

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DATE	SIGNATURE

शरीरात्मवादिनां चावाकाणां मूकः काणो वधिरोऽन्धः पंगुः क्लीष इति च व्यवहारानु-
 रोधादिन्द्रियाणामभावे शारीरव्यवहारायोगादिन्द्रियाण्येवात्मेतीन्द्रियात्मवादिनां चार्वाका-
 णाम्, 'अन्योन्तर आत्मा मनोमयः' इति (तै० उ० २ । २) श्रुतेः प्राणाभावे इन्द्रियादि-
 व्यापारायोगात्प्राण एवात्मेति प्राणात्मवादिनां चार्वाकाणाम्, 'अन्योन्तर आत्मा मनोमयः'
 इति (तै० उ० २ । ३) श्रुतेर्विकल्पवृत्तिकस्य मनसोऽभावे (= सुषुप्तौ मनसि लीने).
 सत्स्वपि प्राणेन्द्रियेषु शरीरव्यवहारस्यादर्शनान्मनोऽनुरोधेनैव सर्वेषामिन्द्रियव्यवहाराणां दर्श-
 नाच्च मन एवात्मेति मन आत्मवादिनां च चार्वाकाणां; तथा 'असदेवदमग्र आसीद्' इति
 (छा० उ० ३ । ११ । १) तथा 'असद्वा इदमग्र आसीद्' इति (तै० उ० २ । ७) श्रुतिभ्यां
 सुषुप्तौ सर्वाभावादहं सुप्तः सुषुप्तौ नासमित्युत्थिनस्य स्वाभावपरामर्शानुभवाच्च शून्यमेवा-
 त्मेति शून्यात्मवादिनां माध्यमिकानां, सौत्रान्तिकानां, वैभाषिकाणां, योगाचाराणां चेत्येवं
 चतुर्विधानां बुद्धशिष्याणां बुद्धैरेकरूपेणोपदिष्टार्थस्यापि सिद्धान्तस्य स्वस्वमन्दमध्यमो-
 त्तमबुद्धचतुसारेण सिद्धान्तार्थस्य भेदेन ग्रहणादेकस्यैव सिद्धान्तस्य बुद्धोपदिष्टस्य काला-
 न्तरे पर्यालोचनया तत्र दोषबुद्ध्या प्रकारान्तरेण ततः कालान्तरे तत्रापि दोषबुद्ध्या
 ततोऽपि कालान्तरे प्रकारान्तरेणेत्येवं प्रवृत्तेर्वा सर्वे क्षणिकक्षीणकं, शून्यंशून्यं, स्वलक्षणं-
 स्वलक्षणं, दुःखंदुःखमित्येवं भेदेन स्वस्वसिद्धान्तप्रवर्तकानां मतानि पर्यालोच्य तन्निरासाय
 दशसूत्र्या समुदायाधिकरणं (ब्रह्मसू० २ । २ । १८-२७), तथा पञ्चसूत्र्योपलब्धाधिकरणं
 (ब्रह्मसू० २ । २ । २८-३२) च, तथा सप्तपदार्थवादिनां—(सप्तभङ्गीवादिनां) तथा विवस-
 नानां (दिग्भ्वराणां जैनेनां) मतस्य निराकरणाय चतुःसूत्र्यैकास्मिन्नसम्भवाधिकरणं—
 (ब्रह्मसू० २ । २ । ३३-३६), तथा पञ्चपदार्थवादिनां तथा वैशेषिकवदीश्वरो निमित्तकारण-
 मिति वादिनां जटाधारिमाहेश्वराणां मतस्य निराकरणाय पञ्चसूत्र्याऽऽसामञ्जस्याधिकरणं
 (ब्रह्मसू० २ । २ । ३७-४१), तथा चतुर्व्यूहवादिनां तथेश्वर उपादानकारणं निमित्तकारणं
 चेति वादिनां वैष्णवानां मतस्य निराकरणाय चतुःसूत्र्योत्पत्त्यसम्भवाधिकरणं—(ब्रह्मसू० २ । २
 ४२-४५), तथा परमाणूनामेव जगत्कारणत्वमिति वादिभिर्वैशेषिकैर्दीपमानद्रूपणोद्धारार्थैकेन
 सूत्रेण महद्दीर्घाधिकरणं—(ब्रह्मसू० २ । २ । ११), तथा परमाणूनामेव जगत्कारणत्वमिति
 वदतां वैशेषिकाणां पतस्य निराकरणाय सप्तसूत्र्या परमाणुकारणत्वाधिकरणं—(ब्रह्मसू०
 २ । २ । १२-१७), तथा प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वमिति वदतां साङ्ख्यानां मतस्य निरा-
 करणाय सप्तसूत्र्येक्षत्याधिकरणं—(ब्रह्मसू० १ । १ । १५-११), तथानन्दमयाधिकरणे एकं
 सूत्रं (ब्रह्मसू० १ । १ । १८), तथा दशसूत्र्या रघनानुपपत्त्यधिकरणं—(ब्रह्मसू० २ । २ । १-
 १०) च तथान्यैरपि सूत्रैः आत्मज्ञानं कर्माङ्गमिति वदतो जैमिनेर्मतस्य निरासाय पुरु-
 पार्थाधिकरणे द्वितीयं सूत्रं (ब्रह्मसू० ३ । ४ । २), तथा सर्वे वेदाः कर्पार्था ये तु न कर्मा-
 र्थास्तेऽनर्था इति वदतो जैमिनेर्मतस्य तथान्येषां काणादादीनामपि मतस्य निरासायैकेन
 सूत्रेण समन्वयाधिकरणं—(ब्रह्मसू० १ । १ । ४) चेत्येवमास्तिकानां नास्तिकानां च श्रुति-
 विरुद्धार्थवादिनां श्रुतितत्समन्वयादिकं विहाय स्वेच्छया कल्पितापार्थानामपार्थिवप्रतिपा-

द्वन्द्वारा सिद्धान्तार्थप्रतिपादनाय तात्कालिकापसिद्धान्तप्रचारवाहुल्येन भ्रान्तानामात्मज्ञान-
विधुराणामनात्मानमात्मेति मन्यमानानां जीवानां दुर्दशां च पर्यालोच्य तत्राधिकारिणां
तेषां हितकाम्ययानुजिघृक्षया वा परमकारुणिको भगवान् (वदरीवननिवासी=वदरिका-
श्रमवासी=) वादरायणापरनामा कृष्णद्वैपायनापरनामा चाऽपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः
पुराणार्थविष्णुनियोगात्कलिद्वारपरयोः सन्धावुत्पन्नः (ब्रह्मसू० ३।३।३२ शां० भा०)
वेदव्यासः श्रुतिवाक्यार्थानामद्वैते ब्रह्मणि समन्वयार्थं समन्वयाध्यायं प्रथमं परस्परं स्मृति-
न्यायश्रुतिभिर्द्वैते ब्रह्मणि समन्वयविरोधस्य परिहाराय विरोधपरिहाराध्यायं द्वितीयम्,
आत्मसाक्षात्कारमयोजकसाधनविचारपरं साधनविचाराध्यायं तृतीयं, फलाध्यायं चतुर्थं च
साङ्गोपाङ्गवेदवेदान्तविचित्रपदवाटितवाक्यकुसुममालागुम्फनसमर्थं सूत्ररूपेण विरचय्य तेषां
श्रुत्यर्थादिगतान्तंशयविपर्ययादीनुत्सापद्वैतात्मतत्त्वमुपदिदेश । एवं कलौ केपुचित्तमपेक्ष्यती-
तेषु क्रमेण कलेः प्राबल्यात् लोकानां तपोबलहासेन सात्त्विकद्विबलस्यातीव हासेन कामक्रो-
धलोभमोहमदमात्सर्याख्यादिषड्वर्गस्य प्राबल्यात्तत्सूत्रमात्राबलम्वेन सिद्धान्तार्थनिर्णयासा-
मर्थ्येन वेदान्तानामिव तदर्थनिर्णायकब्रह्मसूत्राणामपि यथावदर्थकरणेनाद्वैतब्रह्मतत्त्वाज्ञानेन
चार्वाकस्य, चतुर्णां बौद्धानां जैनानां चेत्येवं पण्णां चार्वाकाणामन्येषां च मतप्रचारस्य प्राबल्येन
पुनरपि प्रवृत्त्या दुरूहं 'ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदेशैव हेतुम-
द्भिर्विनिश्चितैः' इति (भगवद्गीता० १३।४१) ब्रह्मसूत्रोद्बुद्धसर्वोपनिषत्तात्पर्यगम्यं निरुपाधि-
कस्याद्वैतात्मतत्त्वं बोधनीयमिति पुनरपि भरतखण्डस्य बहुनायकत्वेनैकनियामकाभावात्कलौ
बौद्धजैनादिनास्तिकमतमोहितान् नास्तिकमतप्रविष्टान् प्रवेष्टुमुद्यतान् वैदिकमार्गनिन्दकान्
दानव्रतादिद्वेषिणो जात्यादिबिहीनान् वर्णाश्रमधर्मच्युतान् हव्यकन्याघनभिज्ञान् सच्छास्त्र-
निन्दकान् असच्छास्त्रप्रवर्तकान् द्विजान् वीक्ष्य तेषां यथाबल्लोके वैदिकमार्गप्रचारप्रति-
बन्धकापार्यादिदोषदूरीकरणाय देवादिप्रार्थनया भुवि शङ्करावतारतयावतीर्णं सर्वज्ञेन
श्रीमता शङ्कराचार्येणेशकेनकउग्रश्रमुण्डमाण्डूकपतैत्तिरीयतरेयछान्दोग्यचूडारण्यकाख्यानां
दशोपनिषदां ब्रह्मसूत्राणां भगवद्गीतायाश्चेत्येवंरूपस्य प्रस्थानत्रयस्थान्येषां च ग्रन्थानां
भाष्याप्यन्यानापि मध्यमानल्पांश्च वेदान्तग्रन्थान् विरच्य सर्वत्र भरतखण्डे तदधिकारि-
भ्यस्तान्युपदेशादिना पण्यतानि प्रतिष्ठाप्य श्रुत्यर्थविरुद्धार्थवादिनां मतानि सर्वाणि दुर्दशां
नीतानीति भारतीया अन्ये च जानन्त्येव । तेषु भाष्येष्वन्यतममिदं ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

तत्रैतद्भाष्यं वेदान्तवाक्येषु (=उनिपत्सु) उपन्यासरूपेणैव विषयाणामात्मस्व-
रूपतदवगमोपायविद्याप्राप्तिहेतूनामन्येषां च निरूपणात्तत्र प्राप्तसंशयपूर्वपक्षादिकानां
निरासार्थं प्रवृत्तानां महोपन्यासानां तद्गुणयोगिनां स्वतन्त्राणां लघूपन्यासानां चैकनवत्युत्तर-
शतसंख्याकानां समुदायरूपमेव गीतारूपोपन्यासवत् । एतादृशोपन्यासैर्विना तत्राधि-
कारिणः निकृष्टतत्त्वविषयकज्ञानसम्पादकोपायान्तरार्थप्रतिपादकग्रन्थाभावात्तद्विदं तद-
धिकारिणामन्येतूनामध्यापकानां चोत्तमज्ञानसंपादकत्वाच्चाध्येतव्यमेव । एतद्ग्रन्थगत
संस्कृतभाषाशैली महाभाष्यवदतीव गम्भीरा सारार्थगाम्भिरा सरला चेति दिक् ।

ब्रह्मसूत्रकृद्विषयको विचारः--

'नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।

व्यासं शुक्रं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम्' (१)

'शङ्करं शङ्कराचार्यं केशवं वादरायणम् ।

सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः' (२)

इति सम्प्रदायानुरोधान्नारायणादिका श्रीशङ्कराचार्यान्ता गुरुपरम्परा भवति । अत्र 'व्यासं शुक्रम्' इत्यत्र व्यासमित्युक्त्या 'केशवं वादरायणम्' 'सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे' इत्यत्र 'भाष्यकृतम्' इत्युक्त्या च व्यासस्यैव वादरायणमिति कृष्णद्वैपायन इति च नामान्तरमिति सिद्धयति । न च वादरायणो व्यासाद्भिन्न एव । स्वकृते 'अपिशब्दा-ज्जैमिनिवादरायणयोरत्र प्रतिपत्तिं शास्ति प्रतिपत्तिदाढ्यार्थ्य' इति (ब्रह्मसू० ३ । ४ । ४०) सूत्रे 'भावं च वादरायणोस्ति हि' इति (ब्रह्मसू० १ । ३ । ३३) सूत्रे च व्यासेन वादरायणग्रहणादिति वाच्यम् । परोक्षत्वेन स्वनाम्न एव तत्र निर्देशात् । 'अपिशब्दा-ज्जैमिनिवादरायण'-इत्यत्र व्यासेन जैमिनिग्रहणेन जैमिनिसूत्रोत्तरकालिकं ब्रह्मसूत्रमिति सिद्धम् । स चार्य कलिद्वापरयोः सन्धौ पराशरास्तत्यवत्यामजनिष्ट । अत एव 'अपान्त-रतमानाम वेदाचार्यः पुराणार्थविष्णुनियोगात्कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्बभूव' इति (ब्रह्मसू० ३ । ३ । ३२) शारीरके भाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैरुक्तं संगच्छते ।

अत्रेदं तत्त्वम्-कृतादिषु त्रिषु युगेषु ब्राह्मणादयो वर्णाः स्वभावत एव स्वस्ववर्णाश्रमधर्मे-षु लग्नचित्ता अपि क्रमेण किञ्चित्किञ्चियुगानुसारेण स्वस्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठानिष्वात्मो-पासनात्मज्ञानयोस्तथा तद्दुपयुक्तसाङ्गानां मन्त्रब्राह्मणात्मनां वेदानामध्ययनेऽध्यापने चाशक्ता अभूवन् । ततो निस्तेजस्कतयाऽल्पायुषामल्पबुद्धीनामल्पवीर्याणां च लोकानामुद्दिर्घीर्षया भगवान्परमकारुणिको विष्णुर्व्यासरूपेणावतीर्य-

"द्वापरेद्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महासुने । वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितम् ॥
वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य सः । हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान्करोति सः ॥
ययासौ कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक्प्रभुः । वेदव्यासाभिधाना तु सा च मूर्तिर्मधुद्विषः ॥
यस्मिन्मन्वन्तरे येये व्यासाः स्युस्तान्निबोधता यथा च भेदःशाखानां व्यासेन क्रियते मुनेः ॥
अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महार्घिभिः । वैवस्वतेन्तरे तस्मिन्द्वापरे च पुनःपुनः ॥
वेदव्यासा व्यतीता ये ह्यष्टाविंशतिं सत्तम । चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरे च पुनःपुनः ॥"

इति-(विष्णुपुराणे ३ यशे ३ येऽध्या०) विष्णुपुराणवचनैः-

'द्वापरे तु परावृत्ते मनोः स्वायम्भुवेन्तरे । ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्वयस्य प्रजापते ॥'

इति (वायुपुराणे) वचनानुरोधेन द्वापरसन्ध्यांशेषु तेषां लोकानां योग्यतानुसारेण गता-न्तिमद्वापरवाध्यष्टाविंशतिकृत्वश्चतुर्विंशति वेदेष्ववश्यकानेव स्वस्वकर्माद्यपयोगिनो भागा-नेवाध्ययनाध्यापनाद्यर्थं स्थापयित्वाऽन्येषां भागानामनावश्यकत्वं प्रकटयित्तममध्यमा-ध्याधिकारिणो ब्राह्मणांस्तत्तदध्ययनादौ स्थापनेन वैदिकमार्गं प्रचारयामास । ततो-ऽल्पेनैव कालेन बुद्धिदौर्बल्यादिना वेदार्थधारणायामसामर्थ्येनापार्थादिकरणेन प्रवृत्ति-

मार्गप्रक्रियात्यन्तं दुर्दशामाप । ततस्तमेनं भ्रष्टं पर्यालोच्य परया कृपया महर्षिर्जामिनिः
 कर्ममीमांसाशास्त्रं विरच्य तदुपदेशादिना श्रौतप्रक्रियां यथावत्प्रवर्तयामास । ततः काला-
 न्तरे तेषां कालवशेन तत्तज्जामिनिसूत्राणामर्थान्वगमेनापार्थकरणेन च पुनः कर्ममार्गे दोष-
 वाहुल्यं पर्यालोच्य कृपया जैमिनिसूत्राणां शरस्वामिना भाष्यं कृत्वा तत्प्रचारादिना
 कर्ममार्गः पुनः समीचके । ततः कालवशेन काम्यार्थमेव कर्मसु लग्नाल्लोकानालक्ष्य भग-
 वानीशः उपनिषदमुपदिदेश । ततस्तस्यापार्थादिकरणेनागतार्थतां पर्यालोच्य ततो द्वे उप-
 निषदौ, ततः पुनरुपनिषदस्तिस्वस्ततश्चतस्रस्ततः पञ्च तत्रः षट् ततः सप्त ततोऽष्टौ ततो नव
 ततो दशेत्येवं कालक्रमप्राप्तानिष्टपरिहारयोग्यतानुसारेणैकैकाधिक्यमाश्रित्य चक्षु उपनिषद्
 उपदिदेश साक्षात्परम्परया च । ततः पुनरपि कालगत्या प्रागुक्तरीत्या सिद्धान्तार्थः
 ग्रहणासामर्थ्येन यथेच्छमर्थपरिकल्पनया युक्तिभिश्च तत्कालसहापादिसम्पत्तिलब्धाभिः
 कांश्चिन्नास्तिकमायान्, आस्तिकेष्वपि कांश्चिद्द्वैतात्मतत्त्वविपरीतार्थं वर्णयत आलक्ष्य तेषा-
 मुद्दिधीर्षया प्रागुक्तः परमकारुणिको भगवान्चेदन्व्यासः श्रीमद्भगवद्गीतासहितं महाभारतं
 चक्रे । 'अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्र तदुपबृंहितम्'
 इति (मात्स्ये) उक्तेः ।

भगवद्गीतां चैवं ब्रह्मसूत्रप्रणयनोत्तरकालिकी यतः-

'स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु (३) ऋषिभिर्वद्भवा गीतं छन्दोभिर्विविधैः
 पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमाद्भिर्विनिश्चितैः' (४) इति (महाभार० भाष्य० भगद्गी०
 १३ ध्या०) भगवद्गीतायां भगवता ब्रह्मसूत्रपदैरित्युक्तेः । एवं च क्रमेण लोकेषु प्राप्तानाम-
 ज्ञानानां निरासांष कालानुसारेणैकैकक्रमेणोपदिष्टाभिरुपनिषद्भिस्तथा तात्कालिकविद्वत्क-
 ल्पितोपनिषदपार्थानां निराकरणाय कृतैर्ब्रह्मसूत्रैस्तथा ' इतिहासपुराणाभ्यां वंदं समुपबृंहयेत्'
 इति तदुत्तरकालिकविद्वत्कल्पितापार्थानां निराकरणाय तत्काल उपदिष्टेतिहासान्तर्गतया
 भगवद्गीताख्योपनिषदा च तत्तद्विपरीत्ये निर्मूलितेऽपि तत्तद्विपरीतकल्पिमावल्पेन द्वापरान्ते
 प्रासिद्धानां नास्तिकानां नाम ब्रह्मसूत्रकालप्राक्कालादारभ्य प्रवृत्तानां बुद्धसम्मतानां सांख्या-
 द्यास्तिकानां स्वमतप्रचारमावल्पाय प्रवृत्तेस्तन्मतेषु प्रवलेषु पुनरपि वैदिकमार्गभ्रंशं तन्मूल-
 भूतां कल्क्यवतारान्तं निनिरोधेन कल्पिप्रवृत्तिं च विचिन्त्य-

'यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्' ॥

(भ० गी० ४।७) इति,

'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे' ॥

(भ० गी० ४।८) इति च-

वचनाभ्यां सिद्धेन यदायदा वैदिकमार्गनिरोधेन साधूनामुपद्रवो यदायदा च तन्निरोधेन
 देवानामाद्रूपभावेन वृत्त्यभावल्लोकक्षोभादिस्तदातदावतार इति भगवद्भक्तानियमेन देवमा-
 र्थितः शङ्करः स्वयं श्रीशंकराचार्यरूपेणावतीर्यऽद्वैतात्मतत्त्वोपदेशेन वैदिकमार्गं प्रवृत्तिप्रति-
 बन्धनिरासद्वारा तं यथावच्छोके प्रतिष्ठाप्याऽसाधून्निराचकार । एवमन्यदावतीर्योपनिषद्प्राप्यसूत्र-
 शीताभाष्यादिकरणेन, अन्यदावतीर्य नास्तिकादीनां सुधन्वादि राजद्वारा निरासेन, अन्यदा-

वतीर्य सर्वत्र भरतखण्डे जायमाननास्तिकाद्युपद्रवोपशान्तये लोकाद्भ्रमत्या चतुर्विपि दिक्षु मठान्निर्माण्य तेषु विद्याधर्मपीठाधिपत्येन धर्मद्वैतात्मतत्त्वोपदेष्टृन् नियोज्य लोकानां शिष्यत्व-परिकल्पनया, अन्यदावतीर्य सनत्सुजातीयविष्णुसहस्रनाममन्ययोर्भक्ष्यकरणेन, तथा-न्य-दावतीर्य काञ्चीकामाश्यादिमन्दिरनिर्माणादिना, श्रीचक्रप्रतिष्ठादिना, ललितासहस्रनाम्नां ललितात्रिशतनाम्नां च भाष्यनिर्माणेन चेत्येवं भगवता शंकरेण महद्ग्रथ आपद्ग्रथो वैदिकमार्गो-ऽरक्षि । एवमग्रेषु तेन कल्पयवतारान्तं पुनःपुनरवतीर्य वैदिको मार्गो रक्षिष्यते च ।

न च 'यदायदा हि धर्मस्य' इति, 'परित्राणाय साधूनाम्' इति वचनं भगवतो वासुदे-वस्यैवेति तत्राहमित्यनेन भगवतो वासुदेवस्यैव ग्राह्यत्वेन कथं शंकरस्यासकृदवतारेष्विदं मानं स्यादिति वाच्यम् । 'रुद्राणां शंकरश्चास्मि' इति (श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगव-द्वीतायां १० मेऽध्या० २३ श्लो०) भगवता वासुदेवेन स्वाभेदस्य शंकरे प्रतिपादनेन तत्र भेदबुद्धेर्दोषग्रस्तत्वात् । स्पष्टश्रायमर्थोन्यत्र महानिबन्धेष्विति नात्र वितन्यते इति दिक् ।

ननु "शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् । मच्छत्तयावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥ कणादेन च सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यार्थं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै ॥ द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ।

धिपणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ॥

दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा । बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ॥ मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥ अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयन्लोकगर्हितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ॥ ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया । सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे ॥ वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि जगतां नाशकारणात् ॥'

इति (पात्रे उत्तरखण्डे ४२ त्तमेऽध्याये) व्यासोक्तेः, 'मायावादमसच्छास्त्रम्' इति, 'मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा' इति, 'तामसानि यथाक्रमम्' इति, 'येषां श्रवणमा-त्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि' इति च पदैः कलौ श्रीशंकराचार्यविताररूपेण मयाऽसच्छास्त्रं मायावादमद्वैतवेदान्तशास्त्रं जगन्नाशनिमित्तं श्रवणमात्रेणापि पातित्यापादकं कृतमिति कैर-स्यानिष्टावहत्वं कण्ठरवेणोक्तमिति कथमद्वैतात्मतत्त्वप्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्य लोकाहिता-वहत्वं (= मोक्षसम्पादकत्वेन) प्रामाणिकत्वं चेति चेत्-न-

'कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः । तदेव साधयेन्मृणां देवतानां च देवतम् ॥ करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः । श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् । सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान्वेदिनिदर्शनान् ॥ ये तं प्रीत्या निषेवन्ते येनकेनोपचारतः । विजित्य कलिजान्दोषान्यान्ति ते परमं पदम् ॥ अनाथासेन सुमेहत्युष्यं ते यान्ति मानवाः । अनेकदोषदुष्टस्य कलेरेप महान्युगः ॥' इति- (कौर्मै पुराणे पूर्वखण्डे ३० त्तमेऽध्याये) श्रौतस्मार्तधर्मप्रतिष्ठायै भक्तहितेच्छया ब्रह्म-

ज्ञानमुपदेक्ष्यतीत्युक्त्वा कलिदोषनिरासपूर्वकं परं पदमेतच्छ्रोतारो पान्तीत्युक्तिविरोधेनास्या-
ऽप्रामाणिकत्वात् । न च विनिगमनाविरहात्तेन विरुद्धोपमेवायोऽप्रामाणिकः कृतो न
स्यादिति वाच्यम् ।

'व्याकुर्वन्व्याससूत्रार्थं ध्रुवेरथ यथोचिवात् । ध्रुतेर्न्यायः स एवार्थः शंकरः सविताननः (ना) ॥

इति (शिवपुराणे ७ खं० १ अध्या०) व्यासोक्त्युपपद्यन्तेन क्रमपुराणोक्तस्यैव प्रामाणिक-
त्वात् । अतएव 'रुद्राणां शंकरश्चास्मि' इति (भगवद्गी० १० । २३) भगवदुक्तिः संग-
च्छते । एवं च पाद्मोत्तरखण्डोक्तत्वेन प्रागुक्तानि पद्यान्यत्र द्वेषेण कैश्चित्प्रक्षिप्तान्येव यतो-
ऽन्यत्र पुस्तकेष्वष्टान्येतानि वचनानीदानीं केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यन्त इति दिक् ।

यत्तु श्रीमच्छंकराचार्यैर्वाद्धानां मतस्य निरस्तत्वाद्बौद्धावतारोत्तरं तन्मतं तेन
सर्वत्र प्रचारिते सति वैदिकमार्गाणां नाशेन तदुद्धाराय प्रार्थितानां देवानामनुमत्या
श्रीशंकरावतार इति स कालो बुद्धावतारोत्तरं प्रायः पञ्चाशतांशेन दिशतेन त्रिशतेन
वा वर्षैः स्यादिति स एव कालः श्रीमच्छंकराचार्याणामिति वक्तव्यम् । तच्च
न युज्यते । साक्षाद्विष्णोरेव पितृणां तारके गयाक्षेत्रे बुद्धरूपेणावतीर्णत्वेन भगवदुपत्त्वा-
द्भगवद्गीतादिवत्तदुक्तानां तदुपदिष्टानां चार्थानां खण्डनस्यायुक्तत्वे तदर्थं श्रीमच्छंकर-
ाचार्याणामवतार इत्यस्य सुतरामयुक्तत्वात् । अस्य भगवदवतारत्वादेव सर्वत्र कर्मरम्भे
क्रियमाणेषु संकल्पेषु बौद्धावतारे इति तत्र आरभ्य पृथग्वे, पठिष्यते कल्पयवतारा-
न्तम् । एवं चैतन्मतस्य निर्दुष्टत्वेन तत्प्रचारो निर्दुष्ट एवेति ॥ तत्र-गौतमादिषु महर्षिषु कृता-
पराधेभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तेर्गीतमादिभिर्दत्तानां शापानां साफल्यार्थं किञ्चित्कालपर्यन्तं
वैदिकमार्गनिरोधकद्रुष्टपदेशप्रचाराय तदवतार इति ब्रह्मदत्तवरेणोन्मत्तस्य रावणादेर्निमहाय
रामादेरवतारवत्तदुपघ्नानर्थनिवर्तनायास्याचार्यस्यावतार इत्यदोपात् । न च श्रीमच्छंकराचार्य-
स्यापि शिवावतारत्वेन संकल्पे बौद्धावतारे इतिवच्छ्रीशंकरावतार इत्यस्यापि प्रवेशो दुर्वार इति
वाच्यम् । कालप्रवर्तकत्वेन कालशोधकत्वेन प्रवृत्ते द्विविधेऽवतारे कालप्रवर्तकावतारवतामेव
संकल्पे निवेशो न कालशोधकानामाचार्यादीनामित्यदोपात् ।

कलेर्जन्मकालादारभ्य जनमेजयराज्यपर्यन्तं स्वधर्मप्रचारायास्तामर्थं दृष्ट्वा भगवान्
विष्णुः कलियुगप्रवृत्त्यर्थं गयाक्षेत्रे बुद्धरूपेणावततार । ततो नन्दात्प्रभृति कलिर्बुद्धिमा-
पेति बौद्धावतारस्य कालप्रवर्तकत्वम् । तदुक्तं व्यासेन- 'यावत्सपादपद्भ्यां स्पृशन्नास्ते
स्मापतिः । तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकद्' इति (श्रीमद्भा० १२ श्लो स्कं०
२ येऽध्याये) तथा 'तदा नन्दात्प्रभृत्येव कलिर्बुद्धिं गमिष्यति' इति (तत्रैवाध्याये)
च । नन्दराज्यकालश्च 'आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् । एतद्रूपसदस्रं तु शर्तं
पञ्चदशोत्तरम्' इति (श्रीमद्भा० १२ श्लो स्कं० २ येऽध्या०) तथा 'आकृष्णनिर्गमात्रिश-
द्विंशति गते कलौ । नवमीतो नभस्ये च कथारम्भं शुक्रोऽकरोत् । परीक्षिच्छवणान्ते च
कलौ वर्षेऽष्टत्ये । शुद्धे शुद्धौ नवम्यां च घेतुजोऽकयपत्कथाम्' इति (पाद्मे उत्तरखण्डे
भागवतमाहात्म्ये गोकर्णवर्णने द्रष्टव्या०) चोक्तेः कलेः पञ्चदशोत्तरैकशताधिकैकसहस्रत-
मवर्षेभ्यः (१०१५) उत्तरः काल एव । एवं च बुद्धावतारकालोपि स एव । "यदायदा

हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे" इति (महा-भारतभीष्म० भग० ४।७,८) स्वप्रतिज्ञानुरोधेन धर्मप्रवर्तनायावतारो युक्तो नाधर्मप्रवर्तनायेति कथमस्थावतारस्योपपत्तिरिति तु कलियुगप्रवृत्त्यर्थत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । नचैवं 'ब्रह्मसूत्रपदैश्वैव' इति (भ० गी० १३।४) व्यासेनोक्तेश्च (भारतस्य) भगवद्गीतायाः प्रागेव व्यासेन ब्रह्मसूत्राणि बौद्धादिनिग्रहार्थं कृतानीति प्रागुक्तं कथं संगच्छते इति वाच्यम् । कलेः १०१५ तमवर्षेभ्योऽधिकेषु बहुषु वर्षेषु व्यतीतेष्ववतीर्णस्य बुद्धादर्भतस्य प्रावल्पेन वैदिकमार्गं भ्रंशिते व्यासेन ब्रह्मसूत्राणि प्रणीतानि ततो महाभारतं कृतमित्यदोषात् । नचैवं भारतयुद्धसमये भगवता श्रीकृष्णेन युद्धरंगेऽर्जुनाय भगवद्गीता या उपदेशः कथं युज्यते । युद्धोत्तरकालिकभारतग्रन्थस्यभीष्मपर्वगतत्वाद्भगवद्गीतायास्तदानीमसत्त्वादिति वाच्यम् । युद्धे केवलं तत्त्वार्थमात्रस्यैवोपदेशात् । कालान्तरे भगवता व्यासेन महाभारतकृति-निर्माणसमये भगवदुपदिष्टार्थस्य पथरूपेण कृतत्वेनादोषाच्च । नच श्रीकृष्णेनार्जुनाय क्षेत्रस्वरूपोपदेशसमये ' ऋषिभिर्वहुधा गीतं छन्दोभिर्बिावचैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्वैव हतु-मद्भिर्विनिश्चितैः ' इति (भगवद्गी० १३ । ४) वचने ब्रह्मसूत्रपदैरित्युक्तिः कथं सङ्गच्छतां त्वन्मते तदानीं ब्रह्मसूत्राणामनिर्मितत्वादिति वाच्यम् । भविष्यदर्थं भूतार्थं चाश्रित्य भगवता तथोक्तेरिति दिक् ।

एतेन मण्डनमिश्रं त्रोटकपञ्चपादहस्तामलकादीनां नामसु कस्यापि नाम्नः स्वकृतभाष्येषु क्वापि विचारे पूर्वपक्षित्वेन सिद्धान्तित्वेन प्रकारान्तरेण वानुल्लेखत्, सरस्वतीमाध्य-स्थ्यादेः प्राभाकरोक्तित्वेन वा तत्तदुल्लेखस्यावश्यकत्वेऽपि तदकरणेन चागडश्राशंकराचार्येण न भाष्याणि कृतानि, येन भाष्याणि कृतानि तस्य नैतैः समावेश इत च पराम्तम् । एतैः सह समावेशात्प्रागेव भाष्यकरणेन तत्र तदयोगात् । न च विनिगमनाविरहादतैः सह समावेशात्प्रागेव भाष्यकरणेन तत्र तदयोगात् । न च विनिगमनाविरहादतैः सह सङ्ग-ताच्छ्रीशंकराचार्यादन्य एव शंकराचार्यां भाष्यकर्तेति न तत्र कस्याप नामान्युल्लिखितानीति युक्त एव तदनुल्लेख इति वाच्यम् इष्टापत्तेः । चित्रेषु प्रतिपादिताः सर्वेष्वंशा नेकसम्बन्धिन इति प्रागेवोक्तेरिति दिक् ।

प्राचीनानि ब्रह्मसूत्रभाष्याणि (मतान्तगनुमारीणि)-

श्रीकण्ठभाष्यं-श्रीकण्ठाचार्यकृतम् ।

व्या० शिवार्कमणिदीपिका-श्रीमदप्परय्यदीक्षितकृता ।

श्रीभाष्यं-श्रीरामानुजार्यकृतम् ।

मध्वभाष्यं-श्रीमध्वाचार्यकृतम् ।

अणुभाष्यं-श्रीवल्लभाचार्यकृतम् ।

निम्बार्कभाष्यं-(सनकसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्य) श्रीनि-

म्बार्काचार्यकृतम् । शिष्टं परिशिष्टे स्फुटं प्रकाशिष्यते

सङ्क्षेपेण श्रीशङ्कराचार्यचरित्रवर्णनम्-(शंकराचार्यनो समय नामके पुस्तके)-

सुविष्टिरागकस्य

२६३१ वैशा० शुक्ले २

" २६३६ चैत्रे शु० ९

" २६३९ कार्ति० शु० ११

" २६४० फाल्गु० शु० २

" २६४६ ज्येष्ठे कृष्णे ३०

" २६४७ मार्ग० कृष्णे २

" २६४८ चैत्रे शु० ४

" " " ६

" " " कृष्णे ८

" " कार्ति० शु० १३

" " " कृष्णे १

" " " " ८

" " " " १३

" " माघे शु० १०

" " फाल्गु शु० ९

" २६४९ चैत्रे शु० ९

" " मार्ग० शु० १०

" " माघे कृष्णे ७

श्रीशंकराचार्याणां जन्म = अवतारः ।

एतेषामुपनयनम् ।

एतेषां सन्यासः ।

किञ्चिदधिकेषु पञ्चस्वेषु वर्षेषु श्रीगोविन्दभगवत्पाददर्शनं तत्कृतोपदेशलाभः, वदर्याश्रमे ब्रह्मसूत्रेणकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतैत्तिरीयैतरेयच्छान्दोग्यबृहदारण्यक-चूर्त्तिसिद्धरापन्युपनिषद्भगवद्गीतासनत्सुजातीयविष्णुसहस्रनामललितात्रिशतीभाष्याणां प्रणयनं, व्यासदर्शनम्, सर्वत्राद्वैतात्मतत्त्वपरैतत्प्रस्थानत्रयस्य भगवत्खण्डे प्रचारः, पद्मपादेन सङ्गतिश्च ।

सरस्वत्या मण्डनमिश्रपत्न्या माध्यस्थ्यकल्पनाद्वारा मण्डनमिश्रेण सह वादारम्भः ।

मण्डनमिश्रस्य पराजयः ।

मण्डनमिश्रपत्न्या सरस्वत्या सह संवादः ।

परकाये प्रवेश आचार्याणाम् ।

तेषां स्वदेहे परदेहात्प्रत्यागमनम् ।

ब्रह्मलोकं प्राप्ति निर्गतायाः सरस्वत्याश्चिन्तामणि-

(गणपति) मन्त्रेण निरोधो द्वारकायाम् ।

द्वारकायां पीठे शारदापतिष्ठा ।

किञ्चिदधिकयोर्द्वयोरनयोर्मासयोः शारदामठस्य निर्मितिः, तत्र चौद्धपराजयः, रुद्रमालस्य रजतेन मन्दिरनिर्मितिः, श्रीकृष्णमूर्तिमतिष्ठा, सिद्धेश्वरमन्दिरनिर्मितिः, भद्रकालीयन्त्रोद्धारश्च ।

ब्रह्मलोकगमनोद्यतायाः सरस्वत्याः प्रागुक्तमन्त्रेण पुनर्निरोधः, तस्याः मैसूरराज्यान्तर्गतशृङ्गेर्यामानयनं, तत्र प्रतिष्ठापनं च ।

मण्डनमिश्रस्य सन्यासः सुरेश्वराचार्य इति नाम च ।

सुधन्वराजस्याचार्यशिष्यत्वस्वीकारः ।

श्रीशंकराचार्याज्ञया सुरेश्वराचार्यस्य शारदार्षाधिकार-प्राप्तिः ।

१ अत्रादिदकेऽप्यममनरयन्त यत्रर्ये निर्मिते तादत्र मिश्रमन्त्रशङ्कराचार्यमिदमिदकालेषु कृतानां चरित्रानां छात्रेऽप्यन्यमिति मम प्रथममिति ।

” २६५० वैशाखे शु० १३	श्रीशंकराचार्याणां दिग्विजययात्रारम्भः ।
” २६५३ श्रावणे ” ७	तो (त्री) टकाचार्यागमनम् ।
” २६५४ आपादे ” ११	हस्तामलकाचार्यागमनम् ।
” ” पुष्ये ” १५	} श्रीशंकराचार्याज्ञया शृङ्गाणि (द्वे) यां हस्तामलकाचार्यस्य पीठाधिकारप्राप्तिः, ज्योतिर्म—(= जोशीम) ठीयपीठाधिकारप्राप्तिस्रोतकाचार्यस्य ।
” २६५५ वैशाखे ” १०	
” ” भाद्र० ” १५	} पुरुषोत्तमक्षेत्रे (= जगन्नाथक्षेत्रे) काष्ठप्रतिमायां भगवत्प्रतिष्ठापनं, तत्र मर्यादाव्यवस्था, तत्र गोवर्धनमठप्रतिष्ठा, तत्र पद्मपादाचार्यस्य तत्पीठाधिकारदानम् ।
” २६६२ पुष्ये कृ० ३०	
” २६६३ कार्ति० शुक्ले १५	कैलास प्रति गमनम् ।

श्रीशंकराचार्यचरित्रम्—

पुरैकदा सर्वे देवाः कैलासमुपेत्य शिवं प्रणिपत्योचुः—भो देवेदानीं उद्धादिप्रणीताः गमालम्बैर्जनेर्वसुन्धरा व्याप्तान्नायद्रूपकैः । तदधुना श्रौतस्मार्तकर्मशून्या भारतभूरभृदिति श्रौतमार्गप्रवर्तनाय विना त्वया नान्यः शरणमिति । तदा शम्भुस्तानब्रवीत्—भुवि मानुषीं तनुमाश्रित्य परमहंसपदधरोहं शंकराख्यया चतुर्भिः शिष्यैः सह वो मनोरथान्पूरयिष्ये, तद्भवन्तोपि मत्सहायार्थं मानुषींस्तनूर्ध्वत्वा मदीयागमनं प्रतिपालयन्तु, कुमारस्तु सुब्रह्मण्याख्यया भूतले मानुषो भूत्वा कर्मकाण्डमुद्धरन्तु, तत्सहायार्थं ब्रह्मापि मण्डनो नाम भूसुरः स्यात्, महेन्द्रोऽपि सुधन्वाख्यो भूपतिर्भवंतिवति तदाज्ञया तथाऽभूवत् । कुमारोपि भट्टपादाख्यया भुव्यजनिष्ट । अथ केनचित्कालेन भट्टपादो वेदार्थसमीकरणाय सतां जैमिनिसूत्राणां तात्पर्यं स्फुटयन् सुधन्वनगरीं प्राप्य तत्र राज्ञा तेन पूजितस्तत्तत्मासनमध्यःस्य कीकिल-कूजितमाकर्ष्य तद्व्याजात्सौगतान् क्षोभयन्नेवं राजानमाह—

‘मलिनैश्चेन्न सङ्गस्ते नीचैः काककुलैः पिक । श्रुतिद्रूपकनिहादैः श्लाघनीयस्तदा भवेः’ इति ॥

तत इमां वाचं निशम्य दशवला भृशं चुक्रुधुस्तस्मै तदा भट्टपादो वादं बुद्धसिद्धान्तान्स्वण्डयत् । ततः सुधन्वनृपतिरवादीत्—भोः पण्डिताः शृणुत—नात्र मे विश्वासः किन्तु स्वमतमाश्रित्य यो गिरेः शृङ्गात्पतित्वाऽव्ययो भविष्यति तस्यैव मर्तं ध्रुवमिति । ततः स भट्टपादो वेदान्स्मरन् गिरेः शृङ्गं समारुह्य “यदि वेदाः प्रमाणं स्थुभूयात्काचिन्न मे क्षतिः” इत्युक्त्वादेः शृङ्गाद् भूमौ पतंस्तूल्लाशिरिवाक्षतशरीर एवाऽभवत् । परं तु यदीति संशयद्योत कश्चिद्-प्रयोगान्नेष्टेकनयनोऽभूत् । एवमक्षतं तं पण्डितं दृष्ट्वाकर्ण्य च द्विजाः दशभ्यो दिग्भ्यः समाययुः । तस्कृत्यमवलोक्य खलदूषितमात्मानं विचिन्त्य श्रुतिषु श्रद्धानं नृपतिं तं दृष्ट्वा सौगतेरुक्तं—नेदं मतनिर्णये प्रमाणं, मणिमन्त्रीपधिभिरपि देहरक्षा कर्तुं शक्येति । ततस्तन्निशम्य भवतः प्रश्नमेकं पृच्छामि, प्रतिवक्तुं ये न प्रभवन्ति तान्यन्त्रोपलेषु घातायिष्यामीत्युक्त्वा नरपतिवन्द-

१ वैशाखे शुक्ले पञ्चम्यामिति शंकरजयन्तीप्रकाशिकाकृत इत्यन्ये । जन्मतो द्वात्रिंशत्तारं दत्तात्रयेण सह हिमव-द्विरिगुहाया वैशाखे शुक्ले द्वादश्यां श्रीमच्छंकरभगवत्पादाचार्याणां प्रवेश इति शंकरजयन्तीप्रकाशिकाकृत इत्यपरे ।

माशीविषपूरितमेकमानीय किमत्रास्तीत्यपृच्छत् । श्वः प्रातरेवास्योत्तरं वक्ष्याम इत्युक्त्वा सर्वे स्वस्वगृहाणि जग्मुः । तस्यां रात्रौ द्विजाः कण्ठद्वयते पर्याप्त स्थित्वा सूर्यं प्रसाद्य तद-
जानन् । अन्येषु तत्सभामागत्य भुजगोऽत्रेति सौगतेः, भगिश्यनोत्रेति द्विजैरूचे । तच्छ्रु-
त्वा म्लानमुखो राजा द्विजोक्तिः सत्येत्यशरीरिणीं वाचं श्रुत्वा कुम्भे तां मूर्तिमेव प्रेक्ष्य
सुदमवाप । ततः श्रुतिद्विषः सर्वे वध्यन्तामित्यवनीपतेराज्ञया धर्मद्विपस्ते निहताः ।

ततः-कुमारिलमृगेन्द्रेण हतेषु जिनहस्तिषु । निष्प्रत्यूहमवर्धन्त श्रुतिशास्त्राः समन्ततः ॥

एवं तेन वैदिककर्ममार्गं पुनर्भुवि यथावत्प्रवर्तिते शिवो घरातलेऽवतितीर्यया केरल-
नरपतेः स्वभेऽवदत्-पूर्णाभिवाया हदिन्यास्तटे मत्कृते प्रासादमेकं परिकल्प्य मदीयां सपर्या
सपरिकरो विधेहीति । स तदा तदाज्ञानुसारेण प्रासादं निर्माय तत्र शिवलिङ्गे प्रतिष्ठाप्याऽर्चनं
नित्यं व्यधात् । तस्यानतिदूरे कालटिनाम्यग्रहारे वेदवेदाङ्गपारगो विद्याधिराजनाम्ना
ख्यातो भृसुरो न्यवसत् । तस्य शिवगुरुर्नाम तनुजोऽभूत् । स साङ्गवेदानधीत्य गुरोराज्ञया
गृहमागत्य गुरुपित्रोराग्रहेणानुरूपं बधूं लब्ध्वा तथा सह सत्पुत्रोत्पादयिषया शिवं भक्त्या
पूजयाचक्रे । ततः कदाचिन्निद्रां गतः स्वभे महेश्वरेण वत्स वरं वृणीष्वेत्युक्तः शिवगुरुरेकं
भवंन्तमिव सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च पुत्रं मे देहीति वरं वप्रे । तदाकर्ण्य तथास्त्विति महेश्वरेणोक्त-
स्तस्यां रात्रौ स शम्भुतेजसा युक्तस्तस्यां धर्मपत्न्यां गर्भमावत् । ततः सुसुहृते सा शंकरारूपं
पुत्रं सुपुत्रे । ततः स पुत्रजन्म श्रुत्वा जातकर्मादीनि कर्माणि निर्वर्त्य परमानन्दमवाप ।

ततो देवेषु मध्ये विष्णुर्विमलोदराद्विदुषः पद्मपादनाम वायुर्हस्तामलकनामाऽश्लिखोटक-
नामा ब्रह्मा मण्डनाभिधो यः सुरेश्वरनामाभूत् । वरुणाश्रितसुरनामा प्रादुरभूत् । मण्डनमिश्रः
सुरेश्वरोऽभूत् । वाचस्पतिरानन्दगिरिरभूत् । नन्दानन्दगिरिरभूदिति केचित् ।

अथैकदा वेदान्पठन् दुर्वासा महर्षिः स्वीयस्वरस्खालित्यं वीर्यं हसन्तीं सरस्वतीं
मनुष्ययोनिं प्रतिपद्यतीति जज्ञाप । तेन ऋषिभिरनुनीतेनाऽस्यास्तावन्मानुषं जन्म
यावन्मानवशम्भोर्दर्शनं, ततः सा देवत्वं प्राप्स्यतीत्युक्ता सा शोणतीरे विष्णुमित्रारूपद्विजय-
र्यस्य सन्नन्याजन्मसिद्धसकलवेदवेदाङ्गा श्रीसरस्वत्युभयभारत्याख्यया प्रादुर्भूता । योग्ये
वयसि विश्वरूपनाम्ने विद्याविनयसम्पन्नाय ब्राह्मणाय स्वपित्रादत्ता । स एव सकलग्राह्यज्ञो
विश्वरूपो मण्डनमिश्रारूपया विश्रुतोऽभूत् ।

श्रीशंकरः प्रथमे वर्षे स्वदेगभापामजानात् । द्वितीये वर्षे विज्ञानपुराणकथाश्रवणादिकमका-
र्षात् । तृतीये तु देवादस्य पिता मृत्युमयासीत् । चतुर्थे महेशतः सर्वज्ञतां प्राप । पञ्चमे
शुरुणोपनीतः सांगान्धेदानधीत्यार्यतो व्याकरोत् । षड्दर्शनमूलः, इतिहासस्याणुर्निगमशास्त्रः,
पडंगपट्टकः, सत्रपुष्पाः, मन्त्रशलाहजानपक्कफळः, श्रीशंकरकल्पवृक्ष आसीदित्यानन्दगिरिः ।

अथैकदा श्रीगुरुगुरुगृहे वसन् भक्ष्यचर्यां चरन् कस्यचिन्निघ्नस्य भूदेवस्य गृहान्प्रविश्यार्ह
भवति भिक्षां देहीति, तच्छ्रुत्वा विप्रवधूरुवाच-भगवन् वयं विविना वञ्चिता त्वदृताय
भोजनदत्तेष्वमपयाः स्म इत्युपस्थाऽमलकफलं भिक्षां ददी । ततो विप्रस्त्रियास्तद्वचनमाक-
र्ण्य तत्रैव सन्तुष्टः श्रीशंकर उवाच-भगवति कपलालयेऽस्या ब्राह्मणस्त्रियो गृहे सन्तुष्टा
सततं यतीति । ततस्त्वद्गृहगणे मपद्येव त्रिया सन्तुष्टया श्रीशंकरस्य पुरः प्रादुर्भूय

वत्स वरं वृणीष्वेत्युक्तः श्रीशंकरः तर्ह्यस्या ब्राह्मणस्त्रिया गृहं कनकामलकपूर्णं विधेहीति वरमवृणोत् । ततः सा तद्विप्रगृहं तदा कनकामलकैः पूर्णं विधाय तत्रैवान्तर्हिता वसतिं चकार । पष्ठेद्दे सर्वशास्त्रवेत्ताऽभूत् । ततः सप्तमे श्रीगुरुर्गुरोर्गृहात्प्रतिनिवृत्स्य मातृसेवापरोऽभवत् । कदाचित् तन्माता नदीं स्नानार्थं गता विलम्बे । ततो गृहान्निर्गत्य श्रीशंकरस्तन्नदीतीरे गतमीहां तां दृष्ट्वा जलाद्रैः पंकजैर्वीजयन् गृहमानैषीत् । प्रत्यहं रविकिरणैः सा क्लिश्यतीति विचिन्त्य स स्तुत्वा तां नदीं स्वगृहद्वारं प्रापयति स्म । एवं लोके विख्यातं श्रीशङ्करं श्रुत्वा केरलानां राज्ञा राजशेखरेण प्रेषिते स्वामात्ये मृगांके तन्नयनाय प्रणम्य सोपहारं स्वनिवेदितं विज्ञापयति, भैक्षमन्नं परिधानमजिनं नैजं कर्म च विहाय तं कुभोगैर्वियं किं कुर्महे इत्याचार्योऽवदत् । ततस्तं वृत्तान्तं स नृपतये न्यवेदयत् । ततस्तस्वयमेवागत्य प्रणम्योपविश्य कुशलप्रश्नानन्तरं सादरं स्वकृतं नाटकत्रयं तस्मै श्रावयामास । तेन प्रसन्नः श्रीशंकरस्तं वरेण च्छन्दयामास । ततः कदाचिदुपमन्युदधीचिगौतमागस्त्यप्रमुखान् शंकरं द्रष्टुमागतान्मुनीन्वलोक्य तन्माता मधुपर्काध्यादिना सत्कृत्य कियदस्यायुरिति साञ्जलिचन्धं प्रार्थयामास । तां तेष्वगस्त्योवदत्—अष्टायुष्यस्य भवन्ति वयमष्टायूपि वरं दास्यामः । ततः सर्वे श्रीशंकरमामन्व्य यथागतं जग्मुः । ततः स तच्छ्रुत्वा मातरं यतिभृत्वा दीर्घायुर्भवामीति सान्त्वयैः सान्त्वयामास । रे बाल गृहस्थो भूत्वा क्रतुभिरिष्टाऽन्ते यतिर्भूवितेत्युक्तवतीं मातरं वेदान्तोक्तिभिः समाहितचित्तामकरोत् । अष्टमेऽब्दे संन्यासायाज्ञामददतीं मातरं सञ्चिन्त्य सरितं गत्वा स्नानार्थं जलान्तः प्रविश्य ग्राहग्रहातो हाम्ब ग्राहेण धृतो न बहिश्चलितुं पारये इत्यवदत् । माता तस्य तां वाचं श्रुत्वा तदवस्थं पुत्रं पश्यन्ती तत्प्रतीकारमपश्यन्ती च भृशं विललाप । अम्ब यदि मे जीवितं तुभ्यं रोचते तां मां संन्यासायाज्ञापय तेन ग्राहग्रहमुक्तो भविष्यामीत्युक्ता माता जीविताशया संन्यास एव वरमिति मत्वा तत्क्षण एवाज्ञां तस्मै ददौ । ततः स तत्रैव संन्यस्य नक्रग्रहान्मुक्तः सलिलादुत्ततार । उत्तीर्य च मातरं प्रणम्येत आरभ्याम्ब पैतृकरिकथग्राहिभिस्त्वं पाल्यसे । यदा मां स्मरिष्यसि तदा त्वत्सन्निधौ सन्नद्धोऽस्मि, मामनाथां त्यक्त्वा निर्गतो बाल इति मा चिन्तयेति शंकारो मातरं सान्त्वयित्वा स्ववान्प्रवानपि तथा सम्बोध्य तस्यास्तेषां चाज्ञां लब्ध्वा दूरतो गन्तुमिष्य । ततः प्रस्थितः स नदीतीरे देवालये स्थितस्य भगवतः कृष्णस्याशरीरिणीं तरंगेर्नदी मा ताडयति नेह वस्तुं क्षमे इत्येवंविधां वाचं श्रुत्वा तां मूर्तिं भुजाभ्यां प्रोद्धृत्य निर्वाधे प्रदेशं स्थापयित्वा प्रणम्य प्रतस्थे । वनमध्याच्चरन्नर्मदातटे श्रीगोविन्दपूज्यपादान् जिगमिपुः केनचिन्मुनिना दर्शितायां गुहायां दूरतो यतीशं दृष्ट्वा प्रणम्य स्तुतिभिस्तुष्टाव । ततस्तच्छ्रुत्वा श्रीगोविन्दपूज्यपादास्तं प्रोबुः—कस्त्वमिति । ततः श्रीशंकर आह—“मनोबुद्धचर्हंकारचित्तानि नाहं श्रोत्रं न जिह्वा न च घ्राणनेत्रम् । न च व्योम भूमिर्न तेजो न वायुश्चिदानन्दरूपः शिवोहं शिवोऽहम्” इति । ततः स तं कार्यार्थमवतीर्णं शंकरं ज्ञात्वा गुहाया दारे पुस्तकृतौ स्वौ चरणौ भूजितवतोऽङ्गीकृतस्वशिष्यत्वाय सम्प्रदायपरम्पराप्राप्तं तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिवाक्यैरुद्द्वैतं ब्रह्मतत्त्वमुपदिदेश । अथैकदा श्रीशंकारो नर्मदापूरघोषेण गुरुणां समाधिचित्रं ध्यायंस्तत्सलिलं कमण्डलूदकेन

सम्प्रोक्ष्य सर्वं तन्नदीसलिलं स्वकमण्डलौ न्यवेशयत् । वृत्तान्तमिमं लोकमुखदाकर्ण्य श्रीगोविन्दयतपः परं हृष्टास्तमृचुः—“भारदाकाशवत्तत्त्वं भारतं ते स्वधियाऽनया”, तदधुना काशीं गत्वा तत्र तत्त्वं मुमुक्षुभ्यो बोधयंस्तिष्ठ, पुरा हिमाचले मुनिसंसदि श्रीमद्व्यासो वेदान्तं शर्शस, तदा मया पृष्टं भगवंस्त्वया सर्वं वेदा विभक्ताः, महाभारतं कृतं, ब्रह्ममीमांसा निर्मिता । योगभाष्यं रचितं, केचित्तेषां वादेऽर्थमन्यया कल्पयन्ति, 'तस्माद् भाष्यं भवता कर्तव्यम्' इति । तदाकर्ण्य श्रीमद्वैपायनः प्रत्यभाषत—इममेवार्थमधिकृत्य पुरा दैवतिः पृष्टेन भवेन तदर्थं स्वावतारः प्रतिश्रुतः, 'यः सकलं नद्यम्भः कुम्भे संहरिष्यति स एवावतीर्णः शंकरः वेदान्तभाष्यं करिष्यति' इति, भिक्षो भवते तदर्थं मया तत्त्वज्ञानं बोधितं, जगद्गुरणार्थं काशीमधिवस, 'तत्र विश्वनाथदर्शनं ते भविष्यति' इति । ततो गुरोरेतुङ्गया सं प्रणम्य शंकरः काशीं गत्वा गंगायां स्नात्वा विश्वेशमन्त्रपूर्णां च मनसाभ्यर्च्य स्तुत्वा च तां काशीमध्युवास । ततः कश्चिन्नोलदेशजं पुरः प्रगम्य स्थितं निवेदितस्ववृत्तमाचार्यः शिष्यत्वेन स्वीचकार, यः सनन्दनः पद्मपादारूपया ख्यातिं गमिष्यति । अन्ये चित्तमुखानन्दगिर्यादय एनं शंकरं प्राप्य तत्रैव शिष्यत्वमाप्तुः ।

ततः कदाचित्स्नानार्थं गङ्गां गच्छन्नाचार्यं पथि चण्डालमेकं श्वभिश्चतुर्भूतं दृष्ट्वा त्यज पन्यानं मानः स्थाक्षीरिति प्राह । एवं वदन्तं तं वीक्ष्य स चण्डालः प्रत्यभाषत—'भो दुर्ण्डस्त्यज मार्गमिति कं भवान्चक्ति देहं वा देहिं वा' तदुभयमपि न घटते, यतोन्नमयान्नान्नमयं भिन्नं, कथं त्वयि प्रत्यगात्मनि ब्राह्मणान्त्यजयोर्भेदो नदीसरव्यादिषु प्रतिविम्बिततवितृ-वत्, शरीरेष्वशरीरं सन्तं विस्मृत्य कथं ते मिथ्यैव कलेबरेऽहन्ता, 'मायया महान्तोपि मुह्यन्ति' इति । ततः स तदुक्तिं निशम्याविश्रुष्वचित्तः शङ्कराचार्य उवाच—'भो 'यच्च-योक्तं ततस्तप, शास्त्रविशारदा बहवः पण्डिताः सन्ति, तत्त्वविदो विरला एव' इति ततस्तमेव चण्डालं वेदचतुष्टययुक्तं विश्वेश्वर ज्ञात्वा स्तुतिरस्तौत् । ततस्तुतः स प्रसन्नो भूत्वा 'कर्मठं भट्टभास्करं, मण्डनं, प्रभाकरं, नीलकण्ठं शैवं, गुप्ताख्यं शाक्तिकं, चैवमादीभित्वा शिष्यान् कृत्वा च मतमैक्यं प्रस्थापय' इति शङ्कर समादिश्यान्तरथात् । तत आचार्यो जाह्नवीं गत्वाद्भिः खानि स्पृष्ट्वा हृदि स्थितमीशं ध्यायन्वेदार्थान्विचारयामास ।

श्रीमच्छंकराचार्यो द्वादशे वर्षे ईश-केत-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्यैतरेय-तैत्तिरीय-छान्दोग्य-बृहदारण्यकोपनिषदां भाष्याणि विरच्य तत्रतत्र शिष्यान्ध्यापयामास । तेषु मुख्यः शिष्यः सनन्दनोऽभूत् । ततः कदाचित्सनन्दनं जाह्नव्या दक्षिणपारे स्थितमुत्तर-पारस्था आचार्या आह्वयन् तरणसाधनाभावात्कथं गन्तव्यमिति पर्यालोच्य श्रीगुरुचरणां व्यात्वा सनन्दनः गङ्गाप्रवाहं प्राविशद्यदा तदा जहुकन्या पद्मान्यञ्चयामासास्यपदोन्त्या-चार्यम् । ततस्त तेषु पद्मेषु पदे विनिवेश्य श्रीगुरुसन्निधिमापयौ । ततस्तं प्रीत्यादिष्टप्य गुरुस्तस्मै पद्मपादाख्यां ददौ । ततः स आचार्यः कुतर्किणां पण्डितानामट्टैतपरं वेदान्तार्थ-माधिकारिषवां मतानि स्पष्टायित्वा सर्वास्तात्र जित्वा शिष्यांश्चकार । ततः समन्वयावि-रोधमापनकज्ञात्याध्यायचतुष्टयोपेतस्य ब्रह्मसूत्रस्य (=शांख्यिकमीमांसाशास्त्रस्य=उत्तरमी-मांसाशास्त्रस्य) भाष्यमकरोत् ।

कदाचित्काश्यां शारीरकभाष्याध्यापनसमये वृद्धब्राह्मणरूपेणागतो व्यास उवाच—
 त्वत्कृतशारीरकभाष्ये कस्याप्येकस्य सूत्रस्य व्यासाशयं वर्णयेति । ततस्तदाऽऽचार्यः “तद-
 नन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्” (व्या० सू० ३ । १ । १) इति
 सूत्रार्थं वर्णयामास । ततस्तं श्रुत्वा नायं व्याससम्मतोर्थः किंतु प्रकारान्तरेणेति ब्राह्मणोऽ-
 न्यथा यमर्थं वर्णयामास सोर्थः श्रुतिविरुद्ध इत्यसकृतप्रत्यपादि भाष्यकृता । ततः पक्षपाद-
 शिष्योक्त्यैवं व्यासं ज्ञात्वाचार्येण स्तुतो व्यास एनमाचार्यं तद्भाष्याणि च प्रशंसत् । दैवयो-
 गेन जन्मसिद्धमाप्ताष्टायुषां ततः स्वमातृकृतागस्त्यादिमार्थनया माप्ताष्टायुषां चेत्येवं षोड-
 शाष्टायुषामन्तिमदिवसान्यभागे तत्र मणिकर्णिकायां शरीरपरित्यागे प्रवृत्तायाचार्याय भगवा-
 न्वादरायणः लोके प्रवृत्तानां मतान्तराणां वादेन निरासपूर्वमद्वैतशास्त्रप्रचारं निर्वर्त्य शरीरं
 त्याज्यं नान्यथेति तदुक्तमङ्गीकृतवत्तेऽस्मै पुनः षोडशायां पितृद्वान्तर्दधौ । ततो दिग्विजयार्थं
 काश्याः प्रस्थितोयमाचार्यः प्रयागे त्रिवेण्यां स्नानादिकर्माणि निर्वर्त्य नास्तिकमतप्रवृत्तान्नि-
 र्जित्य स वैदिकमार्गप्रतिष्ठापकत्वेन प्रसिद्धं प्राभाकरादिशिष्यपरिवृतं तुपाग्रीं प्रविष्टमनेक-
 सोमयज्ञहविर्यज्ञसंस्थाभिरुत्तरक्रतुभिश्च प्रीणितेन्द्रादिदेवगणं भाट्टरहस्यादिग्रन्थकर्तृत्वेन प्रसिद्धिं
 गत्वा तेन सत्कृतस्तत्प्रार्थनया तस्मै स्वकृताद्वैतभाष्यग्रन्थात् श्रावयामास तेनातीव स तुतोपा-
 ततस्तुपाग्निप्रवेशे कारणमाचार्यस्तं पप्रच्छ । बौद्धमतनिरासार्थं तदीयग्रन्थाध्ययनसमये
 वेदानिन्दां श्रुत्वा सभायामश्रूणि पातयन्तं मां दृष्ट्वाऽयं ब्राह्मणोऽस्मद्विरुद्धपक्षीय इति मां
 बौद्धाः सौधायत्पातयामासुः, तदाहं ‘वेदाः प्रमाणं चेन्न मे कापि क्षतिः स्याद्’ इति ह्युवन्वृ-
 क्षात्पुष्पमिवाबाधितशरीरोऽपतं तथापि चेदिति पदप्रयोगेण सन्देहसूचनादेकेनाक्षणा काणो-
 ऽभूवम् । वैदिकमतविरुद्धबौद्धग्रन्थाध्ययनबौद्धग्रन्थाध्यापकगुरुद्रोहाभ्यां जातस्य पापस्य
 नाशाय तुपाग्निप्रवेशेन प्रायश्चित्तमनुतिष्ठामि, साक्षाच्छिवस्वरूपस्य तव दर्शनेन
 कृतार्थोऽस्मि, भाष्यस्यास्य वार्तिकं कृत्वा यशो लब्धुमिच्छामि चेत्याचार्यं स
 व्यज्ञापयत् । तत आचार्य उवाच—‘सौगतादीनामसाधूनां विनाशाय शिक्षणाय वा पडानन-
 स्त्वं भट्टपादरूपेणाविर्भूयैवमकरोरतस्त्वमपापी’ इति । तच्छ्रुत्वाहमपापीति त्वदुक्त्या-
 बोधितोऽप्यारव्यप्रायश्चित्तस्य त्यागो लोकविद्विष्टत्वान्न युज्यते मह्यमद्वैतात्मतत्त्वमुपदिश येनाहं
 मुक्तः स्याम् । कर्ममार्गस्य प्राधान्येन प्रवर्तकमतीव प्रसिद्धं दुर्वाससः शापेन मनुष्यरूपायाः
 सरस्वत्याः पतिं मण्डनमिश्रं पण्डितं वादेन विजित्य तेन भाष्यस्यास्य वार्तिकं कारयेति
 भट्टपाद आचार्यं व्यजिज्ञपत् । ततस्तस्मै अद्वैतात्मतत्त्वमुपदिदेश । तेन स मुक्तोऽभवत् ।

तत आचार्यो योगबलेन व्योममार्गेण सशिष्यो नर्मदातटे माहिष्मतीं पुरीं गत्वा
 तत्र तद्गृहं विचार्य कपाटीपिनद्धस्य गृहस्याङ्गणं व्योम्नैव गत्वा स्वपितृश्राद्धे जैमिनिं
 व्यासं च निमन्त्र्य भोजनार्थमर्चयन्तं तं कर्मठमपश्यत् । सोऽप्येनमपश्यत् । तयोर्विचि-
 त्त्राणि प्रश्नोत्तराण्यभवन् । यदा क्रुद्धोऽयं मण्डनमिश्रस्तेन सह दुर्भाषणं कर्तुमारभत तदा
 व्यासेन दुर्भाषणात्तिरुद्धो यतिरूपं साक्षाच्छिवमेनं न्यमन्त्रयत् । तदाचार्येण नाहमन्नभि-

(१) सकलमतनिर्बर्धानन्तर मणिकर्णिकातीरे निदिध्यासनलालस्य श्रीशंकरस्य वृद्धब्राह्मणरूपेण व्यास
 दर्शनमिति, तथा विवादकाले घृष्याजल्य कृतवतो वृद्धब्राह्मणवेषस्य व्यासस्य श्रीशंकरेण कपोलयोस्ताडन कृतमिति
 चानन्दगिराये शंकरादिग्विजये ।

क्षार्यमागतस्त्वां किन्तु वादभिक्षार्यमागतः, परस्परं पराजये परस्परमाश्रमव्यत्ययः कार्य इत्युक्तः स च आरभ्य मध्याह्नतमये वादोस्त्विति निश्चित्य तान् भोजयामास । स्वयं गिष्टं कर्म समाप्य मण्डनमिश्रोपि भुङ्क्तु स्म । ततो व्यासजैमिनी माध्यस्थ्य सरस्वती स्थापयेत्युक्त्वाऽगच्छताम् । यदा पशुमैध्याह्ने सभायां कर्मब्रह्मवादिनोः कर्मब्रह्माहृतविषये वाद् आरब्धस्तदा माध्यस्थे स्थितया मरुस्वत्याभयोः कण्ठे एकैकां पुष्पमालामामुच्य यस्य माला म्लास्यति स पराजित इति ज्ञेयमिति समयं कृत्वा पाकाय महानसं सरस्वती प्रविवेश । एवं वादो यावद्भूतावत्प्रत्यहं भिक्षार्यमागच्छत्याचार्यं भोजनार्थमागच्छेति पतिं चाहूयोभयोर्भिक्षाग्ने अदात् । एवं त्रिवदतोः सप्तमे दिवस सरस्वती मण्डनमिश्रगलस्यया मालया म्लानयाऽऽचार्येण पराजितं मण्डमिश्रं निश्चित्य पाकोत्तरमुभावपि भिक्षार्यमागच्छतामिति ह्येणाकारयामाम । ततस्तयोर्भिक्षोत्तरमाचार्यं प्रणम्य तां त्वया दुर्वाससः शापेन मानुषभावान्मोचितेत्युक्त्वा ब्रह्मलोकं जिगमिषुं ता वनदुर्गामन्त्रेणास्तम्भयत् । मण्डनमिश्राय मुमुक्षुणा विद्योपलब्धिपर्यन्तं चित्तशुद्धिसंपादकत्वेन श्रुतानि स्मार्तानि च कर्माणि कार्याण्येवेति जैमिन्याशयं प्रकाशयामास । जैमिनिरपि मण्डनमिश्रेण घ्यात आगत्याचार्योक्तमेव व्याजहार । एवं शरणमिति शरणागतं वीक्ष्य मण्डनमिश्रं तद्वर्द्धिं मामवित्जित्य कथं मत्पतिर्जितः स्यादित्युक्तेनाचार्येण सह सा वादमारभत । वादेनाजयं तं ज्ञात्वा कामशास्त्रीयप्रश्नेनैर्न जेष्यामीति निश्चित्य तत्र प्रश्नांश्चकारा । तत आचार्यो मासात्परमुनरं दास्यामीत्युक्त्वा शिष्यान्वावदागमं स्वदहरक्षणे नियोज्य स्वकलेवरं गिगिहदरे संस्थाप्य मृतस्यामरुकराजस्य कलेवरं योगवलेन प्राविशत् । ततस्तत्पत्नीमन्त्रिप्रभृतयो राजानं लब्धसंज्ञं ज्ञात्वा तं माद्गलिकवाद्यैः सौम्यं निन्द्युः । क्रमेण कामशास्त्रीयविषयाननुभवन्तं राजकार्यादिष्वतीव चतुरं तं ज्ञात्वा नायं प्राक्तनो राजा किं तु कोपि महायुगाकरो योगी परकायप्रवेशविद्ययास्मद्राजगरीरं प्रविष्टः कापि स्थापितं स्वदेहं पुनर्गच्छेन्नमहती हानिरस्माकं तदा स्यात्, तस्माच्छेदनागायाऽस्माभिर्यतितव्यमिति निश्चित्य यत्र कापि मृतगरीरं यद्यद् दृश्यते तत्सर्वं तदेव दाह्यमेवेत्याज्ञाप्य नानादिशु ते भद्रान् प्रेषयामासुः । 'माते च व्यतीते आचार्यं प्रत्यागमनमकुवाणेऽस्मासु कैश्चिच्छरीरमेतद्रक्षणीयं कैश्चित्पारिमार्गणाय गन्तव्यमिति निश्चित्य कांश्चिद्दहरक्षणाय नियोज्य पद्मपादाद्युः कर्णाकार्णिकयाऽमरुक्गजं मृतं प्राप्तसंज्ञं प्राक्तनविलक्षणं लिटादसम्पन्नं लोकमुत्वाच्छ्रुत्वा तत्र गायकवेपेण राजमभां प्राविश्याद्वै- तब्रह्मपातपादकानि पद्यानि गायन्तो राजानं ज्ञातस्वागमनं ज्ञात्वा प्रतिनिवेशुतिरे । तैर्भृ- त्यैस्त्वत्रतत्र लब्धमृतमानुषगरीराणि दग्ध्वाद्ग्ध्वा तच्छरीरं लब्ध्वा दग्धुं प्रवृत्तः सह युध्यमानास्तच्छिष्यान्वलाद् दूरीकृत्य दह्यमानं स्वकलेवरं दृष्ट्वा नृदरिं तुष्टावाचार्यः । तेन तुष्टः साग्निं तं त्वाऽन्तर्दधे ।

ततो मण्डनमिश्रः परकायप्रवेशेन कामशास्त्रीयविषयज्ञं ज्ञात्वाऽऽवां त्वया जितावित्य- वदत् । सरस्वतीं निजं धाम याम्यन्तीमाचार्यः मरुस्वतीं त्वां ब्रह्मणः पत्नीं जाने, त्वं एतौपशृत्रयेऽस्मदीये स्थाने निवसन्त्यह्नतमतेऽश्विनितयाऽह्नतमिद्वान्तान्प्रकाशयेति प्रार्थिता सत्सोमित्युरीकृत्य निजं धामागच्छत् । नतो मण्डनमिश्रस्त्रिंशत्तमे विक्रमशके संन्यासग्रहणेना- चार्यस्य शिष्योऽभवत्तत्रमस्यादिमहावाक्योपदेशादिभिः सह । ततो यागवलेनातिशान्त-

चित्तः स्वात्मारामः (७२५) पञ्चविंशत्युत्तरसप्तशतीवर्षाणि भुवि वसति स्म । तत आचार्यः स्वात्मारामेषु सुरेषु यतो भवान् श्रेष्ठोऽस्तस्त्वं सुरेश्वरनामासीत्युवाच । सोऽप्याचार्येण सहैव दिग्विजयायागच्छत् । त्रिवलिक्षेत्रे मूकाम्बादर्शनायागतमाचार्यं यांगिनं श्रुत्वा प्रभाकरो नाम धनिकः स्वपुत्रमतिजडमाचार्यसमीपं निनाय तदाचाचार्यस्तं ब्रह्मैकनिष्ठं ज्ञात्वा कस्त्वमित्यपृच्छत् । तेन जन्मान्तरार्जितोपासनावलेनाचार्यसान्निध्यवशेन च ब्रह्मैवाहमस्मीत्यादिरूपेण हस्तामलकवत्सत्त्वे निरूपिते तमाचार्यो नाम्ना हस्तामलकमकरोत् । सोऽपि स्वयमाचार्यशिष्योऽभवत् । ततः पुत्रमेतमाचार्यं समर्प्य पुत्रप्रभावज्ञः प्रभाकरः स्वगृहं ययौ ।

स ततः सर्वैः शिष्यैः सह शृङ्गगिरिं प्राप्य तत्र भाष्याण्यध्यापयामास । एकदा गिरिनाम्नः कस्यचिच्छिष्यस्य भाष्याध्यापनायागमनं प्रतीक्षति तस्य भाष्यार्थग्रहणशक्यभावेन तदंप्रतीक्षा व्यर्थेति पद्मपादस्य गवोक्तिं श्रुत्वा स मनसा तस्मै चतुर्दश विद्या अनुजप्राह । तेनागमनसमय एवातीव हृष्टो जीवब्रह्मैक्यविषयैस्तोऽकवृत्तैराचार्यमुपतस्थे । ततः पद्मपादादयो हृष्टास्तं प्रशशंसुः । सोऽपि तेन हेतुनाऽऽनन्दगिरिस्तोऽटकार्योऽभवत्, यः ब्रह्मसूत्रोपनिषद्भाष्याणां व्याख्यानानि कुर्वित्पाचार्येण नियुज्यते ।

ततः स आचार्य एकदा सुरेश्वरप्रार्थनया तं भाष्यवार्तिकनिर्माणे नियोजयामास । तच्छ्रुत्वा चित्सुखाचार्यप्रभृतिभिः शिष्यैः कर्मठेन तेन कृतं भाष्यवार्तिकं श्रीमच्छिष्यस्यापि त्वद्भाष्याननुगुणमेव स्यान्न तदनुगुणमिति जैमिनेः कृतितवत्कर्मठानामेवोपयुज्येत न मुमुक्षुणा-मिति सनन्दन आनन्दगिरिर्वा नियोज्यतामित्यूचे । पद्मपादेन हस्तामलको नियोज्यतामित्यूचे ।

अपत्येन सह नद्यां स्नानार्थमागत्यै कस्यचित्स्वस्य शिशुं तत्र तपस्यतोङ्गे उपवेश्य स्नात्वा प्रत्यागत्य तद्ङ्गात्पतित्वा मृतं तं शिशुं दृष्ट्वा रुदन्त्यै स्वयं मृतशरीरे प्रविश्य हस्तामलकाचार्यो जीवयित्वाप्यथो हस्तामलकः पूर्वजन्मन्येव तपश्चर्याभिः सिद्धो विरक्तो न ग्रन्थरचनारूपे प्रवृत्तिमार्गे प्रवृत्तः स्यादिति पद्मपादमाचार्य उवाच-त्वया कर्मठेन वेदान्तविषये करिष्यमाणे वार्तिकेऽभिरुचिर्नैपामिति त्वया सूत्रभाष्ये वार्तिकं न कार्यं किं त्वद्वैतब्रह्मपरं कंचन नैष्कर्म्यगोचरं नैष्कर्म्यसिद्ध्याख्यं ग्रन्थं निर्मायैभ्यः प्रदर्शयेति गुरुणाज्ञेन सुरेश्वराचार्येण नैष्कर्म्यसिद्ध्याख्यो ग्रन्थो व्यरचि । सोऽयं तेन स्वस्यापि कर्मठत्वनिरासकः प्रादांश्च चाचार्यादिभ्यः । तेतमेनं दृष्ट्वातीव चित्रितहृदयाः परं प्रशशंसुः । तत आचार्येण मण्डनमिश्रो बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यस्य तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यस्य च वार्तिकं कुर्वित्पाज्ञस्तस्तद्द्वयं कृत्वा तस्मै प्रदर्शयामास । योऽसौ वाचस्पतिमिश्रो भविष्यति प्रारब्धकर्मणा सोऽयं मण्डनमिश्रस्तत्सुष्ट्राऽऽचार्यमतीव तोपयामास ।

पद्मपादाचार्येण ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या चक्रे । तत्र द्वितीयाध्यायप्रथमपाद-शांकरभाष्येण सहिते प्रथमाध्यायसूत्रशांकरभाष्ये पञ्चपादाः प्रचरंयुः, तत्रापि चतुःसूत्र्येव प्रसिद्धचेदित्याचार्योक्त्वा तावत्येव व्याख्याऽऽचार्येण श्रुता पञ्चपादिकेतिनाम्ना प्रसिद्धास्ते चित्सुखादयोप्यद्वैतब्रह्मपरग्रन्थान्कृत्वाऽऽचार्यं संप्रार्थ्य तदाज्ञया तीर्थक्षेत्रादिकान्ययुः ।

(१) तन्नामान एव पञ्चविंशत्युत्तरसप्तशतीवर्षेभ्योऽन्यथा गौडपादाचार्यावधि व्यासपरम्परा शंकाचार्य-परम्परा वा ।

एवं शृङ्गगिरौ निवसन्नाचार्यः स्वमात्रा कृतं स्वस्मरणं योगेन ज्ञात्वा देशान्तरे सुदूरे स्थिताया अपि मातुः समीपं योगवलेन प्राप्य प्रणनाम । सापि चिरात्प्राप्तं तं समीक्ष्यातीव तुतोष । तत आचार्यो मातरं प्रणम्य किमपेक्ष्यत ऐहिकमामुष्मिकं वेत्याचार्यस्य वाचं निशम्य जीर्णशरीरस्य धारणे नाहं शक्तास्मि, तत एतच्छरीरं यथाशास्त्रं संस्कृत्य स्वर्गं प्रापयेत्युक्तो महेशं तुष्टाव । ततो महेशस्तुष्टस्तदाशयं ज्ञात्वा पार्षदांस्तन्मातुरानयनाय प्रेषयामास । तां दृष्ट्वा वैकुण्ठमेव गन्तुकामां तां ज्ञात्वा शैवपार्षदानुज्ञाप्य स हरिं तुष्टाव । तेन तुष्टो हरिः स्वयमागत्य प्रणतं यतिवरं दृष्ट्वा 'भूतले त्वत्कृताः सूत्रभाष्यादिका अद्वैतग्रन्था लंकेरङ्गीकृताः, ब्रह्मलोकेपि सिद्धेषु ते सर्वे प्रसिद्धिमुपयान्तु, त्वन्माता मया सहैव दिव्यं रूपमास्थाय वैकुण्ठमागच्छतु' इत्याचार्यं प्रशस्य तथा सह विमानेन वैकुण्ठं जगाम । ततो बन्धुभिराहूतैरन्यैश्च तत्रत्यैर्ब्राह्मणैरज्ञातशास्त्रमर्षादैर्यतेर्मातुः संस्कारेऽधिकारो नेति धिक्कृतस्तेभ्यस्तदर्थमग्रिमप्यलब्ध्वा काष्ठानि नदीतीरे सञ्चित्य स्वबाहुं प्रमथ्याग्निमुत्पाद्य मातुः शरीरं प्रदाह्य तान्—“इत आरभ्य यूयं वेदवाह्या वद्विसंस्कारग्रन्थाः संन्यासिनां भिक्षादाने योग्या न भवत, शूद्राचाराश्च भवत” इति ज्ञप्त्वा योगवलेन शृङ्गगिरिं जगाम ।

ततः सनन्दनो गुरोरनुज्ञया स्वात्मानन्दमनुभवन्नेव तीर्थयात्रां कुर्वाणो दक्षिणस्यां दिशि कालहरितक्षेत्रं गत्वा तत्र जलाशये स्नात्वा साम्बं प्रणम्य कार्ष्णीं गत्वा ततः शिवकाञ्चामेकाग्रेश्वरं विष्णुकाञ्च्यां वरदराजं च प्रणम्य पुण्डरीकपुरं (=पण्डरपुरं) गत्वा तत्र शिवेन नृत्येन श्रान्तोऽस्मिन्नैवैहि गङ्गे इत्याह्वानमात्रेण तत्रागतायां शिवगङ्गायै नाम्न्यां प्रसिद्धायां गङ्गायां स्नात्वा शिवं सम्पूज्य ततो रामेश्वरं जिगमिषुः कार्ष्ण्यां स्नात्वा स्वमातुलं दिदृशुः शिष्यैः सह तद्गृहं गत्वा कुशलप्रश्नादिसल्लापैः मातुलं तोषयामास । स मातुलो भागिनेयाय भिक्षां दत्त्वा तच्छिष्यान्पि भोजयित्वा स्थितस्तच्छिष्यान्पार्श्वस्थितं द्रुस्तकं दृष्ट्वा कोऽयं ग्रन्थ इत्यपृच्छत् । ते चायं ग्रन्थः, पद्मपादाचार्येण त्वद्भागिनेयेन कृता श्रीमच्छंकरभगवत्पादपूज्यरचितब्रह्मसूत्रभाष्यस्य टीकेत्यबदन् । ततः पद्मपादस्तां दिदृक्ष्वे तस्मै तामदात् । मातुलस्तं ग्रन्थं दृष्ट्वा तत्र श्रुतिस्मृतिश्रुक्तिभिः खण्डितं प्राभाकरमतं ताभिरेव स्थापितं, जीवब्रह्मद्वैतं च पर्यालोच्य तदसहमानः कापट्येन प्रीतिं प्रदर्शयन्नैव त्वत्प्रत्यागमनपर्यन्तमेतत्पुस्तकमस्तु, तत एनं नय, तावद्दहं पर्यालोचयामीत्यब्रवीत् । तथेति पद्मपादस्तस्मै तत्पुस्तकं दत्त्वा रामेश्वरं श्रीरामसेतुं च गत्वा श्रीरामसेतुं श्रीरामेश्वरं श्रीरामं च नत्वा ततो यात्राक्रमेण प्रतिनिवृत्त्य मातुलगृहमागमिष्यंस्तत्र मार्ग एव तद्गृहं तत्पुस्तकं च दग्धं श्रुत्वा मातुलं गत्वा गृहदाहेन न मे दुःखं तत्पुस्तकदाहेन यद्दुःखं तत्र शाम्यतीति तद्भक्तिमत्सहमानोऽपि ज्ञान्तचित्तत्वाद्दग्धं चेत्तद्गच्छतु पुनरपि तादृशं ग्रन्थं करिष्यामीति तमब्रवीत् । ततो मातुलः पुनरयं तं ग्रन्थं करिष्यत्येव तेनास्मद्गुरोः प्रभाकरस्य मतं निर्नाम भवेदेवेत्यालोच्य बुद्धिमान्धकरं द्रव्यं तद्दिने तस्मै भिक्षार्थमदात् । ततः पद्मपाद (=सनन्दनः) स्तेन बुद्धिमान्धं जानंस्ततः श्रीगुरुं द्रष्टुं केरलानगच्छत् । श्रीगुरुरपि तदेव केरलानगच्छत् । तत्र स तं प्रणनाम । ततस्तयोः कुशलप्रश्नानन्तरं पद्मपादः स्वग्रन्थदाहं स्वबुद्धिमान्धं च तस्मै वितापयामास । ततः श्रीगुरुणा पूव स्वैन श्रतं पद्मपादिकाभागमाप्रमन्ववदत् । तेन यथाश्रुतमानुष्यैर्गोक्तं पद्मपादो विलिलेख तुतोष

च । तथा राजशेखरारख्येन राज्ञा स्वकृतं नाटकत्रयं यत्पूर्वं स्वस्मै श्रावितं ततः पश्चाद्ग्रन्थं चाभूत्तदिदं नाटकत्रयं दर्शनार्थमागतस्य तद्राजस्य कुशलप्रश्नानन्तरं प्रार्थनयाचार्यैः यथा-
श्रुतमन्ववादि । तेनानूदितं तत्स राजा लेखकेन लेखयामास । श्रीमतः शंकरभगवत्पादस्य तदिदं सर्वं सर्वंपामत्याश्चर्यवहमभूत् । ततोऽनेन राज्ञा तं कां सेवां करिष्यामीति प्रार्थ-
यामास । कालयीनामकेऽप्रहारे मया यथा ब्राह्मणाः शतास्ते तथैव वेदाग्निबहिष्कृता यति-
भिक्षादानायोग्याश्च स्थापनीयास्त्वयेति स तमाज्ञापयामास । स तं प्रणम्य तयारित्व-
त्युक्त्वा स्वनगरमयात् ।

ततः श्रीमच्छंकरभगवत्पादः शिष्यैः सुधन्वराजस्य पुत्रं गत्वा तेनार्चितो लोके भ्रष्टस्य
वैदिकमार्गस्य पुनः प्रवर्तनेन यतमानाय मह्यं त्वया साह्यं कार्यमित्युक्तिं श्रुत्वा तयास्त्विति
प्रतिश्रुत्यानुगच्छता तेनानुगतो रामेश्वरं गच्छन्पथि मद्यलोलुपान् शाक्तान् जित्वा रामेश्वरा-
दिकं प्राप्य रामनाथादीन् प्रणम्य चोलद्रविडपाण्ड्यकाश्चीवेङ्गटाद्रिगतान् वैदिकमार्गभ्रष्टान्
जित्वा ततः कर्नाटदेशं गत्वा वेदवाह्यान्कापालिकान् जेतुं प्रवृत्ते ततश्च क्रकचनामा कापा-
लिक आचार्यमागत्य भैरवार्चा विहाय न कदाचिन्मोक्षः स्यादित्येवं स्वपक्षमाचार्येण श्रुति-
प्रमाणादिना खण्डितं नाङ्गिककार । ततस्तं तद्देशाधिपत्यात्स राजा निष्कासयामास ।
ततः स बहुभिर्ब्राह्मणैः स्वानुयायिभिरन्यैः कापालिकैस्त्रिशूलोद्यतकर्षयुद्धे प्रसक्तो बभूव ।
ततो राज्ञा केचन गृहीताः केचन निर्मूलिताः । ततः शिष्टा गृहीताश्च तन्मतस्वीकारपूर्वक-
माचार्यं शरणं प्रापुः । तेषु ये विप्राणां हननोद्यता आसंस्तान्दुःकारेण स भस्मसाच्चकार ।
ततः स क्रकचः स्वपराभवमसहमानः कपालधारी पीतमेरयो भैरवं नेत्रे निर्मील्य दध्मौ । स
ध्यानमात्रेण सन्निहितं भैरवं जह्येनं भिक्षुमित्यवदत् । स भैरवो यदूर्पे शिवावतारं त्वया बहूप-
राद्रमित्युक्त्वा तच्छिरोऽच्छिनत् । तत आचार्येण स स्तुतोऽन्तर्दधे । ततस्तेभ्योऽप्यद्वैतात्म-
तत्त्वमुपदिश्य गोकर्णक्षेत्रं गत्वाम्बुधौ निमज्ज्य गोकर्णेशं प्रणम्य तत्रैव स्वकृतं सूत्रभाष्या-
दिकं तदधिकारिभ्य उपदिशन्नासीत् । ततस्तत्र स्वशिष्येणोक्तः शैवो नीलकण्ठाचार्या
बहुभिः शिष्यैः सहाचार्यं वादेन जेतुमाजगाम । ततः स वादे तन्मतं खण्डयित्वा तस्मै वैदि-
कमद्वैतात्मतत्त्वमुपदिदेश । स्वभाष्याणि प्रचार्यं तत्रतत्रैवं स गुर्जरसौराष्ट्रादिदेशादौ वेद-
मार्गं प्रवर्तयामास । ततो द्वारवर्ती गत्वा स पाञ्चरात्रानुयायिनो वेष्णवाञ्जित्वा श्रीकृष्णस्य
पूजा परं कार्यवेत्युपदिश्य स्वभाष्याणि प्रचार्यं ततोऽवन्तीं गत्वा महाकालेश्वरं प्रणम्य तत्रैव
देवालये तत्राचार्यत्वेन प्रसिद्धं पञ्चपादाहमागतं द्वैतमतानुसारेण ब्रह्मसूत्रवृत्तिकृतं बहु-
शिष्यं खण्डितकाणादकापिलमतसिद्धान्तं प्रणम्य स्थितं भट्टभास्करं स वेदान्त-
सूत्रैः स्वीयद्वैतमतिरूपणाय प्रेरयामास । ततस्तनोक्तानां श्रुतिविरुद्धार्थानां खण्डनेन तं
तथा तत्रैवागतमईच्छामानं नास्तिकं ततः पारदान्देशान् गत्वा तत्र प्रसिद्धं हर्षमिश्राख्य
विद्यामदोद्धतं, ततः कामरूपं गत्वा तत्र शक्तिसूत्रभाष्यकारमभिनवगुमाचार्यं, ततः कोसलान्,
ततो गौडदेशे मीमांसानिपुण कर्मठं मुरारिमित्रं, नानाशास्त्रज्ञं धर्मगुप्तं, न्यायशास्त्रज्ञमुदयनाचार्यं
च विजित्य तत्रतत्र ब्रह्माद्वैततत्त्वज्ञानसम्पादकानि स्वभाष्याणि प्रचारयामास ।

स्वमतपरित्यागमनिच्छन्नभिनवगुप्त आचार्यं कृत्याप्रयोगेण (आभिचारेण) भगन्दरं
रोगं प्रापयामास । स तं शिष्यप्रार्थनया भिषग्भिराचार्यसंस्मृतामरेन्द्रप्रेषिताभ्यामाश्विभ्या-

मप्यनिवार्यं तथाभिनवगुप्तयुक्ताभिचारप्राप्तं विज्ञाय तृप्सिंहमन्त्रजापेन तं प्रोत्तार्य गंगातीरे व्योम्नोऽवतारन्तं ब्रह्म ध्यायन्तं गुरोरपि गुरुं श्रीगौडपादाचार्यं दृष्ट्वा ननाम । ततो गौडपादाचार्यं आह-गोविन्दभगवत्पादमुखोच्चया कृतानि सूत्रोपनिषद्गीताभाष्याणि श्रुतानि, त्वया कृतस्य मत्कृतमाण्डूक्यवार्तिकभाष्यस्य श्रवणायागतोऽस्मीति । ततः स तं सर्वाणि सूत्रोपनिषद्गीतामाण्डूक्यवार्तिकभाष्याणि श्रावयामास । तेन तुष्टः स वरमात्मानन्दानुभवरूपं तस्मै दत्त्वान्तदर्थे । ततः काश्मीरमण्डलं गत्वा सरस्वतीमन्दिरस्य दक्षिणेन द्वारेण प्रविश्य निरुन्वतो (=प्रतिषेधतः) विदुषो वादेन विजितयान्तर्गृहं शिष्यैः सह प्रविश्य भद्रासनमारुरुक्षत्पाचार्येऽशरीरवाण्याविर्बभूव-‘पीठारोहे सर्वज्ञतव न कारणं किन्तु शुद्धाचरणमपि, तत्त्वयि नास्ति-यतस्त्वया परकायप्रवेशेन पराङ्गनोपमुक्ता, एतद्विद्याभद्रासनं सतां सिद्धानामारोहणाय योग्यम्’ इति । तां श्रुत्वा यतीन्द्रेण ‘नायं देहोऽशुद्धः येन देहेन तत्कृतं तत्तद्देहस्यैवाशुद्धतापादकं नान्यस्य देहस्य । अन्यथा केनचिच्छुद्धेण प्राग्जन्मनि कृतेन केनापि पुण्यविशेषेण विमज्जन्मलाभेपि वेदाधिकारो न स्यात्’ इत्यादिकमुक्तमाकर्ष्य शारदा तूर्णोत्बभूव । ततः स विद्याभद्रासनमारुह । तन्मण्डलस्यानपण्डितानङ्गनमम्प्रदायप्रवर्तने नियोजयामास च । ततः स कैश्चिद्दिद्विद्विः सह शृङ्गगिरि (झर्रा) प्राप्यद्वैतभाष्याण्यव्यापयन्नास्ते स्मास तत्र शीतार्दितान्दृष्ट्वा शङ्करं सम्प्रार्थ्य तदनुग्रहेणोष्णोदकं तं देशं प्रापयामास ।

ततो दिक्षु चतुर्षु चतुरो मठान्निर्माय तत्पीठे पद्मपादादिकाञ्छिष्यान्प्रतिष्ठापयामास । मूर्तिपूजाविमुक्तान्स्वयं वाहिर्गताञ्छिष्यान्दूरीकृत्य तस्यै विम्बाम्बायै कन्यायै अविवाहितार्थं सिद्धिसम्पन्नायै ब्राह्मण्यै या मूर्त्वायै ब्राह्मणपुत्राय महामन्त्रमुपदिश्य पण्डितमकरोत् मूर्तिपूजादिकं तपश्चर्यादिकं चोपदिदेश । एवं कृतकृत्य आचार्यां द्वात्रिंशे वयस्यतीते ब्रह्मादिभिर्यतीशं कृतकार्यं कैलासं नेतुमागर्तवांचितो त्रिनेत्रादिमता निजेन रूपेण विमानमारुह्य कैलासं जगामेति शिवम् ।

इदं चरित्रं नैकत्वेव श्रीशंकराचार्यस्य किन्तु प्रस्थानत्रयभाष्यकृतः श्रीशंकराचार्यस्य तदधिष्ठिततत्पीठगतानामाचार्याणां तत्तन्नाम्नां चाचार्याणां चरित्राण्येकीकृत्यैव (माधवचिद्विलासा-ऽऽनन्दगिरिकृत) ‘शंकरादिगिजयत्रय’-‘गुरुपरम्परा’-‘भविष्यपुराण’-‘संक्षय तिमिरभास्करा’-‘ज्वतारकालसम्भवपरामर्श’-‘श्रीजगद्गुरुसंस्थानशृङ्गेरीमठ’-‘श्रीसंस्थानमठ करवीर व सद्देश्वराचा इतिहास’-‘श्रीमच्छङ्कराचार्यचरित्र’-‘श्रीशङ्कराचार्य मठ इम्पी यांचा जाहीरनामा’-‘शङ्कराचारिकालविचार’-(करवीरपीठकृत)-‘धार्मिकविचारार्थं कार्य’-‘श्रीमच्छङ्कराचार्यनो समय’-‘श्रीशंकरचरित्र’-‘शिवगृहस्य’-‘कूर्मपुराण’-‘शिवपुराण’-‘मक्तमाला’-ऽऽदिग्रन्थेषु तथागुह्यभाषामय-‘श्रीशङ्कराचार्य-हीर्जलफअन्ड टैम्स-हीर्जफिलॉसॉफी’-नामग्रन्थेषु वर्णितानीति ज्ञेयमिति दिगिति प्रतिभाति । शिष्टं परिशिष्टे स्फुटीकारिष्यते इति शिवम् ॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यचरित्रं समाप्तम् ॥

तच्चरित्रं प्रकारान्तरेण-

केचित्पुत्रं श्रीशङ्कराचार्यः य आन्त्रद्रविहदेऽगयोः सन्वा वायुलिङ्गसेत्रे (= काल-क्षितिसेत्रे) केनाचिद्ब्राह्मणेन कालहरितमदेश्वरदेवालये लब्ध्वा स्फोटितान्कृष्णमाण्डालद्वयः शिशुः शङ्करालये लब्धत्वाच्छङ्करनामा तेनादृतः ‘शङ्करं कुलुकाभासं मुनिं कृष्णमाण्डसम्भवम् ।

भाष्यकारं स्तुमो नित्यमुद्यद्गास्करसत्तिसम्' इति (कूपमाण्डशङ्क (दिग्विजये) वचनात् ।
अस्याऽयोनिजत्वेन देवेनैव निर्मितत्वात्पिता शङ्करः माता त्वम्बिकैव । शुक्रस्यायोनिजत्वव
च्छरणोद्भूतस्कन्दवत्सीताया भूमिजत्ववद् द्रौपदीधृष्टद्युम्नयोराग्निजत्ववद् अगस्त्यस्य कुंभे
जन्मवदयोनिजत्वं नानुपपन्नम् । नारदीये श्रीशङ्करकृतवायुलिङ्गस्तुतिरप्यत्र मानमित्युक्त्वा
'परिगृह्य तनुं भगवद्रिमुखांस्तत्पदसम्मुखकरणोद्युक्तः शङ्करयतिराह वाताधीनो नौरिव
यायाज्जडाजातभयात्' इति (नारदीये) स्वेच्छागृहीततनुत्वोक्तिरप्युपपद्यत इत्युक्तिरपि
श्रीशङ्कराचार्यान्तरविषयिणीति न काप्यनुपपत्तिरिति दिगित्याहुः ।

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यस्य परकाये प्रवेशः—

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यैः परकायप्रवेशयोगज्ञत्वेन मृतस्यामरुकराजस्य शरीरे प्रवेशो
लोकानुग्रहायाकागत्युक्तं युक्तमेव ।

शरीरान्तश्चित्तबन्धकारणस्याज्ञाने संयमेन तच्छैथिल्यं प्रचारसंवेदनेन च तत्संवेदनं
संपादन्यदाऽऽत्मचित्तं परशरीरान्निष्कृष्य परशरीरे निक्षेप्तुमिच्छति तदा बन्धकारणशै-
थिल्यादिप्रतिबन्धं प्रचारसंवेदनाच्च निष्प्रत्यूहमस्य चित्तं स्वशरीरान्निष्कामति परशरीरं
चाविशति । तदनुसरन्ति चेन्द्रियप्राणादयो राजानं सैनिका इव मातरं शिशव इव स्वयमेव
तदुक्तं पतञ्जलिना योगशास्त्रे—'बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः'
(यो० सू० ३।१८) इति । 'तस्यायमर्थः—(बन्धकारणशैथिल्यात्) = शरीराम्भन्तरे
चित्तस्य यो बन्धः=बध्नं=प्रतिष्ठा=अन्यत्र गतिप्रतिबन्धः=ज्ञानहेतुः सम्बन्धविशेषः तस्य
यत् (कारणं)=कारणद्वयम्=आरब्धं धर्मः, अधर्मश्चेति द्वयं तस्य (शैथिल्यात्)=
'संयमेन'='धारणया ध्यानेन समाधिना च' बन्धागमत्वात्, (प्रचारसंवेदनाच्च)=
प्रचाराणां=प्रचरत्यभिरोष्वति वा (प्रचाराः)=चित्तस्य गमनागमनाध्वभूता नाड्यस्तेषां
(संवेदनात्)=सं=संयमेन=धारणया ध्यानेन समाधिना च (वेदनं)=साक्षात्करणं तस्माच्च
(चित्तस्य)=योगिनः चित्तस्य (परशरीरावेशः)=स्वशरीरान्निर्गत्य (परस्य) = अन्यस्य =
जीवतो मृतस्य वा (शरीरे) = काये (आवेशः) = प्रवेशो भवतीति । श्रुतिरपि—'स त्रिधा
भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा' इति (ब्र० सू० ४।४) शरीरकमाप्येपि—'सौमरेरभिनि-
मितविधिवदेहस्य पर्यायेण पञ्चाशता मान्यातृकन्याभिर्विहारः पौराणिकैः स्मर्यते' इति
(ब्र० सू० शां० भा० ४।४।११) अभावाधिकरणे तथा 'अनेकशरीरं सृष्ट्वा तेषु प्रविशति'
इति (ब्र० सू० ४।४।१९, १६) इति च । तथा 'ते च केचित्पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते'
कोचित्तु 'स्थित एव तस्मिन्योगैश्वर्यवशादनेकदेहान्' इति (ब्र० सू० ३।३।३२) तथा
'अपान्तरतमःप्रभृतयोपीश्वराः परमेश्वरेण तेषुतेष्वधिकारेषु प्रियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्य-
ग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवातिष्ठन्ते, तदवसाने चापवृज्यन्ते इत्यविरु-
द्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते फलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येणैव गृहान्तरमन्य-
मन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुपितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वात्नि-
र्माय देहान्युगपक्रमेण वाधितिष्ठन्ति । न चैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते—'न एवैते' इति
स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा 'सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामाऽऽयुदस्य स्वं देहं
जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन पश्चात्स्वमेव देहमाधिवेशेति स्मर्यते' इति च तत्रैव भाष्ये
(३।३।३२) उक्तं परशरीरे प्रवेशः स्वशरीरे प्रत्यागमनं च तद्योगविदां सुलभमेवेति दिक् ।

अद्वैतिमठान्नायाः—(मठान्नायसंयुक्तश्रीया) ।

श्रमणां नामः	संयुक्तः	मठनामः	अद्वैतनामः	श्रेयनामः	देवनामः	देवी-शक्तिः	आचार्यनामः	तीर्थनामः	ब्रह्मचारि-नामः	वरः, तद्वत्-महानाम्यम्	महावा-क्यम्	स्थानम्
१ मणिनाथम्	शेट्टम्	आरदाभैठः	तीर्थमाश्रमी वा.	द्वारका-क्षेत्रम्	सिद्धेश्वरः	भद्र-काशी	विश्वरूपाचार्यः उज्जयिद्वैविग,	श्रीमती	रघुरायकः	तामवेदः	तत्त्वमसि	द्वारका
२ पूराराम	मौगिण	मोर्गिन-मठः	रामरथ्य वा.	पुरयोत्तमक्षेत्रम्	जगन्नाथः	विमोला-देवी	पद्मपादः, हस्ता म लकृष्टिसान्त्व.	महोदधिः	प्रकाशकः	ऋग्वेदः	प्रज्ञान ब्रह्म	यदुज्जयिनाथः.
३ उत्तराराम	वेदवारः	उपोत्थममठः	गिरिःगर्बतीः	पदरिका-क्षेत्रम्	नारायणः	पुनर्गिरि(री)	सोदकः =नाद गान्धार्यः	अलका-नग्दा	आनन्दः	अथर्ववेदः	अयमात्मा ब्रह्म.	वदरिनाथनम्
४ दक्षिणाराम	शूरिणः	शूरिणीमठः	गर्दती, मा-रती	गोश्वर-क्षेत्रम्	आदित्यशङ्खः मल्ल हानिकरं लिङ्गम्	पूर्णगिरि(री)	पृथ्वीभैरः	युगब्रह्मा	चेतन्यक-सन्चारी	यजुर्वेदः	अहजसा सिम	शुभगिरि, वा शुक्लेरी.
५ ऊर्ध्वनाथः	काशी.	गुरु-मठः	गुरुं शानं वा	केलास-क्षेत्रम्	निरञ्जनः	माया	इंश्वरः	मानस ब्रह्मत्वा व्याहितम्	गैत रान्यायः	सामवेदः		
६ आत्मासायः	हरिता-मः	परमात्म-मठः	योगः	नमस्त-रोवरम्	परमहठः	मानसीमाया	चेतनः	गिण्डी	स-यासः	सामवेदः		
७ निष्कण-सायः	शक्ति-प्यः	सहस्रककु-तिमठः	गुरुपादुका	अनु-भनः	विशरूपः	चिच्छक्तिः	सदृशः	सच्छास्त्र-श्रवणम्	अभ्यासः	वेदान्त-चार्यम्		

कीटवारादिगन्धप्रदायकवियरणम् ।

(टि०) १ कीटवयो विशेषेण कार्यन्ते जीवजन्तवः । भूतानुष्मण्या नित्यं कीटवार स उच्यते ॥ १ ॥ २ भोगो विषय इत्युक्ते कार्यन्ते येन जीविनाम् । गन्धप्रदायो यतीनां च भोग्यात्. स उच्यते ॥ २ ॥ ३ आनन्देति विज्ञासाध कार्यन्ते येन जीविनाम् । गन्धदायो यतीनां यातन्दवारः स उच्यते ॥ ३ ॥ ४ भूरिसन्धेन सौषण्यं कार्यन्ते येन जीविनाम् । गन्धदायो यतीनां च भूरितारः स उच्यते ॥ ४ ॥ ५ फलिङ्गामठः [श्रीरते मुद्रावितमठान्नाये] । ६ ध्रीमठ. [श्रीरते. मु०] । ७ शारदामठः [श्रीरते. मु०] । ८ गस्ततीपुरीभारतयस्यतीर्थियार्थामुद्रानि [श्री० मु० मठान्ना०] । ९ रामक्षेत्रम् [श्रीस्ये मु० मठान्नाये] । १० यराहः [श्रीर. मु०] । ११ एला । १२ गुरेस्वाचार्यः । १३ आलकान्दा । १४ जीवात्मपरमात्मन्यास्यं तत्त्वमसि च ।

अङ्किततीर्थाश्रमादिनाम्नां विवरणम्-

- १ तीर्थम्-‘त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थं तत्त्वमस्यादिलक्षणे ॥
स्त्रायान्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते’ ॥ १ ॥
- २ आश्रमः-‘आश्रमग्रहणे प्रौढ आशापाशविवर्जितः ॥
यातायातविनिर्मुक्त एष आश्रम उच्यते’ ॥ २ ॥
- ३ वनम्-‘सुरभ्ये निश्चरस्थाने वने वासं करोति यः ।
आशाबन्धविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते’ ॥ ३ ॥
- ४ अरण्यम्-‘अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दे नन्दने वने ।
त्यक्त्वा सर्वमिदं विश्वमरण्यः परिकीर्त्यते’ ॥ ४ ॥
- ५ गिरिः-‘वासो गिरिवरे नित्यं गीताध्ययनतत्परः ।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते’ ॥ ५ ॥
- ६ पर्वतः-‘वसन्पर्वतमूलेषु प्रौढं ज्ञानं विभक्तिं यः ।
सारासारं विजानाति पर्वतः परिकीर्त्यते’ ॥ ६ ॥
- ७ सागरः-‘तत्त्वसागरगम्भीरो ज्ञानरत्नपरिग्रहः ।
मर्यादां नैव लंघत सागरः परिकीर्त्यते’ ॥ ७ ॥
- ८ सगरस्वती-‘स्वरज्ञानरतो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः ।
संसारसागरसारहन्तासौ हि सरस्वती’ ॥ ८ ॥
- ९ भारती-‘विद्याभारेण सम्पूर्णः सर्वभारं परित्यजन् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्त्यते’ ॥ ९ ॥
- १० पुरी-‘ज्ञानतत्त्वेन सम्पूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः ।
परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा स उच्यते’ ॥ १० ॥

-(मठान्नायासतौ)

श्रीमच्छंकराचार्यादिविद्याधर्मपीठाधिपपरम्परागता मठाः ।

(१) शारदामठः	(११) पुष्पगिरिमठः
(२) गोवर्धनमठः	(१२) विह्वपाक्षमठः
(३) ज्योतिर्मठः	(१३) हृष्यकमठः
(४) शृगेरीमठः	(१४) शिवगंगामठः
(५) मुमैरुमठः	(१५) कोप्पालमठः
(६) परमात्ममठः	(१६) श्रीशैलमठः
(७) कूडलीमठः	(१७) रामेश्वरमठः
(८) सङ्गेश्वरमठः	(१८) रामचन्द्रापुरमठः
(९) मुमैरुमठः (काश्याम)	(१९) आमनी (=अवति) मठः
(१०) कुम्भयोगमठः	(२०) घनगिरिमठः

- (२१) होत्र (=ह्वन) (ने) हळ्ळीमठः
 (२२) भण्डागरीमठः
 (२३) कैवल्यपुरमठः
 (२४) मूल (मुळ) वागलमठः
 (२५) शिरालीमठः
 (२६) खिद्रापुरमठः सङ्गेश्वरे
 (२७) नृसिंहवाडीमठः
 (२८) मोळवणमठः
 (२९) पैठणमठः

- (३०) भण्डीगरीमठः
 (३१) काशीमठः
 (३२) तीर्थराजपुरमठः
 (३३) गंगोत्रीमठः
 (३४) तीर्थहळ्ळीमठः
 (३५) हरिहरपुरमठः

एतेषु केचिन्मठा इदानीं नष्टाः केचिदिदानीन्तनाचार्याधीनाः । एतेषां विवरणं परिशिष्टे स्पष्टीभविस्यति ।

श्रीमच्छंकराचार्याणां मुख्यशिष्याः ।

- (१) पद्मपादाचार्यः
 (२) हस्तामलकाचार्यः
 (३) त्रीटकाचार्यः
 (४) सुरेश्वराचार्यः
 (५) चित्तमुखाचार्यः
 (६) समित्पाण्याचार्यः
 (७) विष्णुगुप्ताचार्यः
 (८) शुद्धकीर्त्याचार्यः
 (९) भानुमरीच्याचार्यः
 (१०) कृष्णदर्शनाचार्यः
 (११) बुद्धिवृद्ध्याचार्यः
 (१२) विरधिपादाचार्यः

{ मातृवीये शक्रदि-
 म्बित्ये) मटीन्ववि-
 याधर्मपौत्राधिपा एते
 आनन्दगिर्यायन्त्रि-
 दशमोयनकदिगि-
 जययो ।

- (१३) शुद्धानन्दगिर्याचार्यः
 (१४) मुनीश्वराचार्यः
 (१५) धीमदा (ज्ञा) चार्यः
 (१६) परमतकालानलाचार्यः
 (१७) लक्ष्मणाचार्यः
 (१८) दिवाकराचार्यः
 (१९) त्रिपुरकुमाराचार्यः
 (२०) गिरिजाकुमाराचार्यः
 (२१) वटुकनाथाचार्यः
 (२२) आनन्दागिर्याचार्यः

आनन्दगिर्याये
 शक्रदिरिवजये।

अत्रत्यं शिष्टं परिशिष्टे स्फुटीकरिस्यते ।

द्वारकामठीय-विद्यापीठाधिपाः-(“श्रीमच्छंकराचार्यनो समय’नामकग्रन्थरीत्या)

आचार्यनाम.	स्थितिरैतासंवत्सरपर्यन्तम् । (युधिष्ठिरशके)		
१ ब्रह्मस्वरूपाचार्यः	२६९१	६ मङ्गलमूर्त्याचार्यः	२९४२
२ चित्तमुखाचार्यः	२७१५	७ भास्कराचार्यः	२०६५
३ सर्वज्ञानाचार्यः	२७७४	८ प्रज्ञानाचार्यः	३००८
४ ब्रह्मानन्दतोयः	२८२३	९ ब्रह्मज्योत्स्नाचार्यः	३०४०
५ स्वरूपाभिज्ञानाचार्यः	२८९०	१० आनन्दाविर्भावाचार्यः	२५ विक्रमशके
		११ कलानियतीर्यः	८३
		१२ चिद्विलासाचार्यः	११९

१ अयं चित्तमुख्यायन्यमन्वत्पूर्वो भिन्नः ।

२ २६९१ शकैरेकवत्सरे ।

३ अस्मादिनसंशुद्धारम्भः ।

४ शकैरेकवत्सरे ।

आचार्यनाम	स्थितिरितसवत्सरपर्यन्तम् । (विक्रमशके)		
१३ विभूत्यानन्दाचार्यः	१५४	४५ ब्रह्माश्रमः	१४३६
१४ स्फूर्तिनिलयपादः	२०३	४६ वासनाश्रमः	१४५३
१५ वरतन्तुपादः	२४९	४७ सर्वज्ञानाश्रमः	१४८९
१६ योगारूढान्नाथः	३६०	४८ प्रद्युम्नाश्रमः	१४९५
१७ विज्ञानडिण्डिमाचार्यः	३९४	४९ गोविन्दाश्रमः	१५२३
१८ विद्यातीर्थः	४३७	५० चिदाश्रमः	१५७६
१९ चिच्छक्तिदेशिकः	४८३	५१ विश्वेश्वराश्रमः	१६०८
२० विज्ञानेश्वरतीर्थः	५११	५२ दामोदराश्रमः	१६१५
२१ ऋतम्भराचार्यः	५७२	५३ महादेवाश्रमः	१६१६
२२ अमरेश्वरशुद्धः	६०८	५४ अनिरुद्धाश्रमः	१६२५
२३ सर्वसुखतीर्थः	६६९	५५ अच्युताश्रमः	१६२९
२४ स्वानन्ददेशिकः	७२९	५६ माधवाश्रमः	१६८५
२५ समरसिकः	७९९	५७ आनन्दाश्रमः	१७१६
२६ नारायणाश्रमः	८३६	५८ विश्वरूपाश्रमः	१७२१
२७ वैकुण्ठाश्रमः	८८५	५९ चिद्धनाश्रमः	१७२२
२८ त्रिविक्रमाश्रमः	९११	६० नृसिंहाश्रमः	१७३५
२९ शशिशेखराश्रमः	९६०	६१ मनोहराश्रमः	१७६१
३० ज्यम्बकाश्रमः	९६५	६२ प्रकाशानन्दसरस्वती	१७९५
३१ चिदम्बराश्रमः	१००१	६३ विशुद्धानन्दाश्रमः	१७९८
३२ केशवाश्रमः	१०६०	६४ वाग्नेशः	१८३१
३३ चिदम्बराश्रमः	१०८३	६५ केशवाश्रमः	१८६८
३४ पद्मनाभाश्रमः	११०८	६६ मधुसूदनाश्रमः	१८४८
३५ महादेवाश्रमः	११४८	६७ हयग्रीवाश्रमः	१८६२
३६ सच्चिदानन्दाश्रमः	१२०७	६८ प्रकाशाश्रमः	१८६३
३७ विद्याशङ्कराश्रमः	१२६५	६९ हयग्रीवाश्रमसरस्वती	१८७४
३८ अभिनवसच्चिदानन्दाश्रमः	१२९३	७० श्रीधराश्रमः	१९१४
३९ नृसिंहाश्रमः	१३२६	७१ दामोदराश्रमः	१९२९
४० वासुदेवाश्रमः	१३६१	(= दामोदरानन्दसरस्वती)	
४१ पुरुषोत्तमाश्रमः	१३९४	७२ केशवाश्रमः	१९३५
४२ ज्ञानाराधनाश्रमः	१४०८	(= केशवानन्दसरस्वती)	
४३ हरिहराश्रमः	१४११	७३ श्रीराजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्वामी	१९५८
४४ भवाश्रमः	१४२१	७४ श्रीमाधवतीर्थः	

(१) श्रीराजराजेश्वरस्वामिनां, विद्वेः पञ्चान्मास-
प्रवादार्थं सवत् १९५८ यौ, शु० पञ्चम्यां श्रीमवासेर
मकरसङ्क्रमणे द्वारकायामेवो मठीयपीठाधिपायाधिपैः।

शुद्धगिरिविद्याधर्मपीठस्थितश्रीमच्छंकराचार्यादिगुरुपरम्परा-

१ गणेश-साराशिर्ष. = चिदानन्दः २ महाविष्णुः ३ चतुराननः ४ वसिष्ठः ५ शक्तिः ६ पराशरः ७ व्यासः ८ शुकः ९ गौडपादः १० गोविन्दमगान् ।

नाम	संन्यासग्रहणम्		तिथौ	चिद्विकाळ		तिथौ	संन्यस्तस्य वर्षासि.
	शुके	सवत्सरे.		शुके	संवत्सरे		
११ श्रीशारदाचार्य.	२२ विक्रम शक	प्रापित	शु० ३	शुके	संवत्सरे	१३	२४२ जन्मादाय महार
१२ पृथ्वीराज. (शुद्ध. मन्वन्त)	३० "	प्रापित	१५	६५५	सौम्य	५२	जन्मादित ७२५ जन्मादिपयसि
१३ वाग्देवाचार्य	६८ साली. शके	विलम्बा	शु० १२	८८०	प्रमाणा	५३	३००
१४ ज्ञाननाथ	७६८	अक्षय	शु० १२	८३२	प्रमोद	५४	४८
१५ ज्ञानोत्तम शशाचार्य	८२७	कोपन	शु० ७	८७५	प्रमादी	५८	८९
१६ ज्ञाननिवाण्य	८७१	सौम्य.	१५	९६०	बहुधात्य	६२	६९
१७ सिद्धिगोपाय	९५८	भाता	शु० ३	१०२०	"	६३	६९
१८ ईशरती	१०१९	ईश्वर	५	१०६८	अक्षय	६३	६९
१९ नरसिद्धतीर्थ	१०६७	कोपन	३५	११५०	सवधारा	६३	६९
२० शिवालय - पियशास्त्र	११५०	सर्वपारी	शु० ११	१२५५	भूमिग	७०	७०
२१ भार्गीकृष्णतीर्थ.	१२५०	विभव.	७	१३०२	शुद्ध	७२	७२
२२ नियरण (शुद्ध सन्पत्ता)	१२५६	प्रजापति	शु० ७	१३०८	अक्षय	७५	७५
२३ चन्द्रोत्तरभारती	१२९०	कालके	शु० ७	१३११	शुद्ध	७९	७९
२४ नरसिद्धेश्वरती.	१३०९	पुण्य.	७	१३३०	सर्वपारी	७९	७९
२५ युवात्तमभारता.	१३६८	व्यय.	१६ १५	१३७०	विभव	८२	८२

१ विभवपत्न्या इति नाम (वृत्ती विद्यापीठाधिकारश्रीशारदाचार्यादिगुरुपरम्परासन्धे) (भूमिभारत ' वृष्णालकोयड ' उतागतशशाचार्यसन्धे श्चैरीमठीयगुरुपरम्परा- नामे सन्धे । अत्र पूर्वार्धे अज्जन्मिभारती शुद्ध १. तन्वत्सरे सुरेश्वरचार्यानाम्ना विद्यापीठाधिकार्य ७७५ पयसिशुतस्सतशतीवर्षेभ्यः सन्धे इति भिन्नभिन्नेष्वान्वयैश्चिन्त- न्नेषु । विद्याधामनेन च विद्वान् संव्येकपीठस्य प्रामुख्यादेव सन्वत्सराः । २ नियतो रूपनार्थ. (मं० म० ७० अष्टो० गु० प्र०) । ३ ज्ञानोत्तमाचार्य. मं० म० ३० अष्टो० गु० प्र०) । ४ भारतीतीर्थे इति (श्रीशैवे मुनापित्तशैरीमठीय गुरुपरम्परासन्धे) । ५ ' विद्यारथेति' त्रिषण्णक (श्रीशैवे मुना० अष्टो० गु० स्तो०) । ६ नृसिद्धेश्वरती (मं० म० ३० अष्टो० गु० प्र०) ।

	भा० नाम.	संख्यासग्रहणम्		तिथौ	सिद्धिवाक्यः		तिथौ	ग० व्य
		शके	सर०		शके	सर		
२६	शङ्करानन्द	१३५०	कीलक	माघ शु ११	१३७६	भाव	माघ शु०८	१६
२७	चन्द्रशेखरभारती	१३७१	सुम्बल	फा० शु० १३	१३८६	नारण	मार्ग० कृ० ७	१७
२८	नरसिंहभारती	१३८६	तारण	वैशाख० १०	१४०१	विभारी	आषाढ कृ० ७	१८
						ईश्वर	ज्येष्ठ कृ० १३	२०
						रोद्र	पौष कृ० ८	१७
						श्रीमुख	आषाढ कृ ४	१६
						ध्याता	चैत्र शु० ११	१३
						निगरी	भाद्र० कृ० २	२३
						दुग्धि	फा० कृ० ७	२३
३५	गणेशानन्दभारती							८१
३६	नरसिंहभारती							८२
३७	सच्चिदानन्दभारती	१६०७	पारिय	फा० शु० १५	१६०२	नुमति	ज्येष्ठ शु १०	३६
३८	अभिनवसच्चिदानन्द	१६६३	दुर्मति	ज्येष्ठ शु० ३	१६८९	सर्वजित्	मार्ग शु ९	२५
३९	वृत्सिंहभारती	१६८९	सर्वजित्	माघ शु० ६	१६९२	विक्रति	फा कृ ५ भा शु १३	३
४०	सच्चिदानन्दभारती	१६९०	विक्रति	भाद्र शु० १०	१७३७	भाव	अधि भा शु १	४३
४१	अभिनवसच्चिदानन्द	१७३०	भाव	अधिकभाद्र शु १३	१७३९	ईश्वर	फा. कृ ६	४
४२	नरसिंहभारती	१७३९	ईश्वर	फा० कृ० १	१८०१	प्रमाथा	ज्येष्ठ शु २	८०
४३	सच्चिदानन्दशिवाभिरववि वानरसिंहभारती	१७८८	अभय	आषाढ कृ० ८				
४४	चन्द्रशेखरभारती							

श्रीशृङ्गेरी-कूडलीविद्याधर्मपीठाधिपाचार्यपरम्परा-

नारायणाशुत्तर-

- १ श्रीशङ्कराचार्यः
- २ विश्वरूपभारती (= सुरेश्वराचार्यः)
- ३ चिद्रूपभारती
- ४ गङ्गाधरभारती
- ५ चिद्धनभारती
- ६ बोधवनभारती
- ७ ज्ञानोत्तमभारती
- ८ नरसिंहभारती
- ९ ईश्वरभारती
- १० विद्याशङ्करभारती

- ११ श्रीकृष्णभारती
- १२ शङ्करभारती
- १३ चन्द्रशेखरभारती
- १४ सच्चिदानन्दभारती
- १५ ब्रह्मानन्दभारती
- १६ चिद्धनभारती
- १७ पुरुषोत्तमभारती
- १८ मधुसूदनभारती
- १९ जगन्नाथभारती
- २० विश्वानन्दभारती
- २१ विमलानन्दभारती

१ ' शङ्कर ' इत्येतन्मात्र पठने (श्रीरग० १२० गु० स्तो०) । ० भैरवमहाराजकृतान्ते, अन्ये नास्ति ।

३ अशुत्तरगतप्रन्थोत्तरकात्रिमाविमाविनि तत्रानयो (४३-४६) केषो नास्ति । ४ अभिनवसच्चिदानन्दसिंहभारतीनि-श्रीरग० १२० गु० स्तो० ।

- २२ विद्यारण्यभारती
 २३ विश्वरूपभारती
 २४ बोधवनभारती
 २५ ज्ञानोत्तमभारती
 २६ ईश्वरभारती
 २७ (विजय) शङ्करभारती
 २८ विद्यातीर्थभारती
 २९ भारतीतीर्थः
 ३० विद्यारण्यभारती
 ३१ नरसिंहभारती
 ३२ चन्द्रशेखरभारती
 ३३ रामचन्द्रभारती
 ३४ शङ्करभारती
 ३५ नरसिंहभारती
 ३६ चन्द्रशेखरभारती
 ३७ पुरुषोत्तमभारती
 ३८ नरसिंहभारती
 ३९ मधुसूदनभारती
 ४० श्रीविष्णुभारती
 ४१ गङ्गाधरभारती
 ४२ नरसिंहभारती
 ४३ शङ्करभारती

- ४४ पुरुषोत्तमभारती
 ४५ रामचन्द्रभारती
 ४६ नरसिंहभारती
 ४७ विद्यारण्यभारती
 ४८ नरसिंहभारती
 ४९ शङ्करभारती
 ५० नरसिंहभारती
 ५१ शङ्करभारती
 ५२ नरसिंहभारती
 ५३ शङ्करभारती
 ५४ नरसिंहभारती
 ५५ शङ्करभारती
 ५६ नरसिंहभारती
 ५७ शङ्करभारती
 ५८ नरसिंहभारती
 ५९ शङ्करभारती
 ६० नरसिंहभारती
 ६१ नृसिंहभारती
 ६२ विद्याशङ्करभारती
 ६३ शङ्करभारती

आचार्यपरम्पराविषयको विचारः-

ननु ब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाचार्याणां मध्ये शुकाचार्योत्तरं गौडपादाचार्यस्य तदाचार्यत्वं तदुत्तरं श्रीशङ्करभगवत्पादानां तदाचार्यत्वमुच्यते। कालिद्रापरयोः सन्धाववतीर्णस्य व्यासस्यात्मजोयं शुक्र इति तदनन्तरकालः शतं सार्धशतं द्विशतं वा वर्षाणि स्युरिति । तदा च गौडपादाचार्यस्तदुत्तरकालिकः श्रीगोविन्दयोगीन्द्रः श्रीशङ्कराचार्यस्तदुत्तरकालिको वा न भवेदिति कथमियं ब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यपरम्परा युज्यते ? शुकाचार्यकालस्यैतेषां कालस्य चात्यन्तं महता कालेनान्तरितत्वादिति चेत्, -न-श्रीमतां शुकाचार्याणां समयेऽत्र वचने 'गौडपादं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रम्' इत्युक्तेर्महान्तमित्यस्योभयसम्बद्धं योग्यत्वेन, गौडपाद-कारिकाकाले भिन्नस्य महागौडपादस्य महागोविन्दयोगीन्द्रस्य च तन्नामभ्यां तात्कालिकत्वमभ्युपगम्य तदुत्तरदेशे सर्वत्र षोडशकानामद्यावधि व्यासनाम्ना व्यवहारवद् गोविन्द्यतीन्द्रगौडपादाचार्यशुक्रव्यासनामस्वन्यतमनाम्ना व्यासनाम्नैव वा व्यवहारस्तदुत्तर-परम्पराप्रवृत्तादिश्रीगौडपादाचार्यावतारान्तमित्येवं कल्पनया विना तत्परम्पराया अविच्छे-

दस्य दुर्वचत्वात् । तत्राद्यपक्षेऽन्तिमो गौडपादाचार्यः माण्डुक्यकारिकाकृतान्तिमो गोविन्द-
योगीन्द्रः श्रीशङ्कराचार्यगुरुः । तथा श्रीशङ्कराचार्या अपि बहवः । तेषु केवलमुपदेश-
मात्रेण नास्तिकाञ्जितुरास्तिकानंशतोऽनुग्रहीतुः कलियुगादिमश्रीशङ्कराचार्यादन्य एव
श्रीशङ्कराचार्यः प्रस्थानत्रयभाष्यकृत्, ततोन्व्यो विष्णुसहस्रनामादिभाष्यकृत्, ततोन्व्यश्र-
नुर्मठस्थापकः । तथैव सुरेश्वराचार्यनामानोपि बहव आचार्या ७२५ वर्षपर्यन्तमित्येवं
परम्परासीदिति शङ्कराचार्यपरम्परया सुरेश्वराचार्यावध्यासीत् । सुरेश्वराचार्यश्चैक एव
शतायुः किञ्चिदधिकशतायुर्वासीदिति वा ज्ञायते ।

यश्च प्रस्थानत्रयनृसिंहतापिन्युपनिषदां भाष्यकृत्—स च न्यायवैशेषिकसूत्रकृदुत्तरकालिकः
'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति (१।१।२)
न्यायसूत्रस्य समन्वयसूत्रे—(१।१।४) शारीरकभाष्ये, तथा 'सदकारणवन्नित्यम्' इति (४।१।१)
वैशेषिकसूत्रस्य परमाण्वधिकरणे—(२।२।१५) शारीरकभाष्ये उल्लेखात् । सोऽयं [महा-
भाष्यकृत् :] पतञ्जलरुत्तरकालिकः 'तत्प्रकृतवचने मयद्' इति (५।४।२) पाणिनिसूत्रस्य
(ब्रह्मसू० १।१।३) शारीरके भाष्ये उल्लेखात्, तथा सांख्यकारिकाकृतकृष्णमिश्रोत्तर-
कालिकः 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृ-
तिर्न विकृतिः पुरुषः' इति (३ श्लो०) सांख्यसप्तशतीस्थश्लोकस्य (ब्रह्मसू० १।४।१)
शारीरकभाष्ये उल्लेखात् । कपिलप्रणीतत्वेन व्यवहियमाणसूत्रात्मकसांख्यशास्त्रगतमेक-
मपि सूत्रं शारीरके भाष्ये आचार्येण ज्ञापि नोल्लिखितमिति । तत् उत्तरकालिकत्वं नास्य
वक्तुं शक्यम् । यदि शारीरकादिभाष्येभ्यः पूर्वकालिकं तत्सूत्रं स्यात्तदा न्यायवैशेषिकजैमि-
न्यादिसूत्रमिवेतन्मूलसूत्रमेव लिखितं स्यान्न तु सा कारिका । न चैवं 'कपिलो हि न
सर्वात्मदर्शनमनुमन्यते' इति, तथा 'ऋषि प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभक्तिं जायमानं
च पश्येद्' इति (श्वेता० उ० ५।२) वाक्यस्य कपिलपदघटित, य (ब्रह्मसू० २।१।१)
च शारीरके भाष्ये उल्लेखोऽस्तीति तत्सूत्रोत्तरकालिकत्वं शारीरकभाष्यस्य वक्तव्यमिति
वाच्यम् । तदानीं तदनुपलब्धिमात्रेण तदनुल्लेख इत्यदोषात् । वस्तुतस्तस्य सच्च पाठपरम्परा-
विच्छेदाद्योगाच्चिरादेव कपिलकृतानां सूत्राणामात्पन्तिकोच्छेदो बभूव कारणान्तरेण वैदिक-
शास्त्रान्तराणामिवेति ज्ञायते । इदानीं परिदृश्यमानं गुरुलघुभेदेन द्विविधं सूत्ररूपं सांख्य-
शास्त्रं तु तच्छास्त्रीयकारिकादिग्रन्थाशयज्ञेन पण्डितेन कृतं सत्कापिलनाम्ना प्रासिद्धि
प्रापितं चेति दिक् ।

द्वारकामठीयविद्याधर्मपीठाधिपाचार्यविषयः—

'द्वारकायां सुरेश्वराचार्या एव विद्याधर्मपीठमधिरुद्धः' इति केचित्, तन्न-
यागादौ पश्चिमदिशः सामवेदाधिष्ठितत्वेन प्रसिद्धेः, सामवेदाधिष्ठितपश्चिमदिगवस्थितद्वार-
कामठीयाचार्यपीठे निवेशितः—आचार्याणां परकायप्रवेशसमये 'तत्त्वप्रसि' इति स्वीयम-
हावाक्येन प्रबोधात्, 'विरूपात् तन्महावाक्यं वाक्यं तत्त्वमसीति च' इति, तथा 'स्वरू-
पब्रह्मचारीति आचार्यः पद्मपादकः' इति च मठाम्नाये उक्तेश्च निश्चितसामवेदः
पद्मपादाचार्य एव ।

सुरेश्वराचार्यस्तु शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतकाण्वशाखीयो यजुर्वेदाधिष्ठितदक्षिणादिगवस्थितशृंग-
गिरि (शृंगेरी) मठीयाचार्यपीठे निवेशितः । तदुक्तं (माधवीये शङ्करविजये १३ त्रयो-
दशे सर्गे)—‘तद्वत्त्वदीया खलु कण्वशाखा ममापि तत्रास्ति तदन्तभाष्यम् । मठार्तिकं चापि
विधेयमिष्टं परीपकाराय सतां प्रवृत्तिः’ इति ।

‘शृंगेरीयाः परमगुरुर्द्वादशाब्दं विद्यापीठे स्थित्वा शिष्येभ्योऽद्वैतब्रह्मविद्यामुपदिश्य कंचि-
त्सुरेश्वराख्यं शिष्यं तत्पीठाध्यक्षं विद्याप स्वयं निश्चकाम’ इत्यानन्दगिरिणा शङ्करादिवि-
जये प्रतिपाद्यते । तदुक्तं मठान्नायेपि—‘आचार्यो लोकविश्रुतः । वार्तिकोदितब्रह्मविद्याकर्ता यो
मुनिपूजितः । सुरेश्वराचार्य इति साक्षाद्ब्रह्मावतारकः’ इति ।

द्वारकामठीयापीठस्थानां श्रीमत्परमहंसेत्यादिविरुदाङ्कितमाधवतीर्थस्वामिनां ये गुरुवः
श्रीमत्परमहंसेत्यादिविरुदाङ्किता राजराजेश्वरस्वामिनस्तेषां ये गुरुवः श्रीमत्परमहंसेत्यादि-
विरुदाङ्किताः केशवानन्दसरस्वतीस्वामिनस्ते शृंगेरीमठपरम्परागता एव—सरस्वतीति योग-
पट्टपदाङ्कितत्वात्, मठान्नाये ‘नामानि भारती चेति सरस्वती पुरी तथा’ इति शृंगेरीमठे
सरस्वत्याः (शारदायाः) स्थापनेन तद्द्वाराध्यकत्वे सरस्वती, भारती, शारदेति योगपट्टपदानां
तदितरमठेष्वयोगात्, तत्रैव ‘तीर्थाश्रमपट्टे उभे’ इति द्वारकामठगतयोगपट्टपट्टयोरुक्तयोर-
न्यतरेण व्यवहाराकारणाच्च । पञ्चपादाचार्यस्य क्षेत्रतीर्थाश्रमयात्रास्वभिरुक्त्या तदर्थं श्रीशङ्क-
राचार्याणामभ्यनुज्ञया प्रवृत्तिरिति तस्य द्वारकापीठमवेति तत्र तीर्थाश्रमातिरिक्तयोगपट्ट-
दायोगः ।

एतेन वागलकांठे मठस्थस्वामिनां तीर्थयोगपदेन सम्बन्धो दृश्यत इत्यनियमोद्वारका-
पीठस्थानामेवाश्रमतीर्थपदयोः सम्बन्ध इत्यपास्तम् । अत एव द्वारकामठे यवनप्रावलयसा-
मयिकोपद्रवणान्मूलिते ततस्तत्रत्यविद्यापीठाधिपतिराचार्यो निर्गत्य योग्यं स्थानमन्विष्य-
माणो सुखवागलनामकस्थाने प्रविश्य तत्र मध्वमतानुयायिनां प्रावल्येन तेषां मध्वानां
तदनुगामिनां स्मार्तानां चाश्रयमुपलभ्य मध्वस्मार्तमतसम्प्रदायमिश्रं भागवताख्यं नव्यं
सम्प्रदायं प्रवर्तयामीत्यभ्युपगम्य तत्र मठं निर्माय तत्र विद्याधर्मपीठं (धिष्ठितोऽभूदित्येतिसं-
स्वरसत उपपन्नम् । एवं च श्रीमत्परमहंसेत्यादिविरुदाङ्कितः सदानन्दतीर्थाचार्यः यो द्वारकाया
निर्गत्य वागलकांठे स्थितः सुखवागलमठे इत्येपरनामकं मठं संस्थाप्य पीठाधिपतिरभूदिति
तस्य तीर्थपदाङ्कितत्वं युक्तमेव । किं चास्य स्वामिनो सदानन्दतीर्थाचार्यस्य विरुदावलयां
घनगिरिप्रतिष्ठापनाचार्येति श्रूयते । सा विरुदावलिर्द्वारकातन्निहितं पर्वतविशेषे घनगिरिनाम्नि
निहासनप्रतिष्ठापनं द्वारकाधिष्ठितमठीयापीठाधिपतिना कृतमिति तन्निमित्ता । तच्च द्वारकापीठ-
स्वामित्वे सत्येव भवेन्नान्यथा । तत्पर्वतस्य द्वारकापीठाधिष्ठितस्वामिस्वामिकत्वात् । किंच-
तन्मुद्रायाः कृष्णनामाङ्कितत्वाच्चन्द्रमौलीश्वरनामाङ्कितत्वाच्च द्वैतमतावलम्ब्येवायमाचार्य
इति सिध्यति न तु द्वैतीति सिध्यति । न च तस्य विरुदावलयां दुर्वासपुत्रवराधीशेति पाठाद्-
द्वारकाधीशेत्यपाठाच्च न सुखवागलस्वामी द्वारकामठीयाधिकारी स्यादिति वाच्यम् । द्वारकां
मूल्यं स्यात् (द्वारकामाहास्ये नृतीर्थेऽध्याये)—‘दुर्वागमा तु ऋषिणा गक्षिता तिष्ठते पुरी’
इति नव्यं (३८ श्लोकाध्याये)—‘तत्रैव लिङ्गरूपेण दुर्वासाः संव्यवस्थितः’ इति चोक्तद्वार-
कस्य दुर्वागःपुत्रमित्युदात्तत्वात् । सुखवागलमठे ब्रह्मचारिणामेव संन्यासप्रक्रिया तु ‘ब्रह्मच-

यादृ' इति मुख्यश्रुतिपक्षावलम्बेन शृङ्गेरीमठवदिति नानुपपन्ना । शृङ्गेर्या सुरेश्वराचार्यस्य विद्यारण्यस्य च संन्यासः गार्हस्थ्योत्तरमिति तु काचित्कमित्यन्यत् । एवं च द्वारकामठशाखामठोयं वागलकॉटमठः मुळवागलमठ इति वा सिद्धम् ।

'न चैवं श्रीमत्सदानन्दतीर्थस्वामिनो वागलकोटस्थानगमनसमये तत्पूर्वं वा द्वारकामठीयपीठस्य यवनैर्निर्मूलितत्वेन तत्पीठाधिकारस्य तैः केभ्योप्यदानेन च कथं श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामिनस्तत्पीठाधिरोहणेन तन्मठोजीवनतदधिकारयोः सम्प्राप्तिरिति वाच्यम् ।

वालये किञ्चिद्धीतांगलविद्योऽधीतपञ्चवादान्तर्गतद्वित्रतर्कवादी दाक्षिणात्यो ब्राह्मणो द्वारकामागत्य तत्र तन्मठीयपीठमधिकारिशून्यमवलोक्य स्वयं तल्लिप्सुः गौडब्राह्मणादधिगतसंन्यासमानन्दाश्रमनामानं कांचिद्यति प्राप्य ततो लब्धसंन्यासः पुनर्द्वारकामागत्य तदा तत्राधिकृतां जीजीवाईनाम्नी कांचित्स्त्रियं चिरमनुसृत्य तां तत्परिजनानपि परितोष्य स्वयं तत्पीठमधिरूढ्य तदधिकारमवाप च । अचिरेण स तत्र स्वातन्त्र्यं स्वस्य तन्मठाचार्यत्वं च प्रकाश्य तया जीजीवाईनामन्या प्राक्तनतदधिकारिण्या सह कलहं कुर्वाणस्तां तन्मठाद् दूरिचकार । ततस्तयादितेराजकीयन्यापस्थाने (= कोटस्थाने) व्यवहारेणायं श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामी जीजीवाय्यनुमतौ तिष्ठेन्न तु स्वातन्त्र्यमस्यास्तीति पराजिग्ये । तत आदिमे राजकीयन्यायस्थाने न्यायो न लब्ध इति द्वितीयराजकीयन्यायस्थानेऽस्मिन्व्यवहारे श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामिना प्रचारिते पुनस्तत्रापि प्राथमिकन्यायस्थानिकन्याय एव स्थिरीकृतः । ततस्तेन मुम्बापुर्या तृतीये राजकीयन्यायस्थाने व्यवहारेऽस्मिन्प्रचारिते व्यवस्थायाः प्रागेव तस्या मरणेन व्यवहर्त्रमावेन व्यवहारोपशान्त्या निष्कण्टकतामुपलभ्यायं श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामी तत्पीठाधिकारी बभूव । एवं चानाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तिसिंहासनाखण्डेत्यादिशङ्कराचार्यसंस्थापितमठीयाचार्यविरुदावलीपाठानुरोधेन गुरुपरम्पराधनुरोधो वाच्यः । तत्रानादित्वं सृष्ट्यादिकालारब्धत्वमावीच्छिन्नत्वमद्ययावत्सृष्ट्यादिकालादनुवृत्तत्वं च श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामिनोऽस्य नेति पीठसम्बन्धो न युज्यत एव । 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं हरेत्' इति याज्ञवल्क्येनोक्तरीत्यास्य श्रीराजराजेश्वरस्वामिनः सपिण्डत्याद्यभावेन द्वारकामठाधीशपीठाधिकारायोगात् । न च सपिण्डत्वं संन्यासे एव नष्टमिति नेदं वचनं संन्यासिविषयकमिति वाच्यम् । 'वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्त्यभागिनः । क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः' इति याज्ञवल्क्येन स्वशिष्यस्यैव तदधिकारोऽस्यात्थात्वात् । ननु पीठस्थतीर्द्धनसंन्यासिनोः को भेद इति चेत्, अत्राहुः— तयोः प्रेपोच्चारणमहावाक्योपदेशरूपदीक्षायां समानायामपि स्वयमात्मारामत्वेप्याचार्यपदाधिप्रितत्वेन धर्मज्ञाननिष्ठत्वेन लोकानुग्रहाय शिष्याणां निवृत्तिमार्गपर्यागि-प्रवृत्तिमार्गे प्रवर्तनं (= स्वस्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेनानुशासनं) तद्विरुद्धाधर्मानुष्ठाने तेषां निग्रहः स्वपरम्पराप्राप्तमठीयदेवतातीर्थादिमेव चेति पीठस्थाः स्वयमात्मारामाः सन्तोवैराग्यमपरित्यज्य विषयवासनासुन्मूल्य शरणागतैभ्यः शिष्येभ्यो ज्ञानमार्गोपदेशादिहिताचरणं न निषिद्धाचरणं 'यतेश्वत्वारि कर्माणि पञ्चमं नैव विद्यतं । स्नानं शौचं तथा भिक्षा पुनरेकान्तसेवनम्' इति, 'मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । दिवास्वापश्च यानं च यतीनां पतनानि पट् । वृथाजल्पं पात्रलोभं संशयं शिष्यसंग्रहम् । हृष्यं कथ्यं तथातं च वर्जयेच्च सदा यतिः । यतिपात्राणि-

मृद्रेणुदावलाडुमयानि च । न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्य-
यनशीलः स्यान्नभ्याख्यानपरो भवेत् । इत्यादिवचनानुरोधादिति न काचिदनुपपत्तिः ।
न चेवं मठाधिपतीनां यतीनां ' यानारूढं यतिं दृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत् '
इत्यादिरित्या निपिद्धानामनेकेषां यानारोहणादीनामधर्माणां स्वयमनुष्ठानेन कथं
तेषां पूज्यत्वमिति वाच्यम् । आत्मज्ञस्य जनकस्य राज्ञो राज्याधिकार इव, रहगण-
स्याज्ञया जडभरतस्यात्मवेत्तुः शिविकावहनरूपसेवावृत्त्याश्रयणमिव स्वस्वशिष्यमहाराजध-
निकीचत्तानुरोधेनव-शिविकारोहणघृताद्युत्तमवस्तुभोजनस्वर्णरत्नाभरणादिधारणादिकं तत्तद्व-
वतासेवार्थं शिष्याद्युपभोगार्थं च धनधान्याद्युत्पादकग्रामभूम्यादिसंग्रहो राजतर्सावर्ण-
रत्नरत्नचित्तपत्रैरनुष्ठानादिकं धनसंचयस्तद्रक्षणाय भृत्यादिसंग्रहः, हस्त्यश्वादिशकटगवादि-
संग्रहश्च न स्वार्थं स्वप्रयत्नादिना साधितमिति न प्रत्यवायावसर इति दिक् ।

एतेन गौडब्राह्मणादधिगत संन्यासस्याऽऽनन्दाश्रमनाम्नः संन्यासिनः सकाशाच्छ्रीम-
द्राजराजेश्वरस्वामिना संन्यासो गृहीत इति नायं द्वारकास्थितद्रविडपद्मपादाचार्यविद्यापीठाधि-
कारी स्यादिति परास्तम् । यथा श्रीमच्छङ्करभगवत्पादगुरोः श्रीमद्रौविन्दभगवत्पादस्य यो
गुरुर्गौडपादाचार्यस्तस्य गौडत्वेन इति श्रीमच्छङ्करभगवत्पादानामपि परम्परया तच्छिष्यत्वेन
कथं द्रविडपीठाधिकारित्वं तत्पूज्यत्वं च, यथा च मण्डनमिश्रस्य मिश्रदेशीयत्वेन गौडत्व-
मिति तस्यैव सुरेश्वराचार्यत्वेन द्रविडपीठाधिकारित्वं तत्पूज्यत्वं च तद्रदित्यदोपात् । श्रीमद्रौ-
डपादाचार्याणां सिद्धगुरुत्वात्, श्रीमच्छुकाचार्यशरणागतिसमये श्रीगौडपादाचार्याणां
गुडोपायनपाणित्वेन प्रवृत्तेर्गौडिति नामेत्यपि व्याख्यातुं शक्यत्वेन तस्य गौडजातीयत्वे प्रबल-
प्रमाणान्तरस्यादर्शनात् । अद्वैतब्रह्मोपदेशुराचार्यान्तरस्य संन्यासदानयोग्यस्य संन्यासिन-
स्तदानुपलम्भेन श्रीमद्रौविन्दभगवत्पादैस्तच्छरणाकरणेन तस्यापत्कालिकत्वाच्च । वस्तु-
तस्तु श्रीसुरेश्वराणां निश्चितेऽपि गौडजातीयत्वे तस्य ब्रह्मावतारत्वेन जगद्गुरुत्वाव्याहतेः
शृङ्गारि (= ज्ञेरी) विद्यापीठाविरोहणं युक्तमेव । न च संन्यासग्रहणे पति-
त्वपुत्रत्वधनगृहभूस्वामित्वज्ञातित्वसापिण्डत्वसगोत्रत्वादिकं यथा निवर्तते तथा गौड-
जातीयत्वं द्रविडत्वं च निवर्तत एवेति वाच्यम् । ब्राह्मणत्वपुरुषत्वादेरपि निवृत्त्या-
पत्या विश्वेश्वरस्मृत्यादिरूपधर्मशास्त्रेषु कानामेव ज्ञातित्वादीनां निवृत्तिर्न ब्राह्मणत्वगौडत्वद्र-
विडत्वादीनामित्यदोपात् । केषुचिद् गौडेषु संन्यासग्रहणपद्धतेरेवाभावात्संन्यासिनां-
ऽस्य गौडपादादेर्न गौडजातीयत्वमिति केचित् । वस्तुतस्तु गौडत्वद्रविडत्वाद्दरपि
ज्ञातित्वादिबन्धवधर्माचरणप्रतिबन्धकत्वेन निवृत्तिरित्यङ्गीकारे बाधकाभावादिष्टैव निवृत्तिः ।
ब्राह्मण इति व्यवहारस्तु ब्रह्मार्थी, वेद, वेति व्युत्पत्तिमूलकब्राह्मणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तक
इति न तस्य निवृत्तिर्भवतीति दिक् ।

कूडलीमठोत्पत्तिक्रमः-

कूडलीमठः, करवीरमठः, सङ्केश्वरमठ इति च मठत्रये शृङ्गेरीमठीयशाखाभूतमेव ।
यथा-शृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्यमुपगतः श्रीविश्वरूपाचार्यः स्वपीठे श्रीशङ्करभारतीनामानं
शिष्यं निवेशयामास । एनं देवगोमावीति केचनाद्गुः । सोमवंशीयकृष्णराजसामयिकः

(आदिम)—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याद्दिशमोऽयं श्रीशङ्करभारतीनामाचार्यः शिष्यैः परिवृतः शकस्य १४२२ तमे वर्षे काशीक्षेत्रयात्रार्थं निर्गत्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादपूज्यस्य गुरोः श्रीगोविन्दभगवत्पादस्य गुहां द्रष्टुं हिमालयं प्राप्य तत्र गुहायां स्वस्य प्रवेशसमये-हमेतावद्दिग्दिवमैर्षोहरागमिष्याम ततोप्रे यास्यामः, तावद्दिग्दिवसैर्षदि मया नागम्यते तां हि युष्मासु यं कंचन गुरुं (= मत्प्रीठाधिपं) कृत्वा शृङ्गेरौ गत्वायमेव तत्रतपमत्पीठेऽधिकृत इति निश्चित्य सर्वेस्तदधीनतया स्थेयमित्युक्त्वा गुहां प्रवेशेन । ततस्तत्र ते शिष्यास्त वत्फलं निरीक्ष्य तस्यानागमनेन तदाज्ञामनुसृत्य स्वपु कंचन तत्पीठाधिपं गुरुं कृत्वेतौ तदाज्ञ वशं-वदास्ततो निर्गत्य शृङ्गेरौ प्राप्तुं दिनक्रमेण हरिहरक्षेत्रस्य दक्षिणस्यां दिशि पञ्चदश क्रोशभ्यन्तरे तुङ्गाभद्रानाम्न्योर्नद्योः सङ्गमस्थानभूते 'कूडली' नामकं ग्रामं गत्वा शृङ्गेरौ जिगमिषव आसन् । एतस्मिन्समये शृङ्गेर्यां तत्रत्यो मठीयकार्याधिकारी (एजंट) 'हिमा-लयं गत आचार्यस्तत्र समाधिस्थोभूत्, तन सह गताः शिष्याः स्वेषु मध्ये कंचनाचार्यं नव्यं पारिकल्प्यैतत्पीठाधिपत्यायागमिष्यन्तीत्येवंरूपेण वृत्तान्तं श्रुत्वा ते गुर्वस्तु समाधिस्या वभूदुः, नव्य आचार्यः स्थापनीय एव, तत्र तच्छिष्यैः कल्पितसंन्यासिनोत्र मठीयपीठाधि-पत्येन व्यवस्थापकाधिकारदानापेक्षया वयमेवात्र कस्यचिद्द्रिष्टुपः पुस्तकसंन्यासं दत्त्वा तत्पीठाधिपं कृत्वा तस्मै एनं मदधिकारं दास्यामः' इति तत्रत्यः सर्वैः सह निश्चित्य तथवाऽकरोत् । तदा गुहातो निर्गत्य बद्रीकैदारोत्तरमानसादियात्रां कुर्वन् गुहां प्रविष्टोऽयं श्रीशङ्करभारत्याचार्यस्ततः काशीमागत्य तत्र शिष्यैः स्वाज्ञानुरो-धेन स्वेषु कस्मैचिद्वत्तं संन्यासं तदधिकारं चावगत्य ततः शृङ्गेरौ प्रत तेषामचिरेणैव कालेन निर्गमनं च श्रुत्वा ततः क्रमेण कूडल्यां प्राप्तानेतात् प्रापत् । तदा तैः प्रथमं कूडलीमागतैः प्रणम्य कुशलप्रश्नोत्तरं कस्मैचित्स्वदत्तं संन्यासतदधिकारादिकं च विज्ञाप्य ज्ञातं शृङ्गेरीमठीयवृत्तान्तमागताय श्रीशङ्करभारत्याचार्याय व्यज्ञापि । ततः श्रीशङ्करभा-रत्याचार्याः शृङ्गेरीस्थमठीयाधिकारिप्रमुखानेन विषयमपृच्छत् । ततस्तेऽधिकारिप्रमुखैः परस्परं-विचिन्त्य 'तत्स्थापितनव्यसंन्यस्तस्वामिनोत्राधिकारदाने यदर्थमेत वान्य रश्मः कृतः स सर्वां व्यर्थः स्यात्. यतोस्माकमाधिकारव्यवस्थास्मत्कृता तैर्नवाङ्गीकृता स्यात्, तस्मादस्मत्कृतव्यवस्थैव येनकेन वा प्रकारेण स्थिरीकर्तव्या नान्यथा' इति निश्चित्य कूड-लीस्थश्रीशङ्करभारत्याचार्यं प्रति 'एकस्मिन्नाचार्यं पीठाधिपत्यं कुर्वति जीवति वा नान्यस्य तत्पीठाधिपत्वं भवेदित्येवं चिरान्नियमे स्थिते तद्विरुद्धमाचरितवते तुभ्यमेव (वतस्त्वैव) शृङ्गेरीप्रवेशं न दास्यामः (कारयामः) किं तु तत्र त्वत्प्रवेशनिरोधमेव (=शृङ्गेरीप्रवेशो यथा न स्यात्तथा निरोधमेव) कुर्मः' इत्युत्तरं तस्मै अद्ब्रह्मण्यमुखेन न लेखद्वारा । ततः श्रीशङ्कर भारतास्वामिनस्तत्रत्याधिकारिप्रमुखानां कृतज्ञतां पर्यालोच्य । चात्रितहःयाः 'विषवृक्षापि संवर्धय स्वयं छंत्तुमसाम्प्रतम्' इति न्यायेन तदीयपारपत्याधिकारिनिरोधेन तत्र स्वाधिकारस्थापनादि रम्य शान्तचित्ता अभूवन् । ततः श्रीशङ्करभा-तीस्वामिभिः शृङ्गेरीमठीयपीठाधिकारव्यु-दासेपि तच्छिष्या एनं स्वगुरुपराभयमवहमानास्तदानन्तिनमेसूर्महासंन्यानाधिपस्य न्य य-

१ शृङ्गेरीमठीयगुरुपराभयमवहमाना इति तन । नार्दंडादिमहाकराचार्यान्नवमा विवल्पाचार्यो दशमः शंकरम रत्याचार्यश्चतुर्द्वे न । नार्दिष्टौ । २ अत्र शकपदन विक्रमस्य शालिवाहनस्य वा शक इति ६६८ न ज्ञयते ।

स्थाने सर्वमेतन्नं वृत्तान्तं विज्ञापयामासुः । तदा तत्र वादिनां प्रतिवादिनां च भाषाः श्रुत्वाऽऽज्ञा-
दत्ता (आंग्लशकस्य पञ्चपञ्चाशदधिकाष्टशतयुत्तरसहस्र (१८५५) तमवर्षस्य प्रथमस्य
जनवर्षारूपस्य मासस्यान्तिमे ३१ तमतारीखारख्ये दिवसे आंग्लराजकीयन्यायलेखेऽवतारितं
(= रिकार्डरिजस्टर्ड) सद्गतं-यथा-“आदिशङ्कराचार्यपरम्परागतोऽयं शृङ्गेरीस्वामी
शृङ्गेर्या महायात्रां देशसंचारं च कर्तुं निश्चित्य गतः, तस्मिन्समये केषुचिद्विषयेषु व्यतीतेषु
एतद्ग्रामनिवासिनो महाजनप्रभृतयः (अस्ताव्यस्तसमाचारं) = विविधप्रामाण्यविरुद्धवृ-
त्तान्तं प्रकटय्यान्यस्मै पुस्तकसंन्यासाश्रमं ददुः, ततः केषुचिद्विषयेषु व्यतीतेषुक्तः स्वामी
(= यात्रां गतः स्वामी देशयात्रातः प्रतिनिवृत्त्य) कूडलीमागत्यैतन्नं वृत्तान्तं (= महाजनैः
शृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्ये स्थापितस्यान्यस्य संन्यासिनो वृत्तान्तं श्रुत्वा राज्यस्थाने
(हुजूरस्य) लेखनस्य निवेदनात्पक्षद्वयमपि तेषामाह्वानद्वारा विचारितम् । तेन चास्मा-
भिस्तत्रत्यैर्भद्राजनैर्हेठेन दत्तः पुस्तकसंन्यासः सत्यः इत्यवगतम् । तथाप्युपदेशसंन्यासा-
दिक्रमनेन देयं, पुस्तकसंन्यासिमिस्तु ग्रामे (शृङ्गेरीग्रामे) एव स्थित्वा श्रीशारदामातृ-
पूजां कुर्वन्निर्मठे नियमनिष्ठया स्थातव्यं शङ्कराचार्यपरम्परागतैः स्वामिभिः देशसञ्चारादिकं
कुर्वन्निः कूडल्यां (लयां) स्थातव्यम्” इति । इदं (प्राचीनलेख-पुस्तक-राजशासन-पत्रि-
कालेखाद्यनुरोधेन शशिशेखरदामोदरसङ्गेश्वरीयविद्याशालाया अध्यापकेन लिखिते)
“श्रीसंस्थानसङ्गेश्वर मठ करवीर व सङ्गेश्वरचा इतिहास” इति नाम्ना प्रसिद्धे मुद्रित-
पुस्तके स्पष्टम् ।

एवं व्यवस्थायां सत्यामप्यसकृदेतद्विषये कलहोत्तरं शृङ्गेरीमठीयाधिकारस्तुङ्गभद्राधिको,
नाम्ने इत्येवमसकृद्व्यवस्थाप्यभूदित्यन्यत् ।

ततो मूलाचार्यपरम्पराधिरूढाः श्रीशङ्करभारतीस्वामिनः प्रागुक्तरीत्या शिष्यप्रशिष्यैः सह
कूडल्यामेवातिष्ठन् त्वान्चारव्यवहाराधिकारं निरवर्तयन् । ततः किञ्चित्कालान-
न्तरं कूडल्यामेव नव्यं मठ निर्माप्य शिष्यैः स्वाज्ञया दत्तसंन्यातं स्वामिनं साधिपत्यं तत्र
विद्यापीठे उपदेशादिना ते स्थापयामासुः । तेन तस्य स्वामिनो-द्वैवरावादिनामप्रभुदत्त-
ग्रामाद्युपर्याधिकारादयो लब्धाः । इति कूडली (= कूडली) मठस्योत्पत्तिक्रमः ॥

अथ करवीरमठोत्पत्तिक्रमः-

कूडल्या मठे विद्यापीठं संस्थाप्य श्रीशङ्करभारतीस्वाम्याचार्याः पुनः काशीयात्रार्थं
जग्मुः । तेमध्ये मार्गे सङ्गैः(सांख्ये) श्वरनामकग्रामस्योत्तरतो वल्लभगढनाम्नि दुर्गं हरिद्रानाम्ना
देव्या दर्शनायागच्छन् । तेषां सङ्गेश्वरे ‘श्रीसङ्गैः(= सांख्ये) श्वरस्य पूजा त्वया कार्या’ इति
स्वप्नोऽभूत् । तस्मात्तत्र गत्वा नित्यं कश्मलापहारिण्यां हिरण्यकेश्यपरनाम्न्यां नद्यां शुक्ल-
तीर्थं स्नात्वा स गुरुः श्रीशङ्करपूजां कुर्वन्नासीत् ।

कदाचित्तत्र ‘विजापूरवाद्शाद’ नाम्नः विजापूरराज्याधिपस्य योऽमात्यस्तस्य ‘हज-
रत् इमारिमफ्फादल’ नाम्नः सेनायाः पत्या तेन मार्गेण गच्छता स्वामिनं दृष्ट्वा प्रणिपत्य
तदनुप्रदायुञ्जे तेभ्यः श्रीशङ्करभारत्याचार्येभ्यः कांश्चिद्ग्रामान्दत्त्वाऽगामि । ततस्तत्र संके-
श्वरं च श्रीशङ्करभारत्याचार्यां मठं निर्मापयामास । ततस्तेभ्यः कदाचित्कोहापूर (= कर-

वीरक्षेत्र) महाराजेन केचन ग्रामा दत्ता अभूवन् । तेन तदारभ्य स मठः करवीरमठ इति लोकेर्ष्यवर्तुमारभे । एवं मठं निर्माय पीठं स्थापयित्वा तात्कालिकानां राज्ञामाश्रयेण मूलप्र-
भानद्या उत्तरीरमारभ्य काशीपर्यन्तं गुरुपरम्पराऽऽगताः श्रीशङ्करभारतीस्वामिनः स्वशिष्येषु
स्वाधिकारं यथावत्स्थापयामासुः । अत्र मठे मूलश्रीशङ्कराचार्या अस्मै गृहस्थायैव संन्यासं
दत्त्वोपदेशेन तन्मठीयपीठाधिपत्यं ददुरित्यद्यापि तत्र मठे गृहस्थ एव तत्पीठाधिपोपदेशेन
सहस्रान्नासं प्राप्य तत्पीठमधिष्ठायाधिकरोति । तस्माच्छृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्वेन भारती-
त्यंकिनाम्ना व्यवहारो नर्यारुभयोरपि मठयोः । स्पष्टीकरिष्यते शिष्टं परिशिष्टे इति दिक् ।

अथ कूडलीकरवीरमठीयो वृत्तान्तविशेषः ।

“बौद्धादिनामत्तानां प्रावल्येन प्रसाराद्देवमार्गोच्छेदेन बहुपट्टतान् दृष्ट्वा नारदो ब्रह्माणं
प्राप्य तस्मै तदेतत्सर्वं विज्ञापयामास । ततो ब्रह्मा सनारदः कैलासं प्राप्य शंकराय सर्वमिदं
निवेद्य त्वया लोकेवतीर्य वेदमार्गपचारप्रतिबन्धनिवारणेन तत्प्रचारं यथाबल्लोके प्रतिष्ठाप्य
देवेभ्यो ह्य्यादिप्रापणेन जगद्रक्ष्यमिति प्रार्थयन्तं तं तथास्तिव्रति वरेण छन्दयित्वा श्रीशङ्करः
शङ्कराचार्यरूपेणावततार ।

यथा-चिदम्बरक्षेत्रे सर्वज्ञनामा ब्राह्मणस्तत्पत्नी कामाक्षी चोभावापि चिदम्बरेश्वरमाका-
शलिक्षे सन्तत्यर्यं पूजयाञ्चक्रतुः । तस्य प्रसादेन तस्मात्सा विशिष्टां नाम कन्यां
प्रासूत । क्रमेण विवाहयोग्येन वयसोपेतां तां तत्पिता विश्वजिन्नाम्ने द्रविडजातीयाय
ब्राह्मणायाऽदात् । स तां स्वगृहोक्तविधिना प्रतिगृहोदवहत् । ततः स वेदान्ताभ्यासलभ-
चित्ततया विरक्त आत्मसाक्षात्कारोपयोगिनस्तपसोनुष्ठानाय विजनमरण्यं जगाम । ततः सा
विशिष्टाऽविच्छेदेनाकाशलिक्षे चिदम्बरेश्वरं पूजयमानाऽभूत् । एवं बहुषु कालेषु व्यतीतेषु
पुरःसितेषु बहुषु श्रोत्रियेषु ब्राह्मणेषु शंकरस्तेजःपुञ्जरूपेण ब्राह्मण्या विशिष्टाया मुखविले-
नोदरं प्राविशत् । तत्तेजःप्रवेशमात्रेण गर्भिणीं तां ते ब्राह्मणाश्चिदम्बरेश्वरं पतिं प्रकल्प्य
यथाकालं यथाविधि (पुंसवनादिकान्) संस्कारानकुर्वन् । ततो दशमे मासि सा शङ्करा-
चार्यं युधिष्ठिरशकस्य त्रयोविंशत्युत्तरसप्तशत्यधिकद्विसहस्र (२७२३) तमे सर्वधारिवर्षे
प्रासूत । तदा देवदुन्दुभयो नेदुः, देवाः पुष्पाणि बवृषुः । तत आचार्यो बौद्धादिवेदविरुद्ध-
नाना (नास्तिक) मतानि निरस्य सरस्वत्या सह मण्डनमिश्रं शास्त्रवादेन जित्वा मण्डनमिश्रं
सुरेश्वराचार्यनामानं कृत्वा तस्मै भारतीनामकं योगपदं च दत्त्वा सरस्वत्याः स्थापनार्थं
तथा सह शृङ्गगिरि (शृङ्गेरी) क्षेत्रं प्राप्य तत्र सरस्वतीं संस्थाप्य शिव-शक्ति-विष्णु-गण-
पति-सूर्य-भैरवाख्यानि पणमतानि स्थापयामास । ततस्त्रोडकाचार्य-हस्तामलकाचार्य-विश्व-
रूपाचार्य-पादपद्माचार्याख्यांश्चतुरः शिष्यान्स देशिकश्चतुर्दशु निर्मापितेषु चतुर्षु मठेषु
स्वनाम्ना विद्यापीठाधिपानकरोत् । शृङ्गेरीमठस्थापनोत्तरं तत्र कंचित्कालमुपित्वा सरस्वत्या
वचसः सत्यत्वसम्पत्तये (= असत्यत्वनिराकरणाय) दक्षिणकाशीत्वेन प्रसिद्धं करवीर
(= कोल्हापुर) क्षेत्रमागत्य महालक्ष्मीं समभ्यर्च्य प्रणम्येदं करवीरक्षेत्रं दक्षिणकाशी-
महाक्षेत्रमिति (स्वीय) मठस्तत्र निर्मात्य (विद्याधर्मपीठ) स्थापना कार्योति शिष्याना-
प्य विमलनिर्मलनामक क्षेत्रम् (= मुम्बयीनगरस्य नातिदूरे स्थितम्) आगत्य समा-

धिना स्वधामागमत् । ततः श्रीशङ्कराचार्येण तत्तत्पीठेषु स्थापितानां शिष्याणां परम्परा यथावत्कांश्चित्कालानतिष्ठत् । एवं व्यतीतिषु कालेषु बहुषु शृङ्गेरीपीठाधिपः श्रीविद्यानृसिंह-भारतीस्वामिनामाचार्यो महायात्रां (= काशीयात्रां) चिकीर्षुः श्रीमदाचार्यस्वामिनि-मित्ता धर्मस्थापनेति श्रीव्यासदत्तस्य चन्द्रमौलीश्वरस्य यथाविधि पूजा कार्येति श्रीविद्याशं-करभारतीनामानं शिष्यं कृत्वा महायात्रार्थं जगाम । स श्रीविद्यानृसिंहभारतीनामक आचा-र्यः काशीं प्राप्य तत्र कांश्चित्कालांस्तपश्चर्यापूजास्नानादिभिर्नीत्वा प्रत्यावृत्य शृङ्गेर्यां स्वम-ट्माजगाम । ततस्तत्रानेन महायात्रासमये प्रतिष्ठापितः श्रीविद्याशङ्करभारतीनामा शिष्यस्त-त्रागतं स्वगुरुमवलोक्य लोभेन मुग्धो भूत्वा भवता स्यापिते मयि स्थितेऽस्मिन्तस्थाने लोभो न त्वया कार्यं इति तमुवाच । ततोऽस्मदीयः शिष्योयमिति तमुपेक्ष्य श्रीविद्यानृसिंहभारती-नामाचार्यः संस्थानदेवतात्मा कूडलीग्रामं तत आजगाम । तत्र मठीयसंस्थानसम्प्रदायानुरोधेन शिष्यपरम्परा यथावदतिष्ठत् । ततः कदाचिदत्यन्तप्रियशिष्यः करवीराधिपो राजाऽऽतः आद्-रेण सह 'कूडलीक्षेत्रात्करवीरक्षेत्रं दक्षिणकाशीति श्रीमद्भिरवश्यमागन्तव्यम्' इत्यतिमत्तया वृद्धस्वामिने प्रार्थयामास । एवं तेन राज्ञा प्रार्थितो वृद्धः स्वामी स्वशिष्यं राज्ञा सह करवीरक्षेत्रं प्रेषयामास । कावीरं प्रति प्रस्थितः शिष्यस्वामी कूडलीतः करवीरक्षेत्रागमनकाले 'धर्मव्ययार्थं धनं श्रीमद्भ्यः सम्प्रेषयामि' इत्युक्त्वा श्रीगुरुस्वामिने प्रणिपत्य राज्ञा सह करवीरक्षेत्रं प्राप्य धर्मकृत्यानि कार्यस्तत्र संस्थानधर्मान्प्रावर्तयत् ।

एवं केषुचिद्विषयेषु व्यतीतिषु कूडलीस्थो गुरुस्वामी करवीरस्थाय शिष्यस्वामिने "अस्म-च्छरीरं बह्वस्वस्थं ततो युष्माभिल्लेखस्यास्य वाचनोत्तरक्षण एवागन्तव्यम्, यदि युष्मा-कमागमने विलम्बस्ताहं युष्माभिर्यन्मुखेन लेखः प्रेष्यते तस्मै ब्राह्मणाय सन्न्यासं दत्त्वा-त्रत्यधर्मरक्षार्थं भेषणीयः" इति लेखं प्रेषयामास । ततः स करवीरस्वामी कूडलीस्वाम्या-त्रालेखं वाचयित्वा तामाज्ञामनुसृत्य कस्मैचिद्ब्राह्मणाय सन्न्यासं दत्त्वा लेखेन सह तं कूडलीं प्रेषयायास । स करवीरक्षेत्रस्वामिना प्रेषितो नव्यस्वामी करवीरक्षेत्राद्यावद्धरिहर-क्षेत्रे तुंगभद्रानदीतीरं प्राप तावत्कूडल्यां गुरुस्वामी दैवगत्या समाधिना सिद्धो बभूव । तत्र नव्यस्वामिने एको ब्राह्मणः "कूडलिस्थो गुरुस्वामी समाधिस्थोऽभूत्, तत्र यो मठीय-कार्यनिर्वाहकोधिकारी (= एजंद्) आसीत्त कांश्चिद्विषयानतीत्यानन्तरं तत्रत्याय कस्मै-चित्स्ववन्द्ये तत्रत्यं राजानं (= धामाधिकारिणं) राजकीयं स्वानुकूलं कृत्वा कूड-लीस्थब्राह्मणेः सहितः पुस्तकसन्न्यासं दत्त्वा मठाधिपतिमाचार्यं कल्पयामास" इति तत्रत्यं वृत्तं वर्णयामास ।

एवमशास्त्रीयो व्यवहारः (सन्न्यासः) कदापि न भवेदिति संशयमापन्नो नव्यस्वामी कूडलीं प्राप । ततोऽयं स्वामी तत्रत्यान् ब्राह्मणान् कार्याधिकारिणं चात्रवीत्—“श्रीगुरु-स्वामिनाऽऽचार्येण सन्न्यसाश्रमं दत्त्वेतन्मठसंरक्षणार्थमहमाज्ञतो (= हं प्रेषितो) स्मि” इति । ततस्ते सङ्घनं श्रुत्वा—“संस्थानस्यास्य रक्षणार्थं स्वामिनोऽस्माभिः स्थापिताः” इति विनयेनैव व्यजिज्ञप्त् । ततस्तान्प्रति करवीरक्षेत्राद्गत आचार्य उवाच—“लोकं वंशो द्विविधः शास्त्रे उक्तः—तत्रैको ब्रह्मविद्यापदेशेन, अन्यो जन्मनेति । एतत् प्रकारद्वयं विहाय प्रकारान्तरेण

वंशो नास्ति । सन्न्यासी गुरुपरम्पराप्राप्तज्ञानोपदेशेनैव गुरुपरम्परामधिरोहति नान्यथा पुस्तकावलम्बेन जात आचार्यमतविरुद्धः सन्न्यासः कथमाचार्यस्वामिनां सम्मतः स्याद्” इति । ततः स्वामिनो वचांसि निशस्य यद्यपि ब्राह्मणाः मठीयकार्यनिर्वाहकोधिकारी चेत्प्येते सर्वे स्तब्धचित्ता बभूवुः, तथापि राजकीयस्य मठीयकार्यनिर्वाहकस्याधिकारिणश्च चित्तदाडर्चेन श्रुतानि वचनानि व्यर्थान्यभूवन् । ततः कूडलीमागतः करवीरक्षेत्रगतमठीयस्वामिशिष्य आचार्यः कूडल्या निर्गत्य करवीरं प्राप्य करवीरस्थश्रीगुरुस्वामिने सर्वे कूडलीमठीयकार्याधिकारिकृतं मठीयेतिवृत्तं विज्ञाप्य तत्रैव श्रीगुरुसन्निधावतिष्ठत् ।

ततः कदाचित्कूडलीमठीयकार्यनिर्वाहकाधिकारिकल्पित आचार्यः सातारनगरमागत्य श्रीशाहूछत्रपतिराजाय सर्वं निवेद्य तमनुकूलं कृत्वाऽऽचारव्यवहारप्रायश्चित्तविषयकव्यवस्थां करवीरमठीयपीठगतेनाचार्येण कूडलीमठस्थितेनाचार्येण (= मया) चेत्प्युभाभ्यां मिलित्वैव कार्येत्येवं महाराजच्छत्रपत्याज्ञालेखलाभाय महायत्नमकरोत् । श्रीमान्महाराजः शाहूछत्रपतिः सर्वतः क्षेत्रस्थान् पण्डितान्ब्राह्मणानामन्वय तेभ्यः सर्वमिदं न्यरूपयत् । ततस्त्रोभयपक्षा-श्रयो वादोऽभूत् । ततः स राजा तं वादं निशम्य पर्यालोच्य च सभासद्भिर्ब्राह्मणैश्च सह संभूय कूडलीमठीयमाचार्यमुवाच—“ पुस्तकेन सन्न्यासाश्रमं स्वीचक्रे-तस्माद्युष्माकं स्वामिनां संस्थानविषये आग्रहकरणे प्रमाणत्वेन शास्त्रीयं वचनं नोपलभामहे ” इति । ततस्तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ते कूडलीनव्यस्वामिनः ततस्तान्कूडलीमठीयाऽऽचार्यादीन्बुधुः । “ वयं श्रीमत्संस्थानमागताः स्म । अत्र विषये यूयं सर्वे ब्राह्मणा महाराजश्च यथा-ज्ञापयन्ति तथा शृणुमः ” इति । ततस्ते तस्य दीनां तां वाचं श्रुत्वा खिन्नहृदयाः करवीरमठीयपीठाधिपतिमाचार्यं तोषयित्वा प्रार्थयामासुः—“श्रीमतां नाम्ना कूडलीमठे देवपूजनं ब्राह्मणभोजनं कारयंस्तुङ्गाभद्रामलापहारिणीनिचोर्मध्ये आचारव्यवहारप्रायश्चित्तव्यवस्थामेते कूडलीमठीया आचार्याः कुर्वन्तु । तुङ्गाभद्रामलापहारिणीनिचोर्मध्यदेशे स्थितानां ग्रामाणां तथा तत्रोत्पन्नधनादिकस्य तत्रत्यदेव-पूजाब्राह्मणभोजनादिव्ययार्थं श्रीमद्भिस्तदायत्तीकरणे अज्ञा देया” इति । ततः करवीर-मठीयपीठाधिपतिराचार्यैस्तेषां प्रार्थनां मानयासात्, तेन ब्राह्मणाश्छत्रपतिशाहूमहाराजश्च संप्रदायानुरोधेनाचारव्यवहारप्रायश्चित्तदीपागधनपूजादिकं कूडलीमठीयस्वामिने एते स्वायत्तं कृत्वा “मलापहारिणीनद्या उत्तरत्र पूर्वपश्चिमसमुद्रमध्यगते सर्वस्मिन्नुत्तरदेशे आचारव्यव-हारप्रायश्चित्तव्यवस्थां सञ्चारादिकं च करवीरमठीयपीठाधिपा एव कुर्वुः, उपरिर्नर्दिष्टचतुः-सीमामध्यप्रदेशस्थमठीयग्रामक्षेत्रकेदारारामगृहधनादिकं (स्वास्थ्यं) श्रीकरवीरमठीयब्राह्म-णभोजनादिव्ययार्थं भवतु” इत्येवं व्यवस्थाऽभूदिति श्रीमच्छङ्कराचार्यावतारचरित्रं वर्णयतां श्रोतॄणां चेष्टदं भवतीत्यलमतिविस्मरेण स्वस्त्यस्तु ‘रुडु’ इत्यलम् इति (प्रोफेसर-राजवाडे-कृतमराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें इत्येतन्नामकमहाराष्ट्रभाषातन्कात्पुस्तकात्—(६पृष्ठे खण्डे पृष्ठे ५२६) उद्धृत्यास्माभिः संस्कृतभाषया परिवर्त्य प्रकाशितोयं प्रायस्तात्पर्यायं । शिष्टे परिशिष्टे स्फुटीकरिष्यते ।

करवीरमठविषये विचारविशेषः-

सोमवंशीयः कृष्णराजः आङ्ग्लशकस्य त्रयोदशे (१३) शतके आसीदिति तत्सामयिकः शृङ्गेरीमठाधिप (आदिप) श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याह्वयः श्रीविद्याशङ्करभारती-नामक आचार्यः दक्षिणवाराणसीत्वेन प्रसिद्धे करवीरक्षेत्रे धर्मपीठं स्थापयामासेत्युक्तम् । ततः कालान्तरे विमलनिर्मलारख्ये मुम्बाराजधानीनिकटवर्तिवसईनाम्नः प्रसिद्धग्रामस्य समीपस्थे ग्रामे ते स्वामिनः समाधिस्था वभूवुः । किंचाद्यावधि (= सन् १९१४ वर्षावधि) पीठाधिष्ठितगुरूणां विरुदावलीमशस्तित्पत्रिकाभिः, तथा तांस्ताच्छिष्यान्प्रति लिखितेषु धर्मव्यवस्थाविषयकाज्ञापत्रेषु संसृष्टितायां गोलकृत्यां मुद्रायाम् 'अनेकशक्तिसेवक-प्रकाशलहरीवितः । ध्वान्तध्वंसो विजयते विद्याशङ्करभारती' इति पद्यमन्त्र्य 'श्रीमन्महाराजधानीकृष्ण (३५) शृङ्गेपुरवराधीशश्रीमद्राजाधिराजगुरुमण्डलाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यान्वयसंज्ञाभिनवपञ्चगङ्गातीरनिवासकमलानिकेतनकरवीरसिंहासनाधीश्वर'-इत्यादिरूपकरवीरकमठीयविद्यापीठाचार्याविरुदावल्यां 'करवीरक्षेत्रे' तत्र इत्युक्त्या तेषां धर्मपीठ-मस्तीति ज्ञायते । करवीरे सङ्के (साङ्ख्ये) श्वरे, खिद्रापूरस्थले, नृसिंहवाडी (बाटिका) नास्ति स्थाने, गोलवणनामके स्थाने, पैठणनामके स्थाने, काड्याद्यनेकस्थानेषु, समयानुरोधेन प्रसङ्गतुरोधेन च तत्तत्स्थानगतानां शिष्याणां सौकर्याद्यर्थं च तत्तत्कालिकैः करवीर-पीठाधिष्ठितैवाचार्यैर्मठा निर्मापिताः ।

करवीरमठस्तु करवीरे धर्मपीठाधिरोहणसमय एव निर्मापितः । करवीरधर्मपीठाधिष्ठितैर्जगद्गुरुदेवगोसावीत्युपपदकविद्याशङ्करभारतीस्वामिभिः शके १५०० तमेऽयवा ततः प्राक्तनेऽग्निमे वा वर्षे सङ्के (साङ्ख्ये) श्वरनामके स्थाने मठ एको निर्ममे । काशीस्थो मठोपि तत्समय एव निरमापीति ज्ञायते । यत एतदाचार्यैर्म्योऽन्यैः करवीरधर्मसिंहासनाध्यक्षैः काशीयात्रा नैवाकारि । पैठणीमठस्तु श्रीविद्यानृसिंहभारतीतैलङ्करस्वामिनाम्ना करवीरमठीठाधिपेनाकारि । सोऽयं करवीरमठ इदानीमतीव शिथिलो दुरीढइत्यते । यतः पुण्यपत्तनमहाराजस्य पेशवेनास्र आज्ञया कोहैरावपटवर्वन- (कागवाडकर) नाम्ना सेनापतिना करवीरक्षेत्रं सैन्यीक्रमणेन करवीरक्षेत्रस्था धनिन उपद्रुता अभूवन् । ततस्ताः सर्वाः प्रजास्तदुपद्रवप्रसहमानाः स्वीयधनकनकाम्बरादीनीदानीं सुरक्षितान्पत्र स्थिरित्यालोच्य करवीरमठे आचार्याज्ञया योग्यस्थानेषु स्वस्वधनकनकाम्बरादीनि स्थापयित्वा तद्धाना आसन् । तेन तान्याचार्यादीनान्यभूवन् । ततः कदाचित्कोहैरावपटवर्वनस्ताः प्रजाः स्वायत्ती-कर्वुं तानाचार्यान्प्रार्थयामास । तत आचार्यास्ता मदीयाः प्रजा मां शरणमापन्नास्ततो न त्यजामीत्यवदन् । ततः स सेनाध्यक्षस्तं मठं प्रविश्य सर्वेषामपि धनकनकाम्बरादिकमपहृत्य करवीरमठमग्निना दाहयामास । तेन वहीनं पुस्तकानि लौकिकलेश्वाश्च निरवशेषं भस्मी-कृत्युः । तनस्तत्राद्विषय आचार्यैस्ततो निर्गत्य सङ्के (= साङ्ख्ये) श्वरमठाधिष्ठितपीठे

(१) श्रीविद्यानृसिंहभारतीनामकविषये सोमवंशीयः कृष्णराजः आङ्ग्ले त्रयोदशे (१३) शतके आसीदिति तत्समयिकः शृङ्गेरीमठाधिप (आदिप) श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याह्वयः श्रीविद्याशङ्करभारती-नामक आचार्यः दक्षिणवाराणसीत्वेन प्रसिद्धे करवीरक्षेत्रे धर्मपीठं स्थापयामासेत्युक्तम् । ततः कालान्तरे विमलनिर्मलारख्ये मुम्बाराजधानीनिकटवर्तिवसईनाम्नः प्रसिद्धग्रामस्य समीपस्थे ग्रामे ते स्वामिनः समाधिस्था वभूवुः । किंचाद्यावधि (= सन् १९१४ वर्षावधि) पीठाधिष्ठितगुरूणां विरुदावलीमशस्तित्पत्रिकाभिः, तथा तांस्ताच्छिष्यान्प्रति लिखितेषु धर्मव्यवस्थाविषयकाज्ञापत्रेषु संसृष्टितायां गोलकृत्यां मुद्रायाम् 'अनेकशक्तिसेवक-प्रकाशलहरीवितः । ध्वान्तध्वंसो विजयते विद्याशङ्करभारती' इति पद्यमन्त्र्य 'श्रीमन्महाराजधानीकृष्ण (३५) शृङ्गेपुरवराधीशश्रीमद्राजाधिराजगुरुमण्डलाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यान्वयसंज्ञाभिनवपञ्चगङ्गातीरनिवासकमलानिकेतनकरवीरसिंहासनाधीश्वर'-इत्यादिरूपकरवीरकमठीयविद्यापीठाचार्याविरुदावल्यां 'करवीरक्षेत्रे' तत्र इत्युक्त्या तेषां धर्मपीठ-मस्तीति ज्ञायते । करवीरे सङ्के (साङ्ख्ये) श्वरे, खिद्रापूरस्थले, नृसिंहवाडी (बाटिका) नास्ति स्थाने, गोलवणनामके स्थाने, पैठणनामके स्थाने, काड्याद्यनेकस्थानेषु, समयानुरोधेन प्रसङ्गतुरोधेन च तत्तत्स्थानगतानां शिष्याणां सौकर्याद्यर्थं च तत्तत्कालिकैः करवीर-पीठाधिष्ठितैवाचार्यैर्मठा निर्मापिताः ।

स्वाधिकारं चक्रे । तत आरभ्य करवीरमठीयपीठाचार्य इति सङ्गेश्वरमठीयपीठाचार्य इति च प्रथमाचार्याणामिदानीन्तनानां च प्रथा समभवत् । कालवशेन परंपरया तद्वृत्तान्तस्य हसितत्वाल्लभ्यतवान्च तदज्ञानादिदानीन्तनाः सङ्गेश्वरमठ एवानादिर्न करवीरपीठ इति करवीरमठस्यैव नव्यत्वं मन्यते ।

किंच—श्रीमत्परमहंसेत्यादि विरुदाङ्कितगृङ्गेरीसिंहासनाधीश्वरश्रीमच्छङ्कराचार्यान्वयसंज्ञा-
तामिनवश्रीविद्याशङ्करभारतीकरकञ्जोद्भवश्रीविद्यानृसिंहभारतीस्वामिचरणकमलेषु सततकृपा-
स्पदशाहूच्छत्रपतिराजविरचितसाष्टाङ्गप्रणामपूर्वा विज्ञप्तिः—कौर्तिककृष्णे १ सोमवासपर्यन्तं
कुशलं, सर्वं वृत्तं यथाञ्चास्ति । अयं विशेषः—कूडलीमठीयपीठाधिपस्वामिनः सञ्चरोद्देशेन
सातारानगरमागता इति वृत्तान्तं ज्ञात्वा सर्वैर्ब्राह्मणैः सह श्रीमद्भिः करवीरमठीयपीठाधिप-
तिभिः श्रीजगद्गुरुभिः साताराराजधानीमागत्य प्रेषितमाज्ञापत्रं “कूडली (लगिर)
स्वामिनां (= मठीयपीठाधिपस्वामिनां) देशान्तरेषु सञ्चारेऽधिकारस्याभावेऽपि तदर्थ-
मागतानां विषये विचारः कार्यः” इति—तदनुसारेण साताराराजधानीस्थैः सर्वैर्ब्रा-
ह्मणैः कूडली (लगी) मठीयपीठाधिपत्यविषयकदेशाधिकारविचारे प्रवर्तते कूड-
लीमठीयपीठाधिपानां देशान्तरेषु सञ्चाराधिकारो नेति, तथा तेषामत्रागमनेन कूडली-
मठीयपीठाधिकारिणां स्वामिनामुत्तरस्यां दिशि तुङ्गभद्रानदीमारभ्य मलापहारिणीनदी-
पर्यन्त एव देशे श्रीमतां सञ्चारेऽधिकारो नोत्तरेति, तथा तेषां पादपूजादिकं केना-
पि ब्राह्मणेन न कार्यमिति च सर्वैर्ब्राह्मणैर्व्यवस्थाकारि, तथैव तैः स्पेयं नान्ययेति
मयापि पादपूजा न क्रियते नातोऽधिको विशेषो लेख्योऽस्ति’ इतीयं विज्ञप्तिः ।

करवीरशृङ्गेर्यादिमठाधिपाचार्याधिकारमर्यादा—

(‘धार्मिकविचाराच्चं कार्य’ इत्येतन्नामके करवीरजगद्गुरुसंस्थानसर्वाधिकारिणा ‘गुण्डो-
सखारामपिशवीकर’ नाम्ना प्रकाशिते पुस्तके—)

(१)—“श्री-”

“राजश्रीविराजितराजमान्यराजश्री परशुराम रामचन्द्र स्वामी गोसावी इत्येतेषां
पोष्य माधवराव नारायण—प्रधानेन कृता प्रणामपूर्वा विज्ञप्तिः । अत्र कुशलं ज्ञात्वा तत्रत्यं
कुशलं लेख्यम् ।

गोकर्णादारभ्य कोंकणपर्यन्तं वा मलापहारिनद्युत्तमप्रदेशादारभ्य सङ्गमं प्राप्य तुलजा-
पुर, नागपुर, ग्वालहेर, देहल्यादिद्वारोत्तरदेशं प्रति गन्तव्यमार्गानुसारेण सर्वेषु देशेषु
सञ्चारेऽधिकारः करवीरमठीयपीठाधिपानामेव नान्येषामिति स्थिते कर्नाटक (राज्य)
स्य शृङ्गेरी (मठीय) श्रीशङ्कराचार्या मलापहारिनदीमुत्तीर्ष्यांस्मदधिकारस्थानमागत्य लोका-
न्याकुलीकुर्वन्तीत्यस्माभिरवगतम् । शृङ्गेर्यादिमठीयपीठाधिपशङ्कराचार्येभ्यो नव्यपद्धति-
प्रसारायावकाशमदत्त्वा करवीरमठीयपीठाधिपश्रीशङ्कराचार्यैः प्राचीनपरम्परागतपद्धत्य-
नुसारेण स्यातव्यम् । चन्द्र १५ जमादिलावल मुरुतन आरवासमानिनीमया व आलक ।
नान्तोऽधिको लेख्यो विशेष इति विज्ञप्तिः ।”

(१) अत्र संवत्सरनिर्देशो नास्तीत्यनेन कालस्य निर्णेतमशक्यत्वेपि शाहूछत्रपतिसमय एवास्यापि समय इति
समयो ऋतु शक्यः ।

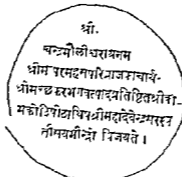
(२)-“श्रीः” “सत्र (कैस्ते) १८६२”

“श्रीमत्सकलधर्मसंस्थापनकैत्यादिभिर्नान्यप्रशस्तिपत्रम्-

चण्णरजः (रजायित) चिमणार्जीः धुनाय सचिवकृतमाष्टाङ्गनमस्कारपूर्विका विज्ञापना-
आपादशुक्र २ पर्यन्तं श्रीस्वामिनां कृपवलोकेन सेवकस्य स्थितियथावदास्ते । विशेषस्तु
शालिवाहन १७८३ तमवपस्य भाद्रपदकृष्ण २ यायां श्रीस्वामिभिः प्रेषितं पत्र- (श्रीमुख)
सुत्तममये लब्धमिति परं तुष्टेऽस्मि । “उत्तरप्रान्त आचारख्यवहारप्रायश्चित्तादिज्ञातिधर्मे
पूजापाद्यादिप्रहणे च श्रीमतामेवाधकार’ इति ‘नारी आवजी वकील’ इत्याख्येभ्यः पत्रं
प्रेषितं तथापि “सम्प्रभायानुरोधेन प्रायश्चित्तादिकं कारयित्वा शिष्यवर्गसन्तोषानुरोधेन
शिष्यैर्दत्तानां पूजाद्रव्यादिकानां अणाय साह्यकरणे सम्यग्यत्न आस्थेयो युष्माभिः ।
श्रद्धेरीकूडलगीदम्पीमठि यथाठगतश्रीब्रह्मचर्याणां तत्राधेकाराभावेऽपि तैस्तद्ग्रहणे यत्न
आस्थितश्चेत्तर्ह्यवाहितैर्युष्माभिस्तत्र तथा तेषां प्रवेशो यथा न स्यात्तथा विधयम् । तस्मात्
श्रीमदाचार्याणाम् ज्ञानुरोधेन त्रयप्रजानां बोधन यत्न आस्थेयो युष्माभिः” इति मामले-
दार नाम्नधिकारिणे आज्ञा दत्तेति सेवा श्रुता स्यादिति विज्ञप्तिः इति । अष्टं परिशिष्टे
रुकुटीभविष्यतीतिदिक् ।

मठीयश्रीमुखविरुदावलीभेदाः-

श्रीकार्थीकामकाटिपीठाधिप.नाम्-बन्धमौलीश्वर ।

“स्वस्तिश्रीमदखिलभूपण्डलायङ्क-त्रयस्रशतस्रोष्टेःवतासेवितश्रीकामाक्षीदेवीसनाथश्रीमदे-
कामनाथश्र महादेवोसनाथश्रीदेसागालायमाक्षतकारपरमाधिष्ठानसत्पत्रनाम द्वितिकाश्वी-
दिद्यक्षेत्रे गादासमस्तुस्थितानामनुलननुधारसमाधुर्यकपलासनकामिनीवाम्पिल्लमंफुड्रमलि-
कामालिकर्त्री-प्यन्दमकरन्दक्षसिं वास्तिनवाकृतिगुम्भावेजुम्भगानन्दतुन्दिलितमनीपमण्ड-
लानामनवगतद्विनविद्याधिनांदरसैकानानिस्तरालंकृतीकृतशान्तिदान्तिमूर्त्नां सकलभुवनच-
क्रमतिष्ठपकश्रेयकर्मतिष्ठावरुगतपगलंकृतानां निखलपापण्डकण्डकोद्धाटनेन विशदीकृ-
तवैश्वान्तमगपणमतमतिष्ठापभाचयेगा श्रीमत्परमहंसपरिग्रजभाचयैवपश्रीमच्छुद्धामग-
वत्तदाचार्याणामधिष्ठाने निहाननाभिषिक्तश्रेयचन्द्रशेखरसम्भवतासंयमोन्द्राण्यमन्तनामि-
वयश्रेयमन्महादेवमन्स्वतीश्रीपदेः”

पुष्पगिरिमठाधिपानाम्—

(पादहीनांगुलद्वयद्वयसमचतुरस्रमुद्रा)—श्रीविद्याशङ्कर ।

श्रीशृङ्गगिरिविरूपाक्षश्रीपुष्पगि-
रिश्री आठपुरिश्रीविद्याशङ्कर-
कमलसंजातश्रीविद्यानृसिंहभारती-
स्वामिनः

“ (श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपद्वाक्यप्रमाणपारावारपारिण मनियमाननप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठागिरिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तसाम्प्रदायकपद्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशकसंख्यत्रयीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वत्रस्वतन्त्रादिगजधानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधि राजमहागजगुरुगण्डलाचार्यतुङ्गभद्रातीरवासकृष्णशृङ्गगिरिपुरवराधीश्वर) श्री शृङ्गगिरिविरूपाक्षश्रीपुष्पगिरिपिनाकिनीतीरवासश्रीशैलश्रीआलम्पुर्यादिममस्तपीठाधीश्वरश्रीमद्भाभनवोद्दण्डविद्यानाम्हभारतीगुरुपादपञ्चारावकश्रीमद्भिनवोद्दण्डविद्याशङ्करभारतीकरकमलसंजातश्रीमद्भिनवोद्दण्डविद्यानृसिंहभारतीस्वामिनः ”

विरूपाक्षमठाधिपानाम्—

(सार्धांगुलद्वयसवर्तुलाकारपुष्पमुद्रा)—श्रीविद्याशंकर ।

“ श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपद्वाक्यप्रमाणपारावारपारिण मनियमाननप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठागिरिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तसाम्प्रदायकपद्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशकसंख्यत्रयीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वत्रस्वतन्त्रादिगजधानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधि राजमहागजगुरुगण्डलाचार्यतुङ्गभद्रातीरवासकृष्णशृङ्गगिरिपुरवराधीश्वरश्रीशृङ्गगिरिविरूपाक्षश्रीविद्याशङ्कर देवादव्यश्रेयाःपञ्चारावकश्रीमद्भिनवशङ्करभारतीस्वामिकरकमलसंजातश्रीमद्भिनवोद्दण्डनृसिंहभारतीस्वामिभिः ”

शृङ्गगिरि (जेरी) मठाधिपानाम्- (वर्तुलांगुलद्वयसनक्षत्रमुद्रा)

॥ श्री ॥

“श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपद्वाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायाम-
प्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तप-
द्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलनिगमागमसारहृदयसार्थप्रतिपाद-
कवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधि-
राजगुरुभूमण्डलाचार्यऋष्यशृङ्गपुरवराधीश्वरतुङ्गभद्रातीरवासश्रीमद्विद्याशङ्करपादपद्माराधक-
श्रीमदभिनवसच्चिदानन्दभारतीस्वामिकरकमलसंजातश्रीशृङ्गेरीश्रीनिर्मलभारतीस्वामिभिः” ॥

कूडली (लगी) मठाधिपानाम्-

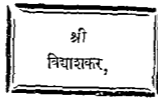
(वर्तुलांगुलद्वयसमुद्रा)

“ (श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपद्वाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्रा-
णायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरु-
परम्पराप्राप्तपद्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशकसाङ्ख्य-
प्रयीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्या-
नगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यतुङ्गभ-
द्रातीरवासऋष्यशृङ्गपुरवराधीश्वर) श्रीशृङ्गेरी (कूडली) श्रीविद्याशङ्करदेवदिव्यश्रीपादप-
द्माराधकशृङ्गेरीश्रीनृसिंहभारतीस्वामिकरकमलसंजातशृङ्गेरीश्रीशङ्करभारतीस्वामिभिः ”

आमनिमष्टाधिपानाम्-

(अर्धांगुलद्वयसचतुरश्रमुद्रा)-श्रीविद्याशङ्कर ।

“ (श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासन-
प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणसमाध्यष्टांगयोगानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्याविच्छिन्नगु-
रुपरम्पराप्राप्तपङ्कदर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशकसाङ्ख्यत्र-
यीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्यान-
गरमहाराजधानीकर्नाटकासिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यतुंगभद्रा-
तीरवासश्रुण्यशृंगपुरवराधीश्वर) श्रीशृंगेरीश्रीविद्याशङ्करदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधकश्रीशृंगेरी-
श्रीविद्यारण्यभारतीस्वामिनां करकमलसंजातश्रीशृंगेरीश्रीमदभिनवोद्दण्डविद्यारण्यभारतीस्वा-
मिभिः ”

करवीरमठाधिपानाम्-

“स्वस्तिश्रीमत्समस्तसुरवृन्दपूजितपादारविन्दशिवप्रतिबिम्बवर्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजका-
चार्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टा-
ङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्याविच्छिन्नगुरुरपरम्पराप्राप्तपङ्कदर्शनसंस्थापनाचार्यव्याख्यान-
सिंहासनाधीश्वरसकलनिगमागमसारहृदयसंख्यत्रयप्रतिपादकसकलनास्तिकमतोच्छेदपूर्वक-
सकलधर्मसंस्थापनैकधुरीणवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमहागजधानीश्रुण्यशृंगपुरवरा-
धीश्वरश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यान्यसंजाताभिनवपञ्चगङ्गातीरवास-
कमलानितेकनकरवीरसिंहासनाधीश्वरश्री (सच्चिदानन्द) विद्यानृसिंहभारतीकरकमलकिञ्ज-
ल्कोद्भवश्रीमदभिनव (सच्चिदानन्द) विद्याशंकरभारतीस्वामिभिः ”

(१) ज्योतिर्म-(जोशीम) ठाधिपानाम्-

श्रीशङ्करो विजयतेतराम् ।

श्री मत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्यहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगाचरणनिष्ठप्रह्लानिष्ठचक्रवर्तित्वाद्यनाद्यनवाच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तवैभवसकलनिगमागमाखिलवेदान्तानुभवाविसञ्जातगुह्यान्तःकरणवैदिकमार्गप्रवर्तकश्च कैलासक्षेत्रस्थितसुवर्णहीरामणिमणिमणिकयस्त्नविलसन्मण्डपसिंहासनाधिरूढश्रीविष्णुप्रयागतीरनिवाससर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीगुरुचरणारविन्दोपासनावासश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीज्योतिर्मठाधीश्वरपदपणमतस्थापनाचार्याखण्डभूमण्डलाचार्यतोडकाचार्यपरम्पराप्राप्तस्वस्थानवैभवश्रीमच्छङ्कराचार्यविभूतिवर्यश्रीनगरमहास्थानराजधानीविराजितसद्गुरुजगद्गुरुवर्यश्रीमदच्युतानन्दकरकमलसञ्जाताभिषेकमहाराजाधिराजश्रीमच्छङ्कराचार्यश्रीराजराजेश्वरानन्दगिरिस्वामिनाम् ॥

(२) ज्योतिर्म-(जोशीम) ठाधिपानाम्-(प्रकारान्तरेण)-

श्रीशङ्करो विजयतेतराम्

श्रीमत्परमहंसपरिब्राजकाचार्यत्रोटकाचार्यपरम्पराप्राप्तवैभवपद्दर्शनस्थापनाचार्याखण्डभूमण्डलाचार्ययमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगनिष्ठप्रह्लानिष्ठसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीजगद्गुरुश्रीनगरमहास्थानराजधानीविराजितविष्णुप्रयागतीरनिवासश्रीमदच्युतानन्दकरकमलसञ्जाताभिषेकसिंहासनारूढमहाराजाधिगजश्रीज्यातिर्मठाधीश्वरश्रीमच्छङ्कराचार्यश्रीराजराजेश्वरानन्दगिरिस्वामिनः ॥

द्वारकामठीयमुद्रायां श्रीकेशवानन्दसरस्वतीस्वामिनः, श्रीशमोदरानन्दसरस्वतीस्वामिनश्च समये (विक्रमशके १९२९-१९३९) श्रीरामेत्यक्षराणि तत्र विष्णुप्राधान्यमाश्रित्य कल्पितान्यासन् । तत्र मठे चन्द्रमौलीश्वरश्रीकृष्णयोः पूजोपासनासद्भावाच्छ्रीकृष्णोतिनाम्ना श्रीचन्द्रमौलीश्वरोति नाम्नोभयसाधारणनाम्ना वा धिन्यासस्यावश्यकत्वेऽपि तत्सर्वविहाय श्रीरामेत्यक्षराणां तत्र विन्यसनं न युक्तमिति तन्मठस्थविद्याधर्मपीठे स्वाधिपत्यसमये उभयप्राधान्यमेव युक्तमिति च विचिन्त्य श्रीराजराजेश्वरस्वाभिभिः 'द्वारकाधीशो विजयते' इत्यक्षराणि विन्यस्तान्यासन् ।

अत्र विरुदावल्लिषु विशेषणविशेष्यैश्च ज्ञायमानानि कर्माणि न मूलशङ्कराचार्यैस्तदुत्तराचार्यपणकेनोभान्गां वा कृतानि कारितानि वा किं तु तदात्तदा तत्तन्मठेषु देशकालाद्यनुरोधेन प्रमङ्गमहायसम्पत्त्याद्यनुरोधेन च कानिचिदेकेन कानिचिदन्येन कानिचित्ततोऽन्येनान्याभ्यां, कानिचिद्द्वयभिरसकृतसकृदा कानिचित्कचिदेकेन प्रकारेण क्वाचदन्यथा क्वचित्ततोऽन्यथा च कृता निरदेच्छया प्रवलाधिकार्याद्यधीनतया (= अनिच्छया) वा कृतानीति प्रायस्तान्येतान्येकीकृत्य (= नि संगृह्य) सर्वत्र सर्वैर्मठीयविद्याधर्मपीठाधिपैः स्वस्वविरुदावल्लिषु प्रकाशितानीति प्रम प्रतिभाति । यथा-कर्नाटदेशान्तर्गत इदानीं हंपेत व्यवीहियमाणे स्थाने सार्धत्रिकोशायाम् सर्वमंपत्तममृदमतिमुन्दरं नदीतटाकारामक्षेत्रकेदारिः परिवृतं गोगजवाजिशालादेवमान्द्रीवरूपाक्षमटादिभिरलंकृतं वटुगोपुरस्वर्णाग्रसरवृन्दशोभमानतीव्रवृद्धं विद्यानगर-

राजधानीत्वेन विजेयनगरनाम्ना) प्रसिद्धं नगरं निर्माय तत्र रत्नातिहासनं प्रतिष्ठाप्य तत्र बुकराजाय स्वभ्रातुर्माधवाचार्यस्य चतुर्वेदादिभ्योत्पत्तिहेतुस्तत्रैव मन्त्रित्वसमये श्रीशृङ्गेरीमठोद्यविद्याधर्मपीठाधिपाः श्रीविद्यारण्यस्वामिनः पट्टाभिपेकं चक्रुः । तत आरभ्य “ आदिराजधानीविद्यानगरप्रहागजधनीकनौटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यं ” इति तैः सम्पादितमिदं विरुदम् । शृङ्गेर्याः बहुक्रोशदूरवर्तते तुङ्गानद्या भद्रानद्याश्च सङ्गमे (कर्नाटकभाषया—कूडल्यालये) स्थाने मठं निमप्य तत्र विद्याधर्मपीठं च संस्थाप्य तत्पीठाधिकारो येन लब्धस्तेन तुङ्गभद्रातीरवासांत सम्पादितं विरुदम् । विजयनगरेऽमात्यपदमाधिष्ठितो माधवाचार्यस्य भ्रातुरभ्यर्चनया सायनाचार्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण संन्यासोत्तरं विद्यारण्यनाम्नाचार्येण कृतानामपि चतुर्वेदसंहितामहतामहणादीनां भाष्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण माधवाचार्येण कृते ‘वेदार्थप्रकाशे’ इति तत्कृतत्वप्रकाशनेन स्वीयकृतज्ञतायाः प्रकटनेऽपि स्वेनैव तेषां तत्सहायसंपत्त्या निर्मितत्वेन सम्पादितेयं विरुदावलिर्विद्यारण्यस्वामिभिर्वैदिकमार्गवर्तकसारूपत्रयीप्रतिपालकवेदार्थप्रकाशकेतीति व्यक्तमेवेति दिक् ।

अथ श्रीशङ्कराचार्यकृता ग्रन्थाः—

(१) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्	(१५) (भारते)—सनत्सुजातीयभा०
(२) ईशोपनिषद्भाष्यम्	(१६) तृप्तिहतापिन्युप० भा०
(३) कैनोपनिषद्भाष्यम्	(१७) मण्डलब्राह्मणोपनि० भा०
(१) पदभाष्यम्	(१८) गायत्रीभाष्यम्
(२) वाक्यभाष्यम्	(१९) उपदेशसहस्री
(४) कठोपनिष० भा०	(१) पद्यरूपा
(५) प्रश्नोपनि० भा०	(२) गद्यरूपा
(६) मुण्डकोपनि० भा०	(२०) शतश्लोकी
(७) माण्डूक्योप० भा०	(२१) विष्णुसहस्रनामभा०
(८) माण्डूक्योपनिषत्कारिकाभाष्यम्	(२२) अपरोक्षानुभूतिः
(९) तैत्तिरीयोप० भा०	(२३) स्वात्मनिरूपणम्
(१०) ऐतरेयोपनि० भा०	(२४) विवेकचूडामणिः
(११) छान्दोग्योप० भा०	(२५) दक्षिणाश्रुतिस्तवः
(१२) बृहदारण्यकोप० भा०	(२६) आत्मपट्टकम्
(१३) श्रीमद्भगवद्गीताभा०	(२७) गोविन्दाष्टकम्
(१४) श्वेताश्वतरोप० भा०	(२८) विज्ञाननौका

(१) तच्च नगरं क्रैस्ते १०१० तमशकवर्षे उत्पन्नं सद्भारतचक्रवर्तिपद प्रत्य तदारभ्य ३५० वर्षाणि स्थित क्रैस्ते १५६४ तमे १९६५ तमे वा शकवर्षे बीजापुरगोलकुण्डाआत्मण्डलनगराधिपैः सधैर्यैर्यवैर्युद्धे विजित्य तत्रैव वर्णमासावाध स्थित्यः प्रत्यहं सर्वसम्पदासवरुन्दनलयनहरणलुण्ठनादिभिः प्रजा उपद्रुय गृह्णामात् मूलावधि विरूपाक्षमठातिरिक्त निर्मूलनम् ।

- (२९) मनीषापञ्चकम्
 (३०) साधनपञ्चकम्
 (३१) तत्त्वानुसन्धानम्
 (३२) प्रबोधसुधाकरः
 (३३) अद्वैतकौस्तुभम्
 (३४) वेदान्तमुक्तावलिः
 (३५) वेदान्तसारः
 (३६) हरिमीडेस्तुतिः
 (३७) आत्मबोधः
 (३८) तत्त्वबोधः
 (३९) महावाक्यविवरणम्
 (४०) महावाक्यविवेकः
 (४१) वाक्यवृत्तिदर्पणम्
 (४२) वाक्यवृत्तिर्मध्यमा
 (४३) वाक्यवृत्तिलेखः
 (४४) आत्मचिन्तनम्
 (४५) रत्नपञ्चकम्
 (४६) विवेकादर्शः
 (४७) पञ्चीकरणम्
 (४८) सिद्धान्तविन्दुः
 (४९) पट्टपदी
 (५०) एकश्लोकी
 (५१) त्रिश्लोकी
 (५२) चतुःश्लोकी
 (५३) आत्मपञ्चकम्
 (५४) कौपीनपञ्चकम्
 (५५) काशीपञ्चकम्
 (५६) वैराग्यपञ्चकम्
 (५७) शिवमानसपूजा
 (५८) विष्णुमानसपूजा
 (५९) चतुःपट्टपचारिभवानीमानसपूजा
 (६०) भगवन्मानसपूजा
 (६१) निर्वाणाष्टकम्
 (६२) सप्तश्लोकीगीता
 (६३) निर्वाणदशकम्
 (६४) सदाचारः
 (६५) चर्पटपञ्जरी
 (६६) द्वादशमञ्जरिका
 (६७) आत्मनात्मविवेकः
 (६८) अद्वैतानुभूतिः
 (६९) बालबोधिनी
 (७०) हरिनाममाला
 (७१) ब्रह्मनामावलीस्तोत्रम्
 (७२) प्रज्ञानोत्तरनामावलिः
 (७३) नक्षत्रमाला
 (७४) निगमचूडामणिः
 (७५) मोहसुद्धरः
 (७६) यतिपंचकम्
 (७७) काशिकास्तोत्रम्
 (७८) विष्णुनामाष्टकम्
 (७९) शिवभुजङ्गप्रयातस्तोत्रम्
 (८०) शिवपञ्चाक्षरस्तोत्रम्
 (८१) शिवापराधक्षमापणस्तोत्रम्
 (८२) लक्ष्मीनृसिंहस्तोत्रम्
 (८३) नारायणस्तोत्रम्
 (८४) त्रिपुरसुंदरीस्तोत्रम्
 (८५) देव्यपराधक्षमापणस्तोत्रम्
 (८६) अन्नपूर्णास्तोत्रम्
 (८७) सौन्दर्यलहरी
 (८८) आनन्दलहरी
 (८९) विष्णुपादादिकेशांतवर्णनस्तोत्रम्
 (९०) शिवस्तोत्रम्
 (९१) शिवसर्वोत्तमस्तोत्रम् ।
 (९२) ललितास्तवराजः
 (९३) दत्तात्रेयसहस्रनामस्तोत्रम्
 (९४) भवानीस्तोत्रम्
 (९५) अम्बाष्टकम्
 (९६) पाण्डुरङ्गाष्टकम्

- (९७) शिवनामावलयष्टकम्
 (९८) कालभैरवाष्टकम्
 (९९) अच्युताष्टकम्
 (१००) कृष्णाष्टकम्
 (१०१) जगन्नाथाष्टकम्
 (१०२) यमुनाष्टकम्
 (१०३) धन्याष्टकम्
 (१०४) शिवरामाष्टकम्
 (१०५) गङ्गाष्टकम्
 (१०६) त्रिवेणीस्तवः
 (१०७) नर्मदाष्टकम्
 (१०८) मणिकार्णिकाष्टकम्
 (१०९) शारदास्तुतिः
 (११०) चन्द्रशेखरस्तोत्रम्
 (१११) विट्ठलस्तोत्रम्
 (११२) रामलक्ष्मणस्तोत्रम्
 (११३) नीलकण्ठशैवसंवादः
 (११४) अपराधभञ्जनस्तोत्रम्
 (११५) कृष्णताण्डवस्तोत्रम्
 (११६) कामाक्ष्यष्टकम्
 (११७) राजयोगः
 (११८) योगतारावलिः
 (११९) अमरुकशतकम्
 (१२०) ललितसहस्रनामभाष्यम्
 (१२१) ललितात्रिशतीभाष्यम्
 एते ग्रन्थाः प्रस्थानत्रयभाष्यकृत आचार्य-
 स्य तदधिष्ठितमठाधिपानामाचार्याणां च
 कृतयः श्रीशङ्कराचार्यकृतत्वेन वाणितास्तैस्ते-
 राचार्यैरिति मम प्रतिभाति ।
 श्रीशङ्कराचार्यमुख्यशिष्यकृतग्रन्थाः
 (१) शिवपञ्चाक्षरीभाष्यम् ।
 (२) शाङ्करसूत्रभाष्यव्याख्या-पञ्चपादिका
 (त्रोटकाचार्यकृतग्रन्थौ)
 (१) तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।

- (२) बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।
 (३) नैष्कर्म्यसिद्धिः ।
 (४) दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् ।

श्रीविद्यारण्या—(सायन-माधवा)

ऽऽचार्यकृता ग्रन्थाः—

- (१) ऋग्वेदसंहिताया भाष्यम् ।
 (२) ऋ-ऐतरेयब्राह्मणस्य भाष्यम् ।
 (३) यजुर्वेद (तैत्तिरीय) संहिताया
 भाष्यम् ।
 (४) यजुर्वेद (= तैत्तिरीय) ब्राह्मणस्य
 भाष्यम् ।
 (५) सामवेदसंहिताया भाष्यम् ।
 (६) सामवेदस्याष्टानां ब्राह्मणानां भाष्याणि
 (७) अथर्वणवेदसंहिताया भाष्यम् ।
 (८) शतपथब्राह्मणस्य भाष्यम् ।
 (९) तैत्तिरीयोपनिषद्ब्रह्मसूत्रा-दीपिका
 (१०) धर्म० त्रिकाण्डमण्डनः ।
 (११) वेदा० पञ्चदर्शी ।
 (१२) धर्म० कालमाधवीयम् ।
 (१३) धर्म० पराशरस्मृतिव्याख्या-
 (माधवीया)
 (१४) पृ० मी० अधिकरणन्यायमाला-
 (अधिकरणरत्नमाला = न्यायमाला)
 (१५) वैद्यके माधवनिदानम् ।
 (१६) ज्योति० माधवीयम् ।
 (१७) व्या० माधवीयम् ।
 (१८) शङ्करादिग्विजयः ।
 (१९) प्रमेयसंग्रहः ।
 (२०) सर्वदर्शनसंग्रहः ।
 (२१) विवरणम् ।

(१) अयं शंकरादिग्विजयग्रन्थः केनापि कविना
 कृतो माधवाचार्यकृतत्वेन प्रकाशितश्चेति केचित्पण्डिता
 आहुः । तदिदमन्यत्र स्पष्टम् ।

आनन्दगिरिकृता ग्रन्थाः-

- (१) न्यायनिर्णयः—ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यव्याख्या
- (२) शाक.केनोपनिपत्पद्भाष्यव्याख्या
- (३) शांकरकेनोपनिपद्भाष्यभाष्यव्याख्या
- (४) शांकरकठोपनिपद्भाष्यव्याख्या
- (५) शांकरप्रश्नोपनिपद्भाष्यव्याख्या
- (६) शांकरमुण्डकोपनिपद्भाष्यव्याख्या
- (७) शांकरमाण्डूक्योपनिपद्भाष्यव्याख्या
- (८) शांकरमाण्डूक्योपनिपत्कारिकाभाष्यव्याख्या
- (९) शांकरतत्त्वियोपनिपद्भाष्यव्याख्या
- (१०) शांकरैतरेयोपनिपद्भाष्यव्याख्या
- (११) शांकरच्छान्दोग्योपनिपद्भाष्यव्याख्या
- (१२) शांकरबृहदारण्यकोपनिपद्भाष्यव्याख्या
- (१३) शांकरभगवद्गीताभाष्यव्याख्या

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रवाचस्पतिमिश्रकृता ग्रन्थाः-

- (१) भामतीनाम्नी शारीरकभाष्यव्याख्या,
- (२) (कृष्णमिश्रकृत) साङ्ख्यकारिका (सप्तति) व्याख्या,
- (३) (मण्डनमिश्रकृत) विधिविवेकारूपमीमांसाग्रन्थस्य न्यायकणिकानाम्नी व्याख्या,
- (४) ब्रह्मसिद्धिव्याख्या तत्त्वसमीक्षा
- (५) (व्यासकृत) पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यव्याख्या तत्त्वविशारदी ।
- (६) न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका तत्त्वचिन्दुः ।
- (७) इष्टसिद्धिः ।
- (८) ब्रह्मसिद्धिः ।

एते सर्वेऽत्र ग्रन्था उपलब्धग्रन्थानुगुणेन लिखिता नैतान्त एवाति निर्णयायोपयुज्यन्ते ।

अत्रत्यो विशेषः ।

अत्र भाष्ये सन्त्यध्यायाश्चत्वारः—क्रमेण समन्वयविरोधपरिहारसाधनफलनामानः । प्रपञ्चार्थं पादाश्चत्वार इति षोडश पादा भवन्ति । तदन्ता विषयाः पृथगत्रैव विविच्य प्रदर्शिता इति नेह विविच्यन्ते ।

अस्य भाष्यस्य व्याख्यानामानि—

- (१) न्यायनिर्णयः—श्रीमदानन्दज्ञानकृतः—आनन्दगिरिकृतः ।
- (२) इदमभा—श्री गोविन्दानन्दकृतः ।
- (३) भामती—सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रकृता ।

भामतीव्या० कल्पतरुः—(सन् १२४७-१२६०) एतन्मध्यसमयस्थितपरमहंसपरिव्राज-
काचार्याऽमलानन्दाचार्यविरचितः ।

कल्पतरुव्या० परिमलः—सर्वतन्त्रस्वतन्त्रसर्वतन्त्रनिबन्धकृद्दृष्ट्यदीक्षितरचितः ।

(४) ब्रह्मविद्याभरणम्

(५) मयूरमालिनी

(६) (भाष्यः) भानु-प्रभा इत्यादीनि ।

ब्रह्मसूत्रवृत्तिग्रन्थाः—

ब्रह्मामृतवर्षिणीप्रभृतयो मुद्रापिता बहवो न मुद्रापिताश्च ।

वृत्तिः—श्रीबल्लभपद्धत्या वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्या वृत्तिः ।

श्रीकेशवकाश्मीरभट्टकृता (निम्बार्कमतानुयायिनी) ।

दीपिकाव्याख्यावृत्तिः—मध्वमतानुयायिनी ॥ वृत्तिः—अन्नभट्टकृता ।

अत्राधिकरणानि क्रमेण पादभेदेन ११, ७, १३, ८, १३, ८, १७, ९, ६, ८, ३६,
१७, १४, ११, ६, ७ ।

संहत्याधिकरणानि १९१ एकनवत्युत्तरं शत सन्ति । अधिकरणं विषयसन्देहसङ्ग-
तिपूर्वपक्षसिद्धान्तरूपपञ्चावयवात्मकम् । अत्र सङ्गतयस्त्रिधा भवन्ति—शास्त्रसङ्गतिः, अध्या-
यसङ्गतिः, पादसङ्गतिश्चेति । मतान्तरेष्वधिकरणभेदः सूत्रपाठभेदतदाधिक्यादयो दृश्यन्ते
इत्यादिकं परिशिष्टे स्पष्टीकरिष्यते ।

अथ श्रीशंकराचार्याणां सामयिको विचारः—

आंग्लशकस्य द्वादशशतके १२ श्रीरामानुजाचार्यश्रीशंकराचार्ययोः समावेश इति
स एव श्रीशंकराचार्याणां समयः इति (इण्डियन् एण्टिकेरी १३ त्रयोदशे पुस्तके २५२,
२५३ तमपृष्ठयोः) दक्षिण (हिन्दुस्थान) देशीयेतिहासे स्वपितुः सकाशादवगतत्वेन स्वकृते
(श्रीवैष्णवोत्पत्तिनामके ग्रन्थे) एस्. एम्. पण्डितनटेशशास्त्रिण आहुः । चिन्त्यमिदम्—माघवीय-
शंकरविजयोक्ततज्जन्मकालेन विरोधात् । बहुपण्डितोक्तिविरोधात् । भामतीकृच्छ्रीवाचस्प-
तिमिश्रकृततात्पर्यपरिशुद्धिनामकग्रन्थस्य टीकाया उदयनाचार्यकृतायाः कस्मिंश्चित्पुस्तके
(दक्षिणकालेजसंग्रह नं० २८ सन् १८८०—(?) विक्रमशकस्य १३०४ वर्षे = आंग्लश-
कस्य १२४८ वर्षे लिखितमिदमित्यनेन विरोधात् । तयोः परस्परं समावेशे वादेन विना स्थि-
तिर्न युज्यत इति तदर्थतयोर्वाङ्मयुपगमे ततो निर्गलितार्थस्य श्रीशंकराचार्येणानुल्लेख इत्य-
स्यायुक्तत्वाच्च । श्रीरामानुजाचार्यकालिकश्रीशंकराचार्येण सह तस्य समावेश इति त्वन्यत् ।

तथा कालेः ३९०९ तमे वर्षे (= आंग्लशकस्य ८०८ तमे वर्षे) शङ्कराचार्या आस-
न्निति (श्रीमच्छङ्कराचार्यनो समयनामके ग्रन्थे) गुरुस्तोत्रे तत्स्तोत्रकृत आहुः ।

तथा कालेः ३९०१ तमे वर्षे आर्द्रानक्षत्रे कालटीप्रान्ते केपेली (=कलापी) नाम्नि वा
ग्रामे चे (ति) रमानपेरुमल्ल (माळ) स्य महायुद्धविजयतमये श्रीशङ्कराचार्याणामुत्पत्तिः ।

१ श्रीरामानुजाचार्यश्च मध्वाचार्यश्चोत्तमाचार्यश्चोत्तिभार्काचार्यप्रभृतीनां समयकृत्यादिष्यमठभेदादिविचारः परिशिष्टे
निरूपायिष्यते ॥ २ एतावै कर्तव्यं नास्ति ।

(स्पष्टं चेदं केरलोत्पत्त्याख्ये मलयाळभाषया लिखिते ग्रन्थे) । चरमानपेरुमल्लो (माळ) राजाऽऽनेगो (= कु)न्दिकृष्णराजेन केरलसिंहासने स्थापितो यः आर्य (= हिन्दु) मत्तं परित्यज्य म्लेच्छ = महामद् (महम्मद्) मत्तं प्रविश्य मक्कायात्रामकरोत्, तथा यो मक्कायां गमनकालादारभ्याद्यावधि केरल (= द्रावणकूर) राज्ये राज्ञा राज्याभिषेक-समये "मक्काक्षेत्रादा मम पितृव्या गमनादिम ? मत्ति मत्तान्निधौ स्थापयिष्यामि" इति राज्ञा मन्त्ररूपेण स्तूयते, तथा आरव (= यावन) समुद्रवेलायां शाहरनामके ग्रामे क्रैस्तशकस्य ८२५ तमवर्षस्य ८२७ तमस्य वर्षस्य चेति वर्षद्वयमध्येऽवसदिति ('तहफतुल-मुजहिदीन' नामके ग्रन्थे, मापिल्ले लिखितानेकग्रन्थेषु) च वर्णितः तथा यो झकाराख्यं स्थानं गतस्तथा योऽरवस्थानदेशगतझकारनामकस्थानसमीपस्थेन केनचिदखंडदेशीयैः "कश्चि-न्मलवारनरपतिरार्य (= हिन्दु) मत्तं परित्यज्य म्लेच्छ = महामद् (महम्मद्) मत्तं स्वीकृत्य 'अब्दुलराहिमान्' इति नाम्ना प्रसिद्धिसुपगम्य झकारे मृतः खानितश्च" इति व्यव-ह्रियते यस्य झकारे तच्चैत्ये (= तत्समाध्युपरिस्थिताशिलायाम्) "अयं पुरुष ए० एच्० २१२ तमे वर्षे झकारं प्राप्तः ए० एच् २१६ तमे वर्षे मृतश्च" इति । निर्दिष्टा एते वर्षाङ्काः क्रैस्तशकस्य ८२७ तमस्य वा ८२८ तमस्य तथा ८३१ तमस्य वा ८३२ तमस्य वा वर्षस्य काला भवन्ति । इदमारवं (= यावनं) वचनं तथ्यमित्यभ्युपगमे केरल (द्रावणकूर) महाराजस्य पितृव्यः श्रीचे (ति) रुमानपेरुमल्ल (= माळ) नामा राजा आङ्ग्लशकस्य ८२७ तमवर्षात्प्राक् स्वार्थं केरल (द्रावणकूर) सिंहासनं तत्याज यद्वा तदा केरल (= मल-याळ) (= द्रावणकूर) देशे क्रैस्तशकस्य ८२५ तमवर्षस्यागष्टाख्याष्टममासस्य २५ पञ्च-विंशतितमदिवसाद् (तारीखपदवाच्याद्) आरभ्य कोलम्बनामकशकः प्रारब्धः । सोऽर्थं चे (= ति) रुमानपेरुमल्लः (माळ) राजः ८२७ तमे क्रैस्तवर्षे झकारेऽभूदित्युक्तम् । ततः श्रीशङ्कराचार्याणां समयः चरमानपेरुमल्लराजकालेन समान इति श्रीशङ्कराचार्यस्य क्रैस्त-शकस्य ७८८ तमवर्षात् ८२० तमवर्षपर्यन्तः काल इति फाट्कौपपदश्रीकाशीनाथपण्डित-महाशया आहुः । एतेन तैलङ्गोपपदप्राङ्गिकाकमदाशयानां क्रैस्तपष्ठशतकस्यान्त्यः सप्तम-शतकस्याद्यो वा भागस्तत्समय इत्युक्तिर्विरुध्यते ॥ तथाय श्रीनिङ्गुन्दीकृष्णराजः आङ्ग्ले ४२७ वर्षे तं केरले स्थापयदिति लेखेनाविरुध्यते ।

तथा—"दृष्टाचारविनाशाय प्रादुर्भूतो महीतले । स एव शंकराचार्यः साक्षात्कैवल्यनायकः (१) निधिनागेशवद्वयन्दे (= ३८८९) विभवे शंकरोदयः । अष्टवर्षे चतुर्वेदान्धादशे सर्वशास्त्रकृत् (वत्) (२) षोडशे कृतवान्भाष्यं द्वात्रिंशे मुनिरभ्यगात् । कल्यन्दे चन्द्र-नेत्रांशवद्वयन्दे (= ३९२१) शुभामवेशः (३) वैशाखे पूर्णिमायां तु शंकरः शिवताम-गाद्" इति (वेणुग्रामे हेरलेकरोपाङ्गोविन्दभट्टलब्धे देयनागराक्षरैः पत्रत्रये लिखिते ग्रन्थे) उक्तैः कलेः ३८८९ वर्षेषु गतेषु विभववर्षे श्रीशंकराचार्याणां जन्म (= इदानीं गतकलेः ५०१५ वर्षाणि । तत्र ३८८९ वर्षाणां वियोजने शिष्टेभ्यः १२२६ वर्षेभ्यः प्राग्जन्म तेषाम्) (अयुना शालिवाहनशकस्य १८३६ वर्षाणि । तेभ्यः ११२६ वर्षाणां वियोजने ७१० वर्षाणि । अस्मिन् शिष्टे ७१० तमे शालिवाहनशकस्य वर्षे नामाङ्गले ७८८ तमे वर्षे जन्म

सैषाम्) । एवं कलेः ३९२१ तमे वर्षे (= ७१०-३२ = ७४२ तमे शालिवाहन शकस्य वर्षे) गुडां प्रविश्य ततोऽपि ते वैशाखे शुक्लपौर्णिमायां सिद्धा अभूवन् । एवं च ७८८ तमाङ्गलाब्दे जन्मोपलभ्य ८२० तमाङ्गलाब्दे देहं तत्पजुरिति (आङ्गल शकस्य १८८२ तमवर्षस्य षष्ठे जुनाख्ये मासे प्रसिद्धस्य [इण्डियन् आण्टिकेरी] भारतवर्षेतिहासग्रन्थस्यैकादशे भागे) उक्तमिति 'प्रोफेसर विष्णु महादेव फाटकमहाशया' आहुः ॥

तथा कलेः ३८८९ वर्षेषु व्यतीतेषु (३८९० तमे = आङ्गलशकस्य ७८८ तमे) विभववर्षे वैशाखमासे शुक्लपक्षे दशम्यां (१०) शुभमुहूर्ते शिवगुरोर्धर्मपत्नी श्रीशंकराचार्यं प्रासूत-तदुक्तं-

“प्रासूत तिष्णशरदामतिथातवत्यामेकादशाधिकशतोनचतुःसहस्र्याम् ।

संवत्सरे विभवनाम्नि शुभे मुहूर्ते राधे सिंते शिवगुरोर्गृहिणी दशम्याम् ॥ ” इति स्वकृते शंकरदिग्विजये-सदानन्दपण्डिता आहुः ॥

एवं आङ्गलशकस्य ७८८ तमे वर्षे श्रीमदाचार्याणां जन्मेति सिद्धमिति केचित् ॥

तथा श्रीशंकराचार्या विद्महिः प्रायः आङ्गलशकाष्टमे शतके आसन्नित्युच्यते । नव-माङ्गलशकशतके आसन्निति मम प्रतिभाति । सम्प्रदायविदां मतेनाङ्गलशकस्य ७८८ तमे वर्षे वैशाखे श्रीशंकराचार्यावतारः । स तद्वितीयशतके इति केचित् । स तत्रश्चमशतक इत्यन्ये । तच्चतुर्दशशतके श्रीमच्छंकराचार्या वभूवुरिति 'दविस्तान' नामकग्रन्थकृत् । स्पष्टं चेदं सर्वं भारतधर्मनामके स्वग्रन्थे पण्डित 'वार्य' नामका महाशया आहुः ।

तथा “न हि देवदत्तः सुप्ते सन्निधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते । युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्र प्रसङ्गात् । देवदत्तपद्मदत्तयोरिव सुप्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः” इति (ब्र० सू० २।१। १८ शा० भा०), तथा “ योपि हि सुप्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति सोपि सुप्नात्पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम् ” इति (ब्र० सू० ४ । २ । १९ शा० भा०) श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैर्द्विप्रान्तोपन्यासेन तेषां समये सुप्ननगरं ततो बहून्तरमाङ्गलशकस्य ७५६ तमेऽब्दे नदीजलपूरेण नष्टमित्यैतिहासिकैर्निश्चितं तत्पाटलिपुत्रनगरं चेति द्वे नगरे वभूवुरिति ज्ञायते । एवं च श्रीमच्छंकरभगवत्पादानां ततः प्राक्तन एव कालो नाग्रिम इति सिद्धयतीति केचित्प्राहुः । एतेन तेषामाङ्गले ७८८ तमे वर्षे जन्मेति वदन्तः परास्ताः ।

तथा आङ्गलशकस्य ७०० तमवर्षस्याङ्गलशकस्य ७५० तमवर्षस्य च मध्ये उत्पन्नाकुमारिलभट्टात्प्राक् श्रीमच्छङ्करभगवत्पादा वभूवुरिति (स्वलिखिते बुद्धेतिहासे) (तारानायत-कवाचस्पतिमिश्रा बी. ए. उपपदा) आहुः ।

तथा “कुमारिलभट्टश्रीमच्छङ्करभगवत्पादयोः समागम आसीदित्यर्थस्य सर्वैस्तच्चरित्रलेखकै-रुल्लिखितत्वात्तत्समय एवास्य समयो भवति । तत्समयस्त्वाङ्गलशकस्य ६५० तमवर्षस्य

(१) सदानन्दस्वामिनो भित्तोप सदानन्दपण्डित इत्यन्ये । सदानन्दस्वामिकृतशंकरदिग्विजयात्पुण्योत्सवतत्का-करदिग्विजयस्यादर्शनात्तद्वैचिन्त्य इति परे । (२) लघुनिमुनिकल्पतरौ गच्छत श्रीमदाचार्यकालानो निरूपणं मतान्तराभिप्रायेण । ३ यस्मिन्दिने देवदत्तः सुप्तं वर्तते स एव तस्मिन्नेवादिने पाटलिपुत्रे नैव स्यात् । युगपदेव महदन्तरे देशे नैकस्मिन्नाद्येऽन्युपगम्यमाने पुरुषभेदोऽन्युपगम्यन्तः ।

७०० तमवर्षस्य च यो मध्यमः समयः स एवेति (सामविधानब्राह्मणस्योपोद्घाते)
'डाक्टर वर्नेल' पण्डितमहाशया आहुः ॥

तथा "सूर्यवंशीयवृषदेवतृपतेः राज्यसमयेऽथवा तन्मरणोत्तरं केषुचिन्मासेषु मध्ये कस्मिं-
श्चिन्मासे श्रीमच्छङ्करभगवत्पादा नेपालराज्यं जग्मुः । तेषामाचार्याणां नेपाले
स्थितिसमये स्वपुत्रस्य जन्माभूदिति तेन राज्ञा शंकरदेव इति नाम चक्रे । स वृषदेवश्च
६३० तमांग्लशकवर्षस्य ६५५ तमाङ्ग्लशकवर्षस्य चाऽभ्यन्तरे कालेऽभूदिति श्रीमच्छं-
करभगवत्पादाः तेनांग्लसप्तमशतका (७००) चभागे तदन्तर्भागे वाऽऽसन्निति
सिद्धयति । एवं च तैलङ्गपण्डितमहाशयनिर्णीतकालस्य मयानुमितकालस्य च शतावर्ष-
वत्सरोत्तरं भवति । यथातथा वा भवतु श्रीमच्छंकराचार्यकालो नेपालनृपतिवृषदेवकाला-
न्वार्वाचीनो भवितुमर्हतीति मया सुधीरमुच्यत इत्यांग्लशकस्य १८८६ तम वर्षस्याक्टोबरमास्ये
दशमे मासे नवमे (९तारीख) दिवसे प्लीटर्नमानः पण्डिता (इण्डियन् आण्टिकेरी = भारतवर्ष-
तिहासस्य फोडशे १६ भागे) आहुः ॥

तथा "सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा अभावस्य निरुपाख्यत्वात्
प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकारणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा । न
हि बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक् पूर्णवर्मणोभिषेकादित्येवजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरु-
पाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यति वा विशेष्यते" इति- (ब्र० सू० शा०
भा० २ । १ । १८) एवं 'यथा पूर्णवर्मणः सेवाभक्तपरिधानमात्रफला राजवर्मणस्तु राज्य-
तुल्यफला' इति (छान्दोग्योप० शा० भाष्ये ३ । १९ । १) एवं 'यथा असदेवेदं राज्ञः कुलं
सर्वगुणसम्पन्ने पूर्णवर्मणि राजन्यसति' इति 'असदेवेदमग्र आसीदित्यस्य विवरणपरे
(छा० उ० शा० भाष्ये), एवं 'इदं राज्ञः पूर्णवर्मणः कुलम्' इति (छा० उ० शा०
भाष्ये) चोक्तम् । तत्राद्यभाष्यग्रन्थस्यायमर्थः-सद्रस्तुनोरेव द्वयाः सम्बन्धो नासद्रस्तुनः
सद्रस्तुनश्च वा, द्वयोरेवासद्रस्तुनोर्वा । अभावस्त्वसदेव वस्तु । ततः प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाक-
रणं नैव सम्भवति । लोके सतामेव कृपिगृहादीनां मर्यादा दृश्यते इति । एवं चाचार्यैरत्र
प्रागुत्पत्तेरित्यभावस्य मर्यादाविषयस्य प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकान्न बन्ध्यापुत्रो बभूवेति
दृष्टान्तस्य दानेन भारते पूर्णवर्मनामको राजा वस्तुत एव तदानीमासीदिति ज्ञायते ।

तत्र बभूवुः पूर्णवर्मणो बहवः । यतो वर्मान्तानां वनवासिकदम्बानां वैङ्गिपुरपलवानां
महोवचन्देलानां मगधमौरवरिणां काश्मीरोत्पलानामन्यवंशोत्पन्नानां च नाम्नां मालायां
पूर्णवर्मिति नामद्वय दृश्यते । एवं जावात्तान्त्रपट्टे एकं पूर्णवर्मिति नाम निर्दिश्यते ।

एवं चीनदेशीयेन हुयेन्त्सिङ्ग (= हुयेन्त्सिङ्ग) नाम्ना पान्येन (स्वप्रवातसामयिक-
विषयचरित्रे) पूर्णवर्माऽपरः पश्चिममगधवृषो निर्दिष्ट इति । बहुषु तेष्वेकः पूर्णवर्मा (६१३)
त्रयोदशोत्तरपट्टच्छतीतमाङ्ग्लवर्षादारभ्य (६३५) पञ्चविंशत्तरपट्टच्छतीतमाङ्ग्लवर्षान्तं
मगधराज्याधिपो बभूवेति केचित् । अयं क्रैस्तपट्टशतका (६००) न्यावाधि मगधसुवं शशासे-
त्यन्ते । अयमशोकवंशान्तिमो राजेति हुयेन्त्सिङ्गनाम्नोक्तः । अयं हुयेन्त्सिङ्गश्चीनदेशीयः पयिको
भारते वर्षे ६२९ तमाक्रैस्तवर्षादारभ्य ६४५ तमाक्रैस्तवर्षपर्यन्तं वह्न्देशान्ध्रमन् मगधे

६३७ तमे, ६३८ तमे च वर्षे आसीत् । तदायं पूर्णवर्मणस्तद्वंश्यानां वा दर्शनाय न प्रयत्न-
मकरोत् तेन तदा पूर्णवर्मा नाभूदिति ज्ञायते । एवं च पूर्णवर्माङ्गलशकस्य ६३७ तम वर्षा-
त्प्रागेव मृत इति तत्स्थितिकालिकाचार्य इति पष्ठशतकान्ते सप्तमादौ वाङ्गले वर्षे सोऽभूदिति
स एवाऽऽचार्यसमय इति परे ।

अत्र केचिद्बहुमतप्रदर्शकाः—

यथा—सूत्रभाष्ये उल्लेखितः पूर्णवर्मोत्तरदेशस्थः द्वितीयपूर्णवर्मेव भवति । आचार्याणां
सूत्रभाष्यलेखनात्प्रागूर्द्धमपि वाराणस्यां वसतिरभूत्, बदरिकाश्रमे च सूत्रभाष्यलेखना-
वसरे तेषां वसतिरभूदिति च शङ्करादिग्विजयं । एतत्पूर्णवर्मणो राज्याभिवेकादूर्द्धं छान्दो-
ग्योपनिषत्सूत्रादिभाष्याणि लिखितान्याचार्यैरिति स्फुटमेवोक्तेर्ज्ञायते । तत्रापि तत्पूर्णव-
र्मणो मृत्योः प्राग्द्वितीयाध्यायसूत्रभाष्यं लिखितं—यतो विद्यमानराजं विहायाविद्यमानस्य
राज्ञो ग्रहणं विलम्बोपस्थितिकमिति विद्यमान एव पूर्णवर्मा भवितुमर्हति । स च समयः
क्रैस्तशकस्य पष्ठशतकान्तपसप्तमशकाद्यभागमध्यगतकालो भवति । तथा ६०५ तमे
क्रिस्ताब्दे स्थितस्य शशाङ्कस्य कर्णसुवर्णनृपतेः गयास्थबोधितरुच्छेदोद्युक्तस्य निरोधेन
बोधितरूपोपणे पृथक्तस्य पूर्णवर्मणश्च समय एक एवेति स एव समय आचार्याणाम् ।
तथा पण्डित'वेवर्' पण्डित'बुलर्' पण्डित'म्याकसिमुलर्'महाशयप्रभृतिभिः पष्ठे क्रैस्तशतके
स्थितत्वेन वर्णितं दण्डिकार्थं, ज्यम्बकस्तुपण्डिततैलङ्गोपाभिधकाशीनाथशर्मभिः मुम्बैनामक-
भारतखण्डगतमहादेशभागे राजकीयप्रधानन्यायस्थाने प्रधानन्यायाधिपत्यमुपगतैः क्रैस्त-
सप्तमशतकाद्यभागस्थितत्वेन वर्णितौ वाणमयूरी चेति श्रीन्महाकवीन् "स कथाभिरवन्तिषु
प्रसिद्धान्विबुधान्वाणमयूरदण्डिमुख्यान् । शिथिलीकृतदुर्मनाभिमानान्निजभाष्यश्रवणोत्सु-
कांश्चकार" इति (माघ०श० वि० १५।१४१श्लो०)माघवेनाचार्यमतान्तराभिमानपरित्यागपूर्व
स्वभाष्यश्रवणोत्सुकतामुत्पादयन्नित्युक्तेः स एव समय आचार्याणामिति सिद्ध्यति । 'तथा-
ऽन्युत्पादितवाष्पवेगेन नीयमानया लोहदण्डोपर्यतिशीघ्रगतिमत्या महाशकदद्या जलोपरितन-
महानौक्यावात्र भरतखण्डे प्रचारात्प्राक्कालेऽत्रत्या महान्तो ग्रन्था बहुभिर्दीपान्तरस्यैरन्यैश्च वि-
द्भिर्देशान्तरं द्वीपान्तरं वा नीताः सन्तो तत्तद्देशीयभाषान्तरपरिवर्तनेन तत्रतत्र प्रसिद्धिं प्रापिता
यथा—पण्डित 'झील'महाशयैरपि चीनदेशे चीनराजवंश्यानां राज्ञां ५५७ तमक्रैस्तवर्षादारभ्य
५८३ तमवर्षान्तं राज्याधिकारसमयस्य मध्यगतेऽ७० तमे क्रैस्तवर्षे ईश्वरकृष्णविरचितायाः
सांख्यसप्तत्याः (कारिकायाः) श्रीमद्गौडपादाचार्यै रचितस्य भाष्यस्य तेषां देहपातोत्तरं
तद्ग्रन्थोत्पत्त्यनन्तरं च चिरेण चीनदेशीयभाषया परिवर्तनं तद्देशप्राप्त्युत्तरकालेऽभवत् त्विद्वा-
नीमिव तत्सत्ताकाले श्रुतिं वा । एवं च श्रीमद्गोविन्दभगवत्पादगुरूणां श्रीमद्गौडपादाचा-
र्याणामांगलशकस्य ५७० तमवर्षसमयो यदि तदा तत उत्तरः समयः, श्रीमद्गोविन्दभगवत्पा-
दानां ततः उत्तर आंगलपष्ठशतकतुरीयो भागः अथवांगलः ५९० तमवर्षात्मकः समयः श्रीमच्छं-
करभगवत्पादानां श्रीमद् गौडपादाचार्यकारिकाभाष्यकृतामिति सिद्ध्यतीत्याहुः ।

तथा कालेः पदछतवर्षेभ्योऽ (६००) नन्तर ६०१ तमे वर्षे श्रीशंकराचार्याणामवतारः ।
'वर्षेष्वतीतिषु शतेषु पदसु तिष्येवतीर्णं भुवि शंकार्यम् । शिष्यैश्चतुर्भिः सहितं शिवादिपारम्परी-

कावधिमानमामः” इति भास्करराय (व) भास्कराचार्य नाम्ना (सौभाग्यचन्द्रोदये = दीक्षामीमांसायां-दीक्षापद्धतिभागे) उक्तेरित्याहुः ॥

तथा सूर्यवंशे अष्टादशे (१८) रुद्रवर्मणः पुत्रे विहारस्य (= नास्तिकानां गृहनिर्मातरि) निर्मातरि बौद्धशक्तिस्थापके वृषदेवे कलेरष्टाचत्वारिंशदुत्तरपञ्चशत्यधिकद्विसहस्रतमवर्षा- (२५४८) वधि यद्वा आङ्ग्लशकस्य ५५३ त्रिपञ्चाशदुत्तरपञ्चशतीमितवर्षेभ्यः प्राक्- षष्टिवर्षेषु (६१) नेपालदेशाधिपत्यं कुर्वति श्रीशंकराचार्यो नेपालमगच्छदिति तत्र कलेः (२५४८) अष्टाचत्वारिंशदुत्तरपञ्चशत्यधिकद्विसहस्रतमे वर्षे बौद्धधर्मस्य समुन्मूलनमकरो- दिति च पण्डित भगवान् लालाइन्द्रजीनामानः (स्वकृते नेपालदेशीयेतिहासे) [इण्डियन्ना- ण्डिकेरी-१५ श्रे पुस्तके ४१ तमे पृष्ठे] व्याहुः । पंडित म्याक्सिमुलर (= मोक्षमूलभट्टाचार्य) महाशया अप्येवमेवाहुः ।

तथा शालिवाहनशकस्य ४२१ तमे प्रमाथिवर्षे माघकृष्णचतुर्दश्यां (१४) शिवगुरु- गिरिजासत्योर्मातापित्रोः मल्याक (= केरल) देशे उत्पन्नः विद्याशंकरभारतोनामा श्रीशं- करार्यः शालिवाहनशकस्य ४९१ तमे विरोधिवर्षे कार्तिकशुक्ले त्रयोदश्यां (१३) शुक्र- वासरे सायाह्ने कीकटदेशे निर्मलाख्ये सिद्धिमगमत् । तदुक्तं (जिनविजये) तत्कर्त्वा-

“भूमिनेत्रे मानवस्य कस्यास्यानां च मेलनात् (= ४२१) । वामगत्या शुभे काले प्रमा- थिवत्सरे महान् (१) शालिवाहनराज्ञश्च वर्तते शक उत्तमः । मल्याके (= मल्याके = केरल देशे) माघकृष्णे च चतुर्दश्यां शुभे दिने (२) पिता शिवगुरुस्य माता च गिरिजा सती । द्वितीयः शंकर इति वदन्ति मुनयः सदा (३) जाते पञ्चदशे वर्षे शृङ्गेर्या (= शृङ्गेरी) गमनं कृतम् । विद्याभ्यासं नन्दवर्षे कृत्वाथाश्रममाप्तवान् (४) विद्यानृसिंहपतिराङ्गभार- तीनां मठे शुभे । स्वकीये स्थापयामास विद्याशंकरभारतीम् (५) ततः पञ्चदशे वर्षे जयार्थ- मटनं कृतम् । निर्जत्याशेषपृथिवीं वादेन स्वीयविद्यया (६) पश्चात्त्वा ह्यकूपारे स्नानार्थं सूर्यपर्वणि । तस्मिन्देशे निर्मले च समाधि (= ति) मगमद्गुरुः (७) भूमिर्नन्दोद्बुद्धिगणस्य वदनानां च मेलनात् (४९१) । कार्तिक्यां शुक्लपक्षे च त्रयोदश्यां शुभे दिने (८) विरोधे काव्य- वारे च सायाह्ने कीकटे महान् । समा (= धि) तिमगमत्साक्षाद्विद्याशंकरभारती (९)” इति (१) द्वितीयः शंकर इति पदेन साक्षात्केलासस्य शंकरः प्रथमोज्यं तु द्वितीय इत्यपरः शंकर इत्येकोर्यः । आदिमश्रीमच्छंकरभगवत्पादापेक्षया तन्नुल्यकार्यकारित्वेन द्वितीयः शंकरा- चार्य इत्यपरोर्य इत्यर्थद्वयं भवति । अयमाचार्यः सप्तत्यायुष्मानित्यनेन ज्ञायते ।

तथा “वर्षसहस्रदयात्माक् श्रीमच्छंकराचार्यां वभृशुरिति ‘कदलीब्राह्मणा’ आहुः ॥” आङ्ग्लशकस्य प्रथमे शतके ते वभृशुरिति केचित् ॥ (दक्षिणदेशस्यस्कन्दपुरनृपतेः हस्त- लिखितकोद्भदेशेतिहासग्रन्थात्साङ्ग्लशकस्य १७८ तमे वर्षे स्थितस्य विक्रमदेवचक्रवर्तिनः समये श्रीशंकराचार्यां अभूवन्निति ज्ञायते इत्यपरे ॥ श्रीशंकराचार्यांवतारत्परं १६०० पौड्यजतानि वर्षाणि व्यतीयुरिति शृङ्गगिरिनिवासिनो विदुष आहुः ॥ श्रीमच्छंकरा- चार्याणामवतारः द्विजत्युत्तमदक्षवत्सरेभ्यः (१२००) प्रागिति सम्प्रदायविदामाशय इत्यपरे ॥ भोजराजसमये पृथ्वेषु पण्डितेषु श्रीशंकराचार्याणां प्रागुत्थयमश्रुदिति भोज-

पञ्चमे दर्शनात् ८०० वर्षेभ्यः ९०० वर्षेभ्यो वा प्राक् स्थितस्य भोजराजस्यैव समयः श्रीशङ्कराचार्याणां समय इति परे ॥

नवशतीवर्षेभ्यः प्राक् शङ्कराचार्या आसन्निति 'डाक्टरटेलर' महाशया आहुः ॥ सहस्रवर्षेभ्यः प्राक् श्रीशङ्कराचार्याणामवतार इति पण्डित 'कोलब्रूक' महाशया आहुः ॥ आचार्यकालादारभ्याद्यपर्यन्तं तत्पीठाधिष्ठितेष्वाचार्येषु गण्यमानेषु श्रीमच्छङ्कराचार्या आंग्लशकस्य सप्तमाष्टमशतक (७००-८००) योरन्तरे श्रीमच्छङ्कराचार्या अभूवन्निति श्रीमच्छङ्कराचार्यकृतग्रन्थानां पारद्वन्द्वानो 'पण्डितराममोहनराजा' आहुः ॥ अनेन सहस्रवर्षेभ्यः प्राक् तेषामवतार इति वदतां मतमेव पण्डित-राममोहनराजैरङ्गीकृतमिव भाति ॥ उपरि निर्दिष्टमतानां पर्यालोचनेनैकसहस्रवर्षेभ्यः प्राक् शङ्कराचार्या आसन्नित्ययमर्थो बहुसम्मतो ज्ञायते । श्रीमच्छङ्कराचार्याः आंग्लशकस्याष्टमशतकान्त्यभागे नवमशतकाद्यभागे वाऽभूवन्निति मदीयोऽभिप्रायः । इति बहुमतानि प्रदर्श्य स्वमतं 'पण्डितविलसन्महाशया' आहुः ।

तथा कलेः २००० वर्षेषु व्यतीतेष्व्वाचार्याणामवतारः । तदुक्तं (शिवरहस्ये ९ मांशे १६ श्लोकाद्ये)-“ कल्पादिमे महादेवि सहस्रद्वितीयात्परम् । सारस्वतास्तथा गौडा मिश्राः कर्णाजिना द्विजाः ॥ आममीनाशना देवि ह्यार्यावर्तनिवासिनः । औत्तराविन्ध्यनिलया भविष्यन्ति महीतले ॥ शब्दार्थज्ञानकुशलस्तर्ककर्कशबुद्धयः । जैना वौद्धा बुद्धियुक्ता मीमांसानिरताः कलौ ॥ वेदचोदितवाक्यानामन्यथैव प्रशोचिकाः । प्रत्यक्षवादकुशलाः शक्यभूताः कलौ शिवे ॥ मिश्राः शक्यमहाशखैरद्वैतच्छेदिनोऽम्बिके । कर्मैव परमं श्रेयो नैवेशः फलदायकः ॥ इति युक्तिपरामृष्टैर्वाक्यैरुद्घोषयन्ति च । तेन घोरकुलाचाराः कर्मसारा भवन्ति च । तेषामुत्पादनार्थाय सृजामीशे मद्दंशतः । केरले शशलग्रामे विप्रपत्न्यां मद्दंशतः ॥ भविष्यति महादेवि शंकरारूपो द्विजोत्तमः ॥ ” इति व्यासमहर्षय आहुः ।

तथा विक्रमशकस्य पञ्चदशे (१५) वर्षे श्रीमदाचार्याणामवतारः । “ द्वाविंशे (२२) विक्रमशके पार्थिववर्षे वैशाले शुक्ल तृतीयायां (३) श्रीमदाचार्यैः सन्न्यासः स्वीकृतः ” इति (शृङ्गेरीगुरुपरम्पराग्रन्थे तथा “ श्रीमच्छंकराचार्यनो समय ” नामके गुर्जरभाषामये ग्रन्थे) शृङ्गेरीमठस्य गुरुपरम्परेत्यारभ्य निर्दिष्टायां गुरुपरम्परायां च पण्डित-कृष्णलाल गोविन्दरामदेवाश्रमीनामान आहुः ॥ तद्विषयं शृङ्गेरीमठीयेन विक्रमशकस्य पञ्चसप्ततितमे वर्षे (७५) स्थितस्याभारवंशीयस्य पूर्णवर्मणो राज्यसमये श्रीशंकराचार्याणां जन्मेति लेखान्तरेण विरोधात् ।

तथा (आदित्यस्य राज्ञः समय इति भाण्डारकरोपाह्वपण्डितोक्तरीत्या)-आदित्यस्य राज्ञः पितृते रामभद्रकविना (पतञ्जलिचरिते) उक्तः गोविन्दभगवत्पादः श्रीमच्छंकराचार्यस्य गुरुरित्यभ्युपगमे इदानीं विक्रमार्कशकस्य सप्तत्युत्तरनवशत्यधिकैकसहस्रवर्षाणि १९७० गतानीति विक्रमार्कराज्यसमयेऽस्य शकस्यारम्भात्ततः प्रागेवाचार्याणां जन्मेति किञ्चिन्पूर्वाधिक्येन द्विसहस्रवर्षाणि गतान्याचार्यसमयादिति प्रतीयत इति केचिदाहुः तत्रादित्यनाम्नां चतुर्णां राज्ञां मध्ये प्रथमादित्यस्य (= विक्रमादित्यस्य = विक्रमार्कस्य ग्रहणे तच्चरित्रादौ

तत्पितु)स्तच्छिष्यस्य श्रीमदाचार्यस्य च(तत्पितुः श्रीमदाचार्यरूपशिष्यसम्पत्तिसहितस्य वा) वर्णनमत्यावश्यकमपि वृत्तेनापि, तस्य विक्रमादित्यस्य सभायां स्थितैः प्रसिद्धैः पण्डितैर्वा न कापि कृतमिति चिन्त्यमिदमित्यन्ये ।

तथा त्रिविक्रमसमये श्रीमच्छंकरभगवत्पादावतारः । समयस्तु कलेः ३००० वर्षेषु गते-
ष्विति स एव समय इत्यन्ये ।

तथा कलेः एकविंशत्युत्तरसप्तशत्यधिकद्विसहस्रतमे वर्षे (२७७१) सर्वविश्वजिज्ञासिन्नि संवत्सरे पुण्यमासे पञ्चम्यां (५) पञ्चप्रहृष्टस्थितेषु शुभे लग्ने श्रीमच्छंकराचार्याणामव-
तारः 'धर्मं द्वाविंशतिशके सप्तशद्दि (= शतीद्दि) सहस्रके । अध्ये सर्वजिते जातः सह वै पञ्चमी दिने (१) सुमुहूर्ते शुभे लग्ने द्युच्यस्थग्रहपञ्चके । सा सती सुपुत्रे वालं शंकरारुवं जगद्गुरुम् (२) इति स्वकृते (शंकरदिग्विजये ३३, ३४ श्लो०) सदानन्दस्वामिनोक्तेरिति 'केचिदाहुस्तच्चिन्त्यं गणिते क्रियमाणे पौषे पञ्चग्रहाणासुञ्चस्थत्वायोगात्, एवं पंचग्रहाणासुञ्चत्वे रंजयोगः पूर्णायुयोंगश्च भवतीत्यल्पायुयोंगस्य संन्यासयोगस्य चानुपपत्तेश्चेति परे ।

तथैकात्रिंशदुत्तरपट्टशतीद्व्यधिकद्विसहस्रतमे (२६३१) युधिष्ठिरशकवर्षे नाम कलेः २६१८ तमे वर्षे वैशाखे शुक्लपञ्चम्यां (५) श्रीमच्छंकराचार्याणामवतार इति (द्वारकामठीयव्य-
वस्थायां) तद्वचनस्थापका आहुः । इदं चिन्त्यं—माधवीयशंकरविजयोक्तग्रहस्थितियोगा सम्भवात् । मायेन केन प्रमाणेनायमर्थो निर्णीत इति चेत् स्वोपलब्धप्रमाणेनेति वाच्यम् । तत्र प्रमाणं किमिति चेत् स एव प्रष्टव्यः ।

“ शतेषु पदसु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षेषु अभूवन्कुरुपाण्डवाः ” इति (राजतरंगिण्याम्) उक्तैः कलेः ६५३ वर्षेषु पाण्डवा इति, तत उत्तरमेव युधिष्ठिरशकारम्भो न तु ततः प्राक् हेतवभावादिति भास्कररायनामानो महाशया आहुः । परे तु युधिष्ठिरादीनां तदा सत्त्वेपि कौरवपराजयोत्तरं स्वस्य राज्याधिकारसमये स्व (युधिष्ठिर)शकारम्भो वाच्यो न तु ततः प्राक् । स च समयः युधिष्ठिरस्य जन्मनः पठितमे (६०) एकोनपठितमे (५९) वेति कलेः ७१२ तमे ७१३ तमे वा वर्षे इत्याहुः ।

तथा— ' द्वापरान्ते स्थितस्योत्पन्नस्य वा ब्रह्मसूत्रकृतो व्यासस्यानन्तरेभ्यः (२५००) वर्षेभ्यः परस्मिन्काले श्रीमच्छंकरभगवत्पादानामवतारः ' इति (स्वकृते ग्रन्थमहोदयौ) जनार्दनपण्डिता आहुः ।

“युधिष्ठिरशकस्य सप्तपञ्चाशद्वत्तैरकशताधिकद्विसहस्रतमे २१५७ रक्ताशिवर्षे माघे कुम्भ-
मासे कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां (१४) निशीये (= सूर्याचन्द्रमसोः कुम्भे स्थितयोः) सोमवास्तरे श्रीमच्छंकराचार्यो विश्वजिज्ञासुः पितुरभिवक्तानाम्भ्यां मातारि चिदम्बरे प्रादुरभूत् । तथा स्वव-
यसो द्वाविंशे युधिष्ठिरशकस्य २१८९ तमे दुर्मुखिवर्षे मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां (१३) सोमवास्तरे सायाहे श्रीमच्छंकराचार्यः कैलासमगमत्—

“ऋषिपांस्त्वया भूमिर्मर्त्याक्षो वाममेलनात् । एकत्वेन लभेद्भृशस्तस्त्राक्षस्तद्धि वत्सरः
(१) विश्वजिघ्र पिता यस्य विख्यातश्च चिदम्बरे । तस्य भार्यामिवका देवी शंकरं लोक-
शंकरम् (२) प्रसूता गर्भलोकस्य तारणाप जगद्गुरुम् । शंकरेण निशीये हि स्वकीयेन च

तेजसा (३) ब्रह्मवत्काशितं सर्वं सूत्यगारं स्वलीलया । वामाशयनब्रह्मस्य माधे कृष्णे शुभे दिने (४) चतुर्दश्यां निशीथे तु युष्पवन्तौ तदा घटे । ग्लौवासरे मादुरासीद्वादकृच्छंकरो महान् (५) पश्चात्पञ्चदशे वर्षे शंकरस्य गते सति । भट्टाचार्यकुमारस्य दर्शनं कृतवान् शिवः (७) द्वात्रिंशे वर्षके होया स्थितिरासीद्धिमालये । शंकरस्य शरीरस्यावसानमभवत्तदा (८) नन्दो वसुभूर्मिनेत्रे मेलने शक उत्तमः। ज्ञातव्यः पाण्डुपुत्रस्य जातो वामेन वै तदा (९) दुर्मुखे मार्गशीर्षे च शुक्लपक्षे त्रयोदशे । सोमप्रदोषे सायाह्ने कैलासं शंकरो गतः” इति (जिनविजये) उक्तेरित्याहुः—

तच्चिन्त्यं—गणिते क्रियमाणे तज्जन्मदिने माघकृष्ण १४ चतुर्दशीसोमवासरयोरलाभात्, जिनविजयनाम्नो ग्रन्थस्य काप्यनुपलभ्यमानत्वेन प्रमाणत्वायोगाच्चेत्यन्ये ।

तथा कलेः पश्चाधिकपट्टततमे (६०५) वर्षे कलेः पञ्चदशोत्तराष्टत्यधिकद्विसहस्रतमे (२८१५) वर्षे श्रीशङ्कराचार्याणां जन्म—

“लभ्रे शुभे शुभयुते सुपुत्रे कुमारं श्रीपार्षतीव सुखिनी शुभवीक्षिते च । जायापती शिवगुरोर्निजतुङ्गसंस्थे सूर्ये कुजे रविसुते च गुरौ च चन्द्रे” ॥ इति (स्वकृते शङ्करदिग्विजये) माधवाचार्या आहुः ॥

(अस्यायमर्थः)—मेघे रविः, कर्कं चन्द्र इत्याभ्यां वैशाखशुक्लपञ्चमीति सिद्धम् । एवं ग्रहाणां स्थितिर्गणिते क्रियमाणे कलौ कालद्वये भवति तत्राद्यः कलो ६०५ पञ्चाधिकपट्टशततमे वर्षे कर्कलग्नं तत्र चन्द्रः मेघे सूर्यबुधगुरुशुक्राहवः, मकरे मंगलः, तुलायां शनिःकेनू इति, द्वितीयः कलौ २८१५ पञ्चदशोत्तराष्टशताधिकद्विसहस्रतमवर्षे कर्कटलग्नं तत्र गुरुः, मेघे रविः, तुलायां शनिः, मकरे चन्द्रमंगलाविति चेति ।

तथा पतञ्जलेः सकाशाच्छ्रीगोविन्दभगवत्पादैर्महाभाष्याध्ययनस्य शंकरदिग्विजये वर्णनेन पतञ्जलिश्रीमद्गोविन्दभगवत्पादयोः, श्रीशंकरभगवत्पादानां श्रीगोविन्दभगवत्पादशिष्यत्वेन श्रीगोविन्दभगवत्पादश्रीशङ्करभगवत्पादयोः, श्रीमच्छंकरभगवत्पादगमनसमये मण्डनमिश्रगृहे व्यासजैमिन्योर्निमन्त्रणेन श्रीव्यासजैमिनिश्रीशंकरभगवत्पादमण्डनमिश्राणां प्रयागे तु-पाग्निस्थितिसमये श्रीमच्छंकरभगवत्पादैः भट्टपादसन्दर्शनेन श्रीशंकरभगवत्पादभट्टपादयोश्चेत्येवं सर्वेषामेषां समय एक एव । स च पतञ्जलिसमये भट्टपादसमयो वा भवितुमर्हति । पतञ्जलिसमयस्तु पाणिन्यनन्तरः । व्याकरणशास्त्रस्य (=अष्टाध्यायात्मकसूत्रांशः) प्रणेतुः पाणिनेः समयश्च (कथासरित्सागरीयकथापीठलम्बकोक्तरीत्या)—पूर्वमीमांसावार्तिककृतौ नन्दामात्यस्य चौपवर्षस्य तथा तद्भ्रातुः स्वगुरोः (=पाणिनिगुरोः) हर्षस्य च समयः । नन्दराज्यकालस्तु कलेः १६९० वर्षेभ्योनन्तरः कालः, तदुक्तं स्कान्दे— “ततोपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये । भविष्यं नन्दराज्यं च चाणक्यो यान्हनिष्यति” इति । कलेर्द्विसहस्रवर्षेषु २०००—३१० वर्षेषु विद्योजितेषु शिष्टकालादारभ्य नन्दराज्यमिति तदर्थः । नन्दराज्यकालः शतं समाः— महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत् । तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यमसुखाः सुताः ॥ य इमां भोक्ष्यन्ति मर्ही राजानश्च शतं समाः” इति (श्रीमद्भाग० १२ शस्क० २ ये ध्या०) व्यासोक्तेः । तदुत्तरचन्द्रगुप्तराज्यसमये तदु-

त्तरसन्निकृष्टः समयो वा पतञ्जलेरिति स एव कालः १७९० तमवर्षेभ्योनन्तर आचार्याणां समय इत्यन्ये ॥

तथा "श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतस्य नास्तिकमतनिरासकशारीरकभाष्यस्य जगति प्रसार-
द्वारा श्रीमच्छंकराचार्याणां दिग्विजये सुधन्वराजः सहायमकरोदिति क्षत्रियकुलस्य
'नन्दान्तं क्षत्रियं कुलम्' इत्युक्तेर्नन्दैरेव समाप्तेस्ततोऽपि क्षत्रियाणामभावेन क्षत्रियाणामेव
धनुर्धारित्वेन प्रसिद्धेः सुधन्वेति नाम्नोन्वर्थत्वसमर्थनाय सुधुधनुर्धारित्वे उक्ते तस्मिन् क्षत्रिय-
त्वमप्यर्थात्सिद्धयति । एवं च नन्देभ्यः प्राक् तस्य सुधन्वनः स्थितिरिति तेन दिग्विजये
सहायं प्राप्तस्य श्रीमच्छंकराचार्यस्यापि स एव समयः ।

तदुक्तमभियुक्तैः-

'अवलम्ब्य सुधन्वानमाचार्यैर्दिग्जयः कृतः ।

तमेव तु समालम्ब्य होरा ज्ञेया मनीषिभिः ॥

दुर्धन्वापि यदा नास्ति का कथा स्यात्सुधन्वनः ।

नन्दात्प्रागेव विज्ञेयो सुधन्वा शंकरो गुरुः' इति ॥

नन्दोत्पत्तिकालः-

'यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढां महर्षयः । तदा क्षत्रान्तकारी तु नन्दो राजा भवि-
ष्यति' इति परीक्षितं प्रति भविष्यार्थस्य शुकेनोक्तेरिदानीं मघासु ये सप्तर्षयस्ते यदा
पूर्वाषाढां प्राप्नुवन्तीत्युक्त्या प्रतिनक्षत्रं सप्तर्षीणां शतवर्षप्रकारेण स्थितिरिति मघामारभ्य
पूर्वाषाढानक्षत्रस्यैकादशशंख्याकत्वेन तत आरभ्य सहस्रवर्षेषु यदा किञ्चिदधिकसहस्रवर्षेषु
नन्दानामुत्पत्तिरित्युक्तेः (= कलेः १७९०) प्राक्तनः कालः सुधन्वन इति "श्रीमच्छं-
कराचार्याणामपि स एव कालः" इति काशीस्थकैवल्यधामनिवासिश्रीकृष्णानन्दसरस्व-
तीस्वामिन आहुः ॥

"श्रीकृष्णावतारपरिसमाप्त्युत्तरं निर्निरोधेन प्रवृत्तः कलिः परीक्षिता दूरीकृतः निरस्तः
शिक्षां प्रापितश्च । जनमेजयराजसमयान्तं भरतखण्डं न प्रविवेश । ततो युगप्रवृत्त्यर्थं
गयाक्षेत्रे बुद्धोऽवतीर्य भारतवर्षं नास्तिकधर्माक्रान्तमकरोत् । एवं वैदिकमार्गस्य क्रमेण
शैथिल्यप्रसक्तौ-

'यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ (७)

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेषु युगे' ॥ (८)

इति (भगवद्गीता० ४ ध्या०)

इति भगवदुक्तेरीत्या सनातनधर्मस्य वैदिकमार्गस्य निर्निरोधेन प्रवृत्तये परीक्षितकाले
शुकाचार्यस्ततः कालक्रमेण तस्य शिष्यो गौडपादस्तस्य शिष्यः श्रीगोविन्दभगवत्पाद-

१ 'प्रयासयति यदा येते पूर्वाषाढां महर्षयः । तदा नन्दात्प्रवृत्त्यैव कलिर्बुद्धिं गमिष्यति' इति (विष्णुपुरा०
४ पद्ये २४ रो प्या०) । २ 'सप्तर्षीणां तु यो पूर्वां दृश्यते उदितो दिवि । तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते
यत्प्रथमं निधे ॥ तेनैव ऋषयो युक्तारिणोऽत्यम्बुदस्य सृणाम्' इति (श्रीमद्भाग० १२ शं श्लो० २ रो प्या०) ।

स्तस्यशिष्यः श्रीशङ्कराचार्य इति परीक्षितकालिकशुकाचार्याञ्चतुर्थाचार्यः संख्यापरिपूरकः । श्रीमच्छङ्कराचार्य इति स्थिते परीक्षितकालादनन्तरं त्रिशतीवपु वा व्यतीतेषु श्रीमच्छङ्कराचार्याणामवतार इति सिध्यति स च—

‘आसन्मवाप्तु मुनयः
शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।
पद्द्विकपञ्चद्वियुतः (= २५२६)
शककालस्तस्य वै राज्ञः ॥’

इति (बृहत्संहितायां ब्राह्मिहिराचार्येण) उक्तेः २५२६ शकवर्षकृतो युधिष्ठिरस्य राज्ञः समयः सप्तर्षीणां मवास्थितिसमय एवेत्याहुः ॥

तथा ‘गच्छत्वमितो बलवर्षाणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति’ इति (ब्रह्मसू० भाष्ये ४।३।५) श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैरुक्तस्तात्कालिकबलिवर्मजयसिंहकृष्णगुप्तसामयिक एव पूर्णवर्मापि ग्राह्यः स च कलेः २००० वर्षानन्तर एव नत्वांग्लशकस्य सप्तमशतकादिः स एव समयो भाष्यकृच्छ्रीमच्छङ्करभगवत्पादानां समय इति शिष्टं परिशिष्टे स्पष्टप्रतिपादयिष्यते ।

इति शिवम् ।

शृङ्गेरीमठस्याऽऽद्यत्वे तदधिकारमर्यादायां च विचारः—

शृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्याचार्येभ्यो ब्रह्मद्वेषिणा ‘दिप्पुसुलतानेन (= प्रभुणा), हदरल्लेनामैतत्पिशा, हैदराबादनजामप्रभुणा’ च वृत्तिर्दत्ता—या तदीयफकीरपदवाच्यसाधुलोकार्थं क्लृप्तेभ्यो धर्मार्थकथनाशेभ्य उच्चैर्भ्यो देय इति विज्ञापनापत्रे निर्दिष्टान्यक्षराणि । कूडलीमठस्थैर्हैदराबादस्थानिकराजकीयन्यायनिर्णयस्थानेऽत्र=अस्मदधिकारप्रदेशे शृङ्गेरीमठस्थैर्नागन्तव्यमिति न्याये प्रार्थिते क्षुद्रमठाधिपैरत्र न संचार कार्यः इत्येव वादिविरोधेन न्यायः प्रदाशितो विस्तरेण महाविद्वद्दर्शनयोग्यतया शृङ्गेरीमठीयाचार्याणां स्वस्वराज्येषु संचाराय दक्षिणस्यां दिशि—मैसूर, वनर्षानं, उत्तरस्यां दिशि—बडोदा, इंदूर, देवास, ग्वालियर, भावनगरेत्यादिसंस्थानाधिपप्रभूणामपि विज्ञापनापत्राणि वर्तन्ते, श्रीवाळाजी बाजीरावपेशवे-इत्येषामपि विज्ञापनापत्रमस्त्यत्रार्थं । तेषूदाहरणार्थमेकं प्रमाणपत्रं निर्दिश्यते—

यथा—“ श्रीमच्छङ्करभगवत्पादपञ्चयोर्भ्रमरायमाणसुधन्वन्तेममसोमवंशचूडामणियुधिष्ठिरपारम्पर्यपरिप्राप्तभारतवर्षस्याञ्जलिधन्वपूर्विकेयं राजन्यस्य विज्ञप्तिः” —“ ब्रह्मक्षत्राद्यस्मत्प्रमुखनिखिलविनेयलोकसम्प्रार्थनया चतस्रो धर्मराजधान्यः संस्थापिताः” —“ सर्वेवयंतत्तन्मण्डलस्या ब्रह्मक्षत्रादयस्तत्तन्मण्डलस्यस्यैवाचार्यस्याधिकाराधिकृता वर्तिष्यामहे च’ इति इदं ‘ताम्रशासने’ इति द्वारकामठीयसिंहासनाधिष्ठितश्रीमत्परमहंसेत्यादिविरुद्धाङ्कितश्रीमन्माधवतीर्थस्वामिभिः रचितेव्रात्यक्षत्रियसंस्कारनिर्णयारूपे ग्रन्थे शिष्टं परिशिष्टे स्पष्टीकरिष्यते इति दिक् ॥

विद्यापीठयोग्यसन्न्यासविषयो विचारः-

विद्यापीठाधिपानामधिकारः वैदिकमार्गप्रतिष्ठार्थमेव प्रवृत्त इति वैदिकाद्वैतात्मतत्त्वोपदेश-
स्याविच्छेदेन प्रवर्तनरूप एव न तु स्मार्तधर्ममात्रव्यवस्थापने प्रवृत्तिरूपः अयं चाधिकारो
राजामात्याद्याधिकारवदन्यूनानतिरिक्तेण प्रवर्तनीयो भरतखण्डे सर्वत्र शिष्यैः सह सञ्चार-
पूर्वमविच्छेदोपदेशेनैव तदुपयुक्तग्रन्थानां स्वयमेव रचनयानान्यथावर्तनेनतेति च तदुपदिष्टार्थ-
श्रवणेन शमदमादिसम्पन्नाः सर्वेऽपि तदधिकारिणो निर्वरनिर्मत्सारिणः कामक्रोधलोभमो-
हानाभिभूताः ब्रह्मतेजःसम्पन्ना भवेयुः । अनेनैव प्रकारेण श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैर्जगद्गुरुत्वं
भूमण्डलाचार्यत्वं वा सम्पादितं न त्वेकत्रैव स्थित्या बहूनामन्नदानेन राज्ञवादिबन्धदानेन
स्वर्णकटकसुक्ताहारादिदानेन विवाहोपनयनार्थं श्राद्धयज्ञार्थं वा धनदानेनोत्तमाधिका-
रिणां राज्ञामन्येषां वा धनिकानां क्षितीशानां वणिजां वा समाश्रयेण मूर्तिपूजातपश्चर्या-
दिकृत्येषु कालयापनेन भूधनकनकाम्बरच्छत्रचामरवाहनभृत्यादिसम्पत्त्या विदुषां जीविको-
पकल्पनया विद्वद्वत्तनविद्यानिध्यादिमहापदवीदानादिना नाटकालङ्कारादिग्रन्थरचनया
तच्छ्रवणेन शुष्कबहुजननमनादिनेति निर्मत्सरैरस्मदीपिराचार्यैः सर्वैरपि ज्ञात एवार्थो
दृढीकर्तव्यः तेनैव सर्वे जगदुपदिष्टवेदान्तार्थग्रहणेन शिष्यपदभाजनं भवेत् । इदानीन्तनाना-
माचार्याणां अगद्गुरुत्वं सर्वेषां लोकानां शिष्यत्वं च 'साम्प्रतिकाभावे भृतपूर्वावगतिः' इति
न्यायेन प्राक्तनगुरुशिष्यगतं तत्स्थानापन्नत्वेन शुक्ताविद् रजतमित्यत्रेवारोपणीयमेव ।
तदर्थं बहून् मठान् तात्कालिका राजानश्चातुर्मास्यादिष्वेवाचार्याणां निवासार्थं न तु सदा
तत्र स्थित्यर्थं तथा छात्रार्थमेव निलया निर्माप्य कर्तव्योपदेशाय विरक्ता ज्ञानसम्पन्नाः
सन्न्यासिनस्तत्रोपयुक्तानां ग्रन्थानां कालानुसारेण रचनार्थं च तत्रतत्र योज-
यामासुः । ते च नियोजिताः स्वयमेव लोकानुग्रहाय तत्तत्प्रार्थनया वोचता
भूत्वा स्वस्वकर्तव्यवेदान्तोपदेशरूपलोकानुग्रहापरनामकवैदिकमार्गप्रतिष्ठापनपरा एव न तु
परस्पराम्ब्याद्याक्रान्ताः परस्परं विमुखाः परस्परविरुद्धकार्यतत्परा वाऽभूवन् । भिक्षाचर्या-
दिकं तूक्तशिष्यगृहेष्वेव न तु मठे । मठस्य छात्रविद्यार्थमेव करणेन तेषां शिष्याणां गृहस्थ-
त्वेऽपि देवपूजाविश्वेदेवाद्युपयुक्तोपस्यैव सन्न्यासिभ्यो भिक्षार्थं देयत्वेनोक्तेस्तादृशात्रस्य तत्रा-
भेदेन तत्रत्यात्रस्य भोजनायोग्यत्वात्, मठस्य विद्योपदेशमात्रस्यानत्वेन तत्र पाकाद्यप्रत-
फत्या सशिष्यमण्डलस्याचार्यस्य गृहस्थगृह एव तदर्थं प्रवृत्तेरावश्यकत्वाच्च । मठे आचा-
र्याणां पीठकल्पना तूपदेशार्थं । एवं च सन्न्यासिनामिदं मठीयाचार्याणांमपि पुस्तकबन्धक-
मण्डलादिकाभावश्यकं यस्त्वेव स्वं न मठतद्गतपीठादिकं स्वमिति तत्राधिकारो राजादीनामेव
न तु स्वामिनाम् । अन्यथा परिव्राट्त्वदानिः । तदुपदेशसन्तुष्टेर्गृहस्थैः शिष्यैः (राजादिभिः)
अन्यैश्च यद्यत्तत्सर्वं तदात्तदावश्यकान्नपानकन्यादिभिर्विना परित्यज्य व्रजतीति तदर्थोत् ।
अन्यथा मरणोत्तरं सर्वैरपि सर्वं परित्यज्य व्रजनं भवतीति सर्वेषां परिव्राट्त्वापत्तिस्तदवस्थैव
स्यात् । न च सन्न्यासनात्पूर्वं यद्यत्स्वत्वाश्रयत्वेन स्थितं तात्रन्मात्रस्य त्यागेन बहिर्जनति य-
स्तत्रैव स शब्दो योगरूप्याप्रवृत्त इति वाच्यम् । दायभागप्रकरणे सन्न्यासिनां 'कोपीनाच्छाद-

नार्थं वा वासाऽपि विभृयाच्च सः । योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ' इति (याज्ञव०
मिताक्ष० २ । १६७) वचनानुरोधेन कौपीनाच्छादनकन्यादिकमेव स्वम्, ' अनिचयो
भिक्षुः ' इति, ' स्वामी रिक्थ्यक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ' इति च गौतमवचनेन वस्तुसं-
ग्रहादेस्तद्विषये निषिद्धत्वात्, रिक्थ्यक्रमादीनामेव स्वामित्वहेतुतया तत्रैतेषामनधिकारान्न
स्वमन्यादिति तत्र स्वामित्वं दूरतोपास्तमेव । यदि प्रबलैः शिष्यै राजादिभिर्बलात्कृतस्य
जडभरतस्येव स्थितस्य जीवन्मुक्तस्य स्वामिनो मुक्ताहारालङ्करणशिविकारोहणोत्तममृष्टस्वा-
दन्नभोजनादिकं भवेत्तदा यावन्निरोधं सोढव्यं तत्पातादौ तन्नाशादौ चिन्ता तदानयनाय
प्रवृत्तिर्वा न स्वामिनो योग्येति दिक् ।

श्रीमच्छङ्कराचार्यैः सन्न्यस्तं ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरमेवेति तत्सम्प्रदायानुरोधाद्ब्रह्मचर्याश्र-
मानन्तरमेवेदानीन्तनैरापि क्वचित्सन्न्यस्यते तत्र कश्चिद्विचारयामः-

यथोपनयनोत्तरं 'वेदाध्ययनमर्थावबोधान्तम्' इति (ब्रह्मसू० ३।४।६) शारीरकभाष्ये
निरुक्तादौ चोक्तरत्या ब्रह्मचर्यस्य नाम ब्रह्मणः = साङ्गोपाङ्गस्य वेदचतुष्टयस्य गुरुकुले
वासपूर्वकं यथाविधि चर्य = चरणम् = आचरणम् = अनुष्ठानमित्येवंरूपस्य व्रतविशेषस्या-
नुष्ठानोत्तरं गार्हस्थ्ये सन्न्यासे वाऽधिकार इति तथाभूतं ब्रह्मचर्यं सम्पाद्य श्रीशङ्कराचार्येण
सन्न्यासः स्वीकृतः, मण्डनमिश्रेण च तादृशं ब्रह्मचर्यमनुष्ठितमिति तादृशस्य ब्रह्मचारिणो
गृहस्थस्यैव वाचार्यकर्तव्यकृत्यसम्पादने सामर्थ्यसद्भावात्तत्पीठारोहणं युज्यते न तु तादृश-
ब्रह्मचर्यमननुष्ठितवतः । एवं च सर्ववेदार्थज्ञत्वमात्मज्ञानोपदेशयोग्यत्वं तदुपयोगिग्रन्थनिर्मा-
तृत्वं नास्तिकमतनिराकरणयोग्यता चैव तत्पीठाधिरोहणे निमित्तं नान्यदिति सिद्धम् ।
तथा च राज्ञो राजत्वं (= निग्रहानुग्रहादिशक्तिं) विहाय प्रवृत्तिरिव ब्राह्मणस्य ब्रह्मतेजो
विहाय ब्राह्मण इत्युक्तिः साङ्गोपाङ्गवेदार्थज्ञानादिकं विहायात्मज्ञानाभाववतो विद्यापीठा-
रोहणे प्रवृत्तिः साहसिकयेव स्यात्तथा माभूदिति न्यायशास्त्रवेदान्तादिकेष्वेकं द्वेषाऽधीत्य
वादमात्रे बलकल्पने कथमात्मतत्त्वस्य स्वयमनुभवप्रथमप्राप्तस्यान्यं प्रत्युपदेशे सामर्थ्यं स्यात्,
तदभावे च कथं ब्राह्मणानां ब्रह्मतेजः सम्पन्निलाभः स्यादिति च विचार्यादिशङ्कराचार्य-
तुल्यत्वं सम्पादयितुं परं यत्नमास्थाय संपाद्य च सर्वान् सुरेश्वराचार्यतुल्यान् कुर्या-
मित्यास्या स्थेयेति दिक् ।

प्राप्तसिद्धिकाचार्यमठीयपीठाधिकारनिर्णयः ।

पीठस्थे सिद्धिं गते तत्पीठगतस्तदुपदिष्टश्च यः सच्चिऽप्यः स तदधिकारमर्हति । 'वान-
प्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थ्यभागिनः । क्रमेणाचार्यसच्चिऽप्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः' इति
याज्ञवल्क्योक्तेः ।

सच्छिष्याभावे समानयोगपट्टकः पीठस्थोऽधिकारी भवति 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य-
तस्य धनं हरेद्' इति (मनुस्मृति) वचनात् ।

तत्र गृहस्थस्य तु नाधिकारः-असमानधर्मत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात् । अतएव वानप्रस्थग्रहणचा-
रिणोर्नाधिकारः संन्यास पीठाधिकारस्य समानयोगपट्टस्य च प्रत्यासन्नत्वात् ।

तस्याप्यलाभे दक्षिणामूर्तिमिव पीठस्थं गुरुदेहं सिद्धिं गतं साक्षीकृत्य काश्चिद्योग्यं
ब्राह्मणं ज्ञातकुलदेशगोत्रजातिनामानमातुराश्रमेण दीक्षयित्वा तत्परम्परानुकूलं योगपट्टं
विधाय ब्राह्मणैराधिकारदानेनाधिकारी कल्पनीयः । तद्धस्तेनैव तदौर्ध्वदेहिकं कारयितव्यं न
साधारणेन संन्यासिनाधिकारिणामप्रत्यासन्नत्वात्, तथैव प्रसिद्धशृङ्गगिरि (जेरी) प्रभृ-
तिमठेषु व्यवहारदर्शनात्, वाधाभावात्, उक्तमनुवचनाच्च । एवं चैकस्मिन्मठीयपीठे मठा-
न्तरीयपीठगत आचार्यों नोपवेष्टुमधिकर्तुमुपदेशं च नार्हति-असन्निहितत्वादितरोपदिष्टस्यैत-
त्पीठसम्बन्धायोगात्, एतत्पीठस्थितगुरुपरम्परायामप्रविष्टत्वेन गुरुपरम्पराविच्छेदात्,
अनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तसिंहासनारूढत्वेवं लेखविरोधात्, 'यः स्वां देवतामति-
यजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति' इति (तैत्ति०) श्रुत्वेरसा-
धारणचन्द्रमौलीश्वरातिरिक्तदेवतानां तत्तन्मठे भेदाच्छेदताराधनेऽभ्यनुज्ञाभावाच्च ।

एवं च प्रैपोञ्चारकाले यावन्ति वस्तूनि लब्धानि ततोऽतिरिक्तस्य त्रैलोक्यस्य तदा
त्यागाद् आतादितदण्डकमण्डलवादिवस्तुनस्तत्तत्तमापस्य देहधारणार्थं सुर्वनुज्ञया ब्राह्मणा-
नुज्ञया वा गृहीतत्वात्ततोऽतिरिक्तानां ग्रहणस्य ' मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ' इति (मा० सं०
४० । १) श्रुत्या निषिद्धत्वाच्चद्रहणे वान्ताशित्वप्रसङ्गाच्च नान्यदीयमठीयपीठादिरिक्था-
धिकारी भवेदिति दिक् ।

श्रीमच्छङ्कराचार्यजयन्त्युत्सवकालविचारः-

ईश्वरावतारत्वेनाचार्या जयन्त्युत्सवयोग्या रामकृष्णादिवत् । समाचर्यते च शिष्टैर्माध्वेः
शिवरात्रौ शंकरावतारनिमित्तः तन्मूलगुरोस्तच्छिष्यपरम्पराप्रविष्टत्वेनारव्यः श्रीशंकराचार्य-
जयन्त्युत्सवः (शिवनिमित्तोत्सवव्याजेन) ।

स्मार्तैस्तु स उत्सवस्तस्मिन्दिने शिवरात्रिव्रतप्रतिबन्धेन । वैशाखशुक्लपक्षे पञ्चम्यां
दशम्यां समाचर्यते । एवं चायमुत्सवः प्रथमावतारे सम्प्रतिपन्नः । प्रथमातिरिक्तानामाचा-
र्याणां तत्तत्पीठगतानामाराधनमेव युक्तं न जयन्त्युत्सव इति दिगिति केचिदाहुः । वैशाखशुक्लपक्षे
पञ्चम्याम आचार्याणां जन्मदिनं, पौडशे ययसि वैशाखशुक्लपूर्णिमायां (१५) व्यासद-
शेन. परात्तकशुद्धदृष्ट्या (१२) कलासगमनमिति च वैशाखे जन्मतिथ्यादिसमावेशमा-
श्रित्य गर्वेण तदनुयायिणो वैशाखशुक्लपंचमीमासस्य तत्पूर्णिमापर्यन्तं श्रीशंकराचार्याणां
जयन्तीमशोभवं गर्वं गमाचरन्तीति परे ॥

उपलभ्य बहून् ग्रन्थानाचार्यविषयानियम् । -
 कृतिरित्थं विरचिता तत्समालोचनान्मया ॥ १ ॥
 विचिन्त्य बहुपण्डितोक्तिषु बहून्विरोधानस-
 म्भवादिकमथो चिरात्समयपीठकृत्याश्रयान् ।
 यथाप्रति कृता-कृतिः सुमनसां गुणग्राहिणा-
 मिव प्रियकृदस्तु दोषबहुलाऽप्यसौ धीमताम् ॥ २ ॥
 पशुपादेन्दुनन्दग्लौमिताङ्गलशकवत्सरे (१९१४)
 स्वाद्गच्छेन्दुमिते (१९७०) पौषे समाप्ता वैक्रमे त्वियम् ॥ ३ ॥
 शिष्टार्थलेखः क्रियते साधनान्तरयोगतः ।
 विदुषामाशयं ज्ञात्वा न्यूनाधिक्यविशेषकैः ॥ ४ ॥

॥ इति शिवम् ॥

इति श्रीमन्महीश्वर (मैसूर) पुरीविराजमानश्रीयुवराजनरसिंहराजवोदयराख्यसोदरसगत-
 दिव्यरत्नसिंहासनारूढश्रीमत्कृष्णराजगोदयर्महाराजाश्रितेन श्रीमत्कौण्डिन्यकुटाव-
 त्तसेन पण्डितधर्माधिकारिवह्निब्रह्मकृच्छ्रीकाशीशेषनामान्तरवन्नागेश्वर-
 शास्त्रिपौत्रेण पण्डितधर्माधिकारिश्रीधेकटसुब्रह्मण्यशास्त्रितनूजेन-
 महाविद्वद्रेड्ढाचलशर्मणा निरचित श्रीमच्छंकराचार्यचरित्र
 समाप्तम् ।

सूचना-

इदं च ब्रह्मसूत्रशारीरिकभाष्यं = (शाङ्करभाष्यं), रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-
 (आनन्दगिरीय) व्याख्यात्रयेण सह तत्रतत्र बहुधा मुद्रितमपि लोकानामास्तिकाशिखा-
 मणीनां विदुषां तथाऽध्येतृणामपि तदौर्लभ्यं, तथान्यत्रातिसूक्ष्माक्षरैर्धुद्रापणेन क्वचिन्नेत्रपा-
 दवहीनानामेतद्ग्रन्थावलोकनकुतूहलिनामपि तदवलोकनसामर्थ्यंशून्यतयाऽतीव क्लिश्यता-
 मस्मद्भारतीयगोत्रप्रवर्तकमहर्षिकुलालङ्काराणां सञ्जातक्लेशदूरीकरणायान्येपि वालानामव्ये-
 तृणामध्यापकानां च ग्रन्थानां नेत्रदौर्बल्यसूक्ष्माक्षरावलोकनजनितक्लेशापनुत्तये तथाभूतक्लेशा-
 नुत्पत्तये च महता परिश्रमेण पण्डितानां संशोधनादिसाहाय्येन च स्थूलोत्तमसीसकस्फुटा
 क्षरैश्चिकणस्वच्छपत्रेषु मुद्राप्यैकत्रवद्धं स्थूलोत्तमरक्षापत्रसहितमिदं पुस्तकं सर्वेषां श्रेयसे
 भूयसे भूयादिति पर्यालोच्य व्ययमात्रौपयिकमूल्येन सञ्जीकृतं सत्प्रकाशते । तेन व्ययी-
 कृतवनेभ्योऽस्मभ्यमुक्तमूल्यप्रापणेनैतत्पुस्तकं परिगृह्य श्रवणामननादिना परमात्मानुसन्धान-
 तत्परास्तदानन्दतुन्दिलाश्च भूत्वाऽचिरेणैव सर्वत्रैतच्छास्त्रप्रचारादिकेन सत्कृत्येन मामप्यनु-
 गृह्णीयुरित्यभ्यर्थये इति शम् ॥

श्रीमद्वितेच्छुः-पण्डितजनहितैषी-

श्रीकृष्णदासात्मजः-क्षेमराजः,

“श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम्) मुद्रणाड्यापक्षः-मोहमयी.

अथ शान्तिपाठकम्:-

श्रीमद् द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्रश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्यस्याध्ययना-
ध्यापनादौ पूर्वं शान्तिपाठः कार्यः । यथा-

ॐ 'नारायणं पद्मसुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुक्रं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् (१)

श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।
तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरुन्सन्ततमानतोऽस्मि (२)

श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम् (३)

ॐ 'शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्षया । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्रमः ।
नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं
वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्रक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम्'
(तै० उ० १।१।१) ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा-
विद्विषावहै' । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपश्छन्दोभ्योऽध्वमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु
अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणिः । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां
भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोऽसि मेधयापिहितः । श्रुतं मे गोपाय' ।

ॐ 'अहं वृक्ष्यस्यरेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि ।
द्रविणः सवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्विदानुवचनम्' (तै० उ० १।१०) ।

ॐ 'भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनू-
भिर्वर्षशेमाहि देव हितं यशसुः' (तै० उ०) ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'आप्यायन्तु ममाङ्गानि, वाक्पाणिश्चक्षुः श्रोत्रम् । अथो बलम्, इन्द्रियाणि च
सर्वाणि, सर्वं ब्रह्मोपनिषदं, माहं ब्रह्म निराकुर्यां, मामाब्रह्म निराकरोत्, अनिराकरणमस्त्व-
निराकरणं मे अस्तु, य आत्मनि निरते उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु' ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

१ अयं वसिष्ठो ब्रह्मणो मानसः पुत्रो निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्निमिशावरुणाभ्यां सम्बभूव ।
स्पष्टं चैतच्छारीरके भाष्ये (ब्रह्मसू. ३।३।३) ।

ॐ 'वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता । मनो वाचि प्रतिष्ठितमाविरासीर्म एधि वेदस्य म ध्याणीस्थः
श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्तसन्दधाम्प्रृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु
तद्वक्तारमवतु धवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्' (ऐत० उ० २।७) ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'भद्रं नो अपि वातयमनः०-ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रदिणोति तस्मै (सर्वम्) । तद्ब्रह्मो देवमा-
तमबुद्धिप्रकाशं सुमुखुर्वं शरणमहं प्रपद्ये' ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः ।

ॐ सर्वोपश्रवराहितः प्रज्ञानधनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मेवाहमस्मि ब्रह्मेवाहमस्मि । इति ।

(ततो भाष्यस्याध्ययनमध्यापनं च) ।

अध्ययनाऽध्यापनान्ते शान्तिपाठक्रमः-

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वर्षमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णु-
रुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावा-
दिपम् । ऋतमवादिपम् । सत्यमवादिपम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् ।
आवीद्वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'सहनाववतु०-माविद्विपावर्ह' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'यश्छन्दसामृपभो०-श्रुतं मे गोपाय' ।

ॐ 'अहं वृक्षस्योरिवा०-इति विशङ्कोर्विंदानुवचनम् ।

ॐ 'भद्रं नो अपि वातयमनः०-देवहितं यदायुः' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ 'पूर्णमदः पूर्णमिदं०-पूर्णमेवावशिष्यते' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'आप्यायन्तु ममाङ्गानि०-तेमयिसन्तु तेमयिसन्तु' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'वाङ्मे मनसि प्रति०-मवतुवक्तारम्' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ भद्रं नो अपिवातयमनः०-ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ यो ब्रह्माणं विदधाति०-शरणमहं प्रपद्ये' ।

'दीरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः। व्याख्याताः सर्वं वेदान्तास्तात्रित्यं प्रणतोऽस्यहम् (१)

श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् । नमामि भगवत्पादं शङ्करं लोकशङ्करम् (२)

शङ्करं शंकराचार्यं केशवं वादरायणम् । सूत्रभाष्यकृतौ बन्दे भगवन्ती पुनः पुनः (३)

गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् । निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः (४)

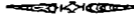
'आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।

योगीन्द्रमीडर्यं भवरोगवैद्यमस्मद्गुरुं सन्ततमानतोऽस्मि' (५)

ॐ 'नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो महद्भ्यो नमो
गुरुभ्यः । ॐ सर्वोपश्रवराहितः प्रज्ञानधनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मेवाहमस्मि ब्रह्मेवाहमस्मि' ॐ ।

अथ रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णयाख्यव्याख्यात्रयसहितब्रह्म- सूत्रश्रीशाङ्करभाष्यगतविषयाणामनुक्रमणिका ।

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
अथ वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयार्थस्य प्रथमा- ध्यायस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गश्रुतिजातविचाराख्ये स्पष्ट- ब्रह्मलिङ्गकानां सन्दिग्धानानां वाक्यानां ब्रह्मपरत्वनिर्णायके प्रथमपादे-			विद्यास्वरूपम् ...	३०	२
१ जिज्ञासाधिकरणम् (१ सूत्रम्)			व्यवहारोऽध्यासकार्यम् ...	३४	१०
मंगलाचरणम् ...	१	२	प्रत्यगात्मपदार्थः ...	४०	४
उपोद्घातः ...	२	२	पूर्वमीमांसाशास्त्रेणास्य गतार्थ- त्वनिराकरणम् ...	४२	१०
आत्मविचारस्यावश्यकताप्रति-			अथशब्दाधोदिकम्-(साधनच- तुष्टयानन्तर्धर्मशब्दार्थः-इत्यादि- कम्) ...	४३	२
पादनायोपोद्घातः ...	२	१९	ब्रह्मोपासनायां कर्मसमभिव्या- हारस्य निराकरणम्-समुच्चयवाद- खण्डनादिकम् ...	४९	५
अनुबन्धतुष्टयनिरूपणम् ...	२	२७	ब्रह्मज्ञाने साधनचतुष्टयसम्पत्तिः नित्यानित्यवस्तुविवेकपदार्थनिर्णया- दिकम् ...	५७	१४
संगतिप्रदर्शनम् ...	४	२९	अथशब्दस्य शक्यत्वोत्पार्थव्यो- निरूपणम् ...	५९	२६
तत्तदध्यायगता विषयाः ...	५	१०	पौनःकस्यभावाथातःशब्दायोक्तिः	५९	२८
अधिकरणरचनाप्रक्रिया ...	५	१२	जिज्ञासापदार्थः ...	६०	४
विषयप्रयोजनसम्पत्त्वर्थमध्यास-			ब्रह्मणो जिज्ञासोति कर्मपट्टयन्तेन		
भाष्यारम्भः ...	६	३१	समासः ...	६१	२
शास्त्रारम्भसमर्पणम् ...	६	१५	ब्रह्मणे जिज्ञासोति, चतुर्थ्यन्त-		
आत्मतत्त्वस्मरणरूपमंगलम्	६	१३	समासनिराकरणम् ...	६१	४
युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यत्र			ब्रह्मविचारावश्यकत्वप्रतिपादनम्, श्रेयब्रह्मनिर्णयाय क्रियमाणे विचारे- ऽन्योक्त ब्रह्मलक्षणम् (=आत्मल- क्षणम्) ...	६४	६
त्वादेशाद्याशङ्कासमाधानम् ...	७	३	तत्र 'सत्यमिति' इत्यत्र त्वस्य- दार्थे विप्रतिषेधः, देहात्मवादिनां मते ब्रह्मलक्षणम् ...	६९	१
तत्रैव विग्रहविचारादिकम् ...	७	९	इन्द्रियात्मवादिनां मते ब्रह्मल- क्षणम् ...	६९	२
अध्यासपदार्थः {	१२	३६			
स्वभावतः, प्रतीतितः, व्यव-					
हारतश्चेत्येव त्रिविधविरोधानरू-					
पणम् ...	८	१२			
ब्रह्मणो धर्मसम्बन्ध उपाधिकृतः	१३	७			
मिथ्याऽज्ञानपदार्थः, अज्ञानप-					
दार्थो वा ...	१७	२			
विदात्मन्यप्याधोपपत्तिः ...	२५	२			
अध्यास एवतविषया ...	३०	१			

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
मनश्चात्मवादिनां मते ब्रह्मलक्षणम् ६९	२		प्रकरणम् ...	{ ८२	११
इन्द्रियाणि मनो वाऽऽश्चेति तदेकदेशिनां मते ब्रह्मलक्षणम् ६९	२		स्थानम् ...	{ ८२	१२
चैद्वेषु योगान्तराणां मते ब्रह्मलक्षणम् ६९	३		समाप्ता	{ ८२	१३
यैद्वेषु माध्यमिकानां मते ब्रह्मलक्षणम् ६९	३		एतत्सुबोधिव्यवाक्यादिकम् ... ८७	८७	१
तार्किकैर्वादिमते ब्रह्मलक्षणं जगत्कतैर्वि ६९	३		३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् (३ सू०)		
मौक्तैश्च साङ्ख्यमते ब्रह्मलक्षणम् ६९	४		(प्रथमवर्णके)-		
तत्त्वदार्थे विप्रतिपत्तिप्रतिपादकभासो बोधिमते ब्रह्मलक्षणम् ... ७०	१		पूर्ववद्वेणास्य सङ्गतिः ... ८८	८८	१
स्वमते ब्रह्मलक्षणम् ७०	२		अधिकरणरचना वेदानामधी- रूपेयतरम् (ऋषुत्पांश्वातन्त्र्यमान- रूपम्) ८८	८८	८
२ जन्माद्यधिकरणम् (२ सू०)			वेदोपादानं वेदकर्तृ च ब्रह्म { ८९	८९	१
ब्रह्मलक्षणम् (तदस्य लक्षणमे- तत्) ७३	१		{ ८९	८९	११
(पट्ट)-भाष्यकाराः ... ७६	१३		(द्वितीयवर्णके)-		
स्वमाद्यनादनिराकरणम् (लेने- श्वरसिद्धिः) ७८	३		वेदप्रमाणकं ब्रह्म ९२	९२	२
प्रधानादनिराकरणम् ... ७८	२५		वेदगतवदादीनां नित्यत्वानि- त्यादिप्रतिवारः ९२	९२	१२
अणुवादनिराकरणम् ... ७८	२९		४ समन्वयाधिकरणम् (४ सू०)		
शून्यवादनिराकरणम् ... ७८	३१		ब्रह्मणो वेद-प्रमाणकत्वं		
शिरःप्रगर्भात्प्रगदुत्पत्तिर्निराकर- णम् ७८	३२		समर्थनम् ९३	९३	७
शब्दप्रमाणस्यानुमानेऽन्वयभाव- निराकरणम् ८०	१		वेदान्तवाक्यानामपि क्रियापर- त्ववादिजैमिनिमतखण्डनाय तन्म- तिरूपणम् ९३	९३	७
पर्यन्तवदरथार्थः ... ८१	१०		(प्रथमवर्णके)-		
" " " ... ८१	२७		उक्तस्य वेदान्तानां क्रियापरत्व- मित्येवंरूपस्य जैमिनिमतस्य ख- ण्डनम् ९८	९८	६
मेवातिरिक्तस्यार्थः ... ८१	२८		उपक्रमोपसंहाराभ्यासयोग्य- ताकलाहलवादीपरस्यैकरूपस्यैवैक्ये- नैवास्तानां ब्रह्मण्येव तात्पर्यनि- रूपणम् { ९९	९९	१
ब्रह्मविज्ञापामनुमानादीनि मनोवाचिनि ८१	३		{ ९९	९९	६
भुक्तिः ... { ८१	३४		तद्वहः परिनिश्चिन्तयन्तुस्वरूप- सिद्धेर्वादनम् १०१	१०१	१
" " " ... { ८२	१०		द्वेषोपनिश्चयः		
" " " ... { ८१	३१				
" " " ... { ८२	१०				
वाच्यम् ... { ८२	१०				
" " " ... { ८२	२५				

विषया	पृष्ठसंख्या.	पक्षसंख्या.
विधिशेषत्वानुगीकारेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं नापैतित्यर्थस्य निरूपणम्	{ १०३	४
प्रामाण्यपदार्थः	१०४	१७
(द्वितीयवर्णके)-		
उपासनवैय मुक्तिरिति वृत्तिकृन्मतस्य निरूपणम्	{ १०५	१
तत्रादौ न सिद्धब्रह्मभर वेदान्तशास्त्रमिति शङ्का	१०५	१
सिद्धब्रह्मपरत्वेनैव वेदान्तानां प्रवृत्तिर्गिन्युक्तिः	११०	८
तत्समर्थनम्	१११	१५
ब्रह्मगतब्रूयस्थनित्यत्वपरिणामिनित्यत्वयोर्मध्ये परिणामिनित्यत्वात्स्य स्तण्डनम्	{ ११४	५
दुःखत्रयमेत्यादिन्यायस्यार्थवर्णनम्	१२०	७
ब्रह्मात्मैक्यविज्ञानेन मिथ्याज्ञानापायशङ्कासमाधाने	"	१३
ब्रह्मणोऽविपयत्वेन शास्त्रयोनिसंशयमिति शङ्का...	१२४	१
कल्पितभेदनिवर्तकत्वेन शास्त्रस्य ब्रह्मणोऽविपयत्वेपि शास्त्रयोनित्वम्	१२४	१
मोक्षस्योत्पाद्यत्वविकार्यत्वाप्यत्वसत्कार्यत्वरूपकर्मत्वनिरासाम्मोक्षस्य नित्यत्वमेवेत्यर्थनिरूपणम्...	१२५	२
ध्यानज्ञानयोर्भेदात् नोदनात्तन्त्रत्वं न पुरुषतन्त्रत्वमित्यस्य निरूपणम्	१३०	२
क्रियालक्षणम्	१३०	२
' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः ' इति विधेर्मांशक्षोदनात्तत्र एवैतस्य निराकरणम्	१३२	४

प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेपातिरिक्तस्य वेदभाष्यारम्भाभावाद्द्वैदिक

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षसंख्या.
त्वेन विधिशेषत्वमात्मन इति शङ्काग्रण्डनं च . . .	{ १३४	१५
आत्मनोऽन्यदोषत्वम् ...	१३६	१
उदासीनस्य ब्रह्मणो विद्याद्वाराऽविद्योच्छेदकत्वेन प्रयोजनत्रयनिरूपणम्	१४१	१७
' ब्राह्मणो न हन्तव्यः ' इत्यादौ अक्रियाधीपदेशोनायगम्यस्यार्थस्य निरूपणम् ...	{ १४३	१
अभावमुद्देशेऽदासीन्यदेशुत्तम् .	१४४	१७
वेदान्तानामकार्यान्तरेऽप्यर्थवादोपपत्तिरस्य सार्थक्यवर्णनम् ..	१४६	१
' अक्षरीरं वाचसन्तम् ' इत्यन्याक्षरीरत्वं जीवतोऽपीत्यर्थस्य वर्णनम्	१४७	१
दहादावात्माभिमानो गौणो न मिथ्येति प्राभाकरमत तत्तण्डनं च	१४९	२
वेदान्तानां मननादिविधिगतत्वोक्तिरुपाशङ्गा तत्तण्डनादिकं च	१५१	६
५ ईक्षत्यधिकरणम् (५-१००)		
प्रधाने वेदान्तवाक्यसमन्वयवादिशास्त्रयोर्दिशतनिरासाय तन्मतस्यानुवादः	१५५	३
एतत्तण्डनम्	{ १५९	३
शंकरशास्त्रमतोपन्यासेन शङ्कात्तत्तण्डनं च	१६२	१०
ब्रह्मणो नित्यज्ञानत्रियत्वेऽपि स्वातन्त्र्योपपादनम्	१६३	२
क्षरीरादिसम्यग्भावेऽपि ब्राह्मणेश्वरित्वोपपादनम्	१६४	६
ब्रह्मणः कारणत्वोपपादनम् ...	१६७	१
प्रधानेऽपि गौणेश्वरित्वोपपादनेन तस्यापि जगत्कारणत्वोपपत्तिरित्युत्तरस्य उत्तराणम्	१६७	५
प्रधाने आत्मशब्दप्रयोगात् प्रधानजगत कारणमिति तत्तण्डनम् ..	१६८	४

१ जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वराधिष्ठितेषु चतुर्विधेषु पृथिव्यप्तेजोवायुपरमाणुषु वेदान्तवाक्यानां समन्वय इत्येवमर्थान्भावकज्ञानादिमनमादिपदेन ब्राह्मणम् ।

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
आत्मशब्दप्रयोगः प्रधानेऽपि युज्यत इत्युत्तरसूत्रावधारणम्, तत्रात्मशब्दप्रयोगो न युज्यत इत्युत्तरम् १७० १			मन्त्रवर्णेषु ब्रह्मैव जगत्कारण- त्वेन सर्वान्तरत्वेन चैक्यमिति तद- विरोधात्मानन्दमयेऽपि ब्रह्मप्रतिपा- दनाय प्राचुर्य एव मयदित्यर्थनि- रूपणम् ... १८९ २		
स्थूलरूपतीन्मात्रेणात्मैव प्रधा- नस्य सच्छब्दवाच्यत्वाभावे हेत्व- न्तरम्... १७४ २			सृष्टेः प्राकल्पव्यपरीत्योचनं ब्र- ह्मणोऽन्यस्य न संभवतीति ब्रह्मैव नन्दमय इत्यर्थस्य निरूपणम् ... १८९ १३		
ज्ञात्मन्वेव सर्वचित्तनानामप्यय इति स एव जगत्कारणं न प्रधान- मिति हेत्वन्तरम् ... १७५ १			संसारिपरमात्मनोभेदोपदेक्षेरा- नन्दमयस्य परमात्मनो जगत्कारण- त्वमित्यर्थनिरूपणम् ... १८९ १३		
वेदान्तवाक्यानां परस्परपराह- यभावाय सर्वत्र जगत्कारणत्वैव- न्यायमितिः समानेति न प्रधानं जगत्कारणमिति हेत्वन्तरम् ... १७७ ११			वेदान्तवाक्यानां गतिव्यभिचय- स्यप्रपञ्चनाय सृष्टिकामनारूपचेत- नधर्मोक्त्या प्रधानं न जगत्कारण- मिति प्रसंगान्तरः प्रधानवादनिरा- करणम् ... १९२ १		
तत्रतत्र वेदान्तवाक्येषु सर्वत्र- स्यैव ब्रह्मणो जगत्कारणत्वव्यवस्था- दपि ब्रह्मैव जगत्कारणं न प्रधान- मिति हेत्वन्तरोक्तिः ... १७९ १			जीवस्य ब्रह्मणो तद्भावावपत्ति- रूपमुक्तिप्रतिपादनादानन्दमये प्रा- चुर्यं मयदित्यर्थकल्पनाद्वारा जग- त्कारणत्वं तस्यैव न प्रधानस्य संसारिणो वेत्यर्थनिरूपणम् ... १९२ ७		
६ आनन्दमयाधिकरणम् (१२-१९-सू०)			आनन्दमये विकार एव मय- दिति संसार्थवानन्दमय इत्येकदे- ष्टिमतमाश्रित्य शंकातोत्रिराकरणं च १९३ ३		
आनन्दमयाधिकरणारम्भे सन्द- र्भनिरूपणम् ... १७९ ७			आनन्दमयशब्दार्थे भेदादिति- रूपणम् ... १९३ १८		
सोपाधिकनिष्ठाधिकभेदेन ब्र- ह्मणो द्वैविध्योक्तिः... १८० २			'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यत्र पुच्छनपुच्छमित्यर्थेन पुच्छपदं सर्वाधिकरणार्थकमिति नानन्दमय- शब्दो ब्रह्माधिक इत्यर्थस्य निरू- पणम् ... १९४ ३		
वेदान्तवाक्यानां विषयविभागाः १८१ ६					
उपासनाभेदात्फलभेदः ... १८२ १					
आनन्दमयशब्दे मयतो विकार- सार्थत्वप्राचुर्यार्थकत्वाभ्यां संशये संसार्थवानन्दमय इति पूर्वपक्षनि- रूपणम् ... १८४ ७					
परमात्मैव स इति सिद्धान्त- निरूपणम् ... १८५ ९					
सर्वान्तरत्वादिना नानन्दमयः परमात्मैवेत्यर्थनिरूपणम् ... १८६ १०					
आनन्दमये विकारे मयदित्यर्थ- निरूपणार्थोत्तरपूज्यारम्भणम् ... १८७ १२					
आनन्दशब्देषु ब्रह्मण एवेतिप्र- सृत्य एव मयदित्यर्थनिरूपणम्... १८८ ९					
			७ अन्तरधिकरणम् (२०, २१-सू०)		
			विषयवाक्ये असाधारणब्रह्मलि- गाद्विनाशेनोपाधिभेदे ब्रह्मिणास्य- मित्यर्थमधिकरणारम्भः { २९१ ४ { २०१ २१		

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
आदित्यमण्डलाक्ष्यन्तर्गतो वि- द्याकर्मातिशये प्राप्तोत्कर्षः सशरी- वोपास्य उत परमात्मेति संशयादि- भिरधिकरणरचना २०२ ४			तद्वाक्यस्य गायत्रीच्छन्दोविष- यकत्वेनोपपत्तेर्न ब्रह्मविषयकमित्यस्य		
अन्तर्यामिणो ब्रह्मण आदित्या- दिशरीराभिमानिजीविभ्यो भेदेनो- पासनार्थमुपदेशात् तदधिष्ठाता सशरीरित्यर्थनिरूपणम् ... २०६ १४			निराधायोत्तरस्यारम्भः { २२५ ११ " " २१		
८ आकाशाधिकरणम् (२२५०)			गाय-येव ज्योतिःशब्दवाच्योपा- सनार्थमिति पूर्वपक्षः ... २२६ १		
विषयवाक्ये असाधारणधर्मद- र्शनात्तदेयोद्गीये सम्पाद्योपात्यं न भूत्काश इत्यधिकरणारम्भः ... २०७ ७			गायत्र्युपलक्षितं ब्रह्मैवाधोपास्य- मिति समाधानोक्तिः ... २२७ ३		
आकाशपदेन भूत्काशास्य परस्य ब्रह्मणो वा ब्रह्ममित्येव संशया- दिभिरधिकरणरचना ... २०८ ८			गायत्रीशब्दो गौण्या कृत्या ब्रह्मण्येव वर्तत इति मतान्तरोक्तिः २२८ ३		
तत्र भूत्काशापरमाकाशपदमिति शालावत्प्रब्राह्मणकृताशङ्कानिरूपणम् २०९ ३			भूतादिपादव्यपदेशाच्च ज्योतिः- शब्देन ब्रह्मैवोच्यते इत्युत्तरस्यारम्भः २२९ ३		
ब्रह्मण तदिति जैवल्लिणजोक्त- सिद्धान्तनिरूपणम् ... २११ ४			शरीराधारत्वेन मर्यादात्वेन चोप- देश इत्युपदेशभेदेऽपि पूर्ववाक्य- स्थस्य न्तुष्यदो ब्रह्मण एवात्र ब्रह्मणमिति वक्तुमुत्तरस्यारम्भः २३१ ३		
९ प्राणाधिकरणम् (२३३ मू०)			११ प्रतर्दनाधिकरणम् (२८-३१ मू०)		
आकाशाधिकरणोक्त-वायस्तदु- त्तरवायुवाक्येपि भयतोत्पत्तिदेशेनैत- दधिकरणारम्भः... { २१२ ८ " " १९			अनेकेषां समवधाने एकस्य मुख्यत्वमन्येषां लिङ्गाभासत्वमित्येव स्थिते प्रतर्दनात् प्रत्युपदिष्टे इन्द्र- वाक्ये प्राणपदेन ब्रह्मैव वाच्यमित्य- धिकरणारम्भः ... २३३ ६		
१० ज्योतिश्चरणाधिकरणम् (२४-२७ मू०)			विषयवाक्येदेवतात्मवायुपरमा- त्मविषयकसंशयादिभिरधिकरण- रचना २३२, ७, २४		
आकाशावायुवाक्यवज्ज्योतिर्वि- षयकं वाक्यमपि ब्रह्मपरमित्येवम- धिकरणारम्भः २१७ १			इन्द्ररूपदेवतात्मा प्राण इति पूर्वपक्षनिराकरणाय सूत्रान्तरारम्भः २३६ १		
पूर्वाधिकरणेनागतार्थत्वोक्तिरूप- णाय संशयादिनिरूपणम् { २१७ ६ " " २१			अत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वे दे- वतालिङ्गान्यथानुपपत्तिपरिहारायो- त्तरस्यारम्भः २३८ ५		
तत्रादित्यादितेज एवोपासना र्थोऽस्त्विति शका ७			जीवलिङ्गमुख्यप्राणलिङ्गान्यथा- नुपपत्त्या जीवपरत्वमुख्यपरत्वनिरा- करणद्वारा मुख्यप्राणपरत्वमेव प्रा- णशब्दस्यानेत्यर्थनिरूपणायोत्तरस्य- ारम्भः २३९ ६		
चतुष्पदो ब्रह्मणश्चरणात्केनादि- त्यो ज्योतिःशब्दवाच्यं न ब्रह्मेत्यर्थ- निरूपणम् २२१ ६					
पूर्वपक्षमुक्तयुक्तिलक्षणम् ... २२२ ६					

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
भस्मप्रक्षालित्वाकोपास्यवाक्यजातविचारार्थे रुद्धिप- दचहुलानां सविशेषवस्तुपराणां वाक्यानां ब्रह्मणि, समन्वयप्रतिपादके द्वितीयपादे-			परमात्मिवात्वेत्यर्थे हेत्यन्तरोक्त्यै उत्तरसूत्रारम्भः २६० १०		
१ सर्वत्र सिद्धयधिकरणम् (१-८ सू०)			३ गुह्याप्रविष्टाधिकरणम् (११-१२ सू०) असृवाक्योत्तरवाक्यस्यापि न- क्षयमेव समन्वय इत्यर्थप्रतिपादना- यास्याधिकरणस्यारम्भः ... २६० १६		
विषयवाक्यतद्गतसंज्ञादिभिर- धिकरणरचना २४७, १, १९			विषयवाक्येन तत्र बुद्धिजीवजी- वपरमात्मविषयकसंज्ञयादिनाऽधि- करणरचना २६१ १५		
तदाकयस्य जीवपरत्वमस्ति- त्याशङ्का तत्त्ववृद्धेन च ... २५० १८			बुद्धिजीवपदोत्प्रेक्षणं निरस्य विज्ञानात्मपक्षोपेक्षणम् ... २६३, १, १६		
यद्ब्रह्मालिङ्गं तज्जीवाल्लिङ्गमेवा- न्वितायाश्चकानिरासाद्योत्तरसूत्रारम्भः २५० ७			गन्तुगन्तव्यान्नाप्तव्यमन्तुमन्त- व्यत्वादिभिर्निर्विज्ञानात्मपरमात्मा- नावेवान् निर्दिष्टावित्यर्थनिरूपणा- यांत्तरसूत्रारम्भः २६५ ३		
अत्र विवक्षितपदार्थविचारः २५० ८			उक्तन्यायस्य द्वास्तुपर्णावित्यना- प्यतिदेश इत्यर्थनिरूपणम् ... २६५ १३		
तत्र ब्रह्मालिङ्गनिरूपणम् ... २५१ ५			स्थिते मुख्ये कर्तरे करणे कर्तृ- त्वोपचारां न युक्त इत्याशङ्का... २६६ ८		
जीवाल्लिङ्गत्वोक्तानामपि उभुण- मज्ञविषयकत्वमैवेत्यर्थनिरूपणम् २५१ १५			तत्र बुद्धिजीवपक्षे बुद्धेरचे- तनाया भोक्त्वोत्तरोत्तरोत्तेति शङ्का- निरूपणम् २६८ १		
ब्रह्मण्येव विषयितव्यगुणानामुप- त्तिर्न जीवे इत्यर्थनिरूपणायोत्तरसू- त्रारम्भः २५२ १०			अतन्चेतनस्य क्षेत्रस्य ब्रह्मत्वात् गतस्य भोक्त्वत्वाभावे तात्पर्यं न ह्य सुद्धेर्भोक्त्वत्वप्रतिपादने इति समा- धानम् २६८ २		
जीवस्य मनोमयत्वानुगुणत्वा- भावनिरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः ... २५३ ६			४ अन्तराधिकरणम् (१३-१७ सू०) पूर्वत्र 'विवन्ती' इति प्रथमशु- चिचेतनत्वानुरोधेन चरमशुचिशुभ- वेदानयनस्य 'इत्यन्ते' इति चाशु- पत्योक्त्या एवात्मगत्यनुवारेणानु- वत्त्वादयो-प्याचार्य कतिपयत्वेन नैया इत्यादिशान्तिप्रथायाधिकरणारम्भः २६९ ३		
तस्य मनोमयत्वाभावे हेत्यन्त- रूपयनायोत्तरसूत्रारम्भः ... २५३ १५			'अन्तस्तदमोपदेयाद्' इत्य- नेनागणार्थत्वमाशङ्क्योक्तोऽप्यविद्या- विरयवत्त्वोपेक्षायाद्वारा तज्जिरणम्, २६९ ४, १३		
जीवब्रह्मणोर्भेदनिरूपणाय देव- नतरूपयनायोत्तरसूत्रारम्भः ... २५४ १					
शारीरवन्दार्थनिरूपणम् ... २५४ ४					
ब्रह्मणो हार्दत्वे सुखदुःखसम्भो- धापत्तेर्जैव एवोपास्य इत्याशङ्काया मिथ्याहानसम्प्यकागविशेषाभ्यां न तदापत्तौत्यर्थं निराश्रयांत्तरसूत्रा- रम्भः २५६ ७					
२ अन्नधिकरणम् (९-१० सू०)					
मनसोऽभोक्तृत्वेऽसृत्वोक्त्यनुस- रन्निरीत्याद्यकारिहरणत्वात्प्रिकर- णारम्भ २५८ ७					
विषयवाक्येन तदपि जीवमस्ति- पदकरोऽश्रयतादिनाधिकरणरचना, २५८ ८, १७					

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
अध्याधिकरणो विज्ञानात्मः, देवतात्मा, ईश्वरो भेति सदायादि- निरूपणम् २६९	६		शारीरस्थान्तर्यामित्त्वनिरासयोत्तर- सूत्रावतारणम् २८३	७	
सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽस्वाश्लिस्थान- कल्पनायोगात्प्रतिषिम्बजीवदेवता- विशालारमैथोपासन इत्याशङ्कानिरा- सायोत्तरसूत्रारम्भः २७२	२		६ अदृश्यत्वाधिकरणम् (२१-२३ सू०)		
ब्रह्मप्रकरणत्वात्पञ्च ब्रह्मैव ब्राह्म- मिति हेत्वन्तरोपन्यासायोत्तरसूत्रा- रम्भः २७२	१४		द्रष्टव्याद्ययोरात्प्रधान नास्त्यर्था- भि भवतीति चेद् भूतयोनिवाक्ये द्रष्टव्याद्यनुक्तेः भूतयोगिः प्रधान स्यादिति शकानिरासायास्याधिकर- णस्यारम्भः २८५	१२	
ब्रह्मप्रकरणत्वप्रतिपादनम् ... २७३	५		भूतयोनेद्वैतत्वे हेत्वन्तरोक्त्यै दणान्तरारम्भः २९२	१	
उपकोसलायासिभिरुपदिष्टब्रह्मणे आचार्येण जायतेन वायुकिः ... २७५	१६		प्रधानस्याप्येवमस्मैव भूतयोनित्व मुक्तिमिति शका तन्निरासौ ... २९२	६	
अग्निजपेण कृतोपदेशप्रक्रिया- निरूपणम् २७५	२९		वृत्तिक्रमन्तनिरूपणम् ... २९४	३	
ब्रह्मप्रकरणादि वा पुनरावर्तना- दिर्लिखादपि ब्रह्मप्रतिपादकं तद्वा- न्यमिति हेत्वन्तरोपन्यासायोत्तरसू- त्रारम्भः २७६	५		तन्मतनिरासः २९४	१७	
आश्लिस्थस्य पुरुषप्रतिषिम्बस्यो- पासने विम्बभूतपुत्राविधे प्रतिषि- म्बीमिति तस्योपासनाकालव्यन्त- विद्यमानत्वात्तन्मन्त्रमुत्त्वादिब्रह्म- सिंघानामसम्भवाच्च ब्रह्मैवात्रोपास- इत्यधोयीत्तरसूत्रारम्भः ... २७७	८		सर्वभूतान्तरात्मनो जन्माद्यनु- पत्तिपरिहारः २९५	१३	
५ अन्तर्प्राप्त्यधिकरणम् (१८-२० सू०)			७ वैश्वानराधिकरणम् (२४-३२ सू०)		
शारीरिन्द्रियादिरहितस्यात्मनो मन्तर्प्राप्तित्वसम्भवं इति प्रधानस्य, पृथिव्याद्याभिमानदेवतायाः, हि- न्द्रस्य यौगिनो, जीवात्मनो वास्त- व्यामित्त्वमिति तत्रैव सुष्टयादिकर्तृ- त्व वाच्यमिति शकानिरासाय, स्थानादित्यप्यवैश्वानरात्कशुषिव्यादे- रधान्तस्थासर्गावित्तत्वाशकानिरा- साय श्लास्याधिकरणस्यारम्भः ... २७९	५, १६		रूपोपन्यासप्रसंगाद्वैलोक्यदेहो वैश्वानरी ब्रह्मैवेत्यर्थनिरूपणायापि क- रणारम्भः २९६	५	
अन्तर्प्राप्तित्वे प्रधानस्यापीत्येव शकानिरासायोत्तरसूत्रारम्भः ... २८९	४		श्रुत्यर्थादिकम् २९६	५	
			स्मृत्यापि श्रुत्यर्थनिर्णयेन वैश्व- ानरा परमात्मैत्यर्थप्रतिपादनायोत्तर- सूत्रारम्भः ३००	१३	
			सुवर्णाद्यवयवान्तस्थात्वोत्तमं वै- श्वानरः परमेस्वर इत्याशङ्कया उपासनायै तथादृष्ट्युपदेश इत्येव तच्छकानिरासायोत्तरसूत्रारम्भः ... ३०१	९	
			सुवर्णात्वादिसम्बन्धसर्वतोऽत्र- श्रयणसमाहित्वसर्वपापप्रदाहाःमा- त्मब्रह्मप्रक्रमरूपहेत्वन्तरोक्त्यो वैश्वान- रः जाडराशिप्रतीककजाडराग्न्यु- पाधिसम्बद्धः परमात्मैवेत्यर्थनिरूप- णायोत्तरसूत्रारम्भः ३०४	१२	

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
प्रतीकोपाधिपारित्यागेन विरा- डाङ्गैर्बेदवानरस्याप्यात्ममूर्धादिचि- तुक्तान्तेषु सम्पाद्योपास्यत्वोक्तौ न शब्दादिविरोध इति हेत्वन्तरप्रद- र्शनयोत्तरसूत्रारम्भः ... ३०५ ६			प्रथमस्य शुम्भाद्यायतनत्वनि- राकरणयोत्तरसूत्रारम्भः ... ३१९ २		
प्रादेशिकत्वोक्तिस्तु शसनार्थ- मिति प्रादेशिकोक्तयनुपपत्तिरिहा इत्युत्तरसूत्रारम्भः ... ३०७ २			जीवस्य शुम्भायतनत्वनिराक- रणायोत्तरसूत्रारम्भः ... ३१९ ११		
मूर्धादिचित्तुकान्तप्रादेशमात्र- त्वोक्तिरप्युपासनायैति नास्तुपवाचित्ति- रर्थमुत्तरसूत्रारम्भः ... ३०७ १०			शेषज्ञानुमावेन जीयात्मपरमा- त्मनोर्भेदोक्तेर्न जीवो शुम्भायतन- मिति वक्तुमुत्तरसूत्रारम्भः ... ३२० २		
देवैरपरिच्छिन्नस्यापीश्वरत्वोपा- सनार्थ परिच्छिन्नात्वे कल्पनेति तथोक्तिरप्यत एवेत्यर्थं सूत्रान्त- रारम्भः ... ३०८ ६			जीवहिरण्यगर्भयोर्न शुम्भाद्या- यतनत्वं किं तु परमात्मन एवेत्यत्र हेत्वन्तरोपन्यासायैत्तरसूत्रारम्भः ३२० ७		
प्रादेशमात्रत्वोक्तिरुपासनार्थ क- ल्पितेत्पथे जावालभ्रुत्यन्तरसम्मति- दर्शनयोत्तरसूत्रारम्भः ... ३०९ ११			तत्रैव हेत्वन्तरोपन्यासायोत्तर- सूत्रारम्भः ... ३२० १२		
प्रथमाभ्याये विद्यासाधननिर्गपाह्यं तृतीयापदे- योगिकपदबहुलानां निर्दिशेषत्रस्तुपचुराणां पाक्यानां ब्रह्मणि समन्वयप्रतिपादके-			२ भूमाधिकरणम् (८-२ सू०)		
१ शुम्भाद्यधिकरणम् (१-७ सू०)			आत्मशब्दप्रयोगाद् शुम्भाद्याय- तनं ब्रह्मेत्यनुक्तं तत्रात्मशब्दः प्राणे प्रयोगादनैकान्तिक इत्याद्यह्कानि- रासायाधिकरणारम्भः ... ३२२ १२		
पूर्वमुपक्रमस्वभाषारण (वैदवा- नर) शब्दस्य वाक्यरूपस्य तुमूर्ध- त्वात्पुत्रत्वा ब्रह्मरत्नब्रह्मपुत्रमत्सा- साधारणायतनत्वस्य वाक्यरूपगत- हेतुभूत्वा कल्पतः परिच्छिन्ने सांख्य- सम्मतप्रधानादौ व्यवस्था र्नादिति दृष्टान्तसंगत्याधिकरणारम्भः ... ३१२ २			प्राणे भूयश्चेत्तौपादीयमानेऽनु- पपत्तिप्रदर्शनपूर्वकं समाधानम् ... ३२५ ८		
शुम्भाद्यायतनस्य शान्तस्य वासि- मोक्तस्य च हेतुता वाच्येन्यायार्थस्य परिहारः ... ३१७ १			परमात्मैव भूमा न प्राण इति- सिद्धान्तोक्तिः ... ३२६, १४, २७		
शुम्भाद्यायतनं ब्रह्मैवेत्यप्रविद्या- दिदीपमुक्तेः प्रत्यक्त्वेन प्राणस्य प्रमाण उपदेशादिति हेत्वन्तरोक्तौ उपात्तपरम्भः ... ३१७ ६			परमात्मनः भूमत्वे श्रुतिवदि- न्नमपि प्रमाणास्येति वक्तुं सूत्रान्त- रारम्भः ... ३३१ ३		
			३ अक्षराधिकरणम् (१०-१२ सू०)		
			भूमि श्रुतयमाणां परश्रोपत्वा परो भूमतिवदक्षरे श्रुतज्ञाद्विधारण- स्य परश्रोपत्तरक्षरं परं ब्रह्मैवेति दृष्टान्तेनोत्तराधिकरणारम्भः ... ३३२, ५, १६		
			अम्बराण्यन्तपारणं प्रथमिऽभ्याङ्गौ पाशुनयत इति कथनम्परान्त- द्वैतरक्षरः परमात्मैवाद्यह्कानिारासा- योत्तरसूत्रारम्भः ... ३३४ ११		
			परमात्मैवाक्षराक्षरशब्दप्राप्तमि- त्यत्र हेत्वन्तरोक्तयै उत्तरसूत्रारम्भः ३३५ ३		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
४ ईक्षतिकर्माधिकरणम् (१३ सू०)			त्याशङ्कानिराकरणाद्योत्तरसूत्रारम्भः	३५३	१३
ओंकारस्याक्षरत्वेन पूर्वपक्षे			सुखदुःखादिक सर्वं देहेन्द्रिया-		
बुद्धिसाक्षिभ्यान्तेन ध्यातव्यस्य पुन-			न्तःकरणसम्बन्धि न त्वात्मन इति		
पस्य निरूपणायैतदधिकरणारम्भः	३३६	२	तदाशयप्रकाशनम्...	३५६	१७
५ दहराधिकरणम् (१४-१८ सू०)			जीवस्य स्वरूपाविभावेऽपि		
'पुरिशयं पुरुषम्' इत्युक्त्या			जीवत्वस्य निवृत्तिः कथमित्याश-		
पुरसम्बन्धसिद्धेर्ब्रह्मैव-पुरुष इति-			ङ्कानिरसनम् ...	३५७	७
वत् दहराकाशरूपेण पुरसम्बन्ध-			'पर ज्योतिरुपसम्पद्यते' इति		
सिद्धेर्ब्रह्मैवेति दृष्टान्तसङ्गत्याधिक-			श्रुत्याशयवर्णनाय शङ्का ...	३५९	१
रणारम्भः ...	३४०	७	अशङ्कित्वेन जीवेश्वरयोर्भेदो		
जीवस्यैव दहरत्वं युक्तमिति			मिथ्याज्ञानकृतः न वस्तुकृतः इति		
पूर्वपक्षसमाधाननिरूपणम् ...	३४२	२, १२	ज्ञानहेतुनिरूपणम् ...	३६१	७
भूताकाशस्य दहरत्वनिराक-			श्रुतेर्मतान्तरपरिव्याख्या ...	३६३	६
रणम् ...	३४३	३, १८	श्रुत्यन्तरविरोधेन तद्व्याख्या न		
अभेदेऽन्युपमानोपमेयभावदर्श-			युक्तौति समाधानम् ...	३६१	९
नाद्रेदेनोपमानोपमेयभावकल्पनया			शारीरिक (जीव) रूपमेव		
तत्समर्थनमयुक्तमिति शङ्कितस-			पारमार्थिकमिति मतान्तरं एतद-		
माधाने ...	३४४	८, २०	थितं तदुक्त्यादिकम् ...	३६४	३, १७
जीवे आत्मशब्द इत्यर्थद्वारा			श्रुतिसामर्थ्याज्जीवब्रह्मणोरभेदेऽपि		
शङ्का तत्समाधानादिकम् ...	३४५	५, १८	सूत्रसामर्थ्यात्तयोर्भेदो वाच्य इत्या-		
उत्तरेभ्य इत्वस्य प्रवञ्जाय			शङ्का तत्सङ्घन च ...	३६४	७
हेत्वन्तरोपन्यासाय चोत्तरसूत्रारम्भः	३४८	५, १९	जीवेऽपहतपागमत्वाद्यसम्भवान्न		
मल्लोकशब्दे निपादस्थपत्य-			जीवो दहर इत्यभ्युपगमे प्रजापति-		
धिकरणन्यायेन कर्मधारय एव न			वाक्ये जीवपरामर्शस्य गतिनिरूप-		
पठितपुरुष इत्यर्थनिरूपणम् ...	२४९	८, १६	णाद्योत्तरसूत्रारम्भः...	३६५	९
सर्वजगद्धारणरूपपरमात्मलिङ्गे-			परमात्मनोऽप्यलोक्तिरुपपन्नोति		
न स परमात्मैवेत्यर्थनिरूपणाय			जीव एव दहरपदेन मास इत्याश-		
सूत्रान्तरारम्भः ...	३५०	४	क्योपासनार्थमर्भकौकसस्यतदुक्ति-		
आकाशशब्दस्य परमात्मनि			रिति समाधानम् ...	३६६	११
प्रसिद्धेः दहराकाशोपि परमात्मैवेति					
हेत्वन्तरनिरूपणाद्योत्तरसूत्रारम्भः	३५१	१०, २०			
दहरः परमात्मैवेत्यत्र न किंन-					
गमकं किञ्चिदस्तीति जीवोपि दहरः					
स्यादित्याशङ्कानिरासाद्योत्तरसूत्रारम्भः	३५२	५, २४			
६ उत्तराधिकरणम् (१९-२१ सू०)					
अपहतपागमत्वादयो धर्मा जीवे-					
ऽपि सम्भङ्गतीत्यसम्भवोक्तिरप्युक्ते-					
			७ अनुकृत्यधिकरणम् (२२-२३ सू०)		
			'तच्छुभ्र ज्योतिषां ज्योतिः'		
			इति मुण्डकवाक्यत्र ज्योतिरुद्वाधके		
			'न तत्र' इतिश्रुतिसमन्वयार्थं 'पर		
			ज्योतिरुपसम्पद्यते' इति प्राप्त-		
			श्रुतिप्रसङ्गत्योत्तराधिकरणारम्भः	३६७	२
			'न तत्र' इति सविद्यतमी न		
			विषयसप्तमीत्वाशङ्का विषयसप्तम्य-		
			वेति समाधानम् ...	३७०	१२

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
सूर्यप्रकाशवत्य तदणो न'सूत्रेन विभाति' इत्यत्रान्तर्भावितपर्यवृत्त्यादिति समावाय तत्र स्मृतिप्रमाणोक्त्यै उच्यते अत्रारम्भः ... ३७१ ७			त्याशंकायास्तेषां स्वय प्रतिभातवेदनेन स मुशक इत्युक्त्या समाधानम् ... ३७८ ३		
८ प्रमिताधिकरणम् (२४-२५ सू०) परस्य ज्योतिष्टोकेः 'ज्योतिरिषाधूमकः' इत्युपमीयमानः पुरुषस्ततोर्थात्तरमित्याद्यकानि रासायोत्तराधिकरणारम्भः ... ३७२ ३			देवानां ब्रह्मविश्राधिकारार्थं विश्वेदेव स्वित्युक्त्या विरोध इति शक्यान्नेकस्याऽपि देवताया इच्छामात्रेण नानाविश्वइच्छीकारानानायागेषु सन्निधानेन तदुपपत्तेर्न विरोध इत्यर्थोक्त्यै सुशान्तरारम्भः ... ३७९ ५		
अंगुष्ठमानः पुरुषः जीवः परमात्मा वेति विषयवाक्यसदृश्यादिनाऽधिकरणरचना ... ३७२, ४, १९			उत्तरे वस्त्रादौ तच्छब्दसम्बन्ध उत्पन्नमानदेवत्तादिशब्दसम्बन्धवत्पुरुषसुद्धिप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि तदधीनः स्यात् सा बुद्धिर्मानान्तरजन्मेति मानान्तरापेक्षया वेदप्रामाण्यव्याहृतिरिति शकावारणायोत्तरारम्भः ... ३८२ ६३		
कथं सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इति शकानिरासार्थोत्तरारम्भः साशंनम् ... ३७४ ६			सिद्यते शब्दे व्यनहारसौम्यार्थव्यक्तिनिष्ठातिरिति शब्दी निमित्तकारण नोपादानकारण ब्रह्मत्रादिति जगतः शब्दप्रमनत्वोपपादनम् ... ३८३ ८		
प्राणिभेदेन भिन्नभिन्नहृदयपरिमाणे हृदये परमात्मनोऽनद्विधेस्तत्सदृश्यस्य भिन्नभिन्नपरिमाणत्वेनांगुष्ठमानलोचिः कथमित्याद्यक्यथास्य मनुष्याधिकारिकत्वेन तद्वदपत्योपासनास्थानत्वेन समाधानं च ... ३७४ १२			जगत् शब्दप्रभवमित्युच्यमाने तत्र शब्दः वर्णातिरिक्ती वर्णव्यग्योऽप्यस्य व्यजको यः स्तोत्रस्तत्रमत्रमित्यर्थः । उत वर्णात्मको यः शब्दप्रभवमित्यर्थो वेत्याशका ३८७ ६, १		
ब्रह्मविश्रायां मनुष्यमानस्वाधिकारो न शूद्रादीनां तत्राधिकार इत्यर्थनिरूपणम् ... ३७५ ३			जगतो वाचकशब्दप्रमनत्वनिरूपणम् ... ३८७ १२		
अंगुष्ठमान. सधारीति शंका परमात्मैव स इति तत्समाधानं च ३७६ २			स्तोत्रयादिसमर्पणम् ... ३८७ ६, ३१		
९ देवता (तदुपर्य) विकरणम् (२६-३३ सू०) ब्रह्मविश्रायां मनुष्यमानस्वीवाधिकारोच्यं तत्र देवानामधिकारो नेति प्रातःशान्तिरासायोत्तराधिकरणारम्भः ... ३७६ १२			वर्णा एव शब्द इत्युपर्यमत्ननिरूपणद्वारा जगतस्त्वप्रमनत्वनिरूपणम् ... ३९० ६, १८		
नामान दधोगमोमिना देवाना देवत्वात्प्रमनत्र सत्र देवानामधिकार सम्भवत्ताद्यकानिराकरणम् देवानामुपगमनामावादेदाधिकारमात्रे भेदात्प्रमनत्र दु उपनि-	३७७	५	अभिष्यञ्जन्भेदेनित्यवना वर्णव्यक्तिपु भेदमतीतिर्न तुचाराप्रमनभेदाद्दुदात्तनादियमंभेदाद्वैतव्यनिरूपणम् ... ३९१ ७, १८		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्तिसंख्या.
ध्वनिपदार्थवर्णनद्वारा वर्णव्य- क्तिपु मेदो हि ध्वनिकृत एव न			पूर्वसूत्रद्वयोक्तशंकरयोः समाधानम्	४१०	११
स्वरूपकृत इति स्वमतनिरूपणम्	{ ३९२	८	पूर्वसूत्रोक्तशकानुवादेन मन्त्रार्थ- वादयोर्देवताविग्रहप्रकाशनसामर्थ्य- सद्भावप्रतिपादनम्...	... ४११	१०, २३
स्फोटवादखण्डनम् ...	३९६	८	सामर्थ्यसद्भावप्रतिपादने उप- न्यस्तस्य दृष्टान्तस्य सिद्धान्त्येकदे-		
वेदे कर्तुरस्मरणाद्वेदानित्यत्वस्य पूर्वमीमांसाकृत्साधितस्य दृढीकर- णायोत्तरसूत्रारम्भः...	... ३९७	६	शिना विषमत्वकथनम्	{ ४११	२३
अभिधानाभिधेयाविच्छेदेऽध्या- पकाभ्येतृविच्छेदादौ च वर्तितव्य नित्यत्व नेति महाप्रलय देवादी- नामिव जातेरुपसत्त्वाच्छब्दाथर्ष- म्बन्धानित्यताहानिरिति जगतो मि- त्यशब्दप्रभवत् नेत्याशकापरिहारा- योत्तरसूत्रारम्भः ३९८	३	{ ४१२	१८	
स्यापप्रलययोर्भेदप्रदर्शनेन दृष्टा- न्तवैषम्यमित्याशङ्कासमाधाने ...	४००	५, २४	{ ४१३	१	
देवानां विग्रहवत्त्वे कर्मणि शब्दे च स्वर्गप्रलययोगमे विरोधप- रिहारेऽपि स्वस्य स्वोपासना न युक्तोति मन्त्रादीबिद्यासु विधीयमा- नादित्याद्युपासना कथमादित्यादेः स्यादिति देवानां नाधिकारस्तत्रैति विरोधप्रदर्शनायोत्तरसूत्रारम्भः ४०५	३, १९	अर्थापत्तिप्रमाणेन प्रत्यक्षेण च देवानां विग्रहस्य स्वस्य साधनम्...	४१५	३, २२
देवानां विग्रहाभावात्तौपामभा- वाद्भ्रूलिचिवास्वनधिकार इति पूर्वप- क्षप्रदर्शनायोत्तरसूत्रारम्भः ४०७	५, २३	१० अपेशूदाधिकरणम् (३४-३८ सू०)		
देवादीनां विग्रहसद्भावेऽर्था- दानां कारणत्वाभावनिरूपणम्	{ ४०९	१	ब्रह्मविद्यायां मनुष्येषु द्विजस्येव जानश्रुतौ सर्वगविद्याधिकारिणि शूद्रशब्दप्रयोगाच्छूद्रस्वाप्यधिकारः स्य दित्याशङ्कानिरासायोत्तराधिकर- णारम्भः ४१८	९
{ ४०८	२९	शूद्रस्य तन्नाधिकारः कुतो नेति शङ्का	४१९	१, १६	
ब्रह्मविद्यासु देवानामप्यधिकार इत्यर्थप्रतिपादनायोत्तरसूत्रारम्भः	४०९	६	वेदाध्ययनाभावान्न तत्र तस्या- धिकार इति समाधानम् ...	४२०	३, २६
प्रागुक्तसूत्रद्वयोक्तद्वयप्रत्ययमन्त्र तस्य खण्डनम् ४१०	११	लौकिकं वैदिक वा सामर्थ्यं नेत्यर्थनिरूपणम् ४२०	६
शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां विग्रह- सद्भावाद्देवानामप्यधिकार एवेति वादायणोक्तार्थनिरूपणम् ४०९	६	यत्रे शूद्रस्याधिकारो नेत्युक्त्या वेदाध्ययनेऽप्यधिकारो नेत्यर्थनिरू- पणम् ४२१	३
देवतानां विग्रहाभाव इति			निपादस्थपति याजयेदितिवत् सर्वगविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणात्त- न्मात्रे तस्याधिकारः स्यादित्यर्थनि- रूपणम् ४२१	५, २८
			सर्वगविद्यास्य शूद्रशब्दः प्रसङ्गात् शुच शोकं ब्रवीति गच्छति प्राप्नो- तीति शूद्र इति व्युत्पत्त्या योगिको न चतुर्थवर्णार्थक इति समाधानम्	४२४	१

विषयाः	पृष्ठसंख्या,	पक्षिसंख्या,	विषयाः	पृष्ठसंख्या,	पक्षिसंख्या.
--------	--------------	--------------	--------	--------------	--------------

अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एव
 क्षत्रियजार्ति जानश्रुति प्रति तस्य
 सम्बोधनार्थं प्रयोगादिभिः हेत्वन्त-
 रोक्तया जातिशूद्रस्य तत्राधिकारा-
 भावनिरूपणाधेनुत्तरसूत्रारम्भः ... ४२४ ४
 तस्य क्षत्रियत्वनिरूपणम् ... ४२४ ७, २३
 जातिशूद्रस्य नोपनयनादिकाः
 सस्कारा इति हेत्वन्तरेण च तस्य
 तन्नाधिकारकथनाधेनुत्तरसूत्रारम्भः ४२५ १०
 जावालस्योपनयने गौतमेन
 प्राहाण्यजन्यत्वेन निर्धायं प्रवृत्तेर्न
 शूद्रस्य तत्राधिकार इत्यर्थनिरूप-
 णाधेनुत्तरसूत्रारम्भ.... ... ४२७ १, १५
 जातिशूद्रस्य वेदश्रवणादिप्रति-
 पेधादिकेन हेत्वन्तरेणापि तत्र
 तस्याधिकार इत्यर्थनिरूपणाधेनु-
 त्तारम्भः " ६

११ कम्पनाधिकरणम् (३९ सू०)

वहुलिकविरोधादेकस्य शूद्रना-
 न्दस्य मुखधार्माधवद्रवादिमग-
 न्कम्पनाश्रयत्वादिलिङ्गैर्बहुभिर्विरो-
 धात्मानश्रुती प्राणयत्ने मुखधर्मस्य
 त्यागः कार्यं इति प्रसंगेनोत्तराधि-
 करणारम्भः ४२९ १, १९

१२ ज्योतिरधिकरणम् (४० सू०)

बहुलिकविरोधे श्रुतिराभयप्र-
 कणानुमृद्ध्योत्तमपुरुषपादश्रुतिर्हि-
 सेन ज्योतिःश्रुतौ ज्योतिःपदे
 मुखधार्माध इति दृष्टान्तसगल्योक्त-
 राधिकरणारम्भः ४३२ ९, २२
 ज्योतिदशब्दस्यापि प्रसिद्धार्थं
 मान जेत्यर्थेभ्रमार्थे नाहोत्पत्त्यर्थनि-
 रूपणम् ४३२ ३०
 महाभेषाज ज्योतिरस्यद इत्य-
 धिनिरूपणम् ४३४ ९, १५

१३ अर्थान्तरत्वादिन्यपदेशाधि-
करणम् (४१ सू०)

उत्तमपुरुषादिश्रुत्या ज्योतिरसिदि-
 श्रुतेर्वाधिवदात्मब्रह्मश्रुत्युपेतलिङ्गोना-
 काशश्रुतेर्वाधि इति सगल्योक्त्याधि-
 करणारम्भः ४३६ १
 ' आकाशस्तलिङ्गात् ' इत्य-
 नेन मताधित्वात्पीनरक्त्यदोष इत्या-
 शङ्का, तस्यैवायं प्रपञ्च इति तत्त-
 माधानं च { ४३६ १८
 { ४३७ ९
 १४ सुसुप्त्युत्कान्त्यधिकरणम् (४२-४३ सू०)
 श्रोतार्लिगेन श्रुतेर्वाध्याहणेन
 लिङ्गनाथ इति दृष्टान्तसगल्योक्त्या-
 धिकरणारम्भः ४३८ १, २२
 अनात्मा ससार्थं स्यादित्या-
 शङ्क्य परगामैनेति समाधानम् .. ४३८ ६, २२
 आदिमध्यान्तेषु शरीरिलिगा-
 दर्शनाज्जिव एवायमित्याशङ्का तस्म-
 माधानं च ४४० २
 ज्ञानान्नोऽसत्कारित्वे हेत्वन्तरो-
 फले सूत्रान्तरारम्भः ४४१ ६
 लय प्रथमाध्याये चतुर्थपादे सन्दिग्धपदजा-
 तनिचारारये-

१ आनुमानिकाधिकरणम् (१-७ सू०)

प्रधानमशब्दमित्यसिद्धमित्याधि-
 व्य समाधीयत इत्याक्षेपसगल्योक्त्या-
 धिकरणारम्भः ४४३ ३
 प्रधान रूढया काठकश्रुत्याव्य-
 क्तराद्यप्रतिषेध जमात्कारण चेत्या-
 शङ्क्य न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगि-
 कोपप्राक्तशब्दः परब्रह्मणीति
 सण्ठनस्य निरूपणम् ... ४४४ ८
 प्रकरणेनापि प्रधानमव्यक्तश-
 न्दवाच्यं न किन्तु शरीरमेवेत्यर्थ-
 निरूपणम् ४४६ २

विषयाः	पृष्ठसंख्या,	पक्तिसंख्या,	विषयाः	पृष्ठसंख्या,	पक्तिसंख्या,
अव्यक्तशब्दं प्रधानं न स्वतन्त्रं किंत्वात्माधीनमित्यर्थोक्त्यधेमुत्तरम्- प्रधानस्य परमेश्वराध्यत्नादिप्र- तिपादनैः तत्स्वरूपतत्कार्ययोर्व- र्णनम् ४५१ १, २३	४५१	१, २३	प्रश्नवाक्ययोर्न सादृश्यमिति प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमाश्रयिभिमिति चेत्ताद्विशेषस्य पुनः प्रष्टुमित्यर्थस्य निरूपणम् ४६३ ५	४६३	५
अत्राव्यक्तं शरीरमेवोच्यते इत्यर्थवर्णनम् ४५४ १	४५४	१	महच्छब्दस्यात्मनि प्रयोगात्- त्साहचर्येणाव्यक्तशब्दोऽप्यात्मपर- एवेति हेत्यन्तरोक्तये सूत्रान्तरारम्भः ४६४ ६, २४	४६४	६, २४
अत्र सूत्रमशरीरमव्यक्तशब्देन ग्राह्यं न स्थूलमिति मतमनूयाधि- शेषाच्छरीरद्वयमपि ग्राह्यमित्येव खण्डनस्योक्तिः ४५४ ४	४५४	४	२ चमसाधिकरणम् (८-१० सू०) पुनः प्रधानमशब्दं नेत्याशंका- निरासाद्योत्तराधिकरणारम्भः ... ४६५ १, १६	४६५	१, १६
प्रधानस्याव्यक्तशब्दत्वं नेत्यन ब्रह्मणो ज्ञेयत्वे उक्तिरिव प्रधानस्य ज्ञेयत्वबोधकवचनाभावात् प्रधान- मत्राव्यक्तशब्दवाच्यमित्यर्थनिरूप- णायोत्तरसूत्रारम्भः ४५६ ५	४५६	५	प्रधानस्य नाम अजायाः श्रुति- मूलकत्वनिरूपणम् ४६५ ३	४६५	३
प्रधानस्य ज्ञेयत्वमुच्यते इति ब्रह्मालिंगं क्वचिदस्तौत्युक्ते आत्मन एव ज्ञेयत्वं न प्रधानस्य ज्ञेयत्वं वदतीत्यर्थमिति पादनायोत्तरसूत्रारम्भः ४५७ ४	४५७	४	सत्त्वरजस्तमःपदार्थोक्तिद्वारा प्र- कृतिस्वरूपोक्तिः ४६५ ३६	४६५	३६
कठवल्क्यामग्निजीवपरमात्मना- मेव प्रभोत्तरयोः कल्पन्यासवत्त्वमते प्रधानस्यापि तत्रोपन्यासस्याप्युप- त्ते तदनुक्तेरपि प्रधानं नात्र ग्राह्य- मित्यर्थनिरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः ४५८ ६	४५८	६	अजाशब्देन च्छायाग्रहण विद्या- प्रकरणोत्पत्त्युक्तिः ४६६ २	४६६	२
कठवल्क्याः प्रधानपरभावस्यो- पपादनम् ४५८ ७, २०	४५८	७, २०	प्रजानां त्रैगुण्यान्वितत्वोक्तिः ... ४६६ १६	४६६	१६
वरदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्प- नमदुष्टं तथा 'अन्यत्र धर्मादि' इति प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानो- पन्यासकल्पनमिति संकोक्तिः ... ४६० ३	४६०	३	अजाशब्देन न प्रधानमुच्यते इति तस्मिन्नाधिकरणम् ४६७ २	४६७	२
वरप्रदानवाक्याभावात्कल्पना न युक्त्युक्तिः ४६० ५, २२	४६०	५, २२	अत्रत्याजापदार्थनिरूपणायोत्तर- सूत्रारम्भ इत्यवतारणम् ... ४६७ १०	४६७	१०
प्रष्टव्यभेदाज्जोवप्राज्ञविषयकः प्र- श्नभेद इत्याशंक्यैतयोः सम्योरैक्या- त्प्रश्नभेदोऽप्येकविषयक एवेति वन्निराकरणम् ४६१ १	४६१	१	परमेश्वरादुत्पन्ना तैजोबललक्ष- णाजैति तदर्थनिरूपणम् ... ४६७ १४	४६७	१४
			उक्तशेषोपसंहारस्याप्येवमजाश- ब्देन ग्राह्यतुक्तिः ४६९ १	४६९	१
			अजाकृतिर्जातिस्तेजोवस्त्रेषु नैति कथं तेजोऽन्नलक्षणाजा स्यादित्याश- कानिरासाद्योत्तरसूत्रारम्भ इत्यव- तारणम् ४६९ ७	४६९	७
			कल्पनोपदेशादजाशब्दोऽन प्र- युक्त इति समाधानम् ... ४७० १	४७०	१
			३ सङ्ख्योपसंभ्राधिकरणम् (११-१३ सू०) अजाशब्दस्य योगनिरासेन प्र- धानार्थत्वानिरासवत्पञ्चजनशब्दस्य योगनिरासेन बृहदारण्यकस्य धृतैः प्रधानार्थकत्वं स्यादिति पुनः सांख्योत्थापितशकानिरासाद्योत्तरा- धिकरणारम्भः ४७१ १	४७१	१

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
पञ्चमज्ञाना इति शब्दे योगेन पञ्चविंशतितत्त्वग्रहणेऽस्मदुक्त ध्रुवि- शब्दत्व प्रधानस्यगतमिति सां- ख्यपूर्वपक्षनिरूपणम् ...	४७१	३, १७	विदुःश्रुद्धानिपादा इत्यर्थं चेति मत- द्वयनिरूपणम् ...	४८७	५, ३४
‘मूलप्रकृतिरविवृतिः’ इति सांख्यकारिकार्थनिरूपणद्वारा तदो- परपञ्चविंशतितत्त्वनिरूपणम् ...	४७२	२, ०	माध्यान्दनैस्तथोक्तेः पञ्चजनशब्दे- न प्राणादिग्रहणेऽपि काण्वैस्तथा- युक्तेः कथं तेषां ग्रहणमित्याशंका- निवारणायोत्तरसूत्रारम्भ इत्यनेता- रणम् ...	४८९	३
साङ्ख्ययोगसङ्ग्रहेण प्रधानस्य श्रुतिशब्दत्व नैति प्रतिपादनम् ..	४७३	१, १९	४ कारणत्वाधिकरणम् (१४-१५सू०)		
पञ्चमज्ञाना इत्यत्र भाषिक- स्वरादिप्रतिपादनेन पञ्चावृत्ताः प- ञ्चैतयथासम्भनप्रतिपादनम् ...	४७४	१, ६	ब्रह्मणो जगत्कारणत्व, वेदान्त वाक्यानां ब्रह्मविषयकत्व च प्रमा- णान्तरविरोधात्त युज्यते इत्याशं- कापरिहारायौत्तराधिकरणारम्भः	४८२	३, १६
पञ्चमज्ञानशब्दाद्यै पञ्चपदार्थान्यत्र इत्यत्र नैति आशंकासमायानोक्तिः	४७५	४, २१	प्रधानस्यानन्दत्वप्रतिपादनम् ...	४८९	५, १६
पञ्चपुलीत्येतद्दृष्टान्तत्रैपभ्यःकथनम्	४७६	१, १८	जन्मादिकारण न ब्रह्मेत्यर्थे वि- रोधप्रतिपादनम् ...	४८२	५, ९
आत्माकाशान्या सह सप्तविंश- तितत्त्वसङ्ख्यायां पञ्चविंशतितत्त्वानि साङ्ख्योक्तानि भवन्तीति तत्रिंश- त्करणम् ...	४७६	६	सृष्टौ नमवैचिक्यकथनम् ...	४८३	३, २४
पञ्चमज्ञाना इति पञ्चविंशति शब्दाश्रयणेन साङ्ख्योक्तपञ्च- विंशतितत्त्वानां ग्रहणं तु नाप्येनां रुदथा ग्रहणार्थं तदुपयोगादित्यर्थं निरूपणम् ...	४७७	७, २१	प्रथमाध्यायेऽनैतदधिकरणस्य सम्बन्धप्रतिपादनम् ...	४८३	३६
पञ्चजनशब्दो रुद इत्युक्त्वा सादृशरुदवर्षे प्राणादिक प्रदर्शयि- तुमुत्तरसूत्रारम्भः ...	४७८	७, २१	युज्यमाने आशानादौ क्रम- भेदादिकस्यैव सृष्टरि भेदो नो इति विरोधपरिहारोक्तिः ...	४८५	३
वाक्यशंभे’ श्रुतत्वेन तेषामेव प्राणादीनां पञ्चजनशब्देन ग्रहण- मित्यस्योपपादनेन ...	४७८	१२, १६	कारणविषये ‘असद्वत्ता इदमत्र आधीत्’ इत्येवं विरोधोऽपि आधी- दिति सत्तेन प्रतीयमानस्यैवास्त- देन ब्राह्मण एव ब्राह्मत्वानिति परि- हारायौत्तरसूत्रारम्भः	{ ४८६ २५ ४८८ ५	
पञ्चजनशब्दस्य लोके तत्राप- गिद्विषयैषि सशब्दत्वेनोद्दिद- धिकरणत्वापन प्रविद्धार्थसमाभि- व्यहाराशंकाप्राणादय उक्त्यन्ते इत्येवोक्त्यनिरूपणम् ...	४७९	७, २३	ब्रह्मण एकत्राश्रयजनकत्वम- त्यत्र तेजोजनकत्वमिति कथमत्रि- गानमित्याशंकापरिहारायौत्तरसूत्रा- रम्भो वा ...	४८८	२३
स्य पञ्चजनशब्दो देवनिर्ग- रथंगमार्थान्तर इत्यर्थं ब्रह्मशक्तिवत्-			५ जगद्वाचित्वाधिकरणम् (१६-१८सू०)		
			सदादिशब्दवलेनाप्युक्तं इत्य- संज्ञाय नयनवदिह वाक्यभेदेति प्राणशब्दापर्यन्त ब्रह्मणि समन्वयेन प्राणस्योपासनायतेन समन्वय इत्य- यं प्रतिपादनायौत्तराधिकरणारम्भः	४९०	१२, २३

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्ति-संख्या.
प्राणो जीवो वेत्यात्मविषयक- सहायद्वारा प्राणो जीवो वा प्राणश- ब्दवाच्यः स्यादत्रेति शंका ...	४९१	२	उपक्रमानुरोधजीवपररश्न तद्वा- क्यस्येत्याशक्तानिरासाद्योत्तरसूत्रा- म्म इत्यवतारणम् ...	५०४	६
उपक्रमन्यायेन स परमात्मेति सिद्धान्तनिरूपणम् ...	४९३	७	अत्र प्रतिज्ञासिद्धयर्थं विज्ञा- नारम्परमात्मनोरभेदाद्येनोपक्रमण- मित्यात्मरभ्यमतेन सिद्धान्तोक्तिः	५०४	८, २२
यस्य चैतत्कर्मैत्यन कर्मश- ब्देन चलनादिक्रियाग्रहणे प्राणस्य जीवस्य यो गच्छति दुर्बो रैत्याशका- याः कार्यमाने कर्मशब्दोऽनेति जा- द्वूपकार्यकर्तृ ब्रह्मैवेति तत्तत्प्रधान- स्य च निरूपणम् ...	४९४	८, १३, २५	उपाधिकलुपितस्य विज्ञाना- त्मनः ज्ञानध्यानादिना सम्प्रसन्नस्य देशादुत्कर्मिभ्यतः परमात्मनैक्यो- पपत्तेरभेदेनैवेदमुपक्रमणमित्यौडु- लोमिमतने सिद्धान्तोक्तिः ...	५०५	१, २१
'यस्य चैतत्कर्म' इति 'प्राण- पञ्चन हि शैभ्य मनः' इति च जीवप्राणसिद्धाजीवप्राणयोः सासार्थं ग्रहणे स्यादित्याशकापरिहारार्थमु- त्तरसूत्रारम्भः ...	४९६	९	अस्यैव परमात्मनो विज्ञाना- त्मभावेनाप्यवस्थानास्सूक्ष्मदर्शिलो- कप्रतीतिशौक्यायौ साधिरूपेणोपक्रमः कृत इति काशकृत्स्नस्योच्चार्यस्य यः सिद्धान्तस्तस्य प्रदर्शनम् ...	५०५	१४, २९
उपक्रमोपसंहाराभ्यां ब्रह्मैवान एवम् इति समाधानम् ...	४९६	१२	काशकृत्स्नाचार्यमतोपपादनम्	५०६	७, २७
जीवलिङ्गेन जीवस्यैव ग्राह्यत्वेऽपि वाक्यतत्पर्यं ब्रह्मण्येवेत्यर्थप्रतिपादना- योत्तरसूत्रारम्भः ...	४९७	११	श्रुतिविरुद्धत्वादित्यात्मरभ्यौडु- लोमिमतनिरासोपक्रमः ...	५०६	८
प्रश्नप्रतिवचनान्या परमात्मैव तत्र प्राणादिपदैर्ग्राह्य इति सिद्धान्त- निरूपणम् ...	४९८	१२, २०	औडुलोमिमत प्रदर्शने सत्त्व- पङ्कनम्भते तदुच्येतीर्निगमनम्	५०८	१
६ वाक्यान्वयाधिकरणम् (१९-२२ सू०)			श्रुत्या परापरयोरभेदो नोक्तः किन्तु जीवस्य विनाश एव तत्रोक्त इत्याशयं विशेषविज्ञानविनाश एवोक्तो न जीवविनाश इत्यादि समाधानस्योक्तिः ...	५०८	१५, २१
जीवग्रहणोभेददर्शनेपि भेदः स औपाधिको न वास्तवः किं त्वैक्यमेव जीवग्रहणोरित्यर्थनिरूप- णाद्योत्तराधिकरणारम्भः ...	५००	१, १५	श्रुतित्वात्पर्यप्रदर्शनेन विरोध- परिहरणम् ...	५०९	६
विषयवाक्यतद्गतजीवात्मपरमात्मवि- षयकसहायादीभिरधिकरणरचना ...	५००	२	श्रुतिपर्यवर्त्यपर्यालोचनयापि परापरयोरभेद इत्यर्थस्य निरूपणम्	५०९	१३
मैत्रेयीब्राह्मणे आत्मा नाम जीवात्मा न सर्वपा भविष्यतीति किन्तु परमात्मैवेत्येतदधिकरणो- रित्यतिरेक न घटते इति शंका तत्समाधानं च ...	५००	१५	काशकृत्स्नाचार्यमतमेव श्रुति- स्मृतिसमतीत्यर्थप्रदर्शनम् ...	५१०	५, २३
			जीवात्मभेददर्शनापवादनिरूप- णम् ...	५१०	१५
			जीवात्मभेदे स्थितप्रज्ञतालङ्घ- णानुपात्तिमदर्शनम् ...	५११	५, १७
			आत्मरभ्यादिमते आत्मनः		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
सर्वात्मना मागशो वा परिणामित्वे तेन सम्प्रदायमानानामनिष्ठानां निरूपणम्... ५१२ ६, २६
७ प्रकृत्यधिकरणम् (२३--२८ सू०)		
मैत्रेयीब्रह्मणस्य परब्रह्मत्वं यस्मात्प्रतिज्ञावलात्तस्मादेवोपादानस्वमपि ब्रह्मण इत्याशयेनोत्तराधिकरणारम्भः ५१४ १, २१
ब्रह्म जगत्प्रति नोपादानकारणं किं तु निमित्तकारणमेव स्यात्, प्रधानमैवोपादानकारणं स्यादित्याक्षेपः ५१५ १
जगत्प्रति निमित्तकारणमपि ब्रह्मेन निमित्तकारणत्वमुपादानकारणत्वं चैकस्वैवास्त्येव प्रमाणान्तराद्युपादानत्वे हेत्वन्तरोपस्थाप्य सूत्रान्तरारम्भः ५१९ ३
तस्योपपत्तिविधेस्तुल्ये हेत्वन्तरोक्तयर्थं सूत्रान्तरारम्भः ५१९ १०
लोकैः सिद्धस्य कर्तृत्वमसिद्धस्य (क्रियमाणस्य) तु नैति स्थितेऽपि ब्रह्मणि कर्तृत्वमुपादानकारणत्वं चास्तीति निरूपणाय शंकासमाधाने परिणामादिति योगविभागद्वारा वा समाधानम् ५२० ४, २३
ब्रह्मणो जगत्प्रतिज्ञावलात् तदुपादानत्वे हेत्वन्तरोपस्थाप्य सूत्रान्तरारम्भः ५२० ८
लोकैः कुलाद्यादिपूपादानानां न ह्यप्येव निमित्तकारणोऽप्येति कथं ब्रह्मणि जगदुपादाने निमित्तकारणत्वमित्याशङ्क्यास्य लोकाविलक्षणत्वेन समाधानम्	{	{ ५२१ ७ ५२० २६
८ सर्वव्यापारुपानाधिकरणम् (२८ सू०)		
प्रधानतया जगदुपादानकारण-		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
स्वाभावेऽपि तदुपोद्बलकथेदिकालिनेन परमाध्यादीनां जगदुपादानत्वं कुतो नेत्याशंकायां प्रधानकारणत्वात्प्रक्रिययैव तेषां वादानामपि निरासो भवतीति समाधाननिरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः ५२२ १
सङ्गत्यनुकेन्यूनतत्त्वस्य निराकरणम् ५२३ १३
अथ स्मृतिभ्यामप्यविरोधपरिहारारण्यस्य द्वितीयाध्यायस्य समन्वयस्य सांख्यस्मृतिप्रकृत्यादिभिर्विरोधस्य परिहारारण्ये प्रथमपादे-		
१ स्मृत्यधिकरणम् (१-२ सू०)		
प्रधानस्य जगत्कारणत्वे वैदिकशब्दव्यत्त्वाभावेऽपि स्मार्तशब्दवत्त्वात्तद्वत्त्वमपि द्विभित्याशङ्कानिरासयोत्तराधिकरणारम्भः ५२५ ८
पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावव्यपसङ्गतप्रदर्शनम् ५२५ १०, १८, २५
ईश्वत्यायाधिकरणेन ब्रह्मेव सर्वज्ञ जगत्कारणमित्यज्ञोकारे कपिल्लादिमुनिप्रणीतस्मृतीनां वैयर्थ्यान्वयानुपपत्त्या विरुध्यत इति प्रधानं जगत्कारणं वाच्यमिति पूर्वपक्षप्रतिपादनम् ५२६ ४, १७, २४
ईश्वरस्य जगत्कारणत्वयादेस्मृत्यन्तरवैयर्थ्यप्रसंगेनासां स्मृतीनां भ्रुत्यनुगृहीतत्वेन चेश्वरस्यैव तत्कारणत्वं युक्तमिति सिद्धान्तार्थप्रतिपादनम्	{	{ ५२८ १२ ५२९ १, १८
कपिल्लादिमुनीनामादी वेदप्रामाण्यनिश्चयोत्तरं तदुक्तकर्मागुत्रानेन सिद्धिं सम्पाद्य स्मृतीनां रचनात्तत्र मूलभूतोः प्रामाण्यं न परिस्थाप्यमिति श्रुत्यनुगृहीतस्मृतेरेव प्रामाण्यं वाच्यमित्यादिरीत्येश्वरस्यैव तत्कारणत्वं युक्तमिति तत्रैव सम-		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
--------	--------------	----------------	--------	--------------	----------------

न्ययो युक्त इति समाधानम् { ५३० २३
५३१ १, २५

सिद्धबहुत्वात्तस्मृतीनामपि बहु-
त्वेन तत्र विप्रतिपत्तौ श्रुतिमूलकैव
स्मृतिर्मानमिति त्रयाप्यङ्गीकार्य-
मेवेति तत्र हेत्वन्तरप्रदर्शनम् ... ५३१ ४

प्रधानपुरुषद्वयवादिनः कपि-
लस्य श्रुत्या सर्वज्ञत्वप्रतिपादनात्-
दुक्त सर्वे प्रमाणमिति तु भ्रमः,
तत्र कपिलपदस्याद्वैतवादिवासुदेवा-

शरत्वादित्याशय्य समाधानोक्तिः { ५३२ २, २५
५३१ २२

वेदस्य स्वार्थप्रामाण्य निरखेवं,
स्मृतेस्तु वेदसापेक्षमिति श्रुतिस्मृ-
त्योर्विरोधे श्रुतेरेवाप्रामाण्य स्यादि-

त्यस्य निराकरणम् { ५३३ २३
५३४ १

ब्रह्मण एव जगत्कारणत्वेन श्रुति-
समन्वयो न प्रधानत्वेत्यत्र हेत्वन्त-
रप्रदर्शनाय सूत्रान्तरावतारणम् ... ५३४ ४, २६

२ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् (३ सू०)

प्रधानवादियोगस्मृतिविरोधे
तद्विरुद्धसमन्वयो न युक्त इत्येव
शकानिराकरणाद्योत्तराधिकरणारम्भः ५३५ ९, ३२

योगशास्त्रोक्तस्य जगदुत्पादान-
स्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदहकार-
पञ्चतन्मात्रागोचरस्यैव प्रामाण्यस्य
निराकरणं न सर्वेषामित्याद्यर्थनि-
रूपणम् ... ५३५ १७

पूर्वाधिकरणेनैवास्य गतार्थत्वेपि
साहस्यशास्त्रस्य योगशास्त्रस्य च
परमपुरुषार्थसाधनत्वेन तत्रैकदेश-
सम्प्रतिपत्तावप्येकदेशविप्रतिपत्ते-
स्तत्र तन्निराकरणमावश्यकमिति
तन्निराकरणार्थं पृथक्पृथगाधिकरण-
द्वयमारम्भमिति समाधानम् ... ५३६ ३, १७

बौद्धादंतकापालिकादिस्मृतीना-
मप्यध्यात्मविषयार्थां सत्त्वतन्निरा-

करणार्थमधिकरणान्तराणामनारम्भ-
स्तु वेदार्थविसर्वादित्वाच्छिष्टापरि-
गृहीतत्वाद्देदमूलकत्वाभावादेव, न
तथेति तदारम्भ इत्याशयस्य प्रक-
टनम् ... ५३७ ८, २१

तत्त्वज्ञानोपयोगिनामद्यानां प्रा-
माण्यं ताद्विक्रद्धानां त्वप्रामाण्यमेवेति
क्षणभक्षोक्तानामनुमानोपपत्तीनाम-
प्रामाण्यं श्रुतिविरुद्धत्वादित्यर्थस्य नि-
रूपणम् ... ५३९ ४

३ नविलक्षणत्वाधिकरणम् (४-११ सू०)

अचेतनस्याऽऽद्यदस्य जगतोऽने-
तनमशुद्ध प्रधानमेव कारणं भवि-
तुमर्हति न चेतने शुद्ध ब्रह्मेत्याद्य-
कानिराकरणार्थाधिकरणान्तरारम्भः ५३९ ९, २०

अवधारितेध्वागमार्थे ब्रह्मणि वि-
लक्षणत्वादितकेण तस्य जगदुत्पादा-
नत्र न किन्तु प्रधानत्वेव समान-
त्वादिति पूर्वपक्षः ... ५३९ १२

कार्यकारणयोर्विलक्षण्यहेतुप्रति-
पादनम् ... ५४१ ५

जगदचेतनमेव ब्रह्म च चेतन-
मेवेत्यनयोर्न कार्यकारणभाव इत्य-
र्थस्य निरूपणम् ... ५४२ ३

अचेतनत्वेनाभिमतानां भूते-
न्द्रियाणां क्वचिच्छ्रुतिभिश्चेतनत्वेन
प्रतिपादनान्यथानुपपत्त्याऽचेतनत्वे-
भिमतानामपि चेतनत्व वाच्यमि-
त्याशकानिराशयोत्तरानारम्भः ... ५४४ ६

श्रुतिषु चेतनत्वेन प्रतिपादनम-
चेतनानां भूतेन्द्रियादीनां तत्तद्भू-
तेन्द्रियाग्रभिमानिदेवतापरमिति जग-
त्प्रधानमवृत्तिकमेवेति प्रधानेनैव
तत्र समन्वयो युक्त इति पूर्वपक्ष-
ट्टीकरणम् ... ५४४ १४

ब्रह्मैव जगत्कारणमिति सिद्धा-
न्तनिरूपणार्थोत्तराधिकरणारम्भः ... ५४६ ७

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्षसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्षसंख्या.
जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभावे यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुतत् बहु वैल- क्षण्यं वेति विवरण आत्रे व्यभि- चारः कार्यकारणयोः सान्त्वमेव न वैस्वभित्यङ्गीकारे इति सङ्गहनम् ५४६ ८		धानाय विद्वान्तसूत्रारम्भः .. ५५३ २ पूर्वसूत्रोक्तदूषणानां वारणम् .. ५५५ ५ कार्यकारणयोर्भेद स्वीकृत- साहस्यस्य मोतेऽपि शब्दादिहीना- द्विलक्षणान्नधानाच्छब्दादिमत उल- त्तिरित्यादिरित्या दूषणदानावोत्तर- सूत्रारम्भः ५५६ ६	
द्वितीयेऽपि व्यभिचारः पुरु- षाणां केशनखादौ गोमवादीनां शुद्धिकादौ स्वकार्येऽनुवर्तमानता- यिवाशस्वरूपेषुसुक्ती ब्रह्मणोऽस- त्तादृशणः स्वभाव आकाशादौ जाति न वैलक्षण्यमिति वैलक्षण्य तत्प्रकृतिकत्वाभावे हेतुत्वैव्यभि- चारणम् ५४७ २		श्रुतिविरुद्ध (शुष्क) विल- क्षणत्वादितर्कविरुद्धमेव ब्रह्म जातः कारण न किन्तु प्रधानमेवेत्येतदपे- क्षया तर्कस्य सम्भावितदोषत्वेन तदसुक्तमित्यापरोक्षतया न युक्त मित्यपरोक्षविषयदानार्थोत्तरसूत्रारम्भः ५५७ १०	
जगतो ननुप्रकृतिकत्वाभावेऽप्ये- वप्रसास्यमावरोधो यत्किञ्चिद्वैल- स्वभावस्य, उदाशो चैतन्यस्य वा सप्तानुवर्तनेत्याद्यदक्य समाधानोचिः ५४७ ५ श्रवणाद्वेदेन गमनस्योत्तरप्र- भुक्तसुगुरीतन्त्रैः पादवैयर्थ्यस्युत्पा- गमसिद्धं ननुगमस्तर्कविषयत्वमित्यु- त्तरैरित्येवम् ५४९ १		शरीरैव विलासिमुनितर्कैः अपि कणशुद्धादितर्केण निमित्तिवत् इत्याय कथनम् ५५८ ६ अपतित्वाद्योपरहिततर्कः अनु- मातुं शक्यः, प्रतिशुद्धतर्कैर् निति वक्तुमशक्यम्, वेपाचित्वा तथा- त्वेऽप्येवामपि तथात्वेऽपि तन्मया, सर्वथा तथात्वे सर्वेऽपि व्यवहारोच्छे- दप्रसङ्गक्षेप्यादिसा तर्कप्रतिशय न दोष इति पूर्वस्यभिलषणम् ... ५५८ ९	
चेतनाचेतनत्वेन जगतो विभा- गश्चेतनाभिव्यक्त्यानभिव्यक्तिश्चेति ब्रह्मण एव जगदित्यस्य दृष्टी- करणम् ५५० २		ब्रह्मणो जगत्कारणत्वनिरासकः प्रयासस्य तत्त्वस्यादकश्च तर्कोऽप्यति- शुभ एतेत्वेन विद्वान्तोक्त ... ५६० ४	
कार्यस्य स्वविरुद्धकारणत्वेन सत्वायोगादित्याद्यद्वयन कार्यस्य मिथ्यात्वेन कालपर्येऽपि कार्यं सदे- र्भित स कार्यसादप्रतिपादनार्थोत्तर- सूत्रारम्भः ५५०, १२, १८, २३		४ शिष्टापिग्रहाधिकरणम् (१२ सू०)	
यत्कार्यसादृश्यात् कार्यं दात्रीकारे लये कारणस्य कार्यं स्वोक्त्याऽनुसृतं दिसम्पादिति शब्दा- स्वभावनपेक्षारूपस्यः ... ५५२ १, १२		तर्कानुसृतानां सादृश्यानां प्रानवादनिराकरणवत् तर्कानुसृ- तानां बोधोपिकादीनां तर्केण स्थापि- तस्याप्यादिनादस्य निराकरणप्रति- यामविद्वेषुत्तराधिकरणारम्भः { ५६२ १, १५ ५६३ २३	
दृष्टव्यत्वात्कारणे कारणं कार्यं न भवत्येव हीन भवति, अथर्व तच्छक्तिर्हेतु नोत्तर इति समा-		५ भोक्तृधिकरणम् (१३ सू०) ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे प्रवक्तु- विप्रमाणत्वेन भोक्तृत्वमोक्षविमा- नस्याप्यप्यवत्त्वमप्यनन्तमामागिका-	

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्तिसंख्या.
नुभवसिद्धतर्कबलेन तस्याः श्रुतेः संकोचः कल्प्य इति शङ्कानिरासयोत्तराधिकरणारम्भः ... ५६४ १		पयकाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणानीति सिद्धान्त्युक्तिः ... ५७३ ३	
भोक्तृभोग्यभेदेन विभागोऽवश्यमभ्युपेय इत्युक्त्या ब्रह्मणि जगत्कारणत्वसमन्वयोक्तिर्न सम्भवतीति पूर्वपक्ष्युक्तिः ... ५६४ २		सर्वस्यासत्यत्वे वेदान्तवाक्यस्याप्यसत्यत्वेन कथं ततः सत्यब्रह्मप्रतिपत्तिरिति पूर्वपक्ष्युक्तिः ... ५७४ १	
वस्तुतोऽभेदेऽपि भेदेन व्यवहारो लोके इति सोऽस्माभिरप्याश्रीयते इत्यादिरीत्या परिणामवादमाश्रित्य सिद्धान्त्युक्तिः ... ५६५ ८		तदनाक्षेपेऽपि असत्यासत्यप्रतिपत्तिर्नैत्यमुत्तमिति तद्द्रूपणस्य प्रतिपादनम् ... ५७४ ४	
६ आरम्भणाधिकरणम् (१४-२० सू०)		सर्वदर्शनतत्कार्यसर्वदर्शनादिरसत्यत्ववत्तद्दिशेषित तज्ज्ञानमपि तथैव सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिर्नास्त्यादित्यस्येदमुदाहरणमित्याक्षेपः ... ५७५ १	
परिणामवादे विरोधपरिहाराद्विद्यतवादमाश्रित्य भोक्तृभोग्यभेदेन विभागश्रयणपि न जगत्कारणब्रह्मेत्यर्थेन समन्वयो युज्यत एव न विरुद्धयत इति परमसिद्धान्तार्थप्रतिपादनायोत्तराधिकरणारम्भः ५६६ ९		विषयस्यासत्यत्वेऽपि विषयिणो ज्ञानस्य सत्यत्वायुक्तं तदिति तदुपपत्तिप्रतिपादनं देहात्मवादिलोकायतिक्रमतस्य प्रसङ्गातिराकरणकथनं च ... ५७५ १, १५; १८, ३१	
भोक्तृभोग्यलक्षणस्य विभागस्य न पारमार्थिकत्वमित्युक्तिः ... ५६६ १०		असत्यासत्येऽप्येवमज्ञानस्य निरूपणम् { ५७६ १ ५७५ १२, ३५	
आकाशादिरूपकार्यस्य ब्रह्मरूपकारणस्य चाभेदप्रतिपादनम् ... ५६७ १, २३		ब्रह्मण एकत्वादेशेन ज्ञानकाण्डाश्रयो ज्ञानमोक्षव्यवहारः, नास्तात्वादेशेन कर्मकाण्डाश्रयः लौकिकश्च ज्ञानतनयवद्द्वाराः सत्यतयाशक्त्याः तस्य वृत्त्यस्यत्वापरिणामित्वयोर्युगपत्क्रमेण वेति विकल्पागमप्रमाणोनात्मैकत्वे सिद्धे निर्धर्मके तत्र भेदबुद्धिस्ततः प्राक्तन्यादतिव्यति समाधानोक्तिः ... ५७६ ९, २५	
'यथा सौम्यैकेन' इति श्रुत्यर्थस्य निरूपणम् ... ५६७ ७		मृदादिदृष्टान्तेन ब्रह्मणो नानात्वश्रीतमित्याशङ्का ... ५७८ ४	
'आरम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यनत्यादिशब्दार्थवर्णनम् ... ५६८ ८		निर्विशेषस्य ब्रह्मणः वृत्तस्थत्वेन परिणामधर्मो न युज्यत इति समाधानम् ... ५७८ ६, २९	
सर्वस्य विकारजातस्य मिथ्यात्वोपपादनम् ... ५६८ २२		ब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन मोक्षवत्तन्नास्तात्वज्ञानेन फलान्तरस्यादित्याशङ्कायामात्मैकत्वविज्ञाने तद्द्रव्यस्यात्	
ब्रह्मण एकत्वमनेकत्वच स्वादिति पूर्वपक्ष्युक्तिः ... ५६९ ३			
परिणामवादः श्रुतिब्रह्म, शास्त्रोक्तं ब्रह्मात्मत्व शरीरात्मत्वस्य बाधकं चाति ब्रह्मण ऐक्यमेवेत्यर्थप्रतिपादनम् ... ५७० ३, २९			
ब्रह्मणो नानात्वाभावे प्रत्यक्षादिप्रमाणव्याप्तिरिति पूर्वपक्ष्युक्तिः ५७२ ६, २९			
ब्रह्मज्ञानात्प्राक्कालिनव्यवहारवि-			

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
तु फलान्तरकल्पक तदिति समा-			बन्धनेत्यस्य खण्डनम् ...	{ ५८८ १ ५८९ १९	
धानम्... .. ५७९ २			अबत्कार्त्तवादे दोषान्तरप्रद-		
ईशानीशतव्ययोरनेनात्यन्तामे			धानम्... .. ५९१ ८		
दप्रतिपादन 'जन्मद्यस्य' इति			सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यादिस-		
ईश्वरकारणप्रतिज्ञया श्रुत्या च			कार्यवाद एव स्वीकार्ये इति पूर्व-		
विषदमिति पूर्वपक्षोक्तिः ... ५८० १			पक्षनिरासाधारणम् ... ५९३ ७		
अविद्यानुयायिना कटिरतभेदेन			क्षणमङ्गवादस्यापि खण्डनम् ५९४ ४		
रिम्बदस्थान ईश्वरः, प्रतिविम्बग्रतो			असत्कार्यवादे पुनर्दोषान्ता-		
जीव ईशितव्य इति भेदस्थावा-			रोक्तिः... .. ५९५ ४		
स्तवत्वेन दोष इति विद्वान्विन उक्तिः ५८० ३			शब्दान्तराशेषेति सूत्रोक्तहेल-		
कार्ये कारणानतिरिक्त तन्नाव-			न्तरप्रतिपादनम् ... ५९५ १३		
मानियतमानत्वात्तत्स्वरूपवदित्य-			कार्योद्गुपादान भिन्नमुपादानो-		
नुमानमपि कार्यस्य कारणानन्त्यत्वे			पल्लवभावप्यनुपलम्बमानत्वादित्यस-		
मानमित्यर्थप्रदर्शनाद्योत्तरत्वारम्भः ५८२ १४			कार्योपादिदूषणाय सूत्रान्तरारम्भः ५९६ ११, २१		
आदायनुमानपरतया स्य व्या-			कार्योपादानयोरभेदोपपादनम् ५९६ १२		
स्यात् 'मावाचोपलब्धे.' इति स-			कार्योद्गुपादानान्निर्गममुपादानाभि-		
त्स्य पाठान्तरे प्रत्यक्षपरतया व्या-			न्नकार्यकरत्वात्समतवीदित्यसत्कार्य-		
त्यान्तरौक्तिः ... ५८४ १			वादिप्रयुक्तेनुमाने व्यभिचारप्रदर्श-		
कार्यस्य कारणानन्त्यत्वेऽद्योप-			नाय सूत्रान्तरारम्भः ... ५९६ १९		
चिदभाषणप्रदर्शनाय सूत्रान्तरारम्भः ५८५ ४			७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् (२१-२३सू०)		
सत्कार्यवादे सत्त्वस्यैकत्वप्रतिपा-			कार्योपादानयोरनन्त्यत्वे जीव-		
दनम् { ५८५ १८ ५८६ २			जगतौ ब्रह्मानन्त्यत्वरूपेणसिदावपि		
कार्यस्य कार्योत्तमोपादानात्म-			जगद्गता दोगाः प्रसङ्गेरहित्या-		
न्त्र वा सत्त्वेऽभेदोपपत्तावति कार-			शक्यपरिहाराद्योत्तराधिकरणारम्भः ५९७ ९, २१		
णाल्मनाऽसत्त्व यदा वदाऽभेदो			चेतनाच्छरीरोत्पत्तौ कारणानन्त्य-		
पादान न युज्यत इत्याशयश्च व्या			त्वात्कार्यस्य शरीरस्य द्विवकरणे		
कृताभ्याऽऽत्तनामरूपत्वरूपमभेदोपातः			प्रवृत्तेरदर्शनादिसङ्गः कार्योत्तमत्वेन		
स इति समाधानाद्योत्तरत्वारम्भः ५८६ ३, २२			नबत्त्वात्तेश्च कार्योत्तमोपादाना-		
सत्कार्यवादे सुचितप्रतिपादना-			नन्त्यत्वमिति पूर्वपक्षस्यशाययणनम् ५९७ १०, २०		
यास्यदेवेत्येवमसच्छन्दानैश्या 'सदेव			उक्तपूर्वपक्षनिरासाय विद्वान्तरारम्भ-		
सोम्' इत्येवं वदिति शब्दान्तरो-			रम्भ. शिवाचरणायदर्शनादिपुनर-		
पादानाय सत्कार्यवाद एव युक्त			सुखदोगाणां निरसनम् ... ५९९ १, २२		
रत्यर्थप्रतिपादानाद्योत्तरत्वारम्भः ५८७ ९			भेदव्यवहारः सर्वोऽपि मिथ्या-		
दस्याप्रतिपत्तिं धीशितुपादान-			शाननिमित्त इत्युपादानम् ... ६०० २		
रूपमुक्तिप्रदर्शनम् ... ५८७ ११			जगतो ब्रह्मविपत्तौ जगदपि		
कार्यकारणयोरभेदप्रतीतिर्न			चेन्न स्यादित्यनन्तरपरिहाराद्योत्तर-		
सादारम्भनिरूपनासमन्यव्यभिच-			त्वारम्भ. ... ६०० ११		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
--------	--------------	--------------	--------	--------------	--------------

कार्याणां कारणानुगुणत्वनियमाभा-
वाद्चेतनकार्याणामितिसमधानोक्तिः ६०० १२
८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् (२४, २५सू०)

असहायस्य ब्रह्मणो जगत्कार-
णत्व नोपपद्यत इत्याशकाया क्षीर
यथा सहायान्तरशून्यमेव दधिभाव
भजते तद्वदसहायस्यापि ब्रह्मणोऽपि
तत्कारणत्व युक्तमित्यर्थनिरूपणा-
याधिकरणान्तरारम्भः ... ६०१ ५, १८, ३०

अचेतनक्षीरादेः साधनान्तरा-
नावश्यकत्वेऽपि कुलालादिवच्चैत-
नब्रह्मणः सवाह्यसाधनस्यैव जा-
त्कारणत्व वाच्यमित्याशङ्क्या देवा-
दिवत्स्वत एवैश्वर्यविशेषयोगात्,
तन्तुनाभादिवच्च बाह्यसाधना-
भावेऽपि ब्रह्म जगत्कारण भवत्ये-
वेत्यर्थप्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः ६०३ ७, २४

९ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् (२६-२९सू०)

उक्तक्षीरादिदृष्टान्तेन ब्रह्म परि-
णामीत्येव प्राप्तिशङ्कानिरासायोत्तरा-
धिकरणारम्भः ... ६०५ ७, २०

ब्रह्मणो निरवयवत्वेन परिणामि-
त्वापत्तौ मूलोच्छेदः सावयवत्वेऽपि
अजत्वादिशब्दकोपश्च स्यादिति
पूर्वपक्षसूत्रम् ... ६०५ ८

जगद्ब्रह्मणोः पूर्वावस्थानुपमर्दे-
नावस्थान्तररूपो विवर्त इति विव-
र्तवादस्यैवाभ्युपगमेन न काप्यनु-
पपत्तिरिति समाधानम् ... ६०६ १३

उक्तविवर्तवाद. स्वसमत इत्य-
र्थप्रतिपादनाय सूत्रकारस्य सूत्रा-
न्तरारम्भः ... ६१० ६

परिणामवादे प्रवानस्य निर-
वयवत्वेन कृत्वस्यापि प्रधानस्य
जगद्रूपेण परिणामते इत्यभ्युपगमे
मूलभूतस्य प्रधानस्यैवोच्छेदः
प्राप्नोतीति साङ्ख्यस्य तवापि

दोष उमान्या परिहर्तव्य इत्यर्थस्य
निरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः ... ६१० १४
१० सर्वोपिताधिकरणम् (३०, ३१सू०)

पूर्वाधिकरणोक्त विचित्रश-
क्तिमत्त्व ब्रह्मणोऽस्तीत्यर्थे प्रमा-
णप्रदर्शनायाधिकरणान्तरारम्भः ६१३ १

'नेति नेति' इति प्रतिषिद्धस-
र्वविशेषे ब्रह्मणि विचित्रनानाशक्ति-
योगो न युज्यत इति शङ्का अवि-
द्याकरितरूपभेदेन तदुपपद्यत
इति समाधान चेत्यनयोर्निरूपणम् ६१४ ५

११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् (३२, ३३सू०)

ब्रह्मणः प्रयोजनाभिषन्त्यभा-
वाजगत्सर्जने प्रवृत्त्ययोग इति
जन्माद्यधिकरणसङ्गतिरिति शंका-
निरासायोत्तराधिकरणारम्भः ... ६१४ १४, १८

ब्रह्मणो जगत्सर्जने प्रवृत्त्ययोगः
प्रयोजनाभावादित्यादिपूर्वपक्षनिरू-
पणाय सूत्रारम्भः ... ६१४ १४

ब्रह्मणः सृष्टौ लीलार्थं प्रवृत्तिः
राशौ लोके प्रयोजनशून्ये लीलार्थं
कार्ये प्रवृत्तिवदिति भिदान्तनिरू-
पणायोत्तरसूत्रारम्भः ... ६१६ ३, १८

१२ अवैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् (३४-३६सू०)

काश्चित्सुपबहुलान्, काश्चिद्-
दुःखबहुलान्, काश्चित्सुखदुःखमि-
श्राश्च मायामय्या लीलयेत्येव वैष-
म्येण सृष्टौ तदीयधर्माधर्मोपेक्षाया
स्वातन्त्र्यहानिः, तदनपेक्षाया तु
रागादिवशेनैव सृजतस्तास्य वैष-
म्यनैर्घृण्यदोषी सा इत्येवमाशङ्का-
निरासायोत्तराधिकरणारम्भः .. ६१८ १

उक्तरीत्याक्षेपसमाधानान्या ब्र-
ह्मणो जगत्कारणत्वोपपादनम् ... ६१८ ३, १८
आद्यसृष्टौ कर्माभावात्कथं वैष-
म्येण नैर्घृण्येन सृष्ट जगदित्याशिय
वसरस्यानादित्वात्तदुपपत्तिरित्यर्थ-
प्रतिपादनायोत्तरसूत्रारम्भः ... ६२० ३

विषयाः	पृष्ठसख्या.	पक्षिसख्या.	विषयाः	पृष्ठसख्या.	पक्षिसख्या.
संसारस्यानादित्वसाधनाद्योत्तर			परमाणूनां कार्यारम्भक्रमप्र-		
सूत्रारम्भ इत्यवतारणम्	६२१	१	क्रियाप्रदर्शनपुरस्सर तत्तज्जण्डनम्	६५३	१
संसारस्यानादित्वसाधनम्	६२१	३, १७	दृष्टान्तप्रतिपादनपुरस्सर चै		
१३ सर्वधर्मोपपत्त्याधिकरणम् (३७ सू०)			तनाद्गतपोऽचेतनस्य जगत उत		
ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽङ्गीकृते			चित्युत्पत्त इत्यर्थप्रदर्शनम्	६५३	१
सर्वज्ञत्वसर्वज्ञचित्तमत्वादिधर्मास्तिरिम-					
न्नभ्युपगन्तव्या इत्यर्थप्रतिपादना-			३ परमाणुकारणत्वनिराकरणाधिकरणम्		
याधिकरणान्तरारम्भ	६२३	४	(१३-१७ सू०)		
साख्यादिपरमतनिरासके द्वितीये पादे-			परमाणूनामाद्यस्य कर्मसम्पाद		
१ रचनानुपपत्त्याधिकरणम् (१-१० सू०)			कस्य कारणस्यानभ्युपगमे न क		
प्रधानेऽपि सर्वज्ञत्वादयो गुणा			र्मैति, यथा देहचेष्टाया दृष्ट यत्ना		
वक्तुं शक्या इत्याद्यकारणनिराकर-			दिकारण तथा तत्रापि दृष्ट कारण		
णाद्योत्तराधिकरणारम्भः	६२५	३, १९	मिति चेत् सर्गादौ शरीराभावना		
स्वपद्यस्यापनवत्यरमतनिराकर-			त्सगुणमूतप्रयत्नाद्यम्भवेन न क-		
णस्याप्यावश्यकत्वप्रतिपादनम्	६२५	४	र्मैति द्वयणुकादिक्रमेण सर्गाभावः,		
प्रधानं जगदुपादानमिति सा-			यद्वा प्रथमगुणस्यैव दृष्ट क्षेत्रज्ञस्य		
ङ्ख्यपूर्वपक्षनिरूपणम्	६२७	४, १०, १९	मवाप्यदृष्टं योभयथापि चेतनानधि		
तत्रैव चित्त्वादिभेदकारणप्रधान			ष्ठितत्वाप्रवृत्ते. प्रवृत्त्यप्रयोजकत्वाद्य		
परिमितत्वाद्घटवदित्यनुमानप्रमा			न कर्मैति, यद्वा संयोगोत्प-		
णनिरूपणम्	६३८	१, ५, २८	त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा न कर्मैति		
अचेतनस्य प्रधानस्य तदुपादानत्व			सर्गहेतुसंयोगाभावात्प्रलयहेतोर्विभा		
न सम्भवतीत्येव तत्तज्जण्डनम्	{ ६२८ १५, २३		गस्यभावात्परमाणुवो जगत्का		
	{ ६२९ १		रणमित्यर्थप्रतिपादनम्	६५८	५, १७
(सूत्रगत) चकारानुगृहीतस्य			अणुभ्यो जगदुत्पत्तिरिति कण-		
सुपदु लमोदविपादान्वयहेतोरपि-			भक्षमतानरूपणम्	६५८	५
ङ्गिरिति हेत्वन्तरानुक्ति	६३०	५	समवायसम्बन्धस्वीकारादपि		
अचेतनस्य प्रधानस्य दृष्टवर्थं प्रवृ-			परमाणुकारणवादासम्भव इति		
त्तिर्नोपपद्यत इत्यर्थनिरूपणाय सजा-			प्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः	६६३	४
न्तरारम्भः	६३२	६	परमाणूनां प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिच		
तस्य दृष्टवर्थं प्रवृत्त्यनुपपत्त्युप-			तुर्विषयस्वभावाद्योपादापि परमाणु		
पादनम्	६३९, ७, १७, २९, ३४		वादी न युक्त इत्यर्थप्रतिपादनाय		
२ महद्दीर्घाधिकरणम् (११, १२ सू०)			सूत्रान्तरारम्भः	६६५	१
चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं न			परमाणूनां रूपादिमता रूपा		
कार्ये नित्यस्वरवाद्यमन्यत्वादित्यगवा-			दिमद्भूतभौतिकारम्भकत्व नित्य		
रणद्वारा वैशेषिकमतनिराकरण-			त्वच वैशेषिकोक्त रूपादिप्रत्येन		
योत्तराधिकरणारम्भ	{ ६५१ ४, १७		स्थूलत्वानित्ययोरापत्त्या न सुखमि-		
	{ ६५२ १८		त्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः	६६५	१०, २७
			संपु स्थूलत्वसाधनसमर्पणम्	६६५	१७

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
परमाणुनित्यतावाददूषणप्रक्रिया...	६६६, १०, २१, २५		तत्र सौत्रान्तिकवैभाषिकमत- निरूपणम् ...	६८२	१
अवयवविनाशस्यावयवव्यतिप- ङ्गयिनाशस्य चेत्येव द्विविधद्रव्य- विनाशहेतोरभावान्नित्याः परमाणव इत्यादिपतन्निराकरणप्रकारः ...	६६८ २, २३		भूतमौतिकसमुदायनिरूपणम् भूतमौतिकपदार्थनिरूपणम् ...	६८३-३, ७	
उपचितगुणानां सौख्यमपचि- तगुणानां सौख्यतारतम्यमिति कल्पने भूत्सुवचयादपरमाणुत्व प्रव- प्यते न चेत् परमाणुत्वसाम्यप्रति- द्वये पृथिव्यादिः सर्वोऽयैकैकगुण एव स्यादिति तेजआदी स्वर्गांशु पल्लविर्न स्यादित्येवमुभययाप्यनु- पपत्तिप्रदर्शनाद्येत्तरसूत्रारम्भः ...	६६९ ३, २४		परमाणुपुञ्जस्यैव पृथिव्यादिश- ब्देनाभिधानमिति तत्परमाणुस्वरू- पस्य निरूपणम् ...	६८३ ३	
शिशुः परमाणुवादस्यानभ्युपग- तत्वात्तथा पट्टपदार्थान्भिन्नाभिन्न लक्षणान् अत्यन्तभिन्नानभ्युपगम्या त्यन्तभिन्नानां गुणानां द्रव्याधीन- त्वकरूपनभ्युक्तं तस्मान्नातिरिच्येत द्रव्यादापि तु द्रव्यमेव सामान्यरू- पमिति परमाणुवादनिराकरणम् ..	६७१ २२, १८		खरस्नेहोष्णेरणपदार्थविवरणम् {	६८१ २७ ६८२ १२, ३२	
गुणानां द्रव्याधीनत्वमयुतसिद्ध- त्वेनेत्युक्तमयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्व मपृथग्फलत्वमपृथग्स्वभावनत्व वेति विकल्प्य तस्यायुक्तत्वप्रतिपादनम् ..	६७३ ३, १४		पञ्चस्कन्धेषु विज्ञानस्कन्ध एव चित्तम्=आत्मैत्यर्थस्योक्तिः...	६८२ १२, ४	
समवायाख्य. समन्वयो न युज्यत इति तन्निराकरणम् ...	६७४ ९		सविषयेन्द्रियरूपस्कन्धः (पृथि- व्यादय आध्यात्मिकाः) अहमिति प्रत्ययः (=अहमहमित्यालयवि- विज्ञानप्रकारः, रूपादिविषयेन्द्रि- यादिजन्योहमित्याकारः) विज्ञा- नस्कन्धः, सुखादिप्रत्ययः (सुखात्र- नुभावः) प्रियाप्रियानुभवविषयस्य- श्चै या चित्तस्य सुखदुःखतद्रहितवि-		
अप्यात्ममनसां सयोगसम्बन्धा सम्भवप्रतिपादनम् ...	६७७ १		शेषावस्था स वेदनास्कन्धः, दिग्धः, कुण्डली, गौरः, ब्राह्मणः इत्येव महा, ससर्गयोग्यप्रतिभासरूप- (=गौरश्व इत्येव नामविशिष्ट- विकल्पकः प्रत्ययः) सज्ञास्कन्ध, शामादयः ह्येतान्, उपकृशाः (=म- दमानादयः) धर्माधर्मौ च सत्का- रस्कन्धः इत्येतेषां समुदायात्मकस्य		
परमाणुना निरवयवत्वमित्यलं निराकरणम् ...	६७८ १		पञ्चस्कन्धस्य निरूपणम् {	६८२ ५, १४, २१, ३४	
४ समुदायाधिकरणम् (१८-२७ सू०) वैनाशिकमतनिराकरणायोत्तरा- विकरणारम्भः ...	६८० ८		सर्वेषां क्षणिकत्वेन स्थिरस्य कस्यानियामकस्याभावाद् भूतमौ- तिकसमुदायस्य पञ्चस्कन्धसमुदाय- स्यासम्भवात्त्रिमित्तकस्य सर्वस्या- समव इत्यर्थप्रतिपादनम् ...	६८३ २, १२, २६	
अर्धवैनाशिक- (वैशेषिक) वैनाशिकयोर्मध्ये प्रष्टोपयोर्मध्ये वैनाशिकगतविशेषनिरूपणम् ...	६८१ १४, २९		नियामकाभावेपि सङ्घात उप- प्यत इत्याशकानिरासाद्योत्तरसूत्रा- रम्भः ...	६८५ १	
अर्धवैनाशिकमतप्रक्रियारम्भः	६८१ ३, १९				

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
नियामनाभावेऽपि सद्भूत			काशपदस्य सन्तानपदस्य चार्थानां		
स्योपपत्तिप्रदर्शनाय तन्मतप्रतिन्या			प्रकाशनम् ६९४, ११, १९, ३१		
प्रदर्शनम् ६८५ ३, ८			सन्तानगोचरभावगोचरनिषेध-		
बौद्धमतगतानामष्टादशशब्दस्या			(=विनाश) योरसम्भवप्रति-		
नां चेतनानीधीक्षितानामविव्यादिका			पादनम् { ६९४-७		
नां निमित्तनैमित्तिकमावापत्ताना			{ ६९५-१६		
निर्देशः ६८६ १			प्रतिषेद्धस्यानिरोधान्तर्या-		
अविद्यास्रकारविज्ञाननामरूप			तावित्प्रतिरोधनिरसनायोक्त		
पठ्यपत्तनत्पश्चेदाद्यष्टादशपदाना-			रसुशरम्भः ६९६-१		
मर्थनिरूपणम् ६८६ ४, १९, २६			परिकरमार्गपदाथेकीयनम् ... ६९५, १४, २०		
अविद्यादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरो			सौगतसमाप्तौःऽत्ररूपाकाश-		
त्तर प्रति निमित्तत्वाङ्गीकारेऽपि सधा			निरसनाय सूत्रान्तरारम्भः ... ६९५ ६		
तोत्पत्तेि प्रति सर्वेषां क्षणिकत्वेन			आशयस्य निःस्वरूपत्वनि-		
निमित्ताद्यभ्यइति समाधानोक्तिः { ६८७ २०			रसनम् ६९५ ८, २२		
{ ६८८ १			आत्मनः स्थायित्वात्सौगतो		
अविद्यादीना मियो हेतुत्वम			क्त्याः क्षणिकत्वोत्पत्तिरकारणत्व		
म्युपमाभ्य संवासासिद्धिरित्युक्तं,			सूत्रान्तरारम्भः ६९८ ३		
वस्तुतोन्वोन्वोपादानकारणत्वमेवा			सर्वेषां क्षणिकत्व इदं उच्य		
विद्यादीना न सम्भवति त्वन्मने			लभ्युरात्मनोऽपि क्षणिकत्वापत्त्या स		
सर्वेषां क्षणिकत्वादिति वक्तुमुत्तर			वादोऽनुक्त इत्यर्थनिरूपणम् .. ६९८ ४, २५		
सूत्रारम्भः ६९०, १०२५, २८, ३६			विज्ञानवास्तुक्युक्तिनिराकरणम्,		
वस्तुतो लभ्यत्वाच्च न क्षणिक			कारणमावात्कार्योत्पत्तिरिति सौगता		
त्वमित्यस्य स्वप्नम् ... ६९२ ४			रपथैनाशिकमतनिराकरणाय सूत्रा-		
फलेऽपि इति पञ्चमुपपत्ते			न्तरारम्भ ७००-६, १६, २३		
इत्यभ्युपगमे विषयकरणसदकारणत्व			अमावात्रावैतत्प्रतिपत्ति तन्मते		
स्वरूपहेतुचतुष्टयाधिकत्वैवात्मका			दृष्टान्तान्मददर्शनसन्ताननिराकरणम् { ७०३-३, ९,		
मुत्पादयो जायन्त इत्यस्याः पञ्च			{ २१, २९		
हेतुभावेऽपि पञ्चमुपपत्त इत्यङ्गी			अमावात्रावौलारम्युपगमे कृप्री		
कारे उत्तरक्षीणकर्मोत्पत्तिरयं न			कलादीनां कर्षणायमानेऽपि तस्या-		
पूर्व क्षणिकत्वापेक्ष्य नङ्गीकारे सर्वेषां			मुत्पत्तिः स्थायित्वविशेषज्ञाननिरूप		
क्षणिकत्वमित्यस्याश्च प्रतिज्ञाया			णाय सूत्रान्तरारम्भ ... ७०६ ११		
दायित्वविषयप्रतिज्ञादनायोत्तरसूत्रा			५ उपलब्ध्यधिकरणम् (२८-३२ सू०)		
रम्भ ६९३ १			निगमस्य निरात्म्यनत्ववादि-		
भौगन्धिमिषैर्नाशिकाभिमते			नैनागिकमनीनराकरणोत्सापि		
दिकिषाभिनासदुपगमाद सुषन्तशरम्भ. ६९४ १			कारणारम्भ. ७०६ १९		
शुद्धिरोत्पन्नस्य समृद्धनदस्य			विज्ञानस्य निरात्म्यनत्वनिमित्त		
ऽपिगच्छनदस्य निरूपणनदस्या-			यादपूर्वपक्षनिरूपणम् { ७०७-४, १२,		
			{ १७, ३२		

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
प्रश्नपूर्वकं विज्ञानातिरिक्तवाद्या-			निराकरणम् ...	७१४-७, २१, ३७	
र्याभाजनिरूपणम् ...	७०८-२, २०, २६		परकीयानुमानगतदेतूनां सत्य-		
अवयव्यभाववजातशुण्कर्मरू-			तिपक्षितत्वनिरूपणेन बाह्यविज्ञान-		
पथाक्षार्याभावस्वापि निरूपणम्...	७०९ २, ३०		योर्भेदसाधनम् ...	७१५ १, १६	
परमाणूनां तत्त्वमूहस्य वा न			वृत्तिज्ञानादेतौ रर्थज्ञानयोर्भेदः		
माहायत्त्वमित्यर्थनिरूपणम् ...	७०८ ४, ३४		शिद्धयतीति निरूपणम्	७१५-४१, १२, १८, ३३	
बाह्यार्थस्वरूपकल्पनायां न मानं			बाह्यार्थज्ञानयोर्भेदानङ्गीकारे		
गौरवं चेति हेत्वन्तरोक्तिः ...	७०९ २, ११		विज्ञानभेदप्रतिज्ञादिस्वशास्त्रीयव्य-		
ज्ञेयज्ञानयोरभेदान विज्ञानाति-			वहारानुपपत्तिप्रदर्शनम् ...	{ ७१५ २६ ७१६ १, ६, १८	
रिक्तो बाह्यार्थोऽस्तीत्यर्थनिरूपणम्	{ ७०९ ७, १३, २६, ३६		ज्ञानवद्बाह्यार्थस्याप्यनुभवाविशे-		
तत्र दृष्टान्तोक्तिः ...	७१० २, १३		पाद्बाह्यार्थोऽप्यङ्गीकार्य एवेति		
तत्र सौत्रान्तिकाख्यवैनाशिक-			मुक्तस्वन्तारनिरूपणम्...	७१७ १	
कृताक्षेपस्य निरूपणम्...	{ ७१० १६, ३७ ७११ १		ज्ञानं स्वरूपव्यतिरिक्तेन बाह्यमि-		
तत्र विज्ञानवादिवैनाशिकोक्त-			त्यङ्गीकारे तत्र बाह्यान्तरं तत्र बाह्या-		
समाधानोक्तिः ...	७११ १, १३, ३२		न्तरमित्येवमनवस्था, ज्ञानस्यावभा-		
ज्ञानवैचित्र्यहेतुत्वं वासनविवि-			सकत्वेन ज्ञानान्तरकल्पनायामु-		
च्यस्यैव नार्थवैचित्र्यरथेत्यर्थेत्या-			भवोः साम्येनावभास्यावभासक-		
क्षेपसमापनम् ...	७११ ३, ३९		त्वानुपपत्तिरिति दोषद्वयेन ज्ञान-		
बाह्यार्थात्यन्तासत्त्वस्यामुक्तव-			स्य वेद्यत्वमेवेति वैनाशिकाक्षेपनि-		
निरूपणम् ...	७१२ ४, १६, २१, ३०		रूपणम् ...	७१७-८, १८, २१, ३२	
ज्ञानक्षेपयोर्भेदस्याक्षेपपूर्वं निर-			अनवस्थादोषनिराकरणम् ...	{ ७१७ ३७ ७१८-१, ५, १२	
सनम् ...	७१२ १०, २४		साम्येनावभास्यावभासकत्वानु-		
असम्भवाज्ज्ञानातिरिक्तो ज्ञेयो-			पपत्तिनिराकरणम् ...	७१८-२, २५, ३५	
र्थो नेत्युक्तवाचाद्बहिर्वदित्युक्तिरयु-			निरपेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वे		
क्तैति पूर्वपञ्चोक्तिः ...	७१३ ८		क्षणिकविज्ञानभेदादिदेः साक्ष्यङ्गी-		
असत्त्वायुक्तत्वेत्कटकोटिकस-			कार्य इत्यर्थनिरूपणम्...	{ ७१८-३, ६, २९, ३४	
क्षयात्मकसम्भवाभावात्सत्त्विश्रय-			विज्ञानस्यैवावगन्तृत्वमिति न		
रूपेयु चतुर्विधेष्वसम्भवेष्वसत्त्वनि-			साक्षिकत्वना युक्तैति वैनाशिका-		
श्रयत्त्वात्सम्भवेत्यात्रापुक्तत्वाद्बह-			क्षेपनिरूपणम्...	{ ७१९ ३, १२, २४, ३५	
विज्ञानयोर्भेदस्य निरूपणम्...	{ ७१३-९, १५, १९, ३७		अभेदे शाश्वतत्वयोगेन ज्ञान-		
उक्तेष्वसम्भवेषु तृतीयासम्भव-			न्तरमन्युपेयमिति समाधानम्...	{ ७१९-४, १४, २४, ३१	
स्य निराकरणम् ...	७१४ ३		विज्ञानमेवावगन्तास्त्विति पुन-		
ज्ञानार्थयोरेकत्वेनोपलम्भः सद्यो-			राशङ्कायां हस्योत्पत्तिव्यवहादि-		
पलम्भ इत्यर्थस्य निराकरणम्...	७१४ ७				
सद्योपलम्भनिवृत्तिसाधने हेतुत्व-					

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
मन्वेन तन्नाशगन्तन्तरमेवाभ्युपेय-			दाहेषु प्रकारान्तरेण जीवास्तिकाया-		
मिति समाधानम्	७१९-६, १५,	२५, ३५	दिभेदेन पञ्चप्रकारनिरूपणम् ...	७२७	२
आमद्विज्ञानं स्वप्नविज्ञानवत्			जीवपुद्गलधर्माधर्माकाशास्तिकायप-		
दाहार्यमालम्बनमिति विज्ञानस्य			दानामर्थोक्तिः	७२७	१०
वैनाशिकोक्तं निरालम्बनत्वानुमानं			अस्तिकायपरं पदार्थमात्रे संके-		
वाधपराहृतमित्येवं खण्डयितुं			तितमित्युक्तिः	७२७	९
सूत्रान्तरारम्भः	७२०-३, १४,	२१, २८	जीवास्तिकायस्य भेदप्रत्यदर्शनम्	७२७-१३, २६	
बाह्यार्थेन विनापि वाचनावैचि-			पुद्गलास्तिकायस्य भेदपट्टकनि-		
त्याद्विज्ञानवैचित्र्यमिति वैनाशि-			रूपणम्	७२७	१४, २७
कोक्तं स्वप्नसमर्थाभिवेन तदुपल-			आकाशास्तिकायस्य भेदद्वय-		
ब्ध्ययोगात्प्राप्तानुभवकार्यरूपवाचना-			निरूपणम्	७२७	१५
या एव सम्भव इति दूषयितुं सूत्रा-			आस्रवपदार्थवर्णनम् ...	७२७	२५
न्तरारम्भः	७२२-५, १४,	२१, २८	७२८	२०	
आलयविज्ञानस्यैव वाचनाश्रय-			घात्वपातिभेदेन द्विविधस्य व-		
त्वं ब्रूम इति वैनाशिकाशङ्कामा-			न्वाख्यकर्मणो भेदाटकनिरूपणम्	७२७	१६
लयविज्ञानवासनयैरेकदैवोत्पत्तेर्ना-			७२८	२३	
श्रयाश्रयिभावो युक्त इत्यादिना			ज्ञानावर्णीयदर्शनावर्णीयगो-		
खण्डयितुं सूत्रान्तरारम्भः ...	७२३-८, १८,	२४, ३३	हनीयान्तरायरूपवातिकर्मचतुष्टयव-		
बाह्यार्थवादिविज्ञानवादिपञ्चयो-			र्णनम्	७२७-१७, १८,	३१,
र्निराकरणवच्छून्यवादिमाध्यमिक-			संवरनिर्जरपदार्थवर्णनम् ...	७२७-२४	
पक्षोऽप्ययुक्त इति निरूपणम्	७२३	२४	७२८-२२		
घर्णद्वयोपसंहारार्थं सूत्रान्तरारम्भः	७२४-७, १२, ३२		वेदनीयनामिकगोत्रिकायुष्काया-		
६ एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् (३३-३६सू०)			तिकर्मपदार्थनिरूपणम् ...	७२८-५, १४	
विजसनमतनिरासायोचराधिक-			सर्वत्र प्रयुज्यमानस्य वस्तुमा-		
रणारम्भः	७२६	७	त्रेऽपि सत्यमज्ञप्रसारकस्यैकरूपप्र-		
सन्मते जीवादयः सप्तपदार्थ-			दत्वादनिरासकस्य सप्तभङ्गीन्यायस्य		
श्चरुणोक्तिः	७२६	८	तदीयस्य सप्तभंगानां स्वरूपनिरू-		
जीवाग्नीवाख्यसंवरनिर्जरस्य च-			पणम्	७२९	१
मोक्षार्थसप्तपदानामर्थनिरूपणम्	७२६	१५, ३३	सप्तभंगानामर्थनिरूपणम् ...	७१९-११, २०,	३३
सप्तानां द्वयोरन्तर्भावोद्भावेन			एकस्मिन्विरुद्धधर्मसमावेद्यासम्भ-		
सन्मते पदार्थं जीवानांस्वाधि-			वात्त युक्तमित्यादिरूपेण सप्तभंगी-		
त्युक्तिः	७२६	९	न्यायस्य सण्डनम्	७३०-१, ७, २५,	३०
सधेनेन विस्तरेणाभ्युत्तेषु प-			सर्वं वस्तुनेकान्तिकमेवेति शं-		
			काणि तत्रापि सप्तभंगीन्यायस्यवा-		
			रेऽनर्थापात इत्यादिना तन्म्याय-		

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
स्यायुक्तत्वापगदानद्वाराऽऽर्हतमत- स्यायुक्तत्वप्रतिपादनम् ...	७२१	४	केवल निमित्तकारणमिति (१) शैव (२) पाशुपत (३) का- शणिकसिद्धान्त (४) कापालि- कास्य (जटाधारी) माहेश्वरमत- निराधायोत्तराधिकरणारम्भः ...	७२८-६	
परमाणुव्यवहारात् पृथिव्यादय इति दिगम्बरसिद्धान्तोऽपि प्रागं- निराकृत इत्यर्थनिरूपणम् ...	७२२	७	द्विरप्यगर्भपरतञ्जलिप्रभृतिभिः शेखरसाङ्ख्याभिर्भौवपाशुपतकार- णिकसिद्धान्तिकापालिकचतुर्भेदेभिश्च- माहेश्वरणां वैशेषिकाणां शेखरस्य निमित्तकारणत्वोक्तिः ...	७३९-७, ११, २८	
त्वनमते जीवस्य स्याद्वादे शरी- रपरिणामत्वे मध्यमपरिमाणत्वेना- सर्वगतत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चानित्यत्वा- पत्तिरिति दूषणप्रदर्शनाय सन्नान्त- रारम्भः ...	७३३-१०, १९, २२, ३२		ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वमा- त्रोक्तिरयुक्तेति तत्त्वण्डनम् ...	७३८-२५ ७४०-१, ७, २४, ३०	
जीवस्य शरीरपरिमाणत्वानुप- गमे दोषान्तरोक्तिः ...	७३३-१५, २०, २४, ३५		प्रधानेश्वरयोः सम्बन्धस्य स- योगस्य समनापस्य भ्रमणयोग्यत्वस्य वा सम्बन्धस्यानुपपत्तेरीश्वरो न निमित्तकारणमित्यर्थप्रतिपादनायो- त्तरसूत्रारम्भः ...	७४२-७, १८, २८, ३९	
घटप्रासादप्रसूतप्रकाशदीपव- जीवः पुच्छिकाहस्तिदेहयोः सको- चविकासवानिति नानुपपत्तिशका तत्त्वमाधानादिकम् ...	७३४-४, १५, २१, २९		उद्धान्ते गायत्र्यश्रुत्याद्यात्म्य- सम्बन्ध इत्यादिनिरूपणम् ...	७४३-५, १२, २३, ३१	
जीवस्य स्थूलकृशशरीरभेदेना- वयवोपगमापगमात्तदुपपत्तिरित्याद्य- कानिरायायोत्तरसूत्रारम्भ इत्यवत- रणम् ...	७३४-१९, २६ ७३५-१, २६		तार्किकमते मृदावाधिष्ठानानुप- पत्तिरीश्वरस्य निमित्तकारणत्वमा- त्रोक्तिरित्यर्थप्रतिपादनाय दूनान्त- रारम्भः ...	७४४-१, १९, २४, ३३	
जीवस्यावयवोपगमापगमार्गीकारे तद्देशपरिमाणत्वभङ्गस्य विकारादनि- त्यत्वापरित्यादिदूषणोक्तिः	७३५-४, १७, २३, २७		रूपादिहीनचक्षुसदिकरणस्या- धिष्ठानत्वव्यप्रधानस्यापि तादृशस्या- धिष्ठानत्व भवतीति इ चक्षु- सादिकरणप्रयुक्तरूपदर्शनादिभोगस्य (=फलस्य) चेतने दर्शनेन तद- धिष्ठितत्वकल्पनावलम्बनार्थे प्रयुक्तका- र्यादिनां तदधिष्ठितत्वकल्पने न मानमिति निरूपणाद्योत्तरसूत्रारम्भः	७४४-१२, १८ २४, ३७	
अन्त्यस्य मोक्षावस्थामाप्तिनो जीवपरिमाणस्य नित्यत्वमिति जै- नोक्तित्तु विशेषादाद्यमध्यमयोर्भि- वपरिमाणयोर्नित्यत्वापत्तेर्न युक्तमि- त्यादिना उगतमतवदाहृतमतमप्य युक्तमित्युपसंहाराय सूत्रान्तरा- रम्भः ...	७३७-४, १२, २१, ३३		७ पत्तुरसामञ्जस्योपधिकरणम् (३७-४१ नू०) ईश्वरो जगतोऽपकृतिरधिष्ठाना-		

विषयः	श्रुतसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विवरणः	श्रुतसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
ईश्वरस्य त्वन्मते निमित्तकारणत्वे राजकुलादिपदीश्वरस्य कर्तृत्वोपपत्तये शरीरित्वापत्तिरिति दोषदानाय यथाहन्तरारम्भः इति व्याख्यान्तरप्रदर्शनम्. ...	७४५-४, २८, २४, २३		त्वर्धनिपाकरणायोपरद्वारारम्भः { ७५०-६, १४, २१, २८		
ईश्वरस्य शरीरोपगमे वा संस्था-गुल्फाभाषाधीनारत्वापत्तिरन्वयमते इति दोषदानाय यथाहन्तरारम्भ इति व्याख्यान्तरप्रदर्शनम् ...	७४६-२, २६		संक्षुद्रकालेन कौत्सस्यसंभवदोषो नेति तदुक्तिनिराकरणोत्तराह्वारम्भः ७५१ १		
तस्य कर्तृत्वोपपत्तिकाण्यमात्रलोपगमेऽनुपपत्त्यसर्वशक्ययोग्यत्वनिर्वहण-मशक्यत्वमप्रसिद्धादनार्थत्वेत्त्वा-रम्भः ...	७४६-६, १८, २३, २१		एतेषां संभवाद्यैः परस्पर-भिन्नान्यैः केऽन्वयसंगत्यापत्तयवैय-र्थ्यामित्यादिदोषेण तत्रित्याद्यः ... { ७५१-८, १७, २४, २५		
ईश्वरस्य भित्तित्त्वकारणत्वात् व-दतां मते प्रथमपुरुषैश्चकारणाना (= ईश्वरीण) परीष्टेय इत्यश्री-कारेऽनित्यत्वेऽपि (= भक्तवत्त्वम्) प्रसङ्गः, अणुरिच्छेद्य इत्यप्रसिद्धी-सर्वज्ञत्वस्य शान्तिरित्यसंयोगोर्निरूपणम्	७४६-३, १९, २२		परस्परं मिलनात्ममैदोक्तः शान्-दवर्थादिदुष्प्रमाणिकोरभेदोक्तैः चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽव्यक्तं शान्तिरित्य इदं शान्तमभिप्रायानिति चेदनि-श्वोक्तैश्च नेदं वाचं युक्तमित्यभि-रूपणापोत्तरद्वारारम्भः. ...	७५२-१९, १८, २८, ३७	
८ उपरपयधिकरणम् (४२-४५ सू०)			पञ्चभूतजीवोत्पत्तिश्रुतीनां विरोधपरिहारके तृतीये पादे-		
ब्रह्मण्यमते (= याज्वल्क्यानाम-मातृयापिमगिववानां मते) वातु-देवात् (= वीर्यं हकारिणः प्रात्मनः) संकर्षणस्य (= उत्सर्गस्य जोषस्य) उत्सर्गित्वात्संघानेयकारणयाधि-कृतान्तरारम्भः ...	७४८ ४		१ विषयधिकरणम् (१-७ सू०)		
वातुदेवात्संघानेयकारणयाधि-कृतान्तरारम्भः ...	७४८ ४		(इष्टान्तसंगत्या) भुक्तिमातृ-स्यविषयक्यैः परस्परप्रतीत्यभावावि-रोधपरिहाराभास्य पादस्वरारम्भः	७५४-१, १८, २१	
रयादिसूक्तः ...	७४९-१३, २३, २६, २४		भूतभूतियासंबन्धेषु तेष्वीयज्ञानि-भोगविभवणादाकाशस्य नीलपति-रिति बहुभुक्तिविरोधात्तैश्चिरीशोक्त-तत्त्वैः प्रीतिरिति सूत्राभिप्रायान्निवृत्त्यर्थ-प्रदर्शनत्वात्तस्याधिकरणत्वारम्भः	{ ७५४-१, ७५५-२, १९, २८	
तन्मते जीवात् (= संकर्षणाद्य-जीवाकर्तृः वक्रादात्) मलयः (= वपुनाशरमन्तः) कारणयो-रुपचरिते कथम् (= चर्तुःकारण-भाषित्वात्कारणम्) तर्हि ईश्वरस्य (= मनिष्यनामकारणोत्पत्तिरिति चे-			आकाशस्यैतैर्विदिते प्रथम-माभ्यावेति तदाहयादाकारणस्य सु-ष्ठिरभुत्वेवैवेति शंकाप्रदर्शनायोत्तर-सूत्रारम्भः ...	७५६-४, २२, २८	
			आकारोन्नादकसामाद्यस्यम्-माचतुर्दिशश्रीतिनादकश्रुतीनां गौण-त्वाच्च न तस्यांत्पत्तिरिति शिद्धान्त्ये-		
			कदेधिमतमदर्शनायोत्तराह्वारम्भः	{ ७५७-६, १६, २४, ११	

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्ति.संख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्ति.संख्या.
श्रुत्यन्तरादपि गौणार्थकमाकाशो- त्पादनपरं वाक्यमित्यर्थनिरूपणायो- त्तरसूत्रम् {	७५९-६, १९, २४, ३०		आरम्भः सावतरणम् ... {	७६८-५, १५, २१, २७	
सर्वसाधारणसम्भूतशब्दस्य ब्र- ह्मशब्दतत्पदशब्दादिवन्मुख्यगौणी- भयार्थकत्वेनाकाशविषये गौण्युद- त्तिर्न मुख्येति प्रतिपादनम् ...	७६०	१	आकाशस्य दिक्कालमनःपरमाणु- नामापि कार्यत्वप्रतिपादनम् {	७६८-८, १७, २४, २८	
आकाशस्यानुत्पद्यन्मुपगमेऽ- द्वितीयश्रुतिबाधः, सर्वविज्ञानप्रति- ज्ञाश्रुतिबाधश्चेति शकानिरूपणम् {	७६०-९, २१, २४, ३१		आत्मनः कार्यत्वे शून्यवादाया- पत्तेर्न कार्यमात्मैत्यर्थोक्तिः ... {	७६८-१४, २०, ३७	
आद्वितीयश्रुतिरभिधानान्तरव्या- वर्तिकेति, धीरोदकवद् ब्रह्माकाश- योर्भेदस्यापि चार्थकत्वेन ब्रह्मवि- ज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिरिति च तत्समाधानोक्तिः...	७६०-१२		आकाशस्य ब्रह्मकार्यत्वमेवेति निरूपणम् {	७६९-४, १६, २४, ३२	
आकाशोत्पत्तिश्रुतिर्गौणेति प्रका- रान्तरेण निरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः सावतरणम् {	७६२-४		२ मातरिश्वर्याख्यानाधिकरणम् (८ सू०) आकाशवद्वायोरपि कार्यत्वमेवे- त्यर्थनिरूपणाधिकरणान्तरारम्भः {	७७५-५, १४, २१, २८	
आकाशस्यानुत्पद्यन्मुपगमे सर्व- स्यापि ब्रह्मकार्यत्वे तज्ज्ञाने तत्का- र्यसर्वविज्ञानेऽन्याकाशस्य तत्त्वा- भावेन तज्ज्ञानानुत्पत्तेराकाशस्यो- त्पत्तिरभ्युपेयेति शङ्का ...	७६२-६, २१, २९		पूर्वाधिकरणेनैकाधिकरणत्वं वि- हायाधिकरणान्तरत्वेनाश्रयणे हेतु- प्रदर्शनम् {	७७६-६, १७, ३४	
आकाशोत्पत्त्यनन्तरं तेजस्र उत्पत्तिरिति तैत्तिरीयच्छान्दो- ग्यश्रुत्योः परस्परविरोधनिरू- पणम् {	७६३-१३, २४ २७, ३४,		३ असम्भवाधिकरणम् (९ सू०) वाय्वाकाशवद्ब्रह्मापि कार्यं स्या- दिति आकाशादिविकारणामेवो- त्पत्तेराकाशस्यापि विकारादेव ब्रह्मण उत्पत्तिरिति च शङ्कानिरावा- याधिकरणान्तरारम्भः ... {	७७७-५, १० ३८, २८	
सर्वविज्ञानश्रुतेराकाशस्य सर्व- णान्तर्यदेशकालत्वात्-ब्रह्मणा त- त्कार्यं च सह विज्ञानाच्च सर्वविज्ञान- प्रतिज्ञाहानिरिति शङ्का तत्समाधा- नयोर्निरूपणम् {	७६६-३०, १९, २२, ३५		ब्रह्मणः सम्भवासम्भवाविका- रित्वयोर्निरूपणम् {	७७७-६, १०, १९, २९	
गौणी मगनोत्पत्तिरिति विरोध- परिहार इत्युक्तेः उपडानयोत्तरव- पणम् {	७६६-३०, १९, २२, ३५		४ तेजोऽधिकरणम् (१० सू०) 'तत्तेजोऽसृजत' इति छान्दो- ग्यश्रुत्या ब्रह्मणस्तेजस्र उत्पत्तिरिति 'वायोपमेः' इति तैत्तिरीयश्रुत्या वायोस्तेजस्र उत्पत्तिरिति चोभयो- र्विरोधपरिहारायाधिकरणान्तरा- रम्भः {	७७९-४, १०, २४, ३०	
			विशेष प्रदर्श्य ब्रह्मभावाद्वायो-		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिःसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिःसंख्या.
क्षेत्रज्ञ उत्पत्तिरिति विरोधपरि-			इन्द्रियमनोबुद्धीनां भौतिक-		
हारः	{	७७९-५, १०, २५, ३२	त्वेन भूतसृष्टिकमभङ्गो नेत्यर्थनि-		
५ अवधिकरणम् (११ सू०)			रूपणम्... ..	{	७९२ २, ११, २७, ३०
अपां तेजस एवोत्पत्तिर्न ब्रह्मण			(एतावता तत्त्वदार्थकारणत्वोत्पद्ये		
इत्यर्थनिर्णयापोत्तराधिकरणारम्भः	{	७८२-११, १८, ३५	भूतोत्पत्तिश्रुतिविरोधस्य निराकरणम्)		
६ पृथिव्याधिकरणम् (१२ सू०)			(इतस्त्वभ्युदयै जीवविपपश्रुतिवि-		
पृथिवीसृष्टिनामप्ये पृथिवीशब्देन			रोधो निरस्यते पादसमाप्त्यन्तम्)		
यवोदनादीनां न ग्रहणं किन्त्व-					
विकारात् कृष्णरूपश्रवणात् श्रुत्य-			१० चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् (१६ सू०)		
न्तराच्च महाभूतपृथिव्या एव			'न जायते म्रियते' इति श्रुतेः		
ग्रहणमिति निर्णयवाधाधिकरणान्त-			जातेष्टिश्राद्धयाज्यादिना विरोधपरि-		
रारम्भः	{	७८३ ६, १५, १७, ३२	हारद्वारा जीवस्य जन्ममरणामाव-		
७ तदभिध्यानाधिकरणम् (१३ सू०)			आपनायास्याधिकरणस्यारम्भः ... ७९३-७		
विद्यद्ब्रह्मजलपृथिव्योपध्वजा-			जातो, मृतः, जातेष्टिः, अन्ये-		
दीनामुत्तरोत्तरं सृष्ट्वमप्येतन्वाप्त			ष्टिरित्यादिव्यवहाराश्च शरीरप्राप्ति-		
स्यातन्मयेण किन्तु परमेश्वराभिष्टि-			तप्राशापेक्षा एवेति जीवस्य न जन्म-		
तानामेव विपदादीनामिति तत्र			मरणे इत्यर्थस्य निरूपणम् ... ७९४-६, २०		
तेषां न स्वातन्त्र्यागित्यर्थनिरूपणाया-			११ आत्माधिकरणम् (१७ सू०)		
धिकरणान्तरारम्भः	{	७८६ १, ११, २०, २९	'एतस्मात्परमात्मनः सर्वे जीवा-		
८ विपर्ययाधिकरणम् (१४ सू०)			त्मानो व्युत्तरन्ति' इत्यादिश्रुतीनां		
पृथिव्या अणु अपां तेजसि			'स एष 'इष्ट प्रविष्ट आनतामि-		
तेजसी वायावित्त्वेवं सृष्टिविपरीत-			म्य अज आत्मा' इति श्रुत्या		
क्रमेणैव कार्याणां स्वस्वकारणेषु			विरोधात्संशये मामूजीवस्य देह-		
लयो न सृष्ट्युक्तक्रमेणैत्वर्थप्रति-			प्राप्तिनाशान्म्यां व्यवः कल्पान्ते		
पादनायाधिकरणान्तरारम्भः	{	७८८ ७, १५, १९, ३४	नमस इव जीवस्य नाशस्तु कुतो		
९ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् (१५ सू०)			नेत्याद्यङ्कनिरासामाधिकरणान्तरा-		
इन्द्रियमनोबुद्धीनां भूतोत्पत्त्यन-			रम्भः... .. ७९५-९		
न्वभिव्योदयत्तन्ने भूतपृष्टेः प्रागिति			जीव उत्पद्यते एवेति शङ्का {		
'आरामम् आकाशः' इत्यादिप्रम-			{ ४, १४, ७९६-१८, २६		
भङ्गो नेत्यर्थनिरूपणायाधिकरणान्त-			जीनस्यागमनः उत्पत्त्यभाव इति		
रारम्भः	{	७९० १५, १९, ३२,	यमाधानम् ७९७ १३		
			जीवब्रह्माभिदतिरूपणम् ... ७९८-१४, २३		
			१२ ज्ञाधिकरणम् (१८ सू०)		
			'आत्मैवास्य ज्योतिः' इत्या-		
			द्यात्मरूपकाद्यन्तर्भूतीनां 'पर्यवश्याः'		
			इत्यनित्यज्ञानजनश्रुतिर्भाविरोधपरिहा-		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
राधाधिकरणान्तरारम्भः	...	८०० ५	कार्यकारित्वं दीपादिप्रभावयुज्यत		
आत्मनो जडत्वं स्वाभाविकं			इत्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः	८०१	८
नागनुक्त चैतन्याभित्यर्थवैशेषिका-			गुणगुणनोरव्यतिरेकाज्जीवतद्गत-		
दिमतप्रतिपादनम्...	{	८००-२०	घोरव्यतिरेकाच्चैतन्यस्य सर्वदेहव्या-		
		८०१-१	पित्वं कथमिति शकानिराशय		
परमात्मैव जीव उपाधिकृतो			सूत्रान्तरारम्भः छायाकम्	८०१	१४
जीवभाव इत्यर्थनिरूपणम्	...	८०१ ५	चैतन्यस्य जीवगतस्य सर्वघरीर-		
१३ उक्तान्त्यधिकरणम् (१९-३२ सू०)			व्यापित्वे श्रुतिप्रदर्शनाय सूत्रान्तर-		
उपाधिकृतजीवभावस्य परिमा-			रम्भः	...	८११ ८
प्रनिरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः	८०३-७		चैतन्यगुणेन देहव्याप्तौ हेत्वन्तर-		
जीवब्रह्मणोरभेदेन तस्यानन्तत्वे-			प्रदर्शनाय सूत्रान्तरारम्भः	...	८११ १२
प्युक्तान्तिगत्यागतिश्रुत्या जीवोऽणु-			जीवात्मनोरभेदादुपपत्त्यनुक्तेः		
परिमाण इत्यर्थनिरूपणम्	...	८०३ ९	परमात्मन एव प्रवेशोक्तेश्च जीवो		
उत्क्रमणं नात्मनो देशान्तरैः			नाणुः किन्तु विगुरेवाणुत्वसंघारि-		
किन्तु देहे स्वाग्निवृत्तिरेवेति			त्वादिव्यवहारस्तु बुद्धिगतेच्छादि-		
वदता, मन एवोत्क्रम्य भोगदेशं			गुणप्राधान्येनेत्यादिशिद्धान्तानिरूप-		
गच्छतीति वदतापि जीवस्याणु-			णायोत्तरसूत्रारम्भः	...	{ ८१२-३, १५, २४, २७
त्वमनुमीयते इति पूर्वपक्षनिरूप-			बुद्धिगुणप्रधानत्वेनात्मनः स-		
णाय सूत्रान्तरारम्भः	...	८०४ १३	सारित्वे बुद्ध्यात्ममोर्भिन्नयोः स-		
जीवस्याणुत्वं न श्रुत्योच्यते			योगः कदापि नक्ष्यतीति यत्कव्य-		
किन्तु महत्त्वमेवेत्येवं श्रुतिविरोध			तया यदा बुद्ध्या सह वियोगस्तदा		
इति शक्याविपरीयमागात्तु कुक्तेयणु-			तस्याप्रतीतेरसत्त्वमससारित्वं वा		
त्वमेव तत्त्वेत्यर्थनिरूपणाय सूत्रा-			स्यादिति शकानिराशयोत्तरसूत्रा-		
न्तरारम्भः	...	८०६-१, २१	रम्भः छायेवम्	...	८१६ १२
तस्याणुत्वे श्रौतं प्रमाणमप्य-			आत्मनः संसारिव जीवत्व		
स्त्वैत्यर्थप्रतिपादनायोत्तरसूत्रारम्भः	८०७	१	बुद्ध्यापाधिसम्बन्धान्तमेवेति न तु		
तस्याणुत्वेपि सकलदेहगतवै-			जीवो नाम काश्चिदित्यादिनिरूपणम्	८१६	१७
शौष्ण्यगुणलब्धिरैकदेशगतचन्दनवि-			शक्यात्मना (=बीजात्मना) सती		
शुद्धिदिति नाणुपरतिरित्यर्थप्रतिपा-			बुद्ध्यादेः प्रयोधेऽभिष्वक्तिर्यावने		
दनाय सूत्रान्तरारम्भः छायातरणम्	८०७	८	पुस्तकवदित्पुपपत्तौ छायां सुपुत्तिप्र-		
आत्मनो देहैकदेशेऽवस्थितिर-			लययोरारामिनि बुद्धिसम्बन्धान्मुप-		
मुमानेन चन्दनस्य तु प्रत्यक्षेणेति			गमाद्यावदात्मभावित्वं बुद्धिसम्भ-		
विषमो दृष्टान्त इति नापुरास्येति-			न्यस्य कथमिति शक्या न कुक्ते-		
शक्यात्मनो ह्यवस्थितेः श्रुतिविद्व-			त्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः सा-		
त्वादयुक्तैवेत्येवमर्थप्रतिपादनायोत्त-			यतरणम्	...	८१८ ६
रसूत्रारम्भः	...	८०८ ३	बुद्धिसद्भावे प्रमाणनिरूपणाय		
अणोराप तस्य सर्वदेहव्यापि-					

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या..	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
सूत्रान्तरारम्भः	{ ८१९-६, १३, २३, ३०	१५ तक्षाधिकरणम् (४० सू०)		
१४ कर्त्रधिकरणम् (३३-३९सू०)			शारीरस्य (= जीवस्य = आत्मनः)		
कर्तृत्वं जीवस्यैव न बुद्धेरित्यर्थस्य			कर्तृत्वमौपाधिकमेव न स्वाभाधि-		
जीवस्य भोक्तृत्वमेव न कर्तृत्वमि-			कमित्यर्थप्रतिपादनायाधिकरणान्त-		
त्यर्थस्य च प्रतिपादनायाधिकरणा-			रारम्भः ८२६ १		
न्तरारम्भः { ८२१-६, ११, १८, २५			तस्य कर्तृत्वस्य स्वाभाधिकत्वे-		
एवं द्रष्टृत्वस्य प्रवृत्तमन्तृत्वयोश्च-			निर्मांशप्रसङ्ग इत्यर्थनिरूपणम् ... ८२६ ५		
त्वविद्यानात्मत्वादयोऽपि जीवस्ये-			कर्तृत्वादि क्रमविद्याप्रत्युपस्थापि-		
त्यर्थनिरूपणम् ८२२-३			तमेव (= कल्पितमेव) इति न		
स्यमे सञ्चारोपदेशानुपपत्त्यापि			स्वाभाविकं परस्येत्याद्यर्थनिरूपणम् ८२८ ७		
जीवस्य कर्तृत्वमित्यर्थप्रदर्शनाय			सूत्रार्थवर्णनपुरस्सरं प्रकृते सम-		
सूत्रान्तरारम्भः ८२२ ६			न्वयप्रदर्शनम् ८२९-१०, २६		
जीवस्य (= आत्मनः) अकर्तृत्वे			द्यात्वं प्राप्त कर्तृत्वमुपादाय		
उपादानकारणत्वात्प्रपत्तेः कर्तृत्वमे-			कर्तृत्वमुपदिशति न तु कर्तृत्वमिति		
श्रद्धमित्यर्थप्रदर्शनाय सूत्रान्तरारम्भः ८२२ १०			न प्रागुक्तार्थेन विरोध इत्यर्थनिरू-		
कर्तृत्वाचकाख्यातश्रुत्यापि जीव-			पणम् ८३०-८, २६		
स्य कर्तृत्वमित्यर्थप्रदर्शनाय सूत्रा-			त्वन्नेऽपि सङ्करणकस्यैवात्मनः		
न्तरारम्भः ८२३ ४			सञ्चार इति निबन्धाधिकस्य कर्तृत्व		
विज्ञानशब्दोऽत्र जीववाची न			निवासीति न प्रागुक्तार्थेन विरोध		
बुद्धिवाचीत्यर्थनिरूपणम् ... ८२३ ७			इत्याद्यर्थनिरूपणम् ... ८३१ २		
सर्वस्यापीदृशसम्पादने प्रवृत्तेर्जी-			साङ्ख्योक्तकर्तृत्वनिरावादिनि-		
वस्य स्वाभिष्टसम्पादने प्रवृत्तप्रागुक्ता			रूपणम् { ८३३-६, १९, २५, ३३		
स्यादिति तस्य कर्तृत्वमनुचितमि-			१६ परायत्ताधिकरणम् (४१, ४२ सू०)		
त्याद्याद्गीतपद्यथायौत्तरसूत्रारम्भः ८२३ १४			सोपाधिकस्य जीवीनष्टकर्तृत्व-		
इष्टानिष्टप्राप्तिः सहकारिवैचित्र्य-			स्यैश्वरायत्तत्वनिरूपणायाधिकरणा-		
मिवन्वना न कर्तृनिवन्वनेत्यर्थ-			न्तरारम्भः ८३४ ५		
निरूपणम् ८३४ १०			जीवस्यैश्वरानुपेक्षमेव कर्तृत्व-		
विज्ञानव्यतिरिक्तस्य जीवस्य			मिति पूर्वपक्षनिरूपणम् ... ८३५-३, २३		
कर्तृत्वं न विज्ञानस्य (= बुद्धेः)			जीविस्यादियथैश्वरानुस्यूय कर्तृ-		
त्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः ८२५ १			त्वमोक्तृत्वलक्षणः ईश्वरस्तदनुप्र-		
आत्मज्ञानसाधनसमाधिभिन्ध-			दणैव च भोक्ष इति सिद्धान्तनि-		
स्यभानुपपत्त्याऽऽत्मनः (= जीवस्य)			रूपणम् ८३६ ५, १८		
कर्तृत्वमनुपपत्त्यमित्यर्थनिरूपणाय			ईश्वरस्य कारयितृत्वे वैषम्यने-		
सूत्रान्तरारम्भः ८२५ ११			रूप्यादिक प्रसज्यत इत्याशाद्वाप-		
			रिदाराय सूत्रान्तरारम्भः सायव-		
			रणम् { ८३६ २० ८३७ ६		

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या,	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या,
तत्तत्कृतधर्माभिर्भाषितमेव सुल- दुःखादिकमिति नेश्वरस्य वैषम्यने- घृण्यादिदोष इत्यर्थनिरूपणम् ... ८३७ ११		संफलसाङ्ख्यपरिहारो जीवोपाधिदेह- निबन्धनेनेत्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्त-	
१७ अंशाधिकरणम् (४३-५३ सू०)		रारम्भः ... ८४८ ११	
जीवश्वरस्यांशो नाम निरवयव- स्यात्मनो मुख्यांशोयोगादंशतुल्य- त्वादभेदवित्पुल्लियो यथा तथा		जीवस्यात्मप्रतिबिम्बत्वेन न सुखदुःखरूपकर्मफलसाङ्कर्यमिति पारमार्थिकार्थनिरूपणाय सूत्रान्त-	
जीवेश्वरयोः प्रागुक्तः प्रयोज्यप्रयो- जकभाव इत्यर्थप्रतिपादनायाधिक- रणान्तरारम्भः ... ८३९-५		रारम्भः ... ८४९-६	
पादसङ्गतिप्रदर्शनम् ... ८३९-७, १४, २१		विम्बप्रतिबिम्बभाववर्णनम् .. ८४९-७, १६, २४	
जीवेश्वरस्योभेदनिरूपणाय भेदा- भेदकथनेनांशाशिवोपादानम् ८४०-४		भास्करमतखण्डनम् ... ८४९ २१	
जीवेश्वरयोर्भेद एव नाभेदः इति शङ्का... ८३९ २३		साङ्ख्यकाणादमतप्रक्रियानि- रूपणादिद्वारा तत्त्वखण्डनम् ... { ८५०-३, २ ८४९-२४	
जीवेश्वरशरांशत्वे श्रुतिर्मानमिति- हेत्वन्तरोपपादनाय सूत्रान्तरारम्भः		तत्तदात्मकृतमनःसंयोगस्यैव सूत्रादिहेतुत्वमिति साङ्ख्यकाणा- दोक्तपरिहारनिरासयोत्तरसूत्रारम्भः	
सावतरणम् ... ८४१ ७		सावतरणम् ... ८५१ ८	
तत्र स्मृतिरपि मानमित्यर्थनि- रूपणायोत्तरसूत्रारम्भः सावतरणम् ८४२ ३		रागादिनियमात्तज्जाहृष्टनियम इति तदुक्तसमाधिनिरासयोत्तरसू- त्रारम्भः सावतरणम्... ८५२ ३	
इति श्रुतिप्रतिपत्तिरित्यन्तं भेद एव दर्शनाच्चैवेश्वरयोस्तथाभवे न भेद एव नांशांशत्वमिति शङ्का तन्निरासश्च जीवेश्वरयोर्भेदशङ्का- निरासः ... ८४२ २२		आत्मनो विमुखेऽपि शरीरप्र- तिष्ठेन मनसा संयोगः शरीरावच्छि- न्न एवात्मप्रदेशे इति तदुक्तपरि- हारस्य दूषणायोत्तरसूत्रारम्भः ... ८५२ १०	
जीवेश्वरशरांशत्वाभ्युपगमोश्चिन ईश्वरस्य दुःखित्वापत्तिरिति शङ्का- निरासयोत्तरसूत्रारम्भः सावतरणम् ८४२ ९		प्राणोत्पत्त्यादिश्रुतिविरुद्धश्रुतिविरोधपरिहारके लि- ङ्गशरीरश्रुतिविरोधपरिहारके चतुर्थे पादे-	
तदाशङ्कानिरासः स्मृत्यादिप्रमा- णरूपहेत्वन्तरीनरूपणापोत्तरसू- त्रारम्भः ... ८४५ ३		१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् (१-४ सू०)	
जीवात्मनो भेदाभावेऽशाशित्वा- भावेनानुशापरिहारानुपपत्तिरिति शङ्काया भेदो मिष्येति कल्पितभे- देन तदुपपत्तिरिति परिहारायोत्तर- सूत्रारम्भः सावतरणम् ... ८४५-११		प्राणानामनुत्पत्तिरित्यर्थनिरासि- न तेषामनुत्पत्तिरित्यर्थप्रतिपादनाया- स्याधिकरणस्याारम्भः ... ८५५ ३	
सप्तदशकराशिविवरणम् ... ८४५ २३		प्राणानामनुत्पत्तिर्नैत्याशङ्क्य तदु- त्पत्त्युपपादनम् .. ८५५-५, २४	
जीवात्म्येक्ये सुखदुःखरूपक-		सूत्रे तथापदार्थनिरूपणेऽनुपपत्ति प्रदर्श्य तदुपपत्तिकथनम् ... { ८५६-३ ८५७-४, ६, २४	
		असंप्रतिग्रहेऽप्याधिकरणार्थ- निरूपणम्... ८५७-६, २३, २५	

विषयाः	पृष्ठसंख्या. पत्रिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या. पत्रिसंख्या.
छान्दोग्ये प्राणसृष्टयनुकेस्तु- त्वात्तः सा प्रतिष्ठा च शौचान्ययानि- राकरणाय सूत्रान्तरारम्भः ... ८५९ १ ब्रह्मे मयापाना सद्भावशून्या विरोधपरिहारः ... ८५९ १५ जायत इति जगन्वाचिरेन सह पाठान्तरुत्पन्नं जन्म प्राणानामेवा- काशादिषु तु तदनुष्ठान्या तस्मिन्- न्वाद्य मुन्यभिन्यासप्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः ... ८६० ११ छान्दोग्ये प्राणसृष्टिनोत्पत्त्यर्थ- निराकरणाय सूत्रान्तरारम्भः ... ८६१ १२ प्राणानां ब्रह्मप्रमत्तत्वोपपादनम् { ८६१-१८, २२, ३६ प्राणसृष्ट्याविषयकशुक्तीनामि- तिरोधेन समन्वयाधिकरणान्तरारम्भः ८६२ १४		३ प्राणाणुत्वाधिकरणम् (७ सू०) प्राणानामुत्पत्त्यान्तव्यशुक्तीना परिच्छिन्नत्वविशुद्धसन्देहनिराकरणाय (परिमाणश्रुतिविरोधपरिहारणाय) आधिकरणान्तरारम्भः... { ८६९-१७, २४, ३७ प्राणगतसैक्यमनिरूपणम् { ८७०-२, १४, १९, २७ तेषां परिच्छिन्नत्वानिरूपणम् ८७० ५ ४ प्राणश्रेष्ठत्वाधिकरणम् (८ सू०) मुहुरस्य प्राणस्य नासदासीये जगद्भूतत्वे प्राणश्रेष्ठत्वे. प्राणोऽन इति शक्यनिरसनं प्राणयमितरप्राण- श्रेष्ठत्वाविकारत्वमेव निषेककाव्यादा- रम्य तस्य वृत्तिलाभादित्यतदेवा शक्यत्वाधिकरणान्तरारम्भः ... { ८७०-३७ ८७१-१, ११, २०	
२ सप्तगत्यधिकरणम् (५, ६ सू०) प्राणसृष्ट्याविषयकशुक्तीनामि- तिरोधेन समन्वयाधिकरणान्तरारम्भः ८६२ १४ प्राणानां सप्तसृष्ट्याकल्पाद्यस- द्व्यस्यत्वेन तदनुष्ठानात्कल्पद्वयसृष्ट- स्य शक्यत्वादिदोषनिवारणान्तरारम्भः सप्तसृष्ट्यनुष्ठानस्य शक्य- मेवावस्यमिति शोधनचतुर्नाशकत्वमि- ति सम्यक्प्राणा इति पूर्वोक्तमिति { ८६२-२२ ८६३-१, १७, २१, २३, प्राणा एकादशेति सिद्धावनि- रूपणाय सूत्रान्तरारम्भः ... ८६५ १ सप्तसृष्ट्येव प्राणानामुत्पत्त्याय- ते सम्यक्प्राणा इति पूर्वोक्तमिति सप्तसृष्ट्या एकादशेति. कर्मो- त्पत्त्याय सप्तसृष्ट्यादिसंज्ञा- सिद्ध्यायैव प्राणा इति सिद्धा- यैव प्राणा इति सिद्ध्याय { ८६७-६, ११, २०, ३१		५ वायुक्रियाविकरणम् (९-१२ सू०) समन्वयनिरूपणायवायुविक- रणान्तरारम्भः ... ८७२-१२ जमुस्य प्राण इति शक्य ... ८७३-१, १६ न वायु प्राणा, मिलित्वाभा दीर्घव्यवहारो केन्यर्थमिरूपणम् { ८७३-५, १०, ११, ३० प्राणो वायुमेव इति शक्यत्वं प्राणश्रेष्ठत्वप्रवृत्तिव्यापककारे जीवनशोभनत्वं स्यादित्यादिशक्यनि- वारणाय सूत्रान्तरारम्भः सप्तसृ- ष्ट्याय ... ८७५ ६ भोगोत्पत्त्याय सर्वव्यापि स- धिरनकत्वात्प्राणस्य भोगोत्पत्त्याय सन्निवृत्त्याय शक्यमिति शक्यनिवा- रणाय सूत्रान्तरारम्भः सप्तसृष्ट्याय { ८७६-८, १०, २५, ३३ प्राणस्य परिच्छिन्नत्वनि- वारणाय न किञ्च दीर्घव्यव- हारस्य प्राणान्तरेव्यवहार- निवारणाय	

विषयाः	पृष्ठसंख्या. पं.संख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या. पं.संख्या.
मानकार्यकाल चेत्यर्थनिरूपणम् {	८७७-२, १८, २३, २७	णभेदोऽपि हेतुरिति हेत्वन्तरनिरूप-	
प्राणस्य प्राणान्तरेष्वसम्भाव्य-		णाय सूत्रान्तरारम्भः .. {	८८७-१ ८८६-२८, ३६
मानकार्यकाले हेत्वन्तरप्रदर्शनाय		धर्मभेदाच्च जावेन्द्रिययोर्भेद	
सूत्रान्तरारम्भ.	८७८ ४	इत्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भ	८८७ १०
प्राणापानव्यभिदानसमानना		जीवेन्द्रियगतमित्तधर्मनिरूपणम्	८८७ २
स्वरूपकार्ययोर्निरूपणम् ...	८७८-७, २१		
६ श्रेष्ठाणुवाचिकरणम् (१३ सू०)		९ संज्ञाभूतिवल्गुप्यधिकरणम् (२०-२२ सू०)	
मुख्यप्राणस्य लौक्यपरिच्छेद-		नामरूपे व्याकरणवाणीति ध्रुवु	
रूपाणुवाचिदैविकेन रूपेण विभु-		कस्य नामरूपव्याकरणस्य जीवक-	
त्वयोर्निरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः	८७९-७, १९, ३०	तृकत्प्रतिपादकभ्रुतिविरोधपरिदा-	
७ ज्योतिराद्यधिकरणम् (१४-१६ सू०)		रायाधिकरणान्तरारम्भ. ...	८८९ १
आध्यात्मिकप्राणानामाधिदैवि-		तस्य जीवकर्तृकत्वनिरासद्वारा	
काधीन्स्वनिरूपणायाधिकरणान्त-		त्रिटृकर्तृपरमेश्वरकर्तृकत्वनिरूपण	
रारम्भः... ..	८८० ६	साशङ्कम् {	८८९-५, १६, ३७ ८८८-२१
देवताधिष्ठितमेव वागादिकरण		नामरूपव्याकरणक्रमनिरूपणम्	८९२-७
स्वकार्यकारि न तु स्वतन्त्रमित्यर्थ-		आध्यात्मिकत्रिटृकरणमपि नाम-	
निरूपणम् {	८८०-१५, २२ ८८१-१, २३	रूपव्याकरणेऽभ्युपेयमित्याद्यर्थनि-	
शारीरस्यैव भोक्तृत्वं न तु वागा-		रूपणयोत्तरसूत्रारम्भः सावतरणम्	८९२-१५
दिकरणाद्यभिधानौणामन्यादिदेव		सर्वमेव त्रिटृकर्तृकं भूतभौतिक	
तानामित्यर्थनिरूपणायोचरसूत्रारम्भ.		नामरूपव्याकरणमयोक्तमपि वि-	
सावतरणम् {	८८३-२, १६, २४, २८	शेषव्यपदेशशून्यथातुभ्यस्त्वव्यपदेशार्थं	
जीवकरणाधिष्ठातृदेवतयोक्तम-		इत्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भ.	८९४ १
योरपि भोक्तृत्वं स्यान्न जीवमावस्ये-			
त्यर्थनिराकरणाय सूत्रान्तरारम्भः {	८८४-१ ८८३-२१, ३५	वैराग्याद्यत्प्रपदार्थिनज्ञतत्त्ववाक्यार्थोपासनासन्त्यासा-	
८ इन्द्रियाधिकरणम् (१७-१९ सू०)		द्युपायमुक्तवायर्थप्रतिपादके तृतीयोऽव्याये जीवस्य	
प्राणइत्यय एवेन्द्रियाणि न तु		(पञ्चाभिविद्यामाश्रित्य) सत्सारगतिप्रभेदप्र-	
पृथगिन्द्रियाणि सन्तीत्यर्थनिरास-		तिपादके प्रथमे पादे-	
याधिकरणान्तरारम्भः ...	८८४-१२	१ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् (१-७ सू०)	
इन्द्रियाणां प्राणात्पृथक्स्वनिरू-		जीवस्य प्राणन्द्रियमनोऽविद्या-	
पण साशङ्कम् {	८८५-१ ८८४-२१, २४, २५	धर्मे (धर्माधर्मरूपकर्म) जन्मा-	
मनस इन्द्रियसंज्ञकमर्थनम् ...	८८६-३, ११, ३०	न्तरीयवस्कारवाहित्यामिव देहान्तर-	
प्राणस्येन्द्रियत्ववाशक्ये तन्निरासः	८८७ २१	गमने देहबीजभूतभूतसुप्तगणामपि	
प्राणादिन्द्रियाणां पृथक्त्वे प्रकर-		साहित्यामित्यर्थनिरूपणम् ...	८९६-९, १७, १४
		तत्र पञ्चामेविद्या-त्रय (१) सू	
		(२) पर्यन्त (३) पृथिवी, (४)	
		पुरुष (५) योषिद्वैप्रेधामेदु	

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
(१) भद्रा (२) सोम (३) वृष्टय- (४) (५) रेतोरूपा आहु- तय इत्याहुतिकद्वारा जीवस्य सूक्ष्मा- भिरग्निः परिवर्धितस्य लोकान्तरं यद्वा देहान्तरं प्रतिक्रमणमित्यर्थस्य निरूपणम् ८१८-५, १५		
अनेनाग्निः सह जीवस्य देहा- न्तरं प्रति गत्यङ्गीकरेऽपि सर्वैर्भूतैः सह गतिरित्युक्तिरयुक्तेति निरूपणा- योत्तरसूत्रारम्भ इत्यर्थप्रतिपादनम् १०१ ४	१०१	४
निवृत्करणश्रुत्यारम्भिकाणामपां ते- जोवप्राप्तमकत्वमित्यर्थस्य निरूपणम् १०१ १	१०१	१
देहस्य त्रिषाह्वकवनिरूपणम् १०२ १	१०२	१
अपां बाहुल्यादच्छन्देन देहवी- जानां भूतसृष्ट्याणां ग्रहणमिति सृष्टिप्रतिपादकभ्रुतेस्वात्मव्यमित्यप्य- रिवेष्टितस्यैव जीवस्य देहान्तरं प्रति गतिरित्यर्थनिरूपणम् ... १०२ ५	१०२	५
देहधीजपञ्चमूताश्रयप्रणैः सजी- वस्योक्तमे गतिश्रवणाद् भूतसामान्ये- र्गतिरित्यर्थात्सिद्धमित्यर्थस्य निरू- पणायोत्तरसूत्रारम्भः ... १०३-१	१०३-१	
वागाद्यधिष्ठानन्यत्वादिदेवतानां मरणकाले उपकारनिवृत्तिरित्येत- त्वात्पर्यकत्वेन उत्त्रामतो जीव- स्याभवाद्देहाद्रागमि वात प्राणः ओषधीर्लोमानि येत्या यनस्वतीर्ग- च्छन्तीत्यार्थैश्चभ्रुतेयैवाश्रुतोऽर्थो गौण इति नास्माकं किञ्चित्पि- बुद्धमित्यर्थप्रतिपादनाय सूत्रान्त- रारम्भः १०३ ८	१०३ ८	

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
ऽन गौण्या वृत्त्या प्रयुक्त इति न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थनिरूपणायोत्तर- सूत्रारम्भः ... १०४-५, ३०	१०४-५, ३०	
जीवस्य परलोकगतौर्देहान्तरप्रा- प्तिर्वा नानया श्रुत्या प्रतिपाद्यत इति शंकानिरासार्थं सूत्रान्तरारम्भः १०६-६	१०६-६	
शुलोकामौ श्रद्धाद्भुतेः सोमो राजा संभवतीत्युक्त्वा वाक्यशेषे धूमादिभोगोणाकाशाच्चन्द्रमसमिष्टा- दिकारिण आत्ता इत्यादिरूपेण जीवस्यैव तत्र गतिरित्यर्थनिरूपणम् १०६-१०	१०६-१०	
इष्टादिकारिणा पञ्चतुल्यानां व्याप्रातुल्यदेवोपभोगोपोत्पत्तिरुच्यतां न तु श्रुत्या तेषां लोकान्तरगमनमु- च्यते इत्यादौकानिरासयोत्तरसू- त्रारम्भः { १०७-२१ १०८, २, ३४, २७	{ १०७-२१ १०८, २, ३४, २७	
चन्द्रमण्डलगतैरिष्टादिकारिभि- र्देवानां विहरणमेव न चवर्णादीति तत्र देवैः सह वसता गौणप्राप्ति- रिति वा तदुभय तत्र गमनं वि- हायोपभोगे न पुन्यत इति तद- भ्युपेयमित्यर्थनिरूपणाय सावतरणं सूत्रान्तरारम्भः १०९-१	१०९-१	
२ कृतात्ययाधिकरणम् (८-११ सू०)		
स्वर्गादयरोहणां कर्माभावात्तत्त्वम- याथिनामपामप्यभावात्पुम्यरिणामः युत इत्याशकापरिहाययोत्तराधिक- रणारम्भः ११०-१२	११०-१२	
विषयवाक्यप्रदर्शनं सावतरणम् ११०-१४	११०-१४	
धूमादिवर्त्मना चन्द्रमण्डल गतानां कृत्स्नकर्मानलोपभोगोत्तरं पुनराव- र्तनम्=अयरोहण न कर्मकलशेषे इति पूर्वपक्षप्रतिपादनम्... .. १११ ५	१११ ५	
तत्रैव युक्तिप्रदर्शनम्, तथा वृत्तेष्टादिकर्मणां तदाद्योपभोगो- पशेषे सत्यपि सानुप्रवृत्तानां (=उ-		

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
कर्मणा) मेव चन्द्रमण्डलादवरो-			तत्र गतिरस्त्येव, परन्विषयादिका-		
हण नान्यथेति सिद्धान्तनिरूपणम्	११२-२		रिणां तत्र भोगान्येषां नेति इति		
तत्र श्रुतिलौकिकानुभवयोः प्रद-			शंकानिरूपणम् ...	{ १२२ ५, १५,	
र्शनम् ...	११३-८			२३, २७	
तत्र स्मृतिप्रमाणदर्शनम् ...	११४-२		तेषां फलमावे तत्र गतिर्नैवा-		
भाण्डानुसारिखेहृत्युत्तया स्वर्ग-			स्ति किन्तु यमलोकं गत्वा तत्र		
भुक्तफलशेषरूपस्यानुशयस्य निरू-			त्तदायत्ततया स्थातुं यमलोके गति-		
पणम् ...	११४-५		स्ततः प्रत्यावृत्तिर्न तु चन्द्रमण्डले		
चन्द्रमण्डले भुक्तकर्मफलस्य			गत्यागती इति सिद्धान्तार्थप्रतिपा-		
तत्र स्वल्पकर्मावशेषे कर्मशेषफलो-			दनायोत्तरसूत्रारम्भः ...	१२३-३, १५, २९	
पभोगाय स्थितिरित्याशुषिके कर्म-			मनुव्यासादीनामपि तत्र सम्म-		
फले उपयुक्ते वा शिष्टैहिकफलक-			तिप्रदर्शनाय सूत्रद्वयारम्भः ...	१२४-३	
र्मान्तरजातानुशयवतामवरोहणमि-			यमलोके यमाधिष्ठितचित्रगुप्ता-		
त्यावर्धननिरूपणम् ...	११४-९, १७, ३४		द्यात्तयत्वेन यमायत्तत्वमेव न यमाधि-		
भुक्तफलकर्मभिन्नकर्मरूपाऽनुश-			ष्ठितत्वेन विना चित्रगुप्तायत्तत्वमि-		
यसद्भावसाधकत्वेनोपन्यस्तश्रुत्याचा-			त्यर्थनिरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः शंका-		
रामिन्नशीलरूपन्वराण्योन्यापत्ति-			पुरःसरम् ...	१२४-९, ३६	
शयते न त्वनुशय इति तु श्रुतौ			अनिष्टादिकारिणां तृतीयः		
चरणशब्दोऽनुशये लक्षणक इति			क्षुद्रजन्तुलक्षणोऽसकृदावर्ति मार्गं		
न दोष इति कार्याजिनमतप्रति-			उक्त इति चन्द्रमण्डले गतिर्मार्गा-		
पादनाय सूत्रान्तरारम्भः ...	११९-८, २५		न्वराभाव इत्ययुक्तमेवेत्यर्थनिरूप-		
शीलोपलक्षितमनुशयभूतं (=भु-			णाय सूत्रान्तरारम्भः ...	१२५ १	
क्तफलककर्मभिन्न) कर्मैव योन्या-			अनिष्टकारिणामेव तृतीयः क्षुद्र-		
पत्तिकारणमित्यर्थमित्येव शङ्का-			जन्तुजन्ममहतत्यागलक्षण एव मा-		
समाधानार्थं निरूपणायोत्तरसूत्रा-			गोऽस्त्येवेत्यर्थनिरूपणम् ...	{ १२५-२, १७, २६	
रम्भः ...	१२०-३, २२			१२६-२३	
चरणशब्दस्य कर्मवाचकत्वेन			मनुष्यशरीरारम्भकत्वमेव पञ्चा-		
न लक्षणावश्यकेति सिद्धान्तवाद-			हृतीनां न शरीरमात्रारम्भकत्वमि-		
रिमतनिरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः ...	१२१-७, २५		ति चन्द्रमण्डलगतिरित्याशकानि-		
३ अनिष्टादिकार्यविकरणम् (१२-२१सू०)			रासायोत्तरसूत्रारम्भः शवतरणम्	१२६-११	
पुण्यात्मगत्यागत्यादिविन्तया			पञ्चाहुत्यमावेऽपि द्रोणशृष्ट्यु-		
वैराग्य निरूप्य पापिना तच्चि-			मसीताद्रोण्यादिशरीराणामुत्पत्तेस्त-		
न्तया तन्निरूपणायाधिकरणान्तरा-			न्नाहृतिषड्व्यानियमाभाव इति		
रम्भः ...	१२२-३		चन्द्रमण्डलगतिर्न सर्वैवेत्यर्थनिरू-		
इष्टादिकारिणामिवानिष्टादिकारि-			पणाय सूत्रान्तरारम्भः ...	१२७-११	
णामपि चन्द्रमण्डल्यार्थि विहाय			तत्रैव लोकाऽनुभवप्रदर्शनाय		
मार्गान्तराभावाद्देशारम्भासम्भवा-			सूत्रान्तरारम्भः ...	१२८ १	

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
श्रुत्यन्तरे प्राणिनां त्रैविध्योक्ति- रन श्रुतौ चातुर्विध्योक्त्या प्रातस्य विरोधस्य परिहारयोत्तरसुशारम्भः साधतरणम् १२८ ४			विद्युद्धो धर्म एवेत्यर्थनिरूपणम् { १३६ ४ १३२-२४		
४ सम्भाव्यापत्त्यधिकरणम् (२२ सू०) इष्टादिकृन्तस्तत्सलमोर्गोत्तर च- न्द्रमण्डल्यदवरोहप्रकारपरीक्षणयो- त्तराधिकरणारम्भः... .. १२८ १३			श्रीह्लादिमाद्योत्तरं रेतःसिद्ध्योगः श्रुतौ श्रुवमाणः रेतःसिद्ध्योग एवो- पपद्यत इतिवद्वाङ्मादिभावोऽपि श्रीह्लादिद्योगे (= त्रिधादिचंकेषु) एवेति वाच्यमित्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः १३७ ३		
चन्द्रमण्डले उपमोर्गार्थमार- व्यस्यान्मयशरीरस्याकाशत्वस्यसुक्ष्म- भावेन वाच्यादिक्रमेणावरोहण न त्वन्नरूपप्राप्त्यावरोहणमित्यर्थनिरू- पणम् { १२९-२, २१ १२८-१९, २४			तत्त्वम्पदार्थनिरूपके द्वितीये पादे- १ सन्ध्याधिकरणम् (१-६ सू०) वाह्यकरणोपरमे सति मनोवा- सनेद्दीपिताविद्याविलासामकजीव- स्य सन्धावस्याप्रदर्शनद्वारा साक्षिण आत्मनः स्वयन्त्योतिद्विसिद्धयेऽस्या- धिकरणस्यारम्भः १३९ २		
५ नातिचिराधिकरणम् (२३ सू०) आकाशादिसाम्येनात्यल्पकाल- मवस्थितानां वर्षेषाणामिः सह (= वर्षसाम्येन) भुवमाप्य चिरं मीह्यादिसाम्येन स्थूलशरीरं प्राप्य चिरं दुःखमनुभवतीत्यर्थप्रदर्शना- याधिकरणान्तरारम्भः ... १३२ ५			उक्तैः स्वाभिकप्रपञ्चकवृत्तस्य जीवे इति शङ्कानिरूपणयास्य सूत्रस्था- रम्भः १३९-४, १८, २८		
६ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् (२४-२७ सू०) वर्षसाम्योत्तरमप्राप्य स्वावर- जम्, अन्यजीवाद्योत्तरेषु शरीरा- दिषु ससर्गमानमनुभवतिना न एतदुत्पत्तुःप्राप्तुमनः इत्यर्थनिरू- पणायाधिकरणान्तरारम्भः ... १३२-५, १७			स्वप्ने जीवस्य (= प्राणस्य) काम्यपुत्रादिनिर्मातृत्वस्य श्रुतेः तत्सुष्टिः पारमाथिकीत्येने तत्सर्वा- देतन्मन्तरीनरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः १४० ७		
पक्षे पञ्चादिशापञ्चदश (= याव) कर्मगानुशयिनां वर्षादिसाम्योत्तर सत्तापराद्येवमोर्गयोग्यरसान्तरादज- मेव सुखं न तु जीवन्तस्यपिष्टित- दुःखोपभोग्ययोग्यं प्रादिदर्शयमा- श्रमिति शङ्कापञ्चदशषयाः सास्त्री सन्धेन न पारुषापकृष्णमित्यर्थनि- रूपणयोत्तरसुशारम्भः ... १३६ १			साप्रदक्षेपया स्वप्नानां देश- कालनिमित्तादायकपञ्चमस्त्यनदेश- त्येन तत्सुष्टिर्मायामव्यय न पारमा- थिकीति शिद्धान्तनिरूपणायोत्तरसु- शारम्भः साधतरणम्... .. १४२-५, ९, १७		
वर्षावर्षमित्यपरप्रायाः सास्त्री- निरमिति वैदिकः पञ्चदशदिशो			स्वप्नानां भविष्यच्छुभाशुभमु- नकत्वेन प्रामाणिकत्वमिति तु सुख्यशुभाशुभादेः सत्यत्वेऽपि तत्सु- चकृत्य रतनादिर्मायामव्ययमेवेत शिद्धान्तोपलभ्यकार्यनिरूपणाय सूत्रा- न्तरारम्भः १४५ १०		
			भविष्यत्पराप्रायित्वेऽपि सत्यस- त्त्वस्यैव रतनायाः सुष्टेः साधतर-		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
मसत्यसङ्कल्पजीवसकल्पजन्मायाः स्वप्नस्यैवस्वप्नत्वमेवेत्येव विद्वान्ती- पोद्बलकतया सूत्रान्तरारम्भः... १४८-१, १५, २३, २५ जीवेश्वरयोरभेद एव भेदस्तु माया- निगन्धन इत्यर्थनिरूपणम् ... १४८-२ परमात्माशस्यापि जीवस्य ज्ञ- नैश्वर्यतिरोभावेऽभिमानो हेतुरि- त्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः... १४९-३			जीवस्य पञ्चमावस्था नति विषये हेतुनिरूपणम् ... १६६-५ (इत्युद्देश्यत्वमर्थपरिशोधनम्)		
२ तदभावाधिकरणम् (७, ८ सू०) स्वप्नावस्थमनोलयात्मिका सु- दुप्ति विचार्य सुपुत्रस्य ब्रह्मत्वनि- रूपणयाधिकरणान्तरारम्भः ... १५०-१२, १६, २० जीवस्य सुपुत्रावस्थाया निरु- पिताया नाडीपुरितत्परतारुपरुपा- नानां समुच्चयेन स्वापोपसर्गकत्व- न तु विकल्पेनेत्याद्यर्थनिरूपणम्... १५० १३			९ उभयलिङ्गाधिकरणम् (११-२१ सू०) (तत्प्रदायंशोधनमारभ्यते आपादसमाप्ति) तत्प्रदायो निर्विशेष एवेत्यर्थनिरूप- णयास्याधिकरणस्यारम्भः ... १६६ ” पूर्वेण सङ्गतिनिरूपणम् .. १६६ ९ अस्य पौनरुक्त्यशकानिराकरणम् १६६-२१ ब्रह्मणः एविविशेषत्वनिर्विशेषत्व- रूपोभयार्थज्ञापकश्रुतिनिरूपणम् १६७-१ उभयलिङ्गमेव ब्रह्मोभयथा श्रु- तिभ्य इत्याशयस्य निर्विशेषमेतादिति तन्निराकरणम् ... १६७-४, १६ श्रुत्यन्तरेषु ब्रह्मणः एविविशेषत्वो- त्तेर्ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमित्याशकायां सविशेषत्वोक्तिरुपाधिप्रयोज्येति त- न्निरासाय सूत्रान्तरारम्भः १६८ ९ भेदनिन्दापूर्वरुमभेदस्य श्रुति- पुत्रेर्ब्रह्म निर्विशेषमवेत्यर्थनिरूप- णाय सूत्रान्तरारम्भः ... १६९ १४ ब्रह्मण साकारनिराकारवादि- नीपु श्रुतिषु साकारवादिनीनामेव श्रामण्याभ्युपगमे तस्य निर्विशेष- त्वासिद्धिरिति शाकाया निर्विशेष- ब्रह्मण, प्राधान्यात्ता एवात्राश्रयणीया इति निराशयोत्तरसुत्रारम्भः माव- तरणम् ... १७० २ तस्य साकारवादिन्यः श्रुतय उपासनार्था इति न तासा वैयर्थ्य- मित्यर्थप्रतिपादनायोत्तरसुत्रारम्भः सावतरणम् ... १७ २० निर्विशेषब्रह्मस्वरूपप्रदर्शनाय, अत्या निर्विशेषब्रह्मण उक्ते सविशेष ब्रह्मण उक्तिर्मध्येत्यर्थप्रतिपादनाय योत्तरसुत्रारम्भः ... १७१-१३, २३, ३६ तस्य सविशेषत्वे श्रुतिषु स्प-		
३ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् (९ सू०) श्रुतिमुपगतस्य मानुषजीवस्य श्रुतिरहितो मानुषजीवत्वमेव न सिंहव्याघ्रादिजीवत्वमेव पूर्वैश्वरनु- ष्ठितकर्मशेषानुष्ठानदर्शानपूर्वानुभूत स्मरणआदिनेत्यर्थप्रतिपादनायाधिकर- णान्तरारम्भ ... { १५९-२०, १६, २१, २८ जीवात्मनोरभेदनिरूपणम् ... १६२-६					
४ सुग्धाधिकरणम् (१० सू०) मूर्च्छावस्थावस्था-तरमात्मन इ- त्युक्त्वा ततो विधित्त आत्मेत्यर्थ प्रदर्शनायाधिकरणान्तरारम्भ. ... १६३ १३ मूर्च्छितसुग्धयो पर्यायत्वोक्तिः १६३-१ अवस्थानमान्मूर्च्छावस्थाया भेद- समर्थनम्, ... १६३-३, २८ सुपुत्रावस्थाभेदो मूर्च्छैत्युक्तौ निरा- करणम् .. १६४-१०, २१ वृक्षसम्पत्तिर्मुग्धे सुपुत्रवादित्याशेषः १६५-२, १४ ब्रह्मणा जीवस्य मोहेऽर्थसम्प- त्तिरित्यर्थप्रतिपादनम् ... १६५-१०, १७					

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
तिषु च निर्दिशेयं ब्रह्मोक्तत्वा त्रि- शेषनिन्दोक्तैर्नैवर्थात्निर्दिशेयमेव प्रक्षेप्यर्थनिरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः	१७२	५	विषयकथं स्यादित्याशंभनौभाषि- नेषु शून्यवादोत्पत्तेर्ब्रह्मणि कल्पि- तस्य मूर्तामूर्तात्मकप्रपञ्चरूपमानस्य		
जलाद्युपाधिना स्यादभिभेदः कश्चित्तौ यथा तथात्मनोऽपि भेद उपाधिभेदकल्पित इत्येवं श्रुतिषु विशिष्टदृष्टान्तोक्तिरपि तस्य निर्दि- शेयत्वे मानमित्यभिर्निरूपणायोत्तर- सूत्रारम्भः	निषेध इत्याद्यर्थप्रतिपादनम्	१८४-६ १८५-२३	
सूर्यकाशदृष्टान्तोऽत्र विषय द्वयावद्दृक्प्रतिपादनाय सूत्रान्तरा- रम्भः साधनारम्भः	नेतिनेतीतिनिषेधद्वयं 'मूर्तामूर्त-' योः यद्वा भूत्तराशेषानाराशेश्चैत्येवं ब्रह्मणि कल्पितस्य प्रपञ्चस्य, यद्वा नेतिनेतिवीचीति. ब्रह्मण्युद्योस्वमाण- स्य सर्वस्यैव. निषेधार्थमित्यर्थप्रति- पादनम्	...	११० ८
दृष्टान्ते विवक्षितान्तरत्वेन प्रति- योगित्वं न ह्य उक्ततस्य उक्तशस्य दृष्टान्तमिति इति समाधायोत्तर- सूत्रारम्भः	ब्रह्मणि कल्पितप्रपञ्चस्यैव ब्रह्म- णोपि प्रतिषेधोऽभावान्वानेन शून्य- वादः स्यादित्याशंकातिराकरणम्	१९१-२	
देहाद्युपाधिषु प्रवेद्यादिभेदनाच्च दृष्टान्तः समञ्जस एवेति दृष्टान्त- सामञ्जस्य हेतुन्तरप्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः	निषेधाच्छून्यमाणं ब्रह्माप्राहा- मिति शून्यवाद एवेत्याशंकातिरा- साम सूत्रान्तरारम्भः	...	१९२-१
'न ह्यनन्तः' इत्यादि 'अरु- पवदेव तत्प्रधानतात्' इत्यन्तमै- कमधिकरणम्, 'प्रकाशवत्' इत्यादि 'दर्शनाद्य' इत्यन्तो द्वितीयमिति घटताद्युपमया संशय- प्रकारं निरूप्य तत्रियकरणारम्भः	१७५	५	तस्याप्राहात्वे हेतुकथनम्	...	१९२-२
६ प्रकृतीतावस्वाभिकरणम् (१२-३० सू०)			ब्रह्माविधावृत्तं चेन्न कदाचिद- पि यद्देहेत्यसत्त्वर्थाकया शून्यवादो दुर्निरीत इत्याशंकातिरासाधोत्तर- सूत्रारम्भः	...	१९२ १०
सर्वनिषेधानधिकत्वेन ब्रह्मणः स- द्रूपकमित्यर्थमपि प्रादानसाधिकाभर- णान्तरारम्भः	भक्तिष्यताभ्यां प्राणिघानजप- ममस्काराद्यनुष्ठानकाले तस्य योगि- गोचरत्वेन शून्यवादस्यानवसर इ- त्यर्थमितिपादनम्	...	१९२ ११
निर्दिशेयस्य ब्रह्मणोऽप्यारि- पुषित्तिकथनात्मकं सूत्रं=वटिनमे- कं ३५, कथंकाशायात्मकमनुमेक + निसंसाधनं कथनम्	तयाम्बुपरामे सदाप्यसंवाक- मात्रनिषेधयोः परापरयोर्भेदापत्तिश्च दृक्कायामोपाधिकोऽयं भेद इष्ट एवमात्मकमित्ये तत्रिराशायोत्तर- सूत्रारम्भः साधकम्	...	१९३-५
३५, कथंकाशायात्मकमनुमेक + निसंसाधनं कथनम्	जीवस्य अकारयन्वकलश्रुतिदि- क्षादपि तयोर्भेद औपाधिक इत्यर्थ- निरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः	...	१९३-१२
३५, कथंकाशायात्मकमनुमेक + निसंसाधनं कथनम्	भूतिर्देविष्यातीत्यसंज्ञोभेदाभे- दासिद्धि कथयन्तताभेद इति दृक्कायान्तिदृक्कथनीद्वयभेदादे-		

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या	पक्षिसंख्या
कीस्मन्नपि भेदाभेदी न विरुध्येते इति तन्निरासस्य प्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः ११४ १			सम्बन्धोपदेशभेदयोः श्रौतत्वान्मुख्यत्वमेवास्तु न गौणत्वमित्यर्थप्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः { १००१-१२, २१, २५, २४		
एकभेदाभेदव्यपदेशजीवस्य ब्रह्मांशत्वेनेत्यविरोध इति प्रकारान्तरप्रदर्शनाय सूत्रान्तरारम्भः ... ११५-१४			परपक्षातिराकृत्यात्मातिरिक्तवस्त्वन्तराभावप्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः .. { १००२-१, २० { १००१-३८		
(परमत निरस्य) जीवब्रह्मणो गत्यन्तमभेद एव भेदस्त्वौपाधिः इति सिद्धान्तनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः ११५-१, १७, २०			आत्मनः सर्वगतत्व ततोतिरिक्तस्याभाव एवेत्यर्थप्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः { १००२-१०, १५, २०, ३१		
चेतनातिरिक्तस्य श्रुतिभिः प्रतिषेधाद्येव हेत्वन्तरेणापि तयोर्भेद एवेति सिद्धान्तनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः ११५-१०					
७ पराधिकरणम् (३१-३७ सू०)			८ फलाधिकरणम् (३८-४१ सू०)		
नेतिनेतीत्यादिश्रुतिभिर्नातिरिक्तवस्तुनिषेधनमुक्तं सेतुन्मानसम्बन्धभेदश्रुतिभिर्वस्त्वन्तरसंयोगैरित्याशाङ्कनपरिहारायाधिकरणान्तरारम्भः ११६-१			(तत्त्वदान्धार्यनिरूपणम्)		
ब्रह्मातिरिक्तवस्तुषुत्ताप्रतिपादनसेतुश्रुत्या ११६-६, २०			नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वभावस्य, ब्रह्मण ईश्वरत्वफलदानुत्वे कुतः		
तत्प्रतिपादनमुन्मानश्रुत्या ... ११७-१			स्यातामित्याशाङ्कानिराकरणाय अधिकरणान्तरारम्भः ... १००३-८		
तत्प्रतिपादन सम्बन्धश्रुत्या . ११७-१			निर्विशेषस्यापि ब्रह्मण इष्टानिष्टान्यामिश्रनिषेधकर्मफलदानुत्वे व्यावहारिकमित्यर्थनिरूपणम् ... { १००३-९, २८, २०, ३१		
तत्प्रतिपादन निषेधभेदव्यपदेशकृच्छ्रतिभिः ११७-९			क्रियारूपस्य कर्मणः क्षणिकत्वेपि तस्य फलजनकत्वविचारः ... १००४-४		
सेतुश्रुत्या विरोधपरिहाराय सूत्रान्तरारम्भः शाशाङ्कम् ... ११८-९, २०, २४			ईश्वरस्य फलदानुत्वे हेत्वन्तरस्योक्तिः १००५-६		
ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावनिरूपणम् ११८-१२			अपूर्वस्य फलदानुत्तमिति मीमांसकोक्तिनिराकरणम् { १००४-१०, १७, २६, ३८		
सेतुश्रुत्या विरोधपरिहारोक्तिः ... ११९-१			धर्मस्यैव फलदानुत्तमिति मीमांसकस्य पूर्वपक्षानिराकरणाय सूत्रान्तरारम्भः १००६-३		
उपासनार्थं तथोक्तिरिति नोन्मानश्रुतिविरोध इति प्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः { ११९-१२, १७, २१, ३६			धर्मस्य फलदानुत्त्वोपपादनम्, ... { १००५-१०, ०, ३८		
ब्रह्मणस्त्रिविधभेदव्यपदेश उपायिकृत इत्येव भेदव्यपदेशश्रुतिभिर्विरोधस्य परिहाराय सूत्रान्तरारम्भः { १०००-१२, १७, २३, ३५			ईश्वरसापेक्षकर्मण एव फलदानुत्तमिति सिद्धान्तनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः १००८-३, ११		

विषयाः पृष्ठसंख्या. पक्तिसंख्या.

विषयाः पृष्ठसंख्या. पक्तिसंख्या.

सगुणविद्यासुगुणानां निर्गुणे ब्रह्मणि व्युत्पन्नकृत-
दोषाणां चोपसंहारनिरूपके तृतीये पादे-

१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् (१-४सू०)
ब्रह्मस्वरूपज्ञानसाधनोपासनास्व-
रूपानिरूपणायाधिकरणारम्भः ... १०१०-३
पूर्वपादेनास्य पादस्य सङ्गति-
निरूपणम् ... १०१०-४
ब्रह्मातिरिक्तवसवन्तराभावे न
विज्ञानभेदाभावादितदारम्भणममु-
क्तमिति शब्दका, तत्तदनेकोपा-
भ्यवस्थितब्रह्मसाधयिषयाणि प्राणादि-
विषयाणि चोपासनाभि न विद्या-
रयोग्यान्वेति शैवेक्यादिकं सिद्ध-
मिति न भेदाभेदचिन्तैति तत्रि-
रुचं च ... { १०१०-५, १५,
२२, ३३
शाखान्तराधिकरणे (= जै, सू.
२।४।८) उक्तरीत्या प्रतिवे-
दान्तं (=प्रतिशास्त्रं) नामरूप-
धर्मविशेषपुनरुक्त्यादिभेदाविज्ञानभे-
दाद् गुणानुपसंहार इति शब्दका,
सर्वत्र विज्ञानाऽभेदाद् (=वेद्याभे-
दात्तदुपसंहार) इति समाधानं च { १०११-१२, १८,
३२
नाम्नो भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वम् ... { १०१२-१, ३, ९,
२५
रूपस्य भेदप्रतिपत्तिहेतुत्वम् ... { १०१४-२, ९, ३४
१०१३-१४
धर्मविशेषस्य भेदप्रतिपत्तिहे-
तुत्वम् ... { १०१४-६, १५, ३६
१०१५-२७
पुनरुक्तादीनां भेदप्रतिपत्तिजन-
कत्वम् ... { १०१६-२, १२, २४
१०१५-७
निर्गुणताः भेदप्रतिपत्तिजनकत्वम् { १०१६-२९
१०१५-९
अस्य भेदप्रतिपत्तिजनकत्वम् { १०१६-३५
१०१५-१३

समातिवचनस्य भेदप्रतिपत्तिज-
नकत्वम् ... { १०१७-१७
१०१६-१४
प्रायश्चित्तस्य भेदप्रतिपत्तिजन-
कत्वम् ... { १०१५-११
अन्यार्थदर्शनस्य (=अर्थवाद-
स्य) भेदप्रतिपत्तिजनकत्वम् { १०१७-१८
१०१५-१६
१०१७-२०
शब्दान्तरस्य भेदप्रतिपत्तिजनकत्वम् १०१५-१८
संख्यायाः भेदजनकत्वम् ... { १०१७-२४
प्रक्रियायाः भेदजनकत्वम् ... १०१७ २८
पूर्वतन्त्रोक्तशाखान्तरन्यायेनैव
कर्मकयमितिविद्वैक्यं सिद्धमेवेती-
दमधिकरणं पुनरुक्तं स्यादित्याशं-
कानिरासाय सूत्रान्तरारम्भः साधकम् १०१९-३
विज्ञानानां गुणभेदाद्वैचभेदे स-
र्वशाखाप्रमाणकत्व ब्रह्मणो नोपपद्य-
ते इत्याशंकारूपभेदो न विद्याभेद-
जनक इति विद्यैक्यमेव न विद्या-
भेद इति तत्समाधानं च ... { १०२०-१, १३,
२०, ३०
धर्मविशेषोऽपि न विद्याभेदजनक
इत्यर्थभेदनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः १०२२-१
शिरोवृत्तादीनां स्वाध्यायादिध-
र्मत्वेन विद्यैक्यमेव न विद्याभेद इ-
त्यर्थनिरूपणम् ... { १०२२-३, १५,
२२, २६
भूयोभूयो वेदे विद्यैक्यदर्शन-
मिति वेद्यैक्ये सगुणविद्यानामपि
तत्रैवोपसंहारो न्याय्य इति विद्यै-
क्यमेव न विद्याभेद इत्यर्थनिरु-
पणाय सूत्रान्तरारम्भः ... { १०२३-६, १३,
२१, २४
२ उपसंहाराधिकरणम् (५ सू०)
सर्वशाखासु विद्यैक्यचिन्तायाः
फलनिरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः { १०२४-८, १५,
२५, ३५

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
--------	--------------	----------------	--------	--------------	----------------

गुणानां गुण्यविनाभाववैतच्छा-
स्वास्याविद्याद्यालान्तरोक्तद्विधात-
द्विद्यागुणवती तदीनञ्जलापद्विधा-
वदित्यनुमानादिर्यस्य गुणवाचका-
तन्दादिपदानामेकवाक्यवयोचार-
णम्-भ्रान्तम्: एव शानमन्ता
प्रसोत्यादिरूपोपसहार इत्यर्थस्य स-
दृष्टान्त साक्षरेचनिरूपणम् ... { १०२५-१, १०,
१७, २५

३ अन्यथात्वाधिकरणम् (६-८ सू०)

चित्तैरुपापवादनिरूपणायाधिक-
रणान्तरारम्भः ... १०२६-४
वाजसनेयके छान्दोग्ये च भूत-
योः प्राणवियमोरैक्यमेवेति शका-
प्रतिपादनायैतदनुारम्भः ... १०२६-४
वाजसनेयकच्छान्दोग्येभूतयोः च-
द्वयप्राणभित्तानप्राणवियमोरैक्य-
मिति शकाप्रतिपादनम् ... १०२७-७, २८

पदान प्राणस्यापरजोह्रीधस्यो-
पास्यत्वमित्युक्तमयेदाचददुरोमेनो-
एवद्वारसर्गनादिभ्यस्तयोर्भेद एव
युक्त इति सिद्धान्तस्थोकस्यै दृष्टान्त-
रारम्भः ... १०२८-११, ११, २४

वाजिभ्रुतायोप प्राणस्योह्रीधरूप-
त्वश्रुतेरपारस्यैक्यमिति न विद्याभेदो
न्यारथ इति शका तत्समाधानादि-
(अनैकमीमांशान्यायप्रदर्शनम्) १०३०-३, १५, २१
सवैक्याचयोरैक्यं युक्तमिति शका
प्रक्रमभेदादयुक्तमिति तयोर्भेद एव
युक्त इत्यर्थनिरूपणाम् सूत्रान्तरारम्भः १०३४-१

४ व्याप्त्याधिकरणम् (९ सू०)

'श्रीमित्येतदक्षरप्रद्वीपमुपासीत'
इत्यत्राप्यासापवादकत्वविशेषण-
द्याणाम्मध्ये विशेषणस्य एव युक्त
इत्यर्थस्य निरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः १०३४-११
अध्यासपरस्वार्थोक्तिद्वाराप्यास-
पधस्य निरूपणम् ... १०३५-३, २१, २३

अपवोदपदस्वार्थोक्तिद्वाराऽप-
वादपधस्य निरूपणम् ... १०३५-८, २१
एकत्वपधस्य निरूपणम् ... १०३५-१४
अध्यासापवादकत्वपक्षाणो निराकरणम् १०३६-५
'उह्रीधोवयसमोऽङ्गारम्' इति
विशेषणपधस्य सिद्धान्तभूतस्य नि-
रूपणम् १०३७-२, २८

५ सर्वोभेदाधिकरणम् (१० सू०)

अकारस्योह्रीधगुणकस्यैवोपास्य-
त्ववत् छन्दोगवाजसनेयिमि प्राण
स्योदि प्राणस्य वसिप्रत्वादिगुणयु-
क्तयोपास्यत्वमुक्तमिति कौपीतिकि-
प्रमृतिभिस्तदनुसावपि सर्वत्रैव त-
देवैकं प्राणवित्तानमभिष विशयत
इति सर्वत्राभेदात्तदुगुणविशिष्टस्यै
वोप स्यस्यमिति नियमनमित्यर्थेति
रूपणायाधिकरणान्तरारम्भः { १०३९-१, १२,
२१, ३६

६ आनन्दाधिकरणम् (११-१३ सू०)

गुणवदुपासनाविधानस्य च-
स्तनगुणव्याप्यतानाद्विभेदाध्यमधिक-
रणान्तरारम्भः ... १०४१-१२
श्रुतिषु ब्रह्मत्वरूपमतिपादनस्य
शतु तत्रत्रय प्रतिपादना अपि
आनन्दमस्यस्य ब्रह्मणो धर्मोः सर्व-
गतत्वविज्ञानपत्नत्वादयः सर्वभेदा-
त्सर्वत्र सर्वे प्रतिपक्षन्त्या इत्यर्थस्य
निरूपणम् ... { १०४२-१, २३
१०४१-२८, २९

सर्वगतत्वादीनां ब्रह्मण आनन्द-
मस्य सर्वत्राभेदात्तदस्यैवश्रुतिपत्नानां
विषयितरस्वाधीनामपि तत्रतत्र प्र-
सङ्गो द्वयोरः स्यादित्याशङ्कत्या
निरासाम् सूत्रान्तरारम्भः साव-
तरणम् ... { १०४२-८, २५
१०४३-१९
विषयितरस्वाधीनां भोक्तृत्वो-

विषयाः	सूत्रसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	सूत्रसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
--------	--------------	---------------	--------	--------------	---------------

पेशयोरन्वयपचयुमात्रं कौशधर्म-
स्वात्, आनन्दस्यसत्यत्वानन्वयादि-
र्वाद्यन्वयवतोरौपयवया कल्पितत्वा-
सद्देश्य न भेदज्ञानकल्पमित्यर्थस्य
निरूपणम् ... १०४३-२, २०, २७
संप्रदात्मत्वस्य काफलस्यस्यस्यमित्येव
मानौनवीगित्वादानन्वादिभ्यो वै-
पम्यमित्यर्थस्य प्रतिपादनाय सूत्रा-
न्तरारम्भः ... १०४४-८, १८, ३०

७ आध्यानाधिकरणम् (१४, १५ सू०)

। 'इच्छियेभ्यः परा शर्थाः' इत्यत्र
पुरुष एवेभ्यः परः न ह्येते प्रत्ये-
कम् इतरेतरस्मात्परे इत्यर्थस्य प्रति-
पादनायाधिकरणान्तरारम्भः ... १०४४ १३
आध्यान्यदायस्योक्तिः... १०४६ १२
तत्रैव पुरुषस्य प्रकृतत्वेन तस्य
सुखेतिवचनेन सुखेच्छुत्पत्तिगन्तव्यदे-
नेत्यादिरेल्लत्वरस्य यातिपादनाय
इत्यन्तरारम्भः ... { १०४६-१, १३,
१८, ३६

८ आत्मगृहीत्यधिकरणम् (१६, १७ सू०)

'अर्गांमरीचोर्मत्वायः' इत्ये-
तेषां तत्र महाभूतस्यैवमप्रतिवाद्य
एवमेवेकान्तविद्योक्तमल्लोकशा-
तात्त्विकीनां सुश्रुतेः परमात्म-
नोऽन्वः (=शुद्धब्रह्मणोऽन्वः) ताक-
र्तित शब्दाया निराखायाधिकरणा-
न्तरारम्भः ... १०४७-१३, २२
(प्रथमे वर्णके)
आत्मातिरिक्तस्य लोकसुश्रु-
प्रतिपादनेन पूर्ववत्त्वार्थानम् ... १०४८-३, १०, २१
आत्मन एव सुश्रुत्वं न तु
नैवेत्येतेषां तत्रारम्भम् ... १०५०-४, १९, २९
अर्गांमरीचोर्मत्वायः ... १०४८-२७
परमात्मनिर्दिष्टे सुखे सुश्रुता-
न्तरारम्भः अन्वयस्य इति पूर्ववत्त्वार्थ-
विपर्यय इत्यन्तरारम्भः ... १०५०-१३

अन्वयत्वेन एव सुश्रुत्वोक्तैः
उपसंहारे आत्मसुश्रुतेः अत्यन्तर-
सिद्धमहाभूतसुश्रुतान्तरकार्त्तिकैव-
देयोक्तैर्यं सुश्रुत्वात्मेन एव नात्य-
स्येत्याद्यर्थनिरूपणम् ... { १०५०-१६,
२२, ३६
(द्वितीये वर्णके)
पूर्ववर्णके विद्येनकगुणोपसंहार-
निरूपणत्वात्सुश्रुतत्वात् साक्षात्पाद-
संगतिरिति तदर्थं वर्णकान्तरस्वारम्भः { १०५२-९
१०५१-२२

छान्दोग्ये 'खदेव' इत्यन्वय-
नात्मसाधारणं सच्छब्देनोपक्रम्यो-
पसंहारे 'स आत्मा तत्त्वमसि' इति
तादात्म्यं, बृहदारण्यके 'कृत्तम
आत्मिति' इत्यादिनात्मच्छब्देनोप-
क्रम्य 'स एव महान्तः आत्मा'
इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वमुच्यते इत्या-
न्वयवन्वेषेणानात्मापेयकमात्म-
निरपकं च क्रमेणैति न
विशेष्यमित्येवं शंकासामपि छान्दोग्ये
तादात्म्योपदेशादात्मापेयकमेवेति
निर्णयमित्यर्थस्य निरूपणम् { १०५२-९, २१, ३६
१०५१-२२

उपक्रमे छान्दोग्ये आत्मसु-
श्रुतायैतु 'देनाश्रुते धृते भवति'
इत्यादिनैकविधानेन सर्वविधानस्या-
वधारणात्प्रामाण्यहीनस्त्वैवेत्यादिव-
र्णनाय सूत्रान्तरारम्भः { १०५३-१२,
२०, ३४

९ कार्याध्यानाधिकरणम् (१८ सू०)

अशनीचरमादित्यवचनान-
प्रकाशित्तमयोरान्दोग्यायुक्तयोर्मैत्रे
शुक्तिभिरुपधिवचनप्रकाशित्तमयोरौ-
पयनात्तं निर्वापते न त्ववचनान
श्रुतामित्येते निर्वापिते, नाश्रुतं वा
निर्वाप्य इत्यर्थस्य निरूपणायापि-
करणान्तरारम्भः { १०५५-५, ११
२३, ३०

विषयाः पृष्ठसंख्या, पक्षिसंख्या, विषया, पृष्ठसंख्या पक्षिसंख्या

प्रागुक्तशंकापुरस्वरमक्षितस्या
चमनेनानग्रताचिन्तनमेव विषेय
मित्यादिरूपेण तत्पक्षनिरासस्य प्र
तिपादनम् ...

{ १०५६-४, ९,
१६, २९

१० समानाधिकरणम् (१९ सू०)

वाजसनेविद्यात्तागतामिरहस्ये
उक्ता शाण्डिल्यविधेय मनोमयत्वा
दिगुणा तस्यामेव शाखाया बृहदा
रथके 'मनोमयोऽय पुरुष,' इत्या
दिनोक्तोवास्याभेदात् न तुभयनो
नयोर्विद्ययोर्भेदः गुणानुपसंहारश्चे

त्यर्थनिरूपणायाधिकरणांतरारम्भः { १०६०-८, १७,
२१, ३०

११ सम्बन्धाधिकरणम् (२०-२२ सू०)

बृहदारथके एकत्र 'आप एवे
दमग्र आसु । ता आपः सत्यम-
सृजन्त' इत्यारभ्य 'सत्यस्य ब्रह्मण
एवाधिदैवतमभ्यात्म चादित्यम-
ण्डल दक्षिणमक्षि चायतन व्याहृ-
तिप्रार' चोपादिश्य 'तस्योपनिष
दह,' इति 'तस्योपनिषदहम्'
इति चोपादिषद्योर्विभागेनैकाधिदै-
वतमेकाभ्यात्म चानुसन्धान कार्यं
न त्वत्रिभागेनोभयनोभयोरनुसन्धान
कार्यमित्यर्थप्रतिपादनायाधिकरणा

ंतरारम्भ { १०६२-१४,
१७, २०, ३६

एकविद्याभिसम्बन्धात्सत्यविद्या-
यामपि शाण्डिल्यविद्याषदैस्यमेव
युक्तमक्षिस्थस्यापि सत्यब्रह्मत्वेनादि
त्यस्थानवदहर्नमवत्वमित्येव नामै
स्यमिति नामसकरस्य युक्तत्वादि-
ति प्रथमसूत्रेण पूर्वपक्षस्य निरू-
पणम् १०६३-८

उपासनार्थमायतविशेषव्यपारभे
एत उपनिषदाविति प्रागुक्तानुमान-

स्यायुक्तत्वेन नैवोभयोरुभयत्र प्राप्ति-
रिति पूर्वोक्तपूर्वपक्षनिराकरणाय
सूत्रान्तरारम्भ ... १०६४-६

तन्मते विद्यैक्यादेवोपसंहार
सिद्धौ 'तस्यैतस्य तदेव रूपम्' इत्या
दित्यपुरुषगतरूपादीनामाक्षिस्थपुरु-
षेऽतिदेशस्य वैयर्थ्यादेकविद्यायाम
पि स्थानभेदेनोक्ताना गुणाना विना-
ऽतिदेशमनुपसंहार इत्यस्यादिभिन्न-
म्यानोक्तगुणानामन्योन्यस्मिन्नोपस-
ंहार इति हेत्वन्तरेणापि सिद्धा-
न्तारस्य प्रतिपादनाय सूत्रान्तर-

रारम्भ { १०६५-१०,
२१, २७, ३७

१२ सम्भृत्यधिकरणम् (२३ सू०)

आयतनभेदाप्राणायानीषखिल-
पूतानामाधिदैविकवयोर्यसम्भृतित्यु
विधेयप्रभृतीना गुणाना तत्रैव पठि-
तेषु शाण्डिल्यादिविद्यान्तरेऽनुपस-
ंहार इत्यर्थस्य प्रतिपादनायाधिक-
रणान्तररारम्भः १०६६-१

समानगुणानानेन प्रत्युपस्थापितासु
विमृष्टदेहासु विद्यासु विमृष्टदेहा-
सु गा उपसंहृत्येते न तु प्रदेद्यान्तरवर्ति-
विद्यान्तरगताः इत्याधिदैविक्यसम्भृ-
त्यादीना देद्यान्तरगतशाण्डिल्यादि-
विद्यान्तरगतत्वेन नोपसंहार इत्यर्थं
स्य निरूपणम् .. १०६७-९, २०, ३०

१३ पुरुषविद्याधिकरणम् (२४ सू०)

छान्दोग्ये ताण्डिना पैङ्गिना च
रहस्ये ब्राह्मणे उक्तायां पुरुषविद्या-
यामुक्ता चतुर्विंशतिवर्षरूपप्रात
स्यने चतुश्चत्वारिंशद्वर्षरूपमाध्य-
दिनसवनान्नाष्टाचत्वारिंशद्वर्षरूपतृती-
यसत्रनाशिष्यापिपासाऽमरणरूप-
दीक्षाशनपानरमणरूपोपसंहसनल-
क्षणमैथुनाचरणरूपस्तुतशक्ततपोदा-
नादिरूपदाक्षिणामरणरूपवभृथा

विषयाः पृष्ठसंख्या. पंक्ति.संख्या.

श्रीरादिभर्मा नोपसंहर्तव्याः पुरुष-
यशस्वविशेषात्तत्तरीयकस्वित्पुरुष-
यज्ञे इत्यर्थस्य प्रोक्तपादनायाधिकः
रणान्तरस्वारम्भः ... { १०६८-८, १४,
१८, ३५

छान्दोग्ये पुरुषयज्ञयोरैवयं
सामानाधिकरण्यात्तौत्तरीयके विदुषो
यज्ञस्येत्यत्र विदुषो यो यज्ञ-
स्तस्येति व्यधिकरणपट्टी न समा-
नाधिकरणा पट्टीति तयोर्भेद इत्या-
दिरूपेण वैश्वस्यप्रतिपादनादिकम् १०७०-९, १९, ३४

१४ वेधाद्यधिकरणम् (२५ सू०)

'सर्वं भविष्य हृदयं प्रविष्य'
इत्यादिकाः आभयैर्गणकताण्डितै-
त्तरीयकोरभिपदानजघनेयिकौर्षीत-
किराज्ञगगानां मन्त्राणां प्राग्व्यक-
संज्ञां च विद्यासु वेधादिकानां सर्व-
पामर्थानामसम्बन्धादनङ्गत्वमेवेत्य-
गुपसहारः किन्तु बृहत्तमन्त्रार्पानां
त्रिशास्त्रिधेरेषु बलीयसाऽभिचारा-
दिसम्बन्धादिज्ञेन केपाश्चिन्नस्रसव-
लिज्ञेन, केपांश्चिन्नचनेन, केपाश्चि-
न्द्रुतिवाक्यादिप्रमाणान्तरेण च विद्या-
विनियोगपरयवापाल्कर्मविशेषे सम्-
न्याचापदानेन विनियोगात्तदङ्गत्वमे-
वेत्यर्थनिरूपणायाधिकरणस्यास्वारम्भः { १०७२-५, १३,
१९, २४,

सभिधेः शुन्यादिभ्यो दौर्गन्तव्यो-
परादनम् ... { १०७८-१
१०७७-१९, ३६
भूतिथिद्योत्यादिस्योदाहरणनिरूपणं { १०७८-३, १८, ३५
धुया लिखावापस्योदाहरणम् ... { १०७८-८, १८
१०७९-३५
धिनेन वाक्यवापस्योदाहरणम् { १०७८-१३
१०८०-१९, २६

धुश्रीभ्यावाक्यमकरणपर्याय-
धुमन्त्रपर्यायपर्यायान् ... { १०७८-३५

विषयाः पृष्ठसंख्या. पंक्ति.संख्या.

वाक्येन प्रकरणवाचस्योदाहरणम् { १०७९-५
१०८०-३१
१०८१-२७

प्रकरणेन स्यात्क्रमवाचस्योदाहरणम् { १०७९-८
१०८१-३४
१०८२-१५

स्थानेन (=सन्धिभिना) समा-
ख्यामावस्योदाहरणम् ... { १०७९-२१
१०८२-३४
१०८३-१०

प्रगर्थादिकर्मणाभापि न विद्या-
शेषत्वमिति प्रतिपादनम् { १०८३-१, ३, ३६
१०८४-२५

१५ हान्यधिकरणम् (२६ सू०)

(प्रथमवर्णके)-

ताण्ड्यायवर्णिकात्ताण्ड्यापानिकौ-
पीतविश्रुतीनां मध्येऽथ इव रोमा-
णीत्यादिरीत्या सुकृतदुष्कृतयोः स-
न्निपाते यथोक्तस्तत्र तयोः सन्नि-
पाते, तथा यत्रापि तयोश्चापयन-
मात्रं तत्रापि नान्वरीयकतयाश्रितं
हानमस्तीति तयोः सन्निपाते च
विद्यादो न, यत्र तु तयोः हान-
मात्रं श्रुतं नोपायनं तत्रानुपायनम्
(=उपादानम्=ग्रहणम्) सन्निपात-
त्येतेत्यर्थस्य निरूपणायास्वाधिकर-
णस्वारम्भः ... { १०८५-६, १४,
२२, २९

स्वदुष्कृत्यले शारान्तरीयं हा-
नमात्रस्य ध्वरणं विद्यान्तरगोचर-
त्वाद्युपायनस्य तत्राश्रुतेर्व्यपधिकर-
ण्यद्योरनायदयकृते आक्षेपायो-
गाथ न तस्य तत्राश्रय इति शंका
तु हानस्योपायनापेक्षत्वेनापेयो युक्त
एवैयादिना तत्रिरघनं च ... { १०८६-८, १७, ३०
१०८५-२०

अन्तरौष्ठस्य विशेषस्य शु-
त्यन्तरेऽनन्तीकारेऽश्रुदोषदुष्कृत्येना-

विषया	पृष्ठसंख्या	पाकसंख्या	विषया	पृष्ठसंख्या	पाकसंख्या
न्याय्यो विकल्प स्यादित्युक्त्वा तत्र तेषामद्यदोपाणा वर्णनम् ..	१०९०	५, १५, २५	ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थस्य निरूपणम् ..	१०९५	८, १४, २५
वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरसौपत्यमुक्त, तच्च जैमिनिसमतमित्यर्थ-मुक्तस्य सूत्रगतस्य तदुक्तश्रितिपदस्य जैमिनिना (१०।८।१५ सू०) व्याख्यातमित्यर्थस्य निरूपणद्वारा तत्सूत्रार्थादिकस्य निरूपणम्	{ १०८९-६ १०९०-१९ १०९१-११, २१		मरणोत्तर देवयान गतस्यार्थपथे विद्यया विनैव सुकृतदुष्कृतयोश्च विद्याप्रापकदेहाभावेन विद्याया अभावाद्ब्रह्मलोकप्राप्तिर्न स्यादिति मरणात्प्रागेव विद्यया सुकृतदुष्कृतक्षय इत्यादिकमभ्युपेयमिति इत्य तस्य प्रतिपादनाय सूत्रान्तरस्यारम्भ	{ १०९७ १, ११, १७ १०९६-३७	
(द्वितीयवर्णके)-			१७ गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् (२९, ३० मू०)		
साध्यादिभूतियु श्रुत्वा प सुकृतदुष्कृतसम्बन्धिविभूतनहान चालन नाम कचित्कारं फलप्रति-य वन (=फलदानयत्नोर्नवर्तनम्) एव न तु च्युति सङ्क्रमो वेत्यर्थ-स्य प्रतिपादनायास्याधिकरणस्या रम्भ	{ १०९३-१, १२, २२, २७		पर्यकविद्याया विद्यया सुकृतदुष्कृतस्य वा हानिस्तयोच्च देवयान-पथादिदेशान्तरसम्बन्ध सगुणब्रह्म विद्यावत् एव न निर्गुणब्रह्मविद्यावत् तत्र गतिहेतुभूतसुकृतात्थयति रूपहेत्वभावात् । तस्त्वे तदुपभोगाय देहान्तरसम्बन्धोभ्युपेय इत्यनाहृच्छ्रुत्या विरोध इति सगुणब्रह्मविद्यायां श्रुतस्यापि देवयानमार्गोत्तरं यस्य निर्गुणब्रह्म विद्यायामभ्रवणात्तरसम्भ यो न सुकृत इत्यर्थस्य निरूपणायस्याधिकरणस्यारम्भ	{ १०९७-९, १४, २८, ३५	
१६ साम्परायाधिकरणम् (२७, २८ मू०)			सगुणब्रह्मोपासकस्य पर्यकारी-हणपर्यकस्य ब्रह्मणा सबदानादिवि शेषोक्तं तद्देशगमनस्यत्वादात्मैकत्वदर्शिन आत्मकामस्य दग्वासोप कर्मवीर्यस्य नापेक्षणीय किञ्चिदिति न क्वचिद्गमनमित्यर्थस्य निरूपणाय सवान्तरस्यारम्भ ..	{ १०९८-११, १६, ३५	
पर्यकविद्याया मरणात्तर पर लोके प्रसिधतस्य दवयानेन पथा प्रसिधतस्य मध्येमार्गं नामिरेतन्नदीतरणोत्तर सुकृतदुष्कृतव्यापद क्षयोक्तस्त्वस्य विद्याहेतुकत्वाभावात्प्राप्ये हेतुर्विद्यैवेत्यमुक्तमित्या-शकाया निराकरणाय पूर्वोक्त वैष्णनस्य कालनिरूपणाय वादुस्याधिकरणस्यारम्भ	{ १०९५ १, १०, २२ १०९४-३७				
श्रौतक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वेन नदीतरणोत्तर श्रुतस्य सुकृतदुष्कृतव्यपस्य शरीरनाशात्प्राक् सम्पादितया विज्ञया विधूतसुकृतदुष्कृतस्येत्येव विनिमयेनार्थकल्पनेन विद्यासामर्थ्येन विधूतकल्मषस्य शानवत् एवोत्तरेण पथा गच्छती					

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्षसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्षसंख्या.
१८ अनियमाधिकरणम् (११ सू०)		मितेः समानलासर्बजोवदहरो न तु व्यक्त्येत्यर्थस्य प्रतिपादनायास्या	
<p>पथिकविद्यादियु सगुणप्रज्ञाविषयासु प्रकृततयः परावयादीनामेवोचोच देवयानाद्यमार्गविशेषगतिः प्रकरणादिना तेषामेवेति न नियमः, सर्वासामेव प्रसङ्गोक्तप्रतिपत्तयुक्तत्वे नाविशेषधुन्या प्रकरणस्य याचाद् विशेषैवेतिवा देवयानाद्यमार्गगतिरित्यर्थस्य प्रतिपादनायाधिकरणा</p>		<p>विकरणस्यासम्भः ... { ११०९-६, १६, २५, ३३</p> <p>गुणसुरपेति जैमिनिगूनस्य सुनार्यस्य तद्गुदाहरणादीनां च निरूपणम् ... { १११०-५, १३, ३१</p>	
<p>न्तरस्वारम्भः ... { १०९९-११, १३, २३, ३६</p>		२१ इयदधिकरणम् (३४ सू०)	
<p>तेषामेवेति नियमवादिमतस्य निराकरणम् ... { ११११-४</p>		<p>एकस्यैव भोक्तृत्वमेकस्थैत्रा-भोक्तृत्वसुमयोभोक्तृत्वमित्येव विद्वद्धार्यप्रतिपादनेऽपि " द्वाभ्याम् " इत्यस्या. ' कत पिन्ती ' इत्यस्याश्च त्रुतेष्वन्यास्य ब्रह्मणो जीवाभितस्य प्रतिपादनेक्याद्विप्रोक्तमेव न विद्यामेद इत्यर्थस्य निरूपणायाधिकरणस्यास्यासम्भः ... { ११११-१, २१, २६, ३२</p>	
१९ यावदधिकरणम् (३२ सू०)		२२ अन्तरत्वाधिकरणम् (३५, ३६ सू०)	
<p>सगुणप्रज्ञाविदा, निर्गुणप्रज्ञाविदामपि तद्देशपरित्यागदेशान्तरपरिगहादेवैर्गतानां सगुणनिर्गुणप्रज्ञाविधनोरपवर्गहेतुत्वं, नेत्याद्यनानिगमायास्याविकरणस्यासम्भः ... { १११२-१, २३, २०, ११-२-३६</p>		<p>पृष्टदारण्यके प्राञ्चमिके 'यस्याः श्वदपरोऽङ्गत्वं च आत्मा प्रज्ञांतरः ' इति ब्राह्मणस्य द्विक्रमेण विद्यामेदो न किन्तु प्रतिपादाद्वैतप्रसङ्गक्याद्विचक्षणमेतत्त्वर्थस्य प्रतिपादनायास्याधिकरणस्यासम्भः ... { १११३-८, १२, २०, ३५</p>	
<p>इश्वरेण तेषामधन्तरतमः प्रमत्तानां लोकस्मिन्निहेतौ वेदप्रवर्तनेऽधिकारदानेन निपुणत्वात्त्यपि कैवल्यहेतौ सम्पद्यमाने सत्यप्यधीना कर्मभिर्योऽधिकारः सुखभानाम्याः ब्रह्मसादित्याः परब्रह्म प्रविश्य पुनः प्रत्यागमनमिति ह्यनन्तपुरस्यर जीवमुत्पन्नता इयात् य तस्य माहात्म्यवृत्त-वर्मांति प्रतिपत्त्याः प्रतिपत्त्येव निरामोक्षहेतुमिति वाच्यमिति समाप्तस्य निरूपणम् ... { १११४-७, १०, १३, ३६</p>		<p>तत्र द्विराहृत्तावपि ' तत्त्वमसि ' इत्यस्य नववृत्तोऽभ्यासे विद्वद्विचक्षण-दुष्यन्मोक्षहारयोरेक्याद्विधीये प्रते ' यदेव साक्षादपरोऽङ्गत्वं ' इत्येवकारप्रयोगाच्च त्रिचक्षणमेतदेव देवन्तरस्य निरूपणाच्च सुप्रवृत्तस्यासम्भः ... { १११५-३, २०, २६, ३६</p>	
२० अक्षर्यधिकरणम् (३३ सू०)		२३ व्यतिहागाधिकरणम् (३७ सू०)	
<p>विश्वनिष्पन्नतायाः उच्यते तत्र प्रीतिद्विधासु ध्वनियु तेषामात्मनो पुत्रिभिरात्मसु तस्य तस्यैव तेषामात्मसु भावना</p>		<p>नेत्रेभ्यः ' बोऽहं साऽहं, याऽहं सोऽहम् ' इति ' अहम्</p>	

विषयाः पृष्ठसंख्या, पक्षिसंख्या,

विषयाः पृष्ठसंख्या, पक्षिसंख्या,

स्मि भगवो देव ते अहं वै त्वमसि'
इत्युभयत्र जीवस्येश्वरत्तन्त्रमीश्व-
रस्य ससर्वात्मत्वमित्येव मिथो
विशेषणविशेष्यभावरूपव्यतिहार
उभयमतिराध्यानार्थ एव न तूभय-
रूपानुचिन्तनार्थः । उक्त्ये ईश्वरे
ससर्गिरूपानिष्कृष्टरूपानुचि-
न्तनस्य-
युक्तत्वादित्यर्थस्य प्रतिपादनाया-

धिकरणस्यास्यारम्भः ... { १११६-१, १६, १९
१११५-३५

२४ सत्याद्यधिकरणम् (३८ सू०)

वाजसनेयिभिः ' स यो हैतम्,
इति, 'तत्रत्तत्सत्यम्' इति
चोक्ता सत्यविद्या ' जयतीर्माँलो-
कान्' इति 'दन्ति पाप्मानम्'
इति फलभेदोक्तावपि ' तत्रत्तत्स-
त्यम् ' इति पूर्वविद्यासम्बन्धस्यै-
वोत्तरत्राकार्पणादेकविद्यात्वनिश्चयेन
फलान्तरोक्तेर्विद्यास्तुत्यर्थत्वेन च
न सत्यविद्याया द्वितीय किन्तु-
वयमेवैत्यर्थप्रतिपादनायास्याधिकर-

णस्यारम्भः ... { १११७-१०, १७,
२३, ३८

छान्दोग्ये वाजसनेयके चोभय-
त्रैकैवेयमद्यादित्यविपयिणी विद्येति
वाजसनेयकोक्तसत्यादिगुणानामुप-
संहारोऽन्यत्रेति परेऽकमनूत्रोपास्यै-
क्येपि फलभेदेनाङ्गविद्यातः स्वत-
न्त्रादिरप्यगर्भविद्याया भेदात्त गुणा-
नामुपसंहार इति तस्य निराक-

रणम् ... { ११२०-३, १४,
२७, ३३

२५ कामाद्यधिकरणम् (३९ सू०)

अत्र विषयवाक्ये भिन्नसगुण-
त्रिगुणविद्ययोः श्रुताः सत्यकाम-
त्वादयो वदित्वाद्यध्व गुणाः सत्य-
विद्याया एकत्वाद् गुणसाङ्ग्येऽप्यत्र

कचिदाकाशस्य कचिच्चदाश्रयस्ये-
त्येव सगुणनिर्गुणरूपभेदेन भेदात्त्रि-
गुणविद्याया फलाभावात्प्रसंहार
इति शङ्काया उभयत्र हृदयाद्या
यतनसाम्याद्वैक्याह्योकासम्भेदप्र-
योजकस्य हेतुत्नस्यातमात्यस्य च
साम्याद्दक्षिणादीना विद्यास्तुत्यर्थ-
त्वाच्च तेषां निर्गुणस्यै उपसंहारो
युक्त एवेति तन्निराकरणस्यास्याधि-

करणस्यारम्भः ... { ११२१-३, २०
२४, २८

२६ आदराधिकरणम् (४०, ४१ सू०)

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यायां
विहिते प्राणामिहोत्रे विदितानां
पञ्चानां प्राणाहुतीनामङ्गभूतभोज-
नस्य लोपेऽपि मुख्यस्य प्राणामिहो-
त्रस्य भक्तप्रतिनिधिभूतपयश्चादिना
भोजनप्रतिर्न लोप इति शङ्कानिरा-

सायास्याधिकरणस्यारम्भः ... { ११२३-१, १९,
१८, २७

पूर्ववद्रेणोत्तरस्य पूर्वपक्षस्य
भोजनलोपे लोप एव प्राणामिहो-
त्रस्य तत्रादरप्रदर्शनं तु भोजनपक्षे-
ऽपि विध्योपि प्रायश्चित्तविज्ञानायेति
समाधानार्थमुत्तरस्यारम्भः साव-

तरणम् ... { ११२६-३, १९,
१७, २८

२७ तन्निर्धारणाधिकरणम् (४२ सू०)

कर्माङ्गव्यपाराश्रयाणि विज्ञानानि
' अह्येतददधरमुद्रीयमुपाधीत' इ-
त्येवमादीन्यनित्यान्वेतोद्रीयाद्युपा-
सनानि न नित्यानीत्यर्थस्य निरु-

पणायास्याधिकरणस्यारम्भः ११२९-१, १०, १७, ३७

२८ प्रदानाधिकाराधिकरणम् (४३ सू०)

अत्र विषयवाक्ये वायुप्राणयोः
स्वरूपाभेदेन तद्विषयोपासनाप्यभि-
क्षेत्प्राणमाधिदेवादिगुणभेदस्य गु-

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
--------	--------------	----------------	--------	--------------	----------------

णवद्वेदजनकत्रयोमेनोपक्रमोपसं-
हारपर्यालोचनया चास्याः संवर्गवि-
षयाया देव्यमिति शकानिरासाया-

स्याधिकरणस्यारम्भः ... { ११३३-८, १७,
२०, ३५

'तौ वात संवर्गौ' इत्यना-
ध्यात्माधिदेव्यमामेन पुनगुरदे-
हारयाध्यानार्थंवेन तस्यासत्येन त-
दानयंक्यमत्यादिना विद्यामेद ए-
वेति सिद्धान्तरूपणम् ... ११३४-८, १७, ३२

२९ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् (४४-५२सू०)

वाजघनेष्वीमिरहस्यब्राह्मणे म-
नोविद्वृत्योक्ताः शास्त्रादिका अम-
यः 'तत्किञ्चेमानि भूतानि' इति
प्राधान्यज्ञानकलिङ्गादिभूयस्त्वाकि-
यानुपदेशं विनाभावनामयत्वेन प्र-
करणं शशित्वा युमर्थाः स्वतन्त्रा
एवेत्यर्थस्य प्रतिपादनायास्याधि-

करणस्यारम्भः ... { ११३९-१, ९,
२०, २७

गुणवादेनोपनयने प्रकरणं या-
चित्तं दामन्त इति प्रकरणस्यानु-
संलत्नासम्भवात्क्रियामयामेः प्रकर-
णे एवाद्गुरदेयात्तद्विषय एव विक-
सनसम्प्रदाकाः इति पूर्ववद्यत्थोपरा-
दनायास्य द्यतस्यारम्भः ... ११४०-८, १६, ३४

इष्टकाचित्तैर्न प्रियानुपदेशिनाऽ-
मिना शास्त्रादिपाममीनामितिदेवा-
त्त्रियानुपदेश एवेति पूर्ववद्यमते

हेतुवन्तर्पित्वायास्य द्यतस्यारम्भः { ११४३-१, १६
१९, २७

निर्णारणादेते विद्यामहा एव
११४३ इति सिद्धान्तरूप निरूप-

णायास्य द्यतस्यारम्भः ... { ११४३-६, १७,
२०, २९

भंतीऽत्रेन प्रकरणस्य चप
इत्यस्य निरूपणायास्य एव
११४३ इति ... { ११४३-१०, १८, ३३

लिङ्गस्य प्राक्त्वे न किन्तु प्र-
करणमेवात्र बलवदिति प्रागुक्तं-
काया निरासाय सूत्रान्तरस्यारम्भः

साक्षेपम् ... { ११४३-१२, ३४
११४४-२०

'ते मनसैवाधीवन्त मनसैवाधी-
यन्त' इत्यादिरूपेण क्रियावयवानां
मनसादिव्यापारेष्वनुबन्धात्, कि-
यावयवसामेसांहास्यं ज्ञानमयाना-
मेकैकस्यातिदेशेन क्रियावयवानां
दर्शनादिति सिद्धान्ते हेत्वन्तरस्य

निरूपणायास्य द्यतस्यारम्भः ... { ११४५-१०, १७,
२४, ३१

परोक्तदृष्टान्तनिराकरणाय सू-
त्रान्तरस्यारम्भः ... { ११४८-३, १३, ३४

अत्र पूर्वपरमागयोर्विज्ञानाया-
न्यदर्शनात्तन्मध्यपातिनोऽपि विद्या-
प्रधानत्वमेव न कर्माङ्गत्वमित्यर्थ-

स्य मदर्थनाय सूत्रान्तरस्यारम्भः { ११४९-७, ७, ३६
११४६-२९

३० पैकात्म्याधिकरणम् (५३, ५४ सू०)

भाष्ये प्रागुक्तेऽपि सूत्रीत्या
(देहादिभ्यतिरिक्तस्य) आत्मनः
(=पुरुषस्य) अतिवत्त्वस्य प्रति-

पादनायास्यधिकरणस्यारम्भः { ११५०-१२, १६,
२४, ३३

(परमवचनिराकरणे) लोकाय-

विक्रमतत्त्वानुवादः { ११५२-४, १३, २८
११५१-१६

लोकायति क्रमत्रनिराकरणम् 'एवं
मात शुम्' इत्युक्त्या ... { ११५३-८, १२,
२३, ३३

३१ अंगावबद्धाधिकरणम् (५५, ५६सू०)

उद्गीर्णादि कर्माभित्ताः दिङ्कारा-
दिके पर्याये मात्रि पृथिव्यादि-
लोकदीर्घदकपाग्वयान्ते पृथिवीदृष्ट-
पीनादिका 'उद्गीर्णमुवासीत्' इत्यु-

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
द्रीथादिश्रुत्यविशेषात्सर्वथास्त्व- प्यनुवर्तन्त एव न तु स्वधास्ता- गतेष्वेवोद्गीथादिषु विधीयन्तित्य-			सूत्रोक्तेः शब्दभेदे कर्मभेदवदिति सिद्धान्तस्य निरूपणम् ... ११६५-९, १६, २९ (इति विषयभेदाः)		
यस्य वर्णनायास्याधिकरणस्यारम्भः	{ ११५७-८, १४ १८, २४		३४ विकल्पाधिकरणम् (५९ सू०) (इत्यनुक्तं तु विद्याभेदेष्वनुष्ठानप्रकारोऽपि वर्णयते) - अईयइतटस्थाङ्गाभिताख्यासु नि- विधात्पासनासु मध्येईमहवित्रास्वे- केनोपासनेन सक्षात्कृते उपास्यधि- पये ईश्वरादी ब्रितीयोपासनात्मन्य- मिति विकल्प एव न समुच्चय आवाप्तित्यर्थस्य निरूपणायास्याधि- करणस्यारम्भः ... { ११६७-७, १३, २०, ३२		
अन्यशाखागतेपुत्रीथादिष्वप्य- न्यशाखाविहिताः प्रत्यया भवेयुर- न्यशाखागतमन्त्रादीनामन्यशाखा- स्याश्रयणवदिति हेत्वन्तरप्रतिपाद- नायास्य सूत्रस्यारम्भः	{ ११६०-१, ११५९-१४, ३५		३५ काम्याधिकरणम् (६० सू०) यासुपासनासुपास्यशास्त्राकारेण विनाऽहंतेनैव काम्यसाधन तासां पुरुषेष्वनुष्ठानेण विकल्पसमुच्चया- वित्यर्थस्य प्रतीकोपास्तिप्रकारस्य वा प्रतिपादनायास्याधिकरणस्यारम्भः { ११६९-४, १६, २१, २७		
३२ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् (५७ सू०) प्राचीनशाल औपमन्यव इत्य- स्यामाख्यायिकायां श्रुत वैश्वानरस्य समस्तस्यैवोपासनकार्यं न पृथक्पृ- थगवयवस्य व्यस्तस्य समस्तस्य चे- त्यर्थस्य प्रतिपादनायास्याधिकर- णस्यारम्भः	{ ११६१-४, १३, १७, ३२		३६ यथाश्रयभावाधिकरणम् (६१-६६ सू०) अङ्गाधिवोपास्तिष्वनुष्ठानक्रम- प्रदर्शनायास्याधिकरणस्यारम्भः ११७०-१, ७, १३, ३० अङ्गाधितोपास्तीनामाश्रयतन्त्र- त्वात्रयाश्रयभाव इति पूर्वपक्षस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ११७०-१, ७, १३, २० अङ्गानां प्रत्ययानां च विधाने विशेषाभावात्समुच्चय एवेत्यर्थस्य निरूपणायास्य पूर्वपक्षस्यारम्भः ११७१-१, १२, २६ वेदान्तरौदितप्रत्ययस्य वेदान्त रौदितपदार्थसामान्यात्सर्ववेदोदितो- पास्तीनां समुच्चय एवेत्यर्थस्य प्रति- पादनायास्य पूर्वपक्षस्यारम्भः { ११७१-५, १४ २१, २७		
वैश्वानरस्य व्यस्तस्या (=पृथ- क्पृथगवयवस्या) प्युपासन दक्ष- कृदभिमतमिति वादिना मतमनूय तस्य लण्डनम् ... { ११६३-१२, २१, ३०					
३३ शब्दादिभेदाधिकरणम् (५८ सू०) भिन्नश्रुतीनामपि मुतेजस्त्वप्रभृ- तीनां समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वा- ङ्गीकारे सर्वोपास्तीनामपि भिन्नश्रु- तीनां समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वा- पत्तिरित्याशङ्कया निराकरणस्यास्या- धिकरणस्यारम्भः	{ ११६४-३, ९, १३, ३२				
अत्र वैश्वेक्येन विद्येयस्य श्रुति- भेदेऽनुष्ठानान्तरपरमिति च पूर्वपक्षयुक्तिः ११६४-६, ११, २६					
एवजातीयकाः (=शब्दादिभे- देनोच्चाः) वैश्वेक्येऽपि विद्याभिन्ना एव (जौ सू० २।२।१) इति					

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिपर्याय.	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिपर्याय.
न व्यतिरेकमुपेतं न सप्रतिपुनरप-		विद्याक्रमेणोः कथारम्भे 'तं	
पूर्वब्रह्मस्वरम्भः ... {	११७२-१, २०, २७, २९	विद्याक्रमेणोः समन्वारभेते' इति	
यस्मिन्नुत्तरे पश्यामिदृशचि-		श्रुतौ सहकारित्वोक्तस्तत्कर्मोद्भवे-	
स्तस्य तदनुष्ठाने इव सप्रत्ययेऽन्यत्र		येति हेतुन्तरस्य निरूपणायास्य	
वानभिद्वेषः समुच्चय एवेति पक्षो		सूत्रस्वारम्भः ११७५-८, ३१	
न युक्त इति सिद्धान्तस्य निरूपणा-		समस्तत्रेदार्थविवेकानवतः कर्मो-	
यास्य सूत्रस्वारम्भः ... {	११७२-१०, २२, ३४	विकारोक्तेः कर्मोत्पत्तेयं विद्येति	
विद्युत्प्रा प्रज्ञानान्तेषामुत्तरिणां		हेतुन्तरस्य निरूपणायास्य सूत्र-	
परन्तश्चोक्तंरधि सर्वोपास्तीना समु-		स्वारम्भः {	११७५-११, २१, २३
च्चयो न युक्तः किन्तु विकल्पः समु-		चावन्तीनं 'सुर्वेत्तेवेह कर्मणि	
च्चयो वेत्यर्थस्य निरूपणायास्य		जिजीविष्येष्टतत्त्वमाः' इत्यादि-	
सूत्रस्वारम्भः {	११७३-११, २०, ३०	रूपेण कर्मनियमादेरपि सा कर्मा-	
तृतीयाध्याये ब्रह्मज्ञानान्तरङ्गबहिर्ब्रह्मसाधन-		गमेवेति हेतुन्तरस्य निरूपणाथ	
निरूपकं चतुर्थपादे-		सूत्रस्यात्यारम्भः {	११८०-६, २०, ३२ १३, १७५-२०
१ पुरुषार्थाधिकरणम् १-१७ सू०)		चतुः (= कर्मवृत्तः) उपेधा-	
श्रीयनिपदात्मगतं स्वप्ननेत्र		याधिक्यस्य संबन्धः कर्मिण्यो विमुक्त-	
पुरुषार्थस्य (= मोक्षस्य = इत्यनि-		त्सार्थवार्थान्नतः कर्मोपपत्तं न	
वृत्तेः) साधनं न तु ब्रह्मप्रयोगाने-		मुक्तमिति सिद्धान्तस्य निरूपणा-	
धिनामरूपकृत्यैवविनादकृत्या क्र-		यास्य सूत्रस्वारम्भः सावतरणम् {	११८०-११, १६ २०, ३७
त्यर्थमित्यर्थस्य प्रतिपादनाय 'पुन-		संसार्यैवेत्या तस्याधिक्ये प्रमा-	
याथे' इत्यादिगास्वाधिकरणस्वारम्भः ११७५-२		णनिरूपणम् ११८१-११	
संगतिप्रदर्शनम् ११७५-५		ब्रह्माधिष्ठो कर्मवत्संन्यासस्यापि	
चतुः (= साधनतः) कर्मोत्प-		दर्शनाद्यैर्षा कर्मविज्ञानं किन्तु लोका-	
साधनत्वविवेकानमिति निरूपणार्थे		संब्रह्माधेतेर्गोचर्यथासिद्धमित्यर्थस्य	
कर्मोत्पत्तेरौ पूर्ववत्संन्यासस्यास्य		निरूपणायास्य सूत्रान्तरस्वारम्भः ११८२-८, २२, ३२	
सूत्रस्वारम्भः सावतरणम् ११७६-१०, १६, २८		'यदेन विद्याया कथोति' इति	
ब्रह्मज्ञानान्तेषामुत्तरिणां		विद्यायाः कर्मोपपत्त्यत्रयमुद्गीप-	
कर्मसु ब्रह्मवेदेर्गोचर्यमात्रं कर्मोद्भ-		विद्यानियमाविरत्यर्कं न सर्वोपासा-	
स्येति हेतुन्तरस्य निरूपणायास्य		निरूपकमित्यर्थस्य निरूपणायास्य	
सूत्रस्वारम्भः ११७८-८, १०, ३३		सूत्रस्वारम्भः सावतरणम् ... {	११८३-१, २३, २५
'यदेन विद्याया कथोति' इत्या-		विद्याक्रमेणोः सहकारित्वोक्त-	
दिनां सत्त्वस्य कर्मोत्पत्त्यर्थवत्ता-		त्वेदद्वेष समुत्तु संशयिणं न	
सकर्मोद्भवेन सतिहेतु हेतुन्तरस्य		कर्मो विद्याक्रमेणोः समन्वारभेते	
सूत्रस्वारम्भः ... ११७९-४, १५, ३०		इति निर्माणात् तदुक्तरीत्येकस्मि-	

विषयः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या.
शैव पुरुषे इति तत्रिाकरणायास्य सूत्रस्यारम्भः ११८३-७, २५, ३१		२ परामर्शाधिकरणम् (१८-२० सू०)	
अध्ययनयत एव कर्मसम्बन्धो- क्तिरिति प्रागुक्तं त्वीपनिपदातिरि- क्तवेदाध्ययनवत इत्यर्थकमित्यनेन प्रागुक्तहेतुनिरासायास्य सूत्रस्यारम्भः		ऊर्ध्वरेतशामाश्रमित्वमेव नैति संन्यासस्यैवामावादिद्यायाः न स्वा- तन्त्र्यमिति पूर्वपक्षस्य निरूपणाया-	
सावतरणम् { ११८४-१, १७, २२, ३०		स्य सूत्रस्यारम्भः { ११८६-१३, २१ २४, ३७	
'कुर्वन्नेव' इत्यादिनोक्तः प्रा- गुक्तो हेतुस्त्वविद्वद्विषयो न विद्व- द्विषय इति निरूपणायास्य सूत्र- स्यारम्भः सावतरणम् ... { ११८४-१०, २६, ३४		ब्रह्मचारिणां सलक्षणं चातुर्वि- धस्य निरूपणम् ११८७-७	
यावज्जीवं कर्म कुर्वन्पि विदु- पि कर्मफललेपो नैति विद्यास्तु- त्यर्था 'कुर्वन्नेव' इति ध्रुतिर्विद्या- स्तुतये इत्येवं समाधानान्तरायास्य सूत्रस्यारम्भः { ११८४-२५, १८ २७, ३५		गृहस्थानां सलक्षणं चातुर्वि- धस्य निरूपणम् ११८७-१०	
स्वेच्छातः कर्मसाधनप्रजादि- त्यागलिङ्गान्तरेणापि विद्या स्वतन्त्र- वेत्यर्थस्य प्रतिपादनाय सूत्रास्या- स्यारम्भः { ११८४-६, २० २६, ३२		वानप्रस्थानां सलक्षणं चातुर्वि- धस्य निरूपणम् ११८७-१४	
अशेषकर्मादिविभागोऽपमर्दकत्व- रूपहेत्वन्तरेणापि सा स्वतन्त्रैवेत्यर्थ- स्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः { ११८५-१४, २४ २७, ३७		संन्यासिनां सलक्षणं चातुर्वि- धस्य निरूपणम् ११८७-१४	
कर्मणामाद्याश्रमिन्यविषयत्वेन तत्वज्ञानस्य चोर्ध्वरेतोविषय (=सर्वकर्मादित्यागिसंन्यासविषय) कत्वेन चेत्येव भिन्नाधिकारिक- त्वेनापि हेतुना विद्या स्वतन्त्रैवेत्य- र्थस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः { ११८६-२, १५, २३, २७		आश्रमास्त्रय एव न संन्यासः, 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इति त्वित- राश्रमापामनाश्रान्तिकरुलकत्वयोध- नद्वारा ब्रह्मसंस्थताया आश्रान्ति- कफलकत्वसूचनान्तेत्यर्थस्य निरूपणम् ११८७-४	
अणपपापाकरणोत्तरं संन्यास- वीकरणमन्यथापत्त्यर्थस्य निरूपणम् ११८६-५, १६		विधिविहितत्वेन संन्यासश्चतुर्थं आश्रमोऽरुल्येवेति विद्यायाः स्वा- तन्त्र्यमेवेति सिद्धान्तायास्य सूत्रान्त- रस्यारम्भः { ११९१-१०, १३, २१, ३४,	
		३ स्तुतिमात्राधिकरणम् (२१, २२ सू०)	
		पृथिव्योर्षीधपुरुषवाग्ज्जवाग्रां	
		सप्तानां रसानां रसतमोऽदम उद्गी- थावयव लंकारः (परमात्मप्रती- कत्वेन) परमाः, परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानमर्षीत्येवञ्जातीत्येवमधिकारानां छान्दोग्योक्तानां ध्रुतानामुपासना- विषयर्थत्वमेव मोद्गीयादिस्तुत्यर्थ- कत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनाय 'स्तु- तिमात्र' इत्यादिनास्माधिकरण-	
		स्यारम्भः { ११९८-६, १५, २२, २७	
		क्यादित्यादिपञ्चकस्य विधि-	
		लक्षणत्ववर्णनम् ११९९-२५	

विषयाः

पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या,

विषयाः

पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या,

तत्र श्रुत्येव विधिच्यते इति
न कल्प्यते इत्यर्थस्य प्रतिपादनाय
सूत्रान्तरस्यारम्भः ... १२००-७, १४, २६
४ पारिप्लवाध्यायिकरणम् (२३, २४ सू०)

अश्वमेधे पुत्रामात्यपरिवृत्ताय
राज्ञे नानाख्यानकथनरूपे पारिप्ल-
वप्रयोगे 'अश्वमेधे प्रथमेऽहनि
मनुर्ववस्वतः' इति कथां ब्रूयात्,
द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वत इति,
तृतीयेऽहनि वरुण आदित्य इति
च वाक्यशेषे कथानां विद्याप्य-
विशेष्योक्तः 'अथ ह वै वाजव-
वल्क्यस्य' इत्याद्युपनिषदाख्यानानां
विद्यासन्निधिरिति विद्यायामेव वि-
नियोगो न पारिप्लवाध्याय इत्यर्थस्य

निरूपणायास्याधिकरणस्यारम्भः { १२०१-६, २६,
२८, ३२

पारिप्लवे केपाग्निदेवाख्याना-
नामुपयोगो नोपनिषदानामित्यर्थस्य
निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १२०१-६
औपनिषदानां तेषां विद्याया-
मेव विनियोग इत्यर्थस्य निरूप-
णाय सूत्रान्तरस्यारम्भः ... १२०३-५

५ अग्नीन्धनाधिकरणम् (२५ सू०)

विद्याया अग्निदानिहत्याख्यमु-
चिद्विद्वत्तत्र न कर्माग्नेयेति (१)
पुरुषार्थाधिकरणस्य षष्ठिनिरूप-

णायास्याधिकरणस्यारम्भः ... { १२०४-३, १०,
१८, २५

६ सर्वापेक्षाधिकरणम् (२६, २७ सू०)

प्रसन्नचर्पणश्रीनां कर्मणां वि-
षयकर्मभेद प्रति प्रयोजकत्वाभा-
वेऽपि विद्यासार्थं प्रति प्रयोजक-
त्वकर्मभेदेऽप्येव निरूपणायास्या-

धिकरणस्यारम्भः ... { १२०५-३, ९
१२०४-१८, २३, ३६

विद्वत्कर्माणां वि-

द्योत्पत्तिप्रयोजकत्ववन्निरूपणायास्य

सूत्रस्यारम्भः ... १२०५-१

अन्तरङ्गाणां क्षमदमादीना-

मपि विद्योत्पत्तिप्रयोजकत्ववर्णना-

यास्य सूत्रस्यारम्भः ... १२०७-१०, २१, ३२

७ सर्वत्रानुमत्यधिकरणम् (२८-३१ सू०)

विद्यासन्निधिव्युक्तमपि सर्वो-

ब्राम्ह्यनुज्ञान न विद्याशेषः किन्तु

प्राणात्ययप्रसङ्गे प्राणसन्धारणाया-

भक्ष्यमपि भक्षयितव्यं स्वस्यावस्था-

यां तु तत्र भक्षणीयं विद्यावत्ता-

पीत्येनं प्राणाव्रविज्ञानप्रशंसार्थम-

स्याधिकरणस्यारम्भः ... { १२०९-९, १३,
१५, ३५

तरत्यर्थवादस्य 'आहारशुद्धौ

सत्त्वशुद्धिः' इत्यादिमक्ष्याभक्ष्यवि-

भागशास्त्रशाधाभावरूपहेत्वन्तरनि-

रूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १२१२-९, २८

आपदत्वस्यायामभक्ष्यमक्षयानु-

शाने स्मृतिर्वादानिनिरूपणायास्य

सूत्रस्यारम्भः ... १२१२-११, १९, ३१

तत्र प्रमाणभूतमूलश्रुतिनिरूप-

णायास्य सूत्रस्यारम्भः ... { १२१३-१, २९,
१२१२-२२

८ आश्रमकर्माधिकरणम् (३२-३५ सू०)

आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुश्रुश्रोः

कार्याण्येव नित्यानि कर्माणि न

सुश्रुश्रोरेवेत्यर्थस्य निरूपणायास्या-

धिकरणस्यारम्भः ... { १२१३-७, १६
२१, ३१

अमुश्रुश्रुणा नित्यानि कर्माणि

कार्याण्येवेत्यर्थस्य निरूपणायास्य

सूत्रस्यारम्भः ... १२१३-७

नित्यानां कर्मणाममुश्रुश्रुश्रुत्य-

त्वांगीकारे विद्यास्यप्रत्ययमेवां न

स्यादित्याद्यकृपां विद्यास्यहकारि-

त्वेन तेषामाश्रयकत्वान्मुश्रुश्रुति-

प्यनुश्रुत्यान्वयेत्येवं विद्यायास्य सूत्र-

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
स्वारम्भः सावतरणम्	...	१२१४-५, १५, ३२	शुद्धिः स्यादेवेत्यर्थस्य निरूपणाया-		
भिन्नाभिन्नप्रकरणस्थत्वेऽपि नि- त्यकर्मभ्यो विद्यासंयुक्ततया विवि- दिषानाक्ये उक्तानां कर्मणा भेदो न किन्त्वैक्यमेवेत्यर्थस्य निरूपणा- यास्य सूत्रस्वारम्भः	{	१२१५-११, १६ २३, ३५	स्याधिकरणस्वारम्भः	...	{ १२२१-३, १३, १८, २१
९ विधुराधिकरणम् (३६-३९ सू०)			नैष्ठिकादेरुद्धैरतश्च आरूढस्य भिद्योर्वैलानसादेश्च ब्रह्मचर्यात्स्व- ल्पने प्रायश्चित्तं नेति पूर्वपक्षस्य निरूपणायास्य सूत्रस्वारम्भः	...	१२२१-३
रैकवाचकनवीविधुरादीनामना- श्रमित्वेनान्तरे वर्तमानानामपि वि- द्यास्त्रधिकारोऽस्त्येवेत्यर्थस्य निरू- पणायास्याधिकरणस्वारम्भः	{	१२१७-७, १६, २१, २८	उपकुर्वाणस्य नैष्ठिकवच्छाले उक्ते- नैष्ठिकस्य ब्रह्मचर्यादेर्भिद्योर्वैलान- सस्य च ब्रह्मचर्यात्स्वलितादः प्राय- श्चित्तमस्त्येवेत्यर्थस्य निरूपणायास्य	...	१२२१-३
तत्र स्मार्तैतिहासलिगादपि तेषां तत्राधिकारोस्त्येवेत्यर्थस्य नि- रूपणाय सूत्रान्तरस्वारम्भः	...	{ १२१८-१ १२१७-१६	यत्नस्य निरूपणम्	...	{ १२२२-१, १६, २१, २४
रैकविधुरवाचकनवादीनामपि पुष्टयमानसम्भिन्नभिर्जयोपवासा- दिभिर्जन्मान्तरार्जितकर्माभिश्च वि- द्याया भवत्युदय इत्यर्थस्य निरू- पणायास्य सूत्रस्वारम्भः	{	१२१८-३, २९ १२१७-१८	'प्रायश्चित्तं न पश्यामि' इत्यत्रिस्मरणात्पूर्वपक्षिणोक्त प्राय- श्चित्ताभावप्रतिपादनं तु प्रायश्चित्ता- नुष्ठाने यत्नगौरवादरायमित्यर्थस्य	...	{ १२२३-१, १०, २३
अनाश्रमिभ्यो ह्याश्रमिणः श्रुति- स्मृतिसदृशत्वादानाश्रमित्वस्य नि- दिद्वत्वाच्च ज्यायस्त्वमित्यर्थस्य नि- रूपणायास्य सूत्रस्वारम्भः	...	{ १२१९-१, १३, १९, ३९	१२ बहिराधिकरणम् (४३ सू०)		
१० तद्भूताधिकरणम् (४० सू०)			कृतनिर्णेजने (= कृतप्रायश्चित्ते.)		
आरूढपतिताधिकृतनकर्मणाम- शालीयत्वेन न विद्याहेतुत्वमित्य- र्थस्य प्रतिपादनायाराधिकाधिकरण- स्वारम्भः	...	{ १२१९-७, १५, २३, ३१	स्पृष्टैरेतोभिः सिद्धं च व्यवहारो नैव भवतीत्यर्थस्य निरूपणायास्या-		
११ आधिकारिकाधिकरणम् (४१, ४२ सू०)			धिकरणस्वारम्भः	...	{ १२२४-१, १२, १८, २७
उपकुर्वाणस्यैव नैष्ठिकादेरारू- ढस्य ब्रह्मचर्यात्स्वल्पने प्रायश्चित्तेन			१३ स्वाम्यधिकरणम् (४४-४६ सू०)		
			अज्ञाश्रितोपासनादिक स्वेनै- वानुष्ठेयं न ऋत्विगादिद्वारेति शक्या-		
			निरासायास्याधिकरणस्वारम्भः	{	१२२५-१, १०, २० १२२४-३५
			अज्ञाश्रितोपासना यजमानेनैव कार्येत्यात्रेयाचार्यसम्मतमपि स्वस्था- चार्यान्तरस्य च सम्मत्यभावेन त- स्यायुक्तत्वनिरूपणायास्य सूत्रस्वारम्भः	१२२५-१	
			अज्ञाश्रितोपासनमृत्विक्कर्मत्वौहु- लौभ्याचार्यमतं स्वसम्मतमिति तत्रि- दान्तस्य निरूपणायास्य सूत्रस्वारम्भः	{	१२२६-४, १६, २२, २७

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्तिसंख्या,	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पक्तिसंख्या,
उपास्तीनामृत्तिकर्तृकत्वं गज- मानगामिकलत्वं श्रौतमित्यर्थस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १२२६-१३, ३५		बन्धे सति तु जन्मान्तरे भवतीत्य-	
१४ सहकार्यन्तरविध्वयधिक- रणम् (४७-४९ सू०)		यस्य निरूपणायास्याधिकरणस्यारम्भः { १२३३-९, १३ १८, ३२	
'तस्माद्ब्रह्मणः' इत्यादि बृह- दारण्यके उक्तं विद्यासहकारिभूत मीनं (=ध्यानं) विधीयत एवे- त्यर्थस्य निर्णयणायास्याधिकरण- स्यारम्भः ... { १२२७-६, ९, १८, २७		१७ मृत्तिकफलाधिकरणम् (५२ सू०)	
तस्य विधेयत्वनिरूपणम् ... { १२२८-२, २३ १२२७-१७,		विद्याफले मोक्षे तारतम्यं नेत्यर्थस्य	
छान्दोग्ये याल्यादिविशिष्टसं- न्यासे श्रौते सति गार्हस्थ्ये उपसंहा- रस्तु ब्रह्मास्यपत्कर्मबाहुल्यादितरा- धनपरमाणामहिंसादीनां सम- वामादित्यर्थस्य निरूपणायास्य सूत्र- स्यारम्भः सावतरणम् ... { १२३०-६, १८, २४, ३०		प्रतिपादनायास्याधिकरणस्यारम्भः { १२३६-१३, १५ २०, ३२	
श्रुती संन्यासगार्हस्थ्ययोरेकैर्न- लक्षयवानप्रस्थौ न स्त एवेति के- पाक्षिद्ब्रह्मनिराखयास्य सूत्रस्यारम्भः { १२३१-१, १२, १९, ३२		अथ फलादिविचारपरे चतुर्थीध्याये जीवन्मुक्तिनिरूपके प्रथमपादे- फलाधीपत्तिगम्यमावृत्त्यादिकर्मछेदा- धिकरणान्वाग्बिचार्यते-	
१५ अनाविष्काराधिकरणम् (५० सू०)		१ आवृत्त्यधिकरणम् (१, २ सू०)	
'वात्येन तिशाधेत्' इत्यनुष्ठेभ- सया विधीयमानं बाल्य (=बाल्यस्य भाष्यः कर्म या) परित्यज्यान्तरो भानविद्येयो बाल्यरदेन ग्राहा इति बाल्यस्यारम्भेन्द्रियत्वेन यया न प- रोपान्मानमविष्कर्तुमीहते तयात्मा- नमविष्कारान्यद्वन्द्वमदर्शादिरहितो भ- वेत्त्यर्थस्य प्रतिपादनायास्याधि- करणस्यारम्भः ... { १२३१-८, १६, २२, ३३		मोक्षोपपत्तिकविद्यासाधनश्रवणा- दीनां यावद्ब्रह्मदर्शनमसकृदावृत्तिरि- त्यर्थप्रतिपादनायाधिकरणारम्भः... १२४०-८, २२	
१६ ऐहिकाधिकरणम् (५१ सू०)		श्रौतलिङ्गादपि श्रवणादीनामा- वृत्तिरात्मसाक्षात्कारपर्यन्तमित्यर्थस्य निरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः ... १२४३-७, १६, ३०	
छापनेशयमानाविद्याप्रतिषण्य- कामाने इत्येव जन्मनि कल्पते प्रति-		सकृदुपदेशेन ज्ञाततत्त्वस्यासकृ- दुपदेशानर्थक्येऽपि तेनाज्ञाततात्वस्य तत्त्वज्ञानपर्यन्तं श्रवणाद्यावृत्तिराव- श्यवयवेत्येवैतन्निरूपणं साक्षेपम् ... १२४४-१	
		तात्वम्पदत्वार्थस्य दुर्बोधत्वेन तज्ज्ञानप्रतिषण्यकाज्ञानसंशयादि- नाशायावृत्तिराभ्यपितव्येति तत्त्व- मधीत्यथ वाच्यलक्ष्यार्थवर्णनम् ... १२४७-१, २२	
		अन्यथात्वेन ब्रह्मण आहृत्यान- र्थक्यमिति पूर्वपक्ष्युक्तिमनुश तत्ता- ज्ज्ञानादिकम् ... १२४७-१५	
		२ आत्मत्वो (सो)पासनाधिकरणम् (३ सू०)	
		निदिध्यासनाया आहृत्तिकाले ज्ज्ञानमेवेत्परः प्रतिपत्तव्यः (=ज्ञान- न्यवेद्ये मने न विधेयम्) न तु नाहमीश्वर इतीत्यर्थस्य प्रतिपाद- नायास्याधिकरणस्यारम्भः ... { १२५०-६, १२, २१, ३०	

विषयः	पृष्ठसंख्या	पंक्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या	पंक्तिसंख्या.
-------	-------------	---------------	-------	-------------	---------------

३ प्रतीकाधिकरणम् (४ सू०)

प्रतीकोपासनास्थले तु प्रतीकैष्वा-
त्प्रदृष्टिर्न कार्थैत्यर्थस्य प्रतिपादनाया-

स्याधिकरणपारम्भः... { १२५३-१५, २३,
२७, ३६

४ ब्रह्मदृष्ट्याधिकरणम् (५ सू०)

‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’ इत्यादी
सामानाधिकरण्येऽप्युपासकैर्ब्रह्मण्ये-
वादित्यादिदृष्टिः कार्या न त्वादि-
त्यादिदृष्टिर्ब्रह्मणीत्यर्थनिरूपणायाधि-
करणान्तरारम्भः १२५६-१, १९

‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’
इत्यादिवाक्येष्विव तेषांन्दादापि ब्रह्म
दृष्टिरादित्यादावित्यर्थनिरूपणम् .. १२५८-७

५ आदित्यादिमत्यधिकरणम् (६ सू०)

‘य एवासौ तपति तमुन्नी-
यमुपासीत’ इत्यादी नियमकार-
णामात्रेऽप्यनङ्गाश्रयादित्यमतिरङ्ग-
पूत्रीयादिकर्तव्येत्यर्थनिरूपणायाधि-

करणान्तरारम्भः ... { १२५९-१०, १८,
२२, २९

उन्नीयस्यैवोपास्यत्व वण्यत
इति हेत्वन्तरादिनिरूपणम् ... १२६२-६, २६

६ आसीनाधिकरणम् (७-१० सू०)

कर्माङ्गाश्रितोपासनानामासन-
नियमाननेशयानुष्ठानवदङ्गानाश्रि-
तोपासनेऽपासनमावश्यकमेवेत्यर्थ-
निरूपणायाधिकरणारम्भः .. १२६५-९, १६, २१

समानप्रत्यक्षप्रसाहकरणरूपोपा-
सनायामासनानाश्रयणेऽनुपगच्छिप्रद-
र्शनम् १२६६-४

ध्यानस्यासननियमेनायासतत्सि-
द्धेरासननियमो ध्यातृणांमावश्यक-
कोऽत्र विषये इत्यर्थनिरूपणायात्तरा-
न्तरारम्भः १२६६-१०

तत्र श्रौतदृष्टान्तप्रतिपादनाय

सूत्रान्तरारम्भः १२६७-२

पञ्चकाद्यासनादीना ध्यानादौ
विधानस्यानुपपत्त्याप्यासननियमो-
न्नावश्यक इत्यर्थनिरूपणाया त्राना-
न्तरारम्भ. १२६७ ६

७ एकाग्रताधिकरणम् (११ सू०)

ब्रह्मोपासकस्योपासनाया मनस
एकाग्रताया अनुकूले देने काले
योगसना कार्या न तु देशकालादि-
नियमोऽप्येतेष्वर्थनिरूपणायाधिकर-

णान्तरारम्भ. ... { १२६७-११, १७,
२३, २९

८ अमायणाधिकरणम् (१२ सू०)

अहं ब्रह्मोपासित्वादेहयानादा-
वृत्त्यविविधानेऽपि सा यावज्जीव
मावर्तनीयैवेत्यर्थनिरूपणायाधि कर-

णारम्भः १२६८-१०, २१

९ तदधिगमाधिकरणम् (१३ सू०)

उपासकानामुपास्तेयविविधाव-
तंनवजीवन्मुक्तस्य नष्टपापतया तद-
नावश्यकैतित्यर्थनिरूपणायाधिकर-
णारम्भः १२७०-९, २५

१० इतरसंश्लेषाधिकरणम् (१४ सू०)

जीवन्मुक्तस्य (ज्ञानिनः)मापञ्चय
वत्पुण्यस्यापि क्षीणत्वात्तदप्रयोज्यफ-
लौपभोगाव जन्मान्तर त्रैत्यर्थप्रति-
पादनायाधिकरणारम्भ. ... १२७५-५, २१

११ अनारब्धकार्याधिकरणम् (१५ सू०)

अनारब्धकर्मफलपरिव मुहूर्त-
दुष्कृतयोर्विद्यया क्षयो न त्वारब्ध-
कर्मफलयोरेत्यर्थनिरूपणायाधि क-
रणारम्भः १२७७-५, १४

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
--------	--------------	---------------	--------	--------------	---------------

१२ अग्निहोत्राधिकरणम् (१६, १७ सू०)

अनारब्धकर्मफलस्य नित्यस्य
 नैमित्तिकस्य च कर्मणोऽग्निहोत्रादे-
 र्शनैरुक्तत्वात् तज्जन्तुषुष्यस्य
 विद्यया ख्य इत्यपवादसङ्ख्याधि-
 करणान्तरारम्भः ... { १२७९-१०, १३,
 २३, २५

अग्निहोत्रादेर्नित्यस्य फलाभि-
 सन्धिनामुचितस्य सत्कर्मणः फलं
 जीवन्मुक्तादेः पुनादिकेषु सुष्ठु
 भ्रतानोत्यर्थनिरूपणाय सूत्रान्तरा-
 रम्भः ... १२८१-७

१३ विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् (१८सू०)

अनारब्धकार्यस्य विद्यासंशुद्धा-
 मिहोत्रादिकर्मण इव विद्यापरितके-
 यत्प्राप्तौ होत्रादिकर्मणोऽपि सुसुक्ष्म-
 विषये शान्तापकत्वमस्तीत्यर्थनिरू-
 पणायधिकरणान्तरारम्भः ... १२८१-१४, २५

विद्यासुक्ष्मत्वादितेवोरग्निहोत्र-
 योर्विषयविशेषादित्यधिकरणम् ... १२८१-१८

१४ इतरक्षपणाधिकरणम् (१९ सू०)

आरब्धकर्मफलस्योः शुभाशुभ-
 योर्हानात् (=भेदशानात्) अनि-
 वृत्तयोर्देहात्प्राप्त्यागिन सत्तातोत्तर-
 मरि भेदशानानिहित्वेन स्यादित्या-
 सङ्गानिरासप्रकारदर्शनायाधिकर-
 णान्तरारम्भः ... १२८४-१

प्रागायु कान्तिनिरूपणो द्वितीयशादे-

१ यागाधिकरणम् (१, २ सू०)

एवंसंज्ञितं सङ्घट्टिमदर्थनम् ... १२८६-२
 अविष्काररचना ... १२८६-५
 भुजो बगुर्भेदेव मनसि लघो
 न इतिवन्तः काश्चो लघ्वन्तरेतयोर्भे-
 दः। पाम् ... १२८७ १

वाग्बच्चसुरादीन्द्रियवृत्तीनामपि
 मनासि लय इत्यर्थनिरूपणाय सूत्रा-
 न्तरारम्भः ... { १२८८-६
 १२८७-३३

२ मनोधिकरणम् (३ सू०)

उत्क्रान्तिरामने मनोवृत्तेर्वृत्ति-
 मति प्राणे लघो न वृत्तमतौ मन-
 सस्तत्र लय इत्यर्थनिरूपणायधि-
 करणारम्भः ... १२८८-१४

मनोवृत्तेर्वृत्तिमति प्राणे लयनि-
 रूपणं पूर्वपक्षसमाधानाभ्याम् ... १२८९-२

३ अध्यक्षाधिकरणम् (४-६ सू०)

सवृत्तिकस्य प्राणस्य जीवे
 लय इत्यर्थनिरूपणायधिकरणान्त-
 रारम्भः ... { १२९०-९, १७,
 २१, २२

तेजःसहचरितदेहधीजभूतपद्म-
 भूतपरिचाराप्ये जीवे सवृत्तिक-
 स्य प्राणस्य लय इति कथनेन
 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुत्या विरोधो
 नैत्यर्थनिरूपणायोत्तरसूत्रारम्भः ... १२९१ १२

'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतौ तेजा-
 माश्रयवर्णेऽपि जीवस्य शरीरान्तर-
 प्रेषावेत्यां शरीरस्य कार्यस्याने-
 कारमकत्वात् 'तेजःसहचरिते पद्म-
 भूताभ्यन्तरे जीवे प्राणस्य लयः' इत्येवं
 तच्छ्रुत्या विरोधपरिहाराय सावतर-
 पस्य सूत्रान्तरस्यारम्भः ... १२९२ ८

शरीरान्तरप्रेषायां वाग्दीनां
 कारणानामुपसंहृतत्वेन जीवस्य क-
 र्माश्रयपरतन्त्रं पद्मभूताश्रयत्वमपी-
 तयर्थस्य निरूपणम् ... १२९३-६

४ आसृत्युपक्रमाधिकरणम् (७ सू०)

उत्क्रान्तिर्विद्वद्विदुषोः समानेन
 नावेदुष एवेत्यर्थनिर्णयणायधि-
 करणान्तरारम्भः ... १२९३-१५

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पक्षिसंख्या.
उत्क्रमणमविद्वद्भिः प्रयुक्तमवेति वाच्यमिति शङ्का	१२९४-१, २४	ब्रह्मविदो नोत्क्रान्तिर्गतिर्वैत्यर्थं स्मृत्यन्तरप्रमाणोपन्यासाय सूत्रान्तरारम्भः	१३०१-११
उभयविषयिणी चेति समाधानम्		१२९५-१, १६			
५ संसारव्यपदेशाधिकरणम् (८-११ सू०)			७ वागादिलयाधिकरणम् (१५ सू०)		
आरमनि तेजःप्रभृतिभूतसूक्ष्माणां बीजभावावशेषरूपैव सम्पत्तिवृत्ताभित्तमये भवति न तु तेजआदिभूतसूक्ष्माणामात्मनि तत्त्वविलय इति निरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः	१२९५	११	ब्रह्मविदो वागादीन्द्रियाणा पद्मभूतसूक्ष्माणां च श्रयिव्यादिद्वारा परब्रह्मण्येव लयो न पृथिव्यादावित्यर्थनिरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः	१३०२-४	
उत्क्रान्तौ सूक्ष्मभूतसाहित्येऽपि परिमाणेनात्यन्त सौक्ष्म्यात्पार्श्वस्थेर्न दृश्यते, मूर्तान्तरेण न प्रतिदृश्यते, सूक्ष्मतमनाडीद्वारा गतिर (=उत्क्रामो)पि कथमिति शकानिरासायोत्तरसूत्रारम्भः	...	१२९७-१	८ अविभागाधिकरणम् (१६ सू०)		
स्थूलशरीरस्य दाहादिनातिस्वक्ष्मत्वान्न सूक्ष्मशरीरस्योपेयमर्दं इति प्रतिपादायितु सूत्रान्तरारम्भः	...	१२९७-७	ब्रह्मविद इन्द्रियाणां ब्रह्मणि लयो निरवशेषतयैवैत्यर्थनिरूपणायाधिकरणान्तरारम्भः	...	१३०३-१
शरीरगतोष्मोत्क्रान्तौ स्थूलशरीरे सव्यप्यदर्शनात्तस्य चाश्रयः क इति शक्यायां सूक्ष्मशरीरमेवेत्यर्थप्रतिपादनाय सूत्रान्तरारम्भः	...	१२९७-१०	९ तदोकोधिकरणम् (१७ सू०)		
६ प्रतिषेधाधिकरणम् (१२-१४ सू०)			विद्वद्विदुषोर्मध्ये विदुषो मूर्धन्यनाड्यैव प्राणानामेव निष्क्रमण न जीवस्याविदुषस्तु मूर्धन्यनाड्यतिरिक्तनाड्यातिक्रमणमित्यर्थप्रतिपादनायोत्तराधिकरणारम्भः	...	१३०३ ९
ब्रह्मविदो जीवात्प्राणोत्क्रान्तिर्न देहात्सप्राणस्य जीवस्येत्यर्थप्रतिपादनायाधिकरणान्तरारम्भः	...	१२९८-४	१० रश्म्यधिकरणम् (१८, १९ सू०)		
आप्तकामनिष्कामाकामपदार्थानां कथनम्	...	१२९८-१६	अहनि रात्रौ चाविशेषेणोपासकस्योत्क्रमण नाडीसम्बन्धसूर्यरश्म्यनुसरिणादित्यमण्डलप्राप्तिर्न तु रात्रावेव नाहन्यवति नियम इत्यर्थप्रतिपादनायाधिकरणान्तरारम्भः	१३०५-१२	
देहात्सप्राणस्य जीवस्योत्क्रान्तिर्विदुषोऽपीति पूर्वपक्षमतिपादनम्	{	१२९८-५, १४, २०, २६	रात्रौ सूर्यकिरणभावात्तदोत्क्रान्तस्यादित्यमण्डलप्राप्तिर्न युज्यत उपासकस्येत्याशकानिरासायोत्तरसूत्रारम्भः	...	{ १२०६-७, १७, २०, २९
ब्रह्मविदो जीवस्य न गत्युत्क्रमो कि तु जीवात्प्राणानामेवोत्क्रम इति सिद्धान्तार्थनिरूपणाय सूत्रान्तरारम्भः	{	१२९९-७, १५, २४, २३	११ दक्षिणायनाधिकरणम् (२०, २१ सू०)		
साधतरणम्	...		अविदुषो मरणमुत्तरायणे प्रशंस्य, विदुषस्तु दक्षिणोत्तरायणयोर्विशेषो न विद्याबलादित्यर्थप्रतिपादनायाधिकरणान्तरारम्भः	...	१३०८-१

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
-------	--------------	----------------	-------	--------------	----------------

भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षण यत्र
 दक्षरतीति न्ययितानिद्वयिष्ये त-
 त्नाशस्त्यशयनाय, पितृसंघेना
 च्छन्त्यमुत्सुनायनाय वेत्सर्धनिम्
 षणम् १३०८-७
 धुतिविरोधपरिहारः ... १३०८-८
 काल एतानोच्यते न देवता
 यतः स्मृतौ कालविशेषस्योत्पन्न
 विधीयते इति राघो दक्षिणायने
 या मृतस्यानाग्रचीरति शङ्कानि-
 र्णयम्... .. १३०८ १०
 श्रौतदृष्टानुभक्तिभिन्नत्वात्
 पाठनादृष्ट आभित्य तथोचिने
 तु श्रौतदृष्टानुभक्त्याच्यतेति नि
 दृष्टौ न नाश्रित्यैवप्रतीयेति सि-

द्रव्यार्थनिरूपणाय गृह्यन्तस्वरम्भः { १३०८-३६
 १०९-४, २१, २५

श्रुतिस्मृत्योरनियेषाय पञ्चान्तर-
 निरूपणम् १३१०-१

सगुणब्रह्मस्योत्तरमार्गनिरूपणके तृतीयपादे-

१ अर्चिराद्यधिकरणम् (१ सू०)

विदुषः प्रयाणकालानेव यत्र-
 इत्यनेन स्वपरिहाराद्यधिकरणारम्भः १३११-३, १०
 उदापककामप्रोत्तराणाम् ... १३११-४
 उक्तस्य सच्छनो नाटीसम्बद्ध-
 मूर्ध्नि करणाहवासुस्रोत्तमभाभिना
 एतौः एतय इति सङ्गनिरूपणम् १३१२ १
 तत्रमेव्योर्यथैवार्थिनामौलैव गतिः
 निरूपणम् १३१२ ५
 यत्र विद्याया यतिरुक्ता यत्र
 सत्र, यत्र मोक्षा यतिरुक्तायति-
 दिना योपनिषति यत्रा ... १३१२-१०, १४
 सत्त्वमदाभोयन स्मृतिनां पर्व-
 ने १३१२५ धेयानुमेय इति वेदा-
 भाष्यसंज्ञास्वर इत्यादिना सम-
 पन्नम् १३१३-१, २१

२ वाद्यधिकरणम् (२ सू०)

उक्तस्य गन्धुरमिवायुवरुणक-
 मनिवामकामावेऽपि 'अपिलोक-
 भागच्छति स वायुलोकम्' इति
 ध्रुवत्वादिचिरोऽन्तर वायुर्भवे-
 त्प्रतीय इत्याकांनिदृत्तवेऽप्यकर-
 णान्तरारम्भः १३१४-७, १४, २३
 गान छत्रिवेशी इत्यत इत्या-
 शङ्क्य संवत्सरादित्ययोर्भावोः स-
 त्रिवेश इत्यर्थनिरूपणम् ... १३१५-२
 'श्रीममागच्छति स वायुलो-
 कम्' इति पाठोक्तस्य वायामन्या-
 न्तर्गतस्य त्यागे हेतुनिरूपणम्... १३१५-११
 मासात्संवत्सरस्वरमाद्यलोक-
 एतौ वायुस्तत आदिस्य इति न-
 मनिरूपणम् १३१६-२१

३ तद्विदधिकरणम् (३ सू०)

कौपीतिकिध्रुवो वायनन्तरं प-
 टितस्य वरुणस्याचिरादिमां प्रा-
 दित्याश्चन्द्रमास्त्वो विद्युत् तनो
 वरण इति स्थानीनिर्गोपायाधिफ-
 रणान्तरारम्भः १३१७-१, १९, २४

४ आतिवाहिकाधिकरणम् (४-६ सू०)

अचिरादियच्चन्द्रालोके वरुणा-
 दौ निरुद्धवृत्तयोऽप्यत्र तत्तन्मार्गेषु
 प्राप्पार्णां प्रापकतादित्या (= अ-
 मानवपुत्रगतिवाहनलक्षणात्)
 शनैरनना नेवारश्चाचिरादिपदवा-
 न्या आचिरात्प्रभिमानीन्यो देवता-
 विरोधा इत्यर्थस्य निरूपणाया-
 न्त्याधिकरणकारम्भः ... { १३१८-१, ११
 , १४, १०
 इत्य प्रयत्नस्य श्वेतान्तराण
 नैवः इति न्यायेन, यत्नद्विनित्य
 भेदस्योपयोगद्विधैवतान्तराधीनि

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
--------	--------------	----------------	--------	--------------	----------------

वा न्यायेन वानुग्रहीतमपि 'प्रागुक्त-
लिङ्गमिति देवतात्मान एवाचिरा-
दय इत्यर्थस्य प्रतिपादनायास्य सू-
त्रस्यारम्भः सावतरणम् ... १३१९-१२, २०, ३५

विद्युलोकमागनेनाऽमानवेन वै-
शुताख्ये 'स एतं देवयान पन्था-
नमापयाप्रिलोकमागच्छति स वायु-
लोक स वरुणलोक स इन्द्रलोक
स प्रजापतिलोक स ब्रह्मलोकम्'
इत्युक्तेर्विद्युदाभिसम्भवनादूर्ध्वं विद्यु-
दनन्तरवर्तिनाऽमानवेन पुरुषेण
वरुणलोकादिध्वप्रतिपन्थकरणरूप
वरुणस्य साहाय्यमुपलभ्य स्वयमेव
वरुणलोकादिध्वतिबाह्यमानेन ब्रह्म-
लोको गम्यत इत्यर्थस्य निरूपणा-
यास्य सूत्रस्यारम्भः सावतरणम् १३२१-९, १८, २३, ३३

५ कार्याधिकरणम् (७-१४ सू०)

मार्गे निरूप्य गन्तव्यनिरूपणा-
याधिकरणान्तरस्यारम्भः ... { १३२२-४
१३२१-२५

आचिरादिमार्गाभिमानिदेवता-
साहाय्येन कार्यत्रक्षैव प्राप्नोतीति
वादादिमतं साधु, परत्रक्षैव प्राप्नो-
तीति जैमिनिमतं साध्वित्यर्थस्य
निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ... { १३२२-४, ३३
१३२१-२५

'ब्रह्मभेदानामयति' इत्यादा-
ववस्वामेदाभिन्नेषु कार्यब्रह्मलोके-
ष्वेव विशेषणीभूत बहुवचनमुपपद्यते
न परमात्मनीति कार्यब्रह्मैवमायामि-
त्यर्थस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः { १३२४-१, २३
१३२३-६, ३७

ब्रह्मशब्देन समन्वये जगत्कारण-
मेवेति व्यवस्थानान्तत्वाप्तिरेवानया
भृत्योच्यते न तु कार्यब्रह्मलोकप्रा-
प्तिरित्याशङ्कायाः परिहारायास्य सू-
त्रस्यारम्भः साशङ्कम् ... १३२४-८, २१, ३०

परारयोर्ब्रह्मणोऽक्तिः ... १३२४-१३, २१, ३३
कार्यब्रह्मलोकप्रज्ञे देवयानेन
(=आचिरादिमार्गेण) गच्छतोऽ-
नावृत्तिभ्रवणं तु कार्यब्रह्मलोकप्रलये
तत्र ज्ञानोत्पत्त्या द्विरण्यगर्भेण स-
ह्य पर ब्रह्म प्राप्नोतीत्याशयेनेत्य-
र्थस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः
सावतरणम् ... १३२४-१५, २२, ३०

उक्तार्थे स्मृतिरपि प्रमाणमि-
त्यर्थस्यनिरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः १३२५-८, ३२, ३०
अनेन सिद्धान्तेन निरस्तस्या-
नेन मुख्यपरमात्मावाप्तिरित्येव रूपस्य
पूर्वपक्षस्वरूपस्य निरूपणायास्य
सूत्रस्य जैमिनिसम्मतस्यारम्भः सा-
वतरणम् ... १३२५-११, २४, ३२

परमात्मैव तेन गम्यते इति
पूर्वपक्षिणोपन्यस्तस्य 'तयोर्ध्वमाय-
न्नमृतत्वमेति' इत्यत्र श्रुतस्यामृत-
त्वस्यान्यत्रानुपपत्तिरेवेति हेत्वन्तर-
निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १३२५-१९, २५, ३७

उपासकस्य मरणकाले सम्प्रति
'प्रजापतेः सभां वेदम प्राप्नुवाम्'
इति कार्यमातिसङ्कल्पभ्रवणेपि पर-
मेव तेन गन्तव्यमित्यर्थस्य प्रतिपा-
दनायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १३२६-७, १६, २८
अनेकशक्तिवत्त्वेन सविशेषमेव
तद्ब्रह्म न निर्विशेष ब्रह्मास्तीत्याश-
ङ्कातत्त्वमाधानादेर्निरूपणम् १३२९-६

जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदात्यन्तभेद-
कल्पेपु जीवस्य मोक्षप्रसक्तिरिति
दूषणानुरूपणम् ... { १३३१-६, १४,
२३ ३१,

कर्मणैव मोक्ष इत्येव वादिनां
मतमनूय तन्निराकरणम् ... { १३३२-९, १७
२५, ३७
गतिप्रतिपादकश्रुतानां शृणु-
ब्रह्मोपासकमात्रविषयतेत्यर्थस्य निरू-
पणम् ... १३३६-४, २७

विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.	विषयाः	पृष्ठसंख्या.	पङ्क्तिसंख्या.
--------	--------------	----------------	--------	--------------	----------------

परापरभेदेन ब्रह्मणो द्वैविध्य-
मिति भेदे वक्ष्यस्वरूपं चोक्तत्वा न
गतिभ्रुत्यनुपपत्तिरित्यर्थस्य निरूपणम् १३३७-१, २२, ३५
ब्रह्मणो द्वैविध्ये ' एकमेवाद्वि-
वीच्यम्' इति श्रुतिवचोपस्य
परिहारः १३३७-८, ३२

६ अग्रतीकालम्बनाधिकरणम् (१५, १६ सू०)

अहङ्कारोपासकानां प्रतीकोपा-
सकानां च सर्वेषामपि ब्रह्मप्राप्ति-
रिति पदार्ता केपाधिभ्रमत्तस्य निरा-
करणायास्यतिथिकरणत्वारम्भः { १३३७-१९, २४
२८, ३७

उभयेषामपि ब्रह्मलोकप्राप्त्य-
ङ्गीकारे बहुप्रमासोपाहङ्कारो-
पासनानुष्ठानस्य वैषम्यापेक्षितो-
पादव्यहङ्कारोपासकानामेव ब्रह्म-
लोकप्राप्तिरित्यर्थस्य निरूपणायास्य
इत्यस्वारम्भः १३३७-१९

सत्यब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्म-
लोकप्राप्तिर्न तु भिन्नाभूतनामादिषु
ब्रह्मदृष्टिर्वा प्रतीकोपासकानामि-
त्यर्थस्य निरूपणायास्य इत्यस्वारम्भः १३३९-८, १९, ३३

चतुर्थोपाये परिधिवाफलेकदेशब्रह्ममायावि-
र्मा, - षष्ठगुणनियानुसर्वेष्वस्तुत्यमोग-
त्वावधारके चतुर्थोपादे-

१ सम्पयाविर्भावाधिकरणम् (१-३ सू०)

परमसौख्यसकानामेव परब्रह्म-
प्राप्तिरित्यर्थस्य निरूपणायास्यधि-
करणत्वारम्भः १३४१-३
निर्गुणब्रह्मविचोरासकस्य चाय-
मती मीधः १३४१-२ उपोतिः-

स्वरूपात्मरूपावबोध एव न तु
स्वर्गादिवदागतनुक इत्यर्थस्य निरू-
पणम् १३४१-४, १८

हृदयपुण्डरीके पञ्चभूतैस्त्रिमा-
न्तःकरणादिभिर्मिलितो जीवादिग
शरीरानाशोच्चरं हृत्पुण्डरीके सर्वत्र
च व्याप्यपरिपूर्णब्रह्मरूपो भवति
न स्वागन्तुक रूपान्तरं प्राप्नोती-
त्यर्थस्य निरूपणम् १३४१-६, १३, ३१
पूर्वपादेन संगतिप्रदर्थनम् ... १३४१-२६

'अरमाच्छरीरादुत्थाय' इति
भ्रुत्याऽविधेयेण शरीराद्ब्रह्मनिर्ग-
मनश्ररणेऽपि ज्ञानिनां लिङ्गाशरीर-
नाद्यपूर्वकं हृत्पुण्डरीके एव प्रत्यु-
च्छरीरत्वा ब्रह्मवर्णनित्यर्थस्य निरू-
पणायास्य सूत्रस्वारम्भः सायत्तरणम् १३४२-७, २२, ३१

'ज्योतिरुपसम्यद्य' इत्यत्र श्रुती
ज्योतिः-पदेन ब्रह्मं गृह्यते नादि-
त्य इति ज्योतिः-पदेनादित्योक्तौ
शानिनामनुष्वापसकानामिभ सुयं-
लोकद्वारा ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्यर्थेव
लिङ्गाशरीरनाद्यपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिर्नत्या-
द्यङ्कामा निराव इत्यर्थस्य निरूपणा-
यास्य सूत्रस्वारम्भः ... { १३४३-५, २०,
२६, २९

२ अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् (४ सू०)

मुक्तपरिणामनाऽविमक्त प्या-
यतिष्ठत इत्यर्थस्य निरूपणायास्य
सूत्रस्वारम्भः ... { १३४४-१, २०, २९
१३४३-३७

३ ब्रह्माधिकरणम् (५-७ सू०)

ब्रह्मात्मतां प्रातस्य सीवस्य ब्रह्म-
साधुभ्य गतस्य सप्रब्रह्मत्वे नेत्यर्थस्य
निरूपणायास्यधिकरणत्वारम्भः { १३४५-१, १५, २९
३४४-३६

विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.	विषयः	पृष्ठसंख्या.	पंक्तिसंख्या.
तस्य सत्यकामवत्सङ्कल्पार्था- पद्वत्तमाभ्यादिभिन्नधर्मोणां तत्रो- क्तेः सप्रपञ्चत्वमिति जैमिनिमत- निरूपणायास्य पूर्ववत्सूत्रस्यारम्भः	१३४५-१		मनोरथसिद्धयङ्गीकारे - देहाभाव एवैत्यतिप्रसंग इति शकानिरासा-		
निरस्ताशेषप्रपञ्चेनाभ्यपदेश्येन चैतन्यमात्रात्मनाभिनिष्पद्यमानस्य तस्य मुक्तौ सत्यकामत्वसर्वहत्वा- दिभिन्नधर्मव्यपदेशानामपि तद्राका- रपन्निकत्वेनार्थशून्यैरेव तैव्यपदेश द्वयौदुल्लोमिमतनिरूपणायास्य पूर्व- पश्चात्तरसूत्रस्यारम्भः	... { १३४६-१, २१ १३४५-१९, ३६		यास्याधिकरणस्यारम्भः ... { १३४९, १०, १३ २१, ३०		
धर्माणां सत्यत्वे, अत्यन्तास- त्यत्वे चाद्वैतधर्मिणो सर्वज्ञत्वादिभु- विश्ववदारयोश्च बाधापक्षेनौक्तपक्ष- द्वयसमुक्तमिति तृतीय सिद्धास्तप- धमुपन्यसितं सूत्रान्तरस्यारम्भः	{ १३४७-१, २३, २९ १३४६-१९		तस्य सकल्पसाधन मन एवा- स्ति शरीरेन्द्रियाणां स्वभाव एवे- ति वादिरिक्तमतीति पूर्ववत्सत्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १३४९-१०		
(इति परविद्याफलनिरूपणम्)			तस्य मन ह्य खेन्द्रियं शरी- रनस्येवेति जैमिनिमतमतिमिति पूर्व- शब्दतरस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः { १३५०-१, १८, ३३		
४ संकल्पाधिकरणम् (८, ९ सू०)			अस्य सत्यसङ्कल्पत्वादिविषयभु- तिदर्शनात् सङ्कल्पानुसरोपाच्छरीरा- दिमत्त्वमशरीरत्वं चेति सिद्धान्तस्य निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः-उ- च्यत इत्यवतरणेन सह ... { १३५१-४, ११, १५, २३		
(अन्धविद्याफल निरूप्यते)			तस्य मुक्तस्य देहाभावे मो- हाभावः स्वादिन्यायाकाया निरासा- यास्य सूत्रस्यारम्भः... ... १३५२-१, ३१		
अपरविद्याफलनिरूपणायास्या-			तस्य देहाभाववेऽनुपभोगो यदि तर्हि देहाद्यादानमनर्थकमिति शक्या निरासायास्य सूत्रस्यारम्भः १३५२-५, ३५		
विकरणस्यारम्भः ... { १३५०-५, २०, २६, ३०			६ प्रदीपाधिकरणम् (१६, १६ सू०)		
अपरविद्यामाहिम्ना महासाधु- ष्य मनस्य तस्य सकल्पजादेय निमित्तान्तरेण विना मनोरथाः सन्निहिता भयन्तीत्यर्थस्य निरू- पणायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १३५३-५			सङ्कल्प्यादनेकशरीरनिर्माणेऽपि तस्य निरात्मकत्वेन भोगयोग इति वद्विद्वलमित्याशकान्तिस्थायास्या- धिकरणस्यारम्भः ... { १३५२-८, ११, १८, ३६		
विदुषस्तस्य पारतन्त्र्यं सर्वथा नैवास्तीत्यर्थस्य निरूपणायास्य सूत्र- स्यारम्भः ... { १३४९-३, २५ १३४८-१६,			तस्य संकल्पमानेणानेकशरीर- सृष्ट्या दीपवदनेकभावमापद्यते (=प्रेष्ययोगेनानेकभावमापद्य स-		
५ अभावाधिकरणम् (१०-१४ सू०)					
समुपपन्नसोपासनादीधरसाधुष्य- मुपागतस्य (=मुक्तस्य) मनस्यैव					

विषयाः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या,	विषयाः	पृष्ठसंख्या, पंक्तिसंख्या,
--------	----------------------------	--------	----------------------------

यंशरीराप्याविशतीत्यर्थस्य निरूप-
णायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १३५२-८
तस्यानेकशरीरावेवादिदक्षणे-
श्रयोङ्गीकारे 'तत्केन कम्' इत्या-
दिश्रुतिविरोध इत्याशंकायाः श्रुती-
नामार्था मध्ये कासाञ्चित्तुपुत्राध-
स्यामपेक्ष कासाञ्चित्कैवल्यावस्था-
मपेक्ष प्रवृत्तौर्न दोष इत्येवं परिहारा-
यास्य सूत्रस्यारम्भः साशकम्... { १३५४-५, १५,
२३, २४

७ जगद्व्यापाराधिकरणम् (१७-२२ सू०)

उपासकस्य संकल्पमात्रेण देहा-
दिस्रष्टृत्वादिरूपरूपस्यैश्वर्यस्य जगत्स-
र्गोऽपवादनिरूपणायास्याधिकरण-
स्यारम्भः ... { १३५५-१२, १५,
२१, २४

ईश्वरप्रसादलब्धसिद्धीनां सगुणो-
पासकानां जीवानां मनसा देहादौ
स्रष्टृत्ववज्रगतर्गादौ स्रष्टृत्वं नास्ति
किन्तु नित्यसिद्धस्यैश्वरस्येत्यर्थस्य
निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः ... १३५५-१२

'आप्नोति स्वाराज्यम्' इति
'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भयति' इत्यादिना निरवग्रहैश्वर्यस्य
श्रुत्योपदेष्टोऽप्यत्र 'आप्नोति मनस-
स्रतिम्' इत्यादिनादित्यादिनिधा-
मकस्य सूर्यमण्डलव्याप्य तस्याप्य-
त्रोक्तेस्तादृशैश्वर्यं नित्यसिद्धैश्वरा-
यत्तमेवेत्यर्थस्य निरूपणायास्य सू-

त्रस्यारम्भः ... { १३५७-६, १५,
२४, ३३

तस्यैश्वर्यस्य नित्यसिद्धैश्वरायत्त-
त्वे पुरुषसूक्तोक्तस्य हिरण्यगर्भस्यैव
देवासुरादिस्रष्टृत्ववत्पञ्चमहाभूतस्र-
ष्टृत्वस्याप्यङ्गीकारादेव सिद्धः कुतः
परमात्मान्योङ्गीकर्तव्य इत्याशंका-
यास्तथैव पुरुषसूक्ते ततोऽप्यस्य
परात्मनः 'त्रिपादस्यामृतं दिवि'
इत्यादिनोक्तेरन्योऽङ्गीकार्य एवेत्यर्थं

निरावायास्य सूत्रस्यारम्भः ... { १३५८-४, १५,
२०, २९

विकारावर्ति निर्गुण रूपमात्म-
नोऽस्तीत्यत्र स्मृतिप्रमाणनिरूपणा-
यास्य सूत्रस्यारम्भः ... १३५८-१३, १७, ३५

विदुषां देवासुरादिस्रष्टृत्व ना-
स्ति हिरण्यगर्भतुल्यभोगमानस्यैव
श्रुताशुक्तेः स्रष्टृत्वानुक्तेःश्वेत्यर्थस्य
निरूपणायास्य सूत्रस्यारम्भः... { १३५९-६, १३
१८, २५

विदुषां सातिशयैश्वर्यवत्त्वे परमे-
श्वराधीनत्वात्तदर्थस्य लौकिकैश्वर्य-
वत्कार्यतामापद्यान्तवत्त्वेन मुक्तता
न स्यादिति, ब्रह्मलोकं गतानां
सर्वेषां ब्रह्मणा सह मुक्तिर्वा केपा-
ञ्चिदेव सहशुक्तिः केपाञ्चित्तु कि-
ञ्चित्कालं योगानन्तरं भूलोकादिषु
पुनरावृत्तिर्विति शंकाया वा न तेषां
पुनरावृत्तिरित्येव निरावायास्य सूत्र-
स्यारम्भः सावतरणमिति शिवम् १३५९-११

इति टीकान्नयोपेतब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

श्रीमद्वाङ्मयप्रणीतब्रह्मसूत्राणामकारादिवर्णक्रमः ।

पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
८३९	अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि शाश्वतवादित्वमधीयत एके ... २ ३ ४३	१२३१	अनाधिकुर्वन्वयन् ३ ४ ५०
८७७	अकरणत्वाच्च न द्योपस्तथाहि दर्शयति २ ४ ११	१३६०	अनादृतिः शब्दादनादृतिः शब्दात् ४ ४ २२
११०८	अक्षरधियां त्वतिरोधः सामान्यद- न्नावाभ्यामीपसदवत्तदुक्तम् ... ३ ३ ३३	१०९९	अनियमः सर्वाधामतिरोधः शब्दानु- मानाभ्याम् ३ ३ ३१
३३२	अक्षरमम्बरान्तधृतेः १ ३ १०	९२२	अनिष्ठादिकारिणामपि च भ्रुतम् ... ३ १ १२
१२७९	अग्निहोनादि तु सत्कार्यायैव सदृशनात् ४ १ १६	३६७	अनुकृतेस्तस्य च... .. १ ३ २२
९०३	अग्न्यादिगतिभ्रुवेरिति चैत्र भाक्तत्वात् ३ १ ४	८४६	अनुशापदिहारी देहसम्बन्धयोति- रादिवत् २ ३ ४८
११५७	अज्ञानबद्धास्तु न शास्त्राद् हि प्रतिविद्मुर ३ ५५	२५२	अनुपपत्तेस्तु न शारीरः १ २ ३
६४३	अज्ञितानुपपत्तेश्च २ २ ८	११४५	अनुगन्धादिभ्यः प्रशान्तरूपयत्त्ववृद्ध- श्चतदुक्तम् ३ ३ ५०
११७०	अज्ञेषु यथाश्रयभावः ३ ३ ६१	११८९	अनुश्रेय वादरायणः साम्यश्रेतेः ... ३ ४ १९
१२६७	अचलत्वं चापेक्ष्य ४ १ ९	३०७	अनुस्मृतेर्दादिः १ २ ३०
८६९	अगवश्च २ ४ ७	६९८	अनुस्मृतेश्च २ २ २५
८७९	अगुश्च २ ४ १३	१००२	अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ३ २ ३७
३९७	अत एव च नित्यत्वम् १ ३ २९	२६९	अन्तर उपपत्तेः १ २ १३
१२८८	अत एव च सर्वाभ्यनु ४ २ २	१२१७	अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ३ ४ ३६
१२०४	अत एव चाग्निघनाग्नयेक्षा ... ३ ४ २५	१११३	अन्तरा भूतग्रामवत्त्वामनः ... ३ ३ ३५
१३४९	अत एव चानन्याविनिर्गतः ... ४ ४ ९	७९०	अन्तरा विशानमनसी क्रमेण तत्ति- क्षादिति चोपाविशेषात् २ ३ १५
९७३	अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ... ३ २ १८	२७९	अन्तर्याम्यभिर्देवादिपुतद्वर्मव्यपदेशात् १ २ १८
३०४	अत एव न देवता भूत च ... १ २ १७	७४६	अन्तवत्त्वमवर्षता वा २ २ ४१
२१२	अत एव प्राणः १ १ २३	२०१	अन्तस्तद्वर्मापदेशात् १ १ २०
९५९	अतः प्रवीषोऽस्मात् ३ २ ८	७३७	अन्त्यावस्थितेष्वेधोभयनित्यत्वादिशेषः २ २ ३६
१३०८	अतश्चापनेऽपि दक्षिणे ४ २ २०	६३९	अन्त्याभावाच्च न तुणादिवत् ... २ २ ५
१२१९	अतस्त्वितरज्यायां लिङ्गाच्च ... ३ ४ ३९	१०२६	अन्त्यात्व शब्दादिति चोपाविशेषात् ३ ३ ६
११४३	अतिदेशाच्च ३ ३ ४६	६४४	अन्त्यानुभूतौ च शक्यत्वियोगात् २ २ ९
९९३	अन्तोऽनन्तेन तयाहि लिङ्गम् ... ३ २ २६	१११५	अन्त्याया भेदानुपपत्तिरिति चोपावे- द्यान्तरवत् ३ ३ ३६
१२८१	अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ... ४ १ १७	३३५	अन्यभावस्यावृत्तेश्च १ ३ १२
२५८	अत्ता चराचरग्रहणात् १ २ ९	९३२	अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववत्प्रतिभारत् ... ३ १ २४
४३	अथातो ब्रह्मजिहासा १ १ १	४९७	अन्यार्थ तु जैमिनिः प्रथम्याख्याना- भ्यामपि चैवमेकं... .. १ ४ १८
२८५	अष्टमत्वादिगुणको धर्मात्तेः ... १ २ २१	३६५	अन्यार्थश्च परामर्शः १ ३ २०
८५१	अष्टानियमात् २ ३ ५१	१०५०	अन्वयादेरिति चैत्यादवधारणात् ... ३ ३ १७
५९८	अधिक तु भेदनिर्देशात्... .. २ १ २२	६७१	अपरिग्रहात्वात्पन्तमनयेया ... २ २ १७
११८०	अधिकोऽदेशस्तु वादरायणस्यैव तद- शनत् ३ ४ ८	९२४	अपि च सप्त ३ १ १५
७४४	अधिष्ठानानुपपत्तेश्च २ २ ३९	३७१	अपि च स्मर्यते १ ३ २३
११८४	अध्ययनमात्रवतः ३ ४ १२	८४२	अपि च स्मर्यते २ ३ ४५
१२३७	अन्तमिभवं च दर्शयति ३ ४ ३५		
२७७	अनवसितेरस्यभावाच्च नेतरः ... १ ३ १७		
१२७७	अनारन्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ४ १ १५		

पृष्ठ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
१२१२	अपि च स्मर्यते ३ ४ ३०		
१२१८	अपि च स्मर्यते ३ ४ ३७		
९६९	अपि चैवमेके ३ २ १३		
९९२	अपि संरायेन प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ३ २ २४		
५५२	अपीती तत्प्रसंगादसमञ्जसम् ... २ १ ८		
१३३७	अप्रतिकाकालम्नान्प्रयतीति वादरायण उभयथाऽदोषात्तत्कृतिश्च ४ ३ १५		
१२१२	अवाधाच्च ३ ४ २९		
१३४९	अभावं वादरिराह हेवम् ४ ४ १०		
५१८	अभिधोपदेशाच्च १ ४ २४		
५४४	अभिमानव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिस्याम् १ ५		
३०७	अभिव्यक्तैरित्यास्मर्यः १ २ २९		
८५२	अभिधोपदेशादिष्वपि चैवम् २ ३ ५२		
६४०	अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् २ २ ६		
९७३	अभ्युपगमदमहासु न तथात्वम् ... ३ २ १९		
९७०	असुपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ... ३ २ १४		
१३११	अर्चिरादिना तत्प्रयतेः ४ ३ १		
२५४	अर्थकौकस्वात्तदपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादिवं व्योमवच्च ... १ २ ७		
३६६	अपश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् १ ३ २१		
८०८	अवस्थितवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपग- ममाद्वादि हि २ ३ २४		
५०५	अवस्थितेति किञ्चिदुक्तम् १ ४ २२		
१३४४	अविभागेन दृष्टत्वात् ४ ४ ४		
१३०३	अविभागो वचनात् ४ २ १६		
८०७	अविरोधधन्दनत् २ ३ २३		
९३६	अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ३ १ २५		
६००	अस्मादिदं च तदनुपपत्तिः २ १ २३		
९०६	अभुनत्वादिति चेन्नेदाधिकारिणां प्रतीतिः ३ १ ६		
६९३	असति प्रतिशोपरोधो यौगपद्यमन्यथा २ २ २१		
५५०	असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ... २ १ ७		
५८६	असदपदेशानेति चेन्न धर्मान्तरेण धाक्यशेषात् २ १ १७		
८४८	असत्तत्त्वआव्यतिकरः २ ३ ४९		
७७०	असत्त्वस्तु एतोऽनुपपत्तेः २ ३ ९		
११८३	अलक्षणीयकी ३ ४ १०		
७५६	अत्र च २ ३ २		
१९२	अस्मिन्प्रत्यय च लोपोप शादि ... १ १ १९		
१२९७	अस्यैव चोत्तरार्धेण कृत्वा ... ४ २ ११,		
		आ.	
		२०७	आकाशस्तद्विहगात् १ १ ९२
		६९६	आकाशो चाविरोधात् २ २ २४
		४३६	आकाशोऽर्थान्तरत्वादिद्वयपदेशात् .. १ ३ ४१
		११७८	आचारददानात् ३ ४ ३
		१३१८	आविवाहिकास्ताद्विहगात् ४ ३ ४
		५१९	आत्मकृतेः परिणामात् १ ४ २६
		१०४७	आत्मगृहीतिरित्यवदुत्तरात् ... ३ ३ १६
		६१०	आत्मनि चैवं विचिन्नाश्च हि ... २ १ २८
		१०४६	आत्मशब्दाच्च ३ ३ १५
		१३४३	आत्मा प्रकरणात् ४ ४ ३
		१२५०	आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ४ १ ३
		११२३	आदरादल्लोपः ३ ३ ४०
		१२५९	आदित्यादिमतयश्चांग उपपत्तेः ... ४ १ ६
		१०४४	आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ... ३ ३ १४
		१८४	आनन्दमयोऽध्यासात् १ १ १२
		१०४१	आनन्दद्वयः प्रधानस्य ३ ३ ११
		९२०	आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ३ १ १०
		४४३	आनुमानिकमर्थ्येकेषामिति चेन्न शरीर रूपकविन्यस्तयदीतिदेश्यति च ... १ ४ १
		७८२	आपः २ ३ ११
		१२६८	आप्रायणात्तवापि हि दृष्टम् ... ४ १ १२
		८४९	आभास एव च २ ३ ५०
		३०९	आमनन्ति चेन्नमस्मिन् १ २ ३२
		१२२६	आविग्यमित्यौडुलोमिस्मस्मि हि परि- क्रीयते ३ ४ ४५
		१२४०	आवृत्तरसद्गुणपदेशात् ४ १ १
		१२६५	आयानः संभवात् ४ १ ७
		९७१	आह च सन्नासम् २ १ २६
		इ.	
		३५२	इतरपरामर्शात् इति चेन्नासंभवात् १ ३ १८
		५९७	इतरव्यपदेशाद्विजातकारणादिदोषप्रसक्तिः २ १ २१
		७२७५	इतरस्याव्यवसथलेपः पाते तु ... ४ १ १४
		६८५	इत्तेतरप्रत्ययत्वमिति चेन्नोत्पत्ति- मात्रानिमित्तत्वात् २ २ १९
		१०४४	इतरे स्वर्गधामान्यात् ३ ३ १३
		५३४	इतरेषां चानुपलब्धेः २ १ २
		११११	इयदात्मनात् ३ ३ ३४
		इ.	
		३३६	इदंतिर्नम्यपदेशात् १ ३ १३
		१५९	इदंतेनाशब्दम् १ १ ५

पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
	उ.		
५०५	उत्कमिष्यत एवभावाद्रिलौडुलोमिः १ ४ २१	७४४	करणवचैत्र भोगादिभ्यः... २ २ ४०
८०३	उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ... २ ३ १९	८२१	कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ... २ ३ ३३
३५३	उत्तरान्चेदाविभूतस्वरूपस्तु ... १ ३ १९	२५३	कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ... १ २ ४
६९०	उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधान् ... २ २ २०	४६९	कल्पनोपदेशाच्च मन्वादिवदविरोधः १ ४ १०
७४८	उत्पत्त्यसम्भवात् ३ ३ ४२	११८५	कामकारण चैके .. ३ ४ १५
७०६	उदासीनानामपि चैव सिद्धिः ... २ २ २७	१९२	कामाच्च नानुमानापेक्षा ... १ १ १८
२३१	उपदेशभेदात्तत्रेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यवि- रोधात् ... १ १ २७	११२१	कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ३ ३ ३९
१००१	उपपत्तेश्च ... ३ २ ३५	११६९	काम्यास्तु यथाकाम समुच्चायिरत्न वा पूर्वद्वैत्वभावात् ... ३ ३ ६०
६२१	उपपत्तये चाप्युपलभ्यते च .. २ १ ३६	४८२	कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यप- दिष्टोक्तेः .. १ ४ १४
१०९८	उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ३ ३ ३०	१३२२	कार्ये वादरिभ्य ग.युपपत्तेः ... ४ ३ ७
१२२२	उपपूर्वमपि त्वेके भावमग्नानवत्तुक्तम् ३ ४ ४२	१०५५	कार्याख्यानादपूर्वम् ... ३ ३ १८
११८५	उपमर्दं च ... ३ ४ १६	१३२५	कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परम- भिधानात् ... ४ ३ १०
८२४	उपलब्धिबदनियमः ... २ ३ ३७	८३७	कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावै- यर्थ्यादिभ्यः ... २ ३ ४२
६०१	उपसहारदर्शनात्तत्रेति चेन्न क्षीरवद्दि २ १ २४	९१०	कृतात्ययेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथे- तमनेव च ... ३ १ ८
१०२४	उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिसोपवत्समाने च ३ ३ ५	१२३०	कृत्वन्मावात्तु ग्रहिणोपमहारः ... ३ ४ ४८
११२६	उपस्थितेऽनह्नद्वचनात् ... ३ ३ ४१	६०५	कृत्वन्प्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा २ १ २६
८२२	उपादानात् ... २ ३ ३५	७२३	क्षणिकत्वाच्च ... २ २ ३१
६६९	उभयथा च दोषात् ... २ २ १६	४२४	क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्रयेन लिंगात् ३ ३ ५
६९६	उभयथा च दोषात् ... २ २ २३		ग.
६५८	उभयथाऽपि न कर्मात्तस्तदभावः... २ २ १२	३४८	गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्ट लिंगं च १ ३ १५
९९४	उभयव्यपदेशात्पिङ्गुण्डलवत् ... ३ २ २७	१७७	गतिशामान्यात् ... १ १ १०
१३२०	उभयव्यामोहात्तत्तद्वैः ... ४ ३ ५	१०९७	गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ३ ३ २९
	ऊ.	११७२	गुणसाधारण्यभूतेश्च ... ३ ३ ६४
११८६	ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि... ३ ४ १७	८०९	गुणाद्वा लोकवत् .. २ ३ २५
	ए.	२६०	गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात् १ २ ११
११५०	एक आत्मनः शरीरे भावात् ... ३ ३ ५३	१६८	गौणश्लेषात्सम्भवात् ... १ १ ६
७७५	एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ... २ ३ ८	७५७	गौण्यसंभवात् ... २ ३ ३
५३५	एतेन योगः प्रयुक्तः ... २ १ ३	८५९	गौण्यसंभवात् ... २ ४ २
५६२	एतेन शिष्टापरिमहा अपि व्याख्याताः २ १ १२		च.
५२२	एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः १ ४ २८	८७६	चक्षुरादिवत्तु तत्सहसिष्टयादिभ्यः... २ ४ १०
७३३	एव चात्मा कात्स्न्यम् ... २ २ ३४	४६५	चमसवदविरोधात् ... १ ४ ८
१२३६	एव मुक्तिकलानियमस्तदवस्थावधृते- स्तदवस्थावधृतेः ... ३ ४ ५२	९१९	चरणादिति चेन्नोपलक्षणायेति का- र्णाजिनिः ... ३ १ ९
१३४७	एयमप्युपन्यासात्पूर्वमानादविरोध बा- दरायणः ... ४ ४ ७	७९३	चराचरव्यनाशपस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावितात् ... २ ३ १६
	ऐ.	१३४६	चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडु- लोमिः ... ४ ४ ६
१२३३	ऐरिहकमप्यस्तुतत्प्रतिषेधे तद्दर्शनात् ३ ४ ५१		
	क.		
४२९	कम्यनात् ... १ ३ ३		

पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
	छ.	११२	तदव्यक्तमाह हि... .. २ ० २३
३०१७	छन्दस उभयविरोधात् ३ ३ २८	१२१५	तदाऽपीतिः संसारव्यपदेशात् ... ४ २ ८
२२५	छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चैतो-	३७६	तदुपपत्तिं वादरायणः संभवात् ... १ ३ २६
	र्षणनिगदात्तथाहि दक्षीनम् ... १ १ ०५	१३०३	तदोक्तोऽप्रत्यक्षं तत्प्रकाशितद्वारा वि-
	ज.		द्यासामर्थ्यात्तच्छेषगन्तुश्रुतियोगाच्च
४९०	जगद्वाचित्वात् १ ४ १६		दादांशुग्रहीतः शताधिकवा ... ४ २ १७
१३५५	जगद्वापारवर्जं प्रकरणादसंनिहित-	८१२	तद्गुणसारत्वात् तद्गगनदेशः प्राज्ञवत् २ २ २९
	त्वाच्च ४ ४ १७	१८८	तदेतदव्यपदेशाच्च... .. १ १ १४
७३	जन्माद्यस्य यतः १ ३ २	१२१९	तद्वृत्तस्य तु नावकायोः लैमिनेरपि
४९६	जीवमुत्पन्नाणालिङ्गान्नेति चेत्तद्वाच्या-		नियमात्तदुपायमावैश्वः ३ ४ ४०
	सम् १ ४ १७	११७९	तद्वदो विधानात्... .. ३ ४ ६
२३९	जीवमुत्पन्नाणालिङ्गान्नेति चैत्रोपास-	११२९	तन्निर्धारणानियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप-
	त्वेविध्यादाभिनत्वादिह तत्रोपात्... १ १ ३१		नित्यन्तः फलम् ३ ३ ४२
४५६	ज्ञेयत्वावचनान् १ ४ ४	१७०	तन्निर्णयस्य भोक्षोपदेशात् १ १ ७
८००	जीवत एव २ ३ १८	१२८८	तन्मनः प्राण उत्तरात् ४ २ ३
८८०	ज्योतिरात्रयविधानं तु तदामननात् २ ४ १४	१३५२	तन्मनसि संघ्यवदुपपत्तेः... .. ४ ४ १३
४६७	ज्योतिरुपक्रमान्तु तथा ह्यपीयत एके १ ४ ९	५७५	तदाप्रतिष्ठानादाव्यन्वयाऽनुमेयमिति
४३२	ज्योतिरिदानीन् १ ३ ४०		चेदेवमव्यविकोऽप्यसंगः २ १ ११
२१७	ज्योतिरिध्वरणाभिधानात् १ १ २४	८८४	तस्य च नित्यत्वात् २ ४ १६
४०७	ज्योतिरि मायाच्च १ ३ ३२	१३०२	तानि परे तथा ह्याह ४ २ १५
४८१	ज्योतिरिध्वरणाभिधानात् १ ४ १३	११८२	तुल्यं तु दर्शनम्... .. ३ ४ ९
	त.	९२८	तुलीयसम्बन्धावरोधः संशोक्तस्य ... ३ १ २१
८८४	त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेयात् २ ४ १७	७७९	तेजोऽवस्थाप्राहाह २ ३ १०
१२७९	तच्छब्दः २ ४ ४	४५८	तथापामेव चैवश्रुतान्यासः प्रथमश्च... १ ४ ६
१३१७	तद्विदोऽपि वरुणः संवन्धात् ... ४ ३ २	९०१	न्यात्मकत्वात्तु भूमत्त्वात्... .. ३ १ २
	१८ तत्तु समन्वयात् १ १ ४		द.
८६१	तत्पूर्वकत्वादाच्च... .. २ ४ ४	९२८	दसंनान्च ३ १ २०
८६०	तत्प्राक्श्रुतेश्च २ ४ ३	९७४	दसंनान्च ३ २ २१
९२४	तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ... ३ १ १६	११४३	दसंनान्च ३ ३ ४८
८१३	तत्राच्च दर्शयति २ ३ २७	११७३	दसंनान्च ३ ३ ६६
१२०३	तत्रावैक्यसंभवतोऽन्यत्वात् २ ४ २४	१३२५	दसंनान्च ४ ३ १३
१००२	तत्रावैक्यसंभवतोऽन्यत्वात् ३ ३ ३६	१३५८	दसंनान्च ४ ४ २०
८५५	तत्रावैक्यसंभवतोऽन्यत्वात् २ ४ १	१०२३	दसंनान्च ३ ३ ४
१२३०	तद्विद्यमानं उत्तरपूर्वावचनोऽवस्थावि-	१०६५	दसंनान्च ३ ३ २२
	भासो तद्व्यपदेशात् ४ १ १३	९७२	दसंनान्च ३ २ १७
४५१	तद्विद्यमानत्वादर्थवत् १ ४ ३	३४०	दसंनान्च ३ ३ १४
५६६	तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशादित्यम् ... २ १ १४	५४६	दसंनान्च ३ ३ ६
८९५	तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशादित्यम् ... २ १ १४	६०३	देवादिद्यदादि लोके २ १ २५
	प्रभञ्जित्वात्तद्व्यपदेशात् ३ १ १	९४९	देवलोकात्तद्व्यपदेशात् ३ ४ ६
९५०	तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशादित्यम् ... २ १ १४	११२	सुखादावचनं स्वयच्छात् ३ १ १
८९७	तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशादित्यम् ... २ १ १४	१३५१	साक्षात्तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशात् ... ४ ४ २२
७८६	तद्व्यपदेशात्तद्व्यपदेशादित्यम् ... २ १ १४		

पृ.	अ. पा. सू.	पृष्ठ.	अ. पा. सू.
			८१९ नित्योपलब्धयनुपलम्बिप्रसंगोऽन्यतर-
१००५	धर्म जैमिनिरत एव ... ३ २ ४०		नियमो वात्यथा ... २ ३ ३२
३३१	धर्मोपपत्तेश्च ... १ ३ ९	११८०	नियमाश्च ... ३ ४ ७
३५०	धृतेश्च महिषोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः १ ३ १६	९४०	निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ३ २ २
१२६६	ध्यानाद्य ... ४ १ ८	१३०६	निधिं नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देह-
	न.		भाविताद्दर्शयति च ... ४ २ १९
६२०	न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् २ १ ३५	१८९	नेतरोऽनुपपत्तेः ... १ १ १६
७५०	न च कर्तुः करणम् ... २ २ ४३	१२९२	नैकरिमन्दर्शयतो हि ... ४ २ ६
१३२६	न च कार्ये प्रतिपत्त्याभिसंधिः ... ४ ३ १४	७२६	नैकरिमन्त्रसम्भवात् ... २ २ ३३
७३५	न च पर्यायादयविरोधो विकारादिभ्यः २ २ ३५	१२९७	नोपमर्देनातः ... ४ २ १०
२८२	न च स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात् ... १ २ १९		प
१२२१	न चाधिकारिकर्मोपपत्तनानुमानात्-	८७८	पञ्चदशसिद्धिर्नोवद्वयपरिदश्यते ... २ ४ १२
	दयोगात् ... ३ ४ ४१	५९६	पटवच्च... ... २ १ १९
५५३	न तु दृष्टान्तभावात् ... २ १ ९	४४१	पत्यादिशब्देभ्यः ... १ ३ ४३
९२६	न तुटीये तथोपलब्धेः ... ३ १ १८	७३८	पत्युरसामञ्जस्यात् ... २ २ ३७
१२१३	न प्रतीके न हि सः ... ४ १ ४	६३७	पयोभ्युवचेत्तत्रापि ... २ २ ३
६१४	न प्रयोजनवत्त्वात् ... २ १ ३२	१३२५	पर जैमिनिर्मुख्यत्वात् ... ४ ३ १२
७२२	न भावोऽनुपलब्धेः ... २ २ ३०	९९६	परमतःसेतुन्मानसंबन्धमेदव्यपदेशेभ्यः ३ ३ ३१
९६८	न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ३ २ १२	८३४	परात्तु तच्छ्रुतेः ... २ ३ ४१
२३६	न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्म-	९४८	परभिध्यानात्तु तितरोहितं ततो ह्यस्य
	संबन्धभूमा ह्यस्मिन् ... १ १ २९		बन्धविपर्ययो ... ३ २ ५
११७२	न वा तत्सदभावाश्रुतेः ... ३ ३ ६५	११८६	परामर्शं जैमिनिरचोदनात्प्रापवदिति हि ४ १ ८
१०२८	न वा प्रकरणभेदात्परोवरियस्त्वा-	११४९	परेण च शब्दस्य तादित्य भूयस्त्वा-
	दिवत् ... ३ ३ ७		त्ननुबन्धः ... ३ ३ ५२
८७२	न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ... २ ४ ९	१२२०	पारिप्लवायां इति चेन्न विशेषितत्वात् ३ ४ २३
१०६४	न वा विशेषात् ... ३ ३ २१	८१८	पुस्तकादिव्यवस्य सतोऽभिभ्यक्तियोगात् २ ३ ३१
७५४	न विपदभ्रुतेः ... २ ३ १	१०६८	पुरुषविद्यायामिब चेतरेयामनाम्नानात् ३ ३ २४
५३९	न विलक्षणत्वादस्य तथात्व च शब्दात् २ १ ४	११७५	पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ३ ४ १
४७१	न सख्योपसंग्रहादपि नानाभावादति-	६४२	पुरुषादमयदिति चेत्तथापि ... २ २ ७
	रेकाद्य ... १ ४ ११	१००८	पूर्यं तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ... ३ २ ४१
११४८	न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि	९९५	पूरुषवद्वा ... ३ २ २९
	लोकापत्तिः ... ३ ३ ५१	११४०	पूरुषविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामान-
९६६	न स्थानतोऽपि परस्वोभयलिङ्गं सर्वत्र हि २ ११		सवत् ... ३ ३ ४५
८०६	नाणुरतच्छुद्धेरिति चेत्रेतराधिकारात् २ ३ २१	८११	पृथगुपदेशात् ... २ ३ २८
९३१	नातिचिरेण विशेषात् ... १ २ ३	७८३	पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ... २ ३ १२
७९५	नात्माश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताम्यः ... २ ३ १७	२६०	प्रकरणाद्य ... १ २ १०
११६४	नाना शब्दादिभेदात् ... ३ ३ ५८	३२०	प्रकरणात् ... १ ३ ६
३१९	नानुमानमतच्छब्दात् ... १ ३ ३	९७१	प्रकाशवच्चवैयर्थ्यम् ... ३ २ १५
७०६	नाभाय उपलब्धेः ... २ २ २८	९९३	प्रकाशादिवचावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्म-
११८४	नाविशेषात् ... ३ ४ १३		प्यभ्यासात् ... ३ २ २५
७०३	नासतोऽदृष्टत्वात् ... २ २ २६	८४३	प्रकाशादिवचनं परः ... २ ३ ४६
६६५	नित्यमेव च भावात् ... २ २ १४	९९४	प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ... ३ २ २८

पृ.	अ. पा. श.	पृ.	अ. पा. श.
५१४	प्रवृत्तिश्च प्रतिज्ञादन्तानुपरोधान् १४ २३	१९०	भेदव्यपदेशाच्च ... १ १ १७
१८४	प्रवृत्तौ तावत् हि प्रतिषेधेति ततो न- वांति च भूयः ... ३ २ २२	२०६	भेदव्यपदेशाच्चान्नः ... १ १ २१
५०४	प्रतिज्ञादिद्वेर्लिङ्गमादमरथ्यः ... १४ २०	२०७	भेदव्यपदेशात् ... १ ३ ५
७६२	प्रतिज्ञादानिरप्यतिरेकाच्छेद्येभ्यः ... २ ३ ६	८८७	भेदधुनेः... ... २ ४ १८
१९५	प्रतिषेधान्न ... ३ २ ३०	१०१९	भेदात्तेति चेतैकमनामपि... ३ ३ ७
१२९८	प्रतिषेधादिनि चैत्र शरीरात् ... ४ २ १२	५६४	भोक्त्रापत्तेरनिमागश्चेत्स्यात्प्रोक्तवत् २ १ १३
१९४	प्रतिषेधस्याप्रतिषेधस्यानिरोगाप्रामिगये- च्छेदात् ... २ २ २२	१३५९	भोगमानुषाम्यलिङ्गाच्च ... ४ ४ २९
२३५७	प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकम- ण्डलरूपोत्तेः ... ८ ४ १८	१२८४	भोगेन विस्तरे क्षपयित्वा सपत्न्ये... ४ १ १९
९०४	प्रथमेऽभ्रवणादिनि चैत्र ता एव सुवपत्तेः ... ३ १ ५	म.	
११३३	प्रदानवदेव तदुच्यते ... ३ ३ ८३	४०५	मन्वादिष्यसमवादानधिकार जीमिनिः १ ३ ३१
१३५२	प्रदीपवदादेशस्तथाहि दर्शयति ... ४ ४ १७	८४१	मन्त्राणीच्च ... २ ३ ४४
८५२	प्रदेशादिनि चैत्रान्तर्भावान् ... २ ३ ५३	११६०	मन्त्रादिवद्वाऽधिरावः ... ३ ३ ५६
६३२	प्रवृत्तेश्च ... २ २ २	६५२	महर्षीर्नवदा हृत्स्वपरिमण्डलाभ्याम् २ २ ११
३५१	प्रविद्धश्च ... १ ३ १७	४६४	महर्षश्च ... १ ४ ७
९०३	प्राणगनेश्च ... ३ १ ३	८९३	मांसादि मौम यथाशब्दीमतरयोश्च २ ४ २३
३१९	प्राणश्रुत्वा ... १ ३ ४	१८९	मान्त्रवर्णिक्रमेव च गीयते ... १ १ १५
८८३	प्राणवता शब्दात् ... २ ८ १५	९४२	माषामान तु नास्त्वर्थेनानभिप्यत्त- रूपत्वात्... ३ २ ३
२३२	प्राणस्नयाऽनुगमान् ... १ १ २८	१३४२	मुक्तः प्रतिज्ञानात् ... ४ ४ २
४७८	प्राणादयो वाक्यरोपान् ... १ ४ १२	३१७	मुक्तोपव्यव्यपदेशात् ... १ ३ २
१०४३	पिपिदिस्त्वाप्रामिगयेत्यन्यथा हि भेदे ... ३ ३ १२	९६२	मुपेऽप्यवधेः परितोषात् ... ३ २ १०
फ.		१२३१	मौनमिदितरेषामभ्युपदेशात् ... ३ ४ ४९
१००३	फटमत उपपत्तेः... ३ २ ३८	य	
च		१२६७	यद्वैकामता तन्निधेयात् ... ४ ३ ११
१२२४	वहिरनुभवयाऽपि स्मृतेराचाराम् ... ३ ४ ४३	८२६	यथा च तक्षीमयथा ... २ ३ ४०
९९९	बुद्धयर्थे पादवत् ... ३ २ ३३	५९६	यथा च प्राणादि... २ ३ २०
१२५६	ब्रह्मद्विद्विद्वत्कपाल्... ४ १ ५	१२८१	यदेव विद्यतेति हि ... ४ १ १८
१३४५	ब्रह्मो जीमिनिद्वयन्याशब्दिभ्यः ... ४ ४ ५	११०३	यान्दधिकारमवशिष्टराशिधारिका- णाम् ... ३ ३ ३२
भ.		८१६	यावदात्ममावित्त्राच्च नदीपस्तद्विज्ञानात् ३ ३ ३०
९०८	भाकं वानात्मवित्त्राच्चयाहि दर्शयति ३ १ ७	७६८	यात्रिद्विकार तु विनागो लोकात् ... २ ३ ७
१३५०	भाज जीमिनिर्विक्रवामननात् ... ४ ४ ११	५८७	मुक्तेः शब्दान्तराच्च ... २ १ १८
४०९	भाज तु यादवपणोऽपि हि ... २ ३ ३३	१३०९	योगिनः प्रति च स्मर्यते म्माते चैते ४ २ २१
१२००	भावयन्तश्च ... ३ ४ २२	५२०	योगिश्च हि गीयते ... १ ४ २७
५८२	भावे चोमलन्धे ... २ १ १५	९३८	योगेः शार्परम् ... ३ १ २७
१३५२	भावे व्यपद्रव् ... ४ ४ १४	र.	
२२९	भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ... १ १ २६	६२५	रक्तानुपपत्तेश्च तादुमानम् ... २ २ १
१२९२	भूतेऽप्यतः ध्रुवैः ... ४ २ ७	१३०५	रक्तमनुषादी ... ४ २ १८
३२२	भूमा संप्रयादादभ्युपदेशात् ... १ ३ ८	६६५	स्नादिमन्त्राच्च निपत्यो दर्शनात्... २ २ १५
११६१	भूमन्त्रप्रवण्यमापन्न तगादि दर्शयति ३ ५७	२९३	रूपोपन्यासाच्च ... १ २ २३
		९३७	रौ अश्रियोऽप्य ... ३ १ २६
		रु.	
		११३९	रुद्धम्यस्त्वादि शब्दीयस्तदपि ... ३ ३ ४४

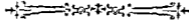
पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
१२४३	लिङ्गाच्च ४ १ २	८२३	व्यपदेशाच्चीक्रियायां नचोन्नितैश्चविपर्ययः २ ३ ३६
६१६	लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ... २ १ ३३	१०३४	व्योतिश्च समञ्जसम् ३ ३ ९
	व.		श.
४५७	वदतीति चैत्र प्राशो हि प्रकरणात् १ ४ ५	८२५	शक्तिविपर्ययात् २ ३ ३८
५००	वाक्यान्वयात् १ ४ १९	३८२	शब्द इति चैत्रातः प्रभवात्प्रत्यक्षा- नुमानाभ्याम् १ ३ २८
१२८६	वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ... ४ २ १	२५३	शब्दविशेषात् १ २ ५
१३१४	वायुमन्दाद्विशेषविधेयाभ्याम् ... ४ ३ २	१२१३	शब्दधातोऽकामकारे ३ ४ ३१
६१३	विकरणत्वाद्नेति चैत्रतुक्तम् ... २ १ ३१	७५९	शब्दाच्च २ ३ ४
११६७	विकल्पोऽविशेषकलवात् ३ ३ ५९	३०१	शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चैत्र तथा दृष्टयुदेशादस्तम्बात्पुष्पमपि चैनमधीयते १ २ २६
१३१८	विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ... ४ ४ १९	३७९	शब्दादेव प्रमितः १ ३ २४
२८७	विकारशब्दान्नेति चैत्र प्राञ्ज्यात् ... १ १ १३	१२०७	शमदमात्युपेतः स्यात्तथाऽपि तु तद्विधे स्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ... ३ २ २७
७५३	विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ... २ २ ४४	२८४	शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते १ २ २०
९२५	विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ... ३ १ १७	२३८	शास्त्रदृष्टया तृपदेशो वामदेववत् ... १ १ ३०
१२४३	विद्यैव तु निर्धारणात् ३ ३ ४७	८८	शास्त्रोपेनित्यात् १ १ ३
१२९१	विधिर्वा घारणवत् ३ ४ २०	११७१	शिश्रेश्च ३ ३ ६२
७८८	विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च २ ३ १४	४१८	शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाश्रवणा- त्सूच्यते हि १ ३ २४
७५२	विप्रतिषेधाच्च २ २ ४५	११७६	शेषत्वात्पुष्पाथवादो यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ३ ४ २
६४५	विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् २ २ १०	४२७	श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ... १ ३ ३८
११८३	विभागःशतवत् ३ ४ ११	१७९	श्रुतत्वाच्च १ १ ११
३७९	विरोधः कर्मणीति चैत्रानेकप्रतिपत्ते- दर्शनात् १ ३ २७	१००५	श्रुतत्वाच्च ३ २ ३९
२५०	विशेषितुणोपपत्तेश्च १ २ २	१२२६	श्रुतेश्च ३ ४ ५६
१३३१	विशेषं च दर्शयति ४ ३ १६	६०६	श्रुनेस्तु शब्दमूलत्वात् २ १ २७
२९२	विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरी १ २ २२	२७६	श्रुतोपनिषत्कृत्यभिधानाच्च ... १ २ १६
२६५	विशेषणाच्च १ २ १२	११४४	श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः ... १ २ ४९
१२१८	विशेषानुमहश्च ३ ४ ३८	८७१	श्रेष्ठश्च २ ४ ८
१३२४	विशेषितत्वाच्च ४ ३ ८		स.
८२२	विहारोपदेशात् १ १ ३४	१०१४	सज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि ... ३ ३ ८
१२१३	विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ३ ४ ३२	८८९	सज्ञामूर्तिनत्वंतिस्तु त्रिष्टुर्बुधोऽप्यदेशात् ४ २ ०
९७४	वृद्धिहासभाक्त्वमन्तभावाद्गुणमयसाम- ञ्जस्यादेवम् ३ २ २०	९२३	सयमने दन्तुभूयैतेषामारोहावरोही तद्गतदर्शनात् ३ १ १३
१०७२	वेधाद्यर्थभेदात् ३ ३ २५	४२५	सत्कारपरामर्शात्तदभावामिलापञ्च १ ३ ३६
१३२१	वैधुतेनेन ततस्तच्छ्रुते ४ ३ ६	९५९	स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ३ २ ९
७२०	वैधुर्भाच्च न स्वप्नादिवत् २ २ २९	१३४७	सकल्पादेव तु तच्छ्रुतः ४ ४ ८
८८७	वैशक्षण्याच्च २ ४ १९	५८५	सत्वाच्चावरस्य २ १ १६
८९४	वैश्व्यास्तु तदादस्तद्वाद्वाः २ ४ २२	९३९	सथे सधिराह हि ३ २ ३
२९६	वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ... १ २ २४	८६२	सप्त गतेदिशेषितत्वाच्च २ ४ ५
६१८	वैश्वानरैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति २ १ ३४		
११७	व्यतिरेकस्तद्भानाभावित्वात्तत्तुल्यविवक्षत् ३ ३ ५४		
६३८	व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् ... २ २ ४		
८१०	व्यतिरेको गन्धवत् २ ३ २६		
१११६	व्यतिहारो विशेषान्ति हीतरवत् ... ३ ३ ३७		

पृ.	अ. पा. सू.	पृ.	अ. पा. सू.
११७९	समन्तारम्भणात् ३ ४ ५	१४५	सूचकश्च हि श्रुतेषाचश्रुते च तद्विद. ३ २ ४
११८३	समन्तारम्भणात् च साम्यादनवस्थिते २२१३	१११७	सैव हि सत्यादयः ... ३ ३ ३८
४८८	समाकर्षात् १ ४ १५	१२९०	सोऽप्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ... ४ २ ४
८२५	समाप्यभावाच्च २ ३ ३९	११८४	स्तुतयैऽनुभूतिर्वा ३ ४ १४
१०६०	समानं एवं चाभेदात् ३ ३ १९	११९८	स्तुतिमानसुपादानादिति चक्षुषु-
३९८	समानानामरूपत्वाच्च वाच्यत्वात्प्रायश्चित्तो बोधश्चान्तरवृत्तेश्च १ ३ ३०	वत्वात् ३ ४ २१	
१२९३	समाना चाद्यसुभक्तमादशुतत्व चानु- पौष्य ४ २ ७	१०००	स्थानोविशेषात्प्रकाशादित्यत् ... ३ २ ३४
११७१	समाहारात् ३ ३ ६३	२७२	स्थानादिव्यपदेशाच्च १ २ १४
६८०	समुदाय उभयदेतुकेऽपि तदप्रामिः २ २ १८	३२०	स्थित्यदनाम्ना च १ ३ ७
३०८	सपत्नेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति १ २ ३१	१२९९	स्यष्टौ श्लोकैःपाम् ४ २ १३
१२४१	सपथाविर्भावः स्वेन शब्दात् ... ४ ४ १	८४५	स्मरन्ति च २ ३ ४७
१०६२	सवन्पादेवमन्यनापि ३ ३ २०	९२४	स्मरन्ति च ३ २ १४
७४२	सवन्पानुपपत्तेश्च २ २ ३८	१२६७	स्मरन्ति च ४ १ १०
१०६६	समृत्तिप्रुन्यापयति चातः ... ३ ३ २३	१३०१	स्मरन्ति च ४ २ १४
२५६	समाश्रयतिश्रुति चैत्र वेदेष्यात् १ २ ८	९२७	स्मरन्तिऽपि च लोके ३ १ १९
२४६	सर्वत्र प्रथितोपदेशात् १ २ १	३००	स्मरन्मरणमनुमानं स्वादिति ... १ २ २५
७२५	सर्वगत्यनुपपत्तेश्च २ २ ३२	२५४	स्मृतेश्च १ २ ६
१०१५	सर्वथापि त एवोपपत्तिज्ञात् ... ३ ४ ३४	१३२५	स्मृतेश्च ४ ३ ११
६२३	सर्वत्रमौपपत्तेश्च २ १ ३७	५२५	स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेत्त- न्वस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ... २ १ १
१०१०	सर्ववेदान्तप्रत्यय चोदानाद्यविशेषात् ३ ३ १	७५९	स्वावैकस्य प्रसङ्गादवत् २ ३ ५
१२०९	सर्वोक्तानुमातेश्च प्रापात्प्रये तदर्थानाम् ४ ४ २८	५५६	स्वपक्षदोषाच्च २ १ १०
१००५	सर्वोपेक्षा च यथादिश्रुतेरश्ववन् ... ३ ४ ३६	६१०	स्वपक्षदोषाच्च २ १ २९
१०३९	सर्वोपेक्षा च यथादिश्रुतेरश्ववन् ... ३ ४ ३६	८०७	स्वशाब्दोन्मानान्या च २ ३ २२
६३३	सर्वोपेक्षा च तदर्थानाम् २ १ ३०	८०४	स्वशाब्दोन्मानान्या च २ ३ २०
१२१४	सदकारित्वेन च * ३ ४ ३३	१०००	स्वाभ्यासरय तथात्वेन द्विष्याचारोऽ- धिकाराय सनय च तन्निवमः ... ३ ३ ३
१२२७	सदकार्यन्तरविधि पक्षेण नृतीय तद्वत् विध्यादियत् ३ ४ ४७	१३५६	स्वाभ्यासरयत्वेरन्त्यतरापेक्षमाविष्कृत हि ४ ४ १६
५१९	साक्षाच्चोभयाम्भानात् १ ४ २५	१७१	स्वाभ्यासात् १ १ ९
३०५	साक्षाद्व्यतिरोध जैमिनिः ... १ २ ०८	१२२५	स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः .. ३ ४ ४४
३३४	सा च प्रयातनात् १ ३ ११	ह	
९०८	सामाभ्यासित्यपश्चे ३ १ ०२	८६५	हस्तादयस्तु सितेऽतो नैवम् ... ० १ ६
९९८	सामान्यत्वात् ३ २ ३०	१०८५	हानौ तृषायनशब्दोपवात्कृशाऽऽऽऽ स्तुन्मृगानवत्तदुच्यम् ३ ३ २६
१२२४	सामोपेतु तदपदेशः १ ३ ९	३०१	हृदयेऽपि तु मनुष्याधिकारान् .. १ ३ ०५
१०९५	सार्थरूपे कर्तव्याभावात्तथा हान्ये ३ ३ ०७	१७४	हृदयचायननाथ १ १ ८
९२१	सुतदुष्कृतं ध्वेति तु वादरिः ३ १ ११		
०७२	सुप्रविशिशिवाभिधानादेव च ... १ २ १५		
८३८	सुप्रवृत्त्यान्वयोर्भेदेन १ ३ १०		
४५०	सुप्रवृत्त्यान्वयोर्भेदेन १ ४ ०		
१२९७	सुप्रम प्रमाणतश्च तयोपरत्येः ... ४ ० ९		

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

❀ अथ ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ❀

रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् ।

प्रथमोऽध्यायः १०

(उपोद्घातः ।)

रत्नप्रभा श्रीगीर्विन्दप्रणीता ।

ॐ यमिह कारुणिकशरण गतोऽप्यरिसहोदर आप महत्पदम् ।

तमहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजाङ्गमनन्तसुखाकृतिम् ॥ १ ॥

श्रीगीर्वां सकलार्थं निजपदाभ्येवेन मुक्तिप्रदं

प्रौढ विघ्नघन हरन्तमनघ श्रीदृष्टितुण्डासिनां ।

वन्दे चर्मरुपाळिकोपकरणैरौसायसौख्यात्पर

नास्तांतिप्रदिशन्तमन्तनिधुर श्रीकाशिकेश शिवम् ॥ २ ॥

यत्कृपालमत्रेण मूक्ये भवति पण्डितः ।

वेदशास्त्रशरीर ता वाणी वीणाकर्ता भजे ॥ ३ ॥

क्षामोक्षीदत्तदुग्धप्रजुरसुरमुत्प्राप्यभोज्याधिपूज्य-

श्रीगीरीनायकाभि प्रकटनशिवरामार्थलज्जामनोः ।

श्रीमद्गोपालगोभिः प्रकटितपरमादृतभासा स्मितास्य-

श्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलगो निर्दृतोऽह ययालि ॥ ४ ॥

श्रीदाङ्कर भाष्यद्वय प्रणम्य व्यास हरिं सूत्रकृत च वामि ।

श्रीभाष्यतांथे परहसतुष्ट्ये गार्ज्जाल्परच्छिद्रमन्मुपायम् ॥ ५ ॥

विमृतप्रत्यसौक्ष्यायामवस यस्य मानमम् ।

व्याख्या तदर्धमारुता भाष्यरत्नप्रभाभिः ॥ ६ ॥

१ मोक्षपूर्वा श्रीरोच्यां श्रीकामाद्या दत्त पायसं देवेरभि स्तुतं (प्राण्यं) सम्पूर्णं मृष्टान्वयुक्तं वा यद्भान्वमत्र तेनाधिपूज्याः श्रीशिवरामयोगिनः, किञ्च शिवश्चाभौ रामश्चेति स्वनाम्ना श्रीगीरीनायकयोरभेदे प्रकटयति, तेभ्यो गुरुभ्यो लब्ध आत्ममाधो धैः श्रीमद्गोपालधरस्वतीभिस्तैरित्यर्थः । २ अत्र भाष्ये कटिनवाग्नेयं जालेन यो बन्धः जालं द्रुपक्षिणामिव परमदुखानां ह्येव वरतभासकमभीष्टमुपायं वन्मीत्यर्थः ।

५.

१७९ समन्वारम्भणान्
६६३३८
४'

श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमान्नुपात् ।
इति श्रमो मे सफलो गङ्गां रय्योदकं यथा ॥ ७ ॥
यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् ।
सत्यज्ञानसुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

भामती श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता ।

अनिर्वाच्याविद्याद्विनयसचिवस्य प्रभवतो विकर्ता यस्यते वियटनिलतेजोऽवचनयः ।
यतथाभूदिश्व चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्ताद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥
निःश्वसितमस्य वेदा दीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि । स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुतं महाप्रलयः ॥ २ ॥
पट्टभिरङ्गैरुपेताय विवित्रैरव्ययैरपि । शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥
मार्तण्डसितिकल्पामिमहागणपतान्वयम् । विश्ववन्द्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥ ४ ॥
ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदन्यामाय वेदसं । ज्ञानशक्तययनाराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥
नत्वा विशुद्धविज्ञानं शक्यं करुणाकरम् । भाष्यं प्रसन्नगन्धरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥
आचार्यकृतितिवेदानमन्यवद्भूतं वचोऽस्मदादीनाम् । रय्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

न्यायनिर्णय आनन्दगिरिप्रणीतः ।

अध्यतान्वयमपूर्वमर्थविपरीतान् पुमर्थास्वदं लक्ष्यं लक्षणमेतत् श्रुतिगतं निर्दूतसाध्यकार्यम् ॥
आज्ञायान्तविमृशन्त्यर्थविभवं सर्वाविस्त्र पर सत्यं ज्ञानमनर्थसाधोवधुरं ब्रह्म प्रपद्ये सदीम् ॥ १ ॥
यो लोको सकल पुनाति निगमा यं प्रादुरेकान्ततो व्याप्त येन जगज्जगन्ति सन्तं यस्मै नमस्कुर्वते ॥
यस्मादायि मूढशेषममरा यस्य प्रसादायि नो यस्मिन्पर्यवसास्यति स्फुरदिदं तस्मै नमो विष्णवे ॥ २ ॥
योऽनुप्राप्तुप्रतेजा जनयति सकलानालयं यं लभन्ते सर्वे निर्वाणितं येन श्रुतिपथपयिका धौपडातन्वते च ॥
यस्मै यस्मादकस्मात्परिमन्त्रकिला यस्य संरोच्यन्ते चिन्ता यस्मिन्प्रवृत्ता भूदाविशदधियः सद्ये तं गिरीशम् ३ ॥
भिन्दानमेनामि दुरामदानि प्रवृत्तवर्गप्रभवानि तानि । राजानमावानपरम्पराणामारादुपासे गिरिजाभिजातम्
श्रीमद्रथसपथोनिर्निर्मितिरनौ सत्सृष्टिपट्टक्तिस्फुरन्मुक्तानामनवयद्वयिपुलप्रचोतिविद्यामणिः ॥
क्षान्तिः क्षान्तिवृत्ती द्येनितारतामेकान्तविश्रान्तिभूर्भूयान्नः सन्तं मुनीन्द्रमकरश्रेणीश्रयः श्रेयसे ॥ ५ ॥
यद्वाभ्याम्भुजजातजातमधुरप्रेथोमपुप्रार्थनासाध्यव्यग्रवियः समप्रमस्तः स्वर्गोऽपि निर्वेदिनः ॥
यस्मिन्मुक्तिप्रथो मुमुक्षुमुनिभिः सन्नायितः सचमौ तस्मै भाष्यकृते नमोऽस्तु भगवत्पादाभिर्वा विभ्रते ॥ ६ ॥
यथादाभ्युज्ज्वलतीतिविश्रया निर्वाणमार्गाधिगा पश्क्तिस्फुरन्निर्तर्गदुर्गदुग्तिता वाच्यमानामियम् ॥
यस्मिन्निर्मिदं शमादि नवभूदोपाद्भूतो मे यतः शुदानन्दमुनीश्वराय गुरवे तस्मै परस्मै नमः ॥ ७ ॥
गाननेनाऽस्मि भवनामिद्य चरार्थे न्यां ज्ञेयः स्मरन्ति परास्य परात्रयर्थम् ।
शांतिंके महदनुपदममममेकाप्रमन्नु वचसा मह सम्पद्यथे ॥ ८ ॥
प्रदानं पुगेभाय निगमाऽऽगमभाषणम् । श्रीमच्छारीरके भाष्ये करित्ये न्यायनिर्णयम् ॥ ९ ॥

रत्नप्रभा ।

इह खलु "स्वाध्यायोऽप्येतव्यः" [शतपथभा. ११।५।७] इति निर्योध्ययनोऽन्वये "तद्विज्ञासासम्" [आ. ११।३।१] "सोऽन्वेष्टव्यः स विज्ञासासितव्यः" "ओत्सरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" [बृह. २।४।५] इति श्रवणविधिरूपत्वभ्यते ॥ तस्यार्थः—अपुत्रत्वकामेनादितोऽन्वयविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्य इति ॥ तेन काम्येन नियमविधिनाऽर्थोदेव भिन्नात्मशास्त्रप्रवृत्ति वैदिकानां पुराणादिप्रामाण्यं वा निरस्यत इति वस्तुगतिः ॥ तत्र कश्चिदिह जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितवशादिभिर्नितान्त निर्मदस्त्वान्तो 'ऽस्य श्रवणत्रिभेः को विषयः, किं फलं, कोऽधिकारी, कः सम्पन्नः,' इति जिज्ञासते ॥ त जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान्वादापणस्तदनुबन्धचतुष्टय श्रवणात्मकशास्त्रात्मप्रयोजन-भायेन निर्णेतुमिदं नूनं स्वभावात्कार "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" [१।१।१(१)] इति । नन्वनुबन्धजातं विधिसन्निहिताविवादवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यम् ॥ तथाहि—"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेनामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [छा. ८।१।६] इति श्रुत्या यत् कृतक तदनित्यमिति न्यायतया "न जायते त्रियते वा विपश्चित्" "यो वै भूमा तदमृतमतोऽयदार्त्तम्" [छा. ७।२४।१] इत्यादिश्रुत्या च भूमात्मा नित्यस्ततोऽयदनित्यमिति विवेको ऽभ्यते ॥ कर्मणा कृपादिना चित्तः सम्पादितः सत्यादिलोकं भोग्य इत्यर्थः ॥ विपश्चित् नित्यज्ञानस्वरूपः ॥ "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायानास्यकृतः कृतेन" [मुण्ड. १।२।१२] "आत्मवस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" [बृह. २।४।५] इत्यादिश्रुत्या अनात्ममात्रे वैराग्यं ऽभ्यते ॥ परीक्ष्य अनित्यत्वेन निश्चित्य, (अकृत्तोः) मोक्षः, कृतेन कर्मणा, नास्तीति ॥ कर्मतेः फलभ्यो वैराग्यं प्रातनानि यर्थः ॥

भामती ।

अथ यदसद्विषयप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपिन्सागोचरं, यथा समनस्केन्द्रियसन्निकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घट, काटदन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । तथाहि, 'बृहत्त्वाद्ब्रह्मण्यत्वाद्ब्रह्मेव ब्रह्मेति गीयते, स चायमाकाटपत्तनभ्य आ च टेवपिन्यः प्राणपुच्छात्रस्येदकारास्पदभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेन 'अहं' इत्यसद्विधाविषयस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदम् । न हि ज्ञातुं कश्चिद्ब्रह्म सद्विधे—ऽहं वा नाहं वेति । न च त्रिपर्यस्यति—नाहमेवेति । न चाहं कृत्वाः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकारण्यदर्शनादेहात्मनोऽयमहंकार इति साप्रत्यक्षम् । तदालम्बनत्वे हि योऽहं वास्ये पितरावन्वयमस एव स्यातिरे प्रणयननुमंयानांति प्रतिसथान न भवेत् । न हि ब्राह्मण्यविरयोः

आनन्दभिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नित्याध्ययनत्रिधुपादात्तद्वेदान्तत्रयोभिरावाततः प्रतिपन्नं शास्त्रारम्भौपयिकमनुबन्धजातं न्यायतो निर्णेतुं भगवान्वादापणः सूत्रितवान् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति । तत्र प्रमात्वादिबन्धस्याध्यासत्त्वधर्ममीमांसया ब्रह्ममीमांसाया गतार्थताभावे विशिष्टाधिकारिसम्भवे विव्यादिसत्त्वं चेति चत्वारोऽर्थाः सूचिताः । तथाहि—सत्यत्वे बन्धस्य ब्रह्मवद्भयोजोऽप्यत्रलणोरैक्यानुपपत्तेः सत्यस्य च ज्ञानादनिवृत्तेर्ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रविशेषित्वाद्दुस्तरज्ञानस्य च त्रिरोविगुणतया पूर्वज्ञानादिनिवर्तकत्वाद्द्विपथप्रयोजनसिद्धिहेतुतया बन्धस्याध्यासना सूचिता । पूर्वासिद्धत्वे वेदान्तविचारस्य विशिष्टाधिकारिणश्चाभावे त प्रति तत्कर्तव्यनोक्तेरयोगाद्गतार्थत्व विशिष्टाधिकारिसम्भवं च प्नितः । त्वमर्थदृष्टव्यस्यान्यद्रीयजानादनिवृत्ते-

१ अथ विधौ काल्यविधेयातुपादानाधित्वेत्सर्पध्वजम् । २ अधिकारिणीति शेषः । ३ भिन्नात्मविवादात् शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । इदं निरस्यते इत्यनेनान्वयेति क० पा०—आत्मशास्त्रप्रवृत्तिः ।

रत्नप्रभा ।

“शान्तो दान्त उपरतन्मितिषु समाहित श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्येद्” [बृह. 1.8.1. २३] इति श्रुत्या शमादिपदकं लभ्यते ॥ “ममाहितो भूत्वा” इति काण्यपाठः ॥ उपरतिः सन्यास ॥ “न न पुनरावर्तते” [कालधिर. २] इति स्वयं योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य नियतश्रुत्या मुमुक्षा लभ्यते ॥ तथा च विवेकादिविशेषणाननप्रिकांगिति ज्ञातुं शक्यम् ॥ यथा—“एतन्म रात्रोरपयन्ति” इति रात्रिमत्रेष्विषौ प्रतिप्रतिप्रतीत्यर्थं वादस्यप्रतिष्ठाकाम । तद्वत् ॥ तथा “श्रोतव्य” [बृह. २ । ४ । १] इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो विषयः ॥ विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुम् ॥ ‘आत्मा द्रष्टव्य’ इत्यद्वैतात्मदर्शनमुद्दिश्य ‘श्रोतव्य’ इति विचारविधानात् ॥ न हि विचार माक्षादर्शनहेतु, अप्रमाणत्वात् । अपि तु प्रमाणविषयत्वेन ॥ प्रमाणं चात्रतात्मनि वेदान्ता एव ॥ “त त्वौपनिषद् पुरुष” “वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था” [मुण्ड. ३ । २ । ६] इति श्रुतेः ॥ वेदान्तानां च प्रथमद्वैक्य विषयः ॥ “तत्त्वमसि” [छा. ६ । ८ । ७-१६] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृह. १ । ४ । १०] इति श्रुतेः ॥ एव विचारविषेः फलमपि ज्ञानद्वारा मुक्तिः ॥ “तरति शोकमात्मवित्” [छा. ७ । १ । ३] “ब्रह्मिर्दुर्लभौ भवति” इत्यादिश्रुतेः ॥ तथा सम्बन्धोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्त्तव्यत्वरूप, फलस्य प्राप्यत्वरूप इति यथायोगं सुबोधः ॥ तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थमिति चेत्, न ॥ तामात्रिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थं तात्पर्यनिर्णयकृत्यायसूत्राभावे किं विवेकादिविशेषणाननप्रिकांगी—उक्तं अन्यं ? किं वेदान्ता पूर्वतन्त्रेण गतार्था अगतार्था वा ? किं नल प्रथमभिन्नं न वा ? किं मुक्तिः स्वर्गादिवर्तमानान्तरम्, आत्मस्वरूपा वेति सशयानिवृत्तेः ॥ तस्मादागमनाकथैरामामती ।

शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्त्रो येनैकत्वमध्यवसीयेत । तस्माद्येन ^{शरीरान्तरान्तरं} यदनुवर्तते तत्तन्व्या ^{व्यभिक्तमिति} वस्तुमेव सूत्रम् । तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेषु ^{व्यभिक्तमिति} परम्परमहकारास्पदमनुवर्तमानेषु सकृदपुनान्तरेणैव च ^{व्यभिक्तमिति} तदनुवर्तते तत्तन्व्या तेषु मित्यते । अपि च ^{व्यभिक्तमिति} शरीरान्तरान्तरं तदनुवर्तते तत्तन्व्या तेषु मित्यते । अपि च योग्यात् शरीरभेदेऽप्यात्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहकारात्मन देहः । अन एव नेन्द्रियाण्यप्यस्यात्मनम्, इन्द्रियभेदेऽपि योऽहमद्रात्र स एवेति स्तुशाभीत्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात् । विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्वर्गीयानेव । बुद्धिमनसोश्च कारणयोरहमिति कर्तृप्रतिभासप्रयानालम्बनव्यायोगः ।

आनन्दविरीष-न्यायनिर्णयः ।

सन्दर्भज्ञानमपि तन्निर्वाहिकमर्थविषयमेवेत्यर्थात्तदेक्य विषयः सूचितः । मुमुक्षोरथशुद्ध्योतितस्य ज्ञानाय विचारविधानात्तत्साध्यज्ञानान्मुक्तिः सूचिता । ब्रह्मज्ञानाय च विचारविधानाद्ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया वेदान्तेः स्वरूपोऽपि दर्शितः । तदेतन्नप्यदृश्यात्तन्म व्युत्पादयिष्यति । अस्य चाधिकरणस्य प्राथम्यात्प्राधिकरणसगतिः । तत्प्राधिकरणसगतिस्तु तन्मैगनेनेति नास्येच्यते । विचारविषयपेक्षितविषयार्थक-युक्तिमित्योक्त्यानादुक्त्याप्योक्त्यापकान् श्रुतिसगतिः । इदं च धर्मविज्ञासासूत्रमुपोदात्ततया ‘चिन्ता प्रत्यभिज्ञानपर्यामुपोदात्तं प्रच उने’ इतिन्यायेन ज्ञात्रेण नश्यते । विचारारम्भोपयोगिनीनामप्रिकार्या-दिश्रुतीनां स्वार्थं समन्वयोक्तेश्च विशेषतः समन्वयाध्यायसंगतिः । स्पष्टब्रह्मिज्ञाना विषया-

१ “एतन्म रात्रोरपयन्ति” इत्यत्रापि दृष्टव्य पाठः । ननु पर्यवेदितः । २ “अहं वेदं ब्रह्मैव भवति” [मुण्ड. ३ । २ । १०]

रत्नप्रभा ।

पातत प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमात्रस्यकम् ॥ तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरणैः--“अधिकार्यादीनामागमिकरूपेऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रम्” इति ॥ येषां मते श्रवणे विनिर्नास्ति तेषामविहित-श्रवणेऽधिकार्यादिनिर्णयानुपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमित्यापततात्प्यलं प्रसङ्गेन ॥ तथा चास्य सूत्रस्य श्रवणविषयेऽपि त्रिकार्यादिश्रुतिभिः स्वार्थनिर्णयायोल्यापितत्वाद्-हेतुहेतुमद्भावश्रुतिमङ्गलितः ॥ शास्त्रारंभहेतुनुवन्निर्णायकत्वेनोपोद्वातेऽत्राच्छास्त्रादीं संगतिः ॥ अधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्ते समन्वयाध्यायसंगतिः ॥ “हेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सव्यस आत्मा तत्त्वमसि” [छा. ६ । ८ । ९] इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्म्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां त्रिप्रयादौ समन्वयोक्ते पादसंगतिः ॥ एवं सर्वसूत्राणां व्युत्थनिर्णायकत्वात् श्रुतिसंगतिः ॥ तत्तदव्याये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन सगतिरूहनीया ॥ प्रमेयं च-कृत्स्नशास्त्रस्य ब्रह्म, अध्यायानां तु-समन्वयाविरोधसौधनफलानि ॥ तत्र प्रथमपादस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां समन्वय प्रमेय, द्वितीयतृतीययोः-अस्पष्टब्रह्मलिङ्गानाम्, चतुर्थपादस्य पदमात्रसमन्वय इति भेदः ॥ अस्याधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसगतिरपेक्षिता ॥ अथाधिकरणमारंभ्यते-“श्रोतव्य” इति विहितश्रवणात्मक वेदान्तमीमांसाशास्त्र विषयः ॥ तत्किमास्त्वव्य न वेति विषयप्रयोजनसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः ॥ तत्र नाह ब्रह्मेति भेदग्राहिप्रत्यक्षेण, कर्तृत्वाकर्तृत्वादिप्रिकृष्टमर्थवत्त्वलिङ्गकानुमानेन च, विरोधेन ब्रह्मात्मनोरैक्यस्य त्रिप्रयम्यासम्भवात्, सत्यवन्वयस्य ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवात्कारम्भणीयम् ॥ इति प्राप्ते-सिद्धान्तः-“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” [व्या मू. १ । १ । १] इति । अत्र श्रवणविषयमानार्थत्वाय कर्तव्येति पदमध्याहर्तव्यम् ॥ अध्याहृतं च भाष्यकृता “ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या” इति ॥ तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोजनेच्छयो कर्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृत्या फलीभूतं ज्ञानमजहल्लक्षणयोच्यते ॥ प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचारो जहल्लक्षणया ॥ तथा च ब्रह्म-

भामती ।

कृतोऽहमन्वोऽहमित्यादयश्च प्रयोगा असन्त्यप्यभेदे कथंचिन्मवा क्रोशन्तीत्यादिप्रतीपचारिका इति युक्तमुत्पस्याम । तस्मादिदकारास्यदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयस्यो व्यावृत्त, स्फुटतराहमनुभवगम्य आत्मा सशयाभावाद्ब्रह्मज्ञास्य इति सिद्धम् । अप्रयोजनत्वाच्च । तथाहि-सत्तारनिवृत्तिरपरमं इह प्रयोजन विनिश्चितम् । सत्तारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्त आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तनीय । स चेदयमनादिरनादिनात्मयाथात्म्यज्ञानेन सदानुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात् । कुतश्चा मयाथात्म्याननुभव, न राहमित्त्वानन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

व्यर्थकताक्याना (णा) म्यार्थे समन्वयोक्त्या विरोपतोऽस्याऽऽद्यपादेन सन्नन्व । पूर्वपक्षे विचारानारम्भात्तदधीनज्ञानाभावाद्दुपायान्तरसाध्या मुक्तिः । सिद्धान्ते तु तदारम्भसमवायत्तदधीनज्ञानसिद्धेस्तेनेव मुक्तिः सिध्यतीति फलभेदः । तत्रेदमधीतिविधियदन्तभूतमेव शास्त्रे तदारम्भकार्यतापरम् । तत्र वेदान्तमीमांसाशास्त्रे त्रिप्रयस्तदारम्यमनारम्य वेति विषयाद्यसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः । प्रामाणिकत्वेन प्रमातृत्वादिब्रह्मस्य सत्यतया तत्त्वज्ञानानुपोद्वात्तद्ब्रह्मवद्वयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगात्तदभावे च ब्रह्मण्यस्तेर्वन्धाच्चन्तौ च फलाभावात्प्राच्या च मीमांसया वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तया गतार्थत्वात्फलेच्छावतोऽधिकारिणोऽपि

१ प्रकृतार्थसिद्धयनुवृत्तिचिन्ताविषयत्वं तत्तम् ॥ तथा चाहु-“चिन्ता प्रकृतसिद्धयर्थानुपोद्वाते विदुर्बुधाः” इति । २ यथात्रम प्रमेयाणीति शेषः । ३ क० पा० आरभ्यते । अधिकरणलक्षणं तु “विषयो विदायश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्ग शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” इति ।

रत्नप्रभा ।

ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते ॥ तत्र ज्ञानस्य स्वतः फलत्वाद्योगात्प्रमातृ-
 त्वकर्तृत्वभोक्तृत्वामकानर्थनिवर्तकत्वेनेव फलत्वं यक्तव्यम् ॥ तत्रानर्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्राग्निवृत्त्ययोगाद-
 ध्वस्तत्व यक्तव्यमिति बन्धस्याव्यस्तत्वमर्थान्मूर्च्छितम् ॥ तत्रैव शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवच्यसिद्धिहेतुः ॥ तथा-
 हि—शास्त्रमारब्धव्यं, विषयप्रयोजनवत्त्वाद्, भोजनादिवत् ॥ शास्त्रं, प्रयोजनवद्, बन्धनिवर्तकज्ञानहेतु-
 त्वाद्, रज्जुत्वेनित्यादिवाक्यवत् ॥ बन्धो ज्ञाननिवर्त्यः, अव्यस्तत्वाद्, रज्जुसर्पवद्,—इति प्रयोजनसिद्धिः ॥
 एवमर्थान् ब्रह्मज्ञानाज्जीवगतानर्थभ्रमनिवृत्ति फल मृत्युपञ्चमप्रदणोर्निवर्धं विषयमप्यर्थात्प्रचयति ॥ अन्य-
 ज्ञानादप्यत्र भ्रमानिवृत्तेः ॥ जीवो, ब्रह्माभिन्नः, तज्ज्ञाननिवर्त्योऽप्यसाश्रयत्वाद्, यदित्य, तत्तथा, यथा
 शुक्तमभिन्न इदंशः, इति ॥ विषयसिद्धिहेतुरस्यास इत्येव विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणोपमिति ॥
 अत्र पूर्वपक्षे—बन्धस्य सत्यत्वेन ज्ञानादनिरवृत्तकरयान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलम् ॥ सिद्धान्ते ज्ञानादेव
 मुक्तिरिति विवेकः, इति सर्वे मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण
 विचारकर्तव्यतारूपश्रौतार्थान्यथानुपपत्त्याऽर्थान्त्विति विषयप्रयोजनवच्यमुपोद्घातत्वात्तिसिद्धिहेत्वस्यासता-
 क्षेपसमाधानभाष्यान्वा प्रथम वर्णयति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ॥ एतेन सूत्रार्थोऽर्थसिद्धि-
 दव्यासप्रत्ययो न भाष्यमिति निरस्तम् ॥ आर्थिकार्थोऽर्थान्त्वात् ॥ यत्तु मंगलाचरणामावादाव्याख्येय-
 मिदं भाष्यमिति ॥ तत्र, सुतगामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तेभाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोपद्रवदहितस्य
 विद्यानघनप्रत्ययार्थस्य तत्त्वस्य स्मृतत्वात् ॥ अतो निर्दोषत्वादिदं भाष्यं व्याख्येयम् ॥ लोके शुक्ताविदं
 रजमिति भ्रमः सत्यरजने इदं रजतमित्यविद्यानसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रनाहितसंस्कारजन्यो दृष्ट

भामती ।

नुभयादयद्रात्मयायात्म्यज्ञानमस्ति । न चाहमिति सर्वजनीनसृष्टतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रिया-
 दिव्यमिदं शक्य उपनिषदां सहस्रेष्वप्यवधितम्, अनुभवविरोधात् । न ह्यागमाः सहस्रमपि घटं पट-
 आनन्दगिरीय—निर्णयः ।

तुच्छत्वात्तद्विशेषणानां च दुर्बलत्वाद्भ्रमणः प्रसिद्धत्वे विषयप्रयोजनयोरनुपपत्तेरप्रसिद्धत्वे सवन्प्रयोजन-
 योरितिहेतस्तस्य च निःसामान्यविशेषत्वादसंभाषितविषयादिकमनारम्भं शास्त्रमिति पूर्वपक्षः । प्रमातृत्वा-
 दर्थ्यावहारिकमानसिद्धत्वेऽपि तास्त्विकमानसिद्धत्वात् तथाविधमानजनितसोपवाधाविरोधादनुक्तविषयादि-
 प्रसिद्धामानन्दमीमांसायाश्च वेदार्थकदेशधर्ममात्रोपहिततया ब्रह्मास्पर्शितया तन्गीमांसया गतार्थतानथका-
 शादयश्चाद्यधिगतमिष्याभारुप बन्धस्य ज्ञाननिवर्तकतया तन्निवृत्तिकामस्याधिकारिणः सुखत्वात्तद्विशेषणानां
 च विवेकादेनास्मर्तते वर्तमाने वा जन्मनि कृतमुक्तजनितचित्तप्रसादासादितानामनुमानागमाधीनतया
 सुरचत्वाद्भ्रमणश्च ब्रह्मपदादात्मन्याश्च सिद्धावपि विचारं विना मानादसिद्धेरन्यथ-भयतया विषयत्वात्त-
 दयमगोष्ठे फट्त्वाद्भ्रमणसिद्धमावाच शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धादिसिद्धेरोपिनसामान्यविशेषभावमावाच
 तदोपनिषदपक्षे प्रतिशयत्वादुक्तविषयादिमिदं शास्त्रमारम्भमिति सिद्धान्तः । तदिदं हृदि निराय
 वेदान्तमीमांसाशास्त्रं व्याख्यातुकामो भगवान्भाष्यकारः शास्त्रारम्भार्थमाद्यसूत्रेणार्थतः सूचितं विषयादि
 वदिनुं सिद्धिनो बन्धस्याव्यासत्वं लक्षणसंभाषनासद्धानप्रमाणैः सिमाधयिपुरदाश्रयासमाक्षिपति—
 युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिना मिथ्येति भवितुं युक्तमित्यन्तेन भाष्येण । अर्थाच्च
 सुतगामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यन्तेनानुपपन्नं चिन्मात्रमात्रानमनुमंशानस्तत्त्वानुस्मरणं मङ्गलाचरणं

१ विषयस्य अप्यस्तत्वं च । २ यो यन्माननिर्गोप्यागाध्यः, स तदभिन्न इति रथोऽर्थः ।

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः-

रत्नप्रभा ।

इयत्रात्मात्मन्यात्माहकाराभ्यासे पूर्वप्रमा वाच्या ॥ सा चात्मानामनोर्वास्तवैक्यमपेक्षते ॥ न हि तदेस्ति ॥
 तथाहि-आत्मानात्मानौ, ऐक्यशून्यौ, परस्परैक्यायोग्यत्वात्, तम प्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूत विरो
 वस्तुतः प्रतांतितो व्यग्रहारतथ साधयति-युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति ॥ न च "प्रत्ययोत्तरपद
 योश्च" [पा. सू. ७।२।९८] इति सूत्रेण प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशो
 म्भ इति विमानाच्चदीय मदीय त्वपुत्रो मपुत्र इतिवचन-म-प्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति वाच्यम् ॥
 "त्वमावेकनचने" [पा. स. ७।२।९७] इत्येकवचनाविकारादत्र च युष्मदस्मत्प्रत्ययोरकार्यत्वा
 त्त्रिभावाद्वादानात्मना युष्मदर्थाना बहुत्वादस्मदर्थचेत-यस्याप्युपाधितो बहुत्वात् ॥ नन्वेवं सति कथमत्र
 भाष्ये निग्रहः ? ॥ न च यूयमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्यय नयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद्वोचर
 योरिति निग्रह इति वाच्यम् ॥ शब्दसाधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात् ॥ न ह्यहकाराद्यनात्मनो
 यूयमिति प्रत्ययविपत्त्वमस्ताति चेत् ॥ न ॥ गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात् ॥ चिदात्मा
 तात्पर्यप्रत्यययोग्य । तत्प्रयुक्तमशयादिनिवृत्तिफलमाकृत्वात् । "न तात्पर्यमेकान्तेनाविषय । अस्म-
 त्प्रत्ययविषयत्वाद्" इति भाष्योक्तेश्च ॥ यद्यप्यहङ्कारादिरपि तद्योग्य ॥ तथापि चिदात्मन सत्ता
 शादत्यन्तभेदसिद्धयर्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ॥ आश्रमश्रीचरणास्तु टीकायोजनायामिदमाहुः-
 "सम्बोध्यचेतन युष्मत्प्रत्यय । अहङ्कारादिनिशिष्टचेतन-अस्मत्प्रत्यय ॥ तथा च युष्मदस्मदो
 स्थायं प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियम, न लाक्षणिकयो ॥ "युष्मदस्मदो पृथीचतुर्थाद्वितीयांश्च
 योर्वाचानौ" [पा. सू. ८।१।२०] इति सूत्रासांगत्यप्रसङ्गात् ॥ अत्र शब्दलक्षकयोरिव चिन्मात्रजड-
 भामती ।

यिनुमीशते । तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्यामइ त्याशयवानागङ्क्य परिहरति-
 युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति । अत्र च युष्मदस्मादिभ्यादिभिश्च भवितुं युक्तमित्यत शङ्काप्रत्य ।
 तथापीत्यादिपरिहारात्प्रथ । तथापीत्यभिसम्बन्धाच्छङ्कायां यद्यपीति पठितव्यम् । इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति
 वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमल्पतमेदोपलक्षणार्थम् । यथा बह्वनरप्रतिषेधो गी त्वकारो नैरमित्कार, एते वयमिमे वयमा
 आनन्दगिरीय-भाष्यनिर्णयः ।

विज्ञोपशमनाद्यर्थं सपादयति । चेन्नैत्रोऽयमितिआन्तिरन्यत्रैक्यप्रमितिवपेक्षास्मत्कारजन्यत्वात्तत्प्रमितिश्चैक्य-
 कृतेत्यात्मानात्मनोरेक्याभ्यासेऽपि तत्प्रमिवादेर्वक्तव्यत्वा मन्वानस्तयोरैक्याभावाऽपि त्रिभिः विरो
 हेतुमाह-युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति । न च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रत्यये चोत्तरपदे
 च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशात्प्रयुक्तत्वाच्चपुत्रो मपुत्र इतिवचन-म-प्रत्य
 यगोचरयोरिति स्यादिति युक्तम् । 'त्वमावेकनचने' इति सूत्रादेकार्थविभवायिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य
 म्याने त्वमादेशो भवत इति व्याग्यानादेकवचन इयधिकारादत्र च युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशात्
 त्रिभिरक्षितत्वाद्युष्मदस्मदग्रहणानिरोधादस्मदर्थं साक्षिणि नमोवदौपाधिकं ब्रह्मवम् । न चैव युष्मा-
 मिन्यादाविव बह्वचनमनुसृष्य विगृह्येन विरोधोव यनुगुणनया यथा तथा निग्रहेऽपि निवारकाभावात् ।
 युष्मदस्मत्प्रत्ययोश्चेतनाचेतनार्थत्वादात्मानात्मैक्यक्षयार्थमिदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपि युष्म-

१ आत्मानात्मनोर्वास्तवैक्यम् । २ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरितिभाष्ये । ३ अयमात्मा एकान्तेन
 नियमेनाविषया न । ४ युष्मदस्मदोः पृथीत्यादिगृहे । ५ प्रतिब्रह्मी विरोधी ॥

रूपप्रभा ।

माञ्छकथोरेपि न त्वमादेशः । लक्षकमाविशेषात्” इति ॥ यदि तयोः शब्दोपक्रमेण मयैव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूत्रेण ज्ञापितम् ॥ तदाऽस्मिन् भाष्ये युष्मत्पदेन युष्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यं परागर्थं लक्ष्यते । अस्मत्पदेन अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः प्रयोगमात्रा ॥ तथा च उच्यते तावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः ॥ न च पराकप्रत्ययकथोरेण उच्यते तावच्छेदकत्वम् । न शब्दयोग्यत्वात् । गौरिवादिनि वाच्यम् ॥ पराकप्रतीचोपरोऽयुष्मत्प्रणार्थं निरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यमात्रम् ॥ अत एव अस्मत्प्रत्ययगोचरयोरेति वक्तव्येऽपीदं शब्दोऽस्मदर्थं लोके वेदे च ब्रूयात् इमे वयमाम्हे इमे त्रिंशदाः—अयमहमस्मीति च प्रयोगदर्शनात्तावच्छब्दोऽपि जीति मया युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः ॥ इदं शब्दप्रयोगे विरोधात्कृतं ॥ एतेन चेतनवाचि तावच्छब्दः पूर्वं प्रयोज्यः—“अस्मदिति पूर्वम्” इति न्यायात्, “त्वदादीनि सर्वानित्यम्” [पा. सू. १ । २ । ७२] इति सूत्रेण त्रिहित एकशेषश्च स्यादिति निरस्तमायुष्मदस्मदौरेति मया इत्यापि पूर्वनिर्णयकशेषयोरेणैव, एकशेषे निश्चितविरोधात्कृतञ्च । पृष्ठान्तु “युष्मदर्थान्नात्मनो निश्चय्य शुद्धय चिदात्मोपचारोपापनादन्यायेन ग्रहणं योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम्” इत्याहुः ॥ तत्र युष्मदस्मत्पदान्यां पराकप्रत्ययकत्वमानात्मनोर्वस्तुतां विगोच उक्तः ॥ प्रत्ययपदेन प्रतीतितो विगोच उक्तः प्रतीयत इति प्रत्ययोऽन्वयकारित्वान्मा दृश्यतया भाति । आत्मा तु प्रतीतिव्यात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति ॥ गोचरपदेन व्यवहारतो विगोच उक्तः । युष्मदर्थं प्रत्यगा मतिरकारणकर्त्ताहमि यादित्यवधारणोचर । अस्मदर्थं स्वप्रान्मप्रतिग्रहेण अहं प्रयेतित्यवधारणोचर इति त्रिधा विगोचः स्फुटीकृतः ॥ युष्मत्त्वाम् च युष्मदस्मदी—ते एव प्रत्यया च तौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयो-

भाषती ।

माह इति ब्रूय प्रयोगदर्शनादिति । चिन्मया आत्मा विषया, जलमया वायुर्दीप्तिवदेहविषया विषयाः । एते हि चिदात्मानं विस्तयन्त अत्रावन्ति । ज्येन म्नेण निष्पण्यि कुर्वन्तीति यावत् । परम्परान्-जानन्दगिरीय-न्यायनिष्प ।

ग्रहणमन्तमेव लक्षणार्थम् । न हि त्वकारवदिकारस्याहकारप्रतियोगित्वमन्ते वयमिमे वयमि यादि-प्रयोगान् । न च सूय एव त्रयमेव ययमितिसर्वापचारं कृतं तत्र तथा त्रामिमानत्र प्रवृत्ते तदभावात् । मुक्त्यामुक्त्ययोरादौ मुक्त्योपनिपातात्तावच्छब्दार्थव्य च मुक्त्यत्राप्रथममस्मद्ग्रहणप्रसक्तवपि युष्मदर्थान्नात्मनो निश्चय्य शुद्धय चिदात्मोपचारोपापनादन्यायेन ग्रहणं योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम् । तत्र युष्मदस्मदिति प्रत्ययप्रत्ययत्वेनाऽऽमानात्मनो स्वभावविरोधः सूच्यते । युष्मच्छब्देनाहकारादिरस्मच्छब्देन त साक्षी भूयते । तयोरेव प्रत्ययपदेन स्फुण्यतया तदस्मत्त्वं प्रतीतितो विरोधो यो यत् । तत्रानामा प्रतीतिन्या-प्यनादाना च प्रतीतिरा प्रत्ययत्वयोर्व्यपगतौ विरोधो गोचरशब्दार्थः । युष्मदर्थो हि कौटस्थ-दिभ्यभारा मतिरकारणं मतिव्यवहितान्तावच्छब्दार्थोऽपि त्रथाम्या परकारादिप्रतिग्रहेण पूर्णतया व्यवहितेन । युष्मत्त्वाम् च युष्मदस्मदी ते एव प्रत्यया तावत् गोचरौ तयोश्चिन्मिन्मिन्मात्रोरेण्यत्रैक्यायोगान्न तत्रमिनात् कथं । ऐक्यात्मन्यागतनद्वयमेपि तादात्म्यस्कारादिद रजनमितिसत्त्वव्याप्तः स्यादित्या-नादय तन्मयापि नाप्रतिनिर्दिशं यान्तस्याश्च तादात्म्यापेक्षानादानात्मनोऽस्मदमात्राजेति मया तयोस्ता-

१ अत्र निश्चय्य युष्मत्त्वाम् च शुद्धय चिदात्मोपचारोपापनादन्यायेन ग्रहणं योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम् । २ अयमहमस्मीति च प्रयोगदर्शनात्तावच्छब्दोऽपि जीति मया युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः । ३ अस्मदिति पूर्वम् । ४ अस्मदर्थं स्वप्रान्मप्रतिग्रहेण अहं प्रयेतित्यवधारणोचर । ५ अस्मदर्थं प्रत्ययोऽन्वयकारित्वान्मा दृश्यतया भाति । ६ आत्मा तु प्रतीतिव्यात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति । ७ गोचरपदेन व्यवहारतो विगोच उक्तः । ८ युष्मदर्थं प्रत्यगा मतिरकारणकर्त्ताहमि यादित्यवधारणोचर । ९ अस्मदर्थं स्वप्रान्मप्रतिग्रहेण अहं प्रयेतित्यवधारणोचर इति त्रिधा विगोचः स्फुटीकृतः । १० युष्मत्त्वाम् च युष्मदस्मदी—ते एव प्रत्यया च तौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयो-

विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशबद्धिरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धार्या तद्धर्माणामपि-

रत्नप्रभा ।

त्रिधा निरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावोऽत्यन्ताभेदादात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धार्यादित्यन्वयः ॥ ऐक्यात्म-
मवेऽपि शुभो घट इति न तादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह-विषयविषयिणोरिति ॥ चिद्व्यव-
पिषयविषयित्वादीपघटयोरित न तादात्म्यमिति भावः ॥ युष्मदस्मदी परानप्रत्ययवस्तुनी, ते एव
प्रत्ययश्च गोचरश्चेति वा मिह । अत्र प्रत्ययगोचरपदान्यात् आत्मानात्मनो प्रत्ययपरागभावे चिदचित्त
हेतुरक्तः । तत्र हेतुमाह-विषयविषयिणोरिति ॥ अनात्मनो प्राद्यनादचित्तव्य, आत्मनस्तु प्राहकत्वाचित्त
वान्यम् । अचित्तत्वे सस्य म्भेन ग्रहस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्षतापत्तेरित्यर्थः ॥
योऽत्र वा हेतुहेतुमत्त्वात् ॥ नन्वेयमात्मानात्मनो परानप्रत्ययत्वेन चिदचित्तत्वेन प्राह्यप्राहकत्वेन च
विरोधात्तम प्रकाशपरदैक्यस्य तादात्म्यस्य चानुपपत्तौ स या तत्त्वमित्यभावेनाप्यासाभावेऽपि तद्धर्माणां
चेतन्यमुल्लजाद्वन्द्वु खादीनां विनिर्मयेनाप्यासोऽस्ति न यत्र आह-तद्धर्माणामपीति ॥ तयोरात्मानात्म-
भागती ।

ध्यासहेतावत्यन्तत्रैक्येण्ये दृष्टान्त-तमःप्रकाशवदिति । न हि जातु कश्चि-समुदाचरदृष्टिनी प्रकाशतमसी
परम्परामतया प्रतिपत्तुमर्हति । तदिदमुक्तम्-इतरेतरभावानुपपत्ताविति । इतरेतरभाव इतरेतरम् ।
तादात्म्यमिति यावत् । तस्यानुपपत्ताविति । स्यादेतत् । मा भूद्धर्मिणो परम्परामत्तद्धर्माणां तु जात्य
चेतन्यमित्यत्रानित्यत्वादीनामितरेतराध्यासो भविष्यति । इत्येते हि धर्मिणो विरुद्धप्रहणेऽपि तद्धर्माणा-
मध्यासः, यथा कुसुमाद्वेदेन गृहमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्फुटतया जपाकुसुमप्रतिविम्बोद्ग्राह्येण्यु-
स्फटिक इत्यारूप्यभिन्नम् इत्यत उक्तम्-तद्धर्माणामपीति । इतरेतर धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमय-
स्तस्यानुपपत्तिः । अयमभिसंधि-रूपत्रयि द्रव्यमतिस्फुटतया रूपत्रयो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्य-
माणस्यापि छाया गृहीयात्, चिदात्मा त्ररूपो विषयी न विषय-उद्यामुद्ग्राहयितुमर्हति । यथाह-
'शब्दगन्धरसानां च कौटशी प्रतिविम्बता' इति । तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरप्यो-न्यात्मसम्भेदेन
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

द्रव्याभावे हेतुमाह-विषयविषयिणोरिति । ऐक्याभावेऽपि जात्यादीं तादात्म्यादपौनरव्ययम् ।
नित्यानुपपत्तिरप्यो युष्मदर्थो विषयो विषयी त्वम्भदर्थो नित्यानुपपत्तयोर्दाहदाहकत्वमित्यो विरुद्धयोर्जा-
तित्वमिति यादेरभावात् तादात्म्यमिति । उक्तद्धेतोः सिद्धमभेदासम्भवं सट्टान्तमाह-तमःप्रकाशव-
दिति । न खल्वनयोर्भेदः । न च तयोर्भावाभावेन तद्भावस्तमसोऽपि गुणरत्नादिना भावः सत्तथा-
ऽऽमानात्मनोरपि मिथो विरुद्धयोर्भेदोऽस्तीत्यर्थः । विमतौ नाभिन्नतया प्रमितौ मिथो विरुद्धत्वात्तम
प्रकाशवदिति विरोधपत्तामाह-इतरेतरेति । इत्यस्येनम्भावो नामेतरत्वेनैक्यमितरमित्यनितरमात्र-
स्तादात्म्यं तयोर्प्रतीतावुक्तन्यायप्रताया तत्सरकारालिङ्गि । नन्वात्माना मनोरितरेतरभावानुपपत्तौ ।
तद्धर्माणां चैतन्यजात्यादीनामितरेतर भावः स्यात् । इत्येते हि पुण्युटिकादौ पुष्पाभावेऽपि
तद्धर्मगन्तानुवृत्तिः । तथा चैतरेतरैतरेधर्मप्रमित्या तत्त्वस्कारात्तदव्याप्त सित्यनीति ने याह-तद्धर्मा-
णामपीति । तयोरात्मानात्मनोर्धर्माश्चैतन्यजात्यादयस्तेषामितरेतरं न भावो मिथो विरुद्धयोर्धर्मिणोर्ध-

१ चिदचित्ते । = विषयविषयित्वे चिदचित्तत्वं हेतु । चिदचित्ते प्रत्ययपरागभावात् हेतुः । यदा-विषय-
विषयित्वे पराप्रत्ययभावे हेतु । प्रत्ययपरागभावे चिदचित्तत्वं हेतुः । अयथा-प्रत्ययपरागभावे चिदचित्तत्वं हेतु ।
चिदचित्तत्वे विषयविषयिभावो हेतुरिति रीत्या नयेत् । ३ धर्माणां विनिमयो नाम स्वधर्मतिरिक्ते स्वमानम् ।

सुतरामितरंतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके-

रत्नपमा ।

नोर्धर्मास्तद्धर्मास्तेषामपि ॥ इतरेतरभावानुपपत्तिः—इतरत्र धर्मन्तरे इतरेषां धर्माणां भावः संसर्गस्तस्यानु-
 पपत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोः संसर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति । एकदिके लोहितवस्तुसान्नित्या-
 ल्लोहित्यधर्मसंसर्गः ॥ असंगात्तद्धर्मिणः केनाऽप्यसंशर्गाद्धर्मिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्त्य इत्यभिप्रेत्यो-
 क्तम्—सुतरामिति ॥ नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्धर्मसंसर्गस्य चाभावोऽप्यव्यासः किं न स्यादित्यत
 आह—इत्यत इति ॥ इति—उक्तगीत्या तादात्म्याद्यभावेन तत्प्रमाया अभावाद् अतः—प्रमाजन्यसंस्कारस्था-
 व्वासहंतोरभावादध्यात्मो मिथ्यंति भवितु युक्तमित्यन्वयः ॥ मिथ्याशब्दो द्वयर्थः—अपह्नववचनोऽनिर्वचनी-
 यताप्रवचार्थेति ॥ अत्र च अपह्नवार्थः ॥ ननु कुत्र कस्याध्यासोऽपह्नूयते इत्याशङ्क्य आत्मन्यनात्मतद्धर्मा-
 णाम् अनागन्यात्मतद्धर्माणामव्यासो निरस्त्यत इत्याह—अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यादिना ॥ अहमिति-
 प्रत्ययघोषस्य बुद्ध्यादेरप्यस्तांति मत्या तत आत्मानं विवेचयति—विषयिणीति ॥ बुद्ध्यादिसा-
 क्षिणीत्यर्थः ॥ साक्षिणे हेतुः—चिदात्मक इति ॥ अहमिति भासमाने चिदशात्मनोऽर्थः ॥

भामती ।

तद्धर्माणामपि परस्परसम्भेदेन विनिमयात्मना भवितव्यम्, तौ चैर्धर्माणावन्तद्विवेकेन गृह्यमाणावसंभिरौ,
 अर्धमिच्छाः मुनसं तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्या व्ययधानेन दूरापेतत्वात् । तदिदमुक्तं—सुतरामिति ॥

आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

भाष्यामिदमेतन्न भाष्यादृष्टान्तेषां धर्मितादात्म्याच्चोक्तवितोऽवभाक्चाद्धर्मिणमप्यित्यस्य च तद्धर्माणाम-
 गमनान् । न हि गन्तोर्ऽपि विना धर्मिण्य पुण्यपुष्टिकादीं दृश्यते सूक्ष्मेण द्वाश्रयेण सन्निवेश्येच्छाम्नादभ्यासा
 गुणन्वयान्तादात्म्यात्कान्यविकरणं चैतद्वदयति । तस्मात्तद्धर्माणामपि नेतेतरत्र सत्त्वप्रमेयार्थः । तथाऽ-
 ध्यामानात्मनोऽन्यात्मकताव्यासस्य च किमायानमित्याशङ्क्याऽऽह—इत्यत इति । इतिशब्देनाभे-
 दप्रतियभात्रो हेतुरक्तः । तत्कृत्यमभेदसंस्काराभावोऽनःशब्दार्थः । यदात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्व प्रतीतित्व-
 गट्टकारादिप्रत्ययनेन प्रथामीतिव्यवहार्थं चोक्तं तदयुक्तमहमितिप्रतीयमानत्वादहकारवदित्याशङ्क्य
 संस्काराभावसंभ्रमव्यासाभावं वक्तुमपिष्ठानस्वरूपमाह—अस्मत्प्रत्ययगोचर इति । अहंत्वचित्यव्यङ्ग्य-
 संप्रत्यय तदन्त वा हेतुः । आद्यं भावनविकृतो दृष्टान्तो द्वितीये त्वसिद्धिरतोऽनुमानायोगादात्मनो
 युक्तं मुख्यं प्रत्यक्त्वादीत्यर्थः । यदात्मनो विषयित्वं तत्र । अनुभवामीतिव्यवहन्त्वादहकारवदित्वा-
 दाह्याऽऽह—विषयिणीति । अनुभवामीति । व्यवहृतत्वं तद्व्याच्यत्वं तद्विशेष्यत्वं वा । नाऽऽद्यः,
 अमिदं । नेनाः, हेतुः हेतुत्वात्तो युक्तं विषयित्वमित्यर्थः । अहंकारस्य देह जानामीति विषयित्वेऽपि
 मनुयोर्यामिदमेतान्यासारादिहवि स्यादित्याशङ्क्याहकारदेहयोर्जात्यादिना तुल्यत्वात्तदभेदाव्यासोऽपि
 चिदात्मनोऽन्येन पाऽत्रतेऽनगच्छेत् प्रतीचि तद्विपरीतायातो न मित्यर्थापाह—चिदात्मक इति ।
 दयादेर्विषयिणीति चिदात्मकताभावादपुनरिति । अहमिति प्रयाविशंभादाभावदहकारस्यापि मुख्य-

१ अतरोऽप्यन्येऽर्थः ।

युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्दर्शनां चाध्यासः ॥ तद्विपर्ययेण-

रत्नप्रभा ।

युष्मत्प्रत्ययगोचरस्येति ॥ अकारयोग्यस्य इदमर्थस्येति यावत् ॥ ननु ह्यमिति भासमाननुभवादेः कथमिदं गर्थं प्रमित्यत आह-विपर्ययेति ॥ साक्षिभास्यस्येति ॥ साक्षिभास्यत्वम् लक्षणयोग्याद् बुद्ध्यादेर्नैव विप्रतिदमर्थत्वं न प्रतिभासत इति भावः ॥ अथ वा यदात्मनो मुख्य सर्वात्म्यरूपं प्रत्ययत्वं प्रतीतिः । त्रभासमीति व्यवहारगोचरत्वं चोक्तं तद्, असिद्धम्, अहमिति प्रतीयमानं वाद्, अहकाररहित्याशक्याह-अस्मत्प्रत्ययगोचर इति ॥ अस्मत्त्वान्नो प्रत्ययध्यासो गोचरश्च तस्मिन्नि यर्थः ॥ अहत्त्वित्यस्य स्फुरणत्वं स्फुरणविपर्ययत्वं वा हेतुः । आद्ये-दृष्टान्ते हेतुसिद्धिः । द्वितीये तु-पक्षे तदसिद्धिरित्यात्मनो मुख्य प्रत्ययत्वादि युक्तमिति भावः ॥ ननु यदात्मनो विपर्ययत्वं तद्, असिद्धम्, अनुभवात्प्रतीतिरद्वयत्वाद्, अहकाररहित्यत आह-विपर्ययेति ॥ वाच्यत्वं लक्ष्यत्वं वा हेतुः ॥ नाद्यः-पक्षे तदसिद्धे । नान्यः-दृष्टान्ते तद्वैकल्यादिति भावः ॥ देह जानामीति देहाहकारयोर्विपर्ययविपर्ययेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यास-पदाभाहकारयोरर्थव्यास स्यादित्यत आह-चिदात्मक इति ॥ न योर्जाड्यात्पत्न्याया सादृश्याऽध्यासेऽपि चिदात्मन्यनव-उत्पत्तेर्जडात्पाहकारादेर्नो-व्यास इति भावः ॥ अहमिति भास्यत्वादात्मनोऽव्यास-
भामती ।

तद्विपर्ययेणेति । विपर्ययविपर्ययेणेत्यर्थः । मिथ्याशा दोऽपह्नवमचन । एतदुक्तं भवति-अध्यासो भेदाप्रहेण व्यासः, तद्विरुद्धश्चेदास्ति भेदग्रहः, स भेदाग्रह निरर्तयस्तद्व्यासमध्यासमपि निरर्तयतीति । मिथ्येति मथितुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना ॥ इदमत्राकूनम्-मपेदेतदेव यवहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत् । न त्वे तदस्ति । तथाहि-समस्तोपाश्वनव-उत्पत्तानन्द-चैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुतिस्मृती-तिहासपुराणेषु गीयते । न चैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैः क्रियामनभिहारेणैवात्मतत्त्वमभिदधति त-पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि, कर्तुम् । अध्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथाहो दर्शनी-याहोदर्शनीयेति, न न्यूनत्वं, प्रागेवोपचरितव्यमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकनिरोधोक्तं त्वादि-प्रत्ययोपप्लुतमात्मनिमादशक्यत्वमात्मतत्त्वगोचरं कथं वा नुपपन्नम् । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्ययविशेषादा-स्यस्यैव तदपेक्षमाप्राप्त्याप्यमुपचरितार्थत्वं चेति युक्तम् । तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्क्य, बोधकतया मन्त सिद्धप्रमाणभास्य, स्वकार्यं प्रतिपादनपेक्षत्वात् । प्रतिपादनपेक्षवेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यय-पेक्षत्वात्तद्विशेषादनुपपत्तिरलक्षणमप्राप्त्याप्यमिति चेत् । उपादकाप्रतिद्विष्टत्वात् । न त्वागमज्ञानं मायं
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

प्रत्ययत्वादियोग्यादयुक्तं पराक-भादीत्याशङ्क्याऽऽह-युष्मदिति । अहकारतत्साक्षिगोरहमित्येकस्य प्र-थानवृत्तीकारादहकारादेः प्रातीतिकप्रत्ययत्वादिभावेऽपि पराकत्वाद्येन मुख्यमित्यर्थः । अहकारादेर्नैव-ध्वलेना-नर्थतया हेतुत्वं सूचयति-विपर्ययेति । तस्याध्यासो मिथ्येति सत्त्वं । सा भूदात्म्यना माध्या-सस्तद्दर्शना तु जाड्यादीना तस्मिन्-व्यास स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तद्दर्शनां चेति । न हि धर्मा-धर्मिण्यतिक्रमत्वे नरत्रिपाणादिधीवदा मनि वैरस्त्रिणी जाड्यादिधीवत्त्वर्थः । आत्मनो मुख्यप्रत्ययत्वा-दिभाक्यादनात्मतद्दर्शनात्सात्त्वान्निष्ठान्तवेऽपि तद्वैपरी यादहकारादेरात्मनोऽहमित्यात्माप्रिष्ठान्तं स्थादित्या-शङ्क्याऽऽह-तद्विपर्ययेणेति । अहकारादौ जडे त्रिनये ततो विपर्ययश्चेत्-न-य तेनाऽऽत्मना विपर्यय-ध्रिदात्मनो योऽध्यासः स मिथ्येतिवच्यम् ॥ नन्वनात्मन्यात्मानव्यासेऽपि तद्दर्शनामनुभवादीना बुद्ध्यादन्वयासः स्यात् । नमसो अन्यभेदानव्यासेऽपि तद्वेदाना वर्णना ह्यस्यो दोषो वेति ध्वनिविशेषे-ऽप्यध्यासदर्शनादित्यत आह-तद्दर्शनां चेति । अनुभवादीना बुद्धिदृष्ट्युपाधौ तत्तन्त्रतया भावानुप

रत्नप्रभा ।

प्रयत्नवाटिक मुच्यते । तत् पूर्वोक्तपराकवाद्यसिद्धिरे वागव्याह—युष्मदिति ॥ अहद्वृत्तिभास्व-
 रमरुकां नान्ति कर्तृकर्मप्रविरो वाचिद्राम्यत्र चिदात्मनि नान्ति इति हेतुनिद्धिः । अतो बुद्ध्यादे-
 प्रतिभामत् । प्रयत्नोऽपि पराकवादिक मुच्यतेति भाव । युष्मत् पराक तच्चासौ प्रतीयत इति
 प्रत्ययश्रामौ कर्तृमादियद्धारणोचरथ तस्येति विग्रहः ॥ तस्य हेतुवार्थमाह—विषयस्येति ॥ “विष्-
 वन्ने”-गिसिनोति वनाति इति-विषयः, तस्येत्यर्थः ॥ आत्मन्यनात्मतद्भावात्सो मित्या भवतु ।
 भामती ।

व्यहारिक प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपवहति येन कारणामानान्न भवेदपि तु तात्त्विकम् । न च तत्त्वस्योत्पादकम् ।
 अनात्त्विकप्रमाणभावेऽपि साध्यव्यहारिकप्रमाणेष्वन्तस्त्वज्ञानो पक्षिदर्शनात् । तथा च यणे द्वन्द्वदीर्घ-
 स्वाद्योऽन्यर्था अपि समारोपितास्तत्रप्रतिपक्षितेभ्यः । न हि लौकिका नाम इति वा नग इति वा
 पदात्कुञ्जर वा तत् वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः । न चानन्यपर वाक्य स्वार्थ उपचरितार्थ
 युक्तम् । उक्त हि ‘न निग्री परः शब्दार्थः’ इति । ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाध्यकत्वे रजत-
 शानस्य व्यापनः युक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् । तदनपवाधने तदपवादात्मनस्तस्योपचेरनुपपत्तेः ।
 दर्शित च तात्त्विकप्रमाणमात्रस्यातर्पेक्षितत्वम् । तथा च पात्मर्प मृतम्—‘पौवीपर्ये पूर्वदौर्बल्य प्रकृतिवत्’
 (अ० ६ पा० १ सू० १४) इति । तथा ‘पूर्वात्पत्त्वलीयस्य तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनि-
 खेक्षणं यत्र जन्म त्रिया भवेत् ॥’ इति । अपि च येऽप्यहकारात्पदमात्मनमास्थिपन तैरस्यस्य न
 तात्त्विकान्मनुष्येतिव्यम्—‘अहमित्वास्मि सत्त्वेन जानान ’ इति सर्वपापिनः प्रादेशिकत्वेन गृह्यात् । उच्च-
 तरगिरिशिपरमर्षिषु महात्म्य भूमिष्ठस्य दूर्गाप्रगल्भनिर्मासप्रत्ययवत् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमु-
 च्यते न त्वात्मन इति साप्रतम् । न हि तदैव भवति—‘अहम्’ इति, गौणत्वे वा न—‘जानान्’ इति ।
 अपि च परशब्दः परत्वं लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तते इति यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्तोः सप्रतिपत्तिः स गौणः,
 स च भेदप्रपञ्चपुर सरः । तद्यथा नैयमित्कामिहोत्रचक्रोऽमिहोत्रशब्दः (अ० १ पा० ४ सू० ४)
 प्रकरणान्तराद्युत्तमेदे कौष्ठपायिनामपनगतं कर्मणि ‘मासमिहोत्र जुहोति’ (अ० ७ पा० ३ सू० १)
 इत्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः, भाग्यं चानुभवमिदमेदे सिंहात्सिंहशब्दः । न त्वहंकारस्य मुख्योऽर्थो
 निरुद्धिगर्भतया देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते, येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । न चात्यन्तनिरुद्ध-
 तया गौणेऽपि न गौणत्वाभिमानः, सार्परादिषु तेष्वशब्दवदिति वेदितव्यम् । तथापि स्नेहात्तिलमत्रा-
 देदे मिक्ष एव सार्परादीना तेष्वशब्दवाच्यत्वाभिमानो, न तस्योस्तेऽसार्पराभोरभेदात्पत्रसायः । तस्मिन्
 गौणसमुपपदितो गौणसुरयीतिरुक्तिज्ञानेन ज्ञात तदिह व्यापक निरेकज्ञान निरर्तमान गौणतामपि
 निरर्णयतीति । न च आम्भिरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रतिसत्त्वानादेहादिभ्यो भेदेनाह्यात्मना-
 नुभा इति वाच्यम् । परीक्षकाणा रत्नस्य कथा न लौकिकानाम् । परीक्षका अपि हि व्यन्हारसमये न
 लोकात्मन्यमतिरन्ते । यद्यवन्तरमे हि भगवान्माध्यकारः—‘पथादिभिश्चाविदोषान्’ इति । वाग्य-
 न्याह—‘शास्त्रचिन्तकाः सुखं निषेचयन्ति न प्रतिपत्तारः’ इति । तत्प्रादेशिक्याच्चिदात्मगोचरमहकार-
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रात्यक्षस्य । युक्तो वर्गाना रानिभेदेत्यन्यासो जाड्यादिना तुल्यत्वात्त्वार्थताभिमतानामनुभा-
 योना विदुषादयो नेदाभारान् जडे बुद्ध्यादात्त्वात्सोऽनुच्यतेतिव्यर्थः । अन्यासो नामान्वत्सिन्ध-
 र अहमित्यत्र वा । अहमित्यत्र चिदात्मस्य वा हेतुत्वप्रति शेषः । २ युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य ।

विषयिणस्तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् ॥

रत्नप्रभा ।

अनात्मन्यात्मतद्धर्मोऽस्य किं न स्यात् ? । अहं स्फुरामि, सुखीन्यायानुभवदिश्याशङ्क्याह—तद्विपर्ययेणांति ॥ तस्मादनात्मनो विपर्ययो विरुद्धप्रभावश्चेत्-यम्, इत्यम्भाये तृतीया । चैतन्यात्मना विपर्यय-स्तद्धर्माणां च योऽहङ्कारादौ विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति भवितुं युक्तम्, अध्याससामग्र्यभावात् ॥ न ह्यत्र पूर्वप्रमादितसंस्कार सादृश्यमज्ञान वाऽस्ति । निरवयवनिर्गुणप्रकाशात्मनि गुणावयवसादृश्यस्य चाज्ञानस्य चायोगात् ॥ नन्वात्मनो निर्गुणत्वे तद्धर्माणामिति भाष्यं कथमिति चेत्, उच्यते—द्विद्वित्य-भिन्न्यक्त चैतन्यं ज्ञान विषयाभेदेनाभिन्न्यक्त स्फुरण, शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्द, इत्येव वृत्तुपाधिजनभेदा ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वस्यपदेशः । तदुक्तं टीकायाम्—“आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अपृथक्-वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते” इति । अतो निर्गुणप्रकाशात्मत्वमतेऽहङ्कारोमीति प्रतीते-रर्थस्य चाध्यासत्वायोगात्प्रमात्वम्, अहं नर इति सामानाधिकरण्यास्य गौणत्वमिति मतमास्थेयम् । तथा च व-धस्य सत्यतया ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवाद् बद्धमुक्तयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगेन विषयास-म्भवाच्छब्द नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षभाष्यतात्पर्यम् । युक्तग्रहणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति । तथा-हि, किमध्यासस्य नास्तित्वमुक्तत्वाद्, अमानादा, कारणाभावाद्वा ? आद्य इष्ट इत्याह—तथापीति ॥ एतदनुसोधादादौ यद्यपीति पठितव्यम् ॥ अध्यासस्यासङ्गत्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वमलङ्कार इति भावः ॥ न द्वितीय इत्याह—अयमिति ॥ अज्ञं कर्ता मनुष्योऽहम्—इति प्रत्यक्षानुभवाद् अध्यासस्यामानसिद्विमि-त्यर्थः ॥ न चेदं प्रत्यक्षं कर्तृत्वादौ प्रमेति वाच्यम्, अपौरुषेयतया निर्दोषणोर्पैकमादित्वावैश्वर्यता-त्पर्येण च “तत्तमसि” [छा० ६।८।७-१६] इत्यादिवाक्येनाकर्तृत्वब्रह्मत्वोपधनेनास्य अमत्वनिश्चयात् ॥ न च ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव वाव इति वाच्यम्, देहात्मवादप्रसङ्गात् ॥

भामती ।

महामिहास्मि सदन इति प्रयुज्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते, नभस इव घटमणिकमल्लिङ्गाद्युपाधयच्छेदादिति युक्तमुत्पत्त्यामः । न चाहकारप्रामाण्याय देहादिवदाभापि प्रादे-शिक इति युक्तम् । तदा स्वल्पमणुपरिमाणो वा म्यादेहपरिमाणो वा । अणुपरिमाणे म्यूजोऽहं दीर्घ इति च न स्यात् । देहपरिमाणे तु साययत्रतया देहउदमित्यत्रप्रसङ्गः । किंचास्मिन्पक्षेऽवयवसमु-दायो वा चेतयेत् प्रत्येकं वायव्यं । प्रत्येकं चेतनःपक्षे बहुनां चेतनानां स्यत्तत्राणामेकनाक्यताभावा-आनन्दगिरीय-न्यायानुगण्य ।

रूपताधी । स मिथ्येति विद्यमानतोऽवते । अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चे-यध्यासयोर्नामित्य वस्तु द्विरध्यास-वचनम् । आक्षेपमुपसहरति—इति भवितुमिति । इति युक्तमिति उक्तव्ये भवितुमि-आक्षेपस्य समावनेत्र मूलं न मानमिति दर्शयितुमुक्तम् । तदस्य मातृत्वादिवन्धस्य वस्तुतया विषयाद्यभावादनार-भमिदं शब्दमित्याक्षेपुर्दिशितम् । अध्यासस्य नास्तित्वमुक्तत्वाद्मानाद्वेति विरुद्धाऽऽशयमङ्गीकरोति—तथाऽपीति । द्वितीयं प्रत्याह—अयमिति । मनुष्योऽहमिति प्रतीतेरध्यासमरूपापलापायोगादस्याध

१ पूर्वप्रमाणव्यवस्थासंस्कारसादृश्यादित्वाध्याससामग्र्यभावात् । २ अहमिदं ममेदमित्य व्यवहारोऽध्यास-मिध्यागाननिमित्तः सत्यावृत्ते मिथुनीदृश्यं प्रवृत्त इत्यन्वयप्रमाभिप्रायेण प्रतीकवैपरीयमित आरभ्य मूले इति भाति । ३ “उपक्रमोपसहारावभ्यागोऽपूर्वतामन्म् । अर्थादादौपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये” इति श्लोकोनाः पञ्चममादयः । ४ निमित्त ।

रत्नप्रभा ।

मनुष्योऽहम्—इति प्रयत्नगोचरेन “अथायमशरीरः” [बृ० ४ । ४ । ७] इत्यादिश्रुत्या देहा-
 ऽऽयाऽऽसामिदं । तस्माद्दिदं रजनगिनितम् सामानाधिकरण्यात् यक्ष्म्य भ्रमन्तश्चाकल्यत्तस्य नागमात्
 प्राञ्च यमिन्याम्पेयम् । किञ्च, येषु पूर्वभाषिते वा आगमज्ञाने प्रति, उपजायते वा ? आद्ये न
 प्राप्य, त्वेषुम्यापि रजनधमस्य पश्चाद्भाषितानां श्रुतिज्ञानेन बाधदर्शनात् । न द्वितीयः, आगमज्ञानो-
 त्पत्तौ प्रयत्नादिमूढबुद्धयन्तरे च सगतिप्रहारा शदोपलब्धिद्वारा च प्रयत्नादेर्यावहारिकप्रामाण्य-
 स्योपजात्यन्तरेऽपि तात्त्रियप्रामाण्यस्यानवेक्षितत्वात्तदपेक्षितानाशस्यागमेन वासमत्प्रतिदिति ॥ यत्तु क्षणिक-
 यागस्य श्रुतिबलात् काठान्तरभाषिण्यत्वेत्यत्र “तथा पिदान्नामरूपाडिसुक्त” [मुण्ड० ३ । २ । ७]
 इति श्रुतिबलात् सत्यम्यापि ज्ञानान्निवृत्तिसम्भवादव्यासवर्णनं व्यर्थमिति । तत्र, ज्ञानमात्रनिवृत्त्यस्य कापि
 स यत्नादर्शनात्, सत्यस्य चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च योग्यतानिश्चये सति सत्यमस्य ज्ञानान्निवृत्तिश्रुते-
 र्वांधरुत्वायोगात् ॥ न च सेतुदर्शनात् सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनात्तान्नायोग्यतानिश्चय इति वाच्यम्,
 तस्य श्रद्धानियमादिसापेक्षज्ञानाद्यन्त्यात् । क्वचस्य च “नान्यं पन्था” [श्वेता० ३ । ८]
 इति श्रुत्या ज्ञानमात्रान्निवृत्तिप्रतीतिः । अतः श्रुतज्ञाननिवृत्त्यनिर्वाहार्थमव्यक्तान् वर्णनीयम् । किञ्च,
 ज्ञानैकनिवृत्त्यस्य किं नाम सत्यमस्ति न तान्दज्ञानाजन्त्यत्र, “माया तु प्रवृत्तिम्” [श्वेता० ४ ।
 १०] इति श्रुतिरोवात्म्याविर्ययोरेक्यात् ॥ नापि स्वाभिधाने स्वाभावशून्यत्वम्, “अस्थूलम्”
 [बृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिनिषेधश्रुतिगोमात् ॥ नापि तत्रयद्वाधयोग्यत्वम्, ज्ञानान्नि-
 वृत्तिश्रुतिरिषोमात् ॥ अथ व्यवहारकाले वागम्यत्वम्, तर्हि व्यापारिकमेव सत्यवमि यागतमव्यस्त-
 वम् । तत्र धृत्यथ योग्यतान्नायं वर्णनीयमेव यागस्यापूर्वकारत्वम् ॥ न च तदर्जन्यत्वाधिकरणे
 [या० सू० २ । १ । १९] तस्य वर्णनात् पौनरुक्त्यम् ॥ तत्रोक्ताव्यासस्यैव प्रवृत्त्यङ्गविषयादि-
 ष्टिमिद्वयमात्रौ स्मार्थमाणत्वादिति दिष्ट ॥ अध्यासं द्वेषा दर्शयति—लोकव्यवहार इति ॥ लोक्यते
 मनुष्योऽहमि-यमिस-यत्र इति लोकः—अर्थाव्यास । तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञानाव्यासो
 भावती ।

द्वयस्य निवृत्तिर्कृत्यतया शरीरमुन्मथ्येन । अक्रिय वा प्रस येन । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृत्तय एव
 मित्तत्रयत्रे चिदात्मनोऽप्यवयो वृत्तय इति न चेतयेत् । न च वद्वानामययानामविनामाननियमो दृष्ट । य
 एवावयो निशीर्गस्तदा तदभावे न चेतयेत् । विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यप्रयस्य ज्ञानन्तत्र तदवस्यमेव ।
 तस्य गिराम्नुनिर्भासत्वात्स्थित्वाच्च विज्ञानानाम् । एतेन स्थूलोऽहमन्वोऽह गच्छामीत्याद्योऽप्यव्या-
 सताया व्याख्याता । तद्वैमुक्तक्रमेणाहप्रथमे पुनिक्रमादीन्ने भगवती श्रुतिप्रवृत्तं कर्तुं भोक्तुं मुमु-
 खानन्दपिरीय व्यायनिर्णयः ।

देहानिर्दितामनादे प्रया साध्यात्तदनुत्पन्न कारण कृत्यनिनि भाव । अपरोक्षमव्यास द्वेषा विभक्ति-अप्य
 निर्दिशति—लोकव्यवहार इति । लोक्यते मनुष्योऽहमिति ज्ञायत इति ज्ञानोपनर्जनोऽर्थाव्यासो लोकविषयो
 व्यवहार इत्यर्थोपसर्जनो ज्ञानाव्यासथोक्तः । सोऽयमव्यासो यो नियमादिसिद्धिहेतुरित्याशयव तत्प्राणमाह—

१ अणुः कर्त्ता मनुष्योऽहमित्यादिरूपस्य । २ उपनीत्यते ताथार्थमाधीयते इत्युपनीत्य कारण, तस्य भावः
 तत्त्वम् । ३ यथस्वेति मेवः । ४ त्रयमभिमान—यदि कर्त्ता एवायत्र तन्मते तदा त्वनिपदा सहस्ररूपि यन्
 निर्वाचने शक्यते बोधपिपुम् । ५ यो, निवृत्तिशीलाणी, सत्यत्वात्, आत्मन्यु-दत्यमुमानेन तस्य निवृत्त्यभावार्था-
 पनादिति । ६ मायाभावेन जीवेर्वा करंति, माया चाश्रित्य च स्वयमेव भवतीति श्रुतेस्तत्रोक्तव्यमवयवम् ।
 ७ तदनन्तत्वात्तत्राभिमानयारम्भणाधिकरण्यामिति बोधयथा व्यवहारः । ७ कथा यस्तत्रस्य ।

तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकनामन्योन्यधर्माश्चाध्यस्येतरतराविवेके-
नात्यन्तविविक्तयोर्द्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः-

रत्नप्रभा ।

दर्शितः ॥ द्वित्रिगत्यासस्वरूपलक्षणमाह-अन्योन्यस्मिन्नित्यादिना-धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन ॥
जाड्यचेतन्यादिधर्माणां धर्मिणावहङ्कारात्मानौ तयोरत्यन्त भिन्नयोरितरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यस्मिन् अन्यो-
न्यतादात्म्यमन्योन्यधर्माश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति योजनम् । अतः सोऽयमिति प्रमाया
नाव्यासस्य तद्विदमर्थयोः काटभेदेन कल्पितभेदेऽप्यन्यभेदाभावादिति तत्कुमन्यन्तेत्युक्तम् ॥ न च
धर्मिणादात्म्याव्यासे धर्माध्याससिद्धेः धर्माश्चेति व्यर्थमिति वाच्यम्, अन्वत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां
धर्म्यासास्तस्फुटरेऽप्यन्वोऽहमिति स्फुटोऽव्यास इति ज्ञापनार्थंजात ॥ नन्वात्मानात्मनो परस्परव्यस्तत्वे
भामती ।

दुःखशोकाद्यात्ममहमनुभवाप्रसञ्जितमात्मनो विषेद्गुहर्तति । तदेव सर्वप्रगतिश्रुतिस्मृतांतिहासपुराण-
प्रथितमिध्याभासस्याहृत्प्रत्ययस्य स्वरूपनिमित्तफरेरूपव्याख्यानम्-अन्योन्यस्मिन्नित्यादि । अत्र चान्यो-
न्यस्मिन्धर्मिण्याःमशरीरादौ 'अन्योन्यात्मकताम्' अध्यम्याहमिदं शरीरादीति । इदमिति च क्वतुत,
न प्रतीतितः । लोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः, स चापमहमिति व्यपदेशः । इतिशब्दसूचितश्च शरीरा-
द्यनुकूट प्रतिकूट च प्रमेयजात प्रमाणेन प्रमाय तदुपादानपरिचर्जनादिः । 'अन्योन्यधर्माश्चाध्यस्य' अन्यो-
न्यस्मिन्धर्मिणि देहादिधर्माङ्गनमरणजराव्याख्यादीनामपि धर्मिणि अध्यस्तदेहादिप्रभवे समारोप्य, तथा चैत-
न्वादीनात्मधर्मान्देहादावव्यस्तात्मभावे समारोप्य, ममेदं जरामरणपुत्रपशुम्याम्यादीतिव्यवहारो व्यपदेशः, इति-
शब्दसूचितश्च तदनुकूपं प्रवृत्त्यादिः । अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियान्या यः कर्तोऽतीतः स समान इति
समानकर्तृत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम् । पूर्वकालत्वसूचितमव्यासस्य व्यवहारकारणत्व सूचयति-
मिथ्याज्ञाननिमित्तः-व्यवहारः । मिथ्याज्ञानमव्यासम्निमित्तः । तद्व्याभावात्तुविज्ञानाद्व्यवहारभावा-
भासयोरित्यर्थः । तदेवमध्यासस्वरूप फल च व्यवहारमुक्त्या तस्य निमित्तमाह-इतरेतराविवेकेन ।
त्रिकारप्रहेण्यर्थः । अथात्रिक एव कम्पान भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आह-अत्यन्तविविक्त-
योर्द्धर्मधर्मिणोः । परमार्थतो धर्मिणोस्तादात्म्य त्रिको धर्माणां चासर्गोऽस्ति विवेकः । स्यादेतत्,
त्रिविक्तयोर्मनुसर्गोभेदाग्रहेनिरन्वन्स्तादात्म्यत्रिभ्रमो युज्यते, शुक्लरज रजताद्रेदाग्रहे रजततादात्म्यत्रिभ्रमः ।
इह तु परमार्थस्तद्विद्वान्मनो न भिन्न देहात्मिन् धन्तुसत्, तत्कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादात्म्यत्रिभ्रम
आनन्दगिरिश न्यायनिर्णयः ।

अन्योन्यस्मिन्नित्यादिना धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन । तत्रान्यस्मिन्न-वाचभास इत्युक्ते प्रतिमाया देवता-
दृष्टिपि भ्रान्ति म्यात्ततो विशिष्टादि-अन्योन्यस्मिन्निति । तत्र देवतादृष्टिमात्रमारोप्य न प्रतिमाद-
ृष्टिरेवदृष्टिरेवकीर्तिरिति न्यायात् । पठ त-ततः स च तत्तुगिति लोकानादिदृष्टया तन्नुपपद्योऽन्योऽव्याधा-
र-वधियोऽध्यासत्वप्राप्तायुक्तमन्योन्यात्मकतामिति । पठः शुद्धः शुद्ध पठ इति प्रमाद्व्याहृत्पर्यधर्मितरेतरावि-
वेकेनेति । इत्यभावे तृतीया । स्वस्वधियेकतिरस्कारेणाभेदधीरव्यासो नैव शुद्धपटादिर्नारित्यर्थः ॥ स-
एवयमयमेव स इत्येवमप्रमा प्रयाह-विविक्तयोर्द्धर्मिणोरिति । औपाधिकभेदाभासतिरस्कारेण
प्रयत्नज्ञापयित्वा प्रमीयते त्रिविक्तयोर्मिणोर्विके निरमृद्यैक्यमीभ्रान्तिरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानेऽपि
कालद्वयवैशिष्ट्यादिति त्रिविक्तेति त्रिविक्तपदम्यातद्व्यापक्येक्यमाशङ्क्याऽह-अत्यन्तेति । आत्मनो

सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोयं लोकव्यवहारः ॥

रत्नप्रभा ।

अ-यनाह स्यादित्याशङ्क्याह-सत्यानृते मिथुनीकृत्येति ॥ सत्यम् अमिदं चेतन्यम्, तस्यानात्मनि सर्वाभावात्मानो, न स्वल्पम् ॥ अनृतं-युष्मदर्थं, तस्य स्वल्पतोऽप्यव्यासात्तयोमिथुनीकरणमव्यास इति, न शून्यतेत्यर्थः ॥ नन्वव्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽयम्य-मिथुनीकृत्येति पूर्व-कालव्यासचित्काप्रययादेशस्य रूप कथं प्रयोग इति चेत् । न, अव्यासयत्किमेवात् । तत्र पूर्वपूर्वा-व्यासस्योत्तरोत्तराव्यास प्रति सस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं त्यक् प्रयोगः । तदेव स्पष्टयति-नैसर्गिक इति ॥ प्रयगात्मनि हेतुहेतुमत्त्वावेनाव्यासप्रवाहोऽनादिरित्यर्थः ॥ ननु प्रवाहस्यावस्तुत्वाद्यव्या-सयत्कीना सादित्वात्कथमनादित्वमिति चेत् । उच्यते-अव्यास-वाच्यच्छिन्नयत्कीना मध्येऽन्यतमया व्यतपा विनाऽनादिकावस्थाऽनर्तन कार्यानादि त्रिमयद्वीकारात् । एतेन कारणाभावात्किं कस्यो निगस्तः, मस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गिकपदेनोक्त्यात् ॥ न च पूर्वप्रमाण-य एव सस्कारो हेतुरिति वाच्यम्, लाघवेन पूर्वानुमनजन्यसस्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वव्यासजन्यसस्कारोऽस्तीति सिद्धम् ॥ अव्यास-

भामती ।

इ-यत् आह-सत्यानृते मिथुनीकृत्य । विनाप्रवादव्यम्पेति योचना । स-य चिदात्मा, अमृतं शुद्धी-न्द्रियदेहादि, तं हे धर्मिणी मिथुनीकृत्य युगलीकृत्येत्यर्थः । न च सृष्टिपरमार्थसतो पारमार्थिक मिथुन-मर्त्यायभूततद्वापार्थस्य च प्रयोगः । एतदुक्तं भवति-अप्रतीतम्यारोपायोगादारोच्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते न यन्मुसत्तेति । स्यादेतन्न । आरोच्यस्य प्रतीतिं स-यं पूर्वदृश्यं समारोपं समारोपनिवन्ना च प्रतीतिरिति दुर्बल परस्परश्रयत्रिमियत् आह-नैसर्गिक इति । म्भावात्रिभोऽनादिरय व्यवहार । व्यवहारानादित्वा-त कारणमव्यासस्यानादिनात्का, ततश्च पूर्वपूर्वमिथुनीकृत्यानापेक्षितस्य शुद्धीन्द्रियधरीरादेन्तरोत्तराव्यासोप-योग इ-यनादित्वाद्वाङ्मनादुरक्त परस्परश्रयत्रिमियर्थः । म्यादेतत् । अद्वा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यत आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव त्वयेनासतो गगनरुमच्छिनीकृत्यस्य देहेन्द्रियादेर्नापयशते । प्रनाशमान-मेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं न तु तदनिर्गिक सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा, द्वैतापत्तेः । सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तात्तरार्थक्रियाकारितात्तरक-यनेऽनव्यापातात्, प्रकाशमान-तेन मनाऽम्बुपेतया । तथा च देहादयः प्रनाशमान-नासन्तः, चिदा मत् । अमत्ये वा न प्रनाश-

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णय

दुर्बलादेशे मन्वृत्तादिना साम्यादयत्तन्निष्कामिद्विमाशस्य जटराजट-योस्तद्धर्मयोग्यन्तन्निष्का-त्मिनोऽपि तन्मिदिरित्याह-अत्यन्तविषक्तयोर्धर्मवार्मिणां गिति । उक्तस्य पूर्वोर्धमवार्मिणो-यो-यसि-त्र-योन्मामस्यारूप इत्येतेतरात्रिभोऽनादित्यस इति समुदायार्थः । अन्वोन्वयधर्मिण्ये प्रथमकथनमन्वोऽह-मिथादौ धर्माव्याप्तं प्रागान्यमुच्यते । नन्वितरेतरात्रिभोऽर्थद्वयो-स्वल्पनिस्कारं कथमन्वोन्वयमिति त-त्प्रमाणान्तरिद्वर्णमद्वये द्वयो-स्वल्पोपस्थितौ कथमत्रिभोऽपयत्तरा आह-सत्येति । सयमिद-य-य-स्य समुत्प-वेगाव्यम्ब-वेऽपि स्व-वेगानव्यम्ब-वाद्वृत्तमन्व-नारादि स्वल्पतोऽप्यव्यम्ब-वात्तद्-म-प-निष्कामिद्वर्णमोऽप्याम इति यावत् । अस-यसर्पस्य मय-रा-नन्मात्रतया निगन्तनदसयाहारा :

रत्नप्रभा ।

स्योपादानमाह-मिथ्याज्ञाननिमित्त इति । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं, तन्निमित्तमुपादानं यम्य स तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः । अज्ञानम्योपादानवेऽपि समुद्रदा मनस्वानरकनया दोषपेनाहकाराभ्यासकर्तुरीश्वरम्योपाधिनेन सस्कारकाळकर्मादिनिमित्तनिवारणामिवेन च निमित्तमिति द्योतयितुं निमित्तपदम् । म्प्रकाशात्म-वसगे कथमविद्यासग इति शकानिरासाय मिथ्यापदम् । प्रचण्डमार्तण्डमण्डले पेषकौतुभवसिद्धाभ्यकारवटहमङ्ग-इ-यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपह्वन कल्पितम्याधिष्ठानाम्पदिनात्, नि यम्बरूपज्ञानम्याधिरोपि वाञ्छेति । यद्वाऽज्ञानं ज्ञानभाव इति शकानिरासाय मिथ्यापदम् । मिथ्याय सति साक्षाज्ज्ञाननिरत्यत्वम्-अज्ञानस्य लक्षणं मिथ्याज्ञानपदेनोक्तम् । ज्ञानेनेच्छाप्रागभाव साक्षान्निर्घत इति धर्देत प्रति मिथ्यात्वे सतीत्युक्तम् । अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्धनेऽतिव्याप्तिनिरासाय-साक्षादिति । अनाद्युपादानत्वं सति मिथ्यात्वं वा-लक्षणम् । तन्निरासाय-मिथ्यात्वमिति । मृदादिनिरासार्थमनादीति । अविद्या मनो सम्बन्धनिरासार्थम् उपादानत्वे सतीति ॥ सप्रति अभ्यासं द्रढयितुमभिलषति-अहमिदं ममेदमिति ॥ आध्यात्मिककार्याभ्यासेष्वहमिति प्रथमोऽभ्यासः । न चाधिष्ठानारोप्याशङ्कयानुपलम्भान्नायमभ्यास इति वाच्यम्, अयो दहतीतिवत् अहमुपलभे-इति दृक्द्रव्याशयोरुपलम्भात् । इवपदेन भोग्यं सनात उच्यते । अत्राहमिदमिदमनेन मनुष्योऽहमिति तादाभ्याभ्यासो दर्शितः । ममेदं शरीरमिति सर्वगर्वाभ्यासः ॥ ननु देहा मनो-स्तादाभ्यमेव ससर्ग इति तयो को भेद इति चेत् । सत्यम्, सर्वकथे सति मिथोऽभेद-तादाभ्यम् । तत्र मनुष्योऽहमित्यैक्याशभानं, ममेदमिति भेदाशरूपससर्गभानमिति भेदः । एष सामग्री-सत्त्वादनुभवसत्त्वादाभ्यासोऽस्तीत्यनो ब्रह्माभेक्ये तिरोधाभावेन विषयप्रयोजनयो सत्त्वाच्छामारम्भणीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यम् ॥ एवं संश्रणार्थं मुञ्चिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्यं तद्वेतुमभ्यास लक्षणं भामती ।

माना, तं कथं स यानृतयोमिदुनीभाव, तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रह, तदसम्भवे कुतोऽभ्यास इ या
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स चिन्मात्रतया निमज्जनादिव मी सभ्यास ययोरत्माना मनोस्तर्कतो विवि-यमानाद योन्यग्निज्जित लक्षणाशत्रुं सम्भवतीति भावः । किं पुनरभ्यासस्य कारणमिदं यशक्यं निमित्तमात्रमुपादानं वा निमित्तं तिरोधो वा पृच्छयत इति विरुद्ध्याऽऽद्यौ प्रयाह-मिथ्येति । मिथ्या च तदज्ञानं च तन्निमित्तमुपादानं यम्य सोऽभ्यामस्तथा । तत्र मिथ्येयुक्तं भ्रान्तिज्ञानप्राप्तानुज्ञानमियुक्तं तमात्रपदे ज्ञानाभावाशङ्काया मिथ्येति तेनानिर्वाच्ये घनाभावाविलक्षणं ज्ञाननिवर्धमनाद्यज्ञानं तदुपादानोऽभ्यास इत्यर्थः । एतदेवाज्ञानं सस्कारकालकर्मादिरूपेण परिणतमभ्यासनिमित्तमिति यत्तु निमित्तग्रहणम् । निमित्तविशेषप्रश्न-प्रतिपत्ति-नैसर्गिक इति । प्रयत्नेन यसत्तामानानुबन्धी प्रगहरूपेणानादिर्नि यान् । न च प्रगहरूपस्य प्रगह्यतिरेकिणोऽसत्त्वा प्रगह्यतिरेकीना च सादित्राकुतो नैसर्गिकमिति वाच्यम् । प्रगह्यतिरेकीनामयतमव्यक्त्या विना पूर्वाकालानुसंधानं कार्यभ्यनादिते यभ्युपगमात् । यद्वा-कारणरूपेणारथानादिः ।

१ अथक्रमानुराधनं प्रतीकनेपरीत्वमिति भाति । सर्वज्ञानन्दगिरिणीकाश्यपि तथैव दर्शनात् (१५ पृष्ठ)

२ दिवान्धस्योद्वेगस्य । ३ प्रतिपत्तिप्रागभावनिवृत्तिं प्रतिपत्तिविशेषरूपानाधिरोप्यते इति चिन्तनतात्त्विकं प्रति । तं मते इच्छा प्रागभावाविच्छेदोऽस्वरूपानतिरिक्ततया इच्छया जानसाध्यत्वांगीकारादेव इच्छा प्रागभावाविच्छेदरपि जानसाध्यत्वसम्भवादिति बोध्यम् । ४ दर्शित इति पूर्वोक्तमनाद्युक्तं चकार चाध्याहृत्य सप्तगाध्यासम् दर्शित इति योग्यम् । ५ का० पा० युक्तिः ।

आह कांड्यमध्यासो नोमेति ? । उच्यते । स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभामः ।

रत्नप्रभा ।

सम्भ्रानाप्रमाणैः सावयितुं लक्षणं पृच्छति—आहेति ॥ किञ्चक्षणकोऽव्यास इ याह पूर्ववार्ताव्यर्थः ॥ अथ शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रमाणत्वेन वादकृष्या न्योननार्थमाहेति परोक्ति । आह—यादि—कथं पुनः प्रत्यगात्म-नात्यन्त-प्रागव्यासलक्षणपरं भाष्यं, तदास्य समावनापरम्, तमेतमविद्याव्यमि यास्य—सर्वलोकप्र-त्यक्ष इत्यन्त प्रमाणपरमिति विभाग ॥ लक्षणमाह—उच्यते स्मृतिरूप इति । अव्यास इ यनुपगः । अत्र परत्रावभाम इयेन लक्षणम् । जिष्ट पदद्वयं तदुपपादनार्थम् । तथाहि—अत्रभाष्येन इ यत्रभासो रजतार्थं, तस्यायोग्यमत्रिकरणं परत्रपदार्थः । अत्रिकरणस्यायोग्यं तमारोधाय-ताभौपत्र, तद्वत्त्वं वा ? तथा चैतान्च्छेदेन स्वसंज्ञ्यमाने स्या यन्ताभावप्रयत्नाभ्यामव्यम्यन्तमि-यर्थः ॥ इदं च साय नाद्यव्यामसाधारणं लक्षणम् । मयोगसन्वित्त्वानिनिरामाय एकावच्छेदंनेति ॥ सयोगस्य स्वसं-ज्ञ्यमाने वृक्षे स्वात्यन्ताभावप्रयत्नाभ्यामव्यम्यन्तमि-यर्थेन स्वाभ्यायन्ताभावयोग्यताप्रापच्छेदकमेदान्नातिव्याप्तिः । पूर्वं स्वभावमिति भूतत्रे पश्चादानीतो पत्रो मार्ताति पत्रेऽतिव्याप्तिनिरामाय संसृज्यमाने इति पदम् । तेन स्वाभावकाष्ठे प्रतियोगिससंगस्य त्रियमानन्तोच्यते इति नातिव्याप्तिः ॥ भू-गो-च्छेदेतामस्यागन्तेऽतिव्या-प्तिवारणाय स्वा-यन्ताभावमतीति पदम् । युक्तानिदन्तान्च्छेदेन रजतममर्गिकाऽऽ यन्ताभावोऽस्तीति भावनी ।

शयनानाह—आह आक्षेप—कांड्यमध्यासो नाम । क इवाक्षेप । समावता लोकाभिद्वयव्यासलक्षण-माचक्ष्णान एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति । उच्यते—स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभामः । असमत्रोऽसमतो आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कार्यामना नैमित्तिकप्रतिशुभयमशिक्षम् । अथमस्य मिशुनीष्टयेति कत्राप्र ययो नाव्यासस्य पूर्वकता-म-मयत्र च लोकव्यवहारदङ्गीकृत्य प्रयुक्तो लोकव्यवहारस्याव्यासतया क्रियान्तरं तामापादतो वस्तुतोऽ-पौरार्थेऽपि विशेषणमेदेन कथितं पदं वस्तुतः प्रतिपत्तक्रमेण पौरार्थं च । तत्राऽऽव्रतमनुभयं द्रष्टवि-तुमव्यानमभिनयति—अहमिति । तत्राहमिति कार्याव्यासेऽव्यायोऽव्यामस्तस्याव्यासत्र चिदचिदात्मत्वात् । इहमिति मोक्षमार्गसाधनं कार्यकरणवजातो गमेद्रमियहकर्ता स्वनेन तस्य मन्त्रवस्तुषोऽत्र ममेदमिति दृष्टयोऽप्यस्तचमव्यस्तमोक्षुंशेषत्रास्वभादानव्यन्तराजोपकरणवत् । तदेव पूर्वभाव्योक्तरीया युक्तिशून्योऽ-प्यन्यन्तविहितयोरि-यादिना लक्षितं स्यात्तन्निधुनीकरणस्यत्वेन समाहितो विशिष्टकारणप्रसूतो नैसार्गिकं तदागन्तुकत्रोपानपक्षोऽहमिदमि-यादिप्रकारेनिर्दिष्टप्रतिभासनेन प्रत्यक्ष-ज्ञानाध्यासो ज्ञानाध्या-सश्चाशत्रयोऽप्येतेषामुभयसयं तद्वन्मस्य त्रियवार्दिनभवादाभ्यामिदं शास्त्रमिथमिति । शास्त्रारम्भहेतु-विषयादिमात्रस्य याममाक्षेपममात्रिम्या मक्षिथ्य तमेन लक्षणसमावनाप्रमाणैः श्रुटीकर्तुं चोदयति—आहेति । शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयार्थतया तदत्रात्तत्र गुणविषययोगिकारापुराण्यनिधिर शिष्यं गृहीत्वा परोक्ति । इत आरभ्य तथ पुन प्रयोगार्थोपयत् प्रागव्यासलक्षणपरं भाष्यम् । तन्माडारस्य तमेतमविद्याव्य-मि यत्र प्राप्तं तसमावनाया एतदादि सर्वत्रोऽस्य यत्र इत्यन्तं तत्रिणियायेति विभाग । समावनाभाव्येऽ-ध्यामलक्षणानिदंशोऽपि प्रसिदा-व्यासलक्षणं निर्णानं प्रागुक्तलक्षणस्य तद्विज्ञेयतया सिद्धिरिति मत्रा प्रसिद्धा-व्यासं सूचयन्—कांड्यमिति । किञ्चलव्यासोऽऽनेऽपि समावनात् सोऽपि त्रियदयने । आ-मन्यव्यस्तोऽना मे-

१ नाम । लक्ष्य इति कश्चिद्वदति । २ अथमिदमिदमर्थः । ३ अत्राभ्यासविशेषणानतिगन्तः तत्रा इति । ४ अत्राभ्यास इति । ५ रजतममर्गिकार्थं । ६ पूर्वार्थं वाचच्छेदेन यर्थः ।

रत्नप्रभा ।

नाभ्याति । नन्वस्य लक्षणम्यासम्भ्र, शुक्तौ रजतस्य सामग्र्यभावेन ससर्गासत्त्वात् । न च स्मर्यमाण-
सत्परजतस्यैव परत्र शुक्तानग्रभास्यत्वेनाभ्यस्तत्रोक्तिरिति वाच्यम्, अन्वयार्थातिप्रसङ्गादिवत् आह-
स्मृतिरूप इति ॥ स्मर्यते इति स्मृतिस्तत्परजतादि, तस्य रूपमित्र रूपमस्येति स्मृतिरूप । स्मर्यमाण
सदृश इत्यर्थः । सादृश्योक्त्या स्मर्यमाणादारोप्यस्य भेदाज्ञान्यधारेणातिरिक्त्युक्तं भवति । सादृश्यमुपपाद-
यति—पूर्वदृष्टेति ॥ दृष्ट दर्शनं सम्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यते इति पूर्वदृष्टाप्रभास । तेन सम्कार-
जन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणारोप्ययो सादृश्यमुक्तं भवति । स्मृत्यारोपयो सम्कारजन्यत्वात् । न च
सम्कारजन्यनादारोप्यस्य स्मृतिव्यापत्तिरिति वाच्यम्, दोषप्रयोगजन्यस्यापि विभक्तिवत्त्वेन सम्कारमा-
त्रजन्यत्वाभावात् । अत्र सम्प्रयोगशब्देन-अविष्टानसामान्यज्ञानमुच्यते । अहङ्काराध्यासे इन्द्रियसंप्रयोगा-
त्त्वाभावात् । एव च दोषप्रयोगसम्कारबलाच्छ्रुतयादौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्र परावभास्यत्वं लक्षणमुपप-
न्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम् ॥ अन्ये तु—ताभ्यां दोषादित्रयजन्यत्वकार्याध्यासलक्षणमुक्त
मित्याहुः ॥ अपरे तु—स्मृतिरूप स्मर्यमाणसदृशः, सादृश्यं च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वम् । स्मृत्यारोपयो-
प्रमाणाजन्यत्वात्पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरम् । अभिनयरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात् । तथा च प्रमाणाजन्यज्ञान
विषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्रतीतिज्ञानस्य लक्षणं ताभ्यामुक्तम् । परत्राप्रभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रलक्षण
व्याख्यातमेव । तत्र स्मर्यमाणगङ्गादापरमिनरघटे चातिव्याप्तिनिरासाय प्रमाणेत्यादिपदद्वयमित्याहुः । तत्रा
र्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशं परत्र पूर्वदर्शनादवभास्यते इति योजना । ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिरिति सदृशं परत्र पूर्वदर्श-
नादवभासते इति वाक्यं योजनीयमिति संक्षेपः ॥ ननु अध्यासे वादितिप्रतिषेधेन कथमुक्तलक्षणमि-
भामती ।

वा भामोऽवभास । प्रत्ययान्तरत्राधश्चाव्यावसादोऽवभासो वा । एतान्ता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति ।
तस्यैवमुपव्याख्यानम् 'पूर्वदृष्ट'-इत्यादि । पूर्वदृष्टम्यावभास पूर्वदृष्टावभास । मिथ्याप्रत्ययधारोपरि
पराधोषणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टप्रहणेनानुत्तमारोपणीयमुपस्थापयति । तस्य च दृष्ट-
त्वमात्रमुपसृश्यते न यस्तुमत्तेति दृष्टप्रहणम् । तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपणयोगीति पूर्वं युक्तम् । तत्र
पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सद्व्यारोपणीयतयाभिर्वाच्यमिति यदुक्तम् । आरोपणियत्वं सत्यमाह-परत्रेति । परत्र शुक्ति
कादौ परमार्थसति, तदनेन सत्यानृतमिदमुक्तम् । म्यादेतत् । परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणम्,
अतिव्यापकत्वात् । अस्ति हि स्वमित्तमत्या गति पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य, परत्र काळाऽध्यासभासः । अस्ति
च पाटलिपुरे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्यं यामवभासं समीचीनम् । अवभासपदं च समीचीनेऽपि
प्रत्यये प्रसिद्धम्, यथा नीलव्यासभासं पीतव्यासभासं इत्यत आह-स्मृतिरूप इति । स्मृते रूपमिव
रूपमस्येति स्मृतिरूप । अमनिहितविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वं, समिहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समी-
चीनमिति नातिव्याप्तिः । नाप्यव्याप्तिः, सम्प्रज्ञानस्यापि स्मृतिविग्रमरूपस्यैव रूपत्वात् । तत्रापि हि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तिविशेषोक्तेरसदृश्योधाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगादसमाप्तनया विशेषलक्षणात्प्रश्नाधोपयोगोभेदार्थत्वात्पुपत्तिरिति
भातः । अन्वयासासाधारणरूपधीहेतुत्वेन लक्षणस्यास्यार्हितत्वादाश्लेषमुपेक्ष्य पृष्टमेवेति मत्वाऽऽह-उच्यते
इति । अत्र प्रश्नवाक्यस्याध्यासपदानुपह्वानं साक्षाद्भक्तवत् । परत्रेयुक्ते परस्येत्याधिकं परत्र परत्रभास

१ अध्यासलक्षणम् । २ दोषप्रयोगसंस्कारा दोषादय-त्रय । ३ "आत्मस्यातिरसत्त्वात्ति, रथातिररथा-
तिरन्यथा । तथा निर्वचनरथातिरित्येतत्ख्यातिपञ्चकम्" इति पद्यं ख्यातयः ।

रत्नप्रभा ।

द्विदि वाशाङ्क्याधिष्ठानारोप्यम्बुपत्रिमादेऽपि परत्र परावभास—इति लक्षणे सवादावुक्तिभिः सत्या-
भामती ।

स्ववभासे पित्रादीं निद्रोपपन्नशब्दसन्निधानापरामर्शे, तत्र तत्र पूर्वदृष्टमैव सनिहितदेशकालरस्य समा-
रोप । एव पीत शङ्खमित्तो गुड इत्यत्राप्येतद्वक्षणं योजनीयम् । तथाहि—वर्हिर्निर्गच्छदत्यच्छनयन-
रश्मिसंपृक्तपिचद्रव्यार्तिनीं पीतता पिचरहितामननुभवन्, शङ्ख च दोषच्छादितशुक्तिमानमनुभवन्,
पीततायाश्च शङ्खासन्धमनुभवन्, असक्त्वापहणसारूप्येण पीत तपनीयपिण्ड पीत त्रिम्बफलमि यादौ
पूर्वदृष्ट सामानाधिकरूप्य पीतत्वशङ्खत्वयोरोप्याह—पीत शङ्ख इति । एतेन तित्तो गुड इति प्रत्ययो
व्याख्यात । एव त्रिजातपुरुषामिमुखेत्वादर्शोदकादिषु म्बुच्छेषु चाक्षुष तेजो लज्जमपि त्रयीयसा सौर्धेण
तेजसा प्रतिभोत प्रवर्तित मुखतयुक्त मुख ग्राहयत्, दोषप्रशात्तेऽज्ञतामनभिमुखता च मुखव्याप्राहयत्,
पूर्वशामिमुपमादर्शोदकदेशनामिमुप्य च मुखव्यापारोपतांति प्रतिस्मिन्विभ्रमोऽपि लक्षितो भवति ।
एतेन त्रिचन्द्रद्विहोलाहातचक्रान्दर्शनगरशोलादिभिर्भ्रमेत्त्रिपि यथासभर लक्षणं योजनीयम् । एतदुक्तं
भवति—न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं, येन देहेन्द्रियादे प्रकाशमानतया सद्रूपो भवेत् । न हि सर्पादि-
भावेन रज्जादयो वा रफटिकादयो वा रक्तदियुणयोगिनो न प्रतिभासन्ते, प्रतिभासमाना वा भवन्ति
सदात्मानस्वरूपो वा । तथा नति मत्स्य मरीचिचयम्, उच्चानचमुचलतुह्यतरङ्गमङ्गमाहेयमभ्यर्णमवतीर्णा
मन्दाकिनी, इत्यभिमन्नाय प्रवृत्तस्ततौयमापीय पिपासानुपशमयेत् । तस्मात्कामेनाप्यारोपितस्य प्रकाश-
मानस्यापि न तन्मुसक्त्यमन्युपगमनीयम् । न च मरीचिरूपेण सलिलमन्तुमभ्यर्क्येण तु परमार्थसदेन,
देहेन्द्रियादयम्बु म्बुरूपेणाप्यसन्त इत्यनुभवागोचरत्वा रूपमारोप्यत इति साप्रतम् । यतो ययसन्तो नानु-
भवगोचरा कथं तर्हि मरीच्यादीनाममता तोयतयानुभवगोचरत्वम्, न च म्बुरूपसत्त्वेन तोया मनापि
सन्तो भवन्ति । यद्युच्येत नामाग्नौ नाम भासादयः कश्चिदस्ति, अपि तु भाग एव भावान्तरात्म-
नाऽप्यत्र रक्त्वेण तु भाव । यथाह—‘भावान्तरमभागो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया’ इति । ततश्च
भावात्मनोवाप्येतयास्य शुभेतानुभवगोचरता । प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य
निस्तत्त्वस्य कुतोऽनुभवसिद्धयमार, कुतो वा चिदा मन्वारोप । न च निपयस्य समस्तसामर्थ्यस्य
निरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृश स्य ययमामर्थ्यासादितादृशान्तसिद्धत्वभावात्तदमुपजातमनत प्रकाशनं, तस्मा
दमप्रकाशवशात्तिरेकारिणेति साप्रतम् । यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यं,
असतिनि चेत्, किं तत्रार्थमारोक्षिदस्याज्जायम् । न तत्र कार्यम्, असत्तत्त्वानुपपत्ते । नापि
ज्ञानं, ज्ञानान्तरानुपपत्ते, अतन्व्यापानाच्च । विज्ञानम्व्यवमेवासत्त प्रकाश इति चेत्, कं पुनरप

आनन्दगिरीय—न्यायनिगण ।

इवेन लक्षणं तदुपपादकं स्मृतिरूपं तस्मात्तन्वार्थं पूर्वदृष्टम् । अ-पासदृयेऽपि परत्रेति सामान्यतो
धीयोग्यमधिष्ठानमुक्तम् । अर्थपनेऽनभाम्यत इत्यवभास परश्चात्मानवभासश्चेति । तथा ज्ञानपक्षेऽनभामस-
नभाम परम्भासम परानभाम । तावन्मुक्तं तदा परस्य पदव्यापनभाम । स चात्रभाममानोऽयास ।
स्यामभिरुहरे पश्यन्ति । न चैवमपि तद्वत्ता गौश्यादावतिथामि । परत्रेत्वारोप्यात्वेतामावयवोऽपि स-
नामप्यवयवादीनां तादात्म्यतया समर्पणं राभावात् । दोषमन्तरसप्रयोगोऽप्यत्रादित्यमवभास समवतीति
एव गृहीतव्यं इत्युक्तं । समर्थ इति मूलि. स्मर्थमागोऽर्थ । मांस्वतीर्ति च कारकं सजायामिति
गृह्यवर्णनस्य त्रिषु निमित्तस्यैव भावे कर्तृत्वनिमित्तं च कारकं कर्मादीं सजायामभजायां च

रत्नप्रभा ।

प्रिष्टाने मिथार्यात्रभाससिद्धे सर्वत्रन्त्रसिद्धान्ते इदं लक्षणमिति तत्राऽन्यथात्मर्यातिनादिनोर्मतमाह-
भामती ।

सदसतो सत्त्व । असदधीननिरूपणार्थं सतो ज्ञानम्यासता सत्त्व इति चेत्, अहो वतायमिति-
निर्द्वैत प्रत्ययनपञ्ची यस्यासत्यपि निरूपणमायतते, न च प्रत्ययस्तत्रापत्ते किञ्चिन्, असत् आगत्या
योगात् । असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथत इति प्रत्ययस्यैवैव स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किञ्चिदिति
चेत्, अहो वतास्यासत्त्वभावो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदधिनाभावनियत प्रत्यय इति । तस्मा-
दल्पन्तासन्त शरीरैन्द्रियादयो निम्नत्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति । अत्र ब्रह्म-निम्नत्वं चेन्ना-
नुभवगोचर, तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सत्त्वा यदनुभवगोचरा स्यु । न मतत्वा,
तदात्मना मरीचीनामसत्त्वात् । द्विविधं च प्रस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च । तत्र पूर्वं सत्त्वं, परं तु
परत । यथाहु- 'स्वरूपपररूपान्या निय सदसदात्मके । प्रस्तुति ज्ञायते किञ्चिदप केश्वररूपाचन ॥'
इति । तत्किं मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययमन्त्रगोचर, तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि
वाच्येत । अद्या न वाच्येत यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वानतोयात्मना गृह्णीयात् । तोयात्मना तु गृह-
न्कथमभ्रान्तं कथं वाऽब्रान्तं । हन्त तोयाभावत्वात् मरीचीनां तोयभावत्वात् तानत्र सन्, तोया तोया
भावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्ते । नाप्यसत् । प्रस्तन्तरमेव हि स्वन्तरस्यासत्त्वमाभ्यधीयते 'भावा
न्तरमभायोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्' इति वदद्भि । न चारोपित रूप प्रस्तन्तर, तद्धि मरीचयो
वा भवेत्, गगादिगत तोय वा । पूर्वस्मिन्कारे मरीचय इति प्रथय म्यान्न तोयमिति । उत्तरस्मिन्सु
गगाणां तोयमिति म्यात्, न पुनरिहेति । देशभेदास्मरणे तोयमिति स्थानं पुनरिहेति । न चेदमन्त्यन्त-
मसन्निरस्तसामस्तस्वरूपमलीकमेवास्तिरिति साप्रतम्, तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमस्तात् । तस्मान्न
सत्, नापि सदसत्, परस्परविरोधादित्यनिर्वाच्यमेवारीक्योय मरीचिषु तोयमाभ्येय, तदनेन क्रमेणा-
भ्यस्त तोय परमार्थतोयमिदं, अत एव पूर्वं प्रमिदं, तत्त्वतस्तु न तोय न च पूर्वदृष्टं, किं त्वद्वैतमनिर्वा-
च्यम् । एव च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोऽन्यनिर्वाच्य, अपूर्वोऽपि पूर्वमिथाप्रत्ययोपदेशित इव परत चिदात्म-
न्यत्वम्यत इति उपपन्नम्, अस्यासलक्षणयोगात् । देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधन चोपपादयिष्यते । चिदात्मा
तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचर, तन्मूलतदत्रिरुदन्त्यावनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव सत्त्वेनैव निर्वाय ।
अत्राधिता सत्यप्रकाशतैवास्य सत्ता, सा च स्वरूपमेव चिदात्मन, न तु तदतिरिक्त सत्तासामान्यममत्रा
योऽर्थमिथाकारिता वेति सर्वमवदानम् । स चायमेतल्लक्षणकोऽन्यासोऽनिरवचनीय सर्वेषामेव समत परीक्ष

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

क्तिन्विधानादकर्तारि चेति चकारस्य सत्त्वाभ्यभिचारार्थत्वागिकारात् । सर्वमाणस्य रूपमिदं रूपमस्येति
म्यतिरूपो न तु सर्वत एव म्यष्ट पुरोऽभ्यतत्त्वेन भावात् । ज्ञानपक्षे स्मरणं सृष्टिर्भावे क्तिन्विधानात्सृष्टे
रुत्तरमिदं रूपमस्येति स्मृतिरूपो न सृष्टिरेव पूर्वानुभूतस्य तयाऽभावान् । सृष्टिरूपतादोपादिर्योत्य
त्वात्तादर्थानुपपत्त्याद्वा । अदृष्टरजतस्य रजतभ्रमादृष्टेस्तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा म्यतिरूपतोपपो-
मिपूर्वदृष्टम् । तदेव परत परावभास इत्येव लक्षणम् । अन्यदुक्तरीत्या तच्छेषमिति स्थितम् । अस्यास
वादिप्रतिपत्तेरक्तं तल्लक्षणं कथमित्याशङ्क्याऽऽस्तोऽप्यदेशादौ विनादेऽपि लक्षणसमादान्यायतत्तत्त्वस्ये-
ऽनिरवचनीयतासिद्धे सर्वत्रन्त्रसिद्धान्तोऽयमिति विनाशित्वा वादित्रादानुपपन्नस्यैवाचिद्वयथात्वातिनादि-

तं केचिद्-‘अन्यत्रान्यधर्माध्यासः’ इति वदन्ति । केचिन्-‘यत्र यदध्या-
सस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रमः’ इति ॥

रत्नधामा ।

तं केचिदिति ॥ केचिद् अन्यथाख्यातिवादिनः अन्यत्र श्रुतयादौ अन्यधर्मस्य स्वायधर्मधर्मस्य
देवान्तरस्यन्तःप्रादेश्यास इति वदन्ति । आत्मत्यागिनादिनस्तु बाह्ये श्रुतयादौ बुद्धिरूपामनो धर्मस्य
रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य बहिर्वेदव्यास इति वदन्ती-वर्थः ॥ अस्यातिमत्तमाह-केचिच्चिति।यत्र
यस्याध्यासो षोडशमिदः, तयोर्धर्मयोः, तद्विशेषे भेदाग्रहे सति तन्मूलो भ्रमः । इदं रूपमिति विशिष्ट-
व्यवहार इति वदन्ती-वर्थः ॥ नैरपि विशिष्टव्यवहारान्वयानुपपत्त्या विशिष्टप्रान्तेः स्वीकार्यवशात्पत्र
भामती ।

काणां, तज्ज्ञे पर विप्रतिपत्तिरित्यनिर्बन्धनीयता द्रष्टयितुमाह-तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति
वदन्ति । अन्यधर्मस्य, ज्ञानधर्मस्य रजतस्य । ज्ञानाकारस्येति यावत् । अध्यासोऽन्यत्र बाह्ये । सौत्रान्तिरु-
नये तावद्वाक्यमस्ति वस्तु सत्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । मित्रानवादिनामपि यद्यपि न बाह्य वस्तु सत्,
तथाप्यनाप्रतिश्रामानारोपितमडीक वाद्यम्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । उपपत्तिश्च यथाह्यमनुभवमिदं
स्य तत्तादृशमेवानुपेनव्यमित्युक्तम्, अन्यथा पुनरस्य वध्वद्राधकप्रययगतात्, नेद रजतमिति च
बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्ती न रजतगौचरनोचिता । रजतस्य धर्मिगो वापि हि रजत च तस्य च
धर्म इदन्ता चाग्ने भवेनाम्, तदग्निदन्तैवाप्य धर्मो वाप्यनां न पुना रजतमपि धर्मि, तथा च
रजत बहिर्वापितमर्थादन्तरे ज्ञाने व्यतिष्ठत इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यानः निवृत्तयि । केचिन्-ज्ञाना-
कारस्यातास्यपितुष्यन्तो वदन्ति-यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति । अपारतोप-
कारणं चाहुः-मिज्ञानाकारता रजनादेरनुभवाद्वा व्यसथाप्येनानुमानात् । तत्रानुमानमुपरिष्ठात्त्रिाकारि-
ष्यने । अनुभवेऽपि रजतप्रययो वा भ्यात्, बाधकप्रययो वा । न तावद्रजतानुभवः । स हीटकाराम्बु
रजतभावेदयति न न्यन्तरम् । अहमिति हि तदा म्यान्, प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । ज्ञानं विज्ञान
स्वाकारमेव बाधनयाऽयमव्यति, तथा च नाहकाराम्बुदमस्य गौचरः, ज्ञानाकाराना पुनरस्य बाधक-
प्रययप्रवेदनांवेति चेत्, हन्त बाधकप्रययमालोचयन्त्यायुष्मान् । किं पुमेवार्थं द्रव्यं रजनाद्विवेचयत्याहो
ज्ञानाकारानामध्यस्य दर्शयति । तत्र ज्ञानाकारतोऽदर्शन-यापार बाधकप्रययस्य त्रुवाणः धावनीयप्रज्ञो
देवानामपिय । पुरोर्गतिप्रतिपे गदर्शयत्य ज्ञानाकारतेति चेत् । अमनिमानाग्रहनिषेधादमनिनिःशो भवति
प्रतिपत्तुःस्वन्तसक्रियान व्यस्य प्रतिपशामक कुतम्यम् । न चैव रजतस्य निषेधः, न चेदन्ताया, किंतु
आनन्दगिराव-न्यायनिर्णयः ।

नामागर्यानिनादिनां चाभिप्रायमाह-तं केचिदिति । अन्यत्र शुक्त्यादावन्वस्य कार्यचेन पास्तन्व्या-
दमेव रजनादेरध्यानमन्नात्राम्य र्दर्शान्तरगत हि रजतादिद्रोयापुगेर्यात्मना भावीत्येवमुक्तमध्यास
केचिदन्यथायातिरादिनो वदन्तोयेकर । अपरत्र त्वन्यत्र बापे शुक्त्यादावन्वस्य ज्ञानस्य धर्मो रजता-
दिनम्याध्यासो बहिरपि नदग्नेन धीग्यायाम्यातिरादिनमन्व्याममाहुरिति योजना । पक्षत्रयेऽपि परत्र
पक्षत्रयाने समनिरस्तौनि भावः । अस्यातिमत्तमाह-केचिच्चिति । वदन्ती-वस्तुपन्वने । यत्र शुक्त्यादौ
यत्र रजनादेरध्यासो षोडः प्रमिदम्यथोन्तद्विशेषे दोषवशाद्विवेकाग्रहे नष्टतो रजतमिदमियादिसमर्ग-
ध्यासात् । अस्यातिरादिनमनैरपि समर्गव्यवहाराय नर्दास्यप्यारम्भुपक्षे तद्विभ्रविनेकाग्रहयोगात्तस्य
तत्रानुमानमुपरिष्ठात्त्रिाकारिष्यने । अस्यातिरादिनां धर्माध्यासाना मत्तमाह-वर्थः ।

अन्ये तु “यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनाम्” आचक्षेन इति ।

रत्नप्रभा ।

पराध्याससम्भतिरिति भावः ॥ शून्यमतमाह-अन्ये त्विति ॥ तस्यैव अविश्रान्तस्य शुक्त्यादौ विपरीतधर्मत्वकल्पनां विपरीतो विक्रो धर्मो यस्य तद्वास्तव्यस्य रजतादिरत्यन्तासतः कल्पनामाचक्षेणामामती ।

विवेकाग्रहप्रसञ्जितस्य रजतव्यवहारस्य । न च रजतमेव शुक्तिकाया प्रसञ्जित रजतज्ञानेन । न हि रजतनिर्भासस्य शुक्तिकालम्बन युक्तम्, अनुभवविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्, अतिप्रसङ्गान् । सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि कारणत्वेन, उद्दिष्ट्यादीनामपि कारणत्वात् । तथा च भासमानतैवालम्बनार्थः । न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासते, इति कथमालम्बन, भासमानताभ्युपगमे वा कथं नानुभविरोधः। अपि चेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलभ्यमिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसम्भारोपसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेन्न, दोषाणां कार्यापजननसामर्थ्यविधातमात्रे हेतुत्वात्, अन्यथा दुष्टादपि कुटजव्रीजादृष्टाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गान् । अपिच स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाद्यासप्रसङ्गः तस्मात्सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम् । तथा च रजतम्, इदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे, सत्त्वेऽपि पुरोवर्तितद्रव्यमात्रग्रहणं, दोषवशात्तद्गतशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात्, तन्मात्रं च गृहीतं सटशतया सस्कारोद्बोधकमेव रजते स्मृति जनयति । सा च गृहीतग्रहणम्बभावापि दोषवशाद्गृहीतवाशप्रमोषाद्ग्रहणमात्रमतिश्रुतं । तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तितद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विपयतश्च भेदाग्रहात्, सनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण, इदं रजतमिति भिन्नेऽपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । क्वचित्पुनर्ग्रहणे एव मिथोऽगृहीतभेदे, यथा पीतः शक इति । अत्र हि त्रिनिर्गच्छन्नयनरदिमवर्तनं पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्व गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते । शखोऽपि दोषवशाच्छुद्धगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोगुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहणसारूप्यात्पीततपनीयपिण्डप्रत्ययविशेषेणाभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च । भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारवाधनाच्च नेदमिति त्रिवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमभ्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्त्ययमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माद्यथायाः सर्वे विप्रतिपन्नाः सदेहविभ्रमाः, प्रत्ययत्वात्, घटादिप्रत्ययवन् । तदिदमुक्तम्-यदध्यास इति । यस्मिन्शुक्तिकादौ यस्य रजतादिरभ्यास इति लोकप्रसिद्धिः, नासावन्वधारणातिनिबन्धना, किंतु गृहीतस्य रजतादेस्तस्मरणस्य च गृहीतताशप्रमोषेण, गृहीतमात्रस्य य इदमिति पुरोऽनस्थिताद् द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकः, तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः । भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति ॥ अन्ये तु-अत्राप्यपरितुष्यन्तः, यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षेते । अत्रेदमाकृतम्-अस्ति तावद्रजतायिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात्पुरोवर्तिते निद्रव्ये प्रवृत्तिः, सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्जनीनम् । तदेतन्न तावद्ग्रहणस्मरणयोस्तद्वोचरोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भवितुमर्हति । ग्रहणनिबन्धनौ हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेताम् । ननुक्तं नाग्रहणमात्रात्, किंतु ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विपयतश्चागृहीतभेदे, समीचीनपुरस्मितरजतविज्ञानसादृश्येनाभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयत । अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुः, अगृह्यमाणं वा सत्तामात्रेण । गृह्यमाणेऽपि, ‘समीचीनज्ञानसारूप्यम्

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

समतिरिति भावः । केवाचिदत्यथास्यातिवादिता माध्यमिकानां च मते दर्शयति-अन्ये त्विति । यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादिरभ्यासस्तस्यैव शुक्त्यादौ विपरीतधर्मत्वस्य रजतादिरस्त्वस्य भावान्तरत्वेन शून्यत्वेन

सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति ।

रत्नप्रभा ।

इयर्थ ॥ एतेषु मतेषु परत्र पराभामात्त्वक्षणसमादमाह-सर्वथापि त्विति ॥ अन्यथाप्यातिपादित्वाभासतां ।

अनयोरेवमिति रजनमिति च ज्ञानयोः इति ग्रहणम्, अथवा 'तयोरेव स्वरूपतो विपयतश्च मिथो भेदा-
 ग्रह' इति ग्रहणम् । तत्र न नात्र समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञान समीचीनज्ञानप्रवृत्तहारप्रवृत्तरूपम् ।
 न हि गोसदृशो गवय इति ज्ञान गवार्थिन गवये प्रवर्तयति । अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञान पराहृतम्,
 न हि भेदाग्रहेऽनयोरेति भवति, अनयोरेति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च भवति । तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाप्र-
 होऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम् । तत्र किमयमारोपो वादक्रमेण व्यवहारहेतुः आहोऽनुपादितारो-
 रोप एव स्वन इति । यद्यनु पश्याम-चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकानुपपत्ते, आरोपज्ञानोत्पादक्रमेणै-
 वेति । ननु सत्य चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः किंत्विदितविनेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैत्रम्, न हि
 रजनप्रतिपदिकार्यमात्रस्मरण प्रवृत्तानुपपद्यते । इदकारास्पदाभिमुखी खलु रजताथिना प्रवृत्तार्थं यत्रिमा-
 टम् । कथं चायमिदकारास्पदे प्रवर्तते । यदि तु न तदिच्छेत् । अन्यदिच्छेत्स्वल्पकरोतीति व्याहृतम् ।
 न चेद्विदकारास्पद रजतमिति जानीया कथं रजतार्थी तदिच्छेत् । यद्यनयात्रेनाग्रहणादिति नृपास
 च प्रतिपत्तयोऽप्य तथात्रेनाग्रहणात्कस्मान्नोपेक्षतेति । सोऽप्यनुपादानोपेक्षा-धाममिमन आह्वयमाणश्चेत्-
 नोऽप्यप्रस्थित इदकारास्पदे रजतसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रह समासोपेक्षादक्रमेण
 चेतनप्रवृत्तिहेतुः । तथाहि-भेदाग्रहाद्विदकारास्पदे रजतत्र समारोप्य, तज्जातोपेक्षोपकारहेतुभावनमु-
 च्छिन्य, तज्जातोपेक्षोपकारास्पदे रजते तदनुमाय, तदर्थी प्रवर्तते इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । न च तदस्थरज
 तम्पतिरिदकारास्पदस्योपकारहेतुभावनमुमापयितुमर्हति, रजतस्य हेतोरुपेक्षार्थं यात् । एकदेशदर्शन
 गन्धनुमापक न त्वनेकदेशदर्शनम् । यथाह-जातमवन्वन्म्यंरुदेशदर्शनादिति । समारोपे त्वेकदेशदर्शन-
 मस्ति । तन्मिदमेतद्विवादाध्यासिन रजतादिज्ञान पुगेतिवस्तुविषय, रजनाद्यर्थिनस्त्र नियमेन प्र-
 वर्तन्तात्, यद्यर्थिन यत्र नियमेन प्रवर्तयति तज्ज्ञान तद्विषयं यथोभयसिद्धसमीचीनरजनज्ञान, तथा
 चेद, नस्मात्तरेति । यद्योक्तमनयभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवानुष्टो व्याचष्टां, किं
 शुक्तिकारण्य इदं रजतमिति ज्ञान प्रयनालम्बनयमाहोष्विद् इत्यमात्रस्य पुर स्थितस्य सितभास्वरस्य । यदि
 शुक्तिकारण्ययानालम्बनस्य, अह्ना, उत्तरस्यानालम्बनं च त्रुणाणस्य तत्रैतानुभवयितोः । तथाहि-रजत-
 पिदमि यनुभवस्तुमस्ति पुगेति च वस्तुत्वादिना निदर्शति । एत च दुष्टाना कारणानामौसर्गिक
 कार्यप्रतिपत्तेन नार्थान्तरोपजननमात्रस्य, यथा दामाग्निदधाना वेपथीजानां कटलीकाण्डजनकत्वम् ।
 भस्मदुष्टस्य चोदयस्य तेषामो गृहलपचनमिति । प्रत्यक्षभाषापहलविषय च विभ्रमाणां यथार्थानु-
 मानमापान, इतमदानुष्णानुमानतत् । यद्योक्त मित्याप्रययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेऽनाश्वास इति,
 तत् योपक्रमेण स्वतः प्रमाथ्य नाव्यभिचारेणेति युपादयतिस्माभि परिकृत न्यायकणिकायामिति
 नेः प्रत यो । दिदमात्र चास्य स्पतिप्रमोपमङ्गस्योताम् । विन्तरम्पु त्रयतस्वमर्भाक्षायामत्रगन्धव्य दर्शिन,
 नद्विमुक्तम्-अन्ये तु यत्र यदव्यासम्पत्येव विपरीतधर्मरूपनामाचक्षन् इति । यत्र शुक्तिकारो यस्य
 रजतदिरपामन्ध्या शुक्तिकारोविपरीतधर्मरूपनां रजनधर्मरूपनामिति योजना । ननु सन्तु नाम
 योऽहकारा विप्रवर्तय, प्रवर्तते तु क्रियायनमियत्र आह-सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न

आनन्दगिरिष-न्यायनिर्णयः ।

या मन्तारोत्पद्य कथनां धाममानमात्रस्याम भागान्तरात्पत्रादिन अन्यथादिनश्चाऽऽचक्षन् । तथा च
 मन्तारं परत्र पराभामेभगादोऽस्ता यर्थ । मन्तान्तराण्युपपत्तस्य स्वमतानुवार्तिन तेषां निगमयति-सर्वथापि ।

तथा च लोकेऽनुभवः-शुक्तिका हि रजतवद्वभासते, एकश्चन्द्रः स-
द्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्दर्माणाम् ?

रत्नप्रभा ।

प्रकारत्रिादेऽप्यध्यासः परत्र पराप्रभासत्वलक्षणं न जहातीत्यर्थः । शुक्तापरोक्षस्य रजतस्य देशान्तरे, बुद्धौ वा, सत्त्वायोगात्, शून्यत्वे प्रयक्षत्वायोगात्, शुक्तौ सत्त्वे बाधायोगान्मिथ्यात्वमेवेति भावः । औरोप्यमिथ्या ये न युक्त्यपेक्षा, तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह-तथा चेति । बाधानन्तरकालानोऽयमनुभवः । तत्पूर्वं शुक्तिकावज्ञानायोगात् । रजतस्य बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यायं वच्छब्देनोच्यते । आमनि निरुपात्रिकेऽहकाराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्यात्रियाद्युपात्रिकस्याध्यासः दृष्टान्तमाह-एक इति ॥ द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवागुल्या द्विधा भातीत्यर्थः ॥ लक्षणप्रकरणोपसहारार्थं इति शब्दः । भवन् यासः शुक्त्यादौ, आ मनि तु न समवतीत्याक्षिपति-कथं पुनरिति ॥ यत्रापरोक्षान्यासाधिष्ठानं तत्रनेन्द्रियसयुक्तत्वं विषयत्वं चेति व्याप्तिः शुक्त्यादौ दृष्टः । तत्र ध्यापकभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न समवतीत्यभिप्रेत्याह-प्रत्य-
भामती ।

व्यभिचरति । अन्यस्यान्यपरमकल्पनाऽन्यता, सा चानिर्बन्धनीयतैव्यस्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यपरमकल्पनानिर्वचनीयताप्रत्यभाषिणीत्यनिर्बन्धनीयता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः । आन्यानित्रात्रिमिरकामैरपि सामानाधिकरण्याव्यपदेशप्रवृत्तिसिनियमन्मेहादिदमभ्युपेयमिति भावः । न केवलमियमन्यता परीक्षकाणां सिद्धा, अपि तु लौकिकानामपीत्याह-तथा च लोकेऽनुभवः-शुक्तिका हि रजतवद्वभासते इति । न पुना रजतमिदमिति शेषः । म्यादेतत्, अन्यस्याव्यासताभिन्नमो लोकासिद्ध, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभिन्नानां जीवानां भेदभिन्नम इत्यन आह-एकश्चन्द्रः साद्वितीयवदिति ॥ पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति-कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्दर्माणाम् । अयमर्थः-चिदात्मा प्रकाशते न या १ न चेत्प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्दर्माणाम् । न खल्वप्रतिभाममाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्दर्माणां वा समासोप समवतीति । प्रतिभासे वा (न) तावदयमात्मा जटो घटादिवत्पराधीनप्रकाश इति युक्तम् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वेषु पक्षेषु प्रकारत्रिशेषत्रिादेऽपि पुरोवर्तिनो रजतादित्वेनैव वेद्यतामध्यासो न व्यभिचरतीति युक्तमुक्त-लक्षणम्याध्यासस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वम् । न च तस्य सत्त्वं बाध्यत्वादन्यत्र रजतादिसत्त्वस्यामानवाचं च तदसत्त्वमपरोक्षत्वात्त्रापि विरोधादेकस्य सदसत्त्वमतोऽनिर्वाच्यतेति भावः । न केवलं वादिनामेवायमध्यासः समतोऽपि तु लौकिकानामपीत्याह-तथा चेति । अनुपहितेदमशे रजतादिसम्काररसहितात्रियया रजताद्यध्यासत्पूर्वपूर्वाहकारादिनासिद्धानाद्यत्रियया चिदात्मन्यनुपहिते भवत्यहकाराद्यध्यास इति निरुपाधिकारहकाराद्यध्यासे दृष्टान्तमाह-शुक्तिकेति । सम्यग्धीसिद्धाधिष्ठानरूपमिप्रायेण शुक्तिकाग्रहणं सप्रयुक्तस्य मिथ्यारजतत्प्रमानधिया वंकरणम् । अनुभवप्रसिद्धयर्थो हि शब्दः ॥ विभ्रप्रतिविभ्रयो, प्रतिविभ्रानां च मिथो भेदधीनजीवब्रह्मणोर्जीवानां च भेदधियः सोपात्रिकभ्रमस्य दृष्टान्तमाह-एक इति । एकत्वमेवो बद्धहृत्पूर्ववत् । लक्षणप्रकरणमुपसहर्तुमिति शब्दः । लक्षितरजताव्यासस्य लोकनादिसिद्धत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यनाध्यासः स्यादिति विशेषाक्षेपमुत्थापयति-कथमिति । प्रतीचि पूर्णे स्फुरणत्वेनाननुभाव्ये परार्था परि-

१ सत्त्व्यातिवादिना मुरारिमिश्रादीनां मतं लण्डयति । २ अपरोधाध्यासाधिष्ठानत्वं व्याप्यम् । इन्द्रियस्य युक्तत्वं विषयत्वं ज्ञेयुभयं व्यापकम् ।

रत्नप्रभा ।

गात्मनीति ॥ प्रतीचि पूर्णं इन्द्रियाप्राद्ये निषयस्याहंकारादेस्तद्धर्मणां चाव्यासः कथमित्यर्थः ।
भासती ।

न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति, विरोधात् । परसमवेत्क्रियाफलशाब्धि हि कर्म, न च ज्ञान-
क्रिया परसमवायिनीति कथमभ्या कर्म, न च तदेव स्य च पर च, विरोधात् । आत्मान्तरसमवाया-
भ्युपगमे तु हेयम्यात्मनोऽनात्मत्वप्रमङ्ग । एव तस्य तस्यैव्यनयस्याप्रसङ्ग । स्यादेतत्, आत्मा जडोऽपि
सर्वार्थज्ञानेन भासमानोऽपि कर्तृत्वं न कर्म, परसमवेत्क्रियाफलशाब्धिवाभावात्, चैत्रत् । यथाहि
चैत्रसमवेत्क्रियया चैत्रनगरप्रतिभाभयसमवेत्तायामपि क्रियमाणाय च नगरस्यैव कर्मता, परसमवेत्क्रियाफल-
शाब्धिवात्, न तु चैत्रस्य क्रियाफलशाब्धिनोऽपि, चैत्रसमवायाद्गमनक्रियाया इति । तन्न, श्रुतिविरो-
धात् । ध्रुपते हि 'सत्यं ज्ञानमन्तन्त्रं त्रस' इति । उपपद्यते च, तथाहि-योऽयमर्थप्रकाशः फलं यस्मि-
न्तर्धत्त आत्मा च प्रथेते स किं जड स्वयंप्रकाशो वा ? जडश्चेद्विषयान्तरात्प्रति जडाप्रिति कस्मिन्किं
प्रकाशेनाविरोधात्, इति प्राप्तमानव्यमदोऽस्य जगतः । तथा चाभाषकः- 'अन्वयेयान्त्रलक्षणस्य विनि-
पातं पदे पदे' । न च निष्ठीनेन विज्ञानमर्थान्मानौ ज्ञापयति, चक्षुरादिवदिति वाच्यम्, ज्ञापन
हि ज्ञानजननम्, जनिन च ज्ञानं जडस्योक्तदूषणमतिरन्तेति । एवमुक्तोत्तराप्यपि ज्ञानानि जडानी-
त्यनस्या । तस्मात्परार्थानप्रकाशा सविदुपेतव्या । तथापि किमायात् निषयामनोः स्वभाजनजडयोः ।
एतदायात् यत्तयोः सविदजडेति । तर्हि पुनः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु । एवमात्र एव
सविदः स्वयं प्रकाशाया यदर्थान्मन्त्रिणेति चेत्, हतं पुनरप्यपि पण्डितस्य स्वभाजन एव यत्पितृसवन्वि-
तेति समानम् । सहार्थान्मन्त्रिणेन सविप्रकाशो न त्वार्थान्मन्त्रिणा विनेति तस्याः स्वभाजन इति चेत्,
तर्हि सविदो मित्रौ सविदर्थान्मन्त्रिणौ । तथा च न स्वयंप्रकाशा सविन्, न च सविदर्थान्मन्त्रिणा
इति । अथ सविदर्थान्मन्त्रिणौ न सविदो मित्रेते, सविदेव तौ । एव चेत् यावदुक्तं भवति सविदार्थान्मन्त्रिणौ
सहेति तावदुक्तं भवति सविदर्थान्मन्त्रिणौ सहेति, तथा च न मिश्रितार्थेति हि । न चानौत्तानागतार्थ-
गोचरायाः सविदोऽर्थसहमानोऽपि । तद्विषयहानोपादानोपेक्षागुद्विजननार्थसहभाव इति चेत्, अर्थ-
सविद इव हानादियुद्धानागपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः । हानादिजननाद्धानादियुद्धानामर्थविषयत्वम्,
अर्थविषयहानादियुद्धिजननाच्च अर्थसविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तर्हि देहस्य प्रयत्नदात्मसयोगो देह-
प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थे इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु । जाग्रदहेहात्मसयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वय स्वयंप्रका-
शोऽपि स्वात्मन्येव लघोत्तरप्रकाराः, अर्थे तु जड इत्युपपादितम् । न च प्रकाशास्यात्मानो निषयाः,
ते हि मिश्रितार्थेष्वभूलतयातुभूयन्ते, प्रकाशश्चायमान्तरोऽभूलोऽनशुरहस्योऽदीर्घश्चेति प्रकाशते,
तस्माच्चन्द्रेऽस्तुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः सप्रकाशादस्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमुपपद्यते । न
चास्य प्रकाशास्याजानतः स्वऽक्षणाभेदोऽस्तुभूयते । न चानिर्वच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वच्य भेत्तुमर्हति,
अतिप्रसङ्गात् । न चार्थानामपि परस्पर भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमन्वारेते इत्युपरिष्ठादुपपादयि-
ष्यते । तदयं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्फनि'यो निरुद्धः प्रत्ययात्माऽऽत्मनिर्वचनीयस्यो
देहोऽप्यादिस्य आमानं प्रतीचि निर्वचनीयमस्ति जानातीति प्रथम् स चामेति प्रत्ययात्मा,
न चारार्थान्मन्त्रिणात्, अनशनाच्च, अविशय', तस्मिन्मन्त्रिणां निषयवर्णाणां, देहेन्द्रिया-

आनन्दगिरिय-व्याख्यानम् ।

विज्ञानानुमात्रात् सुदपादीनां तदर्थानां च नापानो मियो सिन्तानागपिद्वानाऽऽद्युपचासमदादित्यर्थः ।

सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति । युष्मत्प्रत्ययापेतस्य
च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते-न तावदयमेकान्तेनाविषयः ॥
अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात् ,

रत्नप्रभा ।

उक्तव्याप्तिमाह-सर्वो हीति ॥ पुरोऽवस्थितत्वम्-इन्द्रियसयुक्तत्वम् । नन्वात्मनोऽप्यविद्यानत्वाय
त्रिपयत्यादिकमस्त्वित्यत आह-युष्मदिति ॥ इदं प्रत्ययानर्हस्य प्रत्यगात्मनो “न चक्षुषा
गृह्यते” [सुण्ड. ३।१।८] इत्यादिश्रुतिमनुसृत्य त्वमत्रिपयत्वं ब्रवीषि । सप्रव्यासलोभेन त्रिपयत्वांगी-
कारे श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः ॥ आत्मन्यव्याससमाधना प्रतिजानीते-उच्यते इति । अविद्याना-
रोप्ययोरेकमिच्छाने भासमानत्वमात्रमव्यासव्यापकम् । तच्च मानप्रयुक्तसशयनिवृत्त्यादिफलभाक्त्वम् ।
व्यापक विषयत्वमपि तदेव । न तु मानमिच्छत्वघटित त्रिपयत्वम् । तन्न व्यापकम्, गौरवादिति मत्वाह-
न तावदिति ॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति । तत्र हेतुमाह-अस्मदिति ॥ अस्मत्प्रत्ययो
ऽहमित्यव्याससन्नत्र भासमानत्वादित्यर्थः । अमर्थधिदात्मा प्रतिप्रित्तिवत्त्वेन यत्र प्रतीयते सोऽस्मत्प्रत्ययो
भामती ।

द्विधर्माणां कथम्, किमाक्षेपे । अयुक्तोऽयमव्यास इत्याक्षेप । कस्मादयमयुक्त इत्यत आह-सर्वो
हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति । एतदुक्तं भवति-यत्पराधीनप्रकाशमशयञ्च
तत्सामान्याशपदे कारणदोषरशाच्च विशेषप्रहेऽयथा प्रकाशते । प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया
न स्तज्ज्ञाने कारणान्यपेक्षते, येन तदाश्रयेदोषैर्दृश्येत । न चाशान्, येन कश्चिदस्याशो गृह्येत,
कश्चिन्न गृह्येत । न हि तदेव तदानामेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च समवतीति न स्वयप्रका-
शपक्षेऽध्यास । सदात्तेऽप्यप्रकारे पुरोऽवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावाच्चाध्यास । न हि शुक्लात्पुरो-
स्थिताया रजतमध्यस्थतीदं रजतमिति । तस्मादत्यन्तप्रहेऽयन्ताप्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् । स्यादतत् ।
अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यास, त्रिपय एव तु चिदात्मन्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत
आह-युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । विषयत्वे हि चिदात्मनोऽप्यो
त्रिपयी भवेत् । तथा च यो त्रिपयी स एव चिदात्मा । विषयस्तु ततोऽप्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेय ।
तस्मादनात्मन्यप्रसङ्गादनस्यापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम्, अत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यम्, तथा
च नाध्यास इत्यर्थः । परिहरति-उच्यते-न तावदयमेकान्तेनाविषयः । कुतः, अस्मत्प्रत्यय-
विषयत्वात् । अयमर्थः-सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयप्रकाशावादनिययोऽनशय, तयाप्यनिवचनीयानाद्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्रिरुदानमैक्यतादात्म्यप्रमित्ययोगेऽपि तदध्यासयोग्यतया कल्प्यतामविद्यानाधिष्ठयत्प्रमित्याशङ्क्याऽऽह-सर्वो
हीति। आरोप्येण सह तुयैन्द्रियप्राप्तत्वमधिष्ठानस्य दृष्टमिह तदभावाच्चाध्यास इत्यर्थः। तर्हि प्रत्यगात्मन्यध्यास-
दृष्टेर्त्रिपयचमपीष्टमित्याशङ्क्याऽऽह-युष्मदिति । प्रत्यक्त्वादात्मत्वाच्चास्यात्रिपयत्वान्यथेदप्रत्ययत्रिपयत्वापा-
तादपरादान्तापाताच्च । तस्मात्तस्मिन्नध्यासो दृष्टोऽपि श्लिष्टो नेत्यर्थः । अनात्मविशेषारोपे तद्विशेषान्तर-
स्याधिष्ठानत्वेऽपि तन्मात्रारोपे चिदात्मैनाविद्यानमित्याह-उच्यते इति । निरङ्गयोर्वस्तुतोऽविद्यानाधिष्ठेय-
त्वायोगेऽपि कल्पनया तस्मिन्निरति मानः । यत्त्वेरुज्जानात्रिपयत्वानाधिष्ठानाधिष्ठेयतेति तत्राऽऽह-न ताव-
दिति । एकस्मिन्विज्ञाने तयोर्मन्मात्रारोपेऽपेक्षने न त्रिपयतया मान केरलज्यतिरेकामावादात्मनः
स्वप्रकाशात्वादानात्मनस्तद्विषयत्वाद्गौरपि भासतोर्मनुष्योऽहमित्यादिधोवशाद्-योऽन्याध्यास मिथ्यताः। यथे ।
नियमेनाविषयत्वाभावे कुतः स्वप्रकाशात् तत्राऽऽह-अस्मदिति । अमर्थधिदात्मा साक्षितया प्रतीयते

अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः ।

रत्नप्रभा ।

ऽहंकारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः ॥ न चाध्यासे' सति भासमानत्वम्, तस्मिन् सति स इति परस्यथाश्रय इति वाच्यम्, अनादित्वात्पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाविद्यानत्वसम्भवात् । नन्वहमित्यहंकारविषयकमानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथम्? तद्विषयत्व विना तत्फलभाक्त्वायोगादित्यत आह-अपरोक्षत्वाच्चेति ॥ चण्डः शंकानिरासार्थः । स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः ॥ स्वप्रकाशत्वं साधयति-प्रत्यगिति ॥ आनाल्यण्डितमात्मनः संशयादिदृश्यत्वेन प्रसिद्धेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । अतः भासती ।

विद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःसूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोऽपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इव, अभिन्नोऽपि भिन्न इव, अकर्तापि कर्तेव, अमोक्षापि मोक्षेव, अविषयोऽयमग्रयविषय इव, जीवभावमापन्नोऽवभासते, नम इव घटमणिकमण्डिकाद्यवच्छेदेभेदेन भिन्नमिषानेकविषयमकमिषेति । न हि चिदेकरसस्यात्मनः चिदंशे गृहीते अगृहीते किंचिदस्ति । न खन्यानन्दनिवृत्तविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्भेदे न गृह्यन् । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इयामन्ति । न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्यात्किञ्च, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्, बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः स्वयप्रकाशात्सैव अनवच्छिन्नस्य अवच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाप्रहात्, तदध्यासेन जीवमाव इति । तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपादते । तथाहि-कर्ता मोक्षत चिदात्माऽहंप्रत्यये प्रत्ययभासते । न चोदामीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्मंगद्यत्तियां सभवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकारणसंघातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्याधिदामेव कार्यकारणसंघातेन प्रथितो लब्धक्रियाभोगशक्तिः, स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात्, कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जीव इति च, जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाध्यायते । न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते । तथा च श्रुतिः-‘अनेन जीवेनात्मना’ इति । तस्माच्चिदात्मनोऽत्यतिरेकाजीवः स्वयंप्रकाशोऽयहंप्रत्ययेन कर्तृमोक्षतया व्यवहारस्योम्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययात्मन्नमुच्यते । न चाध्यासे सति विषयं विषयत्वे चाध्यासा इत्यन्यथाश्रय (त्व) मिति सांप्रतं, श्रीजाङ्गुरवदनादित्वात् पूर्वपूर्वाध्यासतदासनाविषयार्हत्तस्योत्तमेतराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तम्-‘नैसर्गिकोऽय लोकाव्यवहारः’ इति माध्यम्येन । तस्मात् सुहृत्कम्-न तावद्यमेकान्तेनाविषय इति । जीवो हि चिदात्मनया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोऽध्यासनिर्गतेन रूपेण विषय इति भावः । स्यादेतत् । न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किंतु प्रयामा न स्वनो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति श्रूमः । तथा च सर्वथाऽप्रथमाने प्रयामानि कुनोऽध्यास इत्यन आह-अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः

आनन्दमिरीच-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिविम्ब्यतेऽस्मिन्नियमप्रत्ययोऽहंकारस्मान्मवन्वाहुर-अपरिच्छेदः सत्तात्मस्वरूपसुररणेन स्फुरन्पि तद्विषयो निवृत्त्येन, ततोऽस्य शून्यवदन्त्यन्तारियकवभावेऽपि नास्यप्रकाशतैत्यर्थः । अध्यासे सत्यस्मात्प्रत्ययविषयव मति तस्मिन्नप्याय इत्यन्यथाश्रयमाशङ्कयानादित्येन परहारेऽपि परिहारान्तरमाह-अपरोक्षत्वाच्चेति । अस्मात्प्रत्ययविषयत्वेऽपरोक्षत्वादेकान्तेनाविषयत्वाभावात्तस्मिन्नेहंकाराध्यास इत्यर्थः । आरोहणार्थं वेदित्वात्मनो नैवेति तादात्म्याऽह-प्रत्यगात्ममिति । अस्वार्थः-अस्ति तावन्ममदं विदित-

१ भाव तच्छब्दार्थः ।

न चायमस्ति नियमः-पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति ।

रत्नप्रभा ।

स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽव्यासाप्रिष्ठानत्वं समवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाव्यासाविष्ठानत्वम्येन्द्रियसयुक्तया प्राग्भ्रम व्यापकमिति तत्राह-न चायमिति ॥ तत्र हेतुमाह-अप्रत्यक्षेऽपीति ॥ इन्द्रियाप्राग्भ्रमेऽपीत्यर्थः । बाला-अभिप्रेकिनः, तलम् इन्द्रनीलकटाहकल्प नमो, मलिनं-पीतमियेमपरोक्षमव्यस्यन्ति । तत्रेन्द्रियप्राग्भ्रमनाम्नीति व्यभिचारात् न व्यतिः । एतेनात्मानात्मनोः सादृश्याभावात्तथास इत्यपास्तम् ॥ नीलनभसोस्तदभावेऽव्यव्यासदर्शनात् । सिद्धान्ते आलोकाकारचाक्षुषवृत्तिव्य

भामती ।

प्रथा, तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथास्ति, तथापि भेदोपचारः यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । एतदुक्तं भवति-अत्रस्य चिदात्माऽपरोक्षोऽन्युपेतव्यः तदप्रथाया सर्वस्याप्रथनेन जगदान्वयप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्चात्र भवति-‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । तदेव परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽन्युपेयापि चिदात्मनः परोक्षता, प्रौढादितया परिहारान्तरमाह-न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव-अपरोक्ष एव, विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम् । कस्मादयं न नियम इत्यत आह-अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति । हिष्यन्मादर्थे । नमो हि द्रव्यं सत् रूपस्पर्शपरिहान्न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम् । नापि मानसम्, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः, तस्मादप्रत्यक्षम् । अथ च तत्र बाला अभिप्रेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पाथिप्रवृत्त्या इयामतामारोष्य, कदाचित्तैजस शुक्त्वमारोष्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहसमालाघनलमिति वा निर्णयन्ति । तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रूपस्य परत्र नभसि स्मृतिरूपोऽवभास इति । एव तदेव तलमध्यस्यन्ति अत्राङ्मुखीभूत महेन्द्रनीलमणिमयमहाकटाहकल्प-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय

मिति प्रिशिष्टधीः, न च सा विशेषणदर्शनादृते युक्ता, न च ज्ञानान्तरादस्य स्फुरण विमत नैतद्विषयमेतन्निष्ठसाक्षात्कारत्वात्तादृग्घटसाक्षात्कारवदित्यनुमानात् । न च घटादिज्ञानाश्रयतयाऽऽसिद्धिस्तस्य तदधीनप्रकाशत्वे वेद्यत्वापातात्तस्माद्यन्मिनात्मनि विशेषणव कल्पित तस्य सविद्रूपत्वेनैव स्फुरणादपरोक्षत्वं देवदत्तस्वापकालो देवदत्तात्माऽस्तीतिव्यपरिहारहेतुसाक्षात्कारवान्कालत्वादितरकालवदित्यनुमानात् । न च स्वापेऽहवृत्तिस्त्रयधाघातात् । न च पुरपान्तर तत्साक्षात्कर्तुमलमीश्वरामित्वे च साक्षात्कारस्यास्माद्विशेषणमादेयमिति । अपरोक्षाव्यासो नापरोक्षमात्रे कचिदपि युक्तः सप्रयुक्ततया पुरःस्थितापरोक्ष्ये तद्दृष्टेरित्याशाङ्क्याऽऽह-न चेति । तत्र हेतुप्रत्यक्ष इति साक्षिनेयतया सप्रयोगमन्तरेणापरोक्षेऽपीति यावत् । न हि नमो द्रव्यत्वे सत्यरूपस्पर्शित्वाद्बाह्येन्द्रियमात्र, नापि मनसोऽसहायस्य बाह्ये वृत्तिः, तेन प्रसिद्धप्रत्यक्षत्वहीनेऽपि नमस्यविप्रेकिनस्तलमिन्द्रनीलकटाहकल्प मलिनतां भूषतामन्यच्च पीताद्यध्यस्यन्ति । तथा चाविष्ठानारोष्ययोरैकेन्द्रियप्राग्भ्रमत्वानियतिरिति भावः । दार्ष्टान्तिकं ब्रुवाण संभाषनां निगम-

एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः । तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता
अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः ॥ तत्रैवं
सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते ।

स्तप्रभा ।

समाश्रित्येव नमस्त इति ज्ञेयम् । समाश्रिता निगमपति-एवमिति ॥ ननु ब्रह्मज्ञाननाश्रयेन सूत्रिता-
मविद्या हित्वा अध्यास किमिति वर्ण्यत इत्यत आह-तमेतमिति ॥ आश्रित समाहितमुक्तलक्षणलक्षित-
मध्यासमविद्याकार्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः । विद्यानिर्वाह्याद्यास्यात्रियात्प्रमित्याह-तद्विवेकेनेति ॥
अथस्तानिर्वाधेनाश्रितान्म्यरूपनिर्वाहणं त्रियामध्यासनिर्वाहकामाहुर्त्यर्थः । तथापि कारणाविद्या त्यक्त्वा
कार्याविद्या किमिति वर्ण्यत तत्राह-तत्रेति ॥ तन्मित्र-यासे उक्त-न्यायेनाविद्यात्मके सतीत्यर्थः ॥

भामती ।

मित्यर्थः ॥ उपसहरति-एवम्-उक्तन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारात्, अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्म-
नाम्-बुद्ध्यादीनाम् अध्यासः । ननु सन्ति च सहस्रम यासा, तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधा-
नाभ्या व्युत्पादित, नाध्यासमात्रमित्यत आह-तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते ।
अविद्या हि सर्वानर्थनीजमिति श्रुतस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदुच्छेदाय वेदान्ता प्रवृत्ता
इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्मा यास एव सर्वानर्थहेतु, न पुना रजतादिविग्रमा इति स एवाविद्या,
तन्म्यरूप चाक्रिञ्जत न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्य नाध्यासमात्रम् । अत्र च 'एवलक्षणम्'
इत्येवमप्यनात्माऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्म-पदानापादिरहितेऽशनायाशुपेतान्त नरणाद्यहितारोपेण प्रत्य-
गात्मानमदु म्बु एवाचरोति, तस्मान्नर्थहेतु । न चैव पृथग्जनो अपि मयतेऽध्यास, येन न
शुपाद्यतेत्यत उक्तम्-पण्डिता मन्यन्ते । नशिमनादिरतिनिरुद्धनिर्वासानुग्रहाऽविद्या न शक्या
निरोद्धम्, तथापाभावादिनि यो मन्यते त प्रति तन्निरोधोपायमाह-तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं-
निर्वाहिसिद्धं ज्ञान विद्यामाहुः, पण्डिता । प्रत्यगात्मनि खल्वत्यतवित्ते बुद्ध्यादिभ्यः बुद्ध्यादि-
भेदाप्रतिनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्म-तद्वर्मायास । तत्र श्रवणमननादिभिर्विवेकविज्ञान तेन विवेकाप्रहे
निर्वाहते, अथासापवाधा मक वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या चिदात्मरूप स्वरूपे व्यतिष्ठत इत्यर्थः । न्यादेतत् ।
अतिनिरुद्धनिर्वासानुग्रहाऽविद्या विद्याऽपवाप्रितापि स्वनासनाशाःपुनरुद्धविध्यति प्रवर्तयिष्यति
च त्रासनादि कार्यं न्योचितमियत आह-तत्रैव सति-एवभूतवस्तुतत्त्वान्धारणे सति, यत्र यदध्यास-
स्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते-अत करणादिदोषेणाशनायादिना
आनन्दगिरीय-न्यायनिष्पत्तयः ।

पति-एवमिति । आमानामनोश्चदचित्त्वेन प्राप्तवा (व) वेदासिद्धौ सामानाधिकरण्यात्तदभेद-
ध्यासममाश्रितं निगमयतीति भावः । ननु ब्रह्मविद्यापोष्यत्वेन सूत्रितामविद्या हित्वा किमिध्यासो वर्ण्यते
तत्राऽह-तमेतमिति । आश्रितम् समाश्रितम् उक्तिम् च विशेषणार्थः । अध्यासमित्यनुमानुसारं-
प्यनर्थतोऽपि, पण्डिता मन्यन्ते इति पृथग्ननागोचररुदेतदविद्यात्मस्य व्युत्पाद्यत्वमुक्तं, प्रतिपन्नोपाधी
निर्वाहयथाविधान्यनिराकारविद्याऽनर्थमप्येति वस्तुमविद्याप्रहणमतो न सूत्रिताविद्योपेक्षिता, तस्या एव
वर्ण्यमानत्वादित्यर्थः । न केनउभयविदिताऽन्याविद्याऽविद्यापोष्यत्वेन तद्विद्योहित्वाद्येवाह-तद्विवेकेनेति ।
एवमप्यन्यत्र बुद्ध्यादीनिर्वाहो विद्यापन तेन न्येणाऽऽत्मनोऽन्तःकरणव्यप्येदमित्यमेवयवधारणं विद्या तेन
तद्विद्यो-नादिना निरुद्धं यामध्यासविद्याऽनर्थमप्येव इत्यर्थः । तथाऽपि कारणाविद्या त्यक्त्वा कार्यावि
नोविद्युर्हेतुत्वात्तत्राऽह-तत्रेति । तन्मित्र-यासे उक्त-न्यायाऽविद्या मके सत्याच्छादकाविद्यायाः न्यापादी

१ तथा च परदोषेन परराश्रित्येन इति न्यायमनुसृत्य परमविद्युच्छादकावस्थाप्रत्यक्षत्वमुक्त्वा भाष्येऽह-
वीरार इति शक्यम् ।

तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वं प्रमातृप्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः । सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि

रत्नप्रभा ।

मूलाविद्यायाः सुपुत्रानर्थत्वादर्शना कार्यात्मना तस्या अनर्थत्वज्ञापनार्थं तद्वर्णनमिति भावः । अव्यस्त-कृतगुणदोषाभ्यामभिधानं न लिख्यते इत्यक्षरार्थं एवमध्यासस्य । उक्षणसमावने उक्त्वा प्रमाणमाह-तमेतमिति ॥ तं वर्णितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरम्ह य हेतुं वृत्त्वा लौकिकं कर्मशास्त्रीयो मोक्षशास्त्री-यश्चेति त्रिविधो व्यवहारः प्रवर्तते इत्यर्थः । तत्र त्रिविधनिषेधपराणि कर्मशास्त्राप्युवेदादीनि, त्रिविधनिषेधशून्यप्रत्यक्षपराणि मोक्षशास्त्राणि वेदान्तात्म्यानीति विभागः ॥ एव व्यवहारहेतुं येनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति-कथं पुनरिति ॥ अविद्यातन्तमहमित्यव्ययानात्मा प्रमाता स त्रिषु आवश्यको येषां तानि अविद्यावद्विषयाणीति विप्रहः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया अध्यासामकप्रमा-भामती ।

चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनान्तं करणादि न सब्रह्मते । एतदुक्तं भवति-तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभावे एव स तादृशः, यदनादिमपि निरुद्धनिविडनासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्रपक्षपातो हि स्वभावेऽपि धियाम्, यथाहूर्वाद्या अपि-‘निरुपद्रवाभूतार्थस्वभावेऽपि निषेधे । न बाधो यत्नत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥’ इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावेऽपि तत्त्वज्ञानम्यायन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्यत्वाऽविद्या बाध इति । यदुक्तं, स-यानृते मितुनीकृत्य त्रिरेकाप्रहादव्यस्याहमिदं ममेद-मिति लोकाव्यवहार इति तत्र व्यपदेशलक्षणे व्यवहारः कण्ठोक्तः ॥ इतिशब्दमूचितं लोकव्यवहारमादर्शयति-तमेतमविद्याख्यामिति । निगदव्याख्यातम् ॥ आक्षिपति-कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि । तत्रपरिच्छेदो हि प्रमा त्रिधा, न-साधानानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि । नाविद्यान्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य त्रिधाया अविद्याविरोधित्वादिति भावः । सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि सद्ब्रह्मपि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नाविद्यानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्वतोऽनर्थत्वादर्शनात्कर्मवृत्त्याध्यासात्मना तस्या जागरादौ तथात्वात्कार्याविद्या वर्ण्यते । यत्राऽऽमिति बुद्ध्यादौ यस्य बुद्ध्यादेरात्मनो वाऽध्यासत्वेन बुद्ध्यादिनाऽऽमना वा कृतेनाशनायाद्विद्वेषेण चैतन्यगुणेन वाऽऽमानात्मा वा वस्तुतो न स्वप्नेनापि युज्यते इत्यतो विद्या तन्निवृत्तिरित्यर्थः । उक्षणसमावने भेदेनोक्त्वा सद्भावं निर्णेतुमादौ प्रत्यक्षं दर्शयति-तमेति । आक्षेपसमाधिविषयत्वं तदर्थः । तद्व्ययमेत-दर्थः । अविद्याएवमिति समाविनोक्तिः । पुरम्हयेत्यध्यासस्य व्यवहारहेतुतया स्वानुभवसिद्धत्वमुक्तम् । प्रमाण-प्रमेयग्रहणं प्रमात्रादेशरूपउक्षणम् । अपौरुषेयत्वेन विशेषेण मात्रा शास्त्राणां पृथग्रहणम् । मोक्षपराणि त्रिविध-निषेधशून्यानि वस्तुमानिष्टानीत्यर्थः । त्रिविधव्यवहारम्याऽऽयामिकृते प्रमाणान्तरजिज्ञासया पृच्छति-कथमिति । यद्यपि प्रत्यक्षादिमर्मविशेषाहकारादिप्रतिशिष्टमाश्रयमिति मन्मात्रिकं तथाऽऽपि केन मानान्तरं तथा स्यात्पुनः शब्दान्मानान्तरविशेषार्थः । यत्र प्रमाता प्रमाणानामाश्रयो नाविद्यातन्-नुपयोगाद्विषयः । अथवा यद्येतानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणीत्यव्ययः । यत्र यद्येतान्यविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणान्यविद्यावद्विषयत्वे कारणदोषादप्रामाण्यायस्य च दुष्टं करणमित्यादि भाष्या-

शास्त्राणि चेति ? उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमा-
तृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादि-
व्यवहारः सम्भवति ॥

रत्नप्रभा ।

शास्त्रिनत्वात् । प्रमाणानामनियान्निषेधश्च यद्यपि प्रत्यक्षम्, तथापि पुनरपि कथं केन प्रमाणेना-
नियान्निषेध इति योजना । यद्वाऽनियान्निषेधस्यापि कथं प्रमाणानि स्युः ? आश्रयदोषादप्रमा-
ण्यपत्तेरित्याक्षेपः । तत्र प्रमाणप्रक्षेपे व्यवहारार्थापत्तिं तद्विज्ञानानुमानाह—उच्यते इत्यादिना-
तस्मादित्यन्तेन । देवदत्तकर्तृत्वो व्यवहारः, तदौपदेहादिष्वहंममाभ्याममूलः, तदन्वयव्यतिरेकानु-
सारेत्वात्, यद्विद्य तत्तथा, यथा मृन्मूत्रे घट—इति प्रयोगः । तत्र व्यतिरेक दर्शयति—देहंति ॥ देव-
दत्तस्य सुपुमान्ध्याताभावे व्यवहारभावो दृष्टः । जाग्रत्स्वप्नयोरेव्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वा-
न्नोक्तः । अनेन लिंगेन कारणतया यास सिद्धयति, व्यवहाररूपकार्यानुपपत्त्या वेति भावः । ननु मनुष्याना-
दिजातिमिति देहेऽहमि प्रमाणानामाश्रयव्यवहारः सिद्धयति, किमिन्द्रियादिषु ममाभिमानेने यासङ्कषाह—न हीति ॥
इन्द्रियपदं त्रिज्ञादेरप्युपलक्षणं, प्रयक्षादी वादिपदप्रयोगात् ॥ तथा च प्रयक्षत्रिज्ञादिप्रयुक्तो व्यवहारो द्रष्टा
भामती ।

यागद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह—शास्त्राणि चेति । समागते—उच्यते—देहेन्द्रियादिष्वहंममाभि-
मानहीनस्य—तादात्म्यतद्गर्माभ्यासहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्या प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अय-
मर्थः—प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यम् । स्वातन्त्र्यं च प्रमातृत्वरित्कारकाप्रयोज्यस्य
समस्तकारकप्रयोज्यम् । तदनेन प्रमाकारणं प्रमाणं प्रयोजनीयम् । न च स्वात्पारामन्तरेण कारण
प्रयोज्यमर्हति । न च कूटस्थनिर्वाधितामाऽपगिणामां मनो न्यापारवान् । तस्मात्स्वापारमन्तरेण द्रव्यादि-
तादात्म्याभ्यासात्, न्यापारवत्तया प्रमाणमिन्द्रियानुमर्हन्ति भवत्यनियान्निषेधप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अय-
मा प्रमाणानामिति । अयं मा प्रमाणं प्रमाणानि किं नञिष्ठमिति यत् आह—न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्य-
क्षादिव्यवहारः सम्भवति । व्यवहितेऽनेनेति व्यवहारः फट्, प्रयक्षादीनां प्रमाणानां फट्प्रतिषेधः ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

दित्याक्षेपः । व्यवहारहेतुमभ्यासमनुमानादिना सात्त्विकुमात्मेते—उच्यते इति । तत्रानुमानं यत् व्यति-
रेकव्याप्तिमाह—देहेन्द्रियादिष्विति । सतिस्कोऽनपवी त्वमिन्द्रियमन्यनेक्षाप्रारो देहस्य मनुष्यादि-
जानिमिति देहेऽमभिमान इन्द्रियेन्द्रियादिशब्दगृहीतदेहानपनेषु च ममाभिमानस्तेन हीनस्य सुतस्य प्रमातृत्वा-
नुपपत्तौ सत्या मानाप्रवृत्तेरन्यन्तरेणैतदित्यर्थः । यत्र नाभ्यासस्तत्र न व्यवहारः, यथा सुपुत्राप्रति-
शक्तिः । देवदत्तस्य जागरादिकाऽस्तस्मैऽभ्यासात्तत्रव्यवहारमास्तस्मैऽभ्यासादिकाऽस्तस्मैऽभ्यासात्तत्रव्यवहार-
रेके तस्यैव न्यापारिकाऽवतिनि मात् । इन्द्रियादिषु ममाभ्यासात्तत्रापि देहेऽहंममाभिमानप्रवृत्तिमादाङ्गवा-
ऽहं—न हीति । इन्द्रियप्रवृत्तिं त्रिज्ञादेरुपलक्षणं प्रयक्षादीत्यादिपदप्रयोगाद्व्यवहारस्य व्यवहारो न त्रिज्ञाऽभो-
गानुपादानस्य व्यवहारस्य च कर्तृत्वस्यैव तान्यनुपादाय यो व्यवहारः स नैति योजना । यो
प्रवृत्तः कर्तृत्वस्यैव प्रवृत्तिं नियतो व्यवहारः, यत्र त्रिज्ञादिनाऽनुपादादिव्यवहारो नास्तीति तानि मम-
नानीत्या युक्तं, देहाभ्यासेऽपि चतुराद्यन्यामिन्द्रियादेरुपलक्षणमित्यर्थः । इन्द्रियाभ्यासे तनेन व्यवहा-

न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः सम्भवति ॥ न चानध्यस्तात्म-
भावेन देहेन कश्चिद्रचाप्रियते । न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्नस्त्यासङ्गस्यात्मनः

रत्नप्रभा ।

अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदान्यगृहीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः ॥ यद्वा-तानि
ममत्वेनानुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना । पूर्वत्रानुपादानासम्भवक्रिययोरैको व्यवहारः कर्ता इति
दत्त्वाप्रत्ययः साधुः । उत्तरत्रानुपादानव्यवहारयोरैक्यात्मकर्तृकत्वात्तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु ममेय-
न्यासाभावेऽन्वादेरेव द्रष्टृत्वादिद्वयवहारो न स्यादिति भावः ॥ इन्द्रियाव्यासेनैव व्यवहारादल देहाव्यासेने-
त्यत आह-न चेति ॥ इन्द्रियाणामधिष्ठानम् आश्रयः । शरीरमित्यर्थः ॥ नन्वस्वात्मना सयुक्तं शरीरं
तेषामाश्रयः किमव्यासेनेत्यत्राह- न चानध्यस्तात्मभावेनेति ॥ अनव्यस्त आत्मभावः आत्मता-
दात्म्य यस्मिन् तेनेत्यर्थः ॥ “असङ्गो हि” [बृह. ६ । ४ । ३ । १५] इति श्रुतरान्यासिक एव
देहात्मनोः सम्बन्धो न सयोगादिरिति भावः ॥ नन्वात्मनो देहादिमिरान्यासिकसम्बन्धोऽपि मास्तु ।
स्वतश्चेतनतया प्रमातृत्वोपपत्तेः ॥ न च सुषुप्तौ प्रमातृत्वापत्तिः करणोपरमादिति तत्राह-न चैतस्मिन्-
न्निति ॥ प्रमाश्रयत्व हि प्रमानृत्वम् । प्रमा यदि नित्यचिन्मात्र, तर्ह्याश्रयत्वायोगः, करणवैयर्थ्यं च ।
भामती ।

‘इन्द्रियाणि’ इति, इन्द्रियलिङ्गादीनीति द्रष्टव्यम्, दृष्टिनो गच्छन्तीतिवत् । एवं हि ‘प्रत्यक्षादि’
इत्युपपद्यते । व्यवहारक्रियया च व्यवहारार्थाक्षेपात्समानकर्तृकता । अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना ।
किमिति पुनः प्रमातोपादत्तं प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तत इत्यत आह-न चाधिष्ठानम-
न्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः-प्रमाणाना व्यापारः संभवति । न जातु करणान्यनविधित्तानि कर्त्रा
स्वकार्यं व्याप्रियन्ते, मा भूत्कुविन्दरहितेभ्यो घेमादिभ्यः पदोत्पत्तिरिति ॥ अथ देह एवाधिष्ठानता कस्मान्न
भवति, कृतमत्रान्यासेनेत्यत आह-न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्रचाप्रियते । सुषुप्तेऽपि
व्यापारप्रसङ्गादिति भावः । स्यादेतत् । यथानव्यस्तात्मभाव घेमादिक कुविन्दो व्यापारयन्पटस्य कर्ता,
एवमनव्यस्तात्मभाव देहेन्द्रियादि व्यापारयन्भविष्यति तदभिन्नः प्रमातेत्यत आह-न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्-
इतरेतरान्यासे इतरेतरधर्माव्यासे च असति, आत्मनोऽसंगस्य-सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य
आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

रादलं देहाव्यासेनेत्याशङ्कयाऽऽह-न चेति । इन्द्रियाणामधिष्ठानत्वेन देहे गृहीतेपि तस्मिन्नहंभावस्य न
प्रवृत्त्युपयोगो देहात्मनोः सन्नन्धान्तरादपि प्रवृत्तेरित्याशङ्कयाऽऽह-न चानध्यस्तेति । अस्यार्थः-अव्या-
सेनरो देहात्मयोगो देहस्याऽऽत्मसयोगो वाऽऽत्मेच्छयाऽनुनिधीयमानत्व वा तदनुविधानयोग्यत्व वा तत्क-
र्मारभ्यत्व वा । नाऽऽद्यः-आत्मसयुक्तेन परदेहेनापि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः-तदभावेऽप्यातुरदेहे मातृ-
त्वादिदर्शनात् । न तृतीयः-स्यापादानपि तत्प्रसङ्गात्तद्योग्यताया यावद्द्रव्यभाविन्यात् । न च तदा सर्वरु-
र्मलयात्र शरीरमेवेति वाच्यं, स्पष्टप्रया तदभावेऽपि परदृष्टया तद्ज्ञानात्तस्य तस्मिन्मातृत्वादिधीधौव्यात् । न
चतुर्थः-भृत्यादिदेहेरपि तत्प्रसङ्गात्तेषा स्वामिकार्यारभ्यत्वादतो देहस्याऽऽत्मनि सन्नन्धान्तरासिद्धेरव्यास
इति । नन्वात्मा स्वतश्चेतनत्वान्मातृत्वादिशक्तिमानिन्द्रियाद्यवधाने जागरादौ मातृत्वादिकमस्तुते स्यापादौ
चक्षुराद्यभावात्तदमानो नाव्यासाभावादतोऽव्यतिरेकिणि व्यतिरेकः सद्विद्यते तत्राऽऽह-न चैतस्मिन्निति ।

१ इन्द्रियव्यापारः-६० पा० । २ करणानां समनस्केन्द्रियाणामुपरमादविद्यायां विषयादित्यर्थः ।

प्रमातृत्वमुपपद्यते ॥ न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति ॥ तस्माद-
विद्यावद्विषयाप्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि चै इति ॥

रत्नप्रमा ।

यदि वृत्तिमात्रं, जगदान्धप्रसङ्गः, वृत्तेर्जडत्वात् । अतो वृत्तीद्वो बोधः प्रमा, तदाश्रयात्मनसङ्गस्यात्मनो
वृत्तिमन्मनस्तादात्म्याध्यास विना न सम्भवतीति भावः ॥ देहाध्यासे, तद्धर्माध्यासे चासतीत्यक्षरार्थः ॥
तदात्मनः प्रमातृत्व मास्तिरिति वदन्त प्रत्याह—न चेति ॥ तस्मादात्मनः प्रमातृत्वादिव्यवहारार्थमव्या-
सोऽङ्गीकर्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः फलमुपसहरति—तस्मादिति ॥ प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः ॥ यद्वा—प्रमाण-
प्रश्न समाधायोक्षेप परंहरति—तस्मादिति ॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमाप्रतर्गतत्वेनादोषत्रादविद्यावदा-
श्रयाप्यपि प्रमाणान्येवेति योजना । सति प्रमातरं पश्चाद्भ्रमन् दोष इत्युच्यते । यथा—काचादिः ।
अविद्या तु प्रमाप्रतर्गतत्वान्न दोषः । येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्य भवेदिति भावः ॥ ननु यदुक्तमन्वयव्य-
तिरेकाभ्या व्यवहारोध्यासकार्ये इति । तदयुक्तं—विदुषामध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टेरित्यत आह—
भामती ।

प्रमातृत्वमुपपद्यते । व्यापारकतो हि कुत्रिन्दादयो वेमादीनिधिष्ठाय व्यापारयन्ति, अनध्यस्तात्ममात्रस्य
तु देहादिधात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गादादित्यर्थः । आतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह—न च
प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति । प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति । अन्तःकरण-
परिणामभेदश्च प्रमेयप्रमाणः कर्तृम्यश्चिस्वभावः प्रमा । कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो
भवेत्, यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत, कथं चैव चिदात्मकर्तृको भवेत्, यद्यन्तःकरणं व्यापारवचिदा-
त्मनि नाध्यस्येत् । तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृत्वं प्रमाफलं सिद्धयति । तस्तिद्वौ च प्रमातृत्वम्,
तामेव च प्रमासुरीष्टव्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमातृत्वेन च प्रमोपलभ्यते । प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न
प्रसर्तते । तथा च प्रमाणमप्रमाण म्यादित्यर्थः । उपसहरति—तस्मादविद्यावद्विषयाप्येव प्रत्यक्षादीनि
प्रमाणानि । स्यादेतत् । मरुतु पृथग्जनानामंनम् । आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि

आनन्दगिरिवि—न्यायनिर्णयः ।

प्रमातृत्वं प्रमां प्रति कर्तृत्वं, तच्च कारणान्तराप्रयोज्यस्य तत्रप्रयोक्तृत्वं, न च व्यापारमन्तरेण
करणदिप्रयोक्तृत्वं, न च कूटस्यासङ्गात्मनः स्वतो व्यापारः, न चेच्छातिरेकेण प्रमाकरणप्रयोक्तृत्वं, न
चाऽऽत्मन्यक्रियेऽगुणे क्रियागुणवद्बुद्ध्याद्यध्यासादृते सा युक्ता, तस्माद्बुद्ध्याद्यभेदाध्यासे तद्धर्माध्यासे
चासति मतोऽसङ्गस्य मातृत्वायोगादध्यासस्तद्वेतुरित्यर्थः । तर्हि मा भूदसङ्गस्याऽऽत्मनो मातृत्व नेपाह—
न चेति । आत्म्याध्यासिविद्यमातृत्वामाने सर्वत्र्यवहारहानिरित्यर्थः । एवं व्यतिरेकेणि व्यतिरेकासदेहात्-
स्यादोषवादार्थपक्षेरापि तेनातो गत्यप्रमाणान्तरप्रक्षेपे समाहितेऽपि कथमाक्षेपसमाधिस्तत्राऽह—तस्मादिति ।
प्रमाणस्य सत्त्वादिति यावत् । अयं भावः—मातुरेण मानाश्रयत्वेऽपि तस्याव्यस्तत्वात्तेषामनिद्यानदाश्रयणम् ।
न च कारणदोषात्प्रामाण्यं सति प्रमाकरणे पश्चाद्भ्रमिने दोषस्य दोषत्रादविद्यायाम्नात्कारणनिविष्टत्वा-
त्स्य च दुष्टं कारणमिति चोत्तरागन्तुकदोषपरिषयत्रादव्यक्षादीनां च तात्त्विकप्रामाण्याभावेऽप्येष्टत्वाद्भवहारे
बाधभावाद्यदयावहारिकप्रामाण्यसिद्धेः । न च तेषामतात्त्विके प्रामाण्ये तदन्तर्गतश्रुतेरपि तथान्यायेऽपिसिद्धिः ।
शुभ्रमेव प्रमाणः सत्यं ज्ञानमित्यादिना तात्त्विकवदृष्टेस्तस्यास्तात्त्विकप्रामाण्यादिति । नन्वविनेक्रियव-

१ ३० पा. १ चेति । २ केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनीतिप्रश्नम् । ३ अविद्यावद्विषयाणि
प्रमाणानि कथं स्तुयितं पश्यन्मम् । ४ व्यवहारदर्शनात् ।

पश्चादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि-पश्चादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते, अनुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा-दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिसुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति-

रत्नप्रभा ।

पश्चादिभिश्चेति ॥ चशब्दः शङ्कानिरासार्थं ॥ किं विद्वत्त्व-ब्रह्मास्मीति साक्षात्कार १-उत्त यौक्तिरूमा त्वानात्ममेदज्ञानम् २-आद्ये-“बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यग्रहारः” इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । द्वितीये-परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रान्त्यनिरर्तकत्वाद्विवेकिनामपि व्यग्रहारकाले पश्चादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन तुल्यत्वाद्व्यग्रहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः ॥ अत्रायं प्रयोगः-त्रिवेकिन, अध्यासवन्त, व्यग्रहारवन्तात्, पश्चादिप्रदिति । तत्र सप्रह्लाक्य व्याकुर्न् दृष्टान्ते हेतु स्फुटयति-यथा हीति ॥ विज्ञानस्यानुकूलत्व प्रतिकूलत्व चेष्टानिष्टसाधनगोचरत्वम् । तदेवोदाहरति-यथेति ॥ भय दण्ड, मदनिष्टसाधन, दण्डत्वाद्, अनुभूतदण्डवद्, इदं तुणम्, इष्टसाधनम्, अनुभूतजातीयत्वाद्, अनुभूततुणवद्, इत्यनुमाय व्यन-

भामती ।

पुसा प्रमाणप्रमेयव्यग्रहारा दृश्यन्त इति कथमविद्यावद्विषयाप्येव प्रमाणानौख्यन आह-पश्चादिभिश्चाविशेषादिति । विद्वन्तु नामामोपपत्तिन्या देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्न प्रयगात्मानम् । प्रमाणप्रमेयव्यग्रहारे तु प्राणभृन्मात्रधर्मान्नानिरर्तन्ते । यादृशो हि पशुशरकुन्तादीनामत्रिप्रतिपन्नमुग्धभावाना व्यग्रहारस्तांशो व्युत्पन्नानामपि पुसा दृश्यते । तेन तत्समायात्तेषामपि व्यग्रहारसमयेऽत्रियान्तरमनुमेयम् । चशब्द समुच्चये । उक्तशङ्कानिरर्तनसहितपूर्वोक्तोपपत्तिः, अविद्यावत्पुरुषप्रियत्वं प्रमाणाना साध्यपतीत्यर्थः । एतदेव विभजते-यथा हि पश्चादय इति । अत्र च शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति इति प्रत्यक्ष प्रमाणं दर्शितम् । शब्दादिविज्ञाने इति तत्फलमुक्तम् । प्रतिकूले इति चानुमानफलम् । तथाहि-शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलातामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमिमीत इति । उदाहरति-यथा दण्डेति । शेषमतिरोहितार्थम् । स्यादेतत् । भवन्तु प्रयक्षादीन्वियानद्विषयाणि । शास्त्रं तु ‘ज्योतिशेनेन स्वर्गकामो वजेन’ इत्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति । अत्र खल्यामुष्मिन्सलोपभोगयोग्योऽधिकारो प्रतीयते । तथा च पारमर्ष सूत्रम्-‘शास्त्रफलं प्रयोक्तारं तद्व्यग्रहत्वात्तन्मात् स्वयं प्रयोगे म्यात्’ (अ. ३ पा. ७

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

हारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि नाविद्यावद्विषयाप्येव प्रमाणानि त्रिवेकिनामपि तद्व्यग्रहारात्तत्राऽऽह-पश्चादिभिश्चेति । चशब्द शङ्कानिरासार्थं । यौक्तिरत्रिवेकस्याध्यक्षभ्रान्त्यनिरोधिन्वादिरोधित्वेऽपि तदननुसंधाने त्रिवेकिनामपि व्यग्रहारे पश्चादिभिरविशेषात्तद्व्यग्रहारोऽध्यासिक एवेत्यर्थः । कथं व्यग्रहारकाले त्रिवेकिनामपि पश्चादिभिरविशेष, न हि ते नि शेष पश्चादिव्यग्रहारमनवर्तन्ते तत्राऽऽह-यथा हीति । सगृहीनोऽर्थो यथा व्यग्रहते तयोऽन्त इति यावत् । आदिशब्देन शकुन्तादिरुक्त । शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सतीत्यर्थेन्द्रियसन्निकर्षात्मकमध्यक्षमुक्तम् । शब्दादिविज्ञान इति तत्फलम् । प्रतिकूलेऽनुकूल इत्यनुमानम् । ते हि शब्दानुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूल्यमानुकूल्य वाऽनुस्मृत्वास्यापि तज्जातीयत्वात्तथात्वमनुमिन्वन्ति । तत्र प्रतिकूलत्वानुमानफलं निवृत्ति । अनुकूलत्वानुमानफलं प्रवृत्तिरिति त्रिवेक । उक्तमर्थमुदाहरति-यथेति । पुनरपिशेष दृष्ट्वा तज्जातीयस्य हन्तृत्वमनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय ततो वैमुरय भजन्तीत्यर्थः । अन्येक पश्चादीनामादाय दर्शयितुं मामियुक्तम् । पुनरन्तरं तु दृष्ट्वा

पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति-
 इति । एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यनकरा-
 न्वलवन उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते । अतस्स-
 मानः पश्चादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः ॥ पश्चादीनां च प्रसिद्धं
 एवाविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः ॥ तत्सामान्यदर्शनाद्ब्युत्पत्तिमता-
 मपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते ॥

रत्नप्रभा ।

हान्तीत्यर्थः ॥ अनुभा ह्येवो. पक्षधर्मतामाह—एवमिति ॥ व्युत्पन्नचित्ता अपीत्यन्वयः । विवेकिनो-
 ऽपीत्यर्थः ॥ फलितमाह—अत इति ॥ अनुभवबलादित्यर्थः ॥ समान इति । अव्यासकार्येण तु य-
 इत्यर्थः ॥ नन्वम्माक प्रवृत्तिरध्यासादिनि, न पश्चादयो श्रुन्ति, नापि परेषामेतत् प्रत्यक्षम् । अतः साध्य-
 विक्रये दृष्टान्त इति, नेयाह—पश्चादीनां चेति ॥ तेषामामानामनोर्ज्ञानमात्रमस्ति, न विवेक । उपदेशा-
 भावात् । अत सामग्रीसत्त्वादध्यासस्तेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ निगमयति—तत्सामान्येति ॥ तैः पश्चा-
 दिभि सामान्य व्यवहारस्य तस्य दर्शनादिवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति सम्बन्धः ॥
 समानत्वं—व्यवहाराध्यासकार्येणेयुक्त पुरस्तात् । तत्रोक्तान्ययनिरिकौ स्मारयति—सत्काल इति ॥

भामती ।

सू. १८, इति । न च देहादि मम्मोभूत पारलौकिकाय फलाय कल्पन इति देहायतिरिक्तं कचिदधि-
 रत्नप्रभा श्रीगोविन्दप्रणीता ।

तत्रार्तीपत्याऽऽनुकूल्यमनुष्मृत्वास्यापि तत्रार्तीपत्रात्तदनुमाय तदभिमुख्य भजन्तीयाह—हरितेति ।
 दार्ष्टान्तिक यदन्यत्रहारलिङ्गेनाध्यासमनुमातु तस्य पक्षधर्मतामाह—एवमिति । पित्रादित्यशिक्षा-
 जन्यपदवाक्याभिज्ञता व्युत्पन्नचित्ता । क्रूरदृष्ट्यादिनिशिष्टानुपुरुषान्दृष्ट्वा तद्विधाना प्रातिकूल्य स्मृत्या
 तयायेनेतेषामपि तदनुमाय पश्चादिविवेकिनोऽपि तेभ्यो निमुखी भवन्ति तेभ्यो विपरीतान्प्रसन्नदृष्टि-
 त्वादितिशिष्टानुपुरुषनिर्देशानालक्ष्य तादृशानामानुकूल्य स्मृत्वा तयात्रादेषामपि तदनुमाय तेष्वभिमुखी
 भवन्तीत्यर्थः । पक्षधर्मता निगमयति—अत इति । अनुभवायैतत्पक्षध- । नन्वम्माक प्रवृत्तिरध्या-
 सादिनि न पश्चादयो श्रुन्ति नापि परेषामेतत्प्रत्यक्षमन्तो दृष्टान्तस्य साध्यैक्यं तत्राऽऽह—
 पश्चादीनां चेति । अधिष्ठानातोप्यज्ञानेऽस्ययथादिभिः सामानाधिकरण्यनिरोधिविषेकाभावात्तदध्यास-
 यत्न तेषा कस्यते । विनाऽपि मानोर्विवेके तद्वानर्थक्यमतो विना विवेक पदरादिषु व्यवहारदृष्टेस्तन्मू-
 लाध्यासमिदित्यर्थः । मप्रयनुमानमाह—तत्सामान्येति । तैः पश्चादिभिः सामान्य व्यवहार-
 परं तस्य विवेकेषु मानादिति यावत् । अपरोक्षध्यासस्य व्यवहारपुष्कलकारणत्वात्साम्याध्यासस्य
 काठ एव नागे यस्य व्यवहारस्य स तत्कालः समानः पश्चादिभिरिति शेषः । निमतो व्यवहा-
 रोऽध्यासमृगो व्यवहारत्वात्समनगद्विभावाऽध्यासकन्तो व्यवहारसत्त्वात्पश्चादिवदिति प्रयोगः । मानयु-
 त्तिभ्यां विवेकेऽप्यध्यासविरोधिप्रमियमात्रादध्यासस्यनिरिद्धमिति मया व्युत्पत्तिमतामपीत्युक्तम् । न
 च व्यवहारवत्त्वात्प्रयोजकमानो मातृवादिशक्तिमत्त्वे शक्तेः समिन्निदाक्यायीनया मुक्तानामपि
 एभिर्निष्कृतानादक वात्तराणि मातृवादिप्रमक्या मुक्त्यभावात्तस्य विपक्षे बाधकत्वात्प्रमातृत्वादिल-

१ पा. अ. अविशुधीभवन्ति । २ पा. प्रतिदोऽविवेकपुरस्सरः प्रत्येति । ३ उपरधरोति ।

शास्त्राद्ये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलो-
कसम्बन्धमधिक्रियते । तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्ष-
त्रादिभेदमसंसार्यात्मनस्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते । अनुपयोगादधिकारविरो-
धाच्च ॥ प्राक्तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं

रत्नप्रभा ।

तस्याव्यासस्य काल एव कालो यस्य सः तत्कालः ॥ यदा अव्यासः, तदा व्यवहारः । तदभावं सुपुत्री
तदभाव इत्युक्तान्वयादिमानिति यावत् । अतो व्यवहारलिगाद्विवेकिनामपि देहादिष्वहंमप्राभिमानोऽस्ती-
त्यनवयम् ॥ ननु लौकिकजन्यवहारस्याऽऽध्यासिकृत्वेषु ज्योतिष्टोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्व, तस्य
देशातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादिऽयाशङ्क्य हेतुमङ्गीकरोति-शास्त्रीये त्विति ॥ तर्हि कथं वैदिककर्मणो-
ऽध्यासजन्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य किं तत्र देहान्यामधीमात्रमपेक्षितमुत आत्मतत्त्वज्ञानम् ? आद्ये तस्या-
ध्यासाबाधकत्वात्तस्मिन्निरित्याह-तथापीति ॥ न द्वितीय इत्याह-न वेदान्त इति ॥ क्षुत्पिपासादि-
प्रसन्नो जातिविशेषवानहं ससारीति ज्ञानं-कर्मण्यपेक्षित, न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानम् । अनुपयोगान्,
प्रवृत्तिबाधावेत्यर्थः ॥ शास्त्रीयकर्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति-प्राक् तथेति ॥ अव्यासे आगमं प्रमाण-
भामती ।

कारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विवेचि कथमविद्यावद्विषय शास्त्रमिःपाशङ्क्याह-शास्त्रीये त्विति ।
तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्विनत्ति शास्त्रीयम् । अधिकारशास्त्र हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसम्बन्ध
विना न निर्देहतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, न तस्यासंसारित्वमपि, तस्याधिकारेऽनुपयोगात् । प्रयुज्य
औपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरमोक्तुरधिकारनिरोधात् । प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी
कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति । तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता, कथं वाऽभोक्ता कर्मजनितफ-
लभोगभागी । तस्मादनाद्यविद्यालभ्यकर्तृत्वभोक्तृत्वब्रह्मिण्यन्वायभिमानीन नरमधिकृत्य विधिनिषेध-
शास्त्रं प्रवर्तते । एव वेदान्ता अप्यविद्यात्पुरुषनिषया एव । न हि प्रमात्रादिभिर्भागादस्ते तदर्थीधिगमः ।
ते त्वविद्यान्तमनुशासन्तो निर्दृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्ट स्वरूपे व्यक्त्यापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः ।
तस्माद्विद्यावपुरुषविषयत्वेन शास्त्राणीति सिद्धम् । स्यादेतत् । यद्यपि विरोधात्पयोगान्ध्यासौपनिषदः
पुरुषोऽधिकारे नापेक्ष्यते, तथाप्युपनिषदयोऽवगम्यमानः शक्तोऽधिकार निरोधुम् । तथा च परस्पर-
रापहतार्थत्वेन कुरु एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह-प्राक् च तथाभूतास्मेति । सध्यासौप-
भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

क्षणशक्त्याभावे च प्राहकमानामावेन शक्तिमत्त्वस्यापि दुर्बचनत्वात् । न च सर्वे व्यवहारो रज्जा-
ध्यासकृतो व्यवहारत्वादित्यामसितुल्यता, बाधादेव तस्यानुत्थानात् । मनुष्योऽहमित्यध्यासस्य सर्वा-
नुभसिद्धतया तदभावादिति भावः । विवेकिनां च लौकिकजन्यवहारस्याऽऽध्यासिकृत्वेषु शास्त्री-
जन्यवहारस्य विद्वद्विषयत्वात् तद्वर्षकतेति भागे बाधमाशङ्क्य तस्यापि तदपूर्वकत्वादि देहेतरात्मधीर्नूक-
त्वमङ्गीकरोति-शास्त्रीये त्विति । तस्य तद्विषयत्वे कथमध्यासाधीनतेत्याशङ्क्याऽऽह-तथाऽपीति ।
किं तदेतान्तवेद्यं तदाह-अशनायादीति । कर्मन्यायिकारान्यमोक्तृत्वया विशेषणैर्व्यावर्तते ।
आमुष्मिकफलकर्मसु देहेतरात्मज्ञानादेव प्रवृत्तावुक्तात्मज्ञानस्याकिंचित्करत्नादित्याह-अनुपयोगादिति ।
किंचोक्तात्मज्ञाने सर्वभिम्यानमङ्गात्कर्मसंप्रवृत्तिरेवेति कुतस्तदपेक्षेत्याह-अधिकारेति । तथापि कथं
शास्त्रीयप्रवृत्तेराध्यासिकृत्वं, न हि देशातिरिक्तात्मज्ञाने बाधके तदध्यासात्प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तस्य भागे-
स्यादपरोक्षाध्यासाविरोधे तद्वर्षिकेव शास्त्रीयप्रवृत्तिरित्याह-प्राक्चेति । यथा यथोक्तान्मध्यक्षादी-

नातिवर्तते ॥ तथा हि “ब्राह्मणो यजेत” इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि
वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते ॥ अध्यासो नाम-
अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा

रत्नप्रमा ।

यति-तथा हीति । यथा प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयोऽध्यासे प्रमाण, तथाऽऽगमोपीत्यर्थः ॥
“ब्राह्मणो यजेत” “न ह वै स्नात्वा भिक्षेत” “अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत” “कृष्णकेशो-
ऽग्नीनादधीत” इत्यागमो ब्राह्मणादिपदैरधिकारेण वर्णाश्रमिमानिनमनुवदन्नध्यासं गमयतीति भावः ।
एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य बुद्ध्याऽध्यास इति जिज्ञासायां तमुदाहर्तुं लक्षण स्मारयति-
अध्यासो नामेति । उदाहरति-तद्यथेति ॥ तद्वृत्तं यथा स्पष्ट भवति, तयोदाहृत्त इत्यर्थः ।
भामती ।

निपदपुत्राधिगमोऽधिकारसिद्धौ, तस्मात्तु पुरस्तात्कर्मविशेषः स्योचित व्यनहरं निर्वर्तयन्तो नानुप-
जातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम् । न च परस्परापहतिः, विद्याविद्याकपुरुषभेदेन व्यवस्योपपत्तेः ।
यथा ‘न हिंस्यात्सर्गं यूतानि’ इति सार्थांशनिषेधेऽपि ‘श्येनेनाभिचरन् यजेत’ इति शास्त्र प्रवर्तमान न
हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत्रस्य हेतोः, पुरुषभेदादिति । अवजितजोगारातयः पुराया निषेधे-
ऽधिक्रियन्ते, क्रोधारानिपरीकृतान्तु श्येनादिशास्त्र इति । अविद्याकपुरुषप्रियत्वं नातिवर्तते इति
यदुक्तं तदेव स्फोरयति-तथाहीति । वर्णाध्यास-‘राजा राजसूयेन यंजत’ इत्यादिः । आश्रमाध्यासः-
‘गृह्यः सदशीं भार्यां सिन्देत्’ इत्यादिः । वयोऽध्यासः-‘कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत’ इत्यादिः । अन-
स्थाध्यास-‘अप्रतिसमाधेयन्याधीनां अलादिप्रवेशेन प्राणयागः’ इति । आदिग्रहण महापातकोपपातक-
सक्तोक्तपापाप्रातिकरणमलिनोक्तपापप्रणयथासोपसंग्रहार्थम् । तदेवमात्मनात्मनो परस्परध्यासमाक्षेपस-
माधानान्ध्यासमुपपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपाद-
यितुं तत्स्वरूपमुक्त स्मारयति-अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । ‘स्मृतिरूपः परत्र
पूर्वदृष्टप्रमासः’ इत्यस्य सक्षेपाभिधानमेतत् । तत्राहमिति धर्मितादात्म्याव्यासमात्र, ममेत्यनुपादितधर्मा-
ध्यास मानर्थहेतुर्इति धर्माध्यासमेव ममकार साध्यादशेषानर्थसत्कारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह-तद्यथा
आनन्दरिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यध्याम साधयन्ति तथाऽऽगमोऽपि त्रिवैबोद्धारमधिकारेण ब्राह्मणादिशब्दैरनुन्देहात्मनोरन्योऽध्या-
प्याम साधयन्तीत्याह-तथा हीति । तत्राष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिर्षणवयोविशेषस्य न ह वै स्नात्वा
भिक्षेतेत्यादिशास्त्रमिशेषस्य जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिरवस्थाविशेषाध्यासः । आदि-
शब्दागमोऽनुब्रुवादिनि जीवन्त्य स्वर्गकामो यजेतेति कामित्वस्य गृहदाहरणयजेतेति निमित्तविशेषस्य
महापातकविधाध्यासो गृह्यते । उक्तप्रमाणैः सिद्धेऽप्यध्यासे कस्य युष्मदर्थस्य करिभस्मदर्थे
पेरीयेन वाऽप्याम इति विशेषतुमुक्तायां तदर्थमध्यासऽलक्षण परावृत्ति-अध्यासो नामेति ।
अध्यामध्यानर्थेऽनुगां दर्शयितुं तदिशेषानुदाहर्ति-तद्यथेति । प्रसिद्धातिरेकयोरपि पुत्रादिसाकल्यवैक-

पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु बाहमेव विकलः, सकलो वेति बाह्यध-
र्मानात्मन्यध्यस्यति, तथा-देहधर्मान्-स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं,
तिष्ठामि, गच्छामि, लङ्घयामि चेति, तथेन्द्रियधर्मान्-मूकः, काणः,
क्रीडो, बधिरोऽन्धोऽहमिति, तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचि-
कित्साध्यवसायादीन्, एवमहम्प्रत्ययिनमशेषस्वप्नचारसाक्षिणि-

रत्नप्रभा ।

स्वदेहादेदेन प्रत्यक्षा पुत्रादयो बाह्याः, तद्धर्मान् साकल्यादीन् देहविशिष्टात्मन्यध्यस्यति । तद्धर्मज्ञानात्
स्वर्मिस्तत्तुन्यधर्मानध्यस्यतीत्यर्थः । भेदापरोक्षज्ञाने तद्धर्माध्यासायोगाद् अन्यथास्यात्यनङ्गीकाराच्चेति
दृश्यम् । देहेन्द्रियधर्मान् मनोविशिष्टात्मन्यध्यस्यतीत्याह-तथेति ॥ कृशत्वादिधर्मनगो देहादेरात्मनि तादा-
त्म्येन कल्पितत्वात्तद्धर्माः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यम् ॥ अज्ञाते प्रत्यक्षे साक्षिणि मनोधर्माध्या-
समाह-तथान्तःकरणेति । धर्माध्यासमुक्त्वा तद्देव धर्म्यध्यासमाह-एवमिति । अन्तःकरण साक्षिण्य-
भेदेनाध्यस्य तद्धर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्तव्यम् । स्वप्नचारा मनोवृत्तयः । प्रातिलोम्येनास-
भामती ।

पुत्रभार्यादिष्विति । देहतादान्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्म पुत्रकलत्रादिस्वाम्य च कृशत्वादिवदारोप्य
आह-अहमेव विकलः, सकल इति । स्वस्य यत्न साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात्, स्वामीश्वरः सकलः स्रुणो
भवति । तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात्, स्वामीश्वरो विकलोऽस्रुणो भवति । बाह्यधर्मा ये
वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया सञ्चारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाध्यपेक्षे
देहधर्मं स्वाम्ये इय गतिः, तदा कैव कथाऽनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिष्विन्याशयवानाह-
तथा देहधर्मानिति । देहादेरन्तरङ्गाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभागानां धर्मान्मूकत्वादीन् ततोऽप्यन्तरङ्ग-
स्थान्तःकरणस्य अध्यस्तात्मभावस्य धर्मान्कामसकल्यादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तद्नेन
प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह-एवमहम्प्रत्ययिनम्-अहप्रत्ययो वृत्तिर्यस्मिन्नन्तःक-
रणाद्गौ सोऽयमहप्रत्ययी तम् । स्वप्नचारसाक्षिणि-अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि, चैतन्योदासीनताभ्यां,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

व्ययोरनुभवेनेव मुख्यध्याससिद्धावप्रसिद्धातिरेकाणां कृशत्वादीनां तथा स्यादिति किं वक्तव्यमित्याश-
येनाऽऽह-पुत्रेति । बाह्याः स्वदेहापेक्षया पुत्रादयस्तद्धर्मा वैकल्यादयः स्वस्वाम्यनिमित्तमात्मनि स्वदेहे
तानारोपयतीत्यर्थः । प्रसिद्धभेदानामपि स्वदेहद्वाराऽऽत्मनि मुख्यध्यासे सत्यप्रसिद्धभेदानां सुतरां तत्र
मुख्याध्यासः स्यादित्याह-तथेति । वैकल्यादीनां स्वदेहद्वाराऽऽत्मन्यध्यासगदिति यान्त । देहध तद्ध-
र्माश्च देहतद्धर्मास्तानात्मन्यध्यस्यतीति सवन्धः । अत्र चारुकारद्वाराऽऽत्माऽधिष्ठानम् । उक्तध्यासा-
दध्यन्तरङ्गमध्यास कथयति-तथेन्द्रियेति । यथा देह तद्धर्माश्चाऽऽत्मन्यध्यस्यति तथेन्द्रियाणि तद्धर्माधा-
ध्यस्यतीत्येतत् देहस्य चक्षुरादिद्वारा साक्षिवेद्यन्तदिन्द्रियाणामपि लिङ्गादिद्वारा तद्गानादेहवदिह ग्रहण
पृथगध्यासनिर्देशाच्च । न चैव निःश्यानुमेयव्याघातस्तेषां लिङ्गादिव्यन्धानेन साक्षिवेद्यन्तदिन्द्रियाणामपि
पूर्ववदिनि भावः । यथा देहेन्द्रियधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथाऽन्तःकरणधर्मानपि कामादीनात्मनि सव-
न्धिनेनाऽऽरोपयतीत्याह-तथाऽन्तःकरणेति । धर्माणामेवाध्यासमुक्त्वा देहादिवद्धर्म्यध्यासमाह-एवमिति ।
बुद्धिगिशिष्टे तद्धर्माध्यासत्रयदध्यासे किमधिष्ठान तदाह-अज्ञेपेति । स्वस्याहंकारस्य प्रचाराः कामादयस्तेषां

प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तः-
करणादिव्वध्यस्यति ॥ एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकः-

रत्नप्रभा ।

जडदुःखात्मकाहङ्कारादिविच्छेदणतया सच्चित्सुखात्मकत्वेनाब्रुवति प्रकाशत इति प्रत्यक् ।
एषमात्मन्यनात्मतद्दर्माध्यासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाव्यासमाह-तं चेति ॥ अहमित्य-
व्यासे चिदात्मनो मान वाच्यम्, अन्यथा जगदान्ध्यापत्तेः । न चान्यस्तस्याध्यासे
मानमस्ति । तस्माद्भजनादाविदम इशान्मनः संसर्गाध्यास एष्टव्यः-तद्विपर्ययेणेति ॥ तस्याध्यस्तस्य
जडस्य विपर्ययोऽधिष्ठानत्वम् । चैतन्यं च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने केवलात्मनः संसर्गः,
मनस्यज्ञानोपहितस्य देहादौ मन उपहितस्येति विशेषः । एवमात्मनि बुद्ध्याद्यव्यासात् कर्तृत्वादित्यामः,
बुद्ध्यादौ चात्माव्यासाच्चैतन्यत्वात् इति भावः । वाङ्मनाव्यासमुपसंहरति-एवमयमिति । अनाद्यव्या-
त्मकतया कार्याव्यासस्यानादित्वम्, अव्यासात् संस्काररत्नतोऽव्यास इति प्रवाहनो नैसर्गिकत्वम् । एव-
मुपादान निमित्तं श्रुतं भवति । ज्ञानं विना ध्वसामावादानन्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतायाम्-“न रूपमस्येह
भामती ।

प्रत्यगात्मन्यध्यस्य । तदनेन कर्तृत्वमोक्तृत्वे उपपादिते । चैतन्यमुपपादयति-तं च प्रत्यगात्मानं
सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण-अन्तःकरणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतन तस्य विपर्ययः चैतन्यं तेन ।
इत्थंभूतश्रुतेर्नर्तनाया । अन्तःकरणादिव्वध्यस्यति । तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रथमात्मा इदम-
निद्वेषश्चेतनः कर्ता मोक्ता कार्यकारणविद्याद्वयाभागेऽहंकारात्पद समागं सर्वानर्थमभारभाजनं जीवात्मा
इत्येताव्यासोपादानः, तदुपादानश्चाव्यास इत्यनादिन्वाद्गीतादुक्तं तदंतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति । प्रमाण-
प्रमेयव्यवहारदृष्टीकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्पत्रोकप्रत्यक्षतयाऽव्यासं सुदृष्टीकरोति-
एवमयमनादिरनन्तः-तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुक्तः-नैसर्गिक इति ।

आनन्दगिरीय-व्याख्यानार्थः ।

साधिकरणानां साक्षादेव साधके प्रत्यगात्मनि देहादिषु विनेकाद्दर्हिर्नातिषु प्रातिरोप्येनान्तरब्रतवेति प्रत्यगु-
ध्यते स चाऽऽत्मा । निरूपचान्तिस्वरूपत्वात्तस्मिन्नज्ञानवनीत्यर्थः । आत्मन्यनात्मतद्दर्माध्यासे सिद्धे
तस्याधिष्ठानंनियमं तद्विशेषचैतन्याभावाज्जगदान्ध्यामियादाह्वय तस्यापि संसृष्टत्वेनाव्यासमाह-तं चेति ।
तद्विपर्ययस्तेषामन्तःकरणार्थना विपर्ययश्चेतनञ्च तदात्मनेति यावत् । न च तेषामधिष्ठानत्वमेव तद्वि-
शेषादष्टरा व्यवहारविरहात्तनो द्वयोर्विशेषदंष्टरन्वोन्माव्यासत्परिव्यासे विशेषदंष्टरस्यस्यमानतादृशत्वात् च
द्वयोर्विशेषदंष्ट्री नाधिष्ठानत्वं स्वनिष्ठत्वेन तदमानान् चोभयोरव्यासे शक्यतया शून्यता द्विधाभ्यस्ताना-
त्मनः सर्वथा चापेऽपि संसृष्टरूपेणैवाव्यस्तात्मन्यन्नाप्रवाधेऽपि स्वस्वशेषादिति भावः । आत्मनि बुद्ध्या-
द्यव्यासो वा कर्तृत्वमोक्तृत्वं तस्योक्तं तेषात्माव्यासोक्त्या बुद्ध्यादिषु चैतन्यमुक्तम् ॥ संप्रत्यव्यास संप्रमाणं
निगमयति-एवमिति । पूर्वमुपाद्यव्यासात्संस्काराद्यन्यात्मरत्नतोऽव्यास इति प्रवाहान्मना
प्रसादान्मनाज्ञानात्प्रमाणं चाऽऽत्मा इत्यम् । तत्त्वविद्या विना सर्गमना नाशहानेक्षानन्यम् । उपादानस्य
साधकत्वत्वात् एष्टव्यं प्रवक्ष्येति न्यमन्त्रात्पूर्वात् तद्विष्ठानधीवाच्यं सिद्धयन्तु योक्तम्-नैसर्गिक इति ।

अध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः ।
अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायऽऽत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते ॥

रत्नप्रभा ।

तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा' [१.१.३] इति ॥ हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह-मिथ्येति ।
मिथ्या माया तथा प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्यप्रपञ्चः, तत्प्रतीतिध्वयेकस्वरूप इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह-
कर्तृत्वोति ॥ प्रमाणं निगमयति-सर्वेति ॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासमिप्राहकमानम्, अनुमानादिकं तु
सम्भारनार्थमिथ्यमिप्रेय प्रयक्षोपसहारः कृतः । एवमध्यास वर्णयित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयन्नि-
अस्येति ॥ कर्तृत्वाद्यनर्थहेतोरध्यासस्य समूहस्याऽऽप्यन्तिरुनाशो मोक्षः स केनेत्यत आह-आत्मेति ॥
ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः ध्रुणादिभिरप्रतिबन्धेन लाभस्तस्या इत्यर्थः ॥ विद्याया कारणमाह-
सर्वं इति ॥ आरभ्यन्ते अधीयन्ति विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्य विषयो, मोक्षः
फलमित्युक्तं भवति । अर्थात्तद्विचारान्मरुशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्रयोजने इति ज्ञेयम् । ननु वेदान्तेषु
भामती ।

मिथ्याप्रत्ययरूपः-मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयम् तद्यस्य स तथोक्तः । अनिर्वचनीय इत्यर्थः ॥
प्रकृतसुखसहरति-अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय । विरोधिप्रत्यय विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम्-
आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये । प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै, न तु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये,
आत्मैक्यं विगलितनिखिलप्रपञ्चतन्म आनन्दरूपस्य स्तः, तत्प्रतिपत्तिं निर्दिचिक्वित्सा भावयन्ती वेदान्ताः
समूहचातमध्यासनुपपन्नंति । एतदुक्तं भवति-अममप्रत्ययम्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञात-
त्वाग्निप्रयोजनत्वाच्च न निवृत्ता सा स्यात् । तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठयेत् । अपि
त्वयिनक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन् । न हि तदीपनिपदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामनुते । न चासाव-
प्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तव कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यन्तमनोऽपनेतुमर्हति । आरोपित हि रूपं तत्तन्ज्ञानेनापोद्यते, न
तु वास्तवतत्त्वज्ञानेन । न हि रज्ज्वा रज्ज्वा महस्रमपि सर्ववाराप्रयया अपनदितुं समुत्सहन्ते ।
मिथ्याज्ञानप्रसजितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापनदितुम् । मिथ्याज्ञानमस्कारश्च मुट्टोपि तत्त्वज्ञान-
संस्कारेणादन्नेरन्तर्त्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाध्यासजन्मनेति । स्यादेतत् । प्राणायुपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमु-

आनन्दगिरिय-दायनिर्णयः ।

मिथ्यार्थाहेतुत्वेन तादात्म्यमाह-मिथ्येति । कारणाध्यासो हि कार्याध्यासस्य हेतुरित्यध्यासस्य मिथ्या-
प्रत्ययप्रमित्यर्थः । लक्षणतस्तथा रूप्यते न प्रतीयते इति रूपग्रहणम् । अथवा-मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वा-
च्यते यस्य स तथैवनिर्वाच्यत्व बोध्यते । यद्वा-मिथ्याभूताग्रज्ज्वाडशक्तिस्तन्मात्रत्वेनाध्यासप्रययो रूप्यते ।
न हि कारणादृते कार्यस्य रूपमस्ति । तस्यानर्थहेतुतामाह-कर्तृत्वोति । प्रमाण-निगमयति-सर्वेति ।
प्रत्यक्षपदमुक्तप्रमाणोपलक्षणम् । विषयादिसमानाहेतुमध्यास प्रसाध्य विषयप्रयोजने निर्दिशन्वेदान्ता-
नामादेयत्वात्तदीयविचारशास्त्रस्यापि तयात्ममाह-अस्येति । कर्तृत्वादिजन्यस्तस्य हेतुरुक्तोऽध्यासस्तस्य
प्रकर्षेण हानं सोपादानस्य निवृत्तित्वादर्थमिति यावत् । कुतोऽस्य प्रहाणं तत्राऽऽह-आत्मेति । आत्म-
नस्यमर्थस्य तदर्थेन ब्रह्मणा यदेकत्वं वाक्यार्थस्तद्विषया त्रिया साक्षात्कारो बुद्धित्तिस्तस्याः प्रतिप-
त्तिरप्रतिबद्धतया प्राप्तिस्तदर्थमिति यावत् । कृतः पुनरेषा श्रियोत्पद्यते तत्राऽऽह-सर्वं इति ।
इतिप्रसक्त्यसम्यहार्थः सर्वशब्दः । आरम्भो विचारो विचारितेभ्यो यथोक्तविशोधयानमित्यर्थः । वेदान्तेषु

यथा चायमर्थस्सर्वेषां वेदान्तानां, तथा च वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ॥ वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्-

रत्नममा ।

प्रागाद्युपास्तीनां मानादार्थक्यमेव तेषामर्थ इति कथमिदं आह-यथा चेति ॥ शरीरमेव शरीरक कुम्भितं वात्, तन्निवासी शारीरकौ जीवन्त्येव ब्रह्मविचारो मीमांसा तस्याभिमर्थः । उपास्तीनां चित्-काष्ठप्रद्वाराऽऽर्कव्यवहारार्थत्वात्तदावधानामपि महातात्पर्यमेकमे इति विवक्षते । एवमध्यासोक्त्या ब्रह्मार्थक्ये विरोधाभासेन विषयप्रयोजनस्त्वाच्छास्त्रनारम्भणीयमिति दाक्षितम् । इति प्रथमवर्णकम् ॥ विचारस्य साक्षाद्विषया वेदान्ताः, तेषां गन्तव्यत्वागतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे कृन्त्यस्य वेदस्य विविपरत्वादिबन्ध-
“अपानो धर्मजिज्ञासा” [जै. सू. १।१।१] इत्यादिना दृष्टन्त्येव विचारितत्वात्प्रवृत्तयः एव वेदान्ता इत्यव्यवहितविषयमात्रात्प्रारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते-वेदान्तेति ॥ वेदान्तविषयकृत्विनविचारामरु-
भामती ।

पठ्यन्ते, तत्रैव सर्वेषां वेदान्तानामार्थक्यप्रतिपादनमर्थ इत्यत्र आह-यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः । शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवान्मा, तस्य व्यवहारिष्यस्य तत्पदाभिप्रेयपरत्वात्प्रवृत्तयाममीमांसा या मा तयोक्ता । एतावानर्थसंश्लेषः-यद्यपि च व्याख्यातव्यस्तविरिता स्वाध्यायस्य वेदरसैः पठ्यन्त्येवविद्योत्परत्वात्पठयन्त कर्म विधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि व्याख्यातव्यत्वात्तानां फलवदर्थव्योत्परत्वात्प्रवृत्तयः, यद्यपि च ‘अभि-
मिष्टानु वाच्यार्थः’ इति व्यापान् गन्तव्यत्वात् वेदान्तानामर्थक्यमेवोच्यते, यद्यपि च वेदान्तेष्वध्यातव्यत्वात् कर्तृत्वमोक्तव्यमित्येव निश्चय एतः प्रयगात्वेऽसम्भवे, तथापि कर्तृत्वमोक्तव्यत्वेऽसम्भवेऽपि मानसगतहानिनाहृद्ययेन नदेहवाच्यमिदं हि सा विन्ध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रयुक्ता उपचरितार्था वा जन्माद्यप्ययोगिनो केचनिरिदं विन्ध्यार्थाः । तथा च तदर्थविचारमिदं चतुःश्लोकी शारीरकमीमांसा नारद-
व्या । न च सर्ववर्तमानाहमनुमानिदं भासा सदिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयोजयति पूर्वः पत्रः । मिदन्तस्तु मन्वेनेदेव यद्यत्प्रययः प्रमाणम् । तस्य तूत्तेन क्रमेण श्रुत्या-
दिवाच्यत्वात्प्रसङ्गः, ध्यादिभिश्च स्वध्यायीषिकरैश्च प्रामाण्यान्मुपगमादध्यासत्वम् । एव वेदान्ता नाविरिक्तार्थाः, नाप्युपचरितार्थाः किन्तु चतुःश्लोकाः । प्रयगात्मेव तेषां मुख्योऽर्थः । तस्य च ब्रह्म-
नागेन क्रमेण सदिग्धत्वात्, प्रयोजनस्त्वाच्च युक्तं जिज्ञासा, व्यापारवान्प्रकारः नञ्जिज्ञा-
सान्दगीरिष-न्यायनिर्गतः ।

प्रागाद्युपास्तीनामपि मानात्प्रथमार्थक्यमेव तेषामर्थत्वमित्याह-यथा चेति । शरीरमेव शरीरकं कुम्भितं वात्तन्निवासी शारीरको जीवन्त्येव ब्रह्मविचारो मीमांसा तस्याभिमिति यावत् । प्रथमसंज्ञके विचारिणोऽर्थात्प्रवृत्तयामनेन विषयो ब्रह्मार्थक्य ब्रह्मविचारः फलमिदं व्यापारोक्त्या साधितम् । इदानीं दूरेण मया वेदार्थमात्रेण प्रवृत्तया गन्तव्यत्वादिविचारितव्यत्वात्तदात्वात्-वेदान्तेति । तेषां मीमांसा विचारः, मोक्षसाधकस्य फलपुद्गलार्थेऽनुगृह्यमाणनिर्गन्तव्यविचारविचारितव्यत्वात्, तस्याः शास्त्रं सूत्रमेव । तस्यानेन निश्चयेऽनेन प्रतिपादने नस्त्वमिति श्रुयते । तद्वेदान्तेन व्याख्यातमित्येव

१ अ. १ पा. १ अ. १ सू. १ । २. यद्यपि च वेदान्तमर्थमिति दर्शकं व्याख्यातमिति यावत् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ इति ॥

तत्राऽथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते ।

रत्नप्रभा ।

शास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथमसूत्रमित्यर्थः ॥ यदि निरिरेष वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो वादरायणो ब्रह्मजिज्ञासा न भूयात्, ब्रह्मणि मानामायात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्या केनापि तन्त्रेणाऽनगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति सूत्रकृदर्थयति । तत्र “व्याचिख्यासितम्” इति पदेन भाष्यकारो ब्रह्मोपात्तं द्वितीयवर्णकम् ॥ एवं वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्तव्यताया विषयप्रयोजनसत्त्वम्, आनन्तर्यं च चेत्ति हेतुद्वयं सूत्रस्याऽऽर्थकार्यं व्याख्यायाक्षरव्याख्यामारम्भमाणं पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे सति, अथशब्दम्यानन्तर्यार्थकत्वोक्त्या अधिकारिण साधयति-तत्राथशब्द इति ॥ सूत्र इत्यर्थः-‘मह्मज्ञानन्तरारम्भप्रश्नकार्थैश्वर्यो अथ’ इति अमरकोशेऽप्ययवर्गे अथशब्दस्य बहवोऽर्थः

भामती ।

सामसूत्रयत्-अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति । जिज्ञासया सदेहप्रयोजने सूचयति । तत्र साक्षादिच्छाया-प्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम् । न च कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किञ्चिदस्ति, येनेतदन्तर्प्रयोजनं भवेत् । किंतु ब्रह्ममीमांसारयतर्केतिरुर्नव्यतानुज्ञातन्निर्णयैवेदान्तैराहितं निरिचिकित्सं ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम् । तमर्थमविकृत्य हि प्रेक्षावन्तं परतन्नेतराम् । तच्च प्रातमप्यनाद्यत्रिधावशादाप्रातमिनेति प्रेषितं भवति । यथा स्वप्नीनागतमपि प्रैरेयकं कुतश्चिद्भ्रमालाम्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितमप्रातमिव प्राप्नोति । जिज्ञासा तु सदायस्य कार्यमिति स्वकारणं सदायं सूचयति । सदायश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसदायप्रयोजनसूचनात् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्यमिषाह भगवान्भाष्यकार-वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य अस्माभि इदमादिमं सूत्रम् । पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः । परमपुनरप्यर्थहेतुभूतसूत्रमस्यार्थनिर्णयकत्वात् विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ह्यनेन शिष्यते शिष्येभ्यो यथायत्प्रतिपाद्यत इति । सूत्रं च बह्वर्थसूचनात् भवति । यथाह-‘लघूनि सूचितार्योनि मन्वाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः ॥’ इति । तदेव सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचष्टे-तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते । तेषु सत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्द

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इति वेदार्थकदेशे धर्मोपाधौ विचारकार्यताप्रतिज्ञानाच्चोदनासूत्रे च तस्यैव लक्षणप्रमाणयोः ध्रुवार्थम्यामुपन्यासादुत्तरत्रापि तस्यैव विचारितत्वाद्देवान्तविचारशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम् । आदिमत्वात्तनेन श्रोतृप्रवृत्तये विषयादि सूच्यते सूत्रत्वाच्चाप्यानेकार्थमूचकत्वम् । उक्तं हि-“लघूनि सूचिता-र्थानि स्तराक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः । अत्राक्षरमसद्विद्यं सारवद्विदमतो मुखम् । अन्तोममनसश्च मूत्रं सूत्रविदो विदुः” इति । तथा च त्रिंशत्त्रिंशदादिदिदं शास्त्रमारम्भ-मिति भावः । वर्णकद्वयेन सूत्रतात्पर्यमुक्त्वा तत्राचनारितमूत्रस्य सामर्थ्यं दर्शयितुं प्रतिपदं व्याख्यास्य-न्नथशब्दस्य वृद्धप्रयोगेऽर्थचतुष्टयमाधारणत्वाद्भीष्टमर्थमाह-तत्रेति । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्द स आनन्तर्यार्थ इति योजना । लोकेऽथशब्दस्यार्थचतुष्टये निवेशेऽपि तदर्थोऽनाऽऽनन्तर्यमर्थान्तरस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽत्रायोगादित्यर्थः । नन्वयशब्दोऽधिकारार्थोऽपि लोकेऽयमथशब्दोऽप्येव व्योतिरथ योगानु-

नाधिकारार्थः ॥ ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् ॥

तत्रप्रमा ।

सन्ति । तत्र "अयं योगानुष्ठानम्" [पा. यो. सू. १।१] इत्यत्र सूत्रे यथा-अयं शब्द आरम्भार्थकः-
 योगशास्त्रमारभ्य इति, तद्भद्रं किं न स्यादित्यत्र आह-नाधिकारार्थं इति ॥ अयमाशयः-
 किं जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरम् उत-विचारोपलक्षणम् ? आद्यं-अपगतस्यारम्भार्थत्वेन प्रवृत्तनेच्छाऽऽ-
 रभ्यत इति नूनार्थः स्यात् । तत्रासिद्धं, नम्या अनारभ्यत्वात् । न हि प्रवृत्तिकरणम् इच्छा
 क्रियते । किंतु तथा विचारः । न द्वितीयः-कर्तव्यऽदाव्याहारं विना विचारोपलक्षणत्वात्प्रोक्तात् । अथाहने
 च तंनेपोरम्भोत्तरस्य शब्दार्थान् क्तिन्विकारिनिवृत्तयर्थमानन्वार्थत्वेन युक्तेः । अतुना सम्भासि-
 मामती ।

स आनन्तर्यार्थं इति योजना । नन्वधिकारार्थोऽप्ययं शब्दो दृश्यते, यथा 'अथैष ज्योतिः' इति श्लोके । यथा
 वा श्लोके 'अयं शब्दानुष्ठानम्' 'अयं योगानुष्ठानम्' इति । तन्किमनाधिकारार्थं न शृण्वत इत्यत्र
 आह-नाधिकारार्थः । कुतः, ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् । जिज्ञासा तावद्विहं नृपे त्रयणश्च
 तच्छान्ताश्च शब्दतः प्रज्ञानं प्रतीयते । न च यथा 'दृष्टी प्रेमान्नाह' इत्यत्र प्रज्ञानमपि दृष्ट्याऽऽर्थाय
 विवक्ष्यते, एतन्निहासि श्रमन्जाने इति युक्तम्; ब्रह्मसोपानानाम्प्रवृत्त्यङ्गप्रयोजनमूचनार्थत्वेन
 जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात् । तदविश्रान्ता तदनुचनेन कारुदन्तपरीजायामिव, ब्रह्मसोपानानां न
 प्रेक्षापन्तः प्रत्येगम् । न हि तदानीं तत्र ना तजान शर्मिष्यप्रयोजने भवितुमर्हत् . अनन्वयस्याहप्र-
 यमिभेन वेदान्तानामविषेऽर्थं प्राप्ताभ्यानुसरत् . कर्मप्रवृत्त्युपयोगित्वोपपत्तिर्वाती वा जपोपयो-
 गिना वा 'दृष्ट्वा' इत्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्यात्प्राप्त्यर्थेन विधीयते प्रवृत्त्यर्थेन समवात् । तस्मा-
 न्मदहप्रयोजनमूचनी जिज्ञासा इह पदतो नाक्यतश्च प्रज्ञानं विवक्षितम् । न च तस्या अविश्रान्त्यर्थम्,
 अतन्प्रवृत्तत्वात्, येन तन्ममित्याहर्ताऽप्ययं शब्दोऽधिकारार्थः स्यात् । जिज्ञासाविशेषणं तु नयतज्ञानम-
 कार्थं सन् । न च तदप्ययन्देन सवृत्त्येन, प्राप्ताभ्यामात्वात् । न च जिज्ञासा मीमासा, येन
 योगानुष्ठानवदविवक्ष्यते, नान्तत्वं तिरास्य 'मात्' मानं' इत्यस्मादा 'मानं पुत्रायाम्' इत्यस्मादा
 धातोः 'मान्त्रय' इत्यादिनाऽनच्छार्थं नति व्युत्पत्तिरन्वय मीमासाप्राप्त्यर्थे प्रवृत्तिविचारवचनत्वात् ।
 ज्ञानेऽनाश्रयत्वाच्चिज्ञासापदस्य, प्रवृत्तिरिति मीमासाया जिज्ञासा स्यात् । न च प्रवृत्त्यर्थेनार्थो-
 क्यम्, एतन्वे तदज्ञानानुसरत् . न च स्वार्थेनार्थोपपत्तौ स्यात्प्रवृत्त्यर्थेनार्थोपपत्तौ युक्ता, अवि-
 प्रवृत्तत्वात् । तस्मात् सुदृष्टः 'जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्' इति । अयं मह्यार्थोऽयं शब्दः कस्मान्न
 आनन्दमित्येव-स्यापनिर्दिष्टः ।

ज्ञानमिति तथेशरीं शब्दाद्व्याप्त-नाधिकारार्थं इति । नर हेतुः-ब्रह्मेति । अन्वयार्थः-किमयं य-
 शब्दो ब्रह्मनेच्छायाः विना तद्विगीतविचारस्याय वेत्ताविशेषणस्य ज्ञानस्याऽऽरम्भार्थः । नाऽऽ-
 प-नम्या मीमासाप्रवृत्त्यापान्दप्रवृत्त्याऽनाम्भयपान्दप्रवृत्त्याश्चोक्तस्य प्रवृत्तिकरणप्रतिपादनात् । न
 द्वितीय-अयं शब्दोऽऽनन्तर्योक्तिद्वारा विशिष्टाऽनधिकार्यत्वेन मानवचतुष्टयमवगतानां ब्रह्मसोपानाधिकार्यो-
 नाधिकार्यत्वात्सम्भवात् । न च विचारविशिष्टादधिकार्यत्वं कल्प्यं, प्राग्भ्यामपि तुल्यत्वादिनिर्वाणं
 किं नोऽप्येवार्थोऽयम् । न तृतीय-ब्रह्मज्ञानस्याऽऽनन्तर्यज्ञानात् तदनेनाधिकार्यत्वेऽप्यप्रान्दप्रवृत्त्यङ्गत्वात् ।

१ अयं शब्दोऽयं शब्दः ।

मङ्गलस्य च वाक्यार्थं समन्वयाभावात् ॥ अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथ-
शब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति ॥

रत्नप्रभा ।

मर्थान्तर दूषयति-मंगलस्येति ॥ वाक्यार्थो विचारकर्तव्यता । न हि तत्र मङ्गलशब्दस्य कर्तृत्वादिना
ऽन्वयोऽस्तीत्यर्थः । ननु सूत्रज्ञाता शास्त्रादौ मङ्गल कार्यमिति अथशब्द प्रयुक्त इति चेत् । सत्यम् ।
न तस्यार्थो मङ्गल किन्तु तच्छ्रुतमुच्चारण च मङ्गलकृत्य करोति, तदर्थमज्ञानन्तर्यमेवेत्याह-अर्थान्तरेति ॥
अर्थान्तरम्, आनन्तर्यम् । श्रुत्या श्रवणेन शङ्खनीणादिनादश्रवणपदोक्काराथशब्दयो श्रवण मङ्गलफलकम्-
“ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा । कण्ठ भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाविर्भौ ॥ १ ॥”
इति स्मरणादिति भावः । ननु प्रपञ्चो मध्येति मते प्रवृत्ते सति, अथेत्येतमत प्रपञ्च सत्य इति,

भामती ।

भवति । तथा च मङ्गलहेतुत्वात् प्रत्यह ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति मूलार्थं सपद्यत इत्यत आह-मंगलस्य
च वाक्यार्थं समन्वयाभावात् । पदार्थ एव हि वाक्यार्थं समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यो
वा । न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्य वा लक्ष्य वा, किन्तु मृदङ्गशङ्खनिर्दशशब्दश्रवणमात्रकार्यम् ।
न च कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थं समन्वयः शब्दव्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः । तत्किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथशब्द-
हेतुषु न प्रयोक्तव्यः । तथा च ‘ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मण पुरा । कण्ठ भित्त्वा विनिर्यातौ
तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥’ इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह-अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या
मंगलप्रयोजनो भवति । अर्थान्तरेष्वानन्तर्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुनीणा-
घनिन्मङ्गल कुर्वन् मङ्गलप्रयोजनो भवति, अ यार्थमानोयमानोदकुम्भदर्शनपत् । तेन न
स्मृतिव्याकोपः । न चेहान तर्पार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थेत्यर्थः । स्यादेतत् । पूर्वं
प्रवृत्तापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति ज्ञेयानन्तर्यार्थत्वम् । तद्यथेवमेवमथशब्दः प्रकृत्य विमृश्यते किमयमथ-
शब्द आनन्तर्ये अथ अविकार इति । अत्र निमर्शवाक्येऽप्यथशब्दः पूर्वंप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथम-
पक्षोपन्यासपूर्वक पक्षान्तरोपन्यासे । न चास्यानन्तर्यमर्थः, पूर्वप्रवृत्तस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यगायात् ।
न च प्रकृतानपेक्षा, तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावेनासमानविषयतया विरुप्यानुपपत्तेः । न हि जातु
भवति किं नित्य आत्मा, अथ अनित्या बुद्धिरिति । तस्मादानन्तर्यं विना पूर्वप्रवृत्तापेक्ष इहाप्यशब्दः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वन्धात्तस्मान्नाऽऽरम्भार्थेति । अस्तु तर्हि मङ्गलार्थत्व, नेयाह-मंगलस्येति । न तावद्ब्रह्मजिज्ञासा
कर्तव्येति वाक्यार्थं मङ्गलस्य कर्त्रादिभावेनाव्यस्तस्य तथात्वाप्रसिद्धे कारकान्तराणां च प्रसिद्धे च
ब्रह्मजिज्ञासा मङ्गलमिति मामानाधिकरण्य प्रशसात्वेन सूत्रस्यार्थजाट्यापत्तेस्तस्मान्माङ्गलस्य च प्रसिद्ध-
त्वात् । न च तदन्यत् त कर्तव्यतापर सूत्रम्, तस्या मङ्गलत्वे कर्तव्यत्वाऽऽर्थिकत्वात् न मङ्ग-
लार्थः । ननु विघ्नोपशान्तये शिष्टाचाररक्षायै च शास्त्रारम्भे मङ्गलमाचरणायम् । ‘ओंकारश्चाथश-
ब्दश्च’ इत्यादिमृतेर्मङ्गलार्थश्चाथशब्दस्तत्राऽह-अर्थान्तरेति । आनन्तर्यमर्थान्तरं तस्मिन्नेव प्रयुक्तोऽथशब्द-
श्रवणमात्रेण वेणुनीणाघनिन्मङ्गलहेतुस्तत्काले भवति । अ-यार्थं नीयमानोदकुम्भोपलम्भपत् । उक्तस्मृतिम्
मङ्गलफलव्यविये-यर्थः । उक्तदृष्टान्तायो हि-शब्दः । अथैतमतमितितत्प्रवृत्तादर्थान्तरार्थोऽथशब्दस्त-

पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् ॥ सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते. एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते, तद्वक्तव्यम् ॥

रत्नप्रमा ।

अत्र पूर्वप्रकृतार्थोत्तमार्थान्तरत्वायांऽप्यशङ्को दृष्टः । तथात्र किं न स्याद्विद्यत आह—पूर्वेति ॥ फलतः पञ्चम्येवार्थः । तत्रचिन्तासाया पूर्वमर्थविशेषः प्रकृतौ नास्ति, यस्मात्तस्या अर्थान्तरत्वमप्यशङ्कोच्यते । यत्र कुतश्चिदर्थान्तरत्वमृच्छता न यत्तत्रम्, फलमात्रात् । यदि फलस्य जिज्ञासापदोक्तकृतौयविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्व प्रकृत तदपेक्षास्तीत्यपेक्षाशब्दात् प्रकृत-हेतुमाक्षिप्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्यते, तदाऽर्थान्तरत्वमानन्तर्येऽन्तर्भवति, हेतुफलमात्रज्ञानायानन्तर्यस्याप्यस्याप्यन्त्यात् । तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतिः । तस्मादिदमन्तरमित्युक्ते भवयेव हेतुत्वप्रतीतिः । न च्याश्चलनत्वे गौणियत्र हेतुत्वमात्राप्रतीतिरिति वाच्यम्, तयोर्देशान् कालनो गौणियत्रानेवान्तरत्वमप्युच्यन्त्यात् । अत्र सामग्रीकद्वयोरेव मुक्तमानतर्क्य अथवाप्राप्तात् । तस्मिन्नुक्ते स यथान्तरत्वं न वाच्यम्, गान्ध्याद्वैकल्याचेति भावः । फलस्य विचारस्य पूर्वप्रकृतहेतुपेक्षाया उदाहरणार्थान्तरत्वं तस्मानन्तर्यमिदंदाह प्रयगपशब्दार्थत्वमित्यव्याहृत्य भाष्य योजनीयम् । यद्वा—पूर्वप्रकृतोऽपेक्षा यस्य अर्थान्तरत्वापेक्षत्वात् फलं ज्ञानं तद्वाराऽऽनन्तर्याव्यतिरेकात् ज्ञानं तस्या ज्ञानतोऽन्तर्याव्यतिरेकात् तदर्थत्वं । नन्वानन्तर्यार्थकत्वेऽप्यान्तर्यस्यापि क इत्याशयत्वाह—सति चेति ॥ यद्विषयेन पूर्ववृत्तं प्रभावे अभावाण्यकारणम्, पुण्यकृष्णमिति यावत्, तदेवानन्तर्यमिति उक्त-

भाष्यतो ।

यस्मान्न भवतीत्यत आह—पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । अन्वयार्थः—न क्वपि नन्तर्यार्थता व्यनक्ति यथा रोज्यमाहरे किन्तु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतमित्ये । सा च पूर्वप्रकृतार्थोपेक्षाऽप्यप्यशब्दस्य निवृत्तौति व्यर्थं आनन्तर्यार्थतावधारणाप्रसङ्गोऽस्माकमिति । तद्विदमुक्तं 'फलत' इति । परमार्थतन्तु कालान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा । न चेह कालान्तरोपन्यास इति पाणिनेयान्दानन्तर्यार्थे इति युक्तम् । भवतानन्तर्यार्थः किमेव भवतीत्यत आह—सति चानन्तर्यार्थत्वं इति । न तत्रास्य व्यतिरेकानन्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्यापि ज्ञानमन्तर्यापि प्राप्तत्वात् । अत्रत्य हि पुनर्विचिरेण किञ्चिकरोति । न चानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमन्त्रं प्रयोगेन पदयाम् । तस्मात्तस्याज्ञानान्तर्यं तत्रत्य घटिनः तत्रजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु भवती भवयेव, तद्विदमुक्तम्—यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते इति । त्वदेतत् । धर्मजिज्ञासाया इव तत्रजिज्ञासाया अपि योग्यं तात्, स्वास्या

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शाऽ—पूर्वेति । यद्विचिरेण प्रकृतमपेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् । अन्वयार्थः—न क्वपि नन्तर्यार्थता व्यनक्ति यथा रोज्यमाहरे किन्तु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतमित्ये । सा च पूर्वप्रकृतार्थोपेक्षाऽप्यप्यशब्दस्य निवृत्तौति व्यर्थं आनन्तर्यार्थतावधारणाप्रसङ्गोऽस्माकमिति । तद्विदमुक्तं 'फलत' इति । परमार्थतन्तु कालान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा । न चेह कालान्तरोपन्यास इति पाणिनेयान्दानन्तर्यार्थे इति युक्तम् । भवतानन्तर्यार्थः किमेव भवतीत्यत आह—सति चानन्तर्यार्थत्वं इति । न तत्रास्य व्यतिरेकानन्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्यापि ज्ञानमन्तर्यापि प्राप्तत्वात् । अत्रत्य हि पुनर्विचिरेण किञ्चिकरोति । न चानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमन्त्रं प्रयोगेन पदयाम् । तस्मात्तस्याज्ञानान्तर्यं तत्रत्य घटिनः तत्रजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु भवती भवयेव, तद्विदमुक्तम्—यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते इति । त्वदेतत् । धर्मजिज्ञासाया इव तत्रजिज्ञासाया अपि योग्यं तात्, स्वास्या आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम् । नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः ॥

स्तनप्रभा ।

व्यभिचर्यः । नन्वस्तु धर्मविचार इव त्रयविचारेऽपि वेदाध्ययन पुष्कलकारणमित्यत्र आह-स्वाध्यायेति । समानम्, ब्रह्मविचारे साधारणकारणम्, न पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु सयोगपृथक्वाच्यायेन “यज्ञेन दानेन” [बृह० । ४ । ४ । २२] इत्यादिश्रुत्या “यज्ञादिकर्माणि ज्ञानाय विधीयन्ते” इति सर्वापेक्षाधिकरणे [व्या० सू० ३ । ४ । २६] उच्यते । तथा च पूर्वतन्त्रेण नदवबोधोऽपुष्कलकारणमिति शङ्कते-नन्विति । इह ब्रह्मजिज्ञासायाम् । विशेष-असाधारणकारणम् । [“एकस्य तृभयत्वे सयोगपृथक्त्वम्” [४ । ३ । ९] इति जैमिनीयमूत्रम् । तदर्थस्तु-एकस्य कर्मणः उभयत्वे अनेकफलसम्बन्धे संयोगः उभयमन्वयव्योक्तं वाक्य तस्य पृथक्त्वमेव । तत्रोदाहरणः-भामती ।

यानन्तर्यं, धर्मवद्ब्रह्मणोऽप्यान्नायैकप्रमाणगम्यत्वात् । तस्य चागृहीतस्य स्वत्रिये जिज्ञानाजननात्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽप्येतन्न इत्यव्ययनेनैव नियतत्वात् । तस्माद्देवाध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासाया अप्यथशब्दार्थ इत्यत्र आह-स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं, धर्मत्रयजिज्ञासयोः । अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति । तथा च ‘अथातो धर्मजिज्ञासा’ इत्यनेनैव गतमिति नेद सूत्रमारभ्यम् । धर्मशब्दस्य वेदार्थमत्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थेनातिशेपेण वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशसाध्यादित्यर्थः । चोदयति-नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः, धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः । अर्थः-‘त्रिदिदिपत्ति यज्ञेन’ इति तृतीयाध्यायस्य यज्ञार्दीनामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने त्रिनियोगात्, ज्ञानस्यैव कर्मत्वयेष्ट्या प्रति प्राधान्यात्, प्रवानसबन्वाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणात् । तत्रापि च न वाक्यर्याज्ञानोन्वत्तानङ्गभागे यज्ञादीनां वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोपपत्तेः । न च वाक्य सहकारितया कर्मत्वपेक्षत इति युक्तम्, अहङ्कर्मणामपि त्रिदितपदतदर्थसगतीनां समविगतशाब्दव्यायतत्त्वानां गुणप्रदानभूतपूर्वापरपदार्थाकाशासनिप्रियोग्यतानुसंधानत्रयतामप्रत्युक्तं वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तेः । अनुपपत्तौ वा त्रिदिदिपेथवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिचर्जनाभावात्प्रवृत्तः । तद्वोक्तस्य नदर्थानुष्ठानपरिचर्जने परस्परश्रयः, तस्मिन्सति तदर्थानुष्ठानपरिचर्जनं ततश्च तद्वोध इति । न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति सांप्रतम्, विशेषहेतोरभावात् । ननु ‘तत्त्वमसि’ इतिवाक्यात् त्वपदार्थस्य कर्तृभोक्त्वरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनेक्यमशक्यद्रागिःयेन प्रतिपत्तुम्, आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यतात्रिरहितश्चयात् । यज्ञतपोदाननूटनान्तर्महास्तु त्रिशुद्धसत्त्वाः श्रद्धानां योग्यतात्रयमपुरभर तादात्म्यमत्रगमिष्यन्तीति चेत्, तर्कामदानीं प्रमाण-आन-दीगरीय-न्यायनिर्णयः ।

चकृत्य शिष्यते तत्राऽऽह-स्वाध्यायेति । त्रियर्गिनसाह्यायनलक्ष्यस्याध्यायादानन्तर्यं धर्मत्रयजिज्ञासयोः साधारणगतो नात्र पृथक्त्वनीयम् । यज्ञ-समानं नात्यन्तमनपेक्षितं नापि स्वयमेव प्रयोजकमन्तन्नात्र शास्त्रारम्भे पुष्कलकारणमित्यर्थः । ननु धर्मजिज्ञासायां वेदाध्ययनादेनाऽऽनन्तर्यम् । यथाऽऽह-तादृशीं तु धर्मजिज्ञासात्रिभयत्वं प्रयुक्तानाचार्यं । या वेदाध्ययनमन्तरेण न समवतीति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थः । युक्तं हि त्रिचारयोऽन्योन्यमुपकारोपकारकत्वात्तुपकार्यत्रयानुसंधोपकारकर्तृत्वोवादानन्तर्यमतो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासाया हेतुभेदो-

न ॥ धर्मजिज्ञासायाः—

रत्नप्रभा ।

“देव्या जुहोति”, “दग्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्”, “खादिरो यूषो भवति”, “ग्वादिरो धीर्यकामस्य” इति तन्त्रात्रापि ज्योतिष्टोमादिकर्मणा स्वर्गादिफलज्ञानामपि “यज्ञेन दानेन” [वृ० । ४ । ४ । २२] इत्यादिप्रवचनानामर्थत्व चेति ।] परिहरति—नेत्यादिना । अयमाज्ञयः—न तान्मूर्त्त-
भामती ।

कारण योग्यताप्रारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमप्यवसितोऽसि, प्रयत्नाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताभिरुद्धतमृत्न्यायप्रलेने तु योग्यताप्रारणे वृत्त कर्मभिः । तस्मात् ‘तत्त्वमसि’ इत्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवामन परमामभाज गृहीत्वा तन्मूल्या चोपपत्त्या व्यग्रमथाप्य, तदुपासनाया भावनापराम्भितानाया दीर्घकालनैरन्तर्येन वा ब्रह्मसाक्षात्कारफलाया यज्ञादीनामुपयोग । यथाह —‘स तु दीर्घकालनैरन्तर्येसःकारासेवितो दृढभूमि’ इति । ब्रह्मचर्यमप श्रद्धायज्ञादयश्च सत्कार । अत एव श्रुति—‘तमेव वीरो वित्राय प्रजां कुर्वति ब्राह्मण’ इति । वित्राय तर्कापरकरणेन शटेन प्रजा भावनां कुर्वतित्यर्थ । अत्र च यज्ञादीना श्रेय परिपयित्वा मपनिर्वर्णनद्रागणोपयोग इति केचित्। पुन्यसम्कारद्वारेण यन्मोयनादिसम्वृतो हि पुण्य आदरनैरन्तर्येदी-
र्यकाउैरानेवमानो ब्रह्मभावनामनाप्रवियानामना समुल्लापकपति, ततोऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्न केषत्रो विशदी भवति । अत एव मृति—‘महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीय क्रियते तनु’ । ‘यन्मैरेऽष्टाचारिणः सत्कारा’ इति च । अथरे तु ऋणप्रयापाकरणे ब्रह्मज्ञानोपयोग कर्मणामाह । अस्ति हि मृति—‘कृणानि त्रीण्यपाट्टय मनो मोहे निवेशयेत्’ इति । अन्ये तु ‘तमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिपति यज्ञेन’ इत्यादिश्रुति-
ग्यस्तत्तफलाय चोदितानामपि कर्मणा सयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावनं प्रयत्नभावमाचक्षते, प्रत्यथेभ्येव सादिरान्यथ वीर्यार्थनाम्, ‘एकस्य तमयार्थत्वे सयोगपृथक्त्वम्’ इति आयात् । अत एव पारमर्षे मत्रम्—‘मत्रापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरध्वत्’ (न. अ. ३ पा. ४ सू २६) इति । यज्ञतपोदानादि मर्ष, नदपेक्षा ब्रह्मभावनैत्यर्थ । तस्मात्प्रदि श्रुत्यादय, प्रमाण यदि वा पारमर्षे मत्र सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना विशेषणप्रयत्नी अनाद्यप्रियातद्वासनासमुच्छेदक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने वन्यत इति तदर्थ कर्माप्यनुष्ठेयानि । न चेनानि दृष्टादृष्टमामयाधिकारादुपकारहेतुभूतौ-
पदेशिकातिदेशिकमपर्वताङ्गप्रामसहितपरस्परविभिन्नकर्मम्यग्रूपनदधिकारिभेदपरिज्ञान विना शक्याप्य-
नुष्ठानम् । न च धर्ममीमांसापरिशीलन विना तापविज्ञानम् । तस्मात्साधुक्त ‘कर्मात्रोवानन्तर्य विशेष.’ इति । कर्मात्रोवेन हि कर्मानुष्ठानमाहिय भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थ । तदेतन्निराकरोति—न । युज्ज ,

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

उन्नीति शङ्कते—नन्विति । विचारयोक्तकार्षेणकारकत्वस्यासिद्धेर्मन्मिति समावृत्ते—नेत्यादिना । यद्यपि वेदान्ताभ्येन ब्रह्मजिज्ञासायां न पुश्करो हेतुमन्माऽपि तेन विना न सा युक्ता । युक्ता त्वगीतवेदान्त-
स्य विनाऽपि धर्मजिज्ञासाया तस्यान्वयामनुपयोगादनो न ब्रह्मजिज्ञासाया वर्मनित्रासा-

१ देव्या श्रुत्यादितिरागबुद्धयानयेत प्रत्यर्थयेत विहितस्यापि दक्ष दक्षत्रियकामस्य उहुयादित्यनेन फलाय विचारानुपयोगे भवति । तथा व्यादिष्टामादीनां स्वर्गार्थत्वात् विहिततामपि “यज्ञेन दानेन” इत्यादिवाक्यै-
रे नान्यथानुसन्निभेन विधि भाव ।

प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः ॥

रत्नप्रभा ।

न्यन्यन्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुंश्लकारणम् । तस्य धर्मनिर्णयमात्रहेतुत्वात् । नापि कर्म-
भामती ।

कर्मानुबन्धान् प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः । इदमत्राकृतम्—ब्रह्मोपासनया भावना-
पराभिमानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र नूनम्—क पुनरस्या कर्मापेक्षा, किं कार्यं, यथांग्रयादीनां
परमाधुर्धे चरमभाविफलानुकूठे जनयितव्ये समिदाधपेक्षा । स्वरूपे वा, यथा तेषामेव द्विरन्तपुरो
डाशादिद्रव्याग्निदेनताद्यपेक्षा । न ताव कार्यं, तस्य निरूप्यासहन्वात् । तथाहि—ब्रह्मोपासनाया ब्रह्मम-
रूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः, स चोन्पाद्यो वा म्यात्, यथा सयनमभ्य पिण्डः । निरकार्यो वा,
यथावशातम्य ग्रीहय । सम्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योद्धखलादयः । प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः ।
न तावदुत्पाद्यः । न खलु घटादिसाक्षात्कार इव जडम्भभावेभ्यो घटादिभ्यो भिन्न इति याद्यापेयो
ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः सभगति, ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तन्व्याभावेन नित्य-
तयोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः, ततो भिन्नस्य वा भावनापेक्षस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययनत्वशयात्तन्ततया प्रामा-
ण्यायोगात्, तद्विश्रस्य तन्मामग्रीकस्यैव बहुल व्यभिचारोपलब्धेः । न खन्वनुमानत्रिवुद्धं वहि भावयन्-
शोतातुरस्य शिशिरभरमन्थरतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजटिलानलसाक्षात्कार प्रमाणान्तरेण सनायने,
निसवादस्य बहुलमुपलम्भात्, तस्मात् प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावाच्चोपासनाया उत्पाद्ये कर्मा-
पेक्षा । न च कृतस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो निरकारसंस्कारप्राप्तयः सभगति । स्वदेतत् ।
मा भूह्रस्वसाक्षात्कार उत्पादादिरूप उपासनायाः, सस्कार्यतु अनिर्बन्धीयानाचित्रियाडयपि गानापनयनेन
भनियति, प्रतिसीरापिहिता नर्तकीन प्रतिसीरापनयद्वारा रङ्गव्यापृतेन । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एता-
न्नास्तु विशेषः—प्रतिसीरापनये पारिपदानां नर्तकीनिपयसाक्षात्कारो भगति । इह तु अत्रियापिगानापनयमात्र-
मेव नापरमुत्पाद्यमस्ति, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मत्वभावस्य नित्यत्वेन अनुत्पाद्यत्वात् । अत्रोच्यते—वा पुनरिय
ब्रह्मोपासना । किं शाब्दज्ञानमात्रमस्ति, आहो निर्धिचिकित्सशाब्दज्ञानमस्ति, यदि शाब्दज्ञानमात्रमस्ति,
त्रिमियमभ्यस्यमानाप्यत्रिवा समुच्छेत्तुमर्हति । तत्रत्रिनिश्चयसदन्व्यासो वा सनामन त्रिपर्यासमुन्पृश्येत्,
न सशयाम्बासः, सामान्यमात्रदर्शनाम्बासो वा । न हि म्याशुत्रां पुरगो वेति वा आगेहपरिणाहयत्
द्वयमिति वा शतशोऽपि ज्ञानमभ्यस्यमान पुरुष एधेति निश्चयाय पर्यासम्, ऋते विशेषदर्शनात् । ननुक्त
श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभाव गृहीत्या युक्तिमयेन च व्यनस्याथ्यन इति । तस्मान्निर्धिचिकि-
त्सशाब्दज्ञानसततिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यत्रियादयोच्छेदहेतुः । न चासागनुपादितत्रयातुभवा
तनुच्छेदाय पर्यासः । साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः । साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानोच्छिद्यते, न तु
परोक्षानुभासेन, दिङ्मोहालानचक्रचलदृक्षमन्मरीचिसलित्यादिनिग्रमेऽपरोक्षारमासितु अपरोक्षानुभासि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नन्तर्वमित्यक्षरार्थः । अयं मात्रः—प्राच्यां मीमांसाया न्यायमहश्च तद्वृत्तवाक्यार्थान्नांवाक्यार्थ-
ध्रामिहोत्रादिकमेति त्रय वृत्तम् । तत्र न तावदस्या न्यायसहज्ञानन्तर्वम् । तस्य तत्तदर्थभेदज्ञा-
नोपयोगिनोऽस्यामनुपयोगा स्वाध्यायमर्थज्ञानोपयोगेऽनपेक्षनेन रत्नो माननेन च न्यायत्रयमिहोपयुक्तमपि
स्वाध्यायाध्ययनत्रय पुंश्लकारणमिति न तदानन्तर्वमस्या युक्तम् । नापि वाक्यार्थज्ञानादत्राऽऽनन्तर्वम् ।
तद्वि नाम प्रवर्तकमन्वार्थान्नापि प्रयायक धर्मरत्नगोरोसत्त्वान्न च ज्ञातावाक्यार्थादिनाऽऽनन्तर्वम-

रत्नप्रभा ।

निर्णयः । तस्मानुष्ठानहेतुत्वात् । न हि धृमान्योरेव धर्मब्रह्मणोर्व्याप्तिरस्ति । यथा धर्मज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानं
मामती ।

मिरेव दिग्वादित्त्वप्रसर्पेनिवृत्तिदर्शनात् । नो खत्वातवचनलिङ्गादिनिश्चितदिग्वादित्त्वानां दिङ्मोहा-
दयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वंपदार्थस्य
दुःखिशोकक्रियादिसाक्षात्कारनिवृत्तिः, नान्यथा । न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य
प्रमागस्य फलम् अपि तु प्रत्यक्षस्य, तस्यैव तत्फलत्वनियमात् । अन्यथा कुट्टजवीजादपि बटाङ्कुरोत्पत्ति-
प्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिक्रिसवाक्यार्थमायनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्या-
कारनिषेधेन तत्पदार्थनामनुभावयतीति युक्तम् । न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तः-
करणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः । न चैनावता ब्रह्मणो नापराधीनप्रकाशता । न हि शब्दज्ञानप्रकाशय
ब्रह्म स्वयंप्रकाशं न भवति । सर्वोपाधिरहितं हि स्वयय्योतिरिति गीयते, न तूपहितमपि । यथाह स्म
मगवान् भाष्यकारः—'नायमेकान्तेनाविषयः' इति । न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारेऽसर्वोपा-
धिविनिर्माणः, तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात् । अन्यथा चैतन्यच्छा-
यापत्तिं विनाऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशात्तदनुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानुमि-
तभावित्वाद्द्विसाक्षात्कारवत् प्रतिभावेनास्याप्रामाण्यं, नत्र बहिस्त्वच्छक्षणस्य परोक्षत्वात् । इह तु ब्रह्म-
रूपस्योपाधिकदृष्टिपिनस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । न हि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते ।
जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽति-
रिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानान्यासाहितसत्कारसचिन्मश्रोत्रेन्द्रियेण पङ्जादिम्बरग्रामगूर्च्छनामे-
दमव्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानान्यासाहितसत्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति । अन्तः-
करणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मपिक्षेति चेत् । न, तस्याः कर्मानुष्ठानेन
सहभावभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः । न खलु 'तत्त्वमसि' इत्यादेर्वाक्यान्निर्विचिक्रिस्य शुद्धबुद्धोदा-
सीनस्वभावमकर्तृत्वानुपपत्तेः अपेनब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तम् एकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिका-
रमवबोद्धुमर्हति । अनर्हश्च कथं कर्ता वाधिकृतो वा । यद्युच्येत निश्चिन्नेऽपि तत्त्वे विपर्यासनिवन्धनो व्यवहा-
रोऽनुवर्तमानो दृश्यते, यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेऽपि पित्तोपहतेन्द्रियाणां तिक्तावमासानुवृत्तिः, आस्वाद्य
शूक्तस्य त्यागात् । तस्मादविचारसंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्यासहकारिणा तत्समुच्छेद
उपपस्यते । न च कर्माविद्यामकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति, कर्मणो वा तदुच्छेदकस्य कुत लच्छेद इति
वाच्यम्, सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपपञ्चैः । यथा पयः पयोऽन्तरं जरयति, स्वयं च
जोषेति । यथा धिप विगान्तरं शमयति, स्वयं च शान्ति । यथा वा कतकरजो रजोऽन्तराविडे
पायसि प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि मिन्दत्, स्वयमपि मिश्रमानमनाविडे पायः करोति । एवं कर्माविद्या-
त्मरुमेति अविद्यान्तरान्यपगमयत् स्वयमव्यपगच्छतीति । अत्रोच्यते—सयं, 'सदेव सोम्येदम्' इत्युपक-
मान् 'तत्त्वमसि' इत्यन्ताच्छब्दान्, ब्रह्ममीमांसोपररुणादसृष्टदम्ब्यस्तान्, निर्विचिक्रिसेऽनाद्यवियोपा-
दानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मात्स्वभावोवे जातेऽपि अविद्यामस्कारानुवृत्ताद्यनुवर्तन्ते सांसारिकाः प्रथयास्त-

आनन्दविषय-न्यायनिर्णयः ।

शाङ्करेण स्वयं हितव्ये हेतुर्कर्तुः । कठमवृत्तिकाऽऽत्मानानपेक्षेण ब्रह्मज्ञानसद्विचारविधारोपायिनया पूर्वक्षणे
शाङ्कराचार्यविरचितेऽस्मिन्नाद्योगान्तस्मान् धर्मनिरागानन्तर्धर्मयद्गुणार्थ इति । ननु धर्मनिरासाया

रत्नप्रभा ।

भवेत् । यद्यपि शुद्धिनिष्कादिद्वारा कर्माणि हेतव, तथापि तेषां नाविकारिनिशेपयत्नम्, अज्ञातानां मामती ।

द्वयनद्वाराश्च, तथापि तानप्यथ व्यवहारप्रत्ययान्तिभ्येति मन्यमानो विद्वान् श्रद्धते पित्तोपहतेन्द्रिय इव गुड-
 यूक्तस्य व्यजन्तपि तस्य तिकृताम् । तथा चायं क्रियाकरणविकर्तृभ्यताफलप्रपञ्चमतास्त्रिक विनिश्चि-
 त्तकथमधिकृतो नाम त्रिदुषो ह्यधिकार, अन्यथा पशुशूद्रादीनामप्यधिकारो दुर्गार स्यात् । क्रिया-
 कर्तादिस्वरूपविभाग च विद्वन्ममान इह विद्वानभिमत कर्मकाण्डे । अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं
 शास्त्रस्य वर्णयामभूव भाष्यकार । तस्माद्यथा राजजातोवाभिमानकर्तृके राजसूये न विप्रैरप्यजती-
 याभिमानिनोरधिकार । एव द्विजातिकर्तृक्रियाकरणादिभिर्भागाभिमानिकर्तृके कर्मणि न तदन-
 भिमानिनोऽधिकार । न चानविवृतेन समर्थेनापि कृत वैदिक कर्म फलाय कल्पते, वैश्यस्तोम इव
 ब्राह्मणराज-याभ्याम् । तेन दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्त प्रवर्तमान, प्राप्तो फल, दृष्टयात् । अदृष्टार्थेषु तु
 शास्त्रैकसमधिगम्य फलमनधिकारेण न युज्यते इति नोपासनाकार्ये कर्मपेक्षा । स्यादेतत् । मनुष्या-
 भिमानरधिकारिके कर्मणि निहिते यथा तदभिमानरहितस्यानधिकार, एव निषेधत्रियोऽपि मनुष्या-
 धिकारा इति तदभिमानरहितमन्तेष्वपि नाविक्रियेत, पश्चादित् । तथा चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्र-
 येयात्, तिर्यगादिबदिति भिन्नकर्मतापात । मेवम् । न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहित, किं त्वपि
 सम्कारानुवृत्त्याम्य मात्रया तदभिमानोऽनुवर्तते । अनुवर्तमान च निषेति म यमानो न श्रद्धते इत्युक्तम् ।
 किमतो यथेवम्, एतदतो भवति-विधिषु श्राद्धोऽधिकारी नाश्राद्ध । ततश्च मनुष्याद्यभिमानेनाश्रद्धानो न
 विविशास्त्रेणाधिक्रियते । तथा च स्मृति — 'अश्रद्धया द्रुत दत्तम्' इत्यादिका । निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धाम-
 पेक्षते । अपि तु निषिद्धमानक्रियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्तते । तथा च सासारिक इव श्रद्धागतब्रह्म
 तत्त्वोपि निषेधमतिरम्य प्रवर्तमान प्रत्यवेतीति न भिन्नकर्मदर्शनान्मुपगम । तस्मान्नोपासनायाः कार्यं
 कर्मपेक्षा । अत एव नोपासनोत्पत्तात्रपि, निर्भिचिकि-सशा-दज्ञानोत्पत्त्युरकाळमनधिकार कर्मणी यु-
 क्तम् । तथा च स्मृति — 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैव अश्रुतत्वमनशु ।' तद्विक्रिदानीमनु-
 पयोग एव सर्वथेह कर्मणाम्, तथा च 'त्रिदिदिपति यज्ञेन' इयाद्या श्रुतयो त्रिदिव्येभ्यः । न । अरादुप-
 कारकन्या-कर्मणा यज्ञादीनाम् । तथाहि- 'समेतमात्मानं वेदानुचनेन-नित्यस्वाध्यायेन ब्राह्मणा त्रिदिदिपति'-
 वेदितुमिच्छन्ति । न तु विदन्ति । वस्तुतः प्रमानमपि धेदनस्य प्रजन्यर्थतया शब्दतो गुणभावात्, इच्छापाथ
 प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात् प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययात् । न हि राजपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः
 प्रमानोऽपि राजा पुम्प्रतिशेषगतया शब्दत उपसर्जन आनीयतेऽपि तु पुम् एव । शब्दतन्मस्य प्रा-
 न्यात् । एव वेदानुचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विगमम् । एव तपसोऽनाशकस्य । कामा
 नशनमेव तप, हितमितमे पाशिनो हि ब्रह्मणि त्रिदिदिपि भवति, न तु सर्वथाऽनशको गणनात् ।
 नापि चान्द्रायणादितप शीलस्य, धातुत्रैपमपात । एतानि च नित्यान्युपासत्तद्विरतिनिर्हर्णेन पुम्
 सस्तु रिति । तथा च श्रुति — 'स ह वा आत्मयाज्ञो यो वेद इदं मेऽनेनाह सस्त्रियत इदं मेऽनेनाह
 मुपधीयते' इति । अनेनेति प्रकृत यज्ञादि परामृशति । स्मृतिश्च — 'यस्यैतेऽष्टाचारारंश सम्कारा' इति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

ब्रह्मजिज्ञासाया सामग्रीत्वामात्रेऽप्यनन्तयोर्त्तिद्वारा तत्त्वमज्ञानार्थोऽप्यशब्द "हृदयस्यात्रेऽनद्यथ जिह्वाया
 ष्य यक्षस" [तै० स० ६-३-१०-४] इत्यनुदानमज्ञानार्थोऽप्यशब्दवत् । "अधीत्य विधिषु-
 दान्पुत्राधोत्पाय धर्मत । इष्टा च शक्तितो यश्चैर्मनो मोक्षे निशेषेत्" [मनु० ६-३६] इति स्मृते ।

यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षितः ।

रूपप्रमा ।

तेषां जमान्तरुत्तानानिषि पश्यन्तु । अत्रिज्ञागिर्विशेष्य शयमान प्रवृत्तिपुत्राखण्डनाणमानन्तर्या प्रविशेन वक्तव्यम् । अत कर्माणि तदत्रवोम्नन्यायविचारो वा नार्थागिति न प्रवृत्तिज्ञासाया अमेन्द्रिमानान्तर्यमिति । ननु 'अमेन्द्रियनिवासयो' कार्त्तिकारणत्वामावेऽशानन्तर्यनिश्चाय प्रमज्जानार्थोऽप्यशान्त - "हृदयमात्रेऽप्ययथ निद्राया अय वक्ष्यते" [तैत्ति० सहि०] इत्यवदानाना प्रवृत्तानार्थाप्यशान्तदि वाहाक्याह-यथा चेति ॥ अवदानानामानन्तर्यनियम क्रमो यथाऽप्यशान्तर्यमन्त्य विवक्षित-भामती ।

नित्यनेमिचित्तानुष्ठानप्रवृत्तिगन्तव्यं च विशुद्धसत्त्वस्यातिदुष एव उन्पन्नविनिर्दिपस्य ज्ञानोपतिं दर्शयन्त्यायर्क्या श्रुति - 'विशुद्धसत्त्वमन्तत्सु त पश्यति निःकट व्यापमान' इति । स्मृतिश्च - 'ज्ञानमुत्पत्ते पुना अया पापस्य कर्मणः' इत्यादिना । कश्चनेन च नित्याना कर्मणा निवेदिनेनोपात्तदृग्निनिवर्हणेन पुत्रसत्त्वार्थेण ज्ञानोत्पत्तायैकमात्रोपपत्तौ न मयोगपृथक्त्वेन साक्षाद्ब्रह्मासे युक्त, कथनागौरवापत्ते । तथाहि-नियत्कर्मानुष्ठानादर्शोपादः, तत पाप्मा निवर्तने, न क्षान्त्याशुचिदृ खल्लो समाये नित्यशुचि-मुत्पन्न्यातिःशुद्धेन विप्रमिनेन चित्तमत्त मडिनयति, अत पापनिवृत्तौ प्रयत्नोपपत्तिप्रागपानरणे मति प्रयत्नोपपत्तिव्या ममाग्य अनित्याशुचिदृ वन्द्यमानप्रयत्नमुत्पत्ते, ततोऽप्य अग्निवनमिरतिमत्त वैगम्य-मुपपायते, तन्मन्त्रिज्ञानोपावर्तने, ततो हानोराय पर्वपत्ते, पर्वपमाणध्वान्तवृत्तानमस्योशय इत्युप-श्रुत ताञ्छासने, तत श्रयणादिःकमेय तज्ज्ञानार्थीयारादुपपन्नरक्त्य तत्तज्ज्ञानोत्पाद प्रति श्रित्तमत्त्व-शुद्धता कर्मणा युक्तम् । इममेतार्थमनुवदति भगवद्गीता - 'आत्मसंयुतेर्वांग कर्म फारणमुत्पत्ते । योगा-न्तस्य नम्यै शम चारणमुत्पत्ते ॥' एव चानुष्ठानकर्माणि प्राग्मर्षीयकर्मप्रदायो विशुद्धमत्त्व-ममा-रणागतादर्शनेन नित्यवैराग्य-इत तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिता, प्राग्मर्षीयकर्मानुष्ठाना-देन तस्मिन् । इममेव च पुत्रपत्तौ यमेदमपिदृश्य प्रवृत्ते श्रुति - 'यदि केरथा ब्रह्मचर्यादेन प्रवनेत्' इति । तदिदमुक्त-कर्मविवेकात्-प्रागप्यर्थात्तवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तौगिति । अत एव न तदचागिण श्रयानि सन्ति, येन तदपात्रणार्थं कर्मानुष्ठितम् । एतदनुगोचर 'जायमानो वै ब्रह्मजिज्ञासिर्भ्रंशराशायने' इति, गृह्य-सद्यमान इति ज्ञान्येयम् । अन्यथा 'यदि केरथा ब्रह्म-चर्यादेन' इति श्रुतिरिदृश्येत । गृह्यस्यापि च श्रयाराश्रय मत्त्वशुद्धार्थमेव । ज्ञानवर्षादो ममा-न्तनासोऽप्येवमथ कर्मवदानविदुष प्रति, न त्वामन्त्वपण्डितान् । नत्मात्त्वानन्तर्यमयश्रयार्थः, यद्विना प्रवृत्तिज्ञासा न भवति यस्मिन् सति भवती भवयेत् । न चैव कर्मावधोः तस्यात् कर्मावधोऽनन्तर्यमथ-श्रयार्थ इति सर्वमवदानम् । स्यादेतन् । मा सूदमिहोपेयानुपासार्थार्थ-प्रमः, श्रौतम्बु मदिप्यति, 'गृहीत्वा पर्णामेत्, वनी भूत्वा प्रवनेत्' इति जावाश्रुतिर्गास्मिन् हि यज्ञायनुष्ठान सूचयति । तस्मिन् च - 'कर्थाय विप्रिदंटा पुत्राशो पाय धर्मेत् । इहा च शक्तो यस्मिन् मोऽे भिवमयेत् ॥' निन्दन्ति च - 'अन्तर्थाय दिने वेदानुपाय तथा मत्तान् । अनिष्टा चैव यक्षेक्ष मोक्षमिच्छन्त्रय य ॥' इत्यत आह-यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः । अतः, 'हृदयमात्रेऽप्ययथ निद्राया अय वक्ष्यते' आनन्दगिरि-न्यायविधिः ।

न नु पुत्राशुत्तु-नार्थेणऽप्येन तत्रऽऽह-यथेति । अतुष्ट्यावदानानां वदन्त्यादनुष्ठानक्षेत्रादयोग-
१ भा० वा० हृदय-वदानानन्तर्य० । २ अवदानं वक्ष्यन्तु ।

शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्भ्रमद्वयजिज्ञासयोः-

रत्नप्रभा ।

त्वात्, तथेह उर्मत्रसजिज्ञासयो क्रमो विरक्षित । एककर्तृकत्वाभावेन तयो क्रमानपेक्षणात् । अतो न क्रमार्थोऽप्यशब्द इत्यर्थः । ननु तयोरेककर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह-शेषेति । येषामेकप्रमाण शेषता यथा-अपदानानां प्रयाजादीनां च, ययोश्च शेषशेषित्वात्, यथा-प्रयाजदर्शयो, यस्य चाभि-

भामती ।

इत्याद्यप्रशब्दाभ्यां क्रमस्य विरक्षितत्वात् । न तथेह क्रमो विरक्षित, श्रुत्या तथेगनियमप्रदर्शनात्, 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेन प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा' इति । एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति । अत एव 'यदहरेन विरजेत् तदहरेन प्रव्रजेत्' इति श्रुतिः । निन्दावचन चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्षमिच्छन्नान्नास्यात्तदुपायेऽप्रवर्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यमैमित्तिकमना चरन्प्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्माधोगतिं गच्छतीत्यर्थः । स्यादेतत् । मा भूत्तैत आर्यो वा क्रम, पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कम्मान् भवतीत्यत आह-शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात् । शेषाणां समिदादीनां, शेषिणां चाग्नेयादीनाम्, एकफलवदुपकारोपनिबद्धानाम् एकफलान्छिन्नानाम् एकप्रयोगवचनोपगृहीतानाम् एकाधिकारिकर्तृकाणां चैकपौर्णमास्यमावस्याकालसंबद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्ते, सामर्थ्यात्क्रमप्राप्तौ, तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेदनियमाय प्रभवति । यत्र तु न शेषशेषित्वात्, नाप्येकाधिकारावच्छेदः । यथा सौर्यार्षिण्याप्राजापत्यादीनां, तत्र क्रमभेदापेक्षाभावात् पाठादिः क्रमन्निरोपनियमे प्रमाणम्, अर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात् । न चेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयो शेषशेषित्वात् श्रुत्यादीनामन्यतम प्रमाणमस्तीति । ननु शेषशेषित्वाभावेऽपि क्रमनियमो दृष्टः, यथा गोदोहणस्य पुर्यार्यस्य दर्शपौर्णमासिकैरङ्गै सह, यथा वा 'दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजेत' इति दर्शपौर्णमाससोमयोरोपशेषिणोरित्यत आह-अधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावात् । इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमासकृत्यर्थाप्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु गोदोहणद्रव्यमभ्याप्रियमाण साक्षात्पशुन् भावयितु मर्हति । न च व्यापारान्तरविष्टं श्रूयते, यतस्तदङ्गक्रममतिपतेत्, अप्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते 'चमसेनाप प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य' इति समभिन्वाहारात्, योग्यत्वाच्चास्याप्यप्रणयनं प्रति । तस्मात्कृत्यर्थाप्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहणस्य तत्क्रमेण पुर्यार्यमपि गोदोहणं क्रमवदिति सिद्धम् । श्रुतिनिराकरणेनैव इष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोऽप्यपास्तो वेदितव्यः । शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेऽपि क्रमो निरक्षयेत्, यथेकफलान्छेदो भवेत् । यथासोयादीनां, पण्णामेकमृगंफलाञ्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोः शो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षणीव्युत्पाय ब्रह्म केनचित्केनचिदशनेकेन लक्षणेन व्युत्पायते, तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसन्धेः सति क्रमो

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पवात्क्रमध्रौन्यात्तन्निवममपराब्दे ब्रूयात् । इह तु विचारयोरनुष्ठानभेदान्न क्रमो विरक्षितः । यत्राज्ञाङ्गित्वं प्रयाजदर्शादिषु यत्र चाधिकृताधिकारो गोदोहनादिषु तत्रैव क्रमैक्यं न प्रस्तुतविचारयोस्तथात्वे मानमतोऽत्र कर्तृभेदान्न क्रमविरोधात् । स्मृतिस्त्वनिरक्तस्याऽऽश्रमक्रमोक्त्या यज्ञाद्यनुष्ठानानन्तरं शुद्धबुद्धेर्मुमुक्षोर्दर्शयति न ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारानन्तरं यम् । तत्र तद्वाचिशब्दाभावाद्ब्रह्मचर्यादेव सत्यासन्निधानात् । तस्मादनेककर्तृकत्वाच्चिचारयोर्न क्रमार्थोऽप्यशब्द इत्यर्थः । नन्वाग्नेयादीनामेकस्वर्गप्राणानुष्ठानानां च

फलजिज्ञास्यभेदाच्च-अभ्युदयफलं धर्मज्ञानम् ।

रत्नमभा ।

कृताधिकारत्वं, यथा-अपां प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य “गोदोहनेन पशुकामस्य” इति विहितस्य गोदोहनस्य, यथा वा-“दर्शपूर्णमासान्यामिष्टा सोमेन यजेत” इति दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य सोम-यागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं, तेषामेककर्तृकत्वं भवति । ततश्चेकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठानासम्भवात् क्रमाकांक्षायां श्रुत्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यते । नैवं जिज्ञासयोः शेषशेषित्वश्रुतिलिङ्गादिकं मानमस्ति । ननु “ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्विनी भूत्वा प्रव्रजेद्” [जाबालो० ४] इति श्रुत्या, “अधीत्य विधिवद्वेदानुवाञ्छोत्पाद्य धर्मतः । इष्टा च शक्तितो यश्चैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ १ ॥” इति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्व भातीति । तत्र, “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्” [जाबालो० ४] “आसादयति शुद्धात्मा मोक्षे वै प्रथमाश्रमे” इति श्रुतिस्मृतिभ्यां त्वयोद्वाह्यतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वावगमाद् । एतदुक्तं भवति । यदि जन्मान्तरकृतकर्मभिः शुद्ध चित्त, तदा ब्रह्मचर्यादेव सन्त्यस्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् । यदि न शुद्धमिति रागेण ज्ञायते, तदा गृही भवेत् । तत्राप्यशुद्धौ वनी भवेत् । तत्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत् । वने शुद्धी प्रव्रजेदिति । तथा च श्रुतिः “यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद्” [जाबालो० ४] इति । तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किञ्चिन्मानमिति भावः । ननु भीमांसयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारत्व च मास्तु । एकमोक्षफलकल्पेनैककर्तृकत्वं स्यादेव । वदन्ति हि । ज्ञानकर्म-पां मुक्तिः-इति समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यकत्वाच्चैककर्तृकत्वम् । तथा चाग्नेयादिपड्यागानामेकस्वर्गफलकानां द्वादशाध्यायानां चैकधर्मजिज्ञास्यकानां क्रमवचनयोः क्रमो विवक्षित इति क्रमायांस्यशब्द इत्याशयवाह-फलेति ॥ फलभेदाजिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुपपन्नः । यथा-सौर्यायिष्प्रजापत्यचरुणां ब्रह्मवर्चसस्वर्गायुःफलभेदाद्, यथा वा-कामचिकित्सातन्त्र-योर्जिज्ञास्यभेदाच्च क्रमापेक्षा, तद्वन्भीमांसयोर्न क्रमापेक्षेति भावः । तत्र फलभेदं विवृणोति-अभ्युदयेति ॥ विषयामिसुत्येनोदेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च धर्मज्ञानहेतोर्भीमांसायाः फलमित्यर्थः ।

भामती ।

विवक्षितः, तथेहाप्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत न चैतदुभयमप्यस्तित्याह-फलजिज्ञास्यभेदाच्च । फलभेद विभक्तते-अभ्युदयफलं धर्मज्ञानमिति । जिज्ञासायां यस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वात् ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः । न केवल स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्वेद

ज्ञानन्दगिरीय-न्यायानिर्णयः ।

द्वादशानामेकर्थार्थानां क्रमदर्शनादनयोरपि विचारयोर्लौकिकमुखफलयोरैकवेदार्थविषययोरपेक्षिते क्रमे तदर्थोऽप्यशब्दो भविष्यति नैत्याह-फलेति । नोक्तरीत्या क्रमापेक्षेति श्रेयः । अलौकिकमुखफलत्वे सुखे कथं भिन्नफलत्वाशयस्य धर्मजिज्ञासाफलमाह-अभ्युदयेति । ज्ञानेन जिज्ञासा लक्षिता प्रकृत-त्वात् । तस्या धर्मज्ञानानुष्ठानद्वारा देहाद्यगच्छन्नचेनामितो जातः स्वर्गादिमुखविशेषः फलमित्यर्थः ।

तच्चानुष्ठानापेक्षम् । निःश्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं, न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् ॥ भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न जानकालेऽस्ति । पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् ॥ इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यम् । नित्यानिर्घृतत्वात् पुरुषव्यापारतन्त्रम् ॥ चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च-

रत्नप्रभा ।

न केवलं परम्य स्वरूपतो भेद किंतु हेतुतोऽपीत्याह-तच्चेति ॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्मासासाया फलं तु तद्विरुद्धमि वाह-निःश्रेयसेति ॥ नित्य निरपेक्ष श्रेयो नि श्रेयस-नोक्ष, तत् फलमि यर्थे । ब्रह्मज्ञान च स्वोत्पत्तिव्यतिरिक्तमनुष्ठान नापेक्षत इत्याह-न चेति ॥ स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदान समुच्चय इति भाव । जिज्ञास्यभेद विवृणोति-भव्यश्चेति ॥ भवतीति भव्य । साध्य इ यर्थे । साध्यत्वे हेतुमाह-नेति ॥ तर्हि तुच्छत्वं, नैयाह-पुरुषेति ॥ पुरुषव्यापारः प्रयत्नस्तन्त्र हेतुर्पश्य तत्तन्नादि यर्थे । कृत्तिसाध्य-त्वात्कृत्तितनकज्ञानकाले धर्मन्यासत्त्वं, न तुच्छत्वादित्यर्थे । ब्रह्मणो धर्मोऽलक्ष्यमाह-इह त्विति ॥ उत्तरमीमांसायामित्यर्थे । भूतमसाध्यम् । तत्र हेतु-नित्येति । सदा सत्त्वादित्यर्थे । साध्या साध्यत्वेन धर्मब्रह्मणो म्यरूपभेदमुक्त्वा हेतुतोऽप्याह-नेति । धर्मस्तु कृ यधीन नैत्यर्थे । मानतोऽपि भेदमाह-चोदनेति ॥ अज्ञातज्ञापक वाक्यमत्र चोदना । तस्या प्रवृत्तिबोधकत्वं तद्वैलक्षण्यात् भामती ।

इत्याह-तच्चानुष्ठानापेक्षम् । ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम् । शान्दज्ञानाभ्यासानानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभानभ्यापास्तत्वादिति भाव । जिज्ञास्यभेदमाहयतिकमाह-भव्यश्च धर्म इति । भविता भव्य, कर्तार कृत्य । भविता च भावकव्यापारनिर्भर्यतया तत्तन्त्र इति तत्र प्राज्ञानकाले नाम्तोत्यर्थे । भूत सयम् । सदैकान्तत न कदाचिदसदित्यर्थे । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्यभेदं, ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह-चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च । चोदनेति वैदिक आनन्दगिरीय-पायनिणय ।

न केवलं स्वरूपत फलभेद किंतु पादनप्रकारभेदादपीत्याह-तच्चेति । वैदिकी-ब्राह्मणधोरपि धर्मधी-यदभ्युदयकालेत्याशक्याह-निःश्रेयसेति । अभ्युदयफलव्यावृत्तये तुशब्द । पूर्वज्ञानशब्दो जिज्ञा सामधिकारायुक्षयति । उपास्तिस्मर्म्मज्ञानवद्वा म्यगतमर्थगत वा ब्रह्मधीरप्यनुष्ठानमपेक्षतामि वाशक्याऽऽह-न चेति । 'ब्रह्मसस्योऽमृतत्वमेति' इतिश्रुतेर्ब्रह्मधीरोकारनिष्ठाव्यतिरिक्तानुष्ठानानापेक्षेत्यर्थे । फलभेदमु-क्त्या जिज्ञास्यभेदमाह-भव्यश्चेति । भाव्यसाविति भव्यो भविता भव्यगोवादिशान्दानां विरुयेन कर्तारं निपातनात् । उक्त हि-'भव्यादय शब्दा कर्तार निपातयते' इति । धर्मस्य मन्व्यत्वं साध्येरुच्यमाणत्वं तदुपपादयति-न ज्ञानेति । तस्मात् सत्त्वाभावे तुच्छत्वमाशक्याऽऽह-पुरुषेति । असतोऽपि तत्काले क्रियासाध्य वादतु उतेत्यर्थे । धर्मोऽप्यणोऽपि वदार्थनया साध्यत्वमाशक्यो क्तमित् त्विति । भूतमि वर्तनं च व्यापनेयति-नित्यत्वादि । याज्ञवल्क्यस्यैवशांभुः प्राच धर्म-व कृत्तिसाध्यत्वमाशक्य कालादिकल्पनासाक्षि गान्तेत्याह-न पुरुषेति । रूपतो जिज्ञास्यभेदमुक्त्वा मान-तोऽप्याह-चोदनेति । वैदिकशान्दमात्र चोदना विशेषेण सामान्यलक्षणान् । शक्तिनायक्योभ्यामर्थज्ञाप-

१ आ० पा० नित्यत्वात् पुरुषा । २ वृत्तितुल्यत्वात् । ३ "भव्यगोवचनीयोपस्थानीयत्वात् न्यायत्वात्" [पा० सू० । ३ । ४ । ६८ ।] इति निर्णयितः ।

या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानेव पुरुषमव-
बोधयति ॥ ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव कैवलम् । अवबोधस्य
चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते ॥

रत्नप्रमा ।

निज्ञास्यमेद इत्यर्थः । सप्तहोतृकं विद्युत्प्रोति-या हीति । लक्षणं प्रमाणम् । “स्वर्गकामो
यजेत” इत्यादिवाक्य हि स्वविषये धर्मं यागादिकरणम्यर्गादिकद्रुभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचर-
नियोगे वा दितसाधने यागादौ वा पुरुष प्रवर्तयदेवावबोधयति । “अपमात्मा ब्रह्म” [वृ० २ ।
१ । १९] इत्यादि वाक्य तु त्वमेवं केवलमप्रपञ्च ब्रह्म बोधययेन न प्रवर्तयति । विषयामावादि-
त्यर्थः । नन्ववबोध एव नियमन्तग्राह-न पुरुष इति ॥ ब्रह्मचोदनाया पुण्योऽवबोधे न प्रवर्तते इत्यत्र
हेतु पूर्ववाक्येनार-अवबोधिस्येति ॥ स्वजन्यज्ञाने स्वय प्रमाण न प्रवर्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह-
मामती ।

शब्दमाह, त्रिदोषेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्रवृत्तिमेद विभजते-या हि चोदना धर्मस्येति । आज्ञा-
दीना पुरुषाभिप्रायभेदानामसमावृत्त अपौरुषेये वेदे चोदनापदेशे । अत एवोक्तम्-‘तस्य ज्ञानमुपदेष्टुं’
इति । सा च स्वमात्म्ये पुण्यव्यापारे भावनाया, तद्विषये च यागादौ, न हि भावनाविषयः, गद-
धीननिष्पन्नात् प्रयत्नस्य भावनायाः । ‘विद् ब्रह्मणे’ इत्यस्य घातोविषयपदव्युत्पत्तेः । भावनायाम्त-
द्वारेण च यागादौपेक्षितोपायतामगमयन्ती तत्रेच्छोपहारमुखेन पुरुष नियुञ्जानेन यागा-
द्विर्भववबोधयति नान्यथा । ब्रह्मचोदना तु पुण्यमवबोधययेन केवलं न तु प्रवर्तयन्ववबोधयति । कुत,
अवबोधस्य प्रवृत्तिहितस्य चोदनाजन्यत्वात् । ननु ‘आत्मा ज्ञातव्य’ इत्येतद्विधिपरैरेतान्ते तदे-
कान्ततयाऽवबोधे प्रवर्तयद्विषये पुण्यो ब्रह्मवबोधयत इति मनानन्व धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत्र
आह-न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते । अयमिति-न तान्ब्रह्मनाश्रीकारे पुण्यो नियोक्तव्यः, तस्य
श्रद्धाभावान्न नियन्तात् । अकार्यत्वात् । नात्युपासनाया, तस्या अपि ज्ञानप्ररूपे हेतुभावाभ्यान्वयव्य-
नित्केनित्तया प्राप्तवनाविषयत्वात् । नापि शब्दबोधे, तस्याप्यर्थात्तदेव्य पुण्यस्य त्रिदिनपदतदर्थस्य
आनन्दगमिष-न्यायनिर्णय ।

कथं तुयं कथ तन्महत्सिमेदस्ताऽह-या हीति । वेदिको विद्याविषयं मानय-“चोदनालक्ष्यो-
ऽयं धर्म” [वै० सू० १-१-२] इत्युक्त्वात् । न स्वविषयं धार्त्वरुणरुपुष्यार्थमाव्यार्थ-
भावनास्ये प्रत्येतेन पुरुष बोधयति । यत्ते वादिहि शब्दोऽज्ञानयनिशिक्षामर्थमायना विद्वधत्तदा
बोधे पुण्यप्राप्तेन्मामि नोभयन्त्यर्थः । ब्रह्मचोदनाऽपि चोदनात्तद्विषयप्रवृत्तिनिष्ठयाशक्याऽऽह-
ब्रह्मणि । तस्यां प्रतीचि ग्थितमथमात्मा त्रयेत्यादिवाक्य त्वपदव्य पुण्य केवलमप्रपञ्च
इय बोधययेन न प्रवर्तयतीत्यत्र हेतुमाह-अवबोधस्येति । नन्यात्मा ज्ञानय त्वादिवा-
क्येनैव बोधयते तन्न ब्रह्मणे भावे पुरुष प्रत्यन्तो वेदान्तान्मद्राजुता भावना बोधयति, स वादि-
यासना भूत मयायवोपदिश्या इति न्यायादिधियाक्येकवाचताऽऽह-न पुरुष इति । ज्ञानस्येच्छाप्र-
यत्नानि नानामनुत्तन्वा इतिच्छत्रोऽवबोधमानस्यापि दुर्गत्यास्तिज्ञानज्ञ तस्मित्तिभिः । न च त्रिदि-
नोऽपि धर्म विषय शक्यो निष्पत्तिम् । न च चोदना माप्यमेव बोधयति किन्तु भूतादावपि

१ तदवबोधव्यादी ।

यथाऽक्षार्थसन्निकर्षेणार्थावबोधे, तद्वत् । तस्मात्किमपि वक्तव्यं, यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यते इति ॥ उच्यते ॥ (१) नित्यानित्यवस्तुविवेकः,

रत्नप्रभा ।

यथांति ॥ मानादेव बोधस्य जातत्वाजाते च विष्ययोगान्न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्ति । तथा च प्रवर्तकमानमेवो धर्म , उदासीनमानमेव ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदान्न तन्मीमांसयो क्रमाथोऽयशद इति मान । एवमयशब्दम्यार्थान्तरासम्भवादानन्तर्यमाचिखे सति तदर्थधियेन पुष्कलकारण वक्तव्यमित्याह—तस्मादिति ॥ उपदिश्यते । सूत्रकृतेति शेषः । तत्किमित्यत आह—उच्यते इति । विवेकादीनामागमिकत्वेन भामती ।

समाधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्याप्रयुहसुपत्ते । अप्रैत्र दृष्टान्तमाह—यथाक्षार्थेति । दार्शनिके योजयति—तद्वादिति । अपि चात्मज्ञानविधिपरिषु वेदांतेषु नात्मतत्त्वनिश्चय शब्द म्यात् । न हि तदात्मतत्त्व परास्ते, किंतु तज्ज्ञानविधिपरा, यत्पराश्च तं त एव तेषामर्थी । न च बोध्यबोध्यनिष्ठादपेक्षितत्वात्, अन्यपरंबोध्योऽपि बोध्यतत्त्वविनिश्चय, समारोपेणापि तदुपपत्ते । तस्मान्न बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् । प्रकृतमुपसहरति—तस्मात्किमपि वक्तव्यमिति । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवन्ती भवयेथेयर्थ । तदाह—उच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्यादि । निय प्रयोगात्मा, अनि या देहेन्द्रियविषयादय । तद्विषयश्चेद्विधेको निश्चय, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद्भ्रमण । अय विधेको ज्ञानमात्र न निश्चय, तथा सत्येव विपर्यासादय सशय म्यात्, तथा च न वैराग्य भावयेत्, अभावयन्त्यु ब्रह्मजिज्ञासाहेतु, तस्मादेव व्यायेयम् । नित्यानित्यव्यवसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्म, नि यानित्यव्यवर्थमिगोस्तद्धर्मणा च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेक । एतदुक्त भवति—मा भूद्विद तदत निश्चय, इद तदनुत्तमनित्यमिति धर्मविशेषयोर्विवेक, धर्मिभारयोर्नित्यानित्यव्यवस्तुव्यवस्थयोश्च विवेक निश्चिनोन्वै । नित्यत्वं मत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्य सत्य, तथा चास्यागोचर । अनि यत्त्वमसत्यत्वं तयस्यास्ति तदनित्यमनृत, तथा चानास्यागोचर । तदेतेश्चनुभूयमानेषु युग्मद्वय प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यदत नित्य सुख व्यवस्थास्यते तदास्यागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृत भविष्यति तापत्रयपरीत तदयक्षयत इति । सोऽय नित्यानित्यवस्तुविवेक प्राग्भनीयादद्विषयान्तर्गतो मिश्रद्वयसत्त्वस्य भवत्यनुभूयोपपत्तिम्याम् । न खलु सय नाम न किञ्चिदस्तीति वाच्यम् । तदभावं तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्ते शून्यवादिनामपि शून्यताया एव मन्यत्वात् । अथाम्य पुरुषधौरेयम्यानुभूयोपपत्तिम्यामेव मुनिपुण निरूपयन्, आ च सत्यलोकात् आ चाग्नीचे ‘जायन्त ध्रियस्व’ इति विपरितमेतान्, क्षणमुहूर्ते यामाहोरात्रार्थमासमासतर्कधनकसरयुगचतुर्युगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासागरीन्तरसर्गमसारसागरोर्मिभिरनिशा मुह्यमान, तापत्रयपरीतमात्मान च जीवलोकात् चान्त्यलोकात् अन्मिन्सारसामण्डले अनि यानुचिदु त्वामक आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

चोडना हि भूतमियायुक्त्वा तत्प्रवृत्ते । न च तस्य विधिशेषिणैर्न धी समन्वयमनुविरोधादिति भाव । पुंसो बोधे नियोगाभार दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । आनन्तर्ध्याचिनोऽयशब्दस्याक्रमार्थे च पुष्कलहेतुज्ञानार्थत्वमेनेयुपसहरति—तस्मादिति । अययनादंर्त्रब्रह्मजिज्ञासायामसामग्रीत्वात्तथाभूतमन्यदेन वाच्यमि याह—उच्यते इति । शास्त्रीयविरहस्तान्गोपाधिकारनिमित्तमिति मन्वाऽऽह—नित्येति । आमातिरिक्त सर्व कार्यत्वाद् घटयदनियमात्मेन नि योऽवृत्तकमाम्वादिति निधयो नित्यानित्येति ।

(२) इहामुत्रार्थभोगविरागः, (३) शमदमादिसाधनसम्पत्, (४) मुमुक्षुत्वं च ॥ तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं, जातुं च, न विपर्यये ॥

रत्नप्रभा ।

प्रामाणिकत्वं पुरस्तादेवोक्तम् । लौकिककथ्यापारान्भनस उपरमः शमः । बाह्यकरणानामुपरमो दमः । ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसन्त्यास उपरतिः । शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं—तितिक्षा । निद्रा-
लस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः समाधानम् । सर्वत्राऽऽस्तिकता श्रद्धा । एतत्पदकप्राप्तिः शम-
दमादिसम्पत् । अत्र विवेकादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मन्तव्यम् । तेषामन्वयव्यति-
रेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह—तेष्विति ॥ अथ कथञ्चित् कुतूहलितया ब्रह्मविचारं प्रवृत्तस्यापि फल-
भामती ।

प्रसंख्यानमुपावर्तते; ततोऽस्यैतादृशान्निव्यानित्यवस्तुविवेकलक्षणाग्रसंख्यानाम्—इहामुत्रार्थभोगविरागः ।
भवति । अर्थते प्रार्थ्यते इत्यर्थः । फलमिति यावत् । तस्मिन्विरागोऽनामोगामिकोपेक्षाशुद्धिः । ततः
शमदमादिसाधनसंपत् । रागादिकपापमदिरामत्तं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषु वाचमिन्द्रियाणि प्रवर्त-
यत्, विविधाश्च प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत्, पुरुषमतिचोरे विविधदुःखञ्चालाजटिले संसारदृढ-
मुनि जुहोति । प्रसंख्यानान्यासलक्ष्यैराग्यपरिपाकमग्नारागादिकपापमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावर्जयते
वशीक्रियते, सोऽयमस्य धैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसज्ज इति चाख्यायते । विजितं
च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः । यथा दान्नोऽयं वृषमथुवा हृत्-
शक्रुदादिवहनयोग्यः घृत् इति गम्यते । आदिप्रहणेन च विषयतितिक्षान्तुपरमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते ।
अन एव धुनिः—‘तस्माच्छान्तो दान्त उपरतिस्तितिक्षु श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमा-
त्मनि पश्यति’ इति । तदेतस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य सप्तप्रकार्यैः शमदमादिमाधनसंपत् । ततोऽस्य
संसाधनानामनुमुक्षा भवतीत्याह—मुमुक्षुत्वं च । तस्य च निव्यशुद्धमुक्तस्य स्वभावब्रह्मज्ञान मोक्षस्य
कारणमित्युपश्रुय तज्जिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं न धर्मजिज्ञासाया
इत्याह—तेषु हीति । न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह—जातुं च । उपसंहरति—
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

त्यं वस्तुविवेकः । वर्तमानदेहस्य तिहेतुनिपिद्वान्नाद्यतिरेकार्थं चैवाविरुद्धा दृढा चेनांश्चरिहामुत्रार्थभो-
गविरागः । लौकिककर्मवस्तुद्विव्यापाराणां स्वाधिकारानुपयुक्तानामकृतत्वज्ञानपूर्वकस्यागः शमः ।
तयान्वयाद्यकरणव्यापार्यागो दमः । सत्त्वशुद्धौ नित्यानामपि विधित एव त्याग उपरतिः ।
शीतोष्णादिद्वन्द्वानां स्वाधिकारोपेक्षितजीवनविच्छेदकारितिकानां सहिष्णुता तितिक्षा । सर्वास्तिकता
श्रद्धा । विधित्तन्धनगादिविगेविनिद्रादिनिरोधेन चेतसोऽवस्थानं समाधानम् । एतेषा संपत्तिः
शमदमादिसंपत् । आत्मनोऽज्ञानतत्कार्यमन्वयो बन्धः । तद्विच्छेदो मोक्षः । तद्विच्छेदत्वं मुमुक्षु-
त्वम् । एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुना मुमुक्षावसानात्तस्या एव ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वाद्युक्तमनुष्वा-
न्यज्ञानत्वम् । तेषां माक्षान्यारम्भार्थ्यां तदहेतुत्वादित्यर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मविचारादिप्रवृत्तो
दृष्टेः अन्वयेनान्वाचष्टे—तेष्विति । तत्रैव व्यतिरेकमाह—नेति । कथञ्चित्कुतूहलितया ब्रह्मजिज्ञासायां
प्रवृत्तस्यापि फलवन्तज्ञानानुदयादपनिरेकसिद्धिः । अन्यव्यतिरेकसिद्धमर्थमुपजीव्यायनद्वयाख्यामु-

तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते ॥ अतःशब्दो हेत्वर्थः ॥ यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयस्ताधनानामनित्यफलतां दर्शयति-

रत्नप्रभा ।

पर्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाद्यतिरेकसिद्धि । अथशब्दव्याख्यामुपसहरति-तस्मादिति ॥ ननूक्तमिरेकादिक न सम्भवति । “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्” इत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन ततो वैराग्यासिद्धेः । जीवस्य ब्रह्मस्वरूपमोक्षधायुकः, भेदात् । तस्य लोष्टादिवत् पुरुषार्थव्यायोगाच्च । ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरिहारार्थः-अतःशब्दः ॥ त व्याचष्टे-अतःशब्द इति । अथशब्देनानन्तर्यवाचिना तदनुचित्वेनार्यादिवेकादिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्व यदुक्तं तस्यार्थिकहेतुत्वस्याक्षेपनिरासायानुवादकोतदशब्द इत्यर्थः । उक्त विद्योति-यस्मादिति । तस्मादिति-उत्तरेण सन्धेः ।

भामती ।

तस्मादिति । क्रमप्राप्तमत शब्द व्याचष्टे-अतःशब्दो हेत्वर्थः । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह-यस्माद्वेद एवेति । अत्रैवं परिचोद्यते-सत्य यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति । सैव त्वनुपपन्ना, इहामुत्क्रान्तेपयोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेदनीय हि फलम्, इष्टलक्षणत्वाल्लस्य । न चानुराग-हेतावस्य वैराग्य मत्रितुमर्हेति दुःखानुपपन्नदर्शनासुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुपपन्ना-दुःखेऽप्यनुरागो न कस्मान्नवति । तस्मात्सुख उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम् । अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्र भोक्ष्यते । तद्यथा मन्स्यार्थां सशक्तान्सकण्ठकान्म स्यानुपादात्ते, स यावदादेय तावदादाय विनिरर्तते । यथा वा धान्यार्थां सपलालाभि धान्यान्याहरति, स यावदादेय तावदुपादाय निवर्तते, तस्माद्दुःखमयान्नानुकूलवेदनीयमैहिक वामुभिक वा सुख परित्यक्तुमुचितम् । न हि श्रुताः सन्तीति शाल्यो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिशीपन्ते । अपि च दृष्ट सुख चन्दनवनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाप्राप्तत्वात् अतिमीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुभिक स्वार्गादि, तस्याविनाशित्वात् । धूयते हि-‘अयाम सोमममृता अभूम’ इति । तथा च ‘अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति’ । न च हृत्कृतहेतुरु विनाशित्वानुमानस्य सम्भवति, नरशिरःकपालशौचा-नुपायवत्, आगमशाधितत्रिपयन्नात् । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावाच्च ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एव प्राप्ते साह भगवान्सूत्रकारः-अत इति । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः-यस्माद्वेद एवेति । अयमभिसन्धिः-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पसहरति-तस्मादिति । अथशब्ददानानन्तर्यमात्र शक्यता दृष्टोऽर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासादिष्वृत्तौ दृष्टेतुल्येन जिज्ञासासामप्राप्त्येन तेन बोध्योऽर्थ इति भेदः । क्रमप्राप्तमतःशब्द व्याकरोति-अतःशब्द इति । अथशब्देन हेतोरेकतादृश शब्देनापि तस्येतेकी पुनरुक्तिरित्याशङ्क्य हेतुरूपमर्थमेवाऽह-यस्मादिति । तस्मादित्युच्यते सन्धेः । अर्थार्थः-अथशब्देनाऽऽनन्तर्भावोक्तश्राद्धपूर्वनिवृत्तब्रह्मजिज्ञासापुरुषहेतुचतुष्टये निवृत्ततेऽपि तदपनादे शङ्किते तन्निरासेन तद्वैतमत्तःशब्देनाथशब्दोक्तहेतुवाचिना व्यनस्यायते । तथाहि-वृत्तकत्वादिर्नसादौ व्यभिचारादक्षयमियादिश्रुत्या च विरोधादित्यन्वासाधकत्वादकृतकत्वस्य प्रागभावे व्यभिचारान्नित्यत्वाहेतुत्वाद्भान्यवित्तरेणे चाप्यादौ भावादात्ममात्रनिवृत्तासिद्धेरपरिच्छिन्नत्वस्य प्रतिदेहं भिन्नेष्वाम्भ्यमानादिभुवविप्रशायामासाशादिषु भावाद्-

“तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते”
[छा० ८।१।६] इत्यादिः, तथा—ब्रह्मविजानादपि परं पुरुषार्थं
दर्शयति—“ब्रह्मविदाप्नोति परम्” [ते० आर० २।१।१] इत्यादिः ।
तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या ॥ ब्रह्मणो जिज्ञासा

रत्नप्रभा ।

“यदल्प तन्मर्त्यं, यत्कृतम् तदनित्यम्” इति न्यायवती “तद्यथेह” [छा० ८।१।६]
इत्यादिश्रुतिः कर्मफलज्ञपत्यश्रुतेर्वात्रिका । तस्माद् “अतोऽन्यदात्तम्” [वृ० ३।४।२]
इति श्रुत्याऽऽनात्ममानस्यानित्यत्वविकेदारोग्यत्वात् इति भावः । मुमुक्षुः सम्भारयति—तथेति ॥ यथा
वेदः कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति, तथा ज्ञानज्ञानात् प्रशान्तशोकानन्दमपार स्वयन्व्योतिरानन्द दर्शयती-
त्यर्थः । जीवन्वादेरध्यासोक्त्या ब्रह्मसम्भवन उक्त एवेति भावः । एतद्यथा—शब्दाभ्यां पुष्कलकारण-
पतोऽधिकारिणः समर्थनाच्छास्त्रमरब्धव्यमित्याह—तस्मादिति ॥ सूत्रवाक्यपूरणार्थमव्याहृतकर्तव्यपदा-
न्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचार उक्तयितु तस्य स्वाभिमतसमासकथनेनावयवार्थं दर्शयति—ब्रह्मण इति ॥

भामती ।

सय मृगभिक्षुकादयः शक्याः परिहर्तुं पाचनकृपीवृक्षादिभिः, दुःखं त्वनेकविधानेककारणसपातजमशक्य-
परिहारम्, अन्तःसाधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणयुद्धोः खयोः समस्तकृतकसुखात्रिणामाननिपनात् । न हि
मनुनिपसशुक्तमजं त्रिप परिःशयं समधु शक्यं शिष्टिपनरेणापि मोक्तुम् । क्षयितातुमानोपोद्भूतित् च ‘तद्य-
थेह कर्मचितः’ इत्यादि वचन क्षयिताप्रतिपादकम् ‘अपाम सोमम्’ इत्यादिक वचन मुत्यासभवे
जन्मवृत्तिनामापादयति । यथाह पीरागिका—‘आभूतसम्पन्नं स्थानममृतात् न हि भाष्यते’ इति । अत्र
च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितम् । स च योग्यत्वात् ‘तद्यथेह कर्मचितः’ इत्यादिरित् इति
सर्वनामा पराश्रय, हेतुपक्ष्या निर्दिश्यते । न्यादेतत् । यथा स्वर्गादेः कृतकस्य सुखस्य दुःखानु-
पद्रस्तथा त्रयणोऽपीत्यत्र आह—तथा ब्रह्मविज्ञानादपीति । तेनापार्थ—अतः स्वर्गादीना क्षयिता-
प्रतिपादकात्, ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुण्यार्थताप्रतिपादकात्, आगमात्, यथोक्तसाधनसपत् ततश्च जिज्ञा-
सीति सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह—ब्रह्मण इति । पश्रीसमासप्रदर्शनेन प्राचा वृत्तिवृत्ता

आनन्दगिरिष—न्यायनिर्णयः ।

कद्रोपात्रिःशानिःपत्रिःकायोगाद्वैराग्यादेरपि तदभावेऽभावाद्दिशिष्टाधिकार्यमापादनारम्भः शास्त्रस्येवशाक्य
तन्निरामेन हेतुचतुष्टयमुपपाद्य तद्हेतुत्वमत शब्दः साधयति । न हि घनसादौ नित्यत्वं प्रागभावादा-
वृत्तकल्पमाननि वा पतिःउत्तं यावद्विकार तु विभाग इति न्यायात् । पुण्यस्याक्षयफलव्यश्रुतिस्तु
पानुपउत्तरात्तानुमानानुगृहीतश्रुतिरितोऽने न स्वार्थे मानमतां निरेकत्रारा वैराग्यादिभावाद्दिशिष्टाधिकारिणा-
भावात्स्य शास्त्रमिति । आदिशब्दादतोऽन्यदात्तमित्यादिनाक्य गृह्यते । मुमुक्षुत्वस्य हेतुन्तर-
त्वात्—तथेति । यथा कर्मगतानित्यफलत्वात् वेदो दर्शयति तथेति यावत् । परमपुण्यार्थं निरन्तसमस्त-
दृशं निर्माशावानन्दमि पर्यः । अत्राप्यादिशब्देन “तस्मिं शोकगामिन्” इत्यानुच्यते । हेतुच-
तुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासामामधीने स्थिते परिपूर्णं हेतुत्वस्य कार्यमुपादयतीति फलितमुपसहृति-
नन्मादिति । अपा पदे व्याख्यानं ब्रह्मजिज्ञासापदस्य श्रुतिकाराभीष्टवचनार्थमपामनिरामेन पश्रीसमा-
सनाह—ब्रह्मण इति । अत्रपर्यन्तयोः कथाकर्मणः स्वल्पसाधकत्वेन प्राधान्या-

ब्रह्मजिज्ञासा ॥ ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं-“जन्माद्यस्य यतः” [१ । १ । २] इति ॥ अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम् ॥ ब्रह्मण इति

रत्नप्रभा ।

ननु “धर्माय जिज्ञासा” इति च ‘ब्रह्मणे जिज्ञासा’ इति चतुर्थीसमास किं न स्यादिति चेद् उच्यते । जिज्ञासापदस्य हि मुर्यार्थ इच्छा । तस्या प्रथम कर्मकारकमपेक्षितम् । पश्चात् फलम् । ततश्चादौ कर्मज्ञानार्थं पृथीसमासो युक्तः । कर्मयुक्ते सत्यर्थात् फलमुक्तं भवति । इच्छाया कर्मण एव फलत्वात् । यथा-स्वर्गस्यैच्छेत्स्वर्गस्य फलत्व लभ्यते, तद्वत् । अत एव धर्मजिज्ञासे यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेताच्छां गृहीत्या पृथीसमासो दर्शितः । विचारलक्षणाया तु विचारस्य हेतात्मकं तथा प्रथम फलाकाङ्क्षाद् “धर्माय जिज्ञासा” इति चतुर्थीसमास उक्तः । तथा वृत्तिकारे “ब्रह्मणे जिज्ञासा” इत्युक्तं चेदमुं ज्ञातत्वेन ब्रह्मण फलत्वादिनि । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह-ब्रह्म चेति ॥ ननु “ब्रह्म क्षयमिदं ब्रह्म आयाति ब्रह्म स्वरूपं ब्रह्म प्रजापति” इति श्रुतिषु लोके च ब्राह्मणव्यजातौ जायं वेदे कमलासने च ब्रह्मशब्द प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह-अत एवेति ॥ जगत्कारणलक्षणप्रतिपादक-सृष्टासाङ्गत्वात्प्रसङ्गादेवेत्यर्थः । वृत्त्यन्तरे शेषे पृथीत्युक्तं दूषयति-ब्रह्मण इतीति ॥ सम्बन्धसामान्यं शेषः ।

भामती ।

ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमास परास्तो वेदितव्यः । ‘तादर्थ्यसमासे प्रकृतिप्रकृतिग्रहणं कर्तव्यम्’ इति कात्यायनीयचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिप्रकारभूतेषु चतुर्थीसमासिनियमात्, अप्रकृतिप्रकारभूत इत्येवमादौ तन्निषेधात्, ‘अश्वघासादयः पृथीसमासा भविष्यन्ति’ इत्यश्वघासादिषु पृथीसमासप्रतिषिधानात् । पृथीसमासेषु च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति । स्यादेतत् । ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य सशयः, कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रव्यजातौ, यथा ब्रह्म-हृष्येति । अस्ति च वेदे, यथा ब्रह्मो ज्जामिति । अग्नि च परमात्मनि, यथा ‘ब्रह्म वेदं ब्रह्मैव भवति’ इति, तमिमं सशयमपाकरोति-ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणमिति । यतो ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय तन्ज्ञापनाय परमात्म-लक्षणं प्रणयति ततोऽत्रगच्छाम परमात्मजिज्ञासेवेव न विप्रव्यजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः । पृथीसमासप-रिप्रेऽपि नेव कर्मपृथी, किंतु शेषलक्षणा, संबन्धमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिर्नाजिज्ञा-सेयुक्तं भवति । तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासा सर्वो ब्रह्मजिज्ञासार्था ब्रह्मजिज्ञास-यान्द्रा भवन्ति । साक्षात्पारंपर्येण च ब्रह्मसंबन्धात् । कर्मपृथ्या तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म, स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावन्त्येन्, तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तान्प्रयाह-ब्रह्मण आनन्दगिरौय-न्यायनिर्णयः ।

कर्मणि पृथीसमासः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिप्रकृतिग्रहणस्य कर्मत्वत्तथाभूतयूपदार्वादी तदृशैश्वघासादौ पृथीसमासाङ्गीकारात् । न च धर्माय जिज्ञासेतिरदिहापत्तिं वाच्यम्, पृथीसमासस्यैव तत्रापीश्वत्वात् । उक्तं हि-सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति न चात्र प्रकृतिप्रकृतिषु पृथीसमासेऽपि ब्रह्मप्राधान्यमार्थिकं, तस्मादवयवार्थं पृथीसमासोऽयुक्त इति भावः । किं तद्ब्रह्म यत्कर्मत्वेन फलत्वेन च जिज्ञासाया विप्र-व्यति तदाह-ब्रह्मेति । यतो ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय ब्रह्मलक्षणं वक्ष्यन्ततो वृत्तिकारप्रयामो वृधेन्या-ह-अत एवेति । आदिशब्देन जीवकमलासनशब्दराशीना ग्रहणम् । वृत्त्यन्तरे शेषे पृथी न्याययाता तत्राऽह-ब्रह्मण इतीति । जिज्ञासापदस्याकारप्रययान्तत्वेन वृथोगात् ‘कर्तृकर्मणोः वृत्ति’

कर्मणि पश्या, न शेषे । जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानि-
र्देशाच्च ॥ ननु शेषपश्यापरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते ।
सम्बन्धसामान्यस्य विशेषानिष्ठत्वात् ।

रत्नप्रभा ।

जिज्ञासैवत्र सन्नप्रययवाप्राया इच्छाया ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य तत्र कर्म । तत्र सकर्मकक्रि-
यायाः कर्मज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वादिच्छाया विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं कर्मत्र पश्या वाच्य,
न शेष इत्यर्थः । ननु प्रमाणादिकमन्यदेव त कर्मास्तु । तत्र तु ज्ञेयितया सम्बन्धता, तत्राह-जिज्ञा-
स्यान्तरेति ॥ धृतं कर्म लक्ष्णान्वयधृतं कर्षयन् "पिष्टमुत्सृज्य करं टेति" इति न्यायमनुम-
रतीति भाष्यः । गूढोक्तिमिच्छा शङ्कते-नन्विति ॥ "पश्या शेषे" [पा० सू० २ । ३ । १०]
इति विज्ञानात्पश्या सम्बन्धमात्रं प्रतिपत्तये विज्ञेयाकाश्या सकर्मकक्रियासंज्ञिज्ञानात् कर्मत्वे पर्यगम्य-
भामती ।

इति । कर्मणीति । अत्र हेतुमाह-जिज्ञास्येति । इच्छाया प्रतिपत्त्यनुवन्तो ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेय-
तय । न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुवन्तात्प्रथमं जिज्ञासा
कर्मत्वापेक्षते, न तु सन्नप्रियमात्रम्, तदन्तरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात् । न हि चन्द्रमसमादिय-
चोपद्रव्यं कस्यापिमिति सन्नन्वयेपणा भवति । भवति तु ज्ञानमियुक्ते विषयान्वेषणा विविपमिति ।
सम्माप्रथममपेक्षितत्वात् कर्मत्वेन तत्र सम्बन्धते, न भवतिप्रतामात्रेण, तस्य ज्ञानस्यत्वात् । तथा च कर्मणि
पश्यात्यर्थः । ननु सन्नं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं तस्या मविश्वति, तत्र तु
शेषत्वया समन्वयन इत्यत आह-जिज्ञास्यान्तरेति । निगूढामिप्रायश्चोदयति-ननु शेषपश्यापरिग्रहे-
ऽपीति । सामान्यमवन्वयस्य विशेषमवन्वयानिरोधेन कर्मताया अपिज्ञातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः ।

ज्ञानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

[पा० २-३-६६] इति सूत्रात्कर्मण्येवा पश्यात्तत्र च "कर्मणि च" इति सूत्रे पश्याः समासनिषेधाद्ब्रह्मजिज्ञासंति
समासाभिहितः "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति सूत्रात्पश्या कर्तृकर्मणोश्चभयोरपि सामर्थ्यादुपादानप्राप्तौ कर्मण्येवेति
नियमिता तस्या एव समासनिषेधावयवाऽऽज्ञेयप्राप्तौ कर्मणीयस्याः पश्या इदं प्रहणमिति प्रकृत्ये नोम-
यप्रानिर्देशनः कर्मत्वस्येवेष्टना कर्तृम्यातिशयम्याप्रिज्ञितत्वात्सम्मात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्येवात्र पश्याति तत्र-
जिज्ञासंतिस्मासन्निहितेति भाष्यः । परपञ्चनिषेधमुक्त्वा हेतुमाह-नेत्यादिना । कर्मादिभ्योऽन्यः
प्रातिपदिकार्थातिरिक्तः न्स्यामिमवन्नादिः शेषस्तत्र नैषा पश्या किंतु कर्मण्येव जिज्ञासाया
जिज्ञास्यापेक्षत्वात्तत्राहं हां टायाः प्रतिपत्त्यनुवन्तस्यप्रमात्रे जिज्ञासानिरूपणात्ज्ञानस्य ज्ञेयं तत्र तद्विना
स्यनाशोपादनं प्रतिपत्त्यनुवन्तत्वादाशौ जिज्ञासा कर्मत्वापेक्षते न मन्त्वमात्रम् । तत्रेवा कर्मण्येव पश्या-
त्यर्थः । जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षितत्वेऽपि प्रमाणादि जिज्ञास्यमस्तु, तत्र तु ज्ञेयितया सन्नप्रतामि-
त्यादांकाशः-जिज्ञास्यान्तरेति । धृतकर्मतामे नाधुक्तकृत्वेति भाष्यः । प्रमाणादिप्रतिज्ञाना श्रौत-
मन्त्राभ्येव शङ्कते-नन्विति । "पश्या शेषे" इति सब्रह्मणे तद्विज्ञानेऽपि व्यग्रहस्य विशेषानिष्ठ-
त्वात्सकर्मकक्रियायाः कर्मणोऽन्तरङ्गत्वाद्ब्रह्मण्यया कर्मणा जिज्ञासानिरूपणं निश्चयतीत्यर्थः । एकस्यापि

१ ब्रह्मसूत्रशास्त्रभाष्यदिशिवाच्यप्रतिज्ञानार्था शेषपश्या हांकार्ये वाच्यत्वात् ।

एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् ॥ न व्यर्थो-ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् । न, प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाश्रितत्वात् ॥ ब्रह्म हि जानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानम् ॥ तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते योजिज्ञासितोर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तान्यर्थाश्रितान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि ॥ यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राजो गमनमुक्तं भवति, तद्वत् ॥ श्रुत्यनुगमाच्च “यतो

रत्नप्रभा ।

तो यर्थ । अभिसन्निभजानन्निरोत्तरमाह-एवमपीति ॥ कर्मत्वमेऽपि प्रयत्न “कर्तृकर्मणो कृति” [पा० सू० २ । ३ । ९] इति सूत्रेण जिज्ञासापदस्याऽऽवन्तत्वेन कृत्यतेत्य योगे त्रिहिन प्रयमापेक्षित कर्मत्वत्यक्त्या परोक्षमशाब्द कल्पयत इत्यर्थः ॥ शेषवादी स्वाभिसन्निमुद्गाटयति-न व्यर्थ इति ॥ शेषपट्टया ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति । तत्र यानि ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधनफलानि, तेषामपि विचारः प्रतिज्ञातो भवति । तजिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धिन्वात् । कर्मणि पट्टया तु ब्रह्मकर्मन एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसन्निना शेषपट्टीत्युच्यते । अतो मप्रयासो न व्यर्थः । ब्रह्मसम्बन्धिना सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थं फल यस्य तत्त्वादिः । तत्प्रयासम्येदं पत्र न युक्तम्, सूत्रेण मुख्यतः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारम्यार्थिकप्रतिज्ञाया उदितत्वादिः । सिद्धान्ती-न प्रयानेति ॥ सगृहीतमथ सट्टान्तं व्याकरोति-ब्रह्म हीत्यादिना । “तद्विजिज्ञासस्व” इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्मणि पट्टीत्याह-श्रुत्यनुगमाच्चेति ॥ श्रुतिमूत्रयोरेकार्यत्वलाभाच्चेत्यर्थः ॥ जिज्ञासापदस्यान्यत्रार्थमाह-भामती ।

निगूढाभिप्राय एव दूषयति-एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण इति । वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसन्तर्हस्य चान्वयपरिचयागेन पश्चात्कथञ्चित्तपेक्षितस्य सत्रधिमात्रस्य सन्नो जवन्व प्रथम, प्रथमश्च जवन्व इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम् । प्रयत्नपरोक्षाभिमानं व प्रयत्नप्राथम्यस्युत्पत्त्यासुत्पत्त्याभिप्रायम् । चोदकं स्वाभिप्रायमुद्गाटयति-न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषेति । व्याख्यातमेतद्व्यस्तात् । समाधाता स्वाभिसन्निमुद्गाटयति-न प्रधानपरिग्रह इति । वास्तव प्राधान्यं ब्रह्मण । शेष सनिदर्शनमनितोरितार्थ, आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रधानस्य श्रौतत्वं न बहूनामपि गुणानामिति समाधत्ते-एवमपीति । प्रयत्न शब्दान्य प्रयमापेक्षितं वा । परोक्षमार्थिक जन्व्य न ॥ शेषपट्टीनादी स्वाभिप्रायमाह-नेत्यादिना । शेषपट्टीपक्षे सामान्येन यत्किञ्चिद्ब्रह्मयोगि मानयुक्तं वादि त सर्वं जिज्ञास्यत्वेनोक्तं स्यात्प्रतिज्ञातव्यं चैतत्, अन्यथा विचार्यन्वायोगात् । अतः सन्नधमात्रमेवैष सामान्ये विशेषान्तर्मात्रादित्यर्थः ॥ सिद्धान्ती स्वाभिसन्निमाह-न प्रयानेति । मानादीनामपि स्वविचारेषु तुल्यं प्राधान्यं नैयाह-ब्रह्मेति । तथाऽपि ब्रह्मोपास्यमित्युक्ते मानाद्यजिज्ञासाय प्रकृत्युत्पत्त्याशक्त्याऽऽह-तस्मिन्निति । अप्रधानानां मुख्यत्वात् शब्दोपादानं प्रधानमप्यायिश्चोचितोक्तिममो नेति भावः ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-ययेति । कर्मणिपट्टीत्यत्र युक्तं यत्तस्माह-श्रुतीति । एतं सूत्रमूलश्रुतौ ब्रह्मण कर्मत्वस्य सूत्रेऽपि पट्टया, तदेनं प्राध-

वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तै० आ० २ । ३ । १ । १] इत्याद्याः श्रुतयः,
 "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" [तै० आ० २ । ३ । १ । १] इति प्रत्यक्षमेव
 ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति ॥ तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं
 भवति ॥ तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी ॥ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवग-
 त्तिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्मफलविषयत्वादिच्छायाः ॥
 ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म ॥ ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञातुमिति ॥ नन्वन्वगतं वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूल विषयज्ञानवत्कथं, ब्रह्मज्ञानं तु जिज्ञासायाः
 फलं, तदेव मूल कथमित्याशङ्क्याह—अवगतीति ॥ आवरणनिवृत्तिरूपामिव्यक्तिमच्चैतन्वमनगतिः पर्यन्तो-
 ऽवधिर्वस्याऽखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म, तदेव फलम् । मूल त्वापातज्ञानमि-
 त्यधुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्भेदान्न जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु गमनस्य प्राप्तः कर्म,
 तन्प्राप्तिः फलमिति भेदात् कर्मैव फलमित्युक्तं तत्राह—फलेति ॥ क्रियान्तरे तेषोर्भेदेऽनीच्छायाः
 फलविषयत्वात् कर्मैव फलमित्यर्थः । ननु ज्ञानावगाथोरेक्याद्भेदोक्तिरुक्तेत्यत आह—ज्ञानेनेति । ज्ञानं वृत्तिः,
 अवगतिस्तत्फलमिति भेद इति भावः ॥ अवगन्तुम् अभिव्यञ्जयितुम् । अवगतेः फलत्वं स्पृष्टयति—ब्रह्मेति ॥

भाषणी ।

शुच्यनुगमश्चातिरोहितः । तदेवमभिमतं समास व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह—ज्ञातुमिति । स्यादेतत् ।
 न ज्ञानमिच्छाविषयः । मुखदुःखावापिपरिहारो वा तदुपायो वा तद्दारेणोच्छागोचरः । न चैव ब्रह्मविज्ञानम् ।
 न खन्वन्तदनुमूलमिति वा प्रतिकूटनिवृत्तिरिति बाधुभूयते । नापि तयोरुपायः, तस्मिन्तपयि सुखमेदस्या-
 दर्शनात् । अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः । तस्मान्न सूत्रकारवचनमात्रादिपिकर्मता ज्ञानस्येत्यत
 आह—अवगतिपर्यन्तमिति । न केवञ्च ज्ञानमिष्यते किं स्ववर्गतिं साक्षात्कारं कुर्वद्भवतिपर्यन्तं सन्वा-
 ध्याया इच्छायाः कर्म । कस्मात् । फलविषयत्वादिच्छायाः, तदुपाय फलपर्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेष ।
 ननु भवन्नवगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमेतावतापीष्टं भवति । न हानपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत
 इत्यत आह—ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म । भवतु ब्रह्मविषयावगतिः, एवमपि कथमिष्टस्यत आह—
 ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः । तिस्रस्तदर्थः, न, किंतु निःश्रेयस विगलितनिखिलदुःखानुपद्गपरमानन्दघनब्रह्मा-
 वगतिर्ब्रह्मणः स्मभार इति सैत्र निःश्रेयस पुरुषार्थ इति । स्यादेतत्, न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः, पुरुषव्यापारव्याप्यो
 हि पुरुषार्थः । न चाम्या ब्रह्मस्वभावाभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः सम्भवन्ति । तथा सद्यतित्यन्वेन
 तन्व्याभाव्यानुपपत्तेः । न चोपपत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता । तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः इत्यत
 आमन्दगिरिय—न्यापनिर्णयः ।

मिति भावः । कथं कूटस्थस्य ब्रह्मणः श्रुतौ कर्मत्वमुक्तं तत्राऽऽह—यत इति । प्रत्यक्षमिति स्पृष्ट-
 श्लोक्तिरविद्याद्वारा नन्कर्मप्रश्रुतिरिति भावः । श्रोतेऽपि कर्मत्वे ब्रह्मणः सौर शेषत्वमेव किं न स्यात्त-
 त्वाऽऽह—तत्रेति । न हि श्रुतिप्रसवोर्मूलमूलिनोऽप्रतिपत्तिरुक्तेति भावः ॥ पश्यर्थमुपसहरति—तस्मादिति ।
 जिज्ञासापरम्यापयार्थमाह—ज्ञातुमिति । ब्रह्मणि ज्ञाने तन्ज्ञानस्याऽऽभ्यासत्तदिच्छायोगाद्जातिद्वेषणा-
 श्लानापरम्यापयार्थमाह—ज्ञातुमिति । ब्रह्मणि ज्ञाने तन्ज्ञानस्याऽऽभ्यासत्तदिच्छायोगाद्जातिद्वेषणा-
 श्लानापरम्यापयार्थमाह—ज्ञानेनेति । ब्रह्मावगतेरप्यश्रुतिप्रश्रुतिरुक्तेनुवामात्रज्ञेष्टवमिद्याशङ्क्योक्तं ब्रह्मेति ।

निश्चेपसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिर्हणात् ॥ तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ॥
तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् ?

रत्नप्रभा ।

हिशब्दोक्त हेतुमाह-निश्चेपेति ॥ बीजमत्रिया आदिर्धस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थ । अत्र-
नार्थमुक्त्वा सूत्राकार्यार्थमाह-तस्मादिति ॥ अत्र सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तत्रप्रत्ययेन सूच-
यति । अथात शब्दाभ्यामविकारिण सात्रित्वात्तेन ब्रह्मज्ञानाय विचार कर्तव्य इत्यर्थ । इति
तृतीयवर्णकम् ॥ प्रथमवर्णके बन्धस्याप्यास्तत्वोक्तया त्रिपदादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्धमप्रसिद्धमत्रिपदा-
दिसम्भवात्सम्भवाभ्या शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह-तत्पुनरिति ॥ पुनःशब्दो वर्णकान्तरोत्तरार्थ । यदि
वेदान्तविचारात् प्रागेव ब्रह्म ज्ञातम्, तर्ह्यज्ञात-रूपविषय-व नास्ति । अज्ञानाभावेन तन्निवृत्तिरूपपल-
भामती ।

आह-निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिर्हणात् । सत्यम्, ब्रह्मानगतौ ब्रह्मस्वभावे नोत्पस्याद्य-
सम्भवन्ति, तयाप्यनिर्बन्धनीयानाद्यत्रियावशाद्ब्रह्मस्वभावेऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभानपि न प्रतिभातीत्य-
पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोऽप्यभिन्न इव भासत इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिर्हणात्प्रा-
गप्राप्त इव तस्मिन्सति प्राप्त इव भवताति पुन्येणार्थमानवाप्युत्तरार्थ इति युक्तम् । अत्रियादीत्यादि-
ग्रहणेन तत्संस्कारोऽनुरूप्यते । अत्रियादिनिवृत्तिन्तपासनाकार्यादन्त करणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति
द्रष्टव्यम् । उपसहरति-तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् । उक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा । न खलु तज्ज्ञान
त्रिणा सवासनविविधदु खनिदानमत्रियोच्छिद्यते । न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिखिलदु खानुप-
ज्ञानन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराभिर्भावो जीवस्य । तस्मादानन्दघनब्रह्मात्मतामिच्छता तदुपायो ज्ञानमे-
पितव्यम् । तच्च न केवलेश्वो वेदान्तेभ्योऽपि तु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्य इति इच्छानिभेन ब्रह्ममीमांसार्था
प्रनर्पते, न तु वेदान्तेषु तदर्थविनशाथा वा । तत्र फलवदर्थानुपरोधपरता स्थाभ्यायाध्ययनत्रिवे. सूत्रयता
'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनेनैव प्रवर्तित-वात्, धर्मग्रहणस्य च वेदायाप्यलक्षणत्वनाधर्मवद्ब्रह्मणोऽप्युप-
लक्षणात् । यद्यपि च धर्ममीमांसान्त वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसाप्याक्षेप्तु शक्यते, तथापि प्राप्या
मीमांसया न तद्बुधुत्पाद्यते, नापि ब्रह्ममीमांसया अव्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमांसारम्भाय
नित्यानिःस्पृहविकेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेद सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम् । स्वादेतत् । एतेन सूत्रेण
ब्रह्मज्ञान प्रत्युपायता मीमांसया प्रतिपाद्यत इत्युक्त, तदुक्त विकृत्यासहत्वादिति चोदयति-तत्पुनर्ब्रह्मेति ।
वेदान्तेभ्योऽपौक्येयतया एतत् सिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्ध, वेदान्तनाक्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

पुमर्थने तस्या हेतु हिशब्दमचित्ति निशदयति-निःशेषेति । समन्वसंसारबीजमनादिरत्रिया तस्यास्ता-
मादित्वेनाऽऽदाय प्रवृत्तानर्थस्य च तस्यैव संसारस्योक्तावगत्या घ्नन्तेति यावत् । सूत्राक्षरव्याख्या-
मुपसहरति-तस्मादिति । त्रिगणविकारिसत्त्व तदर्थ । ब्रह्म ज्ञातुर्कामेन तत्र विचारयितव्यमिद-
शास्त्र श्रोत्रव्यमित्यर्थ । अत्रमिथ्यात्वेन मिद्धेऽपि त्रिपदादीं त्रिपदात्तरेण तदाज्ञाप समाधातु वर्णकान्त-
रगतनारयत्वादायाक्षिपति-तदिति । प्रागेन जिज्ञासाप्यास्तब्रह्म बुतश्चि-ज्ञातमज्ञातं वेति निरुत्तरार्थः ।
आद्ये शास्त्राप्रतिपाद्यतया नास्य तत्र विषयोऽनन्यलक्ष्यत्वाभावात्तौऽनेनानुगतमात्रास्य फलमपि तद-
१ आ० पा० ब्रह्मविशिष्ट ।

यंदि प्रसिद्धं, न जिज्ञासितव्यम् ॥ अथाऽप्रसिद्धम् । नैव शक्यं जिज्ञासितु-
मिति ॥ उच्यते ॥ अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं-

रत्नमभा ।

मपि नास्तीति न विचारयितव्यम् । अथाज्ञातं केनापि तर्हि तदुद्देशेन विचारः कर्तुं न
शक्यते । अज्ञातस्योद्देशयोगात् । तथा च बुद्धावनारूढस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रति-
पादनयोगात् । तद्व्यतिपाद्यत्वरूपः संबन्धो नास्तीति ज्ञानानुवृत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारभ्य शास्त्र-
मित्यर्थः । आपातप्रसिद्ध्या विषयाद्विलाभादारम्भणीयमिति सिद्धान्तयति—उच्यते इत्यादिना । प्रसिद्धं
तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्याप्रकृतत्वेनास्तिपदस्य प्रसिद्धिपरत्वात् । ननु केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः ।
न च “सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म” इति श्रुत्या सेति वाच्यम्, ब्रह्मपदस्य लोके सङ्गतिप्रहाभावेन
भामती ।

समुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं, ततो न जिज्ञासितव्यं, निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाध्यायिनः
साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्तर्हि न तद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्र-
सिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम् । अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु सर्वथाऽननुभूतपूर्वे । न चेभ्यमाण-
मपि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात् । शब्दो हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यम् । यथा वक्ष्यति—‘शास्त्रयोर्नित्वात्’ इति ।
स चेत्तन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम् । न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रकमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं
शक्यस्याप्यजिज्ञासनात्, अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वात्, अशक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः ।
परिहरति—उच्यते—अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम् । अयमर्थः—प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया
अर्थातवेदस्य निगमनिरुक्त्याकरणादिपारिशीलनविदितपदतदर्थसंबन्धस्य ‘सदैव सोम्येदमप्र आसीत्’ इत्युपक्र-
मात्, ‘तत्त्वमसि’ इत्यन्तात्संदर्भात् नित्यत्वानुपेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाप्यस्ति । अत्र
च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति, तदस्तित्वस्य सति विमर्शं विचारात्प्रागनिर्णयात् ।
नित्येति क्षयितालक्षणां दुःखमुपक्षिपति । शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति । बुद्धेत्यपराधीन-
प्रकाशमानन्दात्मानं दर्शयति, आनन्दप्रकाशयोर्भेदात् । स्यादेतत् । मुक्तौ सत्यामस्यैते शुद्धत्वाद्यः
प्रयन्ते, ततस्तु प्राक् देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तम्—मुक्तेति । सदैव मुक्तः
सदैव कैवल्योऽनाद्यविवादाशांस्तु भ्रान्त्या तथावमासत इत्यर्थः । तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

गतिरिति विषयावसिद्धिरित्याह—यदीति । यत्र कदाचिदपि केनचिदाकारेण बुद्धावरोहति तस्य
प्रतिपाद्यत्वेऽशक्यप्रतिपाद्यतया न शास्त्रेण संबन्धोऽप्रतिपाद्यत्वे तदवगतिर्नि फलमपीति संबन्धावसिद्ध्या
द्वितीयं दूषयति—अथेत्यादिना । ब्रह्मणः सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषतो विना विचारमज्ञानाद्विचारयोग्य-
तेति त्रिनयमपि समाधत्ते—उच्यते इति । तत्र प्रसिद्धत्वोक्त्या ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धं
साधयति—अस्तीति । प्रसिद्धत्वमस्तित्वम् । प्रसिद्धमप्रसिद्धं वेद्यधिकारात् । ब्रह्मणो निरुपाधिकं
रूपमाह—नित्येति । कार्यकयव्याप्तये नित्यपदम् । तत्तादात्म्यं व्यासेहं शुद्धेति । अखण्डजाटव-
रसामान्यं ध्यायतेपि—शुद्धेति । तादृज्जाड्येक्याभासेनाप्यस्तचेतन्यं व्युदस्यति—मुक्तेति । मोक्षाय-
न्यायानेन निष्पत्त्यादीत्याशाद्वाऽऽह—स्वभावमिति । भानामानन्ता मुक्तिव्यवयोर्भेदबुद्धिरिति भावः । सोपा-

सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म ॥ ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशु-
द्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते ॥ बृहत्तेर्धातोरर्थानुगमात्, सर्वस्यात्मत्वाच्च
ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः-

रत्नप्रभा ।

तद्वदितवाक्यस्याबोधकत्वादित्याशक्य ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह-
ब्रह्मशब्दस्य हीति ॥ अस्वार्थः-श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्थोऽस्तीति
ज्ञायते । प्रमाणवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो महत्त्वरूप इति व्याकरणानिर्धीयते ।
“बृहि वृद्धौ” [पा०धातु०म्भा०] इति स्मरणात् । सा च वृद्धिर्निरवधिकमहत्त्वमिति, सक्तोचक्राभावाच्छ्रु-
तानन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवधिकमहत्त्वं चान्तपत्त्यादिदोषपत्त्वे सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च
न सम्भवति । लोके गुणहीनदोषवतोऽप्यत्वप्रसिद्धे । अतो बृहणाद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देशकाल-
स्तुतपरिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषशून्यत्व-शुद्धत्वम् । जाड्यराहित्यं बुद्ध-
त्वम् । बन्धकालेऽपि स्वतो बन्धाभाव-मुक्तत्वम् । च प्रतीयते । एवं सकलदोषशून्यं निर्गुणं प्रसि-
द्धम् । तथा सर्वज्ञत्वादिगुणकं च तैत्पदनाच्च प्रसिद्धम् । ज्ञेयस्य कार्यस्य चापरिच्छेदेऽप्यत्वप्रसंगेन सर्व-
ज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य चालाभादिति । एवं तैत्पदात्प्रसिद्धेप्रमाणत्वेनापातव्यादज्ञानानिर्वर्तक-
त्वाज्जिज्ञासोपपत्तिरित्युक्त्या त्वर्पदार्थान्मनापि ब्रह्मण प्रसिद्धत्वात्तदुपपत्तिरित्याह-सर्वस्येति ॥ सर्वस्य लोकस्य
भामती ।

रूपं दर्शयित्वाऽविद्योपाधिकं रूपमाह-सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम् । तदनेन जगत्का-
रणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात्कारणत्वभावाभावयो । कुत पुनरेवभूतब्रह्मस्वरूपा-
वगतिरित्यत आह-ब्रह्मशब्दस्य हीति । न केवलं ‘सदेव सोम्येदम्’ इत्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्या-
लोचनया इत्यभूतब्रह्मावगतिः । अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवार्थं स्वहस्तयति । निर्व-
चनमाह-बृहत्तेर्धातोरर्थानुगमात् । वृद्धिकर्म हि बृहतिरिति शायने वर्तते । तच्चेदमतिशयन-
मनव-उन्नतपदान्तरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्यस्याभ्यनुजानातीत्यर्थः । तदेव तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादे
प्रसिद्धिमभिधाय त्वपदार्थस्याप्याह-सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः । सर्वस्य पांशुलया
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

धिकं ब्रह्मरूपमाह-सर्वज्ञमिति । ननु न सामान्येनापि लोके ब्रह्म ज्ञातं तस्योक्तरूपस्याप्यन्वयाद्यगम्य
त्वान्नापि श्रुत्या तद्वीस्तद्गतब्रह्मशब्दस्याज्ञातसगनित्वाद्दत्त एव न पदमात्रादपि तद्वीस्तत्वाऽऽह-ब्रह्मेति ।
श्रुतिमूत्रयोर्ब्रह्मशब्दोऽयथानुपपन्नो निगमाद्यनुगृहीतो विशिष्टवाक्यार्थान्वयिपदार्थाकाक्षानुगृहीतश्च नियतप-
दार्थधीहेतुतया विशिष्टेऽपि ब्रह्मणि सभाजनाहेतुरिति युक्ता तस्य प्रसिद्धिरित्यर्थः । बृहतिधात्वानलोचनायामपि
तत्प्रसिद्धिरित्याह-बृहत्तेरिति । सक्तोचक्रप्रकरणोपपदाभावे वृद्धिकर्मणो बृहतिर्मानोर्निरकुशमहत्त्वबो-
धित्वाद्यत्र उद्वेगशून्यत्वसिद्धेर्नित्यपदस्य तत्परत्वाद्दोषभूयिष्ठवाच्यभावेन शुद्धत्वाद्जडत्वेन बुद्धमादित्याद्य-
परत्नत्रतया मुक्तत्वात्कुतश्चिदप्यव्यावृत्तज्ञानशक्तितया सर्वज्ञतादिसिद्धेर्धातोरर्थानुगमादेरुक्तप्रसिद्धिः ।
नित्यत्वादिशून्ये निरकुशमहत्त्वायोगात्तया च पदशक्तेरेव प्रसिद्धं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्पदार्थस्य नित्यत्वा-
दिना प्रसिद्धिमुक्त्वा त्वपदार्थान्मनाऽपि प्रसिद्धिमाह-सर्वस्येति । आत्माऽपि प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात्प्र-

सर्वो ह्यात्मास्त्वित्वं प्रत्येति-न नाहमस्मीति ॥ यदि हि नात्मास्त्वित्वप्र-
सिद्धिस्स्यात्, सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् ॥ आत्मा च ब्रह्म ॥
यदि तर्हि लोके ब्रह्माऽऽत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं
पुनरापन्नम् ॥ न ॥ तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः-

रत्नप्रभा ।

योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केवत् आह-सर्वो हीति ॥ अहम-
स्मीति न प्रत्येतीति न । किन्तु प्रत्येयेत्र । सैव सच्चिदात्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मनः कुतः सत्तेति शू-
न्यमतमाशङ्क्याह-यदि हीति ॥ आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति लोको जातीयात् । लोकस्तु अहमस्मीति
जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तिव्यप्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायात तत्राह-आत्मा चेति ॥
“अयमात्मा ब्रह्म” [बृ० २।१।१९] इत्यादिश्रुतेरिति भावः । प्रसिद्धिपक्षोक्तं दोषं पूर्वपक्षेण स्मारयति-
यदीति ॥ अज्ञातत्वाभावेन विप्रत्यावाभावादधिकार्यत्व प्राप्तमित्यर्थः । यथा-इव रजतमिति वस्तुतः
शुक्तिप्रसिद्धिः, तद्वदहमस्मीति सत्त्वैतत्पर्यात्मत्वसामान्येन वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । नेय पूर्णानन्द-
ब्रह्मत्वस्वनिर्देशपरोचरा । वादिनां विराटाभावप्रसङ्गात् । न हि शुक्तिव्यतिशेकदर्शने सति रजतं रङ्ग-
मन्वेदिति विप्रतिपत्तिरस्ति । अतो विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषस्या-
ज्ञातत्वादिप्रत्यासिद्धिरिति सिद्धान्तयति-नेत्यादिना ॥ सामान्यविशेषभावस्वात्मनि सच्चिदपूर्णोद्विपद-
गामता ।

दकस्य षाडिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः, कुतः, आत्मत्वात् । एतदेव स्पुटयति-सर्वो हीति ।
प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रष्टयति-न नेति । न न प्रत्येयहमस्मीति, किन्तु प्रत्येयेति योजना ।
नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति मा च ज्ञासोऽहमात्मनमित्यत आह-यदीति । अहमस्मीति
न प्रतीयात् । अहकारास्पद हि जीवात्मानं चेन प्रतीयात्, अहमिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येतु
सर्वो जन आत्मानमहकारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह-आत्मा च ब्रह्म । तदस्त्वया सामाना-
धिकरण्यात् । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धशुद्धत्वादेः शब्दतः, त्वपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः, पदा-
र्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य, त्वपदार्थस्य ब्रह्मभाववगमः-‘तत्त्वमसि’ इति वाक्यादुपपद्यत इति भावः ।
आक्षेपा प्रथमकृत्वाश्रय दोषमाह-पादे तर्हि लोकं इति । अन्व्यापकाच्चेत्परंपरा लोकः । तत्र ‘तत्त्व-
मसि’ इति वाक्यादि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति । आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया
गमयितव्यम् । परिरूपति-न । कुतः, तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः । तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकत्वा-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सिद्धो ने पाशङ्क्याऽऽह-सर्वो हीति । प्रमाणाप्रमाणसाधारणी प्रतीतिमप्रतीतिनिरासेन स्फोरयति-न नेति ।
अहमास्मीति न न प्रयेति किन्तु प्रयेयेति योजना । आत्मनः शून्यस्यैव प्रतीतीतिव्यप्रसिद्धिरिति शून्यवादमा-
शङ्क्याऽऽह-यदीति । आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति प्रतीतिः न्यास्तस्वैत्र लोकोऽहमस्मीति प्रये-
त्यन्तर्निवृत्तमित्यर्थः । आत्मप्रसिद्धावपि कथं त्रयप्रसिद्धिस्तत्राऽऽह-आत्मा चेति । चैतन्याविशेषादय-
मस्या प्रयेयादिश्रुतेर्ब्रह्मसामान्येनैकमित्यर्थः । प्रसिद्धपक्षेऽपि संन्ययोर्दोषं स्मारयति
इत्यदीति । व्यवहारपूर्वो विना विचारमात्मने ब्रह्म यदि प्रसिद्धमस्ति तर्हि ततो लोकादेव ज्ञात
भवेत्तत्त्वत्वेन शास्त्राधिपत्यानन्दवशेनैकधाऽऽह-पुनरपि प्राप्तमजिज्ञास्ययमिति योजना । धर्म प्रति
विप्रतिपत्ता यदीति इतिपायेन परिरूपति-नेत्यादिना । आत्मनोऽहमिति प्रयागं प्रसिद्धेऽपि तद्विशेषे

देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपत्नाः ॥
इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे ॥ मन इत्यन्ये ॥ इन्द्रियाणि मनो वेति
तदेकदेशिनः ॥ विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके ॥ शून्यमित्यपरे ॥ अस्ति
देहादिव्यतिरिक्तस्संसारो कर्ता भोक्तृत्यपरे ॥

रत्नप्रभा ।

वाच्यभेदात् कपित इति मन्वव्यम् । तत्र स्थूलसूक्ष्मरूपेण विप्रतिपत्तीरूपत्वस्यति-देहमात्रमित्या-
दिना । शास्त्रज्ञानशून्याः-प्राकृताः । वेदवाच्यमतान्युक्त्या तार्किकैरुदितमाह-अस्तीति ॥ साहचर्यमत-
माह-भोक्तैति ॥ किमात्मा देहादिरूप-उत्त-तद्विन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबु-
नामती ।

धकप्रमाणाभावे सति सशयञ्जीवमुक्तम् । ततश्च सशयाजिज्ञासोपपद्यत इति भाव विनादाधिकरण
धर्मा सर्वत्रसिद्धान्तसिद्धोऽन्युपेय , अ-यथा अनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्यु । विरुद्धा
हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः । न चानाश्रया प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनालम्बनत्वापत्ते । न च भिन्ना-
श्रया विरुद्धा । न ह्यनिला बुद्धिः, नित्य आमेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धना-
देवेदान्तेभ्यः प्रतीति, त्वपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वत्रसिद्धान्तः । तदामासत्वान-
नामासत्वतत्तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ
युक्तस्तद्विशेषेषु सशयः । तत्र त्वपदार्थं तावद्विप्रतिपत्तौर्दर्शयति-देहमात्रम् । इत्यादिना,

आनन्दशिरीय-न्यायनिर्णय ।

विप्रतिपत्तेर्मनस्या वस्तुतो ब्रह्मविपश्यतया सामान्येन सिद्धमपि तद्विशेषतोऽसिद्धेस्तद्धेतोः शास्त्रस्य भवति
विषयः । भवति च तदत्रगतिस्तत्फलं सामान्यतः सिद्धत्वाच्च विशेषतः शक्य प्रतिपादयितुमिति सन-
न्धसिद्धिरिति युक्ता ब्रह्मजिज्ञास्यतेति भावः । विप्रतिपत्तीरेव दर्शयन्नादौ स्थूलदृशा मतमाह-देहेति ।
देहातिरिक्तं चैतन्यं स्वतन्त्रमस्त्वत्तत्र वा नास्ति देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयान्तर्भूतमेव तदिति मात्रो महणम् ।
मृतदेहव्यावृत्त्यर्थं चैतन्यविशिष्टमित्युक्तम् । आत्मेत्यहमालम्बनमुच्यते । प्राकृताः शास्त्रासम्बन्धविधयो
दृष्टमात्रा निरूपितप्रवृत्तयोजना जन्ममरणमात्रवर्माणो लोकायतिका भूतचतुष्टयत्ववादिनः । देहस्य-
गिन्द्रियस्थानपेक्षमधिकरणं तत्र मनुष्योऽहमितिबुद्धेरामतेत्यर्थः । सत्यपि देहे नेत्रादौ चासति स्वापारौ
स्वरूपाद्यज्ञानात्तेषामिन्द्रियानुविधानात्तच्चैतन्यदृष्टेस्तेषु चाहबुद्धेस्तोषामेनाऽऽमतेति पश्चान्तरमाह-इन्द्रि-
याणीति । न च तेभ्यनेकेषु भोगायोगो वरगोष्ठीयन्मियो गुणप्राधान्याक्रमेण तद्योगात् । न च
नानात्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरेकदेहाश्रितत्वेनोपपत्तिरिति भावः । स्वमे नेत्राद्यभावेपि केचले मनसि ज्ञान-
दृष्टेदृष्टियश्च तस्मिन्नपैकत्यादिन्द्रियानुविधानस्य च रूपादिधियां तदधर्मत्वेऽपि तत्कारणात्वाद्युपपत्तेरेक-
देहस्यत्वेन प्रत्यभिज्ञायामेकप्रासादस्थानामपि तत्प्रसङ्गान्नन एवाऽऽमेति मतान्तरमाह-मन इति ।
लोकायतमतभेदानुक्त्या योगाचारमतमाह-विज्ञानेति । आश्रय व्यावर्तयितुं मात्रपदम् । सिद्धान्ता-
द्विशेषार्थं क्षणिकमिति । देहादेशेपत्वाद्दृष्टतुल्यत्वान्नसोऽनन्तबुद्धवन्तिरेकादाश्रयान्तरस्यादृष्टत्वात्क्षणिक-
ज्ञानेत्वपि सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानाद्बन्धमोक्षयोः सतानाश्रयत्वाद्युक्त योगाचारमतमिष्यः । माय्यमिकमत-
माह-शून्यमिति । स्वापे धियोऽप्यभानादकस्मात्पुनरहमित्युद्वाद्यत्सदालम्बनाऽहर्भारित्यर्थः । तार्किका-
दिमतमाह-अस्तीति । शून्यातिरिक्तमस्तिन्वम् । अहमस्मीत्यनुभवात्तदात्मन्वन्स्याऽऽमन्वात्तस्य प्रप-
भिज्ञया स्वाधिनात् । तस्याध्याप्नित्तया सादृश्यान्धीनत्वादभिकारस्य क्रियाफलत्वयोगात्क्रियापेक्षा-

भोक्तव केवलं, न कर्तव्येके ॥ अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरस्सर्वज्ञस्सर्वेश-
क्तिरिति केचित् ॥ आत्मा स भोक्तुरित्यपरे ॥ एवं बहवो विप्रनिपत्रा
युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयास्सन्तः ॥

रत्नप्रमा ।

द्विगूयान्युक्त्या तद्विश्वोऽपि कर्तृत्वादित्थं वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसाध्यपक्षावुपन्यस्या-
कर्तावीश्वराङ्घ्रिो न वेति विनादकोटित्वेन योगिमत्तमाह—अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वर इति ॥
निगतिशयसत्त्व गृहीत्वा ईश्वरः सर्वज्ञत्वादिसम्पन्न इति योगिनो वदन्ति ॥ भेदकोटिमुक्त वा सिद्धा-
न्तकोटिमाह—आत्मा स भोक्तुरिति ॥ भोक्तृर्जीवस्याकर्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति
वेदान्तिनो वदन्तीत्यर्थः । विप्रतिपत्तीन्वसहरनि—एवं बहव इति ॥ विप्रतिपत्तीना प्रपञ्चो निरासन्न
निरणोपन्यासेन दर्शितः सुखशोभायेतीहोपरम्यते । तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः सिद्धान्तिनः—“जीवो,
ब्रह्मैव, आत्मत्वाद्, ब्रह्मवत्” इत्यादियुक्तः “तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८ । १६] इत्यादिश्रुते-
श्चान्नाभिज्ञायाः सत्त्वात् । अन्ये तु देहादिरात्माऽहप्रत्ययगोचरत्वाद्बहवितरेकेण घटादिवदित्यादियुक्त्या-
भासम्, “स वा एष पुत्रोऽज्जरसमयः” [तै० आ० २ । १ । १] इन्द्रियसमादे चक्षुरादयः
भामती ।

भोक्तव केवलं न कर्ता—इत्यन्तेन । अत्र देहेन्द्रियमन शक्तिनिज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयः त्वंप-
दार्थेन सम्बन्धन्ते, योग्यताविरहात् । शून्यपक्षेऽपि सर्वोपायारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः । कर्तृभोक्तृ-
भ्यभास्यपि परिणामितया तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसंगतिरेव । अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यत्वाद्य-
संगतिः । अमोक्तृत्वेऽपि नानात्वेनाविच्छिन्नात्तदनिर्णयत्वादिप्रसक्तावद्वैतहानाच्च तत्पदार्थसंगतिस्तदस्यैव ।
त्वंपदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिर्दीक्षिता । वेदाप्रामाण्यमादिनो हि औक्तायतिः काटयस्त-
त्पदार्थप्रत्यय मित्येति मन्यन्ते । वेदाप्रामाण्यमादिनोऽप्यौपचारिक तत्पदार्थमविरक्षित वा मन्यन्त इति ।
तदेव तत्पदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह—अस्ति
तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित् । तदिति जीवात्मनः परामृशति । न केवञ्च
शरीरादिभ्यः, जीवात्मनोऽपि व्यतिरिक्तः । स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे । ऐश्वर्यसिद्धयर्थं स्वाभाविकमस्य
रूपद्वयमुत्तम—सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति । तस्यापि जीवात्मनोऽपि व्यतिरेकात्, न त्वंपदार्थेन सामा-
न्यविरूपमिति स्वमतमाह—आत्मा स भोक्तुरित्यपरे । भोक्तृर्जीवात्मनोऽवितोपाधिकस्य स ईश्वर-
स्तत्पदार्थ आत्मा, तत् ईश्वरादिनो जीवात्मा । परमाकाशादिन घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्ती-
त्यर्थहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह—एव बहव इति । युक्तिसुक्त्याभाससाक्यवाक्यामाससमाश्रयाः सन्त
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तन्माकर्तृत्वस्यैवमात्मत्वाच्च सत्सारम्याऽऽत्मनो युक्तैवरूपतैत्यर्थः । सांग्यमतामाह—भोक्तेति । करोमि
जानामीति विधोऽहकारानुगमात्केन्द्रमायोगाद्भोगस्य चिदवमानत्वात्तद्रूपान्मनो युता यथोक्तत्वेपत्ते-
त्यर्थः । स्वमर्थे विनादद्वारा तदर्थे त सूचयित्वा नादादेन तत्र विनादमाह—अस्तीति । देहाद्यतिरिक्त-
भोक्तृत्वव्यतिरिक्तत्वं तद्व्यतिरिक्तत्वं तत्समर्थनार्थं सर्वत्र इत्यादिनिर्दिशणम् । स्वपक्षमाह—आत्मेति ।
स हीषते भोक्तृ-स्वल्पं बृह पर्याप्त्येन मृतोऽजन्मच्छिन्नव्यमोक्तत्वाच्चैतत्त्वे भेदायोगादेक्यश्रुतेश्चेश्वरम्या-
भेदम्यादीनि भावः । विप्रतिपत्तीरूपमद्वैत—एवमिति । मानयुक्ती विना विनादमात्रात् पूर्वपद-
निर्णयः सुखाऽऽह—युक्तीति । अन्यपक्षमादिनो युक्तिवाक्याश्रया अन्ये तदामासाश्रया इत्युत्तरावि-

तत्राविचार्य यत्किञ्चित्प्रतिपद्यमानो निःश्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् ॥
तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तद्विरोधितकौ-
पकरणा निःश्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥ इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

“ते ह वाचमूचुः” [बृ० १ । ३ । २] “मन उवाच” “योऽयं विज्ञानमय” [बृ०
४ । ४ । २२] “असदेवेदमप्र आसीत्” [छ० २ । १३ । १] “कर्ता” “बोद्धा”
[प्रश्न० ४ । ९] “अनन्नन्वयः” [श्वे० ४ । ६] “आत्मानन्तरो यमयति” इति वाक्या
भास चाश्रिता इति विभाग । देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद्दृश्यत्वादिऽयादिन्याये “आनन्दमयोऽध्या-
साद्” [व्या० सू० १ । १ । १२] इत्यादिमूत्रैश्चाभासत्वं वक्ष्यते । ननु सन्तु विप्रतिपत्तय-
स्तथापि यस्य यन्मते श्रद्धा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्स्यति, किं ब्रह्मविचारारम्भेणेत्यत आह-
तत्राविचार्येति ॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेन मुक्तिरिति वस्तुगतिः । मतान्तराश्रयणे तदभासान्मोक्षासिद्धिः ।
किंचात्मानमन्यथा ज्ञात्वा तत्त्वापेन सत्सारान्धकूपे पतेत् । “अथ तमः प्रविशन्ति” [ईश० १२]
“ये के चाऽमहनो जनाः” [ईश० ३] इति श्रुतेः, “योऽन्यथा सन्तगात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ १ ॥” इति वचनाच्चेत्यर्थः । अतः सर्वेषां सुमुद्गूणा
निःश्रेयसफलदाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थमुपसहरति-तस्मादिति ॥ वन्वस्याभ्यस्तत्वेन विप-
यादिसद्भावगताद्येवाटधिकारिणाभादापातप्रसिद्ध्वाविपयादिसम्भवाच्च वेदान्तविपया मीमांसा पूजिता
विचारणा, वेदान्ताविरोधिनो ये तर्कास्तन्वान्तरस्याभ्यास्तान्युपकरणानि यस्याः सा निःश्रेयसायार-
भ्यत इत्यर्थः । ननु सूत्रे विचारत्राचिपदाभावात्तदारम्भः कथं सूत्रार्थ इत्यत आह-ब्रह्मेति ॥ ब्रह्म-

भामती ।

इति योजना । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयः, तन्निमित्तश्च सशयः तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसारभ्यत इत्यत
आह-तत्राविचार्येति । तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति । अपि च अतत्त्व-
ज्ञानान्नास्तिवये सत्यनर्थप्रतिरित्यर्थः । सूत्रतात्पर्यमुपसहरति-तस्मादिति । वेदान्तमीमांसा तावत्कर्क
एव, तद्विरोधिनश्च येऽन्येऽपि तर्का अघ्नरमीमांसाया न्याये च वेदप्रामाण्यशुद्धाद्युपयोगिनादिपूतान्
उपकरण यस्याः सा तथोक्ता । तस्मात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसारन्वयेति
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

फरणेपु व्यती भविष्यति । तथाऽपि यस्य यस्मिन्पक्षे श्रद्धा स तमाश्रित्य स्वार्थं सागमिष्यति किं
विचारेणेति तत्राऽऽह-तत्रेति । तत्राद् सन्मर्थः । मियो निःश्रेयधीषु कस्याश्चिन्तकधीत्वात्तस्या विचार-
साध्यत्वात्तद्दीनस्तत्तदधीषुधुर्थात् पुमर्थभागीत्यर्थः । किंचाविचारं तत्त्वाज्ञानान्नास्तिक्त्वे “ये के
चाऽऽमहनो जनाः” इति श्रुतेः, श्रुत्यर्थबहिर्मुखोऽनर्थं गच्छेदित्याह-अनर्थं चेयादिति । सूत्रतात्पर्य-
मुपसहरति-तस्मादिति । विपयादिसत्त्वं तदर्थं । ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन विशिष्टा मीमांसा स्तूयत
इति सन्वयः । विशिष्टज्ञानेच्छोक्तित्व्याजेन विचारारम्भपरं सूत्रम् । न हीन्ठा ज्ञानं वा साक्षात्कर्तव्यम् ।
तथा श्रेयमाणज्ञानोपायविचारकार्यतार्थं सूत्रमित्यर्थः । किमुपकरणं सेति तत्राऽऽह-तद्विरोधीति ।
तेषां वेदान्तानामपिरोधिनस्तर्का मीमांसायां न्याये च वेदप्रामाण्यशुद्धाद्युपयोगिनो यस्या उपकरण
सा तथा मीमांसायान्कर्कषेऽपि तर्कान्तराणामुपकरणेति भावः । किंप्रयोजना सेत्यत आह-निःश्रेय-

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् ॥ किलक्षणकं पुनस्तद्ब्रह्म ?-इत्यत आह
भगवान्सूत्रकारः-

रत्नप्रभा ।

ज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचार लक्षयिना तस्मिन्व्यतां प्रीतीति भावः । एवं प्रथमसूत्रस्य चत्वारोऽर्थो
व्याख्यानचतुष्टयेन दर्शिता । सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणम् । नान्दिद मून शास्त्राद्ब्रह्मि स्थित्या
शास्त्रमारम्भय यन्तर्भूना वा ?-आद्ये-तस्य हेयता, शास्त्रासम्भवात् । द्वितीये-तस्यारम्भक वाच्यम् ।
न च स्वयमेवारम्भकम् । स्वमात्मनोपचितिरित्यात्माश्रयात् । न चारम्भकान्तर पर्याय इति । उच्यते ।
यत्रगतिरिना आरम्भिद मून शास्त्रान्तर्गतमेव शास्त्रारम्भ प्रतिपादयति, यथाऽव्ययनत्रिप्रेदान्तर्गत
एव कृन्नेरस्याध्ययने प्रयुक्ते तद्दित्त्वनयम् ॥ १ ॥ प्रथमसूत्र समाप्तम् ॥ १ ॥ ॥ प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य
शास्त्रमारम्भाय पूर्वोत्तराधिकरणयो सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति-ब्रह्मेति ॥ मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञा
नाय वेदान्तविचारं कर्तव्य इत्युक्तम् । ब्रह्मणो विचारार्थोक्त्या अर्थात् प्रमाणादितिचाराणा प्रतिज्ञा-
तरेऽपि तत्रप्रमाणं ब्रह्मशक्तिरित्यादिप्रतिष्ठितविचाराणा विशेषणं तत्रज्ञानं विना कर्तुमशक्य-
त्वात्तस्यव्यक्तानायाद्यौ उक्तं वक्तव्यं तत्र सम्भ्रवीत्यादिष्वपि सूत्रद्वयं पूजयन्नेव लक्षणसूत्रमत्र-
तारयति-किञ्चक्षणकमिति ॥ किमाक्षेपं । नाम्नेत्र लक्षणमित्यर्थः । आक्षेपेमास्योत्पानाद्-आक्षे-
पमंगतिः । लक्षणयोक्तिप्रेदान्तानां स्पष्टब्रह्मिज्ञाना लक्ष्ये तत्रापि सधन्योक्ते श्रुतिशास्त्राध्याय-
पाठसंगतयः । तथाहि-“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्यादिवाक्य विषयं तत्किं ब्रह्मणो
भावती ।

विदम् ॥ १ ॥ ॥ तदेव प्रथमेन मंत्रेण मीमांसास्यमुपपाद्य तत्रमीमांसाकारभते-जन्माद्यस्य यतः ।
प्रथमसूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकार-ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् । किलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म ।
तत्र यदापि त्रयस्यव्यक्तानस्य प्रदानस्य प्रतिबन्धा तदेवज्ञान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि तथापि
स्यस्यस्य प्राधान्यात्तदेवाश्रित्य प्रथमं समर्थते । तत्र यथावदनुभूयते तत्र परिमितम् अत्रिशुद्धमुद्द
विचसि, न तनोपपत्तेन तद्विद्ब्रह्मस्य नियशुद्धमुद्दस्वभावस्य त्रयण स्वस्वप शक्य लक्षयितुम्, न हि
जातु कश्चिद्व्यक्तमेव निय लक्षयति । न च तद्वर्गं नियन्वादिना तद्व्ययते, तस्यानुपलभ्यचरत्वात् ।
प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, ना यन्तप्रसिद्धम् । एव च न शब्दोऽप्यत्र प्रक्रमते, अयन्तप्रसिद्धतया ब्रह्मणो-
ऽप्यर्थस्यावाक्यार्थं वात् । तस्माद्ब्रह्मणामावात्, न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपमिप्राप्य । तस्मिन्माक्षेपं भगवा-
आनन्दगिगीव-स्यायनिषेव ।

मांति । प्रवृत्तान्तरांति जेव ॥ १ ॥ (१) ॥ ॥ प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य तदारम्भाणो जन्वादि-
सूत्रस्य पातनिकामाह-ब्रह्मेति । निज्ञासापदस्यात्रयार्थं पाठेनान्तर्णीतविचारार्थत्वमुपेयं ब्रह्म शान्तुका
नेनेत्र शास्त्रं ज्ञातव्यमित्युक्तमित्यर्थः । तत्रणो विज्ञान्यत्रोक्त्याऽर्थाप्रमाणादितिचाराणा प्रतिज्ञानंरेऽपि
त्रयप्रमाणं त्रयशुक्तिरित्यादिप्रतिष्ठितविचाराणा विशेषणमित्येवैवादादां तत्रस्यस्य वाच्यमित्याह-किञ्च
क्षणमित्येति । श्रौतस्य त्रयण श्रौतलक्षणद्वयविक्रमं सूत्रं सूत्रकारं पूजयन्नेव त्रयण्ययनि-अत इति । यनो वा
इति श्रौतस्य वाच्यं त्रयं न त्रययति उ यमि वेयेऽस्योमयन्नेत्रुयाम्भत्रयममायां सदेरे श्रुतेरनुमानानुगुण्यादे
करोमयन्नेत्रुये श्रौतमात्रेणात्रक्यानुमानादेनान्येऽनुस्य उक्तं त्रयं त्रयुपाच्छेदात्तद्व्यन्यात्रयं वा त
स्यययति प्र १ प्रथमं त्रयमनुमानानस्य सपार्थित्तरोपस्थापारंभेनेनापान्त्रोपागमानुप्राहसर्तं वा-

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ (२) ॥ इति ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।

रत्नप्रभा ।

लक्षण वक्ति न वेति सन्देहः । तत्र पूर्वपक्षे ब्रह्मस्वरूपसिद्ध्या मुक्तयसिद्धिः फल, सिद्धान्ते तसिद्धिरिति भेदः । यद्यप्याक्षेपमङ्गत्वात् पूर्वोधिकरणफलमेव फलमिति कृत्वा पृथङ् न वक्तव्यम् । तदुक्तम्—“आक्षेपे चापनादे च प्राप्त्वा लक्षणकर्मणि । प्रयोजन न वक्तव्य यच्च कृत्वा प्रवर्तेते” ॥ १ ॥ इति—तथापि स्पर्शार्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । यत्र पूर्वधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्ष, तत्रापत्रादिकी संगतिः प्राप्तिः—तदथा चिन्ता । तत्र न वक्तव्येति प्रातम् । जन्मादेर्जगद्धर्मत्वेन ब्रह्मलक्षणव्यायोगात् । न च जगदुपादानत्वे सति कर्तृत्वं लक्षणमिति वाच्यम् । कर्तृरुपादानत्वे दृष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तेः । न च श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव लक्षणसिद्धेः किमनुमानेनेति वाच्यम् । अनुमानस्य श्रुत्यनुप्राहकत्वेन तदभावं तद्विरोधे वा श्रुत्यर्थसिद्धेः । न च जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा प्रत्येक लक्षणमस्त्विति वाच्यम् । कर्तृमात्रस्योपादानाद्विज्ञप्तस्य ब्रह्मव्यायोगात् । वस्तुतः परिच्छेदादिति प्राते पुराणाम्बुहमात्रस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितस्यास्तीन्द्रियाद्यं स्यात्तन्व्यायोगात् । अपौरुषेयतया निर्दोषश्रुत्युत्तमभयकारणत्वस्य सुखादिदृष्टान्तेन सम्भासयितुं शक्यत्वात् । तदेव लक्षणमिति सिद्धान्तयति—जन्माद्यस्य यत इतीति ॥ अत्र यद्यपि जगज्जन्मास्थितिलयकारणत्वं लक्षण प्रतिपाद्यते तथाप्यत्र “प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात्” [व्या० सू० १ । ४ । २३ । (७)] इत्यधिकरणे तत्कारणत्वं न कर्तृत्वमात्र किन्तु कर्तृत्वोपादानत्रोभयरूपत्वमिति धृश्यमाण सिद्धरहितोभयकारणत्वं लक्षणमित्युच्यते इति न पौनरुक्त्यम् । ननु जिज्ञास्यनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं कथं लक्षणमिति चेद् ॥ उच्यते—यथा रजत शुक्लेर्लक्षणं यद्रजत सा शुक्तिरिति, तथा यज्जगत्कारणं तद्वस्तेति कल्पित कारणत्वं तदस्य सर्वत्र ब्रह्मणो लक्षणमित्यनवयवम् । सूत्र व्याचष्टे—जन्मेत्यादिना ॥ बहुव्रीहौ पदार्था सर्वे वाक्यार्थस्यान्यपदार्थस्य विशेषणानि । यथा—चित्रगोर्दधदत्तस्य चित्रा गानः, तद्दत्तापि । जन्मादीति नपुंसकैकनचनद्योतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्मत्रिशेषणम् । तथा च जन्मनः समासार्थकदेशस्य गुणान्तेन सन्निधानं यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यज्जगत्कारणे तद्

भामती ।

सूत्रकारः परिहरति—जन्माद्यस्य यतः इति । मा भूदनुभूयमान जगत्तद्दर्शनया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं, तदुत्पत्त्या तु भविष्यति । देशान्तरप्रातिरिच सन्निवृत्तव्याया इति तात्पर्यार्थः । सूत्रान्यत्राभिभवते—जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति । लाघवाय मूलकृता जन्मादीनि नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपादानाय समाहागमाह—आनन्दादिरोभ-न्यायनिर्णयः ।

दतोऽत्रियेऽर्थे स्यतोऽप्रानाण्योपादागमित्सांभवेऽनुचे सुखादिदृष्टान्तेन सभावनामाप्रदेतुं शक्यस्तुनोऽपरिच्छेदाद्ब्रह्मस्य ब्रह्मत्वसिद्धेर्जगन्निमित्तोपादानं संविदानन्दं ब्रह्मेति लक्षयतीति सिद्धान्तमाह—जन्मादीति । पूर्वोधिकरणेनाम्यो यान्योत्पापकत्वं सगतिकत्वात् । अर्थानिभ्युपादापितोऽपिनिपदाकथस्य स्पष्टप्रकृष्टस्य लक्षणद्वयमिति ब्रह्मणि समन्वयोक्ते श्रुतिशास्त्राध्यायपादसगतयः पूर्वोधिकरणस्य ब्रह्मलक्षणपरोक्षणात्कृत-

१ यथा तार्किकमते अदृष्टवादामनः कार्यमात्रे निमित्तत्वाङ्गीकारेण मुख्यस्यापि कार्यत्वात्तद्व्यतिनिमित्तत्वमात्मनः समवायिकारणरूपमुपादानत्वं च दृश्यमेव । तथा च यथा सुप्तं प्रति निमित्तत्वमुपादानत्वं चात्मनः, तथा ब्रह्मणोपि घटैर्तैवेति भावः ॥

जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः ॥ जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं, वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावद्—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” [ते० आ० ३ । १ । १] इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् ॥ वस्तुवृत्तमपि—जन्मना लब्धसत्त्वोक्तस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसम्भवात् ॥ अस्येति—प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः ॥ षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्था ॥

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मेति ब्रह्मत्वविधानमयुक्त, स्थितिउपकारणाद्ब्रह्मत्वेन ज्ञाते ब्रह्म यस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतो जन्मस्थितिभङ्गेनिष्पितानि त्रीणि कारणानि मिलितान्येव लक्षणाभिहितं मन्त्रे समाहारो योस्ति इति ध्येयम् । नन्वादित्य जन्मनः कस्य ज्ञातव्यं ससारस्यानादित्वादित्यत्वात् आह—जन्मनश्चेति ॥ मूलश्रुत्या, वस्तुगत्या चादित्यं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सूत्रकृता जन्मनः आदित्यमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्राच्चिन्मात्राद्युपपत्तिसर्गाकार्यमात्रमाह—अस्येतीति ॥ त्रियदादिजगतो नियमात् जन्मादिसम्प्रत्य इत्यत आह—षष्ठीति ॥ त्रियदादिमहाभूतानां जन्मादिसम्प्रत्यो वक्ष्यत इति भावः । ननु जगतो जन्मादेर्ना ब्रह्मसम्बन्धमात्रात् लक्षणं विमियाशक्यं तत्कारणत्वं लक्षणाभिहितं पञ्चमर्थमाह—

भामती ।

जन्मस्थितिभङ्गमिति । जन्मनश्चे—इत्यादिः, कारणानिर्देश इत्यन्तः सदर्भो निगद्यव्याख्यातः । स्यादेतत् । प्रज्ञानकाउग्रहलेख्यालक्षित्यायदृच्छाम्यभावाभावेन्युपलभमानेषु ससु सर्वज्ञ सर्वशक्तिस्त्वभाव ब्रह्म आनन्दगिरीय—म्यायनिर्णयः ।

मेव पुनोत्तरपक्षयोरेव फलम् । ‘षट्छेदः पदार्थोक्तिः षट्त्रिभहः’ इति त्रय व्याख्याङ्ग, दर्शयति—जन्ममिति । जन्मस्थितिभङ्गं षट्पक्षोच्यते । तद्गुणसन्निधान इत्यत्र तदा बहुव्रीहयो गृह्यते तस्य गुणत्वेन सविज्ञान यत्र समासे स तथा सर्वस्य विशेषणत्वे समासायोगात्तदर्थं कृद्देशलया तत्र विशेष्यैकदेश विशेषण कृत्वा समास इत्यर्थः । तत्र फलमाह—जन्मस्थितितीति । जन्मादिरस्य स्थियादेरित्यतद्रुणसन्निधाने स्थितिभङ्गमात्रं जन्मादिशब्दार्थः स्यात् । ततश्चोभयकारणत्वात्तन्मोषलक्षणत्वं सिध्येत् । न च स्थितिलयमात्रहेतुत्वं तथा जन्महेतोरित्यत्वे लक्ष्यस्य परिच्छेदात्तत्रात्ततो जन्मनोऽपि विशेषान्तर्मात्राद्धर्मजातस्य सङ्गिप्रधानस्य हेतुर्नहीत्युपलक्षणसिद्धिरित्यर्थः । तादृग्मजातं गृहीत्वा नपुंसकप्रयोगः । नन्वनादौ समासरे कथमादित्यं जन्मनो गृह्यते तत्राऽऽह—जन्मनश्चेति । एतत्पूर्वप्रक्षितश्रुतौ जन्मादाबुच्यते तदपेक्षं नूरेऽपि तस्याऽऽदित्यमित्यर्थः । श्रुत्याऽपि कथमयुक्तमुक्तमियाशङ्कयाऽऽह—वस्त्विति । वस्तुनो वृत्तजनिता स्थिता लीयत इति स्वभावो जन्मना लब्धामरुम्य स्थित्यादियोगादतो नानादेः सत्सारस्याऽऽदिर्जन्म किंतु प्रतिवस्तु तस्याऽऽदित्यमिति तदपेक्षं श्रुतिमूर्त्योक्तदादित्यमित्यर्थः । श्रुतिनिर्देश विशदयति—श्रुतीति । अतुक्त्रो जन्मादित्यमित्येति शेषः । तत्र हेतुः—यत् इति । वस्तुवृत्त विभजते—वस्त्विति । जन्मादित्यस्यानुगुणं वस्तुवृत्तमिति निश्चिन्ना हेतुमाह—जन्मनमिति । इदम सनिहितमात्रात्प्रत्यक्षमात्रसंगमविशेषमात्राद्य प्रतीतिमात्रं सनिभिरिति गृहीत्वा प्रातिपदिकार्थमाह—अस्येति । सर्वस्य जगतो म जन्मादि स्थित्यादेरनादित्यादित्याराद्य त्रियदादिप्रकरणव्यायेन विभक्त्यर्थमाह—षष्ठीति । जगतो जन्मा-

यत इति कारणनिर्देशः ॥ अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य-

रत्नप्रभा ।

यत इतीति ॥ यच्छब्देन सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दरूपं वस्तूच्यते । “भामन्दाद्भवेन” [तै० भा० ३ । ६ । १] इति निर्णीतत्वात् । तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥ पदार्थमुक्त्वा पूर्वसूत्रस्य ब्रह्मपदानुपह्नेन तच्छब्दाध्याहारेण च सूत्राकार्यमाह-अस्येत्यादिना ॥ कारणस्य सर्वज्ञानादिसम्भाननार्थानि जगतो विशेषणानि । यथा-कुम्भकारः प्रथमं कुम्भशब्दाभेदेन निर्दिष्टित पृथुबुद्धौदराकारस्वरूपं बुद्ध्यावाहियं तदात्मना कुम्भं व्याकरोति बहिः प्रकटयति, तथा परमकारणमपि स्पेशितं नामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह-नामरूपाभ्यामिति ॥ इत्यग्भावे तृतीया । आद्यकार्यं, चेतनजन्यं, कार्यत्वात्, कुम्भमिति प्रधानशब्दयोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिर्जीवजन्यत्वं निरस्यति-अनेकेति ॥ श्राद्धवैश्वानरेष्ट्वादौ पितापुत्रयोर्कर्तृभोक्तृभेदात्पृथगुक्तिः “यो ब्रह्मण निदधाति पूर्वम्” [श्वेता० ६ । १८] “सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति” इति श्रुत्या स्थूलसु-
भामती ।

जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः समावनेयम् आह-अस्य जगत इति । अत्र नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य इति चेतनभावनकर्तृकत्वसम्भाननया प्रवानाद्यचेतनकर्तृकत्वं निरुपायकर्तृकत्वं च व्यासयति । यत्खलु नास्ति रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि । विवादाव्यासितं च जगन्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं समाव्यते । चेतनो हि बुद्ध्यावाहियं नामरूपे घट इति नास्ति रूपेण च कम्बुपीडादिना बाध्यं घटं निष्पादयति । अत एव घटस्य निर्दिश्यस्याप्यन्तं सकल्पार्त्वेना सिद्धस्य कर्मकारकभावो घटं करोतीति । यथाह-‘बुद्धिसिद्धं तु न तदसत्’ इति । तथा चाचेतनो बुद्ध्यावना-
लिखितं करोतीति न शक्यं समावयितुमिति भावः । स्यादेतत् । चेतना महा लोकापाला वा नामरूपे बुद्ध्यावाहियं जगज्जनयिष्यन्ति, कृत्नमुक्तस्वभावेन ब्रह्मणोत्पत्त आह-अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येति । केचित्कर्तारो भवन्ति, यथा सूर्यकिरादयः, न भोक्तारः । केचित्तु भोक्तारः, यथा श्राद्धवैश्वानरी येषादिषु पितापुत्रादयः, न कर्तारः, तस्मादुभयग्रहणम् । देशकालनिमित्तक्रियाफलानि इतीतरेण-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

देवो ब्रह्मासवन्धाज लक्षणतोऽप्याशङ्क्याऽह-यत इति । न जगज्जन्मादि वा ब्रह्मलक्षणं किंतु तत्कारणत्वं तद्वाजाते ब्रह्मणि समावितमित्यर्थः । सूत्रपदान्धवे व्याख्याय पूर्वसूत्राद्ब्रह्मपदानुपह्नेन तच्छब्दाध्याहारेण च वाक्यार्थमाह-अस्येत्यादिना । प्रवानादिहेतुत्वनिरासेन ब्रह्महेतुत्वं समावयितुं कार्यप्रपञ्चं श्रुतिसिद्धं द्वैताशयेन विशिनष्टि-नामेति । कृतीपेत्यभावे । घटादौ स्वनामरूपगर्भैरिहोत्पूर्वकृत्वाक्रियादष्टैर्जगतोऽपि तथात्वानुमानादचेतनाभावनकर्तृकत्वमसुक्तम् । विदितं चेतनभावकर्तृकं नामरूपात्मत्वाद् घटादिवदित्यर्थः । तर्हि चेतनाभावात् जीवभेदा नामरूपे बुद्ध्यावाहियं जगज्जनयिष्यन्ति किं ब्रह्मणोऽप्याशङ्क्याऽह-अनेकेति । न चान्यतरस्याऽऽर्थिकत्वाद्दु-
भयग्रहणानर्थक्यमृत्विगादीनां कर्तृत्वेऽप्यभोक्तृत्वात्पिनादीनां च श्राद्धादौ भोक्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वात्तथा च जीवानामपि सट्टव्यकोटिनिवेशात्कर्तृत्वामोक्षतेत्यर्थः । सेनादिफट्टव्यवहितफट्टत्वात्कर्मफलस्येश्वरपदा-

प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूप-
स्य जन्मस्थितिभङ्गः यतः सर्वजात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति, तद्ब्रह्मेति वाक्य-
शेषः ॥ अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिवेवान्तर्भाव इति जन्मस्थि-
तिनाशानामिह ग्रहणम् ॥

रत्नप्रभा ।

इमदेहोपाधिद्वारा जीवानां कार्यत्वेन जन्मन्व्यपातिन्वात्र जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वत्र
सम्भारयति—प्रतिनियतेति ॥ प्रतिनियतानि—व्यवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां
तदाश्रयत्वमित्यर्थः । स्वर्गस्य क्रियाफलयस्य मेरुपृष्ठ देशः, देहपातादूर्ध्वं कालः, उत्तरायणमरणदिनिमित्त
च प्रतिनियतम् । एष राजहंसकलप्रामादेर्देशादिन्यस्य ज्ञेया । तथा च यथा सेराफळ, देशान्मि-
श्रितात्क, तथा कर्मफळ, फळान्वादिनि सर्वत्रत्वसिद्धिरिति भावः । सर्वशक्तिर्य सम्भारयति—मन-
सापीति ॥ नन्वन्वेषोपि विपरिणामादयो भावविकारा सन्तीति किमिति जन्मादीत्यादिपदेन न गृह्यन्ते,
तत्राह—अन्येषामिति ॥ वृद्धिपरिणामयोर्जन्मनि अपक्षयस्य नाशोऽन्तर्भाव इति भावः । ननु देहो
जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यति [निर० निच० १ । १ । १] इति यास्क-
भामती ।

रत्नः । देशादीनि च प्रतिनियतानि चेति निग्रहः । तदाश्रयो जगत्तस्य । केचिन्वक्तु प्रतिनियत-
देशो-वादाः, यथा दृग्गमृगादयः । केचित्प्रतिनियतकालोत्पादाः, यथा कोकिउरवादयः । केचित्प्र-
तिनियतनिमित्ता, यथा नयाम्बुदधानादिनिमित्ता यत्राकाशमार्गदयः । केचित्प्रतिनियतक्रिया, यथा-
नाशगतानां वाजनादयो नेत्रेणाम् । एष प्रतिनियतस्य यथा केचिसुखिनः, केचिदुखिनः एव य
एष सुखिनस्त एष कदाचिदुखिनः । सर्वमेतदाकस्मिन्नापत्नान्नि यादृच्छकत्वे च स्वामात्रिकत्वे चासर्व-
शक्तिवृत्तये च न घटते । परिमित्तानशक्तिमिर्प्रह्लोरुपात्त्रिभिर्जातु कर्तुं चाशक्यत्वात् । तदि-
दमुक्तम्—मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्येति । एकस्या अपि हि शरीररचनाया रूप मनसा न शक्य
चित्तपितृ कदाचित्, प्रागेन जगद्रचनायाः, किमङ्ग पुन कर्तुमित्यर्थः । मूत्राक्य इत्येति—तद्ब्रह्मेति
वाक्यशेषः । स्यादेतत् । कस्मान् पुनर्जन्मस्थितिभङ्गमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामा-
पक्षया अत्रापि वाह—अन्येषामपि भावविकाराणां—वृद्धपादीनां त्रिवेवान्तर्भाव इति । वृद्धि-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

गुक्त्यानुमानाद्यदामक जगदीश्वरकर्तृकमित्याह—प्रतिनियतेति । प्रतिनियतानि देशकालनिमित्तानि
येषां क्रियाफलानां तदाश्रयो जगत्स्येति निग्रहः । प्रतिनियतो देशः स्वर्गफलयस्य मेरुपृष्ठ प्रामादेर्भूमण्ड-
लम् । कालोऽपि स्वर्गस्य प्रतिनियतो देहपातादूर्ध्वं पुनरुत्थस्य बाल्यादूर्ध्वम् । निमित्तमपि प्रतिनियतमु-
षणपदनणोदि स्वर्गादेशासादेस्तु राजप्रमादादि । न चेदमीदृशं जगत्सर्वज्ञो निर्मातुमर्हतीत्यर्थः ।
विचित्रार्थत्वाद्य जगतो विशिष्टतुद्विभक्तवृत्तकन प्रामादाद्विषयदनुमेयमित्याह—मनमेति । एतेन कर्तुः सर्व-
शक्तिर्य समानिन् । कर्तारानाश्रयत्वेन सज्जानोपप्रमनादेर्विजातीयस्य कार्याद्ब्रह्मस्यवच्छेदकतया जग-
त्स्येते तद्व्यपञ्चने स्थिते ब्रह्मणः व्यक्तवृत्तस्य विमलत्विसिद्धिः—सर्वजातेति । अद्वितीयस्य सत्यचि-
दानस्य व्यक्तवृत्तया निमित्तशयमुपाय निमित्तान्यां त्रिविधम् । नन्वन्वेषोपि परिणामादयो विकारा
जगदीश्वरदिग्रहणेन किं न गृह्यन्ते तत्राह—अन्येषामिति । अजानन्व्याख्यनस्यानष्टस्य च परि-
णादादयोऽपि तदर्थनिश्चयस्येतेन प्रह्लाद्व्यभिचिन्तितानाश्रयतामेवोपादानमित्यर्थः । ननु निरक्त-

यास्कपरिपठितानां तु-“जायते, अस्ति” [निरुक्ते० १ । १ । ३] इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानत्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीतास्त्थुरित्याशङ्क्येत । तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणः,

रत्नप्रभा ।

मुनिवाक्यमेतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह-यास्कोति ॥ यास्कमुनि किल महाभूतानामुत्पन्नानाम्थितिकाले मौक्तिकेषु प्रत्यक्षेण जन्मादिपट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्य चकार, तन्मन्वीकृत्य जन्मादिपट्कारणत्व लक्षण सूत्रार्थे इति ग्रहणे सूत्रद्वारा ब्रह्मलक्षणं न स्पृहीत, किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात्, सा मा भूदिति ये श्रुत्युक्ता जन्मादयम्त एव गृह्यन्त इत्यर्थे ॥ यदि निरुक्तम्यापि श्रुतिमूलमिति महाभूतजन्मादिकमर्थे, तर्हि सा श्रुतिरेव सूत्रस्य मन्मन्तु, किमन्तर्गदुना निरुक्तेनेति भावः । यदि जगतो ब्रह्मातिरिक्त कारणं स्यात्, तदा ब्रह्मलक्षणस्य तत्रातिव्याप्यादिदोषः स्यात् । अतस्तन्निरासाय लक्षणसूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति । कारणान्तरासम्भवादिति युक्तिः सूत्रिता । सा तर्कपादे (२-१) विस्तरेण नश्यते ।

भामती ।

स्तावदवयवोपचय । तेनान्पात्रयवादनयत्रिनो द्विनन्तुकादेरन्य एव महा-पटो जायत इति जन्मैव वृद्धिः । परिणामोऽपि त्रिविधो धर्मलक्षण-ऽनस्यालक्षण उत्पत्तिरेव । धर्मिणो हि हाटकादेर्धर्मलक्षणं परिणामकटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः । एव कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणं परिणाम उत्पत्तिः । एवमवस्थापरिणामो न उपराणत्वाद्युत्पत्तिः । अपक्षयस्त्वयवहासो नाश एव । तस्माज्जन्मादिषु यथा स्वमन्तर्भावाद्ब्रह्मवाद्यद्युष्टं नोक्ता इत्यर्थः । अथैते ब्रह्मवाद्यो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिरितिभङ्गमेवोपादातव्यम् । तथा सति हि तत्प्रतिपादके ‘यतो वा इमानि भूतानि’ इति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते जगन्मूलकारणं ब्रह्म लक्षितं भवति । अन्यथा तु ‘जायतेऽस्ति वर्धते’ इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं निरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुत्पत्ते इति शङ्कान्निराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गप्रहणमिच्छाह-यास्कपरिपठितानां त्तिचि । नन्वेवमन्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तन्नान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत आह-योत्पत्तिर्ब्रह्मणः कारणादिति । त्रिभिरवयोपादानत्वं सूच्यते । उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

कारस्य “जायतेऽस्ति निपरिणामते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यति” इति सूत्रं मूलीवृत्त्यं जन्मादिशब्देन पण्णामपि विकाराणां ग्रहणे नान्तर्भावोक्तिल्लेशस्तत्राऽऽह-यास्कोति । जन्मादिसूत्रस्य नैस्तोक्ति-मूलतयाऽनेन तदुक्तविकारग्रहे तद्वाक्यस्य पौरुषेयत्वान्मूलमानापेक्षं तदागमस्य तन्मूलत्वे सूत्रस्यैव तसिद्धौ नैस्तोक्तिमूलतानर्थक्यादप्यक्षं तदुक्तिसूत्रं वाच्यं, तच्च महाभूतमर्गादूर्ध्वं समात्रिणं मौक्तिकविकारगोचरं ततो ययोक्ताप्यक्षाधीननैस्तोक्तिमूलत्वे सूत्रस्य जन्मादिपट्कं जगतो यतस्तद्ब्रह्मत्युक्तं भूतपञ्चकस्य मौक्तिकविकारहेतुत्वात्तदेव ब्रह्मेति लक्ष्येत । न भूतपञ्चकस्य जन्मादयो मूलकारणाद्ब्रह्मणो गृह्यन्ते तन्मूलभूतनैरुक्तसूत्रस्य तदगोचरत्वात्तन्मूलकारणं ब्रह्म न लक्षितमिच्छाशङ्का निरसितुं ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिर्यां जगतः श्रुता यौ च तस्मिन्नेव तस्य स्थितिलयां श्रुतौ ते जन्मादिशब्देन गृह्यते । तेन तद्विषये ‘यतो वा’ इत्यादिवाक्ये बुद्धिम्ये जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं भवतीत्यर्थः । न चैवमपि जन्मैव

तत्रैव स्थितिः, प्रलयश्च, तं एव गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्तवाङ्मयतः प्रधानादचेतनादणुभ्यो वा भावाद्वा संसारिणो वीत्यस्यादि सम्भावयितुं शक्यम् ॥ न च स्वभावतः ।

रत्नमया ।

अधुना संक्षेपेण तां दर्शयति-न यथोक्तेत्यादिना ॥ नामरूपान्या व्याकृतस्येत्यादीनां चतुर्णां जगद्विशेषणानां व्याख्यानान्तरे प्रधानशून्ययोः सत्सारिणश्च निरासो दाक्षितः । परमाणुनामचेतनानां स्वतः प्रवृत्त्ययोगाज्जीवादन्यस्य ज्ञानगूढत्वनिषेधानुमानाः सर्वशैथिल्यरहितौ तेषां प्रेरकाभावाज्जगदात्मरूपासम्भव इति भावः । स्वभावादेव विचित्रं जगदिति लोकायतः । त प्रयाह-न चेति ॥ जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयितु न शक्यमित्यन्वयः । किं स्वयमेव स्वस्य हेतुगिति स्वभावः-उत-मानती ।

तदिदमुक्तम्-तत्रैवेति । पूर्वोक्तानां कार्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह-न यथोक्तेति । तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनेका । तत्र प्रमाण वक्तव्यम् । यथादूर्न-यायिकाः-‘सभावितः प्रतिप्रायां पक्षः साध्येन हेतुना । न तस्य हेतुमिच्छानमुत्पन्नैव यो हतः ॥ यथा च वन्द्या जननी’ इत्यादिरिति । इत्थं नाम जन्मादिसमायनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय आनन्दगिरिप-न्यायनिर्णयः ।

सूत्रयोः तजान्तरीयकतया स्थितिपद्म सैःस्यतीति युक्तम् । जन्ममात्रस्य निमित्तादपि समवापिभिरस्योपादाननामूचनादभ्यत्र स्थितिउपायोगात् । न च उपावारत्वादोपादानत्वे जन्मस्थितिवचनानर्थक्यं प्रवृत्तिविकाराभेदेनाद्वैतसिद्धये प्रयागामादेवन्वात् । अन्यथा ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तदुत्पत्तिस्थिरस्यो-रस्योऽविश्रान्ता कुम्भोर्द्धं कुम्भकाशत्राद्यस्येति राजवच्चाशाङ्कयेत तन्मा शङ्कीति त्रयाणा प्रहणमिति भावः । युक्ति विना लक्षणस्यातिव्याप्यसमाधेरर्थदानेन नाऽपि सूत्रिणेति तामुपन्यस्यति-नेत्यादिना । नामरूपान्यामित्यादीनोक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टस्येत्याह-यथोक्तेति । सर्वत्र सर्वशक्तिसमन्वितमित्युक्तस्मारयति-यथोक्तविशेषणमिति । उक्तस्य जगतो नोक्तमीश्वरं मुक्त्वाऽङ्गस्याभावात्प्रत्यादि संभावयितुं शक्यमिति संबन्धः । ननु सर्वे विकाराः सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकास्तदन्वितस्वभावव्यादे यदन्विनस्वभावास्ते तत्रैवैतिका यथा घृदन्वितस्वभावाः शरावादयो मृत्प्रकृतिका इत्यनुमानात्प्रधानाजग-श्रन्मादि स्यादित्याद्यद्वाऽऽह-न प्रयानादिति । तदस्यचेतनं जगदन्वित्रं न तस्योत्पत्त्यादि कुर्वीष्टे-ऽन्तर्वैधिमिह सुतादीनां पटादीनां चापक्षेण भेदग्रहादेकार्थज्ञाने चैकस्यैव ज्ञातुः सुखाद्यात्मत्वेन तुगपत्तद्ग्रहापानाद्वैतमिद्वेन प्रधानकारणता । रचनानुपपत्त्यधिकरणे चेतद्व्यतीति भावः । सर्वं कार्यद्रव्य स्वर्गमाणादणुतरपरमागतयोगसचिदसमानजातीयानेकद्रव्याख्यं कार्यद्रव्यत्वाद्ब्रह्मविद्यनुमानादणुभ्यो जगद्भ्यादि संभावितमि याशाङ्क्याऽऽह-नाणुभ्य इति । दीर्घविस्तीर्णदुष्कृत्तरत्नरत्नद्रव्यस्य ह्यस्यस्यापि कार्यद्रव्यत्वेनानेकान्वाद्द्वेषिकाधिकरणे चायुकारणनानिराकरणान्न तस्यो जगद्भ्यादीत्यर्थः । शून्य-वादिनस्तु सर्वं कार्यप्रमाणपूर्वक योग्यत्वे सम्पद्यपूर्वास्तन्वापरकर्तवामवदिति व्यतिरेकिणा शून्यस्य जगदेनुमानादणुभ्याप्रयाह-नाभावादिति । घटस्य पूर्वोक्तस्य घृदन्व्येति हेत्वसिद्धेन शून्यस्य जगदेनुपपत्त्यर्थः । केचिन् हिरेण्यगर्भं समागमनेनाऽऽगामाज्जगदेनुमाचक्षते, ताम्पन्वुक्तं-न संसारिणो वेति । आगमस्य वेदोक्तस्यैव प्रामाण्यायोगात्तसौ जगदेनुमित्यर्थः । स्वभावात् घृदन्व्येति-न चेति ।

१ जन्मादी उपपत्त्यादिनद्वैतस्य शेषः ।

विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् ॥ एतदेवानुमानं संसारव्य-
तिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनमीश्वरकारणिनो मन्यन्ते ॥

रत्नप्रभा ।

कारणानपेक्षत्वम् २-नाद्यः आत्माश्रयात् । न द्वितीयः-इत्याह-विशिष्टेति ॥ विशिष्टान्यसागराणानि
देशकालनिमित्तानि तेषां कार्याधिभिरुपादीयमानात्, कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्तमिदं ।
अनपेक्षत्वे चान्यायिना भूतिशेषे वर्षादिकाले बीजादिनिमित्ते च प्रवृत्तिर्न म्यादिति भवति ।
पूर्वोक्तसर्वज्ञवादिविशेषगकमीश्वरमुक्त्वा जगत उपत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येण कर्तारं प्रिना
कार्यं नाम्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन यत् कार्यं, तत् सकर्तृकमिति व्यातिर्ज्ञायते । एतदेव व्याप्ति-
ज्ञानं जगति पक्षे कर्तारं साध्यं सत् सर्वज्ञेश्वरसाधयति, किं श्रुयेति तार्किकाणां भ्राति-
मुपन्यस्यति-एतदंवेति ॥ एतदेवानुमानमेव साध्यं न श्रुतिरिति मन्यन्ते इति योजना ॥ अथ
वैतद्व्याप्तिज्ञानमेव श्रुत्यनुप्राहरुयुक्तिमात्रेणास्मत्सम्मतं सदनुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञ-
त्वमादिशब्दार्थः । यद्वा-व्याप्तिज्ञानसहकृतमेतदलक्षणमेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः । तत्रायं विभागः-
व्याप्तिज्ञानाजगतं कर्तास्तीत्यस्तिःसिद्धिः, पश्चात्स कर्ता, सर्वज्ञ, जगत्कारण-साध्यव्यतिरेकेण कुप्रा-
लादिपक्षेति सर्वज्ञवसिद्धिःलक्षणादिनि । अत्र "मन्यन्त" इत्यनुमानस्याभासत्रयं सूचितम् । तथा-
हि-अकुरादौ तावज्जीवः कर्ता न भवति जीवादिब्रह्मस्य घटादचेतनान्यनियमादन्यं कर्ता नास्त्ये-
वेति व्यतिरेकनिश्चयाच्च कार्यं तत् सकर्तृकमिति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः । लक्षणलिङ्गकानुमाने तु
बाधः, अशरीरस्य जन्यज्ञानायोगात् यज्ज्ञानं तन्मनोजन्यमिति व्याप्तिपरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेरज्ञाना-
भावनिश्चयात् । तस्मादतीन्द्रियार्थं श्रुतिरेव शरणम् । श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमात्रं न स्वत-
न्त्रमिति भावः । नन्विदमयुक्तं, श्रुतेरनुमानान्तर्भावमभिप्रेय भवदीयसूत्रकृणाऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्त्वादिनि
भामती ।

इत एवानुमानादीश्वरनिनिश्चयमिच्छन्तीति सभायनाहेतुता द्रढयितुमाह-एतदेवेति । चोदयति-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उपत्त्यादि जगतः सभाययितुं न शक्यमिति सर्वत्र । स्वभावादुपपद्यते इति स्वयमेव स्वस्य निमित्त-
मिति वा निमित्तानपेक्षमिति वा विरक्षितम् । नाऽऽद्यं, म्याश्रयत्वात् । न द्वितीयं, भावाभासयो-
रनिमित्तत्वे यौगपद्यापातात् । स्वतः सिद्धसामर्थ्यानां चार्थानामयोऽप्योपकार्यापकारकव्याप्यक्षत्वादित्यर्थः ।
उक्तलक्षणव्यतिरेक्यनुमानादौ न युक्तिसहितान्द्रहणोऽस्तित्वादिसिद्धेः शास्त्रयोनिचाद्यधिरुणयार्थमिवासा-
ङ्गाऽऽह-एतदेवेति । युक्तिमदुक्तलक्षणमेव स्वतन्त्रमनुमानं सद्द्विशिष्टेश्वरनिश्चायकमिति यद्वैशेषिक-
दिमतं तदयुक्तम् । लक्षणं हि युक्तिमदपि सिद्धस्य ब्रह्मणः सजातीयव्यतिरेकं न तु तर्दादृशमिति
नास्त्येवमपनिश्चायकम् । कार्यलिङ्गकानुमानं च कारणसत्तामात्रे पर्यन्त्यत्तदेकवादी तदस्यम् । न च
तदेक्यासिद्धौ तदीयं सर्वज्ञादि ज्ञातुं शक्यं सोऽयं जगदेतौ नानात्वैक्यव्यपरीं सशयो लाघवाद्दुक्त-
टैककोटिता नौतो मूत्रकारणे विशिष्टे ब्रह्मणि सभायनेयुच्यते सभायने तस्मिन्प्रमाणावकाशाद्दुत्तराधि-
कारणार्थत्वेति भावः । अथेदं मृत्रमुक्तब्रह्मनिश्चायकं न वा १ । न चेद्रप्रामाण्यात्तदुक्तलक्षणोऽपि निश्चायो

नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे ॥ न ॥ वेदान्तवाक्यैकुमुमग्रथनार्थ-
त्वात्सूत्राणाम् ॥ वेदान्तवाक्यानि हि सूत्ररूढाहत्य विचार्यन्ते ॥ वाक्यार्थ-
विचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिः, नानुमानादिप्रमाणान्तरनि-
र्वृत्ता ॥ सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु-

रत्नप्रभा ।

वैशेषिकः शंकेतं-नन्विति ॥ ततो मन्वन्ते इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तंति भावः । यदि श्रुतानां
म्वनन्त्रमानस्य न भ्यात्तर्हि "तत्सु समन्वयाद्" [१ । १ । ४ । (४)] इत्यादिना तासां
तात्पर्यं मूलरूपं विचारयेत् । तस्मादुत्तरमूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिमूत्रेषुपि । श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण
विचार्यते, नानुमानमिति परिहरामि-नेति ॥ किञ्च मुमुक्षुर्ब्रह्मावगतिरमीष्ट, यदर्थस्य शास्त्रस्या-
रम्भः, सा च नानुमानात्, "तन्त्रौपनिषदम्" [वृ० ३ । ९ । २६] इति श्रुतेः । अतो नानु-
मान विचार्यमिहाह-वाक्यार्थेति ॥ वाक्यस्य तदर्थस्य च विचारयद्यवसानं तात्पर्यनिश्चयः,
प्रमेयसम्भननिश्चयश्च तेन जाना ब्रह्मावगतिर्मुक्तये भवतीत्यर्थः । अत्र सम्भवो वाधामावः । ननु किमनुमान-
सुवेक्षितमेव, नैयाह-सत्सु त्विति ॥ त्रिमयमिन्द्रनिमित्तोपादानक, त्रिमय चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात्-

भाषती ।

नन्विहापीति । एतान्नेत्राधिकरणार्थं समाप्ते वक्ष्यमाणधिकरणार्थमनुपदन्मुहुरावेन परिहरति-न । वेदा-
न्तेति । वेदान्तवाक्येषुमथनार्थनामन दर्शयति-वेदान्तेति । विचारस्याध्यवसानं समाप्तानिद्याद्वयोच्छेदः ।
ततो हि ब्रह्मावगतिर्निर्वृत्तिरामिमावः । तर्हि त्रयणि शब्दाद्वे न मानान्तरमनुमरणीयम् । तथा च कुतो
मनन, कुतश्च तदनुमयः साक्षात्कार इत्यत्र आह-मत्सु तु वेदान्तवाक्येषुत्विति । अनुमानं वेदान्ता-
मिमेति तदुपजायि चैयपि दृश्यम् । शब्दाविरोधिन्या तदुपजायिन्या च युक्त्या विवेचनं मननम् ।
श्रुतिवार्थापत्तिरनुमानं वा । म्यादेनत् । यथा धर्मं न पुदयुद्विस्ताहाय्यम्, एव त्रयण्यापि । कस्मान

आनन्दगिरिरत्न-स्योपनिषयः ।

न ह्यात् । आद्ये व्यतिरेकितो लक्षणस्य सूत्रोक्तकार्यलिङ्गकानुमानरत्नानिश्चयकनेति श्लोडयति-नन्विति ।
तदेवेयेरज्ञारेणाऽऽप्तनो वा तदनुगुणशुक्तिर्वा न मूर्तिरेतुर्थ्येन प्रस्तुतानुमानं तदर्थः । 'नावेदविन्मुते'
'नेता नरेण' इत्यादिश्रुतेर्देिक त्रये युक्तयुक्त्यनुगुणित उक्त्यान्वयतिरेक्या मरुगाभौक्तियरं मूर्तिमिति परि-
हरति-नेत्यादिना । कार्यानुमानस्य यत् इत्यादिश्रुत्युक्तत्वेऽपि नानुमानात्मना निश्चयकत्वम् । तेन
समाप्तानामानिधानादागमात्माना निश्चयकत्वमिति भावः । उत्तरमूत्रेषुपि तुल्यमागमप्रधान्यमिति
यत् मूत्राणामियुक्तम् । मूत्रेषु कुमुमप्रथमरत्नं वाक्यप्रथमं मुर्यामिवाशक्याऽऽह-वेदान्तेति । तेषा-
मसौरेण्येन निर्देशाणां स्वत एव स्वार्थनिर्णायकत्वादिचारानर्थक्यमिवाशक्याऽह-वाक्यार्थेति ।
वाक्यस्य तदर्थस्य च तात्पर्यनिश्चयार्थं समावनार्थं च विचारणा तस्मात्त्राध्यवसानं नटुमयनिश्चयत्वेन
निर्वृते प्रथमाशांकारस्तस्माद्विचारोऽर्थनानिर्णयः । विचारणमस्तिशक्तिताश्रयिणां प्रमाणकं शब्दं
मिथां जन्मिस्तेषु प्रमाणकं प्रमाणान्तरं त्रयणि व्यापमदादेयमिवाशक्याऽऽह-नेति । ब्रह्मणस्तद्गोचर-
माशक्यत्वं । तर्हि शब्दादेव प्रथमिदमेतन्ननिर्वृत्तिरुक्त्युक्त्या च कथमिवाशक्याह-सत्त्विति । त्रिमय-

जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणद्राढ्यायानुमानमपि वेदान्तवा-
क्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते ॥ श्रुत्येवं च तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् ॥
तथाहि—“श्रोतव्यो मन्तव्यः”—[बृह० २।४।५] इति श्रुतिः, “पण्डितो
मेधावी गन्धारामेवोपसम्पद्येतेवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद”—[छान्दो०
६।१४।२] इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्म-
जिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् ॥

रत्नप्रभा ।

सुमादिवदित्यनुमान श्रुत्यर्थद्राढ्यापेक्षितमित्यर्थः । दाढ्यं—सशयविपर्यासनिवृत्ति । “मन्तव्यः”
[बृ० २।४।५] इति श्रुतार्थस्तर्केण सम्भारनीय इत्यर्थः । यथा—कश्चिद् गन्धारदेशेऽन्वयोरै-
न्यारण्ये बद्धनेत्र एव त्यक्तः केनचिन्मुक्तबन्धस्तदुक्तमार्गग्रहणसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो
मेधावी स्वदेशानेन प्राप्नुयाद्, एवमेवेहात्रियाकामादिभिः स्वरूपानन्दात् प्रत्याख्यास्मिन्नारण्ये ससारे
क्षितः केनचिदयापरवशेनाचार्येण नास्ति त्व ससारी, किन्तु “तत्त्वमसि” [छा० ६।१।७-१९]
इत्युपदिष्टस्वरूपः स्य तर्ककुशलश्चेत् स्वरूप जानीयान्त्वयथेति श्रुतिः स्वस्याः पुरुषमतिरूपतर्कपेक्षा
दर्शयतीत्याह—पण्डित इति ॥ आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु ब्रह्मणो मननाचपेक्षा न युक्ता
वेदार्थत्वाद्धर्मन, किन्तु श्रुतिरिह्वाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह—नेति ॥ जिज्ञास्ये धर्म इव
भामती ।

भारतीयत आह—न धर्मजिज्ञासायामिवेति ॥ श्रुत्यादय इति । श्रुतीतिहासपुराणमृतयः प्रमाणम् ।
आनन्दगिरीच—न्यायनिर्णयः ।

मभिन्नोपादानाधिष्ठातृक कार्यत्वात्सुखादिवत् । निमत चेतनप्रकृतिक कार्यत्वाच्चददित्याह—अनुमानम-
पीति । तेषु सन्तु तदपि प्रमाणं भवन्न निवार्यते इति सवन्धः । विचारसंस्कृतवेदान्ताना स्वार्थबोधित्वसिद्धौ
किं तेनेत्याशङ्क्याऽऽह—तदर्थेति । तेषामयो जगतोऽभिरुनिमित्तोपादानत्व तस्य ग्रहण म्बीकारन्तस्य दाढ्यं
तदुपयोगिसिंसावनात्मा निश्चयस्तदर्थमनुमानमित्यर्थः । विमत भिन्नोपादानाधिष्ठातृक कार्यद्रव्यत्वाद्द्वयदि-
त्यनुमानवाच इति चेन्नेत्याह—वेदान्तेति । जगतश्चेतनोपादानतानिमित्तत्वनादिवेदविरोधान्न तेषुमानम् ।
मन्ते तदभिरोधात्तदर्थं समाननाहेतुरित्यर्थः । जगद्हेतुर्न तर्कमयो वैदिकत्वापरिशुद्धवस्तुवदित्यास-
ङ्क्याऽऽह—श्रुत्येति । तर्कस्य वस्तुनिश्चयाय श्रुत्येष्टतया साध्यनिरूप्येत्यर्थः । काऽसौ श्रुतिरेत्युक्ते
श्रुत्यातिरेकेण मनन युक्तयनुसंधान विदधती श्रुतिमाह—श्रोतव्य इति । न केचञ्च श्रौतस्तर्कोऽनोप-
प्यते किन्तु प्रनिन्दननिर्तक्येन लौकिकोऽर्थात्तर श्रुतिमाह—पण्डित इति । उक्तार्थधीसामर्थ्य पाण्डि-
त्यम् । अनुक्तेऽपि प्रयोजकशिक्षतोऽपेक्षाशक्तिर्मेधावित्वम् । यथा कश्चिद्गन्धारदेशेऽन्वयः समानोय चौरै-
रण्ये बद्धचक्षुर्निक्षिप्तो देशिकोपदेशतस्तदुक्तस्य साकल्येन ज्ञाता पण्डितः स्वयन्हापोद्भ्रमो मेधावी
गन्धारानेन प्राप्नोति । एव ब्रह्मणः सकाशादाच्छिद्य विनेकदश निरुप्यावियादिभिः ससारारण्ये निहितो
जन्तुतिक्रमग्रहणिकगुरुपदेशनः स्वम्यमात्र प्रतिपद्यत इत्यर्थः । श्रुतितात्पर्येमाह—पुरुषेति । आत्मनः
श्रुतेरित्यर्थः । ननु धर्मनिर्दिशोपाद्ब्रह्मापि श्रुत्याचेषापेक्षते तत्कथं तत्र श्रुतिस्तर्क सहायोऽकरोति तत्राऽऽह—
नेत्यादिना । दृष्टान्ते जिज्ञास्यो धर्मो दार्ष्टान्तिके तादृग्ब्रह्म प्राप्नुम् । श्रुत्यादय इत्यादिशन्देन श्रु-
वाक्यप्रकरणस्यानसमाया गृह्यन्ते । तत्र पदान्तरनिरपेक्षः शब्दः श्रुतिः । श्रुतस्यार्थस्यार्थान्तरैर्गानिना-

१ छा० पा० श्रुत्ये च सहायत्वेन तर्कस्याभ्युपेतत्वात् ।—पा० तर्कस्याभ्युपेत्यमानत्वात् । २ श्रुतिरिह
प्रकरणस्थानसमाख्याना पारदोर्वैचमर्थविप्रवर्णात्” इति जीमिनीयसूत्रम् ।

किन्तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासम्भवमिह प्रमाणम् । अनुभववसा-
नत्वाद्, भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य ॥ कर्तव्ये हि विषये नानु-
भवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात् ।

रत्नप्रभा ।

जिज्ञास्ये ब्रह्मणि इति व्याख्येयम् । अनुभवः ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वदनुभवः । आदिपदान्म-
नननिदिष्यासनयोर्ग्रहः । तत्र हेतुमाह—अनुभवेति ॥ मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य शाब्दस्य साक्षात्काराव-
सान्नायकपेक्षात् प्रत्यभूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननाद्यपेक्षा युक्ता ।
धर्मं तु निम्नपरोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्थानपेक्षितत्वादसम्भवाच्च श्रुत्या निर्णयमात्रमनुष्ठानाद्यपेक्षि-
तम् । लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निर्णयोपयोगित्वेनोपेक्ष्यन्ते । न मननादयः । अनुपयोगादि-
त्यर्थः । निरपेक्षः शब्दः—श्रुतिः ॥ शब्दस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्य—लिङ्गम् ॥ पदयोग्येतरपदाकाञ्च—
वाक्यम् ॥ अङ्गवाक्यसापेक्ष प्रदानवाक्यं—प्रकरणम् ॥ क्रमपठितानामर्थानां क्रमपठितैर्षयाक्रमं
सम्बन्धः—स्थानम् ॥ यथा—ऐन्द्राग्न्यादय इष्टयो दत्त क्रमेण पठिताः । दशमन्त्राश्च “इन्द्राग्नी रोचना
दिवः” इत्याद्याः । तत्र प्रथमेश्च प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्यहनीयम् । संज्ञासाम्यं—समारख्या ।
यथाऽऽख्यव्यसंज्ञानां मन्त्राणामाख्यव्यसंज्ञके कर्मणि विनियोग इति विवेकः । एवं तावद् ब्रह्म, न
भासती ।

अनुभवोऽन्तःकरणवृत्तिमतेो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलम् । तत्र
फलान्न फलमिति गमयितव्यम् । यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामर्थ्यां प्रत्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि
साक्षात्तामिति । ब्रह्मजिज्ञासार्थां तु साक्षादनुभवादीनां सभयोऽनुभवार्थां च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह—अनुभवव-
सान्नायकत्वात् । यथानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परमपुरुर्यः, निर्घृष्टनिखिलदुःखपरिहानरूपत्वादिति । ननु
भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा, तदनुभव एव तदाक्यः, ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह—भूतवस्तु-
विषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य । व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विरुद्धरूपो विषयविषयिमात्रः । न त्वत्र धर्मज्ञानमनु-
भवात्तानं, तदनुभवस्य स्वयमपुरुर्यत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य, अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभव
शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेतित्याह—कर्तव्ये हीत्यादिना । न चायं साक्षात्कारविषयतायोगोऽप्यवर्त-
मानन्द्विगरीय—न्यायनिर्णयः ।

भाषो लिङ्गम् । अण्योन्वाकांक्षासनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यम् । वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीत-
विषयं प्रकरणम् । क्रमवर्तिनां पदार्थानां क्रमवर्तिमिर्यैर्षयाक्रम संबन्धः स्थानम् । संज्ञासाम्य
ममारख्या । गुणोपसंहारे चैवामुदाहरणानि यक्ष्यन्ते । किं तर्हि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरमिति-
मभ्युक्तं नार—कित्विति । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो विद्वदनुभवः । आदिपदमनुमानादिमपहार्थम् ।
धुवार्थानामनुमानादीनां च शब्दशक्तित्वात्पर्याप्तश्रुतिद्वाराऽनुभवमुपाय ब्रह्मणि प्रामाण्यमनुभवस्य
साक्षादेव तदविद्याव्यमनेनेति मन्योक्त यथासंभवमिति । चेदर्थेत्वादर्माङ्गयप्यपि नानुभवः सम्बन्धा-
त्साक्षात्त्व एतद्वीर्यमुपायमित्याह—अनुभवेति । न हि ज्ञानेऽपि ब्रह्मण्यनुभव विना नैरिच्छाद्यमतस्त-
ज्ञानमप्यनुभवान्वात्तस्मिन्मन्त्रोपपत्तेः । सायनव्यादिमात्राऽऽह—भूतेति । चकारः शब्दानि-
रामो । ननु धर्मसाधना (ण) मनुभवव्यपेक्षरुत्तरज्ञानजनकत्वाद्ब्रह्मसाक्ष्यात् (ण) अपि येदप्रमाण-
त्वात्साक्षात्कारव्यपेक्षा—कर्तव्य इति । धर्मज्ञानुभवयोग्यत्वात्तदनुष्ठानस्य च शाब्दोपायादेव

पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य-कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं
लौकिकं वैदिकं च कर्म । यथा-अश्वेन गच्छति, पद्मचामन्यथा वा, न
गच्छतीति, तथा “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णा-
ति”, “उदिते जुहोति”, “अहदिते जुहोति” इति विधिप्रतिषेधाश्चा-
त्रार्थवन्तस्स्युः ।

रत्नप्रभा ।

मननाद्यपेक्ष, वेदार्थत्वाद्, धर्मप्रदित्यनुमाने साध्यत्वेन धर्मस्यानुमनायोग्यत्वम्, अनपेक्षितानुभवस्त
चोपाधिरित्युक्तम् । उपाधिव्यतिरेकाद् ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षिव चोक्तम् । तत्र यदि वेदार्थत्वमा-
त्रेण ब्रह्मणो धर्मेण साम्यं तस्योच्येत, तर्हि कृतिसाध्यत्व विधिनिषेधनिरूप्योत्सर्गापरादाच्च
ब्रह्मणि धर्मस्त स्युरिति । निषेधे बाधकमाह-पुरुषेत्यादिना ॥ पुरुषदृश्यधीनं आत्मज्ञानः
उत्पत्तिरस्य तद्वावाच्च धर्मे श्रुतादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः ॥ धर्मस्य साध्यत्व
लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्पृष्टयति-कर्तुमिति ॥ लौकिकप्रदित्यर्थः ॥ दृष्टान्तं स्पृष्टयति-ययेति ॥
दार्ष्टान्तिकमाह-तयेति ॥ तद्ब्रह्मण्य कर्तुमकर्तुं शक्यत्वमुक्त्वाऽन्यथाकर्तुं शक्यत्वमाह-उदित
इति ॥ धर्मस्य साध्यत्वमुपपाद्य तत्र निष्यादियोग्यतामाह-विधीति ॥ विधिप्रतिषेधाश्च
निरुदाद्यच्च धर्मे साध्ये धैर्यवन्तः साक्षात्सा भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्युरित्यर्थः । “यजेत” “न
सुरां पिबेत्” इत्यादयो विधिनिषेधाः, ब्रीहिभिर्धैर्यं यजेतेति समाप्तो विकल्प, प्रहणाप्रहण-
योरेच्छिक, उदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः, “न हिंस्याद्” इत्युत्सर्गः, “अग्नीषोमीयं पशुमा-
रुभेत्” इत्यपवादः, तथा “आहवनीये जुहोति” इत्युत्सर्गः, “अश्वस्य पदेपदे जुहोति”
भामती ।

मानत्वात्, अतैमानश्चानवस्थितत्वादित्याह-पुरुषाधीनेति । पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्या-
णामाह-कर्तुमकर्तुमिति । लौकिक कार्यमनवस्थितमुदाहरति-यथाश्वेनेति । लौकिकेनोदाहरणेन
सह वैदिकमुदाहरण समुचिनोति-तयातिरात्र इति । कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम् । कर्तुमपया
वा कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह-उदित इति । स्यादेतत् । पुरुषज्ञानत्वात् कर्तव्ये विधिप्रतिषेधानामा-
नर्थक्यम्, अतदधीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह-विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः । गृह्णा-
तीति निधिः । न गृह्णातीति प्रतिषेधः । उदितानुदितहोमयोर्विधिः । एव नारादियस्पर्शाननिषेधो ब्रह्मणश्च
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सिद्धेर्धर्मवाक्यानां (णा) युक्तमुक्तधीजनकत्वम् । ब्रह्मणि त्वनुभवरोग्ये तद्वाक्यानां नेरमित्यर्थः । धर्म-
स्यापि ब्रह्मरत्नप्रयोग्यत्व वेदार्थत्वादित्याशङ्क्याकार्यत्वमुपाधिरित्याह-पुरुषोते । चकरोऽपि शङ्का-
निरासी । कर्तव्येऽपि तुल्यमसाध्यत्वमिच्छाशङ्क्य लौकिके वैदिके च कर्मणि साध्यत्वमाह-कर्तुमिति ।
तत्र लौकिकमुदाहरति-ययेति । तेन सह वैदिकं दृष्टान्तं समुचिनोति-तयेति । कर्तुमकर्तुमि पस्य
दृष्टान्तमुक्त्वा कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्य दृष्टान्तमाह-उदित इति । इतोऽपि कर्मणो नानुभवर-
योग्यत्वाद्-विधीति । यजेतेत्यादयो विधयो न ह्यप्यादित्यदयो निषेधाश्च कर्मणि साक्षात्सा-

विकल्पोत्सर्गापवादाश्च ॥ न तु-वस्त्वेवं, नैवमस्ति, नास्तीति वा,
विकल्प्यते ॥ विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः ॥ न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं
पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् ॥ किं तर्हि ॥ वस्तुनन्त्रमेव तत ॥

रत्नप्रमा ।

इत्यत्राह इति विवेकः । एते ब्रह्मणि स्युरित्येवंप्रति वास्यति—न त्वित्यादिना-भूतवस्तुविषय-
त्वादित्यन्ते ॥ इदं वस्तु एव नैव वदतः पदो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्ता-
स्वरूपविकल्पः । ननु वस्तुन्यप्यात्मादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा दृश्यन्ते तत्राह-विकल्पना-
स्त्विति ॥ अस्तित्वादिकोटिस्मरणं पुरुषबुद्धिः, तन्मूला मनैस्परिचितमात्राः संशयविपर्ययविकल्पाः,
न प्रमाख्या इत्यक्षरार्थः । अयं भावः-अर्थो हि यथायथा ज्ञायते, तथातथा कर्तुं शक्यते
इति यथाशास्त्रं पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः विकल्पाः सर्वे प्रमाख्या एव भवन्ति । तत्साम्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे
विकल्पा यथार्थाः स्युरिति । तत्रापि औमिति वदन्त प्रयाह-नैति ॥ यदि सिद्धवस्तुज्ञानमपि-
सांख्यज्ञानवत् पुरुषबुद्ध्यपेक्षं जायेत, तदा सिद्धे विकल्पा यथार्थाः स्युः, न सिद्ध-
वस्तुज्ञानं पौरुषम् । किं तर्हि । प्रमाणवस्तुजन्मम् । तथा च वस्तुन एकरूपत्वाद्भेदमेव
भामती ।

तद्वाक्यविधिरित्येवंजातीयका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः । कुत इत्यत आह-विकल्पोत्सर्गापवादाश्च । चो
हेतौ । यस्माद्ब्रह्मणाप्रवृत्तयोर्दितानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासंभवे तुल्यबलतया च चाध्यवाचकमा-
धाभावे सत्यगत्या विरुद्धः । नारासिस्पर्शननिषेधनद्वाराण्योश्च विन्द्वयोरित्युल्लेखतया न विकल्पः ।
किंतु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणाविधिविषयेण विरोधशास्त्रेण बाधः । एतदुक्तं भवति-वि-
धिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयोऽजागतोपाशरूप उपनीतः, येन पुरुषस्य विधिनियेयाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि
स्वातन्त्र्यं भवतीति । भूते वस्तुनि तु नैवमस्ति विवेक्याह-न तु वस्त्वेवं नैवमिति । तदनेन प्रकारविकल्पो
निरस्तः । प्रकारविकल्पं निषेधति-अस्ति नास्तीति । स्यादेतत् । भूतेऽपि वस्तुनि विकल्पो दृष्टः,
यथा स्याणुर्वा पुरुषो वेति, तत्कथं न वस्तु विकल्प्यत इत्यत आह-विकल्पनास्त्विति । पुरुषबुद्धिः-
अन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः-संशयविपर्ययाः । सवासनमनोमात्रयोनयो वा, यथा स्वप्ने । सवा-
सनेन्द्रियमनोयोनयो वा, यथा स्याणुर्वा पुरुषो वेति म्हाणौ सशयः, पुण्य एवेति वा विपर्ययाः । अन्यश-
ब्देन वस्तुनः स्याणोरस्यस्य पुरुषस्याभिधानात् । न तु पुरुषतत्त्वं वा स्याणुतत्त्वं बाधेन्नन्ते । समानधर्मधर्मि-
दर्शनमात्रधीनजन्यत्वात् । तस्मादप्यथावस्तुनो विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति बान्धयन्ति वेत्यर्थः । तत्रज्ञानं
तु न बुद्धितन्त्रं, किंतु वस्तुतन्त्रम्, अतस्तनो वस्तुनिधयो युक्तः, न तु विकल्पनाभ्य इत्याह-न वस्तु-
यायात्म्येति । एषमुक्तं प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रता प्रसाध्य ब्रह्म-
आनन्दगिरिच-न्यायनिर्णयः ।

स्तेन नाप्यत्वादनुभवयोग्यतेरर्थः । तत्रैव हेत्यन्तरमाह-विकल्पोति । उदितानुदितहोमार्थां व्यवहिनो,
विकल्पो प्रवृत्ताप्रवृत्तार्थस्वैच्छिकः । न हि स्यात्सर्वा भूतानिन्युत्सर्गाऽऽतीतौमीय पशुमालमनेत्यपवादः । ते च
कर्मणि सामकाराश्रया चाध्यवस्थित कर्मानुभवायोग्यविकल्पः । ब्रह्मण्यपि तुल्यत्वात्तद्व्यवस्थितत्वस्योक्तौ-
पाधर्मिकान्वादाशक्याऽऽह-न त्विति । प्रकारविकल्पकप्रकारविकल्प्य निरस्यति-अस्तीति ।
वस्तुन्यपि विकल्पा दृष्टा वादिनामित्याशक्याऽऽह-विकल्पनास्त्विति । सम्प्रज्ञानाधीनत्वाद्-
स्युन्यप्यथ पुरुषार्थान् सदृश्यपि तथेयाशक्याऽऽह-न वस्त्विति । कथं तर्हि तदुत्पत्ति-
विषयतायाऽऽह-किं तर्हि । पुरुषतन्त्रं निषेधमेकारो न मानार्थान्त्रं निषिध्यते ।

न हि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति ॥ तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम् । स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानम् ॥ वस्तुतन्वत्वात्-एवमभनवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम् ॥ तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव । भनवस्तुविषयत्वात् ॥ ननु भनवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञान प्रमा, अन्ये विकल्पा अद्ययार्था एवेत्यर्थ । अत्र दृष्टान्तमाह-न हि स्थाणाविति ॥ स्थाणुरेव-
त्याधारणे सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थ । तत्र यद्वस्तुतन्त्र ज्ञान तद्यथार्थ, यत् पुरुषतन्त्र तन्मध्येति मिभजते-तत्रेति ॥ स्थाणानित्यर्थ । स्थाणावुक्त्याय घटादिव्यतिदिशति-
एवमिति ॥ प्रकृतमाह-तत्रैवं सतीति ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्प्रम्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव यथार्थ, न पुरुषतन्त्र, भूतार्थनिषयत्वात् स्थाणुज्ञानमदियर्थ । अत साध्येऽर्थे सर्वे विकल्पा पुनन्त्रा, न सिद्धेऽर्थे इति वेदक्षण्यान्न धर्मसाम्य ब्रह्मण इति मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः । ननु तर्हि ब्रह्म प्रत्यक्षादिगोचर धर्मनिष्क्षणत्वाद् घटादिवत् । तथा च जन्मादिसूत्रे जगत्कारणा नुमान विचार्यम् । सिद्ध्यर्थे तस्य मानत्वात् । न श्रुति सिद्ध्यर्थे तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति शङ्कते-नन्विति ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति कृत्वा प्रमाणान्तरस्यैव विचारप्राप्तमिति शेषः ॥ अत्र पूर्वपक्षी प्रष्टव्य । किं यत्कार्यं तद्ब्रह्मजमित्यनुमान ब्रह्मसाधक, किं वा भामती ।

ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रनामाह-तत्रैवं सतीति । अत्र चोदयति-ननु भूतेति । यत् किञ्च भूतार्थं वाक्य तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थतयानुवादक दृष्टम् । यथा नचास्तीरे फळानि सन्तीति । तथा च वेदान्ता । तस्मात् भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुपदेश्यु । उक्तं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमान प्रमाणा-न्तरम् । एव च मौलिक तदेव परीक्षणीय, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनस्यत्वानीति कथं वेदा-

आन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

विकल्पनाना मन स्पर्शितमात्रत्वेनासम्बन्धीत्व, सम्यग्बिधयश्च वस्त्वधीनत्वेत्यत्र दृष्टान्तमाह-न हीति । आद्यो वाशब्दोऽन्वयारणः । पुरोवर्तिनि स्थाणावेकस्मिन्नेन स्थाणुरेवेत्यदृष्टकरणस्य धीरितरस्य तत्रैव पुरुषो वा स्थाणुर्वेति सशय । न हि तदुभयमपि सम्यग्ज्ञानमेकस्योभयत्वायोगादित्यर्थः । कथं तर्हि मिमागधीन्तराऽह-तत्रेति । स्थाणु सप्तम्यर्थे । उक्तन्याय सचारयति-एवमिति । दार्ष्टान्तिकमाह-तत्रेति । विकल्पनाना बुद्धिजन्यत्वेनावस्त्वनुसागिणीनामसम्बन्धीत्वे सम्बन्धियश्च वस्तुनुसा रित्वे पूर्वोक्तन्यायेन स्थिते सतीति यावत् । न पुरुषतन्त्रमित्येवकारार्थ । ततो न धीद्वारा वस्तुनोऽपि तदधीनतेति शेष । ब्रह्मज्ञानस्य वस्त्वधीनत्वेन सम्यग्धीत्वे हेतुमाह-भूतेति । परमार्थवस्त्ववगाहिवा-दित्यर्थ । ब्रह्मण सिद्धत्वेनासाध्यतया धर्मवैधर्म्यादनुभवयोग्यत्वात्तत्रानुभवापेक्षा युक्त्यनुपदेशश्चेत्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मणि प्रमाणान्तरप्रवेशे-जन्मादिसूत्रमनुमानोपन्यासार्थमित्यनुमतमिति शङ्कते-नन्विति । सिद्धत्वाद्ब्रह्मणो धर्मज्ञात्येऽपि मानान्तरगम्यत्वेत्यनुमानादिभिचार हित्वा वाक्यमात्रविचारोऽयुक्तो ब्रह्मण्युभय-प्रवेशाविशेषादतः सूत्राणा वेदान्तवाक्यप्रथनार्थत्वेनसिद्धमित्यर्थ । ब्रह्मणि सभावनाहेतुश्रुत्यनुगुणानुमाना-दिप्रवेशाद्गुणतया तद्विचारम्यापीष्टत्वात्प्राधान्येन वेदान्तवाक्यप्रथनार्थता सूत्राणामिति समाधत्ते-

न ॥ इन्द्रियाविषयत्वेन सम्बन्धाग्रहणात् ॥ स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि, न ब्रह्माविषयाणि ॥ सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मणः, इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति गृह्येन ॥ कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन केनचिद्वा सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् ॥ तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थम् ॥ किं तर्हि ॥ वेदांतवाक्यप्रदर्शनार्थम् ॥ किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणैह लिलक्षयिषितम् ॥

रत्नप्रमा ।

यत् कार्यं तात्कारणमिति ? नाद्यः व्याप्यसिद्धेरित्याह—नेति ॥ ब्रह्मण इन्द्रियाप्राप्तत्वात्प्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रहायोगात् प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियाप्राप्तत्वं कुत इत्यत आह—स्वभावत इति ॥ “पराधि खानि व्यतृणात् स्वयम्भूः” [काठ० ४ । १] इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वात्त्वैत्यर्थः । इन्द्रियाप्राप्त्येऽपि व्याप्तिग्रहः किं न स्यादत आह—सति हीति ॥ तन्नास्तीति शेषः ॥ इदं कार्यं, ब्रह्मजम्—इति व्याप्तिप्रत्यक्षं, ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वात् सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये कारणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्व श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह—कार्यमात्रमिति ॥ सम्बद्धं कृतं यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयात्प्रामः । तस्मात् तद्ब्रह्मणाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया । अनुमानं दूषादानन्वादि सामान्यद्वारा मृदादिबद् ब्रह्मणः स्वकार्यात्मकादिश्रीतार्थसम्भावनाथं गुणतया विचार्यमित्युपमहरति—तस्मादिति ॥ एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति—किं पुनरिति ॥ इह ब्रह्मणि—लक्षणाधीनं विचारयितुमिदं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि प्रथमसूत्रे विधिप्राधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते—तथैव श्रुतावपि भामती ।

नपाक्यप्रथमार्थता सूत्राणामित्यर्थः । परिहरति—न । इन्द्रियाविषयत्वेति । कस्मात् पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह—स्वभावत इति । अत एव श्रुतिः—‘पराधि खानि व्यतृणात् स्वयंभूस्तस्मात्पराह पश्यति नान्तरात्मन्’ इति । सति हीन्द्रियेति । प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम् । यथा च सामान्यतोऽष्टमव्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तयोपरिष्ठाक्षिपुणत्सुपपादयिष्यामः । उपपादितं चैत-

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

नेत्यादिना । मानान्तरमेव कारणमेव ब्रह्मप्रमितत्विति पक्षे प्रत्यक्षमनुमानादि वा तदिति विकल्प्य दूषयति—इन्द्रियेति । ब्रह्मणि कारणत्वेन मानान्तराप्रवेशादिति शेषः । पराधीत्यादिश्रुत्या प्रत्यक्षाविषयत्वं ब्रह्मणो निरूपेति—स्वभावत इति । संबन्धाग्रहणादिसुक्तं व्यनक्ति—सति हीति । ननु ब्रह्मसंबद्धमित्दं कार्यमिति विषयं किं स्वकार्यमेव गृह्यमाणं ब्रह्म ज्ञापयिष्यति नेत्याह—कार्येति । तन्मात्रादेतुमात्रं सिध्यति न तत्प्रधानादित्येव ब्रह्म तत्स्वाद्यगमादेव ज्ञेयमित्यर्थः । श्रीतार्थे सामान्यद्वारा संभावनाहेतुर्मानान्तरमिति युक्तं सूत्राणां वेदान्तप्रथमार्थतेरुपसंहरति—तस्मादिति । ब्रह्मत्वाद्देदान्तानामेतदधिकरणपरिपञ्चुमुपमा पृच्छति—किं पुनरिति । जिज्ञास्यं लक्षितं ब्रह्म सत्सम्यर्थः । विधिप्राधिकारिणो ब्रह्म

१ कार्यमात्रस्य परीक्षणात् दृष्टान्ताप्रतिबन्धात् व्याप्यसिद्धिरित्यर्थः । न च पक्षेऽप्येवो दृष्टान्तः सम्भवतीति भाष्यम् । एतदनुमानार्थं ब्रह्माविद्यया तत्र तत्र पक्षेऽप्येवोऽपि निश्चेतुमशक्यत्वात् । अत एव व्यतिरेकिदृष्टान्तेऽपि न सर्वत्रैव । इतः पूर्वं ब्रह्माविद्यया संदृष्टितमब्रह्मत्वामात्रस्य ए त्वेऽनिश्चित्येति भावः ॥

“भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति” [तै० आ० ३ । १ । १] इत्युपक्रम्याऽऽह “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म” [तै० आ० ३ । ४ । १] इति ॥ तस्य च निर्णयवाक्यम्—“आनन्दाद्ब्रह्मेव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति” [तै० आ० ३ । ६ । १] इति ॥ अन्यान्यप्येवञ्जातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धशुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

मुमुक्षोर्ब्रह्म ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थक्रमानुसारित्वं मूलस्य दर्शयितुं सोमक्रमं वाक्यं पठति—भृगुरिति ॥ अधीहि म्मारय उपदिशोत्यर्थे ॥ अत्र येनेत्येकत्वं त्रिपक्षितम्, नानात्वे ब्रह्मत्वविधानायोगात् । यज्जगत्कारणं तदेकमित्यन्तराक्यं, यदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति वा, यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा, महावाक्यमिति भेदः । किं साहं स्वरूपलक्षणमित्याशक्यं वाक्यशेषानिर्णीतो यतश्चाहार्थः सत्यज्ञानानन्द इत्याह—तस्य चेति ॥ “यस्सर्वज्ञः” [मुण्ड० १ । १ । १०] “तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमत्र च जायते” [मुण्ड० १ । १ । १०] “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ० ३ । ९ । २८] इत्यादिशाखान्तरीयवाक्यान्वयस्य त्रिपद इत्याह—अन्यान्यपीति ॥ एवञ्जातीयकत्वमेवाह—नित्येति ॥ तदेव सर्वासु शाखासु लक्षणद्वयवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानि तद्विद्या मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ इति द्वितीयसूत्रम् ॥ २ ॥ (२) ॥

भामती ।

दस्माभिर्विन्तरेण न्यायकणिकायाम् । न च भूतार्थतामात्रेणानुवादते उपरिष्ठादुपपादयिष्यामः । तस्मात्सर्वमत्रदातम् । श्रुतिश्च—‘यतो वा’ इति जन्म दर्शयति, ‘येन जातानि जीवन्ति’ इति जीवनं स्थितिं, ‘यत्प्रयन्ति’ इति तत्रैव लयम् । तस्य च निर्णयवाक्यम् । अत्र च प्रधानादिसहाये निर्णयवाक्यम्—आनन्दाद्ब्रह्मेव—इति । एतदुक्तं भवति—यथा रज्ज्वज्ञानसहितरज्जुपादाना धारा रज्ज्वा सत्यामसित रज्ज्वामेव च लीयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगत् ब्रह्मण्येनासित तत्रैव च लीयत इति सिद्धम् ॥ २ ॥ (२) ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यं सोपक्रममाह—भृगुरिति । ननु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति स्वरूपलक्षणानुवादे यत्र शाखासु स चन्द्र इत्युपलक्षणमात्राच्चन्द्रम्यङ्गपाददृष्टेयलक्षितस्य स्वरूपलक्षणं वाच्यं तत्राऽऽह—तस्येति । ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वानुवादेन स्वरूपनिर्णयक्रमानन्दत्वविधायि वाक्यम् । तत्र स यादिवाक्याच्च स्वप्रकाशाननिशयानन्दलक्षणं ब्रह्मेति निर्णयशक्यमित्यर्थः । तैत्तिरीयश्रुतापि श्रुत्यन्तरेऽपि ब्रह्मणो लक्षणद्वयवादीनि वाक्यानि ‘यः सर्वज्ञः सर्ववित्’ ‘विज्ञानमानन्दम्’ इत्यादीनि सन्ति तान्यर्थाहोदाहरणयेन द्रष्टव्यान्त्याह—अन्यान्यपीति । एवञ्जातीयकत्वमेवाऽऽह—नित्येति । तदेव सर्वासु शाखासु लक्षणद्वयवादिष्येदान्तराक्यानि जिज्ञास्ये त्रयणि मन्त्रिन्नानीति तद्विद्या मुक्तिरयन्लभ्ये यर्थः ॥ २ ॥ (२) ॥ ॥ सूत्रान्तरमत्रात्पर्यन्तसूत्रसंगति-

१ जन्माद्यस्य यत इति सूत्रस्य । २ स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं चेति लक्षणद्वयम् । तत्र जगज्जन्मादिकारणत्वमाद्य, सत्यज्ञानानन्तानन्दादिरूपं द्वितीयमिति विवेकः ।

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षितम् । तदेव ब्रह्मब्रह्मह—
शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ (३) ॥ इति ॥

रत्नप्रभा ।

यस्य निश्चिनित वेदाः सर्गार्थानामुक्तयः । श्रीराम सर्वेत्तार वेदवेद्यमह भजे ॥ १ ॥ वृत्तानुवादेन सङ्गति
वेदनुत्तरमूत्रमनारयति-जगदिति । चेतन्यस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वात्तया सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञात मूत्र-
शुना, चेतनमृष्टेर्ज्ञानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणकत्वात्, यो यकर्ता स तज्ज्ञः, यया कृत्याड
इति म्यितम् । तदेवाधिकं सर्वज्ञत्व प्रमानादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना ब्रह्मब्रह्महपर्यः । हेतुद्रव्यस्यैका-
र्थसाधनत्वादेकविषयत्वप्रवान्तरसंगतिः । यद्वा-वेदस्य नित्यमाद् ब्रह्मणः सर्वहेतुना नाम्नीयाक्षेप-
सङ्गतया वेदहेतुत्वमुच्यते । “अस्य महतो मूलस्य निदम्बनिमेनघटमेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरम् ”
[शृ० २ । ४ । १०] इति वाक्य विषयः । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व माप्रयति
एत न माप्रयति इति सुन्दरः । तत्र व्याकरणदिग्द्वेदस्य पौरोषेयत्वे मूत्रप्रमाणसापेक्षचेनाप्रामाण्या
पानान्न साधयतीति पूर्वपक्षे जगद्वेतोऽर्थननत्वात्तद्धि फलम् । सिद्धान्तं तसिद्धि । अस्य प्रदानत-
स्यस्य म्यष्टत्रलद्विद्भ्य वेदकर्तार समन्वयोक्ते श्रुतिशास्त्राभ्यापपादसंगतयः ॥ एवमापाद श्रुत्यादि-
सङ्गतय ऊच्यते । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरुच्यते । सा तदुपादानत्रयगतशक्तिर्भूतिज्ञा तद्वना
या ? प्रकाशनशक्तित्वात् कार्दगनशक्तित्वाद्वा प्रदीपशक्तिरिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वस-
म्बदाक्षेपार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूप सर्वज्ञत्वात् सिद्धयति । यद्वा-यया अध्येतारः पूर्वकम् ज्ञाना
वेदं कुर्वन्ति, तथा विचित्रगुणभाषासहाय्येऽनादृतानन्तम्प्रकाशचिन्मान परमेश्वर स्वरूपपूर्वकस्याय-
त्नमनानीयमयमन् वेदगति तदर्थं यगपन्नान्नेन कगेतीति, न वेदस्य पौरोषेयता । यत्र व्यर्थज्ञा-
नपूर्वक वाक्यज्ञान वाक्यमृदो कारण, तत्र पौरोषेयता । अत्र च पौरोषेयता सा । अतो वेदकर्ता
वेदमि न तदर्थमपि स्वसम्बद् नान्तरीयकतया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति-शास्त्रेति ॥ शास्त्रं प्रति
मानसी ।

जगद्योनित्वादस्य मगत्त सर्वज्ञता, शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्व
सूत्रान्तरमन्तारयितु पूर्वमूत्रमगतिमाह-जगत्कारणत्वप्रदर्शनेनिति । शास्त्रयोनित्वात् ॥ न वेद
आनन्दगिरीय-यावनिर्णयः ।

माह-जगदिति । सर्वकारणत्व ब्रह्मब्रह्मण मूनयता प्रमानादावति-यासिनिरासाय तद्वलडं सर्वज्ञं
मर्थादुक्त तदत्राप साध्यते । तथा चाऽऽर्थिकप्रतिष्ठाप्यस्य मगतिरित्यर्थः । वेदाना नित्यत्वात्तदकर्तृत्वे
विधकर्तृत्वायोगात् तेषाम्य सर्वज्ञत्वे वाशङ्क्य श्रौतप्रतिषेधे मगतिमाह-तदेवेति । वेदाना नित्यत्वेपि
ब्रह्मणस्तर्कत्वममशोकया तदेव जगद्वेत्तु न सर्वज्ञत्वमत्र दृष्टी क्रियते । तेन हेतुमाधनद्वारा तदीय
साधनानामनुक्तास्य श्रौत्या प्रतिन्या मगतिरिति भावः । अस्य महत् इत्यादिवाक्य ब्रह्मणो वेदकर्तृ-
त्वेन साक्षेप न माप्रयुक्त साप्रयतीति वेदस्य सापेक्षत्वमन्नाप्रसङ्गाम्या सदेहे पाणिन्यादिप्रदृष्टे दृष्ट
कर्तृत्वे वेदस्य पौरोषेयत्वेन सावेत्रेनापानान्न साप्रयतीति भावे मिद्वान्तमाह-शास्त्रेति । न वेदज-
गतेति वेदस्य सापेक्ष इति शास्त्रयोनित्वादिति योजना । अत्र च वेदकर्तृत्वोत्प्रेतदुक्तमानमेवाही
योग शास्त्रप्रयोगेपादिम्यष्टत्रलद्विद्भ्य वाक्यस्य सङ्गे प्रयोग समन्वयोक्तेश्च श्रुत्यादिसंगतयः । फल
तु पूर्वमेव ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वनिर्णयगुत्तरत्र सर्वज्ञत्वमिति ब्रह्मस्य । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञत्वहेतुः ।

१ वेदः । २ जगत्कारणत्वसाधनमाह ।

महत ऋग्वेदादेशशास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्था-
वद्योतिनस्सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म ॥ न हीदृशस्य शास्त्रस्य
ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञान्यतस्सम्भवोऽस्ति ।

रत्नप्रभा ।

हेतुत्वाद् ब्रह्म सर्वज्ञ सर्वकारण चेति सङ्गतिद्वयानुसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे-महत
इति ॥ हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि । तत्र ग्रन्थतोऽर्थतश्च महत्त्वम् । हितशासनात्
शास्त्रत्वम् । शास्त्रशब्द शब्दमात्रोपलक्षणार्थ इति मत्वाह-अनेकेति ॥ “पुराण-यायमीमांसाधर्मशा-
स्त्राणि, शिक्षां कर्तव्यव्याकरणनिरुक्तञ्च दोषोत्पत्तिर्पाणि पङ्गानि” इति दश विद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहे-
तव, तैत्तिरीयस्येत्यर्थः । अनेन मन्वादिभिः परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितम् । अत्रोपलब्धा-
भावादपि प्रामाण्यमि-याह-प्रदीपवदिति ॥ सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञकल्प्यत्वं योनि-
रूपादानं कर्तुं च । ननु सर्वज्ञस्य यो गुणः सर्वार्थज्ञानशक्तिमत्त्वं वेदस्य तदवित्त्येऽपि तद्योनेः
सर्वज्ञत्वमुक्तं इत्यत आह-न हीति ॥ उपादाने त-उक्तं विना कार्यं तदयोगाद्रेदोपादानस्य सर्वज्ञ-
भामती ।

* समर्थयते-महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्येति । चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिमशा-
नान्तासु ब्राह्ममुद्घोषोपक्रमप्रदोपपरिसमापनीयासु नियन्नेमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वं च
शिक्षणाणां शासनात् शास्त्रमृग्वेदादि, अत एव महाविषयत्वात् महत् । न केवलं महाविषयत्वेनास्य
महत्त्वम्, अपि त्वनेकाङ्गोपाङ्गोपरारणतयापीत्याह-अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य । पुराणन्यायमीमां-
सादयो दश विद्यास्थानानि तेस्तथा तथा द्वारोपकृतस्य । तदनेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्का-
ध्वाकृता । पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तेस्तथा तथा द्वारा वेदान्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणा-
नुत्तिष्टद्भिः परिगृहीतो वेद इति । न चायमनवबोधको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह-प्रदी-
पवत्सर्वार्थावद्योतिनः । सर्वार्थज्ञात सर्वार्थबोधयन् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः । अत
एव सर्वज्ञकल्पस्य-सर्वज्ञसदृशस्य । सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं, शास्त्रस्यायमिधानं सर्वविषयमिति
सादृश्यम् । तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह-न हीदृशस्येति । सर्वज्ञस्य गुणं सर्वविषयता, तदवित्त
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

बहुं शास्त्रं त्रिंशति-महत इत्यादिना । चातुर्वर्ण्यं चातुराश्रम्यादिमहाविषयत्वान्महदृगादिशास्त्रम् ।
न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वं किन्तुनेकाङ्गोपाङ्गोपरारणतयाऽपीत्याह-अनेकेति । पुराणन्यायमीमां-
साधर्मशास्त्राणि व्याकरणादिपङ्गानि च दश विद्यास्थानानि तेस्तच्चद्वारोपकृतस्येति यावत् । एतेन
शिष्टप्रशदप्रामाण्यशङ्काऽपि शास्त्रस्यार्थोदपास्ता । पुराणादिप्रणेतारो महर्षयस्तथा तथा वेदाव्याच-
क्षाणास्तदर्थं चाऽऽदरेणानुत्तिष्टन्तो वेदानाद्वतन्तस्तत्कथं तदप्रामाण्यमिति भावः । अनोधित्वास्पष्टो-
चित्वयोरभावादपि वेदानां प्रामाण्यमित्याह-प्रदीपवदिति । उक्तमुपजायं सर्वज्ञत्वोपयुक्तं विशेषणान्तर-
माह-सर्वज्ञेति । तत्सदृशस्येति यावत् । सादृश्यं च सर्वज्ञज्ञानस्य सर्वविषयत्वबहुक्तेरपि
शास्त्रीयायास्तथात्वम् । कल्पयतोऽचेतनत्वात् । उक्तविशेषणस्य वेदस्य निश्चिन्तयु-
क्तिव्यवहेतूपरुनया ब्रह्मकार्यत्वेत्याह-यानिरिति । व्यतिरेकमुखेणोक्तं व्यक्तीकुराणः सर्वज्ञं प्रति-
जानोते-न हीति । महत्त्वादिविशेषणस्य हीदृशत्वम् । तस्य सर्वज्ञान्यतोऽसभवे हेतुं सूचयति-सर्व-
ज्ञेति । तस्य गुणं सर्वार्थज्ञानवत्त्वं तेनात्रिनमिदं शास्त्रं सर्वार्थं नादत्तस्योपात्तं, सर्वज्ञान्यदेवत्यर्थः ।

* पूर्वपदे भामत्यां पूर्वा पंक्तिद्वितीया येष्या ।

यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं, यस्मात्पुरुषविशेषात्सम्भवति, यथा—व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके । किमु वक्तव्यमनेकशाखाभेदभिन्नस्य तस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोर्ऋग्वेदाद्याख्यस्य—

रत्नममा ।

तम् । अनुमानं तु पूर्वं दर्शितम् । न चानिवायाधत्तापत्तिः । शक्तिप्रत्येऽप्यचेतनतादिति भावः । वेदस्वविषयादधिकारार्थं ज्ञानवत्तस्य, प्रमाणप्राक्प्रतात, व्याकरणरामायणादिवदित्यनुमानान्तरम् । तत्र व्यानिमाह—यद्यदिति ॥ विस्तरः—शब्दाधिक्यम् । अनेनार्थतोऽप्यत्र वदन् कर्तुर्ज्ञानमर्थार्थधिक्यं सूचयति । दृश्यते चार्थशास्त्रिकस्य वेदे । अर्द्धेण योजना—यद्यच्छास्त्रं यस्मादात्नात् सम्भवति, स ततः शास्त्रादधिकार्यज्ञान इति प्रसिद्धम् । यथा—शब्दसाधुत्वादिर्ज्ञेयैकदेशोऽर्थो यस्य, तदपि व्याकरणादि पाणिन्यादेरधिकार्यज्ञानात् सम्भवति । यद्यर्थार्थमपि शास्त्रप्रधिकार्यज्ञानात् सम्भवति, तदा “अस्य महत्तः” [बृह० २ । ४ । १०] इत्यादिश्रुतेर्यस्मान्महत्तोऽस्तिच्छिन्नाद्भूतात् सायायोने संज्ञादादनेकशाखेयादिभिनिष्ठस्य वेदस्य पुरुषनिष्वासान्तरप्रवचनेन सम्भवः, तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं भावते ।

शास्त्रम्, अस्यापि सर्वविषयतात् । उक्तमर्थं प्रमाणयति—यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्सम्भवति स—पुनर्विशेषः ततोऽपि—शास्त्राद् अधिकतरविज्ञानः इति योजना । अद्यत्वेऽप्यमटादिभिर्धःसमीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्मात् कर्तृणा वाक्यान्ज्ञानमधिकविषयम् । न हि ने तेऽमाध्याग्न्यर्था अनुभूयमाना अपि वाक्या वक्तुम् । न एतन्निशुशीरगुडादीनां मधुरसमेता वाक्या, सरस्वत्याध्याग्न्यातुम् । निम्नार्थमपि वाक्यं न कर्तृज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं निम्नतरग्रहणम् । सोपनय निगमनमाह—किमु वक्तव्यमिति । वेदस्य यस्मात् महतो भूतात् योने समम्, तस्य महतो भूतस्य प्रवचनो निरनिशय सर्वस्य सर्वशक्तिश्च किमु वक्तव्यमिति योजना । अनेकशाखेति । अत्र चानि-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

उक्तमनुमानाकर्तुं व्यानिमाह—यद्यदिति । महाविषयत्वादेदस्य प्रवचनेन तुल्यार्थत्वश्रान्तिनिवृत्त्यर्थं निम्नार्थमियुक्तम् । यद्यद्विषयस्य स ततोऽर्थावुत्तरेण सर्ववत् । शास्त्रप्रवेणुतरात्त्वार्थं पुनर्विशेषपदम् । यो यद्वाक्यप्रमाणप्रवेणुता न तद्विषयादधिकार्यज्ञानमिति व्याप्तिभूमिमाह—ययेति । तद्वचः शास्त्रकर्तृत्वेऽपि पाणिन्यादिवदसर्वज्ञश्च अधिकोक्तम्—ज्ञेयेति । तस्य ज्ञेयैकदेशविषयं तत्कर्तृत्वावैर्यं हेतुरित्यर्थः । अस्मिन्वाक्यमन्वयार्थे । यद्यस्मात्पाणिन्यादेः सम्भवति स तस्मादधिकार्यज्ञानमिति । शब्दस्य ज्ञानान्वयार्थं वाचयेद् तथाऽप्यदपि मानभूता शास्त्रं यस्मादियुक्ताहुःपद्यते स तस्मादधिकार्यज्ञानमिति अर्थः । उक्तज्ञानान्वयार्थं च निशुशीरादिमातृर्ष्यशान्तरार्थस्येऽपि तदाग्न्यात्पु मुक्षिन्तोऽपि न दाक्ष्यन्तीति न्यायनिवृत्तिमाह—इति प्रसिद्धमिति । व्यानिशुचता निरक्षितमनुमानमाह—किमिति । शास्त्रयोनिशिरग्नौ यस्मात्प्रवचो भूतायोने समस्यस्य सर्वज्ञत्वाद्यननिशयमिति किमु वक्तव्यमिति चेत् । अत्र वेदाद्योदधिकार्यज्ञानरक्तकर्तृत्वायो यदाक्यप्रमाणप्रवेणुता न तत्रार्थादधिकार्यज्ञानमन्वयात्पाणिनिः । यदा—वेद व्याप्यदधिकार्यज्ञानरक्तयो वाक्यप्रमाणवाचरागि यादित्वाक्यपरद्विषयः । शास्त्रहेतोर्मन्वयं सर्वज्ञता यत् सर्वज्ञतादिनि वक्तुं शास्त्रस्य अन्वयो महत्त्वमाह—अनेकेति । महाविषयत्वेनोक्तं महत्त्वं अनेकेति । आदिच्छेदेन वर्गाप्रमर्गा गृह्यते । प्रदीपप्रमर्गायाद्योनिन इत्युक्तं प्रवचोपयो-

सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिश्चासवद्यस्मान्महतो
भूनाद्योनेस्त्वभवः-“अस्य महतो भूतस्य निश्चासिनमेतद्यद्यवेदः” [बृह०
२ । ४ । १०] इत्यादिश्रुतेः,

रत्नप्रभा ।

चेति किमु क्तव्यमिति । तत्र नेदस्य पौरुष्य-वशङ्कानिरासार्थं श्रुतिम्यनिश्चितपदार्थमाह-अप्रयत्ने-
नेति ॥ प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानप्रयास विना निमेषादिन्यायेनेत्यर्थः ॥ अत्रानुगताने “यः सर्वज्ञ” [मुण्ड०
१ । १] इति श्रुत्युक्तसंज्ञत्वदाढ्यार्थं पाणिन्यादिवद्वेदकर्त्तारि अधिज्ञानज्ञानसत्तामात्र सायने । न
भामती ।

कशास्त्राभेदमिन्नम्येत्यादि समग्र इत्यन्त उपनय । तस्ये यादि सर्वशक्तिर चेत्यन्त निगमनम् । अप्र-
यत्नेनैवेति । ईषत्प्रयत्नेन, यथाऽल्लवणा यवागुरिति । देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तद्-
यमीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञान सर्वशक्तिर चोक्तं भवति । अप्रयत्नेनास्य
वेदकर्त्तृत्वे श्रुतिरक्ता-‘अस्य महतो भूतस्य’ इति । येऽपि तावद् वर्णानां नित्यत्वमास्थिपत तैरपि पद-
त्राक्यादीनामनित्यत्वमभ्युपेयम् । आनुपूर्वीभेदवतो हि वर्णा पदम् । पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम् ।
व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्म, वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा पौर्वापर्यायोगात् । व्यक्तिधानि-
त्वेति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या । पदानित्यतया च त्राक्यादीनामप्य-
नित्यता व्याप्यता । तस्मान्नृत्तानुकरणम् पदाद्यनुकरणम् । यथा हि यादृश मात्रचञ्चनादि नर्तक-
करोति तादृशमेव शिक्षयमाणानुसरोति नर्तकां, न तु तदेव व्यनक्ति । एव यादृशीमानुपूर्वी वैदिकाना
वर्गपदादीनां कमेत्युपपत्तिता तादृशीमेवानुसरोति माणवक, न तु तामेवोच्चारयति, आचार्यव्य-
क्तिभ्यो माणवकव्यक्तीनामन्यत्वात् । तस्मान्नित्यानिनित्यवर्णनादिनां लौकिकवैदिकपदवाक्यादियौरुपेयत्वे
विनाद, केवल वेदवाक्येषु पुरुषस्यातन्व्यासात्तन्व्ये प्रितिपत्ति । यथाह-‘यत्नत् प्रतिपेया न-पुराणा
रतन्त्रता’ । तत्र सृष्टिप्रत्ययमनिच्छ-तो जैमिनीया वेदाध्ययन प्रयस्मादृशगुरुशिष्यपरपरामविच्छिन्नाम-
नादिमाचक्षते । वैयापिक तु मतमनुवर्तमाना श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धसृष्टिप्रत्यानुसारेणानाचक्षिष्योपधा-
नलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातन्त्र्य, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण
तादृशातादृशानुपूर्वीरिचनात् । तथाहि-यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मनिर्ता अपि न सर्गान्तरे
त्रिपरीयन्ते । न हि जातु कश्चित् सर्गं ब्रह्महत्याऽर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति । अग्निर्वा क्लेशपति ।
आपो वा दहन्ति । तद्वत् । यथात्र सर्गं नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनि श्रेयसहेतुस्यथा तत्रैव
वाग्यव्रतयानर्थहेतु, एव सर्गान्तरेष्वपीति तदनुसारेण सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान्
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

गिर्वेनार्थतोऽनुवदति-सर्वेति । यथोक्तं शास्त्र ब्रह्मणो जायते चेतस्य पौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वप्रामाण्यहानिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह-अप्रयत्नेनेति । पौरुषेयत्वं पुरुषनिर्लेख्यमात्र वा नूतनानुपूर्वीरचन वा मानान्तरदृष्टार्थोक्ति-
रन्वत् वा । नाऽऽय । तत्रापि पदवाक्यादिषु तुल्यत्वात् । द्वितीये नूतनानुपूर्वीरचनमात्र वा त्रिपदशकमात्र वा ।
नाऽय । त्वयाऽपि प्रतिपुराणमुपाधिभेदाद्बुद्धिन्तन्मात्रमन्यन्वमात्रम्येषुः । न द्वितीयः । मयाऽपि क्रमनेसादस्य-
म्यानित्वात् । न तृतीयः । अनङ्गीकारात् । अतो न पौरुषेयतया सापेक्षतेति भावः । अयत्नेन ब्रह्मणो
वेदोत्पत्तौ मानमाह-अस्येति । ब्रह्मणोऽनतिशय महत्त्वं ताद्विकं च सर्वज्ञतासाधकं तद्वदितं तदनु-
पश्यादिति मत्ता महतो भूतस्येति पुनरुक्तम् । यथा दीपादिभामवशक्ते म्हेतुगद्विशङ्क्यनुमापकत्वं

तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति ॥ अथ वा यथोक्तमृगवेदादि शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः ॥

रत्नप्रभा ।

स्वर्गज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निश्चयसिद्धयुतिविशेषात्, वेदज्ञानमात्रेणाप्येतद्वेदकर्तृत्वोपपत्तेश्च । इयान्विशेषः—अन्वेषता परापेक्षः । ईश्वरस्तु स्वकृतवेदानुपूर्वी स्वयमेव सृष्ट्वा तथैव कल्पादौ ब्रह्मादिभ्याविर्भावयन्नानुशत-ज्ञानत्वात्तदर्थमेव्यवर्जनीयतया जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवयम् । इति प्रथमवर्णकम् ॥ अधुना ब्रह्मणो लक्षणान्तरे प्रमाणजिज्ञासायां वर्णकान्तरमाह—अथवेति ॥ लक्षणप्रमाणयोर्निर्माणार्थत्वादेकफलकत्वं संगतिः ॥ “तन्वौ-पनिपदं पुरुषम्” [वृ० ३ । ९ । २६] इति धृतिवैलणो वेदैकवेद्यत्वं व्रूते न वेति संशये कार्यलिङ्गे-नेव लाववात् कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेन व्रूत इति प्राप्ते वेदप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरेवैयत्वमिति सिद्धान्तयति—शास्त्रयोनित्वादिति ॥ तद्व्याघटे-यथोक्तमिति ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वय संज्ञापवीजं द्रष्टव्यम् । अत्र पूर्वपक्षे अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं, सिद्धान्तं वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वपक्षे प्रसङ्गान्निग्स्ता ॥ किञ्च विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवेदैककर्तृकतावाचान् लाववावतारः । न च सर्वज्ञत्वान् कर्तुरेकत्वसम्भवः । एकत्वज्ञानात् सर्वज्ञब्रह्मण तर्नस्तद्विद्यन्वोन्याश्रयमपिप्रोप्याह—शास्त्रादेवेति ॥ किं तच्छान्त्रमिति, भामती ।

निरचयन्न स्तव्यः । पुरासाक्षात्तन्ममात्र चापौरुषेयस्य रोचयन्ते जैमिनीया अपि । तद्यास्माकमपि समानमयमामिनिवेदान् । न चैकस्य प्रतिमानेज्जाश्वास इति युक्तम् । न हि बहूनामप्यज्ञानां विज्ञानां वादायशेषता प्रतिमाने युक्त आदवाप्तः । तत्प्रज्ञानवत्त्वापास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिमाने युक्त एवाश्वासः । सर्गादिमुखां प्रजापतिदेवर्षिणां धर्मज्ञानयैराग्यैः सर्वसंपन्नानामुपपत्तौ तद्व्यवस्थावधारण, तद्व्यवस्थेन चार्वाचीनानामपि तत्र संप्रत्यय इत्युपपन्न ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्व, शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं, प्रामाण्यं चेति ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ वर्णकान्तरमारभते—अथवेति । पूर्वोणाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूप-आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तथा वेदगतसर्वार्थमाप्तनरातेरपि स्वाथयोपादानस्यसर्वार्थमाप्तनशक्ययुभापकतेति समुदायार्थः । शास्त्रं शास्त्रकर्तृत्वे सत्यमत्रेज्ज्ञानविकरणकर्तृकं कार्यत्वाद्ब्रह्मवदित्यनुमानाद्वेदस्य सर्वज्ञकर्तृकतेत्युक्तम् । इदानीं जगदेतुत्वेन लक्षिते त्रयमपि माननिर्णयचिन्तायै वर्णकान्तरमवतारयति—अथवेति । त त्वौपनिपदमिन्द्रादि-ब्रह्मणः शास्त्रैरुगम्यत्वं समर्थयेन्न वेति कार्यलिङ्गस्य हेतुविशेषावसानानवसानाभ्यां संशये विमतं ससर्तृकं कार्यत्वाद्ब्रह्मवदिति सिद्धे कर्तारं तदेकत्वानानात्वसंदेहे लाववात्तदैक्य स च शास्त्रेण सर्वं करोतीति संशयः संप्रतीक्ष्येष्यनुमानमेव विचार्यमिति प्राप्ते प्रत्याह—यथोक्तमिति । निवसिद्धस्य ब्रह्मणः शास्त्र-कारणमिति ययुक्तमिवाशक्याऽऽह—प्रमाणमिति । अनुमानादपि लाववातुगृहीताद् ब्रह्मस्वरूपार्थोसंभवात् तत्र शास्त्रमेव मानमिवाशक्याऽऽह—शास्त्रादिति । न तानदप्रत्यक्षं ब्रह्म पद्विद्विदोपतोऽनुमेय कार्य-

शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे-“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” [तै० आ० ३ । ४ । १] इत्यादि ॥ किमर्थं तर्हीदं सूत्रं, यावता पूर्वसूत्र एवैवञ्जातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् ? ॥ उच्यते ॥ तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जगतो जन्मादीनि केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशङ्क्येत । तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं प्रवच्यते-शास्त्रयोनित्वादिति ॥ ३ ॥ इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ (३) ॥ ॥ कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् ॥ उच्यते ॥ यावता-

रत्नप्रभा ।

तत्राह-शास्त्रमिति ॥ पृथगारम्भमाक्षिपति-किमर्थमिति ॥ येन हेतुना दर्शित, ततः किमर्थमित्यर्थः । जन्मादिलङ्घकानुमानस्य स्वातन्त्र्येणोपन्यासशङ्कानिवासार्थं पृथक्पूर्वमिवाह-उच्यते इति ॥ इति तृतीय-मूत्रम् ॥ ३ ॥ (३) ॥ वेदान्ता सिद्धब्रह्मपरा उक्त कार्यपरा इति निष्कलत्वसापेक्षत्वयोः प्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां सशये पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्णकेनाक्षेपसङ्ख्या पूर्वपक्षमाह-कथं पुनरित्यादिना ॥ “सदेव सोम्य” [अ० ६ । २ । १] इत्यादीना सर्वात्मत्वादिस्यष्टब्रह्मलिङ्गाना ब्रह्मणि समन्वयेन श्रुत्यादिसङ्गतयः । पूर्वपक्षे वेदान्तेषु मुमुक्षुप्रवृत्त्यसिद्धिः, सिद्धान्ते तसिद्धिरिति त्रिकैः । कथमिति-आक्षेपे । हेतुः-यावतेति ॥ भामती ।

लक्षणसामभशङ्का व्युत्पद्य लक्षणसमभ उक्त । तस्यैव तु लक्षणस्थानेनानुमानःशाशङ्कामपाटव्यागमोप-दर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्र प्रमाणमुक्तम् । अक्षरार्थस्मरतिरोहितः ॥ ३ ॥ (३) ॥ शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्त ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युक्तं पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः-कथं पुनरिति । किमाक्षेपे । शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीय ब्रह्म, भूतमभिदधता वेदान्तानामुपस्थाप्योपदेशिनाम-प्रयोजनत्वापत्ते, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभि समानविषयतया लौकिकवाक्यवत्तदर्थानुवादकत्वेना-प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमन्वोधयन्ति स्वन प्रमा-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मात्रस्य कर्तृमात्रगणकत्वात् । न च लक्षणगतैक्यवर्धीर्निश्चितव्यासाद्देशरेककर्तृतरसापि दृष्टव्येनानिर्णयात् । तथा च कर्तुर्न सर्वज्ञत्वानुमानलभ्यम् । शास्त्रे तु यत इत्येकवचनात्कर्त्रैक्यमिद्वौ सर्वज्ञत्वादिसिद्धेः शास्त्रै-क्यस्य ब्रह्मेति भावः । किं तद्ब्रह्मणि प्रमाण शास्त्र, तदाह-शास्त्रमिति । पूर्वसूत्रे शास्त्रस्योक्तत्वे शास्त्रायो-नित्वं पृथङ् न वाच्यमिति शङ्कते-किमर्थमिति । एतन्मूलार्थमस्व प्रतिजानीते-उच्यते इति । तत्र शास्त्र-स्योक्तत्वेऽपि सूत्रे तदाचकाभावाज्जन्मादिलङ्घक स्वतन्त्रमनुमानमुक्तमिति शङ्का निरसितुमिदं सूत्रमिति तदर्थवत्तां समर्थयते-तत्रेति । न च तर्हीदं पूर्वशेषतया तदन्तर्गमात्रं पृथक्करणायम् । तच्छेषत्वेऽपि सर्वज्ञत्वे शास्त्रकर्तृत्वहेतुसमर्थनन्यायभेदादधिकरणान्तरत्वसिद्धेरिति ॥ ३ ॥ (३) ॥ वेदान्ता यथोक्ते ब्रह्मणि प्रमाण न वेति सिद्धार्थज्ञानान्कलभानामाभ्याम् सिद्धमर्थं रूपादिर्हीनं बोधयतो वाक्यस्य सापेक्ष-त्वानपेक्षन्याया वा सशये पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्णकेनाऽऽक्षेपलक्षणां सर्गनि निश्चक्षुत्तरमूत्रव्यावर्त्यपक्ष-माह-कथमिति । सदेवेत्यादितत्तदाभावाधीतसर्गोपनिषदा स्फुटतल्लिङ्गाना ब्रह्मणि समन्वयसाधना-दत्र श्रुत्यादिसगतयः । कत्र तु पूर्वपक्षे परिशुद्धब्रह्मबुद्धमभावात्तदर्थानामुपनिषत्प्रवृत्तिः । सिद्धान्ते शुद्धब्रह्मबुद्धिसिद्धौ मुमुक्षुणामुपनिषत्सु यनाधिक्यमिति त्रिकत्वम् । कथमित्याक्षेपे । हेतुर्यावतेति ।

“आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्-” [जै० सू० १।२।१]
इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् ॥

रत्नप्रभा ।

यतो नैमिनिमृगे शास्त्रस्य वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शनमतोऽक्रियार्थत्वादान्तानामानर्थक्य फलपदर्थ-
शून्यत्वं प्राप्तमित्यन्वयः ॥ मन्त्रभाष्यमर्थः-प्रथममूत्रे तानद्वेदस्याध्ययनकारणरूपमावनाविधिभाष्यस्य फल-
पदर्थपरत्वंमुक्तम् “चोदनालक्षणोऽर्थ-धर्मः” [जैमि० सू० १।१।२] इति,—द्वितीयमूत्रे—मं
कार्यं चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यव्यापक कार्यपरत्वंवसितम् । तत्र “वायुर्वं क्षेपिष्ठाः”
इत्यार्थत्वादाना धर्मं प्रामाण्यमिति न वेति मगधे आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तत्वादर्थ-
वादेषु मिस्याप्रतीतिरक्रियार्थाना तेषामानर्थक्य निष्कथार्थत्वम् । न चाध्ययनविशुभात्ताना निरूपे
मिद्वेदार्थं प्रामाण्य युक्तम् । तस्मादनित्यमेवा प्रामाण्यमुच्यते । व्यापकाभावाद्भाष्य प्रामाण्य नारथे-
वेति यावत् । एवं पूर्वपक्षे “विधिना त्वैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” [जै० म०
१।२।७] इति मूत्रेण सिद्धान्तमाह—क्रियापरत्वमिति ॥ अत्रियमिति प्राप्ते दर्शनमित्यर्थ । वायुर्वं
मामती ।

णम्, एव वेदान्ता अपीत्यनपेक्ष्यत्वेन प्रामाण्यमेवा व्याह्रियेत । न च तैप्रमाणैर्मिति युक्तम् ।
आनन्दमितीय-स्वाभिव्यक्तिः ।

वायुर्वं क्षेपिष्ठा देवते वादयोऽर्थत्वादा नि-युक्तेष्वार्थत्वादावोक्तिषुपेक्षणाद्विद्युद्देशेनैकवाक्यतया धर्मं प्रमाण
न वेति मगधे पूर्वपक्षे—आम्नायस्येति । सर्वस्य वेदस्य विधिनिरपेक्षार्थत्वादमन्त्रनामरेयात्मकस्य
कार्यत्वेपार्थनाधोऽयाचानि तानपानि कार्यं मान्तेषु न नाऽऽचक्षीरन्तु शुद्ध मद्भूमर्थमभिधीयन्तदर्शानां
तेषामानर्थक्य फलपदमित्यर्थःतुर्थमतोऽनियमित सपेक्षमेवोच्यते वेदस्य प्रामाण्यमित्युक्तत्वाद्यथाश्रुति
गृहीतानामर्थत्वादाना तन्मसन्त वा भूतमर्थं वदना तदुक्त्येन नैराकाश्यात्कार्याव्याहारासिद्धे । स एवेन
भूतिं गमयतीति विशिष्टार्थोऽनेनैकमानानात् ‘वायव्यं श्वेतमाश्रमेत’ इत्यनेनैकवाक्यत्वाभावात्तुगार्थ-
ममभे प्राशस्त्यलक्षणायोगादाग्याधिक्यान्नामपि लोके शब्दाना दर्शनात्तत्रा फलपदार्थवदोऽनियमादध्य-
यनविधेरक्षरावाप्या दृष्टार्थत्वाद्विद्युद्देशस्वापि विशिष्टार्थविधिना चरितार्थत्वामित्योपेक्षामानार्थत्वादानर्थ-
वयात्तत्तुमन्त्रादेरपि तयावादेषा धर्माप्रमाणत्वात्वेनयुक्तचोदनानामप्रामाण्यादप्रमाण सर्वो वेद इति
प्राप्ते ‘विधिना त्वैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः’ इति नूत्रेण सिद्धान्तमाह—क्रियेति । ‘वायव्य
श्वेतमाश्रमेत भूतिक्राम’ इत्येवमन्त्रेन नियुद्देशेन सह वायुर्वं क्षेपिष्ठाव्यर्थत्वादाना क्षिप्रदेवतासाध्य
कर्म क्षिप्रमेव फल दान्यतीति प्राशस्त्यार्थेनैकवाक्यत्वात्तत्र प्रश्नविषयपेक्षितमर्थं यदन्तोऽर्थत्वादात्तयोऽर्थमन्त
स्युर्वं युक्तेष्वध्ययनविशेषार्थत्वादान्तरात्तत्र फलपदार्थानसाधिताया वेदमात्रस्य वाच्यत्वादर्थत्वादाना च
भूतार्थत्वेन फलपदसावादाग्यायिका मन् उक्ति कृशब्दानामफलमस्यानिष्ठत्वादिष्व्याकाशितप्रशास्त्यलक्षणावा
तदेकवाक्यत्वादिधेरेव प्रवृत्तौ प्राधान्येऽपि तदनुमाहक्यया स्तुत्यपेक्षणात्तदेकवाक्यानामर्थत्वादाना तथैव
प्रामाण्यामन्त्रादेरपि व्याख्यायविधिना फलपदव्यतिरेकविशिष्टार्थयोऽभिप्रायनवाक्यार्थं प्रामाण्यात्तदुक्तचोदना
नामर्थं मन्त्रात्तुक्तं सर्वस्यैवाऽऽशास्त्रस्य क्रियापरत्वेनविषयत्वेन प्रामाण्यं, तदेव पूर्वोक्तपक्षस्याशास्त्रमात्रस्य
कारित्वात् प्रामाण्यलक्षणे स्थितमित्यर्थ । तयोऽपि वेदान्तेषु किं जातमित्यार्थक्य यावत्तेष्वस्वापेक्षितमाह—

१ “द्वेदमाहविशुभ्यते” इति एतत्पर्यायशब्दः । अर्थत्वादावित्यत्र १ इदम् ।

अतो वेदान्तानामानर्थक्यम् । अक्रियार्थत्वात् ॥ कर्तृदेवतादिप्रकाश
नार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा ?
न हि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं सम्भवति ॥ प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनि-
ष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् ॥

रत्नप्रभा ।

क्षिप्रनमगामिनी देवता, तद्व्यताक कर्म क्षिप्रमेव फल दास्यति इत्येव विशेषार्थानां स्तुतिरूपार्थेन
द्वारेण “वायव्यं श्वेतमालभेत” इत्यादिविधिराक्येनैकत्राक्यवादार्थत्वात् सपत्न्यस्य । स्तुति-
लक्षणया सफलकार्यफलत्वात् प्रमाणमर्थगद् इति यावन् । नन्वभ्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानामा-
र्थक्यं न युक्तमित्यत आह-कत्रिति ॥ न वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयाम । किंतु लोके
सिद्धस्य मानान्तरवैयर्थ्यान्निष्फलत्वाच्च, सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्षत्विष्फलत्वयोः प्रसङ्गाद-
प्रामाण्यापातात् कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूम । तत्र त्वन्त-
दार्थशाक्यानां कर्तृदेवतामन्तान्तरत्वं, विविदिपादिवाक्यानां फलस्तावकम् । ननु कर्मविशेषमनारम्य
प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वं ? मानाभावादित्यस्यापक्षान्तरमाह-उपासनेति ॥
मोक्षकामोऽमैत्रह्यभेदमारोप्य “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ० १ । ४ । १०] इत्युपासीत, इत्युपासना-
विधिः । आदिशब्दाच्छ्रृणोत्य । तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमिदं । ननु धृतं ब्रह्म विहायाश्रुत
कार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह-न हीति ॥ परितः समन्तान्निश्चयेन स्थित-परिनिष्ठी-
तम् । कृष्यनावेशे सिद्धमिति यावत् । तस्य प्रतिपादनज्ञातम्यं, वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति,
माना-तत्त्वयोग्येऽर्थं वाक्यस्य सनादे सयनुवादकत्वाद्, “अग्निर्होमस्य भेषजम्” इति वाक्यवद्,
विभगादे वाऽज्ञोषकत्वाद् ‘आदित्यो सृष्टः’ इति वाक्यवदित्यर्थः । मिद्धो, न वेदार्थं, मानात्
रथोग्यत्वाद्दृढवदित्युक्तं निष्फलत्वाच्च तथेवाह-तदिति ॥ सिद्धज्ञाने हेयोपादेयागोचरे फलाभावाच्च
भामती ।

न चाप्रयोजने, स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वनिश्चयमात् । तस्मात्तत्तद्विहितकर्मविहितकर्तृदेवतादि-
प्रतिपादनपरत्वेन क्रियार्थम् । यदि एतन्निधानात् परत्वं न रोचयन्ते, तन्न सनिहितोपासनादिक्रियापरत्वं
वेदान्तानाम् । एव हि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतांति
आनन्दनिर्णय-न्यायनिर्णयः ।

अत इति । अर्थमात्रहं प्रानर्थक्यं फलत्रयविधेयराहित्यमक्रियार्थत्वात्कार्येन शेषेण चिन्नाभावादित्यर्थः ।
अध्ययनविधिनिरोधात्प्रानर्थक्यमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह-कत्रिति । फलसप्रहार्थमादिपदम् । उक्तं हि-कर्मार्थ-
कर्तृप्रतिपादनेनोपनिषत्त्वं नैराकार्यमिति । कर्मप्रकरणोत्तीर्णोपनिषदां कुनस्तद्विशेषोपदेशाशङ्क्याऽऽह-
उपासनादीति । आदिशब्देन श्रृणोत्येव गृह्यते । ननु वेदान्तानां न क्रियाविधिशेषत्वमुपपन्नमोपसंहार-
कार्यत्वादिच्छिन्नैर्ब्रह्मि तात्पर्यमिच्छेत्त्याऽऽह-न हीति । मानान्तरयोग्ये ब्रह्मणि वेदान्तानां न तात्प-
र्यम् । तस्मादेऽनुवादितया तद्विषयवारे च म्यर्शनार्थाविरोचित्रनिष्पन्नोन्नतचाक्षुषीरद्विरोधादेव तेषां
न्तद्विधिनादित्यर्थः । परिनिष्ठितेऽर्थे वेदान्ताप्रामाण्ये हेत्वत्तमाह-तदिति । न हि भूतार्थप्रतिपादने
कच्चिज्ञानमुपादानं वा तयोः प्रवृत्तनिवृत्त्यायत्तत्तयोश्च विभिन्नविधान-वाच्ययोरेव कार्यविषययो

अत एव "सोऽरोदीद्" इत्यादीनामानर्थक्यं मा भृदिति "विधिना त्वे-
कवाक्यत्वाद्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्तुः" [जे० सू० १ । २ । ७] इति
स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् ॥ मन्त्राणां च "इपे त्वा" [यजुर्वेदे १।१।१।]

रत्नप्रमा ।

तन्नं सम्भर्तात्यर्थः । फलं हि सुखावातिर्दुःखहानिश्च । तत्र प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यम् । ते चोपा-
देयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते । न सिद्धज्ञानादिति भावः ।
तर्हि सिद्धबोधिवेदवादानां साफल्य कथमित्याशंक्य "आम्नायस्य"—[जे० सू० १ । २ । १]
इत्यादिसंप्रहवाक्य निवृणोति—अत एवेति ॥ सिद्धवस्तुज्ञानात् फलाभावादेवेत्यर्थः । "देवैर्निर्मुक्तः
सोऽग्निरोदीत्" इति वाक्यम्याश्रुजत्वेन रजतस्य निन्दाद्वारा "वाह्मिपि न देयम्" इति सफल-
निषेधशेषवद्देदान्तानां त्रिष्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः । ननु तेषां मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु, नार्थ-
वादवद्विध्यैकवाक्यवमित्याशंक्य दृष्टान्तामिदमाह—मन्त्राणां चेति ॥ प्रमाणत्वं प्रतीतिरिति भावः ।
स्तानन्तरं मन्त्रचिन्ता न कृत्वा, "इपेत्वा" [ते० सू० १ । १ । १] इति मन्त्रे छिन्नतीत्यव्याहा-
राच्छाखाच्छेदनक्रियाप्रतीतिः । "अग्निर्मुद्धा" इत्यादीं च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतिर्मन्त्राः श्रुत्यादिभिः
कर्तौ विनियुक्ताः । ते किमुच्चारमाणदृष्टं कुर्वन्तः कर्तावुपकुर्वन्ति—उत—दृष्टेनेत्यर्थस्मरणेनेति संशये
चिन्तादिनाप्यप्यवनकालावगतमन्त्रार्थस्य सृष्टिसम्भवाद्दृष्टार्था मन्त्रा इति प्राप्ते मिद्वान्तः ।

मामती ।

तापर्यार्थः । पारमर्षमूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदाढर्षाय । आनर्थक्य चाप्रयोजनवत्त्वं, सापेक्षतया प्रमाणत्वा-
दक्य चानुगतकलादिति । अतः इत्यादि वाऽन्त गृहणकवाक्यम् । अस्य विभागभाष्य
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मिद्वेऽप्येऽसम्भवाद्दत्तस्वादाऽस्यापाठत्वात्फलाधीनतात्पर्याभावात् घटान्ता भूते मानम् । न च क्रियानपेक्ष भूतं
यस्तु फल तद्वैतुर्वा सुयद्दुःखादिहानिश्चेत्त्वाद्दृष्टेतिवर्थः । मानान्तरसिद्धिसिद्धार्थयोश्चिन्तायोगात्तद्विषय
साफल्यत्वात् । न चेद्देदान्तास्तत्र प्रमाणं कथं तर्हि तेषामर्थवत्त्वासाधनार्थमावापिकरणसिद्धान्त स्मार-
यति—अत एवेति । वेदान्तानां मन्त्रनपृथगर्थसंभवात्किमिदर्थेनाडवद्विधिना पदेकवाक्यत्वादाशङ्क्य
मन्त्रदेव तर्हि विधिभिर्निकथैकवाक्येना तेषामित्यह—मन्त्राणां चेति । अर्थमाटाधिकरणं परिममाप्य
मन्त्रे चिन्ताऽनन्तरिता प्रमाणत्वं । "इपे त्वा" इत्यत्र छिन्नतीत्यव्याहारेण शाखाच्छेदप्रतीतिः, 'अग्नि-
र्मुद्धा' इत्यादीं च तद्वैतुर्देवतादिदृष्टार्थे तेषां यादयो मन्त्राः श्रुत्यादिना कर्तौ विनियुक्तविषयान्ते किमुच्चारण-
मात्रेणादृष्टं कुर्वन्तस्त्रोपकुर्वन्त्याहोतिदृष्टेनेत्यर्थप्रसादानेनेति संशये मन्त्राणां दृष्टार्थत्वे स्वाप्यापकात्मिद्व-
तदर्थस्य चिन्तादिना सृष्टिसम्भवात्तान्मन्त्रार्थानां तेषां विषयदाज्ञानानर्थक्यान्मन्त्रैर्नार्थप्रत्यायननिषेधाद्-
दृष्टत्वेन तदुच्चारणादेव पुरुषव्यापारगोचरात्तन्निवृत्तियोगिन्यात्तत्कल्पनस्य युक्तत्वाद्दुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्व-
न्तोऽस्मी कर्तावुपकुर्वन्तीति पूर्वपक्षमाह—तदर्थशास्त्रादिति । इपे येति छिन्नतीत्यव्याहारात्क्रियोक्तिसमर्था
मन्त्रनपृथगेन मन्त्रनिषेधेन साध्यानाच्छिन्नतीति शास्त्र निषेधार्थयैकित्वा क्रतूपकारे तदर्थशास्त्रानर्थ-
क्यान्मन्त्रानुच्चारणमात्रेण कर्तावुपकारिताऽप्येवार्थः । मन्त्रेण देवतादि स्मर्तव्यमितिनियमस्य दृष्टार्था-
मात्रादृष्टार्थकत्वेनेति मन्त्रोच्चारणस्य तदर्थस्मारकत्वेन दृष्टार्थमाटार्थस्युत्पन्नं प्रयोगार्थत्वात्प्रयोगात्

१. इति मन्त्राणां च । २. प्रमाणत्वं । द्वादशशाखाच्छेदप्रतीतिरिति भावः । तदर्थशास्त्रानर्थक्यान्मन्त्रानुच्चारणमात्रेण कर्तावुपकारिताऽप्येवार्थः । मन्त्रेण देवतादि स्मर्तव्यमितिनियमस्य दृष्टार्था-
मात्रादृष्टार्थकत्वेनेति मन्त्रोच्चारणस्य तदर्थस्मारकत्वेन दृष्टार्थमाटार्थस्युत्पन्नं प्रयोगार्थत्वात्प्रयोगात्

इत्यादीनां क्रियान्तसाधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् ॥ न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिस्संस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टा, उपपन्ना वा ॥ न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिस्सम्भवति । क्रियाविषयत्वाद्धिः ॥

रत्नप्रभा ।

“अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः” [जै० सू० १ । २ । ४०] इति लोकवेदयोर्वैक्यार्थस्याविशेषान्मन्त्र-वाक्याना दृष्टेन स्वार्थप्रकाशनेन ऋतूपकारकंरसम्भवाद् दृष्टे सम्भवात्पृष्ठकल्पनानुपपत्ते फलवदनुष्ठा-नापेक्षितेन क्रियातःसाधनस्मरणेन द्वारेण मन्त्राणा कर्माङ्गत्वम् । “मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्यः” इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति । तथा चार्थवादाना स्तुतिपदार्थद्वारा पदैकवाक्यत्व विधिभिः, मन्त्राणा तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैकवाक्यत्वमिति विभागः । नन्वस्तु कर्मप्रकरणस्यवाक्याना त्रिव्यैकवा-क्यत्व, वेदान्ताना तु सिद्धे प्रामाण्य किं न स्यादिति तत्राह—न क्वचिदिति ॥ वेदान्ता, त्रिव्यैकवाक्यत्वेनैवार्थवन्त, सिद्धार्थवेदकत्वात्, मन्त्रार्थवादादिवदित्यर्थः । अन्यत्रादृष्टापि वेदान्तेषु कल्प्यतामिति तत्राह—उपपन्ना वेति ॥ नेत्यनुपह्व । सिद्धे फलभावात्सोक्तवादिति भावः । तर्हि त्र्य-व्येन स्वार्थे विधिः कल्प्यतां कृत वेदान्तानां विध्यन्तरशेषत्वेनेत आह—न चेति ॥ ननु “दन्वा जुहोति” इति सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टः, तत्राह—क्रियेति ॥ दन्वः क्रियासाधनस्य प्रयुज्यमानतया भामती ।

न हि इत्यादि उपपन्ना वा इत्यन्तम् । म्यादेतत् । अक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपविभिपरा वेदान्ता भवि-ष्यन्ति, तथा च ‘विधिना त्वेकवाक्यत्वात्—’ इति राद्धान्तसूत्रमनुग्रहीत्यतै ! न खल्वपुत्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः, उत्पत्तिभिरेवज्ञातज्ञापनार्थत्वात् । वेदान्ताना चाज्ञात ब्रह्म ज्ञापयता तथाभावादित्यत आह—न च परिनिष्ठित इति । अनागतोत्पाद्यभावविषय एव हि सर्वा विधिरपेयः, अधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्परविनाभावात्, सिद्धे च तेषामसम्भवात् । तद्वाक्यानां त्वैदपर्य भिद्यते । यथा ‘अग्निहोत्र जुहुयात् स्वर्गकामः’ इत्यादिभ्योऽधिकारविनियोगप्रयोगाणा प्रतिलम्भात्, ‘अग्निहोत्र जुहोति’ इत्युत्पत्तिमात्रपर वाक्यम् । न एतन् विनियोगाद्यो न सन्ति, सन्तोऽप्यन्यतो लब्धत्वात्केवलमत्रिरक्षिता । तस्मात् भावना-आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

फलोद्वादादृष्टे सयदृष्टकल्पनायोगात्तदर्थशास्त्रस्य च परिसरयार्थत्वाद्दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन मन्त्राणा ऋतू-पकारितेति सिद्धान्तमाह—अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ इति । लोकवेदयोः शब्दानामर्थाविशेषाल्लोके फलवदु-च्चारणदृष्टेर्देऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तथात्वादप्रकाशिते यज्ञे तदङ्गे च यागासिद्धेस्तदर्थ यज्ञादिप्रकाशनेन कर्मण्युपकारो मन्त्राणामिदर्थः । तदेव वेदान्तानामपि मन्त्ररत्नकर्मतद्भेदुनादित्वेन विभिर्भिर्वाक्यैकवाक्य-तया कर्मसमवायित्व सिद्धवच्छत्य मन्त्राधिकरण प्रवृत्तमिति भाष्यार्थः । कर्मकाण्डीयमन्त्राणां विधि-भिर्वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि प्रकरणान्तरस्यवेदान्ताना स्वार्थनिष्ठत्वेनै प्रामाण्यमि-पाराक्याऽऽह—नेति । विधि-निषेधार्थवाद्मन्त्रनामधेयाधिकारान्ग्रहीतु क्वचिदपीत्युक्तम् । अदृष्टाऽपि शुक्तिरशादेष्ट शक्येत्याशक्य न हि परिनिष्ठितेयादिनोक्त मत्वाऽऽह—उपपन्ना वेति । पूरा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागविनाभूतद्रव्यदेवना-बुद्ध्या यागविधिकल्पनावेदेदान्तानामपि स्वार्थे विधिं परिकल्प्यार्थस्त्वसमभवे किं कर्मविधिशेषत्वेत्या-शक्याऽऽह—न चेति । दन्वा जुहोतीत्यादाभिर सिद्धेऽप्यर्थे विधिः स्यादित्याशक्याऽऽह—क्रियेति । तत्र भावार्थस्यान्यतो लब्धत्वात्तदनुगादेन त्रिरे सत्क्रान्तत्वादिना भावार्थं जुद्धस्य सिद्धस्य विध्यनिषयतेति

१ मन्त्रलिङ्गाधिकरणे । २ “अग्निहोत्र जुहुयात्” इति सिद्धेद्वैवाक्यैयासाधनस्य ।

तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् ॥ अथ प्रकरणान्तरभयान्नेतद्भ्युपगम्यते । तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् ॥ तस्मात्त्र ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते-उच्यते-

तच्च समन्वयात् ॥ ४ ॥ (४) ॥

तुशब्दः-पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ तद् ब्रह्म सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवाऽवगम्यते ॥ कथम्? "समन्वयात्"-सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैव तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि-

रत्नप्रमा ।

साध्यवादिभेदता, निश्चित्यब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः । भाद्रमतमुपसंहरति-तस्मादिति ॥ स्वयमेवार्थं वदन्पश्चान्तरमाह-अयेति ॥ सिद्धान्तसूत्र व्याचष्टे-तुशब्द इति ॥ तद् ब्रह्म, वेदान्तप्रमाणकम्, इति प्रतिज्ञातेऽर्थं हेतुं पृच्छति-कथमिति ॥ हेतुमाह-समिति ॥ अन्वयः-तात्पर्यविषयत्वं, तस्मादियेव हेतुः । तात्पर्यस्य सम्पत्त्वम्-अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं स-यदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव । तथा चाखण्डं ब्रह्म, वेदान्तजप्रमाविषयः, वेदान्ततात्पर्यविषयत्वात्, यो यदाक्यतात्पर्यविषयः, स तदाक्यप्रमेयः, यथा-कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति प्रयोगः ॥ वाक्यार्थस्य अखण्डत्वम्-असंनृष्टत्वम् । वाक्यस्य चाखण्डार्थकत्वं, स्वद्रोपस्थिताः ये पदार्थाः-तेषां यः संज्ञाः, तद्गोचरप्रमाजनकत्वम् । न चेदमप्रसिद्धम्, प्रकृतप्रकाशशब्द इत्यादिदृक्षण-वाक्यानां लोके दृक्षणया चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् सर्वपदलक्षणा चाविरुद्धा, सर्वैर्यथादपदेरामती ।

विषयो विधिर्न सिद्धे वस्तुनि भविष्यन्तीति उपसंहरति-तस्मादिति । अत्रार्थचिकारणमुक्त्वा पश्चान्तरमुपसंहरति-अयेति । एव च सत्यरूपे ब्रह्मणि शब्दस्यानात्मत्वात् प्रमाणान्तरेण यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्यते न तच्छब्देन निरूप्यते, तस्योपासनापरत्वात्, समारोपेण चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति-तस्मान्नेति । सूत्रेण सिद्धान्तयति-एवं प्राप्त उच्यते-तच्च समन्वयात् ॥ तदेतत् व्याचष्टे-तुशब्द इति । तदिदं चरपक्षप्रतिज्ञां विमजते-तद्ब्रह्मेति । पूर्वपक्षी कर्कशाशयः पृच्छति-कथम् । कुतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतु प्रकारभेदमाह-समन्वयात् । सम्यगन्वयः समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विमजते-सर्वेषु हि वेदान्तेष्विति । वेदान्तानामैकान्तिकीं ब्रह्मपरतामा-आनन्दागिरीय-न्वायनिर्णयः ।

भावः । वार्तिककारमतमुपसंहरति-तस्मादिति । तत्रार्थं सूचयित्वा मतान्तरं निगमयति-अयेत्यादिना । मतद्वयेऽपि समतमर्थमुपसंहरति-तस्मान्नेति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमूत्रमवतारयति-इति प्राप्त इति । यत्र पूर्वपक्षप्रतिज्ञेयप्रतिज्ञां व्याचष्टे-तुशब्द इति । तन्पदोपात्तां सिद्धान्तप्रतिज्ञां विमजते-तद्ब्रह्मेति । पूर्वपक्षयोस्तु मयमूलं त्रय स्मारयितुं विशेषणानि । ननु वेदान्तवाक्यस्य औक्तिकताक्यपक्षक्यपदादेव समुदायित्वाद्यङ्गैकरमे ब्रह्मणि कथं प्रयाहेतुतेति पृच्छति-कथमिति । अत्रार्थोपानेकशब्दानामगण्डार्थस्य प्रकृतप्रकाशादिव्याक्ये दृष्ट्यादस्यापि त्रयस्वरूपमात्रबोधनप्रवृत्तस्य तदोद्देशना युक्तं हेतुमादत्ते-समन्वयादिति । हेतुं निश्चयितुं-सर्वेष्विति । वेदान्तानामैकान्तिकीं

“सदेव सौम्येदमग्र आसीद्” [छान्दो० ६ । २ । १] “एकमेवाद्वितीयम्”
[बृह० २ । ५ । १२] “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” [ऐत० २ ।
४ । १ । १] “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरम्-

रत्नप्रभा ।

कम्याः स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । तथा सत्यज्ञानादिपदैरखण्ड ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धि ।
नापि हेत्वसिद्धिः । उपक्रमादिच्छिन्नैवेदान्तानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयात् । तत्र छा-दोमपष्टे
उपक्रम (१) दर्शयति-सदेवेति ॥ उदाहक पुत्रमुत्राच-हे सौम्य प्रियदर्शन इद सर्वं जगद् अग्रे
उत्ततः प्राकाळे सदभावित ब्रह्मेवासीत् । एकारेण जगतः पृथक्सत्ता निपि पते । सजातीयपिजा-
तीयस्वगतभेदनिरासार्थम् “एकमेवाद्वितीयम्” [उ० ६ । २ । १] इति पदत्रयम् । एवमद्वितीय
ब्रह्मोपक्रम्य “एतदात्ममिदं सर्वम्” [उ० ६ । ८ । ७-१६] इत्युपसहस्रि (१) । इदमु-
पक्रमोपसहस्रैकरूप्य तात्पर्यलिङ्गम् (२) । यथा “तत्त्वमसि” [छा० ६ । ८ । ७-१६] इति
नञ्कुत्वोऽभ्यासः (३) । रूपादिहीनादिनीयत्रलणो मानान्तरायोग्यत्वाद् अपूर्वत्वमुक्तम् (४) । “अत्र
याव किल सत्सौम्यं न निमाल्यसे” इति सजाते स्थित प्रत्यग्रह न जानासौम्यैः-“तस्य ताव-
देव चिरं यावन्न निमोक्ष्ये अथ सपत्स्ये” [उ० ६ । १४ । २] इति ब्रह्मज्ञानात्फलमुक्त
विदुषः । तस्य यावत्कालं देहो न विमोक्ष्यते, तावदेव देहपातपर्यन्तो विलम्बः । अयं देहपातानन्तर
विद्वान् ब्रह्म सम्पत्स्यते । विदेहैः प्रत्यमनुभवतीत्यर्थः-“अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य” [छा० ६ ।
३ । २] इत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः (५) । श्रुदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्यु-
पपत्ति (६) रक्ता । एवं पण्डितानि तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि, समस्तानि वा, प्रतिवेदान्त
दृश्यन्त इत्येतरैकोपक्रममाक्य पठति-आत्मावेति ॥ बृहदारण्यके मधुकाण्डोपसहस्रैकाय सदा-
त्मनो निर्दिशेत्प्रार्थमाह-तदेतदिति ॥ मायाभिर्विद्वत्स्य तद् ब्रह्म । एतद् अपरोक्षम् । अपूर्वं
कारणशून्यम् । अनपरं कार्यरहितम् । अनन्तरं जात्यन्तरमस्य नास्तीत्यनन्तरम् । एकरस-
भामती ।

चिरं यासुर्वह्नि वाक्यानुदाहरति-सदेवेति । ‘यतो वा इमानि भूतानि’ इति तु वाक्य पूर्वमुदाहृत
जगदुत्पत्तिरितिनाशकारणमिति चेह स्मारितमिति न पठितम् । येन हि वाक्यमुपक्रम्यते येन चोप-
सद्विपत्ते तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दाः । यथोपाशुयाजवाक्येऽनुचो पुरोडाशयोर्जामितादोपसकीर्तन-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मपरतां वक्तुं बह्वि वाक्यानुदाहरति-सदेवेत्यादिना । सदित्यस्तितामात्रमेवेत्यन्वयारणे । किं तद-
वधिपते तदाह-इदमिति । यदिदं व्याहृतं जगत्तदग्रे प्रागुत्पत्तेर्व्याहृतरूपत्वाग्नेन सदेवाऽऽनीदे
सौम्यं प्रियदर्शनेति पित्रा पुत्रः समोष्यते । म्यूळ पृथिव्यादीन् बुद्धिगोच्यं प्रागुत्पत्तेर्मा भूदन्यत्तु मध-
दादिभूक्षममासीदेवेति ने-याह-एकमिति । कार्यः सतोऽपनाऽऽसीदेवेत्यर्थः । तथाऽपि श्रुते घटा-
कारपरिणामयितृकुलालत्रजगन्निमित्तं सतोऽन्यदासीदित्याशक्याऽऽह-आद्वितीयमिति । सतोऽपि चित्त
विना प्रमानत्र हेतुतेयाशक्यं श्रुत्यन्तरमाह-आत्मेति । आप्तोतीत्यात्मा मूलकारणं, यैशब्देन प्राग-
वस्था स्मर्यते । इदमित्याशुक्तार्थम् । तस्य निर्दिशेत्प्रार्थं श्रुत्यन्तरं पठति-तदेतदिति । तच्छब्देनेत्रो
मायाभिरिति प्रदत्तात्मोक्तिः । विधेयं ब्रह्मोपेक्ष्य नपुंसकं तदेतदेव यद्ब्रह्म । तदा किं लक्षणं, तत्राऽऽह-
अपूर्वमिति । नाम्यं पूर्वं कारणमित्यपूर्वमकार्यमित्यर्थः । नास्यापरं कार्यं वास्तवमस्तान्तरमकारण-

अवाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म । सर्वान्तु भूः” [बृह० २ । ५ । १९]
 “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्” [मुण्ड० २ । २ । ११] इत्यादीनि ॥ न च
 तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽगम्यमानेऽर्थान्तर-
 कल्पना युक्ता । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् ॥ न च तेषां कर्तृस्वरूपप्र-
 तिपादनपरतावसीयते ॥ “तत्केन कं पश्येद्” [बृह० २ । ४ । १३] इत्या-
 दिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः ॥

रत्नप्रभा ।

मित्यर्थः । अवाह्यम् अद्वितीयम् । तस्यापरोक्षत्वमुपपाठयति-अयमिति ॥ सर्वमनुभवतीति-
 सर्वानुभूः । चिन्मात्रमित्यर्थः ॥ ऋग्यजुःसामराकषाम्युक्त्वा आयर्येणराकषमाह-ब्रह्मैवेदमिति ॥
 यत् पुरस्तात् पूर्वदिग्गस्तुजातम्, इदम् अत्रक्षेत्रादिदुषा भाति तद् अमृतं ब्रह्मैव यत्तु विदुषामित्यर्थः ।
 आदिपदेन-“सत्यं ज्ञानम्” [तै० २ । १ । १] इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वस्तु ब्रह्मणस्तापस्य-
 विषयः वेदान्तानां, कार्यमेतार्थः किं न स्यादिति तत्राह-न चेति ॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्ये
 निश्चीयमाने कार्यार्थेयं न युक्तम्, “यत्परः शब्दः स ब्रह्मार्थः” इति न्यायादित्यर्थः । यदुक्त-
 मर्थसादन्यायेन वेदान्तानां कर्मादिस्त्वात्कर्ममिति तत्राह-न च तेषामिति ॥ तेषां कर्मेशपकर्मा-
 दिन्मावन्तं न भाति । किंतु ज्ञानद्वारा कर्म तत्साधननाशकमेव । तत् तत्र त्रियाकाले कं कर्त्ता
 केन करणेन कं विषय पश्येदिति ध्रुतेरित्यर्थः । अर्थसादानां तु स्यार्थे कदाभावात् मनुतिष्ठन्नण-
 भावही ।

पूर्वोपपत्त्याजनिगाने तत्रप्रतिममाधानोपसंहारे चापूर्वोपपत्त्याजकर्मविधिपत्ता एकवाक्यताबलादाश्रिता, एवम-
 त्रापि ‘मंदंर सोम्येदम्’ इति ब्रह्मोपसंहारात् ‘तत्त्वमसि’ इति च जीवन्म्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तत्परत्नैव वाक्यम्य ।
 एव वाक्यान्तराभावि पूर्वोपर्यौलौचनया ब्रह्मपरत्वमगन्तव्यम् । न च तत्परत्वम्य दृष्टस्य सति समवेऽन्यपर-
 ताऽदृष्टापुक्ता कारयितुम्, अतिप्रमद्वात् । न केवलं कर्तृपरता तेषामदृष्टा, अनुपपत्ता चेवाह-न च तेषामिति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मित्यर्थः । नास्यान्तर जायन्तरेमेतरादेऽन्तीत्यनन्तरमेतरसमित्यर्थः । तथाविधमन्यदपि तदस्यम-
 स्तीति नेयाह-अवाह्यमिति । याद्यमन्यानात्मभूत नास्तौत्यद्वितीयमित्यर्थः । तस्यापरोक्षत्वमाह-
 अयमिति । तमिदमर्थं चिन्मत्वात्तमाह-सर्वोति । ब्रह्माऽऽत्मा सर्वमनुभवति चेदनुमात्रम्य पृथ-
 क्त्वात्तद्वितीमिवाहाऽऽह-ब्रह्मोति । यपुरस्तात्पूर्वस्यां दिग्दयत्रक्षेत्रादिदुषा भाति तत्सर्वमिदममृत
 मन्दैर वभुत् इत्यर्थः । आदिपदेन मयजानादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वेव वाक्यानामर्थसादाधिकरण-
 न्यायेन कर्मापेक्षितकर्मादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषनेयुक्तं तत्राऽऽह-न चेति । यापूर्वं क्षेत्रेपि-यादीना-
 मिति क्रियाविधिशेषनेऽपि तेषां न ध्रुतहानिरश्रुतकल्पना वेयाशक्याऽऽह-न चेति । युक्तमर्थसादानां
 स्यार्थे पुनर्थहीनानामन्यवनिर्भेदित्यर्थेऽपि प्रादात्म्यपद्वारा तच्छेषत्वम् । यथाऽऽह-“स्वाध्यायविधिना
 मंदं-पुराणार्थं नीषेत् । मन्देशेनार्थसादत्वा प्रादात्म्येन प्रमाणता” इति । वेदान्तानां तु कर्मापेक्षित-
 कर्मापेक्षोक्तित्वात् तद्विधिशेषनेत्यर्थः । ननु पर्यायात् उद्देश्यात् क्रतुशेषान्तरात्मनोऽपि ज्ञानद्वारा कर्म-
 शेषान्तरार्थं वेदान्तात्प्रद्वियतेषां मन्त्रित्वमिति नेयाह-तद्विदिति । तत्र त्रियादृष्टाया केन करणेन
 क इत्यर्थं वा या कर्त्तुं पश्येत्-यादिवाक्येनाऽऽनियया क्रियादिनिरासधुनेनैव कर्मात्म्यम् । ततो

न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः । “तत्त्वमसि” [छान्दो० ६ । ८ । १६] इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

तेति भावः । यदुक्तं सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्य ब्रह्म, न वेदार्थ इति, तत्राह-न च परीति ॥ “तत्त्वमसि” [छा० ६ । ८ । ७] इति शास्त्रमन्तरेणैति सम्बन्धः ॥ धर्मो, न वेदार्थे, साध्यत्वेन पाकधम्मानान्तरवेद्यत्वात् । यदि वेद्ये निना धर्मस्यानिर्णयान्न मानान्तरवेद्यता, तदा ब्रह्मण्यपि तुभ्यम् । यद्योक्तं निरुक्तत्वाद् ब्रह्म न वेदार्थ इति तदनुय परिहरति-भामती ।

सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षधीनं दूषयति-न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपीति । अयमभिप्रेक्ष्य-पुनाक्यनिदर्शनेन हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते । तत्रैव भवान् पृष्ठो व्याचष्टाम्, किं पुनाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन । यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षारी नामपि परस्परसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । तान्यपि हि भूतार्थत्वेन । अथ पुन्यनुद्दिप्रभतया पुनाक्य सापेक्षम्, एव तर्हि तदपूर्विकाणां वेदान्तानां भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं, प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियलिङ्गादिजन्मानाम् । यद्युच्येत सिद्धे क्लिष्टपौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिध्येत्, तदेव तु भूतार्थत्वेन न सिध्यति, भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यज्ञानत्वादुद्दिपूर्वं निरवचनोपपत्तेः, वाक्यत्वादिलिङ्गकम्यं वेदपौरुषेयत्वानुमानम्याप्रयूहमुत्पत्तेः । तस्मात् पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं, न तु भूतार्थत्वेन । कार्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानान्तरागोचरतयात्यन्ताननुभूतपूर्वस्य तत्त्वेन समासोपेण वा पुन्यशुद्धाननागोहात् तदर्थानां वेदान्तानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वाभावादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमातिशयोक्तेः । अत्र हूम-किं पुनरिदं कार्यमभिमतायुष्मत्, यदरातय पुरपेण ज्ञातुम् । अपूर्वमिति चेत्, हन्त कुतस्तयमस्य लिङ्गाचयत्वं, तेनालौकिकेन मगतिस्वेदनिरहात् । लोकानुसारतः क्रियाया एव लौकिक्याः कार्यथा लिङ्गादेरवगमात् । ‘स्वर्गकामो धर्मेन’ इति साध्यस्वर्गप्रतिष्ठे नियो-योऽनगम्यते, स च तदेव कार्यमगच्छति यत्स्वर्गानुकूलम् । न च क्रिया क्षणमगुरुमुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति पारिशेष्याद्वेदेत एवापूर्वं कार्यं लिङ्गादीनां सत्रधर इति चेत्, हन्त चैत्यकन्दनादिवाक्येनपि स्वर्गकामादिपदमन्वादादपूर्वकार्यप्रसङ्गः, तथा च तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापात् । स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिपक्षे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात् । अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभासवचोपपादने कृतमपूर्वार्थत्वेनात्र तदुपपादकेन । उपपादित चापौरुषेयत्वमन्वादिभिर्न्यायरुणिकायाम्, इह तु विन्तरभयान्नोक्तम् । तेनापौरुषेयत्वे सिद्धे भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यमिवातः । न चानविगतगन्तुता नान्ति येन प्रामाण्यं न स्यात्, जीरस्य ब्रह्मताया अन्यतोऽनधिगमात् । तदिदमुक्तम्-“न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि” इति । द्वितीयं पूर्व-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

धीद्वाराऽऽत्मनन्तद्विद्योपल्लासदर्थवेदान्तानां न तच्छेपतेत्यर्थः । यत्तु न परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं तस्याप्यक्षादियोग्यत्वादिति तत्राऽऽह-न चेति । तत्त्वमसीति शास्त्रमन्तरेणैति सम्बन्धः । वेदान्तवेद्यस्य सिद्धत्वेऽपि मानान्तरापोयत्वात्तन्वादनित्यवादाभावाद्युक्तं तत्रानपेक्षं तत्रामाण्यमित्यर्थः । तद्व्यतिपादने च

यत्तु हेयोपादेयरहितत्वाद्बुद्धेः शानर्थक्यमिति ॥ नेप दोषः ॥ हेयोपादे-
यशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वकेशप्रहाणात्पुरुषार्थसिद्धेः ॥ देवतादिप्र-
तिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः ॥

रत्नप्रभा ।

यत्त्वित्यादिना ॥ रहितत्वाद् विज्ञानाद् । ब्रह्मण इति शेषः ॥ यद्व्युत्पन्नमुपासनापरत्वं वेदान्तानामिति,
तत्र किं प्राणपदान्यादिव्याक्यानम्-उत्त-सर्वमिति ?-तत्र आद्यम्-अङ्गीकरोति-देवतादीति ॥
श्रेष्ठत्वादिगुणाः, फलं च, आदिशब्दार्थः । न द्वितीयः-विभिन्नान्यां "संय ज्ञानम्" [तै० आ०
२ । १ । १] इत्यादीनां स्वार्थं फल्यतामुपासनापरत्वं कल्पनायोगात् । किञ्च तदर्थस्य ब्रह्मण-
स्तच्छेष्यं ज्ञानात् प्रागूर्त्वं वा ? आद्ये-अध्यस्तगुणतस्तस्य तच्छेष्यत्वेऽपि न द्वितीय इत्याह-
भामती ।

पञ्चवीजं स्मरत्येता दूषयति-यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादिति । विध्यर्थावगमात् खलु पारपर्येण पुर-
पार्थप्रतिबन्धः । इह तु 'तत्त्वमसि' इत्यवगतिपर्यन्तादाक्यार्थज्ञानात् बाह्यानुष्ठानायासानपेक्षात्साक्षा-
देन पुरुषार्थप्रतिबन्धो नाय सर्वो रज्जुरिवमिति ज्ञानादिवेति । सोऽयमस्य विध्यर्थज्ञानात् प्रकर्षः । एत-
दुक्तं भवति-द्विभिन्न हीप्सित पुरःपस्य । किञ्चिदप्राप्त प्रागादि, किञ्चित्पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्त-
मित्यवगत, यथा स्वर्गप्राप्तनन्द भ्रमेत्यक्तम् । एव जिह्वासितमपि द्विभिन्नं, किञ्चिदहीनि जिहासति, यथा
यत्नितचरण फणिन, किञ्चित्पुनर्हीनमेव जिहासति, यथा चरणामरणे नृपुरे फणिनमारो-
पितम् । तत्राप्राप्तप्राप्तौ चाऽयत्नयोगे च बाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात् तदुपायतत्त्वज्ञानादस्ति
परार्थानुष्ठानापेक्षा । न जातु ज्ञानमात्रं वस्तुपनयति । न हि सहस्रमपि रज्जुप्रयया वस्तुसन्त फणि-
नमन्ययपितुमीशते । समारोपिते तु प्रेषितजिहासिते तत्रसाक्षात्कारमात्रेण बाह्यानुष्ठानानपेक्षेण शक्येते
प्राप्तुमिह हातुमिव । समारोपमात्रजीविते हि ते, समारोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समुद्घातमुपहृन्तीति । तथे-
हाथविद्यासमारोपितजानमपि ब्रह्मण्यनन्दे वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते, समारोपितनिबन्धनस्तद्भानः
'तत्त्वमसि' इतिवाक्यार्थतत्त्वज्ञानादवगतिपर्यन्तान्निवर्तते । तन्निवृत्तौ प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिह प्राप्त
भवति, व्यक्तमपि शोकदुःखाद्यत्यक्तमिव व्यक्तं भवति, तदिदमुक्तम्-ब्रह्मात्मावगमादेव जीवस्य सर्व-
वदेषाथ सवासनस्य त्रिपार्थस्य । स हि किञ्चिन्नाति जन्तुतः बडेशः, तस्य प्रकर्षेण हानात् । पुर-
पार्थस्य दुःखनिवृत्ति-सुखातिशयस्य सिद्धेरिति । यत्तु 'आत्मेवेत्रोपासीत' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत'
इत्युपासनावाक्यगतदेवतादिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तदूषयति-देवतादिप्रतिपादनस्य
तु आत्मेवेताध्वनानस्य स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्दोषः । यदि न त्रिगेयं, तत्तु

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभाषादिपत्रोक्तमनुवदति-यत्त्विति । पुस्तोत्पद्यम्या वस्तुन इत्यव्याहार्यम् ।
आत्मवेद्य हेयोपादेयोपादेयं वा विदुःजव वा तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति-नोति । यत्तु स्वभाव-
गोपासनादिसाग्न वेदान्तानां तन्किं कतिपयानामुक्तं सर्वेणम् । आद्यमङ्गीकरोति-देवतादीति ।
आदिशब्दं देवतासुखेप्रामो गुणजात फल्यशेषभोज्यते । तद्व तद्व्यकरणस्थोपास्तिशेष्यं प्रकरणादिप्र-
मेयेत्येव । केतव । सर्वेण वेदान्तानां तच्छेष्यत्वे मानाभावात् । तदर्थस्य च ब्रह्मणस्तच्छेष्यं ज्ञाना-

न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं सम्भवति ॥ एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमदोषपत्तेः ॥ न ह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनस्सम्भवोऽस्ति, येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्यते ॥ यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणात्वं न दृष्टम्,-

रत्नप्रभा ।

न तु तथेति ॥ प्राणादिदेवतादित्यर्थः । अहं ब्रह्मास्मीत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयशून्यतया ब्रह्मात्मन फलाभावाद्दुपास्योपासकद्वैतभानस्य कारणस्य नाशश्च नोपासनाशेषत्वमित्याह-एकत्व इति ॥ द्वैतज्ञानस्य सस्कारवशात् पुनरुदये त्रिधानमिति नैयाह-न हीति ॥ दृढस्येति शेषः । भ्रान्तिवानिश्चयो दाढर्यम् । सस्कारोत्य तु भ्रान्तित्वेन निश्चितं न त्रिधिमिचितम् ॥ येनेति । उपासनाया कारणस्य सत्त्वेनेत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्य व्यापक क्रियार्थकत्वमनुवदति-यद्यपीति ॥ कर्मकाण्डेऽर्थसादादीनामित्यर्थः । तथा च व्यापकाभावाद्देवान्तेषु व्याप्याभावात्तुमानमिति भानः । वेदान्ता, न स्वार्थं मानम्, अक्रियार्थत्वात्, "सोऽरोदीत्" इत्यादिवदित्यनुमाने निष्फलार्थकत्वमु-
भामती ।

तर्हि वेदान्ता देवताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपरा एकेत्यत आह-न तु तथा ब्रह्मण इति । उपास्योपासकौपासनादिभेदसिद्धयधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तेषु ब्रह्मणि सभजतीति नोपासनाविधिशेषत्व वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । स्यादेतत् । यदि त्रिधिरिहेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं, हन्त तर्हि 'सोऽरोदीत्' इत्यादीनामप्यस्तु रजतत्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यम् । न हि हानोपादानबुद्धौ एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाणिकैरभ्युपेतत्वादिति कृतं 'बर्हिषि रजतं न देयम्' इत्यादिनिर्णयविधिपरत्वेनैतेषामियत आह-यद्यपीति । स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः पुरुषार्थतन्त्र इत्युक्तम् । तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, किं पुनारयता 'सोऽरोदीत्' इत्यादिना पदप्रबन्धन । न च वेदान्तेषु इव तदर्थानुगममात्रादेव कश्चिपुरुषार्थ उपलभ्यते । तेनैव पदसदर्म साक्षात् एवास्ते पुरुषार्थमुदीक्षमाणे । 'बर्हिषि रजतं न देयम्' इत्ययमपि निर्णयविधिः स्वनिर्णयस्य निन्द्यामपेक्षते । न रत्नयया ततश्चेतनः शक्यो निर्णयितुम् । तथाचि दूरतोऽपि न निन्द्यामप्यसत्तो निर्णयविधौ रजतनिर्णये च निन्द्याया च दर्शितोभयत् सामर्थ्यद्रव्यमकल्पयित्वात् । तदेवमुक्तस्यो 'सोऽरोदीत्' इति च 'बर्हिषि रजतं न देयम्' इति च पदसदर्मयोर्लक्ष्यमाणनिन्द्याद्वारेण नष्टाश्वदपरयत्नं परम्परसमन्वयः । न त्वेव वेदान्तेषु पुरुषार्थपेक्षा, तदर्थानुगममादेवानपेक्षात्परमपुरुषार्थत्वमादित्युक्तम् । ननु

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ध्यागुर्भ वा । आद्येऽप्यन्वगुणरतस्तस्य तच्छेषेऽपि न द्वितीय इत्याह-न त्विति । देवतादिप्रतिपादनं दृष्टान्तयितुं तथेयुक्तम् । तत्र हेतुरेकत्व इति । ज्ञाते सर्वाति शेषः । हेयोपादेयशून्यतयेव ब्रह्मणो ज्ञातस्याद्वितीयस्यैवव्याहार्यम् । उपास्योपासकादिभेददुद्वाभावाद्दुपास्योपासकविध्ययोगान्न ब्रह्मणो ज्ञातस्य तच्छेषतेत्यर्थः । सम्कारात्पुनर्द्वैतज्ञानोदमं रिव्यादिसर्वमस्तिरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । सम्कारोत्पन्नाऽऽभासात्त्रिधिमिचितत्वात् ब्रह्मणस्तच्छेषतेत्यर्थः । वेदान्ता स्वार्थं न मानं त्रिधिरुत्पन्नं वाक्यत्वासमन्वयित्यनुमानात्तेषां त्रिधिशेषतेत्याशङ्क्य स्वार्थं फलराहित्यमुपास्योपासकत्वाह-यद्यपीति । अन्यत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः । वेदवाक्यानां सोऽरोदीदित्यादीनामिति यावत् । तथाऽपि स्वार्थं वैकल्प्य

तथाप्राप्तमविज्ञानस्य फलपर्यन्तवान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं
प्रत्याख्यातुम् ॥ न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं, येनान्यत्र दृष्टं निदर्श-
नमपेक्षेत ॥ तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वम् ॥

रत्नप्रमा ।

पाधिरस्यैव—तथापीति ॥ अर्थवादानां निष्कलस्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । तद्विषयस्य तत्कारणस्य ।
स्वार्थं ब्रह्मात्मनोति शेषः ॥ सफलज्ञानकारणत्वेन वेदान्तानां स्वार्थं मानत्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तद्व्या-
पकमिति भावः । ननु मा भूद्वेदप्रामाण्यस्य व्यापक, क्रियार्थकत्वं, व्याप्यं तु भविष्यति, तदभावाद्दे-
वास्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नैव्याह—न चेति ॥ येन वेदप्रामाण्यं स्वस्यानुमानगम्यत्वेनान्यत्र
क्वचिद् दृष्टं दृष्टान्तमपेक्षेत, तदेव नाम्नीत्यर्थः । चक्षुरादिबुद्धेदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानान्न तद्व्या-
तिलिङ्गाद्यपेक्षा । प्रामाण्यसंशये तु फलवदज्ञाताबाधितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन ।
न क्रूरे पतेदित्वाक्ये व्यभिचारादिति भावः । वर्णकार्यमुपसहरति—तस्मादिति ॥ समन्वया-
दित्यर्थः । विधिव्याख्यानामपि फलवदज्ञातार्थत्वेन प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्तानामपीति स्थितम् । एव
पदानां सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छता ब्रह्मनास्तिकानां मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदा-
न्तैकमेवमव्युक्त्या निरस्तम् ॥ सप्रति सर्वेषां पदानां कार्याग्नितायै शक्तिमिच्छतां विधिशेषत्वेन
भामती ।

निष्पत्स्यर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्विषयतात्पर्यत आह—
न चानुमानगम्यमिति । अबाधितान्विगतामदिप्रबोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां तच्च स्वतः श्लुपपा-
दितम् । यद्यपि चैवार्थाद्बोधजनकत्वं कार्यार्थापत्तिसमधिगम्य तथापि तद्वोबोधजननं मानान्तरनापेक्षन्तं ।
नानीमामेवार्थापत्तिं, परस्परश्रयप्रसङ्गादिति स्वतः इत्युक्तम् । ईदम्बोधजनकरूपं च कार्यं इव त्रिविना,
वेदान्तानां श्रयण्यमूर्तानि दृष्टान्तानपेक्षं तेषां श्रवणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति । अन्यथा नै-
न्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशनं दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति । प्ररुन्मुपसहरति—तस्मादिति ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तेषां विधिर्यर्शमन्तराणांप्रामाण्ये हेतुरिति शेषः । साप्रनव्याप्तिं प्रत्याह—आतमेति । तद्विषयस्यैवाम्यज्ञानं
तच्छब्दार्थः । शास्त्रस्य स्वार्थं फलवत्त्वात्तमेति शेषः । एतेन न क्वचिदपीयादि व्याख्यातम् । अर्थ-
वादाप्रकरणस्य विषयवेदं वक्ष्यति । न च मन्त्रबुद्धेदान्तानां विधिभिर्वाक्येयतावत्त्वं तेषां दृष्टद्वारा कतू-
पकारिप्रवेदां तदयोगादेतदुत्थानज्ञानस्य कर्माधिकारिरोविन्यादिति द्रष्टव्यम् । ननु वेदान्तां विधि-
योगिनी मानये सति वेदवाक्यव्यासपतन्त्रेव्याह—न चेति । वक्ष्यमाणव्यायेन निषेधवाक्ये व्यभिचारा-
दज्ञातितानांमनासिदिप्रवायवायुक्तं विधिम्यर्शं विना स्वार्थं वेदान्तप्रामाण्यमित्यर्थः । निष्प-
त्स्यर्शिनो वेदवाक्यस्य स्वार्थं प्रामाण्यगम्यत्वादृष्टं निषेधवाक्येऽपि विप्रतिपत्तिरिवाशक्याऽऽह—येनेति ।
शास्त्रप्रामाण्यस्यानुमानगम्यत्वेनेति यावत् । अपेक्षेत शास्त्रप्रामाण्यमिति शेषः । न तथा तदनुमान-
गम्यं न्यागमिकसमुत्पन्नत्वात् हि प्रमायां शास्त्रस्य तद्विद्वेन तज्जनकत्वमनुमेयम् । तन्नस्तदुत्पत्तिरिति
संशयरे पत्स्परश्रयं न मन्मातनुमानेन शेषमिति शास्त्रप्रामाण्यं न तद्व्यवत्वेन भवतीति नास्ति दृष्टान्ता-
पेक्षन्तः । कर्णकार्यमुपसहरति—तस्मादिति । वेदान्तानां प्रामाण्ये विधितुल्यत्वं तच्छब्दार्थः । लौकिक-
योगिनीं मानान्तराणां मिदंशं प्रामाण्यमुपेक्षं वेदान्तेषु विना कार्याग्नितामनपेक्षं वा फलवत्त्वं
वा न एवमर्थात् मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वेन तर्ह्यमात्राफलत्वात्मेव च परास्तम् । सप्रति कार्याग्नितां

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते-यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि—

रत्नप्रभा ।

प्रत्यग्रथ वेदान्तेर्नोच्यते, न स्वान्त्येणेति वदता वृत्तिकारणां मतनिरासाय सूत्रस्य वर्णकान्तरमा-
रम्यते । तत्र वेदान्ता किमुपासनाविशेषत्वेन ब्रह्म बोधयन्ति-उत्त-स्वातन्त्र्येणेति इति सिद्धे
व्युपत्यभावाभावाभ्या सशये पूर्वपक्षमाह-अत्रापरे इति ॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ वृत्तिकारा
पूर्वपक्षय तीर्थ । उपासनावो मुक्ति पूर्वपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति सिद्धान्ते फलं विधिनियोग ।
भामती ।

आचार्यदेशीयाना मतमुत्थापयति-अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्त इति । तथाहि-‘भज्ञातसगति-
त्वेन शास्त्रेनार्थमसत्तया । मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चय ॥’ न खलु वेदान्ता सिद्ध-
ब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हति, तत्रातिदत्तसगतित्वात् । यत्र हि शब्दा लोकेन न प्रयुज्यते तत्र न तेषां
सगतिग्रह । न चाहेयमनुपादेय रूपमात्र कश्चिद्विषयकति प्रेक्षायात्, तस्यावुभुक्तित्वात् । अबुभुक्ति
तावन्नोधने च प्रेक्षान्तत्वाविधातात् । तस्मात् प्रतिपित्तिन प्रतिपिपादयिष्यन्न लोके प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभू-
तमेवाय प्रतिपादयेत्, कार्यं चात्रगत तद्वेत्तुरिति तदेव बोधयेत् । एव च वृद्धव्यवहारप्रयोगात् पदानां
कार्यपरतामगच्छति । तत्र किञ्चित्साक्षात् कार्यभिप्रायक, किञ्चित्तु कार्यार्थस्वार्थभिप्रायक, न तु भूता
र्थपरता पदानाम् । अपि च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययमनुमाय तस्य च शब्दभावाभावानुविधानमवगम्य
शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चेतव्यम् । न च भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये परन्तर्वर्तिनि किञ्चिद्भिन्नमस्ति । कार्य
प्रत्यये तु नरान्तरवर्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो हेतु इत्यज्ञातसगतित्वात् ब्रह्मरूपपरा वेदा ताः । अपि
च वेदान्ताना वेदत्वाच्छास्त्रप्रसिद्धिरस्ति । प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणा च सदभोगा शास्त्रत्वम् । यथाह —
‘प्रवृत्तिर्ना निवृत्तिर्ना नित्येन कृतकेन वा । पुना येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥’ इति । तस्माच्छा-
स्त्रत्वप्रसिद्ध्या व्याहृतमेवा स्वरूपपरत्वम् । अपि च न ब्रह्मरूपप्रतिपादनपराणामेवामर्षवत्त्वं पश्याम ।
न च रञ्जुरिय न भुजङ्ग इति यथाकथञ्चिद्व्यवहारया वाक्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्ति,
एव ‘तत्त्वमसि’ इतिवाक्यार्थानुगमाद्विनिवृत्तिर्भवति सासारिकाणा धर्माणाम् । श्रुतनाक्यार्थस्यापि पुसस्तेषा
तादवस्थ्यात् । अपि च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सासारिकधर्मनिवृत्ति, कस्मात् पुन श्रयणस्योपरि
मननादय श्रूयन्ते । तस्मात्तेषा वैषर्ष्यप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ता, कित्वात्मप्रतिपत्तिविषयकार्य
परा । तत्र काय म्यामनि नियोज्य नियुञ्जान नियोग इति च मानान्तरापूर्वेनयाऽपूर्वमिति चारणायते ।
न च विषयानुष्ठान विना तत्सिद्धिरिति स्वसिद्धवर्थे तदेव कार्य स्वविषयस्य कारणस्या मज्ञानभ्यानुष्ठान
माक्षिपति । यथा च कार्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एव ज्ञानमपि स्ववि-
षयमात्मानमन्तरेणाशक्यनिरूपणमिति तन्निरूपणाय तादृशमा मानमाक्षिपति, तदेव कार्यम् । यथाह —
‘यत्तु तद्विषयवर्धमुपादायते आक्षिप्यते तदपि विधेयमिति तन्त्रे व्यवहार.’ इति । विधेयता च विधो-
गविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थतयानुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वामन स्वरूपसत्ताविनिश्चति । आरोपिततद्वा-
चस्य एतस्य निरूपकत्वे तत्र तन्निरूपितं न स्यात् । तस्मात्तादृशमप्रतिपत्तिविधिरपरेभ्यो वेदान्तेभ्य
स्तादृशमविनिश्चय । तदेतत्सर्माह-यद्यपीति । विधिरपरेभ्योऽपि वस्तुतत्त्वविनिश्चय इत्यत्र निदर्श-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

शब्दशक्तिनिष्पन्न सिद्ध वस्तु शब्दमिति वदतामुपासित्विधिरिति शान्तेदान्तानिच्छतो मन निरसितु
वर्णकात्तरमारम्यते । यद्वा-आरोपितब्रह्मस्य जीवस्योपासितपरा वेदान्ता न ब्रह्मात्मव मानमिति
पक्ष प्रतिक्षिप्य तेषा वस्तुनि मानेऽपि विधिद्वारेति विशेषमाशङ्क्य वर्णकान्तरम् । तत्र सदेवयादि-
वेदान्ता विधेयधीविषयत्वेन ब्रह्मार्थयन्त्युत साक्षादिति सिद्धेऽव्युपत्यभावाभावाभ्या सशये पूर्वपक्षयति-
अत्रेति । ब्रह्म कार्यवृष्टमेव शास्त्रगम्य केवलमपीत्युभयत्र फलभेद । सत्तया ब्रह्मण शास्त्रप्रमाण-
कत्वमुक्तम् । तदेव वदन्तुक्तमङ्गीकृत्यानिष्ट प्रत्ययति-यद्यपीति । प्रतिपत्तिविधिरियतया तद्विषय-

। एतदात्मभावात् इति समं वर्णकमिति क्वचित्पाठः । आदित आरम्येतदन्त सत्तवर्णकानीति माय ।

प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते ॥ यथा-यूपाहवनीयादी-
 न्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते तद्वत् ॥ कुत एतत् ॥
 प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्यविद् आहुः-
 "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्माविबोधनम्" [शा०भा०जे०सू०व्या०१।१।१] इति ॥

रूपप्रमा ।

तस्य विषयः प्रतिपत्तिरपासना । अस्याः को विषयः, इत्याकांक्षाया सन्धादिकाकार्यविपरैरेव ब्रह्म
 समर्प्यन् इत्याह-प्रतिपत्तीति ॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थः । विधिराहाक्याचक्षेपशोभे दृष्ट-
 माह-यथेति ॥ "यूपे पशु वज्राति", "आहवनीये जुहोति", "इन्द्रं यजेत" इतिविधिषु, के
 यूपस्य इत्याकांक्षाया "यूपं तक्षति", "यूपमष्टाश्रीकरोति" इति तत्त्वगादिसंस्कृत दाह-यूपः ॥
 "अग्नीनादधीत" इत्यामानसंस्कृतोऽग्नि-आहवनीयः "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इति विधिपरैरेव
 वाक्यैः समर्प्यन्ते, तद्वद् ब्रह्मेत्यर्थः । विधिराहाक्यस्यापि अन्वयैवोचित्ये वाक्यभेदः स्यादिति
 शङ्कान्निवृत्तार्थमपिदाहः । मानान्तराज्ञातान्यपि विधियेषयोप्यन्ते, न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः ।
 प्रमानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः । ननुक्तप्रवृत्तिलङ्घन्यात्यविषयस्य ब्रह्मणः बुभो विधि-
 निशेषत्वमिति शङ्कते-कुत इति ॥ वृद्धव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयः । वृद्धव्यवहारे च श्रोतुः
 प्रवृत्तिनिवृत्ती उद्दिश्यानप्रयोगो दृश्यते । अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने । ते च कार्यज्ञानजन्ये इति
 कार्यपरत्वं शास्त्रस्य । ततः कार्यशेषव्य ब्रह्मण इत्याह-प्रवृत्तीति ॥ शास्त्रस्य नियोगपत्ये वृद्धस-
 म्मतिमाह-तयाहीत्यादिना ॥ क्रिया, कार्य, नियोगः, विधिः, धर्मः, पूर्वमिति-अनर्थान्तरम् ।
 को वेदार्थः, इत्याकांक्षाया शास्त्रमाध्यह्नोक्तम्-दृष्टो हीति ॥ तस्य वेदस्य कार्य वेदार्थः इत्यत्र
 भावती ।

ननुक्त-यथा यूपेति । 'यूपे पशु वज्राति' इति वचनात्पि पितृयुक्ते यूपे, सन्धादौकिकान्याहोऽज्ञौ यूप
 इत्येवमित्ये' (साहित्ये यूपो भवति, यूपं तक्षति, यूपमष्टाश्रीकरोति) इत्यादिभिर्निर्वर्त्येस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्कारा-
 निष्ट विशिष्टमन्थान दाह-यूप इति गम्यते । एवमाहवनीयादयोऽप्यगमन्तव्याः । प्रवृत्तिनिवृत्तिपरस्य शास्त्रस्य
 न स्वत्परस्य, कार्य एव च सप्रयोगे न स्वत्पर, इति हेतुद्वय माध्यकाक्येनोपपादितम्-प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयो-
 धानन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिपत्तिविषयत्वमेति वाच्यम् । वस्तुभावनिष्टेण तद्विषयो हान्यर्थतत्त्वमादानार्थक्यमेनेत्यर्थः । कथं
 कार्यपरदान्तेभ्यो वस्तुधर्मोक्त्यभेदादित्याशङ्क्याऽऽह-यथेति । "यूपे पशु वज्राति" इति पशुवच्य-
 नाय पितृयुक्ते यूपे तस्यादौकिकान्याहोऽज्ञानियान्नादिते साहित्ये यूपो भवति । "यूपं तक्षति"
 "यूपमष्टाश्री करोति" इत्यादिभिन्नाश्रगादिविधिपरैरपि वाक्यैर्विशिष्टसंस्कारसंस्थान दाह यूप इति गम्यते ।
 यदाहवनीये जुहोतीति हेतुमागरेणोक्ताहवनीयस्यालौकिकान्याहोऽज्ञासिद्धिं वीक्ष्यायां "यसन्ते ब्राह्मणोऽ-
 ग्नीनादधीत" इत्यदिनिवृत्तिपरैरेव वाक्यैः संस्कृतोऽग्निस्तापिति भावि । तथा देवताध्वर्गाद्यपि विधि-
 परैरेव शास्त्रेणोच्यते । तथाऽप्यरेणापि तेन विधाक्षेपादुपादानाद्विशिष्ट ब्रह्म सुबोधमित्यर्थः । ननु
 फलितो दृष्टा भूमागो निरिमानि वादिषु विनाऽपि विधिं प्रयोगशीलैः शास्त्रेणापि निष्पन्नपक्षेण तत्र-
 णोपेयमिति नरुते-युत इति । दृष्टान्तोऽपि कार्यान्वाहाराद्यभिप्रेत्याऽऽह-प्रवृत्तीति । "प्रवृत्तिर्वा
 निवृत्तिर्वा निवेने एवमेव वा । पुमा येनोपदिश्यते तच्छास्त्रमभिधीयते" इति न्यायाद्विद्वान्तानामपि
 शास्त्रादभ्यन्तरनियमादिविनिश्चिताऽप्यभिधीयते । प्रवृत्त्यादिरत्येव शास्त्रस्य अन्तःशक्तिश्च कार्यपर-
 त्विन्येवैतत् वृद्धसमतिमाह-तया हीति । "वेदमशीप स्तवात्" इत्यप्यन्यमानदोग्यवसानागि-
 मादशीप स्ताननद्वत्या धर्म विद्यापानानो वेदमित्येवैकमेवमिति न्यायव्यथासिद्धिं चोदिते माध्य-
 योक्तम्-अतिप्रतिपत्त्या इत्येवमात्रपमवतिप्रामाण्यो वेदमर्थस्य सन्तमर्थस्य समरूपत्वमेति । कर्मादि
 वेदमार्गस्योऽऽह-दृष्ट इति । तस्य वेदस्य कर्मापेयस्य नियोगज्ञान दृष्टोऽर्थो दृष्ट फलम् । विधो-

१ दृष्टमर्थस्यो फलमिति । २ अर्थपरत्वेन पचापि एवमर्थः ।

चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् ॥ तस्य ज्ञानमुपदेशः-” [जै० सू० १। १। ५] “तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः-” [जै० सू० १। १। ५] “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानार्थक्यमतदर्शानाम्-” [जै० सू० १। १। १] इति च ।

रत्नप्रभा ।

चोदनासूत्रस्य माध्यमाह-चोदनेति ॥ क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्तकं वाक्य-चोदनेत्युच्यते इत्यर्थः । शत्रुस्त्रासितमितिमुक्त्वा जैमिनिसमतिमाह-तस्य ज्ञानमिति ॥ तस्य धर्मस्य ज्ञानं ज्ञापकम्-अपौरुषेयविधिवार्यम् उपदेशः, तस्य धर्मेणाव्यतिरेकादित्यर्थः ॥ पदानां कार्यान्वितार्थं शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति-तद्भूतानामिति ॥ तत् तत्र वेदे भूतानां सिद्धार्थनिष्ठानां पदानां क्रियार्थेन कार्यवाचिना लिङ्गादिपदेन समाम्नायः सहोच्चारणं कर्तव्यम् । पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्यधीनिमित्तत्वादित्यर्थः । कार्यान्वितार्थं शक्तानि पदानि कार्यावाचिपदेन सह पदार्थस्मृतिद्वारा कार्य-
भाष्यती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

गद्य साध्यत्वात्प्रवृत्त्याद्यपेक्षस्तस्मात्प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यर्थः । धर्मनिष्ठासासूत्रस्य भाष्यमुक्त्वा तत्रैव चोदनासूत्रस्य भाष्यमाह-चोदनेति । चोदनासूत्रे हि चोदनेत्यनेन शब्देन क्रियाया नियोगस्य प्रवर्तकमनुप्राप्तं वचनमाहुर्वेदत्रिदशनेन शास्त्रं प्रवर्तकमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यत्र सूत्रकारसनाद्ययन्त्रौत्तरित्यत्राप्यममादत्ते-तस्येति । अव्यक्ताद्यमानानामस्यस्य धर्मस्य कथं धीरिति वीक्षायामुक्तम् “औत्पत्तिकस्तु शब्दस्वार्थेन सन्न्यस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकधार्थ्येऽनुपपन्नो तत्प्रमाणवादरायणस्यानपेक्षत्वात्” [जै० सू० १। १। ९] इति । उत्पत्तिर्भावो गन्धस्य वाचकस्वार्थेन वाच्येन शक्तिसम्बन्धस्तयोर्भावेनाविद्युक्तो नियो न त्व्यज्योत्तरत्वात् तयाऽपि धमे किं मानं चोदने-वाह-तस्येति । अभिहोत्रादिधर्मस्याव्यक्ताद्यसिद्धस्य ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं तन्निमित्तं मानमुपदेश उपदिश्यतेऽनेनेति विधिवान्वयतिरेकश्च शब्दो-यस्य ज्ञानस्वार्थे व्यभिचाराभागे न ह्यपौरुषेयोक्ति-जन्यं ज्ञानं जातु निर्वर्तेति तदस्मादन्वयोऽनुपपन्न-वेऽयं धर्मास्ये तदेवोपदेशशब्दित विधिवान्वयं मानं ज्ञानान्तरे पुरापान्तरे वा तस्यानपेक्षत्वाद्वादरायणस्यापि भगवतः समतमेतदित्याचार्यं ब्रूयति वादरायणोक्तिरित्येवमर्थः । तत्र लोके शब्दस्य मानान्तरधर्मोपहितस्वार्थे शक्तिनियमादेवत्त्वादिपदे च सन्नेता-दर्थधीदृष्टेः सर्वादानां तथैवार्थयोचित्वादेवे सन्नेतायोगान्नास्य वेदार्थेयमात्रे वेदार्थस्ये-यादृश्य कार्य-सोधाधीनव्यवहारदृष्टशक्तौ मानान्तरानिवेशत्कार्यान्वितस्वार्थमात्रे शक्तेरभूत्वाद्ब्रह्मव्यवहारानिश्चि-
तस्यैवादिशब्दार्थधीदृष्टेर्देवत्त्वादिपदे दृष्टस्येतानुमानायोगात्प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहारादनुपपत्तुपावादादपूर्व-कार्यार्थना लिङ्गादे शब्दान्तराणां तदन्वितस्वार्थेषु कर्मेर्मानान्तरानपेक्षार्थेन समाभिव्यक्तसन्ध्यादौर्षे-यनचसामिति चिन्तितम् । तथा औत्पत्तिकसूत्रादपि शास्त्रं प्रवृत्त्यादिपरमेत्यर्थः । कार्यान्विते पदस-
क्तिरित्यत्रैव सूत्रं पठति-तद्भूतानामिति । समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रोप- । पद-
वाक्यानि मानान्तरसापेक्षाणि तन्निर्पेक्षाणि वेति तस्यैव ब्रह्मव्यवहारे वाक्यान्वयज्ञानेऽपि वेदराज्यस्य
समुदायान्तरादर्थेनाज्ञातसन्ध्यात्तकल्पने सन्नेतापातादेवत्त्वावधानां सापेक्षत्वाद्प्रामाण्यमिति प्राते
लोकेदेवो- शब्दार्थभिद्वाद्देविकवाक्यार्थधियो लोकयुत्पत्तिमूल्याकार्यान्विते ज्ञातशक्तीनामेव शब्दानां
विशिष्टार्थाव-देवकानां वाक्यत्वाद्देविकवाक्यानां सन्नेतानपेक्षाणां स्वार्थीहीतु-वादादौर्षेयत्वात् तेषामन-
पेक्षं प्रामाण्यमिति राक्षान्तितम् । तेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां कार्येण वाक्यार्थेन तत्प्रति-
पत्त्यर्थत्वेन समाम्नायं तस्य वाक्येनोच्चारणमेकैरुपदस्मृतार्थस्य मिश्रार्थस्य वाक्यार्थधी-
निमित्तत्वात्तदर्थप्रतिपत्त्यस्यैवव्यापाराणि हि पदानि वाक्यार्थं बोधय-तीति ननु । भूतार्थ-
परस्य न शास्त्रते-व्यापि सूत्रकारानुमतिमाह-आम्नायस्येति । अभियुक्तो-व्या फलितमाह-

अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कृतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयञ्चार्थ-
 वच्छास्त्रम् ॥ तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् ॥ तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि
 तथैवार्थवत्त्वं स्यात् ॥ सति च विधिपरत्वे यथा-स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि
 साधनं विधीयते, एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मविज्ञानं विधीयते इति युक्तम् ॥
 नन्विह जिज्ञास्यैवलक्षण्यमुक्तं-कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः ॥ इह तु भूतं
 नित्यनिवृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति ॥ नत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानोपक्षाद्विलक्षणं
 ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति ॥ नार्हत्येवं भवितुम् ॥ कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव

रूपमा ।

नेव वाक्यार्थ बोधयन्तीति भावः । फलितमाह—अत इति ॥ यतो ब्रह्मा एवमाहः—अतो विधि-
 निषेधवाक्यमेव शास्त्रम् । अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणम् । तेन कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रम् ।
 तस्माद्वेदान्तानां कार्यपरत्वेनेव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः । ननु वेदान्तेषु नियोज्यस्य विषेयस्य चादर्श-
 नात् कथं कार्यधीरिति तत्राह—सति चेति ॥ ननु धर्मब्रह्मजिज्ञासामुत्रकारान्यामिह काण्डद्वये-
 ऽर्थमेव उक्तः । एककार्यार्थित्वे शास्त्रमेदानुपपत्तेः । तत्र काण्डद्वये जिज्ञास्यमेवे सति फलवैद-
 क्ष्यस्य वाच्यम् । तथा च न मुक्तिफलस्य ज्ञानस्य विषेयता । मुक्तिविषेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलादविशेष-
 यप्रसङ्गात् । अविशेषे जिज्ञास्यमेदासिद्धेः ॥ अतः कर्मफलविद्वक्षणात्त्वानिन्यसिद्धमुक्तेस्तद्व्यञ्जकज्ञानविधि-
 स्युक्त इत्याशङ्कते—नन्विहैति ॥ मुक्तः कर्मफलाद्वैलक्षण्यमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विषेयम् । न च
 तर्हि सकृदकार्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्वेदासिद्धेर्गति वाच्यम्, इष्टत्वात् । न च
 अत्रगो जिज्ञास्यत्वमूत्रविरोधः । ज्ञानविधिशेषत्वेन मूलकृता ब्रह्मप्रतिपादनादिति परिहरति—नार्हत्येवमिति ॥
 मानती ।

जनत्वात् इत्यादिना तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात् इत्यन्तेन । न च स्वतन्त्र
 कार्य नियोज्यमधिकारणमनुष्ठानारम्भन्तरेणिति नियोज्यमेवमाह—सति च विधिपरत्वं इति । 'ब्रह्म
 पेदः प्रद्वैव भवति' इति सिद्धपर्यवादादवगमस्यापि अयमवयवस्य नियोज्यविशेषाकांक्षायां ब्रह्म-
 सुभूतो नियोज्यविशेषस्य सति सन्न्यायेन प्रतिबन्धः । पिण्डवित्युक्त्यायेन तु स्वर्गकामस्य नियो-
 ज्यस्य फलन्यायानर्थसादस्यामयेनार्थतयायन्तरोक्षा वृत्तिः स्यादिति । ब्रह्मभावधामृतत्वमिति
 अमृतत्वकामस्य इत्युक्तम् । अमृतत्वं चामृतत्वादेव, न कृत्नकत्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम् । आगमवि-
 रोधादिति भावः । उक्तं धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्षण्येन विष्यविषयत्वं चोदयति—नन्विति । परिहरति—
 नार्हत्येवमिति । अत्र चात्मदर्शनं न विषेयम् । तदिदं दृशेरपलब्धिवचनत्वात् श्रावणं चा स्यात् प्रत्यक्षं
 आनन्दगिरिष—न्यायनिर्णयः ।

अत इति ॥ शोभायो यागादिरियवशेऽनित्योपायो ह्यनादिर्द्वितीयो विषयविशेषः ॥ विधिनियेवकाण्डस्यैवमर्थवत्त्वं
 ऽपिरुपनयेवादादिषु तथेपासाद्वाऽऽह—तच्छेषतयेति । नयाऽपि वेदान्तानां किमायातं तदाह—तत्सामान्या-
 दिति । कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं तथैव प्रयत्नकत्वेन निवर्तकत्वेन तच्छेषत्वेन कथयर्थः । ननु
 वेदान्तेषु 'प्रतिष्ठानानां सन्निवेशेन यजेत' इत्यादिवद्विधेयामावात्रियोज्याभावाच्च विषययोगान्न प्रवृत्त्या-
 दिनां तत्राऽऽह—सतीति । शास्त्रन्वात्त्वामपि विधिपरत्वात्प्रौढ्ये सति सन्न्यायेन नियोज्यविदोपगमा-
 दाफीयथाग्निहोत्रादिवद्विधेयत्वादिभिन्नता वेदान्तानां प्रवृत्त्याद्विपरत्वेत्यर्थः । उक्तं स्मारयन्मदविषो
 विषेयमाश्रयति—नन्विति । इहेति काण्डद्वयस्याऽऽद्यमूत्रस्य चोक्तिः । भूतशब्दस्यार्थान्तरं निरसितु
 ऽशक्येति—नित्येति । धर्मकर्मगोविन्दवैश्वदेव्येऽपि विषेयत्वं किं जानं तत्राऽऽह—तत्रेति । त्रयविषो-
 ज्यमापस्तम्बस्य कर्मोद्देशेनैवैतदुपयति—नेति । इति योग्यमावर्षविषयो नियोगोऽत्र कार्यविधिभेद-
 दुर्गन्तस्यैव अत्रगो वेदान्तेषु प्रतिपादनात्तस्य स्वतोऽन्वाच्यत्वेति विषयजिज्ञासाया साध्यमा कर्मकृत्वाद्दी-

ब्रह्मणः भूतिपाद्यमानत्वात् । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” [बृह० २ । ४ । ५] “य आत्मापहतपाप्मा” [छान्दो० ८ । ७ । १] “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” [छान्दो० ८ । ७ । १] “आत्मेत्येवोपासीत” [बृह० १ । ४ । ७] “आत्मानमेव लोकमुपासीत” [बृह० १ । ४ । १५] “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति” [मुण्ड० ३ । २ । २] इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्मेत्याकांक्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः—“नित्यस्सर्वगतः” [भग०गी० २ । २४], “नित्यतृप्तः” [भ०गी० ४ । २०], “नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः ॥” [नृसिं० उक्त० ९], “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृह० ३ । ९ । २८] इत्येवमादयः ॥ तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यति ॥ कर्तव्यविध्यननुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात्, सप्तद्वीपा वसुमती, राजाऽसौ गच्छतीत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् ॥

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति—आत्मा वा इति ॥ ब्रह्म वेदेत्यत्र ब्रह्मभावनकामो ब्रह्म-वेदनं कुर्यादिति विधिः परिणम्यत इति द्रष्टव्यम् । लोक ज्ञानस्वरूप वेदान्तानैवार्थतो दर्शयति—नित्य इति ॥ ननु किं विधिफलमिति तदाह—तदुपासनादिति ॥ प्रत्यग्रभोपासनाद् ब्रह्मनिदामोति परमिति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गत्रयोकाप्रसिद्धः फलमित्यर्थः । ब्रह्मणः कर्तव्योपासनाविषयकविधिशेष-न्यायनङ्गीकारे बाधरुमाह—कर्तव्येति ॥ निष्पत्त्यसम्बन्धसिद्धयोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावेदान्ताना वैफल्य

भामती ।

वा । प्रत्यक्षमपि लौकिकमहत्प्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तञ्च वा । तत्र श्रावणं न विधेयं, स्वाध्याय-विधिर्नैरास्यं प्रापितत्वात्, कर्मश्रावणमत् । नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात् । न चोपनि-पदात्मविषय भावनाधेयवैशद्यं विधेयं, तस्योपासनाविधानादेव वाजिनवदनुनिष्पादितत्वात् । तन्मादौप-निषदात्मोपासनामृतत्वकामं नियोज्य प्रति विधीयते । ‘द्रष्टव्यः’ इत्यादयस्तु विधिसरूपा न विधय इति । तद्विदमुक्तम्—तदुपासनाच्चेति । अर्थवचनया मननादिप्रतीत्या चेत्यस्य शेषं प्रत्यग्रो निगदव्या-आनन्दगिरिप-न्यायनिर्णयः ।

फलस्यापि नैयोगिकत्वात्फलाद्वैलक्षण्यादुभयोर्यथेयता तुन्येत्यर्थः । वेदान्तेषु विषयश्रवणान्न तच्छेषतया ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्याह—आत्मेति । ब्रह्म वेदेत्यत्र रात्रिसप्तत्रिंशद्विधिः । आदिपदाद्ब्रह्मनिदामोतीत्यादि गृह्यते । तथाऽपि सत्यादिवाक्यानि वाक्यभेदेन विषयसृष्टब्रह्माभिधीरभिन्यासास्य वाक्यैक्ययोगे न तद्वेदकल्पने-त्याह—कोऽसाविति । तानेव वेदान्तानाह—नित्य इत्यादिना । क्षणिकबुद्धेर्देहाच्चाऽऽत्मानं व्यापत्-यितुं नित्यपदम् । “पश्यश्चक्षुः” इत्यादिश्रुतेश्चक्षुरादिमात्रावच्छिन्न रूपादिज्ञानमत्त्वं व्याप्यं सर्वत्रा-प्रतिबद्धज्ञानमत्त्वमाह—सर्वज्ञ इति । दिग्म्बरेण सर्वज्ञं पराचष्टे—सर्वेति । सांप्रत्य प्रत्याह—नित्येति । जडविशेषैरेक्यतादात्म्ये व्यासेऽहुं नित्यशुद्धेति । अखण्डजाड्यव्यावृत्त्यर्थं बुद्धेति । विमर्शानाखण्ड-जडशक्त्यैक्याप्यस्तदावच्छेदन्य निषेधुं मुक्तेत्यादि । एतानि विशेषणानि तत्तद्वाक्यसाध्यञ्च तद्वदा-त्मोपलक्षणत्वेनोक्तानि । अपरोक्षत्वमाह—विज्ञानमिति । परमपुरुषार्थत्वमाह—आनन्दमिति । आदिशब्दः सत्यं ज्ञानमित्यादिसप्रहायैः । ननुकविधिफलं दृष्टमदृष्टं वा । नाऽऽद्यः, निष्पानर्थक्यात् । न चानयातादिवत्तदर्थत्वम् । दृष्टमात्रफलत्वनविरोधात्तेषु नियमादृष्टमेष्वेष्टत्वात् । न द्वितीयः, माना-भावात् । तत्राऽऽह—तदुपासनाच्चेति । प्रत्यग्रस्य तच्छुद्ध्यर्थः । शास्त्रं ब्रह्म वेदेत्यादि । अन्वयव्यति-रेकासिद्धत्वमदृष्टत्वम् । ब्रह्मणो विष्णुननुप्रवेशमुक्तं निष्पत्त्येव प्रत्याह—कर्तव्येति । ब्रह्मणो निष्पत्ती-निष्पत्त्वाभावे निष्पत्त्येवोक्तौ तत्र हानाद्ययोगादौकिकोक्तिवदानर्थक्यमेव वेदान्तानामित्यर्थः । वस्तु-

ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभी-
 तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं, तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारि-
 त्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् ॥ स्यादेतदेवं—यद्वि रज्जुस्वरूपश्रवण
 इव सर्पभ्रान्तिः, तदा संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तते ।
 न तु निवर्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्श-
 नात् “श्रान्तव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” [वृ० २ । ४ । ५ ।] इति
 च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् ॥ तस्मात्प्रतिपत्तिवि-
 धिविषयतयेव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति । अत्रामिधीयते—न
 कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यान शारीरं, वाचिकं, मानसं च, कर्म
 श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं धर्माख्यं, यद्विषया जिज्ञासा “अथातो धर्मजिज्ञासा”
 [जे० सू० १ । १ । १] इति सूत्रिता ॥

रत्नप्रभा ।

स्यादित्यर्थः ॥ नन्विति शङ्का स्पष्टार्थो । दृष्टान्तवैषम्येन परिहरति—स्यादिति । एतद् अर्थव-
 त्त्वमेवं चेत् स्यादित्यर्थः । एवंशब्दार्थमाह—यदीति ॥ किंच, यदि ज्ञानादेव मुक्तिः, तदा
 श्रवणजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधितं स्यात्, तद्विषये च कार्यसाध्या मुक्तिरित्याह—श्रौतव्य
 इति ॥ शब्दानां कार्यान्वितशक्तः प्रवृत्त्यादिफलस्यैव शास्त्रत्यासिद्धे फलाभावान्नननादिवि-
 धेश्च कार्यभग वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुत्परहरति—तस्मादिति ॥ वेदान्ता, न विधिपराः, स्वार्थे
 फलवत्त्वे सति नियोऽर्थविशुत्वात्, ‘नायं सर्वः’ इति वाक्यान्त् “सोऽतोदीत्” “स्वर्गका-
 मो यजेत” इति वाक्ययोर्निरास्ताप हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति—अत्रेति ॥ यदुक्तं मोक्षका-
 न्तस्य नियोऽर्थस्य ज्ञान विधेयमिति, तत्रेत्याह—नेति ॥ मोक्षः, न विधिजन्यः, कर्मफलविक्षणव्याद्,
 आत्मपठित्यर्थः । उक्तंनुज्ञानाय कर्मफलं प्रपद्यति—शारीरमित्यादिना वर्णितं संसाररूपम-
 नुबद्धतोत्यन्तेन ॥ अयं वेदाध्ययनानन्तरम् अतः वेदस्य फलवत्त्वपरत्वात् । धर्मनिर्गमाय
 कर्मवाक्यविचारः वर्तव्य इति सूत्रार्थः ॥ न केवञ्च धर्माख्यं कर्म किंतु धर्मोऽपिवाह—
 भावती ।

रगतः । तदेकदेशिगत दूषयति—अत्रामिधीयते—न एकदेशिगतम् । वृतः, कर्मब्रह्मविद्याफलयो-
 र्वैलक्षण्यात् । पुण्यापुण्यकर्मफले मुखदुःखे । तत्र मनुष्यलोकमारभ्याव्रजलोकान्मुखस्य तारतम्यमवि-
 कारित्योक्त्यर्थः । एष मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतास्तम्भना चानीचिरोक्तात् । तत्र सर्वं कार्यं च विनाशि
 आत्मदगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मात्रोक्तावपि नाऽऽनर्थक्यमिति दृष्टान्तेन शक्ये—नन्विति । वैषम्योक्त्या प्रत्याह—स्यादिति । वाक्यो-
 पयनानादेवाह—वत्त्वे हेतुत्वकार—श्रौतव्य इति । पूर्वपक्षमुत्परहरति—तस्मादिति । मिदेष्यं शब्दा-
 नामपलनप्रकृतिं वेदान्तानां शास्त्रब्रह्मवत्त्वं श्रवणादूर्ध्वं मननादिविधिश्रुतत्वर्यः । प्रतिपत्तीत्यादि-
 प्रतिपत्तीर्थाभिनिर्णयोक्तस्तस्य विषयभूतां प्रतिपत्तिं प्रत्यक्षेणैव विषयनयेत्यर्थः । प्राप्त पक्षमन्य
 निदानयति—अत्रेति । परमनिगम प्रतिजानीते—नेति । न कर्मवद्वेषा धीर्युक्तनिर्णये हेतुमाह-
 कमेति । तदेव कर्म भिनत्ति—शारीरमिति । तत्र कर्ममेव देहादेः सर्वस्योपयोगेऽपि क्वचि-
 र्कर्मवशात्प्राप्तव्येतिव्यम् । तत्र प्रमाणमाह—धृतीति । ‘व्यमिदोत्र सुदयात्’ ‘ब्रह्मवेजेन यक्षमाणः’
 ‘मन्ते मनमा स्पायेत्’ इत्याद्या धृतिः । ‘शरीरवाद्मनोभिर्यकर्म प्रारभते नः’ इत्याद्या स्मृतिः ।
 एतेरेवैव प्रमाणेः प्रतीकं धर्माख्यमिति । न्यायमिति चैतदित्याह—यद्विषयेति । न्यायव्याप्ययना-
 नन्तरं तत्र धर्मजिज्ञासाकर्तव्यं तत्राभिनिर्णयं वेदान्तयानि विचारयित्वातीति यदना धर्मस्यैव विचा-

१ निर्विकारं च वाचिकं च, शरीरं च मनस्येव इत्यनेनैव शक्यं ।

अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः परिहाराय ॥
 तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे
 शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु
 स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे ॥ मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारत-
 म्यमनुश्रूयते ॥ ततश्च तद्वैतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

अधर्मोऽपीति ॥ निषेधस्यप्रमाणकृतादित्यर्थः । कर्मोक्त्वा फलमाह-तयोऽपीति ॥ मोक्षस्तु अना-
 द्रियो विशोक शरीरगद्यमोक्षो विषयाद्यजन्वोऽनात्मनि स्वप्रसिद्ध इति वैलक्षण्यज्ञानाय प्रयत्न-
 दीनि विशेषाणि । सामान्येन कर्मफलमुक्त्वा धर्मकः पृथक् प्रपद्यन्ति-मनुष्यत्वादिति ॥
 "स एको मानुष आनन्दः" [तै० आ० २ । ८ । १] ततः शतगुणो गन्धर्वदीनामिति श्रुतेरनुभवा
 नुसास्त्वित्प्रमुशदार्थः । ततश्च सुखतास्त्व्यादित्यर्थः । मोक्षस्तु निरनिशयः । तत्साधनं च तत्त्वज्ञानमे-
 कप्रमिति फलवैलक्षण्यम् । किञ्च साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप एव मोक्षविद्याविहारी । कर्मणि तु
 भामती ।

च । आत्यन्तिकं तन्शरीरत्वमनतिशय रमभावसिद्धतया नियमकार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तद्वि फलमिदं
 फलम्, अनिषादनयमात्रेणानिर्भावात् । एतदुक्तं भवति-त्ययाप्युपासनाविप्रिप्ररत्न वेदान्तानामन्युपग-
 ष्टता नित्यशुद्धसुद्धत्वादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्यास्थीयते । सा चोपासनाविषयस्य
 विप्रिने फल, नित्यत्वादकार्थत्वात् । नाप्यनाद्यत्रियापिमानापनयः, तस्य स्वरितोऽपिचोऽप्यादेव भावात् ।
 नापि वियोदयः, तस्यापि श्रयणमनपूर्वकोपासनाजनिनसम्कारसचिन्नादेव चेतसो भावात् । उपासना-
 सस्काररदुपासनाऽपूर्वमपि चेत सहकारीति चैतु दृष्टं च खलु नैवैगिक फलमैहिकमपि, यथा चिन्ना-
 रीर्यादिनियोगानामनियतनियतफलानाम् । न, गान्धर्वशास्त्रोपासनावासनाया इत्यापूर्वोपेक्षायाः पङ्जादि
 साक्षात्कारे वेदान्तार्योपासनावासनाया जीवन्नभावसाक्षात्कारेऽनपेक्षाया एव सामर्थ्यात् । तथा चापृ-
 तोभात्र प्र-यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य, नापृत्तत्वात्प्रमत्तकार्यमवरोहमहीन । अ-यदिच्छ-अन्यकरोतीति हि
 प्रप्रतिपिद्धम् । न च तत्काम, क्रियामेव कार्यमगमिष्यति नापूर्वमिति साप्रतम्, तस्या मानन्तरादेव
 त साप्रत्यप्रतीतिरिधैवैवर्थात् । न चात्रातादिति विबुध्यता, तत्रापि नियमापूर्वमन्यतोऽनगतं ।
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रितन्वात्तस्य न्यायसिद्धत्वेऽपि कथमधर्मस्य तद्विषयतयात्रय धर्मस्य इत्योपलक्षणमाह-अधर्मोऽपीति ।
 हिमादिरित्यादिपदमभ्यभक्षणादिसप्रहार्थम् । चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य जिज्ञास्यत्वेऽपि तुतोऽधर्मस्य तथे-
 ध्यागङ्गायाऽऽह-प्रतिषेधेति । धर्मो हि पुत्र्य नि श्रयमेन सयुतकतीति तज्जिज्ञासा भ्यादधर्मजिज्ञासा
 तु विकलेयाशक्याऽऽह-परिहारायेति । उक्तं कर्मरूपमनूय तत्फलरूपमाह-तयोऽपीति । सर्वलोक-
 प्रिद्धेन विद्वन्मात्रसिद्धविद्याफलत्वेन भूचपति-प्रत्यक्षे इति । सुप्रमात्र विद्याकृतमिदं दु लमपीति
 भेदान्तरमाह-सुरोत्पत्त्यादिना । अकार्यकरणस्य विद्याकृत उभय कर्मकः तन्व्येति विशेषान्तरमाह-
 शरीरेति । निषमिदं विद्याकृतविद्याविज्ञानमङ्गमात्रापेक्ष कर्मफलमन्यथेयपर विशेषमाह-विषयेति ।
 अत्रेऽपि सत्त्वाद्य कर्मकः विद्याफलविश्लगमिवाह-ब्रह्मादिष्विति । तारतम्यमात्रादपि कर्मफलस्य
 विद्याकृतदननिशयाद्विज्ञेते-याह-मनुष्यत्वादिति । श्रुतेरनार्थानुसास्त्वित्प्रमुशदार्थः । "स एको मानुष
 आनन्दः" । ते ये ह्ये न मानुषा आनन्दाः' इत्याद्या श्रुतिः । फलवैलक्षण्यमुपलक्षणं कृत्वा साधनवैलक्षण्य-
 माह-ततश्चेति । फले तारतम्यस्य श्रुतत्वादिनि यावन् । हेतुर्नित्यं विना कार्यवैलक्षण्यम्याऽऽत्मिकं नाप-
 तेमंशे विद्यास्य साधनमेकप्रमिति र्थक विद्याकर्मगोः स्वरूपवैविध्यम् । किञ्च, विद्यायानेकरूपः साधन-

एवमविद्यादिद्रोषवतां धर्माधर्मतारत्तम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारत्तम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः-“न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति” [छान्दो० ८ । १२ । १] इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदन्ति ॥ “अशरीर वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” [छान्दो० ८ । १२ । १] इति प्रियाप्रिययोः स्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते ॥ धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते ॥ अशरीरत्वमेव धर्मकार्यं भवत्विति चेत् ॥

रत्नप्रभा ।

एवमिति ॥ अस्मिताकामजोधमयान्यादिशब्दार्थः । “ते त मुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्” [भग० गी० ९ । २१] इत्याद्या स्मृतिः । काष्ठोपचयात् ज्वालोपचयदर्शनात् फलतारत्तम्येन साधनतारत्तम्यानुमानं न्यायः ॥ श्रुतिमाह-तथा चेति ॥ मोक्षो, न कर्मफल, कर्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोकत्वशरीरगतमोग्यत्वादिधर्मवत्त्वात् व्यतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुमाद्या श्रुतिमाह-अशरीरमिति ॥ वावेति-अवधारणे । तत्त्वतो विदेह सन्तम् आत्मानं वैपयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षध्वेदुपासनारूपधर्मफल तदेव प्रियमस्तीति तन्निषेवायोग इत्याह-धर्मकार्यत्वे हीति ॥ ननु प्रिय नाम, वैपयिकं सुखं, तन्निषिच्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्माणां विचित्रदानसामर्थ्यादिति शङ्कते-अशरीरत्वमेवेति ॥ आत्मनो देहासङ्गिन्यमशरीरत्वम् । तस्यानादि-भामती ।

स्वर्गकल्पनाया तस्य सातिशयत्वं क्षयि च चेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः । तस्माद्ब्रह्मभूयस्यात्रियापिधानाप-नयमात्रेणात्रिर्मात्रात्, अत्रियापनयम्य च वेदान्तार्थत्रिज्ञानादावगतिपर्यन्तादेव सभगात्, उपासनायाः सकारहेतुभावस्य सकारस्य च साक्षात्कारोपजनने मनःसाचिन्म्य च माना-तरसिद्धत्वात्, ‘आत्मे-योपासीत’ इति न त्रिवि, अपि तु त्रिसरूपोऽयम् । यथोपाशुयाजनाक्ये ‘त्रिभ्युरुपाशु यष्ट्य’ इत्यादयो त्रिसरूपा न त्रिभ्य इति तात्पर्यार्थः । श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमित्युक्तं, तत्र श्रुतिं दर्शयति-तथा च श्रुतिरिति । आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्माद्भोगतेषु च तद्गुर्कर्मतारत्तम्यमिति भेदः । कर्मफलं त्रियाफलाङ्गुलं प्रखिलमुपसहरति-एवमिति । अत्रियाद्रीयादिपदेनास्मिन्नारागद्वेषाभिनिवेशा गृह्यन्ते । सुखदुःखपरिणामद्वारं दर्शयति-शरीरेति । तस्योपादानं तन्निन्द्रियविशोभमानस्तम्यानर्थतया हेयत्वमाह-संसारिति । अनित्यमित्यपि तदर्थमेव । मेयमुपसहय मानमुपसहरति-श्रुतीति । “शरीरजे कर्मद्रोषैर्वाति स्थावरा नरः । याचिके पक्षि-मृगतां मानसैस्त्रयजातिताम्” इत्याद्या स्मृतिः । दृष्टेनुसाम्येऽपि दृष्टं सुगमादिष्विचिष्य तथाभूतमेवा-लौकिकं हेतु कल्पयतीति न्यायः । श्रुतिमाह-तथा चेति । निपातावधारणे । श्रुतेऽन्त्यात्पर्यमाह-यथेति । नाम्याः संसाररूपाधेदेन तात्पर्यं तदनुवादेन मुक्तिपरत्यादित्याह-अनुवदतीति । त्रिया-फलमाह-अशरीरमिति । तत्त्वतो विदेह सन्तमात्मानं वैपयिके सुखदुःखे नैव स्पृशतो वाच्येय-धारणादित्यर्थः । श्रुतित्वात्पर्यमाह-चोदनीति । तत्र गमकमाह-प्रियेति । गमनत्वस्य व्यतिरेकेण स्तोत्रयति-धर्मेति । तत्कार्ये तद्दृष्टेःत्यर्थः । धर्मस्य विचित्रफलत्वाददेहत्वमपि तत्कार्यमेवेति शङ्कते-अशरीरत्वमिति । वस्तुतो देहासङ्गोऽशरीरत्व तस्य नित्यन्तात्तद्व्यवधेक्षाज्ञानम्य ज्ञानमात्रापोष-

१ कार्यमिति चेमेति पाठान्तरम् ।

न, तस्य स्वभाविकत्वाद्—“अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति” [कठ० २ । २२] “अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रः” [मुण्ड० २ । १ । २] “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृह० ४ । ३ । १५] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अत एवातुष्टेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् ॥ तत्र किञ्चित्परिणामि नित्यं स्याद्, यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा—पृथिव्यादि जगन्नित्यत्ववादिनां, यथा च—साङ्ख्यानां गुणाः ॥

रत्नप्रभा ।

त्वान् कर्मसाध्यतेत्याह—नेति ॥ अशरीरं स्थूलदेहगत्य देहेष्वनेकेषु वनियेषु एक नित्यम् अवस्थितं महान्तं व्यापिनम् । आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति—विभुमिति ॥ तमात्मानं ज्ञात्वा धीरसन् शोकोपलक्षितं सत्त्वं नानुभवतीत्यर्थः । मूर्धमदेहामावे श्रुतिमाह—अप्राण इति ॥ प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्तयोर्निर्प्रायत्, तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यत्, अतः शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयामावे श्रुति—“असङ्गो हि” [त्रिसिंहोत्तरतापिन्याम् ९] [वृ० ४ । ३ । १५] इति निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्यानादिभावो सिद्धे फलितमाह—अत एवेति ॥ नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्मकार्यत्वमोक्षस्येवाशङ्क्य नित्यं द्वेषा विभजते—तत्र किञ्चिदिति ॥ नित्यमस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च मामती ।

यापमाह—अत एवेति । यत्किञ्च स्वभाविकं तन्नित्यम्, यथा चैतन्यम् । स्वाभाविकं चेद, तस्मान्नित्यम् । परे हि द्वयी नियतामाहुः—कूटस्थनियता परिणामिनियता च । तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणामिनियतेन वाह—तत्र किञ्चिदिति । परिणामिनियता हि न पारमार्थिकी, तथाहि—तत्सर्वात्मना वा परिणमेदेकदेशेन वा । सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहति । एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो गतमिदो वा । भिन्नश्चेत् कथं तस्य परिणामः । न ह्यन्यस्मिन् परिणममानेऽन्यः परिणमतेऽतिप्रसङ्गात् । अथेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः । भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणामनाऽभिन्नं भिन्नं च कार्यात्मना । कठकादय इवाभिन्ना हाटकामना भिन्नाश्च कठकाद्यामना । न च भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समवाय इति युक्तम् । विद्ममिति नः क्व सप्रत्यये यत्प्रमाणपरिपर्ययेण वर्तते । यत्तु यथाः

आनन्दगिरिश—न्यायनिर्णयः ।

एवान् धर्मकार्यते याह—नेति । तत्र मानमाह—अशरीरमिति । शरीरं स्थूल वस्तुतो नास्यास्तीति यावत् । तत्र हेतुः—शरीरेष्विति । अनवस्थेष्वनित्येष्ववस्थितं नियमित्यर्थः । तत्रैव हेतुन्तरमाह—महान्तमिति । आपेक्षिकं वारयति—विभुमिति । मन्तुमन्तयमेदं प्रयाह—आत्मानमिति । ईदृशमात्मानं मत्वा धीरो भवति । न हि तन्मतिं विना धीरस्य समवति । स च धीरः शोकोपलक्षितं सत्त्वं नानुभवतीत्यर्थः । मूर्धमदेहामावे गानान्तरमाह—अप्राण इति । क्रियाशक्तिमात्राणोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तत्रिपेक्षात्प्रयानानि सार्थानि कर्मेन्द्रियाणि निषिद्धानि तदभिप्रायेण हि—शब्दः । ज्ञानशक्तिमन्मनोऽस्य वस्तुतो नेति तत्रिपेक्षात्प्रयानज्ञानेन्द्रियाणि सार्थानि निषिद्धान्यत एव शुभ्रः शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयामावे श्रुत्यन्तरमाह—असङ्गो हीति । स यत्प्रेयादौ स्वप्नादिकृतकर्मस्वकर्ताऽऽमेयुक्तेऽर्थे हेतुर्नोनेष्यते । मूर्त्तं मूर्त्तान्तरेण युज्यमानं स्पन्दत आमा तु पूर्णव्याप्तमूर्त्तं न वेनचिद्युज्यते तेनाकर्तृत्वार्थः । अक्राद्यमत्र गमियादिसमहार्थमादिपदम् । अशरीरस्य स्वभाविकत्वे फलितमाह—अत इति । तद्वैदक्ष्ये किं स्यात्तदाह—नित्यमिति । तथाऽपि परिणामिन्वादिधेयक्रियायुत्प्रेक्षाशाङ्क्यापरिणामिनियतां वक्तुं परिणामिनियं श्रयकरोति—तत्रेति । प्रष्टुं नित्यं सत्त्वार्थः । परिणामिनियतवयोर्विरोधं प्रयभिक्षया प्रयाह—यस्मिन्निति । तत्र गीमामकादिसमादृशान्माह—यथेति । तथाऽन्येऽपि विक्रियमाणं प्रयभिक्षातो नियं स्यादिति शेषः । साधुयवदृशान्माह—यथा चेति । तन्मो सत्त्वरजस्तमामि गुणा विक्रियमाणा एव प्रयभिक्षया नित्यास्तथा-

इदं तु-

रत्नप्रभा ।

तन्नित्य चेति परिणामिनित्यम्, आत्मा तु कृत्स्ननित्य इति न कर्ममात्र इयाह-इदं त्विति ॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकथितं मित्येन । कृत्स्नस्य तु नागक्रामान्नित्यत्वं पारमार्थिक-भामती ।

प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभावात् एव । कुण्डलमिदं सुरर्णमिति सामानाधिकरूप्यप्रयये व्यक्तं भेदाभेदौ चक्राम् । तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेऽन्तरस्य द्विरवभासप्रसङ्गभेदे चात्यन्तिके न सामानाधिकरूप्यगताश्रयत्वं । आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरूप्यं, न हि भवति कुण्डलवदरमिति । नाप्येकासनस्य बोधेश्वरनेत्रयोश्चैत्रो मेर इति । सोऽयमत्रात्रितोऽसद्विध्यं सर्वजनीनं सामानाधिकरूप्यप्रयय एव कार्यकारणबोधेदाभेदौ व्यवस्थापयति । तथा च कार्याणां कारणान्मत्वात्, कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वानुगमात्, सद्रूपेणाभेदकार्यस्य जगतः, भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति । यथाह-‘कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणत्माना । हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा ॥’ इति । अत्रोच्यते-कः पुनरस्य भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत् । परस्परभावात् इति चेत्, किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरिति न या । न चेत्, एकत्रमेवास्ति न च भेदः । अस्ति चेद्भेद एव नामभेदः । न च भावाभावायोरविरोधः, सहावस्थानासम्भवात् । समं वा कटककर्षमानकयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः, भेदेऽस्याभेदाभिरोधात् । अपि च कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुण्डलादयो न भिद्यन्ते एव कटकात्मनापि न भिद्येरन्, कटकस्य हाटकादभेदात् । तथा च हाटकमेव वस्तु सन्न कटकादयः, भेदस्याप्रतिभासनात् । अथ हाटकनेत्रैवाभेदो न कटकत्वेन, तेन तु भेद एव कुण्डलादेः । यदि हाटकादभिन्नः कटकः कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते । नानुवर्तते चेत्कथं हाटकादिभिन्नः कटकः । ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा मूत्राकुसुमभेदाः । नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः, तस्मात्तैऽपि हाटकादिभिर्ना एवेति । सत्तानुवृत्त्या च सर्वानुवृत्तगमे इदमिह नेदम्, इदमस्मान्नेदम्, इदमिदानीं नेदम्, इदमेव नेदमिति त्रिभागो न स्यात् । कस्यचित् क्वचित् कदाचित् कथंचिद्विषयेऽहेतोरभावात् । अपि च दूरात्वनकमित्यत्रगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्, कनकादभेदात्तेषां, तस्य च ज्ञातत्वात् । अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेऽप्यज्ञातात् । नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न ज्ञाताः । प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तं, कारणभावे हि कार्याभावात् औत्सर्गिकं, स च कारणसत्त्वाऽप्योद्यते । अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः । तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत्ततो भिद्यते । यथा कण्ठे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो रासभः कर्मात् । गृह्यमाणे च दूरतो हेन्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्तं हेन्नो भिद्यन्ते । कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरूप्यम् (इति चेत्), न आधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरूप्यमित्युक्तम् । अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेन्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम् । न एव्यभेद एकात्मिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते इत्युक्तम् । तस्माद्भेदाभेदयोः स्यत्तस्मिन्नभेदेऽभेदोपादानैरभेदकल्पना, न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति युक्तम् । भिद्यमानतन्त्रव्याद्भेदस्य, भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वत्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदव्यावृत्त्यात्, एकस्य च भेदानधीनत्वात्, नायमप्यमिति च भेदप्रहस्य प्रतियोगिप्रहसापेक्षत्वात्, एकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वात्, अभेदोपादानैरानिर्वचनोपभेदकल्पनेति सांप्रतम् । तथा च ध्रुति-‘मृत्तिनेयेन सत्यम्’ इति । तस्मात् कृत्स्ननित्येन पारमार्थिकी न

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

ऽन्यदपि परिणामि नित्यमित्यर्थः । तादृहं नित्याददेहत्वे मोक्षे विशेषमाह-इदं त्विति । तत्रान्वयतात्त्विकं परिणामस्य काल्पर्यैकदेशाभ्यां भेदाभेदान्यां च दूर्बलत्वात् । मोक्षान्वयदेहेन स्याभा-

पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं
निर्वचयन्नं स्वयंज्योतिस्त्वभावम् ॥ यत्र धर्माधर्मो सह कार्येण कालत्रयं
च नोपावर्तते, तद्गरीं मोक्षास्थम् ॥ “अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्य
त्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च” [कठ० १ । २ । १४]
इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अनस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता ॥

रत्नप्रभा ।

कम् । कूटस्थ-सिद्धयर्थं परम्यन्ताभावमाह-व्योमवदिति ॥ परिणामाभावमाह-सर्वविक्रियारहित-
मिति ॥ फलानपेक्षित्वाच्च फलार्थापि क्रियेत्याह-नित्यतृप्तमिति ॥ तृप्तिरनपेक्षत्वं, निश्चोकं सुख
या । निर्वचयन्नत्वाच्च क्रिया । तस्य मानार्थमपि न क्रिया स्वयंपोतिश्यात् । अतः कूटस्थत्वाच्च
कर्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तम् । कर्मसाकार्यासिद्धित्वाच्च तत्रेत्याह-यत्रेति ॥ कालानवच्छिन्नात्तत्रेत्याह-
कालेति ॥ कालत्रयं च नोपावर्तते इति योग्यतया सम्बन्धनीयम् । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह-
अन्यत्रेति ॥ अन्यदित्यर्थः । कृतात् कार्यात् । अकृताच्च कारणात् । भूताद्भव्याच्च । चकारा-
दर्थमानाच्च । अन्यद् यत् पश्यसि तद्देव्यर्थः । ननुक्ताः श्रुतयो ब्रह्मणः वृद्ध्यासिद्धित्व
वदन्तु, मोक्षस्य नियोगकूटस्थ किं न स्यादिति तत्राह-अत इति ॥ तत्तु केनचन तत्रैव । कर्म-
फलविक्षणत्वादित्यर्थः । ब्रह्माभेदान्मोक्षस्य कूटस्थत्वं धर्माद्यसिद्धित्वं चेति भावः । यदा धर्मा-
ज्ञान्य, तद् ब्रह्म अतः पृथक्, जिज्ञास्यत्वात् । उर्गाचिन्मृष्टमिदं यर्थः । अनश्नन्ताभावपाठेऽप्यय-
नेवार्थः । तदणो विधिभ्यर्गं शास्त्रपृथक्च न स्यात्, कार्यविक्षणानभिगतविषयात्तमात् ।
न हि तत्रावेक्यं भेदप्रमाणं जायते विधिपरत्वात्तदुक्तं शक्यं, न या तद्विना विरेरुपपत्ति,
योषिदन्वैक्योपास्त्रिविधदर्शनादिति भावः । अथवा मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे फलिनं सुरार्थ-
माह-अत इति ॥ यदत्र जिज्ञास्य ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव वेदान्तेऽपदिद्वये, समन्वयादि-
भाष्येति ।

परिणामनिवृत्तमिति सिद्धम् । व्योमवत् इति च दृष्टान्तः परमिह । अस्मन्ते तस्यापि कार्यत्वेनानि-
त्यत्वात् । अत्र च कूटस्थनित्यम्-इति निर्णयैर्नर्नतामपाकरोति । सर्वव्यापि-इति प्राप्यकर्मताम् ।
सर्वविक्रियारहितम्-इति विकार्यकर्मताम् । निर्वचयवम्-इति सक्षयकर्मताम् । बीर्हाणा खलु प्रोक्ष-
णेन सम्भ्राताग्नौऽशो यथा जन्वते, नैव तत्राणि कश्चिदशः क्रियाद्येयोऽस्ति, अनयवत्त्वात् । अनश-
त्वादित्यर्थः । पुरुषार्थनामाह-नित्यतृप्तमिति । तृप्त्या दुःखवहितं सुखमुपलक्षयति । झुङ्ग्वनिवृत्ति-
सहितं हि सुखं तृप्तिः । सुखं चाप्रतीकमानं न पुरुषार्थ इत्यत्र आह-स्वयंज्योतिरिति । तदेव स्वमतेन
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विक्रमकल्पितमिति विशेषमाह-पारमार्थिकमिति । तत्र हेतुमाह-कूटस्थमिति । तदर्थं सर्वगतत्वेन
परिस्पन्दपरिणामपरिणाममाह-व्योमवदिति । फलार्थापि क्रिया तत्र न कस्या तृप्तेः सदातन-
त्वादित्याह-नित्येति । परिणामाभावे हेत्वन्तर्गम्-निर्वचयवमिति । प्रकाशार्था विक्रिया न तत्रे-
त्याह-स्वयमिति । उक्तविशेषणशास्त्रं सा कर्मकार्ययुक्तमिदानीं धर्माधर्मयोः सकार्ययोर्निरवबन्ध-
नित्येतादपि तत्राभिर्भुक्तिर्न कर्मकार्ये याह-यत्रेति । कालानवच्छिन्नात्तच्च श्रुतिकर्मसाध्येत्याह-कालेति ।
ब्रह्मणो धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह-अन्यत्रेति । धर्माद्यनवच्छेदे सुरादधर्मात्तत्राच्च दुःखादृता-
त्वात्तदृष्टत्वाच्च कारणाद्भूतादिफलात्तत्राच्च पृथक्भूतं तेनानवच्छेद्यं यत्पश्यसि तद्देवेति मृत्युं प्रति
निरिच्छन्ते पश्यन्तः । आदिशब्देन नैव तदुक्तिगताया श्रुतिर्गुणैः । पृथगिन्द्रजापारिपत्यत्राच्च धर्मा-
द्यनवच्छेदं ब्रह्मणो सुराभिनाह-तादिति । अत्र शब्दादे धर्माद्यनवच्छेदं कर्मकार्यविक्षणस्य हेतुजनम्

तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत्, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षो-
ऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् ॥ तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव
तागतस्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदनिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत ॥
नित्यश्च मोक्षस्सर्वमोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते । अतो न कर्तव्यशेषत्वेन
ब्रह्मोपदेशो युक्तः ॥ अपि च “ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति” [मुण्ड०
३ । २ । ९] “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” [मुण्ड० २ ।
२ । ८] “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वात्र विभेनि कुतश्चन” [तै० उ० २ । ९]
“अभयं वै जनक प्राप्नोऽसि” [बृह० ४ । २ । ४] “तदात्मानमेवाधिदहं
ब्रह्मास्मीति” [बृह० १ । ४ । १०] “तस्मात्तत्सर्वमभवत्” [बृह० ४ ।
२ । ४] “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” [ईशा० ७]

रत्नप्रभा ।

स्वयः । विपक्षे दण्ड पातयति-तद्यदीति ॥ तत्रैवं सतीति ॥ मोक्षे माध्यव्येनानित्ये सतीत्यर्थः ॥
अत इति । मुक्तनिर्णययोगासाध्यत्वेन नियो-यालाभात्कर्तव्यनियोगाभावादित्यर्थः । प्रदीपात्तमोनिवृ-
त्तिप्रज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य दृष्टकत्वाच्च न नियोगसाध्यत्वमित्याह-अपि-चेति- ॥
यो ब्रह्महमिति वेद स ब्रह्मेव भवति । परं कारणमवरं कार्यं तद्वै तदधिष्ठाने तस्मिन् दृष्टे
सति अस्य द्रष्टारत्वात्प्रकृतानि कर्माणि नश्यन्ति । ब्रह्मण स्वरूपमानन्द विद्वान् निर्भयो
भवति, द्वितीयाभावात् । अभयं ब्रह्म प्राप्नोऽसि, अज्ञानहानात् । तत् जीवाग्य ब्रह्म गुरुपदेशादा-
त्मानमेव ब्रह्म ब्रह्मास्मि इति अवेदु विदितवत्-तस्मात् वेदनाद् तद् ब्रह्म पूर्णमभवत्, परिच्छेदप्रान्तिहा-
नादेकत्वम् । “अहं ब्रह्म” इत्यनुभवः । तत्र अनुभवकाले मोहशोकौ न स्त इति श्रुतीनामर्थः ।
भामती ।

मोक्षाग्य फल नित्य श्रुत्यादिभिरुपपाय क्रियानिपाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसज्यति-तद्यदीति ।
न चागमवाच्य, आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः । अपि च ज्ञानजन्वापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्य
स्वार्थस्य सति भूयस्य श्रुतयो निवारिका इत्याह-अपि च ब्रह्म वेदेति । अत्रिवाद्यप्रतिक्रियापन-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशात्तत्प्राप्तेर्मुक्तैर्ब्रह्मोपपत्त्येव-याशक्याऽह-तद्यदीति । अनित्यत्वेऽपि स्वर्गा-
दिव्यपुमर्थेतेत्याशङ्क्याऽऽह-तत्रेति । तस्मिन्मोक्षे त्रिवेद्यक्रियासाध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः । यद्यो-
क्तेति । तयोद्योदनालक्षणयोदित्यादाप्रिति शेषः । स्वर्गादिदृष्टान्तादित्यर्थः । इष्टाप्रति प्रत्याह-
नित्यश्चेति । ब्रह्मासंभूतेष्वैव फलत्वे फलितमाह-अत इति । मुक्तैर्ब्रह्मोपपत्त्ये हे-वन्तरमाह-अपि
चेति । यो ब्रह्म प्रत्यक्त्येन साक्षात्करोति स तदेव वेद ब्रह्म भवति तत्कृतुन्यायात् ।
स्मिन्व्यवस्थानि पर कारणमवरं कार्यं तद्वै तदधिष्ठाने प्रत्यक्त्येन साक्षात्कृत्ये सत्यस्य विद्वानो-
ऽनारम्भानि कर्माणि क्षीणानि भवन्ति । ब्रह्मणो रूपमानन्द विद्वान्भवेद्यभावात्निर्भयो भवति ।
श्रुताधिविद्वान्द-श्लोकममाप्त्यर्थः । हे जनरु त्वमभय ब्रह्म प्राप्नोऽसि तस्मात्तत्सर्वमभवत्-
स्मिन्देहे जलसर्वस्वप्रतिष्ठ ब्रह्म जीवाग्य तदाचार्येण वोपिणमात्मानमेव सर्वरूपनातीतमनेद्विदित-
ररूपमहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति तस्मादेव ज्ञानादज्ञानवृत्तात्सर्ववृत्त्या तद्व्य पूर्णात्मना म्पितमासीत् ।
“यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः” इति यः सर्वोत्तमाज्ञो विद्याव्यङ्ग्यत्वेनोक्तस्त्वाऽऽत्मनि
तस्मीकाले तदात्मैक्यमुपदेशेन पश्यतः शोकाद्युपलक्षितः समारो नेनीति श्रुतीनामर्थः । आदिशन्देन

इत्येवमाद्याश्श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये तत्कृतं कार्या-
नन्तरं वारयन्ति ॥ तथा “तद्वैतत्पश्यन्वृषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं मरुभवं
सूर्यश्च” [बृह० १ । ४ । १०] इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्त-
व्यान्तरवारणायोद्गाहार्यम् ॥ यथा-तिष्ठन् गायत्रीनि तिष्ठन्निगायत्यो-
र्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते ॥ “त्वं हि नः पिता यो-
ऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि” [प्रश्न० ६ । ८]

रत्नप्रभा ।

तासां तात्पर्यमाह-ब्रह्मेति ॥ विद्यातत्कृत्योर्मध्य इत्यर्थः । मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत्
कालान्तरभाविष्यं स्यात् । तथा च श्रुतिवाच्य इति भावः । इतश्च मोक्षो वैवो नन्याह-तथेति ॥
तद् ब्रह्म एतत् प्रत्यगस्मीति पठयन् तस्माज्ज्ञानाद् वामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म प्रीतिपेदे, ह तत्र ज्ञाने
तिष्ठन् दृष्ट्यानात्ममन्वान् स्वस्य सर्वात्मन्वप्रकाशकान् अहं मनुः-इत्यादीन् दर्शयत्यर्थः यद्यपि स्थिति-
र्गानक्रियाया लक्षण, ब्रह्मदर्शनं तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्यमस्ति, । तथापि “लक्षण-
हेत्वोः क्रियायाः” [पा० सू० ३ । २ । १२६] इति सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वै-
मानाद्गातोः परस्य उटः शनृज्ञानचारादेशौ भवत इति विहितशतृप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति
इत्युक्ते तत्कर्तृकं कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे इत्यस्य दृष्टान्तमाह-यथेति ॥
किञ्च, ज्ञानाद्ज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते । ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मत्वाद्ब्रह्मविद्यानिर्वन्कृत्यं न युक्तम् । अतो
योधका एव वेदान्ता न विभायका इत्याह-त्वं हीति ॥ भारद्वाजादयः पङ्कजयः पिप्पलाद गुरुं
पादयोः प्रगम्य ऊचिरे, त्वं खल्वस्माकं पिता यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्य पारं ब्रह्मविद्या-
भामती ।

यमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्व न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि धृतोन्वाहरति-त्वं हि नः पितेति ।
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

“ब्रह्मविद्यामोति” इत्याद्या गृह्यन्ते । तासां तात्पर्यमाह-ब्रह्मेति । विद्यातत्कृत्योरेककाळत्वश्रुते-
र्वैवजानापूर्वजन्यत्वे मुक्तेस्तदयोगाद्वैषम्यलक्ष्य कालान्तरभाविष्याद्ब्रह्मदर्शने विधेया तत्कृतं च दृष्टमेवेति
भावः । इतश्च मोक्षो वैवो नन्याह-तथेति । तत्पदलक्ष्य ब्रह्मेतदात्मत्वेन स्थितमस्मीति पश्यन्-
स्मादेव दर्शनाद्विर्वाग्मदेवनामापरं ब्रह्मविद्यात्प्रसूया प्रतिपन्नवान्कलेति हस्तद्वो व्यवधानेन सव्यते ।
स चारिमन्दरीने स्थितः सर्वात्मन्वप्रकाशकान्मन्वानहमित्यादीन्दृष्टयानिति ध्रुत्यर्थः । तस्यास्तात्पर्यमाह-
ब्रह्मेति । लक्षणहेत्वोः क्रियाया अन्यत्र येन लक्ष्यते नृलक्षण जनको हेतुस्तौ लक्षणहेतू क्रिया-
निपयो चैक्यतन्मदा क्रियात्मके तस्या लक्षणे तस्या हेतौ चार्थे वर्तमानाद्गातोः परस्य उटः
शतृज्ञानचारादेशौ भवत इत्युक्तम् । यया तिष्ठन्मूत्रयति शयानो मुक्तेऽधीयानो वसतीति । तथाऽ-
त्रापि प्रतिपत्तिक्रियार्हेतौ क्रियायां दर्शने पश्यन्निति शतृदर्शनादव्यवहिते च हेतुमति क्रियाया हेतु-
त्पादेन शतृप्रत्ययः सर्वात्मन्वस्य कालान्तरत्व वारयति । अतोऽहं न वैवतेत्यर्थः । यद्यपि न
स्थितिक्रियासामर्थ्याद्भ्रूलिक्रिया किंतु यनान्तरात्तथाऽपि तयोर्मध्ये क्रियान्तरं शब्दतो न भातीत्ये-
गापत्तोदाहरति-यथेति । इतश्च ब्रह्मदर्शने विधेया तत्कृतं च न वैवमित्याह-त्वं हीति । भारद्वा-
जादयः पङ्कजयः परमिषाप्रदं पिप्पलाद गुरुं विद्यानिष्कार्यार्थमप्यदनुत्पन्नपश्यन्तः पादयोः प्रगम्यो-
चिरे । त्वं खल्वस्माकं पिता ब्रह्मदेवस्याजरातरस्य त्रिदया जनयितृत्वान् । इतरी पितरी देह-
मेव जनयन् । जनयितृत्वमपि मिदस्यैवात्रियानियामादिभ्याह । यस्त्वमस्मान्त्रियामहोदधेः परमपुन-
रावृत्तिरूप पारं पापमपि प्रापयामि त्रियाऽयथेनेति । प्रन्नोरनिपटमुक्या सन्तुमारानादसवादात्मिक-

“श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः
शोचामि तन्मा भगवाञ्छोकस्य परं पारं तारयत्विति” [छान्दो०
७ । १ । ३ ।] “तस्मै मृदितकपायाय तमसः परं पारं दर्शयति
भगवान्सनत्कुमारः” [छान्दो० ७ । २६ । २] इति चैवमाद्या-
श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति ॥ तथा
चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रं-“दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानाना-
मुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः” [अक्षपादन्याय० सू० १ । १ । २]

रत्नप्रभा ।

दृष्टेनात्मास्त्वारयसि प्रापयसि । ज्ञानेनाज्ञान नाशयसीति यावत् । प्रश्नराक्यमुक्त्वा छान्दोग्यमाह-श्रुत-
मिति ॥ अत्र तारयत्वियन्तमुपक्रमस्य शेषमुपसंहारस्यमिति भेदः । आत्मनिच्छोक तरतीति भगवत्तु-
त्येवो मया श्रुतमेव हि न दृष्टम्, सोऽहमज्ञत्वाद्दे भगवः शोचामि, त शोचन्त मां भगवानेव ज्ञान-
दृष्टेन शोकसागरस्य पर पार प्रापयतु इति नारदेनोक्तं सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दग्धकिल्बिषाय
नारदाय तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरूप पर पार ब्रह्म दर्शितवानित्यर्थः । एतयो
वेद विहित गुहायां सोऽविद्याप्रस्थि विकिरतीति वाक्यमादिशब्दार्थः । एव श्रुतस्तत्त्वप्रमा मुक्तिहेतुर्न
कर्मेत्युक्तम् । तत्राक्षपादादगौतममुनिसम्प्रतिमाह-तथा चेति । गौरोऽहमिति मिथ्याज्ञानस्यापाये राग-
द्वेषमोहादिदोषाणां नाशः । दोषापायाद्धर्माधर्मस्वरूपप्रवृत्तेरपायः । प्रवृत्त्यपायात्पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मा-
पायः । एव पाठक्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशाज्ञाने सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य कार्यस्य जन्म-
नोऽपायात् दुःखस्वरूपोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्रे “तत्त्वज्ञानान्निश्रेयसाधिगमः” [गौ० सू०
१ । २] इत्युक्ते सतीतरपदार्थभिन्नात्मतत्त्वज्ञान कथं मोक्ष साधयतीत्याकाक्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्ति-
द्वारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तथा च भिन्नात्मज्ञानान्मुक्ति वदत्सूत्रं सम्मतं चेत्परमतानुज्ञा स्यादि-
भामती ।

न केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयः, अपि तत्राक्षपादाचार्यमूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह-तथा चाचार्यप्रणीत-
मिति । आचार्यश्लोक्तलक्षणः पुराणे-‘आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारं म्यापयत्यपि । स्वयमाचरते
यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते ॥’ इति । तेन हि प्रणीतं सूत्रम्-‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्त-
आनन्दनिर्दिष्ट-न्यायनिर्णयः ।

छान्दोग्योपनिषद पठति-श्रुतं हीति । तत्र तारयत्वियन्तमुपक्रमस्य शेषमुपसंहारस्यमिति भेदः ।
मम भगवत्तुत्येभ्यः श्रुतमेवेद यत्तरति शोक मनस्तापमहत्तार्थबुद्धिमात्मविदिति सोऽहमनात्मनिश्चा-
शोचाम्यतस्त मा शोचन्त शोकसागरस्य पारमन्त तारयतु भगवानात्मज्ञानोद्दुषेनेति नारदेन
प्रेरितः सनत्कुमारस्तस्मै वैराग्यादिना निरस्तसमस्तदोषाय योग्याय तमसोऽविद्याद्वयस्य पार परमा-
र्धतत्त्व दर्शितवानित्यर्थः । आदिशब्देन “यो वेद निहित गुहायाम्” इत्याद्याः श्रुतयो गृही-
तास्तासां तात्पर्यमाह-प्रोक्षेति । विद्याफलमविद्याभ्रमिः श्रुता, न चामानात्तद्भ्रुतस्तथा चोपा-
स्तेरस्या मानमेव त्वधीर्न विषेया तत्फलं च मुक्तिर्न वैरित्यर्थः । श्रुत्यनुसारेणाविद्याभ्रमिफलत्वा-
द्ब्रह्मधीस्तत्त्वधीरित्युक्तम् । इदानीं तर्कदाहानुसारेणापि तथैवेत्याह-तथा चेति । दुःख प्रति-
कूलवेदनीयं वाग्रा पीडा ताप इत्यनेकविधम् । जन्म देहेन्द्रियबुद्धीनां निकायत्रिंशष्टं प्रादुर्भावः ।
हिंसास्तेयादिरूपा पापिका प्रवृत्तिरधर्मं प्रमत्ते, दानत्राणादिरूपा प्रवृत्तिरधर्मं जनयति । तावन्तौ धर्मा-
धर्मा प्रवृत्तिसाध्यौ तच्छब्दौ । रागद्वेषेर्व्याप्त्यामानलोमादयो दोषाः । मिथ्याज्ञानमतस्मिंस्तज्ज्ञा-

मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति ॥

रत्नप्रभा ।

यत्न आह-मिथ्येति ॥ तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरित्यंशे सम्प्रतिरक्ता । भेदज्ञानं तु-“यत्तु हि द्वैतमिव भवति” [बृ० २ । ४ । १४] इतिश्रुत्या भ्रान्तिव्याप्तौ “मृद्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” [बृ० ४ । ४ । १९] इतिश्रुत्या, अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः । ननु ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि मामतां ।

रापायं नटनन्तरापायादपवर्गं’ इति । पाठापेक्षया कारणमुत्तर, कार्यं च पूर्वं, कारणपापे कार्यापायः, कक्षापाय इव कफोद्भवस्य ऋस्यापायः । जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापाय, दोषापाये प्रवृत्त्यपाय, मिथ्याज्ञानापाये दोषापाय । मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्यपञ्जनितक्रमेण दृष्टंनेत्र समारम्य परम निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन प्रह्लादभक्त्याविज्ञानेनागतपरिपक्वतेन निरोधिता निवर्त्यते । ततोऽविद्यानिवृत्त्या प्रत्यक्षरूपविर्भावो भोक्ष । न तु विद्याकार्यन्तर्जनिनापूर्वकार्यो वेति सूत्रार्थः । तत्त्वज्ञाना-मिथ्याज्ञानापाय इत्येतान्मात्रेण मृतोपन्यास, न त्वक्षपादसमत तत्त्वज्ञानमिह समतम् । तदने-नाचार्यान्तरसंवादेनायमर्था दृष्टीकृतः । स्यादेतत् । नैकत्रिज्ञान स्थितनस्तुविषय, येन मिथ्याज्ञान भेदा-यमान निवर्तयन्न विधिविषयो भवेत् । अपि तु सपदादिरूपम् । तथा च त्रिरे प्रागप्राप्तं पुष्टपेच्छया कर्तव्यं सन् विप्रमोचसो भविष्यति । यथा वृत्त्यनन्तरेण मनसो विस्मदेवसांस्याद्विश्वान्देवान्मनसि सपाय मन आलम्बनमविद्यमानसम वृत्त्या प्राधान्येन सपायाना मिश्रेणामेन देवानामनुचिन्तनं तेन चान्त-लोकप्रति । एव चिद्रूपसान्नातीत्यय प्रह्लादस्यैता सपाय जीवमालम्बनमविद्यमानसम इत्यत्र प्राधान्येन ब्रह्मानुचितन, तेन चाभूत्तत्र प्रतीति । अथ्यासे त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनापेक्षिततद्वायस्यानुचिन्तन, यथा ‘मनो त्रेत्रेयुपार्मत्त’ ‘आदित्यो त्रेत्रेयादेशः’ । एव जीवमत्रय ‘त्रैत्रेयुपासीत’ इति । त्रित्वाविशेषयोगाद्वा, यथा ‘रायुर्वानं सवर्गं’ । ‘प्राणो वायुं सवर्गं’ वाह्यं खलु वायुदेवता बह्वयादीन् सप्तद्वेक । महाप्रथममपये हि रायुर्वेदेषादीन्मृत्यु मद्वायामनि स्थापयति । यथाह इतिहासार्थ-‘सतरणाद्वा सहस्राणां सागी-भागाद्वायुं सवर्गं’ इति । अथ्यासं च प्राणं सवर्गं इति । स हि सर्वाणि वागादीनि सप्तद्वेक । प्रयाण-कोटे हि स एव सर्वाणामिन्द्रियाणि सप्तद्वेकान्तर्गतानि । सेयं सर्ववेदेष्विन्द्रियाणि प्राणं च दशसंशत जग-दर्शयति यथा, एव जीवामनि वृहणक्रियया ब्रह्मदक्षिणमुत्तराय ऋषयः कथ्यत इति । तदेतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वामदर्शनोपामनादयः । प्रमानकर्माण्यपूर्वनिपयत्वात्, मृतुतशस्त्रत् । आत्मा तु द्रव्य कर्मणि गुण इति स्फुटारो वा मनो दर्शनं निर्णीयते । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे ‘वन्धयेद्विगतमात्रं भवति’ इति समा-या, प्रकृतिता च गृहीतमुपाद्युवागात्प्रभूताऽन्यत्रैवसंस्कारतयावेक्षणं गुणकर्म निर्णीयते, एव कर्तृवेन एव प्रभूत आत्मनि ‘आत्मा वा अरं द्रष्टव्यं’ इति दर्शनं गुणकर्म निर्णीयते । ‘यैस्तु द्रव्यं चिदादिते

आनन्दमिहरीय-न्यायनिर्णयः ।

नानामा नास्तीत्यादि । तेषां पाठक्रमानुसारेणैव तदन्तरस्य पूर्वपूर्वस्यापायादपवर्गो निश्चय-तमः । निपातनादयो दुःखान्ता र्मो विच्छेदात्त र्ममाना’ समार । तथा च यदा तत्त्वज्ञाना-मिथ्याज्ञानमपैति तदा ह्यप्यमरे ऋषामादौपापायस्तदपायं च प्रवृत्तिमा-यवर्गोर्मापायाजन्मापाय-दाम दृग्मनगच्छति तन्वाऽऽयत्तिक निश्चयस मिष्यति । नदेव तत्त्वज्ञानामिथ्याज्ञानपक्षस्या-भोग इत्यक्षपादस्यापि निमित्तत्वमिष्यते । ननु भेदधीरेव मिथ्याधीरिच्छा तत्त्वधीर्नर्कशास्त्रे-वज्ञानं तत्त्वज्ञानं तु मिथ्याज्ञाननिपक्षेण व्याप्यशतमित्युपन्यासाऽऽमनि तावदग्नी यनामन्यामेति-दमेऽन्येऽप्येते समये सुगुम्भं हातये यथात्रियं वेदितव्यमियाद्विन्वायभाष्यदर्शनात्त कथ-प्रमाणैश्चदशानां मिथ्याधीर्नर्कशास्त्रेण न्यायनाज्ञानुगुण्यं तत्राऽऽह-मिथ्येति । भेदद्वेषज्ञानविज्ञाना-

न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्रूपं, यथा—“अनन्तं वै मनोऽनन्ता विधे-
देवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति” [बृह० ३ । १ । ९] इति ॥ न
चाध्यासरूपं यथा—“मनो ब्रह्मेत्युपासीत” [छान्दो० ३ । १८ । १]
“आदित्यो ब्रह्म” [छान्दो० ३ । १९ । १] इत्यादेश इति च मनआ-
दित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासः ॥ नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं—“वायुर्वाव
संवर्गः” [छान्दो० ४ । ३ । १] “प्राणो वाव संवर्गः” [छान्दो० ४ । ३ ।
३] इतिवत् ॥ नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्माङ्गसंस्काररूपम् ॥

रत्नप्रभा ।

भेदज्ञानरत्न प्रभा, सम्पदादिरूपत्वेन आतिश्यादित्यत्र आह—न चेदमित्यादिना ॥ अन्यात्म-
नतिरस्कारेणोच्छ्रयस्त्वभेदज्ञान सम्पद्, यथा—मनः संप्रत्यानन्त्यादनन्त, तत् उत्कृष्टा विधेदेवा अथ-
नन्ता इत्यनन्तरसाम्याद् विद्वेदेवा एव मन इति सम्पत्, तथाऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति, तथा चेतन-
त्साम्याजीवे ब्रह्माभेदः सम्पदिति न चेत्पर्यं । आत्मनस्य प्राधान्येन ध्यानं, प्रतीकोपाप्तिर-
ध्यासः—यथा ब्रह्मदृष्ट्या मनसः, आदित्यस्य वा, तथाऽहं ब्रह्मेति ज्ञानमभ्यासो, नेत्याह—न चेति ॥
आदेशः उपदेशः । क्रियाविशेषो विशिष्टक्रिया तथा योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तत्तथा ।
यथा प्रथमकाले वायुरभ्यासीत् सृणोमि सहरनीति संवर्गः । स्वापकाले प्राणो वागादीन् सहर-
तीति सहरक्रियायोगात् संवर्ग इति ध्यानं छान्दोग्ये विहितं, तथा वृद्धिक्रियायोगात्सर्वो
ब्रह्मेति ज्ञानमिति, नेत्याह—नापीति ॥ यथा “पन्थेयैकितमान्य भवति” इति उपाशुषागाद्यङ्गस्याङ्गस्य
संस्कारकमनेक्षणं विहितं, तथा कर्मणि कर्तृत्वेनाङ्गस्यात्मनः संस्कारार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह—नाप्याज्येति ॥

भाष्यती ।

गुणस्तत्र प्रतीयेत' इति न्यायात्त आह—न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमिति । कुत.

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निश्चयाज्ञानाप्रतिपक्षत्वाद्वयत्रकाम्यधीरेव तन्निरतिहेत्यात्रस्यकमि यर्थ । अथैक्यज्ञानमपि सपदादि-
रूपत्वाद्भेदधीतुल्यं न मिथ्याधीरिच्छं नेत्याह—न चेति । सपदानाम्ने वस्तुन्याऽऽत्माने सामान्येन
केनचिन्महत्तो यत्तुनः सपादनम् । तत्रोदाहरण—यथेति । मनस्यनन्तदृष्ट्याऽऽत्मानेऽप्यपरिमाणे
स्मिन्नेवा देवतामनन्तानां महतामनन्तत्वसामान्येन सपादनं तेनानन्तप्राप्तियथा धृता तथा जीव-
स्यापि चेतन्यसामान्याऽऽत्मानतात्परादनममृतकृतं त्रिप्रेयमि ययुक्तमि यर्थ । अध्यासपक्षं निरपत्ति—न चेति ।
अध्यासः शास्त्रनोऽतस्मिंस्तद्वीः । सपदि सपाद्यमानस्य प्राप्तेनानुध्यानमभ्यासे ताऽऽत्मनस्येति
विशेषं मन्वा दृष्टान्तमाह—यथेति । आदिशब्दादाकाशाद्युक्तम् । आदित्यादौ यथा प्रक्षारारो-
धते तथा जीवे तद्वारारोप्येत्सामान्यरूपविदेक्यज्ञानमि यपि नेत्यर्थः । पश्चान्तरं रूपमिति—नापीति ।
सर्वगत्रियाया धृतं “वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निहृदाययुग्मास्यपि वायुमेवाप्येति त्रिग-
यते यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदाऽऽप उच्छु-
यति वायुमेवाप्येति वायुमेवान्साग्निस्तृप्त इत्यविदेनम् । अपाध्यासं प्राणो वाव संवर्गो
यदा ये पुन्यं स्वपिति प्राणं तर्हि नागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः” इति । तत्र
यथा सहरक्रियायोगाद्वायोः प्राणस्य च संवर्गं तथा जीवस्योर्ब्रह्मक्रियायोगादेक्यज्ञानमि यपि
नेत्यर्थः । आदिशब्दात्प्राणो वा उक्त्वमित्यादि गृहीतम् । मतान्तरं मन्वाह—नापीति ।
यथा दर्शोर्गमासाधिकारे पन्थेयैकितमान्यं भवतीत्याज्ञानमेवेक्षणमुपाशुषागाद्ब्रह्मभूतात्संस्कारो गुण-
कर्मविधीयते तथा कर्तृत्वेनाङ्गे कृतावा मनि द्रष्टव्यादिमक्येन दृष्टेर्गुणकर्मणो विज्ञाना कर्माङ्गात्म-

सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने "तत्त्वमसि"
[छान्दो० ६ । ८ । ७] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृह० १ । ४ । १०] "अय-
मात्मा ब्रह्म" [बृह० २ । ५ । १९] इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मै-
कत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीडयेत् ॥ "भिद्यते हृदयप्रस्थि-
श्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" [मुण्ड० २ । २ । ८]

त्वेन प्रमा ।

प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमाह—सम्पदादीति ॥ उपक्रमादिच्छिन्नैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितित्हेतुर्थः समाना-
धिकरणवाक्याना पदानिष्ठः समन्वयः तात्पर्यं निश्चितं तात्वीडयेत् । किंचैकत्वज्ञानादज्ञानिकदृढ-
यस्यान्तःकरणस्य यो रागादिप्रस्थिश्चिन्मनस्तादात्म्यरूपाहङ्कारप्रस्थिर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिपत्रवाक्य-
वाच्यः स्यात्, सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिर्कर्तकत्वात् । किंच जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं
तद्भावः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वाच्यस्यान्यात्मताप्रयोगात् । तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः ॥ सम्पदादि-
भामती ।

संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातमाज्यावेक्षणं तदद्भूताज्य-
संस्कार इति सुच्यते । न च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादि कस्यचित्चिकरणं समाम्नातम् । न चानार-
म्याधीनमपि । 'पश्य पर्णमयी जुष्टमवति' इत्यव्यभिचारितक्रतुसमन्वयजुष्टद्वारेण जुष्टपदं क्रतु स्मारयद्वावयेन
ययोर्पर्णतायाः क्रतुशेषमाभावमापादयति, एवमान्मा नान्यभिचारितक्रतुसमन्वयः, येन तदर्शने क्रत्यङ्गं सदात्मानं
क्रान्त्यं संस्तुयीत् । तेन यद्यं विविक्तयापि 'सुवर्णं भार्गवम्' इतिवत् विनियोगमङ्गेन प्रधानकर्मेवापूर्वविषय-
त्वात्त गुणकर्मेति स्थिरीयमन्येनद्रूपगमनभिवाच्य सर्वपक्षसाधारण दूषणमुक्तम्, तदतिरोहितार्थतया न
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्काररूपमेक्यज्ञानमपि नेत्यर्थः । आदिशब्देन प्रोक्षणादि गृह्येन । संपदध्यासक्रियायोगसंस्का-
राणां न प्रतिज्ञामात्राद्योगोऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य वेदान्तानां स्वार्थं मानान्तरविरोधाद्वा तात्पर्या-
मावादा सम्पदादिपरतेति विकल्प जीवब्रह्मगोर्मानान्तरागोचरत्वात्तद्वेदस्यापि तयान्वाङ्मदृष्टेश्च विम्ब-
प्रतिविम्बमदविरोधादाद्यो नेति मवा द्वितीयं प्रत्याह—संपदादीति । "सदेव सोम्येदम्" "एकमेव"
इत्युपक्रमात् "एतदान्म्यमिदं सर्वं तस्मत्स्यं स आत्मा" इत्युपसंहारात् "तत्त्वमसि" इत्यम्यासाद्ब्रह्मा-
त्मनो मानान्तरावेत्यन्तेनापूर्वत्वात्तज्ज्ञानस्य "आचार्यवान्" इत्यादिना फट्श्रुतेः. "अनेन जीवेन"
इत्यर्थवादात् "अथ येऽन्यथा" इत्यादिमददर्शननिन्दनादुपपत्तेश्च मृदादिदृष्टान्तस्य दृष्टत्वात् ।
वृहदारण्यकेऽपि—"ब्रह्म वा इदम्" इत्युपक्रमात् "अयमात्मा ब्रह्म" इति परामर्शात् "पूर्णमदः
पूर्णीमिदम्" इत्युपसंहारात् "स एष नेति नेत्याना" इत्यम्यासादप्रसङ्गब्रह्मात्मनोऽपूर्वत्वात्, "तस्मात्त-
त्सर्वमवन्" इत्यादिफट्श्रुतेः "स एष इह प्रविष्टोऽथ योऽप्यं देवनाम्" इत्याद्यर्थवादादुदुम्ब्यादि-
दृष्टान्तोपपत्तेः । एतरेत्यके च—"आत्मा वा इदमेक एव" इत्युपक्रम्य "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म तत-
मवत्यत्" इति परामृश्य प्रज्ञान ब्रह्मेत्युपसंहारान् । आर्यवणे च—"कम्मिलु मग्नो विज्ञाने
सर्वमिदं विज्ञानम्" इत्युपक्रम्य "ब्रह्मैवेदम्" इति निगमनात् । तत्तिरीयके च—"ब्रह्मविद्याप्नोति
परं नये ज्ञानमनन् ब्रह्म यो वेद निहित गुहायाम्" इत्युपक्रम्य "स यथायं पुरुषे यथासाया-
दित्ये स एकः" इति परामृश्य "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादिनोपसंहारात्तस्यैव ब्रह्मा-
त्मनोऽन्यामात्तदपूर्वता स्यात् । "सोऽस्तुते सर्वान्कामानानन्दं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति" इत्यादिना
पञ्चाभिप्रायान् "तदान्मानं स्वयमनुजन्त" इत्यर्थवादात् "को देवान्मात्" इत्याद्युपपत्तेः । एकत्वे वेदा-
न्त्यात्मैकान्तेन तात्पर्यमवधारणे । तथा चायुना तेषां स्वार्थं तात्पर्यामावहना संपदादिपरतेति-
भासः । किंच, शान्तवाज्ञानव्यतिरिक्तच्युतेन संपदादिरूपमेक्यज्ञानमित्याह—भिद्यते इति । इद-

इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिकलश्रवणान्युपरुध्येरन् ॥ “ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवति” [मुण्ड० ३ । २ । ९] इति चैवमादीनि तद्वावापत्तिवचनानि
सम्पदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् ॥ तस्मान्न सम्पदादिरूपं ब्रह्मात्मै-
कत्वविज्ञानम् ॥ अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मात्मविद्या ॥ किं तर्हि ॥
प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्भस्तुतन्त्रैव ॥ एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञा-
नस्य वा न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् ॥ न च
विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः ॥ “अन्यदेवतद्विदिताद्यो-
ऽविदिताद्यधि” [केन० १ । ४] इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात् ।
“येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्” [बृ० २ । ४ । १३] इति
च ॥ तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति-“यद्वाचानभ्युदितं
येन वाग्भ्युद्यते” [केन० १ । ५] इत्याद्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य
“तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” [केन० १ । ५] इति ॥

रत्नप्रभा ।

रूपत्वाभावे फलितमाह-अत इति ॥ प्रमात्यान्न कृतिमाध्या । किं तर्हि । नित्यैव, न प्रमाणसाध्ये-
त्यर्थः । उक्तरीत्या मिद्वब्रह्मरूपमोक्षस्य कार्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वं च कल्पयितुमशक्य
वृत्त्यसाध्यत्वादित्याह-एवम्भूतस्येति ॥ ननु ब्रह्म कार्याङ्ग कारकत्वात् पत्न्यवैक्षणिकर्मकारकाग्र्यवदिति
चेत्, किं ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वम्, उतोपासनायाम् नाद्यः इत्याह-न चेति ॥ शाब्दज्ञान
विदिक्रियाशब्दार्थः । विदितं कार्यम्, अविदितं कारण, तस्मादधि अन्यदित्यर्थः । येनात्मना
इदं सर्वं दृश्य लोको विजानाति तं केन कारणेन जानीयात्, तस्मादविषय आत्मैत्यर्थः । न द्वितीय
इत्याह-तथेति ॥ “यन्मनसा न मनुते” [केन० १ । ६] इति श्रुत्या लोको मनसा यद् ब्रह्म न
जानातीत्यविषयत्वमुक्त्या तदेवावैद्य ब्रह्म त्वं विद्धि यत्तुपाधिप्रिशिष्ट देवतादिकमित्युपासते जनाः
भामती ।

व्याख्यातम् । किंचज्ञानक्रियाविषयत्वविधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमित्याह-न च विदिक्रियेति । शङ्कतेः
आत्मदगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यमन्त.करण तस्य ग्रन्थी रागादिः स तस्मिन्ष्टे भियते निदीर्घते सर्वं च सशपाः संभारहेतवदिडला
भवन्तीत्यर्थः । आदिशब्दात् ‘तरति शोकमात्मन्नि’ इत्यादि श्रूयते । तेषां तात्पर्यमाह-अविद्येति ।
सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्यादज्ञानानिर्वर्तकत्वादित्यर्थः । ब्रह्मविद्याया ब्रह्मभावप्रत्यक्षेणैव न सम्पदादिप्रप-
त्याह-ब्रह्मेति । आदिपद ‘ब्रह्मविदानोति’ इत्यादि प्रहीतुम् । तेषां तात्पर्यमाह-तद्भावेति ।
आत्मनो यस्तुतो भिन्नम्यानलत्वादन्यस्य स्थितस्य नष्टस्य वाऽस्य त्रासिद्धेः सम्पदादिपक्षे तद्भानना-
क्यानां न मुग्धार्थेतेत्यर्थः । उक्तहेतुस्यः सिद्ध निगमयति-तस्मादिति । प्रमितित्वं तन्नोपपत्ति-
तद्भानापत्तिफलत्वं च तच्छब्दार्थः । सम्पदादिरूपत्वाभावेऽपि कथमविषयत्वं तदाह-अत इति । तदतन्त्रये
नित्यत्वमाराङ्ग्याऽऽह-किं तर्हीति । तस्या यन्नुतन्त्रये फलितमाह-एवमिति । एवंभूतस्याऽप-
प्रयद्भाजनया स्थितस्येत्यर्थः । कृतिमाध्यम्येन नियोगविषयत्वाद्ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा तदसाध्यत्वा-
दित्यर्थः । कथमवैद्य ब्रह्म, धैर्यादकारकत्वाद्वा । नाऽऽयः, मुक्तिश्रुतेः । नेतरः, ब्रह्मणः कर्मसादि-
त्याशक्यं विदिक्रियायामुपास्तिक्रियाया वा तस्य कर्मतेति प्रित्त्याऽऽह दूषयति-न चेति ।
तद्ब्रह्म विदितात्कार्यान्प्रदेनाथो कारणान्प्रविदिताद्युपरिद्रष्टव्यदित्यर्थः । येन प्रवर्तेद सर्वं यन्नु
लोको जानाति तं केन कारणेन जानीयात्करणस्य ज्ञेयविषयत्वात्ज्ञातार्थप्रवृत्तेस्तत्र ज्ञाता ज्ञेयः किंतु
साक्षीत्यर्थः । द्वितीयं प्रयाह-तथेति । ‘यद्वाचानभ्युदितं येन वाग्भ्युद्यते’ इत्यविषयत्वमुक्त्या

अविषयत्वे ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ अविद्याकल्पितभेदानिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य ॥ न हि शास्त्रमिदन्तया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिषिपादयिषति ॥ किं तर्हि ॥ प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयद्विद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति ॥ तथा च शास्त्रं—“यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद संः । अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम्” [कै० २ । ३]

रत्नममा ।

नेदं ब्रह्मत्यर्थः । ब्रह्मणः शाब्दबोधाविषयत्वे प्रतिब्राह्मिनिरिति शक्यं—अविषयत्व इति ॥ वेदान्तजन्यवृत्तिक्रान्ताऽविद्यानिवृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वृत्त्यभिव्यक्तस्फुरणाविषयत्वाद्ब्रह्मप्रमेयमिति परिहरति—नेति ॥ परत्वात् फलत्वादित्यर्थः, निवृत्तिरूपजननात्पर्यादिनि वार्थः । उक्तं विवृणोति—न हीति ॥ चिद्विषयत्वमिदन्त्वम् ॥ अविषयतया अनिदन्तया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह—तथा चेति ॥ यस्य ब्रह्म अमतं चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्यगवगतम् । यस्य त्वज्ञस्य ब्रह्म चैतन्यविषय इति मतं स न वेद ॥ उक्तमेव दादृषार्थमनुबदति—अविज्ञातमिति ॥ अविषयतया ब्रह्म विज्ञानतामविज्ञातमदृश्यमिति पक्षः, अज्ञानां तु ब्रह्म विज्ञातं भामती ।

अविषयत्व इति । ततश्च शान्तिर्कर्मणि वेतालोदय इति भावः । निराकरोति—न । कुतः अविद्याकल्पितभेदानिवृत्तिविषयत्वादि । सर्वमेव हि वाक्य नेदंतया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति । न हींशुक्षी-रगुशरीनां मधुरमभेदः शक्य आस्यात्तुम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेन प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिक एवार्थे यदा गतिरिदृशी शक्य, तदा कैव कया प्रत्यगात्मन्यलौकिके । अदूरविप्रकर्षणं तु कथंचित्प्रतिपादनमिहापि समानम् । त्वंपदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यविद्याविद्वि-स्तिम् । तदस्या विषयोभूतोदासीनतत्पदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरण्यात् प्रमातृत्वामावात् तन्निवृत्तौ प्रमाणादपस्तिबो विना निरतन्ते । न हि पक्षुत्पक्षुत्वे पाक्यपाक्यचनानि वस्तुमन्ति भवितुमर्हन्तीति । तयादि—‘मिगलितपरामृश्यर्थत्वं पदस्य तदस्तदात्वमिति हि पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम् । तत्रपि च तदा गत्यैकार्थं विशुद्धचिदात्मनां त्यजति सकलान्कर्तृत्वादीन्पदार्थमजानिजान् ॥’ इत्यान्तरश्लोकः । अत्रैवार्थं श्रुतीस्दाहरति,—तथा च शास्त्रम्—यस्यामतमिति । प्रकृतमुपसंहरति—आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तदेवेति मानृत्वादिकल्पनामपोताऽऽत्मभूत ब्रह्म महत्तममिति त्वं विद्धि यदुपाधिविशिष्टं देवतादीद-मिषुपासने जना नेद त्वं ब्रह्म विद्वीत्यर्थः । शास्त्रोक्तज्ञानाविषयत्वे ब्रह्मणि तत्प्रामाण्यप्रतिब्राह्म-निरिति चोदयति—अविषयत्व इति । शास्त्रीयज्ञानार्थानुपपत्तिरूपरूपकर्मत्वामायेऽप्यविद्याव्यस्यति-शयनत्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वान् प्रतिब्राह्मिनिरेत्याह—नेति । शास्त्रीयधीकृताविद्याव्यस्तित्वेन तद्वृत्त-स्फुरणरत्नमपि घटादिदिव्याशक्य तथेवेदधीनविषयत्वापत्तेर्मन्याह—न हीति । तर्हीदप्रत्ययाविषयत्वा-दविद्याव्यस्तित्वमपि नून्यन्नास्तांति नास्य शास्त्रीयनेत्याशक्याहमादिसाक्षिमात्रत्वेन ब्रह्मास्मीति बुदावा-भिर्मान्यदविद्यामपनयति शास्त्रमिति तत्प्रामाण्यमित्याह—किं तर्हीति । तयाऽपि कथमदृश्य ब्रह्म प्रति-पाद्यं वेदादिमिदविद्याशक्याऽऽह—चेत्येति । तत्र धूर्तान्दाहरति—तथा चेति । यस्य ब्रह्मामतम-विषय इति निश्चयस्य नन्मत्त सम्यग्ज्ञान यस्य तु मतं विषयतया ज्ञान मनेति धीर्नामी तदेद-भेदात्मत्वादेवमेव विविधवार्थमुन्नी विद्वद्विद्वत्पदानुसृति—अविज्ञातमिति । विषय वेनाज्ञातमेव ब्रह्म

“न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः” [बृह० ३ । ४ । २] “न विज्ञातेर्विज्ञा-
तारं विजानीयाः” [बृह० ३ । ४ । २] इति चैवमादि ॥ अतोऽविद्याक-
ल्पिनसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणात् मोक्षस्यानित्य
त्वदोषः । यस्य तूत्पाद्यो मोक्षः, तस्य मानसं, वाचिकं, कायिकं वा,
कार्यमपेक्षत इति युक्तम् ॥ तथा विकार्यत्वे च तयोः पक्षयोर्भोक्षस्य ध्रुवम-
नित्यत्वम् ॥ न हि दध्यादि विकार्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके ॥
न चाऽऽप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा ॥ स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टार चाक्षुषमनोउत्तेः साक्षिणमनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्ये
विज्ञातेर्बुद्धिचोर्निश्चयरूपायाः साक्षिण तया न विपर्ययोर्या इत्याह-नोति ॥ नन्वनियादिनिवर्त
कल्पेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निवृत्तेरागन्तुकत्वान्मोक्षस्यानित्यत्वात् स्यादिति नेत्याह-अत इति ॥
तत्त्वज्ञानादित्यर्थः । अस्तस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानि-यत्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उत्पत्तिविकारासिद्धकार-
रूप चतुर्विधमेव क्रियाफलम् । तद्विज्ञानान्मोक्षस्य तोपासनासाध्यत्वमित्याह-यस्य त्वित्यादिना तस्मा-
ज्ज्ञानमेकं मुख्यत्वेत्यन्तेन । तयोत्पाद्यत्वद्विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्य दूषयति-सयो-
रिति ॥ स्थितस्यानस्यान्तर विकारः ॥ नन्वनित्यत्वनिपात्ताय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो प्राम-
वदातिरस्तु नेत्याह-न चेति ॥ ब्रह्म जीवाभिन्न न वा २ उभययाप्यनाप्यत्वाच्च क्रियापेक्षेत्याह-स्वात्मै-
भामती ।

अतोऽविद्याकल्पितेति । परपक्षे मोक्षस्यानित्यतामापादयति-यस्य त्विति । कार्यमपूर्वं यागादिव्या
पारजन्य तमपेक्षते मोक्ष स्वोपचायति । तयोः पक्षयोरिति । निर्धर्मनिकार्ययो क्षणिक ज्ञानमार्गमेति
बौद्धाः । तथा च त्रियुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्णयो मोक्ष । अन्येषां तु समारूपान्म्यामपहाय वा
केनयावस्थानासिरात्मन स मोक्ष इति विकार्यो मोक्ष । यथा पश्यत पूर्वाभ्यापहानेनावस्थान्तरप्राप्तिविकारो
दृशीति । तदेतयो पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्यत्वात्, दधिघटादिवत् । अथ ‘यदत परो दिवो ज्योति
र्दीप्यते’ इति श्रुतेर्ब्रह्मणो त्रिष्टयात्रिष्टतदेशभेदाद्यगमादधिकृतदेशजन्यप्राप्तिव्यसनादिति विकार्यो भविष्यति ।
तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह-न चाप्यत्वेनापीति । अन्यदन्वयेन विश्वदेशप्राप्तिहास्याऽनिरुत्तदेशा
भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सम्यग्ज्ञानतां ज्ञातमेव विपश्यतया यथाग्दज्ञानतामित्यर्थः । दृष्टेर्बुद्धेर्न्याया कर्मभूताया द्रष्टार
स्वमारभूतया नित्यदृष्ट्या व्याप्तर दृश्यया तथा दृष्ट्या न पश्येर्विज्ञातेर्बुद्धिर्मस्य निश्चयस्य विज्ञातार साक्षिण
तथैव वेद्यया विज्ञात्या न विजानीया इति श्रुत्यन्तरमाह-न दृष्टेर्गिति । आदिपदेन ‘अदृश्येऽज्ञा-
त्ये यत्तददृश्यम्’ इत्यादि गृहीतम् । ननु यद्येकपक्षी-शास्त्रोक्त्या स्फूर्तिमनुःश्यायाविद्यायाश्चा तज्ज
ज्ञानाद्यपि बाधित्वा ब्रह्मामन्यमेवे स्वाभाविकपरोक्षव्यञ्जनेन निवर्तकतया स्थितेति प्रवृत्तिं शास्त्र
प्रमाणं तर्हि चन्तात्रियात्तत्रसत्त्वरूपाऽऽगन्तुकत्वात् तदासंभवेनित्यत्वेनाशङ्कयाऽऽह-अत इति ।
शास्त्रोच्यज्ञानादिति यावत् । स्वपक्षे ब्रह्मणः शास्त्रोक्त्य मोक्षस्य नित्यत्वं चोक्तया परपक्षे तदनि-
त्यत्वं त्नु तस्योत्पाद्यत्व विकार्यत्वं प्राप्यत्वं सम्कार्यत्वं चेति निरूप्य कल्पस्ये कार्यानुपदेशमङ्गी-
करोति-अस्मेति । तथेति मुतेर्निकार्यत्वे सयुत्पाद्यत्व-कार्यापेक्षा युक्त्यर्थः । तर्हि कार्यानु
पदेशायान्यतरपरिग्रहः स्यादित्याशङ्कयाऽऽह-तयोर्गिति । तदेव व्यतिरेकेण व्यनक्ति-न हीति ।
अनि-यत्त्वनिवृत्तये पूर्वसिद्धमेव ब्रह्मणो प्रामादिवदाप्यतेति तृतीयमाशङ्कयाऽऽह-न चेति । ब्रह्म प्रय
गन्वदा प्रथम प्रत्याह-स्वात्मेति । द्वितीयेऽपि ब्रह्म सर्वगत परित्युक्त वा सर्वगतत्वेऽपि तप्राप्तिः

स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वम् । सर्वगतत्वेन नित्यात्स्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्यैव ॥ नापि संस्कार्यो मोक्षः, येन व्यापारमपेक्षेत ॥ संस्कारो हि नाम-संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्यादोषापनयेन वा ॥ न तावद् गुणाधानेन सम्भवति । अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयेन ॥ नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययाऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते ॥ यथाऽऽदर्शं निर्वर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वधर्म इति चेत् ॥ न ॥ क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः ॥

रत्नप्रगा ।

त्यादिना ॥ यथा व्रीहीणां संस्कार्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा, तथा मोक्षस्य नेत्याह-नापीत्यादिना ॥ गुणाधानं व्रीहिषु प्रोक्षणादिना, क्षालनादिना वज्रादौ मलापनयः । शकते-स्वात्मधर्म इति ॥ ब्रह्मात्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृतः उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यते इत्यत्र दृष्टान्तः-यथेति ॥ संस्कारो मलनाशः, किमात्मनि मलः सत्यः, कस्मिन्ने वा? द्वितीयं ज्ञानदेव तन्नाशो न क्रियया, आद्ये क्रिया किमात्मनिष्टा, अन्यनिष्टा वा? नाद्य इत्याह-न क्रियेति ॥ अनुपपत्तिं स्पृष्टयति-भामती ।

प्राप्यते । तद्यथोपवेष्टं जलधिरतिवहलक्ष्मणकङ्कडोलमालापरस्परस्फालनसमुत्सृष्टकेनपुञ्जस्तवकतया विद्धतः, मध्ये तु प्रशान्तसकलकलोलोपसर्गः स्वम्यः स्थिरतयाऽविद्धनस्तस्य मध्यमविद्धत पौनिकः पोतेन प्राप्नोति । जनिस्तु ब्रह्मेवेति किं केन प्राप्यताम् । भेदाश्रयत्वात्प्राप्तिरित्यर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभवेन नित्यप्राप्तत्वादित्याह-स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपीति । संस्कार्यकर्मतामपाकरोति-नापि संस्कार्य इति । द्वयी हि संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा वीजप्लुमुमस्य लाक्षारसावसंकाः, तेन हि तत्कुमुमं संस्कृतं लाक्षासवर्णं फलं प्रभूते । दोषापनयेन वा यथा मलिनगामर्शतट्टं निवृष्टमिष्टकाङ्गणेनोद्गासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद्ब्रह्मणि गुणाधानं सम्भवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वा भिन्नो वा । स्वभावश्चेत् कथमाधेयः, तस्य नित्यत्वात् । भिन्नत्वे तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यप्रसङ्गः । न च भेदे धर्मधर्मिभावः, गवाध्ववत् । भेदाभेदश्च व्युदस्ताः, विरोधात् । तदनेनामिसविनोक्तम्-अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । द्वितीयं पक्षमपक्षिपति-नापि दोषापनयनेनेति । अशुद्धिः सर्तां दर्पणं निवर्तते, न तु ब्रह्मणि असती निवर्तनीया । नियनिवृत्तत्वादित्यर्थः । ब्रह्मते-स्वात्मधर्म एवेति । ब्रह्मस्यभाव एवेमोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनादिक्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते, न तु क्रियते । एतदुक्तं भवति-नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धं, ससारावस्थायां विद्यामलिनत्वादिति । शङ्कां निराकरोति-न । कुतः, क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः । नाविद्या ब्रह्माश्रया, किंतु जीवे, सा आनन्दगिरीय-न्मायानर्णवः ।

संयोगस्मादात्म्यं वा । तत्राऽऽद्यं दूषयति-स्वरूपेति । तादान्यपक्षस्तु स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यस्यान्यनायोगाद्दूषेति तः । अनिर्कृतदेशानया पारिच्छिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणः संयोगास्था तत्प्रातिरिन्त्यन्वाद्युक्ता । तादात्म्यं तुल्यत्वायनिरन्तम् । पक्षान्तरं निराह-नापीति । तदमार वक्तुं संस्कारद्वैतियमाह-संस्कारो हीति । प्रकारप्रकाराप्रसिद्धपर्यां निपातो । गुणाधानेन मुक्तं संस्कार्यतेत्याह-नेति । दोषनिर्गमेनापि न तस्याः संस्कार्यतेत्याह-नापीति । आगन्तुःकगुणदोषयोर्भावेऽपि नैसागिकाविद्या-दोषावच्छिन्नस्य मुक्तं सम्कार्यतेति दाहने-स्वात्मेति । वस्तुनः स्वानं प्रनोत्या धर्मः सन्निति यावत् । धर्मात्संस्कार्यति निरस्यस्य क्रियातोऽभिभ्यक्तौ दृष्टान्तमाह-यथेति । किमात्मा स्वाश्रय-क्रियया दोषापनुत्या संस्क्रियते किं वाऽनाश्रयक्रियेति विकृत्याऽऽद्य निरस्यति-नेति । आत्म-

यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते ॥ यदात्मा क्रियया विक्रियेत, अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत ॥ “अविकार्योऽयमुच्यते” [भ० गी० २।२५] इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् ॥ तस्मान्न स्वाश्रया क्रिया, आत्मनः सम्भवति ॥ अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वात् तयाऽऽत्मा संस्क्रियते ॥ ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः ॥ न ॥ देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनस्संस्क्रियमाणत्वात् ॥ प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम् ॥ तथा देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्याऽऽत्मत्वेन परिगृहीतस्संस्क्रियत इति युक्तम् ॥

रत्नप्रभा ।

यदीति ॥ क्रिया हि एवाश्रये सयोगादिकारणमुत्पत्तिं न जायते इत्यर्थः । तत्र वानयवाचनम् । न द्वितीय इत्याह-अन्येति ॥ अविषयत्वात् क्रियाश्रयद्रव्यासयोगादिति यावत् । दर्पण तु, सायन, क्रियाश्रयेष्टकावूर्णादिद्रव्यसयोगित्वात् सस्क्रियत इति भावः । अन्यक्रियया अन्यो न सस्क्रियत इत्यत्र व्यभिचार शङ्कतं-नन्विति ॥ आत्मनो मूलाश्रयाप्रतिप्रिभ्रवत्वेन गृहोत्तम्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रियाश्रयन्भ्रान्त्या सकार्यन्भ्रमाद्य व्यभिचार इत्याह-नेति ॥ कश्चिदिति ॥ अनिश्चितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । यत्र आत्मनि त्रिपये । आरोग्यपुद्गिरपयते तस्य देहसहस्यैवारोग्यफलमित्यन्वयः ॥ ननु देहाभिन्नस्य कथं सम्कारः ? तस्यामुष्मिन्कफत्रयोक्तृत्वायोगादि-
भामती ।

त्वनिर्वाचनोपेत्युक्तं, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अमुपेत्य तदशुद्धं क्रियासकार्यत्वं दूष्यते । क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म सम्कुर्वीत, यथा निघर्षणमिष्टकाचूर्णसयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शनलसमर्थत । अन्यसमवेतो वा । न नात्र ब्रह्मधर्म क्रिया, तस्याः स्वाश्रयधिकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्यावातान् । अन्वाश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । न हि दर्पणे निघृयमाणे मणिर्गिण्डो दृष्टः । तच्चानिष्टमिति । तदा बाधन परामृशति । अत्र व्यभिचार चोदयति-ननु देहाश्रययेति । पारहरति-न । देहसंहतस्येति । अनायनिर्वाच्याश्रयोपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति चक्षेत्रज्ञ इति चाचक्षणे । स च एतल्लक्षण-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नोऽसङ्गत्वात् क्रियाश्रयःसयोग्यतेयुक्तं क्रियावस्त्वमिच्छतां तस्योग्यवाटि-याशक्याऽऽह-यदाश्रयेति । आत्मनोऽपि विकारित्वात् शक्याऽऽह-यदीति । न केवलमात्मनो विकारित्वे युक्तिरिरोऽपि त्वगमरिरोऽपि याह-अविकार्य इति । ‘निष्कल निष्क्रियम्’ इति यादृश्रुतिसमुच्चयार्थधकारः । ‘न जायते म्रियते वा’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिप्रहार्थमादिपदम् । तत्रैव यागमनाधनमिष्ट वैदिकानामिष्टि शेषः । आश्रयस्योपयोग निगमयति-तस्मान्नेति । द्वितीय निराह-अन्येति । क्रियाया स्वाश्रये तत्पुक्ते याऽनिशयहेतुत्वात्सङ्गस्याऽऽत्मनस्तत्राश्रयसम्भवात् तन्निष्ठं क्रिया सम्कारमाभ्याधानु-मन्त्रित्वार्थः । नास्याश्रया क्रियाऽन्य सम्करोतीत्यत्र व्यभिचार शङ्कतं-नन्विति । आदिपद म-न्या-नन्दनादिसप्रहार्थम् । आत्मनो देहाद्यनिरिक्तस्यापि देहादिश्रियाव्यासात्तर्दमन्मयेव तत्क्रियया सम्कारध्वान व्यभिचार इत्याह-न देहेति । अश्रियागृहीतस्ये यत्रियया मनुष्योऽहमिति निध्याजान-दृष्टस्ये कथं । देहाश्रयक्रियया देहसहस्य तदभिन्नस्याऽऽत्मनः सस्क्रियमाणत्वात् वा स्नानाचम-नादिक्रियाया देहाश्रयत्वे मानमाह-प्रत्यक्षं हीति । असहनामप्यक्रियया तस्यैव सम्कार्यत्वं किं न स्यादित्याशक्याव्यशयिरोऽपिमाह-तयेति । कश्चिदियनि शीलश्रयोपमासुक्त्वात्कफलोपमोऽसङ्गत्वात् नैव

यथा-देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलम्, अहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते । एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिना अहं शुद्धस्संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, स संस्क्रियते ॥ स च देहेन संहत एव ॥ तेनैव ब्रह्मज्ञानाऽहमत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते ॥ तत्फलं च स एवाश्नाति "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वच्च्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" [मुण्ड० ३।१।१.] इति, मन्त्रवर्णाद् " आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याहुर्मनीषिणः " [केंठ० १।३।४] इति च ॥ तथा "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः—

रत्नप्रभा ।

रयत आह-तनेति ॥ देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिविम्बात्मना कर्त्राहमितिभासमानेन प्रत्ययाः कामादयो मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना क्रियाफलं मुख्यत इत्यर्थः । मनोविशिष्टस्यामुष्मिकभोक्तुः संस्कारो युक्त इति भावः । विशिष्टस्य भोक्तृत्वं, न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह-तयोरिति ॥ प्रनातृसाक्षिणोर्मध्ये सत्त्वसंस्र्गमात्रेण कल्पितकर्तृत्वादिमान् प्रमाता पिप्पलं कर्मफलं मुक्ते, स एव शोषितत्वेनान्यः साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थः । आत्मा देहः । देशादियुक्तं प्रमात्रात्मानमित्यर्थः । एवं सोपाधिकस्य चिदानोर्मिध्यासस्कार्यत्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्यासस्कार्यत्वे मानमाह-एक इति । सर्वभूत-ध्वद्वितीय एको देवः स्वप्रकाशः । तथापि मायावृत्तजान् प्रकाशत इत्याह-गूढ इति ॥ ननु

भामती ।

शरीरेन्द्रियादिसंहतस्तस्यैवातमव्यपतितस्तदभेदेनाहमितिप्रत्ययविषयीभूतः, अतः शरीरादिसंस्कारः शरीरादिधर्मोऽप्यात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात् । यथाङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते । तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया साध्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः । तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति । सनिदर्शन तु शेषमन्यासमाप्य एव वृत्तव्याख्यानमिति नेह व्याख्यातम् ॥ तयोरन्यः पिप्पलमिति । अन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलम् ॥ अनश्नन्नन्य इति । परमात्मा ॥ संहतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः-आत्मेन्द्रिय इति । अनुपहितशुद्धस्वभावब्रह्मत्वप्रदर्शनपरीमन्यौ पठति-एको देव इति । शुक्रं दीप्तिमत् । अरणं दुःखरहितम् । अस्नाविरम् अविगलितम् । आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिपन्न निर्दिशति वृष्टान्तेनोक्तं स्पष्टयति-यथेत्यादिना । देहसंहतिफलं तदभिमानिन इत्युक्तमारोपयमपि वत्समादसंज्ञानमपत न स्वादिस्वादाक्यानुभवभिरौवादित्याह-अहमिति । संस्कारफलं शुद्ध इत्युक्तम् । आत्मनो यथोक्तद्विमतोऽसंहतत्वमनुभवेन वारयति-स चेति । कथं तर्हि स्नानार्दानां कर्तृत्वसंस्कारत्वप्रसिद्धिरित्याशंक्य महतस्यैव कर्तृत्वादित्याह-तनेति । प्रयतेऽहमिति कर्तृत्वमनुभवितुरपि तुल्यमिवाशयाऽह-अहमत्ययेति । अनुभवितुर्नित्यप्रकाशस्य न तद्विषयतेत्यर्थः । न केवलमस्याहर्धीमाने कर्तृत्वं किन्तु धीमान इत्याह-प्रत्ययिनिति । आत्मनो भोक्तृत्वं कर्तृत्वमकर्तृभोगाभावादित्याशंक्याऽह-तत्फलं चेति । संहतस्य भोक्तृत्वे मानमाह-तयोरिति । जीवपर्योमेध्ये जीवो नानारसं कर्मफलं मुदके । अमहानस्यानोक्तृत्वे मान-मनुश्नन्निति । परमात्मा स्वयमभुञ्जान एव पश्यन्वर्तते । संहतस्य भोक्तृत्वे यत्कामान्तरमाह-आत्मिति । आत्मीय शरीरमात्मा । देशादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः । यद्वाऽऽत्मा भोक्तृत्वादिनि गन्धः । इन्द्रियेयादि क्रियाविशेषगम । निर्गुणत्वादिदोषत्वाच्च ब्रह्मात्मनि द्विधाऽपि संस्कारो नेत्युक्तम् । इदानीं सौम्यगुणदोषयोरभाषं मानमाह-तथा च्येति । पूर्वत्रयत्सना येदं प्रत्याह-एक इति । यथाऽऽह- "संज्ञिता पिनाक्रीनि वदुधेकोऽपि गीयते" इति । अत्रगूढजाड्य व्यावर्तयति-देव इति । आदिन्यादादीन्माह-सर्वेति । तर्हि किमिति सर्वेषां न मति तत्राऽह-गूढ इति ।

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षस्तसर्वभूताधिवासस्ताक्षी चेता
केवलो निर्गुणश्च" [चैता० ६ । ११] इति, "स पर्यगाच्छुक्रमकाय
मव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्धम्" [ईशा० ८] इति चैतो मन्त्रावना
धेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः ॥ ब्रह्मभावश्च मोक्षः ॥
तस्मान्न संस्कार्योपि मोक्षः ॥ अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वार
न शक्यं केनचिदर्शयितुम् ॥

रत्नप्रभा ।

जीविनासम्बन्धाद्विज्ञानाद्वा देवस्याभान न तु मायागूहनादिति नेपाह-सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरा-
त्मेति ॥ देवस्य विमुखात् सर्वाणिप्रत्यक्त्वाच्चारणादेवाभानमित्यर्थ । प्रत्यक्त्वे कर्तृत्व स्यादिति
चेत् ॥ न । कर्माध्यक्षः क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि साक्ष्यमस्तीति द्वैतापत्तिः । न । सर्वभूतानाम-
विष्टान् मूला साक्षी भवति । साक्ष्यमविष्टान्ने साक्षिणि कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह-
चेता केवल इति ॥ बोद्धव्यं सति, अकर्त्ता साक्षी इति लोकरूपिदम् । चकार-दोषामावसमुच-
यार्थः । निर्गुणत्वान्निर्दोषत्वाच्च । गुणो, दोषनाशो वा, अकारो नेत्यर्थः । स इत्युपक्रममात् । शुभा-
दिशब्दा पुम्बन्ने वाच्या । स एव आत्मा परि सर्वम् अगात् व्याप्तः, शुक्रो दीप्तिमान्, अकायो
लिङ्गशून्यः, अव्रणोऽक्षतः, अस्त्राविरः शिरात्रिपुर अनश्वर इति वा । आम्ना पदाम्ना स्थूलदेह-
शून्यत्वमुक्तम् । शुद्धो रागादिमलशून्यः । अपापविद्धः पुण्यपापाभ्यामसस्पृष्ट इत्यर्थः ॥ अत इति ।
उपत्त्यानिर्विकारमस्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चम क्रियाफल नास्ति । यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वार भवेदित्यर्थः । ननु
भामती ।

अत्रिनाशीति यावत् । उपसहरति-तस्मादिति । ननु मा भूत्त्रिः-र्यादिकर्मताचतुष्टयी, पञ्चमी तु
काचित् त्रिधा भविष्यति, यथा मोक्षस्य कर्मता घटिष्यत इत्यत आह-अतोऽन्यदिति । एस्य प्रका-
रेभ्यो न प्रकारान्तरमन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुपवेशो भविष्यति । एतदुक्तं भवति-चतसृगा
त्रिना मध्येऽन्यतमया क्रियाफलत्व व्याप्तः, सा च मोक्षाद्विधावर्तमाना व्यापकानुपलब्ध्या मोक्षस्य क्रिया
फलत्व व्यावर्तयतीति तर्किक मोक्षे क्रियेव नास्ति, तथा च तदर्थानि ज्ञानाणि तदर्थोश्च प्रवृत्तयोऽन्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तर्हि तत्तद्गतानिऽन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वं नेपाह-सर्वव्यापीति । नमोऽन्तादृश्यं वारयति-सर्वभूतेति ।
सर्वेषु भूतेष्वन्त स्थितस्य तत्तत्क्रियाकर्तृत्वं शङ्कित्युक्त-कर्मति । सर्वभूतेष्वियादिना भूताना श्य-
गुक्ते सद्वितीयत्वं तत्राऽऽह-सर्वेति । सर्वेषां भूतानामधिवासोऽविष्टानम् । न च कल्पिमविष्टाना-
दर्पान्तरमित्यर्थः । न पर कर्मणामेवाध्यक्षः । अपि तु तद्व्रतमपीयाह-साक्षीति । तत्र चैतन्य-
स्वाभाव्य हेतुमाह-चेतेति । केषुचो ह्येवमर्जितोऽद्वितीयः । निर्गुणो ज्ञानादिगुणरहितः । चकारो
दोषामावसमुचयार्थः । प्रक्षामनि गुणदोषामावन् मन्त्रान्तरमाह-स इति । स प्रवृत्तो 'यन्तु सर्वाणि
भूतानि' इयादावनामा परितः समन्तादगात्सर्गण । शुक्रमियादिशब्दा पुच्छिन्नत्वेन नेपा । स
इत्युपक्रमात्कर्त्तृत्वमपीयादिना च पुच्छिन्नत्वेनोपमहारात् । शुक्रो दीप्तिमानकायो लिङ्गशून्यः ।
अव्रणोऽक्षतोऽस्त्राविरः शिरारहितस्ताम्ना स्थूलदेहासत्त्वमुक्तम् । शुद्धो रागादिशून्यः । अपाप-
विद्धो धर्माधर्मत्रिपुरः । मन्त्रयोस्तात्पर्यमाह-एताविति । तथाऽपि मोक्षस्य क्रियायान्तराह-
व्रह्मेति । मुक्तिरज्ञगोरेक्यात्तत्र दोषाद्यभावाच्च तस्याः सम्कार्यत्वे उपसहरति-तस्मादिति । उपा-
यादिदृष्टान्तार्थोऽपि शब्दः । मुक्तेरुपत्त्यादिचतुष्टय क्रियानुप्रवेशद्वार मा भूत्पञ्चम तु किञ्चिद्विष्यति
निषयमाभावाच्चेत्याह-अत इति । उपत्त्यादिचतुष्टयमन शब्दार्थः । तथा लोकप्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।

तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते ॥ ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया ॥ न ॥ वैलक्षण्यात्-क्रिया हि नाम सा, यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषव्यापाराधीना च ॥ यथा-“यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वपद्कारिष्यन्” इति “सन्ध्यां मनसा ध्यायेद्” [देत० ब्राह्मणे ३ । ८ । १] इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसम्, तथापि पुरुषेण कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यम् । पुरुषतन्त्रत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

मोक्षसासाध्यत्वे शास्त्रारम्भो वृथा न, ज्ञानार्थत्वादित्याह-तस्मादिति ॥ द्वाराभावादित्यर्थः । व्याघात शक्यते-नन्विति ॥ तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशो नास्तीति व्याहृतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं न त्रिवियोग्या क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वात्वेत्याह-नेति ॥ वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति-क्रिया हीति ॥ यत्र विषये तदनपेक्षेयं या चोद्यते, तत्र सा हि क्रियेति योजना ॥ विषयवस्तुनपेक्षा, कृतिसाध्या च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति ॥ गृहीतमध्यर्षुणेति शेषः ॥ “वपद्कारिष्यन् होता सन्ध्या देवताम्” इति चैवमादिनाकषेपु यथा पादृशी ध्यानक्रिया वस्तुनपेक्षा पुनन्त्रा च चोद्यते तादृशी क्रियेत्यर्थः । ध्यानमपि मानसत्वात् ज्ञानवन्न क्रियेत्यत आह-ध्यानमित्यादिना ॥ तथापि क्रियेवेति शेषः । कृत्यसाध्यत्वमुपार्थितरिति भावः । ध्यानक्रियामुक्त्वा ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य मामती ।

कान्तित्यत उपसर्गादध्याजनाह-तस्माज्ज्ञानमेकमिति । अथ ज्ञान क्रिया मानसी वस्मान्न विधिगोचरं, वस्मान्न तस्या फल निर्धारित्विन्यतमं न मोक्ष इति चोद्यति-ननु ज्ञानमिति । परिहरति-ननु वैलक्षण्यात् । अयमर्थ-सत्यं, ज्ञान मानसी क्रिया, न त्वय प्रलपि फल जनयितुमर्हति, तस्य स्वयंप्रकाशनया विटिक्रियाकर्ममात्रानुपपत्तोरित्युक्तम् । तदतस्मिन्वैलक्षण्ये स्थित एव वैलक्षण्यान्तमाह-क्रिया हि नाम सेति । यत्र विषये वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते । यथा देवतासंप्रदानकृत्रिर्दण्डे देवतासम्पत्स्वरूपानपेक्षा देवताध्यानक्रिया । यथा वा योषिति अग्निस्त्वनपेक्षाग्निदुर्द्धिया सा क्रिया हि नामेति योजना । न हि 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वपद् कारिष्यन्' इत्यन्मादिषु प्राग्देवताध्यान आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मोक्षे क्रियाया अननुप्रवेशे तदर्थप्रवृत्तयानर्थक्यमित्याशयं ज्ञानार्थत्वान्मेवमित्याह-तस्मादिति । क्रियानुप्रवेशात्तामात्रमच्छन्दार्थः । उपास्तेरपि मोक्षे साक्षात्प्रवेशो नेति वक्तुं गन्धमात्रस्येत्युक्तम् । वाद्यक्रियायाम्प्रवेशो केतुतिक्रियायार्थोऽपिशब्दः । मोक्षे ज्ञानप्रवेशे तस्य क्रियात्वादस्येव तत्प्रवेशोऽस्तीति शक्यते-नन्विति । तस्य मानसव्यापारत्वेऽपि न वैलक्षण्यत्वम् । ततो जन्यफलजन्यफलत्वेन विशेषादित्याह-नेति । वैलक्षण्यं यत्नेच्छासाध्या ज्ञानं न तथेत्यपरं विशेषमाह-क्रिया हीति । यत्र विषये या वस्तुनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रिया नामेति योजना । क्रियातद्धर्मप्रसिद्धार्था निराता । वस्तु चेन्न कारणं किं तर्हि तथा तदाह-पुरुषेति । वस्तुनपेक्षा पुनन्त्रा च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तद्वयमाह-यथेति । गृहीतमध्यर्षुणेति शेषः । वपद् कारिष्यन्ति होतौ । सन्ध्या तदग्निनिनी देवतामित्यर्थः । नाम ब्रह्मण्युपासीतयादि प्रवृत्तमादिपदम् । एवमादिषु नाकषेपु वस्तुनपेक्षां पुनन्त्रं च ध्यानं विधीयते तथा क्रियान्तरमपीत्यर्थः । ननु मानसव्यापारविशेषाद्ज्ञानमपि ज्ञानमेवेति नाम्न्य क्रियादण्डत्वं च तत्राऽऽह-ध्यानमिति । ज्ञानस्यापि तुल्यं पुनन्त्रत्वं तदाश्रयत्वान्तात्राऽऽह-

१ क्रियाभेदवति ज्ञाने धर्मात्साक्षात्प्रापकत्वे, यथा माहात्म्येऽप्युक्तं ।

२ वपद्कारिष्यन् ॥

ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम् । प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयम् ॥ अतो ज्ञानं कर्तु-
मकर्तुमन्यथा वा कर्तुमशक्यम् । केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत, न चोदनातन्त्रम्,
नापि पुरुषतन्त्रम् । तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम् ॥ यथा च-
“पुरुषो वाव गौतमाग्निः” [छान्दो० ५ । ७ । १] “योषा वाव गौत-
माग्निः” [छान्दो० ५ । ८ । १] इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मा-
नसी भवति ॥ केवलचोदनाजन्यत्वान्तु क्रियैव सा, पुरुषतन्त्रा च ॥
या तु प्रसिद्धेऽप्रावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातन्त्रा । नापि पुरुषतन्त्रा ॥
किं तर्हि ॥ प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेव तत, न क्रिया ॥ एवं
सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

स्पृष्टयति-ज्ञानन्त्विति ॥ अतः प्रमात्वात्, न चोदनातन्त्रं न निर्देयम् । पुन्य कृतिद्वारा तत्र
हेतुर्थस्य तत्पुस्तन्त्रम्, तस्माद् वस्तुव्यभिचारादपुस्तन्त्राच्च । ध्यानात् ज्ञानस्य महान् भेद इत्यर्थे ॥
भेदमेव दृष्टान्तान्तरेणाह-यथा चेति ॥ भवेदासत्त्वेऽपि विहितो ध्यान कर्तुं शक्य न ज्ञानमित्यर्थः ॥
ननु प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शब्दत्रोमस्य तदभावाद्दिधेयक्रियात्वमिति नेत्याह-एवं
सर्वेति ॥ शब्दानुमानाद्यर्थेषुपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यम् । तत्रापि मानादेन ज्ञानस्य प्रातोर्भि-
भामती ।

प्राप्त, प्राप्त त्वगीतवेदान्तस्य विदितपदतदर्थसम्प्रभ्याग्निगतशब्दन्यायतन्त्रस्य ‘सदेन सोम्येदम्’ इत्यादे-
‘तत्त्वमसि’ इत्यन्तात्सदर्भात् ब्रह्मात्मभानज्ञान, शब्दप्रमाणसामर्थ्यात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षसामर्थ्यादिव प्रणि-
हितमनस स्फीतालोकमध्यगतिं कुम्भानुभवात् । न ह्यमौ स्वसामप्रीवल्लभजमा सन् मनुजेच्छयान्यथा-
कर्तुमर्हति वा शक्य, देवताध्यानतः, येनार्थवानत्र विधि स्यात् । न चोपासना वातुभयपर्वता घाम्य
निर्देगाचरः, तयोस्त्वयव्यतिरेकात्प्रतमामर्थयो साक्षात्कारे नानावधियापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन
पुरषेच्छयाययाकर्तुमकर्तुं वा अशक्यत्वात् । तस्माद्ब्रह्मज्ञान मानसी क्रियापि न विधिगोचर । पुन-
श्चित्तव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षिता कचिदत्रिरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः ।
न ह्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोध । कचिद्रस्तुस्वरूपत्रिरोधिनी, यथा योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येताम्ना
भेदेन निदर्शनमिदुनद्वयोपन्यास । त्रियैरेयेकारेण वस्तुतन्त्रत्वमपाकरोति । ननु ‘आत्मैवेतोपासीत’
इत्यादयो त्रिभय श्रूयन्ते । न च प्रमत्तगीता, तुल्य हि साप्रदायिक, तस्माद्दिधेयेनात्र मन्त्रियमित
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानं त्विति । प्रमाणद्वारा तस्य पुस्तन्त्रत्वमाशक्याहऽऽ-प्रमाणं चेति । ज्ञानस्यापुस्तन्त्रत्वे फलितमाह-
अत इति । तर्हि ज्ञानस्य नियत नेत्याह-केवलमिति । विशेषणञ्च यमाह-नेति । एतन्कारव्या-
वर्त्यमाह-नापीति । ज्ञानध्यानयोर्मानसक्रियात्वेऽपि गोत्रगीवदेरद्वेद मत्वा वैशेष्य निगमपति-तस्मा-
दिति । तच्छब्दापोंऽपुस्तन्त्रम् । ध्यानस्य वस्तुनपेक्षये दृष्टान्तत्वान्ना तस्य तद्विरोधिने दृष्टा-
न्तान्नाचष्टे-यथा चेति । साऽपि धीर्मानस वा-ज्ञानमेवेत्याशक्याऽऽह-केवलेति । न ज्ञानमिति तुश-
ब्दार्थ । वस्तुनधीनत्व कैस्यम् । एतन्कारोऽयोगव्यवच्छेदकः । उक्तपुद्गेरुक्रियात्वनियमे हेतुन्मत्साह-
पुरुषेति । यथैतौ दृष्टान्तौ तथा क्रियान्तरमपीति यथाशब्दो नेय । ज्ञानमपि योषित्पुरुषयोर्भिगी-
तुन्यमिति नेत्याह-या त्विति । तस्यान्नाह किं कारणं तदाह-किं तर्हिाति । प्रकृतदृष्टान्तमपेक्ष्य
प्रत्यक्षविषयपदम् । तेन युक्तमेव वैश्य वैक्रियाभिधोर्त्वाह-इति ज्ञानमिति । अथ्यभ्रियोऽर्थज-
पत्तया तत्तन्त्रत्वेऽपि शब्दाद्यर्थविषयसदभावाच्चोदनादिजन्यत्वेयाशक्याऽऽह-एवमिति । अनुमानादा-
न

तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् ॥ अतस्तद्विषये लिङ्गादयश्श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्त्पुपलादिषु प्रयुक्तधुरतैर्ह्यप्यादिवत् ॥ अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् ॥ किमर्थानि तर्हि—“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यः” [बृह० २ । ४ । ५] इत्यादीनि विधिच्छायायानि वचनानि ?

रत्नप्रभा ।

प्ययोगादित्यर्थः । तत्रैवं सतीति ॥ लोके ज्ञानस्याभिप्रेक्षणे सतीत्यर्थः । यथाभूतत्वम् अत्राधितरम् । ननु “आत्मानं पश्येद्” “ब्रह्म त्वं विद्धि” [केन० १ । ९] “आत्मा—द्रष्टव्यः” [बृ० २ । ४ । ५] इति मित्राने लिङ्गोदृतव्यप्रत्यया विभावकाः श्रूयन्ते । अतो ज्ञानं विषयमित्यत आह—तद्विषय इति ॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विषयः पुरुष प्रवर्तयितुमशक्ता मरन्ति । अनियोज्यरूपसाध्य नियोज्यरूपस्य वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । ममायं नियोग इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विवेकीस्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं त्रयं विधीयतां नेयाह—अहेयेति ॥ वस्तुस्वरूपं विषयस्तस्मात् तद्विषयं निरतिशयस्यासाध्यत्वात् तद्विषयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वाच्च ज्ञानं न विषयं, प्रवृत्त्यादिफलमात्रादित्यर्थः । विषयज्ञानं गतिं वृच्छति—किमर्थानीति ॥ विधिच्छायायानि प्रतिद्वयागादिनिवृत्त्यानीत्यर्थः । विप्रिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्तूपते स्तुत्या आगत्यन्तिकेद्रेहेतुत्वग्रान्या भावती ।

आह—तद्विषये लिङ्गादय इति । सयं श्रूयन्ते लिङ्गादयः, न तस्मां विप्रिप्रियया, तद्विषयत्वेऽप्राप्त्याप्यप्रसङ्गात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा, यः पुरुषः कर्तुमशक्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ताधिकृतो नियोज्यो भवति । न चैवभूताभ्यात्मग्रहणमनोपासनदर्शनानीति विषयतदनुष्ठानोर्भिविध्यापकृत्योत्पानाद्विधेरभावात् इति प्रयुक्ता अपि लिङ्गादयः प्रवर्तनायामसमर्थाः उपलब्ध इव श्रुतैश्च कुण्ठमप्रमाणीभवन्तीति ॥ अनियोज्यविषयत्वादिति । समर्थो हि कर्ताधिकृतो नियोज्यः । असामर्थ्यं तु न कर्तृत्वात् ततो नाधिकृतोऽतो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधेरभावाच्च विधिरचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायायानीति वृच्छति—किमर्थानीति । न चानर्थ-
ज्ञानन्दर्शय-न्यायनिर्णयः ।

धाजयत्वेऽपि लिङ्गादिजन्यत्वाच्च चोदनायपेक्षेति भावः । लौकिकविषयोदनाद्यनपेक्षत्वेऽपि ब्रह्मधीर-
लौकिकत्वात्तदपेक्षत इत्याशयं दास्यन्तिरु निगमयति—तत्रेति । पूर्वोक्तरीत्या सम्प्रज्ञाने वस्तुमात्रतन्त्रे
सर्वानि यान् । यथाभूतं सदैकरूपम् । धैर्यक्रियातो वैशेष्योक्त्या ज्ञानम्याभिप्रेयत्वमुक्तम् । तत्र
ज्ञाने लिङ्गादिभ्यः दृष्टान्तेस्तर्कानिम्यत्वादित्याशय्याऽह—तद्विषय इति । तदेव ज्ञानं विषयः ।
तत्र यद्यपि लिङ्गादयः श्रुतास्तथाऽपि स्तुत्यर्थवाटतया निष्पृष्टपाशु यद्व्य इत्यादिप्रवृत्तिवृत्ते ।
अनियोज्यपुनश्चनया वियोगानर्हं नियोज्येन वा हीनं ज्ञानं तद्विषयत्वात्तेषामभिप्रेयकत्वा-
दित्यर्थः । कुण्ठीभावे दृशन्तमाह—उपलब्धादिष्विति । विषयज्ञानम्यं कर्मणि तद्व्यतिशयाननरूपाच्च
न विवेकीयाह—अहेयेति । अनुष्ठेयानुष्ठानैरमात्राद्विषयभावे श्रुतेरपि तदपेक्षत्वेनात्ममात्राद्विषयत्वैवार्थमिति
शङ्कते—किमर्थानीति । यो द्रष्टव्यः न चाभवेति तत्त्वप्रतिपादकानि तानीत्याशय्याऽह—विधीति ।

१ भाव इति हेतुविपुलकेषु पाठो जातिः । अतरादिप्रिया इति प्रवृत्तिपाठः । २ उदाहरणे ४ । ४ । १३—
“आत्मानं पश्येत्” इति वचः ।

स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति वूमः ॥ यो हि बहिर्मुखः प्रवर्तते पुरुषः-इष्टं मे भयादनिष्टं मा भूदिति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छितं स्वाभाविकात्कार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति-“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” [वृ० २।४।५] इत्यादीनि ॥ तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याऽहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते-“इदं सर्वं यदयमात्मा” [वृ० २।४।८] “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” [वृ० ४।५।१५] “केन कं विजानीयाद्” [वृ० ४।५।१५] “विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्” [वृ० ४।५।१५] “अयमात्मा ब्रह्म” [वृ० २।५।१९] इत्येवमादिश्रुतिभिः ॥

रत्नप्रभा ।

या विषयेषु प्रवृत्ति आत्मश्रणादिप्रतिग्रहिका, तन्निवृत्तिपत्नानि विविपदानो याह-स्वाभाविकेति ॥ विप्र-पोति यो हीत्यादिना ॥ तत्र विषयेषु सघातस्य या प्रवृत्ति तद्गोचराऽऽदादेर्यथे । स्रोतः-चित्तवृत्तिप्रसाह । प्रवर्तयन्ति ज्ञानसाधनश्रणादाप्रति शेषः ॥ श्रवणरत्नप्रसाह-तस्येति ॥ अन्वेषणं ज्ञानम् । यदिद जगत्तत् सर्वम् आत्मनेत्यनात्मनाथेन आत्मा बोध्यते । अद्वितीयाद्वेषणानुषे फ विधि, तपस्वी द्वैतानुपजीवनः स्यात्यतीति भाव । आत्मज्ञानिन कर्तव्याभावे मानमाह-

भामती ।

ज्ञानि युक्तानि, स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानुपपत्तेरिति भाव । उनम्-स्वाभाविकेति । अन्यत प्राप्ता एव हि श्रणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूयन्ते । न चानुवादोऽप्यप्रयोजन, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथाहि-तत्तद्विद्यनिप्रविषेसाजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधानुमर्हति । आत्मश्रणादित्रिभिः सरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोत खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उद्घात्यत इति प्रवृत्तिविशेषरतानुवादानामन्तीति सप्रयोजनतया म्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति । यच्च चोदितमात्मज्ञानमनुष्ठानानङ्गत्वात्पुरुषार्थमिति, तदयुक्तम् । म्यतोऽप्य पुण्यार्थे सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्व तद्गुणन न दूषणमिहाह-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तेषामर्थस्त्व श्रुणाः समाधत्ते-स्वाभाविकेति । सगृहीत विभजते-यो हीति । बहिर्मुख्य शब्दादिप्रणयम् । पुमर्थमुदिश्य प्रवृत्ते श्रुत्या किमिति परानर्थते श्रुतेरनर्थकरत्वापाताचराऽऽह-न चेति । वायोऽर्थ सप्तमर्थः । किमिति तर्हि श्रुति सर्वावपि पुराणानुसरति तत्राऽऽह-समिति । अग्रेर्दृष्टप्रवृत्ति यदात्मनो विषयप्रवृत्तिरपि निरोद्धमशक्येयाशङ्कयाऽऽह-कार्येति । आत्मविषयोऽनात्मदर्शने सत्यपि सम वाकिमिति ततो विमुक्तीकरण तत्राऽऽह-प्रत्यगिति । तत्र चेतस स्रोतस्तदाभिमुख्य तद्गोचरेणिय यायत् । सत्यनात्मदर्शने तदप्रणयस्य चेतसो न प्रत्यगाभिमुख्यमित्यनामधीनिरासेन पञ्चभूतामर्शयिस्ता वस्तया तदाभिमुख्यामान्वयव्यतिरेकसिद्धा एव श्रणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूयन्ते । तेन विप्रकार्य देशक्याभाद्विचिन्धावाच्येतानि न विषय इत्यर्थे । अन्तु या मुमुक्षुप्रवृत्तेर्न्यादाकथमेदेन श्रणादित्रिभिः स्तयाऽपि वस्तुनो विषययोग्यत्वान् तज्ज्ञाने विधिरित्याह-तस्येति । यदिद ब्रह्मज्ञानादि तसर्वाभावेति वाधार्थं सामानाधिकरण्याद् द्वैताभावोक्त्याऽऽमनोऽद्वितीयत्वेन पूर्णोत्तेर्न तत्र हेयवमादेयत्त चे वाह-इदमिति । अविशाब्दशायामामन सद्द्वितीयतया हेयवादिदिसिद्धिमाशङ्क्यार्हद्बुभेन्ययान्म्यायमात्माति रिक्तक्रियायभावात् हेयत्वादीत्याह-यत्रेति । न केवत्र त्रियावन्म्यायामेनाऽऽत्मनि श्रणादिविभागाभा विन्वयस्थान्तरेऽपीत्याह-विज्ञातारमिति । आत्मन स्वविषये ज्ञेयत्वाभावेऽपि ब्रह्मणि तद्वावादादेयत्वा तत्र स्यादित्याशङ्कयाऽऽह-अयमिति । आदिशब्द आत्मतत्त्वनादिसर्वाक्यसमर्थाय । प्रतिपत्तिविधि

यदप्यकर्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति, तत्त-
थैवेत्यभ्युपगम्यते ॥ अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां
सर्वकर्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति ॥ तथा च श्रुतिः—“आत्मानं
चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसं-
ज्वरेद्” [वृ० ४।४।१२] इति, “एतद्बुद्धा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च
भारत” [म० गी० १५।२०] इति च स्मृतिः ॥ तस्मान्न प्रतिपत्तिविधि-
विषयतया ब्रह्मणस्समर्पणम् ॥

रत्नभा ।

तथा चेति ॥ अयं स्वयंप्रमानन्दः परमात्मा अहमस्मि इति यदि कश्चित्पुरुष आत्मानं जानीयात्,
तदा किं फलम् इच्छन् कस्य या भोक्तुः प्रीतये शरीरं तप्यमानम् अनुसंज्वरेत् तप्येत,
मोक्षभोग्यद्वैताभावात्, कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायः । ज्ञानदौर्लभ्यार्थं चेत् शब्दः ।
एतद् गुण्यतम तत्त्वम् ॥ वृत्तिकारमतनिरासमुपसहरति—तस्मादिति ॥ प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति—
भामती ।

यदपीति । अनुसंज्वरेत् शरीरं परितप्यमानमनुत्पयेत् । सुगममन्यत् । प्रकृतमुपसहरति—
तस्मान्न प्रतिपत्तीति । प्रकृतसिद्धपर्यमेकदेशिमत दूषयितुमनुभाषते—यदपि केचिदाहुरिति ।
दूषति—तत्रेति । इदमत्राकृतम्—कार्ययोगे यथा चेत्प्रादुर्भावाद्यस्तथा । सिद्धबोधेऽर्थप्रसङ्गे
शान्त्रं हिनशासनात् ॥ यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा, नियमेन
वृद्धव्यवहारे सामर्थ्यमभ्युत्त भवेत्, न मयदेहेयोपादेयभूतनद्धात्मतापरत्नमुपनिषदात् । तत्रातिवृत्तिसा-
मर्थ्यतापदाना लोके तापूर्वकत्वाच्च त्रैदिकार्यप्रतीतिः । अयं तु भूतेऽप्यर्थे पदाना लोके शक्यः सगति-
प्रह्वन्त उपनिषदां तत्परः पौरुषपर्ययोलेचनयामगम्यमानमपहृत्य न कार्यपरत्न शक्यं कथयितुं,
श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तत्र तानन्देनमकार्येऽर्थं न सगतिप्रहः । यदि तत्परः प्रयोगो
न लोके दृश्येत्, तत्रप्रयो वा व्युत्पन्नस्योत्प्रेत न शक्येत । न तान्तत्परः प्रयोगो न दृश्येत् लोके ।
तुल्यत्वमयानिदित्यर्थानामकार्यपराणा पदसदभंगा प्रयोगस्य लोके, बह्वलमुपलब्धेः । तद्यथावण्ट-
लादिलोकात्तद्वचनान्नादिनसतिः, सिद्धविद्यारसगन्तव्योत्तरपरिवारे अथत्रोक्तानतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाह-
पातनीतकृत्यौतमयशिखातले नन्दनादिप्रमदजनविहारिणिमयशान्तकमनीयनितदननोहरः परितराजः सुमे-
रगिति । नैव भुजङ्गो र-तुरियमियादि । नापि भूतार्थबुद्धिर्बुद्ध्यन्तपुरुषपरतिनी न शक्या समुत्प्रेतु हर्षदि-
रञ्जनहेतोः समगता । तयाहविदितार्थजनभाषार्थो द्रविडो नगरगमनोद्यतो राजमार्गाम्बुर्णं देवदत्तमन्दि-
रसप्यामीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुरजन्मा वार्ताहारेण सह नगरस्यदेवदत्ताभ्याशमागतः पटवा-
सोपायनार्पणपुष्कर दिष्टया कर्षते पुनस्ते जात इति वार्ताहारव्याहारक्षणसमनन्तरमुपजातरोमाञ्चकचुक्र
आनन्दगिरीष-न्यायनिर्णयः ।

शेषमथैव तत्र शास्त्रोपमित्येवजिज्ञासुः तत्रैव सूचित पूर्वपक्षमनुव्रति—यदपीति । आत्मियो हाना-
वमुपापन्न विस्तृतं वा तत्राऽऽयमङ्गीकरोति—तथेति । द्वितीय दूषयति—अलंकारो हीति । ब्रह्मा-
त्मावगतैरुक्तकृत्ये मानं हि सादृश्वितमाह—तथा चेति । अयं परमात्माऽहमस्मीत्यपनोव्रततया यदि
कश्चिपुरुषो जानीयादनासाक्षात्कारदौर्लभ्ययोती चेच्छब्दः । स स्यातिरिक्तमात्मनः किं फलमिच्छन्कस्य
वा पुत्रादे फलाय तदव्यभिचारेण तप्यमानमनु तदुपाधिः सञ्चरेत्तप्येत निरुत्पन्न्यात्माविदो नान्यदस्मि
फलं भाष्यन्-पुत्रादितैरवाक्षेपः । तत्रैव स्मृतिमाह—एतदिति । गुण्यतमं शास्त्रमेतत्तस्य बुद्धिरर्थतो निवि-
दिगेषेन अथगो न शास्त्रगम्यते उक्तमुपसहरति—तस्मादिति । ज्ञानस्य विषयताभावस्तथाविनाकृत्यं
च तच्छब्दार्थः । प्रसाप्रसङ्गः प्रसादविषयः प्रतिपत्तिगन्तः । तद्विनिविद्यतयेति पूर्ववत् । यथादिष्टशान्ते

यदपि केचिदाहुः—“प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तु-
वादी वेदभागो नास्ति” इति ॥ तत्र ॥ औपनिषद्स्य पुरुषस्थानन्यशे-
पत्वात् ॥ योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मोत्पाद्यादिच-
तुर्विधद्रव्यविलक्षणः—

रत्नप्रभा ।

यदपि केचिदिति ॥ कर्त्तात्मा लोकासिद्ध्यान्न वेदान्तार्थ ॥ तदन्यद् ब्रह्म नास्त्वेव वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभा-
वादित्यर्थ ॥ मानाभावोऽसिद्ध इत्याह—नेति ॥ अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात्
कृत्स्नेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धम् । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गस्या श्रोतुमन्हेतु कार्यबोधमनुमाय वनूवाक्यस्य
कार्यपरत्वं निश्चल्य वाक्यस्थपदाना कार्यान्विते शक्त्यप्रहाल सिद्धस्याऽपदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति वाच्यम् ।
पुरम्ते जात इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्ट पुरजन्मानुभाव पुरादिपदाना सिद्धे सङ्गतिपहात् कार्या-
न्विनापेक्षयान्वितार्थे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलम् । किञ्च प्रलणो
नास्तिचादेव कृत्स्नेदस्य कार्यपरत्वमुत वेदान्तेषु तस्याभानात्, अथवा कार्यशेषत्वात्, किंवा लोका-
सिद्धत्वादाहोस्तिन् मानान्तरविरोधात्? तत्र आद्यं पक्षत्रयं निराकृष्टे—योऽसाविति ॥ अन्यशेष-
त्वार्थमसंसारी इत्यादि विशेषणम् । नास्तिग्रामाथे हेतु वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्त्वा हेत्यन्तरमात्मत्वमाह—
मामती ।

विक्रमितनयनोत्पलमतिमेरमुगमहोत्पलमत्रगोक्य देवदत्तमुपनिषदप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य
तद्ब्रवाहारधरणसमनन्तर भवतामन्तरेतुताम् । न चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थ हर्षाय कल्पत इत्यनेन हर्ष-
हेतुरर्थ उक्त इति प्रतिपद्यते । हर्षहेत्यन्तरस्य चाप्रतीति पुरजन्मनश्च तद्वेतोरखगमात्तदेव वार्ताहारेणाम्य
धायानि निश्चिनोति । एव भवशोकादयोऽप्युदाहार्याः । तथा च प्रयोजनत्रयया भूतार्थाभिधानस्य प्रेक्षा
व प्रयोगोऽप्युपपन्नः । एव च ब्रह्मसम्पन्नानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि पुरप्रवृत्तिनिवृत्ती
वेदान्ताना पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रत्व सिद्ध भवति । तत्सिद्धमेतत्, विनादाव्यासितानि वचनानि भूतार्थविप
याणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकान् । यद्यद्विषयप्रमाजनक तत्तद्विषय यथा रूपादिविषय चक्षुरादि, तथा
चैतानि, तस्मात्तथेति । तस्मात्सुशून्य—तत्र औपनिषद्स्य पुरुषस्थानन्यशेषत्वादिति । उपनि-
षूर्त्सिद्धेश्ररणार्थाक्युपनिषद व्युत्पादितम् उपनीयाद्वय ब्रह्म सनासनामभिया हिनन्तीति ब्रह्मविद्या-
माह । तद्वेतुत्वादेदान्ता अप्युपनिषद्, ततो विदित औपनिषदः पुरुष । एतदेव विभजते—योऽसावु-
पनिषत्स्वेवेति । अहप्रत्ययविषयाद्भिन्नि—असंसारीति । अत एव क्रियारहितत्वाच्चतुर्विधव्यतिरेक्षणं,
अतश्च चतुर्विधव्यतिरेक्षणो यदनन्यशेषः अन्यशेष हि भूत द्रव्य चिकीर्षितं सदुत्पत्त्यायाप्य सम्भवि ।
यथा 'यूय तक्षति' इत्यादि । य'पुनरनन्यशेषं भूतभाव्युपयोगरहितं, यथा 'सुवर्णं भार्यम्' 'सत्तन्व
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विधिशेषतया तदणः शास्त्रगम्यम्भुक्त निरस्य प्रवृत्तिनिवृत्तीयादावुक्तमनुमापने—यदर्पीति । किं
वच्येन नास्ति वेदान्तस्य तस्याप्रसिद्धत्वात्तदुद्दिश्य प्रतिपादनायोगादाहोमित्यस्य क्रियाशेषेति विरु-
ह्य्याऽऽद्य दूषयति—तन्नेति । औपनिषदस्य पुरप्रस्येयाचनिरास मूच्यत प्रप्रवयति—योऽसाविति ।
तस्यापि चैतन्यात्कर्तृत्वेन क्रियाशेषचमादाक्यानन्यशेषत्वादिति द्वितीय निराममुक्त चिद्वृत्तौ—
असंसारीति । तत्र पूर्णत्वं हेतुमाह—ब्रह्मेति । कर्तृत्वेनानन्यशेषेऽपि क्रियायामाया कर्मवेदान्तस्य-
तां वाशनाऽऽद्य—उत्पाद्यादीति । विनियोजनमानाभावादपि नान्यथान्दि प्रकरण वाक्य वा ? नाऽऽद्य-

स्वप्रकरणस्योऽनन्यशेषो नासौ नास्ति, नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम् ॥ “स एष नेति नेत्यात्मा” [वृ० ३।१।२६] इत्यात्मशब्दाद्वात्मनश्च प्रत्याख्यानस्याशक्यत्वात् । य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वप्रसंगात् ॥ नन्वात्माहम्प्रत्ययविषयत्वाद्दुपनिषत्स्वेव विजायत इत्यनुपपन्नम् ॥ न ॥ तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

स एष इति ॥ इतिरिदमर्थे । इदं न इदं नेति सर्वद्वेषनिषेधेन य आत्मा उपदिष्ट स एष इत्यर्थः । चतुर्थं शक्यते-नन्वात्माहमिति ॥ आत्मनोऽहुकारादिसाक्षित्वेनाहवीप्रियत्वस्य निरस्तत्वात् लोकसिद्धतेत्याह-नेति ॥ य तैर्यकारा अपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किमु प्राच्यमिदं-मामती ।

जुहेति' इत्यादि, न तस्योपन्यासात् । कस्मात्पुनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह-यत स्वप्रकरणस्य । उपनिषदागमनाभ्यासीताना पौरुषविषयबोलेचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणम् । न च जुह्वादिबद्धव्यभिचारितक्रतुसदन्वः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकरणस्यः सौम्य तथाविध उपनिषद्ग्रह प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमिति । स्यादेतत् । मानान्तरागोचरत्वेनागृहीत-संगतितयाऽप्यर्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वात्पुनश्च कथमुपनिषदर्थतेत्यत आह-स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात् । यद्यपि गगनादिनन्मानान्तरागोचरत्वमात्मनो नास्ति तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहाण्या शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्यैव कटककुण्डलादिपरिहाण्या । न हि प्रकाशः स्वसन्देहो न भासते, नापि तदवच्छेदकं कार्यकरणमपातः । तेन 'स एष नेति नेत्यात्मा' इति तत्तदवच्छेदपरिहाण्या बृहत्यादापनाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो वाक्यात् प्रवेति चा-मेति च निरूपयितुमिति । अथोपाधिनिरासादुपहितव्यमात्मन्यप्य कस्मान्न निरक्षत इत्यत आह-आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात् । प्रकाशो हि सर्वस्याग्रा तद्विष्टानन्वाच्च प्रबन्धिन्नमस्य । न चाविष्टानामाद्ये विष्टमो भवितुमर्हति । न हि जातु रज्ज्वमात्रे रज्ज्वां भुजङ्ग इति वा धारति वा विष्टमो दृष्टपूर्वः । अपि चात्मनः प्रदाशस्य भासा प्रबन्धस्य प्रया । तथा च श्रुतिः-‘तमेव मान्तमनुभाति सर्वा तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । न चात्मनः प्रकाशस्य प्रयात्माने प्रबन्धप्रया युक्ता । तस्मादात्मनः प्रयात्मानायोगाद्रेदात्तेत्यः प्रमाणात्तरागोचर-सर्वोपाधिरहितब्रह्मस्यैवपातगतिरितिद्विरित्यर्थः । उपनिषत्स्वेनागत इत्यनवारणममृष्यमाण आक्षिपति-नन्वात्मेति । सर्ववर्तमानाहप्रयविषयवो ह्यामा कर्ता भोक्ता च ससरो तत्रैव च लौकिकगरीशकृष्णामात्मपदप्रयोगान्नाय एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च नेषामर्थो इत्यौपनिषदगम्यात्मपद तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति, नार्थान्तरं तद्विषयं इत्यर्थः । नमाद्यत्वे-न अहप्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः । कुतः तत्साक्षित्वेन । अहप्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्यकरणसमातोपरितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन परमात्मनोऽहप्रत्ययविषयत्वस्य प्रत्युक्तत्वात् । एतदुक्तं भवति-यद्यपि ‘अनेन जिवेनात्मना’ इति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकसम्बन्धेनानन्दगरीय-न्यायनिर्णयः ।

इहाह-स्वप्रकरणस्य इति । पर्वनायकाय विनियोजकमिति द्वितीयं दूषयति-अनन्येति । आत्मनो जुह्वादिबद्धव्यभिचारितक्रतुसदन्वगामानादित्यर्थः । पक्षद्वयनिरासं निगमयति-नासाविति । तस्य न त्रियाशेषत्वमिति त्रिभङ्गिणम् । वेदान्तवेद्यमनुजो निरासायोगे हेनन्तरमाह-स एष इति । यः गवा-त्माऽप्या आदेशो नेति नेत्यापि विशद्वपनिषेधोक्तः स एष पक्षमेऽपि निरूप्यत इत्यत्र वस्तुन्यातात्मशब्दात्तस्य चाऽऽत्मनादेशानिराकारव्याक्तत्वेनोपाऽऽत्मनात्तन एव तस्योऽस्य प्रतिपाद्यत्वमपि सिध्यतीत्यर्थः । औपनिषदः पुरुषस्यैवप्राधान्ये-नन्वाविति । अहमितिपयन दूषयन्विशेषणं समर्थयते-नेत्यादिना ।

१ तीर्थतया, सत्यकारा इत्यर्थः ।

न ह्यहम्प्रत्ययविषयकर्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कृत्-
स्थनित्यः पुरुषो विधिकण्डे, तर्कसमये वा, केनचिदधिगतस्सर्वस्यात्मा ॥
अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यः, विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्म-
त्वादेव च सर्वेषां न हेयः, नाप्युपादेयः ॥ सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं
पुरुषान्तं विनश्यति ॥

रत्नप्रभा ।

न हीति ॥समः तारतम्यार्जिनः । तत्तन्मते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेषणानि । पञ्चमं निरम्यति-
अत इति ॥ केनचिद् वादिना, प्रमाणेन युक्त्या वेत्यर्थः । अगम्यत्वान्न मानान्तरत्रिषोष इति भावः ।
साक्षी कर्माद्ग्नं चेतनं वात् कर्तृवदिति तत्राह-विधीति ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाच्चात्मस्य घातकत्वान्न
कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वाद्देहेयानुपादेयत्वाच्च न कर्मशेषत्वमित्याह-आत्मत्वादिति ॥
अनित्यचेनात्मनो हेयत्वमाशक्याह-सर्वं हीति ॥ परिणामिणेन हेयता निराचष्टे-
भामती ।

तथापि तस्योपहित रूपं जीवः शुद्धं तु रूपं तस्य साक्षि तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति । एतदेव
प्रपञ्चयति-न ह्यहम्प्रत्ययविषयोति । विधिशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः । कुत आत्मत्वादेव । न चान्मा-
ऽन्यार्थोऽप्यस्तु सर्वमान्यार्थम् । तथा च श्रुतिः-‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रिय भवति आत्मनस्तु कामाय
सर्वं प्रिय भवति’ इति । अपि चातः सर्वमान्यत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः । सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य तद्वैत तत्त्व-
मात्मा न च स्वभावे हेयोऽशक्यहानत्वात् न चोपादेयः, उपात्तत्वात् । तस्माद्देवोपादेयविषयो विधिनियमौ
न तद्विपरीतमात्मतत्त्वं विषयोऽस्तु इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति-सर्वं हि
विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति । अयमर्थः-पुरुषो हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणसदतिरुद्ध-
न्यायव्यवस्थापितत्वात्परमार्थसन् । प्रपञ्चस्त्वान्यत्रिषोपदेशितोऽपरमार्थसन् । यच्च परमार्थसन्नसौ प्रकृतौ
रज्जुतत्त्वमिव सर्वप्रभ्रमस्य विकारस्य । अत एवास्यानिर्वाच्यत्वेनादृष्टत्वमावस्य विनाशः । पुरुषस्तु
परमार्थसन् नासौ कारणसहस्रेणाप्यसन् शक्यः कर्तुम् । न हि सहस्रमपि क्षिपिणेन घट पटयितुमीशत
इत्युक्तम् । तस्माद्विनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः श्रुक्तिरज्जुतत्त्वान्त इव रजतमुज्ज्वलविनाशः । पुरुष
एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यास्ति विनाशो यतोऽनन्तो विनाशः स्यादियत्
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सस्कार्येन निरासे साक्षी चैतैतिमन्त्रेणाऽऽत्मनः सर्वसाक्षिन्मुक्तं तेनाहर्धापिपपञ्चस्य प्रपु (लु)-
त्तत्रादतिरुद्धमौपनिषद्व्यमित्यर्थः । तथापि कर्मकाण्डे तर्कशास्त्रे च सिद्धत्वात् नन्वौपनि-
षदव तत्राऽऽह-न हीति । तत्साक्षीति विधिकण्डागम्यव्योक्तिः । श्रौतमिश्रान्तेऽनधिगति-
माह-सर्वेति । सर्वेषु नश्यन्तु भूतेषु स्थितो न नश्यतीत्यर्थः । नैवापि कादिमते तद्विगतिमाह-
सम इति । निरिशेष इत्यर्थः । सार्वसमयसिद्धं निरम्यति-एक इति । चैतन्यान्तरन्यत्वमेवमर्थम् । अहं-
प्रपञ्चविहिते प्रसिद्धिप्रत्याह-कूटस्थेति । कौटस्थ्ये कथं कारणं च तत्राऽऽह-सर्वं स्येति । सर्वाभिष्टानरजो-
र्वै ब्रह्मणोऽपि त्रैताभिष्टानन्वाकारणत्वमाधिकमिति भावः । अन्यतोऽनधिगतौ फलितमाह-अत इति ।
ज्ञाते हि बाधो नाप्यप्येत्यर्थः । विधिकण्डानधिगतिमाह-विधीति । तत्र हेत्वन्तरमाह-आत्मत्वा-
दिति । आत्मा सर्वशेषित्वान्वाग्यशेषः स कथं निरिशेषः स्यादित्यर्थः । विधिकण्डाज्ञातत्वमुक्तं समु-
च्चं चशब्दः । किंच, हेयोपादेयविषयो विधिनियमौ नाऽऽत्मनि निरपेक्षे स्यातामित्याह-नेति ।
तस्यापि मसाभिष्टानाशितया हेयत्वमाशक्येति सर्वं हीति । निरविरुद्धाशामिद्वैत्यर्थः । समार-
स्थेन नाशो न पुरुषस्येति षक्त विकारजातमित्युक्तम् । घटादेर्मृदादौ नाशारूपं पुराचार्यः सर्वस्य

पुरुषो हि विनाशहेत्वभावाद्विनाशी, विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थानित्यः,
अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः ॥ तस्मात् “पुरुषान्न परं किञ्चित्सा
काष्ठा सा परा गतिः” [कठ० १।३।११] “तन्त्वौपनिपदं पुरुषं पृच्छामि”
[बृह० ३।९।२६] इति चौपनिपदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिपत्स्वेवं
प्राधान्येन प्रकाशयमानत्वे उपपद्यते ॥ अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो ना-
स्तीति वचनं साहसमात्रम् ॥ यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुमक्रमणं-

रत्नप्रभा ।

विक्रियेति ॥ उपादेयत्वं निराचेष्ट-अत एवेति ॥ निर्विकारित्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं हि साध्यस्य, न त्वात्मनः ।
नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्राप्त्यर्थम् आत्मा हेय इत्यत आह-तस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चिदिति ॥
काष्ठा । सर्वस्यावधिः । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वाद्ब्राह्मत्वादपूर्वत्वाद्देदान्तेषु स्फुटभावाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तम् ।
तत्र श्रुतिमाह-तन्त्वेति ॥ तत्कारणसूत्रस्याधिष्ठानम् । पुरुषं पूर्णम् । हे शाकल्य त्वा त्वां पृच्छामीत्यर्थः ।
अत इति ॥ उक्तलङ्घैः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः । पूर्वोक्तमनुवदति-यदपीति ॥

भामती ।

आह-पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादिति । न हि कारणानि सहस्रमप्यन्यदन्ययवितुमीशत इत्युक्तम् । अथ
मा भूत्स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिद्गमो हास्यते, कश्चिचोपादास्यत इत्यत आह-
विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थानित्यः । त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्ती-
त्युक्तम् । अपि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं
कर्तुम् । न च धर्माभ्ययात्वादन्यो विकारः । तदिदमुक्तम्-विक्रियाहेत्वभावादिति । सुगममन्यत् । यत्पु-
नरेकदेशिना शास्त्रविद्वचन साक्षित्वेनानुक्तान्तं तदन्ययोपपादयति-यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रम-
णमिति । ‘दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थान्वोधनम्’ इति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृत्याद्गमस्य च
कर्मत्वात् ‘कर्मावबोधनम्’ इत्युक्तम् । न तु सिद्धरूपप्रत्यावबोधन व्यापारं वेदस्य वारयति । न हि सोम-
दर्शनि प्रकृते तद्गुणामिथानं परिसंचरेत् विष्णुधर्मणो गुणवत्तम् । विशिशास्त्र विधीयमानकर्मविषयं, प्रतिपे-
धशास्त्रं च प्रतिपिच्यमानकर्मविषयमित्युमयमपि कर्मावबोधनपरम् । अपि च ‘आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्’
इति शास्त्रद्वयवचनम् । तत्रार्थग्रहणं ययमिधेयवाचि ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नाशस्तत्राऽऽह-पुरुष इति । कल्पितस्यानधिष्ठानत्वात्पुरुषो नित्यसत्स्वभावस्तदधिष्ठानत्वेन विद्बोदय-
व्यपदेशेनुरित्यर्थः । पुरुषस्य परिणामिनित्यत्वात्परिणामोदयव्ययाम्यां हानादाने स्यातामिन्प्राशङ्क्याऽऽह-
विक्रियेति । साययवयादित्स्नेतुः । अशुद्धत्वादित्यागेन शुद्धत्वादेरादेयत्वं शक्तित्वाऽऽह-अत इति ।
आत्मनि स्वतो धर्मन्यथानन्ययात्वमतःशब्दार्थः । पुरुषावधिर्नाशः सर्वस्येवत्र श्रुतिमाह-तस्मादिति ।
कल्पितस्याकल्पितमधिष्ठानमित्युक्तत्वात्किंप्रामर्शो तच्छब्दः । यथेन्द्रियादिन्यो नैवं पुरुषादस्ति किञ्चिपरं
सा पुरुषस्या काष्ठा मूढमत्वमहत्त्वादेरपिः सैव परा गतिः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः । निरतिशयस्वतन्त्र-
तया नियन्त्रेण च श्रुतिरक्ता मानान्तरागम्यतया वेदान्तेऽन्येयत्वं श्रुतिमाह-तं त्विति । यत्स्वदुक्तस-
मिश्रेणरसगां वृथिल्येव यस्याऽऽप्यनमित्युपपन्नस्योक्तमधिष्ठान तमौपनिपदमुपनिपद्विरेव ज्ञेय पुरुष त्वा त्वां
पृच्छामि हे शाकल्येति याज्ञन्यस्यस्य प्रश्नः । विशेषणामिप्राय विष्णोनि-आपनिपदत्वेति । औपनि-
परम्येण परतये चाऽऽप्यनं मिदं परस्य प्रतिज्ञा निर्मूल्याह-अत इति । तथा श्रुत्यादौ वेदान्तानाम-
र्थवत्त्वमित्युक्तेरिदंमिदमित्युक्तमनुवदति-यदपीति । तस्यान्वविषयत्वं यदन्वृताविरोधित्वमाह-

१ एवकार्यतः पाठः वचिर् ।

“दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्” [शाच०भा०जै०सू०१।१।१] इत्येवमादिः, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्धिधिमतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् ॥ अपि च “आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्-” [जैमि० सूत्र० १ । २ । १] इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः-प्रवृत्तिनिवृत्तिविधिव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तुपदिशति, भव्यार्थत्वेन

रत्नप्रभा ।

वेदस्य नैरर्थक्ये शकिते तस्यार्थवत्तापरमिदं भाष्यम् । दृष्टो हीति ॥ तत्र फलवदर्थवबोधनमिति वक्तव्ये धर्मविचारप्रक्रयात् कर्मावबोधनमित्युक्तम् । नेतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनिरासः । अत एवानुपलब्धेऽर्थे “तत्प्रमाणमिति” सूत्रकारो धर्मस्य फलवदज्ञातत्वेनैव वेदार्थता दर्शयति । तत्रात्रशिष्टं ब्रह्मण इति न वृद्धवाक्योपरोऽप्येवाह-तद्धर्ममिति ॥ निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्यपरत्वमन्ति, तत् नूनभाष्यत्राक्यजात कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः । वस्तुतस्तु छिड्ये कर्मकाण्डस्य तात्पर्यम् । छिड्येथ लोके प्रवर्तकज्ञानगोचरत्वेन क्लृप्तं यागादिक्रियागतमित्यसाधनत्वमेव, न क्रियातोऽतिरिक्त कार्यं, तस्य कूर्म-लोमप्रदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि परामित्तकार्यविश्रुते सिद्धे दधिसोमादौ प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्ड-स्येति मन्तव्यम् । किञ्च वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्गतशब्दत्वाद्द्वयादिशब्दवदित्याह-आपि चेति ॥ किमक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावात् फलाभावात् वा ? आद्ये आह-आम्नायस्येति ॥ इति न्यायेन एतद् अभिप्रेयराहित्यं निषेधनामीकुर्वतां “सोमेन यजेत” “दग्ना जुहोति” इत्यादिनाक्येषु दधि-सोमादिशब्दानामर्थक्यस्य स्यादित्यर्थः । ननु केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्याशक्याह-प्रवृत्तीति ॥ कार्य-तिरेकेण भव्यार्थत्वेन कार्यशेषेनैव दद्यादिशब्दो भूतं वक्ति चेत्, तर्हि सत्यादिशब्दः कूटस्थ न वक्तीत्यत्र को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वाद्दुताक्रियाशेषत्वादिति प्रश्नः । ननु दद्यादेः कात्यायनविलेनं भामती ।

प्रसभ्येत, न हि ते क्रियार्था इत्यत आह-अपि चाम्नायस्येति । यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्व क्रिया-भिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयोजनत्वम् । द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं न स्वनिष्ठतया । यथाहः शास्त्रिभिः-“चोदना हि भूतं भवन्तम्” इत्यादि । एतदुक्तं भवति-कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तदर्थं भूताधिकमन्वर्थं गमयतीति । तत्राह-प्रवृत्तिनिवृत्ति-व्यातिरेकेण भूतं चेदिति । अयमभिसंधिः-न तावत्कार्यार्थं एव स्वार्थं पदानां सगतिप्रलौ नान्यार्थं इत्युपपादितं भूतेऽर्थं न्युत्पत्तिं दर्शयति । नापि स्वार्थमात्रपरतैः पदानाम् । तथा सति न वाक्यार्थप्र-यय- स्यात् । न हि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा । तस्मात्पदानां स्वार्थमभिधेयतामेकप्रयोजनपर-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्धर्ममिति । दृष्टो हि तस्यार्थः फलवदर्थवबोधनमिति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासाप्रक्रयाद्धर्मैकमेवोद्देशक्याद्युक्तं कर्मावबोधनं तद्धिधिमिषेधविश्रुत्योक्तम् । यत्तु चोदनामूने चोदनापरद्वयारयानं तदप्रतिशूद्र पदार्थमात्रक्य-नात् । परीष्टिप्रमुखमपि सूत्रजातं पूर्वसूत्रस्या तत्तद्भाष्येथ सह प्रक्रमयशात्कर्मकाण्डार्थमेवशतो ब्रह्मबोधनमिति वेदेकदेशस्य फलमिदं प्रवृत्तिप्रयत्नेऽर्थः । अर्थवादाभिप्रेक्षणप्रियो निमित्तराजं निरसयति-अपि चेति । तत्र खल्वक्रियार्थत्वे सत्यानर्थक्यं भूतोपदेशनिरोधस्य वा तन्मात्रस्य वा । तत्राऽऽयमुपेय द्वितीयं प्रत्याह-आम्नायस्येति । वपत्कर्तुः प्रथमभक्तो देवदत्तो भुक्त्वा निर्गत इत्यादिभूतोपदेशस्य सन्नधयोग्यतात्राचिभिक्तियुक्तस्य द्रव्यादिनाचिनः साक्षात्कार्यार्थत्वामात्रात्प्रदर्शयति-त्यम् । अतोऽपिशोपात्कार्योपदेशस्यापि तद्व्यसक्तिरित्यर्थः । उक्तभूतोपदेशोऽपि कर्त्तव्यादिपदाभ्याहारात्कार्योपदेशव्याप्यतया फलवदर्थसिद्धिरिति शङ्कते-प्रवृत्तीति । तस्मात्प्रातिरेकेण भूतमपि द्रव्यादिभ्यस्तु

कृतस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः ॥ न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति ॥ अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत् । नैप दोषः ॥ क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तन-शक्तिमद्वस्तुपदिष्टमेव ॥

रत्नप्रभा ।

कार्यत्वादुपदेशः न कृतस्यस्वाकार्यत्वादित्यायमागम्य निरस्यति—न हीति ॥ दृष्यादेः कार्यत्वे कार्या-भेदे शेषत्रहानिः । अतो भूतस्य कार्याङ्गित्वस्य दृष्यादेः शब्दात्त्वं लब्धमिति भावः । द्वितीयं शक्ते-अक्रियात्वेऽपीति ॥ क्रियार्थः कार्यशेषपरः कृतस्यस्य त्वकार्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः । भूतस्य कार्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलम वा ? नाद्य इत्याह—नैप दोष इति ॥ दृष्यादेः कार्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमोपदिष्टं न कार्यान्वयी शब्दार्थः । अन्वितार्थमात्रे शब्दानां शक्तिप्रवृत्त्यादित्यर्थः ।

भामती ।

दार्यपरतयैकवाक्यता । तथा च तत्तदर्थान्तरत्रिद्विष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति । यथाट्टः शास्त्रिदः—'साक्षाद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यन्तस्वन्ति निष्कले ॥ वाक्यार्थमित्ये-तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेषु काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥' इति । तथा चार्थान्तरससर्ग-परतामात्रेण वाक्यार्थप्रययोपपत्तौ न कार्यससर्गपरत्वनिवमः पदानाम् । एव च सति कृतस्थनित्यनलरूप-परत्वेऽप्यदोष इति । मय्य कार्यम् । ननु यद्भव्यार्थं भूतमुपदिश्यते न त त, मय्यससर्गिणा रूपेण तस्या-पि मय्यन्वादिष्यते आह—न हि भूतमुपदिश्यमानमिति । न तादात्म्यलक्षण. ससर्गः, किंतु कार्येण सह प्रयोजनप्रयोजनित्यक्षयोऽन्यत् । तद्विषयेण तु मानार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः । शङ्कते—अक्रियात्वेऽपीति । एष चाक्रियार्थकृतस्यमित्यनलोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । पण्डिति—नैप दोषः । क्रियार्थत्वेऽपीति । न हि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति, अपि तु क्रिया-निर्वर्तनयोग्यं भूतमेव तत् । तथा च भूतेऽर्थेऽनभूतशक्तयः शब्दाः कचिन्स्वनिष्टभूतत्रिपया दृश्यमाना मृत्वा शीतानि वा न कश्चिदक्रियानिष्ठा गमयितुमुचिताः । न ह्यपहिन शतशो दृष्टमव्युत्पहित कचिदृष्ट-मदृष्टं भवति । तथा च वर्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपहिता अकार्यार्थं अप्यट्टरीवर्णकादयो लोके बहलमुपल-भ्यन्ते । एव क्रियाऽनिष्ठा अपि सन्नप्रमात्रपर्यन्तसायिनः, यथा कस्यैप पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राह इति । तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठाः, यथा कौटुम्बास्तरव इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति । न हि पृच्छता पुरुषस्य आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वपट्टवृत्तित्वादिनाक्यमव्याहृतकार्यशेषेनाभिदधाति भूतमन्यन्यायादतो भूतोपदेशस्यार्थवत्त्वात्क्रातिप्र-सक्तिरित्यर्थः । कार्यान्वित्वात्कार्याभिरानेऽपि योग्यान्वित्वाभिरानात्तनेन कार्यास्पृष्टस्त्वूपदेशोऽपि स्यादि-त्याह—कृतस्थेति । ननु न तादृगमि वस्तु सर्वेऽप्योपदिश्यमानभूतस्य कार्यसाक्षितया कार्यत्वात्तत्राऽह-न हीति । क्रिया कार्यम् । भूतस्य तत्ससर्गिन्तादात्म्य फलकृष्णानो वा । नाऽऽद्यः, क्रियाद्वारा हेतुहेतुमद्भावमुपगमात् । द्वितीयेऽपि न तयोरेक्य, फलकृष्णस्य भेदकत्वादित्यर्थः । भूतस्याकार्यत्वेऽपि तद्वेन सात्त्विकेन सात्त्विकदृष्टोऽपि तच्छेष एव । गामानयेत्याशवाचयत्युत्पत्तेः कार्यान्वित्वात्तत्रादतो न कृताद्योपदेशोऽस्तीति चोदयति—अक्रियात्वेऽपीति । कार्यानाकार्यान्तात्त्विकत्वात्कार्यपदस्य तदन्वितार्थाना-पि सादोपदेशान्त्वप्येव सर्वत्रदशक्तिविषयत्वात्पुत्रजन्मादिकाक्ये चाऽऽद्य सुत्पत्तेरकार्यार्थेऽपि दृष्टेभूतोत्ते-रकार्यार्थं सात्त्विकोक्तिः स्यादितिवाह—नैप इति । उत्तरीत्या भूतोत्तेर्न कार्यान्वितम् । अन्तु वा तत्तापे-शब्दात् इत्यादिनादृक्त्वात्तदर्थं तथाऽपि यन्कार्येनिर्वर्तनशक्तिमद्वत् तदुक्तमेव । न च तत्रापि तद्वस्तुत्वात् । तस्य कार्यान्वित्येऽपि न तदन्वित्येव यत्त्वन्वित्तिचर । कार्यस्य तदभावेऽपि वाच्यं सन्नो योग्यान्वित्त्व-व्यादेशोऽऽन्यत्त्वत्तत्त्वत्कार्यान्वित्त्वात्पि यन्नुनो वेदान्तापेक्षेयर्थः । तथाऽपि कार्यशेषेनेत्यान्यत्र

क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य ॥ न चैतावता वस्तुनोपदिष्टं भवति ॥
यदि नामोपदिष्टं, किं तत्र तेन स्यादिति ॥ उच्यते ॥ अनवगतात्म
वस्तुपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति-

रत्नप्रभा ।

द्वितीयम् अङ्गीकरोति-क्रियार्थत्वं त्विति ॥ तस्य भूतविशेषस्य दृष्यादे क्रियाशेषत्र फलमुद्दिश्याङ्गी-
क्रियत इत्यर्थ । न तु ब्रह्मण इति तुशब्दार्थे । ननु भूतस्य कार्यशेषत्राङ्गीकारे स्नातन्वयेण कथ
शब्दार्थतेति तत्राह-न चेति ॥ पञ्चार्थे शेषत्राङ्गीकारात्प्रायेण शब्दार्थत्वमङ्गी नास्तोत्यर्थे ॥ धानर्थक्य
फलभावा इति पक्ष शकते-यदीति ॥ यद्यपि दृष्यादि स्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा सफलतादुप
दिष्टम् । तथापि कृटस्थब्रह्मणादिन क्रियाद्वाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं फल स्यादित्यर्थ । भूतस्य
साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियम, एतन्न ज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह-उच्यते इति ॥
तथैव । दृष्यादिवदेत्यर्थ । दृष्यादे क्रियाद्वारा साफल्य, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्यपि वेदा
भामती ।

वा तरुणां वास्तित्वनास्तित्वे प्रतिविस्तिते, किंतु पुरुषस्य स्वामिभेदस्वरूपा च प्रकारभेद । प्रपुरुषेक्षित
चाचक्ष्णाण स्वामिभेदमेव प्रकारभेदमेव च प्रतिपत्ति, न पुनरस्तित्व, तस्य तेनाप्रतिपत्तिसत्त्वात् । उपपादि
ता च भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्ति प्रयोजनमिति पदानाम् । चोदयति-यदि नामोपदिष्टं भूत किं तत्र-उपदेष्टु
श्रोतृणां प्रयोजन स्यात् । तस्माद्भूतमपि प्रयोजनवदेनोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम् । अप्रयोजनं च ब्रह्म,
तस्योदासीनस्य सर्वक्रियारहितत्वेनानुपकारकत्वादिति भावः । परिहरति-अनवगतत्तोपदेशश्च तथैव-
प्रयोजनवानेव-भवितुमर्हति । अप्यर्थश्चकार । एतदुक्तं भवति-यद्यपि ब्रह्मोदासीन तथापि तद्विषय
शाब्दज्ञानमत्रगतिपर्यन्तं त्रिया स्वशिरोधिनीं ससारमूर्खनिदानमत्रियामुच्छिन्द्य प्रयोजनमित्यर्थ । अपिच
येपि कार्यपरत्व सर्वेषां पदानामाम्यपत्, तैरपि 'ब्राह्मणो न हन्तव्य' 'न सुरा पातव्या' इत्यादीना
न कार्यपरता शक्यास्यातुम् । कृपुपहिनमर्थाद हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तन्नितृत्तौ निरर्तते, किञ्च
पात्वमिन् गृह्यत्वनिवृत्तौ । कृतिर्हि पुरुषप्रयत्न स च त्रिययाधीननिरूपण । त्रियश्चास्य साध्यस्वभा
वतया भावार्थ एव पूर्वापरीभूतोऽयोत्पादानुकूले भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ । साक्षात्कृतिव्याप्यो हि
कृतेर्विषय । न च द्रव्यगुणयो सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता । अत एव शास्त्रकृद्वच- 'भावार्थो धर्म
शब्दास्तेभ्य त्रिया प्रतीयेत' इति । द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकानस्यायां कार्यान्मशोऽपि भावस्य स्वत,
द्रव्यगुणशब्दाना तु भावयोगात्कार्यावर्षा इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न द्रव्यगुणशब्दस्य इति । न च
'द्वभा जुहोति' 'सतवमाचारयति' इत्यादिषु द्रव्यादीना धार्यत्रियता । तत्रापि हि होमाचारमाचार्ये
पयमेव कार्यम् । न चैतावता 'सोमेन यजेत' इतिपत्, दधिसत्ततादिनिशिष्टहोमाचारविधानात् 'अग्निहोत्र
जुहोति' 'आचारमाचारयति' इति तदनुवाद । यद्यप्यत्रापि भावार्थविषयेन कार्यं तत्रापि भावार्थानु
बधतया द्रव्यगुणानविषयानपि विधीयेते । भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतयाऽनिशिष्ट कारकविशेषण

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भूतोत्तेर्न स्वतन्त्रभूतोक्तिरिवाशक्याऽऽह-क्रियार्थत्वमिति । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्व पञ्चन्यायेऽ,
न च कार्यस्य वाच्यमोतिनिवेशोऽस्तीत्यर्थ । कार्यार्थत्वेन भूतोक्ती कार्यशेषोऽपि कथ सिद्धे शब्दमा-
माप्य तत्राऽऽह-न चेति । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्वमात्रेण तदशेषभूत भूत नैरानुपदिष्टं, तदुपदेशस्याशा
तार्थ्यं तृवेनाप्यक्षादिन्मानानादित्यर्थ । अज्ञातायापदेशोऽपि वेदान्तानामकार्यशेषत्वेन धेरुत्पान
प्रामाण्यं वाक्यप्रामाण्यस्य फलधीनत्वादिति शकते-यदीति । भूत यद्युपदिष्टमुपदिष्टवता नाम तथाऽपि
किं तेनोपदिष्टेन तत्र श्रोतृनुर्वा स्यादिति योजना । कार्यापदेशान्ज्ञातामोपदेशाम्नां वेदान्तवाक्यमन-
वशेषोऽपि पञ्चत्वेन मानमित्याह-उच्यते इति । कार्यशेषोपदेशस्य कार्यकलेन पञ्चन्यायप्रामाण्येऽपि

तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्य-
विशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन॥अपि च—“ब्राह्मणो न हन्तव्यः”
इति चेवमाद्या निवृत्तिरूपदिश्यते॥न च सा क्रिया, नापि क्रियासाधनम्॥

रत्नप्रभा ।

न्तानां सफलभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशात्प्रमित्यनवयम् । इदानीं वेदान्तानां निषेधवाक्यवत्
सिद्धार्थपरत्वमित्याह—अपि चेति ॥ ननुः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धाह्नननाभावो ननुर्वैः । इष्टसाधनत्वं तव्या-
दिप्रत्ययार्थः । इष्टधात्र नरकदुःखाभावः । तत्परिपाळको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः । हनना-
भावो दुःखाभावहेतुरित्युक्ताद्यर्थोह्ननस्य दुःखसाधनत्वविधा पुरुषो निवर्तते । नात्र नियोगः कश्चि-
दस्ति, तस्य क्रियातत्साधनदध्यादिविषयत्वात् । न च हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रिया ।
भामती ।

द्रव्यादिना विशेष्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव सानुबन्धो विधीयत
इति द्रव्यगुणावधिपयावपि तदनुबन्धतया विहितौ भवतः । एव च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसंक्रान्तौ
विधिर्गौरवाद्भिन्नास्यविषयस्य चान्यतः प्राप्ततया तदनुवादेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र
भावार्थविषय एव विधिः । एतेन ‘यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति’ इत्यत्र संबन्धविषयो विधिरिति परास्तम् ।
ननु न भन्नपर्यो विधेयः, सिद्धे भवितरि लब्धरूपस्य भयनं प्रत्यकर्तृत्वात् । न खलु गगनं भवति ।
नाप्यसिद्धे, असिद्धस्यानियोऽव्यत्वात्, गगनकुसुमवत् । तस्माद्भवनेन प्रयोज्यव्यापारेणाक्षितः प्रयोजकस्य
भावनितुर्व्यापारो विधेयः । स च व्यापारो भावना, कृतिः, प्रपत्न इति निर्विषयश्चासावशाक्यप्रति-
पत्तिरतो विषयापेक्षायामाग्नेयशब्दोपस्थापितो द्रव्यदेयतासंबन्ध एवास्य विषयः । ननु व्यापारविषयः
पुरुषप्रपत्नः कथमव्यापाररूपे संबन्धे गौचरयेत्, न हि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षात्त्वामार्थं घट पुरुषप्रपत्नो
गौचरयत्यपि तु दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति । तस्मादद्वयार्थं कृतिं व्यापारविषयमेव प्रतिपद्यते, न तु
रूपतो घटविषयम् । उद्देश्यतया त्वस्यामस्ति घटो न तु विषयतया।विषयतया तु हस्तादिव्यापार एवाऽत
एवाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेयतासंबन्धाक्षितो यजिरेव कार्यविषयो विधेयः।किमुक्तं भवति, आग्नेयो भवतीति, आग्ने-
येन यागेन भावयेदिति । अत एव ‘य एव विद्वान् पौर्णमासी यजते’ ‘य एवं विद्वान्मात्रस्यां यजते’ इत्यनु-
वादो भवति ‘यदाग्नेयः’ इत्यादिविहितस्य यागपदकस्य । अत एव च विहितानूदितस्य तस्यैव ‘दर्शपूर्णमा-
साभ्यां स्वर्गकामो यजेत । इत्यधिकारसंबन्धः । तस्मात्सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय एव विधिरित्ये-
कान्तः । तथा च ‘न हन्यात्’ ‘न वित्रेत्’ इत्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयेत ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या ।
तद्व्यापकश्च भावार्थो विषयः । एव च प्रजापतिघटतन्वायेन पर्युदासदृष्ट्याऽहननापानसंकल्पलक्षणया तदि-
षयो विधिः स्यात् । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । न च सति संमये लक्षणा न्याय्या।
‘नेशेनोच्यन्तम्’ इत्यादौ तु‘तस्य व्रतम्’ इत्यधिकारत्प्रसज्यप्रतिषेधासंबन्धेन पर्युदासदृष्ट्याऽनीक्षणसंकल्पलक्षणा
युक्ता । तस्मात् ‘न हन्यात्’ ‘न वित्रेत्’ इत्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थोभावात्तद्व्यापितायाः कृतेरभावः,
तदभावे च तद्व्याप्तस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्य इत्याह—ब्राह्मणो न हन्तव्य
इत्येवमाद्या इति । ननु कस्मान्निवृत्तिरेव कार्यं न भवति, तत्साधन केन्यत आह—न च सा क्रियेति ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

कथमाग्नेयोपदेशस्य फलवत्त्वेन तयात्वमित्याशक्याऽऽह—तदवगत्येति । मिथ्या च तदज्ञानं चेति
विषयः । तस्य भ्रान्तिव्यं व्यपच्छिनत्ति—संसारोति । वेदान्तप्रामाण्यं फलवत्त्वेन सद्दृष्टान्तमुक्तं निगम-
यति—इत्यविशिष्टमिति । विधिवाक्यस्यद्रव्यादिसंक्रान्तौ शुद्धसिद्धार्थतामित्यमापाय तथैव ब्रह्म शान्दमि-
त्युक्तम् । इदानीं निषेधवाक्यरुद्देशान्तानां सिद्धार्थत्वमित्याह—अपि चेति । कृतेर्भावार्थविषयत्वान्निषेधेषु
भावार्थोभावात्कृतिनिवृत्तौ तदनिनाभूतं कार्यमपि निवर्तनं इति मन्वाऽऽह—ब्राह्मण इति । निवृत्तिरेव
कार्यं तदनुत्तिं युतो निषेधानामकार्यार्थेन यान्त्याऽऽह—न चेति । प्रामक्रियानिवृत्तिश्चात्तस्या नोभयथा-

अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेद्-“ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम् ॥ तच्चानिष्टम् ॥ न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञश्शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण ॥

रत्नप्रभा ।

अभाषनाच्चापि क्रियासाधनम् । अभाषस्य भाषार्थाहेतुनाद्भाषार्थासत्त्वाच्चेत्यर्थः । अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धान्तं प्रामाण्यमिति भावः । विपक्षे दण्डमाह-अक्रियेति ॥ ननु स्वभाषतो रागतं प्राप्तं हन्त्यर्थेनानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनीं सरूपक्रिया बोध्यते। सा च नञर्थरूपा । तत्राप्राप्तत्वाद्विधीयते-अहननं कुर्यादिति । तथा च कार्यार्थमिदं वाक्यमित्याशक्यं निषेधति-न चेति ॥ औदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्, तच्च हननक्रियानिवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्यौदासीन्यम् । हननाभाष इति यावत् । तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यमिति योजना । मुख्यार्थस्याभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अस्याप्यन्वात् । निषेधनाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनियेकभेदविद्वन्नापत्तेश्चेति भावः । ननु तदभाषवत्तदन्यत्रद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः किं न स्याद्, अत्राहणः, अयमर्थः, इति प्रयोगदर्शनात्-“तत्सादृश्यमभाषश्च तदन्यत्स तदल्पता । अप्राशस्य विरोधश्च नञर्थः पदं प्रकीर्तिता” इत्यनेकार्थत्वादिति भावती ।

क्रियाशब्दः कार्यवचनः । एतदेव विभजते-अक्रियार्थानामिति । स्यादेतत् । विधिविभक्तिश्रवणात्कार्यं तान्दत्र प्रतीयते तच्च न भाषार्थमन्तरेण । न च रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादापनकत्मादौदासीन्यमुपपद्यते विना विचारकप्रयत्नम् । तस्मात्स एव प्रवृत्त्यनुष्ठानानां मनोरगदेहानां विचारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किञ्चिदपीत्याह-न च हननक्रियानिवृत्त्यादौदासीन्यव्यतिरेकेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम् । केन हेतुना न शक्यमित्यत आह-स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञः । अयमर्थः-हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते एव विधत्त इत्युत्सर्गः । न चैते शक्ये विभातु, रागतः प्राप्तत्वात् । न च नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विषेयः, तस्याप्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धत्वात् प्राप्तत्वात् । न च विचारकः प्रयत्नः, तस्याध्वतत्वेन लक्ष्यमाणात्वात्, सति सभवे च लक्षणाया अस्याप्यन्वात्, विधिप्रतिषेधश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिनियत्यायोगात् । तस्मात्प्रतिषेधन्याद्रेयनूय तन्नेति निषिध्यते, तदभाषो ज्ञाप्यते, न तु नञर्थो विधीयते । अभाषश्च स्वविरोधिभाषनिर्वृणतया भाषच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत्, साध्ये च साध्यवद्भासत इति साध्यविषयो नञर्थः आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इयम् । भिन्नत न कार्यं तद्धेतुर्वा निवृत्तित्वाद् घटनिवृत्तिरदित्यर्थः । निवृत्तेरुभयभावाभावेऽपि किमायात तदुपदेशानां तदाह-अक्रियेति । अकार्यार्थानामिति यावत् । ननु न हन्तव्य इत्यत्र हननं न कुर्यादिति न वाक्यार्थः किं नहनं कुर्यादिति । ततो हननविरोधिनीं सरूपक्रिया हननं न कुर्यामित्येवम्वा कार्य-तथा विधीयते तेन निषेधनाक्यमपि नियोगनिष्ठमेव नेत्याह-न चेति । स्वभाषनं शास्त्रादन्ते रागादेव प्राप्ते यो हन्तेर्गोतीर्थो हननं तेन नञोऽनुरागः सच्यो यदा तदा भययहननामिति तत्कार्यमित्युक्ते हननविरोधिनीं सरूपक्रिया हननप्रवृत्तेर्भिन्नारक्तो य नो वा कार्यत्वेन विधीयते विना विधिप्राप्तत्वात् । तथा च तथाविधक्रियाविधिनष्ट निषेधनाक्यमिति कल्पयितुं नैव शक्यमित्यर्थः । क तर्हीदं वाक्यं ध्वन्मते पर्यगसित तदाह-हननेति । औदासीन्यं स्वास्यादाप्रप्युतिः स्वनोऽपि स्यादिति प्रसक्ताक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्यं विशिनष्टि-हननेत्यादिना । तस्मिन्पर्यगसितमन्मते निषेधनाक्यं तद्व्यतिरेकेणार्थान्तरं

नञश्चैष स्वभावः—यत्स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति ॥ अभावबुद्धिश्चो-
दासीन्ये कारणम् ॥

रत्नप्रसा ।

चेत् ॥ न ॥ अनेकार्थत्वस्यान्याथ्यत्वादित्यादि—नञश्चेति ॥ गवादिशब्दानां तु अगत्या-
नानार्थत्वम् । मूर्खेषु पशुनाम्प्रादीनां शक्यसम्प्रदायानां लक्षणानन्तरात् । अन्यनिरुद्धयोस्तु लक्ष्यत्व युक्तं,
शक्यसम्प्रदायत् । ब्राह्मणादन्यमिन् क्षत्रियादीं धर्मविल्लेहे वा पापे ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ्शक्यस्य सम्ब-
न्धात् । प्रकृते चारयातायोगानञ् प्रसन्न्यप्रतिषेध एव, न पर्युदासलक्षक इति मन्तव्यम् । यद्वा नञः
प्रकृत्या न सम्प्रत्यः । प्रकृतेः प्रययार्थोपसर्जनत्वात्, प्रदानसम्बन्धाच्चप्रदानानाम् । किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठान्
प्रययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः । इष्ट च स्वापेक्षया बलवदनिष्ठाननुवन्ति यत्तदेव, न तात्का-
लिकसुखमात्र विपत्तयुक्तात्ममोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः । तथा च “न हन्तव्यः” इत्यत्र हनन बलवद-
निष्ठासाधनत्वे सति इष्टसाधन न भवतीत्यर्थः । अत्र च “हन्तव्यः” इति हनने विधिनिष्ठसाधनत्व
श्रान्तिप्राप्तमन्त्र न्येयमानबोधने बलवदनिष्ठसाधन हननमिति बुद्धिर्मयति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्व-
स्यविशेष्यसत्त्वेन निदिष्टाशामनुज्ञेविशेषणभावपर्ययसानात् । विशेषण बलवदनिष्ठासाधनत्वमिति, तद-
भावो बलवदनिष्ठासाधनत्व नञर्थे इति पर्ययसन्नम् । तद्वृद्धिर्दासीन्यपरिपाठिकेयाह—अभावेति ॥
चोऽप्यर्थः । पञ्चान्तरद्योती । प्रत्ययार्थभावबुद्धिर्न प्रययार्थभावबुद्धिर्पीत्यर्थः । बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे
माप्ती ।

साध्यवद्भासन इति नञर्थः कार्य इति अत्र । तद्विदमाह—नञश्चैष स्वभाव इति । ननु बोधयतु स-
न्धिनोऽभावं नञ्, प्रकृत्युत्सुपाना तु मनोऽप्येवदाना कुनोऽरुम्मात्रितृत्तिरित्यत आह—अभावबुद्धिश्चोदासी-
न्यपाठनकारणम् । अयमभिप्रायः—‘कारितः पथमश्रीयात्’ ‘न सर्पायोगुलि दद्यात्’ इत्यादिप्रश्नप्रश्नसमन्तर
प्रयोष्यद्वय पथ्याशने प्रवृत्ति मुजङ्गागुष्टिनोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिसुपलस्य बाढो व्युत्पिसु- प्रयोष्य-
द्वयप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतु इच्छाद्वेषावसुगिर्मति । तथाहि—इच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती, स्वप्नप्रवृत्तिनि-
वृत्तिनात्, मर्दायस्वप्नप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । कर्तव्यतेकार्यसमन्तेष्टानिष्ठासाधनभावागमपूर्वकी चास्वेच्छाद्वेषी,
प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात्, मन्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात् । न जातु मम शब्दद्वेषापर-
पुराशाशनेकाल्यानर्वा लजभावनापूर्वप्रययपूर्वाच्छाद्वेषावभूतान् । अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत
उक्तकारणपूर्वमेव प्रययमासेते । तस्माद्वृद्धस्य स्वप्नप्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषमेदौ च कर्तव्यतेकार्यसमन्ते-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तन्वाशक्य वतुमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—नञश्चेति । चकारोऽप्यारणं । एष एव च नञ्, म्यमात्रो यप्र-
नियोगिनोऽभावनबोधनम् । न च तदन्यतदित्तोत्रिनोरपि तदर्थयममाचार्यस्यैव तस्य स्वार्थमत्रिन्यर्थान्तरे
लाक्ष्यिकत्वे तत्रापि शक्तिरूपनाया गौरवात् । “नामशातर्ययोगी तु नैव नञ् प्रविषे-
धकः । उद्वलासगायमान्यमानरितोत्रिनौ । ” इ यदि लक्षणार्थान्तरे नञ् प्रवृत्तिरुक्तेति भावः ।
तत्र नञर्थे हननामति नियोगात्तत्रिष्ट वाक्यमियाशक्याऽऽ—अभावेति । भावार्थो दध्यादिर्वा
नियोगरिपरयथा तत्रिष्टित्तेनुनामास्यानादित्वात्तद्विषयये नियोगस्यानुष्ठेयत्वापानात् । न
चेन प्रागभावात्तत्र कार्य व्याख्यादप्रत्युत्पिपोदासीयादेन तसिद्धं । नत्रोऽर्थे दृष्टं सत्रोदा-
सो य पुम न्यायययनोऽनुष्ठेयाभावात्त नियोगनिष्ठ वाक्यमित्यर्थः । यद्वा—न निषेधमाक्ये प्रष्ट यथेन
नत्र सत्रोऽपि तु प्रययार्थेन तस्य प्राधान्यात्प्रत्ययस्यावोपसर्जनत्वात् नो हननस्य यदिष्टोपायस्य
प्रययार्थे नदेव प्रययनानुष्ठेय नत्रा निषिध्यते ब्रह्महननमिष्टोपायो नैति, तथा चोदासीन्ये पुनश्च स्वाम्यति
तदाह—अभावेति । प्रययार्थेन नञ् सत्रोऽपि प्रत्ययस्य हननक्रियाया निवृत्तिस्तत्राऽऽ—

१ श्रीराधाकरशास्त्रिणा पाठः ध्वित् ।

सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति ॥ तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यो-
दासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहेऽन्यत्र
प्रजापतिव्रतादिभ्यः ॥

रत्नप्रभा ।

सत्त्वोदासीन्यात् प्रच्युतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यादिति तत्राह-सा चेति ॥ यथागिरिन्धन
दग्धा शाम्यति, एवं सा नत्रर्याभानुबुद्धिः हननादानिष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूल रागेन्धन दग्धेन शाम्यती-
त्यक्षरार्थः । रागनाशे कुतः प्रच्युतिरिति भावः । यद्वा रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव
शाम्यतीत्यर्थः । परपक्षे तु हननविरोधिक्रिया कार्येत्युक्तोऽपि हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनिरासात् प्रच्युति-
र्दुर्वारा । तस्मात्तदभाव एव नत्रर्थ इत्युपसहरति-तस्मादिति ॥ भावार्थोभावेन तद्विषयकृत्यभावात्
कार्याभानस्तच्छब्दार्थः ॥ यद्वेत्युक्तपक्षे निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यस्माद्विशिष्टाभावात्प्रयत्नमेवेति व्या-
ख्येयम् । स्यत् सिद्धस्योदासीन्यस्य नत्रर्थसाध्यत्वोपपादनार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम् । तस्य
भामती ।

एतानिष्टसाधनभावानगमपूर्वात्क्रियानुपूर्व्या सिद्धः कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतागमत्प्रयोन्यवृद्धप्रवृ-
त्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चागमः प्रागभूत् । शब्दश्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुक इति
प्रवर्तक्रेषु वाक्येषु 'यजेत' इत्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधन व्यापारमवगमयस्तस्येष्टसाधनता कर्त-
व्यता चागमयति, अगन्यलभ्यत्वादुभयोः, अगन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्तव्यतान्यत एव
लभ्यते, यथा 'न हन्यात्' 'न पित्रेत्' इत्यादिषु हननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिषेधत्वात्, तत्र तदनु-
वादेन नञ्समभिव्याहृता लिङादिभिस्तिरन्त्यतोऽप्राप्तमनघोरनर्थहेतुभावात्प्रमगमयति । प्रयत्न हि तयो-
रिष्टसाधनभावोऽगम्यते, अन्यथा रागविषयत्वायोगात् । तस्माद्वागादिप्राप्तकर्तव्यनानुवादेनानर्थसाध-
नता प्रज्ञापनपर 'न हन्यात्' 'न पित्रेत्' इत्यादिवाक्य, न तु कर्तव्यतापरमिति सुष्टकनकार्यनिष्ठत्व निषे-
धानाम् । निषेधानां चानर्थसाधनतायुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिः । तथा खल्वप्य चेतन आपाततो रमणीयतां
पश्यन्नयाप्यतिमालोच्य प्रवृत्त्यभाव निवृत्तिमनुच्य निवर्तते । औदासीन्यमात्मनोऽनस्थापयतीति यावत् । स्या-
देतत् । अभावाद्बुद्धिधेदौदासीन्यस्थापनकारण यावदौदासीन्यमनुवर्तते । न चानुवर्तते । न ह्युदासीनोऽपि विव-
यान्तरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान् । न चानस्थापककारणाभावे कार्योपस्थान दृष्टम् । न हि स्तम्भानपाते
प्रासादोऽगतिष्ठतेऽत आह-सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । तावदेव खल्वप्य प्रवृत्त्यनुसृतो
न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति । अनर्थहेतुलाधिगमोऽस्य समूहोद्धार प्रवृत्तिमुद्गत्य दग्धेन्धनाग्नि-
वत्स्वयमेवोपशाम्यति । एतदुक्तं भवति-यथा प्रासादावन्यानकारण स्तम्भो नेत्रमौदासीन्यानस्थापनकारण-
मभानुबुद्धिः, अपि त्वागन्तुकादिनाशहेतोर्बाणेनावस्थानकारणम् । यथा कण्ठशृङ्गिणः कनकः शस्त्र-
प्रहारबाणेन राजन्यजीवाग्रमनहेतुः । न च कनकापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति । सप-
सहरति-तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यादासीन्यमेवेति । औदासीन्यमजानतोऽन्यस्तीति प्रसक्तक्रियानिष्ट-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

गा चेति । प्रययार्थेष्टोपायतानिषेधे प्रवृत्त्यर्थः स्वयमेव निवर्तते आपाततो द्विनोपायव्युद्भावात् प्रवृत्तस्य
ततोऽधिकतरानर्थहेतुत्वबुद्धौ प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः । निषेधमाक्यानानिमिषमर्थमुक्त्वा सिद्धार्थत्वमुपसहरति-
तस्मादिति । भावार्थोभावे कृत्यभावात्तदनिभूतकार्याभानस्तच्छब्दार्थः । प्रवृत्त्यर्थस्य हन-
नाशेरेष्टोपायत्र भ्रान्तिप्राप्त प्रययानुच्य नत्रा तन्निषेधे तस्यानर्थहेतुत्वत्रोपनिषेधमाक्य तन्निवृत्त्युपलक्षि-
तौदासीन्ये पर्यस्यतीत्यर्थः । ननु "नेशेनोच्यन्तमादित्यम्" [मनुः ४-३७] इत्यादाश्लेषणविरुद्धा
सकपक्रिया नेश इत्येष्टद्वारा विधीयते तथाऽत्रापि हननविरुद्धा न हन्यामिति सकल्पक्रिया
विधीयतां तत्कल्प निषेधमाक्यस्योक्तार्थत्व तत्राऽऽह-अन्यत्रेति । तत्र हि तस्य त्रलचारणो व्रतमिन्यनु-

तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं
 द्रष्टव्यम् ॥ यदप्युक्तं—कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं
 स्यात्सतद्गीषा वस्तुमतीत्यादिवदिति तत्परिहृतम् ॥ रज्जुरियं नायं
 सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् ॥ ननु श्रुतब्रह्म-
 णोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनात् रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वाभित्युक्तम् ॥
 अत्रोच्यते ॥ न ॥ अवगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्श-
 यितुम् । वैदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् ॥ न हि शरीराद्यात्मा-

रत्नप्रमा ।

बटोरितमिप्यनुष्ठेपक्रियाचित्रतदाश्चैव कार्यमुपक्रम्य “नेक्षेतोयन्तमादित्यम्” इति प्रजापतिरनुमुक्तम् ।
 अत उपक्रमपञ्चात्तर नत्र ईक्षणविरोधिमङ्गल्यक्रियालक्षणाङ्गीकृता । एवमगौरसुता अधर्म इत्यादौ नाम-
 धात्वर्थयुक्तस्य नत्र. प्रतिपन्नचित्वायोगाद् अत्यविस्मयलक्षकत्वम् । एतेभ्यः प्रजापतिरतादिभ्योऽन्य-
 गामावमेव नत्रर्थ मन्यामह इत्यर्थ । दृ. खामात्रकृत्के नत्रर्थे सिद्धे निपेयशाखमानत्ववद्देदान्ताना नक्षणि
 मानमिति मानः । तर्ह्यक्रियार्यानामानर्थक्यमिति सूत्र कतिपयमिति तत्राह—तस्मादिति ॥ वेदा-
 न्तानां स्वार्थे फलनत्वाद्भव्यक्याभिपय तदित्यर्थे । यदपीत्यादि ॥ स्पष्टार्थम् । श्रवणज्ञानमात्रात् ससा-
 रानिदृष्टावपि साक्षात्कारोऽज्ञात एव मुक्तिर्दुरपह्वयेति सप्रान्तमाह—अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ नहाह-
 मामती ।

च्योपउक्ष्य निश्चिनाष्टि । तर्हि क्रियार्थत्वेनानर्थक्यमादाङ्क्य क्रियार्थत्वेनोपरगेन जैमिनीयमसमञ्जसमेनेयुपसहा-
 रान्नान परिहरति—तस्मात्पुरुषार्थेति । पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिविषयवाक्यक्रियार्थतया क्रियार्थतया
 च पूर्वात्तरपक्षां, न तुपरिपक्षिणी । उपनिषदा स्वयंपुरुषार्थनसत्त्वपात्रगमपर्यवसानादित्यर्थः । यदप्योप-
 निषदा नञ्ज्ञानमपुत्रार्थे मन्यमानेनोक्तम्—कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणेति । अत्र निगूढाभिसरिः
 पूर्वोक्त परिहार म्मारयति—तत्परिहृतमिति । अत्राक्षेता म्योक्तमर्थ स्मारयति—ननु श्रुतब्रह्मणोऽपीति ।
 निगूढमभिसधि समाप्रातोऽद्यपि—अत्रोच्यते—नावगतब्रह्मात्मभावस्येति । सय, न ब्रह्मज्ञानमात्र
 शानन्दगिरिीय—न्यायनिर्णयः ।

द्वेषाचित्रतदाश्चोपक्रमादेवस्मिन्वाक्ये प्रक्रमाधीनत्वादुपमहारास्याऽऽख्यातान्त्रितेन नत्रा द्योऽपि निपेयो-
 ऽनुष्ठेयत्वादुपेक्ष्यते । धात्वर्थयोगेन च पर्युदासो लक्ष्यते । तथा चेद्विषयिभूता क्रिया सामान्येन प्राप्ता
 तद्विशेषपुत्रुसाया सर्वाक्रियाप्रयासन्नः सकल्प इत्यगतमोक्ष इति तु सकृत्यो नाऽऽद्रियते तत्पर्युदासवि-
 रोधात् । अतोऽनीक्षणसकृत्लक्षणया तद्विषयत्वं युक्तम् । नैव निपेधेऽपवादकमस्तीति विरोधिक्रिया-
 लक्षणया नानुष्ठाननिष्ठेत्यर्थः । आदिपद समस्तपर्युदासविषयसप्रहार्थम् । हननादावुक्तपरश्चादिपरानर्त-
 नस्य तत्रित्वेति याच्यते हननादिप्रागमावपाठनममाटुक्तनिपेधेऽपि नत्रपेधीफलत्वात्तदर्थं हननादिगते-
 दोषाय नामाव एवैति द्रष्टव्यम् । ननु निपेयप्रागवपदकार्थत्वेऽपि वेदान्तानामर्थवत्त्वं चेदर्थमादाधिकरण
 कयमित्यादादय क्रियासन्निहितार्थानादिप्रियम तदित्याह—तस्मादिति । उपनिषदामुक्तीचाऽर्थवत्त्वं
 तच्छब्दार्थः । उपान्यायशब्दः सामान्यार्थः । आदिशब्दस्तद्विशेषार्थः । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादिति हेतोस्तद्व-
 ट्पेनाक्रियार्थानामप्रागान्यद्वैतप्रक्षम्य विधेयत्वाक्येन प्रागान्यसिद्धान्तस्य चोपलक्षणार्थमानर्थक्याभिधान-
 निवृत्तम् । सर्वधानेनामुक्तविषय विदेशादुपनिषदापि पुरुषार्थानन्यमापि तदर्थवादाधिकरणविषयत्वं यादा-
 द्रप इति शोक्तानुवृत्ति—यदपीति । नत्रोक्त परिहार म्मारयति—तदिति । उक्त येभ्यः शङ्कने—नन्विति ।
 शान्तानादुर्थं वा मन्वाग्निं तद्वैतमाशाकारादा । तत्राऽऽयमर्थादर्थेनाह—अत्रोक्त । द्वितीय निरस्यति—ने-
 त्येतिना । गत्रमयति—न हीति । शान्दज्ञानान्यान्मिच्छन् चेतो प्रमा मन्वाक्षात्कारेणुरिति पक्ष प्रतिशेषु
 १ वैदप्रमाणजनितब्रह्मात्मभावविरोधात् ।

भिमानीनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति-तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मा-
त्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादि-
मत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ न हि, धनिनो गृहस्थस्य धना-
भिमानीनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति-तस्यैव प्रव्रजितस्य धना-
भिमानीरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति ॥ न च,
कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्ड-
लवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्वनिमित्तं सुखं
भवति ॥ तदुक्तं श्रुत्या-“अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः”
[छान्दो० ८। १२। १] इति ॥ शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत
इति चेत् ॥ न ॥ सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् ॥ न ह्यात्मन-
श्शरीरीत्यभिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वाऽन्यतस्सशरीरत्वं शक्यं कल्प-
यितुम् ॥ नित्यमशरीरत्वम् । अकर्मनिमित्तत्वादित्यवोचाम ॥ तत्कृत-

रत्नप्रभा ।

मिति साक्षात्कारिणोऽदित्यर्थः । तत्त्वविदो जीवन्मुक्तौ मानमाह-तदुक्तं श्रुत्येति । जीवतोऽशरीरत्वं
विरुद्धमिति शङ्कते-शरीर इति ॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वात्तत्त्वधिया तन्नाशास्त्वम-
शरीरत्व जीवतो युक्तमित्याह-नेत्यादिना ॥ असङ्गात्मस्वरूपत्वशरीरत्व आत्मायुत तत्त्वधिया जीवतो
व्यज्यत इत्याह-नित्यमिति ॥ देहात्मनो सम्बन्धः सत्य इति शक्यते-तत्कृतेति ॥ तन्नाशार्थं
भामती ।

सांसारिकधर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारध्वान्त करणवृत्तिभेदः ध्रुवणमनना-
दिजनितसंस्कारसचिन्मनोजन्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रप्रणाम्याससंस्कृतमनोयोनः ।
स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कार समूलमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्चवाशिशयादुन्मूलयतीत्युप-
पादितमपस्तात् । तस्माद्रज्जुस्वरूपकथनतुल्यैवात्रेति सिद्धम् । अत्र च वेदप्रमाणमूकतया वेदप्रमाण-
जनितेत्युक्तम् । अत्रैव सुखदुःखानुत्पादभेदेन निदर्शनद्वयमाह-न हि धनिन इति । धृतिमत्रोदाह-
रति-तदुक्तमिति । चोदयति-शरीरे पतित इति । परिहरति-न । सशरीरत्वस्येति । यदि
वास्तव सशरीरत्व भवेन्न जीवतस्तन्निरर्तते । मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत् । तद्योत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीव-
तापि शक्य निरर्तयितुम् । यत्पुनरशरीरत्व तदस्य स्वभाव इति न शक्य निरर्तयितु, स्वभावनानेन
भावननाशप्रसङ्गादित्याह-नित्यमशरीरत्वमिति । स्यादेतत् । न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि
तु धर्माधर्मनिमित्तं, तत्र स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते । तन्निवृत्तौ च प्रापणमेवेति
न जीवतोऽशरीरत्वमिति शङ्कते-तत्कृतेति । तदित्यात्मान परामृशति । निराकरोति-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वेदेत्यादिपदम् । तत्त्वसाक्षात्कारवतो दुःखानुदये दृष्टान्तमाह-न हीति । तस्यैव सासारिकमुखानुत्पादे दृष्टान्तमाह
न चेति । तत्त्वविदो देहाभिमानहीनस्य सासारिकसंयोगस्य मानमाह-तदुक्तमिति । जीवतोऽशरीरत्व
मम माता कल्प्येति विरुद्धमिति शङ्कते-शरीर इति । आत्मनो देहसंगतेश्चिन्मनोयुक्तत्वात्तदज्ञानेन तद्वृत्तेर्जीव-
तोऽपि युक्तमशरीरत्वमित्याह-नेत्यादिना । तस्मात्सर्वविकृतमन्वयव्यतिरेकान्या साधयति-न हीति । अश-
रीरत्वस्य स्वतत्त्वादिपि जीवतस्तदविरुद्धमित्याह-नित्यमिति । आत्मनः सशरीरत्वमज्ञानादित्युक्तमप्युक्त्वा-
शङ्कते-तत्कृतेति । न ह्यात्मन इत्यत्र प्रकृतात्मा तदुच्यते । आत्मनो देहसंगतान्नार्मादिकर्तृत्वस्यतो

१ जनितेत्येतावत्कचित् । २ मुखदुःखभावयोर्दृष्टान्तद्वयम् । ३ शिव्याभिमाननि० पा० । ४ शरी-
रात्माभि० पा० । ५ स्वाभाविकत्वादित्यर्थः । ६ दिति चावो० पा० ।

धर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् ॥ न ॥ शरीरसम्बन्धस्यासिद्ध-
त्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः ॥ शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्त-
कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसंगादन्धपरम्परैवैषाऽनादित्वकल्पना ॥
क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः ॥ सन्निधानमात्रेण राज-
प्रभृतीनां दृष्टं कर्तृत्वमिति चेत् ॥ न ॥ धनदानाद्युपाज्जितभृत्यसम्बन्धि-
त्वात्तेषां कर्तृत्वोपपत्तेर्न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वा-
मिसम्बन्धानिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् ॥

रत्नप्रमा ।

कार्यपेक्षेति भावः । आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां सम्बन्धजन्मेत्यन्योन्याश्र-
यादेकस्यासिद्धया द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिहरति—नेत्यादिना ॥ नन्वेतदेहेजन्मधर्माधर्मकर्मण एत-
देहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः पूर्वदेहकर्मण एतदेहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहश्च तत्पूर्वदेहकृतकर्मण इति
बीजाङ्कुरवदनादित्वात्तार्थं दोष इत्यत आह—अन्वेति ॥ अप्रामाणिकीत्यर्थः । न हि बीजादङ्कुरः, ततो
बीजान्तरं च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते, तद्वदात्मनो देहसम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः प्रत्यक्षः । नाप्यस्ति कश्चि-
दागमः, प्रत्युत अज्ञो ह्यन्यादिः द्युतिः सर्वकर्तृत्व वारयतीति भावः । तत्र युक्तिमाह—क्रियेति ॥
कृतस्यस्य कृत्ययोगान्न कर्तृत्वमित्यर्थः । स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधानात् कर्तृत्वमिति शंकां
दृष्टान्तपेक्ष्येण निरस्यति—नेति ॥ राजादीनां स्वकीतमृत्युकार्यं कर्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः । देह-
भामती ।

न, शरीरसंबन्धस्येति । न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मा कर्तुमर्हति, वायुद्विशरीरारम्भजनितौ हि
तौ नासति शरीरसंबन्धे भवतः, तान्यां तु शरीरसंबन्धं रोचयमानो व्यक्तं परस्परश्रयं दोषमावहति ।
तदिदमाह—शरीरसंबन्धस्येति । यद्युच्येत सत्यमस्ति परस्परश्रयः, न त्वेव दोषोऽनादित्वाद्बीजाङ्कुरव-
दित्यत आह—अन्धपरंपरैपानादित्वकल्पना । यस्तु मन्वते नेयमन्धपरंपरातुल्यानादिता । न हि
यतो धर्माधर्ममेदादात्मशरीरसंबन्धमेदस्तत एव स धर्माधर्ममेदः किंत्वेव पूर्वस्मादात्मशरीरसंबन्धात्पूर्वधर्मा-
धर्ममेदजन्मनः, एव त्वात्मशरीरसंबन्धोऽस्माद्धर्माधर्ममेदादिति, त प्रत्याह—क्रियासमवायाभावादिति ।
शकते—संनिधानमात्रेणेति । परिहरति—नेति । उपार्जनं स्वीकरणम् । न त्वयं विश्रायतनोत्पाह—
न त्वात्मन इति । ये तु देहादावात्माभिमानो न मिय्या अपि तु गौणः, मायत्रकादापि सिंहाभिमान
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

या ? आद्ये तस्य तद्योगः स्वतोऽन्यतो वा । नाऽऽयः, ताकृतधर्मादिनिमित्तं सशरीरत्वमित्युक्तिरिरोधात् । न
द्वितीयः, तस्याविद्यामिच्छता यस्तु योषगमाद्बर्मादिकर्तृत्वाद्देहे तस्यातन्निमित्तत्वाद्देहे धर्मादिकार्येदृष्टेः
दत्तित्तौ तद्वारा धर्मादेरात्मकृतत्वासिद्धेरित्याह—नेत्यादिना । स्यादात्मकृतधर्माद्यपेक्षया तस्य देहयोगे
तद्वारा तयोरात्मकृतत्वमिच्छाशक्याऽऽह—शरीरेति । ननु प्राक्तनकर्मनिमित्तं समतितनं शरीरं तच्च कर्म
प्राक्तनदेहयोगार्थिनं सोऽपि प्राचीनकर्मणेति नेतरेतराश्रयत्वम् । न चान्वयस्या बीजाङ्कुरवत्कर्मदेह-
योगयोनादित्वात्तत्राऽऽह—अन्वेति । आत्मनि कर्मयोगस्य देहयोगस्य वाऽविद्यमानत्वादित्यर्थः ।
धामनः स्वतो धर्माद्यकर्तृगेतिपञ्च प्रत्याह—क्रियेति । कृतस्थानन्तचिद्धातोरक्रियत्वात्तस्य स्वतो
धर्मादिकर्तृत्वात् तद्व्यक्तकर्मकृतत्वान्मनः सदाशरीरत्वमित्यर्थः । स्वगतक्रियामाद्येऽपि कतरकेऽपि सन्निधि-
मात्रेणास्य कर्तृनेति दृष्टान्तेन शक्यते—संनिधीति । पेक्ष्योक्त्या प्रत्याह—नेति । उपार्जनं
स्वीकरणम् । अस्तु प्रत्युतेऽपि किञ्चिद्वनदत्तादिभ्यः सक्त्वनिमित्तमिच्छाशक्यासङ्गत्यादात्मनो यस्तु-
तास्मात्तद्योगादयस्तु तन्मनदानिरिति यत्राऽऽह—न त्विति । स्वकृतधर्मादिकृताऽऽत्मनः सदहेत-
न

मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः ॥ एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् ॥ अत्राहुः-देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणः, न मिथ्येति चेत् ॥ न ॥ प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुच्यत्वप्रसिद्धेः-यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः, यथा-केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाद् मुख्याऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिस्सिंहगुणैस्सम्पन्नस्सिद्धस्तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः, न । प्रसिद्धवस्तुभेदस्य-तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतः । न गौणौ ॥

रत्नप्रभा ।

कर्मणोरविद्याभूमौ बीजाङ्कुरवदार्तमानयोरालम्ना सम्बन्धो भ्रान्तिकृत एवेत्याह-मिथ्येति ॥ ननु “यजेत” इति विध्यनुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति तत्राह-एतेनेति ॥ भ्रान्तिकृतेन देहादिसम्बन्धेन यागादिकर्तृत्वमात्रब्रह्मबोध्याख्यातमित्यर्थः ॥ अत्राहुः । प्राभाकरा इत्यर्थः । भ्रान्त्यभानादेहसम्बन्धादिक सत्यमिति भावः । भेदज्ञानाभावात् गौण इत्याह-नेति ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोभेदो येन तस्य गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ यस्य तस्य पुसो गौणौ भवत इत्यन्वयः ॥ शौर्यादिगुणविषयामित्यर्थः ॥ तस्य त्विति । भेदज्ञानशून्यस्य पुस इत्यर्थः ॥ शब्दप्रत्ययाविति । शब्दः, भामती ।

इति मन्यन्ते तन्मतमुपन्यस्य दूषयति-अत्राहुरिति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादित चैतदस्माभिरध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्, साशयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र हि पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव । एव सशयोः समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य निषर्षयज्ञाने निश्चितमुदाहरति-यथा वा शुक्तिकायामिति । शुक्रमास्त्रस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति शुक्तिकारजतसाधारण्ये यावद्न रजतविनिश्चयो भवति तावत्कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न भवति । सशयो वा द्वेषा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषद्वयमृत्युतेश्च । सम्कारोन्मेषहेतोः सादृश्यस्य द्विष्टत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदित्यत उक्तम्-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एतेतद्रामाणिकमित्युक्त्वा स्वपक्षे मानमाह-मिथ्येति । ननु ममेतिधीसक्तमधिकारिणः कर्तारं चोद्देश्य यागादिप्रियेक्षेतनस्यैव कर्तृत्वम् । यथाऽऽहुः-“यजमानत्वमप्यात्मा सक्रियत्वात्प्रपद्यते । न परस्परन्द एकैका क्रिया न कर्णभोजिन्तु” इति तत्राह-एतेनेति । क्रियाधारत्वनिराक्षेनेत्यर्थः । देहादानात्मधीर्मिषेत्पत्र मीमासकश्रुदयति-अत्रेति । आत्मनः स्वकीये देहादावात्मधी राज्ञो भृत्यादाभिरगौणी ततः स्वीयदेहादिनिमित्त तस्य कर्तृत्वादि यास्तवमित्यर्थः । नाऽऽत्मनो देहादानात्मधीर्गौणी तद्रूपापकाभानादित्याह-नेति । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुसस्तस्येति यावत् । उक्तमेव व्यनक्ति-यस्येति । तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ गौणानिति सम्बन्धः । तत्रोदाहरणम्-यथेति । तत्रैव सिंहशब्दस्तद्धीश्च नान्यत्रेत्यन्वयव्यतिरेकान्यः पुरपादिति शेषः । ततश्च सिंहादित्येतत् । यः सिंहपुरुषयोरेकरीत्या भेद वेत्ति तस्येति पृथी नेया । यथा सिंहः पुमानित्युदाहरण तथाऽग्निर्माणक इत्यादिप्राथम्यमिति यथाशब्दो योग्यः । शब्दधियोरगौणत्वविषयमाह-नेति । न प्रसिद्धो भेदो यस्य तस्य पुसोऽन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ न गौणौ चेत्कथं तर्हि तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययावित्याशङ्क्याऽऽह-तस्य त्विति ।

१ आत्मनः क्रियाकर्तृत्वनिराक्षेनेत्यर्थः । २ यस्य प्रसिद्धस्सिद्धश्च तस्येत्यर्थः । ३ ब्रह्मबोधपर्यन्तं नाम तद्विदायेत्यर्थः ।

यथा-मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्था-
णुविषयो, यथा वा-शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिदमिति निश्चितौ शब्दप्र-
त्ययौ, तद्देहादिसङ्घातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्म-
विवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणी शक्यौ वदितुम् ॥ आत्मानात्मविवेकिना-
मपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः ॥
तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्त्ववादिनां देहादावहम्प्रत्ययो मिथ्यैव, न
गौणः ॥ तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि
विदुषोऽशरीरत्वम् ॥ तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः-“तद्यथाहिनिर्लव्यनी
वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शरीरत्वमेवेदं शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः-

रत्नप्रभा ।

शब्दबोधश्चेत्यर्थः । संशयमूलौ तावुदाहरति-यथा मन्देति ॥ यदा सशयमूलयोर्न गौणत्वं तदा
भ्रान्तिमूलयोः किं वाच्यमित्याह-यथा वेति ॥ अकस्मादिति । अनर्कितार्थादृष्टादिना सकारोद्बोधे
सतीत्यर्थः ॥ निरुपचारेण । गुणज्ञान विनेत्यर्थः ॥ देहादिव्यतिरिक्तात्मास्त्ववादिनामिति ।
देहात्मवादिनां तु प्रमेत्यभिमान इति भावः । जिवन्मुक्तौ प्रमाणमाह-तथा चेति ॥ तत् तत्र जीव-
न्मुक्तस्य देहे यथा दृष्टान्तः । अहिनिर्लव्यनी सर्पत्वकृ वल्मीकादौ प्रत्यस्ता निक्षिप्ता मृता सर्वेण
त्यक्तामिमाना धर्तते । एवमेवेदं विदुषा त्यक्तामिमान शरीरं तिष्ठति । अथ तथा त्वचा निर्मुक्तसर्प-
वदेव अयम् देहस्थः । अशरीरः विदुषो देहसर्वस्य त्वचीवामिनामावाद् । अशरीरत्वाद् अमृतः । प्राणि-
भामती ।

अकस्मादिति । अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्ट हेतुस्तः । तत्र कार्यदर्शनेत्येवत्वेनासा-
धारण्यमिति भावः ॥ आत्मानात्मविवेकिनामिति । श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानाम् । अनु-
भवतत्त्वसाक्षात्कारणामिति यावत् । तदुक्तम्-‘पश्चादिमिश्चाविशेषात्’ इति । शेषमतिरोहितार्थम् ।
जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृती उदाहरति-तथा चेति । सुबोधम् । प्रकृतमुपसहरति-
आनन्दगिरौष-न्यायनिर्णयः ।

तत्र सशये समारोपितांशगतौ शब्दप्रत्ययावुदाहरति-यथेति । पुरोवर्तिनः स्थाणुत्वेऽपि
स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषत्वे हेतुमाह-मन्देति । तत्र पुरुषशब्दप्रत्ययौ पाक्षिकाविति शेषः । वस्तुतः
स्थाणुविषयत्व न प्रतीतिः, प्रतीतितस्वारीपितविषयत्वम् । संशये समारोपितगतौ पाक्षिकौ शब्दप्रत्य-
यावुदाहरण्य विपर्यये तथाविधौ निश्चितबुदाहरति-यथा-वेति । शुक्तिकायामिति वस्तुप्रवृत्त्योक्तम् ।
सशये विपर्यये च दृष्टहेतुसाधारण्यदर्शनादेः समत्वाद्विपर्ययेवोक्तौ को हेतुगत्याशङ्क्याऽऽह-
अकस्मादिति । दृष्टहेत्वविशेषेऽप्यदृष्टवशादिव्यर्थः । दृष्टान्तमिथुनस्य दार्ष्टान्तिरुमाह-तद्गदिति ।
अभिवेकिना देहादानहंशब्दयोर्मिथ्यात्वेऽपि विवेकिनां तत्र तौ गौणाव्याशङ्क्याऽऽह-आत्मेति ।
अभिनिताविवेकोत्पन्नान्तिष्ठताविति यावत् । आत्मीयेऽपि देहादावात्मबुद्धावात्मीयत्वं तिरोहितं
सर्वबुद्धानि रञ्जुत्वमिति मया परमतनिरासमुपसंहरति-तस्मादिति । तत्रार्हविधौ मिथ्यात्वेऽपि किं
सिध्यति तदाह-तस्मान्मिथ्येति । न केवञ्च विदुषो जीवतोऽप्यशरीरत्वं यौक्तिकं किंतु श्रौतं
चेत्याह-तथा चेति । अत्र महत् समस्तुत इति पूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरुक्ता । स जीवन्मुक्तो देहस्थोऽपि
पूर्वमेव सतसरीयत्र दृष्टान्तमाह-तद्यथेति । तत्र जीवन्मुक्तदेहे जीवन्मुक्तं च दृष्टान्तः । यथा
एतेऽहिनिर्लव्यनी सर्पनिर्माकन्तरीया देहात्मवल्मीकादौ प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता मृता पूर्वमिवादिनाऽऽत्मत्वे-
नाविष्टा कर्तव्यं तथेवेदं विदुषः शरीरं मुक्तेन प्राणिवाऽऽत्मत्वेनान्निष्ठं तिष्ठन्त्यर्थः । सर्वदृष्टान्तस्य
दार्ष्टान्तिरुमाह-अथेति । तथार्थाऽप्यशब्दः । यथा प्रत्यस्ता त्वचा मुक्तोऽपि तामहमिति नाहिरभिमन्यते

प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" [वृ० ४ । ४ । ७] इति । "सचक्षु-
रचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवाग्वागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण
इव" इति च । स्मृतिरपि च-"स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" [भ० गी० २।५४]
इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषस्सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति ॥
तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् ॥ यस्य तु यथापूर्वं
संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् ॥ यत्तु पुनरुक्तं-श्रवणा-
त्पराचीनयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपप-
र्यवसायित्वमिति ॥ न ॥ अवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः ॥ यदि
ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत, भवेत्तदा विधिशेषत्वम्, न तु तदस्ति ॥
मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

तीति प्राणो जीवन्नपि ब्रह्मैव ॥ किं तद्ब्रह्म तेजः स्वयज्योतिः । आनन्द एवेत्यर्थः । वस्तुतोऽच-
क्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरित्येत्यादि योज्यम् ॥ इत्यनवद्यमिति । ब्रह्मात्मज्ञानान्मुक्ति-
लाभात् सिद्ध वेदान्तानां प्रामाण्य हितशासनाच्छास्त्रं च निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य
श्रवणमनननिदिध्यासनयोरप्यवान्तरावाक्यभेदेन विध्यङ्गीकारान्न ब्रह्मणो विधिशेषत्वमुद्देश्यज्ञानलभ्यतया
प्राधान्यादित्याह-नेति ॥ श्रवण, ज्ञानकरणेदान्तगोचरत्वात् । प्रधान, मनननिदिध्यासनयोः प्रमेय-
गोचरत्वात्तदङ्गत्वं, नियमादृष्टस्य ज्ञाने उपयोगः सर्वापेक्षान्यायादिति मन्तव्यम् । तर्हि ज्ञाने विधि
किमिति त्यक्तः, तत्राह-यदि हीति ॥ यदि ज्ञाने विधिमङ्गीकृत्य वेदान्तेरवगतं ब्रह्म विधेयज्ञाने कर्म
भामती ।

तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्येति । ननुक्त यदि जीवस्य ब्रह्मान्मत्वावगतिरेव सासारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः,
हन्त मननादिप्रधानानर्थक्य, तस्मान्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता इति, तदनुभाष्य दूषयति-यत्पुनरुक्तं श्रव-
णात्पराचीनयोरिति । मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिः, तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्वि-
धिसम्बन्धैरेवैरनुवादत्वात् । तदिदमुक्तम्-अवगत्यर्थत्वादिति । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽवगतिस्तदर्थत्व मनननि-
दिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः । अथ कस्मान्मननादिविधिरन न भवतीत्यत आह-यदि ह्यवग-
तमिति । न तावन्मनननिदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वनिपये अमृतत्वफले इत्युक्तमथस्तात् । अतो
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तथाऽपि जीवन्मुक्तो देहस्योऽपि न तत्राहविषयमादधाति । अत एवामृतो देहाभिमानरतो हि मृतिरिन्वयाधिः
सन्प्राणिति जीवतीति प्राणः साक्षी । स च ब्रह्मैव तत्र तेजो विज्ञान ज्योतिरेवेत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह-
सचक्षुरिति । वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितानुवृत्त्या सचक्षुरित्येत्यादि योज्यम् । श्रौतेऽर्थे स्मृतिमपि सबादयति-
स्मृतिरपीति । विदुषो जीवन्मुक्तौ प्रमिताया फलितमाह-तस्मान्नेति । प्रमित जीवन्मुक्तिसत्त्वं तच्छब्दार्थः ।
प्रतीतिमात्रशरीर ससारित्यमनुजानाति-यथेति । ननु ब्रह्मनिदामेवास्माक ससारित्वमबाधितमनुभूयते
नेत्याह-यस्येति । साक्षात्कृतसत्त्वस्य पूर्वमिव ससारित्वायोगाद्युक्ता वस्तुमात्रोक्तं रज्जुस्वरूपोक्तिव
दर्थवत्तेषुपसहरति-अनवद्यमिति । वेदान्तेषु नास्ति वस्तुमात्रोक्तिर्मननादिविधिशेषत्वेन ब्रह्मोक्तैरित्या-
शक्योक्तमनुवदति-यत्तु पुनरिति । श्रुतमात्रस्य मननादियोगो नावगतस्येत्याह-नेत्यादिना । वेदा-
न्तानामेकरसे ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यनिश्चय श्रवणम् । तस्मिन्नेव श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या सभानाधान
मननम् । श्रुते मते च बुद्धेः स्वर्ये निदिध्यासनम् । तेषामेक्यापरोक्षप्रतीतिव्यङ्ग्ये तच्छेषवाच्चा-
वगतमन्यत्र विनियुक्तमित्यर्थः । अवगतम्यान्यत्राविनियोगेऽपि ब्रह्मणो विधिशेषत्व किं न स्यात्तत्राऽऽह-
यदीति । ब्रह्मणि मिनेऽमिते वा तद्वियो विध्यसिद्धिरापातदृष्टे साक्षात्कारार्थं श्रवणादिषु विहितेषु

तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणस्सम्भवतीति । अतस्स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकम् । वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् ॥ एवं च सति “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” [१।१।१] इति तद्विषयः पृथक् शास्त्रारम्भ उपपद्यते ॥ प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि “अथातो धर्मजिज्ञासा” [जे० सू० १ । १ । १] इत्येवारब्धत्वात् पृथक्शास्त्रमारभ्येत ॥ आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत—“अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासा” इति “अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा” [पू० मी० ४ । १ । १] इतिवत् ॥

रत्नप्रभा ।

कारकत्वेन विनियुज्येत, तदा विधिशेषत्वं स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति । प्राप्ताऽवगत्या फल्लामे विध्ययोगादित्यर्थः । तस्मात् विध्यसम्भवात् अतः शेषत्वासम्भवात् सत्त्वादिवाक्यैर्लब्धज्ञानेन भवाननिवृत्तिरूपफल्लामे सर्तत्पर्ययः । सूत्र योजयति—स्वतन्त्रमिति ॥ एवं च सर्तीति । चोपधारणं । उत्तरात्त्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्येव भगवतो व्यासस्य पृथक् शास्त्रकृतिर्युक्ता, धर्मविबुक्षण-प्रमेयत्वाभात् वेदान्तानाम् । कार्यपरत्वे तु प्रमेयाभेदान्न युक्तेत्यर्थः । ननु मानसधर्मविचारार्थं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याह—आरभ्यमाणं चेति ॥ अथ बाह्यसाधनधर्मविचारानन्तरम्, अतः बाह्यधर्मस्य बुद्धि-द्वारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात्, परिशिष्टो मानसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—अयेति ॥ तृतीयाध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषिन्निर्णयानन्तरं शेषिणा शेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः क्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । एवमारभ्येत न त्वारब्धं तस्माद्वान्तरथमर्थि-मामती ।

गुणधर्मत्वमनयोपवृत्तप्रोक्षणादिवपरिशिष्यते । तदप्ययुक्तम्, अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादात्मनः । विशेषतस्तत्रोपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । एवं सिद्ध-रूपत्रयपरत्वमुपनिषदाम् । ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदात् ‘अथातो ब्रह्म-जिज्ञासा’ इत्यस्य शास्त्रारम्भत्वमुपपद्यत इत्याह—एवं च सर्तीति । इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भत्व स्यादित्यत आह—प्रतिपत्तिविधिपरत्व इति । न केवलं सिद्धरूप-आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तस्यस्तद्भावान्न तस्य विधिशेषतेत्युपसंहरति—तस्मान्नेति । न च वस्तुप्रकरणे श्रवणादिविध्ययोगो वाक्यभेदोपगमात् । न च तद्विषये लिङाद्य इत्यादिभाष्यविरोधस्तस्य ज्ञानविधिनिरासार्थत्वात् । अत एवान्न प्रतिपत्तिशब्दः । न चैव वेदान्तानां श्रवणादिनिविषयत्वं वाक्यभेदस्योक्तत्वात् । न चाव्यादि-सिद्धहेतुमात्रेण तेषु न विधिरक्वातेऽपि तदभावापातात् । नियमादृष्ट्योमयत्र तुल्यत्वात्सर्वपिशाविकरणा-त्तस्य ज्ञानोपपत्त्युपयोगादिति भावः । उक्तेऽर्थे सूत्रं सयोजयति—अत इति । विधिशेषत्वेन शास्त्रप्रमा-णकत्वात्तद्विरुध्यतःशब्दार्थः । वेदान्तानां विध्यनपेक्षसिद्धशेषिण्ये शास्त्रारम्भभेदं प्रमाणयति—एवं चेति । विधिशेषत्वेन अर्थार्पणेश्चि शास्त्रं पृथगारभ्येत्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिपत्तीति । नन्याचे काण्डे बाह्यक्रि-याविक्रियगतो मानसज्ञानविधिविचाराय काण्डान्तरमारभ्यते, नन्याह—आरभ्यमाणं चेति । देहादि-साध्यधर्मविचारानन्तर्यमथेयुक्तम् । तस्यैव चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानविधिविचारोपयोगिनाऽतःशब्दार्थः । तत्र चातुर्धिकमुदाहरणमाह—अथात इति । तृतीये श्रुत्यादिभिः शेषशेषिण्ये सिद्धे सन्न्यनन्तरं शेषिण्येव शेषस्य प्रपुनिकमवगतो नाम प्रतनं प्रकृन्ते को वा पुरुषार्थयेति क्रत्वर्थपुरुषार्थयोजिज्ञासा ज्ञानुमिच्छा प्रकृन्तेन चतुर्धाऽपि प्रतिज्ञामुत्पदिदमपि श्रूयान् । न चैवं त्रयीति । तस्मान्नोक्तविभागधीत्यर्थः ।

१ उत्तरतः २ पृथिव्येतिवत् । ३ तस्मात् । ४ पूर्वमीमांशापरिभाष्यादिः ।

समन्वयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१५३)

ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रेतिज्ञातेति तदर्थो युक्तशास्त्रारम्भः “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” [१ । १ । १] इति ॥ तस्माद् “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ० १ । ४ । १०] इत्येतदवसाना एव सर्वे विधयस्सर्वाणि चेताराणि प्रमाणानि ॥ न ह्यहेयानुपादेयाऽद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति ॥ अपि चाहुः—(श्लो०) “गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ॥ सद्ब्रह्मात्माहमित्येवबोधे कार्यं कथं भवेत् ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

मारम्भ इत्युक्तमिति भावः । स्वमने सूत्रानुगुण्यमस्ती याह—ब्रह्मेति ॥ जैमिनिना ब्रह्म न विचारित-मिति तजिज्ञास्यत्वमूत्रण युक्तमित्यर्थः । वेदान्तार्थश्रेयद्वैत ताहं द्वैतसापेक्षत्रिप्यादीना का गतिरित्या-शङ्क्य, ज्ञानात् प्रागेव तेषां प्रामाण्यं न पश्चादित्याह—तस्मादिति ॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृनाथकत्वा-दित्यर्थः । ब्रह्म न कार्यशेषः, तद्विधात् प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति—अपि चेति ॥ सद्व्यापित ब्रह्म पूर्णमामा विपयानां दत्त इति सर्वसाक्ष्यहमि येन बोधे जाते सति पुत्रदेहादेः सत्तानाधनात्, मायामात्रनिश्चयान्, पुत्रदारादिरहमिति स्वीयदुःखसुखभावचगुणयोगादौणाभिमि-मानस्य, नरोऽह, कर्ता, मूढः, इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोः सत्त्वे कार्यं विधिनिषे-धादिव्यवहारः कथं भवेत् ॥ हेत्वभावात् कथंचिद्बोधैदित्यर्थः ॥ नन्वह प्रलेति बोधो वापितः । अह-

भामती ।

त्वाद्ब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसहारव्याजेनाह—तस्मादहं ब्रह्मास्मीति । इति-करणेन ज्ञान परामृशति । विषयो हि धर्मं प्रमाणम् । ते च साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभेदादिप्रधाना धर्मो-पपादिनश्च तदविद्याना न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवल धर्मप्रमाणस्य शास्त्र-स्येय गतिः, अपि तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह—सर्वाणि चेताराणि प्रमाणानांति । कुतः, न हाति । अद्वैते हि विषयविषयिभागे नास्ति । न च कर्तृत्व, कार्याभावात् । न च कारणत्वम्, अत एव तदिद-मुक्तम्—अप्रमातृकाणि च इति चकारेण । अत्रैव ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति—अपि बाहुरिति । पुत्रदारादिध्यात्माभिमानो गौणः । यथा म्वदु खेन दु खी यथा स्ममुखिन सुखी तथा पुत्रादिगतनार्थानि सोऽय गुणः । न त्वेकत्वाभिमानः, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्गौणोऽहं इति तद्गौण, देहेन्द्रियादियु-त्वभेदानुभवान् गौण आत्माभिमानः, किंतु श्रुतौ रजनज्ञानत्रिमिथ्या । तदेव द्विमोऽयमात्माभिमानो-द्येक्यतां वहति । तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा, नापि ब्रह्मात्मैक्यानुभवः, तद्गुणस्य श्रवणमननादेरभा-वात् । तदिदमाह—पुत्रदेहादिनाधनात् । गौणात्मनोऽसत्त्वे पुत्ररुद्रादिनाधनम् । समकाराभाव इति यावत् । मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधन धरणादिबाधन च । ततश्च न केवल लोकयात्रासमुत्पेद सद्ब्रह्माहमित्ये-वबोधशीलं यन्कार्यम् । अद्वैतसाक्षात्कार इति यावत् । तदपि कथं भवेत् । युक्तस्तदसभय इत्यत्र आह—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्वमतेऽपि कथं पृथगारम्भः शास्त्रस्येव्याशङ्क्य मेयकृतभेदादित्याह—ब्रह्मेति । स्वातंत्र्येण प्रमा-त्मैक्यनिश्चये वेदान्तानां तदेव तात्त्विकमिति कथं द्वैतालम्बनस्य विधिकानुसंध्यात्पश्चादेव मानते याशा-ङ्कोपसहस्यारिहरति—तस्मादिति । अद्वैतविषयो भेदादिप्रधानमानविरोधि च तदुत्तरार्थः । इतिना ज्ञान परामृष्टम् । तस्मादित्युक्त हेतु व्यनक्ति—न हाति । तत्त्वसाक्षात्कारे तदज्ञानचमत्तो तदुपमात्रादिसर्व-भेदचमत्तेरिगानस्थायामेवाशंनो ध्यवहार इत्यर्थः । कार्यामृष्टे सिद्धे ब्रह्मण्यदये सिद्धा वेदान्तमानते-त्युपसहस्यमितिशब्दः । न केनउभयभिरयमयोऽनुपगतः किं त्वन्येरेपि ब्रह्मादिगिरियाह—अपि चेति ।

१ जैमिनेति शेषः । २ गाथा ब्रह्मविद आहुदित्यर्थः । ३ “यदा मोति यदा दत्ते यदा सति विषयानिह ॥ यदास्य खलत् भावस्तस्मादात्मोति गीयते ॥” इति तद्बोधेः । ४ आदिपदेन सद्ब्रह्माहमित्येवबोधशीलं कार्यम् । अद्वैतसाक्षात्कारेपि तदुपपन्नव्यवधाननादेरभावात् ।

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ॥ अन्विष्टः स्यात्प्रमातेव
पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ २ ॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ॥
लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ ३ ॥” इति ॥ ४ ॥ (इति
चतुःसूत्री) ॥ इति समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

मर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मत्यायोगादित्याशङ्क्य, प्रमातृत्वस्याज्ञानविलसितान्तःकरणतादात्म्यदृष्टतत्त्वान्न चायं
इत्याह—अन्वेष्टव्य इति ॥ “य आत्मापहतपाप्मा विजरो निमृत्पुत्रिणोकोऽपि निवृत्तोऽपि पासस्तत्पका-
मस्तयसक्तयसोऽन्वेष्टव्यः” [छा० ८ । ७ । १] इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागेवाज्ञाना-
विज्ञातोः आत्मनः प्रमातृत्वम् । प्रमातेन ज्ञातं सन् पाप्मरागद्वेषमरणनिर्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः ।
प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह—देहेति ॥ यथा देहात्मप्रत्ययः
कल्पितो भ्रमेऽपि व्यवहाराद्गतया मानत्वेनेत्यतं वेदिकैः, तद्वर्लौकिकम् अभ्यक्षादिकमात्मबोधोपाधि
व्यवहारकाले बाधाभावाद् व्यावहारिकं प्रामाण्यमिष्यताम् । वेदान्तानां तु फाल्गुन्यावाव्यबोधित्वात् तत्त्वा-
वेदकं प्रामाण्यमिति तुष्टव्यार्थः । आत्मनिश्चयात् आत्मानिश्चयादित्याह मर्षादायाम् । प्रमातृत्वस्य
कल्पितत्वेऽपि निश्चयाभावात् प्रामाण्यमिति मानः । “रामनाम्नि परे धाम्नि कृत्स्नान्नायसमन्वयः । कार्य-
तापर्ययायेन साप्रितः शुद्धबुद्धये” ॥४॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥ वृत्तमनुधाक्षेपलक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह—
मामती ।

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः । उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणत्रिभाग इत्यपि
दृश्यम् । एतदुक्तं भवति—एष हि विभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकारण, ततो नियमेन प्राग्भावात् । तेन तद-
भावेन कार्यं नोत्पद्यत इति । न च प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्मान्य इत्याह—अन्विष्टः स्यात्प्रमातेव
पाप्मदोषादिवर्जितः । उक्तं श्रीमास्थश्रेण्यकनिर्दर्शनम् । म्यादेतत् । अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वै-
तानुभवात्परिचरित्यत आह—देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं
तु । अस्यावधिमाह—आऽऽत्मनिश्चयात् । आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—
पारमार्थिकरूपव्यवादिभिरेपि देहादियथात्मामिमानो मित्येति वक्तव्यं, प्रमाणव्यवहितत्वात् । तस्य च समस्त-
प्रमाणकारणत्वं भाविकत्रोकव्यावहारिण्यं चाभ्युपेयम् । सेयमस्माकमन्वैतसाक्षात्कारे निश्चयं मरिष्यति । न
चायमद्वैतसाक्षात्कारोऽन्वन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः । यस्तु साक्षात्कारो भाविकः, नासौ
कार्यः, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् । अनिया तु यद्यविद्यामुच्छिद्यन्जनयेद्वा, न तत्र काचिदनुपपत्तिः । तथा
च श्रुति—‘विद्या चानियं च यन्माद्वेदोमय सह । अनिया मृत्यु तीर्गो निचयामृतमश्नुते ॥’ इति । तस्मात्सर्व-
गमदात्म ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥ एष ‘कार्यान्वयं विना निद्वस्त्वे ब्रह्मणि मानता । पुरुषार्थं
जानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

संपारमार्थिकमप्राप्तं ब्रह्माहमियं चोत्रे जाते पुनर्देहादेः सत्त्वावधान्यापामात्रत्वात्तन्नागमादयमहमेवेति
पुरादात्तमभिमानस्य गौणात्मनो मनुष्योऽहमिति देहादात्तमभिमानस्य च मिथ्यात्मनोऽमत्त्वे कार्यं कथं
भवेत्तन्निमित्ताभावाद्भिनिरेयादित्यवहारो न कथञ्चिदित्यर्थः । यथात्मा सद्ब्रह्मैव कन्तर्हि प्रमाता ययं
यमेव कथं तर्हि जलताऽप्येयाशक्याऽह—अन्वेष्टव्येति । “य आत्माऽपहतपाप्मा” इत्यादिश्रुतिनिद्व
आत्माऽन्वेष्टव्यः “सोऽन्वेष्टव्यः” इति श्रुतेः । तद्विज्ञानात्पूर्वभावनो मातृत्व प्रमातेनान्विष्टः सन्निर्देयः
परमात्म स्यादतोऽव्ययव्यतिरेकाभ्यामात्मनो मातृत्वमात्रिचकमिदर्थः । तस्याऽऽभिज्ञाने कथमव्यवहारीना
श्रुतिं मानना कारणदोषादिपारोक्ष्याऽह—देहेति । यथा देहात्मिक्तत्वात्तदे कथियाऽपि देहात्म-
धोर्भ्रंशादात्तया मानमित्यतं तथा तस्यसाक्षात्कारपर्यन्तं व्यवहाराद्गतव्यवहारे व्यावहारि-
याव्यवहारात्तावेतन्मपि व्यावहारिकं मानं श्रुतेषु वर्धेदर्थोदित्यदात्मनिहेतोस्तास्त्विकयेन मानते-

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् ॥ ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुपत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तम् ॥ साहचर्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराप्यनुमिमानास्तत्परतयेव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति, सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनेव कार्येण कारणं लिलक्षयिष्यन्ति ॥

रत्नप्रभा ।

साहचर्यादयस्त्विति ॥ भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः । तथापि भवान्तरगम्ये ब्रह्मणि शक्तिप्रहायोगात् कूटस्थत्वेन धर्मकारित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्वयः । किंतु सर्गाद्य कार्यं, जडप्रकृतिकं, कार्यव्यात्, घटवद्, इत्यनुमानगम्ये त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्ध मानान्तरगम्यमेवेत्याग्रहः शक्तिप्रहायः । अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिप्रहसम्भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तम् । किञ्च "तेजसा सोम्य शुद्धेन समूलमन्विच्छ" [छा० ६ । ८ । ४] इत्याद्याः श्रुतयः शुंगेन सिद्धेन कारणस्य स्वतोऽन्वेषण दर्शयन्ती मानान्तरसिद्धेरेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह-सर्वेष्विति ॥

भामती ।

स्वय तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता ॥ ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाप 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिना 'तत्तु समन्वयात्' इत्यन्तेन सूत्रसदभेदेन सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुपत्तिस्थितिबिनाशकारणे प्रामाण्य वेदान्तानामुपपादितम् । तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतः । न त्वचापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तत्र सद्विद्यते-तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुताचेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रत्यादिनां विशेषानुपपत्तये सति संशयः । तत्र च प्रधानमचेतन जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदन्त्युपनिषद् इति सांख्याः । जीवाणुव्यतिरेकचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताश्चतुर्विधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः । आदिमहर्षेणामावोपादानव्यादि महोत्तम्यम् । अनिर्देशनीयानाद्यत्रियाशक्तिमैधतनोपादान जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानुमाननाक्याभासा वीजम् । तदेव विप्रतिपत्तेः सहाये किं तावत्प्राप्तम् । तत्र 'ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्मिन् संभवः ॥' ज्ञानक्रियाशक्ती रज्जु ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोन्नेपसद्भावे । न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः, तस्यापरिणामित्वादेकव्याच । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि समन्तः । यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरदृष्टिर्ना क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण समन्त एव । तथा च प्रधान-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्यर्थः ॥ इति चतुर्मुखी समाप्ता ॥ ४ ॥ (४) ॥ शास्त्रार्थं चतुर्भिः सूत्रैः सक्षिप्य ब्रह्मणाधिकरणानामपुनरुक्तमर्थं वक्तुं शक्तं संकीर्तयति-एवमिति । तथा तत्कृत्वत्वे हेतुस्तात्पर्येणेति । कार्मान्विते ब्रह्मणि तात्पर्ये तेषामित्याशङ्कयाऽऽह-अन्तरेणेति । समन्वयमूर्तार्थमनूपातीतमनूत्रार्थमनुवदति-ब्रह्म चेति । उक्ते उद्गुणे तद्विन्यासिदांश्यायां निरासस्य सायकादावाद्ब्रह्मणा जिज्ञास्यस्य लक्ष्मणमपि शास्त्रोपस्थोक्तमित्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये समन्वयाप्यायसमातेरुत्तरसदर्थमर्थक्यमित्यादादाऽऽह-साहचर्यादयस्त्विति । सिद्धेऽर्थे मानवसिद्धेकार्यानुप्रवेशे प्रयुक्तोऽपि ब्रह्मण्येव समन्वयो नान्यत्रेयनिर्भोगाद्ब्रह्मकारणतासो-धिप्रमानादिरादनितासायोत्तरसदर्थ इत्यर्थः । परिनिष्ठितस्य मानान्तरगम्यमेव तत्समादादिना तत्र वेदान्ताप्रामाण्यात् ततो जगदनुवदन् सित्व्यतीति चेत्तर्हि केन मानेन तदनुवदन्तीत्याशङ्क्योक्तम्-प्रधानादीनीति । का तर्हि वेदान्तानां गतिः परार्थानुमानतेत्याह-तत्परतयेति । हेव्यायनुकेस्तेनां न परार्थानुमानतेत्याशङ्कयाऽऽह-सर्वेष्विति । "तेजसा सोम्य शुद्धेन समूलमन्विच्छ" इत्यादिष्वनुमानता

प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति साहचर्या मन्यन्ते ॥ काणादास्त्वै-
तेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिति ॥ अणुंश्च समवा-
यिकारणम् ॥ एवमन्येपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्व-
पक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते ॥

रानप्रभा ।

नन्वतीन्द्रियैश्च प्रधानादेर्व्यतिप्रहायोगात् कथमनुमान तत्राह—प्रधानेति ॥ यत्कार्यं, तज्जटप्रकृतिकं,
यथा घटः, यज्जडं, तच्चेतनसंयुक्तं, यथा रयादिरिति सामान्यतोदृष्टानुमानगम्याः प्रधानपुरुषसंयोगा
इत्यर्थः ॥ अद्वितीयमक्षणः कारणत्वविरोधितान्तरमाह—काणादास्त्विति ॥ सृष्टिवाक्येभ्य एव परा-
र्यानुमानरूपेभ्यो यत्कार्यं, तद्बुद्धिमत्कर्तृकमिति ईश्वरं कर्त्तारं परमाणुं यत्कार्यद्रव्यं तत्त्वमनूनुपरिमाण-
द्रव्यारब्धमित्यनुमिति इत्यर्थः । अन्येऽपि बौद्धादयः “असदा इदमत्र आसीद्” [तै० आ० २ । ७ ।
१ ।] इत्यादिवाक्याभासः ॥ यद्वस्तु, तच्छूयमायसानं, यथा दीप इति युक्त्याभासः ॥ एवं
वादिप्रतिपत्तिमुक्त्वा तन्निपात्तापोचरसूक्ष्मसन्दर्भमवतारयति—तत्रेति ॥ वादिवादे सतीत्यर्थः ॥ व्याक-
रणमोक्षात्प्राधान्यावनिश्चिन्वात् पदवाक्यप्रमाणज्ञत्वम् । अज्ञातकारणं तच्चेतनमचेतनं वेति ईक्षणस्य मुख्य-
मामती ।

मेव सर्वज्ञं च सर्वशक्तिं च । न तु ब्रह्म । स्वरूपचैतन्यं त्वस्यावृत्तिकमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् ।
न च स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्वम्, अकार्यत्वात्तस्य । कार्यत्वे वा न सर्वज्ञा सर्वज्ञता । भोगापरमं उक्षणपुरु-
षार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्तु महदहंकारादिकमेवाचेतनस्यापि चेतनानविष्टितस्य प्रधा-
नस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानविष्टितं पुरुषार्थं प्रवर्तमानम् । यथा वस्तुविद्युद्वयमेवे-
तनं क्षीरं प्रवर्तते । ‘तदक्षतं बहु स्यां प्रजायेयेति’ इत्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेपि चेतनवदुपचारास्त्वकार्यो-
न्मुख्यमादर्शयन्त, यथा कूटं पिपतिर्नति । ‘यन्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यते । भाक्तप्राये श्रुत-
मिदमती भाक्तः प्रतीयते ॥’ अपि चादृष्टैः—‘यथाऽप्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा यदन्ति भवेदयमप्रयः’ इति,
तथेदमपि ‘ता धाप ऐक्यन्त’ ‘तचेज ऐक्यत’ इत्याद्युपचाराप्राये श्रुतम् । ‘तदैक्यत’ इत्युपचारिकमेव
विद्येयम् । ‘अनेन जीयेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरणाणि’ इति च प्रधानस्य जीवात्मन्यं जीवार्थकारि-
त्वाह । यथा हि मद्रमेनो राजार्थकारी राज्ञा मद्रमेनो ममामेत्युपचर्यते, एवं ‘तत्त्वमसि’ इत्याद्याः
श्रुतयो मात्ताः संपत्स्यी वा द्रष्टव्याः । ‘स्वमपीतो भवति’ इति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्यर्थं
आनन्दगिरीय—नायनिर्णयः ।

मातीत्यर्थः । कार्यद्विक्रमनुमानं ब्रह्मेव गमयित्यतीत्यासाह्वय सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृगेव कार-
णमनुमानयतीत्याह—प्रधानेति । तस्याचेतनस्य स्वार्थमावापुनर्मप्रदृष्टौ एषि मानं वाच्यमिति
मत्वाऽह—पुरुषोत्तमं । बुद्धौ यः प्रतिबिम्बः स तादृशविम्बपूर्वकः प्रतिबिम्बत्वादर्पणे सुखमासतदित्यर्थः ।
संबन्धमात्रे तादृश्यायोगात्तत्रापि मनाकाङ्क्षायां विमले चेतनमनुकुम्भचेतनत्वाद् द्रव्यादिवदिति बुद्ध्या
सवोगप्रदृष्टम् । मतान्तरमाह—काणादास्त्विति । यतो वा इमानिण्यादियाक्येभ्यो यच्छब्दोपबन्धेन
मिदमज्ञादेनुपरागशीयकार्यं तद् बुद्धिमत्कर्तृकमिति सामान्यतोदृष्टान् ईश्वरं कल्पयन्तीत्यर्थः । स्वपतिमाणा-
दवतारमाणास्त्वे पटादिदृष्ट्वाऽऽद्यमपि कार्यं तथेति समवायित्वेन चतुर्ध्वानयुक्तत्वयन्तीत्याह—अणुंश्चेति ।
अमज्ञा इदमत्र आसीदित्यादियाक्याभासादीपादेर्नित्यवनामादृष्ट्या पृथिव्यादेरपि तथा नदृष्ट्यास्त एवोप-
भारिण्यदियुक्त्यामात्रावादेनादे मात्त्वमिहादयो प्रियोऽनो भवन्तीत्याह—एवमिति । वादिप्रतिपत्ती-
त्यत्र न तत्रिणापोचरप्रत्ययमवतारयति—तत्रेति । तत्र धादिभ्यु मिश्रप्रत्यानेषु सतिष्वपि यावन् । याक्यामासेषु
दुष्प्रमाणेषु च प्रतिपत्तिर्देवी ते तथा । उचरप्रत्ययान्तरमुक्त्वा सदेभ्योऽदौ सच्छब्देनमोक्षितुं सर्वज्ञं

तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्यभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते ॥ तत्र साङ्ख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमानाश्चाहुः—“यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तिर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयन्तीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते ॥ एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते ॥ कथम् ॥ यत्तु ज्ञानं मन्यसे, स सत्त्वधर्मः । “सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्” [भ० गी० १४ । १७] इति स्मृतेः ॥ तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकारणवन्तः पुरुषास्सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः ॥ सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् ॥

रत्नप्रभा ।

तत्रगौणत्वान्या सशये पूर्वपक्षमाह—तत्र सांख्या इति ॥ अपिशब्दौ एककारणौ । सदेवे यादिस्यष्टमल्लिङ्गवाक्याना प्रज्ञानपक्षनिरासनेन ब्रह्मपरयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः ॥ पूर्वपक्षे जीवस्य प्रधानैक्योपासितसिद्धान्ते ब्रह्मैक्यज्ञानमिति त्रिकैः । अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्व, न चेतनस्येत्याह—तेन च सत्त्वधर्मेणेति ॥

भामती ।

सृष्ट्यावस्थायां ब्रूते । प्रज्ञानाशतम-समुद्रेके हि जीवो निद्राणन्तमसीव मग्नो भवति । यथाह—‘अत्रानप्रययालम्बना वृत्तिर्निद्रा’ इति । वृत्तीनामन्वासा प्रमाणादीनामभासस्तस्य प्रत्ययकारण तमम्नादलम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः । तथा सर्वज्ञ प्रस्तुत्य श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि—‘सकारण कारणाधिपाधिपः’ इति प्रधानाभिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्व प्रतिपादितमस्तात् । तस्मादचेतन प्रज्ञान जगदुपादानमनुदीन्त ध्रुव इति पूर्वः पक्षः । एव कणादादिमतेऽपि कथंचियोजनीया श्रुतयः । अक्षरार्थस्तु प्रधानकारणपक्षेऽपीति प्रधानस्यापीति । अपिकारावेत्कारणार्थं । स्यादेतत् । सत्त्वसपस्या चेदस्य सर्वज्ञताय तम-सपस्याऽसर्वज्ञतेवास्य कस्मान्न भवतीत्यत आह—तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेनेति । सत्त्व हि प्रकाशशील निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञतामीजम् । यथाह—‘निरतिशय सर्वज्ञतावीजम्’ इति । यत्तु सातिशय तत्त्वचिन्निरतिशय दृष्ट, यथा कुत्रलामलकविस्वेतु सातिशय महत्त्व व्योम्नि परममहति निरतिशयम् । एव ज्ञान-पक्षेऽपि ब्रह्मविषयतया सातिशयमिष्यनेनापि कचिन्निरतिशयेन मत्रित्वम् । इदमेव चास्य निरतिशयत्व आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

जगदुपादान प्रधान ब्रह्मैवेति यादिविवादाश्चातृत्परानाम्यां सशयानन्तराधिकरणपूर्वपक्षमाह—तत्रेति । स्थित समुदायतात्पर्यं समन्वयः । सर्वज्ञे जगदेतौ समन्वयोक्त्या तत्रैतन्मयाक्षिप्य समर्थत इत्यधिकरणसंगतिः । नानाशास्त्रात्म्यमुत्पन्नल्लिङ्गवाक्यानां ब्रह्मस्यैव समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । तत्त्वमसीति तत्त्वच्छिद्रप्रधानैक्यसपत्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते चिदात्मनो ब्रह्मैक्य फलम् । प्रकर्षेण धीयने सर्वे जगदम्मिन्निति ब्रह्मापि प्रधानं ततो त्रिदिशदि-त्रिगुणमिति । परिणामयोग्यत्वमाह—अचेतनमिति । सात्त्विकीयमत श्रुतिविरोधात्सात्त्विकन्याशक्याऽऽह—यानीति । जीवाण्यधिप्रतिबिम्बानां स्वतो विभजननियमेनैकाकारणशक्तयो न प्रधानस्याचेतनस्येवत्यदेव सर्वशक्तिमदेष्टव्यमि धाराक्य चिप्रतिबिम्बानामनुपायत्वादुत्पत्तयार्थशक्तिरस्यापि स्यादित्याह—सर्वेति । तथाऽपि कुतोऽस्याचेतनये सर्वज्ञता तत्राऽऽह—एवमिति । यस्य न ज्ञानमेव तस्य कुतः सर्वज्ञतेत्याह—कथामिति । प्रज्ञाने ज्ञानकर्तृत्वं समाश्रित्य ज्ञानस्वरूपमाह—यादिति । ननुज्ञानेन चेतनानामेव योगिनां सर्वज्ञत्वात्तदचेतन प्रज्ञान कथं तेन सर्वज्ञमुत्पद्यते तत्राऽऽह—तेनेति । कार्यकारणवन्त इत्यचेतन्यमुक्तम् । तत्रापि चेतनांशस्यैव सर्वज्ञत्व सत्त्वस्य सहोपपत्तया तदुत्कर्षोन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धोत्पत्त्याऽऽह—सत्त्वस्येति । केन अन्यतिरेकामावाज श्वेत-

न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यम् ॥ त्रिगुणत्वात् प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यते इति, प्रधानस्याचेतनस्यैव सतस्सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु ॥ अवश्यञ्च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम् ॥ न हि सर्वदा सर्वविषयज्ञानं कुर्वद्देव ब्रह्म वर्तते । तथा हि ज्ञानस्य नित्यत्वे, ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत ॥ अथाऽनित्यं तदिति, ज्ञानक्रियाया उपरमेतापि ब्रह्म ॥ तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति ॥ अपि च प्रागुत्पत्तेस्सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेत्येते त्वया ॥ न च ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना ॥ अपि च प्रधानस्यानेकात्म-

रत्नप्रभा ।

न केवलस्येति ॥ जन्मज्ञानस्य सत्त्वब्रह्मत्वात् निर्योपलब्धेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्वज्ञानकृत्वमित्यर्थः । ननु गुणानां साम्यावस्था प्रधानम् इति सांख्या वदन्ति । तदेवावस्थाया सत्त्वस्योत्कर्षाभावात् कथं सर्वज्ञतेत्याह—त्रिगुणत्वादिति ॥ त्रयो गुणा एव प्रधानं, तस्य साम्यावस्था तदमेदात् प्रधानम् इत्युच्यते । तदवस्थायामपि प्रलये सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं ससर्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः । ननु मया किमिति शक्तिमत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह—न हीति ॥ अनित्यज्ञानस्य प्रत्येकं नाशात् शक्तिमत्त्वं वाच्यं कारकभावाच्चेत्याह—अपि चेति ॥ मतद्वयसाम्यमुक्त्वस्वमते विशेषमाह—अपि चेति ॥ ब्रह्मणः कारणत्वं स्मृतिपादे समर्थते । प्रधानादेः कारणमाप्ती ।

यद्विदितसमस्तवंदितव्यत्वम् । तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे समर्थते । एतदुक्तं भवति—यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तः, तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात्सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षं सार्वशकार्यमुपचरति इति प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विशिष्टत्वाऽविशिक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यते इति । अपिन्यामवधारणस्य व्यवच्छेदकमाह—न केवलस्येति । न हि किञ्चिदेकं कार्यं जनयेद्विद्यु बहूनि । चिदात्मा चैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुपचरति । न चिदात्मन इत्यर्थः तथापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञतान्युपगमो न कार्ययोगादित्याह—त्वयापीति । न केवलस्याकार्यकारणस्यैवेतन्मिहावक्रोक्तितेन प्रपन्नयति—प्रागुत्पत्तेरिति । अपि च प्रधानस्येति । चत्त्वर्थः

आनन्दशिरीष—न्यायनिर्णयः ।

नांशस्यैव सर्वज्ञतेत्यर्थः । किञ्च, तस्य सर्वज्ञत्वं दुर्ज्ञानं चिन्मात्रस्य ज्ञानकर्तृत्वायोगादित्याह—नेति कार्यकरणनिरहितत्वाच्च नास्य ज्ञानकर्तृतेत्याह—अकार्येति । पूर्णत्वाच्च तथेत्याह—पुरुषस्येति । प्रधानावस्थायामपि गुणसाम्ये सत्त्वोत्कर्षायोगात् तस्य तन्मूढं सार्वशकार्यमित्याशङ्क्याऽऽह—त्रिगुणत्वादिति न च ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्मसोरपि तत्र भावात् सार्वशक्यम् । वस्तुनस्तद्भावेऽपि भाणवकस्याहितवत्तदुपभारात्तदाह—उपचर्यते इति । गौणमुत्पत्तेरुत्पत्तेः संप्रत्ययान्मुस्यग्रहणमाशङ्क्याऽऽह—अवश्यमिति तत्र हेतुमाह—न हीति । तथात्वे काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्य तज्ज्ञानं नित्यमनित्यं वेति विकल्पयति—तत्र हीति । तत्राऽऽद्यं द्युपनि—ज्ञानेति । द्वितीयमनृत्य स्वमनसिदान्तामाह—अथेत्यादिना । अनित्यज्ञानपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञतेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । तथाऽपि तस्य सर्वविषयज्ञानं किमिति नोपपत्ते तत्राऽऽह—न चेति । आदिपदेन हेतुज्ञानादिसंग्रहः । उभयप्राप्त्यनुपपत्तिसाम्यं कथं पक्षमिनेत्यत्रात् इत्याशङ्क्य प्रधानपक्षे विशेषमाह—अपि चेति । एकस्यापि ब्रह्मणः सान्प्रतीतिं

कस्य परिणामसम्भवात्कारणत्वोपपत्तिर्मुद्रादिवत्सांसंहतस्यैकात्मकस्य
ब्रह्मण इत्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभते-

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥ (५) ॥

न साहस्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं, जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वा-
श्रयितुम् ॥ अशब्दं हि तत् ॥ कथमशब्दत्वम्-ईक्षतेः-ईक्षितृत्वश्रवणा-
त्कारणस्य ॥ कथम् ॥ एवं हि श्रूयते "सदेव सांम्येदमप्र आसीदेकमेवा-
द्वितीयम्" [छान्दो० ६ । २ । १] इत्युपक्रम्य-

रत्नप्रभा ।

तर्कपादे युक्तिभिर्निरूप्यते । अधुना तु श्रुतिभिर्निरूप्यति-ईक्षतेर्नाशब्दमिति ॥ ईक्षणश्रवणात् वेद-
शब्दवाच्यमशब्दं प्रमानम् । अशब्दत्वात् कारणमिति सूत्रयोजना ॥ तत् सच्छब्दवाच्य कारणम् ।
भामती ।

एष प्राप्त उच्यते-ईक्षतेर्नाशब्दम् । नापरप्रपञ्चलक्षणकार्यदर्शनादेतत्कारणमात्रमिति सामान्यकल्प-
नापामन्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनापामस्यनुमानमित्युपरिष्ठात्प्रवेदविष्यते ।
तस्मान्नामरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमापामान्नाय एव भगवानुपासनीयः । तदेवमात्रादैक्यमविगमनीयं जग-
त्कारणे 'पौर्वापर्यपरामर्शादिदान्नायोऽञ्जसा वदेत् । जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतनं च स आञ्जसः ॥' तेषु तेषु
एतन्नायप्रदेशेषु 'तदेक्षत' इत्येवजातीयकैर्वाक्यैरीक्षितुः कारणाज्जगज्जन्माख्यात इति । न च प्रमानपरमा-
णादेरचेतनस्येतितुत्तन्माञ्जसम् । सत्त्वाशेनेक्षितुं प्रधानं, तस्मिन् प्रकाशकत्वादिति चेन्न । तस्य जाड्येन
तत्त्वानुपपत्तेः । कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य विशेषः । स्वच्छता । स्वच्छ हि सत्त्वम् । अम्वच्छे च
रजस्तमसी । स्वच्छस्य च चैतन्यविभ्योद्वाहितया प्रकाशकत्वपरदेशो नेतरयोः, अम्वच्छतया तद्वाहित्या-
भावात् । पार्थिवचे तुल्य इव मणैर्विभ्वोद्वाहिता न लोष्टादीनाम् । ब्रह्मणस्वीक्षितुस्त्वमाञ्जस, तस्याना-
यतो नित्यज्ञानम्यभावाच्चनिनिश्चयात् । नन्यत एवान्यं नेक्षितुत्वं, नित्यस्य ज्ञानम्यभावभूतस्येक्षणम्याक्र-
मात्वेन ब्रह्मणस्तत्पति निमित्तमावाभावात् । अक्रियानिमित्तस्य च कारककार्कनष्टत्वात् तदघातस्य तद्विशेषस्य
कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । सत्यं, ब्रह्मस्वभावधैतन्यं निवृत्तया न क्रिया, तस्य त्वनविच्छिन्नस्य तत्तद्विषयोपधानमदा-
दच्छेदेन कल्पिभेदस्यानित्यस्य कार्यत्वं चोपपद्यते । तथा चैकलक्षण ईक्षणं सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यप्रयोग-
कर्तृत्वमुपपन्नम् । यद्यपि च कृतस्यनित्यस्यापारंगामिन औदासीन्यमस्य वास्तव नयाप्यनाद्यनिवृत्तनीया-
नित्याविच्छिन्नस्य व्यापारवत्त्वमवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । परैरपि च चिच्छक्तेः कृतस्यनिनाया वृत्ती-
प्रति कर्तृत्वमीदृशानेगान्युपेय, चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपपत्तेः । न हि प्राधानिकान्यन्नर्हिःकर-
णानि त्रयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि स्वयमेवाचेतनानि, तद्वृत्तयश्च स्वं वा परं वा वेदितुमुसहन्ते । नो
सत्त्वन्धाः सहस्यमपि पात्याः पत्यान् विदन्ति । चक्षुष्मता चैनेन चेंद्रियेते, स एव तर्हि मागीदृशी
स्तत्त्वः कर्ता नेना तंपाम् । एव युक्तिसत्त्वस्य स्वयमचेतनस्य चितिनिम्बसक्रान्त्या चेत्यप्यत्र चैतन्यस्य
ज्ञातृत्वं, चित्तिरेव ज्ञात्री स्वतन्त्रा, नास्तर्हिदृशकरणात्यन्तसहस्यप्रतिमान्यन्वयनन्तर्जाग । न चाप्याधिभे-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

षान्दकर्मण्यमाशक्य तस्यासहस्यददक्षत्वाच्च नेनमिष्याह-नेति । जगदुपादानादिदेदान्तानां प्रमान-
परत्वेति पूर्वपक्षमनुस्य सूत्रेण सिद्धातपति-एवमिति । सूत्रस्य ननुद व्याचष्टे-नेति । तत्र सौमनेन चैत-
माह-अशब्दं हीति । सदेवेत्यत्र सच्छब्दस्य तच्छब्दत्वाभावात्त्वानिमिष्याह-कथमिति । सौत्र परम-
तार्थं व्याकरोति-ईक्षतेरिति । अनुस्येयं प्रमानं हिन्वा तदुत्तरादिधुनिनिद्वस्य कथं कारणमिमिष्याह-कथ-
मिति । कार्येण कारणमात्रमुत्तमानु शक्यं न तद्विशेषमात्रं धुनिरेव मानमिति मन्वाऽऽह-एवं हीति ।
शुतोपादानस्य चेतनार्थत्वमाह-तदेक्षतेति । केचिदक्षितारमौधर सद्वितीयं सपरितो तात्प्रमाह-एक-

“तदेक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत” [छान्दो० ६ । २ । ३]
इति ॥ तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपविकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेस्सदात्मनावधार्यं
तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभूतेस्सृष्टृत्वं दर्शयति ॥

रत्नप्रमा ।

एक्षत ईक्षणमेवाह—वाहिति ॥ बहुप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया कार्यामेवाज्जनिष्यामीत्याह—प्रजेति ॥ एव तत् स दीक्षित्वा आकाश वायु च सृष्ट्वा तेजः सृष्टवदित्याह—तदिति ॥
भाष्यती ।

कृतस्यनित्याया अस्ति व्यापारयोगः । न च तदयोगेऽप्यज्ञातृत्वं, व्यापारवतामपि जडानामज्ञातृत्वं । तस्मादन्तःकरणवर्तिनः व्यापारमारोप्य चित्तिशक्तौ कर्तृत्वाभिमानः । अन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः । सर्वथा भवन्मतेऽपि नेद स्वामानिक कचिदपि ज्ञातृत्वम्, अपि तु साव्यवहारिकमेवेति परमार्थः । नित्यस्यात्मनो ज्ञान परिणाम इति च मेदामेदपक्षमपाकुर्वद्विरपास्तम् । कृतस्यस्य नित्यस्यात्मनोऽव्यापारयत्न एव भिन्न ज्ञान धर्म इति चोपरिष्टादप्राकारिष्यते । तस्माद्द्रस्तुतोऽनन्तचित्तं चैतन्य तत्त्वान्यत्वानिर्नेचनीयाव्यावृत्तव्याचिकीर्षिता नामरूपनियमावृत्त सञ्ज्ञान कार्यं, तस्य कर्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञ सर्वशक्तिरिति सिद्धम् । तथा च श्रुति—‘तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्तमभिजायते । अन्नाद्याणो मनः सत्य लोका कर्मसु चामृतम् ॥ य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्य ज्ञानमय तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपात्मन च जायते ॥’ इति । तपसा ज्ञानेन अव्यावृत्तनामरूपविषयेण चीयते तद्रूपाचिकीर्षावद्भवति, यथा कुन्दिन्द्रादिव्यावृत्त पटोदि बुद्धानाञ्जिरस्य चिकीर्षति । एकधर्मज्ञान द्वितीयधर्मापजननेन उपचित उच्यते । व्याचिकीर्षया चोपचये सति ततो नामरूपमज्जमनीय साधारण ससारिणा व्याचिकीर्षितमभिजायते । तस्मादव्यावृत्तादव्याचिकीर्षितादन्नाद्याणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठान जगत्सृष्ट्या साधारणो जायते, यथाऽव्यावृत्तात् व्याचिकीर्षितात्पदादानान्तरकार्यं द्वितन्तुनादि । तस्माच्च प्राणान्मनसाऽप्य सत्स्वयनिकत्वादिव्याकरणात्मक जायते । ततो व्याकरणात्मकान्मनस सत्यशब्दाव्यान्याकाशादीनि जायते । तेष्वथ सन्धारयन्तोऽनुक्रमेण लोका भूरादय तेषु मनुष्यादिप्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्मार्थमरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चागुप्त फल स्वर्गनरकादि । तत्र स्वनिमित्तयोर्धर्मार्थयोः सतोर्न निन्द्यतीत्यमृतम् । यान्द्वर्माधर्ममाप्तिं यावत् । य सर्वज्ञ सामान्यतः सर्वत्रिदशेषतः । यस्य मग्नतो ज्ञानमय तपो धर्मा नावासमयम्, तस्माद्ब्रह्मण पूर्वस्मादेतत्पर कार्यं ब्रह्म । किञ्च, नामरूपमत्र च त्रीहियमादि जायत इति । तस्मात्प्रधानस्य साम्यासुधायामनीक्षित्वात्, क्षेत्रज्ञाना च सत्यपि चैतन्ये सर्गादौ नियतानीक्षणात्, मुग्धसमये चोपचारान्यान्याप्यत्वात्, मुमुक्षोश्चाययार्थोपदेशानुपपत्तेः, सुक्तिविरोधित्वात्, तेज प्रभृतीनां च मुग्धासम्भवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्, तद्वये च तत्प्रायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुग्धस्योऽसंगिकत्वेन निश्चये सति सशयाभानात्, अथवा किरातशतसङ्कोर्णदशनिवासिनो ब्राह्मणापनस्थापि किरातनापत्ते, ब्रह्मैवेक्षितनायनिर्वाच्यानिद्यासचित्र जगदुपादान, सुक्तिरिव समारोपितस्य राजस्य, मरीचय इव जडस्य, एकश्च द्रुमा इव द्वितीयस्य चन्द्रमस । न त्वचेतन प्रधानपरमात्मादि । अशब्द हि तत् । न च प्राण परमाण्वो वा तदतिरिक्तसर्वैश्वर्याधिष्ठिता जगदुपादानमिति सांप्रतम् । काणात्कार्याणां भेदाभावात् कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानस्य शृष्टादिनिर्देशनेनागमनं प्रसाधितत्वात्, भेदे च तदनुपपत्ते । साक्षाच्च ‘एवमेवाद्वितीयम्’ ‘नेह नानास्मि किञ्चन’ ‘मृत्यो स मृत्युमाप्नोति’ इत्यादिभिर्दुर्गमैर्बोभिर्न्यायातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रनियमाद्येतनोपादानमेव जगत्, मुजङ्ग इमारोपितो रगुपादान इति सिद्धान्तः । सद्गुपादानत्वे हि निन्दे जगन्सद्गुपादान चैतनमचेतन येति सद्यस्य मोमाभ्ये । अद्यापि तु मृदुपादानत्वमसिद्धमित्यत आह—तत्रेदंशब्दवाच्यम् इत्यादि दर्शयति इत्यन्तेन।

ज्ञानद्वितीय-न्यायनिर्णयः ।

मेवेति । तस्योपादानार्थमेवाह—बहु स्थासिति । ईक्षणपाठमाह—तदिति । तदाकाश वायु च सृष्ट्वा तान सृष्टवदित्यर्थः । श्रुतसुभिर्भाषांशुनादित्युदात्तार्थमवगाह—तत्रेत्यादिना । उक्तश्रुति सन-

तथा अन्यत्र “आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिपत्स ईक्षत लोकांस्तु सृजा इति ॥ १ ॥ स इमाल्लोकानसृजत” [ऐत० ११।१] इति ईक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे ॥ कचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह “स ईक्षाश्चक्रे स प्राणमसृजत” [प्रश्न० ६।३] इति ॥ ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतः यजतेरिति च ॥ न धातुनिर्देशः ॥ तेन “यस्सर्व-ज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ॥

रत्नप्रभा ।

मिपत् चतुर्दश सत्त्वान्नान्तमिति यावत् । स जोगभिन्नः परमात्मा । “प्राणमसृजत प्राणाञ्चूदां ख वायुर्ध्वोतिरापः पृथिवीन्द्रिय मनोऽन्नमन्नादीर्षतपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम च” [प्रश्न० ६।४] इत्युक्ताः षोडश-कलाः । ननु “इक्षतिषी धातुनिर्देशः” इति कात्यायनस्मरणादीक्षतेरिति षडेन तिङन्तेन धातुरुच्यते । तेन धात्वर्थ ईक्षण कथं व्याख्यायत इत्याशयत् लक्षणपेव्याह—ईक्षतेरिति चेति ॥ “इतिकर्तव्यताविधेय-जतेः पूर्वपत्त्वम्” [७ । ४ । १] इति जैमिनिमुने यथा यजतिरित्येन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते तद्वदिहापीत्यर्थः । सौर्षादिबिहृतिपागस्याज्ञानामविज्ञानात् पूर्वे(त्) दर्शादिप्रकृतिरयाङ्गत्तमिति सूत्रार्थः । धात्वर्थनिर्देशेन व्याभमाह—तेनेति ॥ सामान्यतः सर्वज्ञो विज्ञेयतः सर्वविद् इति भेदः । ज्ञानम् ईक्षण-भामती ।

तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रदानक्षेत्रातिरिक्त ईश्वरो भविष्यति, यथादुर्हरेण्यगर्भा इत्यतः ध्रुतिः पठिता—“एकमेवाद्वितीयम्” इति । ‘बहू स्याम्’ इति चाचेतन कारणमात्मन एव बहुभान्माह । तेनापि कारणचेतनादभिन्न कार्यभोगभ्यते । यद्यथाकाशाया भूतसृष्टिन्त्यापि तेजोऽन्नज्ञानामेव रिक्तकरणस्य निरक्षितत्वात्तत्र तेजसः प्राथम्यात्तेजः प्रथममुक्तम् । एकमद्वितीय जगदुपादानमित्यत्र ध्रुवन्तमपि पठति—तथान्यत्रेति । अत्र चतुर्दशकलं षोडशकलम् । तद्यथा—प्राची प्रची दक्षिणोद्गीचीति चतस्रः कला ब्रह्मणः प्रकाशनात्नाम प्रथमः पादः । तदर्थं शकः । तथा पृथिव्यन्तरिक्ष वीः समुद्र इत्यपराधतस्तं कला द्वितीयः पादोऽनन्तवानाम । तथापि—सर्वधन्वमा नियुदिति चतस्रः कला, स ज्योतिष्मानाम तृतीयः पादः । प्राणधन्वुः श्रोत्र घागिति चतस्रः कला, स चतुर्थं भायतनानाम ब्रह्मणः पादः । तदेव षोडशकृत षोडशानपव ब्रह्मोपास्यमिति सिद्धम् । स्यादेतत् । ईक्षतेरिति निपा धातु-स्वरूपमुच्यते । न चाविनक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसम इत्यत आह—ईक्षतेरिति । धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतः, निपायिणा निरूप्यलक्षणात् । प्रसिद्धा चैव लक्षणव्याह—यजतेरिति वदिति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अर्थः । उद्योगध्रुतिकवेतरेयध्रुतिरपि प्रधानवादविरोधिनीत्याह—तथेति । निमगच्छत्सत्त्वान्नान्तमिति यावत् । प्रथमध्रुतिरपि प्रधानकारणता धारयतीत्याह—कचिच्चेति । स प्राणमसृजत प्राणाञ्चूदां ख वायुर्ध्वोतिरापः पृथिवीन्द्रिय मनोऽन्नमन्नादीर्षतपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम चेतुकाः षोडश कलाः । “इक्षतिषी धातुनिर्देशः” इति स्मरणादीक्षतेरिति निपा धातुस्वरूपकथनान्न तस्य चेतनोपादानवमाधनेत वा-शस्याऽऽह—ईक्षतेरिति । निपायिणा निपायस्य लक्षणादित्यर्थः । प्रसिद्धा चैव लक्षणव्याह—यजते-रिति वदिति । ततमे प्यतम्—इतिकर्तव्यताविधेयजतेः पूर्वपत्त्वम् । इतिकर्तव्यतायाः सौर्षादिषु विहित-परिधानादनितिकर्तव्यताकारणे प्राप्ते प्रयुच्यते । यथा लोके शाकादिषु मिदंशु वदन्वोदन पथेति तथेह मिदत्र दृश्य सामान्येनेतिकर्तव्यताकारण रिति तस्याश्च विहितत्वविधेः सौर्षादीनां विहितपागानां दर्शा-दिप्रवृत्तिविहितपुर्वतिकर्तव्यतावन्त्यमिति । तत्र यथा यजतेरिति यागो गृहस्तपश्चार्थप्रतिरिक्तज्ञानमिर्षयः । ईक्षतेरित्युक्तेरप्यस्यैव वाक्यान्तराद्यपि प्रधानपक्षप्रतिशेपायात् सूचितानि भवन्ती वाह—तेनेति । सायाः

तस्माद्वैतब्रह्म नामरूपमत्रं च जायते” [मुण्ड० १।१।९] इत्येवमादीन्यापि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाहर्तव्यानि ॥ ननुक्तं सत्त्वधर्मण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति ॥ तत्रोपपद्यते ॥ न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मो जानं सम्भवति ॥ ननुक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति ॥ तदपि नोपपद्यते ॥ यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत, कामं रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धशक्तिमाश्रित्य किञ्चिज्ज्ञमुच्येत ॥ अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिनाऽभिधीयते ॥ न चांचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति ॥ तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् ॥ योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् ॥ अथ पुनस्ताक्षिनिमित्तमीक्षितृत्व प्रधानस्य कल्पेत ।

रत्नप्रभा ।

मेव तपः । तपस्विन पठमाह—तस्मादिति ॥ एतत् कार्यं भूयाद्य ब्रह्म । केनञ्चत्त्ववृत्तेर्ज्ञानमङ्गीकृत्य प्रमानस्य सर्वज्ञत्व निरस्तम् ॥ सम्प्रति न केनञ्चत्त्ववृत्तिर्ज्ञानशब्दात् । किन्तु साक्षिगोध विशिष्टा वृत्तिवृत्तियुक्तबोधो वा ज्ञान, तच्चावस्थस्य प्रमानस्य नाम्नात्त्याह—अपि चेति ॥ साक्षित्वमस्ति, येनोक्तज्ञानवत्त्व स्यादिति शेषः ॥ ननु सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिना सर्वज्ञत्वमुक्तमित्यत आह—योगिना त्विति ॥ सेधर साङ्ख्यमतमाह—अथेति ॥ सर्वज्ञत्वं नाम सर्वगोचरज्ञानवत्त्व, न ज्ञानकर्तृत्वं, भामती ।

‘य सर्वज्ञ’ इति सामान्यत, ‘सर्ववित्’ इति विशेषत । साम्प्रतीय स्वमतसमाधानमुपयम्य दूषयति—यत्तुक्तं सत्त्वधर्मणेति । पुन साम्प्रियमुपाययति—ननुक्तमिति । पारहरति—तदपीति । समुदाचरवृत्तितामत्र भवति सत्त्व, गुणत्रयेभ्यप्रमङ्गन साम्यानुपपत्त । न चाच्यतेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तमसोस्तप्रतिबन्धव्यापि सत्त्वमेण रूपेण सद्भावदित्यर्थे । अपि च चेतयप्रमानवृत्तिमत्रनो जानातिर्न चाचेतने वृत्तिमात्रे दृष्टचरप्रयोग इत्याह—अपि च नासाक्षिकेति । कथं तर्हि योगिना सत्त्वाशोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आह—योगिना त्विति । सत्त्वाशोत्कर्षो हि योगिना चेतयचक्षुष्मतामुपपन्नोति । नावस्थ प्रमानस्येवार्थः । यदि तु कापिउमतमपहाय हेरुष्यगर्भेमास्थीयेत तत्राप्याह—अथ पुनः साक्षिनिमित्तमिति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

न्यत सर्वज्ञो विशेषत सर्ववित् इति मेद । ज्ञानमय ज्ञानामक तपो न द्यायास्वरूपमेतद्ब्रह्म जायमान हिरण्यगर्भाद्य कार्यम् । नाम देवदादि । रूप नीलपीतादि । अन्न ब्राह्मिण्यादि । आदिपदेन ज्ञाकाडकाडो गुणो सर्वविध स कारणमित्यादि गृहीतम् । सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तमनुवदति—यत्त्विति । प्रमाने गुणाना तुल्यतया सत्त्वकार्यस्य ज्ञानस्यैवाममये सर्वज्ञत्व दूरनिरस्तमित्याह—तत्रेति । औपचारिकं सर्वज्ञत्वमुक्त स्मारयति—नन्विति । सत्त्वस्य मूक्षप्रयोगेण ज्ञानहेतुत्ववदितरयोरेपि तेनाऽऽमना तद्वतित्वकत्वात् सर्वज्ञत्वेत्याह—तदपीति । केनञ्चत्त्ववृत्तेर्ज्ञानमनुपे य सत्त्वधर्मण तेन न सर्वज्ञत्वमुक्तम् । इदानीं न केनञ्चत्त्ववृत्तिर्ज्ञानं किन्तु तदमित्यक्ताश्च प्रमाशान्तयाविप्रमानस्य च न प्रमानस्येत्याह—अपि चेति । तर्हि प्रमानमेव चिदात्मना परिणतममच्छेदकवृत्त्यामना विपरिणम्यते नेत्याह—न चेति । हेतुत्वानव्येयुत् । प्रमानस्यासर्वज्ञत्वमुक्त निगमयति—तस्मादिति । अचेतनम्याऽऽप्युत्त्व तद्वत्त्वार्थः । परोक्त दृष्टान्त विन्ययति—योगिना त्विति । सत्त्वोत्कर्षाऽपि चेतनस्योपपन्नोति नाचेतनस्य प्रमानस्याऽऽव्येयाऽऽत्त्वोत्कर्ष इत्यर्थे । सेधस्ताव्यवतामाह—अथेति । यस्य मनो नैक्षितृत्वं नस्य कथं नदय-

१ एतन्निरवयवमित्यर्थः, २ अन्वयेतिप्रमाणं, ३ दृष्टान्तं न सम्भवतीत्यर्थः । ४ हेरुष्यगर्भेमतमिति वाच्यमित्यर्थः ।

यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्द्रग्धृत्वम् ॥ तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् ॥ यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुक्त्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासम्भवादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ इदं तावद्ब्रह्मण्यष्टव्यः ॥ कथम् ॥ नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति-यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिपिद्धम् ॥ अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् ॥ नासौ ज्ञान-नित्यत्वे दोषोऽस्ति ॥ ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयस्स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत् ॥ न ॥ प्रतर्तोऽप्यप्रकाशोऽपि सवितरि दहति प्रकाश-यतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् ॥ ननु सवितुर्दाह्यप्रकाशसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात् । न तु ब्रह्मणः । प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानैकर्म-संयोगोऽस्तीति विषयो दृष्टान्तः ॥ न ॥ असत्यपि कर्मणि सविता प्रका-शत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनाद् एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तद-क्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञानस्य कृत्यसाध्यतादिति हृदि कृत्वा पृच्छति-इदं तावदिति ॥ सर्वं जानातीति शब्दासाधुत्वं शक्ते-ज्ञाननित्यत्व इति ॥ नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपाद्भेद कथयित्वा कार्यत्वोप-चाराद्ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वव्यपदेश- साधुरिति सट्टश्रान्तामाह-न प्रततेति ॥ सन्ततेत्यर्थ । असत्यपि अग्नि-वक्षितेऽपि । ननु प्रकाशतेरकर्मकत्वात् सविता प्रकाशते इति प्रतियोगेऽपि जानाते- सकर्मकत्वात् कर्मा-भामती ।

तेषामपि हि प्रष्टव्यत्वोपादानं पुरुषविशेषस्यैव हेतुकर्मत्रिपाकाशपापरामृष्टस्य सर्वज्ञत्व, न तु प्रधानस्था-चेतनस्य । तदपि चाद्वैतश्रुतिभिरपास्तमिति भाव । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते-यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपीति । चेतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेऽयुपहितं सदित्य कार्यम्, आकाशमि घटावच्छिन्नमित्यभिप्राय परिहरति-इदं तावद्ब्रह्मानिति । प्रतर्तोऽप्यप्रकाशे सवितरि इत्येवमपि नियमान् उक्तप्रकाश- कार्यमित्येतदपि प्रायम् । वैषम्यं चोदयति-ननु सवितुरिति । किं वास्तव कर्माभावमभिप्रेय वैषम्यमाह भवान् उत तद्वि-वक्षाभास, तत्र यदि तद्विषयभास तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत्साम्य, प्रकाशत इत्यनेन त्वास्ति । न यत्र कर्म प्रितक्षितम् । अथ च प्रकाशत्वभास प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्य सवितुरिति परिहरति-न । असत्यपि कर्मणीति । असत्यपीत्यग्निवक्षितेऽपीत्यर्थः । अथ वास्तव कर्माभासमित्यत्र वैषम्यमुच्येत्, तत्र, असिद्धत्वात्कर्माभावम्, आनन्दमितीय-न्यायनिर्णयः ।

ष्टनमपि स्वादित्याशङ्क्याऽऽह-यथेति । लाघवेन सिद्धान्तपति-तथेति । सिद्धान्ते परोक्षामनुभवसि-मनुभाषते-यत्पुनरिति । तस्य मुक्त्यं सर्वज्ञत्व प्रतिजानोते-अत्रेति । तत्र परोक्षामनुभवसि निरसितुं पृच्छति-इदमिति । प्रष्टव्यार्थाभासप्रत्ययार्थाभासाद्वा ब्रह्मणोऽसर्वज्ञतेति प्रथमेन प्रष्टव्यार्था-कथमिति । प्रथमं प्रत्याह-यस्येति । उक्त व्यतिरेकद्वारा नित्यगोति-अनित्यत्वे हीति । द्वितीयं शङ्कते-ज्ञानेति । स्वतो नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थोपच्छिन्नस्य कार्यव्याप्तं स्वातन्त्र्यं प्रत्ययार्थो ब्रह्मणः सित्यतीत्याह-नेत्यादिना । वैषम्यं शङ्कते-नन्विति । ब्रह्मणोऽपि नियमसंयोगे जानातीति स्वादित्याशङ्क्याऽऽह-न त्विति । यत्र स्वातन्त्र्यं तत्र क्रियाप्रयत्नोपाव्यभिचारादिति दूषयति-नासत्यपीति । प्रकाशतत्त्व-

कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयस्सुतरामुपपन्नाः ॥ किं पुनस्तत्कर्म
यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति ? तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये
नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः ॥ यत्प्रसादाद्धि योगि-
नामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगेशास्त्रविदः ॥ किमु
वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहतिविषयं नित्यज्ञानं
भवतीति ॥ यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणश्शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षितृत्व-
मनुपपन्नमिति ॥ न तच्चोद्यमवतरति ॥ सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरू-
पनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः ॥

रत्नप्रमा ।

भावे तदैक्षतेत्युक्तमिति तत्राह—कर्मापेक्षायां त्विति ॥ कर्माविवक्षायामपि प्रकाशरूपे सवितरि प्रका-
शात् इति कथम् । चित्रकाशक्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वोपचास्त्रिदात्मन्यपि चिद्रूपेक्षणकर्तृत्वोपचारान् वैप-
म्यमित्युक्तं पूर्वम् । अथुना तु कुम्भकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिरूपेक्षणवदीश्वरस्यापि स्वोपाध्यविद्यायाः
विविधसृष्टिसंस्कारायाः प्रथयावसानेनोद्बुद्धसंस्कारायाः सर्गोन्मुखः कश्चित् परिणामः सम्भवति । अतः
तस्यां सूक्ष्मरूपेण निडीनित्तर्ककार्यविषयकमीक्षणं, तस्य कार्यत्वात् कर्मसद्भावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति योत-
यति—सुतरामिति ॥ ननु मायोपाधिकविन्ब्रह्मणोऽप्येश्वरस्य कथमीक्षणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं कृत्य-
भावादिति चेत् ॥ न ॥ कार्यानुद्बुद्धज्ञानवत् एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि ईक्षणानुकूलनित्यज्ञानवत्त्वात् । न
च नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्वाहात् किमीक्षणनेति वाच्यम् । वाच्यादरेण शब्दवत्त्वसम्भवात्किमाकाशेने-
भामती ।

विवक्षितत्वाच्चात्र कर्मण इति परिहरति—कर्मापेक्षायां त्विति । यार्ता सति कर्मव्यविवक्षिते श्रुतानामु-
परतिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः । यत्प्रसादादिति । यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात् ।
तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । यथाहृयोगशास्त्रकाराः—
'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायामावक्ष' इति । तद्भाष्यकाराश्च 'मक्तिविशेषादावजित ईश्वरस्तमनु-
गृह्णाति ज्ञानवैगम्यादिना' इति ॥ सवितृप्रकाशावदिति । वस्तुतो नित्यस्य कारणानपेक्षं स्वरूपे-
ज्ञानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मंरूपात्तयाव्यपदेशेऽपि जानातः सकर्मकत्वात्कर्माभावे तथा व्यपदेशो न स्यान्नित्याशक्याऽऽह—कर्मिति ।
प्रकृत्यर्थवत्प्रत्ययापेक्षायापि बाधाभावात्सुतरामित्युक्तम् । यथा कुम्भकारस्य व्याचिकीर्षिताकारस्य स्वोपा-
ध्यन्तःकरणपरिणतिरीक्षणं तथा ब्रह्मणोऽप्यविद्यायाः स्वोपाधेरनादिप्रवृत्तसर्गसंस्कारायाः प्रथयेहेतुक-
र्मशयोक्त्यापितसंस्कारादिनिमित्तमशन सर्गोन्मुखा परिणतिरीक्षणम् । ततोऽप्यस्य मुख्यस्यासंप्रवादिद-
मेव मुख्यम् । तत्र चास्याऽदिकर्तुरस्ति कर्तृतेति भावः । नन्वपेक्षितं कर्म ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नं वा ? आद्ये
तदद्वैतहानिर्द्वैतार्थे सर्वज्ञत्वात्सिद्धिरित्याह—किमिति । तन्नामरूपान्यामेयेत्यादिश्रुतेः सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य
नामरूपाल्मरूपात्तयोश्च ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यां दुर्मण्यत्वात्त्रैवमित्याह—तत्त्वेति । प्रागेव तपोः सत्त्वं सर्गा-
सिद्धिमाशक्याऽऽह—अव्याकृते इति । तपोस्तयास्याभाये वृत्तः सृष्टिरित्याशङ्क्योक्तं—व्याचिकीर्षिते
इति । निरीश्वरवादिनं प्रति ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमुक्त्वा सधरवादिनं प्रत्याह—यत्प्रसादादिति । तत्रः
प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायामावधेनि योगमूलस्य मक्तिविशेषादावजित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैगम्यादि-
नेति तद्भाष्यस्य च दृष्टेर्वैगम्यादिविद इत्युक्तम् । अपिना गृहितं कैमुनिक न्यायमाह—किमिति । तथा
च मेधत्वादे प्रहणः साक्षरमनायासत्रयमिति शेषः । जायस्येश्वरस्यापि ज्ञानानुगुणहेतुवैगम्यामनुवदति—
पदमिति । वस्तुतो नित्यस्य स्वतो हेतुवैगम्यादिवमित्याह—ने तदिति । तदेव व्यतिरंकेण माधयति—

१ एतः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायामावधेति तदनुम् ।

अपि चाऽविद्यादिमतस्संसारिणशरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिस्स्यात् ॥ न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य ॥ मन्त्रो चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणजानतां च दर्शयतः “न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च ॥” [श्वेता० ६ । ८] इति, “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरद्भ्यं पुरुषं महान्तम् ॥” [श्वेता० ३ । १९] इति च ॥ ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यस्संसारी “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतोऽस्ति विज्ञाता” [वृ० ३ । ७ । २३] इति श्रुतेः ॥ तत्र किमिद-

रत्नप्रभा ।

त्यतिप्रसङ्गात् । अतः श्रुतत्वाद्वाद्यादिकारणत्वेनाकाशाद्यैश्वर्येणाश्रुतत्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतुयेनाङ्गीकारमित्यलम् । अव्याकृते सूक्ष्मात्मना स्थिते । व्याकर्तुं स्पृष्टीकर्तुमिष्टे इत्यर्थे । अव्याकृत-कार्योपरक्तचैतन्यरूपेक्षणस्य कारकानपेक्षतेऽपि वृत्तिरूपेक्षणस्य कारक वाच्यमि यादास्याह-अपि चाविद्यादिमत इति ॥ यथैकस्य ज्ञान, तथास्यस्यापीति नियमाभावान्मायिनोऽशरीरस्यापि जन्येक्षणकारकत्वमिति भावः ॥ ननु यजन्यज्ञान तत् शरीरसाध्यमिति व्यतिरेकीत्याशक्य श्रुतिवाधमाह-मन्त्रो चेति ॥ कार्यं शरीरम् । करणम् इन्द्रियम् । अस्य ईश्वरस्य । शक्तिः माया स्वकार्यपिक्षया परा विचित्रकार्यकारित्वाद् विविधा सा चैतिलिखामात्रसिद्धा न प्रमाणसिद्धेत्याह-श्रूयत इति ॥ ज्ञानरूपेण बलेन या सृष्टिक्रिया सा स्वाभाविकी अनादिमायात्मकतादित्यर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलमायावृत्तिप्रतिविधितत्वेन स्फुटत्वम् । तस्य क्रिया नाम विमलत्वेन ब्रह्मणो जनकता ज्ञातृतापि स्वाभाविकीति वार्थः । अपाणिरपि ग्रहीता । अपादोऽपि जवनः । ईश्वरस्य स्वकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः । अद्भ्यम् अनादि, पुरुषम् अनन्तम्, महान्तं विभुमित्यर्थः । अपमिद्धान्त शकते-नन्विति ॥ भामती ।

णोक्तत्वा व्यतिरेकमुखेनाप्याह-अपि चाविद्यादिमत इत्यादि । आदिग्रहणेन कामेकमादयः सगृह्यन्ते । न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येति । संसारिणा वस्तुतो नित्यज्ञानत्वेऽप्यविद्यादय प्रतिबन्धकारणानि आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अपि चेति । अत्रिया मिव्याज्ञानम् । आदिशब्देनास्मिन्नादिशक्तः । ननु संसारिणोऽपि ज्ञानस्य नियत्या-त्तर हेत्वपेक्षा स्याच्चेदीश्वरस्यापि स्यादभेदादित्याशङ्क्याऽत्रिच भेदमादाय विशेषमाह-न ज्ञानेति । सोऽपि ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानितरवचेतनत्वादतस्तस्यापि देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिरित्याशङ्क्य फालात्यपाव-दिष्टव्यमाह-मन्त्रो चेति । चकार शङ्कानिरासार्थः । कार्यं शरीरं करणमिन्द्रियजात समः समानजातीयोऽन्यधिकतो विजातीयो दृश्यत इति ननाऽन्वित द्वय मानाभावरम् । सत्त्वासत्त्वादिनाऽनगयाया परत्वं । शक्तिर्भुक्तकारण माया तस्या विचित्रत्वात्काशाद्यपेक्षाकारत्वं । ऐतिलिखामात्रसिद्धा सा न प्रामाणिकीति ननु श्रूयत इत्युक्तम् । उक्तमायासुसारीत्य स्वाभाविकृत्य ज्ञानमेव बल तेन क्रिया जगतः सर्गाया सा च स्वाभाविकीति । अपाणिरपि ग्रहीताऽपादोऽपि जननो वेगयदिदृरणजानचक्षुरपि पश्यत्यणोऽपि शृणोति किं बहूना सर्गमपि वेदनयोग्य कार्यकरणानपेक्षो वेत्ति पर्यवसित तम्मन्वेदितृत्वमतो न तस्यान्यो वेदिताऽस्ति नित्यसुरणयाच त चाऽऽदिकर्तार महान्तमाचक्षते प्रययितो न च तन्महत्त्वमापेक्षिकमिति पुरुषपदम् । अत्रियादिमतः संसारिणो देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्भेदस्येयमपसिद्धान्त इत्येते-नन्विति । न केवलमपरादान्तादीश्वरादयो न संसारी किंतु श्रुतिविरोधादप्याह-नेति । व्यतिरेके तन्नास्ति-सति विभागोक्तिर्युक्तेति फलितमाह-तत्रेति । स्वाभाविकमौपाधिक वाऽन्य न नास्तीति विकल्पयति-

मुच्यते संसारिणशरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नैश्वरस्येति ? ॥ अत्रोच्यते ॥ सत्यं नैश्वरादन्यस्संसारि । तथापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इष्यत एव घटकारकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव व्योमः ॥ तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो, घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाद्यतिरेकेऽपि । तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा ॥ तथेहापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः ॥ दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसङ्घाते अनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेण ॥ सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः ।

रत्नप्रभा ।

ज्ञाने प्रतिबन्धकारणान्यवियारागादीनि । श्रुतावत ईश्वरादन्यो नास्तीत्यन्वयः ॥ औपाधिकस्य जैविश्वरभेदस्य मयोक्तवान्नापसिद्धान्त इत्याह—अत्रोच्यत इति ॥ तत्कृत उपाधिसम्बन्धकृतः शब्दतज्जन्यप्रत्ययरूपो व्यवहारः । असंकीर्ण इति शेषः ॥ अव्यतिरेके कथमसंकरस्तथाह—तत्कृता चेति ॥ उपाधिसम्बन्धकृतोत्यर्थः ॥ तथेति । देहादिसम्बन्धस्य हेतुरविवेकोऽजायविद्या तथा कृत इत्यर्थः । अवियायां हि प्रतिबिम्बो जीवः, बिम्बचेतन्यम् ईश्वरः इतिभेदोऽवियाधीनसत्ताकः । अनादिभेदस्य कार्यन्यायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिद्वैतप्रमायादिभेदश्च कार्य एवेति विवेकः । नन्वलण्डस्वप्रकाशात्मनि कथमविवेकः, तत्राह—दृश्यते चेति ॥ वस्तुतो देहादिभिन्नस्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति भ्रमो दृष्ट्वाधूरपद्मवः । स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्तिसिद्धाज्ञानेन कथित इति प्रकारार्थः । यदौकमिथ्याबुद्धौ लोकानुभवमाह—दृश्यते चेति ॥ इत्यभावे तृतीया । आन्यात्मना दृश्यत भामती ।

सन्ति न तु ईश्वरस्याविचारहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसंभव इति भावः । न तस्य कार्यमावल्याद्यपगमो विद्यते, अनामृतत्वादिति भावः । ज्ञानवलेन क्रिया । प्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानवलाभावाज्जगतो न कियेत्यर्थः । अपाणिर्महोता, अपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् । अतिरोहितार्थमन्यत् । स्यादेतत् । अनात्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेदविभ्रमः, न तु आत्मनि स्वभावसिद्धप्रकाशे स घटत इत्यत आह—दृश्यते चात्मन एव सत इति । अभिनिवेशः मिथ्याभिमानः । मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वणेति ।

आनन्दगिरीव—न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति । तत्राऽऽयमङ्गीकरोति—सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह—तथाऽपीति । तत्कृतमन्यत्वं चेष्टमेवेति शेषः । अपारिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नोपाधिसम्बन्धे दृष्टान्तमाह—घटेति । विमतो तत्त्वतो भिन्नावपुनरुक्तशब्दधीमभ्यत्यादृष्टादिरिष्याशंस्य व्यभिचामाह—तत्कृतश्चेति । उपाधिसम्बन्धस्तच्छब्दार्थः । हेतुमत्प्रकाशे सार्थं व्यावर्तयति—आकाशेति । तस्य तत्त्वतो भेदाभावेऽपीति यावत् । परापरयोस्तात्त्विकभेदाभावे कथं तत्प्रत्येयाशक्याऽऽह—तत्कृतोति । पूर्ववत्तच्छब्दः । दृष्टान्तसमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । चिदात्मा सनमर्थः । विशिष्टोपाधियोगादविवेकस्तेन कृतयेतत् । व्योमादावनात्मनि भ्रान्तिसम्भवेऽपि कथमात्मनि स्वप्रकाशे स्वादित्याशंक्याऽऽह—दृश्यते चेति । तत्त्वतोऽतिरिक्तस्यैव सत आत्मन इति योजना । तत्र कारणमाह—मिथ्येति । पूर्वान्श्लेषेण सस्कारद्रागेतरभ्रान्तिकारणत्वमवधारयितुं गन्तानप्रभं न किन्तु तदन्तोर्विचारासह्यं यत्कृतो हेतुन्तरमविन्दम् । उपाधिविद्वारा चिदात्मनि सत्सारित्वेऽपि प्रष्टव्यं किं ज्ञानं तदाह—सति चेति । ईश्वरस्यासंसारिणो महाकाशस्यानीयस्य तदनपेक्षमीक्षितृत्वमिति शेषः । प्रधानस्य परोक्तं स्वैक्यं निरस्य त्रयणस्तदुपपत्तिरुक्ता सति प्रधानस्यैव कारण-

१ पूर्वपूर्वेणेति अविचारि । २ पूर्वणेति अविचारः ।

यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति ॥ तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् ॥ यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोढुं शक्यते न प्रधानादीनां, तथा प्रपञ्चयिष्यते “न विलक्षणत्वादस्य-” [व्या० सू० २ । १ । ४] इत्येवमादिना ॥५॥ अत्राह-यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्रवणादिति । तदन्यथाप्युपपद्यते ॥ अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात्-यथा-प्रत्यासन्नपतनतां नद्याः कूलस्याऽलक्ष्य कूलं पिपत्तिपतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तद्दृष्टचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसंगं चेतनवदुपचारो भविष्यति तदेक्षतेति । यथा-लोके कश्चिचेतनस्मात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वाऽनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते । तस्माच्चेतनवदुपचर्यते ॥ कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते ? “तत्तेज ऐक्षत” [छान्दो० ६ । २ । ३] “ता आप ऐक्षन्त” [छान्दो० ६ । २ । ४] इति चाचेतनयोरस्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् ॥ तस्मात्सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते ।

रत्नप्रभा ।

इत्यर्थः ॥ पूर्वपूर्वाभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते, न च प्रमयेति वार्थः । कूटस्थस्यापि मायिक कारणत्रय युक्तमिवाह-यथा त्विति ॥ यच्चवेद्ये शब्दशक्तिप्रहायोगे इति । तन्न, सत्यादिपदानामप्रथितायर्थेषु लोकावगतशक्तिकानां वाच्यैरुद्देशत्वेनोपस्थिताखण्डनलक्षकत्वादिति स्थितम् ॥ ५ ॥ सम्प्रत्युत्तरसूत्र निरस्याशक्तामाह-अत्राहेति ॥ अन्यथापि । अचेतनत्वेऽपि । ननु प्रधानस्य चेतनेन किं साम्यं येन गौणमीक्षणमिति तत्राह-यथेति ॥ नियतरूपवत् कार्यकारित्वं साम्यमित्यर्थः ॥ उपचारप्राये वचनादिति ॥ गौणार्थप्रचुरे प्रकरणे समाधानादित्यर्थः । अस्तेजसोरेवाचेतने सति गौणी ईक्षतिरिति चेत् ॥

भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्रयोम्यतेत्युक्तमनुवदति-यदपीति । तस्य कारणत्वं शब्दतत्तर्कतो वा न नाऽऽद्य इवाह-तदिति । द्वितीय निरम्यति-यथा त्विति ॥ ५ ॥ प्रधानस्य न कारणतेयुक्ते सतीक्षितृत्वस्य चेतनकारणत्वहेतोर्यभिचार चोदयति-अत्रेति । उक्तमनूय व्यभिचार स्तोदयति-यदुक्तमिति । हेतुश्रयणं तत्र परा-मृष्टमन्वयाऽपि जगत्कारणम्याचेतनत्वेऽपीत्यर्थः । कथमुपपत्तिः, न हि तत्र मुख्यमीक्षितृत्वं तत्राऽऽह-अचेतनेऽपीति । तदेतद् दृष्टान्तेन व्याचष्टे-प्रत्यासन्नेति । तथाऽपि कथं प्रधाने तदेक्षतेनि व्यपदेशस्तत्राऽऽह-तद्गदिति । उपचारे निमित्तं प्रत्यासन्नेत्यादि । तथाऽपिऽपि प्रधाने सिमृश्रान्ति स्या कथमैक्षतेति तत्र चेतनमिति । त्रिकुत् दृष्टान्तं व्याकुर्वाणो लौकिकेक्षितृत्वमाभ्यानियतक्रियाकारिणादित्यमुक्तिरिवाह-यथेति । तस्मादिति नियतप्रवृत्तिमत्त्वं हेतुमत्त्वं । मुख्यगौणयोर्मुख्यग्रहणं न्यायमिति मिदान्ती शब्दते-कस्मादिति । गौणेश्वरसन्निधिना समाभत्ते-तत्तेज इति । दर्शनादीपचारिक सनोऽपीक्षितृत्वमिति सन्त्यः । तन्निधिपत्त्याह-तस्मादिति । तच्छब्दार्थं व्याकरोति-उपचारेति । तत्रापि तत्रप्रकरणे । इतिशब्दः शक्नोपक्रमस्यक्रियापदसंबन्धी । व्यभिचारशक्तामनूय सूत्रमुत्तरप्रदानात्कारयति-

उपचारप्राये वचेनादित्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं, तस्मिन्नौपचारिकीक्षतिरतेजसोरिवेति । तदसत् ॥ कस्मात् ॥ आत्मशब्दात्—“सदेव सोम्येदमग्र आसीद्” [छान्दो० ६ । २ । १] इत्युपक्रम्य “तदेक्षत” [छान्दो० ६ । २ । ३] “तत्तेजोऽमृजत” [छान्दो० ६ । २ । ३] इति च तेजोऽवन्नानां सृष्टिमुक्त्वा, तदेव प्रकृतं सदीक्षितुं तानि च तेजोऽवन्नानि, देवताशब्देन परामृश्याह—“सेयं देवतेक्षत” [छान्दो० ६ । ३ । २] “हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीविनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छान्दो० ६ । ३ । २] इति । तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्या ईक्षितुं कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात् सेयं देवतेति परामृश्येत, न तदा देवता, जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् ॥ जीवो हि नाम चेतनशरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता, प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च ॥ स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् ? आत्मा हि नाम स्वरूपम् । नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवस्वरूपं भवितुमर्हति ॥

रत्नममा ।

न । आत्मशब्दात्सत्चेतनवनिश्चयादिति सूशार्यमाह—यदुक्तमित्यादिना ॥ सा प्रकृता सच्छब्दवाच्या । इयम् ईक्षित्री देवता परोक्षा । हन्त इदानीं भूतसृष्ट्यनन्तरम् । इमाः सृष्टाः । तिष्ठः तेजोऽवन्नरूपाः । परोक्षत्वाद्देवता इति द्वितीयावद्भवचनम् । अनेन पूर्वकल्याणभूतेन जीविनात्मना मम स्वरूपेण ता अनुप्राविश्य तासां भोग्यत्वाय नाम च रूपं च स्थूलं कारिष्यामीत्येक्षतेत्यन्वयः ॥ लौकिक-
भामती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

एवमिति । अनुवादभागं विमजते—यदुक्तमिति । परिहारभागं व्याकर्तुं नञर्यमुक्त्वा प्रश्नद्वारा हेतुगाह—तदसदिति । परमत निरसितुं प्रकरणमनुसंधधानो हेतुं व्याचष्टे—सदेवेति । सेति प्रकृतसदात्मोत्तरियमिति सनिहितेक्षितृत्वनिर्देशो देवतेत्यलौकिकत्वमुक्तम् । ईक्षणमभिनयति—हन्तेति । सूक्ष्मभूतसर्गानन्तरं तावता व्यवहारारोगात्तदपेक्षायांमित्यर्थः । सृष्टिवाक्येनोक्तानि तेजोवन्नानि निर्दिशति—इमा इति । सूक्ष्मभूतानां व्यवहारारूपेणाप्रात्यक्ष्यात्तेषु देवताशब्दोऽनेन पूर्वसृष्ट्यनुभूतेन जीविना प्राणवृत्तिहेतुनाऽत्मना सद्रूपेण ययोक्ता देवताः सर्गानन्तरं प्रविश्य नाम रूपं चेति त्रिस्पष्टमात्मन्तात्करवाणीति परा देवतेक्षितयतीत्यर्थः । ननु सा जीवमात्मशब्देनाभिधत्ताम् । तयाऽपि प्रधानस्य गौणमीक्षितृत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—तत्रेति । ईक्षणवाक्यं सतम्यर्थः । जीवस्य चेतनत्वाच्चेतनप्रधानस्य तदात्मत्वायोगादित्यर्थः । तस्यापि प्राणात्मना प्रधानकार्यत्वात्तस्य तस्मिन्नात्मशब्दः स्यादित्याशंक्य जीवस्वरूपमाह—जीवो हीति । तस्य तदीयचेतन्यस्य च प्रसिद्धार्यां निपातो । चेतनत्वं हेतुः—शरीरेति । तत्र जीवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह—प्राणानामिति । उक्तचेतनस्य जीवस्य मानमाह—प्रसिद्धेरेति । प्राणनियम्येनानपि लौकिकां प्रसिद्धिः श्यादित्याशंक्य “जीव प्राणधारणं” इति धान्वर्यानुगोधादुक्तचेतनो जीव इत्याह—निर्वचनाच्चेति । सिद्धं जीवस्य चेतन्ये फलितमाह—स कथमिति । आत्मशब्दार्थं वदन्मम साधयति—आत्मा हीति । पूर्वगन्निपातो । संसर्गसंसारिणोर्विगोधात्त्वन्मतेऽपि त्रयणो जीव कथ-
१ “तत्रेव ईशज” “ता आप देशन्त” इति छान्दोग्य (६ । २ । ३, -४) श्रुतौ यमाज्ञानादित्यर्थः । एव च भूतो सच्छब्दो गौणार्थकः । २ रिक् ईधेति वचिराटः । ३ सूक्ष्मभूतेष्व्यवहारार्थंभवेन परोक्षत्वाद्देवता-
शब्दप्रयोगः ।

अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्यते, तस्य जीवविषये आत्मशब्द-
प्रयोग उपपद्यते ॥ तथा-“स य एषोऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छान्दो० ६।७।८] इति । अत्र स
आत्मेति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य “तत्त्वमसि श्वेत
केतो” इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति ॥ असेजसोस्तु
विषयत्वाद्चेतनत्वम् ॥ नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्दे-
शात् । न चात्मशब्दवत्किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवद्गोणत्व-
मीक्षितृत्वस्य ॥ तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम् ॥

रत्नप्रभा ।

प्रसिद्धेर्जाग्रणप्राण इति धातोर्जावति प्राणान्धारयतीति निर्बचनाच्चेत्यर्थः ॥ अथ त्विति । स्वपक्षे तु
विम्बप्रतिविम्बयोर्लोकं भेदस्य कल्पितत्वंदर्शनाजीवो रक्षणं सत आत्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य
सच्छब्दार्थं प्रत्यात्मशब्दात् सन्न प्रानमित्युक्त्वा सतो जीव प्रत्यात्मशब्दान्न प्रानमिति विधान्तरेण
हेतु व्याचष्टे-तयेति ॥ स यः सदाख्य एषोऽणिमा परमसूक्ष्म । एतदात्मरूपं इदं सर्वं जगत् ।
तत्सदेव सत्यं विकारस्य मिथ्यात्वात्, सः सपदार्थः सर्वस्य आत्मा हे श्वेतकेतो त्वं च
नामि ससारी । किंतु तदेव सदवाधिन सर्वात्मकं ब्रह्मासीति श्रुत्यर्थः ॥ इत्यत्र उपदिशति अत-
श्चेतनात्मकं जगत् सचेतनमेवेति वाक्यशेषः ॥ यदुक्तमतेजसोरेव सत ईक्षणं गौगमिति, तत्राह-असे-
जसोस्त्विति ॥ नामरूपयोर्व्याकरणं मृष्टि । आदिपदानियमनम् । असेजसोर्विषयत्वात् मृग्या-
भियम्यत्वाच्चाचेतनत्वमीक्षणस्य मुख्यत्वे बाधकमस्ति साधकं च नास्तीति हेतोर्युक्तमीक्षणस्य गौगममिति
योजना ॥ चेतनवत्कार्यकारित्वं गुण । तेज एक्षत । चेतनवत्कार्यकारीत्यर्थः । यद्वा-तेज पदेन तदधिष्ठान
सदृश्यते । तथा च मुख्यमीक्षणमित्याह-तयोरिति ॥ स्यादेतत् यदि सत ईक्षणं मृग्यं स्यात्तदेव बुत
भामती ।

अनेनानादिता दक्षिता । मात्रप्रहणेन विचारासहत्वेन निर्बचनीयता निरस्ता । परिशिष्ट निग-
आनन्दगिरीय-भ्यायनिर्णय ।

मात्मपद प्रयुक्तमित्याशङ्कयाऽऽह-अथ त्विति । तत्त्वतोऽपिरोवाद्दृष्टितो विरोधस्य विम्बप्रतिविम्बयोर्व्य-
भिचाराजीवत्रमेकपाद्दृष्टानो जीवो युक्तमात्मपदमित्यर्थः । जीवे सत आत्मशब्दान्न तत्त्वधानमित्युक्त्वा
विधान्तरेण हेतु व्याचष्टे-तयेति । य सदाख्य, स एषोऽणिमाऽगोर्भावो भावमपिरोधेदादप्युत्थितेवैत-
दात्म्यमेतदात्मनो भाव एतदात्म्यम् । अथमपि प्रयोगो भवितुपरः । सर्वत्र जगदेतदात्मकमिति यावत् ।
परमसूक्ष्म सर्वात्मकं सदेव सत्यं पारमार्थिकं तच्च सृष्टिक्रमेण सत्यमिति दृष्टान्तम्यात्रप्राणम्यात्रापि
सन्नन्धाद्यं स य स सर्वम्याऽऽमा निरुपघातित रूपं हे देवतेतेतो त्वं च नासि समापे किंतु तदेव ब्रह्म-
धरयोजना । तत्रापेक्षितं प्रतीकमादाय विरक्षितमाह-इत्यनेति । तथा च चेतनम्याऽऽत्मशब्दान्न
तस्य प्रानतेत्यर्थः । यपुनर्यचारप्रावपाठादीश्वितृत्वं सतोऽपि गौगमिति तत्राऽऽह-असेजसोस्त्विति ।
युक्तमीक्षितृत्वस्य गौगममिति सन्नप्रपन्नं हेतुरिति शब्दः । स च प्रथेकं सन्नम्यो । यतश्चेतनस्यापारं प्रति
विषयत्वेन निर्देशात्तपोरचेतनत्वम् । आदिपदेन प्रवेशनियमनादिप्रसहं । बाध तत्र-तत्र प्रयोग्यत्वेन तयो-
रन्तिथेस्माद्यं सदीश्वितृत्वस्य मुख्यत्वे आत्मशब्दवत्तपोरीश्वितृत्वस्य मुख्यत्वे हेतुर्न दृष्टान्तम्यात्रस्य गुण-
दृष्ट्या विपनिपात्रयुक्तमतेजसोर्गौगमितीश्वितृत्वमित्यर्थः । तर्हि प्रावपाठस्य का गतिरित्याशङ्क्य मुख्यस्यो-
त्सर्गित्वाद्गौगमनात्पुनरादिशयानुदये प्रायश्चनमकिंचि करमिथमिधेय्यातेजसोरपि मुख्यमेक्षणमाश्रय-
णीयं न गौगमित्याह-तयोरपीति । कारणेश्च कार्ये एकाग्रयोष्यो चेतनानि कथं मुख्यतेयाश-

सतस्त्वात्मशब्दान्न गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम् ॥ ६ ॥ अथोच्येताचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः, आत्मनस्सर्वार्थकारित्वात् । यथा-राजस्सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति ॥ प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गो कुर्वद्भुषकरोति राज इव भृत्यस्सन्धिविग्रहादिषु वर्तमानः ॥-अथ वैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति भूतात्मा इन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात् । यथैक एव ज्योतिशब्दः क्रतुज्वलनविषयः ॥ तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षितेरगौणत्वमिति ॥ अत उत्तरं पठति-

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति "सं आत्मा" [छान्दो० ६ । १४ । ३] इति प्रकृतं सद्गणिमानमादाय "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छान्दो० ६ । १४ । ३ ।] इति चेतनस्य मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य "आचार्यवान्पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरं, यावन्न विमोक्ष्ये,

खनप्रभा ।

इत्यन आह-सतस्त्विति ॥ ६ ॥ गौणमुच्यते इत्युच्यतेः सशयाभावेन गौणप्रायपाठस्यानिश्चायकत्वादात्मशब्दाच्च सन ईक्षणं मुख्यमिषयं । आत्महितकारिणुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति शक्यते-अथेत्यादिना । आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादिनाह-अय वेति ॥ नानार्थकत्वे दृष्टान्त-यथेति ॥ अथैव ज्योतिरिति श्रुत्या सहस्रद्विणाके क्तौ ज्योतिष्टोमे लोकप्रयोगादप्रौ च ज्योतिशब्दो यथा मुख्यम्न इदित्यर्थः । तस्मिन् सपदार्थे निष्ठा अभेदज्ञान यस्य स तन्निष्ठस्तस्य मुक्ति-श्रवणादिति मन्त्रार्थमाह-नेत्यादिना ॥ श्रुतिः समन्वयमूत्रे व्याख्याता । अनर्थययुक्तं प्रपञ्चयति-भामती ।

द्व्याख्यातम् ॥ ९ ॥ ६ ॥ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति । शङ्कोत्तरत्वेन वा म्यातन्व्येण वा प्रधान-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्याऽऽह-सतस्त्विति ॥ ६ ॥ आत्मशब्दोऽपि प्रधाने गौणः स्यादिति चोदयति-अथेति । गौणे प्रयोगे गुणयोग दर्शयति-आत्मन इति । स्वार्थस्यापि कर्मणः स्वर्गशब्दानर्हत्त्वादात्मार्थमपि प्रधाने नाऽऽत्मशब्दाहमिवाशक्याऽऽह-यथेति । प्रधानस्य मृत्यवश्चेतन्याभावादात्मार्थप्रवृत्त्ययोगान्नाऽऽत्मार्थकारितेयाशक्याऽऽह-प्रधानं हीति । मृत्युस्य रात्रि निनेकाविनेकाम्यामस्युदयादहेतुं राज दृष्टान्तनेयाशक्योपकारित्वमात्रं तुल्यमिवाह-राज्ञ इति । गौणत्वं निरस्तित्तुमुक्त्वात्मशब्दस्य न गौणत्वव्यपारितुष्यन्नाह-अय वेति । प्रधानेऽपि शक्तिरन्वयेन गौरवमाशक्यं वृद्धप्रयोगादनेकरं शक्तिमिद्वेर्नैरिमिवाह-भूतात्मेति । प्रधानात्मा परमात्मा चेति चकारार्थः । तथाऽऽत्मशब्दाऽऽत्मन्येन मुख्येण वृत्तिः प्रधानादौ गौर्णात्प्राशक्यं भिन्नजातीययोरेकशब्दप्रयोगे शक्तिद्वयमेव कल्पयि वाह-यथेति । आत्मशब्दसाधारण्ये फटितमाह-तत्रेति । शङ्कोत्तरत्वेन मूत्र पातयति-अत इति । हेतुमात्रस्य मूत्रे मानापूर्वमूत्रम्यनजमा-दृश्य प्रतिजानीते-नेति । तत्र हेतु मूत्र व्याचष्टे-स इत्यादिना । साक्षिनेनाहकारात्पण्यासनि-रामयोग्या । ननु चेतनस्येयुक्तम् । ऐश्यापागेक्ष्यप्रमितिनितिनित्यनिरर्त्तकं मूत्रयति-आचार्यमानिति । एकप्रतिना सर्वप्रधाननिवृत्त्या देहादिदृष्टेऽपि निवृत्तिप्राप्तौ प्राण्यकर्मणा तदृश्यनुवृत्तिमाचष्टे-सम्येति । कथं तर्हि प्राण्यकर्मनिवृत्तिरित्याश्रय भोगादिनि मन्वानो ज्ञेते-यावदिति । आर-न-

१ एतद्गौणत्वमित्यत आहयर्थः । २ छान्दाश्वे पत्रप्राठः अष्टमपण्डित्वात्स्य पाठस्यपण्डित्यन्तं प्रति-पाठयति । पाठोक्तिः ।

अथ सम्पत्स्ये" [छान्दो० ६ । १४ । २ ।] इति मोक्षोपदेशात् ॥ यदि हि अचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ब्राह्म्येन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति, तदा विपरीतवादिशास्त्रं पुरुषस्यानर्थार्थेत्यप्रमाणं स्यात् । न तु निर्दोषशास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्धधानतया-न्धगोलांगूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत्, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत् ॥ तथा सति पुरुषार्थाद्विह्न्येत, अनर्थं चच्छेत् ॥

रत्नप्रभा ।

यदि चाज्ञस्येति ॥ कश्चित्किल दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्त्र स्वयन्धुनगर जिगमिषु बभाषे-विम-त्राऽऽयुष्मता दुःखिनेन स्थीयत इति । स चान्धः सुपराणीमाकर्ष्य तमास मत्वोत्तच-भद्रो मद्राग-धेय, यदत्र भगन्मा दीन स्ताभीष्टनगरप्राप्त्यसमर्थं भाषत इति । स च त्रिप्रलिप्तुर्दृष्टगोयुतानमानीय तदी-यलांगूलमन्ध ग्राहयामास, उपदिदेश च एनमन्धम्, एष गोयुता त्वां नगरं नेष्यति, मा त्यज लांगू-मिति । स चान्धः श्रद्धालुतया तद्व्यजन् स्ताभीष्टमप्राप्त्यनर्थपरम्परां प्राप्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ तथा सतीति । आत्मज्ञानाभावे सति विह्न्येत मोक्षं न प्राप्नुयात् । प्रयुतानर्थसंसारं च प्राप्नुयादित्यर्थः ॥

भामती ।—०

आनन्दतिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कर्मव्यवहारिण्यपि कथं देहादिधीव्यस्तित्याशक्याप्रतिबन्धादित्याह-अथेति । उत्तमपुरुषमन्धमयत्र प्रथमपु-र्ये छान्दसत्वात् । साध्यपक्षेऽपि मोक्षोपदेशोपपत्तिमाशक्याऽऽह-यदीति । तथा चेतनं सन्तं मुमु-क्षुमचेतनोऽसीति शुभ्रच्छास्त्रं विपरीतवादि भूत्वा पुनोऽनर्थार्थेति कृत्वा म्यादप्रमाणमिति योजना । अस्तु शास्त्राप्राप्त्याप्य नै-याह-न त्विति । आत्मनो जडैक्यमपि सत्याद्यैक्यवदनरिच्छन्नतया शास्त्रप्रमेय-मित्याशक्याऽऽह-यदि चेति । शास्त्रोक्ते विश्वासबुद्धौ हेतुमाह-श्रद्धधानतयेति । अनात्मन्यात्मदृष्टिं नासीत् एवेदित्यत्र लौकिक दृष्टान्तमाह-अन्धेति । कश्चित्किल पथिमचेता गहनविपिनसमीपसचा-रिपथि पतितमतिदुःखित त्रिदृष्टिभ्रममपि पुरुषापमदमनैक्य तदन्तिकमुपमृष्य त्रिदन्धुमिच्छन्पृच्छति-किमिति भ्रताऽतितरुतस्मोयनयादिसंसारसंशोर्णं दुर्गं मार्गं प्रचुरपरिणततरक्षुरोगणादिवरिष्टकान्त्वारप-रिसरे परिहाय सहायसपदमास्यते । स च त्रिरेकपरिचयविशुरो मयुरां गिरसुपश्रुय सहर्षं समभाषत-दैवोपहृतः विहितनयनयुगुलो वताह कयाऽपि त्रियथा फ्यानमेनमासाय नानाविधमन्धुनिकरपरिपूर्वितग-तिसन्धिमपि नगरं जिगमिषुर्हैयासमर्थो बहुतिथमयवाहयम् । सप्रति तु भ्रतो दिष्टा दृष्ट्य दृष्टिपथमवतीर्णं समानादिमनोरथ शोकसागरादुत्तीर्णगामानमालक्ष्य छन्दश्चो निर्नोऽस्मि । स च त्रिप्रलिप्तुः शिक्षारिपथमुक्षाणम-याशदेशनिवासिनमुत्रपादि चरन्तमाकङ्क्षास्य तु पुण्ड गृहीत्वा गच्छतु भगानेय न्नाऽस्मिन्त नगरं नेष्यतीत्याभाष्य तदनुमोदनपुर सरं पुण्यं पशुमानीय तदीयंगूत्र ग्राहयामास । स च गृहीतवदीयवालधिधिषिषा येननास्तशहिता इत्यन्तो नीयमानोऽनुभरन्नि नगरजिग-मिषया तदाप्यादेपुरासतादृष्टा च मयमुपात्तं प्रउत्तरीयैर्युतभरमद्गं परि-यक्तुं नैव विष्य दधार । स च भूयोभूयो भूयमीयातनाः प्रतिबन्धं प्रेक्षितमप्रतिबन्धेन महति मोहमागरे निपतिताः, तेनैव न्यायेनाय-मपि श्रद्धालुत्वादानमनि शास्त्राग्निनामागदृष्टिमन्धजन्मभोगी भवेदित्यर्थः । आत्मा जडादर्थान्तरं तत्माक्षिणादृष्टमाक्षिणादित्यतिरिक्तमपि या पुण्यार्थभागी म्यादित्याशङ्कपाऽऽजगतिरो मन्धमपि याह-तद्व्यतिरिक्तं चेति । आत्मज्ञानाभावे दोषमाह-तयेति । विहितमुक्तिभाक्याभावात् । अनात्मनिष्ठत्वे दोषमाह-अनर्थं चेति । "तास्वन् प्रेयाभिगच्छन्नि ये वे चाऽऽमहो नना" इति श्रुतित्यर्थः ।

तस्माद्यथा-स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति, तथा मुमुक्षोरपि “स आत्मा” [छान्दो० ६।७।७] “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छान्दो० ६।७।८] इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम् ॥ एवं च सति तत्परशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसन्धस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा हि अमुल्लेखे सदात्मतत्त्वोपदेशे “अहमुक्थमस्मीतिं विद्यात्” [ऐत० आर० २।१।२।६] इतिवत्सम्पन्मात्रमिदम-
नित्यफलं स्यात् ॥ तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्यते ॥ तस्मान्न सदात्मन्या-
त्मशब्दस्य गौणत्वम् । भूयै तु स्वामिभूयभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण
आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति ॥ अपि च कचिद्रोणशब्दो दृष्ट इति
नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थं गौणी कल्पना न्याय्या ॥ सर्वत्रानाश्वासप्रस-
ङ्गात् ॥ यत्पूर्वं चेतनाचेतनयोस्साधारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव
ज्योतिशब्द इति ॥ तत्र ॥ अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् ॥ तस्माच्चेतन-
विषय एवमुल्लेख आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचाराद्भूतादियु-

रत्नप्रभा ।

ननु जीवस्य प्रागैक्यसम्पदुपासनार्थमिदं वाक्यमस्तिविति तत्रार्ह-एवं च सतीति ॥ अत्रावितात्म-
प्रभायां सत्याभिसन्धः । कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्त्वेन तस्य परशु गृह्यते मोक्षो दृष्टः । तद्-
दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मणि अहमित्यमित्यन्धमतः मोक्षः । यथा सत्याभिसन्धः तत्परशु गृह्णाति स न दब्यते ।
अथ मुच्यते इति श्रुत्योपदिष्टः स उपदेशः संप्रपञ्चे न युक्त इत्याह-अन्यथेति ॥ देहमुत्थापयती-
त्युक्त्य प्राणान्तम्मान्मोक्षोपदेशान्मुरवे सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वात्तत्रात्माशब्दः सति मुच्य इत्याह-
अपि चेति ॥ कचिद् मृत्पादौ । सर्वत्र अहमात्मैक्यमापि मुच्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः ॥
चेतनत्वोपचाराद् भूतादिषु सर्वत्र चैतन्यतादान्यादित्यर्थः । आत्मशब्दश्चेतनत्वैवासाधारण इत्युक्तम् ।

भामती ।—०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

परमं तदिष्टासुपपत्तेः सदात्मत्वोपदेशमिच्छता सतश्चेतनत्वमेष्यमित्युपसहरति-तस्मादिति । नन्वारेपेणापि
शास्त्रे ध्यानापदेशात्कथं तद्यथाभूतमेवोपदिशतीति नियम्यतेऽग्राह-एवं चेति । कस्यचिदारोपितचोर-
त्वस्य सत्त्वेन तस्य परशु गृह्यते मोक्षो दृष्टस्तेन दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मण्यभिसन्धिमतो मोक्षस्तद्यथा परशु तस्य प्रति-
गृह्णातीत्यनेनोक्तः स च तत्त्वतो वस्तुपदेशे सम्प्रतीत्यर्थः । सदात्मत्वोत्पत्तौरोपितार्थत्वेऽपि सत्याभिसन्धिसिद्धिर्यस्य
स्यादन्वेष्यादिव्यानसक्ये तद्दृष्टोक्त्याशोक्याऽह-अन्यथेति । उक्त्य प्राणः । महावाक्योक्त्य ज्ञानमिदमुच्यते ।
तस्य सत्त्वान्नचेनानियकत्वे कथितमाह-तत्रेति । मोक्षस्य तदादिभिर्नियत्वोपगमादित्यर्थः । मोक्षोपदेशस्य
परपक्षेऽप्युपपत्तिमुक्त्योपसहरति-तस्मादिति । दृष्टान्ते गौणत्वमङ्गीकरोति-भूयैति । इतश्चाऽऽ-
त्मशब्दस्य दृष्टान्तेन प्रधानविषयतया गौणत्वव्याह-अपि चेति । मुख्यार्थोयोगो गुणयोगश्च गौणत्वे
हेतुः । तदभवेऽपि तत्कथनाऽतिप्रमत्तनीति हेतुत्वमेव स्तोत्रयति-कचिदिति । अन्यादिशब्दानां
मात्रशब्दादिषु गौणत्वदृष्ट्या दर्शनादिष्वपि तत्प्रमत्तत्वव्याह-सर्वत्रेति । गौणत्व निरस्य साधारण्य निर-
मित्युपपत्ति-यस्त्विति । एकत्र मुच्यशब्दस्य तद्योगादप्यत्र वृत्तिसमये तत्रापि शक्तिरूपेण गौरवनि-
र्वासमाह-तत्रेति । कचिद्व्यवहारात्प्रत्येकैतदर्थेऽर्थः । प्रधानमात्मशब्दस्य मुख्योऽर्थस्तदभिरेकादन्यत्र
गौणत्वे वाशब्दाऽऽन्यादिनिमित्तस्य चेतने मुख्यतात्त्रेयाऽऽत्मशब्दस्य मुख्यत्वे व्याह-तस्मादिति ।
कथं तर्हि भूतानेष्वपि तद्व्यवहारात्कथं जीवेष्वप्यात्माप्यत्रोपदेशात्प्रतीतिरिति चोच्यते । चाऽऽत्मशब्दस्य
प्रमाणैरप्योपपत्तिसम्बन्धे प्रत्येकव्याह-चेतनत्वेति । आन्यादियुपधेयात्मशब्दस्य चेतने मुख्यत्वे प्रधा-

प्रयुज्यते भूतात्मा इन्द्रियात्मेति च । साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तेरणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते ॥ न चात्राचेतनस्य निश्चायकं किञ्चित्कारणमस्ति ॥ प्रकृतं तु सदीक्षित् ॥ सन्निहितश्चेतनश्चेतकेतुः ॥ न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा सम्भवतीत्यवोचाम ॥ तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते ॥ ज्योतिशब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रुढः ॥ अर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः ॥ अथ वा पूर्वसूत्र एवाशब्दं निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वशङ्कतया व्याख्याय तत्तस्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः-

रत्नप्रभा ।

अस्तु वा अव्यापितस्तूना साधारणः, तथापि तस्यात्र श्रुतौ प्रधानपरत्वेऽपि निश्चायकाभावात् प्रधानवृत्तित्याह-साधारणत्वेऽपीति ॥ चेतनवाचित्वे तु प्रकरण श्वेतकेतुपद च निश्चायकमस्तीत्याह-प्रकृतं त्विति ॥ उपपदस्य निश्चायकत्व म्मुटयति-न हीति ॥ ततः किं तत्राह-तस्मादिति ॥ आत्मशब्दो ज्योतिशब्दवन्नानार्थक इत्युक्त दृष्टान्त निरस्यति-ज्योतिरिति ॥ कथं तर्हि ज्योतिषा यवेतेति ज्योतिष्टोमे प्रयोगस्तत्राह-अर्थवादेति ॥ "एतानि वाक् तानि ज्योतीषि य एतेऽस्य स्तोमाः" इत्यर्थवादेन कश्चित् ज्वलनेन सादृश्यं, "त्रिवृत्पद्दशखिवृत्सप्तदशखिवृदेकत्रिंशस्तोमाः" तत्तदर्थप्रकाशकत्वेन गुणेन ज्योतिष्पदेका श्रुत्वाः । तथा च ज्योतीषि स्तोमाः अस्मेति ज्योतिष्टोम इत्यत्र ज्योतिशब्दो गौण इत्यर्थः । नप्यात्मशब्दादिति पूर्वमत्र एवात्मशब्दस्य प्रधाने गौणत्वसाधारणत्वशङ्कानिरासः कर्तुमुचितः । मुद्यार्थस्य लाघवेनोक्तिसम्भवे गौणत्वानानार्थशङ्काया दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं पृथक्पूर्वायासानपेक्षणात् । तथा च शक्तोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यान नातीव शोभते, इत्यरुचेराह-अथ वेति ॥ निरस्ता समस्ता गौणत्व-भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नेऽपि तथैव तन्मुख्यत्वसिद्धिः साधारण्यमित्याशङ्क्याऽऽह-साधारणत्वेऽपीति । परमगुणमव्यात्मकप्रकृत्यर्थाणिमशब्दात्तज्जाड्यसिद्धेस्ताद्विषयत्वमात्मशब्दस्य शक्य निश्चेतुमित्याशङ्क्य शक्तैरप्यन्तस्यचिदात्मनि निरकुशमणीयस्त्वमित्याह-न चेति । अत्रेति प्रकरणोक्तिः । किञ्चित्प्रकरणमुपपद वेत्यर्थः । कथं तर्हि चेतनरियतेत्याशङ्क्य क्रमेण प्रकरणोपपदे दर्शयति-प्रकृतं त्विति । चेतनसन्निधानेऽपि तस्य तत्त्वमसीत्यचेतनप्रधानतादात्म्योक्तेरहेतुः सन्निधिरित्याशङ्कयाऽऽह-न हीति । चेतने प्रकरणादिभावं फलितमाह-तस्मादिति । जीवेनाऽऽत्मना स आत्मेति च वाक्यमित्युक्तम् । आत्मशब्दसाधारण्ये दृष्टान्तिभ ज्योतिःशब्द निरस्यति-ज्योतिःशब्दोऽपीति । कथं तर्हि 'यस्यैवमन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यत्र काठविनी प्रकृतज्योतिष्टोमे ज्योतिःशब्दस्तत्राऽऽह-अर्थवादेति । कनमानि ज्योतीषीत्युक्तैतानि वाक् तानि ज्योतीषि य एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादेन कश्चित् ज्वलनेन सादृश्यं त्रिवृदादिस्तोमानां फलप्रकाशकत्वम् । ततो ज्योतिष्टोमे निरूपितत्रिवृदादिस्तुतिसमुदायव्याज्योतिष्टोमे ज्योतिःशब्दः । तस्मादेतस्याऽऽत्मशब्दस्यानेकसाधारण्येनेदमुदाहरणमित्यर्थः । आत्मशब्दादिति पूर्वमूकोक्तेरुत्सापरत्नया तदृष्टेयत्वेन मूलव्याख्यायाधुना स्वतन्त्रहेतुपरतया व्याकरोति-अथ वेति । निरस्ता गौणत्वस्य साधारण्यस्य च शक्तयस्मात्स तथा तस्य भावस्तथा तथाऽऽत्मशब्द व्याख्यायति समग्र । सन्श्चेतनस्य च तादात्म्यवचन पूर्वमूकोक्तौ हेतुः । सदर्शनस्य मुक्तिरूपपरानन्दैक्योक्तेश्च चित्तो न प्रधानैवमिति हेयन्तरमिहोच्यते

“तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशाद्” [व्या० सू० १।१।७] इति ॥ तस्मात्त्राचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ७ ॥ कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्-

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं “स आत्मा” [छान्दो० ६।७।८] “तत्त्वमसि” [छान्दो० ६।७।८] इतीहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेश-श्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भृदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिपुरतत्तमीपस्थां स्थूलां तारां मुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति, तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् ॥ न चैवमवोचत् । सन्मात्रावगति-निष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते ॥ च-शब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्च-यप्रदर्शनार्थः ॥ सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारण-विज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम्-“उत तमादेशमप्राक्ष्यो येना-

रत्नप्रभा ।

नानार्थत्वज्ञा यस्यात्मशब्दस्य स तच्छब्दस्तस्य भावस्तत्ता तथा इत्यर्थे ॥ तत इति । सत आत्म-शब्देन जीवामित्रत्वादिति हेयत्वेषया मोक्षोपदेश म्वतन्त्र एव प्रधानकारणत्वनिरासे हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु यथा कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थूलां ताराम् अरुन्धतीत्वेनोपदिशति तद्वदनात्मन एव प्रधानस्य सत्पदार्थस्यात्म उपदेश इति शक्यते-कुतश्चेति ॥ प्रधानं सच्छब्दवाच्यं नेति द्रुत इत्यर्थे । सौत्रकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं इत्याह-चगब्द इति ॥ निष्ठोति-सत्यपीति ॥ अपिशान्दान्नास्येति मन्वति । वेदान्तोऽप्युक्तस्तत्र पुन पितोयाच-हे पुन उक्त अपि आदिश्यत इति आदेशः उपदेशिकारुभ्यः सदात्मा तमपि अप्राक्ष्यः गुरुनिकटे पृष्ठवानसि, यस्य श्रवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य श्रवणादिक मनतीत्यन्वयः ॥ नन्वन्वेन ज्ञातं कथमन्वदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुन शक्यते-

भामनी ।

निराकारार्थं सूत्रम् । शङ्का च भाष्ये उक्ता ॥ ७ ॥ स्यादेतत् । नलोऽज्ञोऽस्ति, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं स्तरेकेतुं ग्राहयितुमिति तत्सबद्ध प्रधानमेव स्थूलतयात्मत्वेन ग्राह्यते श्वेतकेतुररुन्धतीमिमातीनसूक्ष्मा दर्शयितुं तत्सनिहितां स्थूलतारका दर्शयतीमसावरन्धतीति । अस्यां शङ्कायामुत्तरम्-हेयत्वावचनाच्च आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इत्याह-तत इति । चेतनाचेतनयोरेक्यायोगादचेतननिष्ठतया चेतनस्य मोक्षोपदेशासिद्धे सिद्धमुप-सहरति-तस्मान्नेति ॥ ७ ॥ यथा कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थूलां तारामिव सेति दर्श-यत्येव द्रव्येयवादात्तत्तस्याऽऽदी प्रधानात्मत्वमचनात्तदेन सच्छब्दमिति शक्यते-कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरम्-हेयत्विति । तद्व्याख्यातुं हेयत्वोक्तिं प्रतियोगिनीं प्रसज्यति-यदीति । ऐक्यमुक्त्वा तन्निराकरणं पङ्क-प्रज्ञाञ्जनमनुस्रतो यागक्य परोक्तं दृष्टान्तेन प्रत्याह-यथेति । प्रतियोगिप्राप्तिमुक्त्वा तन्निषेधमन्यार्थमाह-न चेति । तत्र हेतु-सन्मात्रेति । अत्रुनजडशक्तिशान्तेति तत्सत्यमिति सत्यत्वनिप्रानादसत्याकार स आमेति चिद्व्यपन्नानाज्ञाकार च वाग्विन्ना सयैकारसचिदात्माकारा याऽपरोक्षप्रमितिस्तन्निष्ठत्वेन च छान्दोग्ये षष्ठमनादिदर्शनात्प्रवृत्तसदात्मताप्रत्यापानात्तत्त्वममीत्युपग्यात्मवोक्तिर्युक्तरथे । पूर्वोत्तर-हेनो मभूयाप्रमापकचे ह्य चकारणैःप्राशक्त्याऽऽह-चगब्द इति । हेयत्वावचनादेन प्रधानस्य निरासे किं प्रतिपादिते नेक्येप्राशक्त्य हेयत्वोक्तिमुपेय चकारार्थं स्पष्टयति-सत्यपीति । प्रसङ्गं प्रकटयितुं प्रतिपादयन्प्रमाह-कारणेति । हे श्वेतकेतो तमप्यादेशमादिश्यत इत्यादेशं आश्रयाचार्योक्तिगम्य यस्व प्राक्ष्यं पृष्ठवानसि त्वमाचार्यम् । येन श्रुतेन ज्ञानप्रतोऽन्यदश्रुतमपि ध्या भवति । येन गतेन तर्कनोऽन्य-

श्रुतं श्रुतं भवति, अमृतं मतम्, अविज्ञानं विज्ञातमिति । कथं तु भगवस्स आदेशो भवतीति । यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥” [छान्दो० ६ । १ । १] “एवं सौम्य स आदेशो भवतीति” [छान्दो० ६ । १ । ३] इति वाक्योपक्रमे श्रवणात् ॥ न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति ॥ अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य, तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥ कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ?

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

रत्नप्रभा ।

कथमिति ॥ हे भगवः कथं तु राष्ठ स भवती-पर्यैः । कार्यस्य कारणान्यत्र नाम्नात्वाह-यथेति । पिण्डः मृत्पिण्डेन । विज्ञातेनेति शेषः ॥ तत्र युक्तिमाह-वाचेति ॥ वाचा वागिन्द्रियेणात्मन इति विकारो वाचारम्भणम् । ननु वाचा नाम्नात्म्येन न घटादिरित्याशयं नाममात्रेण विकार इत्याह-नामधेयमिति ॥ (श्लो०) “नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवलमुच्यते । वस्तुतः कारणाद्भिन्नो नामित् तस्मान्मृदेय सः ॥ १ ॥” इति भावः । विकारमित्यत्र तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति नैयाह-मृत्तिकेति ॥ कारणं कार्याद्भिन्नसत्ताकम् । न कार्यं कारणान्नित्यम् । अतः कारणातिरिक्तस्य कार्यस्य रूपस्याभावात् कारणज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति श्रियते दार्ष्टान्तिरुक्ताह-एवमिति ॥ मृद्वत्त्वेन सत्यं त्रियदादित्रिकारो मृपेति प्रबलज्ञाने सति शेषं किञ्चिन्नाशयित्यत इत्यर्थः । यद्यपि प्रधाने ज्ञाते तत्तादात्म्याद्विकाराणां ज्ञानं भवति न पुरुषाणां, तेषां प्रधानविकारत्वाभावादिग्राह-न चेति ॥ अस्माकं जीवानां संप्रत्याक्षज्ञाने ज्ञानमिति भावः ॥ ८ ॥ कुतश्चेति । पुनरपि कस्माद्भेदोक्तिरित्यर्थः । सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन्नप्यवश्यात्संवेतनमेवेति सूत्रयोजना ॥ एतत् स्वपनं यथा स्यात्तथा यत्र सुषुप्तौ स्वपिति इति नाम भवति तदा पुरुषः सत्ता सम्पन्नः एकीभवति । सदैक्येऽपि नाम-भामती ।

इति मृत्म् । चकारोऽनुक्तममुचयार्थः । तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम् ॥ ८ ॥ अत्र च जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य निरक्तं कुर्वती श्रुतिभेदानमेव जगत्कारणं मृते । यदि स्वस्य आत्मवचनमन्यापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानं नानुपपत्तिः । अथात्मीयाचनस्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयात्मीयेऽपि चेतनस्य प्रत्यानुपपत्तिः । न हि मृदानां घट आत्मीयेऽपि पापसि प्रतीयतेऽपि त्स्यात्भूतायो मृदेय । न च रजनमनात्मभूते हस्तिनि प्रतीयते, किंवात्मभूतायो शुक्लायैत्याह-स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

दमनमपि मतम् । येन विज्ञातेनान्यदविज्ञानमपि विज्ञातम् । न तु श्रोतव्यादि शिष्टमिति वितुवात्परमार्थः । अन्यज्ञानात्म्येन त्वेवमिति पुत्रो म्रने-कथं न्विति । नान्यत्र कार्यस्य कारणादित्याह-यथेति । ज्ञानं मृत्पिण्डे युक्तमद्विकारधीरित्याशयस्याऽऽह-वाचेति । यो विकारः स वागालम्बनमुच्यते परं न वस्तुतोऽस्तौत्यर्थः । तत्र हेतुः-नामधेयमिति । नाममात्रं नाप्येति चेत्तर्हि घटादिवद्व्यत्ययमत्राकारण-स्वार्थि कथं सपनेत्याशयस्याऽऽह-मृत्तिकेति । उत्तदृष्टान्तादाकारादेरपि मृदानात्कारणस्य सन्नात्म्येन स-वत्तात्तज्ज्ञाने ज्ञानव्यशेषो नेति दार्ष्टान्तिरुक्ताह-एवमिति । कार्यस्य कारणमात्रचोपगमात्परमार्थपि प्रतिज्ञातिभिरित्याशयस्याऽऽह-न चेति । प्रतिज्ञातिभिरुक्तमाह-तस्मादिति ॥ ८ ॥ तत्रैव प्रथमपूर्वकं हेतुत्वात्-कुतश्चेति । प्रधानं न सच्छब्दवाच्यमित्यत्र चिप्रतिज्ञानानां विज्ञानमिति चिन्ने त्वत्-

तदेव सञ्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते—“यत्रैतत्पुरुषस्वपिति नाम, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति । तस्मादेन ५ स्वपित्याचक्षते, स्वं ह्यपीतो भवति” [छान्दो० ६ । ८ । १] इति ॥ एषा श्रुतिस्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति ॥ स्वशब्देनेहात्मोच्यते ॥ यः प्रकृतस्सञ्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः ॥ अपिपूर्वस्यैतेल्यर्थत्वं प्रसिद्धम् ॥ प्रभवाम्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् ॥ मनःप्रचारोपाधिविशेषसम्बन्धादिन्द्रियार्थान् गृह्णंस्तद्विशेषोपापन्नो जीवो जागर्ति । तद्वासनाविशिष्टस्वमान्पश्यन्मनःशब्दवाच्यो भवति ॥ स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृत्वविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते ॥ यथाहृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितम्—“स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदयमिति तस्माद्हृदयम्” [छान्दो० ८।१।३] इति, यथा वा-

रत्नप्रमा ।

प्रशुक्तिः कथं ? नब्राह्—स्वमिति ॥ तत्र लोकप्रसिद्धिमाह—तस्मादिति ॥ हि यस्मात् स्वं सदान्मानम् अर्पातो भवति इति तस्मादित्यर्थः । श्रुतस्त्वात्पर्यमाह—एपेत्यादिना ॥ कथमेतावता प्रथाननिरास इत्यत आह—स्वशब्देनेति ॥ एतेर्वातोर्गत्यर्थस्यापिपूर्वस्य लपार्थत्वेऽपि कथं नित्यस्य जीवस्य लय इत्याशय उपानिष्ठयादिति वक्तुं जाग्रदवस्थापर्ययोऽप्यादिमाह—मन इति ॥ ऐन्द्रियरूपमनोवृत्तय उपानयः । तैर्वादिन्द्रियवृत्तयैर्विशेषाणामामना सम्बन्धादात्मा तानिन्द्रियार्थान्यस्यन् स्थूलविशेषेण देहेनेक्यभ्रान्तिमापन्नो विश्वसन्नो जागर्ति, जाग्रदवस्थानश्रयमनोविशिष्टः सन् तेजससदः स्यन्ने त्रिचित्रयासनासहस्रानुमायापरिणामान्यस्यन् “सोम्य तन्मनः” इतिश्रुतिस्यमनसश्चञ्चलान्यो भवति । स आत्मा स्थूलमज्ञोपाधिद्वयोपरमेऽहं नरः कर्तेति विशेषामिमानामावाह्यानं इत्युपचर्यत इत्यर्थः । ननु स्वपितीति नामनिर्णयैरर्थयादत्त्वात् यथाधैतेत्यन आह—यथेति ॥ तस्य हृदयशब्दस्य एतन्निर्वचनम् । तद्विश्रितम् अत्र इतीहृदय भावती ।—०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दिति व्यधिकरणो हेतुरित्याशय प्रकरणानुमानपूर्वकं मूत्रं व्याचष्टे—तदेवेति । यत्र सुप्तौ पुनः स्वपितीत्येतावन्मनो भवति तदा पुनः सता सपन्नस्तेनेकीभूत इति योजना । प्रकरणेनेक्यप्रमितः सञ्छब्दशब्दपरस्यैव चिद्विभ्रान्त्या व्यधिकरणेति सतश्चित्तं मूचयति—स्वमिति । तत्र लौकिकप्रसिद्धिमाह—तस्मादिति । तच्छब्दार्थं मूचयति—स्वं हीति । उक्तश्रुतस्त्वात्पर्यमाह—एपेति । नामनिर्णयैरुच्यधराणि व्याचष्टे—स्वशब्देनेति । कथं भिन्नविषया गतिरात्मानमेव विषयोऽप्युक्त्यादित्याशङ्क्योपमागृह्यतीति याह—अपिपूर्वस्येति । प्रसिद्धिमेव प्रकृत्यति—प्रभवेति । एतेर्वातोर्गत्यर्थस्यापिपूर्वस्य लपार्थत्वेऽपि कथमनाद्यन्तस्य लयः स्यादित्याशय नदीयल्लयस्योपाधिकत्वं वक्तुं जागर्तितमनुवदति—मन इति । बुद्धिपरिणामा एवोपापन्नस्यैरस्यार्थविशेषयोगाच्चक्षुःसादीन्द्रियेभ्योऽनानेव स्थूलानर्यान्मन्त्राद्यन्त्रादिशेषेण स्थूलदेहेनेत्यागोपमापन्नो जागर्तीति व्यतिथय इत्यर्थः । स्वमनुपन्यस्वपिति—तद्वासनेति । जाग्रदवस्थानामिर्निचयामिर्निष्ठो मनोमात्रोपागर्तव्यः सन्प्रानुनायचान्त्वामनामात्रदेहाननुभवत्रेवमेव गच्छेत्सोम्येतन्मन इति मनःशब्दस्या इति मनोदाया लक्ष्यो मनस्यित्यर्थः । तथाऽपि कुतोऽप्य लयोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—म इति । स्थूलं गृह्यन् उपानिष्ठय मञ्जुना विदोषो मन्मूत्रदृष्ट्यादिः स्वापितीनामनिर्णयैरर्थयादत्त्वात् श्रुतार्थेनोपाशय तदापार्थक्यं दृष्टान्नादप्याह—मयंत्यादिना । तस्य हृदयशब्दस्यैतदेव निरुक्तं

अशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः—“आप एव तदशितं नयन्ते” [छान्दो० ६ । ८ । ३] “तेज एव तत्पीतं नयते” [छान्दो० ६ । ८ । ३] इति च, एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवतीती-
ममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति ॥ न च चेतन आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत ॥ यद्वि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्दे-
नैवोच्येत, एषमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत ॥ श्रुत्यन्तरं
च—“प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेद नान्तरम्”
[बृह० ४ । ३ । २१] इति सुपुत्रावस्थायां चेतनेऽप्यग्रे दर्शयति ॥
अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कार-
णम् । न प्रधानम् ॥ ९ ॥ कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम् ?

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यद्वि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत्-
कचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणम्, कचिदचेतनं प्रधानम्, कचिदन्यदे-

रत्नप्रभा ।

नयन्ते जरयन्तीति आप एव अशनायापदार्थः । तत्पीतम् उदकं नयते शोषयतीति तेज एवो-
दन्यम् । अत्र दीर्घदण्डसः । एवमिदमपि निर्वचनं यथार्थमित्याह—एवमिति ॥ इदं च प्रधानपक्षे
न युक्तमित्याह—न चेति ॥ स्वशब्दस्यात्मनीवात्मीयेऽपि शक्तिरस्तीत्याशङ्क्याह—यदीति ॥ प्राज्ञेन विग्र-
चेतन्येनेश्वरेण सम्परिष्वक्तो भेदभ्रमामावेनाभेद इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तत्तद्वेदान्तजन्मानामगतीनां चेतनकारणविषयक-
त्वेन सामान्यात् चेतनं जगतः कारणमिति गूढार्थं व्यतिरेकमुखेनाह—यद्वि तार्किकेत्यादिना ॥ अन्यत्
भामती ।

गतिसामान्यात् । गतिरवगतिः । तार्किकसमय इवेति । यथा हि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराह-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निर्वचनम् । अशनायापिपासे सोम्य विजानीहीत्युपक्रम्याशितस्यान्नस्य द्रवीकरणेन नयनाज्रणादायोऽश-
नाया छान्दसमेकवचनम् । एवमशनायाशब्दस्याशु प्रवृत्तौ मूलं दर्शयति—“आप एव तदशितं नयन्ते” इति
श्रुतिः । द्वावकोदकपाननयनात्तस्य शोषणादुदकं तेजः । आकारदण्डसः । एवमुदन्यशब्दस्य तेजमि
प्रवृत्तौ निमित्तं तेज एव तत्पीतं नयते इति श्रुतिर्दर्शयतीति योजना । दृष्टान्तयोरस्य दार्ष्टान्तिके योज-
यति—एवमिति । प्रधानस्य व्यापित्वाद्ब्यापिर्जापठयन्मानवयोगादुक्तहेतोरन्यथासिद्धिमादावपि चित्तो-
ऽचित्त्वापत्तिरयुक्तेत्याह—न चेति । स्वशब्दस्याऽऽमीयेऽपि शक्त्यात्प्रधाने प्रवृत्तैरन्यथाभिदितादस्यमा-
शङ्क्योक्तं स्मोरयति—यदीति । स्वशब्दस्याऽऽमा मुग्योऽर्थस्तत्सन्नभ्रामात्मोयो लक्ष्य इति तद्वदस्यानौ-
चि कमेकगती युक्तम् । मृदात्मनो घटस्य मृदेय लयादात्मोये जडादावदृष्टैरर्थः । स्वपितिनामनिर्वचि-
श्रुत्यनुपग्राहकत्वेन बृहदारण्यकश्रुतिं पठति—श्रुत्यन्तरं चेति । तस्य तात्पर्यमाह—मुपमेति । हेतो-
रन्यथासिद्धिमाये कञ्चित्माह—अत इति ॥ ९ ॥ उपक्रमोपमहारयोर्नन्येकतास्य च ता पर्यवृत्तमुत्था-
ऽऽवास लिङ्गान्तरं यत्तु गूढान्तरं निश्चिपति—कुतश्चेति । श्रुतिप्रामाण्यैक्यात्प्रयुपनिषदस्यमासेन चेतनका-
रणतावगतिरेकस्यैक्ययुक्तमनेकस्यैक्यप्रमाणज्ञादित्याशङ्क्य कारणविषयव्यापकजन्यधीवदुत्पन्नप्रमर्शकं वसि-
यदीति । वस्तुनाश्वदचिदात्मकमन्यदियुक्तं विद्वदर्थं वाचोहे त्यागो वेदान्तानामित्याशङ्क्य तेषामेकार्थ-

वेति, ततः कदाचित्प्रधानकारणवादात्तुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयि-
ष्यत् । न त्वेतदस्ति ॥ समानेव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः ।
यथा-अप्रेर्ज्वलतस्सर्वा दिशो विस्फुलिगा विप्रतिष्ठेरन्, एवमेवैतस्माद्वा-
त्मनस्सर्वे प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते ॥ “प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो
लोकाः” [कौषी० ३ । ३] इति “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाश-
स्सम्भूतः” [तैत्ति० २ । १] इति “आत्मन एवैवं सर्वम्” [छान्दो०
७ । २६ । १] इति “आत्मन एष प्राणो जायते” [प्रश्न० ३ । ३] इति
चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः ॥ आत्मशब्दश्च चेतनवचन
इत्यवोचाम ॥ महच्च प्रामाण्यकारणमेतद् । यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनका-
रणत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु ॥ अतो गतिसामान्यात्
सर्वजं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ १० ॥ कुतश्च सर्वजं ब्रह्म जगतः कारणम् ?

रत्नप्रभा ।

परमाणादिकम् । न त्वेतदिति ॥ अवगतित्वेप्यमित्यर्थः । विप्रतिष्ठेरन् विविधं नाना दिशः प्रति
गच्छेत्तुः । प्राणाश्चक्षुरादयो यथागोलकं प्रादुर्भवन्ति । प्राणेभ्योऽनन्तरम् देवाः सूर्यादयस्तदनु-
प्राहृताः । तदनन्तरं लोक्यन्त इति लोकाः विषया इत्यर्थः । ननु वेदान्तानां स्वतः प्रामा-
ण्यत्वेन प्रत्येकं स्वार्थनिश्चायकत्वसम्भवात् किं-गतिसामान्येनेत्याह-महच्चैति ॥ एकरूपावगतिहेतुत्वं
वेदान्तानां प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह-चक्षुरिति ॥ यथा सर्वेषां चक्षुषामेकरूपावग-
तिहेतुत्वं, श्रवणानां शब्दावगतिहेतुत्वं, प्राणादीनां गन्वादिषु, एवं ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्य
प्रामाण्यदाढ्यहेतुरित्यर्थः । एवमीक्षत्यादिभिर्देवताने वेदान्तानां समन्वय निरस्य चेतनवाचकज्ञानेनापि
भासती ।

तार्थता, नैव वेदान्तेषु परस्परपराहतिः, अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचेतन्यावगतिः समानेति । चक्षुरादीना-
मिव रूपादिष्विति । यथा हि सर्वेषां चक्षु रूपमेव ग्राहयति, न पुनः रसादिकं कस्यचिदर्शयति कस्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तथा नयनादव्यागमाह-तत इति । अस्तु तर्हि तेष्वपि कारणावगतेनेकरूपत्वं नेत्याह-न त्विति ।
तर्हि जडाजडात्मकाण्डरूपमात्मदान्दमिति कृतो विवक्षितवीगित्यादांश्च जटस्य स्वरूपामासन्वाद्यम-
ण्डाजडचैतन्यमेवाऽऽमेत्याह-आरमेति । स्वतः प्रामाण्यादेकस्यापि वाक्यस्य स्वार्थेऽपि हेतुत्वात्तत्रानुप्राह-
कानामवान्तरोत्तरनिर्दिष्टेन्यादाक्याऽऽह-महच्चैति । एकार्थत्वोक्त्या ज्ञानदाढ्याय वाक्यान्तरमित्यर्थः ।
वेदान्तानां चेतनकारणेषु तुल्यगतिव्ये दृष्टान्तमाह-चक्षुरादीनामिति । सर्वेषां चक्षु रूपमेव ग्राहयति न
रसादि कस्यचिदिति न्ये चक्षुषो गतिसामान्ये दृष्टम् । रमनादीनामपि रसादिषु । तथा वेदान्ता-
नामपि चेतनकारणेषु तुल्यगतिव्यमित्यर्थः । सूर्यार्थं निगमयति-अत इति ॥ १० ॥ श्रुत्या स्फुरार्थ-
तया प्रश्नकारणत्वं वाच्यम् । तथा सत्यन्यामा तदैकार्थनिर्गमादित्युत्तरसूत्राकाङ्क्षायाह-कुतश्चैति । तदै-
क्षण्यत्वेऽनन्तरं कारणस्य श्रुते न सर्वज्ञत्वं तस्य सर्वार्थवादात्प्राप्तौ नञीः । श्वेताश्वतरे तु सर्वज्ञो जग-

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते-श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य-“न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिंगम् । स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जानिता न चाधिपः” [श्वेताश्व० ६।९] इति ॥ तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥ इतीक्षत्यधिकरणम् ॥ (५) ॥ ॥ “जन्माद्यस्य यतः” [१।१।२] इत्यारभ्य “श्रुतत्वाच्च” [१।१।११] इत्येवमन्तेस्सत्रैर्यानिष्टुदाहृतानि वेदान्तावाक्यानि तेषां, सर्वज्ञस्सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं, न्यायपूर्वकं प्रतिपादितम् ॥ गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वं वेदान्ताश्वेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् ॥ अतः

रत्नप्रभा ।

निरस्यति-श्रुतत्वाच्चेति ॥ सूत्र व्याचष्टे-स्वशब्देनेति ॥ स्वस्य चेतनस्य वाचकः सर्वविच्छन्दः “ज्ञः कालकाळो गुणी सर्वविद्यः” [श्वेता० ६।२।१६] इति सर्वज्ञ परमेस्वर प्रकृत्य सर्वत्र कारणमिति श्रुतत्वान्नाचेतन कारणमिति सूत्रार्थः ॥ करणाधिपा ज्ञानान्तेषामधिपः । अधिकरणार्थमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ईक्ष्यात्माशब्दादिक परमाश्रवादावध्युक्तमिति मन्वाह-अन्यद्वेति ॥ ११ ॥ (५) ॥ वृत्तानुवादेनोत्तरमूर्त्तसन्दर्भमाक्षिपति-जन्मादीति ॥ प्रथममूर्त्तस्य शास्त्रोपोद्घातःशास्त्रमादिमूर्त्तमारभ्येत्युक्तम् । सर्ववेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातम् । अतः प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरप्रत्यारम्भे किं कारणमित्यर्थः । वेदान्तेषु सगुणनिर्गुणत्रयवाक्यानां बहुलमुल्लेखेः तत्र कस्य वाक्यस्य सगुणोपासनाविधिवारा निर्गुणे समन्वयः । कस्य वा गुणविज्ञा विना साक्षाभामती ।

चिद्रूपम् । एवं रसनादिष्वपि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥ १० ॥ श्रुतत्वाच्च । ‘तदक्षत’ इत्यत्र ईक्षणमात्र जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वत्रियम् । जगत्कारणसन्धितया तु तदर्थासर्वत्रियव्यवगत, श्वेताश्वनराणां तूपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥ ११ ॥ (५) उच्यतेजन्मसन्दर्भमाक्षिपति-जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्येति । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञात्, तत्र शास्त्रैरुक्तमधिगम्य, शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मभ्येन प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्वेदान्तमागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च ‘गतिसामान्यात्’ इत्युक्तम् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चेतुरिति साक्षादुक्तम् । अतः सर्वोपनिषदां तद्वैक्यायवचनीत्याह-श्रुतत्वाच्चेति । तद्व्याचष्टे-स्वशब्देनेति । सर्वस्य वाचकेन शब्देनेति यावत् । सर्वधासौ ब्रह्मेति । सर्वत्रयशब्दा वारयति-ईश्वर इति । वक्ष्यमाणमन्वस्यसशब्दाद्यर्थमाह-सर्वज्ञमिति । ज्ञः कालकाळो गुणी सर्वविद्य इति प्रकृत्य स कारणमिति परामर्शाजगद्धेतोः सर्वज्ञत्वर्थः । तस्य सर्वेश्वरत्वमाह-कृणोति । तेषामभिप्रायः स्वामिनो ज्ञानान्तेषामधिपः परमेस्वरसत्त्वस्य सर्वहेतुत्वार्थं विशेषणम्-न चेति । जीवान्प्रतीश्वन्व दिश्यमानादिसर्वायाशस्य निवन्तर निरस्यति-न चेति । महाप्रमेयमुनसहरति-तस्मादिति । अन्वदियुक्तार्थः ॥ ११ ॥ (५) ॥ वृत्तमनू-गोत्तरमूर्त्तसन्दर्भमाक्षिपति-जन्मादीति । ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञायैव यक्तव्यम् । तेषामेवमर्थप्रतिपादनोपयुक्तत्वावप्रथमार्थमुत्तरः मर्भेऽर्थवानि-वागक्याऽऽह-न्यायेति । अनुक्तवागवानो तत्रत्यं वक्तुमुत्तरोऽर्थव इत्यागत्याऽऽह-गतीति । अनुक्तमन्वशाभावानोक्तव्योपनिषत्-अत इति । उच्यतेजगाम-

परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति ॥ उच्यते ॥ द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते-
 नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् ।
 “यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति” [बृह० ४ । ५ । १५]
 “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्त्वेन कं पश्येत्” [बृह० ४ । ५ । १५]
 “यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ
 यवान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं, यो वै भूमा तदमृतम्,
 अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्” [छान्दो० ७ । २४ । १] “सर्वाणि रूपाणि
 विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते” [तैत्ति० आ० ३ । १२ । ७]

स्तप्रमा ।

देव प्रथमि समन्वय इत्याशयेन कारणमित्याह—उच्यते इति ॥ सक्षिप्य सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह—
 द्विरूपं हीति ॥ नामरूपामको विकारः सर्वं जगत् । तद्भेदो द्विरूपमशुब्धादिविशेष इति वाक्यार्थः ।
 वाक्यानुदाहरति—यत्र हीत्यादिना ॥ यस्या खल्वज्ञानान्मयाया द्वैतमिव कथित भवति तत् तदा
 इतर सन् इतरं पश्यति इति दृश्योपाधिकं वस्तु माति । यत्र ज्ञानकाले विदुषः सर्वं जगदात्म-
 मानम् अभूत् तदा तु ‘केन कं पश्येद्’ इत्याक्षेपात्त्रिपात्रिकं तत्त्व माति । यत्र भूम्नि निश्चितो विद्वान्
 द्वितीयं किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । अथ निर्गुणोत्पन्नन्तरं सगुणमुच्यते । यत्र
 सगुणे स्थितो द्वितीयो वेत्ति तदल्पं परिच्छिन्नम् । यः तु भूमा तदमृतं नियम् । अथेति—पूर्वं
 वद् व्याप्येयम् । धीरः परमान्मेव सर्वाणि रूपाणि विचित्य मृष्टा नामानि च कृत्वा बुद्ध्यादौ
 प्रविश्य जीवसज्ञो व्यवहरन् यो वर्तते, न सगुणस्त निर्गुणात्केन विद्वानप्यमृतो भवति । निर्गुणाः कदा
 मामती ।

तन्निष्पत्तमवशिष्यते, यदर्थमुत्तरमृत्सदभिव्यावतार म्यादिति ॥ किमुत्थानमिति । किमाक्षेपः । समा-
 धत्ते—उच्यते—द्विरूपं हीति । यद्यपि तत्त्वतो निरन्तरसमन्वयोपात्रिरूपं ब्रह्म तथापि न तेन रूपेण
 वाक्यमुपदेष्टुमित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति । तत्र च क्वचिदुपात्रिर्विशिष्टः । तदुपात्मनामि
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

गतार्थस्य वस्तुमारभते—उच्यते इति । तदर्थं वेदान्तेषु भासमानमर्थं सक्षिपति—द्विरूपं हीति । तत्र
 सोपात्रिकप्रियं वाक्यमुदाहरति—यत्रेति । यस्या खल्वविद्यायस्यायामामामभूत् द्वैत सक्षिप्य माति तत्रे-
 तरः सन्नितरं पश्यतीति दृष्टवादिगोचरमुपात्रिमद्वन्द्वं ऋगीयर्थः । निरुपात्रिकप्रियं वाक्यं पठति—यत्र
 त्विति । यस्या नियारस्थायामस्य विदुषः सर्वं कर्माद्यात्मानिरेङ्गेशामदेनाऽऽनीचत्र केन कारणेन क
 प्रियं को वा कर्मा पश्येदित्याक्षेपाद् यमहार्थमनौपाधिकं तत्त्वमित्यर्थः । निरुपात्रिके शुभन्तरमाह—यत्रेति ।
 यस्मिन्भूम्नि स्थितो विद्वानन्यद् द्रष्टव्यं चक्षुषा न पश्यत्यन्यच्च श्रोतव्यं श्रोत्रेण न शृणोति न चान्यन्म
 नस्य ज्ञानस्य वा मनसा बुद्ध्या वा मनुते जानाति वा स भूमा दृष्टवादिगोचरो निरतिशयमहत्त्वमपत्र
 परमाभेयर्थः । तत्रेणान्तरमास्ये सोपात्रिकमपि स्वल्पमुक्तमित्याह—अथेति । निरुपात्रिकभूमोक्त्वान-
 ता मोपात्रिकप्रियं रूपमुच्यते । यस्मिन्पार्श्वेऽन्ते वस्तुनि निष्टो सोऽतिशयान्यद् द्रष्टव्यादि चक्षुरादिना-
 श्चक्षुषेण तदत्र परिच्छिन्नमुपहितमित्यर्थः । भूम्नोऽन्यस्य च विशेषान्तरमाह—यो वा इति । अथेति
 सोपात्रिके विद्यो वाक्येन प्रकटितः । सोपात्रिकेऽन्यमित्यर्थः श्रुत्यन्तरमाह—सर्वाणीति । सर्वानो हीधरो
 नामरूपादिषु चिन्त्र निर्माणं तत्र प्रविशानिदनादि पूर्वव्योऽन्यद्विष्टेन तं विद्वानिदनाद्युक्तो भवतीत्यर्थः ।

१ भूमाद्युपात्रिकानां तत्रादिचर्चकलेनापरं व्याख्यानं, प्रकृत्यादिति मात्र ।

आनन्दमयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१८१)

“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्” [श्वेताश्व० ६ । १९] “नेतिनेति” [बृह० २ । ३ । ६] इति “अस्थूलमनष्टुमह्रस्वमदीर्घम्” [बृह० ३ । ८ । ८] इति “न्यूनमन्यत्स्थानं, सम्पूर्णमन्यद्” । इति चैवं सहस्रशां विद्या-विद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि ॥ तत्राविद्याव-स्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणस्त्वो व्यवहारः । तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित्क्रममुत्तयर्थानि, कानिचि-त्कर्मसमृद्धयर्थानि ॥

रत्नप्रभा ।

अशा यस्मात्तत् निष्कलम्, अतो निरशब्दात् निष्क्रियम्, अतः शान्तम् अपारिणामि निरवद्यं रागा-दिदोषशून्यम् अञ्जनं मूढैतमस्तम्बो धर्मादिक वा तच्छून्य निरञ्जनम् ॥ किञ्च, अमृतस्य मोक्षस्य स्वयमेव वाक्योत्पत्तिस्तयत्वेन परम् उल्लेखं सेतुं लौकिकसेतुम् प्रापकम् । यथा-दग्धेन्धनोऽनङ्ग शाम्यति तमिनाश्या तन्न दग्धा प्रशान्त निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः ॥ नेतिनेतीति । व्याख्यातम् । म्यूळ-द्वैतैतन्न्यूनम् । रूपद्वये श्रुतिमाह-न्यूनमिति ॥ द्वैतस्थानं न्यूनम् अप्यसगुणरूप निर्गुणाद् अन्यत् तथा सम्पूर्णं निर्गुणं सगुणादन्यदित्यर्थः । एकस्य द्विरूपत्वं निरुद्धमियत आह-विद्येति ॥ विद्या-विषयो ज्ञेयं निर्गुणं सत्यम्, अविद्याविषयम् उपास्य, सगुणकल्पितमित्यविरोधः । तत्राविद्याविषयं निवृ-णोति-तत्रेति ॥ निर्गुणज्ञानार्थमारोपितप्रपञ्चमाश्रित्य बोधाव्याकाङ्क्षे गुडजिह्विकान्यायेन तत्फलार्थान्यु-पामनानि निगीयन्ते । तेषां चित्तेकाग्र्यद्वारा ज्ञानं मुख्यं फलमिति तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यं ब्रह्मणीति मन्तव्यम् । नामरत्नैत्याद्युपास्तीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं, दहराद्युपास्तीनां क्रममुक्तिः, उर्द्धायादिध्या-नस्य कर्मसमृद्धिः फलमिति भेदः । ध्यानानां मानसवा-ज्ञानान्तरङ्गत्राच ज्ञानकाण्डे विधानमिति भावः ।

भामती ।

कानिचित् अभ्युदयार्थानि मनोभात्रसाधनतयात्र पठितानि । कानिचित्क्रममुत्तयर्थानि, कानिचि-त्कर्मसमृद्धयर्थानि । कश्चित्पुनरुक्तोऽप्युपाधिरभिरक्षितः, यथात्रेकान्नमपादय आनन्दमयान्ताः पञ्च आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

निरुपाधिके श्रुत्यन्तरमाह-निष्कलमिति । निष्कलं निरशब्दं निरशब्दादेव सर्गक्रियाशून्यं निष्क्रियं तस्मा-देव शान्तमपरिणामि रागादिरहितं निरवद्यं धर्माधर्माद्यसम्बद्धं निरञ्जनम् । नमसोऽप्युपशान्तमाह-अमृत-स्येति । यथा मृक्षारमयः सेतुर्नेदीकुल्यादिरकूटप्रासेशपायस्तथा संसारमागरस्य परं पारं परं ब्रह्म तद्वापस्यामृतस्य वाक्योच्यनुद्वयभिर्यक्ततदेव साधनं सेतुमदवस्थितम् । तस्योपशान्तत्वेन दृष्टान्तमाह-दग्धेति । यथा दग्धेन्धनोऽग्निः शाम्यति तथाऽज्ञानं तदुत्थं च दग्धा स्थितं प्रशान्तं प्रसन्नं विद्यादित्यर्थः । इतिम्यं विद्वन्द्रव्यमादाय नञ्भ्यां तन्निर्णयमादपि श्रुत्यन्तरं निरुपाधिकार्थमाह-नेतीति । द्रव्यगुणादिसर्वद्वैतनिर्णयमादपि वाक्यं तथेयाह-अस्थूलमिति । रूपद्वये श्रुत्यन्तरमाह-न्यूनमिति । निरुपादान्द्रव्यदुपास्यं संप्रपञ्चम्यानं न्यूनं परिच्छिन्नं ततोऽन्यत्रिप्रपञ्चं मुक्तोपमृष्यं त्रिपाररिच्छितिशून्यं सविदानन्दतामकमित्यर्थः । उक्तवा-क्यानामुपलक्षणत्वं विदित्योक्तमेवमिति । ननु ब्रह्मणो न द्वैतियं युगपदेकस्य तद्विरोधात्तत्राऽऽह-विद्येति । अद्वैतमेव वास्तव्यं चेदुपास्योपासकादिभेदम्यास्तुत्यादुपास्यनिर्विधानार्थकमिवाशादुपाऽऽह-तत्रेति । उपास्तीनामपि मुक्तयर्थत्वाद्विद्याभ्रस्तुगामिनेवाशादयं साक्षात्तं मोक्षार्थेतेयाह-तत्रेति । अन्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि । क्रममुक्तयर्थानि दहराद्युपासनानि । कर्मसमृद्धयर्थान्युर्द्धायादिध्या-नानि । येषु त्रिभेदत्वादेवानि कर्मकाण्डे युक्तानि तथाऽपि मानसत्वेन त्रिधासाम्यादिहोक्तानोप्यर्थः ।

तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः ॥ एक एव तु परमात्मा ईश्वरस्ते-
 स्तेर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथागुणो-
 पासनमेव फलानि भिद्यन्ते-“तं यथायथोपासने तदेव भवति”
 [छान्दो० ३ । १४ । १] इति श्रुतेः, “यथा क्रतुरस्मिँल्लोके
 पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति” [छान्दो० ३ । १४ । १]
 इति च ॥ स्मृतेश्च-“यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
 तंतमेवेति कोन्तेय सदा तद्भावभावितः” [भ० गी० ८ । ६] इति ॥
 यद्यप्येक एव त्वात्मा सर्वभूतेषु स्थावरजद्रूपेषु गूढः, तथापि चित्तोपाधि-
 विशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृततार-
 तम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते-“तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद” [षित०

रत्नप्रभा ।

ननुपाम्यत्रक्षण एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तत्राह-तेषामिति ॥ गुणविशेषाः-सत्यकायत्वादयो,
 हृदयादिरूपाधिः । अत्र स्वयमेवासाङ्ग्य परिहरति-एक इति ॥ परमात्मस्वरूपभेदेऽप्युपाधिभेदेनोपहितो-
 पास्यरूपभेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति मात्र । तं परमात्मानं यद्यद्वृणोत्वेन लोका राजानमिव
 उपासते तत्तद्वृणोत्त्वमेव तेषां फलं भवति ॥ क्रतुः सकल्यो ध्यानम् । इह यादृशं यानान् भवति मृत्वा
 तादृशोपास्यस्यो भवतीत्यत्रेव भगवद्भावमाह-स्मृतेश्चेति ॥ ननु सर्वभूतेषु निश्चिन्तात्मन एकत्वाद्-
 पाम्योपासकयोस्तारतम्यश्रुतयः कथमियाशङ्का परिहरति-यद्यप्येक इति ॥ उक्तानामुपार्थना शुद्धि-
 तारतम्यादैश्वर्यज्ञानानुभवप्रशक्तिना तारतम्यरूपा विशेषा भवति । तैरेकरूपस्यात्मन उच्चोत्तर मनुष्या-
 ष्टिहिन्यगर्भान्तेष्वभिर्मावतास्तस्य श्रूयते । तस्य आत्मन आत्मानं स्वरूप आविस्तरां प्रकृततरो
 वेद उपासते सोऽनुने तदिति । तरप्रययादित्यर्थः । तथा च निश्चिन्तोपासितार्तमोपासकः, उच्चोपा-
 समती ।

कोशाः । तत्र कस्मिन्नुपाधिनिर्दिष्टः कस्मिन्नेति नाद्यापि निश्चितम् । तथा गतिसामान्यमपि सिद्ध-
 यदुक्तं, न त्वयापि साधितमिति तदर्थमुत्तरप्रत्ययसदभारम्भ इत्यर्थः । स्यादेतत् । परमात्मनस्तत्तदुपा-
 धिभेदविशिष्टस्याप्युपासनाभेदः, कथं च फलभेद इत्यत्र आह-एक एव त्विति । उपा-
 भेदेऽप्युपासनेऽनुपहितभेदादुपासनभेदमप्या च फलभेद इत्यर्थः । क्रतुः सकल्पः । ननु यद्येक आत्मा
 कूटस्थनि यो निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः, कथमेतस्मिन् भूताद्यये तारतम्यश्रुतय इत्यत्र आह-यद्यप्येक
 आत्मेति । यद्यपि निश्चिन्तयमेकमेव रूपमात्मन ऐश्वर्यं च ज्ञानं चानन्दश्च, तथाप्यनाद्यविद्यात्मनःसमा-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

उपास्यैस्यात्तत्प्रातरुत्तमिफ. उपासितान् क्रतुभेदासिद्धिमाशङ्कयाह-तेषामिति । परस्य गुणभेदाद्-
 पान्निभेदाच्च भेदेपि स्वल्पभेदादुपास्योपासनेभेदायोगतादृशरूपमाशङ्क्य स्वल्पभेदेऽप्युपहितभेदमाह-एक
 इति । उपास्यप्रचयसम्कारादुपास्यनद्वृणोत्त्वमिति श्रुत्यन्तरमाह-ययेति । क्रतुः सकल्यो ध्यानम् ।
 प्यानसम्प्राप्तप्रचयार्थेयामना प्याता देहपाने प्रतिपद्यते किंवा तदाऽपि पूर्वपदपातृत्वमेवेति सद्ये
 म्भक्त्यप्रकारोदरनामभेदाऽऽन्तोर्वाति निर्णेतुमाह-स्मृतेश्चेति । सर्वेऽऽमेक्यात्तस्य कौटस्थ्यात्तस्यै-
 योपाम्यन्तात्तुत्तम्यत्तारतम्यधनित्ययाशङ्क्य नैहाराद्यानरणभेदादित्यत्रदिवात्प्रत्ययादात्ता यन्मुने निर-
 तिशयोऽपि गानिश्यो मार्तो वाह-यद्यपीति । यद्योक्तस्याप्यात्मनः स्यात्तदाऽप्य नवान्तेषु प्राणिभू-
 तेषु परमाविश्रयं सुदुपासिगुणेषु सर्वेऽऽत्मात्प्राणैर्निश्चर्यशक्तिविशेषेभ्यस्तस्य तस्योक्तोपाधिक्रम प्रक-
 त्तयाऽऽन्तोर्वाति यो प्याता म्यप्रमात्तम्यमभिगमयेन प्रकृतमुपासितशादं बुध्यते सोऽनुने तानिर्भूये-

१ सोऽनुने तानिर्भूयेति तत्रैव राद्यम् ।

आ० २ । ३ । २ । १ ?] इत्यत्र । स्मृतावपि “यद्यद्विभृतिमत्सत्त्वं श्रीमद्
जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोशसम्भवम्” [भ० गी० १० ।
४१] इति ॥ यत्रयत्र विभृत्याद्यतिशयस्स ईश्वर इत्युपास्यतया
चोद्यते ॥ एवमिहापि आदित्यमण्डले हिरण्यमयः पुरुषस्सर्वपाप्मोदय
लिंगात्पर एवेति वक्ष्यति । एवम् “आकाशस्तल्लिगाद्” [व्या० सू०
१ । १ । २२] इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मजानमु-
पाधिसम्बन्धविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसम्बन्धविशेषं
परापरविषयं परापरविषयत्वेन सन्दिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया
निर्णेतव्यं भवति ॥ यथैव हि तावद् “आनन्दमयोऽभ्यासाद्” [व्या०
सू० १ । १ । १२] इति ॥ एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निर-
स्तोपाधिसम्बन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रद-
र्शयितुं परी प्रन्थ आरभ्यते ॥ यच्च “गतिसामान्याद्” [ब्र० सू० १ ।

रत्नप्रभा ।

विर्गिरपर उपास्यः,—इवोपाधिक तारतम्यपरिहृत्तमिति भावः । अत्रार्थं भगवद्गीतामुदाहरति—स्मृतावपीति ॥
अत्र सूर्यादिरपि न जीवत्वेनोपास्यता, किन्तु ईश्वरत्वेनेत्युक्तं भवति । तत्र सूत्रकारसम्प्रतिमाह—एव-
मिहेति ॥ उदयः असम्बन्धः । एव यस्मिन्वाक्ये उपाधिविभक्तिः तदाक्यमुपासनापरमिति वक्तुमुत्तर-
सूत्रसन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्त्वा यत्र न विभक्तिः, तदाक्य ज्ञेयत्वपरमिति निर्णयार्थमारम्भ इत्याह—एवं सद्य
इति ॥ अत्रमयादिकोशा, उपाधिविशेषाः । वाक्यगतिः तात्पर्यम् । आरम्भसमर्थनमुपसहरति—
एवमेकमपीति ॥ सिद्धद्रव्यगतिसामान्यस्य साधनार्थमप्युत्तरारम्भ इत्याह—यच्चेति ॥ अत्रे प्रसिद्ध
प्राणमनोबुद्धयः हिरण्यगर्भरूपा, त्रिभ्रचैतन्यमीश्वर आनन्द, “तेषा पञ्चाना विकारा आध्यात्मिका देह-
मामती ।

वृत् तेषु प्राणभृद्भेदेषु कचिदसद्वि, कचिदत्यन्तापरुष्टमि, कचिदपरुष्टमि, कचिदस्तत्, कचिदप्ररुर्षवत्,
कचिदत्यन्तप्ररुर्षवडिव भासते । तत्कस्य हेतोः, अविद्यातमसः प्ररुर्षनिर्कर्मतारतम्यादिनि । यथोत्तमप्रकाशः
सतिना दिङ्मण्डलमेककल्पेणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि वर्षासु निरुष्टप्रकाश इव शरदि तु प्रष्टप्रकाश इव प्रथते,
तथेदमपीति । अपेक्षितोपाधिसंबन्धम् उपास्यत्वेन । निरस्तोपाधिसंबन्धं ज्ञेयत्वेनेति ॥ १ ॥ (५) ॥

आनन्दभिरुच-न्यायनिर्णयः ।

तरेयके श्रुतम् । तथा चोपास्यतारतम्य श्रौतमौपाधिकं युक्तमिदं । उपास्येऽरतारतम्य भगवद्गीता-
स्वपि सिद्धमित्याह—स्मृतावपीति । श्रुतिस्मृतितात्पर्यमाह—यच्चेति । न केनच द्वैतिय्य ब्रह्मणः श्रुति-
स्मृत्योरेव सिद्धं किन्तु सूत्रतोऽपि मतमित्याह—एवमिति । श्रुतिस्मृत्योरित्प्रत्येऽपि शाब्दे ईश्वर
ब्रह्मणो भाति । तत्र सोपाधिकतन्त्रविषयमन्तस्तद्ब्रह्मप्रिकरणमुदाहरति—आदित्येति । उक्त्याय तुल्यदे-
शेषु प्रसारयति—एवमिति । सोपाधिकोपदेशानिहयाधिकोपदेश दर्शयति—एवमित्यादिना । आ-
ज्ञानं निर्णेत्यमिति सन्नः । निर्णयप्रमहमाह—यच्चेति । अत्रमयागुपात्रिदोक्तस्य कथं परिषयत्र तत्रा-
ऽऽह—उपाधीति । निर्णयप्रमहमाह—वाक्येति । उक्तार्थमधिकरणं हासनांयाराङ्कयोक्तम्—यथेति । अस्मि-
न्नेत्राधिकरणे यथा निर्णयाधिकं प्रश्नेनेच्यते तथा शुभ्याद्यापतनमियादिर्नर्षा यथेः । श्रुतिस्मृतिमूत्रेषु दृष्ट
ब्रह्मद्रव्यस्य शिष्टाऽनन्तरसदभोरम्भ समावयति—एवमिति । अपेक्षितोपाधिसन्धुपास्यत्वेन निरस्तोपा-
धिसन्धु च ज्ञेयत्वेनेति संबन्धः । तस्याद्याप्यनिर्णयानुलोपाधिरिष्टं कुत्र ना नेति निरूपयितुमुत्तरमन्थ
इ यथेः । सिद्धद्रव्यगतिसामान्यस्यापि साधनार्थेन्युत्तरम्योपयोगान्तरमाह—यच्चेति । वाक्यान्तराणि व्याख्या-
तानिरेक्तानांति यान् । वेदान्तानामविशेषेण निर्दिशेणै त्रयणि समन्वये सिद्धं कचिदस्य हिरण्यवाक्यादा-

१ । १०] इत्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं, तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्म-
विषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ (६) ॥

तैत्तिरीयके—“अन्नमयं” [२ । १ । २], “प्राणमयं” [२ । २ । २],
“मनोमयं” [२ । ३ । २], “विज्ञानमयं” [२ । ४ । १] चानुक्रम्य आम्ना-
यते—“तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः”
[तैत्ति० २ । ५ । २] इति ॥ तत्र संशयः—किमिह आनन्दमयशब्देन
परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतं “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तैत्ति० २ । १ ।
१] इति, किंवा अन्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति ॥ किं तावत्प्रा-
प्तम् ॥ ब्रह्मणोऽर्थान्तरमनुसृत्य आत्मा आनन्दमयः स्यात् ॥

रत्नप्रमा ।

प्राणमनोबुद्धिर्जीवा अनमयादयः पञ्चकोशा इति श्रुतेः परोपर्यः । पूर्वाधिकरणे गौणमुपेक्षणयोरनुस्य-
त्वेन सजायामात्राङ्गीणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं तर्हि मयटो विकारे प्राचुर्ये च मुख्यत्वात् सशये
विकारप्रायपाटादानन्दविकारो जीव आनन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रयुदाहरणसङ्ख्या पूर्वपक्षमाह—
भामती ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् । तत्र तावत्प्रथममकदेदिमतेनाधिकरणमास्त्वयति—तैत्तिरीयकेऽन्नमयमि-
त्यादि । गौणप्रमात्पाठेऽपि युज्यते मुख्योपेक्षणम् । मुख्यत्वे तूभयोस्तुत्ये प्रायदृष्टिर्देशिका ॥ आन-
न्दमय इति हि विकारे प्राचुर्यं च मयटन्तुत्य मुख्यार्थत्वमिति विकारार्थान्नमयादिपदप्रायपाटादानन्दमयपदमपि
विकारार्थमेवेति युक्तम् । न च प्राणमयादिषु विकारार्थान्नमयादिपदप्रायपाटादानन्दमयपदमपि
प्राणानु-
पायप्रच्छिन्नो नामा भवति प्रागादिविकारः, घटाकाशमिव घटविकारः । न च सत्यं स्वार्थकत्व-
मुचितम् । ‘चतुष्कोशान्तरत्वे तु न सर्वान्तरतोच्यते । प्रियादिमार्गा शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते ॥’ न च
सर्वान्तरतया त्रैयानन्दमय, न जीव इति साप्रतम् । न हीय श्रुतिरानन्दमयस्य सर्वान्तरता नृते अपि
त्वन्मयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयनोऽक्षय । न चास्मादन्येष्वान्तरस्वाश्रयगादयमेव सर्वान्तर इति
युक्तम् । यदपेक्ष यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तर भवति । न हि देवदत्तो बलवानियुक्ते सर्वान्तरेशार्द-
लादीनपि प्रति बलवान्प्रतीयतेऽपि तु समानजातीयरान्तरमपेक्ष्य । एवानन्दमयोऽन्नमयादिभ्योऽन्तरो
न तु सर्वस्मात् । न च निष्कटस्य ज्ञानमयः प्रियाद्यत्रययोगः, नापि शारीरत्व युज्यत इति ससार्थया-
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

पपवादः षड्विदानन्दमयाक्यादी तदामासे तदसत्त्वमुच्यत इत्यव्यायज्ञापारम्भं स्थिते निर्गुणत्रियमेव
तावदापरिचय प्रनोति—आनन्दमय इति । तस्य वृत्तिकारमतेन त्रिषयमाह—तैत्तिरीयक इति ।
अन्नस्मविकारो देहोऽन्नमयः प्राणोपाधिरात्मा प्राणविकारः प्राणमयो मनोमयस्तुपाधिरात्मा तद्विकारो विज्ञा-
नमयो विज्ञानोपाधिरात्मा विज्ञानविकारः । यद्वा—भृगुवन्द्युक्ताविदेविकार्यादीन्प्रव्याख्यामिकात्वादिक्कोशा
विकाराम्बेदस्तदुच्यते स न एव इत्यादिना क्रमेणोक्त्वाऽऽनन्दमय उक्तस्तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय
इति मूत्रिणादियेनम् । तस्यैव स्मृत्यर्थो वै—शब्दः । एतस्मात्तस्य शब्देन शिर इत्यादिना ध्यायतात् ।
ततोऽन्यत्र मनोमयव्यापीयत उक्तम्—अन्तर इति । तस्मादानन्दमयशब्दे मयटो विकारप्राचुर्यसाधारण्या-
द्विचारवीज सहायमाह—तत्रेति । इत्यधिकरणे मुख्यममेव गौणस्यानन्तरकाणचाद्विदापातुदये प्रायपा-
ठस्याधिकिचरवादमुख्येक्षणप्रमाहव्यानेऽपि जगकारणे मुख्यं तदित्युक्तम् । इह तु मयटो विकारप्रा-
चुर्येऽप्येवमेव गति विकारोदये प्राचुर्यार्थाप्रायदृष्ट्यर्थेऽप्येवैकतापूर्वोविकारणमिदन्तामानेन पूर्वपक्षो-
पेक्षाप्रयुदाहरणनिश्चयं मति विश्वदानांशहाग पूर्वपक्षयति—किमिति । धृयादिभ्यामिचतुष्टय

कस्मात् ॥ अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् ॥ अथाऽपि स्यात्सर्वा-
न्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति ॥ न स्यात्, प्रियाद्यवयवयोगात्,
शारीरत्वश्रवणाच्च ॥ मुख्यश्चेदात्माऽऽनन्दमयः स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः
स्यात् ॥ इह तु “तस्य प्रियमेव शिरः” [तैत्ति० २।५।२] इत्यादि श्रूयते ॥
शारीरत्वं च श्रूयते—“तस्यैव एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य”
[तैत्ति० २ । ३ । १] इति ॥ तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्य एव एव
शारीर आत्मा य एव आनन्दमय इत्यर्थः ॥ न च स शरीरस्य सतः
प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः ॥ तस्मात्संसायैवानन्दमय आत्मा
इत्येवं प्राप्ति-उद्भवत्येति ॥ “आनन्दमयोऽभ्यासात्” ॥ [ब्र० सू० १ । १ ।
१२] ॥ इति ॥ पर एवात्मानन्दमयो भवितुमर्हति ॥ कुन अभ्यासात्-
परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृतोऽभ्यस्यते ॥

रत्नप्रभा ।

किं तावदिति । कस्मादित्याकाक्षापूर्वक हेतुमाह-अन्नमयादीति ॥ श्रुत्यादिर्मंगतयः स्रुटा
एव । पूर्वपक्षे वृत्तिकारमते जांभोपास्त्या प्रियादिप्राप्ति फलम् । सिद्धान्ते तु ब्रह्मोपास्येति भेदः ।
शङ्कते-अथापीति ॥ परित्हरति-न स्यादिति ॥ समूहानि त्रिवृणोनि-मुख्य इति ॥ परमाण्वेयर्थः ।
शारीरत्वेऽपीश्वरत्वं किं न स्यादित्यत आह-न चेति ॥ जीवत्व दुर्गोरमि यर्थः । नन्वानन्दपदाम्यास-
ऽऽनन्दमयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिःपदस्य ज्योतिष्टोमपत्त्वदानन्दमयप्रक-
भात्मी ।

नन्दमयः । तस्मादुपहितमत्रोपास्येन विप्रक्षित, न तु ब्रह्मस्य ज्ञेयत्वेनेति पूर्वः पक्षः । अपि च यदि
प्राचुर्यार्थोऽपि मयद्, तथापि समार्येगानन्दमयः न तु ब्रह्म । आनन्दप्राचुर्यं हि तद्विपरीतदुःखलसभवे
भवति न तु तदत्यन्तासभवे । न च परमाण्वो मनागपि दृग्ब्रह्मसभर, आनन्दैकसत्त्वादित्याह-न च
सगरीरस्य सत इति । अशरीरस्य पुनरप्रियमन्वो मनागपि नास्तीति प्राचुर्यार्थोऽपि मयग् नोप-
पद्यत इत्यर्थः । उच्यते । आनन्दमयात्रयस्य तावद्ब्रह्मणः पुत्रस्याङ्गनया न प्राज्ञान्यम्, अपि तद्विन
आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा च तदधिकारे पठितमन्वस्यमानमानन्दपदं तदुक्तिमास्त इति
तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्त्या ज्योतिष्टोमाधिकारे ‘वसन्तं सतत्त्वो निपा’ इति ज्योतिःपदमिव ज्योति-
ष्टोमाभ्यासः काठश्रौतश्रौतपरः । अपि च साक्षादानन्दमयात्मान्यामः श्रूयते-‘एतमानन्दमयमात्मान-
जानन्दगिरीय-भावनिर्णयः ।

फट् च वक्ष्यते । मयटः साधारण्येऽपि विशेषपदे हेतुनास्तीत्याह-कस्मादिति । विकारप्रापपाठ हेतु-
माह-अत्रेति । प्रापपाठेऽपि प्रकरणादिङ्ग ब्रह्मदित्याह-अथापीति । सावयवशरीरत्वात्तान्या
मयट्श्रूया चानुगृहीत प्रकरणेन प्ररुमियाह-न स्यादिति । सावयवशरीरस्यान्यामिदं प्रयाह-
सुरपश्चेदिति । तस्य निःकलन्वधृत्या निरशक्त्यादित्यर्थः । आनन्दमयेऽपि वृत्तः सावयवस्य तत्राऽऽह-
इह त्विति । सिद्धान्तर विमर्शने-शारीरत्वं चेति । व्यवहितान्येनामीष्टार्थेऽपि व्याचष्टे-तस्येति ।
शास्त्रेष्वेऽपि परमाण्वे किं न स्यात्तत्राऽऽह-न चेति । प्रियादिस्पर्शने च ससायैवमित्यर्थः । या
ताई सर्वांतरन्वम्य गनित्याशाङ्क्य चतुष्कोशान्तरन्वमेव न सर्वांतरमियाह-तस्मादिति । एक
प्रकरणादि तच्छब्दार्थः । आनन्दमये ससारण्युपाग्निद्वारा दुर्गुरहितप्रियादियुक्तमन्वस्याम्याम फट्
पक्षमिनिशब्दः । पूर्वपक्षमन्य मिद्वान्तपति-एवमिति । सौम्य प्रतिज्ञा विमर्शने-पर एवेति । प्रकरणादिना
तस्य समार्येऽपि प्रतिज्ञानुपपत्तिरियाह-मुक्त इति । हेतुमादाय व्याकरोति-अभ्यामादिति । आनन्दश-
ब्दान्यासे कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे याशङ्क्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वस्य तस्य प्रकरणादानन्दमये प्रयोगाज्योतिष्टोमा-

आनन्दमयं प्रस्तुत्य "रसो वै सः" [तैत्ति० २। ७। १॥] इति तस्यैव रसत्वमुक्तवोच्यते—“रसः ह्येवायं लब्धवानन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्द्याति” [तैत्ति० २। ७। १], “सैपाऽऽनन्दरय मीमा ५ सा भवति” [तैत्ति० २। ८। १], “एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति” [तैत्ति० २। ८। ६], “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चनेति” [तैत्ति० २। ९। १], “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” [तैत्ति० ३। ६] इति च ॥ श्रुत्यन्तरे च—“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृह० ३। ९। २८] इति ब्रह्मण्यैव आनन्दशब्दो दृष्टः ॥ एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्यो ब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते ॥ यत्तन्मन्त्रमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमिति ॥ नासौ द्रोपः॥आनन्दमयस्य

मन्त्रप्रभा ।

रणस्यानन्दयदस्यानन्दमयपरत्वात् तदस्यास्तस्त्वय ब्रह्म तसाधक इत्यभिप्रे याह—आनन्दमयं प्रस्तुत्येति ॥ रसः सार आनन्द इत्यर्थ । अयं लोकः । यद् यदि । एष आकाशः पूर्ण आनन्दः सार्धो प्रेको न स्यात् तदा को वा अन्यात् चलेत् ॥ को वा निदिश्य प्राण्यात् जीवेत् ॥ तस्माद् एष एवानन्द्याति । आनन्दयतीत्यर्थ । “युग म्यात् सायुग” [तैत्ति० २। ८। १] इत्यादिना वक्ष्यमाणमनुष्ययुगानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दात्सना एषा मन्त्रहिता आनन्दस्य तारतम्यमीमासा भवति ॥ उपसंक्रामति विद्वान्प्राप्नोतीत्येकदेशिनामर्थ । मुख्यसिद्धान्ते तु उपसंक्रमणं विदुष कोशानां प्रवृत्तामत्रचेन विद्यापनमिति त्रैयम् । शिश्रमुक्तार्थम् । आनन्दशब्दाद्ब्रह्मण्यति सर्वत्र समावेत् । गनिसामान्यार्थमाह—श्रुत्यन्तरे चेति ॥ विद्वान्मुग्धात्मैर्विधर्म इति मात्राह—नासाविति ॥ नर्नन्तमय भामती ।

मुगसक्रामति' इति । पूर्वपञ्चमीजमनुभाष्य दूषयति—यत्तन्मन्त्रमयादीति । न हि मुग्धात्मन्वीदर्शन तत्तदमुग्धारतीदर्शनप्रापयष्टिमन्त्रम्यमुग्धारचतीदर्शन भवति । तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनानामान्यदर्शनानुगुण्य न तु तद्विरोधितेति चेत्, इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्यम्याश्रवणात्, तस्य तन्मयादिसर्त्रान्तरव्युत्पत्तत्पर्यन्तानात्तादर्थ्यं तुभ्यम् । प्रियाद्यवयवयोगशरीरत्वे च निगदव्याग्यातेन भाष्येण समाहिते प्रियाद्यवयवयोगाच्च दुःखउपयोगोऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथानन्दमय इति प्राचुर्यार्थता आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

विकारे ऽवोनि. शब्दान्यामपदानन्दमयाविकारे तपदास्यामस्य तद्विषयत्वादित्याह—आनन्दमयमिति। ए. सारोऽनन्दमयादिकोद्यत्तुष्टयान्तरत्वादानन्दमयोऽय लब्ध्या प्यात्रा पूर्णवेदानन्दः सर्वसात्री सर्वप्रेको न स्यात्तदा प्रागादेश्चेतनस्य चेष्टा न कुन्नेयाह—को हीति । सर्वानन्दयितृत्वादिपि परानन्दमयत्वाह—एष हीति । युग म्यादित्यादिना सार्वभौममारभ्य ब्रह्मान्तनुत्तरोत्तरमुत्पन्नानन्दस्य ब्रह्मणि समातिः तत्रा मीमासा भवेत्युक्ता । नपदन्तम्यान्यात्तमा—एतमिति । उपसंक्रमणं प्राप्तिश्रवणं स्वल्पमिति शेष । गनिसामान्याथ नप्यानन्दसादस्यान्यत्रापि प्रवृत्तमाह—श्रुत्यन्तरे चेति । तथोऽपि कथमानन्दमयस्य तद्व्यभिचाश्रय इत्यर्थमुक्तमिति—एतमिति । अन्वावात्तस्य चापिरातरादानन्दमयार्थत्वादिपि शेष । विद्वान्मन्त्रमयाद्यमुग्धा तन्मयाद्येन प्रापयत्तमनुदति—यत्स्विति । विद्वान्मन्त्रमयाद्यमुग्धा तन्मयाद्येन प्रापयत्तमनुदति—यत्स्विति । विद्वान्मन्त्रमयाद्यमुग्धा तन्मयाद्येन प्रापयत्तमनुदति—यत्स्विति । तस्य

सर्वान्तरत्वात् ॥ मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनु-
सरदन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमृद्धानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनद्य मृपा-
निषिक्तद्रुतनाम्रादिप्रतिमावचततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पृथेणपृथेण समा-
नमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्ममिति प्राहयत्प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वान्तरं
मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम् ॥ यथाऽरुन्धनीनिदर्शने
बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धनीषु दर्शितासु याऽन्ते प्रदृश्यन्ते सा
मुख्येवारुन्धनी भवति, एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वात्मुख्यमा-
त्मत्वम् ॥ यच्च रूपे प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनाऽनुपपन्ना मुखपरयात्म-
न इति ॥ अतीतानन्तरौपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः ॥ शारी-
रत्वमप्यानन्दमयस्य । अन्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदृश्यमानत्वात् ॥ न
पुनस्साक्षादेव शारीरत्वं संसारिवत् ॥ तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १२ ॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह-नानन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ॥ विकारश-

रत्नप्रभा ।

न धृतमियाशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुक्तेस्तस्य सर्वान्तरमिति विदुगोति-मुख्यमेवेति ॥ लोकबुद्धि-
मिति । तस्याः स्थूत्राह्वितानुमरदित्यर्थः । तामस्य मृपाकारत्वप्राणस्य देहान्तरत्वं देहेन सामा-
न्यम् । तथा मनः प्राणाकारेण सममियात्-पृथेणैति ॥ अतीतो योऽनन्तर उपाधिज्ञानकोशान्-
त्वात् सावयवत्वकल्पना शारीरेण ज्ञेयत्वाच्छारीरत्वमिति सिद्धय दुर्बलम् । अतः सहायपादादस्यासत्सर्व-
ान्तरत्वात्मा विकारमन्निर्णय इति भावः ॥ १२ ॥ विहायैकमवदृतिस्तथाप्य इत्याशङ्क्य मयत् प्राचु-
र्येऽपि विधानात्त्वमियाह-विकारेत्यादिना ॥ "त प्रकृतपचने मयत्" [वा. सू. १।४।११] इति तदिति
भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चतुःकोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तरत्वमित्युक्तमाशय तात्पर्यमाह-मुख्यमिति । किमिति तर्हि प्रथममन्न-
मयादिचतुष्टयमादिष्टं तत्राऽऽह-लोकैति । कथं तर्हि देहे मनुष्योऽहमित्यात्मन्येवैतत्त्यादास्याधिकारि-
त्वाह-अत्यन्तेति । अन्नमयात्प्राणमयस्य ततो मनोमयस्य तस्मादपि विज्ञानमयस्य ततश्चाऽऽनन्दमय-
स्याऽऽन्तरत्वे दृष्टान्तो-मृपेति । तर्हि प्राणमयादेरेवान्यनमस्याऽऽनन्दमयमेव किमानन्दमयेन यादात्त्याऽऽह-
पृथेणैति । अनात्मत्वेन साम्ये तत्तत्ज्ञापनमर्कचिक्तरमियाशय लोकबुद्धिमनुमरदित्युक्त स्मारतेति-
प्रतिपत्तीति । आनन्दमयादयमप्याऽऽन्तरस्यानुक्तेभ्य निरबुधमान्तरत्वनिर्णय-संवेति । अमुत्पन्न-
त्वादेऽपि सुवचने दृष्टान्तमाह-थयेति । इहापीत्यमुत्पन्नमादे पत्तिमप्यापीति वाच्यम् । सिद्धेन सन्निधि-
बाधेऽपि सावयववद्विज्ञानुगीतं स वदशानि प्राशस्योऽमनुमरदिति-यास्त्विति । तस्य विज्ञानमयकोशो-
पात्मनोऽन्येनात्मयासिद्धेन सन्निधिसहायतेयाह-अतीतेति । सिद्धान्त सन्निधियवयवोऽमनुमरदिति-
शागित्वामिति । लिप्तोऽन्यथासिद्धये सिद्धेन केऽनन्निधिसोऽप्यन्यमाह-तस्मादिति ॥ १२ ॥
मयत्प्राणमयस्यः सन्निधयनुमरदित्ये चतुस्रमनूय निरस्यति-विकारैति । तत्रानुमाद व्याप्यापि-अत्राऽऽ-
हिति । अत्रानादिना तत्र परते स्थितं पुनश्चोपनिषाह-कस्मादिति । वदन्ना भूयोऽनन्तर-
विकारैति । कथा विकारे च प्रवृत्तिशब्द इव न शास्त्रिविकार भूते मुद्रविकारोऽप्यस्मिन्ने सादृ-
शुक्तं मुद्रैरेति प्रवृत्तिशब्दो विकारे प्रयुक्तस्या विकारशब्दोऽपि प्राज्ञो व्याप्याप्येव वाच्ये-

द्वात्-प्रकृतवचनाद्यमन्यश्शब्दो विकारवचनस्समाधिगत आनन्दमेव
इति ॥ मयटो विकारार्थत्वात् ॥ तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवा-
यमानन्दमयशब्द इति चेत् ॥ न ॥ प्राचुर्याथेऽपि मयटस्स्मरणात्-“तत्प्र-
कृतवचने मयट” [पा०सू०५।४।२] इति हि प्रचुरगतायामपि मयट् स्मर्यते,
यथा-अन्नमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमय
उच्यते, आनन्दप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तर-
स्मिन् स्थाने शनगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वाव-
धारणात् ॥ तस्मात्प्राचुर्याथं मयट् ॥ १३ ॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्याथं मयट्, यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः-
“एष ह्येवानन्दयाति” [तैत्ति० २।७।१] इति ॥ आनन्दयतीर्थः ॥
यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति ॥ यथा लोके
योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते, तद्वत् ॥ तस्मा-
त्प्राचुर्याथेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः पर एव आत्मा ॥ १४ ॥

रत्नप्रभा ।

प्रथमासमर्थाच्छब्दात्प्राचुर्यत्रिशिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने गम्यमाने मयट् प्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः ॥
अत्र वचनग्रहणात्प्रवृत्तस्य प्राचुर्यैवैवमिष्टवृत्तिः । तादृशस्य लोके मयटोऽभिधानात् यथा अन्नमयो यज्ञ
इति ॥ अत्र ह्यन्न प्रचुरमभिनि यन्नशब्दः प्रथमाभिक्तिरुक्तः । तस्मान्मयट् प्रथम यत्रम्य प्रकृत्यर्थोऽन्न-
प्राचुर्यमात्रं च उच्यते, न शुद्धप्रवृत्तवचन इति ध्येयम् ॥ १३ ॥ मृतस्य चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं इति मवा
व्याघटे-इत्यथेति ॥ तत्रातुक्त ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वानुधारणं पूर्वमुक्तम् ॥ १४ ॥ आनन्दमयस्य
भागवतः ।

मयट् उपपादितेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ अपि च मन्त्रब्राह्मणयोस्त्रेयोपायभूतयोः सप्रतिपत्तेर्ब्रह्मै-
वानन्दमयपर्ययः । मन्त्रे हि पुनःपुनः ‘अन्योऽन्तर आत्मा’ इति परब्रह्मण्यन्तरस्यश्रवणात्, तस्यैव
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रकृतीति । कः पुनरत्र विकारशक्त इत्युक्ते “मयट् वा” इति सूत्रान्मयट्शब्दस्य विकारवाचित्वा-
न्नाऽऽनन्दमयस्य मुर्यात्मतेत्याह-आनन्देति । श्रुतेर्विकारार्थत्वे तदुक्तः सनिविः ससारिणमेव गोच-
र्यतीत्याह-तस्मादिति । मयटो विकारार्थत्वानियमानं श्रुत्यनुग्रहः सनिवेनित्याह-नेति । तदेव
सुष्टयति-तत्प्रकृतेति । प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रवृत्तं तदुच्यतेऽस्मिन्निति प्रवृत्तवचनमन्नादि तद्वृत्ति प्रथ-
मासमर्थार्थयोक्तेऽभिप्रेये मयट्प्रत्ययो भवतीति प्रचुरताशुक्तेऽपि वस्तुनि विकारमयट्स्मरणान्न विकार-
ार्थता नियते पर्यत्र मयटो दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेति । आनन्दमयशब्दस्याऽऽनन्दप्राचुर्याथेऽपि
तद्विपरीतदुःखस्यापि देशतो ब्रह्मणि प्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-आनन्देति । ब्रह्मानन्दस्य मनुष्यत्वमधिगु-
प्यतेत्यनेषु सुखालन्वापेक्ष प्राचुर्यं न स्वगतदुःखदेशापेक्षम् । अतो ब्रह्मण्यनन्दैकरस्य युक्तमित्यर्थः ।
धुनर्न सनिप्रिमहायतेत्युपसहरति-तस्मादिति ॥ १३ ॥ मृतस्य चकारं व्याकरोति-इत्यथेति । अ-
मिष्ट व्याचुर्येति शब्दार्थं सुष्टयति-यस्मादिति । वचनो नात्राऽऽनन्दहेतुत्व मातीत्याशङ्क्याऽऽह-
आनन्दयतीत्यर्थः इति । ब्रह्मणो लौकिकानन्दहेतुत्वेऽपि कथं प्राचुर्याथेता मयटः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-
यो इति । तदेव दृष्टान्तेन स्फोरयति-यथेति । प्राचुर्याथेये मयटः स्थिते कश्चित्माह-तस्मा-

१ प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रवृत्तम् । तस्य वचनं प्रतिपादनम् । मावेधिरर्थे वा लुब्धुः । तदिति प्रथमासमर्थार्थयो-
त्वेऽभिप्रेये मयट् इति तदर्थः ॥ आधे प्रवृत्तमयस्य । द्वितीये वचनमयो यज्ञः ॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा, यस्माद् “ब्रह्मविदाप्नोति परम्” [तैत्ति० उ० २।१।१] इत्युपक्रम्य “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० २।१।१] इत्यस्मिन्मन्त्रे-यद्ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं,-यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजद्रूपानि भूतानि जायन्ते, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं,-यस्य विज्ञानायान्योऽन्तर आत्माऽन्योन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं,-तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते “अन्योन्तर आत्मानन्दमयः” [तै० उ० २।५।२] इति ॥ मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् ॥ अविरोधात् ॥ अन्यथा हि प्रकृतहाना-प्रकृतप्रक्रियं स्याताम् ॥ न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते ॥ एतन्निष्ठैव च “सैषा भार्गवी वारुणी विद्या” [तै० उ० ३।६] तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा, नेतरः ॥ इतरः-ईश्वरादन्यः संसारी । जीव इत्यर्थः ॥ न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते ॥ कस्मात् ॥ अनुपपत्तेः ॥ आनन्द-

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मत्वे ऽद्भिर्मुक्तरा प्रकरणमाह-मान्त्रेति ॥ यस्मादेव कृत तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति योजना ॥ ननु मन्त्रोक्तमत्र प्राह्यमिति को निर्धे-वस्तत्राह-मन्त्रेति ॥ ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानत्वाद्दु-पायत्वमस्ति, मन्त्रस्वरूपः, तदिदमुक्तम्-अविरोधादिति ॥ तयोरुपायोपेयमात्रादित्यर्थः । तद्ब्रह्ममयादीनामपि मान्त्रवर्णिकत्रय स्यादित्यत्र आह-न चैति ॥ किञ्च भृगवे प्रोक्ता वरुणेनोपदिष्टा भृगुवृद्धी पञ्चमपर्या-यस्याऽऽनन्दे प्रतिष्ठितातत स्थानन्यायेन तदेकार्थब्रह्मवत्स्या आनन्दमये निष्ठत्याह-एतन्निष्ठैवेति ॥ १५ ॥

भाष्ये ।

च ‘अन्योऽन्तर आत्मानन्दमय’ इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात्, परब्रह्मेज्ञानन्दमयमिहाह सूत्रकार-मान्त्र-वर्णिकमेव च गीयते । मान्त्रवर्णिकमेव पर ब्रह्म ब्राह्मणेऽन्यानन्दमय इति गीयत इति ॥ १५ ॥ अपि चानन्दमय प्रत्यक्ष शरीराद्युत्पत्तेः प्राक्श्रवणश्रवणात्, ‘बहू स्याम्’ इति च सृष्ट्यमानाना मन्त्रानन्द-मयादभेदश्रवणात्, आनन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम्-नेतरोऽनुपपत्तेः । नेतरो जीव आनन्दमयः, आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दिति ॥ १४ ॥ चदान्दार्थमाह-इत्यर्थेति । तदेव हेतुन्तरमाह-यस्मादिति । तस्मादिति व्यपहितेन सक्त्वं । यन्निर्धारितं तदेवेह गीयत इति योजना । प्रकरणानिष्ठेदार्थे तदनुसृतं-यस्मादिति । भूतयोनेन सर्वाप्रत्यक्षसत्येन सर्वान्तख्यमाह-यद्येति । नस्यैव ज्ञेयत्वेन प्रकृतत्वमाह-यस्येति । तदेतन्नोपेयमानमिति कुतो गम्यते तत्राऽह-मन्त्रेति । अविरोधादित्येकार्थे च सयुपायोपेयत्वयोगादित्यर्थः । तयोनेनेकार्थत्वं दोषमाह-अन्यथेति । अत्रमयादीनामनात्मत्वेऽप्यविरोधवदिहापि स्यादित्यारास्याऽह-न चैति । ब्रह्मणस्तदान्तरत्वं पुञ्जश्रुतिरहितमिति भावः । किञ्च भृगुवृद्ध्या पञ्चमपर्यायेणोपसंसारत्वात् नमार्थ-त्वपदमपि तस्य स्थानान्तरदर्थेत्याह-एतन्निष्ठैति । प्रकरणादिसिद्धमर्थमुपमहरति-तस्मादिति ॥ १५ ॥ पूर्वमत्र चकारमाह-य सूत्रस्य हेतुन्तरपरत्वमाह-इत्यर्थेति । जीवस्य प्रतिपादनाप्राप्त्या किं निर-पमियादादाऽऽनन्दमयशब्दाना यतेत्याह-नेति । तस्यापि वैयर्थिकविधिज्ञानन्दभावत्वात्तच्छब्दत्व किं न स्यादित्याह-कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकर्तुं भूमिरा करोति-अनुपपत्तेरिति । आत्रोचन तपो

मयं हि प्रकृत्य श्रूयते—“सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत । यदिदं किञ्च” [तैत्ति० २। ६। २] इति ॥ तत्र प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥१६॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी । यस्मादानन्दमयाधिकारि—“रसो वै सः, रसश्च ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति” [तैत्ति० २। ७। १] इति जीवानन्दमयो भेदेन व्यपदिशति ॥ न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति ॥ “कथं तर्ह्यात्माऽन्वेष्टव्यः” “आत्मलाभान्न परं विद्यते” इति च श्रुतिस्मृती यावता न लब्धैव भवतीत्युक्तम् ॥ वाढम् ॥ तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो मिथैव देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः ॥ तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्यो-

रत्नप्रभा ।

स ईश्वरः । तपः सृष्ट्यालोचनम् । अतप्यत कृतवानित्यर्थः । अभिध्यानं कामना, बहु स्यामित्यव्यतिरेकः ॥१६॥ अधिकार प्रकरणे। सः आनन्दमयो रसः ॥ ननु लब्धुलब्धव्याभावेऽप्यभेदः किं स्यादत आह—न हि लब्धैवेति ॥ ननु लब्धुलब्धव्योभेदस्वावश्यकत्वे श्रुतिस्मृत्योर्बाधः स्यादित्याशङ्कते—कथमिति ॥ यावता यनस्यैत्युक्तम् ॥ अतः श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वयः ॥ उक्ता शङ्का मङ्गीकरोति—वाढमिति ॥ तर्ह्यात्मन एवात्मना लम्बत्वोक्तिरावः अभेदादित्याशङ्क्य कल्पितभेदान्न वाच इत्याह—तथापीति । अभेदेपीत्यर्थः । लौकिकः ज्ञमः । आत्मनः स्वाज्ञानजज्ञमेष देहाद्यभिन्नस्य भेदज्ञान्त्या परमात्मनो ज्ञेयत्वाद्युक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्टव्यो भासती ।

तस्यानुपपत्तेरिति ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशाच्च । रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा ‘रसश्च ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति’ इति । सोऽयं जीवात्मनो लब्धुभावः, आनन्दमयस्य च लभ्यता, नाभेद उपपद्यते । तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति । चोदयति—कथं तर्ह्यिति । यदि लब्ध्या न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः । परिहरति—वाढम् । तथापीति । सत्यम्, परमार्थतोऽभेदेऽप्यविचारोपि न भेदमुपाश्रित्य लब्धुलब्धव्यभाव उपपद्यते । जीवो ह्यविव्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, न तु जीवादिपि । तथा चानन्दमयश्चेज्जीवः, न जीवस्यानिययापि स्वतो भेदो दर्शित इति न लब्धुलब्धव्यभाव इत्यर्थः । भेदाभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरि-
आनन्दगिरीय—न्यापनिर्णयः ।

नाऽऽयासमयम् । अस्त्वैवं काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—तत्रेति ॥ १६ ॥ जीवस्याऽऽनन्दमयत्वनिषेधे हेत्वन्तरमाह—भेदेति । चकारार्थं प्रतिज्ञाय प्रकृत्यभेदव्यपदेश विचारदपति—इतश्चेत्यादिना । स इत्यानन्दमयपरामर्श इति वक्तुमानन्दमयाविकार इत्युक्तम् । धुतेरर्थमाह—जीवेति । कथाऽनुपपत्त्या भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—न हीति । लब्धैव लब्धव्यो न चत्तर्हि श्रुतिस्मृत्योरुपपत्तिरिति शकते—कथमिति । का तयोस्तुपपत्तिस्तत्राह—यावतेति । किमेकत्र वस्तुनो न लब्धुलब्धव्यत्वं किंन कल्पनयाऽपि ? तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति—वाढमिति । ध्रुवाद्युपपत्तये द्वितीय प्रत्याह—तथाऽपीति । अप्रच्युतात्मभावोऽब्रह्मण्डैकरस्यम् ।

१ मिथैवेति ह्यन्विष्टास्ति । २ अन्वेषण विचाररम्भमानम् । तत्तदुत्पत्तिर्लभः । ध्रुवण शक्तितात्पर्यधीरिति-भेदः । ३ यतः वाग्गतत्वात् यावता वाच्येन लब्धैव लब्धव्यो न भवतीत्युक्तमतः श्रुतिस्मृती कथमुपपद्यते इति योजयेति भावः ।

आनन्दमयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाजयसमेतम् । (१९१)

ऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते ॥ प्रतिपिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३।७।२३] इत्यादिना ॥ परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छरीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्मास्यादन्यः ॥ यथा-मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा-घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिरपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः ॥ ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य “नेतरोऽनुपपत्तेः” [ब्रह्मसू० १ । १ । १६] “भेदव्यपदेशाच्च” [ब्रह्मसू० १ । १ । १७] इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

रत्नप्रभा ।

देहादिव्यतिरिक्ततया ज्ञेय । त्रिवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कर्तव्य । नर्शं श्रोतव्य । विज्ञानं निदिध्यासन साक्षात्कारो वा । ध्रुवन्तरम्यार्थानुवादादपौनरक्त्यम् । ननु भेद सत्य एवास्तु, तत्राह-प्रतिपिध्यत इति ॥ अत ईश्वराद् द्रष्टा जीवोऽन्यो नास्तीति चञ्जीवभेदाद्रीश्वरस्यापि मिथ्यात्व स्यादत आह-परमेश्वर इति ॥ अनियाप्रतिभिन्वत्वेन कल्पिताज्जीवमिन्मात्र ईश्वर पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम् । कल्पितस्याधिष्ठानाभेदोऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति ॥ सूत्राण्ड स्वतोऽपि मिथ्या, न जीव इत्यरुच्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तान्तरमाह-यथा वेति ॥ ननु सूत्रव्याज्जेद सत्य इत्यत आह-ईदृशं चेति ॥ कल्पितभेदेत्यर्थे । सूत्रे भेद सत्य इतिप्रदाभानात् “तदनन्यत्रा [व्या सू. २ । १ । १९] दिसूत्रेणान्द्रुत्यनुसाराच्चेति भाव ॥ १७ ॥ नन्वानन्दात्मकसत्त्वप्रचुर प्रमानमानन्दमभामती ।

त्युक्तमथस्तात् । स्यादेतत् । यथा परमेश्वराङ्गिभो जीवात्मा द्रष्टा न भवयेत् जीवत्वोऽपि द्रष्टुर्न भिन्न परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोऽप्यनिर्वाच्य स्यात् । तथा च न वस्तुसन्नि यत आह-परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पितादिति । रजन ि समानेवित न शुक्तितो भिद्यते । न हि तद्भेदेनाभेदेन वा शक्य निर्भक्तम् । शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्बचनीया अनिर्बचनीयाद्रजताद्रिद्यत एव । अत्रैव मरूपमात्र दृष्टान्तमाह-यथा-मायाविन इति । एतदपरितोषेणादन्तसत्त्व दृष्टान्तमाह-यथा वा घटाकाशादिति । शेष

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

लौकिको लोकादनपेतोऽप्रामाणिक । तस्य पल्पत्त्वमाह-तेनेति । अन्येयग रिचारारम्भमात्र तत्प्रसिद्धीम श्रयण शक्तित्वापर्यधीरिति भेद । द्रष्टृदृष्टव्य-यादिप्रहार्थमादिपदम् । जीवत्वेनाऽऽनन्दमयस्य जीवम्याप्रिययाऽपि जागृद्धेदाभानात् भेदव्यपदेशो म्यादिति भाव । किंपिति कल्पितभेदेन द्रष्टृदृष्टव्यत्वागुच्यत ध्रुयादिरशाद्मान्तो भेदोऽग्नि-नयाशक्याऽऽह-प्रतिपिध्यत इति । जीवभेदेनेश्वरादन्यन्तर्हि मोऽपि ततोऽयो नेति नम्यापि कल्पित-मियाशक्याऽऽह-परमेश्वरस्त्विति । कल्पितम्याधिष्ठानादत मत्त्वाययोगाद्भेदनासत्त्वेऽपि ततोऽन्यदेवाधिष्ठान सत्तामृत्थोः स्वानन्यवादिति मया दृष्टान्तमाह-यथेति । सूत्राण्ड स्वतोऽपि मिथ्या जीवे भेदमात्र तथा न ह्यनपमि यवात्तोपादुक्त-यथा वेति । तथाऽपि गृह्ययसामर्थात्परमार्थिक भेदमाशम्याऽऽह-ईदृशं चेति । अन्यथा श्रुतिनशरीरोऽ इति भाव ॥ १७ ॥ नन्वौपचारिकस्य कामधित्युत्पन्न प्रमानेऽपि समयात्तदेवाऽऽनन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापश्यतां न परमात्मैवाशक्या-

मयं हि प्रकृत्य श्रूयते—“सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वममृजत । यदिदं किञ्च” [तैत्ति० २ । ६ । २] इति ॥ तत्र प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिधानं सृज्यमानानां च विकाराणां घट्टुरव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥१६॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी । यस्मादानन्दमयाधिकारि—“रसो वै सः, रसश्च हेवायं लब्धवानन्दी भवति” [तैत्ति० २ । ७ । १] इति जीवानन्दमयो भेदेन व्यपदिशति ॥ न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति ॥ “कथं तद्वात्माऽन्वेष्टव्यः” “आत्मलाभात् परं विद्यते” इति च श्रुतिस्मृती यावता न लब्धैव भवतीत्युक्तम् ॥ वादम् ॥ तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो मिथ्यैव देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः ॥ तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्यो—

रत्नप्रभा ।

स ईश्वरः । तपः सृष्ट्यालोचनम् । अतप्यत कृतवानित्यर्थः । अभिधानं कामना, वाह स्यामित्यव्यतिरेकः ॥ १६ ॥ अधिकार प्रकरणे। सः आनन्दमयो रसः ॥ ननु लब्धुलब्धव्याभावेऽप्यभेदः किं न स्यात्त आह—न हि लब्धैवेति ॥ ननु लब्धुलब्धव्योर्भेदस्यापश्यकत्वे श्रुतिस्मृत्योर्बोधः स्यादित्याशङ्कते—कथमिति ॥ यावता यन्लब्धयेत्युक्तम् । अतः श्रुतिस्मृती कथमित्यन्वयः ॥ उक्तं शङ्कागङ्गीकरोति—वादमिति ॥ तर्हि आत्मन एवात्मना लभ्यत्वोक्त्यावः अभेदादित्याशङ्क्य कल्पितभेदात् वाव इत्याह—तथापीति । अभेदेपीत्यर्थः । लौकिकः ज्ञमः । आत्मनः स्वाज्ञानजज्ञेण देहाद्यमित्यस्य भेदज्ञान्या परमात्मनो ज्ञेयत्वाशक्तिरित्यर्थः । अन्वेष्टव्यो भामती ।

तस्यानुपपत्तेरिति ॥ १६ ॥ भेदव्यपदेशाच्च । रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा ‘रसश्च हेवायं लब्धवानन्दी भवति’ इति । सोऽयं जीवात्मनो लब्धुभावः, आनन्दमयस्य च लभ्यता, नाभेद उपपद्यते । तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति । चोदयति—कथं तर्हीति । यदि लब्धा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः । परिहरति—वादम् । तथापीति । सत्यम्, परमार्थतोऽभेदेऽप्यविचारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धुलब्धव्यभाव उपपद्यते । जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, न तु जीवादपि । तथा चानन्दमयश्चेज्जीवः, न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दर्शित इति न लब्धुलब्धव्यभाव इत्यर्थः । भेदाभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरि-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नाऽऽयासमयम् । अस्वैयं काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—तत्रेति ॥ १६ ॥ जीवस्वाऽऽनन्दमयत्वनिर्णये ह्यन्वतरमाह—भेदेति । चकारार्थं प्रतिज्ञाय प्रकृत्यभेदव्यपदेशं विरहयति—इतश्चेत्यादिना । स इत्यानन्दमयपरमार्थ इति वक्तुमानन्दमयाधिकार इत्युक्तम् । श्रुतेरर्थमाह—जीवेति । कयाऽनुपपत्त्या भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—न हीति । लब्धैव लब्धव्यो न चेत्तर्हि श्रुतिस्मृत्योरनुपपत्तिरिति शङ्कते—कथमिति । का तयोरेनुपपत्तिस्तत्राह—यावतेति । किमेकत्र वस्तुतो न लब्धुलब्धव्यत्व किंवा कतनयाऽपि ? तत्राऽऽद्यमर्द्धी-
करोति—वादमिति । श्रुत्यानुपपत्तये द्वितीयं प्रत्याह—तथाऽपीति । अप्रच्युतात्मभावोऽप्यन्वेष्टकस्यम् ।

१ मिथ्यैवेति वक्षिन्नास्ति । २ ज्ञान्येर्ण विनागरम्भमानम् । तत्तदप्रतिज्ञेयम् । ३ यत्र शक्तितात्पर्येऽपि रिति-
भेदः । ४ यतः कारणात्तया यावता वाक्येन लब्धैव लब्धव्यो न भवतीत्युक्तमतः श्रुतिस्मृती कथमुपपद्येते इति योजनेति भावः ।

ऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमृतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते ॥ प्रतिपिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३।७।२३] इत्यादिना ॥ परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छरीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्मास्यादन्यः ॥ यथा-मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः । यथा वा-घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः ॥ ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य “नेतरोऽनुपपत्तेः” [ब्रह्मसू० १ । १ । १६] “भेदव्यपदेशाच्च” [ब्रह्मसू० १ । १ । १७] इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

रत्नप्रभा ।

देहादिव्यतिरिक्तनया ज्ञेय । विवेकज्ञानेन लब्धव्यः साक्षात्कर्तव्य । तदर्थं श्रोतव्य । विज्ञानं निद्रिव्यासन साक्षात्कारो वा । श्रु यन्तस्थैर्यानुनादादपौनरुक्त्यम् । ननु भेदः सत्य एवास्तु, तत्राह-प्रतिपिध्यत इति ॥ अत ईश्वराद् द्रष्टा जीवोऽस्यो नास्तीति चेज्जीवाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्या न स्यादत आह-परमेश्वर इति ॥ अनियाप्रतिप्रिम्बत्वेन कल्पिताज्जीवाचिन्मात्र ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम् । कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति ॥ सूत्रात्स्व स्वतोऽपि मिथ्या, न जीव इत्यरुच्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तान्तरमाह-यथा वेति ॥ ननु सूत्रत्रयच्छेद सत्य इत्यत आह-ईदृशं चेति ॥ कल्पितमेवेत्यर्थः । सूत्रे भेद सत्य इतिपदाभावात् “तदनप्यत्वा [व्या म्. १ । १ । १९] दिसूत्रणान्द्रव्यनुत्ताराच्चेति भावः ॥ १७ ॥ नन्वानन्दात्मकसत्त्वप्रचुर प्रधानमानन्दम-भामती ।

त्युक्तमधस्तात् । स्वादेतत् । यथा परमेश्वराद्भिन्नो जीवात्मा द्रष्टा न भवयेत् जीवः मनोऽपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोऽप्यनिर्वाच्यः स्यात् । तथा च न वस्तुसन्नित्यत आह-परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पितादिति । रजन हि समारोपिन न शुक्तितो भिद्यते । न हि तद्वेदेनाभेदेन वा शक्य निर्भक्तम् । शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्भिचनीया अनिर्भिचनीयाद्रजताद्विद्यत एव । अत्रैव सत्सुभावात् दृष्टान्तमाह-यथा-मायाविन इति । एतदपरिणोपेणात्यन्तस्वरूप दृष्टान्तमाह-यथा वा घटाकाशादिति । शेष-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

लौकिको लोकादनपेतोऽप्रामाणिक । तस्य फलवत्त्वमाह-तेनेति । अन्वेषण विचारारम्भमात्र तत्प्राप्तिर्लभः शक्तित्वात्पर्यधीरिति भेदः । द्रष्टृदृष्टव्यन्यादिमन्त्रार्थमादिपदम् । जीवचेनाऽऽनन्दमयस्य जीवस्यानिययाऽपि जीवाद्भेदाभावात् भेदव्यपदेशः स्यादिति भावः । किमिति कल्पितभेदेन दृष्टृदृष्टव्यताद्युपपत्तेः श्रु यादिरशब्दात्मनो भेदोऽभित्ययान्तराऽह-प्रतिपिध्यत इति । जीवभेदेनेश्वरादन्यमार्थं सोऽपि ततोऽन्यो नेति तस्यापि कल्पितत्वमिच्छाशक्याऽह-परमेश्वरस्त्विति । कल्पितस्याधिष्ठानात् न भक्त्याद्ययोगाद्विदनासत्त्वेऽपि ततोऽन्यदेवाधिष्ठान सत्तारूप्योः सानन्त्यादिति मया दृष्टान्तमाह-यथेति । सूत्रात्स्व स्वतोऽपि मिथ्या जीव भेदमात्र तथा न स्वः परिपरितोपायुक्त-यथा वेति । तथाऽपि मन्त्रद्रव्यमात्रार्थाचारमार्थिक भेदमाशङ्क्याऽह-ईदृशं चेति । अन्यथा श्रुतिपरिरोध इति भावः ॥ १७ ॥ नन्वोपाचारिकस्य कामधितृत्वस्य प्रज्ञानेऽपि समसात्तदेनाऽऽनन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षया न परमात्मेश्वरादुपा-

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति” [तैत्ति० २ । ६] इति कामयितृत्वनिर्देशाच्च नानुमानिकमपि सांख्यपारिकल्पित-
मचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षितव्यम् ॥ “ईक्षतेर्नाश-
ब्दम्” [ब्रह्मसू० १।१।५] इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां काम-
यितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसङ्गात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपञ्चनाय ॥ १८ ॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वा आनन्दमयशब्दः ॥ यस्मादस्मिन्नानन्दमये
प्रकृते आत्मानि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति । तदात्मना
योगस्तद्योगस्तद्वावाप्तिः । मुक्तिरित्यर्थः ॥ तद्योगं शास्ति शास्त्रम् ।
“यदा ह्येवैष एतस्मिन्नहश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते ।
अथ सोऽभयं गतो भवति ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते ।
अथ तस्य भयं भवति” [तै० उ० २ । ७] इति ॥ एतदुक्तं भवति-
यदेतस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति, तदा संसारभ-
यात्तन्न निवर्तते ॥ यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रति-

रानप्रमा ।

पमस्तु, तत्राह—कामाच्चेति ॥ अनुमानगम्यम् आनुमानिकम् । पुनरुक्तिमादाह—ईक्षतेरिति ॥
॥ १८ ॥ अस्मिन्निति । विषयसतमी । आनन्दमयविषयप्रवोषवतो जीवस्य तद्योग यस्माच्छास्ति तस्मान्न
प्रधानमिति योजना । जीवस्य प्रधानयोगोऽव्यस्तीत्यत आह—तदात्मनेति ॥ जीवस्य ब्रह्माभेदो नास्ती-
त्यत आह—मुक्तिरिति ॥ अहृदये स्थूलप्रपञ्चशरत्ये, आत्मसम्बद्धम् आत्म्यं विद्मशरीर, तत्रहिते,
निरुक्तं शब्दशक्यं, तद्विज्ञे, निश्शेषलयस्थानं निलयनं माया, तच्छून्ये, ब्रह्मणि अभयं यथा
स्यात्तथा येदेष प्रतिष्ठां मनसः प्रकृष्टं वृत्तिम् एष चिद्राहंभ्रते अथ तदैव अभयं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ।
उद् अपि अरम् अत्यन्तमपि अन्तरं भेद यदैवम् एष नरः पश्यति । अथ तदा तस्य भयम् इति

भामती]—०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ऽऽह—कामाच्चेति । तद्वशात्स्याति—आनन्देति । ईक्षत्यधिकरणे प्रधानस्य निरस्तत्वादिहापि तन्निरासे
पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—ईक्षतेरिति । प्रासङ्गिकनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह—गतीति ॥ १८ ॥ आन-
न्दमयस्य प्रधानजीवयोरन्यतरत्वाभावे हेतुन्तरं कामयितृत्वस्यागौणत्वं सूचयन्नाह—अस्मिन्निति । चदा-
ब्दार्थमाह—इतश्चेति । अस्मिन्नित्यादि व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थं स्पष्टयति—यस्मादिति । प्रधानपक्षेऽपि
तद्योगः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तदात्मनेति । स्वतो भिन्नयोस्तादात्म्यसम्बन्धं व्यावर्तयति—तद्भावेति ।
उक्तार्थं पदमनूय क्रियापदापेक्षितं पूरयति—तद्योगमिति । यस्यामेक्यज्ञानान्स्थायीं विद्वानेतस्मिन्न-
ब्रह्मणि पञ्चीकृतभूतपञ्चकेन तत्कार्येण च समष्टिस्थूलदेहेन विराजा दृश्यशब्दितेनैक्यतादात्म्यशून्ये स्वस-
बन्धितयाऽव्यस्तेन्द्रियजातानापञ्चीकृतभूतकार्येणाऽऽप्येन तादात्म्यादिहीने निरुप्योध्यन्त इति निरुक्तानि
भूतमन्त्राणि तैश्चामेद्वर्जिते निःशेषलयस्थानं निलयनमित्युल्लेखप्रकृतेरुत्तरेस्तत्तादात्म्यादिरहिते प्रकर्षेण
स्थितिं पुनरावृत्तिरहितान् उच्यते । अभयं यथा स्यादित्युक्तं व्यनक्ति—अयेति । ज्ञाने फलमुक्त्या ज्ञाना-
भावे दोषमाह—यदा हीति । भेदस्यानादित्यात्कारणाधीनदोषोक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्याऽऽह—एतदिति ।
अथ प्रतिष्ठामित्युक्त्या पुनरभयं गतो मयतीत्युक्ते पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदा त्विति । शास्त्रस्या-

१ अभेदसामानाधिकरण्यं हि भेदे अत्यन्तं बोध्यम् ।

निष्ठति, तद्वा संसारभयात्रिवर्तत इति ॥ तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते, न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धम् ॥ इदं त्विह वक्तव्यम् ॥ “स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः” [तैत्ति० २ । १] “तस्माद्वा एतस्माद्न्नरसमयात् । अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः” [तैत्ति० २ । २] “तस्मादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः” [तैत्ति० २ । ३] “तस्मान्न्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः” [तैत्ति० २ । ४] इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्माद्धर्षजरतीयन्यायेन कथमिव मयट् प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं च आश्रीयत इति ॥ मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत् ॥ नै ॥ अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः ॥ अत्राह-युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वम् ॥

रत्नप्रभा ।

योजना इति ॥ वृत्तिकारस्मत् दूषयति-इदं त्विति ॥ इह परव्याख्यायां विकारार्थके मयटि बुद्धित्वे सत्यकस्मात् कारण विना एकप्रकरणम्यस्य मयट् पूर्वं विकारार्थकत्वम्, अन्ते प्राचुर्यार्थकत्वमित्यर्थ-जर्तीय कथमिव केन दृष्टान्तेन आश्रीयत इति इदं वक्तव्यम् इत्यन्वयः ॥ प्रश्न मत्वा शङ्कते-मान्त्रेति । मृष्टमुच्यते । किमान्तर इति न श्रूयते, किंवा वस्तुनोऽप्यान्तर ब्रह्म न श्रूयत इति निरुक्त्य भामती ।

मनिरोदितार्थम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ मन्मतपरिग्रहार्थमेकदेशिमत दूषयति-इदं त्विह वक्तव्यमिति । एव नामदुस्तमो यत्-‘ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते । विशुद्ध ब्रह्म विवृणु त्वानन्दमयशब्दतः ॥’ तत्र किं पुच्छपदसमिध्याहारात् अन्नमयादिषु चास्वावयवपरत्वेन प्रयोगात्, इहाप्यवयवरत्वापुच्छ-पदस्य, तसमानाधिकरण ब्रह्मपदमपि स्वार्थन्यागेन कथंचिदवयवपर व्याख्यायताम् । आनन्दमय-पद चान्नमयादिविकारवाचिप्रायपठित विकारवाचि वा, कथंचिप्रचुरानन्दवाचि वा, ब्रह्मण्यप्रसिद्ध कथाचिदृत्त्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम् । आनन्दपदाम्यासेन च ‘योनिपदनेन ज्योतिष्टोम आनन्दमयो लक्ष्यताम्, उतानन्दमयपद विकारार्थमस्तु, ब्रह्मपद च ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु, आनन्दपदाम्यासश्च स्वार्थे, पुच्छपदमात्मन्यवयवप्रायविविक्तमधिकरणपरतया व्याख्यायतामिति कृतमुच्य एव विद्वानुक्तम् । तत्र ‘प्राय-पाठपार्यागो मुग्यप्रतिपत्त्यनम् । पूर्वमिल्लुत्तरं पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥’ पुच्छपद हि बालधौ मुग्य सदानन्दमयावयवे गौगमेवेति मुख्यशब्दार्थघनमवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अत्रय-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यायमिदं प्रमाह-तन्नेति । वृत्तिकृता मतमुपसहरति-तस्मादिति । परस्य इत्यने केवच्य फट्तीति नराऽऽह-इति स्थितमिति । अत्र चाऽऽनन्दमये परस्मिन्नात्मनि स्पष्टब्रह्मविज्ञाना तैत्तिरीयकश्रुतीनां सन्त्वयादिति सगतिचतुष्टयमिति मन्मतसप्रहार्थं मन्कूयमत दूषयति-इदं त्विति । इदंति परस्य व्याख्योक्ति । पर्यायचतुष्टये मयटो विकारार्थत्वात्पञ्चे पर्याये तादर्थ्यमिति प्रकरण दर्शयति-म वा इति । “मयट् वा” इति मन्नाम्यपञ्चशब्दो विकारे ध्रुतिरि (त इ) नि न्कु विकारार्थे मयडियुक्तम् । विकार-प्रकरण प्रकटयितुं प्रमाहपदम् । प्रिवावयवपरस्य विकारार्थे लिङ्गनाप्राचुर्यार्थत्वे च हेत्वभावात् मयटो न तदर्थत्वात्-आनन्देति । एकस्यैव मयटोऽर्धइव ने यत्र दृष्टातमाह-अर्धेति । ध्रुनितिङ्गप्रकरणमित्येन प्राचुर्यार्थत्वे मयटो दृष्टान्तोऽपि नाम्नीयाह-कुर्यामिति । विकारार्थत्वे निश्चिन तत्रात्म्यस्य न ब्रह्मार्थ-तयाह-ब्रह्मेति । कथदान्दस्य प्रभार्थतामुपेय प्रकरणेन शक्तने-मान्त्रेति । न प्रकरणेनात्र नियाम-कमनिप्रसक्तम्याह-अन्नेति । तेषामत्रयत्वं विज्ञादिति शङ्कते-अन्नेति । आनन्दमयादपि पुच्छ ब्रह्मा-

१ निश्चीयते इति पाठान्तरम् । २ नोति क्वचिन्न पठयते ।

तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात् ॥ आनन्दमयात् न कश्चिदन्योऽन्तर आत्मोच्यते ॥ तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् ॥ अन्यथा प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ यद्यध्यत्रमयादिभ्य इव आनन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते, तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् ॥ यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते—“तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तैत्ति० उ० २ । ५ । २] इति ॥ तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णं प्रकृतं—“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० उ० २ । १ । १] इति, तदिह “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २ । ५ । २] इत्युच्यते ॥ तद्विजिज्ञापयिष्येवान्नमयादय आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्चकोशाः कल्पन्ते ॥ तत्र कुतः भ्रूतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः ॥ न्वानन्दमयस्यावयवत्वेन “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २ । ५ । २] इत्युच्यते । अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि । तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञानुम् ॥

रत्नप्रभा ।

आद्यम् अङ्गीकरोति—अत्रोच्यते यद्यपीति ॥ विकारप्रायपाठानुगृहीतमयदृष्टुतः सावयवत्वलिङ्गान्नेत्याह—तयापीति ॥ इत्यर्थस्य दृष्ट्या जातं सुख प्रियम् । स्मृत्या मोदः । स चाम्यासात् प्रकृतः प्रमोदः । आनन्दः तु कारणं विवचेतन्मय आत्मा शिरःपुच्छयोर्मध्यकायः ब्रह्म शुद्धमिति श्रुत्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह—तत्र यदिति ॥ यत् मन्त्रे प्रकृतं गुहानिहितत्वेन सर्वान्तर ब्रह्म तदिह पुच्छत्राक्यं ब्रह्मशब्दात् प्रत्यभिज्ञायते । तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुहा प्रपञ्चिता । तत्र तात्पर्यं नास्तीति वक्तुं कल्पन्त इत्युक्तम् । एवं पुच्छत्राक्ये प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यर्थः ॥ ब्रह्मणः प्रधानत्व पुच्छश्रुतिविशुद्धमिति शक्यं—नन्विति ॥ तत्र ब्रह्मशब्दात् प्रकृतभामती ।

धरायलेखवाचश्च विकारप्रायलेखवाचेन तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदमिति त्रितयलेखन त्वधिकम् ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

न्यदान्तरमुक्तमिन्याशंक्याऽऽह—आनन्देति । ब्रह्मण्यान्तरत्वमश्रुतं पुच्छत्वं तु श्रुतमित्यर्थः । तस्मादान्तरस्यानुक्तौ प्राकरणिकमर्थमाह—तेनेति । तस्याब्रह्मत्वे दोषमाह—अन्ययेति । किमानन्दमयादान्तरत्वेनान्यस्यानुक्तेस्तस्य ब्रह्मत्वं किंवाऽन्यस्यैवानुकारेति विकल्पयति—अत्रेति । तत्राऽऽनन्दमयादान्तरस्याश्रुतिमुपेत्य ब्रह्मत्वं प्रत्याह—यद्यपीति । अन्यस्य पुच्छब्रह्मणोऽभिधानादिति हेतुं श्रुतिद्वितीयं निराह—यत इति । इत्यर्थदृष्टौ व्यक्तं हर्षमात्रं प्रियमिष्टस्मृतीं हर्षो मोदः स चाम्यासात्प्रकृतः प्रमोदः सुखमात्रमानन्दः । मन्त्रवर्णोक्तं ब्रह्म पुच्छत्राक्ये ब्रह्मशब्दात्प्रत्यभिज्ञातम् । ब्रह्मत्वं त्वानन्दमयस्य ब्रह्मशब्दस्यान्यत्र वृत्तिरानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मत्वप्रयुक्तस्य तस्मिन्प्रयुक्तित्थेययुक्तं स्यादिति श्रुततात्पर्यमाह—तत्रेति । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वं तदुक्तिर्येथ्यमाशक्यान्नमयादिवपुच्छब्रह्मज्ञापनार्थां तदुक्तिरित्याह—तदिति । यदुक्तमानन्दमयस्याब्रह्मत्वं प्रकृतहानमप्रकृतप्रक्रिया चेति तत्राऽऽह—तत्रेति । पुच्छत्रमवाक्यस्य स्वप्रधानब्रह्मार्थत्वं सतीति यावत् । पुच्छश्रुतिविरोधान्न तस्य स्वप्रधानार्थतेति शङ्कते—नन्विति । पुच्छशब्दस्यात्रावयवार्थत्वाभावं प्रकरणाविरोधमाह—अत्रेति । पुच्छश्रुतेरवयवार्थत्वं फलितमाह—तत्रेति । स्वप्रधानब्रह्माधिकाराद्ब्रह्मशब्दात्तैव तत्रप्रत्यभिज्ञाने पुच्छशब्दविरोधे सत्येकस्मिन्त्राक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोरावयवस्यानुपसंजात-

१ आनन्दमयशब्दोऽवयववाचको न ब्रह्मवाचकः । तत्र हेतुमाह—अन्नमयादीनामिवेति ।

प्रकृतत्वादिति ब्रूमः ॥ नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी, तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं म्यात् ॥ अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेयमेव ब्रह्म निर्देश आश्रयितुं. ब्रह्मशब्दसंयोगात्, नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति ॥ अपि च “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २ । ५] इति उक्तत्वेदमुच्यते—“तदप्येष श्लोको भवति । असत्त्वेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद । सन्तमेनं तनो विदुर्गिति” [तैत्ति० २।६] इति ॥ अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृत्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्भ्रम्यते “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तैत्ति० २।५] इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति ॥ न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्य आनन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् ॥ कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मानन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते “ब्रह्म पुच्छं

रत्नप्रभा ।

स्वप्रधानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति । पुच्छशब्दविरोधप्राप्तौऽस्मिन् वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोराद्यस्यानुपसञ्जातविरोधिनो बलीयस्त्वानु पुच्छशब्देन प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मन्वाह-प्रकृतत्वादिति ॥ प्रकरणस्यान्यथासिद्धिमाह-नन्विति ॥ एकस्यैव गुणत्व प्रधानत्व च विरुद्धमित्याह-अत्रोच्यते इति ॥ तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वोकार्यमित्याह-अन्यतरैति ॥ वाक्यशेषाच्चैवमित्याह-अपि चेति ॥ तत् तत्र ब्रह्मणि । श्लोकोऽपीत्यर्थः ॥ पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति-कथं पुनरिति ॥ त्वयाऽपि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः । ब्रह्मण आनन्दमयत्वात्पुच्छत्वाभावात्, पुच्छदृष्टिक्षणाया चाधारलक्षणा युक्ता, प्रतिष्ठाप्रदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वाभावात् । त्वत्पक्षे ब्रह्म-भामती ।

तस्मान्मुनयत्रितयलघनादसां प्रीयान्पूर्वः पक्षः । मुख्यमयानुगुण्येन तूत्तर एव पक्षो युक्तः । अपि चानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे, ‘ब्रह्म पुच्छम्’ इति न समञ्जसम् । न हि तदेवावयववयवश्चेति युक्तम् । आधारपरत्वे च पुच्छशब्दस्य, प्रतिष्ठेयत्वेतदप्युपपन्नतर भवति । आनन्दमयस्य चान्तरत्वमन्नमयादिकोशापेक्षया । ब्रह्मणस्यान्तरत्वमानन्दमयादर्थाद्भ्रम्यते इति न श्रुयोक्तम् । एव चान्नमयादिवदानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः । वाङ्मनसागोचरे तु परब्रह्मयुपाधिन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः, प्राचुर्यं च, त्रैशेन व्याख्यायेयाताम् । तथा च मान्तराणिकस्य ब्रह्मण एव ‘ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा’ इति स्वप्रधानम्या-आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

विरोधिनो बलीयस्त्वानुपुच्छत्वेन गुणत्वबाधया स्वप्रधानमयधीरित्याह-प्रकृतत्वादिति । अन्यथाऽपि प्रकृतत्व स्यादित्याह-नन्विति । किं प्रकृतं ब्रह्माऽऽनन्दमयावाक्ये पुच्छवाक्ये चोच्यते किं चैतरेति विकल्पयति-अत्रेति । प्रथमं प्रत्याह-तथेति । अवयवावयवितिस्य कथितत्वेऽन्यत्रमयादिविरोधत्र गुणप्रधानत्वायोगात् । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह-अन्यतरैति । अन्यतरमित्तिन्वाक्ये ब्रह्मोक्तिन्वाकारे सतीत्यर्थः । वाक्यशेषादपि पुच्छवाक्य एवोच्यते स्वप्रधानं तथेत्याह-अपि चेति । श्लोकस्याऽऽनन्दमयार्थयमाशक्य तात्पर्यमाह-अस्मिंश्चेति । प्रतिष्ठेयत्वेति सन्नयः । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणो भावाभावाविद्योर्गुणदोषोक्तिरित्याशङ्कयाऽऽह-न चेति । पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्देन स्वप्रधानोक्तौ पुच्छशब्दस्य का गतिरिति पृच्छति-कथमिति । तस्य ब्रह्मणि वृत्तिमात्रं वाऽऽन्यथेति किं मुख्यं वा वृत्तिः । भावे

प्रतिष्ठा" [तै० उ० २ । ५] इति ॥ नैप दोषः । पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजानस्य ब्रह्मानन्द इत्येतद्वेन विवक्ष्यते ॥ नावयवत्वम् । "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासु पजीवन्ति" [बृ० ४ । ३ । ३२] इति श्रुत्यन्तरात् ॥ अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् ॥ निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते ॥ बाह्मनसयोगोचरत्वाभिधानात्—“यतो वाचो निर्वतन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुलध्वन" [तै० उ० २ । ९] इति ॥ अपि चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते । प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यत्वापेक्षत्वात् ॥ तथा च सति “यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा” [छा० ७ । २४ । १] इति भूमि ब्रह्मणि नद्वयतिरिक्ताभावश्रुतिरूपरुध्येतं । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि—

रत्नप्रभा ।

पदस्याप्यवयवलक्षकादित्याह—नैप दोष इति ॥ पुच्छमित्याधारत्वमात्रमुक्तम् । प्रतिष्ठेयेकनीडत्वम् । एकं मुख्यं नीडम् अंधिष्ठानं सोपादानस्य जगत इत्यर्थः । ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितं दृष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह—अपि चेति ॥ यत्र सविशेषत्वं तत्र बाह्मनसगोचरत्वमिति व्याप्तेरत्र व्यापकामत्रोक्तया निर्विशेषमुच्यते इत्याह—निर्विशेषमिति ॥ निर्वतन्ते अशक्ता इत्यर्थः । सविशेषस्य मृषान्वादमयं च युक्तम् । अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः । प्राचुर्यार्थकमयदा सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिवाच उक्तः । दोषान्तरमाह—अपि चेति ॥ प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । विशेषणस्य यः प्रतियोगी विरोधीति तस्याप्यवयवश्रुतेः । यथा—विप्रमयो प्राम इति शृद्धान्यत्वम् । अस्तु को दोषस्तत्राह—तथा चेति ॥ प्रकृत्यर्थप्राधान्ये त्वयंदोषो नास्ति । प्रचुरप्रकाशः सवितेयत्र तमसोत्पत्त्याप्यमानात् । पर त्वानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दे लक्षणादोषः स्यादिति मन्तव्यम् । किंच भिन्नत्वाद् घटवन्न ब्रह्मेत्याह—प्रतिशरीरमिति ॥ नन्वन्यस्यामानानन्दपद लक्षण-

भामती ।-०

आनन्दमिरीष-न्यायनिर्णयः ।

पूर्वाक्तपृथिव्यादिपुच्छेऽप्याधारत्वदृष्ट्या ब्रह्मण्यपि सर्वाधारे लक्षणया पुच्छपदमित्याह—नेति । न द्वितीयः, प्रतिष्ठाशब्दविरोधादित्याह—प्रतिष्ठेति । पुच्छेऽपि परायणत्वं वारयति—एकेति । नीडत्वमाश्रितापेक्षं तदाह—लौकिकस्येति । पूर्वस्योत्तरं निर्णयान्नावयवार्थेति फलितमाह—अनेनेति । उक्तार्थं बृहदारण्यकं मवादयति—एतस्येति । ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मण्येव समन्वितमिष्टं तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशङ्क्याह—अपि चेति । नन्विदं सविशेषत्वं ब्रह्मेष्टं वाक्यशेषे गगादिमतोर्वाह्मनसयोगोचरो ब्रह्म शुद्धविशेषस्तु गोचर इत्यभ्युपगमादित्याशङ्क्य सविशेषस्य मृषान्वादात्प्रतिनिषेधापाताच्च मवमित्याह—निर्विशेषं त्विति । अतोऽमीष्टनिर्विशेषत्वमिष्टये पुच्छवाक्यमेवोदाहर्तव्यमिति भावः ॥ मयतो विचारार्थत्वोक्त्या प्राचुर्यार्थत्वं निगम्यता पुच्छवाक्ये स्वप्रधानत्वोक्तिरन्ता । सप्रति प्राचुर्यार्थत्वे दोषान्तरमाह—अपि चेति । स्वप्रकृत्यर्थप्रतियोग्यत्वात्तमत्रैवानन्देऽप्यस्यानान्तरस्यतत्सजातीयाद्यवयवपेक्षामात्रेण मयतोऽप्रयोगादित्यर्थः । अतिमयुरे दृश्यं रमान्तरानुवेषवदानन्दे प्रीत्युत्कर्षार्थं मीपु त्वानुपनिर्गच्छेत्याशङ्क्याह—तथा चेति । प्राचुर्यार्थताभावात्तमयतो नाऽऽनन्दमयो ब्रह्मण्येव हेतुन्तरमाह—प्रतिशरीरं चेति । प्रतिदेह सान्निध्यत्वेन भिन्नादानन्दमयाइत्य सर्वानुगतमन्यदेवैत्यर्थः ।

१ निरुच्येनेत्यर्थः ।

भिन्नत्वम् । ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते-“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० उ० २ । १ । १] इत्यानन्त्यश्रुतेः । “एको देवः सर्वभूतेषु गृहः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तगात्मा” [श्वेता० ६ । ११] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ न चानन्दमयस्याभ्यासः श्रूयते प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते “रसो वै सः । रसश्च ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दो भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राणयात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति” [प्र० उ० २ । ७] “सैषानन्दस्य मीमांसा भवति” [तै० उ० २ । ८] “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न विभेति कुतश्चन” [तै० उ० २ । ९, इति, “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानाद्” [तैत्ति० १ । ६] इति च । यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत्, तत्र उत्तरेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत । न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति । भ्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्मान्च्छ्रुत्यन्तरे-“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ० ३ । ९ । २८] इति आनन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनाद् “यदेष आकाश आनन्दो न स्याद्” [तै० उ० २ । ७] इत्यादिर्ब्रह्मविषयः प्रयोगः । न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम् ॥ यस्त्वयं मयदन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः “एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति” [तै० उ० २ । ८] इति, न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति । विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसङ्क्रामितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात् ॥ न त्वानन्दमयस्यापसङ्क्रामितव्यस्यान्नमयादिवद्ब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्ममातिफलं

रत्नप्रभा ।

यानन्दमयपरमित्यभ्याससिद्धिरित्यत आह-यदि चेति ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते सत्यानन्दपदस्य तत्परत्वज्ञानादाभ्याससिद्धिः तन्निर्णय इति परस्परोद्घ्न इति भावः । अयमभ्यासः पुच्छब्रह्मण इत्याह-तस्मादिति ॥ उपसंक्रमणं वाच्यं । ननु स य एवदिदिदि ब्रह्मदिदि प्रक्रम्योपसंक्रमणवाक्येन फलं निर्दिश्यते तत्तस्याब्रह्मत्वेन सिध्यतीति शकते-नन्विति ॥ उपसंक्रमणं प्राणिरित्यद्वीकृत्य विशि-भामती ।

भिधानात्, तस्यैवाधिकारो नानन्दमयस्येति । ‘सोऽक्रामयत्’ इत्याद्या अपि धृतयो ब्रह्मविषया नान-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यत्वन्यासादानन्दमयो ब्रह्मेति तत्र किमानन्दमयशब्दस्याभ्यासः किंवाऽऽनन्दशब्दस्येति विरुद्धाऽऽ-द्येऽसिद्धिमाह-न चेति । आनन्दमय प्रकृत्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वानन्दशब्दस्याभ्यासो हेतुमिति द्वितीय निरूप्यति-यदि चेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रातिपदिकमात्राभ्यासोऽपि प्रवृत्तानन्दमयार्थः । तत्र-न्तस्य ब्रह्मवाचीरित्यन्योन्याश्रयतेति भावः । आनन्दपदाभ्यासमतिर्हि किंविषयः पुच्छवाक्योक्तप्रय-विषय इत्याह-तस्मादिति । आनन्दाभ्यासस्याऽऽनन्दमयार्थवाच्योत्पत्त्यर्थः । मयदन्तस्या-प्यभ्यासात्कथं तदाभ्याससिद्धिर्न तस्मात्-यस्त्विति । उपसंक्रमितव्यानां त्रिकेन त्वाभ्यानाति-त्यर्थः । अन्नमयादावुपसंक्रमस्य विद्वत्प्राज्ञ्यर्थन्यादानन्दमयस्यात्रस्यै ब्रह्मनिर्णयः प्रक्रममङ्ग इति शक्यते-नन्विति । किमिहोपसंक्रमणं प्राणिरित्युक्तं वा । आद्येऽन्यविप्राप्याऽन्यवप्राप्तेरार्थिकतापु-च्छब्रह्मासिद्धेः । द्वितीये न तत्प्रक्रमस्य परतीरानिर्णयशक्तिरस्य तत्राभिप्रायप्रतिपत्त्युक्त्याह-

निर्दिष्टं भवेत् ॥ नैप दोषः । आनन्दमयोपसङ्क्रमणनिर्देशेनेव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मभातेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् । “तदप्येष श्लोको भवति” [तै० उ० २ । ६] “यतो वाचो निघर्तन्ते” [तै० उ० २ । ९] इत्यादिना च प्रपंच्यमानत्वात् ॥ या त्वानन्दमयसन्निधाने “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति” [तै० उ० २ । ६ । २] इतीयं श्रुतिरुदाहना, सा “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २ । ५] इत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्बध्यमाना तानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति ॥ तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य—“रसो वै सः” [तै० उ० २ । ७] इत्यादेर्नानन्दमयविषयता ॥ ननु “सोऽकामयत” [तै० उ० २ । ६ । २] इति ब्रह्मणि पुँल्लिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते ॥ नायं दोषः ॥ “तस्माद्वा पतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” [तै० उ० २ । १ । २] इत्यत्र पुँल्लिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् ॥ यत् “भार्गवी वारुणी विद्या” [तै० उ० ३ । ६] “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” [तै० उ० २ । ६] इति तस्यां मय-इश्रवणात्प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् ॥ तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते ॥ न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितम् ॥ बाह्यमनसगोचर-तिक्रमश्लेनेः ॥ तस्माद्ब्रह्ममयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थे एव मयइ विज्ञेयः । न प्राचुर्यार्थः ॥ सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि ।

रत्नप्रभा ।

प्राच्युक्तया विशेषगप्राप्तिः फलमुक्तमित्याह—नैप इति ॥ ज्ञानेन काशानां वायुस्तदिनि सिद्धान्ते वायावधि-प्रयोगानन्दलाभोऽर्थादुक्त उत्तरश्लोकेन स्पृष्टीकृत इत्याह—तदपीति ॥ तदपेक्षत्वादिति । कामवित्पुच्छ-ब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः । यदुक्तं पञ्चमम्यानस्यत्वादावन्दमये ब्रह्मवर्द्धीसमाप्ता भृगुवर्द्धीवदिति, तत्राह—यत्त्विति ॥ या त्वित्यर्थः । मयदश्रुत्या, सायवत्वादिदिङ्गेन च, म्यान बाध्यमिति भावः । गोचरतिक्रमः गोच-स्त्वामात्रः । वेदसूत्रयोर्विगेवे गुणे त्वन्यापकत्वनेति सूत्राणि अन्यथा नेतव्यमिति—सूत्राणीति ॥

भामती ।

न्दमयविषया इत्यर्थसंक्षेपः । सुगममन्यत् ॥ सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानीति । वेदसूत्रयोर्विगेवे 'गुणे आनन्दगोचरीय-न्यायनिर्णयः ।

नैप इति । ब्रह्मातेर्मन्त्रेण वक्ष्यमाणत्वाच्च तदनुक्तिरसिद्धेत्याह—तदपीति । यत् सोऽकामयतेत्याद्यानन्द-मयार्थं सत्तद्ब्रह्मत्वबोधीति तत्राऽऽह—या त्विति । रसो वै स इत्यादेरुत्तरस्याऽऽनन्दमयार्थत्वमुक्त-प्रत्याह—तदपेक्षत्वादिति । सोऽकामयतेत्यादि ब्रह्मव्ययुक्त नपुंसके पुँल्लिङ्गायोगादिति शङ्कते—नन्विति । प्रक्रमेण समाधत्ते—नायमिति । यत् भृगुवर्द्ध्यां पञ्चमपर्यायस्य ब्रह्मार्थत्वादिहापि तादर्थ्यं स्थानादिति तत्राऽऽह—या त्विति । इह मयदो विकारार्थस्य प्रियशिरस्त्वादेश्च श्रुतेरानन्दमयस्याब्रह्मतेति शेषः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य नाऽऽनन्दमयतेऽयसंहसि—तस्मादिति । इष्टदृष्टेस्तन्नामात्सृष्टेत्यामिष्यक्ताः सुप्त-विशेषास्तन्मात्रं च प्रियादिशब्दार्थं द्युक्तम् । सत्त्वोपसर्जनात्तत्सत्त्वदुपसर्जनान्नाद्रजसो द्वयोरेवसर्ज-नात्सत्त्वान्केवअवामित्यक्ते सुप्तं सत्त्वच्छब्दाभ्यन्तिपाचार्याः । तेन विषयमन्वय सत्त्वादिसत्त्वश्च व-विशेषमीकमात्रमन्यनाश्रित्य ब्रह्मणः स्वतो न प्रियशिरस्त्वादि युक्तम् । तस्मादानन्दमयस्य सविशेषत्वात्प-निपादा ब्रह्मणोऽन्यनेत्यर्थः । इहापि सविशेषमेव प्रतिपाद्यमित्याशङ्क्योक्तं स्मारयति—न चेति । परमन-तिरामसुप्तसंहसि—तस्मादिति । स्वमते सूत्राणामनुगुणव्यमाशक्त्य तानि योजयितुमुपक्रमेण—सूत्राणीति ।

“ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २।५] इत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते-उत्-स्वप्रधानत्वेनेति ॥ पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्ते ॥ उच्यते ॥ “आनन्दमयोऽभ्यासाद्” [ब्र० सू० १।१।१२] आनन्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते । अभ्यासात्-“असन्नेव स भवति” [तै० उ० २।६।१] इत्यस्मिन्नभिगमन-श्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् ॥ “विकारशब्दात्त्रेति चेत्र प्राचुर्यात्” ॥ [ब्र० सू० १।१।१३] विकारशब्देनावयवशब्दोऽभिप्रेतः ॥ पुच्छमित्यवयवशब्दात् ॥ न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं, तस्य परिहारो वक्तव्यः ॥ अत्रोच्यते ॥ नायं दोषः ॥ प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः ॥ प्राचुर्यं प्रायापनिः, अवयवप्रायवचनमित्यर्थः ॥ अत्रमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरआदीन्वयववान्तराप्युक्त्वाऽवयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह ॥ नावयवविवक्षया ॥ यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् ॥

रत्नप्रभा ।

पूर्वमीक्षते' सशयामादादिति युक्त्या गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तम् । तर्हि अत्र पुच्छपदस्याधारावयवयोः'क्षणासाभ्यात् सशयोऽस्ती'ययप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्त्यभावेन पूर्वपक्षयति-पुच्छशब्दादिति ॥ तथा च प्रत्युदाहरणसङ्गतिः पूर्वपक्षे सगुणोपास्तिः, सिद्धान्ते निर्गुण-प्रमितिः फलम् । वेदान्तनाक्यसमन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः स्रुता एव । सप्रधानानन्दमयपदेन तद्वाक्यस्य ब्रह्मपद लक्ष्यते । निश्चितेऽनेनेति विकारः अवयव ॥ प्रायापत्तिरिति । अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः ॥ अत्र हि प्रकृतस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थ कोशाः पक्षित्वेन कल्पन्ते । नात्र तात्पर्यमस्ति । तत्रानन्दमयस्यापि अवयवान्तरोक्त्यनन्तर कर्मिश्चित् पुच्छे वक्तव्ये प्रकृत ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तम् । तस्या-

भामती ।

तस्याध्यकल्पना' इति मन्त्राप्यन्यथा नेतव्यानि । आनन्दमयशब्देन तद्वाक्यस्य-“ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्येनद्रूप ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते । एतदुक्तं भवति-आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यत् ‘ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा’ इति ब्रह्मपदं तस्यप्रधानमेवेति । यत् ब्रह्माधिकरणमिति वक्तव्ये ‘ब्रह्म पुच्छम्’ इत्याह श्रुतिः, तस्यैव हेतोः, पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात्तद्व्ययोगस्यैव बुद्धौ सन्निरानात् तेनापि चाधिकरणलक्षणोपरत्वेरिति । आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

व्याख्यामेवाऽऽप्तात् त्रियमुक्त्वा पुच्छशब्दात्तस्या सशयमाह-ब्रह्मेति । स्वप्रधानत्वेनेति सशयं सतीति शेषः । पूर्वाधिकरणे मुख्येक्षणाद्ब्रह्मनिर्णये गौण प्रायपाठो वाचिन इह व्याध्यास्मात्-त्वेऽवयवमात्रत्वे च पुच्छशब्दस्य लाक्षणिकरूपमाप्येऽवयवप्रायपदेष्ववयवार्थेनेति सगत्या पूर्वपक्षयति-पुच्छेति । तैत्तिरीयोपनिषद् स्पष्टत्रयान्तराया निर्गुणब्रह्मत्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । परपक्षे पूर्वोत्तर-पक्षयोः'पामितेव फलम् । इह पूर्वपक्षे तथा सिद्धान्ते प्रमिति । पूर्वपक्षमन्यु सिद्धान्तयति-इति प्राप्त इति । स्वयूयव्याख्या व्याख्येय म्नाभिमता व्याख्यामाह-आनन्दमय इति । आनन्दमय-शब्देन पद्यमपर्यायम्यपुच्छशब्दादवयव ब्रह्मपदमुपलक्ष्य तेन स्वप्रधानमेव ब्रह्मोच्यते इति प्रतीक्षायां हेतु व्याख्याति-असन्नेवेति । पूर्वपक्षबोज्रमनुभाष्य दूषयति-विकारंति । वाचकानुभाषावर्धप्रप्रेण इत्युक्तम् । परिहारभागमवयवार्थं व्याकरोति-अत्रत्यादिना । ब्रह्माधिकरणमिति वाच्ये पूर्वप्रायवयवप्रधानप्रयोगात्तस्य बुद्धिमत्तात्तेनाप्यधिकरणलक्षणात्पुच्छोक्तिरिति तात्पर्यमाह-अवयवेति । तदयं प्रसूयति-अत्रेति । तत्र गमकमाह-यदिति । इतश्च पुच्छशब्दोऽप्युच्छशब्देनावयवो नोच्यते किंवाधारो लक्ष्यते इत्याह-

“तद्धेतुव्यपदेशाच्च” [ब्रह्मसू० १ । १ । १४] ॥ सर्वस्य च विकार-
जातस्य ज्ञानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते—“इदं सर्वमसृजत्,
यदिदं किञ्च” [तैत्ति० २।६] इति ॥ न च कारणं सद्वत् स्वविकारस्या-

खनप्रमा ।

नन्दमयाधारत्वेनावश्यं वक्तव्यप्रवृत्तिर्यथेः—तद्धेतुव्यपदेशाच्च [ब्र०सू० १ । १।१४] तस्य ब्रह्मणः सर्व-
कार्यहेतुव्यपदेशात् प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दमयस्य जीवस्य कार्यत्वात् प्रति शेषत्व ब्रह्मणो न युक्त-
मित्यर्थः । “मान्त्रवाणिकमेव च गीयते” [ब्र. सू. १ । १ । १५] “ब्रह्मविदानोति परम्”
इति यस्य ज्ञानान्मुक्तिरन्ता, यत् सत्य ज्ञानमिति मन्त्रोक्तं ब्रह्म, तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते । ब्रह्म-
संयोगात् । नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः । “नेतराऽनुपपत्तेः” [ब्र. सू. १ । १ । १६] इतर आन-
न्दमयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः । सर्वस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । “भेदव्यपदेशाच्च” [ब्र. सू. १ । १ ।
१७] अयमानन्दमयो ब्रह्म, रस छन्दानन्दी भवतीति भेदोक्तेश्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः । आनन्दमयो
ब्रह्म नैतिरीयकपञ्चमस्थानस्थानत्वात् भृगुवल्कीस्पानन्दवदित्याशक्याह—“कामाच्च नानुमानापेक्षा”
[ब्र. सू. १ । १ । १८] काम्यत इति काम आनन्दः । तस्य भृगुवल्क्या पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्द-
मयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षा न कार्या । विनारार्थकमयद्रोषादित्यर्थः । भेदव्यपदेशश्चेत् सगुणं ब्रह्म
वेद्यं स्यादित्याशक्याह—“अस्मिन्नस्य च तद्योगं ज्ञास्ति” [ब्र. सू. १ । १ । १९] गुरानि-
हितत्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसंहृतं पुच्छवाक्योक्तं ब्रह्मण्यहमेन परब्रह्मेति प्रबोधयत् आनन्दमयस्य यदा-
यामती ।

मान्त्रवाणिकमेव च गीयते ॥ (१५) ॥ यत् ‘सत्यं ज्ञानम्’ इत्यादिना मन्त्रगणेन ब्रह्मोक्तं तदेतदुपाय-
भूतेन ब्रह्मणो न स्वप्राधान्येन गीयते—‘ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा’ इति । अत्रयवचनत्वे स्वस्य मन्त्रे प्राधान्य
ब्रह्मणे त्वप्राधान्यमित्युपायोपेययोर्मन्त्रब्रह्मणोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति ॥ नेतराऽनुपपत्तेः ॥ (१६) ॥ अत्र
‘इतश्चानन्दमयः’ इति भाष्यस्य स्थाने ‘इतश्च ब्रह्म पुच्छ प्रतिष्ठा’ इति पठितव्यम् ॥ भेदव्यपदेशाच्च
॥ (१७) ॥ अत्रापि ‘अनन्दानन्दमयः’ इत्यस्य च ‘आनन्दमयाविकारः’ इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने ‘ब्रह्म
पुच्छ प्रतिष्ठा’ इति ‘ब्रह्मपुच्छाविकारः’ इति च पठितव्यम् ॥ कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ (१८) ॥
अस्मिन्नस्य च तद्योगं ज्ञास्ति ॥ (१९) ॥ इत्यनयोरेपि सूत्रयोर्मध्ये आनन्दमयस्थाने ‘ब्रह्म पुच्छं
प्रतिष्ठा’ इति पाठो ब्रह्मण्यः ॥ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ (१४) ॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमय-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्धेतुविति । तद्वाच्यं—सर्वस्येति । तयाऽपि ब्रह्मादानन्दमयावयवत्व ब्रह्मणो नैष्यते तत्राऽऽह-
न चेति । इतश्च नाऽऽनन्दमयः परमात्मा । यतः सप्तमिन्द्रादिमन्त्रगणेन यद्ब्रह्मोक्तं तद्देवाऽऽनन्दमय-
शब्देन विशिष्टद्वारा लक्ष्यमाणजावचेतनस्य स्वरूपमिति पुच्छवाक्येन तत्त्वमसीतिवर्तमाने । ब्रह्मविदा-
प्रोक्तानि ब्रह्मविदस्तन्प्राप्तमित्यानेन ब्रह्मामनोरक्तयोपनमात् । “स यथाय पुच्छं यथासाक्षादित्ये स
एकः” इत्येक्योपसंहारात् । मध्येऽपि विशिष्टद्वारा स्वहृत्क्ये तात्पर्यस्य युक्तत्वादित्याह—मान्त्रवाणिक-
मिति । इतश्च पुच्छवाक्यस्य ब्रह्मैव स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमितरस्त्वानन्दमयो न प्रतिपाद्यो वैषयिक-
प्रियादिमन्त्रेन तत्र मुख्यस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह—नेतव इति । इतश्च नाऽऽनन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते ।
ब्रह्मण्यनन्दप्रतिविम्बित रससादित्येन लब्धाऽऽनन्दमयः स्वयमानन्दी भवतीति ब्रह्मणो भेदेन तस्योक्ति-
र्यथासाक्षादित्याह—भेदेनेति । ननु भृगुवल्क्यापानन्दस्य ब्रह्मण्यज्ञानन्दमयस्यापि ब्रह्मण्य पञ्चमपर्या-
मस्यत्वादनुर्भावने तत्राऽऽह—कामाच्चेति । काम्यत इति काम आनन्दस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानुमानेना-

नन्दमयस्य मुख्यया वृत्त्याऽवयव उपपद्यते ॥ अपगण्यपि सूत्राणि यथा-
सम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि दृष्टव्यानि ॥ १९ ॥
उत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥ (७) ॥

उदमाम्नायते “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिर-
ण्यमश्रुतिरिण्यकेश आप्रणवात्सर्व एव सुवर्णः” “तस्य यथा कप्या-
सं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति नाम, स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य
उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद” [छान्दो० १ । ६ ।

रत्नप्रभा ।

हीनि शास्त्रे ब्रह्ममात्रं शक्ति-अतो निर्गुणब्रह्मैक्यज्ञानार्थं जीवभेदानुमाद् इयमिदंवाह-अपराण्य-
पीति ॥ १९ ॥ (६) ॥ छान्दोग्यनाक्यमुदाहरति-अथ य इति ॥ अथेयुमान्तिप्रारम्भार्थः । हिरण्मयः
ऽवोर्निर्माकार । पुरुषः पूर्णोऽपि मूर्तिमानुपानकैरुच्यते । मूर्तिमाह-हिरण्येति ॥ प्रणसः नखा-
प्रम् । तेन सहेयमभिधागाद् । नेत्रयोर्विशेषमाह-तस्येति ॥ कर्मेर्भेदस्य भास पु-ठभागोऽयन्-
तेजस्वी तत्तुल्यं पुण्डरीकं यथा दीप्तिमदेवं तस्य पुरम्य अक्षिणी । सद्योभिरुक्तिरक्ताम्भोजनयन
इत्यर्थः । उपासनार्थमादित्यमण्डल स्थान रूपं चोक्त्वा नाम करोति-तस्योदिति ॥ उत्राम निर्भक्ति-
स इति ॥ उदितः उदृतः । सर्वेषाम्नासृष्ट इत्यर्थः । उपासनार्थं नामज्ञानफलमाह-उदेति हेति ॥

भामती ।

श्लोकस्य सर्वस्यास्य विकारजातस्य सात-दमयस्य तस्य पु-ठ कारणमुच्यते ‘इदं सर्वमसृजत, यदिदं किञ्च’
इति श्रुत्या । न ह्यानन्दमयविकारात्मनो ब्रह्म विकारः सन् सर्वस्य कारणमुपपद्यते । तस्मादानन्दमय-
विकारात्मनो ब्रह्मेति तदवयवयोऽनानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन विभक्तिः, किंतु स्वप्रधाननिह ब्रह्म पु-ठ
श्लेषत्वेनेति सिद्धम् ॥ १९ ॥ (६) ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् । पूर्वस्मिन्नपरिकल्पेऽपास्तसमस्तोपरोपरमप्रतिपत्त्यर्थ-
मुपायतामात्रेण पञ्च कौशा उपास्य स्थिता, न तु विभक्तिः । ब्रह्मैव तु प्रधानं ‘ब्रह्म पु-ठ प्रतिष्ठा’
इति श्लेषत्वेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम् । सप्रति तु ब्रह्म विभक्तितोपाधिभेदमुपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न तु विया-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ऽऽनन्दमयस्यापि तद्वचमपेक्षितव्यम् । विकारार्थमप्यडिरोमादित्यर्थः । इतोऽपि नाऽऽनन्दमयोऽत्र प्रति-
पाद्यते । पु-ठवाक्योक्ते ब्रह्मणि प्रतिबुद्धस्याऽऽनन्दमयस्य यदा ही-यादिना त-प्रानिमोक्षाभिगानात्समा-
दानन्दमयशब्दात्तस्याप्रतिपाद्यत्वात्तदुच्यते तदगोऽपरिकल्पापु-ठवाक्यस्य तद्वैरात स्वप्रधानं प्रति-
पाद्यमिति त-प्रतिष्ठा कैरन्य फ-रती-याह-अस्मिन्निति । तदेतदाह-अपगण्यपीति ॥ १९ ॥
(६) ॥ सम-वयस्य सविदेशपरत्वमयोस्योस्यं स्यापित । अनुनाऽपवादार्थं तंवापिस्वरणमपारयति-
अन्तर्गति । छान्दोग्यस्य नाक्यमुदाहरति-इदमिति । ऋत्मानयोः पृथिव्यन्वाशामचोक्त्यनन्तरमु-
पासिन्प्रस्तावार्थोऽयंशब्दः । य एष इति शास्त्रप्रसिद्धिः सतिविशोक्तः । तस्योपास्यत्वंमादिदिकं स्थान-
माह-अन्तर्गति । सादित्यमण्डलस्य मध्ये स्थित इति यावत् । ध्यानार्थमेव रूपं विशेषमाह-हिर-
ण्मय इति । ज्योतिर्मय इत्यर्थः । ध्यानकृतं पारं-उद व्यसोऽनन्ति-पुन्य इति । तत्रावहितमिगान-
नुभव प्रनाण्ययति-दृश्यते इति । तर्हि पुनश्चादूर्णस्य कथमुनास्मिन्नाऽऽ-हिरण्येति । तद्-यो-
तिर्मान्दोपास्यः मन्त्राणि केशाश्वेति तयोक्तः । हि तद्नाऽऽप्राणाप्रावो नउप नेन सह सर्व एव
सुमर्गोऽवोर्निर्णय । चतुर्गोर्विशेषमाह-तस्येति । कर्मेर्भेदस्योऽऽन- दृष्टभागोऽयन्तेजस्वी तत्तु-
ल्यम् । पुण्डरीकं यथाऽयन्तरी-निनतपाऽय्य देवमप्राप्तिगो प्रकृष्टदीप्तिमती । ध्यानार्थमेव नाम करोति-
तस्येति । कथं तस्योदितिनाम तदाह-स इति । उदित उदृतः सार्वभरमप्राणसृष्ट इत्यर्थः ।

६-७] इत्यधिदेवतम् ॥ अथाध्यात्मम् “अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छान्दा० ४।५।१] इत्यादि । तत्र संग्रहः ॥ किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्रातोत्कर्षः कश्चित्संसारी सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयंत, किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति ॥ किं तावत्प्राप्तम् । संसारीति ॥ कुतः ॥ रूपवत्त्वश्रवणात् ॥ आदित्यपुरुषे तावद्विरण्यभमश्रुतियादिरूपमुदाहृतम् ॥ अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते—“तस्यै तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्” [छा० १।७।५] इति ॥ न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम्—“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” [कौ० १।३।१५] इति श्रुतेः ॥ आधारश्रवणाच्च—“य एषोऽन्तरादित्ये” [छा० १।६।६] “य एषोऽन्तरिक्षिणि” [छा० ४।५।१] इति ॥ न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रातिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत “स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्व महिम्नि” [छा० ७।२४।१] इति

रत्नममा ।

देवतास्थानमादित्यमधिष्णोपास्युक्तपनन्तरमात्मान देहमप्रिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह—अथेति ॥ पूर्वं ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदान्यासश्चेति मुग्यत्रिययादिनृप्रमाणशान्तिर्निर्गुणनिर्गम्यद्रूपवत्त्वादिबहुप्रमाणनशा-जीवो हिरण्यम इति पूर्वसिद्धान्तदृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वमुत्सर्गन सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वपक्षयति—संसारीति ॥ अत्र पूर्वोत्तरपक्षयोः जीवब्रह्मणोरपान्ति फलम् । अक्षिणीत्याधारश्रवणाच्च सप्तमामती ।

कर्मानिशयल-धोत्कर्षो जीवात्मादित्यपदनेनीय इति निर्णीयते । तत्र ‘मर्षादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु । तस्मादुपास्य संसारो कर्मानिप्रहृतो रति ॥’ हिरण्यमनृ—इत्यादिरूपवत्त्वणात्, ‘य एषोऽन्तरादित्ये’, ‘य एषोऽन्तरिक्षिणि’ इति चाधारभेदश्रवणात्, ‘ये चासुमात्परात्रो लोकास्तेषा चैते देवकामाना च’ इत्यर्थमर्षादाश्रुतेश्च संसार्येन कार्यकारणसमातामनो रूपादिसपन्न इहोपास्य, न तु परमात्मा ‘अशब्दमस्पर्शम्’ इत्यादिश्रुतिभिः अपास्तसमस्तरूपश्च, ‘मे महिम्नि’ इत्यादिश्रुतिभिरपाटनाधारश्च, ‘एष सर्वेश्वर’ इत्यादिश्रुतिभिरपिगतनिर्मर्षादिश्वर्यश्च तत्रय उपास्यनेह प्रतिपत्तुम् । सर्वपाप्मनिरहथादित्यपुरुषे सम्भवति, आद्यस्य मनुष्याधिकारतया देवताया पुण्यपापयोरनधिकारात् । रूपादिमत्त्वान्ययानुपपत्त्या च कार्यकारणान्मके जीवे उपास्यनेन विरहिते यत्तावदगाद्यामकृतयाम्य सर्वा-आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ध्यानफलमुदेताति । आदिशब्दात्तस्य फलञ्च साम च गेष्णात्रित्यायुक्तमप्रिदेवत देवतामधिष्णोपासित्वाक्यनियर्थः । आधिदेवतानोक्तयनन्तरमात्मान देहमप्रिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह—अथेति । ऋक्सांमयोर्वाकप्राणायामोक्तयनन्तर्पमथे युक्तम् । आदिशब्दान्मैर्कत्त्वामोपायुक्तम् । स्थानद्वयस्य पुरुष विधीय रूपावत्त्वश्रुत्या मर्षापाप्मर्षश्रुत्या च मशयमाह—संज्ञेति । कश्चित्कृत्यादित्यक्षेत्रज्ञ उक्तः । पूर्वमुने अत्रपदमानन्दमयपदमानन्दपदार्थान्यासश्चेति मुग्यत्रयार्थबहुप्रमाणनशात्रिर्विशेषनिर्गम्यद्रूपवत्त्वादिबहुप्रमाणसमारो हिरण्यम पुग्य इति संगत्या पूर्वपक्षमाकाशापूर्वकमाह—किं तावदिति । सुदृश्य-द्विज्ञोक्त्युते सगुणे त्रय्यण्यवयोने श्रुत्यादिसंगतय । पूर्वोत्तरपक्षयोरपगम्य परम्य चोपास्यनेव फलम् । मर्षापाप्मत्राय पर एव कस्मानेति पृष्टा हेतुमाह—कुत इति । चाश्रुते पुग्ये यथोक्त रूपं न ध्रुवमित्यादिभ्याऽऽह—अस्तीति । परम्येन म्यानभेदाद्रूपवत्त्वमुपदेशानिदेशान्यापिति चेन्नेत्याह—न चेति । परापरिकटे हेत्यन्तरमाह—आधारंति । अनन्तराक्त्यात्तस्याप्यारश्रुतिरित्यागम्याऽऽह—न हीति । परमानाधारणे स्वमहिमप्रतिष्ठन हेतुमत्र मान—न भगव इति । तत्रैव हेत्यन्तर सर्वव्यापित्व तत्रापि

“आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” इति च श्रुती भवतः ॥ ऐश्वर्यमर्यादा-
 श्रुतेश्च-“स एष ये चासुष्मात्पराश्रौ लोकास्तेषां चोष्ट्रे देवकामानां च”
 [छा० १ । ६ । ८] इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा ॥ “स एष चैतस्मा-
 दर्वाश्रौ लोकास्तेषां चोष्ट्रे मनुष्यकामानां च” [छा० १ । ६ । ६] इत्यक्षि-
 पुरुषस्य ॥ न च परमेश्वरस्य मर्यादावद्वैश्वर्यं युक्तम्-“एष सर्वेश्वर एष
 भूताधिपतिरप्य भूतपाल एष मेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय”
 [बृ० ४ । ४ । २९] इत्यविशेषश्रुतेः ॥ तस्मान्नास्यादित्ययोगन्तः पर-

रत्नप्रभा ।

रिति सम्बन्धः । श्रुतिमाह-स एष इति ॥ आदित्यस्य पुरुष । असुष्माद् आदित्यादूर्ध्वगा ये केचन
 लोकास्तेषाम् ईश्वरो देवभोगानां चेत्यर्थः । स एषोऽक्षिस्थः पुरुष एतस्माद् अक्ष्योऽग्रस्तना ये
 लोका ये च मनुष्यकामा भोगा, तेषामीश्वर इति मर्यादा श्रूयते । अत श्रुतेश्च समारोत्यर्थः । एष
 सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः । भूताधिपतिः यमः भूतपाल इन्द्रादिव एष एव । किञ्च
 जन्मानामसकृदाप लोके भिन्नरक्तौ यथा सेतुः एवम् एषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्यादा हेतुत्वात्
 सेतुरप्य एव । अत सर्वेश्वर इत्यर्थः । मत्र व्याचष्टे-य एष इति ॥ यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुतायु-
 सारेण चरम नेयम् । तथाप्यत्र प्रथम श्रुत रूपस्य निरुद्ध प्यानार्थमीश्वरे नेतु शक्यं च, सर्वपा-
 पासङ्गित्य सर्वात्मैक्यं तु सकृद जीने नेतुमशक्यं चेति प्रयत्नम् । न च “ न ह वै देवान्पाप गच्छति”

भामती ।

एकस्य श्रूयते तत्कथंचिदादित्यपुरुषस्यैव श्रुतिरिति आदित्यपुरुष एषोपास्यो न परमान्मेयेव प्राप्तम् ।
 अनाधारत्वे च नित्यत्व सर्वगतत्वं च हेतुः अनित्य हि कार्यं कारणागारमिति नानाधार, नियमस्य
 सर्वगत यत्तस्मादश्वरभावेनास्थित तदेव । तस्योत्तरम्यागार इति नानाधार, तस्मादुभयमुक्तम् । एव
 प्राप्तेऽभिधीयते-‘अन्तस्मद्दर्शोपदेशात्’ । ‘सर्वात्म्यसर्वदृष्टिनिरहाम्यामिहोच्यते । ज्ञेयाव्यभिचारिण्यां
 सर्वहेतुर्विचारयत् ॥’ नामनिरुक्तेन हि सर्वपाप्मापादानतयाम्योदय उच्यते । न चादित्यस्य देवताया-
 कर्मानधिकारेऽपि सर्वपाप्मनिरह प्राग्भवीयार्गवमर्थव्यवसायसभवे सति । न चैतेषां प्राग्भवीयो धर्म
 एवाम्नि न पाप्मेति साप्रतम् । त्रियाकर्मातिशयसमुदाचारेऽप्यनादिभवपरपोषाजितानां पाप्मनामपि प्रसु-
 ताना मभवात् । न च श्रुतिप्रामाण्यादादित्यशरीराभिमानिन सर्वपाप्मनिरह इति युक्तं, त्रयस्त्रिपयन्ता-
 शानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मानमाह-आकाशवदिति । ईश्वराप्रदे हेचन्तरमाह-ऐश्वर्येति । स एष इत्यादिद्वैत्रिकुरूपोक्ति । असु-
 ष्मादादित्यादूर्ध्वगा ये लोकास्तेषामीशिता ये च देवानां कामा भोगास्तेषां चेत्यर्थः । स एष इत्याया-
 िष्यपुरुषोक्तिरेतस्माच्चक्षुष सकाशादूर्ध्वगता ये लोकास्तेषामीशिता ये च मनुष्याणां कामा भोगास्तेषां
 चेत्येतस्य मर्यादानद्वैत्रयमुक्तमित्यर्थः । परम्यापि प्यानार्थं तादृशैश्वर्यं स्यान्न याह-न चेति । एष
 सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः । कथमेतस्य सर्वेश्वरत्व यतो भूतानां नियन्ता यमोऽस्मिन् ने पाह-
 एष इति । कथं पुरो भूतानामधिष्ठाय पात्रयिन्ता पात्रयितुर्निन्दारे सत्यात्तत्राऽऽ-एष
 भूतेति । तथाऽपि त्रयानां मर्यादास्थापकोऽस्मिन् कुतोऽप्य सर्वेश्वरत्व तत्राऽऽह-एष इति । यथा
 मृदात्मस्य सेतुर्विष्वक्त्वस्य क्षेत्रसप्तदशसभेदाय धारयित्वा तथैषोऽपि सर्वेषां वर्णादीनामसकृदाप
 धारयित्वा स्यादित्यर्थः । मर्यादाशास्त्रयुक्तेरादित्यक्षेत्रज्ञ एवात्रोपास्य इत्युपमहरति-तस्मादिति ।
 तस्य कर्मानिनिरात्मव्यवसायनिगम । सर्वात्म्यमुपासनायै नु यथेनानृत इति भावः ।

मेश्वर इति ॥ एवं प्राप्ते-द्वयः ॥ अन्तस्तद्भ्रमोपदेशादिति ॥ “य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तराक्षिणि” [छा० ४।५।१] इति च श्रूयमाणः पुरुषः स परमेश्वर एव ॥ न संसारी ॥ कुतः ॥ तद्भ्रमोपदेशान-तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा उद्देशोपदिष्टाः ॥ तथा-‘तन्मयोदिति नाम’ [छा० १।६।७] इति श्रावयित्वा अस्यादित्यपुरुषस्य नाम “स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः” [छा० १।६।७] इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति ॥ तद्वै च कृत्ननिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति “यन्नाम तन्नाम” [छा० १।७।५] इति ॥ सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते “य आत्मा अपहृतपाप्मा” [छा० १।७।१] इत्यादौ ॥ तथा चाक्षुषे पुरुषे “सैव ऋक तत्साम तदुक्तं तद्यजुस्तद्ब्रह्म” [छा० १।७।५]

रत्नप्रभा ।

[बृह० १।५।२०] इति धृतेरादित्यजीवस्यापि पाप्माभ्यर्थाभिनि वाच्यम् । धृतेर्युता कर्मा-
नपिकारिणा देवाना क्रियमाणपाप्मासम्बन्धे तच्छ्रद्धासर्गे वा तात्पर्यात् । तेषा सञ्चितपापमात्रे “क्षीणे
पुण्ये मर्येच्छोकं विशति” [भग०गी० ९।२१] इत्ययोगादित्यभिप्रेत्याह-सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन
एवेति ॥ सार्वात्म्याह-तयेति ॥ अत्र तच्छ्रद्धैः चाक्षुष पुरुष उच्यते । ऋगाद्येतेषा उद्भिन्नत्यस्य ॥ उक्त्य
शक्तविशेष । तसाहचर्यात् माम स्तोत्रम् । उक्त्यादन्यच्छस्त्रम् ऋग उच्यते । यदुर्वेगे यजुः । ब्रह्म
मामती ।

व्यम्या. प्रामाण्योपपत्ते । न च त्रिनिगमनाहेत्वभाव, तत्रतत्र सर्वपाप्मनिर्हृत्य भूयोभूयो तत्रत्येव
श्रवणात् । तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञायमानस्य त्रिनिगमनाहेतोर्विद्यमानत्वात् । अपि च सार्वात्म्य जग-
त्कारणस्य तत्रण एवोपपद्यते, कारणोद्देशोत्कार्यत्वानस्य, तत्रणश्च तत्रज्ञानात् । आदित्यशरीरा
भिमामिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम् । न च मुख्यार्थसमभे प्राक्षान्धच्छ्रवणया मनुष्येना युक्ता ।
रूपमत्र चाम्य परानुग्रहाय कायनिर्माणेन वा, तद्विकारतया वा सर्वस्य कार्यजातस्य, विकारस्य च
विकारवतोऽनन्यवात्तात्तद्व्यपदेशोपदिश्यते, यथा ‘सर्वगन् सर्वस्य’ इति । न च ब्रह्मनिर्मित माया
रूपमनुसृष्ट्याह्वमग्राह्य भवति, अपि तु ता कुर्वन्, इति नाशास्त्रप्रमद्व । यत्र तु तत्र निम्नतसमस्तो-
पाभिमेद ज्ञेयवैशेषोपक्षिप्यते, तत्र शास्त्रम्-‘अत्रान्यमर्थमन्यस्यपन्’ इति प्रवर्तते । तस्मात्प्रपञ्चमपि
परमात्मन्युपपद्यते । एतेनेव मर्शादाशरमेद्रावपि त्याग्यानी । अपि चादित्यदेहाभिमामिन सार्वात्मिणोऽन-
भानन्दमिरीय-आयनिर्णय ।

पूर्वपक्षमनुच सूत्रमन्वार्थ प्रतिज्ञा-पात्रोनि-एवमित्यादिना । प्रथमश्रुतरूपत्वादिना चरमश्रुत-
सर्वपाप्मनिगमादेर्नव ताल परस्य प्राप्तिरित्याह-तुन इति । फलनपाप्मनिगमादिच्छिन्नस्य चरम-
स्यापि तच्छ्रवण्येनाभिनिगमादिज्ञादाद्यादपि वशीयस्वाच्छ्रवणेनैवैवमित्याह-तद्भ्रमोत् । इहेति
म्यानद्वयस्यपुरुषोक्ति । आदित्यस्यैवम्यापि र्मानपिकारणापाप्मास्यर्शो युक्त “न ह वै देवान्या-
पम्” इति धृतेरित्याशक्याऽऽह-सर्वोत् । देवादिषु पवादिनर्मानपिकारणैरपि प्राचि भवे सञ्चितपा-
पयोगात्तस्यैवात्र ह वै देवानियुक्तेर्न जीव सर्वपापास्यत्र प्रदशात्तरं च तस्य परमिनेन श्रुतेरापि
तद्व्या तत्र यमिदानाचक्षेत्रोपाप्यतेनि मार । सार्वात्म्यमपि श्रुत न सार्वात्मिण युक्तमित्याह-
तयेति । तत्र तच्छ्रद्धैश्चाक्षुषनरोक्ति ऋगादिभिर्गोपापैश्चपा विप्रभगद्विज्ञोक्ति । उक्त्य शक्तविशेष ।
न माचर्यात् सामन्तोत्रमुक्त्वाद्यच्छ्रवणमुच्यते । अत्र तयो वेदा ऋगाद्यामना चाक्षुषस्य सार्वा-

इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति ॥ सा च परमेश्वरस्योपपद्यते ॥ सर्व-
कारणत्वात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदेवनमृकसामे
वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह ॥ “तस्यर्च्यं साम च गेष्णो”
[छा० ? । ६ । ८] इत्यधिदेवतम् ॥ तथाध्यात्ममपि—“यात्रमुष्य गेष्णो
तो गेष्णो” [छा० ? । ७ । ५] इति ॥ तच्च सर्वात्मकत्वे सत्येवोपप-
द्यते ॥ “तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः”
[छा० ? । ७ । ६] इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं
दर्शयति ॥ तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटने “यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमद्जित-
मेव वा । तत्तद्देवावगच्छ त्वं मम तेजोशसम्भवम् ॥” [१० । ४ ?]
इतिभगवद्गीतादर्शनात् ॥ लोककामेशितृत्वमपि—

रत्नप्रभा ।

त्रयो वेदा इत्यर्थः ॥ पृथिव्यग्न्याद्यात्मक इति । अधिदेवनमृक—पृथिव्यन्तरेक्षुनक्षत्रादित्य-
गतशुक्रभारूपा पञ्चविधा श्रुत्युक्ता । साम च—अग्निग्राद्यादित्यचन्द्रादित्यगतातिष्ठान्गरूपमुक्त
पञ्चविधम् । अध्यात्म तु—ऋगावचक्षुश्रोत्राक्षिम्यशुक्रभारूपा चतुर्विधा । साम च प्राण-
च्छायात्मनोऽक्षिगतातिनीलरूप चतुर्विधमुक्तम् । एव ऋणेण ऋक्सामे अनुक्रम्याह श्रुति-
तस्येति ॥ यौ सर्वात्मकक्रूसामात्मकौ गेष्णावमुष्य आदित्यमध्यमौ एवाक्षित्यस्य गेष्णो परी-
णीत्यर्थः ॥ तच्चेति । ऋक्सामगेष्णत्रयमित्यर्थः । सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । ननु लोके राजानो गीयन्ते, नेश्वर इत्यत
आह—यद्यदिति । पशुविज्ञादि विभूतिः । श्रीः कान्तिः । ऊर्जितं बल, तद्युक्त सत्त्व राजादिक
भामती ।

वामी भेदेनोक्तः, स एवान्तरादित्य इत्यन्तः श्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भविष्यतीति । तस्मात्ते
धनसनय इति । धनसन्तो विभूतिमन्त इति यावत् । क्रमात्पुनर्विभूतिमत्त्वं परमेश्वरपरिग्रहे घटा
इत्यत्र आह—यद्यद्विभूतिमदिति । सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्त्वं परमेश्वरस्वरूपामिव्यक्ति, न तद्विद्या-
त्म-विहितपरमेश्वरस्वरूपेऽपि विभूतिमत्त्वमित्यर्थः ॥ लोककामेशितृत्वमपीति । अतोऽप्यन्तापारार्थन्यायेन
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तेऽपि स्तुतिरपाम्यर्थमिच्छाशक्य मुग्यसभवे नामुग्यरूपत्वे पाह—सा चेति । तत्रैव हेचन्तरमाह—
पृथिवीति । ऋगधिदेवत पृथिव्यन्तरेक्षुनक्षत्रादित्यगतशुक्रभारूपा । साम चाग्निग्राद्यादित्यचन्द्रादि-
त्यगतवरः कृष्णारद्यातिष्ठान्गरूपमित्येर्गभिः सामेव्यादिनोक्तम् अध्यात्म च वाक्चक्षुश्रोत्राक्षिगतशु-
भालक्षणा तावद्युक्ता । साम च प्राणच्छायात्मनोऽक्षित्यच्छाया रूप गगेव ऋकप्राण- सामे यादिनोक्तमे-
वमुभयत्रोक्तत्वे ऋक्सामे क्रमेणोक्तानां पुण्यम्योक्तप्रकारवर्धामिहितप्रकार साम चेत्येते द्वे गेष्णो पाद-
परीणी इति देवनायामुक्ताऽऽत्मन्यपि तयोर्ऋक्सामयोरेतिदेशेन गेष्णामुक्तमित्यर्थः । तदपि समानि-
प्रिय किं न म्यात्रेयाह—तच्चेति । तत्रैव हेचन्तरमाह—तद्य इति । व्यवहारभूमिस्तच्छब्दार्थः । धनस-
नयो धनस्य लभ्यारो विभूतिमन्त इत्यर्थः । राजादीनामपि श्रीमता गीयमानादृष्टेःस्थितिमाश-
क्याऽऽह—तच्चेति । उक्तस्यै स्मृतिमनुसृत्यति—यद्यदिति । धनादिसमृद्धिमत्त्वं विभूतिमत्त्वम् । कान्ति-
मत्त्वं श्रीमत्त्वम् । वदयत्वमौर्जित्यम् । ईश्वरपक्षे हेचन्तरमाह—लोकैति । निरक्षुद्रामनन्यामीन सर्वा-

निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति ॥ यन्तुक्तं हिरण्यश्मश्रुतिरित्यादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यते इति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम् ॥ “माया ह्येवा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं मेवं मां द्रष्टुमर्हसि” इति स्मरणात् ॥ अपि च यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते, भवति तत्र शास्त्रम्—“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” [कठ० १ । ३ । १५] इत्यादि । सर्वकारणत्वाल्लु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते—“सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” [छा० ३ । १४ । २] इत्यादिना । तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति ॥ यदप्याधारश्रवणात् परमेश्वर इति अवोच्यते ॥ स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनाथो भविष्यति ॥ सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्वोपपत्तेः ॥ ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्यध्यात्माधिदेवताविभागापेक्षमुपासनार्थमेव ॥ तस्मात्परमेश्वर एवाध्यादित्ययोरन्तरूपदिश्यते ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति चाऽऽदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी ॥

रत्नप्रमा ।

मदश एवेत्युक्ते तद्गानमीश्वरस्यैवैयर्थे । निरङ्कुशम् अतन्वाचीनम् । एषा त्रिचिररूपा मूर्ति माया त्रिकृतित्वान्मायानया सृष्टेयर्थे । यदुक्तमशब्दमि यादियाक्य, तत् ज्ञेयपरमित्याह—अपि चेति ॥ तर्हि रूपं कुल, तत्राह—सर्वति ॥ यत्र तूपास्यत्वेनोच्यते, तत्रैवप्याहय सर्वकारणत्वात् प्राप्तत्पत्तत्त्व सर्वकर्मैवादिश्रुत्या निर्दिश्यत इति योजना । मर्यादाप्रदेश्वर्यमीदरम्य नेत्युक्त निराकरोति—ऐश्वर्येति ॥ अध्यात्माधिदेवतव्यानयोविभागः—पृथक्प्रयोग, तत्रपेक्षमेव न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थमित्यर्थः ॥ २० ॥ ननु उपास्योद्देशेनोपास्तित्विर्धेयत्रियाकर्मणो त्रीत्यादिनदन्यन सिद्धिर्त्राच्येयाशक्याह—भेदेति ॥ आदित्यजीवादीश्वरस्य भेदोक्ते श्रुत्यन्तरे जीवादन्य ईश्वर सिद्ध इति सूत्रार्थमाह—अस्तीति ॥ आदित्ये नामती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

परिहादिना तस्यैवोपास्यतेऽतुक्त्वा परोक्तमनुवदति—यस्त्विति । एवञ्च नान्यस्य सप्सारलिङ्गमित्याह—अत्रेति । मायामयस्यापि रूपस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिनियमे हेतुमाह—इच्छेति । तथात्रिरूपोपयोगमाह—साधकेति । तस्येच्छाऽपि मायागपीति मत्वाऽऽह—मायेति । यथादृष्टि देहादिवैशिश्रयमीश्वरस्य तात्त्विकमि याशक्याऽऽह—सर्वेति । अरूपश्रुतिविन्द्व रूपरत्त्वमि युक्तमाशक्य नियममेदमाह—अपि चेति । तात्त्विकमैश्वर रूपमाश्रित्याशान्नादिशाब्दे कथ तस्य रूपादिमत्त्वोक्तिस्तत्राऽऽह—सर्वेति । निर्विशेषमेव ब्रह्मात्र प्रतिभाय तज्ज्ञानादेव मुक्तिरित्याशक्योपास्तित्वाक्यत्वात्प्रतिशोक्तिरित्याह—तयेति । स्वमहिमप्रतिष्ठस्याऽऽधारयोगादत्र चाऽऽधारश्रुतेरीश्वरदायान्तरनेत्युक्तमनुवदति—यदपीति । आभारानपेक्षस्यापि फलशशात्तदुक्तेर्नानीश्वरतेत्याह—अत्रेति । किमियुपासनार्थं तदुक्ति माक्षादेव कि न स्यात्तत्राऽऽह—सर्वगतत्वादिदि । मर्यादाप्रदेश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्त प्रयाह—ऐश्वर्येति । एकस्यैश्वरस्य म्यानमेदात्रच्छेदार्थैश्वर्यमर्यादाकरण पृथगनुप्यासनार्थं न परेच्छेदप्रपत्यर्थमित्यर्थः । परोक्तलिङ्गानामन्ययात्रे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २० ॥ उपास्योद्देशेनोपास्तित्विर्धेयत्रियाकर्मणो त्रीत्यादिनदन्यन सिद्धिर्त्राच्येयाशक्याऽऽह—भेदेति । आदित्यैश्वर्यादन्तर्यामीनिग श्रुत्यन्तरे भेदोक्तेस्ततोऽन्य ईश्वरः सिद्ध इत्येवार्थमाह—अस्तीति ।

“य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद् यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः” [बृह० ३। ७। ९] इतिश्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् ॥ तत्र ह्यादित्यादन्तरोयमादित्या न वेदेति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामीति स्पष्टं निर्दिश्यते, स एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति ॥ श्रुतिसामान्यात् ॥ तस्मात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ इत्यन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥ (८) ॥

उद्गमामनन्ति “अस्य लोकस्य का गतिरिति ॥ आकाश इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति । आकाशो ह्येवम्यो ज्यायान् । आकाशः परायणम्” [छा० १ । ९ । १] इति ॥ तत्र संशयः । किमाकाशश्चैन परं ब्रह्माभिधीयते-

रत्नप्रभा ।

न्यितरस्मिनिरासार्थमादित्यादन्तर इति । जीव निरम्पति-यमिति ॥ अशरीरस्य कथं नियन्तृत्व तत्राह-यस्येति । अन्तर्यामिपदार्थमाह-य इति ॥ तस्यानात्मनिरासायाह-एष त इति ॥ ते तत्र स्वर्ग-मित्यर्थः ॥ आदित्यान्तरत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात्पर एनादित्यादिस्थानक उद्गीधे उपास्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ (७) ॥ भयत्तु रूपरत्नत्वादिदुर्बललिङ्गानां पापात्परशित्वाद्ययमिचारिणल्लिङ्गेन्ययानयनम् । इह त्वाकाशपदश्रुतिः लिङ्गाद्वलीयसीति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते प्रत्याह-आकाशस्तल्लिङ्गादिति ॥ छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति-इदमिति ॥ शालाकस्यो ब्राह्मणो जैमिनि राजान पृच्छति-अस्य पृथ्वीलोकस्यान्यस्य भामती ।

निरङ्कुशमेश्वर्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ (७) ॥ आकाशस्तल्लिङ्गात् । पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनाद्विवक्षितोपाधिनाऽस्यैत्रोपासना, न सादित्यशरीराभिमानीनो जीवात्मन इति निरूपितम् । इदानीं स्वसाधारणधर्मदर्शनात्तदेवोद्गीधे संपाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते, न भूताकाश इति निरूप्यते । तत्र ‘आकाश इति होवाच’ इति किं मुर्याकाशापदानुरोधेन ‘अस्य लोकस्य का गति’ इति ‘सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि’ इति च ‘ज्यायान्’ इति च ‘परायणम्’ इति च कथंचिद्व्याख्यायताम्, उच्यतेऽनु-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

आदित्यमण्डले स्थितरस्मिपुञ्जस्यापि स्यादित्यत उक्तमादित्यादिति । तज्जीव व्युदस्यति-यमिति । तस्य देहिःधे जांन्यमदेहित्ये न नियन्तृत्वात्शक्याऽऽह-यस्येति । इतश्चाऽऽदित्यजांसादित्योऽसात्रियाह-य इति । तस्य तादृश्य वारयति-एष इति । श्रुत्यन्तरस्याप्यनीधरविपरमसाशक्याऽऽह-तत्रेति । तत्राऽपि प्रत्यभिज्ञापकाभावात्नेह तदुपास्तिरित्याशक्याऽऽह-स एवेति । आदित्यान्तस्य चश्रुतिसाम्यात्प्रत्यभिज्ञा पर एवोद्गीधे प्येयन्वेनोपदिश्यत इत्युपसहरति-तस्मादिति ॥ २१ ॥ (७) ॥ पूर्वत्रायमिचारिण्डिङ्गेन रूपवत्तत्वाद्यया नीनमिह तु लिङ्गात् श्रुतिरन्यथयित्येति प्राप्ते प्रत्याह-आकाश इति । छान्दोग्यवाक्यमोदाहरति-इदमिति । इन्ताहमेतद्भगवतो वेदानीयुपसतः शालाकस्यो विद्मिनि जैमिनिने पृच्छति-अस्येति । सर्वेभ्यः प्रपञ्चस्य प्रतिष्ठाप्रक्षेपे प्रसाहणस्योत्तराह-आकाश इति । कथं भूताकाशः सर्वजगत्प्रतिष्ठा तत्राऽऽह-सर्वाणीति । उपनिषदा तदभिज्ञानां च प्रमिदमेतदिति घोतकौ निपातौ निमित्तमात्रं निराकर्तुं विशिनष्टि-आकाशमिति । भूताकाशं वावृत्तपदेहन्तरमाह-आकाशो हीति । तत्रैव हेतुन्तरं गृहयति-आकाश इति । निचारपीजं मशयमाह-तत्रेति । अनतिप्रसन्नार्थं प्रश्नद्वारा

१ “शाक्योत्तम्यवैदुरितविरहभ्यामिहान्वये । ब्रह्मज्ञाप्यमिचारिभ्यां उपदेतुर्विचारकम् ॥ १ ॥” इति प्रचि-द्विष्णोर्दृश्यते ।

उत भूताकाशमिति ॥ कुतः संशयः ॥ उभयत्र प्रयोगदर्शनान् ॥ भूत-
विशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः ॥ ब्रह्मण्यपि क्वचित्
प्रयुज्यमानो दृश्यते ॥ यत्र वाक्यशेषवशात्साधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धा-
रितं ब्रह्म भवति, यथा—“यदेव आकाश आनन्दो न स्याद्” [तै० २ ।
७] इति, “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म”
[छा० ८ । १४] इति चैवमादौ ॥ अतः संशयः—किं पुनरत्र युक्तम् ॥
भूताकाशमिति ॥ कुतः ॥ तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धि-
मारोहति, न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विजातुम् ।

रत्नप्रभा ।

च कः आधार इति । राजा तूते—आकाश इति हेति—यदेव आकाश इति । आनन्दत्वस्यासाधारणस्य
श्रवणादाकाशो ज्ञेयव्यवहारितम् । आकाशो वै नामं यत्र तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विभागः । निर्वहिता
उत्पत्तिस्थितिहेतुः । ते नामरूपे । यदन्तरा यस्माद्ब्रह्मे, यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स्त इति वार्थः । अत्र
पूर्वपक्षे भूताकाशात्मनोद्गीयोपान्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मानना इति फलम् । उपाम्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्य-
मामती ।

रोधेनाकाशशब्दो भक्त्या परात्मनि व्याख्यायतामिति । तत्र ‘प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः ।
तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्यायानीति निश्चयः ॥’ ‘अस्य लोकस्य का गतिः’ इति प्रश्नोत्तरे ‘आकाश
इति होवाच’ इत्याकाशस्य गतिव्येन प्रतिपाद्यतया प्रागन्यात्, ‘सर्गाणि ह वा’ इत्यादीनां तु तद्वि-
शेषणतया गुणत्वात्, ‘गुणे त्वन्याम्यकंपना’ इति ब्रह्मण्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नैनान्यानि । अपि च
‘आकाश इति होवाच’ इत्युत्तरे प्रथमानुगतमाकाशमनुपजातविरोधि, तेन तदनुत्ताया बुद्धौ यद्यदेव
तदेकवाक्यगतमुपनिषत्तति तत्तत्त्वव्यतया उपमजातविरोधि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानमर्हति । न च
क्वचिदकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम् । न हि गङ्गाया घोष
इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादृशानि गङ्गायामिन्द्राग्नेनेन तत्परेण भवितव्यम् । समन्त्रम-
यत्र तुल्यम् । न च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः, अनेकार्थ्यस्यान्यात्पञ्चान्, भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोग-
वर्जनोपपत्ते । लोके चास्य नमसि निरूढतत्त्वात्, नान्यैरुक्त्वाच्च वैदिककार्यप्रतीतिरपिगत्यानुपपत्तेः ।
तदानुगुण्येन च ‘सर्गाणि ह वा’ इत्यादीनि भाष्यरूपा मध्यमेन नीतानि । नन्माद्भूताकाशमेवात्रोपास्य-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

निमित्तमाह—कुत इति । क्वचिदित्युक्तं स्पष्टयति—यत्रेति । असाधारणगुणश्रवणादाकाशशब्दस्य ज्ञेयार्थ-
दृष्टान्तो—यथेति । असाधारणेनाऽऽनन्देनान्यत्रासमाप्तिनेन सामानाधिकरण्यादाकाशो ज्ञेयवार्थः ।
वाक्यशेषादाकाशस्य ज्ञेयत्वे दृष्टान्तमाह—आकाश इति । निपातानाकाशस्य नामरूपोपपत्तिसर्वप्र-
वर्णितरूपप्रसिद्धवर्षी । ते नामरूपे यदन्तरा यस्मादन्त्ये यस्य वा मध्ये स्तः, तन्नामरूपाम्बुष्टं ज्ञेय-
वाक्यशेषादाकाशशब्दो ज्ञेयवार्थः । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिन्देशे इत्यादिवाक्यमप्रार्थमादि-
पदम् । यथेवमादानाकाशो ज्ञेय तयाऽऽरपीति योजना । ऋदिनिरूढिम्या सशयमुपमहरति—अत
इति । निरूढ्य पूर्वपक्षयति—किं पुनरिति । स्पष्टब्रह्मलिङ्गोक्तधुनेरुद्गीये मयाचोपास्ये तद्यणि समन्व-
योक्तं मगतयः पूर्वपक्षभूताकाशदृष्टयोद्गीयोपान्तिः सिद्धान्ते ज्ञेयदृश्येति फलम् । वैदिकप्रयोगस्य ताद-
वप्रयोगाद्ब्रह्मवार्थे च मिद्रे कुतो भूताकाशार्थेनेति शङ्कित्वा हेतुमाह—कुत इति । प्रथमभूताकाशश्रु-
भूताये गृह्यता चरमभूतवर्षाद्ब्रह्मवारात् श्रयन्तरेण ज्ञेयार्थेनेत्यर्थः । ब्रह्मण्यपि साधारणत्वात्
ऽऽनन्दश्रुतिरैवब्रह्मवाधिरुत्यादाक्याऽऽह—न चेति । एकस्यापि गोशब्दस्यानेकार्थत्वमगत्याऽपीष्ट

अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् ॥ तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति ॥ विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति ॥ न च मुख्यसम्भवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति ॥ सम्भवति चेह सुरयस्यैवाकाशस्य ग्रहणम् ॥ ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते—“सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते” [छा० १।१।१] इत्यादिः ॥ नैष दोषः ॥ भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः ॥ विज्ञायते हि—“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भृतः ॥ आकाशाद्वायुः ॥ वायोरग्निः” [तै० २।१] इत्यादि ॥ ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्यते भूताकाशस्यापि ॥ तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमिति ॥ एव प्राते ब्रूमः ॥ “आकाशस्तल्लिङ्गात्”—आकाशशब्देनेह ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् ॥ कुतः ॥ “तल्लिङ्गात्”—परस्य हि ब्रह्मण इदं लिङ्गं—“सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशा-

रत्नप्रभा ।

समन्वयोक्तेरापाद श्रुत्यादिसंगतयः । स्पष्टमत्र भाष्यम् । तेज प्रभृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्वाद् एव-
भामती ।

त्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम् । एव प्रातेऽभिधीयते—आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणम् । कुतः, तल्लिङ्गात् । तथाहि—“सामानाधिकरूप्येन प्रथमप्रतिवाक्ययो । पौरुषपर्यायमशोऽप्रधानचरुषि गौणता ॥” यद्यथाकाशपद प्रधानार्थं तथापि यन्पृष्ठ तदेव प्रतिपत्तयम् । न खल्वनुमत्त धामान्पृष्ठकोविदारानाचष्टे । तदिह, ‘अस्य लोकस्य का गति’ इति प्रश्नो दृश्यमाननामरूपप्रपञ्चमागतमिति विषय इति तदनुरोधाद्य एव सर्वस्य लोकास्य गति स एवाकाशशब्देन प्रतिपत्तय । न च भूताकाश सर्वस्य लोकास्य गति, तस्यापि लोकमध्यपानिनात् । तदेव तस्य गतिरित्यनुपपत्ते । न चोत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूताकाशकार्यमेव पृष्ठमिति युक्तं, प्रथमस्य प्रथमागतम्यानुपजातारोपिनो लोकसामान्यविषयस्योपजातारोपिनोत्तरेण सकोचानुपपत्तेस्तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात् । न च प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणान्तस्थितार्थेनोत्तर व्यन्यितार्थं न शक्य निष्पन्नमिति युक्तं, तन्निमित्तानामज्ञानसदृशविपर्यासानामनस्थानेऽपि तस्य स्वविषये व्ययम्यानात् । अन्यथोत्तरस्यानालम्बनसपत्तेरप्यिकरव्यापत्तेर्ना । अपि चोत्तरेऽपि बहुसमजसम् । तथाहि—“सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

प्रथमि त्वाकाशशब्दो गौणत्वेनापि गच्छतीत्याह—तस्मादिति । गौणव्यर्थं गुणयोगमाह—विभुत्वमिति । गुणवृत्तेरपि शब्दवृत्तित्वात्तथा किं न त्रयं गृह्यते तत्राऽऽह—न चेति । ननु नेदमुच्यं सम्भवति तत्र सर्वकारणत्रयोमादतो मुख्यगौणयोर्मुख्ये सप्रथमं वायम्यानपत्ताश । तत्राऽऽह—सम्भवतीति । तदेव सावधिषु शङ्कयति—नन्विति । आकाशस्य प्रथमश्रुतेनामजातारोपिन्यात्तद्ब्रह्मै तदेकारणस्यमुपस्थित सर्वमुपजातारोपिन्यात्तदानुगुण्येन नैवमियाह—नेति । तत्रैव तैत्तिरीयकश्रुतिमगदमाह—विज्ञायते हीति । तथाऽपि कथं वाक्यस्यो भूताकाशस्यात्तत्राऽऽह—ज्यायस्त्विति । भूतानाशोऽपि शोपोपपत्तौ ष्टिमाह—तस्मादिति । भूताकाशशब्दोऽप्योपपत्तिरिति प्राप्तमनूय मिद्वान्नपति—एवमिति । नृत्या प्रयोगमाहृत्वाद्य मिद्ब्रूताकाशस्यो न हेतुगति शक्तिव्या हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति । ननु वादिन सर्वयोनित्र प्रथमो नेऽन्ति

१ “प्रथमं वात्प्रधानचादाकाश मुख्यमेव न । पदानुगुण्येनापानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥ १ ॥” इति
बोचोऽप्येवमिति दृश्यते ।

देव समुत्पद्यन्ते" [छा० १ । ९ । १] इति ॥ परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा ॥ ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादि-
क्रमेण कारणत्वं दर्शितम् ॥ सत्यं दर्शितम् ॥ तथापि मूलकारणस्य ब्रह्म
णोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं, सर्वाणीति च भूतविशेषणं, नानु-
कूलं स्यात् ॥ तथा—“आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति” [छा० १ । ९ । १]
इति ब्रह्मलिङ्गम् ॥ “आकाशो ह्येवम्यो ज्यायानाकाशः परायणम्”
इति च जायस्त्वपरायणत्वे ॥ ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षकं परमात्मन्येवैकस्मि-
न्नाम्नातं—“ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेम्यो
लोकैभ्यः” [छा० ३ । १४ । ३] इति ॥ तथा परायणत्वमपि पञ्चका-
रणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् ॥ श्रुतिश्च भवति—“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म
रातेर्दानुः परायणम्” [बृह० ३ । ९ । २८] इति ॥ अपि चान्तवत्त्वदो-
षेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वाऽनन्तं किञ्चिद्ब्रह्मकामेन जेवलाना-

रत्नप्रभा ।

कारश्चिन्नायं, सर्वश्रुतेश्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन सक्तोचः स्यादित्याह—सत्यं दर्शितमिति ॥ ब्रह्म-
णस्य सर्वात्मकतात्तन्मादेव सर्वमिति श्रुतिर्युक्तमिति भावः । तथा सर्वलयाधारत्वं निरतिशयमहत्त्वं म्यितात्रपि
परमाश्रयत्वमित्येवानि स्पष्टानि ब्रह्मलिङ्गानित्याह—तथा आकाशमित्यादिना ॥ रातेः धनस्य दातुः ।
रातिरिति पाठे वन्धुरित्यर्थः । डिङ्गान्तरमाह—अपि चेति । दाल्भ्यशालावत्यौ नाम्ना राजा चति
भामती ।

समुत्पद्यन्ते' इति सर्वशब्दः क्वचिदल्पविषयो व्याख्येयः । एवमेतकारोऽप्यसमवस । न खल्व-
पामाकाश एव कारणमपि तु तेजोऽपि । एतन्नस्यापि नाकाशमेव कारणमपि तु पात्ररूपायसी
अपि । मूलकारणमित्येव तु ब्रह्मण्येवमरण समञ्जसम् । असमवस तु मृताकाशे । एव सर्वेषां
मृताना लयो न्नप्येव । एव सर्वेष्वो व्यापकत्वं न्नप्येव एव । परमयत्न प्रथमः । तस्मात्सर्वेषां लोका-
नामिति प्रश्नेनोपक्रमात्, उत्तरे च तत्तदसाधारणप्रह्लाणपरामर्शात् पृष्टयाश्च गतेः परमयत्नमित्यसाया-
रणप्रह्लाणोपसहारात्, भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहात् 'त्यजेदेकं ब्रह्मस्यार्थं' इतिप्रह्लाणमाकाशपदमात्रमम-
ञ्जसमस्तु । एतान्ता हि बहु समञ्जस स्यात् । न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किंतु पृष्टार्थत्वादुत्तरस्य,
लोकसामान्यगतेश्च पृष्ट्यात्, 'परायणम्' इति च तस्यैवोपसहाराद्ब्रह्मेव प्रथानम् । तथा च तदर्थं सत्
आकाशपदं प्रथानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद्ब्रह्मेव प्रथानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षितं, न भूता-
काशमिति सिद्धम् । अपि च, अर्थेनोपक्रमे 'अन्तवत्किञ्च ते साम' इति अन्तवत्त्वदोषेण शाला-
वत्यस्येति । न चाकाशशब्दो गौगोऽपि निःशब्दप्रतिपत्तिः, तत्रात्र ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य तपर्यो-
जानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽह—परस्माद्धीति । तस्यान्यथासिद्धिं स्मारयति—नन्विति । उक्तमुपेत्य प्रत्याह—सत्यमिति ।
तत्रात्र नञ् प्रमृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्रादवधारणातिरिक्तमूलकारणापेक्षाया ब्रह्मण्येव तद्युक्तम् ।
सर्वाणीति भूतत्रिगोपणं च भूताकाशपदे वाय्वादीं सञ्चितं म्यात्तस्मान्नान्यथासिद्धिरित्यर्थः । सर्वभूतो-
त्पादकत्वं तत्तद्व्यापारत्वमपि तत्र डिङ्गमित्याह—तथेति । ब्रह्मणो डिङ्गदयमाह—आकाशो हीति । भूता-
काशस्यापि व्यापकत्वादि सापेक्षमुक्तमिवाशक्याऽऽह—ज्यायस्त्वमिति । नैरपेक्षविषया तरणो वचनम् ।
न केनच युक्त्याऽप्यपरायणत्वं ध्रुवरपीत्याह—श्रुतिरिति । रातेर्धनस्य दातुर्यजमानस्येति । रातिरिति-
पाठे वन्धुरित्यर्थः । आकाशो नैसत्वर डिङ्गान्तरमाह—अपि चेति । शालानयो दान्यो जेवतिरि-
त्युक्त्याऽपि वाय्वादिना किं परायणमुद्वेदित्यस्येति विचारे स्वंगोक्त एवेति दान्योक्त निरस्याय लोक इति

ऽऽकाशः परिगृहीतः ॥ तत्राकाशमुद्गीथे सम्पाद्योपसंहरति—“स एष परो वरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः” [छा० १।१९।२] इति ॥ तच्चानन्त्यं ब्रह्म-लिंगम् ॥ यत्पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिचलेन प्रथमतः प्रतीयत इति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ प्रथमतः प्रतीतमपि संज्ञाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यते ॥ दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः—“आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता” [छा० ८।१४।१] इत्यादौ ॥ तथा आकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते—“ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् ॥ यस्मिन्

रत्नप्रभा ।

त्रय उद्गीथवियानुद्गीथाला विचारयामासुः,—किमुद्गीथस्य परायणमिति । तत्र स्मर्मादागताभिरङ्घ्रिर्जीवितेन प्रा-
णेन क्रियमाणोद्गीथस्य स्वर्ग एव परायणमिति दान्म्यपक्षमप्रतिप्रादोपेण शालाक्यो निन्दित्वा स्मर्गस्यापि
कर्मद्वारा हेतुस्य लोकाः प्रतिष्ठेत्युवाच । त शालाक्यस्य पक्षम् “भन्तन्दे किञ्च ते शालाक्यस्य साम”
[छा. १।८।८] इति राजा निन्दित्वाऽनन्तमेवाकाशं वक्ति । भूताकाशोक्तवन्तवत्परोपनादव-
स्थादित्यर्थः । नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतिमिवासाङ्गमाह—तं चेति ॥ उद्गीथ आकाश एवेति
सम्पादनादुद्गीथस्यानन्तत्वादिकं, न स्त इति भावः । स उद्गीथानयन उक्तर एषः आकाशात्मक-
परः रसतमत्वादिगुणैरुत्कृष्टः । अतोऽश्नान्तरेभ्यो वरीयान् श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ पर इति । अन्यथ, सत्ता-
गन्त वा । पर इति स्तमिति प्रयोगात् । परश्चासौ योग्योऽतिसयेन वरः परोवरीयान् इत्यर्थः । प्राय-
म्यात्, श्रुतिवाचाकाशाशब्दो वरीयानित्युक्तं स्मारयति—यत्पुनरिति ॥ एतस्मात्सर्वशब्दानुगृहीतान-
न्यादिबहुलिङ्गानामनुग्रहाय, “त्यजेदेकं वुत्रस्यार्थे” इति न्यायेनैकस्याः श्रुतेर्वाचो युक्त इत्याह—अत्र
ब्रूम इति ॥ आकाशपदाद्भूतस्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन व्योमितम् । तत्र युक्तिमाह—
दर्शितश्चेति ॥ आकाशपदाद्भूतस्यैव प्रथमप्रतीतिरिति, तस्य तत्पर्यायाणां च वचणि
प्रयोगप्राञ्चर्यादिति भावः । अक्षरे कूटस्थे । व्योमन् व्योम्नि । ऋचः वेदाः सन्ति प्रमाणवेन यस्मिन्
भामती ।

यस्य च प्रयोगप्राञ्चर्यादित्यन्तान्यासेनास्यापि सुगमप्रतिपत्तेरिच्छन्नादिति दर्शनार्थं वचणि प्रयोग-
प्राञ्चर्यं वैदिकं निर्दिशत माप्यहत्वा । तत्रैव च प्रथमापगतानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शालाक्योक्तानन्तन्दे किञ्च ते शालाक्यस्य सामेति पृथिसीनेकस्यान्तवत्सामप्रतिपत्तेश्च निन्दित्वा जेवडिना
साम प्रतिपत्तारूपमनन्तमेव विवक्ष्वा गृहीतमाकाशं नान्तरयुक्तमतो ब्रह्मैवाऽऽकाशमित्यर्थः । नन्वनन्तमा-
काशमिह नोपमद्वियते किन्तुद्गीथस्तत्कथमानन्त्यादाकाशो व्रथ तत्राऽऽह—तं चेति । स एष इत्याका-
शात्मकोक्तिः । देशतोऽनन्तत्वं परत्वं । गुणत उत्कृष्टत्वं वरीयत्वम् । काउतो बन्तुतधापरिच्छिन्न-
मानन्त्यम् । परेभ्यः स्मर्मादिभ्योऽतिसयेन श्रेष्ठत्वं वा परोपरीयत्वम् । तथाऽपि कथमाकाशो व्रथ
त्राऽऽह—तञ्चेति । नात्रसगन्धिभाऽऽनन्त्यं तेनोपक्रमोपसंज्ञाप्रतिपत्तयत्पर्यवसानान्यनाकाशस्य व्रम-
त्त्वमेवमित्यर्थः । श्रुतिवाचो लिङ्गात् एष्ट इत्युक्तमनुवदति—यदिति । “त्यजेदेकं वुत्रस्यार्थे” इतिन्या-
याद्ब्रह्ममीनां व्रमद्विभूतधुर्नामनुग्रहायाऽऽकाशश्रुतेरेकस्या वाच इत्याह—अत्रेति । किंचाऽऽकाशाशब्दस्य
व्रमणि प्रयोगप्राञ्चर्यादित्यन्तान्यासेन गौगादि तस्मादाशा धीः स्यादित्याह—दर्शितश्चेति । नाऽऽका-
शाशब्दस्यैव व्रमणि बहुत्व प्रयोगस्तत्पर्यायाणां चेवाह—तथेति । व्योमन्व्योम्नि परमे प्रष्टेऽक्षरे

१ तत्रास्येतिवादान्तरम् । २ “प्राग्मस्यार्थे कुरु स्वयेत् । प्राग्म जनदस्यार्थे आत्मार्ये पृथिवी त्यजेत् ॥११॥”
इति न्यायप्राञ्चर्येणो वाच्यः ।

देवा अधि विश्वे निषेदुः” [ऋ० सं० १ । १६४ । ३९] “सैषा भार्गवी
 वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता” [तै० ३ । ६] “ॐ ३ कं ब्रह्म
 खं ब्रह्म” [छा० ४ । १० । ५] “ खं पुराणम्” [बृह० ५ । १]
 इति चैवमादौ ॥ वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेष
 वशाद्यक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा “अग्निर्धीतेऽनुवाकम्” इति, हि
 वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते ॥ तन्मादाकाश-
 शब्दं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २० ॥ इत्याकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ (९) ॥

उद्गीथे “प्रस्तोतया देवता प्रस्तावमन्वायत्ता” [छा० १ । १० । ९]

रत्नप्रभा ।

अक्षरे विश्वे देवा अग्निविद्या इत्यर्थः । ॐ कारः कं मुखं तत्र, खं व्यापकमित्युपासीत । ध्रुवन्तरप्रयो-
 गमाह—खं पुराणमिति ॥ व्यापि अनादि त्रयेत्यर्थः । “ॐ कं ब्रह्म खं त्रय ” इति आन्द्रोपम,
 “ॐ खं त्रय खं पुराणम्” इति बृहदारण्यकमिति भेदः । किंच तत्रैव प्रथमानुसारेणोत्तरं नेयं यत्र
 तत्रेते शक्यं, यत्र तत्राक्षरं तत्रोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमिहाह—वाक्येति ॥ तन्मादुपास्ये तत्राग्नि
 वाक्यं समन्वितमित्युपसहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ (८) ॥ आकाशावाक्योन्वयाय तदुत्तरवाक्ये-
 ऽतिदिशति—अत एव प्राणः ॥ उद्गीथप्रकरणमिति ज्ञापनार्थम् “उद्गीथे” इति भाष्यपदम् । उद्गीथ
 मामती ।

शक्यम् । यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह—वाक्योपक्रमेऽपीति ॥ २२ ॥ (८) ॥
 अत एव प्राणः । उद्गीथे—‘या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता’ इत्युपक्रमस्य ध्रुवते—‘कतमा सा देवतेति प्राण
 इति होवाच’ उपस्मिन्वाकाशेण । उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनपशुद्गीथ इत्युक्तं भाष्यदृष्टता ।
 प्रस्ताव इति साम्नो मक्तिविशेषस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता । अत्र प्राणशब्दस्य त्रयणि वायु-
 विकारे च दर्शनात्मशयः—किमयं त्रयत्रयचन उत वायुविकारवचन इति । तत्र अत एव तत्रलिङ्गादेव
 प्राणोऽपि ब्रह्मे न वायुविकार इति युक्तम् । येष्वेव तैनेव गन्तार्थमेतदिति कोऽपि रूपाण्णान्तरम्यारम्यार्थः ।
 तत्रोच्यते—‘अर्थे श्रुत्यैकगम्ये हि श्रुतिमैवाद्रियामहे । मानान्तरागम्ये तु तत्रशास्त्रद्वयव्यति । ॥’ तत्रणो
 वा सर्वभूतकारणत्वम्, आकाशस्य वा वाय्वादिभूतकारणत्वं प्रति नागमान्ते मानान्तरं प्रभवति । तत्र
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्कृतस्य ब्रह्मणि ऋगुपउक्षिता सर्गं जेदा ज्ञापका मति यस्मिन्नक्षरे विश्वेदेवा अपि निषेदुरविष्टिता
 स्वल्पत्वेन प्रतिष्ठा इत्यर्थः । मार्गिनी भुगुणा प्राणा वाक्या बर्णेनोक्ता सैषा विद्याऽऽनन्दो तत्रेति
 व्यजानादिति प्रकृता परस्मिन्त्रयणि त्र्योत्रि म्यितेत्यर्थः । ओंकारस्य प्रतीकत्वेन वाचकत्वेन लक्षकत्वेन
 वा ब्रह्मसमुक्तमिति । कं मुखं तन्पार्थेद्विषयोजकत्वं नारयितुं स्वमिति । तस्य भूता-
 काशाव व्यासेह पुराणमित्युक्तम् । किंच तत्रैव प्रथमानुगुण्येनोत्तरं नीयते यत्र तत्रेते शक्यं यत्र
 तत्राक्षरं तत्रोत्तरानुगुण्येनैव तत्रेयमिहाह—वाक्येति । तत्र दृष्टान्तोऽग्निरिति । आकाशाश्रुतेर्गाणेत्रे फलित-
 नमुपसहरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ (८) ॥ आकाशावाक्योक्तमन्तरावाक्येऽतिदिशति—अत एवेति ।
 तत्रोद्गीथप्रकरणमुद्गीथ इति । परोपरीयाममुद्गीथमुपास्त इत्युक्तं नात् । अथान् औं उद्गीथ इति च
 तदुपमागात्वाद् उद्गीथविकारे प्रासङ्गिकं प्रस्तावस्थानमिति वक्तुमुद्गीथ इत्युक्तम् । कश्चिदपि शास्त्राचार्यो नाम
 धनार्थं शानो यज्ञं गन्तुं ज्ञानमेव स्वस्य प्रकृत्यन्वन्तोत्तरमुवाच । हे प्रस्तोतया देवता प्रस्ताव मक्तिवि-
 शेपप्रस्तावत्ता ता चेदग्निद्वान्मम विदुषः सन्निवो प्रस्तोतयमि मूर्धा ते विरतिर्यतीति । स भीतः

उत्पुपक्रम्य श्रूयते “कतमा सा देवतेति” “प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायता” [छा० १ । ११ । ४-५] इति ॥ तत्र संशयनिर्णयो पूर्ववदेव द्रष्टव्यो ॥ “प्राणबन्धनं हि साम्यं मनः” [छा० ६ । ८ । २] “प्राणस्य प्राणम्” [बृ० ४ । ४ । १८] इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते ॥ वायुविकारे तु प्रसिद्धनगे लोकवेदयोः ॥ अत इह प्राणशब्देन कतरम्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः-किं पुनरत्र युक्तं वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तम् ॥ तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द उत्पद्योचाम ॥ ननु पूर्ववदिहापि तल्लिगाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तम् । इहापि हि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं

रत्नप्रभा ।

प्रकरणे श्रूयते इत्यन्वयः ॥ कश्चिदपिश्चात्प्राणः प्रस्तोतारमुवाच, हे प्रस्तोत या देवता प्रस्ताव सामभक्तिमनुगता ध्यानार्थं, ना चेदस्तावज्ञाता मम विदुषो निकटे प्रस्तोष्यमि मूर्तं ते पतिष्यतीति । ततो भीतः सन् पप्रच्छ, कतमा सा देवतेति । उत्तरम्-प्राण इति ॥ प्राणम् अभिप्रेक्ष्य सम्यक् विद्वान्ति ह्यप्यन्ते तमभिच्छ्रूय उज्जिहते । उत्पद्यन्ते इत्यर्थः । अतिदेशात् पूर्ववत् सशयादि द्रष्टव्यमित्युक्तं निश्णोति-प्राणेति ॥ मनउपाधिको जीवः प्राणेन ब्रह्मणा व्यप्यते सुषुप्तमेकोभवति, प्राणस्य तयोः प्राणं प्रेरकं तस्य सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं ये विदुः, ते ब्रह्मिन् इत्यर्थः ॥ पूर्वेण गतार्थत्वात् पृथग्पुनरव्यर्थमिति शङ्कते-ननु पूर्ववदिति ॥ अत्रिकाशङ्कानिगसार्धमतिदेशमृत्रमिति मन्वा शङ्कामाह-भामती ।

पौरोपर्यपर्यालोचनया यत्रार्थं समञ्जस भागम् स एवार्थस्तस्य गृह्यते, व्यप्यते चेतः । इह तु मनो-नोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युत्थमाने किं ब्रह्म प्रत्युत्थ्येते आहो वायुविकारं प्रेर्नतीति विशये ‘यदा वै पुनरव्यपिति प्राणं तर्हि वागव्येति’ इत्यादिकाया श्रुतेः सर्वभूतमारोपित्वसंज्ञानोद्गमनप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंज्ञानोद्गमनप्रतिपादिकाया मानान्तरानुग्रहलक्ष्यसागर्ध्याया ब्रह्मसंज्ञानोद्गमने वायुविकारस्यैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः । अपि चारोप्यप्रतिहारयोः साममक्तयोर्ब्रह्मणोऽप्ये आदित्यथात्र च देवते अभिहिते आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सन्वपप्रच्छ कतमेत्यादिना, प्रतिपचन प्राण इति । भुवःप्राणं व्यावर्तयति-सर्वाणीति । प्राणमभिच्छ्रूय लयकाले सन्विशन्ति जन्मकाले तमेवाभिच्छ्रूयोज्जिह्वत उद्गच्छति सैषा पश्चात् देवता प्रस्ताव भक्तिविशेष-मनुगतैत्यर्थः । अतिदेशकृतमर्थमाह-तत्रेति । आकाशशब्दस्योभयत्र प्रयुक्तं सशयैऽपि प्राणशब्दस्यैवैवमिति कुतः सशयादिस्तत्राऽऽह-प्राणेति । मन शब्दलक्ष्यं तत्साम्निचेत्यस्य प्राणं परमिन्नेक्येन म्निनमित्यर्थः । ये प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्युगिकारस्य प्राणं सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं विदुस्ते ब्रह्म जानन्तीत्याह-प्राणस्येति । अमृतः प्राणो तन्मैत्रेयादिसप्रहार्थमादिषुदम् । तथाऽपि कुतः सशयस्तत्राऽऽह-वादेविति । हेतुमुक्त्वा फलमाह-अत इति । इहेति प्रस्तावनास्योक्तिः । अनन्तार्थपरोपक्रमोपसहाराभ्यामाकाशस्य ब्रह्मत्वेऽप्यत्र ब्रह्मासाधारण्यभोपक्रममाद्यदृष्टेर्ब्रह्मतेति धिया विमृश्य पूर्वपक्षवति-किमिति । प्रस्तावश्रुतेः स्पष्टतरमिच्छित्तया ब्रह्मणि प्रत्यवेऽप्यस्य ध्येये समन्वयोक्तं सगतयः । पूर्वपक्षं प्राणदृष्टया प्राणानुपास्तितः मिद्वान्ते ब्रह्मदृष्टयेति फलम् । वैदिकप्राणशब्दस्य तादृकप्रयुक्तिसिद्धे ब्रह्मणि वाचकत्व-माशयाऽऽह-तत्रेति । तात्पर्यरहितलौकिकवैदिकप्रयोगत्यागात्तात्पर्यवदनेकत्रिङ्गात्पूर्वन्यायेन ब्रह्म प्राणमिति शकते-नन्विति । ज्यापस्यादि त्रिङ्गमत्र नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह-इहेति । अन्यथासिद्धेर्न शुचि-

कर्म प्रनीयते ॥ न मुख्येऽपि प्राणे भनसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् ॥ एवं
 ह्यान्नायते—“यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः
 प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते”
 [श्र० प० ब्रा० १० । ३ । ३ । ६] इति ॥ प्रत्यक्षश्चेत्तत्र—स्वापकाले प्राण-
 वृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते । प्रबोधकाले च पुनः
 प्रादुर्भवन्तीतीन्द्रियसाम्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसं-
 वेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः ॥ अपि चादित्योऽन्नञ्चाद्गीथप्रतिहारयोर्दे-
 वते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्यते ॥ न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति ।
 तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते—सूत्रकार आह—“अंत

रत्नप्रमा ।

न मुख्येऽपीति ॥ तर्हि तदा चक्षुः अपि एति इति एवप्रकारेण सर्वत्र सम्बन्धः । नन्वेन्द्रियाणि
 प्राणे लयोदयो भूयते तावता महाभूतव्यादिप्रतिपादकाक्यशेषोपपत्तिः क्वमियत आह—इन्द्रियसाम्वात्वा-
 दिति ॥ “इत्यथ वेप रस ” [वृ० २ । २ । ९] इति श्रुतेरिन्द्रियाणि विद्वान्मन्वापि जपवर्जाहृत-
 भूताना सापि तेषा लयाशुक्त्या भूतानामपि प्राणे लयादिसिद्धे वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः । अत्रप्रस-
 हपादात्र प्राणो न तत्रैवाह—अपि चेति ॥ उदाहरप्रतिहर्तृम्यामुद्गीथे प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टेन
 चाक्षापणेनादित्योऽन्न च निर्दिश्यते, “आदित्य इति होमाच” “अन्नमिति होमाच” इति धुनादि-
 मामती ।

कार्यकारणमात्रात्करो, तस्मात्तद्व्याप्यप्राणोऽपि कार्यकारणमात्रात्करो एव देवता मन्त्रिमुर्हति । निरस्तो-
 ऽप्ययमर्थे ईश्वर्यधिकरणे, पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरप्यन्यत् । तस्मादाशुक्तिर एतान प्राण
 शब्दार्थे इति प्राप्तम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते—“पुत्राक्यम्य वशीयस्व मानान्तरत्नमागमात् । अपौरुष्ये
 यक्ये न सगतिः किं कारिष्यति ॥” नो खलु स्वन मिद्वप्रमाणमात्रमपौरुष्येव एव स्वविषयज्ञानो वादे वा
 तद्व्यवहारे वा मानान्तरमपेक्षते, तस्यापौरुष्यस्य निरस्तममन्त्रोपादाङ्गस्य स्वन एव निश्चायकत्वात्,
 निश्चयपूर्वकत्वाद्ब्रह्मव्यवहारप्रवृत्तेः । तस्मात्समादिनो वा चक्षुष इव रूपे त्वगिन्द्रियनादिनो वा तस्यैव द्रव्ये
 नादात्वं दादत्वं वा । तेन म्नामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने प्राशुतिकारे प्राणे । सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न
 ततो वाक्यात्प्रनीयते । प्रनीतो वा तत्रापि प्राणो तत्रैव मनेत्र वाशुतिकारः । ‘यदा मुत स्वप्न न
 क्वचन पश्यत्ययामिन्द्रियाण एवैकया भवति’ इत्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः । न चाग्निमन्वाशु-

जानन्दगिरिष—न्यायनिर्णयः ।

वाचकत्वायाह—नेति । तदेव वैदिक दर्शनमाह—एवं हीति । तर्हि तस्यामन्वायापिति यावत् । वागनु-
 त्तकर्मिन्द्रियोपपत्तकाम् । चक्षु श्रोत्रे तागुद्गीन्द्रियाणाम् । बुद्धिरपि मनसा लक्ष्यते । प्राणस्यापि स्वापे
 बुद्ध्यादिबुद्ध्यात् लयस्याननेयादक्याऽऽ—प्रत्यक्षं चेति । ननु भूतानामुपपत्त्यादिवाक्यशेषे श्रुत
 भूतशब्दश्च प्राणिमन्त्रस्य महाभूताना च यावन्नो नेन्द्रियमात्रस्य तत्र प्राणं वाक्यशेष, सिद्धस्त्या-
 ऽऽ—इन्द्रियेति । भूतेष्विन्द्रियाणि मृक्षमन्वाद्गीतुमामोत्याच्च साराप्यनस्वेया लयोदयोक्थेनरेपामपि
 तमिद्वं वेपयतेनेत्यर्थः । अत्रमसाहचर्याच्च प्राणो न त्रयेत्याह—अपि चेति । उदाहरा कतमा सा
 देवतोद्गीथमन्वायतेति पृष्ठवाक्षापय प्रतुसाचाऽऽदित्य इति । प्रतिहर्ता च कतमा सा देवता प्रतिहार-
 मन्वायतेति पृष्ठोऽन्नमिशुमाचेत्यादिना मन्त्रिदेवते कार्यकारणय यादादित्याचे उक्ते । तयोत्रब्रह्मणोः सनि-
 तावा प्राणस्यापि मन्त्रिदेवतान्वादात्प्रने यत् । सनि-यतुगन्तप्रपन्नभूतप्राणश्रुत्या प्राशुतिकारमिदो तद्व्यव-
 हारागोशान्तिरेयुपमर्हतिनिमित्तम् । पूर्वपक्षमन्य विद्वान्वापि—प्राप्तमिति । न्यायमन्वादिवचनं सिद्ध

१ अविष्णान्तरात्प्रमतीत्र तु—“अथ मुख्येऽप्येति हि श्रुतेमवाश्रियामह । मानान्तरात्तस्यैव तु तद्व्यावह-
 रित्यपिः ॥ १ ॥” इति ।

एव प्राणः” [व्या० सू० १ । १ । २३] इति ॥ तल्लिंगादिनि पूर्वसूत्रं निर्दिष्टम् ॥ अत एव तल्लिंगात् प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति ॥ प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिंगसम्बन्धः श्रूयते-“सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति, प्राणमभ्युज्जिहते” [छा० १ । ११ । ५] इति प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावृत्त्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः ॥ ननुक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते ॥ न सर्वेषां भूतानाम् ॥ इह तु सैन्द्रियाणां सशरीराणाञ्च जीवाविष्टानां भूतानाम् ॥ “सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि” [छा० १ । ११ । ५] इति श्रुतेः ॥ यदाऽपि भूतश्रुतिः महाभूतविषया परिगृह्यते, तदापि ब्रह्मलिंगत्वमविरुद्धम् ॥ ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेष्वयं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः-“यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यति, अधास्मिन्प्राण एवैकधा भवति, तदेतं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति” [क्रौ० ३ । ३]

रत्नप्रभा ।

त्यर्थः । सामान्यं सन्निधानम् । सन्निध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्यप्राणनिर्णये तदृष्ट्या प्रस्ताभोपास्तिरिति पूर्वपक्षफलम् । सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टिरुपोपास्तिः । अस्याविकरणास्यातिदेशत्रमेव पूर्वेण सङ्गतिरिति त्रिभागः । भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या यन्किञ्चिद्भवनधर्मकं कार्यमात्रं, तस्य लघोऽर्थो वायुविकारे प्राणेन युक्तप्रित्युक्त्वा भूतशब्दस्य रुढ्यर्थप्रहेऽपि लघादेर्ब्रह्मनिर्णायकत्वमित्याह-यदापीति ॥ भौतिकप्राणस्य भूतयोनिस्वायोगादित्यर्थः । तस्य तद्योनिच श्रुत्या शक्ते-नन्विति ॥ अथ यदा सुप्तौ जीवः प्राणे ब्रह्मण्येकात्मनति तदा एतं प्राण सतिपथा वागादयोऽपि यन्तीत्यर्थः । अत्र जीवाभिद्वयं भामती ।

विकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्यते । न च मानान्तरसिद्धसंवादेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदाढ्यात्सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्य कथंचिदिन्द्रियविषयतया व्याप्यानमर्हति, न्यतःसिद्धप्रमाणमावस्य स्वभावदृढस्य मानान्तरानुपयोगात् । न चास्य तेनैकवाक्यता । एकवाक्यताया च तदपि ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोद्गमनत्वयुत्वानुसारेणापि घटिष्यते, एकं घृणीते द्वौ घृणीते इतिवत् । न तु सर्वशब्दार्थ-सक्तोचमर्हति । सस्मात्प्रस्ताभर्भक्तिं प्राणशब्दाभिप्रेयत्ब्रह्मदृष्टयोपासीत, न आनन्दगिरौष-न्यायनिर्णयः ।

भामतीत्याशक्याऽऽह-प्राणस्येति । ब्रह्मल्लिङ्ग स्फोरयितुं ध्रुनेरर्थमाह-प्राणेति । वाक्यशेषस्यान्यधामिदं स्मारयति-नन्विति । न्यायाश्रुतेः सप्तमधियाधिकास्तत्प्रकृतोक्तेश्चोद्गीषमन्थानानयोरैकवाक्यते वाह-अत्रेति । किञ्च, वाक्यशेषम्यो भूतशब्दो योगादिकारजातं न्यायद्वारा वा महाभूतानि । भावे प्रकृतवाक्यस्य न स्यादादिवाक्येन तुल्यार्थतेत्याह-स्वापेति । प्रकृतश्रुतेर्विकारमात्रत्रयार्थत्वे सर्वशब्दश्रुतिमनुकूल्यति-सर्वाणीति । तथा च प्राणार्थत्वेऽपि न्यायोक्तेर्नास्यास्तादर्थ्यम् । न हि विकारमात्रं संवेशनादिपरस्मादन्वय लभ्यमित्यर्थः । कस्यान्तरं प्रयाह-यदेति । प्राणस्य भौतिकत्वात् महाभूतयोनिनेत्यर्थः । भूतन्देन विकारजातप्रहेऽपि न मुख्यप्राणप्रत्युक्तिरिति शक्ते-नन्विति । प्राणशब्दलक्ष्येचिदात्मनि जीवे-वपपत्तौ भेदकतागानुपार्थानां जट प्राणमुद्दिश्य लयः स्यादित्याह-तदेति । जीवेनैकतया प्राप्यत्वात् ।

इति ॥ अत्रं तत्रापि तद्विद्वात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव ॥ यत्पुनरत्रादित्यसन्निधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति ॥ तदयुक्तम् ॥ वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां सन्निधानस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥ यत्पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं, तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयम् ॥ तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् ॥ अत्र केचिदुदाहरन्ति—“प्राणस्य प्राणं प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः” इति च ॥ तदप्ययुक्तम् । शब्दभेदात्, प्रकरणाच्च, संशयानुपपत्तेः ॥ यथा—पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः पृष्ठीनिर्दिष्टात्प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत्प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्राणस्य प्राणमिति निश्चीयते ॥ न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशाहो भवति ॥ यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि, स एव तत्र प्रकरणे निर्दिष्ट इति गम्यते ॥ यथा—ज्योतिष्टोमाधिकारे—“वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत” इत्यत्र ज्योतिशब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति । तथा—परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे “प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः” [छा० ६ । ८ । २] इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेद् । अतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम् ॥ प्रस्तावदेवतायान्तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥२३ ॥ इति प्राणाधिकरणम् ॥ (९) ॥

रत्नप्रमा ।

सर्वस्याप्राणत्वलिङ्गान् मुच्यते प्राण इत्याह—तत्रापीति ॥ वाक्यान्तरसन्निध्यपेक्षया स्ववाक्यगतं लिङ्गं प्रतीय इत्याह—तदयुक्तमिति ॥ एकवाक्यत्वं वाक्यशेषे । तस्य बलं तद्वत् लिङ्गं तनेत्यर्थः । प्राणमपेक्षया प्राणशब्देन सर्वभूतप्रकृतिव्यतिरेकेण च प्राणपदेन तत्कारणं तत्र लक्ष्यमित्याह—तदाकाशशब्दस्येति—वृत्तिवृत्तामुदाहरणं संशयमात्रेणायुक्तमित्याह—अत्रेत्यादिना ॥ शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणे प्रपञ्चयति—यस्य चेति ॥२३ ॥ (९) ॥

भामती ।

वायुविकारदृष्टयेति सिद्धम् । तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसंगृहीतौ फलं भवतीति ॥ वाक्यशेषबलं नेति । वाक्यात्सन्निधानं दुर्बलमित्यर्थः । उदाहरणान्तरं तु निगदव्याख्यानानेन भाष्येण दूषितम् ॥२३ ॥ (९) ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ज्ञादेशेप्रतिकारलयस्थानत्वलिङ्गाच्च न मुख्यप्राणार्थत्वं तस्यापीत्याह—तत्रेति । सन्निधेरधिकारात्कामुक्तानुभावेत—यदिति । लिङ्गेन बाध्यं सन्निधिरित्याह—तदिति । एकवाक्यत्वं वाक्यशेषेणानुबलं तद्वत् लिङ्गं तेन प्रमत्ता प्राणम्यमित्याह स्ववाक्यम्यलिङ्गस्य वाक्यान्तरस्यसन्निधेरुच्येत्याह—ततो नाम्प्राणवृत्तित्यर्थः । सन्निधेरन्वयतामात्रेणैव प्राणस्य धुनेरन्वयतामात्रक्याऽऽह—यदिति । जगत्प्रकृतित्वात्प्राणोपवृत्तित्वात्प्रतिपिशादयिपिन देवताशब्दित्वात् चेतनस्य प्राणवृत्तिं वाच्यत्वात् तत्र लक्ष्यतीत्याह—तदिति । प्राणशब्देन कारणरत्नलक्षणात्तद्वृत्त्या प्रमत्ताप्राणमिमुपसहरति—तस्मादिति । वृत्तिवृत्तामुदाहरणमाह—अत्रेति । सर्वत्र सदिग्धं वाक्यमुदाहरणं निर्णायकं इदं त्वसदेहात्त्रैयमिति दूषयति—तदिति । शब्दभेदं विवृणोति—यथेति । प्राणस्य पञ्चवृत्तिहेतुत्वेन साक्षात् तस्य प्राण इत्युच्यते । राहो जिर इतिपञ्चपदेनामात्रक्यपदे वृत्तये यद्वृत्तैरिति—न हीति । प्रकरणे प्रपञ्चयति—यस्येति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । प्राण परमात्मा बन्धनमात्रस्य स्वरूपं यन्मेति विप्रह । वाक्ययोर्निश्चिनार्थत्वं कथितमाह—अत इति । उदाहरणेषु वाक्ययोर्निश्चिनार्थत्वं वाच्यमित्यसिद्धिप्रमाणमित्याह—प्रस्ताविति ॥ २३ ॥ (९) ॥

१ अत्र वाक्ये पूर्वोक्तवाक्येतिवचनं । २ प्राणशब्दस्येति पाठान्तरम् । ३ उपासकेण ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥ (१०) ॥

इदमामनन्ति “ अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाच तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरेषु ज्योतिः” [छा० ३।१३।७] इति तत्र संशयः-किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते, किंवा पर आत्मेति ॥ अर्धान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तद्विज्ञाद्विषयत्वमुक्तम् । इह तद्विज्ञानमेवास्ति नास्तीति विचार्यते ॥ किं तावत्प्राप्तम् । आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति ॥

रत्नप्रभा ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् । छान्दोग्यमंत्रोदाहरति-इदमिति ॥ गायत्र्युपाधिकरत्नोपाख्यानन्तर्थाऽप्य शब्द । अतो दिवो शुलोकात् परः परम्नाद् यत् ज्योतिर्दीप्यते / तद्यदिदमिति जाठराभावव्यम्यते । कुत्र दीप्यते, तत्राह-विश्वत इति ॥ विश्वस्मात् प्राणिनर्गादुपरि सर्गस्मात् भूरादिलोकादुपरि ये लोकान्नेषूत्तमेषु न विद्यन्ते उत्तमा येभ्य इत्यनुत्तमेषु सर्वसत्सारमण्डलातीन पर ज्योतिरिदमेव यदेहस्थमित्यर्थ । अस्य पूर्णागतार्थत्वं यदन् प्रत्युदाहरणसङ्गतिमाह-अर्थान्तरेति ॥ अत्र भ्रमाक्ये स्पष्टतद्विज्ञानमात्रेऽपि “ पादोऽस्य ” इति पूर्वशक्ये भूतपादात् विज्ञानमस्तीति पादसङ्गतिः । पूर्वोत्तरपक्षयोर्जडवस्तुज्योतिरूपोपास्ति पश्यमिति भेदः । नन्वज्ञानतमोविरोधिनाद् ब्रह्मापि ज्योतिरिति पदशक्यतया प्रसिद्धमस्ति नेयाह-मामती ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् । इदमामनन्ति-“ अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाच तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरेषु ज्योतिः ” इति । ज्योतिरतो दिवो शुलोकात्पर दीप्यते प्रजाशते विश्वतः पृष्ठेषु विश्वेषामुपरि । असकुचदृष्टित्ये विश्वशब्दोऽनवयनत्वेन समारमण्डलं त्वन इति दर्शयितुमाह-सर्वतः पृष्ठेषूत्तमेषु । न चेदमुत्तममात्रम् अपि तु सर्वोत्तममिवाह-अनुत्तमेषु । नाम्बेभ्योऽप्य उत्तम इत्यर्थे । ‘ इदं वाच तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरेषु ज्योतिः ’ तत्राख्येण शारंगेणोष्मणा, श्रोत्रप्रादोषेण च विहितस्त्रेण पुता घौषेण विज्ञानानुमीयते । तत्र शारंगेणोष्मण्वचो दर्शनं दृष्टि, घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुती ज्योतिष एव, तद्विज्ञानं तदनुमानादिति । अत्र संशयः-किं ज्योतिरिति शब्दः तेज उत ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तं, तेज इति । कुत्र, गीणमुपायमहणविषये मुपायप्रणस्य ‘ औसर्गिकं तत्राक्यमन्यते ज्योतिर्विज्ञानमनात् । आनन्दगिराय-न्यायनिर्णयः ।

आकाशाद्युपाक्ययोर्ब्रह्मार्थे नोक्त्या तेजोभाक्त्वमपि तदर्थत्वमाह-ज्योतिरिति । छान्दोग्यनाम्य पठति-इदमिति । गायत्र्युपाधिकरत्नोपाख्यानन्तरमुपान्त्य तरोक्त्यर्थोऽप्यशब्दः । अतो दिवो शुलोकात्परस्ताद्यज्योतिर्दीप्यते तद्विदमिति जाठरे ज्योतिष्वन्यम्यते । कुत्र दीप्यते तत्राऽऽह-लोकेष्विति । तेषु व सन्ति तत्राऽऽह-विश्वत इति । विश्वस्मात् प्राणिनर्गादुपरि प्रादियर्थः । तेषां प्रसिद्धेणैकप्रदेशमाशक्याऽऽह-सर्वत इति । सर्वस्माद्गुणदिलोकादुपरिऽर्थे । उत्तमा न विद्यन्ते येनान्नेषूत्तमान्नेषु । तथापि कथं तेषामुत्तमेषु तत्राऽऽह-उत्तमेष्विति । इदं शब्दार्थं सुख्यनि-यदिति । ज्योतिरिति शब्दस्य लोके तेजसि ऋतेः श्रुतौ चाऽऽमनि निर्वह्नेऽपि चारत्रेण सदायमाह-तत्रेति । आकाशादिशब्दस्यार्थान्तरे ऋदस्यापि ब्रह्मार्थेऽभिहितेनेतद्विज्ञानमित्यसरायात् पृथगाऽभ्यमिवाशक्याऽऽह-अर्थान्तरेति । इदं शब्दं ज्योतिरिति ब्रह्मभावाद्ब्रह्मत्वात्तानन्तरादगतार्थेऽर्थे । नाक्यशेषमन्यतद्विज्ञानायादिशब्दस्य गीणोक्त्या प्रदोषे तद्विज्ञानेऽभिहिते ज्योतिर्विज्ञाने दृष्टेः सांगम्यस्य प्रत्ययस्य नापनाद इवाकाशात्तत्रात् पूर्वपक्षयति-किं तावदिति । कौशिके ज्योतिरिति शब्दोपाख्ये परस्मिन्प्रत्ययस्युक्तं समन्वयोक्तैः शुपादि-

कुतः ॥ प्रसिद्धेः-तमो ज्योतिरिति हीमो शब्दो परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयो प्रसिद्धो ॥ चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते । तस्या एवातुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः, तथा दीप्यते तृतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा ॥ न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिं महति ॥ शुभर्यादत्वश्रुतेश्च-न हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता ॥ कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् । परो दिवो ज्योतिरिति च ब्राह्मणम् ॥

स्तप्रमा ।

चक्षुरिति ॥ शर्यां रात्रौ भव शर्यस्म । नीलमिति यावत् । अनेनापरकृत्यादृपयत्त्वाच्च कुटववद्वापरम्प तम इत्यर्थादुक्तं भवति । ज्योति श्रुतेरनुग्राहकलिङ्गान्याह-तथेत्यादिना ॥ भाष्यरूपामिका दीक्षितेजस एव लिङ्गमित्याह-न हीति ॥ मान्नु मर्यादेत्याशङ्क्य श्रुतत्वान्मवमित्याह-परो दिव इति । मर्यादा मृत इति भामती ।

प्रित. ॥' वलनद्वावकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्वात्प्रथम्याभ्यामन्यत्र प्रतिष्ठापितौ । तद्विद्वि ज्योतिष्पदस्य मुख्यतेजोवचनेन बाधकृतावत्स्वराकषशेषो नास्ति । प्रयुत तेजो लिङ्गमेव 'दीप्यते' इति । कौक्षेयज्योति सारूप्य च चक्षुष्यो रूपवान् श्रुतो निश्चिनो मननीत्यल्पफलत्व च स्वभावये ध्रुयते । न जातु ज्वलनापरनामा दीक्षितेना तेजो अथपि सम्भवति । न कौक्षेयज्योति सारूप्यमृते बाह्यात्तेजसो ब्रह्मण्यस्ति । न चौष्यवोपलिङ्गदर्शनश्रवणमुदर्यात्तेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्युपपद्यते । न च महाफल ब्रह्मोपासनमणीयसं फलाय कथंते । उदर्ये तु तेजम्यव्ययं बाध तेज उपासनमेतत् फलानुरूपं युज्यते । तदेतत्तेजो लिङ्गम् । एतदुपोद्धृत्तनाय च निरस्तमपि मर्यादाधारत्वमुपपन्नम्, इह तन्निरासकारणामावात् । न च मर्यादात्वेन तेजोराशेर्न सम्भवति, तस्य सौर्यादे साययत्त्वेन तदेकदेशमर्यादासम्भवात् तस्य चोपास्यत्वेन विधानात्, ब्रह्मणस्तत्रतत्रस्यायवोपासनानुपपत्ते, अयवकथनायाश्च सत्या गतान्यवकल्पनात् । न च 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादम्यामृतं दिवि' इति ब्रह्मप्रतिपादक वाक्यान्तर, 'यदत्त. परो दिवो ज्योति' इति ज्योति शब्द ब्रह्मणि व्यसथापयतीति युक्तम् । न हि सन्निधानमात्राद्वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुति' शक्या मुख्यार्थाध्यायनयितुम् । न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन द्यौः श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रथमिज्ञातुम् । अपि च वाक्यान्तरम्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रस्ताव्येन नाद्यापि सिद्धयति, तत्कथं तेन नियन्तु ब्रह्मपरतया 'यदत्त' पर' इति वाक्यं शक्यम् । तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सगतम् । स्वभावये स्पष्टब्रह्मलिङ्गमावेऽपि ब्रह्मप्रत्यभिज्ञापकलिङ्गम्येन तयात्नात्पाठमगति' । फल पूर्वपक्षे कौक्षेये ज्योतिष्यादित्यादिदृष्टयोपास्ति सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्टयेति । ज्योति शब्दस्य प्रकाशवाचिन्वाच्चिप्रकाश हिन्वा किमिति लौकिकप्रकाशार्थतेति शङ्कते-कुत इति । तमोतिमोतिनि ज्योति शब्दस्य च्छेदस्तजसस्तयात्वात्तदेतन्न ज्योतिरित्याह-प्रसिद्धेरिति । तामेव म्पौरयति-तम इति । अज्ञानतमोतिरेपि ब्रह्मापि तद्वि ज्योतिरिति तत्राऽऽह-चक्षुरिति । अर्थात्परकत्वेन निरोधकत्वोक्त्या मानव्यमपि द्योति तम् । रूपिन्वेतापि तद्वक्तुं भिन्ननिष्ठ-शावंगदिकमिति । एवमपि कुतो ज्योतिर्निश्चितमित्याशङ्क्य प्रतिपक्षनिर्णयादित्याह-तस्या इति । ज्योति श्रुत्या तेजो ज्योतिरित्युक्त्या तत्रैव लिङ्गमाह-तथेति । तस्यपि युक्ता दीक्षितिव्यवथासिद्धिं वारयति-न हीति । रूपादिमतं साययव्यमैव दीक्षितिव्यवथासिद्धिं वारयति । कार्ये ज्योतिषि लिङ्गान्तरमाह-शुभर्यादत्वेति । अन्ययामिद्धि निरस्यति-न हीति । अस्मिद्धि प्रयाह-कार्यम्येति । ज्योतिषो शुभर्यादत्वश्रुतिरेव कीदृशी तत्राऽऽह-पर इति । ब्रह्म कार्यम्यापि मर्यादा-

ज्योतिषधरणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायानिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२१९)

ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद् शुभर्याद्वावत्वम-
समञ्जसम् ॥ अस्तु तद्विद्वत्कृतं तेजः प्रथमजम् ॥ न ॥ अत्रिद्वत्कृतस्य
तेजसः प्रयोजनाभावादिति ॥ इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत् ॥
न ॥ प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । “तासां त्रिवृतं
त्रिवृतमेकैकां करवाणि” [छा० ६ । ३ । ३] इति चाविशेषश्रुतेः ॥ न
चात्रिद्वत्कृतस्यापि तेजसो शुभर्यादत्वं प्रसिद्धम् ॥ अस्तु तर्हि त्रिवृतकृतमेव
नत्तेजो ज्योतिःशब्दम् ॥ ननुक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽन्यादिकं
ज्योतिरिति ॥ नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव
इति उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते ॥

रत्नप्रभा ।

शेषः । तत्रात्र कार्यस्यापि मर्यादायोगान्तिरर्थक ब्राह्मणमिति कश्चिदाक्षिपति-नन्विति ॥ एकदेशी श्रुते-
अस्त्विति ॥ स्वर्गादी जात किञ्चिदतीन्द्रिय तेजो दिवः परस्नादन्नि श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः । अल्पपन-
विद्युत्पातश्रुतेर्निकृष्ट वस्तु नार्थ इत्याशेषमा श्रुते-नेति ॥ ध्यान फलमित्याशय निष्कृत्य क्वापि
ध्यान नास्तीत्याह-इदमेवेत्यादिना ॥ प्रयोजनान्तर तमोनाशादिकम् अत्रिद्वत्कृत तेजोऽङ्गीकृत्याफल-
त्वमुक्त्वा तदेव नास्तीत्याह-तासामिति ॥ तेजोऽवन्नानां देवानामेकैकान् द्विधा विभज्य पुनश्चैकैक
भाग द्वेषा कृत्वा स्वभागादितरभागयोर्निक्षिप्य तन्निगुणरञ्जुयमिदृश करवाणीत्यविशेषोक्तेर्नोन्म्यत्रिद्वत्कृत
किञ्चिदित्यर्थ ॥ किञ्चात्र “यदत् पर” इति यच्छब्देनान्यत् प्रसिद्ध शुभर्यादत्र ध्यानायानुयते । न
चात्रिद्वत्कृतस्य तस्य तत् क्वचित् प्रसिद्धमित्याह-न चेति ॥ एकदेशिमते निरस्ते साक्षात् पूर्वमङ्गी श्रुते-
अस्तु तर्हीति ॥ प्रदेशविशेष दिव परस्नादेदीप्यमान मर्यादितेजोऽवयवविशेष तस्य परिग्रह उपास-
नार्थो न विरुध्यत इत्यन्वयः । स एव कौक्षये ज्योतिषि उपास्यते । तस्यापि तेजस्वादिति मानः ।

भामती ।

प्राप्तम् । तेजःकथनप्रस्तावे तम कथन प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरे दृढा प्रतीतिर्भवतीत्येतद-
र्थम् ॥ चक्षुर्वृत्तेर्नरोधकमिति । अर्थोत्तरकत्वेन । आक्षेपाह-ननु कार्यस्यापीति । सनाधानैकदेशी
श्रुते-अस्तु तर्हीति । यत्तेजोऽवन्नाभ्यामसंपृक्त तदत्रिद्वत्कृतमुच्यते । आक्षेपा दूषयति-नेति । न हि
तत्कचिदप्युपयुयते, मर्यादार्थक्रियामु त्रिवृतकृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः साक्षात्-इदमेवेति ।
आक्षेपा निराकरोति-न प्रयोजनान्तरेति । ‘एकैका त्रिवृतं करवाणि’ इति तेजः प्रमृत्युपासनामात्र-
विषया श्रुतिर्न सक्तोचयितु युक्तमित्यर्थः । एवमेकदेशिनि दूषिने परमममाधाता पूर्वमङ्गी श्रुते-अस्तु तर्हि
त्रिवृतकृतमेवेति । भामिनी युक्ता । यद्यप्यधात्परद्वयश्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कश्चितोपरिनिवन्थना कश्चिदुप-
आनन्दगिरीय-न्यायानिर्णयः ।

योगादनर्थक ब्राह्मणमित्याक्षिपति-नन्विति । चोदकैकदेशी परहरति-अस्त्विति । त्रिद्वत्कृत तेजो
दिवोऽर्वागपि गम्यते तथाऽपीतरत्तत परस्नाद्ब्रह्मण्यति वेदस्याद्दुष्टतेनाऽऽनर्थक्यायोगादित्यर्थः । त्रिद्व-
त्कृतस्यैवार्थक्रियावत्त्वात्तदप्येऽन्यस्मिन् वाक्यप्रामाण्यमिषाक्षेपा श्रुते-नेति । पूर्वमादिदेशीयः शब्दते-
इदमेवेति । निष्कृतस्योपास्यताऽपि न्यायक्षेपाऽऽह-नेति । अत्रिद्वत्कृत तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा
तदेव ने याह-तासामिति । देवताना तेजोऽवन्नानामेकैका देवता द्विधाद्विधा विभज्य पुनश्चैकैक भाग
नया कृत्वा तदितरयोर्निक्षिप्य निगुणरञ्जुयमिदृश करवाणीत्यविशेषोक्तेर्नोन्म्यत्रिद्वत्कृत तेजोऽर्वागपि । तद-
मित्येव यच्छब्दोपन्यासप्रसिद्धपरामर्शान्धनभक्तस्य शुभर्यादत्र वाच्य तन्नास्तीत्याह-न चेति । पूर्व-
पक्षैकदेशिनि परेण परास्ते परमपूर्वमायाह-अस्त्विति । तत्राऽऽक्षेपा श्लोक स्मारयति-नन्विति ।

१ पूर्वोच्चाक्षेप स्मारयति-नन्विति । २ समापत् इत्यर्थः ।

न तु निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । “सर्वतः पृष्ठे-
ष्वनुत्तमेपुंसमेपु लोकेषु” [छा० ३।१।३७] इति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्यं
ज्योतिषि उपपद्यतेतराम् ॥ “इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्यो-
तिः” [छा० ३।१।३७] इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्वस्यमानं
दृश्यते ॥ सारूप्यनिमित्ताध्यासा भवन्ति ॥ यथा—“तस्य भूरिति शिर
एकं शिर एकमेतदक्षरम्” [बृ० ५।५।३] इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः
प्रसिद्धमवह्वत्वम् ॥ “तस्यैषा दृष्टिः” [छा० ३।१।३७] “तस्यैषा श्रुतिः”
[छा० ३।१।३७] इति चोष्ण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् ॥ “तदेन-
दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीन” [छा० ३।१।३७] इति च श्रुतेः ॥ “चक्षुष्यः
श्रुतो भवति, य एवं वेद” [छा० ३।१।३७] इति चाल्पफलश्रवणा-
दवह्वत्वम् ॥ महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते ॥ न चान्यदपि किञ्चि-
त्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम् ॥ न च पूर्वस्मिन्नपि

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मणोऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्यत्व कल्प्यतां नेत्याह—न त्विति ॥ निष्प्रदेशस्य निरवयवस्य ॥ विद्येयेति ।
दिवः परस्तादं दीप्यमानमवयवकल्पना भागिनी युक्ता न त्वित्यन्वयः । अत्राप्राणिक्रमोत्तरापातादिति
भावः । ततः किं, तत्राह—सारूप्येति ॥ यथा एकत्वसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः शिरोदृष्टिः श्रुता,
तथा—जाठराग्रप्रथम्य घोषादिश्रुत्या सिद्धमिति जट्योतिषु साम्यं वाच्यमित्यर्थः । यदेतदर्थनेनोष्ण-
ज्ञान प्रसिद्धं सैव तस्य जाठराग्रदृष्टिः, यत् कर्णपिमानेन घोषग्रण, सैव तस्य श्रुतिरित्यर्थः । ज्योतिषो
जडत्वे लिङ्गान्तरमाह—तदेतदिति ॥ ज्योतिरित्यर्थः । चक्षुष्यः चक्षुर्हितः सुन्दरः श्रुतो गिन्यातः ॥ न
चान्यदपि । ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदन्यन्नास्तीत्यन्वयः । ननु “त्रिपादस्यामृत दिशि” इति पूर्ववाक्योक्त
ब्रह्मण ज्योतिःपदेन गृह्यतामित्याशयपाह—न चेति ॥ ननु सर्गात्मरूपा मृतत्वाम्या ब्रह्मोक्तमित्यत आह—
भामती ।

यते, तथापि यथा कार्यं ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तथात्रेत्यत उक्तम्—उपपद्यतेतरामिति । प्राकृतं
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

पूर्ववाद्याह—नेति । तर्हि ब्रह्मण एव ध्यानार्थो देशविशेषः स्यात्नेत्याह—न त्विति । अप्रदेशस्य प्रदेश-
कल्पना गौरवाद्युक्तेत्यर्थः । इतश्च कार्यमेव ज्योतिरजोपास्यमित्याह—सर्वत इति । ब्रह्मण्यरच्छेदकत्व-
नयाऽऽधारबहुत्वयोगेऽपि कार्यं ज्योतिषि स्वतस्तसिद्धिरित्यतिशयमाह—तरामिति । उपास्यज्योतिषो
ब्रह्मत्वामाने हेत्यन्तरमाह—इदमिति । अध्यासेऽपि ज्योतिर्विहास्तु नेत्याह—सारूप्येति । तत्र मानमाह—
यथेति । एकत्वसाम्याद्भूरित्यस्मिन्नक्षरे प्रजापतेः शिरोदृष्टिरुक्ता तथाऽत्रापि सारूप्यं वाच्यमन्यपाऽध्या-
सासिद्धेरित्यर्थः । कौक्षेयमपि ज्योतिर्ध्वन्यमनेत्यनध्यासात्तादात्म्येतिनेत्याह—न त्विति । तदेतदिति
शब्दस्पर्शान्त्वान्यामपि तदब्रह्मस्याह—तस्येति । एषा दृष्टिर्देतदुा

वर्णावपिमाय निनदमिन श्रुणोतीति शेषः । दृष्टश्रुतिब्रह्मत्वान् ज्योतिषोऽपि तदुच्यते तत्राविरक्षित-
मित्याशङ्कयोपास्यत्वश्रुतेर्नैवमित्याह—तदेतदिति । तदत्रज्ञत्वे हेत्यन्तरमाह—चक्षुष्य इति । चक्षुष्यो
दर्शनीयः । श्रुतो निश्रुतः । ब्रह्मोपास्तिकप्रथमपि किं न स्यात्त्राऽऽह—महते हीति । मुक्तिफला त्रयो-
पास्तिर्नारुद्रा युक्त्यर्थः । ब्रह्मण्यत्रलिङ्गानि ध्वनाकदस्यान्वयवत्वा ब्रह्मदृष्टि किमपि तत्र नास्तीत्याह—
न चेति । ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमपि किञ्चिदन्यन्नास्तीति मन्त्र्यः । ननु पूर्ववाक्ये त्रिपादस्यामृत दिशि-
युक्तं ब्रह्मैव तस्य मन्त्राप्रथमिज्ञायते तत्र यच्छब्दपरामृष्टे ज्योतिःशब्दो वर्तते नेत्याह—न चेति ।

ज्योतिषरणाधिकरणम्] ग्लनप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२२१)

वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति “गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्” [छा० ३ । १२ । १] इति छन्दोनिर्देशात् ॥ अथापि कथञ्चित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् ॥ एवमपि न तस्यैह प्रत्यभिज्ञानमस्ति ॥ तत्र हि-“त्रिपादस्यामृतं दिवि” [छा० ३ । १२ । ६] इति द्यौरधिकरणत्वेन भूयते ॥ अत्र पुनः “परो दिवो ज्योतिः” [छा० ३ । १३ । ७] इति द्यौर्योर्थादात्वेन । तस्मात्पाकृतं ज्योतिरिह ब्राह्ममिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रह्मः ज्योतिरिह ब्रह्म ब्राह्मम् ॥ कुतः ॥ चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः ॥ पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टं-“तावानस्य महिमा । तनो ज्यार्योश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥” [छा० ३ ।

रत्नप्रभा ।

अथापीति ॥ कथञ्चित् उन्दोद्वारेत्यर्थः । “दिवि” “दिव” इति निभक्तिभेदान्न प्रत्यभिज्ञे यर्थः । प्रवृत्तेर्जातं प्राकृतम् । कार्यमिदं यर्थः । आचार निरस्पति-पादेति ॥ “गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्” “वागै गायत्री” “येष पृथिवी” “यदिदम्” “शरीरम्” “यद्” “अस्मिन् पुर्ये” “हृदय इमे प्राणा” [छा० ३ । १२ । १-२-३] इति भूतस्य पृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका पङ्क्तिषु पङ्क्तिभिरक्षरैश्चतुष्पदा गायत्रीति यदुक्तं तावान् तत्परिमाणं सर्वं प्रपञ्चः अस्य गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणो महिमा निभूति । पुर्यस्तु पूर्णब्रह्मस्य । ततः प्रपञ्चात् । ज्यायान् अधिकः । आधिक्यमेवाह-पाद इति ॥ सर्वं जगदेकं पादोऽनं “विष्टभ्याहमिदं कुरुन्मेकादेन स्थितो जगत्” [मग० गी० १० । ४२] इति स्मृते । अस्य पुर्यस्य दिवि स्प्रप्रकाराम्बरूपे त्रिपादभूतरूपमस्ति । दिवि सूर्यमण्डले वा ध्यानार्थमस्ति कपिताजगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्तमस्तीत्यर्थः । यथा-लोकं पादात् पादत्रयमधिकं तथेदमधिकमिति बोधनार्थं त्रिपाद-भामती ।

प्रवृत्तेर्जातं, कार्यमिति यावत् । एव प्रात उच्यते-‘सर्वात्मप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थं त्रिपातवृत् । प्रसिद्धय पेक्षि सत्पूर्वनाक्यस्यमपकर्षति ॥ सत्त्वलात्तेन नेयानि तेजोऽङ्गान्यपि ध्रुवम् । ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्म ऋन्दो न तत्र तु ॥’ औत्सर्गिकं तावद्यदप्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विधिरिभक्तिमत्पूर्वार्थावबोधनस्यभारत्प्र ध्यावपति । यथा ‘यस्याहितामोरसिर्गृह्णान्दहेत्’ ‘यस्योभय हरिर्गार्तिसाधेत्’ इति । यत्र पुनस्तत्प्रसिद्ध-मन्यतो न कथञ्चिदाच्यते, तत्र उचनानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वात्म प्रसिद्धार्थेव बलादपनीयते । यथा-‘यदाग्नेशोऽशकपाळो भवति’ इति । तदिह ‘यदत्त परो दिवो ज्योतिः’ इति यच्छन्दसामर्थ्यात् तुमर्था-देनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । न च तस्य प्रमाणात्तरत्वं प्रसिद्धिरस्ति । पूर्ववाक्ये च तुमर्थाः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वात्मत्वभूतादिपादत्वान्या तदेतद्भवेति वाक्याद्योक्तमेव पूर्ववाक्ये ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह-अथापीति । सममीपक्षमी-प्यामुक्तिभेदान्न तत्प्रत्यभिज्ञेति साधयति-तत्रेति । ब्रह्मलिङ्गाभावात्तत्रो-लिङ्गभावात्तदेव कौ-ने य-दोतिष्यारो-प्योपास्यमित्युपलक्षरति-तस्मादिति । प्राह्येन प्रवृत्तेर्जातं कार्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षानुगतेन मूलमन्तार्थं प्रतिशार्थमाह-एवमिति । निश्चितब्रह्मिणि विना नास्य ब्रह्मेति शङ्कित्वा हेतुमाह-कुत इति । सममीपक्षचरणा इत्यादौ चरणशब्दस्य चारणार्थत्वाद्वापि तथेयसागत्यमाशङ्क्याऽऽह-पादेति । पाद वाचिपदमस्मिन्वाक्ये न दृश्यति चेत्तत्राऽऽह-पूर्वस्मिन्निति । गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्यादिना भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्याण्ये पङ्क्तिषु चतुष्पदा गायत्रीत्युक्तमेतदनुगतब्रह्मण्यन्तानामहिमा निभूति र्यावानय प्रपञ्चो यस्तुतस्त्वय पुर्यस्ततो ज्यायान्दहेत् । तदेव स्यु-उच्यते-पादोऽस्येति । सर्वाणि

१ चतुर्निगल्यधरायाः धिनयाः पदशरक्रमण विभागे चतुष्पदीयं भवतीत्यर्थः । २ “गायत्री वा इदं सर्वम्” इत्यादिना छन्दोग्य यदुक्तमित्यर्थः ।

१२ । ६] इत्यनेन मन्त्रेण । नत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणाम्निपादमृतं युसम्बन्धि-
रूपं निर्दिष्टं, नदेवेह युसम्बन्धान्निर्दिष्टामेति प्रत्यभिजायते ॥ तत्परि-
त्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्राकृतप्रक्रिये प्रसज्येया-
ताम् ॥ न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः । परस्यामपि हि शाण्डि-
ल्यविद्यायामनुवृत्तिरप्यते ब्रह्म ॥ तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्त-
व्यम् ॥ यत्कृतं "ज्योतिर्दीप्यते" [छा० ३ । १३ । ७] इति च एतौ
शब्दौ कार्ये ज्योतिरिति प्रसिद्धाविति ॥ नायं दोषः ॥ प्रकरणात् । ब्रह्मा-

रत्नप्रभा ।

मृतमित्युक्तं, न त्रिपात्त्वं त्रिविक्रितमिति मन्तव्यम् "यदतः परः" इति यच्छब्दस्य प्रतिद्वार्यवाचित्वात्
पूर्ववाक्यप्रसिद्धं त्रयं प्राथमिन्याह-तत्रेति ॥ ननु "यदाभेयोऽष्टाकपाठः" इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं
दृष्टमित्यत आह-तत्परित्यज्येति ॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेभावेनापूर्ववादागत्या यदोऽप्रसिद्धार्थ-
त्वमाश्रितम् । इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयाद्यपदेकार्यक-
ज्योतिःपदस्यापि स एवार्थ इत्यर्थः । सन्दशान्यायादप्येवमिन्याह-न केवलमिति ॥ "सर्वं खल्विदं
ब्रह्म" [छा० ३ । १४ । १] इत्युत्तरत्र ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थे ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः ॥ प्रकरणा-
दिति । प्रकृतापेक्षयत्पदश्रुत्या युसम्बन्धभूतपादत्वादिति गीर्धेत्यर्थः । अतः प्रकरणाज्योतिःश्रुतिबोधो न
मासीत् ।

त्रिपादस्य प्रसिद्धमिति प्रसिद्धापेक्षायां तदेव मन्तव्यते । न च प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन प्रत्यभि-
ज्ञाने तद्विशेषगस्य विमर्शव्यर्थस्यान्यनामात्रेणान्यता युक्ता । एवं च तद्वाक्यस्थानि तेजोविद्वान्प्रसमज-
सानीति ब्रह्मण्येव गमयितव्यानि, गमितानि च भाष्यहृता । तत्र ज्योतिर्वैदिकविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मे-
वोपलक्ष्यते । अथ वा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य इति ज्योतिर्वैदिक-
निर्दिष्टम् ॥ प्रकृतहानाप्राकृतप्रक्रिये इति । प्रसिद्धपेक्षायां पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं सनिहितम्, अप्रसिद्धं तु
कल्प्यं न प्रकृतम् । अत एवाकृतम्-कल्पयत इति । संदेशान्यायमाह-न केवलमिति । परस्यापि
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

भूतान्यस्य ब्रह्मण एकः पाठः । अस्यैव त्रिपादमृतं द्विविधं द्योतनवति स्वान्मनि स्थितम् । यथा
कार्पाणश्वनुर्या विमेकः पादादेकस्मात्पादवरीकृतो मदानेवं पुरुषो बालशोऽवास्तयात्प्रधानमहानि-
त्यर्थः । पूर्वं त्रयोक्तावपि कथमुक्तहेतुना ज्योतिषो ब्रह्मतेन्याशङ्क्याऽऽह-तत्रेति । दिगोपस्थापिना-
द्ब्रह्मणः श्रुत्युपस्थापिततेजसो बरीयस्त्वेऽपि यच्छब्दार्थे ज्योतिरिति सन्निधापरूमानापेक्षायां त्रिपादं ब्रह्मणो
एवमे विनियोगाकारात्प्रस्थानन्तराक्ये श्रुत्युक्तेर्वैजातीयमानाकांक्षश्रुत्युक्तनेत्रोमिधानादिगोपनीतातिसिंहि-
तसजातोपश्रुतिसिद्धैकवाक्यनाकांक्षब्रह्मोक्तिर्यच्छब्दस्य युक्ता । तस्माद्यच्छब्दार्थे प्रयुक्तो ज्योतिःशब्दो ब्रह्मार्थ
इति भावः । यच्छब्दस्य ब्रह्मार्थेयं हित्वा तेजोवाचित्वं बुद्धिगौरवमुक्त्वा दोषान्तरमाह-तदिति ।
पूर्ववाक्यस्थे ब्रह्मणि युसम्बन्धाज्योतिर्वाक्येऽपि प्रत्यभिज्ञाते यच्छब्दार्थे नत्समानाधिकृतज्योतिःशब्दपद-
त्तरित्युक्तम् । सप्रति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थमपि ज्योतिर्वाक्यं तत्परमेवैति
संदेशान्यायमाह-नेति । प्रकरणादिद्वयनिमित्तमर्थसुःसहसि-तस्मादिति । श्रुतिविद्वान्प्रामुक्तमनुवृत्ति-
यस्त्विति । मानत्रयान्मानद्वयं दुर्बलमिति दूषयति-नायमिति । प्रकरणे श्रुतिविद्वयोपलक्ष्यम् ।
ब्रह्मणो व्यवच्छिन्नं तत्रः समर्पकत्वं विशेषकत्वं तदभावाऽविशेषकत्वं । ब्रह्मणि यथोक्तशब्दानुवृत्तौ कथं

ज्योतिश्चरणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-दीकात्रयसमेतम् । (२२३)

वगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वाद् दीप्यमानकार्यज्योतिरूपलक्षितं ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् । “येन सूर्यस्तपति तेजसंद्भः” [तै० ब्रा० ३ । १२ । १ । ७] इति च मन्त्रवर्णात् ॥ यद्वा-नायं ज्योतिश्शब्दश्चक्षुर्बुद्धौ चैवानुब्राह्मके तेजसि वर्तते ॥ अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात्-“वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते” [बृ० ४ । ३ । ५] “मनोज्योतिर्जुपताम्” [तै० ब्रा० १ । ६ । ३ । ३] इति च ॥ तस्माद्यत्कस्यचिद्वभासकं तत्तज्ज्योतिश्शब्देनाभिधीयते ॥ तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगद्वभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिश्शब्दः । “तमेव भान्तमनुभानि सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [मुण्ड० २ । २ । ११] “तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्” [बृ० ४ । ४ । १६] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥

रत्नप्रभा ।

युक्त इति निरस्तम् ॥ अविशेषकत्वादिति । ब्रह्मव्यावर्तकत्वाभावादित्यर्थः । येन तेजसा चैतन्येन इद्भः प्रकाशितः सूर्यस्तपति प्रकाशयति तं बृहन्मनेदविजं मनुत इत्यर्थः । ज्योतिश्शब्दस्य कार्य-ज्योतिर्येन शक्तिरन्यमीकृत्य कारणब्रह्मलक्षकत्वमुक्त्वा ब्रह्मण्यपि शक्तिमाह-यद्देति ॥ गाढान्धकारे वाचैव ज्योतिषा लोक आसनादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः । आन्यं जुपतां पिबताम् । मनो ज्योतिः प्रकाशकं मनतीत्यान्यस्तुतिः । यथा-गच्छन्तमनुगच्छतः रसस्यापि गतिरस्ति, तथा सर्वस्य स्वनिष्ठं भासं स्पादित्यत आह-तस्य भासेति ॥ तत् काळानवच्छिन्नं ब्रह्म सूर्यादिज्योतिषा साक्षिभूतम् “आयुरघृतम्” इति च देवा उपासते इत्यर्थः । ज्योतिषोऽग्निवत् सुमर्यादित्वादिकं ध्यानार्थं कल्पितं ब्रह्मणो युक्त-

भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तयोरविशेषकत्वं तत्राऽऽह-दीप्यमानेति । कार्यवाचिशब्दाभ्यां कारणलक्षणे सर्वत्रापि शब्देनैकणो लक्षणाभ्यादित्याशङ्क्य सूर्यादिज्योतिषो विशेषयोगे मानमाह-येनेति । येन तेजसा चैतन्यज्योतिर्ब्रह्मो दीप्यमानः सूर्यः सर्वत्रापि जगत्तपति प्रकाशयति तज्ज्योतिरात्मानं बृहन्मननिशयमहत्त्वमन्तमनेदपि मनुत इति योजना । कार्ये ऋटिमुपेत्य कारणे लक्षणीको ज्योतिश्शब्द इत्युक्तम् । इदानीं कारणेऽपि प्रथमि मुग्य एवेवाह-यद्देति । शान्ते सूर्यादौ निमिरावृत्तं जगति वाचैव ज्योतिषाऽयं कार्यकरणात्मा पुरुषो व्यवहारासासनादिकं करोतीत्यर्थः । मनोभासकराज्ज्योतिस्त्वच्चाऽयं जुपतां सेवता तेन वाक्येन चक्षुर्द्वारा विषयीकृतानादुष्टतया दृष्टेन यद्ब्रह्मि केनापि हेतुना निच्छिन्नमप्राप्तानुष्ठानं सद्भाग्यं कुर्वाण इत्यर्थः । एकस्य शब्दस्य कथमनेकार्थत्वेत्याशङ्क्य निमित्तभेदेनानेन वृत्तं शक्त्यैक्यान्मर्यादाह-तस्मादिति । भासन्त्वमेकं निमित्तं प्राप्नोति च ज्योतिश्शब्देऽपि कथमनौ त्रयमपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तथ्येति । तस्य सर्वजगत्प्रकाशके मानमाह-तमेवेति । पूर्वार्थे विषयसम्यग् पराघृष्टमन् उच्यते । गच्छन्तमनुगच्छन्तं युते स्वगतगतिवदनुभानेऽपि स्वगतमानमाशङ्क्याऽऽह-तमेवेति । न केचन मानकान्नाहन्ति ज्योतिश्शब्दस्त्वस्मिन्प्रयुक्तं वाचं वाह-तदिति । यस्मात्सर्वत्र भूतमग्रेऽहोमिः परिपूर्णं त परमात्मानमिन्द्रादयो देवा ज्योतिषामादिन्यादीनां ज्योतिर्भासकं जगतो ज्योतिश्चैतन्यं च ध्यायन्ती यथै । अत्राप्युक्तं स्वयंज्योतिरित्यादिशाक्यमादिशब्दार्थः । ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादिशब्दार्थः । सहायार्थे चकार । ज्योतिश्चैतन्यं तद्विद्वस्य चाप्यप्यसिद्धत्वेऽपि सुमर्याद्व्यगन्तव्यपामिदमित्याशङ्क्याऽऽह-

यदप्युक्तं शुभमर्थादित्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति ॥ अत्रोच्यते ॥
 सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते ॥
 ननुक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति ॥
 नायं दोषः ॥ निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसम्बन्धात्प्रदेशविशे-
 षकल्पनोपपत्तेः । तथाहि “आदित्ये” [छा० १ । ६ । ६] “चक्षुषि”
 [छा० १ । ७ । ५] “हृदये” [छा० ३ । १४ । ३] इति प्रदेशविशेषसम्बन्धी-
 नि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते ॥ एतेन “विश्वतः पृष्ठेषु” [छा० ३ ।
 १३ । ७] इत्याधारबहुत्वमुपपादितम् ॥ यदप्येतदुक्तम्—ओष्यघोषाभ्या-
 मनुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यं
 ज्योतिरेवेति ॥ तदप्युक्तम् । परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौ-
 क्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः । “दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत” [छा० ३ ।
 १३ । ७] इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति ॥ यदप्यल्प-
 फलश्रवणात् ब्रह्मेति ॥ तदप्यनुपपन्नम् । न हीयते फलाय ब्रह्माश्रयणीय-
 मियते नेति नियमे हेतुरस्ति ॥ यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं
 ब्रह्मात्मवेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते ॥ यत्र तु
 गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसार-

रानप्रमा ।

मित्याह—अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ दिवः परमित्यन्वयः । आरोप्यस्य घ्येयस्यालम्बनस्य च सादृश्यनि-
 यमो नास्तौत्याह—परस्यापीति ॥ भविष्यति ब्रह्म ज्योतिष इति शेषः । त यथाययोपासते, तथा
 फलं भवतीति श्रुतं—त्याह—न हीयत इति ॥ ज्ञानफलवदुपास्तिफलमेकरूपं किं न स्यात् आह—यत्र
 हीति ॥ हेतुकत्वादित्यर्थः । घ्येयं तु नानेत्याह—यत्र त्विति ॥ ईश्वरो जीवरूपेणानमन्तीति
 भामनी ।

ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववदिति । कौक्षेयं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारः,
 आत्मन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यदपीति । प्रमित्यर्थत्वेनोपास्यर्थत्वेन वा मर्यादावत्त्वं नोपपद्यते । तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति—अत्रेति ।
 द्वितीये प्रत्याह—सर्वेति । योपिनोऽमित्येव ब्रह्मणोऽपि शुभमर्थादावत्त्वमारोप्योपास्तिरविरुद्धेत्यर्थः । अत्र-
 देशस्य प्रदेशकल्पने गौरवमुक्तं स्मारयति—नन्विति । स्वतो वा तात्कल्पनानुपपत्तिरुपाधितो वा तत्रा-
 ऽऽद्यमुपेत्यान्वं प्रत्याह—नायमिति । न चेदमपूर्वं कल्प्यते तादृक्त्वनामान्यत्रापि दृष्टेरित्याह—
 तयेति । ब्रह्मणि कथमाधारबहुत्वं तत्राऽऽह—एतनेति । शुभमर्थादवत्त्वद्वयानार्थत्वेनेत्यर्थः । अत्राप्या-
 सस्य सादृश्यकृत्वत्वाद्ब्रह्मण्यध्यस्यमानमपि ज्योतिरब्रह्मेत्युक्तमनुभाक्ते—यदपीति । आरोपस्य सादृ-
 ष्याधीनत्वं व्यभिचारयति—तदपीति । उपास्तिस्यानत्वमत्र प्रतीकत्वमारोप्य ज्योतिरो दृष्टत्वादियुतेर्न-
 क्षणास्तदयोगाद्ब्रह्मत्वेत्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टं चेति । जाठरज्योतिषो दृष्टत्वादिकृतं तत्रोपास्यब्रह्मणो दृष्टत्वादी-
 त्यर्थः । छिन्नात्तरमनूय प्रत्याह—यदपीति । अजिनामग्निरहस्यमतां “त यथा यथा” इत्यादिधृतिमाश्रित्या-
 नुपपत्तिं स्मारयति—न हीति । ब्रह्मविषयो मुक्तिफलत्वात्तदेकरूप्यादल्पफलत्वं न तदुपास्तेतियाशं-
 क्याऽऽह—यत्रेति । ब्रह्मविषयत्वात्प्रस्तुनोपास्तेरपि मुक्तिफलत्वेत्याशङ्क्याऽऽह—यत्र त्विति । स वा

१ प्रतीकं नाम आत्मोपासनाधिष्ठानमनात्मभूतं वस्तु इति वैचिरीयोपनिषत्तात्पर्यदीपिकाया शिवायाम् । २ न हि
 इयते इति पदच्छन्दः ।

ज्योतिश्चरणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-श्रीकाव्यसमेतम् । (२२५)

गोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते-“अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद” [बृह०४ । ४।२४] इत्याद्यासु श्रुतिषु ॥ यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति ॥ तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति ॥ तदुक्तं सूत्रकारेण “ज्योतिश्चरणाभिधानात्” [व्या० सू० १ । १ । २४] इति ॥ कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिः-श्रुतिः स्वविषयात्प्रच्याव्य शक्या व्यावर्तयितुम् ॥ नैष दोषः ॥ “यद-तः परो दिवो ज्योतिः” [छा० ३ । १३ । ७] इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्बन्धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वो-पपत्तेः ॥ तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ २४ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

रत्नप्रभा ।

अन्नादोऽन्नस्याऽऽसमन्तादाता वा । वसु हिरण्य ददातीति वसुदान इति गुणनिशेषसम्बन्ध यो वेद स धनं विन्दते दीप्ताग्निश्च भवति “नाम्नो वागुत्तमा मनो वा प्रतीक वाचो भूय ” इति प्रतीकांशेषस्यान-श्रुतिप्रसङ्गार्थमायपद्रम् । सन्निवे- श्रुतिर्ब्रह्मीयसीति शङ्कत-कथं पुनरिति ॥ अथ प्रथमश्रुत्यनुसारेण चरमश्रुतिर्नीयत इत्याह-नैष इति ॥ सर्वनाम्ना स्वसामर्थ्येन न्यस्य सर्वनाम्नः सामर्थ्यं सन्निहितवाचिन्व तद्व्येन परामृष्टे सतीति योजना ॥ अर्थाद्यत्पदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥ २४ ॥ छन्दोऽभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं भामती ।

जीवाभावं देहस्य शै पात्, जीवतश्चोप्याञ्जायते । तस्मात्तत्प्रीकन्धोपासनमुपपन्नम् । शेष निगदव्याख्यात भाष्यम् ॥ २४ ॥ छन्दोऽभिधानान्नेति चेत् न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् । पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वं सिद्धे स्यादतदेव, न तु तद्ब्रह्मार्थम्, अपि तु गायत्र्यर्थम् । ‘गायत्री वा इदं सर्वं भूत यदिदं किञ्च’ इति गायत्री प्रकृत्येव ध्रुयते-‘त्रिपादस्याष्ट त्रिभि’ इति । ननु ‘आकाशस्तद्दिङ्गात्’ इत्यनेनेव गतार्थमेतत् । तथाहि-‘तावानस्य महिमा’ इत्यस्यामृचि ब्रह्म चतुःपादुक्तम् । मेव च ‘तदेतच्छा-पनूक्तम्’ इत्यनेन समाहिता ब्रह्मलिङ्गम् । एव ‘गायत्री वा इदं सर्वम्’ इत्यक्षरसन्निवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वमु-पपद्यते । न च भूतपृथिवीशरीरद्वयवाक्यस्यात्म १ गायत्र्या मन्त्रेणैव समभति । न च त्रयपुराणमन्त्रि-व-मस्ति गायत्र्या । तस्माद्गायत्रीद्वारा त्रयण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वोक्तं गतार्थत्वाद्नारम्भार्थायम-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एष महान्त आत्मेयुक्तो जीवामनाऽन्नादो वसु धनं वर्धयन् तदाता परस्वर्गेण्युक्त्वा य कश्चिदुक्त-गुणमात्मानमुपास्ये स धनं लभते दीप्ताग्निश्च भवतीत्याह-अन्नाद् इति । आदिपदेन परोरतोप एव हास्या भिर्मन्त्रोक्ते जीवन्मि यादि गृह्णन्तिम् । यदुक्तं मन्त्राक्ये ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमिति तत्राऽऽह-यद्यपीति । उक्तं उर्थ मूत्रानुगुण्यमाह-तदुक्तमिति । प्रकरणेन धृतिरवाच्ये याह-कथमिति । न प्रकरणादेव श्रुतिर्वाच्या प्रकरण-दिङ्गानुगृहीतप्रथमश्रुत्यच्छब्दश्रुत्येवाह-नेत्यादिना । सुसत्रादिति प्रमानस्य सुसत्रस्यस्य प्रातिपदि-कार्थस्यैक्येन प्रथमिद्वानात्तद्विशेषणस्य मर्वादाधारत्रिमक्यस्यैव्यान्वयमात्रेण नान्यतेत्यर्थः । यच्छब्देन परामृष्टे सर्वाति सबन्धः । स्वसामर्थ्येन सर्वनाम्न सन्निहितपरामर्शित्वशब्देन यर्थः । अर्थाद्यत्पदसामाना-धिकरण्यत्रादि यर्थः । मानमुक्त्वा मेवमुपासहरति-तस्मादिति ॥ २४ ॥ पूर्ववाक्यस्य छन्दोऽभिधानात् त्रय प्रकृतमित्युक्तमन्त्र निराकरोति-छन्दोऽभिधानादिति । तत्रानुवादभाग -वाच्यस्य चोपस्य

१ त्रिपादच्छब्दा प्रख्यातयुक्तिमित पा० ।

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति “गायत्री वा उदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च” [छां० ३।१।१] इति गायत्र्याख्यास्य च्छन्दसोऽभिहितत्वादिति, तत्परिहर्तव्यम् ॥ कथं पुनश्छन्दोऽभिधानात् ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता “तावानस्य महिमा” [छां० ३।१।६] इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितम् ॥ नेतदस्ति ॥ “गायत्री वा इदं सर्वम्” [छां० ३।१।१] इति गायत्रीसुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय “सैषा चतुष्पदा पङ्क्तिर्वा गायत्री । तदेतद्व्याख्यायन्तम् । तावानस्य महिमा” [छां० ३।१।६] इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मंत्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात् ॥ योऽपि तत्र “यद्वै तद्ब्रह्म” [छां० ३।१।७] इति ब्रह्मशब्दः, सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वाच्छन्दोविषय एव ॥ “य एतामेवं ब्रह्मो-

रूपमा ।

नास्तीति शङ्काभेदं दर्शयति-कथमिति ॥ शङ्का साधयति-नेतदित्यादिना ॥ चतुष्पदत्वादिकं पूर्वमेव व्याख्यातम्-य एतामेवमिति ॥ वेदरहस्यभूता मधुनिद्याम् एवम् उक्तरात्या यः कश्चिद् भामती ।

तत् । न च पूर्वव्यायस्मारणे मूलसदर्थे एतावान्युक्त । अत्रोच्यते-अभ्यधिकता शक्ता । तथाहि-गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः, गायत्रीनिकारोपाधिना ब्रह्मण उपामनेति । न च तदुपाधिनास्तदवच्छिन्नस्य सर्गात्मत्व, उपाधेरवच्छेदात् । न हि घटावच्छिन्न नभोऽनवच्छिन्न भवति । तस्मादस्य सर्गात्मत्वादिकं न्युत्यर्थं तद्वद् गायत्र्या एवास्तु न्युति कयाचित्प्रणाल्या । ‘राग्ने गायत्री वाग्ना इदं सर्वं भूतं गायति च प्रायते च’ इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा च ‘गायत्री वा इदं सर्वम्’ इत्युपक्रमे गायत्र्या एव हृदयादिभिर्न्याय्या । व्याख्याय च ‘सैषा चतुष्पदा पङ्क्तिर्वा गायत्री’ इत्युपसहारो गायत्र्यामेव समञ्जसो भवति । ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमञ्जसमिति । ‘यद्वै तद्ब्रह्म’ इति च ब्रह्मशब्दश्छन्दोविषय एव, यथा ‘एता ब्रह्मोपनिषदम्’ इत्यत्र वेदोपनिष-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

समाधियोग्यतामाह-अथेत्यादिना । पूर्ववाक्ये छन्दसोऽन्यस्य वाऽभिधानेऽपि त्रलोक्तमंत्रेणैकदेशी शङ्कते-कथमिति । मन्त्रस्य ब्राह्मणोक्तार्थत्वाद्ब्राह्मणे गायत्रीकथनान्मन्त्रेऽपि न तत्र प्रकाश्यत इति सोऽत्र हेतु साधयन्पूर्वमाहाह-नेतदिति । गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्चेति सर्वात्मिका गायत्री-सुक्ता वाच्ये गायत्री नाम्ना इदं सर्वं भूतं गायति च प्रायते चेति तस्याः सर्वभूतमय्या वाग्ना मन्व-मारण्याय या वे सा गायत्रीय वाय सा येय पृथिवी या वे सा पृथिवीय वाय सा यदिदं शरीरमि-
न्हर्मि प्राणाः प्रतिष्ठिता यद्वै शरीरमिदं तद्ब्रह्मयमस्मिन्हर्मि प्राणा प्रतिष्ठिता इति पृथिव्या भूताधारत्वात् सर्वभूतमयगायत्रीत्व शरीरहृदययोर्भूतात्मनःप्राणाश्रय नाद्रिति प्रष्टुना गायत्री भूतादिप्रकारैरुक्त्वा सैषा पदकारैः पादेष्वनुष्पदा तनी छन्दोभ्या गायत्री वाग्भूतपृथिवीशरीरप्राणहृदयभेदैः पदप्रकारैरुपसङ्ख्य तस्या श्रुनो मन्त्रो नै शक्तो तत्र वक्तुमिति हेतुसिद्धिरित्यर्थः । मन्त्रानन्तरं यद्वै तद्ब्रह्मेति तत्रशब्दान्मन्त्रेऽपि त्रलोक्तमित्यादाद्वाऽऽह-योऽपीति । न प्रनरणाद् ब्रह्मशब्दस्य छन्दोवाचित्व तस्य मन्त्रोप-
निषदि परमात्मार्थत्वप्रतिष्ठैरित्यादाद्वा वेदत्रयमे प्रयोगात्तदेकदेशगायत्र्यामपि तन्म्योपपत्तिग्याह-य इति । यः कश्चिद्व्यातेना प्रष्टुना त्रलोपनिषद वेदरहस्य मधुनिद्याम्प वेदं तर्म् विदुषे नोर्देति नारणेनेति सविषा सदैवाहर्मनयनो मिशानुदयाम्नमयापरिच्छेद्य निय तदैव मरणाति ब्रह्मपद वेदे प्रयुक्तमित्यर्थः । मन्त्र-
ब्राह्मणयोरेकाप्याद् त्रयशब्दस्य प्रष्टुच्छन्दोनामित्याहुनायव्यासेन ध्येयगायत्रीछन्दोवाचित्वे मन्त्रस्य स्थिते

पनिपदं वेद" [छा० ३ । ११ । ३] इत्यत्र हि वेदोपनिपदमिति व्याचक्षते ॥ तस्माच्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् ॥ नप द्रोपः ॥ तथा चेत्तदोर्षणनिगदात्—तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोर्षणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते—“गायत्री वा इदं सर्वम्” [छा० ३ । १२ । १] इति ॥ न ह्यक्षरसन्निवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं सम्भवति ॥ तस्माद्यज्ञायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म तदिह “सर्वम्” [छा० ३ । १२ । १] इत्युच्यते, यथा—“सर्वं खल्विदं ब्रह्म” [छा० ३ । १४ । १] इति ॥ कार्यञ्च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः—“तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” [व्या० सू० २ । १ । १५] इत्यत्र ॥ तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते—“एतं ह्येव बहुचा महत्युक्त्यै मीमांसन्ते । एतमत्रावध्वयैव—

रत्नप्रभा ।

वेद तस्योदयास्तमयरहितप्रतिप्रतिभवंतीत्यर्थः । तथा च वेदत्वाद् गायत्र्यां ब्रह्मशब्दो युक्त इति भावः । गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणाया वीजमनुपपत्तिमाह—न ह्यक्षरोति ॥ ब्रह्मणोऽपि कथं सर्वात्मकत्वं तत्राह—कार्यञ्चेति ॥ न च गायत्र्या ध्यानार्थं सर्वात्मकत्वारोप इति वाच्यम् । स्वतः सर्वात्मनो ध्यानसम्भवेनासदारोपायोगादिति भावः । तथाहि दर्शनमिति सूत्रेण व्याचष्टे—तथान्यत्रेति ॥ दृश्यत इति दर्शनं दृष्टमित्यर्थः । एतं परमात्मानं बहुचा ऋग्वेदिनो महत्युक्त्यै शब्दे तदनुगतमुपासते । एतमेव अग्निरस्ये “तमेतमग्निरित्यध्वयैव उपासते” इति श्रुतेः यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते ।

भामती ।

दुच्यते । तस्माद्गायत्रीछन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते—न । कुतः, तथा चेतोर्षणनिगदात् । गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण गायत्रीख्यविकाराणुगते ब्रह्मणि चेतोर्षणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते । एतदुक्तं भवति—न गायत्री ब्रह्मणोऽच्छेदिका, उत्पलस्येन नीडस्य, येन तदवच्छिन्नमन्यत्र न स्यादच्छेदकरिरहात् । किन्तु यदेतद्ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वाकारणं तत्त्वव्यपेक्षाशक्योपदेशमिति तद्विकाराण्यत्रोपपद्यते । गायत्र्याः सर्वच्छन्दोव्याख्या च सन्नत्रयव्याख्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीतया च श्रुतेर्विकारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारतोपपत्तेः । न चान्यत्रोपपत्त्याभावेन नोपपत्त्य प्रतीयते । न हि कुण्डलेनोपपत्तित कण्ठरूपं कुण्डलत्रियोगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

फलितमाह—तस्मादिति । सिद्धान्तभागो नार्थमुक्त्वा हेतुमात्राय व्याचष्टे—नेत्यादिना । गायत्रीशब्दस्य मुक्त्यर्थसिद्धयर्थं गायत्रीशब्देन गृह्यमाणियाशक्याऽऽह—न हीति । नभसो घटान्छिन्नस्वाननच्छिन्नत्वायोगरहस्यगो गायत्रीशिशुस्य न सर्वचित्तयाशक्यं गायत्र्युपपत्तितत्रागः सर्वत्वमिहाह—तस्मादिति । गायत्रीशब्देन छन्दोमात्रोक्तौ सर्वभूतारिख्यत्वस्यामदारोपत्वापाताद्भोक्तौ कार्यकारणयोस्तादात्म्ये मदारोपात्तच्छन्देन तदनुगतं ब्रह्मोपपत्त्यं तदुपाभिर्निधेयै-वर्थः । कार्यकारणयोर्भेदोक्तित्यत्रापि दृष्ट्याह—यथेति । तन्मतेऽपि कार्यकारणयोरेत्यन्तभेदादमदारोपापत्तित्याशङ्क्याऽऽह—कार्यं चेति । सर्वं खल्वियत्र कार्यमात्राचित्तसंशब्देन कारणब्रह्मणो लक्ष्यत्वेऽपि कार्यरुदेशार्थगायत्रीशब्देन कुतो लक्ष्यत्वेत्याशङ्क्य “तथाहि दर्शनम्” इत्यस्यार्थमाह—सथेति । एतमेव परमात्मानमृग्वेदिनो महति कर्मिधियुक्त्वाप्ये शब्दे तदनुगन्मुपासते । अध्वर्युगो यजुर्वेदिनोऽग्नौ प्रती तदनुचितमेतन्मु-

एतं महाव्रतं छन्दोगाः” [षि० आ० ३।२।३।२] इति ॥ तस्मादस्ति छन्दो-
ऽभिधानेऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् ॥ तदेव ज्योतिर्वाक्ये-
ऽपि परामुच्यते—उपासनान्तरविधानाय ॥ अपर आह—साक्षादेव गायत्री-
शब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते ॥ संख्यासामान्यात् ॥ यथा—गायत्री चतुष्पादा
पदक्षरेः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् ॥ तथाऽन्यत्रापि छन्दोऽभिधायी शब्दोऽ-
र्थान्तरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते । तद्यथा—“ने वा एते पञ्चान्ये
पञ्चान्ये दश मन्तस्तत्कृतम्” [छां० ४।३।८] इत्युपक्रम्याह—

रत्नप्रभा ।

एतमेव छान्दोगाः सामवेदिनो महाव्रतं क्रतौ उपासते, इति ऐतरेयारण्यके दृष्टमिदं । गायत्री-
शब्दो त्रयस्त्रय इति व्याख्याय गौण इत्याह—अपर इति ॥ साक्षादेव त्रयार्थप्रणय विवेकेति
यावत् । पूर्वं तपाम्यतया गायत्रीपदेनाजहृत्प्रभया गायत्रीपदयोः अपि उचिते । न च “गायत्री”
“सर्वम्” इत्यन्वयात्सम्भ । घटो रूपीति पदार्थेऽद्वेये व्यक्तौ रूपान्वयवत् गायत्रीपदार्थेऽद्वेये गायत्र्य-
नुगते त्रयणि प्रदाने सर्वस्मिन्वाक्यसम्भवादिति भावः । तथा च मूले सिद्धान्तभागस्यायमर्थः ।
तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्स्वगुणसामान्यात्, चेतो त्रयणि समर्थेन येन स चेतोऽर्पणो गायत्रीशब्दस्तेन
ब्रह्मण एव निगदाद् अभिमानात्, छन्दोऽभिमानमसिद्धमिति । अधुना “तथाहि दर्शनम्” इति शेष
व्याचष्टे—तथेति ॥ मर्गाविद्यायामविद्वैतमस्मिन्मूर्ध्वचन्द्रात्मनि वायौ लीयन्ते, अथाम वाक्चक्षुःश्रोत्रम-
नासि प्राणमपियन्तांस्तुक्तम् । ते वा एते पञ्चान्ये श्रीःशैविनाः, पञ्चान्ये आध्यात्मिकान्ते मिलित्वा
दशमयाकाः सन्त—कृतम्—इत्युच्यन्ते । सन्ति हि वृत्तत्रेताद्यापरकलितमङ्गलानि चत्वारि गृहानि
क्रमेण चतुरङ्गयद्भयङ्गैरङ्गानि । तत्र वृत्त दशमरु भवति । चतुर्ष्वङ्गेषु त्रयाणां त्रिषु द्योर्द्वयोरे-
कस्य चान्तर्भावात् । तथा च दशमगुणेन वाक्यादय वृत्तशब्देनोच्यन्ते । एव वृत्तत्वं वाक्यादीनामु-
भावात् ।

भवति । तदुपप्रत्यायनमात्रोपयोगित्वादुपपद्यमानमनच्छेदकत्वात् । तदेव गायत्रीशब्दस्य सुगार्थत्वं
गायत्र्या तत्रोपलक्ष्यत इत्युक्तम् । मन्त्रि तु गायत्रीशब्दः सम्प्रदानामान्वाद्यौग्या वृत्त्या ब्रह्मण्येव वर्तत इति
दर्शयति—अपर आह—इति । तथाहि—यदक्षरे पादैर्यथा गायत्री चतुष्पादा, एव तत्रापि चतुष्पात् ।
सर्वाणि हि भूतानि स्यावगज्जन्तान्यस्यैकः पादः । द्विनि वीतनवति चैतन्यरूपे । स्यात्मनीति यावत् ।
त्रयः पादाः । अथ ना द्वित्र्याकाशं त्रयः पादाः । तथाहि श्रुति—“उद नाम तद्योऽय त्रिर्वा पुद्गादाकाशः”

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सदधने । सामवेदिनो महाव्रतं क्रतवेतमनुसदधतीयेतरेयेके दृष्टमिदं । हेतुमुपेय तस्यासात्रकत्व-
मुपमहर्नि—तस्मादिति । तथाऽपि ज्योतिर्वाक्ये किं जानमियाशङ्क्य प्रवृत्तपरामर्शियच्छन्दमि-
त्वाऽऽह—तदेवेति । परमर्शाऽऽह—उपासनान्तरेति । गायत्रीपद त्रयणि लाक्षणिकमियुक्त्वा
तस्य गौणत्व त्वाणः मिदान्तमाम निगन्तरेण याकरोति—अपर इति । साक्षाद्विकारानवच्छे-
नेत्यर्थः । तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्स्वगुणसामान्येन त्रयणि येन गायत्रीशब्देन चेत समर्थेन तेन ब्रह्मण एव
निगदान् पूर्व उक्तं प्रवृत्तमिदं सम्प्रदानाय सामयति—यथेति । नम्याश्चतुष्पात्स्व व्यनक्ति-
पठिति । म्यासजद्भवानि सर्वाणि भूतान्यस्यैकः पादः । द्विनि वीतनवति चिदानि प्रमिहायां वा
द्विनि त्रयः पादा अम्येति त्रयगज्जन्तुपात्स्वमाह—तथेति । चतुष्पात्स्वमात्त्रयणि गायत्रीपदयो-
गेऽनित्प्रमोक्तनाशक्य श्रौतप्रयोगान्तिथयार्थेनैव श्रान्तमाह—तथेति । तदेवोदाहरति—तथेति । सर्ग-
विद्यायामविद्वैतमस्मिन्मूर्ध्वचन्द्रात्मनि वायौ लीयन्तेऽयाम प्राणं वाक्चक्षुःश्रोत्रमनामीत्युक्तम् । ते वायुना

१ वायुना एव आध्यात्मिकेभ्योऽन्ये । २ प्राणन एव अविद्वैतकेभ्योऽन्ये ।

श्रुतिध्वरणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२२९)

“सैपां विराडन्नादी” [छा०४।३।८] इति ॥ अस्मिन् पक्षे ब्रह्मवाभिहितमिति न छन्दोऽभिधानम् । सर्वथाऽप्यस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ २५ ॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति ।

रत्नप्रभा ।

पदस्यार्ह-सैपेति ॥ विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देश । विराट्पद छन्दोवाचकम् “दशाक्षरा विराट्” इति श्रुते । दशसप्तम्येन वाचादर्थो विराडित्युच्यन्ते । एवञ्च दशवद्वारा वाचादिषु कृतत्व विराटत्वञ्च स्पैयम् । तत्र विराट्त्वव्यानात्सर्गमन्त्रात् भवति । “अत्र विराड्” इति श्रुते । कृतत्वव्यानादन्नादो भवति । कृतवृत्तस्यान्नादन्वात् । इत हि स्वीयचतुरस्रेषु व्यक्तादिक्रमन्तर्भास्यदत्तमतीत लक्ष्यते । अत एव कृतजयादितरवृत्तजय श्रुत्युक्त “कृतापविजितायाधरेऽया सयन्ति” इति । अय-श्रुतम् । कृतसर्गोऽय-कृतायः । स विजितो येन तस्मै । अचरेऽयाः व्यङ्गादयः अया संयन्ति उपनमते । तेन जिता भवन्तीत्यर्थे । एवञ्च सा वाचादिदशाभिरा एषा कृतशब्दिता विराडन्तम् । कृतत्वादन्नादि नीत्यर्थः । सर्वथापीति । गायत्रीतिपदस्य लक्षकत्वे गौणत्वेऽपि चेयर्थे । अत्रापर आहृत्यपरपदेन गौणत्व स्वमत नेति शोतयति । अजहदृश्रणापक्षे हि वाग्ने गायत्रीति वागान्त्व गायति च प्रायते चेति निरुक्तनामकञ्च गायत्र्या उपाधिनेनोपास्यत्वानुत्पन्नतरम् । गौणपक्षे गायत्रीत्यागात्तदुभय सर्गोत्पन्नत्वात्प्रेणोपपादनीयम् । एव गायत्रीपदस्य स्वार्थत्यागोऽप्रसिद्धचतुष्पात्त्रगुणद्वारा विप्रकृष्टलक्षणा चेति बहसमथसम् ॥ २५ ॥ ननु “गायत्री वा इद सर्गम्” इति प्रथमगायत्रीश्रुते कथं लक्षणे याशक्य वाक्यदोषगतमर्गात्मकत्वाद्यनेकचलनप्रमाणभावेन ब्रह्मणि तात्पर्यान्गमादित्याह-भूतादिपादेति ॥ पदार्थमाह-इतश्चैति ॥

भामती ।

तद्धि तस्य जागरितम्यानम् । जाग्रत्पञ्च वाचाप्यदार्थान्वेद । तथा च-‘अय वाव स योऽयमन्त पुरय आकाश’ शरीरमच्य इत्यर्थे । तद्धि तस्य स्वप्नम्यानम् । तथा-‘अय वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाश’ हृदयपुण्डरीक इत्यर्थे । तद्धि तस्य सुषुप्तिम्यानम् । तदेत् ‘त्रिपादम्यामृत दिवि’ इत्युक्तम् । तदेव चतुष्पात्त्वसामान्याद्गायत्रीशब्देन ब्रह्मोच्यत इति ॥ अस्मिन्पक्षे ब्रह्मवाभिहितमिति । ब्रह्मपरत्वादमिति आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सह पञ्चाऽऽध्यात्मिकेभ्योऽप्य एते प्राणेन सहाऽऽत्रिद्विकेभ्योऽप्ये पञ्च ते सर्गे दश सन्तस्तन्वृत कृतायोपलक्षित इत भवति । अत्र हि चतुरकायश्रुतगनचतुरकसञ्चार पदार्थो सन्ति । व्यक्तायत्रयः । द्वपकायवर्द्धौ । एकाकायपदेकश्च । द्युते च चतुरकाय इतमन्त्रक स च दशमकधनुधीर्यु त्रयाणां त्रिषु द्वयोन्वायोरेकस्य चान्तर्भान्नाद्युपभूतयोऽपि दश तस्मात्तेऽपि कृतामिउपक्रम्याऽऽह-सैपेति । विधेयाभिप्रायः स्त्रीलिङ्गनिर्देश । दशसप्तम्यान्नादिराडन्न दशाक्षरा विराडन्न विराडिति श्रुते । एतत्वाच्च साऽन्नादिनी । कृत स्वप्नभूता दशसप्तम्याऽन्तर्भास्यदत्तमतीतयन्नादिनी विराडित्युच्यते । तथा चान्नादत्वेनापि गुणेन वाच्यार्दीनामुपास्यता । तत्र यथा सप्तम्यामाव्याद्विराट्दशाक्षरो वाचादिषु तथा गायत्रीशब्दोऽपि चतुष्पात्त्रमाभ्याद् भ्रमणोप्यर्थे । तथाहीत्यादि व्याख्यायास्य पूर्वमन्नाद्विदोषमाह-अस्मिन्निति । अभिहित तात्पर्याम्यमिति यावत् । न छन्दोभिगान न तत्र तात्पर्यमिष्यर्थे । यद्यपि पूर्वं विरुक्तम्य ब्रह्म गायत्रीपदादृश्याया तात्पर्यतोऽभिहितं नयाऽपि गौणप्रयोगे वाक्यम्यो गुणान्वात्पर्यादुपपत्ते लक्षणाया तु वाच्यसम्बन्धादर्थान्तरे तात्पर्यमिति भेदः । लक्षणाकत्र गौणत्र ना कतरत्वात् तदाह-सर्वथेति ॥ २६ ॥ ध्यादिप्रायैकमानानुत्तरानेकमान ब्रह्मन्नि सदास्य तात्पर्येन्युत्पादिति न्याये नापि गायत्रीशब्द ब्रह्मपाह-भूतादीति । चशब्दमेवशाब्द च व्याकरोति-इतश्चैति । तदेव म्श्रुतयति-

१ विधेयाभिप्रायेण स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।

यतो भूतादीन्पादान्यपदिशति ॥ भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दि-
श्याह—“सैषा चतुष्पदा पड्विधा गायत्री” [छा० ३ । १२ । ५] इति ॥
न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य च्छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते ॥
अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक् सम्बध्येत—“तावानस्य महिमा”
[छा० ३ । १२ । ६] इति ॥ अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मेवाभिधीयते ।
“पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” [छा० ३ । १० । ६]
इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः ॥ पुरुषसूक्तेऽपीयमृग् ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते ॥
स्मृतिश्च—ब्रह्मण एव रूपतां दर्शयति—“विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन
स्थितो जगद्” [भ० गी० १० । ४२] इति “यद्वै तद्ब्रह्म” [छा० ३ ।
१२ । ७] इति च निर्देशः ॥ एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते ॥ “ते वा
एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः” [छा० ३ । १३ । ६] इति च । “हृदयमुपिषु
ब्रह्मपुरुषः” इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति ॥

रत्नप्रभा ।

सूत्रस्यादिपदार्थं दर्शयति—भूतपृथिवीति ॥ अत्र सूत्रभाष्यकारयोर्भूतादिभिश्चतुष्पदा गाय-
त्रीति सम्मतम् । पडक्षरैश्चतुष्पात्त्व वृत्तिकारोक्तमप्रसिद्धम् । चकारस्मृचित युक्तयन्त्रमाह—अपि
चेति ॥ ब्रह्मपरमृक्तोत्पन्नत्वाच्च तस्यास्तत्परत्वमित्याह—पुरुषेति ॥ ब्रह्मपदस्य च्छन्दोगाचित-
मुक्त निरस्यति—यद्वै तद् ब्रह्मेति ॥ पूर्वस्यामृचि त्रलोक्तमित्यर्थः । हृदयस्य चतुर्दिक्षु च पद्मसु-
पयः सन्ति । तेषु त्रसंस्थानहृत्नगरस्य प्रागादिद्वारेषु क्रमेण प्राणव्यानापानसमानोदाना. पञ्च द्वार-
पाला इति ध्यानार्थं श्रुत्या कथितम् । तत्र हृदयस्थितद्रस्यप्राणेषु त्रहपुरुषत्वश्रुतिर्हिदि गायत्र्यार्य-
ब्रह्मण उपासनासम्बन्धिताया ब्रह्मणो द्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषा इति सम्भन्तीत्याह—पञ्च ब्रह्मेति ॥ २६ ॥

भामती ।

तमित्युक्तम् ॥ २५ ॥ पड्विधेति । भूतपृथिवीशरीरहृदयनाकप्राणा इति पट् प्रकारा गायत्र्यार्यस्य
ब्रह्मण श्रूयन्ते । पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति च, हृदयमुपिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसंबन्धितायां विव-
क्षितायां संभवति । अर्थार्थ—हृदयस्यास्य खलु पञ्च सुपयः पञ्च छिद्राणि । तानि च देवैः प्राणादिभी
रक्ष्यमाणानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुपयः । तथाहि—हृदयस्य य-प्राङ्मुख छिद्र तस्यो यो वायुः स प्राण,
तेन हि प्रयाणकाले सचरते रर्गगोक, स एव चक्षुः, स एवादित्य इत्यर्थः । ‘वादित्यो ह वै बाष्प
प्राण’ इति श्रुतेः । अथ योऽप्य दक्षिण सुपिम्बत्स्थो वायुनिशेषो व्यान । त समद् श्रोत्र तत्रन्द्रमा,
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यत इति । व्यपदिशति गायत्री वा इत्यादिश्रुतिरिति शेषः । भूतादीन्प्रेरोच्यन्ते न तेषा पादत्व-
मित्याशङ्क्याऽऽह—भूतेति । पादैः पडक्षरैश्चतुष्पात्त्वोऽयनन्तरोक्तभूतादीना पादत्व सैषायादिशास्त्रादि-
त्यर्थः । तत्रान्यार्थत्वोक्तानपि वाकप्राणासुपेत्य पड्विधत्वम् । भूतादिपादत्वमन्यायासिद्धिं प्रत्याह—
नर्हाति । चकारस्मृचित युक्तयन्त्रमाह—अपि चेति । छन्दोङ्गीकारे कथमृचोऽस्यगतिस्तत्राऽऽह—अन-
येति । उत्तरार्धेन पूर्वार्धेनिरर्णोच्यमानसार्गित्यस्य सर्वकारणे त्रहण्युपपत्तेरिति न्यासस्यमेव दर्शय
नुक्तेऽर्थे हिशङ्कस्मृचित हेतुमाह—पादोऽस्येति । त्रह्मभिकारोत्पत्तेरपि तत्परत्वमृचो गायत्रिमियाह—
पुरुषेति । ब्रह्मनिपयमृच्यर्थम्यात्र प्रथमिज्ञानाच्च तत्रेयाह—स्मृतिश्चेति । यत्तु मत्रानन्तरमात्रिब्रह्म
शब्दस्य उन्धोनिपयत्वं तदुपपत्ति—यदिति । एव सति पूर्वनाक्ये त्रलोपगमे सतीत्यर्थः । इतोऽपि पूर्व
त्रलोक्तमित्याह—पञ्चेति । गाय-यान्यनर्णो हार्दस्योपास्यत्वेन द्वारपालादिगुणमित्यर्थे तस्य ह वा

श्रीनिश्चरणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२३१)

तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये तुस-
म्बन्धात्प्रत्यभिजायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥ (११) ॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र-“त्रिपादस्यामृतं दिवीति” [छा० ३ । १२ । ६]
सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपादिष्टा, इह पुनः “अथ यदतः परो दिवः”
[छा० ३ । १३ । ७] इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन । तस्मादुपदेशभेदान्न
तस्येह प्रत्यभिजानमस्तीति ॥ तत्परिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते-नायं द्वायः ।
उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशेन
प्रत्यभिजानं विरुध्यते ॥ यथा-लोके वृक्षाग्रेण सम्बद्धोऽपि श्येन उभयथोप-
दिश्यमानो दृश्यते-वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च ।

रत्नप्रभा ।

“दिवि” “दिवः” इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तौल्युक्त नोपेक्षणीयमित्याह-तत्परिहर्तव्य-
मिति ॥ परिहार प्रतिजानीते-अत्रेति ॥ सूत्रे नन्नर्थं वदन् परिहारमाह-नायमिति ॥ एव सर्वत्र
व्याख्येयम् ॥ प्रधानप्रतिपदिकार्थे तु सम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया विभक्त्यर्थभेदे न प्रतिबन्धकः । कथञ्चिदा-
धारस्यापि मर्यादात्वसम्भवात् । यथा-वृक्षाग्र स्वलक्षणाग्राच्छिन्नश्येनस्याधारः संज्ञेन म्यालक्षणाग्राच्छि-
भामती ।

‘श्रोत्रेण मृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्च’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुपिस्तस्यो वायुनिशेषोऽपानः स च
वाक्सन्धाद्वाक्, ‘वाग्ना अग्निः’ इति श्रुतेः । अथ योऽस्योद्भ्रुमुखः सुपिस्तस्यो वायुनिशेषः स समानः,
तत्सम्बन्ध मनः, तत्सर्जन्मो देवता । अथ योऽस्योर्ध्वः सुपिस्तस्यो वायुनिशेषः स उदानः, पादतलादा-
रम्योर्ध्वं नयनात् । स वायुस्तदाधारश्चाकाशो देवता । ते वा एते पञ्च सुपयः । तत्सम्बन्धः पञ्च हार्दस्य
ब्रह्मणः पुरुषा न गायत्र्यामक्षरसनिवेशमात्रे समवन्ति, किन्तु ब्रह्मण्येवेति ॥ २६ ॥ यथा लोक इति ।
यदाधारत्व मुग्य दिवस्तादा कथञ्चिन्मर्यादा व्याप्येया । यो हि श्येनो वृक्षाग्रे वस्तुनोऽस्ति न च ततः
परोऽप्यस्त्वेव । अत्रोभयाग्रातिरिक्तमप्यपरभागस्यस्य तस्यैव वृक्षात्परतोऽन्यथानात् । एव च वात्तुभागाति-
रिक्तशारीरहार्दितुभागस्यस्य ब्रह्मणो वाद्यात् तुभागात्परतोऽन्यथानमुपपन्नम् । यदा तु मर्यादैव मुग्यतया
प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणयाधारत्वं व्याख्येयम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिनि । तदि-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुपय इत्यादिवाक्ये तत्र च ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति प्राच्यादिहृदयां उद्भेद
हार्दत्रसत्सन्धाद्ब्रह्मपुरुषधुतिरतोऽप्यस्ति पूर्वं तत्रोक्तमिदं । गायत्रीवाक्यस्य चन्द्रोभात्रार्थः तत्राभावे फटि-
माह-तस्मादिति । परामृश्यते यच्छन्देनेति शेषः ॥ २६ ॥ तुमन्नाप्रयभिज्ञेयानुपपत्तिमुद्वाच्य
दूपपति-उपदेशेति । अनुवाद विभजते-यदपीति । तस्य पूर्ववाक्यस्य चतुष्पदे तदग्न इति
यानत् । चोद्यम्य समूलनया मनाधिवोग्यतामाह-तदिति । तत्र समागमिच्च वृत्तागः सूत्रायन पात-
यति-अत्रेति । उपदेशभेदे दोषो नेति नन्नर्थमुक्त्वा हेतुमाह-नायमिति । हेतु व्याकरोति-उभय-
स्मिन्निति । यदाऽऽधारत्वं दिशो मुग्य तदा कथञ्चिन्मर्यादा जायेति दृष्टान्तमाह-ययेति । श्येनो
वृक्षाग्रे स्थितोऽपि परतोऽस्येवापत्रभागातिरिक्तोपरिभागस्यस्य तस्यैवाग्रात्परतोऽन्यथानादतो वृक्षाग्रस्य
श्येन प्रयागात्तौ मुग्ये तस्मात्परतः श्येन इत्यत्र श्येनान्तोऽप्यन्तानयनादूर्ध्ववपनात्तच्छिन्नानयनिश्चक

एवं दिव्येव सद् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते ॥ अपर आह—यथा लोके वृक्षाप्रेणासम्बद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाप्रे श्येनो वृक्षाप्रात्परतः श्येन इति च, एवं च दिवः परमपि सद् ब्रह्म दिव्यीत्युपदिश्यते ॥ तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् ॥ अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिशब्दमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ इति ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥ १० ॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदीन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका “प्रतर्दनो ह वै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम—युद्धेन च पौरुषेण च” [कौ० ३१] इत्यारभ्याम्नाता ॥ तस्यां श्रूयते “स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा

रत्नमभा ।

नस्य तस्यैव मर्यादा भवति, एवं दिवि सूर्ये हार्दाकाशे वा मुख्ये आधारे सद् ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं सदल्लोकाशावच्छिन्न ब्रह्म प्रति, कल्पयित्वा दिवः परमित्युच्यत इत्यर्थः । यद्याकाशेन, अथवाच्छिन्न ब्रह्म गृहीत्वा पञ्चम्या दिवो मर्यादात्वमेव मुख्य, तदा गङ्गाया धोप इतिवत् सप्तम्या सामीप्यलक्षण-याऽऽपारत्वं व्याख्येयमित्याह—अपर इति ॥ सम्प्रद प्रति, अधारस्य मुख्य पूर्वमुक्तं दिव्येन सदिति । असम्बद्ध प्रति मर्यादात्वं मुख्यमधुनोच्यते—दिवः परमपीति भेदः । तस्माज्ज्योतिर्वाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (१०) ॥ प्राणस्तथानुगमात् । दिवोदासस्यापत्य देवोदासिः प्रतर्दनो नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कार्णनेन्द्रस्य प्रेमास्पद गृह जगाम । त ह इन्द्र उवाच—प्रतर्दन वर ते ददामीति । स होवाच प्रतर्दनः—य एव मर्यादा हिततम मन्वसे त वर त्वमेवालोच्य मया देहीति । तत इन्द्र इदमाह—प्राणोऽस्मीत्यादि । मुख्य प्राण निरसितु प्रज्ञात्वत्वमुक्तम् । निर्देशोपचिन्मात्र निरस्यति—मामती ।

दमुक्तम्—अपर आहिति । अत एव दिवः परमपीत्युक्तम् ॥ २७ ॥ (१०) ॥ प्राणस्तथानुगमात् । ‘अनेक-लिङ्गसद्रोहो बहुवचनस्य कि भवेत् । लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥’ मुख्यप्राणजीवदेव-ताब्रह्माणामनेकेषां लिङ्गानि बहूनि सहचरन्ते, तत्कतमदन लिङ्ग, लिङ्गाभास च कतमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थः ‘अत एव प्राणः’ इत्यत्र विचारितः । स्यादेतत् । हिततमपुरुषार्थेसिद्धिश्च निखिलभूणहत्यादि-पापापरामर्शश्च प्रज्ञात्वत्व चानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे सभवन्निताया’एष सातु कर्म कारयति’ ‘एष लोका-रिपतिः’ इत्यादयि । जीवे तु प्रसारतत्त्व कथंचिद्धमेदितरेषां त्वसम्भवः । यकृत्य च वाकरणव्यापारवत्त्व यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न समरति तथाप्यनन्यथासिद्धबहुब्रह्मलिङ्गनिरोधपरिहाराय जीवद्वारेण ब्रह्म-आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

इत्यर्थः । ब्रह्मणः श्येनप्रदययाभावादाकारेऽमुन्ये मर्यादा भूताकाशापेक्षयति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । दिवि द्योतनरति स्वे महिम्नि हार्दे वा नभसीत्यर्थः । दिवो भूताकाशाद्वाद्वाद्वाद्वा तस्मादित्यर्थः । यदा-ज्जोषात्रिक ब्रह्माऽऽज्ञाशास्त्रेऽपि गृहीत्वा पञ्चम्येव मुख्ये तदा सामीप्य सप्तमी लक्षणयतीत्याह—अपर इति । भूतादिपादत्रयलिङ्गाच्चापानम्येति मन्वालिङ्गायदे तद्व्रह्मेतिनाकमाद्वायत्रीशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वादुपदेश-भेदेऽप्यर्थक्यादप्रत्यभिज्ञायोगास्तुकाऽप्य प्रथमित्थेयानन्तरप्रकृतमुपसहरति—तस्मादिति । प्रत्यभिज्ञातस्य यच्छब्दप्रयोगे तदं ज्योतिरिति परमप्रकृतमुपसहरति—अत इति ॥ २७ ॥ (१०) ॥ अनन्यथासिद्ध-तात्पर्येऽहंलिङ्गादुत्पादक्यानां ब्रह्मपरत्वेऽपि प्रातर्दने वाक्ये पदार्थानामनेकेषामनेकलिङ्गदृष्ट्या कथ्यानु-सारि क नेयमि—याकाशायामाह—प्राण इति । त्रिपथ बहुवचनमनुकामिति—अस्तीति । प्रतर्दनस्य राजो-लोकरूपसिद्धयर्थं निपाती । दिवोदासस्यापत्य देवोदासिस्तत्प्रिय प्रेमास्पद धाम गृह तद्वती हेतुर्बुद्धे

इन्द्रप्राणा(प्रतर्दना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२३३)

तं मामायुरमृतमित्युपास्व" [३।२] इति ॥ तथोत्तरत्रापि-"अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" [३ । ३] इति ॥ तथा "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" [कौषी० ३ । ८] इत्यादि ॥ अन्ते च "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः" [कौषी० ३ । ८] इत्यादि ॥ तत्र संशयः-किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते-उत देवतात्मा-उत-जीवः,-अथ वा-परं ब्रह्मेति । ननु "अत एव प्राणः" [व्या० सू० १ । १ । २३ ॥ इत्यत्र वणितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति-"आनन्दोऽजरोऽमृतः" [कौषी० ३ । ८] इत्यादि ॥ कथमिह पुनस्तस्यैवसम्भवति ॥ अनेकलिङ्गदर्शनादिति श्रुमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते ॥ सन्ति हि इतर-

रत्नप्रभा ।

तं मामिति ॥ इदं प्राणम्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गम् । मुख्यप्राणत्वे लिङ्गमाह-अथेति ॥ वागादीनां देहधारणशक्त्यभावनिश्रयानन्तरमित्यर्थः । प्राणस्य देहधारकत्वमुत्थापकत्वञ्च प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वियुक्तम् । प्राणस्य जीवने वक्तव्यं लिङ्गमाह-न वाचमिति ॥ आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह-अन्ते चेति ॥ अनेकेषु लिङ्गेषु स्वयमानेषु बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकरणमियगतार्थतामाह-अनेकालिंगेति ॥ पूर्वत्र प्रकृतत्रयवाचक्यच्छब्दबला-ऽऽद्योतिःश्रुतिः ब्रह्मपरैर्युक्तम् । न तथेह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिद्रूपमस्ति । गियोविरुद्धानेकलिङ्गानामनिश्चामामती ।

एवं कथंचिद्व्याख्येयं, जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । तथा च श्रुतिः-'यद्वाचानम्युदित येन वागम्युचते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्मि' इति वाग्ब्रह्मस्य ब्रह्म कारणमित्याह । शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मापत्तत्वात्परमात्मन एव । यद्यपि चात्रेन्द्रदेवतायां निग्रहवत्या लिङ्गमस्ति, तथाहि-इन्द्रधामगत प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच, 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य, 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चचार । प्रज्ञात्मा चारणोपपद्यते, देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तिव्यात् । सामर्थ्यातिशयाच्चेन्द्रस्य हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य देवान्-परमृतेऽप्रेरणाहत्यादिपापपरामर्श-स्योपपत्तेः । लोकाधिपत्ये चन्द्रस्य । लोकपालत्वात् । आनन्दादिगुणस्य च स्वर्गस्थेयानन्दत्वात् । 'आभू-तस्यत्र म्यानममृतं न हि भाष्यते' इति स्मृतेश्चात्मत्वमिन्द्रस्य । 'त्वाग्रमहनम्' इत्याद्या च निग्रहवत्येव स्तुतिस्त्रैत्रोपपद्यते । तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानान्दन्त्यतोऽनघातेः, परमानन्दरूपस्य मुख्य-स्यामृतत्वम्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचारात्, अस्यात्मसंबन्धभूतश्च परार्चान्द्रेऽनुपपत्तेः, इन्द्रस्य देवताया आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नेति । तत्करणेन पुरःकारप्रदर्शनेन चेत्यर्थः । आन्नातेति तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दनं वरं ते ददानीति स होवाच प्रतर्दनम्वमेव मे वरं कृणीष्व य एव मनुष्याय हिततमं मन्यमं इत्याद्यन्वयायिका श्रुतेर्यर्थः । मुख्यप्राणव्यावृत्त्यर्थं प्रज्ञात्मेति । निर्दिशेत् चिन्मात्रं न्यार्थयति-तं मामिति । देवतासम्भारनाथे वाच्यं मुख्यं प्राणसम्भारार्थमाह-तथेति । देहधारणं न वागादिदृष्टमिन्द्रियनन्तरमित्यर्थशब्दार्थः । प्राणस्य तत्कार्यं प्रसिद्धमिति गत्वियुक्तम् । जीवसम्भारयिनुमाह-तथेति । परमानानं सम्भारयति-अन्ते चेति । आदिपदेन स न साधुना कर्मणा भूवानो एवासाधुना कनीयानिवायुक्तम् । त्रियमनुश्चाऽनेकलिङ्ग-दृष्ट्या सशयमाह-तथेति । गन्तार्थेन तमाक्षिपति-नन्विति । ब्रह्मलिङ्गाप्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्ति-रुक्ता प्रकृते कथमिवाशाङ्ग्याऽऽह-इहापीति । एष लोकाधिपतिरिवादिमप्रहायाऽऽदिपदम् । अनेकेषु लिङ्गेषु, 'एषु कामलिङ्गं लिङ्गभासं या कलमदिनि सशयं निरसितुमधिकरणमिवाह-अनेकेति । तदेव लिङ्गोति-नेत्यादिना । न गन्तं विजिज्ञासीत प्रानारं विद्यादित्यादिपदेनोक्तम् । अनेकलिङ्गानि दर्शयित्वा

लिङ्गान्यपि—“मामेव विजानीहि” [कौपी० ३ । १] इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गम् ॥ इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् । “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्” [कौपी० ३ । ८] इत्यादि जीवलिङ्गम् ॥ अत उपपन्नः संशयः ॥ तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राणः ॥ इति प्राप्ते उच्यते ॥ प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम् ॥ कुतः ॥ “तथातुगमात्” ॥ तथा हि ॥ पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमानं वाक्यं पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते ॥ उपक्रमे तावद् वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः परमपुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप—“त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे” [कौपी० ३ । १] इति ॥ तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् ॥ न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरस्ति “तमेव विदित्वाऽपि मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” [श्वेता० ३ । ८] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तथा “स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोकौ भीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्याया” [कौपी०

रत्नमग्नौ ।

यकाद्यादिनि प्रत्युदाहरणसङ्ख्या पूर्वपक्षयति—तथेति ॥ पूर्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थवलाद्विमतपर्यवायव्यावयवार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थवलादेकवाक्यतामङ्ग इति दृष्टान्तसङ्गतिर्नाऽस्तु । पूर्वपक्षे प्राणाद्यनेकोपास्तिः सिद्धान्ते प्रत्यग्रक्षणीरिति शिवेकः । तथा ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमादिति हेतुपर्यमाह—तथा हीति ॥ हिततमत्वकर्मक्षयादिपदार्थानां सम्बन्धो ब्रह्मणि तात्पर्यनिश्चयाय उपलभ्यते इत्युक्तं विद्वेषोनि—उपक्रम इत्यादिना ॥ य मन्यसे त वर त्वमेव प्रयच्छेत्यर्थः । म यः कश्चित् मां भामती ।

आत्मनि प्रतियुद्धस्य चरमेदहस्य वामदेवस्येव प्रारब्धविनाशकर्मशयमात्र भागेन क्षपयतो ब्रह्मण एव सर्वमेतन्कल्पत इति त्रिप्रहवदिन्द्रजातिप्राणवायुपरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षमावादान्तरस्यमेतदिति । अत्रोच्यते—‘यो वै प्राणः सा प्रज्ञा वा वा प्रज्ञा स प्राणः सह देवतास्मिन् शरीरे वसतः सहोक्तामतः’ इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोऽक्रमणमुच्यते । न च आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तत्कार्यमाह—अत इति । पूर्वेण प्रकृतत्रिणाद्ब्रह्मपरामर्शित्यच्छन्दसमानाविक्रान्ता ज्योतिःश्रुतिस्तदर्थं युक्तमिह न तथात्रिधमसाधारणं किञ्चिदस्ति प्राणस्य ब्रह्मत्वे मानमिति प्रमिद्वनतिर्कमात्प्राणो वायुरेवेत्याह—तथेति । स्फुटनलाडिङ्गानां कौपीतकिश्रुतीनां त्रयण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिभ्यगतयः । पूर्वपक्षे प्राणदेवताज्ञानानामन्वयतोपास्तिः षट् सिद्धान्तं ब्रह्मोपास्तिः । मुख्यप्राणपक्षमनूय मन्त्रमादाय प्रतिज्ञां विभजते—इति प्राप्त इति । लिङ्गान्तरेषु मनु कुतोऽस्य ब्रह्मार्थेन्याह—कुत इति । तेषां वक्ष्यमाणान्ययामिद्धि मया हेतुमाह—तथेति । नवप्रतिपादनपरत्वेनैव पदानामन्वयदृष्टेरित्यर्थः । हेतुर्न प्रपञ्चयति—तथा हीति । तत्राऽऽनुपक्रमे पदानां त्रयण्यन्वयमाह—उपक्रम इति । य त्व मनुष्यायानिश्चयेन हित मन्यसे त वरमिति मया त्वमेव वृणीष्व प्रयच्छेति प्रतर्दनेनोक्ते सामनेयादिना प्राणस्योच्यमानस्य न युता वायुनिश्चारेत्याह—तस्मा इति । उपास्तेरत्रिण्यवशात्त्रिणाप्राणोपास्तिरेव मोक्षहेतुराह ब्रह्मधियेन्यादाश्वाऽऽह—न हीति । एवकारार्थमाह—नान्य इति । आदिशब्देन “तमेव विद्वान्” इत्याद्या श्रुतिक्ता उपक्रमस्यन्वयेऽपि पदानां त्रयण्यन्वयमाह—तथेति । म यः कश्चिद्विद्वानो मां ब्रह्मरूपं साक्षादनुभवति तस्य विद्वेषो लोकौ मोक्षो महताऽपि पातकेन न भीयते न हिंस्यते न प्रतिपद्यते, ज्ञानमाहात्म्येन सर्वेष्वपि पापस्य दग्न्त्यादित्याह—स य इति । केनचन कर्मणेत्युक्तं स्पष्टयति—नेत्यादिना । न मातृवत्वेन न पित्र-

३ । १] इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते ॥ ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः-“क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” [मुण्ड० २ । २ । ८] इत्याद्यास्तु श्रुतिषु ॥ प्रजात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते ॥ न ह्यचेतनस्य वायोः प्रजात्मत्वं सम्भवति ॥ तथोपसंहारेऽपि-“आनन्दोऽजरोऽमृतः” [कौषी० ३ । ८] इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् सम्भवन्ति ॥ “स न साधुना कर्मणा भूयान् भवति नो एवाऽसाधुना कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कारयति” [कौषी० ३ । २८] “तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते एष उ एवासाधु कर्म कारयति । तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीपते” [कौषी० ३ । ८] इति “एष लोकाधिपतिरेष लोकपाल एष लोकेशः” [कौषी० ३ । ८] इति च ॥ सर्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मण्याश्रीयमाणेतुगन्तुं शक्यते, न मुल्ये प्राणे । तस्मात्प्राणो ब्रह्मा ॥ २८ ॥

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मस्य वेद साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो महताऽपि पातकेन न ह मीयते नैव हिंस्यते न प्रतिनश्यते । ज्ञानाग्निना कर्मतूलाशैर्दग्धत्वादिन्याह-स य इति ॥ साध्यसाधुनी पुष्पपापे ताभ्यामस्पृष्टत्वं तत्कारयितृत्वं निरकुशैर्ष्यं च सर्वमेतदित्यर्थः ॥ २८ ॥ अहङ्कारादेन स्वात्मनाचक-
भामती ।

ब्रह्मण्यभेदे द्विवचन, न सहभाः; न चोक्तमणम् । तस्माद्वायुरेव प्राणः । जीवश्च प्रजात्मा । मह प्रवृत्ति-
निवृत्त्या भक्त्यैकतामनयोरपचारित 'यो वै प्राणः' इत्यादिना । आनन्दामराजरापहतपाप्मत्वाद्यश्च तत्रापि प्राणे भवित्यन्ति । तस्माद्यथायोग त्रय एवाजोपास्थाः । न चैव वाक्यभेदो दोषमाहति । वाक्यार्था-
पगमस्य पदार्थानगमपूर्वकत्वात् । पदार्थाना चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात् । तस्मादुपास्यभेदादुपासात्रे-
विष्यन्ति पूर्वैः पक्षः । सिद्धान्तस्तु-स य पदार्थानगमोपायो वाक्यार्थानगमः, न तु पदार्थानगमपरायणे पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थानगमपराणि । तमेव त्वेक वाक्यार्थं पदार्थानगमन्तरेण न शक्नुवन्ति कर्तु-
मित्यन्तरा तदर्थमेव तमप्यत्रगमयन्ति, तेन पदानि विशिष्टैकार्थानुोधनस्यरसान्येन ब्रह्मद्रव्यकोपनिवा-
त्तन्नानार्थानुपपत्तां नोदन्ते । यथाहुः-“सभ्रमप्येकवाक्ये वाक्यभेदश्च नश्यते” इति । तेन यथाशु-
याजवाक्ये जामितादोपोपक्रमे ताप्रतिममाधानोपमहारे चैकवाक्यत्वात् 'प्रजापतिरुपाशु यष्टव्य' इत्यादयो न पृथगिन्द्रियः किन्त्यर्थवादा इति निर्णीत, तथेहापि 'मामेर विजानीहि' इत्युपनस्य 'प्राणोऽस्मि प्रजात्मा' इत्युक्तवान्ते 'स एष प्राण एव प्रजात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इत्युपसहारात्त्वप्येकवाक्यत्वावगतौ स यो जीव-
मुन्यप्राणच्छिद्रे अपि तदनुगुणतया नेतव्ये । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यत्पुनर्भेददर्शन 'सह तेना' इति, तज्ज्ञानक्रियाशक्तिभेदेन बुद्धिप्राणयोः प्रयगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रयगात्मानमेवोपपन्नयितुम् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वधेनेत्यादि वस्तुमादिपदम् । श्रुतस्य सवपापदाहस्यान्यथा निहिं प्रपाह-ब्रह्मेति । एव न हाम्येवादि-
श्रुतिसप्रहार्थमेवमाश्लियुक्तम् । इतश्च ब्रह्मेर प्राणशन्दमि पाह-ब्रह्मेति । अन्ययोग्याश्रितनाह-
न हीति । प्रजात्मादिबहुपसंहारेऽपि पदाना वनार्थत्वमाह-तथेति । आनन्दस्य दृग्गामानान्मुन्येऽपि प्राणे योगाददेहस्य जसामरणयोस्मात्प्रदजरत्वादेरपि तत्रोपपत्तेर्नोपसंहारस्य तन्नार्थतेत्वादाह्वापाऽऽह-
आनन्दत्वादीर्नीति । प्राणशन्द प्रथेत्यत्र छिद्धान्तगत्याह-स नेत्यादिना । धर्मास्पृष्टत्वं तत्कार-
यितृत्वं तदीशितृत्वं च सर्वमुक्तम् । उक्तच्छिद्रेणाह-तस्मादिति ॥ २८ ॥ देनापन्नमुयाय प्रपाह-

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेद्ध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥२९॥
 यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति, तदाक्षिप्यते-न परं ब्रह्म प्राणशब्दम् ॥ कस्मात् ॥
 वक्तुरात्मोपदेशान-वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्व-
 मात्मानं प्रतर्दनायाचक्षे-“मामेव विजानीहि” [कौपी० ३।१]
 इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा” [कौपी० ३।२] इत्यहङ्कारवादेन
 स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् ॥ न हि ब्रह्मणो
 वक्तृत्वं सम्भवति-“अद्यागमनाः” [बृह० ३।८।८] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥
 तथा विग्रहसम्बन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसम्भवद्विधर्मरात्मानं तुष्टाव-“त्रि-
 शीर्षाणं त्वाष्टमहनम्, अरुन्मुष्वान्यनीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्”
 [कौपी० ३।१] इत्येवमादिभिः ॥ प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वाद्बुपपद्यते ॥
 “प्राणो वै बलम्” [बृ० ५।१४।४] इति हि विजायते ॥ बलस्य
 चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा ॥ या च काचन बलकृतिरेन्द्रकर्मव नदिति हि
 पठन्ति ॥ प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः सम्भवति ॥ अप्रति-
 हतज्ञाना देवता इति हि वदन्ति ॥ निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हितत-

रत्नप्रमा ।

शब्देः आचक्षे उक्तवानित्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रोपासनापरत्वे लिङ्गान्तरमाह-तथा विग्रहेति ॥ त्रीणि
 शीर्षाणि यस्येति त्रिशीर्षां त्र्यष्टुः पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणः त हतवानस्मि । रीति यथार्थं शब्दयतीति
 इदं वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते ऋग्मुखास्त्योऽन्यान् वेदान्तवर्हिर्मुखान् यतीन् अरुण्यश्चन्धो दत्तान-
 स्मीत्यर्थः । इन्द्रे प्राणशब्दोपपत्तिमाह-प्राणत्वं चेति ॥ पठन्ति लौकिका अपीत्यर्थः । बलनाचिता
 प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्यत इति भावः । इन्द्रो हितप्रदातृत्वाद्विदिततमः कर्मानधिकारादपाप इत्येव
 व्याख्येयानीत्याह-निश्चिते चेति ॥ किमिन्द्रपदेन विग्रहोपपन्नत चिन्मात्रमुच्यते उक्त-विग्रहः । आद्ये
 मामती ।

अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याभेदमुपलक्षणं भेदेनोपलक्षयति-“प्राण एव प्रज्ञात्मा” इति । ‘तस्माद्-
 आनन्दगिरौ-न्यायनिर्णयः ।

नेत्यादिना । चोद्यतापर्यमाह-यदुक्तमिति । तत्र नवर्थमाह-नेति । उक्तहेतुषु सन्तु निषेधा-
 निश्चितियाह-कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे-वक्तुरिति । अर्हकारवादेनेति क्रियापदेन संब-
 ध्यते । कथमिति नूचितानुपपत्तिं स्फुटयति-न हीति । “अवाक्यनादरः” इत्यादिश्रुतिरादिशब्दार्थः । ब्रह्मणो
 वक्तृत्वामावादात्तत्र वक्त्रा स्वस्वैव ज्ञेयत्वोक्तेरिन्द्रोपासिनपर वाक्यमित्यत्रैव हेत्यन्तरमाह-तयेति । त्रीणि
 शीर्षाणि त्रिरांशे यस्य स त्रिशीर्षा विश्वरूपः, स च त्वाष्टंस्वष्टुपत्यं तमहेन हतवानस्मि । रीति यथार्थं
 शब्दयतीति इन्द्रेदान्वाक्यं तत्र मुखं येषां ते ऋग्मुखास्ततोऽन्ये चारुन्मुखास्तान्वेदान्तवर्हिर्मुखानि-
 त्यर्थः । साडावृका वन्यश्वानः । “वहीः मंध्या अनिद्रस्य दिवि प्रह्लादीनमतृणम्” इत्यादिरादिशब्दार्थः ।
 तथाऽपि प्राणशब्देन्द्रस्योपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह-प्राणत्वं चेति । वचनत्वाद्बलशब्दोपचारेऽपि कथं
 प्राणशब्दस्येत्याशङ्क्याऽऽह-प्राण इति । बलवत्त्वमेवेन्द्रस्य कथं तत्राऽऽह-बलस्येति । प्रसिद्धिं लौकि-
 कचेन प्ररुटयति-येति । तथाऽपि प्रज्ञात्मत्वविरोधादनुपास्यता मेत्याह-प्रज्ञेति । कथमप्रतिहतज्ञानत्वं लोक-
 वेदप्रसिद्धेरित्याह-अप्रतिहतेति । तथाऽपि हिततमपुत्रप्रायैहेतुत्वाद्युक्तिविरोधे बुद्धोऽस्योपास्यता तत्राऽऽह-
 निश्चिते चेति । शकं अनिशयादुक्तपुत्र्यहेतुत्वं कर्मानविज्ञात् त्र्यष्टुहत्याद्यपगमृष्टं लोकपाठवाद्योका-
 विषयं स्वर्गस्याऽऽनन्दत्वादानन्दत्वममृतत्वाजरात्वं चाऽऽभूत्मेतन्नं स्थितेति भावः । आक्षेपमुपसहति-

इन्द्रप्राणा(प्रतर्दना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२३७)

मत्वादिवचनानि यथासम्भवं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि ॥ तस्मा-
द्भ्रुकुरिन्द्रस्यात्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते-अध्या-
त्मसम्बन्धभ्रमा ह्यस्मिन्निति ॥ अध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धः-
तस्य भ्रमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याय उपलभ्यते-“यावद्ध्यस्मिञ्छरीरे
प्राणो वसति तावदायुः” [कौपी० ३।२] इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः
प्रत्यग्भनस्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः स्यात्तन्मयं दर्शयति ॥ न देवताविशेष-
स्य पगचीनस्य ॥ तथा “अस्तित्वे च प्राणानां निश्च्रेयसम्” [कौपी० ३।
२] इत्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति ॥ तथा “प्राण एव प्रजा-
त्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” [कौपी० ३।३] इति, “न बालं
विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्” [कौपी० ३।८] इति चोपक्रम्य “तद्यथा
रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभाकरा अर्पिताः, एवमेवेता भूतमात्राः प्रजा-
मात्रास्वर्पिताः प्रजामात्राः प्राणोऽर्पिताः” [कौपी० ३।८] “स एव
प्राण एव प्रजात्मा” [कौपी० ४।२०] “आनन्दोऽजरोऽमृतः”
[कौपी० ३।८] इति विषयेन्द्रियव्यवहारैरनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवो-

रत्नप्रभा ।

वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धम् । न द्वितीय इत्याह-अध्यात्मेति ॥ आत्मनि देहेऽधिगत इत्यस्यात्म प्रय-
गात्मा न सम्बन्धते ये शरीरस्थितादिभिर्न्द्रितानामग्भाजिरेर्मन्ते अध्यात्मसम्बन्धास्तेषा भूमेत्यर्थे ॥
आयुः अत्र देहे प्राणायुसञ्चार । अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानाम् इन्द्रियाणा म्यितिरित्यर्थेन श्रुति
माह-अस्तित्व इति ॥ अथातो नि श्रेयसादानमित्याद्या श्रुति । इन्द्रियस्यापक्ववदेहोत्थापकृतमाह-
तयेति ॥ उक्तवमुक्त्वा सर्वाधिष्ठानत्वं दर्शितमित्याह-इति चोपक्रम्येति ॥ तत् तत्र नानाप्रपञ्चस्या-
त्मनि कल्पनायाम् । यथा दृष्टान्तः । लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु नेमिनाम्योर्म्यस्यशत्रुकायु चक्रोपा-
न्तरूपा नेमिरर्पिता नामा चक्रपिण्डिकायामराः अर्पिता एवभूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि, मीयन्त
इति मात्राः भोग्या शब्दादय पञ्चेति दश-भूतमात्राः प्रजामात्रासु दशसु अर्पिताः इन्द्रियजा-
पञ्च शब्दादिविषयप्रज्ञा । मीयन्ते आभिरिति मात्राः पञ्चधीन्द्रियाणि । नेमिर्द् प्राय प्राहन्तेऽप्ये कल्पित-
मित्युक्त्वा नाभिम्यानीर्षे प्राणे सर्व कल्पितमित्याह-प्राणोऽर्पिता इति ॥ स प्राणो मम स्वरूपमित्याह-

भामती ।—०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

तस्मादिति । तन्मूय समाभिभवतारयति-इत्याक्षिप्येति । तस्यार्थमाह-अध्यात्मेति । अस्मिन्-
न्याये यत्र मामेव विज्ञानीहोत्स्यदि श्रूयते तत्रेति यावत् । बाहुल्यमेवाऽऽह-यावद्धीति । तस्यार्थ-
माह-प्राणस्येति । एवकारार्थमाह-नेति । तथे यायुःप्रदानोपसंहारयोः स्यात्तन्मयमित्यर्थः । अस्मिन्ने
प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां म्यितिरित्यथातो नि श्रेयसादानमित्यर्थतो गृहीता तदर्थमाह-अस्तित्वे
चेति । इन्द्रियाणा प्राणाश्रयवदिति तयार्थः । इयस्यामनेव प्राणस्य देहशरीरिनृत्तमाहेति शेषः ।
इतश्च देवता न प्राण इत्याह-नेति । इति च प्रयगात्मन एव उक्तवमुक्तमिति शेषः । देवता मनोऽपि
वक्तृत्वान्न वाचमित्याद्यतिरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह-उपक्रम्येति । तत्र च प्रजामात्राणां भूतमात्राणां च
नानात्वनेत्यत्र दृष्टान्तो यथेति । यथा लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु मय्यर्पितशत्रुकायु चक्रोपात्तनेमि-
रर्पितश्चक्रपिण्डिकायां च नामाकरा, तथा भूतान्येव पृथिव्यादीनि शब्दादयश्च विषया मीयन्त इति मात्राः
प्रजामात्रासु स्वविषयज्ञानेभिर्न्द्रियेषु चार्पितास्वर्धनित्वात्तद्व्यवहारस्य ताश्च प्रजामात्रा प्राणे परमिन्न-
र्पिताः । स च प्राणः परमात्मा तद्विज्ञादित्याह-स इति । वाक्यतापर्ममाह-विषयेति । स प्राणो

पसंहरति “स म आत्मेति विद्याद्” [कौपी० ३।८] इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुः । न पराचीनपरिग्रहे ॥ “अयमात्मा ब्रह्म सर्वात्मः” [बृह० २।५।१९] इति च भृत्यन्तरम् ॥ तस्माद्ध्यात्म-सम्बन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायम् ॥ न देवनात्मोपदेशः ॥ २९ ॥ कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः—

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यापेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्तुपादिशति स्म—“मामेव विजानीहि” [कौपी० ३।१] इति ॥ यथा “तद्वैतत्पश्यन्तृपिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदे । अहं मरुतभवं सूर्यश्चेति” [बृह० १।४।१०] तद्वत् ॥ “तद्योषो देवानां प्रत्यबुध्यत, स एव तदभवद्” [बृह० १।४।१०] इति श्रुतेः ॥ यत्पुनरुक्तं “मामेव विजानीहि” [कौपी० ३।१] इत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति ॥ तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते ॥ न ॥ त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः ॥ यस्मादेवद्ब्रह्माहं, तस्मान्मां विजानीर्हाति ॥ कथं तर्हि ॥ विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन ॥ यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसानि उपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसन्धधाति— “तस्य मे तत्र लोम च नामीयत । स यो मां वेद । न ह वै तस्य केन

रत्नप्रभा ।

स म इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न तु ब्रह्मणि, तत्राह—अयमिति ॥ २९ ॥ अहङ्कारादस्य गतिं पृच्छति—कथमिति ॥ सूत्रमुत्तरम् । तद्व्याख्याति—इन्द्र इति ॥ जन्मान्तरङ्गनश्रवणादिना अस्मिन् जन्मनि स्वतःसिद्ध दर्शनमार्गम् ॥ विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थं उपन्यासः ॥ न चेत् कथं तर्हि स इति पृच्छति—कथं तर्हि ॥ ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थः स इत्याह—विज्ञानेति ॥ नियामक श्रुते—यदिति ॥ परेण तस्य मे भामती ।

नन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः । एकवाक्यबलाद्याण जीवलिङ्गोपपादनम् इति सप्रहः ॥ २८ ॥ २९ ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ममाऽऽनेत्यामशब्दसामानाधिकरण्याच्च प्राणशब्दस्य न देवतार्थोत्पत्त्याह—स म इति । तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न ब्रह्मणि तत्राऽऽह—अयमिति । मृत्रार्थमुपसहरति—तस्मादिति ॥ २९ ॥ अनन्यथासिद्धलिङ्गैः श्रुतितार्पर्याच्च प्राणस्य ब्रह्मण्ये देवतालिङ्गानां गतिर्वाच्येति पृच्छति—कथमिति । सूत्रमुत्तरम् । तद्व्याख्याति—इन्द्र इति । कथं तस्य गुर्वाद्यभावे ज्ञानं तत्राऽऽह—आपेणेति । तस्य तर्हि प्रतिमात्रेणामान्यं नेत्याह—ययेति । श्रवणाद्यभावे कुतो ब्रह्मास्मीति धीस्तद्विधिविगेत्रात्तत्राऽऽह—ययेति । जन्मान्तरोपश्रवणादेराधुनिरुधीरविवेकेति भावः । अध्ययनाभावे कथं यथाशास्त्रमैक्यधीरित्याशङ्क्य देवताधिकरणन्यायेनाऽऽह—तदिति । इन्द्रश्चेद् ब्रह्मात्मना स्वात्मानमुपदिशति कथं त्वाष्ट्रवधादिना स्तुतिस्तत्राऽऽह—यदिति । नेयं विज्ञेयेस्तुतिरपि तु विज्ञानस्तुतिरित्याह—अयेति । तत्र गमरुगाह—यदिति । तत्र क्रूरकर्मणि निमित्ते सनीत्यर्थः । कथमत्र ज्ञानस्तुतिस्तत्राऽऽह—एतदिति । तस्मान्नाहामागयेयं ज्ञानमिति शेषः । त्वदीयज्ञानस्यैकरूपत्वेऽपि किमधिकृतस्य स्यात्तदाह—स य इति ।

इन्द्रप्राणा(प्रतर्दना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२३९)

चन कर्मणा लोको मीयते" [कौषी० ३ । १] इत्यादिना ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति ॥ विज्ञेयं तु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि प्रजात्मेति वक्ष्यमाणम् ॥ तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गत्रेति चेत्रोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ १ ॥ १ ॥ ३१ ॥ (११) ॥

इति श्रीवैयासिक्या शारीरकमीमांसायां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादस्तमाप्तः ॥ यद्यप्याध्यात्मसम्बन्धभूमदर्शनात् पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशः ॥ तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च ॥ जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते—“न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्” [कौषी० ३ । ८] इत्यादि ॥ अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणार्थस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते ॥ तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि “अथ खलु प्राण एव प्रजात्मदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” [कौषी० ३ । ३] इति ॥ शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः ॥ प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य—“तान्व-

रत्नप्रभा ।

इत्यादिना वाक्येनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह—एतदुक्तमिति । तस्माच्चान श्रेष्ठमिति शेषः । मनुज्ञान-निषय इ-द इत्यत आह—विज्ञेयं त्विति ॥ ३० ॥ देहोत्थापन जीवलिङ्ग किं न स्यात्तत्राह—शरीरधारणं चेति ॥ सर्वे वागादय प्राणा अहमह श्रेष्ठ इति त्रिरदमाना प्रजापतिमुप जग्मुः । स च तानुवाच यस्मिन्नुक्तान्ते शरीर पापिष्ठतर पतिष्यति स व श्रेष्ठ इति । तथा त्रयेण वागादिपूक्तान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीर स्वस्यमम्यात् । मुख्यप्राणस्य तु उचिन्नमिषायां सर्वेषा व्याकु-
मामती ।

॥ ३० ॥ न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हतीति । नेष सद्भो ब्रह्मवाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किंतु तथायोग आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ननु स्तुयमानज्ञानस्य वैयाकाक्षामामिद एव मन्यन्ते नेयाह—विज्ञेयं त्विति । अध्यामराहुल्याप-राचीनदेवतोक्त्ययोगात्प्राणोऽस्मीत्यादि ब्रह्मार्थमेवैयुपसहरति—तस्मादिति ॥ ३० ॥ प्रजातान्तरेण ब्रह्मपरत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—जीवेति । प्राणोऽस्मीत्यादि देवतापर नेयुक्तमङ्गीकरोति—यद्यपीति । तर्हि ब्रह्मपक्ष एवाय परेशिष्यते नेयाह—तथाऽपीति । पूर्वोत्तरपक्षोरनुपपत्तियुक्तेयाह—कुत इति । देवतापक्षस्यातिक्रान्तया निरासेऽपि पक्षातरसदाजीवेवमियाह—जीवेति । तत्राऽऽय अगति-जीवस्येति । वनुत्तत्रा च यथा भाति न किञ्चिज्जीवलिङ्गमित्याशक्याऽऽह—अत्रेति । द्वितीय त्रि-णोति—तथेति । वक्तृत्वानुपदेशानन्तर्यमप्यशक्यार्थः । देहोत्थापनमपि जीवलिङ्ग किं न स्यात्तत्राऽऽह—शरीरेति । तत्रादय सर्वे प्रयेरु श्रेष्ठत्वमात्मनो म-वमानान्तरिर्दिभारविषया प्रजापतिमुपजग्मुः । स च तानुवाच—यस्मिन्नुक्तान्ते शरीर पापिष्ठतरमि भवति स व श्रेष्ठ इति । तस्मिन्नेवमुच्यति त्रयेण वागादिपूक्तान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीर स्वस्यमम्यान्मुख्यस्य प्राणस्योचिक्रमिषाया सर्वेषा व्याकु-
त्वात्तां तान्प्रति प्राणो व्याहृतनामा मोहमापयय यतोऽहमेवैवैकरोमि । किं तपत्रथा प्राणादिभेदेना-

रिष्टः प्राण उवाच, मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्ये-
तद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति” [प्रश्न० २ । ३] इति श्रवणात् ॥ ये
त्वैवं शरीरं परिगृह्णोति पठन्ति, तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परि-
गृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वा-
दुपपन्नम् । मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव ॥ जीव-
मुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदेन निर्देशः स्वरूपेण
च भेदनिर्देश इत्युभयथा निर्देश उपपद्यते—“यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या
वै प्रज्ञा स प्राणः” [कौषी० ३ । ३] “सह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः
सहोत्क्रामतः” [कौषी० २।४] इति ॥ ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत ॥
तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयाताम् । न ब्रह्मेति
चेत् ॥ नैतदेवम् ॥ उपासत्रिविध्यात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत-
जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति ॥ न चैतदेकस्मिन्वाक्ये-
ऽभ्युपगन्तुं युक्तम् ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि—

रत्नप्रमा ।

उत्पातो तान् वागादीन् वरिष्ठ प्राण उवाच यूय मा मोहमापद्यथ यत अहमेवैतत् करोमि । कि
तत् । पञ्चधा प्राणापानादिभावेन आत्मान निभय एतद्वाति गच्छतीति वान तदेव प्राणम् अग्निर
शरीरम् अवष्टभ्य आश्रित्य वायामीत्यर्थः ॥ द्विचनसहवासोत्क्रान्तिश्रुतेश्च न ब्रह्म ब्राह्ममित्याह—जीव-
मुख्येति ॥ अभेदनिर्देशमाह—यो वा इति ॥ भेदमाह—सहेति ॥ यदि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गादुपा-
स्यत्, तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामुक्तत्वादुपासनं म्यात् । न चेष्टापत्तिः । उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्य-
तामङ्गप्रसङ्गादित्याह—नैतदेवमित्यादिना ॥ न च मन्त्रपदार्थभेदाद्वाक्यभेद किं न म्यादिति वाच्यम् ।
जीवमुख्यप्राणयोस्तलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतु शक्यतया स्वातन्त्र्यास्तिह्ये, अफउपदार्थस्य फन्ववाक्यार्थेशे-
पत्तेन प्रज्ञानवाक्यार्थानुसारेण तद्विद्वन्वयनस्योचितत्वाच्च । न हि प्रज्ञानवाक्यार्थब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतु
भामती ।

किञ्चिदत्र जीवनाक्य, किञ्चिमुख्यप्राणनाक्य, किञ्चिब्रह्मनाक्यमित्यर्थः ॥ प्रज्ञासाधनप्राणान्तर्गमयत्वा-
दिति । प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि । जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इत्युपक्रम-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ऽऽत्मान विभज्येनद्वाण वाति गच्छतीति वान तदेव प्राणमग्निर शरीरमनष्टस्य विधारयामीत्युक्तेर्न देह-
धारणमन्येत्यर्थः । क्वचिदिमिन्द्रियुक्तेर्न देहधारणमिष्टमित्याराह्णयाऽऽह—ये त्विति । कथमुपहिते जां-
त्मन्यचेतने च प्राणे प्रज्ञात्मन तत्राऽऽह—ब्रह्मेति । द्विचनसहमायोत्क्रमणश्रवणादपि न ब्रह्म ब्राह्म-
मित्याह—जीवेति । अभेदनिर्देशमाह—यो वा इति । भेदनिर्देशमाह—सहेति । ब्रह्मपक्षेऽप्यभेदोपपत्ति-
माशक्यार्थाद्व्य भेदानुपपत्तिमाह—ब्रह्मेति । अमृतत्वादीन्यपि यथायोग्येनानीयुपसदरति—तस्मा-
दिति । इहेति प्रष्टवमदमोक्तिः । अन्यतर इत्युपक्रममात्रमुभाप्रति तत्त्वम् । ब्रह्म त्वानन्दादिश्रुतेरा-
स्यक न त्रयेति तन्मात्रस्यावृत्तिः । तथा च जीवमुख्यप्राणब्रह्मणा यथापथमुपास्तिरिष्टः । न च प्राणो-
ऽम्नीयुपक्रमात्स एव प्राण एवेत्युपसंहाराच्च वाक्येक्यानागतरेकार्थत्वम् । वाक्यार्थानगमस्य पदार्थावग-
मनस्य त्रेणोपजात्यादीर्न्यात् । न चैव सर्वत्र वाक्यार्थब्रह्मो गुणप्रज्ञानभूतपदार्थत्रियो वाक्यार्थैक्यागिगे-
मिवात् । अत्र तु पदार्थानां स्वातन्त्र्य नैकवाक्यतति भावः । परिहारमन्तार्थे व्याचष्टे—नैतदिति ।
अमृत्यामिन्त्रेतिच्य नैत्याह—न चेति । अर्थभेदे वाक्यभेदात्कथं सिद्धयेत्तत्राक्ययोक्तिस्तत्राऽऽह—उपक्रमेति ।

१ इदमित्यस्य स्थाने इममिति पूर्वोक्तकौपीनप्रज्ञात्वे इत्यर्थे ॥ २ या वै इति वचित्युक्तकथं पाठः ।

इन्द्रप्राणा(प्रतदना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२४१)

वाक्यैकत्वमवगम्यते ॥ “मामेव विजानीहि” [कौपी० ३ । १] इत्युपक्रम्य “प्राणोऽस्मिन्प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्व” [कौपी० ३।२] इत्युक्त्वाऽन्ते “स एव प्राण एव प्रजात्मा” [कौपी० ४।२०] “आनन्दोऽजरोऽमृतः” [कौपी० ३।८] इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारो दृश्यते ॥ तत्रार्थकत्वं युक्तमाश्रयितुम् ॥ न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यम् ॥ दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः ॥ आश्रितत्वाच्च-अन्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तेः-इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते ॥ यत्तु मुख्यप्राणलिङ्गं दर्शितम्-“इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति” [कौपी० ३ । ३] इति ॥ तदसत् ॥ प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्-“न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितो” [कठ० २ । ५ । ५ ॥] इति श्रुतेः ॥ यदपि “न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्” [कौपी० ३ । ८] इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितम् ॥ तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति ॥ न हि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः-“तत्त्वमसि” [छा० ८ । ७-१६] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृह० १ । ४ । १०] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सञ्जीवः कर्त्ता भोक्ता चेत्युच्यते ॥

रत्नप्रभा ।

शक्यम् । न वा तदुचितमित्याह-न च ब्रह्मलिङ्गमिति ॥ सूत्रशेष व्याचष्टे-आश्रितत्वाच्चेति ॥ अन्यत्र “अत एव प्राणः” [व्या० सू० १।१।२३] इत्यादौ वृत्तराश्रितत्वाद् इहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद् ब्रह्मपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादितिङ्गानि सर्वात्मके ब्रह्मण्यनायासेन नेतुं शक्यानीत्याह-यत्स्वित्यादिना ॥ यस्मिन्नेता प्रेषित्वेन स्थितो तेन इतरेण ब्रह्मणा सर्वे प्राणादिव्यापारं बुर्वन्तीत्यर्थः ।

भामती ।

मात्रम् । उभात्रिति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् । ब्रह्म तु ध्रुवम् ॥ न ब्रह्मैति । न ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ दशानां भूतमात्राणामिति । पञ्च शब्दादयः, पञ्च पृथिव्यादय इति दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्य आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तदेव स्युच्यते-मामेवेति । वाक्यैक्येऽपि किमित्यर्थभेदे न स्यात्तत्राऽऽह-सत्रेति । पदार्थ-धियो वाक्यार्थधीहेतुत्वेऽपि वाक्यार्थबोधस्थोऽस्यत्वेन प्राधान्यात्पदानां पदार्थज्ञेये फले पदवसानाभागात्तस्य नान्तरीयकत्वात्प्रधानीभूतवाक्यार्थस्थोपक्रमोपमहारिकम्प्यागगतस्य युक्तमैक्यमिति भावः । उपासनात्रेन्द्रियनिरासाय तत्रलिङ्गं जीवादिप्रियथ नेयमि वाशक्याऽऽह-न चेति । पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादयश्च दशभूतमात्राः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्ध्य इति दश प्रजात्मात्राः । यद्वा-ज्ञानेन्द्रियार्थाः पञ्च कर्मेन्द्रियार्थाश्च पञ्चेति दश भूतमात्रा द्विप्रधानीन्द्रियाणि प्रज्ञामात्रा दर्शयति भावः । प्राणशब्दस्य ब्रह्मण्यवृत्तेऽपि तत्रापि स्यादित्याशक्याऽऽह-आश्रितत्वाच्चेति । तत्र ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मणि वृत्तिगतिना प्रवृत्ते कथमित्याशक्याह-इहापीति । प्राणस्य ब्रह्मत्वे मुग्धप्राणलिङ्गं निरूप्येतेत्याशक्याऽऽह-यत्स्विति । प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वे मानमाह-नेति । कारणस्य कार्याकारणे स्थितस्य तदभेदापि सन्नवाकार्यस्य व्यावृत्तस्य कार्यान्तरेष्वपि स्थितकारणधर्मगासन्न्याप्राणादितिङ्गानि तत्रणि युग्यन्ते न तदिति तत्रेति भावः । जीवलिङ्गमपि तत्रानिरोधी यनुवादपूर्वकमाह-यदपीति । कथं तर्हि ब्रह्मण एव सर्वो जीमस्य समाप्तिरिति तत्राऽऽह-बुद्ध्यादीति । जीवो ब्रह्मैव चेन्न तस्य वक्तृत्वं तस्य तत्रानिरोधित्वात्तत्राऽऽह-

तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म प्रदर्शयितुं—“न वाचं वि-
जिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्” [कौपी० ३ । ८] इत्यादिना प्रत्यगात्मा-
भिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते । “यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्यु-
द्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नैदं यदिदमुपासते” [केन० १ । ५] इत्यादि
च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति ॥ यत्पुन-
रेतदुक्तं “सह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः सहोत्क्रामतः” [कौपी० २ । ४]
इति प्राणप्रजात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति ॥ नेप दोषः ॥
ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्द्विप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनि-
र्देशोपपत्तेः ॥ उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः
प्राण एव प्रजात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम् ॥ अथ वा नोपासात्रैविध्याश्रितत्वा-
दिह तद्योगादित्यस्यायमन्योऽर्थः—न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणालिङ्गं
विरुध्यते ॥ कथम् ॥ उपासात्रैविध्यात्-त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षि-
तं प्राणधर्मेण, प्रज्ञाधर्मेण, स्वधर्मेण च । तत्र “आयुरमृतमित्युपास्वायुः

रत्नप्रभा ।

विशेषं परिच्छेदाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं विद्यादिति न वक्तुर्ज्ञेयत्वमुच्यते । तस्य लोकसिद्धत्वात् ।
किन्तु तस्य ब्रह्मत्व बोध्यते । तद्वोधाभिमुख्याय छिदादय इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह—यद्वा चेति ॥ येन
चैतन्येन वागभ्युद्यते स्वकार्याभिमुख्येन प्रेर्यते तदेव वागादेरगम्य ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तत्त्वम्पदवाक्ययोः स्वरू-
पतो भेदस्ताम्बामुपलक्ष्यात्मस्वरूपामेवादेवात् निर्दिश्यत इत्याह—नेप दोष इति ॥ स्वमतेन सूत्र व्याख्याय
वृत्तच्छ्रुतेन व्याचष्टे—अथ वेति ॥ उपासनात्रिव्यप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तम् । अत्र त्रिप्रकारकस्यैकत्रयवि-
शेष्यकस्यैकन्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति भावः । देहे चेष्टात्मकनीजनेहेतुत्व
प्राणभ्यामुप, देहापेक्षया तस्या मुक्तैरवस्थानादमृतत्वम्, उत्थापयतीत्युक्त्यन्वम्, इति प्राणधर्मः ।

भामती ।

इति दश प्रज्ञामात्राः। तदेन स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तकृता मतेन व्याचष्टे—अथ वेति। पूर्व प्राणभ्येऽमु-
पासनमपर जीनस्यापर ब्रह्मण इत्युपासनत्रैविध्येन वाक्यभेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तम् । इह तु ब्रह्मण एकम्यैवोपासा
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्यात् । वक्तारं विद्यादिति न विधिर्भक्तवन्ध्याचक्षन्वा किन्तु तदुद्देशेनाप्रसिद्धं ब्रह्मत्वं विप्रतिस्तिर्नामित्यर्थः ।
प्रत्यगात्माभिमुख्योऽर्थो छिदादिरिति समन्वयसूत्रेऽपि दर्शितमित्याशयेनाऽऽह—प्रत्यगिति । तत्र तच्छकार-
श्रुतिमाह—यद्वाचेति । येन चैतन्येन वागभ्युद्यते प्रेर्यते वदनसामर्थ्यमापाद्यते तदेव वागादेरगम्य
ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य तात्पर्यमाह—वचनादीति । द्विवचनसहभाजोत्कलणध्वरण सिद्धान्ते दुर्बोजमित्युक्तमन्यत्र
दूषयति—यदित्यादिना । उपात्रेभेदात्तद्विशिष्टस्य भिन्नतेति विज्ञानेति—प्रत्यगिति । अभेदस्तर्हि कथं
तत्राऽऽह—उपाधीति । उपहितद्वारोपश्रितमित्येत्यर्थः । स्वमतं मन्त्राय व्याख्याय वृत्तिकारमतेन व्याक-
रोति—अथवेति । तत्र ननुर्धमाह—नेति । ब्रह्मवाक्यत्वे जीवप्राणयोरभ्येयत्वात्तद्विज्ञेयिरोऽस्म्येतेत्याह—
कयामेति । हेतुमुक्त्वा व्याख्याति—उपासेति । स्वतन्त्राणां त्रयाणामुपासनां वाक्यभेदो न त्वेनम्यैव
श्रवणान्नद्वयमित्यर्थः । उक्तानेव विभजत—तत्रेति । प्राणो हि भूतानामायुरिति श्रुत्यन्तरेणाऽऽह—आयु-
रिति । तस्याऽऽयुः जीनस्य तदधीनत्वात् प्राणभ्येन देहायुःपापकत्वं तस्मादित्युच्यते उत्थापयति देहा-
दीत्युक्त्यप्राण । महासास सहोत्क्रामित्वेयुक्त्यान्तर्यमप्यशङ्कायै । भव्या जीनाम्यप्रजाया सवर्गीनि
भूतानि सर्वाणि भूतानि तदुद्देशेन कथितानि नमुनो यथैकं भवन्ति तथा तदस्तु व्याख्याम्याम इयुप-

इन्द्रप्राणा(प्रतर्दना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२४३)

प्राणः” [कौपी० ३ । २] इति “इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति”
[कौपी० ३ । ३] इति तस्माद् “एतदेवोक्थमुपासति” [कौपी० ३ । ३]
इति च प्राणधर्मः ॥ अथ “यथास्ये प्रजाये सर्वाणि भूतानि एकं भवन्ति
तद्व्याख्यास्यामः” [कौपी० ३ । ४] इत्युपक्रम्य “वागेवास्या एकम
ङ्गमदूदुहत्तस्ये नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा” [कौपी० ३ । ५]
“प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति” [कौपी० ३ । ६]
इत्यादिः जीवधर्मः । “ता वा एता-

रत्नप्रभा ।

जीवधर्ममाह-अथेति ॥ बुद्धिप्राणयोः सहस्यैत्युक्तान्युक्तयन्तरमित्यर्थे । अत्र प्रज्ञापदेन साभासा
जीवास्या बुद्धिरस्यते । तस्याः सम्बन्धीनि दृश्यानि सर्वाणि भूतानि यथैकं भवन्ति अपि-
ष्टानचिदात्मना, तथा व्याख्यास्याम इत्युपक्रमोक्तम्-वागेवेत्यादि । चक्षुरेवास्या एकमङ्गमदूदुहदि-
त्यादिपर्यायाणा सक्षितार्थे उच्यते । उच्यन्त्यायाः अस्तत्कन्वायाः साभासबुद्धेर्नामप्रपञ्चविषयिण्यर्षशरीरम्,
अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयत्वमर्षशरीरमिति मिश्रित्वा विषयित्वात्प्रत्येकं शरीरमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र कर्मेन्द्रियेभ्य
वागेन अस्याः प्रज्ञाया एकमङ्गं देहाधर्म अदूदुहत्त् पूरयामास । वागिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविषयिण्य
बुद्धिर्लभत इत्यर्थे । चक्षुर्धी पश्यर्था । तस्याः पुनर्नाम किञ्च चक्षुरादिना प्रतिविहिता ज्ञापिना
भूतमात्रा रूपाद्यर्थरूपा परस्ताद् अपरार्थे कारण भूति । ज्ञानरूपाद्वाराऽर्थप्रपञ्चविषयित्वे बुद्धि-
प्राप्नोतीत्यर्थः । एव बुद्धेः सार्थद्वेषत्वमुपपाद्य तन्निष्ठचित्प्रतिबिम्बद्वारा साक्षिणि द्रष्टृत्वाध्यासमाह-
प्रज्ञयेति । बुद्धिद्वारा चिदात्मा वाचम् इन्द्रिय समारुह्य तस्याः प्रेक्षो भूत्वा वाचा कारणेन सर्वाणि
नामानि वक्तव्यत्वेन आप्नोति, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येव द्रष्टा मन्तीत्यर्थः । तथा च सर्व-
दृष्टव चिदात्मनि द्रष्टृत्वाध्यासनिमित्तत्वं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तं भवति । सर्वाधारत्वानन्दत्वादिर्धर्म इत्याह-
ता वा इति ॥ दशम व्याख्यातम् । प्रज्ञा, इन्द्रियजा, ता अविद्यया प्राद्यभूतमात्रा वृत्ते ।

भामती ।

त्रयत्रिशिष्टस्य विधानान्न वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचीं वृत्तिरुत्तमम् । तदेतदागोचरनीय फल न वाक्यभेद
इति । युक्त 'सोमेन यजेत' इत्यादौ सोमादिगुणत्रिशिष्टयामविज्ञान, नद्रुणत्रिशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य
विधिविषयत्वान् । इह तु सिद्धरूप कथं न विधिविषयो भवितुमर्हति, स्वभासार्थेनाह् भवार्थस्य विधिवि-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

क्रमोक्त वागेन्यादि । बुद्धेः साभासायाः स्वरूपतो जातत्वेऽपि विषयित्वमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र कर्मेन्द्रि-
येभ्य मध्ये वागेवास्या प्रज्ञाया देहाधर्मैकमङ्गमदूदुहद्वेचित्तवती पूरयामास नामरूपात्मा प्रपञ्चो विषयन्त
नामप्रपञ्चे वाग्द्वारा प्रविष्टा धीमत् प्रति विषयित्वमाप्नोतीत्यर्थः । तस्याः प्रज्ञायाः पुनर्नाम किञ्च परमा-
दपरभागे चक्षुरादिना प्रतिविहिता समुत्पायिता भूतमात्रा रूपादिरूपा चक्षुरादिना रूपाद्यर्थेन बुद्धे-
परभागरूप रूपप्रपञ्च प्रति विषयित्वं निरर्थत इत्याह-तस्या इति । बुद्धयुपनिषेत्तन्यद्वारा
स्वरूपे द्रष्टृत्वाध्यासमाह-प्रज्ञयेति । तथा द्वारा चिदात्मा वाच कारण प्रति कर्मेन्यासमनुभूय
वाचा कर्त्तव्येन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाऽऽप्नोति चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येव द्रष्टृ-
त्वमनुभवतीत्यर्थः । सर्वभूतविषयिण्यत्मानि त्रिशिष्टद्रष्टृत्वादिकरत्न च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तम् । सर्वाधारत्वा-
नन्दत्वादि मूलधर्म इत्याह-ता वा एता इति । उक्तं भूतमात्राः प्रज्ञाशब्देन्द्रियाणि तदुत्पत्तानि

१ एकीभवन्तीति एतत्तुस्तके षष्ठे दृश्यते । २ दुग्धायाः प्रजाया । ३ विषयत्वेन नामरूपज्ञा ।

४ भूयश्मस्य ।

दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा (अ)धिभूतम् । यद्धि
भूतमात्रा न स्युः, न प्रज्ञामात्राः स्युः ॥ यद्धि प्रज्ञामात्रा न स्युः, न
भूतमात्राः स्युः ॥ न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत् । नो एवैतन्ना-
ना, तद्यथा स्थस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूत-
मात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः स वा एष प्राण एव
प्रज्ञात्मा” [कौपी० ३ । ९] इत्यादिब्रह्मधर्मः ॥ तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपा-
धिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् ॥ अन्यत्रापि
मनोमयः प्राणशरीर इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम् ।
इहापि तद्युज्यते ॥ वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात् । प्राण-

रत्नप्रभा ।

प्रज्ञामात्राः इन्द्रियाणि ग्राह्य भूतजातमधिकृत्य वर्त्तन्त इति ग्राह्यग्राहकयोर्मियः सापेक्षत्वमुक्त साधयति-
यदिति ॥ तदेव स्पष्टयति—न हीति ॥ ग्राह्येण ग्राह्यस्वरूपं न सिद्ध्यति । किन्तु ग्राहकेण । एव ग्राह-
कमपि ग्राह्यमपेक्ष्य न सिद्ध्यति । तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् ग्राह्यग्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नम् । किन्तु चिदा-
त्मन्यारोपितमित्याह—नो इति ॥ तद्यथेत्यादि । कृतव्याख्यानम् । सूत्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥
अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशङ्क्याऽऽश्रितत्वादित्याह—अन्यत्रापीति ॥ उपाधिर्धीयः । तत्
अन्यधर्मेणोपासनम् । इयमसंगता व्याख्या । तथाहि न तावदारूपपादनेकगुणविशिष्टप्राप्तकथनवद्
उपासात्रयविशिष्टस्य ब्रह्मणो विधिः न भवति । सिद्धस्य विषयनर्हत्वात् । नापि ब्रह्मानुवादेनोपासात्र-
यविधिः । वाक्यभेदात् । न च नानाधर्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति वाच्यम् । तादृशविधिवान्यस्या-
त्राश्रयणात् । न च “तमामायुस्मृतमित्युपास्य” [कौपी० ३ । २] इत्यत्र मामिति जीवेन आयुरिति
प्राणेन अमृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विशिष्टोपासनाविधिरिति वाच्यम् । सर्वेषां धर्माणामश्रयणाद्
ब्रह्मश्रुतेश्च । “प्राणो वा अमृतम्” इति प्राणस्यैवामृतत्वश्रुतेः । अत्र उपासनाविधिल्लभ्येन “वक्तार वि-
भामती ।

पयत्वनियमात् । वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात्तदनुवादाप्राप्तोपासा भावार्थं विधेयस्तस्य च भेदादि-
व्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्पष्ट इति भाष्यकृता नोद्घाटितः, स्वव्याख्याननेत्रोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदा-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

चाधिकृत्य प्रवर्तन्ते । प्रज्ञामात्राश्चोक्ता भूतजातितानि पृथिव्यादीनि शब्दादीनि चाधिकृत्य भवन्ति ।
ग्राह्यग्राहकयोर्मियः सापेक्षकत्व साधयति—यदिति । तदेव स्पष्टयति—न हीति । अन्योन्वापेक्षमन्येत-
द्विषयविपरिद्वयं न द्वैतपक्षवचनाना वस्तुतो भिन्नं किन्त्येकमित्येवाऽऽरोपितमित्याह—नो इति । तद्यथे-
त्यादि व्याख्यानम् । नोपासात्रैवित्यस्यार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं
कथमित्याशङ्क्याऽऽश्रितत्वादित्याह—अन्यत्रापीति । तत्रोपक्रमे ब्रह्मणः श्रुतत्वानुक्ता मनोमयत्वादिवि-
शिष्टस्योपास्तिरिह कथमित्याशङ्क्य तयोमादित्याह—इहापीति । उपासनेस्तिर्ह कथं त्रैविध्यं तत्राऽऽह-
प्राणेति । वाक्यभेदेस्तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रैविध्योक्त्या प्रत्युक्तः । किमत्रोपासात्रयविशिष्टं ब्रह्म विधेय-
मुत अत्रविशिष्टमुपासात्रयं किंवा तदनुवादेन तदाश्रित्योपासात्रयम् । नाऽऽह्यः । ब्रह्मणः सिद्धत्वादिष्य-
नर्हत्वात् । न द्वितीयः । वाक्यान्तरेभ्यो ब्रह्मणो ज्ञातत्वात् । न तृतीयः । ब्रह्मानुवादेनोपास्तिविधाये-
कादेशं यानशीकारादुपास्तीनां मित्योसवन्वाक्यानुपास्तिविध्यावृत्त्या वाक्यभेदादित्येकौपन्यास्यामुपेक्ष्य स्वप-

इन्द्रप्राणा(प्रतर्दना)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२४५)

प्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमाच्च ॥ तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति सिद्धम् ॥ १॥१॥३॥
इतीन्द्रप्राणा (प्रतर्दना) धिकरणं समाप्तम् ॥१॥ इति श्रीमत्पद्मवाक्य-
प्रमाणपारावारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य
श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्ये रप-
ष्टब्रह्मलिङ्गकवाक्यविचारो नाम प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥१॥१॥

रत्नप्रभा ।

धाद्" [कौपी० ३।८] "एतदेवोक्तमुपासीत" [कौपी० ३।३] "स म आत्मेति विद्यात्" [कौपी०
३ । ८] इति जीवप्राणत्रयोपासनत्रय -अन्ये गुणत्रियेव इति स्वीकृत्यैकवाक्यत्व त्यायम् ॥ तद्यथा-
त्तम् । उपरमादिनैकवाक्यतानिर्णयात् । तस्माच्चैवप्रत्यग्रहपरमिद वाक्यमित्युपसहरति-तस्मादिति ॥
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रूपालमरम्बतां प्रूपपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीम-
च्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यन्यायव्याख्या रत्नप्रभाया प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्त ॥ १ ॥ १ ॥

भामती ।

तम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीनाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यप्रमाणे भामत्या प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥१॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

श्रमुपसहरति-तस्मादिति । प्राकरणित्वेऽपि ब्रह्मगोऽनन्तरवाक्यभेदेन श्रमगादिब्रह्मिदिदार्थं यत्रादि
नभोपास्त्रिय त्रियम् । त्रियेयत्रधर्मब्रह्मोपास्त्रिकेति कुतो वाक्यभेद इत्येके । तत्र । अ-तस्तद्दर्माधिकरणेन
गतत्वात् । तत्र हि सार्वाम्यमर्भद्रुतिरिहास्या मर्भकारणे ब्रह्मणि सिद्धे रूपवत्त्वादिकार्यवर्मा नीनाहा-
थाऽत्रापि प्रागुक्तन्यायेन प्राणादिधर्माणा ब्रह्मणि समानत्र पृथग्विचारात्मरः । तस्माज्जीवप्राणत्रयोणि
सहोपास्यानि ब्रह्मेन वा प्रतिपाद्यमिति पदार्थवाक्यार्थयोरेवाऽल्लक्षणेन सद्यः द्विने द्वितीयत्र प्रगन-
प्रकृत्यर्थाभेदेन गुणभूतप्रययार्थभेदेन मनसद्वापि स्तत्रप्राणादिपदार्थभेददृष्टौ तदपेक्षेन गुणभूतवाक्यार्थ-
दृष्टेरन्यथानयनात्पदार्थबुद्धेर्वाक्यार्थबुद्धयोपजाव्यत्येन स्तत्रान्यात्रास्येक्य भन्वा श्रीणि सहोपास्यानीति
प्राप्य पदानां वाक्यार्थयोर्भेदेन मृत्तत्वात्पदार्थयोधम्य नान्तरीयकत्वाद्वाक्यार्थयोधप्रान्यादुपक्रमो-
पसहार्थैकव्यसिद्धप्रानवाक्यार्थमहाधौगात्राणादितिङ्गानां च ब्रह्मणि नीनयादन्यथामिदत्रप्रतिङ्गाद्-
होत्रात् प्रतिपाद्यमिति सिद्धात्तयित्त्रयम् । सर्वाऽपि प्रातर्दनास्य ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वियमिति ॥३॥१॥१॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दप्रूपपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) विरचिते

शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमस्याध्यायस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गश्रुतिसमन्वयारण्यः प्रथमः पादः ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः २.

ॐ नमः परमात्मने ॥ तत्र प्रथमाध्याये अस्पष्टब्रह्मलिंगकोपास्यवाक्य-
जातविचारो नाम द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥ प्रथमे पादे “जन्माद्यस्य
यतः” [व्या० सू० १।१।२] इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं
ब्रह्मेत्युक्तम् ॥ तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं
सर्वजत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वात्मकत्वमित्येवञ्जातीयका धर्मा उक्ता एव
भवन्ति ॥ अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषाञ्चिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्र-
तिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिंगानि सन्दिग्धमानानि ब्रह्मपर-
तया निर्णीतानि ॥ पुनरप्यन्यानि वाक्यान्वस्पष्टब्रह्मलिंगानि सन्दिग्धान्ते-
किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, आहोस्विद्-अर्थान्तरं किञ्चिदिति ॥ तत्रि-
णयाय द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते-

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ २ ॥ (१) ॥

रत्नप्रभा ।

ॐ नमः परमात्मने ॥ श्रीराम सिद्धमन्तारगुह्यशयिनमन्तरम् । अन्तर्धामिणमज्ञेय वैश्वानरमह मजे ॥ १ ॥
पूर्वपादेनोत्तरपादयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति—प्रथम इति ॥ जगत्कारणत्वोक्तया व्यापि-
त्वादिकमर्थात् सिद्धम् । तदुपजीव्योत्तर पादद्वय प्रयत्नत इति हेतुहेतुमद्भावः संगतिः । कथं पादभेद
इत्याशङ्क्य पादाना प्रमेयभेदमाह—अर्थान्तरिति ॥ आकाशादिशब्दाना स्पष्टब्रह्मलिंगैर्निरूपणि समन्वयो
दर्शितः । अस्पष्टब्रह्मलिंगवाक्यसमन्वयः पादद्वये वक्ष्यते । प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्ममेदात् पादयोरन्तरभेद
मामती ।

अथ द्वितीय पादमारभ्यः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया—प्रथमे पाद इति । उत्तरधे
हि ब्रह्मणो व्यापित्वनिष्पादयः सिद्धयन्नेतुतपोभेदेदपन्ते । न चैते साध्यान्पूर्वमुपपादिना इति कथं
हेतुभावेन न शक्या उपदेष्टुमित्यत उक्तम्—समस्तजगत्कारणस्येति । यद्यप्येते न पूर्व कण्ठन उक्त-
स्तथापि त्रयणो जगज्जन्मादिकारणोपपादनेनापिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिता इत्युपपन्नस्तेषामुत्तर
हेतुमानेनोपपात इत्यर्थः ॥ अर्थान्तरप्रसिद्धानां चेति । यत्रार्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशाश्रावणयोस्तिरादयो
त्रयणि व्याख्यायन्ते, तदत्र्यभिचारिच्छब्दप्रणयात् । तत्र केन कथा मनोमयादीनामर्थान्तरं प्रसि-
द्धाना पदाना त्रयगोचरत्वनिर्णय प्रतीत्यभिप्रायः । पूर्वपक्षाभिप्राय त्वेव दर्शयिष्यामः । सर्वत्र प्रसिद्धो-
पदेशानन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

पूर्वोपनिषन्नेनोत्तरोत्पानाङ्गहेतुमत्त्वं सवन् वक्तुं वृत्तमनुवदति—प्रथम इति । कारणत्वमान नात्रो-
त्पुक्त व्यापिनादेरपि सिद्धयन्नेतुतपोपादानात्तन्मन्तनुक्तौ कथं संगतितिरियाशक्याऽऽह—तस्येति । उक्त-
उपजीव्योत्तरपट्टौ कथं पादभेद इत्याशङ्क्याह—अर्थान्तरिति । उत्तरपादद्वयस्यानभिगतमर्थमाह—
पुनरिति । पूर्वं भूताकाशादिषु ऋटाकाशादिशब्दाना ब्रह्मपरत्वे तद्विद्वादिदितिहेतुक्या स्पष्टब्रह्मलिंगानि
नीतानि । ध्यायाम्पष्टब्रह्मलिंगवाक्यान्वर्थान्तरार्थतया शङ्क्यमानानि त्रयणि नीयन्ते । तत्र द्वितीयतृतीय-
पादयोरन्तरभेदस्तु प्रायशः सभिदोषनिर्दिष्टिपार्थतया ऋतियोगमद्भुततया चेति मयाः । पूर्वं जीवद्वि-
वाशया ब्रह्मपरत्वनमनोमयादिवाक्येऽपि तद्वाधेन तत्परत्वंमाह—सर्वत्रेति । छन्दोग्यनाक्यमुदाहरति—

इदमाम्नायते-“सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत ।
अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँह्लोके पुरुषो भवति तथैतः
प्रेत्य भवति ॥ स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥ मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः”
[छा० ३ । १४ । २] इत्यादि ॥ तत्र संशयः-किमिह मनोमयत्वादिभि-
र्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते-आहोस्वित्-परं ब्रह्मेति ॥ किं
तावत्प्राप्तम् ॥ शारीर इति ॥ कुतः ॥ तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धां

रत्नप्रभा ।

इति भाव । छान्दोग्यमुदाहरति-इदमिति ॥ तस्माज्जायत इति तज्जम्, तस्मिन् लीयत इति तदम्,
तस्मिन्निति चेष्ट इति तदनम् । तज्जञ्च तदञ्च तदनञ्चेति तज्जगन् । कर्मधारयेऽस्मिन् शान्त्या
धिग्न्यायेन मध्यपदस्य तच्छब्दस्य लोप । तज्जजनमिति वाच्ये आन्दसोऽन्यवलोप । इतिशब्दः
हेतौ । सर्वमिदं जगद्ब्रह्मैव । तद्विपर्ययत्वादित्यर्थ । ब्रह्मणि मित्रामित्रमेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितोभय
दिति गुणविधि । स क्रतुमुपासनं कुर्वीतिति विहितोपासनम्वोपासीतेत्यनुवादात् षड्माह-अथेति ॥
क्रतुमयः सकल्पिकार इत्यर्थ । पुरुषस्य ध्यानविकारस्य स्पृष्टयति-यथेति ॥ इह यद्वायति मृत्वा
ध्यानमहिम्ना, तद्व्येयरूपेण जायत इत्यर्थ । क्रतुमयः सङ्कल्पप्रधान इति वाच्ये । क्रतोर्विषयमाह-मन इति ॥
ब्रह्मेत्युपक्रमा-मनोमय प्राणशरीर भारूप सत्यसक्तं शान्तहृदये ध्येयमित्यर्थे । पूर्वेन ब्रह्मविशेषब्रह्मवाच्य उक्तं ।
न तथेहोपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति । किन्तु प्रकरणम् । तच्च शान्तिगुणविधानार्थमन्ययासिद्धम् । अतो जीव-
त्विग बलीय इति प्रयुदाहरणेन पूर्वपक्षयति-शारीर इत्यादिना ॥ श्रुतिमाशक्त्यान्वयासिद्धया पारहरनि-
भामती ।

पदेशात् । इदमाम्नायते । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । कुत, तज्जलानिति । यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायत
इति तज्ज, तस्मिन्ध लीयत इति तद, तस्मिन्धानिति स्थितिकाले चेष्ट इति तदनं जगत्, तस्मात्सज
खल्विदं जगद्ब्रह्म । अतः क्व कस्मिन्त्यत कश्च क द्वेषीति रागद्वेषरहितं शान्तं सन्नुपासीत । अथ
खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँह्लोके पुरुषो भवति तथैतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत
मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि । तत्र संशयः-किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनो-
पदिश्यते आहोस्वित्ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तं शारीरो जीव इति । पुनः । 'क्रतुम्' इत्यादिवाक्येन विहितं
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

इदमिति । सर्वं जगद्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुमाह-तज्जेति । तस्माज्जायत इति तज्जम् । तस्मिँह्लयत इति तदम् ।
तस्मिन्निति चेष्ट इति तदनम् । तज्जञ्च तदञ्च तदनञ्चेति तज्जगन्तदनम्वोपदेशात् । इति
हेतौ यस्मादेव जगत्तस्माद्ब्रह्मैव सर्वं जगदित्यर्थ । अतो धियो रागादिनिषयाभावात्प्राणानि स शान्त
स्यादित्याह-शान्त इति । गुणविधौ गुणविधिसया पुम्प्रत्ययस्य साधुत्वमाह-अथेति । पुण्यो-
ऽधिष्ठत क्रतुमय सकल्पप्रधानमन्तर हेतुर्वधेति । ज्ञान कर्म वा यथाऽस्मिँह्ले स्थितं मरुत्प्रयत्नं तथा
तदनुसारेण षड् परं लभत सोऽधिष्ठत क्रतु ध्यानं कुर्वीत । किं ध्यायेदित्याकांक्षायामाह-मनोमय
इति । निमित्तत्रययेन मनोमय प्राणशरीर ध्यायेदित्यर्थ । आदिशान्ताद्वान्तर स यमस्य इत्यादि
गृहीतम् । मनोमयत्वादीनां प्रवृत्तप्रधानपक्षवशात्पक्षान्याम्नां सदहेत्माह-तज्जेति । एकाक्यम्यत्रदात्रात्रि-
ङ्गवोर्त्रयत्विङ्गत्रशादत्रयत्विङ्ग नीतमिह ब्रह्मात्रयप्रकरणविङ्गमनिपाते किं युक्तमिति पृच्छति-त्रिमिति ।
सर्वमित्यादिश्रुते सत्त्वोपार्थाया ध्येये ब्रह्मव्यन्वयोक्ते श्रुत्यादिमगतय । पूर्वपक्षे जीवस्य सिद्धात् परम्यो
पान्ति षडम् । रात्रिसत्रन्यायेनोपास्यत्वात् नाक्यशेषम्यो जीव सत्रच्यत इति पूर्वपक्षयति-शारीर इति ।
विश्वजिन्यायेन सर्वाभीष्टं ब्रह्मैव मनोमयादीं विशेष्याकांक्षायामुपास्यत्वात्तथाह-कुत इति । निश-
ध्यासात्तथापि जीव एव त्रिङ्गवतीयमत्तया सत्रच्यत इत्याह-तस्येति । तदन्यथामिदं प्रत्याह-

मन आदिभिः सम्बन्धः । न तु परस्य ब्रह्मणः—“अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः”
 [मुण्ड० २ । १ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ननु “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”
 [छा० ३ । १४ । १] इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं, कथमिह शारीर आ-
 त्मोपास्य इत्याशङ्क्यते ॥ नैष दोषः ॥ नैदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरम् ॥
 किं तर्हि ॥ शमविधिपरम्—यत् कारणं “सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति
 शान्त उपासीत” [छा० ३ । १४ । १] इत्याह ॥ एतदुक्तं भवति ॥
 यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मेव । तज्जत्वात्तद्वत्त्वात्तदन्तत्वाच्च ॥ न च
 सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः सम्भवन्ति ॥ तस्माच्छान्त उपासीतिति ॥ न
 च शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते । उपा-
 सनं तु स क्रतुं कुर्वीतत्यनेन विधीयते ॥ क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानमित्यर्थः ॥
 तस्य च विषयत्वेन श्रूयते—“मनोमयः प्राणशरीरः” [छा० ३ । १४ ।
 २] इति जीवलिंगम् ॥ अतो बृह्मो जीवविषयमेतदुपासनमिति ॥ “सर्व-
 कर्मा सर्वकामः” [छा० ३ । १४ । २] इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण
 जीवविषयमुपपद्यते ॥ “एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्नीहेर्वा यवाद्वा”
 [छा० ३ । १४ । ३] इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य
 जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः ॥ ननु “ज्यायान्पृथिव्याः”

रत्नप्रभा ।

नैष दोष इति ॥ शमविधिपरत्वे हेतुमाह—यत्कारणमिति ॥ यत् एवमाह, तस्माच्छमविधिपरमित्यन्वयः ॥ न
 च शमेति । शमध्यानयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मत्वादिसम्भवमाह—
 सर्वकर्मति ॥ सर्गाणि कर्माणि यस्य । सर्वे कामा भोग्या यस्य । सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिः—आदिशब्दार्थः ॥
 आराग्रमात्रस्येति । तोत्रप्रोतायश्शुद्धाकाप्रपरिमाणस्येत्यर्थः । सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवात्रोपास्यत्वोपदेशान्न
 मामती ।

क्रतुभावनामन्य ‘सर्वम्’ इत्यादिवाक्य शमगुणे विधिः । तथा च ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति वाक्यं प्रथम-
 पठितमप्यर्थालोचनया परमेव, तदर्थोपजीवित्वात् । एवं च संकारविधिः प्रथमो निर्दिश्यः सन्नपर्वयस्य-
 न्विषयापेक्षः स्वयमनिर्दिष्टो न विध्यन्तरेणोपजीवितुं शक्यः, अनुपपादकत्वात् । तस्माच्छान्ततागुणविधाना-
 पूर्वमेव ‘मनोमयः प्राणशरीरः’ इत्यादिभिर्विधोपपनायकैः संबध्यते । मनोमयत्वादि च कार्यकारणस-
 दातात्मनो जीवात्मन एव निरूढमिति जीवात्मनोपास्येनोपरक्तोपासना न पश्चात् ब्रह्मणा सब्रह्महेति,
 उत्पत्तिनिष्ठगुणावरोधात् । न च ‘सर्वं खल्विदं’ इति वाक्य ब्रह्मपरमपि तु शमहेतुवन्निरागदार्थ्यादः शान्त-
 आनन्दगिरी—न्यायनिर्णयः ।

नन्ति । आदिपदं “आवागमना” इत्याद्या श्रुतिरुक्ता । श्रुत्या शङ्कते—नन्विति । न लिङ्ग श्रुत्या वाच्य-
 मित्याह—नैष इति । किं पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपास्तिर्विहितेत्युच्यते किं वा प्रकृत ब्रह्मोत्तरत्र सब्रह्ममिति नाऽऽद्य
 इत्याह—नैदमिति । शमविधिपरत्वे हेतुर्थादिति । उपासीतेत्युपास्तिविधौ श्रुते कथं गुणविधिस्तत्राह—
 एतदिति । सर्वस्यैकात्मत्वेऽपि कथं शमविधिस्तत्राऽऽह—न चेति । तर्हि शमो ध्यानमित्युभय विधीयतां
 न्याह—न चेति । वाक्यभेदापत्तिरिति भावः । दृष्ट्वा ब्रह्महेति होमानुवादेन गुणविधिवदिति शमविधौ
 वाक्यान्तरसिद्धोपास्तिरन्यथ इत्याह—उपासनं त्विति । क्रतुरेव तत्र विधीयते नोपास्तिरित्याशक्योक्त
 क्रतुगिनि द्वितीय प्रत्याह—तस्य चेति । अथैव मनोमयादिदान्दमित्याशक्य मनआदियोगस्य जीवलिङ्ग-
 त्वात्नेत्याह—जीवति । तस्योदास्यये वाक्यभेदपन्थ मर्षकर्मत्वादि कथमित्याशक्य क्रमेणेत्याह—सर्वति ।
 जीवपक्षे उिगद्वयमाह—एष इति । जीवे ज्यायस्यायोग शङ्कते—नन्विति । किं ज्यायस्त्वमणीयस्त्वं

[छां० ३ । १४ । ३] इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पते-इति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन्समाश्रयितुं शक्यम् । विरोधात् ॥ अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुम् ॥ ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यतीति ॥ निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनमेतद्ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव ॥ तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मजीव उपास्य इति एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मरूपास्यम् ॥ कुतः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्-यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कारणमिह च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छां० ३ । १४ । १] इति वाक्योपक्रमे श्रुतम् ।

रत्नप्रभा ।

जीव उपास्य इति सूत्रार्थमाह-सर्वत्रेति ॥ यत्र फलं नोच्यते, तत्र पूर्वोत्तरपक्षमिद्विः फलमिति मन्तव्यम् । यद्यपि निराकाश ब्रह्म । तथापि मनः प्रचुरमुपाधिरस्य प्राणः शरीरमस्येति समासान्तर्गत-सर्वनाम्नः सन्निहितनिशेषाकाशत्वाद् ब्रह्म सम्प्रत्यते । "म्यो न ते सदनं कृणोमि" इति सस्कारार्थ-भामती ।

सावित्रिपरः, 'शूर्पेण जुहोति' 'तेन ह्यत्र क्रियते' इति यत् । न चान्यपरादपि ब्रह्मापेक्षिततया स्वीक्रियत इति युक्तं, मनोमयत्वादिभिर्धर्मजीवे सुप्रसिद्धे जीवविषयसमर्पणानुपेक्षितत्वात् । सर्वधर्मत्वादि तु जीवस्य पर्यायेण भविष्यति । एव चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम् । परमात्मनस्त्वपरिमेयस्य तदनुपपत्तिः । प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन न्यायस्य तदनुगुणतया व्याप्येयम् । व्याप्यात् च भाष्यकृता । एव कर्मकर्तृव्यपदेशः सतमीप्रथमात्तता धामदेऽपि जीवात्मनि कथञ्चिद्भेदोपचारेण राहोः शिर इति च द्रष्टव्या । 'एतद् ब्रह्म' इति च जीवविषय जीवस्यापि देहादिद्रव्यहणत्वेन ब्रह्मत्वात् । एव सत्यसकृत्त्वादयोऽपि परमात्मवर्तिनो जीवेषु सम-यन्ति, तदव्यतिरेकात् । तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेनात्र विप्रक्षितः, न परमात्मेति प्राप्तम् । एव प्राप्तमिदं यते-समासः सर्वनामार्थं सन्निष्ठमवेषते । तद्विद्यार्थोऽपि सामान्य नापेक्षाया निवर्तकः ॥ तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ब्राह्मण्यपरादपि । तथा च सत्यसकृत्प्रभृतीनां यथार्थता ॥ भवेदेतदेव यदि प्राणशरीर इत्यादीनां-साक्षाज्जीवराचकत्र भवेत् । न त्वेतदस्ति । तथाहि-प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थं बहुव्रीहिः सन्निहितं च सर्वनामार्थं सप्राप्य तदभिधानं पर्यस्येत् । तत्र मनोमयपद पर्यवसिताभिधानं तदभिधान-पर्यवसानायात्, तदेव तु मनोविकारो वा मन प्रचुर वा किमर्थमियद्यापि न विज्ञायते । तद्यत्र शब्दः समनेत्रार्थो भवति स समासार्थः । न चैव जीव एव समनेत्रार्थो न त्रयणीति, तस्य 'अप्राणो ह्यमनाः' आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चोभय सयमन्यतरद्वेति विकल्पयति-अत्रेति । आद्य दूषयति-न तावदिति । द्वितीय निराह-अन्य-तरेति । तच्चाऽऽरादमात्रस्य जीवस्य युक्तमिति तस्यैवोपास्यतेत्यर्थः । श्रुत्या ज्यायस्त्वया यन्तत्रो-श्रुतिवाधमाश्रयाऽऽह-ज्यायस्त्वं त्विति । जीवपक्षे कथमन्ते ब्रह्मपदं तत्राऽऽह-निश्चिते चेति । जीवेषु देहादिद्रव्यहणान्यायस्यन्यायादा त्रयतेत्यर्थः । "एतमितः प्रेयामिसमविनामि" इति कर्मकृत्यव-देशात् "अन्तरात्मणुष्य." इति च तुन्याविकारे भेदोक्तं जीवस्थोपास्यते याशाय मापनकवयम्यापेक्षया कर्मकर्तृत्वस्यान्यस्य च स्वे महिनीतितदुपचारात्जीवस्थोपास्यते युपसहरति-तस्मादिति । पूर्वपक्षमनु-सिद्धान्तवन्नुत्तरद्विरेख प्रविजानीते-एवमिति । मनोमयादिशब्दा ध्येये जीवे मन्ति न त्रय तथेयाह-कुत इति । नृममादाय ध्याचष्टे-सर्वत्रेति । रात्रिसत्रव्यायस्य लघुनेऽपि जीवामिनेनाकृत्वादिश्रुति-न्यायस्य गुरोरपि ब्रह्मणामिनेन फलत्र-श्रुतिनारवर्षगमकस्य वर्तमान्याद् ब्रह्मणोपास्यमिति भावः । किं च मनोमयादिदिग्द्वात्रिचा ब्रह्मधुन्या त्रयोपास्यमि याह-इह चेति । किचाकउत्तुपनीन जीव

तदेव मनोमयत्वादिधर्मविशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् ॥ एवं च प्रकृत-
हानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः ॥ ननु वाक्योपक्रमे शमविवधिविवक्ष-
या ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्पुक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ यद्यपि शमवि-
धिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टम् ॥ तथापि मनोमयत्वादिपूपदिश्यमानेषु
तदेव ब्रह्म सन्निहितं भवति ॥ जीवस्तु न सन्निहितो न च स्वशब्देनो-
पात्त इति वैयम्यम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः ॥ यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावात्नेच्छार्थः

रत्नप्रभा ।

सदनस्य निराकांक्षस्यापि तस्मिन् सीदेति साकांक्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादित्याह—अत्रोच्यत इति ॥
स्योन पात्र ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जीवोऽपि लिङ्गात् सन्निहित इत्यत आह—जीवस्त्विति ॥
इदं लिङ्गद्वयं लोकासिद्धं जीवं न सन्निधापयति । दुःखिन उपास्ययोग्यत्वात् फलमावाच । अतो
विश्वजिन्यायेन सर्वाभिउपितमानन्दरूपं ब्रह्मैवोपासनाक्रियानुबन्धीति भावः । किञ्च ब्रह्मपदश्रुत्या
लिङ्गवाच इत्याह—न चेति ॥ अन्यतराकांक्षानुगृहीत फलवत् प्रकरणं विफललिङ्गाद्वलीय इति समुदा-
यार्थः ॥ १ ॥ वस्तुनो विवक्षायाः फलमुपादान स्वीकारः । स च प्रकृतेशु गुणेष्वस्तीति विवक्षो-
भामती ।

इत्यादिभिस्तद्विरहप्रतिपादानादिति युक्तम्, तस्यापि सर्वविकारकारणतया, विकाराणां च स्वकारणादभे-
दात्तत्वां च मनोमयतया ब्रह्मणस्तत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः । स्यादेतत् । जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वा-
दयः, ब्रह्मणस्तु तद्द्वारा । तत्र प्रथम द्वारस्य बुद्धिस्यत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जवन्यं ब्रह्म । ब्रह्मलिङ्गानि
च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवोऽप्युपपत्स्यन्ते । तदेतदत्र सप्रथमम् । किं ब्रह्मलिङ्गैर्जीवानां तदभिज्ञानामस्तु
तद्ब्रह्म, तथा च जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्यैवोपास्यत्वम्, उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्त्वात् तदभि-
ज्ञस्यापि जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्वत्, तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात्, तेषां च जीवोऽनुपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति । वयं तु
पश्यामः—‘समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्य न रूपवत् ॥’ समारो-
पितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जु रूपवती, न तु रज्जुरूपेणाभिगम्यन्त्यादिना भुजङ्गो रूपवा-
न् । तदा भुजङ्गस्यैवामात्रार्थिक रूपवत् । भुजङ्गदशायां तु न नास्ति वास्तवी रज्जुः । तदिह समारोपितजी-
वत्त्वेण वस्तुमद्ब्रह्म रूपवदुच्यते, ननु ब्रह्मरूपैर्निष्पादादिभिर्जीवस्तद्ब्रह्मनवितुमर्हति, तस्य तदानीमसंभवात् ।
तस्माद्ब्रह्मलिङ्गदर्शनाज्जीवं च तदसमवाद्ब्रह्मैवोपास्यं न जीवं इति सिद्धम् । एतदुपलक्षणाद्य च ‘सर्वं खल्विदं
ब्रह्म’ इति वाक्यमुपन्यस्तमिति ॥ १ ॥ यद्यप्यपौरुषेय इति । शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्य पूर्वपूर्वसृष्टिचितसं-
जानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

हित्वा फलवत्प्रकरणप्राप्तं ब्रह्म ब्राह्ममित्याह—एवमिति । प्राणः शरीरमस्येति समासगतसर्वनाम्ना सन्निहि-
तार्थेन प्रकृतं ब्रह्म हित्वा जीवमप्रवृत्तमित्यतः प्रकृतहानिप्रकृतप्रक्रिया चेत्यर्थः । आगतो राजपुरुषस्तं
भोजयेदिति वदन्यशेषस्य ब्रह्मणः सर्वनामादिना न परामर्शः स्यादित्याशङ्कते—नन्विति । तस्मिन्सीदेत्यादौ
सदनस्योपसर्जनस्यापि परामर्शमाह—अत्रेति । जीवस्यापि लिङ्गादस्ति सन्निहितित्याहोस्य तस्योपास्ति-
धियो विशेषणवैयर्थ्यादिविवक्षितं लिङ्गमित्याह—जीवस्त्विति । तथाऽपि मनोमयादिशब्दात्तदुक्तिर्नेत्याह—
न चेति । तस्य तदवाचिन्यादित्यर्थः । वैयम्य जीवब्रह्मणोरिति शेषः ॥ १ ॥ इतश्च ब्रह्मैवोपास्यमित्याह—
विवक्षितेति । ननु शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्य रचनायामस्यात्तन्प्रादपौरुषेयत्वं वेदस्योक्तम् । तत्र वक्तुरमा-
वादिष्य निगमितपदं कथं विगृह्यते तत्राऽऽह—यद्यपीति । विवक्षितस्योपादानादुपास्ताहुपादानस्य विव-

संभवति ॥ तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते ॥ लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तद्विवक्षितमिति । तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवतीतरद्विवक्षितम् ॥ उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते ॥ तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते । सत्यसङ्कल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते ॥ परमात्मगुणत्वेन च—“य आत्माऽपहतपाप्मा” [छां० ८। ७। १] इत्यत्र “सत्यकामम्मत्यसङ्कल्पः” [छां० ८। ७। १] इति श्रुतम् ॥ “आकाशात्मा” [छां० ३। १४। २] इत्यादिना-आकाशवदात्मास्येत्यर्थः ॥ सर्वगतत्वादिभिर्धर्मः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः, “ज्यायान्पृथिव्याः” [छां० ३। १४। ३] इत्यादिना चैतदेव दर्शयति ॥ यदाप्याकाश आत्माऽस्येति व्याख्यायते, तदापि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम् । अत एव सर्वकर्मत्यादि-एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते ॥ यत्पुनरुक्तं “मनोमयः प्राणशरीरः” [छां० ३। १४। २] इति जीवलिङ्गं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति ॥ नदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति श्रुमः-

रत्नप्रभा ।

पचार इत्याह-तथाप्युपादानेनेति ॥ नन्विदं ब्राह्मिदं त्वाव्यमिति धीर्भिन्नाधीना वेदे कुतः स्यादित्यत आह-उपादानानुपादाने त्विति ॥ तात्पर्यं नाम फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलं शब्दधर्मः । उपरमादिना तस्य ज्ञानात्तयोरक्यम इत्यर्थः ॥ तदिहेति । तत् तस्मात् तात्पर्यन्त्वादित्यर्थः । सर्वात्म्ये प्रमाणमाह-भामती ।

दर्मापेक्षरचनेनास्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वाभिमान, तथा चास्मात्तन्त्र्येण निरक्ष नास्तीत्युक्तम् । परिग्रहय-तियागौ चोपादानानुपादाने उक्ते, न तूपादेयत्वमेव । अन्ययोरेष्यतयानुपादेयस्य प्रहारेरनिरक्षितत्वेन चमसादावपि समार्गप्रसङ्गात् । तस्मान्नुपादेयत्वेऽपि प्रह उदेयतया परिगृहीतो निरक्षितः । तद्वत् त्वेकप्रमच्छेदकेन धर्मैरनिरक्षितम् । इत्थानिच्छे च भक्तिः । तदिदमुक्तम्-वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते इति । यपर वेदवाक्य तत्तेनोपात्त निरक्षितम्, अतत्परेण चानुपात्तमनि-आनन्दागरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्षाफत्रम्य सत्यसकल्यादिगुणेषु दर्शयित्वात्तन्त्र्यमुपचर्य विग्रह इत्यर्थः । उक्तोपचारस्याद्यैकिकरूप प्रवाह-लोकेपीति । निरक्षितत्वोपादेयत्वयोरेत्योन्वयाप्रयत्नमाशङ्क्याऽऽह-उपादानेति । परिग्रहपरित्यागाविनाश-नानुपादाने । प्रमहागतमुक्त्या मृत व्याचष्टे-तदिहेति । तच्छब्दे यथोक्तमनासोपपत्तिप्रमाणशी । प्रहम प्रहरणमिहेत्युक्तम् । श्रद्धयेव सायसकृत्यं साययति-सत्येति । धुतिरपि युक्तिवदिमेन्मी-न्याह-परमात्मेति । आकाशात्म्य वक्तुं तन्निरक्तिं करोति-आकाशेति । कथं जगज्जयो साम्यं तदाह-सर्वेति । उपास्य सर्वगतत्वायकमियाह-ज्यायानिति । आकाशात्मत्वम्य निरक्षन्तर-मादास्याङ्गीकरोति-यदेति । सर्वात्मत्वमन एवेत्युक्तम् । आदिपद सर्वज्ञानादिसप्रहार्यम् । उक्तानुप-पत्तिमुपसहरति-एवमिति । इहेति प्रहरणोक्तिमेव तदेवोपास्यमिति शंसः । ज्येष्ण्यापि मनोमयत्वादे-र्ब्रह्मणि नोपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-यस्त्विति । तस्यापि त्रयण्युपपत्तिनाह-तदपीति । कथं जीवगामिनो

सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसम्बन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसम्बन्धीनि भवन्ति ॥ तथा च ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवनः—“त्वं स्त्री, त्वं पुमानसि, त्वं कुमारः—उत—वा कुमारी, त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि, त्वं जानो भवसि विश्वतोमुखः” [श्वेता० ४ । ३] इति, “सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति” [श्वेता० ३ । १६] इति च । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” [मुण्ड० २ । १ । २] इति शुनिः शुद्धब्रह्मविषया, इयं तु मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः ॥ अतो विवेक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता ॥ अनेन तु शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते ॥ तुशब्दोऽवधारणार्थः ॥ ब्रह्मवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणम् ॥ न तु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः, “यत्कारणं सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा” [छां० ३ । १४ । २] “अवाक्यनादरः” [छां० ३ । १४ । ३] “ज्यायानृथिद्याः” [छां० ३ । १४ । ३] इत्येवञ्जातीयका गुणा न शारीरे आज्ञस्येनोपपद्यन्ते ॥

रत्नप्रभा ।

तथा चेति ॥ जीर्णः स्वप्तिरो यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव । यो जातो वाठः स त्वम् एव सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्वतःश्रुतिमत् सर्वजन्तूनां प्रतिज्ञाः पाण्यादयः । तस्येति सर्वात्मवोक्तिः ॥ २ ॥ ननु जीवमर्माश्चेद्ब्रह्मणि योग्यन्ते, तर्हि ब्रह्मधर्मा एव जीवो किमिति न योग्यन्ते, तत्राह—अनुपपत्तेरिति ॥ सूत्र व्याचष्टे—पूर्वेणेति ॥ सर्वात्मत्वादिः उक्तन्यायः ॥ कल्पितस्य धर्मा अविष्टाने सम्बन्धन्ते, न अविष्टानधर्माः कल्पिते इति मात्रः । वागेन वाकः सोऽस्यास्तीति वाक्ता न वाक्ता अवाक्ता अनिन्द्रिय इत्यर्थः । कुत्राप्यादरः कामोऽस्य नास्तीति अनादरः । नियन्त्र इत्यर्थः ॥ ज्यायन्त्याद्यनुपपत्तौ शारीर इति परिच्छेदो हेतुः सरोक्तः ।

मामती ।

वक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥ स्यादेतत् । यथा सत्यसक्त्यत्वादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते, एव शारीरेऽप्युपपद्यन्ते, शारीरस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । शारीरगुणा इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते आह सूत्रकारः—अनुपपत्तेस्तु

आनन्दगिर्येय—न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मणि सिद्धिर्नाह—मवेति । जीवस्यैवामागम्य मनोमयत्वादीत्युपेय ब्रह्मण्युपपत्तिमुक्त्वा तस्य साधारण्ये मानमाह—तथा चेति । जीर्णः स्वप्तिरो भूत्वा यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव । सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति सर्वतःश्रुतिमत् । ब्रह्मणि मनोमयत्वादि ब्रह्मः श्रुयन्तविशेषमाश्रयाऽऽ—अप्राणो हीति । सूत्रार्थमुपपत्ति—अत इति ॥ २ ॥ ब्रह्मणि जीवगत मनोमयत्वादीष्ट चेद् ब्रह्मगतमपि सत्यसक्त्यत्वाद्यभेदान्जीवेऽप्यु नैवाह—अनुपपत्तेस्त्विति । सूत्र व्याख्यातु सगतिनाह—पूर्वेणेति । आरोग्यत्वयोगे त्रियस्यैव स्वप्ति, न विरगते न हिरन्ता रूपेण सर्वो न्ययानि यर्थः । अत्रारणमेव मनोरूपेण यदि निमज्जे—ब्रह्मेति । सर्वान्वादिभक्तो न्यायः । अनुपपत्तेरिति व्याचष्टे—यदिति । वागेन वाकः सोऽस्यास्तीति वाक्ता न वाक्यवाक्ता नागादिमन्दिपरहित इत्यर्थः । आमकाममानं बुधचिदाद्योऽस्तीयनादरः । शारीरत्वमर्माश्चेऽपि व्यापिनि स्यादिति दाहने—

शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः ॥ नन्वाश्वरोऽपि शरीरे भवति ॥ सत्यम् ॥ शरीरे भवति न तु शरीर एव भवति-“ज्यायान्पृथिव्या ज्यायान्तरिक्षाद्” [छां० ३ । १४ । ३] “आकाशवत्सर्वगनश्च नित्यः” इति च व्यापित्वश्रवणान् ॥ जीवस्तु शरीर एव भवति ॥ तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति-“एतमिति प्रेत्याभिसंभविताऽस्मि” इति । एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । “अभिसंभवितास्मि” [छां० ३ । १४ । १] इति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन ॥ अभिसंभवितास्मीति ॥ प्राप्तास्मीत्यर्थः । न च सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः ॥ तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव ॥ तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शरीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः । यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे “यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो ह्यिण्मयः” [शत० ब्रा० १० । ६ । ३ । २] इति शारीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सतम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति ॥ तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः ॥ तस्मान्नयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥ ५ ॥

एतप्रभा ।

सतु जीमस्यैव नेश्वरस्येयाह-सत्यमित्यादिना ॥ ३ ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति सम्बन्धः । कर्मकर्तृव्यपदेशपदव्याप्यन्तरमाह-तथोपास्येति ॥ ४ ॥ शब्दविशेषात् । एकार्थत्वं प्रकरणस्य समानम् । अन्तरात्मन्निति । विमक्तिरेवच्छान्दमः । शब्दयोर्भेदो विमक्तिभेदः । तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति सूत्रार्थः ॥ ५ ॥ स्मृतौ हृदिम्यस्य जीवाद्भेदोक्तत्रापि हृदिम्यो मासनी ।

न शारीरः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पतद्योत्राम समारोप्यन्मां समारोपिस्ये मनवन्ति, न तु विपद्यन्मां जानन्द्विगरोव-न्यायनिर्णयः ।

नन्विति । अयोग्यत्वं हेदमहोऽन्यान्वयोग परच्छेदाभावात्तं याह-सत्यमिति । अन्ययोगान्तरच्छेदे हेतु-ज्यायानिति । जीवो वा कथं विशिष्ट शारीरत्वं तत्राऽऽ-जीवास्त्विति ॥ ३ ॥ जीमस्य मनोमयत्वादिगुणव्यापारे हेत्यन्तरम्-कर्मोति । पूर्वमन्त्रे जायाहृष्य चशब्दाप्येनाह-इतश्चेति । प्राप्य प्रापकत्वेन कर्मकर्तृव्यपदेशं विशदयति-एतमिति । वाक्यं व्याकरोति-एतमित्यादिना । प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति मनस्यः । मासह जानानोविपद्यन्देशेनाशक्त्याऽऽ-न चेति । कर्मकर्तृव्यपदेशो नृत्वास्मिन् प्रकृष्टान्तरमाह-उपास्येति । उन्व्यपदेशकत्वाह-तस्मादिति ॥ ४ ॥ तत्रैव हेत्यन्तरमाह-इतश्चेति । सूत्रे हेत्यन्तरोक्तमात्रासाहाय्य पूर्वमन्त्रस्य चशब्दमाहृष्य व्याकरोति-इतश्चेति । समानप्रकरणे वनेकविशयविषयत्वं । अन्तर्गमन्निति च्छान्दमो विमक्तियोगः । शब्दभेदश्चमाह-तस्मादिति ॥ ५ ॥ आनन्तःसिद्धत्वाव्यापयोगे स्वे मदितीतिवद्व्यपचारादेव शब्दभेदः स्यादिति सुकमा-

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मानो भेदेन दर्शयति—“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया” [भ० गी० १८ । ६८] इत्याद्या ॥ अत्राह—कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यो यः प्रतिपिध्यते—“अनुपपत्तेस्तु न शारीरः” [व्या० सू० १ । २ । ३] इत्यादिना ॥ श्रुतिस्तु—“नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोता” [बृह० ३ । ७ । २३] इत्येवञ्जातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति ॥ तथा स्मृतिरपि—“क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत” [भ० गी० १३ । २] इत्येवञ्जातीयकेति ॥ अत्रोच्यते । सत्यमेवमेतत् ॥ पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते ॥ यथा—घटकरकाशुपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नमः परिच्छिन्नवदवभासते, तद्वत् ॥ तदपेक्षया च कर्मत्वकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते ॥ प्राक्—“तत्त्वमसि” [छा० ६ । ८ । ७-१५] इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् ॥ गृह्णाति त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्तात्तद्रूपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्चा ॥ ७ ॥

रत्नमभा ।

मनोमय ईश्वर इत्याह—स्मृतेश्चेति ॥ भूतानि जीवान् । यन्त्रं शरीरम् । अत्र सूत्ररूढता सत्यभेद उक्त इति भ्रान्तिनिरासापेक्षयैविकल्पे निरस्तमपि चोद्यमुद्गाव्य निरस्यति—अत्राहेत्यादिना ॥ त्वदुक्तीत्या वस्तुत एकत्वमेव भेदस्तु कल्पितः सूत्रेणनृयत इत्याह—सत्यमिति ॥ ६ ॥ अर्भकमौको यस्य सोऽर्भकौकाः तस्य भावः तत्त्वं तस्मात् । आर्षिकमल्पत्वम् अर्णोयानित्यल्पत्ववाचकशब्देनापि श्रुतिमि-
भाष्ये ।

समारोग्य इति । तस्येत उत्थानम् । अत्राह चोदकः—कः पुनरयं शारीरो नामेति । न तावद्देवप्रतिपेधाद्देव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र तात्त्विकौ भवितुमर्हता विरोधादित्युक्तम् । तस्मादेकमिह तात्त्विकमतात्त्विक चेतरेत्, तत्र पीथोपयोगाद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्देवान्तानां द्वैतप्राहिणश्च मानान्तरस्यामायात्तद्वाचनम् ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

शङ्कयाऽऽह—स्मृतेश्चेति । हृदि स्थितस्य शारीराद्देवः स्मृत्योच्यते ततो मनोमयत्वादिविशिष्टो हृदि स्थितोऽन्यः शारीरादिति नोपचारशक्येति व्याचष्टे—स्मृतेश्चेति । तमेव शरणं गच्छत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । ईक्ष्मपधिकल्पे निरस्तमपि चोद्यं प्रसङ्गादुद्गाव्यति—अत्रेति । श्रुतिस्मृतिभ्यां भेदवादः सत्यस्यैः । ननु नान्यत्वं साध्यते किञ्चन्यस्य मनोमयत्वादि निपिच्यते तत्राऽऽह—य इति । विषक्षितगुणवत्त्वेन जीवस्य थ्यैयलनिपेधानुपपत्त्या तदन्यत्वधीत्यर्थः । परस्यांशो विकारो वा जीवो नापेक्षयाशङ्क्य श्रुतिस्मृतिविरोधात्त्रैयमिषाह—श्रुतिरिति । न च भेदाभेदाभ्यां श्रुतिस्मृत्यविरोधस्तदयोगादिति । किं वस्तुनोऽन्यो जीवो नास्ति किं बोधाधितोऽपीति विकल्पयति—अत्रेति । आयमङ्गीकरोति—सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति—पर इति । अपरिच्छिन्नस्वोपाधिना परिच्छिन्नत्वदृष्टि दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । धुनी स्थितौ च कर्मकर्तृत्वादिन्यवहारात्पारमार्थिक एव भेद इत्याशङ्क्याऽऽह—तदिति । अत्राह—अत्रेद्व्यवशास्य तात्त्विकत्वमाशङ्क्य प्रागुच्यं वा बोधादवाप इति विकल्प्याऽऽयमनुजानाति—प्रागिति । द्वितीयं प्रत्याह—गृह्णाति त्विति ॥ ६ ॥ क्षेत्रं चिद्ब्रह्म निरस्यति—अर्भकेति । अर्भकमौको यस्य

अर्भकमल्पमोको नीडम् एष मे आत्मान्तर्हृदयमितिपरिच्छिन्नायतन-
त्वात् ॥ स्वशब्देन चाणियान्त्रीहेर्वा यवाद्धेत्यणीयस्त्वव्यपदेशाच्छारीर
एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते ॥ न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं, तत्प
रिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते ॥ नायं दोषः ॥ न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वग
तत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते ॥ सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्प-
रिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया संभवाति ॥ यथा समस्तवसुधा-
धिपातिरपि हि सन्नयोध्याधिपातिरिति व्यपदिश्यते ॥ कया पुनरपेक्षया
सर्वगतः सत्रीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति ॥ निचाय्यत्वा-
देवमिति ब्रूमः ॥ स एवमणीयस्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्ड-
रीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते, यथा शालग्रामे हरिः ॥ तत्रास्य
बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् ।

रत्नप्रभा ।

व्याह—स्वशब्देनेति । नाय दोष इत्युक्त विवृणोति—न तावदिति ॥ कथमपि ब्रह्ममापेक्ष-
याऽनीयर्थे । परिच्छेदत्याग निना ब्रह्मत्वासम्भवात् तस्यागे च ब्रह्मण एवोपास्यत्वमायातीति भाव ।
विभोः परिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह—यथा समस्तेति ॥ सर्वेश्वरस्यायोध्याया स्थित्यपेक्षया परिच्छेदोक्तिवद-
त्पहृदि ध्येयत्वेन तयोक्तिरित्यर्थः । ननु किमिति हृदयमेव प्रायेणोच्यते, तत्राह—तत्रेति ॥ हृदये
भामती ।

तेनाद्वैतमेव परमार्थः । तथा च 'अनुपपत्तेस्तु' इत्याद्यसंगतार्थमित्यर्थः । परिहरति—सत्यमेवैतत् । पर
एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिर्विच्छिद्यमानो बालः शारीर इत्युपचर्यते । अनाय
त्रिचावच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वनो भेदेनावभासते । तादृशा च जीवानामप्रिया, न तु निरपा-
धिना ब्रह्मण । न चात्रियायां सत्या जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाऽत्रियेयस्योन्या-
श्रयमिति सांप्रतम् । अनादित्वेन जीवात्रिययोर्जीवाङ्काररदनवच्छेत्तयोगात् । न च सर्वज्ञस्य सर्वज्ञेभ्य
स्वत बुक्तोऽकस्मात्संसारिता, यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत, न तु स्वतन्त्र इति गार्थम् ।
न हि तद्भागस्य जीनस्य सप्रतिवर्ती बन्धनागारप्रवेशिता, येनानुगुण्येत, किंनियमनादिः पूर्वपूर्वकर्मात्रि-
धासस्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति । न चैतावता ईश्वरस्यानीशता न ह्युपकरणाद्यपेक्षिता कर्तु
आनन्दागिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सोऽर्भकौकान्तस्य भावस्तत्र तस्मादितिवावत् । अर्भकशब्दस्य शिशुत्रियत्रनिर्णयार्थमत्रमिति पर्याय-
लोक्ति । ओक शब्दस्याप्रसिद्धार्था व्यवच्छिन्नति—नीडमिति । वाक्यार्थं वदन्नाशङ्का विवृणोति—
एष इति । तत्र लिङ्गयोः सभानार्थं विशिनष्टि—आराग्रेति । परत्र तदसमानार्थ—सर्वगत इति ।
तस्यानुपेक्षणीयत्माह—तदिति । परिहारभागमनारयति—अत्रेति । अणीयस्त्वमुपेयं ज्यायस्त्र वा
वाच्यं तदपि वा कथंचिदनुगन्तव्यम् । नाऽऽयः, श्रुतस्य बाधायोगादिव्याह—नायमिति । द्वितीय
प्रत्याह—न तावदिति । तथाऽपि ज्यायस्त्वमुपेयाणीयस्त्र बाध्यते तदपि वा कथंचिदनुगम्यते ।
नाऽऽयः, श्रुतबाधायोक्तसाम्यात् । न द्वितीयो, ज्यायसोऽर्णीयस्य सर्वथेवायुक्त वाक्त्राऽऽह—सर्वेति ।
अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नदेशोक्तौ दृष्टान्तमाह—समस्तेति । तत्र पुरयासापेक्षया व्यपदेशोऽपि कथमिहेति
पृच्छति—कथेति । सूत्रावयवमुत्तरमतरार्थं व्याचष्टे—निचाय्यत्वादिति । सर्वगतस्य कथमेरुदेशे द्रष्ट-
व्यस्य तत्राऽऽह—यथेति । तत्र शास्त्रप्रामाण्यात्तथाऽस्तु, प्रमुते कथं तत्राऽऽह—तत्रेति । बुद्धिनिर्णय-
मित्यन्तकरणस्य प्रमाणजा वृत्तिरक्ता । सर्वगतस्य बुक्तो हृदय एव मानपादात् तत्राऽऽह—

सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति ॥ व्योमवच्चैतद् द्रष्टव्यम्—यथा सर्वगतमपि सद्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि ॥ तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम् ॥ तत्र यदाशङ्क्यते हृदयायतनत्वाद्ब्रह्मणो हृदयायतनानां च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्भिन्नायतनानां च शुक्रादीनामनेकत्वसावयवत्वाऽनित्यत्वादिदोषदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति तदपि परिहृतं भवति ॥७॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्चिद्रूपतया च शारीरो-
दविशिष्टत्वात्सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च ॥
न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते—“नान्योऽतोऽस्ति
विजाता” [बृ० ३ । ७ । २३] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तस्मात्परस्यैव संसा-
रसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् ॥ न ॥ वैशेष्यात्—न तावत्सर्वप्राणिहृदयसम्ब-
न्धाच्छारीराद्ब्रह्मणः सम्भोगप्रसङ्गः ॥ वैशेष्यात्—विशेषो हि भवति
शारीरपरमेश्वरयोः ॥ एकः कर्त्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादि-
मांश्च ॥ एकस्तद्विपरीतोऽपहृतपाप्मत्वादिगुणः ॥ एतस्मादनयोर्विशेषा-
देकस्य भोगो नेतरस्य ॥

रत्नप्रमा ।

परमात्मनो बुद्धिवृत्तिर्प्राहिका भवति । अत ईश्वरामिव्यक्तिस्यानन्वात्तदुक्तिरित्यर्थः । व्योमदृष्टान्तासि-
ना शङ्कालताऽपि काचिच्छिन्नत्वाद्—तत्र यदाशङ्क्यत इत्यादिना ॥ भिन्नायतनत्वेऽपि व्योमः सन्य-
मेदायमात्रादिति भावः ॥ ७ ॥ ब्रह्मणो हृदत्वेऽनिष्टसंभोगापत्तर्जीव एव हार्द उपास्य इति शङ्कां
व्याचष्टे—व्यामवदिति ॥ ब्रह्म, मोक्तृ स्यात्, हार्दत्वे सति चेतनत्वाजीवामिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं
निरस्यति—न वैशेष्यादिति ॥ धर्माधर्मवस्त्वमुपाधिरित्यर्थः । अथमेव विशेषो वैशेष्यम् । स्वार्थं प्यञ्
प्रत्ययः, विशेषस्यानिशायार्थो वा । धर्मादिः स्वाश्रयं फलहेतुत्वमतिशयः । तस्मादिति सूत्रार्थः । किञ्च
विभवो यद्य आत्मान इति यादिनामकस्मिन् देहे सर्वात्मनां मोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्माजित एव देहे
मामती ।

ज्ञानत्रयं विहन्ति । तस्माद्यत्किञ्चिदेतदपीति ॥ ६ ॥ ७ ॥ विशेषादिति वक्तव्ये वैशेष्यामिधानमार्थान्तकं
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वेति । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नत्रयतनत्वादिद्वयपदेशेन सौप्रोदाहरणेन साध्यनि—व्योमवदिति । ब्रह्मापि
हृदयापेक्षया द्विभोक्तिप्रागिति शेषः । दार्शनिकमुपसंहरति—तदेवमिति । हृदयायतनत्वात्तात्त्विकत्वे चोद्या-
न्तरमपि निरस्नन्नित्याह—तत्रेति । न हि परोपाधिपरिच्छेदादनिपत्यत्वादि युक्तं व्योमोऽदृष्टेरिति भावः ॥ ७॥
हार्दत्वे ब्रह्मणोऽनिष्टप्रसङ्गाज्जीवस्यैव हार्दस्योपास्यतेति शक्तिन्वा समावृत्ते—संभोगेति । ज्ञेयं प्रपद्य-
यति—व्योमवदिति । सर्वबुद्धिसवन्त्येऽपि नमोवदभोगमाशङ्क्योक्तम्—चिदिति । तथाऽपि भोगहेतु-
सवदस्यैव भोगो नेतरस्येत्याशङ्क्याऽऽह—एकत्वाच्चेति । तत्प्रपद्ययति—न हीति । अनिष्टप्रसङ्गं निगम-
यति तस्मादिति । उत्तरमादत्ते—नेति । यत्तु बुद्धिस्यैव सति चेतन्याद् ब्रह्मणो मोक्तृत्वं जीववदिति
तेनाऽऽह—न तावदिति । हेतुं विदुगेति—विशेषो हीति । धर्माधर्मवत्त्वस्यैव भोगप्रसङ्गत्वात्प्रयो-
जको हेतुमित्यर्थः । उत्तरार्थेन्यफलमाह—एतस्मादिति । साधनत्रयानिमात्रक्यान्यत्र धर्मादित्यादि-
१ अर्थरेखायि पाठान्तरम् ।

यदि च सान्निधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसम्बन्धोऽभ्युपगम्ये-
ताऽऽकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः ॥ सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समा-
वेतो चोद्यपरिहारो ॥ यद्यप्येकत्वाद्विज्ञान आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य
भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति ॥ अत्र वदामः ॥ इदं तावदेवानाम्भियः प्र-
ष्टव्यः—कथमयं त्वया आत्मान्तराभावोऽध्यवसित इति । “तत्त्वमसि”
[छां० ६।८।७-१५] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ० १।४।१०] “ना-
न्योऽनोऽस्ति विजाता” [बृ० ३।७।२३] इत्यादिशास्त्रेभ्य इति
चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्थजरयतीयं
लभ्यम् ॥ शास्त्रं च “तत्त्वमसि” [छां० ६।८।७-१५] इत्यपहतपा-
प्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुप-
भोक्तृत्वं वारयति ॥ कुनस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः । अथागृहीतं
शारीरस्य ब्रह्मणेकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः । शारीरस्योपभोगो न तेन
परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः ॥ न हि बालैस्तलमलिनतादिभिव्यामि
विकल्पमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति ॥

रत्नप्रभा ।

भोग इति परिहारश्च तुल्य इति न क्व पर्यनुयोऽप्या इत्याह—सर्वगतेति ॥ वस्तुतस्तेषामेव भोगसा-
साङ्कर्यमित्यप्रे वक्ष्यते । ब्रह्मणो जीवाभिन्नं ध्रुवा निश्चिय तेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुति-
वाचमाह—यथाशास्त्रमिति ॥ अर्धं मुलमात्रं जरत्या वृद्धाया कामयते नाहानीति सोऽयमर्धजरतीय-
न्याय । स चात्र न युक्त । न ह्यर्धमद्गृहीत्याऽभोक्तृत्वं त्यक्तं युक्तं, ध्रुयेनाभेदसिद्धयर्थं भोक्तृत्ववाराणादि-
त्याह—शास्त्रं चेति ॥ नन्वेकत्र मया श्रुत्या न गृहीतं येनोपजीव्यश्रुत्या वाचं स्यात्, किन्तु त्वदु-
त्तया गृहीतमित्यादाक्य त्रिम्बप्रतित्रिम्बयो, कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वव्यन्योऽपत्तेरप्रयोजको हेतुरि-
त्याह—अथ गृहीतमित्यादिना ॥ कल्पितासङ्गित्वमभिष्टानस्य वैशेष्यमित्यमिन्नर्थेऽपि सूत्रं पातयति—
भामती ।

विशेष प्रतिपादयितुम् । तयाह्यविशकल्पितं मुलादिसमोऽन्यात्मान एव जीवस्य युष्यते । न तु
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिविशेषाभेदमित्याह—यदि चेति । किञ्च, जीवा भिन्नो नह्यथेति स्थितानेकस्मिन्देहदेशे
सर्वमनिव्यविशेषात्तुल्यो भोगः स्यात् चैकैकस्यापि । स्वरूपोजितं देहे भोगो नान्यत्रेति
चेद्वयमपि तथैवाभिर्दधीमर्हान्याह—सर्वेति । ब्रह्मणो भोक्तृत्वानुमानेनोपजीव्यश्रुति-
वाचमाह—यथाशास्त्रमिति । तदश्रुतिं वक्तुं पृच्छति—इदमिति । किमन्वयमज्ञानं शांति
वा । आद्यं हेतुसिद्धिः । द्वितीये तद्विर्भुक्ते शास्त्राद्वेति प्रश्नमेव प्रकृतयति—कथमिति । अत्य-
मादत्तं—तत्त्वमिति । शास्त्रानुसरणे तदतिप्रमत्तमुक्तमित्याह—यथेति । न हि बुभुक्षुदादेरेकदेशो
भोगाय पच्यत एकदेशम्बु प्रमत्तय कल्पते त्रिभोगादित्याह—नेति । ऐक्यं योऽयदपि शास्त्रं
न सत्तारं नारयति तद्व्यमर्धजरतीयप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—शास्त्रं चेति । समारिणो ब्रह्मणेक्यवो-
नायोगान्नीयस्य समारित्वनिरासद्वारा शास्त्रमेवम बोधयत्यश्रोत्रिपदार्थस्य वाच्यार्थज्ञानाभावादित्यर्थः ।
त्वदुत्तरस्य ज्ञानं न शास्त्रादिति द्वितीयमुत्पापयति—अथेति । तत्र वास्तवे भोक्तृत्वे मायै साध्य-

तदाह—न ॥ वैशेष्यादिति नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः ॥ वैशेष्यात्—विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः ॥ सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् ॥ न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते ॥ तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥ ८ ॥ ॥ इति सर्वत्रप्रासिद्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ (२) ॥

कठवल्लीषु पठ्यते “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ॥ मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः” [१ । २ । २५] इति ॥ अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते ॥ तत्र किमग्निरत्ता स्याद्,—उत—जीवः—

रत्नममा ।

तदाहेति ॥ ब्रह्मणो हार्दत्वे बाधकामानाच्छाण्डिल्यत्रियावाक्य ब्रह्मण्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ॥ ८ ॥ (१) ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ यस्य ब्रह्मक्षत्रादिजगद्—ओदनो मृत्युः सर्वप्राणिमारकोऽपि यस्योपसेचनम् ओदनसंस्कारकृतप्रायः सोऽत्ता । यत्र शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वर्तते तच्छुद्ध ब्रह्म इत्या इत्यम् ईश्वरस्याप्यनिष्ठानमूत को वेद, चित्तशुद्धयायुपाय विना कोऽपि न जानामासीत् ।

निर्मृष्टनिखिलानिघातद्वासनस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावास्य परमात्मन इत्यर्थः । अंपमतिरोहितार्थम् ॥ ८ ॥ (१) ॥ अत्ता चराचरग्रहणात् । कठवल्लीषु पठ्यते—यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र स इति । अत्र चादनीयौदनोपसेचनमूचित कश्चिदत्ता प्रतीयते । अतृत्व च मोक्षना वा सहर्तृता वा स्यात् । न च प्रस्तुतस्य परमात्मनो मोक्षतास्ति, ‘अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति’ इति श्रुत्या मोक्षताप्रतिषेधात् । जीवात्मनश्च मोक्षताविगानात्—‘तथोरन्यः पिण्ड स्वार्द्रत्ति’ इति । तद्यदि मोक्षत्वमत्तु ततो मुक्तमशय जीवात्मन प्रतिपत्तव्यः । ब्रह्मक्षत्रादिचास्य कार्यकारणसवातो मोगायतनतया वा साक्षाद्वा समग्रति मोग्यम् । अयं तु सहर्तृता मोक्षता, ततस्त्रयाणामग्निजीवपरमात्मना प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः सहर्तृत्वस्याविशेषात्प्रति सशयः—त्रिमत्ता अग्निराहो जीव उताहो परमात्मेति । तत्रोदनस्य मोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धेर्भोक्षत्वमेव प्रथमं शुद्धी विपरिवर्तते, चरमं तु सहर्तृत्वमिति भोक्तेनात्ता । तथा स जीव एव । ‘न जायते म्रियते’ इति च तस्यैव स्तुतिः । सहारकादेऽपि संस्कारमात्रेण तस्यानस्यानात् । दुर्बान्त्य च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्मान्जीव एवात्तेहोपास्यन इति प्राप्तम् । यदि तु सहर्तृत्वमत्तु तयाप्यग्निरत्ता, ‘अग्निरत्ताद्’ इति श्रुतिप्रसिद्धिम्याम् । एव प्राते-आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वैकृत्यमनास्तवं सिद्धसाध्यतेति मत्वाऽऽह—तदेति । तदेव दृष्टान्तेनाऽऽह—न हीति । तत्र सूत्रमागमनतार्यं योजयति—तदाहेति । तयोर्विशेषेऽपि कथं ब्रह्मणि वस्तुतो मोगामानस्तत्राऽऽह—न चेति । हेतुद्वयनिरासमुपसहरति—तस्मान्नेति । मनोमयत्वादिप्रतिष्ठित्येवैश्वरस्य ध्यानार्थं हार्दत्वेऽपि निर्द्रोपवाचमिन्नेव शाण्डिल्यत्रियावेये सर्वमि यादिवाक्यममन्वितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ (१) ॥ ईश्वरस्यामोक्षत्वे नातृत्वमर्थात्ताशक्याह—अत्तेति । उदाहरति—कठेति । यस्य परस्याऽऽमनो ब्रह्म च क्षत्रं चोभे जाती प्रसिद्धानन्दोदनौ भवतो यम्य मृत्युः सर्वमारकः सन्नुपसेचनमोदनमिश्रवृत्तत्तिष्ठति यत्र सोऽत्ता कारणत्वात् तत्र निर्दिशेपमात्मानं नाभितो दुश्चरितादिनिमन्त्रोक्तोपायान्यथा वेदेल्यमन्यस्तद्रहितो न वेदेल्यर्थः । अतुप्राश्रवणान्न सूत्रानुमार्तत्याशस्यार—अत्तेति । मिद्वेऽत्तरि निचारमृत् सशयमाह—तत्रेति ।

अथ वा-परमात्मेति संशयः ॥ विशेषानवधारणात्-त्रयाणां चाग्निजीव-
परमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः ॥ किं तावत्मात्मम् ? अग्नि-
रत्तेति ॥ कुतः ॥ “अग्निरेवाद्ः” [बृह० १ । ४ । ६] इति श्रुतिप्रसि-
द्धिभ्याम् ॥ जीवो वाऽत्ता स्यात्-“तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहाति” [मुण्ड०
३ । १ । १] इति दर्शनात् ॥ न परमात्मा-“अनश्नन्नन्यो अभिचाक-
शीति” [मुण्ड० ३ । १ । १] इति दर्शनादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥
अत्ताव परमात्मा भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ “चराचरग्रहणात्” चराचरं
हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते ॥ तादृशस्य चाद्यस्य

रत्नप्रभा ।

तीत्यर्थः । सशयबीजमाह-विशेषेति ॥ “स त्वमग्निं प्रवृहि” [कठ० १ । १३] इत्यमोः, “येय
प्रेते विचिकित्सा” [कठ० १ । २१] जीवस्य, “अन्यत्र धर्माद्” [कठ० २ । १४] इति
ब्रह्मणः प्रश्नः । “लोकादिमग्निं तमुवाच” [कठ० १ । १९] इत्यमो, “हन्त त इदं प्रवृष्ट्यामि”
[कठ० २ । ६] इतीतरयोः प्रतिप्रचनमुपलभ्यत इत्यर्थः । पूर्वं ब्रह्मणो भोक्तृत्व नास्तीत्युक्तं, तदु-
पजीव्य पूर्वपक्षयति-किं तावदिति ॥ अग्निप्रकरणमतांतिभिरचराह-जीवो वेति ॥ पूर्वपक्षं जीवो-
पास्ति. सिद्धान्ते निर्दिशेत्प्रब्रह्मज्ञानमिति फलमेवः । ओदनशब्दो भोग्याचीति पूर्वपक्षः । सिद्धान-
न्तस्तु ब्रह्मक्षपशब्देरपस्यापितकार्यमात्रे गौण ओदनशब्दः । गुणश्चात्र मृत्यूपसेचनपदेन सन्निवापित
भामती ।

ऽभिधीयते-अत्ताव परमात्मा, कुतः, चराचरग्रहणात् । ‘उभे यस्यौदनः’ इति, ‘मृत्युर्व्यम्योपसेचनम्’ इति
च श्रूयते । तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया च कार्यकारणसत्ताः स्थितः, न तदौदनः ।
नह्योदनो भोगायतन, नापि भोगसाधन, अपि तु भोग्यः । न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भो-
ग्यत्वं सुहृद्यम् । न चात्र मृत्युरपसेचनतया कल्प्यते । न च जीवस्य कार्यकरणसत्तातो ब्रह्मक्षपदिन्यो
भक्ष्यः, कस्पचित्कूरसन्तस्य व्याप्रादेः कश्चिद्भवेत्, न तु सर्वया सर्वजीवस्य । तेन ब्रह्मक्षपत्रिपथमपि सर्व-
जीवस्यात्तृत्वं न व्याप्नोति, किमन्न पुनर्मृत्यूपसेचनव्याप्त चराचरम् । न चौदनपदात्प्रयमानगतभोग्यत्वा-
नुरोधेन यथासमर्थमन्तुय योज्यत इति युक्तम् । न ओदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह, किंतु लक्षणया । न च

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विशेषानवधारणोऽयः सशयस्त्रिव्ये कथं नियम्यते तत्राऽऽह-त्रयाणामिति । स त्वमग्निमिवा-
दिर्मोर्ष्येयं प्रेते विचिकित्सेत्यादिर्जीवस्यान्यत्र धर्मादित्यादिर्ब्रह्मणः प्रश्नः प्रतिप्रचनमपि लोकादिमग्निमिवा-
पिर्हन्त त इदमित्यादीतरयोरेव प्रयाणामेव तयोरेहोपलब्धेस्त्रिव्येन सशयो विशेषानुपलब्धेरेत्यर्थः । पठि-
तकठश्रुतेर्निर्दिशेत्प्रब्रह्मणि समन्वयोक्त्या श्रुत्यादिसगतिं गृहीत्वा पूर्वपक्षयति-किं तावदिति । पूर्वपक्ष-
ऽग्नेर्जीवस्य योपास्तिः सिद्धान्ते निर्दिशेत्प्रब्रह्मज्ञानमिति फलम् । विशेषेऽनवधुत्वं कुनोऽन्युक्तिरित्याह-कुत
इति । अग्निरेवादोऽन्नपतिरिति श्रुतेरेवैरन्नादत्वप्रसिद्धे च विशेषादित्याह-अग्निरिति । आग्निरेव
मतिरुपन्यास्यान्मात्रिकारे तदुक्त्ययोगादोदनशब्दस्य च भोग्यत्वगुणाद् ब्रह्मक्षपन्तुत्तमोक्तुगमकत्यादमेध सह-
सृष्ट्वेऽपि भोक्तृत्वाभावान्गान्युपास्तिरित्येवपरितोपादाह-जीवो वेति । ओदनशब्देन कर्मकरोत्तमोक्तु-
शब्दस्य तदनुगुणत्वात् जायत इत्यादेश जीवो योगात्तदुपास्तिरिति भावः । ओदनशब्देन ब्रह्मक्षप-
वृत्त्या जगत्तुल्यतात्सहेत्युक्तस्य परस्मिन्प्रसिद्धेन्नादोरेवात्रेव्यादाशब्दाह-नेति । श्रुतिप्रक्षणात्प्रिये श्रुते-
न्याय्यादादोदनशब्दस्य भोग्यार्थत्वाद्ब्रह्मक्षपयोश्च भोग्यत्वाद्भोक्तृत्वस्य परस्मिन्वाहितत्वात् तत्परतेत्यर्थः ।
पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तपति-एवमिति । साधिते जीवपक्षे परस्मिन्को हेतुमिति पृच्छति-कुत इति ।
हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे-चरेति । तदनुक्तस्याप्यथासिद्धिं निराह-तादृशस्येति । हेतोः पक्षधर्मतामाह-

न परमात्मनोऽन्यः कृत्स्न्येनात्ता संभवति ॥ परमात्मा तु विकारजातं
संहरन्त्सर्वमत्तीत्युपपद्यते ॥ नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते । तत्कथं
सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते ॥ नैष दोषः ॥ मृत्युपसेचनत्वेन
सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वाद्ब्रह्मक्षेत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थ-
त्वोपपत्तेः ॥ यत्तु परमात्मनोऽपि नाचूत्वं सम्भवति—“अनश्नन्नन्यो
अभिचाकशीति” [मुण्ड० ३ । १ । १] इति दर्शनादिति ॥ अत्रोच्यते ॥
कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतदर्शनम् ॥ तस्य सन्निहितत्वात् ॥ न विकार-
रसंहारस्य प्रतिषेधकम् ॥ सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन
ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् ॥ तस्मात्परमात्मवेदान्ता भवितुमर्हति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मवेदान्ता भवितुमर्हति ॥ यत्कारणं—प्रकरणमिदं परमा-
त्मनः—“न जायते म्रियते वा विपश्चित्” [कठ० १ । २ । १८] इत्यादि ॥
प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम् ॥ “क इत्या वेद यत्र सः” [कठ० २ । २५]
इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥ इत्यत्रधिकरणम् ॥ २ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ (३) ॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते—“ऋतं पिबन्तो सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे-

रत्नप्रमा ।

प्रसिद्धौदनगत विनाश्यत्प्र गृह्यते । गौणशब्दस्य सन्निहितगुणप्राप्तित्वात् । तथा च सर्वस्य विनाश्यत्वेन
मानाहिद्वादीश्वरोऽस्तत्वाह—नैष दोष इति ॥ तस्य सन्निहितत्वादिति । “पिप्यत् स्वादिति” इति भोगस्य
पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ (२) ॥ अत्रुक्तानन्तरपाक्यन्यापि ज्ञेयात्मनि समन्ययमाह—गुहा-
मिति ॥ ऋतम् भवश्यम्भावि कर्मफल पिबन्तो मुञ्चानो सुकृतस्य कर्मणो लोके कार्ये देहे
भानवी ।

लाक्षणिकमोग्यत्वानुरोधेन ‘मृत्युर्यस्योपसेचनम्’ इति च ‘ब्रह्म च क्षम च’ इति च श्रुती सकोचमर्हति ।
न च ब्रह्मक्षेत्रे एवात्र विपश्चिते, मृत्युपसेचनेन प्राणमृन्मात्रोपस्थापनात् । प्राणिषु प्रानत्वेन च ब्रह्म-
क्षेत्रोपस्थापस्योपपत्तेः, अन्यनिवृत्तरसात्त्वत्वात्, अनर्थत्वाच्च । तथा च चराचरसहस्रैरुप परमात्मन एव ।
नाग्नेः । नापि जीवस्य । तथा च ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ इति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हान म्रि-
ष्यति । ‘क इत्या वेद यत्र स’ इति च दुर्विज्ञानोपपत्त्यते । जीवस्य तु सर्वलोकाप्रसिद्धस्य न दुर्वि-
नता । तस्मात्तत्ता परमात्मवेत्ते सिद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥ (२) ॥ गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात् ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

परमेति । ब्रह्मक्षेत्रयोरेव मृत्युपसेचनयोरेव दृष्टेःसिद्धौ हेतुगिनि शङ्कते—नन्विति । ओदनशब्देन ब्रह्म-
क्षेत्रश्चिन्ना मृत्युपसेचनसन्निधानादोदनस्य नाशयन्माश्रित्य त्रसश्चक्षशा-दाम्या जगत्क्षयते तेन तन्नाशक-
त्वलिङ्गात् तन्मात्र भानीत्याह—नैष इति । निषेधश्रुत्या परस्य नाचूते युक्तमनृद्य तस्य गतिमाह—यत्त्विति ।
तयोस्तित्वादिना कर्मफलभोगस्य पूर्वोक्तत्वं ननिहितयम् । अपिशेषेण विहारसंहारस्यापि किमित्येतन्न
निषेधक सर्ववेदान्तनिरोमादित्याह—नेत्यादिना । ऐद्विक्रमस्यमुपसहरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥ परमा-
त्मैवात्तेयत्र मानान्तरमाह—प्रकृष्णाञ्चेति । नत्र व्याचष्टे—इतश्चेति । प्रकृतत्वमप्रयोजकमित्याशङ्क्योक्त-
प्रकृतेति । न्याय्यमप्रहृतपहादिति शेष । इतश्च परमात्मैवात्तेयाह—क इति । यस्येयादि वाक्य
ज्ञेये परमात्मनि मायाद्वारा सर्वमहर्नयमित्यर्थः ॥ १० ॥ (२) ॥ पूर्वोदाहृतानन्तमन्त्रार्थनिर्णयार्थ-
माह—गुहामिति । सगति उदन्वियमाह—कठेति । नत्र सत्यमानस्यक कर्मफल पिबन्तो मुञ्चानो सुकृतस्य

परार्थं । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पश्चाद्ययो ये च त्रिणाचिकेताः”
 [कठ० । १ । ३ । १] इति ॥ तत्र संग्रहः-किमिह बुद्धिजीवो निर्दिष्टो-
 उत-जीवपरमात्मानाविति ॥ यदि बुद्धिजीवो ततो बुद्धिप्रधानात्कार्य-
 करणसंघाताद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति ॥ तदपीह प्रतिपाद-
 यितव्यम् । “येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके, नायमस्तीति
 चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः” [कठ० १ । १ । २०]
 इति पृष्टत्वात् ॥ अथ जीवपरमात्मानो ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा
 प्रतिपादितो भवति ॥ तदपीह प्रतिपादयितव्यम् । “अन्यत्र धर्मादन्यत्रा-
 धर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ॥ अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्ब्रह्म”
 [कठ० १ । २ । २४] इति पृष्टत्वात् ॥ अत्राहाऽऽक्षेता-उभावप्येतौ पक्षौ न
 संभवतः ॥ कस्मात् ॥ ऋतपानं हि कर्मफलोपभोगः “सुकृतस्य लोके” इति

रत्नप्रभा ।

परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्थं इदं परम श्रेष्ठ तस्मिन् या गुहा नभोरूपा बुद्धिरूपा वा
 तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवत् मिथोविरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति निर्नाचिकेतोऽ-
 मिथितो येन्ते त्रिणाचिकेता । तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । नाचिकेताभ्याम्नानामप्यपन तदर्थज्ञान तदनु-
 ष्ठान चेति त्रित्वं बोध्यम् । बुद्ध्याऽऽच्छिन्नजीवस्य परमात्मनश्च प्रकृतत्वात्सशयमाह-तत्रेति ॥ पूर्वोक्त-
 रपक्षयो फल स्वयमेवाह-यदीत्यादिना ॥ तदपि जीवस्य बुद्धिरेकक्षयमपीत्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते
 सति येय विचिकित्सा सशय । परलोकाभोक्ताऽस्तीत्येके, नास्तीत्यन्ये । अतस्त्वयोपदिष्टोऽहमेत-
 दात्मनश्च जानीयामित्यर्थः ॥ तदपीति । परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः । उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन सशयमाक्षि-
 पति-अत्राहेति ॥ छविपदेन गन्तार इव पित्र्यदेनाजहद्वृक्षगया प्रतिष्ठाबुध्येत इत्याह-
 भामती ।

सशयमाह-तत्रेति । पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह-यादे बुद्धिजीवाविति । सिद्धान्ते प्रयोजनमाह-अथ जीव-
 परमात्मानाविति । औत्सर्गिकस्य मुरयतामलापूर्वसिद्धान्तपक्षात्प्रभेदेन पक्षान्तर कल्पयिष्यत इति
 मन्वान सशयमाक्षिपति-अत्राहक्षेतेति । ऋत सत्यम् । अत्रस्यभाषीति यावत् । समाधेने-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

लोके सम्यग्जिनम्यादृष्टस्य कार्ये देहे कर्तमानौ परस्य ब्रह्मणोऽर्थं स्थानमर्हतीति परार्थं इदं परम तस्मि-
 न्परमे श्रेष्ठे वा गुहा नभोरूपा वा प्रविश्य स्थितौ छायातपवन्मियो विरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मि-
 णश्च वदन्ति । निर्नाचिकेतोऽमिथितो येन्ते त्रिणाचिकेतान्तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । बुद्ध्याऽऽच्छिन्नस्य
 जीवस्य परस्य च प्रकृतत्वात्तपानकर्तृत्वस्य जीवेन सह बुद्धेरिव परस्वापि ऋत्रिन्यायेन
 लाक्षणिकत्वाभिप्राय सशयमाह-तत्रेति । वाक्यभद्रशङ्कां पारहरन्पूर्वपक्षे फलमाह-यदीति ।
 प्रकृत प्रतिपाद्य बुद्धो जीवस्तथेति तत्राऽऽह-तदपीति । जीवतश्च तदर्थः । प्रकरण सत-
 म्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति येय विचिकित्सा सशय परलोकाभोक्ताऽस्तीत्येके, नास्तीति चान्ये त्वयो-
 पदिष्टोऽहमेतत्तां ज्ञानुमिच्छामीत्यर्थः । वराणां पितुः सौमनस्यममिषियाऽऽमत्रियेयेतेभानिति निर्ना-
 रणे पृष्टी । सिद्धान्तेऽपि वाक्यभेद नारयः कस्माह-अथेत्यादिना । जीवत्रिदक्षगम्य ब्रह्मणोऽऽपृष्टतचा-
 त्कथ प्रतिपाद्यतेवाशङ्कयाऽऽह-तदपीति । परमात्मस्वरूप तद्विस्तृतमन्यत्रे वन्यदिनि यावत् । वृत्ता-
 वृत्ताकारणाकार्यान्नेत्यर्थः । चकाराम्यां भवतो ग्रहणम् । उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन सशयमाक्षिपति-
 अत्रेति । प्रकृतत्वाच्चदुपपत्तौ तदसमायना नास्तीत्याह-कस्मादिति । पक्षपोरसमायनां यत्कृतपान-
 शन्दार्थमाह-ऋतेति । त कर्तुर्दह्योगदृष्टरिति हेतुमाह-सुकृतस्योति । तथाऽपि कथं पक्षयोस्तुपप-

लिङ्गात् ॥ तच्च चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति । नाचेतनाया बुद्धेः ॥ “पि-
वन्तो” इति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः ॥ अतो बुद्धिक्षे-
त्रज्ञपक्षस्तावन्न सम्भवति ॥ अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न सम्भवति ॥
चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासम्भवात् ॥ “अनश्नन्नन्यो अमिचाक-
शीति” [मुण्ड० ३ । १ । १] इति मन्त्रवर्णादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ नैप
दोषः ॥ छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्श-
नादेवमेकेनापि पिवता ह्यौ पिवन्ताबुच्येयाताम् ॥ यद्वा-जीवस्तावत्पि-
वति । ईश्वरस्तु पाययति । पाययन्नपि पिवतीत्युच्यते ॥ पाचयितर्यपि-
पकृत्वप्रसिद्धिदर्शनात् ॥ बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि सम्भवति ॥ करणे कर्तृ-
त्वोपचारात् ॥ एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् ॥ न चाध्यात्माधिका-
रेऽन्यो कौचिद् द्वावृतं पिवन्तो सम्भवतः ॥ तस्माद् बुद्धिजीवो स्यातां,

रत्नप्रभा ।

अत्रोच्यत इति ॥ पानकर्तृवाचिपदेन पानानुकूलौ वा लक्ष्यावित्वाह-यद्वेति ॥ नियतपूर्वभाविकृति-
मन्वरूपमनुकूल्यं कर्तृकारयित्तोः साधारणम् । यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादिति भावः । अत्र
प्रकृतिर्मुक्त्यार्थो प्रत्यये लक्षणा । मिश्रास्तु कृतिः प्रत्ययार्थो मुख्यः प्रकृत्या त्वजहलक्षणाया
पायनं लक्ष्यमित्याहुः । पूर्वपक्षे पिवन्ताविति कर्तृवाचिशतप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारण कारकत्वं
लक्ष्यमित्याह-बुद्धीति ॥ एधांसि काष्ठानि । पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्ष्यं, प्रकृतिस्तु
मुख्येवेति भावः । मुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षिणौ प्राजावित्यत आह-न चेति । ब्रह्मक्षेत्रपदस्य सन्निहित-
भासती ।

अत्रोच्यत इति । अध्यात्माधिकारादन्यौ तावत्पातारावशक्यौ कल्पयितुम् । तदिह बुद्धेरचेतन्येन परमात्मनश्च
मोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैरेकः पाता परिक्षिप्यत इति ‘सृष्टीरुपपदाति’ इतिवद्विवचनानुरोधादपिबन्ससृष्टतां स्वा-
र्थस्य पिवच्छब्दो लक्ष्यमन्वार्थमजहन्नितरेतद्युक्तपिवदपिवरपरो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव, तथापि
न दोष इत्याह-यद्वेति । स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं, तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति सोऽपि कर्ता ।
अत एव चाहुः-‘यः कारयति स करोत्येव’ इति । एव कारणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथञ्चित्कर्तृत्वं,
यथा काष्ठानि पचन्तीति । तस्मान्मुख्यत्वेष्यपिबित्ते इति । तदेवं संशय समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तिरित्याशक्य पूर्वपक्षानुपपत्तिमाह-तच्चेतनस्येति । अस्तु जीवस्यैव चेतनत्वाद्दत्तपानं मा वाऽचेत-
नाया बुद्धेरभूत्तयाऽपि का क्षतिस्तत्राऽऽह-पिवन्ताविति । जीवस्यैव पातृत्वं न बुद्धेरिति स्थिते फलित-
तमाह-अत इति । द्वयोरुक्तं पानायोगं हेतूरुच्य सिद्धान्तयोगमाह-अत एवेति । बुद्धेरचेतन्याऽपा-
नायोगेऽपि परस्य चेतन्यात्तयोगमाशङ्क्याह-चेतनेऽपीति । संशयायोगादविकरणाक्षेपमनूद्य परिहरति-
अत्रेति । किं पक्षद्वयं कथंचिदपि नोपपद्यते क्विच कथंचिदयोगेऽपि सम्यक्पक्षान्तरमस्ति ? नाऽऽह इत्याह-
नैप इति । सिद्धान्तोपपत्तिं विधान्तरेणाऽऽह-यद्वेति । तथाऽपि कथं पिवन्ताविति द्विवचनं
तत्राऽऽह-पाययन्निति । प्रधानकर्त्तरि प्रयोगो गुणकर्त्तरि कथमित्याशङ्क्याऽऽह-पाचयितरीति ।
यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादित्यर्थः । पूर्वपक्षेऽपि द्विवचनोपपत्तिमाह-बुद्धीति । संभवति द्विव-
चनमिति शेषः । कर्त्तरि यो व्यपदेशः स कथं करणे स्यात्तत्राऽऽह-एधांसितीति । कथंचिदुपपत्तिं पक्ष-
योक्तव्या द्वितीय निराह-न चेति । पक्षद्वयं संमान्याविकरणारम्भमुपसहति-तस्मादिति । ब्रह्मक्षेत्र-
ज्ञस्य सन्निहितस्युपपत्तदानियमस्तुपरत्वविहापि पिवच्छब्दस्य सन्निहितगुहाप्रवेशादिना बुद्धिक्षेत्रज्ञपर-

जीवपरमात्मानो वेति संशयः ॥ किं तावत्मातम् ॥ बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति ॥
 कुतः॥गुहां प्रविष्टाविति विशेषणात् ॥ यदि शरीरं गुहा, यदि वा हृदयम्,
 उभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते ॥ न च सति सम्भवे सर्व-
 गतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुम् “सुकृतस्य लोके” [कठ०
 १ । ३ । १] इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति ॥ परमात्मा तु न
 सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते-“न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्”
 [वृ० ४ । ४ । २३] इति श्रुतेः ॥ “छायातपो” [कठ० १ । ३ । १] इति
 चेतनाचेतनयोर्निदश उपपद्यते ॥ छायातपवत्परस्परस्य विलक्षणत्वात् ॥
 तस्माद् बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयात्तामिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रह्मः ॥ विज्ञानात्म-

रत्नप्रभा ।

मृत्युपदादन्वियमस्तुपस्वन्दिहापि पित्रपदस्य सन्निहितगुहापदाद्बुद्धिजीवपरतेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति-
 किं तावदिति ॥ गोचरं फलम् । एकस्मिन्नात्मनि क्लृप्तं सजातीयमेव द्वितीयं प्राप्यम् । व्यक्तिमा-
 प्रग्रेहं छायात्वं विजातीयम् । जातिव्यक्त्युभयकल्पनागौरवात् । न चास्तु कारकत्वेन सजातीया बुद्धिरेव
 जीवस्य द्वितीयेति वाच्यम् । चेतनत्वस्य जीवस्वभावास्य कारकत्वाद-तरङ्गत्वात् । तथा च लोके द्वितीय-
 भामती ।

बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति । ‘नियताधारता बुद्धिजीवसमनिर्ना नहि । ईशात्कल्पयितुं युक्ता सर्गे परमात्मनि ॥’
 न च पित्रन्तान्त्रिकप्रतिष्ठापदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुरार्यात्वे लाक्षणिकार्थत्वायोगात्, बुद्धिजीवयोश्च
 गुहाप्रवेशोपपत्तेः । अपि च ‘सुकृतस्य लोके’ इति सुकृतलोकव्यवस्थानेन कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः ।
 बुद्धिर्जीवो च कर्मगोचरमनतिक्रान्तौ । जीवो हि भोक्तृत्वात् बुद्धिश्च भोगसाधनत्वात् धर्मस्य गोचरे स्थितौ,
 न तु ब्रह्म, तस्यातदापत्त्वात्, किंच छायातपाविति तम प्रकाशासुक्तौ । न च जीव परमात्मनोऽभिन्नस्तमः,
 प्रकाशस्वरूपात् । बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेष्टुम् । तस्माद्बुद्धिजीवावत्र कथ्येते । तथापि प्रते
 विचिकित्सापनुचये बुद्धेर्भेदेन परलोको जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते । एव प्राप्तेऽभिधीयते-‘ऋतपानेन
 जीनात्मा निश्चिनोऽस्य द्वितीयता । ब्रह्मणैव सरूपेण न तु बुद्ध्या निरूपया ॥ १ ॥ प्रथमं सद्वितीयत्वे
 ब्रह्मणायगते सति । गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमनिरोधतः ॥ २ ॥’ गौः सद्वितीयेत्युक्ते सजातीयनेन
 गवान्तरेणावगम्यते, न तु विजातीयनाश्वादिना । तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा
 सद्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया निरूपया बुद्ध्या । तदेवम् ‘ऋत पित्रन्तौ’ इत्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि
 तदनुरोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं शालग्रामे हरिविरितिवद्ब्यारयेयम् । बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मण श्रुतय आहुः ।
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तेति विमृश्य पूर्वपक्षयति-किं तावदिति । ऋतमिति श्रुतेर्निर्देशेने ब्रह्मस्यैवयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः ।
 परम्यापि प्रवृत्तत्वाज्जीवाद्द्वितीयत्वं किं न म्यादिव्याह-कुत इति । मृगानयनेनोत्तर-गुहामिति ।
 हेतुनेन मृत्ययति-यदाति । जीवाद्द्वितीयं ब्रह्मैव गुहा प्रतिष्ठा “यो वेद निहित गुहायाम्” इति श्रुते-
 रित्याशक्याऽऽह-न चेति । इतश्च न त्रयं गुहा प्रतिष्ठामित्याह-सुकृतस्येति । ब्रह्मणोऽपि सुकृतलोकावर्ति-
 त्वमाशक्याऽऽह-परमात्मेति । पूर्वपक्षे हेतुन्तरमाह-छायेति । बुद्धेर्द्वितीयजीवज्ञानार्थं वाक्यमियुप-
 सद्विती-तस्मादिति । सिद्धान्तमृगमादायाऽऽनानामिति प्रतिज्ञां व्याकरोति-एवमिति । इहेति

१ उच्यतेऽनुस्तकेषु च “न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयानित्वेन पाठ उच्यते । सूत्रभाष्ये पुस्तके न कर्मणा
 वर्द्धते नो कनीयानित्वेन पाठो दृश्यते ।

परमात्मानाविहोच्येयात्ताम् ॥ कस्मात् ॥ आत्मानो हि तावुभावपि चेतनो
समानस्वभावो ॥ संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृ-
श्यते-अस्य गोड्वितीयोऽन्वेष्टव्य इति ह्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते,
नाश्वः पुरुषो वा ॥ तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वि-
तीयान्वेषणार्थां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते ॥ ननुक्तं
गुहाहितत्वदर्शनात् परमात्मा प्रत्येतव्य इति ॥ गुहाहितत्वदर्शनादेव
परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः ॥ गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्पर-
मात्मन एव दृश्यते-“गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्” [कठ० १ । २ । १२]
“यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्” [तै० २ । १] “आत्मानम-
न्विच्छ गुहां प्रविष्टम्” इत्याद्यास्तु ॥ सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो
देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव ॥ सुकृतलोकवर्तित्वं तु
च्छद्वित्ववेदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम् ॥ “छायातपो” [कठ०
१ । ३ । १] इत्यप्यविरुद्धम् ॥ छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्संसारि-
त्वासंसारित्वयोः ॥ अविद्याकृतत्वात्संसारित्वस्य,

रत्नमाम् ।

स्यान्तरङ्गजातिमन्वदर्शनात्जीवस्य द्वितीयश्चेतन एवेति सूत्रार्थमाह-संख्याश्रवणे चेति ॥ गुहाया बुद्धौ
स्थित, गह्वरे अनेकानर्थसकुले देहे स्थितं, पुराणम् अनादिपुरुष, त्रिदित्वा हर्षशोकौ जहाति । परमश्रेष्ठ
व्योमन् हार्दाकाशे या गुहा बुद्धिः तस्यां निहितं ब्रह्म यो वेद सोऽनुते सर्वान् कामानित्यन्वयः ।

भागती ।

तदिदमुक्तम्-तद्दर्शनादिति । तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रवणस्य श्रुतिषु दर्शनादिति । एवञ्च प्रथमावगतब्रह्मा-
नुरोधेन सुकृतलोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया छिन्न्यायेन गमयितव्यम् । छायातपत्वमपि जीवस्याविद्या-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रकृतमन्त्रोक्तिः । पूर्णतया प्रवेशानहं ब्रह्म कुतोऽद्वितीयं जीवस्येत्याह-कस्मादिति । हांशुक्तं हेतुमाह-
आत्मानो हीति । चेतनत्वेन समन्वयाजीवे पातरि सिद्धे द्वितीयत्वेन परस्याऽऽदानं युक्तमित्यर्थः ।
तत्र किं नियामकमित्याशङ्क्य तद्दर्शनादिति व्याचष्टे-संख्येति । लौकिकी दृष्टिमेव दृष्टान्तेनाऽऽह-
अस्येति । एकस्य चेतनत्वे द्वितीयस्यापि तद्धीमत्तदेवासिद्धमिमांशाङ्ग्याऽऽह-तदिति । तत्तत्रेयं
लौकिकदर्शने सर्तीति यावत् । इहेति वाक्योक्तिः । सप्रतिपन्नां जातिमुपजीव्य निर्दिशेयान्तर-
ग्रहं बुद्धिद्वयमाद्विजातीयग्रहे तद्गौरवात्परमात्मन द्वितीयो जीवस्येति गूचयति-समानेति । कार-
कत्वेन बुद्धेरपि जीवसायमाशङ्क्य तस्य बहिरङ्गत्वाच्चेतनस्य स्वभावत्वेनान्तरङ्गत्वान्मैवमित्याह-चेतन
इति । बहिरङ्गमपि कारकत्वेनैव प्राद्य गुहाहितत्वलिङ्गादिति शङ्कते-नन्विति । तत्रापि तद्दर्शनादियु-
त्तरमाह-गुहेति । तदेव स्फुटयति-गुहेत्यादिना । परस्मिन्गुहाहितत्वोक्तस्तात्पर्यं वक्तुमसकृदित्युक्तम् ।
गुहायां बुद्ध्यावाहित निश्चित गह्वरे वदृविभानर्थसकले देहे स्थित पुराण चिरंतनं परं त्रिदित्वा हर्षादि
जहातीति सबन्धः । परमे बादाकाशावेक्षया प्रकृष्ट व्योमन्तःकरणावच्छिन्ने भूताकाशे निहित पर यो
वेद सोऽनुते सर्वान्कामानिति सबन्धः । अन्विच्छ विचार्य निर्धारयेत्यर्थः । प्रवेशागन्धसंप्रहार्यमादि-
पदम् । यत्तु सर्वगतस्य ब्रह्मणो न निश्चिष्टंशङ्केन तत्राऽऽह-सर्वेति । यत्तु परस्य न सुकृतलोकवर्ति-
तीति तत्राऽऽह-सुकृतेति । यद्यपि छायातपाति चेतनाचेतनोक्तिरिति तत्राऽऽह-छायैति ।

गुहाप्रविष्टाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२६५)

पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य ॥ तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां
प्रविष्टौ गृह्येते ॥ ११ ॥ कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते-

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव सम्भवति “आत्मानं रथिनं विद्धि
शरीरं रथमेव तु” [कठ० १ । ३ । ३] इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिर-
थादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्प-
यति ॥ “सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” [कठ० १ ।
३ । ९] इति परमात्मानं गन्तव्यं कल्पयति ॥ तथा “तं दुर्दर्शं गूढमनु-
प्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्टं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा
धीरो हर्षशोको जहति” [कठ० १ । २ । १२] इति पूर्वास्मिन्नपि ग्रन्थे
मन्तुमन्तव्यत्वेनेत्यावेव विशेषितौ ॥ प्रकरणं चेद् परमात्मनः ॥ ब्रह्म-
विदो वदन्तीति च बह्वविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहं घटते ॥
तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम् ॥ एष एव न्यायः-“द्वा सुपर्णा

रत्नप्रभा ।

अन्विच्छ त्रिचारयेयम् ॥ ११ ॥ विशेषणं गन्तुगन्तव्यत्वादिकं लिङ्गमाह-विशेषणाच्चेति ॥ सः
जीवोऽध्वनः संसारमार्गस्य परमं पारम् । किं तत् । विष्णोर्व्यापनशीलस्य परमात्मनः पदं
स्वरूपम् आप्नोतीत्यर्थः । दुर्दर्शं दुर्ज्ञानं तत्र हेतु-गूढं मायावृत्तं मायानुप्रविष्टं पश्चाद् गुहानिहितं
गुहाद्वारा गह्वरेष्टम् । एव बहिरागतमात्मानमध्यात्मयोगः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहलयक्रमेण प्रत्यगात्मनि चित्त-
समाधानं तेनाधिगमो महावाक्यजा वृत्तिः, तथा निदित्वेत्यर्थः । ऋतपानमन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थ-
ज्ञानाय तत्पदार्यो ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति उपसहरति-तस्मादिहेति ॥ उक्तन्यायमतिदिशति-एष इति ॥
भामती ।

श्रयतया ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशम्वमानस्य तदनाश्रयतया मन्तव्यम् ॥ ११ ॥ इममेव न्यायं ‘द्वा सुपर्णा’
इत्यत्रानुदाहरणे वृत्त्याचिन्तया योजयति-एष एव न्याय इति । अत्रापि किं बुद्धिर्जीवी, उत जीवप-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्रेलक्ष्ये तद्वतोरपि तत्सिद्धिर्गति हेतुः साधयति-अविद्येति । प्रथमश्रुतचेतनत्वसंशयान्श्रुत
गुहाप्रवेशादि नेयमित्युपसहरति-तस्मादिति ॥ ११ ॥ धर्मनिशिष्टतायां निष्क्षणग्रहे बुद्धिरेव स्वतो
निष्क्षणा प्रायेति मन्वानो हेत्यन्तरं पृच्छति-कुतश्चेति । परमात्मा साधारणलिङ्गपरं सूत्रं व्या-
चष्टे-विशेषणं चेति । न बुद्धिर्जीवयोर्विषयकारणार्थः । जीवविशेषणं निशेदयति-आत्मानमिति ।
रथित्वकल्पनाफलात् सूच्यते-संसारोति । परस्य विशेषणमाह-स इति । जीवः सर्वनामार्थः ।
अध्वनः संसारमार्गस्य परमेव निदिशति-तदिति । व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः स्वरूपं तदित्यर्थः ।
परमं कार्यकारणातीतं पदं तदेव श्रेयं नान्यदित्यर्थः । किंचोत्तरवाक्यपरत्पूर्वमपि जीवेश्वरयोगेव
विशेषणादतपाननाक्ये जीवद्वितीयत्वमीश्वरयोगेनेत्याह-तथेति । दुर्दर्शं सूक्ष्ममनुर्ज्ञानं तत् एव गूढम-
नुप्रविष्टं गहनतां गतमीधरमध्यात्मयोगः । प्रत्यगात्मन्येव चित्तममाधानं तत्सहकृतावाक्यादधिगमो ब्रह्म-
त्वैक्यव्यञ्जकचित्तवृत्तिविशेषस्तैनाहमेनेति निश्चयं धीरो निदान्दर्शानुपलक्षितं संसारं त्यजतीत्यर्थः । चक्रा-
रनुचितमर्थमाह-प्रकरणं चेति । न च पृष्ठचानिशेषाज्जीवस्यापीदं प्रकरणं तस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपाद्य-
त्वात्परिधीयते इति भावः । जीवद्वितीयत्व परम्येनेत्यत्र हेत्यन्तरमाह-ब्रह्मेति । तत्रपक्षे हेतुनाहुल्यादतः पितृ-
न्तापि यत्र जीवानुवादेन तदतिरिक्तो वाक्यार्थान्वयितदर्थशोधनाय परमात्मा प्रतिपाद्यत इत्युपसहरति-
तस्मादिति । उक्तन्यायमयं सचारयति-एष इति । द्वा सुपर्णेत्यादौ सर्वात्र द्विनचनस्याऽऽकारसङ्घा

सयुजा सखायौ" [मुण्ड० ३।१।१] [श्वेता० ४।६] इत्येवमादिष्वपि । तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारात् प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" [मुण्ड० ३।१।१] [श्वेता० ४।६] इत्यनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति ॥ "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" [मुण्ड० ३।१।१] [श्वेता० ४।६] इत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा ॥ अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि—“समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमानः ॥ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः” [मुण्ड० ३।१।२] इति ॥ अपर आह—द्वा सुपर्णेति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते ॥ पेङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथाव्याख्यातत्वात्—“तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” [मुण्ड० ३।१।१] इति सत्त्वम्, “अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” [मुण्ड० ३।१।१] इत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति

रत्नप्रभा ।

द्वा द्वौ छान्दसो द्विवचनस्वाकारः । सुपर्णापि सहैव युज्येते नियमनियामकत्वेनेति सयुजौ । सखायौ चेतनत्वेन तुल्यस्वभावौ समानम् एक वृक्ष छेदनयोग्य शरीरमाश्रित्य स्थितापरिग्रहः । गुहा प्रतिष्ठानिति यान्त् । एतानामानौ तद्विद्गदर्शनादित्याह—तयोरन्य इति ॥ विशेषणाच्चेत्याह—अनन्तरे चेति ॥ अनीशया स्वम्येश्वरत्वाप्रतीत्या देरनिमग्नः पुरुषो जीवः शोचति । निमग्नपदार्थमहा—मुह्यमान इति ॥ नरोऽहमिति भ्रान्त इत्यर्थः । जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा ध्यानपरिपाकदशायाम् ईशमन्यं विगिष्टरूपादिन शोचिनचिन्ता प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदा अस्य महिमानं स्वरूपमेति प्राप्नोतीत् ततो वीतशोको भवतीत्यर्थः ॥ द्वा सुपर्णेति वाक्य जीवैरपरमिति कृ या चिन्तितम् । अनुना कृता चिन्तामुद्राटयति—अपर इति ॥ अन्यथा बुद्धिप्रिलक्षणत्वं पदलक्ष्यपरत्वेनेत्यर्थः । सत्त्व बुद्धिरिति मामती ।

रमात्मानाविति सशय्य करणरूपाया अपि बुद्धेरधामि पचर्त्ताविति कर्तृत्रोपचाराद्बुद्धिजीवाविह पूर्वपक्षविवा सिद्धान्तयितव्यम् । सिद्धान्तश्च भाष्यदृष्ट्वा स्फोरितः । तदर्शनादिति च 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः' इत्यत्र मन्त्रे । न सख्ये मुख्ये कर्तृत्वे समवति करणे कर्तृत्रोपचारो युक्त इति कृ या चिन्तामुद्राटयति—अपर आह । आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

न्दस' । द्वौ सुपर्णापि सहैव युज्येते नियमनियामकत्वेनेति सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन समानस्वभावौ समान नियमत्वेन तुल्य वृक्ष छेदनयोग्य शरीर परिपम्बजाते समाश्रितापरिग्रहः । पक्षिणौ कौचिदत्र प्रनोषेते न नीवेशौ ततो नेदमुद्राटयण तत्राऽऽह—तत्रैति । तदनेन गुहां प्रतिष्ठानिति व्याख्यातम् । आत्मानौ हीति व्याचष्टे—तयोरिति । तदर्शनादित्युभयोर्लिङ्गदर्शनादिति व्याख्येयम् । विशेषणाच्चेति व्याकरोति—अनन्तरे चेति । आलोचयत्योस्तुन्यो वृक्षो दंष्टमस्मिद्धीनो मनुष्योऽपि यमिनिनेशमाननीशयाऽविद्याया मुह्यमानमन्त्रमज्ञानमज्ञान शोचति ससारमनुभवति जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा तत्र कर्षदशायामन्य विश्वभूतर्माशशन्दलक्ष्य प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदाऽऽस्यैवाऽऽमत्वेन दृष्टव्य महिमान स्वरूपं प्राप्नोति, ततश्च वीतशोको विगतसमारो भवति तत्र हेतुरितिशन्देनोक्तो बन्धहेत्वित्यादेर्नाभिना दग्-ध्वादित्यर्थः । न चान जीवोत्ताननश्चित्ययोगाद् बुद्धिप्रहे चाभिचाकशीतीत्यसमयात्पूर्वपक्षामिद्धि । कर्णे कर्तृत्रोपचारादभिचाकशीतीति मुद्रावपि सिद्धत्वाज्जीवै चेतन्यमात्रानशनमममात् । मुख्ये कर्तृत्वे समवति कर्तृत्रोपचारो नेति सिद्धान्तमिवाय । कृत्वाचित्या द्वा सुपर्णे पादेरेतदधिकरणोदाहरणमुद्राटयति चिन्तामुद्राटयति—अपर इति । अन्यथा सिद्धान्ताननुगुणत्वेनेति यान्त् । सत्त्वमिति बुद्धिरिका ।

ज्ञस्तावेतो सत्त्वक्षेत्रज्ञो इति ॥ सत्त्वशब्दो जीवः, क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते तत्र ॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात्तत्रैव च व्याख्यातत्वात् । “तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतो सत्त्वक्षेत्रज्ञो” इति नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते ॥ न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिस्सारधर्मणोपेतो विवक्ष्यते ॥ कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मापेतो ब्रह्मस्वभावश्चेत्तन्यमात्रस्वरूपः—“अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” [कठ० ३।१।१] इति “अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः” इति वचनात् । “तत्त्वमसि” [छां० ६।८।७-१५] “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” [भ० गी० १३।२] इत्यादि-श्रुतिस्मृतिभ्यश्च ॥ तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवमेवावकल्प्यते “तावेतो सत्त्वक्षेत्रज्ञो न ह वा एवं विदि किञ्चन रज आध्वंसते” इत्यादि ॥

रत्नप्रभा ।

शङ्कते—सत्त्वशब्द इति ॥ बुद्धिर्जीवो चेत्यर्थः । स्यादित्यत आह—नापीति ॥ पूर्वपक्षार्थस्तदा स्याद् यद्यत्र बुद्धिभिन्नः समारो प्रतिपाद्येत । न तत्र समारो विवक्ष्यते । किन्तु शोधितम्बमयो ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिभ्यां चापमर्थो युक्त इति श्लेषः । तावता मन्त्रन्यायमात्रेण । एवमेव जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तारो । न हि जीवो बुद्धिभिन्न इति निवेदनात्प्रोपमहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य भ्रान्तित्वाद्ब्रह्मत्वाच्चेति भावः । अत्रिया त्रिदुषि किमपि स्वकार्यं नाऽऽध्वंसते न सम्पादयति । ज्ञानाग्निना स्मया एव दग्धनादित्यर्थः । अत्रिया नागच्छतीति वाऽर्थः । जीवस्य ब्रह्मत्वपरिमिदं वाक्यमिति पक्षे शङ्कते—

भामती ।

सत्त्वं बुद्धिः । शङ्कते—सत्त्वशब्द इति । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मण व्याचष्ट इत्यर्थः । निराकरोति—तत्रेति । येन स्वप्नं पश्यतीति । येनेति करणमुपदिशति । ततश्च भिन्नं कर्तारं क्षेत्रज्ञम् । योऽयं शारीर उपद्रष्टेति । अस्तु तर्हेन्यायिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः, वचननिरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आह—नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजत इति । इत हि पूर्वपक्षस्य भजेन, यदि हि क्षेत्रज्ञे समारोणि पर्यवस्येत । तस्य तु ब्रह्मत्वताया पर्यवस्येन पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपि च । तावेतो सत्त्वक्षेत्रज्ञो न ह वा एवंविदि किञ्चन रज आध्वंसते इति । रजोऽत्रिया नाप्यमन संश्रमनेऽपि करोतीति । एतावनेन विद्योपसंहाराजीवस्य ब्रह्मत्वनापरतास्य उच्यते इत्याह—तावता चेति ।

भानन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

सिद्धान्तार्थं व्याचष्टे ब्राह्मणमिति शङ्कते—सत्त्वेति । प्रसिद्धना प्रत्याह—तत्रेति । ब्राह्मणविरोधाच्च न तदन्यथा व्याख्येयमिहाह—तत्रेवेति । प्रष्टुन ब्राह्मण सत्त्वर्थः । सत्त्वन्यायानानन्तर्यमयशब्दार्थः । सत्त्वस्य करणत्वात्क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वान्न तयोरेक्यमि यर्थः । तावेतो करणत्वेन कर्तृत्वेन च भिन्नमित्यर्थः । सिद्धान्तामजनेऽपि पूर्वपक्षरूपेण भजेनेत्याशङ्क्याह—नापीति । द्वितीयस्य ब्रह्मत्वेनेन प्रतिपादनादिति हेतुमाह—न हीति । अत्रेति मन्त्रप्राप्तोक्तिः । न चायं वाक्यार्थो न युक्तः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादि-त्याह—सत्त्वमिति । इत्थं जीवस्य ब्रह्मत्वदृष्टिरेष्टेत्याह—तावतेति । मन्त्रन्यायमात्रेण विद्योपसंहार-दर्शनं जीवस्य ब्रह्मत्वोपदेष्टो घटते, न सत्त्वक्षेत्रज्ञभिरुक्तमात्रेण भेदविधौ मिथ्याधीनादित्यर्थः । अत्रिया-वस्तिकृतोक्तिरपि ब्रह्मन्तान्ननिदं गमयतीत्याह—न हेति । जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तिरनिदं वाक्यमप्यत्र

कथं पुनरस्मिन्पक्षे “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” [कठ० ३।१।१] इति सत्त्वमित्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति ॥ उच्यते ॥ नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता ॥ किं तर्हि ॥ चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां वक्ष्यामीति ॥ तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति ॥ इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावविवेककृतं कल्प्यते ॥ परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति ॥ अचेतनत्वात्सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य ॥ अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न सम्भवति ॥ तथा च श्रुतिः—“यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येद्” इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति ॥ “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्” [बृ० ४।५।१५] इत्यादिना च

रत्नप्रभा ।

कथमिति ॥ बुद्धेर्मोक्त्योक्तावतात्पर्यान्नात्र युक्तिचित्तया मनः खेदनीयमित्याह—उच्यते इति ॥ तदर्थं ब्रह्मत्वयोधनार्थं भोक्तृत्वमुपाधिमस्तके निक्षिपतीत्यर्थः । वस्तुतो जीवस्याभोक्तृत्वे भोक्तृत्वयोः कथमित्यत आह—इदं हीति ॥ चित्तादात्म्येन कल्पिता बुद्धिः सुखादिरूपेण परिणमते बुद्धयविवेकाविदात्मनः सुखादिरूपवृत्तिव्यक्तचेतन्यवस्थं भोक्तृत्वं भातीत्यर्थः । भोक्तृत्वमाविष्यकं न वस्तुत इत्यत्र मानमाह—तथा चेति ॥ यत्राविद्याकाळे चेतन्यं भिन्नमिव भवति, तदा द्रष्टव्यादिकम् । न वस्तुनिहात इत्यर्थः ॥ तस्माद् “कतं भिन्नन्तो” [कठ० १३।१] इति वाक्यमेव गृह्यविकरणविषय इति मामती ।

चोदयति—कथं पुनरिति । निराकरोति—उच्यते—नेयं श्रुतिरिति । अनश्नन् जीवो ब्रह्मामिवाकरोतीत्युक्ते शंकेत, यदि जीवो ब्रह्मात्मा नाश्नाति, कथं तयोस्मिन्भोक्तृत्वावगमः, चेतन्यतमानाधिकरणं हि भोक्तृत्वममासत इति । तन्निरासायाह श्रुतिः—‘तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति’ इति । एतदुक्तं भवति—नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतः, अपि तु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरूपपरिणतं चित्तिच्छायापत्त्योपपन्नचेतन्यमिव मुंक्ते, न तु तत्त्वतो जीवः परमात्मा मुंक्ते । तदेतदव्याक्षमाप्ये कृतव्याख्यानम् । तदनेन कृत्वाचिन्तोद् वा-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

शंक्ते—कथमिति । बुद्धेर्मोक्त्योक्तावतात्पर्यान् तत्रोपपत्तिरन्येव्याह—उच्यते इति । क तर्हि श्रुतेस्तात्पर्यं तत्राऽऽह—किं तर्हीति । इतिपदं प्रवृत्तेति पूर्वेण सवच्यते । का तर्हि बुद्धेर्मोक्तृत्वविधौ गतिस्तत्राऽऽह—तदर्थमिति । जीवस्य ब्रह्मत्वसिद्धयर्थमिति यावत् । चेतन्यच्छायापत्ना धीः सुखादिना परिणमते, तत्र पुरुषोऽपि भोक्तृत्वमिनामुभवति न तत्त्वत इति वक्तव्यारोपपत्तीत्युक्तम् । बुक्तं भोक्तृत्वं बुद्ध्यापारोप्यते तत्राऽऽह—इदं हीति । न हि आन्तेरान्तिपूर्वकथं दण्डस्यासु वक्रतावदित्युक्ते परमार्थतोस्त्विति । सत्त्वस्य वस्तुतो भोक्तृत्वमात्रे हेतुन्तरमविद्येति । मिथ्याभोक्तृत्वे मानमाह—तथा चेति । यत्र यस्यामध्यावस्यायां ब्रह्मज्ञो निश्चयार्थोऽन्यदिव्याज्मासभूतं नानात्वं दृष्टं स्यात्तत्राऽऽविचकनुक्त्वादिसंख्यादन्वयो भूत्याऽन्यच्चक्षुषा पश्येदन्यच्च श्रोत्रेण शृणुयादित्यर्थः । उक्ताव्यतात्पर्यमाह—स्वमेति । वस्तुतो भोक्तृत्वमाने श्रुतिमाह—यत्र त्विति । यस्यां विद्यावस्यायागस्य त्रिदुपः सर्प पूर्णं ब्रह्मैवाभूत्तत्राविद्याक्षये भेदब्रह्ममानादान्तरङ्गभङ्गा कार्यकरणव्यापारोऽपि स्वगतत्रयापारान्मिमानात्केन कारणेन कं विषयं कः कतो पश्येदित्युक्तेः । अनेनापि वाक्येन श्रुत्युक्तमर्थमाह—विवेकिन इति । एवं जीवस्य भोक्तृत्वादेर्मिथ्या सत्त्वतोहेन तस्य ब्रह्मतामाह पैन्द्रिगत्वमिति । पूर्वोत्तरपश्चान्तुगुणव्यादनुदाहरणव्येऽपि कृत्वाचिन्ता श सुपर्यव्यादीदोदाहरणम् । तद्यामपथे प्रयत्नव्यन्तितम्, कतं भिन्नन्तविति तु जीवद्वितीये पर-

विवेकिनः कर्तृत्वादिद्वयवहारं वारयति ॥१२॥ इति गुहाप्रविष्टाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ (४) ॥

“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतद्मृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति”
[छां० ४ । १५ । १] इत्यादि श्रूयते ॥ तत्र संग्रहः-किमयं प्रतिविम्बा-

रत्नप्रभा ।

स्थितम् ॥ १२ ॥ (३) ॥ उपकोसलत्रिधावाक्यमुदाहरति-य इति ॥ तद् अक्षिस्थानमसङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽनुरूप यत अस्मिन् क्षिण वर्त्मनी पद्मगो एव गच्छतीत्यर्थ । दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वान्या सशयमाह-तत्रेति ॥ पूर्वत्र पित्र तात्रिति प्रथमश्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीता, तद्ब्रह्मिहापि दृश्यत इति चाक्षुषत्वानुसारेणामृतत्वादयो ध्यानार्थे कल्पितत्वेन नेया इति दृष्टात्तेन पूर्वपक्ष-भामती ।

दिता ॥ १२ ॥ (३) ॥ अन्तर उपपत्तेः । ननु ‘अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्’ इत्यनेनैतद्गतार्थम् । सन्ति खल्वत्राप्यमृतत्वामयत्वादयो ब्रह्मधर्मा प्रतिविम्बजीवदेवतास्यसमन्विन । तस्माद् ब्रह्मधर्मोपदेशाद् भूयैवात्र विवक्षितम् । साक्षाच्च ब्रह्मशब्दोपादानात् । उच्यते-‘एष दृश्यते इत्येतत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते । परोक्ष ब्रह्म न तथा प्रतिविम्बे तु युज्यते ॥ १ ॥ उपक्रमणशास्त्रोपदेशात् हि वर्णनम् । कृत न्यायेन येनैव स सात्रयानुपयते ॥ २ ॥’ । ‘श्रुत विवन्तौ’ इत्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथममवगतात्रिति तदनुरोधेन गुहाप्रवेशादय पश्चादवगता व्याख्याता, तद्ब्रह्मिहापि ‘य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते’ इति प्रत्यक्षाभिमाना प्रथममवगते छायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वामयत्वादय स्तुत्या कथचिद्व्याख्याया । तत्र चामृतत्व कतिपयक्षणवस्थानात्, अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्र पुरुषाकारत्वात्, आत्मत्व कर्मीनिर्णयतनत्वात्, ब्रह्मरूपत्वमुक्तत्वात्तदनुसारेणोपादानात् । एव चामनीत्वादयोऽप्यस्य स्तुत्यैव कथञ्चित्त्व्या । क च ख चेत्यादि तु वाक्यमार्गीनां नाचार्यवाक्य नियन्तुमर्हति । ‘आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता’ इति च गत्वतराभिप्राय, न तूक्तपरिशिष्टाभिप्रायम् । तस्मात् छायापुरुष एवापरोक्षस्य इति पूर्व पक्ष । समन्यायेण तु जीवदेवते उपन्यस्ते, वाचकान्तरोपदर्शनाय चैव दृश्यत इत्यस्यात्राभावात् । अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेन निराहृतत्वात् । एव प्राप्त उच्यते-य एष इति । ‘अनिपन्नामिधाने द्वे सर्वनामपदे सती । प्राप्य सन्निहितस्यार्थं भवेतामभिधातृणां’ सन्निहिताश्च पुरुषात्मादिशब्दास्ते च न यावत्सार्थमभिदधति तावत्सर्वनामन्या नार्थतुपोऽप्यभिधीयत इति कुतस्तदर्थस्यापरोक्षता । पुरुषात्मशब्दो च सर्वनामनिरपेक्षो स्वरसतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्तते इति । न च तयोश्चतुषि प्रत्यक्षदर्शनमिति निरपेक्षपुरुषपदप्रत्यायितार्थानुरोधेन य एष इति दृश्यत इति च यथासम्यग् व्याख्येयम् । व्याख्यात च सिद्धननुपादानात् शास्त्राद्यपेक्ष निवृत्तिपय प्ररोचनार्थम् । विदुषु शास्त्रत उपलभ्येव दृढतया प्रयक्षवदुपचर्यते प्रशासार्थमित्यर्थ । अपि च तदेव चरम प्रथमानुगुणतया नीयते यज्ञे तु शक्यम्, अपि च । इह एवमृतत्वादयो आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

मिन्निति स्थितम् ॥ १२ ॥ (३) ॥ पित्रन्तात्रिति द्वित्यश्रुत्या चेतनत्वेन तुल्यजीवपरदृष्टयानुसाराचारमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीतामर्हाह दृश्यत इति प्रयक्षत्वोक्त्या छायामगत्यनुरोधादमृतत्वादय म्नुत्या कथचिन्नेया इत्याशङ्क्याऽऽह-अन्तर इति । उपकोसलत्रिधावाक्यमुदाहरति-य इति । छायां निरसितुं विशिनष्टि-एतादिति । निरापदेनेतिपद सम्यक्ते । स्यात्सर्व ब्रह्मानुरूपमाह-तादिति । कर्मनी पद्मस्थाने । एत सयद्राम इत्यादि प्रहीतुमादिपदम् । दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वान्या सशयमाह-तत्रेति ।

त्माऽक्षयधिकरणो निर्दिश्यते, अथ विज्ञानात्मा, उत देवतात्मेन्द्रिय-
स्याधिष्ठाता अथवेश्वर इति । किं तावत्मातम् । छायात्मा पुरुषप्रतिरूप
इति ॥ कुतः ॥ तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः—“य एपोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते”
इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् ॥ विज्ञानात्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तम् ।
स हि चक्षुषा रूपं पश्यन्नक्षुपि सन्निरहितो भवति ॥ आत्मशब्दश्चास्मिन्प-
क्षेऽनुकूलो भवति ॥ आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते—“र-
श्मिभिरेपोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः” [बृ० ५ । ५ । २] इति श्रुतेः ॥ अमृत-
त्वादीनां देवतात्मन्यपि कथाश्चित्सम्भवात् ॥ नेश्वरः ॥ स्थानविशेषनि-
र्देशादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेश्वर एवाक्षण्यभ्यन्तरः पुरुष इहो-
पादिष्ट इति ॥ कस्मात् ॥ “उपपत्तेः”—उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातामि-
होपदिश्यमानम् ॥ आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वरे उपपद्यते—

रत्नप्रभा ।

यति—छायात्मेति ॥ पूर्वपक्षे प्रतिविम्बोपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलम् ॥ प्रसिद्धवदिति ।
चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः । सम्भावनामात्रेण पक्षान्तरमाह—विज्ञानात्मन इत्यादिना ॥ “मनो ब्रह्म” इति-
पदेताद्वैतेति इति वाक्यस्येतिपदशिस्करत्वात् स्वार्थपरत्वमिति पूर्वपक्षः । “मनो ब्रह्मेत्युपासीत” इत्यत्र
स्योक्तिमन्वविनोऽर्थपरत्वाद्द्वैतम्यमिति सिद्धा-
इति न्यायानुगृहीताभ्यामात्मनस्रभ्रुतिम्भा

मामती ।

वहवश्चाशक्याश्च नेतुम् । न हि स्वर्गोपाक्षणावस्थानमात्रममृतत्वं भवति । तथा सति किं नाम नामृतं
स्यादिति व्यर्थममृतपदम् । मयाभये अपि चेतनवर्मा नाचेतने संभरतः । एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्यत्र
ब्रह्मणो नेतुमशक्याः । अन्यत्रापिदेशश्चोपपादितः । तदिदमुक्तम्—उपपत्तेरिति । ‘एतदमृतमभयगत-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तदुक्तिसम्भावनायं विशिनष्टि—अक्षाति । देवता संभावयितुमिन्द्रियस्येति । आत्मशब्दात्पक्षद-
यमाह—अथेत्यादिना । प्रथमश्रुतवशाच्चमश्रुत नेयमिति पूर्वन्यायेन विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किमिति ।
उक्तश्रुतेः सविशेषे ब्रह्मण्यन्ययोक्तेः श्रुत्यादिसगतयः । पूर्वपक्षे छायात्मोपास्तिब्रह्मोपास्तिः सिद्धान्ते फलम् ।
अमृतत्वादेरयोगान्न छायात्मेति शङ्कते—कुत इति । मनो ब्रह्मेत्यादिवदितिशब्ददिरस्कत्वेन वाक्यस्या-
विप्रक्षितार्थत्व मत्ताऽऽह—तस्येति । तथाऽपि कथं छायात्मनि वामनीत्वादिकमित्याशङ्क्य चाक्षुषत्व-
स्यान्यत्रायोगादुपक्रमदृष्ट्या तदपि स्तुत्या नेयमित्याह—य. इति । प्रसिद्धवदुपदेशश्चाक्षुषचोक्तिरेव ।
चकारः शङ्कानिरासी । सम्भावनामात्रेण पक्षान्तरमाह—विज्ञानेति । तस्य सर्वदेहसाधारण्यात्ब्रह्मोपास्ति-
स्थानत्व तत्राऽऽह—स हीति । सनिधिमत्रस्यातिप्रसङ्गित्वमाशङ्क्य हेत्वन्तत्त्वाह—आत्मेति । संभावितं
पक्षान्तरमाह—आदित्येति । तस्य चक्षुषि विद्येपसनिधिं सूचयति—चक्षुष इति । तस्य तस्मिन्न-
नुग्राहकत्वेन संनिधौ मानमाह—रश्मिभिरिति । एतदमृतमित्यादि कल्पद्रये कथं तदाह—अमृतत्वेति ।
जीवपक्षसम्प्रदायोऽविशदः । कथंचिदित्यौपचारिकोक्तिः । तेषां मुख्यत्वात्संभवादीश्वरे गृह्यतामित्या-
शङ्क्य प्रथमदृष्टिर्ब्रह्मिणेवार्न्वमिमाह—नेति । सुगुणिशिष्टत्रयप्रकरणं नास्तीति कृत्याचिन्त्या प्रात
पक्षमनुमाय्य मिद्वान्तमुत्पाप्य प्रतिज्ञार्थमाह—एवमिति । उक्त्यु पक्षान्तरेण नियमासिद्धिरित्याह—कस्मा-
दिति । हेतुमाशय व्याकरोति—उपपत्तेरिति । इहेत्यक्षिप्रयोक्तिः । उपपत्तिमेव स्फोरयति—आत्म-
त्वमिति । गौणमुत्पद्योर्मुने संप्रययन्यायं सूचयति—सुरूपयेति । तत्राऽऽन्यत्राप्यु मृदयत्वे गमक-

“स आत्मा तत्त्वमसि” [छा०६।८।७-१५] इति श्रुतेः ॥ अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुतो श्रूयते ॥ तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम् । यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलितोऽपहतपाप्मत्वादिश्रवणात्, तथाऽक्षिस्थानं सर्वलोपरहितमुपदिष्टं—“तद्यद्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति” इति श्रुतेः ॥ संयद्भामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते “एतं संयद्भाम इत्याचक्षते । एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति” [छा० ४।१५।२] “एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति” [४ । १५ । २] “एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति” [छा० ४ । १५ । २] इति च ॥ अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः ॥ १३ ॥

रत्नप्रभा ।

दृश्यत्वादिङ्ग वाच्यमित्याह—संयद्भामेति ॥ वामानि कर्मफळानि एतम् अक्षिपुरूपमिच्छ्य संयन्ति उत्पद्यन्ते । सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः । लोकानां फळदाताऽयमेवेत्याह—वामनीरिति ॥ नयति फळानि लोकान्प्रापयतीत्यर्थः । भामानि भानानि नयत्ययमित्याह—भामनीरिति । सर्वार्थप्रकाशक इत्यर्थः ॥ १३ ॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च । स्थाननामरूपाणां ध्यानार्थं श्रुत्यन्तरेऽप्युपदेशादक्षिस्थानत्वो-
भामती ।

ब्रह्म' इत्युक्ते स्यादाशङ्का, ननु सर्वगतस्वेश्वरस्य कस्माद्विशेषेण चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यते इति, तत्प-
रिहरति श्रुति—‘तद्यद्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति’ इति । वर्त्मनी पक्षस्थाने ।
एतदुक्तं भवति—निर्लेपस्वेश्वरस्य निर्लेपं चक्षुरेव स्थानमनुरूपमिति । तदिदमुक्तम्—तथा परमेश्वरानु-
रूपमिति संयद्भामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन् ब्रह्मणि कल्पते घटते, समनेतार्थत्वात् । प्रतिबिम्बा-
द्विषु त्वसमनेतार्थः । वामनीयानि सभजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफळानि वामानि । संयन्ति सगच्छ-
मानानि वामान्यनेनेति संयद्भामः परमात्मा । तत्कारणत्वात्पुण्यफलोत्पत्तेस्तेन पुण्यफळानि सगच्छन्ते । स
एव पुण्यफळानि वामानि नयति लोकमिति वामनीः । एष एव भामनीः । भामानि भानानि नयति लोकमिति
भामनीः । तदुक्तं श्रुत्या—‘तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भाता सर्वमिदं विभाति’ इति ॥ १३ ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

माह—स इति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—अमृतत्वेति । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह—तथेति । अमृतत्वादि-
वदित्यर्थः । शानुकृत्यमेव स्फोरयति—यथेति । तत्र लोके यद्यपि यदपि किञ्चिदस्मिन्नक्षिणि सर्पिवृत-
मुदकं वा सिञ्चति क्षिपति तत्सर्वं वर्त्मनी पक्षस्थाने एव गच्छति तेन न लिप्यते चक्षुरित्यर्थः । इति
ह स्तोत्रान्यायो वदताऽयादाविति शब्दस्योक्तार्थाच्छेदेनोक्तियोगिनोऽर्थपरत्वेऽप्येति होनाचेत्यत्रापीति श-
ब्दस्यार्थाच्छेदेनोक्तियोगादर्थपरत्वेऽप्येति तत्र श्रुतिभ्याममृतत्वादितिङ्गाच्च दृश्यते इति च्छायात्वादिङ्ग
वाच्यमित्यर्थः । क्रिचोपक्रमस्यैकस्मिन्नाद्वाक्यशेषस्थानेकस्मिन्नादि वञ्चन्ति सगदस्य तात्पर्यहेतुत्वादित्याह—
संयदिति । कुतोऽप्य संयद्भामत्वं तत्राऽऽइ—एतं हीति । वामानि कर्मकत्रान्येतमक्षिपुरूप हेतुमाश्रित्या-
भिसंयन्त्युपद्यन्ते सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः । वामनीरूपयमेव पुमानित्याह—एष इति । तदुपपादयति—
एष हीति । वामानि शोभनानि लोके प्रापयति लोकेषु सर्वशुभप्रापकोऽयमित्यर्थः । भामनीरूपयमेने-
त्याह—एष इति । भामानि भानानि सर्वत्र नयतांति भामनीरूपयमेव प्रकाशकः सर्वत्रेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—
एष हीति । प्रथमश्रुत्यापि चरमश्रुतेरनेकैरन्यथयिनव्यत्वमुपसंहरति—अत इति ॥ १३ ॥ पूर्वपक्षबीज

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽव्ययत्वं स्थानमुपपद्यते इति ॥ अत्रो-
च्यते ॥ भवेदेपाऽनवकल्पतिः, यद्येतदेवकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् ॥
सन्ति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि—“यः
पृथिव्यां तिष्ठन्” [बृ० ३ । ७ । ३] इत्यादिना ॥ तेषु हि चक्षुरपि
निर्दिष्टं—“यश्चक्षुषि तिष्ठन्” [बृ० ३ । ७ । ३] इति ॥ स्थानादिव्यपदे-
शादित्यादिग्रहणेनैतद्वर्शयति ॥ न केवलं स्थाननेवेकमनुचितं ब्रह्मणो
निर्दिश्यते ॥ किं तर्हि ॥ नानरूपमित्येवंजातीयकमप्यनानरूपस्य ब्रह्म-
णोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते—“तस्योदिति नाम” [छा० १ । ६ । ६]
“हिरण्यश्मश्रुः” [छा० १ । ६ । ७ ।] इत्यादि ॥ निर्गुणमपि सद्ब्रह्म
नामरूपगतेर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तन्नतत्रोपदिश्यते, इत्येतदप्युक्तमेव ॥
सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम
इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च, नैवात्र विवदितव्यम् ॥ किम् ॥ ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति ॥

रत्नप्रभा ।

किञ्च न दोष इति सूत्रयोजना ॥ अनवकल्पतिः अकल्पतकथना तदा भवेद्, यद्यत्रैव निर्दिष्ट
मोदित्यन्वयः ॥ नन्वनुचिन्नाह योक्तिरसमाधानमित्याशयः युक्तिमाह—निर्गुणमपीति ॥ १४ ॥
प्रकरणादपि तत्र प्राथमियाह—सुखविशिष्टेति ॥ ध्यानार्थं भेदरूपनया सुखगुणविशिष्टस्य त्रयणं प्रह-
तस्य य एष इति सर्वनामानिधानान्तरः परमात्मा स्यादिति सूत्रार्थः ॥ ननु प्रकरणाप्रवृत्तेन
भामती ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च । आशक्तोत्तरमिदं सूत्रम् । आशक्तमाह—कथं पुनरिति । न्यायिनो हि
स्थान महद्वृत्त, यथा यादसान्निः । तत्कथमयस्य चक्षुरभिधानं परमात्मनः परममहत् इति शकार्यः ।
परिहरति—अत्रोच्यते इति । स्थानान्यादयो येषां ते स्थानादयो नामरूपप्रकारान्तेना व्यपदेशात्सर्व-
गतस्यैरन्यान्यनियमो नानुच्यते । न तु नानास्थानत्व नभस इव नानामूर्त्तीपाशादिस्थानत्वम् । विशे-
पतस्तु ब्रह्मण्यनानि तान्युपासनान्यानानीति तैस्य युक्ते व्यपदेशः ॥ १४ ॥ अपि च प्रह्वानुत्तरादपि
ब्रह्मैवात्र प्रायेत्य, न तु प्रतिबिम्बनिर्देशता इत्याह सूत्रकारः—सुखविशिष्टाभिधानादेव च । एष खड्ग-
पारिचायते—उपकोस्यो ह वै कामव्ययनः सत्यज्ञाने जावात् ब्रह्मचर्यमुत्तम । तस्याचार्यस्य द्वादश
वर्षाभ्यर्त्तानुपचचार । स चाचार्योऽन्यान्ब्रह्मचारिणः स्वाध्याय ग्राहयित्वा समावर्तयामास । तमेवैकमुप-
कोसल न समावर्तयति स्म । जायया च तत्तमावर्तनाधार्यितोऽपि तद्वचनमत्रार्थीचार्यः प्रोपिनवान् ।
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

दूषयति—स्थानादीति । न्यायान्वादयो येषां नामरूपाणां तेषां व्यपदेशात् परम्याद्विस्थानानुप-
यचित्ति योजना । यादसान्निभोत्रिण स्थानिनः स्थानं महद्वृत्तमिति शङ्कते—कथमिति । त्र्योत्र
मूर्त्तीपाशादिबद्ध्यादिस्थानत्व महतोऽपि परम्य न्यादित्याह—अत्रेति । एतन्नातीयकगणनेन गुण-
जां गृहीतम् । निर्गुणस्य गुणसम्प्रोक्तिरप्युक्ता तत्कथमनेकदुर्व्यष्टप्रसूतमेव सनाभिरित्याशङ्कयाऽह-
निर्गुणमिति । चकारार्थमाह—सर्वेति ॥ १४ ॥ प्रकरणादपि तत्रैवात्र प्राथमियाह—सुखेति । हेच-
त्पर सूत्रं श्रोतवित् चकारार्थमाह—अपि चेति । तदेव ननु प्रतिजानीते—नैवेति । तत्रादम्याका-

सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् ॥ सुखविशिष्टं हि ब्रह्म ॥
यद्वाक्योपक्रमे प्रकान्तं—“प्राणो ब्रह्म, कं ब्रह्म, खं ब्रह्म” [छा० ४।१०।
५] इति, तदेवेहाभिहितम् ॥ प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात् ॥ “आचा-
र्यस्तु ते गतिं वक्ता” [छा० ४।१४।१] इति च गतिमात्राभिधानप्र-
तिज्ञानात् ॥ कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति ॥
उच्यते ॥ “प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म” [छा० ४।१०।५] इत्येतद-
श्रीनां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच । “विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च
तु खं च न विजानामि” [छा० ४।१०।५] इति तत्रेदं प्रतिवचनम् ॥
“यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्” [छा० ४।१०।५] इति ॥

रत्नप्रभा ।

दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितइत्यात्मा सर्वनामार्थ इत्यत आह—आचार्यस्त्विति ॥ उपकोसलो नाम कश्चिद्
ब्रह्मचारी जात्रालस्याचार्यस्यामीन् द्वादश व सरान् परिचचार । तमनुवदिश्य देशान्तरगते जात्राले गार्हप-
त्यादिभिर्भयया प्राणो ब्रह्मेत्यात्मत्रिणामुपदिश्योक्तम्—आचार्यस्त्विति ॥ तवामत्रिचान्त्रासये । मार्ग-
मर्चिरादिक यदिष्यतीत्यर्थे । पश्चादाचार्येणाम य एषोऽक्षिणीत्युक्त्वाचिरादिका गतिरक्ता । तथा
चाग्निभिश्चात्मत्रिधावाक्यस्य गतिराक्यनैः प्राक्यता वाच्या । सा च सर्वनाम्ना प्रवृत्तात्मग्रहे निर्वहती
त्येकप्राक्यतानिर्वाहक प्रकृत्ये वाक्यभेदात्तद्भिद्भाद्वलदिति भाव । श्रुति व्याचष्टे—उच्यत इति ॥
प्राणः च सूत्रात्मा बृहत्त्वाद् श्रयेति यत्तज्जानामि । कं त्रिपयमुख खं च भूतकाश ब्रह्मचेन ज्ञातु
न शक्नोमीत्यर्थे । ख कथम्भूत यत्क तदेव खमिति मुखेन विशेषितस्य गम्य भूतानिराम । तथा क
कथम्भूत यत् ग तदेव कमिति त्रिभुवेन विशेषितस्य कस्य जन्मत्वनिरास इति व्यतिरेकमुपेनाह—

भामती ।

ततोऽतिदूनमानसमग्निपरिचरणकुशलमुपकोसत्रमुपे य त्रयोऽमय कर्णापरान्निचंचेतस श्रदानायाम्ने षट्
भक्तये समेत्य ब्रह्मत्रिचामृचिरे—‘प्राणो तन्न क तन्न ख तन्न’ इति । त्रयोपकोमत् उवाच, विजाना
म्यह प्राणो ब्रह्मेति, स हि सूत्रात्मा त्रिभूतिमत्तया ब्रह्मरूपाभिर्मात्राद् ब्रह्मेति । किंतु क च ग च ब्रह्मे
त्येतन्न विजानामि । न हि त्रिपयेन्द्रियसंपर्केन मुखमनित्ये तेषुसिद्ध एव च भूतकाशमचेतन तन्न मत्रि-
तुमर्हति । अथैनममय प्रयुचु—‘यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्’ इति । एव सभूयोक्त्वा
प्रत्येकं च स्वविषयां विद्यामुचु—‘पृथिव्यग्निरेन्द्रमादिस्य’ इत्यादिना । पुनस्त एव सभूयोचु, एषा
सौम्य तेऽम्मद्विद्या प्रत्येकमुक्ता स्वविषया त्रिया, आत्मत्रिया, चाम्नाभिः सभूय पूर्वमुक्ता प्राणो तन्न क
तन्न एव ब्रह्मेति, आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता, ब्रह्मत्रिणैयमुक्ताम्माभिर्गतिमात्र त्वन्दिष्ट नोक्त, तत्तु त्रिया-
कउप्रासये जानास्तत्राचार्यां वक्ष्यती युक्त्वामय उपरिरे । एव व्यस्थिते ‘यद्वाव कं तदेव खं यदेव
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

वैवे हेतुमाह—सुरेति । ब्रह्मणो त्रिशिष्टम्योपक्रमम्यस्योप्राप्तस्येऽपि निर्देशादक्षयारम्य पुतो ब्रह्मे
त्युक्तमेव त्रिशिष्टोति—सुरेत्यादिना । प्रदान्तत्वस्य त्रिणोऽत्रिणाक्ये कि ज्ञात तदाह—तदेवेति । प्रहन-
परिग्रहस्याक्षिराक्ये यच्छेदनेति श्रय । दृश्यत इति लिङ्गेवर्नात-आवाभार्यो यच्छेद । लिङ्गस्य प्रकृत-
णाद्वर्तीयमचादित्याशङ्क्य तथाचे वाक्यभेदाद्भूतिमात्रोक्तिदेशाच्चैत्रनाक्यनाकाशया तदापादकप्रकरणस्य
लिङ्गात्प्रारव्याः प्रवृत्त ब्रह्मे यच्छेदोक्तिमाह—आचार्यस्त्विति ॥ उक्त व्यक्तीर्तुं शङ्कते—कथमिति ।
तत्र ब्रह्मेति वक्तुमुपक्रम दर्शयति—उच्यत इति । प्रागम्य सूत्रात्मनो बृहत्त्वाद्युक्त तत्राव कथ पुनरर्थ-
त्रिययोगजमुप एव च भूतकाश तद्ब्रह्मेति ज्ञात शक्यमित्याह—एतदिति ॥ शक्यामुत्तरम्—तत्रेति । प्रत्येक

तत्र खंभच्छ्रो भूताकाशे निच्छ्रो लोके ॥ यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशच्छ्रः
 सुखवाची नोपादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशच्छ्रो नामादि-
 श्चिव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् ॥ तथा कंशच्छ्रस्य
 विषयेन्द्रियसम्पर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात् ॥ यदि तस्य खंभच्छ्रो
 विशेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् ॥ उत्तर-
 रविशेषिता तु कंभंभच्छ्रो सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः ॥ तत्र द्वितीये ब्रह्म-
 शच्छ्रो नोपादीयमाने कं श्व ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशच्छ्रस्य विशेषणत्वेनो-
 पयुक्तत्वात्सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात् ॥ तन्मा नृदित्युभयोः कंभंभ-
 च्छ्रयोः ब्रह्मशच्छ्रशिरस्त्वं—“कं ब्रह्म खं ब्रह्म” [छा० ४ । १० । ५] इति ॥
 इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवृद्धयेत्यम् ॥ तदेवं वाक्योपक्रमे सुख-

रत्नप्रसा ।

तत्र स्वमित्यादिना । “आनदिद्या” [छा० ४ । १० । १] इति श्रुतिविशेषा प्रतीकान्ध्यानगतिनिमित्त-
 मात्र ॥ सामय इति । सामयो दोष —आनन्तरतन्ध्याननिश्चयान्ति, तमहिन इत्यर्थ ॥ प्रयेनप्रदो दोष-
 सुक्ता द्वयोर्दोषो फलानाह—इत्तरेतेति ॥ विशेषार्थकानिचरं । नन्वेकं त्वेवान् व्ये च्छ्रं नान-
 दान्तरं त्विदर्थनिश्चय आह—तत्रेति ॥ विशेषणत्वेन सुख्य सूक्ष्मध्यानचरत्वेनेत्यर्थः । ननान्तरं गितौ
 पयोमत्त्वमिति किह्व । अध्येयत्वे को दोषप्रसङ्ग—इष्टं हीति ॥ मार्गोक्त्या ननुविद्यात्वागनादिति
 मान्सी ।

ख तदेव कम् इत्येतद्वचनचष्टे माध्वनाह—तत्र खंभच्छ्र इति ॥ प्रतीकाभिप्रायेणिति । आश्रयान्तर-
 प्रयत्नस्याप्रयत्नान्तरे ज्ञेय प्रतीक । यथा नन्दशब्द परमानुष्यो नानादिषु स्थिते । इत्येव तद प्रय
 ज्ञेय यजमानेति । तथेतेव तद शब्द यदृत्तानागतिनि प्रतीति स्यात् । न चैतदप्रतीकत्वमिष्टम् । लौकिक-
 कस्य सुखस्य सामानानन्धय क्षणितुना चानन्धेन सरं नत इति सामय सुखम् । तदेव चरितंके
 दोषसुक्ताभ्यान्तरे गुणनाह—इत्तरेतद्विशेषितौ त्विति । तदर्थोर्विशेषितत्वाच्छ्रान्ति गिदिताबु-
 ध्येने । सुखशब्दनामानिदयो हि सुखश्रो मूलाद्यान्तर्यं पापत्रयं प्रदग्नि गुणयोगेन वर्तते ।
 तादृशं च खेन सुख विधियमात्रं सामानान्तर्यं निरामय भवति । तन्माहृषयस्सुखमनोपादानम् ।
 इत्यन्तरेत्यासस्य प्रयोननाह—तत्र द्वितीय इति । नन्दद कश्चिदोपायं प्रयुज्यमान इति, एत
 खपदस्यापि नन्दद गितौ यतोः खपदयोन्ने ब्रह्मनिर्सी, तनोर्मात्रे नन्दगित्स्वम् । अस्तु प्रयुते
 निनायातमिचर आह—तदेवं वाक्योपक्रम इति । नन्विति पूर्व निर्दिश्यता न्य, ‘य एषोऽभ्यास’
 आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णय ।

ब्रह्मन्ध्यानान्तरे नियोर्विशेषितोक्तौ व्य क्षोणसाशक्य खंभच्छ्रन्ध्यानस्यभिचारं दोषनाह—तत्र स्वमित्ति ।
 प्रतीको नानाऽऽश्रयान्तरं यन्माऽऽश्रयान्तरे ज्ञेय । न चान तदुपदेश । अप्रतीकाशब्दनाश्रयान्ति न्यायेन
 व्ययनागतिविशेषादिति मात्र । नन्दन्यागितरस्यभिचारे दोषनाह—नथेति । अजिना पारतन्ध्यादि
 वाऽऽमय । न च तन्मिच्छन्निच्छित्तन्धावादिनर्थ । व्यतिरेके दोषसुक्ताभ्यान्तरे गुणनाह—इत्तरेतेति ।
 व्ययोर्विशेषितकेन शब्दावपि विशेषितानुक्तौ । कश्चिदेन विशेषितो हि सुखश्रो मूलाद्यान्तर्यं यत्क्या
 तदृशोपायान्तर्यं वर्तते । कस्यपि खेन विशेषितं निरामय भवति । तथा च ययोक्तौ शब्दावनर्गं इत्य-
 सुखान्तरं नत गमन्तिवा चानिर्णयित्थं । एतन्धैव प्रयोगे व्येनान्तर्यमनाध्यासो द्वेषसाशक्या-
 ऽऽह—तत्रेति । विशेषणत्वेनाऽऽश्रयान्तरं विशेषितेनेति यान् । उपरि प्रयोगात्तदप्र गितौ यतोन्ने ब्रह्म-
 निर्सी तयोर्मात्रे ब्रह्मनिश्चयम् ॥ सुखसाधयेत्यन्तेनाम्नो दोषो इत्याह—इष्टं हीति । मार्गो-
 क्त्या सुखमित्यादौ इत्यर्थः । ब्रह्म प्रयान्तर्यं सुखमोपादानं—तदेवमिति । तदेव हेतुनाह—

विशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् ॥ प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽप्रयः स्वस्वं महिमानमुपदिश्य-“एषा सोम्य तेस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च” [छां० ४ । १४ । १] इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति ॥ “आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता” [छां० ४ । १४ । १] इति च गतिमात्राभिधान-प्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति ॥ “यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते” [छां० ४ । १४ । ३] इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुपघातं ह्यवन्नक्षिस्थानस्य

रत्नप्रभा ।

भाः । आत्मविद्यापदेनोपसहारादपि प्रकृत ब्रह्मेत्याह-प्रत्येकं चेति ॥ पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति मम चतस्रस्तनो विभूतिरिति गार्हपत्य उपदिदेश, आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति अन्वाहार्यपचन उवाच, प्राण आकाशो यौर्भिद्यदिति स्वमहिमानमाहवनीयो जगादेति भाः । इयमस्माकमज्ञाना विद्या प्रत्येकमुक्ता । आत्मविद्या तु पूर्वमस्माभिर्भिर्दिष्टा प्राणो ब्रह्मेत्युक्तेत्यर्थः ॥ “उच्यतामग्निभिर्ब्रह्मच्छायात्मा गुरुणोच्यताम् । वक्तुमेदात्” इति तत्राह-आचार्यस्त्विति ॥ एकत्राप्यतानिश्चयाद्ब्रह्मपदेऽपि नार्थभेद भामती ।

इत्याचार्यवाक्येऽपि तदेतानुवर्तनीयमिति तु कुत इत्याह-आचार्यस्तु ते गतिं वक्तोति च गतिमात्राभिधानमिति । यद्यप्येते भिन्नवृत्तौ वाक्ये तथापि पूर्वेण वक्त्रा एकवाक्यतां गमिते, गतिमात्राभिधानात् । किमुक्त भवति, तुभ्य ब्रह्मविद्यास्माभिर्मुपदिष्टा, तद्विदस्तु गतिर्नोक्ता, तां च किञ्चिदधिक-माध्येय पूरयित्वाचार्यो वक्ष्यतीति । तदनेन पूर्वोक्तब्रह्मार्थान्तरविज्ञा वारतेति । अर्थमग्निर्मुपदिष्टे प्रोषित आचार्यः कालेनाजगाम, आगतश्च वीक्ष्योपकोसलमुवाच, ब्रह्मिद इव ते सोम्य मुख प्रसन्न माति, कोऽनु त्वामनुशशासेति । उपकोशलस्तु द्वीणो भीतश्च को नु मामनुशिष्यात् भगवन् प्रोषिते तपस्यापाततोऽपज्ञाय निरर्थमानो ययाद्ब्रह्मिनामनुशशासनमोचत् । तदुपश्रुत्य चाचार्यः सुचिरं क्लिष्ट उपकोसले ससुपजातदयार्द्रहृदयः प्रत्युवाच, सोम्य किञ्च तुभ्यमम्यो न ब्रह्म साकल्येनावोचन्, तदहं तुभ्य साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुममाहास्यात् ‘यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते’ इत्येवमुक्तस्याचार्य आहोपकोसलः, व्रीहो मे भगवानिति, तस्मै होवाचाचार्योऽधिारादिको गतिं वक्तुमनाः, यदुक्तमग्निः प्राणो ब्रह्म क व्रतं च ब्रह्मेति तत्पूरणाय ‘एषोऽक्षिणि पुरो दृश्यते’ इत्यादि । एतदुक्तं भवति-आचार्येण ये सुप्र ब्रह्माक्षिस्थानं सपद्मानं वामनीभामनीत्येवगुणकं प्राणसहितमुपासते ते सर्वेऽपहतपाप्मानोऽन्यत्कर्म कुर्वन्तु मा वाकार्युः, अधिपमधिरेभिमानिनी देवतामभिम्भ-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रत्येकं चेति । उपकोसलं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इतीमा मे चतस्रस्तनो य एष आदित्ये पुरो दृश्यते सोऽहमस्मीति । अन्वाहार्यपचनोऽपि तदनुशशासनमकरोदापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति मे तनो य एष चन्द्रमसि पुरो दृश्यते सोऽहमस्मीति । आहवनीयोऽपि तदनुशशासनं कृतवान्प्राण आकाशो यौर्भिद्यदिति मम तनो य एष विद्युति पुरुषः सोऽहमस्मीत्येवमेते प्रत्येकममयः स्वस्य महिमानं विभूतं पृथिव्यादिभिन्नासुसुखैवा सोम्य ते तुभ्य प्रत्येकमुक्ताऽऽत्मविद्याऽग्निविद्या पूर्वं च सभूय प्राणो ब्रह्मेत्यादिनाऽऽत्मविद्योक्ताऽऽत्मविद्युपसहरन्तो ब्रह्मोपक्रमं दर्शयन्तौत्यर्थः । अग्निवाक्ये ब्रह्मोक्तमपि किमिवाचार्यवाक्येऽनुवर्तने वक्तुमेदात्यर्थभेदमित्याशङ्क्याऽऽह-आचार्यस्त्विति । वक्तुमेदस्यैकवाक्यता-साक्षात्प्राप्तौत्तरवाक्ययोरेकार्यत्वं वाक्यैक्यमप्ये तद्वेदस्यायोगादिन्यर्थः । फलोत्पत्तिं सिद्धमक्षिण्यस्य ब्रह्मत्वमित्याह-यथेति । प्रत्युपरादिरो हि पापाद्यनुपहतं फलमुक्तं तच्च तदग्निमात्रिकृतेण ब्रह्मधियोऽभिधा-र्यते तेनास्य ब्रह्मत्वमित्यर्थः । आचार्येण गतिमात्रे वाक्ये किमित्यभिक्तं सोऽभिर्दधीति वाशक्त्यापेक्षित

पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति ॥ तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संय-
द्रामत्वादिगुणतां चोक्त्वा अर्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीति उप-
क्रमते “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाच” [छां०
४।१५।१] इति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः ॥ यस्मान्छ्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्य-
विज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्यां प्रसिद्धा श्रुता—“अथोत्त-
रेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते
एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते”
[प्रश्न० १।१०] इति ॥ स्मृतावपि “अग्निज्योतिरहश्शुक्लपुष्पमासा
उत्तरायणम् ॥ तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः” [भग० गी०

रत्नप्रभा ।

इत्यर्थे ॥ १५ ॥ श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च । श्रुता अनुष्ठिता उपनिषद् रहस्य सगुणब्रह्मोपासन
येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अत्राभिधानाद्विज्ञानादिति सूत्रार्थमाह—इतश्चेति ॥
यस्माद्दृश्यते तत्तस्मादिदृश्यत्वव्ययः । श्रुतिमाह—अथेति ॥ देहपातानन्तरमियर्थ । स्वयम् तपः । तपो-
ब्रह्मचर्यश्रद्धाविद्याभि आत्मानं ध्यात्वा तथा ध्यानविषयोत्तर देवयानमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण पया आदि-
त्यद्वारा सगुणब्रह्मस्थानं गच्छति । एतद्वै ब्रह्म प्राणानां व्यष्टितमष्टिष्वाणाम् आयतनं लिङ्गात्मक
हिरण्यगर्भरूपं उच्यते एतद् अमृतादिस्य निर्गुणसर्गाप्रिष्ठानम् । अतः कार्यत्रयं प्राप्य तन्मन्त्रं निर्गुण
ज्ञात्वा मुच्यन्ते इत्यर्थः । अग्निरेव ज्योतिर्देवता । एतद्देवताया देवता एव स्मृतौ उक्ता । अस्मिन्

भाष्ये ।

वर्तिते प्रतिपद्यन्ते, आचरोऽहर्हर्देवताम्, अहं आपूर्णमाणपक्षं शुक्लपद्मदेवता, ततः ५०मासान्, येषु मासे-
पूतः दिशमिति सतिता ते ५०मासा उत्तरायणं तदेवता प्रतिपद्यन्ते तेभ्यो मासेभ्यः सन्सत्देवता, तत
आदित्यम्, आदित्याचन्द्रमस, चन्द्रगम्भो विद्युत्, तत्र स्थितानेनान्पुरुष कश्चिद् नखलोकादवर्तार्यामानोऽमानव्या
सृष्टौ मनः । नखलोकमन इति यावत् । स तादृशं पुरुष एतान्सयलोकस्य कार्यं नञ् गमयति, स
एव देवपयो वेपैरर्चिरादिभिर्नृभिरपलक्षित इति देवपय, स एव च ब्रह्मणा गन्तव्येनोपलक्षित इति
ब्रह्मपय, एतेन पया प्रतिपद्यमाना सयलोकस्य ब्रह्म इमं मानव मनोः सर्गं किं भूतमावर्तं जन्मजरा-
मरणपौन पुन्यमावृत्तिस्तत्कर्तार्यो मानवो लोकमन् नावर्तन्ते । तथा च स्मृति—‘नखाया सह ते सर्वे
सप्राप्ते प्रतिपद्यन्ते । परस्यान्ते हृतात्मानं प्रविशन्ति परं पदम्’ ॥ १५ ॥ तदनेनोपादेयानव्याख्यानेन

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पूरयित्वा गतिर्वाच्येयुषसहरन्नाह—तस्मादिति । पूर्वोपरालोचनायामेकत्राक्यव्यनिश्चयादित्यर्थः ॥ १५ ॥
प्रकरणोपनिषत्स्य नञ् उच्यते लिङ्गादपि तत्रेत्याह—श्रुतेति । श्रुता सवृत्तोपनिषद्स्य ज्ञान यस्य स
तथा तस्य या देवयानाख्या गतिरागमसिद्धा तस्याश्चाद्युपपुत्रपेदिन्यभिमानाचक्रत्वतेत्यर्थः । चरारार्थ-
माह—इतश्चेति । अत्राष्टि व्याचष्टे—यस्मादिति । या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा सेनेहाभिगी-
यमानेति मन्त्रः । श्रुतिमाह—अथेति । देहपातानन्तरमियर्थः । तपोब्रह्मचर्याद्युपायेनाऽऽमानमनु-
साराय तद्विद्यया ध्यानाग्यया हेतुनोत्तरमार्गमर्चिराद्युपलक्षितं प्राप्य तेनाऽऽदित्यद्वारा कार्यं ब्रह्माऽऽनु-
वर्तार्यते । नञ् विशिनष्टि—एतदिति । ‘अष्टिममष्टिष्वाणाम् अहं हिरण्यगर्भं पटमियर्थः । तस्यैव वान्तव
रूपमाह—एतदिति । उक्तनिर्णयसिद्धयर्थं हेतुमाह—एतस्मादिति । गतिविषया श्रुतिमुक्त्वा स्मृति-
माह—अग्निगिति । अग्न्यादिश-देगनिवादिष्यो देवता गृह्यते । पश्चन्तरादत्र निर्णयमाह—तत्रेति

धन्तराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२७७)

८ । २४] इति ॥ सर्वेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते ॥ “अथ यद्दु चैवास्मिञ्छब्दं कुर्वन्ति यदि च नाचिपमेवाभिसम्भवन्ति” [छां० ४ । १५ । ५] इत्युपक्रम्य “आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः” “स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते” [छां० ४ । १५ । ५-६] इति ॥ तद्विह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्ध्या गत्याऽक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इति ॥ अत्रोच्यते ॥ न छायात्मादिरितर इह ब्रह्मणमर्हति ॥ कस्माद् ॥ अनवस्थितेः ॥ न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं सम्भवति ॥ यदेव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदिति, तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते ॥ अपगते

रत्नप्रभा ।

उपासके मृते सति यदि पुत्रादयः शब्दं शवसस्कारादिकं कुर्वन्ति, यदि च न कुर्वन्ति, उभयथायुपास्ति-महिम्ना आचिरादिदेवान् क्रमेण गच्छन्ति । आचिपम् अग्निं ततोऽहरहः शुक्रपल-तत उत्तरायण-तस्मात्सरासर-ततो देवलोका-ततो वायु-वायोरदित्य-ततश्चन्द्र चन्द्राद् विद्युत गत्वा तत्र त्रिगुप्तोके स्थितानुपासकान् अमानवः पुरुषो ब्रह्मलोकादागत्य कार्यब्रह्मलोकां प्रापयति । एषोऽचिरादिभिर्देवैर्देवैर्देवैः-देवपथः, गन्तव्येन ब्रह्मणा योगाद् ब्रह्मपथः च । एतेन कार्यं ब्रह्मप्रतिपद्यमाना उपासकाः इमं मानवं मनोः सर्गम् आवर्तं जन्ममरणार्थयुक्तं नावर्तन्ते नागच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ (४) ॥ चक्षुरासीदिति । उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपासकस्य सदा न सिध्यतीति भावः । किञ्च व्यनधाना-भामती ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः । ‘य एषोऽक्षिणि’ इति निरपञ्चुत्तमनित्ये छायापुरुषे नावकल्प्यते । कल्पनागौरव चास्मिन्पक्षे प्रसज्यत आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पथो देवयानस्य प्रामाणिकवेऽपि प्रकृते क्रियायातमित्याशङ्क्योक्तम्-संवेति । इहेत्युक्तां श्रुतिमाह-अथेति । देहपातानन्तर्यमेवाथेत्युक्तमस्मिन्नुपासके प्रारब्धकर्मसमाप्त्यामृते यदि पुत्रा ज्ञातयो वा शत्रु शत्रुसन्निवसस्कारादिकर्म कुर्वन्ति, यदि वा न, द्विधाऽथप्रतिहर्तृर्थाकृतास्तेऽचिरभिमानीनां देवता प्राप्नुवन्ति तदाह-यद्दु चेति । आचिपोऽहर्देवतां ततः शुक्रपक्षदेवता ततः पन्थातोपक्षिनोत्तरायणदेवतां ततः सरासराभिमानीनां देवतां ततश्चाऽऽदित्य ततश्चन्द्र ततो त्रिगुणमाप्नुवन्ति । तत्र स्थितानुपासकान्ब्रह्मलोकादागात्यामानवः पुरुषो गन्तव्यं ब्रह्म प्रापयतीत्याह-इत्युपक्रम्येति । देवैर्देवैर्भिरधिष्ठितः पन्था देवपथो ब्रह्मणा गन्तव्येनोपक्षितो ब्रह्मपथः । एतेन पन्था कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमानाः पुनरपि मनोः सर्गं जन्ममरणार्थयुक्तं नाऽऽवर्तन्ते न प्रविशन्तीत्याह-एष इति । तथाऽपि प्रकृते किं जातं तदाह-तदिति । प्रकरणमिहेत्युक्तम् ॥ १६ ॥ मिद्वान्तमुपपाद्य परोक्तं प्रत्याह-अनवस्थितेरिति । तदुपाकर्तुं व्यावर्धयन्नुक्तं यति-यादिति । सूत्रमुत्तरत्वेन योजयति-अत्रेति । इहेति स्थानं प्राप्य चोक्तम् । प्रश्नार्थकं हेतुं छायात्मनि व्याचष्टे-कस्मादिति । उक्तमन्वयस्यतिरेकान्यां व्यनक्ति-यदेति । स्पष्टक्षुषि

१ [१ । २ । १३] व्याख्यानभाष्ये ।

तस्मिन्न दृश्यते ॥ “य एषोऽक्षिणि पुरुषः” [छां० ४।१।१] इति श्रुतिः ॥ सन्निधानात्स्वे चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति ॥ न चोपासनाकाले छायाकरं कञ्चित्पुरुषं चक्षुस्सर्मापि सन्निधान्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम् ॥ “अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेप नश्यति” [छां० ८।१।१] इति श्रुतिश्चायात्मनोऽनवस्थितत्वं दर्शयति ॥ असम्भवाच्च-तस्मिन्न-मृतत्वादीनां गुणानां न चायात्मानि प्रतीतिः । तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम् ॥ ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसम्बन्धः ॥ समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसम्भवः ॥ यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव ॥ तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्यते ॥ संयद्ब्राम्भवाद्दृश्यत्वेतस्मिन्ननैश्वर्यादिनुपपन्ना एव ॥ देवतात्मनस्तु “रश्मिभिर्योऽस्मिन्प्रतिष्ठितः” [बृह० ५।५।२] इति श्रुतेः ॥ यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात् ॥ तथाप्यात्मत्वं तावन्न सम्भवति ॥ परायूपत्वात् ॥ अमृतत्वाद्योऽपि न सम्भवन्ति ॥ उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् ॥ अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् ॥ ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्थाभाविकम् ॥ “भीषास्माद्घातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्माद्ग्निस्रैश्च मृत्युर्धावति पञ्चम

रत्नप्रभा ।

त्स्याद्विम्य उपास्य । न च तस्य स्वचक्षुषा दर्शनं सम्भवतीत्याह-य एष इति ॥ अस्तु तर्हि परेण दृश्यमानस्योपास्तिरित्यत आह-न चेति ॥ कपनागौरवादिव्यर्थः ॥ युक्तिसिद्धान्तस्थितत्वे श्रुतिमाह-अस्येति ॥ छायाकरस्य विम्बस्य नाशमर्जनमनुस्रयेण छायात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ जीव निरस्यति-तथेति ॥ जात्यन्वयस्याप्यहमियत्रिशेषेण जीवस्यामित्येकेश्वरस्य स्थानमियुक्तमित्यर्थः ॥ दृष्ट इति । श्रुताविति शेषः । ननु “चक्षोः सूर्या अजायत” “सूर्योऽस्तमेति” इति वाक्यमनरा देवा इति प्रसिद्धिनाशितमित्याशङ्क्याह-अमरत्वमपीति ॥ भीषा भयेन अस्माद् ईश्वरादायुश्चरति । अग्निस्रैश्च भावती ।

इत्याह-न चोपासनाकाल इति ॥ तथा विज्ञानात्मनोऽपीति । विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपा-जानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नित्यं सन्नित्यमात्रेऽपि यत्र कापि चायात्मन समनादुपास्यते यादाङ्क्याऽऽह-य इति । दृश्यत इत्युक्तं स्वे-नाप्येन वैयर्थिशेषाच्चमश्रुतत्वाच्च प्रथमश्रुतमग्नि स्वकूपमेव युक्तं सन्निधेः स्वस्मिन्नतिशयादित्याह-सन्नि-धानादिति । तर्हि पुरातन्तर सन्निधाय स्वचक्षुषि तद्दृश्यस्योपास्यता स्यादित्यादाङ्क्य गौरवाच्चेत्याह-न चेति । युक्त्याऽनवस्थिततमुक्त्या तत्रैव श्रुतिमाह-अस्येति । छायाकरस्येयर्थः । आनन्तर्यायि-ऽनुयन्द् । एष दान्दृष्टायात्कार्य । हेतुन्तरस्मादाय व्याग्राति-असंभवाच्चेति । जीवनिरासेऽप्यन-रिषमि व्याचष्टे-तथेति । छायात्मनदित्यर्थः । न हि तस्य चक्षुष्येन व्यक्तियोग्यता येन तत्रोपास्तिरि-नाऽपि स्थानत्रिषेणमहमिति व्यक्तेरित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणोऽपि सर्वत्र सत्त्वात् चक्षुष्येन स्थितिस्तत्राऽऽह-ब्रह्म-णास्त्विति । दृष्ट श्रुताविति शेषः । हेतुन्तर जीवोऽपि योजयति-समानश्चेति । जीवस्य ब्रह्माभेदात्त-त्राश्रुतत्वादि स्यादिति यादाङ्क्याऽऽह-ययपीति । अनन्तरमिति देवानामन्यस्तिहेत्याशङ्क्य हेतुन्तरेण निराह-देवचेति । देवत्वमन्यप्रसिद्धिवाचिन तद्देवत्वपदादिप्रत्ययमि यादाङ्क्याऽऽह-अमरत्वमिति । सपद्दामना-दिस्यमि न तत्रेवाह-ऐश्वर्यमिति । तस्यैश्वरायत्तने भगवति च माननाह-भीषेति । भवेनात्मादी-

इति" [तैत्ति० २ । ८।१] इति मन्त्रवर्णात् ॥ तस्मात्परमेश्वर एवायम-
क्षिस्थानः प्रत्येतव्यः ॥ अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं
शास्त्रापेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥ इत्यन्तरा-
धिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८ ॥ (५) ॥

"य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति" [बृ०
३ । ७ । १] इत्युपक्रम्य श्रूयते—“यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरोयं
पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आ-

रत्नप्रभा ।

स्वम्यकार्यं कुरुत । उक्तापेक्षया पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषां निरुद्धे धावतीत्यर्थः । ईश्वरपक्षे दृश्यत इत्य-
युक्तं तत्राह—अस्मिन्निति ॥ दर्शनमनुभवः । तस्य शास्त्रे श्रुतम्य शास्त्रमेव कारणं कस्य सन्निधानात् ।
तथा च शास्त्रकरणको विद्वदनुभव उपासनास्तु यर्थ उच्यत इत्यर्थः । तस्मादुपकोसत्त्रियावाक्यमुपास्ये
ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १७ (४) ॥ बृहदारण्यकवाक्यमुदाहरति—य इति ॥ अन्तर्यामिना-
भामती ।

सनाऽन्यत्र दृष्टचरो, ब्रह्मणस्तु तत्र श्रुतपूर्वैर्यर्थः । भीषा भिया । अस्मात् ब्रह्मण । शेषमतिरोहिता-
र्थम् ॥ १७ ॥ अन्तर्याम्यधिदेवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । 'स्वर्गमोर्षाजित देह तेनान्यच्च निय-
च्यति । तक्षादिशरीरस्तु नात्मान्तर्यामिता भवेत् ॥ १ ॥' प्रवृत्तिनियमलक्षणं हि कार्यं चेतनस्य शरी-
रिणः स्वशरीरेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा वाय्मादौ दृष्टं नाशरीरस्य ब्रह्मणो भवितुमर्हति । न हि जातु
घटाङ्कुरः कुटजत्रीजाजायते । तदनेन 'जन्माद्यस्य यतः' इत्येवदप्याश्लिष्य वेदितव्यम् । तस्मात्परमात्मनः
शरीरेन्द्रियादिरहितम्यान्तर्यामिन्वाभावात्, प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानन्या देवताया वाणिमाद्यैश्वर्य-
योगिनो वा जीनात्मनो वान्तर्यामिता स्यात् । तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्ट्याश्रुतत्वामतात्तान्निशतः तानि सन्ति,
तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वनिज्ञातृत्वानां श्रुतानामभावात्, अनात्मत्वाच्च 'एष त आत्मा'
इति श्रुतेरनुपपत्तेर्न प्रधानम्यान्तर्यामिता । यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मन्त्वमस्ति, अदृष्टत्वाद्यथ
सह द्रष्टृत्वादिभिरपपत्तेर्न, शरीरेन्द्रियादियोगाच्च, पृथिव्येव यस्यायतनमिच्छोको मनो ज्योति इत्यादि-
श्रुतेः, तथापि तस्य प्रतिनियतनियमनात् 'यः सर्वलोकानन्तरो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यम-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतान्ते चलति वायुरित्यर्थः । पक्षत्रयायोगे फलितमाह—तस्मादिति । ईश्वरेऽपि दृश्यत इत्ययुक्तं
तस्यादृश्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—अस्मिन्निति । उपपत्तिर्दर्शनं तत्र शास्त्रीयदर्शनस्य शास्त्रमेव सन्निहितं
कारणमिति सिद्धप्रसिद्धं शास्त्रीयमेव दर्शनं सिद्धमनुसृते, तत्राज्ञानामनुसृतागार्थमित्यर्थः । शास्त्रादीत्यादिपदं
विद्वदनुसृतागार्थम् । तद्विषयदर्शनोक्तेरपयोगमाह—प्ररोचनेति । उक्तं तच्चदर्शनमयोग्यमित्युक्तं न तद्दर्शने
फलति भवत्यभिरुचिरित्यर्थः । तदेवमुपकोसत्त्रियावाक्यं सविशेषं ब्रह्मण्यन्वितमिति ॥ १७ ॥ (४) ॥
स्थानादित्यपदेशमूत्रे पृथिव्यादीनि ब्रह्मणः स्थानानीयुक्तं तदनिच्छिमाशङ्क्याऽऽह—अन्तर्यामीति ॥
अन्तर्यामिनात्प्रमाणमुदाहरति—य इति । मनुष्यादिभिर्देवादिभिर्धातिष्ठतमिमममु च लोकं योऽन्तरो यमयति
यद्य एतद्व्यवर्तति भूतान्दन्तरो सन्मयति तं किं वेद्येयन्तर्यामिणमुपक्रम्य श्रुतमित्यर्थः । पृथिव्यां
तिष्ठन्तर्यामीत्युक्तं सर्वान्पि चराचरे प्रसक्तानुक्त-पृथिव्या इति ॥ तदेवता प्रयाह—यामिति । ईश्वर-
स्याप्यकार्यकरणस्य न नियन्तृत्वेयाशङ्क्याऽऽह—यस्येति । नियम्यकार्यकरणैरेव नियन्तृत्वम् । फलितमाह—
य इति ॥ तस्यातात्पर्यमाह—एष इति । ते मम चेत्यर्थः । आदिपदं योऽस्तु तिष्ठन्निचादिसप्रहार्थम् ।

त्मान्तर्याम्यमृतः” [वृ० ३। ७। ३] इत्यादि ॥ अत्राधिदेवतमधिलोकम-
धिदेवमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामी
श्रूयते ॥ स किमधिदेवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित्, किंवा प्रास्ताणि-
माद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किञ्चिदित्यपूर्व-
सञ्ज्ञादर्शनात्संशयः ॥ किं तावन्नः प्रतिभाति ॥ सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धत्वा-
त्सञ्ज्ञानाऽप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण केनचिद् भवितव्यमिति ॥ अथ वा
नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम् ॥ अन्तर्यामिशब्दा-
ऽन्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः ॥ तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानी
कश्चिदेवोऽन्तर्यामी स्यात् ॥ तथा च श्रूयते—“पृथिव्येव यस्यायतनमग्नि-

रूपमा ।

हणे प्रतीयमानार्थमाह—अत्रेति ॥ “यः पृथिव्याम्” [वृ० ३। ७। ३] इत्यादिना देवता पृथिव्याया अधि-
कृत्य यमयिता श्रूयते। तथा य सर्वेषु लोकेष्विति अधिलोकमायुः सर्वेषु वेदेष्विति—अधिदेवम् । य सर्वेषु
पञ्चेष्विति अधियज्ञम् । य सर्वेषु भूतेष्विति—अधिभूतम् ॥ “य प्राणे तिष्ठन्” [वृ० ३। ७। १६] इत्यादि “य
आत्मनि” [वृ० ३। ७। १] इत्यन्तमध्यात्म चेति विभागः । अशरीरस्य नियन्तृत्वसम्प्राप्तसम्भवाभ्या सशय
पूर्वशेष्वस्याक्षिम्यानन्तसिद्धये पृथिव्यादिस्याननिर्देशो दृष्टान्त उक्तः । तस्य दृष्टान्तनाक्यम्येश्वरपरत्वगना-
क्षिप्य समापीयत इति आक्षेपसङ्घति । अतः पूर्वफलेनास्य फट्त्वम् । अथान्तरफट् तु पूर्वपक्षे अनी
श्वरोपास्ति सिद्धान्ते प्रत्यग्नहञ्जानमिति मन्तव्यम् । स्वयमेवार्हचि वदन् पक्षान्तरमाह—अय वेति ॥
अनिश्चितार्थे फलमावेनाफट्त्वस्य वैदार्थत्वायोगादिति भावः ॥ तथा चेति । यस्य देवस्य । आयतनं
मामती ।

यति’ इति श्रुतिप्ररोधादनुपपत्तेः, योगी तु यद्यपि लोकभूतगणितया सर्वेषु लोकेष्वन्तर्यामि च भूतानि
नियन्तुमर्हति तत्रतत्रानेकत्रिन्देहेन्द्रियादिनिर्माणेन ‘स एकमा भवति त्रिमा भवति’ इत्यादिश्रुतिभ्यः,
तथापि ‘जगद्रथापारवर्जं प्रकृतात्’ इति वक्ष्यमाणेन न्यायेन त्रिभारत्रियये त्रियासिद्धाना व्यापाराभाना-
त्तोऽपि नान्तर्यामी । तस्मात्पारिदेशोप्राज्ञीय एव चेतनो देहेन्द्रियादिमान् द्रष्टृनादिसपन्न न्वयम
दृश्यादि स्वात्मनि वृत्तिप्ररोधात् । अमृतश्च, देहेन्द्रियादिनाऽप्यनाशात् । अन्ययामुष्मिकरूपलोपमोगा
भावेन कृतविप्रणाशादृताभ्यागमप्रसङ्गात् । ‘य आत्मनि तिष्ठन्’ इति चाभेदेऽपि कथञ्चिद्देवोपचारात्
‘स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठिन्’ स्वे महिन्नि’ इतिवत् । ‘यमात्मा न वेद’ इति च स्वात्मनि वृत्तिप्ररोधाभिप्रायम् ।
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

आपातिक धृत्यर्थमाह—अत्रेति । यः पृथिव्यामित्याद्यधिदेवतम् । य सर्वेषु लोकेष्वित्यधिदेवम् । य
सर्वेषु वेदेष्वित्यधिदेवम् । यः सर्वेषु पञ्चेष्वित्यधिदेवम् । य सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम् । य प्राणेष्वि-
त्यादि य आत्मनीत्यन्तमध्यात्ममिति भेदः । अदेहस्य नियन्तृत्वासम्भवासमाभ्या सशयमाह—स किमिति ।
अर्थान्तरे सदित्यमानं हेतुमाह—अपूर्वोति । दृश्यत इति श्रुतिवैदुहुरल्लिङ्गाद्यनुगेनार्थविशेषपरतया नीता-
ऽत्र त्वन्तर्यामिशब्दस्याप्रतिद्वयार्थान्नाशार्थं निर्गीतो द्रित्यादिशब्दप्रदित्याह—किं तावदिति । अन्तर्यामि-
नाक्षणस्य सत्रिदोषे नन्यन्ययोक्तं सगतयः पूर्वपक्षे त्रिदिष्टस्य योगिनोऽन्तर्यामिण सिद्धान्ते परम्येव
तन्वोपान्तिरिति फट्त्वं । तत्र पूर्वपक्षमासमाह—सञ्ज्ञाया इति । अथयनविद्युपात्तस्य पुमर्थान्वयव्रीत्या-
दनिर्णीतस्य तदयोगान्तर्यामिरूप निर्धारणार्थमिति पक्षान्तरमाह—अय वेति । अप्रसिद्धत्वात्सञ्ज्ञाया
सिद्धानाऽपि तथा भाव्य व्यातेरि याशक्याऽऽत्—अन्तर्यामीति । अर्थान्तरायोगे कश्चित्माह—तस्मादिति ।
तत्र शास्त्रत्याग्य प्रमाणयति—तथा चेति । आयतनं शब्द लोको लोकवनेऽन्ते यसापारण ज्योतिः-

१ आनन्दतत्त्व धृत्यर्थमाह—अत्रेति । २ अत्रिन्दोष्यप्रतिदेनार्थान्तरेणेति पाठात्तरम् ।

अन्तर्यामिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२८१)

लोको मनो ज्योतिः” [बृ० ३ । ९ । २६] इत्यादि ॥ स च कार्यकरण-
वत्त्वात्पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन्ग्रमयतीति युक्तं देवात्मनो यमयितृत्वम् ॥
योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात् ॥ न
तु परमात्मा प्रतीयेत ॥ अकार्यकरणवत्त्वादित्येवं प्राते-इदमुच्यते ॥
योऽन्तर्याम्यधिदेवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति ॥ कुतः ॥
तद्धर्मव्यपदेशात्-तस्य हि परमात्मनो धर्मो इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते ॥
पृथिव्यादि तावदधिदेवादिभेदाभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन्ग्रम-
यतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते ॥ सर्वविकारकारणत्वे
सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । “एष ते आत्मान्तर्याम्यमृतः” [बृह० ३ । ७ । ३]
इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते ॥ “यं पृथिवी न वेद”
[बृह० ३ । ७ । ३] इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं
श्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति ॥ पृथिवीदेवता ह्यहमस्मि
पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात् ॥ तथा “अष्टपः” [बृ० ३ । ७ । ३]
“अश्रुतः” [बृ० ३ । ७ । ३] इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात्
परमात्मन उपपद्यत इति ॥ यत्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मनो यमयि-
तृत्वं नोपपद्यत इति ॥ नैप दोषः ॥

रत्नप्रभा ।

शरीरम् । लोकयतेऽनेनेति लोकः चक्षुः । ज्योतिः सर्वार्थप्रकाशक मन इत्यर्थः । उपक्रमादिनाऽन्तर्या-
म्येक्यनिश्चयादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्युच्यते-योगिनो वेति ॥ आगन्तुकसिद्धम्यान्तर्यामिणे सिद्धसा-
धनकल्पनागौरवान्नित्यसिद्ध एरान्तर्धामीति सिद्धान्तयति-एवं प्राप्त इति ॥ देवतानिरासे हेत्वन्तरमाह-
यं पृथिवीति ॥ ईश्वरो न निषन्ताऽशरीरत्वाद्भट्टवदित्युक्त निरस्पति-नैप दोष इति ॥ नियम्यतिरे-
भामती ।

‘यस्यात्मा शरीरम्’ इत्यादि च सर्वं ‘स्वै महिम्नि’ इतिवचोऽजनीयम् । यदि पुनरात्मनोऽपि नियन्तुरन्यो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

साधारण कारण सदाशरीर देवता चक्षुर्मनोभ्यां सर्वं वेत्तीत्यर्थः । यस्तं नियात्स एव वेदितेत्यादि प्रहीतुमा-
दिपदम् । ईश्वरोऽपि सर्वमिदं स्यादित्याशक्याऽऽह-स चेति । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकस्मिन्नन्तर्यामिणि
सिद्धे कथं पृथिव्याद्यनेकदेवतोक्तिरित्याऽऽह-योगिनो वेति । यदनुप्रहाद्योगिनो नियमनादिसामर्थ्यं स
किमित्युपेक्ष्यते तत्राऽऽह-न त्विति । विशिष्टस्य योगिनोऽन्तर्यामिणो च्यानार्थं शालगमिन्श्रुतसहर्तुमि-
तिशब्दः । सिद्धान्तयति-एवमिति । प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रश्नपूर्वक हेतुमुगम्याप्य व्याचष्टे-कुत इति । इहे-
त्यन्तर्यामिप्रहणम्, के ते परस्यासाधारणा धर्मा येऽन्तर्यामिणि व्यपदिश्यन्ते तत्र सर्वनियन्तृत्वं तावदाह-
पृथिव्यादीति । साधनाधीनशक्या तद्गतो ज्ञाने तद्व्योपेक्षणाद्दीगौरवान्नित्यमिदशक्येष्वस्मिन्ने लोच-
कात्तस्यैव सर्वनियन्तृतेति भावः । परस्यैवसाधारणधर्मइयमाह-एष इति । देवपक्षे दोषान्तरमाह-यमिति ।
एकस्य कर्मकर्तृत्वायोगात्पृथिव्यपि देवता न स्यात्मान जानीयादिति कुनन्तनोऽन्यस्य तत्राऽऽह-पृथि-
वीति । अहमित्यात्मर्थाः सर्वेषामनुभवमिदं देवतायामपि नापद्यते शक्येत्यर्थः । इतोऽपि परमात्मैवा-
न्तर्यामीत्याह-तयेति । अकार्यकरणत्वाच्च परोऽन्तर्यामी घटत्रदित्युक्तमनुवदति-यत्त्विति । किमी-
श्वरस्य नियम्यतिरिक्तदेहादिराहित्यं वा देहाद्यसम्पन्नो वा तत्राभोक्तृत्वं वा हेतु क्रियते । नाऽऽह-
तत्त्वादेः स्वदेहादिनियमने देहान्तराद्यभावेन व्यभिचारात् । द्वितीयं म्नात्रियात्तदेहादेर्गंधरेण समवादा-
दिभिः । तृतीये तभोक्तृत्वादीश्वरो न नियन्तेत्यत्राचेतनमुपाधिः । न च मुक्तामसु साध्याऽयामिः ।
तेषामधीनभावेन पश्यादिति विरक्तत्वाह-नैप इति । ईश्वरस्य नियन्तृत्वे कार्यकारणत्वमपि शक्यम-

यान्निवच्छति तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणत्वोपपत्तेः ॥ तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न सम्भवति । भेदाभावात् ॥ भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः ॥ तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्यादेतद् अहष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते ॥ रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात्—“अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुतमिव सर्वतः” [मनुस्मृ० १ । ५] इति हि स्मरन्ति ॥ तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वाद्बुपपद्यते ॥ तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् ॥

रत्नप्रमा ।

क्षरीरशून्यत्व वा हेतुः, शरीरसम्बन्धित्व वा । आद्ये स्वदेहनियन्तरि जीवे व्यभिचारः । द्वितीयस्तु—व्यसिद्धः । ईश्वरस्य स्वाधिकोपार्जितसर्वसम्बन्धित्वादित्याह—यान्निवच्छतीति ॥ तशरीरो नियन्तेति लोकदृष्टिमनुसृतैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु चेतनसान्धियाज्जटस्य व्यापारो निवमनम् । तच्छक्तिमत्त्वं नियन्तृत्वम् । तथाचिन्त्यमायाशक्तेश्चैतन्यतः शरीर विनैवोपपन्नम् । कार्यकरणसंघातात्मको देहो प्राणः । तेन लिङ्गदेहस्य व्यावृत्तिः । ननु देहनियन्तृर्जीवस्यान्यो नियन्ता चेत् तस्याप्यन्यः, अत आह—इत्यनवस्थेति ॥ निरंकुशं सर्वनियन्तृत्वमीश्वरस्य श्रुतम् । तस्या नियन्त्रन्तरानुमाने श्रुतिबाध इति गानवस्थेयर्थः । यद्वा ईश्वराद्देहकल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वोक्तं: सत्यभेदाभावात्तानवस्थेयर्थः ॥ १८ ॥ प्रधानं महदादिकमेण कथं प्रवर्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह—अप्रतर्क्यमिति ॥ रूपादिहीनत्वादधिक्ये सर्वतो दिक्षु प्रसुतमिव मामती ।

नियन्ता भवेत् वेदिता वा ततस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात् । सर्वलोकभूतनियन्तृत्वं च जीवस्याहृष्टद्वारा । तदुपार्जितौ हि धर्मोधर्मा नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति । एकवचनं च जात्यभिप्रायम् । तस्माज्जीवात्मैवान्तर्यामी, न परमात्मेति । एव प्राप्तेऽभिधीयते—‘देहेन्द्रियादिनिमग्नं नास्य देहेन्द्रियान्तरम् । तत्कर्मोपार्जितं तत्वेत्तदपिपार्जितं जगत् ॥’ श्रुतिस्पृतीतिहासपुराणेण तावदत्रभवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तः परमेश्वरस्य जगद्योनित्वमवगम्यते । न तस्युत्थाजनसाधारण्यानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपहोतुम् । तथा च सर्वं विचारजातं तदविद्याशक्तिपरिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्तत इति ययायथं पृथिव्यादिदेवतादिकार्यकरणैस्तानेव पृथिव्यादिदेवतादीन्ष्टकौति नियन्तुम् । न चानवस्था । न हि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किंतु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाप्यच्छेदकत्वितभेदस्तया व्याख्यायत इत्यसदुदावेदित, तत् नियन्त्रन्तरं, कुतधानवस्था । तथा च ‘नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा’ इत्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः । आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्वादिवदनुमातुमित्याशंक्य नियम्यकार्यकरणवस्थे सिद्धसाधनमतिरिक्ततद्वत्त्वं श्रुतिविरुद्धेत्याह—यानिति । स्वदेहादिनियन्तरपि जीवस्यान्यो नियन्ता चेत्तस्याप्यन्यो नियन्ता स्यादविद्येपादित्याशङ्कयाऽह—तस्यापीति । निरंकुशं सर्वनियन्तृत्वं श्रौतम् । न च तादृशि सर्वनियन्तरं भेदः । न चानुमान श्रुतिबाधितमुत्तिष्ठति तन्नानवस्थेयर्थः । योगिपञ्च तु स्वादनवस्थेत्याह—भेदे हीति । तत्रापि नियन्तृत्वं कापि तिष्ठति चेद्विद्विद्विरिति भावः । मूत्रार्थमुपसहरति—तस्मादिति ॥ १८ ॥ सूत्रव्याख्येयां शक्यामाह—स्यादेतदिति । यौक्तिकेऽर्थे स्मृतिमपि तत्रादयति—अप्रतर्क्यमिति । इय महदादिरूपेण प्रधानं किमिति प्रवर्तत कस्मान्नान्यथेति तर्कस्याविषयो मूढत्वादित्यर्थः । रूपादिहादित्यादिविज्ञेयं चक्षुरायप्राप्तं प्रसुतमिव सर्वतः सर्वोऽपि दिक्षु जटिमन्यातमित्यर्थः । कथं तस्याचेतनस्यान्तर्यामिन्य तत्राऽह—तस्येति । अहृष्टत्वादीनां प्रधाने समवे फलितमाह—तस्मादिति । प्रागेव प्रयुक्तं प्रधानं किमिति पुनः शक्यते तत्राऽह—

ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसम्भ-
वेन पुनराशङ्क्यते ॥ अत उत्तरमुच्यते-न च स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामि-
शब्दं भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ॥ अतद्धर्माभिलाषात् ॥ यद्यप्यदृष्टत्वा-
दिव्यपदेशः प्रधानस्य सम्भवति ॥ तथापि न दृष्टत्वादिव्यपदेशः सम्भ-
वति ॥ प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् ॥ “अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः
श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता” [बृ० ३।७।३] इति हि वाक्य-
शेष इह भवति ॥ आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥ १९ ॥ यदि प्रधा-
नमात्मत्वद्रष्टत्वाद्यसम्भवान्तर्याम्यभ्युपगम्यते, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी
भवतु ॥ शारीरो हि चेतनत्वादृष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवति ॥ आत्मा
च प्रत्यक्त्वात् ॥ अमृतश्च धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः ॥ अदृष्टत्वादयश्च
धर्माः शारीरं सुमसिद्धाः ॥ दर्शनादिक्रियायाः कर्तारं प्रवृत्तिविरोधात् ।
“न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येद्” [बृ० ३।४।२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्य च

रत्नप्रभा ।

तिष्ठति । जडत्वादित्यर्थः । अतद् अप्रमानं चेतनं तस्य धर्माणामभिमानादिति हेतुर्यः ॥ १९ ॥ उत्त-
रमृतनिस्पाशकामाह-यदि प्रधानमित्यादिना ॥ अमृतश्चेति । विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्तिरि-
त्यर्थः । यथा-देवदत्तकर्तृकगमनक्रियायां प्रागं कर्म न देवदत्तः, तथात्मकर्तृकदर्शनादिक्रियायां अनात्मा
विषयः । न त्वात्मा । क्रियायां कर्तृविषयत्वायोगादित्याह-कर्तरीति ॥ क्रियायां गुणः कर्ता ।
भामती ।

परमार्थतोऽन्तर्यामिगोऽन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टृत्वात् । अविद्याकल्पितजीवरत्नात्मभेदाश्रयास्तु ज्ञातृश्रेय-
भेदश्चुनय, प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि, सत्तारानुभव, विधिविधेयशास्त्राणि च । एव चाधिदैवादिभ्येकस्यैवा-
न्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समयसंभवति, ‘य सर्वलोकज्ञानं’ ‘यः सर्वाणि भूतानि’ इत्यत्र य इत्येकत्रय-
नमुपपद्यते । अमृतत्वं च परमात्मनि समञ्जसं गान्यत्र । ‘य आत्मनि निष्ठः’ इत्यादौ चाभेदेऽपि भेदो-
पचाराशेषो न भविष्यति । तस्मात्परमात्मान्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम् । पृथिव्यादि स्तनवित्त्व-
न्तमपिद्वेषम् । ‘यः सर्वेषु लोकेषु’ इत्यविलोकम् । ‘यः सर्वेषु वेदेषु’ इत्यविवेदम् । ‘यः सर्वेषु यज्ञेषु’
इत्यवियज्ञम् । ‘यः सर्वेषु भूतेषु’ इत्यविभूतम् । प्राणाद्यान्मान्तमव्यात्मम् । सत्ताया अप्रसिद्धत्वादित्यु-
पक्रममात्रं पूर्वो पक्षः ॥ १९ ॥ दर्शनादिक्रियायाः कर्तारं प्रवृत्तिविरोधात् । कर्तारं आत्मनि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ईक्षतेरिति । प्रासङ्गिकशक्तोत्पत्त्येव सूत्रमादाय ध्याकरोति-अत इति । अदृष्टत्वादिव्यपदेशप्रधानमन्यान्त-
र्यामिणमुक्तमित्याशङ्क्य हेतुमाह-कस्मादिति । हेत्वसिद्धिं शक्तिं तदर्थमाह-यद्यपीति । अन्तर्या-
मिणि द्रष्टृत्वादिव्यपदेशं दर्शयति-अदृष्ट इति । इहेति ब्राह्मणोक्तिः । प्रमाणपक्षे दोषान्तरमाह-
आत्मत्वमिति ॥ १९ ॥ उत्तरमृत्यावर्त्यां शकामाह-यदीति । द्रष्टृत्वाद्यसमयस्य तत्रापि तुल्यत्वा-
शङ्कोक्त-शारीरो हीति । तयाऽपि कथं तत्राशुनं च स हि देहापाये विपत्ते तत्राऽऽह-अमृतश्चेति ।
अन्यायाऽऽकृतगमादिप्रसङ्गात्, “जीवापेतं वाच” इत्यादिश्रुतेभ्येयमेव । तथाऽपि कथमदृष्टत्वादीनां तत्रोपपत्तिस्त-
स्याहर्वाव्याप्यत्वात्तत्राऽऽह-अदृष्टत्वेति । सक्तमिहा क्रिया कर्म व्याप्नोति न कर्तारं, तेन कर्तार्यात्मनि
दर्शनादिदृष्टौ कर्तृत्वेन गुणं कर्मत्वेन प्राप्तान्यचेत्येकस्या क्रियायां युगपद्रूपप्रधानं विरोधादिनि हेतुमाह-
दर्शनादीति । जीवस्यादृष्टत्वादयो न केनच योक्तिः क्तः किंतु श्रोताश्रयात्-नेति । त्रौक्तिक्या दृष्टेर्द्रष्टारि-
णत्वेदेष्टारमा मानं तथैव दृष्ट्या त्वं न परं
पदम् । तथाऽपि कथं तस्यान्तर्यामिच

कार्यकरणसंघातमन्तर्यमयितुं शीलम् । भोक्तृत्वात् ॥ तस्माच्छारीरो-
ऽन्तर्यामीति ॥ अत उत्तरं पठति-

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते ॥ शारीरश्च नान्तर्यामी इष्यते ॥ कः स्यात् ॥
यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य सम्भवन्ति ॥ तथापि घटाकाशवदुपाधि-
परिच्छिन्नत्वात् स कात्स्न्येन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुं च श-
क्नोति ॥ अपि च-उभयेऽपि हि शास्त्रिनः काण्वा माध्यन्दिनाश्चान्तर्या-
मिणो भेदेनैव शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधी-
यते । “यो विज्ञाने तिष्ठन्” [वृ० ३ । ७ । २२] इति काण्वाः । “य
आत्मनि तिष्ठन्” इति माध्यन्दिनाः । “य आत्मनि तिष्ठन्”
इत्यस्मिन्नावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः ॥ “यो विज्ञाने
तिष्ठन्” इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते ॥
विज्ञानमयो हि शारीरः ॥ तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति
सिद्धम् ॥ कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते । यश्चायमीश्वरोन्त-
र्यामी यश्चायमितरः शारीरः ॥ का पुनरिहानुपपत्तिः “नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टा” [वृ० ३ । ७ । २३] इत्यादि श्रुतिवचनं विरुद्ध्येत ॥ अत्र हि प्रकृ-
तादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विजातारं चात्मानं प्रतिषे-

रुनप्रमा ।

प्रमान कर्म । तत्रैकस्या क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रमानत्वयोः प्ररोधान्न कर्तुं कर्मत्वमित्यर्थः, ॥ दृष्टेः
द्रष्टारम् आत्मानं तथा दृश्यथा दृष्ट्या न निरयीकुर्या इवादिश्रुतेश्चादृष्टवादिधर्माः शारीरस्ये वाह-
नेतीति ॥ अपिशब्दमुचितहेतुमुक्त्वा कण्ठोक्त हेतुमाह-अपि चोभयेऽपीति ॥ भेदेनेति सूत्रात्तादत्रिकमेदे
ज्जान्ति निरसितुं शक्ते-कयमिति ॥ नन्वत्रैको भोक्ता जीवः, ईश्वरमत्रोक्तंति, न प्ररोध इति शङ्कते-
का पुनरिति ॥ तयोर्भेदः श्रुतिरिदं इति पूर्ववाद्याह-नान्य इति ॥ स एव श्रुत्यर्थमाह-अत्रेति ॥ श्रुतेः

मासदी ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायतिर्णयः ।

समावनाफल्माह-तस्मादिति । सूत्रमनन्तर्यति-अत इति । अपेक्षित्वा प्रतिज्ञां निमज्जते-
नेत्यादिना । चकारादनुवृत्तिद्रष्टृत्वादिधर्मणा समाप्तदन्तर्यामित्य दुर्बलमिति शक्यते-कस्मादिति ।
चशब्दमुचितं नुमन्तारंहरति-यद्यपीति । उभयेऽपीत्यादि व्याकरोति-अपि चेति । माध्यदिनपाठे
भेदोक्तिं व्यनक्ति-य आत्मनीति । काण्वाणा पाठे भेदोक्तिं व्यनक्ति-यो विज्ञान इति । काण्वापाठे
शारीरवाचिपदामाहुन्तो भेदोक्तिस्तत्राऽऽह-विज्ञानेति । विज्ञानशब्दस्य बुद्धयर्थस्य कथं शारीरे श्रुति-
रित्याद्यत्र सत्त्वमावेऽपि दृष्टवन्तरमाह-विज्ञानेति । भेदोक्तिः फल्माह-तस्मादिति । भेदेनेत्यादिमन्त्रा-
त्तादत्रिकमेदाशङ्का निरसितुं शक्यते-कयमिति । द्रष्टृत्वमेव विशिनष्टि-यश्चेति । न खल्वेकस्मिन्देहे
द्रष्टृस्य युक्तं विद्वान्मिप्रायाने-कचतनाप्रिष्ठितस्य देहस्या यस्मिन्तत्रसद्भादित्यर्थः । कश्चि कार्याकरणसत्तो
भोक्ता नद्रष्टोऽतोऽप्रिष्ठिताया पश्येतीति विमगो नाशयामिति शक्यते-का पुनरिति । अनुपपत्तिमाह-
नेति । निरोधे स्फोरयितुं प्रतीतमर्थमाह-अत्रेति । अस्मिन्प्रामे मेव एवादितीय इति तत्तत्त्वद्रष्टार-

धति ॥ नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत् ॥ न ॥ नियन्त्रन्तरा-
प्रसङ्गात् । अविशेषश्रवणाच्च ॥ अत्रोच्यते ॥ अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्य-
करणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशः । न पारमाधिकः ॥
एको हि प्रत्यगात्मा भवति । न द्वौ प्रत्यगात्मानो सम्भवतः ॥ एकस्यैव
तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः । यथा-घटाकाशो महाकाश इति ॥ ततश्च
ज्ञानृजैयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधि-
प्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते ॥ तथा च श्रुतिः-“यत्र गृहि द्वैतमिव
भवति तदितर इतरं पश्यति” [वृ० २ । ४ । १४] इत्यविद्याविषये
सर्वव्यवहारं दर्शयति ॥ “यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन
कं पश्येद्” [वृ० २ । ४ । १४] इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं
वारयति ॥ २० ॥ इत्यन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ (६) ॥

“अथ परा । यया तदक्षरमधिगम्यते” [मुण्ड० १।१।५] “यत्तददृश्य-

रत्नप्रभा ।

र्यान्तरमाशक्य निषेधेति-नियन्त्रन्तरेत्यादिना ॥ न केऽत्रमप्रसक्तप्रतिषेधः । किन्त्वविशेषेण द्रष्टृन्तर-
निषेधश्रुतेरन्तर्याम्यन्तरनिषेधार्थत्वे बाधश्चेद्वाह-अविशेषेति ॥ तस्मात्सूत्रे “य आत्मनि तिष्ठन्” इति
श्रुती च द्रष्टृभेदोक्तिरयुक्ता “नान्यः” इति वाक्यशेषेण भेदनिरासादिति प्राप्तभेद उपाधिकल्पितः श्रुतिमूढाभ्या-
मनूयत इति समाधत्ते-अत्रोच्यते इति ॥ भेदः सत्यं किं न स्यादत आह-एको हीति ॥ गौरवेण
द्वयोरहन्धीगोचत्वासासम्भवादेक एव तद्गोचरः । तद्गोचरस्य घटनदान्मत्वात्तत्तमभेदः सत्य इत्यर्थः ॥
ततश्चेति । कल्पितभेदाद्गीकाराद्भेदापेक्षं सर्वं युज्यत इत्यर्थः । तस्मादन्तर्यामिनाक्षण ज्ञेये ब्रह्मणि सम-
न्वितमिति सिद्धम् ॥ २० ॥ (५) ॥ मुण्डकाक्यमुदाहरति-अथेति ॥ कर्मत्रियारूपपरविद्योक्तयन-
न्तरम् । यया निर्गुण ज्ञायते परा सोऽयते ॥ तामेव विषयोक्या निर्दिशति-यत्तदिति ॥ अदृश्यम्
भामती ।

प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥ २० ॥ (५) ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । अथ परा । यया तदक्षरम-
धिगम्यते । यत्तददृश्यं बुद्धीन्द्रियाविषयः । अप्राप्य कर्मेन्द्रियागोचरः । अगोत्र कारणरहितम् । अर्ग्यं
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निवारकमेव तदिति-शक्ये-नियन्त्रन्तरेति । सर्वनियन्तुः स्वनियन्त्रानियन्तव्यत्वशक्ताभ्यान्वान्योऽनो-
ऽस्ति नियन्ता द्रष्टेतिविशेषाश्रुतेश्च नैरमित्याह-नेति । आत्मनि तिष्ठन्स्वोपाधिकभेदार्थं वाक्य नान्यो-
ऽनोऽस्तीति तु तत्त्वविषयमिति परिहरति-अत्रेति । भेदोक्तेस्तत्त्वविषयन निषेधोक्तेश्चात्तत्त्वविषयतेति वैप-
रीत्यमाशक्याऽऽह-एको हीति । प्रत्यक्त्याम्बयोरैकत्रैव मुग्यतादित्यर्थः । एकमेव तत्त्वं चेत्कुतो
भेदोक्तिस्तत्राऽऽह-एकस्येति । औपाधिकभेदोक्तिमुदाहरति-यथेति । तात्त्विकभेदाभावे कथं श्रुत्या-
द्युपपत्तिस्तत्राऽऽह-ततश्चेति प्राप्तप्राप्त्यादिसप्रार्थमादिपदम् । आत्रियद्भेदाद्यवहारमात्रसिद्धान्वयव्य-
तिरेकश्रुतिमाह-तथा चेति । आत्रियभेदानुवादेन नियन्तुनियम्यत्वम् । वस्तुतस्त्वद्वितीयः परमात्मा
तत्रात्रियया सर्वनियन्तर्विन्वितमन्तर्यामिनाक्षण तस्यानुव्यानादापरोक्ष्यान्मोक्ष इति भावः ॥ २० ॥ (५) ॥
अदृष्ट्यादीनां प्रमानगामित्वेऽपि द्रष्टृत्वादीनां तत्रायोगाल तदन्तर्यामी युक्तम् । तर्हि भूतयोनिशक्ये द्रष्टृ-
त्वादीनामनुकेरदृश्यत्वादिगुणसो भूतयोनिः प्रमानमेव याशक्याऽऽह-अदृश्यत्वादीति । अयं वा-
क्यमाह-अथेति । अपरविद्योक्तयन्तर या परा विद्योच्यते ता विद्विनष्टि-यथेति । अक्षर वर्णसमु-
दायादप्यभिधत्त-यदिति । अदृश्यमदृश्य ज्ञानेन्द्रियाविषयोऽप्राप्य कर्मेन्द्रियाविषयोऽगोत्र वशात्सत्य-

मप्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसु-
क्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोर्नि परिपश्यन्ति धीराः” [मुण्ड० १ । १ । ६]
इति श्रूयते ॥ तत्र संशयः ॥ किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः
प्रधानं स्याद्, उत शारीरः, आहोस्वित परमेश्वर इति ॥ तत्र प्रधान-
मचेतनं भूतयोर्निरिति युक्तम् । अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तवैतोपादा-
नाद्—“ययोर्णनाभिः सृज्यते गृह्यते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्म-
वन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलौमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्”

रत्नममा ।

अदृश्यं ब्रानेन्द्रियैः अप्राह्यं, कर्मेन्द्रियैश्च । गोत्रं वरा, वर्णः ब्राह्मणत्वादिजातिः । चक्षु श्रोत्रगन्ध-
अचक्षुश्श्रोत्रम् ॥ पाणिपादगन्धम् अपाणिपादं—ज्ञानकर्मेन्द्रियविकृतमिदं । विभुं प्रभुम् । सुसुक्ष्मं
दुर्ज्ञेयत्वात् । नित्याव्ययपदान्या नाशापक्षययोर्निरामः । भूताना योनिं प्रकृतिं, यत् पश्यन्ति, धीराः
पण्डिताः, तद् अक्षरं, तद्विद्या परेत्यन्वयः । अदृश्यत्वादिगुणाना ब्रह्मप्रधानसाधारणत्वात् संशयः ।
पूर्वम् द्रष्टृत्वादीना चेतनधर्माणामप्राप्तोस्तु प्रधानमिति प्रयुदाहरणेन पूर्वपक्षयति—तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे
प्रधानासुपास्तिः, सिद्धान्ते निर्गुणरीरिति फट्टम् । उर्णनाभिः द्वाकांडः । तन्तून् स्पृष्ट्वात्
सृजति उपसहरति चेत्यर्थः । सतः जीवनः । ननु पूर्वं निम्नं प्रधानं कथमुत्थाप्यते तत्राह—
गामती ।

ब्राह्मणत्वादिहीनम् । न केनचित्त्रिन्द्रियाणामपिपय । इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्ती याह—अचक्षुःश्रोत्रमिति ।
युद्धेन्द्रियाण्युपलक्षयति । अपाणिपादमिति कर्मेन्द्रियाणि । निच, विभु प्रभु, सर्वगत, सुसुक्ष्मं दुर्निरान-
त्वात् । न्यादेतत् । निच सत्किं परिणामि निच, नेयाह—अव्ययम् । कूटस्थनियमिदं यर्थः । ‘परिणामो
निर्वा वा सत्त्वस्योपलभ्यते । चिदात्मना तु सात्त्व्यं जटाना नोपपद्यते ॥ १ ॥ जड प्रधानमेवातो
जगद्योनिः प्रतीपनाम् । योनिशब्दो निमित्तं चेत्कुतो जीवितराक्रिया ॥ २ ॥’ परिणममानमरूपा एव
हि परिणामा दृष्टाः । ययोर्णनाभिजलापरिणामा द्वातातन्तस्तत्सरूपाः, तथा निर्वा अपि विवर्तमान-
नसरूपा एव न विरूपाः । यथा रज्जुविवर्ता धागेरेगादयो रज्जुमरूपा । न जानु रज्जं कुक्क
इति विपर्यस्यन्ति । न च हेमपिण्डपरिणामो भवति द्वातातन्तुः । तत्कस्य हेतोः अत्यन्तरीक्ष्यान् । तस्मा-
त्प्रधानमेव जड जडस्य जगतो योनिरिति युज्यते । स्वविकारानन्तुन इति तदक्षरम् । ‘यः सर्वज्ञः सर्व-
विद्, इति चाक्षरात्परारम्भारयानम्, ‘अक्षरा परतः पर’ इति श्रुतेः । न हि परस्मादात्मनोऽर्वागि-
आनन्दापरीय—न्यायनिर्णयः ।

मग्य जानिहीनम् । न केनचित्त्रिन्द्रियाण्यमन्हीनं चेयाह—अचक्षुगिति । न विद्येने चक्षु श्रोत्रे यस्य
तत्तथा । चक्षु श्रोत्रोक्तिरनुक्तज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थम् । कर्मेन्द्रियमाह—अपाणीति । पाणिश्च
पादश्च पाणिपादं तत्रास्ति यस्य तत्तथा । उभयोक्तिरनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । नियमनागोपलक्षणसत्ता-
कम् । निम् प्रभु सर्वगत सर्वकल्पनापिधानम् । सुसुक्ष्मं दुर्ज्ञानं वाच्यमपक्षयामानायाद्योक्तमक्षरं भूतयोर्नि
भूतकारण धीराः पण्डिताः पश्यन्ति तदक्षरं यथाऽपिगन्धने सा परा विद्येयर्थः । अदृश्यत्वादिसाधारण-
धर्मदृष्ट्या सधानमाह—तत्रेति । भूतयोनि सन्धर्थः । साधारणम्याप्यन्तर्यामिन्द्रस्य छात्रसहाय्या-
न्निवसिन्ननियन्तु रादिने वरपरत्त्वमुक्तम् । इहापि साधारणादृश्यत्वादिधर्मम्याचेतनदृष्टान्तोपादानप्र-
धाननिष्ठेति पूर्वपक्षमाह—तत्रेति । भूतयोर्निवाक्यस्य निर्निष्ठेते त्रयस्यन्वयोक्तेः सगतयः । पूर्वपक्षे प्रान-
नस्य शास्त्रिण्य वा ध्यान विद्वान्ते निर्निष्ठेनान्नुनीरिति फट्टम् । दृष्टान्तदर्शान्तिरुयोन्तु यताविद्यादृष्टा-
न्तम्याचेतनत्वादर्शान्तिरुम्यापि भूतयोर्नचेतनं त्रिगिति हेतुमाह—अचेतनानामिति । उर्णनाभिर्द्वाका-
ण्डः । स्पृष्ट्वात्परिपश्यन्त्वन्तून् सुवन्त्यपि चेत्यर्थः । सतो विप्रमानाग्नीवन इति यावत् । इहेति

[मुण्ड० १ । १ । ७] इति ॥ ननूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनाविहृ दृष्टान्त-
त्वेनोपात्ता ॥ नेति ब्रूमः ॥ न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं के-
शल्लोमयोनित्वं चास्ति ॥ चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य
योनिः पुरुषशरीरं च केशलोम्नामिति प्रसिद्धम् ॥ अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वा-
द्यभिलापसम्भवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासम्भवात् प्रधानमभ्युपगतम् ॥
इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने सम्भवन्ति ॥ नात्र विरुध्यमानो धर्मः
कश्चिद्भिलप्यते ॥ ननु “यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुण्ड० १ । १ । ९]
इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न सम्भवति । कथं प्रधानं भूतयोनिः
प्रतिजायत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ “यथा तदक्षरमधिगम्यते”-“यत्त-
दद्रेभ्यम्” [मुण्ड० १ । १ । ५-६] इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूत-
योनि श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यति-“अक्षरात्परतः परः” [मुण्ड०
२ । १ । २] इति ॥ तत्र यः परोऽक्षरात् श्रुतः, सः-सर्वज्ञः सर्व-

रत्नप्रभा ।

अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने निरुच्यमानोऽसम्भाप्रितो वाक्यशेष श्रुत इति शङ्कते-ननु य इति ॥ पञ्चम्यन्ता-
क्षरश्रुत्या भूतप्रकृते प्रथमिज्ञानात् प्रथमान्तपरश श्लोकस्य जगन्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमित्याह अत्रोच्यते
भामती ।

कारणात्म्यं च परमात्प्रधानादृतेऽन्यदक्षरं सम्भवति । अतो य प्रधानात्पर परमात्मा स सर्वज्ञः ।
भूतयोनित्वक्षरं प्रधानमेव, तत्र सारयाभिमतमेवास्तु । अथ तस्याप्रामाणिकत्वान्न तत्र परित्यज्यति,
अन्तु तर्हि नामम्यग्वीजशक्तिभूतमन्याकृतं भूतमूढम्, प्रतीयते हि तेन निकारजातमिति प्रमानं, तच्छुद्धं
जडमनिर्गम्यमनिर्गम्यस्य जडस्य प्रपञ्चस्योपादानं युज्यते, सारख्यात् । ननु चिदात्मानिर्वाच्यं, त्रिरूपो हि
स । अचननानामिति भाष्यं सारूप्यप्रतिपादनपरम् । स्यादेतत् । स्मार्तप्रधाननिराकरणेनैतदपि निरा-
दृत्तप्रायं, तन्नृतोऽस्य शक्यता आह-अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वादीति । सति वाचकेऽस्यानाश्रयणं, इह
तु वाचकं नास्तौ-यर्थं । तेन ‘तद्वैक्षत’ इत्यादावुपचर्यता ब्रह्मणो जगद्योनिताऽत्रिंशत्तत्वाश्रयत्वेन । इह
त्यत्रियाशक्तैरेव जगद्योनित्वसमने न द्वारद्वाराभावो युक्त इति प्रमानमेतन्न वाक्ये जगद्योनिरुच्यते इति पूर्वं
पक्षं । अथ योनिशब्दो निमित्तकारणपरस्तथापि तत्रैव निमित्तं न तु जीवात्मैति विनिगमनाया न
हेतुरस्ताति सदायेन पूर्वं पक्षं । अत्रोच्यते-‘अक्षरस्य जगद्योनिभावात्मुक्त्वा द्यनन्तरम् । य सर्वज्ञ
आनन्दगिरीय-न्यायानिर्णय ।

सर्गात्म्योक्ति । दृष्टान्तमाक्षिप्य समाधत्ते-नन्विति । इहेत्यक्षरात्त्रिंशत्तत्वात्तान्निर्णयं । केवलचेतनस्य
वा कारणत्वं चेतनाधिष्ठितचेतनस्य वा ? तत्राऽऽच प्रत्याह-न हीति । शरीरस्यापि तत्रान्वयव्यतिरेकि-
त्वादित्यर्थं । द्वितीयमङ्गीकरोति-चेतनेति । दार्शनिकेऽपि चेतनाधिष्ठितं प्रमानं जगद्भूतारति मानं ।
पूर्वं प्रमानस्य प्रयुक्तवाक्यं पुनरन्त्याशङ्का, तत्राऽऽह-अपि चेति । इहेत्यत्र च भूतयोनिवाक्योक्तिः ।
निरुच्यमानं प्रमानं विषयवत् । यद्वाऽत्रेति प्रमानमुक्तम् । निरुच्यमानं धर्मस्य तस्मिन्नसमविभक्तम् ।
स्वभावे प्रमाने निरुच्यमानादपि वाक्यशेषे सोऽस्तीति शङ्कते-नन्विति । भूतयोनेरक्षरस्य पञ्चम्यन्ता-
क्षरश्रुत्या प्रथमिज्ञानात् प्रथमान्तपरश श्लोकस्य सर्वज्ञत्वादीति वाक्यशेषस्याक्षरात्तारक्तं विषयं दर्शयन्नाह-
अत्रेति । अक्षरस्य जगद्योनिमुक्त्वा य सर्वज्ञ सर्वविदिति सर्वज्ञस्य तदुक्तं द्विद्विप्रथमिज्ञानादक्षरस्यैव
सर्वज्ञत्वादीति चेत्त्राक्षरश्रुतिप्रथमिज्ञातो द्विद्विप्रथमिज्ञाया दुर्बलत्वायेनाक्षरं पुनरु वदति चेतनेऽपि भूत

चित् च सम्भविष्यति । प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः ॥ यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची, तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात् ॥ धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ योऽय-
मदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति ॥ कथ-
मेतद्वगम्यते । धर्मोक्तेः-परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते
“यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुण्ड० १ । १ । ९] इति ॥ न हि प्रधानस्या-
चेतनस्य शारीरस्य बोधाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा सम्भ-
वति ॥ नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनिः परस्यैवेतत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च,
न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ नैवं सम्भवति ॥ यत्कारणम्-
“अक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्” [मुण्ड० १ । १ । ७] इति प्रकृतं भूतयो-
निमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव

रत्नप्रभा ।

इति ॥ सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धान्तयति-एवं प्राप्त इति ॥ चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे
भूतयोनी यः सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्युक्तम् । वाक्यशेषो भूतयोनिः प्रत्यभिज्ञापकामा
वादिति शङ्कते-नन्विति ॥ “जनिकर्तुः प्रकृतिः” [पाणि० १ । ४ । ३०] इति सूत्रेण प्रकृतेरपा-
दानसञ्ज्ञायां पञ्चमीस्मरणादक्षरात् सम्भवतीति प्रकृतित्वेनोक्तक्षरस्य भूतयोनिर्वाक्यशेषो तस्मादिति प्रकृ-
तिव्यतिहनेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते-अत्रोच्यत इति ॥ एतत् कार्यं, ब्रह्म सूक्ष्मात्मकं,
नामरूपं स्थूलं, ततोऽन्नं ब्रीह्यादीत्यर्थः । यदुक्तं पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतयोनिः प्रत्यभिज्ञानादचेतन-
मामती ।

इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ॥ १ ॥ तेन निर्देशसामान्यात्प्रत्यभिज्ञानतः स्फुटम् । अक्षरं सर्वविदि-
श्वयोनिर्नाचैतन भवेत् ॥ २ ॥ अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता । अस्तुते यास्वकार्याणि ततो
ऽव्याकृतमक्षरम् ॥ ३ ॥ नेह तिरोहितमिमास्ति किञ्चित् । यत् साहस्यमावात्र चिदात्मनः परि-
णामः प्रपञ्च इति । अन्ना । निर्मत्सु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोपरिणामिनः । अनादिवासनोद्भूतो न साहस्यम-
पेक्षते ॥ १ ॥ न खलु बाह्यसाहस्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति नियमनिमित्तमिति । आन्तरा
दपि कामक्रोधमयोन्मादस्याप्रादेर्मानसादपराधात्साहस्याननेक्षात्तस्यनस्य विभ्रमस्य दर्शनात् । अपि च
हेतुमति विभ्रमे तदभावादनुयोगो युज्यते । अनाद्यविद्यातदासनाप्रमाहपतितस्तु नानुयोगमर्हति । तस्मात्

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

योनी श्रुत्या प्रत्यभिज्ञानाजगत्प्रकृतित्वेद्विज्ञानानुद्गीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञया केवलश्रुतिप्रत्यभिज्ञा वाच्येति चेत् ।
न । तस्मादिति निमित्तेऽपि पञ्चमीसंभवात् । न चैत्रमपि प्रत्यभिज्ञायाः साम्यमचेतनदृष्टान्तानुद्गीतप्रत्य-
भिज्ञाध्रावस्यात्तस्मात्प्रधानमेव भूतयोनिरित्याह-प्रधानमेवेति । सर्वज्ञादिवेदायात्र प्रधानं ब्राह्ममित्युक्त्वा जीवो
देहाद्यतिरिक्तोऽन्यदयनिःश्रेयसात्तये निरूप्यतेऽपेति पक्षान्तरमाह-यदेति । योनिशब्दस्य प्रकृत्यर्थत्वे निमित्ता-
र्थत्वे च प्रधानस्य सर्वज्ञाद्विभ्रमस्य जीवस्य वा देहाद्यतिरिक्तस्य द्विविधपुनर्यातये ध्यानार्थमेतदित्युपसर्द-
त्तुमिति शङ्कः । सिद्धान्तमूलमनतारयति-एवमिति । सत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे-योऽयमिति । प्रवानादीं सर्वा-
यति नियमासिद्धिरित्याह-कथमिति । नियामकं हेतुमतरार्थं व्याचष्टे-धर्मिति । भूतयोनिरित्युक्तः ।
हेनोरन्यथासिद्धिं धुनिति-न हीति । ‘अक्ताः शर्करा उपदधाति’ इत्यत्र ‘तेजो ये घृतम्’ इति शेषात्त्रिर्णय-
दिहापि साधारणोपक्रमस्यस्वाद्दयव्यादेः शेषाद्भवतिप्रत्या निर्णयेत्यर्थः । वाक्यशेषो भूतयोनिविषयो नेत्युक्तं
स्मारयति-नन्विति । “जनिकर्तुः प्रकृतिः” इति सूत्रेतरक्षरादिति पञ्चम्या जायमानप्रकृतित्वेनोक्तमक्षरं तस्मा-
देतद्वगम्यत्रापि पञ्चम्या प्रत्यभिज्ञायने तेन भूतयोनिर्नैव वाक्यशेष इत्याह-अत्रेति । तस्मादतिशेषेण

सर्वज्ञं निर्दिशति—“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म-
नाम रूपमन्नं च जायते” [मुण्ड० १ । १ । ९] इति ॥ तस्मान्निर्देशसा-
म्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनिः सर्वज्ञत्वं सर्व-
वित्त्वं च धर्म उच्यते इति गम्यते ॥ “अक्षरात्परतः परः” [मुण्डक० २ ।
१ । १] इत्यत्रापि न प्रकृताद् भूतयोनेरक्षरात्परतः कश्चिद्भिधीयते ॥
कथमेतदवगम्यते । “येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्म-
विद्याम्” [मुण्ड० १ । २ । १३] इति प्रकृतरयैवाक्षरस्य भूतयोनेरद्व्य-
त्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिजातत्वात् ॥ कथं तर्हि “अक्षरात्परतः
परः” [मुण्ड० २ । १ । २] इति व्यपदिश्यते इति ॥ उत्तरसूत्रतद्ब्रह्मयामः ॥
अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते “परा चैवापरा च” [मुण्ड० १ । १ ।
४] इति ॥ तत्रापरात्मवेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति “अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यते” [मुण्ड० १ । १ । ५] इत्यादि । तत्र परस्या
विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम् ॥ यदि पुनः परमेश्वरादन्यद्दृश्यत्वादि-
गुणकमक्षरं परिकल्प्येत, नेयं परा विद्या स्यात् ॥ परापरविभागो ह्ययं

रत्नप्रभा ।

त्वमिति, तत्राह—अक्षरात्परत इति ॥ नायमक्षरशब्दो भूतयोनि परापृथगिति परत्रियाभिगम्यत्वेनोक्तस्या-
क्षरस्य भूतयोनेरक्षर पुरुष वेदेत्यक्षरश्रुत्या वेद्यत्वलिङ्गनस्या पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन परामर्शादित्याह—येनेति ॥
येन ज्ञानेन, अक्षरं भूतयोनि सर्वज्ञ पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्या योग्याय शिष्याय प्रनूयादित्युपक्रम्य
“अप्राणो ह्यमना शुभ्रो ह्यक्षरात्परत पर” [मुण्डक० २ । १ । २] इति उच्यमान परो भूतयो-
निरिति गम्यते इत्यर्थ । तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दार्थः क इत्याशक्याज्ञानमिति वक्ष्यते इत्याह—कथमिति ॥
परत्रितेति समाह्वयत्वाऽपि तद्विषयस्य प्रकृतमि-त्याह—अपि चेति ॥ ननु प्रमानत्रियाऽपि कारणविषयत्वात्
परत्वेन आह—परापरविभागो हीति ॥ अनियक्तत्वेनापरत्रिया निर्दिता मुक्त्यायिने ब्रह्मत्रिया प्रोवा-
भामती ।

परमात्मनिर्गततया प्रपञ्चस्तयोनि, पुनङ्ग इव रज्जुनिर्गततया तद्योनि, न तु त परिणामतया । तस्मात्तद्वर्त्मस्य-
त्रित्वोक्तेर्लिङ्गात् ‘यत्तद्वेद्यम्’ इत्यत्र ब्रह्मोपदिश्यते ज्ञेयत्वेन, न तु प्रमानां वाप्यामां कोपाम्यत्वेनति सिद्धम् ।
न केनच लिङ्गादपि तु ‘परा विद्या’ इति समाह्वयानादप्येवदेव प्रतिपत्तव्यमि-त्याह—अपिच द्वे विद्ये इति ।
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

सर्वज्ञादिशेषण सर्वत्रियो ज्ञानमयतप सहितात्कार्य तत्र सूक्ष्मभूतामक नाम रूप च स्थूभूतात्मनस्तत्र च त्रि-
यमादि सर्व भौतिक सङ्घारा सत्त्वां प्राप्नोतीत्याह—तस्मादिति । लिङ्गप्रथमिज्ञानमाह—तस्मादेति । श्रुतिप्रथ-
मिज्ञा लिङ्गप्रथमिज्ञातो वदन्ती दर्शितेयाशक्य पञ्चम्यन्ताक्षरपद न प्रत्याक्षरगामीत्याह—अक्षरादिति । तत्र
गमक पृच्छति—कथमिति । चेतने भूतयोनि प्रथममेव श्रुतिप्रथमिज्ञानादित्याह—येनेति । येन ज्ञानेनाक्षर प्रकृत
भूतयोनि सर्वज्ञ पुरुष सत्य वेद ता ब्रह्मत्रियामुपपत्त्या शान्तायाऽऽचार्य प्रोवाच प्रनूयादित्युपक्रम्याक्षरा-
त्परत पर इत्युच्यमान परो न भूतयोनेरनिरि-यते । तथा च कश्चिन्नगप्रकृति र कश्चित्त्रिमिततति
न वेद्यमिति भाव । पञ्चम्य ताक्षरपदस्य भूतयोनेर्यथाभावे तत्राशक्य वा-यमिति शक्ये—कथमिति ।
तत्र भाविन परिहार सूचयति—उत्तरेति । परा त्रियेति समाह्वयानादपि भूतयोनेरक्षरस्य ब्रह्मत्वे आह—
अपि चेति । भूतयोनेरपरत्रियागम्यत्वं निराह—तत्रेति । उच्यते वाक्ये प्रतीतमर्थमाह—तत्रेति ।
तथाऽपि प्रमान जीने वा परत्रियागम्यमक्षर स्यादित्याशक्याऽऽह—यदीति । कार्यकारणविषयतया
मोक्तुमयोग्यविषयतया वा परापरविभागमाशक्याऽऽह—परेति । प्रमानादित्रिया मुक्तिरुच्यते परा स्यादित्या-

विद्ययोरभ्युदयनिश्चयेयसफलतया परिकल्प्यते ॥ न च प्रधानविद्या नि-
श्चयेयसफला केनचिद्भ्युपगम्यते ॥ तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन् ॥ त्व-
त्पक्षे अक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् ॥ द्वेष्व
तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे “कस्मिन्तु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं
विज्ञातं भवति” [सुण्ड० १ । १ । ३] इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापे-
क्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते ॥ नाचेननमात्रेकाय-
तने प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि ॥ अपि च “स ब्रह्मविद्यां सर्व-
विद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठाय पुत्राय प्राह” [सुण्ड० १ । १ । १] इति ॥
ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगामिनीं
दर्शयन्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति ॥ सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्य-
स्याक्षरस्याऽब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् ॥ अपरा ऋग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या
ब्रह्मविद्योपक्रमे उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै—“प्लवा ह्येते अदृष्टा यज्ञरूपा-

रत्नप्रभा ।

चेति वाक्यशेषोक्तैरित्यर्थः । अस्तु प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह—न चेति ॥ ननु यः सर्वज्ञ
इत्यपे परविद्याविषय उच्यते । अद्रेयनाक्येन तु प्रधानविद्योच्यते इति, अत आह—तिस्रश्चेति ॥ इतश्च
भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह—कस्मिन्निति ॥ अचेतनमात्रस्यैकायतनमुपादानं तज्ज्ञानात् कार्यज्ञानेऽपि तदका-
र्याणामात्मना ज्ञानं न भवति । एव जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मवि-
द्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मत्वाह—अपि चेति ॥ स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिभूमिं ब्रह्म-
विद्यामुवाच । ब्रह्मणि सर्वविद्यानां विद्याफलानां चान्तर्माहात्म्यविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरविद्या
पप्रकारणे किमर्थमुक्तंयत आह—अपरेति ॥ ष्वन्ते गच्छन्तीति प्लवाः विनाशिनः, अदृष्टाः नित्यफ-
भामती ।

लिङ्गान्तरमाह—कस्मिन्तु भगव इति । भोगा भोग्यास्तेष्वो व्यतिरिक्ते भोक्तरि । अवच्छिन्नो
हि जीवात्मा भोग्येष्वो विषयेष्वो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भवति । समा-
ख्यानन्तरमाह—अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति । प्लवा ह्येते अदृष्टा यज्ञरूपा
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

शक्याऽऽह—न चेति । जडमात्रस्य तद्युक्ताजडस्य वा धीर्न मुक्तिहेतुश्चिन्मात्रवियस्तद्वावादित्यर्थः । यदि
प्रधानस्य जीवस्य वा भूतयोनित्वेन तद्विद्या परविद्या तदोत्तरबोध्यमानसर्वज्ञविज्ञानस्यापीष्टत्वाद् विद्ये इति
द्वित्रयव्ययं न स्यादित्याह—तिस्रश्चेति । इष्टापति प्रत्याचष्टे—द्वे इति । इहेत्युपक्रमोक्तिः । इतश्च भूतयो-
निवाक्यं ब्रह्मनिष्ठमित्याह—कस्मिन्निति । एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानं पक्षान्तरेऽपि स्यादित्याशक्याऽऽह—
नेति । अचेतनस्य भोग्यमात्रस्यैकायतनमाश्रयस्तस्मिन्नित्यर्थः । मात्रशब्देनाऽऽत्मस्यो भेदमाह । प्रधाने
ज्ञाते भोग्यवर्गज्ञानेऽपि न भोक्तृज्ञानमित्यर्थः । जीवपक्षे तज्ज्ञाने भोग्यवोरपि नेत्याह—भोग्येति । ब्रह्म-
विद्येति समाख्ययाऽपि भूतयोनेर्ब्रह्मत्वेत्याह—अपि चेति । सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा समाप्तिर्भूत्वा ततो निर-
तिशयपुरुषार्थलामात्तां ब्रह्मविद्या सर्वविद्यावेद्यत्वस्त्वविद्येयानविषयतया वा सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वनाम्ने कुत्रचि-
त्सृष्टावाचाय पुत्राय स प्रबोक्तवानित्यर्थः । ब्रह्मा देवानामिति यन्ता तत्रोपक्रान्तं प्लवाशक्याऽऽह—
प्राधान्येति । तथाऽऽपि कथमक्षरस्य ब्रह्मत्वं तदाह—सा चेति । ब्रह्मविद्योपक्रमेऽप्यपरविद्यावदक्षरवि-
द्याऽपि ब्रह्मविद्या सा भूदित्याद्यस्य प्रक्रान्ताया अन्यत्रानुक्तिवदत्राप्यनुक्तौ वावादक्षरविद्या ब्रह्मविद्येवेत्याह—
अपरेति । तस्यास्तुप्रशंसायैत्यत्र कथं तत्राऽऽह—प्लवा इति । ष्वन्ते गच्छन्तीति प्लवा विनाशिनस्तत्प्रसिद्धौ
रिशब्दस्त्वदेवोपपत्त्यादिमत्त्वेन साधयति—अदृष्टा इति । के ते ? यज्ञरूपा यज्ञो रूपमुपाविश्यंते ते तथा ।

अद्वयत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२९१)

अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रयो येषमिन्द्रन्ति मृदा जरा-
मृत्युं ते पुनरेवापियन्ति" [मुण्ड० १ । २ । ७] इत्येवमादि-
निन्दावचनात् ॥ निन्दित्वा चापरां विद्यां, ततो विरक्तस्य परविद्याधि-
कारं दर्शयति—“परीक्ष्य लोकान्कर्मचिन्ताग्राहणो निर्बद्धमायात्रास्त्य-
कृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समिन्पाणिश्रोत्रियं ब्रह्म-
निष्ठम्” [मुण्ड० १ । २ । १२] इति ॥ यन्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां
दृष्टान्तत्वेनोपादानादाष्टान्तिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भवितव्यमिति ॥
तदयुक्तम् ॥ न हि दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोरत्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति
नियमोऽस्ति ॥ अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति
न स्थूल एव दाष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते ॥ तस्माद्दृश्यत्वा-
दिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥ २१ ॥

रत्नप्रभा ।

उत्सम्पादनाशक्ताः, षोडशविंशः । पत्नी यजमानश्चेति-अष्टादश यज्ञेन नाम निमित्तेन रूपन्ते इति
यज्ञरूपाः । तथाहि-ऋतुषु याजयन्ति यज्ञ कारयन्तीति-ऋत्विजः । यजत इति यजमानः । “पत्युर्नो
यज्ञसयोगे” [पाणि० ४ । १ । ३ । ३] इति सूत्रेण पतिशब्दस्य नकारान्तादेशो यज्ञसम्पन्ने विहित
इति पत्नी । एतद्विद्यादिनामप्रवृत्तिनिमित्त यज्ञ इति यज्ञरूपाः, येष्ववरम् अनि यक्रतु कर्म श्रुत्यु-
क्तम्, एतदेव कर्म श्रेयः नाप्यदात्मज्ञानमिति ये मृदाः तुल्यन्ति, ते पुनः पुनर्जन्मरणमाप्नुवन्तीत्यर्थः ।
तद्विज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदेवेति नियमः । ब्रह्मनिष्ठम्याप्यनवीतवैदस्य गुरुस्य वारयति-श्रोत्रियमिति ॥
कार्यमुपादानाभात्प्रमित्यशे दृष्टान्तः । सर्वसाम्यं तनाप्यनिष्टापत्तेरित्याह-अपि च स्थूला इति ॥ ११ ॥

भामती ।

अष्टादशेति । प्रपन्ते गच्छन्ति अस्यायिन इति प्रया । अत एवाष्टाः । के ते यज्ञरूपाः । रूपन्ते-
ऽनेनेति रूप, यज्ञो रूपमुपाधिर्यथा ते यज्ञरूपाः । ते तु षोडशविंशः । ऋतुयजनेनोपाधिना ऋत्विक्-
शब्दः प्रवृत्त इति यज्ञोपाधय ऋत्विजः । एव यजमानोऽपि यज्ञोपाधिरिव । एव पत्नी, 'पत्युर्नो यज्ञ-
सयोगे' इति स्मरणात् । त एतेऽष्टादश यज्ञरूपाः, येष्वृत्विगादिषूक्त कर्म यज्ञः । यदाश्रयो यज्ञ
इत्यर्थः । तत्र कर्मावर स्मार्तचक्रवर्त्तनात् । अरियन्ति प्राप्नुवन्ति । न हि दृष्टान्तदाष्टान्तिकयोः

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ऋत्विगादिशब्दस्य यज्ञोपाधिऋत्यादष्टादश । षोडशविंशः पत्नी यजमानश्च । क्षयिष्यत्वात्पर कर्म येषु
यदाश्रयमुक्त श्रुत्या विहितमेतदेन कर्म श्रेयोहेतुर्न प्रज्ञाप्रारति ये मृदा दृश्यन्ति ते पुनःपुनर्जन्मरण-
मेवाऽऽप्नुवन्तीत्यर्थः । आदिषुदमत्रियायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिसप्रहार्यम् । इतश्च परविद्याशेषेन वेनेसापर-
विद्योक्तिरित्याह-निन्दित्वेति । प्रत्यक्षादिना कर्मसाप्याऽऽज्ञाननिवृत्तया ज्ञात्वा निर्देयैरायमायाद्-
च्छे-कुर्यात् । कथं नास्म्यदृभो मोक्षः दृतेन कर्मणा निष्कुर्याथी चाहं तस्मात्किं कर्मगेति विरक्तस्तस्य
ब्रह्मणो विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेद्गुरुपादोपसर्गं कृत्वा मुक्तिहेतुज्ञानाय श्रमगादि कुर्यादित्यर्थः । “रिक्त-
हस्तस्य नोनेयाद्वाजान देव्य गुरुम्” इति न्यायेन समिन्पाणित्युक्तम् । श्रोत्रियमि-यादिनाऽप्यनर्हीनस्य
वाऽऽर्कमिगो वा गुरुत्वं वार्यते । कर्मनिन्दया ततो विरक्तस्याधिकारोक्तेरक्षरत्रिया ब्रह्मिदैवेति समुदायार्थः ।
पूर्वपञ्चाजीजमनुभाषणे-यस्त्विति । सर्वथा वा साम्यनशेन वा ! नाऽऽय इत्यह-तदयुक्तमिति ।
सर्वथा साम्ये परस्याप्यनिष्टापत्तिनाह-अपि चेति । कार्यस्य कारणाप्यतिरेको विरहितो
ऽज्ञानेन साम्यनिष्ठमेति मन्त्रोपनहरति-तस्मादिति ॥ २१ ॥ भूतयोनेत्रयवे हेयन्तस्माह-

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शारीरः प्रधानं वा ॥ कस्मात् ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिष्टादृष्टिं हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्वि-
लक्षणत्वेन—“ दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अत्राणो
ह्यमनाः शुभ्रः ” [मुण्ड० २ । १ । २] इत्यादि ॥ न ह्येतद्विव्यत्वादिविशे-
षणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्दर्माश्च स्वात्मनि
कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते ॥ तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते ॥
तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति “अक्षरात्परतः परः”
[मुण्ड० २ । १ । २] इति ॥ अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूत-

रत्नप्रभा ।

विशेषणान्न जीव, भेदोक्तेर्न प्रमानमिति हेतुद्वय विमय व्याचष्टे—विशिष्टादृष्टिं हीत्यादिना ॥
दिव्यः द्योतनात्मकः स्वयं योति । अमूर्तः पूर्णः पुरुषः पुरिशवः प्रयगात्मा, बाह्यं—स्थूलम्-
आभ्यन्तरं—सकारणं मूला ताभ्या सहाभिष्टानत्वेन तिष्ठति सवाह्याभ्यन्तरः, हि तथा युतिष्ठ प्रसिद्ध
इत्यर्थः । अनियाकृत नामरूपात्मक शरीर, तेन परिच्छेदोऽप्यत्यन्तः । तस्य शरीरस्य धर्मान् जाव्यमूर्तत्वा-
दीनित्यर्थः । नन्वक्षरशब्देन प्रमानोक्तप्रत्यय प्रमानस्य प्रतिज्ञात वाच्येत, तत्राह—अक्षरमव्याकृत-
मिति ॥ अशोति व्याप्नोति स्वप्रकारजातमिति अक्षरम् अव्याकृतम् अव्यक्तम् अनादीति यान् ।
नामरूपयोर्बीजमौश्वर, तस्य शक्तिरूप परतन्त्रत्वादुपपादानमपि शक्तिरित्युक्तम् । भूताना मूला सकारा
यत् तद् भूतमूलात् । ईश्वरश्चिन्नात् आश्रयो यस्य तत्तया । तस्यैव चिमात्रस्य, जीवेश्वरभेदोपाधिभू-
तम् । यच्च ईश्वर आश्रयो विषयो यसेति नानाजीवनादिना व्याग्यानम्, तद्वाप्यनहिर्भूतम् । “एत-
न्मिन् । खन्वक्षरे आकाश ओतश्च प्रोतश्च” [वृ० ३ । ८ । ११] इत्योत्प्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदा-
श्रयत्वश्रुतेराश्रयपदलक्षणाया निर्मूलत्वात् । न हि मूत्रप्रकृतेर्भेदे किञ्चिन्मानमस्ति । न च “इन्द्रो माया-
मि” [वृ० १ । २ । १९] इति श्रुतिर्मानम् “अजामेकाम्” [श्वेता० ४ । ९] इत्याद्यनेक-

मामती ।

इत्युक्ताभिप्रायम् ॥ २१ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । विशेषण हेतु व्याचष्टे—विशि-
ष्टादृष्टिं हीति । शारीराद्विस्तुपलक्षणम् । प्रमानादित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेश व्याचष्टे—तथा प्रया-
नादपीति । स्यादेतत् । निमागमिक साग्याभिमत प्रमान, तथा च बहुसमवस स्यादित्यत आह—
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

विशेषणोक्तिः। चकारार्थमाह—इतश्चेति । एतन्नार्थमाह—नेतराविति । इत शब्दार्थं स्तु ट्यन्प्रभूतं हेतुद्वयमाह—
कस्मादिति । विशेषणान्न जीवो भेदोक्तेर्न प्रमानमिति विमय व्याकुर्वन्नाय व्याचष्टे—विशिष्टादृष्टिं। दिव्यो
द्योतनात्मक स्वयं योतिमन्त्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्धयर्थो हि शब्दः । अमूर्तत्वं पूर्णत्वम् । आकाशाद्विशेषणमाह—पुरुषइति ।
कार्यकारणान्या परिच्छेदमाशक्याऽऽह—सवाह्येति । नाह कार्यमन्तर कारण ताभ्यां कथिताभ्या सहा-
भिष्टानत्वेन तिष्ठति तन्त्र सर्वप्रयनाभिष्टानत्वे युतिप्रसिद्धयर्थो हि शब्दः । जन्माद्यभावेन कौटम्भ्यमाह—अज
इति । प्राग्मनोभ्या समगमिदाभामापाशुद्धिमाह—अत्राणो हीति । शारीरस्यापि विशेषण न्यादित्या-
शक्याऽऽह—न हीति । तदस्मां नामस्यादिधर्मा दृश्यमादय । विशेषणस्थानन्यथासिद्धिप उमाह—तस्मा-
दिति । विशेषणस्य तुल्यत्वेऽपि द्वितीय हेतु प्रमानपक्षे योनयति—तथेति । भेदोक्तिं व्यनक्ति—अक्षरामिति ।
किं त्व्याह—तत्राह—नामेति । तयोर्बीजस्य तस्य शक्तिरूप तत्परतन्त्रत्वाद्भूताना लीनानां

धृदयत्वायधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (२९३)

सूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारः
तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति ॥
नात्र प्रधानं नाम किञ्चित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्यते । तस्माद्देद्व्यपदेश
उच्यते ॥ किं तर्हि । यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृता-
दिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत, परिकल्प्यताम् ॥ तस्माद्देद्व्यपदेश-
शात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिहं प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥ कुतश्च परमेश्वरो
भूतयोनिः ?

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

रत्नप्रभा ।

श्रुतिवलेन छापरत्नमहायेन तस्याः श्रुतेर्भेदेन मायाभेदादुपादिवात् । तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः-
“स्वतस्वनिर्वापेदोऽत्र मनागपि न विद्यते” इति । सांख्ययोगाचार्याः पुगणेतिहासकर्तारश्च मू-
प्रकृत्यैक्यं वदन्ति । नन्वपिद्यैक्ये क्वचमुक्तियन्मया कथम् । न च व्यपस्था नास्तीति वाच्यम् । धर्मो
प्रवृत्त्यादिवाधापातादिति चेत् । उच्यते । ये षड्विद्यानानात्वमिच्छन्ति, तैरपि परिणामिकेन साशान्म-
न्याया अर्ज्ञीकार्यम् । तथा चानर्था मकरुणीयमद्वातामना परिणताऽत्रियाशोपरिहर्जापिमेदाद्व्यपस्था
सि यति । यस्य ज्ञानमन्त, करणे जायते तस्यान्त करणपरिणाम्यज्ञानाशनाशो मुक्तिरिति । एव च श्रोतु-
स्वल्पानन्दप्राप्तिः, धर्मगादौ प्रवृत्तिर्विद्वदनुभवो जीवन्मुक्तिश्चात्र चेति सर्वमपाधित भवति । न चैवं
नानाजीवन्वादिशेषः । मूद्रप्रकृतिनानान्याभावादित्यलम् । परत्वे हेतु-अविकार इति ॥ ननु मूद्रणा
श्रुतौ प्रमानाद्देद्व्यपदेश उक्तः, तत्र कथमज्ञानाद्देशोक्तिर्व्यापयते सत्ताह-नात्रेति ॥ कार्यात्मना प्रतीयत
इति प्रधानम् अज्ञानमेव । ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽज्ञानमेव भूतयोनिरिति पूर्ववत्
कृत्वा निरस्यते । तन्निरासेनार्थात्साध्यकथितप्रधाननिरास इति मन्तव्यम् ॥ २२ ॥ इति तन्मतेनादौ
भामती ।

नात्र प्रधानं नाम किञ्चिदिति ॥ २२ ॥ रूपोपन्यासाच्च । तदेतत्परमेतेनाश्रयमभासानाम्बो
मानन्दगीरीय-न्यायनिर्णयः ।

सूक्ष्म सन्कारत्वर्य वर्ततेऽत्रेति भूतगूढमनीश्वरपदस्य मन्त्रनाश्रयोऽप्येति तथोक्तम् । अन्यस्य
तत्कार्यत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्यैवश्वरो जीवो जगदिति बुदादुपाधिनेन स्थित निरारहेतुत्वादिकारण्यर्थः । ननु
नानास्वयोर्वीजं शक्तिरूपं चाख्यातवन् । यद्वा-नामस्ये एव बीजे तयोः शक्तिरूपं तदेव तव भूतगूढम
तत्कारणत्वादाश्वराश्रयमिवाश्रयस्तदो विनयार्थमस्यैवैश्वरस्य जीवन्तं प्राप्तस्य बुदनादिहास कर्तृना-
दादुपाधिभूतमिति व्याप्येन भाश्यादिति चेत् । मैवम् । आश्रयशब्दस्य श्रुत्यर्थ-जगद्वोगाज्जीव-
त्वात्तत्त्वात्पाठनमश्चकृतं नापरिगुदे चिज्जातौ तन्मन्त्रप्रौपादनो भाश्याहर्हिर्भूतो नानाजीव-
वादः । अज्ञानान्दार्थमुक्त्या परिशिष्टं द्वाचये-तस्मादिति । इहेति प्रवृत्तसत्त्वोक्तिः । प्रमानाद्देद्व्यप-
भेदे प्रधानमित्यन्तोऽत्र नियोगिनादिवागक्ताऽऽह-नात्रेति । प्रतियोग्यनद्वीनारे कथं भेदोक्तिस्तदाऽऽह-
किं तर्हीति । भूतगूढं भूताना गूढं कारणमित्यर्थः । इहेति श्रुतिगूढयोगि ॥ २२ ॥ भूतयो-
नेतेश्वरस्यै हेत्यन्तमाह-कुनश्चेति । मन्त्रोपन्यासाय नेतरानित्युपपन्नं । इतिहासनेन व्याकृतोनि-

अपि च—“अक्षरात्परतः परः” [मुण्डक० २।१।२] इत्यस्यानन्तरम् “एतस्माज्जायते प्राणः” [मुण्डक० २।१।३] इति प्राणभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भतयोनेः सर्वविकारात्मके रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः—“अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यादिशश्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा” [मुण्डक० २।१।४] इति ॥ तच्च परमेश्वरस्यैवोचितम् । सर्वविकारकारणत्वात् ॥ न शरीरस्य तलुमहिम्नः ॥ नापि प्रधानस्याय रूपोपन्यासः सम्भवति ॥ सर्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवात् ॥ तस्मात्परमेश्वर एव भतयोनिर्नेतराविति गम्यते ॥ कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते ॥ प्रकरणाद् “एषः” [मुण्ड० २।१।४] इति च प्रकृतानुकर्षणाद्भूतयोनि हि प्रकृत्य “एतस्माज्जायते प्राणः” [मुण्ड० २।१।३] “एष सर्वभूतान्तरात्मा” [मुण्ड० २।१।४] इत्यादिवचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यद्योपाध्यायं प्रकृत्य—एतस्मादधीष्व एष वेदवेदाङ्गपारग इति बचनमुपाध्यायविषय भवति, तद्वत् ॥ कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकरय भूतयोनेर्विद्यहवद्रूपं सम्भवति ॥ सर्वात्मत्वविषयत्वेदमुच्यते, न तु विग्रहवत्त्वविषयत्वेत्यङ्गोपः; “अहमन्नमहमन्नादः” [ने० ३।१०।६] इत्यादिवत् ॥ अन्ये पुनर्मन्यन्ते,—नाय भूतयोनेः रूपोपन्यासः । जायमानत्वेनोपन्यासात्—“एतस्माज्जायते प्राणो

रत्प्रभा ।

सू व्याचष्ट—अपि चेत्यादिना ॥ “मन सर्वेन्द्रियाणि च न वायुर्योतिराप पृथिवी” [मुण्डक० २।१।३] इति श्रुति “अग्निर्गुडोक्तो असौ वायु लोको गौतमाग्नि” इति श्रुते । त्रिवृता वेदा वागित्यन्वयः । पद्भ्यां पादावि यथे । यस्यैव रूप स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मेत्यर्थे ॥ तनुमहिम्न इति । अल्पशक्तारत्थे । यथा कश्चिद् नञ्चित् स्वस्य सर्वात्मप्रकृतनार्थमहमन्नमिति साम गायति, न त्वज्ज्वादिरुमात्मनो निरश्नति अफलत्वात्, तथेहापीत्याह—अहमन्नमिति ॥ श्रुतिदृष्ट्याद्या दूषयति—अन्ये पुनरिति ॥ एष सर्वभूतान्तरात्मा सूत्रात्मा । एतस्माद् भूतयोनेर्जायत इति श्रुत्यन्वयेन मामती ।

व्याख्याय स्वमतेन व्याचष्टे—अन्ये पुनर्मन्यन्त इति । पुन शब्दोपि पूर्वस्माच्छेष द्योतयन्नयेष्टनां आनन्दमिरीय न्यायनिर्णय ।

अपि चेति । “अग्निर्गुडोक्तो असौ वायु लोको गौतमाग्नि” इति श्रुते । पद्भ्यामिति प्रथमार्थे पादौ पृथिवी यस्य स एष सर्वभूतानामन्तरात्मा चेत्यर्थे । एष रूपोपन्यासऽपि किं स्यात्तद्वाह—तच्चेति । अयमाग्निर्दि प्रयाह—नेति । तनुमहिम्न पारच्छिन्नशक्तिवत् । प्रानवियत्त्व तस्य दूषयति—नापीति । अनयथासिद्धिप्रमाह—तस्मादिति । मानामायेन शकते—कथमिति । मानन्दनुत्तरमाह—प्रकृणादिति । प्रकृत्यपि भूतयोनेरग्निर्मूर्धेयार्थो कथमनुवृत्तिस्तत्राऽऽह—एष इति । तद्वत् दूषयति—भूतेति । दृष्टान्तेनैवद्वन्द्वयति—यथेति । अदृश्यत्वादिर्मन्म्य विग्रहद्रूप कथमिव्याश्रयति—कथमिति । समावृत्त—संचेति । यथा कश्चिद्ब्रह्मविद्यात्मन सर्वात्मविषयत्वाऽहमन्नमहमन्नाद इति साम गायति न त्वज्ज्वादिरुमात्मनोऽग्निर्ने नम्पापुमर्थे—नात्तमेहापी याह—अहमिति । एकदेशिन दूषयति—अन्ये पुनरिति । तत्रसिद्धिमाशय्य पूर्वोक्तशक्तयेषु जायमानत्वेन तत्तद्व्याप्तिरिहापि जायमानत्नोक्तिरस्या वाह—एतस्मादिति । यत्र सूत्रां गुडोक्तान् नमिरे इव मामस सोऽपि तस्माद्न जायत

मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ”
 [मुण्डक० २ । १ । ३] इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजानं जाय-
 मानत्वेन निरदिक्षत् ॥ उत्तरत्रापि च—“तस्मादग्निरसमिधो यस्य सूर्यः”
 [मुण्डक० २ । १ । ५] इत्येवमादि,—“अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च”
 [मुण्डक० २ । १ । ९] इत्येवमन्तं, जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति ॥
 इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोनेः रूपमुपन्यस्येत ॥ सर्वात्मत्वमपि
 सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति—“पुरुष एवेदं विश्वं कर्म” [मुण्डक० २ ।
 १ । १०] इत्यादिना ॥ श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मा-
 दिनिर्दिश्यमानमुपलभामहे—“हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः
 पतिरेक असीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुत्तेमां कस्मे देवाय हविषा
 विधेम” [ऋ० सं० १० । १२१ । १] इति ॥ समवर्ततेति । अजा-
 यतंत्यर्थः ॥ तथा—“स वै शरीरी प्रथमस्स वै पुरुष उच्यते । आदि-
 कर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत” इति च ॥ विकारपुरुषस्यापि सर्व-

रत्नप्रभा ।

हिरण्यगर्भस्यात्र जायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः । निरदिक्षद् अत्रोच्यते-पर्यः । अग्निः शुभेको यस्य
 समिद्रूपः सूर्यः सोऽपि बुद्धोक्ताग्निः । तस्मादजायतेत्यर्थः । “तस्यादिय एव समिद्र” [छा० ९ ।
 ४ । १] इति श्रुत्यन्तरात् । अतो मध्येऽपि सृष्टिरेव वाच्या न रूपमिति भावः । यदुक्तमग्निर्भूतं यत्र भूत-
 योनेः सर्वात्म्यं निरक्षितमिति, तत्रेत्याह—सर्वात्मत्वमपीति ॥ ननु हिरण्यगर्भस्य जन्माऽन्यत्रानुक्त
 कथमत्र वक्तव्यं, तत्राह—श्रुतीति ॥ अग्रे समवर्तते जातः सन् भूतप्राम्थ्य एकः पतिराश्वरप्रसा-
 दादभवत् । सः सूर्यात्मा द्यामिमां पृथिवीं च सृष्ट्वा सर्वाधारयत् । कदाचिन्मन्त्रं प्रजापतिराज्ञात्वे सर्व-
 नामन्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारूपेण एकस्मै देवाय प्राणात्मने हविषा विधेम परिचरेमेति न्याये-
 यम् । “कतम एको देव इति प्राणः” [बृ० ३ । ९ । ९] इति श्रुतेः । यद्वा यस्मादयं जानन्वास्मे
 एकस्मै देवाय इत्यर्थः । “एको देवः सर्वभूतेषु गृह” [श्वेताश्व० ६ । ११] इति श्रुत्यन्तरात् ।
 ननु तस्य भूतान्तरात्म्यं कथम् ? तत्राह—विकारेति ॥ पूर्वकल्पे प्रष्टोपासनकल्पसमुच्चयानुष्ठानाद-
 भामती ।

सृचयति । जायमानकर्मण्यप्यपतितस्याग्निर्द्योदिरूपतः सति जायमानत्वमपि नाकृन्माननरूपरूप्यन
 युक्तम् । प्ररूपणं सृष्टेन्द्रिययोनेः, सतिविधं जायमानानाम् । मनिप्रथं प्ररूपणं बर्डीय इति जाय-
 मानपरिचर्यागते विधयोनेरेव प्ररूपणिनो रूपाभिमानमिति चेत् न, प्ररूपणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विप्र-
 रूपात्परिचर्यात् । न चैवमन्वा द्यांशुध्रुतयः प्ररूपणनिरोधात्कार्ययोगेन सर्वोत्पन्नानात्रपरा इति युक्तम्,
 श्रुत्यन्तविप्रष्टोपार्थप्ररूपणाद्वलीयन्तात् । सिद्धे च प्ररूपणिनाऽन्यत्रैव जायमानमव्ययानि जाय-
 आनन्दगिरीन-न्यायनिर्णयः ।

इत्यर्थः । तथाऽपि मध्ये परमैव रूपमुक्तमि यावत्स्य वाच्यभेदात्तत्राह—इहेति । एकविश्वेनेन सर्वाधि-
 ज्ञानप्रतिज्ञागतदर्थं सार्वभ्यमे वक्तव्ये तदेवेदमुक्तमन्यत्रानुनेरत्याज्ञात्वाऽऽह—सर्वात्मत्वमिति । उत्त-
 रोक्तत्रापि तस्यैवेदमपि सार्वभ्यमन्यस्यायोगादिवाच्यत्वाऽऽह—श्रुतीति । कल्पे प्रजापतये । त्रिमपरिचरेण
 हिरण्यगर्भः सृष्टपादानमतिश्रेयोत्तरदिहोक्तं न जन्मे वाशवराऽऽह—समवर्ततेति । स जातः सन्भूताभा-
 स्वेधरात्वात् पतिर्भूवेति शेषदर्शनादित्यर्थः । अन्वु शुभ्रादिभिर्जन्म तस्य कथं सर्वभूतान्तरात्म्यं
 तत्राऽऽह—विकारेति । पूर्वकल्पे प्रष्टोपासनात् कश्चिज्जमानः कदाचि हिरण्यगर्भतया प्रादुर्भूत्

भूतान्तरात्मत्वं सम्भवति ॥ प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् ॥ अस्मिन्पक्षे “पुरुष एवेदं विश्वं कर्म” [मुण्डक० २ । १ । १०] इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥ इत्यदृश्यत्वाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ (७) ॥

“को न आत्मा किं ब्रह्म” [छां० ५ । १ । १] इति, “आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येपि तमेव नो ब्रूहि” [छां० ५ । १ । १ । ६] इति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्द्या च वैश्वानरं प्रति, एषां मूर्धादिभावमुपादिश्याम्नायते-

रत्नममा ।

स्मिन् कल्पे सर्वप्राणिव्यष्टिज्ज्ञानां व्यापक सर्वप्राण्यन्तर्गत ज्ञानकर्मन्द्रियप्राणात्मकसमष्टिलिङ्गशरीरं जायते । तद्रूपस्य सूत्रात्मनः सर्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे सूत्रार्थमाह-अस्मिन्पक्ष इति ॥ कर्म सफलं सर्वं श्रौतस्मार्तादिकं तपश्च, पुरुष एव इति सर्वान्तरत्वरूपोपन्यासाच्च भूतयोनी ज्ञेये वाक्यं समष्टिरुक्तमित्यर्थः ॥ २३ ॥ (६) ॥ छान्दोग्यमुदाहरति-को न इति ॥ प्राचीनशाखसत्ययज्ञेन्द्रशुभ्रजनकशुडिळा मिलित्वा भीमांसाश्चक्रुः-“को न आत्मा किं ब्रह्म” [छां० ५ । १ । १ । १] इति । आत्मेव ब्रह्मेति ज्ञापनार्थं पदद्वयम् । ते पञ्चापि निश्चयार्थमुदाहरकमाजग्मुः । सोऽपि सम्यक् न वेदेति तेनोदाहरेण सह पठव्यश्चरति कैकेयं राजानमागत्योचुः-“आत्मानम्” [छां० ५ । १ । १ । १] इति “अयेपि” [छां० ५ । १ । १ । ६] “स्मरति तमेव नो ब्रूहि” [छां० ५ । १ । १ । ६] इति । राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासार्थं तान्प्रत्येकमपृच्छत्-“कं त्वमात्मानमुपास्ते” “ककं त्वमात्मानमुपास्ते” [छां० ५ । १ । २-१७ । १] इति । ते च प्राचीनशाखादयः क्रमेण त प्रत्येकमुचुः । “दिवमेव” [छां० ५ । १ । २ । १] अह वैश्वानरं वेदि । “आदित्यमेव” [छां० ५ । १ । २ । १] अहं वेदि । “वायु-
मामती ।

मानग्रहणे कारणमुपन्यस्त माप्यकृता । तस्माद्द्विरप्यगर्भ एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्यो निर्दिश्यत इति सांप्रतम् । तत्किमिदानीं सूत्रमनवधेयमेव, नेत्याह-अस्मिन्पक्ष इति । प्रकरणात् ॥ २३ ॥ (६) ॥ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् । प्राचीनशाखसत्ययज्ञेन्द्रशुभ्रजनकशुडिळाः समेत्य भीमांसां चक्रुः-को न आत्मा किं ब्रह्मेति । आत्मेत्युक्ते जीवात्मनि प्रत्ययो मा भूदत उक्तं किं ब्रह्मेति । ते च भीमासमाना निश्चयमनधिगच्छन्तः कैकेयराज वैश्वानरविद्याविदमुपसेदुः । उपसत्य चोचुः-आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येपि स्मरति तमेव नो ब्रूहिस्तुपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनामिति । अयमर्थः-वैश्वानरस्य भगवतो मूर्धादीनां सुतेजाः । चक्षुश्च विश्वरूपः सूर्यः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्य सर्वप्राणाद्यविश्रातृत्वाद्द्विष्टान्तर्विष्टययोरभेदात्प्राणात्मना सर्वभूतानामव्याप्त देहे स्थितेजीयमानेऽपि सार्वान्तर्यं सिद्धमित्यर्थः । नन्वपरञ्चीकृतभूतायमिमानिनो हिरण्यगर्भस्य विग्रहनिर्दिष्टरूपेण तद्विष्टयप्राणादिजन्मानन्तरं जन्मोच्यते चेत्कृतार्हं सूत्रार्थस्तत्राऽऽह-अस्मिन्निति । विश्वं सर्वं कर्म ससाध्य तपो ज्ञानं च पुण्य एवेति सार्वान्तर्यरूपोपन्यासात्परमात्मेन भूतयोनिरित्यर्थः । न विश्वक्षणत्वादिस्वत्र परिणामस्य साहचर्यपेक्षानिश्चयादित्येव च शगपीतिमादौ विसृष्टोऽपि दर्शनात्तदपेक्षानियमाद्भूतयोनिशक्य निर्दिशेपि मन्वन्वितमिति मानः ॥ २३ ॥ (६) ॥ रूपोपन्यासप्रसङ्गात्त्रैलोक्यदेहो वैश्वानरः पर इत्याह-वैश्वानर इति । विषय यत्तु वाक्योपक्रममाह-को न इति । आत्मनोऽसत्तारित्यर्थं शक्यपदम् । तस्याऽऽपरोक्षार्थमात्मपदम् । प्राचीनशाखसत्ययज्ञेन्द्रशुभ्रजनकशुडिळाः समेत्येव भीमांसां चक्रुस्ते च निश्चिचीपयोदात्क-

“यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमति ॥ १ ॥ तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपो-प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो

रत्नप्रभा ।

मेव' [छा० १ । १४ । १] “आकाशमेव” [छा० १ । १९ । १] “अप एव” [छा० १ । १९ । १] “पृथिवीमेव” [छा० १ । १७ । १] अह वेमीति । ततो राजां शुनूर्यादीनां पण्या ययाक्रमेण सुतेजस्वविश्वरूपत्वपृथग्गर्भात्पुत्रदृष्टत्वरयित्वप्रतिष्ठात्पुत्रगुणात्रिषाप मन्तो यदि मामश्टा शुनूर्यादियु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रयेक वैश्वानरस्यदृष्टयो भवेयु, तदा क्रमेण मूर्धापातान्त्वयत्रागोक्रमणदेहनिर्शाणित्ववन्तिभेदपादशोषा भवता स्युरिति प्रयेकोपासन निन्दित्वा, सुतेजस्वगुणको सुतेजोऽस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धा, विश्वरूपत्वगुणक-सूर्यो यस्य चक्षुरियेव, शुनूर्यादीनां मूर्धादिभावमुपदिश्य समन्तवैश्वानरण्यानविधिरान्नायते-यस्त्वेतमिति ॥ आभिमुग्येनापरोक्षतया विधिमिति जानातीति अभिविमानः । त सर्वज्ञ सः तदुपासकः सर्वत्र भोग भुक् इत्यर्थ । लोकाः भूरादयः, भूतानि शरीराणि, आत्मानो जीवाः, इति भेदः । सुष्ट तेजः, कान्तिधेय्य सुतेजस्य स सुतेजाः विश्वानि रूपाणि अस्य मूर्धम्य-“एष शुक्र एष नीळः” [छा० ८ । १६ । १] इति श्रुतेः । पृथग् नानाविध वर्त्मगमनम् आत्मा स्वमात्रे यस्य वायोः, स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राणः ।

भामती ।

प्राणो वायुः पृथग्गर्भात्मा पृथक् र्त्नं यस्य वायोः स पृथग्गर्भा स एताना स्वभावो यस्य स पृथग्गर्भात्मा । सदेहो देहस्य मध्यभागः स आकाशो बहुलः सर्गगतत्वात् । वस्तिरेव रयिः आपः, यतोऽद्भयोऽन्नमन्नाच्च रयिर्नव तस्माद्रापो रविरक्ताम्लास्ता च मूर्धाभूताना वन्तिः स्थानमिति वस्तिरेव रयिरियुक्तम् । पादौ पृथिवी तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेव वैश्वानराद्ययत्रेण सुसूर्यानिष्ठाकाशजलावन्त्य मूर्धचक्षुः प्राणसदेहवन्तिपादव्येकैरुस्मिन् वैश्वानरबुद्ध्या निररांतवयोपासकानां प्राचीनशालादीनां मूर्धापातान्त्वयत्रागोक्रमणदेहनिर्शाणित्वावन्तिभेदपाददृष्ट्यधीमात्रपुण्येनासनानां निन्द्या मूर्धादिसमम्भानमुपदिश्यान्नायते-“यस्त्वेतमेव प्रादेशमात्रमभिविमानम्” इति । स सर्वेषु लोकेषु शुभ्रभूतियु, सर्वेषु भूतेषु स्यावरजङ्गमेषु, सर्वेष्वानसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजांश्वन्नमति । सर्वत्रग्विषकटमात्रोर्नायर्थः । अयाम्य

आतन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

माजगुं, सोऽपि न वेद सम्पत्तिनि सक्त तेन पटयि ते कैकेयराजमश्वरतिमागःपौत्रुरामानमेवेपादप्येपि म्ममि । स च तेषा निररांतधीनिरामेन सम्पद्गीजिप्राप्तियया तानेव पत्रात् । औरमन्वय फ त्पमात्नानमुवास्ते दिवमेनेयादेतरे राजा पुनरराचैव सुतेजा वैश्वानरो य एतम्भानमुवास्ते मूर्धा त्वपमाननो मूर्धा ते व्यपतिश्वदन्ना नाऽऽगमित्य इति । ततः सपयश्मदृष्ट स चाऽऽदित्यपूव तत्रैव विश्वस्य आत्मा चक्षुस्त्वेतदात्मन इत्यथोऽभवित्यो दन्नां नाऽऽगमित्य इति राजाऽमापत् । एष क्रमेण शुनूर्यादीनां सुतेजस्वविश्वरूपत्वपृथग्गर्भात्पुत्रदृष्टत्वरयित्वादिगुणयोग त्रिषाप मूर्धापातान्त्वयत्रागोक्रमणदेहनिर्शाणित्वावन्तिभेदपादशोषावैरेषे नोपान्तिनिन्द्या च तेषां वैश्वानर प्रति मूर्धादिभावमुक्त्वा समन्तोपासनमात्रात् यस्त्वेतमित्यादिना । आभिमुग्येन विद्वन्निर्निते जानाती यमिभिमानस्त प्रादेशमात्रमनुवास्ते यमस्य सर्वालोकायाश्च फलमिदर्थः । लोका भोगभूमयो भूतानि तत्तदुपाधयो भोक्तात्म्यामान इति भेदः । तत्र सर्वत्रिषकटमात्र मन्तमर्त्वा सुष्येने । ध्यानचक्षुःका श्येवस्वनाह-तस्येति । सुतेजस्वगुणा दीर्घायानस्य मूर्धा । निरातामेप्रतिस्पर्धी । विश्वरूपगुणः मूर्धन्यस्य चक्षुः ‘एष शुक्र एष नीळः’ इत्यादिश्रुतः ।

१ पृथग्गर्भात्मेति शाकटादिसप्रदायशब्दः । रामानुजमेतु अन्वयान्दरहितः पटः ।

बहुलो वस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादात्तर एव वेदिलोमानि वहिर्हृदयं
गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः” [छां० ५ । १८ ।
१-२] इत्यादि । अत्र संशयः—किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यते,
उत भृताग्निरथ तदभिमानिनी देवता, अथ वा—शारीरः, आहोस्वित्-
परमेश्वर इति ॥ किं पुनरत्र संशयकारणम् ॥ वैश्वानर इति जाठरभृता-
ग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः ॥ तत्र-
कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः ॥ किं तावत्प्रा-
प्तम् ॥ जाठरोऽग्निरिति ॥ कुतः ॥ तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्रयोगो
दृश्यते—“अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदम-
द्यते” [बृ० ५ । ९] इत्यादौ ॥ अग्निमात्रं वा स्यात्सामान्येनापि प्रयो-
गदर्शनाद्—“विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमहामकृष्वन्”

रत्नप्रभा ।

बहुलत्वव्यापित्वं तद्गुण आकाश, अस्य स-देहो देहमप्यमूरयित् वनत्वं तद्गुणा आपो यस्य, वस्तिर्भूत्स्यान्म,
प्रतिष्ठानत्वगुणा पृथिवी तस्य पादौ । तस्य होमाधारत्व संपादयति—उर एवेत्यादिना ॥ पूर्वमुपक्रमस्या-
दृश्यतादिसाधारणवर्मस्य वाक्यशेषम्यसर्वज्ञवादिच्छिन्नं ब्रह्मनिष्ठत्वमुक्तं तद्वदनाप्युपक्रमस्यसाधारणवै-
श्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्यहोमाधारत्वच्छिन्नं जाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षवति—किं तावदित्या-
दिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मणोर्व्याप्त्यं फलम् । यद्यत्ते, तदन्न येन पच्यते सोऽयं पुरपशारेऽन्त-
र्मात्त्वर्थ । पक्षान्तरमाह—अग्निमात्रं चेति ॥ विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरम् अग्निम् अहां केतुं चिह्नं
सूर्यं देवाः अकृष्वन् कुतन्त । मूर्वादये दिनव्यवहारादित्यर्थ । न्यायवैश्वानर इत्यनुपह्ना । हि यस्मात्
भामती ।

वैश्वानरस्य मोक्तुर्भोजनम्याग्निरोत्रतामपिपाठविषयाह श्रुति—उर एव वेदिः । वेदिसारूपात् । लोमानि
वहिर्हः आस्ताण्यर्हं सारूपात् । हृदयं गार्हपत्यः । हृदयानन्तर मनोऽन्वाहार्यपचनः । आस्य-
माहवनीयः तत्र हि तदन्न हृत्यते । ननु ‘को न आत्मा किं ब्रह्म’ इत्युपक्रमे आत्मप्रबलशब्दयो परमा-
त्मनि रूढत्वेन तदुपस्थाया बुद्धौ वैश्वानरान्यादय शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येन कथञ्चिन्नेतुं युज्यन्ते
न तु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वानरादिपदानुरोधेनान्यान्यपिपितुं युज्येते । यद्यपि च वाजस-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

पृथङ् नाना वर्मं गमनमात्मा स्वरूपमस्येति तथा नानागतिध्वगुणो वायुरस्य प्राणः । बहुलत्वगुण आकाशः
सदेहोऽस्य देहमप्यम् । रथिर्धनं तद्गुणा आपोऽस्य बन्निस्स्यमुद्रकम् । पृथिव्या वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात्तस्य
पादौ पृथिव्येन । तस्य होमाधारत्वसंपादनायोक्तमुत्तर एवेत्यादि । तद्यत्तत्र प्रथममागच्छेदित्यादिवाक्य-
मादिशब्दार्थः । तत्र श्रुतौ वैश्वानरोऽनात्माऽऽमा वेति संशय इति निगयाऽऽस्ये पक्षत्रय द्वितीये पक्षद्वय-
माह—तत्रेति । संशयहेतु प्रश्नपूर्वकमाह—किमिति । सया सामग्र्या कार्यप्राप्त्यं फलितमाह—तत्रेति ।
वाक्योपक्रमस्यादृश्यतादिसाधारणवर्मस्य वाक्यशेषम्यसर्वज्ञत्वाद्युक्त्या ब्रह्मविषयत्वप्रदिहाप्युपक्रमगतसाग-
रणशब्दस्य शेषस्यहोमाधारत्वच्छिन्नं ब्रह्मनिष्ठत्वमुक्तं जाठरार्थवत्सिद्धेस्तन्मैत्रोपास्यतेति त्रिमूष्य पूर्वपक्ष-
माह—किमिति । वैश्वानरविद्याश्रुते सविशेषप्रत्ययन्ययोक्ते भगवतय । पूर्वपक्षे जाठराम् । सिद्धान्ते
ब्रह्मणो प्यानं फलम् । साधारणं शब्दे कुणो विशेषप्रतिज्ञयाह—कुत इति । प्रतिज्ञाविशेषं हेतुमाह—
तत्रेति । योऽयं वैश्वानरोऽग्निः सोऽयं पुरपाकारे देहेऽन्तरेत्युक्त्वा तमेव विशिनष्टि—यनेति ।
पक्षान्तरमाह—अग्नीति । तन्मात्रप्रदे हेतु—सामान्येनेति । विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमहां

[क्र० सं० १० । ८८ । १०] इत्यादौ ॥ अग्निशरीरा वा देवता स्यात् । तस्यामपि प्रयोगदर्शनात्—“वैश्वानरस्य सुमती स्याम राजा हि कं भुवनानामभिधीः” [क्र० सं० १ । ९८ । १] इत्येवमाद्याः श्रुतेर्देवतायामभ्यर्थाद्युपेतायां सम्भवात् ॥ अथात्मशब्दसामानाधिकरण्यात् उपक्रमे च “को न आत्मा किं तद्ब्रह्म” [छां० ५ । ११ । १] इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणय इति ॥ उच्यते ॥ तथापि शरीर आत्मा स्यात् ॥ तस्य भौकृत्वेन वैश्वानरसन्निकर्षात् ॥ प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने सम्भवात् ॥ तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इति ॥ एवं प्राप्ते । तत् इदमुच्यते ॥ वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति ॥ कुनः ॥ साधारणशब्दविशेषात्—साधारणशब्दयोर्विशेषस्ताधारणशब्दविशेषः ॥ यद्यप्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ—वैश्वानरशब्दस्तु त्रयाणां

रत्नप्रभा ।

कं सुगमदो भुवनानां राजा वैश्वानरोऽभिमुखा श्रीरस्येति अभिधीः ईश्वरः । तस्मात्तस्य वैश्वानरस्य सुमती म्य स्याम । तस्याम्मद्विषया सुमतिर्भवेन्नित्यर्थः । पक्षत्रयेऽप्यर्चि यद्व्यक्तान्तरमाह—अयेत्यादिना ॥ “आत्मा वैश्वानर ” इति श्रुतेरित्यर्थः । केवलरत्नं वैश्वानरशब्दोऽन्यत्रम् । अत्र जाठरो वैश्वानर इति सुगमं पूर्वपक्षः प्राणाग्निहोत्रहोमाधारत्वात्तद्वात् । तस्य देहव्यापिनादात्म्यं, श्रुत्या द्युर्भवेत्नादिकल्पनया बृहत्साराहृत्यमिति ध्येयम् । सिद्धान्तयनि—तत् इदमिति ॥ साधारण-भामती ।

नेयिना वैश्वानरनिचोपक्रमे ‘वैश्वानर इ वै भगवान् मन्त्रि वेद त नो त्रुष्टि’ इत्यत्र नात्मत्रयशब्दो म्, तथापि तस्मान्नाप्यं उन्दोऽप्यनाम्य तदुपक्रममिति तेन निश्चिनायेंन तदत्रोपेधन वाजसनेयिनात्क्यार्थो निश्चीयते ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

केतु चिह्न मूर्धमदृष्ट्यन्तर्गतो देवास्तदुदये दिनन्यत्रहारादित्यर्थः । कल्पात्तमाह—अर्पति । तदभिमानिदेवताप्रहे हेतुः—तस्यामिति । वैश्वानरस्य देवस्य सुमती शोभनसुदौ यव स्याम मयेव तस्याम्मद्विषया सुमतिर्भवेन्नित्यर्थः । तत्र हेतु—राजा हीति । यन्मातृवृषानामप्य राजा क सुगम सुगहेतुरभिमुखा श्रीरस्ये यमिशीर्गिदरस्ममात्तस्य सुमती इयामे यर्थ । हिक्रमियेक पदमियेके । तत्राप्यवमेवार्थः । प्रयोगत्रयेऽपि तुल्यत्रययोगप्रकार्यमादिपदम् । कथं देवतायैवमस्य प्रयोगस्येति तदाह—एवमाद्याया इति । ऐश्वरीयां यादिपत्र धर्मज्ञानैसाम्यादिसत्रार्थम् । पक्षत्रयेऽप्यपरितोपमाह—अयेति । वाजसनेयकेऽभिः वैश्वानरशब्दादन्वामेवोपक्रमात्तद्व्यर्थनति पक्षात्तमाह—तयाऽर्पति । शरीरे लक्ष्मणाया वैश्वानरशब्दोपपत्तिमाह—तस्येति । तत्रैव हेतुन्तरमाह—प्रादेशेति । भूतानिदेवतानां रस्यप पक्षत्रय-मुपक्रममात्र प्राणाहृत्वाधारभादेर्गुर्भवादेशायोगात् । इदं गार्ग्य इ यादिना हि देहानयनां सनिदि-तस्योर्द्वेषमाप्तेर्गार्ग्येतिद्येन कथ्यन्ते । आम्पनाहृत्वात्तन्पुत्रेण तद्भोमीयमिति च जाठरस्य सुगानु-म्युत्सप प्राणाहृत्वाभास्याऽऽरतीदनेनाऽऽप्य कथ्यते । न च पुत्रोऽप्येवमात्मनः । स ह्येवाच मूर्धनमुपदिशन्नेव वा अतिष्ठाऽर्थः नानर इ यादिना मूर्धनीना गुणोत्तया मना मनादनचित्तात्स्यपि पुन्य-त्वादिनिदेवतारोपितगुर्भवादिना बृहत्साराहृत्येन ब्रह्मत्वमापन्नादात्मत्वम् । न च मन्त्रयपि पुन्येव्यादेवतारोपो जाठरे वा कल्पनाया शौचनेन विनोपगतो जाठरोऽस्तिपरि दावयनि पुन्यस्यरणि—तस्मादिति । सिद्धान्त-यनि—तत् इति । हेतु प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे—कुन इति । को तो साधारणो शब्दो को वा तयोर्विदे-पन्ताऽऽह—यद्यपीति । नाय परमानामसो विदेपन्त्य निर्भोपस्य पुन्येव्यादयोगादित्यादास्याऽऽह—

साधारणः । आत्मशब्दश्च द्वयोः ॥ तथापि विशेषो दृश्यते । येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते—“तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ध्वं च सुतेजाः” [छां० ५ । १८ । २] इत्यादि ॥ अत्र हि परमेश्वर एव शुमुर्द्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते ॥ कारणत्वात्—कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद् द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते ॥ “स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वप्नमत्ति” [छां० ५ । १८ । १] इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे सम्भवति ॥ “एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” [छां० ५ । २४ । ३] इति तद्विदुः सर्वपापप्रदाह्रस्वणं, “को न आत्मा किं तद्ब्रह्म” [छां० ५ । १ । १] इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमन्तानि ब्रह्मलिंगानि परमेश्वरमेवावगमयन्ति ॥ तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः । यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्ध्वंती-दृशं वैलोक्यात्मकं दृषं स्मर्यते—(छां०) “यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दृशश्श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥ १ ॥”

रत्नप्रभा ।

शुक्लोरपक्रमस्ययोर्विशेषात्प्रथमश्रुतमुत्प्रेत्रोक्त्वशरीरविज्ञात्सर्वात्मकेश्वरपरत्व युक्तम् । न चरमश्रुत-कल्पितहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरपरत्वमित्यर्थः । ननु विशेषोपस्य बुनो विशेष इत्यत आह—अत्र हीति ॥ अतस्यान्तरगत त्रैलोक्यात्मना स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्यानार्थं निक्षेपकल्पनेति चेत् । न, अतकल्पनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उपादानत्वाद्दिशेष सन्नेव ध्यानार्थमुच्यतामित्याह—कारणत्वादिति ॥ लिङ्गान्तराप्याह—स सर्वेष्वित्यादेना ॥ यथाग्नौ विक्षिप्तमिषीकान्तूल दृश्यते, एवं हास्य विदुष इत्यर्थः ॥ २४ ॥ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति । नन्वसदारोपेणापि स्तुतितम्भमानं मूलश्रुत्यपेक्षे-भामती ।

निश्चिनार्थेन ध्वनिश्चितार्थं व्यनस्यापत्तेः, नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थमुक्तमवच ब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव । आनन्दागरीय—न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति । अतस्यान्तरमध्यात्ममिदिवमित्येवरूप तस्य तथैवोपन्यासकत्वमाह—आध्यानायेति । कथं परस्यावस्थान्तरमात्रं तदाह—कारणत्वादिति । तदेव सुद्वयति—कारणस्येति । एतेन जाठरे शुमुर्ध्वत्वादि प्रसूक्तम् । वैश्वानरोपात्मकस्य त्रैलोक्याद्याश्रयकत्वश्रुतेश्च वैश्वानरस्येश्वरत्वमित्याह—स इति । वैश्वानरविदुः सर्वपापप्रदाह्रस्वतेषु तस्य परत्व तद्विज्ञाने तदाह्रसिद्धिरित्याह—एवं हेति । यथाग्नौ क्षिप्तमिषीकान्तूल दृश्यते एवमस्य विदुष सर्वाणि कर्माण्यनर्पितानि दृश्यन्त इत्यर्थः । उपक्रमादपि तस्य परमात्मता तयोस्त्वरेन रुष्टेर्जाठरे त्वमुत्पत्त्यादित्याह—को न इति । उक्तलिङ्गानां कत्वमाह—इत्येवमेतानीति । धृति-शिक्षिदसमुपसहरति—तस्मादिति ॥ २४ ॥ मृश्या च श्रुत्यर्थः शक्यो निर्गन्तुमित्याह—स्मर्यमाणमिति । तत्र प्रतिक्रियां पुरयति—इतश्चेति । सन् व्याकुर्वन्नित्त शब्दार्थमाह—यस्मादिति । सृतिमुदाहरति—यस्येति ।

१ पापप्रदाह्रस्वते क्वचित्तादान्तरम् । २ इत्यवमन्तानि लिङ्गानीति वाचिरपाठान्तरम् । इत्यवमन्तानि लिङ्गानी-तिपाठान्तरं क्वचिद् ।

[विष्णुपुराणे] इति, तत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापय-
दस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेन अनुमानं लिङ्गं गमकं
स्यादित्यर्थः ॥ इतिशब्दो हेत्वर्थ-यस्मादिदं गमकं लिङ्गं, तस्मादपि
वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः ॥ यद्यपि स्तुतिरियं तस्मै लोकात्मने नम
इति ॥ स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यगीदृशेन रूपेण
सम्भवति ॥ “द्यां मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नामिं चन्द्रसूर्यौ च
नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणता”
इत्येवञ्जातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशाद-
सम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राह-न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ शब्दादिभ्योऽन्तः-
प्रतिष्ठानाच्च-शब्दस्तावद्-वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भवति ॥ अर्था-
न्तरे स्मृत्वात् ॥ तथोऽग्निशब्दः “स एषोऽग्निर्वैश्वानरः” [शत० ब्रा०
१० । ६ । १ । ११] इति । आदिशब्दाद् “हृदयं गार्हपत्यः” [छां० ५ ।

रत्नप्रभा ।

त्याशक्याह-यद्यपि स्तुतिरिति ॥ तथापीति पदमर्थतः पठति-स्तुतित्वमपीति ॥ शुभ्रैर्वादिहोत्रेण
स्तुतिर्नमात्रेण कर्तुमशक्या त्रिनाथु तिमित्यर्थः । सत्ता रूपेण स्तुतिसम्भवात्तासदारोप इति भावः ॥ २५ ॥
शब्दादीनां गतिं यत्कमुक्तसिद्धान्तमाक्षिप्य समावृत्ते-शब्दादिभ्य इति ॥ “स एषोऽग्निर्वैश्वानरः”
[शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इत्यग्निहोत्रे वैश्वानरविद्याया श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे न सम्भवतीत्यन्वयः ।
सूत्रस्यादिसिद्धान्तार्थमाह-आदिशब्दादिति ॥ भक्तम् अत्र होमार्थं होमसाधनम् । तेन प्रागाग्निहोत्र
भामती ।

न च शुभ्रैर्वादिहोत्रे जाठरभूताग्निदेवताजायात्मनामन्वयमस्यापि समन्वितान च सर्वज्ञोकाश्रयकञ्जभागिना, न च
सर्वात्मप्रदाह इति पारिदेश्यात्परमात्मैव वैश्वानर इति निधिने कुतः पुनर्यमासाङ्गा-शब्दादिभ्योऽन्तः-
प्रतिष्ठानान्नेति चेदिति । उच्यते-तदेवोपक्रमानुरोधेनाव्यया नीयते, यत्नेतु शक्यम् । अशक्यौ च

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तस्याः श्रुतिस्मान्नाच्च व्युत्पन्नं तद्वारा तदाह-तदिति । इतिशब्दस्य वाक्यसमाप्यर्थेन व्याख्येयं
हेत्वर्थत्वं व्यनक्ति-यस्मादिति । स्तुतेरसदारोपेऽपि समवायं मूलश्रुत्येवैतद्व्याख्यास्य-
यद्यपीति । सद्गुणे स्तुतिर्यमौ सांग्रिकमसति श्रुत्यपरादे दुर्गरमित्यर्थः । अन्तुनित्यतामपि स्मृतिमाह-
द्यामिति । इहेति त्रेणैवपदेहस्य वेदान्तस्मैःसत्तापामित्यर्थः ॥ २५ ॥ सिद्धान्तं विद्यान्तराणाञ्चक्षिप्य
समावृत्ते-शब्दादिभ्य इति । आशेषं पितृभजनर्थमाह-अत्रेति । गिनः सिद्धान्तः सन्मर्थः ।
श्रुत्यादिना वैश्वानरस्योक्तेरन्वाक्षेपे प्रथमद्वारा हेतुमादत्ते-कुत इति । तत्र शब्दं व्याख्येयं-शब्द इति ।
ईश्वरस्य प्रियेतीति शेषः । तदेव स्तोत्रयति-चैश्वानरंरते । शब्दान्तामाह-तथेति । मोऽपि श्रीगोवैश्वानर-
शब्दरईश्वरे न सयनानि योजना । आदिशब्दोपात्तं त्रिहमाह-आदीति । बहुकर्थं त्रिहान्तरमाह-

१ “स्मर्यानि च पारंते भाष्य भाष्यविदोऽपि कुः” इति भाष्य-पञ्चानुरागैः भाष्यरदशैरेदं व्याख्यानं
नान्वस्तेति । एवमन्वयपारि । २ स्तुतित्वमपि न सम्भवतीत्यन्वयः । ३ पुनर्यमपि चैनमिति पाठान्तरम् ।
४ यथा वैश्वानरशब्दसाधेत्यर्थः ।

१८ । २] इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनं, “तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्” [छा० ५ । १९ । १] इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासङ्कीर्तनम् । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः ॥ तथान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते—“पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ तच्च जाठरं सम्भवति ॥ यदप्युक्तं “मूर्ध्वं सुतेजाः” [छा० ५ । १८ । २] इत्यादेर्विशेषात्कारणात्परमात्मा वैश्वानर इति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ कुतो ह्येव निर्णयः—यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति ॥ अथ वा भूताग्नेरन्तर्याहिश्रावतिष्ठमानस्यैव निर्देशो भविष्यति ॥ तस्यापि हि शुल्लोकादिसम्बन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते—“यो भानुना पृथिवीं द्यामुत्तेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम्” [ऋ० सं० १० । ८८ । ३] इत्यादौ ॥ अथ वा तच्छरीराया

रत्नप्रभा ।

कार्यमित्यर्थः । वाजसनेयिनामग्निरहस्ये मप्रपञ्चं वैश्वानरत्रियामुक्त्वा—“स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरपत्रिप पुरेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वज्ञमिति” [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इत्युक्तं देहान्तरस्यत्व जाठरे सम्भवति प्रसिद्धेरित्याह—तथेति ॥ अत्र सूत्रे आदिपदेनान्तःप्रतिष्ठानस्य ग्रहे सम्भवति पृथगुक्तिः साधारणद्विज्ञानचोत्तनार्था । शब्दादिव्यञ्जितमपि जाठरं गमयतीत्यनुबन्धः । यद्यपि शुभ्रद्वन्त्वादित्रिषेप ईश्वरपक्षपानो होमाधारत्वादिर्जाठरपक्षपातीति प्रतिमानं सम्भू, तथापि पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न सम्भवतीति वदन्तानित्यन आह—अथ वेति ॥ एषः शुभ्रद्वन्त्वादिनिर्देश इत्यर्थः । इमां पृथिवीं, द्यामपि, ते एव द्यामापृथिव्यौ रोदसी, तयोर्मन्त्रम् अन्तरिक्षं च यो भूताग्निः, भानुरुपेण आततान व्यातवान्, स व्यातव्य इत्यर्थः । जडमानस्य न ध्येयत्वमित्यत आह—अथ वेति ॥

भामनी ।

वैश्वानराम्निशब्दावन्वया नेत्रुमिति शक्तिपुरमिमानः । अपि चान्तःप्रतिष्ठितत्वं च प्रादेशमात्रत्वं च न सर्वत्र्यापिनोऽपारिमाणस्य च परब्रह्मणः समन्तः । न च प्राणाहुत्यधिकरणताऽन्यत्र जाठराग्नेरुच्यते । न च गार्हपत्यादिद्वयादिता ब्रह्मणः सम्बन्धिनी । तस्माद्यथायोग जाठरभूताग्निदेवताजीवानामप्यतमो वैश्वानरः, आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तथादिति । अपेक्षितान् प्रतिज्ञां पूरयति—एतेभ्य इति । वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये वैश्वानरेऽग्निशब्दात्तस्य परस्मिन्नयोगात्तस्मान्वाच्छान्दोग्येऽपि वैश्वानरोऽग्निरेव, स चाऽऽहृत्याधारत्वादिद्विज्ञाजाठर एवेति भावः । तत्रैव द्विज्ञान्तरमाह—तथेति । ययोक्तहेतुभ्यो वैश्वानरो नैवस्मया वक्ष्यमाणहेतोर्पोत्यर्थः । अन्तःप्रतिष्ठानमपि वैश्वानरस्येति शेषः । अग्निरहस्ये सप्रपञ्चं वैश्वानरत्रियामुक्त्वा स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरपत्रिप पुरेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वज्ञोकाद्याश्रय फलमतीत्युक्तं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वाग्निर्जाठर एव प्रसिद्धेरित्यर्थः । तथाऽपि वाजसनेयके शुभ्रद्वन्त्वादिश्रपणान् जाठरः स्यादित्युक्तमनुवदति—यदपीति । अनेकद्विज्ञानगुह्यतानन्यथापिद्वैश्वानराम्निश्रुतिस्मामेकं द्विज्ञानं नेषमित्याह—अत्रेति । जाठरेऽपि शुभ्रद्वन्त्वादि कथञ्चिन्नानिनि भावः । न जाठरे मुख्यं शुभ्रद्वन्त्वादीत्यपरिन्तोपादाह—अथ वेति । एष निर्देशो वैश्वानराम्निशब्दान्वाक्यन्तःप्रतिष्ठानोक्त्या चेति शेषः । तत्रापि कुतो शुभ्रद्वन्त्वादि मित्त्वं तत्राऽह—तस्यापीति । अपिर्तो-वदद्वान्त्यर्थः । इमां पृथिवीमुत द्यामपि द्यामापृथिव्यामेव रोदसी यो भानुरुपेणाऽऽनतान व्याततानन्तरिक्षं च तयोर्मन्त्रमाततान स देवो शुक्रोकाद्यभयो ध्येय इत्यर्थः । परिच्छिन्नभूताग्नेर्न तुद्रोकाद्यभयमन्त्रमित्यस्या कल्यान्तरमाह—अथ वेति । शुभ्रद्वन्त्वादित्रिषेपमन्त्रवर्णयामिद्वत्ये फलिनमाह—

१ इत्येवमन्त्र इत्यर्थः । २ हि भूतो पाठान्तरम् ।

पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यात् । न तु पुरुषत्वम् ॥ पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—“स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हेतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेद” [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते ॥ ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयते इति सूत्रावयवं पठन्ति, तेषामेपोऽर्थः—केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यात् । न तु पुरुषविधत्वम् ॥ पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः—“पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेद” [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ पुरुषविधत्वं च प्रकरणात्—यदधिदैवतं शुभ्र्थत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादिचुद्युक्तप्रतिष्ठितत्वान्तं, तत्परिगृह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत्पुनरुक्तं भूताग्रेरपि मन्त्रवर्णं शुलोकादिसम्यन्वद्वर्णनात्—“मूर्ध्वं सुतेजाः” [छां० ५ । १८ । १] इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यति तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगादिति ॥ तत्परिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते ॥ अत एवाक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः ॥ तथा भूताग्रेरपि

रत्नप्रभा ।

ईश्वरप्रतीकबोधाधित्यस्य इत्यर्थो निरक्षेपः । यद् य पुरुषः पूर्णं, स एषोऽग्निः वैश्वानरश्चिद्विदजाठरोपाधिः इति श्रुत्यर्थः । यः वेद, स सर्गत्र मुक्त इत्यर्थः ॥ पुरुषत्व पूर्णत्वमन्तनस्य जाठरस्य नेयुक्त्वा पाठान्तरे पुरपत्रियत्र देहाकारत्व तस्य नेयाह—ये त्विति ॥ ननु जाठरस्यापि देहव्यापित्वात् तद्विधेयं स्यादित्यत आह—पुरुषविधत्वं च प्रकरणादिति ॥ न देहव्यापित्वं पुरपत्रियत्रम् । किन्तु विराड्देहाकारत्वमधिदैव पुरपत्रियत्रम्, अथात्म चोपासकमूर्द्धादिचुद्युक्तान्तेष्वङ्गेषु सम्पन्नत्वमीश्वरस्य, पुरुषविधत्वमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ईश्वरस्याङ्गेषु सम्पत्तिर्देवते । एवं जाठर निरस्य पक्षद्वय निरस्यति—अत एवेति ॥ सूत्र व्याचष्टे—यत्पुनरित्यादिना ॥ शुभ्र्थत्वादिः, सर्गलोकफलमाक्त्व, सर्गपाप्मप्रदाह, इति आत्मब्रह्म-मामती ।

ऽग्निर्वैश्वानरो यत् इति यद् पूर्वेण सवध, पुरस्य इति तत्र पुरपक्षेष्टप्रदेश इति युक्तम् ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अत एव न देवता भूतं च । अत एवेत्यस्य श्रुतिस्मृत्युत्पात्तशुभ्र्थत्वादिस्त्रयधसर्कटोकाश्रयफलभागित्वमर्गपाप्मप्रदाहात्मब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुस्य इत्यर्थः । “यो मानुना पृथिवीं यामुतेमाम्” इति मन्त्रवर्णोऽपि न केचनैतौम्यप्रकाशविभजमानस्य भूताग्रेरिममीदृश महिमानमाह, अपि तु आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

सत्ताऽह—परमेति । पाठान्तरमादाय व्याचष्टे—ये त्विति । जाठरस्याचैननत्वात्पुरपञ्चत्र तद्विभक्त्यमपीत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि पुरपञ्चमेव न तद्विधेयमिवाशक्याऽह—पुन्येति । तत्र ब्रह्मण्युपास्यर्थं स्यादिति मान ॥ २६ ॥ शुभ्र्थत्वादिनिर्दिष्टस्य जाठरत्रियत्र सन्त्य देवताद्विनिश्चय द्रुपयति—अत एवेति । नूनं व्याकर्तुं व्यापयं पक्षद्वयमनस्य तस्य निरस्यत्वमाह—यदिति । नूनमुपास्य व्याकरोति—अत्रेति । शुभ्र्थत्वादिमन्त्रधर्मदोषायाश्रयणत्वाक मनसोपाप्मप्रदाहात्मनोपक्रमेण उक्ता हेतवः । भूतदेवतयोगिष शुभ्र्थ-

वैश्वानराधिकरणम्] अलप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३०६)

न वैश्वानरः ॥ न हि भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमावात्मकस्य शुमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते ॥ विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासम्भवात् ॥ तथा देवतायाः सत्यप्येभ्ययोग न शुमूर्धत्वादिकल्पना सम्भवति ॥ अकारणत्वात् । परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च ॥ आत्मशब्दासम्भवश्च सर्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन ॥ इदानीं तु विनेत्र प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिगचार्यो मन्यते ॥ ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुद्ध्येरन्निति ॥ अत्रोच्यते ॥ अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं नात्र विरुद्ध्यते ॥ न हीह “पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद”

अलप्रभा ।

शब्दोपक्रम एते उक्तहेतव । तानेव स्मारयति—न हि भूताग्नेरित्यादिना ॥ “यो भानुना” [क्र०स० १०। ८८। ३] इति मन्त्रेणैतदृष्टया मरिमोक इति भावः ॥ २७ ॥ पूर्वमग्निवैश्वानरशब्दाधीनत्वकालियुक्तम् । अधुना प्रतीकोपाधिपरिवागेन निराहुपुष्टाकारस्य भगवतो वैश्वानरस्याभ्यामग्नौर्दिच्युक्तान्तेषु सम्पाद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः । शब्दयोरेश्वरे योग्यत्वात् मुग्यत्वात् । अन्तःस्यत्वादीनां च तत्र सम्भवादित्याह—साक्षादपीति ॥ साक्षात्पदस्यार्थमाह—विनेत्रेति ॥ जाठराग्निसम्बन्धविनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दादिविरोधं जमिनिर्नयति इत्यर्थः । इदमन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं नोच्यते । किन्तु गत्वादिशिक्षान्तात्पर्यसमुदायाम्बुपुरुषशरीरे ग्नौर्दिच्युक्तान्ताङ्गानि वृक्षे शाखाप्रतिष्ठितानि । तेषु सम्बन्धो वैश्वानरः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते । अतो यथा शाखास्य पक्षिणो वृक्षान्तमप्यतः, तथा वैश्वानरस्य पुरुषान्तमप्यतः इति पुरुषविधामेत्यादिना ॥ अग्न्यादिसन्त्येभ्यस्त्वाधिवाजाठराग्ने-भामती ।

अग्निविराट्त्वात् तद्व्येति भावः ॥ २७ ॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । यदेतप्रश्नं ग्नौर्दिच्युक्तान्तेषु पुरुषायप्येतेषु शुभ्रमृतीशुभ्रिरीर्ष-तर्षिणेकामनो वैश्वानरस्यायमग्नौ सपाय पुरुषविश्वं वलितं तदभिप्रायेणैदमुच्यते ‘पुरुषविश्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद’ इति । अत्रावयवसरस्य पुरुषविश्वं कार्यकारणसमुदायरूपपुरुषायप्यग्नौर्दिच्युक्तान्ते प्रतिष्ठितत्वाच्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वसमुदायसम्बन्धितत्वा-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

त्यादि सिध्यतीत्युक्तं प्रयाह—न हीति । किञ्च, न देवतायां निराहुपुष्टान्तर्ध्वं विनीश्वरापत्तमन्त्रेण सर्वकारणस्य ग्नौर्दिच्युक्तान्तेषु—परमेश्वरेति । पक्षयससाधारण्यं दोषनाह—आत्मेति । चकारो ब्रह्मसम्बन्धयोग्यं सर्वशब्दशब्दयोग्यं च समुच्चयार्थः ॥ २७ ॥ वाजमनेयकऽग्निशब्दं जाठरार्थमुपैत परमितीति तत्र शब्दशब्दात् श्रीरूप्यं प्रयोगान्तिर्युक्तम् । इदानीमत्राप्यन्तःप्रतिष्ठितत्वे तदर्थः । ततो यद्विदेवं ग्नौर्दिच्युक्तान्तेषु पचाप्यात्म ग्नौर्दिच्युक्तान्ते तस्य तदनुगतं ब्रह्मसोपास्यं न जाठराग्निउत्तमिपाह—साक्षादिति । वृत्तमन्यं ग्नौर्ध्वं विदुतीति—पूर्वमित्यादिना । जाठरस्य प्रतीकाग्नेनेन प्रहे हेतुं गृहयति—अन्तरिति । साक्षादधिगोराग्नीं विनेत्रे शक्यत—नन्विति । श्रियोऽनुसर्षति—अप्रेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेति जाठराग्नेऽप्यविरोधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह—न हीति । इहेति वाजमनेयकोक्तिः । अन्तःप्रतिष्ठित-

१ ध्वेषं न इति पाठान्तरम् ।

[शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते ॥ तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च ॥ कथं तर्हि यत्प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुञ्चुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते—“पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति, तद्वत् ॥ अथ वा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतं च पुरुषविधात्वोपाधिः, तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते “पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद” [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ निश्चिते च पूर्वापरालोचनचशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते—विश्वेश्वारं नरश्च, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा । सर्वात्मत्वात् ॥ विश्वानर एव वैश्वानरः ॥ तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् ॥ अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रय-

रत्नप्रमा ।

संशब्दितत्वम् । अत्रैवस्य पुरुषावयवेषु सम्पादनात् पुरुषविवक्षितत्वमन्तःस्यत्वं चेत्यर्थः । पश्चान्तरमाह—अथ वेति ॥ पुरुषत्रिवत् पूर्ववत् । अन्तःस्थत्वं माध्यस्थ्यम् । साक्षिन्यमित्यर्थः । एवमन्तःस्थत्वमीश्वरे व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे—निश्चिते चेति ॥ विश्वेश्वारं नरो जीवः च सर्वात्मत्वात् । विश्वेषां विकाराणां वा नरः कर्ता । विश्वे सर्वे नराः जीवाः अस्य आत्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तीति विश्वानरः । रक्ष एव राक्षस इतिरत्नत्वाये तद्धितप्रत्ययः । “नरो सज्ञापान्” [पाणि० सू० ६ । ३ । १२९] इति पूर्वपदस्य दीर्घता । अगिवातोर्ग-यर्थस्य निप्र-प्रयान्तस्य रूपमिति । अङ्गवति गमयत्यत्र कर्मकाल प्रापयतीति अग्निप्रणीतरक्तः । अमितोऽगतीति वा अग्निः । वैश्वानरोपासकत्वात्तियिनो-भामवी ।

चन्द्रयमना समुदायिनाम् । अत्रैव निदर्शनमाह—यथा वृक्षे शाखामिति । शाखाकाण्डमूलस्त्वन्व-समुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता मन्तीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह—अथ वेति । अन्तःप्रतिष्ठत्व माध्यस्थ्य, तेन साक्षिन्ये उक्षयति । एतदुक्तं मन्ति वैश्वानरः परमात्मा चरचर-साक्षीति । पूर्वपक्षिणोऽनुदायमुन्मूढानि—निश्चिते चेति । निरनात्मकत्वात् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा-आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्वमिदं परामृष्टम् । प्ररुणोपपदयोर्मात्राञ्जाट्यतमिप्रायेऽपि पुरुषशब्देन करशिरश्चरणादिमतोऽभिधाना-क्त्य तद्विधत् तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं वा परस्यापीत्याशङ्क्याऽऽह—कथमिति । पुरुषावयवसप्तत्या तद्विधत् कार्यकारणसमुदायात्मनि तस्मिन्पूर्वादिचुञ्चुकान्ताश्चरस्थितेश्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायिना समुदा-यमध्यपानिन्वादित्वाह—यथेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेन माध्यस्थ्येन साक्षीन्ये उक्षयति इति पश्चान्तरमाह—अथ वेति । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेनोक्तेरतिरोपमुक्त्वा वैश्वानरशब्दस्यातिरोपमाह—निश्चिते चेति । तस्य तत्रा-रुटेऽपि तद्विषयत्वात्साशङ्क्याऽऽह—केनेति । सर्वात्मत्वमाश्रित्य योगवृत्तिमेव कथयति—विश्वेश्वरिति । सर्व-कारणत्वेन योगवृत्तिमाह—विश्वेषामिति । सर्वेश्वरत्वेनापि तामाह—विश्वे वेति । सर्वात्मत्वं सर्वकारणत्वं सर्वेश्वरत्वोपलक्षणम् । तथाऽपि निश्चय इति स्यात्कथं वैश्वानर इत्युच्यते तत्राऽऽह—विश्वेति । “नरो सज्ञापान्” इति दीर्घता । अग्र-प्रयस्तर्हि कथं तत्राऽऽह—तद्धित इति । अनन्यार्थत्वं प्रष्ट-पर्यातिरिक्तार्थ-रूपत्वम् । तथाऽपि कथं परामिदंमिपदं तदाह—अमीति । अगोर्वातोर्ग-यर्थस्य निप्र-प्रयान्तस्य रूपमिति । अ-

णेन परमात्मविषय एव भविष्यति ॥ गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्य-
धिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥ २८ ॥ कथं पुनः
परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरूपपद्यते इति, तां व्याख्यातुमारभते-
अभिव्यक्तेरित्याश्रमर्थः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् ॥
अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते ॥
प्रदेशविशेषेषु हृदयादिषु पलायिस्थानेषु विशेषणाभिव्यज्यते ॥ अतः
परमेश्वरऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरूपपद्यत इति, आश्रमर्थ्य आ-
चार्या मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्वादिरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयमतिष्ठेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्यते ॥ तेन प्रादेशमात्र
इत्युच्यते ॥ यथा-प्रस्थमिता यथाः प्रस्था इत्युच्यन्ते, तद्वत् ॥ यद्यपि
च यत्रेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसम्बन्धाद्यज्यते न चेह परमेश्वर-

रत्नमभा ।

जनार्णू प्राणामिहोत्र वियाङ्गत्वेन विहितम् । तदर्थमभेदादिकल्पनं प्रमानारोपेन नेतव्यमिवाह-
गार्हपत्येति ॥ २८ ॥ अभिव्यक्तेरित्याश्रमर्थः ॥ मात्रा परिमाणमतिक्रान्तोऽति-
मात्र. तस्य । विभोतिरर्थः । उपासकानां कृतऽनुग्रहस्य प्रादेशमात्रोऽभिव्यज्यते । प्रदेशे तु वा मीयतेऽभि-
व्यज्यते इति प्रादेशमात्रः ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह-अनुस्मृतेरिति ॥ प्रादेशेन मनसा मितः प्रादे-
भामती ।

विदेवा वाय नरः, तद्विहात्वादिश्वप्रपद्यस्य । निरं नरा जीवा वात्मानोऽस्य ताश्चात्मेनेति ॥ २८ ॥
अभिव्यक्तेरित्याश्रमर्थः । साकल्येनोपलभ्यासमात्रादुपासकानामनुग्रहायानन्तोऽपि परमेश्वर प्रादे-
शमात्रमात्मानमभिव्यजतीत्याह-अतिमात्रस्यापीति । अतिक्रान्तो मात्रा परिमाणमतिमात्र ।
उपासकानां कृते । उपासकार्थमिति यावत् । व्याघ्रान्तरमाह-प्रदेशेषु वेति ॥ २९ ॥ ३० ॥

आनन्दारिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राहपति गमपति जगतोऽग्र जन्म प्रापयतीत्यग्निरप्रणीरुक्त । आदिसन्दादभिनोगतव सर्वात्मानं च
गृहीतम् । एत वात्रिशाखायामपि परोपान्तिसिद्धौ न तद्वज्जगन्मोघनाक्य निरदनीयमित्युक्तम् । पशु
पृच्छन्दीये परमिन्नममवे डिङ्गमुक्त तत्राऽऽह-गार्हपत्यादीति ॥ २८ ॥ सूत्रप्रमासाक्षाद्वाराऽऽरते-
कथामिति । महामेदेन व्याख्यामेर दर्शयन्नादासासमस्यमनामाह-अभिव्यक्तेरिति । विभोतिधरस्या-
मुक्ता प्रादेशमात्रतेति शक्ता निरस्यन्व्याकरोति-अतिमात्रस्येति । अतिमात्रा मात्रा परिमाणं येन
ताम्येति यावत् । अभिव्यक्तिनिमित्तं प्रादेशमात्रमभिव्येनदेन व्यनक्ति-अभिव्यज्यत इति । म्भा-
विकागिमायेधर्मरयापनार्थं मत्तोऽर्थाध्वारवोपामक्रान्ति रक्षणचेन व्यक्तिरिति द्योतयति-किञ्चोति ।
त्रियमेन प्रादेशमात्रतया व्यक्तौ हेद्यमात्रात्त्रेय ध्यायेवाशक्याऽऽह-प्रदेशेषु ध्वति । अभिव्यक्तिः अनाह-
अत इति ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह-अनुस्मृतेरिति । व्याघ्रे-प्रादेशेति । पूर्वेण विकल्पार्थो
वाशब्दः । अभिव्यज्यस्य परिमाणमभिव्यज्य मतीयेनदृष्टान्तेनाऽऽह-ययेति । धैर्यमनाश्रय प्रयाह-
यद्यपीति । इत्यस्य परिमाणं मन प्रमरस्मृतावारोविन सृष्टयैस्तेनाप्यस्तम्भमर्गमार्थोऽप्यपमाऽऽन-
मिति यथाकथञ्चिदित्युक्तम् । मृत्विगतपरिमाणस्य हृदयद्राहाऽऽरोपितस्य स्वयमेवागं कथनारोपो विनयति-

गतं किञ्चित्परिमाणमस्ति यद्बुद्धयसम्बन्धाद्बुध्यते ॥ तथापि प्रयुक्तायाः
प्रादेशमात्रश्रुतेः सम्भवति यथाकथञ्चिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते ।
प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थव-
त्तायै ॥ एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति, बादरिरा-
चार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः ॥ कुतः ॥ तथाहि समानप्रक-
रणं वाजसनेयिब्राह्मणं-सुप्रमृतीन्श्रुतिर्वीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानर-
स्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु सुयुक्तपर्यन्तेषु देहावयवेषु सम्पादयत्प्रादे-
शमात्रसम्पत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति । 'प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः
सुविदिता अभिसम्पन्नाः तथा तु व एतान्वध्यामि यथाप्रादेशमात्रमेवा-
भिसम्पादयिष्यामीति । स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाच, एष वा
अतिष्ठा वैश्वानरः, इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा

रत्नप्रभा ।

शमात्र इत्यर्थः ॥ यथाकथञ्चिदिति । मनस्य प्रादेशमात्रव स्मृतिद्वारा स्पर्धमागे कथितं पुत्रेराखम्बन-
मित्यर्थः ॥ नूनमर्थान्तरमाह-प्रादेशोति ॥ ३० ॥ सम्प्रति श्रुयुक्ता प्रादेशमात्रश्रुतेर्गतिमाह-सम्प-
त्तेरिति ॥ ब्राह्मणं पठति-प्रादेशमात्रमिवेति ॥ अपरिच्छिन्नमपीश्वर प्रादेशमात्रेण सत्यस्या कथितं
मन्थगिदितन्तो देवाः तमेवेश्वरम् अभि प्रयक्त्वेन सम्पन्नाः प्राप्तवन्तः ह वै पूर्वकाष्ठे । ततः वः
शुभमस्य, तथा सुप्रमृतीन्श्रुतान् वक्ष्यामि, यथाप्रादेशमात्रं प्रादेशपरिमाणमनतिक्रम्य मूर्धावध्या-
त्माङ्गेषु वैश्वानर सम्पादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन्प्रति राजा प्रतिज्ञाय मन्त्रायमूर्धानमुपदिशन्करेण
दर्शयन्नुवाच एव वै मे मूर्धा मूर्धादीन्लोकानतीत्य उपरि तिष्ठन्ति अतिष्ठा असी बुजोको वैश्वानरः ।
तस्य मूर्धेति यावत् । अथात्ममूर्धादिनामिदमूर्धा सम्पाद्य ध्येय इत्यर्थः । एव चक्षुषादिपूर्वनीयम् । स्वकी-
यचक्षुषी दर्शयन् एष वै सुतेजाः सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरिति उवाच । नासिकापटेन तन्निष्ठः प्राणो
भासती ।

संपत्तेरिति जैमिनिः । मूर्धानमुपक्रम्य सुयुक्तान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः । तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो
वैश्वानरस्यानयमानसावद्यत्प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति ॥ ३१ ॥ अत्रैव आवाहश्रुतिमग्रादमाह सूत्रकार-
आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

पथित्वेन भेदादिन्यायाख्य व्याख्यानान्तरमाह-प्रादेशोति । उपसहस्रति-एवमिति ॥ ३० ॥ प्रादेशमात्र-
श्रुतेर्विषय कथञ्चिदुक्त्या साक्षादेव श्रुत्युक्त विषयमाह-संपत्तेरिति । प्रविष्टां विभजते-संपत्तीति ।
संपत्तिरग्राश्रुतेति पृच्छति-कुत इति । उचरम्-तथाहीति । तदेव तद्विषयमुदाहरति-प्रादेशोति । पर-
मेश्वरमप्रादेशमात्रमपि मयादनेन प्रादेशमात्रमिव मन्थगिदितन्तो देवास्तमेवेश्वरं पूर्वमभिसन्नास्ततो व्यो
शुभमस्य तथा सुप्रमृतीन्श्रुतान्श्रुतान् वक्ष्यामि यथा प्रादेशपरिमाणं वैश्वानरं संपादयिष्यामीत्यौपनयनप्र-
तीत्यति वक्तव्यं तेन प्रतिपाद्याश्चरती राजावाच किं बुध्निश्रुते स्वस्य मूर्धानमुपदिशन्करेण दर्शयन्नेष
त्रैलोक्यान्मूर्धादीनतीत्य निष्ठतीत्यतिष्ठा धीर्वाश्वानरस्यानयमान इति प्रसिद्धे मूर्धनि वैश्वानरस्याविदेव यो
मूर्धां श्लोकस्तद्दृष्टिं कर्तव्येयर्थः । मन्त्राय चक्षुषी दर्शयन्नुवाच वै सुतेजाः शोभन्तं सदिनं मूर्धा-
दीनां वैश्वानरस्य चक्षुरिति प्रसिद्धयोश्चक्षुषोर्वैश्वानरस्यादिना यदादित्याख्य चक्षुस्तद्दृष्टिर्निर्णयः । अध्या-

वैश्वानरः, इति नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथक्त्वमात्मा
 वैश्वानरः, इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानरः,
 इति मुख्ये अप उपदिशन्नुवाच, -एष वै रथिवैश्वानरः, इति चुबुकमु-
 पदिशन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः, इति" [शत० ब्रा०] चुबुक-
 मित्यधरं मुखफलकमुच्यते ॥ यद्यपि वाजसनेयके श्रौतविष्ठात्वगुणा
 समाम्नायते, आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः ॥ छान्दोग्ये पुनर्थाः सुतेज-
 स्त्वगुणा समाम्नायते । आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः ॥ तथापि नैता-
 वता विशेषेण किञ्चिद्धीयते ॥ प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् । सर्वशाखा-
 प्रत्ययत्वाच्च ॥ सम्पत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जेमिनिरा-
 चार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीवैश्वानरशिकर्यां शारारकमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादस्समाप्तः ॥

ग्लप्रभा ।

उच्यते । तस्मिन्नाप्यामिरुप्राणेषु विद्वेषप्राणस्य वायोर्दृष्टिमाह-नासिके इति ॥ अत्र सर्वत्र वैश्वानर-
 शब्दः-तदङ्गपरः । मुख्यस्य मुख्ये तस्मिन्विद्वेषे बहुलाकाशदृष्टिः, मुख्येपलाज्जालरूपास्यस्य रथिवशिततदीय-
 वस्तिस्थोदकदृष्टिः चुबुके प्रतिष्ठा पादरूपा पृथिवी द्रष्टव्या । ननु गुणवैभवेण विद्योर्भेदादभिरहस्य-
 श्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यस्य प्रादेशमात्रश्रुतिः कथं व्याजयेत्-वासक्याह-यद्यपीत्यादिना ॥ एतावता
 अल्पवैभवेण बहुतरप्रत्यभिज्ञासिद्धि विद्वेषे न हीयते शाखाभेदेऽपि सर्वशाखानु प्रतीयमान वैश्वानरा-
 नुशासनम् । एकमिति न्यायस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतिष्ठात्वगुणः छान्दोग्ये उपसर्तव्यः । विश्वरूपत्वगु-
 णश्च शक्तिनिर्मातृः । तथा च शुभ्रयोः सुतेजस्य सममतिष्ठात्वविधत्वरूपयोर्व्यस्यया । यद्वा शाखाभेदेन
 गुणव्यवस्थाऽस्तु, न विद्याभेद इति भावः ॥ ३१ ॥ प्रादेशस्य सम्पत्तिप्रयुक्तत्वे ध्रुवन्तर ससादयति-आमन-
 भावती ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् । अत्रिमुक्तं अत्रिगोपारिकवित्वाच्छेदे जागामनि स गत्वत्रिमुक्तं । तस्मिन्प्रति-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

त्प्रमिद्वयोर्नासिकयोर्भेदान्तरन्यायिद्वेषे यो वायुः प्राणस्तदृष्टिरित्याह-नासिके इति । अप्यात्ममुपान-
 तिच्छेत् नमसि वैश्वानरस्य यद्विद्वेषे सदेक्षात् नमस्तदीरित्याह-मुख्यमिति । मुख्यमभवान्पुन्य वैश्वान-
 रस्यापिद्वेषे या वगितन्यानीया आपस्तदृष्टिमाह-मुख्या इति । प्रमिद्वेषे चुबुके वैश्वानरस्य वायुधिस्य
 पादात्पृथिवी तदृष्टिमाह-चुबुकमिति । ननु छान्दोग्यस्य प्रादेशमात्रश्रुतिर्नैतन्पेति तत्राऽऽह-यद्यपीति । अन्यवैभवेऽपि बहु-
 तरेष्वप्रत्यभिज्ञानाद्विद्वेषकथयर्थः । विद्वेष्य किञ्चिदियुक्तं तथाऽपि प्रकृत्यभेदाद्विद्याभेदात्साक्याऽऽह-
 सर्वेति । न्यायस्य गुणोपसहाराधिकारे वक्ष्यमाणत्वाद्वाजसनेयन्यायिष्ठागुणः छान्दोग्ये तद्वत्तद्विद्वेष-
 पवुगोऽप्यत्र हेतु इत्यर्थः । छान्दोग्यस्यदितरत्र यो न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपसर्गमात्रान्न विद्वेषमिषासास्य
 स एषोऽभिर्देशानरो यत्पुरस्य इत्युपसहारे पुरयोर्देशानामगोभ्याद्विद्वेषप्रकृत्येऽपि तस्यैवात्ममा-
 तुरस्य च परमात्मसादुभयत्र विद्वेषाद्वाजसनेयकानुरोगात्छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिरियुपसहति-
 तेषतीति ॥ ३१ ॥ प्रादेशमात्रश्रुतिः सत्तिनिमित्तत्वेन ध्रुवन्तरगाह-आमनन्तीति । स्य व्याजयेति-

आमनन्ति च एनं परमेश्वरमस्मिन्मूर्धच्युतुकान्तराले जावालाः । “य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति” [जावाल० २] तत्र चेमामेव नासिकां वरणा, नासीति निरुच्य सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयति सा वरणा, सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासी इति । पुनरप्यामनन्ति—“कतमञ्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्प्राणस्य च यः सन्धिः स एष शुलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति” [जावाल० २] इति ॥ तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः ॥ अभिविमान-श्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिवि-मीयत इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वाद्,

रत्नप्रभा ।

न्तीति ॥ य एषोऽनन्तः अगच्छिन्नः अतः अव्यक्तो दुर्लभ्यः त कथं जानीयामिप्रेः प्रश्नं याज्ञवल्क्यस्योत्तरं—स ईश्वरः अविमुक्ते कामादिभिर्बद्धे जीवे भेदकल्पनया प्रतिष्ठितः-उपास्यः । पुनरिन्द्रिय-स इति । उत्तर-वरणायामिति ॥ एवं प्रश्नोत्तरे अत्रेऽपि ज्ञेये । तत्र च श्रुतौ इमामेव ब्रूसहितां नासिकां निरुच्येति भाष्ययोजना । सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति वरणा ब्रूः । सर्वान्दोषान्नाशयतीति नासी नामिकेति निर्दिष्टं श्रुतम् । नासाश्रुवोर्जात्रदारेश्वरस्यानल्पव्यानात्पापना-रकत्वमिति मन्तव्यम् । तयोर्मध्येऽपि त्रिगिष्य जीम्य स्थानं पृच्छति-कतमादिति ॥ भ्रुवोरेति । उत्तरम् । प्राणस्येति पाठेऽपि प्राणस्येत्यर्थः । स एष सन्धिर्शुलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य सन्धिर्व्येन ध्येय इत्याह-स एष इति ॥ अभिमुत्प्रेनाहं ब्रह्मेति निर्मायते ज्ञायते इति अभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासौ विमानश्च । सर्वैस्वरूपत्वे सन्यानन्यान्मानमत्र परिमाणम् । अभिविदिमितीति भाष्येति ।

श्रुतिः परमात्मा, तादात्म्यात् । अत एव हि श्रुतिः—‘अनेन जीवेनात्मना’ इति । अविद्याकल्पितत्वेन आनन्दगिरीथ-न्यायनिर्णयः ।

आमनन्ति चेति । य एष प्रसिद्धः परमात्मा नाशामावादनन्तः, स्वरूपेणानिमित्तैरव्यक्तस्तं कथं विजानीया-मित्यत्रिप्रेष याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—स इति । स हि परमात्मा अविद्यामन्विमुक्ते व्यवहारतः संसारिणि प्रति-ष्ठितः परस्यैव प्रत्यक्त्वादित्यर्थः । पुनरिन्द्रिय-स इति । तत्र याज्ञवल्क्यो ब्रूते-वरणायामिति । वरणा ब्रूः । प्रश्नान्तरं भूमिनादूर्ध्वमादत्ते-तत्र चेति । प्रकृता श्रुतिः सतन्पर्यः । इमामेव प्रसिद्धां ब्रूसहितां नासिकां वारयति नाशयतीति वरणासहिता नासीति निश्चयेनोक्तव्यर्थः । अविमुक्तस्य स्थानभूता का वै वरणा का च नासीति प्रश्नस्य प्रयुक्तिः सर्वानिन्द्रियश्रुतिकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणेति । सर्वानिन्द्रि-यश्रुतिकृतान्यात्मनो नाशयति तेन नासीति । निष्कर्मजाधिप्राणत्वद्वारा निष्कर्मोऽस्वरास्याधिप्राणत्वान्ना-साश्रुवोः पान्मवारकटादितिद्विः । तयोर्मध्येऽपि स्थानविशेषगवेषणया पृच्छति-कतमं चेति । याज्ञव-ल्क्यस्यैवाह-भ्रुवोरेति । प्राणो नासिक्यस्तयोर्मध्यं शुलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य सन्धि-त्वेन ध्येयमित्याह-स इति । श्रुत्यन्तरस्सादकउमाह-तस्मादिति । विशेषणान्तरं घटयति-अभिवि-मानेति । प्रत्यक्त्वेन सर्वदेवच सर्वान्त्वये सपानन्त्य सर्वकारणत्व वा निमित्ताच्छ्रुत्यामिप्रायमेव प्रकट-यति-प्रत्यगिति । परमेश्वरे सायकसत्त्वाजाटादी तदभावात्परोपास्तिपरं वैश्वानरवाक्यमिदुपसंहृति-

वैश्वानराधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमंतम् । (३११)

विमानश्च मानवियोगादिति अभिविमानः । अभिविमिर्मांत वा सर्वं
जगत् कारणत्वादिति अभिविमानः । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानर
इति सिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपारिव्राजकाचार्यगोवि-
न्दभगवत्पादपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरक-
मीमांसादर्शनभाष्येऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गकोपास्यवाक्यजातविचारो
नाम प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ १ । २ ॥

रत्नप्रभा ।

निर्मिमांत । तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥ (७) ॥
इति श्रीमत्परमहंसपारिव्राजकाचार्यश्रीमद्रूपानन्दपुन्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीम-
च्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ १ । २ ॥

भामती ।

मंदमाश्रित्याधाराधयमानः । वरणा भूः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३२ ॥ (७) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रत्रिरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यत्रिभागे भामत्या प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति । मन्त्रिशेषप्रचुराणां वा रुद्रिब्रह्मणो वाऽन्यतरत्रास्पष्टलिङ्गानां वा वाक्यानां ब्रह्मण्यन्य
सिद्ध इति पादार्थं निगमयति-इति सिद्धमिति ॥ ३२ ॥ (७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपारिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपुन्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) त्रिरचिते
शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमस्याध्यायस्याऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गकोपास्यवाक्यजातविचारारण्यो
द्वितीयः पादः ॥

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ३.

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ ३ ॥ १ ॥ (१) ॥

इदं श्रूयते—“यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनस्सह प्राणेश्च सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैव सेतुः” [मुण्ड० २ । २ । ५] इति । अत्र यदेतद् द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिद्वगम्यंत, तत्किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरामिति सन्दिह्यत ॥

रत्नप्रमा ।

ॐ नमो ब्रह्मणे । द्युभ्योतभूमपदमक्षरनीक्षणीय श्रीराममल्पहृदि भान्तमर्थाशितारम् । इन्द्रादिव्यमखिलस्य च शासितार ज्योतिर्निभःपदमन्द्रिमज मजेऽहम् ॥ १ ॥ एव रुद्रिपदवहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वितीयपादं दर्शितः । अधुना यौगिकपदवहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीय-पादः प्रारभ्यते । अतोऽत्राधिकरणानां श्रुत्यध्यायपादसङ्गतयः । तत्र पूर्वमुपक्रमस्यसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्यद्यु-मूर्द्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तम् । तद्वदत्राप्युपक्रमस्यसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्यसेतुश्रुत्या वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादी व्यवस्थेति दृष्टान्तलक्षणवाचिकरणसङ्गतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाद्युपास्तिः, सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलम् । मुण्डकवाक्यमुदाहरति—इदमिति ॥ यस्मिन् लोकत्रयात्मा विराट् प्राणैः सर्वैः सह मनः सूत्रात्मकम् । चकाराद्व्याकृत कारणम् औतं कल्पित तदपवादेन तमेव अधिष्ठानात्मानं प्रत्यगभिन्नं जानथ श्रवणादिना । अन्याः अनात्मवाचो विमुञ्चथ विशेषेण निश्चेषेण त्वजय । एषः वाग्विमोक-पूर्वज्ञात्मसाक्षात्कारः । अमृतस्य मोक्षसाधारणपरदुर्गारससारवाग्धिः परमात्म्य सेतुरिव सेतुः प्रापक इति मातृव्यष्टितर्मसुक्ष्मनुपदिशति । तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्मस्य दर्शनात्सशयमाह—तत्किमिति ॥ अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति पृथवा ब्रह्मणो भिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादेपशब्दपरापृष्ट द्युभ्वाद्यायतनमत्रक्षेवं सेतुरिव भागती ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपदिश्यते । तत्र ‘पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे पृथवाः प्रयोगतः । द्युभ्वाद्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिक्वित् ॥’ पारवारमध्यपाती हि सेतुः तान्यामवच्छिद्यमानो जलविधारको लोके दृष्टः, न तु वन्यनहेतुमात्रम् । हृदिनिगडादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानव-आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पूर्वस्मिन्पादे सविशेषवस्तुप्रचुराणां वाक्यानां ब्रह्मपरतोक्ता, सप्रति निर्विशेषब्रह्मप्रचुराणां तेषां तत्परतां वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । तत्र पूर्वोक्तिर्यत्र त्रैलोक्यात्मा वंशानरः परमात्मेत्युक्तं तर्हि त्रैलोक्यायतनमन्वदित्याशङ्क्याऽऽह—द्युभ्वादीति । यद्योपक्रमस्यश्रुतेर्वाक्यशेषस्यच्छिन्नान्यपरत्वमुक्तं तत्प्रसङ्गेन जगदायतनत्वस्यानेकसाधारणस्य वाक्यशेषस्यात्मश्रुत्याः ब्रह्मपरत्वमाह—द्युभ्वादीति । आर्यवर्णवाक्यमुदाहरति—इदमिति । लोकत्रयकल्पनाधिष्ठानत्वोक्त्या पञ्चीकृतभूतपञ्चकाविष्ठानत्वमाह—यस्मिन्निति । कार्यब्रह्माद्य-समष्ट्यन्तःकरणस्य तत्रैव कल्पितत्वमाह—मन इति । इन्द्रियसमष्टिदेवतानां तत्रैव कल्पितत्व सूचयति—सहेति । चकाराद्व्याकृतमूर्द्धत्वात्तद्वदन्तर्वाग्विमोकसाधारणत्वमन्वदित्वात् न्वनितम् । मायात्वा प्रकृति कल्पितकार्य-परम्परां च श्रुत्युदितकर्माभिना विद्याश्च तमेवाधिष्ठानभूतमद्रयमात्मानं जानथेति मुमुक्षुप्रत्याह—तमेवैति । वाच्यनाचककल्पनानामेक्यापरोक्षप्रमित्या बाधमाह—अन्या इति । एष वाग्विमोकपूर्वज्ञात्मसाक्षात्कारः तौभाशनससारनिवृत्तिधेनामृतत्वस्य व्यवस्थापक इत्याह—अमृतस्येति । आयतनशब्दाश्रुतेर्नदमुदाहरण-मित्याशङ्क्याऽऽह—अत्रेति । आयतनशब्दसाधारणधर्मदृष्ट्या सशयमाह—तदिति । अर्थान्तरं प्रधानम् । उपक्रमस्यस्य साधारणशब्दस्य वान्यशेषगतशुद्ध्यादितिद्वैतैवेत्येवदिहाप्युपक्रमस्यसाधारणायतन-

तत्रार्थान्तरं किमप्यायतनं स्यादिति भावम् ॥ कस्मात् । अमृतस्यैव सेतु-
रिति श्रवणात् । पारवाद् हि लोके सेतुः प्रख्यातः ॥ न च परस्य वक्ष्यणः
पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुम् ॥ “अनन्तमपारम्” [वृ० २।१।२] इति श्रवणात् ॥
अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यम् ॥ तस्य
हि कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः ॥ श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्याद्-“वायुर्वै-
र्गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकस्तर्वाणि
च भूतानि सन्दधानि भवन्ति” [वृ० ३।७।२] इति ॥ वायोरपि

रत्नप्रभा ।

सेतुरित्याह-अमृतस्येति ॥ भेदश्रवणात् सेतुरिति श्रवणाच्चेत्यर्थः । तत्र भेदश्रवणं व्याख्यात, सेतु-
श्रवणं स्वयं विदुर्गोति-पारवानिति ॥ अनन्तं कालनः । अपारं देशनः । जडनिगारकमुपसंनोषेद-
ह्यासम्भवाद् गौतमसुत्रे कर्तव्ये सुगन्धे विनाभूतनारत्नगुणगणानेव कश्चिद् भावः, न तु सुरवश्या-
नियतनिगारणगुणगणानोधर इति भावः । यथा लोके मगवः सूत्रेण प्रथिता एवं हे गौतम तमिदं विदुः ज्ञान-
कानुना स्यूढानि सर्वाणि संदधानि प्रथितानि भवन्तीति ध्रुवार्थः ॥ आत्मसन्धान-उदपमभ्युक्तमित्यत
भामती ।

निष्ठं प्रयं सेतुमात्रमुभयति । न चायत्त सद्भावात्तस्य सेतुरिति पुपत्ते । न च त्रयगोऽप्यमृत-
मस्ति, यस्य तत्सेतुः स्यात् । न चाभेदे पट्टाः प्रयोगो दृष्टव्यः । तद्विदमुक्तम्-अमृतस्यैव सेतु-
रिति श्रवणादिति । अमृतस्येति श्रवणात्, सेतुरिति श्रवणात्, इति योजना । तत्रामृतस्येति श्रव-
णादिति विशदयता न व्याख्यातम् । सेतुरिति श्रवणादिति व्याचष्टे-पारवानिति । तथा च पारव-प-
मृत्यवतिरिक्ते संतापनुश्रीयमाणे प्रधानं वा सार्यपरिकल्पितं भवेत् । तत्र उक्तं स्वकावोपहितमवोदतया
पुरय यावदगच्छन्नवगोनि पारवत्, भवति च शुभ्रायायतन, तत्रप्रतिपत्त्यात्, प्रत्ययायतनताय विना-
राणा, भवति चात्मानसस्य स्वभाववचनत्वात्, प्रकाशामा प्रदीप इतिम् । भवति चास्य ज्ञान-
मरगोपयोगि, तदभावे प्रमानाद्विषयेन पुरयस्यानन्वयारणादन्वयगुणवचने । यदि त्वस्मिन्नवगाभावेन न
परितुष्यसि, अस्तु तर्हि नामरूपवैशक्तिभूतमव्याहृतं भूतस्य शुभ्रायायतन, तस्मिन् प्रायोगिके
सर्वस्वोक्त्योपपत्तेः । एतदिति प्रमानोपन्यासेन सूचितम् । अथ तु साक्षाद्भूतक शुभ्रायायतनमादि-
यते, ततो वायुरेवास्यु । ‘वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्-
धानि भवन्ति’ इति श्रुतेः । यदि त्वान्नास्यान्विषेयं न विना इति न परितुष्यसि, मन्तु तर्हि सात्वरः,
आनन्दगिरिप-न्यायनिर्णयः ।

तस्य वायुशेषात्तमेतुशुभ्राया परितुष्यते सेतुसन्धाने व्यस्येति पूर्वमव्यति-तत्रेति । निर्दिष्टं तत्रमु-
क्तध्रुवत्वयोक्तेः सगतत्वं । पूर्ववत् प्रमाणोपायितः सिद्धात्ते परस्परवैशक्तिं च तत्र । तदवगतस्य
तदव्यति वोगान्नार्थान्तरमि दाशस्य प्रार-कस्मादिति । अमृतस्येति श्रवणादेव सेतुरेति च श्रवणा-
दिति योजना । अमृतस्येति पश्यप्रयोगाद्भवः स्वयममृतं पादव्यवधान्त्वामातातत्र प्रयोगो भवति नै । तथा
सेतुशुभ्राया विशदयति-पारवानिति । तथापरि ह्यतो न तदव्य-सेतुं तत्राऽऽ-—न चेति । आनन्द-
मनीषचार्यमभिययारणि युक्तम् । उभयव्यति सेतुसन्ध्यं सुत्रार्थ-नाशेमेति विवरणस्याऽऽनन्वय-
ऽऽश्रवणात्तत्रमिदमव्यति-उत्पत्त्ययं युक्तमिति भावः । किं तदर्थान्तरं तदाह-अर्थान्तरे चेति । शुभ्र-
गायतनं श्रीयमेति वा न स्मार्त्तसि-याशक्याऽऽ-श्रुतीनि । बायोयतनम् । स-भर्वा-वायुरिति । सर्व-
गतस्य गन्तादिरुतः गृहतेदास्य सूत्रानां सूत्रमन्वयानादित्याह-वायुनेति । आकाशस्यैव
सुत्रमन्वयानां वायुशेषात्तदाशक्यात् सर्वं प्रपेक्ष्यन्वयानां विवरणत्वात्-अयं चेति । सन्धानि सर्वा-

विधारणत्वश्रवणात् ॥ शारीरो वा स्यात् ॥ तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरिति ॥ एवं प्राप्ते इदमाह—द्युम्वाद्यायतनमिति ॥ द्यौश्च भूश्च द्युभुवो द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युम्वादि । यदेतस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदौतत्वेन निर्दिष्टं, तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति ॥ कृतः । स्वशब्दाद्, आत्मशब्दादित्यर्थः ॥ आत्मशब्दो हीह भवति—“तमेवैकं जानथ आत्मानम्” [मुण्ड० २ । २ । ५] इति । आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे ॥ क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते—“सन्मूलास्तोम्येमास्तर्वाः प्रजास्तदायतनास्तत्प्रतिष्ठाः” [छां० ६ । ८ । ४]

रत्नप्रभा ।

आह—शारीरो वेति ॥ सद्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थः । नन्वात्मशब्दो जीवे सम्प्रतीत्यत आह—आत्मशब्दश्चेति ॥ उपाधिपरिच्छिन्नस्य जीवस्य सर्ववस्तुप्रत्यक्षत्व मुख्यं नास्तीत्यर्थः । उपक्रमस्यसाधारणायतनत्वस्य गौणसेतुत्वलिङ्गात्प्रथमश्रुतात्मश्रुत्या ब्रह्मत्वनिश्चय इति भावः । स्वशब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह—क्वचिच्चेति ॥ प्रजानामुपपत्तौ सदेव मूले स्थितावायतन लये प्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसत्पदेन छान्दोग्ये मामवे ।

तस्य भोक्तृभोग्यान् द्युप्रमूर्तान्प्रत्यायतनत्वात् । यदि पुनरस्य द्युम्वाद्यायतनस्य सार्धद्वयश्रुतेरत्रापि न परित्यज्यसि, भवतु ततो हिरण्यगर्भे एव मगधान् सर्वज्ञः मूत्रात्मा द्युम्वाद्यायतनम् । तस्य हि कार्यत्वेन पारवत्त्वं चामृतात्परब्रह्मणो भेदश्चेत्यादि सर्वमुपपद्यते । अयमपि ‘वायुना वै गौतम सूत्रेण’ इति श्रुतिमुपन्यस्यता सूचितः । तस्मादयं द्युप्रमूर्तानामायतनमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । द्युम्वाद्यायतनं परं ब्रह्मैव, न प्रधानाव्याहृतवायुशारीरहिरण्यगर्भः । कुतः, स्वशब्दात् । ‘वायुनाद्यायतनस्य साधनाद्यायतनस्य सेतुता । पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते ॥’ । न हि मृदारुमयो मूर्तः पारावारमध्यवर्ती पाथसां विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वाव्याहृतं वा वायुर्वा जीवो वा मूत्रात्मा वायुपेयते । किंतु पारवत्त्वात्परो व्यावृत्तिकः सेतुशब्दोऽन्युपेयः । सोऽस्माकं पारवत्त्वात्तत्र विधारणत्वमात्रेण योगमात्राद्ब्रह्म परित्यज्य आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यितानि विधृतानीत्यर्थः । आयतनस्याऽऽत्मत्वश्रुतेर्नैवमित्याशङ्क्याऽऽह—शारीरो वेति । तस्य परिच्छिन्नत्वात् सर्वविधारणकृतेत्याशङ्क्य कर्मोपास्यादिद्वारा सर्वस्थितिहेतुत्वमाह—तस्येति । विधृतयतनत्वेन प्रधानस्य वायोर्भोक्तृत्वात् ध्यानार्थं वाक्यमित्युपसंहरुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनूद्योत्तरपक्षप्रतिज्ञामादाय विगृह्णाति—एवमिति । ‘न भूभुविभयोः’ इति निषेधाद्द्युम्वादीति यणादेशासिद्धिरिति चेन्न । ‘गतिकारकोपपदाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते’ इति विशेषणादस्य च कारकोपपदत्वात् । द्वे द्वयोः समत्वाद्दुपपदत्वं दिवो नेति चेन्न । समत्वेऽपि प्रथमप्रयुक्ताया दिवश्चरमप्रयुक्तं भुवं प्रत्युपपदत्वमारोप्य सनाते यणादेशसिद्धेः । न च द्वे समस्यमानानां समत्वनियमो राजपुरुषादिषु व्यभिचारात् । तस्माद्रूपान्वादिषु द्युम्वादीत्यविरुद्धम् । द्वे तद्गुणसंविज्ञाने च कृते तस्याऽऽयतनमिति स्थिते प्रतिज्ञाया विवक्षितमर्थमाह—यदिति । जगदायतनत्वस्यान्यत्रापि योगे विशेषोक्तिरुपेक्ष्याह—कुत इति । तत्र हेतुमादाय योजयति—स्वशब्दादिति । आयतनशब्दसमानाधिकृतात्मशब्दस्याऽऽत्माशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । जीवादावपि तदुपपत्तिमाशङ्क्योक्तमात्मशब्दश्चेति । पक्षान्तरं मुख्यमाख्यातयुक्तमित्यर्थः । स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तस्यासाधारणसत्त्वेनाऽऽयतनत्वोक्तिरिति योजनान्तरमाह—क्वचिच्चेति । स्वस्याऽऽयतनस्यासाधारणायतनशब्दादिति योजनान्तरं मत्वा श्रुतिमाह—सदिति । सतो निमित्तत्वेनेव मुख्यं प्रत्याह—सदायतना इति । असमनाधिकारणस्यैव सतः सतिहेतुत्वमेव पादद्वयाऽऽह—सत्प्रतिष्ठा इति । स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तदमाधारणपदशब्देन ब्रह्मश-

इति ॥ स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म सद्भूतिर्यते-“पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्” [मुण्डक०२ । १ । १०] इति, “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण” [मुण्डक०२ । २ । ११] इति च ॥ तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्चत्रणात् । सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् ॥ यथाऽनेकात्मको वृक्षः शाखास्क्रन्धो मूलं चेति, एवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का सम्भवति । तां निवर्तयितुं सावधारणमाह-“तमेवैकं जानय आत्मानम्” [मुण्ड० । २ । २ । ५] इति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः ॥ किं तर्हि ॥ अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तत्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीथेकरसमिति ॥ यथा-यस्मिन्नास्ते देवदत्तः, तदानयेत्युक्ते आसनमेवानयति, न देवदत्तं, तद्द्रवायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते ॥ विकारानृताभिसन्धस्य चापवादः श्रूयते-“मृत्यो-

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मण आयतनत्वथुतेरपि तथेवैक्यः ॥ अर्थान्तरमाह-स्वशब्देनैवेति ॥ यस्मिन् द्यौरिति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः । पुनरुत्तरादिशब्देन ब्रह्मसद्भूतिनाम्भ्येऽपि अत्र प्राधान्यव्ययः । पुरः इति पूर्ववाक्यम् । ब्रह्मैवेत्युत्तरवाक्यम् । सर्वत्र दिक्षु स्थित सर्वं ब्रह्मेत्येवैक्यः ॥ उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि उदाहृतवाक्यस्य सतिशेषब्रह्मपरत्वमाशङ्क्य वाक्य व्याचष्टे-तत्रेत्यादिना ॥ सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेति सम्बन्धः । यस्मिन्सर्वमेत तमेवैकमित्येकारैकशब्दाभ्यां निर्विशेष ज्ञेयमित्युक्त्वा हेत्वन्तरमाह-विकारानृतेति ॥

भामती ।

प्रवर्त्येति । जीवानाममृतत्वप्रतीसाधनञ्च चात्मज्ञानस्य पारकत एव लक्षयिष्यति । अमृतशब्दश्च भानप्रधानः । यथा 'द्रव्येकयोर्द्रव्यत्वेनैकत्वत्वे' इत्यत्र द्वित्वैकत्वं द्रव्येकशब्दार्थं, अन्यथा द्रव्येकत्वमिति स्यात् । तदिदमुक्तं भाष्येऽहं-अमृतत्वसाधनत्वादिति । तथा चामृतस्येति च सेतुरिति च अस्मिन् शुभ्रायायतने उपपत्त्येते । अत्र च स्वशब्दादिति तन्त्रोच्चारितात्मशब्दादिति च सदायतना इति सच्छब्दादिति च ब्रह्मशब्दादिति च सूचयति । सर्वं देतेऽस्य स्वशब्दाः । स्पष्टितत् । आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यां हिरण्यगर्भेऽप्युपपद्यते । तथा च स एवाग्रस्यमृतत्वस्य सेतुरित्याशङ्क्य श्रुतिवाक्येन साधारण्येनोत्तरमाह-तत्रायतनायतनवद्भावश्चत्रणादिति । विकाररूपेऽनृतेऽनिर्गम्येऽभिरानन्दगरीय-न्यायानिर्णयः ।

शब्देन परशब्देनामृतशब्देन चोक्तैस्त्वर्थान्तरमाह-स्वशब्देनेति । इहेति प्रकरणात्किं । यस्मिन्चोत्तरादियाक्यात्पूर्वोत्तरवाक्ययोर्नोक्तेर्नैव्येऽपि तदेव युक्त्यादिगम्यात्सामानागम्यार्थं वाक्यैक्यादित्यर्थः । पुरस्ताद्ब्रह्मोक्तिमाह-पुरुष इति । परस्तादिति तदुक्तिमाह-ब्रह्मैवेति । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि पश्चात्पश्चिमायां दक्षिणतो दक्षिणस्यामुत्तरेणोत्तरस्यां यदिद दृश्यते तद्भूतेत्येवैक्यः । सर्वत्र भ्रमोकारणि तदनेकत्ववभासंवाऽऽह-तत्रैति । उक्तानयं सन्त्यर्थः । सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेत्याशङ्का सन्वर्तयति सन्त्यः । यैचिन्वं दृष्टान्तेनाऽऽह-म्येति । कथं तर्हि तन्निरसन तदाह-तोमिति । जगदायतने ब्रह्म ऐवमित्युक्ते शुनस्तद्वैक्यस्य तत्राऽऽह-एतदिति । तथाऽपि कथं प्रवचयतनस्य निश्चयं ह्यनं तत्राऽऽह-म्येति । एकशब्दादेवकारवाऽऽयतनतदद्वैक्यमेकरसं ब्रह्माऽऽवचनेन ज्ञेयमित्युक्त्वा तदेव हेत्वन्तरमाह-विकारोति । वाचास्मग्नशब्देऽस्मिन्नादित्युक्त्वा विकारो नित्या तस्मिन्नृतेऽनिर्गम्येऽभिसंज्ञानानो यस्य

स्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" [कठ० २। ४। ११] इति॥
 सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थम् । नानेकरसताप्रति-
 पादनार्थम् ॥ "स यथा सैन्धवधनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसधन एवैवं
 वा अरेऽप्यमात्माऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधन एव" [बृ० ४। ५।
 ११] इत्येकरसताश्रवणात् ॥ तस्माद्ब्रह्मवाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ यत्कृतं
 सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण युष्वाद्यायतनेन भवि-
 तव्यमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ विधारणत्वमात्रमेव सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते ॥
 न पारवत्त्वादि ॥ न हि मृदारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृदारुमय
 एव सेतुरभ्युपगम्यते ॥ सेतुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव ॥ न पा-
 रवत्त्वादि ॥ पित्रो वन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः ॥

रत्नप्रभा ।

विकारो अच्युते कल्पिते अभिमन्वोऽभिमानो यस्य तस्मानर्थभाक्त्वेन निन्दाश्रुतेश्च कूटस्थसत्यं ज्ञेयमित्यर्थः ।
 कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं तत्राह—सर्वं ब्रह्मेति ॥ यश्चोरः स स्थाणुरितिवद्, यत्सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोऽदेन
 ब्रह्मत्वविधानाद् वाधनार्थः, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नानारसवार्थमित्यर्थः । तत्र नियामकमाह—
 स ययेति ॥ उच्यपिण्डोऽन्तर्वेदित्वा रमान्तरशून्यः सर्वो उच्यैकरसो यथा, एवमरे मंत्रेपि चिदेकरस
 आत्मैत्यर्थः । यद्यपि पारवत्त्वसाधकत्वादिकं मुख्यसैन्धव्यमिच्चारि । तथापि सैनोर्जत्रादिवन्धनकर्म
 यद्विधारणं तदेव व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थकदेशाच्चाद्भेदेन प्राप्तम् । न तु सेतुपदार्थवहिर्भूत पारवत्त्वा-
 दिकमित्याह—अत्रोच्यते इति ॥ दृष्टत्वाच्चद्भेदोऽपिप्रसङ्गमाह—न हीति ॥ अत्र श्रुतौ । परेणेति शेषः ।
 विधारणस्य शब्दार्थत्वं स्फुटयति—पिञ्ज इति ॥ सिनोति वज्रातीति सेतुपदार्थकदेशो विधारण-
 गित्यर्थः । तथा चासृत्तपदस्य भावप्रधानत्वादसृत्तवस्य सेतुर्विवाके ब्रह्म अस्मैवासृत्तत्वं नान्यस्येत्यर्थः ॥

मामती ।

सवानं यस्य स तथोक्तः । मेदप्रपञ्च सत्यमभिमन्यमान इति यावत् । तस्यापवादो दोषः श्रूयते—मृत्यो-
 रिति । सर्वं ब्रह्मेति त्विति । यत्सर्वमविधारोपितं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म । न तु यद्ब्रह्म तत्सर्व-
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तस्येति यावत् । द्वैत सत्यं पश्यतो निन्दाश्रुतेरप्येकरस ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मेकरस्य सामानाधिकरण्यश्रुतिवि-
 रुद्धमित्याशङ्क्य पुरुषः स्थाणुरितिवज्राद्यादिना विरुद्धस्य द्वैतस्य व्रजणा सामानाधिकरण्यं वाच्यमित्याह—
 सर्वोमिति । यदविधारोपितं तत्सर्वं वस्तुतो ब्रह्म न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमतो न श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । ब्रह्म-
 नृच सर्वैश्वरिणावप्रसिद्धानुनादेन प्रसिद्धविधिप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्य ब्रह्मणो नानारसत्वे श्रूयन्तरवितोषमाह—
 स ययेति । सैन्धवखिल्योऽन्तर्वेदिविधिभागहीनः सर्वात्मना उच्यैकरसो यथा तथाऽऽन्नाऽपि सर्वथा चिदे-
 कारसमूर्तिरिति श्रुत्यर्थः । ब्रह्मगन्धिदेकरमस्य प्रतिपाचन्ये फलितमाह—तस्मादिति । तस्यैकरस्यात्प्रधानादे-
 स्तद्विहादित्यर्थः । सेतुश्रुतेर्गतिं वस्तुश्रुतेर्गतिं यत्त्विति । तस्याविवक्षितं गतिमाह—अत्रेति ।
 अत्रेति सन्ध्या भावप्रधानमसृत्त वाच्यं चोक्तम् । साधकत्वाच्चैतन्नादि वस्तुमादिपदम् । ननु सेतुनाऽपि-
 नामूनेन्यपारवत्त्वादेस्तत्र नच्छब्दाद्धारिति चेन्नत्याह—न हीति । अत्रापि प्रकृतवाच्योक्तिः । अम्युप-
 गम्येन परेणापीनि शेषः । विधारणत्वस्याऽऽगन्तु कृत्वात्पारवत्त्वादेः स्वामाच्यात्तदेव सेतुश्रुत्या प्राप्तमिति
 चेन्नत्याह—सोऽन्वाति । गुणरूपाऽपि शब्दकदेशार्थविधारणगुणस्त्री कृत्प्रमेन युक्तं न त्वन्यन्तवद्विधेर्यपार-
 वत्त्वापत्तीकस्या सुस्यार्थकदेशात्प्रमेन विधारणस्य बुद्धिस्यत्वादसृत्तस्येति पद्यौ च ब्रह्मपक्षे भावार्थस्वीका-

अपर आह-“तमेवैकं जानथ आत्मानम्” [मुण्ड० २ । २ । ५] इति । यदेतत्सङ्कीर्तितमात्मज्ञानं, यच्चैतद् “अन्या वाचो विमुञ्चथ” [मुण्ड० २ । २ । ५] इति वाग्विमोचनं, तदत्रामृतत्वसाधनत्वादमृतस्यैव सेतुरिति सेतुश्रुत्या सङ्कीर्त्यते । न तु शुभ्राद्यायतनम् ॥ तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतैर्ब्रह्मणोऽध्यान्तरेण शुभ्राद्यायतनेन भवितव्यमित्येदयुक्तम्-॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म शुभ्राद्यायतनम् । यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते ॥ मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम् ॥ देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या ॥ ततस्तत्पृजनादौ रागः, तत्पारिभवादौ द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्द्वयं मोहश्चेत्प्रेवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातस्सन्ततस्सर्वेषां नः प्रत्यक्षः ॥ तद्विपर्ययेणाऽविद्या रागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेत-

रत्नप्रभा ।

यदा शुभ्राद्यधारो व्रज न सेतुशब्दार्थः । कित्त्वप्यस्ति ज्ञानमिहाह-अपर इति ॥ फलितमाह-तत्र यदुक्तमिति ॥ ज्ञाने सेनौ गृहीते सतीत्यर्थः ॥ १ ॥ मुक्तैरुपसृप्यं प्रथममेव प्राप्य यद्भव तद्व्याप्नोक्तैरिति सूत्रार्थः । मुक्तिप्रतियोगिन बन्धं दर्शयति-देहादिष्विति ॥ तद्विपर्ययेणेति । उक्तयत्रेणैवात्मरुन्धनविमुक्त्याऽऽत्मना स्थितमित्यर्थः । यथा-नयः गद्गायाः नामरूपे विहाय समुद्रात्मना तिष्ठन्ति, तथा भामती ।

मित्यर्थः । अपर आहैति । नाम शुभ्राद्यायतनस्य सेतुना येन पारयता स्यात् । किंतु ‘जानथ’ इति यश्ज्ञानं कीर्तित, यश्च ‘वाचो विमुञ्चथ’ इति वाग्विमोचः, तस्यामृतत्वसाधनत्वेन सेतुनोच्यते । तन्नोभयमपि पारयदेव । न च प्रधानवादेप इति सर्वनाम्ना शुभ्राद्यायतनमात्मैव परामृश्यते, न तु तन्ज्ञानवाग्विमोचने इति साप्रतम् । वाग्विमोचनान्नात्मज्ञानभावनयोरेव त्रियत्येन प्राधान्यात् । आत्मनस्तु द्रव्यस्यान्यापारयताऽत्रियेयत्वात् । त्रियेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारत्वतोऽमृतत्वसाधनत्वात् । न चेदर्थकान्तिक यत्प्रधानमेव सर्वनाम्न परामृश्यते । क्वचिदयोग्यतया प्रधानमुत्सृप्य योग्यतया गुणोऽपि परामृश्यते ॥ १ ॥ मुक्तोपसृप्यं व्यपदेशात् । शुभ्राद्यायतनं प्रष्टव्यात्रियादिशोपमुक्तैरुपसृप्यं व्यपदिश्यते-‘मियते हृद्यमनियः’ इत्यादिना । तेन तत् शुभ्राद्यायतनत्रियमेव । अत्रयश्च मुक्तोपसृप्यं ‘यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते’ इत्यादौ श्रुयन्तरे प्रमित्यम् । तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वात् शुभ्राद्यायतनं त्रयेति निर्धीयते । इत्यप्रतियेधात्रियासंगेऽप्यमोहाः । मोहश्च त्रिरादः, शोकः । पर द्विरप्यगर्मायस्य यस्य तद्भव तयोक्तम् । तस्मिन्त्रयेण यदृष्टं दर्शनं तस्मिन्दर्शनमिति यावत् । यथा ‘चर्मणि द्वौपिन हस्ति’ इति चर्मार्थमिति गम्यते । नामरूपादि-

ज्ञानन्दगिरीष-न्यायनिर्णयः ।

रादिति भावः । सेतुशब्दं प्रोक्तुमेव सेतुश्रुतेर्गतिमुत्सृप्य त्रियासंगेऽपि तद्गतिमाह-अपर इति । सेतुशब्दस्य वाग्विमोचनैकमात्मज्ञानमर्थो न त्रयेति मियते फलितमाह-तत्रैति ॥ १ ॥ शुभ्राद्यायतनं त्रयेण हेतुतरमाह-मुक्तैः । तद्व्यापारवात् प्रतियेः प्रत्ययि-इत्येते । इन-शब्दार्थं स्पष्टयति-यस्मात् । अत्र त्रियेण मुक्तिशब्दार्थं अर्थममुदाहरणं सम्यग्ज्ञानार्थेन परं च । तत्र ह्यनुभव प्रमाणयति-सर्वेषामिति । यस्मिन्नुप तद्विपर्यय मोहमाचक्षणात् । नूनं योग्येति-तदिति । उक्तमुपयन्तरे प्राप्य त्रयेति श्रुतिरिति दर्शनं-

१ यद्यगम्यते तदिति पाठान्तरम् ।

दिति शुभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति ॥ कथम् ॥ “भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” [मुण्डक० २ । २ । ८] इत्युक्त्वा ब्रवीति—“तथा विद्वान्नाम-
रूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” [मुण्डक० ३ । २ । ८] इति ब्रह्म-
णश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे—“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते” [बृह० ४ । ४ । ७] इत्येवमादौ ॥ प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धमस्ति ॥ अपि च—“तमेवैकं जानथ आत्मानन्या वाचो विमुञ्चथ” [मुण्डक० २ । २ । ५] इति वाग्विमोकपूर्वकं विजेष्यत्वमिह शुभ्वाद्यायतनस्योच्यते ॥ तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम्—“तमेव धीरो विनाय प्रजां कुर्वन्त ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्ब्रह्मच्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तद्” [बृह० ४ । ४ । २] इति ।

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मात्मविद्यया समार विद्याय परात् कारणादव्यक्तात् परं पूर्णं स्वयं योतिरानन्दं प्रयत्नेन प्राप्य तिष्ठतीत्याह—तया विद्वानिति ॥ इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह—ब्रह्मणश्चेति ॥ अस्य मुमुक्षोः हृदिनि पदेनात्मपरमेत्वं कामाना निरस्तं यदा कामनिवृत्तिः अथ तदा अमृतो भवति मरणहेत्व-
मावाह केन्द्रमनर्थनिवृत्तिः । किन्त्यपि देहे निवृत्तेन ब्रह्म आनन्दम् । अस्तु न इत्यर्थः । उद्भान्त-
रमाह—अपि चेति ॥ धीरः विवेको तमेव आत्मानं विज्ञाय निशुद्धं व्यपदेश्यं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्वीत । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबन्धककर्मकारणदादेर्मुमुक्षुमाह—नेति ॥ वदूनि लुक्त्वा अत्यान्वैदान्तशब्दान-
ङ्गीकरोति । “अष्टौ स्थानानि वर्गानामुरः कण्ठे शिरस्यथा । जिह्वामूत्रं च दन्ताश्च नासिन्नोष्ठौ च ताड्य च” [पा० शिक्षा १३] इति । एतानि नागिन्द्रियम्यानत्वाद्वाक्यशब्दान्दोष्यन्ते । तेषां शोषणमात्रमना-
भामती ।

त्यन्वियाम्निप्रापन् । कामा येऽस्य हृदि श्रिता इति । कामा इत्यनियामुपलक्षयति ॥ २ ॥

आनन्दगिरिवन्त्यापनिर्णयः ।

कथामिति । मुक्तौ श्रुतिमाह—भिद्यत इति । तथाऽपि कथं शुभ्वाद्यायतनस्य मुक्तोपसृप्यत्वं तत्रापि श्रुतिमाह—इत्युक्तेति । यथा नद्यो गङ्गाया नामल्लपान्या निर्मुक्ताः समुद्रं प्राप्य तदालनाऽनतिष्ठते । तथा विद्वानपि साक्षात्कृतमत्रना तद्ब्रह्मदेवं नामरूपादविद्यातत्कार्या मनो विमुक्तः परादव्याहृतान्परममृष्टानर्थं पुरतः पूर्णमात्मानं दिव्यमववृष्टं चिदात्तमुपैत्यात्मन्वेनाऽऽनोतीत्यर्थः । प्रधानादीनानन्त्यनमस्यापि मुक्तोपसृ-
प्यत्वं किं द्वैतन्ययानिद्विरत्वात्वाक्याऽऽह—ब्रह्मणश्चेति । ज्ञानावम्या यदेतुक्ता । मुमुक्षुस्येतुक्तः । हृदि-
लुक्त्वा कामानामाननिष्ठता निरस्त्या । प्रतिबन्धप्रभावानस्या ननुमथेऽनुक्तम् । अत्रेति जीन्द्रवम्भोक्तिः । ‘स थो ह वै तत्प्रत्ययं वेद’ इत्यादिमप्रहार्थमादिपदम् । परपञ्चभाष्येति स्तोत्रयनि—प्रधानादीनां त्वाते ।
क्वचिदिति श्रुतिमृत्तिन्नोक्तिः । वाग्विमुक्तैरेवमव्यपदेशादपि शुभ्वाद्यायतनं त्रयेति व्याख्यातरमाह—
अपि चेति । इदं बुद्धशरणोक्तिः । वाग्विमुक्तैर्ब्रह्मणः शुभ्वाद्यायतनस्य ज्ञेयत्रोक्तावपि कुतश्चिदत्र तत्रा-
ऽऽह—तत्रेति । धीरो विवेकज्ञानी विज्ञानं पदार्थज्ञानं प्रज्ञा वाक्यार्थगीर्ज्ञानपदार्थस्यैव हि वाक्यार्थगी ।
नादशयमममुक्तद्विजोपलक्षणात् । वाक्यार्थगीहेतुत्वेन कर्मनाण्डरैर्मुमुक्षुमपिकारिणा कार्यमित्याह—नेति ।
वदूनिनि निदेशप्रादा नार्थोपनिपदसुचि तनमनुत्पानम् । अना नार्थशब्दानामननुत्पत्तेयत्वे हेतु—वाच इति ।
अत्रापि स्थानानि वाक्यशब्दानोक्तानि । नात्तादिशोषणमेव उद्देशानुचितन्त न फलप्रदित्यर्थः । मुक्तो-

तस्मादपि शुभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात् ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तः, नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह-“नानुमानं” सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह शुभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् ॥ कस्मात् ॥ “अतच्छब्दात्”-तस्याचितनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकशब्दः तच्छब्दो, न तच्छब्दोऽतच्छब्दः ॥ न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति ॥ येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्येत ॥ तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकशब्दोऽनास्ति-“यः सर्वज्ञस्सर्वविद्”[सुण्ड०११११९] इत्यादिः ॥ अत एव न वायुरर्षिह शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चैतनत्वं च सम्भवति ॥ तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसम्भवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न शुभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥ न चोपाधिपरिच्छिन्नस्या-

रत्नप्रभा ।

तद्व्यापारणकम् । तद्व्यापारणकस्य गठानिमात्रमित्यर्थः ॥ २ ॥ वैशेषिक इति ॥ असाधारण आत्मशब्दादित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह-तद्विपरीतस्येति ॥ अत एव अतच्छब्दादेर ॥ ३ ॥ प्राणभृच्चेति । सूत्रे चकारः पूर्वाग्रस्यनत्रोऽनुपपत्त्यर्थः । सर्वज्ञपरसमानाधिकरण आत्मशब्दो न जीवयाचीत्यतच्छब्दस्तस्मादित्यर्थः ॥ ननु “नानुमानप्राणभृतायतच्छब्दात्” [व्या० सू० १ । ३ । भामती ।

नानुमानमतच्छब्दात् । नानुमानमित्युपलक्षणम् । नाप्याटनमित्यपि द्रष्टव्य, हेतोर्भवनापि साम्यात् ॥ ३ ॥ प्राणभृच्च । येनातच्छब्दत्वं हेतुस्तु उच्यते । सत्य च भाष्येऽत्र हेतुमाह-न चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति । न सम्भक् समरति । नाज्ञसमित्यर्थः । भोग्यत्वेन हि आपतनत्वमिति द्रष्टव्य । स्यादेतत् । यद्यतच्छब्दनादित्यत्रापि हेतुरुक्तस्य, हन्त कस्मात्पृथग्योगकरणं, यावता ' न प्राणभृदनुमाने' इत्येक आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

पसूयत्वोक्तिरुच्यते-तस्मादिति ॥ २ ॥ सिद्धान्तमुक्त्या प्रधानपक्ष निररति-नेति । सूत्रार्थमाह-यथेति । वैशेषिकचमसाधारणत्वम् । तद्व्यापारि व्याचष्टे-नेत्यादिना । इति वास्योक्तिः । प्रथमं हेतुमुक्त्या व्याचष्टे-कस्मादित्यादिना । प्रकरणमत्रेयुक्तम् । प्राणसाधकशब्दाभावे फट्-माह-येनेति । प्राणसाधिसाध्यस्य सत्त्वेनेति यावत् । न तथा तद्व्याचष्टेऽस्तीति शेषः । अतच्छब्दादित्यर्थान्तरमाह-तदिति । तस्यै पूर्वरत् । प्राणस्य शुभ्वाद्यायतनतामापेऽपि सूत्रागमः स्यादित्याशयाऽऽह-अत इति । अतच्छब्दादित्यर्थः ॥ ३ ॥ अस्तु तर्हि शरीरो शुभ्वाद्यायतने तस्मिन्नात्मसाधोगात्तत्राऽऽह-प्राणभृच्चेति । तद्व्याचष्टे-यद्यपीति । भोग्यस्य भोग्यतात्तत्तस्मात्प्राणन-नानुमानसाध्याऽऽह-न चेति । जीवसाध्यद्वारा शुभ्वादिनिमित्तत्वेऽपि न साक्षात्तदायतनत्वमीति चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति । नन्वतच्छब्दादिनि हेतुविहासि धेऽनुपपत्त्ये तर्हि न प्राणभृदनुमाने अतच्छब्दादि-

ऽविभोः प्राणभृत्तो युम्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक् सम्भवति ॥ पृथग्यो-
गकरणमुत्तरार्थम् ॥ ४ ॥ कुतश्च न प्राणभृद् युम्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः-

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति—“तमेवैकं जानथ आत्मानम्” [मुण्ड० २ । २।५]
इति ज्ञेयज्ञातृभावेन ॥ तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता, परिशेषादा-
त्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं युम्वाद्यायतनमिति गम्यते ॥ न प्राणभृत् ॥ ५ ॥
कुतश्च न प्राणभृद् युम्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः-

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणाच्चेदं परमात्मनः—“कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवति” [मुण्ड० १ । १ । ३] इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् ॥
परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात् ॥ न केवले
प्राणभृत्ति ॥ ६ ॥ कुतश्च न प्राणभृद् युम्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः-

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

३] इत्येकमेव सूत्रं किमर्थं न कृतम् । उभयनिरासहेतोरैकत्वादित्यत आह—पृथगिति ॥ योगः सूत्रम् ।
उत्तरसूत्रस्य हेतूनां जीवमात्रनिरासेनाव्येषऽपि सुबोधार्थं प्राणभृत्तेति पृथक् सूत्रकरणमित्यर्थः ॥ ४ ॥
तानेव हेतूनांकांक्षाद्वारा व्याचष्टे—कुतश्च नेत्यादिना ॥ यद्यपि विशुद्धः प्रत्यगात्मेवात्र ज्ञेयः ।
तथापि जीवत्वाकारेण ज्ञातुर्ज्ञेयाद्वेदान् ज्ञेयरूपत्वमित्यर्थः । एव च जीवत्वच्छिद्विशिष्टत्वेन जीवस्य
युम्वादिवाक्यार्थत्वं निरस्यते । न शुद्धरूपेणेति मन्तव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ननु स्थित्येश्वरस्य, अदनाजीवस्य,
मामती ।

एव योगः कस्मान्न कृत इत्यत आह—पृथगिति । ‘भेदव्यपदेशात्’ इत्यादिना हि प्राणभृदेव निषि-
ध्यते, न प्रधानं, तच्चैकयोगकरणे दुर्विज्ञानं स्यादिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रकरणात् । न खलु हिरण्यगर्मा-
दिषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भविति किंतु ब्रह्मण्येवेति ॥ ६ ॥ स्थित्यदनाभ्यां च । यदि जीवो हिरण्य-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्येकमेव सूत्रमस्तु तत्राऽऽह—पृथगिति । उत्तरसूत्रैः प्राणभृदेव निरस्यते न प्रधानं तच्चैकसूत्रकरणे
दुर्विज्ञानं तेनोत्तरसूत्रेषु जीवमात्रनिरासज्ञापनार्थं पृथक्करणं सूत्रयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥ परिच्छेदस्याऽऽमासत्वा-
द्ब्रह्मेक्याभिप्रायेण सर्वज्ञत्वमायतनत्वं च जीवेषुऽपि स्यादिति मत्वा पृच्छति—कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरम्—
भेदेति । विभजते—भेदेत्यादिना । इहेत्युदाहरणोक्तिः । तथाऽपि ज्ञेयमायतनं प्राणभृदस्तु नेत्याह—
तत्रेति । निर्धारणार्थां सप्तमी ॥ ५ ॥ भिन्नस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वनिरासेन स्यात्मानमेव जानथेति वचनपर्य-
वसानाज्जीवस्याऽऽयतनत्वज्ञेयत्वनिरासे हेत्वन्तरं वाच्यमित्याह—कुतश्चेति । सूत्रमुत्तरमादाय व्याचष्टे—
प्रकरणं चेति । तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह—कस्मिन्निति । प्राणभृत्ति ज्ञातेऽपि तच्छेदत्वेन सर्ववि-
ज्ञानात्तद्विषयत्वं प्रकरणास्येत्याशङ्क्याऽऽह—परमात्मनीति ॥ ६ ॥ जीवस्योपाय्येन्येनाविशिक्षितत्वात्त-ज्ञा-
नेऽपि सर्वज्ञानसिद्धेस्तस्याऽऽयतनत्वाद्यभावे हेत्वन्तरं वाच्यमित्याशङ्क्य सूत्रेण परिहरति—कुतश्चेत्यादिना ।

१ तथादि—यदि वृथग्योगो न स्यात्तर्हि प्रधानप्राणोभयविषयको भेदव्यपदेशो भवेत् । तथा एतौ तमेवैकं
जानथेत्यत्र शानुभावेन भेदव्यपदेशस्य प्रधानेऽसंभवादिदृश्यत इति बोध्यम् ।

शुभ्राद्यायतनं च प्रकृत्य-“द्वा सुपर्णा सयुजा सयार्यो” [मुण्ड० ३ । १ । १] [श्वेता० ४ । ६] इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्यते ॥ “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति” [मुण्ड० ३ । १ । १] [श्वेता० ४ । ६] इति कर्म फलाशनम्, “अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति” [मुण्ड० ३ । १ । १] [श्वेता० ४ । ६] इत्यौदासीन्येनावस्थानं च ॥ ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते ॥ यदि चेश्वरो शुभ्राद्यायतनत्वेन विवक्षितः, ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते ॥ अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसम्बद्धं स्यात् ॥ ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत ॥ न ॥ तस्याविवक्षितत्वात्-क्षेत्रज्ञो हि कर्मत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्याद्युपाधिसम्बद्धो लोकत एव प्रसिद्धः । नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते ॥ ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्च श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते इति न तस्याकस्मिकवचनं युक्तम् ॥ “गृहां प्रविष्टावात्मानो हि” ॥ [व्या० सू० १ । २ । ११] इत्यत्राप्येतद्विशिष्टं-द्वा सुपर्णेत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञाद्युच्यते इति ॥ यद्वाऽपि पद्मशुपानिपत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञाद्युच्यते, तदाऽपि न

रत्नप्रभा ।

द्वा सुपर्णेत्यत्रोक्तापि ईश्वर आयतनराक्येन किमर्थं प्राय इत्यत आह-यदि चेश्वर इति ॥ अत्र चेश्वरः बुद्धचिन्मात्रो प्रायः । न सर्वज्ञत्वादित्रिशिष्ट । तस्याप्राप्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्रतिपाद्यार्थेऽस्यकम्मन्त्ये वचनासम्भवादायराक्येन प्रहणं कार्यमित्यभिसन्धिः । तमज्ञात्वाऽऽशङ्कते-ननु तवापीति ॥ प्रवस्वरूपप्रतिपादानार्थमकम्मदाप्रवृत्त्यापि लोकाप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादसम्भवं इति पारस्परिकमेति ॥ ननु द्वा सुपर्णेत्यत्र बुद्धिजीवयोर्हते कथमिदं सूत्रमित्यत आह-गृहामिति ॥ स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञयोस्तुनादेनैस्य दक्षितमित्यर्थे ॥ नन्वत्र जीवशो, नानुवायो, पद्मशुपानिरोपपादत गृहसद्वृत्तिरित्यत आह-यदापीति ॥ तदापि सूत्रस्यासद्गतिर्नास्तौ कार्ये ॥ अदनराक्येन बुद्धिमन्त्र, स्थितिराक्येन भामती ।

शर्मो वा शुभ्राद्यायतन भवेत्, ततस्तत्प्रहृत्या ‘अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति’ इति परमात्मनिधानमाकस्मिकं प्रसज्येत । न च हिरेण्यमर्ग उदासीनः, तस्यापि भोक्तृत्वात् । न च जीवानेन शुभ्राद्यायतने, सत्या सति स एवात्र कथ्यते, तत्कथनाय च तदापि कथने, अन्यथा मिदान्तेऽपि जातानरुपनमाकस्मिकं स्यादिति वाच्यम् । यतोऽनभिगतात्प्राथम्येनस्वरमेनाप्राथमेन प्राणभ्रान्ताप्रसिद्धज्ञानानाभिगतात्प्यन्तानरातमौक्तिकं तदावर्षाच्यत इति सुभाषितम् ॥ यदापि पद्मशुपानिपत्कृतेन व्याख्यानेनेति ।

आत्तद्विगुण-न्यायनिर्णयः ।

व्याचष्टे-शुभ्रादीति - । निर्देशनेन दर्शयन्ति-तयोरिति । विमर्शनेमाऽ-ताभ्यां चोति । स्थित्येश्वरस्यादनामीन्ये सप्रहेऽपि कर्मेश्वरस्यैव-निर्भाषानेन तद्वत्-यदीति । ईश्वरस्याऽऽयतनयेनाप्रहृत्याने जीवात्पृथग्वचनानुवृत्तितरयुक्तोन्नेन्यार्थेकद्वाराऽऽह-अन्यथोति । तिस्रस्याप्यपन्ननाप्रहृत्याने तुल्याऽनुवृत्तितरतं शकते-नन्विति । तस्यैवार्थे लोकमिदस्यानुवादसात्त्विकमित्यत-नेति । जीवस्वार्थेताभ्यानाप्रतिपाद्यवचनेन प्रकृतयो-क्षेत्रज्ञौ हीति । ईश्वरस्यापि लोकसादिसिद्धसादप्रतिपाद्यतेत्याशयःऽऽह-ईश्वरस्त्विति । तयोस्त्वयो बुद्धिजीवयोरेवोक्त्याकथनं मूलं तत्राऽऽह-गृहामिति । गृहामित्यस्यैवैरनुवाहात्तन्मन्त्रिन्त्यापि युदात्तं तत्राऽऽह-यदीति । तदीह परानुक्तेबुद्धिजीवयोक्तोक्त

१ बुद्धशुपानिपत्कृते इति पाठान्तरम् । २ इत्यत्र भाष्ये इत्यर्थे ।

भ्रमगद्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् ॥ किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकांक्षायां—“प्राणो वा आगाया भूयान्” [छां० ७ । १५ । १] इति सन्निधानात्प्राणो भूमेति प्रतिभाति ॥ तथा—“श्रुतं ह्येव मे भगवद्दशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शौचामि त्तं मा भगवाञ्छोकस्य परं पारं तारयतु” [छां० ७ । १ । ३] इति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भ्रमा इत्यपि प्रतिभाति ॥ तत्र कस्योपादानं न्याय्यं, कस्य वा हानमिति भवति संशयः ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ प्राणो भूमेति ॥ कस्मात् ॥ भयः प्रश्नप्रतिवचनदर्शनात् । यथा हि—“अस्ति भगवो नाम्नो भयः” [छां० ७ । १ । ५] इति, “वाग्वाव नाम्नो भूयसी” [छां० ७ । २ । १] इति, तथा “अस्ति भगवो वाचो भूयः” [छां० ७ । २ । २] इति, “मनो वाव वाचो भयः” [छां० ७ । ३ । १] इति च नामादिभ्यो ह्या प्राणादभ्यः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहाः प्रवृत्ताः ॥

रत्नप्रभा ।

पान्मा सशय इत्यर्थे ॥ पूर्वनामनादाद् बुभ्यायायनन प्रहोयत्तम् । तदयुक्तम् । “तरति शोकमात्मविदुः” [छां० ७ । १ । ३] इत्यत्रन्यथात्मशब्दप्रयोगादित्यात्मसङ्गना पूर्वजनयति—प्राणो भूमेति ॥ धर्मधर्मिगोरमेदात्मानानाधिकरण्य द्रष्टव्यम् । पूर्वोत्तरपक्षयो प्राणोपास्ति, प्रयत्नान च पठनेन मन्तव्यम् । अत्राख्याये भूय प्रश्नोत्तरमेदादर्शनेनो दृश्यते । भूमा तु प्राणात्पर भूयः प्रश्नविनैरोक्तविज्ञेन प्राणादभिन्न इत्याह—कस्मादित्यादिना ॥ प्राणादभ्य इति न दृश्यत इति पूर्वय सम्भव । मामती ।

न भवनारामन्तरं शक्यो निरूपयितुमिति भवनारामपक्षभाग प्राणम्यानन्तरेण बुद्धिननिर्णानात्तमेव भवनार प्राण्य निर्वृणोति । ‘यस्योभय हविरानिमादंत्’ इत्यत्रार्तिरिजार्ति हविः । यथाह । ‘मृष्यामहे हविसा निगपगम्’ इति । न चान्नन प्रकरणवागैव बुद्धिम्य इति तस्यैव भूमा म्यादिति युक्तम् । सनन्कुमारस्य ‘नाम प्रयैत्युपास्य’ इति प्रतीकोपदेशरूपेणोत्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्पोपदेशप्रकरणस्यानुयानान् । अनद्विपक्षे चोत्तमस्य प्रश्नोत्तमयोर्धर्मिण्येन अतिपक्षेप्राप्त्यायप्रसङ्गात् । तस्मादमिति प्रकरणे प्राणम्यानन्तर्वाच्येन भूमेति युक्तम् । तदेतन्मायवीज दर्शयता मायकारेण सूचित पूर्वोक्तमायनमिति न पुनरुक्तम् । न च भूयोभूय प्रश्नात्परमात्मन नारदेन निजामित इति युक्तम् । प्राणोपदेशानन्तर तस्योपरमात् । तदेन प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्तद्विरोधितया वच प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेनम् । नीत च भाष्यकृता । स्वादेनत् । ‘एष तु वा अतिवदति’ इति आनन्दगिरिये—न्यायनिर्णयः ।

तयाऽपि सशये को हेतुस्त्वित्याशक्यात्रात्तरप्रकरण महाप्रकरणे च आह—किमित्यादिना । तथा सन्निधानात्प्राणमानवदित्यर्थे । मायभवित्रोपनादात्मविभक्त्या प्राणो भूमा परमात्मा भूमेति नामानाधिकरण्यम् । स या नामश्या कार्यनिदिष्टमाह—तत्रेति । आकाशापूर्वक पूर्वोक्त गृहानि—किमिति । पूर्वोक्ते प्राणोपास्तिरुत्तरपक्षे परमात्मनोतिनि पठय्यअनान्तप्रकरणस्य गतिनिर्णयेऽपि महाप्रकरणान्तरेण तुर्वोत्थान प्राणस्य प्रमेयत्वाह—कस्मादिति । महाप्रकरणेऽद्वान्तप्रकरणस्य प्रायश्चर्यादि द्विमाह—भूय इति । प्राणादूर्ध्व महत्तराद्विषयक प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य काऽप्येतर्यर्थे । अथ तदभावेऽपि मेघमन्त्रीवद्वजापि म्यादित्याशक्यामिन्द्रकथा तयो मन्त्रीरार्थमेतमानामेवमित्याह—यथेति । दृष्टिनिर्णयेन निर्णय प्रश्नादिकमभिनयनि—अस्तौति । ननु ‘एष तु वा अतिवदति’ इति तुगादेन प्राणविरोधित्वादिन व्याख्येय, सये-

भूयाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३२६)

नैवं प्राणात्परं भूयः प्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते-अस्ति भगवः प्राणादूय इति, अदो वाच प्राणादूय इति । प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं "प्राणो वा आशया भूयान्" [छां० ७ । १५ । १] इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम् "अतिवाचसीत्यतिवाचस्मीति वृयान्नापहुर्वीत" [छां० ७ । १५ । ४] इत्यभ्युज्जाय, "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" [छां० ७ । १६ । १] इति प्राणप्रतमातिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानं समवतारयन्-प्राणमेव भूमानं मन्यते इति गम्यते ॥ कथं पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने-"यत्र नान्यत्पश्यति" [छां० ७ । २४ । २] इत्येतद्भ्रूो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति ॥ उच्यते ॥ सुषुप्त्यवस्थार्या प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्सम्भवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादि तद्व्यवहारम् ॥ तथा च श्रुतिः "न शृणोति न पश्यति" [प्रश्न० ४ । २] इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा "प्राणाप्रय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति" [प्रश्न० ४ । ३] इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चदशैः प्राणस्य जागरणं दृवती

रत्नप्रभा ।

नन्वेव तु वा अनिवदतीति तुशन्देन-प्राणप्रकरणविच्छेदान्न प्राणो भूमेयत आह-प्राणमेवेति ॥ नामाद्यागन्तानुवास्यानतीत्य प्राण श्रेष्ठ वदतीत्यतिवादी प्राणनिर् । त प्रति कतिवाचसीति केनचित् प्रदे दृते अस्मीति भूवाद । आत्मतिसादीत्यपह्न न पुष्यादित्युक्त प्राणविदम्, "एषः" इति परामुश्य सत्यवचनव्यानमनवशदादिधर्मपरम्परां विधाय भूयोपदेशान्न प्रकल्पविच्छेदः । तुशन्दो नामाद्युपासकस्यातिवादित्यनिगसार्थे इत्यर्थः । भूयो लक्षणवचन सुषुप्त्यवस्थाय च प्राणं प्रशुद्धैकं योजयति-कथं पुनरित्यादिना ॥ प्राणग्रस्तेषु प्राणं छीनेत् । न शृणोति । सुषुप्त-पुरे इति शेषः । "गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो अनाजोऽवाहार्थवचन आहवनीयः प्राणः" इति श्रुते । प्राणाः अमयः इह पुरे शरीरे जाग्रति भामती ।

तुशन्देन प्राणदर्शिनोऽतिवादिनो व्यवहित्य सत्येनातिवादिनं वदन् कथं प्राणस्य भूमानमभिदर्शित्यत आह-प्राणमेव त्विति । प्राणदर्शनश्चातिवादित्वमिति । नामाद्यागन्तानुवाच्य वदन्तीत्यवमित्यर्थः । एतदुक्तं मरति-नाय तुशन्दः प्राणातिवादित्वात्प्रसिद्धत्वेति, अपि तु तदतिवादिनस्यातिवच्य प्रयुत एतदुक्तं तस्यैव प्राणस्य सप्तस्य श्रयमनवशदानिष्टातिनिर्दिशानाय निधवाय सत्येनाति-
अनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नातिवदति" इति सत्येनातिवदन् वदन्नाय भूमानं न शृणोतीति तत्राऽऽह-प्राणामिति । अतिवादिनिच्छेदन्न प्राणस्य प्रथमिहानादेव इति प्रथमकारणात्प्रकरणानि उदाहरित्वादिने सप्तस्यैव सप्तवदन्पुष्यादिनाय-कल्याणशब्दस्यापि नामाद्यागन्तानुवादिनोऽतिवादिनश्चक्यात्वेकस्य प्राणं गृह्यते सप्तदिशान् भूयोऽपान-सत्त्वो भूमेतेत्यर्थः । प्राणवशे उक्तमितिः दृष्टं-न्यमित्ति । अस्यातिवचनमितिऽऽह-उच्यते इति । नीरप्रतिदशा ममाति श्रुत्या स्पष्टयति-तथा चेति । 'गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः' इत्यादिवादिनेन निरूपितवाप्राणा एवाग्रपत्ने च पुरे शरीरेऽभिमाननो गृह्यो स्यादेति व्यापारन्तो मरतोत्यर्थः । यदा-तत्रास्यामन्वेन लक्ष्य तस्याम्प्राणान्वादित्या-

१ द्वाविनाले दक्षिणाभिः ।

विहमर्हति । न प्राणः ॥ कस्मात् ॥ सम्प्रसादादध्युपदेशात्-सन्प्रसाद इति सुपुंसं स्थानसु व्युत्पत्तेः । सम्प्रसादः प्रसिद्धत्यस्मिन्निति निर्वचनात् ॥ तथा बृहदारण्यकम्, अस्मिन् जागरितस्प्रान्ताभ्यां सद्गः पाठ्यात् ॥ तद्वयं च, सम्प्रसादावस्थायां प्राणो जागतीति प्राणोऽत्र । सम्प्रसादोऽभिगृह्यते ॥ प्राणादूर्ध्वं भूयते उपदिश्यमानत्वाद्भिन्नमर्थः ॥ प्राणः एव चोद्यते, स्यात्स एव तस्माद्भूयते उपदिश्येत्यदिष्टमेतत्स्यात् ॥ तं हि नामैव नाम्नोऽभय इति नाम्नः कर्त्तव्येणुपदिष्टम् ॥ किं तं हि ॥ तन्मोऽयदर्थान्तरसुपदिष्टं प्राणादूर्ध्वं प्राणवायुनाम्नोऽभयसी ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति ॥ तथा प्राणादिभ्योऽप्या प्राणोऽर्थान्तरमेव प्रथमतोऽर्धत्वादिभिः च । नान्यान्तान्यार्थान्तरादि-
श्रयमानो

नन्दिप्रसादः

सम्प्रसादश्चेन्नैतन्प्राणः । एषोऽप्यभिः प्रदेशेणैव-सम्प्रसाद इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

अरित भगवः प्राणाद् भूय इति, नापि प्रतिवचनमस्ति-प्राणाददो वाव
 भूयोऽस्तीति ॥ कथं प्राणादधि भूमोपदिश्यते इत्युच्यते । प्राणविषयमेव
 चातिवादित्वमुत्तरवानुकूप्यमाणं पश्यामः-“एष तु वा अतिवदति यः
 सत्येनातिवदति” [छां० ७ । १६ । १] इति ॥ तस्मान्नास्ति प्राणाद-
 ध्युपदेश इति ॥ अत्रोच्यते ॥ न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतद-
 नुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादाद्यः सत्येनातिवदतीति ॥ ननु
 विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति ॥ कथम् ॥ यथेषोऽग्निहोत्री
 यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वम् ॥ केन तर्हि ॥ अग्नि-
 होत्रेणैव ॥ सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते ॥ तथा “एष तु वा
 अतिवदति यः सत्येनातिवदति” [छां० ७ । १६] इत्युक्तेन सत्यवद-
 नेनातिवादित्वम् ॥ केन तर्हि ॥ प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव ॥ सत्यवदनं
 तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति ॥ नेति ब्रूमः ॥ श्रुत्यर्थपरित्यागप्रस-
 ज्जाद्-श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति
 सोऽतिवदतीति ॥ नात्र प्राणविज्ञानस्य सङ्कीर्तनमस्ति । प्रकरणान्तु प्राण-

रत्नप्रभा ।

वदपरतन्त्रत्वेन सत्यादिवादिनाचिन्वात् । अतः प्राणप्रकरणे त्रिच्छिन्नमिति हेतुसिद्धिरित्याह-अत्रोच्यत
 इति ॥ सत्येनातिवादित्वे विशेष । तद्वतो य एष इत्युक्तेन पूर्वानुर्कष इत्यर्थः । य एष प्राणविदतिवदति
 इत्यनूद्य स सत्यं वदेदिति विधानान्न प्राणप्रकरणत्रिच्छेदः इति दृष्टान्तेन शङ्कते-नन्विति ॥ सत्यशब्दो
 ह्यवाधिते रूढः, ब्रह्मवाचकः । तदन्यस्य मिथ्यात्वात् । सत्यवचने त्वनाधितार्थसम्बन्धाद्ब्रह्मक्षणिक इति
 नात्र लक्ष्यवचनमिति रित्याह-नेति ब्रूम इति ॥ किंच सत्येन ब्रह्मणातिवदतीति तृतीयाश्रुत्या ब्रह्मक-
 रणकमतिवादित्वं श्रुतम् । तस्य प्रकरणाद् वाधो न युक्त इत्याह-श्रुत्या हीत्यादिना ॥ नात्रेति ।
 सत्यनाक्ये इत्यर्थः ॥ एव सत्येनेतिश्रुत्या प्रकरणे वाच्यमित्युक्त्वा तुशब्देनापि तद्वाधमाह-

भाषती ।

प्रवाहपतितेनोत्तरेण सर्वेण प्रश्नपूर्वेणैव भवितव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादिमुगमेन माष्येण व्युत्पादितम् ।
 विज्ञानादिसाधनपरम्परा मननश्रद्धादि, प्राणान्ते चानुशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्तेन प्राणस्या-

आनन्दगिरिय-ज्यायनिर्णयः । -

नापीति । स्वपक्षे पूर्वपक्षी हेतोः सत्त्वमाह-प्राणेति । सिद्धान्ते हेत्वसिद्धिं निगमयति-तस्मादिति ।
 सिद्धान्ती हेतुसमर्थनार्थमाह-अत्रेति । तत्र परकीयहेतुं निरस्यति-न तावदिति । एषाशब्दस्य यच्छ-
 व्दपारतन्त्र्यान्न प्रकृतप्राणपरमार्शित्वमतोऽनान्तरप्रकरणे त्रिच्छिन्नमित्युक्तं शक्यते-नन्विति । सत्यस्य प्रमान-
 त्वादिशेषमादस्य तद्विषयत्वमेव न प्राणविषयतेत्याह-कथमिति । सत्यशब्दो यथार्थोक्तिनाचीत्यङ्गीकृत्य
 दृष्टान्तेन प्रत्याह-यथेति । तृतीयाश्रुत्या साधकत्वमार्थया सत्यज्ञानेनातिवादित्वान्तरविधानात्प्रकरणेन
 श्रुत्यर्थपरित्यागासिद्धिरित्याह-नेतीति । श्रुत्यर्थमेव स्पृश्यति-श्रुत्येति । मान्यमत्रेत्युक्तम् । अतिनादि-
 त्वच्छिन्नप्रत्यभिज्ञात्प्राणस्यैव प्रतिपाद्यत्वे सत्यशब्दस्तदीयगुणविधायकः स्यादित्युक्तमित्याशङ्क्याऽह-
 नेति । अतिनादित्वनाक्यं सत्सम्बन्धं । वा तर्हि प्राणविज्ञानस्य प्रमत्किन्नाऽह-प्रकरणात्त्विति ।
 सत्येनातिवादित्वं हेतुत्वेनेति शेषः । प्रकरणस्य प्रमाणान्तात्तद्वतोऽपि सत्योऽनुरोद्धय इत्याशङ्क्याऽह-

विज्ञानं सम्बद्धचेत ॥ तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् ॥ प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न सङ्गच्छत-“एष तु वा अतिवदति” [छां० ७ । १६] इति ॥ “सत्यं त्वैव विजिज्ञासितव्यम्” [छां० ७ । १६] इति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षा सूचयति ॥ तस्माद्यथैकत्रेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीति इत्येकत्रेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते, तादृगेवेतदष्टव्यम् ॥ न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयेवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति ॥ प्रकृतसम्बन्धासम्भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः ॥ तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूर्णान्भूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति ॥ यत्प्राणविज्ञानेन विकारानुत्तविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव, तद् “एष तु वा अतिवदति यः सत्यं नातिवदति” [छां० ७ । १६] इति ॥ तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते ॥ परमार्थरूपत्वात्-“सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तैत्ति० २ । १ । १] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ तथा व्युत्पादिताय नारदाय “सोऽहं

रत्नप्रभा ।

प्रकृतेति ॥ विजिज्ञास्यत्तद्विज्ञानं पूर्वोक्ताङ्गिणमिवाह-सत्यं त्वेवेति ॥ प्रकरणावच्छेदे दृष्टान्तमाह-तस्मादिति ॥ श्रुतिङ्गणवशात् एतत् सत्प्रकृतान्प्राणाप्राप्त्येन भिन्न द्रष्टव्यमित्यर्थः । एवमतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोतथा प्राणविकृतं निरस्तम् । यत्तु प्रश्नं विनोक्तव्यं तद्वाद् भूमा प्राण इति । तत्र । तस्याप्रयोजकत्वादित्याह-न चेति ॥ प्रश्नमेवादर्थभेद इति न नियमः । एकस्यात्मनो मंत्रेणा बहुशः पृष्ठसाध्यश्च विनोक्तचतुर्वेदस्य प्रकृतेरुवेदाङ्गिण्यदर्शनाच्चेत्यर्थः । तत्र यथा चतुर्वेदस्य प्रकृतसम्बन्धादर्थभेदः, एवमिहापीति स्फुटयति-तत्रैत्यादिना ॥ सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्येव आह-तत्र सत्यमिति ॥ विज्ञानं निदिध्यासनम् । आदिपदात्-मननश्रद्धाध्वन्यमनस्युद्भिनिष्ठातत्रैतुर्कर्मणि गृह्यते । इत्यन्वयिध्वन्यादीनि मामती ।

न्यायततोऽप्येत । तद्विधाने हि सावेशचेन न प्रकरण समाप्येत । तस्माच्चेद प्राणस्य प्रकरणमपि तु आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्रेति । न परं प्रकरणानुरोधेन वृत्तान्वाश्रुतिरित्येव किंतु तुशब्दभेदात्-प्रकृतेति । न च त्रिदोषेनप्रकरण श्रुतिमात्राद्वैतयो विद्वत्सातद्विषयोक्तमिति भावः । यत्तु मयशब्दस्य गुणाधिपस्य तत्र वाक्यान्वागमिधादित्याह-सत्यं त्विति । तुशब्देनाहविशेषविधिः मुख्ये किंवा प्रत्यव्यावृत्तिरित्येवदोषोपार्थेमाह-तस्मादिति । अवाप्तपरिकारविच्छेदादिति हेत्यर्थः । प्राणादेरर्थान्तर सत्य प्रशंसितु मयशब्देनानि सादिवस्तुत्वमिवाह-तादृगिति । यत्तु प्राणादपि भूय प्रश्नप्रवृत्तौ नैव तत्राऽऽ-न चेति । किं तर्हि कारणमर्थान्तररित्यशयासि मयशब्दाऽऽह-प्रकृतेति । असति प्रवृत्तिमन्त्रायोगे मयोरपि प्रश्नप्रतिवचनयोर्वैतस्य मंत्रेणादी दृष्टात्तदभावेऽपि प्रवृत्तमन्त्रायोगे तद्वदस्य दर्शना प्रश्नादिमन्त्रानर्थान्तर गतिमित्यमिति भावः । ‘नादृष्टं कश्चित् प्रुवात्’ इति स्मृत्येव प्रवृत्तिगुणसाधनाप्रवृत्तौ विद्यमानोपः शब्दो जिज्ञानुरिति मयाऽऽ-तत्रेति । मन्त्रानर्थान्तररित्यापामिति यावत् । तदेवाभिनयति-यदिति । सत्यशब्दार्थो भूमापि दग्न्नादर्थान्तरमिवाशयाऽऽ-तत्रेति । तावत् सत्यमर्थः । दग्न्मन्त्रस्य सत्यशब्दस्य प्रवृत्तकर्मकस्य तद्विषयमेवाह-सत्यमिति । तथाऽपि विज्ञानमननश्रद्धादिनिष्ठातीनामन्यमयो भूमा न सत्यं मन्त्रोपाशयाऽऽ-तत्रेति । तेषां साधनवादेव कृतभूतभूतानामिद्विर्यर्थः ।

१ प्रवृत्तव्यमिति पाठान्तरम् ।

भगवः सत्येनातिवदानि” [छां० ७ । १६] इत्येवम्प्रवृत्ताय विज्ञाना-
दिसाधनपरम्परया भूमानमुपादिशति ॥ तत्र यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं
प्रतिज्ञातं, तदेवेह भूमेत्युच्यते इति गम्यते ॥ तस्मादस्ति प्राणादधि
भूम्न उपदेश इति । अतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति ॥ एवं
चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति ॥ प्राण एवेहात्मा
विवक्षित इति एतदपि नोपपद्यते ॥ न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्या-
ऽऽत्मत्वमस्ति ॥ न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति-
“नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय” [श्वेता० ६ । १५ ।] इति
श्रुत्यन्तरात् ॥ “तं मां भगवाच्छोकस्य पारं तारयतु” [छां० ७ । १ ।
३] इति चोपक्रम्योपसंहरति-“तस्मै मृदितकपायाय तमसः पारं
दर्शयात् भगवान्सनत्कुमारः” [छां० ७ । २६ । २] इति ॥ तम इति
शोकादिकारणमविद्योच्यते ॥ प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्त-
तोच्येत ॥ आत्मनः प्राण इति च ब्राह्मणम् ॥ प्रकरणान्ते च परमात्म-
विवक्षा भविष्यति ॥ भूमात्र प्राण एवेति चेत् ॥ न ॥ “स भगवः क-
स्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि” [छां० ७ । २४ । १] इत्यादिना

रत्नप्रभा ।

इयस्य सत्यस्य ब्रह्मण्ये विज्ञानि । एवं ध्रुनिच्छिः प्राणस्यानन्तप्रकरण वाक्येन प्रस्तुत सत्यं ब्रह्म
भूमपदोक्तब्रह्मत्वमतीत्याह-तत्र यदिति ॥ किञ्च “सत्रिहिनादपि व्यवहितं साकाशं वडीय.” इति
न्यायेन सन्निहितं निराकाशं प्राणं दृष्ट्वा वास्योपक्रमस्य आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमनाक्यापेक्ष इह
भूमा ग्राह इत्याह-एवं चेति ॥ किञ्च “शोकस्य पारम्” [छां० ७ । १ । ३] इत्युपक्रम्य “तमसः
पारम्” [छां० ७ । २६] इत्युपमहाराच्छोकस्य मृदोच्छेद विना तरणायोगाच्च शोरुपदेन मूलतमो
गृह्यते तन्निर्गतज्ञानगम्यत्वविज्ञानादात्मा ब्रह्मण्येति ॥ ब्राह्मणमात्मायत्तत्र प्राणस्य वदतीति
सम्बन्धः । नन्विदं चरमं ब्रह्मण्यं ब्रह्मपरमस्तु । तत्र प्रागुक्ते भूमा प्राण इति शङ्कते-प्रकरणान्त
इति तं तच्छब्देन भूमानुपूर्वार्थमन्याह-नेति ॥ ८ ॥ भूतो ब्रह्मण्ये विज्ञानन्तरमाह-
भामवी ।

यदायत्तः प्राणस्तस्य, स चात्मेयात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते-प्रकरणान्त इति । प्राणप्रकरणसमाप्ता-
नित्यर्थः । निराकरोति-न । स भगव इति । सदशान्यायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः,
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तथापि कथं सत्यस्येन तथाचमत् आह-तत्रेति । हेतुक्तिद्वारा भूमोपदेशे प्रस्तुते सर्वान्वयः । इहेति
वाक्योक्तिः । हेतुसिद्धिमुद्दृश्यं फलितमाह-तस्मादिति । परामा भूमेयत्र महाप्रकरणमनुगृह्णतिमिति
हेत्वन्तरमाह-एवं चेति । यत्तु प्राणनिपचन्ना मदान्द्रस्योक्तं तदनुस्य दूषयति-प्राण इति । शोकनि-
वृत्तिवाक्यमिहेतुत्तम् । निशितकृच्छ्रदपि परामेनाऽऽमदान्द्रायोनं प्राण इत्याह-न चेति । नात्र मुख्यं
शोकतरणं किञ्चिदपि चरमि यादाक्योपक्रमोऽन्तःशोकस्योत्थानमन्याह-तमिति । उपक्रमे शोकस्योपमहारे
तममो निवृत्तिवचनाद्विप्रतिपात्तमात्रक्याऽऽह-तम इतीति । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरुपमहारे कार्य-
निवृत्त्या कारणनिवृत्तिरुपमहारे विरहिते परिप्रतिपात्तित्यर्थः । किञ्च प्राणो यदायत्तस्तस्यैव प्रकरणमि-
त्यात्मन प्रकरणो भूमेयाह-प्राणान्ते चेति । प्राणस्यान्यायत्तैव कुतोऽप्युच्यते तत्राऽऽह-आत्मत
इति । प्राणाधिकारसमाप्तौ परामेनचनानुपूर्वैकस्य भूतो न परमात्मनेति शङ्कते-प्रकरणेति । भूम्न
एव सर्वनाम्नाऽनुकर्तव्यादाक्यदेशनस्यापि तदर्थेयात्तस्यैव प्रकरणमिति न प्राणस्य भूमतेयाह-नेत्यादिना ।

भूमिन् एवाऽऽप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षात् ॥ वेपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्व-
कारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूमिन् श्रयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते ॥ यत्र “नान्यत्प-
श्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा” [छां० ७ । २४ । १]
इति । दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति ॥ परमात्मनि चायं द-
र्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः—“यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन कं
पश्येद्” [बृह० ४ । ५ । १५] इति श्रुत्यन्तरात् ॥ योऽप्यसौ सुषुप्त्यव-
स्थायी दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्ष-
या उक्तः ॥ न प्राणस्वभावविवक्षया ॥ परमात्मप्रकरणात् ॥ यद्यपि तस्या-
मवस्थायी सुखमुक्तम्, तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् ॥ यत्
आह—“एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रा-
मुपजीवन्ति” [बृह० ४ । ३ । ३२] इति ॥ इहापि “यो वै भूमा तत्सुखं,
नाल्पे सुखमास्ति, भूमैव सुखम्” [छां० ७ । २३] इति सामयसुखनि-
राकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति—“यो वै भूमा तदमृतम्” [छां०
७ । २४ । १] इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति ॥ वि-
काराणाममृतत्वस्याऽऽपत्तिकत्वाद्—

रत्नप्रभा ।

धर्मेति सूत्रम् ॥ यदुक्तं भूम्नो लक्षण सुखत्वममृतत्व च प्राणेषु योऽयमिति, तदनुच विरटपति—योऽप्यसा-
वित्यादौना ॥ सति बुद्ध्यासुखायात्मनो द्रष्टृत्वादिर्नैदभावे सुप्तौ तदभावं इत्यसङ्गब्रह्मज्ञानार्थं प्रश्नोपनिषदि
“न शृणोति न पश्यति” [प्रथ० ४ । २] इति परमात्मानं प्रकृत्योक्तम् । तथा तत्रैवात्मनः सुख-
त्वमुक्तं, न प्राणस्य । यतः श्रुत्यन्तरमात्मन एव सुखत्वमाह, तस्मादित्यर्थः । आमयः नाशादिदेवः ।
भामती ।

प्राणस्वैतत्प्रकरणं भवेत् । तचायुक्तमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ न केनश्च श्रुतेर्भूमात्मता परमात्मनः, जिज्ञास्य-
त्वाद् सूत्रकारः—धर्मोपपत्तेश्च । यदपि पूर्वपक्षिणा कथञ्चिन्नीतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दूषयति—योऽप्यसौ
सुषुप्तावस्थायामिति । सुषुप्तावस्थायामितिऽप्यसङ्गत्वात् । न प्राणः । परमात्मप्रकरणात् ।
आनन्दगिरौ न्यायनिर्णयः ।

किंच, भूमरूपताऽपि प्राणे न मुख्येत्याह—वेपुल्येति । प्राणस्य स्वविकारापेक्षया भूमयेऽपि न मुख्य-
मिति यत् सुतरामित्युक्तम् ॥ ८ ॥ परं भूमेत्यत्र जिज्ञान्तरमाह—धर्मेति । गूढं व्याकरोति—अपि चेति ।
उपपत्तिं दर्शयितुं भूमिं दर्शनाद्यभावं दर्शयति—यत्रेति । कथमेवात्मता परमात्मीयत्वाऽऽह—परमात्म-
नीति । प्राणेऽपि तदुपपत्तिकत्वेत्याशङ्क्याऽऽह—योऽपीति । उक्तो ‘न शृणोति’ इत्यादिनेति शेषः । प्राण-
स्वभावविवक्षया तस्यानुक्तये हेतुमाह—परमात्मेति । तत्प्रकरणे ‘न शृणोति’ इत्यादेरनेत्यर्थः । एतन्ना-
गारितयोः गतिं मनसि दर्शनादिव्यवहारात्तदभावे श्रुतेः तदभावादन्यत्रानिरेकान्यां मनोधीनो दर्शना-
दिर्नोऽऽनटनः स तु स्वतोऽडिद्ध इति मन्वा ‘न शृणोति’ इत्यादिना सर्वत्रव्यवहाराभावात् सुषुप्तासुप्तौ न प्राण-
विवक्षया परप्रकरणगिरौऽदित्यर्थः । भूतः श्रुतेः सुषुप्तौ प्राणेऽपि स्नादित्युक्तं प्रमाह—यदपीति । तस्य
सुषुप्तौ मानमाह—यत् इति । इत्थाऽऽनन एव सुषुप्तमितिऽह—इहापीति । तस्यैव सुषुप्तौ प्रतियो-
गिप्रत्युक्त्या सुषुप्तयति—नेति । उक्तश्रुतेरर्थेनाह—सामयेति । आमयेन दुर्गेन गतिं मानयन् । धर्मे-
द्वयसुषुप्तौ धर्मन्तरमाह—यो वा इति । प्राणम्यापि दर्शितममृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—विकाराणामिति ।

“अतोऽन्यदार्तम्” [वृ० ३ । ४ । २] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ तथा च सत्यत्वं स्वमाहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चेत्ते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते । नान्यत्र ॥ तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ इति, भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥ (३) ॥

“कस्मिन्नु खलवाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति” “स होवाचैतद्वै तदक्षरं गां वि ब्राह्मणा अभिवदन्यस्थूलमनणु” [बृह० ३।८।७-८] इत्यादि श्रूयते ॥ तत्र

रत्नममा ।

तत्सहितं नामयम् । आर्तं नवरम् । “न एवावस्ताम उपरिष्ठात्” [अ० ७ । २९ । १] इति सर्वागतत्वं, “स एवेदं सर्वम्” [अ० ७ । २९ । १] इति सर्वात्मन् च श्रुतम् । तस्माद्भूमाव्यायो निर्गुणे समन्वित इति सिद्धम् ॥ ९ ॥ (२) ॥ बृहदारण्यक पठति—कस्मिन्निति ॥ यद्भूतं भवत्वं मयि च” [वृ० ३ । ८ । ३] तत्सर्वं कस्मिन्नोतमिति गार्गा ग्रंथेन मुनिना ब्राह्मणव्येनाऽऽहताकाशः कार्यमात्राय उक्तः । आकाशं कस्मिन्नोत इति तृतीयप्रश्ने सः मुनिरुवाच । तत् अत्राह्वयमपि करणम् । एतदक्षरम् अस्थूलविकल्पमित्यर्थः । उभयेत्राभरणप्रयोगात्तथा । यथा—सयशब्दो भामती ।

अन्यदार्तम् । अतिरोहितार्थमयत् ॥ ९ ॥ (३) ॥ अक्षरमम्बरान्तधृतेः । अक्षरशब्दं समुदायप्रतिष्ठायां र्गण्यं कृत्वा । परमात्मनि चावयवप्रतिष्ठायां योगिकं । अयवप्रतिष्ठायां समुदायप्रतिष्ठायां र्गण्यं सौमि र्गा एवावयवम् । न च वर्णेष्वकाशाभ्योत्तमप्रोतत्वे नोपपद्येते, सर्वस्यैव रूपस्य नामनेत्यामरत्वात् । सर्वं च रूपेषु नामनेयसमिन्नमनुभूयते, गौरयं वृत्रोऽयमिति । न चोपायन्वात्तन्मदममन । न हि धूमोपायां बद्धिरीशून्ममिन्नं बद्धिमवगाहते धूमोऽयं बद्धिगतिः, किंतु वैयकिरूप्येन धूमोद्बद्धिरिति । भवति तु नामनेयसमिन्नो रूपवेयप्रत्ययो टिष्योऽयमिति । अपि च शब्दानुपायेऽपि रूपनेयप्रत्यये डिङ्गिट्रियत्वेन नामममेदो दृष्टः । तस्मात्तमममिन्ना पुथिव्याऽऽम्बरान्ता नाम्ना प्रथिताश्च विद्वाश्च, नामानि च ॐकाराभ्यानि तद्भासात्तात् । नद्यथा ‘शकुन्ता सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमोद्धारणे सर्वा वाद्’ इति श्रुतेः । अन् ॐकारात्मना पुथिव्यादसोऽम्बरात्ता इति र्गा एवात्परं न परमात्मेति प्रातम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते—अक्षरं परमात्मनः, न तु र्गा । कुत । अम्बरान्तधृतं । न खल्वम्बरान्तानि आनन्दगिरिदि-न्यायनिर्णयः ।

इतश्च न प्रागम्यं मुण्डयममृत्त्वमित्याह—अत इति । आर्तमार्तप्रमन् नातीति यावत् । प्रहृन्तोपयुक्तानि धर्मान्तराण्याह—तर्थात् । ‘स एवावस्ताम उपरिष्ठात्’ इत्यादिना सर्वगतत्वं ‘स एवेदं सर्वम्’ इति सर्वात्मन्-मुक्तम् । श्रुतिविद्भिन्नप्रणयस्यो भूमा परमात्मेति तदप्रतिपत्त्यर्थं भूमवाक्यमिदं युपपद्यति—तस्मादिति ॥ ९ ॥ (२) ॥ भून्नि श्रुतार्थागा परत्रोपपत्त्या परे भूमे युक्तमधुना तैर्न न्यायेनां परे श्रुतत्रादिप्रारण्य परमिन्नुपपत्तेः परं तद्वेत्त्याह—अक्षरमिति । बृहदारण्यकपाठ्यं पठति—कस्मिन्निति । यद्बुद्धं दिवो यदव्यन्तापुथिव्या ये चोम दावापुथिव्यौ यदन्तराण्यं यद्भूतं यदग्निः यद्वनं सर्वं कस्मिन्नोत्तमप्रोतं चेति प्रश्ने यावत्तद्व्येनाऽऽकाशे तदोत्तमं प्रोतं चेति निरन्ते गार्गा पुनरपुं उवाकाशोऽयाह्वनात्पुं कस्मिन्नोत्तमप्रोतं चेति तद्व्येनां यावत्तद्व्येनाऽऽकाशे हेगार्गा वत्तया प्रमाणाकाशाधिपत्त्या तद्व्येनाऽऽकाशादिनिर्देशात् तद्व्येनां वदन्ती युवाह्वणार्थः । उभयत्राभरणप्रयोगप्रतीत्या नशयमाह—तत्रेति । सयशब्दस्य त्रयसि मुण्डयत्वात्परो भूमे युक्तत्वादाव्य-

संग्रहः ॥ किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते, किंवा पर एवेश्वर इति ॥ तत्राक्षरसमाप्त्या इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णं प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्धचितिक्रमस्य चायुक्तत्वात् ॥ अकार एवेदं सर्वमित्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णरथाप्युपास्य-

रत्नमहा ।

प्रसङ्गि रूढ इति प्रल भूमेयुक्त, तथाऽक्षरशब्दो वर्णं रूढ इति दृष्टान्तन पूर्वपक्षः, तत्रोद्धारोपाणि फट्, सिद्धान्ते निर्गुणत्रयधोरिति विवेकः । ननु न क्षरतीत्यत्र सानाशिव्योगाद्भवत्यक्षरशब्दो मुग्य इत्यत आह-प्रसिद्धचितिक्रमस्येति ॥ 'रुद्रियोगमपरि' इति न्यायादित्यर्थः । वर्णस्फोटारण्य सर्वाश्रयत्र कथमि याज्ञस्य ध्यानार्थमिदम् । यथा-श्रुत्यन्तरे सर्वाश्रयमि याह-अकार इति ॥ प्रधानत्रयचनान्यामाकाशान्तनगदाशरत्ये तात्पर्यनिश्चयान्न ध्यानार्थता । अत्रस्तद्विज्ञानगर्भितं भागि वा भामती ।

पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किंतु परमात्मन । तथा परमात्मविकारत्वात् । न च नामनेपात्मरूपधेयमिति युक्त, स्वरूपभेदात्, उपायभेदात्, अर्थक्रियाभेदाच्च । तथाहि-शब्दरत्नमामान्यामकानि श्रोत्रमाद्याण्यभिधेयप्रत्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते । रूपनेपाणि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वादिसामान्यात्मकानि चतुरादीन्द्रियमादाणि मधुशरणप्रान्तराण्यर्थक्रियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति कुतो नामसंभेदः । न च इत्योऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्यप्रत्ययः । न सद्यः शब्दात्मनोऽपि पिण्ड इत्यनुभवः, किंतु यो नानादेशकालसंयुत पिण्ड मोऽपि सनिहितदेशकाल इत्यर्थः । सज्ञा तु गृहीतमन्वैरत्यन्तान्यासापिण्डाभिनिवेशियेत् सस्कारोद्बोधमपातायाता स्मर्यते । यथाह-यत्सज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्येनैकम् । पिण्ड एव हि दृष्टः सत्तज्ञा स्मारयितु क्षमः ॥ १ ॥ सज्ञा हि स्पर्शभागापि प्रत्यक्षं न वाचते । सज्ञिन सा तदम्या हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ २ ॥ इति । न च वर्णातिरिक्तं स्फोटो मनि अगौक्षिनेऽक्षरपदप्रसिद्धिरिति लोके । न चैव प्रामाणिक इत्युपरिष्ठात्प्रवेदधिषते । निधेदिन चाम्माभिस्तत्त्वत्रिन्दौ । तस्माच्छ्रोत्रमादाणां वर्णानामभ्यस्तान्त्युत्प्रेतुत्पत्ते समुदायप्रसिद्धिबाधनादनप्यप्रसिद्धा परमात्मेश्वरमिति सिद्धम् । ये तु प्रधान पूर्वपक्षवित्यानेन सूत्रेण परमात्मेश्वरमिति सिद्धान्तमिति तैत्तिरीयान्त्युत्प्रेतित्यनेन कथं प्रान निराश्रयत इति वाच्यम् । अथ नाधिकरणत्वमात्रं धूनि अथि तु प्रशासनाधिकरणता । तथा च धूनि-एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसी भिद्युर्निष्ठत' इति । तथाऽप्यम्बरात्त्यूतेरित्यनर्थकम् । एतावद्वक्तव्यम्-अक्षरं प्रशासनादिति । एतावन्निप्रधाननिराकरणसिद्धेः । तस्मात्प्रशासनानिराक्रियैवास्वार्थः । न च स्यूतादीनां वर्णेष्वप्रान्तरयूटिमि वादित्तिरेगानुभवसोर्गीः शब्दं नाम्नांति वाच्यम् । न तदस्य प्रातिपूर्वका एव प्रतिषेधा भवन्ति, अप्रान्ते-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्षरशब्दस्य वर्णं मुग्यत्वादौंसार एवाश्रयिणी पूर्वपक्षमिति-तत्रेत्यादिना । अक्षरमात्मण्य निर्दिशते प्रत्ययान्वयोक्तं सगतय । अकारोपाणित्रयधोरित्युभयत्र फट् । न क्षरतीत्यत्र त्रयधोरिति द्वया परस्मिन्त्रयि शब्दोपरतिगारात् 'रुद्रियोगमपरि' इति न्यायेनाऽऽह-प्रसिद्धेति । वर्णरक्षे तस्याभ्यन्तधाण्यायोगात्पुनर्थेनाच्च तद्विधानाद्भेदेन मात्तमिपाशयऽऽह-अकार इति । तथाऽपिदारा पुनर्थेये निवेदित्तिरेकस्य च गौरय वृशोऽयमिति शब्दनामानाधिकरण्यत्वात्तदुपायोपेयामात्रेण तदयोगादुपायोपेयानुपशाने नाममभेदादिभिरानाभिधेयधोरैवनादौकारमात्रायाध सर्वस्य श्रुत्यात्तदुक्तिगर्थः । रुद्रादि प्राग्गमोराशोरान्दिभिरुत्प्रेतयती-वर्णं इति । पूर्वपक्षमन्त्र निदानमत्रार्थं प्रविशं ध्या-

त्वेन सर्वात्मकत्वावधारणाद्वर्ण एवाक्षरशब्द इति ॥ एवं प्राप्ते उच्यते ॥
पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः ॥ कस्माद् “अम्बरान्तधृतेः”-पृथिव्यादेराका-
शान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विका-
रजातस्य कालत्रयविभक्तस्य “आकाशे तदोतं च प्रोतं च” [बृह० ३ ।
८ । ४] इत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा “कस्मिन्नु खल्वकाश ओतश्च
प्रोतश्च” [बृह० ३ । ८ । ७] इत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम् ॥ तथा
चोपसंहृतम् “एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च” [बृह० ३ ।
८ । ११] इति । न चैयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ॥ यदप्यो-
ङ्कार एवेदं सर्वमिति ॥ तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥
तस्मान्न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म ॥
स्यादेतत्-कार्यस्य चेत्कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते, प्रधान-
कारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते ॥ कथम् ॥ अम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मप्रतिपत्ति-
रिति ॥ १० ॥ अत उत्तरं पठति-

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म ॥ कस्मात् । “प्रशासनात्”-प्रशा-
सनं हीह श्रूयते-“एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गिं सूर्याचन्द्रमसो वि-
धृतौ तिष्ठतः” [बृ० ३ । ८ । ९] इत्यादि ॥

रत्नप्रभा ।

योगवृत्तिर्प्रायेति सिद्धान्तयति-एवमित्यादिना ॥ आकाश भूत कृत्वा शङ्कते-स्यादेतदिति ॥ १० ॥
चेतनकर्तृकशिक्षाया अत्र श्रुतेर्मौलियाह-सा चेति ॥ मूल व्याचष्टे-सा चेति ॥ चकार आका-
शस्य भूतजनिरासार्थः । भूताकाशस्य कार्यान्त पतिनः श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वायोगादव्याकृतमज्ञानमेवा-
काशः प्राननश्चित्त इति तदाश्रयत्वाच्चाक्षरं न प्राननमित्यर्थः । विधृतौ निपत्येन धृतौ ॥ ११ ॥

भामती ।

ध्वपि नित्यानुवादाना दर्शनात् । यया नान्तरेक्षे न दिवीत्यग्निचयननिषेवानुवादः । तस्मात् यरिक्चि-
देतत् ॥ १० ॥ सा च प्रशासनात् । प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्राने वाऽन्याकृते वा
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

करोति-एवमिति । रुद्रेरौकारनिपत्यत्वमक्षरशब्दस्योक्त, तत्कथ प्रतिज्ञेत्याह-कस्मादिति । हेतुमुक्त्वा
व्याकरोति-अम्बरान्तेति । आकाशस्यैव प्राने श्रवणात्तदविकरणं पृष्ठं न पृथिव्यादेरित्याशङ्क्याऽऽह-
तत्रेति । तथाऽपि ‘रुदिर्योगाद्वर्णीयती’ इत्युक्तमि-पाशस्य तात्पर्यमदम्बरान्तधृतिऽङ्गसगतयोगवृत्तिर्वर्णीय-
सीत्युपेत्योपक्रमोपसहारस्योरैकरूप्यावगमात्तात्पर्यमिदिरित्याह-तया चेति । लिङ्गस्थान्ययासिद्धिं प्रयाह-
न चेति । ओंकारस्य सर्वात्मत्वश्रुतेन्तत्र समनति लिङ्गमि-याशङ्क्याऽऽह-यदपीति । स्वरूपमेवादुपायो-
पेयमेवादर्शक्रियामेवाह शब्दार्थयोर्भेदासिद्धिरित्यर्थः । प्रष्टने रुद्रेर्योगस्य वर्णीयन्ते फलिनमाह-तस्मा-
चेति ॥ १० ॥ उत्तरसूत्रापोष्य चोच्यमाह-स्यादिति । कैयमम्बरान्त धृतिस्तन्निमित्तत्वं तदुपादानत्वं वा ।
नाऽऽह । घटकुण्डलानदाश्रयान्नि-यायोगात् । द्विर्नाये व्यभिचारादसांक्रान्तेति मन्वा फलिनमाह-कथं-
मिति । मूलमन्वापर्यनि-अत इति । प्रतिज्ञा व्याचष्टे-सा चेति । प्राननस्यापि तदुपपत्तेस्तत्त्वाद्-
पधारणासिद्धिरित्याह-कस्मादिति । हेतुमुक्त्याप्य नियम साधयति-प्रशासनादिति । अक्षरस्य मूर्त्यादी

प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म, नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति ॥ न ह्यचे-
तनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्द्रव्यैवाक्षरशब्दवाच्यम् ॥ तस्यैवाम्बरान्तधृतिः
कर्म नान्यस्य कस्यचित् ॥ किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति ॥ अन्यस्य
भावोऽन्यभावः । तस्माद्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति ॥ एतदुक्तं भवति ॥
यदन्यद्द्रव्यणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशङ्क्यते, तद्वावादिदमम्बरान्तविधार-
णमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः-“तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं
मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ” [बृ० ३ । ८ । ११] इति ॥ तत्रादृष्टत्वा-
दिव्यपदेशः प्रधानस्यापि सम्भवति ॥ द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भ-
वति अचेतनत्वात् ॥ तथा “नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ
नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ” [बृह० ३ । ८ । ११]
इत्यात्मभेदप्रतिषेधात् शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम्-“अच-
क्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः” [बृह० ३ । ८ । ८] इति चोपाधिमत्ताप्रतिषे-
धात् ॥ न हि निरुपाधिकशारीरो नाम भवति ॥

रत्नप्रभा ।

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति-किमिदमिति ॥ घटाद्वाद्यावृत्तिरिति भाति निस्त्विति-एतदिति ॥ अम्ब-
रान्तस्याधाम्बरं श्रुतिरचेतनत्वाद्वावर्तयतीत्यर्थः । ज्ञानिरासपरत्वेनापि मूर्ध्न योजयति-तथेति ॥
अन्यभावा-भेदः । तन्निषेधमिति सूत्रार्थः । तर्हि शोधितो जीव एवाक्षर न पर इत्यत्र आह-न हीति ॥
भामती ।

सम्भवति । न च मुग्धार्थसम्भवे कूट विपतिवर्नातिमुद्राक्तमुचितमिति भावः ॥ ११ ॥ अन्यभाव-
व्यावृत्तेश्च । अम्बरान्तनिराणस्याक्षरस्येभ्यश्चयदन्यद्वर्णा वा प्रमान वाऽव्यावृत्त वा तेषामन्येनां भावो-
ऽयमावस्तमस्यन्त व्यावर्तयति श्रुतिः-“तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यं” इत्यादिका । अनेनैव सूत्रेण जीवस्यान्य-
क्षरता निषिद्धेत्यत्र आह-तथेति । ‘नान्यत्’ इत्यादिकया हि श्रुत्यात्मभेदः प्रतिषिध्यते । तथा चोपा-
धिभेदाद्भिन्ना जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदाभिधानादित्यर्थः । इतोऽपि न शान्तिरस्याक्षरशब्दतेषाह-
अचक्षुष्कमिति । अक्षरस्य चक्षुराद्युपाधिं वारयन्ती श्रुतिरौपाधिकस्य जीवस्याक्षरता निषेध-
तीत्यर्थः । तस्माद्रूपप्रमानाव्यावृत्ताजीवानामसम्भवात्, सम्भवाच्च परमाननः, परमानं याक्षरमिति
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रशासने श्रुतेऽपि कथमौषधत्वे तत्राऽऽह-प्रशासनं चेति । तस्यान्यप्रामिदिं पुनीते-नेति । तस्यापि
स्वरक्तं प्रशासनं निष्यति नैयाह-न हीति । तथा चाऽऽहान्यप्रशासनं तत्राह प्रशासनरत्नमित्यर्थः
॥ ११ ॥ औकारादिनिरासनेन प्रशासने हेत्वन्तरमाह-अन्येति । प्रतिशान्त्या मूर्ध्न योजयति-अन्यभा-
वेति । हेत्वर्थं प्रश्नपूर्वकमाह-किमित्यादिना । अन्यभावाद्वाप्यव्यावृत्तस्याधाम्बरं निषेधमिति तत्रान्या-
दृश्येयमभिमतेमर्थाह-एतदिति । प्रमानमन्यदित्युक्तम् । इहेति प्रश्नोदाहरणम् । प्रमानस्यापि त्वयादि-
राहित्याददृष्टत्वादिदोषादुक्तश्रुती पुनोऽक्षरस्य ततो व्यावृत्तिरत्राऽऽह-तथेति । एतेन सूत्रेणाक्षर-
जीवस्यापि निरस्तमिहाह-तथेति । अक्षरमतःशब्दार्थः । इतच्च जीवस्य नाक्षरशब्दतेषाह-अचक्षुष्क-
मिति । उपाधिमवन्निषेधेऽपि तत्रतो निषेधामावाहुक्तं तस्याक्षरमिति वास्तव्याऽऽह-न हीति । अन-

तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥ अत्यक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥ (४) ॥

“एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्धिद्वानेतैर्नैवाऽऽय-
तनेनैकतरमन्वेति” [अ० ५ । २] इति प्रकृत्यै श्रूयते “यः पुनरेतं
त्रिमात्रेणोमित्येतैर्नैवाक्षरेण परं पुरुषमभिधायीत” [अ० ५ । ५]
इति ॥ किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते,—आहोस्विद्-
अपरमिति एतेनैवायतनेन परमपरं चैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संग्रहः ॥

रत्नप्रसा ।

शोधिते जायन्ते नाम्नीर्यथे । तस्माद्भागैर्नाक्षरं निर्गुणाक्षरं समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ (३) ॥
प्रशोपनिषदमुदाहरति—एतदिति ॥ पिप्पलादो गुण संपन्नमेव पृथो वृते—हे सत्यकाम परं निर्गुणम्
अपरं सगुणं च ब्रह्मैतदेव योऽयमोङ्कार । स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीक—तस्मात् प्रथमं ब्रह्मामना
विद्वान् एतेन एकोङ्कारव्यानेन आयतनेन प्राणिसापनेन यथाव्यानं परमपरं च अन्वेति प्राप्नोतीति
प्रष्टव्यं मध्ये एकमात्रद्विमात्रोङ्कारयोर्व्यानमुक्त्वा त्रयीति—यः पुनरिति ॥ इत्यम्भायै तृतीया । ब्रह्मोङ्कार-
योर्भेदोपपन्नात् । यो ह्यकारदिमात्रात्वे एकस्या मात्राया अकारस्य ऋत्यादिकं जाग्रदादिनिर्भूतं च
जानाति, तेन सम्यग् ज्ञाता एवमात्रा । यस्योङ्कारस्य, स एकमात्रः । एवं मात्राद्वयस्य सम्प्रतिभू-
तिज्ञाने द्विमात्रः तथा त्रिमात्र । तमोङ्कारं पुरुषं योऽभिव्यापीत, स अकारविभूतित्वेन व्याते
सामभिः सूर्यद्वारा त्रयत्रयेकं गत्वा परमात्मानं पुरुषम् ईक्षत इत्यर्थः । सदाय तद्वीचं चाह—किमित्या-
दिना ॥ अस्मिन् त्रिमात्रावयव इत्यर्थः । पूर्वत्र पूर्वपक्षेनोक्ते अकारे बुद्धिस्य व्यातस्य निश्चीयत इति
प्रसंगसंगतिः । यद्वा पूर्वं वषे ऋट्स्वाक्षरशब्दस्य द्विद्वाद्ब्रह्मिणो वृत्तिरुक्ता, तद्वद्व्यापि त्रयत्रयेकप्राप्ति-
मात्रवती ।

सिद्धम् ॥ १२ ॥ (३) ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः । ‘कार्यमयजनप्राणिफट्त्वादर्थमेतत् । दर्शनव्यानयोर्व्ययमपर
मय गम्यन्ते।’ ‘त्रय केदं ब्रह्मैव भवति’ इति ध्रुवं सर्वगतपरब्रह्मपदेने तद्भावापत्तौ ‘स सामभिर्द्वितीयं त्रय-
त्रयेकम्’ इति न देवत्रियेणप्राप्तिरप्यवयते । तस्मादपरमेव ब्रह्मैव ध्ययत्वेन चोद्यते । न चेद्व्यगम्य लोके तत्त्व-
त्रियस्येन प्रसिद्धे परस्यैव त्रयणस्तयाभावात्, व्यायनेश्च तेन समानत्रियपन्नात्, परब्रह्मत्रियमेव ध्यान-
आनन्दगिरीय—व्यायनिर्णयः ।

व्यथानिद्वल्लिङ्गसङ्घोषश्चया ज्ञेयत्रयपरमक्षरनाक्षरगमियुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १२ ॥ (३) ॥
ओङ्कारस्याक्षरत्वेन पूर्वपक्षे बुद्धिसान्निध्यात्तेन ध्यानस्य पुरुषं निरूपयति—ईक्षतीति । आयर्नगमाक्य
पठति—एतदिति । पिप्पलादो नामाऽऽचार्य सत्यकामेन पृथो व्याचष्टे । हे सत्यकाम परं निर्विगम्य
परं च कार्यं यद्वक्ष्यते तदेतदेव योऽयमोङ्कार स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकमन्मात्पुत्रं ब्रह्मामना
विद्वानेतैर्नोङ्कारव्यानेनाऽऽयतनेन प्राणिसापनेन परापरयोरेतरं यथाव्यानमनुगच्छतीति प्रष्टुं यैत्रमात्रद्वि-
मात्रोपास्ति दर्शयित्वा त्रयीति—यः पुनरोमित्येनदक्षरं त्रिमात्रमिति । त्रिमात्रेणेति तृतीया द्वितीयात्वेन नेया ।
त्रयोङ्कारभेदोपपन्नात्तयात्रियमक्षरं सूर्यान्ताम्य परं व्यापीत । न सूर्यं प्राप्तं सामभिर्त्रयलोकं प्रति नीयत
इत्युदाहरणार्थः । सन्निमित्तं नक्षत्रमाह—किमित्ति । अक्षराद्वयस्य त्रयेण ऋट्स्वापि जगदायतनं त्रिद्वन्द्वं
नवम्या योगवृत्तिरतिना तत्र देवपापच्छिन्नं तद्विधुनिच्छिन्नं परब्रह्मव्याऽऽपेक्षिकपरत्वनिर्णये हिरण्यगर्भे

१ भाष्येऽन्तरस्य “ह्यप्राप्तैस्संज्ञाच्छोषेऽनुत्तम्” [६ । ३ । ६३] इति हस्यो बोधः । २ त्रिमात्रावयव
वृत्तिका । ३ प्रत्येकनिषेधे पञ्चमपदे “एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार इत्यनभेदोऽयम्
इति च्येदम् ।

ईक्षतिकर्मधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३३७)

तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तम् ॥ कस्मात् ॥ “स तेजसि सूर्यं सम्पन्नः”
 [प्रश्न० ५ । ५] “स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्” [प्रश्न० ५ । ५]
 इति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् ॥ न हि
 परब्रह्मविदेशपरिच्छिन्नं फलमश्नुर्वीतेति युक्तम् ॥ सर्वगतत्वात्परस्य
 ब्रह्मणः ॥ नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते ॥ नेप
 दोषः ॥ पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेरिति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥
 परमेव ब्रह्मेहामिध्यातव्यमुपदिश्यते ॥ कस्मात् ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशा-
 त-ईक्षतिर्दर्शनम् ॥ दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म ॥ ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभि-
 ध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति, “स एतस्माज्जीव्य-

रत्नप्रभा ।

लिङ्गात्परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति-तत्रापरमिति ॥ कार्यपरत्नगोरवा-
 स्तिरामय फलम् । सः उपासकः । सूर्यं सम्पन्नः प्रविष्टः । ननु वसुदान ईश्वर इति ध्यानात् “किञ्चे-
 वसु” [वृ० ४ । ४ । २४] इत्यवयवमपि फल ब्रह्मोपासकस्य धृतमित्यत आह-न हीति ॥ अन्यत्र
 तथात्वेऽपि अत्र परस्परस्मरविदपरमन्वेनीत्युपक्रमपरविदोऽपरप्राप्तिरयुक्ता । उपक्रमविरोधात् । न
 चार परप्राप्तिरेवेति वाच्यम् । परस्य सर्गतत्वाद्ब्रह्मं प्राप्तिरसम्भवेन सूर्यद्वारा गतिरैवार्थात् ।
 तस्मादुपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरुपासकत्वात्पर पुण्यमिति परश्रुतिर्वाच्यैत्यर्थः । परश्रुतेर्गतिं पृथञ्जि-
 नन्विति ॥ पिण्डः-स्थूलो विराट् । तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाख्यर्थः ॥ सूत्रं सशब्द ईश्वर-
 इति प्रतिज्ञातत्वेन त व्याचष्टे-परमेवेति ॥ सः उपासक एतस्माद् हिरण्यगर्भात् पर पुरुष ब्रह्माह-

भामती ।

मिति सांप्रतम्, समानविषयव्यस्त्येवासिद्धेः । परो हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परस्मिन् दर्शनविषयः । न च
 तत्त्वविषयमेव सर्व दर्शनम्, अवृत्तविषयस्यापि तस्य दर्शनात् । न च मनन दर्शनं, तद्य तत्त्वविषयमेवेति
 सांप्रतम् । मननाद्भेदेन तत्रात्र दर्शनस्य निर्देशात् । न च मननमपि तर्कापरनामानस्य तत्त्वविषयम् ।
 यथाहुः-“तर्कोऽप्रतिष्ठः” इति । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयम् । तस्य च परत्वं शरीरापेक्षयेति । एव प्राणि-
 उच्यते-“ईक्षणव्यानवोरकः कार्यकारणभूतयोः । अर्थ औत्सर्गिक तत्त्वविषयव्यपदेशोः ॥” ध्यानस्य हि
 साक्षात्कारः फलम् । साक्षात्कारधो सर्गतस्तत्त्वविषयः । कश्चित् वायक्रोपनिषाने ममारोपितगोचरो मयेत् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

वृत्तिरिति पूर्वपक्षयति-तत्रेति । उक्तश्रुतेर्ध्येयं त्रयमि समन्वयोनः समनयः । अपरस्य परस्य वा ब्रह्मगो-
 ध्यान पूर्वोत्तरपक्षयो- फलम् । ननु परापरत्वेन ब्रह्म विमय्य परमभिध्यायीति निर्देशोक्तौ बुता- शोकेन
 शकते-कस्मादिति । परायोगिकत्रोक्त्या शक्या- सावकाश-वनाद-स इति । उपासकः मर्त्तनामर्थः ।
 कथं यथोक्तं फल परमिन्नमभामिति तदाह-न हीति । तद्विदोऽपि तथाभावादिनि देशः । विशेषगा-
 नुपपत्तिं शकते-नन्विति । तदुपपत्तिमाह-नेति । विद्मः सूर्यो देव । प्राणं सूत्रामा । अन्वययो-
 पागिनपर वाच्यमिद्युपमहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनुग विद्वान्तयति-एवमिति । तत्र प्राणिनां पूर्वपक्ष-
 परमेवेति । विद्वाद् ध्यायतेपरविषयत्वोक्तंनियमाभिद्धिरित्याह-कस्मादिति । गौत्र हेतुनाह-ईक्षतीति ।
 ईक्षतीतिगोत्रोक्षणमेव कर्म तद्व्यपदेशात्प्रापेक्षितधीरित्याशक्य व्याकरोति-ईक्षतिरिति । तथाऽपि तदेव
 क्रियावाक्यमिति भाविन प्रयाह-दर्शनेति । तस्य व्यपदेशात् युक्ते पश्चान्ननामिदमाशयार्थेतिन पूर्व-
 यान्तिनार्थमाह-ईक्षतीति । ईक्षणविषयेन नाम्यर्थेऽपि निर्दिश्यमानमपि ब्रह्मपरमेत्प्राशयाऽऽह-

१ कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भेत्वेनासिद्धेः पूर्वपक्षे च, परब्रह्म उपासितः, विद्वान्ते पण्यमिति विशेषः ।

नात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते” [प्रश्न० ५ । ५] इति ॥ तत्राभिध्या-
यतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति ॥ मनोरथकल्पितस्यापि अभिध्याय-
तिकर्मत्वात् ॥ ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः पर-
मात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते ॥
स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते ॥ नन्वाभि-
ध्याने परपुरुष उक्तः ॥ ईक्षणे तु परात्परः ॥ कथमितर इतरत्र प्रत्यभि-
ज्ञायत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ ॥ न
चात्र जीवधनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते ॥ येन.

रत्नप्रभा ।

मितीक्षत इत्यर्थः । नन्वीक्षणविषयोऽप्यपरोऽस्तु तत्राह—तत्राभिध्यायतेरिति ॥ नन्वीक्षणं प्रमात्वादि-
पयसत्यतामपेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः । ध्यातव्यस्त्वसत्योऽपरः किं न स्यादित्यत आह—
स एवेति ॥ श्रुतिभ्या प्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । अत्रैवं सूत्रयोजना-
कारे यो ध्येयः सः पर एवात्मा । वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तः । अत्र च श्रुतिप्रत्यभि-
ज्ञानात् स एवायमिति । ननु शब्दभेदान्न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते—नन्विति ॥ परात्पर इति शब्दभेदम-
ङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह—अत्रेति ॥ नन्वेतस्माज्जीवधनात्परादित्येतत्पदेनोपक्रा-
न्तध्यातव्यपरामर्शादीक्षणीयः परात्मा ध्येयादन्य इत्यत आह—न चात्रेति ॥ ध्यानस्य तत्कलेक्षणस्य च लोके
समानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः । एव चोपक्रमोपसंहारोरेकवाक्यता भवतीति भावः । “स सामभिरुच्यते
ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवधनात्” [प्रश्न० ६ । ५] इत्येतत्पदेन सनिहिततरो ब्रह्मलोकस्यामी परामृश्यत
भामती ।

न चासत्यपवादे शक्य उक्तसंगत्युक्तम् । तथा चास्य तत्त्वविषयत्वात्तत्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम् ।
अपि च वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वसंभवे न वाक्यभेदो युज्यते । संभवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात्
समभिध्याहाराच्चैकवाक्यता । तदनुरोधेन च परात्पर इत्यत्र परादिति जीवधनविषयं द्रष्टव्यम् । तस्मात्तु
परः पुरुषो ध्यातव्यश्च द्रष्टव्यश्च भवति । तद्विदमुक्तम्—न चात्र जीवधनशब्देन प्रकृतोऽभिध्या-
तव्यः परः पुरुषः परामृश्यते । किंतु जीवधनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यश्च तमेव कय-
यितुं जीवधनो जीवः, खिल्यभाष्यमुपाधिवशादापन्नः स उच्यते । ‘स सामभिरुच्यते ब्रह्मलोकम्’ इत्य-
नन्तरत्वाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवधनः । स हि समस्तकरणाम्नः सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य मग-
यतो निवासभूमितया करणपरिवृतानां जीवानां संवात इति भवति जीवधनः । तदेव त्रिमात्रोङ्कारायतनं
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तत्रेति । ईक्षतिध्यायत्योर्निर्धारणार्था सतमी । रजतादिदृष्टेरापामासत्वात्तथाभूतमेवेत्यत्रधियते । अत एव
दर्शनविशेषण सम्यगिति । अस्तु तर्हीक्षतिकर्मणोऽन्यस्यैव ध्येयत्वमित्याशंक्य सौत्रं सशब्दं व्याचष्टे—
स एवेति । निर्देशेप्यन्यान्न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते—नन्विति । धैप्यमुपेत्य प्रत्यभिज्ञोपपत्तिमाह—अत्रेति ।
एतच्छब्दस्य प्रकृतगामिन्वाद्वाक्यतिकर्मगश्च प्रकृतत्वात्सर्वैयैतच्छब्दसमानाधिकृतपञ्चम्यन्तपरशब्देन प्रत्य-
भिज्ञानादभिध्यातव्यविषयपरशब्दस्य वाक्यशेषे जीवधनविषयत्वाज्जीवधनोऽभिध्यातव्यस्तस्मात्परात्परः पर-
मेधनोऽन्य एवेक्षतिकर्मभूत इत्याशङ्क्याऽह—न चेति । यो ध्येयः स एव तदुत्पत्तिसम्यग्धिपोऽर्षीक्षणस्य
विषयः समान्यैकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यायोगादेतच्छब्दस्य सनिहितपरामर्शात्वेऽपि सनिहिततरोजीवधनवि-
षयत्वाज्जीवधनशब्दस्य च ध्येयविषयत्वाभावात्तस्यैकित्यस्य चैकतेत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारोरेकवाक्य-
तायैमुपक्रमे यो ध्यातव्यः स एवोपसंहारेऽपीक्षणगोचरश्चेत्तर्ही जीवधनशब्दस्य पृथगर्थो वक्तव्यो न हि

तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् ॥ कस्तर्हि ॥ जीवघन इत्युच्यते-घनो-मूर्तिः, जीवलक्षणो घनो-जीवघनः, सन्धवाखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः, परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः, सोऽत्र जीवघन इति ॥ अपर आह-“स सामभिरुन्नोयते ब्रह्मलोकम्” [प्रश्न० ५ । ५] इति अतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः, परश्च लोकान्तरेभ्यः, सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते ॥ जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृत्तानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सद्भातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः ॥ तस्मात्परो यः परमात्मक्षणकर्मभूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते ॥ “परं पुरुषम्” [प्रश्न० ५ । ५] इति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पत ॥ परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति ॥ यस्मात्परं किञ्चिदन्यन्नास्ति-“पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परागतिः” [कठ० ३ । ११] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ परं चापरं च ब्रह्म यदोद्धार इति च विभज्यानन्तरमोद्दारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं श्रुत्परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति ॥ “यथा पादोदर-

रत्नमहा ।

इति प्रश्नपूर्वक व्याचष्टे-कस्तर्हितीत्यादिना ॥ “मूर्त्ता घनः” [पाणि० सू० ३ । ३ । ७७] इति सूत्रादिति भावः । सन्धवाखिल्यो लयणविगडः । पित्रत्यवदन्तो भावः पारेच्छेदो यस्य सः-खिल्यभावः । एतदन्तेन ब्रह्मलोको वा परागृह्यते इत्याह-अपर इति ॥ जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोकं लक्षणो दर्शयति-जीवानां हीति ॥ व्यष्टिरूपाभिमानिनां जीवानां घनः सगतो यस्मिन् सर्वरूपाभिमानिनि स जीवघनः, सत्स्वामिकत्वात्परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । तस्मात्परः सर्वत्रोक्तातीतः शुद्ध इत्यर्थः । परपुराणशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स एव स्वयं इत्याह-परमेति ॥ यस्मात्परं नापरमेति किञ्चित्स एव मुख्यं परः । न तु पित्रत्यपरः सूत्रान्तेत्यर्थः । किञ्च परशब्देनोपक्रमे निश्चिन्ना प्रश्नोपात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमिहाह-परं चापरं चेति ॥ पापनिवृत्तिविज्ञानेत्याह-ययेति ॥ पादोदरः सर्वः ।

भामती ।

परमेव प्रप्रापारयन् । अत एव चास्य देशनिर्देशाभिगतिः फलमुपाभिगच्छ्यात्, क्रमेण च सम्पादनी-त्वत्तौ मुक्तिः । ‘ब्रह्म धेदु ब्रह्मैव भवति’ इति तु निष्ठाभिप्रवेदनाभिप्राया युक्तिः । अत्र तु ब्रह्मेकैकतया-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

जीवघनवदं प्रमत्तगीनमिति शंक्ते-कस्तर्हितीति । ‘मूर्त्ता घनः’ इति सूत्रेणाऽऽह-उच्यते इति । प्रप्राप्तनासं व्यापत्तपति-जीविते । उक्तार्थे दृष्टान्तेनाऽऽह-सन्धवेति । पित्रत्यमार्गोऽन्यम् । कपमनविद्वन्स्य पर-स्यात्वात् तत्राऽऽह-उपाधीति । तत्र परम्पन्तपरदान्दोपनिताह-परश्चेति । एतच्छब्दस्य प्रहतरत्त-मार्शिकमाश्रिय पञ्चान्तरमाह-अपर इति । कया कृत्या जीवघनशब्दो ब्रह्मलोकं सूत्रे तत्राऽऽह-जीवाना-मिति । पारिष्ठिकरूपावशिष्टानामनगोष्ठनरूपात्मनि हिरण्यगर्भेऽन्तर्भावोऽन्तर्भावो जीवघनो वा तद्वन्ना-द्योक्तोऽपि जीवघन इत्युपचर्यते इत्यर्थः । तस्य कारणत्वात्परमात्मना परम्पन्नादित्वाह-तस्मादीति । ईशकृपा-नयोः कार्यकारणमात्रादेकप्रियतेत्याह-न एवेति । परस्यैव ध्यातव्यत्वे निगमनमुत्पत्तये-परमेति । त्रिादनेत्याया परस्य सूत्रेऽप्युक्तमाश्रयं मुख्यं परसमुत्तमो ब्रह्मस्यैवत्याह-परो हीति । “पलापर नापरमेति किञ्चित्” इति ध्याया परमात्मानं विशिनष्टि-यस्मादीति । ईशकृत्य परसमुत्तमार्थे माननाह-पुरुषादीति । पारारे ब्रह्मणो प्रष्टव्य परशब्देनापरस्य ध्यातव्यत्वादि परमेव ब्रह्म ध्यातव्यमिहाह-परं चेति । न केन्युत्तमत्वादेवं किन्तु फलोत्पत्तयेत्याह-ययेति । पादोदरः सर्वः । पूर्वप्रतीजनमन्य

स्त्वचा त्रिनिर्मुच्यते, एवं ह वै स पाप्मना त्रिनिर्मुक्तः” [प्रश्न० ५ । २]
इति पाप्मत्रिनिर्मुक्तफलवचनं परमात्माननिहाभिध्यातव्यं सूचयति ॥
अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नं फलं युज्यत इति ॥
अत्रोच्यते ॥ त्रिमात्रेणोद्गारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं
ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्तयभिप्रायमे
तद्विषयनीत्यदोषः ॥ १३ ॥ इतीक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥ (५) ॥

“अथ यदिदमस्मिन्नब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेभ्रम दहरोऽस्मिन्नन्तराका-
शस्तस्मिन्न्यदन्तस्नदन्वेष्टव्यं, तद्भाव विजिज्ञासितव्यम्” [छां० ८ । १ ।
१] इत्यादि वाक्यं समाम्नायते ॥ तत्र योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर

रत्नप्रभा ।

ओंकारे परब्रह्मोपासक्या सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्या परब्रह्मेक्षित्वा तदेव शान्तममय प्राप्नोतीत्यविरोधमाह-
अत्रोच्यत इति ॥ एवमेकवाक्यनाममर्षनप्रकरणानुगृहीतपरपुरपुत्रिम्या परब्रह्मप्रयत्निव्या ब्रह्मलोकप्रा-
प्तिरिदं वाच्यं वाक्यं प्रगयत्येवं ब्रह्मणि स्मन्वितमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (४) ॥ दहर उत्तरेभ्यः ।
छान्दोग्यमुदाहरति—अथेति ॥ भूमविद्यान्तर दहरविद्याप्रारम्भायोंऽयं शब्दः । तत्रणोऽभिव्यक्तिम्यानवाह-
हापुर शरीरम् । अस्मिन् यत् प्रसिद्धं दहरम् अथ हृदयं तस्मिन् हृदये यद् अन्तराकाशगच्छितं ब्रह्म
तदन्वेष्टव्यं विचार्य ज्ञेयमित्यर्थः । अत्राकाशो जिज्ञास्यन्तन्तस्य वैति प्रथमं सहायं कस्य ॥ तत्र
मामती ।

यतनमुपासयामि मन्तव्यम् ॥ १३ ॥ (४) ॥ दहर उत्तरेभ्यः । ‘अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरम्’ सूक्ष्म
गुहाप्रायं पुण्डरीकमनिवेशं वेभ्रम ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशान्स्मिन्न्यदन्तस्नदन्वेष्टव्यम्’ । आगमाचार्योपदे-
शान्या श्रवणं च तदभितोत्रिणा तर्केण मननं च, तदन्वेष्टव्यम् । तदूर्ध्वेण चादरनन्तर्द्विर्वाकाशे-
विनेन न्यानान्यासपरिपाकेन साक्षात्कारे विज्ञानम् । विशिष्टं हि तन्ज्ञानं पूर्वम्भ्यः । तद्विद्वान् विजि-
ज्ञासतन् । अत्र सहायमाह तत्रेति । तत्र प्रथमं साहाय्यं नशय—किं दहराकाशादन्त्यदेव किंचिदन्वे-
धानन्दगिरीयन्वायतिर्णयः ।

दूषयति—अथेत्यादिना । परिशुद्धत्रैकज्ञाने देशपरिच्छिन्नं फलमयुक्तम् । ओंकारोपाधिब्रह्मोपासनी तद-
विरहमिदं । कथं तर्हि पुरुषनोक्षणं इति तत्राऽऽह—क्रमेणेति । ब्रह्मलोकं सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मोक्षं
विवक्षित्वेक्षितवाक्यमिदं । एकमात्रनाकाशप्रकरणानुगृहीतयुक्तिप्रयत्निजाया देशपरिच्छिन्नकत्व-
च्छिन्नानुगृहीतप्रयत्निज्ञानो ब्रह्मोपासनादयत्न परमेनेयुत्तरति—अदोष इति ॥ १३ ॥ (४) ॥
“परां परं पुरिगयं पुरुषम्” इतिवाक्याद्वाद्वातव्यपुत्रनिर्गमे परस्य पुरिगयमिति पुत्रमव्यसिद्धयमपि पुर-
सकृती दहराकाशो त्रेण साह—दहर इति । छान्दोग्यनाक्यमुदाहरति—अथेति । भूमविद्यान्तर विद्या-
न्तगर्भनायोंऽप्यशब्दः । यदिदमिति प्रसिद्धं हृदयं पराष्टव्यं अस्मिन्निति प्रयत्नोक्तिः । ब्रह्मपुर शरीरम् ।
दहरं सूक्ष्मम् । पुण्डरीकं तदाकाशात्प्रवृत्तं हृदयमेव तत्र परस्य निवसनेर्भेदमशब्दः । समिहितं हृदयं
सतस्या पराष्टव्यं तस्यापि सूक्ष्ममेव परस्य तत्र सदा स्थितिं सूचयन्नेभ्रममेव विशदयति—दहर इति ।
व्यवहितमिदं हृदयं योग्यत्वात्तच्छब्देनोक्त्वा तदन्तराकाशस्य विचार्यना ज्ञेयता च दर्शयति—तस्मिन्निति ।
तस्मिन्निति सतस्या हृदयेन तदन्तस्य दहराकाशानन्वेष्टव्यमित्यर्थः च । किंवा तस्याः समिहिततद्दहराकाशा-
र्थत्वात्तन्तस्य किंचिदन्वेष्टव्यं ज्ञेयमिति सहायं सूचयति—तत्रेति । वाक्यं सतस्यर्थः । यदाऽऽज्ञातोऽस्ति

आकाशः श्रुतः स किम्भृताकाशोऽथ विज्ञानात्मा अथ वा परमात्मेति संशय्यते ॥ कुतः संशयः ॥ आकाशब्रह्मपुराशब्दाभ्याम् ॥ आकाशशब्दो ह्ययं भृताकाशे परस्मिन् प्रयुज्यमानो दृश्यते ॥ तत्र-किम्भृताकाश एव दहरः स्यात्, किंवा पर इति संशयः ॥ तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा, तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरम्, अथ वा-परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति। तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः ॥ तत्राकाशशब्दस्य भृताकाशे रुदृत्वाद्भृताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तम् ॥ तस्य च दहराऽऽयतनापेक्षया दहरत्वं-“यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषो-ऽन्तर्हृदय आकाशः” [छां० ८।१।१०] इति च ब्राह्म्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योप-

रत्नमभा ।

पद्याकाश, तदा सशयद्वयम् । तत्राकाशशब्दादेक सशयमुक्त्वा ब्रह्मपुरशब्दात्सशयान्तरमाह-तथा ब्रह्मपुरमितीति ॥ अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति सशयः । तत्र तस्मिन् सशये सर्वाति योजना । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यशब्दस्य ध्येयमित्युक्तम्, तस्यैवाकाशशब्दस्य भृताकाशे रुदृत्वाद्भृताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्ववक्षयति-तत्राकाशेत्यादिना ॥ दहराकाशस्यानन्तर प्रजापति-यात्रयस्य च सगुणे निर्गुणे च समन्वयोक्तः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे भृताकाशाध्यायान्तिः, सिद्धान्ते सगुणप्रक्षोपास्या निर्गुणरीरिति फट्भेदः । न च “आकाशस्तद्विगाडू” [१।१। २२] इत्यनेनास्य पुनस्तक्ता शङ्कनीया । अत्र “तस्मिन्वदन्तस्मद्वेष्यम्” [छां० ८।१।१] इत्याकाशान्तस्यस्यान्वेष्यत्वादित्तिद्धान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मणे स्पष्टविद्धानामात् । ननु भृताकाशाया-त्यत्वं कथम् ? एकस्योपमानमुपमेय च कथम् ? “उभे अभिन्वयाशुषिवीो अन्तरेव समाहिते उभा-मिथ वायुश्च” [छां० ८।१।३] इत्यादिनाऽभ्युत्सर्गाश्रयत्वं च कथम् ? इत्यादाक्य क्रमेण परिह-रति-तस्येत्यादिना ॥ दृष्टयापेक्षया अन्यत्र पानार्थं कथितभेदात् सादृश्य, एव एकवात्सर्गाश्रयत्वनि-भामती ।

दृश्य विजिज्ञासितव्यं च उत दहराकाश इति । यदापि दहराकाशोऽन्वेष्यस्तदापि किं भृताकाश आहो शरीरं आत्मा किं वा परमात्मेति । सशयहेतु पृच्छति-कुत इति । तद्वेनुमाह-आकाशब्रह्म-पुरशब्दाभ्यामिति । तत्र प्रथमं तावद्भृताकाश एव दहर इति पूर्ववक्षयति-तत्राकाशशब्दस्य भृता-काशे रुदृत्वादेति । एव तु बहूतरोत्तरमदभीसरोभात्तुच्छः पूर्ववक्ष इत्यप्यन्तोपयोग पश्चात्तरमात्मने पूर्व-ज्ञानद्विगीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रेयस्तदा प्राप्त सदायमाह-स इति । द्वितीये सशये प्रथमपूर्वक हेतुमाह-कुत इति । द्वयोरपि पञ्चमयो-पनापकृत्य व्यावर्तनजाकाशशब्दाधीन पक्षइयमाह-आकाशेति । शब्दान्तराश्रयप्रयानिनाह-तस्येति । इतिशब्दः सशयशब्देन सशयने । नन्वपन्वयः सशयो न प्रवृत्तमन्वयस्यादृश्यात्तत्राऽऽ-तत्रेति । उक्ते सशये सर्वाति यावत् । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यशब्दस्य ध्येयमित्युक्तमित्याकाशशब्दस्य भृता-काशे रुदृत्तस्यैवोपास्यतेति पूर्ववक्षमाह-तत्रेति । दहराकाशस्य सोपान्तिके ब्रह्मण्यन्वयोनी तत्र प्रवृत्तस्य निरुपान्तिकं बुभुत्समानस्य तस्मिन्नाजात्रयनाक्यान्ययोक्तः संगतयः । पूर्वपक्षे भृताकाशादिध्यान विद्वान्ते परोपान्तिकद्वारा प्रतिपत्तिरिति फट् । न च “आकाशस्तद्विगाडू” इत्यनेन गन्तव्या पूर्ववक्षानुपानं तत्र वास्य-शयस्यात्तिद्धानामाकाशाश्रयत्वात् । प्रवृत्ते तेषां तदन्तर्गम्यविषयत्वेन तदतिरिच्य गतिरिति । उपास्यर्थं ब्रह्मणो दहराऽऽपि भृताकाशस्य तदवोगाकुलो प्रदृश्य तत्राऽऽह-तस्येति । तदपानेनारि वास्यशयस्य फट् सशयने वाप्यतिरिच्यः।सति भेदे सादृश्ये चोपमानोपमेयभावादिक्रत तदभिहितं याशययाऽऽह-यावानिति ।

मानोपमेयभावः॥द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तस्समाहितम्॥अवकाशा-
त्मनाकाशस्यैकत्वात् ॥ अथ वा जीवो दहर इति प्रातम् ॥ ब्रह्मपुरा-
व्दात् ॥ जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ॥ तस्य स्वकर्मणो-
पाजितत्वात् ॥ भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् ॥ न हि परस्य ब्रह्मण-
शरीरेण स्वस्वामिभावस्सम्बन्धोऽस्ति ॥ तत्र पुरस्वामिनः पुरेकदेशेऽव-
स्थानं दृष्टम् । यथा-राजः ॥ मनउपाधिकश्च जीवः ॥

रत्नप्रमा ।

त्यर्थः । ननु "एष आत्मा" इत्यात्मशब्दो भूते न युक्त इत्यरुचेराह-अय वेति ॥ भक्त्येति ।
चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थ ॥ मुख्यं तत्र गृह्यतामित्यत आह-न हीति ॥ अस्तु पुरध्वामी जीव, इदम-
स्याकाशात् प्रलेप्यत आह-तत्रेति ॥ पुरस्वामिन एव तदन्त स्यत्वसम्बन्धान्वापेक्षेयर्थः, व्यापिनो-
ऽन्त स्यत्व कथमित्यत आह-मन इति ॥ आकाशपदेन दहरमनुकृष्योक्तोपादिका ब्रह्मपदनि-
भायती ।

पक्षी-अथ वा जीवो दहर इति प्रातम् । युक्तमित्यर्थः । तत्र 'आधेयत्वाद्विशेषाच्च पुर जीवस्य
गुण्यते । देहो न ब्रह्मणो युक्ते हेतुद्वयविभोगत ॥' असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्ति । तद्यथा
क्षितिजउपवनबीजादिसामग्रीममवगानजन्माप्यकुरः शालित्रीजेन व्यपदिश्यते शात्यकुत इति । न तु
क्षित्यादिमि, तथा कार्यान्तरेष्वपि साधारण्यात् । तद्विह शरीरं ब्रह्मपिकारोऽपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यम्,
ब्रह्मणः सर्वविनाशकारणत्वेनातिसारारण्यात् । जीवमदधर्माप्रर्मापानिन तदित्यसाधारणकारणत्वात्तत्रैव
व्यपदिश्यत इति युक्तम् । अपि च ब्रह्मपुर इति सत्त्वप्रतिकरणे स्मर्यते, तेनाभयेनानेन मवद्वयम् । न च
ब्रह्मणः स्वे महिम्नि व्यवस्थितत्वानाभियम्यावारमन्वः कल्पने । जीवस्वाराप्रमात्र इत्याभेयो भवति ।
वस्माद्ब्रह्मशब्दो ह्येति परित्यज्य देहादिदृष्टव्यतया जीवे योगिको ना भाक्तो वा व्याप्येयः । चैतन्य च
भक्तिः । उपधानानुपधाने तु विशेषः । वाच्यं च गम्यन्वम् । म्यादेतन् । जीवस्य पुर मयतु शरीरं,
पुण्डरीकदहरोचरता त्वन्यस्य भवित्यति, वत्सराजस्य पुर इत्येवमित्या म्रस्य सन्धेयत आह-तत्र पुर-
स्वामिन इति । उपपत्त्यर्थे-वेत्त खल्वप्रिकरणमनिर्दिष्टाभेयमाधेयविशेषापेक्षाया पुरस्वामिनः प्रकृत-
त्वात्तेनाभेयेन सवद् सदनवेक्ष नाधेयान्तरेण सन्न्य कल्पयति । ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगावयन-
मिति कौ इदमपुण्डरीकस्य विशेषो यच्चदेनास्य सन्धेयत आह-मन उपाधिकश्च जीव इति । ननु
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

ब्रह्मणि द्यावापृथिव्यादीनामन्त समागत कारणवाच्यदमादाकारो नैरमित्याजक्याऽऽह-द्यावापृ-
थिव्यादीति । दहरे कथ तसमागत तत्राऽऽह-अवकाशेति । अपहतपाप्मन्वादि तस्मिन्नि-
त्यानुवाद । सप्तकामन्वादि ध्यानार्थमन्वस्त्वमिति मानः । एष आत्मेयात्मशब्दसामग्र्यार्थं पश्चान्तर-
माह-अय वेति । ब्रह्मशब्दस्यामुष्यन्वाऽजीने तच्छब्दात्परस्मिन्शब्दिति सुक्षित्ये कुनो जीवोक्तिरित्याशय
पुरस्वामिनस्य तत्रैव समवादित्याह-जीवस्येति । तस्यापि पुरेण क सन्नमात्राऽऽह-तस्येति ।
तथाऽपि तस्मिन्जीवानिके कथ ब्रह्मणः तत्राऽऽह-भवत्येति । चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः । गौगमुदययोर्मुख्ये
सन्नयपमात्रक्योक्त-न हीति । कार्यकारणत्वस्य साधारण्यादमाधारण्येन व्यपदेशाऽजीवकर्माजिन शरीर
तेनेव व्यपदेत्यमित्यर्थः । तस्य जीवपुरत्वेऽपि गजपुरं म्रममन्नपुण्डरीकदहरोमेहता ब्रह्मणोऽस्तु तत्राऽऽह-
तत्रेति । वेत्तन खल्वानारस्याऽऽभेयपेक्षाया पुरस्वामिना व्ययेन सन्नमानान्यापेक्षेयर्थः । जीवस्य देहेन
विशामक्येऽपि इदमेत नन्ववाच्यस्य तस्यैव तद्व्यपत्ता तत्राऽऽह-मन इति । तस्यापि चब्रह्मण

मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात् ॥
दहरत्वमपि तस्यैवाराधोपमितत्वादवकल्पते ॥ आकाशोपमितत्वादि
च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति ॥ न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं
विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते ॥ “तस्मिन्त्यदन्तः” [छा००८।१।१] इति पर-
विशेषणत्वेनोपादानादिति ॥ अत उत्तरं ब्रूमः ॥ परमेश्वर एवात्र दहर
आकाशो भवितुमर्हति ॥ न भूताकाशो, जीवो वा ॥ कस्मात् ॥ उत्तरेभ्यो
वाक्यशेषगतैभ्यो हेतुभ्यः ॥ तथाहि-अन्वेष्टव्यतयाऽभिहितस्य दहराका-
शस्य-“तं चेद् ब्रूयुः” [छा००८।१।२] इत्युपक्रम्य-“किं तदत्र विद्यते यदन्वे-

रत्नप्रभा ।

पक्षया भविष्यतीत्याह-आकाशेति ॥ ननु जीवस्याकाशवदार्थत्वमुक्तमिवास्तव तर्हि भूता-
काश एव दहरोस्तु तस्मिन्तस्य किञ्चिद्व्येयमिति पश्चान्तरमाह-न चात्रेति ॥ परमत्तस्य
पन्तु । तद्विशेषणत्वेन आधारात्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थः ॥ यद्वा-अन्वेष्ट-
त्वादिद्विज्ञादहरस्य ब्रह्मत्वनिश्चयाद् “आकाशस्तस्मिन्निर्गताद्” [१ । १ । २२] इत्यनेन गता-
र्थत्वमिति शक्यं निरसनीया । अन्येभ्यः प्रादेः परविशेषणत्वेन प्रहणाद् दहरस्य ब्रह्मत्वे ऽङ्गनाम्नीत्यर्थः ।
अपहृतपापत्वादिद्विज्ञोपेतात्मश्रुत्या केवलाकाशश्रुतिर्नाप्येति सिद्धान्तपति-परमेश्वर इत्यादिना ॥ आका-
शस्याक्षेपपूर्वकमिति सम्बन्धः । तम् आचार्यं प्रति यदि शूय दहरमेव तावदल्पम् । तत्रत्याकाशोऽप्यन्तरः
भामती ।

मनोऽपि चतुतया सकलदेहवृत्तिपर्यायेणेत्यत आह-मनश्च प्रायेणेति । आकाशशब्दश्चाहूपन्यादिना
सामान्येन जीवे मातु । अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश’ इति,
तथाप्यदोष इत्याह-न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वमिति । एव प्राप्त उच्यते-भूताकाशस्य तावन्न
दहरत्व, ‘यान्त्राऽप्यमाकाशास्तापानेपोन्तर्हृदय आकाश’ इत्युपमाननिरोधात् । तथाहि-‘तेन तस्यो-
पमेव न रामराजयुद्धवत् । अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्यां न पुच्यते ॥’ । अन्ति तु दहराकाशस्य ब्रह्म-
त्वेन भूताकाशादेदेनोपमानस्य गति । न चानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नं भवति । तथा स यथाऽहंशु-
पन्ते । न भूताकाशमात्रत्वं प्रमाणोऽत्र निरूप्यते, येन ‘यथायानाकाशात्’ इति श्रुतिनिरोध स्यात्,
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

हृदयेनासाधारण्यं तत्राऽऽह-मनश्चेति । तथाऽपि तस्य सर्वगतस्य पुनो दहरस्य तत्राऽऽह-दहरत्वमिति ।
दहरत्वादेव तर्हि नाऽऽकाशोपमितत्वादीत्याशङ्क्याह-आकाशेति । यद्वायमपेक्षेयैतत्कल्पते तदेव मन्दा-
ऽऽकाशशब्द एवायमादित्याशङ्क्याऽप्येव सदाये पूर्वशङ्काह-न चेति । परविशेषणत्वेनेयत्र परो दहराकाश
उपादानात्तस्मिन्निर्गते सत्सम्बन्धतत्त्वच्छब्देति शेषः । यद्वा-परदन्तोऽन्तरस्यपुन्युपपत्ताद्विशेषणत्वेन तस्मि-
न्निति दहराकाशस्योक्तौ चार्थः । तच्छब्दस्य सन्नितृष्टान्वययोगे त्रितृष्टान्वयस्य जनन्यनादाकाशात्तर्ग-
च्येयमिति भावः । भूताकाशस्य जीवस्य वा दहराकाशात्तस्यस्य वा प्यानार्यं दहराकाशमुपपन्नं त्रितृष्टान्व-
त्वं । सिद्धान्तपति-अत इति । तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे-परमेश्वर इति । प्रतिज्ञायं प्रशङ्का
हेतुनाह-यस्मादिति । तानेन निरुगोपि-तथा हीति । निरुगस्य तदन्वेष्टव्यमित्यादिनेति
शेषः । आकाशस्याऽऽक्षेपपूर्वकमिति मन्थः । तमाचार्यं प्रति शिष्या यदि शूयरेवाक्षेपमुपपन्त्यावा-
र्येति घोचना । आक्षेपप्रकारमाह-किं तदिति । पुनःशरीकमेव तावदल्पमन्यत्र च नदनान्तपाकाश,
तथा च किं तदन्वेष्टव्येऽस्ति तस्युत्पत्तिरन्यामन्वेष्टव्यं यद्वाय साक्षा कर्तव्यमित्यन्यत्रादोषेण दहरस्य शेष-

एव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्” [छां० ८।१।२] इत्येवमाक्षेप-
पूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति “स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावाने-
षोऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे अस्मिन्धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते”
[छां० ८।१।३] इत्यादि ॥ तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य
प्रसिद्धाकाशोपम्येन दहरत्वं निवर्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य
निवर्तयतीति गम्यते ॥ यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढः ॥ तथापि
तेनैव तस्योपमानोपपद्यत इति भूताकाशशब्दान्निवर्तिता भवति ॥
नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभाव-
स्सम्भवतीत्युक्तम् ॥ नैवं सम्भवति । अगतिका हीयं गतिर्यत्काल्पनिक-
भेदाश्रयणम् ॥ अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः
परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत ॥ ननु
परमेश्वरस्यापि—“ज्यायानाकाशाद्” [शत० ब्रा० १०।६।३।२] इति
श्रुत्यन्तरान्नेवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत ॥ नैष दोषः ॥ पुण्डरीकवेष्टनप्राप्त-
दहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य, न तावत्प्रतिपादनपरत्वम् ॥ उभयप्रति-

रूपममा ।

किं तदत्राले नियते, यद्विचार्यं ज्ञेयमिति, तदा सः आचार्यो ब्रूयाद् । आकाशस्य अल्पतानिवृत्तिमित्यर्थः ।
वाक्यस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति ॥ निवर्तयति आचार्य इति ज्ञेयः । नन्वाकाशशब्देन रूढया भूताकाशस्य
मानात्कथं तन्नितृत्तित्वाशङ्क्याह—यद्यपीति ॥ ननु “रामराजणयोर्युद्धं रामराजणयोरिव” इत्यभेदेऽप्यु-
पमा दृष्टेति चेत् । न ॥ अभेदे सादृश्यस्यानन्वयेन युद्धस्य निरूपमत्वे तात्पर्यादयमनन्वयालकार इति
काव्यविदः । प्रोक्तमनूद्य निरस्यति—नन्वित्यादिना । “सीताऽऽष्टिष्ट इनाऽऽभानि कोदण्डप्रमया
युतः” इत्यादी प्रमायोगसीताऽऽष्टेपरूपनिगेपगभेदाद्देवाश्रयणमेकस्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयमात्रसिद्धव-
र्धमगत्या कृतमित्यनुदाहरण द्रष्टव्यम् ॥ नैवमत्राश्रयणं युक्तम् ॥ वाक्यस्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भा-
वात् । किंच हार्दाकाशस्याऽऽन्तरत्वात्वागे अल्पत्वेन व्यापकवाह्याकाशसादृश्यं न युक्तमित्याह—
अपि चेति ॥ आन्तरत्वत्वागे तु अत्यन्ताभेदान्न सादृश्यमिति भावः । ननु हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ
तावत्त्वे च तात्पर्यं किं न स्यादित्यत आह—उभयेति ॥ अतोऽल्पत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः ॥
मामती ।

अपि तु भूताकाशोपमानेन पुण्डरीकोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्त्यते। अपि च सर्व एवोत्तरं हैतो दहराकाशस्य
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्वमाक्षिप्य समाहितमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—स इति । आचार्यः सर्वनामार्थः । अस्मिन्निति हार्दा-
काशोक्तिः । उभावमिश्र वायुश्रेयादिमग्रहार्थमादिपदम् । तस्य निवृत्तित्मर्थमाह—तत्रेति । निवर्तयन्नि-
त्याचार्यो गृह्यते । आकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात्कयाऽनुपपत्त्या तन्नित्येन तत्राऽऽह—यद्यपीति ।
परोक्तिं स्मारयित्वा निरस्यति—नन्वित्यादिना । गत्यन्तराभावाद्दोषितभेदेनोपमानस्य काञ्चिकत्रेऽपि
सर्पा गतौ तदसिद्धित्यर्थः । सादृश्ये सत्युपमानोपमेयत्र दृष्टम् । न चोपाधिपरिच्छिन्नान्तराकाशस्य महत्प
(हाप) रिमाणेन बाह्याकाशेन सादृश्यमित्याह—अपि चेति । तर्हि परम्यापि भूताकाशो नोपमानमनुत्प-
रिमाणत्वादित्याह—नन्विति । नेद वाक्य भूताकाशानुत्पत्तिप्रिय किन्तु शक्तितात्पर्यव्यापृत्तिपरमियाह—
नेति । निवृत्तौ तावत्त्वे च नामयतात्पर्यमाशङ्क्योक्तम्—उभयेति । न च समस्येकवाक्ये वाक्यभेदः ।
न च तावत्त्वमेव प्रतिपाद्यमकृतत्वात् न च शक्तिदहरत्वनिवृत्तिरेव फल तत्रैव वाक्यतात्पर्यप्रमद्धान च
१ आकाशपरिमाणत्वे च ।

पादने हि वाक्यं भिद्येत ॥ न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते
 आकाशकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाधानमुपपद्यते ॥ “एष
 आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकी विजिघत्सोऽपिपास-
 स्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः” [छां० ८ । १ । ५] इति चात्मत्वापहतपाप्म-
 त्वादयश्च गुणा न भूताकाशे सम्भवन्ति ॥ यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भ-
 वति । तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्कापि निवर्तिता भवति ॥ न-
 ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराश्रोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं
 शक्यं निवर्तयितुम् ॥ ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति
 चेद्, यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षा-
 त्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् ॥ यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन
 पुरस्योपलक्षितत्वाद्वाज्ञ इव जीवस्यैवैदं पुरस्वामिनः पुरकदेशवर्तित्वम-

रत्नप्रभा ।

एवमाकाशोपमितत्वादहराकाशो न भूतमित्युक्तम् । सर्वाथयः सति त्रिम्यश्च तथेश्वर-न चेत्यादिना ॥
 विगता जित सा जग्धुमिच्छा यस्य सोऽय विजिघत्स । बुभुक्षाग्रज इत्यर्थः । प्रथमश्रुतब्रह्मदेशेन
 तत्सापेक्षचरमधुतपट्टीविभक्त्यर्थः सम्प्रत्यो नेयः । न तु ब्रह्मण पुरमिति पट्ट्यर्थः, मन्वाभिभाषे प्राप्य ।

भाष्ये ।

भूताकाशेन व्यासेधन्तीत्याह-न च कल्पितभेद इति । नापि दहराकाशो जीव इत्याह-यद्य-
 प्यात्मशब्द इति । ‘उपलब्धेरधिष्ठान ब्रह्मणो देह इष्यते । नेनासाधारण्येन देहो ब्रह्मपुर भवेत् ॥’
 देहे हि ब्रह्मोपलभ्यत इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति न्यपदिश्यते, न तु ब्रह्मविकारतया । तथा च
 ब्रह्मशब्दार्थो मुग्धो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुर जीवपुर तथापि यथा वत्सराजस्य पुरे उज्ज्विना मेरुस्य
 मम भवति, एव जीवस्य पुरे ह्यपुण्डरीक त्वसदन भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मविज्ञेभ्यो ब्रह्मणोऽप्यार-
 णान् । ब्रह्मणो हि वायुके प्रमाणे वरीयमि जीवस्य च सायुके प्रमाणे सति ब्रह्मविज्ञानि कथंचिद-
 भेदविरक्षया जीवे व्याख्यायन्ते । न चेह ब्रह्मणो वायुके प्रमाणे, सायुके गन्धि जीवस्य । ब्रह्मपुर-
 वरदेशधोषादितो ब्रह्मोवाडभिम्यानतया । अर्भकौरुभ्य चोक्तम् । तस्मान् मनि सभवे ब्रह्मणि, तद्वि-
 ज्ञानं नात्र ब्रह्मि व्याख्यानमुच्चिनमिति ब्रह्मेव दहराकाशो न जीवभूताकाशापि । अस्मन्मनमनुभूय
 तस्यानुभूय चरण चारस्तेषा कामेषु चरण भवतीत्यर्थः । स्यादेतन् । दहराकाशाभ्यान्वेष्येति सिद्धं तत्र
 विद्यते युग्मत्वं, न तु तदन्वेष्यत्वं, अपि तु तदाकारमन्वेष्येति किंचिदुक्तमिषुभाषणे-यदप्येतीदृति ।

आनन्दगिरौष-न्नाथनिर्णयः ।

साक्षादेव तत्सदासाधिकत्वम् एवा युक्तं भावः । भूताकाशात्प्रै उद्भिन्नान्तरमाह-न चेति तत्रैव ह्यस्मत्प्र-
 षय इति । विगता जित सा जग्धुमिच्छा यस्य स तथा । चकारादुक्तं सर्वमाकाशमन्वेष्येति नोपपद्यते इति
 न-स्थ । तदेव स्पष्टयति-आत्मत्वेति । न तावद्भूताकाशे मन्वेष्येति याम्मन्वेष्येति च आपत्तस्यान्मन्वेष्येति-
 त्वात्सदादेव नापि सयनामन्वेष्येति तस्मिन्मन्वेष्येति हीय गतिरस्मत्प्रमाणेनासाधुधोषोपमागन्ध्यामधुनि-
 त्त्वात्तस्मिन्मन्वेष्येति प्रत्ययनवादादित्याकाशात्तदन्वेष्येति भावः । आकाशोपमितत्वात्तदन्वेष्येति भूताकाशे
 निगम्य नद्वयादेव जीवस्य निगमयति-यद्यपीति । ननु कथमनामोपमितत्वं जीवशान्तिवर्कं तस्यापि
 तदुपमितत्वेन शक्तिरदहरान्वितस्त्वोपमानसर्ववसानात्तत्राऽऽह-न हीति । तादात्म्येन न-न-ब्रह्मेति । आ-
 दिवद सर्वाकारादिमन्वेष्येति तदन्वेष्येति-यद्यपि । ब्रह्मपुरदान्दन्वेष्येति तदन्वेष्येति-यद्यपि ।

स्तिवति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्यु-
च्यते ॥ ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात् ॥ तस्याप्यस्ति पुरेणानेन सम्ब-
न्धः ॥ उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात्—“स एतस्माज्जीवधनात्परात्परं पुरिशयं
पुरुषमीक्षते” [प्रश्न० ५।५] “स वा अयं पुरुषः सर्वासु पृषु पुरि-
शयः” [बृह० २।५।१८] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अथ वा जीवपुरे एवा-
स्मिन्ब्रह्म सन्निहितमुपलक्ष्यते ॥ यथा शालग्रामे विष्णुः सन्निहित इति,
तद्वत् ॥ “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवासुत्र पुण्यचितो लोकः
क्षीयते” [छां० ८।१।६] इति च कर्मणामन्तवत्फलत्वमुक्त्वा “अथ
य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामान्तेषां सर्वेषु लोकेषु काम-
चारी भवति” [छां० ८।१।६] इति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यान-
न्तफलत्वं वदन्परात्मत्वमस्य सूचयति ॥ यदप्येतदुक्तं न दहरस्या-

स्ताप्रमा ।

निरपेक्षेण तत्सापेक्ष बाध्यमिति न्यायादित्याह—अत्र ब्रूम इति ॥ शरीरस्य जनना तदुपलब्धस्यानव-
ख्ये सम्बन्धे मानमाह—स इति ॥ पृषु शरीरेषु, पुरि हृदये शय इति पुरुष इत्यन्वयः । ननु त्रय-
शब्दस्य जीवेऽप्यत्रादिना शरीरपृष्ठिहेतौ मुख्यत्वात् पट्टपर्य, कथंचित्तैव इत्यत आह—अथ वेति ॥
वृहस्पति देहमिति ब्रह्म—ज्ञान, तन्वामिके पुरे । इत्य ब्रह्मेणैव भवतु, राजपुरे मेतत्सन्नगदित्यर्थ ॥
अनन्तकृतज्ञानादपि दहरः परमाभेयाह—तद्यथेति ॥ अथ कर्मकृतैराग्यानन्तरम् इह जीवदशायां
आत्मानं दहर तदाश्रिताश्च स यकामादिगुणानाचार्योपदेशम् अनुविद्य ध्यानेनानुभूय ये परलोक
गच्छन्ति तेषां मर्त्यलोकेऽप्यनन्तमेवैव स्पेक्षया सचक्रनादिक मन्तीत्यर्थ ॥ दहरे उक्तज्ञान्यन्यथासि-
द्धानि तेषां तदन्त म्यगुणत्वादि युक्त स्मारविना दूषयति—यदपीत्यादिना ॥ उत्तराकाशस्य म्यरूप-
मामती ।

धनुभाषित दूषयति—अत्र ब्रूम इति । यथाकाशागमन्यदन्वेष्टय भवेत्तदेवोपरि व्युत्पादनीयम्, आका-
शानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्रथमश्रुतप्रशब्देन चरमश्रुतिभेदार्थो ज्ञेय इत्याह—अत्रेति । त्रयण पुरमित्यत्र म्यम्यामिन्
पट्टपर्य हिवा त्रयशब्दो मुम्यार्थ स्वीकर्तव्य प्रथमार्थस्य प्रहृत्पर्योपेक्षस्य दौर्बन्यादित्यर्थ ।
ननु ब्रह्मपक्षे प्रथमस्य निगलम्बनत्वमेव जीवपक्षे प्रहृत्प्राग्ब्रह्मण रुचिदन्ति तदर्थमप्यत्राभेदा
चत्वाऽऽह—तस्येति । त्रयण शरीरमुपलब्ध्यधिष्ठानमित्यत्र मानमाह—स इति । सर्वासु पृथ्विनि
व्यपदिश्य पुरिशय इति विशेषण इत्यसन्नत्रिविश्रया नेयम् । आदिपट्ट यो वेद निहित गुहायाम् इत्यादिना
ग्रहार्थम् । ननु शरीरे शरीरगमनपानाम्यवहरणेन वृहस्पतीति तस्मिन्मुख्य त्रयण तस्य च स्वकर्माजित-
त्वादत्तागारण शरीर तथा च प्रहृतिप्रथमौ जीवे मुम्यारिति तत्राऽऽह—अथ वेति । शरीरसन्नदमेव वैमो-
चरहेतुम्यो ब्रह्मणाऽपि सन्न्यते । दृष्ट हि राजपुरे मेतत्सन्नैवैव । किञ्च, कर्मकृतनिष्पत्तानिष्टया दहर-
ज्ञानस्यानन्तकृत्यश्रुतेर्दहस्य परत्वमियाह—तद्यथेति । कर्मणस्तदल्लोचोपेक्षणान्तर्भवमर्थशाठ्यं । इह
जीवत्वेव देहे दहरमा मान तदाश्रिताश्च स यकामादिगुणानाचार्योपदेशमनुविद्यानुभूय ये परलोक जनन्ति
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचार स्पेक्षया चरणमप्रतिरत्तमन तन्मर्थमियर्थ । श्रुतिता पर्यमाह—प्रकृतेति ।
यदन्वित्याचार्यो वेदो वेत्त । दहराकाशस्यान्वेष्ट्यादिसिद्धौ तत्र विचारो न तु तदन्वि, तस्म्यद-
न्तारयन्तस्यविशेषण वादन्चेरगात्रैरिति तत्राऽऽह—यदपीति । उत्तराऽऽकाशस्यप्रतिपादनानुपपत्त्या

१ इत्यादिरिव पट्टपर्येव दागिर्देह । उत्तरे नाग्यादिरिव । तथा च शास्त्रिणाम इतीकारवृत्तिपाठ एव दागि
पदेरे प्राप ।

काशस्यान्वैष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं परविशेषणत्वेनो-
पादानादिति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ यथाकाशो नान्वैष्टव्यत्वेनोक्तः स्याद्
“यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः” इत्याद्याकाश-
स्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत ॥ नन्वेतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावदर्शनायैव
प्रदर्श्यते-“तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वैश्वं दहरोऽस्मि-
न्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वैष्टव्यं यद्वाच विजिज्ञासितव्यम्”
[छां० ८ । १ । २] इत्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशोपम्योपक्रमेण
द्यावापृथिव्यादीनामन्तस्समाहितत्वदर्शनात् ॥ नैतदेवम् ॥ एवं हि सति
यदन्तस्समाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वैष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं
स्यात् ॥ तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत ॥ “अस्मिन्कामाः समाहिताः एष
आत्मापहतपाप्मा” [छां० ८ । १ । ५] इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्या-
दिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्याथ “य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च

तत्रप्रभा ।

प्रतिपादान्यान्यथानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वैष्टव्यादिकानियमान्यथोपपत्तिं शक्यते-नन्विति ॥ एतद् आका-
शस्वरूपमाक्षेपत्रीजमाकाशस्यात्परत्रमुपमया निरूप्यान्त.स्यवस्तुक्तं तदन्त.स्यमेव ध्येयमित्यर्थः । तर्हि
जगदेव ध्येयं स्यादित्याह-नैतदेवमिति ॥ अस्तु को दोषः, तत्राह-तत्रेति ॥ सर्वनामन्वां दहराकाश-
माकृष्यात्मयादिगुणानुक्त्वा गुणैस्मद् तस्यैव ध्येयत्ववाक्यसंसर्गो ब्रूते । तद्विरोध इत्यर्थः । “तस्मिन्वदन्तः”

भामती ।

शब्दुत्पादनं तु बोधयुज्यत इत्यर्थः । चोदयति-नन्वेतदुपाति । आकाशरूपमपि तदन्तर्वर्तिनमुम-
द्भाषप्रदर्शनायैव । अथाकाशपरमे कस्मान् भवती यत आह-तं चेद् ब्रूयुरिति । आचार्येण हि ‘दहरो-
ऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्वदन्तस्सदन्वैष्टव्यं तत्रात्र विजिज्ञासितव्यम्’ इत्युपदिष्टेऽन्तेरामिनाक्षितम्-‘किं
तदत्र विद्यते यदन्वैष्टव्यम्’ । पुण्डरीकमेव तावत्सूक्ष्मतरं, तदवच्छेदमाकाशं सूक्ष्मतमम् । तस्मिन्सूक्ष्मतमे
क्रियमानमिन्द्रियं । नास्त्वैवै पर्यं । तत् तस्मिन्वैष्टव्यमिति । तदस्मिन्नाक्षेपे परिमताते समाधानावपर आचा-
र्येस्वाकाशोदमानोपक्रमेण यच्च-‘उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी समाहिते’ इति । तस्मात्पुण्डरीकावच्छेदाकाशा-
श्रये द्यावापृथिव्यापेक्षानेष्टये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः । परंहरति-नैतदेवम् ॥ एवं हीति । स्याद-
त्तत् । एवमेवैतन् । नो तन्वभ्युपगमा एव दोषत्वेन चोद्यन्त इत्यत आह-तत्र वाक्यशेष इति ।
वाक्यशेषो हि दहराकाशमोदनस्य फलवच्च ब्रूते, यद्य फलवत् तस्मिन्वचनाया चोद्यते, यद्य फलव्य
सद्वि-उत्तीति ‘तदन्वैष्टव्यं तत्रात्र विजिज्ञासितव्यम्’ इति तदहराकाशविषयमवतिष्ठते । स्यादेतत् । द्यावा-
पृथिव्यापेक्षानानौ भविष्यन्, तस्मात्पेक्षाना उपक्षिप्यते, आकाशानन्दम् । तन्धाकाशाधारे तापेन
परामृश्येन इत्यत आह-अस्मिन्कामाः समाहिताः प्रतिष्ठिताः ॥ एष आत्मापहतपाप्मेति ।
अनेन प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य । द्यावापृथिव्यभिमानव्यवहितमतीति
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्य शेषावन्त.समाहिताः सहैष्टव्येऽह-अत्रेति । तत्रनिवादनमन्यथोरतरमिति शक्यते-नन्विति ।
कथमेतदवगम्यते तत्राऽऽह-तमिति । ‘किं तदत्र’ इत्याशयाद्‘उभे अस्मिन्’ इति ध्यानस्यरत्नरूपा गणागना-
धारारमेवाऽऽकाशस्यैव पर्यः । तस्मात्तस्मात्तत्रविश्लेषायामाधेयस्यैव ध्येयत्वं स्यादित्याह-नैतदिति ।
अस्तु को दोषस्तत्राऽऽह-तत्रेति । दहराकाशस्य प्रष्टव्यत्वेन उच्येन परामर्शात्तत्रेनैव फलवत्त्वध्वेनैव
ध्येयत्वं । न चैतदुच्येन द्यावापृथिवीभ्यां वदन्तान्नाऽऽकाशाकर्षणमभिधेय इति चैकवचनात्तस्यैव परा-

सत्यान्कामान्" [छां० ८ । १ । ६] इति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानं
कामाधारमाश्रितांश्च कामान्विजेयान्वाक्यशेषो दर्शयति ॥ तस्माद्वाक्यो-
पक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तस्स्यैस्समाहितैः
पृथिव्यादिभिस्सत्यैश्च कामैर्विजेय उक्त इति गम्यते ॥ स चोक्तेभ्यो हेतु
भ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् ॥ त एवोत्तरे हेतव इदानीं
प्रपञ्चयन्ते ॥ इतश्च परमेश्वर एव दहरः ॥ यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वर
स्यैव प्रतिपादको गतिशब्दो भवतः ॥ "इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्ग-

रत्नप्रभा ।

[अ ८ । १ । १] इति तत्पदन व्यवहितमपि हृदय योग्यतया प्राच्यमित्याह—तस्मादिति ॥ यदा
आकाशान्तरिगन्धन्तस्तदुभयगन्धेऽप्यमिति योजना सूचयति—सहान्तःस्यैरिति ॥ १४ ॥ दहराकाशस्य
ब्रह्मत्वे हेतुन्तरमाह—गतीति ॥ प्रजा जीवा एतं हृदयस्य दहर ब्रह्मस्वरूप लोकोत्तम् अहरहः प्रत्यह
भासती ।

शेष । ननु स यकामज्ञानस्यैतत्काल, तदनन्तर निर्देशात्, न तु दहराकाशवदनस्यैवत आह—समुच्च-
यार्थेन चशब्देनेति । 'अस्मिन्कामा' इति च 'एष' इति चैकवचनात् न द्वे चावापृथिवी परा-
मृष्टमर्हताति दहराकाश एव परामृष्टस्य इति समुदायार्थे । तदनेन त्रयेण 'तस्मिन् यदत्' इत्यत्र
तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमतिरूपं हृत्पुण्डरीक परामृशनीत्युक्तं भवति । तस्मिन् हृत्पुण्डरीके यदन्तराकाश
तदन्वेष्टयमित्यर्थे ॥ १४ ॥ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिंगं च । उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्च ।
एतमेव दहराकाश प्रपञ्च यथाहो कश्चिद जनेन जन्तूना तत्त्वानवोधविरक्तजानां, यदेभि एवाधीनमपि
ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा चिरतननिरूढनिविडमलपिहिताना कश्चोत्तशकलाना पथि पतितानामुपशुपरि
सचरद्विरपि पान्यैर्वेनायज्ञिर्गानलपण्डनिहनिम्रमेगैतानि नोपादीयन्त इत्यमिमधिमती साङ्ख्यमिन् सत्तद-
मिन् श्रुति प्रवर्तते—'इमा सर्वा प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्मलोकं न विदन्ति' इति । स्वापकाळे
हि सर्वा एवाय विद्वानविद्याश्च जीवजोको हृत्पुण्डरीकाश्रय दहराकाशास्य ब्रह्मलोकं प्राप्नोऽप्यनाद्यविया-
तम पठलपिहितदृष्टिनया ब्रह्मभूयमापन्नोऽहमस्मोति न वेद । सोऽय ब्रह्मलोकशब्दस्तद्वृत्तिश्च प्रत्यह जीव-
लोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहत् । तदेतदाह भाष्यकार—इतश्च परमेश्वर एव दहरो
यस्माद्दहरवाक्यशेष इति । तदनेन गतिशब्दो व्याख्यातौ । 'तथा हि दृष्टम्' इति सूत्रायय
जानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मशयोग्यतादित्यर्थे । स यकामवेदनस्यैतत्काल तदान्तर्यान् दहराकाशतुदेरिंयाशक्याऽऽह—समुच्चयेति ।
"सद्विद्यस्य वाक्यशेषानिर्णयः" इति न्यायादादौ तस्मिन् यदन्तरिति तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमभिलक्ष्य
हृत्पुण्डरीक परामृशति । तत्र यदन्तराकाश तदन्वेष्टय विज्ञिज्ञासितस्य च युपसहरति—तस्मादिति ।
नयेनच्छब्दस्य सनिहितार्थत्वाजीनात्मन सर्वात्मनि सनिहिततरत्वात्तस्यैव तादर्थ्यात्कागाना च नत्र समा-
हितयेन समुच्चयसिद्धेस्तावत् वाक्यमि याशक्य विजातीयाप्यक्षादिसिद्धजीवात्सजातीयश्रुतिसिद्धदहराकाशास्य-
परमात्मपरामर्शोऽप्यनात्मजीवे चापहनपान्मन्वाद्ययोगाद्वाक्यभेदापत्तेर्ममि याह—स चेति ॥ १४ ॥ दहराकाशस्यै
श्वरस्य हेतु तस्माह—गतीति । उत्तरपरमदर्मस्य परमसगनिमाह—दहर इति । अन्तारात्तसूत्रम्यानात्
रसगनिमाह—इतश्चेति । इत शब्दार्थमाह—परमादिति । तापेनोदाहरति—इमा इति । प्रजाश्चिदामाना

“उच्यते एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति” [छां० ८ । ३ । २] इति । तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानाम् अभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति ॥ तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे-“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति” [छां० ६ । ८ । ?] इत्येवमादौ । लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते-ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति ॥ तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूनाकाशाशब्दां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति ॥ ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् ॥ गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति पृथीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्यते ॥ सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति ॥

रत्नप्रभा ।

स्यापि गच्छन्त्यः तद्रात्मना स्थिता अप्यवृत्ताज्ञानेनावृताः त न जानन्ति । अतः पुनरुत्कर्त्तार्ययेः ॥ नन्वेतत्पदपरामृष्टदहरस्य स्यापि जीवगम्यवेऽपि ब्रह्मत्वे किमावातमियात्तस्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे- तथा हीति ॥ लोकेऽपि दृष्टमित्ययन्तरमाह-लोकेऽपीति ॥ गतिरिति व्याख्याय शब्द व्याचष्टे- तयेति ॥ जीवभूनाकाशाशब्दोऽपि केशवप्रसिद्धिरिति भावः । अत्रापि तस्योऽप्रसिद्धिं शङ्कते- नन्विति ॥ निपादस्यपत्तिन्यायेन समाधत्ते-गमयेदिति ॥ पृष्ठे चिन्तितम् “स्थपतिनिपादः स्यात्-द्विसामर्थ्यात्” [जे० सू० ६ । १ । ५१] रौद्रीमिष्टिं निधाय एतया निपादस्यपत्तिं याज्यवेदिवासायते । तत्र निपादानां स्थपतिः स्वामीनि पृथीसमासेन त्रैणिको प्रागः । अग्निविद्यादिसामर्थ्यात् । न तु निपादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निपादो ब्राह्मोऽमामर्थ्यादिति प्राक् सिद्धान्तः निपाद एव स्थपतिः स्यान्निपादशब्दस्य निपादे शक्तत्वात् तस्याश्रुतपठ्यर्थसम्बन्धलक्षकस्य कल्पनाऽयोगात् । श्रुतद्वितीयानिभक्तेः पूर्वपदसम्बन्धकारणत्वात् लाजत्रात् । अतो निपादस्येष्टिसामर्थ्यात् क-यमिति । तद्ब्रह्म-भामती ।

व्याचष्टे-तथाह्यहरहर्जीवानामिति । वेदे च लोके च दृष्टम् । यत्रपि सुषुप्तस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि वेदिकोमेव प्रसिद्धिं स्यापयितुमुत्सवने, ईदृशी नामैव वेदिकां प्रतिदिश्यते-लोकेऽपि गीयन् इति । यथा श्रुतन्तरे यथा च लोके तथेह ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति योजना । ‘दृष्टं च’ इति सूत्रस्यव्याख्यानं चोद्यमुत्वेनात्रारयति-ननु कमलासनलोकमपीति । परिहरति-गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति । अत्र तावन्निपादस्यपत्तिन्यायेन पृथीसमासाःकर्मधारयो वृत्तीपानिति स्थित-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

जीवाः । अहरहः स्यापि । कथं तर्हि पुनरुत्तानं तत्राऽऽह-एतमिति । उत्तमनिशा-रयोर्निश्चिन्तयेनाह-तत्रेति । श्रुतेः समर्थः । एत-उच्चारणजीवानां स्यापि दहरगमनेऽपि तस्य ब्रह्मत्वे किमावात तदाह-तथा हीति । अप्यायमेतद्विषया श्रुत्यन्तरमाह-“स्मरतीतो मरति” इति वादिनामपमाद्विषयार्थः । तथाहीत्यादिसूत्रायप्यवधार्यन्तरमाह-लोकेऽपीति । प्रसिद्धेः श्रुतिमूत्र-गतं ज्ञानान्यापानुदाहरणेऽपि ईदृशी नामैव वेदिकां प्रतिदिश्यते लोकेऽप्यन्तीति श्रुतिप्रामाण्यदारायां तदुक्तिरिति भावा रितेऽनुत्तम । दहरस्य ब्रह्मत्वधीहेतुतां गतं ब्रह्मता शब्दमत्रापि कथयति-तयेति । गतिरिति वेगः । शब्दस्य भिन्नत्वानुगुणं नैव शक्यते-नन्विति । पृथीसमासवृत्त्यर्थेऽशुभायां गौरवत्वात् स्थे लोकार्थे वाह-गमयेदिति । तथाऽपि पुनोऽस्य अर्थार्थेनाशय निपादस्यपत्तिकरणन्यायेनाऽऽह-सामानाधिकरण्येति । ननु तेनैव न्यायेन

१ असौ लोकादहरस्य । २ एतदुत्तराय, “विद्वद्दीनाय” (जे० सू० ६ । १ । ५०) आम्नां पत्रात्

एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्य-
वृत्तिपरिमर्हे लिङ्गम् ॥ न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलो-
काख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ कथम् ? “दहरोऽस्मिन्नन्तरा-
काशः” [छां० ८ । १ । १] इति हि प्रकृत्याऽऽकाशोपम्य-
पूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्याऽपहत-
पाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवाऽनतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति—“अथ
य आत्मा स सेतुविधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय” [छां० ८ । ४ ।
१] इति ॥ तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितो-
च्यते ॥ क्तिचः कर्तारि स्मरणात् ॥

रत्नमत्ता ।

लोकशब्दे कर्मण्यस्य इत्यर्थः ॥ कर्मण्यस्य लिङ्गं चास्तीति व्याचष्टे—एतदेवेति ॥ सूत्रे चकार उक्त्याय-
समुच्चयार्थे ॥ १५ ॥ सर्वज्ञगङ्गारणलिङ्गात् दहरं पर इत्याह—धृतेरिति ॥ नन्वयशब्दाद्दहप्रकरणे
विच्छिद्य धृता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते—कथमिति ॥ य आत्मोति प्रहृतापकर्षादयशब्दो दहरस्य
धृतिगुणविभ्रारणार्थमिषाह—दहरोऽस्मिन्नित्यादिना ॥ धृतौ विधृतिशब्दः कर्तृत्वविधत् क्तिन्तः ।
सूत्रे तु महिषशब्दसामानाधिकरण्याद्वृत्तिशब्दः क्तिन्नन्तो विभरणं सूत्रे । “क्तिन्विति” [पाणि० सू०
३ । ३ । ९४] इति भावे क्तिनो विभ्रानादिति विभागे । सेतुः असद्वहेतुः, विधृतिः स
स्थितिरित्यु-
भासती ।

मेव, तथापीह पर्यसमासनिराकरणेन कर्मण्यस्यमासस्यापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्तीति तदप्युक्तं सूत्र-
कारेण । तथाहि लोकशब्देदसिद्धान्तरहर्ब्रह्मलोकशब्दादयमिमानमेव लिङ्गं कर्मण्यस्यलोकप्रानेर्निपक्षान्तरमा-
द्वयवर्तमानं पर्यसमासाशक्तं व्यावर्तयद्दहाराशाप्राप्तयेवगतिपुत्रे, न च दहराकाशो तत्रणो लोकः
किंतु सद्भावेति तत्र च तल्लोकश्चेति कर्मण्यस्य विद्वो भवति । लोक्यन इति लोक । ह्यपुण्डरीकम्य-
खल्वय लोक्यते । यत्कृत् पुण्डरीकस्यमन्तःकरणं तस्मिन्विद्युदे प्रगल्भेन(करणानां योगिनां निर्मल
इवोदके चन्द्रमसौ निम्बमन्विच्छ चैतन्व ज्योति म्बम्ब प्रज्ञानलोक्यन इति ॥ १५ ॥ धृतेश्च महि-
म्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः । सौमो वृत्तिशब्दो भाववचनः । धृतेश्च परमेश्वर एव दहराकाशः । बुतः,
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

विशेषणममामो न युक्तमन्व्याप्त्याविषयत्वादेकस्य शब्दस्यार्थद्वयमाशरण्ये गुणधृतिव्यतिरिक्तत्वात् इति
न्यायः । तथा सति लोकविशेषप्रयोगवाल्यात्तस्यैवाऽऽदौ बुद्धिम्यन्वा कुतो ब्रह्मविषयत्वमित्याशङ्क्य तत्र ‘द्वि-
च’ इत्युत्तरत्वेन योनयति—एतदेवेति । तस्य लिङ्गत्व स्पुष्टमिति—न हीति ॥ १५ ॥ सर्वज्ञगङ्गारणस्य पर-
मात्मलिङ्गस्य दहरे दर्शनाच्च तस्य परत्वमिषाह—धृतेश्चेति । अस्य धृत्या मनो महिम्नो दहरे धृत्याभिगन्त्री-
श्वरे श्रुयन्तरेषुपुण्डरीकस्यैवधत्वमित्यर्थः । सूत्र व्याचष्टे—धृतेरिति । अयशब्देन प्रकरणं विच्छिद्य त्रि-
विधशब्दात्तस्य दहरस्य विभ्रारणमिषाह—कथमिति । प्रहृतागामिना यच्छब्देनाऽऽयशब्देन च दहर-
स्यैव बुद्धिस्यत्वात् प्रहृतागामिनेत्यदौऽयशब्दः किंतु वाक्योपक्रमशोतीत्याह—दहरोऽस्मिन्नित्यादिना ।
श्रुतविधृतिशब्दस्यार्थमिषाह—तत्रेति । क्तिन्विति भावे क्तिन्विभ्रानात् त्रिधृतिशब्देन दहस्य विभ्रारणमि-
ष्याशयं प्रहृताशब्दस्य न क्तिन्प्रययात् किंतु क्तिन्प्रययात् इषाह—क्तिच इति । सेतुशब्देनानि

यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसम्पद्रामसम्भेदाय, एवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसम्भेदायासंकरायेति ॥ एवमिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं महिमानं दर्शयति ॥ अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते-“एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृतां तिष्ठतः” [बृ० ३।८।९] इत्यादेः ॥ तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते-“एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसम्भेदाय” [बृ० ४।४।२२] इति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव “दहरोस्मिन्नन्तराकाशः” [छां० ८।१।१] इत्युच्यते ॥ यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः ॥ “आकाशो वै

रत्नप्रभा ।

रिष्यदौनक्त्यमाह-यथोदकोति ॥ मूल योजयति-एवमिहेति ॥ धृतेश्च दहरः परः अस्य धृतिरूपस्य नियमस्य च महिमाः अस्मिन् परमात्मन्येव श्रुत्यन्तरे उपरुच्येति मन्त्रार्थः । धृतेश्चेति चकारात् सेतुपदोक्तनियामकत्वञ्चिद्ग्राह्यम् । तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपरुचिन्माह-एतस्येति ॥ धृती तामाह-तयेति ॥ १६ ॥ प्रसिद्धेश्च आ समन्तात् काशते री न इति स्वयम्योतिषि ब्रह्मणाकाशशब्दस्य भावती ।

अस्य धारणलक्षणस्य महिम्नोऽस्मिन्नेभार एव श्रुत्यन्तरेपुनरुच्ये । निगद्यध्यापानमस्य भावम् ॥ १६ ॥ प्रसिद्धेश्च । न चैयमाकाशशब्दस्य नमणि लक्षणाविमुखादिगुणयोगादृतिः सांप्रतिकी, यथा रथान्नानामा चक्रारु इति लक्षणा, किंवापन्ननिच्छेदेति मन्त्रार्थः । ये एवाकाशशब्दो ब्रह्मण्येव मुक्त एव नमो-वदित्वाचक्षते, तेः ‘अन्वायधानेकार्थम्’ इति च ‘अनन्यत्रय- शब्दार्थः’ इति च मौमासकानां मुद्राभेदः एव । लभ्यते एवाकाशशब्दादिभु-वादिगुणयोगेनापि ब्रह्म । न च ब्रह्मण्येव मुक्तो नमसि तु नेनेर गुणयोगेन वर्धनीति वाच्यम् । लोकार्थानां कारणेन शब्दार्थसम्बन्धस्य वैदिकपरार्थप्रवचस्य तादूर्तिकत्वात् । ननु ‘यान्ता अयमाकाशशब्दानेभोऽन्तरदय आकाश’ इति व्यतिरेकनिर्देशान्न लक्षणा युक्ता । न हि भवति गङ्गायाः कञ्चिन्मि विरक्षिते गङ्गाया गमेति प्रयोगः । तन्निकेदानीं ‘पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत् ‘अमावास्यायाममावास्या’ इत्यमार्थुर्दिकः प्रयोगः । न च पौर्णमास्यामावास्याशब्दान्तरात्तद्विरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्रि शरकोर्या पा पौनस्य ५माशस्य दृष्टान्तेनामकत्वेन सेतुशब्दस्यार्थमाह-यथेति । इतिशब्दः भुवक्ष-रायसमाख्येः । उनेऽर्थे मूल योजयति-एवमिति । तथाऽपि कथं दृश्येयम् तत्राऽऽह-अयं चेति । यातावृथि-वादिगुणयोगेनापि विद्वद्भास्यमादिशब्दार्थः । प्रकारान्तरं धृतिमावृत्ते-तयेति । निधित्वा । मन्त्रेऽप्यपि तस्य मन्त्रः राजकुमारव्यापृत्त्यर्थं भूताभित्तिर्गन्तुकम् । गोकुलाय ननाऽपि पर-म्यैरागम्यानं यत् भूतपाठस्यम् । त्रि शरकनया सेतुमिति सर्वव्यवस्थापकत्वमाह-मेतुमिति । तदेव सृष्टयति-एवमिति । मन्त्रार्थमुपसहसि-एवमिति ॥ १६ ॥ दहरस्य परत्वे हेतुत्वम्-प्रसिद्धेश्चेति । चकारार्थमाह-इतश्चेति । इतःशब्दार्थं सृष्टयति-यदिति । नास्ति लौकिकं प्रमितिर्निधौ प्रमितिर्-माह-आकाश इति । ‘यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्’ इति महोनुमादिपदम् । ब्रह्मणाकाशशब्दप्रसिद्धि-

नामरूपयोर्निर्वहितौ" [छां० ८। १४] "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" [छां० १। ९। १] इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते ॥ भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धात्प्रमानोपमेयभावाद्यसम्भवात्प्रगृहीतव्य इत्युक्तम् १७

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नाऽसम्भवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषवलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येत अस्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः—“अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मैति होवाच” [छां० ८। ३। १४] इति ॥ अत्र हि सम्प्रसादशब्दश्च्युत्यन्तरे सुपुस्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्तोत्पुपस्थापयितुं, नार्थान्तरम् ॥

रूपप्रमा ।

विमुच्यगुणतो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यम् ॥ १७ ॥ यदि एष “आत्मापहतपाप्मन्यादिवाक्यशेषवलेन दहरः परः” [छां० ८। १। ९] इति । तर्हि जीवोऽपीत्याशास्य निषेधति—इतरेति ॥ जीवस्यापि वाक्यशेषमाह—अथेति ॥ दहरोत्पन्नन्तरं मुक्तोपसृत्वं शुद्ध ब्रह्मोच्यते य एष सम्प्रसादः जीवः अस्मात् कार्यकरण-संघातात् सम्पद्य उत्थाय आत्मानं तस्माद्विचिष्य विप्रिक्रम् आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य तदेव प्रत्यक् परं ज्योतिः उपसम्पद्यते प्रान्नोतीति व्याख्येयम् । यथा मुखं व्यादाय स्वपितीति वाक्यमुप्या मुखं व्यादते इति व्याख्यायते, तद्वत् । ज्योतिरोऽनात्मत्वं निरूपयति—एष इति ॥ सम्प्रसादे “रत्वा चरित्वा” [बृ० ४। ३। १९] इति श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य विद्वान्मन्याह-मामती ।

वाग्नेयादिषु मुस्यौ । यन्नोक्तं यत् शब्दोऽर्थप्रतीतिस्मिन्न उक्त्या, यत् पुनरन्याऽर्थं निश्चिने शब्दप्रयोगस्मिन्न वाचकत्वमेवेति, नदुक्तम् । उभयस्यापि व्यभिचारात् । ‘सोमेन यजेत’ इति शब्दादर्थः प्रतीयते । न चात्र कस्याचिद्वाक्षगिक्यमृतं वाक्यार्थान् । न च ‘य एवं विद्वान् पौर्णमासी यजने य एवं विद्वानमावास्याम्’ इत्यत्र पौर्णमास्यामावास्याशब्दौ, न वाक्षगिकौ । तस्मात्किंचिदेतदिति ॥ १७ ॥ इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासम्भवात् । सम्यक् प्रसीदन्त्यस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं काष्ठं यजहतीति मुमुक्षुः संप्रसादो जीवस्यावस्थावेदः न ब्रह्मणः । तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य, न त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः । तस्माद्यथा पूर्वोक्तैर्विक्रयशेषगतैर्द्वैर्गोत्राद्यगम्यते दहराकाशः, एव वाक्यशेषगताम्यामेव संप्रसादसमुत्थानाम्या दहराकाशो जीवः कस्मान्नावगम्यते । तस्मान्नास्ति विनि-जानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

क्या जीवपक्षोऽपि निरस्त इत्याह—जीवे त्विति । क्वचिद्व्येके वेदे चेत्पर्यः । तर्हि लोकवेदप्रसिद्धौ-ताकाशो गृह्णतां नेयाह—मूर्तेति ॥ १७ ॥ विनिगमनहेत्वभावं मन्वानस्य प्रायवस्थानं प्रत्याह—इतरेति । तत्र कोद्यं न्याचष्टे—यादिति । वाक्यशेषमेवाऽऽह—अथेति । दहराकाशात्प्रसोपाधिकवद्ब्रह्मण्यन्तरनिष्पद्यते । सर्वनामभ्या विद्वानुक्तः । तमेव मुने सर्वकाष्ठव्यभिनिर्मुक्तं वक्ति—संप्रसाद इति । अस्मादपि ममानदयविविधादिति यावत् । शरीरान्द्रो देहद्वयार्थः । ततः समुत्थानं विविकामत्रानवत्त तत्कृत् स्मरन्पेणाभिनिष्पत्तिस्मरत्साक्षात्कारस्तत्कृत्माह—परमिति । उपसम्पद्यामिनिष्पद्यते इति, मुने व्यादाय संविर्णानिदन् । ज्योतिःशब्दस्य सर्वादिनिषेधं निषेधति—एष इति । कुतो वाक्यशेषस्य जीवविषयत्वं तत्राऽऽह—अथेति । संप्रसादे ‘रत्वा चरित्वा’ इत्यादि दृष्टत्वात्पक्षे श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावदवस्थावदुत्थानमपि जीव-

तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं सम्भवति ॥ यथाऽऽकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं, तद्वत् । यथा-चाट्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिधवा-हारात् “आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता” [छां० ८ । १४] इत्येव-मादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति ॥ तस्मा-दितरपरामर्शाद् “दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” [छां० ८ । १ । १] इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत ॥ नैतदेवं स्यात् ॥ कस्माद् ॥ असम्भ-वात् ॥ न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेनोपमी-येत ॥ न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्मास्सम्भ-वन्ति ॥ प्रपञ्चितं चेतत्प्रथमसूत्रे ॥ अतिरेकाशंकापरिहाराय तु पुनरुप-न्यस्तम् ॥ पठिष्यति चोपरिष्ठाद् “अन्यार्थश्च परामर्शः” [व्या० सू० १ । ३ । २०] इति ॥ १८ ॥ इति दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥ (६) ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवान्निराकृता ॥

रत्नप्रभा ।

स्येति ॥ तदाश्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः-यथेति ॥ ननु वाय्वाकाशशब्दो जीवे न दृष्ट इत्याशयोक्तानस्योत्थानलिङ्गनशकस्य इत्याह-यथा चेति ॥ नियामकामान-जीवो दहरः किं न न्यादिति प्राप्ते नियामकमाह-नैतदित्यादिना ॥ दहरे धृतधर्माणामसम्भवात् जीवो दहर इत्यर्थ-स्तर्हि पुनरुक्तिस्तदाह-अतिरेकेति ॥ उत्तराच्चेत्यधिकाशकानिवासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिः, तत्राह-पठिष्यतीति ॥ जीवस्य व्यापस्थानभूतजज्ञानार्थोऽय परामर्श इति वक्ष्यते ॥ १८ ॥ (५) ॥ असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति-उत्तराच्चेत्यादि सूत्रम् । निराहृत्याया जीवाशङ्काया प्रजा-भामती ।

गमनेति शङ्कार्थः । ‘नासभवात्’ । सप्रसादसमुत्थानाभ्या हि जीवपरामर्शो न जीवपरः, किन्तु तर्हीत्या-स्त्विच्छेदप्रथमभाषणः । तथा चैव परामर्शो भ्रमण एवेति न सप्रसादसमुत्थाने जीवलिङ्गम्, अपि तु भ्रमण एव तादर्थ्यादित्यत्रै वक्ष्यते । आकाशोपमानादयस्तु ब्रह्मव्यभिचारिणश्च ब्रह्मपराश्रयस्ति विनिगमने-ल्यर्थः ॥ १८ ॥ (५) ॥ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु । दहराकाशमेव प्रष्टुं योपागम्यायते-यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्व लोचनान्प्रोति सर्गश्च कामान्, तमात्मान विविदिषन्तौ सुरासुराजापिन्द्रविनेचनौ समि पाणी प्रजापति आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

लिङ्गमि पाह-स्येति । देवाश्रयधेरुच्य तस्माद्भुक्तिदृष्टताऽऽह-यथेति । जीवे न कचिदाकाशशब्दोऽर्न्ना-स्युक्त विनिगमननियामाशय्य ब्रह्मणि तस्मार्मित्यनारात्तत्तद्वन्-जीवोऽपि वाच्यशेषलिङ्गात्प्रसिद्धिः स्या-दित्याह-यथा चेति । चोगमुपसहसति-तस्मादिति । दहरेत्येव जीवपरामर्शोऽपि न तेन दहरो जीवः स्यादिति नन्वर्थमाह-नैतदिति । तत्र प्रभूर्पूर्व हेतुमाह-कस्मादिति । यदाकाशोपमितत्र दहरस्य ध्रुव तत्र जीवो भवत्यतीति भिन्नज्ञे-न हीति । अपहृत्यात्मनादीनामपि दहरोक्ताना जीवे न समानेत्याह-न चेति । उपाधिधर्माः पाप्मादयः । ब्रह्मेशधर्मादीनि सर्वमभ्युक्तमित्याशयऽऽह-प्रपञ्चितं चेति । तां पुनर्गच्छित्ताऽऽह-अतिरेकेति । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्तत्राऽऽह-पठिष्यतीति । जीव-परामर्शा जीवस्य भ्रान्नाभाषणार्थाशेष इत्यर्थः ॥ १८ ॥ (५) ॥ उक्तसम्भव्यामिद्धिमाशङ्क्य परिहरति-उत्तराच्चेदिति । जीवस्य वृत्तमद्वय तादर्थ्यात्-इतरपरामर्शादिति । निराहृत्यायाहेतुन निराहृत्या-

अथेदानीं मृतस्यैवामृतसेकात्पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते । उत्तरस्मात्माजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि “य आत्माऽपहतपाप्मा” [छां० ८।७।१] इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय—“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मा” [छां० ८।७।४] इति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति ॥ “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि” [छां० ८।९।(३।८)।(१०।४)] इति च तमेव पुनः परामृश्य “य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा” [छां० ८।१०।१] इति । “तद्यत्रैतत्सुतस्समस्तस्सम्पन्नः स्वप्नं न विजानात्येष

रत्नप्रभा ।

पतिवाक्यवलात्पुनः समुत्थानं क्रियते । तत्र जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिग्रहणेनासम्भवासिद्धेरित्यर्थः ॥ कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह—तत्र हीत्यादिना ॥ यद्यप्युपक्रमे जीवशब्दो नास्ति । तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थाछिन्नेन जीवनिश्चयात्तस्यैव ते गुणाः सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजापतिर्वृते—य एष इति ॥ प्राधान्यादकिमग्रहणम् । सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापलमित्याह—द्रष्टारमिति ॥ महीयमानः वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्नपर्याये, तद्यत्रैति, भामती ।

वारिषसितुमाजन्मतुः । आगत्य च द्वात्रिंशत् वर्षाणि तत्परिचरणपरौ ब्रह्मचर्यगुप्तुः । अथेतौ प्रजापतिश्चन्द्राच, किकामाविहस्यौ युयामिति । तावच्चतुः, य आत्माऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषाव इति । ततः प्रजापतिस्त्राच, य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुणः, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामान्नातिः । एतदमृतममयम् । अथेतच्छ्रुत्वा तावत्प्रक्षीणकस्मपावरणतया छायापुरुष जगद्गुह्यतुः । प्रजापतिं च पप्रच्छतुः, अय योऽयं भगवोऽसु दृश्यते, यश्चादर्शो, यश्च खड्गादौ कतम एतेष्वसौ अय पैक एव सर्वेष्विति । तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्रजापतिर्वताहो सुदूरमुद्गान्तावेतौ, अस्माभिरक्षिप्तान् आत्मोपदिष्टः, एतौ च छायापुरुषं प्रतिपन्नौ, तद्यदि वयं आन्तौ स्य इति श्रमस्ततः स्वात्मनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विमानितौ सन्तौ दौर्मनस्येन यथाबहुपदैशं न गृहीयाताम्, इत्यनयोराशयमनुख्य ययार्थं प्राहयिष्याम इत्यमिसंधिमाप्रत्युवाच, उदशराव आत्मानमवेक्षेयामस्मिन्वपश्ययस्तद् श्रुतमिति । तौ च दृष्ट्वा स्तुष्टद्वयौ नाश्रूताम् । अय प्रजापतिरेतौ विपरीतग्राहिणौ मा भूतामित्याशयवान्पप्रच्छ, किमत्रापश्यमानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पर्यवसानमाशंकाऽऽह—अथेति । पुनस्तद्दृष्ट्याने हेतुमाह—उत्तरस्मादिति । प्राजापत्ये वाक्ये जीवेऽप्यपहतपाप्मत्वादिश्रुतेरसम्भवे नैति शंका इत्यर्थः । कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह—तत्रेति । प्रतिज्ञावाक्यस्य परमात्मविषयत्वमाशंकाऽऽह्यपर्यायस्य जीवविषयत्वादुपक्रमस्यापि तथेत्याह—य इति । ननु छायात्मैवास्मिन्पर्याये प्रतिपाद्यते दृश्यमानत्वस्य तस्मिन्मुख्यत्वान्नेत्याह—द्रष्टारमिति । पप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चकोशोक्तिश्च श्रमप्रतिपत्त्यर्थं प्राणाद्युक्तिश्च ब्रह्मार्थं जीवोक्तिरपि स्यादित्याशंका द्वितीयतृतीययोरपि तद्विषयत्वमाह—एतं त्विति । उत्तरस्यान्यस्यानुक्तेर्नान्यार्था जीवोक्तिरित्यर्थः । “अन्तर उपपन्नः” इत्यथ परस्याक्षिप्तानताया दाशित्वादाद्यपर्यायस्य परविषयत्वादुत्तरयोरपि तद्विषयतेत्याशंकाऽऽह—य इति । स्वप्नं वासनामयैर्विषयैर्महीयमानता परस्यैव स्वप्नमं स्वप्नधीगम्यमित्युक्तेरित्याशंकाऽऽह—तद्विति । तदेतदिति सप्रथमः । ननु यस्यामवस्थायां तदेतत्स्वप्नं यथा स्यात्तथा पुनः स्वापावस्थां प्राप्नोति मन्त्रिण तस्यामनस्ययायामुपसृष्टकण्ठप्रामस्तद्वपापारुतकाद्युध्यहीनः स्वप्नमशान्माश्रतया वित्रापपन्मुक्ताद्वपावृत्तस्तैजसानन्तरमार्थी प्राप्नोति शान्तिक्रिया विना स्वरूपचेतन्येनाज्ञान-

आत्मा” [छां० ८ । ११ । १] इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे ॥ तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयति “एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म” [छां० ८ । ११ । १] इति । “नाऽह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि” [छां० ८ । ११ । १] इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्”

रत्नप्रभा ।

सुषुतिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्याचष्टे इत्यन्वयः । यत्र काष्ठे तदेतत् स्वन यथा स्यात्तथा सुप्तः सम्पग् अस्तो निरस्तः कारणप्रामो यस्य स समस्तः । अत एवोपहतपाप्मत्वात्कृतकालुष्यहीनः संपन्नः स्वर्गं प्रपद्यमज्ञानमात्रत्वेन विद्यापयति । अतोऽज्ञानमत्त्वान्मुक्ताद्विलक्षणं प्राज्ञ एषः स्वचेतन्येन कारणशरीरमाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्तास्मृतिप्रदत्तादात्म्यर्थः । चतुर्थपर्याये ब्रह्मोक्तैः तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणा इत्याशयं तस्यापि पर्यायस्य जीवपरत्वमाह-नाहेति ॥ अहेति-निरातः खेदार्थे । स्थितमानो हीन्द्र उवाच न खलु सुप्तः पुमान् अथ सम्प्रति सुषुप्स्यन्म्यामाग् अयं देवदत्तोऽहमिति एवम् आत्मानं जानाति । नो एव नैव इमानि भूतानि जानाति किन्तु त्रिनाशमेव प्रातो मयि । नाहमत्र भोग्यं पश्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिसुप्तसत्ताद् । त दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह-एतमिति ॥ एत-
भामती ।

समिति । तौ होचतुः, यथेप्रानामतिचिरव्रतचर्च्यचरणसमुपजातायतनत्वोमादिमन्तायेवमानयोः प्रतिग्न्यरु नएत्रोमादिमदुदशरावेऽपश्यायेति । पुनरेतयोर्दृश्यात्मनिभ्रममपनिनीर्पुयेयै हि छायापुरुष उपगनापाय-धर्माभेदेनागम्यमान आत्मउक्षणनिरहान्नात्मैवमेवेद् शरीरं नात्मा, किन्तु ततो भिन्नमित्यन्वयत्प्रतिरेकाम्यामेती जानीयातामित्याशयान् प्रजापतिरवाच, साच्यच्छती सुवसनौ परिच्छती भूत्वा पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानं, यथाप पश्यस्तद् वृत्तमिति । तौ च साच्यच्छतौ सुप्तसौ उन्ननमण्डोमानौ भूत्वा तथैव चक्रतुः । पुनश्च प्रजापतिना पृष्टी तामेव छायामात्मानमूचतुः । तदुपश्रुत्य प्रजापतिरहो वनायापि न प्रशान्त एवपीरि-अनः, तयथाभिमतमेवात्मनश्च कथयामि तारतुः । काष्ठेन कन्त्ये क्षीगेऽस्मद्दहनसदर्थेरोपपर्यालोचनया-त्मतत्त्व प्रतिपम्येते म्ययमेवेति मत्वोवाच, एव आत्मेतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तयोर्विरोचनो देहानुना-तिराच्छायाया देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागत्य तथेयामुपानुवदिदेश । देहेऽस्मत्प्रातनिज-सदनोऽन्वयेव किञ्चिद्विरलकल्माषतया छायात्मनि शरीरगुणदोषानुविशायिनि तत दोष परिभाषयन् नाहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसमीपं समिपाणिः पुनरंधेयाप । भागतथ प्रजापति-नागमनकारणं पृष्टः पथि परिभाषितं जगाद् । प्रजापतिस्तु सुव्याख्यातमन्या मनश्चमर्शगीकन्त्यवापरण-तया नाप्रतीः, तापुनरपि तद्व्रक्षयाप चरापराणि द्वित्रिरान वर्षाणि ब्रह्मचर्येण, अथ प्रतीगरुन्त्याय नै अहेनमेरान्मान भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्यनेचतुः । स च तथा चारित्र्यचर्च्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुनम-साद् । उपसन्नाय चास्मि प्रजापतिर्याचष्टे, य आत्मापहतपाप्मादिच्छगोऽक्षीगि दर्शितः सोऽयं य एव स्मरे महीयमानो यनितादिभिरनेकथा स्मरणयोगान् मुञ्चानो विहर्तीति । अस्मिन्नपि देयेत्रे मय ददर्श ।
आनन्दगिरौ-न्यायनिर्णयः ।

साक्षी साक्ष्यस्य देहादेः सत्तास्मृतिप्रदत्त्वेन चाऽऽनेपर्यः । तथा चावस्थान्तराग्नौऽपि स्थुयर्थं सक्षिन्त्याऽह-जीवमिति । स्वन्तावस्थानोऽन्या स्वानास्याऽनस्थान्तरम् । तथाऽपि तस्मिन्वहतमान-त्वादि कथमित्यादास्य त्रिनाऽपि ब्रह्मरूपतानुगम्या तद्वीरित्याह-तस्येति । ‘य आनाऽनन्तरान्ना’ इत्या-दिनोवक्रान्तः स परमात्मतया चतुर्थपर्याये कथयते, तेन तत्रप्रतिपादनसिद्धिर्निपादात्तत्र चतुर्थपर्यायस्यापि जीवविरतत्वमाह-नाहेति । अहेति निरातः खेदार्थे । स्थितमानो हीन्द्रः प्रोवाचार्थं सुप्तः पुनानप-

[छा० ८ । ११ । ३] इति चोपक्रम्य शरीरसम्बन्धनिन्द्रापृथक्कम् "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वैन रूपेणाभि-
निष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" [छा० ८ । १२ । २] इति जीवशरीरात्समु-

रत्नप्रभा ।

स्मात् प्रकृतादात्मनः अन्यत्र अन्य न व्याप्यात्पामीयुपक्रम्य "मयन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्" [छा०
मानवी ।

यद्यस्य आयापुरुषप्रज्ञ शरीरधर्मानुपपत्ति, तथापि शोकमयादिप्रित्तिप्रवाधानुभवान्न तत्रायस्ति स्वस्ति-
प्राणित्पुक्तवति मयवति पुनरपराणि चर द्वारिगत वर्णाणि स्वच्छ तत्रचर्यमिदानीमप्यक्षीणरूपयोऽस्ती-
त्युच्ये प्रनापतिः । अयाम्नित्रेकारमुपसंज्ञे मयवति प्रनापतिरुवाच, य एष आनापहतपाप्मादिगुणो
दर्शनोऽपि च स्वने च म एष यो निषयेन्द्रियमयोगविरहाप्रसन्नः सुशुभानुत्थायामिति । अत्रापि
नेन्द्रो निर्धार । यथा हि जाग्रदा स्वप्नगतो वाऽयमहमस्मीति इमानि भूतानि चेति विज्ञानाति नेत्र
सुशुभः किंचिदपि घेयते, तदा स्वल्पमचेतयमानोऽमान प्राप्त इव भवति । तद्विद्वा चेति निर्दिशति ।
एवमुक्तवति मयवति वनाद्यापि न ते कल्पपञ्चयोऽवून् । तत्पुनरपराणि चर पञ्च वर्णाणि त्रयचर्यमित्य-
वोच्यनापतिः । तदेवमस्य मचोनस्त्रिभिः पर्यायेऽर्थाण्युः पर्यगतिपर्याणि । चतुर्थं च पर्याये पञ्च
वर्णाणीत्येकोत्तर शत पर्याणि त्रयचर्यं चरत् सहस्राक्षस्य संपदिरे । अत्रापि त्रयचर्यसंपदुत्पत्तिरुक्तम-
पाय मयवने य एषोऽपि यद्य स्वने यद्य सुशुभे अनुस्यूत एष आत्मापहतपाप्मादिगुणो दर्शनः,
तमेव 'मयन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्' इत्यादिना विन्मष्ट व्याचष्टे प्रनापति । अपमस्यामिमत्रि-यार्थिक-
चिन् सुख दुःखमागमापायि तन्मर्त्यं शरीरेन्द्रियान्तं करणसवन्ति, न त्वात्मनः । स पुनरेतानेव शरीर-
दीन् अनाद्यविद्याशक्तानांशादात्मत्वेनाभिप्रतीतमन्त्रतेन सुखदुःखेन तदन्तमात्मानमनुमन्यमानोऽनुत्पद्यते ।
यदा त्वयमपहतपाप्मादिदक्षिणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्तमनुभवति, अयस्य शरीरवतोऽप्य-
शरीरस्य न देहादिधर्ममुगदृ उपसद्गोऽस्तीति नाचुत्पद्यते, केवळमप्य निषे चैतन्यानन्दरते रूपे व्य-
म्यितः समस्तद्रोक्तान्मान् प्राप्नो भवति । एतस्यैव हि परमानन्दस्य मात्रः सर्वे कामाः । दुःख त्रि-
यानिर्माणमिति न विद्वानाप्नोति । 'अगीलिभोवनिपदा व्यामोह इह जायते । तेषामनुप्रहायेदमुपाप्या-
नमर्त्ययन् ॥' एष व्यभिन्न उक्तपदावधनदर्माप्राजापयात् अक्षणि च स्वने च सुशुभे च चतुर्थं
च पर्याये 'एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय' इति जीवानैगपहतपाप्मादिगुणः श्रुयोर्यते । नो खलु
परस्याक्षिप्यान मयवति । नापि स्वतामयन्यायोगः । नापि शरीरात्समुत्थानम् । तस्माद्यस्यैव सर्व
सोऽपहतपाप्मादिगुणः श्रुयोर्यते । जीवस्य चैतत् सर्वमिति स एवापहतपाप्मादिगुणः श्रुयोर्यते इति
नापहतपाप्मादिभिः पर त्रय मन्वने । ननु जीवस्यापहतपाप्मादयो न समवन्तीत्युक्तम् । वचनाङ्ग-
विन्यति । किमिदं वचनं न शक्यम् । नास्ति वचनन्यानिवारः । न च मानान्तरविरोधः । न हि जीवः
पाप्मादिभ्यमानः, किंतु बाह्युद्विशरीरात्मनमगोऽस्य पाप्मादिः शरीराद्यभावे न भवति यम् इव घृम-

थानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सम्पदमियेव नाऽऽनानमस्यामस्याया जानाति नो एतेषानि भूतानि विनाशमेवापीनो भवति नाहन्नर भोग्य
पस्यानोयेन स्वाये दोष दृष्ट्वा पुनरुपसंज्ञादेर्यथः । स प्रनापतिरुवाचेत् तंरेति प्रहृष्टमेवाऽऽत्मानं ते
शुभ्य पुनरपि व्याप्याप्यानि नेान्मादन्मिनुपक्रम्यः । तथाऽपि जीवस्यापहतपाप्माद्युपगमेऽप्यक्षी-
निगो न हेतुजनस्य देहादिसंज्ञात् ज्योतिर्योगादिप्राह-शरीरिति । मयन्मर्त्यं वा इदमित्यादिना
देहसम्बन्ध निष्क्रिया तस्माद्विद्यते जीवनेनोत्तमपुरुषनेव सम्प्रसादोऽस्मादिप्यादिना दर्शयतीति योजना

स्थितमुत्तमं पुरुषं दर्शयति ॥ तस्मादस्ति सम्भवो जीवे पारमेश्वराणां
धर्माणाम् ॥ अतो "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" [छां० ८ । १ । १]
इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चिद् वृथात्, तं प्रतिव्यूयादावि-
र्भूतस्वरूपस्त्विति ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ नोत्तरस्मादपि वाक्या-
दिह जीवस्याशंका सम्भवतीत्यर्थः ॥ कस्मात् ॥ यतस्तत्राप्याविर्भूतस्व-
रूपो जीवो विवक्ष्यते ॥ आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः ॥
भूतपूर्वगत्या जीववचनम् ॥ एतदुक्तं भवति ॥ "य एषोऽक्षिणि" [छां०
८ । ७ । ४] इत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनेन शरी-

रत्नप्रभा ।

८ । १२ । १] इति निन्दापूर्वक जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः । तस्मात् प्रजापतिवाक्यात् । अतः सम्भ-
वासिद्धेः । सिद्धान्तपति-तं प्रतीति ॥ अत्रस्यात्रयाच्छोधनेनाविर्भूतम् । जीवितत्वम् अर्थस्य वाक्योत्प-
श्यन्मि-यत्त्वमित्यर्थः ॥ तर्हि सूत्रे पुँल्लिगेन जीवोक्तिः कथं ? ज्ञानेन जीवत्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह-
भूतपूर्वेति ॥ ज्ञानापूर्वमविद्यात् कार्यप्रतिबिम्बितत्वरूप जीवसम्भूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं प्रवरूपोपि
जीवनाम्नोच्यत इत्यर्थः ॥ विश्वेतेऽसंप्राप्ततुरीयपर्यायचतुष्टयात्मप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह-एतदिति ॥
जन्मानाशङ्कान्प्रतिबिम्बन्निम्बदेहो नास्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्युवाच-"उदशरावे
आत्मानमपेक्ष्य यदात्मनो न विजानीयस्तन्मे प्रभूतम्" [छां० ८ । ८ । १] इत्यादिनाल्लेनेत्याह-
उदशरावेति ॥ उदकपूर्णं शरावे प्रतिबिम्बान्मात्रं देह दृष्ट्वा स्वस्याज्ञात यत्तन्मय वाग्यमित्युक्तश्रुत्यर्थः ॥

भामती ।

प्रजापति इति शङ्कार्थः । निराकरोति-तं प्रतिव्यूयाद् आविर्भूतस्वरूपस्तु । अयमभिसन्धि-वैर्मा-
पर्यायेचनया तावदुपनिषदां शुद्धब्रह्मसुक्तमेकमप्रपञ्च अत्र तदतिरिक्तं च सर्वं तद्विषयो रज्जोरिव मुग्ध
इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । तथा च जीवोऽन्मविद्याकल्पितदेहेन्द्रियागुपहित रूप प्रकणो न तु स्वामारिकः ।
एव च नापहततामत्वाद्यस्तम्भितविद्योपाधौ समन्विनः । आविर्भूतप्रलक्षणे तु निरुपाधौ समन्तो अत्राय
एव न जीवस्य । एव च अत्रैवापहततामत्वादिगुण श्रुत्युक्तमिति तदेव दहराकाशो न जीव इति । स्यादे-
त्त्वं । स्वस्वामिर्भावे चेद्देहेव न जीवः, तर्हि विप्रतिबिम्बमभिधीयते जीव आविर्भूत्वस्य इति,
अत आह-भूतपूर्वगत्येति ॥ उदशरावब्राह्मणेनेति । यथेव हि मयोऽनं प्रतिबिम्बान्युदशराव उप-
जनापापपर्यर्कत्वात्प्रत्यक्षगणिरहात्नामा, एव देहेन्द्रियाद्युपजनापापपर्यर्क नात्मेऽुदशरावदृष्टान्तेन शरी-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

अनभवासिद्धि निगमयति-तस्मादिति । हेतुमिदिकः उमाह-अत इति । सिद्धान्तनादत्त-तं प्रतीति ।
आविर्भावस्य विशेषणिय ज्ञातदर्थस्तुशब्दो वृथेत्याशङ्क्याऽह-मुग्ध इति । पञ्चव्यावृत्तिनेन मृदुषी-
नेति । इहेति दहरास्योक्तिः । पर्यायचतुष्टयस्य जीवार्थवाङ्मुक्तदागता नेति शङ्के-कस्मादिति ।
सौर टोमाह-यत इति । पर्यायचतुष्टय समर्थः । पुँल्लिगमिचि बह्व्रीहितनासमाह-आविर्भूत-
मिति । तस्य प्रजापत्य जीवो विशेष्येन तत्राऽऽह-भूतेति । अत्रियात्कार्यप्रतिबिम्बितत्वेन विदा-
तोर्त्तस्मातोऽभूदिति विश्वत्रदेऽन्यमानेऽपि जीवोक्तिर्विषयः । स्वस्वामिर्भावेऽपि जीवस्य जीववानपादा-
त्तुतोऽप्रतीयाशङ्क्य प्राजापयथावयवापर्यर्कमाह-एतदिति । अस्याविशेषादिष्टस्य परैक्यायोगमा-
शङ्क्याऽह-अतीति । उपजनापापान्प्रतिबिम्बन्प्रदानात्मा देहादिरिति वमुदशराव आत्मानमपेक्ष्य
यदात्मनो रूपं न विजानीयस्तन्मे भूतमित्युच्यते अथ इत्याह-उदशरावेति । प्रष्टोऽत्र द्वितीयायः ।

रात्मताया व्युत्थाप्य “एतं त्वेव ते” [छां ८।९।४] इति पुनस्त-
मेव व्याख्येयत्वेनाकूप्य स्वप्नसुप्तोपन्यासक्रमेण “परं ज्योतिरुपसम्पद्य
स्वेन रूपेभिनिष्पद्यते” [छां ० ८।१२।२] इति ॥ यदस्य पारमा-
थिकं स्वरूपं ब्रह्म, तद्रूपतयैर्न जीवं व्याचष्टे ॥ न जैत्रेण रूपेण ॥ यत्परं
ज्योतिरुपसम्पत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म ॥ तच्चापहतपाम्पत्वादिधर्मकम् ॥
तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपम् । तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेभ्यः ॥
नेतरदुपाधिकल्पितम् ॥ यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्ष-
णामविद्यां निर्वर्तयन्कूटस्थानित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न
प्रतिपद्यते, तावज्जीवस्य जीवत्वम् ॥ यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघा-
ताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते—नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातः,
नासि संसारी—किं तर्हि—तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्त-
त्त्वमसीति, तदा कूटस्थानित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्मान्छरी-
राद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थानित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति ॥
“स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति” [मुण्ड ० ३।२।९]
इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपम् । येन शरीरात्समु-
त्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥

रत्नममा ।

व्युत्थाप्य विचार्य अभिनिष्पद्यते इत्यनेतदूक्तं भवतीति सम्बन्धः । किमुक्तमित्यत आह—यदस्येति ॥
जीवत्वरूपेण जीव न व्याचष्टे । लौकिसिद्धत्वात् । किंतु तमनूय परस्परव्यभिचारिणोऽनस्याम्यो
विनिश्चयप्रसङ्गरूपं बोधयति । अतो यद्रम्य तदेवापहतपाम्पत्वादिधर्मकं न जीवं इत्युक्तं भवति ।
शोभितस्य ब्रह्मामेदेन तद्वर्मांकेरित्यर्थः । एवमनस्योपन्यासस्य विवेकार्थत्वात् न जीवलिङ्गत्वम् । एतदशु-
भमममेतद्ब्रह्मेति लिङ्गोपेतश्रुतिरिरोधादिति मन्तव्यम् । ननु जीवत्वमन्वविरुद्धमनतोः कथममेदस्ताह-
तदेवेति ॥ अन्वयव्यतिरेकान्यां जीवत्वस्यानिद्यानाशितत्वादीतोष इति मन्ना दृष्टान्तेनान्वयमाह—याव-
दिति । व्यतिरेकमाह—यदेति । अविद्याया सत्या जीवत्व वाक्योत्पन्नबोधोपात्तनिवृत्तौ तन्निवृत्तिरित्यादिपरक
तदित्यर्थः ॥ संसारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धं निगमयति—तदेव चास्येति ॥ “समुत्थाय परं ज्योतिरुप-
सम्पद्यते”

मामती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

श्रुत्यापन वाचः । प्रकृण्विच्छेद व्यावर्णयति—एतामिति । अवस्थाना व्यभिचारिणेन कथितत्वात्त-
दस्य वस्तुपदेष्टुमनस्योक्तिरिति तदुक्तिरुत्तमाह—स्वप्नेति । परं ज्योतिरित्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह—यदिति ।
परं ज्योतिरेवोपसम्पद्यते इत्यर्थः । यत्तु जीवस्य नापहतपाम्पत्वादीनि
तत्राऽऽह—तच्चेति । जीवस्य ब्रह्मामेदात्तद्व्युत्पन्नत्वात् स्वामानिकानिर्भूतापहतपाम्पत्वादिस्वरूपं तद्वदतिगन्धमि-
त्यर्थः । कथं विद्योतिरुद्धयोर्जीवत्वगणोरित्यर्थः, तत्राऽऽह—तदेवेति । विरुद्धत्वमुद्धौ कथं शास्त्रमपि तद्वो-
धीत्याशङ्क्याऽऽह—नेतरदिति । प्रतीतिकविरुद्धाकारस्वीयाधिकृत्यादागमावगतं स्वामानिकमैक्यमविरुद्ध-
मित्यर्थः । अविद्यानान्वयव्यतिरेकान्यां समाहित्वस्यानिद्यात्वं यत्तु दृष्टान्तेनान्वयमाह—यावदिति । व्यतिरे-
कमाह—यदेति । व्युत्थापनद्वारा प्रतिबोधनमभिनयति—नासीति । व्युत्थापनफलमसंसारित्वमुक्त्वा तत्फ-
लमावादात्पूर्वकमाह—किमिति । शास्त्रीयमात्मज्ञानमनूय तत्फलमाह—तदेति । निदुष्यो ब्रह्मत्वे मान-
माह—स इति । किमियत्परस्य कथितत्वं द्वयोरपि वस्तु च किं न स्यात्तत्राऽऽह—तदेवेति ।
वापरेष्विच्छेद रूपं कल्पितमन्यथा तस्मादृष्यितस्य स्येनाभिनिष्पत्त्ययोगादित्यर्थः । स्वेन रूपेणाभिनिष्प-

कथं पुनः स्वं च रूपं स्वैर्नैव च निष्पद्यत इति सम्भवति कृटस्थनित्यस्य ।
सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्ताऽसाधार-
णविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिश्शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः
स्यात् । तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ
स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । न तु तथा चैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केन-
चिदभिभवः सम्भवति । असंसर्गित्वाद्, व्योम्न इव दृष्टविरोधाच्च । दृष्टि-
श्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपम् । तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि
जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते । सर्वो हि जीवः पश्यञ्छृण्वन्मन्वानो
विज्ञानन्यहरति । अन्यथा व्यवहारानुपपत्तिः । तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य
निष्पद्येत । प्राक्समुत्थानाद्दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । अतः

रत्नप्रभा ।

संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' [छां० ८ । १२ । २] इति श्रुतिं व्याख्यातुमाक्षिपति-कथं पुन-
रित्यादिना ॥ कृटस्थनित्यस्य स्वरूपमित्यन्वयः । मलसङ्गिनो हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिः, न
तु कृटस्थस्यासंगिन इत्याह-सुवर्णंति ॥ द्रव्यान्तरं पार्थिवो मलः ॥ अभिभूतेति । अस्य व्याख्यान-
मनभिव्यक्तेति । असाधारणो भास्वरत्वादिः । अभिभावकः सौराज्येकः । जीवस्वरूपस्यामिमये
बाधकमाह-दृष्टीति ॥ "विज्ञानघन एव" [बृ० २ । ४ । १२] इति श्रुत्या चिन्मात्रस्त्वावदात्मा ।
तच्चेतन्य चक्षुरादिजन्यवृत्तिव्यक्त दृष्ट्यादिपदवाच्य सद्रव्यवहारांग जीवस्य स्वरूप मनतीति तस्याभिभूतत्वे
दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत । हेत्वभावाद्व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । अन्नस्यापि स्वरूप वृत्तिषु व्यक्तमित्यपी-
तार्थम् । व्यवहारदर्शनादित्याह-तच्चेति ॥ अन्यथेत्युक्तं सुटयति-तच्चेदिति ॥ स्वरूप चेन्नानिन एव
न्ययेत, ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः । अतः सदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः । सदा वृत्तिषु व्यक्तस्य
भामती ।

रामताया व्युत्थान बाध इति चोदयति-कथं पुनः स्वं च रूपमिति । द्रव्यान्तरसमूह हि तेना-
भिभूत तस्माद्विचिन्मान व्यस्यते हेमतारकादि । कृटस्थनित्यस्य पुनरन्येनासमूहस्य भुक्तो विचिन्नाद-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

त्तिरित्यत्र विरोध चोदयति-कथमिति । तत्र हेतु सूचयति-कृटस्थेति । विरोधगव्यावृत्तिमाह-सुव-
र्णादीनामिति । पार्थिव रजो द्रव्यान्तरम् । असाधारणो विरोधः स्वर्गजाम्बरगारादिः । दाहच्छेदादि-
सप्रहार्थमादिपदम् । स्वर्गादियन्नक्षत्रादीनामभिभारुद्रव्यसम्पर्कानिनाशेऽपि स्वस्वप्राप्तिनिष्पत्तिप्रदोऽपि
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तथेति । स्वर्गादीनामिति यावत् । अभिभावक सात्रि तजोऽर्थात् । दाष्टीगितके
यैवम्याह-न त्विति । द्रव्यान्तरसमूह तेनाभिभूत ततो विरिक्तमभिव्यक्तिमर्हति कृटस्थनित्य तत्त्वेनास-
पृक्तमसङ्गादित्येव सतो विरेचद्वारा नाभिव्यक्तिमागित्यर्थः । यन्भुक्तोऽससर्गात्वे व्योमोदाहरणम् । जीवस्या-
भिभूतस्य रूपतया ज्ञानात्तदभिव्यक्तिः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-दृष्टेति । जीवस्वरूपस्यानभि-
व्यक्तौ दृष्टः सर्वो व्यवहारो विरुध्येत । तस्याहमिति तद्विपूर्वस्यात्तथा च तदभिव्यक्तिप्लुतेऽर्थे । उक्तमेव
व्यक्तानुर्धमादौ तदीय स्वरूपमनुवर्तनी-दृष्टीति । "विज्ञानघन एव" इत्यादिभुक्तोऽभिनामभ्यावाकावदात्मा
तच्चेतन्य चक्षुरादिद्वारा व्यस्यमान दृष्ट्यादिदृष्टितमगो दृष्ट्यादयोऽस्य स्वस्वप्राप्तिरित्यर्थः । अथोक्त रूपम-
देहस्यैव व्यस्यते सदेहस्य सद्रव्यविरोधित्वात्तत्र हि देहसन्धि जीवस्यासाधारण रूप प्रकटीकरणेति । तत्रा-
ऽऽह-तच्चेति । तामेव दृष्टिं व्याचष्टे-सर्वो हीति । सदा दृष्ट्यादिरस्य जीवस्य व्यक्तनियत्रायोपचि-
माह-अन्यथेति । अनुपपत्तिमेव सुटयति-तच्चेदिति । दृष्ट्यादिरस्य सर्वनामार्थः । निष्पत्तिरभि-
व्यक्तिः । जीवस्य सदा स्वरूपव्यक्तौ पञ्चिनाह-अत इति । पाठपरिपाकनिमित्तं प्रयत्नविरोधनिमित्तं

किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं किमात्मिका च स्वरूपेणाभि-
निष्पत्तिः—इति ॥ अत्रोच्यते ॥ प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियम-
नोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योति-
स्स्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छद्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्रा-
ग्विवेकग्रहणाद्द्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति ॥ प्रमाणजनितवि-
वेकग्रहणान्तु पराचीनस्फटिकः स्वाच्छद्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यत इत्युच्यते, प्रागपि तथैव सन्, तथा देहाद्युपाध्याविविक्तस्यैव
सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात्समुत्थानं विवेकविज्ञान-
फलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः ॥

रत्नप्रमा ।

वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मन आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्थानादिश्रुतिरित्युच-
रमाह—अत्रेति ॥ वेदना हर्षशोकादिः । अविविक्तमिवेति तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तम् । तत्र
कल्पितसंगे दृष्टान्तः—यथेति ॥ श्रुतिकृतमिति । त्वंपदार्थशुभा 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' [वृ०
४ । ४ । २२] इत्यायमा सिद्धमित्यर्थः । प्राणादिभिन्नसङ्गत्वम्पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः फल-
मित्याह—केवलेति ॥ शरीरत्वस्य सत्यत्वात्समुत्थानमुत्क्रान्तिरिति व्याख्येयम् । न विवेक इत्याशङ्क्याह—
मामती ।

भिव्यक्तिः । न च संसारावस्थायां जीवोऽनभिव्यक्तः । दृष्ट्याद्यो ह्यस्य स्वरूपं, ते च संसारावस्थायां
भासन्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः । परिहरति—प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्तेरिति । अयमर्थः—यद्य-
प्यस्य कूटस्थनित्यस्यान्यसंसर्गो न वस्तुतोऽस्ति, यद्यपि च संसारावस्थायांमस्य दृष्ट्यादिरूपं चकास्ति, तथाप्य-
निर्वाच्यानाद्यविद्यावशादविद्याकल्पितैरेव देहेन्द्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तमविविक्तमिव दृष्ट्यादि-
रूपमस्य प्रयते । तथा च देहेन्द्रियादिगतेस्तापादिभिस्तापादिमदिव मक्तीति । उपपादितं चैतद्विस्तरेणाप्यास-
माप्य इति नेहोपपाद्यते । यद्यपि स्फटिकाद्यो जपाकुमुमादिसंनिहिताः, सनिधानं च संयुक्तसंयोगात्मकम्,
तथा च सयुक्ताः, तथापि न साक्षात्प्रादिकुसुमसयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति । वेदना हर्ष-
मयशोकादयः । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथा देहादाति । 'संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योति-
रूपसंपदं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्येतद्विभजते—श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानमिति । तदनेन श्रवणमनन-
ध्यानाभ्यासाद्विवेकविज्ञानमुक्त्वा तस्य विवेकविज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः,
स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रं प्रविष्टापयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपत्वात्कतकफलत्रयश्रीयते । तथा च
निर्भृष्टनिखिलप्रपञ्चजालमनुपसर्गमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति । तदिदमुक्तम्—परं ज्योति-
रूपसंपदेति । अत्र चोपसंपत्ताबुत्तरकालायामपि क्त्वाप्रयोगो मुक्तं व्यादाय स्वपितीतिवन्तव्यः । यदा
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

येति संदेहादाह—किमिति । कालहनप्रतिबन्धव्यसोपाधिका वा पुन्यन्यापारोपाधिका वेति संशयादुक्तम्—
किमात्मिकेति । वस्तुतोऽसत्सर्गमपि देशदिभिरविषया संसृष्टमिवास्य दृष्ट्यादिरूपमस्तद्विवेकापेक्षया
स्वरूपमभिनिष्पत्तिरित्युत्तरमाह—अत्रेति । वेदना हर्षादयः । मिथ्यासंसृष्टत्वे दृष्टान्तः—यथेति । त्रिको-
दूर्ध्वं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरपि दृष्ट्याह—प्रमाणेति । उच्यते इत्युक्तितात्पर्यमाह—प्रागपीति । शरीरात्स-
मुत्थायैत्यादिश्रुत्यर्थं दर्शयन्दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । श्रुतिकृतमन्यव्यतिरेकमहितया 'योऽयं विज्ञानमयः'
इत्यादिश्रुत्या सिद्धमिति यावत् । विवेकज्ञानं त्वपदार्थशोधनम् । स्वरूपमभिनिष्पत्तिमेव विवेकग्रहणं
विज्ञानं—केवलेति । ननु देहाद्युत्थानं नामोक्तमण न पदार्थशोधनं सदेहं च वास्तुं नाऽऽनियं

तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च मन्त्रवर्णात् ।
 “अशरीरं शरीरेषु” [कठ० १।२।२२] इति “शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करो-
 ति न लिप्यते” [भग० गी० १३।३१] इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषा-
 भावस्मरणात् ॥ तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेक-
 विज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते ॥ न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ
 स्वरूपस्य सम्भवतः । स्वरूपत्वादेव ॥ एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमे-
 श्वरयोर्भेदः । न वस्तुकृतः । व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात् ॥ कुतश्चेतदेवं
 प्रतिपत्तव्यम् । यतः “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छां ८।७।
 ४] इत्युपदिश्य “एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म” [छां ८।७।४] इत्युप-
 दिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताऽभयल-
 क्षणाद्ब्रह्मणोऽन्धश्चेत्स्यात्ततोऽमृताऽभयत्रह्यसामानाधिकरण्यं न स्यात् ॥

रत्नप्रभा ।

तथा विवेकेति ॥ उक्तश्रुत्यनुसारेणैवार्थः । “शरीरेश्वशरीरम् अगम्यतम्” [कठ० १।२।२२]
 इति श्रुतेः । अत्रिवेकमात्रकल्पित सशरीरत्वम् । अतो विवेक एव समुत्पन्नमित्यर्थः । ननु स्वकर्मोक्ति
 शरीरं भोगस्यापराधार्थत्वात् कथं जीवत एव स्वरूपाभिर्भाव इत्यत आह-शरीरस्थोऽपीति ॥ अशरीर-
 ष्टरीरम्यस्यापि वन्याभावस्मृतेर्जावितो मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः । अत्रिरुद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रशेषोक्तश्रुतमित्याह-
 तस्मादिति ॥ अन्यादृशा । स्यादित्यर्थः । ज्ञानाज्ञानद्वयौ आभिर्भावतितोमानात्रिति द्विपते भेदो-
 ऽप्यशाशिवत्ततो निरस्त इत्याह-एवमिति ॥ अशादिश्रुत्यन्वम् असंगत्वम् । आत्मा, द्रव्यत्वव्या-
 प्यजातिग्न्यः, निभुत्वात्, व्योमनदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः । प्रजापतिनाक्याच भेदो
 मिथ्येत्याकाक्षापूर्वकमाह-कुतश्चेत्यादिना । एतद्वेदस्य सत्यत्वमेव नाम्नीति वुत इत्यन्वयः ।
 भामती ।

च विवेकसाक्षात्कारः शरीरात्समुत्पन्नान्, न तु शरीरावादानक गमनम्, तदा तत्सशरीरस्यापि सम्भवति
 प्रारब्धकार्यकर्मक्षयस्य पुरस्तादित्याह-तथा विवेकाविवेकमात्रेणेति । न केनच ‘स यो ह वे तत्परम
 ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति’ इत्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य परमात्मनोऽभेदः, प्राजापत्यनाम्यभेदपर्यालोचनपार्थक्यमेव
 प्रतिपत्तव्यमित्याह-कुतश्चेतदेवं प्रतिपत्तव्यमिति । स्यादेतत् । प्रतिपत्तायामप्यजीव परमात्मनो
 वस्तुतो भिन्नमन्यमृतामयात्मत्वेन ग्राहयित्वा पश्चात्परमात्मानममृतामयादिमन्त प्रजापतिर्ग्राहयति, न त्वय
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिद्विनिरोधात्तत्राऽह-तथेति । उक्तश्रुत्यनुसारेणैवार्थः । देहासन्निभो देहे म्पिनिरियुक्तं शरीरं
 निरसिपु विवेकतोऽदृष्टमविवेकतः सद्वहत्व मान्त्राणिकमित्यर्थः । स्वकर्मोक्ति देहे दृग्गादिभोगम्यार्ज-
 नीयवान् जीवतः स्वरूपाभिर्भाव इत्यादास्याऽऽह-शरीरोति । अशरीरत्वविशेषेः । जीवतोऽपि स्व-
 प्त्याऽऽभिर्भावः स्यादिति शेषः । अत्रिरुद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रशेषोक्तश्रुतमित्याह-तस्मादिति । सु-
 प्त्या-
 धेन तौ किं न स्यातां तत्राऽह-न त्विति । ज्ञानाज्ञानाभ्यामाभिर्भावानाभिर्भावमित्येव द्विपते स यदा-
 शियादिश्रुतो भेदोऽपि निरस्त इत्याह-एवमिति । न्यायमहिताश्रुत्या जीवत्रह्यगोर्भेदो मिथ्येयुक्तः सप्रति
 प्राज्ञान-परावसादि तद्वेदो मिथ्येत्याह-कुतश्चेति । एतद्विद्वत्स्य जीवस्याप्रतिपाद्यत्वम् । तत्राभि-
 निरुच्यते । वुत शब्दोक्त हेतुत्तर म्नोरपति-यत् इति । अतो मन प्रसङ्गभूतमत्र प्रतिपाद्यमिति शेषः ।
 उक्त व्यतिरेकेण श्रुत्यो-योऽक्षिणीति । श्रुतिविज्ञान्या केनच जीवतिद्व वाधि वा जीवो प्रपत्तवोऽप्यते
 ना-वनेनेत्यर्थः । प्राज्ञाभिप्रायेण प्तापया प्रमगः सामानाधिकरन्व न जीवनेति नास्ति टिङ्गित्या-

नापि प्रतिच्छायात्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते ॥ प्रजापतेर्मृषावादित्व-
प्रसङ्गात् ॥ तथा द्वितीयेऽपि पर्याये “य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति” [छां०
८।१०।१] इति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषाद्ब्रह्मपुरन्यो निर्दिष्टः ॥
“एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि” [छां० ८।९।३] इत्युपक्र-
मात् ॥ किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं, नेदानीं तं पश्यामीति
दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे ॥ द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति य-
एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति ॥ तथा तृतीयेऽपि
पर्याये “न हि खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति, नो एवे-
मानि भूतानि” [छां० ८।११।२] इति सुषुप्तावस्थायां विशेषवि-
ज्ञानाभावमेव दर्शयति । न विज्ञातारं प्रतिषेधति ॥ यत्तु तत्र “विनाशमे-
वापीतो भवति” [छां० ८।११।१] इति, तदपि विशेषविज्ञान-
विनाशाभिप्रायमेव । न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम् ॥ “न हि विज्ञातृवि-
ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात्” [बृ० ४।३।३०] इति

रत्नममा ।

छायायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं, नामेदपरमित्यत आह—नापीति ॥ यस्य ज्ञानात्कृतकृत्यता
सर्वकामप्राप्तिस्तत्तत्मानमन्विच्छाव इति प्रवृत्तवोरिन्द्रिरोचनयोर्बधनात्मच्छाया प्रजापतिर्न्यात्तदा मृषा-
यादी स्वादित्यर्थः । प्रथमद्वितीयादिपर्याये व्यावृत्तास्वप्नस्यासु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह—तथेति ॥
अवस्थामेदेऽप्यनुस्यूतौ युक्तिमाह—किंचेति ॥ सुषुप्तौ ज्ञातृव्यावृत्तिमाद्यक्याह—तथा तृतीय इति ॥
सुषुप्तौ निर्भक्त्यज्ञानरूप आत्मास्तात्पर्यं बृहदारण्यकश्रुतिमाह—न हीति ॥ बुद्धेस्ताक्षिणो नाशो
मामती ।

जीवस्य परमात्मभावमाचष्टे छायात्मन इधेयत आह—नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षित इति ।
अक्षिलक्षितोऽप्यात्मोपदिश्यते न च्छायात्मा । तस्मादभिद्वो दृष्टान्त इत्यर्थः । किञ्च, द्वितीयादिष्वपि पर्या-
येषु “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि” इत्युपक्रमात्प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न छायापुरुषः, अपि तु
ततोऽन्यो द्रष्टात्वेति दर्शयति, अन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गादित्यत आह—तथा द्वितीयेऽपीति ।
अयं छायापुरुष एव जीवः कस्मान्न भवति । तथा च छायापुरुष एवैवमिति परामुद्रयत इत्यत आह—
किंचाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमिति । किंचेति समुच्चयामिवान पूर्वोपपत्तिसाहित्यं श्रुते, तत्र शङ्कानिरा-
करणद्वारेण । छायापुरुषोऽस्थायी, स्थायी चायमात्मा चक्रास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । न हि खल्व-
यमेवमिति । अयं सुषुप्तः । सप्रति सुषुप्तावस्थायाम् । अहमात्मानमहकाराप्यदमात्मानम् । न जानाति ।
केन प्रकारेण न जानातीत्यत आह—अयमहमस्मीमानि भूतानि चेति । यथा जागृतौ स्वप्ने
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

शक्याऽऽह—नापीति । उपास्तिनिष्पन्नणाद्यतिपादकत्वरसमवे प्रतीप्तोक्तिफलत्वनयोगादात्मानात्वेणाय
प्रनृत्तयोः सुरानुराजयोरनात्मानं वदन्प्रजापतिर्मृषापात्रादीं त्रिप्रलम्भकः स्यादतो ब्रह्मणो जीवेन सामाना-
धिक्यत्वात्तद्विदित्यर्थः । द्वितीये पर्याये जीवस्यावस्थार्थेनाद्यद्वेष्टारोऽपि पर्याये न ब्रह्मैक्यमिष्टमित्या-
शक्याऽऽह—तथेति । अयं पर्याये जीवब्रह्मसामानाधिक्यत्वात्तद्विदित्यर्थः । अवस्थाना व्यभिचारि-
त्वात्जीवम्यासङ्गत्वाद्युक्तं द्वितीयपर्यायस्यैत्र्यपरतेति मात्र । अनस्थाव्यभिचारे तद्गतोऽपि तद्ज्ञानात्तुनो-
ऽमङ्गतेत्याशक्याऽऽह—किंचेति । आत्मनो ज्ञानरूपत्वात्तस्य च स्वापेऽभ्यासात्कथं तदव्यभिचारितेयाश-
क्याऽऽह—तथेति । पर्यायद्वयं दृष्टान्तयितुं तथेयुक्तम् । विज्ञातृनिषेधे परामर्शसिद्धिरिति भावः । शत्रु-
रमावोक्तिरपि तत्रास्तीत्याशक्याऽऽह—यात्त्विति । तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं सनादयति—न हीति । आत्मनः

श्रुत्यन्तरात् ॥ तथा चतुर्थेऽपि पर्याये “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रेतस्माद्” [छां० ८ । ११ । ३] इत्युपक्रम्य “मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्” [छां० ८ । १२ । १] इत्यादिना प्रपञ्चेन शरीराशुभाधिसम्बन्धप्रत्याख्यानेन सम्प्रसादशब्दोदितं जीवं “स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” [छां० ८ । १२ । २] इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति ॥ केचित्तु परमात्मविवक्षायाम् “एतं त्वेव ते” [छां० ८ । ९ । ४] इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं “ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि” [छां० ८ । ९ । ४] इति कल्पयन्ति ॥ तेषामेतमिति सन्निहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृत्येत ॥ भूयश्श्रुतिश्चोपरुध्येत ॥ पर्यायान्तरमिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात् ॥ “एतं त्वेव ते” [छां० ८ । ९ । ४] इति च प्रतिज्ञाय प्राक् चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत ॥ तस्माद्यद्विद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जीवं रूपं कर्तृभोक्तरागद्वेषादिदोषरूपलुपितमनेकानर्थं

रत्नप्रभा ।

नास्ति । नाराकामावादिपर्ययं । एवमस्याभिरसङ्घेनोक्त आत्मेव तृतीयेऽपि प्रत्येनोक्त इत्याह-तयेति ॥ श्रुतेरेकदेशिव्याख्या दूषयति केचित्त्विति ॥ नीमरयोर्भेदादिति भावः । श्रुतिना गामेति व्याह-तेषामिति ॥ सन्निहितो जीव एव सर्वनामार्थ इत्यर्थः । उक्तस्य पुनस्तौ भूय इति युज्यते । तत्र तूरवान्तपरमात्मनश्चतुर्थे एवोत्तरेन्द्राद्य इत्याह-भूय इति ॥ लोकसिद्धजीवानुसादेन ब्रह्मत्व बोध्यत इति स्वमतमुपसहरति-तस्मा-

भामती ।

चेति । ‘न हि विद्याविज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्’ इत्यनेनाविनाशित्व सिद्धत्वेनूक्त्या मुक्तोत्थितस्यामप्रत्यभिज्ञानमुक्त्य, य एवाह जागरेचा सुप्त स एवैतर्हि जागर्माति । आचार्यदेशीयमतमाह-केचित्त्विति । यदि ह्येतमियनेनानन्तरोक्त चतुरिष्टान पुत्रं परामृश्य तस्मान्मवमुप्येत ततो न भवेच्छायापुरुष । न ह्येवदस्ति । याक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मन परामर्शात् । न तद्व जीवान्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसम्भव इत्यर्थः । तदेतदूषयति-तेषामेतमिति । मुनोऽपि । मनान्तरमाह-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

स्वमात्रभूतिरितेनान्यथाभासो योग्यत्वादित्यर्थः । पर्यायपरमवतुर्पर्यायात्तेचनापामपि प्रमाव्यपारित-जीवस्य प्रतिपाद्यत्वमिहाह-तयेति । कथमुपहितान्मानुषहिनपरैस्त्वमियास्तस्याऽऽह-मत्रवन्निति । सप्रसादस्यैव परेषामुपपन्ने न जीवस्यैवाशस्त्याऽऽह-संप्रमादिति । स्वकृतेगामिनिर्णयितरचनाद्ब्रह्मस्वरूपापन्नचेऽपि न तापोऽप्यत्र निरस्यते भिन्नाभिन्नत्वादियाशस्य प्रियोपादेकोरासौ तदयोगाद्भेदाभासो स्वस्याभिनिर्णयेऽप्युक्तत्वात्तद्वतभेदस्य कतिपयत्वमेवैवाह-नेति । एकदेशीयान्तामनुसादेन-केचित्त्विति । जीवस्यावहासाम्नाययोगात्तदार्जवमप्यायाम्यम् । कथं ताह प्रह्वानुगुणत्वात् वास्य व्याप्यायत् एतच्छब्देन पूर्वपर्याये प्रह्वानुसामानाकर्षणे तदात्मनाभासाद्वासायैऽनुव्याख्यात्तस्याऽऽह-एतमिति । सर्वनामश्रुत्या दूषयति-तेषामिति । किञ्चोपक्रमसूचितोऽर्थधनुर्ध एव पर्याये सर्वनामार्थं मंत्रं वा । तस्याऽऽप्यप्रसाह-भूयःश्रुतिश्चेति । उपक्रान्तोऽर्थ सर्वं सर्वनामार्थोऽपि न प्रतिज्ञायोदितेनेति । द्वितीयान्तरमाह-एतं त्विति । स्वरूपमायोगे पठितमाह-तस्मादिति । मंत्रेण जीवमद्विय कथमित्यागन्तवाऽऽह-कथंति । तस्य प्रियावनयोग्यतामाह-अनेकेति । कथं ताह तत्रतिहास्या पारमार्थिकरूपापत्तिरि-

योगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहृतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं
 स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते ॥ सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन ॥
 अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्ते ॥ अस्म-
 दीयाश्च कैचित्तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रति-
 पेधायेदं शारीरकमारब्धम् ॥ एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो
 विज्ञानधातुरविद्यया माययामायाविवदनेकथा विभाव्यते । नान्यो
 विज्ञानधातुरस्तीति ॥ यास्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिपेधति
 सूत्रकारः—“नासम्भवाद्” [व्या० सू० १ । ३ । १८] इत्यादिना ॥
 तत्रायमभिप्रायः ॥ नित्यशुद्धबुद्धसुक्तस्वभावे कूटस्थनित्ये एकास्मिन्नसङ्गे

रत्नममा ।

दिति ॥ व्याख्यानान्तरासम्भवादित्यर्थः । विलयनं शोषणम् । विद्यया महावाक्येनेति
 यावत् । ये तु समास सयमिच्छन्ति, तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमित्याह—अपरे त्वित्यादिना ॥
 शारीरकम्यर्थं सन्नेपेणोपादिशति—एक एवेति ॥ अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यात् ।
 आचरणविक्षेपगतिकल्पणप्रवृत्तिनिमित्तमेदात् सद् प्रयोग । ब्रह्मेनाविद्यया ससरति । न ततोऽप्यो जीव
 इति शारीरकार्थं इत्यर्थः । तर्हि सूत्रकारः किमिति भेदं ब्रूते तत्राह—यास्त्विति ॥ परमात्मनोऽसत्सारि-
 मामती ।

अपरे तु वादिन इति । यदि न जीव कर्ता भोक्ता च बन्तुतो मधेत्, तन्मन्दाश्रया कर्मविषय
 उपरुष्येत् । सूत्रकारवचनं च ‘नासमयात्’ इति बुध्यते । तत्त्वत् ब्रह्मणो गुणानां जीवेऽनमयमाह । न
 चाभेदे ब्रह्मणो जीमानां ब्रह्मगुणानामसमयो जीवेऽस्ति तेषामभिप्रायः । तेषां वादिना शारीरकेणैवोत्तर
 दत्तम् । तथाहि—पौर्यापर्वपर्यालोचनया वेदान्तानामेकमद्वयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्रयिद्योपमानकल्पिता इत्यत्र
 तात्पर्यमवगम्यते । न च बन्तुमनो त्रयणो गुणाः समासेपितेतु जीवेतु सभवन्ति । नो खड्गं बन्तुमया
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

त्याशक्यं सद्दृष्टान्तमाह—तदिति । स्मृतीनां स्मृतिरित्यादिनिवृत्त्या पुरोरर्थप्रिष्टानमिति शेषः । पौर्या-
 पर्यालोचनया प्राजापत्यराक्ष्ये जीवानुवादेन ब्रह्मत्वं तस्येति युक्तम् । सप्रति मृतसामर्थ्यात्प्रत्यक्षादिप्रा-
 माण्याच्च जैवं रूपं प्रास्तवमिति मतान्तरमाह—अपरे त्विति । शारीरकमेव तेषामुत्तरमित्याह—तेषा-
 मिति । तत्प्रतिपेधार्थं नेनदास्य सम्यग्ज्ञानार्थं नादित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । कथमित्येन तेषामुत्तर-
 मित्युक्तं तदर्थं सगृह्णाति—एक इति । तस्य परिणामित्वं वारयति—कूटस्थेति । ज्ञानादिगुणरत्नं प्रमाह—
 विज्ञानेति । कथं तस्यैक्यं चेतनाचेतनभेदोपनिर्गोपित्वाशङ्क्याऽऽह—अविद्ययेति । माया ततोऽप्येति
 वादं व्युत्पन्नं माययेत्युक्तम् । मायापरिणामाचारणप्रपञ्चभेदस्याप्राभाणिकत्वादिनिवारिण्ये च मानामानादे-
 कमादेवानामानादिचित्ररत्नो निबन्धीममेतद्वेदे गौरवात् सोऽस्तीत्यर्थः । एतस्यानेकत्वा मानं नाभिय
 यासिपि दृष्टमित्याशङ्क्यं निवर्तानुगुणं दृष्टान्तमाह—मायावीति । ‘नान्योऽनोऽस्मि’ इत्यादिश्रुतेरवधारणा-
 र्थमाह—नेति । शारीरकार्थसंज्ञपममात्तानिनिशङ्क्यं । श्रुतिमामर्थ्यादिति निवृत्त्यामायावेऽपि मृतसामर्थ्यादित्यो
 जीवोऽनोऽप्याशङ्क्याऽऽह—यास्त्विति । आदिरान्देन ‘नेनोऽनुपपत्ते’ इति गृह्यते । समासेणो जीवाद्दे-
 दोक्त्या धारदाश्वरस्यासमात्वं नोच्यते तादृशेऽप्येतेऽपि जीवस्याममारिच न मिथ्यतां नापातिक
 भेदं मृतसामर्थ्यानुपपत्त्याह—तत्रेति । तत्रैव श्रुतिमृतानिमांनुपपत्त्यां प्रमितं परमात्मरूपमनूय ततो
 निरपेण प्रावृत्तिकं जीवस्य तत्र कथितमिति सौगहरणमाह—नित्येति । कथं तर्हि तस्य निरमनमित्या-

परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादिपरिकल्पितं तदा-
त्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्रवत्वाद्प्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति पर-
मात्मनो जीवादन्यत्वं द्रव्यति ॥ जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रति-
पिपादयिष्यति । किंत्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् ॥
एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरु-
ध्यन्त इति मन्यते ॥ प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति-“शा-
स्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववद्” [व्या० सू० १ । १ । ३०] इत्यादिना ॥
वर्णितश्चास्माभिविद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः-“अथ य एष सम्प्रसादः”

रत्नप्रभा ।

वसिद्वयं जीवाद्भेदं द्रव्यति । तस्याऽसंसारित्वनिश्चयाभाये तदभेदोक्तापि जीवस्य संसारित्वानपा-
यादित्यर्थः ॥ अधिष्ठानस्य कल्पितत्वाद्भेदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठानान्न पृथक् सत्त्वमित्याह-जीवस्य त्विति ॥
कल्पितभेदानुमानस्य फलमाह-एवं हीति ॥ सूत्रेणभेदो नोक्त इति भाति निरस्ति-प्रतिपाद्यमिति ॥
“आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च” [म० सू० ४ । १ । ३] इत्यादिसूत्राणि-आदिपदार्थः ।
नन्वद्भेदस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षमिधिविरोधस्तत्राह-वर्णितश्चेति ॥ अद्भेदमजानतः कल्पितद्वैताश्रया विधयो
न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं प्रजापतिरास्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापरतशास्त्रात्वा-
पुक्तैः जीवैः तदसम्भवात् जीवो दहर इत्युक्तम् । तर्हि जीवपरामर्शस्य का मतिरित्यत आह-अन्या-
र्थश्चेति ॥ सूत्र व्याचष्टे-अथेत्यादिना ॥ प्रकृते दहरे विशेषो गुणतस्तदुपदेशोऽपि नैःपर्यः । तत्र
भामती ।

रज्ज्वा धर्माः संप्रत्यवादयः समारोपिते भुजङ्गे रज्ज्वाभिन्नः । न च समारोपितो भुजङ्गो रज्ज्वाभिन्नः ।
तस्मान्न सूत्रस्याफोपः । अधिष्ठाकल्पिता च कर्तृत्वभोक्तृत्वं यथाहोकरित्तदुपाधिष्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः, इयेना-
दिविधय इव निषिद्धेऽपि ‘न हिंसास्तर्सा भूतानि’ इति साध्यांशेऽभिचारेऽतिशक्तनिर्णये पुत्रपणादित्या-
भियावपुत्रपणाभयत्वात्कारस्येत्युक्तम् । तदिरिमाह-तेषां सर्वेषामिति ॥ १९ ॥ ननु मन्त्र शेरन गच्छत्ये
ष्टत जीवपरामर्शेनियुक्तमित्यत आह-अन्यार्थश्च परामर्शः । जीवस्योपाधिकल्पितस्य मन्त्रभावे उप-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शस्याऽऽह-तदात्मैति । यास्यानि तत्तन्मसीत्यादीनि । जीवब्रह्मणोऽन्याविशेषात्तदाकारेणाऽऽकारा-
न्तरेण वा भेदायोगो न्यायः । नेह नानेयारो द्वैतारनिरासात् । परस्य जीवादन्यत्वे तासापि ततो-
ऽन्वया स्यादित्याशयाऽऽह-जीवस्येति । अधिष्ठानस्याऽऽरोप्यादन्यत्वेऽपि न तस्याधिष्ठानादन्यत्वेत्यर्थः ।
कथं तर्हि तस्य परस्मादन्यत्वं तासाऽऽह-किंत्विति । अनुवादस्य प्रतिषेधेऽपि प्रत्यार-अधिचेति ।
श्रुतत्वाभावात् तस्याप्रतिपाद्यत्वेचाह-लोकैति । जीवभेदस्याप्रामाणिकत्वे तुतो निरस्तिकाराणां विधीनां
प्रामाण्यनिवारकत्वानुवादकत्वमाह-एवं हीति । ननु जीवब्रह्मणोरैव न कापि सूत्रकारो मुरतो वदति
किंतु सर्वे भेदभेदानो नैरस्यिष्ट तासाऽऽह-प्रतिपाद्यं त्विति । आदिपदमात्मेति तूपगच्छन्तीत्यादिस-
प्रहार्थम् ‘विद्वान्यजत’ इत्यादिश्रुत्या कर्ममात्मनिरोऽधिकारात्कर्तृत्वादेर्वास्तत्त्वे तुतो जीवस्य प्रक्षेप
तदर्थे वा तुतो विधिविरोधो नैवाशय विशिष्टसामुदायान्नत्वाद्विद्वत् कर्माधिकारानुपत्यात्मविधात्त-
दात्तनामधिकारात्त कात्तयोर्विरोधोऽस्तीत्युक्तं स्मारयति-वर्णितश्चेति ॥ १९ ॥ जीवानुवादेन मन्-
त्राभिधाने विशेषाभावात्प्रजापत्यवशात् जीवस्याप्रतिपाद्यत्वं तदवश्येन दहरास्ये जीवशास्येयुक्तमि-
दानीं दहरास्येऽस्य गतिमाह-अन्यार्थश्चेति । सूत्रस्यावर्था शास्त्रात्-अथेति । वाच्यभेदप्रसङ्गं

[छां० ८।३।४] इत्यादिः, स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासना-
पदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—अन्यार्थोयं
जीवपरामर्शः । न जीवस्वरूपपर्यवसायी ॥ किं तर्हि ? परमेश्वरस्वरूप-
पर्यवसायी ॥ कथम् ? सम्प्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे
देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षो भूत्वा तद्भासनानिर्मितांश्च स्वप्नात्राडीचरोऽस्तुभूय
श्रान्तशरणं प्रेषुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायी
परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं च परि-
त्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, यदस्योपसम्पत्तव्यं परं ज्योतिः, येन
स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्ये-
वमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं “दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” [छां० ८।१।१] इत्याकाश-
स्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते । जीवस्य त्वारात्रोपमितस्याल्प-
त्वमवकल्पत इति ॥ तस्य परिहारो वक्तव्यः ॥ उक्तो ह्यस्य परिहारः परमे-
श्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति “अर्भकोक्तत्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति
चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च” [व्या० सू० १।२।७] इत्यत्र, स एव
इह परिहारोऽस्तुसन्धातव्य इति सूचयति ॥ श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं
प्रसिद्धेनाकाशेनोपभिमानया—“यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेयोऽन्तर्ह—

रूपमाम् ।

दहर्वाक्यशेषरूप सम्प्रसादवाक्यमाशकापूर्वक दहर्जलपरत्वेन व्याचष्टे—कथमित्यादिना ॥ २० ॥ उपास्य-
दल्यत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निस्तमित्यर्थान्तरमाह—श्रुत्यैव चेदमिति ॥ एव दहर्वाक्य प्रजापतिवाक्य
मामती ।

दृष्टव्यः, न चातौ जीवमपराप्तस्य शक्य उपदेष्टुमिति तिसृन्ववस्थायामु जीवः परामृष्टेः । तद्भानप्रविष्येन
तस्य पारमार्थिक ब्रह्ममात्र दर्शयितुमित्यर्थः ॥ २० ॥ अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् । निगदव्याख्या-
आनन्दतिरीय—न्यायनिर्णयः ।

हेतून् योक्त—न जीवेति । प्रष्टो विशेषो दहर्वाकाशसन्म्यापि नाप्यमुपदेशस्तस्याजीवत्वादित्याह—नेति । उचर-
त्वेन मूनमनार्थं व्याकरोति—अत इति । अन्यायत्वमेवाऽऽज्ञासाक्षात् स्फोरयति—किं तर्हि । सप्रसादपदे
जीवरादिनि श्रुते नेश्वरपरस्य वाक्यस्येवाश्लिषति—कथमिति । व्याख्याय वा वाक्यस्य परस्मिन्नेव तात्पर्यमाह—
संप्रसादेति । तादात्म्यविषयत्वं सम्बन्धविषयत्वं चोभयरूपत्वं देहद्रव्यविषयत्वं वा । यत् जीवस्य नाप-
दतपान्मन्वादीति तत्राऽऽह—यदिति ॥ २० ॥ जीवमगमदीम्य गतिमुक्त्वा दहर्ब्रतेः शकादात्ता गति-
माह—अल्पेति । शकामात्र निमजते—यदपीति । तस्य परममहत्त्वात्तित्यर्थः । जीवेऽपि कथमन्या श्रुति-
महत्त्वादिशेषात्तत्राऽऽह—जीवस्येति । तदुक्तमित्येतादृशाचष्टे—उक्तो हीति । तमेव म्मायेति—परमेति ।
सुखेऽस्माधानमुक्तं तत्राऽऽह—अर्भकेति । तत्राऽपि परस्य परममहत्तो नाम्नि दहर्ब्रतमिपत्र किनायात
तत्राऽऽह—स एवेति । तदुक्तमित्यस्य व्याख्यान्तामाह—श्रुत्यैति । तदेव श्रुतिविज्ञान्या दहर्वाक्य ध्येये
परस्मिन्नेन प्रजापतिवाक्ये तु श्लेषे परस्मिन्नेनभिनि म्यितम् ॥ २१ ॥ (६) ॥ ‘पर ज्योतिरुपसर्ग’
इत्यादिवाक्यार्थविचारप्रमद्वात् ‘तच्छुन्न ज्योतिरा ज्योतिः’ इति वाक्योक्तपरज्योतिरुपसर्ग न तत्राया-

दय आकाशः" [छां० ८ । १ । ३] इति ॥ २१ ॥ इत्युत्तराधिकरणम् ॥६॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥ (७) ॥

“न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [मुण्ड० २ । २।११] [कठ० ५।१५] इति समामनन्ति ॥ तत्र-यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति, स किं तेजोधातुः कश्चिद् उत प्राज्ञ आत्मेति

रत्नप्रभा ।

च सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धम् ॥२१॥ (६) ॥ अनुकृतेस्तस्य च । मुण्डकाक्यमुदाहरति- न तत्रेति ॥ तस्मिन्ब्रह्मणि विषये न भाति । त न भासयतीति यावत् । यदा चन्द्रमास्करादिर्न भासयति, तदा अल्पदीपेणैः का कथेत्याह-कुत इति ॥ किञ्च सर्वस्य सूर्यादिस्तद्भास्यत्वान्न तद्भासकत्व- मित्याह-तमेवेति ॥ अनुगमनवदनुमान स्वगतमानकृतमिति शङ्का निरस्यति-तस्येति ॥ तत्रेति सतम्याः सति विषये च साधारण्यात्सशयमाह-तत्रेति ॥ पूर्वप्रात्मश्रुत्यादिवलादाकाशाशब्दस्य रूढित्या- गादीश्वरे वृत्तिराश्रिता, तथेहापि सतिसतमीवलाद्वर्तमानार्थत्यागेन यस्मिन्सति सूर्यादयो न भास्यन्ति स तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्शे वृत्तिराश्रयणीया । अतुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधा- भामती ।

तेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥२१॥(६) ॥ अनुकृतेस्तस्य च । ‘अमान तेजसो दृष्ट सति तेजोऽन्तरे यतः । तेजोधात्वन्तर तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥’ वहीयसा हि सौर्षेण तेजसा मन्द तेजश्चन्द्रतारकाद्यभिभूयमानं दृष्ट, न तु तेजसोऽन्येन । येऽपि पिधायकाः प्रदीपस्य गृहवटादयो न ते स्वभासा प्रदीप भासयितु- मीशते । श्रूयते च-‘तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इति । सर्वशब्दः प्रष्टतसूर्याद्यपेक्षः । न चातुल्यरूपे- ऽनुमानमित्यनुकारः सम्भवति । न हि गावो बराहमनुधावन्तीति कृष्णविहङ्गानुधावनमुपपद्यते गवाम्, अपि तु तादृशमूकरानुधावनम् । तस्माद्यद्यपि ‘यस्मिन् वीः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्’ इति ब्रह्म प्रष्टत, तथा- ध्वमिमवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणप्राधया तेजोधातुरवगम्यते, न तु ब्रह्म, लिङ्गानुपपत्तेः । तत्र त तस्येति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावब्रूयन्ति । न च तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शीति नियमः सम्पत्तिः । न हि ‘तेन रक्त रागात्’ ‘तस्यापत्वम्’ इत्यादौ पूर्वोक्तं किञ्चिदस्ति । तस्मात्प्रमाणान्तराप्रतीत- मपि तेजोऽन्तरमौक्तिकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यते इति प्राप्ते उच्यते-‘ब्रह्मण्येव हि तद्विद्म न तु तेजस्यौक्तिके । तस्मान्न तदुपास्यत्व ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते ॥’ ‘तमेव भान्तम्’ इत्यत्र किमौक्तिकं तेजः कल्पयि-वा सूर्यादिनामनुमानमुपपायताम्, किंवा ‘भारूपः सत्यसकल्पः’ इति श्रुत्यन्तरप्रासिद्धेन ब्रह्मणो आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

द्विषाक्य त्रिभुवति-अनुकृतेरिति । आद्यर्षेणवाक्यमादत्ते-न तत्रेति । सूर्यस्यानाभासकथेऽपि रात्रापरि चन्द्रादेर्भासकत्व नैयाह-नेति । त्रिभुवतामपि फल्गुत्वमनुभवसिद्धमिति मत्वोक्त-नेमा इति । कैमुतिक- न्यायमाह-कुत इति । इतश्च सूर्यादेर्न ब्रह्मणि भासकत्वमित्याह-तमेवेति । अनुगमनवदनुमान स्वगत- मानकृतमित्याशङ्क्याऽऽह-तस्येति । उक्ते वाक्ये विषय निष्कृष्य सतम्याः सतिविषये च साधारण्य- हेतोः सशयनाह-तत्रेति । पूर्वप्राऽऽमश्रुत्याद्यनिरोधादाकाशाशब्दस्य रूढित्यागेनेश्वरे वृत्तिरुक्ता तथेहापि सतिमत्तम्यां योग्यानुपपत्तिविरोधान्न भातीत्यस्य वर्तमानार्थत्यागाद्यस्मिन्सति सूर्यो न भास्यति स

१ व्याख्यापि करणमाटारीत्तोत्तराधिकरणं पृथक्, कल्पवस्त्रीत्या त्तराधिकरणं नास्त्येव, एतदन्तं दहराधि- करणमेवेति सिद्धान्तः । २ तेन ब्रह्मणा भास्यत्वादित्यर्थः । ३ गच्छन्तमनुगच्छतीति प्रयोगप्रतीतानुगमनवत् ।

विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम् ॥ कुतः ? तेजोधातुनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् । तेजस्त्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम् ॥ तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते, सोऽपि तेजस्त्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते ॥ अनुभानमपि तेजस्त्वभावक एवोपपद्यते । समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात् ॥ गच्छन्तमनुगच्छतीतिवत् ॥ तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ? “अनुकृतेः” । अनुकरणमनुकृतिः । यदेतत् “तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्” [मुण्ड० २।२।११] इत्यनुभानं, तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । “भारूपः सत्यसङ्कल्पः” [छां० ३।१।४।२] इति हि प्राज्ञमात्मानामनन्ति ॥ न तु तेजोधातुं कश्चित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् ॥ समत्वाच्च तेजोधातुनां सूर्यादीनाम् । न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति ।

रत्नप्रभा ।

इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—तेजोधातुरिति ॥ तेजोष्यान निर्गुणस्वयग्योतिरात्मज्ञानमित्युभयत्र फलम् । तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह—तेजोधातुनामेवेति ॥ यत्तेजसोऽभिमानक तत्तेज इति व्यातिमाह—तेजस्त्वभावकमिति ॥ यस्मिन्सति यत्र भाति तदनु तद्गार्तति निरुद्धमित्यत आह—अनुभानमपीति ॥ ततो निरुद्धमान विवक्षितमिति भावः । मुख्यसम्भवे निरक्षानुपपत्तेर्मुखायानुमानलिङ्गात्सर्वभासकः परमात्मा स्वप्रकाशकोऽत्र प्राद्य इति सिद्धान्तमाह—प्राज्ञ एवेति ॥ प्राज्ञत्वं स्वप्रकाशकत्व भासकत्वार्थमुक्तम् ॥ तत्र श्रुतिमाह—भारूप इति ॥ मानामावाच्च तेजोधातुर्न प्राद्य इत्याह—न त्विति ॥ किञ्च सूर्यादयः, तेजोऽन्तरभानमनु न भाति, तेजस्त्वात्, प्रदीपनदित्वाह—समत्वाच्चेति ॥ योऽयमनुकरोति स तज्जाममती ।

भानेन सूर्यादीनां भानमुपपाद्यतामिति निशये न श्रुतसम्भवेऽश्रुतस्य कथना युज्यत इत्यप्रसिद्धं नालौकिकमुपास्य तेजो युज्यते, अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं तस्मै नैवमिति । तदेतदाह—प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति । निरोधमाह—समत्वाच्चेति । ननु स्वप्रतिभाने सूर्यादयश्चाक्षुष तेजोऽपेक्षन्ते । न ह्यन्धेनेते आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तेजोधातुरपास्यत्वेनोच्यत इति पूर्वपक्षमाह—तेज इति । उक्तायर्केणश्रुतेर्निर्दिशेपे ज्ञेये ब्रह्मण्यन्वयोक्तैः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे तेजोधातोर्ध्यानं सिद्धान्ते निर्दिशेपत्रह्यधीरिति फलभेदः । सप्तम्या निरपेऽपि सम्भवादप्याहारस्यायुक्तत्वाच्च तेजोधातुरिति शक्यते—कुत इति । निरपत्तम्या णिजध्याहारादितरत्र लिङ्गानुप्रहात्तेजोधातुरेवायमित्याह—तेजोधातुनामिति । कुतोऽस्य तेजोधातोर्लिङ्गत्वेत्याशङ्क्याऽऽह—तेजःस्वभावकमिति । प्रसिद्धिमनुसृत्य दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—तयेति । यस्मिन्सति यत्र भाति तदनुभातीति निरुद्धमिति कुतः सतिसप्तमीत्याशङ्क्याऽऽह—अनुभानमिति । तमनुभातीति तदपेक्षाद निरुद्धप्रकाशं नमिष्टमित्यर्थः । अनुभानस्यानिरोधित्वात्प्रागुक्तलिङ्गाच्च कस्यचिच्चेजोधातोर्पास्यताऽऽपामीष्टेत्सुपमहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञामव्याहरति—एवमिति । लिङ्गसिद्धतेजोधातु त्यक्त्या कुतोऽय नियमः स्यादिति शक्यते—कस्मादिति । हेतुमादाय व्याकरोति—अनुकृतेरिति । किं तदनुकरणं तदाह—यदेतदिति । तेजमामनुभानं कथं प्राज्ञं ज्ञापयतीत्याशङ्क्य श्रुत्यन्तरे तस्य मान्यत्वावधारणादित्याह—भारूप इति । तेजोन्तरे मानामावाच्च न तदिह प्राहामियनुमानस्यान्यथाभिर्दि निराह—न त्विति । न चैदमेव वाक्यं तत्र मानमन्यत्वास्य मानान्तरनिरोधे देवसाधिकरणन्यायानपत्तायदिति भावः । निरोधाच्चानुमानं परपक्षे न स्यादित्याह—समत्वाच्चेति । ननु सूर्यादयश्चाक्षुष तेजो-

यं भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति ॥ यदप्युक्तं समा-
नस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति ॥ नायमेकान्तो नियमोऽस्ति ॥ भिन्न-
स्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते । यथा-सुततोऽयःपिण्डोऽन्यनुकृति-
रग्निं दहन्तमनुदहति । भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति ॥ अनुकृ-
तेरित्यनुभानमस्युच्यते ॥ तस्य चेति चतुर्थपादमस्य श्लोकस्य सूचयति-
“तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” [मुण्ड० २ । २ । ११] इति च तद्धे-
तुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । “तदेवा ज्योतिषां
ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्” [वृ० ४ । ४ । १६] इति हि प्राज्ञमात्मान-
मामनन्ति ॥ तेजोऽन्तरेण तु सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च ॥

रत्नप्रभा ।

तीय इति नियमो नाम्नीत्याह-नायमेकान्त इति ॥ पौनश्चयमासाश्लोक्तानुस्यूक श्लोक हेन्तर
व्याचष्टे-अनुकृतेरिति ॥ तमेव भान्तमित्येकारोक्तं तद्भान्तिना सर्वस्य पृथग्भान्तिभावस्यमनुभान्त-
कृतेरित्यनेनोक्तम् । तस्य चेति सर्वभासकस्यमुक्तमित्यपौनश्चयमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभासकव
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमिदं चेत्याह-तदेवा इति ॥ सर्वशब्दः प्रथमसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यानः ॥ सम्प्रति
भामती ।

दृश्यते । तथा तदेव चाक्षुष तेजो वायुसूर्यादितेजभाष्यायित रूपदि प्रकाशयति नानायायितम्,
अन्यकारेऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत्र आह-यं भान्तमनुभायुरिति । न हि तेजोऽन्तरस्य तेजोऽन्तरा-
पेक्षा व्याप्तेराम, किन्तु तद्भान्तमनुभान्तम् । न च ओचनभान्तमनुभाति सूर्यादयः । तद्विदुक्तम्-न हि
प्रदीप इति । पूर्वपक्षमनुभास्य व्यभिचारमाह-यदप्युक्तमिति । एतदुक्तं भवति-यदि स्यन्पसा-
भ्यामायमभिप्रेत्यानुकारो निराक्रियते, तदा व्यभिचारः । अयं क्रियासाध्याभावः, सोऽसिद्धः । अग्नि
हि वायुरजसोः स्वरूपनिमग्नदशोरपि नियतदिदेशरहनक्रियासाधनम् । वदययःपिण्डोस्तु यद्यपि दहन-
क्रिया न भिद्यते तथापि द्रव्यभेदेन क्रियाभेद कल्पयित्वा क्रियासादृश्यं व्याख्येयम् । तदेवमनुष्टेरेति
भिन्नस्य तस्य चेति सूत्रास्यत्र निभजने-तस्य चेति चतुर्थमिति । ज्योतिषः सूर्यादीनां त्रय ज्योतिः
प्रकाशकमित्यर्थः । तेजोऽन्तरेणानिन्द्रियभासमापन्नं सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । सर्वशब्दस्य दि-
ग्गमयो निःशेषाभिधानं श्रुतिः । सा तेजोऽन्तरात्तद्विक्रमे स्यन्माप्रकाशके सुकृतेषु । अथपि तु निःशे-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ऽदृश्यं भासन्ते चतुष्मान्द्रानात्तत्राऽऽ-यमिति । चतुष्मोऽनुकृतप्रकाशात्तत्रान्यत्रानपि यवः सूर्या-
देर्न गजानीयावक्षेति भावः । तदेव दृश्यतेन स्पष्टयति-न हीति । पूर्वशब्दानोक्तमनुभासने-यदपीति ।
गच्छन्तमनुगतोऽनीति समानस्वभावकेऽनुकारादनुमानान्तेजसां सूर्यादीनां सति यस्मिन्मान निरिच्छो
सोऽपि कश्चित्तेजोऽनुगित्यनुवादार्थः । अनुकारः स्वभासमापन्नदेशेन क्रियासाम्यं वा ! नाऽऽय इत्याह-
नायमिति । द्वितीयमूर्त्तिरुत्पत्त्या-भौमं वेति । अग्नयः पिण्डयोर्दहनक्रियाभेदाभावेऽपि द्रव्यभेदेन क्रिया-
भेद कल्पयित्वा क्रियासाम्यं, वायुरजसोस्तु त्रिजगदिदृशेऽगमनस्यैव प्रथमोऽपि सूर्यादेर्नमगध तुष्यं मान-
मिति भावः । हेतोरनुमानादि यमाशस्वोक्तमनुष्टेरेतितीति । सूत्रस्य द्वितीयं पद हेन्तरतेनाकारयति-
तस्य चेति । चतुर्थपादोऽन्तरेण हेन्तरं श्लोकेति-तस्येति । कथमेतानां तस्य प्रासन्नं तत्राऽऽ-
तदिति । स्वरे मानमुच्यते परपक्षे तत्रागमाह-तेजोऽन्तरेणेति । न केऽन्त मानाभासमाश्लोकेऽर्थ-
व्याह-विरुद्धं चेति । प्रथमसूर्यादिरपि यथा सर्वशब्दो व्याख्यानः, सम्प्रति तस्या सूत्रचतुर्त्तयं भावः

तेजोऽन्तरेण तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात् ॥ अथ वा न सूर्यादीनामेव श्लोक-
परिपठितानामिदं तद्वेतुकं विमानमुच्यते ॥ किं तर्हि । “सर्वमिदम्”
[मुण्ड० २ । २ । ११] इत्यविशेषश्रुतेस्सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाका-
रकफलजातस्य याऽभिव्यक्तिः, सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता ॥ यथा
सूर्यादिज्योतिस्सत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिः, तद्वत् । “न
तत्र सूर्यो भाति” [मुण्ड० २ । २ । ११] इति च तत्रशब्दमाहरन्प्रकृतप्र-
हणं दर्शयति ॥ प्रकृतं च ब्रह्म—“यस्मिन्शोः पृथिवी चान्तारिक्षमोतम्”
[मुण्ड० २ । २ । ५] इत्यादिना ॥ अनन्तरं च “हिरण्ये परे कोशे
धिरजंब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्माविदो विदुः”
[मुण्ड० २ । २ । १०] इति ॥ कथम् ॥ तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इद-
मुत्थितं “न तत्र सूर्यो भाति” [मुण्ड० २ । २ । ११] इति ॥ यदप्युक्तं
सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्यं

रत्नप्रभा ।

तस्यासकुचदृष्टिना मत्वाऽर्थान्तरमाह—अथ वेति ॥ तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म ब्राह्ममित्याह—न तत्र
सूर्यं इति ॥ किंच स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकाराक्षारकत्वादये मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह—अनन्तरं चेति ॥
हिरण्ये ज्योतिर्मये अन्नमयाद्यपेक्षया परे कोशे आनन्दमयाद्ये पुच्छशब्दितं ब्रह्म विरजम् आगन्तु-
कमलशून्यम् । निष्कल निरवयवम् । शुभ्रं नैसर्गिकमलशून्यं सूर्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मप्रतिप्रसिद्धमित्यर्थः ।
तन्निस्तमीपक्षमनुवदति—यदपीति ॥ सूर्यादिभिमात्रकनेत्रोधातो प्राणाग्निके तस्येह ग्रहणशङ्का स्यात् । न
मामनी ।

पत्रगण्यभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः संकुचतीति—तत्रशब्दमाहरन्निति । सर्वत्र एतन्न तत्रशब्दः
ध्रुवोक्तसामर्थ्यात् । “तेन रक्तं रागात्” इत्यादावपि प्रकृतेः परस्मिन्प्रत्ययेऽर्थभेदेऽन्याख्यायमाने प्राणिपदि-
कप्रकृत्यर्थस्य पूर्ववृत्तत्वमस्तीति तेनेति तत्परामर्शान्न व्यभिचारः । तथा च सर्वनामश्रुतिरेव त्रयोपस्थाप-
यति । तेन भवतु नामं प्रकरणाद्विद्वद्बन्धीयः, श्रुतिस्तु विद्वद्बन्धीयसीति श्रौतमिह ब्रह्मं गम्यन् इति ।
अपि ज्ञानपेक्षितानपेक्षिताभिमानयोरेक्षितानभिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह—अनन्तरं च हिरण्ये परे
कोशे इति । अस्मिन्वाक्ये ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तं, तत्र कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यपे-
क्षायामिदमुपतिष्ठते—न तत्र सूर्यं इति । स्वातन्त्र्येण नूयमानेऽनपेक्षितं स्याददृष्टार्थमिति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

व्याख्यान्तरमाह—अथ वेति । कुतो ब्रह्मज्योतिर्गतिविकारानिरेकेण तत्सत्तामात्राद्यत्त सर्वमानं तत्राऽऽ-
ययेति । प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र प्राणमित्याह—नेति । सर्वनाम्ना प्रकृतपरामर्शोऽपि कुतो ब्रह्म गृह्यते तत्रा-
ऽऽह—प्रकृतं चेति । प्रकृतमपि ब्रह्म व्यवहिनन्वाह्नं संन्यासार्थमित्याशङ्क्याऽऽह—अनन्तरं चेति । हिर-
ण्ये ज्योतिर्मयेऽन्नमयाद्यपेक्षया परधातुं यमानन्दमयाचक्षते तत्र “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इति
यत्प्रतिष्ठाभूत् ब्रह्म तत्प्रतिष्ठितं तत्र विरजमागन्तुकमत्रिप्रकृतं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकदोषरहितम् ।
ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरवयवमत्र तत्र विदुषामनुमत्तमित्यर्थः । उदाहरणमपेक्ष्याव्यवहिनं तत्रैव्युक्तम् ।
सप्रत्यपेक्षितानपेक्षिताभिमानयोरेक्षितानभिधानं न्याय्यमाकाराक्षारकत्वेन दृष्टार्थत्वादिनि विवक्षितोक्तम-
कथयामि । स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकाराक्षारकत्वात्तत्रोऽपि मन्त्रो ब्रह्मपर इत्यर्थः । तन्निस्तमीमादा-
योमनुमात्रे—यदपीति । सूर्यादिभिमात्रके तेजोधातो प्राणाग्निके तस्येह ग्रहो न वेति चिन्ता ।

इवेतरेषामिति ॥ तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न सम्भवतीत्युपपादि-
तम् ॥ ब्रह्मण्यपि चेषां भानप्रतिषेधोऽत्रकल्पते । यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं
ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते । ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते । स्वयं-
ज्योतिस्स्वरूपत्वान् ॥ येन सूर्यादयस्तस्मिन् भायुः । ब्रह्म ह्यन्यद्वचनक्ति ।
न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते—“आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते” [वृ० ४ । ३ । ६]
“अगृह्यो न हि गृह्यते” [वृ० ३ । ९ । २६] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते । भगवद्गीतासु “न तद्भासयते
सूर्यो न शशाङ्को न पायकः । यद्भवा न निवर्तन्ते तद्भाम परमं मम”
[८ । २१ ।] [१५ । ६] इति । “यदादित्यगन्तं तेजो जगद्भासयतेऽवि-

रत्नप्रभा ।

तत्र प्रनागमन्ती पाह—तत्रेति ॥ भिद्वान्ते तेषां वाच्यार्थः कथमिवागमन्ती—ब्रह्मण्यपीति ॥ सतिस-
त्तमीरक्षे न भातीति श्रुत वर्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन् सति न भास्यतीत्युक्तमिति यत्त्वं कल्पनीयं
प्रत्यक्षनिरोधनिरासाय । विषयमननीरक्षे तु न भास्यतीत्युक्तमिति जगत्प्राहात्मनः कल्पन् । न श्रुतपाग
इति व्यक्तम् । अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादीनां सकारणित्वेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यते इत्यर्थः ॥ येनान्यभास्यत्वेन
हेतुना सूर्यादयस्तस्मिन्ब्रह्मणि विषये भासकाः स्युः तथा तु न मान्येन नोरट्-वन्ते स्वप्रकाशादिति योजना ।
उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रष्टव्येति—ब्रह्मेति ॥ इत्यप्रकाशाचेऽत्राभास्यत्वे च श्रुतिद्रव्यम् । प्रत्यायोग्यत्वादप्राय
इत्यर्थः ॥ २२ ॥ गिजग्याहारपक्षे मृदितममयम्नो पाह—अपि चेति ॥ मृद व्याचष्टे—अपि चेति ॥

भामती ।

ब्रह्मण्यपि चेषां भानप्रतिषेधोऽत्रकल्पन् इति । अयमभिप्रायः—“न तत्र सूर्यो भाति” इति नेय सतिमसमी,
यतः सूर्यादीनां तस्मिन् सत्यभिन्न प्रतीये । अपि तु विषयमननी । तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयित्व्ये
सूर्यादयः प्रकाशकाया भासन्ति, किंतु ब्रह्मेन सूर्यादियु प्रकाशयित्व्येऽत्र प्रकाशकत्वेन भासन्ति । तत्र इदं-
प्रकाशम्, अगृह्यो न हि गृह्यते इत्यादिश्रुतिभ्य इति ॥ २२ ॥ अपि च स्मर्यते ॥ न तद्भा-
सयते इति । ब्रह्मणोऽनागममुक्तम् । यदादित्यगतम् इत्यनेन तस्मैव प्राहकत्वमुक्तमिति ॥ २३ ॥ (७) ॥

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

लम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्रौ तत्तेजो विद्धि मामकम्” [१५। १२] इति च ॥ २३ ॥ इत्यनुकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥ (८) ॥

“अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति” [कठ० २। ४। १२] इति श्रूयते । तथा “अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्धै तत्” [कठ० २। ४। १३] इति च ॥ तत्र योऽयमंगुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते । स किं विज्ञानात्मा किवा परमात्मेति सशयः । तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत्प्राप्तम् ॥

रत्नप्रभा ।

अभासत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वयदृष्टेः । तस्मादनुमानमन्त्रो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ (७) ॥ शब्दादेव प्रमितः ॥ काठकाक्य पठति—अङ्गुष्ठेति ॥ पुरुषः पूर्णोऽपि आत्मनि देहे मध्ये अंगुष्ठमात्रे हृदये तिष्ठति इत्यंगुष्ठमात्र इत्युच्यते । तस्यैव परमात्मत्वादिवाक्यान्तरमाह—तथेति ॥ अधूमकमिति पठनीयम् । योऽङ्गुष्ठमात्रो जीव स वस्तुतो निर्भ्रम-ज्योतिर्निर्मलप्रकाशरूप इति त्वमेव सशोच्य तस्य ब्रह्मत्वमाह—ईशान इति ॥ तस्यद्वितीयत्वमाह—स एवेति ॥ कालत्रयेऽपि स एवास्ति । नाप्यत् । यत्न-चिकेतसा पृष्ट ब्रह्म, तदेतदेवेत्यर्थे । परिमाणज्ञानशब्दाभ्यां सशयमाह—तत्रेति ॥ ययानुमानाद्विज्ञाना-पिञ्जव्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्रह्मेत्युक्त, तथा प्रथमश्रुतपरिमाणव्दिज्ञानजीवप्रतीतानीशानोऽस्मीति ध्याये-दिति निव्यध्याहारेण ध्यानपर वाक्यमिति पूर्वपक्षयति—तत्र परिमाणेति ॥ पूर्वपक्षे ब्रह्मदृष्टया जीवो-भासती ।

शब्दादेव प्रमित । 'नाचसा मानभेदोऽस्ति परस्मि मानवर्जिते । भूतभव्येदिता जीवे नाचसी तेन सशय ॥' किमंगुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमेतद्वाच्यमस्तु, तदनुरोधेन चेशानश्रुति कथंचि-द्व्याख्यायताम्, आहोस्किदीशानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनाङ्गुष्ठमात्रश्रुति कथंचिक्रीय-ताम् । तत्रान्यतरस्यान्यतपानुरोधविषये प्रथमानुरोधो न्याय इत्यंगुष्ठश्रुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्मेतद्व्या । अपि च जानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ज्योतिषां ज्योतिषां ज्ञेये परस्मिन्वितमिति ॥ २३ ॥ (७) ॥ परस्य ज्योतिषोक्तेर्ज्योतिरित्युपमीयमान पुरुषस्य ततोऽर्थान्तरमात्रयोक्तम्—शब्दादिति । काठकाक्य पठति—अङ्गुष्ठेति । स्वाभाविक परि-च्छेद वारयति—पुरुष इति । पूर्णत्वात्सर्वत्रोपलब्धेर्नाङ्गुष्ठमात्रतत्त्वादाय विशेषयत्किम्यानद्वारा तथो-गमाह—मध्य इति । आत्मनि देहे मध्ये हृदयसमन्वित्यर्थे । तस्यैव परमात्मत्वादिवाक्यान्तरमाह—तथेति । अधूमक ज्योतिरिवाधूमकमिति सिद्धस्य । शोधितरत्नमर्थस्य तदर्थतामाह—ईशान इति । भूतभव्यग्रहण भवतोऽपि प्रदर्शनार्थम् । कालत्रयपरिच्छेदस्य नियन्तेति यावत् । अद्वितीयत्वमाह—स एवेति । वर्तमाने काले स एवास्ति श्वो भविष्यत्यपि काले स एव भविताऽतीतेऽपि काले स एवाऽऽसी-च्चिकेतसा पृष्टम् “अन्यत्र धर्मात्” इत्यादिना तदेतदेवे याह—एतदिति । निषयमन्त्र्य परिमाणोक्ते रीशानश-दाच्च सशयमाह—तत्रेति । पूर्वानुमानादिना निषयसत्तया पिञ्जव्याहारेण सूर्यादरगोचरो नवेत्युक्त तथेहापि परिमाणव्दिज्ञानजीवप्रतीतानीशानोऽस्मीति चेतो धास्येदिति निव्यध्याहारेणोपास्तपर वाक्यमिति पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पठितकाठनश्रुतेर्निर्भ्रमो प्रत्ययस्यस्यन्योक्तं श्रुत्यादिसगतम् । पूर्व-पक्षे जीवस्योपास्ति मिद्वान्ते तस्यैव परमात्मत्वा धीरिति फउमेद । परम्योपासनायै कचिपरिमा-णोक्तानीप वस्तुपरत्वेन वदितुं वाक्ये तदयोगाजनीयप्रहोऽनेति मन्त्रोक्त-परिमाणेति । श्रुतरेव विज्ञा-

१ जीवमित्यर्थे । २ अङ्गुष्ठमात्र इति परिमाणशब्द ।

न ह्यनन्ताऽऽयामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाणमुपदिश्येत ॥
 विज्ञानात्मनस्तृपाधिमत्त्वात्सम्भवति कयाचित्कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम् ॥
 स्मृतेश्च "अथ सत्यवतः कायात्पाशवद्धं वशङ्गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं
 पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलाद्" [म० भार० ३ । १२७ । १७] इति ।
 न हि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्कृष्टं शक्यः । तेन तत्र संसार्यङ्गुष्ठमात्रो
 निश्चितः । स एवेहापीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमात्मैवायमङ्गुष्ठमात्र-
 परिमितः पुरुषो भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ? शब्दात्—'ईशानो भूत-

रत्नप्रभा ।

पाप्तिः, सिद्धान्ते तु प्रथमद्वैतज्ञान फलमिति मन्तव्यम् । आयामः देव्य विस्तारः महत्त्वमिति
 भेदः ॥ कयाचिदिति । अङ्गुष्ठमात्रद्वयस्य विज्ञानशब्दिततुल्यभेदाप्यासकल्पनयेत्यर्थः ॥ स्मृतिस-
 पादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इवाह—स्मृतेश्चेति ॥ अथ मरणानन्तरम् । यमपाशवद्धं कर्मवशं
 प्राप्तमियर्थः । तत्रापीश्वरः किं न स्वादित्यन आह—न हीति ॥ "प्रभवति सयमने ममापि
 विद्युः" इति यमश्वरनिष्पत्त्यस्मरणादिनि भावः । भूतमव्ययस्य युवपदाद्वाप्यकामात्राम ईशान इतीश-
 वशब्दान्निष्कृष्टामाशिता भावि इति श्रुत्या त्रय वाच्यमिति सिद्धान्तयति—परमात्मैवेति ॥ प्रकरणाय
 भामती ।

युक्तं ह्यङ्गुलीकदहरस्याननं परमात्मनः, स्थानभेदनिर्देशात् । तद्वि तस्मोपच्छिस्थान, शालग्राम इव
 कमडनामस्य भावतः । न च तथेहाङ्गुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः, परिमाणमात्रनिर्देशात् । न च 'मय्य
 आत्मनि' इत्यत्र स्थानभेदोऽत्रगम्यते । आत्मशब्दो ह्यय स्वभावरचनो वा जीवरचनो वा प्रलयचनो
 वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वभवित्रधीननिरूपणतया स्वस्य च भवितुरनिर्देशाल शक्यते कस्य मय्य इति ।
 न च जीवपरयोरस्ति मय्यमज्ञेति नैव स्थाननिर्देशो विन्यष्टः । स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः । परिमाण-
 भेदश्च परस्मिन् समवतीति जीवात्मैराङ्गुष्ठमात्रः । स एतन्त. कर्णाद्युपाधिकल्पितो मायः परमात्मनः ।
 अन्त. कारणे च प्रायेण ह्यकमडकोशस्थान, एकमडकोशश्च मनुष्याणामङ्गुष्ठमात्र इति तदद्विच्छिन्नो जीवा-
 त्माङ्गुष्ठमात्रः, नभ इव वंशवर्षावच्छिन्नमरुत्तमात्रम् । अपि च जीवात्मनः स्पष्टमङ्गुष्ठमात्रं स्वर्गो-
 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलाद्' इति । न हि सर्वस्य प्रसङ्गो यमेन वडातिर्कर्षः फलते ।
 यमो हि जगौ—'ह्यङ्गुष्ठमात्रोऽस्मि न स्वान्तरः प्रभवति सयमने ममापि विद्युः' इति । तेनाङ्गुष्ठमात्र-
 आनन्दगिरीष—न्यायनिर्णयः ।

द्वितीयस्वादीशानश्रुत्या परमात्मनोऽङ्गुलीकदहरस्याननं जीवस्येवाज्ञाप परमात्मनि परिमाणोक्तत्वं यन्तत्राद्यमजीवे
 कतिपयेति श्रुत्यादीशानन्वसिद्धेर्गौगी श्रुतिरित्याशयेनाऽऽह—न हीति । जीवस्यापि तिस्रुःशतान्तराणां
 निश्चिन्त्याशयाऽऽह—विज्ञानेति । कयाचिदिति तद्व्यक्तमडकोशस्य जीवोपच्छिन्म्यानस्याङ्गुष्ठमात्राये-
 त्यर्थः । किंच, यथा मति विषये च साधारणी सवमी 'न तत्रासयने' इति स्मृत्या विषये च यन्मया विज्ञा-
 तथा परिमाणमपि त्रैमेश्वर पेति सयमे सति 'अङ्गुष्ठमात्रं निश्चकर्ष' इति स्मृत्या निश्चयमिति रित्या-
 स्मृतेश्चेति । मरणानन्तरं यमशब्दार्थः । तत्रापि परमात्मैव प्रविरागोऽप्यु नेवाह—न हीति । 'प्रम-
 यति सयमने ममापि विद्युः' इति यमस्य तदधीनस्मृतेश्चेत्यर्थः । स्मृतेः मन्तारिदिवय न निगमयति-
 सेनेति । निधितार्थस्मृत्या सदिगार्थश्रुतेरपि जीवार्थनेवाहाह—स इति । वाक्यस्य जीवगामिने चिन्ते
 तस्येशानोऽस्मीति स्थान फलतोऽप्युपसङ्गुमितिशब्दः । पूर्वस्मृत्या गिद्वान्तमवार्थं प्रतिशो व्याकरोति-
 परमिति । जीवे तद्विभिदे नियमानिच्छित्वाहाह—कस्मादिति । श्रुतिश्रुतयोः श्रुतिर्द्वितीयस्येति मया
 हेतुमाह—शब्दादिति । जीवेऽपि कतिपयेति श्रुत्यादिश्रुत्या श्रुतिरित्युक्तं तत्र भूतमव्ययस्येति शेषश्रुतेरि-

भव्यस्य" [कठ० ४ । १२] इति ॥ न ह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरं-
कुशमीशिता ॥ "एतद्वै तद्" [कठ० ४ । १२] इति च प्रकृतं पृष्टमि-
हातुसन्दधाति । एतद्वै तत्, यत्पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ पृष्टं चेह ब्रह्म ॥
"अन्यत्र धर्माद्व्यत्राधर्माद्व्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताञ्च भव्याञ्च
यत्तत्पश्यसि तद्वद्" [कठ० २ । १४] इति ॥ शब्दादेवेत्यभिधानश्च
तेरेवेशान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ कथं पुनः सर्वगतस्य
परमात्मनः परिमाणोपदेश इति ॥ अत्र ब्रूमः-

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्यांशुप्रमात्रत्वमिदमुच्यते,
आकाशस्यैव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम् ॥ न ह्यञ्जसाऽतिमात्रस्यैव पर-
मात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते ॥ न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हति,
ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् ॥ ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थित-

रत्नप्रमा ।

ननुपरमिद वाक्यमिहाह-एतदिति ॥ शब्दः वाक्ये ङिङ्गात्पूर्ववदभिव्यादाव्याह-शब्दादिति ॥ २४ ॥
हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् कर सकृन्निष्ठिकोऽरत्निः । मुग्धागुष्टमात्रो जीवो गृह्या किं
गौगप्रयोगेत्यत आह-न चान्य इति ॥ सति सम्पन्ने मुग्धप्रयो न्याय । अत्र तु श्रुति-
मातवी ।

व्यस्य जीवे निश्चयादापेक्षिक किञ्चित्तमस्य प्रति जीवस्येशानत्व व्यापयेद्यत् । "एतद्वै तत्" इति च
प्रत्यक्षजीवरूप परावृत्तति । तस्माज्जीवात्मैवात्रोपास्य इति प्राप्तम् । एष प्राप्तेऽभिधीयते-प्रज्ञोत्तरत्वा-
दीशानश्रयस्याभिधेयत । जीवस्य त्रयस्वरूपस्यायनपर वच ॥ इह हि भूतमत्रमान प्रति निरुद्धा-
मीशानत्र प्रतीयते । प्राक् पृष्ट चात्र तत्र 'अन्यत्र धर्माद्व्यत्राधर्मात्' इयादिना । तदनन्तरस्य सद्-
मेस्य तत्प्रतिरचनतोचिन्तेति 'एतद्वै तत्' इति ब्रह्माभिमान युक्तम् । तथा चागुष्टमात्रतया यद्यपि जीवो-
ऽवगम्यते तथापि न तत्रमेतद्व्यक्त्य, किन्तुगुष्टमात्रस्य जीवस्य त्रयस्वरूपताप्रतिपादनपरम् । एष निर-
रुद्धमीशानत्व न उक्तोचयितयम् । न च त्रयप्रदोचरता ह्यन्या । तेन यथा 'तत्त्वमसि' इति
विज्ञानात्मनस्त्वपदार्थस्य तदिति परमात्मैक्येन प्रतिपाद्यते, तत्रेहाप्यगुष्टपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशान-
श्रुत्या त्रयमान प्रतिपाद्य इति युक्तम् ॥ २५ ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ सर्वगत
स्यापि परब्रह्मणो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्येति जीवामिप्रायम् । न चान्य परमात्मन इह ग्रहणमर्हति न
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

व्याह-न हीति । प्रकृणमयी वरदिवसिमाह-एतदिति । उक्तमर्थ वाक्ययोचनया स्पष्टयति-एतद्वद्
इति । जीवस्यैव पृष्टयेन प्रष्टव्यमात्रावशोक्तम्-पृष्टं चोति । उपहिते तु जीवे काठप्रयापारिऽयस्यसार्थ
कारणास्पृष्टत्वं च दुर्बोचमिति भाव । गुप्ते शब्दादिनि वाक्योक्तैस्त्वस्य ङिङ्गात्पूर्ववदाद्ब्रह्मणो ङिङ्गात्-
ोक्ति स्यादित्याशङ्कयाऽऽ-शब्दादिति । धुनिऽङ्गिमिगेव श्रुतिरेव साभिज्ञ न ङिङ्गमिति मर्थादा ननु
मृगमापयोरेवसा ॥ २४ ॥ निष्ठाते परस्य त्रिमुखाद्गुष्टमात्रमनुक्तमिदुक्तस्मृत्यपार्यमाह-कथं
मिति । मृगमन्वाप्यति-अत्रेति । तदत्रयन व्याचष्टे-सर्वेति । तुदन्मूचिन टपन्नवाह-आकाश-
स्येति । एष सकृन्निष्ठिकोऽरत्निः । निमित्तिहृद्यमस्थानाद्गुष्टमात्रन परस्य गौगमिष्ट तयाऽऽ-न हीति ।
तर्हि परमागमुग्धनाय जीव एव गृह्या केवाह-न चोति । मुग्धमन्वो गौगमुग्धोऽगुग्धे स्मृत्ययो
मुग्धमन्वधजोक्तस्तेन गौग परमागमिदर्थ । मृगमन्वपार्यार्थ शरानाह-नन्विति । तदुच्यतेन

त्वात्तदपेक्षमप्यंगुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इति ॥ अत उत्तरमुच्यते ॥ मनुष्या-
धिकारत्वादिति-शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति
शक्तत्वादर्थित्वादप्युद्दस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति ॥ वर्णितमेतदधि-
कारलक्षणे, मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः । औचित्येन नियतप-

रत्नप्रभा ।

विरोधादसम्भवं इति गौगग्रह इत्यर्थः ॥ मनुष्यानेवेति । त्रैवर्णिकान्देवैर्यथेति ॥ शक्तत्वादिति । अनेन
पश्वादीनां देवानामृषीणां चाधिकारो वाच्यः । तत्र पश्वादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसामान्यभावात्कर्मण्यशक्तिः ।
इन्द्रादेः स्वदेशानां कर्मणि स्वदेशेन द्रव्यव्यामायोगादशक्तिः । ऋषीणामार्थेयकरणे ऋष्यन्तराभावा-
दशक्तिः ॥ आर्थित्वादिति । अनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्यात्तस्यां चाधिकारो वाच्यः । तत्र मुमुक्षूणां
शुद्धार्थित्वे नि वादिष्वधिकारो न काव्येषु । शुद्धचित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रमणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो, न
कर्मभित्ति मन्तव्यम् ॥ गृहस्थाधिकार निरस्यति-अप्युद्दस्तत्वादिति ॥ "शूद्रो यज्ञेऽनवकल्पनः"
[नै० स० ७ । १ । १ । १] इति पर्युदासात्, "उपनयीत" "तमध्यापयीत" इति शास्त्रात् न
गृहस्थ धर्मिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजानिःस्मृतेरुपनयनप्रयुक्तद्विजानिन्वामयेन वेदाध्ययनाभावात् ।
अत्रानेक्षितो न्यायः पशोऽप्याये वर्णित इत्याह-वर्णितमिति ॥ "स्वर्गकामो यज्ञेन" [वेदत्रये]
इत्यादिशास्त्रस्वादेशेनैव मर्याद्व्यतिथिः प्रति प्रवृत्तत्वात्प्रणिमात्रस्य सुगार्थित्वाच्च फलार्थं कर्मणि
पश्वादीनामधिकार इत्याशक्त्योक्तरीत्या तेषां शक्तत्वाद्यभावात्स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया सक्रोध्यं मनुष्या-
धिकारणे न्यविनोते चातुर्यवर्णित्वात्स्वयमाशक्त्यै "यस्मिन्ने ब्राह्मणोऽर्जुनादधीत, श्रीमे राजन्यः, शरदि
पैश्व" इति त्रयाणामेकस्मिन्ब्रह्मण्यश्रमणात्तेषामेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रस्तुते किमायानं तत्राह-
मनुष्याणाञ्चेति ॥ प्रायेण सन्निहितपरिमितो मनुष्यदेह इत्यर्थः । एवमंगुष्ठमात्रं तदपरिमाणयाचकं
भामती ।

त्रैविरमेतद्वाच्यमित्यर्थः । मनुष्यानेवेति । त्रैवर्णिकानेव । आर्थित्वादिति अन्तःप्रदानो मोक्षमागानां च
काव्येषु कर्मस्वाधिकारं नियमति । शक्तत्वादिति । निर्यदेशेर्वाणामशक्तानामधिकारं नियमयति । उपनयना-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पात्रानि-अन इति । स्वर्गकामादिसास्ये स्वर्गादिकामिन एवादिदेशेर्वाधिकारित्वे न मनुष्यस्येयागतयाऽऽ-
शान्त्वमिति । मनुष्यशब्दत्रैवर्णिकविषयः । तेषां शास्त्राधिकारे हेतुमाह-शक्तत्वादिति । तेन निरर्थो
देवानामृषीणां चाधिकारो वाच्यः । नियमो वेदार्थज्ञानादिसामान्यभावात्प्रवृत्तमशक्तां । देवानां स्वदे-
शये कर्मण्यानोदेशेन द्रव्यव्यामायोगादशक्तिः । ऋषीणामार्थेयकरणादौ तदभावात् । स्यात्तस्यां मुमुक्षूणां
च कर्मण्यधिकारं निरर्थमिति-आर्थित्वादिति । मुमुक्षूः शुद्धार्थे नि वेत्त्यधिकारोऽपि काव्येषु न शक्यः ।
गृहस्थाधिकारं गत्येति-अप्युद्दस्तत्वादिति । ते हि "शूद्रो यज्ञेऽनवकल्पनः" इति पर्युदासात् धर्मिके कर्म-
ण्यधिकारिणः । तत्रैव हेतुवन्तस्याह-उपनयनादिति । न हि गृहस्थाणामेकजानिन्वस्मृतेरुपनयनं तदभावे वृत्तो-
ऽप्यनं तस्य तदा गृहस्थपरभावे कुतस्मन्दर्शेऽधिकारः । अत्र चापेक्षितत्वाद्यस्य पशुऽप्याये मित्तत्वात्
तस्यै यदा इत्याह-इति वर्णितमिति । फलार्थं कर्मणि त्रिणादेरपि सुव्यक्तमर्थ्याधिकारः स स्वर्गकामभु-
वेतिदेशादिपासावाह्यभुवर्थात्तस्य सन्निहितपरतया निर्यदेशेऽप्यभावेन स्वर्गकामपरं सक्रोध्यं मनुष्या-
धिकारणे न्यविनोते चातुर्यवर्णित्वात् शास्त्रमिति प्रावश्य "यस्मिन्ने ब्राह्मणोऽर्जुनादधीत । श्रीमे, राजन्य-
शरदि पैश्व" इति त्रयाणामेकस्मिन्ब्रह्मण्यश्रमणात्तेषामेवाधिकार इति प्रतिशान्तिमित्यर्थः । मनुष्याणामपि
कथमुवाचवाच्यतानां नियतपरिमाणं इत्यत्र तत्राऽऽह-मनुष्याणां चेति । अस्मादिदं देहं नानि परिमा-
णमेतन्न इष्टं तत्राऽऽह-औचित्येनेति । देहस्य नियतपरिमाणोऽपि इत्यस्य किमायानं तत्राह-

रिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम् ॥ अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य
मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः ॥ यदप्युक्तं
परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्च संसार्थेवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति ॥ तत्प्रत्यु-
च्यते ॥ “स आत्मा तत्त्वमसि” [छां० ६।८।७] इत्यादिवत्संसारिण
एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति ॥ द्विरूपा हि वेदा-
न्तवाक्यानां प्रवृत्तिः—कच्चित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा । कच्चिद्विज्ञाना-
त्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा ॥ तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनेकत्वमु-
पदिश्यते नाङ्गुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् ॥ एतमेवार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति—
“अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं
स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेपीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतम्” [कठ०
६।१७] इति ॥ २५ ॥ इति प्रतिताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तदुपर्यपि वादरायणसम्भवात् ॥ २६ ॥ (९) ॥

रत्नप्रभा ।

तत्रस्यं ब्रह्म लक्षयतीत्युक्तम् । सम्प्रति तच्छब्देनाङ्गुष्ठमात्रजीवमनूद्यायमीशान इति ब्रह्मामेदो बोध्य इति
वक्तुमुक्तमनुवदति—यदुपीति ॥ प्रतिपाद्यामेदविरोधादनुवाचोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं वाच्यम् । तात्पर्यार्थस्य बलवत्त्वा-
दित्याह—तत्प्रतीति ॥ कच्चिद् अस्युल्लिख्यादौ । कच्चित् तत्त्वमसीत्यादौ । एकत्वार्थं वाच्यशेषमनुकूट-
यति—एतमिति ॥ श्रुतिर्यमो वा कर्ता द्रष्टव्यः । तं जीवम् । प्रवृहेत् पृथक् कुर्यात् । धैर्येण बन्ध-
दित्रिपनिप्रहादिना तं विविकतात्मानम् । शुक्रं सप्रकाशम् अमृतं कूटस्थं त्रय जानीयादित्यर्थः ।
तस्मात्कठवाक्य प्रत्यग्रत्वाणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २५ ॥ (८) ॥ शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवा-
दीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनविकारः स्यादित्याशङ्क्याह—तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवादिति ॥ ननु
भामती ।

दिशास्त्राच्चेति । शूद्राणामनविकारिणां दशयति । यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्चेति ।
यथेतत्परमात्मपरं किमिति तर्हि जीव इहोच्यते । ननु परमात्मैवोच्यताम् । उच्यते च जीवः, तस्मा-
जीवपरमेवेति मात्रः । परिहरति—तत्प्रत्युच्यत इति । जीवस्य हि तत्त्व परमात्मभावः, तद्वक्तव्यम्, न च
तत्तत्त्वमनमिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत इत्यर्थः ॥ २५ ॥ (८) ॥ तदुपर्यपि वादरायणः सम्भवात् ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नियतेति । परस्मिन्परिमाणोक्तोऽङ्गुष्ठमात्रमुपसंहरति—अत इति । अङ्गुष्ठमात्रपुरुषस्य जीवत्वेऽपि वाक्यस्य
परार्थेति वक्तुमुक्तमनुवदति—यदुपीति । परमात्मपरे वाक्येऽनुद्यमानजीवस्यमङ्गुष्ठमात्रत्वं प्रतिपाद्यमान-
पराम्बन्धविरोधाद्वाच्य प्रतिपाद्यस्य तात्पर्यविषयत्वादित्याह—तदिति । परमात्मपरे वाक्ये तस्यैव वक्त-
व्यत्वे कुतो जीवोक्तिरित्याशङ्क्य वाक्यप्रवृत्तेर्द्रष्टव्यमाह—द्विरूपेति । कथं प्रकृतं वाक्यप्रवृत्तिस्त्राऽऽह-
तदत्रेति । न हि परैक्यं जीवस्योक्तिं विना शक्यं वक्तुमिति तदुक्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षादिविगेधे किमुक्तं
तत्राऽऽह—एतमिति । विरुद्धांशत्यागेनाविरुद्धांशलक्षणार्थक्ये वाक्यार्थं न विरोधधीरित्यर्थः । यतोऽन्त-
रात्मा पुरुषवात्पूर्णाऽपि जनानां हृदये सदा सन्निविष्टस्ततोऽङ्गुष्ठमात्र इति त्वमर्थानुवादः । तस्यान्वय-
व्यतिरेकाम्भां तदनुसारंश्रुत्या च शौच्यत्वमाह—तमिति । शरीरं स्थूल सूक्ष्मं च प्रवृहेत्पृथक्कुर्यात् ।
धैर्येण शमादिनेति यावत् । तं च विविकतात्मानं निशुद्धममृतं श्रद्धैव जानीयादित्याह—तमिति । तदेव
काठवाक्य प्रत्यग्रत्वाणि ज्ञानार्थं समन्वितमिति ॥ २५ ॥ (८) ॥ मनुष्याधिकारत्वादिद्युक्तेऽमनुष्याणां
देवादीनामनविकारमाशङ्क्योक्तम्—तदुपर्यपि ॥ निर्गुणनिर्गुणवदान्निश्चारादिषु देवादीनामविकारोऽस्ति ।

पयविभृत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् ॥ तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विप्रहृत्वाद्यवगमात् ॥ न च तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति ॥ न चोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येत ॥ उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् ॥ तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् ॥ अपि चैषां विद्याप्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति—“एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवाच” [छां० ८ । ११ । ३] “भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति” [ति० ७० । ३१] इत्यादि ॥ यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं—“न देवानां देवतान्तराभावात्” “न ऋषीणामार्षेयान्तराभावात्” इति ॥ न तद्विद्यास्वस्ति । न हीन्द्रादीनां

रत्नप्रभा ।

शब्दातिरिक्ता विप्रहृत्य देवता नास्ति । शब्दस्य चासामर्थ्यान्नाविकार इत्यत आह—तथेति ॥ अर्थित्ववदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्त्वमाह—न च तेषामिति ॥ “शत्रो यज्ञेऽनवकल्लतः” [तै० स ७ । १ । १ । ६] इतिवेदादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । ननु विप्रहृत्यत्वेन दृष्टसामर्थ्ये सत्यप्युपनयनामावाच्छास्त्रावसामर्थ्यं नास्तीत्यन आह—न चेति ॥ जन्मान्तराध्ययनब्रह्मत्ववयमेव प्रतिभाताः स्मृताः वेदाः येषां ते तथा तद्भावादित्यर्थः । बाळादिषु प्रविष्टप्रिषाचादीनां वेदोद्योपदर्शनात् । देवयोनीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त इत्यर्थः । देवानां च ऋषीणां च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्त्वा श्रौत गुरुव्युत्वासादिद्विज्ञमाह—अपि चेति ॥ ननु ब्रह्मविद्या, देवार्शनाधिकारोति, वेदार्थत्वाद्, अग्निहोत्रवदित्यन आह—यदपीति ॥ देवानां कर्मसु नाधिकारः, देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावादिति प्रथमसूत्रार्थः । ऋषीणामनधिकारः, ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते कर्मव्यशक्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति—न तदिति ॥ असामर्थ्यस्य कारणमित्यर्थः ।

भागती ।

रनुपपत्तेरद्विदत्तया सामर्थ्याभावेन नाविकार इत्यत आह—तथा सामर्थ्यमपि तेषामिति । यथा च मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तयोपरिष्टाष्टपवात्रविव्यते । ननु शूद्रवदुपनयनासमवेनाप्यपनामावाचेणामनधिकार इत्यत आह—न चोपनयनशास्त्रेणोति । न गलु विधिवदुत्सुखादुद्दामाणो वेदः कथ्यवकर्मब्रह्मत्ववोधहेतुः, अपि त्वव्ययनोत्तरकालं निगमनिवृत्त्याकरणादिविदिनपदतदर्थसंगतरेविगतशान्दन्वायनस्यस्य पुतः स्मर्यमाणः । स च मनुष्याणापिह जन्मनीव देवादीनां प्राचि मवे विधिवदधीत व्याघ्राय इह जन्मनि स्मर्यमाणः । अत एव स्वय प्रतिभाते वेदः संभवनीत्यर्थः । न च कर्मानधिकारे ब्रह्मविद्यातधिकारो मरतीत्याह—यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तामिति । वस्वादीनां हि न वस्वाद्यन्तरमिति । नापि आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तथेति । तयोः सतोरपि शूद्रवदनधिकारं शंक्तिवोक्तम्—न चेति । त्रैविणिकानामेवोपनयनादेवादीनां तदभावे वैदिकशक्यमात्रावाधिकार इत्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तर्हि तदभावादद्विज्ञेऽध्ययनस्याभावे कुतो वेदार्थेऽधिकारस्त्वत्राऽऽह—तेषां चेति । जन्ममरणव्यवधानेऽपि भूतप्रेतादिषु स्मृतिदर्शनात् तदस्मृतिरिति भावः । तथाऽपि पूर्वोक्तानुमाने जाप्रति कुतो देवादयो ब्रह्मविद्यायामधिकारोत्पत्तिरित्याशङ्क्य काळातीतत्वमाह—अपि चेति । ब्रह्मचर्यादीन्यादिपदेनोपगमनशुभ्रपादि गृह्यते । द्वितीयमादिपदं सनकुमारानारदसनादादिसप्तहर्षम् । न केवलं उद्विज्ञेतिरोवादेव काळातीतत्वं किं तु ‘तयो यो देवानान्’ इत्यादिब्रह्मविद्योवादर्शानि गत्राऽऽह—यदपीति । देवानां कर्मसु नाधिकारो देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावात्तदनुष्ठानाशङ्केति सूत्रार्थः । ऋषीणामपि मृग्यादीनामार्षेयकर्मणि नाधिकारो मृग्याद्यन्तराभावात्तुक्तं कर्मव्यशक्तेरिति सूत्रार्थार्थः । अविकारहेतवत्त्व इमेऽपि तुष्य तेषामिति कुतो आक्षयार्थीरित्येनदुपपत्ति—न तदिति ।

देवता(तदुपर्य,निकरणम्] रत्नमभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयतमेतम् । (३७९)

विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किञ्चित्कृत्यमास्ति । न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया ॥ तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते ॥ देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वांगुष्ठपेक्षया न विरुध्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

स्यादेतद-यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वार्येत विग्रहवत्त्वाद्, ऋत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन कर्म-ङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च विरोधः कर्मणि स्यात् ॥ न हीन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते । न च सम्भवति ॥ बहुषु यागेषु

रत्नमभा ।

न तावत् येनासामर्थ्यं स्यादिति शेषः । "तयोषो देवानां प्र वयुष्यत स एव तदभवत्, तयर्षीगान्" इति याज्यब्राह्मणेऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः । ननु देवादीन्प्रति अंगुष्ठमात्रश्रुतिः कथम् । तेषां महादेहत्वेन हृदयस्याम्बुगुष्ठमात्रत्वमावात् । अतः श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्येव आह-देवाद्यधिकारोऽर्थात् ॥ २६ ॥ ननु मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहस्ये तावत्पर्यं कर्तव्यता देवादीनामधिकार उक्तः । स चायुक्तः । अन्यपर्याणां तेषां प्रत्यक्षादित्येनेन ह्यर्थे ता पर्यकत्वानुपबन्तान्पाशिव मूलचतुष्टयेन परिहरति-विरोधः कर्मणीत्यादिना ॥ वार्येत । तर्हीति शेषः । स्वरूपे प्रियः । अन्युपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत् । न च दृश्यते । अतो योयानुपगम्या देवताया विग्रहत्या अमानासत्प्रदानकारकामयेन कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह-तदा चेति ॥ विग्रहस्याङ्गत्वमनुशब्दनिर्माश्रित्य, युनया च न सम्भवतीत्याह-न चेति ॥ तस्मादर्थोपहितशब्द एव देवता । तस्या अन्वयान्वाक्येन विचारिकार इति शक्यं मायती ।

भृग्वादीनां भृग्वाद्यन्तरमस्ति । प्राची यमुमुगुप्रभृतीनां हींगाधिकारत्वेनेदानीं देवर्षीनामादिकर्षः ॥ २६ ॥ विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । मन्त्रादिपदमन्वयात्प्रतीकामानोऽर्थं प्रमाणात्प्रतिषेधे सायुष्यः, न तु त्रितोत्रे । प्रमाणात्तरास्ति चेद विग्रहवत्त्वादि देवतायाः । तस्मात् 'यजमानः प्रमत्तः' इत्यादिनदुषचरितार्थो मन्त्रादिवर्णनयेव । तथा च विग्रहाद्यभावात्तद्व्योपहितार्थोऽर्थोऽर्थितो वा शब्दो देवनेपचेतनत्वात् तस्याः कश्चिदधिकार इति शक्यं । निराकर्षेण-न । पश्मान् । आनन्दतिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तदेव दृष्टव्यं-न हीति । नायक्याधिकृत्यामन्तरकडमाह-तस्मादिति । ननु देवादीनामधिकारे कर्म-गुष्ठमात्रश्रुतिर्न हि तेषां महादेहानां हृदयमंगुष्ठमात्र तत्राऽऽह-देवादीति । सागरानी मन्त्रगुष्ठमात्रश्रुति-साम्प्रत एतद्गुष्ठमस्तिहृदयपरिषेवा निरिच्छनीयर्थः ॥ २६ ॥ मन्त्रादिप्रमाणेन विग्रहस्येव मूर्तेया देवादीनामधिकारो निष्पद्यते । मन्त्रेण देवादिपिण्डादिवदिन्द्रादीनामन्तरागामिरोषे प्रामाणात्प्रत्यक्षादिविरोधमासक्त्य परित्यज्य मूलचतुष्टये स्थिते प्रथमे कर्मणि त्रितोत्राक्षर परित्यज्य-विरोध इति । मानान्तरादिऽर्थे मन्त्रादीनामन्तरागामिप्रामाणात्प्रादिसत्त्वेदेवादिनिर्वाणानां तेषामुपचरितार्थता शब्दोपहितोऽर्थस्तदुपहितो वा शब्दो देवादिपरिषेवेतनत्वात्स्य नाधिकारमिदं विग्रहमात्र शब्दो विग्रह-स्यादेतदिति । अन्युपगम्यान्निन्द्रादीनामर्थ्युपगमिपरिषेवे मन्त्रवर्णनान्तेनाह-तदा चेति । पथ त्रितोत्रमस्तिमन्त्राऽऽह-न हीति । दर्शनाभावात्तत्रा मुख्यमन्त्र-न चेति । मन्त्रादीनां मन्त्रमनिर्वाणता यागाह-सायमे हेतुमाह-वहुष्विति । तद्विद्वत्पाणसायणस्य न त्रितोत्रोऽर्था-

युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेत् ॥ नायमस्ति विरोधः ॥
 कस्माद् ? अनेकप्रतिपत्तेः—एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रति-
 पत्तिः सम्भवति ॥ कथमेतदवगम्यते ॥ दर्शनात्—तथाहि “कति देवाः”
 [वृ० ३ । ९ । १] इत्युपक्रम्य “त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा”
 [वृ० ३ । ९ । १] इति निरुच्य “कतमे ते” [वृ० ३ । ९ । १] इत्यस्यां
 पृच्छायां “महिमान एवेषामेते त्रयस्त्रिंशत्केव देवाः” [वृ० ३ । ९ ।
 २] इति श्रुतिरैकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति ॥

रत्नप्रमा ।

पाहरति—नायमिति ॥ एकस्यापि देवस्य योगनडादनेकदेहप्रति. श्रुतिस्मृतिदर्शनात्सम्भवति । अतो
 न कर्मणि त्रिोप इति व्याचष्टे—कस्मादित्यादिना ॥ वैश्वदेवशास्त्रे शस्यमानदेवाः कतीति शाकल्येन
 पृष्ठे याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयश्चेयादिरूपया उत्तर ददौ । निविन्नाम शस्यमानदेवसरयाणाचक
 शब्दः । पडधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति सप्तयोक्तौ सप्तयेयस्वरूपप्रदने महिमानो विभूतप-
 सने देवा एषां त्रयस्त्रिंशद्देवानाम् । अष्टौ—सप्त, एकादश द्वादः, द्वादशाऽऽदित्याः, इन्द्रः, प्रजापति-
 धेति—त्रयस्त्रिंशद्देवाः ॥ तेऽपि पण्यामन्निपृथिवीनामन्तरिक्षादित्यदिवा महिमान् । तेऽपि पत्सु देवेषु
 भामती ।

अनेकरूपप्रतिपत्तेः । सेव कुत इत्यत आह—दर्शनात् । श्रुतिपृ स्मृतिपृ च । तथाहि—एकस्यानेकरूपा-
 यनिर्माणदर्शनाद्वा न युज्यते, वाचदर्शनाद्वा । तत्रादर्शनमसिद्धं, श्रुतिस्मृतिभ्या दर्शनात् । न हि लौकिकेन
 प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टमदृष्ट भवति, मा भूद्यागादीनामपि रसर्गादिसाधनत्वमदृष्टमिति । मनुष्यशरी-
 रस्य मातापितृसयोगजत्वनिष्पत्तिसिद्धिं पितरो मयौगे कुतः सप्त, समवे वानभितोऽपि ब्रूम स्यादिति
 वाचदर्शनमिति चेत् । हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसयोगज मियाप्रियमिति ।
 तथा चानेकान्तो हेत्वाभासः, स्वेदजोऽग्निजाना शरीरागामतद्हेतुत्वात् । इच्छामात्रनिर्माणत्वं देहादीनाम-
 दृष्ट्यवमिति चेत्, न । भूतोऽगदानत्वेनेच्छामात्रनिर्माणत्वासिद्धे । भूतमग्निना हि देवादीना नानाकाय-
 चिकीर्षाशरुताक्रियोत्पत्तौ भूताना पत्स्वरसयोगेन नानाकायसमुत्पादात् । दृष्टा च अग्नि इच्छान-
 शादस्ये क्रिया, यथा निषिद्यादि इच्छामात्रेण निषशक्यप्रणमम् । न च निषिद्यादिविदो दर्शनेनाग्नि-
 ष्टानदर्शनाद्वचरहितप्रिष्टमभूतादर्शनादेवादीना कथमग्निष्ठानमिति वाच्यम् । आचात्रपटलादित्यस्य विप्र
 कृष्टस्य च भौमशर्मथरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात् । असक्ताश्च दृष्टयो देवादीना काचात्रपटलादित्यन्महीम-
 हीमादिभिर्न व्यभिचरन्ते । न चास्मदादित्येन शरीरत्वेन व्यपहितप्रिष्टादिदर्शनासम्भोऽनुमीयत
 इति वाच्यम्, आगमनिरोधिनोऽनुमानस्योत्पादायोगात् । अन्तर्गता चाजनादिना मनुजानामिभ तेषा
 प्रमवतामुपपद्यते, तेन सनिहितानामपि न ऋतुदेशे दर्शनमपिप्यति । तस्मात्पुनरुक्तम्—अनेकप्रतिपत्तेरिति—
 तथाहि कति देवा इत्युपक्रम्येति । वैश्वदेवशास्त्रस्य हि निविदि कति देवा शस्यमाना इति शाकल्येन पृष्ठे याज्ञवल्क्यस्यो-
 च्छर दत्त शाकल्येन याज्ञवल्क्येन—त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति । निविन्नाम शस्य
 आनन्दगिर्येष—न्यायनिर्णयः ।

त्याह—नायमिति । विरोधमर्हति यापि परिहर्तुं प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याख्याति—कस्मादिति । एकस्य
 युगपदनेकरूपप्रतिपत्तिरिच्छेत्याह—कथमिति । प्रमाणिकत्वेन त्रिगे र समापत्ते—दर्शनादिति । तत्र श्रौत दर्श-
 नमाह—तथा हीति । वैश्वदेवस्य निविदि कति देवा शस्यमाना इति शाकल्येन पृष्ठे याज्ञवल्क्यस्यो-
 च्छर त्रयश्चेति । शस्यमानदेवनास्ययायाचिमन्त्रपट निविदुच्यते । पटत्रिंशत्सत्तात्रिकप्रिसहस्र देवा इति
 सेत्यानिर्णयानन्तर सप्तयेयश्चे वमरोऽष्टावैकादश द्वाद द्वादशाऽऽदित्या प्रजापतिरिन्द्रधेनि त्रयस्त्रिंशद्दे-
 वेषु पूर्वेषामतर्भावे दाशिर इत्याह—कतम इति । अन्तर्गताश्चेन्मन्तान्यर्णमाह—एकैकस्येति । तेऽपि देवाः

देवता(तद्वर्ष), प्रिकरणम्] ग्लप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३८१)

तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि पडाद्यन्तर्भावक्रमेण “कतम एको देवः” [वृ० ३ । ९ । ९] इति “प्राण इति” [वृ० ३ । ९ । ९] प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति ॥ तथा स्मृतिरपि-
 “आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ । योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संक्षिपेच्च

रत्नप्रभा ।

अन्तर्भवन्ति, षट् देवास्त्रिषु लोकेषु, त्रयश्च द्वयोरन्तर्प्राणयोः, द्वौ च एकस्मिन् प्राणे हिरण्यगर्भे, अन्तर्भवन्ति इति दर्शनमित्यर्थः ॥ त्रयस्त्रिंशतोऽपि । देवानामिति सम्बन्धः । दर्शनं श्रौतं व्याख्याय म्नात् व्याचष्टे-तथा स्मृतिरिति ॥ बलं योगसिद्धिम् । “अग्नौ मरिचो चैत्रं लविं प्राणिं संशानं । प्राणस्य च वशिष्ठं च यजमानसाविता” [मार्कण्डेयपु०] इति अष्टैश्वर्याणि । क्षणेन अशुर्महान् लघुर्गृह्णन् भवति योगी । अद्गुत्या चन्द्रमर्शः प्राणिः । ईशता नृष्टिरिति । प्राणाम्यम् ईशानमित्यतः ।

भामती ।

मानदेवतासाध्यावाचकानि मन्त्रपदानि । एतदुक्तं भवति-यैश्वदेवस्य निरिद्रि कति देवाः शस्यमानाः प्रसत्याता इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तर-“त्रयश्च त्री च शता” इत्यादि । याजसत्याका यैश्वदेव-निरिद्रि सत्याता देवास्त एतावन्त इति । पुनश्च शाकल्येन ‘कतमे तै’ इति मन्त्रेषु पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्-माहिमाम एवंपामेते त्रयस्त्रिंशत्सु देवा इति । अष्टौ यमव एकादश स्याद्वादशादित्या इत्यथ प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवाः । तत्राग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च सौम्यश्चन्द्रश्च नक्षत्राणि चेति यमवः । एते हि प्राणिनां कर्मकृताश्रयेण कार्यकारणमत्राश्रयेण परिणमन्तो जगदिदं सर्वं यासयन्ति, तस्माद्भूतः । कतमे स्या इति दर्शने पुराणं प्राणाः । बुद्धिर्बुद्धिर्वापि दत्त, एकादश च मन इति । तदेतानि प्राणाः, तद्भूतियात् । ते हि प्राणकाल उत्क्रामन्तः पुराणं रोदयन्तीति स्याः । कतम आदित्या इति द्वादशमाहा सप्तसरस्याययसा पुनःपुनः परिवर्तमानाः प्राणभूता-माप्यपि च कर्मकृशेषभोगं चादायन्ती वादित्या । अशानिरिन्द्रः, सा हि ब्रह्म, सा हीन्द्रस्य परमा ईशता, तथा हि सर्वप्राणिनः प्रमापयति, तेन मनविपुनरुत्तानिरिन्द्रः । यज्ञं प्रजापतिरिति, यज्ञमथन च यज्ञस्य च पशवः प्रजापतिः । एत एव त्रयस्त्रिंशद्देवाः सत्यामग्निपृथिवीवायन्तरिक्षादित्यशिवशिवो मरिचानो न ततो भिद्यन्ते । पृष्टे तु देवाः । ते तु पठन्ति पृथिवी चैरिन्द्रान्तरिक्षं वायु चैरिन्द्राय दिवं चादित्यं चैरिन्द्राय प्रभो लोकान्य एव देवा भवन्ति । एत एव च त्रयोऽन्तर्प्राणयोस्तन्मन्त्रतोऽन्तर्प्राणो द्वौ देवौ मनः । तान्तरयन्ती देव एकः । कतमोऽप्यग्निः, योऽयं वायुः पत्ने । कथमपमेरुः एतावर्षः, यदग्नि-न्तसि सर्वनिरिन्द्राय बुद्धिं प्राप्नोति तेनाप्यर्थे इति । कतम एक इति, स एवाप्यग्निं प्राण एवो मन्त्रः । सर्वेऽसामयेन बृहत्साहस्य तदेव त्वदिश्याचक्षन्ते परोक्षाभिरायेन शस्त्रेन । तस्मादेकस्यैव देवस्य मरि-चानासुगवदनेरदेवस्यपामाह भूतिः । स्मृतिश्च निगमव्याख्यायाः । अथ च इत्यन्तानामनुसादानु-ष्ठानसत्ताप्राणागिनाशेषवर्षाणां युगपत्तानाकापनिर्माणं भूषो, सप्त देव कथा देवानो मन्त्रार्थमन्त्राना-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पुण्यामग्निपृथिवीवायन्तरिक्षादित्यशिवशिवो मरिचानो न च त्रयोऽन्तर्प्राणयोस्तन्मन्त्रतोऽन्तर्प्राणो द्वौ देवौ मनः । तान्तरयन्ती देव एकः । कतमोऽप्यग्निः, योऽयं वायुः पत्ने । कथमपमेरुः एतावर्षः, यदग्नि-न्तसि सर्वनिरिन्द्राय बुद्धिं प्राप्नोति तेनाप्यर्थे इति । कतम एक इति, स एवाप्यग्निं प्राण एवो मन्त्रः । सर्वेऽसामयेन बृहत्साहस्य तदेव त्वदिश्याचक्षन्ते परोक्षाभिरायेन शस्त्रेन । तस्मादेकस्यैव देवस्य मरि-चानासुगवदनेरदेवस्यपामाह भूतिः । स्मृतिश्च निगमव्याख्यायाः । अथ च इत्यन्तानामनुसादानु-ष्ठानसत्ताप्राणागिनाशेषवर्षाणां युगपत्तानाकापनिर्माणं भूषो, सप्त देव कथा देवानो मन्त्रार्थमन्त्राना-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पुनस्तानि सूर्यां रश्मिगणानिव" इत्येवञ्जातीयिका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरिरयोगं दर्शयति ॥ किमु वक्तव्यमा जानसिद्धानां देवानाम् ॥ अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुमी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति । परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते ॥ "अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनाद्" इत्यस्यापरा व्याख्या-विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते ॥ क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभाव न गच्छति ॥ यथा-बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्रोज्यते ॥ क्वचिच्चेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति । यथा-बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते, तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य ब्रह्मवः स्वंस्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित्कर्मणि विरुध्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः

रत्नप्रभा ।

वशित्वं नियमनशक्ति । सङ्कल्पमात्रादिप्रयामो यत्रकामावसायिता इति भेद ॥ आजानसिद्धानां जन्मना सिद्धानामित्यर्थ । फलिनमाह-अनेकेति ॥ अनेकेषु कर्मस्त्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गमाय । तस्य लोके दर्शनादिति वक्तु व्यतिरेकमाह-क्वचिदेक इति ॥ प्रकृतोपयुक्तमन्वयवदष्टान्तामाह-क्वचिदिति ॥ २७ ॥ कर्मव्यतिरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधनाशक्य परित्तरति-शब्द इति चेदिति ॥

भागती ।

मित्याह-प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामिति । अणिमा लयिमा महिमा प्राप्ति प्राप्ताम्यमीदित्यवशित्व यत्रकामावसायितेत्यैश्वर्याणि ॥ अपरा व्याख्येति । अनेकत्र कर्मणि युगपदङ्गभावात्प्रतिपत्तिरङ्गमात्प्रगमन, तस्य दर्शनात् । तदेर परित्स्फुट व्यतिरेक तादाह-क्वचिदेक इति । न खटु बहुषु श्राद्धेऽथैको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति । एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावात्माह-क्वचिच्चैक इति । यथैक ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कार क्रियते बहुमिस्तथा स्वस्थानन्यितामेका देवतामुद्दिश्य बहुभिर्मन्त्रानेनां नादेशान्भित्तैर्युगपदङ्गविम्यं यते, तस्याश्च तत्रासनिहिताया अप्यङ्गभावात् भवति । अस्ति हि तस्या युगपद्विप्रकृत्यानेकार्योपलम्भमामर्धमित्युपपादितम् ॥ २७ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमाना-

आनन्दतिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्राप्तेति । "अणिमा लयिमा चैव महिमा प्राप्तिरीशता । प्राप्ताम्य च वशित्व च यत्रकामावसायिता" ॥ इत्यैश्वर्याणि । अपिशब्दसूचितमर्थमाह-किञ्चित् । आजानसिद्धाना जन्मनैव प्राप्ता तिरायानामित्यर्थ । तथाऽपि प्रकृते किं जात तदाह-अनेकेति । श्रुतिमृतिम्या युक्तिविरोधे समाहितेऽपि प्रतीतिविरोधस्य क सगाधित्तत्राऽह-परैश्चेति । आदिशब्देन परद्विप्रतिबन्धो गृह्यते । उक्तयायात्पुनरे देवादीना विग्रहवत्त्वोपगमनेन विद्याम्यत्रिकार इति शेष । सनिहितम्यैराङ्गवेति न नियमोऽमनिहितस्यापि युगपदनेकत्र कर्मव्यङ्गमात्प्रतिपत्तिरङ्गभावात्प्रगमन तस्य दर्शनादित्यर्थान्तरतनाह-अनेकेति । तदेर स्पष्टयितु व्यतिरेक सोदाहरणमाह-क्वचिदिति । सप्रथमीशङ्गार्थमनय सट्टप्रान्तमाचष्टे-क्वचिच्चेति । अन्यत्रप्रतिपत्तिकसिद्धमर्थे प्रष्टेन योजयति-तद्वदिति । असनिगनेऽपि देवताया विप्रकृत्यानेकार्यद्विप्रकृत्युगपदनेकराङ्गता सिद्धेत्यर्थ । कर्मव्यतिरोधमुपसहरति-इति विप्रदेति ॥ २७ ॥ तत्राविरोधेऽपि देवतादीनां विग्रहवत्त्वे शब्दे प्रामाण्यविरोधमाशय प्रयाह-शब्द इति चेदिति । शर्मा विभजने-मा नामेति ।

देना(तदुपर्य)भिरुणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३८३)

प्रसजि । शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत ॥ कथम् ॥ औत्पत्तिकं हि शब्दस्या-
र्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् ॥ इदानीं
तु विग्रहवती देवताभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युपपदनेककर्मसम्ब-
न्धीनि हवींषि भुञ्जीत । तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवजननमरणवती
संति नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रतीयमाने यद्वैदिके
शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत् ॥ नायमप्यस्ति वि-
रोधः ॥ कस्मात् ॥ “अतः प्रभवत्” अत एव हि वैदिकाऽऽद्वाद्देवा-
दिकं जगत्प्रभवति ॥ ननु “जन्माद्यस्य यतः” [व्या० सू० १ । १ । २]
इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितम् । कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ॥

रत्नप्रभा ।

प्रामाण्यं प्रसक्तो मा भूतामेपर्य ॥ औत्पत्तिकगुणे शब्दार्थयो(नायो) सम्बन्धस्यानादित्वाद्देवस्य मानान्तराने-
क्षणेन प्रामाण्यमुक्तम् । इदानीं नित्यविग्रहव्यवस्थुरगमे तन्मन्त्रस्याप्यनिर्वाणानान्तरेण व्यक्तं शब्दा
शब्दस्य गतेन पुत्रा कर्तव्य इति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यस्य विरोध इत्यादित्याह-कथमित्यादिना ॥
किं ? शब्दानामनि यतया सम्बन्धस्य कार्यवशात्तद्यते-उत्त-अर्थानामनि यतया, नाद्य इत्याह-नायम-
पीति ॥ कर्मण्यविरोधवदित्येपर्यर्थः । देवादिव्यक्तिहेतु येन प्रागेव शब्दानां सत्त्वाद्यानित्यत्वमिति मानः । अत्र
पूर्वापरविरोध शकते-नन्विति ॥ शब्दस्य निमित्तत्वेन त्रयनहकारिणादविरोध इत्याशय द्वितीयं फलमु-
भासती ।

भ्याम् । गोत्वादिवर्तमानमर्थाभावात्तदुपारेण्येवस्थापनीये पाचकादिवराकाशादिसाद्व्यतिरिचता एव
वस्तुदिसाद्व्यः तस्याश्च निश्चयत्तया सह सन्त्यो नि यो भवेत् । निशब्दादेयोगे तु सावयवेन वस्तु-
दीनामनिश्चयत्तः पूर्व जन्मादिसाद्व्यो न स्वार्थेन सम्यक् आसीत्, स्वार्थेभ्योभाभात् । तन्तुोपने
वस्तुदीनामनिश्चयत्तः प्रादुर्भूतदेवतादिसाद्व्यमन्त्रपुरुषबुद्धिप्रभन इति त-पूर्वो वाक्यार्थप्रय-
योऽपि पुत्रबुद्ध्यासीत् स्यात् । पुत्रबुद्धिश्च मानान्तरार्थिनत्वमिति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्य वेदस्य
व्याहृत्येति शब्दाय । उत्त-न । अतः प्रभवत् । ननु साद्व्यजिजागिचकाऽऽद्वाद्देवादीनां व्यक्तं
चिन्तापिनां बुद्ध्यादिसाद्व्य तस्याः प्रभवत् । तद्विद तत्रभवत् । एतद्वत् भवति-यद्यपि न शब्द
उत्पादानात्तया वस्तुदीना प्रयोगात्तन्वात्, तथापि निमित्तकारणमुक्तं कस्येय । न चेतावता शब्दार्थ-
सम्बन्धस्यानिश्चय, वस्तुसाद्व्यजिजातेर्मा तदुपारेर्मा यथा कथाचिदाट्पार्थाऽऽद्वाद्देव नित्यसाद्व्यः । इत्ये-
वार्थमक्षेपमवापाना-र्था निभजने-ननु जन्माद्यस्य यत् इति । न निगदन्वाप्याने । न किमिदानीं इ-
यमुना याद निर्दिष्टा काऽऽद्वाद्देवितिरि पुत्राप्रभवत्, तथा च तदत्र प्रत्यागन्तव्येक्षयास्य साद्व्यप्रमाण-
अतन्वितिरि-न्यायनिर्णयः ।

शब्दस्याऽऽट्पर्थव्यात्तत्र विरोधे नेति शब्दे-कथमिति । गोत्वादिसाद्व्यदिसु दूरांतगतमपशोद
पार्थिवि पाचकादिवराकाशादिसाद्व्यव्यतिरिचतयो वस्तुदिसाद्व्य इति मन्त्राऽऽट्-औत्पत्तिकं
इति । अन्माभिरपि तथैव तद्विदुमिति न तस्य विरोधोऽस्मिन् साद्व्यसाद्व्य-इदानीं त्विति । स्वर्ग-
नामनिश्चयत्तमन्त्राणि संकेतवदिति यतया पूर्वोक्तमानान्तरापेक्षपुरुषप्रभवत्तदर्थमन्त्रार्थिनसा-
क्यार्थविषयोऽपि मानान्तरापेक्षयाऽऽद्वाद्देवमानान्त्र इत्यादित्यर्थ । परेशस्य नर्त्तनाह-नायमिति ।
कर्मदस्योऽऽद्वाद्वापितुनिरासद । तत्र प्रभूत्वं हेतुमुक्त्वा व्यावर्ते-जन्मादिति । तथा च देवा-
दिसाद्व्येभ्योऽपि शब्दस्य निश्चयत्तदित्येवत्यो दोषो नास्तीति चेत् । दूरांतगतोऽपि शब्दे-नन्विति ।

१. ३८३ । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ । २९ । ३० । ३१ । ३२ । ३३ । ३४ । ३५ । ३६ । ३७ । ३८ । ३९ । ४० । ४१ । ४२ । ४३ । ४४ । ४५ । ४६ । ४७ । ४८ । ४९ । ५० । ५१ । ५२ । ५३ । ५४ । ५५ । ५६ । ५७ । ५८ । ५९ । ६० । ६१ । ६२ । ६३ । ६४ । ६५ । ६६ । ६७ । ६८ । ६९ । ७० । ७१ । ७२ । ७३ । ७४ । ७५ । ७६ । ७७ । ७८ । ७९ । ८० । ८१ । ८२ । ८३ । ८४ । ८५ । ८६ । ८७ । ८८ । ८९ । ९० । ९१ । ९२ । ९३ । ९४ । ९५ । ९६ । ९७ । ९८ । ९९ । १०० ।

अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः, कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः । यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एव उत्पत्तिमत्त्वात् । तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादेशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते ॥ प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यजदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति ॥ तस्माद्भिरोध एव शब्द इति चेत् ॥ न ॥ गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् ॥ न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तद्वाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात् ॥ उच्यते गुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते, नाकृतयः ॥ आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो, न व्यक्तिभिः ॥ व्यक्तीनामानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणालु-

रूपप्रमा ।

त्पापयति—अपि चेति ॥ अनित्यत्व सादित्वम् । व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्यानित्यत्व दुर्वासम् । तस्मान्नौद्देश्यसम्बन्धमापेक्षन्वात्प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः । न च व्यक्तीनामनि यत्वेऽपि चट्-त्वादिजातिसमायायवच्छेदसम्बन्धोऽपि नि यम्यादिति वाच्यम् । उनयाश्रितसम्बन्धस्यान्यतराभावे स्थिययोगेन दृष्टान्तासिद्धेरिति भावः । यथा गोव्यादयो गवादिशब्दानां, तथा वसुत्वाद्याद्यनयो वसवादिशब्दार्थो, न व्यक्तय इति परिहरति—नेत्यादिना ॥ शब्दानां तदर्थानां जातीनां च नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति—न हीत्यादिना ॥ व्यक्तीनामानन्त्यादिति । न च गोव्यावच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुप्रहेति वाच्यम् । सामान्यस्याप्रयाससिचनं सर्वं यत्प्रुपस्थित्यमाणाद्, गोत्व शक्तयत्वावच्छेदकमिति प्रशेषेण गोत्व शक्तयमिति लक्षणानिच्छेदजहत्प्रशेषया व्यक्तेर्भिनानन्यत्वस्यात्वाभावेति भावः । यद्वा केवलव्यक्तिषु शक्तिरत्र निरस्यते । अनुपपत्तिज्ञान विनैव व्यक्तेः शब्दशक्त्यायत्तजातिज्ञानविषयत्वेन उभयशक्त्यवश्यकत्वात् । तथा च निरयजातितादात्म्येन व्यक्तेर्नादिरत्वात् सम्बन्धोऽयनादि । सकार्यतादात् । अत एव वाक्यवृत्तौ तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागउक्त्योक्तौ युज्यते । केनऽसामान्यस्यानाध्यैऽप्रसङ्गार्थस्य वाच्यैरुद्देश्यत्वामाणात्—“अतः प्रभवत्” इति मूलस्वारस्याच्च केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते । केवलव्यक्तिवचनाः गडु टियादिशब्दा अर्थानन्तरभाविनः साकेतिकारः । गवादिशब्दास्तु—व्यक्तिप्रमहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीनि न व्यक्तिमात्रवचना साकेतिकारः, किन्तु स्थूलभूतमार्गानामनुस्यूतव्यक्तयानाभूतसामान्यवचना इति मन्तव्यम् । न चेन्द्रादिव्यक्त्येकत्वेन जात्यभावात्तदाकाशशब्दनिश्चिन्दादिशब्दा केनऽव्यक्तिवचना इति साम्प्रन्म । अतीतानागतव्यक्तिभेदेन जायुपपत्तेरित्यलं प्रपञ्चेन ॥

मामती ।—०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शब्दस्य निमित्तप्राङ्क्षणध्वोपादानत्वादुभयप्रमत्तव जगतो युक्तमि याशक्त्याऽऽह—अपि चेति । आद्यो शब्दार्थतया विरोधसमाधिरित्याशक्त्याऽऽह—यावतेति । मानाभावान्न वसुत्वादिजातिरिति तद्गतीनां जनिमत्त्वादनित्यतेति नाविरोध इत्यर्थः । व्यक्तीनामनि यत्वेऽपि वाचकशब्दनि यतया मुकरो विरोधममा प्रिरित्याशक्त्याऽऽह—तदिति । जगत शब्दप्रभयः समुपेत्य विरोधमुक्त्वा शब्दम्यार्थोत्पत्त्युत्तकाळनादर्थस्य ततो जन्मायोगात्तदेव नास्तीत्याह—प्रसिद्धं हीति । विरोध निगमयति—तस्मादिति । वस्वादिशब्दार्थ सम्बन्धनित्यत्व दृष्टान्तेन बदलुत्तरमाह—नेति । तत्रापि व्यक्तेरनित्यत्वात् सम्बन्धनि यत्वाशक्त्याऽऽह—न हीति । व्यक्तिभिरमेदाजातिरपि जाते याशक्त्योक्तम्—द्रव्येति । अमेदवच्छेदम्यापि भावास्त्रियमनेकममेत सामान्यमिति च स्थितेर्गत हिशब्दार्थः । आद्यतीनामुत्पत्त्यमाद्येऽपि कुत सम्बन्धनि यता तत्राऽऽह—आकृतिभिश्चेति । साम्बान्दित्तरा उच्यते शब्दयो मयन्तीनि भावः । दृष्टान्तमुपसर्गनि-

पपत्तेः ॥ व्यक्तित्वव्यवस्थानामास्वप्याकृतानां नित्यत्वात् न गवादिशब्देषु कश्चि-
द्विगंधो दृश्यते ॥ तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेष्याकृतिनित्यत्वात्
कश्चिद्व्यवस्थादिशब्देषु विगंध इति द्रष्टव्यम् ॥ आकृतिविशेषस्तु देवादीनां
मन्त्रार्थवादादिभ्यो विप्रह्वत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः ॥ स्थानविशेषसम्ब-
न्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः, सेनापत्यादिशब्दवत् ॥ ततश्च योयस्तत्त-
त्स्थानमधितिष्ठति सप्त इन्द्रादिशब्दैरभिधीयते इति न दोषो भवति ॥
न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते ॥
कथं तर्हि स्थिते वाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्द-
व्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिः ॥ अतः प्रभव उच्यते ॥ कथं पुनश्च-
गम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति ॥ “प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्”-प्रत्यक्षं
श्रुतिः । प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् अनुमानं स्मृतिः । प्रामाण्यं प्रति
सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वा सृष्टिं दर्शयतः-“एत इति वै प्रजापतिर्दे-

रत्नप्रभा ।

दृष्टान्तमुपगत्य दार्शनिकमाह-व्यक्तिवित्यादिना ॥ आकृतिः जाति । अनुका सा व्यक्ति, यस्तु-
गतेन्द्रादिजातिः शब्दार्थः स्यादिवत् आह-आकृतिविशेषस्त्विति ॥ “उत्तर- पुनश्च-” इत्या-
दिव्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् उपायनिमित्तप्रमाण-
स्थानेति ॥ व्यक्तिप्रत्ययेऽपि स्यात्तस्य स्यादिव्याकृतार्थसम्बन्धे प्रतीयते एत आह-ततश्चेति ॥ उक्त-
पूर्वोपरविगंध परिरुति-न चेति ॥ शब्दो निमित्तनिर्धारो मत्त गृहोपपत्त्यादयनि-कथं पुनर्गति ॥
स्मृत्या स्वप्रामाण्याय गृह्यतुल्यमित्यनुमानं स्मृतिः । “एतेः अनुपमिन्द्रान्तरःपरिग्रमासारः
विश्वान्यभिमौभगा” [छन्दोगब्राह्मण ७] इत्येतन्मन्त्रस्य परैः स्मृत्या वना देवादीन्मृजत । तत्र एत इति

भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

व्यक्तिव्यति । मन्त्रादिशब्दार्थसम्बन्धिनिष्पत्तेि प्रवृत्ते क्रिनि साधारण्यदार्शनिकमाह-तर्ह्येति । उक्तो देवा-
दिष्वारण्यभावाः साधकामासादिव्यासायाऽऽह-आकृतीति । अनेकन साकरुत्वेन वर्तमाना जातिव्य-
क्तीकारादिन्द्रादीनां मन्त्रादिभिन्नविप्रहादिप्रभवकरणां पूर्वोपरव्यवस्थानुगता जातितुल्यव्यतिवेषा न निरूप्यते ।
उक्तदिशब्दा जातिव्यतिवेषो नदृष्ट प्रयुज्यमानानाम्ब्रह्मशब्दादिशब्दादिनिश्चिन्तानुमानादिपर्ययः । इन्द्रा-
दिशब्दानामुपायनिमित्तत्वं पर्याप्तत्वात्-स्थानेति । औपनिषत्पर्याय शब्दार्थमन्त्राणां तत्पर्यायैऽपि
विशेषाभावात्-ततश्चेति । यत्तु पूर्वोपरविगंध इति तत्राऽऽह-न चेति । तर्हि कथम् “अन प्रमत्त”
इत्युक्तं तत्राऽऽह-कथमिति । उक्तैऽर्थे मानं पृष्टोत्तरपरमत्तत्वात्-कथमित्यादिना । मन्त्रेऽपि
प्रत्यक्षं जगत शब्दप्रभवत्वे नास्ति तत्राऽऽह-प्रत्यक्षमिति । तत्रापि भूयो प्रत्यक्षशब्दे हेतुमाह-प्रामा-
ण्यमिति । तथाऽपि तत्रानुमानं कथं प्रमाणं तत्राऽऽह-अनुमानमिति । तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तप्रमाण-
प्रामाण्यामिति । अर्थविचारविज्ञेयत्वात्तदनुमानस्य स्यात्प्रामाण्येऽनुपपत्तौ सापेक्षत्वात्तत्राऽऽह-अनुमान-
नशब्दः स्मृत्याऽपि भावः । पर्यायार्थमिन्द्रार्थमाह-तर्ह्येति । तत्र श्रुतिमाह-एत इति । “एतेः अनु-
पमिन्द्रान्तरःपरिग्रमासारः विश्वान्यभिमौभगा” इत्येतन्मन्त्रस्य परैः स्मृत्या देवादीन्मृजत मन्त्रे । तत्र
तन्निर्दिष्टव्यतिवेषो देवता कर्तव्येऽनुपाह्वयत्वेन निर्दिष्टानां स्मारकः । जगद्वत् तत्र मानदेह-
मन्त्रानुपस्थानानुपपत्तः स्मारकः । इन्द्रमन्त्रमप्यनुपाह्वयत्वेन निर्दिष्टानां स्मारकः । परिग्रामे
स्मृत्याऽपि तर्ह्येति प्रमाणं तत्राऽऽह-स्मारकः । श्रुत्योऽनुपपत्तौ स्मारकः । तत्राऽऽह-प्रामाण्यमिति
शब्दः स्मारकः । एतेषु एतन्तरं प्रयोगे विगंधो शब्दाया विग्रहत्वं स्मारकः । तत्राऽऽह-प्रामाण्यमिति

वानसृजतासृष्टमिति मनुष्यानिन्द्रव इति पित्रुस्तिरःपवित्रमिति
 ग्रहानाशय इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः”
 इति श्रुतिः ॥ तथाऽन्यत्रापि “स मनसा वाचं मिथुनं समभवद्”
 [वृ० १ । २ । ४] इत्यादिना तत्रतत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः
 श्राव्यते ॥ स्मृतिरपि—“अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वय-
 म्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥” इति । उत्सर्गो-
 ऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः । अनादिनिधनाया अन्या-
 दृशस्योत्सर्गस्यासम्भवात् ॥ तथा—“नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्त-
 नम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ।” इति । “सर्वेषां च स
 नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादां पृथक्संस्थाश्च
 निर्ममे ॥” [मनु० १ । २१] इति च ॥ अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठ-

रत्नमभा ।

पद सर्वनामत्प्रादेवानां स्मारकम् । असृग् र्मिरम्, तत्प्रदाने देहे रमन्त इति असृग्ना मनुष्याः ।
 चन्द्रस्थाना विष्णुणाम् इन्दुशब्दः स्मारकः । पत्रि सोम स्वान्निभिरस्कुर्नेना ग्रहाणा तिरःप-
 वित्रशब्दः, ऋचोऽनुनता स्तोत्राणा गीतिरूपाणाम्—आशुशब्दः, “ऋष्यव्यूढ साम” इति श्रुतेः,
 स्तोत्रानन्तर प्रयोग विद्यता शस्त्राणा विश्वशब्दः, सर्वत्र सौभाग्यशुक्तानामभिसौभगशब्दः स्मारक
 इति छन्दोगप्राज्ञणशब्दार्थः । सः प्रजापतिर्नता वाचं त्रयोमिथुन समभवत् । गनोनामृष मिथुन
 सम्भावितान् । मनसा त्रयीप्रकाशिता मृष्टिमाष्टोचितमानित्वर्थः । “रश्मिर्गित्येवाश्रित्यमसृजत” इत्यादि-
 श्रुतः—आदिशब्दार्थः । सम्प्रदायः गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनम् । संस्थाः अपस्थाः या प्रजापतिमृष्टिः
 सा शब्दपूर्विका, सृष्टिवात्, प्रयक्षत्रादिर्वादिति प्रयक्षानुमानान्यामिदस्यार्थान्तरमाह—अपि । चेति ॥

भामती ।

मापतितमित्यत आह—उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मक इति । सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्प-
 रयाध्ययनम् । एतदुक्तं भवति—स्वयम्भुसो वेदकर्तृत्वोऽपि न कारुद्रामादित्रस्वन्त्वत्वमपि तु पूर्वसृष्ट्यनु-
 सारेण । एतच्चासामिरूपपादितम् । उपपदायिष्यति चाप्रे भाष्यकारः । अपि चात्रोऽप्येतद्दृश्यते । तद-
 र्शनात्प्राचामपि कर्तृणा तयामानोऽनुनीयत इत्याह—अपि च चिकीर्षितमिति । आभिपति-

आनन्दगिरिवि-न्यायनिर्णयः ।

युक्तः सौभगेति शब्दः सौभाग्यशब्दकस्तनामिसौभगेति निरतिशयसौभाग्यार्थः शब्दोऽन्यासा प्रजानां
 स्मारकः । तथा च तत्त्वपदेन तत्त्वदेवादीन्मृत्वा प्रजापतिं सृष्टानिति शब्दपूर्विका सृष्टिः श्रौतीत्यर्थः ।
 तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—तथेति । स प्रजापतिर्नता वाचं त्रयोमिथुनभाष्यमभ्युक्तमाश्रित्या प्रकाशितां सृष्टिं
 मनसाऽऽष्टोचितमानित्वर्थः । ‘स भूरिति व्याहरस्त भूमिममृजत’ इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । तत्रते-
 त्प्राज्ञणप्रदेशोक्ति, तत्र सृष्टिमाह—स्मृतीति । स्वपनर्गात्प्राध्यन्मादादि युक्तम् । सम्प्रदायतिरिक्त्या-
 प्रातिर्द्वैत्यत्वम् । अन्वेन शब्दसृष्टितयाऽपि कथं तन्पूर्वोऽसृष्टिस्तत्राऽह—यत इति । उत्सृष्टोक्त्या
 पौरुषेयत्तमाशब्दोक्तमुत्सर्गोऽर्थाति । सम्प्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनम् । उत्सृष्टिरेव किं न स्यात्-
 तऽह—अनादीति । कर्मणां प्रवर्तनं सतामनुष्ठापनमुक्तम् । सर्वप्रामिषत्र कर्मणा मृष्टिरेतेति भेदः ।
 सस्याशब्दो रूपभेदप्राही । अस्यदादिषु पटाशुपत्ते- शब्दपूर्विका प्रयात्यद्वाजगनोऽपि सृष्टेस्तत्पूर्वकत्वमनु-
 मेयमिति प्रयक्षानुमानान्यामिदस्यार्थान्तरमाह—अपि चेति । कथंकारोना मृष्टि शब्दपूर्विका मृष्टिना-
 दिदानोत्तनुत्सृष्टिवत् । निमतः शब्दार्थस्य यत्रवहारस्तथापि । सन्धानुसृष्टिपूर्वकोऽभिमानाभिनेयस्यव्य-

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३८७)

न्तस्य वाचकं शब्दं पृथं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुनिष्ठनीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् ॥ तथा प्रजापतेरपि अष्टुः सृष्टेः पृथं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्भव्युः । पश्चात्तदनुगतानर्थान् ससर्जति गम्यते ॥ तथा च श्रुतिः "स भूरिति व्याहरन्त्स भूमिमसृजत" [तै० ब्रा० २।२।४।२] इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतभ्यो भृगुदीर्घीकान्मृष्टान्दर्शयति ॥ किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते ॥ स्फोटमित्याह ॥

रत्नप्रभा ।

अतः प्रमत्तप्रसङ्गाच्छब्दस्यैव वक्तुमुक्तमाश्रयति-किमात्मकमिति ॥ वर्णस्य तदतिरिक्तस्फोटस्य चेति किञ्चन्दार्थः । तत्र वर्णानामनिष्पत्त्या स्फोटस्य चासत्त्वान् न जगद्धेतुत्वनिष्पत्तये द्विगोपपन्न धैराकणो गम्यति-स्फोटमिति ॥ स्फुट्यते वर्ण-पश्यत इति स्फोटो वर्णव्यङ्ग्योऽर्थस्य व्यञ्जको भामती ।

किमात्मकं पुनरिति । अयमभिप्रेतिः-वाचकस्य रत्नप्रभा । हि देवतामनुनेत्ययम्, अवाचकेन तेषां बुद्धावनाश्रयनात् । तत्र न तावद्रत्नादीना वक्तादयो वर्गा वाचका, तेषां प्रयुगारणमन्वेषेनासाध्यमगति-प्रदयात्, अगृहीतमगतेषु वाचकचेदतिप्रसङ्गात् । अपि येन प्रयेक वा वाच्यार्थमभिदर्शयन्, मिष्टिना वा । न तावत्प्रयेकम्, एकान्योच्चारणानन्तरमर्थप्रपञ्चदर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणार्थव्यवस्रमद्वात् । नापि मिष्टिनाः, तेषामेकसकृत्प्रयुज्यमानानां रूपतो व्यक्तित्वो वा प्रतिश्रवणमवर्णिगां मियः साहित्य-समवाभासात् । न च प्रत्येकममुदावास्यामस्यः प्रकारः सम्भवति । न च स्वल्पसाहित्यामनेऽपि वर्णानामगोवादीनामपि संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमिति साधनं, चित्तव्यामदृश्यात् । को नु गन्वय संस्कारोऽभिमतः, किमपूर्वमागोवादिजन्यमिव, किंवा भावनापरमात्मा स्मृतिप्रसवरीजम् । न तावत्प्रथमः कल्पः । न हि शब्दः स्वरूपतोऽङ्गतो वाऽभिहितोऽभिहितमगतिमर्थे-धीरेतुरेन्द्रियम् । उच्यते इत्यर्थे-पाण्डुनीत्यस्य गृहीतस्य वाऽगृहीतमगतेषु वाचकत्वात् । तस्माद्विहितो विहितमगतिविहितमगत्यापना-ङ्गश्च शब्दो भूत्वा प्रयासोऽनुपेय । तथा चार्थविधानोऽस्य संस्कार-प्रयासनादभिप्रेत्येव प्रयासनाप्रग-वन्त्यः । न च तदा तस्मात्प्रयोगोऽभिहितः । अर्थप्रवयानु तदगम्य मनर्थवमानोदुत्तरमिरेतरा-श्रवणाश्रयति, संस्कारावगावाऽर्थप्रपञ्च, तावत् तदवगाव इति । मान्नाभिरानु संस्कारः स्मृति-प्रयत्नमर्थवगावनः । न च तदेवार्थप्रवयवप्रवयमानर्थवगति भवितुमर्हति । नापि तस्यैव सागर्थस्य सामर्थ्यान्तम् । न हि यैव संदेहस्तदतिः यैव तस्य प्रकाशनशक्तिः । नापि दहनशक्तिः प्रकाशनशक्तिः । अपि च न्युत्पन्नयोगात्मिको वर्णः यैव तस्मिन् स्मृतिरीजं यामने व्यर्थप्रवयः प्रसवते । न चापि । नन्मात कथंचिदपि वर्णा अर्थवैशेष्यः । नापि तदतिरिक्तः स्फोटान्मा । तस्मानुभवावरोदात् । अर्थ-विषयु कार्यात्तदवगमे परस्परतावत्प्रसङ्ग इत्युक्तव्यम् । सत्तावगेव तु तस्य निष्कर्षार्थे शब्देषु तस्यैव दार्थप्रवयवो वाऽप्रसङ्गः, निष्कर्षस्य हेतोः सशक्यतात् । नन्मात्तावरात्तदवगावो गत इत्यनुवचन-मिति । अत्राचार्यदेशीय आऽ-स्फोटमित्याहति । एवमने न वर्णाः प्रयासदा इति न स्फुटो

आत्मद्विगोप-वाचनिर्णयः ।

वक्ष्यते-वाचप्रतिपत्ति-वा-तयेति । प्रवृत्तादिभिर्दर्थै र्निर्गम्यते-तथा चेति । 'त म्नु र्पि व्याहरन्तोऽन्वयिन्मृत्वा' इति वादिसिद्ध्यर्थः । एतन्मृत्वा-वर्णना-भृगुदीर्घेति । पदक जगत्-सन्दर्भतः तदतिरिक्त-किमात्मकमिति । वर्णानिर्णय-सन्दर्भेन ततो वा जगदुत्पत्तिरिष्टा वर्ण-हेतो वा । नाऽऽतः । वर्णानिर्णय-वाचके शब्दे मानाभासात् । निरतः । वर्णानामनुवचनमिना जगद-नुवचनोऽपि रथः । तत्र धैराकणो रत्नप्रभा नाम न साऽऽवपक्षव्यवने-स्फोटमिति । स्फुट्यते रत्नप्रभा

वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् ॥ उत्पन्नप्रध्वंसिनश्च वर्णाः, प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् ॥ तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते, देवदत्तोऽयमधीते यजदत्तोऽयमधीत इति ॥ न चायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानम् ॥ बाधकप्रत्ययाभावात् ॥ न च वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता ॥ न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् ॥ व्यभिचारात् ॥ न च

रत्नप्रभा ।

गवादिशब्दो नित्य, तमभिप्रेयेदमुपपत्ते इति पूर्वोणान्वयः । से एव आद्यपक्षं दूषयति-वर्णोति ॥ सोऽय गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह-उत्पन्नेति ॥ तारत्वमन्द्र्यादिविरुद्धधर्मत्वेन तारो गकारो मन्द्रो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमानात्प्रत्यभिज्ञा गत्वजातिविषयत्वर्थ । ननु विरुद्धधर्मज्ञान ध्वन्युपाधिकं त्रम इत्यत आह-न चेति ॥ तथा च वर्णानामनित्यत्वात् जगद्धेतुत्वमिति भावः । किञ्च तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह-न च वर्णेभ्य इत्यादिना ॥ व्यभिचारात् एकस्माद्दर्णादर्थप्रतीत्यदर्शनाद्, वर्णान्तरैवध्वंशप्रमद्बोधैत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशङ्क्य क्षणिकानां से नाम्नीत्याह-न चेति ॥ वर्णानां ह्यन साहि यामात्रेऽपि भावतो ।

इति तु न मृष्याम । तदनुमानान्तरं विद्विन्सगतैरर्थं गीसमुत्पादात् । न च वर्णान्तिरिक्तस्य तन्मानुभयो नास्ति । गौरित्येक पद, गामानय शुभ्रामित्येक वाक्यमिति । नानावर्णपदातिरिक्ते पदत्राक्यावगतौ सर्जननीनत्वात् । न चायममति गार्भके एवपदत्राक्यानुभवं शक्यो मित्येति उक्तम् । नाप्युपाधिकः । उपाधि गत्वैकग्रीप्रायता ना स्यात्, एवार्थं गीहेतुता ना । न तावदेकगीमोचराणां मखदिरपलाशानामेकनिर्मास प्रत्यय समन्वि । तथा सति धन्यदिरपलाशा इति न जातु स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता । तद्धेतुत्वस्य वर्णेषु त्र्यामेवात् । तद्धेतुत्वेन तु साहित्यरूपेणैवोपन्याश्रयप्रसङ्गः । साहित्यात्तद्धेतुत्व तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमत्रािनोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्मासो वर्णातिरिक्त वाचकमेकगामत्वत्वे स स्फोट इति । न च ध्वनयः प्रत्येकव्यञ्जयन्तोऽपि न द्रागित्येव विशदयन्ति, येन द्रामर्थधीः स्यात् । अपि तु रत्नतत्त्वज्ञानत्रययास्य द्वित्रिचतुष्यप्यद्दर्शनजनितसम्कारपरिपाकसचित्रचेतोऽध्वजमनि चरमे चेतमि चक्रान्ति विनाद् पदत्राक्यनत्वमिति प्रागुत्पन्नायास्तदनन्तरमर्थत्रय उदय इति नोत्तरेषामानर्थक्य ध्वनीनाम् । नापि प्राक्षा, तदभावे तच्चनितसत्कारतत्परिपाकभावेनातु आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वर्णैरिति स्फोटोऽर्थयञ्जकः शब्दमन्तमर्थसृष्टौ हेतुमभिप्रेयेदमुक्त तस्य निश्चयकारणरसभवादित्यर्थः । वर्णानामेव प्रत्यभिज्ञाना नि याना जगद्धेतुत्वमिद्धौ न स्फोटकत्वेनैवाशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाया जातिगामिवा-नेवमित्याह-वर्णोति । हेत्वसिद्धिमाशङ्कयाऽऽह-उत्पन्नेति । तदपि न समतमियाशङ्क्य पुन्यप्रियेषामुमापकत्वेन तत्समिति साधयति-तथा हीति । वर्णेष्वन्यथात्वत्रियो ध्वन्युपाधिकत्वेन मिथ्यात्वान्न नदनित्यत्वमायकत्वेन्याशङ्कयाऽऽह-न चेति । वर्णानामुत्पत्तिमत्त्वात्तत्प्रभवत्र जगतो नेयुत्वा तेषामनाचकत्या अपि तत्रेति उक्तमर्थप्रत्यापन्नं प्र याचष्ट-न चेति । किमेकैकस्माद्दर्णादर्थधीस्त समुदायादिति विरु-ल्याऽऽय दूषयति-न हीति । एतेकोक्तार्थविषयोऽन्वेषणान्तरोक्तिरन्यथात्वव्यर्थः । द्वितीयं प्र गह-न चेति । तेषामुच्चारणस्य क्रमवत्त्वाद्योग्यानुपपत्तौ गभानाभिगमात् तद्धारि पर्यः । वर्णानां मन्वपतो

वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति ॥ क्रमवत्त्वाद्दर्शानाम् ॥ पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थ प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत ॥ तन्न ॥ सम्बन्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थ प्रत्याययेद्द्रुमादिवत् ॥ न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्ति अप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणाम् ॥ कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यवर्णोऽर्थ प्रत्याययिष्यतीति चेत् ॥ न ॥ संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात् ॥ तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स चैकैकवर्णप्रत्य-

रत्नप्रभा ।

संस्कारलक्षणाऽपूर्वद्वारा साहचर्यादियदिवागानामिति शकते-पूर्वेति ॥ किमप्य संस्कारो वर्णजैति-तोऽपूर्वाग्य कश्चिद उत वर्णानुभवजनितो मानाग्य । नाद्यः, मानाभावत् । किंचायमज्ञातो ज्ञातो वाऽर्थोऽर्थहेतुः । नाद्य इत्याह-तत्रेति ॥ संस्कारसहित शब्दो ज्ञात एव अर्थोऽर्थहेतुः, सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य चोक्त्याद, धूमादिनिदिपर्थ । द्वितीयं किं प्रयत्नेन ज्ञात उत कार्यनिष्ठेन । नाद्य इत्याह-न चेति ॥ द्वितीयं शङ्कते-कार्येति ॥ कार्यम्-अर्थेयी । तस्या जाताया संस्कारप्रत्यय । तस्मिन् ज्ञाते सा-इति परस्परश्रवणे दूषयति-नेति ॥ पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानान्तरभाविनातेन संस्कारसहितान्त्यवर्णो-त्मरूपदस्य ज्ञान न युक्तमित्यश्वरार्थे ॥ अपिशब्दः परस्परश्रवणचोतनार्थ । एतेन मानासंस्कारपक्षोऽपि निरस्तः । तस्य वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वेनार्थोऽर्थहेतुत्वायोगात् । न चान्यवर्णसाहित्यार्थोऽर्थहेतुत्वं, केनउस-संस्कारस्य तु वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वमिति वाच्यम् । अर्थोऽर्थपूर्वकाले मानाभा ज्ञानाभावेनार्थोऽर्थहेतुत्वायो-गात् । न च वर्णस्मरणेनानुमिता सा-अन्त्यवर्णमहिता-अर्थोऽर्थहेतुरिति वाच्यम् । तत्कार्यस्य क्रमि-दस्य वर्णस्मरणस्यान्त्यवर्णानुमानान्तरभाविनेन तेनानुमितमानानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादिनि भाव । वर्णानामर्थेयोऽकात्रासम्भवे फलमाह-तस्मादिति ॥ स्फोटोऽपि किं मानमित्याशङ्क्यैक पदमिति प्रयत्न प्रमाणमित्याह-म चेति ॥ यथा रनतत्तत्र बहुमिथ्याश्रुत्ययै स्फुटभावेन, तथा गनादिपदस्फोटो गवारावे-भामती ।

शब्दाभावात् । अन्त्यस्य चेतस केनान्याजनरूपात् । न च पदप्रत्ययत्वं प्रत्येकमन्त्यकामर्थनियमाभास्यन्ति प्राधो वर्णा, चरमन्तु तसचिन स्फुटतरामिति युक्तम् । व्यक्ताव्यक्ताभासिताया प्रयत्नज्ञाननिवृत्त्यात् । स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात् । अर्थनियन्त्रप्रयत्नाया मानान्तरजननो व्यक्त एवोपजनो न वा स्थान आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ऽसाहि येऽपि संस्कारद्वारा साहचर्यादियदिवाह-पूर्वेति । अज्ञातो ज्ञातो वा सोऽर्थोऽर्थहेतुरिति निरूप्याऽऽय निराह-तत्रेति । उच्चरितस्य वधिरेणागृहीतस्यान्त्यवर्णसंगतेः प्रयायकत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य ज्ञापकत्वे दृशन्तो धूमादिरिति । द्वितीयेऽवधेगानुमानेन वा तद्वीरिति निरूप्याऽऽय नि-दस्य-न चेति । द्वितीय शङ्कते-कार्येति । अर्थेयी स्मरण वा कार्यम् । नाऽऽय, संस्कारागते र्थोऽर्थहेतुत्वं सेयन्त्योऽवधेगदित्याह-नेति । यदि द्वितीयमत्राऽऽ-संस्कारेति । स्मरणस्यापीति सर- । नमभाविमरणानुमितसंस्काराणां च क्रमभावेनासाहित्यात् तस्मिन्निर्णयवर्णोऽर्थहेतुत्वं । वर्णाना वाचकत्वाद्योगे फलितमाह-तस्मादिति । ननु वर्णानामर्थप्रत्यायनत्वमित्यर्थोऽर्थहेतुत्वात् तदे-तुचेन वा स्फोटो गम्यते मानान्तरात् । नाऽऽय । तदन्तरेऽर्थोऽर्थहेतुत्वात् च सेयन्त्योऽवधेगदित्याह च सनाभावेन स्फोटोऽर्थोऽर्थहेतु सदा तदापानात् । न द्वितीयमत्राऽऽ-संस्कारेति । स चैक प्रयत्ननिवृत्तया प्रयत्नभास्त इति सर्वथ । वर्णान्त्यवर्णनिर्णयनार्थोऽर्थो वर्णा एव शब्द इत्या-शङ्क्ये तेषा स्फोटव्यञ्जनत्वेनान्ययामिद्वैर्भेदनि याह-एकैकैति । एकैकवर्णप्रत्ययैराहित संस्कारात् च वीन यन्मि-

याहितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययवि-
पयतया झडिति प्रत्यवभासते ॥ न चायमेकप्रत्ययो वर्णविपया
स्मृतिः ॥ वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविपयत्वालुपपत्तेः ॥ तस्य च प्रत्युच्चा-
रणं प्रत्यभिजायमानत्वात्प्रित्यत्वम् ॥ भेदप्रत्ययस्य वर्णविपयत्वात् ॥
तस्मान्प्रित्याच्छब्दात्स्फोटरूपाद्भिधायकात्क्रियाकारकफलक्षणं जग-
द्भिधेयभूतं प्रभवतीति ॥ वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः ॥

रत्नप्रभा ।

केरुण्णकृतप्रत्यये स्फोटविषये आहिता संस्कारा जीव यस्मिन् चित्ते तस्मिन् अन्त्यवर्णद्वयप्रयवेन
जनित परिपाकोऽयः संस्कारो यस्मिन्तस्मिन् प्रत्ययिनि चित्ते एक गौरितिपदमिति प्रत्ययः प्रय-
क्षस्तद्विषयतया स्पष्टमत्रभासत इत्यर्थः । अनेन वर्णान्यव्यतिरेकयो स्फोटज्ञानेऽन्यथाभिद्धिः । न च क्रमा-
द्वर्णात्सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिः, येन वर्णान्तरवैयर्थ्यम् । किन्तु रत्नप्रद्वयप्रत्ययसमूहे चित्ते मन्त्रं स्फोटाभि-
व्यक्तिरियुक्तमिति । नन्वेक पदमेक वाक्यमिति प्रत्ययस्य पदान्कयस्फोटयोर्न प्रामाण्यं, तस्य वर्णमपृष्टात्प्र-
नमृति नादित्याशय्य निषेधनि-न चेति ॥ स्फोटस्य जगद्वेतुत्वाय निश्चमाह-तस्य चेति ॥ ननु तदेवै-
पदमिति प्रथमिजा अत्र, उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत्र आह-भेदेति ॥ आचार्यमम्यदायोक्तिपूर्वक सिद्धान्त-
न्तयति-वर्णा एवेति ॥ वर्णातिरिक्तस्फोटात्मकशब्दस्यानुमानानुरोहादित्यर्थः । मात्स्यदोषादियं ज्ञानिगिति
भामती ।

पुनरस्फुट इति न समः समाधिः । तस्मान्नि य स्फोट एव वाचको न वर्णा इति । तत्रेव आचार्यदर्श-
यत्न मन्मनमुपपादयन्नराकरोति-वर्णा एव तु न शब्द इति । एव हि वर्णानिरिक्त स्फोटोऽन्युपे-
येन, यदि वर्णाना वाचकत्वं न समयेत्, स चानुमानपदनिर्माणात् । द्विजा चाग्राचरत्वं वर्णाना,
क्षीणरत्नेन शक्यमिति प्रहत्याद्या व्यस्यसमस्तप्राकारप्रयामाशा । न तावत्प्रथमः कथः । वर्णाना क्षणि-
कये मानामानान् । ननु वर्णाना प्रयुच्चारणमन्त्रत्र सर्वत्रप्रसिद्धम् । न । प्रथमिजायमानत्वात् । न
चामत्ययेऽत्रे षाड्यादिः सादृश्यनिर्गन्तमेतत् प्रथमिज्ञानमिति माप्रतम् । सादृश्यनिर्गन्तमस्य वड-
यद्राधनोपनिषादाद्या स्थीयेत, क्वचि-शाडौ व्यभिचारदर्शनात् । तत्र क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन तदुपेक्षा-
यानुपपत्ते वृद्धे स्वनं प्रामाण्ययादिभिः-‘उपदेशेन हि यो मोहादज्ञातमपि वाचनम् । स सर्वत्र्यहारेषु
मशयामा लय त्रनेत् ॥’ इति । प्रपञ्चित चैतदस्माभिर्न्यायिकगणिकायान् । न चेद प्रथमिज्ञान गत्या-
दिजानिषिष्य-न गादि-वक्तिविषय, ताना प्रतिनर भेदोऽस्मात्त एव शब्दभेदोऽप्यस्माद्वृत्तेऽस्मीयते
‘सोमशर्मावीते न मिथुनर्मा’ इति युक्तम् । यतो वट्टु गङ्गारमुच्चारयन्ति निपुणमतुमनः परीक्षयन्तम् ।
यया काडाक्षी च स्वस्तिमर्ता चक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रयाया सत्यामेव तदनुगतमेक मामान्य प्रयत्ने,
तया किं गङ्गारादिषु भेदेन प्रयमानेष्वेव गत्वमेक तदनुगत च्छान्ति, किंवा यया गोत्वमानानन एव
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अप्र यथिनि चित्ते तस्मिन्निति यायान् । न चान्यवर्णानर्थक्य तद्गी न्यानिशयस्त्वाचित्तस्ये याह-अन्येति । यथा
नानादर्शनमस्कारपरिपाकरुमचित्रे च्चसिर-ननत्त च्छान्ति तथा ययोके चित्त पिना विचार महभैरवोऽय
शब्द इति धीनिशयतया स्फोटो भातीत्याह-एतेति । अन्योन्याश्रयमपार्श्वं जटिनीत्युक्तम् । एकप्रयो
वर्णविषयस्मृतिरात्र स्फोटमापत्ते-पाशक्याऽऽह-न चेति । अनेकेष्वेव शब्देषु न्यायपदादि-नीगोचर
स्फोट एवेत्यर्थः । स्फोटस्याप्युपपत्तप्रत्ययत्वात् जगद्वेतुत्वं गणक्याऽऽह-तस्य चेति । पुरुषभेदाद्युमा-
पत्तया प्रयुच्चारण भिन्नत्वात्तुतोऽस्य निषेध तत्राऽऽह-भेदेति । स्फोटशब्दमुपपत्तयि-
तस्मान्प्रित्यात् । आचार्यप्रदायोक्तिपूर्वक सिद्धान्तना-वर्णा इति । गौरियुक्ते गङ्गारारित्तनेनीया-
निरिक्तमन्त्रस्य वा श्रोत्रेणाप्रत्यादृशत्वात् वर्णानामेव तु शब्दत्व पश्यनीयम् । तेषां क्षीणर-

देवता तदुपर्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायानिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३९१)

ननुत्पन्नमध्वंसित्वं वर्णानामुक्तम् ॥ तत्र ॥ त एवेति प्रत्यभिजानान् ॥ सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेत् ॥ न ॥ प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमा पान्तरेण बाधानुपपत्तेः ॥ प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेत् ॥ न ॥ व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् ॥ यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादिद्व्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरन्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् ॥ न त्वेत दस्ति ॥ वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणंप्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विगोशब्द उच्चारित्वा इति हि प्रतिपत्तिः । न तु द्वौ गोशब्दाविति ॥ ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयजदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतिरित्युक्तम् ॥ अत्राभिधीयते ॥ साति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्गणानामभिव्यङ्गकवैचित्र्यानिमित्तोऽयं वर्ण-

रत्नप्रभा ।

शङ्कते-सादृश्यादिति ॥ वपनान्तर त एवेति केशा इति धीर्भाति तारति युक्तम् । भेदधीर्गोरात् । स एवाय वर्ण इति धीन्तु प्रमेय । रामकाभावादित्याह-नेति ॥ गोत्वादिप्रत्यभिज्ञादर्थेषु प्रत्यभिज्ञा गत्वादिप्रियेति शङ्कते-प्रत्यभिज्ञानमिति ॥ व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया जातिप्रिययव स्यात् । यत्तथा पीत जल तदेव मया पीतमित्यादौ न तथेह व्यक्तिभेद सिद्ध इति पराहरति-न व्यक्तीति ॥ न त्वेतदिति । व्यक्तयन्यत्रज्ञानमित्यर्थः । उदात्तादिविरुद्धमर्माद्व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुमदि-नन्विति ॥ भेदप्रत्ययस्य कुम्भकूपाकाशभेदप्रत्ययद्वौषाधिकभेदप्रिययत्वादन्यथासिद्धे । अनन्यथासिद्धव्यक्तयैक्यप्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपात्स्वनया वाप व्युत्तरमाह-अत्रेति ॥ तात्वादिदेशे कौष्ठ्यययुसयोगविभागाभ्या विचित्राभ्या व्यङ्ग्यत्वादर्शेषु वैचित्र्यमीरित्यर्थः । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु भामती ।

भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानयत्तुपधानभेदाद्विन्नदेशमिमात्पमिन महदिव दीर्घमिन् राममिन् तथा गव्यक्तिराजानन्त एकापि व्यक्तभेदात्तद्वर्मानुपातिनीय प्रथत इति भवन्त एव निदाकुर्वन्तु । तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गव्यस्यैकस्य फोपशानभदकल्पनाप्रयास स वर गव्यक्तिरेवास्तु किमन्तर्गुणा गवेनाभ्युपेतन । यथाह - 'तन्न य प्रार्थ्येन जातेस्तद्वर्णादेव लक्ष्यते । व्यक्तिभ्य तु नादेव्य इति गत्वादिधीर्वृथा ॥' न च स्वस्तिमन्याशिवत् गव्यक्तिभेदप्रत्यय स्पृष्ट-प्रत्युच्चारणमन्नि । तथा सति दत्त गमारा-नुच्चारणवैत इति हि प्रत्यय स्यात् । न म्याशब्द ए उच्चारणकारमिति । न चैव जात्यभिप्रयोऽभ्यासो यथा शतदृत्वमन्तिरित्यायुक्त देवदत्त इति । अत्र हि सोरम्नाट क्रन्दनोऽपि गमारादि-जालन्दगिरीव-न्यायनिर्णयः ।

नात्र जगद्धेतुत्युक्त स्मारयति-नन्विति । प्रत्यभिज्ञाया म्यायित्वसिद्धेर्न क्षणिकतेमाह-तन्नेति । प्रपत्नानन्तर्गोपयनया वर्णाना भेदसिद्धेरन्यथासिद्धा प्रत्यभिज्ञायाह-सादृश्यादिति । कि काचद्वयभिचारदृष्टेरे रामप्रेमी । नाऽऽय । गर्भेन मशानप्रमहत्वात् । उगादौ तु प्रभावेनयादिकार्यानुपपत्त्या तथासादिह तदभावादित्याह-नेति । न त्रिणीय इत्याह-प्रत्यभिज्ञानस्येति । गवादौ जातिप्रत्यभिज्ञादृष्टेरुपाति तथेति शब्दे-प्रत्यभिज्ञानमिति । यत्र जातिप्रत्यभिज्ञा तत्र व्यक्तिभेदो दृष्ट, प्रमत्तं तदभावात् जातिप्रिययनेत्याह-न व्यक्तीति । तदत्र स्पृष्टवन्ति-यदि हीति । युक्तिनो व्यक्तिप्रियया प्रत्यभिज्ञेयुक्त्या प्रतीतिरित्येति तथेत्याह-वर्णोति । हिशब्दमूचिन्मत्तुममभिनयति-द्विरिति । दहनपुहिन्वद्विन्दमन्-नन्वादाभेदे म्यादिति शब्दे-नन्विति । भेदप्रत्ययेऽपि प्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपविषयत्वेन प्राय-त्यास्तस्य च सापेक्षभेदप्रिययनेन दौर्बल्यादेरन्यथाभावात्तत्र नौ कुम्भाकाशे कृपाकाश इतिरुपपन्नतायु-सयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्गणानामभिव्यङ्गकवैचित्र्यानिमित्तोऽयं वर्ण-

विषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः ॥ अपि च वर्ण-
व्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः ॥
तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यम् ॥ तद्वरं वर्णव्यक्ति-
ष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति
कल्पनालाघवम् ॥ एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः
प्रत्ययो, यत्प्रत्यभिज्ञानम् ॥ कथं तर्हीकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामेक
एव सन् गकारो युगपदनेकरूपः स्यात्, उदात्तञ्चानुदात्तश्च स्वरितश्च
सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्च-इति ॥ अथ वा-ध्वनिकृतोऽयं प्रत्यय-

रत्नप्रमा ।

स्वतो भेदो नास्तीत्याह-अपि चेति ॥ अनन्ता गकारादिव्यक्तयः, तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं गत्यादिजा-
तयः, तासु चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनादत्र वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति
व्यक्तयानन्वयस्य जातानां च कथनमनुक्तमित्यर्थः ॥ ननु भेदस्य बाधकामात्रार्थौपाधिकत्वमिष्यत आह-
एष इति ॥ अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्यात् भेदाभेदयोः सत्यत्वं तथाह-कथं तर्हीति ॥ उभयोरपि
विशेषादत्र औपाधिक एवेत्यर्थः । ननु बाहुभ्योगादेरतीन्द्रियत्वात् तद्वत्तत्रैन्द्रियस्योदात्तत्वादेरपि
प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यर्थाव वदिष्यन् स्वमतमाह-अथ वेति ॥ ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्य-
मामती ।

व्यक्तौ लोकस्योच्चारणाभ्यासप्रवयस्य विनिर्दिष्टः । चोदकः प्रत्यभिज्ञानबाधकमुत्थापयति-कथं लोक-
स्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामिति । यद् युगपदिन्द्रधर्मससर्गत्वं तन्न नाना, यथा गवाधादिदिश-
पैकशाकेशरगलकम्बलादिमान् । युगपदुदात्तानुदात्तादिविबुद्धधर्मससर्गांध्यायं वर्णः । तस्मान्नाना भवितुम-
र्हति । न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्माः, न वर्णधर्मा इति सांप्रतम् । व्यञ्जका ह्यस्य बाधकः । तेषाम-
धावणत्वे कथं तद्धर्माः श्रावणाः स्युः । इदं तावन्न वक्तव्यम् । न हि गुणगोचरमित्त्रयं गुणिनमपि
गोचरयति, मा भूदन् प्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसज्ञानगोचराणां तदन्तः श्रुत्युदात्ताकाशां गोचराः ।
एवं च मा नाम भूदासुगोचरं श्रोत्रम्, तद्गुणांस्तूदात्तादीन् गोचरयिष्यति । तं च शब्दासंसर्गप्रहात्
शब्दधर्मत्वेनाव्यवसीयन्ते । न च शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानावयुक्तत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः पर-
स्परविरोधिनोऽपर्यायेण संभवन्ति । तस्माद्यथा सुखस्यैकस्य मण्डिपाणदपणाद्युपधानवशात्तानादेशगति-
माणसंस्थानभेदविभ्रमः, एवमेकरूपापि वर्णस्य व्यञ्जकत्वनिनिवन्धनोऽयं विबुद्धानाधर्मससर्गविभ्रमः, न
तु भाविको नानाधर्मससर्ग इति स्थितेऽप्युपेत्य परिहारमाह माध्यकारः-अथ वा ध्वनिकृत इति ।
अथ वेति पूर्वपक्षं व्याकर्तयति । भवेतां नाम गुणगुणिनावेकैन्द्रियमास्यौ, तथाप्यभेदः । ध्वनीनामपि दान्द-
आनन्दगिरिव-न्वायनिर्णयः ।

नास्तीत्याह-अपि चेति । भेदधीहोतोस्त्वयाऽपि कल्पन्वात्तस्या कल्पनेत्याशक्यं जातिकल्पना त्वारि-
केत्याह-तास्विति । कथं तर्हि भेदाभेदविशेषाशङ्कयाऽऽह-तद्वरं वर्णीति । नायमौपाधिको भ्रमो
वाचकामात्रादिव्याशङ्कयाऽऽह-एष इति । एकत्वानानात्वयोरेकत्र वास्तवत्वोपपत्तौ किमिति श्रव्यबाध-
कत्वं तत्राऽऽह-कथं हीति । एकस्य युगपदनेकरूपत्वानुपपत्तिसद्वृत्तमेकरूपप्रत्यभिज्ञान भेदविशेषो बाध-
कमेत्यर्थः । कष्टादिदेशैः मह कोष्ठनिष्ठस्य वायोः सयोगनिभागयोर्ध्वञ्जकत्वमुनेयं वर्णपृष्ठं भेदधीर्नैव स्वरू-
पहेतेति परमतनुक्त्वा मन्तमाह-अथ वेति । अत्र प्रश्नपूर्वकं वर्णस्यो ध्वनि निष्कर्षेण-

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३९३)

भेदो न वर्णकृत इत्यदोषः ॥ कः पुनरयं ध्वनिर्नाम । यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति । प्रत्यासीदतश्च मन्दैव-पटुत्वादिभेदं वर्णेष्व्वासञ्जयति ॥ तन्निबन्धनाश्वोदात्तादयो विशेषान वर्णेष्वस्त्वपनिबन्धनाः । वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् ॥ एवं सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति ॥ इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात्संयोगविभागकृता उदात्तादिभेदाः कल्पेरन् ॥ संयोगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वान्न तदाश्रया विशेषा वर्णेष्व-ध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः ॥

रत्नप्रभा ।

भेदाध्यासाद्वर्णेषु भास्तीत्यर्थः । प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह-क इति ॥ अवतरति मन्व्यनिरिति शेषः । वर्णतिरिक्तः शब्द-ध्वनित्यर्थः । समीप गतस्य पुसस्तारत्वम-श्रवादिधर्मान् स्वगतान्वर्णेषु स एवारोप-यतीत्याह-प्रत्यासीदतश्चेति ॥ आदिपद निवृणोति-तदिति ॥ नन्वव्यक्तार्थ एव ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह-वर्णानामिति ॥ प्रत्युच्चारणं वर्णा अनुवर्तन्ते ध्वनिर्वर्तन्ते इति भेद इत्यर्थः । अन्व-थाऽनाचिके जने वर्णेषु अव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धिः स्याद्, दुन्दुभ्यादि-ज्जो शब्दत्वमात्रेण गृह्यमाणे अयम-व्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यम् । एव ध्वन्युपाधिक्रमे स्मरते गुण वदन्त्यायुपाधिक्रमे पूर्वोक्ता-मर्हाच दर्शयति-एवं चेत्यादिना ॥ अस्तु को दोषस्तत्राह-संयोगेति ॥ वायुसंयोगादेःश्रावणत्वा-दित्यर्थः । तस्माच्छ्रावणध्वनिरिवोदात्तात्ताचारोरोपाधिरिति भावः । एवं विरुद्धधर्मकच्यनीना भेदेषु न भामती ।

वच्छ्रावणत्वात् । ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णेष्वो निरूपयति-कः पुनरयमिति । न चायमनिर्वास्ति-विशेषपर्याप्तमामान्यमात्रमयसो न तु वर्णानतिरिक्ततदभिव्यक्तव्यनिप्रत्यय इति साप्रतम् । तस्यानुनासि-क प्रादिभेदभिनस्य गादिव्यक्तिरूपप्रत्यभिज्ञानाभावात्, अप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वभावेन सामान्यभावा-नुपपत्तेः । तस्मादवर्णत्वको धेव शब्दः, शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः, शब्दव्यञ्जनः श्रावणोऽनुपेवः उपपद्यपि चाशु व्यञ्जनेषु च तच्चक्षुनिमेदोपधानेनानुनासिकत्वादयोऽप्यभ्यासान्ताद्धर्मा एव शब्दे प्रती-यन्ते न तु स्वन शब्दस्य धर्मा । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्मोः परस्परविरुद्धा भासन्ते भवतु तेषां भवतीनामनित्यता । न हि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति । येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामनुनासि-कत्वादयो धर्मा इति नानित्या ॥ एवं च सति सालम्बना इति । येषु परम्प्राप्रहो धर्मिण्य-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कः पुनरित्यादिना । अत्रतरति स ध्वनिरिति शेषः । वर्णतिरिक्तशब्दो ध्वनित्यर्थः । स एव प्रत्यासन्नस्य पुसो वर्णेषु स्वधमानारोपयतीत्याह-प्रत्यासीदतश्चेति । वर्णेषुदात्तादित्यव-इज्जत्वादिरपि म्यामात्रिकः स्यादि-त्याशक्याऽऽह-तदिति ॥ वर्णानामेवाभ्यक्तानां ध्वनिषु बुद्धौ भेदः सम्येषु तद्वत्ते वाशक्याऽऽह-वर्णाना-मिति । ध्वनेश्च सानुनासिकत्वादिभेदप्रत्ययदभावान्ते-योऽऽर्थान्तरत्वात् तद्वत्ते भेदधीर्बुद्धित्यर्थः । एतेन तस्य जानित्यमपि प्रयुक्तम् । वायुसंयोगविभागयोर्बुद्धकृतं हिता किमिति ध्वनीनां तदुपगत-त्वाऽऽह-एवं चेति । पश्चात्तरेऽपि बुद्ध्यमेवा सालम्बन-प्रतिपत्त्याशक्याऽऽह-इत्यर्थेति । अन्तु कल्पना-का हानिस्त्याऽऽह-संयोगेति । अत्रप्रत्ययमध्यायगतम् । पूर्वोक्तापरितोषे हेतुक्तिवशात्तानि शब्दः । अपरितोषहेतुसत्त्वे प्रथमप्रश्नादोष फलमाह-अत इति । वर्णमात्रस्याप्रत्यभिज्ञानादुदात्तादिमत्तये तत्रा-

१ पटुत्वादिनादीनि पाठान्तरम् । २ ध्वनिः । ३ संयोगविभागकृतो भेद इति शेषः ।

अपि च नैवेतदभिनिवेष्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति ॥ न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति ॥ न हि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते ॥ वर्णभ्यश्चार्थप्रतीतिः सम्भवात्स्फोटकल्पनाऽनर्थिका ॥ न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि ॥ एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत् ॥ न ॥ अस्या अपि बुद्धेर्बर्णविषयत्वात् । एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया ॥ कथमेतदवगम्यते ॥ यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो

रत्नप्रभा ।

तेश्चतुर्गता वर्णा भिद्यन्त इत्युक्तम् । तदेव दृष्टान्तेन दृश्यन्ति—अपि चेति ॥ यथा लण्डमुण्डादिनिर्दिष्टानेकव्यक्तित्वमिन्न गोत्र, तथा धनिषु वर्णा अमिला एते वर्धः । उदात्तादिर्धनिः । तत्रेतेन हेतुना वर्णानामपीनि योजना । प्रत्यभिज्ञायितोवादिप्रत्यक्षार्थः । यद्वा उदात्तादिभेदनिश्चयतया प्रत्यभिज्ञायमानवाद्बर्णानां भेद इत्याशङ्का दृष्टान्तेन निरम्यन्ति—अपि चेति ॥ वर्णानां स्यादपि च प्रसाप्य तेषामेव वाचकत्वं यत् स्फोटं विवृतवनि—वर्णभ्यश्चेति ॥ कथनामसहमान आशङ्कते—नेति ॥ चक्षुषा दर्पणयुक्तायां बुद्धौ स्पृष्टवत्, श्रोत्रेण ध्वनयुक्तायां बुद्धौ विनेय हेतुवत् स्फोटः प्रत्यक्ष इत्याह—झटिति ॥ यथा भविदि योज्यां भामते, सा तत्र प्रमाणम् । एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्युन्ति, नानिरीकः स्फोटः प्रमाणमित्याह—नास्या अपीत्यादिना ॥ ननु गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयः । माम्मी ।

गृह्यमाणे नदर्शा न शस्या ग्रहीतुमिति, एव नामास्तु तथा तुष्यतु परः । तथाप्यदोष इत्यर्थः । तदनेन प्रत्यक्षेण क्षणिकत्वेन वर्णानामशक्यसगतिप्रवृत्तया यदवाचकत्वापादिन वर्णानां नदपाठनम् । व्यस्यसमस्तप्रकाररूपामभ्येन तु यदाभिन तन्निराचिकीर्षुराह—वर्णभ्यश्चार्थप्रतीतिरिति । कथनामनृत्पदनाह—न कल्पयाम्मीति । निराकरोति—न अस्या अपि बुद्धेर्गिति । निरूपयतु तावद्दोषादिवेकं पदमिति त्रियमाशुमान् । निमित्तं दूरांतुभूतांगकागर्भानेव नामभ्येनागमार्शेन किञ्च गकाराद्यनिरिक्तं, मत्रयमित् वराहादिभ्यो विवृतक्षणम् । यदि गकारादिविवृतक्षणमत्रयमाभेत्, गकारादिस्फुटितः प्रथमो न स्यात् । न हि वराहधीर्महियस्फुटित वराहमगमाहने । पदत्वमेक प्रथममपित्यत्रयन्तोऽन्यत्र प्रथमभेदभिन्नास्तुल्यस्थानकरणनिष्पादनवाच्योन्वयिनदृशान्तपदत्वत्रकथनित्याह—येन स्यात्तन्वीदृश्येकपदत्वत्वम्य मियो त्रिदृशानेकपदसाहचर्यान्वापाठयन्तः सादृश्योपमानभेदादेकमप्यमागमपि मानेन भागवदि । आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

नातदारोपन—यानुपपत्तोऽर्थावोऽपि पञ्चो नैवाशक्याऽऽह—अपि चेति । निरूपयति सादृश्यात्सादृश्येदः स्यादित्याशङ्कयाऽऽह—न हीति । तदेतदोदाहरणेन स्फोरयति—न हीति । लण्डमुण्डानुपपन्नतया प्रत्यभिज्ञापनामगोपयद्वात्तादिमत्त्वेन भवानामपि वर्णानां न सात्त्विकं नानात्वमिति भावः । प्रप्रतिष्ठाप्यापि च वर्णानामुत्तम नैवामेव वाचकत्वं यत् स्फोटं विवृतवनि—वर्णभ्यश्चेति । कथनामनृत्पदनाह—नेति । कथं तां तदोन्वयाऽऽह—प्रत्यक्षमिति । तथा स्फोटोऽवमिति स्पृष्टवनि—एकैकेति । वर्णोपपत्तये दृष्टे नदप्रवृत्ततया स्फोटो विनेय मत्रयोश्चकारात्ताह—झटिति ॥ यः स्यात्तदो वर्णा बुद्धौ स्युन्ति न तावत्प्रवन्तम् । न भाव पर्यभिज्ञाणो वर्णाणांको मापि । नेतास्या वर्णानामि सादृश्यापि किं स्फोटं मानो पाह—नास्या इति । वर्णानामि चमस्यामत्तानेन सादृश्यापिनामोऽसाऽऽह—एते चेति । वर्णानांस्वरं । सादृश्यात्स्फोटविवृतये च तुष्ये न पक्षरातेतुमिति शक्यते—कथमिति । पदपाठे देवपद—यत् इति । गोपदबुद्धौ गकारादिवर्णानामेव सादृश्येदपि तुष्येऽप्यप्यनसादृश्यतया स्फोट-

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३९९)

वर्णा अनुवर्तन्ते, न तु दकारादयः ॥ यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्यो-
ऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या
बुद्धेर्यावर्तनम् ॥ न तु तथास्ति ॥ तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः ॥
नन्वेकत्वाद्दर्शानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तम् ॥ तत्रास्ति ह्यमः ॥
सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वम्-पंक्तिर्वनं सेना दश शतं सहस्र-
मित्यादिदर्शनात् ॥ या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः, सा बहुष्वेव

रत्नप्रभा ।

गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह—यदि हीति ॥ व्यञ्जकत्वबुद्धौ व्यञ्जकत्वमावृत्ते-
रदर्शनादित्यर्थः । वर्णसमूहालम्बनत्वोपपत्तेर्न स्फोट कर्तव्यः, पदार्थान्तरकल्पनागौरवादित्याह—
तस्मादिति ॥ अनेकस्याप्यौपाधिकमेकस्य युक्तमित्याह—सम्भवतीति ॥ ननु तत्रैकदेशादिबन्धाधि-
रस्ति, प्रकृते क उपाधिरित्यत आह—या त्विति ॥ एकार्थं शक्तमेक पद, प्रधानार्थं एकस्मिन् तात्प-
र्यदेक वाक्यमित्येवार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः । न चैकपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानम्, अस्मिन्
ज्ञाते तदित्यप्यन्याश्रय इति बाध्यम् । उक्तबुद्धौक्तानां वर्णानां क्रमेणानुपगमश्रवणानन्तरं बालस्यैकस्मृ-
त्यारूढानां मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यादिद्विज्ञानुमित्कार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यनिश्चयात् । वर्ण-
भामती ।

भासयन्ति, मुखमित्रैक नियतगणपरिमाणस्थानसम्भानभेदमपि मणिहृषणार्पणार्थोऽनेकमनेकवर्णपरिमाणस-
स्यानभेदम् । एव च कतिपया एवास्य भागा वर्णा इति चेत्, तद्विक्रमिदानीं वर्णभेदानसत्यपि वाचके
मिथ्येति वक्तुमध्यवसितोऽसि । एकवर्णैव नानात्वस्य वाधिकेति चेत्, इत्यास्या नाना वर्णा प्रयन्त
इति नानात्वावभास एवैकस्य कस्मान्न वाधते । अथ या वनसेनादिबुद्धिदेकत्वनात्वे न विरुद्धे । नो
खलु सेनावनबुद्धौ गजपदादितुर्गादीनां चम्पकाशोर्ककुशुकादीनां च भेदमपवाधमाने उदीयेते, अपि
तु भिन्नानामेव सता केनचिदेकैनोपाधिनापि उच्यते नानामेकत्वमापादयत । न च परोपाधिकेनैकत्वेन
स्याभाविक नानात्व निरुध्यते । न ह्यौपचारिकमश्लिव माग्यरूपस्य स्वाभाविकरत्नस्वरिरोधि । तस्मात्प्रत्येक-
वर्णानुभवजनितभावनानिचयलम्बजन्मनि निखिलवर्णवगाहिनि स्मृतिज्ञान एकस्मिन् भासमानानां वर्णानां
सदेकनिज्ञानविषयतया धैकार्थधीहेतुतया धैकत्वमौपचारिकमगन्तव्यम् । न चैकार्थधीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन
चैकार्थधीहेतुमाव इति परस्परश्रयम् । न ह्यर्थप्रत्ययात्पूर्वमेतान्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो न प्रयन्ते ।
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

व्यञ्जकत्वेनापि तदनुवृत्तियोगादित्याशक्याह—यदीति । न खल्वस्यां बुद्धौ विषयभूतस्फोटव्यञ्जकतया
वर्णानुवृत्तिर्द्विबुद्ध्यापि भूमस्य उक्ष्यबुद्धौ लक्षणस्य भानामिद्वैरिति भावः । नन्वस्या बुद्धेः स्फोटावि-
य वे न वर्णविषयत्वमपि तेषां प्रागेव प्रत्येक दृष्टतया प्रकृतबुद्धयनपेक्षया चत्तयाऽऽह—तस्मादिति । अनेके-
ष्वेकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वमुक्तं स्मारयति—नन्विति । अनेकस्य निर्याधिकैरुद्भवविषयवेषुपि सोपाधिकतया
तद्विषयस्य स्यादित्याह—तदिति । तत्रैकदेशसन्त्यादिबन्धना धोरिह तु किञ्चनेत्याशक्याऽऽह—या
त्विति । न चैकार्थधीहेतुत्वे सत्येकपदत्वं तस्मिन् शब्दो हेतुत्वमित्यन्योपपत्त्यर्थज्ञानात्पूर्व केपाचि-
द्वर्णानामेकस्मृत्यारूढानामेकार्थधीहेतुत्वादेकपदत्वनिश्चयात् । न चानेकमकाराणां नैकस्मृतिहेतुत्वम् । घुस
काशादिष्वनेकसंस्कारजन्यैकस्मृतिदर्शनात् । क्रमवर्णसंस्काराणां स्यादित्यादित्यन्येदृष्टव्यनन्तरं सादृश्या-
त्तेषां सर्ववर्णविषयैकस्मृतिहेतुत्वसिद्धेरिति भावः । वर्णानामेकस्मृत्यारोहिणामेकपदत्वे पदनिशेषसिद्धौ क्रमा-

१ न तु तथास्तीति काचित्क एव पाठः । २ द्विगौरिति समस्तवर्णैति पाठान्तरम् । ३ पवित्रनवनादी ।
४ एकवर्णैः । ५ एकपदत्वज्ञानम् ।

वर्णेषु एकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिवृद्धिवदेव ॥ अत्राह-
यदि वर्णा एव सामस्त्येनैकवृद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युः, ततो
जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् ॥ त एव
हि वर्णा इतरत्र चेत एव प्रत्यवभासन्त इति ॥ अत्र वदामः ॥ सत्यपि
समस्तवर्णप्रत्यवमर्शं यथा-क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिवृ-
द्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदवृद्धिमारोक्ष्यन्ति ॥ तत्र
वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते ॥
वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धास्सन्तः
स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां वृद्धौ तादृशा
एव प्रत्यवभासमानास्तन्तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्ण-
वादिनो लघ्नीयसी कल्पना ॥ स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना
च ॥ वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति ॥ स स्फोटोऽर्थ

रत्नप्रभा ।

साम्येऽपि पदभेददृष्टवर्णानिर्गन्तु पद स्फोटान्यमर्शावर्धनमिति शङ्कते-अत्राहिति ॥ क्रमभेदादर्थेऽप्येव
पदभेददृष्टिगति परिहरति-अत्रेति ॥ ननु नियमिभूता वर्णानां कथं क्रमः, ? कथं वा ? पदत्वान-
नेनार्थधीहेतुत्र तत्राह-वृद्धेति ॥ व्युत्पत्तिदशाधामुवाचणकवेग उपपत्तिप्रक्रममुपपन्नमानस्यो-
वर्णा एतत्क्रमेणत्समाप्तान्त एतदर्थशक्ता इति गृहीता. सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिकां तथैव स्पृश्याः
स्वस्वार्थं बोधयन्ती यर्थः । स्यादित्येवाहसुत्रमस्ति-वर्णानि ॥ दृष्टं वर्णानामर्थोपपन्नम् । अदृष्टः
भामती ।

न च तत्रप्रधानन्तर वृद्धमर्थार्थानोन्नीयते, तदुल्लयनाद्य तेषामेकार्थमित्य प्रति कारकात्क्रमेणान्यथैतद-
व्याप्यवसानमिति नाव्युत्पत्त्याश्रयम् । न चैकस्मृतिममागेतिनां क्रमाक्रमविरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो वर्णाना-
मिति यथाकथंचिप्रयुक्तेष्व एतेन्योऽर्थप्रत्यवमर्श इति वाच्यम् । उक्तं हि-‘यान्तो यादृशा ये च
पदार्थप्रतिपादने । वर्णाः प्रगतमामर्शां तथैवानुसन्ताः ॥’ इति । ननु पत्तिवृद्धावैस्वामक्रमाया-
मपि याम्पती शाठार्थानामपि पत्तिगति तथैव प्रथा युक्ता, न च तथैव वर्णानां नियानां विदूत
यान्ति याम्पतः क्रमः, प्रयवोपाधिभ्यु भवेत्, न चैकं इति, ह्यतः क्रम एवामिति चेत् । न एव-
स्यामपि स्मृतौ वर्णस्वप्नक्रमवृत्तानुभूतत्वावसामर्शात् । तथाहि-जारा-पानेपि पदयोः प्रत्यवमर्शोः र्त्त-
वियोग्यत्वेऽपि वर्णानां क्रमभेदादभेदः स्पृष्टतर चराम्नि । तथा च नाक्रमविरीतक्रमप्रयुक्तानाम-
आनन्दविरीय-व्यावर्तिगणः ।

पेशा न स्यादित्याह-अत्रेति । तदर्थेऽप्यमर्शे हेतु-स्य पत्तेति । दृष्टान्तेन प्रत्याह-अत्रेति । क्रमाद्युपेतिनां
वर्णानां पदार्थविषयस्य कृत्विताह-अत्रेति । कथमेतेषां वर्णानामेतात्तानां क्रमरागामेतादृश्यमित्यादिभि-
देशेणैवमत्राऽऽ-वृद्धेति । व्युत्पत्तिदशा वृत्त्यवस्था । क्रमादीन्पत्तिदशेन मन्था गृह्यते । मन्थ-
नामे मन्थमदृश्य प्रवृत्तवस्था । तादृशा । व्युत्पत्तिदशादृष्टव्यवस्थानुगृहीतव्यम् । तत्रमर्थं गृहीतव्यव-
र्णानामिति नमिति वाच्यम् । ‘यान्तो यादृशा ये च पदार्थप्रतिपादकाः । वर्णाः प्रगतमामर्शां तथैवा-
नसन्ताः ॥’ इति स्यादित्याह-इति वर्णानि । स्फोटवादिनस्तु पदवृद्धौ वर्णानामर्थोपपन्नं तत्र तस्य रानि-
दृष्टम स्फोटम पदव्यवस्था च यौग्यदृष्टव्य-स्फोटेति । तत्र, येन हेतुना वर्णानामर्थप्रपन्न-
नियमो भवेत् तेषां स्फोटव्यवस्थाः । यः पदविषयो स्फोट मानवेदुर्गति तदर्थवर्तिनां सु-
स्वस्वार्थव्यवस्था-वर्णाश्चेति । स्फोटव्यवस्था प्रवृत्तव्यवस्थाः स्वार्थव्यवस्थाः । सत्यपि वर्णानामर्थप्रपन्न-
व्यवस्थाः ।

देवना(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (३९७)

व्यनर्त्कीति गरीयसी कल्पना स्यात् ॥ अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्ये-
ऽन्ये च वर्णाः स्युः । तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानाम-
वश्याभ्युपगम्यत्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता, सा सामान्ये
षु सञ्चारयित्तव्या ॥ ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव
इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिति स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभ-
वाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशङ्क्य "अतः प्रभवत्" [१ । ३ । २८] इति
परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रष्टयति अत एव च नित्यत्वमि-
ति । अत एव च नियताकृते देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्देदशब्दनित्य-
त्वमपि प्रत्येतद्वयम् । तथा च मन्त्रवर्णः, "यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्त्र-
विन्दन्त्वापिषु प्रविष्टाम्" [ऋ० सं० १० । ७१ । ३] इति स्थितामेव वाच-

रत्नप्रभा ।

स्फोटः । सम्प्रति वर्णानामन्यतरमगीकृत्य प्रौढिमादेन स्फोट विन्दयति-अथापीति ॥ स्थिराणि
गत्यादिसामान्यानि क्रमविशेषान्ति गृहीतसङ्गतिकानि अर्थोपधकानीति क्लृप्तेषु सामान्येषु प्रक्रिया
सञ्चारयित्तव्या न च क्लृप्तः स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः । वर्णानां स्यापि-प्राचकृतयोः सिद्धौ फलितमाह-
ततश्चेति ॥ २८ ॥ पूर्वतन्त्रतत्त्वानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे-कर्तुरित्यादिना ॥ पूर्वतन्त्रसिद्धमेव
वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिमृष्टौ तद्वाचकशब्दस्यापि स्पष्टसिद्धमित्याशङ्क्य नित्याकृतित्वाचकात्तन्त्रा-
द्वयप्रक्रियामोक्त्या साकेतिकत्वं निरस्य वेदः, अन्तःप्रथयानस्यायी, जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमा-
नेन द्रष्टयतीत्यर्थः । यज्ञेन पूर्वमुक्तेन । वाचः वेदस्य लामयोग्यता प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकाः ताम्
मान्ती ।

विशेषः स्मृतिबुद्धावेकस्यां वर्णानां क्रमप्रयुक्तानाम् । यथाह - 'पदान्धारणोपावाग्बह्विच्छन्ति सूर्य ।
क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वस्वराकन्युतिस्मृतीः ॥' इति । शेषमतिरोहितार्थम् । दिग्मानत्र सूचित, अन्तरस्तु
तत्त्वविन्दानयगन्तव्य इति । अल वा नैयायिकैर्भिन्नादेन । सत्त्वनि वा एत वर्णास्तथापि गत्याचरच्छेदे-
नैव सगतिप्रहोऽनादिश्च व्यवहारः सैम्यतीत्याह-अथापि नामेति ॥ २८ ॥ अत एव च नित्य-
त्वम् । ननु प्राच्यामेव मीमांसामा वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तर्हि पुनः साध्यत इत्यत आह-स्वतन्त्रस्य
कर्तुरस्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्व इति । न क्वनित्याजगदुत्पत्तुमर्हति, तस्याप्युत्पत्तिम-
आनन्दगरीय-न्यायनिर्णयः ।

गोत्वादिजात्यभेदेनैव सगतिः प्रीतिनादिव्यवहारश्चेति प्रौढिमाकृतः सन्नाह-अथापीति । अर्थप्रतिपादन-
प्रक्रिया "वर्णेष्वर्थप्रतीतिः समवात्" इत्याद्या । वर्णानां नि यत्प्राचकृतयोः सिद्धौ फलितमाह-ततश्चेति
॥ २८ ॥ जगतः शब्दजत्वमुक्तमुपजीय शब्दनित्यत्वमाह-अत एवेति । पूर्वमीमांसायामेव वेदनि-
त्यत्वस्य सिद्धत्वादिह तन्नित्यत्वसाधनमर्कचिन्मरमिपाराक्य सूत्रतात्पर्यमाह-कर्तुरिति । पूर्वतन्त्रसिद्धमेव
वेदनित्यत्व देवादियगदुत्पत्तौ वाचकशब्दस्यापि तद्वागदयुक्तमेति शक्तिं शब्दादेन नित्याकृतिमनन्त-
न्मेति समाहितमेव वेदोऽवान्तरप्रथयस्यायी जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन दृढीकर्तुमिदं सूत्रमित्यर्थः ।
तत्तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति-अत इति । अनुमानसिद्धेऽर्थे श्रुतिमनुकृत्यनि-तथा चेति ।
यज्ञेन पुण्येन कर्मणा वाचो वेदस्य पदवीय मार्गयोग्यतां प्रष्टव्ययोग्यतामायन्तामन्त्रन्ततस्ता वाचमृषिषु
प्रविष्टां विद्यमानामन्त्रविन्दन्नुत्पन्नन्तो याज्ञिका इति यावत् । तस्य तात्पर्यमाह-स्थितामिति । अनु-

मनुवित्रां दर्शयति । वेदव्यासश्चेवमेव स्मरति—“युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्से-
तिहासान्महर्षयः । लेभिरे तपसा पृष्वमनुजाताः स्वयम्भुवा” इति ॥२९॥

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥३०॥

अथापि स्याद् यदि पश्चादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि सन्तत्यैवोत्पद्येरन्,
निरुध्यैरंश्च ॥ ततोऽभिधानाभिधेयाभिधानृत्यवहाराविच्छेदात्सम्बन्धनि-
त्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्रियेत ॥ यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परि-
त्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा

रत्नप्रभा ।

ऋषिषु स्थिता उच्यन्त इति मन्त्रार्थः । अनुविनाम् उपलब्ध्याम् । पूर्वम् अग्रान्तरकल्पादौ ॥ २९ ॥
ननु महाप्रथये जातेरप्यसत्त्वाच्छब्दार्थसम्बन्धानित्यत्रमियात्रक्याह—समानेति ॥ सूत्र निरस्याशङ्कामाह—
अथापीति ॥ व्यक्तिमन्त्रयाः जातीनाम् अग्रान्तरप्रथये सत्त्वात्सम्बन्धनिष्ठति व्यनहारान्च्छेदात्ताप्येन
चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्ये न कश्चिद्विरोधः स्यात् । निर्देवप्रथये तु सम्बन्धनाशात्पुनः सृष्टौ
केनचित्पुमा सकेतः कर्तव्य इति पुनश्चुद्धिमापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यम्, अप्यापकस्याश्रयस्य नाशा-
दाश्रियाभ्यामित्यत्र च प्राप्तमित्यर्थः । महाप्रथयेऽपि निर्देवप्रथयोऽभिदः । स कार्यसादात् । तथा च मन्त्रा-
रात्मना शब्दाद्येन सम्बन्धाना सतामेव पुनः सृष्ट्याभिनवत्केनादित्यवगम् । अभिनवत्कानां पूर्वकालीयना-
यामती ।

स्त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्मान्निर्णयो वेदः, जगद्भूतचिद्वैतु वात्, ईश्वरदिनि मिदमेव निश्चयमेव दृष्टी-
कृतम् । तेषामनिर्दिशार्थेन ॥ २९ ॥ समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ।
शब्दापदोत्तरात्पुनश्च शब्दापदानि पठति—अथापि स्यादिति । अभिधानाभिधेयाभिधेये दि मन्-
न्धनिश्चय भवेत् । एतन्व्यापकाप्येवृत्तरपरिरेन्दे वेदस्य नित्यत्वं स्यात् । नित्यस्य तु जगतः प्रसिद्ध-
येऽयन्तासनधापूर्वस्योपादेऽभिधानाभिधेयाभ्यान्मुष्टिनाभिनि किमाश्रयः मन्त्रः स्यात् । अप्यापका-
प्येवृत्ततानिरेन्दे च किमाश्रयो वेदः स्यात् । न च जीवान्तासननामिनाः मन्तीति वाच्यम् ।
अन्तःकरणयुगाधिकल्पिता इति तद्विरेन्दे न म्यानुमर्हति । न च ब्रह्मणस्तद्गमना, तस्य निगमनः
शुद्धस्यमास्य तदयोगात् । तस्यगथ सृष्ट्यादावन्तःकरणानि तदगणितानाथ जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्व-
कर्मानिवागमनावन्तो भवितुमर्हति, अपूर्वेत्वात् । तस्माद्विरेन्दमिदं शब्दार्थमन्त्रवेदनिश्चयं सृष्टिप्रथया-
आनन्दगिरिष्वप्यापनिर्णयः ।

विनामनुऽऽगमिचेनत् । तत्रैव स्मृतिमाह—वेदेति । वेदान्तमैतानार्थान्मन्त्रप्रादुर्गवादान् । सैंहान्ता-
निविहामशब्दिनानार्थसादोनेनाम्निदेविनामनश्रियान्वा तेषामप्यन्तरप्रथये मत्त्वात् । पूर्वमन्त्राभ्यु-
गादाभिर्नर्थः । तपनाऽपि न तद्गामोऽप्यापकाभागादिव्याश्रयाऽह—अनुजाता इति ॥ २९ ॥ महाप्रथये
जगोर्गवि मत्त्वाभिदः शब्दार्थमन्त्रानिश्चयानाश्रय प्रयाह—समानेति । मन्त्रवापकाभागाभागा-
अथापीति । अग्रान्तरप्रथये शब्दार्थमन्त्रानिश्चयानाश्रयैतीति वाच्यम् । तत्र निर्णयेमनां मुक्तमर्हतीति-
यदीति । अभिधानावृत्तेनाप्यापकाप्येवृत्तौ । अभिधानाभिधेयावृत्तारान्च्छेदे मन्त्रनिश्चयस्य वा-
परिरेन्देवृत्तप्यगिरिरेन्दे वा वेदनिश्चयेऽपि मन्त्रोऽर्थः । महाप्रथये तु नाभिरोध इत्याह—यदा त्विति ।
उक्तो नित्यपदानाश्रयापूर्वस्य कोऽप्येव मन्त्रनिश्चयानिदः मन्त्रे त्तोऽभावे तदगवाऽप्यापका-
प्येवृत्तौ वाऽऽवृत्तावप्यवृत्तत्वेन वेदस्याप्रामाण्यप्रयत्नो महाप्रथये निर्णयेनादमप्यनिर्णयः । म दरेन्दे

१. महाप्रथये जातेरप्यसत्त्वाच्छब्दार्थसम्बन्धानित्यत्रमियात्रक्याह ।

सर्वनामभिः सहाप्येति, चक्षुस्सर्वं रूपंस्तहाप्येति, श्रोत्रं सर्व-
 शब्दस्सहाप्येति, मनस्सर्वध्यानस्सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते
 यथाग्नेर्ज्वलतस्सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेत्त्रैवमेवंतस्मादात्मन-
 स्सर्वं प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः”
 [कौपी० उ० ३ । ३] इति ॥ स्यादेतत्-स्वापे पुरुषान्तरव्यवहा-
 राविच्छेदात्स्वयं च सुषुप्तप्रवृद्धस्य पूर्वं प्रबोधव्यवहारानुसन्धानसम्भवा-
 दविरुद्धम् ॥ महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च
 कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसन्धानमशक्यत्वाद्धैपम्यमिति ॥ नैप दोषः ॥
 सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हि-
 रण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तेः ॥ यद्यपि प्राकृताः
 प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसन्धाना दृश्यन्ते इति, न तत्प्राकृतव-
 दीश्वराणां भवितव्यम् । यथा हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्ब-

खननमा ।

एनं प्राण स जीवन्मतेतीति नैप । एतस्मात् प्राणात्मनः । आयतनम् गोटकम् । आनन्तर्यं पयसी
 प्राणेभ्य इवादी दृश्यम् । एतन्न कश्चित्तस्याज्ञानमत्त्वाभावाद्दर्शनं मृष्टिः, अदर्शनं त्वयः इति दृष्टिः
 पञ्च श्रुचमिमेव इति मात्रः । दृष्टान्तरीयमात्रस्य परिहरति-स्यादित्यादिना ॥ अविरुद्धम् अनु-
 सन्धानादिकमिति शेषः । हिरण्यगर्भादयः, पूर्वकल्पानुसन्धानप्रवृत्ताः, समाहित्याद्, धर्मदादिहिरण्यगर्भ-
 क्याह-यद्यपीति ॥ इति यद्यपि तथापि न प्राटनवर्तिना योजना । ज्ञानादेर्निकर्तृत्व-कर्तोऽप्यनीकार्यं, वाधा-
 मासादिनि न्वावातुगृह्णान्धुपादिभिः नामान्यतो दृष्टानुमानं वाच्यमिवाह-यथा हीत्यादिना ॥ ननु
 माम्मी ।

प्राण्यहात्प्रतिप्रकर्षयोध वासनोच्छेदकाग्निसोमभाषेन स वा पातनायां ह्यरगोवर्तनं शब्दादिमन्त्रस्यैव-
 प्यवशात्तुच्छेदो युज्यते । महाप्रलयस्यैवार्थेयं प्राणमृन्नावर्तना, प्राणान्तात्प्रतिप्रकर्षी च मत्र मन्त्र-
 समाप्तेच्छेदेनैव ही कुत सुषुप्तप्रबोधव्यवहारस्यैवप्रबोधव्यवहार इति चोदयति-स्यादेतत्तु-
 स्वाप इति । परिहरति-नैप दोषः । सत्यपि व्यवहारेच्छेदिनीति । अयमभिमतः-न तावत्प्राण-
 कात्प्रतिप्रकर्षी नर्ममन्त्रागोच्छेदको, पूर्वोन्मत्स्ययत्तुनात्तावत्तु ह्यस्यशोक्षप्रतिप्रबोधव्यवहारः । मनु-
 ष्यजन्मसमनाना चानिहतायन्तमन्त्रव्यवहारिणां पुनर्गुणवर्ता प्रबोधनेन कर्मागोच्छेदव्यवहारप्रवृत्त्या ।
 तस्मात्प्रतिप्रकारिणो यत्र स यत्र प्राण्यहात्प्रतिप्रकर्षी पूर्वसमनानुवृत्तिः, तत्र चैव कथा परमेश्वरानु-
 ग्रहेण धर्मज्ञानेराग्येष्वर्थाविशयवर्तना हिरण्यगर्भमूर्ताना मत्प्रियाम् । यथा वा आ च मनुष्ये-
 आनन्दविरति-स्यापनिर्वापः ।

प्रबोधे तस्मादेव जगतो जन्मोदाहरति-स इति । न सुषुप्तः पुराणः । यथे यथाप्राणव्यवहारो-
 देति दृश्यम् । एतस्मादात्मन इत्यत्राज्ञानं प्राणः परमात्मनं सर्वं प्राणा तस्मादयमेवोऽन्तरः सत्यु-
 प्राह्वा देवा अन्नाद्यस्मत्प्रत्यक्ष लोकाः दृष्टादितिववाः । कर्मात्म्यादायमत्तानावात्प्रतिप्रकर्षी-
 एतित्येतानुं । व्यावहारिकसत्त्वं परमात्मानेति यत्तुमत्तमज्ञानयोगायोगात्तं दृष्टान्तरीय-
 दृष्टान्तरीय-स्यादिति । सर्वेषु योग्येणमात्रावापन्नं प्रबुद्ध-व- मुक्तानां पुनर्बोधव्यवहारोच्छेद-
 मन्त्रस्य च वासनोच्छेदिनीऽन्नाद्यवत्त्वम् । इदं तु विज्ञाने न तस्मात्प्राण्यहात्प्रतिप्रकर्षी-
 हिरण्यगर्भमन्त्रादिभिः पनुमानानां तस्मात्प्रबोधे दृष्टान्तरीय-मन्त्र-
 ५ हिरण्यगर्भोऽज्ञानमुक्तमन्त्रेणैव विप्रतिष्ठति-नैप इति । तस्मात्प्रबोधव्यवहारोच्छेद-
 १ हिरण्यगर्भो यत्तु नैव नैव नैव तस्मात्प्रबोधव्यवहारोच्छेद-
 १ हिरण्यगर्भो यत्तु नैव नैव नैव तस्मात्प्रबोधव्यवहारोच्छेद-
 १ हिरण्यगर्भो यत्तु नैव नैव नैव तस्मात्प्रबोधव्यवहारोच्छेद-

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४०१)

पर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेणपरेण भूयान् भवन्द्दृश्यते, तथा मनु-
 प्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेणपरेण भूयसी
 भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृच्छ्रयमाणं न शक्यं नास्तीति वदि-
 तुम् ॥ ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामोश्वराणां हिरण्यगर्भा-
 दीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुतप्रतिबुद्धव-
 त्कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः ॥ तथा च श्रुतिः-“यो ब्रह्मा-
 णं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धि-
 प्रकाशं सुमुखं शरणमहं प्रपद्ये” [श्वेता० ६। १८] इति ॥ स्मरन्ति च
 शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति ॥ प्रतिवेदं

रत्नप्रभा ।

तथापि पूर्वकल्पेश्वराणां मुक्तत्वादिमन्त्ररूपे ऋगुजसन्नातेत्यत आह-ततश्चेति ॥ ज्ञानाशुत्कर्षादित्यर्थः ।
 मुक्तभ्योऽन्येऽनुसन्धातार इति भावः । परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिगदानाह-
 तथा चेति ॥ पूर्वं कल्पादौ मृजति तस्मै च ब्रह्मणे प्रहिणोति गमयति तस्य बुद्धौ वेदानातिर्भा-
 वयति यस्तं देव स्वात्माकार महाबाह्यो यदुद्धौ प्रकाशमान शरणं परममभयस्थान निद्रेयसरूपमह
 प्रपद्य इत्यर्थः । न केवलमकर्म्येव ज्ञानातिशयः । किन्तु बहूनां शाखादृष्ट्यामिति विश्वासार्थमाह-स्मर-
 न्तीति ॥ ऋग्वेदो दशमण्डलानयचयान् । तत्र मत्रा ऋचः दाशतय्यः । वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तम-
 न्त्राणां द्रष्टारो बोधायनादिभिः स्मृता इत्याह-प्रतीति ॥ किञ्च मन्त्राणामृष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञा-
 मामती ।

आ च कृमिभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते निकर्षः, एवमा मनुष्येभ्य एवम् आ च भगवतो हिरण्यगर्भाज्ञानादीनां
 प्रकर्षोऽपि सभाव्यते । तथा च तदभिरुदन्तो वेदस्मृतिगदाः प्रामाण्यमप्रवृद्धमदनुजते । एव चात्रभवता
 हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पान्तरसञ्चिन्निविष्टप्रवृत्तहारानुसन्धानमिति । सुगमम-
 न्यत् । स्यादेतत् । अन्नु कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानं तेषाम् । अस्या तु मृष्टान्य एव वेदा, अन्य
 एव चैवामर्या, अन्य एव वर्णाश्रमाः, धर्माश्चानर्याऽर्थश्चाधर्मात्, अनर्थश्चेत्सतोऽर्थश्चानोत्सिन, अदु-
 र्वं वास्तव्यम् । तस्मात्तत्र मन्त्रकल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानेन, अस्मिन्निकरत्वात् । तथा च पूर्वव्यवहारोच्छे-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

आ मानुषादा च म्याणोर्ज्ञानादिप्रतिबन्धस्योत्तरोत्तरमुत्कर्षप्रतीतिं प्रमाणयति-दृश्यत इति । आ मनुष्यादा
 च हिरण्यगर्भादुत्तरोत्तरज्ञानाद्याधिक्ये मानमाह-इत्येतदिति । ‘हिरण्यगर्भः समवर्तत’ इत्यादयः श्रुतिग-
 दाः।‘ज्ञानमप्रतिम यस्य’ इत्यादयः स्मृतिवादाः । तेषामुक्तं स्र्यं तात्पर्येच्छिद्मम्यासमाह-असकृदिति । पूर्वो-
 क्तपेश्वराणां कल्पान्तरे मुक्तत्वात्कथं व्यग्रहितानुसन्धानं तत्राऽऽह-ततश्चेति । पुरपदेशोपाणा व्यग्रहितानुसन्धान-
 योगस्य स्थितत्वादिति यावत् । पुरपदेशोपाणेश्च-अतीति । ईश्वराणां तद्गणनाभावात् यजमाना-
 नामि-पर्यः । प्रादुर्भूतां हिरण्यगर्भादिभावेनेति शेषः । तेषां व्यग्रहितव्यवहारानुसन्धाने हेतुमाह-परमेश्व-
 रेति । हिरण्यगर्भस्य परानुपदे मानमाह-तथा चेति । निपूर्वां दधाति करो यर्थः । पूर्वं कल्पादौ प्रहि-
 णोति ददाति । लटश्चोभयत्रातिशयः । आत्माकारबुद्धौ प्रकाशत इति तथोक्तमन्त्रमस्यादिवाक्योत्पत्ती-
 श्रुतिव्याप्यमित्येतत् । शरणं सुमुख्याल्लभनमित्यर्थः । न केवलमकर्म्येव प्रतिभात येनातिशयः किन्तु
 तत्तच्छाखाद्रष्टारोऽपि बहवः सन्तोऽप्याह-स्मरन्तीति । ऋग्वेदो दशमण्डलानामनो मण्डलानां दशतय-
 गयास्तीति दाशतयस्तत्र मत्रा ऋचः।ऋग्वेदातिरिक्तं अपि वेदेषु काण्डसूक्तमन्त्रादिदशो बोधायनादिभिः स्मृता
 इत्याह-प्रतीति । एवमेव मधुच्छन्दःप्रभृतिभिरुपमनुष्ठानं दर्शयन्ती श्रुतिस्तास्ता-

चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्यन्ते ॥ श्रुतिरप्यृषिजानपूर्वकमेव मन्त्र-
 णानुष्ठानं दर्शयति—“यो ह वा अविदिताऽऽप्येच्छन्दोद्देवतब्राह्मणेन
 मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्तं वा प्रपद्यते”
 इत्युपक्रम्य “तस्माद्देतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात्” इति ॥ प्राणिनां च सुख-
 प्राप्तये धर्मो विधीयते, दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते ॥ दृष्टा-
 नुश्रविकसुखदुःखविपर्ययो च रागद्वेषो भवतो, न विलक्षणविषयाविति ॥
 अनो धर्माधर्मफलभूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्यैव
 निष्पद्यते ॥ स्मृतिश्च भवति—“तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां

रत्नप्रभा ।

पिक्ता श्रुतिर्भन्त्रदृग्गर्ग्याणां ज्ञानातिशय दर्शयतीत्याह—श्रुतिरपीति ॥ आप्येयः—ऋषियोगः । छन्दः गाप-
 व्यादि । देवतम् अग्न्यादि । ब्राह्मणं त्रिभियोगः । एतान्प्रविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेने धर्मः ॥ स्थाणुं
 स्थानम् । गर्तं नरकम् । तथा च ज्ञानाधिकेः कर्मान्तरितं वेदं सृष्ट्या व्यवहारस्य प्रवर्तितं वादे-
 स्थानादिप्रमनपेक्षव चात्रिन्द्रभिनि मात्रः । अतुना समाननामन्त्रवच्य प्रपद्यति—प्राणिनां चेति ॥
 ततः किं, तत्राह—दृष्टेति ॥ ऐहिकामुनिरुपिपयमुत्तरागतधर्मस्य ऋषिपश्चादिक दृष्टवशादिसदृशमिति
 युक्तम् । तिसदृशे कामाभावेन हेतुमाहात् । तथा दृष्टुं नदेवहेतुनाधर्मकत्वं दृष्टसदृशदुःखमेव । न सुखम् ।
 दृष्टहान्यादिदोषावनेतिपर्ययः । तर्कितेर्धे मानमाह—स्मृतिश्चेति ॥ उत्तरसृष्टि, पूर्वसृष्टिगतगीया, कर्म-
 फलवान्, पूर्वसृष्टिदित्यनुमान च—शब्दार्थः । तेषां प्राणिनां मन्त्रे । तान्येव तज्जातीयान्तेव । तानि
 मामनी ।

दाण्ड्यार्थमत्र पथ केदधानिर्धो प्रमयेयानानि आह—प्राणिनां च सुखप्राप्तये इति । ययान्मुम्भार-
 सामर्थ्यं हि मर्गः प्रवर्तते, न तु स्वभारमान्धर्ममन्त्रयधिकुमर्गि । न हि जातु सुख तत्त्वेन जिहास्यते,
 दुःख चोपादिस्यते । न च जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्यवियर्थयो भवति । न हि सृष्टिदृष्टादृष्ट, घटश्च
 तन्तुस्यो जायते । तथा सति यन्मुनागर्थनियमाभावात्सर्वं सर्वस्माद्दृष्टेति पिशासुरपि दहनमाहृय पिशा-
 सामुपदाभयेत्, जीवातो वा तोयमाहृय जीवार्तिमिति । तेन सृष्ट्यनेरजनि प्रवक्तव्यादिरनर्थहेतुरेवार्थहे-
 तुश्च वागादित्यानुसुर्वं मिदम् । एव एव वेदा अस्मिन्कृते त एव कथान्तरे, त एव चैवार्थो,
 आनन्दगिरीय—वापनिर्णयः ।

दृष्टान्त्रदृष्टो दर्शयतीत्याह—श्रुतिरिति । तत्रात्र प्रथमसृष्टादिरान निनाऽनुष्ठाने दोषमाह—यो हेति ।
 आप्येयमृषिजनस्यच्छन्दो गापव्यादि देवमन्त्र्यादि ब्राह्मण त्रिभियोगो न विदितान्येनानि यस्य मन्त्रस्य
 तेन दाजयति याग कारयत्यव्यापयत्यव्ययन कारयति म्याणु म्यायर् गर्तं नरकम् । ऋष्यादयाने तेषां
 ताण्ड्यार्थः । भूतप्राणानां जन्मान्तरानुत्तरगतजन्यवापानुसृष्टोपानासृष्ट्यादिषु सृष्ट्यादिप्रमितान्तरान्तरि-
 यन्तानुत्तरानुत्तरचरुश्रीतिद्वानां कर्मान्तरयत्परानुत्तरानुत्तरमात्रकृतम् । न च दाटिप्रवर्तस्य जन्म-
 नागयोश्च सर्वमन्त्रागोष्टेदकर पूर्वान्यमन्त्रसृष्ट्यनुसृष्टानांजातानामस्य हर्षादिदृष्टेर्गर्भः । कर्मान्तरानु-
 धानेन अदृशप्रवर्तनयोमा दुर्गयतु तेषोत्तरकृत्यप्रवर्तितमित्युक्तम् । अत्रि सृष्टिर्निष्पद्यमानाऽपि पूर्व-
 मन्त्रेणोत्तरसृष्टिसाह—प्राणिनां चेति । कथमेतस्या दुर्गसृष्टिसाह—दृष्टेति ।
 आनन्द्यां तर्कमन्त्रादृष्टान् । आनन्द्यादृष्टान्तानुत्तरवर्तितम् । तिसृष्टि- स्थानवशादित्यागतया ह्य
 कर्म माहर्तं पश्चात् भाववर्तीति दृष्टिपरवागात्तं गिरन्तं भूतसृष्टे तिसृष्टिर्निष्पद्यमानाऽपि । पूर्व-
 सृष्टिसृष्टि-रूपे मानमाह—स्मृतिश्चेति । तेन सृष्ट्यनेनाना प्रवर्तितानि नि गतेः पक्षे । तेन चैव-
 सुखे सृष्ट्यनेनाना सर्वस्य प्राणानांजातानां दोषो । दृष्टान्त्रकृतानुत्तरानुत्तरसृष्टि- विधिं प्राणि-

देवता(तदुपर्य)भिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४०३)

प्रतिपेदिरे । तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनःपुनः ॥ हिंसाहिंसे
मृदुकूरे धर्माधर्मावृताऽनृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते”
इति ॥ प्रलीयमानमपि चेद् जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते, शक्तिमूलमेव च
प्रभवति ॥ इतरथाऽऽकस्मिक्त्वप्रसङ्गात् ॥ न चानेकाकाराः शक्तयः शक्याः
कल्पयितुम् ॥ ततश्च विच्छिद्यविच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां
देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्य-
वस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत्प्रये-
तव्यम् ॥ न हीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं पष्टेन्द्रि-

रत्नप्रभा ।

दर्शयस्त-प्राप्तौ हेतुमाह-हिंसेति ॥ कर्माणि विहितनिषिद्धत्याकारेणाऽर्वा क्रियात्वेन सस्कार ष्य जन-
यन्ति । तत्रापूर्वोत्फळ मुक्ते सस्कारमानिन्यात्, पुनस्तज्जातीयानि करोतीत्यर्थः । सम्कारे ङिगमाह-
तस्मादिति ॥ सस्कारवशादेव पुण्य पाप वा रोचते । अनोऽभिरुचिलिङ्गापुण्यापुण्यसम्कारोऽनुमेयः ।
स एव-स्वभावः प्रकृतितः । वासनेति च गीयते । एवं कर्मणा मृष्टिमादृश्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनका-
र्यसस्काररूपशक्तिबलादपि सादृश्यमाह-प्रलीयमानमिति ॥ इतरथा सम्कारप्रत्ये जगद्वैचित्र्यव्याक-
स्मिक्त्व स्यादित्यर्थः । ननु जगद्वैचित्र्यकारण्योऽन्याः शक्तयः कल्पन्ता, तत्राह-न चेति ॥ अपि-
चाया लीनकार्यात्मरुसस्कारादन्वाः शक्तयो न कस्याः । मानाभावाद्दीरराच । स्वोपादाने लीन-
कार्यरूपा शक्तिस्तु “महान्यमोघस्तिष्ठति ॥ १ ॥ श्रद्धत्वं सोम्य” [छा० ६ । १२ । १] इति
श्रुतिसिद्धा । अनोऽनियतकार्यादन्वाः शक्तयो न सन्ति । आत्मानियेन त-ऽक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः ।
निमित्तेष्वप्युपादानस्य कार्यमेवाविद्यावचनया शक्तिरन्या वेचनाग्रहः । उपादाने कार्यसस्कारसिद्धिः फल-
माह-तत्तश्चेति ॥ यथा सुतोऽत्यतस्य पूर्वचक्षुर्जातोयमेव चक्षुर्जायते तत्र रूपजानीयमेव गृह्णाति न
रसादिकम्, एवं भोग्यद्रोकाः भोगाश्रयाः प्राणिनिकाया भोगहेतुकर्माणि सम्कारबलात्पूर्वद्रोकादितुल्या-
न्येति नियम इत्यर्थः । निकायाः समूहाः । दृष्टान्तसिद्धिमाश्रयाह-न हीति ॥ यथा पष्टेन्द्रियस्य
मनमोऽसाधारणविषयो नास्ति । सुखादे साक्षिनेयत्वात्, तथा व्यवहारान्यथात्मसदित्यर्थः ॥ पष्ट-
भामती ।

त एव च वर्णाश्रमाः । दृष्टसाधर्म्यसमने तद्वैधर्म्यरूपनमनुमानागमनिरद्वयम् । ‘आगमाधेह भूयोसो
जानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामित्याशक्याऽऽह-हिंसेति । व्यवस्थया धर्माधर्मसम्भूतयः कथं तेषामिष्टं तत्राऽऽह-तस्मादिति ।
सप्रतितनधर्मादिरुचिदृष्टया प्राचि भवेऽपि तत्तद्भावित्वप्रीत्यर्थः । यत्तु निष्ठेप प्रठीयते जगदिनि
तत्राऽऽह-प्रलीयमानमिति । ततश्चोपासनशक्तिनियमादपि पूर्वमदृश्येयोत्तरमृष्टिरित्यर्थः । कार्यस्य कार-
णमात्रात्तन्नाशान्नोत्तरमृष्टेः सादृश्यमि-पाशक्याऽऽह-शक्तीति । निरस्यनाशनं नरस्योदये दोषमाह-
इतरयेति । शक्तिवैचित्र्यादिविचित्रमृष्टिमाशक्याऽऽह-न चेति । अविशाशक्तेरेकस्यान्वत् कार्ये शक्ति-
भेदरूपने गौरवादात्मा नियेन न शक्तिरिति म्यितेत्यर्थः । पूर्वोत्तरमृष्टिमादृश्ये फटितमाह-तत्तश्चेति ।
विच्छिद्य महाप्रत्ययस्थानेनार्थीत्यर्थः । भूरादिलोकप्रवाहा भोगमूयः । देवादिप्राणिसमूहे भोनृपयः ।
वर्णाश्रमादिव्यन्यथास्तदौषधमार्धर्म इति भेदः । दृष्टान्त म्यथ्यति-न हीति । ‘मन पशानीन्द्रियाणि’
इति स्मृतः पष्टमिन्द्रिय मनस्तस्य नासाधारणो विषयः सुखादेरपि साक्षिमात्रमन्यथात्तनुन्यमन्यन्तासदिति
यावत् । यद्वा-पष्टमिन्द्रिय ज्ञानेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु वा नास्ति तद्विषयम् दूरापान्यन्तथा व्यवहारान्यथात्त
प्रतिकल्पमशक्यं कल्पयितुम् । न हि कस्यांचिदपि सृष्टौ नेत्रश्रोत्रादेर्गोचरविषयो दृष्टः । तथा सर्वक-नेऽ

यविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् ॥ अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहा-
रत्वात्, कल्पान्तरव्यवहागानुसन्धानक्षमत्वाच्चेश्वराणां समाननामरूपा
एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति ॥ समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावपि
महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्द-
प्रामाण्यादिविरोधः ॥ समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृतां दर्शयतः—“सूर्या-
चन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत ॥ दिवश्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो
स्वः” [ऋ० सं० १० । १९० । ३ ।] इति ॥ यथा पूर्वस्मिन्कल्पे सूर्या-
चन्द्रमःप्रभृति जगत क्लृप्तं, तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः ॥
तथा “अग्निर्वा अकामयत अन्नादौ देवानां स्यामिति । स एतमग्रये
कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपद्” [तै० ब्रा० ३ । १ । ४ । १]
इति नक्षत्रेष्टिविधो योऽग्निनिरवपद्यस्मै वाग्रये निरवपत्तयोः समानता-
मरूपतां दर्शयतीत्येवञ्जातीयिका श्रुतिरिहोदाहर्तव्या ॥ स्मृतिरपि—
“ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्वयन्ते प्रसूनानां तान्ये-
वभ्यो ददात्यजः ॥ यथर्तुष्वृत्तुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते
तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ यथाभिमानिनीऽनीतास्तुल्यास्ते

रत्नप्रभा ।

मिद्विधे, तद्विषयधामनिनि वार्थः । उक्तार्थे मन्त्रिनि—अतश्चाति ॥ व्यवहारनाम्याभ्युपगमनात् स्व-
द्विपमाणा व्यक्तवः समाना एतेपर्यः । यत्र योजयति—समानेत्यादिना ॥ भाविदृष्टया यजमाना
अग्निः अन्नादः अग्निर्द स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकाभ्यामिमानिदेशात् अग्रये अष्टसु कलादेश्च प-
नीयं हविर्निरवपत्तयानित्यर्थः । नक्षत्रयन्त्रिवद्वृत्तादृष्टयन्त्रम् * । स्मृती वेदेष्विति विषयमकती । शर्वयन्-
प्रत्ययान्ते । ऋत्तुनां वसन्तादीनां, विमानि नक्षत्रादीनि । पर्यये पर्यायस्वरदाश्रुती । भाव
भासती ।

भाष्यकारेण दर्शिताः । धुनिस्मृतिपुराणाग्यास्तद्व्यासोसोऽन्वया मधेन् ॥ तस्मात्सुदृक्तम्—समानना-
रूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोध इति । ‘अग्निर्वा अकामयत’ इति भासिनी श्रुतिमात्रिय यजमान ए

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४०६)

साम्भवेरिह । देवा देवैरतीतेहि रूपैर्नामभिरेव च” इत्येवञ्जातीयिका
द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्या-
वर्त्यते ॥ देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ कस्मात् ॥
मध्वादिष्वसम्भवात-ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषा-
न्मध्वादिविद्यास्वप्याधिकारोऽभ्युपगम्येत । न चेवं सम्भवति ॥ कथम् ॥
“असावादित्यो देवमधु” [छां० ३ । १ । १] इत्यत्र मनुष्या आदित्यं
मध्वध्यासेनोपासीरन् ॥ देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्यः
कमन्यमादित्यमुपासीत ॥ पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्मनु-

रत्नप्रभा ।

पदार्था । तु-न्या इति शेष । तस्मान्नन्मानाशत्रिप्रहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधामावादेनाना-
मस्ति त्रियाधिकार इति स्थितम् ॥ ३० ॥ आक्षिपति-मध्वादिष्विति ॥ ब्रह्मविद्या, देवादीनाधिक-
रोति, त्रियात्वात्, मध्वादित्रियावदित्यर्थ । दृष्टान्तं त्रिष्टणोति-कथमित्यादिना ॥ बुद्धोकार-यवशदण्डे
अन्तरिक्षरूपे मध्वरूपे स्थित आदित्यो देवाना मोदनान्मध्विन मध्वित्यारोप्य ध्यान कार्यम् । तत्रादित्य-
स्याधिकारो न युक्त । ध्यात्वप्येवमेदाभावादित्याह-देवादिष्विति ॥ अस्तु वन्मादीना तत्राधिकार इति
आशङ्क्य तेषामपि च ध्येयत्वात्प्राप्यत्वाच्च न ध्यात्वमित्याह-पुनश्चेति ॥ चतुर्वेदोक्तकर्माणि प्रणवश्चेति
भामती ।

मिहच्यते । न ह्यमेदेवतान्तरमस्ति ॥ ३० ॥ मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः । ब्रह्म-
त्रियास्वधिकार देवर्षीणा नृणां प्रष्टव्यो जायते, किं सर्वासु ब्रह्मत्रियास्वविशेषेण सर्वेषां किंवा कासु
चिदेन केपाचित् । यद्यविशेषेण सर्वसु, ततो मध्वादित्रियास्वसम्भवात् । कथम् । असौ वा आदित्यो
देवमध्वत्पत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन् । उपास्योपासकरूपयो हि भेदाधिष्ठानो न
स्यात्मन्यादित्यस्य देवताया सम्भवेति । न चादित्यान्तरमस्ति प्राञ्चामादित्यानामस्मिन्कल्पे क्षीणाधिकारत्वात् ।
पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्मुपक्रम्येति । अयमर्थ - ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ इति
देवाना मोदहेतुत्वा-मध्विन मधु । भ्रामरमुसाखरूपमाहास्य श्रुति - ‘तस्य मधुनो द्यौरिव तिरधीनवशः ।
अन्तरिक्ष मध्वरूप’ आदित्यस्य हि मधुनोऽरूप पटलमन्तरिक्षमाकाश, तत्रान्स्थानात् । यानि च सोमा
व्यप्य प्रमृता-यमौ हूयन्ते तान्यादित्यरस्मिभिरस्मिन्सचलितैरत्यन्नापारुा यमृतीभान्मापजान्यादित्यमण्डलमृद्-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामृन्ना चिद्धानि ननकिसलयप्रसूनादीनि । पर्यये पर्याये यौन पुन्येन परिवर्तने । ये चक्षुगायभिमानिनोऽतीता
देवास्ते साम्प्रदेवैरिह चक्षुराद्यभिमानिभिन्मुल्या इति योजना ॥ ३० ॥ देवानां त्रिप्रहणन्ते सर्गप्रष्टव्यो-
पगमे च कर्मणि शब्दे च विरोधमाशङ्क्य समाश्रितम् । सप्रति ‘तदुपर्येति’ इत्यत्रोक्तमत्रिणास्माक्षिपति-
मध्वादिष्विति । पूर्वशक्तमृतत्पर्यमाह-इहैति । प्रतिज्ञामागम्याक्षरार्थमाह-देवादीनामिति । तेषां
समर्थिताधिकारस्याऽऽक्षेपो न युक्त इत्याह-कस्मादिति । तत्र हेतुमन्तार्ये व्याकरोति-मध्वा
दिष्विति । मधुत्रियाया देवानामधिकारायोग वक्तुं प्रष्टवति-कथामिति । तेषामनुपासकरूपस्यमुपास-
कान्तरसत्त्वमाह-असाविति । त्रिमर्थं मनुष्यग्रहणं तत्राऽऽह-देवादिष्विति । उपास्योपासकरूपस्य
भेदापेक्षत्वात्प्राञ्चामादित्यानामस्मिन्कल्पे क्षीणाधिकारत्वेनाऽऽदित्यन्याभावादादित्य एव मधुदृष्ट्यादित्यस्या-
युक्तेत्यर्थ । तर्हि देवानान्तरागामुक्तीपास्यविनास्त्व नैयाह-पुनश्चेति । लोहितं शुभं कृष्णं परं कृष्णं

१ व्यपाश्रयाणि (आदित्य) त्रिपाणीत्वर्थः ।

तान्यनुपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपादिश्य “स य एनदेवममृतं वेद् वसूनामैवको भूत्वाग्निनेव सुखेनतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति” [छा० ३।६।२] इत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति ॥ वस्वादयस्तु—कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः, कंचान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः ॥ तथा “अग्निः पादो वायुः पाद् आदित्यः पादो दिशः पाद्ः” [छा० ३।१८।२] “वायुर्वाच संवर्गः”

रत्नप्रभा ।

पञ्च कुमुदानि, तेष्यः सोमान्यादिद्व्येयानि इतानि, लोहितशुक्लश्यामपराश्यानि पञ्चामृतानि, तत्तन्मन्त्रमागम्युक्तेः प्रागात्पूर्वार्थान्यत्र स्थितामिरादित्रिभिरमिनाडोभिर्मध्ययुवस्थितोऽऽत्म्याभिरादित्यमण्डलमानोतानि यशस्तेजोऽद्विषयीर्वात्माना परिणनानि, पञ्चदिक्षु स्थितैर्वाग्निदिग्गोप्यानीति, प्यायता वस्वादिप्रानित्केत्यर्थः । मृतस्यादिपदार्थमाह—तथाग्निगिति ॥ आनाशस्यः—चमागती ।

मन्त्रमधुपैर्नीयन्ते । यथा हि अमराः पुण्येभ्य आह्वय मकरन्द म्यम्यानमानयन्त्येसमृद्धमन्त्रप्रमराः प्रयोगसमन्तेनार्थस्माराणादिभिर्कर्मैर्दक्षिणैः कर्मकुसुमेभ्यः आह्वय तन्निपत्र मकरन्दादित्यमण्डल लोहितामिरस्य प्रार्थीभि रग्निनाडोमिरानयन्ति तदमृत वसव उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुनो दक्षिणाभी रग्निनाडोभिः शुभाभिर्यत्तुर्दक्षिणैर्कर्मकुसुमेभ्य आह्वयामौ इत मोमादि पूर्वदमृतमागमापन्न यत्तुर्दमन्त्रप्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदेतद उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन प्रार्थीभी रग्निनाडोभिः कृष्णाभिः सामनेदक्षिणैर्कर्मकुसुमेभ्य आह्वयामौ इत गोमादि पूर्वदमृतमागमापन्न साममन्त्रस्योत्प्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन तदोत्तमिदक्षिणाभी रग्निनाडोभिर्मध्ययुवस्थितैः कर्मकुसुमेभ्य आह्वयामौ इत गोमादि पूर्वदमृतमागमापन्नयत्तुर्दमन्त्रप्रमराः, तथाभनेरनाचःस्योमकर्मकुसुमाद् इतिदानपुरागमन्त्रप्रमराः, आदित्यमण्डलमानयन्ति । अधभने वाचभने पादिय शनन्ति इति अग्नादिनिहासपुरागमन्त्रागान्प्रति प्रयोगः । तदमृत मध्य उपजीवन्ति । अथाप्य या आदित्यमधुन ऊर्वा रग्निनाडो गोव्यास्तामिराननप्रमराः प्रयवकुसुमादाह्वयादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः । ता एता आदित्यव्यसाध्रवाः पञ्च रीतिपादयो रग्निनाडय ऋगादिमन्त्राः क्रमेणोपदिश्येति योजना । एतदेवमृत दृष्टोपठ्य यथाप्य सममेः कर्णोपशम्तेजोऽदित्यमात्रव्यरीर्वात्मान्यमृत नदुपठम्यादिये तृप्यति । तेन मन्त्रानुनेन देवानां वस्वादीनां मोदन विदमदादियो मनु । एतदुच भवति—न केरतमुनास्त्रोपागमरुमार एकस्मिन्निदश्यते, अति तु शत्रुभयमारथ प्रायप्रापस्माभ्येति ॥ तथाग्निः पाद् इति । अग्निदेवत मन्त्राकारो ऋददितिगन्तुसुम् । आनाशस्य हि सर्वगतस्य रूपादिर्ज्ञानस्य च श्रद्धया सारूप्य, तस्य धैर्याकाशस्य ब्रह्मभस्वरा पादा अन्वयादयः ‘अग्निः पाद्ः’ इत्यादिना दर्शिताः । यथा हि गोः पादा न मत्ता तितुङ्ग, एतन्वयादयोऽपि नाकाशेन सर्वगतेनैवाकाशस्य पादाः । तदेवैवाकाशस्य चतुरस्रो ऋददिति विभवा इत्येते वायु मरुतगुणरमुपास्य विगतु मनीकरोति—वायुर्वाच संवर्गः । तथा स्वर्गस्येवादिपदप्र-

अनादगिरीप—व्यतिर्निर्दिः ।

मध्ये लोभन इत्युक्तानि पद्य रोहितादीन्मृतानि प्रागात्पूर्वैर्दक्षिणैर्वाग्निनाडोभिर्मध्ययुवस्थितैः कर्मकुसुमेभ्य आह्वयामौ इत मोमादि पूर्वदमृतमागमापन्न यत्तुर्दमन्त्रप्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन प्रार्थीभी रग्निनाडोभिः कृष्णाभिः सामनेदक्षिणैर्कर्मकुसुमेभ्य आह्वयामौ इत गोमादि पूर्वदमृतमागमापन्न साममन्त्रस्योत्प्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन तदोत्तमिदक्षिणाभी रग्निनाडोभिर्मध्ययुवस्थितैः कर्मकुसुमेभ्य आह्वयामौ इत गोमादि पूर्वदमृतमागमापन्नयत्तुर्दमन्त्रप्रमराः, तथाभनेरनाचःस्योमकर्मकुसुमाद् इतिदानपुरागमन्त्रागान्प्रति प्रयोगः । तदमृत मध्य उपजीवन्ति । अथाप्य या आदित्यमधुन ऊर्वा रग्निनाडो गोव्यास्तामिराननप्रमराः प्रयवकुसुमादाह्वयादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः । ता एता आदित्यव्यसाध्रवाः पञ्च रीतिपादयो रग्निनाडय ऋगादिमन्त्राः क्रमेणोपदिश्येति योजना । एतदेवमृत दृष्टोपठ्य यथाप्य सममेः कर्णोपशम्तेजोऽदित्यमात्रव्यरीर्वात्मान्यमृत नदुपठम्यादिये तृप्यति । तेन मन्त्रानुनेन देवानां वस्वादीनां मोदन विदमदादियो मनु । एतदुच भवति—न केरतमुनास्त्रोपागमरुमार एकस्मिन्निदश्यते, अति तु शत्रुभयमारथ प्रायप्रापस्माभ्येति ॥ तथाग्निः पाद् इति । अग्निदेवत मन्त्राकारो ऋददितिगन्तुसुम् । आनाशस्य हि सर्वगतस्य रूपादिर्ज्ञानस्य च श्रद्धया सारूप्य, तस्य धैर्याकाशस्य ब्रह्मभस्वरा पादा अन्वयादयः ‘अग्निः पाद्ः’ इत्यादिना दर्शिताः । यथा हि गोः पादा न मत्ता तितुङ्ग, एतन्वयादयोऽपि नाकाशेन सर्वगतेनैवाकाशस्य पादाः । तदेवैवाकाशस्य चतुरस्रो ऋददिति विभवा इत्येते वायु मरुतगुणरमुपास्य विगतु मनीकरोति—वायुर्वाच संवर्गः । तथा स्वर्गस्येवादिपदप्र-

१ इत्युक्तानि पद्य रोहितादीन्मृतानि प्रागात्पूर्वैर्दक्षिणैर्वाग्निनाडोभिर्मध्ययुवस्थितैः कर्मकुसुमेभ्य आह्वयामौ इत मोमादि पूर्वदमृतमागमापन्न यत्तुर्दमन्त्रप्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति ।

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४०७)

[छां० ४ । ३ । १] “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः” [छां० ३ । १९ । १]
इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति ॥
तथा “इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाजः” [वृ० २ ।
२ । ४] इत्यादिष्वपिसम्बन्धेषूप्रासनेषु न तेषामेवर्षाणामधिकारः सम्भवति ॥ ३१ ॥ कुतश्च देवादीनामनधिकारः—

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं शुस्थानमहोरात्राभ्यां बन्धमज्जगद्वभासयति,
तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते, लोकप्रसिद्धैर्वाक्यशो-
पप्रसिद्धैश्च ॥ न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहणं चेतनतयाऽधि-
त्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते, मृदादिवदचेतनत्वावगमात् ॥ एतेना-

रत्नप्रभा ।

तारः पादाः । द्वौ कर्णौ, द्वे नेत्रे, द्वे नासिके, एका वागिति सप्तस्त्रिद्वयेषु शिरश्चमसतीरथेषु संतर्पि-
ध्यान कार्यमित्याह—तथेमावेवेति ॥ अथ दक्षिणः कर्णः गौतमः, वामः भरद्वाजः । एष दक्षिणनेत्रनासिके
त्रिधामित्रवसिष्ठौ वामे जमदग्निर्कश्यपौ । वागत्रिरिष्यर्थः । अत्र ऋषीणा ध्येयत्वानाधिकारः ॥ ३१ ॥ किञ्च
त्रिप्रहाभावादेशादीना न काप्यधिकार इत्याह—ज्योतिषि भावाच्चेति ॥ आदित्यः सूर्यश्चन्द्रः शुक्रोऽ-
ङ्गारक इत्यादिशब्दाना ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य भावात् सत्त्वान्नि प्रिग्रहवान्देवः कश्चिदस्तीत्यर्थः ।
“आदित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेना” [छां० ३ । ४ । ६] इति मनुत्रिद्यानाक्यशेषे ज्योतिष्ये-
वादित्यशब्दः प्रसिद्धः । तर्हि ज्योतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह—न चेति ॥ अग्न्यादीनामधिका-
रमाशङ्क्याह—एतेनेति ॥ अशिर्वायुर्भूमिरित्यादिशब्दानामचेतनत्वाच्चित्वेनेत्यर्थः । सिद्धान्ती शङ्कते—
भामती ।

दृष्टयोपास्यं विधातु महीकरोति—आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः उपदेशः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ३१ ॥
यद्युच्येत नाविशेषेण सर्वेषां देवर्षाणां सर्गेषु ब्रह्मविद्यास्वधिकारः, किंतु ययासप्रवगिति । तत्रेदमुपसि-
ष्टते—ज्योतिषि भावाच्च । लौकिको ह्यादित्यादिशब्दप्रयोगप्रत्ययौ ज्योतिर्मण्डलादिषु दृष्टौ । न चैतेषामस्ति
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तयाऽपि कथमृषीणामनधिकारस्तत्राऽह—तथेति । सत्तसु शीर्ष्यप्राणेषु द्वयोर्द्वयोर्गौतमादिदृष्टयोपासितः ।
दक्षिणः कर्णौ गौतमो भरद्वाजश्चक्षुर्दक्षिण त्रिधामित्रो वाम जमदग्निर्सित्यादि । न च तत्र तेषामेवाधि-
कारो विरोधादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ कश्चिदनधिकारान् सर्वत्रानधिकारो ब्राह्मणस्य राजमूयाधिकारोऽपि बृह-
स्पतिसंऽधिकारादिति शक्यते—कुतश्चेति । देवादीनां त्रिप्रहायभानादनधिकार सार्वत्रिक साधयति—
ज्योतिषीति । सूर निमज्जते—यदिति । आदित्यः सत्रिणा पूषा चन्द्रमा नक्षत्रमिष्यादिशब्दाना ज्योति-
र्मण्डलपिपयने प्रसिद्धिद्वय प्रमाणयति—लोकैति । “यान्नादित्यः पुरस्तादुदेता” इत्यादि “असौ वा
आदित्यो देवमधु” इत्यादिनाक्यशेषः । उद्रयास्तममी च ज्योतिर्मण्डलस्योपक्रम्येते, तेन तदेवाऽऽदित्यपदो-
क्तमन्तु तर्हि तस्यैवाधिकारस्तत्राऽह—न चेति । आदित्यादीनामचेतन्यादनाधिकारोऽपि चेतन्यादग्न्यादी-
नामधिकारः स्यादित्याशङ्क्याऽह—एतेनेति । न सन्नादित्यादिभ्योऽग्न्यादयो विशिष्यन्ते येन तेषां
चेतनत्वादप्रकारित्वेत्यर्थः । देवादीनां त्रिप्रहायपरिग्रहादनधिकारित्वे युक्तममृष्यमाणः सिद्धान्तां शक्यते—

१ बृहदारण्यकोपनिषदि २ अस्याये २ ब्राह्मणे ३-४ भागयोस्त्वष्टीमदम् ।

ग्यादयो व्याख्याताः ॥ स्यादेतत्-मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो
 देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति ॥ नेत्युच्यते ॥ न
 तावल्लोको नाम किञ्चित्स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति ॥ प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यवि-
 चारित विशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते ॥
 न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति ॥ इतिहासपुराणमपि पौरुषे-

रत्नप्रमा ।

स्यादेतदित्यादिना ॥ "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इत्यादयः मन्त्राः । "सोऽरोर्दीद्" इत्यादयः अर्ध-
 वादाः । "इष्टान्मोगान्ति वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । ते तृमास्तर्पयन्त्येन सर्वकामफलैः शुभैः" ॥
 इत्यादीनि इतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यम दण्डहस्तं लिखन्ति, इन्द्र वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चक-
 स्यामावाद् अनधिकारदोषो नास्तीत्यर्थः । "विग्रहो हविषा भोग ऐश्वर्यञ्च प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येव
 पञ्चकं विग्रहादिकम् ॥" मानाभावादेनचास्तीति दूषयति-नेत्यादिना । न चात्रेति ॥ विग्रहादाभिर्यर्थः ।
 भामती ।

चेन्नन्यम् । न ह्येतद्यु देवदत्तादिवत्तदनुस्मृता ददयन्ते चेष्टाः । स्यादेतत् । मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलो-
 केभ्य इति । तत्र 'जगृम्माते दक्षिणमिन्द्रहस्तम्' इति च, 'काशिमिन्द्र इत्' इति च । काशिमृष्टिः ।
 तथा 'तुनिप्रोषो वसोदरः मुनादुरन्वसो मदे । इन्द्रो वृषाणि जितते' इति विग्रहवत्त्वं देवनाया मन्त्रार्थ-
 वादा अभिनन्दति । तथा हर्मिर्भोजन देवनाया दर्शयति 'अर्दीन्द्र पिव च प्रस्थितस्य' इत्यादयः ।
 तथेशानम्-इन्द्रो दिव इन्द्र ईते पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र' इपरितानाम् । इन्द्रो वृषामिन्द्र इमेविराणा-
 मिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः' इति, तथा 'ईशानमस्य जगत् । इन्द्रेशमीशानमिन्द्र तत्पुषः' इति । तथा
 वारिषस्तार प्रति देवतायाः प्रसाद प्रसन्नायाश्च फलदानं दर्शयति-'आदृनिमित्तं देवान् हुतादः प्रीयाणि
 तस्मै प्रीता उपमूर्ज च यच्छन्ति' इति, 'गृम एयेनमिन्द्रः प्रजया पशुभिर्यर्षयति' इति च । धर्मशास्त्र-
 कारा अभ्याहः-'ते तृमास्तर्पयन्त्येन सर्वकामफलैः शुभैः' इति पुराणवचांसि च भूपांसि देवनाविग्रहादि-
 पञ्चकप्रथममाचक्षते । लौकिका अपि देवनाविग्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोपचरन्ति च । तथापि-यम दण्डहस्त-
 नादीन्स्मरन्ति, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम् । कथयन्ति च देवता हर्मिर्भुज इति । तथेशानमिमा-
 माहः-देवप्रामो देवक्षेत्रमिति । तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहः-यमलोऽप्य पशु-
 पतिः पुत्रोऽस्य जातः । प्रमलोऽस्य धनदो धनमनेन लब्धमिति । तदेतत्पूर्वार्थं दूषयति-नेत्युच्यते ।
 न हि तावल्लोको नामेति । न चण्ड प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तो लोकः नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किन्तु प्रत्यक्षा-
 दिमूला लोकप्रसिद्धिः सत्यनामस्तुते, तदभावे त्वन्धपारम्परान्मूलाभावादिप्रवृत्ते । न च विग्रहादी प्रत्य-
 क्षादीनामन्यतममस्ति प्रमाणम् । न चेतिहासादि मूढ भवितुमर्हति, तस्यापि पौरुषेण्येन प्रत्यक्षपरि-
 णात् । प्रत्यक्षादीनां चानामावादिप्याह-इतिहासपुराणमपीति । ननुक्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विग्रहादि-
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

स्यादिति । 'वज्रहस्तः पुरन्दरः' इत्यादयो मन्त्राः । 'प्रजापतिरामनो वषामुर्दानदत्' इत्यादयोऽर्ध-
 वादाः । "इष्टान्मोगान्ति वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । ते तृमास्तर्पयन्त्येन सर्वकामफलैः शुभैः" ॥
 इत्यादीनि इतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यम दण्डहस्तमिति लिखन्ति, वरुणं पाशहस्तम् । अतो मन्त्रादिप्रामा-
 ण्येदेवादीनां विग्रहादिवोगादिवाधिकादिभ्योऽर्थः । विग्रहवत्त्वादीन्प्रादिकत्वेन हर्मिर्भोजनं तुनिप्रोषं च फलदानं
 च गृह्णन् । देवादीनां विग्रहादिपञ्चकं प्रामाणिकमिदं दूषयति-नेतीति । यदंक्तं लोकोनां विग्रहादि-
 परिणितं तथाऽऽह-न तावदिति । यदि प्रत्यक्षादिप्रसिद्धिः लोकप्रसिद्धेन मन्त्रशास्त्रे-प्रत्यक्षा-
 दिभ्य इति । अन्यु यदि मन्त्राणां लोकप्रसिद्धिर्नैव-न चेति । देवनाविग्रहादिपञ्चकं प्रामाण्यैः ।
 तदि लोकप्रसिद्धिर्नैव प्रमाणपुराणं मूढ तथाऽऽह-इतिहासमिति । तस्य सन्तः तदेव लोकप्रसिद्धिर्नैव इति

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४०९)

यत्वात्प्रमाणान्तरमूलतामाकांक्षति ॥ अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्-
स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थेन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं
प्रतिपद्यन्ते ॥ मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधा-
नार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते ॥ तस्माद्भावो देवादीना-
मधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ॥ वादरायणस्वाचार्यो भावमधिकारस्य
देवादीनामपि मन्यते ॥ यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्व-

रत्नप्रभा ।

अर्थवादा, मन्त्रा वा मूलमित्याशक्याह-अर्थवादा इत्यादिना ॥ त्रीद्यादिरप्रयोगविग्रहीता मन्त्राः
प्रयोगसम्बन्धार्थभिधानार्थाः । नाज्ञानविग्रहादिपरा इति मीमांसका आचक्षत इत्यर्थः । तस्माद्
विग्रहामानादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ सूत्राम्ना प्राप्त पूर्वपक्ष निरस्यति-तुशब्द इत्यादिना ॥ तद्विद्या,
देवादीन्नाप्रिकरोति, त्रियात्वात्, मन्वादित्रिद्यादित्युक्तहेतुरप्रयोजक इत्याह-यद्यपीति ॥ दर्शादिक, न
भामती ।

पञ्चरूपसिद्धिरिति, अत आह-अर्थवादा अपीति । त्रियुदेगेनैकवाक्यतामापद्यमाना अर्थवादा त्रिवि-
धियप्राशास्यलक्षणापरा न स्वार्थे प्रमाण भवितुमर्हति । 'यत्परं शब्दं स शब्दार्थः' इति हि
शाब्दन्यायविद् । प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वार्थेऽपि समर्थते, यथा वायोः क्षेपिष्टम्, तत्र प्रमाणा-
न्तरवशात्सोऽप्युपेयते न तु शब्दमामर्थ्यात् । यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति, यथा विग्रहादिपञ्चके, सोऽर्थः
शब्दादेवानगन्तव्यः । अतःपरश्च शब्दो न तदवगमयितुमलमिति । तदवगमपरस्य तत्रापि तात्पर्यमभ्यु-
पेतव्यम् । न चैक वाक्यमुभयपरं भवतीति वाक्य भिद्येत । न च सभयत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो दुज्यते ।
तस्मात्प्रमाणान्तरानभिगता विग्रहादिमत्ता अन्यपराच्छब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्राश्च
त्रीद्यादिरच्युत्यादिभिस्तानत्र विनियुज्यमाना प्रमाणभानानुपदेशिनः कथमुपयुज्यन्ता तेषुतुष्ट कर्म-
न्त्रि येषुक्षार्या दृष्टे प्रकारे समवति नादृष्टकल्पनोचिता । दृष्टश्च प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मरण, स्मृत्वा
चानुतिष्ठति ख-स्तुष्टानार पदार्थान् । औत्सर्गिको चार्थपरता पदानामित्येषुक्षितप्रयोगसमवेतार्थम-
स्मृत्युत्पत्त्यर्था मन्त्राणां नावधिगते विग्रहादरापि नाग्यं युज्यत इति न तेषुऽपि त्रिसिद्धिः । तस्मा-
देवतात्रिमहवतादिभानप्राहकप्रमाणाभानात् प्राप्ता पत्रप्रमाणगोचरतास्येति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥ एवं
प्राप्तेऽभिधीयते-भावं तु वादरायणोऽस्ति हि ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति इत्यादि
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

चेदन्तु तर्हि निर्मूलं तद्वोक्तप्रसिद्धेर्नूलं पौरुषेयगिरा मूलाभावं प्रामाण्यामिच्छेः । न च तस्य यन्मूढ तदेव लोका-
प्रसिद्धेर्नूलं तन्मूढतया समावितार्थनादमन्त्राणा निरसिष्यमाणत्वादिति भावः । अपौरुषेयाणामर्थनादाना तर्हि
लोकप्रसिद्धिर्नूलं नार्थनादाधिकरणसिरोधादित्याह-अर्थवादा इति । मन्त्राणा तर्हि स्तुत्यर्थेनाभानात्तन्मूढ-
ते-यशस्याऽऽह-मन्त्रा इति । त्रीद्यादिर कर्मणि श्रुतिविज्ञादिविनियुक्ताना तेषा दृष्टद्वगोचकारे सयदृष्टक-
पनाद्योगादर्थपरत्वस्य शब्दानामौत्सर्गिकतात्पर्ययोगसमवेतार्थस्मृत्यापेव तात्पर्यं नाज्ञातदेवताविग्रहादावपि
तात्पर्यभेदे वाक्यभेदादिति मन्वा मन्त्राधिकरणमुक्तेऽर्थं प्रमाणयति-इत्याचक्षत इति । विग्रहादिपञ्चके
मानामात्रे फलितमाह-तस्मादिति ॥ ३२ ॥ सूत्राम्ना पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति-भावं त्विति । तत्र
परपक्षनिषेध स्वपक्षप्रतिज्ञा च निभजने-तुशब्द इति । यदुक्तं तद्विद्या देवादीन्नाप्रिकरोति त्रियावा-
ग्न्यादित्रिद्यानदिनि, तत्र मन्वादित्रिद्याना देवादिश्रवामिश्रव्याञ्च तास्तानभिधुर्नन्ति, न त्रियात्वात् । तद्वि-
द्या तु न व्यामिश्रव्यतस्तान्यप्रिकरोती यप्रयोजकवमाह-यद्यपीति । तत्र देवादीनामधिकारस्य समवे-

सम्भवोऽधिकारस्य ॥ तथाप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्व-
सामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वाद्दधिकारस्य ॥ न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता
यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽप्येतेन ॥ मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्म-
णादीनां सर्वेषु राजसूयादिव्वधिकारः सम्भवति ॥ तत्र यो न्यायः
सोऽत्रापि भविष्यति ॥ ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रोतं
देवाद्यधिकारस्य सूचकम्—“तद्योगो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभव-
त्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्” [बृ० १ । ४ । १०] इति “ते होचुर्हन्त
तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च लोकानाप्नोति
सर्वाश्च कामान्” इति “इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवव्राज विरो-
चनोऽसुराणाम्” [छान्० ८ । ७ । २] इत्यादि च ॥ स्मार्तमपि—गन्ध-
र्वयाजवल्क्यसंवादादि ॥ यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति ॥ अत्र ब्रह्मः ॥
ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाश्शब्दाच्चेतनाव-

रत्नप्रभा ।

ब्राह्मणमधिकरोति, कर्मवाद, राजसूयादिविद्यामामसास्य त्रियात्वहेनोराह—न चेति ॥ यत्र यस्या-
धिकारः सम्भवति स तत्राधिकारीति न्यायस्तुःप्र इत्यर्थः ॥ यतः सर्वेषां सर्वमाधिकारो न सम्भवति ततो
न चापेक्षेतेत्यन्वयः । तत् तत्र योयः देवादीनां मध्ये प्रत्यस्येन अबुध्यतमः तत् प्रथमवदित्यर्थः ।
ते ह देवाः ऊचुः—अन्वोन्वयम् । ततः इन्द्रमिमेचनौ युगसुराज्ञौ प्रजापति प्रप्रविद्याप्रः जामतुमिति स
लिङ्गमस्तीत्यर्थः । किमत्र ब्रह्माभूतमिति गन्धर्वप्रदने यात्रयन्त्र एतान् तमिति मोक्षार्थेषु श्रुत देवर्षी-
नामधिकारोऽत्रमित्याह—स्मार्तमिति ॥ यथा वाजाना गोत्रेषु चक्षुरादिपदयोगेऽपि शास्त्रहेतौऽका-
निरिक्तेन्द्रियाणि स्वीक्रियन्ते, तथा ज्योतिर्गर्भो नृणांदिशब्दप्रयोगेऽपि त्रिपदरेवताः स्वीकार्या इत्याह—
ज्योतिरादीति ॥ तथा चेतनत्वेन व्यापारादित्यर्थः । एतन्न जडचेतनोभयस्यैव कथं तत्राह—

भाष्यती १-८

न्तमैश्वर्याद्युपेतं तंतं देवतात्मानं समर्पयन्ति ॥ मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यव-
हारात् ॥ अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं
यथेष्टं च तंतं विग्रहं प्रहीतुं सामर्थ्यम् ॥ तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थ-
वादे “मेधातिथेमंपेति । मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेधां भूत्वा
जहार” [पङ्क्तिशान्तिब्रा० १ । १] इति ॥ स्मर्यते च-“आदित्यः पुरुषो
भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह” इति ॥ मृदादिष्वपि . चेतनाधिष्ठातारोऽभ्यु-
पगम्यन्ते “मृद्वब्रवीद् ।” “आपोऽब्रुवन्” [शत० ब्रा० ६ । १ । ३ । १२, ४]
इत्यादिदर्शनात् ॥ ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरदित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्यु-
पगम्यते ॥ चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो, मन्त्रार्थवादादिषु व्यव-
हारादित्युक्तम् ॥ यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वात् देवताविग्रहा-
दिप्रकाशनसामर्थ्यमिति ॥ अत्र ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

अस्ति हीति ॥ तथाहि-विग्रहवत्तया देवप्रहारः श्रूयते । सुब्रह्मण्यः उद्गातृगणस्य कश्चिद् ।
तत्सम्बन्धी योऽर्थवाद-इन्द्रागन्धर्व्यादि, तत्र मेधातिथेमंपेतीन्द्रसन्तोषन श्रुतम् । तद्व्याचष्टे-
मेवेति ॥ मुनिं मेधो भूत्वा जहारति ज्ञापनार्थं मेपेतीन्द्रसन्तोषनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्यादयो
मृदादिवचेतना एवेति । तन्न । सर्वत्र जडाजडाशब्दयमन्त्रादित्याह-मृदिति ॥ आदित्यादी को जड-
भागः, कश्चेतनाश इति, तत्राह-ज्योतिरादेस्त्विति ॥ मन्त्रादिक, पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वार्थे
न प्रमाणम्, अन्यपरत्वात्, विप्र मुञ्चेतिवाक्यमदित्याह-यदपीति ॥ अन्यपरादपि वाक्याद्वाचामाये
स्वार्थो प्राद्य इत्याह-अत्र ब्रूम इति ॥ तात्पर्यश्रव्येऽप्यर्थे प्रथमप्रागेगास्त्वित्यमुदाहरति-
भामती ।

भूतधातोरदित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते इत्यन्तमतिरोहितार्थम् । मन्त्रार्थवादादिव्यवहारा-
दिति । आदिग्रहणेनेतिहासपुराणसंशान्वाणि गृह्यन्ते । मन्त्रादीनां व्यवहारः प्रवृत्तिस्तस्य दर्शनादिति ।
पूर्वाश्रमनुभाषते-यदप्युक्तमिति । एकदेशमतेन तात्पर्यविहरति-अत्र ब्रूम इति । तदेतद्व्याख्यानमुत्थाप्य

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रित्केन्द्रियसस्ये मानाप्रवृत्ते तन्नाम्नीयाशक्त्याऽऽह-मन्त्रेति । यथा चेतने देवताऽग्न्यादित्यादिशब्द-
स्तथा मन्त्रादिषु शब्दव्यवहारादिति हेत्वर्थः । कथं तर्हि ज्योतिरादिष्वदित्यादिशब्दमन्त्राऽऽह-
अस्तीति । देवादीनामनेकरूपप्रतिपत्तियोगाच्चेतनाचेतनयोरदित्यादिशब्दानां मुक्त्यन्वमित्तिरित्यर्थः । देवा-
दीनां विविधविग्रहप्रहमामर्थ्यं मानमाह-तथाहीति । सुब्रह्मण्यो नामोद्गातृगणप्रविष्टः कश्चिद्विग्रहोपस्त-
त्सवन्नाथार्थं ‘इन्द्राऽऽगन्धर्व’ इत्यादिस्त्र मेधातिथेमंपेतीन्द्रसन्तोषन मन्त्रवद् श्रुतं तद्व्याचष्टे-मेवेति ।
इन्द्रस्य नानाविग्रहयोगेऽपि देवतान्तरस्य किमियाशक्त्याऽऽह-स्मर्यते चेति । धर्मो वायुस्त्रिध्व पुरुषो
भूत्वा तामेवोपजग्मुः । अभिनौ च पुरुषो भूत्वा मात्रीमुपजग्मतुरिति महाभारते प्रमिदमित्यर्थः । यत्
मृदादिवचेतनत्वं तत्राधिष्ठातृविश्वयाऽऽदिष्टयत्रिभया वाऽचेतनम् । प्रथमं प्रयाह-मृदादिष्विति ।
तेष्वधिष्ठातृचेतनोपगमे मानमाह-मृदिति । आदिशब्देन वागादिमगदो गृह्यते । द्वितीयं दार्ष्टान्तिकेऽपि
तदिष्टमेव याह-ज्योतिरादेरिति । मृदादिष्वधिष्ठातृचेतन्ये मानमत्र तदभावाददिष्टयत्रिभयाऽपि न चेतन्य-
मित्याशक्त्याऽऽह-चेतनास्त्विति । मन्त्रादयो न स्वार्थे मानमन्यपरत्वात्तत्रादिप्रमक्षणाशक्त्यादित्युक्तमनु-
दिति-यदपीति । यस्मान्मानागमिन्नमात्रिणा धीमत्स्मात्तद्वाचः मि पति यत्र तु यतो मानात् तथा धीन्
ततस्त्वमित्तिरित्युत्सर्गस्तथा च मन्त्रादिष्वोऽपि स्वार्थे चेदत्रात्रिणा धीमन्तस्तेषां तत्र प्रागान्यमिवाह-अत्रेति ।

प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं, नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा ॥ तथाहि—अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं नृणपणाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते ॥ अत्राह—विषम उपन्यासः—तत्र हि नृणपणादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति, येन तदस्त्वित्त्वं प्रतिपद्यते ॥ अत्र पुनर्विध्यदेशकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थेन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसांतुम् ॥ न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति । यथा—“न सुरां पिबेद्” इति नञ्ब्रूति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात्सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते “न पुनः सुरां पिबेद्” इति

रत्नप्रभा ।

तथाहीति ॥ तृणादौ प्रययोऽस्ति विग्रहादौ स नास्तीति वेपथ्य शङ्कते—अत्राहेति ॥ निर्युद्धेनो वाक्यम् । तदेकमात्रतया प्रशान्तो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रथमः । वृत्तान्तो भूतार्थो, विग्रहादिः, तद्विषयः प्रथमो नास्तीत्यर्थः । नन्वान्तरवाक्येन विग्रहाद्विप्रययोऽपि न्यून आह—न हीति ॥ सुरापानप्रययोऽपि एवार्थिभावेन ।

दूषयति—अत्राह पूर्वप्रश्नी । शार्द्धा मन्विय गतिः, यत्तात्पर्यार्थानवृत्तिर नाम । न ह्यन्यपरः शब्दोऽन्यत्र प्रमाण भवितुमर्हति । न हि भिन्ननिर्णयनपर श्चेनो धावन्तीति वाक्यमितः सारमेयगमन गमयितुमर्हति । न च नञ्ब्रूति महावाक्येऽत्रा तरात्रयार्थो विधिरिव वाक्योऽवगन्तुम् । न च प्रथममात्रात्सोऽन्ययोऽस्य भवति, तत्र प्रथमस्य त्रान्तिचात् । न पुनः प्रथमशब्दानामिह गति । न तु तृणाहरणार्थिना घटदृशनायोर्मात्रेण चक्षुरेदपटौ वा पट वा पथेन नोक्त्यर्थे । तदेवमेकदेशिनि पूर्वप्रश्नीना दूषिो परममिद्वान्तरवाक्य—अत्राच्यते विषम उपन्यास इति । अयमभिपथि—एके विभिन्नार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रम्भारणे पर्यवस्यन्ति । न हि स्वार्थस्मारणमात्राय लोके पदानो प्रयोगो दृष्टपूर्वः । तत्रार्थो नु दृश्यते । न चैतान्यन्तानि स्वार्थानि साक्षात्प्रत्यर्थ प्रत्याययितुमीशते इति स्वार्थस्मारण वाक्यार्थमित्येऽन्तरेत्यापार कथित पदानाम् । न च यदर्थं यत्तत्त्वेन विना पर्यवस्यत्तानि न स्वार्थमात्राभिपाने पर्यवसान पदानाम् । न च नञ्ब्रूति वाक्ये विगमनपर्यवसानम् । तथा मति नञ्ब्रूदनर्थक स्यात् । यथाह—‘साक्षाद्यसि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । यन्मन्थापि नैतन्निर्णयवस्यन्ति निरुद्धे ॥ वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तर्गेष्वस्य । पाके वाग्ये काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥’ इति । मेयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः । यत्र नु वाक्यर्थैरुक्त्य तात्पर्येण सन्त्यस्तान् मोरानु-

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४१३)

पदद्वयसम्बन्धात्सुरापानविधिरपीति ॥ अत्रोच्यते ॥ विषम उपन्यासः-
युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वाद्वान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम् ॥
विश्वेदेवार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रति-
पद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन कामं विधेस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते ॥ यथा हि-
“वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः” [तै० सं० १ । १ । १]

रत्नप्रभा ।

ति भावः । पदैकताक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैक्यत्वान्यैवमित्याह-अत्रोच्यते इति ॥ नन्वपदेक पदा सुग
दिनेदिति पदान्यामन्वेति, तदा पदैकताक्यमेकमेवार्थानुभव करोति । न तु पदद्वय पृथक् सुरापान
बोध्यति । तस्य विधौ निषेदानुपपत्तेः । वाक्यार्थानुभव प्रत्यक्षारत्नात् । अर्थवादस्तु भूतार्थसर्गादनुति-
द्वार बोधयन्विधिना वाक्यैकताक्यता भजत इत्यसि निग्रहाद्यनुभव इत्यर्थः । नन्वर्थवादस्यपदानामान्तर-
ससर्गत्रोक्तत्वात् साक्षादेव विषयव्यवहारोऽस्तु, तत्राह-यथा हीति ॥ साक्षादन्वयायोग दर्शयति-
भामती ।

सारतो भूतार्थव्युत्पत्तौ च सिद्धायामेकैकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यापनेन पर्यवसितवृत्तिः पश्चा-
त्कुतश्चिद्धेतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः कल्प्यते । यथा ‘वायुर्न क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भाग-
धेयेनोपधावति स एवैव भूति गमयति वायव्यं श्वेतमालभेत’ इत्यत्र । इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधि-
स्याध्यायशब्दस्य चंद्रराशिं पुरार्थतामनेष्यत्ततो भूतार्थमानपर्यवसितानां नार्थवादो विद्युद्देशेनैकवाक्य-
तामागमिष्यत् । तस्मात् स्वाध्यायविधिरन्वयैकैकसाक्षात् वृत्तान्तादिगोचराः सन्तान्प्रत्यापनद्वारेण
विधेयप्राशस्त्य लक्षयन्ति, न पुनरपि रक्षितस्वार्था एव तद्वृत्तौ प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणैव न भवेत् ।
अभिधेयानिनाभासस्य तद्वृत्तिस्याभावात् । अत एव गङ्गाया घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वार्थसंबन्धमेव तीर
लक्षयति न तु समुद्रतीर, तत्कस्य हेतोः, स्वार्थप्रत्यासत्त्वभावात् । न चैतत्सर्वं स्वार्थातिशयात्
कल्पने । अत एव प्रमाणान्तरविरुद्धार्था अर्थवादो दृश्यन्ते, यथा-‘आदित्यो वै यूप’ ‘यजमान-
प्रस्तर’ इत्येवमादयः । तत्र यथा प्रमाणान्तरविरोधः, यथा च स्तुत्यर्थता, तदुभयसिद्धयर्थं ‘गुणवा-
दस्तु’ इति च ‘तत्सिद्धिः’ इति चान्तर्यजैमिनि । तस्माद्यत्र सौऽर्थोऽर्थवादानां प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र
गुणवादेन प्राशस्त्यलक्षणेति लक्षितलक्षणा । यत्र तु प्रमाणान्तरसमादस्तत्र प्रमाणान्तरादिसर्वार्थावादपि
सौऽर्थः प्रतिच्यति, द्वयोः परस्पदानपेक्षयोः प्रवक्ष्यानुमानयोरैककार्ये प्रवृत्तेः । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवाद-
कल्पम् । प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः प्रथम यथा प्रवक्ष्यादिस्योऽर्थमनगच्छति न तथान्नायतः, तत्र व्युत्पत्त्या-
द्यपेक्षत्वात् । न तु प्रमाणापेक्षया, द्वयोः स्वार्थेऽनपेक्षत्वात्तद्व्युत्पत्तम् । नन्वेव मानान्तरविरोधेऽपि कम्माद्-
गवादे भवति, यावता शब्दविरोधे मानान्तरमेव कम्मात्र वाच्यते, वेदान्तेतिवादेतिरिचये प्रवक्ष्यादय-
प्रवक्ष्योचराः, कम्माद्वाऽर्थवादवेदान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते । अत्रोच्यते-छोक्तानुसारतो द्विपि
हि निरयः शब्दानाम्, द्वैरतश्च तापर्यतश्च । यथैकस्मिन्वाक्ये पदानां पदार्था द्वारतो वाक्यार्थश्च
तात्पर्यतो निरयः, एव वाऽप्यर्थैकवाक्यतावागमि । यथेय देवदत्तोवा गोः केतव्येयैक वाक्यम्, एषा
बृहक्षीरेत्यपर तदस्य बृहक्षीरेत्यप्रतिपादनं द्वारम् । तात्पर्यं तु क्रतव्येति वाक्यान्तर्गते । तत्र यद्वातेस्त-
त्प्रमाणान्तरविरोधेऽन्यथा नीयते।यथा विन भक्षयेति वाक्य मा अन्य गृहे भुङ्क्ष्वेति वाक्यान्तरार्थपरं सन् ।
यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्तरविरोधे पौर्वापर्यमप्रमाणमेव भवति । वेदान्तास्तु पौर्वापर्यार्थालोचनया निरस्त-
मन्तमेवप्रवक्ष्यप्रतिपादनपरा अपौरुषेयतया स्यात् सिद्धतात्त्विकप्रमाणभाराः संतन्नात्त्विकप्रमाणभारा-

आनन्दगिरौव-न्यायनिर्णयः ।

रुक्तं बृहक्षीरेत्वाकारा कल्पे तात्पर्यमित्युभय तात्पर्यभेदाद्वाति तथेहानीत्या-अत्रेति । अर्थवादस्यैकानां
पदानां साक्षादेव विषयव्यवहारोऽस्तु, यथा हीति । अर्थवादस्यपदानां

इत्यत्र विद्युद्देशवतिनां वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः ॥
 नैवं—“वायुर्व क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधयेनोपधावति । स
 एवेनं भूतिं गमयति” [तै० सं० २ । १ । १] इत्येषामर्थवादगतानां
 पदानां न हि भवति वायुर्वाऽऽलभेन क्षेपिष्ठा देवता वाऽऽलभेतेत्यादि ॥
 वायुस्वभावसङ्कीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्येवं विशिष्टदेवत्वमिदं
 कर्मेति विधिं स्तुवन्ति ॥ तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो
 भवति, तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते ॥ यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धः, तत्र
 गुणवादेन ॥ यत्र तु तदुभयं नास्ति, तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद् गुण-

रत्नप्रमा ।

न हीति ॥ अर्थवादात्सर्वत्र स्वार्थप्रहणमाशंस्यार्थवादात्विभजते—तद्यत्रेति ॥ तत्र तत्र अर्थवादं यत्र
 “अग्निर्हिमस्य मेपजम्” इत्यादाक्रियर्थः । “आदित्यो यूपः” इत्यभेदो वाचित इति तेजस्विन्वगुणवादः ।
 यत्र “वज्रहस्तः पुन्दरः” इत्यादौ मानान्तरसारादिसंवादी न स्तः, तत्र भूत्वार्थवाद इत्यर्थ इति
 विद्युद्देश्येत्याहारः । विप्रहार्थवादः, स्वार्थेऽपि तात्पर्यवान्, अन्यपरत्वे सत्यज्ञानावाधितार्थकतादत्वात्,
 मामवी ।

प्रत्यक्षादीनि प्रच्यव्य सांख्यकारिके तस्मिन्व्यक्त्यापयन्ति । न च ‘आदित्यो वै यूपः’ इति वाक्यमादित्यस्य
 यूपत्वप्रतिपादनपरमपि तु यूपस्तुतिपरम् । तस्मान्प्रमाणान्तरविरोधे दारभूतो विषयो गुणवादेन नीयते ।
 यत्र तु प्रमाणान्तरं विरोधक नास्ति, यथा देवताविपदादी, तत्र दारमोऽपि विषयः प्रतीकगतो न
 दारस्वरूपगुम् । न च गुणवादेन नेतु, को हि मुन्ये ममानि गीगमाधयेदतिप्रमदात् । तथा मयत्-
 रित्तं विप्रहादि प्रतिपादयत् वाक्यं मिनेतेति चेत् अत्र । निजमेतेनद्राकवम् । तथा मति तात्पर्यमे-
 दोऽपीति चेत् । न । दारमोऽपि तदवगतौ तात्पर्यान्तरकल्पनाऽयोगात् । न च यस्य यत्र न तात्पर्यं
 तस्य तत्रात्राम्ब्य, तथा मति विशिष्टरं वाक्य विशेषणप्रमाणमिति विशिष्टरमपि न स्यात्,
 विशेष्याविषयत्वात् । विशिष्टविषयत्वेन तु तत्राक्षेपे परस्परप्रयत्नम् । आक्षेपादिशेषप्रतिपत्तौ मया
 विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषयत्वम् तत्राक्षेपः । तस्माद्विशिष्टरन्वयपरमेत्योऽपि विशेष्यानि प्रतीकमानानि
 तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानिच्छताभ्युपेयानि यथा, तथान्यपरमेत्योऽर्थवादवाक्येभ्यो देवताविप्रहा-
 दयः प्रतीकमाना असन्ति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्तास्त्यक्तम् । न हि मुन्यार्थमेवे गुणवादो गुणवे ।
 न च भूत्वार्थमय्यर्थोरेयं यत्रो मानान्तरावैश्वं स्वार्थे, येन मानान्तरात्मने भवेत्प्रमाणमित्युक्तम् । इवादे-
 सत् । तात्पर्येकेऽपि यदि वाक्यभेदः, कथं तर्थात्क्यादिकं वाक्यम् । न । तत्रयत्र यथास्ये तत्र पदार्थेभिरिष्ट-
 फरदार्थप्रतीतिपरमानमंभरात् । न तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ एकः कश्चिद् दारभूत कश्चिद् दारभूतेवावात् ।
 विषयः । नन्वेव मति औदने भुक्त्वा प्राप्त मन्तृतीतयत्रापि वाक्यभेदप्रसङ्गः । अन्यो हि समस्त औदने

आनन्दविगीच—स्वामनिर्णयः ।

विधिना साक्षात्संज्ञेयं योग्यत्वाभावं हेतुमाह—न हीति । कथं तर्हि विधिना तेषामन्वयप्रसंगऽऽ-
 चादिति । अन्वयनिश्चयान्तराद्यन्वयानि नेपथ्यवाचोनाग्नदाराख्यावाच्येयवादानां विषयगुण-
 प्रत्ययया तदेकवाक्यत्वम् । न चान्यपरमेदेऽपि वाक्यभेदस्यात्पर्यभेदस्य तद्वदकल्पनाभावादित्यर्थः । तर्हि सो
 प्रार्थयत्तानां मत्तार्थं प्रामाण्यात् “अग्निर्हिमस्य” इत्यादि स्वार्थे प्रमाणं नेपाह—तदिति । मानात्-
 मत्तदन्वयवादादित्यो यूप इत्यादीनां मत्तार्थं प्रमाणप्रमाणान्तरकम्—यत्रेति । “वज्रहस्तः पुन्दरः” इति
 मत्तार्थं मत्तदन्वयवादादित्यो यूप इत्यादीनां मत्तार्थं प्रमाणप्रमाणान्तरकम्—यत्र त्विति । इति तदन्वयार्थं विधा-
 यित्वात्तरत्वेत् । उक्तं हि—“सोऽपि मुन्ये ममानि गीगमाधयेदतिप्रमदात् । भूत्वार्थवाक्यप्रमाणान्तरं तद्विधिना
 मत्तार्थं इति । तत्र इत्यन्वयार्थेनैव मत्तार्थे इष्टं, प्रमाणं प्रमाणान्तरं मुन्ये ममानि गीगमाधयेदतिप्रमदात् इति मत्तार्थं

देवता(तदुपर्य)निकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४१५)

वादः स्याद्-आहोस्वित्-प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणवादः ॥ एतेन मन्त्रो व्याख्यातः ॥ अपि च, विधिभिरेवेन्द्रादिदेवत्यानि हवींषि चोदयद्भिर-पेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेत्स्यारोप-यितुं शक्यन्ते ॥ न च चेतस्यनारुढ्यायै तस्यैतस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते ॥ श्रावयति च-“यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा

रत्नप्रभा ।

प्रयाजादिनामपदिति न्याय मन्त्रेतिदिशति-एतेनेति ॥ केदन्तानुयादगुणवादाना निरासाय हेतो पदानि । न चोभयपरत्वे वाक्यभेद । अत्रान्तरार्थस्य महात्माकार्यद्वारात्वादिति भावः । विष्णुपपत्त्यापि म्वाग्देवताविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह-अपि चेति ॥ ननु हेरालके कर्मणि विधि फल विना अनुपपन्न इति मन्त्रु “यत्र दु खेन समिन्नम्” इत्यर्थवादसिद्ध स्वर्गो विधिप्रमाणक । विप्रह विना विधे कानुप-पत्तिस्तागाह-न हीति ॥ उदिस्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्य इत्यत्र धुतिमप्याह-यस्या इति ॥ अतश्चेत्स्यारोहार्थे विग्रह एष्टव्यः । किञ्च कर्मप्रकरणपाठादिग्रहप्रमितिरपि प्रयाजवत्कर्मज्ञ-भामती ।

मुक्तेति, अन्यस्तु प्राप्त मच्छतीति । न । एकत्र प्रतीतेरपर्ययसनात् । मुक्तेति हि समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते । न चैव प्रतीतिरपरकालक्रियान्तरप्रत्ययमन्त्रेण पर्ययस्यति । तस्माद्यापि पद-समूहे पदाहिता पदार्थम्युत्तय पर्ययस्यन्ति तापदेक वाक्यम् । अर्थवादवाक्ये चैता पर्ययस्यन्ति विनेत्र त्रिषिवाक्य त्रिशिष्टार्थप्रतीति । न च द्वाभ्या द्वाभ्यां पदाभ्या त्रिशिष्टार्थप्रत्ययपर्ययसनात् पक्षपदपदवति वाक्ये एकस्मिन्नानात्वप्रसङ्गः । नानात्वेऽपि विशेषणाना विशेष्यस्यैकत्वात्, तस्य च सङ्घट्टतस्य प्रमान-भूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेनावर्तनायोगात् । प्रधानभेदे तु वाक्यभेद एव । तस्माद्विधिवाक्यादर्थ-वादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरेव स्वम्बवाक्यार्थप्रत्ययानसितव्यापारयोः पश्चात्कुतश्चिदपेक्षया परस्परान्वय इति सिद्धम् । अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदेवत्यानीति । देवतामुदिस्य हविरमृदस्य च तद्विषयस्व-रत्नत्याग इति यागशरीरम् । न च चेतस्यनारुढियिता देवतोद्देशे शक्या । न च रूपरहिता चेतसि शक्यत आलेखितुमिति यागत्रिधनेत्र तद्रूपापेक्षिणा यादृशमन्यपरन्व्योऽपि मन्त्रार्थेयादेव्यस्तद्रूपमगता तदभ्युपेयते, रूपान्तरकल्पनाया मानाभावात् । मन्त्रार्थेयादयोत्थन्तपरोक्षदृष्टिप्रसङ्गाव । यथा हि आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्रेन तदुद्देशे तदभावाद्विद्यमानार्थतति मदेहे मानाना स्वतामानत्वाद्विद्यमानार्थता, सति च मुख्यं गुणा-नाम्रपणादर्थवादवाक्यानि स्वार्थप्रमितानन्यार्थान्येव फलत्रशादन्वयार्थानि त्रिधिरकरणस्थानुयादविरोधाधि-रवाक्यनामप्रयाजादिनामपदित्यनुमानादिस्याह-प्रतीतीति। अर्थवादाना सनादिसनादासत्त्वं स्वार्थं प्रामा-ण्योक्तया मन्त्राणामपि तदुक्तमेवेतिदिशति-एतेनेति । तस्मापि सनादावभावे स्वार्थं मानानाविशेष-णा-प्रतीते देवतास्ये प्रामाण्यमात्रस्यकामित्यर्थः । न चैव मन्त्रादिप्रमाणरूपेण देवतास्य त्रिधिरप्रमाणक-मपीयुवादान प्रमाणयनि-अपि चेति । यथा स्वर्गकामनास्ये विव्यपेक्षित स्वर्गस्य 'यत्र दु,खेन समि-न्नम्' इत्यर्थेयासिद्ध त्रिधिरप्रमाणन तथा यागत्रिधनेत्र देवतारूपापेक्षणादर्थवादार्थमिदमपि तद्रूप तम्प्र-माणरूपेणैव । कर्मिन्द्रादिमन्त्रापेक्षा त्रिधीना ते हि नश्येति कर्तव्यताभावात्प्रमाणानापेक्षिणमनाऽऽह-न हीति । दर्शपूर्वमासाधिकारपाठा प्रयाजाद्यनुष्ठानादेवापूर्वसिद्धिः । नयो मर्गिक्रमतीतिकार्यार्थेयादप्रमितदेवता-प्रमिनिदतो यागादूर्वसिद्धिरविशेषादिस्यर्थ । चेतसि देवतारूपारोपणमपि ना भूत् सप्रदाननहन्निर्नाकस्य तदपेक्ष्यतामावादिनाशास्याऽऽह-न चेति । देवतास्यै हविरमृदस्य तदीयमन्त्रत्यागामकवाद्यागस्ये-त्यर्थः । न केवत्र यागदेहाद्येचनया चेतसि देवतारोपः किंतु श्रूयमाणनाचेत्याह-श्रावयतीति । विष्ण-

देवता(तदुपर्य)धिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४१७)

प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते ॥ यस्तु ब्रूयादिदानान्तिनानामिव पूर्व-
पामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति, स जगद्वैचित्र्यं
प्रतिषेधेत ॥ इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति
ब्रूयात् ॥ ततश्च राजसूयादिचोदना-उपरुन्ध्यात् ॥ इदानीमिव च काला-
न्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत ॥ ततश्च व्यवस्थावि-
धायिशाल्मनर्थकं स्यात् ॥ तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः
प्रत्यक्षं व्यवजहुरिति श्लिष्यते ॥ अपि च स्मरन्ति-“स्वाध्यायादिष्टदेव-
तासम्प्रयोगः” [योग० सू० २ । ४४] इत्यादि ॥ योगोऽप्यणिमाद्यैश्च-
र्यप्राप्तिफलकः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् ॥
श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति-“पृथ्व्यन्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चा-

रत्नप्रभा ।

प्राणित्याद्, अस्मद्दित्यनुमानमतिप्रसंगं दूषयति-यस्त्वित्यादिना ॥ सर्वं, घटाभिन्नं, वस्तुत्यात्,
घटवदिति जगद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । तथा क्षमियामात्र वर्णाश्रमाभाव वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थां
च ब्रूयात् । निरुशुबुद्धित्यात् । तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य वाध
इत्यर्थः । योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह-अपि चेति ॥ मन्त्रत्रपादेःसान्निध्यं, तत्समापण
चेति सूत्रार्थः । योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाद्योगिनामसित देवादिप्रत्यक्षमित्याह-योग इति ॥ पाद-
तलादा जानोर्जानौरा नामेर्नाभिरा ग्रीनाया ग्रीनायाश्चाऽऽकेसरोह ततश्चात्रलस्रग्ध पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते
धारणजाते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते योगाभिव्यक्त तेजोमय शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श
भामती ।

श्लिष्यते श्रुयते । निगदव्याख्यातमन्यत् । तदेव मन्त्रार्थवादादिसिद्धे देवताविप्रहादौ गुणोदि-
पूजादेवतापूजात्मको यागो देवताप्रसादादिद्वारेण सफलोऽनकल्पते । अचेतनस्य तु पूजामप्रतिप-
चमानस्य तदनुपपत्तिः । न चैव यज्ञकर्मणो देवता प्रति गूणभावादेवतातः फलोत्पादे यागभावा-
नाया श्रुत फलवत्त्व । यागस्य च ता प्रति तत्फलांश वा प्रतिश्रुत करणत्व हातव्यम् । यागभावनाया
एव हि फलवत्या यागलक्षणस्वकरणावान्तरव्यापारत्वादेवनाभोजनप्रसादादीनाम्, वृषिकर्मण इव तत्तदग-
न्तरव्यापारस्य सत्याधिगमसाधनत्वम् । आग्नेशदीनामित्येत्तिपरमापूर्वावान्तरव्यापाराणा मन्मते स्वर्ग-
साधनत्वम् । तस्मात्कर्मणो अपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादान्तरव्यापारस्य वा फलवत्त्वात् प्रधा-
नत्वमुपपत्तिरपि पक्षे समान, न तु देवताया विप्रहादिमत्या प्राधान्यमिति न धर्ममीमांसायाः सूत्रम्-
आनन्दगिरिय-यायनिर्णयः ।

दम्मादिवदित्यनुमानाच्च योगिप्रत्यक्षं तन्मूलमिति शक्यते-यस्त्विति । सामान्यतो दृष्टमतिप्रसङ्गाया
प्रत्याचष्टे-स इति । विमत घटमात्रं वस्तुत्वाद्दृष्टव्यमपि समजादियर्थं । अनीतानागतौ काश्चौ सार्व-
भौमशून्यौ काष्ठत्वाद्दत्तमानवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह-इदानीमिवेति । तथापि सिद्धमाच्यत्र प्रयाह-
ततश्चेति । विमत कालोऽव्यवस्थितप्रायवर्णाश्रमशास्त्री काष्ठत्वात्समतवदित्यतिप्रसङ्गात्तरमाह-इदानी-
मिवेति । तथापि सिद्धसा-यत्नमाशङ्क्याऽह-ततश्चेति । व्यनस्यात्रिधापि तत्तद्युगेषु तत्तद्वर्णाश्रमयो-
गितया तत्तदसकीर्णधर्मज्ञेयकमित्यर्थः । सामान्यतो दृष्टस्यातिप्रसङ्गप्रवृत्त्ये फलितमाह-तस्मादिति ।
इष्टदेवतासाक्षात्कारोद्देशेन जपविज्ञानादपि युक्तमेतदित्याह-अपि चेति । आदिपदेन मयोगफट देवता-
साक्षात्कारस्तत्पण्ड व्यवहारश्चोच्यते । योगशास्त्रादपि योगिनो देवतादिभि सह प्रयाग व्यवहरन्तीति
दृष्टमित्याह-योगोऽर्पाति । न केवञ्च योगशास्त्रायोगमाहात्म्यगीः किन्तु श्रुतर्पात्याह-श्रुतिश्चेति ।

१ पृथ्व्याप्यतेज इति पाठ इदानीन्तनोपनिषन्मूलपुस्तके ।

शङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते ॥ तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्प्राप्तम् । अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्-“तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकल्लतः” [ते० स० ७ । १ । १ । ६] इतिवच्छूद्रो विद्यायामनवकल्लत इति च निषेधाश्रवणात् ॥ यच्च कर्मस्यनाधिकारकारणं शूद्रस्यानप्रित्वं, न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिंगम् ॥ न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते ॥ भवति च लिङ्ग शूद्राधिकारस्योपोद्वलकं-संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायण शुश्रुषुं शूद्रशब्देन

रत्नप्रभा ।

नामपि भूतार्थे प्रथमि समन्वयो दर्शयितुं । अत्रापि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्तया से दर्शयितुं इत्यधिकरणद्वयस्य प्राप्तिसामर्थ्यास्मिन्समन्वयाव्याप्येऽन्तर्भाव इति मन्तव्यम् । पूर्वपक्षे शूद्रस्याऽपि द्विजसंवेदान्तप्रवगे प्रवृत्ति सिद्धान्ते तदभावे इति कथम् । अत्र वेदान्तविचारो विषयः । स किं शूद्राधिकारोति न वेति सभयामवाम्या सन्देहे पूर्वपक्षमाह-तत्र शूद्रस्यापित्यादिना । तस्माद् अनमित्याद् अनवकल्लतः असमर्थः । त्रियार्थेन शूद्रशब्दप्रयोगात्तद्विद्ययापि शूद्रस्याधिकार इत्याह-भवति चेति ॥ जानश्रुतिं किञ्च पठन्तानि गता, स्य च रेकाय गुण्ये निषेध मा शिक्षये-
भामती ।

तत्रेति । निर्दिष्टनिश्चिन्नु खानुपक्षे शाश्वतिक आनन्दे कस्य नाम चेतनस्यार्थिना नास्ति, येनार्थिताया भवानाच्छूद्रो नाधिक्रियेतानापस्य ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्याभावे । द्विविध हि सामर्थ्यं निज चागन्तु च । तत्र द्विजातीनामिदं शूद्राणां श्रवणादिसामर्थ्यं निजमप्रतिहतम् । अध्ययनाभावादागन्तुत्सामर्थ्याभावे स यनाधिकार इति चेत्, ह्यत्, आधानाभावे सयम्यभावात्तन्निमित्ते कर्मणि मा भूदधिकार । न च त्रयविद्यायामग्नि साधनमिति किमियनाहिनामग्नौ नाधिक्रियते । न चाध्ययनाभावात्साधनायामनधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति प्राप्तम् । यतो युक्तं ‘यदाहवनीये जुगोति’ इत्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया त्रिजानात्तद्वैतार्थैकिकतया नान्यथाधीतत्वात्परिहितत्वादाहवनीयस्योऽनत्रिजामादाधानस्य च त्रिजातिसर्वत्रतया विद्यानात्तसाध्योश्चैतन्नैकिको न गृह्यान्तीति नाहवनीयादिसाधये कर्मणि शूद्रस्याधिकार इति । न च तथा त्रयविद्यायामग्नैकिकमिति भावनं यद्द्रव्यं न स्यात् । अध्ययनेनियम इति चेत् । न । त्रिकल्पासत्त्वात् । तदध्ययनं पुराणैर्वा नियम्येन यथा यनार्चनं प्रतिप्रहादि । क्रूरार्थं वा, यथा ‘ब्राह्मणवर्हित’ इत्यवधानं । न तावत् क्रूरार्थं । न हि ‘श्राध्यायोऽपेतव्य’ इति कश्चित् क्रतु प्रत्यय पश्यते, यथा दर्शपूर्णमास प्रकृत्य ‘ब्राह्मणवर्हित’ इति । न चानारभ्या तैत्तमन्यवभिचारितक्रतुमन्वितया क्रतुमुपस्याय यति, येन यापनेनैव क्रतुना मन्वेत्याच्ययनम् । न हि यथा तुहादि अन्यभिचारितक्रतुसंबद्धमेव आनन्दमयीय-न्यायनिर्णयः ।

यस्य पूर्वपक्षे जातिशूद्रस्यापि त्रयविद्याया त्रैवर्गिकारविशेषः, सिद्धान्तं तत्रो विशेषः कथं । तत्र त्रयविद्या त्रयः । तस्या शूद्रस्याधिकारोऽस्मिन् न वै यत्रिकारहेतुमन्वन्तत्त्वात्प्रा मरेहे पूर्वपक्षमिति-तत्रेति । सपि त्रैवर्गिके सामर्थ्यं शाश्वतोपसामर्थ्याभावादनधिकारमादात्तत्वाऽऽऽ-तस्मादिति । अनमित्यादि यर्थः । अनवकल्लतस्ययोग्यत्वम् । कर्मानधिकारं तनेन न्यायेन त्रियायामपि नाधिकारस्त्वत्त्वाऽऽ-यञ्चोति । किमाहवनीयायमादादनधिकारः शूद्रस्य त्रियायामुच्यते किनाऽधिकारे मानाभावात्त्वाऽऽऽऽ दूयति-न हीति । त्रियाया दृष्ट्या मन्यादाहवनीयादेस्तत्रार्थिके कल्प्यात्तद्विद्ययापि तदेतुमन्मन्प्राप्तिरिति भावः । द्वितीय निराह-भवतीति । अत्रेति संदर्भो निपातः । हारेण सति एतस्य स तीरे हे शूद्र गोविं-सहस्रान् किमनेनात्यन्ते गार्हस्थ्यं निर्जोदमन्मर्थेनेति रेवो जानश्रुतिं त्रियाधिकारणं शूद्रशब्देनोक्त्या-

परामुश्रुति-“अहं हारेत्वा शूद्रं तवैव सह गोभिरस्तु” [छां०४।३]
इति ॥ विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा विशिष्टाविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्यन्ते ॥
तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ न शूद्रस्याधिकारो वे-
दाध्ययनाभावात् ॥ अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते ॥ न
च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति ॥ उपनयनपूर्वकत्वाद्देवाध्ययनस्य ॥ उपनयनस्य
च वर्णत्रयविषयत्वात् ॥ यत्त्वर्थित्वं, न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं

रूपमभा ।

त्युवाच । ततो रैको त्रिपुरं कन्यार्यां सन्निदमुवाच ॥ अहेति । निपातः खेदार्थः । हारेण निष्केण
युक्त इत्वा-गन्ता रथः-हारेत्वा स च गोभिर्मह ह्रे शूद्रं तवैवाम्बु किमप्येनानेन मम गार्हस्थ्यानुपबो-
गिनेति भावः । अर्थित्वादिसभवे श्रेयस्मान्नेने प्रवृत्तिरचिता । स्वाभाविकत्वादिति न्यायोपेक्षाद्विद्वादि-
त्याह-तस्मादिति ॥ नूत्राद्विदेव सिद्धान्तयति-न शूद्रस्याधिकार इत्यादिना ॥ आपतलो विदितो
वेदार्थोऽप्येन तस्यैर्यथै । अव्ययनविधिना सम्कृतो वेदः, तदुत्पत्त्यापातज्ञानव वेदाधिकारो साक्षात्
भामती ।

स्याध्याय इति । तस्मान्नैव कर्त्रर्थे नियमः । नापि पुरुषार्थे । पुरुषेष्ट्याधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति,
यथा कृत् तदुपायो वा । तदुपायेऽपि हि विधितः प्राक् सामान्यत्वात् प्रवृत्तिः पुरुषेष्ट्याधीनतयनेन ।
इतिकल्पनात् तन्व सामान्यतो विशेषात् प्रवृत्तिर्विपरार्थानेन । न ह्यनधिगतकरणभेद इति कल्पनात्
वदते । तस्मादप्यधीनप्रवृत्तितयाऽङ्गानां कल्पयता । कतुरिति हि विधिरप्येण विधि पराशुशरि नियधि-
णम् । तैनार्थेने विधीकियत इति कल्पयः । न चाऽप्यनया स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञान वा प्राक्प्रथेः
पुरुषेष्ट्याधीनप्रवृत्तिः, येन पुरुषार्थे स्यात् । यदि चाऽप्यनेनेरार्थविशेषेण नियमेण ततो मानानर-
त्रितोभः । तदप्यप्यं तिन्याप्ययन पुस्तकादिपाठेनाप्यधिगमान् । तस्मात् ‘मुष्यं भाष्यम्’ इतिपदप्ययना-
देन पठ कल्पनापम् । तथा चाऽप्यनेनेरेतनियामकरात्पृच्छ्याप्ययनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा साम-
र्थ्यमस्तीति सोऽपि व्रतनियामाधिक्रियेन । मा भूद्राप्ययनाभावात्परं व्रतनियामाधिकारः, समर्पि-
शायां तु मतिरिति । ‘अहं हारेत्वा शूद्रं’ इति शूद्रं समोप्य तस्याः प्रवृत्तेः । न श्वेन शूद्रशब्दः कया-
चिदयपरशुपत्त्याऽन्ये वतनीव, अयपरप्रतिहितः समुदायप्रसिद्धेननेषकतया वशीयन्तात् । तस्मात्प-
याऽनग्रीपानम्येष्टौ निपातस्यपतेरविचारे वचनसामर्थ्यादेव समर्पिशायां शूद्रशक्तिरामे मतिरर्थोऽपि
प्राप्तम् । एवं प्राप्ते ब्रूमः-न शूद्रस्याधिकारः वेदाध्ययनाभावादिति । अयनभिनि-वर्णन
‘स्वाध्यायोऽप्येनय’ इत्यप्यनविनिर्ण किञ्चिकुटुम्भारस्यान्नात्, नाप्यनमिचरितनुमन्परादार्थ-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नि यथः । न केपठ शूद्राधिकारे श्रौत विद्मं स्मार्तमर्षो वा-विदुरेति । अर्थित्वादिमा मारनेपठ-
पति न्यमामारिने प्रवृत्तिनिष्पायातुर्गुणितेन ‘ततो यो देवानाम्’ इति प्रथमीमदार्थेनेन देवादीनापि-
कारो गयोऽस्तथाऽनार्थितादिना, शूद्रशब्देन परामर्पिश्चादप्यधिकारस्याप्येऽनुपमत्तित-तस्मा-
दिति । मत्राद्विधेय मिद्रातयति-प्राभिति । अयननामार्थेऽपि किञ्चियदिकामे विद्यानेपुत्रे न्येर्षो
तथाऽऽन-अर्षेनेति । साद्राप्ययनार्थितेऽप्यप्यनयनेऽप्येऽनार्थोऽप्यनमितेन एतेनार्थिऽनार्थितेऽप्ये
ना-अप्येऽपि नियमपद-नेनेपु इत्यप्यनयनेऽनार्थितेऽप्ये शूद्रस्यानर्पिपरन्यायविकार मास्य इति भावः ।
अ वचनपि नर्षि एव हि न स्वाध्याय-न चिति । उपनयनपि तस्य स्वाध्यायतयाऽऽ-
उपनयनमप्येति । एतन्ने हि तस्य समर्पिर्नियमः । शूद्रनामर्थित्वात्तार्थेऽपि मत्रादिपि
मत्राऽप्यनयनमाकर्षेऽप्यन-वर्षितेति । साध्याप्येऽपि तस्य मन्वदीयादिक्य मर्षितेऽपि एतैः

भवति ॥ सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमाधिकारकारणं भवति ॥ शास्त्रीयेऽयं शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं "शूद्रो यज्ञेऽनवकलसः" [तै० सं० ७ । १ । १ । ६] इति तद्व्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवकलत्वं द्योतयति । न्यायस्य साधारणत्वात् ॥ यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे, न तल्लिङ्गम् । न्यायाभावात् ॥ न्यायोक्तोर्हि

रत्नप्रभा ।

सामर्थ्यम् । तदभावाच्छूद्रस्यार्थित्वादिसमवन्त्यायासिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचारविकार इत्यर्थः । यद्वाऽप्यनसम्भूतेन वेदेन विहितो निश्चितो वेदायौ येन, तस्य वेदार्थेषु त्रिविधविकारः । नान्यस्य अनधीतयेदस्याऽपि । वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनत्रिविधैर्यथोपात्तात् । अतः फलपर्यन्तत्रयविद्यासाधनेषु श्रणादि-त्रिविधं शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदाज्ञानरक्षणस्याध्ययनविधिलभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यतायज्ञपद वेदार्थोपलक्षणार्थमित्याह-न्यायस्य साधारणत्वादिति ॥ तस्माच्छूद्र इत्येतच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञरत्नविधयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तं लिङ्गं दूषयति-यदिति ॥ असामर्थ्यन्या-भामती ।

गत, न हि जुहादिस्वाध्यायोऽप्यभिचरितत्रनुसन्ध, तथापि स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारविभिरव्ययनस्यापेक्षितोपायतामगमयन् किं पिण्डपितृयज्ञत् स्मर्ग वा, सुवर्णं भार्यमितिदार्थनादिकं वा फलकस्यित्वा विनियोगमङ्गेन स्याद्व्यायेनाधीयोत्तैवेवमर्थं कल्पता, किंवा परम्परयाप्यन्यतोऽपेक्षितमिगम्यनिर्वृणोतिविति विषये, न दृष्टद्वारेण परम्परयाप्यन्यतोऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतिविनियोगोपपत्तौ च समनन्त्यां श्रुतिविनियोगमङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्टफलरूपनोचिता । दृष्टश्च स्वाध्यायाध्ययनसंस्कारः । तेन हि पुरुषेण स प्राप्तं, प्राप्तश्च फलरत्नकर्मवहावप्रोधमभ्युदयनि श्रेयसप्रयोजनमुपजनयति, न तु सुवर्णधारणादौ दृष्टद्वारेण किञ्चित् परम्परयाप्यन्यतोऽपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिवृत्त्य साक्षाद्धारणादेव विनियोगमङ्गेन फलं कल्पते । यदा चाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेन फलरत्नकर्मवहावप्रोधो भाव्यमानोऽभ्युदयनि श्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं तदा यस्याध्ययनं तस्यैव कर्मवहावप्रोधोऽभ्युदयनि श्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य, यस्य चोपनयनसंस्कारस्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामेतेषुपनयनाभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठितस्वाध्यायजन्योऽर्थावबोधो शूद्राणां न फलं कल्पत इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावात् शूद्रो ब्रह्मविद्यायामधिक्रियत इति सिद्धम् । यज्ञेऽनवकलसः इति । यज्ञप्रहणमुपश्रवणार्थम् । विद्यायामनवकलस इत्यपि दृष्टव्यम् । सिद्धवदभिधानम्य न्यायपूर्वकान्यायस्य चोभयत्र साम्यात् । द्वितीयपूर्वपक्षमनुभाषते-यत्पुनः संवर्गविद्यायामिति । दूषयति-न तल्लिङ्गम् । कुल । न्यायाभावात् । आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

वेति निरुत्याऽऽच निराह-सामर्थ्यमिति । ननु लिखितपाठादिना प्राप्तस्वाध्यायाद्यर्थोयोगादस्ति तस्य वैदिकमपि सामर्थ्यम् । न च निषिद्धाध्ययनादुरितोदयमपात्रं प्रवर्तते लिखितपाठादिजनितविद्यया तन्निर्हणात्तत्राऽऽह-शास्त्रीयस्येति । लिखितपाठादिजन्यविद्यया दुरितनिश्चान्ध्ययनविधानर्थक्यामेरमित्यर्थः । यत्तु 'शूद्रो विद्यायामनवकलसः' इति पशुदामो न श्रुत इति तत्राऽऽह-यच्चेति । सस्त्वतवेदाज्ञानाभावेनासामर्थ्यस्य यज्ञज्ञानेऽपि तुल्यतायज्ञोत्पत्त्यश्रवणत्वादनधिकारो ज्ञानेऽपि वाचनिकं शूद्रस्येयाह-न्यायस्येति । पूर्वपक्षजीमनुभाष्यं दूषयति-यदिति । तदभावेऽपि स्तत्रन्नेव लिङ्गदर्शनं द्योतकमित्याशङ्क्याऽऽह-न्यायेति । 'निपादस्यपि वाचयेत्' इति चोदनाभावाद्यर्थान्दम्यदृष्टान्तस्य चा-यत, सिद्धा-

लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति । न चात्र न्यायोऽस्ति ॥ कामश्चायं शूद्रशब्दः
संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात् । तद्विषयत्वात् । न सर्वासु
विद्यासु । अर्थवादस्थत्वात् तत्र तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते ॥ शक्यते
चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुम् ॥ कथमिति ॥ उच्यते ।

रत्नप्रभा ।

येनार्थित्वादिसम्भवस्यास्य निरस्तत्वादित्यर्थः । ननु निपादस्यपतिं याजयेदित्यत्राप्ययनाभावेऽपि
निपादशब्दान्निपादस्येष्टाविव शूद्रशब्दाच्छूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्वित्याशंक्य संवर्गविद्यायामधि-
कारमङ्गीकरोति—काममिति ॥ तद्विषयत्वात् तत्र धृतत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु विभिन्ना-
न्यस्यत्वात्निपादसन्दोऽप्यधिकारिसमर्पकः । शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिरपर्यवादस्यो नाधिकारिणो बोध-
यति । असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोक्तिसाम्भवादिति मत्वाङ्गीकारं त्यजति—अर्थ-
वादेति ॥ तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र ध्रुवस्य कोऽर्थ इत्याशंक्य सूत्रेणार्थमाह—शक्यते चेत्यादिना ॥ जान-
धुतिर्नाम राजा निदाचसमये रात्रौ प्रासादतले सुष्राप । तदा तदीयान्नदानादिगुणगगतोपिनाः ऋषयोऽस्य
भाभती ।

न तापच्छूद्रः संवर्गविद्यायां साक्षाद्योयते, यथा 'एतया निपादस्यपतिं याजयेत्' इति निपादस्यपतिः ।
किंनर्थवादगतोऽयं शूद्रशब्दः, स चाप्यतः सिद्धमर्थमत्रयोजयति न तु प्रापयतीत्यन्वयमासक्ताः ।
अस्माकं तु अन्यपरसदपि चाप्यवादसति यावके प्रमाणान्तरेणार्थोऽनगम्यमानो विधिना चापेक्षितः स्वीक्रि-
यत एव । न्यायधाम्निज्ये उक्तो यावकः । न च विषयेऽस्मिन्, द्विजाधिकारप्रतिषेधेन विरोः पर्य-
यमानान् । विद्युदंशगतत्वे तस्य न्यायोऽयोग्यते यच्चनत्रान्निपादस्यपतिवत्त्वं तेष विद्युदंशगत इत्युक्तम् ।
सम्मानार्थसादमात्राच्छूद्राधिकारमिदिरिति भावः । अपि च किमर्थवादवद्वादिनामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य
कथ्यते संवर्गविद्यायां वा । न तावद्विद्यामात्र इत्याह—कामं चायमिति । न हि संवर्गविद्यायामधि-
यातः ध्रुवो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयन्यतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि संवर्गविद्यायामत्र शूद्रस्यधिकार
इत्यत्र आह—अर्थवादस्थत्वादिति । तन्किमेतच्छूद्रपद प्रसक्तमीत, न चैतदुक्तं, गुण्य हि मानदा-
धिकारिन्यत्र आह—शक्यते चाप्ये शूद्रशब्द इति । एव किदात्रोपात्तत्वात्—जानधुतिः पौराण्यस्यो
वृद्धार्थी श्रद्धादेशो वृद्धपाक्यः प्रियातिथिर्बभूव । स च तेषुनेषु मामनगरशृङ्गाटकेषु विधिनामान्नरा-
नानां पूर्णानिधिस्य आपसधान् कारयामास । सर्वत एवैतैश्चावमथेषु ममाजगानमर्थिन उपयोश्चन्त
इति । अथाम्य राज्ञो दानशौण्डम्य गुणगतिमसन्नोपिनाः सन्तो देवर्षयो हंमरूपमाभ्याप नदनुमयाव
तस्य निदाचसमये रात्रौ हर्म्यतश्चस्योपनि मात्रामाव-थाजसुः । नेपापमेव हर्म मत्रोस्य वृष्टतः एत-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

धोरगोतिनः मनोऽप्रापकत्वादन्यस्य मानान्तमविरोध एव प्रामाण्यादत्र न्यायभ्रोच्छ्रयोन्माशङ्क्य
शूद्रमि-कथं । तत्राधिकारोऽपि तर्हि शृङ्गातुमाहको न्यायोऽस्तु तेत्याह—न चेति । किं चाप्यवादवदा-
दिनामात्रे वा वद्वाधिकारः संवर्गविद्यायामत्र वा ? नाऽऽप इत्याह—कामं चेति । तद्विषयत्वात्संवर्गविद्यायां
पार्यवादस्य चादस्येति यावत् । संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दमिदं विद्यासादन्वयापि तदीयकारोऽपि न
विधायमानस्याऽऽह—अर्थवादिति । तर्हि पौदिकस्यपदस्याऽऽनर्थक्यमित्याशङ्क्य यं योजयति—शक्यते
चेति । अत्रान्तरे शूद्रस्य कथनत्वात्तमेति भावो—कथमिति । पौदिकस्येति तदप्युक्तं शूद्र-
स्य इत्येतोमस्यपि न्याय—उच्यते इति । जानधुती गण्य वद्विगात्रगणनदानस्यो वीक्ष्ये रात्रौ हर्म्य
सुष्राप । सस्योपनिधौ दक्षिणेऽथ हर्म्ये गण्यसु शृङ्गाटके हर्म्ये हर्म्यस्य प्रसुष्राप । किं न
न्यायस्य पदमधिकृत्य जानधुतीरात्रौनेकस्यैव गत्वा शक्यतेति । एव. शूद्रशब्दोऽर्थेन वाच्य

“कम्बर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैकमात्य” [छां० ४ । १ । ३]

इत्यस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुमु-
त्पेदे । तामृषी रैकवः शूद्रशब्देनानेन सूचयां वभूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य
ख्यापनायेति गम्यते । जातिशूद्रस्याधिकारात् ॥ कथं पुनः शूद्रशब्देन

ग्लप्रभा ।

हिनाथ इत्या भूत्वा मालारूपेण तद्योषार आजग्मु । तेषु पाश्चात्यो हसोऽप्रसर हसमुगच-भोभो मटाक्ष
किं न पश्यामि जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य म्यित, तत्त्वा धश्यति, न गन्देति । नमप्रेसर उवाच-
कमपि एनं वराक विद्यादीन सन्तमरे सयुग्वानं-युग्मा गन्त्री शकटी तथा सह म्यित, रैकमिव एतद
वचनमात्य । रैक्य हि ब्रह्मिष्ठस्य तजो दुरतिक्रम, नाम्य अनात्मज्ञतेत्यर्थ । अस्मद्वचनात् विन्नो
राजा शकटलिङ्गेन रैक ज्ञात्वा विद्यावान् भवित्यतीति हसानामभिप्राय । कम उ अरे इति पदच्छेदः ॥
उशब्दः-अर्थ । तेषा हसानामनादरनाक्यश्रवणादस्य राज्ञ शुमुत्पन्ना । सा शूद्रशब्देन रैकेन
सूच्यते, हीति सूत्रान्वयः । श्रुतवैगिकार्थत्वात् सति अनन्वितरूढयर्थस्याप्य इति न्याययौतनायो
भामती ।

नैकतमो हस साङ्गतमन्युवाद । भोभो मटाक्षमटाक्ष, जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य शुलोक आयात
ज्योतिस्तन्मा प्रसाक्षीर्मेतत्त्वा धाक्षीदिति । तमेनमुक्तन्तमप्रणामो हस प्रयुवाच । क वरमेनमेतत्सन्त
सयुग्वानमिव रैकमात्य । अर्थ-उर इति सोपहासमगरमाह । अथ ना वरो वराकोऽय जानश्रुति ।
कमिन्याक्षेपे । यस्मादय वराकस्तस्मात्कमेन किंभूतमेत सन्त प्राणिमात्र रैकमिव सयुग्वानमात्य । युग्मा-
गन्त्री शकटी तथा सह वर्तेत इति सयुग्मा रैकममिव कमेन प्राणिमात्र जानश्रुतिमात्य । रैक्य हि
ज्योतिरस्य न त्वेतस्य प्राणिमात्रस्य । तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसंभारसंभूतस्य रैकस्य ब्रह्मविदो धर्म
त्रैलोक्योदरवर्तिप्राणभून्मात्रप्रमोऽन्तर्भवति न पुना रैकधर्मकक्षा कस्यचिदमोऽग्राहत् इति । अथैष हस-
वचनादात्मनोऽत्यन्तनिरुपमु कर्षकाष्टां च रैक्योपश्रुत्य विपश्यमानसो जानश्रुतिः किन्ना इनाक्षपरा-
जित पौन पुन्येन नि धसल्लुङ्गे कथकथमपि निशीयमतिग्राह्यान्भूव । ततो निशान्तानपिपुनमनि-
भूतवन्दारुद्रप्रारब्धस्तुतिसहस्रसखित मङ्गलतूर्णनिर्गोपमाकर्ष्य तल्पतल्पस्य एव राजा एकपदे पन्तार-
माहवादिदेश, वयस्य, रैकाहय श्वादिरेकरिति सयुग्वानमतिविनिकेयु तेषुतेषु विपिननगनिङ्गुलनदी-
पुलिनादिप्रदेशेष्विध्व प्रपन्नतोऽस्मम्यमाचक्षतेति । स च तत्रतत्रान्वियन् क्वचिदतिविकि देशे शकट-
स्याधस्तात् पामान कण्डूयमान ब्राह्मणाप्यनमशाक्षीत् । त च दृष्ट्वा रैकोऽय भवितेतिप्रतिभानुपविदय
सपिनयमप्राक्षीत्, त्वमसि हे भगवन्, सयुग्मा रैक इति । तस्य च रैकमानुमति च तेन्नेरिङ्गितेर्मा-
ह्म्येच्छां धनाया चोनीय यन्ता राज्ञे निवेदयामास । राजा तु त निशम्य गमा पदशतानि निष्क च
हार चाभ्रतरारिष्य चादाय सञ्चर रैक प्रतिचक्रमे । गत्वा चाभ्युवाद । हे रैक, गयो पदशतानीमानि
निष्क्य हारक्षायमभ्रतरारिष्य, एतदादत्स्य, अनुशामि मां भगवन्नि । तमेनमुक्तन्त प्रति साटोप
च सम्पृष्ट चोराच रैक । अह शरत्वा शूद्र, तरेर सह गोभिरन्विति । अहेति निपातः साटोपमा-
मन्त्रये । हारेण युना इत्ता गन्त्री रथो हारेत्ता स गोभि सह तरेगन्तु, क्रिमेनन्त्रयेग मम धनेनाक-
आनन्दगिरीष-न्यायनिर्णयः ।

प्राणिमात्र सन्तमरे सयुग्वानमिव रैकमेतद्वचन त्रीणि । उशब्दोऽप्यारणे । युग्मा गन्त्री तथा स पतेत
यो रैको यस्य धीकृते कर्मक सर्मन्तर्भूत स एतेनदुक्तियोग्यो नापमरो रान्तर्ये । श्रुतिमेतामाश्रिय
शुगम्येयाचक्षराणि वोजयति-इत्यस्मादिति । उपन्नगोऽन्मूचनमनुभवोगीत्याशयाऽह-आत्मन
इति । शूद्रशब्दस्य मुपपार्थयागे हेनुमाह-जातीति । तदाद्रणादित्यस्य शरामाह-कथमिति ।

शुगुत्पन्ना सूच्यते इति ॥ उच्यते ॥ तदाद्रवणाच्छुचमभिदुद्राव, शुचा वाभिदुद्रवे, शुचा वा रैकवमभिदुद्रावेति शूद्राऽव्यवार्थसम्भवात्, सदा-
र्थस्य चासम्भवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः ॥ यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रिय-
त्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहाराद्विज्ञात-
म्यते ॥ उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्रियः सङ्की-
र्त्यते—“अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परि-

एतन्ममा ।

विज्ञातः । तदाद्रवणात् तत्र शुचा आद्रवणात् शूद्रः शोकं प्रातःपानं, शुचा वा कर्त्या राजा अभिदु-
द्रवे प्रातः, शुचा वा कर्णेन रैकं गतनानिर्घर्षः ॥ ३४ ॥ शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वेन लिङ्गमाह—क्षत्रिय-
त्वेति ॥ सर्गविद्यात्रिपत्यन्तरमर्थवाद आरभ्यते । शुनकस्यापय कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणामकं राजानं
च, कक्षसेनस्यापय मूदेन परिविद्यमानौ तौ भोक्तुमुपविष्टौ ब्रह्मिष्ठितनानिर्घर्षः । नन्वस्य चैत्ररथिन
मामती ।

स्वर्गनिने गार्हस्थ्यस्य निर्वाहानुपयोगिनेति मानः । आह त्वेति तु पाठोऽन्यकतया च गोभिः सह-
त्यत्र प्रतिमन्व्यनुपादानेन चार्थार्थैर्द्विपितः । तदस्यामाख्यायिकायां शक्यः शूद्रशब्देन जानश्रुती राज-
न्योऽन्यथयत्पत्त्या वक्तुम् । स हि रैकः परोऽज्ञानं चिन्त्यापविदुरात्मनो जानश्रुतेः शूद्रेति शुचं
मूचयामास । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यते इति । उच्यते—तदाद्रवणात् । तदाचष्टे-
शुचमभिदुद्राव जानश्रुतिः, शुचं प्राप्तगतिर्घर्षः । शुचा वा जानश्रुतिः दृष्टवे । शुचा प्रात इत्यर्थः ।
अथवा शुचा रैकं जानश्रुतिर्दुद्राव गतनान् । तस्मात्तदाद्रवणादिति शूद्रशब्देन शुचा जानश्रुतिं रैको
वा परामृश्यन् इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥ क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । इतश्च न जाति-
शूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्रियमाणं क्षत्रियत्वस्य जानश्रुतेरवगम्येन चैत्ररथेन
विज्ञादिति व्याचक्षाणः प्रकरणं निरूपयति—उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे । चैत्ररथेनाभिप्रता-
रिणा निश्चिनक्षत्रियत्वेन समानायां सर्गविद्यायां समभिव्याहाराद्विज्ञानमिदं क्षत्रियमात्रो जानश्रुतिः क्षत्रियो
निर्धीयते । ‘अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं मूदेन परिविद्यमानौ ब्रह्मचारि
आनन्दगिरिर्षय—न्यायनिर्णयः ।

व्याख्येयमादाय त्रिंश व्याख्याति—उच्यते इति । शुचं शौकमभिदुद्राव प्राप्तनानिर्घर्षः । शुचा वा
कर्त्या स्वमभिदुद्रवे प्रात इत्यर्थः । शुचा वा कर्णेन रैकं गतनानिर्घर्षः । एव तदारतदाद्रवणा-
दिति तच्छब्देन शुजानश्रुती रैको वा गृह्यते । उक्तं यूपत्त्या शूद्रशब्दस्यापि रचनायै पूर्वोक्तं न्यायं
मूचयति—अयं वदति । हसराकवादानोऽनादय श्रुत्या जानश्रुतेः शुगुपत्रे देवदेव कथं मन्वसे देवायौ
शूद्रशब्देन सूच्यते तत्राऽऽह—दृश्यते चेति ॥ ३४ ॥ शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे रैकशब्दमाह—क्षत्रिय-
त्वेति । तदाद्रवणार्थमाह—इतश्चेति । तत्रैत्ररथेन चैत्ररथेति—यदिति । कथमभिप्रतारिणमभिप्रतारिण-
रस्य वा कथं क्षत्रियत्व कथं वा जानश्रुतेरवगम्येन समभिव्याहाराद्विज्ञानमवगम्येन वा कथं मन्व
शूद्रशब्देन—उत्तरत्रेति । सर्गविद्यायां तदनन्तरमर्थं तदासम्भार्योऽप्यवगत्यो दृष्टव्यो वृत्तान्तरनोमी । इति
शुनकस्यापय कापेय कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणं च नाम्नां राजानं काक्षसेनिं कक्षसेनस्यापय तौ
भोक्तुमुपविष्टौ मूदेन परिविद्यमानौ ब्रह्मचारि निर्घर्षानिर्घर्षः । ब्रह्मचारिणोऽप्यवगत्यो दृष्टव्यो कथं

विष्यमाणो ब्रह्मचारी विभिक्षे" [छां० ४ । ३ । ५] इति ॥ चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यम् । कापेययोगो हि चैत्रेथस्यावगतः-“एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्” [ताण्ड्यब्रा० २० । १२ । ५] इति ॥ समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । “तस्माच्चैत्ररथिनोमैकः क्षत्रपतिरजायत” इति च क्षत्रपतित्वावगमात्क्षत्रियत्वमस्यावगन्तव्यम् ॥ तेन क्षत्रियेणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां सङ्कीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्रियत्वं सूचयति ॥ समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति ॥ क्षत्रप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वावगतिः ॥ अतो न जातिशुद्धस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

रत्नप्रभा ।

न श्रुतमित्यत आह-चैत्ररथित्वञ्चेति ॥ एतेन द्विरात्रेणेति छान्दोग्यश्रुतेः पूर्वं चित्ररथस्य कापेययोगो उक्तः । अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात् चित्ररथस्यैव निधीयते । राजस्याना हि प्रायेण पुरोहितवश्याः याजका भवन्तीत्यर्थः । नन्वस्त्वभिप्रतारिणः चैत्ररथित्वम् । तात्रता कथं क्षत्रियत्वं तत्राह-तस्मादिति ॥ चित्ररथादित्यर्थः । क्षत्ता मूलः । तस्य रेकान्वेषणाय प्रेषणम्, अन्नगोदानादिकं च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वे लिङ्गम् । अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थितम् ॥ ३५ ॥ तत्र लिङ्गान्तरमाह-संस्कार-भामती ।

विभिक्षे' इति प्रसिद्धयाजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते । ब्रह्मचारीभिक्षया चास्याशूद्रत्वमन-गम्यते । न हि जातु ब्रह्मचारी शूद्रान् भिक्षते । याजकेन च कापेयेन योगादाद्योऽभिप्रतारी । क्षत्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात् । “तस्माच्चैत्ररथी नामैक क्षमपतिरजायत” इति वचनात् । चैत्ररथित्वं चास्य कापेयेन याजकेन योगात् एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्निति छान्दोगाना द्विरात्रे श्रूयते । तेन चित्ररथस्य याजकाः । कापेयाः । एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सन्नेन कापेयानां यान्यो भवति । यदि चैत्ररथि स्यात् समानान्वयाना हि प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथित्वादाभिप्रतारी काक्षतेनिःक्षत्रियः । तस्मिन्भिव्याहाराच्च जानश्रुतेरपि क्षत्रियः समाव्यते । इतश्च क्षत्रियो जानश्रुतिरित्याह-क्षत्र-प्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च । क्षत्रप्रेषणे, चार्थसम्प्रे च तादृशस्य यदन्यप्रश्रुत्यैश्वर्यं प्रायेण क्षत्रियस्य दृष्ट-युधिष्ठिरादिनदिति ॥ ३५ ॥ संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च । न केनचन्युपनीताप्ययनविनि-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चैत्ररथित्वं तदाह-चैत्रेति । कापेययोगेऽपि कथं तस्य चैत्ररथित्वप्रथा तत्राऽऽह-कापेयेति । अगतिमेव छान्दोग्यश्रुत्या स्पृश्यति-एतेनेति । द्विरात्रेणेति यावत् । चित्ररथस्य कापेययोगेऽपि कथमभिप्रतारि-णश्चैत्ररथित्वं तत्राऽऽह-समानेति । चित्ररथस्य याजकेन कापेयेन योगादाद्योऽभिप्रतारी चैत्ररथि-सिद्धस्तत्तत्पुरोहितवश्यानामेव तत्तद्राजस्येष्टु प्रायो याजकानांचैत्ररथित्वाच्च क्षत्रियोऽभिप्रतारी चित्ररथस्य क्षमियात्तद्व्यस्य तद्योगादित्यर्थः । उचनादपि तस्य क्षत्रियत्वमिहाह-तस्मादिति । चित्ररथादित्यर्थः । तथाऽपि क्षमियन्ते किं जात जानश्रुतेरित्याशङ्क्याऽऽह-तेनेति । समभिव्याहारेऽपि पुनोऽप्यक्षमियन्त तत्राऽऽह-समानानामिति । शिष्याचार्ययोः स्त्रामिभृत्ययोश्च समभिव्याहारेऽपि वैशम्पयमन्त्रानि प्रायेण-त्युक्तम् । तस्य क्षमियन्ते हेत्वन्तरमाह-क्षत्रिति । आदिशान्देन गोदानादिसप्रह । क्षमियन्ते सर्गान्या-धिकारिणः सिद्धे फलितमाह-अत इति ॥ ३५ ॥ शूद्रस्यानधिकारं लिङ्गान्तरमाह-संस्कारेति । चदा-

१ चिधेति पाठान्तरम् । २ चिधेति पाठान्तरम् । मूलग्रन्थेन द्रव्यः । ३ न्वययाचिनां चातिपाठान्तरम् ।

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामु-
 श्यन्ते । “तं होपनिन्ये” [शत० ब्रा० ११ । ५ । ३ । १३] “अधीहि
 भगव इति होपससाद” [छां० ७ । १ । १] “ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं
 ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं
 पिप्पलादमुपसत्राः” [प्रश्न० १ । १] इति च “तान्हानुपनीयैव” [छां०
 ५ । ११ । ७] इत्यपि प्रदर्शितवोपनयनप्रातिर्भवति ॥ शूद्रस्य च संस्का-
 राभावोऽभिलष्यते ॥ शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरित्येकजातित्वस्मरणात्,
 “न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति” [मनु० १० । १२६]
 इत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

रत्नप्रभा ।

रेति ॥ उपनयनं वेदग्रहणाग शूद्रस्य नास्तीति पूर्वमुक्तम् । इह विद्याग्रहणाद्गोपनयनस-
 स्कारस्य सर्वत्र परामर्शान्शूद्रस्य तदभावात् विद्याधिकार इत्युच्यते । माथ्ये आदिपदेन षष्ठ्य-
 यनगुशुभ्रपादयो गृह्यन्ते । तं शिष्यम् आचार्य उपनीतवानित्यर्थः । नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुष्णा-
 रयन्सनक्षुमासुपगन इत्याह—अधीति ॥ उपदिशति यावत् । ब्रह्मपराः वेदपाशाः, सगुणप्रतिनिष्ठाः
 परं निर्गुण ब्रह्मान्वेषमाणाः । एषः पिप्लवादः तत् जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निधिप ते मन्त्र-
 जादयः पठ्पथः तमुपगता इत्यर्थः । ननु वैश्वानरविद्यायामृषीत्राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति श्रुतेरनु-
 पनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह—तानोहेति ॥ “ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्ने प्रतिपकगिरः”
 [छा० ५ । ११ । ७] इति पूर्वसक्ये ब्राह्मणा उपनयनार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा
 निषिध्यते । होनवर्गेन उत्तमवर्गोः अनुपनीयैव उपदिश्येया इत्याचार्यश्रावणार्थमिष्ये ॥ एकजातिः अनुप-
 नीतः पातकम् अशुभ्रमशुभ्रमनु ॥ ३६ ॥ सत्यकामः किञ्च मृनिवृको जायाथे मातस्यमृच्छत्—किं-
 गोत्रोऽस्मिनि । तं मातोवाच—भर्तृषोऽन्वयप्रनवाहणवि तप विगुर्गोत्रं न जानामि, जायाथा तु नामाह-
 भासती ।

परामर्शेन न शूद्रस्याधिकारः किन्तु तेषुनेषु विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावा-
 भिधानाद्ब्रह्मविद्यायामनधिकार इति । मन्त्रानुपनीतव्यापि त्रयोपदेशः श्रूयते—‘तान्हानुपनीयैव’ इति ।
 तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिकारो मविश्वयन्त्यत आह—तान्हानुपनीयैवेत्यापि प्रदर्शितवोपनयन-
 प्राप्तिः । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्रात तेषामेव तद्विषयते । तद्य दिजानीनास्मिनि
 आनन्दगिरिय—वाचिर्नयः ।

व्यार्थमाह—इतश्चेति । हेचन्तरं स्तोत्रयति—यदिति । आदिशब्देनाव्यवनाचार्यशुभ्रपादयो गृह्यन्ते ।
 परामर्शं विद्मदयति—तं हेति । विद्यार्थिनं शिष्यनाचार्यः । त्रयोपनीतव्यमनुपनीताय विदा-
 दानायोगादिति यावत् । सनक्षुमार प्रति नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुष्णारयन्सुपगति कृतमतिपाद-
 अधीर्हति । भास्त्राजादयः पठ् कपयः पर अथ परमेवतामनाम्न इति अन्तरात्म्यप्रदाननिष्ठाथ मन्-
 निष्ठाः पर च परमार्थभूत अथ विचार्यन्तो निर्गमार्थेन विद्यत्रात्म्यविद्यार्थिना सर्वं यदधीतिनिधिप
 किञ्चिद्गतां गुह्यगमनायोग मन्वगताः सति तस्याप्यनुपगताः विद्येयत्—ब्रह्मेति । अनुपनीतव्यमिति
 वैश्वानरविद्यायामनधिकारश्रुतेरनितमुपनयनविद्यागमनात्—तानिति । औपमन्य यन्मृषीत्राश्रयाननु-
 पनीतव्यमर्शो राजोस्येति निर्दिशन्त्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्राप्तिपनयनात् । विद्यागमनाधिकार इत्यर्थः ।
 सत्यकामतर्जनीति व्याख्याया रमिष्ट व्याप्ये—शूद्रस्येति । एतन्मितिपनयनरहितः । पातकं अशु-
 भ्रमशुभ्रमशुभ्रमनु ॥ व्याख्यानेन ‘पठ् ए वा एत’ इत्यति गृह्यते ॥ ३६ ॥ शूद्रस्य विद्यार्थि-

१. पठ्पथ एवमशुभ्रमनु इति मनुः १० उपपदे ५ ११० पठ्पथम् ।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः ॥ यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्द्धारिते जावालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रवृत्ते-“नेतद्व्राह्मणो विवक्तु मर्हति समिधं सोम्याऽऽहरोप त्वा नेप्ये न सत्यादगाः” [छां० ४ । ४ । ५] इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च ॥ ३८ ॥

रत्नप्रभा ।

मस्मि, सत्यकामो नाम तमसीत्येतानज्जानामीति । तत स जावालो गौतममागत्य तेन किंगोत्रोऽनीति पृष्ट उवाच नाह गोत्र वेत्ति । न माता वेत्ति । परन्तु मे मात्रा कथितमुपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्य-कामो ज्जालोऽस्मीति ब्रूहीति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावे निर्द्धारिते । अत्राह्य एतत्सत्य विधियं वक्तु नार्हतीति निर्द्धार्य, हे सोम्य सत्यात् त्वं नागा सत्यं न त्यक्तवानसि । अन्स्वामुपनेप्ये । तदर्थं समिधमाहरेति गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह-तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्ते-रिति ॥ ३७ ॥ स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह-श्रवणेति ॥ अस्य शूद्रस्य द्विजे पश्य-भामती ।

द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अतिक्रियन्ते न शूद्र इति ॥ ३६ ॥ तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेः । सत्यकामो ह वै जावालः प्रमीतपितृकः सः मातर जवाला पप्रच्छ, अहमाचार्यकुठे ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, तद्व्रतीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति । साऽऽनीत् । त्वज्जनकरपरिचरणपरतया नाहमज्ञासिप गोत्र तवेति । स त्वाचार्यं गौतममुपससाद । उपसद्योवाच, हे भगवन्, ब्रह्मचर्यमुपेया त्वयीति । स होवाच, नाभि-ज्ञातगोत्र उपनीयत इति किंगोत्रोऽसीति । अयोगाच सत्यकामो नाह वेद स गोत्र, सः मातर जवा-लामपृच्छ, सापि न वेदेति । तदुपश्रुत्याभ्यधाद्वीतम, नाद्विजन्मन आर्जन्युक्तमीदृशं वच, तेनास्मिन्न शूद्रत्वसमावनास्तीति त्वा द्विजातिजनानमुपनेप्य इत्युपनेतुमनुशासितुं च जावालं गौतम, प्रवृत्तः । तेनापि शूद्रस्य नाधिकार इति विज्ञायते ॥ न सत्यादगा इति । न सत्यमतिक्रान्तवानसीति ॥ ३७ ॥ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च । निगदयान्त्वानेन माध्यगे व्याख्यातम् । अतिरोहितार्थम-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कारे लिङ्गान्तरमाह-तदभावेति । चकारार्थमाह-इतश्चेति । तदेव स्पष्टयति-यादिति । सत्यकामो जावालो ब्रह्मचर्यकालमालक्ष्य प्रमीतपितृकः सः मातर जवालामपृच्छद्भवति कम्पचिदुरोरानासमासाच ब्रह्मचर्यमाचारितुमिच्छामि व्रतीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति । सा तु त्वपितृचरणपरतया नाह तद्वेदिय जवालाऽहमस्मि त्वं जावालोऽसीयेनादवगतमवार्दीन् । तत सत्यकामो गौतमस्ये याम्यभाषत ब्रह्म-चर्यं भगवति चार्तुमि-अभ्यनुगृह्णातु मां भवानिति । ततो गौतमेन किंगोत्रोऽसीति पृष्टो नाह वेद नापि गातेति तेनोक्ते तदीयसत्यवचनेन शूद्रस्य मायाविश्रयोमात्तदशूद्रत्वे सिद्धे तमुपनेतुमभ्यापयितुं चा-ऽऽचायो यस्मात्पुत्रत्वास्मान् शूद्रस्याधिकारोऽस्तीत्यर्थे । न्यमुक्तनीत्या गौतमस्य प्रवृत्त्योन्मुक्तय तत्राऽऽ-नेति । एतत्सत्यवचनं विवक्तुं विप्रियं नि मदिग्धं वक्तुमियेतत् । 'न सत्यादगा' सत्यवचनान्नातिगतो-ऽसीत्यर्थे ॥ ३७ ॥ श्रौतमिदं लिङ्गं शूद्रस्य विद्यानधिकारे स्मर्त तदक्षयति-श्रवणेति । तद्व्याकरोति-

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ (११) ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः ॥ प्रकृतामेव इदानीं वाक्यार्थ-
विचारणां प्रवर्तयिष्यामः ॥ “यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति नि-
स्सृतं महद्द्रयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति” [कठ० ६ । २]
इति ॥ एतद्वाक्यम् “एजृ कम्पने” इति धात्वर्थानुगमाल्लक्षितम् ॥
अस्मिन्वाक्ये सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पन्दते ॥ महच्च किञ्चिद्द्रयकारणं
वज्रशब्दितमुद्यतम् । तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते ॥ तत्र कोऽसौ
प्राणः, किञ्च तद्द्रयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं ताव-

रत्नप्रभा ।

दिति ॥ ३८ ॥ (१०) ॥ कम्पनात् । अस्यापि प्रासङ्गिकवाक्याह-अवसित इति ॥ समाप्त इत्यर्थः ।
काठक पठति-यदिदमिति ॥ सर्वं जगत् प्राणात् निस्सृतम् उत्पन्नम्, प्राणे चिदात्मनि प्रेरेके सति ।
एजते चेष्टते । तच्च प्राणारण्य कारण महद्द्रयं ब्रह्म । त्रिभेदव्यस्मादिति भयम्, तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टान्त-
माह-वज्रमिति ॥ यद्योद्यत वज्रं भयं, तथैवार्थः ॥ ये तत्प्राणारण्यं ब्रह्म निर्दिशेयं विदुस्ते मुक्ता
भवन्तीत्याह-य इति ॥ नन्वस्मिन्सूत्रे कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह-एतदिति ॥ एजत्वर्थस्य
सूत्रितत्वादेजतिपदयुक्तं वाक्यमुदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधिकारचित्तयास्य सङ्गतिर्नापेक्षितेति “शब्दा-
देव प्रमितः” [व्या० सू० १ । ३ । २३] इत्यनेनोच्यते । तत्रागुष्टमाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थं
इत्युक्तम् । न तथेह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञानार्थः सम्भवति । प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात् । अतः

भामती ।

न्यत् ॥ ३८ ॥ कम्पनात् । प्राणवज्रश्रुतिवज्राद्वाक्यं प्रकरणं च भक्त्या वायुः पद्मवृत्तिराध्यात्मिको
वायश्वात्र प्रतिपाद्यः । तथाहि-प्राणशब्दो मुर्यो वायानाध्यात्मिके, वज्रशब्दश्चाशनी । अशनिश्च वायु-
परिणामः । वायुरेव हि बाहो धूमन्योतिःसखिलसखितः पर्जन्यभावेन परिणतो त्रियुस्तनयितुवृष्टयश-
निभावेन विवर्तते । यद्यपि च सर्वं जगदिति सनायुक्तं प्रतीयते तथापि सर्वशब्द आपेक्षिकोऽपि न
स्वामिधेयं जहाति किंतु सक्तुचतृत्तिर्भवति । प्राणवज्रशब्दौ तु ब्रह्मविषयत्वे स्वार्थमेव त्यजतः । तस्मात्
स्वार्थत्यागाद्गदं वृत्तिसंज्ञोचः, स्वार्थलेशानस्यानात् । अमृतशब्दोऽपि मरणाभावनचनो न सार्वकाष्ठिक
तदभावं ब्रूते, ज्योतिर्जातितयापि तदुपपत्तेः । यथा अमृता देवा इति । तस्मात्प्राणवज्रश्रुत्यनुरोधाद्वा-
युरेवात्र विवक्षितो न ब्रह्मेति प्राप्तम् । एव प्राप्तं उच्यते-कम्पनात् । सनायुक्तस्य जगतः कम्पनात्,
परमात्मैव शब्दात्प्रमित इति मण्डूकच्छ्रुत्यानुपपन्नते । ब्रह्मणो हि त्रिम्यदेतज्जगत्कृत्स्नं स्वव्यापारे नियमेन
प्रवर्तते न तु मर्यादाभित्तवर्तते । एतदुक्तं भवति-न श्रुतिसंज्ञेचमात्रं श्रुत्यर्थपरित्यागे हेतुः, अपि तु पूर्व-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कम्पनादिति । आ पादसमासेत्तरसंदर्भस्य सगतिमाह-अवसित इति । अस्याप्रकरणस्यो-
दाहरणतया काठकवाक्यं पठति-यदिदिति । यत्किञ्चेदमनिशिष्टं जगत्सर्वं प्राणं निमित्तं सयोजति चेष्टते
तच्च तस्मादेव निःसृतमुत्पन्नम् । तच्च प्राणारण्यं जगत्प्राणं महदपरिच्छिन्नं त्रिभेदव्यस्मादिति भयम् ।
तदेव भयहेतुत्वं निरूपयति-वज्रमिति । उद्यतं वज्रमिति वर्थः । प्राणतत्त्वप्रियोऽमृतत्वहेतुमाह-य इति ।
सूत्राक्षराननुगमन्नेदमुदाहरणमित्याशङ्क्याऽऽह-एतदिति । एजतिधात्वर्थस्य कम्पनस्य सूत्रणादेजतिपदयु-
क्तमेतद्वाक्यं सूत्रितमित्यर्थः । वाक्ये प्रातीतिक्रमर्थं सक्षिप्याऽऽह-अस्मिन्निति । सहेतुकं सशयमुक्त्वा
श्रुत्या पूर्वपक्षपत्ति-तत्रेत्यादिना । “शब्दादेव प्रमितः” [ब्र० सू० १-३-२४] इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये
जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थेऽयुक्तम् । इह तु प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यं यतोऽनूद्येत तस्मा-

काः श्रितास्सर्वे तद् नान्येति कश्चन" [कठ० ५ । ८] इति ब्रह्मनिर्दिष्टं, तदेवेहापि सन्निधानात् "जगत्सर्वं प्राण एजति" [कठ० ६ । २] इति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते ॥ प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः-"प्राणस्य प्राणम्" [बृ० ४ । ४।१८] इति दर्शनात् ॥ एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य ॥ तथा चोक्तम्-"न प्राणेन नापानेन मर्त्या जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितो" [कठ० ५ । ५] इति ॥ उत्तरत्रापि-"भयादस्याश्रिस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" [कठ० ६ । ३] इति ब्रह्मेव निर्देक्ष्यते न वायुः । सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात् ॥ तदेवेहापि सन्निधानात् "महद्भयं वज्रमुद्यतम्" [कठ० ६ । २] इति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते ॥ वज्रशब्दोऽप्ययम्भयहेतुत्वसामान्यात्मयुक्तः ॥ यथा हि वज्रमुद्यतं ममेव शिरसि निपतेद्, यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तते, एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगत् अस्मादेव ब्रह्मणो विभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म ॥ तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्-"भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" [तै० उ०

रत्नप्रभा ।

शुक्रं स्वप्रकाशम् । तद् नान्येति ब्रह्मानाश्रितं कोऽपि लोको नास्त्येवे युक्तारार्थः । सौत्रिङ्ग व्याचष्टे-एजयितृत्वमिति ॥ सत्रायुक्तस्य सर्वस्य कम्पनश्रवणादपि प्राणं परात्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि वज्रशब्दः कथमिषाशक्य गौण इत्याह-वज्रशब्द इति ॥ बृहदारण्यके "वायुरेव व्यष्टिः" [१ । ३ । २] इत्यत्र "अपुनर्मुच्युम्" [३ । ३ । २] इत्यपमृत्युजयरूपमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते । न मुरयामृतत्वम् । तत्रैव वायुप्रातिप्रकरण सामाप्य "अथ हेनमुपस्त. धाक्रायणं पमच्छ" [बृ० ३ । ४ । १] इति भामती ।

वाक्यैकवाक्यता दर्शिता । प्रकरणादपि इति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । यत्तद् पृष्ठे तदेव प्रागप्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । पृष्ठादन्यस्मिन्त्व्यमाने शास्त्रनप्रमाण भेदस्तत्रद्वयपित्वात् । यत्तु आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुखेना(णा)ऽऽह-तद् नान्येति । तथाऽपि कथं तदेवात्र वाच्यमि वाच्यस्य प्रकरणादिप्रयभिज्ञानाद्येन्याह-तदेवेति । प्राणश्रुत्या मुख्यप्राणे सिद्धे कथं प्रकरणादिनाऽर्थान्तरधीरित्याशङ्क्याऽऽह-प्राणेति । एकवाक्यतानाक्षप्रकरणानुगृहीतत्वेऽपि तदुक्तिरिरोधे ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वप्राणशब्दस्य न मुग्धार्थाऽस्तात्पर्यं । उत्सृज्य सिद्धान्तमुत्तया सर्वजगत्कम्परेतुत्वं लिङ्गान्तर मृत्युवोजनया दर्शयति-एजयितृत्वमिति । तत्र हेतु-तथा चेति । केन तर्हि मर्त्यानां जीवनं तत्राऽऽह-इतरेणेति । इतरं स्तोत्रेण-यस्मिन्निति । पूर्वत्र ब्रह्मोक्तेरापि तदेकवाक्यतात्तदेवोक्तमित्युक्तम्, इदानीमुत्तरवाक्येऽपि-ब्रह्मोक्तिमाह-उत्तरप्रेति । अस्मिन्श्वरस्य भयादग्निर्वासी तपतः । इन्द्रादप्यः स्वाव्यापारेषु धारति । मृत्योरुत्तानयेत्य पञ्चमत्वम् । कथमत्र ब्रह्मोक्त वायुरेवाग्न्यादिभयकारण किं न स्यात्तत्राऽऽह-सवायुकस्येति । तथाऽपि कथं प्रष्टेन ब्रह्मोक्ति-तिपाशंश्च प्रकरणात्तुगृहीतभयहेतुत्वं लिङ्गप्रयभिज्ञानादित्याह-तदेवेति । अशानो प्रतिवृत्तशब्दस्य अय-पिरोधित्याज्ञानं ब्रह्मोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह-वज्रेति । तस्य भयहेतो ब्रह्मणि प्रवृत्तिं दृष्टान्तेन स्पृष्टयति-ययेति । भयहेतुत्वस्य श्रुत्यन्तरं ब्रह्मणः सिद्धस्तत्रयभिज्ञानादपि ब्रह्मोक्तेरित्याह-तथा चेति । भीषा

२।८।१] इत्यमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मवेदमिति गम्यते ॥ ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्म-
 मृतत्वप्राप्तिः-“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽप्यनाय”
 [श्वेता० ६ । १५] इति मन्त्रवर्णात् ॥ यत्तु वायुविज्ञानात्कचिद्ब्रह्ममृतत्वम-
 भिहितं, तदापेक्षिकम् ॥ तत्रैव च प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभि-
 धाय “अतोऽन्यदार्तम्” [बृ० ३ । ४ । २] इति वाय्वादेरार्तत्वाभि-
 धानात् ॥ प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः-“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद-
 न्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताद्द्रव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्ब्रह्म” [कठ०
 २।१४] इति परमात्मनः पृष्ठत्वात् ॥ ३९ ॥ इति कम्पनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ (१२) ॥

“एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समृत्याय परं ज्योतिरूपसंपद्य स्वेन रूपे-
 णाभिनिष्पद्यते” [छां० ८ । १२ । ३] इति श्रूयते ॥ तत्र संशय्यते
 किं ज्योतिरशब्दं चक्षुर्विषयं ततोऽपहं तेजः, किं वा परं ब्रह्मेति ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञेयत्मानमुक्त्वा वाधादेर्नाशितोक्तैरित्याह-यत्तु वाय्वित्यादिना ॥ तस्मात्कटादकथाकथं त्रैवे सन्नि-
 तमिति सिद्धम् ॥ ३९ ॥ (११) ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ आन्दोमे प्रजापतिवियानाकथमाह-एष इति ॥
 परं ज्योतिरश्रुतिन्या सहायमाह-तत्रेति ॥ घटादिविषयारकलमोनाशकं मौरमिथः । पूर्वत्र ब्रह्म-
 प्रकरणास्यानुमाहकः सर्वत्रगद्येष्टेत्वादिद्योगोऽस्तीति प्राणश्रुतिरेवमि नीता, न तथाय “य आगापह-
 भासती ।

भामती ।

वायुविज्ञानात्कचिद्ब्रह्ममृतत्वमभिहितमपेक्षिकं तदिति । ‘अपुनर्भूयं जयति’ इति श्रुत्या श्रव-
 त्योभिजय उक्तो न तु परममृत्युरिजय इत्यापेक्षिकं, तत्र तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना । न केव-
 मश्रुत्या तदापेक्षिकमपि तु परमात्मानमभिधाय ‘अतोऽन्यदार्तम्’ इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । न वा-
 तांन्यासादनातो मयनोति भावः ॥ ३९ ॥ ज्योतिर्दर्शनात् ॥ अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजनि सुस्प-
 दत्वात्, ब्रह्मणि जयन्तयात्, प्रकरणात् श्रुतेर्भेदोपस्थात्, पूर्वमश्रुतिसेफोचस्य चानाभावात्, प्रपुन-
 र्ब्रह्मज्योतिःपक्षे क्वाश्रुतेः पूर्वकालार्थायाः पीडनप्रसङ्गात्, समुत्थानश्रुतेश्च तेज एव ज्योतिः । तथाहि-
 समुत्थानमुद्गमनमुच्यते, न तु निरोकविज्ञानम् । उद्गमनं च तेजःपक्षेऽर्थादिमार्गेणोपपद्यते । आदि-
 त्यस्माच्चिरात्पेक्षया परं ज्योतिर्मयनीति तदुपसंगय तस्य सर्वापे भूत्वा स्पेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, कार्य-
 ब्रह्मलोकप्राप्तौ क्रमेण सुष्यते । ब्रह्मज्योतिःपक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा स्वरूपनिष्पत्तिः । न च देश-
 जानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मयेनास्माद्ब्रह्मणो निमित्तादिति वाच्यं । ब्रह्मेवात्र प्रतिपाद्यमित्यत्र त्रिद्वान्तरमाह-अमृतत्वंति । श्रुत्य
 कटस्य ब्रह्मधिया व्याप्तिमाह-ब्रह्मेति । व्याप्तिमद्ब्रह्मकमन्य प्रयाह-यस्तिरिति । ‘अपुनर्भूयं जयति’
 इत्यपुनर्भूयजयस्योक्तैरित्यर्थः । तस्याऽऽपेक्षिकत्वे हेतुत्वात्माह-तत्रेवेति । पञ्चमेऽध्याये श्रुतेरुपपन्नान्तरे
 परमात्माननन्तर्यामिण्य प्रहृत्य ततोऽन्यस्य नाशिकोर्कारादुत्थानाधीनममृतत्वमपेक्षिकमित्यर्थः । पूर्ववत्तत्रैव
 ब्रह्मेव प्रतिपाद्यमित्यत्र मानान्तरमाह-प्रकरणादिति । तस्य परमात्मनिर्णये हेतुमाह-अन्यत्रेति ।
 ॥ ३९ ॥ (११) ॥ ब्रह्मिदं विद्येतेन श्रुतिवाच्यप्रकरणानुगृहीतानुगृह्यया ज्योतिःश्रुतेर्भूत्वात्प्राप्त-
 माह-उपासितमिति । दशमविस्तरे ज्योतिःशब्दं ब्रह्मेति सिद्धयदाशय ब्रह्मरूपेणोपपद्ये जीव इत्युच्यते ।
 एतन्तो ब्रह्मे ज्योतिःशब्दमित्येवदिसारविनु तत्रैव शास्त्रमाह-एष इति । परं ज्योतिरिति श्रुतिना
 मयावमाह-तत्रेति । यत्तुतो विषयो घटादिभ्यस्पाऽऽसकं वायु मयावमप्यतिवाच्यमादिश्यात्तं मयावमिदं

ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४३३)

किं तावत्प्रातम् । प्रसिद्धमेव तेजः, ज्योतिशशब्दमिति-कृतः ॥ तत्र ज्योः-
तिशब्दस्य रूढत्वात् ॥ “ज्योतिश्चरणाभिधानाद्” [ब्र०सू० १।१।२४]
इत्यत्र हि प्रकरणाज्ज्योतिशशब्दस्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते ॥ न
चेह तद्वत्किञ्चित्स्वार्थपरित्यागे, कारणं दृश्यते ॥ तथा च नाडीखण्डे-
“अथ यत्रेतद्स्माच्छरीराद्बुक्कामत्ययैतरेव रश्मिभिरुर्वमाक्रमते” [छा०

रत्नप्रभा ।

पाप्मा” [छा० ८ । ७ । १] इति प्रकरणास्यानुप्राहक पश्याम इति प्रयुदाहरणेन पूर्वपक्षमाह-
प्रसिद्धमेवेत्यादिना ॥ पूर्वपक्षे सूर्योपास्ति, सिद्धान्ते ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलम् । ननु “ज्योतिर-
धिकरणे” [वा० सु० १ । १ । २४] ज्योतिशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेरुक्तत्वात्कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह-
ज्योतिरिति ॥ तत्र गायत्रीवाक्ये प्रकृतत्रयपरामर्शरूपं उद्देश्यानाधिकरण्याज्ज्योतिशशब्दस्य स्वार्थत्यागः
कृतः । तत्रात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात्पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिश्श्रुतेरनुप्राहकत्वेनाधिचारादिमार्गस्थत्व लिङ्गमाह-
तथा चेति ॥ “या वा एता हृदयस्य नाडयः” [छा० ८ । ६ । १] इति कण्डिकाया नाडीना रश्मीनां
च मिथः सल्लेपमुक्त्वा-अथ सल्लोपानन्तरम् । यत्र काले एतत् मरणं यथा स्यात्तयोत्क्रामति, अथ तदा
एतैः नाडीसङ्घिष्टरश्मिभिः ऊर्ध्वं सन्नपरि गच्छति । गन्वाऽऽदित्य ब्रह्मलोकद्वारभूत गच्छतीत्यभिहितम् ।
तथैवात्रापि शरीरात्समुत्थाय मृत्वा परं ज्योतिरादित्यार्यमुपसम्पद्य तद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणा-
भामती ।

दिविक्तरत्नस्वरूपसाक्षात्कारो वृत्तिरूपोऽभिमिष्यति । सा हि ब्रह्मभूयात्प्रार्थना न तु पराचीना ।
सैयमुपसपद्येति क्त्वाश्रुतेः पीडा । तस्मात्तिसूभिः श्रुतिभिः प्रकरणवाचनात्तेज एवात्र ज्योतिरिति प्राप्तम् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ज्योतिरुच्यते ज्योतिःश्रुतेस्तत्र रूढत्वादित्येकं पक्षः । ज्योतिर्विशेषणस्य परस्वस्य निरतिशयत्वस्या
ब्रह्मणोऽन्यत्रायोगात्तदेव ज्योतिरिति पक्षान्तरम् । प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति-किमिति । न च प्रकरणा-
व्याणस्येन ज्योतिषो ब्रह्मत्व तत्र सर्वशब्दश्रुतिसक्नोचत्प्रकृतेप्रकरणानुप्राहकत्वाभावात्परशब्दस्य विशेषणार्थस्य
विशेष्यानुसारेणाऽऽदित्येऽपि नेयत्वाद्बुक्तश्रुतेर्निर्दिशेते प्रसङ्गवन्वक्तैः श्रुत्यादिगगतयः । पूर्वोत्तरपक्षयो-
रादित्योपास्या क्रममुक्तिर्ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः । सर्वशब्दस्येवात्र कस्याश्चिदपि श्रुतेरसक्नोचारप्रा-
प्तिवैहापि ‘समुत्थाय’ इत्यादिश्रुत्यसक्नोचाद्वा युक्तमादित्यग्रहणमिति भानः । प्रसिद्धस्याप्रतिपाद्यत्वात्तद्-
ग्रहणं नेति शक्यते-कृत इति । अप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योपास्यत्वेनाऽऽदेयत्वमाह-तत्रेति । ज्योतिरपि-
करणन्यायेनास्यापि निर्णयात्पूर्वपक्षानुत्थानादनारभ्यमेतदधिकरणमित्याशङ्कयाऽऽह-ज्योतिरिति । ब्रह्मणो
गायत्रीवाक्ये प्रकृतत्वात्तस्य सर्वनाम्ना परामृष्टस्य वृत्तसन्धलिङ्गात्प्रत्यभिज्ञानात्तत्र ज्योति शब्दो त्रयाणि
प्रसिद्धिसुष्ठु नीतः । न च तयाऽस्मिन्वाक्ये ज्योतिशब्दस्य स्वार्थत्यागे हेतुरदृष्टत्वादित्यगतार्थैतत्पर्यः ।
नन्वत्रापि परं ज्योतिरिति ज्योतिषो विशेषण स्वरूपाभिमिष्यतिरुक्तमपुरुषेण चाऽऽदित्येऽनुपपन्नं ज्योतिः-
शब्दस्य प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुरस्तु नेत्याह-तथा चेति । ‘अथ या एता हृदयस्य नाडयः’ इत्यादिना
(ना)डीखण्डः । तत्राऽऽदित्यमहानुरोधेन समुद्रोस्तत्प्रातिरिभितेति सन्धः । विशेषज्ञानोपरमानन्तर्य-
मयशब्दार्थः । यत्रे यारन्ध्रकर्मनसान्कालोक्तिः । एतदुक्तमग यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अस्मादभि-
मानविषयादेहाद्बुक्तमग यदा करोत्यथ तदैतैरादियस्य रश्मिभिरालम्ब्यैस्त्वैः सन्नात्रमत्त उपरि गच्छ-
तीत्युपक्रम्याऽऽदित्य गच्छतीत्युपसपत्तयस्य ज्योतिषो यथाऽऽदित्यं च तथा श्रुतं तस्यापि परस्वमाधिचारा-
दित्यो युक्तं समुत्थायोपसपद्येति च पूर्वपक्षार्थैक्याश्रुतेर्नपक्षे वाधादेहाभिमानयागरूपमुत्थानं वृत्त्वोप-
सपद्य कार्यत्रयलोकं गत्वा स्वैनं रूपेणाभिमिष्यते म चोत्तमः पुरुष इत्यङ्गीकारे सर्वाविरोधादादित्यपक्षो
ज्योतिःश्रुत्या क्त्वाश्रुतिम्या चान्युपेय इत्यर्थः । मार्गपर्वभूतादित्योपास्या तत्प्रातिद्वारा क्रममुक्तिपरं

८।६।५] इति सुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता ॥ तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिश्शब्दमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेव ब्रह्म ज्योतिश्शब्दम् । कस्मात् ॥ दर्शनात्-तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । “य आत्मापहतपाप्मा” [छां० ८।७।१] इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् “एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि” [छां० ८।२।३] इति चानुसन्धानात् ॥ “अशरीरं वावसन्तं न मियाप्रिये स्पृशतः” [छां० ८।

रत्नप्रमा ।

मिनिष्यद्यत इति वक्तव्यम् । सेमुत्पायोपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽधिरादिमार्गस्यत्वमानादित्यर्थः । अतो मार्गस्यस्युपास्या क्रममुक्तिपर वाच्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ व्याख्येयत्वेनोपज्ञानात् आत्मैवात्र ज्योतिश्शब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यताप्रयोजकप्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिश्श्रुतिर्वाक्येति भावः । अशरीरत्वफलद्विज्ञाद्ब्रह्मैव ज्योतिः, न सूर्य इत्याह-अशरीरमिति ॥ न च सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्व स्यादिति वाच्यम् । परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव “स मामती ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते-परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् । दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे अनुवृत्तिर्दृश्यते । पण्डित प्रतिज्ञायते, यच्च मध्ये परामृश्यते, यद्योपसंहियते, स एव प्रधानं प्रकरणाद्यैः । तदन्तःपातिनस्तु सर्वे तदनुगुणतया नेनव्याः । न तु श्रुत्यनुतोपमात्रेण प्रकरणादपकटव्या इति हि लोकास्थितिः । अन्ययोपायुयाज्यास्ये जागितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंगारे च तदन्तःपातिनो ‘विश्रुत्यांशु पश्यः’ इत्यादयो विविश्रुयन्तोऽप्येन दृश्यविरयः प्रसभ्येरन् । तच्चिदिदानीं ‘तिम एव साहस्योपसदः कार्यो द्वादशाहीनस्य’ इति प्रकरणानुरोधेनानुपसदप्रसिद्धिरनुपसदमार्गगामिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमन्यत्रपरश्रुत्यत्वा साहं ज्योतिष्टोममभिजाय तत्रैव द्वादशोपसत्तां विरचाम् । स हि कृत्स्नविधानात् कुतश्चिरपि हीयते क्रतोस्त्वहीनः शस्यो पक्तम् । मीरम् । अत्रयत्रप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्वैधीयसीति श्रुत्या प्रकरणवाधनात् द्वादशोपसत्तामहीनगुणयुक्तं ज्योतिष्टोमे शस्योति विरातुम् । नान्यतोऽपकट्टे सदमार्गस्य विरचे । पत्प्रकरणेऽप्युपसदविषेत्वाप्यव्यात् । असदस्यदव्यवर्थाविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनस्तुसंबानवेषान् । तेनानपकट्टेनैव द्वादशाहीनस्येतिवाच्येन साहस्य तिम उपसदः कार्यो इति विधिं स्तोत्रु द्वादशाहविहिता द्वादशोपसत्ता तत्रकृत्स्नत्वेन च सर्वहीनेषु प्राप्ता निर्भितादिवदन्त्यते । तस्माद्हीनश्रुत्या प्रकरणवाधेऽपि न द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादवगन्तव्यं । ज्योतिष्टोमप्रकरणान्नातस्य पूर्वोक्तमन्त्रगमन्त्रस्य यद्विद्वद्ब्रह्मप्रकरणवाधेनापसर्गमन्त्रगत्या । पौन्यादौ च फर्नगि तस्यार्थवत्त्वात् । इह त्वपकट्टस्याधिरादिमार्गोपदेदेः कट्टस्योपायमार्गप्रतिपादकेऽतिनिशिदे ‘एव सप्रमादः’ इति वाक्यस्याविशदैरुद्देशमात्रप्रतिपादकस्य निप्रयोजनत्वान् । न च द्वादशाहीनस्येतिवाक्योक्ता नप्यानमानानुष्ठान स्तोत्रुनेन संप्रसाद इति वचनमधिरादिमार्गमनुवदनीनि युक्तम्, स्तुतिश्श्रुतानन्दगिरीय-न्वायनिर्गयः ।

वाक्यमियुपसंगहरति-तस्मादिति । पूर्वोक्तमन्त्र मितानन्ववताये प्रतिज्ञानाद्-एवमिति । श्रुतिभित्तेजसो मादधे कुतो ब्रह्मधीरिति पृच्छति-कस्मादिति । हेतुमादाय व्याचष्टे-दर्शनादिति । एतद्ब्रह्मोऽसिक्तप्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दर्शन हेतुना वाचयति-य इति । प्रकरणातिच्छेदे कथयति-एवमिति । किंचाधिरादिकेऽप्येव परं ज्योतिरादियथैवप्राप्त्या विदुषो नारायणस्मादिभ्यम् देवतात्मनः इत्युक्तवान् च तत्राप्येव इत्युक्तवानि-नित्यव्यवस्थान्वा नवायोगादिग्याह-अधर्मगमिति । उक्तान्

१ विरचयत्ये भूयते परद्वयम् ।

१२ । १] इति च अशरीरतायै ज्योतिस्सम्पत्तेरस्याभिधानात् ॥ ब्रह्मभा-
वाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः ॥ “परं ज्योतिः” [छां ८ । ३ । ४] “स
उत्तमः पुरुषः” [छां० ८ । १२ । ३] इति च विशेषणात् ॥ यत्कृतं मुमुक्षो-
रादित्यप्राप्तिरभिहितेति ॥ नासावात्यन्तिको मोक्षः । गत्युत्क्रान्तिसम्ब-
न्धात् ॥ न हि आत्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ति स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४० ॥
इति ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ॥ १२ ॥

रत्नप्रभा ।

उत्तमः’ [छां० ८ । ११ । ३] इति परामर्शनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह-परमिति ॥ पूर्वोक्तलिङ्ग
दूषयति-यच्चिति ॥ नाडीखण्डे दहरोपासकरूप या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता मूर्धोक्ति ।
अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणत्रिद्यायामर्चिरादितिस्त्वयमूर्धस्यानन्ययादनर्थक्यं नाच्छ्रुतिव्यवहारेण स्वरूप
साक्षात्कृत्य पर-ज्योतिस्तद्गोपसम्पद्यत इति व्याख्येयमिति भावः ॥ ४० ॥ (१२) ॥

भामती ।

गाया स्वाभिधेयससर्गतात्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात् । द्वादशाहीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसमर्गतात्पर्यं प्रकृत्यानि-
च्छेदस्य प्रातानुवादमात्रस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते । न चैतद्गोपमयात्समुदायप्रसिद्धिमुद-
ध्यायनप्रसिद्धिमुपाश्रित्य साहस्येव द्वादशोपसत्ता निरातुमर्हति, त्रिषद्वादशत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गात् । न च
सत्या गतौ विकल्पो न्याय्यः । साहाहीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिरायिनोरानर्थक्यप्रसङ्गात् । प्रकरणा-
देव तदनगतेः । इह तु स्वार्थससर्गतात्पर्यं नोक्तद्गोपप्रसङ्ग इति पौर्वापर्यलोचनया प्रकरणानुरोधाद्ब्रह्मिण्यपि
पूर्वोक्ततामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते । यत्कृतं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभि-
हितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षः, किंतु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः । न च क्रममुक्तयमिप्रायं स्वेन रूपेणाभि-
निष्पद्यत इति वचनम् । न ह्येतत्प्रकरणोक्तब्रह्मत्वविदुषो गत्युत्क्रान्ति स्त । तथा च श्रुतिः-‘न
तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समन्वीयन्ते’ इति । न च तद्द्वारेण क्रममुक्तिः । अर्चिरादिमार्गस्य
हि कार्यब्रह्मलोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मरूपहेतुभावः । जीवस्य तु निरुपाधिन्यशुद्धब्रह्ममानसाक्षात्कार-
हेतुके मोक्षे ह्येतमर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकराप्त्या । अत्रापि ब्रह्मविदस्तदुपपत्तेः । तस्मान्न ज्योति-
रादित्यमुपसपद्य सप्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण परमार्थिकेन ब्रह्मणाभिनिष्पत्तिराजसीति श्रुतेरत्रापि
क्लेशः । अपि च परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष इतीदं गोपरेष्टाद्विशेषणात्तेजसो व्याख्येयं पुण्यविययत्वेनात्मन्या-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्प्रातानुवादमाशक्त्याऽऽह-ब्रह्मेति । इतश्चात्र ब्रह्मेन ज्योतिरित्याह-परमिति । शरीरादुचित्त्या-
नन्तरमुपसपत्तव्यत्वमादित्यस्य नाडीखण्डे दृष्टमिति लिङ्गानुगृहीतां ज्योतिरादित्युत्तमपदतपाम्नाचादिपरमात्म-
प्रकरणानुगृहीतोत्तमपुर्यादित्युत्वा वाचिन्या परं ब्रह्म ज्योतिराह-त्रेयमेकरात्रक्यनापादकत्वं प्रकरणोपेतश्रुते-
र्विकृतलिङ्गसमतिश्रुतितो वटीपत्तीत्यादस्य हि निर्गुणत्रिद्याया श्रुताशरीरतापर्यायामर्चिराद्यनन्तरादित्यान्-
र्थक्यान्मार्गपरत्वेन तस्य समुणत्रिद्यामूपदिष्टत्वादेवोत्कर्षायोगादन-ज्योतिर्मात्रश्रुतेर्मार्गानुक्तं (आदित्योक्तौ
श्रुतिव्यानर्थक्यात् ‘आनर्थक्यप्रतिहतानां निरसितं यद्वाऽऽहम्’ इति न्यायाद्ब्रह्म-प्रकरणोपेतप्रागुक्तश्रुत्या श्रुतेन
ज्योतिरिति भावः । परोक्तमनुमान्य दूषयति-यच्चिति । आत्यन्तिकेऽपि मोक्षे तद्गोपमयादित्याशक्त्य
वादर्थविकरणविरोधान्नेमित्याह-न हीति । पूर्वोपरालोचनायामत्र नममुक्तयमर्णान्निव्या क्वाश्रुति
परस्य ज्योतिर्वो ब्रह्मणः प्राप्तिरेव स्वरूपमभिनिष्पत्तिस्तन्मैरोत्तमपुर्यानेत्युपेय वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमात्मे-
यमतो ब्रह्मज्ञानात्प्राप्तिरिति भावः ॥ ४० ॥ (१२) ॥ प्रकरणोपेतोत्तमपुर्यादित्युत्वा ज्योतिरादित्युत्ते-

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ (१३) ॥

“आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तद-
मृतं स आत्मा” [छां० ८ । १४ । १] इति श्रूयते । तत्किमाकाशशब्दं
परं ब्रह्म, किंवा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः ।
आकाशशब्दस्य तस्मिन् रुट्त्वात् ॥ नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदान-
द्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात् ॥ स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्या-
श्रवणादिति ॥ एवं प्राति इदमभिधीयते ॥ परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवि-
तुमर्हति ॥ कस्मात् ॥ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्—“ते यदन्तरा तद्ब्रह्म”

रत्नप्रभा ।

आंकाशोऽर्थान्तरत्वादि व्यपदेशात् ॥ छान्दोग्यमुदाहरति—आकाश इति ॥ ययोपक्रमवडाभ्योनि-
श्रुतिवाचः, तथाऽऽकाशोपक्रमाद्ब्रह्मादिसद्वच इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—भूतेति ॥ ध्रुवेर्गुराकाशो-
पास्तिर्निर्गुणतत्त्वज्ञान चेत्युच्यते फलम् । “आकाशास्तद्विद्वाद्” [व्या० सू० १ । १ । २२] इत्यनेन पौन-
कृत्यमाशय्य तद्ब्रह्म स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति—स्रष्टृत्वादेश्चेति ॥ “धै नाम” [छां० ८ ।
१४ । १] इति प्रसिद्धलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगतार्थ्यां प्रज्ञात्मधृतिभ्यामनेकादिज्ञोपेक्षायां वाच्यो
युक्तः । यत्र बहुरूपमागमादः सत्र, पाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयदिति सिद्धान्तयति—परमेवेत्या-
भामती ।

पनाभ्योनिश्रुतस्य, परमेव श्रुत्य ज्योतिः न तु तेज इति सिद्धम् ॥४०॥(१२)॥ आकाशोऽर्थान्तरत्वा-
दिव्यपदेशात् । यद्यपि ‘आकाशास्तद्विद्वाद्’ इत्यत्र ब्रह्मनिदानादाकाशः परमात्मेति श्रुत्यादिभिः,
तथापि तद्वदन् परमात्मविद्ब्रह्मनिदानमावाद्यात्मरूपनिर्वहणस्य भूताकाशोऽप्यवकाशदानेनोपचरत्प्रमाणं स्रष्टृ-
परिग्यागस्यायोगात्, नामरूपे अन्तरा प्रयेति च नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वहणस्तदाश्रयमाह, अपि
तु प्रत्यक्षः, तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता । श्रुत्य चैतयोत्तराद्य मध्ये सारमिति यावत् । न तु
निर्वोदेष श्रुत्य, अन्तराद्यं वा निर्वाहः । तस्मान्प्रसिद्धेर्भूताकाशो न तु प्रयेति प्राप्तम् । एव प्राप्तं व्यपदेश-
परमेवाकाशं ब्रह्म, कस्मात्, अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । नामरूपमाश्रयनिर्वहकमिहाकाशश्रुत्यनेन ।
आनन्दगिरियन्व्यापनिर्णयः ।

वाच्यं उक्तः । इदानीमात्मप्रधृतिभ्यां विद्वात्सुगृहीतान्त्वानाकाशश्रुतेर्वापमाह—आकाश इति । छान्दो-
ग्यनाम्यमुदाहरति—आकाश इति । आकाशप्रधृतिभ्यां संशयमुक्त्या पूर्वपक्षयति—तादित्यादिना ।
ययोपक्रमादर्थान्तरं प्रसिद्धोऽपि ज्योतिःशब्दः स्वार्थप्रत्ययान्तरतयाऽऽकाशोपक्रमाद्ब्रह्मादिसद्वचः स्वार्थो-
पग्याग्यतामिति मया हेतुमाह—आकाशेति । निर्वाहये प्रत्ययुक्तधृतेरत्ययोक्तैः श्रुत्यादिभ्यस्ततः । पूर्व-
पक्षे पाश्चादिमात्राधिकानाकाशात्मकत्वयोपास्या मममुक्तिः । सिद्धान्ते गतोविश्रान्तप्रतिष्ठा माश्रय-
किरिति फलभेदः । स्रष्टृप्रदे तस्य नामरूपनिर्वहणयुक्तमित्याशय्य नामरूपज्ञानाभ्यां प्रसिद्धदेवस्था-
दिमगनां मित्रामिनादिव्यपणां च स्वीकारात्तदाश्रयवकाशदानद्वारा भूताकाशोऽपि तत्रनिर्वहणं दुर्गमि-
त्याह—नामेति । “आकाशास्तद्विद्वात्” [अ० सू० १—१—२२] इत्यनेन स्वार्थ-वचनोक्त्याऽऽ-
स्रष्टृत्वादेश्चेति । तत्र हि सत्त्वगज्ज्वलनेरेवकाशमितिस्वैरकारणत्वेन प्रथमश्रुतिमानानां स्वरत्न्य-
कल्पस्य च दृष्टेर्ब्रह्मस्य नैवमित्यत्र तत्र ये किञ्चिदवगाथास्य विद्वाभिन्यगतार्थेभ्यः । तस्य च श्रुत्या
प्रथितवदुपादानाप्रतिष्ठा स्रष्टृत्वादेश्चैवभूताकाशस्य नामरूपज्ञानाभ्यां प्रसिद्धदेवस्थादिमगनां
व्यापनिर्णयः । भूताकाशोऽप्यवकाशदानेनोपचरत्प्रमाणं स्रष्टृत्वादेश्चेति । परमेव भूतपरिग्रहो युक्तः ।
मिति । अत्रान्तरेऽपि भूताकाशो भावः प्रतो मया विख्यातः—कस्मादिति । इदमाकाशोऽर्थान्तरत्वा-
दिव्यपदेशात्—अर्थान्तरत्वादिना । भूताकाशोऽपि नामरूपमाश्रयनिर्वहकमित्याकाशश्रुत्यनेन व्यपदेशात्

अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाभिः] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४३७)

[छां० ८ । १४ । १] इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यप-
दिशति ॥ न च ब्रह्मणोऽन्यत्रामरूपाभ्यामर्थान्तरं सम्भवति । सर्वस्य
विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् ॥ नामरूपयोरपि निर्व-
हणं निरकुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ॥ “अनेन जीविनात्मनानुप्र-
विश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छां० ६ । ३ । २] इति ब्रह्मकर्तृत्वश्रव-
णात् ॥ ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वाहृत्वमस्ति ॥ बाह-
मस्ति ॥ अभेदस्त्वत्र विवक्षितः नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च घृष्ट-
त्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति “तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा” [छां०
८ । १४] इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि ॥ “आकाशरतलिङ्गात्” [व्या०
सू० १ । १ । २२] इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥ इत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदे-
शाधिकरणम् ॥ १३ ॥

रत्नप्रभा ।

दिना ॥ नामरूपे शब्दार्थौ । तदन्त पातिनस्तद्विज्ञेय तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थे । नामादि-
कर्तृत्वं न ब्रह्मलिङ्ग जीवस्यत्वादिति शङ्कते-नन्विति ॥ अनेन जीविनेत्यत्र जीवस्य प्रज्ञामेदेन तत्क-
र्तृत्वमु-प्रते साक्षादयोगादिति परिहरति-बाह्यमिति ॥ यद्योक्तं स्पष्ट िंग नास्तीति, तत्राह-
नामेति ॥ तर्हि पुनरन्तित्राह-आकाशेति ॥ तस्यैव साधकोऽयं विचार, अत्राकाशशब्दस्य
ब्रह्मणि वृत्ति सिद्धपञ्चत्य तत्र सदादिप्रवृत्तेरकत्वादिति न पीनरक्तयमिति भावः ॥ ४१ ॥ (१३) ॥

भामती ।

भूताकाश च भिन्नाख्येन नामरूपान्त पाति सत् कथमात्मानमुद्गहेत् । न हि सुशिक्षितोऽपि भिन्नान्नी
स्वैन स्कन्धेनामान बोधमुत्सहते । न च नामरूपश्रुतिरिदोपन प्रवृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे
सक्तोचयितु सति समवे युज्यते । न च निर्वाहकत्र निरकुशमगत त्रनलिङ्ग कथचिद्वेशेन परतन्त्रे नेतु-
मुचिनम्-अनेन जीविनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि इति च सप्रबन्धमलिङ्गुत् ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते ।
ब्रह्मरूपतया च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्वमुक्तम् एव च निर्वाहितुरेता तरालनोपपत्तेरप्यो निर्वे
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामत्वानीलपीतादे रूपत्वात्ताभ्यामन्यत्रस्य भूताकाशे सिद्धत्वादिपाराशक्याऽऽह-न चेति । यत्र नामरूपशब्दौ
सम्बन्धोक्तौ तत्र शब्दार्थवैषम्यं श्रुतिषु गृह्यते ‘तत्रामरूपाभ्यामेव’ इत्यादौ तथा दृष्टे । न च शब्दार्था-
न्तर्भूतस्य भूताकाश-ततोऽर्थान्तरत्वमित्यर्थे । किंच भूताकाशमपि भिन्नाख्येन नामरूपान्तर्भूत
कथमात्मानमुद्गहेत् च तन्निर्वाहकत्वं निरकुशं श्रुत परतन्त्रभूताकाशे कथचिन्नेवमित्याह-नामेति ।
अन्यत्र तन्निर्वहणस्य ब्रह्मकर्तृत्वसिद्धेर्मन्वेनासापि प्रथमिज्ञातमि-याह-अनेनेति । नामरूपनिर्वहकत्व-
मादिशब्दोक्तं न ब्रह्मसाधारणमिति शङ्कते-नन्विति । जीवस्य तन्निर्वाहकत्वेऽपि त्रयाभेदात्तस्य ब्रह्म-
साधारणत्वाह-बाह्यमिति । सप्रवादिब्रह्मलिङ्गमिह नेत्युक्तं प्रत्याह-नामेति । आकाशशब्दस्य ब्रह्मा-
र्थत्वे िङ्गान्येव सन्ति भूताकाशार्थत्वे श्रुतिदिङ्गे स्त । तथा च केन उदिङ्गेभ्यस्तपोऽर्थायस्त्वात्ताका-
शप्रहणमित्याशङ्क्यानापि ब्रह्मत्वश्रुती विधेते इत्याह-तादिति । उपक्रमस्याकाशश्रुते ‘आकाशो वै नाम’
इति प्रतिब्रह्मलिङ्गाद्यं नामरूपनिर्वहतादर्थान्तरत्वात्प्रवृत्तत्वलिङ्गानुगृहीते ब्रह्मत्वश्रुती वडनयानिति भावः ।
“आकाशान्तलिङ्गात्” [व० सू० १-१-२२] इत्योपक्रमोपमकाराभ्या प्रतिपाद्यतया तात्पर्य-
दानन्यदिङ्गादाकाशस्य ब्रह्मत्वमुक्तमिहापि श्रुत्यन्तरसिद्धनामादिनिर्वाहकत्वमग्नेन तात्पर्यनिर्दिष्टत्वादा-
काराभ्या प्रवृत्तत्वमुच्यते तत्राप्य पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याऽऽह-आकाश इति । तत्र सप्रवृत्तत्वाद्यवधिह
नेति विशेषोऽन्तीति भावः ॥ ४१ ॥ (१३) ॥ श्रुतुपेतदिङ्गेन श्रुतेर्भावमुक्त्वा दिङ्गेन िङ्ग-

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ (१४) ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते ॥ बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके—“कनम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः” [बृ० ४ । ३ । ७] इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः ॥ तत्किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यम्, उतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति ॥ कृतः ॥ उपक्रामोपसंहाराभ्याम्—उपक्रमे “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” [बृ० ४ । ३ । ७] इति शारीरलिङ्गाद्, उपसंहारे च “स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” [बृ० ४ । ४ । २२] इति तदपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । अहो गम्येण कतम आत्मेति जनकप्रदने याज्ञवल्क्य आह—योऽयमिति ॥ विज्ञान बुद्धिस्त्वन्मयत्वात्प्रायः । सप्तमी व्यतिरेकार्थी । प्राणबुद्धिर्वा मित इत्यर्थः ॥ इत्येव शान्ताद्य भेदमाह—अन्तर्ज्योतिरिति ॥ पुरुषः पूर्ण इत्यर्थः । उभयतिङ्गाना दर्शनात्सत्त्वमाह—तत्किमिति ॥ पूर्वत नामगम्यायां भेदोक्तकाशो भ्रंज्युक्तम् । तदयुक्तम् । “प्राज्ञानामना मपरिप्यक्त” [बृ० ४ । ३ । २१] इत्यभिप्रेतेऽपि जीवात्मनि भेदोक्तिपदौपचारिकभेदोक्तिमगम्यादिनि आक्षेपसंगतिः । पूर्वपक्षे कर्मकर्तृजीवस्युनि, मिद्वान्ते जीवानुवादेन तान् कश्चिभेदभिलक्ष्य प्राणस्य परमात्मन स्वस्वैवप्रमितिरेति कथम् । बुद्धान्तः जामदग्न्या । आदिमभ्यासमानेण जीवोक्तेर्जीवस्याभामती ।

विज्ञानघान्तरालमित्यर्थभेदकपनाविन युना । तथा च ते नामगम्ये यदन्तरेण्ययमर्पान्नाख्यपरदेश उपपन्नो मनस्यान्ताशस्य । गम्यादर्थान्तरव्यवधानात्, तथा ‘तद्वन्न तदमृतम्’ इति व्यवदेशाद्भेदात्तात्पर्याभिति मिद्वम् ॥ ४१ ॥ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । ‘आदिमभ्यासमानेण समाप्तिनिदानान् । तपरे प्रत्यसदभे सर्वे तत्रैव योऽयने ॥’ मत्सार्थे तावदाहाकाराख्ये प्रागादिपरीतेः सर्वजनसिद्धेः । तमेव च ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इत्यादिश्रुतिमदभे आदिमभ्यासमानेनामृशनीति तदनुवादपरो मयितुमर्हति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

भ्येव वाग्माह—सुषुप्तीति । साकाशत्वं तत्त्वनि—व्यपदेशादिति । पञ्चाध्यायशास्त्रज्ञान नियमधेनोदाहरति—बृहदिति । देहादीनामन्यतनो वा तदतिरिक्तो वाऽऽनेति जनकस्य प्रथे वाङ्मनस्योच्चर योऽयमिति । विज्ञान बुद्धिस्त्वन्मयत्वात्प्रायः । प्राणेषु एतौ व्यतिरेकार्थे सप्तमी । प्राणबुद्धीति इत्यर्थः । बुद्धिर्हृत्चेरिति नक्ति—अन्तर्गतिः । अज्ञानाद्भिनक्ति—उद्योतिरिति । पुरुष, पूर्णो योऽदभेऽमृतः स आत्मैत्यर्थः । तद्वै वाच्यमिति योऽनकमयविरानमयमनाद्दुपमहाख्यसर्गशानादिगन्ताय संतपन्त—तदिति । अगुप्तानधुनापुनमोपमहारी न जीवार्थोपर तथेवमार्थेन तथा प्रभूर्वैक पूर्वपक्षपी—किं तावदिति । नामगम्यायां भेदादादासादा प्रत्येयुक्तं भेदादो नैकान्तोऽम्यपरि भेदे ‘प्राज्ञानाऽऽमना मयाऽप्यक्त’ इति भेदोपप्रागादिपासावप्राप्ति सुप्तभेदनाम्नादभिरन्यमर्थाः । पञ्चाध्यायनिर्णये प्रत्यन्यन्वयोके श्रुत्यादिमगतयः । पूर्वपक्षे जीवानुवादेन कर्तृस्युनिः मिद्वान्ते तदनुवादेन मया—वाच्यपीति कथमेदः । त्रये मगनिवाच्युक्तियोगा—युन इति । आदिमभ्यासमानेण जीवोक्तेऽप्यपरं मदभे महानत इत्यादि तत्रैव कर्मकर्तृपरीत्याह—उपक्रम इति । जीवानुवादेन कर्मकर्तृपरीत्याह—उपप्रा तदतिरिक्त मितिर्भेदेऽनुपमत्तुमिति कथम् । पूर्वपक्षानुमाप्य विज्ञानमयपरीतेः प्रतीत्याह—परीति । उपपन्नोपपत्तयसमानेन जीवार्थेनवा तपरे मदभे कथमीत्येतिरिति

परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यम् । न शरीरमात्रान्वाख्यानपरम् ॥ कस्मात् ॥ सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावद् “अयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्” [वृ० ४ । ३ । २१] इति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति ॥ तत्र पुरुषशारीरः स्यात् ॥ तस्य वेदितृत्वात् ॥ बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् ॥ प्राज्ञः-परमेश्वरः सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् ॥ तथोत्क्रान्तावपि “अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वास्तु उत्सर्जन्याति” [वृ० ४ । ३ । ३५] इति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति ॥ तत्रापि शारीरो जीवः स्यात् । शरीरस्वामित्वात् ॥ प्राज्ञस्तु स

रत्नप्रभा ।

वक्तृमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति-परमेश्वर इत्यादिना ॥ वाक्यस्य जीवस्तान्मूले जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात् । अतो ज्ञाताज्ञातसन्निपाते ज्ञातानुनादेनाज्ञात प्रतिपादनीयम् । अपूर्वं वाक्यतात्पर्यमिति न्यायादिति सिद्धान्ततात्पर्यम् । पुरुषः शरीर प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं धारयति-तत्र पुरुष इत्यादिना ॥ देहस्य वेदानुप्रसक्तोर्निर्गमयोगोपाख्युर्यो जीव एव । प्राज्ञस्तु रूढ्या पर एवेत्यर्थः । अन्वारूढः अधिष्ठितः । उत्सर्जन् घोराञ्छब्दान्मुञ्चन् । बुद्धौ ध्यायन्त्या ध्यायतीति भामती ।

एवं च संसार्थात्मैव किञ्चिदपेक्ष्य महान्, ससारस्य चानादित्वेनानादित्वाद्दज उच्यते, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदत्र नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वभावाः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्राज्ञेनात्मना सपरिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासौ भेदः किंत्वयमात्मशब्दः स्वभावचनः, तेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यनस्थाया विशेषपिपयामावात्सपिण्डितप्रज्ञेन प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन परिष्वक्तो न किञ्चिद्वेदेत्यभेदेऽपि भेदवदुपचारेण योजनीयम् । यथाहुः-“प्राज्ञः सपिण्डितप्रज्ञः” इति । पर्यादयश्च शब्दाः ससारिण्येव कार्यकरणसघातात्मकस्य जगतो जीवकर्माजिततया तद्गोच्यतया च योजनीयाः । तस्मात्ससार्थेनानुच्यते न तु परमात्मा प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते-सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशादित्यनुवर्तते । अयमभिसर्पि-“किं ससारिणोऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात्ससार्थात्मपर ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इति वाक्यम्, आहोस्विदिह ससारिव्यतिरेकेण परमात्मनोऽसकृतीनात्ससारिणश्चादिमप्यारसानेश्वरमर्शनात्ससार्थात्मपर, न तान्त्ससार्थतिरिक्तस्य तस्याभावाः । तत्प्रतिपादका हि शतश आगमाः ‘ईक्षतेर्नाशब्दम्’ ‘गतिसामान्यात्’ इत्यादिभिः सूत्रसंदर्भरूपपादिताः । न चात्रापि ससार्थतिरिक्तपरमात्मसकृतीनाभावाः, सुषुप्त्युत्क्रान्त्योस्तत्सकृतीनात् । न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन सकृतीन सति समये ‘राहोः शिरः’ इतिवदौपचारिक युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निरूढवृत्तिः कथंचिदज्ञपियमो व्याख्यातुमुचितः । न च आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कस्मादिति । तत्र हेतु सोपस्कारमनतारयति-सुषुप्ताविति । नोपुक्त भेदनादमुदाहरति-सुषुप्तौ तावदिति । करशिरश्चरणादिमति शरीरे पुरुषशब्दाद्भूतः शारीरस्यस्य भेदस्तराऽऽह-तत्रेति । तस्य वेदितृत्वेपि प्ररूणे-वेदितृत्व नापेक्ष्य तदा बाह्यान्तरार्थधीनिर्गमादित्याशङ्क्याऽऽह-बाह्येति । पुरुषस्य शारीरत्वेपि प्रकर्षेणाज्ञ इति व्युत्पत्त्या प्राज्ञशब्देनापि तस्यैवोक्तभेदोक्तरीपाचारिकत्वात् शारीरस्यस्य भेदोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-प्राज्ञ इति । योगाद्भेदेऽधीयस्त्व मत्वा हेतुमाह-सर्वेति । औन्नान्तिकोमपि भेदोक्तिं दर्शयति-तयेति । अन्वारूढोऽधिष्ठित उत्सर्जनाभावेनततः शब्दं बुद्धेर्निति यावत् । शारीरशब्दस्य शरीरस्य धिमान्त्वान्प्राज्ञस्य प्रज्ञातिशयत्वात्कृतो भेदधीरित्याशङ्क्य रूढिपरीयस्त्वन्यायेनाऽऽह-तत्रेत्यादिना ।

एव परमेश्वरः ॥ तस्मात्सुप्त्युत्क्रान्तयोर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र
विवक्षित इति गम्यते ॥ यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात्तत्परत्वमस्य
वाक्यस्येति ॥ अत्र द्रूमः ॥ उपक्रमे तावद् “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु”
[बृ० ४ । ३ । ७] इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितम् ॥ किं तर्हि ॥
अनृद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति ॥ यतः “ध्यायतीव
लोलायतीव” [बृ० ४ । ३ । ७] इत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिस्संसारिधर्म-
निराकरणपरा लक्ष्यते ॥ तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति—“स
वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” [बृ० ४ । ४ । २२]
इति ॥ योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज
आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः ॥ यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासे-
न्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते, स प्राचीमपि दिशं प्र-
स्थापितः, प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत । यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासे-
नावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षितम् ॥ किं तर्हि अवस्थारहितत्वमसंसा-
रित्वं च विवक्षति ॥ कथमेतद्वगम्यते ॥ यद् “अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव

रत्नभा ।

चञ्चन्वा चञ्चतीव वस्तुतः सर्वाभिक्रियागम्य इत्युक्तेन संसारिणि तात्पर्यमित्याह—यत इति ॥ उप-
क्रमवदुपसंहारवाक्येऽथैक्यं निरक्षितमित्याह—तथेति ॥ व्याचष्टे—योऽयमिति ॥ अस्त्योरन्यासस्य
त्वमर्थशुद्धिद्विरिक्त्वान्यात्र जीवशुद्धत्वमित्याह—यतो न बुद्धान्तेति ॥ प्रसोत्तरान्यागनमासिंयं गम्यते
इत्याह—यदत ऊर्ध्वमिति ॥ कामादिनिवेकानन्तरमित्यर्थः ॥ इति चेति । यद् यस्मादति, तस्मादाग-
भामती ।

प्रज्ञाप्रकरोऽगुपद्रुतिर्बिन्दितसमस्तवेदितव्यान्तर्गतोऽन्यत्र समवति । न चैधेभूतो जीवाना । तस्मा-
त्सुप्त्युत्क्रान्तयोर्भेदेन जीवान्प्राशस्त्य परमात्मनो व्यपदेशात् “योऽयं विज्ञानमयः” इत्यादिना जीवानामनं
त्योक्तिसिद्धमन्यत् तस्य परमात्मभावोऽनधिगतः प्रतिपाद्यते । न च जीवान्कानुयाद्यमात्रपराभ्येतानि वचामि ।
अनधिगतायावबोधनपरं हि शाब्द प्रमाणं, न त्वनुयाद्यमात्रनिष्ठं भवितुमर्हति । अत एव च संसारिणः
परमात्मभावविधानायादिमव्याप्तान्नेत्यनुयाद्यतयाऽन्यमर्थ उपपद्यते । एवं च महत्त्व चाजन्वं च सर्गतस्य
नियस्यात्मनः समवाचापेक्षिकं कल्पयिष्यते । यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासादिति । गाने-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

भेदोक्तिरुत्तरमाह—तस्मादिति । पूर्ववत्तर्जितमनुमान्य दूषयति—यदुक्तमिति । उपक्रमस्य समाप्येति च निर-
स्यति—उपक्रम इति । तस्य प्रभञ्जनात् निरयमाह—किमिति । अनुयाद्यमात्रमेवात्रेष्टं किं न स्यादित्या-
शङ्क्याऽऽह—यत इति । बुद्धौ व्यापन्यामाना व्यापनी चञ्चन्वा चञ्चनीव वस्तुनो न व्याप्येति न
चञ्चनीवमर्थः । उपसंहारानुसारोपक्रमस्यैकमित्यन्वयं नेपचात्रस्य भावार्थानुयाद्यपरत्वस्य वर्धनेना-
शङ्क्याऽऽह—तथेति । तस्य परमात्मैक्यं वाक्यार्थोपपत्ति—योऽयमिति । परमात्मैक्यं संसारिणोर्भि-
वस्तुत्वतु पूर्वपरिरोधेन प्रत्याह—यमित्यति । युदान्तो जागर्गम । समाप्तिस्युत्सुद्धेर्भक्तवदु-
गुत्ते हेतुमाह—यत इति । अस्त्यावत्तत्तं भागित्ये हेतुर्न सदाऽस्त्वमित्यत्राभिप्राय निरानक. एतदिति-
कथामिति । एकमित्यन्वये प्रथित्याभिप्रायतोऽभेद प्रथित्याप्युपादेशात्प्रथित्यर्थ एव प्रथित्यादो वाक्यमना-
दित्येवावधिं न्यायेन जीवोऽस्त्वानुयाद्येन तस्य इत्यादिवाक्येनोपसंहारपदा प्रभञ्जोपादिमाह—यदिति ।
अतः अस्मादिनिवेकानन्तरमित्यर्थः सदाऽस्त्वमित्यन्वये पूर्वोऽप्यनुयाद्या सदाऽस्त्वमित्यन्वये

सुपुण्ड्रकान्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४४१)

बृहि" [वृ० ४।३।१४-१५-१६-३३] इति पदेपदे पृच्छति ॥ यच्च-“यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः” [वृ० ४ । ३ । १५-१६] इति पदेपदे प्रतिवक्ति ॥ “अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णां हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति” [वृ० ४ । ३।२२] इति च ॥ तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥४२॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इति श्रीवैयासिक्यां शारीरकमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः
पादस्समाप्तः ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ यदस्मिन्वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनासंसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । तत्र “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः” [वृ० ४ । ४।२२] इत्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनाः-“स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्” [वृ० ४ । ४।२२] इत्येवंजातीयकासंसारिस्वभावप्रतिषेधनाः ॥ तस्मादसंसारी परमेश्वर

रत्नप्रभा ।

म्यत इति योजना । तेन अवस्थाधर्मेण अनन्वागतः असृष्टः भवति असङ्गवास्तुयुक्ताभ्यात्मतत्त्वपुण्यपापान्यामसृष्ट भवति । हि यस्मादात्मा सुदृशो सर्वशोकातीत, तस्माद्दृश्यस्यैव सर्वशोका इति श्रुत्यर्थः ॥ ४२ ॥ वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्यन्तरमाह-पत्यादीति ॥ सूत्र व्याचष्टे-इतश्चेति ॥ वशी स्तन्त्र-अपराधीन इति यावत् । ईशानः नियमनशक्तिमान् । शक्तं कार्यमाधिपत्यमिति भेदः ।

भामती ।

नामस्यावच्च त्रिरप्यते । अपि त्वरस्थानामुपजनापायधर्मकत्वेन तदतिरिक्तमन्यारहित परमात्मान विरक्षति, उपरितननाम्यसदर्मलोचनदिति ॥ ४२ ॥ पत्यादिशब्देभ्यः । सर्वस्य वशी । वश-सामर्थ्यं सर्वस्य जगतः प्रमन्ययम्, व्यूहानस्थानसमर्थ इति । अत एव सर्वस्येशानः, सामर्थ्येन ह्ययमुक्तेन सर्वस्येष्टे, तदिच्छानुविधानाज्जगतः । अत एव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ता । अन्तर्गामीति यावत् । किंच स एवभूतो ह्यन्तर्गोति पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भूयानुच्छे भवनीत्येवमाद्या-श्रुतयोऽससारिण परमात्मानमेव प्रतिपादयति । तस्माज्जीवात्मान मानान्तरसिद्धमनूय तस्य आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मात्प्रशंसामर्थ्यात्पतीचो ब्रह्मता प्रतिपाद्यर्थः । न केवञ्च प्रशंसामर्थ्यादेवमुत्तरसामर्थ्यादधीत्याह-यच्चेति । तेन जाग्रदगोदिनाऽनन्वागतोऽसृष्टो भवति । असङ्गत्वादिति प्रयुक्तेरित्यर्थः । प्रतिवचनात्त-दर्शयति-अनन्वागतमिति । आत्मतत्त्व पुण्यपापान्यामनाश्रितमिति यावत् । तदा सुतो हृदयस्य बुद्धेः सन्निवः शोकान्कामादीनशोषानतिक्रान्तो भवतीत्याह-तीर्णां हीति । अनुवादमन्यप्रश्रप्रयुक्तिभ्यामयोगे फलितमाह-तस्मादिति ॥ ४२ ॥ वाक्यम्याससारिपरत्वे हेत्यन्तरमाह-पत्यादीति । सूत्रे हेत्यन्तरयोतिचकारामावात्तदत्रिययन्त्रमाशङ्क्य व्याचष्टे-इतश्चेति । तत्र हेतुमात्रं योजयति-यदिति । तत्राससारिण्य शब्दजातमुदाहरति-सर्वस्येति । स्वामीन सर्वमपि नियन्तु शक्तिरन्तीति वक्तुं द्वितीयं विशेषणम् । स्वार्थान स्वनियम्य च सर्वमधिष्टाय पापयतीति वक्तुं तृतीयम् । समाससारिण्येधक शब्दजातमादत्ते-स नेति । श्रुतिद्विसिद्धमुपसहरति-तस्मादिति । निर्नि-

(४४२)

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । [अ. १ पा. ३ अ. १४ सू. ४३]

इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ १ ॥ ३ ॥ ४३ ॥ इति सुपुस्तुत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरक-

भगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरक-

मीमांसाभाष्ये विद्यासाधननिर्णयो नाम प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादस्तमातः ॥ १ ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

तस्माच्छोधिताऽनर्भक्ये षैष्ट्याध्यायसमन्वय इति सिद्धम् ॥ १ ॥ ३ ॥ ४३ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रूपानन्दसरस्वतीपुत्र्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दमगरूपारट्टगौ-

श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य

तृतीयः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ३ ॥

भामती ।

प्रथमाध्यायप्रतिपादनपरो 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिव्याक्यसत्त्व इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितशारीरकभगवत्पादभाष्यविभागं भाष्यत्यां प्रथमस्याध्यायस्य

तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शेषप्रचुराणां वाक्यानां सिद्धोऽवयो प्रकर्णाति पादार्यमुत्तररति-इत्यवगम्यत इति ॥ ४३ ॥ (१४) ॥

इति श्रीशुद्धानन्दपुत्र्यपादनिष्यमगरानन्दगिरि (ज्ञान) विरचितं शारीरकन्यायनिर्णये

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य विद्यासाधननिर्णयाख्यस्तृतीयः पादः ॥

१ गृहदारण्यक्यादिः ।

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ४.

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृ-
हीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥ ४ ॥ १ ॥ (१) ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं “जन्माद्यस्य यतः” [व्या० सू० १ । १ । २] इति ॥ तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशंक्य तदशब्दत्वेन निराकृतम् “ईक्षतेर्नाशब्दम्” [व्या० सू० १ । १ । ५] इति ॥ गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन ॥ इदन्तिवदानीमवशिष्टमाशंक्यते ॥ यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वम् ॥ तदसिद्धम् ॥ कासुचिच्छाखासु

रत्नप्रभा ।

ॐ ब्रह्मणे नमः । अव्यक्तेशमज पञ्चजनाधार च कारणम् । वेदितव्य प्रिय बन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम् ॥ १ ॥

आनुमानिकम् ० । अस्मिन्पादेऽधिकरणत्रयस्यैकत्वधिकरणेन सद्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति-ब्रह्मेति ॥ तदशब्दत्वेन प्रज्ञानस्य वैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ईक्षत्वधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वञ्च प्रतिज्ञातम् । तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितम् । अतः प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य निरूप्यत इति आक्षेपसंगतिः । तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवति अद्यायसंगतिरपि-अधिकरणत्रयस्य ज्ञेया । अत्राव्यक्तपद विषयः । तत्, किं प्रज्ञानपरं पूर्वेकशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां सशये पूर्वेमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं यथा पेश्याध्यायस्य दाशतं, तद्वदव्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति-आनुमानिकमपीति ॥ अपिशब्दाद्ब्रह्माणीकारेणायमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्वैकल्येन कारणत्वाद्ब्रह्मण्येन वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं, भामती ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च । स्यादेतत् । ब्रह्मजिज्ञासा प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्-“जन्माद्यस्य यतः” इति । तच्चेदं लक्षणं न प्रधानादौ गतं, येन व्यभिचारादलक्षणं स्यात्, किंतु ब्रह्मण्येवेति “ईक्षतेर्नाशब्दम्” इति प्रतिपादितम् । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते, न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितमव्यक्तत्वेन सूत्रसदर्थेण । तस्मिन्प्रसिद्धे यदर्थमुत्तरः सदर्थं आरभ्यते । न च ‘महत् परमव्यक्तम्’ इत्यादीनां प्रधाने समन्वयेऽपि व्यभिचारः । न ह्येते प्रधानकारणत्वं जगत आह, अपि तु प्रधानसद्भावमात्रम् । न च तत्सद्भावमात्रेण ‘जन्माद्यस्य यतः’ इति ब्रह्मलक्षणस्य किञ्चिद्दीयते । तस्मादनर्थक उत्तरः सदर्थं इत्यत आह-ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति । न प्रधानसद्भावमात्रं प्रतिपादयन्ति ‘महत्तः परमव्यक्तम्’ ‘अजामेकम्’ इत्यादयः, आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रसिद्धगोचरलक्षणस्याप्रसिद्धगोचरलक्षणेन वाच्यत्वव्यप्रकरणोपेतस्थानात्तुल्यस्थानस्यैव वाधमाशङ्क्या-द्वारा कथयति-आनुमानिकमिति । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयार्थमध्यायारम्भात् तदमानादध्याया-संगतिमाशङ्क्य वृत्तं कीर्तयति-ब्रह्मेति । तदशब्दत्वेन प्रज्ञानादिवैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि तुल्यमशब्दत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-गतीति । तर्हि समन्वयस्य सिद्धत्वात्कृतं पादेनेत्याशङ्क्याऽऽह-इदमिति । अवशिष्टमनाशक्तिमनिराकृतं चेत्यर्थः । शङ्कामेव दर्शयति-यदिति । प्रतीत्या प्रधानार्थरूपेऽपि वस्तुतो नेति वक्तुमाभासदम् । ननु प्रधानस्य स्वरूपमेवाप्यर्पते न जगत्कारणत्वं तत्कृतोऽनित्यासि शक्यते-

प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् ॥ अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमपिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते ॥ तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते, तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुली भवेत् ॥ अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते ॥ “आनुमानिकमपि”—अनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शास्त्रिणां शब्दबहुपलभ्यते ॥ काठके हि पठ्यते—“महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः” [१ । ३ । ११] इति ॥ तत्र य एव यत्रामानो यत्क्रमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धाः, त एवेह प्रत्यभिजायन्ते ॥ तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेशब्दादिर्हितत्वाच्च, न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात्स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानमभिधीयते ॥

रत्नप्रभा ।

सिद्धान्ते नियमतिद्विरिति विवेकः । पदविचारत्वाधिकरणानाम्—एतत्पादसंगतिर्वाद्या ॥ स्मार्तकर्मकृदित्यामन्यकशब्दः प्रधानपरः । शब्दस्वशादिदृश्यत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह—शब्दादीति ॥ मायती ।

किंतु जगत्कारण प्रधानमिति । ‘महतः परम्’ इत्यत्र हि परमन्त्रोऽपि प्रष्टुर्पूर्वाकारणमाह । तथा च कारणम् । ‘अजामेकाम्’ इत्यादीनां तु कारणसामिधानमतिशुद्धम् । एवं च स्वशास्त्रमिचाराद्यनिचाराद्य युक्त उत्तरसंदर्भात्प्रभ इति । पूर्वपक्षयति—तत्र य एवेति । साम्यप्रमाणदिमाह—तत्रान्यक्तमिति । साम्यप्रमाणप्रतिवेदने कैरते कृतिः, अथवाप्रतिमाद्ययमेवायोऽवगम्यते इत्याह—न व्यक्तमिति । शान्तघोरस्मृत्शब्दादिर्हितत्वाच्च ध्रुविक्रमा । स्मृतिश्च संग्रहीया । न्यायश्च—‘मिदानीं परिभाषासमन्वयाच्छक्तिः प्रवृत्तश्च । काव्यज्ञानविभागाद्विभागोद्दिष्टस्य ॥ कारणमन्यपरम्’ इति ।

आनन्दगिरिपद—साधनिसंघः ।

तत्राऽह—अन इति । ‘महतः परमव्यक्तम्’ इत्याद्यव्यक्तस्य प्रधानस्य कारणत्वं परशब्दाद्व्यव्ययेन न हि प्रकर्तव्यार्थः । प्रकर्तव्यं महतो व्यक्तस्य तत्कारणत्वम् । ‘अजामेकाम्’ इत्यादौ साक्षादेव प्रधानस्य कारणत्वमिद्विः । कविशक्तिस्मृतयश्चोक्तश्रूयन्नुनास्त्वित्यन्वयार्थाः । तेन ध्रुविस्मृतिमिदं प्रधानकारणत्वयतिशयमित्यर्थः । तथाऽपि कारणत्वं तद्वादिवाक्योन्नेत्रियगो युक्तपोऽशिमहयत्कारणे विकारमवाच्यत्वाऽह—सदिति । क्रियापालिन वस्तुनि विकल्पयोगादिति भावः । युक्ति प्रधानशब्दस्य समन्वयशब्दार्थप्रवचयितुं पादास्य इत्यन्वये संगतिरियुक्तमिति—अन इति । पूर्व प्रधानार्थेन केदन्त्यर्थे इत्युक्ते कतिपयेन सर्वप्रधानत्वे प्रदर्शयित्वा तानुवयायुना प्रधानार्थेन कारणत्वेन समन्वयार्थो न चानेकप्रधानार्थे कारणत्वेन स्वस्वभावान्दित्याह—आनुमानिकमिति । अविशब्दादेकशब्दात्प्रमाणार्थात्वेन पूर्वप्रमाणे विचारभाष्य कान्तिक इति सूचितम् । अथकथं प्रमाणस्य शरीरम्’ इति स्वान्वयश्रीप्रमाणेऽप्यानुभवप्रकारेणैवा संसारे प्रसिद्धात्तान्त्रिकमिदं प्रमाणमिति शब्दप्रमाणोक्तिरवश्यं कथं प्रमाणमिति पूर्वप्रमाणवचनस्य अनुशास्त्रमिति—काठके हीति । न च प्रमाणस्यान्यत्राप्यनुशास्त्रेण समन्वयशब्दार्थेऽस्ति असादिगताः । पूर्वप्रमाणे प्रमाणमिति शब्दप्रमाणेऽप्यनुशास्त्रमिति—सिद्धान्ते स्वशास्त्रमिति—अन्यपरमिति—काठके । एवमेव प्रमाणमन्यपरमिति—न्यायस्य प्रधाने न्यायकारणत्वं—नर्तनम् । स्मृतिः समन्वयः । ध्रुवः साधनः । अथवाध्रुवः प्रमाणे साधनित्याह—संश्लेषेति । संश्लेषेति—विशेषणमिति—अन इति । अथवाध्रुवः प्रमाणे साधनित्याह—संश्लेषेति । संश्लेषेति—विशेषणमिति—अन इति । अथवाध्रुवः प्रमाणे साधनित्याह—संश्लेषेति । संश्लेषेति—विशेषणमिति—अन इति । अथवाध्रुवः प्रमाणे साधनित्याह—संश्लेषेति । संश्लेषेति—विशेषणमिति—अन इति ।

अतस्तस्य शब्दवत्त्वाद्दशब्दत्वमनुपपन्नम् ॥ तदेव प्रधानं च जगतः कारणम् । श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत् ॥ नैतदेवम् ॥ न ह्येतत्काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् ॥ न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते ॥ शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते ॥ स च न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते ॥ न चायं कस्मिंश्चिद्द्रष्टः ॥ या तु प्रधानवादिनां रूढिः, सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते ॥

रत्नप्रभा ।

प्रधानस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह-तदेवेति ॥ “अजामेकाम्” [श्वेता० ४ । १] इत्याद्या श्रुतिः, “हेतुः प्रकृतिरुच्यते” इत्याद्या स्मृतिः, यदन्य तज्जडप्रकृतिरुमिति न्यायः । ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरिति भावः । मूत्रे नन्नर्थं यदन् सिद्धान्तयति-नैतदिति ॥ प्रधानं वैदिकं नैवत्र तात्पर्याभाव हेतुमाह-न हीति ॥ ननु प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत आह-न ह्यत्रेति ॥ ननु शब्दप्रत्यभिज्ञायामयोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशक्यं यौगिकत्वाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषरीत्याह-स चेति ॥ रूढया तद्वैदिक्याशक्यं रूढिः किं लौकिकी स्मार्ता वा, नाद्या इत्याह-न चेति ॥ द्वितीयं प्रत्याह-या त्विति ॥ पुरुषसंकेतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः । पुमतेर्निश्चिन्न्यादित्यर्थः । यत्तु भामती ।

रूपशब्दाद्यात्मकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः । तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तमुच्यते इति प्राप्ते, उच्यते-नैतदेवम् । न ह्येतत्काठकं वाक्यमिति । लौकिकी हि प्रसिद्धा रूढिवेदार्थनिर्णये निमित्त, तदुपायत्वात् । यथाहः-‘य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैवमर्था.’ इति । न तु परीक्षकाणां पारिभाषिकी, पौन्येयी हि सा न वेदार्थनिर्णयनिवन्धनसिद्धौपधादिप्रसिद्धिनात् । तस्माद्दृष्टितस्तास्त्र प्रधानं प्रतीयते । योगसूत्रन्यापि तुल्यः । तदेवमव्यक्तध्रुवावन्यधामिज्ञाया प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीर-शोचरोऽयमव्यक्तशब्दः । यथा चास्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथापि दर्शयित्वति । तेषु शरीरादिषु मध्ये त्रिपदास्तद्गोचरात् विद्धि । यथाश्वोऽजानमाहमस्य च उच्येयसिद्धिर्यदस्याः स्मृतोचरमाहमस्येति । आत्मानं च ‘महतः परमव्यक्तम्’ इति प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तपदं शरीरशोचरम् । शरीरस्य ज्ञान्तोचरस्युद्-आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्येति । तयाऽपि कारणत्रयं तस्याशब्दनिष्पाशाशक्याऽऽह-तदिति । श्रुतिः ‘अजामेकाम्’ इत्याद्या । स्मृतिः सांख्यीया । “भिक्षाराथ गुणाश्चैत्रि विद्धि प्रकृतिस्वभगन्” इत्याद्या च । ‘भेदानां परिमाणानात्’ इत्यादित्या (न्या) यः । न च प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तं तस्य स्पष्टत्वेन तच्छब्दान्तरेत्यादतो जगत्कारणस्य प्रधानस्य शब्दवत्त्वान्न गतिनामाप्त्यमित्यर्थः । स्थानादिभिरुक्तं प्रत्याह-नैतदिति । तत्राऽऽदौ श्रुतिं निराह-न हीति । कुतो न तदग्निःतत्र स्मार्तप्रधानमैवत्र प्रत्यभिज्ञानान्तेत्याह-न हीति । यादृशमित्यस्य व्याख्यान-स्वतन्त्राभित्यादि । सांख्यस्मृतिमिद्वान्यक्तशब्दात्म्यं धृतावपि प्रयोगात्तेन प्रत्यभिज्ञातं प्रधानमित्युक्तमाशक्याऽऽह-शब्देति । शब्दस्यार्थव्यापारार्थस्यापि प्रत्यभिज्ञानमाशक्यं यौगिकत्वात्तदेकार्थमिद्विरित्याह-स चेति । रूढ्या तन्मात्रसिद्धौ कुतो योगाहर्षाददर्शान्तरं शक्यते तत्राऽऽह-न चेति । परस्य प्रधानं रूढिरव्यक्तशब्दस्यास्तीत्याशक्याऽऽह-या त्विति । न हि परीक्षकाणां पारिभाषिकी प्रसिद्धिवेदार्थनिर्णयनिमित्तं परीक्षकत्रिपत्तया वेदार्थेऽपि तत्प्रसङ्गादौकिकी प्रसिद्धौ

न च क्रममात्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपमत्य-
भिज्ञाने ॥ न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमृदोऽध्यवस्यति ॥ प्रकरण-
निरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते । “शरीररूपकवि-
न्यस्तगृहीतिः” शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते ॥
कुतः ॥ प्रकरणात्, परिशेषाच्च—तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरा-
दीनां रथिरथादिरूपककल्पितं दर्शयति—“आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं
रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि

रत्नप्रभा ।

स्मार्तक्रमप्रथमिज्ञया क्रमिकार्थः स्मार्त एवेति, तत्राह—न च क्रमेति ॥ स्थानात्तद्रूप-
प्रथमिज्ञानशङ्कापामनती-यन्त्वयात्रनो व्यक्तासेनात्तद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रथमिज्ञाने सर्तान्यर्थः ।
पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विद्वार्थज्ञाने सति तस्य धीर्नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति ॥
प्रकृते नास्ति विद्वद्ज्ञानमित्याशयः प्रकरणात्शरीरज्ञानमस्तीत्याह—प्रकरणेति ॥ शरीरमेव रूप-
केण रथसादृश्येन विन्यस्त—शरीररूपकविन्यस्तम्—तस्य पूर्वभाष्ये धामनुदयोर्मध्यम्यानवर्तितास्या-
श्रौपि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणात् प्रथानस्य बेंदिकल्पमिति सूत्रार्थः । स्मार्तक्रमः क्रिमिति लक्ष्य
इत्याशयः श्रौतक्रमस्य प्रकरणात्प्रनुग्रहेण चत्वरगादिःवाह—कुन इत्यादिना ॥ तदुभयं विदुषोर्गो-
तयाहीति ॥ रूपककल्पितः सादृश्यकरणम् । प्रग्रहः अश्वरथना । यदा बुद्धिसारथिविबेकी, तदा
मनसिन्द्रियहयान् विमन्विषयमार्गात्कर्षति । यद्यविबेकी, तदा मनोऽज्ञानावज्ञानान्प्रवेष्टीति मनसः
भाम्नी ।

भोक्तव्यात्पूर्वतोपिगः । कथम्, इन्द्रियमनोयुक्त योगो यथा भवति । इन्द्रियार्थमन.मनिकर्षणं तान्ना
गन्वादीनां भोक्ता । प्रमानम्याकाक्षात्तो वचन प्रकरणमिति गन्तव्य विगोः परम पर प्रमानमिती
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्मृतिस्तथा ‘य एव च लौकिकाः शद्राम्य एव वैदिकास्त एव चैवामर्याः’ इति न्यायादित्यर्थः । धूर्ति
दूषयित्वा स्थान दूषयति—न चेति । मात्रचोऽर्थं स्पृश्यति—अमर्तति । स्थानम्यापि नाम्नि तद्रूपप्र-
भिज्ञानेक्षा स्वा एव प्रमाणत्वेन निश्चायकत्वादिवासक्य तद्रूपविगतप्रथमिज्ञानत्वमपेक्षमिति मया वि-
रंत्तत्त्वज्ञाने स्थानादर्थोमिदौ दृष्टान्तमाह—न हीति । कथं तर्हीर विरतीरूपप्रथमिज्ञानमप्यत्र
सप्रमाणमन्तार्थं विमन्वेने—प्रकरणेति । “आत्मानं रथिनं विद्धि” इयमिन्वाच्ये बुद्धवाननोर्गोपे शरी-
रस्य श्रुत्वाचचेनामपि मन्तुंश्रितुन्द्रियपुरणमयमव्यक्तशब्देन गृणते । श्रौतक्रमस्य स्मार्तक्रमाद्वर्ती-
यमादित्यर्थः । उभयोरपि स्थानान्तरान् श्रौतं स्थानमास्थाय शर्गमेव प्रापयित्वा—कुन इति ।
प्रकरणायपुगृहीतत्वेन श्रौतक्रमस्य प्रास्त्यादिःवाह—प्रकरणात्तदिति । तदुभयं यनुमुपक्रमेण—तयाहीति ।
तत्र प्रकरणं विनियं दर्शयति—अर्ततेति । रूपककल्पितः सादृश्यकरणम् । आत्मनो भोक् रथिव
शरीररूपस्यमिन्त् । तत्र वि भोक्त प्रमान स्पृश्य शरीरं भोग्यत्वतत्वेन मुग्यता रथादीनां विद्वि-
आत्मानामिति । विवकात्वेनप्रमानदर्शित्वेन बुद्धिरेव शरीरज्ञानं सुस्पृष्टेन भोक्तव्यज्ञानवर्तिनि गन्त-
व्य—बुद्धिमिति । मन्तव्यादथवात्मानाव्यानेन विवित्ना विवित्त्वं श्रेत्रादीनि निगृह्यते तेषां विवित्त्वा
तेषु प्रावर्तते एव मनसो बुद्धिं प्रवर्तते वाह—मन इति । अथवात्मानोऽप्यापि बुद्धिं सम्यगकर्षेत्
एति बुद्धिं तत्र प्रावर्तते—इन्द्रियार्थोर्गति । यथाऽथोऽज्ञानान्प्रवेष्टव्यः रथि-

हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याहुर्मनीषिणः” [कठ० ३ । ४] इति । तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतेस्संसारमधिगच्छति ॥ संयतेस्तु “अध्वनः पारं” [कठ० ३ । ९] “तद्विष्णोः परमं पदम्” [कठ० ३ । ९] “आप्नोति” [कठ० ३ । ९] इति दर्शयित्वा-किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकांक्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदं “दर्शयति”-“इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धिरात्मा महान्परः ॥ १० ॥ महत्तः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषात् परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः” [कठ० ३ । ११] इति ॥ तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृताः, त एवेह परिगृह्यन्ते ॥ प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय ॥ तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वबेह च समानशब्दा एव ॥ अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टाः,

रत्नप्रभा ।

प्रमहत्त्व युक्तम् । तेषु ह्येषु । गोचरान् मार्गान् । ननु स्वतश्चिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्यत आह-आत्मेति ॥ आत्मा देहः । देहादिसङ्गरूपनया मोक्तृत्वम् । न स्वतः । असङ्गादित्यर्थः । अयु-ना रथादिभिर्गन्तव्य यदनाकाक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमाह-तैश्चेत्यादिना ॥ शरीरस्य प्रकृतत्वेऽप्यव्यक्तपदेन प्रधान गृह्यतामित्यत आह-तत्र य एवेति ॥ एव प्रकरण शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति-तत्रेन्द्रियेत्यादिना ॥ अर्थानां पूर्वमनुक्तिशक्ता वारयन्परत्वमुपपादयति-अर्था इति ॥ गृह्णन्ति पुरुषपशु

भामती ।

तदाकाक्षामन्तारयति-तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैरिति । असयमाभिधान व्यतिरेकमुखेन सयमानदाती-करणम् । परशब्दः श्रेष्ठमचनः । नन्वान्तरत्वेन यदि श्रेष्ठ्य तदेन्द्रियाणामेव वाच्येभ्यो गन्धादिभ्यः श्रेष्ठ्य स्यादित्यत आह-अर्था ये शब्दादय इति । नान्तरत्वेन श्रेष्ठ्यमपि तु प्रमाननया, तत्र विवक्षाधीन, प्रहेम्यश्चेन्द्रियेभ्योऽतिप्रहृतपर्यानां प्राधान्य श्रुत्या विवक्षितमितीन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्या-त्परत्व भवति । प्राणनिहावाकचक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वचो हि इन्द्रियाणि श्रुत्याष्टौ प्रहा उक्ताः । गृह्णन्ति मशीबुवैन्ति खल्वेतानि पुरपशुमिति । न चैतानि स्वरूपतो वशीकर्तुमीशते, यावदस्मै पुरुषपशवे गन्ध-रसनामरूपशब्दकामरूपस्पर्शान्नोपहरन्ति । अत एव गन्धादयोऽष्टान्तिप्रहा, तदुपहारेण प्रहानां प्रह-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुपलभ्य चरन्तीत्याह-विषयानिति । शरीरादिषु मध्ये शब्दादीन्विषयानिन्द्रियहयगोचरानाहुरिति योजना । ननु मार्गं रथिनो रथायवेक्षा न भोगे चिद्वृत्तनया स्वभावेनैव तद्योगादतो देहादीनां रथादि-कल्पनावेषय तत्राऽऽह-आत्मेति । आत्मा मोक्तव्याहुरिति सत्यः । तस्यासङ्गस्यार्थेन्द्रियात्मनिकर्षं भोगायोगादिन्द्रियमनोयोगो यथा भवतीति क्रियाविशेषेण तस्य मोक्तृत्वमुपपादयति-इन्द्रियेति । यद्वा-ऽऽत्मा देहो देहेन्द्रियादिषु युक्तमात्मान मोक्तव्याहुरिति योजना प्राकरणिकसत्त्वगन्धस्याऽऽकाक्षाधीनत्वा-त्पूर्वगन्धपर्यदेहस्याव्यक्तशब्दाकाक्षा वक्तु रथादिरूपककल्पनाकठ वदन्परमपदस्य प्रकरणिनो मुरयस्याऽऽका-क्षामन्तारयति-तैश्चेति । परमपदस्य स्वरूपे परत्वे चाऽऽकाक्षामाह-किमिति । आकाशादयशान्त-येऽनन्तरं ग्रन्थमादत्ते-तेभ्य इति । पूर्वगन्धे शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि प्रमानमेपान्नाव्यक्तमिवाशक्त्याऽऽह-तत्रेति । प्रकरण प्रदर्शनं परिशेष दर्शयितुमाभते-तत्रेति । पूर्वप्रानुक्तानामर्थानामिहोक्तित्त्वप्रधानस्यापि स्मादित्याशक्त्य तेषां विषयशब्देनोक्तेर्ममिवाह-अर्था इति । अर्थशब्देन विषयोक्तिरुक्ता विषयाणा-

तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम्, इन्द्रियाणां च ग्रहत्वं, विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वम् । मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः । बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान्परः । यस्तु “आत्मानं रथिनं विद्धि” [कठ० ३ । ३] इति रथित्वेनोपक्षितः ॥ कुतः ॥ आत्मशब्दाद्भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य स्वामित्वाद्दुपपन्नम् ॥ अथ वा—
“मेनो महान्मतिर्ब्रह्मां पृथुर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।

रत्नप्रभा ।

यश्नन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि । तेषां ग्रहत्वं विषयार्थानम् । असति प्रियं तेषामर्किकारुत्वात् । ततो ग्रहेभ्यः श्रेष्ठाः अतिग्रहाः । “विषयाः” इति बृहदारण्यके श्रवणात् । परत्वं श्रेष्ठ्यभिप्रायम् । न त्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पक ज्ञान मनः । निर्विकल्पक निश्चयात्मिका बुद्धिः । भाष्यशब्दात्स एव बुद्धेः परः । प्रत्यभिज्ञायत इति शेषः । हिरण्यगर्भमेदेन त्रयादिपद्वेद्या समश्चिबुद्धिः महानित्याह—अथ वेति ॥ (१) मननशक्तिः, (२) व्यापिनी, (३) भाविनिधयः, (४) क्रमा धान्ता, (५) भोग्यवर्गाश्रयः, (६) ताकाटिकनिधयः, (७) कीर्तिशक्तिः, (८) नियमनशक्तिः, मामती ।

योपपत्तेः । तदिदमुक्तम्—इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धे गिति । महत्त्वेनेन्द्रियैः मान्येऽपि मनसः स्वगतेन विशेषगार्थेभ्यः परत्वाह—विषयेभ्यश्च मनसः परत्वमिति । क्त्वात्पुमान् रथित्वेनोपक्षितो गृह्यत इत्यत्र आह—आत्मशब्दादिति । तत्रत्यभिगानादियर्थः । श्रेष्ठ्ये हेतुमाह—भोक्तुश्चेति । तदनेन जीवाना स्वामित्वा महाकुतः । यद्य वा श्रुतिस्मृतिव्यां देव्यगर्भा बुद्धिगमशब्देनोच्यत इत्याह—अथ वेति पूर्णिति । भोग्यज्ञानस्य बुद्धिरविकरणमिति बुद्धिः पूः तदेवं सर्वासां बुद्धीना प्रथमत्रहिरण्यगर्भबुद्धपेकतीत्यत्रा हिरण्यगर्भबुद्धेर्महत्त्वं चापनादा (चोपानाना) त्थं च । अत एव बुद्धिमात्राप्युपकरणमुपपन्नम् । नन्वेतस्मिन्पक्षे हिरण्यगर्भबुद्धेर्गमत्वात् रथिन धामनो ज्ञानन्दगिरिव—व्यापिनीयः ।

मिन्द्रियेभ्योऽन्तर्ज्ञेयो ब्राह्मणया परत्वाभोगादित्यादानयाऽऽह—तेषां वेति । आन्तर्त्वेन श्रेष्ठ्यभावेऽपि तेषामतिग्रहणया महत्त्वेन्द्रियापेक्षया प्राधान्यस्य श्रुत्युक्त्यान्तरत्वात् ‘अष्टौ महा अष्टावतिप्रदाः’ इति श्रुत्या प्राणजिह्वावाक्चक्षुश्श्रोत्रमनोहृत्प्रमिन्द्रियेभ्यो ग्रहेभ्यो गन्धरमनामन्पदशब्दकामकर्मस्पर्शित्वा अतिग्रहा उक्तान्तर गृह्णन्ति वर्शानुवेति पुत्र्यमिति महा इन्द्रियाणि तेषामपि प्राहकत्वं विषयार्थानित्वापिप्रहा विषयास्तेनातिग्रहणया तेषां प्राधान्यमित्यर्थः । तर्हि कथमर्थेभ्यो मनसः परत्वं तस्यापि महत्त्वेन प्राणादिमान्यादियाक्षय स्वगतिविशेषगार्थेभ्योऽप्य परत्वाह—विषयेभ्यश्चेति । तेषां कथं बुद्धेर्मनसः सत्तामात्परत्वं तयोर्भोक्तारं प्रथविशेषादित्यादानयाऽऽह—मनमस्त्विति । निधयद्वारा तेषां मोक्षरसुखेनि निधयश्च बुद्धिरिति मशयाभक्तमनसो बुद्धिप्राधान्यमित्यर्थः । बुद्धयुक्तिभ्याऽऽननस्यो न परस्य महत्त्वं चत्वारान्तर यो रथित्वेन पूर्योक्तः सोऽत्र गृह्यत इत्याह—बुद्धेरिति । तत्रत्यभिगाने तत्र हेतुबुद्धेर्गमत्वाह—आत्मेति । यत्र कथमस्य परत्वमिति तत्राऽऽह—भोक्तुश्चेति । यत्तुनन्तं तत्र परत्वमिति तत्राऽऽह—महत्त्वं वेति । तर्हि महत्तः परत्वमिति न कथं हि तत्रानन्तः परमिति महत्त्वस्योऽऽननस्यविशेषादित्यादानयाऽऽह—अथ वेति । सर्वत्राविकल्पकमननस्य वा देव्यगर्भा बुद्धिर्गमत्वात् व्यभिचनं तु मनसिपया व्यापिनाह—महानिति।महत्त्वादिशक्तिव्याया मति महत्तामया तत्राऽऽह—मन्निर्गति। परत्वंभूतत्वात्परत्वं—अथेति । भोग्यज्ञानात्परत्वाह—प्रगिति । निधयामानाह—बुद्धिरिति । तर्हि तर्हि—परत्वाह—स्वामिर्गिति । विषयवर्गामन्तरत्वाह—ईश्वर इति । श्लोक परमदृष्ट ज्ञानं तयोऽन्तर्ज्ञेयमाह—

आनुमानिकानिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४४९)

प्रज्ञासंविच्चित्तित्थैव स्मृतिश्च परिपठयते" [म०भा०१३१०१११] इति स्मृ-
तेः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" [श्वेता०६१८]
इति च श्रुतेः ॥ या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः, सा सर्वासां बुद्धीनां
परमा प्रतिष्ठा सह-महानात्मेत्युच्यते ॥ सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता
सती हिरुगिहोपदिश्यते ॥ तस्या अपि अस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वो-
पपत्तेः ॥ एतस्मिंस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन
आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥ परमार्थतस्तु परमात्मविज्ञानात्मनोभेदाभा-
वात् ॥ तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते ॥ तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृ-
तान्येव परमपददिदर्शयिषया समलुक्कान्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्य-
क्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं "दर्शयति" इति गम्यते ॥ शरी-
रेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां
रथादिरूपकल्पनया संसारभोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह

रत्नप्रभा ।

(९) त्रेकालनिश्चयः, (१०) सचिद्-अभिव्यञ्जिका, (११) चिट-अध्यस्ता, (१२) अतीतसार्थप्र-
हिणी, समश्चिद्विगित्यर्थः ॥ हिरण्यगर्भस्यैव बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह-य इति ॥ नन्वप्रकृता सा कथमु-
च्यते । तदुक्तौ च प्रधानेन किमपराद्धमित्यत आह-सा चेति ॥ हिरुक पृथक् । पूर्वं व्यश्चिद्वयभेदेनो-
क्त, अत्र ततो भेदेन परब्रह्मस्य इत्यर्थः । तर्हि रथरथिनौ द्वौ परिशिष्टौ स्याता, नयाह-एतस्मिंस्त्विति ॥
अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह-तदेवमिति ॥ तेषु पूर्वोक्तेषु पदपदार्थेषु यथैव । परिशेषस्य कथमाह-
इतराणीति ॥ वेदोऽयमिति शेषः । दर्शयति चेति सूत्रभागे व्याख्यातः । किञ्च यथात्मरूपपरे
प्रत्ये भेदादिना प्रमानस्यानकाशो नास्तीत्याह-शरीरेत्यादिना ॥ भोगो वेदना । काठकप्रत्यस्यैक्य-
भामती ।

भोक्तुरोपादानमिति न रथमात्रं परिशिष्यतेऽपि तु रथानर्थात्तत् आह-एतस्मिंस्तु पक्ष इति । यथा
हि समारोपित प्रतिविम्ब विम्बान्न ब्रह्मणो भिद्यते, तथा न परमात्मनो विज्ञानात्मा ब्रह्मणो भिद्यत
इति परमात्मन रथनातिहोपात्तत्वेन रथमात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथादिरूपककल्पनाया शरीरादिद्व
कि प्रयोजनमित्यत आह-शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य हीति । वेदना सुग्रायनुभयः ।
प्रार्थम्यमवतीति प्रत्यगात्मेह जीवोऽभिमतस्तस्य प्रमावगतिः । न च जीवस्य ब्रह्मन् मानान्तरसिद्ध,
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रज्ञेति । तत्कण्ठमपि ततो नार्थान्तरविषयमित्याह-संविदिति । चिप्रमानत्वमाह-चित्तिरिति । ज्ञातस-
र्वाणामनुमानशक्तिमाह-स्मृतिश्चेति । सर्वत्र विद्वन्प्रनिद्धिमनुमुच्यते-परिपठयते इति । धृतिरपि हिरण्य-
गर्भस्यैव वेदानिर्माणोपराणुप्रहरसादभिरदन्ती तदीया बुद्धिसुक्तश्रया विरञ्जनीत्याह-य इति । पक्षे
तस्या साप्यति-सर्वासांमिति । तर्हि पूर्वानुक्तहिरण्यगर्भेन्द्वारत्र प्रमानम्यार्थाहोक्ति स्यान्नेत्याह-
सा चेति । हिदमिति पृथक्कोक्तिः । कथं बुद्धेरेव परा बुद्धिरित्यादाक्य सर्वाणामपि योक्तुं शक्यते-
तस्या इति । व्यश्चिद्वयाश्रयकारा समश्चिद्विगिति बुद्धेरित्यादिना तदुक्तिगतिवैयर्थ्यः । तर्हि पूर्वोक्तस्य
रथिनोऽनुक्तिरिह शरीरस्यापि च रथस्य म्यादित्यादास्याऽऽ-एतस्मिन्निति । ननु पुरुषोक्त्या न
रथिग्रहस्तस्य जीवनापुरणस्य परमात्मचात्तत्राऽऽ-परमार्थत इति । परंशेषमुपग्रहनि-तदेवमिति ।
प्रकरणपरिदेशान्मान्यक्त शरीरमिति प्रतिज्ञात निगमननि-इतराणीति । देशादिषु रथादिरूपनकार-
णान्येवनायामपि शरीरमेवाव्यक्तनित्याह-शरीरिति । नुसादिवेदना । देशादिमनोमे हेतुपविद्या-
वत् इति । तत्संयोगकथमाह-भोक्तुगिति । देशादिव्यतिरेकगोपाधीनमात्मनो ब्रह्मवाग्गतिरुच्यते ।

त्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दाहम् ॥ अस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति ॥ अत उत्तरमुच्यते ॥ “सूक्ष्मं तु” इह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते । सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहत्वात् ॥ यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं, न स्वयमव्यक्तशब्दमहति ॥ तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमहति ॥ प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः । यथा-“गोभिः श्रीणीत मत्सरम्” [ऋ० सं० ९ । ४६ । ४] इति ॥ श्रुतिश्च-“तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्” [वृ० १ । ४ । ७] इति ॥ इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥२॥

तदर्धानत्वादर्थवत् ॥ ३ ॥

अत्राह-यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दाहमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दाहत्वं प्रतिज्ञायेत, स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एव सत्यापयेत् ।

रत्नप्रभा ।

गोभिः गोविकारेः पयोभिः मत्सरं सोम श्रीणीत मिश्रित कुर्यादिति यावत् । “श्रीन् पाके” इति धातोर्घोष्ठि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् । अव्यक्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वं मानमाह-श्रुतिश्चेति ॥ तर्हि प्रागवस्थायाम् इदं जगद् अव्याकृतमासीत्, ह किञ्चेत्यर्थः ॥ बीजरूपा शक्तिः सत्कारस्तदवस्थम् ॥ ॥२॥ तदिति ॥ अपसिद्धान्तशक्तोत्तरत्वेन मूलव्याचष्टे-अत्राहेत्यादिना ॥ तर्हि तदा । एवं सति सूक्ष्म-भामती ।

कत्वं विकार उपचर्यते । यथा ‘गोभिः श्रीणीत’ इति गोशब्दस्त्वदिकारे पयसि । अव्यक्ताकारणात् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दाहत्वं प्रमाणमाह-तथा च श्रुतिरिति । अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्थान्तरत् । नन्वेव सति प्रधानमेवाभ्युपेत भवति, मुखदुःखमोहामरु हि जगदेवभूतादेव कारणाद्भित्तुमहति, कारणात्मकत्वात्कार्यस्य । यच्च तस्य सुखात्मकत्वं तत्सत्त्वं । यच्च तस्य दुःखात्मकत्वं तदजः । यच्च तस्य मोहात्मकत्वं तत्तम । तथा चात्यक्त प्रधानमेवाभ्युपेतमिति ॥२॥ शक्तानिराकरणार्थं सूक्ष्म-तदर्धानत्वादर्थवत् ।

आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

तस्मिन्नव्यक्तपद किं नोच्यते तत्राऽऽह-अस्पष्टेति । उत्तरत्वेन सूत्रमन्वयं तदक्षराणि व्याकरोति-अत इति । इहेत्युदाहरणोक्तिः स्थूलस्य देहस्य कुत सूत्रमन्व तत्राह-कारणेति । अव्यक्तशब्देन कारणात्मना सूक्ष्मस्य देहस्य वत्तुमिष्टत्वं हेतुमाह-सूक्ष्मस्येति । अक्षरार्थमुक्त्वा प्रकृतिनिमित्त व्यक्तीकर्तु विवक्षितमर्थमाह-यद्यपीति । भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दाहत्वेऽपि किं जातं स्थूलस्य देहस्येयादात्माऽऽह-प्रकृतीति । प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वादिकारे प्रकृतेरव्यक्तत्वमुपचरितमित्यर्थः । प्रकृतिशब्दस्य विकारे प्रयोगे श्रौत दृष्टान्तमाह-यथेति । गोभिस्तद्विकारेः पयोभिर्मत्सरं सोमम् । श्रीणीत “श्रीन्पाके” इत्यस्य धातोर्घोष्ठि मध्यमपुरुषबहुवचनम् । विकारापन्न कुर्यात् । पाकार्थत्वेऽपि हिस्प्येन श्रीणीतेतिवदन्न सन्न्यर्थत्व श्रीणातेरिष्टम् । तथा कारणत्रयमव्यक्तपद तदभिन्नकार्यं भवत्यौपचारिकमित्यर्थः । अव्यक्ताकारणादिकाराणामनन्यत्वे हेतुमाह-श्रुतिश्चेति । अव्यक्तत्वात्प्रतिभिनयनर्थान्तरमित्युपेय व्याचष्टे-इदमिति । तदा तस्य स्वरूपेणासत्त्वं व्यासर्तयति-बीजेति । बीजमेव शक्तिर्लाङ्घ्येयात्तदात्मना स्थितमिति यावत् ॥ २ ॥ उक्तश्रुत्या प्रधानप्रमत्ति प्रयाह-तदर्धानत्वादिनेति । तद्व्याप्यानुपादौ व्यापार्या शक्तं दर्शयति-अत्रेति । प्रकृत्वा श्रुतिः समर्थः । जगतोऽव्यक्तशब्दाहत्वंमिदानीमभिप्रेक्षितं, शरीरस्य तु कारणात्मना तच्छब्दत्वं प्रतिज्ञातमित्याशङ्क्याऽऽह-तदात्मनेति । सिद्धान्तमनूयानिष्ट प्रमथयति-स एवेति । तर्हि तस्यां प्रागवस्थायामेवं सति प्रागवस्थ जगदव्यक्तशब्दयोग्यमित्यादादिष्टे सती-

अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ यदि वयं स्वतन्त्रां काञ्चित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम, प्रसन्नयमे तदा प्रधानकारणवादम् । परमेश्वराधीना विद्यमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते । न स्वतन्त्रा ॥ सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या । अर्थवती हि सा । न हि तथा विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति । शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ॥ मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः ॥ कुतः ॥ विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या

रत्नप्रभा ।

शब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । ईश्वरे कथिता तन्निष्पत्त्यर्थोऽस्मात्प्रागवस्था इत्याह—अत्रोच्यते इत्यादिना ॥ कूटस्थप्रवणः स्रष्टृत्वसिद्धयर्थमविद्या स्वीकार्येत्युक्तम् । वन्यमुक्तिव्यवस्थार्षमपि सा स्वीकार्येत्याह—मुक्तानामिति ॥ यथाशास्त्रमुक्तिः सा स्वीकार्या । तां विना तृष्टी मुक्तानां पुनरेवापत्तिरित्यर्थः । तस्याः परकथितमयस्वतन्त्रप्रमानाद्रेडक्षण्यामाह—अपिद्येत्यादिना ॥

भामती ।

प्रमान हि साध्यानां सैश्वरागामनीश्वराणां धेधरात् क्षेत्रज्ञेभ्यो वा वस्तुतो भिन्न इत्येव निर्दिश्यम् । अत्रान्वयमविद्या शक्तिर्मायादिशब्दाणां वा न शक्या तत्त्वेनाप्येतेन वा निर्दिश्यम् । इदमेवास्या अव्यक्तं यदनिर्मात्र्यत्वं नाम । सोऽयमव्याहारादस्य प्रमानवादोऽत्र । अविद्यासंश्लेषराधीनस्य, तदाश्रयवान् । न च द्रव्यमात्रमहाकार्यापत्तिमिति शक्तार्थेऽस्त्वम् । तद्विद्युत्पत्त्यर्थवदिति । स्वादेतन् । यदि मनोऽन्विद्याशक्त्या सत्तारः प्रजायो ह्यन्त मुक्तानामपि पुनरावदप्रमदः, तस्याः प्रमानत्वादस्यव्यात् । तद्विनाशे वा समसमासोऽत्र, तन्मयाविद्यासंश्लेषेः समुत्पत्तिरिति आह—मुक्तानां च पुनः कस्य अनुत्पत्तिः । कुतः । विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अपमभिसिद्धिः—न कथं प्रमानवदविद्यां सर्वजीवैकमात्राचक्षते, येनेवमुत्पत्तेरिति, किं त्वं प्रतिशेषं विद्यते । तेन कस्यैव जीवस्य विद्योत्पत्त्या तस्यैवाविद्यावत्तोपत्ते न जीवान्त्वमस्य, मित्ताविरुद्धावोऽविद्याविरुद्धोर्गो-धात्, तद्भुतः समसमासोऽत्रेडप्रमदः । प्रमानादिना त्वेव दोषः । प्रमानस्यैकमेव तद्दुःखे सर्वो-च्छेदोऽनुच्छेदे वा न कस्यचिद्व्यतिर्भेदप्रमदः । प्रमानाभेदेऽपि चैकद्वितेरेकपानिष्ठमविद्यावद-सत्त्वनिवन्धनौ कस्यमोक्षी, तर्हि एतन् प्रमानेन, अविद्यावदसद्भावस्यामेव तद्दुपपत्तेः । न चाविद्योव्यतिर्भेदाधीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनधाविद्योव्यतिर्भेद इति परस्परव्याहृदमपामिद्विर्गता स्पष्टवत् । अनादि-त्याहोऽनादुरवदुभवसिद्धेः । अविद्यात्वमात्रेण चैकमेवकारोऽयत्नमिति साध्याहमिति चेत् । नन्वेव-आनन्दमिर्षय—त्यावतिर्गयः ।

लक्ष्यः । मुग्धु गमोर्हात्मक कार्य तां गौर कारण गमयतीति हेतुमाह—अस्यैवेति । तत्र मुग्धुत्वात्तौ व्यानर्तु भूमिकां करोति—अत्रेति । कथं तर्हि मयद्विग्न्युत्पत्तौ गता—परमेति । तस्यैव तद्दत्त-दानादानार्थमादेना नोपेदेवाशक्याऽऽह—मा चेति । तदधीनत्वादिति व्याख्यापयित्वाऽपि तद्व्याख्या-अर्थवतीति । तदेव सत्यपत्तेः—न हीति । इत्यस्यागतादस्य प्रवणं स्रष्टृत्वानुरक्तता मायासिद्धि-र्येवुत्पत्ता । इदानीं कामोऽप्यवस्थापुनरर्थेऽसा—मुक्तानां चेति । कस्यो हापो जन्मवन्मयादिः साध्या-विरुद्धस्या तद्विद्यया सा साध्याविरुद्धेऽर्थे । ननु न बीजशक्तिरित्याह दोषो वस्तुतस्तत्त्व-व्याह—अपिद्येति । तद्विद्यया प्रवित्तवत्साध्याविरुद्धेऽर्थे । तत्र । अत्राह—दृष्टान्दित्याह—व्याह—अपिद्येति । न य एतन् जीव-

आनुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४५३)

परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुतिः ॥ यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिता-
शरते संसारिणो जीवाः ॥ तदेतदव्यक्तं-कचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम्-
“एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च” [वृ० ३ । ८ ।
११] इति श्रुतेः, कचिदक्षरशब्दोदितम्-“अक्षरात्परतः परः” [सुं० २ ।
१ । २] इति श्रुतेः, कचिन्मायेति सूचितम्-“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मा-
यिनं तु महेश्वरम्” [श्वेता० १४ । १०] इति मन्त्रवर्णाद् ॥
अव्यक्ता हि सा माया । तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् ॥ तदिदं-
“ महतः परमव्यक्तम् ” [कठ० । ३ । ११] इत्युक्तम् ।
अव्यक्तमभवत्वान्महतः । यदा हेरण्यगर्भां बुद्धिर्महान्, यदा तु
जीवो महान्, तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य “महतः परमव्यक्तम्”
[कठ० ३ । ११] इत्युक्तम् ॥ अविद्या ह्यव्यक्तम् । अविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य

रत्नप्रभा ।

मायामयी प्रसिद्धनायोऽमिता । लोके मायाविनो मायात्परतन्त्रेऽर्थे । जीवभेदोपाधिकेनापि सा स्वीकार्ये-
त्याह-महासुषुतिरिति ॥ बुद्ध्यायुपाधिभेदाज्जीवा इति बहूक्तिः । अविद्याया श्रुतिमाहाह-तदेतदिति ॥
आकाशहेतुत्वादाकाशः, ज्ञान विना अन्तामात्रादक्षरम्, विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः । इदानीमविद्याया
ब्रह्मभेदान्वयन्वामानिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह-अव्यक्तेति ॥ तस्य महत्परत्व कथमित्यत आह-
तदिदमिति ॥ यदा बुद्धिर्महास्तदा तद्वेतुत्यात्परत्वमित्यन्वयः । प्रतिविम्बस्योपाधिपरतन्त्रादाहुपाधेः
प्रतिविम्बात्परत्वमाह-यदा त्विति ॥ हेतु स्फुटयति-अविद्येति ॥ अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं
भामती ।

मयिचैव जगद्वीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह-परमेश्वराश्रयेति । न ह्यचेतन चेतनानधिष्ठित कार्याय
पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वर निमित्ततयोपादानतया चाश्रयते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहि-
विभ्रमस्येव रज्ज्वधिष्ठानत्वम्, तेन यथाहिविभ्रमो रज्जुपादान एव प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानं, तस्मा-
ज्जीवाधिकरूपाप्यविद्या निमित्ततया विषयतया चेश्वरोपादान इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारतया,
विद्यान्माभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति । अत एवाह-यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शरते संसा-
रिणो जीवा इति । यस्यामविद्यायां सत्या शरते जीवाः । जीवाना स्वरूप याम्त्र ब्रह्म, तद्वीश्वर-
हिताः शरत इति उच्यते । समारिण इति निक्षेप उक्तः । अव्यक्तार्थानत्वाज्जीवभावस्येति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रयत्व जीवशब्दाद्यस्य कल्पितत्वात्तदविद्याव्यपन्नात्तच्छब्दस्यस्य ब्रह्माव्यतिरेकादित्याह-परमेश्वरेति ।
मायाविद्ययोर्भेदादीश्वरस्य मायाश्रयन जीवानामविद्याश्रयनेति वदन्त प्रत्याह-मायामयीति । यथा
मायाविनो माया परतन्त्रा तथेपाऽपीत्यर्थः । प्रतीतो तस्याभेदनापेक्षायामाह-महासुषुतिरिति । अप्रत्यक्षेन
विपर्यासप्रत्येन चानन्तजीवनिर्मासहेतुत्वेनापि साऽर्थगतीत्याह-यस्यामिति । अर्थोऽस्या मायाशक्तं सत्त्व-
मुत्सवा तत्रैव श्रुतिमाह-तदिति । अनवगच्छन्नादाकाशाव तत्त्वज्ञान विनाऽनिर्दिष्टरक्षरं विचित्रकार्य-
त्वान्मायात्वमिति भेदः । इदानीमनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह-अव्यक्तेति । उक्तमर्थे प्रत्यक्षुत्सवा
योजयति-तदिदमिति । पुनस्तस्य महतः सकाशात्परत्वमित्याशय बुद्धिपक्षे तावदुपपत्तिमाह-अव्य-
क्तेति । पुक्त हि कार्या कारणस्य परत्वमिति भावः । जीवपक्षेऽपि परत्वोपपत्तिमाह-यदा त्विति ।
दृष्ट हि रानादेः स्यादानीमात्वाभादेः परत्वमिति भावः । कुतो जीवमात्रमाव्यक्तं गीनम्पनिघाधीनमादि-
त्यादास्यव्यक्तस्यैव स्वरूपस्मरणयति-अविद्येति । यत्रापि जीवमात्रस्य तद गीनत्वमाह-अविद्यावत्त्वेनेति ।

सर्वसंख्यव्यवहारस्सन्ततो वर्तते ॥ तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदो-
 पचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते ॥ सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्वि-
 कारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणम् ॥ इन्द्रिया-
 दीनां स्वशब्देरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य ॥ अन्ये तु वर्ण-
 यन्ति-द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च । स्थूलं यदिदमुपलभ्यते । सूक्ष्मं
 यदुत्तरत्र वक्ष्यते-“तदन्तरप्रतिपत्तौ रहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणा-
 भ्याम्” ॥ [ब्र० सू० ३।१।१] इति ॥ तच्चोभयमपि शरीरमविशो-
 पात्पूर्वं रथत्वेन संकीर्तितम् ॥ इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते ॥
 सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् ॥ “तदधीनत्वाच्च” बन्धमोक्षव्यवहारस्य
 जीवात्तस्य परत्वम् । यथा-अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः
 परत्वमर्थानामिति ॥ तेस्त्वेतद्व्यक्तव्यम् ॥ अविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र
 रथत्वेन सङ्कीर्तितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव

रत्नप्रमा ।

जातं तदाह-तच्चेति ॥ नन्विन्द्रियादीनामव्यक्तमेदादव्यक्तं परत्वं च किमिति नोच्यते तत्राह-
 सत्यपीति ॥ सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृद्वाक्यान्वयानमुत्पापयति-अन्ये त्विति ॥ पञ्चीकृतभूतानां सद्गता अव्य-
 ययाः स्थूलदेहात्मनाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवः छिन्नस्याश्रयधेन निपतमस्तीति वक्ष्यते । देहान्तर-
 प्राप्तां तेन युक्तो गच्छति परलोकनिर्ययः । कथं तस्य महतो जीवापरत्वाविशेषस्य द्वितीयगुण व्यापारे-
 तदधीनत्वाच्चेति ॥ अथैतदिति सूत्रस्यदृष्टान्तमाह-यथेति ॥ नदृष्टान्तान् दूषयति-तर्किति ॥ अव्य-
 भासतो ।

यद्यपि जीवाव्यक्तयोर्नाशित्वेनाभिव्यक्तौ शरीरस्य तायाव्यक्तव्यक्तस्य पूर्वत्र निराश्रयैवदुक्तम् । सत्यपि शरीर-
 वदिन्द्रियादीनामिति । गोवर्धनस्यैवदवनेत् दृष्टान्तम् । आचार्यदेवगीयमानमाह-अन्ये त्विति । एत-
 पयति-तस्त्विति । प्रकृत्यपारिशीपयोदमयत्र तुल्यनाशेकलक्षणनियमोत्तुरिति । शब्दे-आभ्रात-
 स्यार्थमिति । अव्यक्तवदमे स्थूलदशोख्यावृत्तिहेतुर्यत्कृतत्वात्स्येति शब्दार्थः । निराकारेति-न । एक-
 वाक्यताधीनत्वादिति । प्रकृतशान्यप्रकृतप्रक्रियासप्रतन्त्रैकवाक्यत्वे समवति न वाक्यभेदो मुख्यो ।
 न चाकारांशं विनेकवाक्यत्वम्, उभयं च प्रकृतमित्युभयं प्रापयेनेशकौक्षितमिष्येकामिषयपरत्वेन पर-
 शयोद्वयपरम् । नच मुख्यया वृत्त्याऽन्यमित्यप्यौपचारिकं न भवति । यथोदत्तमाननिशकारणात्प्राप्य-
 कारकप्रद प्रयुग्मनामं श्वादिर्तर्हन्तृपरं विजायते । यथाहुः-“काकेभ्यो रक्षन्नामजमिति वात्रोऽपि नोदितः ।
 उपवातप्रमानवान् श्वादिभ्यो न गच्छति ॥” इति । ननु न क्षीरद्वयस्यात्राकारा । किन्तु दुःशोभसा-
 आनन्दविशेष-नादानिर्ययः ।

तथाऽपि कथं शरीरस्य महतः सत्ताशास्त्रेण तत्राऽऽ-तच्चेति । इन्द्रियादीनामपि प्रकृत्येवशास्त्रस्य
 परत्वं च तुल्यमिति कुतः शरीरस्यैव प्रहणमिषादीनां सऽऽ-सत्यपीति । आचार्यदेवगीयमानतनुपारपी-
 अन्ये त्विति । तन्मतेऽपि सूत्रद्वयं योऽन्येति पाननिकामाह-द्विविधमिति । तस्य द्विविधस्यैव प्रकृत-
 गिकामाह-स्थूलमिति । देहद्वयस्याप्रकृत्युत्पत्त्यात्तत्राऽऽ-तच्चेति । भूमिको वृथा गृह्यते इ-
 शी गृह्यते च व्याकरोति-इति । दूषितास्ये इयोः मतिर्नो गृह्यते इत्यत्र भेदो हेतुत्वस्यानाप्ये-
 र्हेतात् इति-हेतुत्वमाह-सूक्ष्मस्येति । कथं यदि तस्य महतो जीवापरत्वाविशेषस्य द्विविधे सू-
 क्तव्यक्तव्ये व्यापारे-तदधीनत्वाच्चेति । सूक्ष्मदेशीनां विभक्तारिष्येकस्या वक्ष्यते इति महतो
 जीवापरत्वाविशेषः । सत मीर दृष्टान्तमाह-यथेति । ईशानस्यो दाहोनिशकरोति वृत्तिव्यक्तव्यक्त-
 पदेषु । इतिदृष्टान्तं नानिवापरे-तस्त्विति । अव्यक्तवदमे स्थूलदृष्टान्तस्यैवदुक्तम्-यथेति-
 तस्त्विति ।

आनुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४५५)

शरीरमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति ॥ आम्रातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभ-
वामो, नाम्रातं पर्यनुयोजुम् । आम्रातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपाद-
यितुं शक्नोति, नेतरद् । व्यक्तत्वात्तस्येति चेत् ॥ न । एकवाक्यताधीनत्वा-
दर्थप्रतिपत्तेः ॥ न हीमे पूर्वोत्तरे आम्राते एकवाक्यतामानापद्य काञ्चि-
दर्थं प्रतिपादयतः । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् ॥ न चाकां-
क्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति । तत्राविगिष्टायां शरीरद्वयस्य
प्राह्यत्वाकांक्षायां यथाकांक्षं सम्बन्धेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतेव
बाधिता भवति, कुत आम्रातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः ॥ न चैवं मन्तव्यम्-
दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणम् । स्थूलस्य तुदृष्टवीभत्सतया
सुशोधत्वाद्ग्रहणमिति ॥ यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विषयते । न
ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति । अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्तु-किम्-

रत्नप्रभा ।

त्पदवलात्प्रकृतमपि स्थूलं त्यज्यत इति शकते-आम्रातस्येति ॥ एकार्थेनोधकानां शब्दानां निय
आकांक्षायै एकस्या बुद्ध्याखण्डत्वम् एकवाक्यता । तत्र मते तस्या अभावात्कुतोऽर्थेनोध इति समाधत्ते-
नेति ॥ ता विनाप्यर्थी किं न स्यादित्यत आह-न हीति ॥ शरीरशब्देन सूत्रा स्थूलं प्रकृतम् ।
तस्य हानि । अप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्याय स्यादित्यर्थं ॥ अस्त्येकवाक्यतेयत आह-
न चेति ॥ तत् किं तत्राह-तत्रेति ॥ आकांक्षया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृत शरीरद्वयमव्यक्तपदेन
प्राह्यम् । आकांक्षायस्तुत्पत्वादिति भावः । अनात्मनिश्चयः शुद्धिः । तदर्थं सूक्ष्ममेवाकांक्षितं प्राह्यम् । तस्य
सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य दुःशोधत्वात्, स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लघुनादिवदनात्मत्ववीर्यागमयो-
सुलभत्वादिति शकते-न चैवमिति ॥ दृष्टा बीभत्सा घृणा यस्मिस्तस्य भावस्तथे-यर्थे । दूषयति-यत्
इति ॥ वैराग्याय शुद्धिर न विवक्षिता । विध्यभावात् । किन्तु वैराग्यं परमं पदं विवक्षितमिति तदर्थ-
नार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन प्राह्यमिति भावः । किञ्च सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तं पातिन इन्द्रियादिग्रहणे-
भामती ।

सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य, न तु पादकौशिकस्य स्थूलस्य । एतद्वि दृष्टवीभत्सतया सुकर वैराग्यनिययत्वेन शोध-
यितुमित्यत आह-न चैवं मन्तव्यमिति । निष्पोः परमं पदमगमयितुं परमत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं
न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः । अल वा विराग्येन, भवतु सूक्ष्ममेव शरीरं पारिशौच्यं, तथापि न
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

आम्रातस्येति । आम्रातमपि पदमुभयसाधारणमिवाशक्याऽऽह-आम्रातं चेति । पूर्वोत्तराम्रातयोरेक-
वाक्यताधीनत्वादर्थादृष्टेस्त्यज्जने चैकवाक्यताभावात्कुतोऽर्थेधा कुतश्चाव्यक्तशब्देन सूक्ष्मेदेहनिर्दिष्टिरित्याह-
नेति । एकवाक्यताधीनोऽर्थेधिरित्येतेषु कथमित्याशक्याऽऽह-न हीति । शरीरशब्दस्य स्थूलशरीरे
रुद्धेस्तस्य प्रकृतस्य हानि भूतसूक्ष्मस्याप्रकृतस्याव्यक्तशब्दप्रक्रिया च निश्चमागिकाऽऽयाता म्यादि-
त्याह-प्रकृतेति । पूर्वोत्तराम्राते तथैकवाक्यतामाप्येनार्थं प्रतिपादयेतां तत्राऽऽह-न चेति । अस्तु तर्हि
तद्दशादेकवाक्यतापत्तिस्तत्राऽऽह-तत्रेति । आकांक्षया वाक्यैकवाक्यतेयं सतीति भावत् । उभयमपि
प्रकृतत्वाद्वाद्यत्वेनाऽऽकांक्षितं तेन तद्दारा पदप्रकृतैरव्यक्तपदमोमयत्रापि प्रकृतो प्रकरणपारिणोपयोमुन्य-
त्वानेकत्र नियमोऽस्तीत्यर्थः । सूक्ष्मस्यैव देहस्याऽऽनाक्षादुःशोऽन्यासत्वाऽऽमनोऽतिसनिहृष्टस्य सहसा
ततो निष्प्रधुमशक्यतादस्यस्य तु दृष्टेन दृष्टत्वाद्दामनो निष्कर्षस्य सुकरत्वादित्याशक्याऽऽह-न चेति ।
कुतो न मन्तव्यं तत्राऽऽह-यत् इति । इहेति प्रकरणीकित् । वैराग्याय शोधनमत्र नेष्टमिति कथं गम्यो
तत्राऽऽह-न हीति किं तर्हि विवक्षितं तदाह-अनन्तरेति । तस्यतस्य परत्वेन षष्ठापरमपद-

“ तद्विष्णोः परमं पदम् ” [कठ० ३।९] इति, इदमिह विवक्ष्यते । तथाहि इदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा “ पुरुषात् परं किञ्चिद् ” [कठ० । ३। ११] इत्याह ॥ सर्वथापि त्वानुमानिकान्तराकरणोपपत्तेस्तथा नामास्तु, न नः किञ्चिच्छ्रित्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति वदद्भिः । न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेश्चः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति ॥ क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति ॥ न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दः । नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति ॥ न चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थ-

रत्नप्रमाणम् ।

नेव प्रह्वणान् पृथगव्यक्तशरीरपदान्यां प्रहः । अन्वुपेत्याऽऽह—सर्वथैति ॥ स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा प्रहोऽपीत्यर्थः ॥ तथा नामेति । सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्तिव्यर्थः ॥ ३ ॥ अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्यन्तरार्थं सूक्ष्म-ज्ञेयत्वमेति ॥ सत्त्वोदिगुणरूपात्प्रधानानुपुरुषस्यान्तरं भेदस्त-ज्ञानादित्यर्थः । “ न हि शक्यमिति ” च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति सम्बन्धः । न केवळे भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तीरिष्ठम् । किन्तु तस्योपासनायाऽणिमादिप्राप्तयेर्षोऽत्याह—क्वचिच्चेति । ज्ञानविषयमात्रेऽव्यक्तपदनन्यजानगम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह—न चानुपदिष्टमिति ॥ उपदिष्ट हि ज्ञान फलपदिति ज्ञातुं शक्यम् । निष्कटस्योपदेशायोगाद् अव्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात्सकटज्ञानगम्यत्वात्प्रसिद्धित्यर्थः । फलितनाह—

मामती ।

सांख्याभिमतमत्र प्रधान परमिन्यन्वुपेत्याह—सर्वथापि त्विति ॥ ३ ॥ ज्ञेयत्वावचनाच्च । इतोऽपि नायमव्यक्तज्ञानः सांख्याभिमतप्रधानपरः । सांख्यैः यत्तु प्रधानादिवेदेन पुरुषं निःश्रेयसाय ज्ञातुं च निश्चल्यै च प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपदिष्यते । न चेह जानीयादिति श्रोयासतीति वा विप्रिमिक्तित्युतिरस्ति, ज्ञानान्तरिगीय-न्यायनिर्णयः ।

मेव कथमत्रामोष्ठं तत्राऽऽह—तथाहीति । परमपददिदर्शयित्वा परस्पर्यमत्रामोष्ठमिति पूर्वोचराडोघनातो मातीत्यर्थः । किंचाव्यक्तपदेन स्थूलमेव शरीरमुक्तं, ‘ बुद्धिं तु सारयि त्रिभिः श्वादिना सूक्ष्मदेहस्य विमक्तत्वेन रथकथनानुपपत्त्यात्तस्य शरीरपदेनानुक्ततादिहापि ‘ मनस्तस्य परा बुद्धिः ’ इति गृहीतत्वेनापार्श्वोपादिति मनोपेत्यापि दूषयति—सर्वथैति । स्थूलपूदमयोऽत्यन्तरपदेऽपीति यान् । तथा नामास्त्विति त्रिदृष्ट्या सूक्ष्मदेहस्यैवाव्यक्तज्ञानत्वं स्यादित्यर्थः । किंचिदिति प्रवातमादित्युक्त-रणमुक्तम् ॥ ३ ॥ प्रधानस्याव्यक्तज्ञानान्वयत्वे हेवनस्माह—ज्ञेयत्वेनि । तद्विषयानुं पानिनी करोति—ज्ञेयत्वेनेति । गुणानां पुत्राणां चान्तरं विप्रकृतस्यैव मुनिहेतुत्वेन ज्ञेयमिति न प्रधानस्यैत्यादीन्प्रार्थान्तरस्यापि तदिष्टमित्याह—न हीति । इति गुणप्रयत्नाभ्यावभ्यामन्वप्रधानस्यापि ज्ञेयत्वमिति शेषः । तथाऽपि त्रिकुणलया प्रयत्नस्य ज्ञेयत्वं न स्वप्रधानकर्मपादात्तत्र प्रणुतिउपादिभिर्दार्थं स्वप्रधाननयापि तद्वैयर्थ्यमिति व्याह—क्वचिच्चेति । इहापि ज्ञेयत्वमव्यक्तज्ञानेनोक्तमिहादास्य सूत्रार्थमाह— न चेति । तदेव हीत्येति—पदेति । नन्वव्यक्तज्ञाने प्रत्येकं तदर्थंस्वार्थद्वयं ज्ञेयमस्तीति शब्दाप्रयोगोऽप्याह—न चेति । आधिक्यमित्युक्तमर्थमत्राऽऽह—न फलवत्पण न चान्यत्वं, तथापिना धीनिर्णयः ।

आनुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४५७)

मिति शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥ तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते ॥
अस्माकं तु रथरूपकवल्कलशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शये-
तुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह सांख्यः “ज्ञेयत्वावचनाद्” [व्या० सू० १ । ४ । ४] इत्यसिद्धम् ॥
कथम् ॥ श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्वावचनम्-
“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽऽसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं
महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्पुमखात्प्रमुच्यते” [कठ० ३ । १५]
इति ॥ अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं,
तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् ॥ तस्मात्प्रधानमेवेदम् । तदेव चाव्य-
क्तशब्दनिर्दिष्टमिति ॥ अत्र द्रूमः ॥ नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् ॥
प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते ॥ कुतः ॥ प्रक-
रणात्-प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते-“ पुरुषान्न परं किञ्चित्सा
काष्ठा सा परा गतिः” । इत्यादिनिर्देशाद्, “ एष सर्वेषु भूतेषु शुद्धोत्मा
न प्रकाशते ” [कठ० ३ । १२] इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेय-
त्वाकांक्षणाद् ॥ “ यच्छेद्वाद्मनसी प्राज्ञः ” [कठ० ३ । १३] इति च

रत्नप्रभा ।

तस्मादिति ॥ सांख्येष्टसकलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः । ननु शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तं कथमिह प्रष्टव्यं,
तत्राह-अस्माकं त्विति ॥ अस्मन्मते विष्णोराद्यपदस्यैकत्वेन ज्ञेयत्वात्तदर्शनार्थमेव्यक्तपदेन शरीरोप-
न्यासो युक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ साधारणशब्दमात्रान्न प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा । स्मार्तलिङ्गत्वानुक्त्यानिधानका-
भावादिति तात्पर्यलिङ्गोक्तिमत्तास्य निषेधति-वदतीति ॥ अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः ।
भामती ।

अपि व्यक्तपदमात्रम् । न चैतानता सांख्यसृष्टिप्रत्यभिज्ञानं भवतीति भावः ॥ ४ ॥ ज्ञेयत्वानुचनस्या-
सिद्धिमाशक्यं तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्-वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् । निगदव्याप्यात-
आनन्दाधेरीय-न्यायनिर्णयः ।

पञ्चमर्थमनुश चकारद्योत्यमाह-तस्मादिति । तन्मतेऽप्युक्तनीत्याऽव्यक्तपदमनर्थकं न-वा-न-म-
ऽऽह-अस्माकं त्विति । परमपदस्य सर्वस्मात्परत्वज्ञानार्थं देहाद्युपन्यासोऽस्मिन्नास्ति तस्मादव्य-
क्तशब्देन स्थूलद्रोहोक्तिर्यवर्तात्यर्थः ॥ ४ ॥ ज्ञेयत्वानुचनस्यासिद्धिमाशक्यं परस्परति-वदतीत्यादिना ।
चोय निष्ठगोनि-अत्रेति । उक्तहेतोर्न प्रधानमव्यक्तमित्युक्ते सतीत्यर्थः । साधितप्रान्नात्तद्विधानं सङ्कल-
कथमिति । वाक्यशेषोत्तरम्-श्रूयते हीति । अशब्दमित्यादिषु प्रत्येकं नियतशब्दं न-वा-न-म-
नि-प्र-व-च-प्र-लो-का-या तस्य प्रत्ययत्वेन ज्ञानान्मुक्तिरप्युच्यते न प्रमानस्यात्र प्रसङ्गोऽपि न-वा-न-म-
शब्दादिशून्यतया स्मार्तप्रमानस्य प्रत्यभिज्ञानात्तदेवात्रोक्तमित्याह-तस्मादिति । तथाऽपि ‘म-त-पर-
म-व्य-क्तम्’ इत्यत्र किं जातं तदाह-तदेवेति । उत्तरमाह-अत्रेति । तत्र ननुोऽर्थमाह-नेहेति । कस्य
तर्हि ज्ञेयत्वेनात्रोक्तिस्तत्राऽऽह-प्राज्ञो हीति । प्रमानेऽपि सम्बन्धि परमात्मग्रहे को हेतुर्निर्वाह-जुन इति
तत्र हेतुमुक्त्वा विमजते-प्रकरणादिति । परमात्मप्रकरणस्य प्रकृतं न हेतुमाह-पुरुषादिति । इत्यथा-
शब्दादिवाक्ये परस्यैवाऽऽप्तो ज्ञेयमित्याह-एष इति । तत्रैव हेतुवन्तरमाह-तस्यैवेति । ‘इत्यते
तन्मया बुद्ध्या’ इत्यादि तदासाक्षणम् । तस्यैव ज्ञेयमित्यत्र हेतुवन्तरमाह-यच्छेदिति । फलशेष-

तज्जानायेव वागादिसंयमस्य विहितत्वात्, मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च ॥
न हि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते ॥
चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः ॥ सर्वेषु
च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलष्यते ॥ तस्मान्न प्रधा-
नस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामेव
पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदानसाम-
र्थ्याद्व्यक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । तद्विषय एव च प्रश्नः । नातोऽन्यस्य प्रश्न
उपन्यासो वास्ति ॥ तत्र तावत्—“सत्वमग्निं स्वर्ग्यमध्येपि मृत्यो प्रवृहि
तं श्रद्धधानाय मह्यम्” [कठ० १।१३] इत्यग्निविषयः प्रश्नः । “ययं प्रेते
विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके । एताद्विद्यामनुशिष्टस्त्व-
याहं वराणामेव वरस्तृतीयः” [कठ० १।२०] इति जीवविषयः प्रश्नः ।

रत्नप्रभा ।

स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥ किञ्चान् कठवल्की प्रधानस्य प्रश्नोत्तरयोरसत्त्वान्न ग्रहणमिषाह—त्रयाणामिति ॥
मृत्युना नचिकेतसंप्रति त्रिभ्यस्त्वाण्युक्तेः त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा एतः, उपन्यासश्च मृत्युना
कृतः । नान्यस्येत्यर्थः । प्रश्नत्रय क्रमेण पठति—तत्र तावदिति ॥ हे मृत्यो स मया दत्तवः—त्व स्वर्ग-
हेतुम् अग्निं स्मरसि । प्रेते शृते देहादन्वोऽस्मि न वेति सशवोऽस्ति । अतः एतद् आगतत्वं सन्दिग्धं
भामती ।

मस्य माथ्यम् ॥ ५ ॥ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेत समाद-
वाक्यप्रवृत्तिरा समाप्तेः कठवल्कीनां उच्यते । मृत्युर्नचिकेतसे कुपितेन पित्रा प्रहिताप तुष्टव्रीन्वरान् प्रददौ ।
नचिकेतास्तु प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्य वरे, द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम् । ‘वराणामेव
वरस्तृतीयः’ इति वचनात् । न तु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरे स्तः प्रश्नप्रतिषेधे । तस्मात्कठवल्कीष्व-
ग्निजीवपरमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न तनुपक्रान्तप्रधानपरा मधितुर्गर्हणीयाह—इतश्च न प्रधानस्याव्यक्त-
शब्दवाच्यत्वमिति । ‘हेतु त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम्’ इत्यनेन व्यग्रहित जीवविषय
‘यथा तु मरण प्राप्यात्मा भवति गौतम’ इत्यादि प्रतिवचनमिति योजना । अत्राह चोदक—किं जीव-
परमात्मनोरेक एव प्रश्नः, किं बान्यो जीवस्य ‘ययं प्रेते’ मनुष्य इति प्रश्नः, अन्यथ परमाणनः ‘बान्यत्र
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

श्रुतेरपि परस्यैव ज्ञेयवमित्याह—मृत्युर्व्यति । प्रश्नानेऽपि तदविरुद्धमिषादाशक्त्याऽऽह—न हीति । कथं
तर्हि तेषामभ्युपगमस्तत्राऽऽह—चेतनेति । सर्वोपनिषदाद्योचनानामपि परस्यैव ज्ञेयत्वमेतदिति याह—
सर्वेष्विति । तु त्वश्रुतिसिद्धप्रदोक्तिममे विजातीयमृत्युतिसिद्धप्रधानोऽन्ययोगान्न प्रधानधीरित्युपसर्हति—
तस्मादिति ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञादये सुप्रपन्तरमाह—त्रयाणामिति । प्राथमिक चकार प्रतिज्ञात्वेन
न्यासोक्ति—इतश्चेति । प्रधानस्याप्रमान्तं तस्मिन् शब्दार्थं स्पृष्टव्यति—यस्मादिति । कठानां कठानिस्त्व-
च्छिन्ने ग्रन्थे त्रयाणामेव प्रश्नप्रतिषेधे दृष्टे मृत्योर्नचिकेतस प्रति वरप्रदानस्यान्यथानुपपत्तिरित्यर्थः ।
सौमनेववार व्याचष्टे—नेति । क्रमेण प्रश्नप्रयमुदाहरति—तत्रैत्यादिना । हे मृत्यो स मयं दत्तवस्त्व-
स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुमग्निमध्येपि स्मरसि तेन तदिषया त्रिणां मयं परस्यैव । मनुष्ये तेषां प्रेते मृत्युप्राये मति
येषु विचिकित्सा तामेव वरप्रदानेन दर्शयति—अस्तीति । सदिग्धनागतत्वमिति युक्तम् । प्रतिवचनप्रय-

धानुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४९९)

“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्या-
च्च यत्तत्पश्यसि तद्वद्” [कठ० २।१४] इति परमात्मविषयः ॥ प्रतिषचन-
मपि-“ लोकादिमन्त्रिं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ”
[कठ० १।१५] इत्यग्निविषयम् । “ हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं
ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गीतम् ॥ ६ ॥
योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथा-
कर्म यथाश्रुतम् ” [कठ० ५।७] इति व्यवहितं जीवविषयम् ॥ “ न
जायते म्रियते वा विपश्चिद् ” [कठ० २।१८] इत्यादि बहुप्रपञ्चं पर-
मात्मविषयम् ॥ तैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति ॥ अपृष्टत्वादनुपन्यसनी-
यत्वं तस्येति ॥ अत्राह ॥ योऽयमात्माविषयः प्रश्नः-“ येयं प्रेते विचि-
कित्सा मनुष्ये अस्ति ” [कठ० १।२१] इति किं स एवायम्-“अ-
न्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद्” [कठ० २।१४] इति पुनरनुकृष्यते, किंवा
ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति ॥ किञ्चातस्स एवायं प्रश्नः पुनरनु-

रत्नप्रभा ।

जानीयामित्यर्थः । क्रमेणोत्तरत्रयमाह-प्रतिवचनमपीति ॥ लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वात् लोकादि-
श्चित्योऽग्निस्त मृत्युर्वाच नचिकेतसं याः स्वरूपतः । यावतीः संख्यातः । यथा वा क्रमेण अग्निश्चीयते
तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः । हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मनाम्नेन जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि “यथा च मरण
प्राप्य” इत्यादिवाक्य जीवविषयम् । उत्तरयोग्यत्वादित्यर्थः । वाक्यार्थस्तु आत्मा मरण प्राप्य यथा
भवति, तथा वक्ष्यामीति । प्रतिज्ञातमाह-योनिमिति ॥ चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह-येयेति ॥
श्रुतमुपासनम् । सूत्रे आद्यश्चकारो यत् इत्यर्थे । एव च “त्रयाणामेवोपन्यासः प्रथमश्च” यत्, अतो
न प्रधानमव्यक्तमिति योजना । उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति-अत्राहेति ॥ एकः प्रश्नः, द्वौ प्रश्नौ वेति
एकद्वये पृच्छति-किञ्चात् इति ॥ सप्तम्यर्थे तसिः । अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः । प्रश्नेऽप्ये
सूत्रासङ्गतिः । भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्वगत्याह-स एवेत्यादिना ॥ प्रश्नेऽप्यपक्षमादाय सिद्धा-
मामती ।

धर्मात् इत्यादिः । एकत्वे सूत्रनितोचल्यपाणामिति । भेदे तु सौमनस्यावाच्यग्न्यात्मज्ञाननिवयवत्प्रयप्रदा-
नानन्तर्भावोऽन्यत्र धर्मादित्यादेः प्रश्नस्य । तुरीयतरान्तरकल्पनाया वा तृतीय इति श्रुतिनाथप्रसङ्गः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मपि क्रमेण कथयति-प्रतीति । लोकहेतुविराड्दृष्टयोपास्यत्वाटोकादिश्चित्योऽग्निस्तमुक्तवान्मृत्युनचिके-
तसे । याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथा वाऽग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेति सवन्धः । हन्तेदानीं गुह्यं
गोप्य सनातन चिरतन ब्रह्म ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय जीवमपि व्रशेति-येयेति । आत्मा
मरण प्राप्य यथा भवति तथा च वक्ष्यामीति योजना । कथं स मरणे भवति तत्राऽह-योनिमिति ।
मृतानां पुनर्बिचित्रजन्मापत्तौ निमित्तमाह-येयेति । यथाश्रुतमिति । येन यादृश देवताज्ञानमनुष्ठित
स तदनुकल्पमेव योनिं प्राप्नोतीत्यर्थः । “देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा” इत्याद्यत्र “यस्मिन्नेतावुपा-
श्रितौ” इत्यन्तेन सदर्थेण परमात्मप्रतिवचनरूपेण जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि यथोक्तं वचो योग्यत्वात्जीव-
विषयमित्याह-व्यवहितमिति । एवमिति सूत्रानवधार्यं निश्च्योति-नेनामिति । सूत्राक्षराणि योजयित्वा
तदर्थोक्त्यर्थमाक्षिपति-अत्रेति । परापरार्थे प्रश्नप्रकारे सतीति यावत् । उक्तिप्रकारं प्रकृत्यति-
योऽयमिति । इतिशब्दो निमर्शानसानयोत्तौ । कल्पद्वयेऽपि कठं पृच्छति-किंचेति । तत्रा-
ऽऽयमनुय सूत्रानवधारणं कठमाह-स एवेति । कल्पान्तरमनुयाऽऽशब्देना स्वपक्षनिर्दिष्टं कठमाह-

कृष्यते इति यद्युच्येत, तदा द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरैकतापत्तेरग्नि-
विषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नाविति । अतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोप-
न्यासाविति ॥ अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति यद्युच्येत, ततो
यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि
प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ नैवं वयमिह
वरदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कश्चित्कल्पयामः । वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् ॥ वर-
प्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतस्संवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा समाप्तेः कठव-
ह्छीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रिन्वरात्प्रददौ ।
नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं ववे, द्वितीयेनाग्नि-
विद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां, “येयं प्रेतै” [कठ० १ । २१] इति “वरा-
णामेष वरस्तृतीयः” [कठ० १ । २१] इति लिङ्गात् ॥ तत्र यदि “अन्यत्र
धर्माद्” [कठ० २ । १४] इत्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत, ततो वर-

रत्नप्रभा ।

न्याह—अत्रोच्यत इति ॥ येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति उपोः । चतुर्थप्रश्नकल्पने वरत्रिचोपक्रमनि-
रोधः स्यादिति निश्चयोति—वरेत्यादिना ॥ वरप्रदानमुपक्रमो यस्या सा । प्रहिताय यमत्रोक प्रति
प्रेषिताय इत. पुनः मर्त्यत्रोके प्राप्तस्य मम पिता यथापूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथम वने । ननु द्विती-
यसो जीवविद्या, तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह—येयमिति ॥ “प्रेते” [कठ०
१ । २१] इत्युपक्रम्य तृतीयचोक्तिलिङ्गाजीवात्मविद्येयं तृतीयो वर इत्यर्थः । एव वाक्योपक्रमे सति
प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह—तत्रेति ॥ मरणार्थाद्यन्वेषीलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्नान्वेषयोर्भेदात्प्रश्नभेदमिद्वैवाक्य-
भागती ।

वरप्रदानान्तर्गते प्रश्नस्य तद्वत् प्रधानाख्यानमप्यनन्तर्भूतं वरप्रदानेऽस्तु महतः परमव्यक्तभिव्याशेषः ।
परिहरति—अत्रोच्यते, नैवं वयमिहेति । वस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्प्रष्टव्याभेदेनेक एव प्रश्नः ।
अत एव प्रतिवचनमप्येकम् । सूत्रं वास्तवभेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्रतत्र श्रुत्यु-
पन्यासेन भगवता माप्यकारेण दर्शितः । तथा जीवत्रिवस्यास्ति उनास्तिवप्रक्षस्येयादि । ‘येयं प्रेतै’
इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुपश्रुय तत्तकामविषयमत्रोप चास्य प्रतीत्य मृत्युः ‘त्रिचामीमित नचिकेतस
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अथेत्यादिना । न चाऽऽज्ञानरूढानन्तर्भूतमेव परमात्मज्ञानमपि प्रधानज्ञानस्यापि तदन्तर्भावस्तभ्यार्थिनि
भावः । नृत्रायवपिरोधमत्र परिहृष्यन्नाद्य पक्षमङ्गीकृत्याऽऽह—अथेति । द्वितीयस्वरूपमप्युपगमादेव परास्त
इत्याह—नवेति । प्रष्टवो अथः सन्स्यर्थः । अतो न प्रधानोक्तिप्रसक्तिर्गति उपोः । अदानं विनाऽपूर्वप्रश्नरन्गा-
माये हेतुमाह—वाक्येति । कथं वाक्योपक्रमस्तद्विरोधो वा प्रधानतरोपगमे कथमित्याशयस्य वास्तवोपक्रम
दर्शयति—वरेति । उपप्रगानुगामित्वमुपसर्गात्स्यापि गृहयति—आ ममात्तेरिति । आचन्तयोरैक्यपाया
वास्तववृत्तिमेव विशदयति—मृत्युगिति । वरदाननदुपादानत्रिव्यायायित्तयोनात्पर्यमुभवत् क्रियेयुक्तम् ।
पक्षमेव विशेषतो बुभुत्त (स्य) मानं प्रकटयति—नचिकेता इति । ननु त्रिचुः सौमनस्य वरो न भवति
तत्र प्रश्नाभावात्तत्त्वत्तिजीवपरमात्मां प्रश्नस्याप्यगम्योद्भवत्प्रत्येयि मागात्तत्राऽऽह—येयमिति । प्रेतै
तयो बुभुक्ते र्णापि देव । यावदोपर्यं दर्शयित्वा प्रधानतरस्याने तद्विरोधं दर्शयति—तत्रेति । वास्तव

प्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं चाध्येत ॥ ननु प्रष्टव्यभेदात्पूर्वो-
 ऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति । पूर्वा हि प्रश्नो जीवविषयः । येयं प्रेते विचि-
 कित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात् ॥ जीवश्च धर्मादि-
 गोचरत्वात् “अन्यत्र धर्माद्” इति प्रश्नमर्हति । प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीत-
 त्वाद् “अन्यत्र धर्माद्” इति प्रश्नमर्हतीति ॥ प्रश्नच्छाया च न समाना
 लक्ष्यते । पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वाविषयत्वाद्दुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविष-
 यत्वाच्च ॥ तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदः ॥ न ॥ पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्ष-
 णमिति चेत् ॥ न ॥ जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात् । भवेत्प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदः,
 यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात् ॥ न त्वन्यत्वमस्ति “तत्त्वमसि” [छां० ६।
 ८। ७] इत्यादिश्रुत्यन्तरंभ्यः ॥ इह चाऽन्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य
 प्रतिवचनं-“न जायते म्रियते वा विपश्चिद” [कठ० २। १८] इति
 जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमान शरीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति ॥
 सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति ॥ प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीर-
 सस्पर्शाच्छारीरस्य भवति, न परमेश्वरस्य ॥ तथा-“स्वप्नान्तं जागरि-
 तान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शो-
 चति” [कठ० ४। ४,] इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभु

रत्नप्रभा ।

वाचो युक्त इति शङ्कते-नन्वित्पादिना ॥ गोचरत्वाद् आश्रयत्वात् । न कश्चिद् प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदः ।
 किन्तु प्रश्ननाश्रयो सादृश्याभावात्तदपीत्याह-प्रश्नच्छायेति ॥ प्रष्टव्यभेदोऽस्ति इति परिहरति-नेत्या-
 दिना ॥ किञ्च तत्राप्येव जन्मादिनिषेधेन जीवस्यैव वदन्यमस्तयोरेक्य सूचयतीत्याह-इह चान्य-
 चेति ॥ तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत आह-सतीति ॥ भागी युक्त । तस्माद्विषया जीवस्य
 प्राप्तजन्मादिनिषेधेन स्वरूपमुक्तमित्यर्थे ॥ किञ्च जीवो, ब्रह्माग्नि, मोक्षहेतुज्ञाननिगमत्वाद्, ब्रह्मव-
 दित्याह-तयेति ॥ अन्तोऽस्या येन । साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमा मानमिति सम्बन्धः । हेतोर-
 भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

व्याप्तप्रश्नेक्यमयुक्तं विद्वात्तद्वेदसिद्धेरिति शङ्कते-नन्विति । प्रष्टव्यभेद स्पष्टयति-पूर्वो ह्येति । न हि तस्य
 परिनिषयत्वं तत्रास्ति नास्तीतिविचिकित्सायोगात्तस्य सदेकतान्त्रादित्यर्थः । तथाऽपि न प्रष्टव्यभेदो द्वितीयेऽपि
 प्रश्ने जीवस्यैवोक्तेरित्यादाशक्याऽऽह-जीवश्चेति । कन्तर्हि द्वितीयप्रश्नाया न परो जीवादन्योऽस्ति तत्राऽऽ-
 प्राज्ञास्त्विति । धर्मादिगोचरत्वागोचरत्वाभ्या तद्वेदधीरित्यर्थः । अर्थस्यमानागोचनया प्रश्नभेदमुक्त्वा
 प्रश्नस्यमानागोचनयाऽपि तद्वेदमाह-प्रश्नेति । धैर्यस्य स्फोरयति-पूर्वस्येति । अर्थे शाब्दे च धैर्ये
 फलितमाह-तस्मादिति । प्रष्टव्यभेदादुक्त प्रश्नभेद प्रवाह-नेति । तत्रैव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति-
 भवेदिति । ननु प्राज्ञादयो जीवो वादिभिरिष्येते नेत्याह-न त्विति । कठश्रुतिमतेऽप्यन्तरात् ।
 एतद्वाक्यगतत्विज्ञेयोऽपि जीवपरयोरेक्य ननु क्रमेण विद्वात्तद्वेदसिद्धेरिति शङ्कते-इहेति । यद्यपि परमात्मप्र-
 श्नस्य प्रयुक्तिं जन्मादिनिषेधेन मृदुराह तथाऽपि कथमेव तत्राऽऽह-सतीति । अत्रसत्तन्निषेधस्यापि-
 प्रसङ्गात्प्रसङ्गे स येन निषेधो युक्तश्च जीवस्यापि ब्रह्मत्रिव्यसत्त्वमाद्ययोगात् तन्निषेधः स्यादित्या-
 दाशक्याऽऽह-प्रसंगश्चेति । परमिज्ञानविषया देहयोगात्तन्मादिप्रमत्तादप्यस्तात्तद्वेदमनुमानेन जीवत्ववेदने-
 नेन परप्रश्नस्योत्तरं मन्यानन्तयोरेक्य नूचयतीत्यर्थः । तत्रैव विद्वान्तरमाह-तयेति । अन्तगन्धो मय्यनाची।
 येन साक्षिणा लोको भूयोभूयः पश्यति तमा मानमिति सन् । वाक्यतात्पर्यमाह-स्वप्नेति । यद्यपि

त्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति ॥ प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः ॥ तथाऽप्रे “यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” [कठ० ४ । १०] इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति ॥ तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्रयानन्तरम् “अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व” [कठ० १ । २२] इत्यारभ्य मृत्युना तैस्तेः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल, तदैव मृत्युरभ्युदयानिश्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च “विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त” [कठ० २ । ४] इति प्रशस्य प्रश्रमपि तदीयं प्रशंसन् यदुवाच—“तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति”

रत्नप्रभा ।

प्रयोजकत्वमाशंस्य तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतिविरोधमाह—प्राज्ञेति ॥ किञ्चाभेदमुक्त्वा भेदस्य निन्दितत्वाभेद एव सत्य इत्याह—तथेति ॥ इह देहे यत् चेतन्यं तदेव । अमुत्र सूर्यादौ, एवम् इह अखण्डेकरसे ब्रह्मणि यो नानेव मिथ्या भेदं पश्यति सः भेददर्शी मरणान्मरणं प्राप्नोति । संसारमयात्र मुच्यत इत्यर्थः ॥ किञ्च जीवप्रश्नानन्तरं “तं दुर्दर्शम्” इति यदुक्तमुवाच तेनाप्युच्यतेनाभेदो गम्यत इति सम्बन्धः । प्रप्रश्नयोः प्रशंसयापि छिगेन पृष्ठस्य जीवस्य दौर्लेभ्यस्त्वद्योतनाद्ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह—अन्यं वरमित्यादिना ॥ पुरादिकं वृणीष्वयुक्तोऽपि, विषयोस्तुच्छीकृत्यात्मज्ञानात् चचाल “नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते” [कठ० । १ । ३०] इति श्रणत्वात् । तदा सन्तुष्टो यमः “अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतेव प्रेषः” [कठ० २ । १] इति भोगापवर्गयोर्धेयत्वं प्रतिज्ञाय “दूमेते विपरीते विपूची अविद्या या च विद्या” [कठ० २ । ४] इति दर्शितवानित्यर्थः । प्रेषः प्रियतमं स्वर्गादिकम् । विपूची विरुद्धफले । अविद्या कर्म । विद्या तत्त्वधीः । विद्याभीप्सिनं विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये । यतः त्वा त्वां बहवोऽपि कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि नालोलुपन्त लोभवन्तं न मामती ।

मन्ये’ इत्यादिना नचिकेतसं प्रशस्य प्रश्रमपि तदीयं प्रशंसन्नस्मिन्प्रश्ने ब्रह्मेवोत्तरमुवाच—तं दुर्दर्शमिति । यदि पुनर्जीवात्प्राज्ञो भिद्येत, जीवगोचरः प्रश्नः, प्राज्ञगोचरं चोत्तरमिति किं केन सगच्छेत् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

जीवतत्त्वविद्या शोकोच्छित्तिलयाऽपि कथं जीवप्राज्ञयोरैक्यं तत्राऽऽह—प्राज्ञेति । ‘तत्र को मोहः कः शोक एकन्मनुपश्यतः’ इत्यादिदर्शनादिति शेषः । इतश्च तयोरैक्यमित्याह—तथेति । इह देहे यदेतन्मं तदेवामुत्र परत्राऽऽदित्यादावसंसारं ब्रह्म यच्चासुत्र तदेवेह देहेऽनुप्रविष्टमित्येवमितिः । भेददृष्टयपनादाद्य तयोरैक्यमित्याह—मृत्योरिति । यः कश्चिदिह ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्याभेदं पश्यति स मरणं प्राप्नोति पुनःपुनरिष्यते न पुनर्यथागिन्यर्थः । जीवप्रश्नानन्तरं तत्तत्कामोक्तिपूर्वकं प्रश्नमेनेनातिदुर्लभत्वात्पनादापि जीवो ब्रह्मात्मनाऽमीष्ट इत्याह—तथेति । अधिकारित्वजिज्ञासनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मना प्रतिपाद्यतेत्याह—यदेति । “नान्यं तस्मात्” इत्यादिश्रुतेर्यत्र नचिकेतनोऽप्यसीपते । यद्वपमानविषयाया मुक्तिहेतुत्वव्यापनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मनापदनमित्याह—तदेति । “अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतेव प्रेषः” इत्याद्यनुदयनिश्रेयसविभागोक्तिः । “दूमेते विपरीते” इत्यादिविद्याविद्याविभागविरिति विभागः । त्वा त्वां बहवोऽपि कामा नात्रोत्तरन्त श्रेयसो विच्छेदेन श्रमन्तस्ततो विद्यार्थिनं त्वां मन्येऽहमिति योजना ।

आनुमानिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४६३)

[कठ० २ । १२] इति ॥ तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवैव विवक्षित इति गम्यते ॥ यत्प्रश्ननिमित्ताच्च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेताः । यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् ॥ तस्माद् “येयं भेते” [का० १ । २०] इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम् “अन्यत्र धर्मादं” इति ॥ यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तम् ॥ तदद्वयम् ॥ तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छ्यमानत्वात् ॥ पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टम् । उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छ्यत इति ॥ यावद्धयविद्या न निवर्तते, तावद्धर्मादिगोचरत्वं, जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते ॥ तन्निवर्तनेन तु प्राज्ञ एव “तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८ । ७] इति श्रुत्या प्रत्याग्यते ॥ न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा-कश्चित्सन्तमसे पतितां काश्चिद्रज्जुमहिं मन्यमानस्ततो भीतो वेपमानः पलायते । तं चापरो हृयात्-मा भेषीः नायमहिः, रज्जुरेपेति । स च तदुपश्रुत्याऽहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथं पलायनं च । न त्वहिवुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्-तथैवेतदपि द्रष्टव्यम् ॥ ततश्च “न जायते म्रियते वा” इत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनम् ॥ सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् ॥ एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य

रत्नप्रभा ।

कृतान्त इति प्रष्टारं स्तुत्वा प्रश्नमपि “त्वादद् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा” [कठ० २ । १२] इति स्तुवश्रित्यक्षरार्थः । इयं प्रशंसा प्रश्नभेदपक्षे न घटत इत्याह-यत्प्रश्नेति ॥ यत्प्रश्नेन स्तुति लब्धवास्तु प्रश्न विहाय यद्यन्यदेवोत्थापयेत्तर्जनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः । तस्मादिति । प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः ॥ प्रश्ननाकषण्यक्तयोः सादृश्याभावात्प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति-यत्स्वित्यादिना ॥ धर्माद्याश्रयस्य जीवस्य प्रकृत्य कथमित्यत आह-यावदिति ॥ अविद्यानाशानन्तरं प्रकृत्य चेदागन्तुकमनित्यं च स्यादित्यत आह-न चाविद्यावच्च इति ॥ जीवस्य प्रकृत्ये स्वामात्रिके सति प्रकृतप्रश्नस्य यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि भवतीति लाभं दर्शयति । ततश्च “न जायते” [कठ० २ । १७] इति जीवप्रक्षेपे प्रयाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह-सूत्रं त्विति ॥ कथितभेदात्प्रश्नभेदकल्पनेत्याह-

भामती ।-०

आगन्दशिवीय-न्यायनिर्णयः ।

‘त्वादद् नो भूयात्’ इति प्रश्नं प्रशंसन्त्यदुवाच तेनापीति सन्नन्धः । जीवप्रश्नस्य परमात्मनाकषेणोत्तरोत्तरपि तयोरेक्यमित्याह-तमिति । प्रशंसानुपपत्तिरपि प्रश्नयोरर्थेक्यं गमयतीत्याह-यदिति । यद्विषयः प्रश्नो यत्प्रश्नस्तं विहायेति संनन्धः । प्रस्तुतप्रश्नाची तच्छब्दः । प्रष्टव्यभेदाभावे फलितमाह-तस्मादिति । प्रश्नस्वमात्रालोचनया प्रष्टव्यभेदमुक्तमन्यं प्रयाह-यत्स्विति । विशेषमेव दर्शयति-पूर्वेत्रिति । विशेषोक्तिस्वामात्राविति शब्दः जीवस्य धर्मादिमनो न तद्रहितप्रक्षेपमिति प्रष्टव्यभेदाशङ्कयाऽऽह-यावदिति । कथं तर्हि जीवस्याविद्यावत्तत्तद्दीनप्रक्षेपे तत्राऽऽह-तदिति । अविद्यानिश्च्युत्तरफाट्टादेक्यस्य तर्हि कृतकत्वेनानित्यस्य नैयाह-न चेति । उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेत्यादिना । जीवप्रश्नस्य परदानोपपत्त्याश्रित्येव जीवप्रश्नस्याव्यवहितप्रत्युक्तिमत्त्वं लाभान्तरमाह-ततश्चेति । जीवप्रश्नगोरेक्येन प्रक्षेपे कथं प्रयाणामिति सूत्रं तत्राऽऽह-सूत्रं त्विति । योजनामभिनयनि-एकत्वेऽपीति । कथित-

१ तन्निवर्तने इति पाठान्तरम् ।

प्रश्रस्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात्, कर्तृ-
त्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च, पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रे-
क्ष्यते ॥ उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसङ्कीर्तनात्प्राजविषयत्वमिति ॥ ततश्च
युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना ॥ प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो
न प्रतिवचनमिति वैषम्यम् ॥ ६ ॥

महद्ब्रह्म ॥ ७ ॥

यथा—महच्छब्दः सांख्यैस्सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिके-
ऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते । “बुद्धैरात्मा महान्परः” [कठ० ३।१०] “महान्तं
विभुमात्मानम्” [कठ० २।२२] “वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्” [श्वेता०
३।८] इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः—तथाऽव्यक्तश-
ब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति ॥ अतश्च नास्त्यानुमा-
निकस्य शब्दवत्त्वम् ॥ ७ ॥ इत्यानुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

तत्तश्चेति ॥ परमात्मनः सकाशात्प्रधानस्य वैषम्यम् । अनामत्वेन तृतीयपरान्तर्भावयोगादिति भावः ॥६॥
श्रीतोऽव्यक्तशब्दो, न सांख्यासाधारणतत्त्वगोचरः, वैदिकशब्दत्वात्, महच्छब्दवदित्याह—महद्ब्रह्मेति ॥
सूत्रव्याचष्टे—यथेत्यादिना ॥ न चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मत्तान्तरसाधारणत्वेन
सांख्यासाधारणत्वासिद्धेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यम् । सत्तामात्रे सत्त्वप्रधानप्रवृत्तेराद्यपरिणामे ।
निर्विकल्पकबुद्धानिर्णयः । “आत्मा महान्” [कठ० ३।१०] इत्यात्मशब्दप्रयोगात्, त “मत्ता—न
शोचति” [कठ० २।२२] “तमस परस्ताद्” [श्वेता० ३।८] इत्यादिना शोकात्ययतमःपरत्वादिस्यध
महच्छब्दः साध्यतत्त्व नाभिधत्त इति सम्बन्धः । अविपरणार्थमुपसहरति—अतश्चेति ॥ ७ ॥ (१) ॥

भामती ।

अपि च यद्विषय प्रश्नमुपश्रुत्य मृदुत्वेन प्रश्नमितो नचिरेताः यदि तमेव भूयः पृच्छेत्तदुत्तरे चावदव्यात्,
ततः प्रश्नसा दृष्टार्था स्यान्, प्रश्नान्तरे त्वसात्स्थाने प्रसारिता सत्यदृष्टार्था स्यादित्याह—यत्प्रश्नेति ।
यस्मिन् प्रश्नो यप्रश्नः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६ ॥ महद्ब्रह्म । अनेन सांख्यप्रसिद्धैर्दिकप्रसिद्धसा
विरोधान् सांख्यप्रसिद्धिवेदे आदर्तव्येत्युक्तम् । सांख्यानां महत्तत्त्व सत्तामात्र, पुरुषार्थक्रियाक्षम सत्त्वस्य
भावः सत्ता तन्मात्र महत्तत्त्वमिति । पाषा पुरुषार्थक्रिया शब्दाद्युपमोगलक्षणा च सत्त्वपुराण्य-
ताग्यातिदृश्या च सा सर्वा महति बुद्धौ समाप्यत इति महत्तत्त्व सत्तामात्रमुच्यत इति ॥ ७ ॥ (१) ॥

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

भेदेन मूलयोजनाप्रकारसमाप्ताग्निशब्दः । कश्चित्भेदेन प्रश्नभेदे फणितमाह—तत्तश्चेति । परमात्मक-
त्वनानुप्रधानकृत्याऽपि किं न स्यात्तत्राऽऽह—प्रदानंति । वैषम्य परमात्मानमप्येति शेषः ॥ ६ ॥
सांख्यप्रसिद्धैर्दिकप्रसिद्धसा विरोधान् न सा वेदार्थनिर्णयहेतुमित्याह—महद्ब्रह्मेति । दृष्टान्त व्याचष्टे—यथेति ।
भोगापरमोपुरुषार्थस्य महच्छब्दव्युत्पन्नैर्वाचपुरुषावेक्षितकण्टकाय सद्बुध्यते तत्र भावप्रयवोऽपि स्व-
पापे न सामान्यराची पार्श्वानुमेय महत् प्रत्यगिति मात्रशब्दस्मिन्प्रथमजे प्रयुक्तोऽर्थात् सत्त्वः ।
पेशकप्रयोगमेवाऽऽह—बुद्धेर्गति । तत्र महच्छब्देन सांख्योपमोऽनुभवे हेतुमाह—आत्मेति ।
आदिशब्देन फणितैर्वाचपुरुषावेक्षितकण्टकाय सद्बुध्यते तत्र भावप्रयवोऽपि स्व-
पापे न सामान्यराची पार्श्वानुमेय महत् प्रत्यगिति मात्रशब्दस्मिन्प्रथमजे प्रयुक्तोऽर्थात् सत्त्वः ।
पेशकप्रयोगमेवाऽऽह—बुद्धेर्गति । तत्र महच्छब्देन सांख्योपमोऽनुभवे हेतुमाह—आत्मेति ।
आदिशब्देन फणितैर्वाचपुरुषावेक्षितकण्टकाय सद्बुध्यते तत्र भावप्रयवोऽपि स्व-
पापे न सामान्यराची पार्श्वानुमेय महत् प्रत्यगिति मात्रशब्दस्मिन्प्रथमजे प्रयुक्तोऽर्थात् सत्त्वः ।
पेशकप्रयोगमेवाऽऽह—बुद्धेर्गति । तत्र महच्छब्देन सांख्योपमोऽनुभवे हेतुमाह—आत्मेति ।

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ (२) ॥

पुनरपि प्रधानवादी-अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह ॥ कस्मात् ॥ मन्त्रवर्णाद्-“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजास्सृजमानाः सृष्ट्याः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः” [श्वेता० ४ । ५] इति ॥ अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दे रजस्तत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते ॥ लोहितं रजः । रजनात्मकत्वात् ॥ शुक्लं सत्त्वम् । प्रकाशात्मकत्वात् ॥ कृष्णं तमः । आवरणात्मकत्वात् ॥ तेषां साम्या-

रत्नप्रभा ।

चमसवदविशेषात् ॥ अजाऽजापद त्रिषय, तर्हि प्रमानपर मायापर वेति स्वार्थसम्भवात्सशये पूर्वशब्दशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिङ्गोपेतादजापदात्प्रत्यभिज्ञास्तौति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति-पुनरपीति ॥ फट् पूर्वपक्षे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धि, सिद्धान्ते विसिद्धिरिति पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । रागहेतुत्वादिगुणयोगाद्रोहितादिशब्दे रजआदिगुणलाभेऽपि कथं प्रधानलाभः, तत्राह-तेषां साम्येति ॥ अत्रयत्रा प्रमानस्य रजआदयस्तेषां धर्मा, रजकत्वादयः तैर्निमित्तैः लोहितादिशब्दैः प्रमानमुच्यते इत्यर्थः ॥ गुणाभेदात्प्रधानलाभ इति भावः । तत्रा-
मामती ।

चमसवदविशेषात् । अजाशब्दो यद्यपि उगागायां रूढस्तथाप्यध्यात्मविद्याधिकारान्न तत्र वर्तितुमर्हति । तस्माद्भूतसमनायोगेन वर्तयितव्यं । तत्र किं स्वतन्त्र प्रधानमनेन मन्त्रार्थेनानुयतामुत पारमेश्वरी मायाशक्तिस्तेजोवन्नव्याक्रियाकारणमुच्यताम् । किं तान्त्रात्, प्रधानमेवेति । तथाहि-यादृश प्रमान सारथे स्मर्यते तादृशमेवास्मिन्नन्यूनानतिरिक्त प्रतीयते । सा हि प्रमानलक्षणा प्रकृतिर्न जायत इत्यजा च एका च लोहितशुक्लकृष्णा च । यद्यपि लोहितत्वादयो वर्णा न रज प्रमृतिषु सन्ति, तथापि लोहित कुसुम्भादि रचयति, रजोऽपि रञ्जयतीति लोहितम् । एष प्रसन्न पायः शुद्ध, सत्त्वमपि प्रसन्नमिति शुद्धम् । एवमावरक मेवादि कृष्ण, तमोऽध्यावरकमिति कृष्णम् । परेणापि नाव्याहृतस्य स्वरूपेण लोहितत्वादियोग आस्त्रेयः, किंतु तत्कार्यस्य तेजोवन्नस्य रोहितत्वाधिकारण उपचरणीयम् । कार्य-सारूप्येण वा कारणे कल्पनीय, तदस्माकमपि तुल्यम् । ‘अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः’ इति त्रयम्भेदश्रवणात् सारथ्यमृतेरेवात्र मन्त्रार्थे प्रत्यभिज्ञानं न त्वन्याकृतप्रक्रियायाः । तस्यामेकात्म्याभ्युपगमेनात्मभेदाभावात् । तस्मात्स्यतन्त्र प्रमान नाशब्दमिति प्राप्तम् । तेषां साम्याव-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मन्त्रस्य प्रधानपरत्वं प्रत्याह-चमसवदिति । अजाशब्दस्य उगागतोऽपरकृष्टस्य प्रमानमाययोन्ते तेषां च गुणतो वृत्तियोगादजापदः प्रधानपरो वा तेजोवन्नाख्यायान्तरप्रवृत्तिमायारूपपरमप्रवृत्त्योरन्यतरपणे वेति सशये पूर्वपक्षयति-पुनरिति । प्रधानस्याशब्दतायाः साधितत्वादम्याने प्रथमस्थानमिषाह-कस्मादिति । प्रमानस्यार्थतोऽप्रत्यभिज्ञानात्सत्याव्यक्तपदावाच्ये षडपि त्रिगुणत्वादिनाऽजामन्त्रे तत्र प्रत्यभिज्ञानात्प्रवृत्तेति मत्वाऽऽह-मन्त्रेति । अजामन्त्रस्याप्रमानपरत्वात्तदशब्दत्वोक्त्या समन्वयस्यैव दाटर्थात्पादादिमगनयः । पूर्वपक्षे प्रमानस्य शब्दरत्नत्वेन गतिसामान्यासिद्धि सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वात्तन्निश्चिरिति फट्भेदः । मन्त्रवर्णमेतानुक्रामति-अजामिति । प्रमानस्य रूपराहियादेतप्रतिपाद्यत्वं नाम्नात्वाशब्दाऽऽह-अत्रेति । रूढप्रभावे कथमभिधानं गुणवृत्त्ये वाह-लोहितमिति । कुसुम्भरदम्भोरन्नेवच तेषां तथावेऽपि प्रमानस्य क्रियापानं तदाह-तेषामिति । अत्रयत्रार्थेऽत्रयत्रा प्रमानस्य सत्त्वादयस्तेषां धर्माः शुद्धादयस्ते इत्यर्थः । लोहितादिशब्दानां रजनीयत्वादिगुणयोगाद्रजआदिपरत्वे व्यनहितउगागा स्यादाभिगां तेषां-

वस्थाऽवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति ॥ न जायत इति चाऽजा
स्यात् । “मूलप्रकृतिरविकृतिः” [सां० का० ३] इत्यभ्युपगमात् ॥ नन्व-
जाशब्दश्छागायां रुढः ॥ बाढम् ॥ सा तु रुढिरिह नाश्रयितुं शक्या ।
विद्याप्रकरणात् ॥ सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति । तां
प्रकृतिम्, अजो ह्येकः पुरुषः जुपमाणः प्रीथमाणः सेवमानो वा अनु-
शेते तामेवाविद्ययाऽऽत्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकि-
तया संसरति । अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तः
जहाति एनां प्रकृतिम्, भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति ॥

रत्नप्रया ।

जाशब्द योजयति—नेति ॥ रुढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते—नन्विति ॥ रुढयसम्भवायोग
आश्रयणीय इत्याह—बाढमिति ॥ अजाशब्दितप्रकृतिरुपुरुषेदच्छिन्नाम्यागपि प्रान्तप्रबन्धि-
त्याह—सा चेत्यादिना ॥ प्रजायन्त इति प्रजाः महदादयः । त्रैगुण्यं सुखदुःखमोहाः । अनुशयनं
निवृणोति—तामेवाविद्ययेति ॥ अत्रिनेकेनेत्यर्थः । विपयधीः—भोगः । गुणभिन्नात्मरयातिः—अपवर्गाः ॥
भामती ।

स्याऽवयवधर्मैरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमांसि तेषां धर्मा लोहितत्वाद्यन्तैरिति ।
प्रजास्त्रैगुण्यान्विता इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथाहि—मैत्रदारेषु नर्मदायां मैत्रस्य सुखं तत्र
कस्य हेतोः, त प्रति सत्त्वस्य समुद्रयात् । तथा च तत्सपत्नीनां दुःखं, तत्र कस्य हेतोः, ताः प्रति
रजःसमुद्रयात्, तथा चेत्स्य तामविन्दते मोहो विषादः, स कस्य हेतोः, त प्रति तमःसमुद्रयात् ।
नर्मदायां च सर्वे भावा व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्विता प्रजानाम् । अनुशेते इति व्याचष्टे—तामे-
वाविद्ययेति । विपया हि शब्दादयः प्रकृतिप्रकारास्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मान इन्द्रियमनोऽकारप्रणा-
लिकया बुद्धिमत्त्वमपसकामति । तेन तद्बुद्धिसत्त्व प्रधानप्रकारः सुखदुःखमोहात्मक शब्दादिरूपेण परि-
णमते । चित्तिशक्तिस्पर्शपरिणामिन्यप्रतिसक्रमापि बुद्धिमत्त्वादात्मनो विवेकमुपभ्यमाना बुद्धिशक्त्यैव विप-
र्यसिन्नाविपया बुद्धिरयानुगुणादीनामन्यभिमन्यमाना युगादिमतीव भवति । तदिदमुक्तम्—मुरारी दुःखी
मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । एकः । सत्त्वरूपान्यताम्यातिसमुन्मुलितनिखिलतासनाविद्यानु-
न्वस्त्वन्वो जहात्येना प्रकृतिम् । तदिदमुक्तम्—अन्यः पुनरिति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—कृतभो-
गापवर्गाम् । शब्दानुपलम्भिणीः । गुणपुरुषान्वतारयानिरपवर्गाः । अपरुश्यते हि तथा पुरुष इति ।
एव प्राप्तेऽभिधीयते—न तावत् ‘अजो देवो जुपमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः’ इत्येवदा-
त्मभेदप्रतिपादनपरमपि तु निरुत्तमभेदमनुच यन्प्रमोक्षी प्रतिपादयतीति । स चानुदितो भेदः ‘एको देवः
सर्वभूतेषु गृहः सर्वभूतान्तरात्मनः’ इत्यादिश्रुतिमिरात्मैकत्वप्रतिपादनपरामिथिरोधात्कालानि-
कोऽनतिष्ठते । तथा च न सांख्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानमित्यजानास्य चमसवाक्यवपरिष्ठयमान न स्तत्रप्रधा-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यत्रानां प्रहे भवमित्याशक्य तेषु जनिमत्त्वादाढयमाणाजाशब्दायोगान्न सद्भ्रंशेणव्याह—नेति । ‘रुढि-
र्योगमपहरति’ इति न्यायेन शङ्कते—नन्विति । रुढययोगे योगशब्दादानं युक्तमित्याह—बाढमिति ।
यानपदेशस्य प्रधानानुगुण्याच्च मन्त्रस्य नपरेणव्याह—सा चेति । त्रैगुण्यान्विताः सुखदुःखमोहाविताः ।
आत्मभेदस्यादिश्राव मन्त्रस्य प्रधानरूपेणव्याह—तामिति । अनुशयनमेव रिशदरपि—तामेवेति । चतुर्थं
पादं व्याकरोति—अन्य इति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—कृतेति । शब्दानुपलम्भिणीः । गुणपु-
रुषादीरपवर्गाः । एतन्व्ययेणरूपया पुनर्मुक्तिरचताषाजानमन्त्रस्य प्रधानतादाहुर्ये

मुच्यत इत्यर्थः ॥ तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ नानेन मन्त्रेण श्रुतिमूलत्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् ॥ न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते ॥ सर्वत्रापि यथा कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसम्पादनोपपत्तेस्सांख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात् । चमसवद्-यथा हि-
 "अर्वाग्विलक्ष्मस ऊर्ध्वबुधः" [वृ० २।२।३] इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुम् । सर्वत्रापि यथा-
 कश्चिदर्वाग्विलक्षादिकल्पनोपपत्तेः ॥ एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाऽजाऽभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुम् ॥ ८ ॥ तत्र तु "इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलक्ष्मस ऊर्ध्वबुधः" [वृ० २।२।३] इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति ॥ इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येति ॥ अत्र ब्रूमः-

ज्योतिरूपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽवन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतप्रा-
 मस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या ॥ तुशब्दोऽवधारणार्थः भूतत्रय-

रत्नप्रभा ।

सिद्धान्तयति-एवं प्राप्त इति ॥ मायादानपि साधारणान्मन्त्राद्विशेषार्थप्रहो न युक्तः विशेषप्र-
 हहेतोः प्रकरणादेरभामादिति हेतु व्याख्याय दृष्टान्त व्याचष्टे-चमसवादिति ॥ सर्वत्र गिरिगु-
 हादावपि ॥ ८ ॥ उन्नसूत्रव्यावर्त्याशङ्कामाह-तत्र त्विदमेति ॥ ज्योतिः० ॥ चतुर्विधस्येति । जरायुजा-
 भामती ।

ननिश्चयाय पर्याप्तम् । तदिदमुक्त सूत्रकृता-'चमसवद्विशेषात्' इति ॥ ८ ॥ उत्तरसूत्रमन्तार-
 यितु शङ्कते-तत्र त्विदं तच्छिर इति । सूत्रमन्तारयति-अत्र ब्रूमः । ज्योतिरूपक्रमा
 तु तथा ह्यधीयत एके । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मेति स्थितौ शाखान्तरोक्तरोहितादिगुणयोगिनी तेजो-
 चन्नलक्षणा जरायुजाण्डजस्येदजोद्विजचतुर्विधभूतप्रामप्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या, 'रोहितशुक्रहृन्म्याम्'
 इति रोहितादिरूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानात् । न तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः तस्या अप्रामा-
 गिकतया धृतशान्यश्चनकरुनप्रसङ्गात्, रश्मिनादिना च रोहितागुणचारम्य सति मुग्धार्थसमवेद्योगात् ।
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

फटितमाह-तस्मादिति । पूर्वपक्षमन्थ सिद्धान्तयति-एवमिति । सौत्रहेतुसाध्या प्रतिज्ञां पूर्यति-
 नेति । तदेव स्पष्टयति-न हीति । तत्र हेत्यपेक्षया प्रकरणोपपत्तयेशायामायादिति सौत्र हेतु
 व्याचष्टे-सर्वत्रेति । दृष्टान्तमादाय कर्माङ्ग व्याख्यानोपनिषत्सिद्ध चमस दर्शयति-चमसवादिति ।
 अर्वाग्विलक्षादिना विशेषसिद्धिमाशक्याऽऽह-सर्वत्रेति । गिरिगुहादावित्यर्थः । दृष्टान्तम्यमर्थं दार्ष्ट-
 न्तिके योजयति-एवमिति ॥ ८ ॥ सूत्रान्तमन्तारयितु चोदयति-तत्रेति । दृष्टान्तवाक्य सन्मर्थः ।
 इहेत्यजामन्त्रोक्तिः । चमसदृष्टान्तप्रदजामन्त्रे विशेषाश्रयणात्प्रधानमेव स्मार्तं प्राहमित्यर्थः । सूत्रमन्तार-
 यति-अत्रेति । निजातीयसूतेः सजातीययुतेः सनिवेद्यार्थेन श्रुयन्तरादर्थनिर्णयोऽजामन्त्रस्येति
 व्याचष्टे-परमेश्वरादिति । "तत्तेजोऽमृजत" इत्यादिश्रुतेर्विशेषणम् । जरायुजाण्डजस्येदजोद्विजमेदा-
 द्यात्तन्म्यम् । इयमजेति । मान्त्रार्णिकी प्रकृतिरुक्ता । ज्योतिर्यजमेति विशेषोक्तौ तुशब्देन विशेषणी-
 येत्याशक्याऽऽह-तुशब्द इति । अवधारणारूपमर्थमेव स्फोरयति-भूतेति । सृष्टिमनुमृत्यु गुणत्रया-

लक्षणैर्वैयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा ॥ कस्मात् ॥ “तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽवन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमात्राय तेषामेव रोहितादिस्वपतामामनन्ति—“यदग्रे रोहितं रूपं, तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य” [छां० ६।४। १] इति ॥ तान्येवैह तेजोऽवन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते । रोहितादिशब्दसामान्यात्—रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्, भाक्तत्वाच्च गुणाविषयत्वस्य ॥ असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ “ किं कारणं ब्रह्म ” [श्वेता० १ । १] इत्युपक्रम्य “ ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्द्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगृह्याम् ” [श्वेता० १ । १] इति, पारमेश्वर्याश्च शक्तेस्समस्त-

रत्नप्रभा ।

७इजसेदजोद्विज्जत्तरूपस्येत्यर्थः । स्मृत्युक्ता कुतो न प्रायेति शक्यते—कस्मादिति ॥ ध्रुतेः ध्रुव-
न्तरार्थप्रहो युक्त । साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह—तथा हीति ॥ आरिपिनः छन्दोगाः । किञ्च
रोहितादिशब्देरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या । अव्ययानात् । न तु रत्ननीयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वा-
दिगुणउल्लेखेन्याह—रोहितादीनाञ्चेति ॥ ननु शाखान्तरेण शाखान्तरस्यमन्त्रस्य निर्णयः कथमित्यत
आह—असन्दिग्धेनेति ॥ सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादिति भावः । यथा शाखान्तरमाक्यात् प्रपानग्रह—
तथेहापि ॥ श्वेताश्वनरोपनिषदि मायाप्रकरणेन तद्ब्रह्म इत्याह—तथेति ॥ मृष्टपादौ किं सताय
ब्रह्मेति विमृश्यते । नब्रह्मवादिनो ध्यानाद्ययोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूता-
मैत्येनाध्यस्तां शक्तिं परतन्त्रा मायां सत्त्वादिगुणवतीं नृदय सहायमपरयन्तित्यन्वयः । मायाया
एकत्वेऽपि तदक्षाना जीवोपाधीनां तत्तत्सहाय्योनीनामविद्यायाणां भेदादीनां । अत्र्याहणे अनभि-

मामती ।

तदिदमुक्तम्—रोहितादीनां शब्दानामिति । अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपारित्यागेन न जायत
इत्यवयवप्रसिद्ध्याश्रयेण दोषप्रसङ्गात् । अत्र तु रूपककल्पनायां समुदायप्रसिद्धेरानपेक्षायाः स्वीकारा-
त् । अपि चावयवमपि श्रुतिक्रयपोऽस्मदर्शानानुगुणो न साहायस्मृत्यनुगुण इत्याह—तथेहापीति । किं
कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्येति । प्रत्यक्षरूप तावन्नगत्कारणं न भवति, त्रिगुणत्वात्तस्य । यथाह—‘रूपस्य
तु शुद्धस्य नाशुद्धा विरतिर्मिमेत्’ इत्याशयसतीं श्रुतिः पृ-ठ्वि । किं कारणम् । यच्च त्रयगो जग-
दुत्पत्तिमन्त् किं कारणं त्रयेत्यर्थः । ते त्रयविदो ध्यानयोगेनात्मानं गताः प्राप्ता असर्वात्रिति योचना ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

निष्ठा ध्रुतोऽपी नेष्टेयाह—कस्मादिति । सूत्रावयवनेनोत्तरमाह—तथेति । छन्दोगे तेजोवताममीश्व-
रकार्याणां रोहितादिस्वपतामुत्तरेऽपि किति यजामन्त्रे तान्येव प्रकथ्यानीयेकार्थं हेत्वभावादिद्वारा-
क्याऽऽह—तानीति । स्मार्ते प्रपानेऽपि रोहितादिशब्दानां नीलवाचकत्वं किमित्यत्र न प्राद्यामियाशय
मुपपन्नभवे रत्नानिना रोहिताद्युपचारम्यायोमादियाह—रोहितादीनां चेति । शाखान्तरीयवाक्येन(ण)
शाखान्तरस्य शाखेव्य निर्णयमित्येवाशय सविशाखाप्रत्ययन्यायादियाह—असन्दिग्धेनेति । न परशाखा-
न्तरस्यशाखादिशक्तिं किन्तु पूर्वापरापेक्षान्यायिमवपि शाखान्तरध्रुविरन्तरनुगुणयाह—तथेति । प्रपानः
शुद्धयात्र जगदेतुनेति पृ-ठ्वि—किमिति । यच्च परशाखयात्र किं क्रमं किं नाऽप्यदिशि वा प्रक्षं, जगदुत्पत्ती
किमुपकरणरत्नोऽपि वा । ते प्रत्ययविदोऽन्यथा शेषा त्रिगुण्य ध्यानाद्येन योगेनानुगता एवमात्मननु-
र्भवात्तत्रैव देवस्यात्मभूतामैत्येनाध्यस्तां मायाशक्तिं गुणवसिन्तां त्रिगुणतत्त्वनिर्माणमायाशक्तिं
मयाऽऽपि शुभंजातं त्रयसि गुणविरतिवैयर्थ्यं । न केवत्रुपकारादेशमुत्पत्त्याशयः—

जगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात् ॥ वाक्यशेषेऽपि-“मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्” [श्वेता० ४ । १०] इति, “यो योनियो-निमधितिष्ठत्येकः” [श्वेता ४ । ११] इति च तस्या एवावगमात् । न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुम् ॥ प्रकरणाच्चुसैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागव-स्थानेनापि मन्त्रेणाम्नायत इत्युच्यते ॥ तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरू-प्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥ ९ ॥ कथं पुनस्तेजोऽवन्नानां त्रैरूप्येण विरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते यावता, न तावत्तेजोऽवन्नेष्वजाकृतिरस्ति ॥ न च तेजो-ऽवन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दस्सम्भवतीति ॥ अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः ॥ १० ॥

रत्नप्रभा ।

व्यक्ते नामरूपे यस्या सा । अनेन “तद्देद तर्ह्यव्याकृतमासीद्” इति ध्रुव्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता । तस्यां शक्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्येच्छिन्नज्ञानुमान सूचयति-नामेति ॥ मायाया रोहितादिरूपवत्त्व कथमित्यत आह-तस्या इति ॥ विषयः आश्रय । एव प्ररूपणखलनामैसाऽज्जेति भाष्यकल्पमतम् । छान्दोग्यध्रुव्या तेजोऽवन्नक्षणाऽनान्तरप्रकृतिरज्जेति । सूत्रकल्पमतेनोत्तरसूत्रव्याप्त्यं शक्यते ॥ ९ ॥ कथमिति ॥ किं तेजोऽव-न्नेष्वजाशब्दो रूढः, न जायत इति यौगिको वा १ नाद्यः, तेष्वजात्वजातेःसत्त्वादित्याह-यावतेति ॥ यत इत्यर्थः । अतो न रूढ इति शेषः । न द्वितीयः-इत्याह-न चेति ॥ जातिः जन्म । अजातिः अजन्म, लौकिकरूपाऽजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोऽवन्नानामजात्वोपदेशादौगोऽय शब्द इति परिहरति-कल्पनेति ॥

भामती ।

यो योनियोनिमिति । अत्रिया शक्तियोनिः, सा च प्रतिजीव गानेत्युक्तमते वीक्षोपपन्ना । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥ सूत्रान्तरमन्तारयितु शक्यते-कथं पुनरिति । अजाकृतिर्जातिस्तेजोऽवन्नेषु नाम्नि । न च तेजोऽवन्नाना जन्मश्रवणादज-मनिमित्तोऽवन्नाशब्दः सम्भवतीत्याह-न च तेजोऽवन्नाना-मिति । सूत्रमन्तारयति-अत उत्तरं पठति ॥ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः । ननु किं छागा आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वाक्येति । परकीये प्रगने मायाशब्द वारयति-मायानं त्विति । अत्रियाशक्तियोनिस्तस्याधामेदेऽपि कार्यभेदेन भेदाद्वीसा । न च सा परेश प्रकृतिरेकस्य देवस्य तदधिष्ठातृत्वश्रुते । पूर्वोत्तरपरिरोधादजा-मन्त्रस्य प्रगानार्थत्वामाने स्थिते तदुपपानुगुणान्मायाशक्तिविपरमेर तस्येयाह-प्रकरणात्त्विति । देव्या शक्तेः ‘तद्देद तर्ह्यव्याकृतम्’ इति श्रु यन्तरप्रसिद्धिं सूचयति-अव्याकृतेति । तस्यामभिव्यक्त-नामरूपकार्येच्छिन्नरुनुमानमाह-नामेति । पूर्वोत्तरभावप्राम्यामिति वक्तुमपिशब्दः । कथमभिव्यक्ते ‘लोहिन्युत्तृष्टृगाम्’ इति कारणभूतमायाशक्तेत्रैरूप्य वैध्वरूप्यात्तत्राऽऽह-तस्याश्चेति ॥ ९ ॥ अगान्तर-परमप्रहृयोरन्यतरार्थत्वे मन्त्रस्योक्ते सयवान्तरप्रहृत्यर्थत्वमवृष्यन्नाह-कथमिति । काऽनुपपत्तिरित्या-शस्य रूढया योगाद्वा तद्दीर्घेति विरुद्ध्याऽऽह दूषयति-यावतेति । आकृतिर्जातिः द्वितीय प्रयाह-न चेति । जातिर्जन तदभासोऽजानिरे रूढियोगान्या यन्मादजाशब्दे तेजोऽवन्नायया प्रहृतिर्नि शतु शब्दान तन्मान्नाजामन्त्रस्यानान्तरप्रहृयर्थेतिर्यर्थः । तत्र सूत्रमुत्तरमित्याह-अत इति । पञ्चदशमनङ्गी-

सांख्योपसंग्रहाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४७१)

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ (३) ॥

एवम्परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरप्यन्यस्मान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते-
 “यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः । तमेवमन्य आत्मानं विद्वा-
 न्ब्रह्मामृतोऽमृतम्” [वृ० ४ । ४ । १७] इत्यस्मिन्मन्त्रे पञ्च पञ्चजना इति
 पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते ॥ पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् ॥ त एते
 पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिस्सम्पद्यन्ते ॥ तथा च पञ्चविंशतिसंख्यया याव-

रत्नप्रभा ।

न संख्योपसंग्रहाद् । पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति योगरूढयोरनिश्चयात्सहाये यथा
 तत्त्वविधाधिकारे छागायां तात्पर्याभावादजापदे रूढित्यागः, तथा पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावात्प-
 चजनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि प्राज्ञाणीति दृष्टान्तसङ्गतिं सूचयन्मन्त्रमुदाहृत्य पूर्वपक्ष-
 यति-एवमित्यादिना ॥ फल पूर्ववत् । प्राणचक्षुःश्रोत्राक्षमनासि वाक्पशेषस्याः पञ्चजनाः
 पञ्च । तत्र चत्वारः सूत्रम् अन्नं पिराद् तयोः कारुणम् अव्याकृतम् आकाशश्च यस्मिन्नप्यस्ता-
 स्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये । तस्मान्मननाद्विद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदशो वचनम् । नन्वस्तु पञ्च-
 त्वविशिष्टेषु पञ्चजनेषु पुनः पञ्चत्वान्वयात्पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्तारता कथं सांख्यतत्त्वग्रह इत्याशक्य
 सख्याया धर्म्याकांक्षायां तत्त्वानि प्राज्ञाणीत्याह-तथेति ॥ जगतो मूळभूता प्रकृतिः-त्रिगुणात्मक प्रधानम-
 भामती ।

निगदव्याख्यातम् ॥ १० ॥ (२) ॥ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । अयान्तरसगतिमाह-
 एवं परिहृतेऽपीति । पञ्चजना इति हि समासार्थे. पञ्चसङ्ख्या सङ्घ्यते न च ‘द्विकसत्ये सज्ञायाम्’
 इति समासविधानान्मनुष्येषु निरूढोऽप्य पञ्चजनशब्द इति वाच्यम् । तथा हि सति पञ्चमनुजा इति
 स्यात् । एव चात्मनि पञ्चमनुजानामाकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति निस्तात्पर्यं, सर्वस्थैव प्रतिष्ठानात् ।
 तस्माद्द्वैतसमासतत्त्वयोगेनात्र योग आस्थेयः । जनशब्दश्च कथंचित्तत्त्वेण व्याख्येय । तत्रापि किं
 पञ्च प्राणादयो वायवशेषगता विवक्ष्यन्ते उत तदतिरेका अन्य एव वा केचिन् तत्र पौरुषपर्यपर्यायेच-
 नया काण्यमाध्यदिनाक्ययोर्विरोधात् । एकत्र हि ज्योतिषा पञ्चत्वमन्त्रेनेतरत् । न च षोडशमहणत्रि-
 कल्पसम्भवः । अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न भन्तु । वस्तुनत्त्वरूपा चेथ नानुष्ठानरूपा, विष्यमानात् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रकृत्योरन्यतरार्थत्वेनाप्रधानविषयत्वात्तस्याशब्दत्वं सिद्धिमिर्त्यर्थः ॥ १० ॥ (२) ॥ अजाशब्दस्य योग
 निरस्याजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्तम् । इदानीं पञ्चजनशब्दस्य योगनिरासेन यस्मिन्नित्यादिमन्त्रस्य
 प्रधानार्थत्वं निरस्यति-न संख्येति । पञ्चजनमन्त्रः सांख्योपतत्त्वपरो वाऽर्थान्तरपरो वेति योगरूढ-
 त्रिनिगमाद्विशये संगतिमाह-एवमिति । अव्यात्माधिकारे प्रसिद्धच्छागाया अयोगादजा तेजआदिके-
 त्युक्तमत्रापि प्रसिद्धमनुष्यग्रहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यादवयवत्रयस्या सांख्यतत्त्वपरतैति संगतिरित्यर्थः । पञ्च-
 जनमन्त्रस्याप्रधानपरत्वेन तदशब्दत्वोक्त्या समन्ययदृटीकरणात्पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाशब्दत्व-
 निवृत्त्या गतिसामान्यामिद्धिः सिद्धान्ते तदशब्दत्वस्यैव तत्सिद्धिरिति फलम् । तमेव मन्त्रं बृहदार-
 ण्यरूढ्य पठति-यस्मिन्निति । पञ्चजना वाक्यशेषभ्याः प्राणादयः पञ्चात्र्याह्वानान्यथाऽऽज्ञातो यस्मि-
 न्प्रतिष्ठितस्तमेव निष्प्रयत्नब्रह्मत्तममृतमात्मानं मन्ये । यद्यपि पूर्वं मर्त्योऽभूव तथाऽपीदानीं विद्वानमृतो-
 ऽस्मीति मन्त्रदशो वचनम् । कथमस्मान्मन्त्रात्प्रत्यन्यस्यान सांख्यन्यायाशक्याऽऽह-अस्मिन्निति । तथाऽपि
 कथं सांख्यनादप्रसङ्गस्तत्राऽऽह-त इति । पञ्चविंशतिसंख्यादृष्टानपि सांख्योपतत्त्वसिद्धिरित्याशक्यं सत्यैव
 संगत्येयाकांक्षायां स्मृतिसिद्धतत्त्वानि सङ्गृह्यतीत्याह-तथेति । न चाऽऽभारत्वेनाऽऽमनोऽन्याना-

न्तस्संख्येया आकाङ्क्षन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते-
 “ मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त । षोडशकश्च वि-
 कारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ” [सा० कौ० ३] इति ॥ तथा श्रुति-
 प्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वा-
 नामुपसंग्रहात्प्रातं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् ॥ ततो ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

नादित्वाद् अविकृतिः । कस्यचित्कार्यं न भवतीत्यर्थः ॥ महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणीति सप्तप्रकृतयो, वि-
 कृतयश्च । तत्र महान्-प्रधानस्य विकृतिः, अहङ्कारस्य प्रकृतिः, अहङ्कारः तामसः-पञ्चतन्मात्राणां शब्दा-
 दीनां प्रकृतिः, सात्त्विकः-एकादशेन्द्रियाणाम् । पञ्च तन्मात्राश्च-पञ्चानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां
 प्रकृतयः पञ्च स्थूलभूतान्येतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याको गणः-विकार एव, न प्रकृतिः ।
 तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात् । पुरुषस्तु उदासीन इति सांख्यकारिकार्यः । संख्यया तत्त्वानामुपसंग्रहात्
 मामती ।

तस्मात्कानिचिदेव तत्त्वानीह पञ्च प्रत्येकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । सांख्येयैश्च प्रकृ-
 त्यादीनि पञ्चविंशति तत्त्वानि स्मर्यन्त इति तान्येवानेन मन्त्रेणोच्यन्त इति नाशब्दं प्रधानादि । न चाधा-
 रत्वेनात्मनो व्यवस्थानात्स्वात्मनि चाधाराधेयभावस्य विरोधात् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् त्रयोविंश-
 तिर्जना इति स्यान्न पञ्चपञ्चजना इति वाच्यम् । सत्यव्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने मूलप्रकृतिमागेः सत्त्व-
 रजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः । तथा च सत्यात्माकाशाभ्यां सप्तविंशतिमख्यायां पञ्चविंशतितत्त्वानीति
 स्वसिद्धान्तव्याक्योप इति चेत्, न मूलप्रकृतिन्मात्रेणैकीकृत्य सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतितत्त्वोपपत्तेः ।
 हिरण्माधेन तु तेषां सप्तविंशतित्वाधिरोधः । तस्मात्तादृशब्दी साध्यस्मृतिरिति प्राप्तम् । मूलप्रकृतिः प्रधानम् ।
 नासावन्त्यस्य विकृतिरपि तु प्रकृतिरेव तदिदमुक्तम्-मूलेति । महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि प्रकृतयश्च विकृत-
 यश्च । तथाहि-महत्तत्त्वमहङ्कारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतस्तु विकृतिः । एवमहङ्कारतत्त्वं महतो
 विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणाम् । तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम् ।
 पञ्चतन्मात्राणि चाहङ्कारस्य विकृतिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिः । तदिदमुक्तम्-महदाद्याः प्रकृति-
 विकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारः । षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मा-
 त्राण्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोवटादीनां प्रकृतिस्त्वपि न ते पृथि-
 व्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्व चेह प्रकृतित्वमभिमत नोपादानमात्रत्वमित्यधि-
 रोधः । पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचिप्रकृतिर्नपि विकृतिरिति । एव प्रातःसिद्धिपते-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

टाकाशस्य च पृथक्यनाप्रयोविंशतिर्जना इति वाच्यं, मूलप्रकृतिं सत्त्वादिभिर्विभज्य पञ्चविंशतित्वकल्पनात् ।
 न चैतन्मात्राणां सप्तविंशतित्व गुणानां मूलप्रकृतिमात्रेणैकीकरणान्तिप्रतिषेधेऽहङ्कार-तावन्तीति ।
 तत्र सांख्यस्मृतिमाह-मूलेति । अविकृतिरित्यस्य कस्यचिद्विकारो नेति यावत् । महदहङ्कारपञ्चतन्मा-
 त्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः । महानहङ्कारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहङ्कारोऽपि तामसतन्मात्राणां
 प्रकृतिः सात्त्विकान्येकादशेन्द्रियाणाम् । तन्मात्रान्याकाशादीनां स्थूत्रानां प्रकृतयः । पञ्च भूतान्येका-
 दशेन्द्रियाणि षोडशको गुणो विकार एव । पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतिष्वपि तत्त्वान्तराप्रकृतिन्मात्रिहण्यप
 एव । पुरुषस्तु षोडशसंख्यप्रकृतिविकृतिपरिहीयर्थः । संख्योपसंग्रहादिति व्यापुर्वैश्वदेवशुभ्रमन्त्रं-
 तेषां । तदन्तःपुरुषनकार्यं प्रकृतिः भिन्नते-तत् इति । श्रुत्युक्तं तद्व्यापुर्वैश्वदेवसंख्यविंशतानि

सख्योपसंग्रहाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४७३)

“न संख्योपसंग्रहादपि” प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या ॥ कस्मात् ॥ “नानाभावात्”-नाना होतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि नैषां पञ्चशःपञ्चशस्साधारणो धर्मोऽस्ति । येन पञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्चपञ्चसंख्या निविशेरत् । न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते ॥ अथोच्येत-पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते । यथा-“पञ्च सप्त च वर्षाणि न वर्षे शतक्रतुः” इति द्वादशवार्षिकीमनाद्यष्टिं कथयन्ति, तद्वदिति ॥ तदपि नोपपद्यते ॥ अयमेवास्मिन्पक्षे दोषः ।

रत्नप्रभा ।

शन्दयत्प्रमितिं प्राप्ते सिद्धान्तपति-नेति ॥ नानात्वमिष्टमित्यत आह-नैषामिति ॥ पञ्चसुरत्रसु साधारणस्येतरपञ्चकाद्वयानुत्सय धर्मस्याभावेन नानात्व निरक्षितमित्यर्थः । यद्यपि ज्ञानकर्मन्दिषु दशसु ज्ञानकरणत्व कर्मकरणत्व च पञ्चकद्वयेऽस्ति पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्व च, तथापि यस्मिन्नि-त्यात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तः सत्त्वरजस्तमोमहदहकाराः पञ्चे कर्तव्याः । मनश्चत्वारं भूतानि च पञ्चास्मिन्पञ्चकद्वये मिथोऽनुभूतेतरपञ्चकव्योऽष्टक्रुधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । माभियन्यत आह-येनेति ॥ धर्मोऽप्यर्थः । तदेव स्फुटयति-न हीति ॥ महासंख्यायामान्तरसंख्या प्रविशन्ति । यथा-द्राव्यधिनौ, सत सतर्षयोऽष्टौ वसत्रथेति प्रजापतिः सप्तदशैत्यत्राधिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति । नान्यधे-त्यर्थः । पञ्चशन्दद्वयेन स्वराच्यन्यूनसंख्याद्वारेण तद्व्याप्या महासंख्येयं लक्ष्यते इति सट्टान्तं शक्ते-अथेति ॥ मुख्यायस्य वक्ष्यमाणत्वात्पक्षगा न युक्तेति परिहरति-तदपि नेति ॥ पञ्चजनशन्दयो-भामती ।

न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वाशङ्का कर्तव्या । कस्मात् नानाभावात् । नाना होतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । नैषां पञ्चशःपञ्चशः साधारणवर्माऽस्ति । न खलु सत्त्वरजस्त-मोमहदहकाराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्य वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिस्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कश्चिदस्ति । नापि पृथिव्यत्तेजोमायुप्राणान्तम् । नापि रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाचांम् । नापि पाणि-पादपायूपस्यमनसा, येनैकेनासाधारणेनोपगृहीताः पञ्च पञ्चका भिनुमर्षन्ति । पूर्वपक्षैकदेशिनमुत्पापयति-अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमिति । यद्यपि परस्यां सख्यायामान्तरसंख्या द्वित्वादिका नास्ति तथापि तत्पूर्वं तस्याः समत्रात् पूर्वपर्यलक्षणया प्रयासत्वा परसंख्योपलक्षणार्थं पूर्वसंख्योपन्यम्यत इति दूषयति-अयमेवास्मिन्पक्षे दोष इति । न च पञ्चशन्दो जनशन्देन समस्तोऽयमस्तः शक्यो आनन्दगिराय-न्यायनिर्णयः ।

स्मृत्युक्तं तयोर्भूलम्बुलित्वादित्याह-कस्मादिति । सौम हेतुमुपादाय व्याचष्टे-नानेति । नानात्वमेव न विरुद्धमित्याशङ्कामिप्रत नानात्वमाह-नैषामिति । न हि सत्त्वरजस्तमोमहदहकाराणां क्रियागुणजा-तानामन्यतमस्तन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कश्चिदको धर्मोऽस्ति । नापि पृथिव्यत्तेजोमा-युप्राणान्तमुक्तो धर्मः सम्बन्धाकाशस्य पृथगुक्तेरप्रदेशात् । एव रसनदिष्वपि पञ्चशः साधारणधर्मैर्भुये-मिति भावः । किं तेनानुपयोगिनेत्याशङ्क्याऽऽह-येनेति । पञ्चविंशतिसंख्यानन्तराले पञ्चानामपि पञ्च-संख्यानां भागतयोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । त्रयविंशदेषा इति महासंख्यायामष्टौ वसत्र इत्य-वान्तरसंख्या साधारणधर्मादीनां तथाऽत्रापि न साधारणधर्मोऽस्ति महासंख्यायामान्तरसंख्यासिद्धिर्नैवार्थः । अपरसंख्यापूर्वत्वात्परसंख्यायास्तयोर्पर्यलक्षणप्रत्यासत्त्वा परसंख्यालक्षणार्थमपरसंख्योक्तिरिति पूर्वपक्ष-देशीयक्षोदयति-अथेति । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति-यथेति । अस्मात्समङ्गीकृत्य पञ्चशन्दद्वयदेशी-नेऽपि पञ्चसंख्याद्वयरूपान्तरसंख्याया पञ्चविंशतिलक्षणमहासंख्योपलक्ष्येने श्रुतिसमये लक्षणा न युक्तेति परिहरति-तदिति । किंच पञ्चशन्दस्य जनशन्देन समस्तत्वान्नसंख्याद्वयानिद्वया तद्वारा पञ्चवि-

१ व्यावृत्तधर्मो नास्तीति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे ।

यल्लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् ॥ परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः
पञ्चजना इति ॥ पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् ॥ प्रयोगा-
न्तरे च “पञ्चानां त्वा पञ्चजनानाम्” [तै० सं० १ । ६ । १ । २] इत्ये-

रत्नप्रभा ।

रसमासमगीकृत्य पञ्चशतिसरयाप्रतीतिर्निरस्ता । सम्प्रति समासनिश्चयान्न तत्प्रतीतिरित्याह—परश्चेति ॥
समासहेतुमाह—पारिभाषिकेणेति ॥ अयमर्थः—अस्मिन्मन्त्रे प्रथमः पञ्चशब्दः आयुदात्तः । द्वितीयः
सर्गानुदात्तः । जनशब्दान्तोदात्तः । तथा च न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समास विनान्यस्याका-
रस्योदात्तत्वं पूर्वेषामनुदात्तत्वं च घटते । “समासस्य” [पाणि० सू० ६ । १ । २२३] इति सूत्रेण
समासस्यान्तोदात्तविधानात् । “अनुदात्त पदमेकार्जम्” [पा० सू० ६ । १ । १९८] इति च
सूत्रेण यस्मिन्पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदमनुदात्तात्
भजतीति विधानादेव मान्त्रिकान्तोदात्तस्वरेणैकपदत्वनिश्चयः । भाषिकारथे तु शतपथब्राह्मणस्वरविधाय-
कग्रन्थे “स्वरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा, स ब्राह्मणदशाया-
मुदात्तो भवतीत्यपवाद आश्रितः । तथा षान्त्यादाकाराः पूर्वेषामनुदात्तानामुदात्तत्वं ब्राह्मणान-
स्याया प्राप्तम् । “उदात्तमनुदात्तमनन्वयम्” इति सूत्रेण मन्त्रदशायाम् उदात्तस्य अनन्वयस्य परलभत-
योचार्थमागस्य अनुदात्तत्वं विहितम् । तथा चात्र नकारादुपरितनः आकारः आकाशश्चेत्यनेन क्षिप्र-
तया पठ्यमानोऽनुदात्तो भवति । अयं मन्त्रानुदात्तस्वरः पारिभाषिकः । तेन ब्राह्मणस्वरेणैकपदत्वं
निश्चीयत इति । प्रकटार्थकारिस्तु पाठकप्रतिह्वान्तोदात्तस्वरः पारिभाषिक इति व्याख्यातम् । तदथा-
स्यान कपतस्कारिर्दूषितम् । अन्तानुदात्त हि समासकारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठकप्रतिद्विरसि-
द्धेति । तथा च “पञ्च पञ्चजना” इति मान्त्रिकान्तोदात्त स्वरः, “यस्मिन्मन्त्रे पञ्चजना” [ध्रु०
४ । ४ । १७] इत्यन्तानुदात्तो ब्राह्मणस्वरः, इति विभागः । उभयथापि ऐक्ययात्समासमिद्विरिति ।
तैत्तिरीयप्रयोगादप्येकपदत्वमित्याह—प्रयोगान्तरे चेति ॥ अन्यत्वात्त्वात् । पञ्चानां पञ्चजनानां देव-
भाष्यती ।

यत्किमिहाह—परश्चात्र पञ्चशब्द इति । अनु भवतु समासस्तथापि किमियत आह—
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

शतिसरयाऽपि न सित्यतीत्याह—परश्चेति । समस्तः हेतुमाह—पारिभाषिकेणेति । अन्तानुदात्तस्वरो
भाषिकग्रन्थसिद्धोऽत्र पारिभाषिकः । तथाहि प्रथमोऽस्मिन्मन्त्रे पञ्चशब्दो भवत्युदात्तो द्वितीयः सर्ग-
ानुदात्तो जनशब्दान्तोदात्तस्तथा च न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासमन्तरेणान्यस्याऽऽकारस्यो-
दात्तत्वमितरेषा चानुदात्तः “समासस्य” इति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तविधानात्, “अनुदात्त पदमे-
कार्जम्” [पा० सू० ६-१-१९८] इति च सूत्रेणोदात्तः स्वरितो वा यस्मिन्पदे विधीयते तदेकं
हि वा क्षिप्रवानुदात्तत्वं स्मर्यते । एवमतोदात्तस्वरात्तत्र समासो निर्धारितः । भाषिके तु शतपथब्रा-
ह्मणस्वरविधायकग्रन्थे “स्वरितोऽनुदात्तो वा” इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्म-
णान्यायामुदात्तो भवतीत्यपवादः स्वीयतः । तन्धान्यादाकारादितरेषामनुदात्तानां ब्राह्मणदशाया-
मुदात्तत्वं प्राप्तम् “उदात्तमनुदात्तमनन्वयम्” इति सूत्रेण मन्त्रदशायामुदात्तस्यानन्वयस्य परलभतयोचार्थमाग-
स्यानुदात्तत्वं विहितं तदत्राऽऽकारो नकारादुपरितनः नकाराशब्देत्यनेन लभतयोचार्थमागोऽनुदात्तो
भवति स अन्तानुदात्तस्वरः पारिभाषिकः । अन्तोदात्तो भाषिक इति पक्षे तस्ययनतिरोधः । तेन
पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयादगमनामिद्विरिति भावः । अन्यत्र अत्रिग्रययोगस्यैकपदत्वनिश्चया-
त्पारिभाषिकान्यादाकारादितरेषामनुदात्तानामुदात्तत्वं प्राप्तम् । “आयनसि” इत्यायव्या-
१ अन्वयः इति पाठान्तरे सुखात्तरे ।

सद्योपसग्रहाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४७६)

कपट्यैकस्वर्यैकविभक्तिकत्वावगमात्, समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्चपञ्चेति ॥
तेन न पञ्चकंद्वयग्रहणं पञ्चपञ्चेति ॥ न च पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्य-
याऽपरया विशेषणं पञ्च पञ्चका इति ॥ उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् ॥
नन्वापन्नपंचसंख्याका जना एव पुनः पंचसंख्यया विशेष्यमाणाः पंचविं-
शतिः प्रत्येक्ष्यन्ते । यथा-पंच पंचपूर्य इति-पंचविंशतिः पृलाः प्रती-

रत्नप्रभा ।

विशेषाणाम् । यन्त्राय धर्मीय गृहामीत्यान्वयग्रहणमन्त्रशेष । देवतानां कर्मणि यन्त्रदवस्थित शरीर,
तदेव धर्ममिहामुत्र मोगाधारस्तस्मै, तस्यानैक्यत्वार्थमिति यजमानोक्ति । अस्तु समास, ततः किमि-
त्यत आह-समस्तत्वाच्चेति ॥ आरूति-वीप्सा तद्भावे पञ्चकद्रयाग्रहणात्पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरिति-
द्वेति भावः । जनपञ्चकमेक, पञ्चकाना पञ्चक द्वितीयमिति पञ्चकद्रयम् । तस्य पञ्चपञ्चेति ग्रहण नेय-
क्षरार्थ । किञ्चाऽसमस्तपञ्चेऽपि-कि पञ्चशब्दद्रयोक्तयो पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः, किञ्च तयो-
शुद्धजनैरन्वयः । अथ या-पञ्चत्वविशिष्टैर्नैरपरस्य पञ्चत्वस्यान्वय । नाचः-इत्याह-न च पञ्चसंख्याया
इति ॥ विशेषणम् अन्वयः । अनन्वये हेतुमाह-उपसर्जनस्येति ॥ अप्रदानाना सर्वेषां प्रदानेन
विशेष्येनैरन्वयो वाच्य । गुणाना परस्परान्वये वाच्यमंदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशसंख्याप्रतीति-
स्यात्, न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । तृतीयम् उत्थापयति-नन्विति ॥ पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वा-
न्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्वयात्पञ्चविंशतितत्त्वप्रतीतिरित्यर्थः । दृष्टान्तैरन्वये परिहरति-

भामती ।

समस्तत्वाच्चेति । अपि च वीप्साया पञ्चकद्रयग्रहणे दर्शय तत्त्वानीति न सारयन्मृतिप्रत्यभिज्ञानमित्यसमास-
मभ्युपेयाह-न च पञ्चकंद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति । न चैका पञ्चसंख्या पञ्चसंख्यानन्तरेण शक्या विशेष्यम् ।
पञ्चशब्दस्य सद्योपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन सद्यस्याया उपसर्जनतया विशेषणेनासंयोगादित्याह-एकस्याः पञ्चसं-
ख्याया इति । तदेव पूर्वपक्षेकदेशिनि दूषिते परमपूर्वपक्षिगमुत्थापयति-नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एवेति ।

आनन्दगीरीय-न्यायनिर्णयः ।

विकारादाज्य सरोव्य "पञ्चाना एव पञ्चजनाना यन्त्राय धर्मीय गृहामि" इति तैत्तिरीयकथ्यते, पञ्चाना
पञ्चजनानां देवताविशेषाणां कृते यन्त्रद्रव्यवस्थित यन्मदीय शरीर तदेव धर्मेहितामुष्मिन्मोगाधारण-
समर्थं तद्वैकल्पार्थं गृहामीति यजमानोक्तिः । समासेऽपि किं स्यात्तत्राऽऽह-समस्तत्वाच्चेति । वीप्सामाये
पञ्चसंख्याद्वयासिद्धेस्तद्वारा पञ्चविंशतिसंख्याया न उदयतेत्यर्थः । किंचासमासेऽपि पञ्चशब्दप्रयोगे दशा-
नामेव एवमात्र सारयन्मृतिप्रत्यभिज्ञेयाह-न चेति । पञ्चपञ्चेति पञ्चकद्रयग्रहेऽपि देशेन तत्त्वानि
सिध्यन्ति । न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । यद्वा-समास एव पञ्चपञ्चेति पञ्चकद्रयाग्रहणं उक्त-
ण्वाऽपि पञ्चविंशतिसंख्याधीरित्यर्थः । नन्वसमासेऽपि वीप्सा द्विवा दृष्टिन्यायेन जायमानानायायमान-
साधारणजनशब्दोक्तत्वविशेषणीभूतपञ्चसंख्याविशेषणत्वादायपञ्चसंख्याया साध्योपपञ्चविंशतीरिति
नेत्याह-न चेति । शुक्रादिशब्दत्पञ्चशब्दस्य साध्योपसर्जनद्रव्यवत्त्वात्पृष्ठभूतमग्याया न साग्यान्त-
रेण विशेषणम् । तथा सति विशेष्येण द्रव्येण विशेषणेन च साग्याया युगपदादृष्टा स्यात् नेकेनाश्विन-
यादित्याह-उपसर्जनस्येति । न खद्वयसर्जनमुपसर्जनान्तरेण साक्षादेव सारयन्ने प्रधानानुयायिवाचनेनो
मित्य सग्लययोगादितः सारयद्योविशेषणविशेष्यतया न परमोऽसंख्याधीरित्यर्थः । नानामायेन दूषितमपि
परमपूर्वपक्षिग साग्यान्तरानाकाक्षानोपसर्जनन्यायार्थ्यां दूषयितुमुत्थापयति-नन्विति । प्राप्तपञ्चसंख्याकानां
जनानां पञ्चसंख्याया विशेषणे पञ्चविंशतितत्त्वरीरित्येनदृष्टान्तेन साधयति-यथेति । जायन्त इति जनाः

१ पञ्चाधिकाः पञ्चाना पञ्चपञ्चजना-इत्यर्थात् । २ पृलाः तृणपञ्जाः ।

यन्ते तद्रत् ॥ नेति ब्रूमः ॥ युक्तं यत्पंचपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायकत्वात्कतीति सत्यां भेदाकांक्षयां पंच पंचपूल्य इति विशेषणम् । इह तु पंचजना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकांक्षयां न पंच पंचजना इति विशेषणं भवेत् ॥ भवदपीदं विशेषणं पंचसंख्याया एव भवेत् ॥ तत्र चोक्तो दोषः ॥ तस्मात्पंच पंचजना इति न पंचविंशतितत्त्वाभिप्रायम् ॥ “ अतिरेकाच्च ” न पंचविंशतितत्त्वाभिप्रायम् ॥ अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पंचविंशतिसंख्यायाः ॥ आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां

रत्नप्रभा ।

नेति ब्रूम इति ॥ पञ्चाना पूजना समाहार इत्यत्र “ सत्पापूर्वो द्विगु. ” [पा० सू० २ । १ । १२] इति समासो विहित । ततो “ द्विगो. ” [पा० सू० ४ । १ । २१] इति सूत्रेण ङीपो विधानात्समाहारप्रतीती समाहारा कतीत्याकाक्षाया सत्या पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः । पञ्चजना इत्यत्र तु ङीन्तानामात्रेण समाहारस्याप्रतीते । जनाना चादित एव पञ्चलोपादानात्सत्पाकाक्षाया असत्यात्पञ्चेति पदान्तरं नान्वेति । आकाशाधीनत्वादन्यस्येत्यर्थः । भेदः विशेषणम् । ननु जनाना त्वाकाक्षत्वेऽपि न विशेषणीभूतपञ्चत्वानि कतीत्याकाक्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वियाशङ्कते-भवदपीति ॥ नोपसर्जनस्योपसर्जनान्तरेणाचय । किन्तु प्रमानेनेति न्यायनिरोध उक्त इति परिहृति-तत्र चेति ॥ एत नानामात्रादिति व्याख्यायातिरेकाच्चैति व्याचष्टे-अतिरेकाच्चेत्यादिना ॥ अतिरेकः भामती ।

अत्र तावदत्रो सत्या न योगः समवर्तते वक्ष्यते । तथापि यौगिक पञ्चजनशब्दमभ्युपेत्य द्वयपत्ति-युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्येति । पञ्चपूलीत्यत्र यद्यपि प्रयक्त्वायसंभवयिनी पञ्चसंख्यापञ्चेदिकास्ति तथापीह समुदायिनोऽपि उच्यते न समुदाय समासप्रदगम्यमनस्तस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षाया पदान्तरामिहिता पञ्चसंख्या सन्नस्यते पञ्चेति । पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्योपत्तिशिष्टया जनानामपि उक्तत्वात्समुदायस्य च पञ्चपूलीशब्दाप्रतीतेर्न पदान्तरामिहिता सत्या सन्नस्यते । स्यादेतत् । न्यायेवानी जनानां मा भूच्छब्दान्तरव्याख्यमभ्यापञ्चेदः । पञ्चसंख्यायाम्नु तयापञ्चेदो भवियति । न हि साप्यपञ्चितेयत्वात् आह-भवदपीदं विशेषणमिति । उक्तोऽत्र दोषः । न तुपमर्जनं विशेषणं युज्यते पञ्चशब्द एव तावत्संख्योपसर्जनमभ्यामाह, विशेषणस्तु पञ्चजना इत्यत्र समासे । विशेषणापेक्षाया तु न समासः स्यात्, अनामर्थ्यात् । न हि भवति ऋद्धस्य राजपुरं इति म्नामोऽपि तु (पद) शृत्तरेण ऋद्धस्य राजः पुंस्य इति । सापेक्षत्वेनानामर्थ्यादित्यर्थः । आतिरेकाच्चेति । अभ्युचयमात्रम् । यदि मत्त्वजलमामि प्रमानेनेतीत्यात्माकारो आनन्दगिरय-न्यायनिर्णयः ।

पञ्च च ते जनाश्चेति पञ्चजना इति यौगिकत्वमुपेत्य प्रत्याह-नेतीति । दृष्टान्ते सत्यान्तरात्सो दर्शयति-युक्तमिति । द्विगुसमासेन समाहाराभिधानात्पदान्तरोरभ्यापया समाहारोऽप्युक्तं युक्तं । उच्यते किं त्रयास्तत्र त्रयपदस्यमर्थ्या समाहारिण्य पूजा अत्रियन्ते तेन पञ्चपूलीशब्दाभ्यांकांक्षेति विशेषणविशेषणीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकं नैमानाश्लेषाह-इहेति । पञ्चजना इत्यत्र ङीन्तवाङ्मया यना-हासदृष्टेनेनानां च समाससंख्यापञ्चजनान्तरात्संख्यान्तराकांक्षेति तुनो विशेषणविशेषणे यर्थः । जनानामुपपत्तिः शब्दमभ्यापयन्तानां शब्दान्तरोपसर्जनयोऽपि पञ्चसंख्यायाः सत्यान्तरात्संख्यापञ्चजनान्तरोपसर्जनस्योपसर्जनव्यवहारस्यार्था-भवदिति । इष्टावृत्तिमाशायाऽह-तत्रेति । विशेषणविशेषणे यो नो न विद्वत्स्योऽप्येवमभ्यापयति युक्तित्यर्थः । नानामात्रादिना मिदमुपसर्गा-भ्यामादिनि । पञ्चसंख्यजनान्तरे न पञ्चविंशतिसंख्यायां न्यायः । देव्यात्साह-अतिरेकाच्चेति । अतिरेकाच्चेति-अतिरेको इति । अतिरेकाच्चेति-अतिरेकः विशेषण-आत्मोने । इहेति मन्त्रोक्तिः ।

प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः । “ यस्मिन् ” [वृ० ४ । ४ । १७ ।] इति सत्-
मीसूचितस्य “ तमेवमन्य आत्मानम् ” [वृ० ४ । ४ । १७ ।] इत्यात्म-
त्वेनानुकर्षणात् ॥ आत्मा च चेतनः पुरुषः । स च पंचविंशतावन्तर्गत
एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते ॥ अर्थान्तरपरिग्रहे च तत्त्व-
संख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत ॥ तथा-“ आकाशश्च प्रतिष्ठितः ”
[वृ० ४।४।१७] इत्याकाशस्यापि पंचविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं
न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तद्रूपणम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रु-
तानां पंचविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत । जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरुद्ध-
त्वात् । अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः ॥ कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति,

रत्नप्रभा ।

आधिक्यम् । जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्माऽन्तर्भूतो न वा २ नाद्य इत्युक्त्वा द्वितीये दोष-
माह-अर्थान्तरेति ॥ तथाऽऽकाश निरुक्त्य दूयति-तयेति ॥ उक्तो दोषः सत्याधिक्यम् । पञ्च-
विंशतिजना आत्माकाशौ चेति सतविंशतिसत्या स्यादित्यर्थः । न च सत्त्वरजस्तमसा पृथगणनया
सेधेति वाच्यम् । आकाशस्य पृथगुक्तिरेवमर्थोत्, यस्मिन्निति आत्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिपरोधान्,
तत्र मते स्वतन्त्रप्रधानस्यैवानाधारत्वात्, “नेह नानास्ति” इति वाक्यशेषविरोधाच्च तत्र सत्यद्वैतादित्वात् ।
किञ्च पञ्चविंशतिसत्याप्रतीतावपि न सारयतत्त्वानां ग्रहणमित्याह-कथञ्चेति ॥ किं जनशब्दात्त-
त्त्वग्रह-उत्त सत्येति कथंशब्दार्थः । नाद्यः-इत्याह-जनेति ॥ न द्वितीय-इत्याह-अर्थान्तरेति ॥
किं तदर्थान्तर यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति-कथमिति ॥ पञ्च च ते जनाश्चेति कर्मधारयादि-

भामती ।

तत्त्वेषुोपतिरिच्येते तदा सिद्धान्तव्याकोप । अथ तु सत्त्वरजस्तमासि मिथो भेदेन विनश्यन्ते तथापि
वस्तुतत्त्वव्यवस्थापने आधारत्वेनात्मा निष्कृष्यताम् । आधेयान्तरे-यत्त्वाकाशाध्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थ-
कमिति गमयितव्यम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सतीति । ‘द्विसत्ये सहायाम्’ इति सहाया
समासस्मरणात् पञ्चजनशब्दस्तावदयं कचिन्निरुद्ध । न च रूढौ सत्यामत्रयप्रसिद्धेग्रहण, सापेक्षत्वात्,
निरपेक्षत्वाच्च रूढे । तद्यदि रूढौ मुख्योऽर्थः प्राप्यते ततः स एव प्रहीतव्योऽयं त्वसौ न वाक्ये सत्रार्थे
पूर्वापरवाक्यविरोधी वा । ततो रूढ्यपरित्यागनेव वृत्त्यन्तरेणार्थांतर कल्पयित्वा वाक्यमुपपादनीयम् । यथा
‘श्येनेनाभिचरन् यजेत’ इति श्येनशब्द शत्रुनिशेषे निरुद्धवृत्तिस्तदपरित्यागनेन निपन्यादानसादृश्ये-
नार्थवादिकेन क्रतुनिशेषे वर्तते, तथा पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थयोगानपेक्ष एकस्मिन्नपि वर्तते । यथा सत-

आनन्दगिरीय-वायनिर्णय ।

यच्छब्दस्य सर्वात्मत्वेन साधारण्यात्कथं तस्मादात्मधीरियाशक्त्याऽऽह-यस्मिन्निति । अधारत्वेना-
ऽऽमनिर्देशेऽपि तस्य तत्त्वान्तर्भान्नातिरेक स्यादित्याशक्त्याऽऽह-आत्मा चेति । आधारानन्तर्भावे
दोषमाह-अर्थान्तरेति । आत्मनेनाऽऽकाशेनापि सत्यातिरेक दर्शयति-तयेति । स हि तत्त्वान्तर्भूतो न
चेति निरुक्त्याऽऽद्ये दोषमाह-आकाशश्चेति । द्वितीय प्रयाह-अर्थान्तरेति । न च सत्त्वरजस्तमासि
प्रधानेनेकोक्त्याऽऽमाकाशौ पृथगुक्तौ तत्र पञ्चपञ्चजना इति पञ्चविंशतितत्त्वानां पृथगुक्तेरपसिद्धा तादृशानां
मिथोभेद आधारत्वेनाऽऽमनि र्णयेऽपि नमसो नाऽऽधेयान्तरेभ्यो युक्ता पृथगुक्तिरिति भावः । किञ्च पञ्चविंशतिस-
त्त्वाद्यणपि न साक्षात्पृथगी सत्येयमात्रेण सत्याया युक्त्यादित्याह-कथं चेति । कथं तत्त्वानामधुतत्त-
जनशब्देन धुतत्वात् ताऽऽह-जनेति । माथैव सत्येय कल्पयतीति सांख्यीयतत्त्वानि विपरीकारित्वतो यथोपपत्ति-
माशक्त्याऽऽह-अर्थान्तरेति । किं तर्हि तदर्थान्तर येन वाक्यम्योपपत्तिरिति पृच्छति-कथमिति । कर्म

उच्यते । “द्विसंख्ये संज्ञायाम्” [पा०सू०२।१।५०] इति विशेषस्मरणात्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः ॥ ततश्च रुढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण ॥ ते कर्तव्यस्यामाकांक्षार्यां पुनः पंचेति प्रयुज्यते । पंचजना नाम केचित्, ते पंचेत्यर्थः ॥ सतर्पयः सतेति यथा ॥ ११ ॥ के पुनस्ते पंचजना नामेति, तदुच्यते—

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

“यस्मिन्पंच पंचजनाः” [वृ० ४।४।१७] इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पंच निर्दिष्टाः “प्राणस्य प्राणमुत चक्षुपश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः” [वृ० ४।४।१८] इति ॥ तेषां वाक्यशेषगताः सत्रिधानात्पंचजना इति विवक्ष्यन्ते ॥ कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः ।

रत्नप्रभा ।

समासात्प्रात् संज्ञासमासस्याऽऽतोत्तया वञ्चनत्वात् तावदाह—उच्यते इति ॥ दिग्वाचिनः सदायाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुवन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते । यथा—दक्षिणामिः सतर्पय इत्यादि । अपि च समासस्तत्पुरुषभेदः ॥ ११ ॥ पञ्चजनशब्दस्य सत्त्वत्वमुक्त्वा सत्रिकृत्यनार्थं सूत्रं गृह्णाति—के पुनस्त इति ॥ श्रुतौ उतशब्दः—अर्थः । ये प्राणादिप्रकृतसाक्षिणमात्मानं विदुस्ते अयमिदं इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कथा वृत्त्या प्रयोग इति शङ्कते—कथं पुनरिति ॥ यथा तत्र तत्त्वेषु भावता ।

पंचशब्दो वसिष्ठ एकस्मिन् समसु च वर्तते । न चैव तत्त्वेषु रूढः । पञ्चशब्दतिर्यक्यानुरोधेन तत्त्वेषु वर्तयितव्यः । रूढौ सया पञ्चशब्देरेव सम्याया अमान्यरूपं तत्त्वेषु वर्तते ॥ ११ ॥ एव च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षायां किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो गृह्यन्तामुत पञ्चशब्दतिर्यक्तत्वात्तानीति विशये तत्त्वानामप्राणाणिरूपात्, प्राणादीनां च वाक्यशेषे अत्रणात्परित्यागे ध्रुवहान्यद्युतकृत्यनाप्रसङ्गाद्याणादय एव पञ्चजनाः । न च काष्ठमाध्यन्दिनयोर्निरोधान्न प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि ग्रहणमिति सांप्रतम्, निरोधेऽपि तुल्यवञ्चनया षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्पोपपत्तेः । न चैव वस्तुस्वरूपकथा, अपि तूपासनानुष्ठानविधिः, ‘मनसैवानुष्ठप्यन्’ इति विधिअत्रणात् । कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोग इति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

धारयाद्यनेकयोगेऽपि सत्त्वसमासं वञ्चनत्वात्तत्त्वेरेव परेऽसत्त्वार्थात्वेव नेति परिहरति—उच्यते इति । दिग्वाचिनः सदायाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां नियमे सुवन्तेन समस्यन्ते दक्षिणामिः सतर्पय इति दर्शनात् त्र समासमन्तःपुदसत्र इति स्मृतेरित्यर्थः । सत्त्वत्वेऽपि पाचरूढशब्दवदवयववृत्त्या पञ्चजनशब्दस्य बोधकत्वमाशङ्क्योक्तम्—ततश्चेति । सति सत्त्वात् पंचजनशब्दोऽवयवार्थयोगानपेक्षयाट्टकस्मिन्नपि वसिष्ठे सतर्पयशब्दरूढेकरापि भवतीति भावः । प्रायमिकपञ्चशब्दस्यान्वयमाकांक्षया दर्शयति—त इति । वाक्यार्थं सत्त्वान्तं स्पष्टयति—पञ्चेति ॥ ११ ॥ स्वस्वरविशेषासिद्धौ ध्रुवैरपामाग्यात्तद्विशेषमाधकस्य चादृष्टेस्तत्राभावे अद्विष्टानः शक्ते—के पुनरिति । गृह्यन्तेऽसत्त्वमाह—तदिति । तदप्यादुर्व्यतिर्गोपकमाह—यस्मिन्निति । अन्वये भ्रुगुनशब्दः । येऽपि प्राणादीनां प्राणनादिमाधकमानानं विदुस्ते अयमिदं इति बोधना । पञ्चजनशब्दो लोके प्राणादिषु गृहीतगगतिस्मान्कयमाचक्षीनेति शब्दत्वेऽप्यपि । यथा तत्रेऽपि सावमाना गम्यन्ते, तथा जनशब्दो भाष्ये पंचजनविवयः । किं पंचजन-

सरयोपसप्रहाधिकरणम्] रत्नप्रभा-मामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४७९)

तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः । समाने तु प्रसिद्धचितिक्रमे वाक्यशेष-
पवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति ॥ जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो
जनशब्दभाजो भवन्ति ॥ जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः—“ते
वा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः” [छां० ३ । १३ । ६] इति । अत्र
“ प्राणो ह पिता प्राणो ह माता” [छां० ७ । १५ । १]
इत्यादि च ब्राह्मणम् ॥ समासचलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धम् ॥
कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याऽऽश्रयितुम् ॥ शक्योद्भिदादि-

रत्नप्रभा ।

जनशब्दस्य लक्षणाया प्रयोगः, तथा मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणवेत्याह—तत्त्वेष्विति ॥
तर्हि रूढ्यतिक्रमसाम्यात्तत्त्वान्येन प्राधानीत्यत आह—समाने त्विति ॥ सन्निहितसजातीयानपेक्षधु-
तिस्या एव प्राध्याः । न तु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्मृतिस्या इत्यर्थः । लक्षणावीजसम्बन्धमाह—
जनेति ॥ जनः पञ्चजन इति पर्यायः । पुरुषपितृदिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकरुत्व
युक्तमित्याह—जनवचनश्चेति ॥ ननु जायन्त इति जनाः महदादयः जनकत्वाजनः प्रमानमिति योग-
सम्भवे किमिति रूढिमाश्रित्य लक्षणावृत्त्या प्रयास इत्यत आह—समासेति ॥ यथा—अश्वरुर्गणशब्दस्य
वर्णसमुदायस्य वृक्षे रूढिः, एव पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नाययशक्त्यात्मको योग इत्यर्थः । पूर्वका-
लिकप्रयोगाभावात् रूढिरित्याक्षिपति—कथमिति ॥ “स्युः पुमांसः पञ्चजनाः” इति [मनुष्यवर्गे] अ-
भरकोशादौ प्रयोगोऽस्त्येव । तद्गानमङ्गीकृत्याप्याह—शक्येति ॥ जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु
भामती ।

जनवाचकः शब्दो जनशब्दः । पञ्चजनशब्द इति यावत् । तस्य कथं प्राणादिष्वजनेषु प्रयोग इति
व्याख्येयम् । अन्यथा तु प्रत्यस्तमितानययार्थं समुदायशब्दार्थं जनशब्दार्थो नास्तीत्यप्यनुयोग एव ।
रूढ्यपारित्यागेनैव वृत्त्यन्तरं दर्शयति—जनसंबन्धाच्चेति । जनशब्दभाजः पञ्चजनशब्दभाजः । ननु
सामानयनप्रसिद्धौ समुदायशक्तिकल्पनमनुपपन्नं, सम्भवति च पञ्चविंशत्या तत्त्वेन्वयप्रसिद्धिरित्यत आह—
समासचलाच्चेति । स्यादेतत् । समासचलाच्चेद्द्विरास्थीयते हन्त न दृष्टस्तर्हि तस्य प्रयोगोऽश्वरुर्गणदि-
वदृक्षादिषु । तथा च लोकप्रसिद्धमभावात् रूढिरित्याक्षिपति—कथं पुनरसतीति । जनेषु तावत्पञ्चजन-
शब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दृष्ट इत्यसति प्रथमप्रयोग इत्यसिद्धमिति स्वर्गीयस्तयानभिधायान्नुपेय प्रथ-
मप्रयोगाभाव समाधत्ते—शक्योद्भिदादिवदिति । आचार्यदेशीयाना मतभेदेऽपि न पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

शब्दस्य सारथीयतश्च निपयत्वा प्राणाद्यनिपयत्वा वा । नाऽऽयः, तेष्वपि शक्यप्रहणसाम्यादित्याह—तत्त्वे-
ष्विति । द्वितीयं प्रत्याह—समाने त्विति । कथा तर्हि वृत्त्या पञ्चजनशब्देन प्राणादिषु लक्षणवेत्याह—
जनेति । किंच पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणेषु प्रयुक्तत्वेनाशुक्ता तेषां पञ्चजनशब्दतेत्याह—
जनेति । किंच पञ्चजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणे प्रयुक्तत्वं व्यनक्ति—ते वा इति । ते रत्नेऽं द-
व्यच्छिद्रेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वेषु पचसु पच प्राणादयो ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषस्य द्वारपाला इत्यत्र प्राणा-
दिषु पुरुषशब्दोऽस्तीत्यर्थः । प्राणस्य सर्वात्मत्वादपि तद्गामकानां तेषां युगा पचजनशब्दतेत्याह—
प्राणो हेति । अयमप्रसिद्धिममये समुदायप्रसिद्धिरयुक्ता । सम्भवति पचविंशत्यां तत्त्वेन्वयप्रसिद्धिः ।
पच च ते जनाधेनि व्युत्पत्तेः तत्त्वानां च जायमानाजायमानानां, रुढिन्यायेन जनशब्दितानां पचस-
त्पावतां पंचसम्पावत्त्वे पचविंशतिप्रसिद्धिन्याशक्याऽऽह—समासेति । रूढिमाक्षिपति—कथमिति ।
जनशब्दितमनुष्येषु पचजनशब्दस्य दृष्टत्वा प्रथमप्रयोगामानामिद्वारापि तदभावमुपेय दृष्टान्तमाह—शक्येति ।

वदित्याह—प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यमसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानस्समभिव्याहारात्तद्विषयो नियम्यते । यथा “ उद्भिदा यजेत ” “ यूपं छिनत्ति ” “ वेदिं करोति ” इति, तथाऽयमपि पञ्चजनशब्दस्समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावस्संज्ञाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते ॥ कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पञ्च पञ्चजना व्याख्याताः ॥ अन्यैश्चत्वारो वर्णा निपादपञ्चमाः परिगृहीताः ॥ क्वचिच्च—“ यत्पाञ्चजन्यया विशा ” [क्र० सं० ८ । ५३ । ७] इति प्रजापरः

रत्नप्रभा ।

पञ्चजनशब्दस्य रूढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता । इह तु प्रौढवादेन प्राणादिषु रूढिरुच्यते इति मन्तव्यम् । संगृहीत विवृणोति—प्रसिद्धेत्यादिना ॥ “ उद्भिदा यजेत पशुकामः ” इत्यत्रोद्भिद्वदं विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं वेति संशये खनित्रादाबुद्धित्वदस्य प्रसिद्धैर्यगनामत्वे प्रसिद्धिविरोधाग्भ्योतिष्ठोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धान्तः । यजेत यागेनेष्टे भावयेदित्यर्थः । तत्तद्वोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य वृत्तीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामानाधिकरूपेण तन्नामत्वं निधीयते । उद्भिन्ति पशून् सापयतीति प्रसिद्धैरविरोधादप्रकृतज्योतिष्ठोमे गुणविषययोगात्, तद्विधौ चोद्भिदाख्यगुणवता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गाच्चेति कर्मनामधेयोद्भिदपदम् । तथा छिनत्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोग्यार्थकशब्दसमभिव्याहारादाहविशेषो यूपशब्दार्थः । करोतीति समभिव्याहाराद्देदिशब्दार्थः संस्कारयोग्यस्यष्टिच्छिद्येशेप इति गम्यते । तथा प्रसिद्धार्थकप्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् पञ्चजनशब्दः प्राणार्थक इति निधीयत इत्यर्थः । एकदेशिनां मतद्वयमाह—कैश्चिदित्यादिना ॥ शृष्ट्यां ब्राह्मणाज्जातः निपादः । धृत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह—क्वचिच्चेति ॥ पाञ्चजन्यया प्रजया विरातीति विद् तथा विशा पुररूपस्येन्द्रस्याह्वानार्थं घोषाः सृष्टा इति यत्तद्युक्तम् । घोषातिरेकेणन्द्राह्वानायोगादिति धृत्यनुसारेण प्रजामात्रभामती ।

सिच्यन्ति । परमार्थतस्तु पञ्चजना वाक्यशेषगता एवेत्याशयवानाह—कैश्चिदिति । शेषमतिरोद्भिदानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

संप्रह्ववाक्यं विवृणोति—प्रसिद्धेति । तत्रोद्भिदधिकरणमुदाहरति—यथेति । ‘ उद्भिदा यजेत पशुकामः ’ इत्यत्रोद्भिदपदं विधेयगुणार्थकं वा कर्मनाम धेति संशये खनित्रादाबुद्धित्वदस्य प्रसिद्धैर्यगनामत्वे च यजतिवृत्त्यर्थत्वेनाऽऽन्येभ्योऽग्भ्योतिष्ठोमे गुणविधिरिति प्राप्ते यजेतेति यागेन भावयेदित्यर्थकल्पनादुद्भिदेति करणार्थपदस्य तत्सामानाधिकरूप्यात्तदेकार्थत्वाद्बुद्धित्वेति कल्पने मत्वर्थलक्षणापातादुद्भिदा याग भावयेयागेन पशुमिति धैयधिकरणस्य च यागस्य फलं प्रति साधनत्वं गुण प्रति साध्यत्वमिति धैयस्याद्विधेयत्वात्तया वाक्यमेवावोद्भिन्ति साधयति पशुमिति यागेऽपि प्रसिद्धियोगात्तन् नामत्वसिद्धौ धान्यत्र ‘समे ददादूर्ध्वमानाम्यां यजेत्’ इत्यादौ नामत्रयागानुवादेन गुणफलविधिसमत्राग्भ्योतिष्ठोमे वा प्रष्टे गुणार्थस्ययोगात्कर्मनामं सनिहितपञ्चनुरोधाद्बुद्धित्वदमिति राद्धान्तरमित्यर्थः । मंत्रहसाम्यस्यादिशब्दोपात्तमुदाहरणद्वयमाह—यूपमिति । छिनत्तीतिप्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहारात्तद्विषयस्य तदर्थच्छेदनयोग्यो दाहविशेषो गम्यते । वेदिं करोतीति च करोतिममभिव्याहारादर्थः संस्कारयोग्यः स्यष्टिच्छिद्येशेपः मित् इत्यर्थः । दृष्टान्तरपार्थं दाहोच्छिद्येण योजयति—त्यथेति । आचार्यदेशीयानां मतद्वयमाह—कैश्चिदित्यादिना । शृष्ट्यां ब्राह्मणाज्जातो निपादः । धृत्यन्तरानुसारेण संभावितं पञ्चान्तरमाह—क्वचिच्चेति । पाञ्चजन्यया प्रजया विरातीति विशा पुररूपस्य याद्वेन्द्राह्वाननिमित्तं घोषा अमृशुगं सृष्टारण्यं घोषविशेषेण समह्वानायोगादित्यत्र प्रजापरः प्रयोगो दृष्टः । तत्रोऽत्र पञ्चजन्यया उप-

संस्थोपसंप्रदाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४८१)

प्रयोगः पंचजनशब्दस्य दृश्यते । तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः ॥ आचार्यस्तु न पंचविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवम्परतया “प्राणाद्यो वाक्यशेषाद्” इति जगाद् ॥ १२ ॥ भवेयुस्तावत्प्राणाद्यः पंचजना माध्यन्दिनानाम् । येऽत्रं प्राणादिष्वामनन्ति ॥ काण्वानां तु कथं प्राणाद्यः पंचजना भवेयुः । येऽत्रं प्राणादिषु नामनन्तीति ॥ अत उत्तरं पठति—

ज्योतिषैकेषामसत्यत्रे ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामत्रे ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पृथक्ते ॥ तेषां हि “यस्मिन्पंच पंचजनाः” [वृ० ४ । ४ । १७] इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते—“तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः” [वृ० ४ । ४ । १६] इति ॥ कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पंचसंख्यया केषाञ्चिद् गृह्यते केषाञ्चिन्नोति ॥ अपेक्षाभेदादित्याह—माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादिपंचजनलाभात्प्रास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति ॥ तदलाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा ॥ अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे । यथा—समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्पोडशिनो ग्रहणाग्रहणे

रत्नप्रभा ।

ग्रहेऽपि न विरोध इत्यर्थः । सूत्रविरोधमाशङ्क्याह—आचार्यस्त्विति ॥ अतः सार्वयत्तत्त्वातिरिक्त्यतिरिक्त्यपरतया पंचजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति भावः ॥ १२ ॥ शक्नोत्तत्त्वेन मूत्र गृह्णाति—भवेयुरिति ॥ ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः । नन्विद पश्यन्तज्योतिःपशोक सूर्योदिकं ज्योतिः शाखादयेऽप्यस्ति, तत्काण्वानां पञ्चवदूण्याय गृह्यते नान्येषामिति विरुध्यो न युक्त इति शङ्कते—कथं पुनरिति ॥ आकाशविशेषादिकल्पो युक्त इति सिद्धान्ती—अपेक्षेति ॥ यथाऽतिरात्रे पोडशिन गृह्णाति न गृह्णातीति वाक्यभेदादिकल्पः, तद्दृष्ट्याखाभेदेनात्रपाठप्राणस्या ज्योतिषो विरुध्य इत्यर्थः । ननु क्रियाया विरुध्यो युक्तः न वस्तुनीति चेत् । सत्यम् । अत्रापि शाखाभेदेन साक्षा ज्योतिःसहिता वा प्राणाद्यो यत्र प्रतिष्ठितास्तन्मनाऽनुदृष्टव्यमिति ध्यानक्रियाया विरुध्योपपत्तिरित्यन-

भामती ।-७

आनन्दीगरीय-न्यायनिर्णयः ।

लक्षणत्वान्पंचजनशब्देन सर्वप्रजाग्रहणमिति यर्थः । उक्तप्राधान्येनग्रहेऽपि सार्वयत्तत्त्वातिरिक्त्ययोगाद्यप्रमाणस्याशब्दत्वसिद्धेरस्माकं न विशेषपक्षगतोऽस्तीत्याह—तदिति । आचार्येणचन विरुध्यते तस्य प्राणादिविषयत्वादित्याशङ्क्य व्याख्यान्तराभावाधिया तत्र प्रवृत्तमिति—आचार्यस्त्विति ॥ १२ ॥ सूत्रान्तरेणानारयितु श्रुत्योर्निधो विरोध चोदयति—भवेयुरिति । सूत्रमुत्तरत्वेनानारयति—अत इति । तद्व्यापक्योति—असत्यपीति । ज्योतिरपि पंचसंख्यायोरुक्तमानातिरिक्त काव्यश्रुत्यान्वयनित्याशङ्क्याऽऽह—तदपीति । यदूर्ध्वंतावपरिच्छेद्यमुक्तं तन्ज्योतिषामादित्यादीनां भासकमवृत्तेनाऽऽनुदृष्टेन जीवनगुणवत्तत्रोपासने देनास्तेनाऽऽनुदृष्टन्तस्ते जाता इत्याह—तदिति । अस्मिन्मन्त्रे पश्यन्तज्योतिषा पंचमहादूषणं न त्वान्ज्योतिषा तस्यैरुक्त्याऽऽभाराधेयत्वायोगान् । केषाञ्चिपंचसंख्यायोरुक्तं ज्योतिरित्येषा नेति न विरुध्यो वस्तुनीति शङ्कते—कथमिति । प्राहस्त्यानर्ध्वभेदादविरोधमाह—अपेक्षेति । तदेव श्रुत्यति—माध्यन्दिना नामिति । तथाऽपि कथमेतस्यैव ज्योतिषस्तुल्ये मन्त्रे ग्रहाग्रहो, न हि वस्तुनि विरुध्योऽस्ति तत्राऽऽह—अपेक्षेति । उक्त दृष्टान्तेन स्पष्टमिति—यथेति । विरोधेऽपि तुल्यवद्वान्ज्योतिर्निर्देशाय वाक्यभेदात्प्राणा-

तद्वत् ॥ तदेवं न तावच्छ्रुतिप्रसिद्धिः काचित्प्रधानविषयाऽस्ति ॥ स्मृति-
न्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्यते ॥१३॥ इति सङ्ख्योपसङ्गग्रहाधिकरणम् ॥३॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ (४) ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं
वेदान्तवाक्यानाम् ॥ प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वम् ॥ तत्रे-
दमपरमाशङ्कयते—न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः, ब्रह्मविषयं वा

रत्नप्रमा ।

वचम् । उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसहरति—तद्वदिति ॥ तथापि स्मृतियुक्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कार-
णमित्यत आह—स्मृतीति ॥१३॥ (३) ॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तैः । पूर्वप्र-
त्येनास्य सङ्गतिं वक्तुं नृत्तमनुवदति—प्रतिपादितमिति ॥ अपिकरणत्रयेण प्रधानस्याधीतयोक्तया जग-
त्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिम्यता । तन्मित्रेण बुद्धिम्ये निर्दिशेते ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वय
इति साधितं पूर्वमूसन्दर्भेण । तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरिव । श्रुतानां विरोधदर्शनादित्वाक्षेपरूपान्ते-
नास्य सङ्गतिमाह—तत्रेति ॥ न चाविरोधचिन्तायां द्वितीयाव्याये सङ्गतिर्नास्ति न्याये इति वाच्यम् ।
सिद्धे समन्वये स्मृत्यादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाव्यायार्थत्वात्तत्पदवाच्यजगत्कारणवादिश्रुतानां
भामती ।

तार्थम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ (३) ॥ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तैः । अथ समन्वयदर्शने
केयमकाण्डे विरोधाविरोधचिन्ता, भविता हि तस्या स्थानविरोधउत्क्षणमिव आह—प्रतिपादितं ब्रह्मण
इति । अथमर्थः—नानेवशात्गततत्तद्वाक्यालोचनया वाक्यार्थोत्तमे पर्यवसिते सति प्रमाणात्तरविरोधेन
वाक्यार्थोत्तमप्रामाण्यमाशङ्क्याविरोधयुपादानेन प्रामाण्यव्यवस्थापनमिदोपसङ्गार्थः । प्रासङ्गिकं तु तत्र
सृष्टिप्रपञ्चार्थं वाक्यानां परस्परविरोधप्रतिपादनं न तु लक्षणार्थं । तत्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते ।
इह तु—वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादनात् परस्परविरोधे जगति जगदीशो न समन्वयः सेदमर्हति । तथा च न
जगत्कारणत्व ब्रह्मणो लक्षणं, न च तत्र गतिमान्त्वम्, न च तन्निर्द्वेषे प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनं, तस्मा-
द्वाक्यानां विरोधाविरोधस्यानुक्तार्थक्षेपनमाशान्त्या समन्वय एवोपपद्यते इति समन्वयलक्षणे सगत-
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

मेष प्राणादीनां सात्त्वानां क्वचिद्ब्रह्मणमन्वयं भव्योतिपात्तेषामेव ब्रह्मणं त्रियायामिव वस्तुन्यसि दृष्टि-
यायां विकल्पसिद्धेर्गतिं न ताऽऽह—तद्वदिति । पञ्चजनमन्त्रात्प्रधानस्य धृतिमत्त्वभावेऽपि प्रकारान्तरेण
तस्य तद्वत्त्वमात्रस्य तद्विषयत्वेन समाहितधुनानामविषयत्वेन नीतशान्तिमिव्याह—तद्वदिति । तथा-
ऽपि न तत्रापि समन्वयं प्रधानार्थस्मृतिन्यायविरोधादिव्याजस्य भावितं समाधिं सूचयति—स्मृतिरिति ।
॥ १३ ॥ (३) ॥ पूर्वोक्तिप्रकरणेण प्रधाननिगदरणेन वेदान्तानां प्रवृत्तकारणव्यवस्थापितानुगतम् ।
इदानीं कारणत्रिव्यायां तेषां निमित्तं व्याहृत्यैवैतन्मते निधायनशान्तान्तरसिद्धप्रधानउत्पत्त्ये गति-
सामान्यानिर्दिष्टं वाक्यवाऽऽह—कारणत्वेन चेति । अपिकरणत्वात्पर्यं वक्तुं जन्मादिश्रुतेषु वृत्तं कथयति—
प्रतिपादितमिति । शास्त्रवैतिथ्यात्परमाण्व्याऽऽनुमानिकमत्रा प्राप्तनाभिरुपानां तां त्र्यमनुवदति—
प्रतिपादितमिति । अत्रियमन्वयमनुवदति—प्रतिपादितं चेति । अत्रिय कारणं ब्रह्मण्यव्यवस्था-
पननाय कारणत्वप्राप्तवानां (७५) मिति तार्थमत्रात्परमाण्वभागां जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि
मानं न केन चिद्विपरिचिते उच्यते । तेषां निमित्तं तत्रैव निर्दिष्टाविरोधे सिद्धेऽपि प्रष्टो सिद्धे कारणे
विषयवादीभिर्गतेषु तत्रैव निमित्तं तत्रैव निर्दिष्टं तत्रैव निर्दिष्टं । कारणं ब्रह्मणो गतिमान्त्वानुक्तं तत्रैव
१३ वाऽऽह—तद्वदिति । न तां विरोधचिन्तायां द्वितीयाव्याये सङ्गतिर्नास्ति न्याये इति वाच्यम्, समन्वययो वाक्यानां गतिसामान्य-
त्वम् ।

गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यम् ॥ कस्मात् ॥ वि-
गानदर्शनात्-प्रतिवेदान्तं ह्यन्याऽन्या सृष्टिरूपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात् ।
तथाहि क्वचिद् “आत्मन आकाशस्सम्भृतः” [तै० उ० २ । १] इत्या-
काशादिका सृष्टिराम्नायते ॥ क्वचित्तेजआदिका-“तत्तेजोऽमृजत” [छां०

रत्नप्रभा ।

नियो विरोधाद्याचार्यानिश्चयेन उच्ये समन्वयसिद्धौ प्राप्ताया त मात्रकारिणो रचित्नाया अत्रैव सङ्गत-
त्वात् । न चैवं सृष्टिश्रुतीनामन्वयिरोऽत्रैव चिन्तनीय इति वाच्यम् । न्यग्रन्तव्यनसृष्टौ विरोधस्यै-
वामनात् । किमर्थं तर्हि द्वितीये तद्विन्तनम् । स्यूञ्जुद्धिममा गानार्थमिति वृत्तम् । इह तु सूत्रमदृशां
वाक्यार्थं समन्वयज्ञानाय तत्पर्यव्युत्तिविरोधः परिहृयते । यद्यपि स्वप्नदार्थश्रुतिविरोऽत्र परिहृतव्यः ।
तथापि प्रथमसूत्रेण क्रमविध्यात्वमूचनादविरोधरहितम् । प्रत्यस्तु स्थानुद्धिममाधानप्रसंगेन भविष्य-
तीनि मन्यते मूत्रकारः । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषय । तां किं त्रयणि मान न वेति सशये
अन्वयोतिरोः सत्पादादिक्रियाया निरूपेऽपि कारणे वस्तुन्यसत्रा सत्रा कामणमि-यादिनिरुद्धसम्भवा-
दप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षवल्लक्षणम् भिद्योति-प्रतिवेदान्तमित्यादिना ॥ वेदान्तानां
समन्वयसाधनात् श्रुत्यध्यायसङ्गतिः । असदादिपदाना सत्कारणं समन्वयोक्तं पादसङ्गतिः । पूर्वपक्षे
समन्वयसिद्धिः फल, सिद्धान्ते तद्विद्विरिति विरोधः । क्रमक्रमार्थां श्रुतिविरोध तापदर्शयति-तया-
हि क्वचिदित्यादिना ॥ स परमात्मा लोकात्ममृजत । अन्वयशरीरप्रचुरस्मर्गन्तोऽम्भश्चार्थः । सूर्य-
भामती ।

मिदमन्विकरणम् । ‘वाक्याना कारणे कार्ये परस्परविरोधतः । समन्वयो जगद्योनौ न निव्यति परात्मनि।’
‘सदेव सोम्येदमत्र आसीत्’ इत्यादिना कारणविषयाणा, ‘असत्त्वा इदमत्र आसीत्’ इत्यादिभिर्वाक्यैः
कारणविषयैर्विरोधः । कार्यविषयाणामपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकाना विरोधः । तथाहि-कानिचि-
दन्यकर्तृका जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि । कानिचित्त्व्ययकर्तृकाम् । सृष्ट्या च कार्येण ताकारणतया
ब्रह्म लक्षितम् । सृष्टिप्रतिपत्तौ तत्कारणतया त्रयलक्षणे प्रतिपत्तौ न श्य भवति तदुच्ये ब्रह्मण्यपि
प्रतिपत्तिः । तस्माद्वाणि समन्वयाभावात् समन्वयगम्य ब्रह्म । वेदान्तास्तु क्रमदिप्रतिपादनेन कर्मविधि-
परतयोपचरितार्था अत्रिक्षितार्था वा जपोपयोगिन इति प्राप्तम् । क्रमादीति । आदिप्रहणेनाक्रमो
गृयते । एव प्राप्त उच्यते-‘सर्गक्रमविशदेऽपि न स मष्टरि विद्यते । सन्वयमृचो भवया निराकार्य-
तया क्वचित् ॥’ न तावदग्नि मृष्टिक्रमे विगान, श्रुतीनामविरोधात् । तथाहि-अनेकाशित्यपर्यदातो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्तरविरोधाशङ्कानिरासस्याविरोधाध्यापार्थत्वादिह च कारणविषयवाक्यानामेव विधोविरोधात् समन्वयो
ब्रह्मण्यव्यादाय तन्निरासतेनैव समन्वयस्यैव सा-वरादव्यायमगतमित्तिह कार्यश्रुतिविरोधस्यापीह परिहृते
शङ्कपत्वेऽपि वेदान्तानां न कार्ये तात्पर्यमिति ज्ञापयितुं नात्र परिहृयते कार्यस्यापि प्रतिपादाद्यमुपेयोत्त-
र तदीयश्रुतिविरोधः परिहृयते एतेन श्रुतिशङ्कमगतौ मित्तिह । क्वचिन्नासन्नदस्य कर्मकर्तृप्रयोगस्य
चासद्वादपरत्वं स्वभावनादपरत्वं च व्युत्सय गतिसामान्यमपापना-रादमगतिः । पूर्वपक्षे कार्यद्वारा एतन्व
कारणे विप्रतिपत्त्या तदुचिते परस्मिन्त्रयि तदापत्तेर्न कारणे तुरीये च समन्वयसिद्धिं गतिमामान्या-
सिद्धिः । सिद्धान्ते त्रयणि कारणत्वस्य कियतव्यात्तत्र कम्पुतोऽपिनादात्तदुक्षिते सपरानादिलक्षणे तस्मि-
न्नन्यवमित्तिर्गतिसामान्यसिद्धिः । प्रतिपादितस्यामिद्विरपुत्तेनि शङ्कते-कस्मात्तति । कार्ये कारणे च
प्रतिपत्तिदर्शनाद्भुक्तस्यापि भवयमित्तिरित्याह-विगानेति । कार्यविषय विगान तावदंशयति-प्रतीति ।
क्रमादीन्यादिशङ्कानिरासो गृयते । क्रमचिन्वयत्वं विगानमा-क्वचिदिति । आदिशब्दार्थमन्वय-कय-

[वृ० १ । ४ । ७] इति ॥ एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्प-
स्थानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या ॥
स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः ॥ सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्व्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके वि-
गाने न स्रष्टारि किञ्चिद्विगानमस्ति ॥ कुतः ॥ यथाव्यपदिष्टोक्तेः-यथा-
भूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञस्सर्वेश्वरस्सर्वात्मकोऽद्वितीयः कारणत्वेन
व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदांतान्तरेऽपि व्यपदिश्यते ॥ तद्यथा-“सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० उ० २ । १] इति ॥ अत्र तावज्ज्ञानशब्देन
परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूपयद्परमयोज्य-
त्वेनैश्वरं कारणमब्रवीत् ॥ तद्विषयेणैव परेणाऽऽत्मशब्देन शरीरादिकोश-
परम्परया चान्तराऽन्तरानुप्रवेशनेन सर्वेषामंतः प्रत्यगात्मानं निरधार-

रत्नप्रभा ।

विरोधमुपसहरति-एवमिति ॥ किमत्र न्यायमि-याशक्य मगान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्य-
मित्याह-स्मृतीति ॥ तत्र सृष्टौ विरोधमद्भीकृत्य स्रष्टारि विरोध परिहरति-सत्यपीति ॥ भाकाशादिषु
ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञाप्या हेतुमाह-कुत इति ॥ यथाभूतत्वमेवाद-सर्वज्ञ इति ॥
कारणस्य सर्वज्ञत्वादिक प्रतिवेदान्त दृश्यत इत्याह-तद्येत्यादिना ॥ तद्विषयेण ब्रह्मविषयेण । चेतनं
सर्वज्ञम्, “तदात्मानं स्यमकुरत्” [तै० १ । ७ । १] इति श्रुतेरपरम्यो-न्यत्वम् । “तस्माद्वा एतस्मा-
भामती ।

पारमभिधानरूपेण कुर्वन्ती नामिधेयाना क्रम निरणद्धि । ते तु यथाक्रमावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते । यथा
क्रमवन्ति ज्ञानानि जानातीति । तदेवमविगानम् । अभ्युपेत्य तु विगानमुच्यते-सृष्टौ खल्वेतद्विगानम् ।
स्रष्टा तु सर्ववेदान्तवाक्येष्वनुस्यूतः परमेश्वरः प्रतीयते । नात्र श्रुतिविगान मानवाप्यस्ति । न च सृष्टिविगान
स्रष्टारि तदधीननिरूपणे विगानमानवतीति ध्याय्यम् । न ह्येव स्रष्टृत्वमात्रेणोच्यतेऽपि तु “सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म” इत्यादिना रूपेणोच्यते स्रष्टा । तच्चाक्षय रूप सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम् । तज्ज्ञानं च फलवत् ।

आनन्दपिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्मनाऽर्थात्मना च व्याक्रियत व्यक्तममरदित्यर्थे । विप्रतिपत्तीरूपसद्वय तत्कथमाह-एवमिति । वस्तु-
नीति कार्यकारणयोक्तिकः । किं तर्हि न्याय्य मानान्तरेण कारणे निश्चिने वेदान्ताना तदुक्तकत्वमित्याह-
स्मृतीति । स्मृतिः सात्यस्मृतिः । न्यायो ‘भेदानां परिमाणत्वं’ इत्यादिः । कारणान्तरं प्रमानम् ।
कार्यद्वारा स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्तेस्तद्व्यपदि परं तद्भावाद्दत्तिसामान्यासिद्धिरिति पूर्वमज्ञानमूय सिद्धा-
न्तयति-एवमिति । कार्ये विप्रतिपत्तिमुपेत्य कारणे तां निरातुं प्रनिजानीते-सत्यपीति । स्रष्टारि
यत्कारणत्वं तस्मिन्निति शेषः । तत्रापि विप्रतिपत्तिरिति शक्यते-कुत इति । हेतुमुक्त्वा व्याघट्ट-
ययेति । यथाभूतत्र विशिनष्टि-सर्वेत्यादिना । सर्वकारणत्वोपयुक्तमाय विशेषगद्वय तेन फलितं तृतीये
तेनोपहितं तुरीयगोचरमशिशुम् । वेदान्तानां मियोविप्रतिपत्त्यभावात् म-गोक्तम्-तयेति । मियोवि-
द्वार्यत्वेनानिश्चायकानां सर्वशब्दानां मानान्तरेण प्रमानउक्त्याप्रवगाद्वा बहुशब्दानुरोधेन कतिपयउ-
क्षयाश्रयण लाघवादिनि वस्तुमनेरुदात्तानामविरोध तावदाह-तद्येति । तद्विषयेणैव तच्छब्दो
ब्रह्मार्थः । ‘सोऽक्रामयत’ इति कामयितृत्ववचनं जगदुपादानस्य तदगः सृज्यमानज्ञानया सर्वज्ञतोक्ते-
त्याह-चेतनमिति । अपरप्रयोऽयत्वं ‘इदं सर्वमसृजत्’ इति स्वान्तस्य तेन सर्वेश्वर्य दक्षिणमित्याह-
अपरेति । सर्वात्मकमपि समीतमित्याह-सोदेति । तत्रदं पूर्वमन्यादिनाकाशोक्षया तस्मादित्यादि-
वाक्यस्यात्मशब्दस्य परत्वं तस्य सर्वत्रयवचनयुक्त्ये वाह-शरीरादीति । एकत्वमपि तस्यो-

यत ॥ “बहु स्यां प्रजायेयेति” [तै० उ० २ । ६] इति चाऽऽत्मविष-
येण बहुभववानुशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभापत ॥
तथा “इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च” [तै० उ० २ । ६] इति
समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक् सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे ॥ तदत्र यल्ल-
क्षणं ब्रह्मकारणत्वेन विज्ञातं, तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विजायते । “सदेव
सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६ । २ । १] “तदेक्षत बहु
स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत” [छां० ६ । २ । ३] इति ॥ तथा
“आत्मा वा उदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लो-
कानुसृज” [ऐ० आ० २ । ४ । १ । १ । २] इति च ॥ एवंजातीयकस्य
कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात्
कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते—कचिदाकाशादिका सृष्टिः, कचित्तेज-
आदिकेत्येवंजातीयकम् ॥ न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म
सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते

रत्नप्रभा ।

दात्मनः” [तै० उ० १ । २] इति प्रयगात्मन म्यम्, बहुरूपत्वकामनया स्थितिकालेऽप्यद्विती-
यत्वम् । यथा तैत्तिरीये सन्नज्ञादिक कारणस्य, तथा छान्दोग्याद्यापि दृश्यते इत्याह—तदत्र यल्ल-
क्षणमिति ॥ मिषत् सत्यापारम् । अविगीतार्थत्वाद् अविबुद्धार्थकत्वात्कारणे नास्ति विप्रतिपत्ति-
रिति शेषः ॥ तथापि कार्ये विरोधाकारणेऽपि विरोधः स्यादित्याशङ्क्य निषेधति—कार्यविषय-
न्वित्त्वादिना ॥ स्वप्नमृष्टीना प्रयहमन्वयान्येन सोऽहमिति प्रयभिलायमाने द्रष्टव्येपि नानात्व प्रतप्येते-
भामती ।

‘ब्रह्मविद्यामोति परम्’ ‘तरति शोकमाभिवृत्’ इत्यादिश्रुतेः । मृष्टिज्ञानस्य तु न फलं ध्रुयते । तेन
‘फलद्वयमिन्द्राण्यसृजत्’ इति मृष्टिज्ञानं स्रष्टृत्वविज्ञानाद् तदनुगुणं सद्ब्रह्मज्ञानप्रतारोपायतया व्याख्ये-
यम् । तथा च श्रुतिः—‘अनेन मोक्षं शुद्धेनापो मूत्रमन्विच्छ’ इत्यादिका । शुद्धेनापेण । कार्येणेति यावत् ।
तस्मान्न सृष्टिरेप्रतिपत्तिः स्रष्टारं विप्रतिपत्तिमावहति । अपि तु ‘गुणे त्वन्यापकयना’ इति तदनुगुण-
तया व्याख्येया । यत्र कारणे विगानम्—‘असद्रा इदमग्र आसीत्’ इति, तदपि ‘तदप्येव शोको भवति’
इति पूर्वप्रवृत्तं सद्ब्रह्मादृश्यं ‘अमदेवेदमग्र आसीत्’ इत्युच्यमानं न्यसतोऽभिवानेऽसवदं स्यात् । श्रुत्यन्तरेण
च मानान्तरेण च विरोधः । तस्मादौपचारिकं व्याख्येयम् । ‘तदेक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्’ इति तु विरा-
जानन्दीगरीय—न्यायनिर्णयः ।

तन्निर्वाह—चट्टु स्यामिति । अद्वितीयत्वमपि तन्मैवोक्तमित्याह—तथेति । तैत्तिरीये यथोक्तप्रत्योक्तपि
कुत्रोपेक्षान्तरेण तद्विप्रतिपत्तिरित्याह—सद्ब्रह्म—तदिति । तत्राऽऽहो छान्दोग्यश्रुतिर्माह—सदिति । ‘एकमे-
वाद्वितीयम्’ इत्येवमद्वितीयत्ववोदकं । ‘तदेक्षत’ इति सर्वजगदीश्वरश्रुत्या सर्वव्यपेक्षे । एतदा-
त्मनिदं सर्वम्’ इति सर्वमनेनेति । ‘बहु स्याम्’ इति स्वात्मन्योक्तैरेष्वेयीः । ऐतरेयश्रुतापि तादृशश्लो-
कमित्याह—तथेति । इति धेरुत्वादिर्न्यायस्यैव पूर्वश्रुत्याविवेकमिति शेषः । यथोक्तं ब्रह्माप्येवादावपि
पथिनमिषाह—एवमिति । अधिगोकार्येणैव कारणे विप्रतिपत्तिरिति शेषः । यत्र तर्हि कार्येणान्यायिनापि
तस्मात् कार्ये विगानं सूचयति तत्राऽऽह—कार्येति । तर्हि कार्येणैव कारणे ब्रह्मन्वि विगानमुक्तं
ने वा—न चेति । स्यात्तदिति—इत्येवमद्वितीयत्वात्कारणमप्यनिरूपित्वेति चेत् तदापि विप्रतिपत्तिः प्रसक्तः ।
‘तस्मात्तदेवेदमग्र आसीत्’ इति मृष्टिज्ञानं स्रष्टृत्वविज्ञानं स्रष्टृत्वविज्ञानं स्रष्टृत्वविज्ञानं स्रष्टृत्वविज्ञानं स्रष्टृत्वविज्ञानं

वक्तुम् ॥ अतिप्रसङ्गात् ॥ समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयं विगानं
 “न वियदश्रुतेः” [वृ० सू० २ । ३ । १] इत्यारभ्य ॥ भवेदपि का-
 र्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात् ॥ न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादायि-
 पितः ॥ न हि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा ॥ न च
 कल्पयितुं शक्यते ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्रतत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैस्सा-
 कमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् ॥ दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्म-
 प्रतिपत्त्यर्थताम्-“अत्रेन सोम्य शुद्धेनाऽऽपो मूलमन्विच्छाद्भिस्सोम्य
 शुद्धेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ” [छां०
 ६ । ८ । ४] इति ॥ मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाऽभेदं वदितुं
 सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते ॥ तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ति-
 “मृद्धोहविस्फुलिङ्गाद्यैस्सृष्टिर्था चोदितान्यथा । उपायस्सोऽवताराय
 नास्ति भेदः कथञ्चन” [माण्डू० कारि० ३ । १५] इति ॥ ब्रह्मप्रतिप-

रत्नप्रभा ।

त्याह-अतिप्रसङ्गादिति ॥ सृष्टिविरोधमगीकृत्य सृष्टिं न विरोध इत्युक्तम् । अगुनाङ्गीकार त्यजति-
 समाधास्यति चेति ॥ किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्ययाऽन्यथा वदन्तीत्याशयः सृष्टावतात्पर्यज्ञापनाये-
 त्याह-भवेदित्यादिना ॥ अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्यत्र तात्पर्य साधयति-न हीति ॥ फटत्रब्रह्म-
 वाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थरत्नसम्भवात् स्तार्थे पृथक् फट कल्प्यम् । वाक्यभेदापत्तेरित्याह-न च
 कल्पयितुमिति ॥ न्यायादेकवाक्यत्व सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयतीत्याह-दर्शयति चेति ॥ गुणेन कार्येण
 लिङ्गेन । कारणत्रज्ञानार्थत्व सृष्टिश्रुतीनामुक्त्वा कारणस्याद्वयन्यज्ञान फलान्तरमाह-मृदादीति ॥ एव
 निष्फलायामन्यार्थ्यां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्विरोधो न दोष इत्यत्र वृद्धसम्भतिमाह-तथा चेति ॥ अन्य-
 यान्यथेति-वीप्सा द्रष्टव्या । अवताराय ब्रह्मबीजन्मने । अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेद । ज्ञेये
 न विगानमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वमुक्तम् । तन्निर्वाहाय तस्य फलमाह-ब्रह्मेति ॥ मृत्युमन्येता-
 भामती ।

कार्यतपोपन्यस्तमिति न कारणे विवाद इति । मूरे चशब्दस्त्वर्थः पूर्वपक्ष निवर्तयति । आकाशादिषु
 सृज्यमानेषु क्रमविगानेऽपि न सृष्टिं विगानम् । बुक्तः । यथैकस्या श्रुतौ व्यपदिष्ट परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता
 तथैव श्रुतन्तरेषूक्तैः, केन रूपेण, कारणत्वेन, अपरः कस्यो यथा व्यपदिष्ट क्रम आकाशादिषु, ‘आत्मन
 आकाशः सभूत आकाशाद्वायुर्वायोरभिरभिरापोऽद्भ्यः पृथिवी’ इति, तस्यैव क्रमस्यानपनाधनेन ‘तत्तजो-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्यात्तनाऽऽह-समाधास्यतीति । सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यमुपेत्य कार्यविगानसमाप्तिरुक्तमेव तत्र
 तात्पर्यमेव नास्तीत्याह-भवेदिति । हेतु साधयति-न हीति । तस्य प्रतिपादयितुमिष्टनामानं स्पष्ट-
 यति-न हीति । पूषा प्रपिष्टमाग इत्यादौ विप्रिनद्विश्वजिदादौ फटत्रघात्र फट कल्प्यमित्याशयः ‘फट-
 वास्तनिधायफट तटङ्गम्’ इति न्यायात्फटत्रघात्रकयसनिष्पाप्तानां तेनैकवाक्यतामेवमित्याह-न चेति ।
 न्यायादेकवाक्यत्वमुक्त्वा श्रुतिरपि तस्मिन्निर्वाह-दर्शयतीति । शुद्धं कार्यम् । सृष्टिवाक्यानां स्वार्था-
 तात्पर्यं युक्त्याऽपीत्याह-मृदादीति । दृष्टान्तेषु कार्यकारणयोरभेदाजगतोऽपि ब्रह्मभेदः साध्यते, दृष्टा-
 न्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्यात्रिकित्तत्वे वृद्धसमतिमाह-तथा चेति । लोह
 सुवर्णमन्ययाऽन्यथेति वीप्सा ज्ञेया । अवताराय ब्रह्मबीजन्मने इति शेषः । प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि नास्ति
 भेदो न विगानमित्यर्थः । सृष्टिवाक्यानां फटत्रघात्रकयसन्मार्थं व्रजनात्पोष्यधियः फटत्रत्वमाह-ब्रह्मेति ।

तिसम्बद्धं तु फलं श्रूयते—“ब्रह्मविदाप्नोति परम्” [तै० उ० २ । १]
 “तरति शोकमात्मवित्” [छां० ७ । १ । ३] “तमेव विदित्वा अति-
 मृत्युमेति” [श्वेता० ३ । ८] इति च ॥ प्रत्यक्षावगमं चेद् फलं “तत्त्व-
 माप्ति” [छां० ६ । ८ । ७-१६] इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसा-
 र्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥ १४ ॥ यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितम्—“असद्वा
 इदमग्र आसीद्” [तै० उ० २ । ७] इत्यादि तत्परिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते—

समाकर्पात् ॥ १५ ॥

“असद्वा इदमग्र आसीद्” [तै० उ० २ । ७] इति नात्रासन्निरात्मकं
 कारणत्वेन श्राव्यते ॥ यतः—“असन्नैव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।
 अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति” [तै० उ० ६ । १]
 इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगा-
 त्मानं निर्धार्य “सोऽक्रामयत” [तै० २ । ६ । २] इति तमेव प्रकृतं
 समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा “तत्सत्यमित्याचक्षते” [तै०
 २ । ६ । ३] इति चोपसंहृत्य “तदप्येष श्लोको भवति” [तै० २ ।
 ६ । ३] इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति “असद्वा इद-
 मग्र आसीद्” [तै० २ । ७ । १] इति ॥ यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिन् श्लोके-
 ऽभिप्रेयेत्, ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसम्बद्धं वाक्यमापद्येत ।

रत्नममा ।

त्यन्वयः ॥ १४ ॥ एवं मृष्टिारक निरोधमुत्तम मगात्राय कारणस्य स्रष्टत्वादिना साक्षाद्भूति-
 निरोधनिरासार्थं सूत्रनादत्ते—यत्पुनरिति ॥ यतोऽग्निव्यञ्जय ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति ।
 अतोऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्न श्राव्यते इति योजना । तत् तत्र सदात्मनि । श्लोकः मन्त्रो भवति ।
 भावती ।

ऽनृजत' इत्यादिकाया अपि सृष्टिर्त्तेर्न मृष्टारपि विगानम् ॥ १४ ॥ नन्वेकत्रात्मन आकाशकारणत्वेनोक्ति-
 रन्यत्र च तत्र कारणत्वेन, तत्कथमविगानमिति । अत्र आह—कारणत्वेनेति । हेतौ तुनीया । सर्वत्रा-
 काशानलानिलादौ साक्षात्कारणत्वेनात्मनः । प्रवचिन चैनदध्वन्नात् । व्याक्रियत इति च कर्मवर्तते
 आनन्दगिरीम—न्यायनिर्णयः ।

मृत्युमन्वेनात्यन्वयः । निदुपामनुभवादि चैतद्विवाह—प्रत्यक्षेति । ननु विद्वद्विरपि नाम्नाभिर्गदमवा-
 स्यते तत्राऽऽह—तत्त्वमिति ॥ १४ ॥ मृष्टिारक्याना स्वार्थं तात्पर्यात्मात्मव्याप्य कारणे परोक्त विगान-
 मन्वय तस्य परिहारयोग्य उवाह—यदिति । तत्र परिहारत्वेन मृतमन्तारवन्ति—अत्रेति । तैत्तिरीयधु-
 त्यनुमाणे व्याख्यातु प्रतिपत्तौ पूर्यति—असदिति । मन्त्रप्रादणयोरेकार्थ्याद्प्रादणम्यामिद्वधनया कारणा-
 र्थवान्मन्त्रस्यापि तादर्थ्यमेवेति पूर्ववत्प्रादणम्यानेन साधयति—यत् इति । अयाम्निव्यञ्जय निर्धार्य तस्मि-
 न्नेव श्लोकमुदाहरतीति सन्नयः । कोशव्यपत्तिकारणा तस्य प्रत्यक्षमुक्तविवाह—अत्रेति । अन्वयः
 सन्ने प्रपञ्चवर्गि कारणम्यान्त्रि कथमिवाशक्य मत्र योजयति—स इति । 'इद सर्वमृजत यदिद
 कि च' इत्यादि मृष्टिारक । उपनमोदमहायोरेकार्थ्याद्प्रादणम्या कारणात्मिने तात्पर्य निष्पत्तीत्याह—
 तदिति । मन्त्रप्रादणयोरेकार्थं निदानकामात्रादणस्य कारणात्मिण्यर्थेऽपि मन्त्रस्य तत्र म्यादि-
 'पाठ इत्याऽऽह—तदप्येति । व्यभिक्तकारोऽन्वयस्येति—यदिति । कथं तर्हि मति वाजोयत्त—अन्वयप्रति-
 षेधः । मन्त्रेण चैतद्विवाहः । २ मन्त्रप्रादणम्यादि । विधानेन चैतद्विवाहः ।

तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेस्तदेव ब्रह्माऽसदिवाऽऽसीदित्युपचर्यते ॥ एषैव “असदेवेदमग्र आसीद्” [छां० ३ । १९।१] इत्यत्रापि योजना ॥ “तत् सदासीद्” [छां० ३ । १९ । १] इति समाकर्षणात् ॥ अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत्, सदासीदिति किं समाकृष्येत ॥ “तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीद्” [छां० ६ । २ । १] इत्यत्रापि न भ्रुत्यन्तराभिप्रायेणाऽयमेकीयमतोपन्यासः । क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् ॥ तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदाहर्चयेवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम् ॥ “तद्वेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्” [बृ० १ । ४ । ७] इत्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते । “स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेभ्यः” [बृ० १ । ४ । ७] इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् ॥ निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना “सः” इत्यनेन सर्वनाम्ना कः

रत्नप्रभा ।

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन त्रय लक्ष्यत इत्याह-तस्मादिति ॥ न च प्रमानमेव लक्ष्यनामिति वाच्यम् । चेतनार्थकत्रह्लादिशब्दानामनेकेषा लक्षणाया गौरवादिति भावः । निश्चिरिस्थितौ सूत्रयोजयित्वा छान्दोग्यादौ योजयति-एषैवेति ॥ सदेकार्थकसत्पदेन पूर्वोक्तासत समाकर्षात् शून्यत्वमित्यर्थः । नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता । श्रुतिभिरेव स्वमतभेदोदितानुदितहोमगद्विकल्पस्य दक्षितवादि-त्यन आह-तद्वैक इति ॥ एके शक्तिन इत्यर्थो न भवति किन्तु अनादिसत्सारचक्रण्या वेदब्रह्मा इत्यर्थः । शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सदादस्यैवेष्टत्वात्तासा निरोधस्फूर्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः । यदुक्तं षचिदकर्तृका सृष्टि कथितेति, तन्नेत्याह-तद्वेदमिति । अध्यक्षः कर्ता । ननु कर्ममान एव भामती ।

कर्मणि वा रूपं, न चेतनमतिरिक्त कर्तार प्रतिक्षिपति किन्तुपम्यापयति । न हि द्ययते केदार स्वयमेवेति वा द्ययते केदार इति वा लभितार देवदत्तार्द्रि प्रतिक्षिपति । अपि तूपस्यापयत्येन । तस्मात्सर्वमनदा-आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिर्हि वाक्याद्वर्छामसीत्याशक्योपचारायुक्ता श्रुतिरित्याह-तस्मादिति । सदेवेत्यत्र नामादिव्याकरणात्प्रागेव ब्रह्मणि सच्छब्दोऽस्तीति प्रायेणेत्युक्तम् । तैत्तिरीयकथुताबुक्तन्याय बृहदारण्यकच्छान्दोग्यश्रुतावतिदिशति-एषेति । ननु तैत्तिरीयके ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रोक्तेमयोरैकार्थ्यशुक्त कारणमित्यापेक्षानिह तदमायात्कथ सद्दर्थेत्वं तत्राऽऽह-तदिति । पूर्वमसदेव पुनः सद्भवतीति समाकर्षणपरिष्कारक्याऽऽह-अत्यन्तेति । शशरियागादौ कालान्तरेऽपि सत्त्वानुपगमनाशानीच्छन्दस्य तच्छन्दस्य स उन्मस्य वाऽयोगादत्यन्तासत्त्वे समाकर्षासिद्धिरित्यर्थः । उक्तन्याय छान्दोग्येऽपि योजयति-तद्वेति । उदितानुदितहोमगद्विरुद्धार्थत्वेऽपि प्रामाण्यसिद्धेः शाखान्तरेवाभिप्रायेणैकीयमतोक्तौ का हानिरियाशक्याऽऽह-क्रियाया-मिति । तर्हि का गतिरेत्रांयमतोकेरित्याशक्याऽऽह-तस्मादिति । सत्त्वेन सोम्येति समाकर्षादियत्रापि सूत्र नेपम् । यत्तु स्वयकर्तृकत्वमन्याहृतताक्ये श्रुत तर्ह्यपयति-तद्वेदमिति । तत्रापि हेतुत्वेन सूत्रयोजयति-स इति । ननु सर्वनामप्रसिद्धार्थे नाप्रसिद्धमुत्पापयति तत्राऽऽह-निरध्यक्षेति । यद्यपि यन्मदन्वदित्यत्रोक्तो मच्छब्दार्थः स इति सर्वनाम्ना परामृश्यते तथाऽप्यन्याहृतताक्येऽप्यध्यासनिहितचे कार्यानुप्रवेशेनेनैव इति सनिहितारश्चिन्विना परात्रष्ट्यामानात्तद्विरोधः स्यादित्यर्थः । तथाऽपि कथ पराह-

कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत ॥ चेतनस्य चायमात्मनश्शरीरेऽनुप्रवेशः
श्रूयते ॥ अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात् ॥ “पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं
मन्वानो मनः” [वृ० १ । ४ । ७] इति ॥ अपि च यादृशमिदमद्यत्वे
नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्साध्यक्षं व्याक्रियते, एवमादिसर्गो-
ऽपीति गम्यते ॥ दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः ॥ श्रुत्यन्तरमपि “अनेन
जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छां० ६।३।२] इति साध्य-
क्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति ॥ व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तारि लकार-
रस्सत्येव परमेश्वरे कर्तारि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः ॥ यथा-ल्यते केदार-
स्स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितारि ॥ यद्वा कर्मण्येवैव लकारोऽर्थाक्षितं
कर्तृन्तरमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा-गम्यते ग्राम इति ॥ १५ ॥ इति कारण-
त्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥ (५) ॥

कौपीतिक्रियाहणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते—“यो वै बालाक एतेषां

रत्नममा ।

परामृश्यत इत्यन आह—चेतनस्य चायमिति ॥ चक्षुर्दृष्टा श्रोत्र श्रोता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः ।
आयकार्यं, सकर्तृक, कार्यत्वाद्, घटप्रदित्वाद्—अपि चेति ॥ अद्यत्वे इदानीम् । ननु कर्मकारका-
दस्यस्य कर्तुः सत्त्वं कर्मण एव कर्तृत्वाच्चिह्नकारो विरद्ध इत्यन आह—व्याक्रियत इति ॥ अनायासेन
सिद्धिमपेक्ष्य कर्मणः कर्तृत्वमुपचर्यते इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत् स्वयमेव निरपन्नमिति व्या-
ख्याय केनचिद्व्याप्तमिति व्याचष्टे—यद्वेति ॥ अत श्रुतीनामपिरोमाकारणद्वारा समन्वय इति
सिद्धम् ॥ १५ ॥ (४) ॥ जगद्वाचित्वात् । नियमाद्—कौपीतकृति ॥ वडाकाया अपत्य
बालाकिर्ब्रह्मणस्त प्रति राजोमाच—यो वा इति ॥ न केवडमादित्यादीनां कर्ता, किन्तु सर्वस्य
भामती ।

तम् ॥ १५ ॥ जगद्वाचित्वात् । ननु ‘जगत् ते ब्रह्मणि’ इति ब्रह्मभिधानप्रकरणात्, उपसर्तारं च
‘सर्गान् पाम्नोऽपहस्य सर्गां च भूतानां ब्रह्मण स्वाराध पयैनि य एव वेद’ इति निरतिशयफडय्रग्या-
ह्रह्मवेदान्दस्य तदसमवात्, आदित्यचन्द्रादिगतपुत्र्यकर्तृत्वस्य च ‘यस्य येन कर्म’ इति चास्मात्प-
वच्छेद सर्गान्ना प्रयक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शेन, जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोऽप्यत्रासमवात्कय जीवमुत्प-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

दृष्ट्याप्यक्षन्व तत्राऽऽह—चेतनस्येति । कार्योनुप्रविष्टस्य बुतधेननचं तत्राऽऽह—प्रविष्टस्येति । पर्य-
नात्ना चष्ट इति चक्षुर्दुक्तस्तयाऽऽमो कर्तृत्वोपपत्त्या श्रोत्रादिमनो भवति । इतश्च जगतो व्याकरण साप्य-
क्षमेवसाह—अपि चेति । विमन सकर्तृक कार्यत्वाद्घटप्रदित्वाद्—यादृशमिति । घटस्य सकर्तृकपेक्षेपि
विष्णोर्देवनेत्रेति व्यस्यमाशास्याऽऽह—दृष्टेति । न केवडमनुमानाजगतो व्याक्रिया माप्यक्षा किन्तु
पुण्ड्रान्मोयप्रोत्सर्षा पाह—श्रुत्यन्तरमिति । वृहदारण्यकपञ्चशपाञ्जरक्षन्वः । श्रुयनुमानान्यां जगतः
सर्वेकाने कर्मकर्तारि उकारप्रुतिस्त्युक्त्याशायाऽऽह—व्याक्रियत इति । तत्र सप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्नामाह—
स्येति । कर्मकर्तारि उकार इत्येवानुक्त कर्मवेनामाशियाह—यद्वेति । कथं तर्हि जगतः सकर्तृक-
तत्राऽऽह—अर्थेति । तत्रापि लोकात्म्यं दृष्टा तत्राह—यथेति । तस्य श्रुतीनामपिरोमाकारणद्वारा गतिमा
माप्य मिलम् ॥ १५ ॥ (५) ॥ चक्षुः निष्ठात्तदार्थानामपिरोमकारणार्थं नरेकस्य शब्दस्यान्वा-
प्येति तत्रार्थेन वाच्यस्य कारणजन्यत्वाद्—जगदिति । अविस्तरणस्य नियमाद्—कौपीतकृति ।
१६ इति दृष्टव्यजातशत्रुसंवादे—यो वा इति । एतेषामादित्यादीनाम् । न केवड जगदेषदेवस्य कर्ता ।

पुरुषाणां कर्ता यस्य वेतंतकर्म स वै वेदितव्यः” [४ । १९] इति । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते, उत मुख्यः प्राणः, उत परमात्मेति विशयः, किं तावत्प्रातम् ॥ प्राण इति ॥ कुनः ॥ यस्य वेतत् कर्मेति श्रवणात् । परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् ॥ वाक्यशेषे च “अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति” [कौ० ब्रा० ३ । ३] इति प्राणशब्ददर्शनात् । प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात् ॥ ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना “आदित्ये पुरुषः” [कौ० ब्रा० ४ । ३] “चन्द्रमसि पुरुषः” [कौ० ब्रा० ४ । ४] इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः, तेषामपि भवति प्राणः कर्ता । प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनाम् । “कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते” [वृ०

रत्नप्रभा ।

जगत इत्याह-यस्येति ॥ एतत् जगद् यस्य कर्म क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः । कर्मेतिशब्दस्य योगरूढिभ्या सशयमाह-तत्रेति ॥ पूर्वैकनाक्यस्यसदादिशब्दवलादसच्छब्दो नीतो । इह तु वाक्यभेदाद्ब्रह्म ते ब्रह्मणीतिबालाकिनाक्यस्यब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह-किं तावदिति ॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्रागाद्युपास्तिसरत्नाद्ब्रह्मणि सन्व्यासिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलम् । अथ सुप्तौ द्रष्टेति शेषः । धृत पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह-ये चैत इति ॥ सूत्रात्मरूप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह-कतम इति ॥ यस्य

भामती ।

प्राणाशब्दा । उच्यते-ब्रह्म ते ब्रह्मणीति बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभिवान प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगता-ब्रह्मपुरपाभिधानेन न तावद्ब्रह्मोक्तम् । यस्य चाजातशरोः ‘यो वै बालके एतेषा पुरुषाणां कर्ता यस्य वेतःकर्म’ इति वाक्य न तेन ब्रह्माभिधान प्रतिज्ञातम् । न चान्यदीयेनोपक्रमेणान्यस्य वास्य शस्य नियन्तुम् । तस्मादजातशरोर्वाक्यसदर्थवौर्ध्वपर्यालोचनया योऽस्यार्थ प्रतिभाति स एव प्राणः । अत्र

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

किंतु जगतः सर्वस्येत्याह-यस्येति । सामान्यविशेषार्थान्यायान्यां जगत्कर्ता ततो निष्पद्ये द्रष्टव्य इत्याह-स इति । कर्मशब्दस्य रूढियोगान्यां सशयमाह-तत्रेति । निष्पद्य पूर्वपक्षमाह-किमिति । प्राणस्य प्रथमप्रातौ हेतु पृच्छति-कुत इति । एकनाक्ये सति सच्छब्दादसच्छब्दो नीतो वाक्यभेदे कर्मशब्दो ब्रह्मशब्दान् शक्यो नेतुम् । अत्राप्येकनाक्यत्वे यद्योत्तरसच्छब्दात्प्राचीनोऽसच्छब्दो नीतस्तद्योत्तरकर्मशब्दाद्ब्रह्मशब्दस्य नयनमिति मः३ हेतुमाह-यस्येति । काचि-कुर्यात्प्यनर्भमतद्योतिकर्मशब्दस्य ब्रह्मानुगुण्योक्तिद्वारा गतिसामान्य ससाध्य समन्वयसाधनात्प्रादादिसगति । पूर्वपक्षे प्राणवीरान्वतरस्य वेदितव्यतया ब्रह्मणि गतिसामान्यासिद्धिरुत्तर परस्यैव तयान्यात्तन्निश्चिरिति फलम् । धृतोऽपि कर्मशब्दे कथं प्राणवीरान्वतरापि तद्योगात्तत्राऽऽह-परिस्पन्देति । कर्मशब्दस्य क्रियादृष्टमाधारण्यादमाधारणप्रमाणाभावे कथं परिस्पन्देन प्राणवीरान्वतराऽऽह-वाक्येति । कर्णोपरमानन्तर्पमयशब्दार्थः । प्राणशब्दस्यापि साधारण्यादनिर्णय शक्तिरोक्तम्-प्राणेति । पुरुषकर्तृत्वेनोक्तस्य न प्राणत्व तस्य तदकर्तृत्वादिशक्याऽऽह-ये चेति । आदिवादीनां प्राणावस्थाविशेषये मानमाह-कतम इति । “महिमान एवेन” इत्यादिना पूर्वैकदेवतानां प्रथमप्रयुक्तिभ्यां प्राणत्वोक्त्या तदवस्थात्ममुक्तिमित्यर्थः । वाक्यान्तरे च षडङ्गप्राप्तैरमस्य त्यदिति परोक्षानुवचोक्तमस्त्येह त्यदिति प्राणत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तस्य षडङ्गप्राप्त्यादिदेवता मिति याह-स इति ।

• १ २० टीकाभाषेतदितिप्रतीकमुभादाय जगदिति व्याख्यानान् वेतदिति वेदितव्येन पाठोपुनः न द्वय इति उदितं च भिन्नपदत्वेन युज इति भाति ।

३ । ९ । ९] इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः ॥ जीवो वाऽयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते । तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम्—
 “यस्य वैतत्कर्म” [कौ० ब्रा० ४ । १९] इति ॥ सोऽपि भोक्तृवाद्भोगोपकरणभूतानामितैषां पुरुषाणां कर्त्तोपपद्यते ॥ वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते । यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालार्किं प्रति बुधोधयिपुरजातशत्रुस्रुतं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दा-

रत्नममा ।

मदिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितम् अतः सर्वदेवात्मकत्वात् न प्राणो ब्रह्म, यत्परोक्षम् । शास्त्रैकवेद्यत्वादित्यर्थः । पूर्वपश्चान्तरमाह—जीवो वेति ॥ यत्कारणं यस्माज्जीवं बोधयति, तस्मादस्ति सुतोत्थापनं जीवलिङ्गमिति योजना । “तौ ह पुरुष सुतमाजग्मतुः” [वृ० २ । १ । १९] तं राजा हे “वृहन् पाण्डुर्यासः सोमराजन्” [वृ० २ । १ । १९] इति आमन्त्र्य सम्बोध्य सम्बो-
 मामती ।

च कर्मशब्दस्तावद्रथापारे निरूढश्रुतिः । कार्ये तु क्रियत इति व्युत्पत्त्या कर्तते । न च रूढौ सत्याः व्युत्पत्तिरुक्ताश्रयितुम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्यापारिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे च ‘अथास्मिन् प्राण एवेकधा मनति’ इति श्रयणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोपदिश्यते । आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते, हिरण्यगर्भरूपप्राणावस्थानिशेषवादादित्यादिदेवतानाम् । ‘कतम एको देवः प्राणः’ इति श्रुतेः । उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारे नर्तकशब्दः सर्वान् पाप्मन इति च सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिकश्रुतिर्वैहृन् पाप्मनो वृहन् भूतानामित्येवरो द्रष्टव्यः । एकस्मिन् वाक्ये उपक्रमानुरोधेन धातुपसंहारे वर्णनीयः । यदि तु दृष्टमायाकिस्रयणि ब्रह्माभिधायिनमपोदाजातशत्रोर्वचनमवनिपपन्नेनापया तु तदुक्ताद्विशेष निरक्षोरप्रामिधानमसम्भ्र स्यादिति मन्यते, तथापि नेतृत्वमभिधानमवित्तुमर्हति, अपि तु ज्ञानाभिधानमेव, यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालार्किं प्रति बुधोधयिपुरजातरातुः सुतं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रयणात् प्राणादीनामनोक्तृत्वमस्याभिन्नं प्रतिबोध्य यद्विधातोऽन्यानात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिन् प्रतिबोधयति । अस्तादपि ‘तयथा शंष्टी स्वैर्मुहुक्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिन मुञ्जत्येवमेवै प्रशात्मेतैरात्मभिर्मुहुक्ते एवमेवै आत्मान एवमात्मान मुञ्जति’ इति श्रवणात् । यथा श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्भूतैः करणभूतैर्विधान् मुहुक्ते, यथा वा स्वा मृत्वाः श्रेष्ठिन मुञ्जति । ते हि श्रेष्ठिनमशानाच्छादनादिप्रहणं मुञ्जति । एवमेवै प्रशात्मा जीव एतैरादित्यादिगतैरात्मभिर्विधान् मुहुक्ते । ते षादित्यादय आठोक्तृत्वादिना सात्त्विक्यमाचरन्तो जीवात्मानं भोजयन्ति, ज्ञानात्मानमपि यजमानं तदुक्तृत्वादिवाद्यानादादित्यादयो मुञ्जन्ति, तस्माज्जीवात्मेव ब्रह्मणोऽभेदाद्ब्रह्मेह वेदितव्यतयोपदिश्यते । यस्य वैतत्कर्म इति । जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य मनति । कर्मजन्मन्यादा धर्माधर्मयोः कर्मशब्दवाच्यत्वं सूत्रानुसारात् । तौ च धर्माधर्मा जीवस्य । धर्माधर्माक्षितशास्त्रादित्यादीनां भोगोपकरणानां शेषेऽपि जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम् । उपपन्नं च प्राणमृत्वाज्जीवस्य प्राणशब्दव्यम् । ये च प्रश्नप्रतिवचने—‘केन एतद् बालार्के पुरुषोऽप्यपि यदा सुतः सन्न न कंचन पश्यति’

आमन्त्रयिषीय—वाचनिर्णयः ।

पश्चान्तरमाह—जीवो वेति । सम्मिश्रमूर्त्तं कर्मशब्दायोगमाशङ्कयाऽह—तस्येति । तथाऽपि गतुर्गतिप्रोक्तस्य नाऽऽदित्यादिकर्तृत्वमित्याशङ्क्यात्प्रहणं तदयोगमाह—नोऽप्येति । कर्मशब्दस्य माधारणस्यात्तादर्थ्यमुत्प्रेष्य कथं जीवोक्तिरित्याशङ्कयाऽह—वाक्येति । तदेव सूत्रमपि—यदिति । “तौ ह एतौ प्रपन्नान्मनुष्यमनेनैवमभिगमन्तपंचिके शृणुयात्प्रपन्नः भोगं राजयति स नोत्सर्षी” इत्यादिना

श्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोधय यष्टिधातोत्थानात्प्राणादिव्यति-
रिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति ॥ तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवग-
म्यते—“तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुक्ते यथा वा स्वाश्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष
प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुक्ते एवमेवैते आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति” [कौ०
ब्रा० ४ । २०] इति ॥ प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम् ॥
तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो, न परमेश्वरः ॥ तद्धि-
ङ्गाऽनवगमादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेश्वर एवायमेतेषां पुरु-
षाणां कर्ता स्यात् ॥ कस्मात् ॥ उपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि बाला-

रत्नप्रभा ।

धनानभिज्ञत्वात्प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यष्टयाधातेनोत्थाय जीव बोधितवामित्यर्थ । श्रेष्ठी प्रधानः ।
स्वैः मृत्यैर्ज्ञातिमित्पदहत् मुक्ते स्वा ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति, एव जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना
भोगोपकरणे भुङ्क्ते ते च हविर्ग्रहणादिना जीवमुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गम् । ननु “प्राण
एवैकया भवति” [कौ० ब्रा० ३ । ३] इति श्रुतं प्राणशब्दो जीवं कथमित्यत आह—प्राणभृत्त्वाच्चेति ॥
सूत्राद्विद्वेयं सिद्धान्तयति—एवमिति ॥ स च बाळाकिर्त्तव्यत्रात्या व्यष्टिलिङ्गरूपानुपपत्तुत्वात् राज्ञा
भामती ।

इति । अनयोरपि न स्पष्ट ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते । जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते ।
तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इह ब्राह्मो न परमेश्वर इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते उच्यते—‘मृषाणादिनामपोय बालाकिं
ब्रह्मनादिनम् । राजा कथममब्रह्म मिथ्या वा वक्तुमर्हति ॥’ यथा हि केनचिन्मणित्क्षणज्ञमानिना काचे
मणिरपे वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचोऽयं मणिर्न तत्क्षणप्राणोपादित्यभिप्राय आत्मनो विशेष जिज्ञापयि-
पोत्तस्वामिधानमसबद्धम् । अमणौ मण्यभिधानं न पूर्वनादिनो विशेषमापादयति स्वयमपि मृषामिधानात् ।
तस्मादनेनोत्तरादिना पूर्वनादिनो विशेषमापादयत मणितत्त्वमेव वक्तव्यम् । एवमजातशत्रुणा हस्त-
लाकेरब्रह्मनादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता जीवप्राणामिधाने असबद्धमुक्तं स्यात् । तयोर्ब्रह्मणोर्ब्रह्मामि-
धाने मिथ्यामिहितं स्यात् । तथा च न कश्चिद्विशेषो बाळाकेर्गाग्यादजातशत्रोर्भवेत् । तस्मादनेन
ब्रह्मतत्त्वमभिधातव्यम् । तथा सत्यस्य न मिथ्यावयम् । तस्मात् ‘ब्रह्म ते व्रणाणि’ इति ब्रह्मगोपकृतात्,
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सरोधनशब्दाश्रुतेरचेतनत्वेनानात्मत्व प्राणादेरुक्तान्तिरिक्तजीवोत्कर्षात्प्रशेषस्तदर्थो न हि ततोऽयो भोक्ताऽस्ती-
त्यर्थ । इतोऽपि वेदितव्यो जीव एवेत्याह—तथेति । परस्तादित्यन्तरस्याक्यापेक्षया पश्चादिति यावत् ।
श्रेष्ठी प्रधानपुरुष स्वैर्भृत्पकरणैरित्येतत् । मृत्या वा प्रधानमशानाच्छादनादिनोपजीवन्तीत्याह—
यथेति । एव जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुक्तं । मृत्यवदादित्यादयोऽपि जीव द्वि-
र्ग्रहणादिनोपजीवन्तीत्याह—एवमिति । ‘अथास्मि प्राण एवैकया भवति’ इति प्राणशब्दो जीवं कथ
स्यात्तत्राऽह—प्राणोति । प्राणजीवोऽन्यतरस्य वेदितव्यतादृक्तिसामान्यासिद्धिरित्युपसहरति—तस्मात्-
दिति । ‘ब्रह्म ते व्रणाणि’ इत्युपक्रममुपसहारे च स्मारात्पञ्चकरोक्तः सर्ववाम्बदाहलिङ्गात्क्रियत इति कर्म-
शब्दस्य जगदर्थव्याक्तकर्तृत्वस्य परमिन्नेन युक्तत्वात्परमात्मैवायमित्याशङ्क्य बाळाकिराक्यादजातशत्रुना-
न्यनिपमायोगायोग्यत्वबोधं कृतेर्धृतीयस्यात्कलोक्तेश्वोपचरितार्थत्वात्प्रमितिर्वाह—नेति । पूर्वपक्षमनूय
सूत्राद्विद्वेयं सिद्धान्तयति—एवमिति । त्रिङ्गासिद्धेरीश्वरे निरस्ते नियमासिद्धिरिति शङ्कते—कस्मादिति ।
यदाक्यदेशे मदिध तन्निधिर्नोपक्रमेण नेतव्यमित्याह—उपक्रमेति । तत्सामर्थ्यं दर्शयितुमुपक्रममाह—
इहेति । तदाक्ये ब्रह्मणोपक्रमेऽपि किमिति राज्ञो वाक्यं तद्विषयं निरप्यते न हि आन्तवाक्यादभ्रान्त-

जगद्वाचित्वाधिकरणम्] तन्प्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (४९५)

तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वाद्, असंशब्दिनत्वाच्च ॥ नापि पुरुषा-
णामयं निर्देशः “एतेषां पुरुषाणां कर्ता” [को० ब्रा० ४ । १९]
इत्येवं तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च ॥ नापि पुरुषविषयस्य
करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः । कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात् ।
पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसन्निहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते ॥ क्रियत
इति च तदेव जगत्कर्म ॥ ननु जगदप्पकृतमसंशब्दितं च ॥ सत्यमेतत् ॥
तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणनार्थेन सन्निधानेन सन्निहितवस्तु-
मात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते । न विशिष्टस्य कस्यचित् । विशेषसन्नि-

तन्प्रभा ।

योगजगद्ग्रहणमित्यर्थ । एतत्कर्मेतिप्रकृतपरामर्शात् पुरुषा. पूर्वोक्ताः कर्मशब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह-
नापीति ॥ पौनरुक्त्यापातात् पुरुषाणां नपुसकैरुचनेन परामर्शायोगाच्चेत्यर्थः । ननु पुरुषोत्पादकस्य
कर्तृर्वापार. करोत्यर्थ उपादानम् । तस्य फल पुरुषजन्म । तदन्यतरनाची कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत
आह-नापीति ॥ कर्तृशब्देनेति ॥ क्रियाफलम्या विना कर्तृत्वायोगात् कर्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहण-
मित्यर्थः । जगतोऽपि प्रकरणोपपदे न स्त इत्युक्तमङ्गीकरोति-सत्यमिति ॥ प्रकरणादिक हि सर्वनाम्नः
सकोचरूपम् । तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्य सर्वमेव गृह्यते । अत्र च सकोचतासत्त्वात् सर्वार्थकेन
सर्वनाम्ना बुद्धिस्यस्य कार्यमानस्य कर्मशब्दो वाचक इत्याह-तथापीति ॥ किञ्च जगदे-
भामती ।

एतदिति चैकस्य नपुसकस्याभिधानात्, ‘एतेषां पुरुषाणां कर्ता’ इत्यनेनेन गतार्थत्वाच्च । तस्मादशब्दोक्त-
मपि प्रत्यक्षासिद्ध सन्न्याहं जगदेव पराम्प्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति । अत्यल्पमिदमुच्यते, एतेषामादित्यादि-
गतानां जगदेकदेशभूतानां कर्तेति, किंतु कृत्स्नमेव जगदस्य कार्यमिति वाशब्देन सूच्यते । जीवप्राणशब्दौ
च ब्रह्मपरो जीवशब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वात् । न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरः । तथा सति हि बह-
समग्रस्य स्यादित्युक्तम् । न चानधिगतार्थविशेषोपनिषत्स्य शब्दस्याधिगतविशेषेण युक्तम् । नाप्यनधिगते-
नाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम् । नच समयत्येकनाक्यत्वे वाक्यभेदो न्यायः । वाक्यद्वयोपनिषत्स्य च जीवप्राण-
परमात्मोपासनाप्रयत्नानि वाक्यत्रय मवेत् । पौरोपर्थपर्यालोचनया तु ब्रह्मोपासनपरत्वे एकनाक्यमेव ।
तस्मान्न जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धम् । म्यादेतत् । निर्दिश्यन्तां पुरुषा. कार्यास्तद्विषया
तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फल वा कार्यस्योत्पत्तिस्ते यस्येद कर्मेति निर्दिश्येते, तत्र कुतः पौनरुक्त्यमित्यत
आह-नापि पुरुषविषयस्येति । एतदुक्तं भवति-कर्तृशब्देनैव कर्तारमभिदधता तयोरुपात्तत्वादाश्रितत्वात् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

धीरित्वाशम्याऽऽह-तयोरिति । उपपदाभावाच्च तस्य नान्यनरार्थेत्याह-असंशब्दितत्वाच्चेति ।
एतच्छब्देन प्रवृत्तगामिना प्रवृत्तत्वात्पुरुषा एव परामृश्यन्ते न जगदित्याशम्याऽऽह-नापीति । तदनुक्तौ
हेत्यन्तरमाह-लिङ्गेति । पुरुषाणां बहुत्वार्थे लिङ्गशब्दवाच्यत्वादेतदित्येकस्य नपुसकरूप्य चोक्तेर्न पुर-
पोक्तिरित्यर्थः । पुरुषाणां पृथक्पृथगेऽपि तदर्थक्रियायास्तत्कर्म्य च कार्यजन्मनोऽनुक्त वादेतत्कर्मेति तदुक्तौ
न पौनरुक्त्यमिवाशम्याऽऽह-नापीति । क्रियातत्फले कर्तार वदता कर्तृशब्देनोऽऽश्रिते ताम्य
कर्तृत्वच्छब्दादित्यर्थः । पारिशेष्यसिद्धमर्थमाह-पारिशेष्यादिति । तस्य कथं कर्मशब्दत्वं न हि तच्चल-
नमद्यत् वा तत्राऽऽह-क्रियत इति । प्रकरणोपपदयोस्त्वानिशेषे सर्वनामसमानानिर्दिष्टकर्मशब्दस्य कर्म-
ष्युत्पत्त्या कुत्रो जगदर्थेति शङ्कते-नन्विति । सर्वनाम्नः सन्निहितार्थत्वात्पुनरापदाभावे विशेषे सकोचा-
योगादेतच्छब्दसहितकर्मशब्देन जगदेतौक्यमिवाह-सत्यमिति । किञ्चाप्रकृतत्वमपि जगतो नास्ति

धानाभावात् ॥ पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानाद-
विशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते ॥ एतदुक्तं भवति—य एतेषां
पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्ता किमनेन विशेषेण, यस्य वा कृत्स्नमेव
जगदविशेषितं कर्मेति ॥ वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः ॥ ये
ब्रालाकिना ब्रह्मत्वाभिमतः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय
विशेषोपादानम् ॥ एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां
जगतः कर्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते ॥ परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्ता
सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्रेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगताजीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवा-
न्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं, न परमेश्वरस्येति ॥ तत्परिहृतव्यमत्रोच्यते ॥
परिहृतं चेत्तत् “नोपासात्रेविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगाद्” [१ । १ ।
११] इत्यत्र ॥ त्रिविधं ह्यवोपासनमेवं सति प्रसज्येत—जीवोपासनं

स्वप्नमा ।

कदेशोक्त्या जगत् प्रथममिवाह—पूर्वत्रेति ॥ जगद्गृहे पुराणानामपि प्रहात् पृथगुक्तिर्व्येष्टव्य आह—
एतदुक्तमिति ॥ स वेदितव्य इति सम्बन्धः । पुराणानामनिरूपित कर्तृत्वमिति आप्तिनिरामार्थो
वाशब्दः । ब्राह्मणा भोजयितव्याः परित्राजकाश्चेत्यत्र यथा ब्राह्मणशब्दः परित्राजकान्यत्रियः,
तथात्र कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्ब्राह्मणाह—एवमिति ॥ अन्तु जगत्कर्ता वेदितव्यः । परमेश्वरस्य
किमायातमित्यत्र आह—परमेश्वरेति ॥ १६ ॥ मिद्वान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षनीजमनूय दूषयति—
जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्रेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ इति उक्तमेव स्मारयति—त्रिविधमिति ॥

भामती ।

न हि कृतिं विना कर्ता भवति । नापि कृतिर्मात्रापरामिधाना भूमिमुत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु यदीदमा-
जगत्परामृष्ट ततस्तदन्तर्भूताः पुरुषा अपीति य एतेषां पुरुषाणामिति पुनरुक्तमित्यत्र आह—एतदुक्तं भवति—
य एषां पुरुषाणामिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ ननु ‘प्राण एवेकमा भवति’ इत्यादिकादपि वाग्याजीवा-
जानन्दगिरीष—न्यायनिर्णयः ।

तदेकदेशानां पुराणां प्रवृत्तत्वात्तद्वारा कृत्स्नजगदुक्तियोगादित्याह—पूर्वत्रेति । तर्हि तन्मात्रमेव सर्व-
नाम्ना प्रायश्चिन्तयिष्योः धृतेरौचित्यादित्वादांशक्य सदव्यागान्नेमत्वाह—अविशेषितमिति । तर्हि
सर्वनाम्ना जगद्ब्राह्मिणा पुराणानामपि प्रहादेतेषामित्यादिपृथगुक्तिरनर्थिके यावत्तथाऽह—एतदिति ।
यस्य कृत्स्न जगत्कर्म स वेदितव्य इति संबन्धः । वाशब्दादेदितृपिकृत्य प्रयाह—वाशब्द इति । तथाऽपि
‘पुराणां कर्ता यस्य वेदितव्ये’ इति कुतो भेदोक्तिर्वगतकर्तृ योत्तरेषाऽऽदित्यादिकर्तृत्वसिद्धेयं यावत्तथा-
ऽह—य इति । उक्तत्वायात्कर्मशब्दस्य जगदर्थेने पाक्यार्थेमुपसर्गनि—एवमिति । प्राहणा भोजयितव्याः
परित्राजकाश्चेत्युक्ते सामान्यविशेषाभ्यां अनिहितमत्रैत्राहणमदृश्यात्तत्रापि व्यवदेशाभ्यां सर्वजगत्कर्ता वेदित-
व्ययेनेनेति इत्यर्थः । तथाऽपि कथं यावत्तत्र प्रत्यपरत्यमत्रस्यापि जगत्कर्तृवेदितव्यत्वयोर्मात्राऽह—
परमेति । उपनिषदाभेदेष्वर्थात्वेचनायामन्यस्य सर्वजगत्कर्तृवाच्योपादानं कृत्स्नजगत्कर्ता वेदितव्यः पर-
मेश्वर इति ॥ १६ ॥ मिद्वान्तमुक्त्वा पूर्वोक्तमनूय प्रयाह—जीवेति । अनुवाद निश्चयेति—अथेति । मूला-
शब्देन विशिष्टि—अथेति । उक्तमेव स्मारयति—त्रिविधमिति । अन्त्यामिनिर्णयं वा कृतिः ।

मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति ॥ न वैतन्याय्यम् ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते ॥ तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् ॥ उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते-“सर्वान्प्राणान्मनोऽपहृत्य सर्वेषां च भूतानां श्रेष्ठं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद” [कौ० ब्रा० ४।२०] इति ॥ नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयते ॥ न निर्णीयते ॥ “यस्य वैतत्कर्म” इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात् ॥ तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते ॥ प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः-“प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः” [छां० ६।८।२] इति ॥ अत्र जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वाद्भेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥ १७ ॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्रव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अपि च नैवान्न विवदितव्यं-जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्, ब्रह्मप्रधानं वेति । यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ कस्मात् ॥ प्रश्रव्याख्यानाभ्याम्-प्रश्रस्तावत्सुतपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो

रत्नप्रभा ।

श्रेष्ठं गुणाधिक्यम् । आधिपत्यं नियन्तृत्वम्, स्वाराज्यम् अनियम्यत्वमिति भेदः । सम्भवति एकान्यत्वे वाक्यभेदो हि नैष्यत इत्युक्त चेत् पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते-नन्वेवमिति ॥ कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्वपक्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यास्योक्तं युक्तं इत्याह-नेत्यादिना ॥ प्राणशब्दजीवलिङ्गयोर्गतिमाह-प्राणशब्दोऽपीति ॥ १७ ॥ मनो जीवः । जीवलिङ्गेन ब्रह्म उच्यते इत्युक्तम् । इदानीं तद्विज्ञेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म प्राणमि-याह-अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्रव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके इति ॥ जीवपरामामती १-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽह-न चेति । उपक्रमोपसंहारेकरूप्यसिद्धवाक्यैक्यमङ्गलान् श्रेष्ठ्यमित्यर्थः । हेत्वसिद्धमाशङ्क्योक्तम्-तत्रेति । दर्शितमुपक्रमसामर्थ्यादित्यादिनेति शेषः । तथाऽपि कथमुपसंहारस्य ब्रह्मार्थत्वं तत्राऽऽह-उपसंहारस्वेति । श्रेष्ठ्य गुणाधिक्यम् । आधिपत्यमर्थम् । स्वाराज्यमन्याधीनत्वम् । प्रतर्दननिचारेण गतत्वाधिकरणमिदमनर्थकमिति शङ्कते-नन्वेति । तत्रोपक्रमोपसंहारेकरूप्यादेकान्यत्वे जीवप्राणलिङ्गे ब्रह्मपरतया नीने तुल्यमत्रापि वाक्यैक्यमिति नार्योऽधिकरणस्येत्यर्थः । कर्मशब्दस्यात्र चतुर्नादृष्टयो ग्टेस्तद्ब्रह्मावाक्यस्य जीवप्राणान्यतरपरत्वाद्वाक्यभेदे शक्तिने तन्निरासार्थमधिकरणमित्याह-नेत्यादिना । तस्मादनन्तरोक्तार्थेत्यादिवाक्यादिति यावत् । प्रहृताधिकरण सतम्यर्थः । यत्तु वाक्यशेषे प्राणशब्दान्मुख्यप्राणार्थं वाक्यमिति तत्राऽऽह-प्राणेति । मनस्तदुपाधिर्जीवः प्राणबन्धन परमात्माश्रयः । यत्तु वाक्यशेषे जीवलिङ्गे दृष्टमिति तत्राऽऽह-जीवेति ॥ १७ ॥ जीवलिङ्गेनापि उच्यते प्रत्य-श्रवणेत्युक्तमिदानीं तद्विज्ञानजीवोक्तिमुत्स्य वाक्यनार्थपर्यगम्य ब्रह्मैवेत्याह-अन्यार्थं त्विति । इतश्च वाक्यब्रह्मार्थमेवेति सूत्र व्याकरोति-अपि चेति । तत्र तुशब्द व्याकुर्नप्रतिजानीते-नैवेति । तत्र हेतुत्वेनान्यार्थमित्यादि भिन्नजते-यत इति । जीवपरामर्शस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे हेतु पृच्छति-कस्मादिति । सौम्यपदमादाय प्रथम व्याचष्टे-प्रश्न इति । जीवविहरणमननापादाननिषयत्वात्जीवव्यतिरिक्तार्थेता प्रश्रव्ये-

दृश्यते—“कैप एतद्वालाके पुरुषोऽशयिष्ठ इव वा एतद्भूत् कुत एतदा-
गाद्” [कौ० ब्रा० ४।१९] इति ॥ प्रतिवचनमपि “यदा सुतः स्वप्नं
न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति” [कौ० ब्रा० ४।१९]
इत्यादि, “एतस्मादात्मनः प्राणा यथाऽऽघतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणोभ्यो
देवा देवैभ्यो लोकाः” [कौ० ब्रा० ४।१९] इति च ॥ सुषुप्तिकाले च परेण
ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत
इति वेदान्तमर्यादा ॥ तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निस्सम्बोधः—स्वच्छतास्त-
पस्स्वाप उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं, यतस्तद्भ्रंशरूपमाग-

रत्नप्रभा ।

मर्शस्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रथमाह—कैप इति ॥ हे वालाके एतत् शयनं विशेषज्ञानाभावरूपं
यथा स्यात्तथाऽह एव पुरुषः काशयिष्ठ कस्मिन्नधिकरणे शयनं क्वनवानित्यर्थः । एकांमात्रायप्रज्ञानार्थं
पृच्छति—कृ वा इति ॥ एतद् भवनमेकाभावरूपं यथा स्यात्तथा एव पुरुषः काशयिष्ठ सुतः । केनैक्य
प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानाऽप्यादानं पृच्छति—कुत इति ॥ एतद् आगमनमेक्यभ्रंशरूपं यथा स्यात्, तथा
पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः । प्रथममुक्त्या व्याख्यानमाह—प्रतिवचनमिति ॥ शयनभवनयोराधार उत्थाना-
ऽप्यादानञ्च प्राणान्तिष्ठत ब्रह्मैवेत्यर्थः । उत्तरं प्राणोक्तः प्रश्नोऽपि प्रागपिपद्य इत्यत आह—सुषुप्तिकाले चेति ॥
जगद्भ्रंशरूपं विज्ञानार्थं प्राणोऽन ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ जीवोक्तं न्यार्थं नमुपसहरति—तस्मादिति ॥ निस्सम्बोधता
विशेषधीशून्यता । स्वच्छता विशेषमउच्यन्ता । भेदभ्रान्तिशून्यतास्वरूपमेक्यमाह—उपाधीति ॥

भामती ।

निराकः कुतः प्रनीयत इत्यतो वाचान्तरं पठति—एतस्मादात्मनः प्राणा इति । अपि च सर्वे-
दानासिद्धमेतदित्याह—सुषुप्तिकाले चेति । वेदान्तप्रक्रियायामेतेष्वपत्तिमुपमहारव्याजंगह—तस्माद्यत्रास्य
आत्मनो यत्ने निःसंयोजोऽनः स्वच्छतास्वरूपिण स्वरूपस्येति स्मृत्त्यात्स्यो न तु स्वच्छतेन । त्वयि विशेष-
संस्कारयोस्तत्र भावात् । समुदाचरदृष्टिर्विशेषामात्मात्रं गोपमानम् । एतदेव विभजने—उपाधिभिः अन्तः-
करणादिभिः जनिता यद्विशेषविज्ञानं पठ्यताद्विज्ञानं तद्वह्निं स्वरूपमात्मनः यदि विज्ञानविषयोऽप्येव
ततस्तद्विज्ञानमवच्छिन्नं सद्रूपैव स्यात्तच्च निश्चयमिति नोपाधिजनितं नापि तद्वह्निं स्वरूपं तत्रस्वभा-
वस्याप्रहाणात् । अत उक्तम्—विशेषेति । यदा तु त्वपश्चान्ताविशेषवृद्धिनो विशेषसंस्कारः समुदा-
चरति तदा विशेषविज्ञानोत्पादास्तत्रजागरणस्यानः परमात्मनो रज्जाद् अक्षररूपमागमनमिति । न केतुं
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्वर्थः । तत्राधिकरणप्रथमुदाहरति—कैप इति । हे वालाके शयनमेतद्यथा तत्रैव पुरुषः कस्मिन्नधिकरणे
स्यापि शयनं क्वनवानित्यर्थः । भवनायतनं पृच्छति—कुतः । एतद्भवनं यथा स्यात्तथा काऽऽश्रयं सुतो-
ऽपृच्छित्यर्थः । स्यापि शयनभवनयोराधारं पृष्टोत्थानाऽप्यादानं प्राणादानं पृच्छति—कुत इति । एत-
दागमनं यथा तथा तस्माद्भ्रंशरूपमागमागमनाद्युत्थानं क्वनवानित्यर्थः । व्याख्यानं न्याचष्टे—प्रतिवचन-
मिति । तत्र प्रागशब्दात्सुतो अयमीदृशाऽऽह—एतस्मादिति । सर्वकारणोक्तं तत्र प्राग्विकृत्यर्थः ।
सर्वविज्ञानप्रतिबन्धोत्पत्त्याह—सुषुप्तीति । उक्तमेवमुक्तं शब्दाजिनोत्पत्त्याह—तस्मादिति । यतो
निःसंयोजः स्वच्छतास्वरूपः स्वतो विशेषभावान्नोऽनं योऽप्यत्र यत्र भवति न यस्मादेति योऽप्यत्र । ननु
निःसंयोजिनः स्वच्छतास्वरूपं न हि दृश्यते इत्यादिभ्योऽप्यादानं—उपाधीति । अत एवोक्तं ‘परमै-
क्यं चरति’ इति । आगमनं प्रागमनमपि ब्रह्मैवेत्यह—यत इति । तद्भ्रंशरूपं तत्तद्वः स्तानार्थः । त

मनं, सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते ॥ अपि चैव-
मेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं
विज्ञानमयशब्देन जीवमान्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति—“य
एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वेतदाभृत्कुत एतदागाद्” [वृ० २ । २ । १६]
इति प्रश्ने, प्रतिवचनेऽपि—“य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते” [वृ०
२ । २ । १७] आकाशशब्दश्च परमात्मानि प्रयुक्तः—“दहरोऽस्मिन्नन्तरा-
काशः” [छां० ८ । १ । १] इति ॥ अत्र “सर्व एत आत्मानो व्युच्च-
रन्ति” [वृ० २ । २ । २०] इति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरण-
मामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनाऽऽमनन्तीति गम्यते ॥ प्राणादि-
निराकरणस्यापि सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्यु-
च्चयः ॥ १८ ॥ इति जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ (५) ॥

रत्नप्रभा ।

प्रश्नव्याख्यानबोधप्रतिपत्तये शाखातरसमादमाह—अपि चैवमेके शाखिन इति ॥ ननु तत्राकाशः
सुप्तमिस्थानमुक्तम् । न ब्रह्मेत्यत आह—आकाशेति ॥ उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्महेतुत्वाच्चा-
काशो ब्रह्मेत्याह—सर्व इति ॥ एव जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्र व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि
व्याचष्टे—प्राणेति ॥ अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशे ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते जैमिनिः । उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्या
वाक्यस्य व्रणपरत्वात् । अपि चैके शाखिन एवमेव प्राणातिरिक्त जीवात्मानमामनन्तः प्राणस्य वाक्यार्थ-
त्वं वारयन्तीति सूत्रयोजना । अतिरिक्तजीवोपदेशे प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चय, हेवन्तरमिति
भामती ।

कौपीतकिनामणे, वाजसनेयेऽप्येवमेव प्रश्नोत्तरयोर्जीवव्यतिरिक्तमामनन्ति परमात्मानमित्याह—अपि चैव-
मेक इति । नन्वाकाश शयनस्थानं तत्रुत परमात्मप्रत्यय इत्यत्र आह—आकाशशब्दश्चेति । न
तत्र मुच्यमानाशास्यात्मावारत्परत्वनम् । यदपि च दासतत्तिसहस्रदिताभिधाननाटीसचाण सुप्तप्यव-
स्याया पुगीतदवस्थानमुक्तं तदप्यन्तं करणम्य । तस्मात् ‘दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः’ इतिबदाकाशशब्द-
परमात्मानि मन्तव्य इति । प्रथम भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रमिदमवतारितम् । तत्र मन्दिषिर्षो नेद
प्राणनिराकरणार्थेति बुद्धिर्षा भूदिन्माशयमानाह—प्राणनिराकरणस्यापीति । तौ ह ब्राह्मणवज्रतसू-
त्रेण पुरुषमाजग्मन्तु । तमजातशत्रुर्नामभिरामन्त्रयाचक्रे ‘बृहत् पाण्डुरनास सोमराजन्’ इति । स आमन्त्र्य-
माणो नोत्तम्यौ । त पाणिनापि वोधयाचकार । स होत्तम्यौ । स होनाचाचतशत्रुर्धैरैव एतसुतोऽभूत्, इत्यादि ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

केचन कौपीतकिना प्रश्नादिना जीवातिरिक्तमामनन्ति किन्तु वाजसनेयिनामर्षित्याह—अपि चोति ।
तदेति स्थापोक्ति । नन्वाकाशस्य शयनस्थानमुक्तं न व्रण तत्राऽऽह—आकाशेति । इतश्च प्रयुक्तै-
कार्थत्वेत्याह—सर्व इति । जीवनिरासार्थं सूत्र व्याख्याय प्राणनिरासेऽपि तस्य तात्पर्यमाह—प्राणेति ।
अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशमन्यार्थमेवातिरिक्तत्वप्रतिपत्त्यर्थं जैमिनिर्मन्त्रये । प्राणातिरिक्ताजीवादपि व्यति-
रिक्तार्थाभ्यामुक्तप्रश्नप्रतिपत्तिभ्यां प्राणगतये वाच्यम्यापदेशानात् । किंच । वाजसनेयिनोऽपि यत्रैव एत-
द्व्यादिना प्राणादिव्यतिरिक्त जीव नदन्तो वाक्यस्य परस्मिन्वर्धनसान पश्यन्तीति सूत्रम्यात्र योजना ।
तदेव जीवप्राणातिरिक्तं व्रणमि दर्शित्वाक्यान्यदादन्ननाद वेदान्तानां व्रणमि गतिमामान्यमिति ॥ १८ ॥
॥ (५) ॥ जीवोत्तरपरतिपत्तये प्रश्नादिना वाच्यम्योक्ते जीवपरभेदमाशक्त्याऽऽमनन्तोऽवतारन्त्यथ व्रणवर्धन-

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥ (६) ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते—“न वा अरे पत्युः कामाय” [बृ० २ । ४ । ५] इत्युपक्रम्य “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्म-
नस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मर्या विज्ञानेने-
दं सर्वं विदितम्” [बृ० २ । ४ । ५] इति ॥ तत्रैतद्विचिकित्स्यते—किं विज्ञा-
नात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते, आहोस्वित परमात्मैति ॥
कृतः पुनरेषा विचिकित्सा ॥ प्रियसंसूचितेनाऽऽत्मना भोक्त्रोपक्रमा-

रत्नप्रमा ।

भाष्यार्थः । तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ (९) ॥ वाक्यान्वयात् । प्रिय-
वाक्यमाह—बृहदिति ॥ पत्यादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मैव सर्वशरीरं प्रियतमः । अतोऽन्यत्पत्त्यव्या-
ऽऽत्मैव द्रष्टव्यः । दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थः । प्रियसंसूचितेनेति ॥ पतिजायादिभिः प्रियैर्मोक्षे-
र्जावितयानुमितेनेत्यर्थः । यथा “ब्रह्म ते प्रजाणि” [बृ० २ । १ । १] इत्युपक्रमेण ब्रह्म-
भामती ।

सोऽयं सुमपुरुषोऽथापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेश इति ॥ १८ ॥ (९) ॥ वाक्यान्वयात् । ननु मैत्रेयीनाल्लोपक्रमे
याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्यशास्त्रमादुत्तमाश्रमं यियासतां मैत्रेया भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थसन्निभाकरण उक्ते
मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिममृतत्वार्थिनीं पश्यन्, यत् न इयं भगोः सर्वां पृथ्वीं विचेन पूर्णां स्यात्किमहं तेना-
मृता स्यामुत नेति । तत्र नेति होवाच याज्ञवल्क्य । यथेतेषुकरणेण जांविन तथेव ते जांविन स्याद-
मृतत्वं तु नास्ति विचेन । एव विचेनामृतत्वात् भवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वे उपयुज्ये-
रन् । तदेव तु नास्ति ज्ञानमाप्यन्वादमृतत्वस्य कर्मणा च ज्ञानविरोधिनां तस्यैवाविच्छाद्युपपत्तौति भावः ।
सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्या किमहं तेन बुभुक्षे यदेव भगवान् षंडं नदेव मे श्रुति । अमृतत्व-
साधनमिति शेषः । तत्रामृतत्वसाधनज्ञानोपन्यासाय धैर्याग्यपूर्वकनाचम्यं रागनिवपेषु तेषु तेषु पतिजा-
यादिषु धैर्याग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो ‘न वा अरे पत्युः कामाय’ इत्यादिवाक्यसदभेदमुवाच । आत्मी-
यार्थिकं हि प्रियत्वमेव न तु साक्षात् प्रियाण्येतानि । तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभ्यो विरम्य यत्र साक्षा-
त्प्रेम स एव आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । याज्ञवल्क्येऽप्यु-
क्ते । आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । एतसाधनानि च श्रवणादीनि विहितानि श्रोतव्य इत्यादिना ।
कृत्वात् । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणादिवाचनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषः । यो
नामन्प्राप्तकस्य जगत्सत्त्वं पारमार्थिकं स्वपमात्मैव भुजङ्गस्यैव समारोपितस्य तत्त्वं सत्त्वं । तस्मादा-
त्मनि विदिते सर्वमिदं जगत्सत्त्वं विदितं भवति, सन्धाभिन विदितायां समारोपितस्य भुजङ्गस्य तत्त्वं
विदिता भवति, यत्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं जगत् स्वल्पेण द्रष्टव्यम् । कृतः यतो ‘श्रम
त परादान्’ ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽस्मिन्मियेवमस्मिन्न इति यावत् । परादान् पराकुर्यादमृतत्वपदात् । क,

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

यथा मैत्रेयब्राह्मणे निर्देशादीनातिको भेदो घाम्नागमेकवक्तव्याह—वाक्येति । प्रियवाक्यमाह—
बृहदिति । आत्मशेषं येन पत्यादेः सर्वस्य प्रियत्वादात्मैव सर्वशरीरं प्रियतमं निष्प्राधिप्रियेनानिदायानन्दम्या-
ऽऽत्मनो शाश्वतं यं मर्याऽऽह—न वा इति । आत्मनो दर्शनयोग्यतामुक्त्वा तदर्शनमनूपं गतेषु तेनाह-
ङ्गितया श्रवणादीनि दर्शयति—आत्मैति । आत्मवेदने वेदितव्यान्तरात्मात्वात्प्राप्तव्यत्वाह—आत्मन
इति । उक्तव्यात्मनानामरिष्टं यं संशयमाह—नयेति । प्रथमदूरकः नीरजनद्विज्जर्शनं संशयंतेनाह—
एव इति । प्रियवाक्येन पतिजायादिभिः प्रियैर्मोक्षेलुमितेन मोक्षेण्यर्थः । शिष्टं दूतंशयति-

द्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति ॥ तथाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोप-
देशात्परमात्मोपदेश इति ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ विज्ञानात्मोपदेश इति ॥
कस्मात् ॥ उपक्रमसामर्थ्यात्-पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं
सर्वं जगदात्मार्थतया भिर्यं भवतीति भिर्यसंसृचितं भोक्तारमात्मानमु-
पक्रम्याऽनन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्याऽन्यस्याऽऽत्मन-
स्स्यात् ॥ मध्येऽपीदं-“महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूते-

रत्नप्रभा ।

रत्न, तथात्र जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति-किं तावदिति ॥
पूर्वपक्षे वाक्यस्य जीवोपाप्तिपरत्वं, सिद्धान्ते ज्ञेये प्रत्यगक्षणि समन्वय इति फलम् । इदं प्रत्यक्षं मह-
दपरिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं नित्यमपारं सर्गतत्रिदेकरसम् । एतेभ्यः कार्यकारणभावना जायमानेभ्यो
भूतेभ्यः सामान्येनोक्त्या भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येन भूतानि लीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति । औपा-
भामती ।

योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद । एनं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम् । आत्मेन जगतस्तत्त्वं न तु तद-
तिरिक्तं किञ्चिदिति । अत्रैव भगवती श्रुतिरूपपत्तिं दृष्टान्तप्रकरणेनाह । यत् खलु यद्ब्रह्म विना न
शक्यते प्रहीतुं तत्ततो न व्यतिरिच्यते । यथा रजतं शुक्तिरूपायाः, भुजङ्गो वा रज्जो, दुन्दुभ्यादिशब्द-
सामान्याद्वा तत्तच्छब्दभेदाः । न गृह्यन्ते च चिद्रूपग्रहणं विना स्थितिकाले नामरूपाणि । तस्मान्न चिदा-
त्मनो भिद्यन्ते । तदिदमुक्तम्-स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्येति । दुन्दुभिग्रहणेन तद्भूतं शब्दसामान्य-
मुपलक्षयति । न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चश्चिदात्मातिरिक्तेणाग्रहणाच्चिदात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि
तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपाऽस्यानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरिक्तं, रज्जुपादा-
नस्येव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरिक्तं इत्येतदृष्टान्तेन साधयति भगवती श्रुति-“स यथाऽर्धोऽग्नेरभ्याहितस्य
पृथग्भूमा विनिश्चरन्त्येव वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्युग्मेदं” इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र
सक्तः । इतिहास इत्यादिनाष्टमिन् ब्राह्मणमुक्तम् । एतदुक्तं भवति-यथाग्निमात्रं प्रथममनगम्यते क्षुद्राणां
मिष्टुलिङ्गानामुपादानम् । अथ ततो मिष्टुलिङ्गा व्युत्थरति । न चैतेऽग्नेस्तत्त्वा-यत्नाभ्यां शक्यन्ते
निर्भक्तुम् । एवमृग्येदादयोऽन्यत्रप्रयत्नाद्ब्रह्मणो व्युत्थरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्वाम्यां निश्च्यन्ते । ऋगादि-
भिर्नामोपलक्ष्यते । यदा च नामधेयस्येव गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्यैव कथेति भावः । न
केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः, प्रलयसमये च तदनुप्रवेशात्ततो न व्यतिरि-
च्यते । यथा सामुद्रमेनाम्भः पृथिवीतेजसपर्कात् काष्ठिन्यमुपगतं सन्धनं खिल्यं, स हि स्वाकरे समुद्रे
क्षितोऽम्भ एव भवति, एव चिद्रमोधौ लीनं जगच्चिदेव भवति न तु ततोऽतिरिच्यते इति । एतदृष्टान्त-
प्रबन्धेनाह-स यथा सर्वासामपामित्यादि । दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयति-एवं वा
अरे इदं महदिति । बृहत्त्वेन ब्रह्मोक्तम् । इदं ब्रह्मेत्यर्थः । भूतं सत्यम् । अनन्तं नित्यम् । अपारं
सर्गतम् ॥ विज्ञानघनः । विज्ञानेकरस इति यावत् । एतेभ्यः कार्यकारणभावेन व्यग्रस्थितेभ्यो भूतेभ्यः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

किं तावदिति । सत्यमवलिङ्गे विशेषदृष्टौ हेतुं पृच्छति-कस्मादिति । ब्रह्मोपक्रमात्परत्वं तदवदनापि
जीवोपक्रमात्परत्वेत्याह-उपक्रमेति । मीरुपीत्राक्षणस्य जीवमात्रत्वं निषिष्य ब्रह्मव्यन्ययोक्त्या गतिसा-
मान्यदृढीकरणत्वादादिसगतिः । पूर्वपक्षे ब्राह्मणस्य मोक्षार्थतया गतिसामान्यासिद्धौ ग्रन्थकारणत्वासिद्धिः
सिद्धान्ते तस्य प्रत्यगब्रह्मार्थत्वेन गतिमात्मान्यसिद्धेस्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । उपक्रमसामर्थ्यमेव सृष्टयन्तु-
पक्रमं दर्शयति-पतीति । जीवस्योपक्रान्तत्वेऽपि परस्य द्रष्टव्यत्वमाशङ्क्य तासामर्थ्यं कथयति-अनन्त-
रमिति । अन्यस्य दर्शनायुक्तायुवक्रनो भग्येतेत्यर्थः । इतश्च जीवस्यैव द्रष्टव्यत्वेत्याह-मध्येऽपीति ।
इदं प्रत्यक्तत्त्वम् । महद्द्वन्द्वच्छिन्नम् । भूतं परमार्थसत्यम् । अनन्तं नित्यम् । अपारं सर्गतम् । विज्ञा-

भ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति" [वृ० २ । ४ । १२] इति ॥ प्रकृतस्यैव महतो भृतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यस्समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति ॥ तथा "विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्" [वृ० २ । ४ । १४] इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति ॥ तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्तृत्वत्वाद्भोग्यजातस्योपचारिकं द्रष्टव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमात्मोपदेश एवायम् ॥ कस्मात् ॥ वाक्यान्वयात्-

रत्नप्रभा ।

धिकरणानन्तरं विशेषधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः । विज्ञातारं विज्ञानकर्तारम् । भोक्तारं ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः । मोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वादित्येवैवायस्यान्यथाद्ब्रह्मण्येन तात्पर्यावगमाद्ब्रह्मप्रमापकमिति सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः । भेदनिन्दापूर्वकमभेदसाधनेनेकविज्ञानात् सर्वविज्ञानमाती ।

समुत्थाय साम्येनोत्थाय । कार्यकारणसंवातस्य ध्वस्तच्छेदाद्दुःखित्वदोषित्वाद्यत्नद्वन्द्वित्वाच्चिदात्मनि तद्विपरीतेऽपि प्रतीयन्ते, यथोदकप्रतिबिम्बिते चन्द्रमसि तोषगताः कम्पादयः । तदिदं साम्येनोत्थानम् । यदा त्यागनाचार्योपदेशपूर्वकमनननिदिध्यासनप्रकर्षर्यन्तजोऽस्य ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार उपानर्तते तदा निर्गुणनिखिलसत्तासनाभिचामद्रस्य कार्यकारणसंवातभूलस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु तदुपाधिद्विदात्मनः खित्यभाषो वितस्यति । ततो न प्रेय कार्यकारणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिसंज्ञास्तीति । न प्रेय संज्ञास्तीति संज्ञामात्रनिषेधादात्मा नास्तीति गन्धमाना सा मंत्रेयी होमाच, धात्रेय मा भगवान्-ममुद्गन्मोहिमवान् न प्रेय संज्ञास्तीति । स होमाच याज्वल्क्यः स्वाभिप्रायं, द्वेने हि रूपादिविशेषसंज्ञा-निबन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः । आनन्दज्ञानैकरमत्रमाद्रूपानुभवे तु तत् केन क पदयेत्, ब्रह्म वा केन विजानीयात् । न हि तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्रकाशत्वान् । एतदुक्तं भरुनि-न सज्जामात्र मया व्यामेधि, किंतु विशेषसंज्ञेति । तदेवमष्टत्वरफेऽन्वेषकत्वात्, मय्ये चामविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञाय तदुपपादनात्, उपसंशारे च महद्रूपमनन्वमित्यादिना च ब्रह्मरूपविज्ञानान्, द्वेननिन्दया चाद्वैतगुणकीर्तनाद्ब्रह्मैव मंत्रेयीनाल्लगे प्रतिपाद्य न जीवामेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारम्भदेवदपरिकरणम् । अत्रोच्यते-मोक्ष-तज्ञाकृताजानरूपोत्थानसमाधये मंत्रेयीनाल्लगे पूर्वपक्षेणोपकनः एतः । पतिज्ञायादिभोग्यसत्त्वयो नाभोक्तृ-ल्लगे युश्यते, नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः साक्षाच्च महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिज्ञान विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह । अन्यथा ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वेऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मचेन समुत्थाना-भिधानमनुपयुक्त स्यात्स्य तु द्रष्टव्यत्वं प्रयुज्यन्ते इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षः एतः । भोक्तृत्वत्वाच्च भोग्य-आनन्दगिरीय-व्यायनिर्णयः ।

नवनो विज्ञानमात्रम् । नत्र जायन्तारामेतिश्रवणमेतार्थः । स वै तेष्यः कार्यकारणाकारपरिणामेभ्योऽवि-याभूतेभ्यः साम्येनोत्थाय जीवतनुभूय तान्येव भूतानि शनाद्विनश्यन्त्यनु पथाद्विनश्यति विशेषात्मन लज्जति न च तत्सागानन्तमेव त्वादिवीर्यस्वीत्यर्थः । तन्नणो द्रष्टव्ये नाप जीवतेनोत्थानोनेस्यो-गास्येयात्र द्रष्टव्येनेति यावदार्थं समुत्थानि-प्रकृतस्येति । शानकर्तृत्वेनेपरमादिद्रष्टव्यमहास्यापि जीवतनुमाह-तयेति । जीवतनु परमैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्याधारोपक्रममिदना तथोपाधिद्वि-त्वाह-तस्मादिति । मोक्षार्थं प्रवे प्राज्ञानात्मगमे तदीत्यचरितेत्यर्थः । आदिम यागमानेभ्यो मंत्रे-योक्षान्गम्य जरेऽनपात्र ब्रह्मणि मरिमात्मनिदेवतदन्वय मिज्ञानमन्तार्थं चरितेयं प्रतिपादने-एवमिति । जीवतेनेत्येव दक्षिणार्थावगमिदित्येवमाह-कस्मादिति । निषामक मृततादावशागमि-प्रापते-वाक्येति । आदिकत्वात्तानेद जीो मापि ब्रह्म प्रमापयत्प्राप्तिव्यापयता मेति द्रष्टव्ये-

वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणाऽवेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते ॥
 कथमिति ॥ तदुपपाद्यते-“अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन” [वृ० २।
 ४। २] इति याज्ञवल्क्यादुपश्रुत्य “येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन
 कुर्या यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि” [वृ० २। ४। ३] इत्यमृत-
 त्वमाशासानायै मेवेय्ये याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमुपादिशति ॥ न चान्यत्र
 परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति ॥ तथाऽऽत्म-
 विज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवक-
 ल्पते ॥ न चेतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यम् ॥ यत्कारणमात्मविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायाऽनन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति-“ब्रह्म तं परा-
 द्वाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद” [वृ० २। ४। ६] इत्यादिना ॥ यो हि
 ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वात्तन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मि-
 थ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिम-
 पोद्य “इदं सर्वं यदयमात्मा” [वृ० २। ४। ६] इति सर्वस्य वस्तु-
 जातस्याऽऽत्माऽऽयतिरेकमवतारयति ॥ हुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाऽऽय-

रत्नप्रभा ।

नस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न युक्तमित्याह-न चेतदौपचारिकमित्यादिना ॥ पराकरोति श्रेयोमा-
 र्गाद् अशयति । यथा हुन्दुभिश्चाप्रीणाश्चन्द्रसामान्यग्रहणनेन गृह्यमाणास्तद्वान्तरिधेष्वा, शुक्तिग्रहणप्राहार-
 जतवत् सामान्ये करिप्तास्ततो न भिद्यते, एवमात्ममानमास्य सर्वमात्ममात्रमिति निश्चितमित्याह-
 हुन्दुभ्यादीति ॥ एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायां मुख्यत्वाद्ब्रह्मनिश्चयः । सर्वमपृत्वलिङ्गा-

भामती १-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कथमिति । जीवपरामर्शस्यान्ययानिद्धि वक्ष्यमाणा विरक्तिराऽऽह-तदिति । वित्तेन तत्साध्येन कर्मणे-
 लर्थः । कर्मसाधनं वित्तं न चेदिष्टं किं तर्हि तथैव तदाह-यदेवेति । अमृतत्वसाधनत्वेनाऽऽत्मज्ञानस्यो-
 क्तेरात्मनो ज्ञानत्वस्य व्रतत्वर्थः । अमृतत्वयोक्तमपि ज्ञान जीवविषय स्यादित्याशङ्कयाऽऽह-न चेति ।
 ब्रह्मज्ञानं विना नामृतत्वमित्यत्र मानमाह-इति श्रुतीति । ‘नान्यं पन्थाः’ ‘न कर्मणा’ इत्यादयः श्रुति-
 वादा ‘ज्ञानादेव तु कैवल्यम्’ इत्यादयः स्मृतिवादाः । इतश्च ब्रह्मपरमेन वाक्यमित्याह-तयेति । परस्य
 परमकारणत्वात्तदज्ञानायुक्तं सर्वज्ञानमिति विदितमि-परमेति । मोक्षार्थेनाद्भोग्यज्ञानस्य सर्वज्ञान-
 जीवेऽपि गौणं स्यात्किं मुख्येन वाशयत्र प्रतिपादनमेवत्वान्तरमित्याह-न चेति । भेददृष्टिनिन्दार्थकम-
 भेदं यद्विदं वाक्यमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वर्ततीति वक्तुमस्यार्थमाह-यो हीति । जगतो ब्रह्माधीनस्य
 प्रातीतिरनन्यत्वनुज्ञातं स्वात्तन्त्र्येणयुक्तम् । पराकरोति पुण्यार्थोत्परादुर्गोप्यप्यारयेदिति यावत् । किं
 चाऽऽत्मैव जगत्प्रत्यक्षमिति दृष्टान्तेन यदन्ती श्रुतिरेकप्रिया सर्वत्रिय सायतीत्याह-हुन्दुभ्यादीति ।
 यथा हुन्दुभेर्भ्रममानस्य यथा शयस्य ध्यायमानस्य यथा क्षीणार्थे वायमानाये न बाह्यान्द्वान्द्वैकनुयाद्
 ग्रहणाये यादिदृष्टान्तैर्हुन्दुभ्यादिश इसामान्वाहुन्दुभ्यादिशब्देनाभेदेनागृह्यमाणाः शुक्यग्रहे प्राद्वरजतवत्तत्र
 कल्पितास्तथा चिद्वत्प्रचुरणं विना स्थितिरात्रे च्चुरणस्य जगच्चिद्वेषे कल्पितमित्येकवस्तुत्वमित्यर्थः । एक-
 विज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपाद्यमानत्वात्तदौपचारिकमिति प्रकरणं यथात्रियमित्युक्तम् । इदानीं द्रष्टव्यस्य

तिरेकं द्रष्टयति ॥ “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदः”
[वृ० २ । ४ । १०] इत्यादिना च प्रकृतस्याऽऽत्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्च-
कारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति ॥ तथैवैकाऽयनप्रक्रि-
यायापि सविष्यस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरमे-
वाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति ॥ तस्मा-
त्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥ १९ ॥ यत्पुनरुक्तं प्रिय-
संसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति ॥ अत्र ब्रूमः-

प्रतिज्ञासिद्धेलिंगमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा-“आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” “इदं
सर्वं यदयमात्मा” [वृ० २ । ४ । ५] [४ । ५७] इति च ॥ तस्याः
प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतद्विद्मः, यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्य-
त्वादिसंकीर्तनम् ॥ यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यस्स्यात्, ततः
परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं
यत्प्रतिज्ञातं, तद्वीयेत ॥ तस्मात्प्रतिज्ञासिद्धर्थं विज्ञानात्मपरमात्म-
नोरभेदाशेनोपक्रममित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।

दर्पात्वाह-अस्य महत इति ॥ ऋषेरादिक-नाम इष्ट इतमिति कर्म अथ लोक परश्च
लोक इति रूपम् ॥ किञ्च “स यथा सर्वामानां समुद्र एकाऽयनम्” [वृ० २ । ४ । ११]
इति खण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य गुणव्यवधारत्वागतो ब्रह्मते उद्गमिष्याह-तथैवैकायनेति ॥ १९ ॥
जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदत्वादभेदाशेनेन जीवोपक्रमण प्रतिज्ञासाधकमित्याश्मरथ्यमतम् ॥ २० ॥
भामिनी ।

जातस्येति । तदुपोद्बलनमात्रम् । सिद्धान्तस्तु निगदव्यागपातेन भाष्येणोक्तः ॥ १९ ॥ तदेव पौर्वा-
पर्यायोचनया मतेयीनात्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरत्वे स्थिते मोक्षना जीवात्मनोपक्रममाचार्यदेशीयमतेन तान-
त्समाधत्ते सूत्रकारः-प्रतिज्ञासिद्धेलिंगमाश्मरथ्यः । यथा हि ब्रह्मेविकारा व्युत्पन्नो विष्णुर्ब्रह्मा न
ब्रह्मेत्यत भिद्यन्ते, तद्रूपनिरूपयत्वात्, नापि ततोऽन्यतमभिज्ञा, ब्रह्मेति परस्परव्यावृत्त्वमात्रप्रसङ्गात्,
तथा जीवात्मनोऽपि ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणोऽन्यत भिद्यन्ते, चिद्रूपताभावप्रसङ्गात् । नाप्यन्यत न भिद्यन्ते,
परस्पर व्यावृत्त्वमात्रप्रसङ्गात्, सर्वत्र प्रत्युपदेशयैपर्याय । तस्मात्कथंचिद्ब्रह्मे जीवात्मनामभेदश्च । तत्र तदि-
क्षानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये विज्ञानात्मनोपक्रम-
आनन्दगिरिय-यायनिर्णयः ।

जगत्कारणोक्तेरपि तदाकथ प्रथार्थमित्याह-अस्येति । किञ्च, ‘स यथा सर्वामानां समुद्र एकायनम्’
इति दृष्टान्तेन ब्रह्मण सर्वजगद्व्यमानयेनाभिज्ञानाच्छ्रियमेव द्रष्टव्यादिसम्भित्याह-तथेति । विष्णु-
व्युत्पन्नो ब्रह्माद्योचनत्वात् मिदमुपभरति-तस्मादिति ॥ १९ ॥ उपक्रमसामर्थ्यात्जीवार्थस्य ताव-
स्वोत्पन्नस्य गमाश्मरथ्यमाहा-प्रतिज्ञेति । प्रति-
ज्ञासिद्धर्थे । तस्य प्रतिज्ञासिद्धेति । इदमिति ।
एतदपि प्रथया सर्वविज्ञाने विद्यमानेऽपि जीवोपक्रमस्य हि नात्र तदाह-तस्या इति । तस्य व्यतिरेकज्ञात
१९२५-वर्षेति । ‘प्रतिज्ञासिद्धेति’ इति व्याख्यायावशिष्ट व्याख्यास्यमुपभरति-तस्मादिति ।

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसम्पर्कात्कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्सम्प्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति—“एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते” [छां० ८ । १२ । ३] इति ॥ क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति—“यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” [मुण्ड० ३ । २ । ८] इति ॥ यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्ति, एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि मन्वार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनाऽवस्थानादुपपन्नमिदमभे-

रत्नमहा ।

उत्क्र० ॥ सत्यसंसारदशायां भेद एव, मुक्तावेनाभेद इत्यौडुलोमिमतम् ॥ तत्र मानमाह—श्रुतिश्चेति ॥ समुत्थानम् उक्त्वान्तिः । ननु समास्यौपाधिकत्वात् सर्वदेवाभेद इत्यागक्य दृष्टान्तवत्त्वेन ससारस्य स्वाभाविकत्वमित्याह—क्वचिच्चेति ॥ “यथा नद्यःस्यन्दमानाःसमुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपेविहाय” [मुण्ड० ३।२।८] इति नदीनिदर्शन व्याचष्टे—यथा लोक इति ॥ २१ ॥ सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति ॥

भामती ।

इत्याश्रय्य आचार्यो मेने ॥ २० ॥ आचार्यदेशीयान्तरमतेन समाधत्ते—उत्क्रमिष्यत एवंभावादि-त्यौडुलोमिः । जीवो हि परमात्मनोऽत्यन्त भिन्न एव सन् देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपधानसर्पकात्संघा कटुपः, तस्य च ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्सम्प्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरि-दमभेदेनोपक्रमणम् । एतदुक्तं भवति—मिष्यन्तमभेदमुत्पादाय भेदकालेऽप्यभेद उक्तः । यथाह पाञ्चरा-त्रिकाः—‘आ मुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च । मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावन ॥’ इति । अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति—श्रुतिश्चैवमिति । पूर्वं देहेन्द्रियायुपाविष्टेन कटुपःमात्मन उक्तम् । सन्नति स्वभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्वउद्देश्य कालुष्य पार्थिवानामगुनामिदं इयामत्र कण्ठ पाके-नेन । ज्ञानध्यानादिना तदपनीय जीवः परात्परतरं पुरुषमुपैतित्याह—क्वचिच्च जीवाश्रयमपीति । नदीनिदर्शनम् ‘यथा सोम्येना नद्यः’ इति ॥ २१ ॥ तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्त्वात्तन्निर्णयत्वाचार्य-मतमाह सूत्रकारः—अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः । एतद्व्याचष्टे—अस्यैव परमात्मन इति । न जीव आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भेदाभेदादयोतनायाभेदाशनेयुक्तम् ॥ २० ॥ मतान्तस्माह—उत्क्रमिष्यत इति । विभजते-विज्ञानेति । मुक्तावेनाभेदः ससारे भेद एवेयुक्तेऽर्थे मानमाह—श्रुतिश्चेति । अमिन्नस्यापि जीवस्यौपाधिकभेदविगमादमिनिष्पत्तिरौपचारिकत्वाशक्य नामरूपाश्रययत्नाद्यस्य श्रुतन्तरं मगमा-व्योक्तः साव्य एवाभेदो न मरभात इत्याह—क्वचिदिति । उक्तं काठश्रमपि किमिषोऽप्यारिकं न स्यादित्याशस्य वाक्ये दृश्यमानमर्थमाह—यथेति । नदीना नामरूपाश्रयत्वेऽपि कुतो जीवस्य तदाश्रयत्वं तत्राऽह—दृष्टान्तेति ॥ २१ ॥ सिद्धान्तमाह—अवस्थितेरिति । सूत्र व्याचष्टे—अस्यैवेति । जीव-

देनोपक्रमणामिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथा च ब्राह्मणम्-
 “अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छा० ६ ।
 ३ । २] इत्येवजातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति ॥
 मन्त्रवर्णश्च-“सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वा-
 भिवदन्यदास्ते” [ते० आ० ३ । १२ । ७] इत्येवजातीयकः ॥ न च
 तेजःप्रभृतीनां सृष्टा जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता । येन परस्मादात्म-
 नोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् ॥ काशकृत्स्नस्याचार्यस्याऽधिकृतः परं-
 मेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् ॥ आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य
 परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतम् । तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति स्वापेक्षत्वाभिधा-
 नात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते ॥ ओङ्गुलोमिपक्षे

रत्नप्रमा ।

अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमुपक्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । एतेन-जीवलिङ्गानां ब्रह्मपर-
 त्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति । प्रतर्दनधिकरणे कथितत्वात् । नापि जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिश-
 दनार्थम् । “सुबुद्ध्युत्क्रान्त्योर्भेदेन” [१ । ३ । ४२] इत्यत्र गतत्वात् । अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति
 निरस्तम् । जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदोद्देश्यत्वा-
 दिकं, स्वतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थमस्यारम्भात् । ज्ञायते चात्र लिङ्गमात्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य
 धर्मिणो ब्रह्मणो धर्मन्तरस्य प्रहणं विनैव ब्रह्मवर्मकथनम् । भेदाभेदयोस्तु धर्मिद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यम् ।
 धीरः सर्वज्ञः, सर्वाणि रूपाणि कार्याणि, विचित्य मूढः, तेषां नामानि च कृत्वा तेषु बुद्ध्यादिषु
 प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्यात् यो वर्तते, तं विद्वानिदं नामो भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरेक्यं दर्शय-
 तीत्याह-मन्त्रेति ॥ जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाच्चैवमिष्यत आह-न च तेज इति ॥ मतस्य विभक्त्य
 दर्शयति-काशकृत्स्नस्येत्यादिना ॥ कियानपीति । अभेदवद्देशोऽपीत्यर्थः । तत्रान्यस्य मतस्यो-
 भासवी ।

आत्मनोऽन्यः । नापि तद्विकारः, किंत्वान्मन्त्रविशेषाधानकल्पितत्वाच्छेदः । आकाश इव घटमणिकृदिक-
 स्त्रिणावच्छेदो घटाकाशो मणिकृत्काशो न तु परमाकाशादन्वस्तद्विकारो वा । ततश्च जीवात्मनोपक्रमः
 परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात् । स्थूलदर्शिशोकरूपतीक्ष्णरूपीयापाविंक्तान्मन्त्रेणोपक्रमः कृतः ।
 अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति-तथा चेति । अथ विकारः परमात्मनो जीवः कस्मान्न भवत्याकाशादिवदित्याह-
 न च तेजःप्रभृतीनामिति । न हि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते, एव जीवस्येति । आचार्य-
 प्रपन्न विमज्जत-काशकृत्स्नस्याचार्यस्येति । आत्यन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणभावमाधातनापत्ति-
 आनन्दगिरीय-भाषयतिर्णयः ।

परयोर्भेदात्जीवोपक्रमः परणैवोपक्रमो भोक्तोपक्रमश्च स्थूलदर्शिशोकरूपीयविति भावः । परस्यैव जीव-
 नानुसन्धानं मानमाह-तथा चेति । न केवञ्च ब्राह्मणं परापरयोरेक्यं दर्शयति, किंतु मन्त्रध्यायाह-
 मन्त्रेति । धीरः सर्वज्ञः सर्वाणि रूपाणि चराचरानि शरीरानि विचित्य निर्भाव तेषां नामानि च कृत्वा
 स्वयं तत्रानुप्रविश्याभिवदनादि कुर्याद्व्यो वर्तते तमेवंभूतं विद्वानिदं नामो भवतीति मन्त्रोऽपि परस्यैव
 जीवेन स्थितिमाह-अर्थः । तेजःप्रभृतीनामिति जीवस्य त्रैलोक्यवाङ्मनस्यैव सर्वज्ञानसिद्धेरायतिरुक्तस्य
 धृत्वावदुक्तमिदं वाच्यमाह-न चेति । मन्त्रोपक्रमप्रत्ययं पञ्चम्य विमज्जते-काशेति । आत्मनस्य परस्यैव
 इत्यत्र जीवस्य परस्मादनन्यत्वं नैवाह-आश्मरथ्यस्येति । अभेदवद्देश्यापि भाषात्रिकपानवीयुक्तम् ।
 आश्मरथ्यस्यैव इतीत्येवमादावनेति नार्थं तत्र प्रत्ययमाह-श्रीकृष्णोपीति । अस्मान्तरं कस्मात् ।

१ पर एवपर इति पाठान्तरम् । २ प्रपन्नस्यैव प्रथमे कर्तृत्वमित्येवमस्ति इन्द्रमातापितृणां तत्रास्ति
 (३०-३२ सू.) ३ तमे विमज्जते इति भाष्ये पा० ।

पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षो भेदाभेदो गम्येते ॥ तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते । प्रतिपिपादयिपितार्थानुसारात्-“तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८ । ७-१६] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते ॥ विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रसङ्गात् तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत ॥ अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासम्भवाद्दुपाध्याश्रयनामरूपं जीव उपचर्यते ॥ अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या ॥

रत्नप्रभा ।

पादेयत्वमाह-तत्र काशकृत्स्नीयमिति ॥ सोऽय देवदच इति तत्तन्मस्यादिनाक्येभ्यः परापरस्योत्पत्ताभेदः प्रतिपादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारीत्वादित्यर्थः । ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याप्ययमेव पक्ष आदेय इत्याह-एवञ्चेति ॥ अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः । कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति, न सत्यस्यैवपि द्रष्टव्यम् । यदुक्तम्-नदीदृष्टान्तात् समारः स्वामात्रिक इति, तन्नैत्याह-अतश्चेति ॥ अनामरूपप्रवृत्तान्जीवस्येत्यर्थः । उत्पत्तिश्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदानिश्चित आह-अत एवेति ॥ उत्पत्तेः स्वामात्रिकत्वे मुक्तययोगादेवेत्यर्थः । अत्र पूर्वपक्षे बीजत्रयमुक्त-जीवोपक्रमः, परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधान, विज्ञानादुद्देश्येति । तत्र आद्यं बीज त्रिमूर्त्या निरस्तम् । सम्प्रति भामती ।

कोऽभेद आस्येयः, तथा च कथञ्चिद्भेदोऽपीति तमास्थाय कार्यकारणभावा इति मतत्रयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमत साधुत्वेन निरारयति-तत्र तेषु मध्ये काशकृत्स्नीयं मतमिति । आत्यन्तिके हि जीवपरमात्मनोरभेदे तात्त्रिकेऽनाद्यत्रियोपाधिकल्पितो भेदस्तत्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावात्तत्रोपदेशश्रवणमनन-निदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण विद्यया शक्यः समूहत्वात् कथितु, रज्ज्वादिनिष्प्रम इव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण, राजपुत्रस्येव च म्हेऽऽकुञ्जे बर्धमानस्यात्मनि समारोपितो म्हेच्छभाजो राजपुत्रोऽसीति भासोपदेशेन । न तु मृत्त्रिकारः शरानादिः शतशोऽपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मना मृद्भावासाक्षात्कारेण शक्यो निरर्तयितु, तत्कर्म्य हेतो, तस्यापि मुरो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वात्, एतदनुक्त ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वात्, सोऽय प्रतिपिपादयिपितार्थानुसारः । अपि च जीवस्यात्मनिकारत्वे तस्य ज्ञानभ्यानादिसाधनानुष्ठानात् स्पष्टतावप्येव सति नाभूतत्वस्याशास्तीत्यपुरार्थत्वममृतवप्राप्तिश्रुतिनिरोधश्च । काशकृत्स्नमते त्वेनद्रुमय नास्तीत्याह-एवं च सतीति । ननु यदि जीवो न विभक्तः किंतु ब्रह्मेव कथं तर्हि तस्मिन्नामरूपश्रयणश्रुतिः, कथं च ‘यथाग्निः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः’ इति ब्रह्मविकारश्रुतिरित्याशक्तमुपसहाराख्याजेन निराकरोति-अतश्च स्वाश्रयस्येति । यतः प्रतिपिपादयिपितार्थानुसार-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

संप्रत्यन्तमस्याऽऽदेयत्वमाह-तत्रेति । इतरस्यापि द्वयस्य दर्शन श्रुतिमूलाभिव्याशकपोतश्रुतेस्तत्रातापर्यागमैरमित्याह-प्रतीति । पारोक्ष्यसद्वयत्वनिवृत्त्या तत्रमर्थयोरैक्यनारिषात्पानुमारिषादन्तिमस्याऽऽदेयत्वेत्यर्थः । कथमोदृग्नाकार्येभ्येष्टत्वं तत्राऽऽह-तत्त्वमिति । किञ्च भेदाभेदयोर्मनुष्ये वन्मुभूतभेदस्य ज्ञानेनानुच्छेदाज्ञानान्मुक्तिश्रुतियुक्ता स्यात्तस्मादात्यन्तिकमर्थमेव तात्त्रिकमन्याह-एवं चेति । चकारोऽन्वयार्थेण । जीवस्य ब्रह्मकार्येऽपि तत्तादात्म्यममृतत्वम स्यादित्याशक्याऽऽह-विकारोति । जीवस्योत्पत्तिप्रदर्शनात् चैकाग्रद्वय चिन्त्येनेति भावः । नदीदृष्टान्तेन ह्यगत नामरूपमन्यथा दृष्टान्तवैभवात्ततोऽन्यत्वमसीत्युक्तिमिषाशक्याऽऽह-अतश्चेति । आत्यन्तिकभेदे ज्ञानादमृतत्वयोगादियत्र शक्यार्थः । दृष्टान्तश्रुतेरन्यथाऽपि नेतु शक्यतात्तदुरोधात्तत्रमादिभिन्द न कस्यमिति भावः । जीवस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तात्प्रागादिब्रह्ममथु या भेदाभेदपक्षस्य प्रामाणिकत्वं तत्राऽऽह-अत इति । अनौपचारिके जन्मनि

यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यस्समुत्थानं विज्ञाना-
 त्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति ॥ तत्रापीयमेव
 त्रिसूत्री योजयितव्या-“प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्रमर्थः” [१।४।२०]
 इदमत्र प्रतिज्ञातम्-“आत्मनि विदिते सर्वमिदं विदितं भवति इदं सर्वं
 यदयमात्मा” [वृ० २।४।५] [४।५।७] इति च ॥ उपपादितं च सर्वस्य
 नामरूपकर्मप्रपञ्चस्य । एकप्रसवत्वादेकफलत्वान्च ॥ दुन्दुभ्यादिदृष्टा-
 न्तैश्च । कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् ॥ तस्या एव प्रतिज्ञाया-
 स्सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्ग-यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञाना-
 त्मभावेन कथितमित्याश्रमर्थ आचार्यो मन्यते ॥ अभेदे हि सत्येकवि-
 ज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति ॥ “उत्क्रमिष्यत एवम्मा-
 वादित्यौडुलोमिः” [व्या० १।४।२१] उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञान-
 ध्यानादिसामर्थ्यात्सम्प्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसम्भवादिदमभेदाभिधान-
 मित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ “अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः” [व्या० १।
 ४।२२] अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानाऽऽत्मभावेनाऽवस्था-
 नादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । ननुच्छे-
 दाभिधानमेतद्-“एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न

रत्नप्रभा ।

द्वितीयम् अनूय तथैव निराचष्टे-यदप्युक्तमित्यादिना ॥ आत्मज्ञानात् सर्वज्ञान यत्प्रतिज्ञात, तत्र
 हेतुः “इदं सर्वं यदयमात्मा” [वृ० २।४।६] इत्यव्यतिरेक उक्त । तस्य प्रतिपादनात्तदेव
 प्रतिज्ञानमुपपादितमिति योजना । एकस्मात् प्रमत्तो यस्य, एकस्मिन् प्रथमो यस्य, तदज्ञादित्यर्थः ।
 समुत्थानम् अभेदाभिधानमिति यावत् । जन्मनाशाशुक्तौ नामदे इत्यादिष्य परिहरति-नन्वित्यादिना ॥

भामती ।

श्चासुतत्वप्रान्तिथ विकारपक्षे न समस्तः, अतश्चेति योजना । द्वितीयपूर्वपक्षज्ञानमनर्थेन त्रिमूर्त्यापार-
 रोति-यदप्युक्तमिति । शेषमतिसोहितार्थ व्याख्यातार्थे च । तृतीयपूर्वपक्षज्ञाननिरामे काशकृत्स्नी-
 येनेत्येव कारणे तन्मनाश्रयणेनेव तस्य शक्यनिरासत्वात् । ऐकान्तिकं दृष्टेते आत्मनोऽन्यकर्मकरणे दिन
 आनन्दागरीष-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानादसृजनामिद्वेदेवैपर्ययः । द्वितीय पूर्वपक्षज्ञानमनुभाषणे-यदपीति । प्रष्टात्रिमूर्त्या प्रपाह-तत्रा-
 पीति । योजनाप्रसंगेन दर्शयितुमाश्रमर्थमनाह-प्रतिज्ञेति । तदज्ञानात् प्रविज्ञास्वल्पमाह-इदमिति ।
 आत्मनि विदिते विदिते न कथं प्रथमं स्यादिति सतिहान प्रपाह-इदं सर्वमिति । सर्वस्याऽऽत्ममात्र-
 सुत्तमसि कुतो मुन्यमि वाश्रवाऽऽ-उपपादितं चेति । सर्वस्याऽऽत्ममात्रमिति शेषः । उपपाद-
 नप्रकारं सूचयति-एकेति । ‘न यथाऽऽर्द्धोक्षे’ इत्यादिनिरूपणाय ‘न यथा सर्वाणामनाम्’ इत्या-
 दिना चैवप्रत्यय न सर्वस्योक्तम् । यद्य यन्मादृत्वयो यत्र लीयते तन्नो नातिरिष्यते यथा घटादि
 मृदादेस्माशासमप्रभवाशासमप्रत्ययान सर्वस्य जगत्प्रमात्रेण तथा चाऽऽत्मरिषया सर्वमतिरिष्यते ।
 दृष्टान्तभूतेषु सर्वस्य कार्यप्रत्ययस्याऽऽत्ममात्रमितिहेतुमुच्यते । प्रतिज्ञामित्यमिपाह-दुन्दुभ्यादीति ।
 प्रतिज्ञा व्याख्यातव्यमित्यत्र-तस्या इति । प्रतिज्ञा घटयति परस्य जीवनेनोपान द्विमिपुष्पो
 तत्राऽऽ-अभेदे हीति । मात्तस्या-उत्क्रमिष्यत इति । मिदमनाह-अपमित्येति । परा-
 पापेभ्योऽपि तन्मिदमित्युक्तमित्येति-नन्विति । निराचष्टेतिप्रमाणसम्भवादात्मन उपेक्षादियथा

प्रेत्य संज्ञास्ति" [वृ० २ । ४ । १२] इति कथमेतदभेदाभिधानम् ॥
 नैष दोषः ॥ विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानम् । नात्मो-
 च्छेदाभिप्रायम् ॥ "अत्रैव मा भगवानमृमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ति" [वृ० २ ।
 ४ । १२] इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात् ॥
 "न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽप्यमात्मानुच्छिच्छित्तिधर्मा
 मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" [वृ० ४ । ५ । १४] इति ॥ एतदुक्तं भवति ॥
 कूटस्थानित्य एवायं विज्ञानधन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति ॥ मात्रा-
 भिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति ॥
 संसर्गाभावे च तत्कूटस्थ विशेषविज्ञानस्याभावात् "न प्रेत्य संज्ञास्ति"
 [वृ० २ । ४ । १२] इत्युक्तमिति ॥ यदप्युक्तं "विज्ञातारमरे
 केन विजानीयात्" [वृ० २ । ४ । १४] इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसं-
 हाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वमिति ॥ तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्श-
 नेन परिहरणीयम् ॥ अपि च "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
 पश्यति" [वृ० २ । ४ । १४] इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शना-
 दित्यक्षणे विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य "यत्र त्वस्य सर्वमात्मेवाभूत्तत्केन कं
 पश्येद्" [वृ० ४ । ५ । १५] इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादि-

स्तनप्रभा ।

मृतस्य सज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मा मोहितानसि ज्ञानरूपस्यात्मनो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मंत्रे-
 श्योक्ते मुनिराह-न वा अरे इति ॥ मोह मोहकत्वाक्यम् । अविनाशी नाशहेतुः । अत
 उच्छिच्छित्तिधर्मा नाशाग्न भवतीति अनुच्छिच्छित्तिधर्मा इत्यर्थः । तृतीयं बीज तृतीयेन मतेनेव विरसती-
 यमित्याह-यदपीत्यादिना ॥ आद्यमतद्वये सत्यभेदागीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः । काशकृत्स्नस्य
 मते तत्त्वन्तर्भेदाद्विज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसांगित्यन्वये मन कथित विज्ञातृत्व मुक्ते
 ब्रह्मात्मनि भूतदूर्गत्वोक्तमिति परिहरणीयमित्यर्थः । किञ्च पूर्वपरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मन-
 त्वावगमाद्विज्ञातृत्व कथितमेतानुवृत्ते इति न तद्विगेन जीवपरत्वमित्याह-अपि चेति ॥ आप्त्यु पक्षेऽपि
 भामती ।

क परयेत्' इति आत्मनश्च कर्मत्वं 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति शक्य विप्रेक्षुम् । भेदाभेदपक्षे
 ईकान्तिके वा भेदे सर्वमनद्वैताश्रयमशक्यमित्यत्र भारण्यार्थः । न केन काशकृत्स्नीयदर्शनाश्रयणेन
 भूतदूर्गत्वात् विज्ञातृत्वमपि तु श्रुतिर्वाग्विषयपर्यालोचनवाक्येऽभेदेत्याह-अपि च यत्र हीति । वस्मात्
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शुक्तमभेदाभिधानमित्याह-नेति । अविशेषश्रुतेर्विशेषार्थत्वे नियामकमाह-अत्रेति । मोह मोहन वाक्य-
 मिति यावत् । अविनाशोऽपि विनाशयोग्यत्वमुच्छिच्छित्तिर्भेदो विनाशयोगिः नमुक्तमिति भेदः । कथं तर्हि
 'न प्रेत्य' इत्यादि तत्राऽऽह-मात्रेति । कथमेतन्नता निधोऽत्रोऽसमागित्वादास्य श्रुतिनात्यर्थमाह-
 एतदिति । तृतीयं पूर्वपक्षशीलमनुवृत्ति-यदपीति । उपसंहरात्तदनुवृत्त्यस्य च विज्ञानान्धयेन समग-
 दिति शेषः । भेदाभेदादे जीवस्येऽश्रेण भिन्नेनागतिधोगात् 'विज्ञातारमरे केन' इत्याक्षेपायोगादत्यन्ता-
 भेदे कर्मकरणयोर्भावादाक्षेपसिद्धेर्निवृत्त्यर्थमाऽऽदेयत्वमि युक्तमाह-तदपीति । तन्मते जीवपरयो-
 रभेदाजीवस्य ज्ञातृत्व भूतदूर्गत्वात् त्वन्तेऽनोक्तमिति भावः । श्रुतिर्वाग्विषयानेचनयामपि जीवस्य
 ज्ञान्तृत्वमित्याह-अपि चेति । अन्यत्रानिर्णय-सं द्वैतदृष्टेः प्रत्येकदृष्टिविज्ञानपक्षेऽपि

नज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" [वृ० ४ । ४ । २५] इति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात् । अन्यथा च समुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः । सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते—“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः” [मुण्ड० ३ । २ । ६] इति च श्रुतेः । “तत्र को मोहः कश्चोक्त एकत्वमनुपपश्यतः” [ईशा० ७] इति च । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात्

रत्नप्रभा ।

बाधादहं ब्रह्मेति निर्माध ज्ञान न स्यादित्याह—अन्यथा चेति ॥ अभेदस्यापि सत्त्वात् प्रमेत्याशक्य भेदाभेदयोर्विरोधात् सदायः स्यादित्याह—सुनिश्चितेति ॥ मास्तु निर्माधज्ञानमित्यत आह—निरपवादमिति ॥ “अहं ब्रह्म” इत्यबाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्तकवमित्यत्र स्थितिमप्याह—स्थितेति ॥ आस्यन्तिकैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति, न भेदाभेदयोरिति भावः । ननु जीवपरमात्मानौ, स्वतो भिन्नौ, अपर्यायनामवत्त्वात्, स्तम्भकुम्भप्रदित्यत आह—स्थिते चेति ॥ कथं तर्ह्य-भामती ।

न सुनिश्चितार्थमात्मनि ज्ञान भवेत् । सुनिश्चितार्थं च ज्ञान मोक्षोपाय श्रूयते—“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः” इति । तदेतदाह—अन्यथा समुक्षूणामिति । ‘एकत्वमनुपपश्यत’ इति श्रुतिर्न पुनरेतज्ज्ञानेकत्वे अनुपपश्यत इति । ननु यदि क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरभेदो भाविकः । कथं तर्हि व्यपदेशबुद्धिभेदो क्षेत्रज्ञः परमात्मेति । कथं च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य भगवतः सत्सारिता । अत्रिचारुतनामरपोपाधिवशादिति चेत् । कस्येयमविद्या । न तात्रजीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकामायात् । नापि परमात्मनः, तस्य विद्यैकरसस्याविद्याश्रयत्वानुपपत्तेः । तत्र ससारिणाससारि-विद्याविद्यावत्त्वरूपानुद्धर्मसर्गादुद्विष्यपदेशभेदाद्वास्ति जीवेश्वरोर्भेदोऽपि भाविक इत्यत आह—स्थिते च परमात्मक्षेत्रज्ञात्मैकत्वोति । न तावद्भेदाभेदाभेदकरभावनौ भवितुमर्हत इति प्रियप्रचित प्रथमे पादे । द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वापर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र यथा त्रिपदाददानात्तात्त्विके प्रतिभिन्वानामभेदोऽपि नीलमणिरूपाणकाचात्पुपधानभेदात्कारुपनिर्गो जीवाना भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदो वर्तयति, इदं निम्बस्वदातपिनास्ति च प्रतिभिन्वानि नीलोत्पलप्रदाशङ्खमलानि वृत्तद्वीर्षाभेदभास्ति वृत्तनीति, एव परमात्मनः शुद्धस्वमाजाजीवानामभेद ऐकान्तिकेऽप्यनिर्बचनीयानायत्रियोपधानभेदात्कारुपनिर्गो जीवाना आनन्दगिरीय—वायनिर्णयः ।

धियो निरपवादात्वायोगान्मुनेरसिद्धिरित्याह—अन्यथेति । मित्राभिन्नत्वमिति निश्चितार्था धीरनपरादेत्याशक्य भेदाभेदयोर्विरोधादसमुच्चयादेकस्य बर्दीयस्ये तद्विद्वत्ज्ञानस्य धाधातुत्वमप्यने सदायान्निरपवादात्मासिद्धिरित्याह—सुनिश्चितेति । ज्ञान मिष्यति चेत्तानेन पुमर्थमिदं एत निरपवादार्थेनेयाशक्याऽऽह—निरपवादं हीति । न केवत्रमङ्गीकारमात्र श्रुत्यनुरूपं चेतदित्याह—वेदान्तेति । ये यतयो यतनशीला नियतवाह्यरूपाः शुद्धबुद्धयश्च ते त्रिययैवृष्यद्वारा सर्वकर्मसन्वामूर्खप्रवृत्तानुपशान्त्याद्योगान्यासाद्देदान्तकरणकसाक्षात्कारादपरोक्षीद्वैतात्मानो मुच्यन्त इत्यर्थः । इतश्चकमेव तत्र नानेकमर्षायाह—तत्रेति । एतन्माचार्योपदेशमनुपपद्यतः शोकमोहोपलक्षितसर्वानर्थोपशान्तिरिति श्रूयते न त्वैकत्वानानाये अनुपपश्यत इति श्रुतिरित्यर्थः । निरपवादमेवाऽऽमापरोक्ष्य मोक्षापेक्षमित्यत्र मृतिमाह—स्थितेति । न हि भेदाभेदवादे मृतिरिति ज्ञापितप्रज्ञा ब्रह्मेवास्तीति ज्ञानमर्थयोगादत्रकालस्यापि तद्विषयत्वात्सम्पादेकत्वमैकान्तिकमित्यर्थः । अस्तु तर्हि परापरयोर्नामभेदादविद्यामस्त्वनदमानाभ्या रूपभेदाद्य घटपटादिघट्टेदभावः सत्सारानस्यायामिति नैयाह—स्थिते चेति । आत्यन्तिकभेदे जीवस्य पूर्वमिद्विद्वत्त्रयायोगात्को-

क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवजातीयक
 आत्मभेदविषयोऽयं निर्वन्धो निरर्थकः ॥ एको ह्ययमात्मा नाममात्र-
 भेदेन बहुधाऽभिधीयत इति ॥ न हि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद नि-
 हितं गुहायाम्" [तै० उ० २ । १ । १] इति काश्चिद्देवैकां गुहामधिकृ-
 त्येतदुक्तम् ॥ न च ब्रह्मणोऽप्यो गुहायां निहितोऽस्ति—“तत्सृष्ट्वा तदेवानु-
 प्राविशद्” [तै० ० । ६] इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात् ॥ ये तु निर्वन्धं
 कुर्वन्ति, ते वेदान्तार्थं बाधमानाऽश्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते,

रत्नप्रभा ।

पर्यायनामभेद इत्याशय्य जीवत्वे अत्वादिनिमित्तभेदादित्याह—एको हीति ॥ किञ्च विद्यातज्जुद्धिरूपायां
 गुहाया स्थितो जीवो भवति । तस्यामेव ब्रह्म निहितमिति श्रुते । न्यानैक्यात्तत्र एव प्रवेष्ट्याह—न
 हीति ॥ काश्चिद्देवैकामिति । जीवस्यानादव्यामिर्त्यर्थे । नन्वेकस्या गुहायां द्वौ किं न स्वाता-
 मियत आह—न चेति ॥ स्रष्टुरेव प्रवेशेन जीववान्न भेद । नन्वत्यन्ताभेदे जीवस्य स्पष्टमानाद्
 त्रयापि स्पष्ट स्याद् । अत स्पष्टत्वाम्यष्टात्वाभ्या तयोर्भेद इति चेत् । न । दर्पणे प्रतिबिम्बस्य स्पुट-
 त्वेऽपि निम्बस्यास्पुटत्वयत् कल्पितभेदेन निरुद्धधर्मत्रयस्योपपत्ते । सत्यभेदे येषामाप्रहस्तंया दोषमाह—
 ये त्विति ॥ सोऽयमिति यत्तत्त्वमसी यकार्यकारणद्वयसामानाधिकरण्यादत्यन्ताभेदो वेदान्तार्थे । तद्विधे
 भावती ।

भेदो बुद्धिव्यवदेशभेदानय च परमात्मा शुद्धविज्ञानानन्दस्वभाव इमे च जीवा अभियाशोऽनुत्पातुपञ्चमाज
 इति वर्णयति । अत्रिदोषज्ञान च यद्यपि विद्यास्त्वमाने परमात्मनि न साक्षादस्ति तथापि तत्प्रतिबिम्ब-
 कल्प्यजीवप्रारणे परमिजुष्यते । न चैवमन्योन्याश्रयो जीवनिर्माणाश्रयाऽविद्या, अविद्याश्रयश्च जीवनिर्माण
 इति, बीजासुरवदनादित्यात् । अत एव कानुदिरूप ईधते मायामारचयत्यनधिकाम्, उदेश्याना सर्गादी
 जीवानामपमात्, कथं चामान सन्धारिण विविचयेदनामान कुर्यादित्याद्यनुयोगो निरनुपपत्तः । न
 एवादिमान् सत्सार, नाव्यादिमानविद्यानीनविभाग, येनानुयुष्येतेति । अत्र च नामग्रहणानविद्यामुप
 लक्षयति । न्यादेतत् । यदि न जीवात् तत्र भिद्यते, ह्यन जीव स्पुट इति त्रयापि तथा स्यात्,
 तथा च 'निहित गुहायाम्' इति नोपपद्यत इत्यन आह—न हि सत्यमिति । यदा हि विम्बस्य मणि-
 ष्टपागादयो गुहा एव तद्व्यणोऽपि प्रतिचीत्र भिन्ना अत्रिदा गुहा इति । यदा प्रतिबिम्बेऽनु मासमानेऽनु
 विम्बे तदभितरमपि गुहमेव जीवेषु मासमानेषु तदभितरमपि ब्रह्म गुहम् । अस्तु तर्हि तद्व्यणोऽप्यनु
 मित्यन आह—न च ब्रह्मणोऽप्यनु इति । ये तु भासन्मध्यप्रभृतय निर्वन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थमिति ।
 आनन्दविरहित—न्यायात्पर्ये ।

शरारदीनामपि पूर्वमिहकण्टकानुपगमात्तत्सदृशस्यैतौत्वेत्तैर्लोकात्मिदि । न च विम्बप्रतिबिम्बसदृशवि-
 कल्पिभेदयोन्मात्स्विरन्मेषय प्राचीनिरुद्धधर्मोप्यामेन शक्य चारिनुनिनि भाव । निर्वन्धनेर्भेदस्यै
 हेतु—एको हीति । नामप्रमाण रत्नोपपत्तम । इतिशब्दादुपरिष्ठात्तन्मादृशीं विप्लव सत्प्रतीति ।
 ननु 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इति तस्य गुहाशिवधुनेन्यस्यास्पुटसत्त्वविपरीताऽत्रोपादेत स्याद्वि-
 त्याह—न हीति । गुहाशब्देनाविद्यात्तत्त्वमोर्ध्वगात्तत्र मेषजावन प्रतिबिम्बितस्य प्रकृत्य स्पुटत्वेऽपि
 विम्बस्यानीत्यास्पुटत्वं तस्यैव न निरुद्धधर्मोऽपि तस्यैव तस्यैवतानविज्ञानपटीकयाऽत्रिनि माय । प्लविचैरेत-
 निनि तीरमात्रा प्रतिबिम्बप्रथमतःकिञ्चित् कथं । अस्तु तर्हि तद्व्यणोऽप्यनुत्वेनात्तत्त्वादि गुहा प्रवि-
 त्त्याह—न चेति । श्रोत्राशब्दोपाय तीरप्रतीतिः तस्यैव तस्यैवतानविज्ञानपटीकयाऽत्रिनि माय । प्लविचैरेत-
 निनि तीरमात्रा प्रतिबिम्बप्रथमतःकिञ्चित् कथं । अस्तु तर्हि तद्व्यणोऽप्यनुत्वेनात्तत्त्वादि गुहा प्रवि-

कृतकमनित्ये च मोक्षं कल्पयन्ति, न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति ॥ २२ ॥
इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

एतन्मोक्ष ।

एव नि श्रेयससाधनम् । तस्य वायो न युक्त इत्यर्थः । किञ्च भेदाभेदादिना ज्ञानकर्माभ्यां कृतक मोक्ष कल्पयन्ति । तत्रानित्यत्व दोष । यत्तु कृतकमपि नित्यमिति, तत्र यत्किंवासाध्य तदनित्यमिति न्यायप्रतिपत्तिम् । अस्माकं एतन्मोक्षस्य ज्ञानसाध्यत्वान्नित्यमुक्तात्ममात्राच्च नानित्यदोष इति भावः ।

भासती ।

ब्रह्मण सर्वात्मना भासते वा परिणामाभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादनिष्पन्नाच्च तदाश्रितो मोक्षोऽपि तथा स्यात् । यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमकृतक ब्रह्मस्वराह-न्यायेनेति । एव ये नदीसमुद्रनिदर्शनेना-मुक्तेर्भेद मुक्तस्य चाभेद जीवस्यास्त्ययत्न तेषामपि न्यायेनासंगति । नो जातु घटः पटो भवति । न नूत यथा नदी समुद्रे भवतीति । का पुनर्नद्यभिन्ना आद्युष्मत् । किं पाय-परमाणु उतैषां सस्यान-भेद आहोश्चित्तदारब्धोऽन्यथा । तत्र सस्यानभेदस्य तावदपि वा समुद्रनिवेशे विनाशात् कस्य समुद्रे-णैकता । नदीपायःपरमाणुना तु समुद्रपाय परमाणुभ्यः पूर्वोक्तमित्येभ्यो भेद एव नाभेद । एव समुद्रा-दपि तेषां भेद एव । ये तु काशहृत्स्नीयमेव मतमास्थाय जीव परमाणुनां शमाचाद्युष्मत् कथं 'नित्यकृत निश्चिन्त्य शान्तम्' इति न श्रुतिरिरो । निष्कलमिति सायनप्रव व्यासेषि न तु साशात्वम्, अंशश्च जीवः परमात्मनो नभस इव कर्णेनेमिमण्डलाच्छिन्न नभः शब्दधरणयोग्य, वायोरेव च शरीराच्छिन्नः पञ्चवृत्ति-प्राण इति चेत् । न तावन्नमो नभसोऽस्य, तस्य तत्त्वात् । कर्णेनेमिमण्डलाच्छिन्नमश इति चेत्, इन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तविरहेण कर्णेनेमिमण्डल वा तत्सयोगो वेद्युक्त भवति । न च कर्णेनेमिमण्डल तत्साक्षात्, तस्य ततो भेदात् । तत्सयोगो नमोवर्मेत्वात्तस्याश इति चेत् । न, अनुपपत्तेः । नमोवर्मेत्वं हि तदननयव सर्वाभिन्नमिति तत्सयोगः सर्वत्र प्रथेत् । न ह्यस्ति सभन्नेऽननयवमव्याप्य वर्तते इति । तस्मात्तत्रान्ति चेद्व्याप्येव । न चेद्व्याप्येति तत्र नास्त्वैव व्याप्येवास्ति केवच प्रतिषेधव्यधीननिरूपण-तथा न सर्वत्र निरूप्यत इति चेत्, न नाम निरूप्यनाम् । तत्सयुक्तं तु नमः धरणयोग्य सर्वास्तीति सर्वा धरणप्रसङ्ग । न च भेदाभेदोत्पत्त्यनरेणाशः शक्यो निर्वाहः । न चोभा-या, निरुद्धयोरेकतात्म-वायादियुक्तम् । तस्मादननिर्वाचनीयानाद्यत्रियापरिकल्पित एवांशो नभसो न भासति इति युक्तम् । न च काल्पनिको ज्ञानमात्रायत्तर्जापि । कथमविज्ञापमानोऽस्ति, असत्त्वात् । कथं शब्दधरणलक्षणाय कार्याय आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शून्यद्रव्ययोर्द्वेषोपादेयत्वेन सामानाधिकरण्या सौड्यमिति तदकस्यैव द्रव्यस्योपाधिकभेदापेक्ष न शून्यभे-दमाकाङ्क्षति । न च ब्रह्मणोऽस्य जीवो निष्कलशुने । न च श्रोत्रस्य कर्णेनेमिमण्डलाच्छिन्नोऽपि नमो-ऽशयमन-उद्भवाभावे तन्मात्रादतो जीवस्यापि ब्रह्माश-वामात्रान् भिन्नाभिन्नम् । न च भेदः साक्षात्पौ-लौकिकत्वात् । अन्तस्य त्वेनान्तिकस्य शास्त्रीयत्वात्तदनुपगमे सम्बन्धोरेव मुक्तिहेतुर्भासता स्यादिति भावः । कर्मैव मुक्तिहेतुरिति एतत् सम्बन्धिपेक्षाशङ्कनाऽऽह-कृतकमिति । एतत्कथंऽपि ध्वमनित्यते-त्वात्तस्याऽऽह-न्यायेनेति । मोक्षो निरतिशयानन्दत्वेन भासन्नाकृतकभेदमित्यः स्यादेव कथञ्चनया तस्या-भासनेति एतत्कथं कथं नानित्यता पक्षधने च पक्षधनान्नेनेधस्य पुनरन्वयतापुनराशुचित्तुतिर्वाक्येन । न च ध्वमनित्येऽपि कारणभासान्न ध्वमस्य पुनरु पक्षिन्तस्य प्रतिवोगिभेदेनाभ्यानात् । तदभेदे च तदुत्पत्तेरास्यकथादतो न कर्मसा-या मुक्ति । न चास्मन्मते कथञ्चनोऽपि पशुव्यतिरिक्तोऽस्तीति भावः । तदेव प्रथमभूते प्रवणि मैत्रेयाश्रयणमभिनमित्युपमहर्षिमुक्ता युक्तम् ॥ २२ ॥ (६) ॥ यत्प्रतिज्ञा-

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥ (७) ॥

यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्यः, एवं निश्श्रेयसहेतुत्वाद्धर्म जिज्ञास्य-
मित्युक्तम् । ब्रह्म च "जन्माद्यस्य यतः" [व्या० सू० १।१।२] इति लक्षि-
तम् ॥ तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुलालसुव-
र्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः—किमात्मकं

रत्नप्रभा ।

तस्मान्मंत्रेधीत्राद्यण प्रत्यग्रहणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (६) ॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा० । लक्षणम्-
श्रेयास्य सङ्गतिं षक्तुं वृत्त स्मारयति—यथेति ॥ तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्यत्वार्थं सामान्यतो जगत्कारणत्वं
लक्षणमुक्तम् । तेन बुद्धिस्ये ब्रह्मणि कृत्स्नवेदान्तसमन्वय प्रतिपाद्यतः कारणत्वं किं कर्तुः प्रमाणम् उत प्रदन्वित्य-
कर्तृबोधभयस्यमिति विशेषजिज्ञासायामिदमाह—यते । तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतुत्वात्तेनास्य
सङ्गति । यथापि तदानन्तर्धमस्य युक्तम् । तथापि निश्चिन्तात्पर्यवेदान्तं, कर्तृमात्रेधरमतनिरासः
सुकर इति समन्वयान्ते इदं विवक्षितम् । लक्षणमूरस्याध्यायादिसङ्गतत्वात्तस्यापि अध्यायादिमंगतिः ।
पूर्वम सर्वजिज्ञानप्रतिज्ञाया मुक्त्वादादावयस्य जीवपरत्वं निरस्यम् । तदयुक्तम् । कर्तृपादानयोर्भेदेन
भाषती ।

कार्यत्वं, न जानु रन्नामत्रायमान उगो मयकार्यादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम् । अज्ञातत्वमिदं
कार्यव्यङ्ग्यत्वात् । कार्यत्वादात्पूर्वमज्ञात कथं कार्यो पादाद्गमिति चेत् । न । पूर्वपूर्वकार्योत्पादयत्नप-
त्वात्सत्यपि एते तत्सत्कारानुदृष्टेरेनादित्वाच्च कपना तत्सत्कारप्रमाहस्य । अस्तु वानुपपत्तित्वे कार्य-
कारणयोर्भावात्प्रकार्यात् । अनुपपत्तिर्हि मायामुपोद्बलव्यत्यनुपपद्यमानार्थत्वान्नायायाः । अपि च भावि-
कांशनादिनां मने भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तमशयत्वाच्च ज्ञानस्यानगाधनो बोधः स्यात् । तदेवमाका-
शात् इय श्रोत्रमनिर्वचनीयम् । एव जीवो ब्रह्मणोऽय इति कान्तृष्नीय मतमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (६) ॥
प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । स्यादेतत् । वेदान्तानां त्रयणि समन्वये दर्शिते ममान सम-
न्वयलक्षणमिति किमपरमत्रक्षिप्यते यदर्थमिदमाह—यत इति शब्दां निराकर्तुं, सगतिं दर्शयन्नश्रेयसाह—यथा-
भ्युदयेति । अत्र च लक्षणस्य सगतिमुक्त्वात् लक्षणेनाभ्यासिकरणस्य सगतिरुक्ता । एतदुक्तं भवान्-
स्य जगत्कारणे तत्रणि वेदान्तानामुक्तं समन्वयः । तत्र कारणमात्रस्योभयया दर्शनाज्जगत्कारणं
ब्रह्मणः किं निमित्तंवेत्, उगोपादानवेनापि । नत्र यदि प्रथमं पत्रस्तत्त उपादानकारणानुसरणे
सांख्यस्मृतिमिदं प्रमाणमभ्युपेयम् । तथा च 'जन्माद्यस्य यत' इति ब्रह्मलक्षणममाधु, अत्रियानि
प्रधानेऽपि गतन्वात् । असमवादा । यदि नूतः पक्षमनो नानिज्यामिनीत्पत्तानिमिति साधु लक्षणम् ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यद्वाग्मंत्रेधीत्राद्यणस्य ब्रह्मणस्य तस्मादेवोपादानं ब्रह्मणः सा सति—प्रकृतिश्चेति । स्वयंहेतुत्वस्य-
द्वौलक्ष्यस्य षक्तुं वृत्तं कर्तव्यमिति—यथेति । सृष्टान्तमाह—यतार्थमनूय ब्रह्मलक्षणस्य कारणस्य दर्शित-
स्यार्थस्य विचारप्रतिज्ञाया सगतिमाह—अत्र चेति । ब्रह्मकारणस्यार्थोपलक्षणस्य कारणविशेषविचारस्य च
सत्त्वोक्तिपूर्वकमत्रिष्टमर्थमाह—यतः । ननिमित्तं सहायमाह—नचेति । जगदादिमो नोऽपि कार्यामिदं रा-
श्रेयोभयकारणोक्तिस्तदन्तरमम्याऽऽह—यथेति । निर्णयत्वात्पर्यवेदान्तनिमित्तत्वमात्रा ज्ञानुक्तिर्निर्णयोक्ति-
सुसूतेति मन्त्रसहायमाने विवक्षितेयदृष्टिप्रमाणमुत्तरं विषये मन्त्रयोः द्वावप्य इति कारणानामत्र तत्रोत्पत्ति-
मात्रः । अत्रलक्षणस्यार्थादिभ्यः सङ्गर्हा । तत्रोक्तिसर्वा पदि । पूर्ववत् प्रतिज्ञायोगेन निमित्तो-
त्पत्त्यस्य कथमिति । समानधर्मेददृशा विवक्षितेयं विवक्षयि—किमिति । प्रतिज्ञाया मुक्त्वात्तं वाक्यम्

पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति ॥ तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति ॥ कस्माद् ॥ ईक्षापूर्वकर्तृत्वश्रवणाद्-ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्तृत्वमवगम्यते-“स ईक्षाञ्चक्रे” [प्रश्न० ६ । ३] “स प्राण-मसृजत” [प्रश्न० ६ । ४] इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रियाफ-लसिद्धिलांके दृष्टा ॥ स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुम् ॥ ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च-ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते, तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिप-त्तम् ॥ कार्यश्चेद् जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते । कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यम् । कार्यकारणयोः सास्प्यदर्शनात् ॥ ब्रह्म च नैवल्लक्षणमवगम्यते-“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्”

रत्नप्रभा ।

प्रतिज्ञाया गौण-वादित्याक्षिपति-तत्र निमित्तेत्यादिना । पृवात्तरपक्षयोः द्वैताद्वैतसिद्धि पठम् । ईक्षापूर्वकेति । ईक्षणश्रुत्या कर्तृत्वं निश्चिनम् । तथा च तत्र, न प्रकृति कर्तृत्वात्, यो यत्कर्ता, स तत्रप्रवृत्तिर्न, यथा घटकर्ता कुलाड इत्यर्थः । जगद् भिन्नकर्तृत्वादानक, कार्यत्वाद्, घटनादित्याह-अने-केति ॥ ब्रह्म, नोपादानम्, ईश्वरत्वाद्, राजादिरदित्याह-ईश्वरत्वेति ॥ जगत्, न ब्रह्मप्रकृतिक, तद्वि-क्षणत्वाद्, यदित्य तत्तया, कुलालमिलक्षणघटवदिरयाह-कार्यश्चेति ॥ निष्कलं निरवयवम् । निष्क्रि-यम् अचञ्चलम् । शान्तम् अपरिणामि । निरवद्यं निरन्मममस्तदोपम् । तत्र हेतु-निरञ्जनमिति ॥

भामती ।

सोऽयमशेषः । तत्र “ईक्षापूर्वकर्तृत्व प्रमुखमस्वरूपा । निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु महिचित् ॥” तदिदमाह-तत्र निमित्तकारणमेव तावदिति । आगमस्य कारणमात्रे पर्ययसानादादुमानस्य तदि-जानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

जीवपरत्वे पराम्ने निमित्तोपादानमेवाद् गौर्गो मेति पूर्वपक्षयति-तत्रेति । एवकारार्थं स्फुटयति-केवलमिति । तत्र मानं पृच्छति-कस्मादिति । न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानं चेतनत्वात्कर्तृत्वाच्च कुला-त्यादिरदित्याह-ईक्षेति । हेतुद्रव्यं श्रुत्या स्फुटयति-ईक्षेत्यादिना । ब्रह्मगोधानस्य कर्तुरेव कार्यद्रव्यो-पादानत्वे किं साधकमित्यादास्य कुलाटादिरपि तत्प्रमत्तिरित्याह-ईक्षेति । अनुमानान्तरं वक्तुं या द्रव्यो-त्पत्ति सा भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा यथा घटागुणत्तरिति व्याप्तिमाह-अनेकेति । जगद् द्रव्योत्पत्तिर्न-निमित्तोपादानपूर्वा द्रव्योत्पत्तिराद्वैतोत्पत्तिरदित्यनुमिनोति-स चेति । न तत्र कार्यद्रव्योपादानमो-परत्वात्कीर्तिश्वरदित्याह-ईश्वरत्वेति । साध्यैकत्व्य प्रयाह-ईश्वरगणां हीति । दार्ष्टान्तिकं निगम-यति-तद्वदिति । भिन्नमचेतनोपादानं कार्यद्रव्यत्वाद्वैतदित्याह-कार्यं चेति । कार्यच्च साधयति-सावयवमिति । निमतं न ब्रह्मोपादानमचेतनत्वादशुद्धत्वाच्च घटादिरदित्याह-अचेतनमिति । तथाऽपि जगद्वैतनोपादानं किं न म्यात्तत्राऽऽ-कारणेनेति । तत्रैव तर्हि तादृगस्तु नैयाह-ब्रह्म चेति । निष्कलं निरवयवम् । निष्क्रियं परिणामपरिणम्यन्श्रुतम् । शान्तं रागद्वेषादिशून्यम् । निरवद्यं पुण्यापुण्यवैतम् । निरञ्जनं सुगन्धु ग्नादिभिरमृष्टम् । आदिशान्देन ‘शुद्धमज्ञापरिहृतम्’ इत्यागा श्रुति-रक्ता । ब्रह्मगोधेन जगदुपादानं तर्हि किं तदुपादानं, न हि निगिनमात्राज्ञावत्स्य कार्यं तत्राऽऽह-

[श्वेता० ६। १९] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यम् । ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतिश्च उपादानकारणं च ब्रह्माऽभ्युपगन्तव्यम् ॥ निमित्तकारणं च ॥ न केवलं निमित्तकारणमेव ॥ कस्मात् ॥ प्रतिज्ञादष्टान्तानुपरोधाद्-एवं हि प्रतिज्ञादष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते ॥ प्रतिज्ञा तावद्-“उत तमादेशमप्राक्षो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमाविज्ञातं विज्ञातम्” [छां० ६। १। २] इति । तत्र चेकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते ॥ तत्रोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति । उपादानकारणाव्याप्तिरे-

रत्नप्रभा ।

अज्ञानतुल्यतमःशून्यमित्यर्थः । तर्हि जगतः सदशोपादान किमित्यत आह-पारिशेष्यादिति ॥ ब्रह्मनिपेक्षे प्रधान परिशिष्यत इत्यभिप्रेयमानः सिद्धान्तपति-प्रकृतिश्चेति ॥ चकारान्निमित्तत्वग्रहः । एवमुभयरूपे कारणत्वे तयोरत्वाधो भवतीत्याह-एवमिति ॥ कर्तृज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत भामती ।

शेषनियममागमो न प्रतिक्षिपत्यपि त्यनुमन्यत एवैत्याह-पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदिति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिपेक्षेऽन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यसृष्टिप्रसिद्धगानुगानिक प्रधान शिष्यत इति । एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानम् ‘उत तमादेशम्’ इत्यादिना, ‘यथा सोम्यैकेन सृष्टिपट्टेन’ इति च दृष्टान्तः, परमात्मनः प्रधान्यं सूचयतः । यथा सोमशर्मणैकेन ज्ञातेन सर्वं कृता ज्ञाता भवन्ति । एवं प्रात एष्यते-प्रकृतिश्च । न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणम्, बुद्धः, प्रतिज्ञादष्टान्तयोरुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तादृशपर्येपाताम् । तथाहि-‘न मुह्ये समन्यथं जवन्ना वृत्तिरिष्यते । न चानुमानिकं युक्तमागमेनापबाधितम् ॥ सर्वं हि तावद्देदान्ताः पौराण्येण वीक्षिताः । ऐकान्तिकादितपरा द्वैतमात्रनिषेधतः ॥’ तदिहापि प्रतिज्ञादष्टान्तौ मुख्यार्थवेष युक्तौ न तु यजमानः प्रस्तर इतिवद्वृणक्तत्पनया नेतव्यौ, तस्यार्थवादस्यातपरत्वात् । प्रतिज्ञादष्टान्तवाच्ययोरेतदपरत्वादुपादानकारणात्मकमागोपादेयस्य कार्यज्ञानस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तेः । निमित्तकारण तु कार्योदयन्तभिन्नमिति न तज्ज्ञाने कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः । न च ब्रह्मणोऽन्यन्निमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम् । प्रतिज्ञादष्टान्तोपरोपादेव । न हि तदानीं ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वमन्यपातिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञानात् । यत इति च पञ्चमी न कारणमात्रे स्मरते अपि तु प्रकृतौ, ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ इति । ततोऽपि प्रकृतिव्यवचणच्छामः । दृन्दुभिप्रहणं दृन्दुम्याधानप्रहणं च तद्वत्तदशब्दत्वसामान्योपपत्तेश्चानन्दगिरौय-न्यायनिर्णयः ।

पारिशेष्यादिति । तत्र ब्रह्मश्रुतमसारूप्य नास्तीत्याह-अशुद्ध्यादीति । न च तस्याप्रमितत्वाद्दुपादानत्वमिष्याह-स्मृतीति । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य निषेधे सांख्यीयप्रधानादन्यत्राप्रसङ्गात्तदेष परिशेष्यो जगदुपादानमित्यर्थः । ‘मदेव’ इत्यादिश्रुतेस्तर्हि का गतिरित्याद्यंश्यानुमानरितोपादिशेषे संकोच इत्याह-ब्रह्मोतः । ‘जन्मादिभूतोक्तदृष्टगम्यासमाविनयमिति शब्दोपलक्षणमन्यस्य सिद्धान्तमवधार्य प्रतिशेष्याकरोमि-एवमिति । उक्तानुमानेन जीवन्मु नोभयकारणतं शक्यं-कस्मादिति । हेतुमादाय ग्यापट्टे-प्रतिज्ञेति । एवमित्युभयकारणत्वे समीपि वाच्यम् । तयोरनुसरोषं यत् प्रतिज्ञासाह-प्रतिज्ञेति । उक्तानुसरोष-तत्रेति । तदनुसरोषं स्वयं दर्शयति-तत्रेति । निमित्तकारणज्ञानादपि सर्वज्ञानं किं न

कात्कार्यस्य ॥ निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति । लोके तद्वृत्तः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् ॥ दृष्टान्तोऽपि—“यथा सोम्येकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” [छां० ६ । १ । ४] इत्युपादानकारणगोचर एवाम्नायते ॥ तथा—“एकेन लोहमाणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् ॥ एकेन नख-
निकृन्तनेन सर्वं कार्णायसं विज्ञातं स्यात्” [छां० ६ । १ । ५-६] इति च ॥ तथाऽन्यत्रापि—“कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वभिर्दं विज्ञातं भवति” [मुण्ड० १ । १ । २] इति प्रतिज्ञा ॥ “यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति” [मुण्ड० १ । १ । ७] इति दृष्टान्तः ॥ तथा “आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्” [वृ० ४ । ५ । ६] इति प्रतिज्ञा । “स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याच्छब्दाच्छक्तुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः” [वृ० ४ । ५ । ८] इति दृष्टान्तः ॥ एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतिव-

रत्नप्रभा ।

आह-निमित्तकारणाव्यतिरेकस्त्विति ॥ मृदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वादर्शान्तिकस्य ब्रह्मण उपादानत्वं वाच्यमित्याह-दृष्टान्तोऽपीति ॥ वागारम्भ नाममात्र विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारण-ज्ञानादिकारिज्ञान युक्तमित्यर्थः । गतिसामान्यार्थं मुण्डकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानाह-तथान्यत्रापि ॥ बृहदारण्यकेऽपि तावाह-तथा-आत्मनीति ॥ घटः स्फुरति पटः स्फुरतीत्यनुगतस्फुरण प्रकृतिः, तदतिरेकेण विकारो न सन्तीति सोऽप्यर्थो यथा स्फुटः स्यात्तथा दृष्टान्तः स उच्यते । हन्यमानदुन्दुभि-जन्या उन्दसामान्याद्वाहान् विशेषशब्दान् सामान्यग्रहणातिरेकेण पृथग् गृहीतु श्योता न शक्नुयात् । सामान्यस्य तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातः शब्दविशेषो गृहीतो भवति । तस्य वा ग्रहणेन तदवान्तरविशेष-शब्दो गृहीतो भवति । अतः शब्दसामान्यग्रहणप्राप्या विशेषा- सामान्ये कल्पिताः । तददात्म-मानभास्यघटादय आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाद्विद्वाद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वमुक्तत्वा पञ्चमी-

भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्यात्तत्राऽऽह-निमित्तेति । दृष्टान्तानुपरोधमाह-दृष्टान्तोऽपीति । मृदि ज्ञाताया तद्विकारस्य ज्ञेयधे-
नानवशेषे हेतुः-वाचेति । घटादेर्वाचारम्भणाय वस्तुतोऽसत्त्वं साधयति-नामेति । हन्यसेन च निवे-
धति-मृत्तिकेति । विपरितदृष्टान्तोऽपि स्यादिति शङ्क। निरसितु दृष्टान्तान्तराप्याह-तथेति । गति-
सामान्यार्थमायवर्णयतौ प्रतिज्ञादृष्टान्तानाह-तथेति । बृहदारण्यकेऽपि तौ निर्दिशति-आत्मनीति ।
घटः प्रकाशते पटो वेत्यनुगतप्रकाशातिरेकेण घटादेरभिद्वेस्त्रेण कल्पितत्वात्प्रकाशोऽनुगतोऽविश्रान प्रकृ-
तिरित्यनुगतः स दृष्टान्तो यथा तथोच्यते । वागान्दुन्दुभिः शब्दसामान्यग्रहणैर्हितानिति यावत् । दुन्दुभेस्त-
च्छब्दसामान्यस्येत्यर्थः । दुन्दुभ्याघातस्य जनकस्य जन्यतया सबन्धी वा शब्दो विशेषशब्द इत्यर्थः ।
वेदान्तत्रयगत न्याय वेदान्तान्तरैष्यतिदिशति-एवमिति । प्रतिज्ञायनुपरोधविद्वाद्वादान्तत्वपञ्चमीशु-

साधनौ प्रत्येतव्यौ ॥ यत इतीयं पञ्चमी—“यतो वा उमानि भूतानि जायन्ते” [तै० ३ । १] इत्यत्र “जनिकर्तुः प्रकृतिः” [पा० सू० १ । ४ । ३०] इति विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या ॥ निमित्तत्वन्वधिष्ठात्रन्तराभावादाधिगन्तव्यम् ॥ यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनाधिष्ठानूपेक्ष्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति ॥ प्रागुत्पत्तरेकमेवाद्धितीयमित्यवधारणात् ॥ अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः ॥ अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यान्वम्भवात्प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात् ॥ तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥ कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे—

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति—“सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति” [तै० २ । ६ । २] इति “तदेक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति” [छां० ६ । २ । ३] इति च । तत्राभिध्यानपूर्विकायास्स्वातन्त्र्य

रत्नयमा ।

श्रुत्याप्याह—यत इति ॥ “यतो वा” इत्यत्र श्रुती यत इति पञ्चमी प्रवृत्तौ द्रष्टव्येत्यन्वयः । जनि-कर्तुंगिति ॥ जायमानस्य कार्यस्य प्रवृत्तिरुपादानमपि भवतीति सूत्रार्थः । सत्त्वात् पञ्चमी “अपादाने पञ्चमी” [पा० २ । ३ । २८] इति सूत्रात् प्रवृत्तौ पञ्चमीशब्दः । एतन्नमग प्रवृत्तिर प्रसा य कर्तृ र माययति-निमित्तत्वमिति ॥ तत्र, भ्यातिरिक्तकर्त्रप्रियेय, प्रवृत्तिनात्, मृदादिप्रवृत्त्यानुमानानामागमत्राधमाह—प्रागुत्पत्तोरिति ॥ जगत्कर्तृ रक्षेत्रेपरापि सूत्र योनयति-अधिष्ठात्रन्तरेति ॥ २३ ॥ एतस्मोमयत्प्रकरणत्वमिच्छामिति सूत्रचतुष्टयेन साययति—कुतश्चेत्यादिना ॥ अभिध्यानामती ।

णार्थम् ॥ २३ ॥ अनागतेश्चामरूपोऽभिव्या । एतथा चतुः स्वातन्त्र्यउत्पत्तेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्श-

आनदगिरीप-न्यायनिर्णयः ।

स्याऽपि तद्वीरित्याह—यत इति । यत इत्यादिश्रुतौ यत इतीय पञ्चम्यपि प्रवृत्तिरुपादान एत द्रष्टव्येति सन्नन्वः । जात्याद्वद एतेति निमित्तेऽपि पञ्चमीदृष्टशादानत्वं कथं गमयेत्तत्राऽऽह—जनीति । जायमानस्य कार्यस्य प्रवृत्तिरुपादानमपादानमत्र भवतीत्युपादाने पञ्चमीस्मरणान् कारणामात्रे मा युक्तेऽर्थः । यद्यपि सूत्रे प्रवृत्तिप्रदेश सर्वकारणमप्रशार्थमित्युक्तं, तथाऽपि तदनाह य “प्रवृत्तिश्च” इति सूत्रस्य प्रवृत्तिरुत्पत्तयमपीति मन्वये तयाऽपि कथं निमित्तत्वं तदाह—निमित्तत्वमिति । अधिष्ठात्रन्तराभावात् व्यतिरेकशब्देन साययति—ययेति । अन्वयस्याधिष्ठातुरपेक्षणीयस्यात्मने हेतुमाह—प्रागिति । प्रवृत्तौऽपि निमित्तं जगतो ज्ञेयप्रापि सूत्रावदवगतार्थमाह—अधिष्ठात्रन्तरेति । उक्तमेव व्यतिरेकस्य स्तोत्रपि—अधिष्ठात्रन्तरेति । श्रुतिरिच्छायां मिदमुपमदार्थि-तस्मादिदं ॥ २३ ॥ द्विधा हेतुपेक्षस्य युक्तमिति कथं प्रागुत्पत्तयमवगतार्थि—कुतश्चेति । यद्यपि तत्र मन्वययोरेकत्वकारणं तस्मादाह—अभिध्ययेति । प्रवृत्तिरुत्पत्तयोरपेक्ष विद्वदपि—अभिध्ययेति । कथं मन्वययोरेकत्वमिति मन्वये गमयात्—तत्रेति ॥ २४ ॥

प्रवृत्तेः कर्त्तन्ति गम्यते । बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवना-
भिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः-इतश्च प्रकृतिर्वह्न । यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव
कारणमुपादायोर्भौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते-“सर्वाणि ह वा इमानि भूता-
न्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्नं यन्ति” [छा० १।१।१]
इति ॥ यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम् ।
यथा-व्रीहियवादीनां पृथिवी ॥ साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं
दर्शयत्याकाशादेवेति ॥ प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः ॥ २५ ॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्वह्न यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां-“तदात्मानं स्वयमकुरुत”
[ति० २।७] इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्त्तृत्वं च दर्शयति-आत्मानमिति कर्मत्वं,
स्वयमकुरुतेति कर्त्तृत्वम् ॥ कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्त्तृत्वेन व्यवस्थि-
तस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पादयितुम् ॥

रत्नप्रभा ।

सृष्टिसङ्क्षेपः ॥ २४ ॥ अभ्युच्चयः हे-वन्तरम् । आकाशादेवेत्येवकारमुचिनमुपादानान्तरानुपादानमग्रहण
साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना ॥ २५ ॥ आत्मसम्प्रविन्नी कृतिः आत्मकृतिः ॥
सम्प्रपश्चात्मान कृति प्रति विषयत्वमाश्रयत्वञ्च । ननु कृतेराश्रय सिद्धो भवति । विषयस्तु साध्यः ।
एकस्योभय विद्मन्निवाशङ्कते-कथं पुनरिति ॥ यथा मृदः साध्यपरिणामाभेदेन कृतिविषयत्व,
भामती ।

तम् । ‘बहु स्याम्’ इति च स्वविषयतयोपादान वसुकम् ॥ २४ ॥ आकाशादेव । ब्रह्मण एवैवर्थ ।
साक्षादिति चेति सूत्रायवमनूय तस्यार्थं व्याचष्टे-आकाशादेवेति । श्रुतिविशेषो जगदुपादानत्वमवधा-
रणार्थं उपादानान्तरमात्रं साक्षादेव दर्शयतीति-साक्षादिति । सूत्रायपेन दर्शनमिति योजना ॥ २५ ॥
आत्मकृतेः परिणामात् । प्रकृतिग्रहणमुपलक्षण, निमित्तमिति यद्यि प्रष्टव्य, कर्मणोपादानात्वात्
कर्त्तृत्वेन च तत्प्रतिनिमित्तात् ॥ कथं पुनरिति । सिद्धमाध्ययोरङ्कान्तमवयो विरोधादिति ।
आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

निमित्तत्वमुपेयोपादाने हे-वन्तरमाह-साक्षाच्चेति । सूत्रस्य सात्पर्यमाह-प्रकृतित्वस्येति ।
अक्षराणि व्याचरोति-इतश्चेति । आकाशस्य नमन्तम् ‘आकाशस्तद्ब्रह्म’ इत्युक्तम् । नन्वा-
काशं प्रकृत्यात्मा सर्वभूतानां तदधीनप्रभवप्र-शक्तिभिर्गानेऽपि कथं नमन्त- सर्वभूतोपादानात् तत्राऽऽह-
यद्दीति । गगनस्य तदधीनत्वमाह-साक्षादिति । आकाशादेवेत्येवकारमुचिनमुपादानान्तरानुपादान
साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना । उपादानान्तरमात्रादृतिरेवकारार्थो न भवति किंतु निमित्त-
त्वाऽऽकाशस्योपादान-व्याचृतिरेवकारार्थो न भवति किंतु निमित्त-
त्वमात्रं नेष्टमिष्ये ॥ २५ ॥ ब्रह्मणो जगन्निमित्तस्य तत्रादृतिरेव-वन्तरमाह-आत्मेति । सूत्र
व्याचरोति-इतश्चेति । उक्तमेव विषय निर्दिशति-आत्मानमिति । पूर्वसिद्धस्य कर्त्तृत्वं क्रिय-
माणत्वं त्वनिदस्य तन्नोभयमेकस्य स्यादिति शङ्कते-कथमिति । सूत्रायवमन्तार्थं व्याचष्टे-

परिणामादिति ब्रूमः ॥ पूर्वसिद्धोऽपि हि सत्रात्मा विशेषण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति ॥ विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिपूपलब्धः ॥ स्वयमिति च विशेषणात्रिमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते ॥ परिणामादिति वा पृथक् सूत्रम् ॥ तस्यैवोऽर्थः— इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणम् । ब्रह्मण एव विकारात्मनायं परिणामस्सामानाधिकरण्येनास्त्रायते—“सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तञ्चानिरुक्तं च” [तै० २ । ३] इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म । यत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु—“कर्त्तारमाशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्” [सुण्ड० ३ । १ । ३] इति, “यद्भूतयोनिं

रत्नयमा ।

तद्भूतान्मन इत्याह—परिणामादिति ॥ आत्मानमिति ॥ अविरोध इति शेषः । मिदस्यापि साध्यं दृष्टान्तमाह—विकारात्मनेति ॥ ननु ब्रह्मण आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्मना साध्यत्वधुवाऽस्तु प्रकृतिवत् । कर्त्ता त्वयोऽदित्यप्यत आह—स्वयमिति चेति ॥ त्रयणः कृतिर्कर्मत्वोपपादनार्थं परिणामादिति पदं व्याख्यायान्यथापि व्याचष्टे—पृथक् सूत्रमिति ॥ मृदट इतिब्रह्म सच्च त्यच्चेति परिणामसामानाधिकरण्यर्थः । त्रयणः प्रकृतिर्ब्रह्मण्यर्थः । सत् प्रत्यक्षं भूतत्रयम् । त्यत् परोक्षं भूतत्रयम्, निरुक्तं पक्व शक्यं घटादि अनिरुक्तं पक्वमशक्यं फणोत्प्लाविकादि च त्रयेवामशदित्यर्थः ॥ अत एव परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः । न तु सत्त्वकार्यात्मनपरिणामपरः तदन्यन्वमिति चिन्तनादस्य व्यस्यमागत्वाद् ॥ ॥ २६ ॥ योनिश्च हि गीयते । योनिशब्दाच्च प्रकृतित्वमित्याह—योनिश्चेति ॥ कर्त्तारं क्रियाशक्तिमन्तम् । ईशं निवन्तार, पुरुषं प्रत्यक्षं, ब्रह्म पूर्णं, योनिं प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन मामती ।

परिणामादिति ब्रूम इति । पूर्वसिद्धस्याप्यनिर्वचनीयविकारात्मना परिणामोऽनिर्वचनीयत्वाद्भेदाभिन्न इवेति सिद्धस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः । एतन्नाहन्त्येन व्याख्याय पाठेणामादित्यप्यच्छिद्य व्याचष्टे—परिणामादिति वेति । सच्च त्यच्चेति द्वे ब्रह्मणो रूपे । सच्च सामान्यविशेषाभापरोक्षतया निर्वाच्यं पृथिव्यनेजोऽक्षयम् । त्यच्च परोक्षमन एवानिर्वाच्यमित्यत्रा पाश्चात्ताशब्दार्थं, कथं च तद्ब्रह्मणो रूपं यदि तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मात्परिणामाद्ब्रह्म भूतानां प्रकृतिरिति ॥ २६ ॥ पूर्वसिद्धिगोऽस्तुमानमनुभावागमविरोधेन दूयवनि—आनन्दगिरिय—व्यापनिर्णयः ।

परिणामादिति । आत्मानमिति विशेषणादेतद्वारित्यर्थः । इयं मिथ्यापरिणामेऽपि कथं विरोधसमाप्तिरित्याशङ्कयाऽऽह—विकारेति । एतेन रूपेण पूर्वसिद्धस्याप्यसिद्धत्वात्पान्तेण परिणामो दृष्टत्वात्पुनः स्यादित्यर्थः । श्रौतेन विशेषणान्तरं सूचितमर्थमाह—स्वयमिति । आत्महृतेरिति हेतुमात्रनार्थं परिणामादिनि पदमियुक्तम् । अत्रनि स्वयन्ब्रह्मन्तरमेतदित्याह—परिणामादिति वेति । अर्थेभेदाभावे कथं पार्थक्यं तत्राऽऽह—तस्यैति । अर्थेविशेषेण दर्शयति—इतश्चेति । मृदटः सुरगं कुण्डलमिविरह्मणः सच्च त्यच्चेति जगतः सामानाधिकरण्यादुपादानार्थं निमित्ते नदयोगादित्यर्थः । सत् प्रत्यक्षं भूतत्रयम् । त्यत् परोक्षं भूतत्रयम् । निरुक्तमिदमेतमितिनिर्वचनार्थम् । तसोऽन्यदुनिरुक्तम् ॥ २६ ॥ जगत्त्रिमिदमेव ब्रह्मणस्तत्प्रतिनिवेश्यत्वात्—योनिश्चेति । वेदान्तादेव उदाशो दर्शयति—कर्त्तारमिति । क्रियाशक्तिर्दाशनशक्तिरिति तत्प्राप्तीत्याह—ईशमिति । सादृश्यं व्यावर्तयति—पुरुषमिति । तस्य पुरि शक्यमस्य परिशुद्धं अविरोधनि—ब्रह्मेति । आकाशादेरप्येव कथं पूर्णता तत्राऽऽह—योनिमिति । अन्वयमिति मन्वयः ।

परिपश्यन्ति धीराः” [मुण्ड० १ । १ । ६] इति च ॥ योनिशब्दश्च प्रकृ-
 तिवचनरूपमधिगतो लोके पृथिवी योनिरौषधिवनस्पतीनामिति ॥
 स्त्रीयोनिरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् ॥ क्वचित्स्था-
 नवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः—“योनिष्ट इन्द्र निषदं अकारि” [ऋ०
 सं० १ । १०४ । १] इति । वाक्यशेषात्तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते—
 “यथोर्णानाभिस्मृजते गृह्यते च” [मुण्ड० १ । १ । ७] इत्येवञ्चात्ती-
 यकात् ॥ तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम् ॥ यत्पुनरिदमुक्तमीक्षा-
 पूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वि-
 त्यादि ॥ तत्प्रत्युच्यते ॥ न लोकवदिह भवितव्यम् । न ह्ययमनुमान-
 गम्योऽर्थः । शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

पश्यन्तीत्यर्थः । नन्वनुपादानेऽपि स्त्रीयोर्नो योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह—स्त्रीयोनिरिति ॥ शोणितप्र-
 वयवशब्दार्थः । योनिशब्दस्य म्यानमर्थो भवति । सोऽत्र भूतयोर्न्यादिशब्देन प्राप्य । ऊर्गेनाभ्या-
 दिप्रकृतदृष्टात्प्राक्क्यशेषनिरोधादित्याह—क्वचिदिति । हे इन्द्र ते तत्र निषदे उपदेशनाय योनिः
 स्थान मया अकारि कृतमित्यर्थः । पूर्वपक्षोक्तानुमानान्पन्थाऽऽगमनाधमाह—यत्पुनरित्यादिना ॥ नन्वनु-
 मानस्य शून्यनपेक्षान्तं तथा प्राप इत्यत आह—न हीति ॥ जगत्कर्ता पञ्च श्रुत्यैव सिद्ध्यति । या
 इति , सा शरीरजन्येति व्यापिनिरौणेन नित्यदृष्टिमतोऽनुमानासम्भवादत्त श्रौतमीश्वर पक्षीहत्याऽनुपादा-
 भामती ।

यत्पुनरिति । एतदुक्तं भवति—इन्द्रो जगतो निमित्तकारणमेव ईक्षापूर्वजगत्कृत्वात्, कुम्भकर्तृवुत्पाठ-
 वत् । अत्रेश्वरस्थासिद्धिप्राप्तिसिद्धौ हेतु पक्षध्वप्रसिद्धिशेष । यथाह—“नानुपलब्धे न्याय प्रवर्तते” इति ।
 भागमात्तन्निन्दिरिति चेत्, एतत् तर्हि यादृशमीश्वरमागमो गमयति तादृशोऽनुपगन्तव्य । स च निमित्त-
 कारणो नोपादानकारण चेश्वरमवगमयति । विशेष्याश्रयप्रायागमनिरोधान्नानुमानमुदेतुमर्हताति कुनस्तेन
 निमित्तकारणत्वमित्यर्थः । इय चोपादानपाण्यामादिभाषा न विकारामिप्रायेणापि तु यथा सर्वस्यो-
 पादानं रज्जुस्थे ब्रह्म जगदुपादानं दृश्यम् । न खलु नित्यस्य निष्कृतस्य त्रयण सर्वात्मनस्देशेन
 वा पाण्याम समभवति, निषदादनेन्द्रेद्यादित्युक्तम् । न च प्रदं शरावादयो मियन्ते, न चाभिन्ना, न वा
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यद्वृत्तयोनिमित्तं तदक्षरं परिव्याधिगम्यमिति सन्ध । योनिशब्दे प्रकृति प्रयुक्तोऽपि ष्य तस्मोपादान-
 त्व, न हि तस्य प्रकृत्यर्थत्वं प्रसिद्धं तत्राऽऽह—योनिशब्दश्चेति । ननुपादानस्य विनाऽपि स्त्रीयोर्नो
 योनिशब्दो दृश्यते तत्राऽऽह—स्त्रीति । अयमशब्देन योनिप्रभव शोणितं गृह्यते तर्हि योनिशब्दस्य श्रुति-
 त्वाप्रथमतो वक्तव्यत्वे क्रियते पश्चादुच्यते तत्राऽऽह—क्वचिदिति । योनिः स्थानं ते तव मो इन्द्र निषदं
 निषदनायोपदेशनाय स्थित्यर्थमकारं दृष्टमित्यर्थः । योनिशब्दस्य व्यभिचारित्वेनाश्रुतित्वेनासाधकत्वेना-
 श्रान्ताऽऽह—वाक्येति । भूतयोर्न्यादिराक्य सन्मर्थः । वाक्यशेषशब्दो प्रत्यादिपदम्यानुपलक्षण-
 श्रुत्यादिमित्यर्थः । सिद्धान्तमुपसंहरति—एवमिति । परोक्तमनुमानजानमप्राकृतमनुपदनि—यदिति ।
 यथाऽष्टमनुमेवमिह तु धर्मत्रानुमानं युक्तं श्रुतिविज्ञान्यां ब्रह्मणोऽन्यत्र सामान्यतो दृष्टानो
 सारसारानेन दर्शनादित्याह—तदिति । किञ्च, श्रौतमीश्वरमनाश्रियानुमानमाश्रियं वा ? नाऽऽह,
 अप्रसिद्धविशेषमादिप्रमत्तादित्याह—न हीति । न द्वितीयो धर्मिप्राहरमाननिरोधादित्याह—शब्देति ।

शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम ॥ पुनश्चेतत्सर्वं
विस्तरेण प्रतिपादयिष्यामः ॥ २७ ॥ इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ (८) ॥

इति श्रवित्यासिकयां शागीरकमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥
“ईक्षतेर्नाशब्दम्” [व्या० सू० १ । १ । ५] इत्यारभ्य प्रधानकारण-
वादः सूत्रैरेव पुनःपुनराशङ्क्य निराकृतः ॥ तस्य हि पक्षस्योपोद्बल-
कानि कानिचिद्विद्वाभासानि वेदान्तेष्वपात्तेन (मन्दमतीन्) प्रति-
भान्तीति । स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य
देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैस्स्वग्रन्थेष्वश्रितः ॥

लनप्रमा ।

मत्वसाधने भक्त्येवोपजीव्यया प्रहस्तिव्योधकृत्या वाध इत्यर्थः । यदुक्तं त्रिदशणत्वादस्यो न जगदु-
पादानत्वमिति, तत्राह—पुनश्चेति ॥ ‘न त्रिदशणत्वादस्य नयात्त चक्षुःशब्दः’ [व्या० सू० २।१।४]
इत्यारम्भेऽर्थः । अत्र उभयस्य कारणत्रयस्यो लक्षणमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (७) ॥ एतेन सर्वे
व्याख्याताः । अस्यातिदेशाधिकरणस्य तापर्यं यत्तु वृत्तमनुवादित—ईक्षतेरिति ॥ प्रधानवादस्य प्राग-
न्वेन निराकरणे हेतुमाह—तस्य हीत्यादिना ॥ तर्गिष्वदिवादा उपेक्षणीया दृर्वैलत्वादित्यत आह—
भामती ।

भित्तापिन्नाः, किञ्चिन्निर्वचनीया एताययाह ध्रुविः—‘मृत्तिर्नये सयम्’ इति । तस्मादत्रेतेषुपत्रमादुपसदाराच
सर्व एव वेदान्ता एकात्मिकादिनपराः सन्तः माक्षादेव क्वचिद्वैतमाहूः, कश्चिद्वैतनिषेधेन, क्वचिद्व्यो-
पादानत्वेन जगत् । एतान्नापि तावदेते निषिद्धो भवति, न तूपादानत्वमिमानमात्रेण निरकारप्र आभ्यः ।
न हि वाक्येऽद्वेष्यार्थोऽस्तीति ॥ २७ ॥ म्यादेतन् । सा भू प्रमान जगदुपादान तथापि न त्रयोपादानत्वं
निव्यति, परमात्मादीनामपि तदुपादानानामुपपन्नमानत्वात्, तेषामपि हि किञ्चित्तपोद्बलकमन्नि वैदिक
त्रिभुमिपागद्वामपनेतुमाह सूत्रकार—एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । निगदव्याप्यतेन भाष्येण
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

शब्दानुमाणापि कथमुपपत्त्या कारणत्रयस्य तत्राऽऽ—शब्दश्चेति । योनिशब्दो यत्र इति पत्रमी
च शब्दार्थः । चकाराप्रतिशयतुपरोऽत्रिभुमिप गृहीतम् । शब्दायनमपि धैत्र्यग्यादियुक्तिरिगे
धायुक्तमित्याशङ्कयाऽऽ—पुनश्चेति । युक्तिभेदेऽस्यापि निरसमादागमविशङ्कानुमानस्य काठार्थिनाना-
प्रामाण्यात्तथागमस्यकारणत्वमिति भावः ॥ २७ ॥ (७) ॥ उक्तव्यायेन प्रमानस्याशङ्कयेऽपि न
प्रदयेन जगत्कारणे समन्वय । ‘अयोग्यादान’ ‘अप्य इमेता रानाः’ ‘अमदेऽत्रम्’ इत्यादिशब्दादु-
पपत्त्यात्प्राप्तां जगदेतुपपत्त्यात्प्राप्त्याऽऽ—एतेनेति । अनिदेशानुपात्त्यात् निरस्य जगदेते
मदपि समन्वयस्यापत्तादस्य ध्यादिमपि । वृत्ते तु इति । अनिदेशानुपात्त्यात् तापर्यं यत्तु वृत्त
कालेऽपि—ईक्षतेरिति । तस्यैव विशेषतो निगमे हेतुमाह—तस्येति । प्रमानवादस्यैव प्राग्वयेन निगमे
हेतुमाह—स चेति । न केवलमस्वर्गिणत्वानस्य प्राग्वये मृत्तिसूत्रमादव्याप्य—इत्येनेति । उक्तं तु-

१ अत्राद्याना एव प्रहृतिव्योधकृत्या वाध इत्यर्थः, सर्वे व्याख्याता इत्यर्थे च पुनश्चेति च वेदोपादाने ।

सर्वव्याख्याताधिकरणम्] रत्नमथा-भामती-व्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (५२३)

तेन तत्प्रतिषेध एव यत्नोऽतीव कृतः । नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे ।
तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धत्याः ॥ तेषाम-
प्युपोद्बलकं वैदिकं किञ्चिद्विद्मन्मापोतेन मन्दमतीन्प्रति भाषादित्यतः
प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति ॥ एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषे-
धन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्या-
ख्याता वेदितव्याः ॥ तेषामपि प्रधानवदशब्दच्छब्दविरोधित्वाच्चेति ।

रत्नमथा ।

तेऽपि त्विति ॥ निर्मुखास्ते कथं प्रतिज्ञा इत्यत्र आह-तेषामप्युपेति । तथाहि छान्दोग्ये जगत्कारणत्व-
ज्ञापनार्थं पित्र पुत्रमुवाच-आसां यदधानाना नव्ये एता भिन्वीति, भिन्ना भगव इत्युवाच पुनः । पुनः
पित्रा किमत्र पश्यमीत्युक्ते, न किञ्चन भगव इत्याह । तत्र पित्राऽणिमान न पश्यसीत्युक्तम् । तथा च न
किञ्चन शब्दाच्छब्दस्वभाववादौ प्रतीयेते । अणुशब्दात् परमाणुवाद इति । एवम् “असदेवेदमम आमीद्”
[छा० ३ । १९ । १] “अणोरणीयान्” [कठ० २ । २०] इत्यादि विद्मन् ब्रह्मव्यम् । अत्राण्वा-
दिवादाः श्रौता न वेति संशये सत्यसदप्यादिशब्दव्याच्छ्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति-एतेनेति ॥ अस्मा-
तिबेशन्वान्न पृथक् सङ्गत्यापेक्षा । न किञ्चनाऽसच्छब्दयोः प्रत्यक्षायोभ्यवन्तुपरत्वादणुशब्दस्य सूक्ष्माभि-
प्रायत्वादशब्दत्व, तेषां वादानां प्रधानवादवदश्रौतत्व, ब्रह्मकारणश्रुतिवाधितत्वञ्च । तस्माद्ब्रह्मेव परमका-

भामती ।-०

आनन्दगिरीय-व्यायनिर्णयः ।

फलमाह-तेनेति । तर्हि तावतेव ब्रह्मकारणत्वभिद्वेत्प्रतिदेशेन्याशंक्वाऽऽह-तेऽपीति । अण्वादिवादा-
नामशब्दत्वादेव निषेधे पुनस्त्यानाभान्न निषेध्यनेत्याशंक्वाऽऽह-तेषामिति । “अणोरणीयान्” इत्याद्यत्र-
ह्यपर ब्रह्मपर धेत्व्यादिशब्दस्य परमाण्वादिविषयत्वाविषयवाच्यां सदेहे परमाणुत्वशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्तु-
लाग्रे मृदा घट करोतीतिरूपतत्रैर्थापृथिवी देवः सजनयन्निनि तेषां हेतुःशोके-‘असदा इदम्’ ‘असदेवेदम्’
इति शून्यवादात् ‘तन्नामरूपान्यामेव व्याक्रियत’ इति कर्मकर्तार लकारेण स्वभावनादादनुपादानं ब्रह्मेति
प्रतीतिः ‘अण्य इमेमा धाना.’ इति च जगतो मृदृष्टान्ताद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वे वदधानादृष्टान्तादप्यादीनामपि
तत्प्रकृतित्वयोगाद्ब्रह्मिमांस्यासिद्धिरित्यर्थः । अथैव पूर्वपक्षमानेऽपि किमिति सात्त्वमतनिरस्मन्वापेन
तन्निरस्मन क्रियते किमिति न निरस्मितिन्याशक्य पूर्वपक्षानिमिदिशब्दममापिनामनुस्य सिद्धान्तमाह-
भूत इति । उक्त्यापस्य तेषु प्राप्तिमाह-तेषामिति । अणोरणीयादिन्यामनः मृदमतया प्रत्यक्षाय-
गोचरत्ववचनात्तत्रशब्दस्य परमाणुवाचकवासिद्धेरणुः फत्या इति ज्ञानमार्गस्तुतेः ‘असदेवेदम्’ इत्यादेः
समाहितन्यामृदादिदृष्टान्तानां च प्रतिज्ञानुगोधिन्वादानादृष्टान्तस्यापि नदनुरोवेन भाक्त्यादप्यार्थानां प्रमा-
नवदशब्दवाद्ब्रह्मकारणवादिशब्दविरोधित्वाद्ब्रह्मण्यपि वादानि त्रयवराण्येति ब्रह्मणि कारणे सिद्धः सम-

(५२४)

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । [अ. १ पा. ४ अ. ८ सू. २८

व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योत-
यति ॥ १ ॥ ४ ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणपारावारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्द-
भगवत्पादपूज्यंशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमां-
सादर्शनभाष्ये सन्दिग्धपदजातविचारो नाम समन्वयाख्यास्य
प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

रणम् । तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् ॥ १ ॥ ४ ॥ २८ ॥ (८) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पा-

दकृतौ शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यख्यात्यायां भाष्यरत्नप्रभायां

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ४ ॥

भामती ।

व्याख्यात सूत्रम् । 'प्रतिज्ञालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः । वैदिकः स च तत्रैव नान्यत्रेभ्यत्र साधितम्' ॥२८॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भाष्ये प्रथमान्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नव्यो वेदान्तानामित्यर्थः । पुमस्तेस्ताप्येमाह-व्याख्याता इति ॥ २८ ॥ (८) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यमगवदानन्दगिरी (ज्ञान) कृते

शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमान्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य सन्दिग्धपदजातविचाराख्यश्चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्ये समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः १.

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम्

रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् ।

द्वितीयोऽध्यायः २.

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोष-
प्रसङ्गात् ॥ २ । १ । १ ॥ (१) ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वजस्सर्वेश्वरो जगत् उत्पत्तिकारणं मृत्युवर्णादय इव
घट्टरुचकादीनामुत्पन्नस्य जगतो नियन्त्रित्वेन स्थितिकारणं मायावीच
मायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनस्स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव
चतुर्विधस्य भूतप्रागस्य, स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यस-

रत्नप्रभा ।

ॐ ब्रह्मणे नमः । सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायास्त्रिकारिणे । नमो वेदान्तनेयाय गुरुवे बुद्धिसाक्षिणे ॥१॥
सांख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्न चष्टितो वेदान्तसिद्धान्तगो निर्मूलेर्भिन्नागमैरिदितो व्योमादिजन्माऽऽप्यय ।
उत्पत्त्यन्तविराजितश्चित्प्रपुञ्जो च कर्ताशक्तो तिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुत्त जानकोश भजे ॥ १ ॥
“नामरूपे व्याकरवाणि” इति श्रुते नामतनुत्तुदापि सजामर्निव्याकर्ताऽपि लिङ्गशरीरोभाश्रिता कर्त्तेति,
अश इति च, प्रथिताः प्रसिद्धो यः तं प्रथयामिन्न परमात्मान मूळप्रकृतिनियन्तार भजे इत्यर्थः ॥ स्मृति-
प्रसङ्गात् पूर्वोक्तवाक्ययोर्विषयविषयिभावात्प्रसङ्गति यत्तु श्रुत कर्त्तव्यनि-प्रथमेऽध्याय इति ॥ जन्मादि
सूत्रमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारण ब्रह्मेति प्रतिपादितम् । “शास्त्रेणा त्पदेशो वामदेवत्” [व्या०

भामती ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगत् । श्रुतवर्तिप्रमाणयोः सम-
न्वयविरोधपरिहारलक्षणयोः समातिप्रदर्शनाय मुखप्रहणाय चेतयोः सक्षेपनस्तात्पर्यार्थमाह-प्रथमेऽध्याय
इति । अनपेक्ष्येदान्तशाक्यम्बरसमिद्धसमन्वयउद्देशस्य चित्तोपतत्परिहारान्प्रामादोषममाधानरुग्णादिनेन
आन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वातिदेशाधिकरणे प्रधानवद्दान्दत्व परमान्वादीनामपीत्युक्तम् । सप्रति प्रधानस्य वैदिकशन्दस्त्वा-
भावोऽपि स्मृतिरूपशन्दवत्त्वमाशङ्क्य परिहरति-स्मृतीति । पूर्वोक्तवाक्ययोर्विषयविषयिभावात्सक्य यत्तु
पूर्वोक्तार्थस्य सक्षेपतोऽनुवदति-प्रथम इति । जन्मादिसूत्रमारभ्योत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति तत्रतत्रोक्त
‘शास्त्रेणा’ इत्यादिप्रदेशो दर्श-
प्रादिति । चतुर्थपदार्थमुक्तार्थम-

मन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितम् ॥ प्रधानादिकारणवादाश्चाऽशब्दत्वेन निराकृताः ॥ इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानाञ्च न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदान्तश्च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ॥ तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति-(स्मृत्य० २।१।१) ॥ यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति ॥ तदयुक्तम् ॥ कुतः ॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्-

रत्नप्रभा ।

मू० १ । १ । ३१] इत्यादिमूत्रे, स एवाद्वितीयः सर्वात्मित्युक्तम् । “आनुमानिकमन्येकेयामिति चेन्न तथा चेतोर्षणनिगमात्तयाहि दधीयति” [व्या० सू० १ । ४ । १] इत्यादिना कारणान्तरस्या-श्रौतत्वं दर्शितमित्यर्थः । एवं प्रथमाप्यापस्यार्थमनृच तस्मिन् विषये विरोधपरिहारविषयिण द्वितीयाप्या-यस्यार्थं पादशः मन्विष्य कथयति-इदानीमिति ॥ अत्र प्रथमपादे समन्यस्य सारयादिस्मृ-नियुक्तिर्भिविरोधपरिहारः क्रियते । द्वितीयपादे सारयाद्यागमाना आन्तिमूळत्वमविरोधाय कथ्यते ॥ तृतीये पादे प्रतिवेदान्त सृष्टिश्रुतीनां जावात्मश्रुतीनां च व्योमादिमहाभूतानां जन्मलयकमा-दिकथनेनाविरोधः प्रतिपाद्यते ॥ चतुर्थपादे विद्मशर्मश्रुतीनामविरोध इत्यर्थः । अयमेवार्थः सुखबोधार्थं ध्येकेन सगृहीत-“द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता । भूतभोक्तृश्रुतेर्विद्मश्रुते-रप्यनिरुद्धता” ॥ १ ॥ इति ॥ तत्राज्ञाते विषये विरोधशक्तसमाध्ययोगात्समन्यवाप्यायानन्त्यैवविरो-धाव्यापस्य युक्तम् । तत्र प्रथमाधिकरणस्य तात्पर्यमाह-तत्र प्रथममिति ॥ श्रौते समन्ये विरोधनिरा-सार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राप्यापसङ्गतयः । स्वमनस्यापनात्मकत्वात् सर्वेषामनिरूपणानामेतत्पा-दसङ्गतिः । अत्र पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधादुक्तमन्यवामिद्विः कः । सिद्धान्ते तस्मिन्निति विषेकः । तत्र प्रथमपुस्तपेदान्तसमन्यो विषयः । स किं सांख्यस्मृत्या निरूप्यते न वेति स्मृतिप्रामाण्याप्रामा-ण्याभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह-यदुक्तमिति ॥ तन्व्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तत्र शास्त्र कपि-मामती ।

उक्षणानाम्नि विषयविषयिभावः सन्त्यः । पूर्वपक्षगार्थो हि विषयमन्त्रोचरत्वादाक्षेपनमायानयोरेष च विषयिनि । तदेवमप्यापस्यतायै तदवयवमधिकरणमनारापनि-तत्र प्रथमं तावदिति । तन्व्यते व्युत्पा-द्यते मोक्षसाधनमनेनेति तन्त्रं, तदेवास्या यस्याः सा स्मृतिस्तन्त्रारया परमपिगा कपिटेनादिभिदृषा प्रगीता । अन्याश्चामुरिषवशिखादिप्रगीताः स्मृतयस्तदनुसारिण्यः । न उल्लगुणां स्मृतीनां मन्वादिस्मृ-तिरन्वयोऽन्यकाशः शक्यो यदित्युक्ते मोक्षसाधनप्रकाशनात् । तदपि चेनाभिदृश्युरन्यकाशाः सयोऽपमाग प्रमथेत् । तस्मात्तदविरोधेन कथंचिदेदात्ता व्याख्यातव्याः । पूर्वपक्षमाक्षिपि-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

उद्वनि-प्रधानादीति । वृत्तमनुमाप्योत्तराप्यापार्थं पादशः सगृहीति-इदानीमिति । न्यायामासोप-बृंहितश्च आन्तिमूळत्वम् । तृतीयाचतुर्थपादयोरेवमाह-प्रतिवेदान्तं चेति । मृष्टपादी यादिसन्तः मन्वा-मनमप्यार्थः । तत्र तृतीये भूतभोक्तृविषयमृष्टपादिनामन्यानामविगान चतुर्थे प्रागादिविषयमृष्टपादिनाकथा-नामिति विभागः । उक्तमन्यवप्याप्यश्चादिविरोधे तस्मिन्मनमनेनेति विषयविषयिण सन्त्यः । तत्र पूर्वपक्षे विषयवादस्य विषयिणात्विषयविधारायोगाद्विषयिण्यदुत्तरदात्वात्तद्विषयविचारस्येति पूर्वोत्तरपमनयो-रचिनमिती भाष. । अस्याप्यन्यतायै तदवयवमाचारिकरणमनारापनि-तत्रेति । समन्ये स्मृतिविरोध-समाशानार्थत्वादविषयस्य धृत्वादिगतयः । पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधे समन्यवामिद्विः । सिद्धान्ते तदविरोधे तस्मिन्नि-उक्तमनेने जगदुपाशने मन्वययो विषयः स किं सांख्यस्मृत्या निरूप्यते न वेति तत्राना-प्याप्रामाण्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह-यदुक्तमिति । हेतुत्वेन मन्वयमवयवविदु इष्टति-कुत इति ।

स्मृतिश्च तन्त्राहया परमविषमणीता शिष्टपरिगृहीता, अन्याश्च तद्गुमा
रिण्यः स्मृतयः, एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन् ॥ तासु ह्यचेतनं प्रधानं
स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिब्रूयते ॥ मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षण-
नाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति-
अस्य वर्णस्यास्मिन्कालेऽनेन विधानेनोपनयनमीदृशश्चाचार इत्थं वेदा-
ध्ययनमित्यं समावर्तनमित्यं सहधर्मचारिणीसंयोग इति ॥ तथा पुरु-
पार्थाश्चतुर्वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधान्विद्ध्यति ॥ नैवं कपिलादिस्मृतीनाम-
नुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति ॥ मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य
ताः प्रणीताः ॥ यदि तत्राप्यनवकाशास्त्पुगानर्थक्यमेवासां प्रस-
ज्येत ॥ तस्मान्नद्विरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः ॥ कथं पुनरक्षित्या-
दिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मेव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थस्मृ-
त्यनवकाशादोपप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते ।

रत्नप्रभा ।

लोकम् । अन्याश्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः । एवं सति वेदान्तानामद्वयप्रसक्तमर्थे निरर्थकाः स्थि-
त्यर्थः । तामामपि ब्रह्मार्थरूपमस्तीत्यत्रोप इयन् आह-तासु हीति ॥ ननु सांख्यस्मृतिप्रामाण्यव
प्रानवाद्ग्रहणे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्य स्यादित्याशय तासा धर्म सावकाशात्ता प्रामाण्य म्यादि-
व्याह-मन्वादीति ॥ तर्हि सांख्यदिस्मृतीनामपि धर्मं नाप्यर्थेण प्रामाण्यमस्तु । तत्र ननु ब्रह्मे-
त्यत्रोप इयन् आह-नैवमिति ॥ तत्रोपि विरुद्धानुपपत्तेरनवकाशास्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्यापानमुच्य-
तम् । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाश ब्रह्म इति न्यायादित्याह-तस्मादिति ॥ श्रुतिरितोप
स्मृत्यप्रामाण्यमप्येष्टत्वात् पूर्वप्रश्ने न युक्त इति शङ्कते-कथमिति ॥ ये एतन्नयेन श्रुत्यर्थं ज्ञातुं
भामती ।

कथं पुनरक्षित्यादिभ्य इति । प्रनाधित एतद् धर्ममोमीमांसायां 'त्रिरोप एवनेक्ष व्यादसति एतुमानम्'
इयत्, यथा श्रुतिरिद्वानो स्मृतीना दुर्वेत्नपातपेक्षणीयत् तस्मान् दुर्वेत्नानुगेऽन ब्रह्ममीनां श्रुतीना
आन-द्विरीष-न्यायनिर्णयः ।

मत्रपद हेतुभादाप व्याचष्टे-स्मृतीति । तन्मन्वे न्यु-पायने तत्रान्यनेनेति तत्र शास्त्र, तत्रमि-यान्या
यथा सा तपेति यावत् । शास्त्रप्रणीतः प्रामाण्य तस्या सूचयति-एवमर्पांति । बौद्धादिस्मृति-
साम्यव्याहृत्पर्य विशिष्टे-शिष्टेति । अन्वाधे वासुदेवशिशुनादिप्रणीता । एवं मतीति । त्रय सर्व-
हवादित्रिरोप जगत्कारणमित्युपगमे सती-यर्थे । सति त्रिरोप निरवकाशाशङ्का, विरोधस्तु कथमि-
त्याशङ्क्याऽऽह-तासु हीति । उक्तस्याप्या मायाशक्तेर्निगाःकारणत्वेन भिदा-तेऽपि म्नीहिनन्वाज्जामि
त्रिरोपशक्तेयाशङ्क्याऽऽह-स्वतन्त्रमिति । सत्यस्मृतीनां सावकाशाप प्रानवादोपराशने मन्वादिस्मृ-
तीना निरवकाशनेयाशङ्क्य तावदर्थविषयस्यानुष्ठेयस्याप्राप्तमिन्द्रिये नासामिन्न सावकाशावनिवाह-
मन्वादीनि । अर्थममर्पेत्तेन मन्वादिस्मृतीना सावकाशावमभिनयति-अस्येति । न केवल क्र-यर्थ-
प्रतिपादनया सावकाशाव किंतु पुराणप्रतिपादकतयाऽप्यव्याह-तव्येति । नन्वनुष्ठेये त्रिरोपे कथित-
स्मृत्यनुष्ठेये सावकाशाः सद्यो ब्रह्मकारणत्वेऽपि निरवकाशा भविष्यन्ति नैवाह-नैवमिति ।
तत्र हेतुमाह-मोक्षेति । परिशेषायात् फलितमाह-यदीति । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाश च-य-
दिनि-वायमिदमर्थं कथयति-तस्मादिति । पूर्वप्रश्नाक्षिपति-कथमिति । मानान्तरनिरर्थक्या श्रुत्या
प्रथमि जगत्कारणेऽनवागमे तदपेक्षस्मृत्यवष्टम्भेन तदाक्षेपो न युक्तः सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षस्य वडवत्त्वा-

भवेद्यमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानाम् । परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकास्तु स्मृतिष्ववलम्बेरन् ॥ तद्भलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन् ॥ अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु ॥ कपिलप्रभृतीनाञ्चार्थं जानमप्रतिहतं स्मर्यते ॥ श्रुतिश्च भवति—“ऋषिं प्रसृतं कपिलं यस्तमग्रे जानन्निभति जायमानश्च पश्येद्” [श्वेता० ५ । २] इति ॥ तस्मान्निषां मतमयथार्थं शक्यं सम्भावयितुम् ॥ तर्कावष्टम्भेन च तेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति ॥ तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः ॥

रत्नप्रभा ।

शक्नुवन्ति तेषामय पूर्वपक्षो न भवेत् । सांग्रह्येद्यु श्रद्धालूनां तु भवेदित्याह—भवेदिति ॥ तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वाच्च तत्र श्रद्धा स्यादित्याह—कपिलप्रभृतीनां चेति ॥ “आदौ यो जायमानश्च कपिः जनपेदेपिम् । प्रगतं त्रिभूषाञ्जानेन्म पश्येःपरमेश्वरम्” ॥ १ ॥ इति श्रुतिप्रवचना । यथा सांग्रह्यस्मृतिनिरोधाद्ब्रह्मवादस्याप्य इति तयोपपत्ते, तथा स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रज्ञानवादस्याप्य इति मामती ।

युक्तमुपरर्शनम्, अपि तु स्वतन्त्रप्रमाणभावात् । श्रुतयोर्दुर्बला स्मृतीर्वाच्यन्त एवेति युक्तम् । पूर्वपक्षी समाधत्ते—भवेद्यमिति । प्रसाङ्गिकोऽयर्थः श्रद्धाजडाप्रति पुनः प्रमाप्यत इत्यर्थः । आपातत समाधानमुक्त्वा, परमसमाधानमाह पूर्वपक्षी—कपिलप्रभृतीनां चार्थमिति । अयमप्यामिसत्रि—अथ हि शास्त्रस्य कारणमुक्तं ‘शास्त्रयोनित्वात्’ इति, तेनेष वेदाशक्तिप्रमत्त मन्त्राजाननिदानानरणभूतार्थमात्रगोचरतद्द्विपूर्वो यथा तथा कपिशरीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रथिताजाननिद्विभावात् स्मृत्योऽज्ञापरण-सर्वविषयनद्विप्रमत्ता इति न श्रुतिभ्योऽज्ञापामन्नि कश्चिद्विरोधः । न चेताः स्फुटतर प्रधानादिप्रतिपादन-आनन्दगिरीव—न्यायनिर्णयः ।

इत्यर्थः । स्वतन्त्रप्रज्ञाना परतन्त्रप्रज्ञाना वा यथोक्ताक्षेपानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोमि—भवेदिति । स्मृत्यपेक्षामन्तरेण पौरोषर्षयोत्रोचनया श्रुतिप्रसादेव तदर्थप्रतिपत्तिसामर्थ्यं स्वतन्त्रप्रज्ञानम् । न हि ताप्रति स्मृत्यपेक्षामेनाऽऽक्षेपु युक्तं श्रुत्यैव तेषा तदर्थप्रतिपत्तेरुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रयाह—परतन्त्रेति । अन्वयार्थानां विना स्मृत्यपेक्षा स्वातन्त्र्येण वेदार्थनिर्णये सामर्थ्याभावात्तदर्थमयमप्यामिन्वा पूर्वमिदमस्मृत्यपेक्षायां सर्वज्ञकपिशरीप्रणीतस्मृतिनिरोधेन श्रुत्यर्थनिश्चयायोगात्तदर्थस्योपचरितत्वोपपत्तौ स्मृत्यपेक्षामेनाऽऽक्षेप-सम्बन्धीत्यर्थः । स्मृत्यपेक्षामन्तरेणापि केषाचिद्वेदार्थनिर्णयः मित्यति, न हि स्मृतिकर्तारः स्मृत्यपेक्षायां तदर्थं निर्धारयन्ती यमिप्रायेण प्रायेणे युक्तम् । योद्वादिस्मृत्यपेक्षामन्यासेत्यर्थं प्रख्यातपदम् । तदत्र उच्यते—तद्भलेनेति । श्रुत्यर्थं प्रतिपि मेरित्तयुपचरितं तदर्थं प्रतिपद्येतित्यर्थः । श्रुतीनामुपचरितार्थं प्रतिपित्सेता न युक्ता मुप्येऽर्थं तासा शक्तितात्पर्ययोर्व्यापित्वात् श्रुत्याशयाऽऽह—अस्मत्कृते चेति । तत्राशिक्षामं हेनुमाह—चदुमानादिति । अमदादिप्रिय तेषुपि बहुमानानुपपत्तिसामर्थ्याऽऽह—कपिर्देति । तेषामप्रतिहान्नावप्रतिपादिका स्मृति सांग्रह्यस्मृतिनिर्णयप्रामाण्येयाशक्त्याऽऽह—श्रुतिश्चेति । यन्मा-पदमे सर्गादौ जायमानं कश्चित्तमानमृषिं स्थिताकां च प्रमत्तं भूतमपि पश्येन्नमानार्थज्ञानैविधमि पुण्यार्थि तनीश्वरं पश्येदिति प्रवचना । योगिप्रत्यक्षपदवाया सांग्रह्यस्मृतीनां श्रुत्यपेक्षामन्तरविरोधेऽपि नाप्रामाण्य-मिति कश्चित्माह—तस्मादिति । सर्वमूत्राद्यस्य कश्चित्स्मृतीनां प्रारब्धत्वमिवाह—तर्कतेति । “प्रारब्धमु-मानं च ज्ञात्वा च विरिणसंगमः” इत्यादिना “यन्मर्त्यानुमतेन स भूमिं यत्र नेत्र” इत्यनेन तदर्थ-निर्णयकत्वात्प्रायमाणानुसृत्यैव कश्चित्स्मृतीनां प्राक्कल्पे मिते विकल्पमाह—तस्मादिति । तदर्थमादिपेन

तस्य समाधिर्नान्यस्मृत्यनवकाशादोपप्रसङ्गादिति ॥ यदि स्मृत्यनवकाश-
दोपप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्य स्मृत-
योऽनवकाशाः प्रसज्येरन् ॥ ता उदाहरिष्यामः-“यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम्”
इति परं ब्रह्म प्रकृत्य “स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते”
इति चोक्त्वा “तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम” इत्याह ॥ तथा
ऽन्यत्रापि-“अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मत्रिगुणे सम्प्रलीयते” इत्याह-“अतश्च
संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः । स सर्गकाले च करोति
सर्गं संहारकाले च तदति भूयः॥” इति पुराणे ॥ भगवद्गीतासु च-“अहं
कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा” [७ । ६] इति ॥ पर-
मात्मानमेव च प्रकृत्याऽऽपस्तम्बः पठति-“तस्मात्काद्याः (याः) प्रभवन्ति

रत्नप्रभा ।

मयोच्यत इति सिद्धान्तयति-तस्य समाधिरिति ॥ तस्माद् ब्रह्मणः सकाशाद् अव्यक्तं मायायां
लीनम् । सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत् । इतिहासमात्रयान्युक्त्वा पुराणसम्प्रतिमाह-अतश्चेति ॥ प्रभवत्य-
स्मादिति प्रभवः जन्महेतुः । प्रतीयते तस्मिन्निति प्रलयः लयाधिष्ठानम् । तस्मात् कर्तुरीश्वरात् ।
काद्याः ब्रह्मादयः प्रभवन्ति । स एव मूढमुपादानम् । किं परिणामि ? न, शाश्वतिकः कूटस्थः ।

भामती ।

पराः शक्यन्तेऽन्यथयितुम् । तस्मात्तदनुरोपेन कथञ्चिच्छ्रुतय एव नेतव्या । अपि च तर्कोऽपि कपि-
लादिस्मृतीरनुमन्यते, तस्मादप्येतदेव प्राप्तम् । एव प्राप्त आह-तस्य समाधिरिति । यथा हि श्रुतीना-
मभिगानं ब्रह्मणि गतिसामान्यात्, नैव स्मृतीनामभिगानमस्ति प्रमाने, तासां भूयसीनां ब्रह्मोपादानत्वप्रति-
पादनपराणां तत्रतत्र दर्शनात् । तस्मादभिगानाच्छ्रौत एवार्थे आस्थेयो न तु स्मृतौ विगानादिति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

बलान्यसमायनार्योऽपिशब्दः । सारयस्मृतिप्रिरोव समन्वयस्य पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तयति-तस्येति ।
ब्रह्मकारणवादे सारयस्मृतिप्रिरोवप्रधानकारणवादेऽपि स्मृत्यन्तरप्रिरोवान्न ब्रह्मादिन प्रत्येतद्ब्रह्मनमुचि-
तमिति व्याचष्टे-यदीति । श्रुत्यर्थे स्मृत्यवच्छभेनाऽऽश्लेषस्यावकाशो नास्तीत्यर्थं सूचयति-एवमपीति ।
यासां स्मृतीनां प्रधानवादे निरवकाशं ता दर्शयति-ता इति । ‘तस्मादव्यक्तम्’ इत्यत्र तच्छब्देन
‘चेतनमेव कारणं परामृष्टमित्युपदेष्टुं चेतनस्य प्रहृन्तित्वमाह-यत्तदिति । मूढमवमतीन्द्रियम् । अविज्ञे-
यत् प्रमाणान्तरावगाह्यत्वम् । तर्हि सर्वप्रमाणागोचरत्वात्तास्त्वेव तदिन्द्रियाशयं सर्वभूतानां सत्तास्फूर्तिप्रद-
त्वेन स्वतःसिद्धस्य दुःखहन्तव्यं मन्वानो ज्ञेते-स हीति । कार्यनिष्क्रमणमुपमानमपि तत्र समापनाद्देशुरित्या-
शयवानाह-तस्मादिति । अव्यक्तशब्देनाव्याहृतकार्यं भूतमूढमत्र विरक्षितमव्याहृतस्यानादित्वेनोत्प-
त्त्यन्युपगमनात्त्रिमित्तकारणत्वमेवात्र चेतनस्योक्तमिति संशयसारयमतम् । अनादिनोऽपि चाव्यक्तस्य सम्-
कार्येवेश्वरादीनांत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-तथाऽन्यत्रेति । अत्र त्वव्यक्तमिति भूतमूढमव्याधिकरणमव्याहृत
गृहीतम् । इतिहासमगर्हितेऽर्थे पौराणिकीं समतिमाह-अतश्चेति । अतर्थाभिन्यतिरिक्तमनुनो दुर्बलन-
द्यमतशब्दार्थः । सर्वोत्पत्ते कथमस्य नापक्षयः सर्वनापक्षयोपलम्भादिथाशङ्क्याऽऽह-पुराण इति ।
सर्वेभ्य तदेतन्मवेऽपि तस्य सर्वमिन्नन्तर्भावनादिति हेतुमभिप्रेत्य सर्वो मत्र साययति-स सर्गीति । उक्तेऽर्थे
भागवती स्मृति सवादयति-भगवद्गीतास्विति । प्रभवत्यस्मादिति प्रमनो जन्महेतुः । प्रतीयतेऽस्मिन्निति
प्रथयस्तदेतुः । तत्रैव फल्यमत्रकारसमतिमाह-परमात्मानमिति । तस्मादित्यात्मनामत्र परमिन्यादीं
प्रवृत्त परमात्मानं परामृशति । सर्वे काया ब्रह्मादयः स्तत्रपर्यन्ता देहास्तस्मात्प्रभवन्तीति निमित्तत्व-
मुक्तम् । सम्पूर्णमित्युपादानत्र विपरितं वा । शश्वद्भवः शाश्वतिकोऽनादिः । स नियो नाशान्य इत्यर्थः

सर्वे स मूलं शाश्वतिकस्स नित्यः” [धर्मसू० १ । ८ । २३ । २] इति ॥
 एवमनेकशस्समृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते ॥
 स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्यामीत्यतोऽयम-
 न्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः ॥ दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं
 प्रति तात्पर्यम् ॥ विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्य-
 तरस्य परित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यस्मृतयः प्रमाणम् ॥ अनपेक्ष्या इतराः ॥
 तदुक्तं प्रमाणलक्षणे—“विरोधे त्वनपेक्षं स्यादस्ति ह्यनुमानम्” [जै०
 सू० १ । ३ । ३] इति ॥ न चातीन्द्रियानर्थान्श्रुतिनन्तरेण कश्चिदुपल-
 भत इति शक्यं सम्भावयितुम् ॥ निमित्ताभावात् ॥ शक्यं कपिलादीनां

रत्नप्रसा ।

अतः स नित्य इत्यर्थः । ननु श्रुतिविरोधः किमिति नोक्त इत्यत आह—स्मृतिबलेनेति ॥ स्मृतीनां
 मियो विरोधे कथं तत्त्वनिर्णयस्तत्राह—दर्शितन्त्विति ॥ श्रुतिविरोधे तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः । स्मृतीनां
 का गतिरित्यत आह—विप्रतिपत्तौ चेति ॥ वस्तुतत्त्वे स्मृतीनां मियो विरोधे वस्तुनि निरूप्यायोगा-
 त्कृतश्रुतिमूलाः स्मृतयः प्रमाणम् । इतरास्तु कल्प्यश्रुतिमूला न प्रमाणमित्यर्थः । कृतश्रुतिविरोधे
 स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यायप्रमाण—तदुक्तमिति ॥ औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा
 “सा सर्वा वेष्टयितव्या” इति स्मृतिर्मान न वेति सन्देहे मूलश्रुत्यनुमानानामिति प्राप्ते, सिद्धान्तः—
 कृतश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यम् अनपेक्षम् अपेक्षान्यम् । हेयमिति यावत् । हि यत् असति
 विरोधे श्रुत्यनुमानं भवति । अत्र तु विरोधे सति श्रुत्यनुमानायोगामूलामावात् सर्वेष्टनस्मृतिर-
 प्रमाणमित्यर्थः । अस्तु साम्यस्मृतिः प्रत्यक्षमुद्येयत आह—न चेति ॥ योगिनां सिद्धिनिश्चयान्तीन्द्रिय-
 ज्ञान सम्भावयितुं शक्यमिति शक्यते—शक्यमिति ॥ कविआदिभिः किडाऽऽपि वेदप्रामाण्य निश्चय
 मामती ।

तर्कमिदानीं परस्परविमानास्तर्का एव स्मृतयोऽन्येया इत्येव आह—विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामिति ।
 न चातीन्द्रियार्थानिति । अत्रागम्यमिप्रायम् । शक्यते—शक्यं कपिलादीनामिति । निराकरोति—
 धानन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

उदाहृतस्मृतीनां तात्पर्यमाह—एवमिति । तात्पर्यमिदं नमस्यात् दर्शयति—अनेकज्ञ इति । ननु श्रुतिवि-
 रोधोपन्यासे समाहितं किमिति स्मृतिविरोधः सिद्धान्तनोपन्यस्यते तत्राऽऽह—स्मृतीति । तर्हि स्मृतीनां
 परस्परविरोधे तत्त्वनिर्णयानुपपत्तिरिवाशक्याऽऽह—दर्शितं त्विति । ततश्च मन्वादिस्मृतीनां श्रुतम् ।
 प्रायस्यात्तदनुमारेण तत्त्वनिर्णयनिश्चयित्वेति । नन्वनुमितश्रुतिबलतया कपिलादिस्मृतीनामपि मन्वादिस्मृ-
 तिभिः समानवत्त्वादिनिर्णयनादवश्यं विनाशः स्यादिति नैयाह—विप्रतिपत्तौ चेति । क्रियायानि
 वस्तुनि निरूप्यायोगादिरुद्धम् सुपञ्चाकन्वतरणयोगान्यतरस्वीकारात्प्राये वदन्श्रुतिमूलाः स्मृतयो मान-
 येनापेक्ष्यन्ते कल्प्यश्रुतिमूलास्तु दुर्गत्यादुपेक्ष्यन्ते तथा च तत्त्वनिर्णयोपपत्तिरित्यर्थः । ननु यत्र स्मृयो-
 विरोधस्तत्र ननु श्रुयोः श्रुयोविरोधपर्यवसानात्तयोश्च तुल्यवदतया व्ययस्याऽऽभेदेति तत्राऽऽह—तदुक्त-
 मिति । “औदुम्बरीं स्पृष्टोद्गायेत्” इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा “सर्वा वेष्टयितव्या” इति स्मृतीनां न वेति
 सन्देहे वेदार्थानुशातृणां स्मृतिनिर्णयश्रुत्यनुमानाप्रयत्नानुमितश्रुत्योश्च तुल्यवत्त्वाद्दुदितानुदितहोमार्थक-
 ल्पसमस्यामानमिति प्राप्ते प्रयाह—विरोधे त्विति । श्रुतिविरोधे स्मृतीनां प्रामाण्यनिराकरणेऽपि
 हेयमिति यावत् । यतोऽपि विरोधेऽप्यनुमानं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धे त्वये वृत्तः स्मृत्या श्रुत्यनुमानमर्थानुशा-
 रेण मानस्याव्यवहारादपि मूलाप्रामाण्यप्रमाण सर्वेष्टनस्मृतिः । तथा कविआदिस्मृतिविरोधे । ननु कवि-
 आदिस्मृतेर्न श्रुतिविरुद्धं प्रामाण्यनिर्णयं किन्तु प्रत्यक्षश्रुतेर्नैयाहयोगादियत्र योगिप्रयत्नं वा तन्-
 एतन्निश्चयान्तीन्द्रियज्ञानेन शक्यं—शक्यमिति । अतीन्द्रियाद्येव स्मृत्यन-
 वकाशदोषोपन्यासः ।

सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत् ॥ न ॥ सिद्धेरपि सापेक्षत्वात्-
धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः ॥ स च धर्मश्चोदनालक्षणः ॥ ततश्च
पूर्वसिद्धायाश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनाऽतिशक्तिं
शक्यते ॥ सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्सिद्धानां प्रदर्शितेन
प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यत्रिण्यकारण-
मस्ति ॥ परतन्त्रप्रज्ञस्थापि नाकस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः ॥
कस्यचित्कचित्तु पक्षपाते सति पुरुषमतिवैरूप्येण तत्त्वाव्यवस्थानप्रस-

रत्नप्रभा ।

तदर्थस्य धर्मस्यानुष्ठानेन सिद्धिः सम्पादिता । तथा सिद्धया प्रणीतस्मृत्यनुसारेणानादिश्रुतिषोडा न
युक्तोपजायमानोपस्थादिति परिहरति-न सिद्धेरपीति ॥ अतिशक्तिमिति । श्रुतीनां मुरयार्थमति-
क्रम्योपचरितार्थस्य शक्तिं न शक्यते इत्यर्थः । स्वतः सिद्धेर्देवो नोपजायते इति चेन्नानीश्वरस्य स्वतः-
सिद्धौ मानामानात् । अङ्गीकृत्याप्याह-सिद्धेति ॥ सिद्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पनायामपि
सिद्धोक्तीनां मियो विरोधे श्रुत्याश्रितमन्यायुक्तिमिरेन वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । श्रुतिरूपाश्रय विना
सिद्धोक्तिमात्रेण न तत्त्वनिर्णयकारणमित्यक्षरार्थः । ननु मन्दमते सारयस्मृतौ श्रद्धा भवति । तस्य मतिः
वेदान्तमार्गे कथमानेवेत्यत आह-परतन्त्रेत्यादिना ॥ ननु श्रुत्या कपिठस्य सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्मते श्रद्धा
मामती ।

न । सिद्धेरपीति । न तावत्कपिठादय ईश्वरवदाजानसिद्धाः, किंतु विनिश्चिन्येदप्रामाण्यानां तेषां
तदनुष्ठानवता प्राचि मवेऽस्मिन्नमनि सिद्धिः, अत एवाजानसिद्धा उच्यन्ते । यदस्मिन् जन्मनि न ते
सिद्धपुपायोऽनुष्ठित प्राग्भवीयवेदार्थानुष्ठानलब्धजन्मत्वात्सिद्धीनाम् । तथा चानुष्ठानवेदप्रामाण्यानां तद्वि-
रुद्धार्थभिधानं तदप्रतिपक्षितमप्रमाणमेव । अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशक्तिं युक्तं प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य ।
तदेव वेदविरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्त्वा सिद्धानामपि परस्परविरोधे तद्वचनादनाश्वास इति पूर्वोक्तं स्मार-
यति-सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपीति । श्रद्धाजडान्बोधयति-परतन्त्रप्रज्ञस्थापीति । ननु श्रुति-
श्लेषे-कपिठादीनामनावरणभूतार्थगोचरज्ञानातिशय बोधयति, कथं तेषां वचनमप्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुते-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वधितुमिति शेषः । किं तेषां साधनसाध्या सिद्धिराजानतो वेति विकृत्याऽऽद्ये श्रुतिमन्तरेणातीन्द्रियार्थोप-
लब्धिर्न सिध्यतीत्याह-न सिद्धेरपीति । योगमाहात्म्यरूपा सिद्धिस्तस्या साधनसापेक्षत्ववदतीन्द्रिया-
र्थोपलब्धिरपि कपिठादीनां श्रुत्यपेक्षेति वक्तव्यमित्युक्तम् । सिद्धे सापेक्षत्वं श्रुत्यति-वर्मेति । तथाऽपि
कथमतीन्द्रियार्थोपलब्धे श्रुत्यपेक्षेति तत्राऽऽह-स चेति । चोदनामूरप्रामाण्याहर्मस्य चोदनालक्षणचेऽपि
कपिठादिवचनानुसारेण श्रुतेर्यनिर्णये काऽनुपपत्तिरिति तत्राऽऽह-तत्रश्चेति । कपिठादीनां विनिश्चिन-
येदप्रामाण्यानां तदर्थानुष्ठानमतां तत्प्रमाणलब्धसिद्धीनां तद्विरुद्धार्थभिधानासम्भवात्तद्वचनात्प्रागेवानुष्ठान-
मात्म्यस्य वेदस्य तदनुष्ठानेनोपचरितार्थत्वकल्पनमनुचितमिति भावः । अतिशक्तिं मुन्यां श्रुतिमतीत्योप-
चरितवृत्त्या शक्तिमिति यावत् । न द्वितीयं, कपिठादीनामीश्वरवदानानसिद्धेरभिद्धत्वात्सिद्धत्वेऽपि तेषां
बहुत्वात्तदुक्तिमाश्रित्य श्रुत्यर्थकल्पनाया तदैकमत्यस्यामानवादव्यमूल्यवचकाशान्वायेन स्मृतीनामेव मियो
विरादे श्रुत्यवग्रहं विना तास्यपि विश्वासामावाचं तदनुसारेण श्रुत्यर्थनिर्धारणमिद्विरुद्धाह-सिद्धेति ।
यत्तु परतन्त्रप्रज्ञादन्माकमनिश्चिन्येदार्थानां विरोधेन स्मृतेऽप्रामाण्यमनाशङ्कनीयमपि तु स्मृत्यनुसारेण
वेदार्थो निश्चिन्यते । अन्यथा परतन्त्रप्रज्ञानां वेदार्थानिश्चयप्रसङ्गादिति तत्राऽऽह-परतन्त्रेति । कथं

ज्ञात ॥ तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपक्ष्यपन्यासेन श्रुत्यनुसाराननुसार-
 विषयविवेचनेन च सन्मार्गं प्रज्ञा संग्रहणीया ॥ या तु श्रुतिः कपिलस्य
 ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता, न तथा श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं
 मतं श्रद्धातुं शक्यं—कपिलमिति शब्दसामान्यमात्रत्वात् ॥ अन्यस्य च
 कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्नुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात् । अन्यार्थदर्शनस्य
 च प्रातिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति चान्या मनोमोहात्म्यं प्रत्याप-
 यन्ती श्रुतिः—“यद्वे किञ्च मनुरवदत्तद्वेषजम्” [तै० सं० २ । २ । १०१२]
 इति ॥ मनुना च—“सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । समं
 पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति” [१२ । ११] इति सर्वा-
 त्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते ॥ कपिलो हि

रत्नप्रभा ।

दुर्वारैर्यत आह—या त्विति ॥ कपिउग्रमन्त्रेण साग्यकर्ता श्रौत इति आन्तिखुक्ता । तस्य द्वैत-
 वादिनः सर्वज्ञायोगात् । अत्र च सर्वज्ञानसम्भूतत्वेन श्रुतः कपिउग्रे वासुदेवाद्य एव । स हि सर्वा-
 त्त्वज्ञानं वैदिक साग्यमुपदिशतीति सर्वज्ञ इति भावः । प्रतप्तुः प्रदाहकस्य । किञ्च य कपिउ
 ज्ञानेर्विमति तमीश्वर पश्येदिति विधीयते । तथा चान्यार्थस्य ईश्वरप्रतिपक्षितेशस्य कपिउसर्वज्ञत्वस्य दर्श-
 नमनुवादः । तस्य मानान्तरेण प्रातिग्यस्य स्वार्थमात्ररूपयोगात् । नानुवादमात्रात् सर्वज्ञत्वमिद्विदि-
 व्याह—अन्यार्थेति ॥ द्वैतवादिनः कपिउस्य श्रौतत्र निरस्य त्रयवादिनो मनोः श्रौतत्रमाह—भवति—
 भावती ।

स्यप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यत आह—या तु श्रुतिर्गति । न तत्रान्निदाना परस्परानुसृष्टानि वचामि प्रमाण
 मवितुमर्हति । न च विरुद्धो वस्तुनि, मिद्धे तदनुवचत् । अनुदानमनागतोपाय विरुध्यते, न सिद्धम् ।
 तस्य व्यवस्थानात् । तस्माच्छ्रुतिप्रामाण्यमात्रेण अमः साग्यप्रमेता कपिउः श्रौत इति । म्यादेतत् ।
 कपिउ एव श्रौतो नान्ये मन्वाद्यमः । तत्रश्च तेषां सृष्टिः कपिउसृष्टिप्रद्वानहृष्येयत्वा आह—भवति—
 आनन्दगिरिव—स्वार्थनिर्णयः ।

तर्हि परिक्रयाव्यवस्था तत्त्वं निर्गतय तत्राऽऽह—तस्मादिति । तस्यापीति नेन परतन्त्रप्रमेतापीत्यर्थः ।
 सन्मार्गः श्रुत्यनुसागिम्भूयुक्तोऽर्थस्मत्प्र प्रशस्तप्रहम्नामिन्नेन बुद्धिम्यैर्वमिपर्थः । ननु कपिउस्वा-
 प्रतिहृतज्ञानश्रवणात्तदुक्तम्भूत्प्रामाण्याद्द्वैतारे श्रुतिरेव निश्च्येते याशक्त्याऽऽह—या त्विति । कपिउशब्द-
 श्रुत्यविरोधाय सावकाशानन्यदादन्त्यायेन श्रुतिम्भूयोर्ध्वन्याऽऽह—याशक्त्याऽऽह—कपिलमिति ।
 शब्दप्रामाण्यवादेव साग्यप्रमेता कपिउः श्रौत इति आन्तिरविरोक्तामिपर्थः । श्रौतो तर्हि कपिउशब्दस्य
 कोऽर्थः म्यादित्याशक्त्याऽऽह—अन्यस्येति । वैदिको हि कपिउरे वासुदेवनामा विबुवादेशादश्वमेधस्यु-
 र्निश्चय परिमरे पदत्रतामिन्द्रधैरिमतदृष्टत्वा पश्टिमहयसत्त्यापुत्रामा नोपरोरितां सगगमुनानां सगमे
 भर्मीभावंतुः सग्यप्रमेतुस्यैदिकादन्यः स्वर्गे । यत्रयत्र वैदिकेने सति वासुदेवाद्यः तत्रयत्र सर्व-
 त्तत्रोपदेष्टुः दृष्टमिदं तु नदिच्छायांवेदेषुक्तोऽप्यलक्षितः । भावः । किञ्च, परमान्तर्गतिसिवादि
 पात्रस्य यो ज्ञानेरेव प्रणुः कपिउः विमति य पश्येदिति दर्शनात् । न च म्यानुप्राहस्ववापामावे कपि
 पशानाति—पात्रेव रमिवाह—अन्यार्थेति । कपिउस्य द्वैतवादिनः श्रौतत्र निरस्य सर्वान त्वादिनो
 मनोः श्रौतत्रमाह—भवति चेति । मनोरसं कपिउरेस्वाशक्त्यः नैरिपोक्त्य—मनुना चेति । सर्वान-
 पदस्याप्यत्रय कथं कपिउस्य । निश्चयमवाहयत्र सर्वेषु तर्हाय मानाह—कपिउः, इति ।

न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते आत्मभेदाभ्युपगमात् ॥ महाभारतेऽपि च-“बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु” इति विचार्य “बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणाम्” इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन “बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्” इत्युपक्रम्य “ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्कचित् ॥ विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः । एकश्चरति भूतेषु स्वरचारी यथासुखम्” इति सर्वात्मनैव निर्द्धारिता ॥ श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति “यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कश्शोक एकस्यमनुपश्यतः” [ईश० ७] इत्येवंविधा । अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य तन्त्रं वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुव-

रत्नप्रभा ।

चेति ॥ इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमत्रैत दर्शितमित्याह-महाभारतेऽपि चेति । पुरुषाः आत्मान किं वस्तुतो मित्रा -उत्त-सर्वदृश्याना प्रत्यगात्मा एक इति निदर्शय्य बहूनां पुरुषाकाराणा देहाना यथैका योनिः उपादान पृथ्वी, तथा तं पुरुषम् आत्मान विश्वं सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मक सर्वज्ञत्वादिगुणै सम्यक् कथयिष्यामि । विश्वे सर्वे लोकप्रसिद्धा देवनिर्गममुत्पादीनां मूर्धानोऽस्येति विश्वमूर्धा । एकस्यैव सर्वज्ञेनेषु प्रतिविम्बभावेन प्रतिष्ठान्तात् । एवं विश्वभुजत्वादिद्योयोजना । सर्वभूतेषु एकः चरति अगच्छति । सर्वत्र इत्यर्थे । स्वरचारी स्वतन्त्र । नास्य नियन्ता कश्चिदस्ति । सर्वेश्वर इत्यर्थे ॥ यथासुखमिति । विशोकानन्दस्वरूप इति यावत् । कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृतिविरोध सुखा साक्षादेवविरोधमाह-श्रुतिश्चेति ॥ यस्मिन् ज्ञानकाले । केवञ्च स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयेन वेद-भामती ।

चान्या मनोरिति । तस्याध्यागमान्तरसत्रादमाह-महाभारतेऽपि चेति । न केवल मनो सृष्टिः सृष्ट्यन्तरसत्रादिनी, श्रुतिसत्रादिन्यपीत्याह-श्रुतिश्चेति । उपसहरति-अत इति । स्यादेतत् । भगव आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पूर्वं कथितमतस्य कारणविषये व्यासादिवचनविरोधो दर्शितः सप्रति सर्वात्मत्वविषयेऽपि व्यासवचन-विरोधमाह-महाभारतेऽपीति । सर्वात्मतेन निर्धारितेत्युत्तरत्र समन्ध । पुरुषा जीवास्ते किं स्वभा-वेनैव ब्रह्म किं यैक एव परमात्मा बहूना दृश्यानां स्वभात् इति पृच्छति-बहव इति । पूर्वपक्षमनु भाष्य तन्निरासेन सिद्धान्तमाह-बहव इत्यादिना । यथा पुरुषाणा तदाकाराणा बहूनां देहानामेका पृथिवी योनिरधिष्ठानमुच्यते तथा तमेक पुरुष परमात्मान बहूदृश्येन प्रतिपन्नाना जीवानां वास्तव स्वभाव विश्व परिपूर्ण सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्त कथयिष्यामीत्याह-बहूनामिति । सर्वज्ञत्वादिगुणकस्य तद्विरुद्धप्रय-गात्मैक्यमयुक्तमित्याशयस्य विरोधस्य प्रातीतिकत्व मन्वोक्तम्-ममेति । सर्वान्तरात्मके परस्मिन्नेपि सत्ता-रित्वप्रसक्तिरित्याशयस्य वस्तुतस्तदमानमाह-सर्वेषामिति । किमिति तर्हि प्रयात्मनामभूत् परमात्मा नोप-न्यते तत्राऽऽह-न ग्राह्य इति । तस्यामत्त्व शक्तिशोक्तम्-विश्वेति । विश्वे मूर्धानोऽस्यैव सर्वत्र प्रतिविम्बितत्वात् । तथा विश्वभुजादौ योग्यम् । परमात्मनः सर्वात्मकेनोक्तस्य निरपेक्षतया स्वतन्त्रस्य परममुखरूपतामाह-एक इति । कापिलमतस्य वेदानुसारिस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षादेव वेद-विरोधमाह-श्रुतिश्चेति । यस्मिन्काले पुरुषस्य विज्ञानत स्वरूपतायाऽऽगतब्रह्मण एव सर्वत्र प्रतिविम्बितत्वाद्भवानि सर्वत्रागमिभूतस्मिन्काले शोऽनोहोपउक्षित सर्वोऽपि सत्ताएण समारो विदुषो नास्तीति श्रुत्यर्थः । श्रुतिसृष्टिविरोधे परमन्यानादेवच निद्विगुणपसहरति-अतश्चेति । इति-

चनविरुद्धश्च । न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति ॥ वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थं प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये । पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं वक्तृस्मृतिव्यवहितञ्चेति विप्रकर्षः ॥ तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः ॥ १ ॥ कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसंगो न दोषः-

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि मह-

रनप्रमा ।

विरुद्ध न, किन्नात्मभेदकल्पनयापीति सिद्धमिति सम्बन्धः । स्मृतिविरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह-वेदस्य हीति ॥ वेदस्य प्रामाण्यं स्वतःसिद्धमपौरुषेयत्वात् । पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतितन्मूत्रानुभवयोः कल्पनया प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यनहितं परतः प्रामाण्यमिति विप्रकर्षः, श्रुतिस्मृत्योर्विशेष इत्यक्षरार्थः । समयोविरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं वाच्यम् । इह स्वतः परतः प्रामाण्ययोर्वैषम्याद्भट्टिति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसजातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भावः ॥ तस्मादिति । विशेषादित्यर्थः । ज्ञान्तिमूत्रत्वसम्भवादिति भावः ॥ १ ॥ महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रवृत्तिकवेन तन्मात्राण्यप्रसिद्धानि स्मृतुं न शक्यन्त इत्याह-इतरेषाञ्चेति ॥ ननु महतः परमामती ।

वेदविरुद्धं कापि वचस्तथापि द्वयोरपि पुरुषद्विप्रभवतया को विनिगमनायां हेतुर्वेदो वेदविरोधि कापि वचो नादरणीयमित्यत आह-वेदस्य हि निरपेक्षमिति । अयमभिसन्धिः-सत्यं शास्त्रयोनिरीधरस्तथाप्यस्य न शास्त्रक्रियायामस्ति स्वातन्त्र्यं कपिऽर्दानामिव । स हि भगवान् यदृशं पूर्वेस्मिन् सर्गे चकार शास्त्रं तदनुसारेणामिन्नपि सर्गे प्रगीतवान् । एव पूर्वेतरानुसारेण पूर्वेस्मिन् पूर्वेतमानुसारेण च पूर्वेतर इत्यनादिरप्य शास्त्रेश्वरयोः कार्यकारणमात्रः । तत्रेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्रक्रिया, येनास्य कपिऽर्दानाम्यातन्त्र्यं भवेत् । शास्त्रार्थज्ञानं चाप्य स्वयमाभिर्भजदपि न शास्त्रकारणतामुपैति, द्वयोःप्यपर्वोपेणाविर्भावात् । शास्त्रं च एतन्मो बोधकतया पुरुषस्वातन्त्र्यामायेन निरस्तसप्ततदोषाशक्तं सदनेपेक्षं साक्षादेव स्वार्थं प्रमाणम् । कपिऽर्दादिवचासि तु स्वतन्त्रकपिऽर्दादिप्रणेतृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थस्मृतयश्च तदर्थानुभवपूर्वा । तस्मात्तासामर्थ्यप्रयत्नाद्गामाण्यविनिश्चयाय यावत्स्मृत्यनुभवो कथ्येत तातस्वतःसिद्धप्रमाणमात्रानपेक्षयेत् श्रुत्या स्वार्थो विनिश्चयित इति शीघ्रतरप्रवृत्तया श्रुत्या स्मृत्यर्थो बाध्यत इति युक्तम् ॥ १ ॥ इतरेषां चानुपलब्धेः । प्रज्ञानस्य तावत्किञ्चिदप्रदेशे वाक्यामासानि दृश्यन्ते, तद्विकाराणां तु महदादीनां तान्यपि न सन्ति । न च भूतेन्द्रियादिवन्नहदादयो लोकसिद्धाः । तस्मादात्यन्तिकत्वात् प्रमाणान्तरामवादात् प्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूत्राभावाद्दामो कथ्याया इव दौहित्र्यस्मृतेः न

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शब्द-मिदमिदमेतन्न सप्रच्यते । वेदविरोधे स्मृतेरेव किमियप्रामाण्यं निरसितं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-वेदस्येति । ईश्वरकार्यत्वेऽपि तद्विपूर्वक-नामानाद्वेदस्यापौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वात्कपिऽर्दादिस्मृतानां तु तदर्थस्मृतिपूर्वकत्वात्तदर्थस्मृतानां च तदर्थानुभवपूर्वकत्वात्तन्प्रामाण्यनिश्चयाय स्मृत्यनुभवो यावत्कथ्येत तादर्थं स्वतःसिद्धप्रामाण्यभेदावाक्यात्तदर्थो निश्चय इति शट्टिति प्रवृत्तेर्देवाक्योक्त्यं ज्ञानमसत्त्वात्तद्विरोधि स्मृतिविरोधे तन्प्रामाण्यस्य बाधनमिति भावः । विप्रकर्षो विशेषः श्रुतिस्मृत्योरिति यावत् । सिद्धे विशेषे कपिऽर्दानाह-तस्मादिति ॥ १ ॥ तदर्थे देवतरपरत्वेनोत्तरमुत्तरावपनि-रुतश्चेति । मूत्राध्यायिणापे-प्रधानादिति । तथा च मूत्रप्रधानाभावाद्दामाण्यं महदादिनिर्णयं स्मृतिरिति दोषः । भूताना-

योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५३५)

दादीनि, न तानि वेद्रे लोके बोपलभ्यन्ते ॥ भूतेन्द्रियाणि तावल्लोकवे-
दप्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुम् ॥ अलोकवेदप्रसिद्धत्वाच्च महदादीनां
पष्टस्यैवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पने ॥ यदपि क्वचित्परमिव श्रव-
णमवभासते तदप्यतत्परम् ॥ व्याख्यातम्—“आनुमानिकमप्येकेषामि-
निचेन्न शरीररूपकविस्तृगृहीतिर्दर्शयति च” [व्या० सू० १ । ४ । १]
इत्यत्र ॥ कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभि-
प्रायः ॥ तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः ॥ तर्कावष्टम्भं तु न
विलक्षणत्वादित्यारभ्योन्मथिष्यति ॥ २ ॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ (२) ॥

रत्नप्रभा ।

व्यक्तमिति श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह-यदपीति ॥ सूत्रतात्पर्यमाह-कार्येति ॥ सांख्यस्मृ-
तेर्महदादिविषय प्रधानेऽपि प्रामाण्ये नेति निश्चीयत इत्यर्थः । सांख्यस्मृतिग्रन्थेऽपि तदुक्त्युक्तीनां कथं
वाच इत्यत आह-तर्केति ॥ २ ॥ (१) ॥ ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानादियोगस्मृत्या विरुध्यते न
वेति सन्देहे पूर्वन्यायमतिदिशति-एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ अतिदेशत्वात् पूर्ववत् सङ्ख्यादिक द्रष्ट-
भामती ।

चार्थज्ञानमत्र मूलमुपपद्यत इति युक्तम् । तस्माच्च कापिलस्मृतेः प्रधानोपादानञ्च जगत इति सिद्धम् ॥ २ ॥ (१) ॥
एतेन योगः प्रत्युक्तः । नानेन योगशास्त्रस्य हेतुव्यगमपातञ्जलादेः सर्वेषां प्रामाण्यं निराकियते, किंतु
जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदहंकारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तौत्युच्यते । न चैतान्तैषा-
मप्रामाण्यं मत्रितुमर्हति । यत्परमिणि हि तानि तत्राप्रामाण्येऽप्रामाण्यमस्तुगीरन् । न चैतानि प्रधानादि-
सद्गमपराणि । किंतु योगस्वरूपतःसाधनतदवान्तरकालविभूतितत्परमकृतज्ञेयव्युत्पादनपराणि । तथ
किंचिन्निमित्तीह्यव्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं, पुराणेष्विषयं सर्गप्रतिसर्गनशमन्वन्तरवशा-
नुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु, न तु तद्विशिष्टम् । अन्यपरादपि चान्यनिमित्तं तत्प्रतीयमानमभ्युपेयं, यदि
न मानान्तरेण विरुध्यते । अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम् । तन्मात्रप्रमाणभूतादपि योग-
शास्त्रान्न प्रधानादिसिद्धिः । अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताह स मगवान् चार्थगण्यः—“गुणानो
परम रूपं न दृष्टिपयमृच्छति । यत्तु दृष्टिपयमात्रं तन्माथैव सुतुच्छकम् ॥” इति योग व्युत्पादयिष्यता
निमित्तमात्रेणैव गुणा उक्ताः, न तु भावतः, तेषामतास्त्रिरुत्पादित्यर्थः । अयोक्तिसिद्धानामपि प्रधाना-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मिन्द्रियाणां च लोकेन्द्रप्रसिद्धत्वात् तद्विषयस्मृत्यप्रामाण्यमित्याशङ्क्याङ्गीकरोति-भूतेति । तथाऽपि
महदहंकारपञ्चतन्मात्राणां मूत्रामावाचनं स्मृतिः समनतीत्याह-अलोकैति । महदादीनामपि ‘महतं परम-
व्यक्तम्’ इत्यादावस्ति प्रसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-यदपीति । महदादिस्मृतेर्मूलाभावात्तदप्रामाण्येऽपि विना-
यात् प्रधानस्मृतेरित्याशङ्क्य सूत्रस्य तत्पर्यमाह-कार्येति । सांख्यस्मृत्यप्रामाण्ये सिद्धे फलितमुपसहरति-
तस्मादिति । मूत्रप्रमाणाभावात्तच्छब्दार्थः । अविना स्मृत्यादिरोधः समुचितः । स्मृतिविरोधाभागेऽपि
ब्रह्मकारणमादौ न्यायविरोधान्न सिम्भतीत्याशङ्क्याऽऽह-तर्केति ॥ २ ॥ (१) ॥ सांख्यस्मृतेर्महदादिस्मृ-
तिविरोधेऽपि योगस्मृतेर्न सोऽस्तीति मन्वादिस्मृतिष्वपि योगस्यानुमोदितत्वात्, तथा च प्रानादिविषयेऽपि
योगस्मृतेर्मान्यात्तद्विरुद्धसमन्वयो न सिम्भतीत्याशङ्क्याऽऽह-एतेनेति । चेतनं जगदुपादानं यदतः
समन्वयस्य प्रधानं वास्तवमीधराधिष्ठितं जगदुपादानमिति यदन्त्या योगस्मृत्या विरोधोऽस्ति न वेति

एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन, योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्ये-
 त्यतिदिशति ॥ तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं, महदा-
 दीनि च कार्गाण्यलोकावेदप्रसिद्धानि कल्पन्ते ॥ नन्वेवं सति
 समानन्यायत्वात्पूर्वणैवेतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते ॥ अस्ति ह्यवा-
 भ्यधिका शंका । सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः-
 “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” [बृ० २ । ४ । ५]
 इति “त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्” [श्वे० २१८] इत्यादिना चासना-
 दिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते ॥
 लिङ्गानि च वेदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते-“तां योगमिति

रत्नप्रभा ।

व्यम् । पूर्वप्रानुकनिरास पूर्वपक्षमाह-अस्ति ह्यत्रेति ॥ निदिध्यासन-योगः । श्रीणि उरोप्रीवाशिपि-
 स्तुन्नतानि यस्मिन्नन्तरे तत् द्युन्नतम् । त्रिरुन्नतमिति पाठश्चन्द्रसः । युनीतेति शेषः । न
 केनच योगे विधिः, किन्तु योगस्य त्रापकान्यर्थेनादवावधान्यपि सन्तीत्याह-लिङ्गानि चेति ॥ तां
 पूर्वोक्ता धारणा योगप्रदो योगं परम तव इति मन्यन्ते । उक्तमिहा नलक्रिया योगविधि ध्यान-
 भावती ।

दीनाननादिपूर्वपक्षन्यायामासोत्प्रेक्षितानामनुप्राय-यमुपपन्नम् । तदनेनाभिसन्निह-एतेन सांख्यस्मृ-
 तिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि प्रानादितिप्रत्यया प्रत्याख्याता द्रष्टव्येति । अत्रिकरणा-
 न्तरात्ममाक्षिपति-नन्वेवं सति समानन्यायत्वादिति । नमात्रं-अस्त्यत्राभ्यधिका शंका ।
 ना नाम सायशास्त्रात्प्रानसत्ता विनापि । योगशास्त्रात् प्रानादिमत्ता विज्ञापविषयं । वदुह हि
 योगशास्त्राणां वेदेन सह सदादो दृश्यते । उपनिषदुपायस्य च तत्तज्ज्ञानस्य योगोपेक्षाम्ति न जाउ
 योगशास्त्रमिति यमनियमादिरिङ्गुप्रायमपक्षयान्तर्ग च गराणादिकमन्तरेणैपनिषदात्मनच्यमाशास्त्रकार
 उदेतुमर्हति । तस्मादौरनिपदेन तत्तज्ज्ञानेनपेक्षयात् सदादरादुन्त्याव वेदेनाष्टकादिस्मृतिरयोगस्मृति प्रमा-
 णम् । ततश्च प्रमाणात्प्रानादिप्रवर्तिनाशान्द्रवम् । न च तदप्रमाण प्रानादौ, प्रमाण च यमादा-
 मिति युक्तम् । तत्रप्रामाण्येऽन्यत्रायनाश्वासात् । यथाह-‘प्रसर न लभन्ते हि यावत्तत्रन मर्कटाः ।
 नाभिद्रवन्ति ते तावत्पशाचा ना म्योचरे ॥’ इति । मेघ उन्मप्रपरा प्रानादौ योगाप्रमाणताविशेषो

आनन्दगिरीच-न्यायनिर्णयः ।

प्रानादिरिषये त्वप्रामाण्याप्रामा-यास्या सन्देह पूर्वपक्षमंत्रं दर्शयिष्यन्ननिदेशात्तत्र व्याकरोति-एतेनेत्यादिना ।
 श्रुत्यादिन्मातितचतुष्टय फल च पूर्व-यायातिदेशात्पूर्वपक्षमपि द्रष्टव्यम् । अर्थमायामाये तुन्यन्यायविश-
 यनादतिदेशानुपपत्तिरित्याशयवार्थमायमाह-तत्रापीति । अत्रिकादाकाभावादात्रिकरागारममाक्षिपी-
 नन्विति । एव सतीति सांख्ययोगम्पुयोर्थमायमे सतीति यावत् । अत्रिकाशुका दर्शयन्नत्रिकरागारम
 समर्थयते-अस्तीति । तामेव दर्शयितुमादौ योगस्मृतेः श्रुतिमन्त्रमाह-सम्यगिति । ननु भयजनन-
 निदिध्यासनापेक्षत्र समर्थयितुमेतं विधीयन्ते न तत्राङ्गयोगत्रिकरागारोयाशय धुम्पारमाह-
 त्रिरुन्नतमिति । श्रीणि देप्रीवाशिपिस्तुन्नतानि यस्मिन् । ‘सम कापनिशेप्रीव धारयन्’ इत्यादिस्मृतेः ।
 गच्छतरे सग मन्त्याव सुपीर्णाः योगना । न केच श्रुत्यनुगुणं तं योग त्रिनु धीनादिशानुगुण-
 ये वाह-रिगानि चेति । तामेव दर्शयति-तां योगमित्यादिना । इतिवागाम सर्वमितीति यत्र
 पिप्राता विषयान्तरादिभिः धारणाधारात्पदश्रुतौ योगादौ योग मन्यते । यगोक्तमेकापक्षमे परम तव
 इति कर् योगसन्दादुपपत्तिरितिहासः । एतं दृष्टयिष्ये विधी योगप्रमाः च सर्वं मुक्ते नराणा-

योगप्रत्युक्तयधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५३७)

मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्” [कठ० २।६।११] इति, “विद्यामेतां योगविधिं च कृत्वन्म” [कठ० २।६।१८] इति चैवमादीनि ॥ योगशास्त्रेऽपि—“अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः” इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते ॥ अतः सम्प्रतिपन्नार्थकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवद्बनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिका शङ्कातिदेशेन निवर्त्यते ॥ अर्थकदेशसम्प्रतिपत्तावप्यर्थकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वाक्ताया दर्शनात्सतीप्स्यध्यात्मविषयास्तु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणाय यतः कृतः ॥ सांख्ययोगो हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन

रत्नप्रभा ।

प्रकार च मृत्युप्रसादानधिकेता लब्धा तत्र प्राप्त इति सर्वान्धः । योगस्मृतिः प्रमानादित्वा-
शेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या । सम्प्रतिपन्न- प्रामाणिकोऽर्थकदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः ।
“अष्टका कर्तव्या” “गुरुस्तुगन्तव्य” इत्यादिश्रुतीना वेदाधिकृत्यवत्त्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन प्रामा-
ण्यमुक्त प्रमाणलक्षणे । एव योगस्मृत्यैर्षोणे प्रामाण्यत्वात्तत्राशेषि प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्त-
यनि-इयमपीति ॥ ननु बौद्धादिस्मृतयोऽत्र किमिति न निराहता इत्या आह-सतीप्स्यपीति ॥
भामती ।

सर्वत्रैव दृष्ट्वांग भवेदित्यस्याः प्रसर निषेधना प्रमानाद्यभ्युपेयमिति नाशब्द प्रधानमिति शङ्कार्थः ।
सा इयमप्यधिका शङ्काऽतिदेशेन निवर्त्यते । निवृत्तिहेतुमाह-अर्थकदेशसम्प्रतिपत्तावपीति ।
यदि प्रमानादिसत्तापर योगशास्त्र मवेत्, भवेत्प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिनिरोधेनाप्रमाणम् । तथा च तद्विहितेषु
यमादिष्वप्यनाध्यास म्यात् । तस्मान्न प्रमानादिपर तत्, किन्तु तन्निमित्तादय योगव्युत्पादनपरमित्यु-
क्तम् । न चानिययेऽप्रामाण्य- निषेधेऽपि प्रामाण्यमुपहन्ति । न हि च भ्रंसादानप्रमाण रूपेऽप्यप्रमाण
मत्रितुमर्हति । तस्माद्देवान्तश्रुतिनिरोधात्प्रमानादिरस्यानिययो न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः । म्यादेतत् ।
अध्यात्मविषया- सन्ति सहस्र स्मृतयो बौद्धार्हताकापाटिकादीनां, ता अपि कस्मान्न निराक्रियन्त इत्या
आह-सतीप्स्यपीति । तासु खलु बहुल वेदार्थनिसमादिनीषु शिष्टानादतासु कैश्चिदेव तु पुराणपसदेः
पशुप्रार्थेर्भे- उदिभिः परिगृहीतासु वेदमूलतयाशङ्के नान्मतीनि न निराहता, तद्विपरीतास्तु सांख्ययोग-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नचिन्नेना लब्धा तत्र प्रातोऽभूदित्याह-विद्यामेतामिति । श्रुतिवृद्धिज्ञानुगृहीतयोगस्य सम्यग्ज्ञानोपाय-
त्वेऽपि किमायात योगस्मृतेरित्याशङ्क्याऽऽह-योगशास्त्रेऽपीति । आमज्ञानस्य मोक्षोपायत्वनिश्चयात्त-
न्निज्ञासानन्तरमित्यवशान्दार्थः । एव योगस्य सम्यग्धीहेतुत्वमुपपाद्यायिका शङ्कां दर्शयति—अत इति ।
योग- सम्यग्दर्शनोपाय- सप्रतिपन्नार्थकदेशान्दृष्टत्वाद्योगस्मृतिरनिराकार्ये यत्र दृष्टान्तमाह-अष्टकादीति ।
“अष्टका कर्तव्या” । “गुरुस्तुगन्तव्य” । “तडाग गन्तव्यम्” इत्यादिस्मृतयो न प्रमाण धर्मस्य
वेदकप्रमाणरूपादष्टकादिप्रमाणत्वे वेदादष्टे स्मृतेश्च आन्याऽपि समवादिनि प्राप्तस्य वेदार्थो-
नुद्घान्तनामेव स्मृतिषु सतिस्मृत्यासु कर्तव्यान्मूलभूत वेदमनुमानयत्स्य स्मृतयो मानमिति प्रमाणलक्षणे
साद्धान्तन, तथा योगस्मृतिरपि माननियये । अधिकं शङ्कामनूय तन्नित्यकत्वेनानिदेशान्तिरणम्यार्थ-
त्त्वाह-इयमिति । कथं तर्हि निराकरणं तदाह-अर्थकदेशेति । योगस्मृतिर्षोणनियये वेदाविमनादा-
नानमपि प्रधानादी तद्विमनादादमाननर्थकादस्य विविधेष्वेव प्रामाण्येऽपि विमनादिनि ह्यर्थे तदन-
न्युपगमादित्यर्थः । नन्वप्राननियया- सन्ति सहस्र बौद्धार्हतादिस्मृतयस्मान्ना- किमिषुपदेरानिदेशान्म्यां न
निराक्रियन्ते तत्राऽऽह-सतीप्स्यपीति । तत्र हेतुनाह-सांख्येत्यादिना । ननु लोके पशुसदृशानां

१ उगनेपद्माक्येऽय मन्-धो योष्य इत्यर्थः ।

लोके प्रख्यातां । शिष्टंश्च परिगृहीतो लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितो—“तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्” “ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपापैः” [श्वेता० ६ । १३] इति ॥ निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निःश्रेयसमधिगम्यत इति ॥ श्रुतिर्हि वैदिकाद्रात्मैकत्वविज्ञानादन्यत्रिश्रेयससाधनं वारयति—“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यनेऽयनाय” [श्वेता० ३८] इति ॥ द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शनः ॥ यत्तु दर्शनमुक्तं—“तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्” [श्वेता० ६ । ३] इति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलष्यते । प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यम् ॥ येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योस्सावकाशत्वम् ॥ तद्यथा—“असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृ० ४ । ३ । ६] इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरु-

रत्नप्रभा ।

तामां प्रारब्धत्वेन प्रतिष्ठंतादृशेष्टं पशुपार्वैर्गुणैः प्रारब्धतासां प्राचोरेति भावः ॥ तत्कारणमिति । तेषां प्रवृत्तानां कामानां कारणं सांख्ययोगात्सा विवेकज्ञानाभ्यामभिपन्नं प्रयत्नवा प्राप्ते देव ज्ञात्वा सर्वपापैः श्रुतिर्वादिभिर्मुच्यते इत्यर्थः । नमूढेषु स्मृतिद्वयस्य निगम विमिति टा इत्यत्र आह—निगाकरणन्त्विति ॥ इति हेतोः । इति विमिति शेषः ॥ प्रत्यासत्तेरिति । श्रुतिम्यमाख्ययोगशब्दयोः मजातीयश्रुत्यर्थप्राद्विधादिति यावत् । किं सर्वश्रेष्ठं स्मृत्यग्रामाख्य नैवाह—येन त्वंशेनेति ॥

मामती ।

स्मृतय इति तां प्रमानादियमनया व्युत्पन्न इत्यर्थः । न सांख्यज्ञानेन वेदान्तसंप्रसंगेति । प्रमानादित्येवमेव । द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च । ये प्रमानादियमनया त उच्यते व्याचक्षते इत्यर्थः । स्यात् सत्प्रमाणविरहितं तत्रा वर्तते इति साक्षात् । एतन्योगो ध्यान उपायेषु योमेदं इति । चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगस्योपायो ध्यान प्रयत्नस्तानता । एतन्योगो ध्यान । अत्येवमिति यमनियमादयो वावा आन्तराश्च धारणादयो योगोपाया इष्टव्याः । एतेनान्युपायवैयर्थ्यात्प्राप्तानां कणमक्षाश्चर

आनन्दगोपीय-न्यायनिर्णय ।

प्राप्तानां परमपुन्यार्थमाप्तयेन बौद्धादिदर्शनमपि प्रसिद्धमि वाचक्याऽऽह—शिष्टंश्चेति । ननु शिष्टं प्रहृत्यापि शिष्टिष्टप्रमाणमत्रमेष्टयम् “आचारान् च स्मृतिं च वा स्मृतेश्च श्रुतिश्चानामा” इति न्यायात्प्राप्त्याऽऽह—लिङ्गेन चेतित्वात् । एतौ प्रवृत्ता यो शिष्टं च कामानां इष्टप्रमाणं धन तत्कारणमिति तेषां कामानां कारणं सांख्ययोगाभिपन्नं यो विवेकज्ञानाभ्यामभिपन्नं प्रयत्नवा प्राप्ते देव ज्ञात्वा सर्वपापैः श्रुतिर्वादिभिर्मुच्यते इत्यर्थः । तर्हि श्रुतिप्रसिद्धतादिसांख्ययोगात्प्राप्त्याऽऽह—निगाकरणं इति । अत्र प्रमाणाभिपद्येनायामुक्तम्—श्रुतिर्हीनि । ननु वैदिकाद्रात्मैकत्वेन सांख्ययोगोऽपि श्रेयस साधनं तद्वदयमैदिकत्वेन नै निरस्यन्ते स्याऽऽह—द्वैतिनो हीति । तर्हि शिष्टं शिष्टं वा गां शिष्टं आह—यत्त्विति । प्रसिद्धिर्योगेन कथमन्युपायस्यैव प्रमाणात्प्राप्ते वाह—प्रत्यासत्तेरिति । वैदिकी सत्प्रसिद्धि र्गता तथा सत् प्राप्ते इति सत्त्व योगो ध्यान चित्तवृत्तिनिरोधस्य योगस्य सद्भावात्प्राप्त्यर्थस्तानताया ध्यानस्य संज्ञाभिधेयत्वात्प्राप्त्येन सन्निष्ठ सत्त्वज्ञानेन वैदिक सांख्योदित्वात्प्राप्तये । तर्हि प्रसिद्धयोः सांख्ययोगादयो सर्वथा न सन् प्रमाणात्प्राप्तयेन श्रुति । अत्रैवमेव स्मृतिद्वयेऽपि शिष्टं च श्रेयसाधिपत्येति । प्रमाणादी शिष्टं च श्रेयसाधिपत्येन श्रेयसाधिपत्येन ।

* अत्रैवमेव स्मृतिद्वयेऽपि शिष्टं च श्रेयसाधिपत्येन श्रेयसाधिपत्येन ।

पस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरभ्युपगम्यते ॥ तथा च
योगैरपि—“अथ परित्राद् विवर्णवामा मुण्डोऽपरिग्रहः” [जावा० ५]
इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं भ्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते ॥
एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि ॥ तान्यपि तर्कापपत्तिभ्यां
तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेत् ॥ उपकुर्वन्तु नाम ॥ तत्त्वज्ञानं तु वेदान्त-
वाक्येभ्य एव भवति—“नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्” [ते० ब्रा० ३ । १२।
९ । ७] “तं त्र्योपनिषदं पुरुषं पृच्छामि” [बृ० २ । ९ । २६] इत्येवमा-
दिश्रुतिभ्यः ॥ ३ ॥ इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ (३) ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनि-
मित्तः परिहृतः ॥ तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिह्रियते ॥ कुतः पुन-
रस्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः ॥ ननु धर्मद्व

रत्नप्रभा ।

व्यवसायस्य कणभक्षादिभिर्निरोपमाशक्यातिशयानि—एतेनेति ॥ श्रुतिनिरोधेनेत्यर्थः । उपकारक-
वायो न युक्त इत्याशक्य योश्च उपकारक स न वाच्यः । किन्तु तस्याश्च इत्याह—तान्य-
पीति ॥ तर्कः—अनुमानम् । तदनुप्रादिका युक्तिरुपपत्तिः ॥ ३ ॥ (२) ॥ स्मृतीनामप्राप्त्यात्ताभि-
समन्वयस्य न निरोध इति सिद्धान्तनिलक्षणत्वाद् वृत्तानुवादेनाभ्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह—ब्रह्मास्येति ॥
पूर्वपक्षमाक्षिपति—कुतः पुनरिति ॥ अन्वकाशे हेतुमाह—ननु धर्म इवेति ॥ मानान्तरानपेक्षे धेदेक-
भामती ।

गादीना सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना । सुगममन्यत् ॥३॥ (२)॥ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च
शब्दात् । अत्र तत्सगतिमाह—ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्येति ।
चोदयति—कुतः पुनरिति । समानविषयत्वे हि निरोधो भवेत् । न चेहास्ति समानविषयता, धर्मवद्ब्रह्म-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

क्षत्रियया सांख्ययोगस्मृतिनिरोधामावेऽपि षण्णादादिस्मृतिनिरोधान्न समन्वयसिद्धिरित्यत आह—एतेनेति ।
सांख्ययोगस्मृतिनिराकरणन्यायेनेति यावत् । तथा निराकृत्यन्तमृत्त्वनाशकृते—ताभ्यपीति । तर्क-
ऽनुमानमनुमाय मानम् । उपपत्तिस्तुप्रादिका युक्तिरिति भेदः । तर्कस्मरणानां तत्त्वज्ञानोपकारकत्वमङ्गी-
करोति—उपकुर्वन्त्विति । तर्हि धेदिकवाक्येभ्यस्तेषां को विशेषस्तत्राऽऽह—तत्त्वज्ञानं त्विति । तत्र
मानमाह—नावेदविदिति ॥ ३ ॥ (२) ॥ तदेव धेद्विशुद्धानां स्मृतीनामप्राप्त्यान्न तद्विरोधः समन्वय-
स्येति समन्वयनिरोधिनां स्मृतीनामाभासतामुप या तद्विरोधिनां न्यायस्याऽऽभासतां विवृणुः सांख्ययोग-
न्यायस्याऽऽभासवार्थं पूर्वपक्षपति—न विलक्षणत्वादिति । चेन्नान्तराद्यणो जगद्दुर्वातं भुवसमन्वयो
विषयः स त्रिमाकाशादि न चेतनप्रवृत्तिकं द्रव्य सदृशद्विदिशि सांख्ययोगन्यायेन विरप्यते न वेति
तदनाभासताभासताभ्यां सदेहे पूर्वाधिकरणेनोत्तमविकरणसद्वर्धस्य सगतिमाह—ब्रह्मेति । अत्र च सम-
वयस्य यथोक्त्यावनिरोधसमाधेरेव श्रुत्यादिसंगतय । षड् उप पूर्वेतरपक्षयोः समन्वयमिद्विस्तारि-
द्धिर्धेति । पूर्वपक्षमाक्षिपति—कुत इति । तत्रणो मानान्तरविषयतां जानन्नर्थेन चानने ज्ञानार्थेकगम्यत्वा-
तर्कमगमवोरनुत्पत्त्यर्थेनानिरोधेऽदागमार्थं तर्कनिमित्ताक्षेपस्य निरवकाशते पर्यः । ननु तर्कैरपि स्मृति-
कृत्यन्तयाप्य वेदान्तमीमांसायास्तर्कान्तरकरणत्वमुक्तं प्रथमं नृपे, तथा च तर्कस्य वेदान्तेऽनुत्पत्त्यर्थेऽपि षड्-
वोरकरणयोरेकार्थत्वात्तत्राऽऽह—नन्विति । शक्तिः। तर्कान्तराणो पर तर्कस्मरणेऽपि ननु तस्य

ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति । भवेद्यमवष्टम्भो यदि प्रमा-
णान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्टेयरूप इव धर्मः ।
परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणा-
न्तराणामस्त्यवकाशः । यथा-श्रुतिव्यादियु, यथा च श्रुतीनां परस्पर-
विरोधे सत्येकवशेनंतरानीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव
श्रुतिर्नीयते ॥ दृष्टसाधर्म्येण चादृष्टमर्थं समर्पयन्ती युक्तिरनुभवस्य सन्नि-
कूप्यते ॥ विप्रकूप्यते तु श्रुतिरितिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात् ॥ अनुभवा-
वसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतयेष्यते ॥

रत्नप्रमा ।

समप्रिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्मकतर्कस्वाप्रवेश । तेनाक्षेपस्यानवकाशः । भिन्नत्रियत्वात्तर्कत्रेदयोदित्यर्थः ।
सिद्धस्य मानान्तरगम्यत्वादेकत्रियत्वाद्भिरोव इति पूर्वपक्ष समर्थयते-भवेद्यमिति ॥ अवष्टम्भो
दृष्टान्तः । नन्वेकत्रियत्वेन त्रिगोत्रेऽपि श्रुतिरिरोपमानान्तरमेव वाध्यतामित्यत आह-यथा चेति ॥
प्रउत्थुल्या दुर्बलश्रुतिमाधनिरवकाशमानान्तरेण लक्षणादृष्ट्या सावकाशश्रुतिनयन युक्तमित्यर्थः ।
किञ्च त्रयसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रमानस्यान्तरङ्ग तर्क, तस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रमानवदप-
रोक्षार्थत्रियत्वात् । शब्दस्तु परोक्षार्थरूपाद्बहिरङ्गम् । अतस्तर्कग वाध्यइत्याह-दृष्टेति ॥ ऐतिह्यमात्रेण
परोक्षतवेति यावत् । अनुभवस्य प्रागप्य दर्शयति-अनुभवावसानञ्चेति ॥ नेया तर्कग मतिरित्यर्थमा-
भामती ।

णोऽपि मानान्तरात्रियतयातर्कत्वेनानपेक्षाप्रायेऋगोचरत्वादित्यर्थः । समाधत्ते-भवेद्यमिति । 'माना-
न्तरस्यात्रियस्य सिद्धाम्बरगाहित' । धर्मोऽस्तु कार्यरूपत्वाद्गम्य सिद्ध तु गोचरः ॥' तस्मात्समानत्रिय-
त्वादस्तत्र तर्कस्यावकाशः । नन्वस्तु त्रिरोत्र, तयापि तर्कादरे को हेतुस्त्वित्यत आह-यथा च श्रुती-
नामिति । सावकाशा ब्रह्मणोऽपि श्रुतयोऽनवकाशेऋतिरिरोपे तदनुगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशे-
कतर्कत्रिरोधे तदनुगुणतया ब्रह्मणोऽपि श्रुतयो गुणरूपतादिभिर्व्याप्यानमर्हन्तीत्यर्थः । अपि च त्रयसाक्षा-
त्कारो त्रिरोधितयानादिमविद्या निवर्तयन् दृष्टेनैव रूपेण मोक्षमाप्तमित्यने । तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य
मोक्षसाधनतया प्रमानस्यानुमान दृष्टमाधर्म्येणादृष्टत्रिय त्रिययोऽन्तरङ्ग, बहिरङ्ग न्ययन्तपरोक्षगोचर शब्द
ज्ञान, तेन प्रमानस्यासत्त्वस्याप्यनुमानमेव बलीयइत्याह-दृष्टमाधर्म्येण चेति। अपि च श्रु यापि त्रयगि तर्क
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मत्रियत्वा नेया तर्कगिति श्रुतिरित्यर्थः । सिद्धस्य त्रयगः साऽयादमीदृलक्ष्येनाप्यक्षाद्विप्रयस्यमभा-
त्तर्कगम्यत्वमपि समर्पयतमुन्व्यत्रियत्वादागमार्थेऽपि तर्कनिमित्ताक्षेपस्यावकाशोऽस्तीति समाधत्ते-भवे-
दित्यादिना । एकत्रियत्वेन त्रिरोत्रेऽपि किमिति मानान्तरमेव श्रुतिरिरोपे तत्र वाच्ये तत्र दृष्टान्ते-
त्तमाह-यथा चेति । यथा सावकाशा भूयस्योऽपि श्रुतयो त्रियसाक्षात्कारश्रुतिरिगोधे तदनुगोधेन नीयन्ते
तथा त्रियसाक्षात्कारत्रिरोत्रे तदनुगुणतया भूयस्योऽपि श्रुतयो गुणरूपतया व्याप्येयाः सावकाशवि-
षयासायोर्निवकाशस्य बलीयत्वादित्यर्थः । प्रमाणप्राप्त्यातर्कस्य बलीयत्वे हेतुन्तरगाह-दृष्टेति । त्रय-
साक्षात्कारस्य मोक्षोपायत्वात् प्रमान्यान्तर शब्दादपि परोक्षगोचरत्वात्परोक्षार्थगोचरत्वात्तर्कोऽन्तर-
गिति तस्मै च त्रयत्वात्तर्कस्य । ऐतिह्यमात्रेण प्रमादपारम्पर्यमाधेय परोक्षार्थेति यावत् । अनुभवस्य
प्रागप्ये तर्कस्योन्वायेन तस्मिन्तरङ्गत्वादागमस्य च बहिरङ्गत्वात् 'अनुभवाद्बहिरङ्गत्वोऽन्तर-
ङ्गीत्यादात्त तर्कस्य बलीयत्वात् । अनुभवप्राधाप्य तु नादापि सिद्धमि यादात्ताऽऽह-अनुभवेति ।
तु प्रमान धेतिह्य तर्कस्योन्वायेन तदनुगुणोऽनुभवसाधनताया निवर्तकत्वं तयाऽऽह-मार्थेति ।

नविलक्षणत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५४१)

श्रुतिरपि—“श्रोतव्यो मन्तव्यः” [बृ० २ । ४ । ५] इति श्रवणव्यति-
रेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादर्थव्यं दर्शयति ॥ अतस्तर्कनिमित्तः
पुनराक्षेपः क्रियते—न विलक्षणत्वादस्येति—यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः
प्रकृतिरिति ॥ तत्रोपपद्यते ॥ कस्मात् ॥ विलक्षणत्वादस्य विकारस्य
प्रकृत्याः । इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणमचेतनम-
शुद्धञ्च दृश्यते, ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च श्रूयते ॥ न च विल-
क्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः । न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृ-
तिका भवन्ति । शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः । मृदेव तु मृदन्विता
विकाराः क्रियन्ते । सुवर्णं च सुवर्णान्विताः । तथेदमपि जगदचेतनं
सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य
कार्यं भवितुमर्हति ॥ न विलक्षणस्य ब्रह्मणः ॥ ब्रह्मविलक्षणत्वश्चास्य

रत्नप्रभा ।

देन तर्कस्य निरूपमाशङ्क्य विप्रिरोधान्मैवमित्याह—श्रुतिरपीति ॥ एव पूर्वपक्ष सम्भाव्य चेतनब्रह्म-
कारणत्रयैवान्तसमन्वयः, क्षित्यादिक, न चेतनप्रकृतिक, कार्यद्रव्यत्वाद्, घटवदिति सारययोगन्यायेन
विहव्यते न वेति सन्देहे स्मृतेर्मूलभावाद् दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन प्राप्त्यात्तेन निरव्यत
इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति—न विलक्षणत्वादिति ॥ पूर्वोत्तरपक्षयो समन्यासिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेति पूर्व-
वत् फलम् । जगत्, न ब्रह्मप्रकृतिक, तद्विलक्षणत्वाद्, यद्यद्विलक्षण, तन्न तत्प्रकृतिक, यथा—मृद्वि-
लक्षणा रचकादय इत्यर्थः ॥ सुखदुःखमोहाः सत्त्वरजस्तमासि । तथा च जगत्, सुखदुःखमोहात्मकसामा-
न्यप्रकृतिक, तदन्वितत्वाद् यद्विद्य, तत्तथा यथा—मृदन्विता घटादय इत्याह—मृदेवेति ॥ प्रिष्ठक्षणत्व
साधयति—ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चेति ॥ यथा हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिसप्तपुत्रपतीनां प्रीतिपरिताप-
भामती ।

आहत इत्याह—श्रुतिरिति । सोऽयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेप पुनर्मन्तव्यं प्रमूयते—‘प्र’या सह
सारूप्य विकारणामवस्थितम् । जगद्ब्रह्मसारूप्यं च नेति नो तस्य विक्रिया ॥ निशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्ज-
डमशुद्धिभाक् । तेन प्रधानसारूप्यात्प्रधानस्यैव विक्रिया ॥’ तथाहि—एक एव स्त्रीकायं सुपदुःखमो
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अभिष्टानसाक्षात्कारस्य शुक्यादिज्ञाने नदविधातकार्यनिर्गतत्वदृष्टेर्ब्रह्मज्ञानस्यापि तर्कशशदसमाननादि-
निरासद्वारा साक्षात्कारानसाधिनरनदविद्यानिर्नकनेनैव मुक्तिरेतुनेति नादृष्टकृत्येऽर्थः । यत्तु ‘नेपा’
इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणि न प्रवेशान्तरंम्येति तत्राऽऽह—श्रुतिरपीति । विप्रिरोधेऽर्थवाद्श्रुतिरदृष्टीभतीति
मान । ब्रह्मणि तर्कप्रवेशे फलितमाह—अत इति । सूत्रवचनमन्यासिन् व्याप्तरिति—यदुक्तमित्यादिना ।
ब्रह्मणो जगत्प्रकृतिव प्रतिपादितत्वानुपपन्नमित्याह—कस्मादिति । तत्र सोपस्कर हेतुमाह—विल-
क्षणत्वादिति । जगद्ब्रह्मणोर्मियो विप्रिष्ठान दृष्टिप्रतिभ्या मप्रयति—इदं हीति । तयोर्मियो वैश्व-
व्येऽपि विभायातमित्याशय्याऽऽह—न चेति । अदृष्टत्वमेव स्पष्टयन्त्यामिमाह—न हीति । व्यतिरेकमु-
क्त्वाऽवयमाचो—मृदेवेति । व्याप्तिमुक्त्या पूर्वपक्षसामकमनुमानमाह—तयति । विमतं सुखदुःखमोहसा-
मान्यप्रकृतिक तद्विचिनस्वभावत्वाद्यथा मृदन्वितस्वभावा घटादयो मृत्प्रकृतिकास्तत्रेऽर्थः । सिद्धान्त
निषेद्धमनुमानमाह—न विलक्षणस्येति । विमतं न ब्रह्मप्रकृतिक तद्विचिनाननुगतत्वाद्यथा मृत्प्रभावे-
नाननुगतं घटादि न मृत्प्रकृतिक तद्वित्यर्थः । किंच, न ब्रह्म जगत्प्रकृतिस्त्वन्मिन्ननुगतस्वभावत्वा-
यथा घटादिस्वननुगतं सुवर्णादि तद्विप्रिष्ठाने मयति तद्विचिनाननुगतमित्ये वाऽऽह—ब्रह्मेति । तत्राशुद्ध-

जगतोऽशुद्धचेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यम् ॥ अशुद्धं हीदं जगत । सुखदुःख
 मोहात्मकतया प्रीतिपरितापविपादादिहेतुत्वात्, स्वर्गनरकाद्युच्चाव-
 चप्रपञ्चत्वाच्च ॥ अचेतनं चेदं जगत । चेतनं प्रति कार्यकारणभावेनो-
 पकरणभावोपगमात् ॥ न हि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति ।
 न हि प्रदीपौ परस्परस्योपकुरुतः ॥ ननु चेतनमपि कार्यकारण स्वा-
 मिभृत्यन्यायेन भोक्तरूपकरिष्यति ॥ न स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव
 चेतनं प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहे बुद्ध्यादिरचे-
 तनभागस्त एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति । न तु स्वयमेव चेतनश्चेत-
 नान्तरस्य उपकरोत्यपकरोति वा । निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति
 सांख्ये मन्वन्ते ॥ तस्माद्चेतनं कार्यकारणम् ॥ न च काष्ठलंष्ट्रादीनां
 चेतनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति ॥ प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनविभागो लोके ॥

रत्नप्रभा ।

विपादादीन् कमेति, एवमन्येऽपि भावा इष्टव्या । नत्र प्रीतिः सुखम् । परितापः शोक । विपादाः
 भ्रम । आदिपदाद रागादिग्रह । उभयोश्चेतन येन साम्पादृपकारणकारकभावो न स्यादित्युक्तम् । स्वामिभृ-
 त्ययोर्बहिचारदिनि शक्ये-ननु चेतनमपीति ॥ मृषदेहस्यैव स्वामिचेनोपकारकत्वात् व्यभि-
 चार इवाह-नेत्यादिना ॥ उत्कर्षोपर्युक्तयत्नाच्चानाना मित्यो नोपकारकत्वमिवाह-निरतिशया
 इति ॥ तस्मात् उपकारकत्वात् श्रुतचतनप्रकृतिसम्बन्धेन जगद्येतनमेव वेकदेशिततनुयापयति-
 भावती ।

हात्मनोऽपि पत्युश्च सपत्नीना च चैत्रस्य च श्रेणस्य तामन्दिन्दनोऽर्वाय सुगन्दु र्गविपादानाथत्वे । मित्र्या
 च सर्वे भावा व्याख्याता । तस्मात्सुखदुःखमोहात्मनो च स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वात् च जगदशु-
 द्धमचेतनं च तत्र तु चेतनं विशुद्धं च, निरतिशयत्वात् । तस्मात्प्रधानस्याशुद्धमचेतनस्य विहाते
 जगतं तु प्रपञ्च इति युक्तम् । ये तु चेतनमविविक्तारतया जगद्येतनमाहुस्तान्प्रत्याह-अचेतनं चेदं जग-
 दिति । व्यभिचार चोदयति-ननु चेतनमपीति । परिहरति-न स्वामिभृत्ययोगपीति । ननु मा
 नाम साक्षाद्येतनश्चेतनान्तरस्योपकारिणु, न कार्यरूपशुद्ध्यादिनिवोगद्वारेण तत्रगमिष्यति आह-
 निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति । उपननापायमर्द्धमेवोऽतिशय, तत्रभागे निरतिशयम् । अत्र
 एव निर्वापारः यदकर्तार । तस्मात्तत्र बुद्ध्यादिप्रवोक्तमपि नाम्नी वर्ये । चोदकोऽनुजयतीत्यनुदाह-
 रणादगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तमुपपादयति-अशुद्धं हीति । विपादादीं पादिपदेन रागद्वेषादयो गृह्यन्ते । नरकादीं पादिपदेन
 लोकेभेदानां सत्रात्रमित्यत्रप्रणिप्रभेदानां च प्रपञ्चम् । जगतोऽचेतनं साम्यनि-अचेतनं चेतं । चेतनं
 विरोधेऽपि स्यादुपकार्योपकारकत्वात् नेत्याह-न हीति । तत्रेव दृष्टा तेन स्पष्टयति-न हि प्रदीपापिनि ।
 साम्ये सत्युपकार्योपकारकत्वात् नाम्नीयत्र व्यभिचार चोदयति-नन्विति । स्वामिभृत्ययोश्च विपददुःख-
 नाह-न स्वामीति । तं चेतनमत्र सा तत्रेव चेतनान्तरं प्रत्युपकारकत्वं हि बोधसाध्यकार्यरूपमिति
 दृष्टयन्तेति विस्तृत्याऽऽह प्रत्याह-यो हीति । स एव परस्परमित्यत्र दर्शयति-न त्विति । द्वितीयं वि-
 श्यति-निरतिशया हीति । उपननापायमर्द्धमेव । निरतिशयम् । अत्र परस्परं गतिपदमन्वन्त
 किञ्चित् न तत्र परस्परयाऽपि चेतनानामाशेषांशानामुपकार्योपकारकत्वमित्यर्थः । नान्योपकार्योप-
 कारकत्वमपि न हि तस्मात्-तस्मादिति । द्वितीयं कार्यरूपं चेतनं जगदिति दर्शयति-न तत्र चेतनस्य
 परस्परं परस्परं नोऽर्थात्वात्-न चेतं । इत्यत्र परस्परं चेतनं नोऽर्थात्वात्-न चेतं । इत्यत्र परस्परं चेतनं नोऽर्थात्वात्-न चेतं ।

तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वात्त्रेदं जगत्तत्प्रकृतिकम् ॥ योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्या जगतश्चेतनप्रकृतिकतां, तद्वलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमिष्यामि ॥ प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात् ॥ अविभावनं तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भविष्यति ॥ यथा-स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यते, एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते । एतस्मादेव च विभावितत्वाविभावितत्वकृताद्विशेषाद्द्रुपादिभावाभावाभ्यां च कार्यकारणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते । यथा च-पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससृषोदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्परम्परोपकारित्वं भवति, एवमिहापि भविष्यति ॥ प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति ॥ तेनापि कथंचिच्चेतनत्वाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत । शुद्धचशुद्धित्वलक्षणं तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते ॥ न चेतन्यदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह-तथात्वं च शब्दादिति ॥ अनवगम्यमानमेव

रत्नप्रभा ।

योऽर्पाति ॥ यदादेधेतनत्वमनुवदन्निवाधिनमियत आह-अविभावनन्विति ॥ अतःरुणान्यपरिणामज्ञानतोऽपि चैतन्यस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । अन्त रुणोत्तन्यस्य वृत्त्युपरागदशायामेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नान्यदेति भावः । वृत्त्यभावे चैतन्याभिव्यक्तौ दृष्टान्तः-यथेति ॥ आत्मानामनोधेनने स्वस्वामिभावः कुत इत्यत आह-एतस्मादेवेति ॥ साम्येपि प्रातिमिकरूपपरिशेषा उपशेषेपि दृष्टान्तः-यथा चेति ॥ चेतनाचेतनभेदः कथमियत आह-प्रविभागेति ॥ चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिसंख्यामित्यर्थः । सर्वत्र चेतनत्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य सार्वत्र्यः परिहरति-तेनापि कथञ्चिदिति ॥ अङ्गीकार एवमसृष्टशेषेण परिहरति-न चेत्यादिना ॥ इतरत् चेतनाचेतनरूप धेदक्षयम् । तथात्वशब्दार्थश्रुतार्थोपपत्तिः शब्देन

भामती ।

यनि-योऽर्पाति । अभ्युपेयात्ततः ममाधानमाह-तेनापि कथञ्चिदिति । ~~गम्यमानं ननु मन्त्रव्यव-~~
~~त्वेन ननु तमेवावगतयति-न चेतन्यदपि विलक्षणत्वमिति । सूत्रानयसामिग्यमाह-अनवगम्यमा-~~
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

जगतोऽशुद्धोऽचेतनत्वे च सिद्धे दूरोक्तमनुमानमुपसहरति-तस्मादिति । धृतार्थोपपत्त्या चेतनत्वं जगतोऽवगतमिति सूत्रेदेश्यात्प्रयोगात्तत्र दृश्येति-योऽर्पाति । जगत्चेतनप्रकृतिकत्वात्प्रतिबन्धेन चेतनत्वमवगतिरित्युक्तं व्यनक्ति-प्रकृतीति । अनुवदन्प्रवृत्त्या धृतार्थोपपत्तिरमानमिच्छाशयत्वात्-अविभावनं त्विति । सम्यगे जगति सतोऽपि चैतन्यस्य तत्रतत्रान्न रण्यपरिणामादुपसगतमनुवदन्निगमित्येतेऽर्थः । स्पष्टाशयस्य चैतन्यस्य परिणामविशेषानुसन्धानादनुपपत्तिरिति स्पष्टाशयपरिशेषादिवाशस्य दृष्टान्तेन परिहरति-यथेत्यादिना । तर्हि चेतनत्वेन तु यथार्था कार्यकरणानामात्मना च नुगमज्ञान-भावाद्दृष्टार्थोपपत्त्याकृतानुवदितत्वात् यदाभ्युपेयादशयत्वात्-एतस्मादिति । गम्येऽपि समस्तदृष्टार्थोपपत्त्याकृतत्वमित्येतेदृष्टान्तेन स्मरयति-यथा चोति । प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्प्रत्यात्मत्व-भेदस्यादित्यर्थः । सर्वस्यापि जगत्चेतनत्वं कथं चेतनाचेतनविभागप्रसिद्धिरत आह-प्रविभागेति । अत एव विभागात्प्रविभागात्परिशेषादेत्यर्थः । जगत्चेतनत्वमनुपेयात्ततः सत्ताज्ञानमाह-तेनार्पाति । परमसत्ताज्ञानं ननु सूत्रानयसामिग्यमिति-न चेति । तस्याभिप्राय दर्शयितुं परतोऽपि मन्त्रव्यवहारेण-अनवगम्यमानमिति । नोक्तानुसंधीतुर्थं केचन चेतुक्तं मन्त्रेण सूत्रानयसामिग्यमाह-

हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दश-
रणतया केवलयेत्प्रेक्षते ॥ तच्च शब्देनैव विरुध्यते ॥ यतः शब्दादपि
तथात्वमवगम्यते-तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति-शब्द एव-
“विज्ञानं चाविज्ञानं च” [ते० २ । ६ । ३] इति ॥ कस्यचिद्भिभाग-
स्याचेतनतां श्रावयंश्चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति ॥ ४ ॥
ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतनत्वाभिमितानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते ।
यथा—“मृद्ववीद्” “आपोऽद्भुवन्” [शत० ब्रा० ६ । १ । ३ ।
२ । ४] इति, “तत्तेज ऐक्षत” [छां० ६ । २ । ३] “ता आप ऐक्षन्त”
[छां० ६ । २ । ४] इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः ॥ इन्द्रि-
यविषयापि—“ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः” [बृ०
६ । १ । ७] इति । “ते ह वाचमनुस्त्वन्न उदाय” [बृ० १ । ३ । २] इति
चैवमाद्येन्द्रियविषयेति अत्र उत्तरं पठति—

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशंकापनुद्गति । न खलु “मृद्ववीद्” इत्येवंजातीयिकया
श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशंकनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः—

रत्नप्रभा ।

वाच्येति भावः ॥ ४ ॥ धृतिमाहात्म्यात् वाच्येयुक्तमूर्त्तत्वात्तर्थाद्भूते-नन्विति ॥ मृदादीनां पक्ष्या-
दिभूतैः तदभिमानिविषयत्वात् । तथा “विज्ञानं चाविज्ञानम्” [ते० २ । ९ । १] इति चेतनाचेत-
नविभागशब्दोपचरितार्थत्वं न युक्तमिति मत्पक्षः ममाशंके-अभिमानीति ॥ संवदन्ं विवादः । न
भूतमात्रमिन्द्रियमात्र वा चेतनचेतन व्यपदिश्यते । लोकरोदप्रमिद्विभागप्रायोगादित्यर्थः । विशेषपद-
भाष्येति ।

नमेव हीदमिति । शब्दार्थात् यत्र चेतनप्रकृतितामैतन्व्य पृथिव्यादीनामवगममानमुपोऽद्विष्टिमाना-
स्तरणं साक्षात्कृतमवगमनार्थे-न्यम-व्यपेत् । मानन्तरामात्रे त्वार्थोऽर्थः श्रुत्यर्थेनाप्रापनीयः, न तु
तद्वृत्तेन श्रुत्यर्थोऽन्यपि न्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ मृदान्तत्वेनतार्थितुं चोदयति-ननु चेतनत्वमपि क्वचि-
दिति । न पृथिव्यादीनां चेतन्यमार्थमेव, किन्तु भूयमीनां धृतिनां साक्षादेवार्थ इत्यर्थः । मृत्पतनार्थ-
यति-अत्र उत्तरं पठति-अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । विभजने-तुशब्द इति ।
नैताः श्रुतयः साक्षात्कृदादीनां वागादीनां च चेतन्यमाहुः, अपि तु तदविष्टास्रीगा देवतानां चिदात्मनां,
तेनैवश्रुतिरनेन न मृदादीनां वागादीनां च चेतन्यमाहुःकनीयमिति । कस्मात्पुनरेतदेवमित्यत्र आह-
आनन्दगिरीय-न्यायिनिर्यायः ।

सञ्चेति । धृतिविभजे धृतार्थपक्षिमानमिति भावः । विरोधेनैव न्वाग्यति-यत्न इति । अनुमानमुप-
यार्थोऽविज्ञानः । न चाप्य शब्दे विमानि-विमानि-विमानि-विमानि-विमानि-विमानि-विमानि-विमानि-विमानि-विमानि-
तदयोगादिति भावः ॥ ४ ॥ केन्द्रश्रुत्येवैव्या तदनुपृहीतार्थवनेरेद्रीकन्वादिमात्पृथयेभ्योऽचारिक-रमे-
षी शब्दे-नन्विति । यथाशब्दस्याशाब्दमन्वाहयेन्द्रियविषयाऽपि चेतन्यश्रुतिरस्तीति मत्पक्षे ।
कस्मात्तद्विषयविषया धृतिरित्येवैव्यासाहा-ने हेति । मृदादिभूतविमानिदेवार्थव्यपदेश-मुत्पत्त्यार्थं मदी
विमान्युत्पत्त्येवैव्यासाहा-ने कस्मात्तद्विषयविषया धृतिरित्येवैव्यासाहा-ने हेति । मृदादिभूतविमानिदेवार्थव्यपदेश-
वाचनीयः प्रकृत्या-न रत्नप्रभा । अत्र हेतुं न मृत्प्रायोगात्ते-यत्न इति । मृत्प्रायोगात्-

नविद्वेषगताधिकरणम्] स्तप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५४५)

मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवतावदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते । न भूतेन्द्रियमात्रम् ॥ कस्मात् ॥ विशेषानुगतिभ्याम् । विशेषो हि भोक्तृणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचे तनप्रथिभागलक्षणः प्रागभिहितः ॥ सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत ॥ अपि च कौपीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशंकाविनिवृत्तयेऽधिष्ठातृचे तनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिष्यन्ति “एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवद्मानाः” [कौ० २ । १४] इति “ता वा एतास्त्वं देवताः प्राणे निश्श्रेयसं विदित्वा” [कौपी० २ । २४] इति च । अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते । “अग्निर्वाग्भूत्वा सुखं प्राविशत्” [ऐ० आ० २ । ४ । २ । ४] इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति । प्राणसंवाद्वाक्यशेषे च—“ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः” [छां० ५ । १ । ७] इति श्रेष्ठत्वनिर्धारणाय प्रजापतिगमनं, तद्वचनाच्चैको-

स्तप्रभा ।

स्वार्थान्तरमाह—अपि चेति ॥ अहंश्रेयसे स्वश्रेष्ठत्वात् प्राणाः त्रिरदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनता- चिदेतनापदेन विशेषितत्वात्प्राणादिपदेशभिमानित्वपदेश इत्यर्थः । प्रागे निश्श्रेयसं श्रेष्ठं विदित्वा प्राणा- र्थानां जाता इत्यर्थः । अनुगति बहुधा व्याचष्टे—अनुगताश्चेति ॥ तस्मै प्राणाय । बलिहरणं वागादिभि स्वीयमिष्टवादिगुणसमर्पणं कृतम् । तेजभादीनामीक्षणं त्वर्थेऽपेक्षत्यधिकरणे [व्या० मू० १ । १ । ९] चेतननिष्ठतया व्याख्यातं द्रष्टव्यमित्यर्थः । यस्मान्नामि जगतश्चेतनत्वं तस्मादिदित्युच्यते-

भामती ।

विशेषानुगतिभ्याम् । तत्र विशेषं व्याचष्टे—विशेषो हीति । भोक्तृणामुपकार्यत्वाद्भूतेन्द्रियाणां चोपका- रणत्वात् साम्यं च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धं विज्ञानं चाभवत् इति ध्रुतेश्च विशेषचेतनाचेतनत्वान्नः प्रागुक्तः स नोपपद्येत । देवताशब्दकृतो वात्र विशेषो विशेषशब्देनोच्यते इत्याह—अपि च कौपीतकिनः प्राणसंवाद इति । अनुगतिं व्याचष्टे—अनुगताश्चेति । सर्वत्र भूतेन्द्रियादिष्वनुगता देवता अभिमानि- नीहपदिशन्ति मन्त्रादयः । अपि च भूयस्व ध्रुवयः ‘अग्निर्वाग् भूत्वा सुखं प्राविशत्’ प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् इत्यर्थः । अग्निर्वाग्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् इत्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्च क्षेत्रज्ञ- दाधेतनाः । तस्मान्नेन्द्रियादीनां चेतन्य रूपत इति । अपि च प्राणमनादात्म्यशेषे प्राणानामम्मनादिशतो- रागामिन् क्षेत्रज्ञादिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राणानां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन चेतन्यं द्रव्यतां याह—प्राणसंवाद-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मृदादीति । भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यमानं न भवतीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुदणमाह— कस्मादिति । तत्र विशेषं व्याचष्टे—विशेषो हीति । तस्मात्त्वथोऽर्थात् परमार्थ-सर्वोति । उपकार्य- पकारक्याधिगतः साम्यं च तदयोग्यामिन्द्रियभिरुच्यते चेतनाचेतनविभागानुगताऽप्यनुगतेऽप्यविषया नेन श्रुतिरित्यर्थः । अविज्ञेयं विशेषं व्याख्याय प्रागेऽपि विशेषो विशेषतो व्याकरोति—अपि चेति । विशिष्यन्ति वागादीन्प्राणादीनि शेष । अहंश्रेयसे श्रेयानहमि दममे प्रयोजनाय स्वर्गप्रेष्ठत्वाये कथंति श्रे- यमं श्रेष्ठं प्रागे शान्ता तदनुगतेऽन्ये । सर्वे देवता बभूवुर्गित्यर्थः । इदानीमनुगतिमविशेषतो दर्शयन्ति— अनुगताश्चेति । सर्वत्रैव भूतेन्द्रियादिष्वनुगताः । नपि करणेष्वेव देवानुगतिं ध्रुतेनो दर्शयन्ति—अग्नि- रिति । करणेष्वेवानुगतिं त्रिग-तरेण निरूपयन्ति—प्राणैति । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां शरीरागामिन् प्राणा-

त्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्चेष्टचप्रतिपत्तिः, “तस्मै बलिहरणम्” [वृ० ६।१।१३] इति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रष्टव्यति । “तत्तेज ऐक्षत” [छां० ६।२।३] इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वस्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगत । विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिते प्रतिविधत्ते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

लुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वात्त्रेदं जगत ब्रह्मप्रकृतिकमिति ॥ नायमेकान्तः ॥ दृश्यते हि लोके चेन्नतत्त्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः । अचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनाम् ॥ नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि । अचेतनान्येव वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति ॥ उच्यते ॥ एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चित्त्रेत्यस्यैव विलक्षण्यम् । महाश्रायं पारिणामिकस्वभावविप्रकर्षः । पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपा-

रत्नप्रमा ।

क्षोपमेदारः ॥ ५ ॥ किं यत्किञ्चिदुक्तव्य हेतुः वदनेऽक्तव्य वा—आद्ये व्यभिचारमाह—नायमेकान्तः ॥ दृश्यते हीति ॥ हेतोरसत्यान्न व्यभिचार इति शक्ये—नन्विति ॥ यत्किञ्चिदुक्तव्यमन्तीति व्यभिचार इत्याह—उच्यते इति ॥ शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणिनाप्राणिवत्त्वं यदुक्तव्यमस्तीत्यर्थः । द्वितीयेऽपि तत्रैव व्यभिचारमाह—महानिति ॥ पारिणामिकः केशादीना स्मृतत्वपरिणामामक इत्यर्थः । किञ्च ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्य वदता वक्तव्य—किमापत्तिर्न यत्किञ्चिदिति—आद्ये दोषभासती ।

वाक्यशेषे चेति ॥ तत्तेज ऐक्षत इत्यपीति । यद्यपि प्रथमोऽध्याये माकत्वेन धर्मिन तयापि मुख्यतयापि कथंचिन्नतु शक्यमिति द्रष्टव्यम् । पूर्वपक्षमुपसहसति—तस्मादिति ॥ ५ ॥ निदान्नमूत्रम्—दृश्यते तु । आनन्दशरीर—न्यायनिर्णयः ।

नामपि व्यवहारानुगतिं दर्शयन्ती धुनिस्तेषां क्षेत्रव्यापिशानेनेव चैतस्य द्रष्टव्यतीत्यर्थः । भूतेन्द्रियविषयचेतनव्यवृत्तेरभिमानिनित्तनां विशेषानुगतिम्यामुस्या भूतेषु चेतनव्याप्तिमानम्यामिमानितित्तनां विशेषतो दर्शयति—तत्तेज इति । सर्वस्य चेतनानामन्ये हेतुमिदमिमानिमुरमहरति—तस्मादिति । तत्कालमनुमान निगमयति—विलक्षणत्वाच्चेति । यद्यपि समस्यो ययोक्तव्यार्थसंगेरात्र निवर्तानि पूर्वपक्षमनुमाप्य सिद्धान्तमाह—इत्याक्षित इति ॥ ५ ॥ निदान्नमूत्र निमजने—नुशब्द इति । व्यापय पक्षमन्य सद्भाष्यविप्रकारमेव निरूपयति—यदुक्तमिति । देवतस्य प्रवृत्तिरिदमिमानिमिदमिति नियमश्चे हेतुमाह—दृश्यते हीति । दृष्टान्ते यदुक्तव्यमिदमिति शक्ये—नन्विति । यत्राचेतनानां कार्यकारणभावमनुपेक्ष्य यदुक्तव्य साधयति—उच्यते इति । ईदं यदुक्तव्यमिदमिति दृष्टान्तमात्रमात्रानुगमनानुगतिरूप तु निदृष्टान्तमात्रोऽस्मदादिष्विव—महाश्रायिनापारिणामिकस्वत्त्वं देवादिप्रकारिणामामक इति वाक्यस्य पदोऽप्यदिशान्तेन परेणामादि परिगृहणे । किञ्च यदुक्तव्यप्रवृत्तिरिदमिति प्र वाक्यभागः सादृश्यत्वात् दृश्यते । नञ् कारणार्थस्यो सर्वेषामनुगमो वा कथंचिदेव वा कारणस्यमात्रस्यैव निरूप्याऽऽने दोष-

दिभेदात् ॥ तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च ॥ अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत ॥ अथोच्छ्रेताऽस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमाना गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति ॥ ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते । विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो वृषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उत यस्य कस्यचित् ॥ अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे-समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति भवति । द्वितीये चाप्रसिद्धत्वम् ॥ दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तम् । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः ॥ किं हि यच्चैतन्ध्यानानन्वितं तद्ब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युदाहि-येत । समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् ॥ आगम-विरोधस्तु प्रसिद्ध एव ॥ चैतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमता-

रत्नप्रभा ।

माह-अत्यन्तेति । द्वितीयम् ॥ आशयः ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्तात् प्रकृतिविकृतिविसिद्धिरिवाह-अथेत्पादिना ॥ विटक्षणत्व विकल्प्य दूषणान्तरमाह-विलक्षणत्वेनेत्यादिना ॥ जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावास्य चेतनत्वादेननुवर्तनान्न ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्वसाध्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात्-दसद्भवमिवाह-प्रथमे इति ॥ तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति ॥ न च जगत् ब्रह्मप्रकृतिरुचैतनत्वा-दविशवदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यम् । अनादि ज्योतिषत्वात् । न च एते साध्यव्यापकता । तस्यापि कार्यमस्कारात्मकस्य भास्येन त्रयप्रकृतिस्त्वात्प्रमाणप्रहे चानादिभावत्वम्योपात्तत्वादिनि, सम्प्रति कल्पयसाधारण दोषमाह-आगमेति ॥ पूर्वोक्तमनूय ब्रह्मणः शुष्कतर्कनिवृत्त्यासमवाज्ज तर्कणाक्षेप भामती ।

प्रकृतिविकारमात्रे हेतु सारूप्य विकल्प्य दूषयति-अत्यन्तसारूप्ये चेति । प्रकृतिविकारभा-यामाह-हेतु वैटक्षण्य विकल्प्य दूषयति-विलक्षणत्वेन च कारणेनेति । सर्वव्यभयाननुवर्तन प्रकृतिविकारभावविरोधि । तदनुवर्तने तादात्म्येन प्रकृतिविकारमात्रमात्रात् । मध्यमस्यसदः । तृतीयम् निदर्शनाभावादसाधारण इत्यर्थः । अथ जगद्योनितयागमाद्ब्रह्मणोऽस्यमादागमबाधितवैशेष्यत्वम-नुमानस्य कम्मान्नोद्भाव्यत इत्यत आह-आगमविरोधरित्वात् । न चान्धिमन्नागमरुतमधिगमनीये आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

माह-अत्यन्तेति । द्वितीयमुन्यापयति-अथेति । तर्हि जगद्ब्रह्मजगोरपि किञ्चित्स्वभावात्तुगतिरूपमात्र-व्यस्यमान प्रकृतिविकृतिव्यवसायानामिवाह-ब्रह्मणोऽपीति । प्रकृतिविकृतिवहेतु सत्तालक्ष्य विकल्प-दूषयित्वा तदभावहेतु वैटक्षण्य विकल्पयति-विलक्षणत्वेनेति । आद्यमनूयोननुवर्तने प्रत्याच्छेद-प्रथम इति । अन्तु समस्तस्य ब्रह्मस्वभावास्य जगद्योननुवर्तनमन्तु च जगतो ब्रह्मप्रकृतिरुचैतनत्वम् । न च जगतो ब्रह्मप्रकृतिरुचै समस्तस्यभावेन जगदनुवर्तनानुपपत्तिः सर्वसाधि कार्ये सर्वकारणत्वात्तु-वृत्तान्तसति विशेषे प्रकृतिविकृति वासिद्धेतिव्युत्पन्नसादृश्ये-न हीति । मध्यमस्यममिज्जा निरन्धयनि-द्वितीये चेति । अन्तिममन्ता साधारणेन निराश्रयि-तृतीये त्विति । दृष्टान्ताभावेन दृश्यते-किं हीति । आकाशादेर्दृष्टान्तात्माशक्याऽऽह-समस्तस्येति । पञ्चमस्येति साधारण वाच्यतात्माह-आगमेति । प्रकृतौ मानान्तरगम-प्रकृतिरुचौ तदपि नामनी-व्युत्पन्नसादृश्येनाह-यात्त्विति । यथा

त्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् ॥ यत्तुक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्भवेद्युरिति ॥ तदपि मनोरथमात्रम् ॥ रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः । लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनाम् । आगममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् ॥ तथा च श्रुतिः—“नेषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुजानाय प्रोष्ठ” [कठ० २ । ९] इति, “को अद्वा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुन इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आचभूव” [ऋ० सं० १ । ३० । ६] इति चेते ऋचो निजसिद्धानामर्षिश्वराणां दुर्वोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः ॥ स्मृतिरपि भवति—“अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्” ॥ इति, “अध्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते” [भ० गी० २ । २५] इति च ॥ “न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां मह-

रत्नमभा ।

इत्याह—यत्तुक्तमित्यादिनां ॥ त्रिङ्गसाध्यपदप्रवृत्तिनिमित्तानामभावाद्नुमानोपमानादीनामगोचरः अनो ब्रह्म लक्षणया कर्तृकवेद्यमित्यर्थः । एषा ब्रह्मणि मतिस्तर्केण स्वतन्त्रेण नापनेया न सपादनीया, यद्वा—कुतर्केण न बाधनीया । कुतार्किकाद् अन्येनैव वेदविदाऽऽचार्येण प्रोक्ता मतिः सुज्ञानाय अनुभवाय फट्टाय भवति । हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतनप्रति मृत्योर्वचनम् । इयं विधिषा मृष्टिर्यतः आ समन्ताद्भूव तं को वा अद्वा साक्षाद्देव । निष्टनु वेदनम् क इह लोके त प्रवोचत् प्राणोचत् । छान्दसो दीर्घत्रेण । पयावदत्तापि नास्तीत्यर्थः । प्रभवं जन्म न विदुः । मम तत्रादिन्वेन भामती ।

ब्रह्मणि प्रमाणान्तरस्यानकाशोऽस्ति, येन तदुपादायागम आश्रित्येनेवाशयवानाह—यत्तुक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणीति । यथा हि कार्यन्वाविशेषेऽपि ‘आयोग्यकामः पथ्यमश्रीयात्’ ‘स्वरकामः विक्रानां मदायेत्’ इत्यादीनां मानान्तरापेक्षना, न तु ‘दर्शदूर्गामामान्या स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादीनाम् । नरकस्य हेतोः । अस्य कार्यभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । एवभूतन्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनां मानान्तरागोचरत्वं, न तु भूतस्यापि त्रयगः, तस्यान्नायैरुगोचरस्यातिपत्तिनमस्तमानान्तरमीमन्तना स्मृत्यागमसिद्धि-आनन्दगिर्वाचन्यावनिर्णयः ।

कार्यन्वाविशेषेऽपि “आयोग्यकामः पथ्यमश्रीयात्’ स्वर्गकामो यजेत” इत्यत्रैकस्य मानान्तरयोश्च नैव नैवस्येति स्वीष्टन तथा चूतन्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनां मानान्तरागम्यत्र ब्रह्मणस्मान्नायैरुगम्यनेति मन्वानः सजाह—आगममात्रेति । तत्रगो मानान्तरायोग्यत्वे नानमाह—तथा चेति । तत्रत्रियया मनिरेणा तर्केण नाऽपनेया नाऽऽपनीया न प्रावर्णोवेत्यर्थः । यद्वा—कुतर्केण नाऽऽपनेया निगम्या न भवति किं त्वन्वेनेनाऽऽचार्येण वेदविदा प्रोक्ता सुज्ञानाय फट्टायमापिसाक्षात्काराय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतनं प्रति मृत्योर्वचनम् । क इह ब्रह्म अरशरभूमानदा साक्षाद्देव । को वा तत्रावोचत् । छान्दसो देव्यत्रेण । छान्दसि कात्रानियमाद्ब्रह्म प्रकृत्यवित्यर्थः । यतो यस्मान्मत्सादान्मनः नकाशादिषु निमृष्टिर्भविषा मृष्टिर्भूव स एव स्वल्पं वेद नात्य इति मन्त्रप्रतीकपोषः । प्रतीकतो दृष्टितयोनित्रयोन्नापनेमाह—एते इति । ब्रह्मणस्तर्कान्तगोचरत्वे पौर्वागिकरुममणिमाह—अचिन्त्या इति । भागानाचिन्त्यत्वेन तर्कान्तगोचरत्वेऽपि ब्रह्मणि विनायापानियाशयव मगरावपमुदाहरति—अध्यक्तोऽयमिति । कथमभिरार्थोऽयमित्याशयव जन्मनमप्येनेनाभावात्त्रियाह—न य इति । नेपमीश्वरप्रभवानितिनिर्णये हेतुमाह—अहमिति । भूतन्वाविशेषेऽपि त्रियगः अथवातिरुमननिर्णयानि यानां कामानुवर्तित-

र्षाणां च सर्वशः" इति चैवञ्जातीयिका ॥ यदपि श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादत्तव्यं दर्शयतीत्युक्तम् ॥ नानेन मियेण शुष्क-
तर्कस्यात्रात्मलाभस्सम्भवति ॥ श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाद्भवत्वेनाश्रीयते ॥ स्वप्नान्तबुद्धान्तयोरुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽन-
न्वागतत्वं, सम्प्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सद्वात्मना सम्पत्तेनिष्प्रपञ्चस-
दात्मत्वं, प्रपञ्चस्य च ब्रह्मप्रभवत्वात् कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्मा-

रत्नप्रभा ।

जन्माभावात् । मियेण मननविधियज्ञेन । शुष्कः श्रुत्यनपेक्ष श्रुत्या तर्के निश्चितं मन्यनु पश्चात् पुण्यगोच-
स्याभ्युत्थानादेर्निरासाय गृहीतः-श्रुत्यनुगृहीतः समाह-स्वप्नान्तेति ॥ जीवस्याभ्यागतो देहादिप्रप-
ञ्चयुक्तस्य निःप्रपञ्चस्यैक्यमसम्भवि, द्वैतप्रादिप्रमाणत्रिोवाङ्मयगश्चाद्वितीयायमशुक्तमित्येव श्रौताध्यायमभा-
वनाया तन्निरासाय सर्वाभ्यवस्थासु आत्मन आनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिः अनन्वागत-
त्वम्, असत्पृष्ठमवस्थाना म्भामात्रिकत्रे बहुयौग्यपदात्मव्यभिचारादौगात् सुप्तौ प्रपञ्चमन्त्यभावे
"सता सोम्य" [उ० ६ । ८ । १] इत्युक्ताभेददर्शनानिःप्रपञ्चस्यैक्यसम्भवः । यथा-घटादधो
मृदभिन्नाः, तथा जगद्, जगभिन्न, तज्जत्वादिवादिस्पर्क आश्रीयत इत्यर्थः । इतोऽप्यादृशस्य तर्क-
स्यात्र प्रपञ्चप्रवेशादस्य चानुकूलत्वात् तर्कगोक्षेपात्काश इति भावः । जगणि शुः कर्तव्यम्याप्रवेशः सूत-
भामती ।

त्वादित्यर्थः । यदि स्मृत्यागमसिद्ध ब्रह्मणस्तर्काविषयम्, कथं तर्हि श्रुत्यानिरिक्तमननविधानमित्यत आह-
यदपि श्रवणव्यतिरेकेणेति । तर्को हि प्रमाणविषयनिश्चयतया तदिति कर्तव्यताभूतन्तदाश्रयोऽसति
प्रमाणेऽनुप्राह्यस्याश्रयस्याभावाच्छुष्कतया नाद्रियते । यन्नागमप्रमाणाश्रयस्तद्विषयनिश्चयकस्तदविरोधी स
मन्तव्य इति निर्धीयते । श्रुत्यनुगृहीतिति । श्रुत्याः श्रवणस्य पश्चादिति कर्तव्यतात्वेन गृहीतः । अनु-
भवाङ्गत्वेनेति । मतो हि भाव्यमानो भावनाया विषयतयानुभूतो भवतीति मननमनुभवाङ्गम् ।
आत्मनोऽनन्वागतत्वमिति । स्वप्नाद्यवस्थाभिरसत्पृष्ठत्वम् । उदासीनत्वमित्यर्थः । अपि च चे-
तनकारणत्वादितिः कारणसालक्षण्येऽपि कार्यस्य कथञ्चिच्चैतन्याविर्भावानाविर्भावस्यो विज्ञान चा-
विज्ञान चाभ्यवदिति जगत्कारणे योजयितुं शक्यम् । अचेतनप्रधानकारणादिनां तु दुर्योजने-
त्तत् । न चाचेतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानरूपता समन्विता । चेतनस्य जगत्कारणस्य सुप्तमा-
द्यव्यवस्थाभिर मनोऽपि चैतन्यस्यानाभिर्भावितया शक्यमेव कथञ्चिद्विज्ञानात्मन योजयितुमि-
जानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यदपीति । मननविज्ञानसामर्थ्यात्तर्कमात्रस्य त्रयमनुप्रवेशो विरक्षितः । श्रुत्यनुगृहीतस्य चेति विवक्ष्याऽऽय
दूयति-नानेनेति । मियेण मननविधियज्ञेनेति यावत् । अनुप्रायमानहीनतया निराश्रयत्वं तर्कस्य
शुष्कत्वम् । तत्र हेतु यद्विद्वितीयमङ्गीकरोति-श्रुतीति । श्रुत्यनुमाहको हि तर्कस्यैव प्रपञ्चमावनादिप्रति-
पक्षप्रवेशेन त्रयमनुप्रवेशं तदननुगृहीतमनु निराश्रयत्वं नाज्ञापयुःप्रवे । तथा च तर्कमात्रस्याप्रवे-
शात्तर्कविशेषस्य च श्रुतिद्राऽनुप्रवेशानिरोधात्तर्कगोचरस्य मननविज्ञानं चेत्यर्थः । श्रुत्यार्क्षितं तर्क-
मेव मननविधिविषयमुदाहरति-स्वप्नान्तेति । स्वप्ननागमिण्योर्मिषो व्यभिचारादात्मनः स्वभावात्सद्-
त्वाभावादात्मन्याद्वयेन मय्य स्योऽमपृष्ठत्वमनो जीवस्याभ्यागत्त्वेन नात्रमन्विष्येः । तथाऽपि देहा-
दितादात्म्येनाऽऽत्मनो भानात् निःप्रपञ्चत्वेनैवादात्म्याऽऽ-मंप्रमादे चेति । 'मना सोम्य तदा धरन्तो
भवति' इति श्रुतेः सुप्तस्य निःप्रपञ्चत्वात्प्रपञ्चमादात्मनस्तथाभिः प्रपञ्चमिद्विदिग्यर्थः । द्वैतप्रादिप्रपञ्चादि-
त्रिोवात्कथमात्मनोऽद्वितीयत्वमवित्यादास्य तज्जत्वादिहेतुना प्रथानिर्दिक्तमन्मात्रसिद्धेरव्यथाऽद्वैतात्मन-
त्वात्तर्कप्रामाण्यवादकरोधापुनस्तान्नोऽद्वितीयत्वमवित्याह-प्रपञ्चस्येति । जगणि सात्काशं तर्कं दर्श-

व्यतिरेक इत्येवञ्जातीयकः ॥ “तर्काप्रतिष्ठानाद्” [व्या० सू० २ । १ । ११] इति केवलस्य तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति ॥ योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत । तस्यापि “विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च” [तै० उ० २ । ६ । ३] इति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् ॥ परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते ॥ कथम् ॥ परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगद्वात्मना समवस्थानं श्राव्यते—“विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च” “अभवद्” [तै० उ० १ । ६ । ३] इति ॥ तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वाद्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते, प्रत्युक्तत्वात् विलक्षणत्वस्य ॥ यथा श्रुत्यैव चेतनं कारणं ग्रहणितव्यं भवति ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

सम्मत इत्याह—तर्काप्रतिष्ठानादिति ॥ विप्रलम्भकत्वम् अप्रमापकत्वम् । यदुक्तमेकदेशिना सर्वस्य जगत्चेतन-तर्का विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दूषणं साध्यते । तत्र । नैकदेशिना विभागश्रुतेरन्वयाभिव्यक्तयनभिव्यक्तिस्या योजयितुं शक्यत्वात् । साध्यस्य चिद दूषणं वज्रशयते । प्रधानकार्येण सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागामम्भवादित्याह—योऽपीत्यादिना ॥ मिद्वान्ते चेतनाचेतनोत्पत्त्याङ्गीकारे कथं ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यत्र आह—प्रत्युक्तत्वादिति ॥ अप्रयोजकत्वमभिचारात्त्वात् निरस्तत्वादित्यर्थः ॥ ६ ॥ कार्यमुपपत्तेः प्रागमदेव स्यात् स्वविन्दकारणात्मना सत्त्वायोगादित्यपमिद्वारात्पत्तिमाशङ्क्य मित्यात्वात्कार्यस्य काउत्रयेऽपि कारणात्मना सत्त्वमिन्द्रमिति समाप्ते-असदिति चेदित्यादिना ॥

भामती ।

त्याह—योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनैति । परमस्य त्वचेतनप्रधानकारणत्वादिनः साध्यस्य न युज्यते । प्रत्युक्तत्वात् विलक्षणत्वस्येति । वेदश्रवणं कार्यकारणभावो नाम्नाभिव्यक्त्युपेयेदमुक्तम् । परमार्थतन्मु नाम्नाभिर्नदन्वयितव्यं इत्यर्थः ॥ ६ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । न कारणकार्य-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यिना श्रुत्यनुगृहीततर्कस्य तस्मिन्ननपकाशेन सूत्रतोऽपि समतमित्याह—तर्कोति । विप्रलम्भकत्वमर्थ-विशेषाव्यवस्थापकत्वम् । तत्रापि विगतस्वरतस्य तर्कस्याप्रवृत्तेः श्रुत्यनुगृहीतस्य प्रवृत्तापि जगत ब्रह्मकार्यं चैतन्येनाननुगृहीतत्वादित्यस्य श्रुत्यनुगृहीतत्वात्प्राप्तद्विरोधिनो न प्रवृत्तिरित्युक्तमिदानीं घटः प्रधान इति प्रत्यक्षेण श्रुत्यर्थोपस्था च जगतश्चेतनानुगमात्प्रामादमिदं चैतन्येनानुगतत्वमित्याह—योऽपीति । श्रुत्यर्थोपपत्तेः श्रुतिभिर्गोपे नाम्नि मानने युक्तमाशङ्कयाऽऽह—तस्यापीति । सापेक्षज्ञानवशा-दन्वायेन सापेक्षाया विभागश्रुतिमन्त्रशाश्रुत्योपस्था विभावनाविभावनविषयतया व्यवस्थापनोपेयर्थः । स्वप्नेन विभागश्रुतिभिर्गोपे ममाशय प्रधानादे तद्विरोधमाह—परम्येति । घटः स्पृशतीति प्रवृत्तमप्र-दाधर्मो युक्तम् । सत्त्वरत्नममामाजानात्मना पुण्यस्य चानदात्मकत्वात्सम्भवे विभागश्रुतेर्नानुपपत्ति-रिति साहचरे—कथमिति । उक्तनीत्या विभागाममेव वक्तुं श्रुत्यभिमतमर्थमाह—परमकारणस्येति । प्रधानस्यैव वृत्तकारणत्वात्प्रवृत्तवृत्तानुगमात्प्रामादमिदं तत्रेति । विभागश्रवणे नार्तिमाशङ्क । नार्तिं यन्नेतेऽपि चेतनस्याचेतनतामुत्पत्तिस्तुत्येवशास्य चेतनस्यापि कारणस्य स्यात्प्रादाति नाम्ना-भिर्नोपेयत्वमुक्तमित्याह—प्रत्युक्तत्वादिति । यदा-पेक्षया कार्यकारणं नैतदुपेयत्वम् । यद्यु-क्तत्वात्प्रामादमपि चेतनकार्यव्यभिचारेण मोक्षपरमिदं नैतदुपेयत्वमित्याह—प्रत्युक्तत्वा-दिति ॥ ६ ॥ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । न कारणकार्य-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत, असत्तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत ॥ अनिष्टं चेतस्तत्कार्यवादिनस्तवेति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ प्रतिषेधमात्रत्वात्-प्रतिषेधमात्रं हीदं, नास्य प्रतिषेध्यमस्ति । न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेस्सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति ॥ कथम् ॥ यथैव हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मना सद एव प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते ॥ न हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति । "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद" [बृ० २ । ४ । ६] इत्यादिश्रवणात् ॥ कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् ॥ ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ वादम् ॥ न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वाऽस्ति ॥ तेन न शक्यते वर्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति ॥ विस्तरेण चेतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे [व्या० सू० २ । १ । ६] वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

असत् स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः । कार्यस्यव्याभावे धृतिमाह-सर्वं तमिति ॥ मिथ्यात्वमजानत शकामन्वय परिहरति-नन्वित्यादिना ॥ विस्तरेण चेतदिति । मिथ्या-भामती ।

मभियम्, अंभेदे कार्यानुपपत्तेः, कारणस्वात्मनि वृत्तिरिरोवात्, शुद्धयशुद्धादिविरुद्धधर्मसर्गाच्च । अथ चिदात्मनः कारणस्य जगतः कार्यद्वेदः, तथा चेद जगत्कार्यं सत्त्वेऽपि चिदात्मनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेर्नास्ति, नास्ति चेदमदुत्पद्यत इति सत्कार्यनादव्याकोपइत्याह-यदि चेतनं शुद्धमिति । परिहरति-नैष दोष इति । कुलः, प्रतिषेधमात्रत्वात् । विभजते-प्रतिषेधमात्रं हीदमिति । प्रतिपादयित्वा हि 'तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिभ्यः' इत्यत्र । यथा कार्यं म्यक्त्वेण सदमन्त्राभ्या न निर्वचनीयम् । अपि आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यदीति । कार्यकारणयोर्विच्छेदा कारणात्मना प्रागनन्वयान्कार्यस्य प्रागमत्त स्यादित्यर्थः । उदाहरणमात्रत्रय निराचष्टे-अनिष्टं चेत । कार्यमन्त्रमेतच्छब्दार्थः । तत्र हेतु सूचयति-सत्कार्यवादिन इति । चेतनकार्यस्य कारणेऽन्यत्कारणकारादित्यर्थः । नैत्यादि व्याकुर्न्परिहरति-नैष दोष इति । प्रागुत्पत्तेरिति-सत्त्वं प्रागुत्पत्तेरिति-यथा शक्यते तथा प्रागुत्पत्तेरिति कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरिति सत्त्वं शक्यं निषेद्धमिति शङ्कते-कथमिति । कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं वा निरर्थक्यं सत्त्वान्तरं वा न नाऽऽय इत्याह-यथैवेति । कारणात्मना सत्त्वस्य सदानन्तत्वात् निषेधने यर्थः । द्वितीयं प्र वाह-न हीति । कारणसत्त्वातिगम्यत्वाभावे मानमाह-सर्वमिति । स व कारणात्मनेव कार्यस्य सत्त्वं तदेव काऽपिशेषं निषेधमिवाशङ्क्याऽह-कारणात्मनेति । किं तदा कार्यं नास्ति किं वा कारणमिति । नाऽऽय । नदाऽपि तस्य परमार्थान्तरित्वामत्त्वादिशेषग-येष्वर्थम् । न द्वितीयः । तस्य सर्वदा सत्त्वान्तरित्वान्तराशादित्यर्थः । उक्तमभिप्रायमिच्छामिथो विच्छे-योरेवयोगादसदेव शब्दादिमन्त्रजगत्त्वं इति शङ्कते-नन्विति । तत्रण शब्दादिहीनत्वमर्गात्पृथ-परिहरति-वादमिति । तर्हि प्रागमदेव शब्दादिमन्त्रजगत्त्वादी जायते नैवाह-न त्विति । प्रत्यनः शब्दादिहीनत्वेऽपि शब्दात्मात्मस्य जगतो तत्रयि कल्पितत्वात् सत्त्वं वास्तव शृणुमन्तीत्यर्थः । कथितत्वमेव जगतो मन्त्राणि स्थिते पठितमाह-तेनेति । जगतो प्रकृत्यि कथितत्वमन्त्रप्रति-पन्नमि वादाऽऽह-विस्तरेणेति ॥ ७ ॥ जगद्ब्रह्मणोक्तं कार्यकारणत्वमृथ्यमागधोदयनि-

अपीतो तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राह—यदि स्थूल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदा (अपीतो) प्रलये प्रतिसंस्तृज्यमानं कार्यं कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतो कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपताप्रसङ्गात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जसमिदमपनिषद् दर्शनम् ॥ अपि च समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसम् ॥ अपि च भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम् । अथेदं जगदपीतावपि विभ-

रूपमा ।

त्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ स कार्यवादसिद्धयर्थं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यन्दुष्ट्यादिप्रसङ्ग इति शक्यम् व्याचष्टे—अत्राहेति ॥ प्रतिममृत्पमानपदस्य व्याख्या—कारणं विभागेति ॥ यथा—जडे लयमान लक्षणद्रव्यं जड दूषयति, तद्वदित्यर्थः । मृतस्य योजनान्तरमाह—अपि चेति ॥ सर्वस्य कार्यस्याऽपीतो कारणन्देकरूपत्वप्रसंगे इत्यर्थः । अर्थात्समाह—अपि चेति ॥ कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रत्येऽपि भोक्तृणामुत्पत्तौ तद्वदस्य मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शक्यापूर्वकं व्याख्यासमाह—अथेति ॥ यदि भामती ।

तु कारणरूपेण शक्यं सत्त्वेन निर्बन्धमिति । एव च कारणसत्त्वेन कार्यस्य सत्ता न तनाऽप्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् सति कारणं भवत्यमम् । स्वल्पेण तूत्पत्तेः प्रागुत्पत्तस्य प्तस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यस्य न सतोऽमनो बोधित्वादि निर्धारणः सत्कार्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः ॥ ७ ॥ अर्थात् तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् । असमञ्जस्य विभक्तते—अत्राह चोदकः, यदि स्थूल्येति । यथा हि यूसादिषु दिगुसैन्यवादीनामविभागलक्षणो लयः स्वगतस्मादिभिर्द्रव्यं रूपद्वयेन त्रयाणि विशुद्ध्यादिरमिणि जगन्नायमानमविभागं गच्छन्न स्वभ्रमेण रूपयेत् । न चान्यथा लयो लोकमिदं इति मात्र । कथान्तरेणासामभ्यस्यमाह—अपि च समस्तस्येति । न हि ममुद्रस्य फेनोर्मिदुष्टादिपरिणामे, वा रज्जां सर्परासादिभिर्भ्रमे वा नियमो दृष्टः । ममुद्रो हि कदाचिन्फेनोर्मिद्वयेण परिणमते कदाचिद्दुष्टादिना, रज्जां हि कश्चिर्मर् इति विरयस्यपि कश्चिदाहेति । न च क्रमनियमः सोऽयमत्र भोग्यादिविभागनियमः क्रमनियमश्चासमञ्जस इति । कथान्तरेणासामञ्जस्यमाह—अपि च भोक्तृणामिति । कथान्तरं शक्यापूर्वमाह—अथेदं—आनन्दगिरिव—व्यायनिर्णयः ।

अपीताविति । पूर्वपक्षमत्र व्याकरोति—अत्रेत्यादिना जगो ब्रह्मकारणत्वं सत्त्वर्थः । तन्नेत्रोत्पत्तिप्रकारं प्रकटयति—यदीति । अशुद्ध्यादीयादिशब्देन रागद्वेषादिप्रसङ्गम् । तदपीताविति तत्राप्येव कार्यसंख्येने । प्रतिममृत्पमानमित्येवमर्थमाह—कारणेति । यथा क्षीरे ममृत्पमानमुदकं स्वभ्रमेण क्षीरं दूषयति यथा वा लयमुदके सख्यमानमुदकं दूषयेत्तथा कार्येण कारणे सुख्यमान स्वभ्रमेण कारणं दूषयतीत्याह—कारणमिति । कार्यममानभ्रमेत्येव प्रसङ्गः रीतिने फट्टिमाह—उत्पत्तीताविति । मृतस्य व्याख्यान्तमाह—अपि चेति । सर्वस्य कार्यस्य प्रत्ये कारणन्देकरूपत्वप्रसङ्गात्पुनरुत्पत्तिनिमित्तानां लयेऽपि भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम् । अथेति ॥ शक्यापूर्वकं व्याख्यासमाह—अथेति ।

नविच्छेदनाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५५३)

क्लमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत, एवमप्यपीतिश्च न सम्भवति, कारणा-
व्यतिरिक्तश्च कार्यं न सम्भवतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥ ८ ॥ अत्रोच्यते-

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिद्दसामञ्जस्यमास्ति ॥ यत्तावदभिहितं कारणम-
पिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तद्दूषणम् ॥ कस्मा-
त् ॥ दृष्टान्ताभावात्-सन्ति हि दृष्टान्ताः यथा-कारणमपि गच्छत्कार्यं
कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका
विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमभेदास्सन्तः पुनः प्रकृतिमपि
गच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति ॥ रुचकादयश्च सुवर्णविकारा
अपीतो न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति ॥ पृथिवीविकारश्चतुर्विधो
भूतप्राप्तो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति ॥ तत्पक्षस्य तु न
किञ्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति ॥ अपीतिरेव हि न सम्भवेद् यदि कारणे कार्यं स्वध-
र्मेणैवावतिष्ठेत ॥ अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं

रत्नप्रभा ।

त्यक्तादेऽपि कार्यं कारणाद्रिमक्तं तर्हि स्थितिकारणद्वयभावात्प्रसङ्गात् कार्येण द्वैतापत्तेश्चासमञ्जसमिद्
दर्शनमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अपीतो जगत् स्वकारणं न दूषयति । कारणे लीनत्वान्मृदादिषु नीलवटादि-
वदिति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे-नैवेत्यादिना ॥ अपिगच्छत् लीयमानम् । विभागावस्था स्थिति-
कालः । त्वत्पक्षस्येति । मधुरजट उरणस्याकारणमित्यदृष्टान्तः । किञ्च दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः
स्यादृष्टान्तवदित्याह-अपीतिरेवेति ॥ असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न सम्भवति । धर्म-
सत्त्वे धर्माणामप्यसत्त्वादिति भावः । ननु सकार्यवादे लयेऽपि कार्यस्य कारणाभेदेन सत्त्वाद्दूषकत्वं स्यादि-
त्यत आह-अनन्यत्वेऽपीति ॥ करिष्यतस्यापिष्ठानधर्मसत्त्वम् । अभेदात् । नन्वापिष्ठानस्य कल्पितकार्यधर्म-
भामती ।

मिति ॥ ८ ॥ सिद्धान्तसूत्रम्-न तु दृष्टान्तभावात् । नात्रिभागमात्रं ल्योऽपि तु कारणे कार्यव्यापिभागः ।
तत्र च तद्दर्मावस्थेः सन्ति सहस्र दृष्टान्ताः । तत्र तु कारणे कार्यस्य लये कार्यधर्मस्यपि न दृष्टान्तत्रो-
ऽप्यस्तीत्यर्थः । स्यादेतत् । यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं कार्यधर्मस्यपि कारणस्येत्यत आह-
अनन्यत्वेऽपीति । यथा रत्नम्यारोपितस्य पाष्ठाधिकरण्यं शुक्तिर्न च शुक्ति रजतमेवमिदमतीत्यर्थः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्थितानिरेवपर्यः । तदसादिनामि यमनर्हीकारं गृह्यन्तुमेतन्नीत्युक्तम् । यदि लयकालेऽपि कार्यं कार-
णाद्रिमक्तं तदा स्थितिकारणद्वयभावात्प्रसङ्गाद्दसामञ्जसमिद् तत्र कारणमित्यर्थः ॥ ८ ॥ सिद्धान्तसूत्रजन-
तारपति-अत्रेति । तत्र तु शब्दस्याकारणार्थं सुविषयं प्रतिज्ञाभागं विभजते-नैवेति । तदेव दर्शयितु-
मादौ परोक्तमनुसृजति-यत्तावदिति । कारणमपिगच्छत्स्मितविभागमापद्यमानमिति यावत् । तस्यादौ-
प्य प्रतिज्ञाय प्रश्नपूर्वकं हेतुमन्वयार्थं व्याचष्टे-तद्दूषणमिति । दृष्टान्तानेन विभजने-सद्यर्थेति ।
विभागावस्था स्थितिकालः । पुनरिति प्रत्यक्कारणैः चतुर्विधो भूतप्राप्तो जराजान्मृदजन्मेदजोऽग्नि-
रूपे भूतसमुदायः । अनेकदृष्टान्तोपादानं बुद्धिर्भौतार्थस्यम् । पररम्प्यापि किञ्चिद्दृष्टान्तो मन्थ्यकोया-
दास्याऽऽह-त्वत्पक्षस्येति । श्रौतार्थगर्धानामकार्यकारणत्वं ना कारणे कार्यस्ये दृष्टान्तमित्येवमिति भावः ।
किञ्च, लयकाले कार्यधर्मस्यैव कार्यस्यापि धर्मिणः स्थितेऽप्यसिद्धिः कारणाश्रयणेन च तदवस्थाने
स्कृतिकार्येण तद्विभक्तिः स्यादित्याह-अपीतिरेवेति । ननु प्रत्यक्कारणे कार्यधर्मस्यैवाव-
तिष्ठेत्तर्हि कारणधर्मा अपि तिष्ठेयुस्तपोरेभेदात्तत्राऽऽह-अनन्यत्वेऽपीति । अपिष्ठानमे-

न तु कारणस्य कार्यात्मत्वम् । “आरम्भणशब्दादिभ्यः” [व्या० सू० २।१।१४] इति वक्ष्यामः ॥ अत्यल्पं चेदमुच्यते,—कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति ॥ स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः । कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् ॥ “इदं सर्वं यदयमात्मा” [वृ० २।४।६] “आत्मैवेदं सर्वम्” [छां० ७।२५।२] “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्” [सु० २।२।११] “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” [छां० ३।१४।१] इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं श्राव्यते ॥ तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणां चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तैः कारणं संसृज्यत इति, अपीतावपि स समानः ॥ अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः—यथा—स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते । अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति ॥ यथा च स्वप्नदृशेकस्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यत इति प्रबोधसम्प्रसादयोरनन्वागतत्वात्, एवमवस्थात्रयसाध्येको-

रत्नप्रमा ।

त्त्वम् । तस्य कार्यात् पृथक् सत्त्वादित्यर्थः । किञ्चाऽपीताविति विशेषणं व्यर्थमिति प्रतिबन्धात् तमाधत्ते—अत्यल्पं चेति ॥ परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय त्रितरेदृष्टान्तं व्याचष्टे—अस्ति चेति ॥ मायावस्तुत्वादनमित्यर्थत्वात् दृष्टान्तान्तरमाह—यथा चेति ॥ अस्यैव स्वप्नकाले दृष्टगत्सर्ग इत्यत्र आह—प्रबोधेति ॥ जाग्रदुपवृत्तयोः स्वप्ने चात्मनोऽन्यत्वात् तस्मादेऽन्यस्यैव उच्यते । यदाऽन्यत्र जाग्रदवस्थाभिस्तसर्गस्तदा सर्वस्य किं वाच्यमिति दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति ॥ जगज्जन्मिच्छित्तया श्रेयस्यवस्थाः—

भामती ।

अपि च स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु त्रिष्वपि कार्यस्य कारणादनेकमिदधर्मा श्रुतिगतिशङ्कनीया सर्वाश्च वेदवादिभिः, तत्र स्थित्युत्पत्त्यर्थः परिहारः स प्रत्येऽपि समानः कार्यस्यापि जाग्रदवस्थाव्यतिरिक्तं नाम, तस्मान्नापीतिमात्रमनुयोज्यमित्याह—अत्यल्पं चेदमुच्यत इति । अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः । यथा च स्वप्नदृशेक इति । लौकिकः पुत्रयः । एवमवस्थात्रयसाध्येक इति । अवस्थानवस्तुवृत्तिस्थितिप्रत्ययाः ।

आनन्दगिरीय—नामनिर्णयः ।

वाऽऽरोपितस्य तत्त्वं न विवर्तनमित्यर्थः । किञ्च, कार्यगतमीयेन धर्मैः कारणं रूपकर्तृवशापीतिविशेषणमनर्थकमिच्छार—अत्यल्पं चेति । विशेषणव्यर्थं हेतुमाह—स्थिताविति । प्रमद्भाग्यं हेतुः—कार्येति । अमुपगमस्य मानवृत्तां दर्शयति—दृष्टमिति । इत्यपि दृष्टगत्सर्गोपादानवाऽऽह—तत्रेति । कार्यस्यापि तया नियमान्वाचनेन कारणस्य वस्तुनोऽसंशयं दृष्टान्तमाह—अस्ति चेति । तत्र मायाविज्ञेयवस्तुत्वेऽपि तदीयमायाया अस्तुत्वादिति हेतुमाह—अवस्तुत्वादिति । दृष्टान्तविशेषणं दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति । विगन्तव्यं मृत्योर्जन्मानामाविति शब्दः । मायाविज्ञेयत्वात् प्रयत्नान्नादान्वाचेदमुपगममुदाहरणमित्याशङ्क्याऽऽह—यथा चेति । एकोऽन्यथात्वेऽपि स्वप्नमनुगतमिति यावत् । तथा तस्यात्मस्य हेतुमाह—प्रबोधेति । जागर्ति तत्रैव वास्तुवृत्तयस्तत्र नानुगतमवस्थान्वाच्यमिति हेतुः । न हि स्वप्नदर्शनकाले माया जागृतावस्तुवृत्तमाना दृष्टेति भावः । नानुगतमवस्थान्वाच्यमिति हेतुः । न हि स्वप्नदर्शनकाले माया जागृतावस्तुवृत्तमाना दृष्टेति भावः । नानुगतमवस्थान्वाच्यमिति हेतुः । न हि स्वप्नदर्शनकाले माया जागृतावस्तुवृत्तमाना दृष्टेति भावः । नानुगतमवस्थान्वाच्यमिति हेतुः । न हि स्वप्नदर्शनकाले माया जागृतावस्तुवृत्तमाना दृष्टेति भावः ।

ऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते ॥ मायामात्रं ह्येतत्, परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति ॥ अत्रोक्तं वेदान्तार्थसम्प्रदायावेन्द्रिसांचार्यैः-“अनादिमायया सुप्तौ यदा जीवः प्रबुध्यते । अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा” [गौ०पा०का०१।१६] इति ॥ तत्र यदुक्तमपीतो कारणस्यापि कार्यस्यैव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग इति ॥ एतदुक्तम् ॥ यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याऽविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इति ॥ अयमप्यदोषः ॥ दृष्टान्तभावादेव । यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविस्याम-विभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्पूर्ववत्पुनः प्रबोधे विभागो भवति, एवमिहापि भविष्यति ॥ श्रुतिश्चात्र भवति-“इमास्तर्वाः प्रजारसति सम्पद्य न विदुस्तति सम्पद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा ब्राह्मो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति” [छां० ६।९।३] इति । यथा-ह्यविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारस्त्वभवद-

रत्नप्रभा ।

प्रयम् । तदसंगित्वं ब्रह्मसम्प्रतिमाह-अत्रोक्तमिति ॥ यदा तत्त्वमसीत्युपदेशकाले । प्रबुध्यते मायानिद्रां त्यजति । तदा जगत्प्रस्थित्यन्याशून्यमर्द्धतमीश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः । फलितमाह-तत्रेति ॥ दिनायमसामञ्जस्यमनूय तेनेत्र मूर्ध्नि परिहरति-यत्पुनरिति ॥ सुषुप्तानुभवसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च मानमाह-श्रुतिश्चेति ॥ सति ब्रह्मण्येकोनूय न निदुरित्यज्ञानोक्ति । इह सुषुप्ते प्राक् प्रबोधे येनयेन जात्यादिना विभक्ता भवति तदा पुनरुत्थानकाले तथैव भवतीति विभागोक्ति । ननु सुषुप्तौ पुनर्विभागदात्मज्ञानसत्त्वेपि सर्वप्रत्ये तत्सत्त्वं तु न इत्यत्र आह-यथा हीति ॥ यथा सुषुप्तौ परमात्मनि भामती ।

कस्यान्तरेणासामञ्जस्ये कस्यान्तरेण दृष्टान्तमात्र परिहारमाह-यत्पुनरेतदुक्तमिति । अविभाशक्तोर्नमत-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

मायामात्रमिति । अत्रापि मूर्त्तस्य विग्रहान्तरेण योजना निश्चित्येतिशब्द । परमात्मनो वस्तुतोऽस्या-त्रयसम्पन्ने ब्रह्मसम्प्रतिमाह-अत्रेति । यदेत्याचार्यप्रतिषेधनात्स्योक्ति । अत्रनिःसृष्टत्वव्यवस्था स्वरोत्सृष्ट-त्वमनिद्रमिति लयात्मन्याऽव्यवस्थामिति स्थियमन्याया चेति विवेकयम् । अद्वैतमिति पूर्णतोक्ति । परस्या-व्यवस्थात्रयान्तरे ऋत्तमाह-तत्रेति । उक्तमसामञ्जस्यान्तरमनुवदति-यत्पुनरिति । न त्विन्यादिनूत्रेण परिहृति-अयमपीति । दृष्टान्तमात्रेण विभागे-यथा हीति । निष्पाद्यानस्य निष्पाद्यभूतव्याज्ञानस्येति यावत् । दृष्टान्ते सप्रतिपत्त्यभावात् मन्वान प्रत्याह-श्रुतिश्चेति । सुषुप्तिसमये सत्सर्वज्ञानसद्गानस्य च ध्रुनवेऽपि कथं सति संपन्नम् पूर्णपुनर्विभागेनोत्थानमित्याशयाऽऽह-त इहेति । सुषुप्तादयमन्य-न्दन परामृदयन्ते । इहेति पूर्वोधादेशेति । यथेति कर्माधारित जातिविशेषव्यपनुक्तम् । तदा भवती-त्युत्तरेणोपादेयतात्प्राप्तानुत्तरेणो प्रहणम् । ननु न किंचिद्रोदिमियुनियेन परामृदयमानज्ञानस्य सुषुप्ते सत्त्वात्पुन प्रबोधे पूर्ववदुत्थान युक्तम् । प्रत्ये तु तथाविज्ञानमद्वैते मानामात्राहुतो विभागो-त्वतिनिष्यन्ते तत्राऽऽह-यथा हीति । तत्त्वज्ञानपर्यन्त विभागव्यवहारव्यावृत्तये दृष्टान्तमाह-स्वप्न वदिति । सुषुप्तयस्यापि परमिन्द्रो मन्त्रिण समन्त्य कार्यनातस्य हीनत्वेऽपि व्यवहारविशेषेण अ

व्याहृतस्स्थितौ दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभाग-
शक्तिरनुमास्यते ॥ एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः ॥ सम्य-
ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् ॥ यः पुनरयमन्तेऽपरी विकल्प उत्प्रे-
क्षितोऽप्येदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतेति । सो-
ऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः ॥ तस्मात्सम-जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥९॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चेते प्रतिवादिनस्साधारणा दोषाः प्रादुःष्युः ॥ कथमिति ॥
उच्यते ॥ यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति,
प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो
जगत् उत्पत्त्यभ्युपगमात् ॥ अत एव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्स-

रत्नप्रभा ।

सर्वाकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्वज्ञानशक्तिरिति, एवम् अपीतौ महाप्रत्ययेऽपि मिथ्याभूताज्ञानस-
म्बद्धा पुनः सृष्टिविभागशक्तिरनुमास्यते । यत् स्थिताविधानी मिथ्याज्ञानकार्यो विभागव्यवहारस्तत्त्वबो-
धाभावात् स्वप्नद्वारवितो दृश्यते । अतः कार्यदर्शनात् कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानां जीवानां
महाप्रत्ययेऽप्यज्ञानशक्तिनियमात् पुनर्जनननियम इति भावः ॥ एतेनेति । जन्मकारणाज्ञानशक्तयभावेने-
त्यर्थः ॥ ९ ॥ षष्ठ्यव्यादाना साध्यपक्षेऽपि दोषत्रयानामभिस्तान्निघसप्रयाग कार्य इत्याह-स्वप-
क्षेति ॥ सूत्र व्याचष्टे-स्वेति ॥ प्रादुःष्युः प्रादुर्भवेयुः ॥ अत एवेति । सत्यकार्यस्य निरुत्कारणा-
त्तना सत्त्वायोगारत्तात्पर्यमेवाय दोषो न कार्यमिथ्याप्रतीतिरिति न तत्त्वम् । अपीतामिति गृहोक्तदोष-
भागी ।

व्यादुत्पत्तिनिग्रम इत्यर्थः । एतेनेति । मिथ्याज्ञानविभागशक्तिप्रतिनियमेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्ग-
प्रत्युक्तः, कारणभावे कार्यभावस्य प्रतिनियमात्, तत्त्वज्ञानेन च सशक्तिनो मिथ्याज्ञानस्य समुत्पत्त्या
निहतत्वादिति ॥ ९ ॥ स्वपक्षदोषाच्च । कार्यकारणयोर्बलस्य तासत्समानमेवोभयोः पक्षयोः । प्रागु-
जानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एतन्स्थितामुत्तमप्रतीधानस्याया सौष्टुनाविधानिमित्तो विभागव्यवहारः स्वप्नप्रत्यायामिन मानसत्त्वज्ञानम-
वात्रितोऽनुपगम्यते । तथा प्रत्ययानस्यायामपि विभागशक्तिरित्येवमकार्येऽप्युत्पत्त्या मिथ्याज्ञानशक्तिरनु-
नियमप्रतिबद्धा तच्छेपेऽनुमास्यते । निमतो लयः सावधेयसत्त्वज्ञानानर्शनस्य वाःसौमुत्तत्रयप्रत्यया चादि-
याशक्तनिर्गमनादुत्पत्तिनियमितिरित्यर्थः । असामान्यतात्पर्यमुक्तमतिदेशेन शिथिल्यति-एतेनेति । अविद्या-
शक्तिरशादेव पुनर्विभागिनो वचिरित्युक्त्याप्येनेति यावत् । तथाऽपि कथं तेषां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गो निवार्यो
कारणाभावे कार्यभावादित्याह-सम्यगिति । परित्रोदनापूर्वमुक्तमसामान्यान्तर निरस्यति-यः पुन-
रिति । आशक्तिनासामान्यनिरसनस्यमुपगमरति-तस्मादिति ॥ ९ ॥ स्वपक्षे विद्वक्षणवादिदोषात्प-
रिष्टय 'यक्षोमयो' इत्यादिन्यायात्सुज्ञानप्रमेयं तेषामिषाह-स्वपक्षेति । गृहशरणि व्याचष्टे-
स्वपक्षे चेति । तथा च वादिनः प्रत्ययज्ञानता तेषामिति शेषः । प्रत्यादिभ्युक्तानां मिथ्याज्ञान-
दानां प्रधानवादिनि प्रसङ्गमावास्तुः साधारण्यमिति शङ्कते-कथमिति । प्रधानवादिनि दोषमा-
भ्युपगमादप्यनुमास्यते-उच्यते इति । उक्तप्रकारेण प्रत्ययनिश्चयवादिप्रसङ्गोक्तमनुश साम्यात्-
पत्तयदिति । 'अतर्दितांशु' इत्यनेनोक्त्यापि दोषस्य साधारण्यमाह-अत एवेति । अतः शब्द-
मेवोपगमने-निश्चयं वादि । न हीः कार्यं प्रागेति मिथ्याज्ञानकारणात्तना प्रागव्यवहारी-

मानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः ॥ तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणावि-
भागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसङ्गोऽपि समानः ॥ तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारे-
ष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक्
प्रलयात्प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते ॥
कारणाभावात् ॥ विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभाव-
साम्यान्मुक्तानामपि पुनर्वन्धप्रसङ्गः ॥ अथ केचिद्वेदा अपीतावविभागमा-
पद्यन्ते केचिन्नेति चेत् ॥ ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्ये-
वमेते दोषास्साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदो-
षतामैवेषां द्रष्टव्यति ॥ अवश्याश्रयितव्यत्वात् ॥ १० ॥

तर्कप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यवि-
मोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

रत्नप्रभा ।

चतुष्टयमाह-तथापीताविति ॥ कार्यरत्नप्रधानस्य रूपादिमन्त्रप्रसङ्गः । इदं कर्मादिकमन्योपादानं भोग्य-
मस्य नैव नियमः । बहमुक्तस्यनस्या च । यदि व्यनस्यार्थं मुक्तानां भेदा, सद्वाच्यतदोषा- प्रशने
दीयन्ते, बह्वानां भेदास्तु न दीयन्त इत्युच्येत, तर्हि अतीनानां पुरुषवत् कार्यन्यथावाच्य इत्यर्थः ॥
॥ १० ॥ किञ्च तर्कस्य सम्मानितदोषत्वात्तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयो न धार्य इत्याह-तर्कप्रतिष्ठा-
नादपीति ॥ पुरप्रमतीनां त्रिचित्रत्वेऽपि कविलस्य सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्कं विश्वास इति शङ्कते-
भामती ।

त्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्गश्च प्रधानोपादानपक्ष एव नास्मत्पक्ष इति मयश्चुपरिष्ठात्प्रतिपाद-
यिष्यामस्तथापि गुडजिदिकया समागत्यापादनमिदानीमिति मन्त्रव्ययम् । इदमस्य पुनस्य सुखदुःखोपादान
शेककर्मांशवार्दीदमस्येति । सुगममन्यत् ॥ १० ॥ तर्कप्रतिष्ठानादपि । केनङ्गमगम्येऽर्थे स्वतन्त्रवर्ण-
विषये न सारथादिवत् सावर्ण्यैरर्थ्यमात्रेण तर्क- प्रवर्तनीयो येन प्रधानादिसिद्धिर्भवेत् । शु- क्तको हि
स भवत्यप्रतिष्ठानात् । तदुक्तम्- 'य नेनानुमितोऽप्यर्थः । कुशटेरनुमगृभिः । अग्निमुक्तैरन्यैरन्यथेवोप-
पाद्यते ॥' इति । न च महापुरणपरिगृहीतत्वेन कस्यचित्तर्कस्य प्रतिष्ठा, महापुराणामेव तार्किकानां

भानन्दगिरिप-न्यायनिर्णयः ।

स्यात्तुमर्हति विरोधात् । नापि स्वनेनाऽऽमना कार्यं प्रागुत्पत्तेर्भवेत्तु पारयति प्रत्यप्रतिष्ठितप्रसङ्गात्तेन
प्रागसदेव कार्यं भग्नमतेऽर्हत्यर्थः । अतीतिगृहोत्तमसामञ्जस्य परमतेऽपि प्रसजयति-तथेति । यत्तु सग-
स्तस्य विभागस्याविभागप्रतिषेधः पुनरुत्पत्तौ नियामकाभान्नोक्तानां भोगस्य च विभागोत्पत्तिर्न प्राप्नो-
तीत्यनाऽऽह-तथा मृदितेति । उपादानं सुनादिकारणं शेषकर्मांशवादि । यत्तु भोक्तृणां परेणाविभाग
गतानामि वादि तत्राऽऽह-विनयेति । प्रतिपुरा प्रतिनियमनाभेदान्विनाय साधारणानामेव भेदानां प्रत्या-
भ्युपगमात्प्रतिप्रतिकारिणि चोदयति-अथेति । ये प्रतिपुरा प्रतिनियमना भेदान्ने विद्याः स्युरनियमा
वा । नियचे पुरुषेषु गुणेषु वाऽन्तर्भावान् प्रतिपुरा प्रतिनियमनादात्मन्वात्तत्प्रागख्यावानियचे प्रशान-
कार्यचस्याऽऽनयनत्वात्तेषामनीनामविभागानापरिख्येतेति परिहरति-ये नाऽऽपद्यन्त इति । त्रिभुग-
त्वादीनां साधारण्ये फलितमाह-इत्येवमिति । तर्हि दोषताम्यान्वयनरूपशस्याऽऽदेयते वाशक्या-
स्मत्पक्षे परिहारस्योक्तान्नेरनित्याह-इत्यदोषतामिति ॥ १० ॥ त्रिभुगनादितरान्प्रश्नेन अत्र-
कारणनाप्रतिशेसासपने रेच्यन्तमाह-तर्कप्रतिष्ठानादिति । सौमरि पदं व्याकरोति-

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् ॥ यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्ति ॥ उत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् ॥ तथाहि कैश्चिदभिमुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते, तैरप्युत्प्रेक्षितास्ततोन्वैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यं समाश्रयितुम् । पुरुषमतिवैरूप्यात् ॥ अयं कस्यचित्प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्थान्यस्य वा सम्मतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत्, एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव ॥ प्रसिद्धमाहात्म्याभिमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुवभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ अथोच्येत-अन्यथा वयमनुमास्यामहे-यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति । न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम् ॥ एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते । केपाश्चित् तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनाऽन्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठित-

रत्नप्रमा ।

अयेति ॥ कपिषो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमेति न्यायेन परिहरति-एवमपीति ॥ सूत्रमप्यस्यशंकामाणं व्याचष्टे-अयोच्येतेति ॥ विद्वक्षणत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि न्यायिपक्षधर्मतासम्पन्नः कश्चिन् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति । तेन प्रवानमनुमेयमित्यर्थः । ननु सोपि, अप्रतिष्ठितः, तर्कजातीयत्वाद्, विद्वक्षणत्वादिवदिस्यत आह-न हीति ॥ तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न वा, -आद्ये-अत्रैवाप्रतिष्ठितत्वसाध्याभावादप्यभिचारः, द्वितीयेऽपि न-सर्वतर्काणामप्रतिष्ठितत्वं हेत्वभावादित्यभि-सन्धिमानाह-एतदपीति ॥ किञ्चानागतसकः, इष्टसावनं, पाकत्वाद् धर्मानपाकवदित्यादीष्टानिष्टमा-भामती ।

मियो विप्रतिपत्तौरिति । सूत्रे शङ्कते-अन्यथानुमेयमिति चेत् । तद्विभजते-अन्यथा वयमनुमास्यामहे इति । नानुमानाभासव्यभिचारेणानुमानव्यभिचारः शङ्कनीयः, प्रत्यक्षादिष्वपि तदाभासव्यभिचारेण तद्व्यसङ्गात् । तस्मात् स्वामाधिकप्रतिबन्धबद्धिज्ञानुसरेण निपुणेनानुमात्रा भविष्यं, ततश्चाप्रत्युद्गं प्रधान सेत्स्यतीति भावः । अपि च येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठासाह स एव तर्कः प्रतिष्ठितोऽनुपेयः, तदप्रतिष्ठायामितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह-न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एवेति । अपि च तर्काप्रतिष्ठानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इतश्चेति । तर्कस्य केवल्यमनुमादागमराहित्यम् । इतःसन्दर्भमेव सूत्रमिति-यस्मादिति । आगमसूत्र-विकल्पानां कुतास्तर्काणां प्रादुर्भावस्तत्राऽऽह-पुरुषेति । औत्प्रेक्षिकतर्काणामप्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह-उत्प्रेक्षाया इति । तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं निश्चयोति-तथाहीति । पुरुषमतीनामनेकस्वरत्वेऽपि कपिषादौ पुरय-विशेषेण माहात्म्यस्य प्रसिद्धत्वात्तदीयस्तर्कोऽप्रतिष्ठितो न भवतीति शक्ये-अयेति । कपिउदेर्माहात्म्यप्रसिद्धिमनुपेय परिहरति-एवमपीति । अन्यथेत्यादिगूत्रावयवेन चोदयति-अथोच्येतेति । यथा तर्कस्य नाप्रतिष्ठितत्वदोषस्या न्यायिमनुमाद्यामाकुपेक्ष्यते । नया च विद्वक्षणत्वादीनां व्यभिचारिणाममाधक्येऽपि स्वामित्तत्त्वकस्य साधकत्ववित्तिरित्यर्थः । सोऽपि तर्कस्त्वत्त्वात्प्रतिष्ठितः स्यादित्याशंय गर्भस्य वा तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं कस्यचिदेवेति विकल्प्याऽऽह दूयति-न हीति । तत्र हेतुमाह-एतदपीति । तदेव स्पष्टयति-केपाश्चिदिति । यस्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वमारकः स प्रतिष्ठितो न वा । प्रथमे पुनः गर्भस्यैव प्रतिष्ठितत्व तदुपपादके तर्के तदभावात् । द्वितीयेऽपि पुनः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्व तदभावात्-

त्वप्रकल्पनात् ॥ सर्वतर्काप्रतिष्ठायाञ्च सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ॥
 अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागतेऽप्यध्वनि सुखदुःखभातिपरिहाराय
 प्रवर्तमानो लोको दृश्यते ॥ श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन
 सम्यगर्थनिर्द्धारणं तर्केणैव वाक्यप्रवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते ॥ मनुरपि
 चैवमेव मन्यते-“प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ॥ त्रयं सुवि-
 दितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता” [१२ । १०५] इति “आर्यं धर्मोपदेशं
 च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” [१२ ।
 १०६] इति च ब्रुवन् ॥ अयमेव च तर्कस्यालङ्कारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम ।

रत्नप्रभा ।

धनानुमानात्मकतर्कस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारहेतुत्वान्नाप्रतिष्ठत्याह-सर्वतर्कंति ॥ अध्वा विषय-गारु-
 मोजनानिर्दिपमक्षणादिश्च तन्नामान्येन पाकत्वादिना नागतविषये पाकादौ सुपदु गहेतुत्वानुमित्या ।
 प्रवृत्त्यादित्यर्थः । किञ्च पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्केण वाक्यतात्पर्यनिर्णयस्य क्रियमाणत्वात् तर्कः प्रति-
 ष्ठित इत्याह-श्रुत्यर्थेति ॥ मनुरपि केपाञ्चित् तर्काणां प्रतिष्ठा मयत् इत्याह-मनुरिति ॥ धर्मस्य
 शुद्धिः अर्माद्भेदनिर्णयः । कस्यचित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति-अयमेवेति ॥ सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां
 पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः । पूर्वपक्षनर्कत्वं सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः, तर्कं चाविरोधादिति यदन्तमुपहसति-
 भामती ।

ष्टायां सक्तुत्रेक्यात्रोच्छेदप्रसङ्गः । न च श्रुत्यर्थाभासनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिश्चय इ याह-सर्वतर्का-
 प्रतिष्ठायां चेति । अपि च विचारात्मकतर्कस्य पूर्वपक्षपरिव्यागेन तर्कित राज्ञान्तमनुमानानि ।
 सति चेप पूर्वपक्षविषये तर्कं प्रतिष्ठासहितं प्रवर्तते, तदभावे विचाराप्रवृत्तेः । तदिदमाह-अयमेव च
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तर्कस्यैवाप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । लोकव्यवहारहेतुत्वात्पि प्रतिष्ठितः तर्कस्याऽऽस्तेयमित्याह-सर्वेति ।
 तद्देशोपपादयति-अतीतेति । अध्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारविषयमन्तसामान्य तत्सज्जानोपपन्ननागतेऽप्य-
 न्यननुभूते व्यवहारविषय इति यावत् । अनुभूतेषामनिष्ठसाधनजानोपसददर्शनात्तस्यापि समोहितसाधन-
 मसमीहितसाधनत्व नाऽनुभाय लोभस्य प्रवर्तते ततो वा निवर्तते तदेव लोकयानामुद्बहननुमानात्प-
 स्तर्कं नाप्रतिष्ठितं भवितुमर्हतीत्यर्थः । ननु लोकयाना यथाकथञ्चि प्रतिष्ठितेनाप्रतिष्ठितेन वा तर्केण निर्ण-
 हति तस्मादस्यादेव दुर्नवारताद्भेदार्थनिर्णयानुपयोगित्वात् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं वेदिवेरुच्यते तत्राऽऽह-
 श्रुत्यर्थेति । पूर्वोत्तरतन्प्रणयनानुपपत्त्या तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वं प्रेक्ष्यम् । न हि प्रतिष्ठितत्वं बन्धमन्ता-
 रेण तन्नाम्यां धारयार्थेनिर्णयनिश्चयिनि भावः । न केनच लौकिकपैदिकव्यवहाराणुपपत्तौचै तर्कस्य
 प्रतिष्ठितत्वं मानं, किन्तु मनुवचनमपी याह-मनुरपीति । शास्त्रस्य नानाचार्यमुपमासन्नप्रदापमाहित्यं
 विरिहागमम् । धर्मस्य शुद्धिधर्मनिष्ठस्य निर्वारणम् । तत्र शास्त्र निर्धारितशक्तिना पर्येदव्यवधाने-
 नोपयुक्तं प्रवृत्तानुमाने तदप्रवृत्तानेनेति विभागः । अत्रानुमानं चेत्येदुपनीत्यम् । आर्यो धर्मोपदेशो
 मन्त्रिविष्णुशासनयाज्ञान्यादिप्रगीतः धर्मशास्त्रम् । वेदशास्त्राविरोधिनेतिरोपगार्हर्गनिर्णये शुश्र्वतर्क-
 नुपपन्नो नेति मूढिणम् । धर्मशास्त्रात् साधारणाद्भवति गृहीतम् । सर्वस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं प्रकृतं
 रूपिना कस्यचिदप्रतिष्ठितत्वं मङ्गीकरोति-अयमेवेति । तद्देशोपपादयति-एवं हीति । तर्को हि
 विचारात्मकतर्कस्य पूर्वपक्षप्रतिष्ठितत्वेन तर्कितमिद्वान्नानुपगमस्य, स च पूर्वपक्षविषये तर्कं प्रति-
 ष्ठासहितं सति प्रवर्तते, तदप्रतिष्ठितत्वाभावे निरन्तरं वा विचाराप्रवृत्तौत्स्ये । पूर्वपक्षवदुत्तरतर्कस्यापि
 तर्कत्वात्प्रतिष्ठितत्वं मनुमेवमित्याशास्त्राप्रतिष्ठितत्वे तर्कस्य मूढत्वमित्यादि प्रयोजकं न तर्कत्वमिति मत्वाऽऽह-

एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति ॥ न हि पूर्वजो मृष्ट आसीदित्यात्मनापि मृष्टेन भवितव्यमिति किञ्चिदस्ति प्रमाणम् ॥ तस्मान्न तर्कप्रतिष्ठानं दोष इति चेद् एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते, तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्माक्षस्तर्कस्य । न हीदम-
 तिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिवन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितमपि शक्यम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चावोचाम ॥ अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः ॥ तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपम् । वस्तुत-
 न्त्वत्वात् ॥ एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थो लोके । तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते । यथाऽन्निरूप्य इति ॥ तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने

त्वप्रभा ।

न हीति ॥ कश्चिन् तर्कस्य प्रतिष्ठायामपि जगत्कारणविशेषे तर्कस्य स्वातन्त्र्यं नास्तीति सूत्रेण व्याचष्टे—यद्य-
 पीत्यादिना ॥ अतिगम्भीरत्वं तद्वशो वेदान्तमानागम्यत्वम् । भावस्य जगत्कारणस्य । यायात्स्यस्य
 अद्वयत्वम् । मुक्तिनिवन्धनं मुक्त्याऽग्रतः । परमानन्दविध्वंस्य दर्शयति—रूपादीति ॥ अविमोक्षो
 मुक्त्यपमा इ परान्तरमाह—अपि चेत्यादिना ॥ एकरूपप्रस्तुतज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानस्येऽपि तर्कजन्यत्वं किं
 न स्यादित्यत आह—तत्रैवं सतीति ॥ नर्काल्यज्ञानानां मियो विप्रतिपत्तेन सम्यग्ज्ञानस्य सम्बन्धाने
 भावती ।

तर्कस्यालंकार इति । तामिमामागमना सूत्रेण परिहरति—एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । न यमन्यत्र तर्क-
 मप्रमाणत्वमः, किंतु जगत्कारणसत्त्वे स्वाभाविकप्रतिपत्तयश्च तद्गममिति । यत् माभ्यर्थेऽर्थमात्र, तद-
 प्रतिष्ठादोषात् मुच्यते इति । रूपान्तरेणानिर्माक्षपदार्थमाह—अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति ।
 भूतार्थगोचरस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य व्यस्यित्वस्तुगोचरतया व्यस्यमानं लोके दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य ।
 वैदिक चेद् चैनन्नजगदुपादानत्रिय विज्ञानं वेदोपसर्कैतिस्तेनयत्तु वेदजनित व्यस्यित्वम् । वेदान्त-
 आनन्दमिरीय—स्यावनिर्णयः ।

न हीति । अन्यथेयाद्विचोयमिजतमुपसहरति—तस्मादिति । नर्काल्यप्रतिष्ठाया दृश्यपादनं तर्कवि-
 चर्कप्रतिष्ठाया गुणादादित्यर्थः । परिहारमन्तरयति—एवमपीति । प्रतिष्ठितोऽपि कश्चित्तर्कऽस्तीति वा
 जगत्कारणविषयत्वसंभवेति वा साध्येने तत्राऽऽगमद्वैक्येति—यद्यपीति । द्वितीयं दूषयति—तथा-
 ऽपीति । जगत्कारणमपि कार्यद्विद्वाच्यमानगोचरतया तर्कगम्यमित्यागमस्य कारणमात्रस्य तद्व्यपेऽपि
 तदनेकरूपादिविशेषस्य नास्ति नदृश्यते—न हीति । अतिगम्भीरत्वमागमनिर्माक्षमानाद्योग्यत्वं मा-
 यायात्स्य कारणगतमद्वितीयं मुक्तिनिवन्धनं परमानन्दमिदं ज्ञानमन्तरेण व्याचष्टे—अपि चेति ।
 तत्रैतिप्रतिष्ठितत्वादिनाऽपि तार्किकं वा वैदिकं वा ज्ञानं मोक्षसाधनं निश्चितमिति निश्चय्याऽऽग दूष-
 यितुं सत्प्रतिपत्तयमाह—सम्यगिति । तस्य तर्कतमुच्यतामस्य अनुमेकरूपत्वमाह—तत्रैति । क्युत्पन्-
 तरेण स्यात्पुत्रविरिपदानपदनेकरूपत्वमाशयाऽऽग—एकरूपेणैति । न हि स्यात्पुत्रां पुत्रो येति ज्ञानं
 क्युत्पन्तरेण किंतु पुत्रत्वमिति भावः । एकरूपेऽपि समुत्पन्नस्य आन्तरिकविरिपानि न वेदान्तस्य-
 परमार्थसाहायान्तरात्परानन्देकरूपत्वमुत्पन्नस्यैव सम्यग्ज्ञाननिर्वाह—तद्विषयमिति । मोक्षसाधनस्य-
 साहाय्योक्तप्रकारेणैकरूपेऽपि विजायाविति तत्राऽऽग—तत्रैति । अन्तर्निवृत्तमपि सम्बन्धानं दर्श-

नविद्वेषणत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५६१)

पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना ॥ तर्कज्ञानानान्वन्धान्यविरोधात्प्र-
सिद्धा विप्रतिपत्तिः ॥ यद्धि केनचित्तार्किकेणैव सम्यग्ज्ञानमिति
प्रतिपादितं, तदपरेण व्युत्थाप्यते तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्था-
प्यत इति च प्रसिद्धं लोके ॥ कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं
सम्यग्ज्ञानं भवेत् ॥ न च प्रधानवादी तर्कविदां मुख्यः सर्वस्तार्किकैः
परिगृहीतः, येन तदीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । न च
शक्यन्तेऽनीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकरूपेण काले च समाहर्तुं,
येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यग्ज्ञानमिति स्यात् ॥ वेदस्य तु नि-
त्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः, तज्जनि-
तस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैस्सर्वैरपि तार्किकैरपह्नो-
तुमशक्यम् । अतः सिद्धमस्यैवोपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् ।
अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेस्संसारविमोक्ष एव प्रसज्येत ॥ अत
आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगत्कारणं प्रकृ-
तिश्चेति स्थितम् ॥ ११ ॥ इति नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः । एकरूपेणानुपपन्नो विषयो यस्य तत्, तर्कप्रभव कथं सम्यग्ज्ञान भवे-
दिति योजना । ननु सांप्रत्यस्य श्रेष्ठत्वात् तज्ज्ञान सम्यगित्याशक्य हेत्वसिद्धिमाह-न च प्रदानेति ॥
ननु सर्वतार्किकैर्मिच्छित्वा निश्चितकर्तव्या मतिभुक्तिहेतुरित्यत आह-न च शक्यन्त इति ॥ तस्मात्त-
र्कत्वज्ञानानुपपत्त्ययोगात् तर्केण वेदान्तसमन्वययो न युक्तस्तद्वाये सम्यग्ज्ञानात्प्रतिनिर्णयप्रसङ्गा-
दिति सूत्राशार्थमुपसहरति-अतोऽन्यत्रेति ॥ समन्वयस्य तर्केणापिरोषे फलितमपि रूपाथमुपसहरति-
अत आगमेति ॥ ११ ॥ (३) ॥ अत्र जगदुपदानमिति पुनः वेदान्तसमन्वयो विषयः । स
भामती ।

पक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयता तार्किकाणामन्यो-य विप्रतिपत्तेस्तत्त्वनिर्णयकारणाभा-
वाच्च न तत्तत्त्वव्यवस्थेति न ततः सम्यग्ज्ञानम् । असम्यग्ज्ञानाच्च न समारादिमोक्ष इत्यर्थः ॥ ११ ॥ (३) ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

समु-य भिष्यतो याशक्याऽऽह-तर्कैति । विप्रतिपत्तिमेव तार्किके ज्ञाने प्रकृत्यति-यर्थाति । व्युत्था-
पन वाधनम् । सद्य विप्रतिपत्तौ फलितमाह-कथमिति । एकरूपेणानुपपन्नोऽर्थो विषयो यस्य
ज्ञानस्य तत्तया । प्रदानप्रदानादिनः सर्वैः कृष्टत्वा सर्वैरिष्टत्वात्तदुपेक्षितवर्कप्रवृत्त ज्ञान सम्यग्ज्ञानं भि-
ष्यतो याशक्याह-न चेति । तैरपरिगृहीतवैदिवि तन्मानिगमेन प्रदानादिना समान्य म्यापि ता-
स्येयाऽऽदेवत सर्वतार्किकमनमिच्छाशक्याऽऽह-न च शक्यन्त इति । एकरूपो योऽप्यर्थः
सांप्रत्यमन्वयिष्येति यावत् । न कालान्नानं मोक्षहेतुमिति प. प्रविशित्य वैदिकज्ञान तपे यदीकर्तुं वेदा-
र्थेऽपि वेदविदा विद्यादात्तजन्यमपि ज्ञानमेव न भवती याशक्याऽऽह-वेदस्येति । स हि स्वतान-
र्थ्यैर्देवैरुपार्थे प्रसज्येते-पुत्रमपिशोपात्तन्वया प्रतिभासा इत्यर्थः । वैदिकस्य ज्ञानस्यासम्यग्ज्ञानात्वा-
दकरणाभावे फलितमाह-अत इति । वैदिकादेव सम्यग्ज्ञानानुपपत्तिसंभवा यथान्तरेषु मोक्षहेतुसम्यग्ज्ञानाभा-
वान्नोऽपि विप्रतिपत्ति मूत्रापयार्थमुपसहरति-अतोऽन्यत्रेति । तर्कापत्तेर्भेद प्रसज्येति प्रत्ययस्यानात्मन
प्रसाध्य प्रत्ययभिरुपार्थमुपसहरति-अत आगमवशेनेति ॥ ११ ॥ (३) ॥ समन्वयस्य सांप्रत्यया-
यापिरोषेऽपि परमात्मादिवादिभिर्ज्ञानि-यापिणो ज्ञानात्तौ मि-यति तेषां तार्किकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तदीयन्याया-

शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (५६३)

न्यायेनातिदिशति ॥ परिगृह्यन्त इति परिग्रहान परिग्रहा अपरिग्रहाः
 शिष्टानामपरिग्रहाः-“शिष्टापरिग्रहाः” “एतेन” प्रकृतेन प्रधानकारण-
 वादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्मनुष्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरि-
 गृहीता येऽण्वादिकारणवादाः, तेऽपि प्रतिपिद्धतया व्याख्याताः निरा-
 कृता वेदितव्याः ॥ तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशंकितव्यं
 किञ्चिद्दस्ति । तुल्यत्वत्रापि परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगा-
 ह्यत्वं, तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यधिमोक्ष आगमविरोधश्चेत्ये-
 चंजातीयकं निराकरणकारणम् ॥ १२ ॥ इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

भाष्यः । किं निराकरणकारणमिति प्रष्टव्यं नास्तीत्याह-तुल्यत्वादिति ॥ कारणमेवाह-तुल्यमिति ॥
 यदुक्तं विभूतान् द्रव्योपादानं प्रवेत्ति, सन्न पञ्चमापकृतेन ध्रुवैरुपकृत्यास्तथा वाधः । महापरि-
 माणवत्त्वस्य सर्वयोगिवत्त्वपरिभुत्वस्य निर्गुणे तदप्यसिद्धेति प्रष्टव्यम् । अतः समन्वयस्य ताकि-
 क्तव्यायेन न विरोध इति भिद्यम् ॥ १२ ॥ (४) ॥ अद्वितीयब्रह्मणो जगत्प्रमादिवादी येशन्तसमन्वयो
 भामती ।

रक्तत्वात् । अ यत्तमेदं च कुम्भकुम्भकारणोनिमित्तकभावस्य दर्शनात् । तस्मादन्यन्याप्रतिशेपेऽपि समवायभेद
 एवोपादानोपादेयभावनियमहेतुः । यस्याभूत्वा भवनः समवायस्तदुपादेय, यत्र च समवायस्त-
 दुपादानम् । उपादानञ्च च कारणस्य कार्योद्वनपरिमाणस्य दृष्ट, यथा तन्त्वादीनो पटाद्युपादानानो
 पटादिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वम् । अत्र मनस्तु परममहत उपादानान्नात्यन्तात्परिमाणमुपादेय मयितुम-
 र्हेति । तस्माद्यत्रेदमत्यतारतम्य विश्राम्यति यतो न क्षोदीयः सम्भवति तज्जगतो मूढकारण परमाद्युः ।
 क्षोदीयोऽन्तरान्त्ये तु मेदराजसर्वपयोस्तुल्यपरिमाणत्प्रसङ्गोऽनन्तानयनत्वादुभवो । तस्मात् परममहतो
 ब्रह्मण उपादानादभिनमुपादेय जगत्कार्यमभिदधती श्रुतिः प्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधात्सहस्रत्सरस्रगत-
 तस्रत्सरश्रुतिरक्त्यचिन्त्यत्त्ववृत्त्या व्याख्यायेत्येक शकमान प्रति सारयद्रूपगमतिदिशति-एतेनेति ।
 सृष्टेः । अन्वयार्थः-कारणात् कार्यस्य भेद 'तदनन्वयमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यत्र नियस्याम् । अवि-
 द्यासमारोपणेन च कार्यस्य भूनाभिरुभावनयप्रयोजकत्वादुपेक्षित्यमहं । तेन वैशेषिकायमित्तस्य तर्कस्य
 शुद्धनेनाप्यभिहितः सूत्रमिदं मान्यद्रूपगमतिदिशति । यत्र कथंचिद्देवानुसारिणी मन्वादिभिः शिष्टे-
 परिगृहीतस्य मान्यार्कस्यैवा गतिस्तत्र परमाद्यादिवाद्म्यात्यन्तवेदनायस्य मन्वाद्युपेक्षितस्य च कैव-
 लयोगि ॥ केनचिदंशेनेति । सृष्ट्यादयो हि द्युत्पाद्यान्ते च किञ्चिदसदमद्वा पूर्वशक्त्यायोपेक्षितमथु-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

राणि व्याचष्टे-परिगृह्यन्त इति । शिष्टापरिग्रहाद्व्यस्य समासमुक्त्वा वाक्यार्थमाह-शिष्टमिति । अवि-
 देशेन निराकरणे हेतुमाह-तुल्यत्वादिति । पूर्वोक्तानुमानेन्युचितेषु कथमिष्टमिदित्याशङ्क्याऽऽह-
 नात्रेति । समन्वयः सन्नपथेः । गुणत्वानिर्गुणत्वादित्यत्रानुपादानान्यन्तवेदोपाधिवादीश्वरो द्रव्योपा-
 दानश्रुतिद्वयस्य सत्त्वत्तज्जगत्प्रमाणभावविरोधगुणत्वात्पृथिवीवदिति । परमतेन व्याधिवादेः सन्नविपक्ष-
 त्वार्थं समानजातविगुणान्तरानामभिरुम्भ्यानि गेहितृथिक्रममाधिकारणयोग्यविरोधगुणस्याप्येव ध्वमि-
 चारात् । विपक्षीश्वरोपादानममुपादानवत्त्वादीश्वरनिष्ठमयोग्यविदित्यनुमानानि प्रष्टुने समन्वयं किञ्चिदा-
 शविद्यतिनि मा । यदुक्तं तु यत्रानिराकरणकारणस्येति तदेव व्यनक्ति-तुल्यमिति । वैशेषिका-
 दिप्रधानुसारिणोऽप्य समन्वयः । तुल्यत्वानि निराकरणकारणमिति समन्वयः । तदेव प्रागुक्तं मन्वादिनि-
 परमगम्भीरस्येत्यादिना ॥ १२ ॥ (४) ॥ वैशेषिकादितर्कविरोध समन्वयस्य परंपर्यायशक्तिविरोध-

भोक्ता चेतनः शारीरः, भोग्याः शब्दादयो विषया इति ॥ यथा-भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति ॥ तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत । यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावमापद्येत, तयोश्चेतरे-तरभावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्प्रसज्येत ॥ न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम् । यथा त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः, तथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः ॥ तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गाद्युक्तमिदं ब्रह्मकारणनावधारणमिति चेत्कश्चिच्चोदयेत् ॥ तं प्रति ब्रूयात्, स्याद्दोषकवदिति ॥ उपपद्यत एवाय-मस्मत्पक्षेऽपि विभागः । एवं लोके दृष्टत्वात् ॥ तथाहि-समुद्रादुदकात्म-नोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकारणां फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनामितरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते ॥ न च समुद्रादुदका-त्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकारणां फेनतरङ्गादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवति ॥

रत्नप्रभा ।

श्रुतार्थापत्त्येवाह-तयोश्चेति ॥ तयोरैकत्रयभेदधरणादेकत्रय कल्प्यते । एकस्मादभिनयोर्भेदे एकस्यापि भेदापत्तेः । ततश्च भेदो वाच्येतेत्यर्थः ॥ इष्टापत्तिं वास्यति-न चास्येति ॥ श्रुतेर्गोणार्थत्वेन सा-काशत्वान्निरवकाशद्वैतमानवाधो न युक्त इत्यर्थः । ननु विभागस्यावुनिकत्वादानाद्यद्वैतश्रुत्या बाध इत्यत आह-यथेति ॥ अतीतानागतकालौ, भोक्त्रादिविभागाश्रयो, काल्बाद्, वर्तमानकालादित्यनुमानादि-भागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः । एव प्राप्ते परिणामदृष्टान्तेनापातत सिद्धान्तमाह-स्याद्दोषकवदिति ॥ दृष्टान्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां परिणामानां मिथो भेद, कथं वा तेषां भेदे सत्येकस्मादभिनव-मित्याशङ्क्य न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्यायेनाह-न चेति ॥ एव भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो वदाभेदश्च याह-भामती ।

जवन्यवृत्तित्तां नीयते, यथा न-त्रार्थवादावि-वर्थ । अत्रिदोहितार्थं भाष्यम् । यथा त्वद्यत्वे इति । यद्यतीतानागतयोः सर्गयोरपि विभागो न भवेत् ततस्तदनाद्यतनस्य विभागस्य बाधकं स्यात्, एतददर्श-नस्यै जाप्रदर्शनम् । न त्वेतदभि । अत्राधिताद्यतनदर्शनेन तयोरपि, तस्यानुमानादि-वर्थः । इमो शब्दामापाततोऽविचारितलोकासिद्धदृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति गृह्यार -स्याद्दोषकवत् ॥ १३॥(५)॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दृष्टान्तद्वारेणाभिनयति-भोक्तेति । प्रसिद्धो विभागस्तथेनाऽऽन्त्या श्रुतिश्च स्वार्थं बोधयिष्यति वा हानि-रित्याशङ्क्याऽऽह-तस्य चेति । भोक्तृभोग्ययोरैकत्रयात्साभिरितेत्याशङ्क्याऽऽह-तयोश्चेति । अमुं तर्हि श्रुत्याऽद्वैत बोधय-त्वागोभोऽप्येति नेवाह-न चेति । श्रुतेरवधारितार्थं वेन साकाशात्त्रिरवकाशा प्रपञ्चे वत्त्वदिति भाव । अनुमानविरोधमधुना श्रुतेरवयवस्य-यथेति । विमतौ भोक्तृभोग्यविभागव्यवहारवन्तो काल्बाद् वर्तमानकालात् । यद्वा विमतौ विभागोऽत्राभिनो विभागत्वादिशान्तेनविभागवदित्यर्थः । उक्तव्य-धानुमानविरोधादसिद्धिः समन्यवम्येलुपमहृति-तस्मादिति । तानिमामाशङ्कामापाततो दोषमिदं दृष्टान्ता-वष्टम्भेन प्र-वाचये-त्तं प्रतीति । सत्रावयव व्याकरणेति-उपपद्यत इति । लोके दृष्टान्तेन श्रुत्यपत्ति-तथा इति । इतरेतरसंश्लेषादीयादिसाधनेन श्लेषपरिमाणविशेषादि गृह्यते । ननु फेनादीनां समुद्रादभेदे परम्पर-भावापत्तेर्नैतरेतरविभागोऽपि सम्भवति । न गत्येकस्मादभिनानां मिथोभिन्नत्वमेकस्यैतेषामयो तत्रा-ऽऽह-न चेति । फेनादीनां मिथोभिन्नत्वेनेकस्मादभिनय उच्यते यथा समुद्रस्यापि तदभेदेन भेदप्र-

न च तेषामितरेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवति । एव-
 मिहापि ॥ न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः ॥ न च परस्माद्ब्रह्म-
 णोऽन्यत्वं भविष्यति । यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः “तत्सुष्ट्वा
 तदेवानुप्राविशद्” [त० अ० २।६] इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुभवे-
 शेन भोक्तृत्वश्रवणात् । तथापि कार्यमनुभवितृस्यास्ति कार्योपाधिनि-
 मित्तो विभागः, आकाशस्येव श्रद्धाद्युपाधिनिमित्त इत्यतः परमकार-
 णाद्ब्रह्मणोनन्यत्वेऽप्युपपन्नो भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरङ्गादि-
 न्यायेनेत्युक्तम् ॥ १३ ॥ इति भोक्तापत्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥ (६) ॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याद्धोक्तवदिति

रत्नप्रभा ।

एवमिहेति ॥ जीवस्य तत्रभिकारत्वाभावाद्दृष्टान्तीपममिति शङ्कते-यद्यपीति ॥ औपात्तिर जन्मा-
 म्भानि तरङ्गादिसाम्यमाह-तथापीति ॥ विभागः जन्म यद्वा तथापीतिशब्देनैकोक्त परिहारः । ननु
 मोक्षुः प्रतिद्वेद विभागः कथमियत् आह-कार्यमनुप्रविष्टस्येति ॥ औपात्तिकविभागे ऋत्विगुपसद्वृत्ति-
 इत्यत इति ॥ एकत्वमिति उच्यते मोक्षत्रादेस्वरङ्गादिर्नैन्द्राङ्गीकारान्देतमानेनाडैतसमन्यत्वम् विभोः
 इत्यर्थः ॥ १३ ॥ (५) ॥ पूर्वमिमेन पूर्वश्रे विस्वमादेन मुग्य समाधानमाह-तदनन्यत्वमिति ॥
 नमानवियय सद्भति वदलुभवोः परिहारयोः परिणामविकर्तृश्रवणेनार्थभेदमाह-अभ्युपगम्येति ॥
 प्रत्यक्षादीनामौपात्तिकप्रामाण्यमगोष्ठय सूत्रमुद्धिनवाथानार्थ परिणामदृष्टानेन भेदाभिदातुर्ता मप्रत्य-
 क्षादिन प्रामाण्य तत्त्वादेकवात् प्रत्यायन्यावहारिकत्वे स्यात्पते । तथा च नियतप्रमादिप्रमा-
 णेर्देतश्रुतने बोधे । एकस्या रत्ना रत्नमगादिदेतदानीदियय मुग्य परिहार इति भावः । एवम-
 भान्ती ।

परिहाररहस्यमाह-तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । पूर्वमादशोःशब्दस्य विशेषमिमानोपक्रमस्य
 विभागमाह-अभ्युपगम्य चेममिति । स्यादेतत् । यदि कारणत्वं पामार्थेनातदनन्यत्वमनासादे-
 जानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सद्गादित्याशक्तोऽह-न च तेषामिति । दृष्टान्तमुक्त्या दाशोपक्रममाह-एवमिति । इति
 अदशादौकि- । पेनादीना समुद्रार्थे वात्तदभेदेऽपि जीवानां ब्रह्मकार्येषा तदभेदात्तोगादपि धे-
 लक्षन्वनि-यात्रवयाऽह-यद्यपीति । तर्हि ताम्रप्रणोरेयताभेदात्त्रोतृविभागानासात्रोम्यन्यापि प्रवि-
 नियमाभिर्दोषेदागात्गाहिप्रमाणसोःपादवत् यमि वाचनयाऽह-तथाऽपीति । दाशोपक्रममुक्त्यापि-
 इत्यत इति । समुद्रतरङ्गादित्यायेन समुद्रादभेदेऽपि पेनतरङ्गादीना नियोभेददृष्टान्तेन कार्यः ।
 विनागोपगतौ तदियमापक्षदेर्निरुद्धेति युक्तमेव जगतो ब्रह्मकाण्डमुक्त नित्याधिकारार्थे विग-
 मयति-उक्तमिति ॥ १३ ॥ (५) ॥ परिणामनादनन्यत्वाऽऽगतो विभोः नमानान विस्वमादमा-
 धिय पामपत्ताधानमाह-तदनन्यत्वमिति । अद्वितीयप्रणयो जगत्कार्यवादिनः समन्यत्वस्य पूर्वभेदस्या-
 त्किमप्यशक्तिरभेदे पूर्वविशेषेऽपि भेदात्पानामिगोपेनादना युक्तकार्येषा समापि यदत्रकार्य-
 पमाह-अभ्युपगम्येति । अर्थादय इ भेदादिप्रमाणस्य प्रामाण्य भेदाः श्लो मप्रभेदेन विभोः समादि-
 य । मप्रि मीदित प्रामाण्य तत्त्वादेकवात् प्रत्यायन्यावहारिकत्वे स्यात्पते । तथा च नियतप्रमादि-
 प्रामाण्य । मप्रि मीदित प्रामाण्य तत्त्वादेकवात् प्रत्यायन्यावहारिकत्वे स्यात्पते । तथा च नियतप्रमादि-

परिहारोऽभिहितः, न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति । यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत् ॥ कारणं-परं ब्रह्म ॥ तस्मात्कारणात्परमार्थतः (अनन्यत्वं) व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते ॥ कुतः ॥ “आरम्भणशब्दादिभ्यः” । आरम्भणशब्दस्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते-“यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विजातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” [छां० ६ । ४ । १] इति, एतदुक्तं भवति ॥ एकैः मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विजातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदधनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत् । यतो वाचार-

रत्नप्रभा ।

द्वैतसमन्यम्याविरोधार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साध्यति-यस्मात्तयोरिति ॥ मृत्पिण्डे कार्यकारणत्वव्यापान इत्यत आह-व्यतिरेकेणेति ॥ कारणात् प्रथमं सत्त्वमृत्पिण्डं कार्यस्य साध्यते । नन्यमित्यर्थः । वागारम्भ नाममात्र विकारो, न कारणात् प्रथमं अस्तीत्योकारार्थं इति श्रुते योजयति-एतदुक्तमिति ॥ भामती ।

प्रपञ्चस्य कार्यस्य कुतस्ताहि न धैरेयिकाशुक्तदोषप्रपञ्चवतार इत्यत आह-व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते इति । न मृत्पिण्डेन नन्यमित्येवमदं वृत्तं, किंतु भेद व्याप्तेरामः, ततश्च नामेवाश्रयदोषप्रमङ्गः । किंतु भेद व्याप्तेरिति विशेषिकादिभिरस्मात् साहायकमेवाचरितं भवति । भेदनिवेदने तु व्याचष्टे-आरम्भणशब्दस्तावदिति । एव हि नन्यविज्ञानेन सर्वं जगत्त्वतो ज्ञापेयं यदि तत्रैव तत्र जगतो भवेत् । यथा रज्जा ज्ञाताया मुजङ्गतत्त्वं ज्ञातं भवति । सा हि तस्य तत्त्वं । तत्रज्ञानं च ज्ञानमनोऽप्यभिगम्याज्ञानमज्ञानमेव । अत्रैव धैरिजो दृष्टान्तः—यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेनेति । स्यादेतत् । मृदि ज्ञातायां कथं मृन्मयं घटादि ज्ञातं भवति । न हि तन्मृदात्मकमिथुपपादितमधस्तात् तस्मात्त्वतो भिन्नम् । न चान्यमिथिज्ञातेऽन्यद्विज्ञातं भवतीत्यत आह श्रुति-“वाचारम्भण विकारो नामधेयम्” । वाच्यं वेद्यवगारम्यते विकारज्ञानं, न तु तत्त्वमिति, यतो नामधेयमात्रमेतत् । यथा पुराणस्य धैतन्यमिति राहोः शिर इति विकृत्यभासम् । यथाहृदिकृत्यादि-“शब्दज्ञानानुवर्ती कन्तुःशब्दो विकृत्यः” इति । तथा चानुवृत्तधाम्नि विकारज्ञातं, मृत्पिण्डेनेव नन्यम् । तस्माद्घटशरावोदधनादर्शना तत्र मृदेव, तेन मृदि आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यचमिति सूत्रात्तत्र विभक्तौ-यस्मादिति । कार्ये विप्रतिपत्तिनिरामार्थं विनिर्वाहः-कार्यमिति । कारणेऽपि विप्रतिपत्तिं निराकृतुं विरोधमादत्त-कारणमिति । कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्युक्ते मिथोऽनन्यत्वं शक्तिं व्याकर्तयति-तस्मादिति । ननु कार्यप्रत्ययभेदाभेदाभ्यामभिनिर्वाह्यतामिच्छन्तः शरणापरगार्थतोऽनन्यत्वं व्याचक्षणः श्लोक्तिभिरोः कथं नाभिगच्छति तत्राऽऽह-व्यतिरेकेणेति । यस्मादेवमवगम्यते तस्मात्परमार्थतो विभागो नस्तीति तद्विज्ञानं व्यावहारिकमानन्तासां प्रमानम् सत्त्वमवगम्यते इत्यर्थः । कार्यस्य कारणानिरेकेणामत्वं हेतु श्रुति-कुत इति । बुद्धिसाधेनुविषय सूत्रभागमन्तारमिति-आरम्भणेति । तत्र भेदनिवेदनेतन्मात्रम्भणशब्दं व्याकरोति-आरम्भणशब्दस्तावदिति । घटादिविषयवार्थं शब्दो जगद्विषयो न भवति, तस्य जगतो मिथ्यात्वं तेन सिद्धतां व्याचक्षत् जगतो मिथ्यात्वं सांन्यार्थमादिष्टदृष्टान्तमिति वाचारम्भणशब्दं शब्दान्तिरेकेण साम्यार्थमन्तरेण विनिर्वाहयाऽऽह-एतदुक्तमिति । परमार्थतो विज्ञानमिति मन्त्रः । कथमन्यमिथिविदितेऽन्यद्विज्ञानं स्यादि वाशब्दाऽऽह-यत इति । कारणमपि विकारवदन्तमेव शब्दमात्रव्यतिरेकादिवाश-

म्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते, विकारः घटः शराव उदञ्चनं चेति । न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति ॥ नामधेयमात्रं ह्येतदवृत्तम् । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः ॥ तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दाद्वाष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते ॥ पुनश्च तेजोऽवन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोऽवन्नकार्याणां तेजोऽवन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति—“अपागादग्निस्त्वत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्” [छां० ६। ४। १] इत्यादिना । आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दाद् “ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मा, तत्त्वमसि” [छां० ६। ८। ७०१६] “इदं सर्वं यदयमात्मा” [बृ० २। ४। ६] “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” [मुण्ड० २। २। ११] “आत्मैवेदं सर्वम्” [छां० ७। २५। २] “नेह नानास्ति किञ्चन” [बृ० ४। ४। २५] इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् । न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यते । तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशनन्यत्वं, यथा च मृगतृष्णिको-

रत्नप्रभा ।

आरम्भणशब्दार्थान्तरमाह—पुनश्चेति ॥ अपागादग्निस्त्वम् अयगत कारणमात्रत्वात्, त्रीणि तेजोऽवन्नानां रूपाणि व्यपनन्मात्रात्मकानि सत्यं तेषामपि सन्मात्रत्वात्, सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः । जीवजगतोऽत्रैकान्यथे प्रतिज्ञारार्थे इत्याह—न चान्यथेति ॥ तयोरेकन्यथे क्रमेण दृष्टान्तामाह—तस्माद्यथेति ॥ प्रतिज्ञारत्रादित्यर्थः । दृष्टं प्रातीतिक नष्टम् अनिय यम्यन्व तद्व्येग भामती ।

ज्ञातोऽयं यथा सर्वज्ञो न च ज्ञात मवति । तद्विदुमुक्तम्—न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यत इति । निदर्शनान्तरद्वय दर्शयत्पुनसहसि—तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानामिति । ये हि दृष्टनष्टम्यरूपा न ते वस्तुमन्तो यथा मृगतृष्णिकोदकादयः, तथा च सर्वे विकारजात, तस्मादस्त्वु म् । तथाहि यदस्ति तदस्येव, यथा चिदात्मा । न ह्यनी कदाचित् कश्चित् कथंचिदस्ति । किंतु सर्वदा सर्वत्र सर्वपाप्म्येव, न नास्ति । न चैव विकारजात, तस्य कदाचित् कथंचित् कुत्रचिदस्यात्वात् । तथाहि—सत्त्वभाव चैद्विकारजातं, कथं कदाचिदस्त्वत् । असम्भवात् चैव कथं कदाचिदस्त्वत् । मत्सत्त्वोरेकत्रसिरोधात् । न हि रूप कदाचित् कश्चित् कथंचिदा गन्तो भवति । अथ तस्य सदसत्ये धर्मा, ते च स्वरूपापीनजन्मनया कदाचिदेव भवत, तत्तर्हि विकारजात दृष्टावसान सदानमिति न आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

क्याऽऽह—मृत्तिकेति । एवमन्तरेनेतिशब्दः सत्यन्ते । तथाऽपि ब्रह्मणि किमापाम तत्राऽऽह—एष इति । दृष्टान्तस्य कारणानिर्गमकार्याभावविषयत्वेऽपि दार्ष्टान्तिकस्य नेवमि यागस्य फलिनमाह—तत्रेति । सन्निधौ दृष्टान्तः सत्यमर्थः । प्रमाणान्तरेणाऽऽत्मभगवत्त्वं व्याचष्टे—पुनश्चेति । दृष्टं तवशावष्टान्तिके ब्रह्मानिर्गमित्तार्थमावप्रतिपत्त्यन्तर चेत्पर्यः । अथकार्याणां निष्पात्त नकार्याणां निष्पात्तयोक्त्याऽपि दर्शयति । अथ । आदिशब्दं श्याग्याति—आरम्भणेति । एवमन्तरेणादिशब्दान्तरमात्रेण स्वयमनुभवेनादि गृहीतम् । एवविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिरपि भेदाभावे मानवता सीरेणाऽऽदिशब्देन गृहीतेत्याह—न चेति । यदि जगत्तु ब्रह्मेव सत्त्वं तदा गच्छन्नेन तत्तत्तु शब्देन कथं मृगतृष्णिकेन मृगतृष्णिकेन । गच्छन्नेनैव च जगत् तन्मृगतृष्णिके निष्पादनमेवागत दर्शयति । अथ । विद्वान्मृगतृष्णिके—तस्मादिति । जीवजगतोऽत्रैकान्यथे क्रमेण दृष्टान्तम् । तेषाम-

दकादीनामूपादिभ्योऽनन्यत्वम् । दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेण त्वनुपा-
 ह्यत्वाद्, एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव
 इति द्रष्टव्यम् ॥ नन्वेनेकात्मकं ब्रह्म । यथा-वृक्षोऽनेकशाखः, एवम-
 नेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म । अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव ।
 यथा-वृक्ष इत्येकत्वं, शाखा इति च नानात्वम् । यथा च समुद्रात्म-
 नेकत्वं, फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वम् । यथा च मृदात्मनेकत्वं, घट-
 शरावाद्यात्मना नानात्वम् । तत्र एकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः

रत्नप्रभा ।

अनुपाख्यत्वात् सत्ताभूतिरूपत्वादनन्यत्वमिति सम्बन्धः । शुद्धादेन स्वयन्मुक्ता भेदाभेदमतमुत्पा-
 पयति-नन्विति ॥ अनेकाभिः शक्तिभिः तदर्धीनप्रवृत्तिभिः । परिणामैशुक्तमित्यर्थः । भेदाभेदमते सर्व-
 भामती ।

विकारः कस्यचित् । अथासत्त्वसमये तन्नास्ति, कस्य तर्हि धर्मोऽमत्त्वम् । न हि धर्मव्यप्राप्त्युत्पन्ने तद्व-
 र्मोऽसत्त्वे प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते । अथास्य न धर्मः कित्वर्यान्तरमसत्त्वम् । किमायात भावस्य । न हि घटे
 जाते पटस्य किञ्चिद्भवति । असत्त्व भावविरोधीति चेत् । न । अकिञ्चिदस्य तत्त्वानुपपत्तेः । किञ्चि-
 त्कारत्वे वा तत्राप्यसत्त्वेन तदनुयोगसमवात् । अथास्यासत्त्वं नाम किञ्चित् जायते किन्तु स एव न
 भवति । यथाहुः-‘न तस्य किञ्चिद्भवति न भवत्येव केवलम्’ इति । अथैव प्रसम्भप्रतिषेधो निरुच्यतां,
 कि तत्त्वमावो भाव उत भावस्वभावः स इति । तत्र पूर्वस्मिन् कर्त्वे भावानां तत्त्वभावतया तुच्छतया
 जगत्पृथग्य प्रसम्भेत् । तथा च भावानुभवाभावः । उत्तरस्मिन्तु सर्वभाननित्यतया नामावगप्यवहारः स्यात् ।
 कस्यनामात्रनिमित्त्वेऽपि निषेधस्य भावनित्यतापत्तिरनवस्थेय । तस्माद्विन्नमस्ति कारणाद्विकारजातं न
 वस्तु सत् । अतो विकारजातमनिर्बन्धनीयमनृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्व विकारजातस्य कार-
 णस्य निर्वाच्यतया सत्त्वं ‘युक्तिरूपेण सत्यम्’ इत्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततयापुनरुदति धृतिः । ‘यत्र
 लौकिकरूपीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः’ इति चाक्षपादसूत्र प्रमाणसिद्धौ दृष्टान्त इत्येतत्परं, न पुन-
 र्लौकिसिद्धयत्र मिश्रितम्, अन्यथा तेषां परमाभ्यादिर्न दृष्टान्तः स्यात् । न हि परमाभ्यादिर्नैतद्विकार-
 यिकबुद्धयतिशयरहितानां लौकिकानां सिद्ध इति । सप्रत्ययेकात्म्यादिनमुत्पापयति-नन्वेनेकात्मक-
 मिति । अनेकाभिः शक्तिभिः प्रवृत्तयो नानाकार्यसृष्टयस्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेति । किमनो दयं-
 मित्यत आह-तत्रैकत्वांशेनेति । यदि पुनरेकत्वमेव वस्तुसद्भवेत् ततो नानात्वाभावाद्भेदकः फलैकाण्डा-
 आनन्दागरीय-न्यायनिर्णयः ।

रादिभ्योऽनन्यत्वं हेतुमाह-दृष्टेति । कदाचिद्दृष्ट पुनर्नष्टमिति यमिति यावत् । तस्मान्नान्यगवृत्त्याहो-
 दकादीनामूपादिभ्यो भेदेन नास्तित्वम् । विनमविद्यानातिमित्तमत्ताभूत्य सावधिनाविद्यामरदिति
 वरनिरेकानुमानादित्यर्थः । दृष्टप्रहणमूचिन प्रतीतिरार्थेऽपि मत्तात्पर्यं तत्रैव हेतुन्तरमाह-स्वरूपे-
 णेति । एकैकान्तान्पुरगमे द्वेनमाहिप्रयशादिविरोधात्तद्विरोधे प्रथमं सम्प्रयमिद्विरतिं प्रवृत्तयन्त्र-
 नेकान्तान्दमुत्पापयति-नन्विति । एकस्यानेकामकार विप्रतिविन्नित्याशयाऽऽह-यथेति । अने-
 काभिः शक्तिभिर्ब्रह्मभित्तदर्धीनप्रवृत्तिभिश्च युक्तमिति यावत् । एकस्यानेकात्मकत्वे समीचेन फटित-
 माह-अत इति । उभयसत्त्वमपि दृष्टदृष्टान्तं दृष्टमिहाह-यथेति । प्रतिवर्तिताशार्थमुदाहरणान्तर-
 माह-यथा चेति । अंशाशिभावेन जीवब्रह्मगोभिन्नाभिन्नये दृष्टान्तापुत्रा कार्यकारणात्मना जगद्-
 दगोस्तयाचे दृष्टान्तमाह-यथा चेति । दृष्टान्तसामर्थ्यादुक्तार्थमभावात्तानि मान विना निर्गणान-
 निदित्वाशय्य स्वस्वयानुवर्ति प्रमाणयति-तत्रेति । विशिष्टदृष्टान्तप्रदर्शानुवर्तितये प्रवृत्तेऽपि प्रमाण-

सेत्स्यति । नानात्वाशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकवैदिकव्य-
 वहारौ सेत्स्यत इति ॥ एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुसूपा भवि-
 ष्यन्तीति ॥ नैवं स्यात् ॥ मृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते
 सत्यत्वावधारणात् । वाचारम्भशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधा-
 नात् । दार्ष्टान्तिकेऽपि "एतदात्म्यमिदं सर्वं, तत्सत्यम्" [छां० ६ ।
 ८ । ७] इति च परमकारणस्यैकस्य सत्यत्वावधारणात् । "स आत्मा
 तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छां० ६ । ८ । ७-१६] इति च शारीरस्य ब्रह्म-
 भावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते, न
 यत्नान्तरप्रसाध्यम् । अतश्चदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमभ्युपगम्यमानं स्वा-

रूपमा ।

व्यवस्थासिद्धिः । अन्यन्ताभेदे द्वैतमानवाध इत्यभिमानः । दूषयति-नैवं स्यादिति ॥ एकारणाचा-
 म्यगशब्दाभ्या विकारसत्तानियेवात् परिणामवादः श्रुतिग्राह्य इत्यर्थः । किञ्च समारस्य सत्येने तद्वि-
 शिष्टस्य जीवस्य प्रथैकवोपदेशो न स्यात् । त्रियोऽदित्याह-स आत्मेति ॥ एकत्व ज्ञानकर्ममनुभवयान्त्वमि-
 त्युपदेशार्थमि यार्थाभ्यासीति पदत्रिगोत्राभेदमित्याह-स्वयमिति ॥ अतस्त्वज्ञानमाध्यन्वात् समारस्य
 निष्पेयाह-अतश्चेति ॥ मनस्मिन्नोपदेशादित्यर्थः । यदुक्तं व्यवहारार्थं नानात्व मयमिति । तत्
 भामती ।

श्रयो लौकिकश्च व्यवहारः समस्त एषोऽष्टिष्यत् । तत्रगोचरश्च श्रवणगतनादपः सर्वं दत्तगणपत्यपः प्रम-
 थेरन् । एव चानेकत्वमन्ये तत्रगो मृदादिदृष्टान्ता अनुसूपा भविष्यन्तीति तन्निमित्तमेकान्तात् दूषयति-
 नैवं स्यादिति । इदं तावदत्र यत्कस्यम्, मृदात्मनेकत्वं घटशरणाया मना नानात्वमिति वदतः कार्य-
 कारणयोः परस्पर निषेधोऽभिमतः, आहो भेदः, एतं भेदभेदादिति । तत्राभेद ऐकान्तिके मृदात्मनेति
 च घटशरणायात्मनेति चोद्वेगद्वयं नियमश्च नोपपद्यते । भेदे चोद्वेगद्वयनियमावुपपत्तौ, आत्मनेति
 त्वमममममम् । न ह्यन्यस्थान्य आत्मा भवति । न चानेकान्तवादः । भेदाभेदकत्वं नृद्वेषद्वय भेदेऽपि ।
 नियमस्त्वयुक्तः । न हि धर्मिणोः कार्यकारणयोः सकृदे तदगोचरकृतनानात्वे न सकीर्षित इति गम्यति ।
 ततश्च मृदात्मनेकत्वं यावद्भवति तावद्धटशरणायात्मनापि स्थान् । एव घटशरणाया मना नानात्व याव-
 द्भवति तावन्मृदात्मना नानात्व भवेत् । सोऽप्य नियमः कार्यकारणयोरेकान्तिक भेदमुपकृत्ययति, अनि-
 र्वचनीयता वा कार्यस्य । परास्त्रान्त चास्माभिः प्रथमाव्याये तत् । आत्मा तावत् । तदेतत्सुक्तिनिग-
 टामनुवदन्ती श्रुतिमुदाहरति-मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । स्यादेतत् । न तत्रगो तीव्रभावः कायनिरः,
 किन्तु भायिकः । अगो हि मः, तस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन तत्रभावा आर्षेया इत्या आह-स्वयं
 प्रसिद्धं हीति । म्यामात्रिम्यानादेरिति । यदुक्तं नानात्वाशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः
 आनन्दगिरीय-यावदितिः ।

मिःयाह-एवं चेति । जीवजगत्तोर्यगो भिन्नाभिन्नत्वे प्रत्ययपरिभेदेऽपि तत्राभेदे तद्विरोधः स्यादेवेति
 प्रामेभेदाभेदात् दूषयति-नैवमिति । यदुक्तमेकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमिति तत्राऽऽह-मृ-
 केति । न केऽभेदकारणानर्थार्थाद्विकारत्वेन न किन्तु यावाम्भयश्रुतेषु वाह-वाचारम्भेणेति । तथाऽपि
 कथमात्मादादिभिरार्षेय्य दार्ष्टान्तिके पूर्वोक्तकाम्णादेरमासादित्याजस्र तत्रापि श्रान्तानिश्चर्यानु-
 शान्तेर्भविष्याह-दार्ष्टान्तिकेऽपि । किञ्च, कार्यप्रत्यक्ष्यापि, अत्रारस्यदो तद्विशिष्टास्य तत्राति-
 पदेनामिद्विषया-स आत्मेति । जीवस्य सर्वज्ञः । अनादिनात्यननिमग्नवोपदेशो मित्यदार्ष्टान्त-
 क्त्वाह-स्वयमिति । अत्रारस्योऽपि सत्यमिति तत् तद्विद्वान्देवयोमास्रत्वं मित्यदार्ष्टान्तिकं वाच्य-
 विरहितं स्यादित्याह-अतश्चेति । इदं नानात्वाशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः ।

भाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्पद्यते, रज्ज्वादिवुद्धय इव सर्पादिवुद्धिनाम् ॥ बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति । यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत ॥ दर्शयति च—“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्” [वृ० २ । ४ । १३] इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफलक्षणस्य व्यवहारस्याभावम् ॥ न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम् ॥ “तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८ । ७-१६] इति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् ॥ तत्स्करदृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य बन्धनं सत्याभिसन्धस्य मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति । मिथ्याज्ञानविजृम्भितं च नाना-

रत्नप्रभा ।

किं ज्ञानादूर्ध्वं व्यहारार्थं प्रामा २ नाद्य इत्याह—वायिते चेति ॥ स्वभावोऽज्ञानिया, तथा ह्यनः स्वाभाविकः । ज्ञानादूर्ध्वं प्रमातृत्वादिव्यवहारस्याभावात्तानात्वं न कश्चिदपि-पर्थः न द्वितीयः—ज्ञानात् प्राक् कश्चित्तानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सत्यत्वासिद्धेः । यत्तु प्रमानृत्वादिव्यवहारः सत्य एव मोक्षानुसंधाय निवर्तत इति तन्नैत्याह—न चायमिति ॥ सत्तासत्यत्वे तदवस्थाया जीवस्य तद्वत्त्वं न स्यात् । भेदाभेदयोरेकदेकत्र विरोधात् । अतोऽससारिब्रह्मभेदस्य सदातनत्वावगमान् सत्तारोऽपि मिथ्ये-वे पर्थः । किञ्च यथा लोके कश्चित् तम्कवुद्धया भर्तृगृहीतोऽनृतनादी चेत्तत्परञ्जं गृह्णाति । न दृश्यते उच्यते च, तथा नानात्रादी वच्यते । सत्यवादी चेन्न दृश्यते मुच्यते च, तत्रैतदात्म्यमिदं सर्वमित्येकत्वदर्शो मुच्यते इति श्रुतदृष्टान्तेनैकत्र सत्यं, नानात्वं मिथ्येत्याह—तत्स्करेति ॥

भामती ।

सं स्पतीति, तत्राह—बाधिते चेति । यावदाव हि सर्वोऽयं व्यवहारः स्वप्रज्ञायामिव तदुपदर्शनपदार्थ-जातव्यवहारः । न च यथा जामदग्न्यायां बाधनाच्चिर्नते एव तत्त्वमस्यादिवाक्यपरिमावनाभ्यासपरि-पाकमुना शारीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण चापेक्षेन निवर्तनं । स्यादेतत् । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा-भूत्तत्केन कं पश्येत्” इत्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिउक्षणं सम्प्रक्षानेनापनी-यत इति न ह्येते किंचित्स्यभेदाश्रयो व्यवहारोऽनेम्यान्तराध्याया निवर्तते, यथा वाडकस्य कामचारजा-दमनोपवनपनप्राप्तौ निवर्तते । न च तावतामी मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यनो मन्वेयमत्रापीयत आह—न चायं व्यवहाराभाव इति । कुतः, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्येति । न सत्येतेतद्वाक्यमन्यथाविशेषनिबन्धत ब्रह्मात्मभावमाह जीवस्य, अपि तु न भुजङ्गो रज्जुमिषि तत्र सदातनं तमभिपदति । अपि च मयावृताभिसन्धेनानुपेक्षेन युक्तमि पाह—तत्स्करदृष्टान्तेन चेति ।

आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

“यत्तत्” । विद्वत्स्य वाच्यनिवृत्तेनोपपत्तौ वाच्यस्यास्य मन्वा निर्गमामरूपता न युंति भावः । यदुक्तं नानात्वांशेन सर्वव्यवहारोपरतिगिति सत्र किंचित्तत्त्वान्तेनोपपत्तौ न-व्यवहारमिदं भेदांशस्य सत्यं कल्पते कित्वा प्राक्तन-व्यवहारमिदं पर्थमिति विज्ञाप्याऽऽयं दूषयति—वायिते चेति । प्रमातृत्वादिवा-च्यदाश्रयव्यवहारो नाम्नीति व्यवहाराभावेऽर्थावतिमुत्तरा श्रुतिमुपन्यस्यति—दर्शयतीति । द्वितीये प्राक्-नव्यवहारस्य अन्तःसन्धानत्वं च । प्रथमे तयाव्यवहारस्य कालनिवृत्तेनोपपत्तिरिति मया चम-निरूपयति—न चेति । तत्र भुवितापर्थोऽत्र हेतुनाह—तत्त्वमिति । “पुण्य सोम्यो हृद्यगृहीतमानवर्षित-” इतिना सयावृताभिसन्धुत्वादिदर्शनप्रदर्शनमानवर्षादिनि विज्ञेयस्यैव मया वदित्याह—तत्स्करेति ।

त्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसन्ध इत्युच्यते । “मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति, य इह नामेव पश्यति” [वृ० ४ । ४ । १९] इति च भेददृष्टिमपवद्वेत्तदेव दर्शयति ॥ न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते । सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कल्पचिन्मिथ्या-ज्ञानस्य संसारकारणत्वेदानभ्युपगमात् । उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते ॥ नन्वेकत्वेकान्ताभ्युपगमेन नानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन् । निर्विषयत्वात्स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि ॥ तथा त्रिधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत ॥ मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशा-

रत्नप्रमा ।

व्यवहारगोचरो नानात्वव्यवहाराश्रयः । नानात्वनिन्द्याप्येकत्वमेव सत्यमित्याह—मृत्योर्गिति ॥ किञ्चास्मिन् भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्मभेदज्ञानाद्ब्रह्मज्ञाननिवृत्तेर्मुक्तिरिहा । सान युक्ता । भेदज्ञानस्य ग्रमज्ञानभ्युपगमात् । प्रमायाः प्रमान्तरावाच्यत्वादित्याह—न चास्मिन्निति ॥ वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिनि भासः । इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्यपानुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षवीजमुद्धाटयति—नन्वित्यादिना ॥ एकत्वस्य एकान्तः कैवल्यं व्याहन्येरन् न प्रमाणानि स्युः । लपज्ञोऽप्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदाभेदपरत्वमुचितमिति भासः । ननु कर्मकारकाणां यजमानादीनां त्रियाकारकाणां शिष्यादीनां च कथित-

भामती ।

न चास्मिन्दर्शन इति । न हि जालु काष्ठस्य दण्डकमण्डडकुण्डडशाश्रिनः कुण्डट्टियज्ञान कण्डपत्तो कणपट-द्वमत्तां वायते । तन् कल्प हेतुः । तेषां कुण्डलादीनां नमिन् मारिकुत्वात् । तद्वदिहापि भाविकगोचरेणैकान्त्यज्ञानेन न नानात्व भाविकमपवदनीयम् । न हि ज्ञानेन कल्पवनीयते, अपि तु मिथ्याज्ञानेनारोपितमि-त्यर्थः । श्रोत्रयति—नन्वेकत्वेकान्ताभ्युपगम इति । अत्राधितानधिगतानिद्विधप्रतिज्ञानमायन प्रमाणमिति प्रमाणामान्यउक्षगोपपत्त्या प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानामनुत्वे । एकत्वेकान्त्युपगमे तु तेषां सर्वेषां भेदविषयतां बाधितत्वादप्रामाण्य प्रसङ्गेन । तथा त्रिधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भासनाभावप्रकारकारणैरितिकर्तव्यतामभेदपेक्ष सा-द्रष्टाह्वयत । तथा च नास्मित्यम् । एकदेशक्षेत्रेण च सर्वदेशभेदाद्ब्रह्मज्ञानानामप्राप्त्याप्यमित्यभेदेकान्तान्यु-पगमहातिः । न केचउ त्रिधिविषेधाक्षेत्रेणास्य मोक्षशास्त्रस्याक्षेपः स्वल्पेणास्यापि भेदापेक्षादित्याह—मोक्षशास्त्रस्येति । अपि चास्मिन् दर्शने वर्षापदस्यप्रकरणादीनामतीक्ष्णत्वात्प्रमथभेदज्ञानमसमी-धानन्दगिरीय—व्यापनिर्णयः ।

कथमेतद्वता सत्यत्वमेकत्वेव नियम्यते तत्राऽऽह—उभयेति । त्रिपरीत्यमपि किं न व्याख्येयैरर्थैः । इतभेदक्षेत्रेणैक प्रारणाधिक न नानात्वगोपीत्याह—मृत्योर्गिति । एकत्वमित्ये मुक्तिहेतु चेन्मपि भेदाभेदादेऽनुपपत्त्याह—न चेति । भेदांशत्रयोऽभेदांशत्रिया वाच्यसाधनोऽनोपायाभ्यामिदितिया-शाप वैपरीत्यस्यापि सम्भवात्त्वमित्याह—उभयेति । इदानीं पूर्वाशौं शान्तिराय प्रकटयति—नन्विति । प्रत्यक्षादेशांमेव स्पष्टिकर्तव्यभेदप्रमाणाय साद्रष्टयमित्याह—साद्रष्टयानुं उपादयन्प्रानव साश सा पूर्वमापि नेन प्रति-ष्टित्या चत्तराधितिमात्रत्यरहाहेतुत्वात् प्राकृत्यतद्विगो म प्राश्रयतो नाऽऽर्शितकर्मोपमादेवमिति भावः । त्रिपरीत्यन ज्ञानमात्रे दृश्यन्—मथ्याप्यादिष्विवेति । न केत उमेकत्वेकान्त्युपगमे प्रत्यक्षादिनिगोः किंनु कर्मशास्त्रेणै (सं) साह—तयेति । भेदापेक्षात्प्रमाणान्तराकारणैरितिकर्तव्यत्वादिभेदापेक्षाशक्तिरिति यावत् । ननु प्राकृत्यादीनि कर्मकारणस्य प्रामान्तराभेदेरसादीनां नास्ति, न हि ज्ञानकारणमेवैक प्रासनाप्रपत्तेस्तथाऽऽ-सौंभावात्स्वेति ननु निव्याप्युक्तिरिति शिष्योपेया निगम्य मोक्षशास्त्रस्य मिथ्यापेक्षि श प्रमेवमय प्र पक्षेवमय

सिद्धादिभेदोपेक्षत्वात्तद्भावे व्याघातः स्यात् ॥ कथं चानृतेन मोक्ष-
शास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येत इति ॥ अत्रोच्यते,
नेष दोषः ॥ सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपत्तेः,
स्वप्रव्यवहारस्येव प्राग्बोधोपात् । यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिः,
तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेपु विकारेष्वनृतबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते ।
विकारानेव त्वहंममेत्यविद्यया आत्मात्मीयभावेन सर्वा जन्तुः प्रतिप-
द्यते स्वाभाविकी ब्रह्मात्मता हित्वा ॥ तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मताप्रतिबोधा-
दुपपन्नः सर्वा लौकिकी वैदिकश्च व्यवहारः ॥ यथा-सुतस्य प्राकृतस्य
जनस्य स्वप्न उच्चावचान् भावान् पश्यती निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं
विज्ञानं भवति प्राक्प्रबोधोपात् ॥ न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले

रत्नप्रभा ।

भेदमाश्रित्य कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तेः स्वप्नेयस्य धर्मादेरुपाधात् प्रामाण्यमव्याहृतमि यासाय्याह-
कथं चानृतेनेति ॥ घुष्टिकृतिपतभूमेनानुमिनस्य वद्वेरेण प्रमेयभाषावत्तेरिति भावः । तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षा-
दीना यात्रद्वय व्यावहारिक प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह-अत्रोच्यत इत्यादिना ॥ सत्यत्वं वागभासः
वाचः मिथ्यात्वनिश्चयः । वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेषु तन्निश्चयाभावेन प्रत्यक्षादेव्यवहारोपपत्ताबु-
क्तदृष्टान्त विवृणोति-यथा मुसस्य प्राकृतस्येति ॥ एत द्वैतप्रमाणाना व्याहारकाले वाच्यद्वयार्थ-
बोधकत्वं व्यावहारिक प्रामाण्यमुपपाद्याद्वैतप्रमाणाना वेदान्ताना सर्वकालेषु वाच्यद्वयप्रसन्नोपपत्तौ तात्त्विक
भामती ।

धीन भवेत्, न खल्वलीकादूमकेतनज्ञान समीचीनमित्याह-कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणेति । परिह-
रति-अत्रोच्यत इति । यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकमनावित्तत्वं नास्ति, युक्त्यागमाभ्या यात्रनात्,
तथापि व्यवहारे वाचनाभावात्साव्यवहारिकमनाधनम् । न हि प्रत्यक्षादिभिरर्थं परिच्छिद्य प्रसन्नमानो
व्यवहारे तिस्रसायते सासारिकः कश्चित् । तस्मादनाधनान्न प्रमाणाक्षणमतिपतति प्रत्यक्षादय इति ।
सत्यत्वोपपत्तेरिति । सत्यत्वानिमानोपपत्तेरिति । प्रदृशकभावमेतत् । विभजते-यावद्धि न सत्यात्म-
कत्वप्रतिपत्तिरिति । विकारानेन तु शरीरादीनहमित्यागमभावेन पुत्रपथादीन्ममे पार्त्वीयभावेनेति योजना ।
वैदिकश्चेति । कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्पना । 'स्वप्नप्रवहारस्येव' इति विभजते-यथा सुप्तस्य
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सत्य-वाच्यत्वव्यवहारमिद्विरिति तत्राऽऽह-कथं चेति । प्रत्यक्षादिना काण्डद्वयेन च निर्गोचल समन्वयाधिगम्ये-
मय सभाविगमिनि चोदितं परिहरति-अपेक्षितयत्तावदेक वेदान्ताभ्युपगमे लौकिकवैदिकव्यवहारव्याहृतिरिति
तत्राऽऽह-नेष दोष इति । तत्रज्ञानादूर्ध्वं प्राचि वा काले व्यवहारानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमन्तीत्यप द्वितीय
प्रत्याह-सर्वव्यवहाराणामिति । प्रत्यक्षादीनां द्वैतान्गादिनां तात्त्विकप्रमाणाभावेऽपि व्यवहारे वाग-
भावाद्भव्यवहारमर्थव्यवहाररूपप्रामाण्यसिद्धेः सम्पन्नानादूर्ध्वं सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । तत्रज्ञानादूर्ध्वं
सत्य गमिमानज्ञाना व्यवहारोपपत्तौ दृष्टान्तमाह-स्वप्नेति । आनन्दो ब्रह्मा गतायाः स्वाभासि-वादिनारे-
वन्तत्तमनीपासमुन्मेषे कथ सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यासत्राऽऽह-यावद्वीति । तथाऽपि स्वभासिभेदतया-
त्तानुरोपेन विकारेष्वौशामीन्यसमत्तुतो व्यवहारोपपत्तिरित्यासत्राऽऽह-विकारानिति । मिथ्याभि-
मानवत्तो वस्तुभावाभ्यमपहाय प्राप्तत्त्वज्ञानाद्भव्यवहारोपपत्तिं निगमयति-तस्मादिति । यदुक्त एतद्व्य-
वहारस्येन प्राग्बोधादिति तद्विवृणोति-यथेति । 'या निशा सर्वभूतानाम्' इत्यादिभृतेर्दीनां व्यवहारा-
वस्थायां सुप्तो भवति ततो व्यावर्तयति-प्राकृतस्येति । प्रत्यक्षाभिमतमित्युक्तवादाभासगमिमाने प्राप्ते
प्रत्याह-न चेति । उक्तदृष्टान्तप्रवृत्तज्ञानाप्राप्त्यानुव्यायां प्रमाणादिषु सत्य-गमिमानज्ञान सर्वव्य-

भवति, तद्वत् ॥ कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत ॥ न हि रज्जुसर्पेण दृष्टो म्रियते ॥ नापि मृगनृषिण्का-
म्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैप दोषः ॥ शंकाविपा-
दिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशानोद-

रत्नप्रभा ।

प्रामाण्यमुपपादयितुमुक्तशक्तामनुवदति—कथं त्वसत्येनेति ॥ किमप्यात्मस्य न जायते, किमुत सत्यस्य ज्ञानम् । नाद्य इष्ट एव । न हि वय वाक्योक्त्यज्ञानं सयमित्यगीकुर्म । भगीकृयापि दृष्टान्त-
माह—नैप दोष इति ॥ सर्पेण दृष्टम्यापि दृष्टत्वन्नान्तिक्वितरिपात् सत्यमरणमूर्च्छादिदर्शनादसंयात
सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह—स्वप्नेति ॥ असत्यात् सर्पोदकादेः सत्यस्य दर्शन-

भामती ।

प्राकृतस्योति । 'कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण' इति यदुक्तं तदनुभाष्यं रूपयति—कथं त्वसत्येनेति ।
शक्यमत्र वक्तुं श्रयणाद्युपायं आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्थोऽपि ज्ञाननिश्चयोऽपत्यः सोऽपि हि
वृत्तिरूपं कार्यतया निरोधमर्मा, यन्तु ब्रह्मस्वभावात्सा कारोऽसौ न कार्यस्तत्स्वभावात्, तस्मादचो
यमेतत् कथमसत्यासत्योपाद इति । यत्पृष्ठं सत्यं न तदुत्पद्यत इति कुतश्चनस्यासत्यादुत्पाद । यद्यो-
त्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव । सात्यवहारिकं तु मध्यम्यं वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव श्रयणादीनामवधि-
शम् । तस्मादप्युपेत्य वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य परमार्थमयतो धर्मिचारीज्ञानमिति गन्तव्यम् ।
यद्यपि सात्यवहारिकस्य सत्यादेव मयात्मस्य मरणमुपपद्यते तथापि भयहेतुरहिस्ताज्ञानं वाऽन्यथा ततो भय
सत्यं जायत इत्यसत्यासत्यस्योत्पत्तिरुक्ता । यद्यपि चाग्निज्ञानमपि इत्यप्येव सत्यतापि न तज्ज्ञानेन
भयहेतुजि त्पत्तिर्वाहिम्पिनापेन । अन्यथा रज्जुज्ञानादपि भयप्रसङ्गाज्ञानेनैवादिज्ञानम् । तस्माद-
निर्वाह्याहिम्पिन ज्ञानमन्वनिर्वाह्यमिति मिदमसत्यादपि सत्यस्योपजन इति । न च मूमं सर्वस्मादम-
त्यासत्यस्योपजनः, यत् समारोपितुमभावात्वा यममहिष्या गद्विज्ञानं स य म्यात् । न हि चतुरो रूपज्ञान
सत्यमुपजायत इति स्मादिब्रह्मेणापि तत् सत्येन मरिात्यम् । यतो नियमो हि स तादृशं सयानां यत्
कुतश्चिन् विन्निवेद्य जायत इति। प्रथमं यानामपि नियमो यत् कुतश्चिदन्त्यात्मस्य कुतश्चिदमय, यथा दीर्घाना-
देर्वर्णेषु समातेष्वित्यादिशेषेषुपर्वानामि यतो ज्यानिविग्रमनगच्छन्ति सत्यम् । अन्तिमि यन्तु समागेरि-
तदीर्घमात्रं यानिविरहमगच्छन्ती मरिात् आना । न चोभयत्र दीर्घममागेव प्रति कश्चिदन्ति मेदः ।
तस्मादुपपन्नमसत्यादपि सत्यस्योदय इति । निदर्शनान्तरमाह—स्वप्नदर्शनावस्थस्येति । यथा साक्षा-
त्पिनो जायन्तु जङ्घ दृष्ट्वा पडापते तन्ध न दृशतेनामाप्नोति, विनासु सट्टिमागौस्र वासु प्रवर्तते तत्-

आनन्दमयीय-त्तापरिर्णयः ।

वदरमिदिति दार्शान्तिरमाह—नद्वन्द्विति । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण युक्तमनुभाषे—कथमिति ।
असत्यात् सत्यस्यैव निमित्तस्य दृष्टान्तमाह—न हीति । असत्यादपि मरणानिमित्तं सत्यमेव कार्यं नैप-
स्यन्तो वाचकवाऽऽह—नापीति । इतिरन्ध्रे दार्शान्तिकप्रदर्शनाधिः । न पश्याम वादुत्पत्तिर्ना प्रतिपत्तिर्वा
प्रतिपत्तिर्वा । नाऽऽह । सत्यस्योपपत्तेरिति वादुत्पत्तिसत्यं सर्वस्यैव वाचासम्भवात्प्रतिपत्तिरेवाह-
नैप दोष इति । सत्यस्यापि वेदितुमितिमुपपद्यन्ति तादृशेऽपि न दोष इत्याह—अत्रेति । शक्याया
व्यवस्थेन सत्येऽपि विरहविनेति यत्सत्यं योऽपि मात । निर्वापेऽपि सत्या वाऽन्यथा या प्रतिपत्ति-
र्यावन्नेति इत्यप्युक्तं निमित्त-स्वप्नेति । स्वप्नदर्शनादस्य कार्यस्यापि मरिात्तनादेव यथावदिति

तथा च श्रुतिः—“यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियस्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने । तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने” [छां० ५।२।९] इत्यसत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति ॥ तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यादित्युक्त्वा—“अथ यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णवृन्तं पश्यति स एनं हन्ति” [ऐ० ३।२।४] इत्यादिना तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रसिद्धं चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्नप्रदर्शनेन साध्वागमः सूच्यते, ईदृशेनासाध्वागम इति ॥ तथाऽकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः ॥ अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमात्म-

रत्नप्रमा ।

सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य धृत्या व्यभिचारमाह—तथा च श्रुतिरिति ॥ न च स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनात् सत्यादेव सत्यायाः समृद्धेर्ज्ञानमिति बाध्यम् । शिष्यविशिष्टत्वेन दर्शनस्यापि मिथ्यात्वात्, प्रकृतेऽपि सत्ये ब्रह्मणि मिथ्यावेदानुगतधेतव्यज्ञानसम्भवाच्चेति भावः । असत्यात् सत्यस्येष्टस्य ज्ञानमुक्तवानिष्टस्य ज्ञानमाह—तथेति ॥ असत्यात् सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तान्तत्माह—तथाऽकारादिति ॥ रेखास्वकारादिब्रह्मस्य सत्या अकारादयो ज्ञायन्त इति प्रसिद्धमित्यर्थः । एवमसयात् सत्यस्य जन्मोक्त्या यदर्थक्रियाकारि, तत्सत्यमिति, नियमो मतः, अनृतात् सत्यस्य ज्ञानोक्त्या यदनुत्पत्तयणस्य, तद्वाच्यं, कूटजिह्वानुगिनमद्विचरिति व्याभिक्ता । तथा च कश्चिन्नानामपि यदन्तानां सत्यप्रसन्नोद्धरणं सम्भवतीति तात्त्विकं प्रमाणमिति भावः । यदुक्तमेकस्यनानाव्यवहारसिद्धये उक्तं सत्यमिति । तन्न । भेदस्य लोकादिद्वयापूर्वकत्रयभेदभेदनिर्गोचरेण सत्यव्यवहारयोगात् । किञ्च यद्युभयोरैकदा व्यवहारः स्यात्, तदा स्यादपि सत्यत्वम् । नैवमिति । एकत्रज्ञानेन चत्वेगानवेक्षेण नानात्वं निश्चयेन वाचात् । शुक्तिज्ञानेनेव रत्नस्येत्याह—अपि चान्त्यमिति ॥ ननृगोच्येतेन भावती ।

चेत्याह—तथा च श्रुतिरिति । तथाकारादीति । यद्यपि रेखास्वरूपं सत्यं तथापि तद्व्याप्तयेन सत्यत्वम् । न हि संकेतयित्वाः संकेतयन्तीदृशेन रेखाभेदेनायं वर्णः प्रत्येनस्योपि रतीदृशो रेखाभेदोऽकार ईदृशश्च ककार इति । तथा चासर्वा चीनात्संकेतात्मनी चीनवर्णांगतिरिति सिद्धम् । यद्योक्तमेकत्रांशेन ज्ञानमोक्षव्यवहारः संभवति, नानात्रांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः संभवतीति, तत्राह—अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमिति । यदि सत्येकत्रांशेकत्रनिबन्धनी व्यवहाराद्येकस्य पुंसोऽनर्पितं संयतन्तस्तदर्थमुभयमत्रात्रः कल्प्येन, न त्वेनत्तमि । न वेकत्रांगतिनिबन्धः कश्चिदस्ति व्यवहारः तदवगतैः सर्वोत्तत्वात् । तथाहि—‘सत्त्वमसि’ इत्यैकाम्यांगतिः नमस्प्रमाणतत्कृतत्रयवहारात्तत्रांगानेरीक्षयते, नेनस्याः परस्परैकचित्तुसूत्रे प्रतिबुद्धं चास्ति, यदपेक्षेन, येन चेयं प्रतिक्षित्येव, तत्रानुसूत्रप्रतिबुद्ध-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चेत्—तथा चेति । अमत्यां सत्यप्रतिपत्त्युपरी छान्दोग्यश्रुतिवर्द्धनस्यैकश्रुतिरपि भवतीत्याह—तथेति । सत्यस्य प्रतिपत्तिरमत्यात्रापि, तत्रांगव्यतिरेकात्रपि प्रमाणमित्याह—प्रसिद्धं चेति । अमत्यासत्यस्य प्रतिपत्ती दृष्टान्तान्तत्माह—तथेति । रेखास्वरूपस्य सत्यस्येष्टस्यकारादिसत्यतया तथासाध्वागमस्यासत्यप्रतिपत्तिरिति चेत्—नानात्वेनेति रिमेरसम् । भागमात्रस्यादेव सत्यस्य प्रमाणनः तुगतत्वेऽपि पूर्वाङ्गीया वचनीऽप्यश्रादेवागमशास्त्रस्य कथामिवागमस्याऽऽह—अपि चेति । उक्तं श्रुत्यानिर्णयमिति चेत्—सत्यम् । निर्णयेऽप्येव सत्युत्तरमात्रिप्रमाणया प्रत्यक्षदिवागमस्यागमस्येवाह—अन्त्यमिति । भागवतस्याऽऽह—कत्रांशेनैकत्रांशेन त्रियामाप्यव्याप्तया भेदप्रतिपत्तिर्बुद्धेः सत्यास्यप्रमाणस्य ज्ञानस्याऽऽह—तथाकाराऽऽह—

कत्वस्य प्रतिपादकं, नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमस्ति ॥ यथा हि लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथमित्याकाङ्क्ष्यते, नैवं "तत्त्वमसि" [छान्दो० ६ । ८।७-१६] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृ० ३ । ४ । ९] इत्युक्ते किञ्चिदन्यदाकाङ्क्ष्यमस्ति ॥ सर्वार्थैकत्वविषयत्वादवगतेः । सति ह्यन्यास्मिन्नवशिष्यमाणेषु आकाङ्क्षा स्यात् । न त्वार्थैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति । य आकाङ्क्ष्येत ॥ न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुम् । "तद्वास्य विजज्ञी" [केन० ३ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुबचनादीनां च विधानात् ॥ न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम् । अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्, बाधक-

रत्नप्रभा ।

प्रमाणविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यन आह-न चेयमिति ॥ तत् किंवात्मतत्त्वमस्य वितुर्वाप्यात् इत्येतेनैतन्निश्चयानिति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात्, सामग्रीसत्त्वाच्चैत्यर्थे । व्यापहारिकगुरुशिष्यादिभेदमुपजीव्य जायमानवाभ्यार्यावगतेः प्रत्यक्षादिगत व्यापहारिक प्रामाण्यमुपजीव्यम् । तद्य परमार्थैकत्वावगत्या न सिद्ध्यते । किन्तु तथा विरोधादनुपजीव्य प्रत्यक्षादेस्तात्त्विक प्रामाण्य बाध्यत इति भावः । किञ्चैकत्वावगतेः फलरूपमात्रान्निर्गते द्वैतभ्रमे बाध्य इत्याह-न चेयमिति ॥ ननु सर्वस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वे स्वमेो मिथ्या, जाग्रतस्त्वमिथ्यादिभौतिको व्यवहारः, स यच्चान्न च सत्यमभवदिति वैदिकश्च कथमित्याशक्य यथा भ्रमे इह सत्यमिदमनृतमिति तात्काञ्चिन्नान्नाधानाम्ना व्यवहारः, तथा भामती ।

निराणान्नातः परं किञ्चिदाकाङ्क्ष्यमिति । न चेयमवगतिर्दुःखिच्छीरप्रायेत्याह-न चेयमिति । स्यादेतत् । अन्या चेद्विषयवगतिर्निष्प्रयोजना (तर्हि) तथा च न प्रेक्षावद्विरुपादीयेत, प्रयोजनरूपे वा नान्त्या स्यादित्यत आह-न चेयमवगतिरनर्थिका कुतः अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात् । न हीममुत्पन्ना सर्वा पश्चादविद्या निवर्तयति येन नान्त्या स्यात्, किन्तु विद्याविरोधिस्यभावतया तन्निवृत्त्यात्मेवोदयते । अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्यतया कल्पमपि विवृष्टया, इष्टदृष्टान्तात्कलस्येति । प्रतिरूढ पराच्येन निराकर्तुमाह-भ्रान्तिर्वेति । कुतः, बाधकेति । स्यादेतत् । मा भूदेकं चिन्मन्थनो व्यवहारोऽनेकं चिन्मन्थनम्ववन्ति, तदेव हि सरुद्रासुद्रहति लोकावात्राम्, अनस्तिसिद्धपर्यमनेकस्य कल्पनीय तात्त्विकत्वमियन आह-आनन्दागरीय-न्यायनिर्णयः ।

नात इति । तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति-यथेति । तत्त्वमसीत्युक्ते सर्वज्ञोपशान्तिरित्यत्र हेतुमाह-सर्वार्थमिति । या वाक्यादवगतिरुत्पद्यते सा सर्वस्य पूर्णस्य ब्रह्मणः प्रयागामनधेः स्वमधि-ष्टय भवति । तथा च प्रत्यगात्मानिरित्त्वस्याऽऽत्ताक्षणीयस्वान्तरसिद्धिमायुक्ता सर्वार्थज्ञोपशान्तिरित्यर्थः । श्रुताद्वाक्यादवगती सयामवशिष्यमाणार्थावेनाऽऽत्ताक्षणाव विवृणोति-सति हीति । प्रत्यक्षादिनिरोधादवगतिरेवादेतमवगाहमाना नोपपद्ये कुतः सर्वार्थज्ञानिगृह्णित्वासाक्षयाऽऽह-न चेति । अस्य वितुर्वाप्यात्तात्त्विकत्वात् श्वेतकेतुर्निश्चयवान्तरस्येति यावत् । आदिशब्दात् "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । किञ्चावगतिमुद्दिश्यान्तरद्वयसिद्धिस्तान्निविद्यानादपि तदुत्सर्गिरेष्वेत्याह-अवग-तीति । नन्ववगतिरुत्पन्नाऽपि नार्थवती सिद्धेऽर्थे स्वल्पेण कल्पमागन्तान्तरविरोधात् भ्रान्तिरेकेत्या-दाक्षयाऽऽह-न चेयमिति । आनर्थस्याभावे हेतुमाह-अविद्येति । ज्ञान्तिवामावे हेतुमाह-बाध-केति । न हि प्रत्यक्षादि वाचक, तस्य कश्चित्द्वैतविषयत्वेन तात्त्विकद्वैतप्रतिषेधविरोधित्वात्सर्वस्यः । ननु सर्वस्य कश्चित्पथे मयाम व्यवहारे तौक्तिको वैदिकश्च न स्यादित्याशक्य स्वनदृष्टान्तेनोक्तं स्यात्-

ज्ञानान्तराभावाच्च ॥ प्राक्चात्मैकत्वावगतेरव्याहृतेस्सर्वस्सत्यानृतव्य-
वहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम ॥ तस्मादन्त्येन प्रमाणेन
प्रतिपादिते आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधित-
त्वात्रानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति ॥ ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयना-
त्परिणामवद्ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते ॥ परिणामिनो हि मृदाद-
योऽर्था लोके समधिगता इति ॥ नेत्युच्यते ॥ “स वा एष महानज आ-
त्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” [वृ० ४ । ४ । २५] “स एष नेति
नेत्यात्मा” [वृ० ४ । ४ । २२] “अस्थूलमनणु” [वृ० ३ । ३ । ८]
इत्याद्याभ्यस्सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् ।
न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुम् । स्थि-
तिगतिवत्स्यादिति चेत् ॥ न ॥ कूटस्थस्येति विशेषणात् । न हि कूट-

रत्नप्रभा ।

दीर्घस्वप्नोऽपि युक्तस्वप्नदृष्टान्त स्मारयति—प्राक्चेति ॥ व्यवहारार्थं नाभाव सत्यमिति कथनमस-
ङ्गमिदुपसहरति—तस्मादिति ॥ नेद कथितं, किन्तु श्रुतमिति शङ्कते—नन्विति ॥ कार्यकारणयो-
रनन्वन्वाशे अथ दृष्टान्तः, न परिणामित्वे । अणुः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति—नेत्युच्यते
इति ॥ मृष्टी परिणामिणम्, प्रत्ये तद्राहित्यं च क्रमेणारिस्तमिति दृष्टान्तेनाशकने—स्वित्तीति ॥
कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता । कूटस्थत्वव्यापतादिव्याह—नेति ॥ कूटस्थत्वा-
भिद्धिमाशङ्क्याह—कूटस्थस्येति ॥ कूटस्थस्य निरवयवस्य पूर्वस्वप्नयोगेनास्यान्तरात्मरूपपरिणामा-
भावात् ।

प्राक्चेति । व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणा बुद्धयोपरमते, न तस्यान्तस्त्रिक्रमेण, आन्त्यापि तदुपपत्त-
तित्वात्नेदितम् । नच च तदविमतादान्, अन्तं च विचासगतवतिनिर्वाच्यत्वात् । अन्यम्येकाम्यज्ञान-
म्यानपेक्षत्या वाचकम्, अनेकरूपानस्य च प्रतियोगिप्रतापेक्षया दुर्बलत्वेन वाचक्यं वदन् प्रतगमुपप-
हरति—तस्मादन्त्येन प्रमाणेनेति । म्याटेतत् । न वयमनेकरूपव्यवहारमिदधर्मनेकरूपस्य तात्त्विकस्य
परिणामः, किन्तु श्रौतमेवास्य तात्त्विकरूपमिति चोद्यति—ननु मृदादीति । परिहरति—नेत्युच्यते
इति । मृदादिदृष्टान्तेन हि कथचिपरिणाम उच्येयः, न च शक्यं उच्येतुम्, ‘मृचितं पेष सयम्’ इति
कारणमात्रस्य तत्राशरणेन कार्यस्यावृणोत्प्रतिपादनात् । साक्षात्कूटस्थनिश्चयप्रतिपादिकाम्बु मर्त्ति
मन्मदाः श्रुतय इति न परिणामधर्मता प्रलयः । अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्मात्त मरतां पर आह—
न ह्येकस्येति । शङ्कते—स्थितिगतिवदिति । कथेकरणाश्रये गतिनिवृत्ती एवमेकस्मिन्ब्रह्मणि परिणा-
मश्च तद्रमावश्च कौटस्थ मविषया इति । निगकरोति—न कूटस्थस्येति विशेषणादिति । कूटस्थ-
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

पति—प्राक्चेति । आगमादर्थवतां मर्यादाज्ञानान्तिहेतुर्नानमप्रतिपत्तिधर्मतांति स्थिते कतिपयाद-
तस्मादिति ॥ कथनमप्रकृतमागं श्रौतमेव तत्रगोऽनेकारूपमिति शङ्कते—नन्विति । कथं कथो-
क्तदृष्टान्तोपपत्तमाश्रयानि ब्रह्म श्रौतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यप्रत्यादिवाह—परिणामिनी
इति । दृष्टान्ततया विरक्षितमदा हिता मानात्परिविरोधोऽनो दार्ष्टान्तिकं नान्युपेत्योऽपिप्रमदात् ।
अपि च परिणामिणे ब्रह्मगो मानात्परिविरोधस्य कौटस्थश्रुतिनि परिणामि—नेत्युच्यते इति ।
श्रुतिवधानुमेधाकूटस्थपरिणामिणेभ्यामिति यादवश्च सुगर कनेय वेति विकल्प्याऽऽपि त्रितो न निरस्येति—
न हीति । इतिथं शङ्कते—स्थितिनि । कूटस्थस्य ब्रह्मगो न परिणामिनेति विशेषणात् तस्य वर-
धिर्वा परिणामयोग्यता परम्परश्रुतिप्रमदादि याद—नेति । मते मृदपति—न हीति । परिणामिनी

स्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति । कूटस्थं नित्यं च ब्रह्म । सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम ॥ न च यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनम्, एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित्फलायाभिप्रेयेत ॥ प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रं, “स एष नेत्तिनेत्यात्मा” [बृ० ४ । २ । ४] इत्युपक्रम्य “अभयं वै जनक प्रातोऽसि” [बृ० ४ । २ । ४] इत्येवञ्जातीयकम् ॥ तत्रैतत्सिद्धं भवति-ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलासिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि, तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत्सन्निधावफलं तद्ब्रह्ममिति वत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कल्प्यते इति । न हि परिणामवत्त्वविज्ञानात्प

रत्नप्रभा ।

योगाच्युक्तिरजतरद्विवर्त एव प्रपञ्च इति भावः । किञ्च निःकूटस्थ जगत् फलवन्निःप्रयत्नस्य शी-
शेषत्वेनानुमादान सत्यतेत्याह-न च यथेत्यादिना ॥ “त यथायथोपासते तदेव मनति” इति
श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामित्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्बुद्धयः फलमिवाशङ्क्याह-न हि परिणामवत्त्वेति ॥ “त्रय-
विदासोति परम्” [तै० २ । १ । १] इति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षप्रदमभये दुःखानियपरिणामित्वप्रकल्प-
भामती ।

नित्यता हि सदातनो स्वभावादप्रच्युतिः । सा कथं प्रच्युत्या न निरुच्यते । न च धर्मिणो व्यतिरिच्यते
धर्मो येन तदुपजनापापेऽपि धर्मा कूटस्थः स्यात् । भेद ऐकान्तिके गताश्वरक्षधर्मधर्मिभावाभावात् ।
वाणादयस्तु परिणामिनः स्थित्या गत्या च परिणमन्त इति । अपि च स्वाध्यायाध्ययनत्रिव्यापारितार्थ-
वचस्वय वेदराशेरैकेनापि वर्णनानर्थकेन न भवितव्यं किं पुनरित्यता जगती ब्रह्मयोगिनःप्रतिपादकेन वाक्य-
सदर्थेण । तत्र फलवत्त्वदर्शनसमाप्तानसन्निधानकूट जगद्योगिनः समाप्तयमान तदर्थं सत्तदुपायनपार-
तिप्रते नार्थान्तरार्थमित्याह-न च यथा ब्रह्मण इति । अतो न परिणामपरत्वमभ्येयर्थे । तदनन्वयवनि-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

हि वाणपापापादीनां क्रमेण स्थितिगतौ युक्ते न तु परिणामावोग्यस्य क्रमेण परिणामतद्राहित्ये ब्रह्मण
स्यात्तामित्यर्थः । त्रयगि निरुद्धधर्मासभवे कूटस्थस्य हिता परिणामिनःमेवेत्यनामित्याशङ्क्याऽऽह-कूटस्थं
चेति । अनन्यमानरथिष्ठकूटस्थब्रह्मणः स्वरूपादप्रच्युतसमाप्तस्य सर्वप्रकारताद्विपरितकार्याकारपरिणाम-
श्रुत्यनुपपत्त्या कार्यप्रयत्नस्य स्वरूपादप्रच्युतशुभवादे रजतादिपरिणामवन्मिथ्याविरतये भिष्यतीति युक्तम् ।
सन्नि परिणामश्रुतेः स्वार्थे फलभावादपि परिणामो न विरक्षित इत्याह-न चेति । यद्ब्रह्मज्ञानस्य फल
तदेव परिणामित्वज्ञानस्यापि ज्ञास्त्रमेव चात्र प्रमाणमित्याशङ्क्याऽऽह-कूटस्थेति । तर्हि परिणामिश्रुति-
नामानर्थक्यादध्ययनविधिनिरोधः स्यादित्याशङ्क्य फलवत्त्वप्रत्यय साकल्यान्मैमित्त्याह-तत्रेति । सृष्ट्यादि-
श्रुतानां स्वार्थे फलवत्त्वमेव सतीति यावत् । तत्र मीमांसकममामुदाहरणमाह-फलवदिति । यथा हि
स्वर्गादिकूटस्थो दर्शयन्मासादेः सन्निधाने ध्रुव प्रयाजादि स्वतो विरुद्ध तद्ब्रह्ममित्यङ्गीक्रियते तथा
सृष्ट्यादिदर्शनमपि ब्रह्मज्ञानशेषतया ताकटेनैव फलवत्त्वात्तद्ब्रह्मित्यर्थः । ननु प्रयाजादेः श्रुतमागत्ये-
नैव फलवत्त्वसभवे फलवत्त्वञ्च किन्तियङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्य प्रमाणकटेनैव फलवत्त्वसिद्धौ फलान्तर-
त्वेन गौरवाद्भेदे च फलश्रुतेरर्थसादृशाङ्गीकारादिः पाह-न त्विति । इति शब्दः मिदं भवतीत्यन तत्र
प्यते । “त यथायथोपासते तदेव मनति” इति श्रु या परिणामित्वज्ञानात्प्राप्तिरेव फलमिवाशङ्क्याऽऽह-
न हीति । ‘तस्य तापदेव’ इत्यादिना प्रतिपत्त केनच निहाय मामान्यदात्मनिद्वन्द्वकार्ये वाक्यभेदः

रिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तम् ॥ कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्त्यादीशित्रीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत् ॥ न ॥ अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्सर्वज्ञत्वस्य । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्तम्भृतः” [तै० उ० २ । १ । २] इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । नाचेतनात्प्रधानादन्यस्माद्धित्येपोऽर्थः प्रतिजानौ “जन्माद्यस्य यतः” [व्या० सू० १ । १ । २] इति ॥ सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव । न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते । कथं नोच्यते अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च श्रुतता ॥ शृणु-यथा नोच्यते ॥ सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते, सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलष्येते ॥ ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः ।

रत्नप्रमा ।

नायोगादिनि भावः । ननु पूर्वं “जन्माद्यस्य यतः” [व्या० सू० १ । १ । २] इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता । अथुना “तदनन्यत्वमारम्भणशक्त्यादिभ्यः” [व्या० सू० २ । १ । १४] इत्यन्यन्तामेदप्रतिपादने ईशित्रीशितव्यमेदामानान् तद्विरोधः स्यादिति शङ्कते-कूटस्थेति ॥ कथितेतेतमेतस्येश्वरान्यादिकं परमार्थतोऽनन्यत्वमिषवितोद्यमाह-नेत्यादिना ॥ अविद्यात्मके चिदात्मनि धीने नामरूपे एव बीजे, तस्य व्याकरणं स्थूलान्मना मृष्टिः, तदनेकवादीश्वरत्वादेन विरोध इत्यर्थः । सगृहीतार्थं विद्योति-तस्मादित्यादिना ॥ तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति । नामरूपयोगोद्यम एव वक्तुमशक्यं जडत्वान्, नार्थान्मादन्यत्वं कथितस्य पृथक् सत्तास्त्वयोरमाशादित्यर्थः । संस्कारानमकनामरूपयोगोद्यमपरिवश्या श्रुते-मायेति ॥ नामरूपे चेश्वरस्यात्मभूते, तर्हीश्वरो जड इत्यत्र आह-ताभ्यामन्य इति ॥ अन्ये भाष्ये ।

त्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञावितोयं धुनिक्रियेव च चोदयति-कूटस्थब्रह्मात्मवादिन इति । परिहरति-न । अविद्यात्मक इति । नाम च रूपं च ने एव बीजे तस्य व्याकरणं कार्यप्रत्यक्षमदपेक्षन्वादेश्वरस्य ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्यादिति भावः । कूटस्थाद्वयत्वं प्रत्ययः श्रुतिप्रतिज्ञावितोयः स्यादिति शङ्कते-कूटस्थेति । शिरोरस्य परिहरति-नेत्यादिना । अविद्यात्मके नामरूपे एव बीजे तस्य व्याकरणं कार्यप्रत्यक्षमदपेक्षन्वादेश्वरस्य । प्रतिज्ञानुरस्य तदनुमात्श्रुतिरचनस्य च पारमार्थिककूटस्थाद्वयत्वे न शिरोऽस्मोत्यर्थः । मत्प्रत्यक्षं विद्योति-तस्मादित्यादिना । उक्तमेवार्थं चोद्यमिहागन्धां स्फोरपनि-कथयमित्यादिना । नामरूपयोगोद्यमभूतत्वे यस्तु चेश्वरत्वामित्युक्तमुपनायेत्यनिकारस्य वास्तवतानासायेन कूटयति-अविद्येति । तयोर्विद्याकार्यत्वं साधनम्-तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति । न हीश्वरत्वेन ते निरूप्येते जडानजडोभेदायोगान् । नापि तयोऽन्वयेन निरुक्तिर्भवतिः स्यात्तन्वयेन सत्तास्त्वयमनयात् । न हि जडमजडानर्थं सत्तास्त्वयमित्युक्तव्येन जडत्वमज्ञप्रमद्वात् । तस्मादविद्यात्मके नामरूपे इत्यर्थः । तदेष्व कार्यत्रिकस्मदुभानं प्रमाणवति-मैमान्ति । तयोराश्रये तत्र च देशवति-सर्वज्ञस्येति । तयोर्वि श्रुतिस्मृती प्रमाणवति-मायेति । ‘माये तु प्रकृति-निर्माणं’ ‘देवानमकित्वा’ इत्येतिना श्रुतिः । ‘प्रकृतिं पुनः पेश’ ‘माया देवा’ इत्येवमकारणं च स्मृतिः । नामरूपे चेश्वरत्वमभूते तर्ही मोऽपि ताभ्यामन्य-‘कारणदेव जडः स्यादित्यन्तवाऽऽह-ताभ्यामिति । ईश्वरस्य नामरूपाभ्यामन्यत्वे प्रमाणान्-

सर्वे ॥ तथेश्वरगीतास्वपि—“न कर्तृत्वं न कर्माणि लोक्स्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥” [भ० गी० ५ अ०] इति परमार्थवस्थायामीशिवीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते ॥ व्यवहारावस्थायां तूक्तश्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः ॥ “एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय” [वृ० ४ । ४ । २२] इति ॥ तथा चेश्वरगीतास्वपि—“ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्त्सर्वभूतानि यन्वारुहानि मायया” [भ० गी० १८ । ६२] इति । सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण “तद्वन्यत्वम्” इत्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु “स्याल्लोकवद्” [व्या० सू० २ । १ । १३] इति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति ॥ अमत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणोपासनेपूपयुज्यत इति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

रत्नप्रभा ।

स्वभावस्त्विति ॥ अनाद्यविशेष कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तन इत्यर्थः । मत्तामक्तयोः पापमुह्यन्ताशक्तत्वादीश्वरस्य याम्भवमीश्वरत्वमित्यत आह—नादत्त इति । न सदरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणेन कर्षार्हमीश्वरो निपन्तरेत्येव भ्रमति । उक्तार्थं गुरुकारस्मृत्त आह—सूत्रकारोऽपीति ॥ न केचन लौकिकव्यवहाराय परिणामप्रक्रियाश्रयणम् किन्तुपासनार्थं चेवाह—परिणामप्रक्रियां चेति ॥ तदुक्तं—“वृत्तयः परिणाममुदीश्रन्ते क्षणितकम्पयन्तीसु निरतेनाम्” इति ॥ ४ ॥ एव तदनन्वये प्रयच्छादितिरौ पण्डित्यानुमानमाह—भावे चेति ॥

भागती ।

तत्राश्रय तु तद्वन्यत्वमूत्रम्, तन्नाश्रितो । मुगधमन्वत् ॥ १४ ॥ भावे चोपलब्धेः । कारणत्वमारः सत्ता चोपलब्धश्च तस्मिन् कार्यम्योपलब्धेर्भावात् । एतदुक्तं भवति—निपयत निपयनिपयिग,

आनन्दगिरिय—व्यासनिर्णयः ।

मद्वचन ‘स एष नेतिनेत्यामा’, ‘अददयेऽनात्मे’ ‘वत्तदददयम्’ ‘अम्युत्तम्’ इत्यादिवाक्यसप्रहार्थम् । श्रौतेऽर्थे मग्नतोऽपि समतिमाह—सयेति । येदान्तेष्विव भगवद्गीतास्यपि परमार्थव्यथायां व्यवहाराभावः प्रदर्श्यते इति सन्धः । कथं नहि ज्ञियाकारकत्वात्सन्धमुद्दिम्नत्वाऽऽह—स्वभावास्त्विति । अनाद्यविशेषात्क्रियाकारकादिप्रवृत्तिर्गन्त्यर्थः । तथाऽपि मत्तान्तिराधानुगृह्णतिगृह्णतदीयसुकृतदुष्टते परमेश्वरो वस्तुतो नाशयतीत्याशयत्वाऽऽह—नाऽऽदत्त इति । सर्वेषां परमात्मैक्ये कुतः सुकृतदुष्टत्वयोर्विभागेन प्रवृत्तिर्गत्याशयत्वाऽऽह—अज्ञानेनेति । ऐश्वर्यादिरेतुगोऽनुपरात्सिमुक्त्वा क पनयोपरात् श्रुतिम्युक्तो क्रमेणोदाहरति—व्यवहारंति । श्रुत्यादिरेश्वरगीतास्यपि व्यवहारावस्थायामीश्वरादिव्यवहार उक्त इति सन्धः । परमार्थव्यथायां सर्वव्यवहाराभावे सूत्रस्याप्यपि समतिमाह—मूयति । ‘तद्वन्यत्वम्’ इत्यनेनायुक्त कार्यनिपायात् न वदन्ते स्वाद्योक्तमिति पूर्वमूत्रे तद्वचनवचनादिव्यादीक्याऽऽह—व्यवहारंति । आनन्दे, परिणामात् ‘क्षीरदि’ इत्यादिना परिणामोत्प्रेर्य कार्यप्रवर्तनं सप परिणामावस्थायां परिणामवशादस्य न तद्विषयेवाह—परिणामेति ॥ १४ ॥ तद्वचनमिदम्यं श्रुत्यादिभिषेप, समाहित, म्भ्रति तद्वचने गान्तनुमानमाह—भावे चेति । कारणभावे भावे च कार्यम्

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य । गत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमु-
पलभ्यते । नाभावे ॥ तदथा सत्त्वां सृष्टिं घट उपलभ्यते । सत्सु च तन्तुषु
पट उपलभ्यते ॥ न च नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्घट्टा । न ह्यश्वो
गोरन्यः सन् गोर्भावं एवोपलभ्यते ॥ न च कुलालभाव एव घट उपल-
भ्यते । सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् ॥ नन्वस्य भावेऽन्य-
स्योपलब्धिर्नियता दृश्यते-यथाऽग्निभाव एव धूमस्येति ॥ नेत्युच्यते ॥
उद्गापितेऽप्यग्नौ गोपालघुष्टिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ
धूमं कयाचिद्वस्त्रया विशिष्यात् । ईदृशो धूमो नास्त्वग्नी भवतीति ॥
नैवमपि कश्चिदोपः ॥ तद्भावात्तुरक्ता हि बुद्धि कार्यकारणयोरनन्यत्वे

रत्नप्रभा ।

कारणस्य भावे सत्त्वे उपर्यां च कार्यस्य सत्त्वादेः उपलब्धेश्च भगवन्निमित्तं सूत्रार्थः । घटो, मृदानन्यः,
मृदसत्त्वोपट्टिप्रक्षेपनित्यसत्त्वोपलब्धिर्मत्त्वात्, मृदत् । अन्यत्वेऽप्य हेतु किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशक्य
निस्संशय-न चेति ॥ मृददयोऽप्येव गवाश्वोरिव हेतुच्छित्तं स्यादित्यर्थः । गवाश्वोर्निमित्तनैमित्तिक-
कत्वामात्राद्देहमात्रः । अतो मृददयोस्तौ हेतुना निमित्तादिभ्यां सिध्यति, नानन्यत्वमित्यर्थान्तरतामा-
शक्याह-न च कुलालेति ॥ न चोपादानोपादेयभावेनान्तरता । मृदुष्टान्ते तद्भावाभावेऽपि हेतुसत्त्वाद्
अन्यत्वे गवाश्वयन् तद्भावायोगाच्चेति भावः । कुलालपट्टयोर्निमित्तादिभावे सत्यन्यत्वात् कुलालस-
त्वनियतोपलब्धिर्वदस्य नैवेत्यश्वरार्थः । यथाश्रुतमूरस्य हेतोर्व्यभिचार शक्यते-नन्विति ॥ अग्निभावा
एव धूमोपलब्धिर्नियता नियमात्मको हेतुस्तत्र नास्तीत्याह-नेति ॥ अनिष्ठममूरद्वीपेरेवान्यधूमो नियमो-
ऽस्तीति व्यभिचार इत्याशक्यते-अथेति ॥ तद्भावनियतमात्रत्वे सति तदुत्पत्तुरक्तबुद्धिनियतत्वस्य हेतोर्वि-
वक्षितत्वाच्च व्यभिचार इत्याह-नैवमिति ॥ आलोकुबुद्धयोरुत्पत्तुद्भिर्भावे रूपे व्यभिचारनिरस्ताय सत्य-

भामती ।

विषयिपदमपि विषयविषयपर, तेन कारणोपलम्भभावायोरवादेयोपलम्भभावाविति सूत्रार्थः संपद्यते । तथा
च प्रभास्त्वानुबुद्धिबुद्धिबोधेन चाक्षुषेण न व्यभिचारः, नापि बहिर्भावाभावात्तुत्रिधायिगवाभावेन धूम-
भेदेनेति सिद्धं भवति । तत्र यद्योक्तहेतोरैकदेशाभिधानेनोपक्रमते माध्यकारः-इतश्च कारणादनन्यत्वं
भेदाभावात् कार्यस्य, यत्कारणं यस्मात्कारणात् भाव एव कारणस्येति । अस्य व्यतिरेकमुत्तेन
गमकत्वाह-न च नियमेनेति । काश्नालोवन्वायेनान्यभावेऽन्यदुपलभ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः ।
हेतुविशेषणाय व्यभिचार चोदयति-नन्वन्यस्य भावेऽपीति । एकदेशितेन परिहरति-नेत्युच्यत
इति । शक्यैकदेशपरिहार दूषयित्वा परमार्थपरिहारमाह-अथेति । तदनेन हेतुविशेषणमुक्तम् । पाठा-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

भावादानाच्च तस्य कारणादनन्यत्वमित्यर्थः । विभक्तं कारणानतिरिक्तं तद्भावाभावनियतमात्रभावात्तत्त्व-
स्वरक्षिप्यनुमानं सूत्रयोजनया दर्शयितुं चकारार्थमाह-इतश्चेति । इत-शब्दार्थं मृदुपट्टवक्षिप्य
व्याचष्टे-यत्कारणमिति । हेतुमृदाशरणात्पट्टया द्रव्येति-तद्यथेति । सत्यपि घटे पट्टोपलब्धिर्दर्श-
नात्कारणभावे कार्योपलब्धिर्नैवेत्युक्तमित्याशक्याऽऽ-न चेति । अन्यस्य भावेऽन्यस्योपलब्धिर्नियत-
त्वत्र दृशान्तमाह-न हीति । ननु गमनादोपलब्धिर्कारणादनन्यत्वोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वानन्तो-
पीर कार्यकारणपट्टना नियतोपलब्धिर्निराशयमाऽऽ-न चेति । नियमेनोपलब्धिः नानन्यत्वमिति
व्यभिचार शक्यते-नन्विति । धूममात्रस्याग्निना नियतोपलब्धिर्गुणविशेषस्य चेति विकल्प्याऽऽय प्रत्याह-
नेत्युच्यत इति । द्वितीय शक्यते-अथेति । ईदृशच्च घटोपलब्ध्यादिनिमित्तत्वमसत्त्वान्नो न भवति न
भावात् चेति द्रष्टव्यम् । धूमविशेषणमित्याग्निना नियतोपलब्धिर्गुणस्य हेतुविशेषण व्यभिचार परिहरति-नैवमिति ।

हेतुं वयं वदामः ॥ न चासावन्निधूमयोर्विद्यते ॥ “भावाञ्चोपलब्धेः” इति वा सूत्रम् ॥ न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वम् ॥ प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः ॥ भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे ॥ तद्यथा तन्तुसंस्थाने पटे तन्तुद्वयतिरेकेण पटो नामकार्यं त्रयोपलभ्यते ॥ केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते ॥ तथा तन्तुष्वंशवांशुषु तद्वयववाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या

रत्नप्रभा ।

न्तम् । आत्रेकामात्रेऽपि घटादिरूपसत्त्वात् व्यभिचारः । उक्तमविशेषम्याग्निमुद्दि विनाप्युपलभ्यात् न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । तथा च तयोः कार्यकारणयोः भावेन सतया अनुरक्तां सहृदयामिति भाष्यार्थः । यद्वा तद्भावः सामानाधिकरण्य तद्विषयकबुद्धिमात्रेण हेतु वदामः । मृष्ट इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादग्निधूम इत्यदर्शनादित्यर्थः । अनुमानार्थत्वेन सूत्र व्याख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे—भावाञ्चेति ॥ पूर्वमूक्तोकारम्मगदान्तसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ न चैकः पट इति प्रत्यक्ष पटस्य तन्तुभ्यः प्रयक्सत्त्वे प्रमाणम् । अप्रयक्सत्त्वाकामित्याकार्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अतः आतानवितानसयोगान्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः । पटव्याय तन्तुव्यतिरिक्तमिति—तथेत्यादिना ॥ प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्कार्ये कारणान्न परिशिष्यत इत्यर्थः । यत्र प्रत्यक्ष नास्ति, तत्र कार्यं विना, कारणादभिन्नं, कार्यन्वान्, पटवदित्यनुगमयिष्याह—अनयेति ॥

भामही ।

न्तरंगदमेन सूत्र व्याचष्टे—न केवलं शब्दादेषेति । पट इति हि प्रत्यक्षतुल्या तन्तव एवानानवितानाकार्या आलम्बन्ते, न तु तदतिरिक्तः पटः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । एका तु तन्तुनामेकप्रासङ्ग्यलक्षणायाः क्रियानुरेताद्वद्दृष्टानामपि । यथैकदेशकाटावन्तिष्ठा धरादिपटादादयो वस्तुोऽपि वनमिति । अर्थक्रियायां च प्रत्येकमसमर्था अण्वनारम्भेयार्थान्तरं किञ्चिन्मिष्टिनाः कुर्वन्तो दृश्यन्ते, यथा प्राणाण उपाधारणमेकस्य, एवमनारम्भेयार्थान्तरं तन्तुो मिलित्वाः प्रावरणमेकं कर्तुंश्रन्ति । न च समयायाद्विभोरपि भेदानवसायः, अनवसाय इति साप्रत्यक्षं, अवयव्याश्रयत्वात् । भेदे हि सिद्धे समयायः समयायाच भेदः । न च भेदे साधनान्तरमस्ति, अर्थक्रियाव्यपदेशभेदोरेभेदेऽप्युपपत्तेरित्युपपादितम् । तन्मायविकचिदेतत् । अनया च दिशा मृष्टकारण प्रत्येक परमाथसन्, अवनन्तरकारणानि च तन्त्वाद्यः नरेऽनिराव्या एवेत्याह—तया आनन्दगिरिथ—न्यायनिर्णयः ।

तद्दानानुविशयिमानत्र तद्दानानुविशयिमानत्र च कार्यस्य कारणादनन्यत्वे हेतुमविशेषस्य चाग्निमात्रानुविशयिमानत्रेऽपि न तद्दानानुविशयिमानत्रमग्निमानस्य घृमभानाधीनत्वात् न च तद्दानानुविशयिमानत्वमेव हेतुः प्रभामानानुविशयिमाने चाभ्युपगमे व्यभिचारात्सम्प्रादक्षिष्टेऽप्यत्राकार्यस्य कारणादनन्यत्वमुच्यते इति भावः । एतदेव सूत्र पाठान्तरेण व्याजुर्नकार्यस्य कारणादनन्यत्वे मानान्तरेमाह—भावाञ्चेति । प्रत्यक्षोपलब्धिमेव प्रतिज्ञोदाहरणान्वां विदुगोति—भवति हीति । तन्तुव्यतिरेकेणाऽऽज्ञानवितानान्यां पटो मायां वागन्त्याऽऽह—केवलास्त्विति । वदन्तेऽपि तन्तुनामेकप्रासङ्ग्यार्थनिर्वाहः शब्दादेकशब्दगोचरत्वं वदन्नामपि वर्गानामेकार्थबुद्धिहेतुवदन्तेकार्यक्रियात्वात् न च तेषामविरुद्धमिति भावः । तन्तुव्यतिरिक्तपटाभावनद्वयव्यतिरिक्तपटाभावेऽपि प्रत्यक्षः मिथ्यतावाह—तथेति । अतोऽपि एतदवयव्यतिरेकेण न सन्तीति प्रकथयिष्याह—अंशुष्विति । ननु प्रत्यक्षे कार्यकारणभावे कार्यं कारणान्नमिति वाच्यं प्रत्यक्षविषयं, यत्र तन्मो प्रत्यक्षे न भवति तत्र फलमिति तत्राऽऽह—अनयेति । तन्मोऽप्योऽपि तद्दानानुविशयिमानं कार्यं शब्दादप्यतिशयतुमानं मृष्टकारणत्वं वा प्रतीत्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानान्यां तन्मो-

लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि । ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्य-
नुमेयम् ॥ ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयम् ॥ तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठा
मर्वोचाम ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात्कार्यस्थानन्यत्वम् ॥ यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव
कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्थ श्रूयते ॥ “सदेव सौम्येदमप्र
आसीद्” [छां० ६ । २ । १] “आत्मा वा इदमेक एवाप्र आसीद्”
[ऐ० आ० २ । ४ । १ । १] इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कार-
णेन सामानाधिकरण्यात् ॥ यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते, न तत्तत्
उत्पद्यते-यथा सिकताभ्यस्तैलम् ॥ तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वाद्दुत्पन्नम-
प्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते ॥ यथाच कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु

रत्नप्रभा ।

कारणपरिदोषे प्रमानादिक परिशिष्यताम् । न त्रैवेत्यन आह-तत्र सर्वेति ॥ ब्रह्मणि वेदान्तानां सर्वेषां
सात्पर्यस्योक्तत्वात् नदेवाद्वितीय परिशिष्यते । न कारणान्तरम् । अप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥
इदं जगत् सद् भाम्नेति सामानाधिकरण्याधुया सृष्टेः प्राक् कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं युतम् ।
तदन्यथानुपपत्तेश्चैतन्नस्यापि जगतः कारणादनन्तरमि वाह सूत्रकारः-सत्त्वाच्चेति ॥ धुपर्थे युक्तिम-
प्याह-यच्च यदात्मनेति ॥ घटादिकं प्राक् मृदाद्यात्मना वर्तते । तत् उत्पद्यमानत्वात् । सामान्यतो
व्यतिरेकेण सिकताभ्यस्तैलव्यतिरेकः । कारणत्वं कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वमेदं मानाभावात् कार्यस्य
कारणादभिनसत्ताकत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह-यथा चेति ॥ इदानीं सतः कार्यस्य प्रागुत्तरकालयो-
भामती ।

तन्तुष्विति ॥ १५ ॥ सत्त्वाच्चावरस्य । निमज्जते-इतश्चेति । न केनच शुक्तिः, उपपत्तिश्चात्र
भवति यच्च यदात्मनेति । न हि तेन सिकतात्मना सिकतायामस्ति यथा घटोऽस्ति घृदि
मृदात्मना । प्रत्युत्पन्नो हि घटो मृदात्मनोपलभ्यते । नैव प्रत्युत्पन्न तेन सिकतात्मना । तेन यथा सिक-
तायाम्स्तेन न जायते एवमात्मनोऽपि जगत् जायेत, जायते च, तस्मादात्मात्मनानीदिति गम्यते ।
उपरत्पन्तरमाह-यथा च कारणं ब्रह्मेति । यथा हि घटः सर्वदा सर्वत्र घट एव न
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मर्थमाह-तत इति । ब्रह्मेन मूत्रकारण परमार्थसद्वान्तरकारणानि त्वनिर्वाच्यानीं पर्यः । कारणवा-
निर्वातत्वादिद्वययोगोऽपि कारणान्तरमनुमेयमि-प्रागुत्पत्त्याऽऽ-तत्रेति । सर्वजगद्भाषिष्ठाननास तस्या-
कल्पितवाक्याधिष्ठानान्तरावपेक्षेति भावः ॥ १५ ॥ कार्यस्य कारणादनन्तरं धुपार्थात्तत् प्रमाणात्सत्त्वा-
मत्त्वाच्चेति । धुपार्थात्पत्तिमेव स्फोरपितु प्रथमं चक्षत्रव्याख्यानपूर्वकं धुनिमुदाहरति-इतश्चेति । प्रागु-
त्पत्तेः नन्वकारणस्यैव धुप न कार्यस्यै वाशङ्कनाऽऽह-इदंशब्देति । यदिदानीं सूत्रकारेण इष्ट
सम्पत् सृष्टेः प्रागुत्पत्त्यामानाधिकरणानुपपत्त्या तत्तादात्म्यात्तन्मात्रं वस्तुभेदोऽस्तीं पर्यः । कार्यकारण-
योरेत्येव त्रैमित्तं प्रमाणात्सत्त्वात् शुक्तिमिषि समुच्चिनोति-यच्चेति । कार्यस्य प्रागुत्पत्त्याया कारणानना
सत्त्वेऽपि निश्चयं ततो भिन्न स्यादित्याशङ्कनाऽऽ-तस्मादिति । यथा निम्नतामविद्यमानं तेन न
ततो जायेत तथाऽऽत्मनोऽपि जगत् जायेत यथा मरुतेन प्रागुत्पत्त्याया नाऽऽमीजाप्यो च तस्मादा-
त्मानना प्रागुत्पत्त्यादिनि निश्चयनिश्चिदित्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वं युक्त्यन्तरं वक्तुं भूमिका करोति-
यथा चेति । यथा घटः मृदा घट एव न जानु पटो भवेत्ये सदपि कारणं मृदा सदेव न घटाधि-

सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति ॥
एकं च पुनः सत्त्वम् । अतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः—“असद्वेद-
मग्र आसीद्” [छां० ३ । १९ । १] इति, “असद्वा इदमग्र आसीद्”
[तै० उ० १ । २ । ७ । १] इति च ॥ तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः
कार्यस्य सत्त्वमिति चेत् ॥ नेति ब्रूमः ॥ न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण
प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः ॥ किं तर्हि ॥ व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्मा-
दव्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरम् । तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागु-
त्पत्तेः सत् एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य ॥ कथमेतद्व्यगम्यते ॥
“वाक्यशेषात्” । यदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते । इह
च तावद् “असद्वेदमग्र आसीद्” [छां० ३ । १९ । १] इत्यसत्त्व-

रत्नप्रसा ।

रसत्त्वायोगात् सत्त्वाग्रमिचारः । ननु सत्त्वं सत्रानुत्पन्नचित्तमात्रमेकम् । तदभेदेन सती मृत्तुव घट
इति भाममानयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः । न चैवं घटपटयोरनन्यत्वमभेदात्तद्वत्त्वं स्यादिति
वाच्यम् । अस्तुत एकमस्यात्मनाऽनन्यत्वमप्येष्टत्वात् । तर्हि मृद्वघटयोः को विशेषः । तादात्म्य-
मिति ब्रूमः । वस्तुतः सर्वत्र मत्तैरप्येवमि घटपटयोर्भेदेन मत्ताया भिन्नत्वात् न तादात्म्यम् । कार्य
कारणयोर्भेदस्य मत्ताभेदकवामात्रादभिनयत्वात् तादात्म्यमिति विशेषः ॥ १६ ॥ उक्तं कार्यस्य प्रागा-
रणात्मना सत्त्वमिदमित्याराध्य समारम्भे—असद्व्यपदि ॥ ‘अथा दर्शना उपदृश्यात्’ इत्युपक्रमे
भामनी ।

जायमौ क्वचिदपटो भवयेत् सदपि सर्वत्र सर्वदा मदेन न तु क्वचिदकदाचित्तमद्रागितुमर्त्तानु-
पपदितमधस्तात् । तस्मात्कार्यं त्रिष्वपि कालेषु सदपि । मत्तं चेत् मित्रो योयमित्यत्र आह—एकं च
पुनरिति । सत्त्वं चैत कार्यकारणयोः । न हि प्रतिपत्तिं मत्तं मित्रं । ताश्चानन्यत्वमत्राद्ये
अपि नियो न मिथेते इति । न च ताभ्यामनन्यत्वामत्तमर्थं भेद इति पुनश्च । तथा सति च मत्तस्य
समारोपितप्रसङ्गः । तत्र भेदाभेदयोरनन्यत्वमवातोपक्रमनायां किं ताश्चामभेदोपादानाभेदकत्वान्मु,
आहो तास्त्वभेदोपादानाभेदकत्वनेति । ननु तु पश्यामो भेदप्रसङ्गं प्रतियोगिवशमिदं, तदात्मत्वं
च प्रतियोगिभेदासमवादन्योन्यमश्रयापत्तेः, अश्रयस्य च निरपेक्षत्वात् तदनुपपत्तेर्लक्षणाश्रयात् भेदस्य
कामाद्ये तदनुपपत्तेर्भेदप्रहावादात्तत्र भेदकत्वनेति सर्वप्रदातम् ॥ १६ ॥ अमद्व्यपदेशान्नेति चेन्न
धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् । व्याकृतनामाव्याकृतयोश्च धर्मावनिर्भरत्वात् । मत्तनेति मत्तं तादात्म्यं
आनन्दगिरीय—व्यापनिकेयं ।

तदपि तथा कार्यमपि मत्तं कदाचिदमद्रागितुमर्त्तानुपपत्तेः । ननु तदप्यभेदेनानि मत्तमभेदात्तद
कथमिदं तादात्म्यं—एकं चेति । मतोऽनातो वा मदेष्टकत्वानात्तद्वेदोऽर्थः । अतिशयान्ति-
तामिथोऽपि कार्यकारणे न मिथेते मत्तवदिति । अतिशयान्—अनोऽर्थाति ॥ १६ ॥ प्रागुत्पत्तेः मत्तं
कारणात्मना कार्यस्येयुक्तमात्रेण समारम्भे—अमदिति । तत्र कोय मित्रो—मन्विन्व्यादिना । प
हात्मनामत्रावपि—नेतीति । ननु मत्तं—न हीति । तर्हि तेषामिथोऽपि तादात्म्यं तदप्येव
धर्मावर्ततेति व्याचष्टे—किं तर्हि ॥ तत्र प्रथमं किं मत्तं कथयति—कथमिति । मत्तमभेदात्तद
व्यादिनि । अथा दर्शना उपदृश्यात् इति । तेषां तादात्म्यं मत्तं तेषां । तदपि तादात्म्यं तदपि
व्यादिनि । मत्तावपि मत्तं तदपि—इह चेति । मत्तं तदपि तादात्म्यं तदपि ।

व्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि
 “तत्सदासीद्” [छां० ३ । १९ । १] इति । असतश्च पूर्वापर-
 कालासम्बन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च । “असद्वा इदमग्र आसीद्” [तै०
 उ० १ । २ । ७ । १] इत्यत्रापि “तदात्मानं स्वयमकुरुत” [तै० उ०
 १ । २ । ७ । १] इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् ॥ तस्माद्भ-
 र्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु
 सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धम् ॥ अतः प्राङ् नामरूपव्याकरणादसद्विवासी-
 दित्युपचर्यते ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते । शब्दान्-
 त्तराच्च-युक्तिस्तावद्दर्शयते । दधिघटरूचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि
 कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते । न हि
 दध्यर्थिभिर्मृत्तिकादीयते । न घटाद्यर्थिभिः क्षीरम् । तदसत्कार्यवा-
 द्नोपपद्यते ॥ अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव

रत्नप्रभा ।

केनाक्ता इति सन्देहे “तेजो घृत्तम्” इति वाक्यशेषात् घृत्तेनेति यथा निश्चयः, एवमत्रापि “तत्सद्”
 इति वाक्यशेषात् सन्निश्चय इत्यर्थः । आसीदित्यनीतकालसम्बन्धोक्तेश्चासद्व्याकृतमेव । न इत्यभि-
 धवाह-असतश्च पूर्वापरेति ॥ उत्तन्याय वाक्यान्तरेऽतिदिगति-असद्वेति ॥ क्रियमाणत्वविशेषणं
 शून्यस्यासम्भवीति भावः ॥ १७ ॥ सत्त्वानन्यत्वयोर्ह्यन्तरमाह सूत्रकार-युक्तौ गिति ॥ दध्यार्थात्
 क्षीरादीं प्रदृश्य ययानुपपत्तिर्युक्तिः । तथा कार्यस्य प्राङ् कारणानन्यत्वेन सत्त्व सिध्यतीत्यर्थः ।
 अमतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वत्रिया तत्र प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिमाशङ्क्याह-अविशिष्टे हीति ॥
 भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एतेन क्रिया सदेवानभिपत्तनामन्यमिति सन्देहे तत्सदासीदिति वाक्यशेषानुच्छ्रयात्त सदेवानभिपत्त-
 नामन्यमसत्त्वमिति निर्धीयते तस्य तच्छब्देन परामृष्टस्य सच्छब्देन निर्देशादित्यर्थः । इन्धान
 तु उमम उन्दयान् न भवतीत्याह-असतश्चेति । अमद्वा इदमिदं त सदासीदिति वाक्यशेषाभावा-
 त्नुनो निश्चयसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-असद्वा इति । वाक्यशेषस्य स कार्यविषयत्वे फलितमाह-तस्मा-
 दिति । उद्भवत्कारणात् फलमसत्त्वस्य सति प्रयोग इत्याशङ्क्योपचारादित्याह-नामेति ॥ १७ ॥
 ननु कार्यस्यासतोऽप्यन्तरत्वे सत्त्वानन्यत्वे परस्परविभेदनिर्वाहान्तराभावात्तथा च कार्यत्वानिर्वाहानाम्यु-
 पगममङ्गप्रसङ्गादपसिद्धा त. स्यादित्याशङ्क्य कारणत्वमाप्राप्तत्वात्कारणत्वस्य सत्त्व कार्यस्य पुनरनिर्वाहान-
 मिति प्रतिशोधयितुं प्रयत्ने-युक्तौ गिति । हेतुस्य प्रतिशोधनेन योजयति-युक्तौ गिति । काऽप्यौ युक्ति-
 त्वेनेत्याद्या युक्ति प्रकृत्यनन्यत्वात् तत्राप्याह-युक्तिरिति । प्रतिनियममेव प्रकृत्यति-नेत्या-
 दिना । कार्यार्थिना प्रतिनियमाशरणोत्तरानानुपपत्त्या कार्यस्य तत्र सत्त्व सिध्यतीत्यर्थात्तत्त्वाह-
 तदिति । ननु सदेवानप्यदिननन्यत्वानुपपत्तेरुत्तरानानुपपत्त्या न तु मृदादीं घटादेः मत्त्वादित्यन्यथोपपत्ति-
 र्थात्ततोपि तत्राऽऽह-अविशिष्टे हीति । नियामन्तानामसत्त्वजननामभवात्कारणत्वनिर्वाहार्थः । निया

दध्युत्पद्यते, न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते, न क्षीरात् ॥
 अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयः। न मृत्तिकायाम्।
 मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे इत्युच्येत, तर्ह्यतिशय-
 वत्त्वात् प्रागवस्थायाः असत्कार्यवादहानिः । सत्कार्यवादसिद्धिश्च ।
 शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसती वा कार्यं
 नियच्छेत् । असत्त्वाविशेषात् । अन्यत्वाविशेषाच्च ॥ तस्मात्कारणस्या-
 ऽऽत्मभूता शक्तिः । शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् ॥ अपि च कार्यकारणयो-
 र्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्रेदुद्भवभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् ॥
 समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने

रत्नप्रभा ।

असत् उत्पत्त्यमावादुत्पत्तौ वा सर्वमात् सर्वोत्पत्तिप्रमत्तात्तदुपादानविशेष प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।
 तदुक्तं सार्वभृष्टेः—“असदकारणादुपादानग्रहणान्तर्वसम्भनामावात् । शक्तस्य शक्त्यकारणात्कार-
 णामावाच्च सत्कार्यम्” [कारिकायाम् ९] इति । शक्तस्य कारणस्य शक्त्यकार्यकारित्वान्छक्तिविपर्ययस्य
 कार्यस्य सत्त्वमसतोऽशक्त्यवत्त्वात् । किञ्च सकारणाभेदात् कार्यं सदित्युक्तगर्भार्थः । कार्यस्यासत्त्वेऽपि
 तुल्यश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनियमोपचिरिति शक्ते-अयेति ॥ अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा ।
 आद्ये धर्मिणात् प्रागवस्थारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वागमिणाह-तर्ह्यतिशयवत्त्वादिति ॥ द्वितीयेऽपि
 कार्यसत्त्वमापातीत्याह-शक्तिश्चेति ॥ कार्यकारणान्यामन्या कार्यवदमनी वा शक्तिर्न कार्यनियामिका ।
 यस्य कस्मिंश्चिदस्य नरश्चन्द्रस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादवचासत्त्वयोः शक्त्यवयवत्र चाभिधीयान् ।
 तस्मान्कारणामना र्थान् कार्यमेवाभिव्यक्तिनियामकत्वात् शक्तिरित्येष्टव्यम् । ततः सत्कार्यमिद्विरित्यर्थः ।
 किञ्च कार्यकारणयोरुभवे मृदवदौ मित्रौ सन्ताविति भेदसिद्धिः स्यादित्याह-अपि चेति ॥ तयो-
 रन्यत्वेऽपि समवायसत्त्वात् तथा बुद्धिर्नोऽतीत्यामंत्रय मनशयं दूषयति-समवायेति ॥ समवायः समवा-
 यिभिः सम्बद्धो न वा ? आद्ये-सम्बन्धः किं समवायः-उत स्वल्पम् । आद्ये समवायानसम्भवात् ।
 द्वितीये मृदवदयोरपि स्वरूपसम्बन्धविशेषात्तः समवायासिद्धिः । असम्बद्ध इति पक्षे दोषमाह-
 मामती ।

माश्रेण व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ युक्तैः शब्दान्तगच्च । अतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया इति । अति-
 शयो हि धर्मो नासत्यतिशययति कार्ये मयि नुमर्हतीति । ननु न कार्यस्यातिशयो निमग्नेऽपि नु कार-
 णस्य शक्तिभेदः, स चासत्त्वे कार्ये कारणस्य सत्त्वात्सत्त्वेभेदेन आह-शक्तिश्चेति । नान्या कार्यकार-
 णान्यां, नाश्वमती कार्यामनेति योजना । अपि च कार्यकारणयोरिति । यथैव ‘माताशोभतेः’
 मानन्दगिरीय-व्याख्यानैः ।

नक्तनियममाशङ्कते-अयेति । अतिशयो हि कार्यस्य कारणस्य वेति विकल्प्याऽऽये धर्मस्य धर्मिस-
 त्वत्प्रागवस्थामिद्वान्तरित्याह-अत इति । नार्थविभक्तिरुक्तानिः समर्थस्य शक्तिवत्त्वात् ।
 प्रागवस्था दध्यादिष्वार्याम्या । द्वितीयं दूषयति-शक्तिश्चेति । कारणस्य हि धर्मः शक्तिवि-
 शयनस्यैव नियामकत्वेना कार्यकारणान्यामन्या कार्यामना चासती कार्यं न नियच्छेदित्यत्र हे-
 माह-अमत्त्वेति । कार्यामना शक्तेरसत्त्वे तथैवानियामकत्वमसत्त्वयोमत्र तुल्यत्वात् । हान्यामन्यत्वे
 च तस्या न नियामकत्वं तन्नोक्तिरन्येन शक्तेरन्यामन्यत्वेऽसत्त्वित्यर्थः । शक्तेरसत्त्वेऽप्येव च निरा-
 मत्त्वत्वेनैव तद्विनाह-तस्मादिति । तथा शक्तिविनाशतवादेवमत्यमिति शेषः । अन्वयार्थसिद्धौ दोष-
 यत्त्वात्-अपि चेति । भेदसत्त्वमापे समवाये विनिश्चयं न तु सादान्वयमित्याशयं समवायस्यैव पक्षे
 यथा शोभेति । विकल्प्याऽऽये सत्त्वशयं समवायात् प्रागवस्थामिति पुनर्विकल्प्याऽऽये प्रागव-समवायेति

तस्य तस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः ॥ अनभ्युप-
गम्यमाने वा विच्छेदप्रसङ्गः ॥ अथ समवायस्त्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपे-
क्ष्येवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपे-
क्ष्येव समवायं सम्बध्येत ॥ तादात्म्यप्रतीतिश्च द्रव्यगुणादीनां
समवायकल्पनानर्थक्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

अनभ्युपगम्यमाने इति ॥ द्रव्यगुणादीनां विशिष्टवीरिहप्रसङ्ग । असम्बद्धस्य विशिष्टवीनियाम-
कलायोगादित्यर्थः । विशिष्टवीनियामको हि सम्बन्धः । न तस्य नियामकान्तरापेक्षा । अनव-
स्थानात् । अतः स्वरनिर्वाहक समवाय इति शक्यते-अथेति ॥ सम्बध्यते तस्य स्वसम्बन्धिनश्च
विशिष्टविय करोतीत्यर्थः । प्रतिगन्था दूषयति-संयोगोऽपीति ॥ यत्तु गुणात्वात्सयोगस्य समवाया-
पेक्षा । न सम्बन्धत्वादिति । तन्न । धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्बन्धान्तरापेक्षे । असम्बद्धस्याश्वत्वस्य
गोधर्मत्वादर्शनात् । किञ्च 'निर्वापत्वादयो गुणा' इति श्रुतिस्मृत्यादिषु 'व्यवहारादिप्रथमोः गुणः' इति
परिभाषया समवायस्यापि गुणत्वाच्च । जातिविशेषे गुणत्वमिति परिभाषा तु समवायसिद्धयुत्तरकाळीना ।
नित्याऽनेकसमवेता जातिः-इति ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वात् । अतः समवायसिद्धेः प्राक् सयोगस्य
गुणत्वमसिद्धमिति दिक् । किञ्च प्रतीत्यनुसारेण वस्तु स्वीकार्यम् । अन्यथा गोप्रतीतेरश्च आळम्बन-
मित्यस्यापि सुनचत्वात् । तथा च मृद्ध इत्यभेदप्रतीतेरभेद एव स्वीकार्यः । ताभ्यामत्यन्तभित्तस्य समवा-
यस्य तन्नियामकत्वासम्भवादिऽद्याह-तादात्म्येति ॥ एव प्रतीत्यनुसारेण कार्यस्य कारणान्मना सत्त्वं,
भामती ।

इत्यत्रायमर्थ उक्तमन्थापि समवायदूषणाय पुनरवतारित । अनभ्युपगम्यमाने च समवायस्य समवा-
यिभ्यो सत्त्वे विच्छेदप्रसङ्गोऽस्यवानयविद्रव्यगुणादीना मिय * । न व्यसन्नद समवायिभ्या समवाय सम-
वायिनी सम्बन्धवेदिनि । शक्यते-अथ समवायः स्वयमिति । यथा हि सत्त्वयोगाद्द्रव्यगुणकर्माणि
सन्ति सत्त्वं तु स्वभावत एव सदिति न सत्त्वात्तरयोगमपेक्षते, तथा समवायः समवायिभ्या सत्त्वं न
सम्बन्धान्तरयोगमपेक्षते, सस्य सम्बन्धरूपत्वादिति । तदेतत्सिद्धान्तान्तरविशेषापादनेन निराकरोति-
संयोगोऽपि तर्हीति । न च सयोगस्य कार्यत्वात् कार्यस्य च समवायिकारणाधीनजन्मात् असमवाये
च तदनुपपत्ते समवायकल्पना सयोग इति वाच्यम् । अजसयोगे तदभावात्प्रसङ्गात् । अपि च, सम्बन्ध-
धीननिरूपणः समवायो यथा सर्वाव्यभेदे न भिद्यते तन्नाशे च न नश्य यपि तु निय एक एव
सयोगोऽपि भवेत् । तत को दोष । अथैतत्प्रसङ्गमिथा सयोगस्य समवायोऽपि प्रतिमन्वयिमुन भिद्यते
चान्विषये यन्मुपेयते, तथा सति यथैतन्मिन्नित्तकारणादेव जायत एव सयोगोऽपि निमित्तकारणादेव
जनिष्यत इति समानम् । तादात्म्यप्रतीतिश्चेति । समवायगमो हि सम्बन्धकृत्यनाजीन न तादात्म्या-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

समवायस्य स्वातन्त्र्यपक्ष दूषयति-अनभ्युपगम्यमाने चेति । समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धो
नेष्यते किन्तु स्वातन्त्र्यमेव प्रवाययनायविकीर्तय्यगुणादीना च निप्रकर्षः स्यात्सन्निधापकृताभावादि-
त्यर्थः । स्वभावादेव समवायस्य पारतन्त्र्यमिति पक्षमुपाययति-अथेति । स्वरनिर्वाहकस्य
सयोगस्यापि स्यादविशेषादिनि पविहरति-संयोगोऽपीति । तर्कपादे चैतद्व्यक्तीभित्तिः । द्रव्यगुणा-
दिषु समवायसम्बन्धमाद्गीट ५ दोषमुक्त्वा तत्कृत्येवैवायुक्त्याह-तादात्म्येति । सिद्धे हि भेदे द्रव्यगुणादीना
समवायसिद्धिः, समवायसिद्धौ च भेदसिद्धित्वेनान्योऽप्यभावात् । न हि सामानाधिकरण्यात् तादात्म्ये तेषां

कथं च कार्यभवयविवृद्धयं कारणेष्ववयववृद्धयेषु वर्तमानं वर्तेत ॥ किं समस्ते-
 प्ववयवेषु वर्तेत तौ प्रत्यवयवम् । यदि तावत्समस्तेषु वर्तेत, ततोऽवयवतुप-
 लाब्धिः प्रसज्येत ॥ समस्तावयवसन्निकर्षस्थाशक्यत्वात् । न हि बहुत्वं
 समस्तेष्वश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते ॥ अथाऽवयवशः सम-
 स्तेषु वर्तेत, तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्ये-
 रन् ॥ येरवयवैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवशोऽवयवी वर्तेत । कौशावयव-
 व्यतिरिक्तेर्ह्यवयवैरसिः कौशां व्याप्नोति ॥ अनवस्था चैवं प्रसज्येत ॥
 तेषुतेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात् ॥ अथ
 प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेन्यत्राव्यापारः स्यात् ॥

रत्नप्रभा ।

इत्यप्येव तु मित्यात्मियुक्तम् । वृत्तनिवृत्त्याच्च तत्र निष्कारमित्याह-कथं चेति ॥ तत्र आद्यम्
 अनृणावयवितः पटादेस्मन्त्वादिश्रयणेषु त्रिनादित स्वल्पेण श्रुति, उनायवयव इति विकृत्य आद्यं
 दूषयति-पर्दात्पादिना ॥ 'पाम' इति वस्तुप्रत्ययस्य यानत्रप्रत्ययक्षन्त्वत्वात् सहापटादेर्वादिप्रत्य-
 यानामप्रत्ययानादप्रत्ययस्य प्रसज्येत्यर्थः । द्वितीय शक्यते-अयेति ॥ यथा ह्यने कोशे चापयव-
 यवो वर्तमानो हस्तपात्रग्रहेऽपि गृह्यते, एवं यत्किञ्चिदपयवग्रहेणावयविनो ग्रहणम्भवेऽपयवशानामनवयवा
 स्यादिति दूषयति-तदापीति ॥ आद्यद्वितीयम् उदाह्य दूषयति-अथ प्रत्यययवमित्यादिना ॥ एक
 मिमन्त्वौ पट्टतिनाये नन्वन्तरे प्रतिर्त्नं स्यात् । वृत्तानेन नापत्तेरिति वये । यथा युगपदेव यवित्त
 भावटी ।

यमनः, तस्य नानाव्येकाग्रयमन्यभिरो जादिति । श्रुतिविक्रमेनापयवश्रुतिविक्रमवर्तिन दूषयति-कथं च
 कार्यानेति ! समस्तेति । नानवयवयवोरवयवश्रुतिविक्रमवर्तिनान् । अथ समस्तावयवश्रुतिविक्रमवर्तिन वनि-
 पथाग्रयवयवानो प्रतीत्यत इत्यत्र आह-न हि बहुत्वमिति । अथावयवश्रुति इति । दूषयन्त्या नि मन्-
 पेभिरवयवानवयवेषु वर्तेत इत्येवमन्त्रेपात्रश्रुतिविक्रमवर्तिनान् । समस्तावयवश्रुतिविक्रमवर्तिनान् । अथ
 तु न स्वल्पेणावयवान् व्याप्नोति, अपि स्वयमवयव । तेन यथा सूत्रनवयवैः हस्तुनानि व्याप्तुमन नमानदुस्तु-
 प्रदणमपेक्षते वनिपदुस्तुमन्वानन्विति तस्योपपत्त्ये, एवमवयवश्रुतिविक्रमवर्तिनान् । निगम्येति-तदापीति ।

न हि देवदत्तः घृत्रे सन्निधीयमानस्तद्दहरेव पाटलिपुत्रेपि सन्निधीयते ॥
 युगपदनेकत्र वृत्तावमेकत्वमसङ्गः स्याद्देवदत्तयजदत्तयोरिव घृत्रपाट-
 लिपुत्रनिवासिनोः ॥ गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तिरद्वीप इति चेत् ॥ न ॥
 तथा प्रतीत्यभावात् ॥ यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्याद्,
 यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते, एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं
 गृह्येत ॥ न चैव नियतं गृह्यते ॥ प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयवधिनः कार्येणा-
 धिकारात्तस्य चैकत्वाच्चूङ्केणापि स्तनकार्यं कुर्यात् ॥ उरसा च पृष्ठकार्यम् ॥
 न चैवं दृश्यते ॥ प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च
 स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया । सा सकर्तृकेव भवितुमर्हति, गत्या-
 द्विवत् ॥ क्रिया च नाम स्याद्, अकर्तृका चेति विभक्तिपिध्येत् ॥
 घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका, किं तर्हि अन्यकर्तृकेति

रत्नप्रभा ।

वृत्तावपि जातेरनेकत्वशेषो नास्ति, तथाऽवयविन इत्याशरुने-गोत्रेति ॥ जातिवदवयविनो वृत्तिर-
 सिद्धा । अनुभवाभावादिनि परिहरति-न तथेति ॥ दोषान्तरमाह-प्रत्येकेति ॥ अपिकारासम्बन्धाद्
 यथा देवदत्त स्वकार्यमवयवन प्राप्तेऽप्ये वा करोति । तथा गोखपयो स्वकार्यं क्षीरादिकं शृङ्गपु-
 च्छायावपि कुर्यादित्यर्थः । एवं वृषवनिरुत्पादनिर्वाचनं कार्यस्य दर्शितम् । सम्प्रत्यम-कार्यसादे
 दोषान्तरमाह-प्रागिति ॥ यथा घटश्चरती युक्ते चठनक्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति
 तथा पटो जायते इति जनिक्रियाकर्तृत्वमनुभूयते । अनो जनिकर्तृत्वं जने, प्राक् मत्त वाच्यम् ।
 कर्तृत्वमन्ते क्रियाया अन्तमन्तत्वात्तित्यर्थः । जनेरनुभवमिदंऽपि सकर्तृकये क्रियावेदानुमानमाह-उत्प-
 त्तिश्चेति ॥ असतो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेपि कुलाडादेः मत्त्वात् कर्तृत्वमित्याशङ्क्याह-घटस्य चेति ॥

भामती ।

शङ्कते-गोत्वादिवदिति । निराकरोति-भेति । यद्यपि गोत्वस्य सामान्यस्य विशेषा अनिर्वा-
 च्या न परमार्थमन्तस्तथा च काश्चन प्रत्येकपरिसमाप्तिरिति, तथाप्यप्युत्पत्त्येदमुदितमिति मन्तव्यम् ।
 अकर्तृकौ यतोऽनौ निरार्थमा स्यात् । काष्णामावे हि कार्यमुत्पन्न किं नाम भवेत् । अनो निरान्म-
 कर्तृकत्वमित्यर्थः । यद्युद्येन घटश्चरतिस्तदवयवेषु व्यापाराविष्टया पूर्वापरभावमापन्नेषु घटोपजनामिमुत्पन्नेषु
 तादर्थ्यनिमित्तादुपचागात्प्रवृत्तौ, तेषां च निद्वयेन कर्तृत्वमन्तीत्युपपद्यते घटो भवतीति प्रयोग इत्यन
 आह-घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमानेति । उत्पादना हि सिद्धाना कपालकुलाडादीनां व्यापारो नोत्पत्तिः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यति-न हीति । निर्णय निगच्छे-युगपदिति । यथा प्रतिव्यक्ति साकृत्येन युगपद्वर्तमान सामान्यं
 न भिद्यो तथाऽवयविनोऽपि वस्तुतो न भेदोऽस्तीति शङ्कते-गोत्वादिवदिति । वैश्य दर्शयन्वृषयति-
 न तथेति । तदेव स्वष्टयति-यदीति । प्रत्येकमवयवेऽवयविन, परिसमाप्तिरने दोषान्तरमाह-प्रत्ये-
 केति । यदि गोत्वस्य शावये कार्यं न तद्वाट्टयेऽस्ति तथेहापि स्यादियाशङ्क्याऽऽह-कार्येणेति ।
 न हि गोत्वस्य कार्यन्वयः त्रिषु व्यक्तेषु प्रष्टेन त्वरवधानां तदन्वयादवयविनन्तद्वाजात्तस्य सर्वत्रैवार्थ-
 क्रिया-परम्पानुपपत्तिः । न च तत्तदवयवनिट्टस्यैवयविनस्त कार्यमवयवानां कार्योन्वये सयुक्तनियमा-
 योगा प्रवृत्ता तन्निर्णये दुष्प्रतिमानित्यव्याजानादिति भावः । वृत्तिनिरुत्पानुपपत्त्या कार्यस्य कारणे
 कर्तृत्वात् प्रसाध्याग-कार्यसादे दोषान्तरमाह-प्रागिति । भवत्कर्तृकत्वमि-याशङ्क्याऽऽश्रयत्वरूपकारणा-
 भावाद्वावृत्तिरिषाग्न कार्यमुत्पन्न निरान्मक स्यादित्याह-निगातिभेकेति । इतश्चोत्पत्तेरकर्तृकत्वमुक्त-
 निरनुमानेन दर्शयति-उत्पत्तिश्चेति । क्रियाचेऽपि सकर्तृकत्वमात्रे किं वाच्यमित्याशङ्क्याऽऽह-क्रिया
 चेति । अत्र नहि कारणभवेऽस्ति तथा च निद्वयवयवेऽप्युत्पत्त्याऽऽह-घटस्येति । घटोपजावुक्त-

कल्प्या स्यात् ॥ तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानाऽन्यकर्तृकेन कल्पेत ॥ तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् ॥ न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते ॥ उत्पन्नताप्रतीतिश्च ॥ अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत् ॥ कथमलम्बात्मकं सम्बन्धेतेति वक्तव्यम् ॥ सतोर्हि द्वयोस्सम्बन्धस्सम्भवति ॥ न सदसतोः, असतोर्वा ॥ अभावस्य च निरुपाद्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य ॥

रत्नप्रभा ।

घटोत्पत्तिरदसत्कपालाद्युत्पत्तिरित्यतिदिशति-तथेति ॥ शंका मनुज दोषमाह-तथा चेति ॥ अनु-मन्निरोध इत्यर्थः । उत्पत्तिर्मात्रस्याद्या विक्रियेति स्वमतेन कार्यमत्त्वमानीतम् । सत्प्रति कार्यस्योत्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवाय. स्वस्मिन् सत्तासमवायो वेति तार्किकमतमाशङ्कते-अथेति ॥ तन्मतेनापि कार्यस्य सत्त्वभावश्चकम् । असत्तः सम्प्रतिप्रत्ययोमादित्याह-कथमिति ॥ असतोर्वेति दृष्टान्तोक्तिः । ननु नरशृङ्गादिभ्यः कार्यं सर्वथा सर्वत्रामन्न भवति । किन्तुपक्षेः प्राग् धमानन्तर चासत् । म ये तु सदेवेति वैषम्यात् सम्प्रतिप्रत्ययोपपत्तिरित्याशङ्क्याह-अभावस्येति । अत्रामन्नशब्दा असत्त्वानुपपत्त्या व्याख्यायाः । असत्तः काठेनामन्त्रान् प्राक् न न युक्तमि पर्यः । ननु कारकत्वापारादूर्ध्वभाविनः कार्यस्य मामती ।

न चोत्पादनैवोत्पत्तिः, प्रयोऽन्यप्रयोजकत्वापारस्योर्भेदात् । अभेदे वा घटमुत्पादयतीतिवदन्मुपपन्नः इत्यपि प्रसङ्गात् । तस्मात् करोतिरात्यन्त्योतिव पट्टोचरत्योर्भृत्पस्यामितसमवेतोत्पत्त्युत्पादनयोश्चिदानभेदोऽन्यु-पेतव्यः, तत्र कपालाद्युत्पादनादिना मिहानामुत्पादनादिशानानां नोत्पत्तिश्चिदानभेदोऽन्यु-पेतव्यः, तत्र कपालाद्युत्पादनादिना मिहानामुत्पादनादिशानानां नोत्पत्तिश्चिदानभेदोऽन्यु-पेतव्यः, तत्र कपालाद्युत्पादनादिना मिहानामुत्पादनादिशानानां नोत्पत्तिश्चिदानभेदोऽन्यु-पेतव्यः । न चासात्तमन्त्रेचिदान भवितुमर्तीति सत्त्वमस्यान्युपपन्नम् । एव च घटो भवतीति घटव्यापारस्य धातुपात्तात्तत्राप्य कर्तृत्वमुपपन्नमे, तदुत्पादनामित सतां विक्रिती विक्रि-यति तदुत्पा इति । शङ्कते-अथ स्वकारणसत्तासंबन्ध एवोत्पत्तिरिति । एतदुक्तं भवति-नोप-त्तिर्नाम कश्चिद्रूपारारः, येनामिदस्य कथमत्र कर्तृत्वमियनुयुध्येत, किन्तु स्वकारणसमवायः स्वमत्ताम-वायो वा, स चासतोऽप्यविरुद्ध इति । मोऽप्यसतोऽनुपपन्न इत्याह-कथमलम्बात्मकमिति । अपि च प्रागु पत्तेरसत्त्व कार्यस्येति कार्याभावस्य भावेन मर्यादाकरणमनुपपन्नमित्याह-अभावस्य चेति । आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न्याय कपालोत्पादवतिदिशति-तथेति । इष्टावत्तमाशय्य निराशङ्के-तथा चेति । उत्पादना हि कारकत्वापारो नोत्पत्तिर्न च तयोरेव प्रयोऽन्यप्रयोजकत्वापारत्वा भिन्न रादन्यथा घटमुत्पादयतीति-षट्ठमुत्पादन इति स्थादिति भावः । ननु घटो जायत इत्यत्र घटशब्दो घटजननोन्मुखेण कारकेण तादात्म्यनिमित्तोपचारात्प्रयुज्यते । तथा च घटोत्पत्त्युक्ते कुलादिप्रकारकोत्पत्त्युत्पत्तिरित्येति तत्राऽऽ-न चेति । मिहसाध्यतामभेदोपि क्रियायहेनोरनिह्वारिणि शङ्कते-अथेति । स्वकारणसत्तासंबन्धः स्वरा-रणमनवायः सत्तामनवायो वेति यावत् । कार्यस्य त्रियारण्योत्पत्त्यननुपपन्नमे कथमाऽऽत्म-सास्याऽऽह-आत्मलाभश्चेति।नित्यात्तामावमर्दाद्योपपत्ते माश्रयण सात्त्वति-कथमिति।नाशेवनेरिति-णोति-मतोर्हाति । अमर्तेति दृष्टान्तोक्तिः । उत्पत्तिः सात्त्वता सम्बन्धवाम्योगयदियक्रिया ऽऽति इत्य सात्त्वत्य प्रविशति।युक्तिविभावः । कार्यस्यामोऽपि तदाश्रयणोत्पत्तेः सिद्धमात्पत्तेयाशरय निर्यादात्तां गतिरुत्पन्नस्य वा कार्यस्य विषयिणमिति निरस्य्याऽऽपे मर्यादाकरणानुपपन्नमित्याह-अभावस्येति । मर्यादा-सम्बन्धेति शेषः । अनुपपत्तिर्न म्योरपि-सतां हीति । अत्राप्य मर्यादा न इहे

न हि बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्ववर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो बन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते ॥ यदि च बन्ध्यापुत्रोपि कारकव्यापाराद्दूर्ध्वमभविष्यत्, तत इदमप्युपापत्स्यत्, कार्याभावोऽपि कारकव्यापाराद्दूर्ध्वं भविष्यतीति ॥ वयं तु पश्यामः । बन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापाराद्दूर्ध्वं न भविष्यति, एवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापाराद्दूर्ध्वं न भविष्यतीति ॥ नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत ॥ यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्वाप्रियते, एवं प्राक्सिद्धत्वात्, तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि न कश्चिद्वाप्रियेत ॥ व्याप्रियते च ॥ अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति ॥ नैप दोषः ॥

रत्नप्रभा ।

बन्ध्यापुत्रनुरपत्वं कथमित्यत आह-यदि चेति ॥ कार्याभावः । असंकार्यमित्यर्थः ॥ इति उपापत्स्यत् उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः ॥ कस्तर्हि निर्णयः, तमाह-वयं त्विति ॥ “नासतो विद्यते भावः” [म० गी० २ । १६] इति स्मृतेरिति भावः । सकार्यवादे कारकवैयर्थ्यं शकते-नन्विति ॥ सिद्धकारणानन्वयत्वाच्च कार्यस्य सिद्धत्वमित्याह-तदनन्यत्वाच्चेति ॥ अनिर्वाच्यकार्यात्मना कारणस्याभिव्यक्त्यर्थः । कारकव्यापार इत्याह-नैप दोष इति ॥ कार्यस्यत्वमिच्छन्ता सात्याना सकार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति । अभिव्यक्तेरपि सत्त्वात् । अद्वैतवादिनो त्ववटितत्रटनान्नासनचतुरमायामहित्रा भामती ।

स्यादेतत् । अत्यन्ताभावस्य बन्ध्यामुत्स्य मा भून्मर्यादानुपाख्यो हि सः, घटप्रागभावस्य तु मविश्वता घटेनोपाख्येयस्यास्ति मर्यादेत्यत आह-यदि बन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादिति । उक्तमेतदभस्तायया न जातु घटः पटो भवत्येवमसदपि सन्न भवतीति । तस्मान्मृत्पिण्डं घटस्यासत्त्वेऽत्यन्तासत्त्वमेवेति । अत्रासकार्यवादी चोदयति-नन्वेवं सतीति । प्राक्प्रसिद्धमपि कार्यं कदाचिन्कारणेन योजयितुं व्यापारोऽर्थवान्भवेदित्यत आह-तदनन्यत्वाच्चेति । परिहरति-नैप दोष इति । उक्तमेतद्यथा भुजङ्गत्वं न रज्जोर्भियते, रज्जुरेव हि तत्, काल्पनिकस्तु भेदः, एव वस्तुतः कार्यत्वं न कारकानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्यत्र दृष्टान्तमाह-न हीति । कार्यस्य कारकव्यापारसान्पत्यया निरुपाख्यवैयर्थ्यात् बन्ध्यापुत्रनुरपत्तेति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह-यदि चेति । घटप्रागभावस्य घटेन प्रतियोगिनोऽपाख्येयत्वात् कारकव्यापारमाध्यनं युक्तं बन्ध्यापुत्रस्य तु नैपमित्याशङ्क्याऽऽह-वयं त्विति । निमित्तं न कारकव्यापारवदसत्त्वात्समतनदिनि भावः । कार्यस्यासत्त्वं निरस्यता सत्यमेव साधितमिति मन्यानधोदयति-नन्विति । कारकव्यापारो हि सकार्यवादे कार्यस्वरूपसिद्धये वा तदनन्यत्वमिद्वये वा ? नाऽऽह इत्याह-यथेति । द्वितीयं प्रयाह-तदनन्यत्वाच्चेति । कार्यस्य कारणेनाभिव्यक्त्यस्य सकार्यवादे सदा मागन्न तादर्थ्येनापि कारकव्यापारोऽर्थवान्भियते । मा तर्हि कारकव्यापारो भूदित्याशङ्क्याऽऽह-व्याप्रियते चेति । परमते कारकव्यापारस्याऽऽनर्थक्यात्तदर्थवत्त्वानुपपत्तिरसत्त्वं कार्यस्य प्राक्कारे साधयतीति फटितमाह-अत इति । मायाविनो व्याप्रायाकारतापत्तौ मन्वायनेभ्यामकारणस्यापि कार्याकारापत्तौ कारकव्यापारवशाऽऽस्तीति मनाभने-नैप दोष इति । ननु प्रमगपि कार्याकारोऽस्ति न वा । प्रममे कारक-

यतः कार्याऽऽकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमु-
पपद्यते ॥ कार्याऽऽकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव ॥ अनात्मभूतस्या-
नारभ्यत्वादित्यभाणि ॥ न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्त्यत्वं भवति ।
न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्य-
मानोऽपि वस्त्वन्त्यत्वं गच्छति ॥ स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् ॥ तथा
प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्त्यत्वं भवति ॥ मम
पिता, मम भ्राता, मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मच्छेदानन्तरि-
तत्वात्तत्रतत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत् ॥ न ॥ क्षीरादीनामपि दध्या-
द्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां
समानजातीयावयवान्तरोपचितानामङ्कुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ
जन्मसंज्ञा ॥ तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावच्छेदसंज्ञा ॥

रत्नप्रभा ।

स्वप्नवद्यथादर्शनं सर्वमुपपन्नम् । विचार्यमाणे सर्वमुक्तम् । युक्तत्वे द्वैतापत्तेरिति मुग्य समाधानम् ।
समाधानान्तराभावात् । ननु कारणाद्विभक्तमेतदेवोत्पद्यत इति समाधानं किं न स्यादित्याशङ्क्यासत्य-
क्षस्य दूषणमुक्तं स्मरत्याह—कार्याकारोऽपीति ॥ अतः कारणाद्देवामेदाभ्यां दुर्निरूपस्य सदसद्विलक्षण-
स्यानिर्वाच्यामिष्यत्किरनिर्वाच्यकारकव्यापाराणां फटमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः । ननु मृद्यच्छृथुजु-
त्वावयवस्याभिज्ञेयो घटे दृश्यते । तथा च घटो, मृत्त्रिणः, तद्विन्दविशेषत्वाद् दृश्यदित्यत्र आह—
न चेति ॥ वस्तुतोऽन्यत्वं स'यो भेदः । हेतोर्व्यभिचारस्यजान्तरमाह—तथा प्रतिदिनमिति ॥ प्रपह
पित्रादिदेहस्यापराधामेदेऽपि जन्मनाशयोर्भावादभेदो युक्तः । दार्ष्टान्तिके तु मृदादिनाशे सति घटा-
दिकं जायत इति जन्मभिनाशपरिद्वन्द्वसंभवात् कार्याकारणयोर्भेदो न युक्त इति शङ्कते—जन्मेति ॥
कारणस्य नाशामाशङ्कत्वमिद्विरिति परंहरति—नेति ॥ द्रव्यघटादिकार्यानिवृत्तेन क्षीरमृदादीनां प्रा-
क्षत्वात्तानामिद्विरित्यर्थः । ननु यत्रान्यथो दृश्यते तत्र हेतुसिद्धावपि यत्राङ्कुरादी वटदीजादीनाम-
वयो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वाद्दृश्यत्वस्य स्यादित्यत्र आह—अदृश्येति ॥ यत्रान्यङ्कुरादी बीजावयवना-
भामती ।

णाद्रियते कारणस्वरूपमेव हि तत्र, अनिर्वाच्यं तु कार्यरूपं भिन्नमिनाभिन्नमिव चारभास्य इति । तदि-
दमुक्तम्—वस्त्वन्त्यत्वमिति । ननुतः परमाथेवोऽन्यत्र न विशेषदर्शनमात्राद्भवति । साव्यावहारिके तु
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

व्यापारार्थवर्थम् । चरमे एवमदुरवतिनमराऽह—कार्याकारोऽपीति । रज्जुरिव भुजगस्य कारणमेव कार्यस्य
तत्त्वमनो निर्वाच्य कार्यरूपं भिन्नमिव चान्नमिव च भाष्यमन्तार्थमाहस्य प्रागुक्तन्यायप्रयुक्तत्वादित्य-
त्यर्थः । विनशनादेन परिहारमुत्तमा परिणामनादेनापि परिहरति—न चेति । यद्यवयव परमाथेतां भिन्न-
त्वमिति यावत् । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न ह्यति । देवदत्ते विशेषदृष्टिमात्रेण वस्तुतोऽन्यताभावे
हेतुमाह—स एवेति । उक्तार्थमृदाहरणान्तरं स्पष्टयति—तथेति । दृष्टान्तो जन्मोच्छेदव्यवधानाभावात्
वस्त्वन्त्यत्वमिति युक्तं, दार्ष्टान्तिके तु वस्तुत्वमेव जन्मोच्छेदपरिद्वन्द्वसंभवात्तानामिद्विरिति शङ्कते—जन्मेति ।
हेतुसिद्धावपि परिहरति—नेत्यादिना । क्षीरस्य मृदा-सुजादीनां च द्रव्यघटादिकार्यानिवृत्तेन सा-
व्यावधानादीऽपि तद्वन्त्यत्वं एवोपादानं तादेवमिद्विरित्यर्थः । यत्रान्यथो दृश्यते तत्र हेतुसिद्धावपि द्रव्य-
वटदीजादीनामङ्कुरादीनामवयो न दृश्यते जन्मभिनाशपरिद्वन्द्वसंभवात् वस्तुत्वव्यभिचारस्योऽह—अदृश्य-
मानानामिति । यत्रान्यवयवनाशपरिद्वन्द्वसंभवात् न ह्येव एव जन्मनाशोऽपि तत्रान्यवयवव्यभिचारव्यभिचार-

तत्रेद्वजन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदम् ॥ अतः सत्त्वापत्तिः । सतश्चासत्त्वा-
पत्तिः ॥ तथा सति गर्भवासिन उक्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः ॥ तथा
बाल्ययोवनस्थादिरेष्वपि भेदप्रसङ्गः ॥ पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च ॥
एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवादितव्यः ॥ यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं,
तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् ॥ अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः ॥
आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रगुक्तिवत् ॥ समवायिकारणविषयः
कारकव्यापारः स्यादिति चेत् ॥ न ॥ अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्य-
निष्पत्तेरतिप्रसङ्गात् ॥ समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत् ॥
तर्हि सत्कार्यतापत्तिः ॥ तस्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनाव-
तिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि
शक्यं कल्पयितुम् ॥ तथा मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात्तेनतेन कार्याकारेण
नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते ॥ एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेस्त-
त्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते ॥ शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

मन्वयान्न स्त एव जन्मविनाशौ । किन्तुयवान्तरोपचयापचायाम्नां तद्व्यवहार इत्यर्थः । अस्तूपचया-
पचयच्छिन्नेन वस्तुभेदानुमानं, ततोऽसत् उत्पत्तिः, सतो नाश इत्याशयं व्यभिचारमाह-तत्रेद्वगिति ॥
पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत्र बाधरुमाह-पित्रादीति ॥ एतेनेति ॥ कारणस्य सर्वकार्य-
ष्वन्यकथनेनेत्यर्थः ॥ स्वपक्षे दोष परिहृत्य परपक्षे प्रसज्यति-यस्य पुनरिति । असतः कार्यस्य
कारकव्यापाराऽऽहितातिशयाश्रयत्वायोगादविषयत्वेऽपि मृदादीर्षयत्वं स्यादिति शक्यते-समवायीति ॥
समवायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विरुल्य-आद्यं-निरस्यति-नेत्यादिना ॥ द्वितीयम्-
आश्लेषेष्टापत्तिमाह-समवायीति ॥ कार्याणामान्तराकारणानन्यत्वमुपसहरति-तस्मादिति ॥
परमकारणानन्यत्व फळितामाह-तथा मृलेति ॥ असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधः स्यादित्याह-

भामती ।

कथञ्चित्तत्त्वान्यत्वं भवत एवेत्यर्थः । अनथैव हि दिशेषसदर्थो योजयः । अत्र कार्यवादिन प्रति दूषणान्तर-
माह-यस्य पुनरिति । कार्यस्य कारणादभेदे सविषयत्वं कारकव्यापारस्य स्यान्नान्यथेत्यर्थः । मूलका-
रणं नञ् । शब्दान्तराच्चैति सूत्रव्यवयवमन्वयं व्याचष्टे-एवं युक्तेः कार्यस्येति । अतिरोहितायेव ॥१८॥
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

द्वयवहार इति नास्ति वस्तुव्यवयवमित्यर्थः । यथोक्तजन्मविनाशोसगमेनापि वस्तुव्यवयवमनुमेयमित्याशय-
नेकान्तिकत्वमाह-तत्रेति । बीजाकुरादाविति यावत् । व्यभिचारान्तरमाह-तथेति । अतिप्रमङ्गाच्च
भेदानुमानमयुक्तमित्याह-पित्रादीति । अन्यविकारणस्य प्रथमविशयमानतया निमित्तमाश्रयेन क्षण-
भङ्गवादोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्य इति प्रमद्वादनिदिशति-एतेनेति । स्वपक्षे दोष परिहृत्य परपक्षे त प्रस-
ज्यति-यस्येति । तन्मते कारकव्यापारस्य कार्यप्रागमात्रो वा तत्समवायिकारणं वा विषयो नाऽऽद्य
इत्याह-अभावस्येति । द्वितीयं शक्यते-समवायीति । कार्यं समवायिकारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विरु-
ल्येऽऽद्य निरस्यति-नेत्यादिना । द्वितीयं शक्यं वा दूषयति-समवायीति । अमन्वयवादेनिरसन-
फलमुपसहरति-तस्मादिति । पार्श्वस्य कारणादभेदे कारकव्यापारस्य सविषयत्वं नान्यथेति तच्छ-
न्दार्थः । कथं तर्हि प्रतिकार्यं क्षीमादिकारणभेदाकारणात् प्रथमं निमित्तान्यासनाऽऽद्य-तथेति ।
कारणान्तरात्कार्यमिति स्थिते सतीत्यर्थः । विभवेनाद व्यतीकर्तुं नटादिशुद्धाहरणम् । युक्तेरिति मूलाव-
यवव्यापारानुपसहरति-एवमिति । मूलावयवात्तमुवादेते-शब्दान्तराच्चैति । युक्तेरिति शब्दादपि

पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनश्शब्दस्योदाहृतत्वात्, ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं, “सदेव सोम्येदमग्र आसीदिकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६।२।१] इत्यादि “तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीद्” [छां० ६।२।१] इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य कथमसतः सजायेतेत्याक्षिप्य “सदेव सोम्येदमग्र आसीद्” [छां० ६।२।२] इत्यवधारयति ॥ तत्रेदंशब्दवान्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेस्सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यास्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः ॥ यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात्, तदाऽन्यत्कारणात्स्यात् ॥ तत्र “येनाश्रुतश्च्युतं भवति” [छां० ६।१।३] इतीयं प्रतिज्ञा पीडयेत्, सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वाऽन्यद्द्रव्यमिति । स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते ॥ यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते, न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति ॥ एवं तत्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पृष्टं सत्तुरीवेमकुर्विन्दादिकारकव्यापारादिभिर्द्रव्यं स्पृष्टं गृह्यते ॥ अतः संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायंनेवान्यत्कारणात्कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।

यादि तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥ १८ ॥ कार्यम्, उपादानादिभिः, तदुत्पत्त्यावयवतुरन्यमानत्वात् ततोऽपि कारिकाणां वाच्यं मशकादिव दश इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रम्-पटवच्चैति द्वितीयापेक्षेणोच्ये व्यभिचारं स्पृष्टयति-यथा च संवेष्टनेति ॥ आयामः दर्शयन् ॥ १९ ॥ तत्रैव निष्कर्मकार्यकारित्वं हेतुमाशंस्य व्यभिचारमाह सूत्रकारः-यथा च प्राणादीति ॥ एव जीवजगतोर्द्वानन्यत्वात् प्रतिज्ञासिद्धिर्नित्यविकरणार्थमुपसर्तयति-

भामती ।

पटवच्च । यथा च प्राणादि-इति च सूत्रे निगदव्याख्यानैर्न माय्येण व्याख्याते ॥ १९ ॥ २० ॥ (६) ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च सिध्यतीति वक्तव्ये कथमन्तरपदमन्तराटे प्रयुज्यते तत्राऽऽह-पूर्वसूत्र इति । प्रसारणत्वेन शब्दान्तरं भिन्नत्वं-तद्वैक इति । कारणस्येव सत्त्वेऽपि कथं कार्यस्य सत्त्वनिर्दिष्टत्वात् शक्याऽऽह-तत्रेति । उक्ता श्रुतिः सन्मर्थः । प्रतिज्ञानुपपत्तेश्च न सकार्यमादानुपपत्तिरिति चकारानुविना-मुपनिनाह-यादि त्विति । कथं तर्हि प्रतिज्ञोपपत्तेश्च तत्राह-सत्त्वेति ॥ १८ ॥ कार्यमादानादिश्च तदुत्पत्त्यावयवतुरन्यमानतोऽपि कर्तव्याणां वाच्यं मशकवदियनुमानयोर्व्यभिचारमाह-पटवच्चैति । सूत्र व्या-पष्टे-यथा चेति । व्याख्यानान्माह-यथा चेत्यादिना । दृष्टान्निर्दिष्टमर्थं दार्ष्टान्तिकं योजयति-एव-मित्ये । यथाऽपि विद्यायां जगद्भ्रमणोक्त्यास्तत्राऽऽह-अत इति । प्रागुक्तैः नोः मन्व्यभिचार्येन दृष्ट-त्वादीनि यावत् ॥ १९ ॥ कार्यमुपादानादिभिः भिन्नकार्येभ्यः तासामवदित्वाशंस्य व्यभिचारमाह-यथा चेति ।

१ अत्रयमनुपपत्तेश्च-कार्यमुपादानादिभिः निष्कर्मकार्यकारित्वात्, यथाऽपि चेति ।

इतरव्यपदेशाधिकरणम्] रत्नप्रभा—मामती—न्यायनिर्णय—टीकात्रयसमेतम् । (५९७)

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारण-
मात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसरणा-
दिकं कार्यान्तरम् ॥ तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमा-
कुञ्चनप्रसरणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते ॥ न च प्राणभेदानां प्रभे-
दवतः प्राणादन्यत्वम् ॥ समीरणस्वभावाविशेषात् । एवं कार्यस्य कारणा-
दन्यत्वम् ॥ अतश्च कृत्स्नस्य जगती ब्रह्माकार्यत्वात्तदन्यत्वाच्च सिद्धेषा
श्रौती प्रतिज्ञा “येनाऽश्रुतः श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्”
[छा० ६ । १ । ३] इति ॥ २० ॥ इत्यारम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ (७) ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणत्वाद् आक्षिप्यते । चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामा-
श्रीयमाणायाम् हिताकरणाद्यो दोषाः प्रसज्यन्ते ॥ कुतः ॥ इतरव्यप-
देशात् । इतरस्य शरीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः—“स आत्मा
तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छा० ६ । ८ । ७-१६] इति प्रतिबोधनात् ॥

रत्नप्रभा ।

अतश्च कृत्स्नस्येति ॥ २० ॥ (६) ॥ इतिरेति ॥ जीवाभिन्न ब्रह्म जगत्कारणमितिवद्ब्रह्मान्तसमन्वयो
नियमः । स यदि तादृग् ब्रह्म जगज्जनयेत्, तर्हि स्वानिष्ट नरकादिकं न जनयेत्, स्वतन्त्रचेतन-
त्वादिति न्यायेन निरुच्यते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्यत्वमुपजीव्य जीवदोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन्
इति पूर्वपक्षमूत्र गृहीत्या व्याचष्टे—इतरव्यपदेशादित्यादिना ॥ पूर्वपक्षे जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिः
सिद्धान्ते तसिद्धिरिति फटम् । हिताकरणेत्यत्र नञ्यन्यासेनाहितकरणं दोषो व्याख्यातः । आदि-
मामती ।

इतरव्यपदेशाद्विज्ञातकरणादिदोषप्रसक्तिः । यद्यपि शारीरगतपरमात्मनो भेदमाह, ध्रुवपदपापभेद-
मापि दर्शयन्ति श्रुतयो बहवः । न च भेदसमवायेकत्र समन्वयो विरोधात्, न च भेदस्तात्त्विक इत्युक्तम् ।
तस्मात् परमात्मनः सर्वज्ञान शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते । स एव त्वयिउपगमनभेदाद् घटकरकायासाशरभेदेन
प्रयते । उपहित चास्य रूपं शारीरं, तेन सा नाम जीवाः परमात्मनात्मनोऽनुभूयन्, परमात्मा तु
तानात्मनोऽभिज्ञाननुभवति । अननुभवे सार्वभ्यव्याचानः । तथा चाप जीवान् ब्रह्मात्मनोऽनुभूयन्-
आनन्दशरीर-न्यायनिर्णयः ।

सूत्र विभजते—यथा चेत्यादिना । तेषामात्मनिक निरोध व्याप्तिरिति—काभणमात्रेति ।
पुनः प्रवृत्तानां प्राणभेदानां भिन्नभवेनेयाशक्याऽऽह—न चेति । दृष्टान्तोक्तमर्थं दार्शान्तिके
दर्शयति—एवमिति । अत्रिहरणार्थमुपमहरति—अनश्नोति ॥ २० ॥ (६) ॥ एकविज्ञानेन
सर्वभिज्ञानप्रतिज्ञामिरूपे कार्यस्य धरणादनन्यत्र यद्वता तत्रैव न्यायेन जीवस्यापि ततोऽन-यत्त्वमुक्तं तर्हि
जीवधर्मा विनाकरणाद्यो ब्रह्मणि प्रसज्येरिति शङ्कते—इतरव्यपदेशादिति । जीवाभिन्न ब्रह्म जग-
दुपादानं यदन्तमन्वयो नियम म किं यदि तादृग्ब्रह्म जगज्जनयेत्तर्हि स्वानिष्ट जनयेदिति न्यायेन निरु-
च्यते न वेति तदनात्मत्वाभास-साम्यां सन्देहे पूर्वपक्षमूत्रानन्यत्वाह—अन्यत्वेति । समन्वयस्य न्याय-
विरोधसनाधानां तादात्मिगतारविशेष एव च पूर्वपक्षोत्पत्तयोर्विज्ञानाऽऽक्षेप विमृश्य प्रतिज्ञामात्रं विभ-
जते—चेतनाद्वीति।यस्य अदगः सृष्टं न तस्य हितादिनरूपो यस्य च जीवस्य हितादिसन्नयो न तस्य
सृष्टवन्वित्यादिभिरिति—कुत इति।मूत्राप्येन परिहरति—इतिरेति।इतराद्यो जीवोभिय इति व्याख्याय परमात्म

यद्वा-इतरस्य च ब्रह्मणशरीरात्मत्वं व्यपदिशति-“तत्सृष्ट्वा तदेवानुपविशद्” [तै० उ० १।२।६।२] इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शरीरात्मत्वप्रदर्शनात् । “अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छां० ६।३।२] इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नशारीर इति दर्शयति । तस्माद्यद्ब्रह्मणस्त्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेति ॥ अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनस्सौमनस्यकरं कुर्यात् । नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम् । न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलस्सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात् । कृतमपि कथञ्चिद्यद् दुःखकरं तद्विच्छया जह्यात् । सुखकरञ्चोपाददात् । स्मरेच्च मयेदं जगद्विभ्रं विचित्रं विरचितमिति ॥ सर्वा हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति-मयेदं कृतमिति ॥ यथा च मायावा स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिसुपसंहरेत् । स्वकीयमपि तावच्छरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहरन् ॥ एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनाजगत्प्रक्रियेति मन्यते ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

रत्नप्रभा ।

पदोक्तं आत्मादिक्रमापादयति-न च स्वयमित्यादिना ॥ २१ ॥ अधिकन्त्विति । जीवेशयोर्भेदाभामती ।

यात् । तत्रेदमुक्तम्-न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति-इत्यादि । तस्मान् चेतनकारणं जगदिति पूर्वः पक्षः ॥ २१ ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् । सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विषय इति व्याख्यानंतरमाह-इतरस्य चेति । परिणामिनस्त्रणोऽनुप्रवेशपक्ष प्रतिक्षिपति-अविकृतस्येति । ब्रह्मकर्तृको व्यपदेश इतरस्यपदेश इति व्याख्यानान्तरमाह-अनेनेति । जीवप्रयणोरभेदे श्रुतिसिद्धे फलितमाह-तस्मादिति । मृत्यो राजादिना नियुक्तः स्वयमेव स्वस्वानर्थं कुर्वन्टस्येन ततो विदिनाष्टि-स्वतन्त्र इति । स्वतन्त्रस्याप्यस्य स्वानर्थकारित्वं समवति ब्रह्मणस्तु सर्वस्यैव नैवमिति भावः । हितमेव विमज्जते-आत्मन इति । अहितं विशिनष्टि-जन्मेति ॥ जीवस्योपाप्यनिवेकालपरमात्माभेदनस्यतो युक्तमनर्थकारित्वमित्याशंस्य तस्य परमात्मतानुभवेऽपि परमात्मा जीवमात्माभिन्नमनुभवत् त वतीत्यादिप्याह-न हीति । मिथ्याज्ञानमुक्त्वा तात्त्विकोऽनुप्रवेशोऽपि नास्तोत्पादाशयातात्त्विकोऽपि न स्यादित्याह-न चेति । लोत्रया परम्याऽऽत्मनो जगत्कर्तृत्वमिथ्याशक्त्याऽऽह-कृतमर्षीति । स्मृत्युपमपि प्रसङ्गे मर्यादादित्याह-स्मरेच्चैति । अनुभूते स्मृतिनिदमाभावात्नैवमिथ्याशंस्य स्रष्टृत्वेन सृष्टियोग्यमेवादिप्याह-सर्वा हीति । न चेश्वरस्यास्यैव स्मृत्युपे जीवेशेति तदभिन्ने तद्व्यपदेशादिति भावः । जगत्तो मायामयं तादृकदोषानवकाशात्तत्राविशारथमधिकरगमनारम्यनिर्वाशात् ॥ २२ ॥ यथा चेति । शारीरस्यापि फलितुपसंहरणं एतन्निर्वापितारमित्यभावात्तस्याऽऽह-स्वमर्षीति । शुद्धिर्नैव शरीरित्वमेवाऽऽत्मनः सृजतीति न्यायनिर्णयं श्रीगोविन्दः ब्रह्मणो विषयमृष्टिवर्जितः समरस्यस्यासिद्धिर्नियुक्तमिति-एतन्मिति । ब्रह्मानिष्टस्य कार्यप्रसङ्गम न काल्य भेदात्तयो सति स्वतन्त्रादिपिऽनुप्रवेशेति भावः ॥ २१ ॥ विज्ञानस्यैवतत्त्वनि-अधिकं

इतरव्यपदेशाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-दीकात्रयसमेतम् । (५९९)

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । यत्सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्ध-
मुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत्तद्व्यं जगतस्वष्टारं ब्रूमः ॥ न तस्मिन् हिता-
करणाद्यो दोषाः प्रसज्यन्ते ॥ न हि तस्य हितं किञ्चित्कर्तव्यमस्ति,
अहितं वा परिहर्तव्यम् ॥ नित्यमुक्तस्वभावत्वात् ॥ न च तस्य ज्ञान-
प्रतिबन्धशक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिद्रूप्यस्ति । सर्वज्ञत्वात् । सर्वशक्ति-
त्वाच्च ॥ शारीरस्वनेवंविधः । तस्मिन्न प्रसज्यन्ते हिताकरणाद्यो
दोषाः ॥ न तु तं वयं जगतस्वष्टारं ब्रूमः ॥ कुन एतत् ॥ भेदनिर्दे-
शात् । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्च्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
[बृ० २ । ४ । ५] “सांख्येष्टव्यस्म विजिज्ञामितव्यः” [छां० ८ । ७ ।
१] “सता सोम्य तदा सम्प्रभो भवति” [छां० ६ । ८ । १] “शारीर
आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वाहृतः” [बृ० ४ । ३ । ३५] इत्येवञ्जातीयकः
कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति ॥ नन्वभेदनिर्देशोऽपि
दर्शितः—“तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८ । ७-१६] इत्येवञ्जातीयकः ।
कथं भेदाभेदो विरुद्धो सम्भवेयात्ताम् ॥ नैव दोषः ॥ आकाशघटाका-
शन्यायेनोभयसम्भवस्य तत्रतत्र प्रतिष्ठापितत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

ज्जीवजगतोर्दोषा प्रथमि स्युः । तत्रगताश्च सृष्टिमहारमस्मिन्नुत्पादयो गुणा जीवे स्युः । न चेष्टा-
पत्तिः । जीवस्य म्शारीरेऽपि सहारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्र व्याचष्टे—तुशब्द इत्या-
दिना ॥ जीवेश्वरोऽङ्के शिम्भप्रतिभिम्भोरिण कृत्विनभेदाङ्गीकाराद्वैयव्येति सिद्धान्तपर्यायः । यदि
वयं जीव सष्टारं ब्रूमः, तदा दोषाः प्रसज्यन्ते । न तु तं ब्रूम इत्यन्वयः ॥ किञ्चामेदज्ञानादूर्ध्वं
भामती ।

एवायया जीवान् वस्तुतः भात्मनोऽभिज्ञानं पश्यति, परदक्षेण न भासते एतं सुखदुःखादिष्वेदनामज्ञो-
ऽन्वयविद्यारशास्त्रेण तद्वदभिमान इति । तथा च तेषां सुखदुःखादिष्वेदनायामन्वयमुदामीन इति न तेषां
बन्धनागारनिवेशोऽपि न क्षतिः काश्चिन्ममेति न शिवाकारणादिदोषापापतिरिति रादान्त । तदिदमुक्तम्—
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

त्विति । तद्व्याचष्टे—तुशब्द इति । यदुक्तं हिताकरणादयो दोषा प्रथमि प्रादुष्युरिति
सत्राऽऽह—यत्सर्वज्ञमिति । तत्र हेतुमाह—न हीति । नित्यमुक्तस्यापि प्रथमो मायाशक्ति-
योगादिभक्तिनिर्मातृत्वमिच्छति भावः । यत् कर्तृत्वेन स्मृत्वेन च भवितव्यं स्वयमेव चोपमर्त-
व्यमिति तत्राऽऽह—न चेति । क्वचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धो नैव हेतुमाह—सर्वज्ञत्वादिति । क्वचिदपि
शक्तिप्रतिबन्धो नास्तीत्यपि हेतुमाह—सर्वशक्तित्वाच्चेति । तांहे क्वचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धमायादम्न-
दादिपि रक्षणोऽपि प्रतिकारणत्वात्तत्राऽऽह—शार्गगस्त्विति । तदभेदात्प्रतिबन्धनि मष्टारं तेषां प्रमक्ति-
माशक्त्योक्तम्—न त्विति । संप्रभेदे दर्शितव्यवस्थानुपपत्तिरिति शङ्कते—कुत इति । भूतात्मन हेतुम-
वतार्य व्याचष्टे—भेदनिर्देशादिति । कर्तृकर्मादीं वादिशब्दो व्यक्तिभेदविषयः । सर्वस्यापि जीवमदगो-
र्भेदनिर्देशस्य कर्तृकर्मान्तराणां । इदानीं पूर्ववर्ती पूर्वाक्तं स्मारकभेदनिर्देशस्यासापत्तत्वात्साहच-
र्येण न त्विति । तुत्यन्तया श्वोरपि निर्देशयोः साधक्यमाशक्त्याऽऽह—कथमिति । बाल्यभेदकत्वमीया-
पि नानाव्यभिचयभक्तिनिर्देशोपपत्तिरिति परीक्षति—नैव दोष इति । इतश्च प्रथमतः नृद्वैव जीवगत

अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति, तदा जीवस्य संसारित्वं, ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वम् ॥ समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् ॥ तत्र कुत एव सृष्टिः, कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः ॥ अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिः ॥ हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो, न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम ॥ जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् ॥ अबाधिते तु भेदव्यवहारे "सोऽन्वेष्टव्यस्स विजिज्ञासितव्यः" [छां० ८ । ७ । १] इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्वनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैदूर्यादयः, अन्ये मध्यमवीर्यास्सूर्यकान्तादयः, अन्ये महीणाश्च वयसप्रक्षेपणार्हाः पापाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते, यथा चेकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि वीजानां बहुविधपत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिम्पाकादिपुलभ्यते, यथा चेकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति, एवमेकस्यापि

रत्नप्रभा ।

वा दोषा बाधायन्ते पूर्वं वा—नाद्य इत्याह—अपि चेति ॥ उक्त मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य स्रष्टृत्वमपि—अविद्येति ॥ कर्तृत्वादिवृद्धिर्मोक्षसाधे देहवर्मास्थान दृष्टान्तयति—जन्मेति ॥ द्वितीयं प्रत्याह—अबाधिते त्विति ॥ ज्ञानादूर्ध्वं स्रष्टृत्वादिवर्माणां बाधात् पूर्वं च कथितमेतदेव व्यस्योपपत्तेर्न क्रियद्वयमित्यर्थः ॥ २२ ॥ नन्वखण्डैकरूपे ब्रह्मणि कार्यं जीवश्वरैश्चिद्यं कथय तत्कार्यवैचित्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः—अश्मादिवच्चेति ॥ किंपाको मृदाताडकश्च ॥ तत्कार्यमंकारस्याभामती ।

अपि च यदा तत्त्वमसीति । अपि चेति चः पूर्वोपपत्तिसाहित्यं बोधयति, नोपपत्त्यन्तरात् ॥ २२ ॥ स्यादेतत् । यदि ब्रह्मनिर्गमो जगत, हन्त सर्वस्यैव जीवस्यैतन्व्यप्रमद् इत्यन्त आह—अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ।

आनन्दागरीय—न्यायनिर्णयः ।

बाहिताकरणादि परस्परं न समवनीत्याह—अपि चेति । तत्त्वमनीतिवाक्यार्थज्ञानादूर्ध्वमेदागमाद्व्यनः स्रष्टृत्वं जीवस्य तस्य च हिताकरणादि श्रवणः स्वादिति वा प्राप्तेन वा तद्वगमादिति निश्चयाऽऽपे दोषमाह—यदेति । भेदव्यवहारस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वमगमिदमिवासांस्याऽऽह—अविद्येति । कार्यकारणाविकृतना भ्रान्तिगतित्यत्र दृष्टान्तमाह—जन्मेति । द्वितीयं प्रत्याह—अबाधिते त्विति ॥ २२ ॥ परस्यैवापिबाधनाच्छेदस्य जीवस्यैतन्व्यस्य सुषुप्तदृग्मादिसंज्ञो न तु गत्तवो जीवो वा तत्रिष्टदृग्मादि पाऽस्तौति पश्यतो हिताकरणादिदोषामप्यशीयुक्त तस्य जगत्कारणमित्युक्तम् । इदानीं चिदानन्वये कल्पस्य ब्रह्मणो जगत्कार्यं चैतदपि चैतनमेव इत्यादिवासाह—अश्मादिवच्चेति । नत्र इत्यन्वये च श्रवणमन्वच्छान्तं स्वाचष्टे—यथा चेति । धर्मवैचित्र्यदृष्टान्तमाह—यथा चेति । कथंनिर्गमैश्चिद्यन्मुदारमि—यथा चैकस्येति । दृष्टान्तप्रमत्त दाशान्तिरु दर्शयति—प्रमिति । ब्रह्मणो जगत्कार्यं तस्यैव जगत्कार्यमिति परस्परवैचित्र्ये दोषः । मौन्य चर्य-

उपसंहारदर्शनाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६०१)

ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इति ॥ अतः-तदनु-
पपत्तिः परपरिकल्पितद्रोषानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य
वाचारम्भणमात्रत्वात् स्वप्रदृश्यभाववैचित्र्यवञ्चोत्थम्युच्चयः ॥ २३ ॥
इतीतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ (८) ॥

चेतनं ब्रह्मेकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते ॥ कस्माद् ॥

रत्नप्रभा ।

नादिशक्तिभेदाद्वैचित्र्यमिति भावः । सूत्रस्थचकारार्थमाह-श्रुतेश्चेति ॥ ब्रह्म, जीवगतदोषवत्, जीवा-
भिन्नत्वात्, जीवनिर्दिश्याद्यनुमान स्वतःप्रमाणनिस्त्वद्यत्वादिश्रुतिनाप्रितम् । किञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वादि-
विकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव तावदोषो नास्ति । कुतो निम्बस्वानीयवशाशेषविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य
दोषप्रसक्तिः । यत्तु ब्रह्म, न विचित्रकार्यप्रवृत्ति, एकरूपत्वाद्, व्यतिरेकेण मृत्तत्त्वादिवदिति ।
तन्न । एकरूपे स्वप्रदृशीव विचित्रदृश्यस्तुवैचित्र्यदर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः । तस्मात् प्रायगभिन्ने
ब्रह्मणि समन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ (७) ॥ उपसंहारदर्शनादिति ॥ अमहायाद्रूपगो जगत्सर्ग
ब्रुवन् समन्वयो विषयः । स किं यदसहाय तन्न कारणमिति लौकिकरूपायेन निरुच्यते न वेति सन्देहे
पूर्वमीवात्रिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवद्रोषा न प्रसज्यन्त इत्युक्तम् । सम्प्रति उपाधितोऽपि विभक्त ब्रह्मण-
भेदादिकं सहकारं नास्ति । ईशानानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणं पूर्वपक्षमूलाद्य व्याचष्टे-चेतनमि-
भामती ।

अतिरोहितार्थेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ २३ ॥ (७) ॥ उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि ।
ब्रह्म स्वन्वेकमद्वितीयतया परानपेक्ष क्रमेणोत्पद्यमानस्य जगतो विभिन्नविचित्ररूपस्वोपादानमुपेयते तदनु-
पपन्नम् । न होकरूपात्कार्यभेदो मधितुमर्हति, तस्याकस्मिन्नन्वप्रसङ्गात् । कारणभेदो हि कार्यभेदहेतुः क्षीर-
बीजादिभेदादप्येवुरादिकार्यभेददर्शनात् । न चाक्रमाकारणात् कार्यक्रमो भुञ्ज्यते, समर्थस्य क्षेपायोगाद्-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्वार्थमाह-श्रुतेश्चेति । ब्रह्मकारणवादिन्याः श्रुतेप्रामाण्ये हेत्वभावात्पूर्वपञ्चानुमान तद्विरोधादप्रमाण-
मित्यर्थः । ब्रह्म स्वाभिन्न जीव न पश्यति चेदसर्गज स्यात्पश्यति चेदात्म्येव सत्त्वार पश्येदित्याश-
ङ्क्याऽऽह-विकारस्येति । यथा दर्पणादां मण्डितमा मान पश्यन्नपि मीरन्तस्य मिथ्यात्व जानन्न तेना-
ऽऽमान गोचरि । तथा स्वाभिन्न जीव पश्यदपि ब्रह्म तद्वृत्तयेन भावमसारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात्
तेनाऽऽमान शोचिषुमर्हतीत्यर्थः । यत्तु जगत्वेकरूपप्रकार्यं कुतो वैचित्र्यमिति तत्राऽऽह-स्वप्नेति ।
यथा द्रुमदृश्यानां भावानांमेकरूपप्रदगमिष्ठानत्वेऽपि पण्डितमूर्त्तादिर्यैचित्र्य दृष्टमेवमेकाचिदाभाविष्ठानपेजसि
जोपेश्वरादिर्यैचित्र्याप्रितोप्राज्ञगतधेननकारणत्वमविरुद्धमिति भावः ॥ २३ ॥ (७) ॥ सजातोपभेदा-
भावात्प्रभेन ब्रह्मणो जगद्वेत्तुन्माक्षिप्य परिद्वनम् । इदानीं विज्ञानोपभेदाभावादाय तद्वेत्तुन्माक्षिप्य
परिहरति-उपसंहारदर्शनादिति । अमहायाद्रूपगो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं ब्रह्म नोपा-
दानममहायत्वात्समतपदिति न्यायेन निरुच्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां सदेहे पूर्वमीवात्रिक-
भेदाद्विजाकरणादिरोधः समाहितः । अत्रयुवाविनाऽपि विभक्तमधिष्ठानादि नास्तीश्वरानानात्वाभासत्वात्तद्व-
विचित्रकार्यानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षमाह-चेतनमिति । अत्रापि समन्वयस्य न्यायविशेषिकोचसमाधानात्पूर्व-
देव पादादिसगणिकत्वे । प्रविहाने पूर्वपक्षं प्रथमवैक हेतुमाह-कस्मादिति । लोके कारणभेदादेव कार्य-
भेददर्शनादप्यथा तदानमिन्नत्वात्तात्कार्यक्रमस्य च कारणक्रमापेक्षयाऽद्वितीये ब्रह्मणि क्रमवसत्ता-

उपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्तारो मृद-
 ष्वचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनास्तन्तस्तत्तत्कार्यं कु-
 र्वाणा दृश्यन्ते ॥ ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतम् ॥ तस्य साधनान्तरानुपसं-
 ग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत ॥ तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत् ॥ नैष
 दोषः ॥ यतः क्षीरवद द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते ॥ यथा हि लोके क्षीरं
 जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं, तथे-
 हापि भविष्यति ॥ ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत
 एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकम् । कथमुच्यते क्षीरवद्धीति ॥ नैष दोषः ॥
 स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं च परिणाममात्रामनुभवत्येव ॥ त्वार्यते
 त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय ॥ यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्याद्,
 नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्दधिभावमापद्येत ॥ न हि वायुराकाशो बाष्ण्या-

रत्नप्रमा ।

त्यादिना ॥ षट् इत्येवम् । कारकाणाम् उपसंहारः—वेदनम् । उत्तराध्यायस्य क्षीरार्दी व्यभिचार इति
 सिद्धान्तपत्ति—नैष दोष इति ॥ शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारणत्वमिष्टमेव । निशिष्टस्यैश्वर्यस्य तु मायेन सहाय इति
 मायेनाह—बाह्यमिति ॥ क्षीरस्याप्यातवनादिमहायोऽस्तीत्यसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याशयस्य सहा-
 यामायेऽपि यद्य कस्यचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्व्यभिचारतादयम्यमित्याह—नन्वित्यादिना ॥
 तर्हि सहायो व्यपेक्षताह—त्वार्यते इति ॥ ननु त्वार्यते क्षीरं दधिमानाय शैत्यं कार्यत इति किमर्थं
 कथ्यते, स्वतोऽशक क्षीरं सहायेन शकं त्रियत इति किं न स्यात् । तत्राह—यदि चेति ॥ शक्य-
 मामती ।

द्वितीयतया च क्रमवत्सहकारिसमप्रदानानुपपत्तेः । तदिदमुक्तम्—इह हि लोके इति । एतेक
 मृदादि कारक देषा तु सामर्थ्य मायनम्, ततो हि कार्य साधययेन, तस्मान्नाद्वितीयं यत्र जगदुपादान-
 मिति प्राप्ते, उच्यते—क्षीरवद्धि । इदं तावन्नान् पृष्टो व्याचष्टान्—किं तत्रिक्रमस्य स्वयमेवैवेदमुच्यते
 उवानादिनामव्यपत्रीजमपि काव्यनिक मार्गस्य मर्शेतिचम् । तत्र पूर्वमिन्न कथं किं नाम ततोऽद्विती-
 यादसहायादुपजायते । न हि तस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्यमायस्य वस्तुस्य कार्यमिति । तथा च श्रुतिः—'न तस्य
 कार्यं कस्य च विद्यते' इति । उत्तरमिन्मु कथं यदि कुठात्रात्यिदं यन्तयतिस्त्विन्महकारि काण्णाभावात्-
 नुपादानत्व साध्यते, ततः क्षीरादिमिन्व्यभिचारः । तेषां हि वातचेतनादिराणानेच्छा एव साहाय-
 यानन्दगिरीय—न्यायार्थनर्णयः ।

मिन्व्यपत्रीजमपि न क्रमवत्सहकारिसमप्रदानानुपपत्तेः । इह हीति । अत्र मायनशब्दमनामपी
 श्ने । यत्र नोपादानमहायत्ता नैवमुच्यते । यत्र जगतो न निमित्तमनदायत्ता नैवमुच्यते । तत्र
 मत्यान' मनाह—ब्रह्म चेति । उक्तानुमानकत्वमुपपत्ति—तस्मादिति । निशुद्धतयादिभ्यां निशिष्ट-
 ब्रवापेक्षया वेदमुच्यते' नाऽऽयः । सिद्धमाय्यादि व्यभिचये शिवाये तन्मोक्षतदनान्तिनेः दूषयति—नैष दोष
 इति । किं वाद्यमहकारिभिरादनुपादानं किं नाऽऽयत्तस्यकारिभिराद्यादिति निश्चयाऽऽय व्यभिचा-
 र्मिन्वेन निरस्यसुदाहरणं मिश्र्योति—यथा हीति । दृष्टान्ते त्विदमान. शुद्धने—नन्विति । क्षीरादि
 स्त एव षाट्कारिभिरुपशेन परित्यागदर्शनादमत्रोपनिशुक्तेति परिहरति—नैष दोष इति । शीघ्र-
 देशे तत्रान्यव्यतिरेकमिदंति कुतो भेदेऽप्यपि याशक्त्याऽऽ—त्वार्यते त्विति । त्वार्यते इत्येव कार्ये शी-
 टमिन्मासादीन्त्यादिना । विद्याशक्त्य मदर्शयतेऽप्यपि कार्योपादानदर्शनादप्यादिमाये न्न नि-
 र्हीयतेः सामर्थ्यमित्याह—यदि चेति । तेष्व दृष्टान्तेन स्रष्टृत्वमिति—न हीति । किमर्थं तर्हि कारकस्यपदेऽपि

१ स्रष्टृत्वमिति तत्राद्येति न तत्राद्येति पूर्वस्यैव तत्राद्येति ।

दिना बलाद्धिभावमापद्यते ॥ साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता सम्पद्यते । परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म । न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता सम्पादयितव्या ॥ श्रुतिश्च भवति—“न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विधिष्वेव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च” [श्वेता० ६ । ८] इति ॥ तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात्क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत्-उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावः ॥ दृष्टत्वात् ॥ चेतनाः पुनः कुलालादयस्साधनसामग्रीमपेक्ष्येव तस्मैतस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते ॥ कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्ततेति ॥ देवादिवदिति श्रुमः-यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्येव किञ्चिद्बाह्यं साध-

रत्नप्रभा ।

सहायसम्पदा किं कार्यमियत्राह-साधनेति ॥ सहायप्रशंसाभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति । तत्र आतन्त्रनप्रशंसेष्यभावात् तूत्तमद्विमात्रसामर्थ्यं व्यप्यते इत्यर्थः । तर्हि शक्तित्वज्ञोऽपि सहायो ब्रह्मणो वाच्यः । तत्राह-परिपूर्णंति ॥ निरपेक्षमायाशक्तिरुत्तमर्थः । तादृशशक्तौ मानमाह-श्रुतिश्चेति ॥ २४ ॥ ननु ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्यसहायत्वान्मृदादिशून्यकुटात्रादिवदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्याख्यानार्थां शक्यामाह-स्यादेतदिति ॥ तस्यापि हेतोर्देवादीं व्यभिचार इत्याह-देवादिवदिति ॥ लोभयते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थसादादिशास्त्रं दृढव्यवहारश्च, अभिव्याज मरुत्स्यः ।

भामती ।

पास्तपदो न स्वत एव परिणामान्तरमासादयन्ति । अत्रान्तरकारणानपेक्षत्वं हेतुः क्रियते, तदसिद्धम्, अनिर्लोप्यनापत्पत्नीजसहायत्वात् । तथा च श्रुतिः-‘माया तु प्रकृतिरिगान्मायिनस्तु महेश्वरः’ इति । कार्यक्रमेण तत्परिष्कारोऽपि क्रमशानुज्ञेयः । एकस्मादपि च विचित्रशक्तं कारणानेककार्योत्पादो दृश्यते । यथैकस्माद्ब्रह्मदेवताकायेकस्माद्वा क्रमेण, सर्वोपनिषद्भाष्यकाराः ॥ २४ ॥ यदि तु चेतनचे सतीति प्रशंसायाञ्च क्षीरादिभिर्बहिर्भाष्यैः, दृष्टा हि कुटात्रादयो बाह्यमृदाद्यपेक्षा, चेतनं च क्रमेण, तत्रेदमुपलक्ष्यते-देवादिवदपि लोके । लोभयतेऽनेनेति लोकां शब्द एव तस्मिन् ॥ २५ ॥ (८) ॥

आनन्दगिरीय-पायनिर्णयः ।

त्राऽऽह-साधनेति । न हि स्वतोऽमनी शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यत इति न्यायादिग्रमानेन क्षीरादिशक्तिः साधनसामग्र्योपचापन इत्यर्थः । क्षीरादीनां यथाधनाभावेऽप्यन्तरसाधनसत्रावात्कारणता युक्ता, प्रदग्-भृत्कारणान्नाऽऽन्तरमपि सात्त्विकदृष्टादीष्टमिति कथं कारणेनेति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह-परिपूर्णंति । मय परिपूर्णशक्तिरुत्तमर्थं प्रमाणमाह-श्रुतिश्चेति । कार्यक्रमेण तत्परिष्कारोऽपि क्रमशानुज्ञेयः । शक्ति-भेदान् तद्विशिष्टकारणोऽपि भेदमिद्वित्यभिमनयोपसहरति-तस्मादिति ॥ २४ ॥ चेतनचे सत्यसहायत्वादिनि प्रशंसायादुक्तमनैकात्मिकत्वं परिश्रुं शक्यमिवाशङ्क्याऽऽह-देवादिवदिति । मन्त्राद्यर्थो-माशङ्क्यामाह-स्यादेतदिति । चेतनप्रशंसेष्येण व्यभिचारनिवारणमाह-उपपद्यत इति । विशिष्टेन हेतुना प्रमगो जगद्देवतुं निषेधे दृष्टान्तमाह-चेतना इति । विशिष्टमनुमानं निगमयति-कथमिति । विशिष्टस्यापि हेतोरेकेकान्तिरुक्तं तदस्यमिति परिहरति-देवादिवदिति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे-यथेति । अस्मदादिभ्यो देवादिनि प्रशंसा दर्शयति-महाप्रभावा इति । नेपथ्यमभिसानुपहमनेऽप्येवमिदमगहा-यचमिन्याशङ्क्याऽऽह-अनपेक्ष्येति । तथाऽपि शुद्धशोभितमनिवातस्य मृदावांशीनां चामाये युतो देहा-

नमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव ह्यभूतपूर्वाणि बहूनि
 नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा उप-
 लभ्यन्ते ॥ मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् ॥ तन्तुनाभश्च स्वत एव
 तन्तुं सृजति, बलाका चान्तरेणैव शुक्रं स्तनयित्पुरवश्रवणाद्भ्रमं
 धत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित्प्रस्थानसाधनं सरोन्तरात्सरोऽन्तरं
 प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वत एव जग-
 त्प्रक्षयति ॥ स यदि ब्रूयाद्यदा ते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते
 दाष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्वभावा न भवन्ति ॥ शरीरमेव ह्यचेतनं
 देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादने उपादानं, न तु चेतन आत्मा ॥
 तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाच्छाला कठिनतामापद्यमाना तन्तु-
 भवति । बलाका च स्तनयित्पुरवश्रवणाद्भ्रमं धत्ते । पद्मिनी च चेतन-
 प्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात्सरोऽन्तरमुपसर्पति बल्लीव
 वृक्षं, न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे व्याभियते ॥ तस्मान्नेते
 ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति ॥ तं प्रति ब्रूयात् । नायं दोषः ॥ कुलालादिदृष्टा-

रत्नप्रभा ।

ननु देवाद्यूर्णनामात्तदृष्टान्तेषु शरीरेषु चेतनत्व नास्ति । बलाकापद्मिनीचेतनयोर्भ्रमप्रम्यानकर्तृत्वं मेवशब्द-
 शरीरं च सहायोऽस्ति । अतो त्रिभिर्दृष्टोर्नैव व्यभिचार इति शक्यं—स यदि ब्रूयादित्यादिना ॥
 व्यभिचारोऽस्तीति पठित्ति—तं प्रति ब्रूयादिति ॥ अयं दोषः—दृष्टान्तैर्भव्यान्वयः । अत्र हि त्तौ
 चेतनत्वमहोपाधिपदवत्त्वं चित्तान्तात्मापन्नदेहसाधारण प्राप्नोति । न तु मुक्त्याभवत् । तत्र कुत्यादृष्टान्ते
 साधनैर्न्यापत्तेः । असहायत्वं च चेतनस्य स्वातिरिक्तत्वेनून्यत्वं । तदुभय देवादिषु अस्तीति
 व्यभिचारः । देहस्य स्वान्त पानिनेन स्वातिरिक्ततामाप्नात् । तथा च कुत्यादृष्टान्त्यं देवादीनां घटा-
 दिकार्ये स्वातिरिक्तानपेक्षत्वादेवैतदक्षय्यं ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षयात् नर्देवादीनां कार्यारम्भे नास्येक-
 रूपा सामग्री । श्रूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य सकल्पमात्रेण द्रौपद्याः पटपरम्परोत्पत्तिः । अतः

भामती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायानिर्णयः ।

दीनां प्रासादादीनां च निर्माणमित्याशङ्क्याऽऽह—ऐश्वर्येति । अस्मदादिद्यममात्रमानमैश्वर्यविशेषप्रकाशनेन
 योगन्तत्कार्यप्रयत्नमामर्थ्यं तस्मादिति यावत् । तत्र कार्याधिगमामग्रीमरतौ हेतुत्वमाह—अभिध्या-
 नेति । सहायतिरिक्तकारणानपेक्ष्यबमुक्तमेव मात्रशब्दार्थस्यैव स्पष्टीकरणम्—स्वत एवेति । लोके
 नैवमुपक्रमोऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—मन्त्रेति । मन्त्रे लोकात्तदेन लोकयनेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शङ्कम् । अति-
 शब्देन शृङ्खलहारश्च सृष्टीयः । यच्च देवादिषु मन्त्रादिप्रामाण्यं च निमित्तपत्ते त प्रति धौविका-
 न्मुदाहरणानि दर्शयति—तन्तुनाभश्चेति । एतदृष्टान्तानां दाष्टान्तिरमाह—एवमिति । देवादिप्रामे
 त्रिशिष्टस्य हेतौ व्यभिचारस्त्वयोपादानां चेतनतामापादिति शङ्कते—न यदीनि । ऊर्णनामदृष्टान्ते
 च तुल्य व्यभिचारनिवारणमित्याह—तन्तुनाभस्येति । बलाकादृष्टान्ते चामशयतामापादितिदृष्टोर्नै
 व्यभिचारोऽस्तीत्याह—बलाका चेति । पद्मिनीदृष्टान्ते तन्तुनामदृष्टान्तव्यभिचारमगातिमित्याह—पद्मिनी
 चेति । व्यभिचारमित्याह—दृष्टोर्नैवामोपसर्पिताह—तस्मादिति । देवादिदेव्याऽऽह—स्वयमेवपत्ते
 देवादिप्रामेण्यत्तत्र व्यभिचारमगातिमित्याह—नैव प्रतीति । प्रागुदृष्टान्तानामप्यनयोऽप्यमुपपत्ते

न्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति ॥ यथा हि कुलालादीनां देवा-
दीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते
न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षत इत्येतावद्वयं
देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः ॥ तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्व-
पामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ इत्युपसंहार-
दर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ (९) ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वयं
परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितम् ॥ शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुन-
राक्षिपति-कृत्स्नप्रसक्तिः, कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः
शामोति । निरवयवत्वात् ॥ यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभविष्यत्,

रत्नप्रभा ।

सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वम् ॥ २५ ॥ (८) ॥ कृत्स्नप्रसक्तिरिति ॥ क्षीरदृष्टान्तेन ब्रह्म
परिणामीति अमोक्षत्वा पूर्णपक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थो भिन्नतः । न परिणाम इति निर्णयार्थमिदमधिकरण-
मिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यसमूहतिमाह-चेतनमिति ॥ निरवयवत्वाद् ब्रह्मणो जगत्सर्ग
पदम् समन्वयो विषयः । स किं यन्निरवयव तन्न परिणामीति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे वि-
रुध्यत इति पूर्णपक्षस्य व्याचष्टे-कृत्स्नेति ॥ ब्रह्म परिणामीति वदता वक्तव्य-ब्रह्म निरवयव माययत्वं
वा । आद्ये सर्वस्य ब्रह्मणः परिणामात्मना स्थितिः स्यादित्युक्तं व्यतिकेददृष्टान्तेन विरुष्टोनि-यदि ब्रह्मे-
भामती ।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । ननु न ब्रह्मणस्तत्ततः परिणामो येन कार्त्स्न्यमागच्छेत्तन्ना-
द्विष्येत । अविद्याकल्पितेन तु नामरूपवृक्षणेन रूपभेदेन व्यावृत्ताव्यावृत्तात्मना तत्त्वान्यवयवम्यामन्निर्वर्चनीयेन
परिणामादिव्यवहास्यपदत्वं त्रयप्रतिपत्तये । न च कश्चिन् रूपं वस्तु स्पृशति । न हि चन्द्रमपि तेमिरिकस्य
द्विवक्त्रपना चन्द्रमसो द्विवत्मावहति । तदनुपपत्त्या वा चन्द्रमसोऽनुपपत्तिः । तस्मादास्तासौ परिणाम-
मकल्पनानुपपद्यमानापि न परमार्थसन्तो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमावहति । तस्मात्पूर्वपक्षामात्रादनारभ्यमिदमपि-
करणमिति, अत एव-चेतनमेकम् । यद्यपि श्रुतिशतादेकान्तिरुद्वेत्तप्रतिवादनपरात् परिणामो बन्धुनो
भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भिन्नचित्त वैश्लेष्यमेव स्पष्टयति-यथा हीति । सिद्धे व्यभिचारे फलितं मृत्ताना-पर्यमुपसर्तति-तस्मादिति ।
कुञ्जलादेरेव समहायस्यैव कारणत्वं ब्रह्मणो न शक्यं निष्यन्दु देवादिवदसहायस्यापि तदुपपत्तोरिति भावः ॥
॥ २५ ॥ (८) ॥ पूर्वाधिकरणोक्तक्षीरादिवद्देवादिपरिणामिन्नब्रह्मे तन्निराकरणार्थमधिकरणमनारभ्यपूर्वपक्षपति-
कृत्स्नप्रसक्तिरिति निरवयवत्वाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गमुक्तसमन्वयो विषयः । स किं सायस्यैव नानानाशेषापादानेति
न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासनाभासत्वात्सर्गो सदेहे पदमगापूर्वपक्षस्य मायामयत्वेन परेकास्यधिकर-
णानारम्भमाशंस्य सगतिमाह-चेतनमिति । शास्त्रार्थस्य परिशुद्धिर्नाम परिणामपरत्वरूपेण निरवयवत्वस्य
तदर्थमधिकरणारम्भे प्रथममाक्षेपमूनमित्यर्थः । अत्रात्रिसमन्वयस्य न्यायविरोधसमाधानात्वादादिमगचित्तुष्टय
पक्षे च द्रष्टव्यम् । यदि क्षीरमिव दृश्यात्मना ब्रह्म जगदाकारेण परिणमेत्तदा सायस्येन वा तदेकदेशेन
वा परिणमेदाव प्रत्याह-कृत्स्नेति । तन्म कारणभूतब्रह्माम्ने तदराधीनस्य कार्यस्यापि मत्तारयोगान्
किंचिदपि स्यादिति शेषः । द्वितीयं निरस्यति-यदीति । ब्रह्मणः सायस्यत्वाभावादेकदेशपरिणामानुपप-

ततोऽस्यैकदेशः पर्यणस्यद्, एकदेशश्चावास्थास्यत ॥ निरवयवं तु ब्रह्म
 श्रुतिभ्योऽवगम्यते—“निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवयवं निरञ्जनम्”
 [श्वेता० ६ । १९] “दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः”
 [मुण्ड० २ । १ । २] “इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव”
 [बृ० २ । ४ । १२] “स एष नेतिनेत्यात्मा” [बृ० ३ । ९ । २६]
 “अस्थूलमनणु” [बृ० ३ । ८ । ८] इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधि-
 नीभ्यः ॥ ततश्चैकदेशपरिणामासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्या
 मूलोच्छेदः प्रसज्येत ॥ द्रष्टव्यत्वोपदेशानर्थक्यं चापन्नम् ॥ अयत्नदृष्ट-
 त्वात्कार्यस्य ॥ तद्द्रव्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽसम्भवादजत्वादिशब्दकोपश्च ॥
 अथैतदोपपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत । तथापि ये निर-
 वयवत्वस्य प्रतिपादकाशब्दा उदाहृतास्ते प्रकृष्येयुः ॥ सावयवत्वे
 चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति ॥२६॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वस्मत्पक्षे काश्चिदपि दोषोऽस्ति—

रत्नप्रभा ।

त्यादिना ॥ पर्यणस्यत् परिणतोऽभिव्यक्तम् । एकदेशश्चावास्थास्यत् अपरिणतोऽभिव्यक्तम् । उक्त-
 श्रुतिभ्यो निरवयवनिर्दिष्टः । फलित दोषमाह—ततश्चेति ॥ यद्वा परिणाम प्रतिरेक्यं पञ्चमगाम्या
 नास्ति, तदात्मा द्रष्टव्य इत्युपदेशोऽर्थशून्यः स्यादिति दोषान्तरमाह—द्रष्टव्येति ॥ ब्रह्मणः परिणामा-
 लना जन्मानुदाहृतिनारे “अनोऽपरः” [बृ० ४ । ४ । २९] इति श्रुतिविरोधेऽप्याह—अजत्वा-
 दीति ॥ सामयज्यपक्षमात्रक्य मूर्तशेषेण परिहरति—अयेत्यादिना ॥ २६ ॥ परिणामपक्षे दूर्ध्वद
 इति—पदकृतं, तद्रूपमिदमेवेति, निरवयवत्वेन सिद्धान्तपति—श्रुतेर्गति ॥ स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वय नास्तीति
 सूत्रयोजनया दर्शयति—तुशब्देनेत्यादिना ॥ इतिरूपेण व्याकृतृत्वेन चक्षणीयव्याकर्तृव्यप्रवात् पृथ-
 भामती ।

निषिद्धस्तथापि क्षीणदिदेवतादृष्टान्तेन पुनन्वदान्तरप्रसङ्ग पूर्वपक्षोपपत्त्या सर्वथायं पक्षो न घटयितुं
 शक्यत इत्यववाच्य श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, ‘आमनि चैव त्रिचिराथ दि’ इति मृशान्था विरतेऽटीक-
 आनन्दगिरीय—व्यापनिर्णयः ।

चित्त्वर्थः । भवतु तर्हि प्रथमः मानयन्त्र नेत्याह—निर्ग्वयवं त्विति । अमूर्तत्वादपि ब्रह्म निरवयव-
 निःपाह—दिव्यो हीति । सर्वगतत्वनिरवयवताभ्यां च तन्निरवयवमित्याह—इदमिति । आपेक्षिकमानस्य
 सारयति—अपारमिति । विश्वितान्तरमात्रमात्र निरवयवमित्याह—विज्ञानेति । मूर्तामूर्तद्वैतनिर्णयस्य
 तथेत्याह—स एष इति । न हि ब्रह्मणः मानयन्त्रमुपादान वेदपि सुवर्गादिव्यजितपशु शक्य श्रुतिविरो-
 धादित्यर्थः । द्वितीयपरिकल्पनामपे प्रथमपरिकल्पनासौ फलितमाह—ततश्चेति । एतन्परिणामपक्षे दोषान्-
 त्माह—द्रष्टव्येति । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वमवगन्तुस्तदुपदेशानर्थक्यमपि याशस्य परिणय वा ब्रह्म तदति-
 रिक्त वा द्रष्टव्यमिति विकल्प्याऽऽप्ये दोषमाह—अयत्नेति । द्वितीय दूषयति—तद्द्रव्यतिरिक्तस्येति ।
 किंच, ब्रह्मणः साकल्येन फलार्थमवा जन्मानुपगमे ‘न जायते म्रियते वा’ इत्यादिश्रुतिरश्रुतिविरोध-
 स्यादित्याह—अजत्वादीति । प्रथमपक्षदूषण सर्वपरिणामपरामुक्त्वा द्वितीयपक्षदूषणमस्तिन विज्ञानी-
 अयेत्यादिना । न वेद्यत् तन्परिणतो व्यापविरोधेऽप्याह—मानयवन्त्वे चेति । पूर्वपक्षमुपगम्येति—
 गवेषयति ॥ २६ ॥ विज्ञानानुपगमनादन्त—श्रुतेर्गति । परिणामनादन्तान्द्रष्टव्य प्रथम व्यापश्च—तुशब्दे-
 नेति । परिणामपक्षेऽस्तिपति—न स्यान्निति । पदकृतं ब्रह्मणो जगदाकारं परिणामे कृत्स्नसर्वगतमिति

न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति ॥ कुतः ॥ “श्रुतेः” यथैव हि ब्रह्मणो जगदु-
त्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते ॥
प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् ॥ “सैयं देवतेक्षत हन्ताहमिमा-
स्तिस्रो देवता अनेन जविनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि”
[छां० ६ । ३ । २] इति “तावानस्य महिमा । ततो ज्यायांश्च पृ-
रुपः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि विपादस्यामृतं दिवि” [छां० ३ । १२ ।
६] इति वैवश्वातीयकात् ॥ तथा हृदयायतनत्ववचनात्, सत्सम्पत्ति-
वचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् “सता सोम्य
तदा सम्पन्नो भवति” [छां० ६ । ८ । १] इति सुषुप्तिगतं विशेषण-
मनुपपन्नं स्यात् ॥ विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नत्वात् ॥ अविकृतस्य
च ब्रह्मणोऽभावात् ॥ तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रि-
यगोचरत्वोपपत्तेः ॥ तस्माद्दस्त्यविकृतं ब्रह्म ॥ न च निरवयवत्वगद्-

रत्नप्रभा ।

गीश्वरसत्त्वश्रुतेर्न दृग्मन्प्रसक्तिरित्याह-सैयं देवतेति ॥ न्यूनाधिकभावेनापि पृथक्सत्त्वं शुभमिपाह-
तावानिति ॥ इतथात्मविष्णुः श्रयं पाह-तथेति ॥ “स ना एव आत्मा हृदि” [छां० ८ । ६ ।
३] इति श्रुतेरिति इत्यतिरिक्तं त्रयं । तदेति ॥ सुषुप्तिकालस्य विशेषणार्थं । त्रिङ्गात्तस्माह-तथे-
न्द्रियेति ॥ भूषादेर्विरास्येन्द्रियगोचरत्वात् “न चक्षुषा गृह्यते” [सुष्टक० ३ । १ । ८] इत्या-
दिश्रुत्या त्रयणस्तप्रतिषेधाद्ब्रह्मनसगोचरत्वश्रुतेर्भाविः नृदस्य श्रयंत्वर्थं । दृग्मन्प्रसक्तिदोषो नास्तीत्यु-
क्त्वा द्वितीयदोषोऽपि नाम्नात्याह-न चेति ॥ ननु तत्र कार्यभेदात्पत्तिः, पृथगप्यस्ति चेत्, सात्-
भामती ।

रत्नेनाकितिकात्रयश्रयं शु यर्थं परिशो वा इत्यर्थं । तस्माद्दस्त्यविकृतं ब्रह्म तत्त्वत् । ननु शब्दे-
आत्तदगिरीय-न्यायनिर्णय ।

तत्राऽऽह-न तावदिति । निरवयवत्रय पाठेणो च न च दृग्मन्निर्णयं ममान्नी पृथगिति-
कुत इति । श्रौतस्यं नामभान्नेति पाठहरति-श्रुतेरिति । यत् त्रयगो विद्वासाया पाण्यामे गृहो-
ऽदृशद् द्रष्टव्यतोपदेशानर्थभूमिति तापरिहरन् हेतु विद्वासा-यथेति।विकारव्यतिरेकेण विधा त्रयंति श्रुति-
रुक्ता तन्मुक्त्यापि । प्रमापिष्टय द्रव्यतोपदेशस्यार्थभेदात्पादयाऽऽह-प्रकृतीति । तत्र द्रष्टव्यत्वेन
प्रत्यप्रत्ययत्वेन व्याकृतेष्वप्यर्थेन च भेद व्यपदेश दर्शयति-मेयमिति । ध्यात्व्यापत्तयेनापि भेद-
व्यपदेशोऽस्तीत्याऽऽह-तावानिति । अशांतिभेदापि भेदव्यपदेशमुदाहरति-पादोऽऽह-मिति । इत्यथापि-
तमभिः श्रयं पाह-निपादिति । अत्रिन्तत्रात्मिषे हे र्गात्याह-तथेति । गर्भ्य त्रयगो विद्वासात्मना
समानो सर्वापान सादिसंयत हृदयायतनः । “हृन्तर्षोति” इ पादिना नोभ्ये तद्वचनाद्विद्वत्त्व्येन हृद-
वस्थानसिद्धेस्तदस्मिन्त्वर्थे । अत्रयतिरिक्तं तदे पत्र हेतुत्वात्-मदिति । सुषुप्ती जीवस्य सम्पत्ति-
श्रुतिमत्रेण पथमविरुद्धमिति श्रयं-पाठस्याऽऽह-मिति चेति । पुनो विशेषणानुपपत्तिर्यादावप्य विद्वत्-
ताविरुद्धेन वा त्रयणा सपति सुषुप्ताविरुद्धेन विरुप त्रयेण दूरतनुपपत्तिं प्रकृत्यति-विकृतनेत्या-
दिना । किञ्च विद्वासाभ्यं त्रयगोचरत्वात् “न चक्षुषा गृह्यते नापि ताचा” इत्यादिना प्रकृत्यत्वेन च-
रत्निरसत्तदिति विद्वासापिपत्ति पाह-तथेति । यत् पाण्यापिने त्रयगो निरवयवत्वात्तदोष-
स्वार्थिति तत्राऽऽह-न चेति । शु पाऽपि पथ त्रिन्दोऽर्थे समर्थेति तस्या प्वाधप्रतिषेधात्ताम्यावितो-
-

व्याकीपोऽस्ति ॥ श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमान-
 त्वात् ॥ शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकम् ॥ तद्य-
 थाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् ॥ शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्प्र-
 प्रसक्तिं निरवयवतां च ॥ लौकिकानामपि मणिमन्त्रोपधिप्रभृतीनां
 देशकालनिमित्तवचिद्व्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्याविषया दृश्यन्ते ॥
 ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य
 वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्य इति ।
 किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत ॥ तथा
 चाहुः पौराणिकाः—“अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।
 प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्” इति ॥ तस्माच्छ-
 ब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः ॥ ननु शब्देनापि न शक्यते
 विरुद्धोऽर्थः प्रत्यापयितुं, निरवयवं च ब्रह्म परिणमते न च कृत्प्रमिति ॥
 यदि निरवयवं ब्रह्म स्यात्, नैव परिणमते, कृत्प्रमेव चा परिणमते ॥

रत्नप्रभा ।

यत्र दुर्बलम् । निरवयवस्यैकस्य द्विधा सत्त्वावोगात् । अनो यद्विवाभूत् तत्सायनमिति तर्क-
 रुद्द प्रमाणो निरवयवमिति निरतमवानतः शङ्कां गूढाशय एव परिहृति-शब्दमूलश्चेति ॥ यदा
 लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरचिन्त्या, तदा अद्वैतमत्रिगम्यस्य ब्रह्मण्य किमु यत्तस्य ।
 अतो मन्वगौ निरवयवत्वं द्विधाभारश्चैरुभय यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् । न तर्केण वाग्वीपमित्यर्थः ।
 प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्टस्तुल्यभावेभ्यो यत्र निरवयव केवलोपदेशगम्य तदचिन्त्यत्वरूपमिति स्मृत्यर्थः ।
 आशयाननयोवेन शङ्कते-ननु शब्देनापीति ॥ यदा मत्र परिणामीयेकदेशिनामिव मिदन्तमत्र-
 ध्याग्या दक्षिता । तामाशिरनि-नन्विति ॥ अन्त्य योग्यताज्ञानसापेक्षवादिपर्यः । ननु ब्रह्म
 मामती ।

नापीति चोद्यमवियारुतिरन्वयोऽत्राटनय । न हि निरवयव सत्त्वावयवस्य अमान्तरमस्यैकानिउभयेतर-
 मियाननान्तरीयकत्वात् । ननं प्रकाशान्तरामानान्निरवयवस्यमात्रवयवयोश्च प्रकारयोस्तुपपत्तेर्भावगना-
 धानन्दगिरिष-न्यायनिर्णयः ।

भावेनान्तरियाग्रन्थाऽऽह-शब्देन । तदगः शब्दप्रमाणकत्वात्तथाशब्दमिच्छेऽपि कथमद्वैतपरिणामनि-
 रवयवयोस्तुल्यमिच्छेत्तऽऽह-शब्दश्चेति । तत्राह स्वप्रवक्तौ भेदव्यवदेशभूतिरुक्ता निरवयवो तु भूतिरुक्ता-
 न्ना पूर्णत्वे । ननु निरवयवपरिणामिने नैकाधिकरणे मिययो मियोतिरुद्धत्वादीप्यशब्दवद्विषयास्त-
 थनिशिरोगान्तरमिति मत्रा कमुनिरुक्त्यायमाह-लौकिकानामपीति । स्वल्पेण प्रत्यक्षादिमिदानीन्तरी-
 यत्र अक्षयस्तर्कगोचरान्तर किमु यत्तस्य शब्दप्रमाणस्य तर्कगोचरत्वमित्यर्थः । उनेऽर्थे सुतीन एता-
 यति-तथा चेति । अचिन्त्यानां मात्रानामचिन्त्यत्वादेव तर्कयोग्येऽपि किं तदचिन्त्यमित्यर्थेऽप्य-
 माह-प्रकृतिभ्य इति । प्रत्यक्षदृष्टप्रत्यक्षभावेभ्यो यत्र निरवयवमात्रार्थावुपदेशगम्य तदचिन्त्यमि-
 त्यर्थः । शब्दमूल चेवादिना शब्दमूलवादित्येनद्विषयत्वात् शब्दप्रमाणमत्रिगम्यस्य ब्रह्मण्यनर्क-
 गोचरत्वे परिणमाह-तस्मादिति । आशयश्चादियेन मन्त्रम्यार्थेप्रयायवद्विषयार्थप्रत्यापने वा-
 ऽऽह-प्रत्यापनात्तत्र अन्त्यमपि तथापरिणामोपकोपेतरंशिन्यान्वयाननाशिरनि-नन्विति । शिरो-
 नेर द्रव्यवयव-निरवयवो चेति । कथमवयवो मिययो, न हि प्रमाणमिदं मिद्वयुपपत्तौ वागवयव शिरो-
 मन्त्रवयव-यदीति । भाष्येऽप्येव धर्मादिषु परिणामहेतुमित्यर्थः । तिस्रे दृग्मन्त्रमन्त्रिताद्वयवमिदं य-
 द्दृग्मन्त्रमेवेति । यदि कश्चित्दृग्मन्त्रमन्त्र-मन्त्रार्थो मन्त्र निरवयवस्यैकस्य एवादिवागवयवत्वात्-

एतन्प्रसक्तयधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (६०९)

अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेति रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत ॥ क्रियाविषये हि “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति” इत्येवञ्जातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति । पुरुषतन्त्रत्वादनुष्ठानस्य ॥ इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति । अपुरुषतन्त्रत्वाद्भ्रस्तुनः ॥ तस्माद् दुर्घटमेतदिति ॥ नैष दोषः ॥ अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् ॥ न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते ॥ न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते ॥ पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते । वाचारम्भणमात्रत्राञ्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति ॥ न चैयं परिणामश्रुतिः

रत्नप्रभा ।

असावयव निरवयव वेति विकल्पाश्रयणे सर्वश्रुतिसमाधान स्यादित्यत आह-क्रियेति ॥ निरवयवञ्च ब्रह्मणः प्रकृतिप्रश्रुतिविरोधः । सावयवत्वे निरवयवचन्द्रविरोधः । विकल्पश्च वस्तु-युक्तः । अतः प्रकारान्तरानुपलम्भाच्छ्रुतानां प्रामाण्यं दुर्घटमिति प्राप्ते स्वाशयमुद्घाटयति-नैष दोष इति ॥ निरवयवस्य वस्तुन कृटस्थस्याप्यत्रियथा कल्पितनामरूपविकाराङ्गीकारादुर्घटव्यवशेपो नास्ति । तन्मात्रो-दृश्यस्य कथितविकारप्रकृतित्वेनाविरोधादित्यर्थः । रूपभेदाङ्गीकारे सावयव न स्यादित्याशङ्क्योक्तं श्रु-णोति-न हीत्यादिना ॥ एतन्प्रसक्तिं निरस्य दोषान्तरं निरस्यति-वाचारम्भणेति ॥ ननु श्रुति-प्रतिपाद्यस्य पाण्यास्य कथं मिथ्यात्वं तत्राह-न चैयमिति ॥ निरवयवत्वविरोधयोगेन कृष्टिरूपत्वे

भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति । एकापि परिणामपरिणामो षोडशितट्ठापहणवद्विच्छादिसाशयत्वाऽऽह-क्रियेति । इहेति प्रकृति परिणामपरिणामयोरित्यर्थः । परिणामादिप्रियो वस्तुशब्दः । इयू-यो ध्याग्यानम्यानुपपन्नव-सुपसद्वर्ति-तस्मादिति । विकर्तव्यमादाय सिराती परिहरति-नैष दोष इति । निरवयवस्य प्रकृति-विकारमृष्टत्वाऽऽस्यतस्य विकारामना परिणामस्य च भूयमागस्य मिथो विरोधे तात्त्विक विचारा-मृष्टत्वं नाधिकं च परिणामिषमिति ध्याग्यायां नास्ति दोषश्चिन्त्येति । रूपभेदस्युपपत्तत्वात्सा-स्यारं दुर्घटमित्याशयत्वाऽऽह-न हीति । तदेव दृष्टान्तेन मृष्टयति-न हि तिमिरेति । नामरूपभेद-क्षेत्रियादृष्टत्वाद्दृष्टान्तो न कारणमभियाया एव तत्रादिशाशयत्वाऽऽह-अविद्येति । नामरूपभेद-निर्देशं कारणवसिद्विस्तमिदौ च नामरूपभेदमिद्विस्तव-वो-वाभयो-याशयत्वाऽऽह-ध्याकृतेति । निर्माणदेऽपि विच्छादनात्प्राप्तौ दूर्ध्वरूपनिवृत्तेभ्युत्थ्या मूर्धोऽतिरिच्यशाशयानिर्माणपरजाशयत्वात्तौ श्रुतिकारणव्यवहारादर्शनाद्दृष्टान्तोऽपि कर्त्तव्यत्वात्तौ दूर्ध्वरूपनिवृत्तेर्भविष्याह-तस्तेति । अद्वयो मायाविरागावया मर्त्यवद्वारात्प्रदत्तेऽपि बुभुक्ष्यापरिणामि-वादिमिद्विस्तवशाशयत्वाऽऽह-पागमार्थिकेनेति । एव एतन्प्रसक्तिं निराश्रय निरवयवशाशयकोप निराकरोति-वाचा-रम्भणेति । परिणामेन मृष्टेभ्युत्थेयैदुक्तं तदेव नातीत्याह-न चैति । श्रुत्या तर्हीय श्रुतिरित्या-

परिणामप्रतिपादनार्था ॥ सत्प्रतिपत्तो फलानवगमात् । सर्वव्यवहार-
हीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा । तत्प्रतिपत्तो फलावगमात् । “स
एष नेति नेत्यात्मा” [वृ० ४ । २ । ४] इत्युपक्रम्याह—“अभयं वै ज-
नक प्रातोऽसि” [वृ० ४ । २ । ४] इति ॥ तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि
दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यम् ॥ कथम् ॥ एकास्मिन्नब्रह्मणि स्वरूपानु-
पमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति ॥ यत् आत्मन्यप्येकस्मिन् स्वरूप-
शि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पद्यते “न तत्र रथा न रथयोगा न
पन्यानो भवन्त्यथ रथान्नथयोगान् पथः सृजते” [वृ० ४ । ३ । १०]
इत्यादिना । लोकोऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव
विचित्रा हस्त्यश्वादिस्मृष्टयो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुप-
मर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

रत्नप्रभा ।

न प्रतिपाद्यते इत्यसदृशदोषेदितम् । अतो विवर्तनादे न कश्चिदोष इत्युपमहरति—तस्मादिति ॥
॥ २७ ॥ पूर्वाभ्यानांशान्नाभ्यान्तर परिणामः । यथा दृग्ग्व्य दक्षिणतः पूर्वाभ्यानुपमर्देनाभ्या-
न्तर विवर्तः । यथा शुक्ले रत्नभावः । तत्र ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्र स्वप्नप्रकाशान्तेन दृश्य-
न्मायायाद मृत्प्रयत्नि मृत्कारः—आत्मनि चेति ॥ ग्ययोगाः अध्याः ॥ २८ ॥ किञ्च दृग्प्रम-
त्तयादीनां मायादिपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्मान्प्रयुक्तान्गोचरत्वम् । यक्षोमयो गनो दोष इति न्याया-
दित्याह मृत्कारः—स्वपक्षेति ॥ प्रानस्य निगमयत्वं दृग्प्रमत्तिः । साययत्वे च निगमयत्वा-
भासती ।

वर्धमादप्रमाण शब्दः स्यादिति चोच्यते । परिहारः सुगम ॥ २९ ॥ २ ॥ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ।
अनेन सृष्टितो मायायादः । स्वप्नप्रभा हि मनसैव स्वरूपानुपमर्देन रथादीन् सृजति ॥ २८ ॥ स्वपक्ष-
आनन्दगिरिषु—न्यायनिर्णयः ।

शक्याऽऽह—सर्वेति । ब्रह्मस्यैस्यप्रतिपादनपक्षतया सृष्टिाक्यानां स्वशक्तिगोपित्वायोगान्नास्मि सृष्टौ
तापर्वमित्यर्थः । त्रयानप्रतिपत्तौ पत्राक्यानिमुदाहरति—स एष इति । विवर्तनादे दोषाभासमुप-
रति—तस्मादिति ॥ २७ ॥ उक्त विवर्तनाद मृत्काराभिप्रेतत्वेन मृत्प्रयत्नि—आत्मनीति । मृत्कार्यं मि-
थ्यदृष्टान्तमज्ञासद्विवर्तनादे विराटो नाम्नायाह—अपि चेति । विराटस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह—यत्
इति । दृष्टान्तदर्शान्तिरगोचरार्थेन विगिनति—स्वप्नदृशीति । स्वप्नस्य सृष्टिसान्द्रगमादिभ्यां सृष्टि-
त्वे तत्र नाम्नानि कुतोऽप्य दृष्टान्तेत्याशङ्क्यापरोक्षतया स्वप्नस्यासृष्टिनिर्मात्रेणोक्त्याऽऽह—पठयत इति ।
स्वप्ने रथादीनामभावे कथं तत्र रथादीनामभावे—अथेति । आत्मनि चेति व्याख्याय विचित्राश्च हीति
रथाद्ये—लोकोऽपीति । एषमिति मृत्प्रयत्नं व्याकुर्वन्तदर्शान्तिरमाह—तथेति । इतिराष्टौ विवर्तनाद-
प्रमाणव्यर्थः ॥ २८ ॥ “यक्षोमयो” इति न्यायेन दृग्प्रमत्तत्वादीनामृत्प्रयत्नः दृश्यते—स्वपक्षेति ।

२ “यक्षोमयो गनो दोषः दक्षिणतः पश्चिमतः” इति स्वप्नप्रभा ।

परेषामप्येव समानस्त्वपक्षे दोषः । प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवम-
परिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादि-
मतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः । तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवय-
वत्वात्प्रधानस्य प्राप्नोति । निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा ॥ ननु नैव
तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते । सत्त्वरजस्तर्माणि हि त्रयो गुणाः ।
तेषां साम्यावस्था प्रधानम् । तैरेवावयवैस्तत्सावयवमिति ॥ नैवञ्चा-
तीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते ॥ यतः सत्त्व-
रजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् । एकैकमेव चैतरद्वयानु-
गृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात्स्वपक्षे दोषप्रस-
ङ्गस्य ॥ तर्कामितिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति चेत् ॥ एवमप्यनित्यत्वादिदो-

रत्नप्रभा ।

भ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते-नन्विति ॥ किं साम्यावस्था गुणानां विकारः समुदायो वा आद्ये
तस्या न मूलप्रकृतित्वम् । विकारत्वात् । द्वितीये प्रपञ्चभावे । समुदायभ्यावन्मुत्वेन मूलाभावात् ।
अथ निरवयवा गुणा एव विविधपरिणामानि प्रकृतिरिति चेत् । तर्हि दृष्टान्तप्रसक्त्येच्छेदो दुर्वार
इत्यभिप्रेत्य परिहरति-नैवमित्यादिना ॥ इति यतः, अतः समानत्वाच्च यद्यप्यनुयोग्या इत्यन्वयः ।
प्रत्येकं सत्त्वादिकमित्येणद्वयसचिच निरवयव यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्यत्वात्प्रसक्त-
येच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकतर्कस्याभासत्वाद्युणानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन मृदादिना । अतो
न दृष्टान्तप्रसक्तिरेकदेशपरिणामसम्भवादिति शङ्कते-तर्कैति ॥ एतदोषाभावेऽपि दोषान्तर इत्यादिति परि-
हरति-एवमपीति ॥ ननु गुणानामवयवस्तन्नुपदानरम्भका न भवति । किन्तु कार्यवैचित्र्यालुमि-

भामती ।

दोषाच्च । चोदयति-ननु नैवेति । परिहरति-नैवञ्चातीयकेनेति । यद्यपि समुदायः
सावयवस्तथापि प्रत्येकं सत्त्वादयो निरवयवा । न एतन्नि सभय सत्त्वमात्र परिणामते न रज-
स्तमसी इति । सर्वेषां सभूयपरिणामाभ्युपगमात् । प्रत्येकं चानवयवानां दृष्टान्तपरिणामे दृष्टेच्छेद-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

सूत्राक्षराणि व्याचष्टे-परेषामिति । तथा च ब्रह्मसादिनि विशेषणानुज्ञा यतोति दोष । तत्र प्रधानसदं
दोषसाम्यं यत् तत्पक्षमनुभाषते-प्रधानेति । दोषसाम्यमनुना दर्शयति-तत्रार्पीति । प्रधानं हि मह-
दाद्याकारेण परिणममानं साकृत्येन वा परिणमन एकदेशेन वा । प्रथमं निरवयवताप्रधानस्य दृष्टान-
त्स्यैव कार्याकारेण परिणतत्वादिशेषस्याभावात्तदाश्रितस्य कार्यस्यापयोगात्कार्य कारणं चेत्प्रथममपि समु-
च्छिद्येत । द्वितीयं प्रधानस्य निरवयव र्त्वीकारो निरूपयेत्पर्यं । दोषस्य परिहर्तुं शङ्कते-नन्विति ।
निरवयवत्वानुपगम म्पुष्टयितुं प्रधानमभ्युपगमनुवदति-सत्त्वेति । कथमेतन्नया निरवयवत्वानभ्युपगमस-
त्वाऽऽह-तैरिति । सावयवत्वं च प्रधानस्यैकदेशेन परिणामोऽप्यथावत् चेकदेशेनेवद्विभागतः दृष्टान्तप्र-
त्यादिदोषान्कारोऽस्मात्पर्यं । उक्त सावयवत्वमङ्गीकृत्य परिहरति-नैत्यादिना । तत्र हेतुमाह-यत
इति । समुदायस्य सावयवत्वेऽपि प्रत्येकं सत्त्वादीनां निरवयवत्वात्तेषां च परिणामस्वीकारात्तद्व्युत्पत्ति-
णामे न्नोऽतिरेकदेशपरिणामे सावयवत्वमेवो दोषस्य प्रधानसदं दुर्वारमि पर्यं । सभूय मत्त्वादीनां
परिणामपरिणामतः दोषस्यमि यासाथाऽऽह-एकैकमेवेति । समुदायस्यैव परिणामिने कार्यरेण्यामिदि-
रिति भावः । एव प्रधानसदं दृष्टान्तप्रत्यादिदोषस्याभावात् तेन ब्रह्मसादिनि तदुद्धारनांशमपि पुनःशङ्कति-
समानत्वादिति । तर्कामितिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति निरवयवतासदृशस्यैव्याश्रितानां सावयवत्वमेवेति
शङ्कते-तर्कैति । अभ्युपगमनमविना मूयवद्व्युत्पत्ति-एवमपीति । आदिशङ्कतेन मृदादिष्वन्त्यागण-

पप्रसङ्गः ॥ अथ शक्तय एव कार्यबेचिन्त्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः ।
 तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः । तथाऽणुवादिनोऽप्यणुरप्यन्तरेण संयुज्य-
 मानो निरवयवत्वाद्यदि कात्स्न्येन संयुज्येत, ततः प्रथिमानुपपत्तरेणुमा-
 त्रत्वप्रसङ्गः ॥ अथैकदेशेन संयुज्येत, तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप
 इति स्वपक्षेऽपि समान एव दोषः ॥ समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे
 उपक्षेत्तयो भवति ॥ परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः ॥ २९ ॥ इति
 कृत्स्नप्रसक्त्याधिकरणम् ॥ ९ ॥

रत्नप्रभा ।

तास्तद्गुताशक्तय इत्याशक्तय मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि साययत्व तुल्यमित्याह—अथेत्यादिना ॥
 अनुवादोऽपि दोषमाह—तथेति ॥ साययदोषः समान इति सम्बन्धः ॥ निरवयवयोः परमाण्योः
 सयोगो व्याप्यवृत्तित्वाप्यवृत्तिर्वा ? आद्ये तत्कार्यस्य द्रव्यरूपस्यैकपरमाणुमात्रत्वापत्तिः । प्रथिन्नोऽपि-
 कपरमाणुस्यानुपपत्तेः । न ह्यणोरप्यन्तरेणोपर्ययः पार्श्वतश्च व्याप्तौ ततोऽपि कृत्य सम्भवति ।
 द्वितीये परमाण्योः साययत्वापत्तिरित्यर्थः । ननु च चोर इत्युक्ते न्यपि चोर इति शब्दपरमाण्योक्ति-
 र्युक्तयत् आह—परिहृतस्त्विति ॥ उक्तं हि मायाराटे स्वतन्त्रं सामञ्जस्यम् । अतो निरवयवैः श्रयणि
 भागवती ।

प्रसङ्गः । एकदेशपरिणामे वा साययत्तन्मनो प्रभयेत । तथाऽणुवादिनोऽपीति । वैशेषिकाणां ह्यणुन्यां
 संयुज्य द्व्यणुक्रमेकमारभ्यते, तैस्त्रिभिर्द्रव्येषु त्रैह्यणुक्रमेकमारभ्यते इति प्रक्रिया । तत्र ह्यणोरप्योत्पन्नवयवयोः
 सयोगोऽप्यव्युत्पन्नत्वात् । अत्रानुन्या तत्र न वर्तते । न ह्यपि सभयः स एव तदानीं तत्र वर्तते न
 वर्तते चेति । तथा चोपर्ययपार्श्वम्याः पक्षेऽपि परमाणुत्वं नमानदेशा इति प्रथिमानुपपत्तेणुमात्रः पिण्डः
 प्रसज्येत । अत्रापने वा पटनयनः परमाणुः स्वादित्यन्तयनत्रयत्वात्तोनः । अत्राप्य च साययत्तन्मुपेतु,
 तथा ह्यन्यन्तानयनने सुमेरुत्वात्तन्मर्षयोः नमानपरिमाणुत्वं प्रसङ्गः । तस्मात् सनातो दोषः । आपानमा-
 त्रेण साम्यमुक्तम्, परमार्थतन्मु मायिक परिणाम वा कार्यकारणभावात् वेष्टनामेतु दुर्वोरो दोषो न पुन-
 रस्माक मायारादिनामित्याह—परिहृतस्त्विति ॥ २९ ॥ (९) ॥ त्रिचित्रशक्तिरमुक्त श्रयणः, तत्र श्रुत्युपन्या-
 जानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्वासमत्रोऽपि गृहीतः । घटादीनामिव द्रव्याययनेन प्रमानस्य साययत्त्वानन्युपगमादनेकमवयवत्वात् तद-
 ङ्गीकारान्नामित्येवादित्रोपपत्तिरित्याह—अथेति । ब्रह्मणोऽपि कार्यबेचिन्त्यमुचिन्तविचित्रशक्तिरुपायवयो-
 पगमादुक्तमेवसमाप्तिरित्याह—ता इति । प्रमानवादिनो दोषसाम्यमुक्त्वा परमाणुवादिनोऽपि तत्साम्य-
 माह—तथेति । अनुवादोऽपि समान एव दोष इत्यत्र नमन्तः । इत्यन्यमनुन्या संयुज्यमानान्यां द्व्यणु-
 क्रमारभ्यते त्रिभिर्द्रव्येषुकेः सयुक्तैस्त्र्यणुक द्व्यणुकैः सयुक्तैश्चतुर्णुकमित्यस्यां प्रक्रियायादणुरप्यन्तरेण सनु-
 ज्यमानः कात्स्न्येन वा सयुज्यत एकदेशेन वेति त्रिकृत्याऽऽयनन्य दूषयति—अणुगिति । कात्स्न्येन
 सयोगे नयेरभिन्यरमाणौ परमाण्यन्तस्य मन्तिन्वात्तदरावे द्व्यणुके परमाणोरपि कपरिमाणुमात्रत्वात्तस्मात्
 पारिमाणुत्वात्तन्मन्तज्ञातणुत्वादिपरिमाणुत्वात्तदङ्गीकारमिमेतः स्यादित्यर्थः । द्वितीयमन्य प्रत्याह—अथेति ।
 तदेव परमाणुवादिभ्योऽपि प्रागुक्तदोषसाम्यात् तेषामि ब्रह्मवादिनि तदुद्धारनमुचिन्तित्याह—इति स्वप-
 क्षेऽपीति । त्व चोर इत्युक्ते न्यपि चोर इति शब्दस्य दोषोद्धारने परम्यापि तदुद्धारनमात्रेण न एव-
 त्तिशक्तिरित्याह—परम्य य. परिमाणं स एवस्माकमवयवमित्यस्याऽऽह—समानत्वाच्चेति । आण-
 न्य साम्यमुत्त वा परमार्थिक कार्यकारणपरिणामेन चाप्य दोषो नाम्नाक विवर्तयदिना कार्य
 परम्य य. त्रिचित्रशक्तिरमुक्त श्रयणः परिहृतस्त्विति ॥ २९ ॥ (९) ॥ दुर्वोरोऽप्येव ब्रह्मणो त्रिचित्र-

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ (१०) ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगाद्बुधपद्यते, विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तम् ॥ तत्पुनः कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति ॥ तदुच्यते ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यम् ॥ कुतः ॥ “तद्दर्शनात्” तथाहि-दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः-“ सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यासोऽवाक्यनादरः” [छां० ३ । १४ । ४] “सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः” [छां० ८ । ७ । १] “यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुण्ड० १ । १ । ९] “एतस्य वा अक्षरस्य मृशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसो विधृता तिष्ठतः” [बृ० ३ । ८ । ९] इत्येवजातीयका ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

रत्नप्रभा ।

समन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् ॥ २९ ॥ (९) ॥ सर्वोपेता । मायाशक्तितो ब्रह्मणो जगत्सर्गं पदतः समन्वयस्य अक्षरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे न्यायस्य अनामासत्वादर्स्तीति पूर्वपक्षे पूर्वोक्तशक्तिस्त्वसमर्थनादेकविपक्षतः सङ्गतिं वदन् सिद्धान्तमत्र वाच्ये-एकस्येत्यादिना ॥ पूर्वोक्तपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेवापवादसमाप्तेरवगन्तव्यम् । अभ्यासः भित्तौ न्यायः । अवाकी वागिन्द्रियशून्यः । अनादरः निष्कामः ॥ ३० ॥ पूर्वोक्तन्यायमत्र दूषयति-विकरणत्वादिति ॥ देवादिचेतनानां शक्तानामपि देहाभिमाने सत्त्वे कर्तृत्वं दृष्टम् । तदभावे सुगुणौ तत्र दृष्टम् अतो ब्रह्मण शक्तचेऽप्यदेहत्वात् कर्तृत्वम् । नाप्यदेहस्य शक्तिः सम्भवतीति शङ्कार्थः । भिन्नगणस्य जीवस्य कर्तृत्वात्सम्भवेऽपि श्वरस्य सम्भवतीति “देवादिभ्यो लोके” [व्या० १० । २ । १ । २९] इत्युक्तम् । सशरीरस्य कर्तृत्वस्य मायाप्रयत्नयोगात् निर्दिशोपनिष्कारणस्यैव मायाविकारभामती ।

सपर सूत्रम्-सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ एतदंशपसमाधानपर सूत्रम्-विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् । बुद्ध्यादिभ्यस्तान्नायकारणापेक्ष्यो देवादीनां वागानपेक्षागावन्तरकरणापेक्षमृशीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा विन्दते नापहोतु शक्यं, यथा तु जात्र सृष्टेर्जागरणापेक्षायास्तान्तरकरणापेक्षमाभ्या दृष्टा स्वमे रथादिसृष्टिशक्यापहोतुम्, एवं सर्वज्ञकः परम्या देवताया आन्तरकरणानपेक्षाया जगत्सर्जन आनन्दगरीय-न्यायनिर्णयः ।

शक्तियुक्तत्वायुक्ते कारणचमित्युक्तम् । इदानीं तस्य विचित्रशक्तिप्रेममागमाह-सर्वोपेता चेति । मायाशक्तितो ब्रह्मणो जगत्सर्गं बुद्धसमन्वयो विपक्षतस्य भिन्नशरीरस्य नास्ति मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति तदनामासत्त्वामानासत्त्वमेव गदरे सगतिमाह-एकस्येति । प्रमाणप्रभूर्युक्तं तदुपन्यासपर सूत्रमादत्ते-तत्पुनर्गति । पूर्वोदिहापि सगतिपक्षे द्रष्टव्ये । सृष्टासृष्टिगति व्याचक्षे-सर्वेति । असगतिहेतु प्रभूर्युक्तमाह-कुत इति । सिद्धान्तहेतु नानाविधप्रयत्नभेदे निवृत्तौ-तथा हीति ॥ ३० ॥ पूर्वोक्तमनुमास्य दूषयति-विकरणत्वादिति । यद्यन्तर्वास्यविकरणे जगद्भवगोर्भावानिर्णयमवश्ये सिद्धे यद्वैरगणविभक्तौऽपि निवृत्तुमुक्तं तथाऽपि कारिकागतिगणो मायावत्त्वं एव न सम्भवतीति विवक्षित्वा बुद्ध्यादीनां कार्यकरणवतां सृष्टासृष्टिप्रवृत्तेश्चान्तरकरणमन्दीनस्य नाभिप्रायत्वेन कारणवत्त्वं

स्यादेतत्-विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम्—“अचक्षुष्कमश्रोत्रम-
वागमनाः” [बृ० ३ । ८ । ८] इत्येवञ्जातीयकम् । कथं सा सर्वशक्ति-
युक्तापि सती कार्याय प्रभवेत् । देवादयो हि चेतनास्सर्वशक्तियुक्ता
अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्भवा एव तस्मैतस्मै कार्याय प्रभ-
वन्तो विज्ञायन्ते ॥ कथं च “नेतिनेति” [बृ० ४ । ५ । १५] इति
प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायास्सर्वशक्तियोगस्सम्भवेदिति चेत् ॥ यदत्र
वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भिरं परं ब्रह्म । न
तर्कावगाह्यं न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं, तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवि-
त्वव्यमिति नियमोऽस्तीति ॥ प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणस्सर्वशक्ति-
योगस्सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव ॥ तथा च
शास्त्रम् “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः”
[श्वेता० ३ । १९] इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणस्सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥ ३१ ॥
इति सर्वोपेताधिकरणम् ॥ १० ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ (११) ॥

रत्नमम ।

एतत्त्व युक्तमिति समाधानार्थः ॥ ३१ ॥ (१०) ॥ न प्रयोजनवत्त्वादिति ॥ परितृप्तार् नवणो
भामती ।

श्रूयमाण न सामान्यतो दृष्टमानेणापह्नवमर्हतीति ॥ ३१ ॥ (१०) ॥ न प्रयोजनवत्त्वात् । न तावदुन्मत्तवदस्य
मतिविभ्रमाजगत्प्रक्रिया, भ्रान्तस्य सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । तस्मान् प्रेक्षावतानेन जगत् कर्तव्यम् । प्रेक्षाव-
धानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मिति चोयं विदुषोनि-स्यादेतदिति । नवणः सर्वशक्तिव्यादकार्यकरणत्वेऽपि कारणत्वमुपपन्नमित्याश-
क्याऽऽह-कथं सेति । न हि कार्यकरणरहितस्य मुक्तवन्मायाशक्तिमत्त्वं तद्वत्त्वेऽपि न कार्यक्षमत्वं सुदु-
स्तवदित्यर्थः । सर्वशक्तियोगादेवादिवद्ब्रह्मणः संभवति विचित्रकार्यकारत्वमित्याशंक्याह-देवादयो हीति ।
विज्ञायन्ते मन्त्रार्थवादादिष्विनि शेषः । कथं सा सर्वशक्तियुक्ताऽपीत्यत्रापिना मूचिनमर्थ स्तोत्रेयनि-
कथं चेति । ‘तदुक्तम्’ इति, मूत्रावयवेन परिहृति-यदत्रेति । किं तदुक्तमित्यपेक्षाया नविद्विषय-
त्वाधिकरणादायुक्त स्मारयति-श्रुतीति । यत्तु बुद्ध्यादीनां कार्यकरणवतानेन मृदाद्यधिष्ठातृत्वोपपत्त्या-
ह्नवणस्तद्वदित्येव नाधिष्ठातृत्वेन कारणत्वमिति तदपि परितृप्तमित्याह-न चेति । न हि कार्यकारणनि-
ष्ठाः सुदुस्तवदकार्यकारत्वं शक्य निपन्तु समुत्थानममये शर्मराशभिमानशून्यस्य देहेन्द्रियाद्युपादानव्यापार-
तस्तच्छक्तिमत्वोपपत्त्या दृष्टान्तस्य साव्यविकृतत्वादिति भावः । यत्तु नवणो मायाशक्तिमत्त्वं मुक्तवदशरीर-
त्वाद्युक्तमिति तदपि पुग्स्तादेव परास्तमित्याह-प्रतिषिद्धेति । परमार्थतो व्यवहारग्नो वा मायाशक्तिमत्त्वा-
भावः साध्यते । नाऽऽहः, सिद्धमाधनत्वात् न द्वितीयः, मायापाक्षिन्नात्र प्रतीतिरिद्विधात् । न
चाशोऽह्मिति प्रतीतिर्जावमधिकरोति तस्य ब्रह्मणतिरेकात्कश्चिन्मस्य चात्रियामवयेन त्रियाधयनायोगा-
दिति भावः । किंच, मायासिनां देहेन्द्रियवतां व्यास हेतुमनपेक्ष्य कार्यकारणदर्शनायुक्त्यादीनां च तपा-
विरतानामेव वाग्माधनव्यपेक्षागामभक्तिपाकार्मिनासेषु दृष्ट्यभिध्यायष्टम्भाटन्तरेणापि शर्मराशिना ब्रह्मणि
मायावत्त्वमिद्विदित्येवमिदं यत् प्रायुक्तानुमानदृष्ट्याऽऽगमविशेषे दर्शयति-तथा चेति ॥ ३१ ॥ (१०) ॥
द्वयं श्रूयमाणेन सर्वशक्ति ब्रह्मण्युक्त भवति शनस्थापि प्रयोजनामित्येवमाशयदकृत्यमिवाक्षिपि-
न प्रयोजनवत्त्वादिति । परितृप्तार्त्तगो जगत्तर्त्तु शुक्यमन्ययो मित्यः म किं ब्रह्म विना कर्त्तव्यं न

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति-न खलु चेतनः परमात्मैदं जगद्विम्बं विरचयितुमर्हति ॥ कुतः ॥ प्रयोजनवत्त्वात्प्रवृत्तीनाम् ॥ चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मन्दोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतर-संरम्भाम् ॥ भवति च लोकप्रसिद्धचनुवादिनी धृतिः “न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति” [बृ० २ । ४ । ५.] इति ॥ गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्विम्बं विरचयितव्यम् ॥ यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत, परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं वाच्येत ॥ प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् ॥ अथ चेतनोऽपि सन्नमत्तो बुद्धचपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टः । तथा परमा-

रत्नप्रभा ।

जगत्सर्गवदन् समन्वयो विषय । स किमन्तश्चेतनो य स निष्कृत वस्तु न रचयतीत्यन्यायेन विन्यते न वेति सन्देहे पूर्वमदंष्ट्यापि धृतिरनुवात् शक्तोक्त्या कर्तृत्वमुक्तम् । तदाक्षेपसङ्ख्या पूर्व-पक्षस्य व्याचष्टे-अन्ययेत्यादिना ॥ ईश्वरस्य कृपाभावेऽपि परप्रयोजनाय मूढो प्रवृत्तिरिति यावत्तत्र धृतिमाह-भवति चेति ॥ या प्रेक्षाप्रवृत्ति सा स्वकृत्येति लोकप्रसिद्धिः । न च दयाद्विप्रवृत्तौ व्यभिचारः । तस्या अपि परदृग्मासहनप्रयुक्तमचित्तव्याकुलनानिवृत्त्यर्थं च्चादिति भावः । किञ्च गुरुतरायास्यैव वाच्यमित्याह-गुरुतरैति ॥ तर्हि अस्मीधर्म्यापि प्रवृत्ति मार्येत्यत आह-यदीयमपीति ॥ अस्मदर्थत्वे प्रवृत्त्यभाव पूर्वोक्त म्वादि-पर्ये । ईश्वर प्रेक्षावान्न मन्तीत्याशङ्क्य धृतिरित्येवमाह-अयेत्यादिना ॥ बुद्धेरपगयो विवेकामान ॥ ३२ ॥ उक्त्यायस्य राशो लीलायो भामती ।

तत्र प्रवृत्ति मपरिहातहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सनी नाप्रयोजनायासापि मभवति, कि पुनरपरि-मेयानेकविधोद्योगचप्रपञ्चजगद्विभ्रमविरचना महाप्रयामा । अत एव नीलापि पराम्ता । अयापामसाध्या हि सा । न चेयमप्यप्रयोजना, तस्या अपि सुगप्रयोजनवत्त्वात् । तादर्थ्येन या प्रवृत्तौ तदभावं इतार्थत्वानुपपत्ते । परेषां चोपकार्याणामभावेन तदुपकाराया अपि प्रवृत्तयोजनात् । तस्मान् प्रेक्षाप्रवृत्ति

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

मृत्त पमान्तचेतनत्वाद्विरक्षिपुम्परदिनि न्यायेन विन्यते न वेति पूर्वमदं सन्दे पूर्वपक्षमूत्रापर्यमाह-अन्ययेति । पादादिमगतिरन्ते पूर्वमदुक्ते । मन्त्राक्षराणि व्याकुर्वन्तोऽर्थमाह-न रत्नविति । तत्र प्रथमपूर्वक हेतुमादाय व्याचष्टे-कुत इति । अन्तस्थाबुद्धिर्द्वैकात्म्य म्परप्रयोजनानुपयोगिन्यापि प्रवृत्ति-रिति विरतिरिति-बुद्धिपूर्वकार्येति । तत्रादि पत्रामावेऽपि प्रवृत्तिरिति यावत्तत्र तथापि तासां विर-मुद्देशवत्त्वाभावेऽपि पत्रामस्येति मन्त्राऽऽह-न मन्देति । या चेतनस्याभावात्तस्य प्रवृत्ति सा पत्रामि सर्वापूर्वैरिति व्याप्तिमुत्तरा हेतुमिच्छयापानिना सूचित दर्शयति-किमुतेति । तत्रादेल्यापामसाध्या-न्वदपि पत्रास्तदर्शनामहापासमात्पञ्चमत्त नृत्तिपत्रा न भिद्येयं । पत्रामिन्मूर्त्तिका बुद्धिर्द्वैका-त्मप्रवृत्तिरिति धृतिमुपन्यस्यति-भवति चेति । प्रवृत्त्यामात्राजगद्विरचनयो न पत्रामिच्छयादा-वसाऽऽह-गुरुतरैति । अस्तु तर्हि पत्रामिन्मूर्त्तिकाहेतुमपि प्रवृत्तिरित्यादाय म्यय पत्राय वा पत्रामुद्देश-मिति रिक्त्याऽऽह-दोषना-यदीति । अन्तर्दोषाणां गुणरत्नसाध्यापि प्रवृत्तिर्माश्रय्यानापाममाप्या न प्रयोजनपूर्विकायावत्तत्र न जगत्कारण साक्षात्प्रवृत्त्या वा स्वकृत्येकवत्त्वात्ताभूतौत्रिकपुरव-दित्याह-प्रयोजनाभावं वेति । एतत्तेन शङ्कित्या दूषणा-अयेत्यादिना । बुद्धरगयो विवेक-

त्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत ॥ तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत ॥ तस्मादक्षिष्टा चेतनात्मृष्टिरिति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकेवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति—तथा लोके कस्यचिदात्मैपणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमनभिसन्धाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति ॥ यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय बाह्यं किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो

रत्नप्रमा ।

व्यभिचार इति सिद्धान्तमत्र व्याचष्टे—तुशब्देनेति ॥ व्यतिरिक्तं लीलातिरिक्तम् । क्रीडारूपा विहारा येषु रम्यदेशेषु तेष्वित्यर्थः । कदाचिद्वाजादीनां गीताया अपि किञ्चित् फट् सुगोत्रासादिकं सम्भाव्येत । तथापि निश्वासादौ प्रेश्वात्प्रवृत्तिरस्ति न तु स्वस्य तत्रोद्देश्य फट् किञ्चिदस्तीति व्यभिचारम्यजान्तरमाह—यथा चेति ॥ प्राणस्य स्वभावः—चञ्चल प्रारब्धं वा उच्छ्वासादिहेतु । श्वासस्य स्वभावः—काठकर्मसहितमाया । नन्वीश्वरस्य जगद्वचनायाः नेत्रङ्गीकृत्य किमियुक्ते । फटमेव किञ्चित् कल्पतां तत्राह—न हीति ॥ आनकामव्याधानादित्यर्थः । नन्वीश्वरस्यापि किमिति न विष्टि । किमिति भावती ।

प्रयोजनवत्तया व्याप्ता तदभावेऽनुपपत्ता प्रयोपादानना जगत् प्रतिक्षिपतीति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—लोकवत्तु लीलाकेवल्यम् । भवेदेतदेव यदि प्रेश्वात्प्रवृत्ति प्रयोजनवत्तया व्याप्ता भवेत् । ततस्तन्निवृत्तौ निर्वर्तेन, शिवायाः समित् तृक्ष्णानिवृत्तौ, न त्वेवदग्नि, प्रेश्वात्तमाननुमर्शिनप्रयोजनानामपि याऽऽच्छिन्नं प्रवृत्तिदर्शनात् । अन्यथा 'न तुर्वीत वृथा चेश्वात्' इति धर्ममृष्ट्या प्रतिपन्नो निर्दिश्यः प्रमथेन । न चोन्मत्तान् प्रथेत् मृतमर्थेयत्, तथा तदर्थेनांवादानुष्ठानानुपपत्तेः । अपि चादृष्टहेतुर्नैपत्तिकां श्वासप्रश्वामपृष्ट्या प्रेश्वात्तया क्रिया प्रयोजनानुसंगानन्तरेण दृष्टा । न चाभ्यां चेतनमप्यपि चेतन्यमनुपयोगि, मप्रमादेऽपि मात्रादिति युक्तम्, प्राज्ञमप्यपि चेतयाप्रयुते । अथवा मृतशरीरेऽपि श्वासप्रश्वामप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा च म्यार्थपरमर्थमपदाभाटिनममस्तकामानां वृत्तव्यायाऽऽनाशुत्तमसामकामानामेव लीलायात्रासत्यप्यनुनिर्वादिनि प्रयोजने नै तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेव प्रयोजोऽपि आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पेयुर्थम् । नापि परप्रयोजनोपयोगिनी परमेश्वरस्य प्रवृत्तिः प्रागुपनैरनुष्वागाभासादिति मत्रोपमहृदि—तस्मादिति ॥ ३२ ॥ सिद्धान्तयति—लोकवत्त्विति । ननु व्याचष्टे—तुशब्देनेति । यत् सात्कारपरस्या वा स्वप्रयोजनाभावात् तत्र जगत्कारणमिति तत्र सुगोत्रामनिमित्तनीडायामुच्छ्वासादी च परमिममभ्यासादनेकानिदो हेतुत्व्याह—यथेति । एवमात्मनी ममारिामुदाहरणद्वयमाह—गज्ञ इति । व्यतिरिक्तं गीताया मन्नासादिति यावत् । गीतार्था विहारा देवप्रियेण महृताम्नीश्वरिणियात् । मन्नु वा गजादीनां लीलाकेवामु प्रवृत्तिष्वपि निर्वादेश्य प्रयोजन तथाऽपि न निश्चामादिषु तथाऽपि फट्मुपपत्तयोरप्येवैति तद्व्याचष्टे—यथा चेति । दृष्टाने स्वभावे देहस्य प्राणादिमन्त्र शरीरनिर्भे सु स्वभावेऽपि निर्भे दृष्टव्यम् । अथेवमप्य जगद्विम्बप्रतिचिना किमिनिर्वाष्टगीतायात्रायाऽप्येव वत्तये । किं तद्व्याचष्टे—यथाऽऽन्यथा तयावमितेरापरमानन्दवृत्तिरेव गज्ञ भवेदित्यर्थः—न हीति । ननु लीलायात्मनःशरीरानामप्यभावे निर्वर्तेरि तद्व्याचष्टे—यथाऽपि मयावत्या गीतायाऽप्य-

प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६१७)

या सम्भवति ॥ न च स्वभावः पर्यतुयांक्तुं शक्यते ॥ यद्यप्यस्माकमियं जगद्धिम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति । तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवल्यम् । अपरिमितशक्तित्वात् ॥ यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित्स्फूर्तं प्रयोजनमुत्प्रेक्षेत । तथापि नैवात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते । आत्मकामश्रुतेः ॥ नाप्यप्रवृत्तिः, उन्मत्तप्रवृत्तिर्वा । सृष्टिश्रुतेः, सर्वजत्वश्रुतेश्च ॥ न चैयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः । अविद्याकल्पितनाम-रूपव्यवहारगोचरत्वात्, ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव प्रसमर्तव्यम् ॥ ३३ ॥ इति प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

रत्नप्रभा ।

एतस्याह-ने परेण दृग्वाहं सृष्टिं करोति, तत्राह-न च स्वभाव इति ॥ काठकोशादिनामप्यां स्यात् सृष्टेः परमिहार्थत्वादिपर्ययः । यदुक्तं गुरुतराद्यस्य कठ गच्यमिति, तत्र हेतुमिदिमाह-यद्यपीत्यादिना ॥ अत्रप्रवृत्तेरपि कठ वाच्यं लोके तथा दर्शनादिवाचितकस्यागमनामाह-यद्दि नामेति ॥ सृष्टिश्रुतेः प्रवृत्तिर्नास्ति, संज्ञाश्रुतेः उन्मत्तता नाम्नीति विनाश-व्यसृष्टिद्वयाः सृष्टेर्मायाभावत्वात् कठोपेक्षेयाह-न चैयमिति ॥ न च निरुद्धसृष्टिश्रुतानामानवर्धक्यम् । सप्तत्रय-भामती ।

जगत्प्रवृत्तेः प्रवृत्तिर्नास्त्युपपन्ना । इष्टं च यदत्यत्र उदीर्युर्दानामशक्यमिति दुष्करं न तदप्येवामनेतत्पर्याय-सुदीना सुशक्यमप्युक्तं वा । न हि वानरेर्मांसनिप्रभृतिभिर्नैगेन बद्धो नीगनिशिरागो मरुत्सत्त्वानाम् । न चैव पार्थेन शिर्षमुर्गेन बद्धः । न चायं न पीतः मत्स्यं चुलुकैः हेत्येव कठशयोनिना महासुनिना । न चात्रापि न दृश्यते लीलात्मात्रनिर्नामत्वानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्रागान्त्येषो मनमापि दुष्कराणि नरेश्वरगाम् । तस्मादुपपन्नं यदुच्यते वा स्वभावाद्वा लीलाया वा जगत्सर्जनं भगवतो महे-श्वरस्येति । अपि च नैव पारमार्थिकं सृष्टिर्हेतुसृष्ट्येन प्रयोजनम्, अपि त्वनाप्रतिपत्तिव्यवधाना । अत्रिया च स्वभाव एव कारणमुच्यते न प्रयोजनमपेक्षते । न हि द्विचन्द्राद्यतत्तत्कर्मपर्यन्तगगादिभिः समाः समुद्रिष्टप्रयोजना भवन्ति । न च त कार्या किञ्चिदप्यकृत्याद्य-व्योच्यतां प्रयोजनमपेक्षन्ते । सा च धेता-व्यवहृता जगदुत्पादहेतुमिति चेतनो जगदीशगत्यायत इत्याह-न चैयं परमार्थविषयमेति । अपि च तत्र जगत्कारणमपि तत्तत्वा विद्वान्यागमा अपि नु जगति प्रज्ञानमात्रम् । तथा च सृष्टि-विज्ञायां तदाश्रयां दोषो निर्विषय एवेत्याशयेनाह-ब्रह्मात्मभावेति ॥ ३३ ॥ (११) ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पार्थे विस्तारि मय्यज्ञान-ममामसुर्गतिर्गतिं तत्राह-न चैति । अनिर्वाण्या गन्धिना परम्ये-श्वरस्य ममापे लीलेति । चोच्यते, तत्र न प्राचीनिक्रमभागायामनुगतित्वागर्णाकथं । यत् जगत्त्व-गाथा गुरुतरसंरम्भेवाभाति कठेनेति तत्राह-इष्टया वा तस्या गुरुतरसंरम्भेवाभातिपरदृष्ट्या यो विरु-पाह-इष्टे हेतुसृष्टेः प्रागुक्त्युक्त्यायामो गालासुमानप्रवृत्तिर्नास्ति इति द्वितीयं निश्चयः-यद्य-पीत्यादिना । न्यायमपि तात्कालिकं कृत्युः-यत्तत्तत्प्रवृत्तेर्नामानीयुक्तं न्यायात्साह-यतीति । इत्यप्रवृत्तिरेतुका । किञ्चिदिति मरुतं परकीयं केयथः । प्रयोजनभावे वेदादिश्लोक प्रयाह-नार्पाति । किञ्च, सृष्टिश्रुतिनिबन्धनतास्त्वुत्पादनेनगरादिभिर्नैव न कठविषेयाह-न चैति । किञ्च, ब्रह्मानवर्गीयं वा सृष्टेः सृष्टिश्रुतं तात्पर्येण सृष्टिनिश्चितं तात्कालिकं दोषो निर्विषय-गाल प्रमर्त्या वाह-ब्रह्मेति । प्रवृत्तोरपेक्षेयात् तात्पर्यनिश्चयं सूचयति-इत्येतद्वर्षति ॥ ३३ ॥ (११) ॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥ (१२) ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्मृणानिग्वननन्यायेन-प्रति-
जातस्यार्थस्य दृष्टीकरणाय ॥ नैश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते ॥ कुनः ॥
वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्-कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चि-
दत्यन्तदुःखभाजः पश्वादीन्, कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनित्येवं
त्रिपमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्यैव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुति-
स्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत ॥ तथा खलज-
नैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रान्तं दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजोपसंहर-
णाच्च प्रसज्येत ॥ तस्माद्द्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्त्रेश्वरः कारणमिति॥एवं प्राप्ते

रत्नप्रभा ।

बीडोपत्तेनार्थवत्तादिसुक्तं न विस्मिन्व्यभिचरार्थः ॥ ३३ ॥ (११) ॥ वैषम्यनैर्घृण्ये नेति ॥ निर्दोषा-
ङ्गस्यो जगत्सर्गं मुक्त्वा सन्नत्यो विषयः । स किं "यो विषमकारी स दोषवान्" इति न्यायेन
विरुध्यते, न वेति, सन्देहे पूर्ववत् लीट्या, यच्चतृत्वमुक्तं, तत्रैव कर्मादिमापेक्षस्य न युक्तम् । अनीश्वर-
स्यापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेः, इत्याक्षेपमङ्गत्या पूर्ववक्ष्यति-पुनश्चेत्यादिना ॥ त्रयेण जग-
त्काण्यमिति जग्यादिमूत्रे प्रतिज्ञानोऽर्थः । पृथग्जनः पामरः । 'निगम्य निरजन्म' इति श्रुतिः, 'न मे
द्वेषोऽस्ति न त्रियः' इति स्मृतिः ॥ स्वच्छत्वादीति । आदिपदेन कृतस्य चप्रदः । स्वच्छत्वादिभागो
ईश्वरस्वभावश्चेति विग्रहः । निमित्तजननेत्येव विषमकारिणे वैषम्यादिदोषे म्यान्न लननेश्वरस्यैवम्या-
स्त्विति सिद्धान्तवति-एवं प्राप्त इत्यादिना ॥ न च सापेक्षे अनीश्वरस्य. तेनापेक्षेय कृतदानरि
भासती ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति । अतिरोहितोऽनपूर्वः पक्षः । उत्तमसूचने-उच्चाचमयमनु-
खदुःखोपपत्त्यागभृत्प्रश्न च सुखदुःखकारणं सुमात्रिणादि चानेकपि । विरुचयनः प्रागभूद्वेदोपात्तभावसुखकर्मा-
क्षयसहायस्यापभवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्ये प्रमथ्येतान् इति सभ्यः समाया नियुक्तो युक्त्यादिन युक्तया-
द्यतीति चायुक्त्यादिनसुखसदस्यैव ह्युक्त्याः, समस्यैवो युक्त्यादिनसुखसुखस्यैव च निगृह्यतुम्नो
निष्ठो वा भवत्यपि तु भवत्यस्य इति बीतरागद्वेष इति चाग्यायने, नद्वैश्वरः पुण्यकर्माणमतुगुह्यजनपुण्यकर्मणो
आनन्दविरीय-न्यायनिर्णयः ।

पूर्वमुने मायामया लीट्या त्रयणः स्रष्टृत्वमादिष्ट संप्रति क्षेत्र मापेक्षस्य न समारयनैश्वर्य-
प्रसङ्गात्तिस्येऽर्थे रागादिमत्तयारणेयाहित्य मनाथेऽ-वैषम्येति । निरराङ्गस्यो जगत्सर्गं यदन्म-
स्यो विषयः स किं यो विषमकारी स नारयो तत्र च विषम मूत्रतीति न्यायेन विरुध्यते न वेति
स्यापूर्वं सन्देहे पूर्ववत्साह-पुनश्चेति । पुनरापेक्षेय कृतसाह-स्मृणोति । जगत्ते त्रयेण जग्यादिना
प्रतिज्ञानोऽर्थेस्मृतीकरणमाक्षेपद्वाराविकरण इत्यभिचरार्थः । यादादिमगतिपते पुनर्दृष्टेः । आश्वर
विश्वस्य 'वैषम्यनैर्घृण्ये न' इति सूत्रापय पूर्वपक्षे योजयन्नर्थमाह-नैश्वर इति । प्रथमैरेक हेतु गृहीतं
प्रथम वैषम्यप्रसङ्ग प्रकृतयति-कुत इत्यादिना । देवतादीनामेव वैषम्येऽपि कथमाश्वरस्य वैषम्यन्याय-
कषाऽह-इत्येवमिति । वैषम्येति किं म्यादिन्यायकयोगम्-श्रुतीति । 'निःकृत निश्चयम' इ याया
भूतः 'न मे द्वेषोऽस्ति न त्रियः' । 'यत् कृतम्' चान् कामगर्गावर्जितम्' इत्याया च म्याति ।
स्वच्छत्वादिनादिननेन विरुचयनैककृतकारिणं स्मृती । वैषम्यप्रसङ्ग प्राग्गैर्घृण्यप्रसङ्ग दर्शयति-
नेयेति । अह एतेनमर्थान्देवैश्वरस्य न कथम् वैषम्ये मय्यनपयस्यैविति सुखादिशिवसिद्धिभोरस-
ति-म्यादिना । प्रथमममद विद्यानपयार्थे प्रतिज्ञानो-एवं प्राप्त इति । प्रथमैरेक हेतुगृह्ये-

ब्रूमः । “वैषम्यनैर्दृष्ये न” ईश्वरस्य प्रसज्यते ॥ कस्मात् ॥ “सा-
पेक्षत्वात्” । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्दिशति,
स्यातामेतौ दोषो वैषम्यं नैर्दृष्यं च ॥ न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्व-
मस्ति । सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्दिशति ॥ किमपेक्षत इति चेत् ॥
धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः ॥ अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा
विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रव्यः ।
यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिमृष्टौ साधारणं कारणं भवति, व्रीहियवादिवै-
षम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति,
एवमीश्वरो देवमनुष्यादिमृष्टौ साधारणं कारणं भवति, देवमनुष्यादिवैषम्ये
तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति ॥ एवमी-
श्वरः सापेक्षत्वात् वैषम्यनैर्दृष्याभ्यां द्रुष्यति ॥ कथं पुनरवगम्यते ।
सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्दिशति इति । “तथाहि
दर्शयति” श्रुतिः-“एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य
उन्निनीपत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो
निनीपते” [कौषी० ३ । ८] इति ॥ “पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति
पापः पापेन” [बृ० ४ । ४ । ५] इति च ॥ स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषा-

रत्नप्रभा ।

राज्ञीश्वरत्वानपात् । ननु तां धर्माधर्माभ्यां चित्रा सृष्टिरस्तु, किमीश्वरेणैव आह-ईश्वरस्तु
पर्जन्यवदिति ॥ साधारणहेतुसत्त्वित्येवासाधारणहेतुः कार्यकारित्वात्नेश्वरस्यैक्यम् । अन्यथा पर्जन्यवैषम्य-
प्रमद्वादिति भावः । यं जनय । उन्निनीपते ऊर्ध्वं नेतुमिच्छति त सा उ कारयति, एष ईश्वर इत्यन्वयः ॥

भामती ।

च निगूढमन्वस्य एव नामधेयम् । एव एतावमन्वस्य स्यात्प्राणकारणमनुगृह्यया कत्यागवा-
ग्निं च निगूढीयात् । न ह्येतदस्ति । तस्मात्त वैषम्योप । अत एव न नैर्दृष्यमपि सादरतः मग्न्यात्
प्राणभूतः । स हि प्राणभूत्वर्माशयानां वृत्तिनिरोधमवय, तमनिद्रापनयमयुक्तकारो स्यात् । न च
कर्मापेक्षायासाधारण्यं ऐश्वर्यं यायात् । न हि मेवादिकर्मभेदादेशः कर्मभेदप्रदं प्रत्ययमुर्भवति । न च
‘एष एव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीपते एष एवासाधु कर्म कारयति त यमेभ्यो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कस्मादिति । व्यतिरेकद्वारा विभक्ते-यदि हीति । निरपेक्ष-यमेव स्याच्च-केवल इति । उत्तमार्ध-
मन्वस्यमुग्नान्वाच-सापेक्षो हीति । सापेक्षत्वे मयनीश्वरत्वसिद्धिं निरपेक्षसिद्धि-किमिति ।
मेवादिविशेषेण राजादीनां कर्मानेऽपि नानीश्वरत्वा दृष्टेः मन्वान समावृत्ते-धर्मोति । सापेक्षत्वं
फल बदलत्तमेव न्यतनि-अत इति । विषमा सृष्टिर्निर्दिशिता चे ह्तमीश्वरेण याशावाऽऽ-ईश्वर-
स्त्विति । दृष्टत विद्योति-यथा हीति । व्रीहियवादिभ्य तां सृष्टिं साधारणाऽऽ-मीहीति ।
चोचने मयनय-सादिति हेतु स्वभिचारस्यन्द्राष्टान्तराह-एवमिति । मेवादिविशेषेण परेणामर्ध-
नर्था कुर्वति राजादासंस्तान्तिस्ते हेतुर्गति मारः । सापेक्षत्वात्तमुग्न-एवमिति । तथा चाऽऽ-
याशावत्तत्त्वात्-सादीश्वरत्वमाह-नेव भद्वोऽस्तीति भावः । सापेक्षत्वेधर्म्य विषमसृष्टिहेतुं मान
पच्छति-इत्यमिति । साधारणेनोत्तरमाह-तथाहीति । स्मृतिरपि श्रौतकर्मेतदुक्तगी या-स्मृतिर-
पीति । न च मानसात्तुनी कर्मणो कारयिता म्यां नच या प्राणिको नराश्वो भेदसादिना कथ

पेक्षमेवेश्वरस्यानुप्रहीतृत्वं निप्रहीतृत्वं च दर्शयति “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्” [भ० गी० ४ । ११] इत्येवञ्जातीयका ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् ॥ ३५ ॥

“सद्रव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६ । २ । १] इति प्राक्सृष्टेर्विभागावधारणात्तास्ति कर्म । यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्यन्तरकाले हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म, कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इतीनरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत ॥ अनो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम । प्राक् तु विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावानुल्लेवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ अनादित्वात् संसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादिमान्संसारः स्यात् । अनादौ तु संसारे बीजांकुरवद्धेतुहेतुमद्रावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते ॥ ३५ ॥

रत्नप्रभा ।

न च कश्चिज्जन साधु, कश्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्य तदग्रम्यमिति वाच्यम् । अनादिपूर्वात्तन्मात्रमाधु-
वास्तनया स्वभावेन जनस्य तत्तत्कर्मसु प्रवृत्तातीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात् । अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥ ३४ ॥
प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्मानामादेकरूपत्व स्यात्, तथा तदृत्तरूपानामपि याज्ञिक्य समाधत्ते सूत्रकार-
कर्मति ॥ प्रथमसृष्टेः पश्चाद्भाविकर्मवृत्तौ वैषम्यमित्याशयान्मोन्वाध्रयगाह-सृष्ट्युत्तरेति ॥ आद्या
सृष्टिर्गति—उपलक्षणम् । आद्यैकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मोत्पत्तौ हेतुभावेनोत्तमसृष्टानामपि तुल्य
भावेति ।

निनीपते इति ध्रुवरीश्वर एव द्वेषपक्षपाताभ्यां मात्मानुनी र्जर्णो कारणेना स्वर्गं नरकं वा लोक
नपति, तस्माद्वैषम्यदोषप्रमद्भावेऽश्वर- कारणमिति वाच्यम्, सिगोयात् । यस्मात् र्जर्णं कारणिवेश्वर-
प्राणिनः सुखदुःखिनः सृजति इति ध्रुवैरगम्यते, तस्मात् सृजतीति विद्ममभिधीयते । न च वैषम्यमात्र-
मत्र द्रुमो न लीश्वरकारणत्व व्याप्तेरिति च न्ययम् । तस्मादीश्वरस्य सत्तासत्तरे-
शापरामर्शमभिवदन्तीना भूयसीना ध्रुवीनामनुप्रयायोनिनीपतेऽनो निनीपता इत्येवमपि तज्जातीयपूर्वैरर्था-
न्पासुरशास्त्राग्निन इत्येव नैषम् । यथाह—‘जन्मजन्म यदभ्यस्त दानमभ्ययन तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन
तथैवाभ्यस्तो नर ॥’ इति । अन्युपेय च सृष्टेस्तात्त्वित्त्वमिदमुक्तम् । अनिर्याया तु सृष्टिर्गति न
प्रमर्त्ययमात्राणि । तथा च मायाकार्म्येगद्भसाकर्म्यैरुत्पेदेन विचित्रान् प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्य-
दोषः, महमा महतो वा न नैरेष्यम्, एवमस्यापि भगवतो विचित्रविचित्रप्रारगमनिर्वाच्य विधे दर्शय-
महतरश्च स्वमानादा लीउया वा न कश्चिदोष ॥ ३४ ॥ इति म्येन शङ्कापरिहारपर सूत्रम्—
न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् । शङ्कोत्तरे आभिगेहितार्थेन मात्तवत्त्वेन व्याख्याते ॥ ३५ ॥

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न दुःखीति वाच्यम् । तज्जातीयपूर्वैरर्थात्तन्मात्तत्र प्रवृत्तानामेश्वरस्य प्रवर्तकत्वात्प्राणिनः तस्य
मायात्मकसृष्टिहेतुत्वस्यादिप्रमद्भावात्तादिति भावः ॥ ३४ ॥ सापेक्षत्वगात्तस्य समाधत्ते—न कर्मति ।
योग व्यापुर्वेत्ताचीन पराचीन या कर्मोपेक्षणात्मिका विद्वान्याऽऽद्य दूषणा—मतेवेति । द्वितीयं नि-
र्णय—सृष्टीति । पराचीन हि कर्म प्रथमसृष्टेः पूर्वसृष्टेः हेतुमिति विद्वान्याऽऽद्य परमप्राथम्यमुक्तं
द्वितीयं प्रयाह—अहम् इति । देवादिर्दोषाद्दूषणं कर्मोत्पत्तेः सृष्टेः प्रथमसृष्टेः प्रयाह—मुनादिति ।
अर्थात्तदुत्पत्तेः प्रायःसिद्धिर्न सृष्टेः समाधत्तेकस्य व्याख्याते । मुनादिति व्याख्यातुमाह—नैष
दोष इति । तदत्र एवोत्पत्तेः—भवेदित्यादिना । मुंशेकस्य समाधत्ते सार्धेन नानाते नानासृष्ट-

सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६२३)

न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा" [भ० गी० १५। ३] इति ॥ पुराणे चातीता-
नामनगतानां च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥ ३६ ॥
इत्यत्रैवम्यनेर्घृण्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥ (१३) ॥

इति वैयाकिक्यां शागिरकमीमांसायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥
चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुपपत्ति
स्तान्त्रिब्रह्मणत्वादीन्द्रोषान्पर्यहार्यादाचार्यः ॥ इदानीं परपक्षमनिषेधप्र-
धानं प्रकरणं प्रारिप्तमानस्त्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति ॥
यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कार-
णधर्मा उपपद्यन्ते सर्वज्ञं सर्वशक्ति—

रत्नप्रभा ।

[श्लो० ६। २। १] इत्यवधारणमुपपन्नम् । तस्मान्निरपेक्षे त्रयणि सम्प्रत्यागिरेः इति सिद्धम् ॥
॥ १६ ॥ (१२) ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्वादिन्द्रोषान्तममन्वयो विषय-
स किं निर्गुणं ततोपादानं यथा रूपमिति न्यायेन विरुध्यते न वेति मन्देशे भगवतीश्वरस्य विषय-
मृष्टिनिमित्तत्वम् । न प्रयोजकस्य कर्मण सत्त्वान्न नुपादानत्वम् । तदुपापन्नस्य सगुणत्वस्याभावादिनि
प्रयुदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तमूत्राण्यर्थायाह—चेतनमिति ॥ विनोपादानं च निर्गुणस्याप्यविच्छेदम् ।
अज्ञातत्वस्य अप्रागिष्टानन्तप्रयोजकस्य सत्त्वान् । सगुणत्वं त्वन्यापकम् । शब्दादिदिगुणेषु नियं शक्ति-
अमदर्शनादिति भावः । यद्यपि सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च लोके कारणधर्मत्वेनाप्रसिद्धम् । तथापि यो
यस्य वर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति प्रसिद्धम् । ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्ववशात् प्रसि-
द्धस्तुसारण्यार्थान्निविशयसर्वज्ञत्वं, सर्वशक्तित्वं च,—निष्पत्तीयमित्यन्वायाह—सर्वज्ञं सर्वशक्तीति ॥
मामती ।

तानुपादानकारोतीनि सर्वमवदानम् ॥ ३६ ॥ (१२) ॥ सर्वधर्मोपपत्तेश्च । अत्र सर्वज्ञमिति दर्शने सर्वस्य चेत-
नाभिप्रेतस्यैव लोके प्रवृत्तिरिति औक्तानुसारे दर्शितं । सर्वशक्तीति । सर्वस्य जगत उपादानकारण
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दीर्घान्विकी समप्रिमाह-पुगणे चेति ॥ ३६ ॥ (१२) ॥ पूर्वोपपत्तेश्च कर्मवशादीधाम्य विषयमुपपत्ति
हेतुत्वमुक्तं न्यायिण्यस्य सगुणत्वमुपादानत्वात्तदुपादानत्वादिन्द्रोषाशक्याऽऽह—सर्वधर्ममिति । निर्गुणस्य ब्रह्मणो
जगदुपादानत्वादिन्द्रोषान्तममन्वयो विषयः, स किं यत्निर्गुणं न तदुपादानं यथा गत्य इति न्यायेन विरुध्यते
न वेति शूरोदेशे मन्देशे त्रसमन्वय मगतिनाह—चेतनमित्यादिना । निर्गुणस्य गन्धवदुपादानत्वायोगा-
हृत्त्वमः सगुणत्वे मृदादिब्रह्मदुपादानत्वेन प्राप्ते विनोपादानत्वमवदानत्वान्त्वान्त्व च निर्गुणोऽपि जाया-
दावनिष्पत्त्याद्योगोत्पत्तिरिति निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमिति साक्षात्तममिमं सद्य मूत्राश-
रणि व्याचष्टे—यस्मादिदि । पादादिमर्गात्त्वपुण्यं च च पूर्वोत्तरपक्षयोर्पदाश्रयमन्वयेत् । यद्यपि
लोके सर्वस्य कर्मणि नालेणस्य धर्मो न दर्शयते तथाऽपि मूत्राणादी मृदादिन्द्रोषाशक्याऽऽह—सर्वधर्ममिति । एव
चमणि सर्वशक्तिरूपमपि शान्तमुपपादयितुमिति मयाऽऽह—सर्वशक्तीति । तेनोपादानत्वमुपपादितं सर्व-

महामायं च ब्रह्मेति ॥ तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमोपनिषद् दर्शनमिति ॥
॥ २ ॥ १ ॥ ३७ ॥ इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्दो-
विन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमां-
सादर्शनभाष्ये सांख्ययोगकाणादादिभिस्तत्तर्कैश्च विरोधपरिहारी
नाम द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

महामायमिति । कर्तृत्वोपादानवचक्यने सर्वेशकापङ्कश्लाघनायोक्तम् । तस्मादोपनिषदसिद्धान्ते न कश्चित्त-
इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥ २ ॥ १ ॥ (१३) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्दोपादसरस्वनीपूज्यपादशिष्यश्रीमद्विन्दानन्दभगव-
त्पादकृतौ शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यस्याध्यायस्य (माध्य) अन्तप्रमायां
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ १ ॥

गामती ।

निमित्तकारण त्रेऽनुपपादितम् । महामायमिति । सर्वानुपपत्तिशङ्का परम्णा । तस्मान्नगणकारण मन्तेति
मिदम् ॥ ३७ ॥ (१३) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रावरचिने भगवत्पादशारीरकमाध्यायविभागे भाष्ये
द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

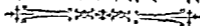
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इत्येव निमित्तमिति भेदः । निर्गुणत्वादिप्रयुक्तमर्थानुपपत्तिशङ्कोपशान्तये निश्चिनष्टि-महामायं चेति ।
एतेन प्रत्ययनवच्छिन्न मायाविद्यादिशक्तिमन्निर्वाच्यमज्ञानं कारणत्वादिमन्त्रव्यवहारात्मनोऽर्थकमस्तीत्युक्तम् ।
यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूज्यपादार्थमुपमेदरति-तस्मादिति । मूर्तिन्यायविरोधः समन्वयस्य नाम्नीति
सिद्धमिति वक्तुमिति शब्दः ॥ ३७ ॥ (१३) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादश्रीभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) निर्गचने श्रीम-
च्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सांख्ययोगकाणादादिभिस्तत्तर्कैश्च विरोध-
परिहाराख्यः प्रथमः पादः ॥

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः २.

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥ २ ॥ २ ॥ १ ॥ (१) ॥

यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामेदम्पर्यं निरूपयितुं शास्त्रं प्रवृत्तं न तर्क-
शास्त्रवत्केवलाभिर्युक्तिभिः कश्चित्सिद्धान्तं साधयितुं दूषयितुं वा प्रवृ-
त्तम् । तथापि वेदान्तवाक्यानि व्याचक्ष्णोस्सम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभू-
तानि सांख्यादिदर्शनानि निराकरणीयानीति तदर्थः परः पादः प्रवर्तते ॥
वेदान्तार्थनिर्णयस्य च सम्यग्दर्शनार्थत्वात् । तन्निर्णयेन स्वपक्षस्थापनं

रत्नप्रभा ।

ॐ ब्रह्मणे नमः । सांख्यतार्किकबौद्धाश्च जेनाः पाशुपतादयः । यस्य तदत्र न जानन्ति स वन्दे रघुपुङ्गवम् ॥ १ ॥
ब्रह्मणि सर्वप्रतीपपत्तिवत् प्रदानेऽपि तदुपपत्तिमाश्लेष्य निराचक्षे-रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ॥
[२ । २ । १] इति । ननु मुमुक्षुणा वाक्यार्थनिर्णयप्रतिबन्धनिरासाय वेदान्तानां तात्पर्यं
निश्चेतुमिदं शास्त्रमारोप्यम् । तत्र निर्दोषतया निश्चितम् । तत्र परपक्षनिरासात्मकोऽथ पादो-
ऽस्मिच्छास्त्रे न सङ्गतः । तन्निरासस्य मुमुक्षुनपेक्षित्यादित्याक्षिपति-यद्यपीति ॥ परपक्षनिराकरणं
विना स्वपक्षम्येवायोगात्, तत् कर्तव्यमित्याह-तथापीति ॥ तर्हि स्वपक्षस्थापनात् प्रागेव परपक्ष-
प्रत्याख्यानं कार्यमित्यत आह-वेदान्तार्थेति ॥ वेदान्ततात्पर्यनिर्णयस्य फलवद्ज्ञानकरणान्तर्भावादस्य-
भामती ।

रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् । म्यादेतत् । इह हि पादे स्वान्त्र्या वेदनिरपेक्षा प्रधानादिमिद्विविधयोः
सांख्यादियुक्तयोः निराकरणं चेतं । ननु युक्तसाम्राज्ये वात् । न हीदं शास्त्रमुत्पृष्टवत्तर्कशास्त्रं प्रवृत्तमपि
तु वेदान्तवाक्यानि प्रत्यकरणीयानि पूर्वपक्षोत्तरपक्षान्यां विनिश्चेतुम् । तत्र कः प्रमत्तः । शुभ्रकनकं सत्यन्त्र-
युक्तिनिराकरणम्येव आह-यद्यपीदं वेदान्तवाक्यानामिति । न हि वेदान्तवाक्यानि निर्णयन्यानीति
निर्णीयन्ते, किन्तु मोक्षमायानां तत्त्वज्ञानोत्पादनाय । यथा च वेदान्तवाक्येषु जगदुपादानं ब्रह्मण्य-
म्येन, एव सांख्यायनुमानेभ्यः प्रदानायनेतन जगदुपादानमगमयते । न चैतरे चैनोपादानमचेतनो-
पादानं चेति समुत्तरे शक्यं, विरोधात् । न च अवास्थिते इत्युनि विरक्त्योऽनुत्पन्नं । न चागममार्गा-
त्प्रिययनयानुमानमेव नोर्दायत इति साधनम् । सर्वप्रणीततया सांख्यागमस्य वेदान्तमुत्पत्तय वात् तद्वा-
गिन्ध्यानुमानस्य प्रतिवृत्तिमिदं तु स्यतयाऽनाथं वात् । तस्मान्निर्गोमानं ब्रह्मणि समन्वयो वेदान्तानां
शिर्यतीति न तन्मन्त्रज्ञानं मेदमर्हेति । न च तद्वैदान्तानां मोक्ष इति मन्त्राणां यनुमानानामाभा-
सीकरणमिह शास्त्रे समात्मोक्तिः । येषु तत्र परवायानुमाननिरागम एव ब्रह्माद्यथमं न दृष्टं । इयं
आह-वेदान्तार्थनिर्णयस्य चेति । ननु मीनशङ्करायां तत्रनिर्णयमात्रमुत्पृष्टवने न पुनः परपक्षाधि-
कानन्दनिरूप्य-न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मणि कारणं नानुमुनेषु सर्वज्ञादिभूतेषु प्रदानेऽपि तदुपपत्तिमाश्लेष्योक्तम्-रचनानुपपत्तेश्चेति ।
पूर्वपादेन समन्वये वादिभिरप्रेक्षिता विवक्षणादयो दोषा निरस्ताः । अत्रति परपक्षाणां भातिमूत्र-
यन्तु पादान्तरमारोपने । ननु तर्कशास्त्रादस्य शास्त्रस्य तर्कप्रमाणमाभासद्वेदान्तवाक्यप्रमाणानेया
ब्रह्मणि ता र्वनेमार निरूप्यणीय तदपेक्षितान्यापजात्य समन्वय-व्याये विवक्षितपरपक्षयान्तरात्किन्तु
नेहोपपृष्टवने तन्निमित्तेन पादेनेति तत्राऽऽ-यत्पर्याप्तिः । परपक्षप्रतिपक्षपक्षेणैव स्वपक्षान्तराणां योगात्-
निराकरणमपि प्रतीतयोगीति पादारम्भं समर्थयते-तथाऽपीति । अत्रश निर्णययितुं परपक्षो निरा-
चिर्हीतिभेदेन तर्हि प्रथमं विनिनि न गानिवाशक्याऽऽ-वेदान्तेति । परपक्षप्रतिपक्षयोः तदर्थ-

प्रथमं कृतम् । तद्ब्रह्मभ्यर्हितं परपक्षप्रत्याख्यानादिति ॥ ननु मुमुक्षुणां
 मोक्षसाधनत्वेन सम्यग्दर्शननिरूपणाय स्वपक्षस्थापनमेव केवलं कर्तुं
 युक्तम् । किं परपक्षनिराकरणेन परविद्वेषकरणेन ॥ वाटमेवम् । तथापि
 महाजनपरिगृहीतानि महान्ति सांख्यादितन्त्राणि सम्यग्दर्शनापदेशेन
 प्रवृत्तान्युपलभ्य भवेत्केषाञ्चिन्मन्दमतीनामेतान्यपि सम्यग्दर्शनायोपादे-
 यानीत्यपेक्षा ॥ तथा युक्तिगाढत्वसम्भवेन सर्वज्ञभाषितत्वाच्च श्रद्धा
 च तेष्विति ॥ अतस्तदसारतोपपादनाय प्रयत्यते ॥ ननु “ईक्षतेर्नाश-
 व्दम्” [व्या० सू० १।१।५] “कामाच्च नानुमानापेक्षा” [व्या०
 सू० १।१।१८] “एतेन सर्वे व्याख्याताव्याख्याताः” [व्या० सू०
 १।४।२८] इति च पूर्वत्रापि सांख्यादिपक्षप्रतिक्षेपः कृतः । किं पुनः
 कृतकरणेनेति ॥ तदुच्यते । सांख्यादयः स्वपक्षस्थापनाय वेदान्तवाक्या-

रत्नधना ।

हितव्यम् । ननु रागद्वेषकत्वात् परमतनिराकरणं न कार्यमिति शङ्कते-नन्विति ॥ तत्त्वनिर्णय-
 प्रधाना खल्विय कया आरब्धा । तत्त्वनिर्णयश्च परमतेष्वश्रद्धां विना न सिध्यति । सा च तेषु
 आन्तिमुच्छ्वयनिश्चय विना न सिध्यति । सै चम पाद विना नेति स्वसिद्धान्तसंरक्षणार्थत्वात् प्रधान-
 सिद्धवर्थत्वाद्यय पादोन्मिच्छात्वे सङ्गतः । समतत्वादीनरागेणापि कर्तव्य इत्यमित्त्वयोक्तोक्तान्नाकारेण
 समाधत्ते-वाटमित्यादिना ॥ अपदेशेन व्याजेन । मन्दमतीनां तेषु श्रद्धानिमित्तानि बहूनि सन्तीति
 तन्निरासाय यतः कियत इत्यर्थः । स्वमतश्रद्धापरमतद्वेषो तु प्रधानमिदमर्थत्वाद्गङ्गाकरो । माष्य
 द्वेषः । परपक्षत्वबुद्ध्या हि निरासो द्वेषमाषहति । न तु तत्त्वनिर्णयेऽप्या एन इति मन्तव्यम् ।
 पौनष्ट्यं शङ्कते-नन्वीक्षतेरिति ॥ पूर्वं साख्यादीनां श्रुत्यर्पानुमाहकनर्भनिरासादधीतव्यमुक्तम् ।
 संग्रहि श्रुत्यनपेक्षास्तदीयाः स्वन्त्या युक्तो निरस्यन्त इत्यर्थेभेदात् पुनरुक्तिरित्याह-तदुच्यते इति ॥
 मामती ।

क्षेपः, स हि सारागताभावहतीति चोदयति-ननु मुमुक्षुणामिति।परिहृति-वाटमेव तत्रार्थेति । तत्त्वनिर्ण-
 यावसाना वीतरागकया।न च परपक्षदूषणमन्तरेण तत्त्वनिर्णयः शक्यः कर्तुमिति तत्त्वनिर्णयस्य वीतरागेणापि
 परपक्षो दूष्यते न तु परपक्षनयेति न वीतरागकयाव्यावृत्तव्यहतिरित्यर्थः । पुनरुक्त्यां परिचोय ममाधत्ते-नन्वीक्षते-
 आनन्दगिरिय-व्यापिनोपः ।

एवमशिशुमिन्वाशोक्य कृष्णस्येति कर्तव्यत्वात्पादन्तरत्वाद्वाक्यनिष्पगस्यैव प्रायश्चमिन्याह-तद्वाति ।
 सम्यग्दर्शिताया स्वपक्षस्थापनानन्तरं परपक्षनिरसनमुच्यतेनिति निगमयितुमिति शङ्कः । वीतरागाणां
 मोक्षसाधनानामशिक्षनमोक्षहेतुत्वात् तत्त्वज्ञानमात्रमुपयुक्तं परपक्षाधिक्येण वीतशक्त्यागोविन्वायुक्त
 इति शङ्कते-नन्विति । मुमुक्षुणां मोक्षापिच्छेपेन सम्यग्दर्शिनोपयुक्तैः युक्तमतीकरोति-वाटमिति ।
 किमिति तर्हि परपक्षनिराकरणं परविद्वेषकरणमन्युत्तमं तत्राऽऽह-तथाऽपीति । सांख्यादिदर्शनाणां महा-
 जनपरिगृहीतव्याप्यप्रानादिकारणपरतया महत्त्वान्तर्यानापदेशेन प्रवृत्तान्दर्शानुमानानां मर्त्यदर्शान-
 ताया तुल्यपदत्वेन वेदान्तैरवापादस्तुति निरुक्त्यानुपपत्तेस्तदनिरासे नेत्यपि सम्यग्दर्शितुयममः इत्यतः
 सम्यग्दर्शितायां तन्निराकरणं कर्तव्यमिति तर्कसादात्म्यः सम्यग्दर्शित्यर्थः । पुनरुक्तिं शङ्कते-नन्विति ।
 प्रधानपरपक्षनिराकरणं गूढकारस्य विपश्चित्तमित्यव्याप्यत्वाद्गद्-कामाच्चेति । तयाऽपि परमाचार्याःपाद-
 स्तुत्यार्थं पादरसो मन्वित्यर्थेत्वात्साऽऽह-एतेनेति । इति प्रगनादीनां श्रुतिमत्त्व निम्नविशाली
 पुनरुक्तिं निरस्यते-तेषामिति । इति परपक्षप्रमाण-नदुच्यते इति । एतत्तु परपक्षप्रमाणोपपत्तिः-

१. एतन्मन्वित्यर्थः । २. मन्वित्यर्थः । ३. एतन्मन्वित्यर्थः । ४. एतन्मन्वित्यर्थः ।

न्यप्युदाहृत्य स्वपक्षानुगुण्येनैव योजयन्तो व्याचक्षते ॥ तेषां यद्व्याख्या-
नं तद्व्याख्यानाभासं न सम्यग्व्याख्यानमित्येतावत्पूर्वत्र कृतम् ॥
इह तु वाक्यनिरपेक्षस्त्वतन्त्रस्तद्युक्तिप्रतिषेधः क्रियत इत्येव विशेषः ॥
तत्र सांख्या मन्यन्ते-यथा-घटादयो भेदा मृदात्मतयाऽन्वीय-
माना मृदात्मकसामान्यपूर्वका लोके दृष्टाः, तथा सर्वे एव बाह्याध्या-
त्मिका भेदाः सुखदुःखमोहात्मतयाऽन्वीयमानाः सुखदुःखमोहात्म-
कसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति ॥ यत्तत्सुखदुःखमोहात्मकसामान्यं
तत्रिगुणं प्रधानं मृद्दृच्छेत्तनं चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं

रत्नप्रभा ।

प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यमिद्वान्तोऽत्र विषयः । स किं प्रमाणमूलो, भ्रान्तिमूलो वेति
सन्देहे “सर्वधर्मोपपत्तेश्च” इत्युक्तार्थाणां प्रधाने सम्भवात्तदेवोपादानमित्याक्षेपसंगत्या प्रमाणमू-
लत्वं दर्शयन्पूर्वपक्षमाह-तत्र सांख्या इति ॥ स्वमिद्वान्तज्ञानस्य परमतनिरासं प्रत्युपजीव्यत्वात्पादयोः
संगतिः । परमतनिरासात्मकत्वात्सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रमाणमूलमतविरो-
धादुक्तश्रुत्यर्थसमन्वयासिद्धिः फलम् । सिद्धान्ते तन्निश्चिरिति भाषाद् द्रष्टव्यम् । श्रौतसमन्वयपादा-
दर्थार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिमगतिरिति विवेकः । भिद्यन्त इति भेदाः विकाराः । ये विकारा
येनान्निनाम्ने तत्प्रकृतिका इति व्याभिमाह-यथेति ॥ सर्वं कार्यं, सुखदुःखमोहात्मकस्तुप्रकृतिकं,
तदन्वितत्वाद्, घटादिवदित्यनुमानमाह-तथेति ॥ क्रियते प्रधानं परिणमते तत्राह-चेतनस्येति ॥

भामती ।

रिति । तत्र सांख्या इति । यानि हि येन रूपेणा स्थौल्यादा च सौक्ष्म्यात्समन्वीयन्ते तानि
तत्कारणानि दृष्टानि, यथा घटादयो ह्यकादयश्चा स्थौल्यादा च सौक्ष्म्यान्मुख्यवर्णाश्वितास्तत्कार-
णाः, तथा चेद् बाह्याध्यात्मिकं च भावनात् सुखदुःखमोहात्मकान्निमित्तमुपलभ्यते, तस्मात्तदपि
सुखदुःखमोहात्मसामान्यकारणकं भवितुमर्हति । तत्र जगत्कारणस्य येन सुखात्मना तन्मत्त्वं,
या दुःखात्मना तद्वजः, या च मोहात्मना तन्म इति त्रैगुण्यकारणसिद्धिः । तथाहि-प्रत्येकं भावात्रैगु-
ण्यवन्तोऽनुभूयन्ते । यथा मंत्रदारण्यं पद्मान्यां मंत्रस्य सुखं, तत् कस्य हेतोः, तं प्रति सत्त्वगुणसमुद्भवात् ।
नृसपत्नीनां च दुःखं, तस्म्य हेतोः, तां प्रत्यस्या रजोगुणसमुद्भवात् । चेतस्य तु स्रैगम्यं तामविन्दन्तो
आनन्दनिर्णय-न्यायनिर्णयः ।

सान्तर स्वप्नाणां परकीययुक्तानां स्वप्नाभिरंशुक्तिभिः स्वपक्षं स्थापयितुं निरमेन कार्यमिति पादा-
न्तरमर्थरदिति पादमगतिरुक्ता । सांख्ययुक्तिनिरामस्य समन्वये तद्विरोधनिरमेनद्वारा तदर्थार्थत्वात्संस्था-
धिकरणस्य पादादिमगनयः । अत्र पूर्वपक्षे सांख्ययुक्तिविरोधादसिद्धिः समन्वयस्य फलति मिद्वान्ते तु
तदविरोधात्सिद्धिः । नत्र प्रधानमचेतनं जगदुपादानमिति सांख्यमिद्वान्तो विषयः स किं प्रमाणमुने
भ्रान्तिमूले वेति विप्रतिषेधः । सन्देहे पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । सांख्यीयमनुमानं वक्तुं व्याभिमाह-यथेति ।
ये यत्प्रभाश्विनाम्ने तत्प्रभाश्विनाम्ने तद्विरोधनिरमेनद्वारा, यथा घटादयो मृदात्मकान्निमित्तप्रकृतिकाऽऽर्थः ।
पञ्चमता हेतोर्दार्ढ्यनुमानमाह-तथेति । सर्वं कार्यं सुखदुःखमोहात्मकस्तुप्रकृतिकं तस्म्यभावात्प्रिना-
त्वात्घटादिवदित्यर्थः । ननु सर्वस्य कार्यमोहात्मानं सुखदुःखमोहात्मकं त्रिभिर्गुणैश्चि तयाऽपि कथं
प्रधानसिद्धिमाऽऽह-यत्तदिति । सुखदुःखमोहात्मनेन सत्त्वजस्मदौ रूपेणैति मन्वानो विशान्ति-
तत्रिगुणमिति । कार्यमचेतनं दृष्टा तत्कारणमपि तादृशेराणुमेवमित्याह-मृद्दृदिति । क्रियते तत्परिण-
मते तत्राऽऽह-चेतनस्येति । अर्थसन्देहो भोगादर्थार्थः । अचेतनस्य प्रमेदनासंगतानामाभावात्प्रकृतिः ।

स्वभावेनेव विचित्रेण विकारात्मना प्रवर्तत इति ॥ तथा परि-
माणादिभिरपि लिङ्गैस्त्वैव प्रधानमनुमिमते ॥ तत्र चदामः ॥

रत्नगमा ।

अर्थः भोगापरिग्रहः । तदर्थं स्वभावेन एव प्रयत्नः न तु केनचित्प्रयत्नेन प्रेर्यते इत्यर्थः । तदु-
क्तम्—“पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यतः करणम् साध्यकारिः श्लो० २१” इति । अनुमाना-
न्तराणि तैस्त्वानि स्मारयति—तथेति ॥ उक्तं हि—“भेदाना परिमाणात्ममन्वयाच्छक्तिः प्रवृत्तेषु ।
कार्यकारणविभागादविभागाद्वैश्वर्यस्य” [साङ्ख्यका० श्लो० १५] इत्यत्र कारिकाया समन्वयादिति
लिङ्गं व्याख्यातम् । शिष्टानि व्याख्यायन्ते । तथाहि—क्षित्यादीना भेदाना कारणम् अव्यक्तमिति,
परिमितत्वात्, घटवत् । न च दृष्टान्ते साध्यैरुक्तम् । घटोपत्ते प्रागनभिष्यक्तघटादिरूपकार्यविशि-
ष्टत्वेन मृदोऽप्यव्यक्तत्वात्, तथा घटादीना कारणशक्तिं प्रवृत्तेर्महदादिकार्याणामपि कारणशक्तिं
प्रवृत्तिर्वाप्या । नच्छक्तिमत्कारणम्—अव्यक्तम् । किञ्च कारणकार्यस्य विभागो जन्म दृश्यते, क्षिते
मूर्त्तिका जायते । ततो घट इति । एवमविभाग प्रातिलोम्येन प्रथमो दृश्यते । घटस्य—मूर्त्तिनाया
एव । तस्या—क्षितौ । क्षिते—अप्यु । अपा—तन्मि—इत्येतौ विभागाविभागा वैश्वर्यस्य विधि-
प्रम्य भावनातस्य दृश्यमानौ पृथक्पक्षीरुतौ, यच्चिद् कारणे विश्रान्तौ, विभागत्वाद्, अविभागत्वाच्च,
मृदि घटविभागाविभागवदित्यर्थः । सिद्धा तयति—तत्र चदाम इति ॥ किमनुमानैरचेतनप्रवृत्तिकरुजगत
मामती ।

मोहो विप्राट्, तत् कस्य हेतो, त प्रत्यस्यान्तमोगुणममुद्रात् । पद्मानया च सर्वे भावा व्याख्याता ।
तस्मात्सर्वं सुखदुःखमोहाद्विजगत्कारणं गम्यते । तत्र त्रिगुण प्रयत्नं प्रतीयते त्रियत्नऽनेन जगदिति,
प्रतीयते निरीयतेऽस्मिन्प्रथमसमये जगदिति वा प्रयत्नम् । तत्र मृत्सुरगोचरेण चानस्य पुरुषस्य भोगा-
परिग्रहणमथ साधयितुं स्वभावेन एव प्रवर्तते, न तु केनचित्प्रयत्नेन । तथा व्याहृ—‘पुरुषार्थ एव
हेतुर्न केनचित् कार्यतः करणम्’ इति । परिमाणादिभिर्लिङ्गैस्त्वैव प्रधानमनुमिमते । कारणकार्यविभा-
गादविभागाद्वैश्वर्यस्य इत्यत्र न सिद्धिहेतुः मृदन् । एताश्चोपरिघट्टाद्याख्याय निराकरिष्यत इति ।
तदतस्तद्गतानुमानं दूरयति—तत्र चदाम इति । यदि तात्पर्येण प्रयत्नमनाश्रित्य चेतनेन प्रवर्तते स्वभावेन
एवेति साध्यते, तदयुक्तं, समन्वयादेहेतौ श्वेताननविष्टितानि रूढचेतनाविष्टितानेन मृत्सुरगोचरो दृष्टान-
आनन्दभिरिय-न्यायनिर्णयः ।

“प्रवोचनमनुदिश्य न मृदोऽपि प्रवर्तत” इति न्यायादि पाठक्याऽऽह—स्वभावेनेति । विचित्रे विचित्रे
महदहकारादिकारिणोऽस्त्वैवोपि यावत् ‘भेदाना परिमाणा समन्वयाच्छक्तिः प्रवृत्तेषु । कारणकार्यविभा-
गादविभागाद्वैश्वर्यस्य’ इत्यत्र न सिद्धिहेतुः परोक्षेण नमत्रागत्य हेतुमुपमहृमिति शब्दः । हेतुतत्त्वस्य
यत्नारयति—तथेति । भिद्यत इति भेदा विकारात्मना परिमाणमित्येता ततो जिज्ञासुदेव प्रयत्नमनुमिमते ।
विनयविभक्तिसुप्रवृत्तिक परिमितत्वात् प्रवृत्तिवत् । प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वात् तदेव प्रयत्नमनुमिमते विनय
जडप्रवृत्तिकं मादिषे सति प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वात् प्रवृत्तिवत् । सादित्वात्प्रवृत्तिमात्रमिदं सादित्वात्प्रवृत्तिमिदं
पणम् । कारणकार्यविभागादविष्टितानेन निश्चितम् । यत्नः प्रयत्ने तत्कारणं यद्योपयते तत्कार्यं
येतयोर्गोचरप्रतिज्ञोपि विभागं स च मनयोरेव दृष्टः । तथा च जगत्प्रवृत्तौ तुल्यप्रमाणे प्रवृत्तिविभागवत्प
मन्वयात्प्रवृत्तिवत् । वैश्वर्यस्य विनयानुगत्य तस्मात्परिमाणादविष्टितानुप्रवृत्तिविभागवत्प्रवृत्ति
तदेवाप्यव्यक्तम् । विनयमजडप्रवृत्तिप्रवृत्तिं विनयमजडप्रवृत्तिप्रवृत्तिं तदनुप्रवृत्तिप्रवृत्तिं
मन्वयात्प्रवृत्तिवत् । विनयमजडप्रवृत्तिप्रवृत्तिं विनयमजडप्रवृत्तिप्रवृत्तिं तदनुप्रवृत्तिप्रवृत्तिं
तदेवाप्यव्यक्तम् । विनयमजडप्रवृत्तिप्रवृत्तिं विनयमजडप्रवृत्तिप्रवृत्तिं तदनुप्रवृत्तिप्रवृत्तिं

यदि दृष्टान्तचलेनैवेतन्निरूप्येत-नाचेतनं लोके चेतनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं किञ्चिद्विशिष्टपुरुषार्थनिर्वर्तनसमर्थान्विकारान्विरचयदृष्टम् । गेहमासादशयनासनविहारभूम्यादयो हि लोके प्रज्ञावद्विः शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोग्या रचिता दृश्यन्ते, तथेदं जगद्गुणिलं पृथिव्यादि नानाकर्मफलपभोगयोग्यं ज्ञानमाध्यात्मिकं च शरीरादि नानाजात्यन्वितं प्रतिनियतावयवत्रिन्यासमनेककर्मफलानुभवाधिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्विस्सम्भाविततमेऽशिल्पिभिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत्कथमचेतनं प्रधानं रचयेत् ॥ लोष्टपापाणादिष्वदृष्टत्वात् ॥ मृदादिष्वपि कुम्भकाराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकारा रचना दृश्यते । तद्

रत्नप्रभा ।

साध्यते, स्वतन्त्राचेतनप्रवृत्तिकर वा । आद्ये सिद्धसाधनता । अस्माभिरनादित्रिगुणमायाङ्गीकारात् । द्वितीये घटादिदृष्टान्त साध्याप्रसिद्धिरिवाह-यदीति ॥ स्वतन्त्रमचेतन प्रवृत्तिरिति एतद् दृष्टान्तचलेन तदा निरूप्येत, यदि दृष्टान्त क्वचित् स्यात्, न तु दृष्ट क्वचिदित्यन्वयः । स्वतन्त्रपदार्थमाह-चेतनानधिष्ठितमिति ॥ परकीयस्य साध्यस्थाप्रसिद्धिमुक्त्वा सप्रतिपक्ष वक्तु-यद्विचित्ररचनात्मक कार्य, तच्चेतनाधिष्ठिता चेतनप्रवृत्तिकमिति व्याप्तिमाह-गेहेति ॥ इदं जगत्, चेतनाधिष्ठिताचेतनप्रवृत्तिक, कार्यताद, गेहवदिति प्रयोगः । विपक्षे विचित्ररचनानुपचितरूप मूलेत वाधकतर्क वक्तुं जगतो वैचित्र्यमाऽऽह-तयेति ॥ बाह्यं पृथिव्यादि भोग्यम् । आध्यात्मिक, शरीरादि च, भोगाधिष्ठानमिति विभागः । प्रतिनियतोऽसाधारणोऽन्यजाना वि-वासो रचना यस्य तदित्यर्थः । इत्थं विचित्र जगत्, चेतनानधिष्ठिता जडप्रकृति, कथं रचयेत् । न कथमपीत्यर्थः । यच्चेतनानधिष्ठितमचेतन, तन्न कार्यकारिणिति व्याप्तिमुक्तकर्ममूढभूतामाह-लोष्टेति ॥ चेतनाप्रतिपक्षे लोष्टादिषु कार्यकारित्वादर्शनादित्यर्थः । किञ्च अनादिजडप्रकृति, चेतनाधिष्ठिता, परिणामिनात्, मृदादिर्देव्याह-मृदिति ॥

भामती ।

धर्मेणि व्याप्तेरपठ-भेदिरुक्तत्वात् । न हि मृ-सुखगैदादीदयं कुण्डलेमकारणकारादिभिरधिष्ठिता कुम्भ-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

गुणात्मरूपाया जगत्प्रवृत्तिक्रान्तगमात् । द्वितीये निरुद्धता सप्रतिपक्षसाधनता चेति मयाऽऽह-यदीति । स्वतन्त्रमचेतन जगदुपादानमेतदित्युक्तम् । दृष्टान्तस्य साध्यविक्रान्तमतिभाषोक्तम्-नाचेतनमिति । स्वातन्त्र्यमेव व्याचष्टे-चेतनेति । यादृष्टिक्रान्तयुनडादिभूतान्तरसमर्थान्ततया कार्यमात्रोत्पत्तावपि जडाहणादिमर्मपट्टादिकार्यजनक्य चेतनानधिष्ठितस्य मृदादीनांमूर्त्तिति मन्वानो विशिनष्टिविशिष्टेति । अधुना निरुद्धता सप्रतिपक्षसाधनता च दर्शयन्व्याप्तिमाह-गेहेति । यदि विचित्र कार्य तन्न स्वतन्त्राचेतनप्रवृत्तिकं यथा गृहप्रासादादीं व्यर्थं । विचित्रकार्यस्य पशुधर्मतामादर्शयति-तयेति । जगद्विचित्रं वाद्यमाध्यात्मिकं च, बाह्यं पृथिव्यादि तद्विशिनष्टि-नानेति । नानाविधं कर्म शुभाशुभ व्यापित्ररूपमस्य पठ सुख दुःख च तदुपभोगयोग्यं साधनमित्यर्थः । आध्यात्मिक देहादिजगद्विशिनष्टि-नानित्यादिना । देवनिर्घेष्टमनु-पन्त्याया नानाविधा जातपक्ताभिरन्वा तात्मानधिष्ठानमित्यर्थः । तस्य चेतनरत्नत्वसमाधनार्थमाह-प्रतिनियतेति । प्रतिनियतामपरा, पासा यत्र देहादी तद्यथोक्तम् । देहाद्याश्रयस्थेनाऽऽत्मन सुगायनुभवात्तदधिष्ठानत्र देहादीरोपजातिकमिति मन्त्रोक्तम्-अनेकरूपमिति । विशिष्टरचनानन्तरं जगतो दर्शयति-प्रज्ञावद्विगिति । तेन क्षेत्रगनविशिष्टप्रधानस्यैव जगतोऽर्थादपान्तम् । विना न सात्त्विकाचेतनस्यैव विचित्रकार्यमादिशिष्टरचनात्मकं वादा विशिष्टशिवनिर्भनप्रासादादिर्वादिष्यनुमानमाह-कथमिति । किञ्च, न प्रमान जगत्कारण केवलाचेतनकारणोऽपदिव्याह-लोष्टेति । किञ्च, विना विशिष्टचेतनाधिष्ठितमेव स्वकार्यरूपमचेतनं न मृदादिर्वादि वाह-मृदादिष्वपितीति । ननु दृष्ट-

प्रधानस्यापि चेतनाधिष्ठितत्वप्रसङ्गः ॥ न च मृदाशुपादानस्वरूपस्य
पाश्र्वयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं, न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्र
येणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति ॥ न चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते । प्रत्युत
श्रुतिरनुगृह्यते । चेतनकारणसमर्पणात् ॥ अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतोर्ना-
चेतनं जगत्कारणमनुमातव्यं भवति ॥ अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति च-शब्देन

रत्नप्रभा ।

ननु मृदादिदृष्टान्ते द्वयमप्यस्ति अचेतनत्वं चेतनाधिष्ठितत्वं चेति । तत्र परिणामित्यहेतोरचेतनत्वमेव
व्यापकम् । मृदादिस्वरूपत्वेनान्तरङ्गत्वात् । ननु चेतनाधिष्ठितत्वं व्यापकम् । तस्य मृदादिनाह्यकुम्भ
लादिसापेक्षत्वेन बहिरगत्वात् । तथा च परिणामिवेऽपि मूलप्रकृतेरचेतनत्वधर्मेणैव योगो, न चेत
नताधिष्ठितत्वेनेत्याशङ्क्य निषेधति-न चेति ॥ महानसदृष्टान्तेऽन्तरङ्गस्यापि महानसस्वरूपस्य धूम-
व्यापकत्वं नास्ति, तद्विन्नस्य बहिरङ्गस्यापि वहेस्तदस्तीति, अन्तरङ्गत्वं व्यापकत्वे प्रयोजकं न
भवतीति भावः । किञ्च यद्चेतनं, तच्चेतनाधिष्ठितमेव परिणामते इत्यङ्गीकारे वाक्फामावात्,
प्रत्युत श्रुत्यनुग्रहाच्च तयागीकार्यमित्याह-न चैवं सतीति । सुखदुःखमोहान्त्वयादिति हेतो-
रसिद्धिद्योतनार्थं सूत्रे चकार इत्याह-अन्वयाद्यनुपपत्तेश्चेति ॥ नानुमानं युक्तमित्यर्थः ।
भामती ।

एवकारथाद्युपाददत्तं । तस्मात् कृतकारणमित्यनियन्मात्रेण प्रयुक्तं साध्यविरुद्धेन व्याप्तं निरुद्धम्, एव
समन्वयादि चेतनानधिष्ठितत्वे साध्य इति रचनानुपपत्तोरिति दर्शितम् । यद्युच्येत दृष्टान्तधर्मिण्यचेतनं ताव-
द्दुपादानं दृष्टं, तत्र यद्यपि तच्चेतनप्रयुक्तमपि दृश्यते, तथापि तत्प्रयुक्तत्वं हेतोरप्रयोजकं बहिरङ्गत्वात्, अन्तरङ्ग
विचेतन्यभात्रमुपादानानुगतं हेतोः प्रयोजकम् । यथाह-‘ध्यातेश्च दृश्यमानाया कश्चिद्धर्मः प्रयोजकः’
इति । तत्राह-न च मृदादीति । स्वभात्रप्रतिपक्षे हि व्याप्य व्यापकमगमयति । स च स्वभात्रप्रति-
बन्ध इति तन्मारोपितोपाधिनिरासे सति निश्चीयते । तन्निश्चयश्चान्वयव्यतिरेकयोरायतते । तौ चान्व-
यव्यतिरेकौ न तयोपादानाच्चैतन्ये यथा चेतनप्रयुक्तत्वेऽतिपरिस्पृष्टौ । तदलभान्तरङ्गत्वेनेति भावः ।
एवमपि चेतनप्रयुक्तत्वं नाश्रुपेयेत यदि प्रमाणान्तरविरोधो भवेत्, प्रत्युत श्रुतिरनुगतरान्येत्याह-न चैवं
सतीति । चकारेण सुखदुःखादिसगन्वयद्रक्षणस्य हेतोरसिद्धत्वं समुच्चिनोतीत्याह-अन्वयाद्यनुपपत्ते-
श्चेति । आन्तराः खल्वमी सुखदुःखमोहनिपादाः प्रालम्ब्यश्चन्नादिभ्योऽतिभिच्छिन्नप्रत्ययप्रवेदनीयेभ्यो व्यति-
रिक्ता अल्पशमीक्ष्यन्त । यदि पुनरेत एव सुखदुःखादिभ्यमाना भवेयुस्तत्र स्वस्वरूपत्वाद्धेतोऽपि चदन
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

-तर्धर्मिण्यचेतनं तानुपादानं दृष्टं तत्र चेतनप्रयुक्तत्वं दृष्टेऽपि तत्प्रयुक्तत्वं बहिरङ्गत्वादप्रयोजकमचेतनं च
मात्रमुपादानगतमन्तरङ्गत्वात्प्रयोजकम् । तथा च यथा निषिद्धत्वप्रयुक्तं यानिरर्धर्मस्य हिंसात्वेऽप्यप्ये
तथा विधिप्रचनान्तरङ्गत्वात्प्रमाणे प्रणिगताचेतनं चेतनाधिष्ठितत्वसाध्यत्वं स्वयन्तद्भावेनान्व-
प्रयुक्ता हेतुसाध्ययोर्वाभिधिरङ्गत्वेनानधिष्ठितत्वेऽप्यस्तीति कुतो जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वेनानुपपत्तिरिति
आह-न चेति । आन्तरङ्गत्वाद्बहिरङ्गत्वे व्यापकत्वाव्यापकत्वे किन्त्वभिचारः यमिचारः हेतुः । महान-
सादिस्वरूपस्यान्तरङ्गस्यापि व्यभिचारानुभवत्वं प्रत्यव्यापकत्वाद्बहिरङ्गस्यापि बहिसंयोगस्याव्यभिचारत्वात्
पक्ष्यादिति भावः । किञ्च, मृदादिगतचेतनप्रयुक्तस्य जगत्प्रदानानुपपत्तौ मानान्तरविरोधात् तद
नुग्रहाभावश्चेति विप्रत्याऽऽस्य दूयति-न चैवमिति । मृदादिशक्तिप्रकृतित्वात् दृष्टचेतनप्रयुक्तस्य जग-
त्प्रदानानुपपत्तौ सतीति यावत् । द्वितीयं प्रयाह-प्रत्युतेति । सप्रतिमान्तरादिप्रत्युत्पत्तेश्च-
अत इति । पादस्याऽऽस्य मूत्र हेत्वन्तरानुत्तिरे चशब्दानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽह-अन्वयादिति ।

हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति । न हि नाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःख
मोहात्मकनयाऽन्वय उपपद्यते । सुखादीनामन्तरत्वप्रतीतिः, शब्दादीनां
चातद्रूपत्वप्रतीतिः, तन्निमित्तत्वप्रतीतिश्च ॥ शब्दाद्यविशेषेऽपि च भाव
नाविशेषान्मुखादिविशेषोपलब्धेः ॥ तथा परिमितानां भेदानां मूला

रत्नप्रभा ।

आदिशब्दः परमाणादिशब्दार्थः । शब्दादीनां नाह्याध्यात्मिकानामन्तरत्वप्रतीतिः । तन्नि
मित्तत्वप्रतीतिश्च । न हि निमित्तनिमित्तकयोरभेदो यतोऽन्वयः । शब्दाद्योरन्वयः, शब्दश्च यद्वि
ष्टे मृत्तमुखादिकं शब्दादावन्वितं स्यात्, तन्निमित्तत्वप्रतीतिः सुखादिविषयानुपपत्त्यर्थम् । मृत्त
तथोपपत्तिरस्तीति योभ्यानुपपत्त्या हेतुभावनिश्चय इत्याह-शब्दादीति ॥ तत्रियमेकमेवेति पुनश्चा
मनादीनां वात् कस्यचिदस्युत्पत्तिः, कस्यचिदस्युत्पत्तिः, कस्यचिन्मोहबुद्धिर्दृश्यते । अतो विषया मुखा
द्यामना न भवन्ता एव । एव समन्वयादिनिवृत्तौ दूषयिता पारमाणादिहेतूत्वं दूषयति-तथेति ॥
बुद्ध्यादीनां पारमित्यन्त ससर्गपूर्वकत्वसिद्धौ ससृष्टाद्यनकानि सत्त्वरजस्तमासि नियति । एकस्मिन्
ससर्गसम्भवात् न ब्रह्मसिद्धिरिति सात्त्विकत्वभावात् । किमिदं पारमित्यम् । न तावदेतत् पारच्छद ।
पक्षात्तर्गताकाश तस्याभावन भागासिद्धिः । नापि कालत परिच्छद । सात्त्विके कालस्यानर्गता
भामती ।

सुखं स्यात् । न हि च दनं कदाचिदचदनं । तथा निराप यपि कुतुम्बकं सुखो भवन् । न ह्यसौ
कदाचिद्वुकुम्बक इति । एव कण्टकं क्रमत्कथं सुखं इति मनुष्यादीनामपि प्राणमूलां सुखं स्यात् ।
न ह्यसौ कांश्चिप्रयत्न कण्टक इति । तस्मादसुखादिस्वभावा अपि चन्दनकुम्बकादयो जातिकाटावस्थाया
पेक्षया सुखदुःखादित्यन्त न तु स्वयं सुखादिस्वभावा इति रमणीयम् । तस्मात्सुखादिरूपसमन्वयो भावा
नामसिद्धि इति नानेन तदप्यकारणत्वकमुनीयत इति । तद्विदमुत्तम-शब्दाद्यविशेषेऽपि च भावना-
विशेषादिति । भावना वासना सहकारत्वादिशयात् । करभजमसर्गत्वं हि कथं करभोचिन्तामव भावनाम-
निव्यनक्ति, यथास्मि कण्टका एव रोचन्ते । एवमयत्रापि द्रव्यम् । परिमाणादिति सात्त्विकीय हेतुमुपप
स्यति-तथा परिमितानां भेदानामिति । सात्त्विकत्व हि समर्गस्यैवस्मिन्मन्त्रद्वयसम्भवात्तान्देकार्थ-
सम्भवत्वस्य नावाकारणानि सृष्ट्यानि कर्तव्यानि, तानि च सत्त्वरजस्तनाम्यपि भावात् । तद्वत्त्वानि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

नामन जगत्कारणमनुमातव्यमिति पूर्वेण ह्यन्तरं नवच्यत् । ननु सर्वत्रापि कार्यस्य यथायथं सुखा
दिशब्दं न तद्विनाशानुमत्तकथमन्वयानुपपत्तिस्तथाऽऽह-न हीति । प्रत्यक्षद्वयतया कारणा
यादिशब्दाबाधयुक्तं समन्वयहेतुत्वस्याह-सुखादीनामिति । किंच, शब्दाद्यो न सुखादात्मनस्तन्नि-
मित्तत्वप्रतीतिमितं न तत्तदभेदं यथा कुत्रादि कुम्भादिनिमित्तं तत्तामकमिति प्रत्यनुमानमाह-
नन्निमित्तत्वेति । किंच, शब्दाद्यनुपपत्तानां प्रत्येकपर्यायस्य सुखदुःखानुपपत्त्यर्थमात्रेणानुपप
त्त्यर्थमात्रेणानुपपत्तिर्वाह-शब्दादीति । भावना तन्त्राविशेषा यामना तद्विशेषादुत्पत्तानां कस्यपादौ
सुखादिदर्शनात्पत्त्या सुखादिपत्तानामासादीनां सामान्यादीनां तद्व्येखुगात्तानामवदुपादानादने
कारित्वश्च समन्वयत्वानुपपत्तिः निवृत्त्यर्थः । शादिशब्दोपात्तां पारमित्यनुपपत्तिं पक्षयति-तथेति ।
तस्मात्सुखादीनां परोक्षमनुमानानुपपत्ति-परिमितानामिति । अन्वयत्वमनुपपत्त्यर्थं समान-
शब्दात् ६३१ । देशतो वा कारतो वा कथुतो वा पारमित्यम् । आह भागादिशब्दाकाशादित्यभा
वात् । त्रिषु स्थानादिषु पारमित्यनुपपत्त्यात्तत्त्वानुपपत्त्यात् । न च कारणभवेन चिदु-
पात्ता वा कारणात्तत्त्वानुपपत्त्यात् । तस्मात्सुखादीनां पारमित्यनुपपत्त्यात् । न च कारणभवेन चिदु-

इकुरादीनां संसर्गपूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्संसर्गपूर्वकत्वमनुभिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्गपूर्वकत्वमसङ्गः परिमितत्वाविशेषात् ॥ कार्यकारणभावस्तु प्रेक्षापूर्वनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति न कार्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतनपूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥ १ ॥

प्रवृत्तेश्च ॥ २ ॥

आस्तां तावदियं रचना । तस्मिन्नर्थे या प्रवृत्तिः साम्यावस्थानात्-

रत्नप्रमा ।

गत् । श्रियागुणसमर्पण सिद्धसाधनात् । नापि वस्तुतः परिच्छेदः । सत्त्वादीनां परस्पर भिन्नत्वं सर्वापि साध्यामायेन व्यभिचारादिप्राह-सत्त्वेति ॥ यदुक्तं कार्यकारणविभागो यत्र समाप्यते, तत्रानामिति । तत्र, तत्राणि मायाया वा समाप्तिमन्मगात् । न च य कार्यस्य विभाग स चेतनानविष्टिनाऽचेतने समाप्त इति व्याप्तिरिति सर्वत्राचेतनेषु चेतनाविष्टानां दर्शनादिप्राह-कार्येति ॥ एतेनाविभागोऽपि व्याख्यातः । यत्तु यः परिमितः, तदव्यक्तप्रकृतिपूर्वकमिति व्याख्यातः, तस्यापि गुणेष्वनादिषु परिमितेषु व्यभिचारः । एतेन सत्त्वोरेव प्रकृतिविभक्त्याऽचेतनविभक्त्याऽपि चेतनमेव प्रकृतिरिति निरस्तम् । चेतनाविष्टिताऽचेतनप्रकृतिव्येष्टि सादृश्योपपत्तिः । "नविच्छेदनात्वाद्" [व्या सु. २ । १४] इत्यत्र सादृश्यनियमस्य निरस्तत्वात् । एवं चेतनाधीनकारणशक्तिः कार्यप्रकृतिसम्भवात्कृतिः प्रवृत्तिलिङ्गमयथासिद्धमिति भावः ॥ १ ॥ स्वतन्त्रमचेतन कारणेन नानुमाय्यम् । तस्य सृष्ट्यर्थं प्रवृत्तेरुपपत्तेरिति चकारेणानुपपत्तिपदमनुपपत्त्यस्य योजनीयम् । रचनाप्रवृत्त्यो को भेद इत्याशङ्क्य प्रवृत्तिस्यत्त्वमाह-साम्येति । गुणानां विच्छेदसाम्यावस्था तत्त्वानां प्रत्ययः । तदा न कियत् कार्यं भवति ।

गामती ।

तत्र सादृश्यात्प्राधान्यात्चेतनानेकान्तिकमिति दूषयति-सत्त्वरजस्तमसामिति । यदि ताव परिमितत्वमिपत्ता, सा नमसोऽपि नास्ति व्यापारो हेतु परिमाणोऽपि । अथ न योजनादिविन्न व परिमाणविपत्तां नमसो नूनं किं त्वव्यापिन्याम्, अथ यदि च नमस्तमात्रादे । न हि कार्यं कारणं यापि, किंतु कारणं कार्यं व्यापीति परिमितं नमस्तमात्राद्यं यापि वात् । हन्त सत्त्वरजस्तमसामपि न परस्पर व्याप्तुर्वाति, न च सत्त्वात्तत्पूर्वकत्वेनेपामिति व्यभिचारः । न हि यथा ते कार्यमात्रमाविष्टमेव तानि परस्परं विशिष्टमिद्यं कार्यकारणमायामावात् । परस्परसंसर्गात्तत्राशक्तिशक्तौ नास्ति । न हि चित्तशक्तिः तदव्ययि यात् न सत्त्वयने, ततश्च सत्त्वापका गुणा इति परिमिता । एतन्निविशक्तिरपि गुणैर्ममृष्टेति सापि परिमितं यथेकान्तिकं परिमितं तस्य हेतोरिति । तथा कार्यकारणविभागोऽपि समप्रत्ययद्वन्द्व इत्याह-कार्यकारणभावात्संस्थितिः ॥ १ ॥ प्रवृत्तेश्च । न केचन रचनाभेदा न चेतनाविष्टानमन्तरेण भवत्यपि तु साम्यावस्थायां प्रवृत्तिरियं, तथा च यदुक्ता यथैयम्यादङ्गाभिभूतं च तदनुगुणतया मितमङ्गात्, एव हि आनन्दगिरीय-व्यायनिर्णयः ।

प्रत्याह-सत्त्वेति । समर्गपूर्वकत्वमङ्ग इति गुणानां समप्रदानेकान्तिकत्वप्रसन्नमित्यर्थः । प्रकृतिविकारतुल्यसंभवात्समानस्य प्रवृत्तिसमर्पणमाह-कार्येति । विन्न न तत्राचेतनपूर्वकं कार्यं नास्य प्रापितव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥ यत्तु 'शक्तिः प्रवृत्तेश्च' इति तत्राऽऽ-प्रवृत्तेश्चेति । प्रवृत्तेश्चानुपपत्तनाऽऽनुमानिकं कारणमिति योजना । यद्यपि स्वतन्त्रस्य कारणस्य प्रवृत्तिस्य निरस्यो तथाऽपि तु यथायथा कार्यस्यापि सा निरस्तीव भवतीति 'शक्तिः प्रवृत्तेश्च' इत्यस्य हेतोरित्येकतोपदर्शनमिदमिदं याशयनानाह-आम्नामिति । या सा रचनायां प्रवृत्तिर्यस्या यत्र यत्रावपि स्य यथायथा तागाह-साम्येति । न केचन

प्रच्युतिस्सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिभावस्त्वापत्तिर्विशिष्टकार्यस्याभिमुखप्र-
वृत्तता, सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य स्वतन्त्रस्योपपद्यते ॥ मृदादिष्व-
दर्शनाद्रथादिषु च ॥ न हि मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनास्सत्त-
श्चेतनैः कुलालादिभिरश्वादिभिर्बालधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृ-
त्तयो दृश्यन्ते ॥ दृष्टान्त्वादृष्टसिद्धिः ॥ अतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेरपि हेतोरनि-
तनं जगत्कारणमनुभातव्यं भवति ॥ ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य
न दृष्टा ॥ सत्यमेतत् ॥

रत्नप्रभा ।

प्रथमाभासप्रसङ्गात् । मित्वादौ साम्यच्युतिरूपेण वैषम्य भवति । ततः कस्यचिद्रूपव्याङ्गत्वमुद्भूतत्वेन
प्राधान्य, कस्यचिद्रूपेण शेष-व्यभिक्ताङ्गिभावो भवति । तस्मिन्सति महदादिकार्योत्पादनात्मिका
प्रवृत्तिः । तथा विविधकार्यविन्यासो रचनेति भेद इत्यर्थः । गुणानां प्रवृत्ति-चेतनाधिष्ठानपूर्विका-
प्रवृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिरित्याह-सापीति । विपक्षे स्वल्पे प्रवृत्त्यनुपपत्तात्यर्थः । केचित्तु
भेदानां प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वाच्चेतनानधिष्ठिताऽच्चेतनप्रवृत्तिक्रामिति शक्तिं प्रवृत्तिरिति विद्व व्याचक्षते ।
अस्यापि गुणेषु व्यभिचारः, कार्यविशेषणे च निरुद्धता, प्रवृत्तिशक्तिरेव सति कार्यत्वस्य घटा-
दिषु चेतनाधिष्ठितप्रवृत्तिरुत्पन्नोक्तसाध्यादिरेव व्याप्तिदर्शनादिति "प्रवृत्तेश्च" इति सूत्रेण ज्ञापि-
तम् । ननु लोके स्वतन्त्राचेतनानां प्रवृत्त्यदर्शनेऽपि प्रधाने सा प्रवृत्तिः सिध्यति, तथाह-
दृष्टाच्चेति ॥ अनुमानशरणस्य तत्र दृष्टान्त विनाऽनीन्द्रियार्थसिद्धययोगादिति भावः । ननु प्रधानस्य
प्रवृत्तिं खण्डयता चेतनस्य सृष्टौ प्रवृत्तिर्वाच्या । सा न युक्तं साम्यं शङ्कते-नन्विति । शुद्धचेतनस्य
प्रवृत्त्ययोगमङ्गीकरोति-सत्यमिति ॥ तर्हि केवलस्याऽच्चेतनस्य प्रवृत्तिमिदं । अन्यथा सृष्ट्ययोगात्,
मामती ।

गुणप्रधानभावे सत्यस्य महदादौ कार्यं वा प्रवृत्तिः, सापि चेतनाधिष्ठानमेव गमयति । न हि चेतनाधि-
ष्ठानमन्तरेण सृष्टिपण्डे प्रमानेऽङ्गभावेन चक्रदण्डसदृशसूत्रादयोऽतिष्ठन्ते । तस्मात्प्रवृत्तेरपि चेतनाधिष्ठान-
सिद्धिरिति 'शक्तिं प्रवृत्तेश्च' इत्ययमपि हेतुः साम्यायो विद्व एतेषु कथं योक्तव्यम् । अत्र साम्यशो-
दयति-ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिरिति । अयमभिप्रायः-तथा विपक्षेऽपि नानास्वेतन् दूयवित्वा
केवलस्य चेतनस्यैवान्यनिरपेक्षस्य जगदुत्पादानत्वं निमित्तत्वं च समर्थनीयम् । तदयुक्तम् । केवलस्य चेतनस्य
प्रवृत्तेर्दृष्टान्तधर्मिण्यनुपपत्तेरिति । औपनिषदस्य चेतनहेतुत्वात् तत्रैव साम्यं प्रवृत्तिमनुपपत्तुं पश्चात्
व्यपक्षमत्र एव समाशाम्यानी-यममविमानाह-सत्यमेतत् । न केवलस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टी । साध्य
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रचना न पुना रचनार्थे-याशयाह-सत्त्वेति । तस्या रचनार्थत्वं स्पष्टयति-विशिष्टेति । न हि साम्या-
वस्थायां प्रमानस्य विचित्रकाररचनाभिमुत्पत्तेन प्रवृत्तिरवश्यं तथा च गुणवैभवापत्तेर्भेदो रचनार्थ-
व्याप्त्येयमित्यर्थः । निमित्तं न प्रवृत्तिशक्तिमत्त्वेऽच्चेतनतामनन्तरदित्याह-साऽपीति । दृष्टान्तस्य साम्य-
वैक्यमुद्भूतं-न हीति । तेषु स्वतन्त्रेषु प्रवृत्त्यभावेऽपि प्रमाने तथापि मा व्याप्तिं स्वस्वतन्त्राश-
याऽह-दृष्टाच्चेति । अचेतन मृदादि चेतनानधिष्ठिता प्रवृत्तिशक्तिरूपेण दृष्टं तत्रादृष्टे प्रमानेऽपि
स्वल्पे प्रवृत्तिशक्तिरित्यभिनि काननाया दृष्टानुमात्तित्वादि-यर्थः । अनुमानरूपे निगमयति-अत इति ।
तन्मन्वयानुपपत्तिं दृष्टान्तविषुमपिशब्दः । अचेतनस्य प्रवृत्तिं प्रवृत्तेना केवलचेतनस्य वा तस्यैवचे-
तनस्युत्पत्त्ये वा प्रवृत्तिर्भविष्यति निरुक्त्याऽऽद्य दूयवित्वाशङ्कते-नन्विति । केवलस्य चेतनस्य
प्रवृत्तिरन्तरेण दृष्टीरुगेति-सत्यमिति । तर्हि केवलस्याच्चेतनस्यैव प्रवृत्तिं स्वादिशयाशयाऽह-

तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा, न त्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा ॥ किं पुनरत्र युक्तं-यस्मिन्प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सा, उत-यत्संयुक्तस्य दृष्टा तस्य सेति ॥ ननु यस्मिन्दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव सेति युक्तम् ॥ उभयोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ न तु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन केवलश्चेतनो रथा-दिवत्प्रत्यक्षः ॥ प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्तस्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धिः केवलाचेतनरथादिवैलक्षण्यं जीवदेहस्य दृष्टमिति ॥ अत एव च प्रत्यक्षं देहे

रत्नप्रभा ।

तत्राह-तथार्पाति ॥ केवलस्य चेतनस्याप्रवृत्तावपि चेतनाऽचेतनयोर्मियः सम्बन्धात् सृष्टिप्रवृत्तिरिति भावः ॥ इमं वेदान्तसिद्धान्तं सांख्यो दूषयति-न त्विति । सर्वा प्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा, न त्वचेतनसम्बन्धेनापि चेतनस्य क्वचित्प्रवृत्तिर्दृष्टा । तस्मान्न चेतनात्मृष्टिरित्यर्थः ॥ मतद्वयं श्रुत्वा मध्यस्थः पृच्छति-किं पुनरिति ॥ यस्मिन्चेतने रथादौ प्रवृत्तिर्दृष्टा, तस्यैव सा । न चेतनस्तत्र हेतुरिति किं सांख्यमतं साधु-उत-येन चेतनेनाश्वादिना सयोगादचेतनस्य प्रवृत्तिस्तत्प्रयुक्ता सेति वेदान्तिमतं वा साध्विति प्रश्नार्थः । सांख्य आह-नन्विति ॥ उभयोः प्रवृत्तितदाश्रययोरित्यर्थः । दृष्टाश्रयैरेव प्रवृत्तेरुपपत्तावदृष्टे चेतनप्रवृत्तिर्न कल्प्येति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे कथं सिद्धिः, तत्राह-प्रवृत्तीति ॥ जीवदेहस्य रथादिभ्यो वैलक्षण्यं प्राणादिमत्त्वं लिङ्गं दृष्टमिति कृत्वा चेतनस्य सिद्धिरित्यन्वयः । जीवदेहः, सात्मकः, प्राणादिमत्त्वाद्, व्यतिरेकेण रथादिवदित्यात्मसिद्धिरित्यर्थः । देहप्रवृत्तिः स्वाश्रयादयेन ज्ञानयता सह भूता, प्रवृत्तित्वाद्यप्रवृत्तिवदित्यनुमानान्तरमूचनाय प्रवृत्त्याश्रयैत्युक्तम् । सद्भावसिद्धिरेव, न प्रवर्तकत्वमित्येव-कारार्थः । अनुमितस्य सद्भावमात्रेण प्रवृत्तिहेतुत्वं सर्वत्राकाशस्यापि हेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः । आत्मनोऽप्रत्यक्षत्वे चार्वाकाणां भ्रमोऽपि लिङ्गमित्याह-अत एवेति ॥ अप्रत्यक्षत्वादवेत्यर्थः । देहान्यात्मनः प्रत्य-
भामती ।

आह-न त्वचेतनसंयुक्तस्येति । तुशब्द औपनिषदपक्षं व्यावर्तयति । अचेतनाश्रयैव सर्वा प्रवृत्तिर्दृश्यते न तु चेतनाश्रया क्वचिदपि । तस्मान्न चेतनस्य जगत्सर्गं प्रवृत्तिरित्यर्थः । अत्रौपनिषदो गूढा-मिसिधिः प्रश्नद्वयं किंमृशति-किं पुनरत्रेति । अत्रान्तरे सांख्यो वृत्ते-ननु यस्मिन्निति । न नावन्-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तथाऽपीति । चेतनमात्रस्यादृष्टाऽपि प्रवृत्तिरुपसंक्रान्तादुत्पद्यमाना किमिष्यचेतनाधीना चेतनाधीनैव किं न स्यादित्यर्थः । उभयसंबन्धात्प्रवृत्त्युपपत्तावपि चेतनस्य तदाश्रयत्वादर्शनादचेतनस्यैव तदर्शनात्तस्यैव प्रवृत्तिरिति मन्वानो द्वितीयं निगजुर्वेनाशङ्कते-न त्विति । तुशब्दश्चेतनस्य जगत्सर्गं प्रवृत्तिरितिमतयार्हत्वर्यः । सर्वप्रवृत्तिरचेतनाश्रयैव दृष्टा न तु चेतनाश्रया तत्र सिद्धान्तसिद्धिरित्यर्थः । तत्र प्रश्नद्वयं सिद्धान्ती गूढा-मिसंधिर्विभूतानि-किं पुनरिति । केवलस्य चेतनस्याचेतनस्य वा प्रवृत्त्यर्थं न दर्शयामिति समर्थः । यस्मिन्चित्तचेतनस्य रथादेश्चिः । तस्येति सयोगिनश्चेतनस्याभिवानम् । तत्र सांख्यो वृत्ते-नन्विति । युक्तत्वे हेतुमाह-उभयोरिति । प्रवृत्तितदाश्रययोरिति यावत् । आत्मनोऽपि प्रत्यक्षत्वात्प्रवृत्तितदाश्रय-योस्तुल्यं प्रत्यक्षत्वं पक्षान्तरेऽप्रीत्याशस्याऽऽह-न त्विति । प्रत्यक्षत्वाभावे कथमात्मसिद्धिरित्याशयात्तु-मानादित्याह-प्रवृत्तीति । अनुमानमिदस्य चेतनस्य न प्रवृत्त्याश्रयनेति दर्शयितुमेतकारः । यमनु-मानमित्येवंपक्षायां तत्प्रकारं सूचयति-केवलैति । वैश्रवण्यं प्राणादिमत्त्वं न । उतिशब्दो यस्मादर्थः । जीवदेहः सात्मकः प्राणादिमत्त्वाच्च यः सात्मको न स प्राणादिमान्यथा रथ इत्यनुमानात्सद्भावमात्रे विष्णुत्वोप्यर्थः । केवलचेतनो न प्रवृत्त्याश्रयतया प्रत्यक्षो मनवीत्यत्र लिङ्गमाह-अत एवेति । केवल-

सति दर्शनादसति चादर्शनाद्देहस्यैव चेतन्यमपीति लोकायतिकाः प्रति-
पन्नाः॥तस्माद्चेतनस्यैव प्रवृत्तिरिति॥तदभिधीयते॥न श्रूमो यस्मिन्नचेतने
प्रवृत्तिर्दृश्यते न तस्य सेनि ॥ भवतु तस्यैव सा ॥ सापि चेतनाद्भवतीति
श्रूमः । तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् ॥ यथा काष्ठादिव्यपाश्रयापि
दाहप्रकाशश्लक्षणा विक्रियाऽनुपलभ्यमानापि च केवले ज्वलने ज्वल-
नादेव भवति । तत्संयोगे दर्शनात्तद्विद्योगे चादर्शनात् । तद्वत् ॥ लोका-
यतिकानामपि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्य-

रत्नप्रभा ।

क्षये भ्रमासम्भवादिति भावः । दर्शनात्, प्रवृत्तिचेतन्ययोरेति शेषः । प्रवृत्तिं प्रत्याश्रयचमचेतनम्दे-
वेत्युक्तमङ्गीकृत्य चेतनस्य प्रयोजकत्वं मिदान्ती साधयति-तदभिधीयत इति ॥ रथादिप्रवृत्ताश्रादि-
चेतनस्यान्यव्यतिरेकी स्फुटी । तान्या चेतनस्य प्रवर्तकत्वं वागानामपि सम्मतमित्याह-लोकायतिकाना-
नामपीति ॥ यः प्रवर्तकः सः, स्य प्रवृत्तिमानश्चादिवदिति व्यातेरामनि व्यापकाभावान्न प्रवर्तकत्व-
भामती ।

ततः प्रवृत्त्याश्रयतया तत्प्रयोजकतया वा प्रत्यक्षमादयते, केरत्त प्रवृत्तिस्नदाश्रयधाचेतनो देहश्चादिः
प्रत्यक्षेण प्रतीयते, तत्राचेतनस्य प्रवृत्तिस्ननिमित्तं न तु चेतननिमित्तं । सद्भावमात्रं तु तत्र चेतनस्य
गम्यते रथादिदेहाश्रयाञ्जीवदेहस्य । न च सद्भावमात्रेण कारणत्वसिद्धिः न भूदाकाश उत्पत्तितया घटा-
दीनां निमित्तकारणमित्ति हि सर्वत्रेति । तदनेन देहातिरेके मन्यपि चेतने तस्य न प्रवृत्तिं प्रति निमित्तमा-
योऽस्तीत्युक्तम् । यतश्चास्य न प्रवृत्तिहेतुभावोऽस्ति, अत एव प्रत्यक्षे देहे सति प्रवृत्तिदर्शनादमति चादर्श-
नादेहस्यैव चेतन्यमिति लोकायतिकाः प्रतिपन्नाः, तथा च न चिदात्मनिमित्ता प्रवृत्तिरिति सिद्धम् । तस्मान्न
रचनायाः प्रवृत्तेर्वा चिदात्मकारणत्वसिद्धिर्जगत इति । औपनिषदः परिहरति-तदभिधीयते । न श्रूम इति ।
न तावत् प्रत्यक्षानुमानागमसिद्धः शारीरो वा परमात्मा वास्माभिरिदानीं साधनीयः, केवलमस्य प्रवृत्तिं प्रति
कारणत्वं वक्तव्यम् । तत्र मृतशारीरे वा रथादी वानधिष्ठिते चेतनेन प्रवृत्तेरदर्शनात् । तद्विषये च प्रवृत्तिदर्शना-
दन्यव्यतिरेकाभ्यां चेतनहेतुकत्वं प्रवृत्तेर्निधीयते, न तु चेतनसद्भावमात्रेण, येनातिप्रसङ्गो भवेत् । भूत-
चेतनिकानामपि चेतनाप्रिष्टानादचेतनानां प्रवृत्तिरित्यत्रागिनाह इत्याह-लोकायतिकानामपीति ।
स्यादेतत् । देहः स्य चेतनः करचरणादिमान् स्वव्यापारेण प्रवर्तयतीति युक्तं, न तु तदतिरेकः कृतस्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्षेतनो यतो न प्रत्यक्षी भवत्यत एव लोकायतानां विरादोऽन्यथा व्यतिरिक्तात्मनि विरादो न स्यादि-
त्यर्थः । दर्शनाप्रवृत्तेर्चेतनस्य चेतन्यसाधारः । चेतनाश्रयप्रवृत्तिप्रत्यक्षा प्रत्यक्षा चचेतनाश्रयेति श्रियते
फलिनमाह-तस्मादिति । अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वमुपेत्य चेतनस्य तत्र प्रयोजकत्वंदृश्यमिति परिहरति-
तदभिधीयत इति । किञ्चेतनस्य प्रवृत्त्याश्रयमेव माय्यते किं वा प्रवृत्तेर्चेतनानपेक्षान्यमपीति विरु-
ल्याऽऽयमङ्गीकरोति-नेत्यादिना । द्वितीयं प्रमाह-सा त्विति । प्रवृत्तेर्क्षेतनहेतवेऽन्यव्यतिरेकी
प्रमाणयति-तद्वा इति । न च रथादी प्रागायमानोऽपि प्रवृत्त्यभावात्तदपि प्रवृत्त्यभावात्तदपि प्रवृत्तिदर्शना-
दिति भावः । अन्वगनाऽपि प्रवृत्तिरन्याधीनैव दृष्टान्तमाह-यथेति । तत्रान्यन्यव्यतिरेकी दर्शयति-
तत्संयोग इति । तथोक्तान्यन्यव्यतिरेकान्वयमचेतने दृष्टाऽपि प्रवृत्तिधेने गम्यतीति चेतनहेतवे-
त्याह-तद्वदिति । लोकायताने चेतनस्यैवानुपगमात्कृपमन्वादिना तस्य प्रवृत्तौ प्रयोजकत्वमपि पाश-
क्याऽऽह-लोकायतिकानामपि । अचेतनस्य प्रवृत्तिमत्त्वेऽपि प्रवृत्तेर्क्षेतनाधीनत्वावश्यकमिति
मिदान्तिना स्वाभिनिधिरक्त । सत्रपि प्रवृत्तिमानेर राजप्रवृत्तीनां प्रवर्तकत्वोपपत्त्यादामनस्तदभावात्

विप्रतिपिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् ॥ ननु तव देहादिसंयुक्तस्याप्यात्मनो
 विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनुपपन्नं प्रवर्तकत्वमिति
 चेत् ॥ न ॥ अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोप-
 पत्तेः ॥ यथाऽयस्कान्तो मणिः स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको
 भवति, यथा वा रूपादयो विषयास्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरा-
 दीनां प्रवर्तका भवन्ति, एवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरस्सर्वगतस्सर्वात्मा
 सर्वज्ञस्सर्वशक्तिश्च सन्सर्वं प्रवर्तयेदित्युपपन्नम् ॥ एकत्वात्प्रवर्त्याभावे प्र-
 वर्तकत्वानुपपत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमाया-
 वेशावशेनाऽसकृत्प्रत्युक्तत्वात् ॥ तस्मात्सम्भवति प्रवृत्तिस्सर्वज्ञकारणत्वे,
 न त्वचेतनकारणत्वे ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

मिति कश्चिच्छङ्कते-नन्विति ॥ मण्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरिति परिहरति-नेति । वस्तुत एकत्वे-
 ऽपि कल्पित द्वैतं प्रकर्ष्यमस्तीत्याह-नाविद्येति ॥ अविद्याया करिषते नामरूपप्रपञ्चे तथैवाविशारूपया
 मायया य आवेशश्चिदात्मनः कल्पितः सम्बन्धः तस्य वशः सामर्थ्यं तेनान्तर्गामित्वादिकमीश्वरस्येत्युक्तत्वात्
 भावती ।

नित्यक्षेतनो व्यापाररहितो ज्ञानैकस्यभावः प्रवृत्त्यमायात् प्रवर्तको युक्त इति चोदयति-ननु त्वेति ।
 परिहरति-न अयस्कान्तवद्रूपादिवच्चेति । यथा च रूपादय इति । सांत्वानां हि स्वदेशाया
 रूपादय इन्द्रिय विकुर्वन्ते, तेन तदिन्द्रियमर्थं प्राप्तमर्थाकारेण परिणमत इति स्थितिः । संप्रति चोदकः
 स्वामिप्रायमाविकरोति-एकत्वादिति । येषामचेतन चेतन चास्ति तेषामेतदुच्यते यन्तु चेतनाधिष्ठित-
 मचेतनं प्रवर्तत इति । यया योगिनामीश्वरवादिनाम् । येषां तु चेतनातिरिक्त नास्त्यद्वैतवादिनां, तेषां
 प्रवर्त्याभावे क प्रति प्रवर्तकत्वं चेतनस्येत्यर्थः । परिहरति-न । अविद्येति । कारणभूतया ल्यालक्षण-
 याऽविद्याया प्राक्सर्गापचितेन च विश्लेषस्कारेण यत् प्रत्युपस्थापितं नामरूपं तदेव माया, तदावेशेनास्य
 चोद्यस्यासकृत्प्रत्युक्तत्वात् । एतदुक्तं भवति-नेयं सृष्टिर्वस्तुसती येनाद्वैतिनो वस्तुसतो द्वितीयस्यामायादनु-
 युज्येत । काल्पनिक्यां तु सृष्टावस्ति काल्पनिकं द्वितीयं सहायं मायामयम् । ययाहुः-‘सहायास्तादृशा
 एव यादृशी भवितव्यता ।’ इति । न चैवं ब्रह्मोपादानत्वव्याघातः, ब्रह्मण एव मायावेशेनोपादानत्वस्तद-
 धिष्ठानत्वाज्जगद्विभ्रमस्य, रजतविभ्रमस्येव शुक्तिकाधिष्ठानस्य शुक्तिकोपादानत्वमिति निरवयम् ॥ २ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रवर्तकतेति शङ्कते-नन्विति । लोकसिद्धेन सांख्यसम्पन्नेन च दृष्टान्तेन निराचष्टे-नेत्यादिना । लोक-
 सिद्धदृष्टान्तं विदुगोति-यथेति । द्वितीयमुदाहरणं प्रपञ्चयति-यथा वेति । दृष्टान्तयोर्दार्ष्टान्तिकमाह-
 एवमिति । तस्य प्रवर्तकत्वार्थं प्रवर्त्यसंघन्वनाह-सर्वगत इति । सर्वमूर्तसंयोगं व्यावर्तयति-सर्वा-
 त्मेति । बुद्धिपूर्वकारिणो हि प्रवर्तकत्वं दृष्टमित्युपेत्यत्रापि तत्रापादयति-सर्वज्ञ इति । ईश्वरस्य सर्व-
 प्रवर्तकत्वे युक्त्यन्तरमाह-सर्वेति । सर्वात्मैत्युक्तमद्वितीयत्वं श्रुत्या चोदयति-एकत्वादिति । कल्पि-
 तस्य द्वैतस्य प्रवर्त्यत्वसम्भवान्मायोपाविकस्येश्वरस्य प्रवर्तकत्वमविरुद्धमिति परिहरति-नाविद्येति । अथा-
 दिरनिर्वाच्याऽविद्या तया प्रत्युपस्थापिते कल्पिते नामरूपे एव मायाकार्यत्वान्माया तत्राऽऽवेशतोऽप्य-
 स्तच्चिदात्ममन्वन्वत्सदृशेन तस्येश्वरादिमायस्यासकृदुक्तत्वेनास्य चोद्यस्य प्रत्युक्तत्वान्मैवमित्यर्थः । स्वपक्षे
 रचनायंप्रवृत्त्युत्पत्तिमुपपत्ति-तस्मादिति । परमने तदनुपपत्तिं निगमयति-न त्विति ॥ २ ॥

पयोऽम्बुवञ्चेत्तत्रापि ॥ ३ ॥

स्यादेतद् । यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्सत्रिवृद्धयर्थं प्रवर्तते, यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोकोपकाराय स्यन्दते, एवं प्रधानमचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थसिद्धये प्रवर्तिष्यत इति ॥ नैतत्साधुच्यते ॥ यतस्तत्रापि पयोऽम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे । उभयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्तेरदर्शनात् ॥ शास्त्रं च-“योऽम्बुतिष्ठन्नद्रचोऽन्तरः” [वृ० ३।७।४] “योऽपोऽन्तरो यमयति” [वृ० ३।७।४] “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यस्यन्दन्ते” [वृ० ३।८।९] इत्येवञ्जातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दि तस्येश्वराधिष्ठिततां श्रावयति ॥ तस्मात्साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्पयोऽम्बुवदित्यनुपन्यासः । चेतनायाश्च धेनोस्नेहेच्छया पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः ॥ वत्सचोपणेन च पयस आकृष्यमाणत्वात् ॥ न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा । निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वात्स्यन्दनस्य ॥ चेतनापेक्षत्ये नृ सर्वत्रोपदर्शित-

रत्नप्रभा ।

चोयावसर इत्यर्थः ॥ २ ॥ अनादिजडस्य प्रवृत्तिः, चेतनार्थानां, प्रवृत्तित्वाद्, रथादिप्रवृत्तिरिति स्थितम् । तत्र क्षीरादौ व्यभिचारमाशङ्क्य तस्यापि पक्षसमन्वेन उक्तानुमानादागमेन च साध्यसिद्धेर्न व्यभिचार इति सूत्रव्याचष्टे-स्यादेतदित्यादिना ॥ साध्यपक्षेति । साध्यवता पक्षेण तुल्यत्वादित्यर्थः । अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरिति यावत् । क्षीरे प्रवर्तकत्वेन धेन्यादेः सत्त्वाच्च न व्यभिचार इत्याह-चेतनायाश्चेति ॥ उपदर्शितमनुमानागमाम्यामिति शेषः । सूत्रकारस्य-“क्षीरेषु” [व्या० सू० २।

भामती ।

पयोऽम्बुवञ्चेत्तत्रापि । यथा पयोऽम्बुनोश्चेतनानधिष्ठितयो ह्यत एव प्रवृत्तिरने प्रमानस्यापीति शङ्कार्थः । तत्रापि चेतनाधिष्ठितत्वं साध्यं, न च साध्यैर्न व्यभिचारः, तथा सत्यनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्, सर्वत्राप्यसुदृग्भावात् । न चासाध्यम् । अत्रापि चेतनाविद्यमानस्यागमसिद्धत्वात् । न च सपक्षेण व्यभिचार इति शङ्कानिराकरणस्यार्थः । साध्यपक्षेऽप्यनुपपत्त्यगम्य । सपक्षनिक्षिप्तत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु ‘उपसहार-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

केलञ्चेतनस्य पृदादेरदृष्टाऽपि प्रवृत्तिस्तथाभूतस्यान्यस्य दृष्टेयचेतनकारणत्वपक्षेऽपि प्रवृत्तिः सम्भवीति शक्तिश्च परिवहरति-पयोऽम्बुवदिति । मूरे राज्ञामाग रिभजने-स्यादेतदिति । क्षीरस्यापि चेतनाधिष्ठितस्यैव प्रवृत्तिरित्याशयं विदित्वा-स्वभावेनेति । तत्र प्रवृत्तेरर्थेऽप्यत्राह-वत्सोति । येष्वन्यचेतनस्याप्रवृत्तिरित्येव क्षीरे व्यभिचारमुत्पन्नं जन्तेऽपि व्यभिचारमाह-यथा चेति । दार्शनिकमाह-एवमिति । पुत्रार्थो भोगधारवर्गध । तत्रापीति परमात्मव्यवहार्ये व्याचष्टे-नैतदिति । कथमनुमानमित्युक्ते तत्रकारं गुणवति-उभयवदिति । विना प्रवृत्तिधेननाधिष्ठानपूर्विकाऽचेतनप्रवृत्तिनात्समतिरन्नप्रवृत्तिरिति अनुमानान्वयोऽम्बुनोरपि पक्षान्तर्भावान्न व्यभिचारसत्तेरर्थः । किंच, शास्त्रेण तत्रापि चेतनाधिष्ठितस्य सिद्धत्वेन सपक्षज्ञान व्यभिचार इत्याह-शाम्भुं चेति । तस्यार्थं शक्तिरिति-समस्तस्येति । शास्त्रानुमानान्यां सिद्धयर्थेऽनुपपत्ति-तस्मादिति । साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वं साध्यवति पक्षे प्रतिष्ठानेन । तत्र सपक्षनिक्षिप्तस्यानुपपत्त्यगम्य । अनुपन्यासो न व्यभिचारभूमिरित्यर्थः । इतश्च क्षीरदृष्टान्ते व्यभिचारो नास्तीत्याह-चेतनायाश्चेति । चेतनाचेतनस्य पयसो न प्रवृत्तिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह-वत्सचोपणेनेति । अम्बुदृष्टात्तेऽपि सर्वान्वयेश्च चेतनानपेक्षा । या प्रवृत्ताविति विकल्प्याऽऽव दूयति-न चेति । द्वितीय निरसति-चेतनेति । उपदर्शित, शास्त्रेणेति शेषः । सूत्रकारस्य पूर्वोपरि-

अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ॥ ५ ॥

स्यादेतद् । यथा तृणपल्लवोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्षं स्वभावादेव क्षीराद्याकारेण परिणमते, एवं प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिण-
स्यत इति ॥ कथं निमित्तान्तरनिरपेक्षं तृणादीति गम्यते ॥ निमित्तान्-
न्तरानुपलम्भात् । यदि हि किञ्चित्त्रिमित्तान्तरमुपलभेमहि, ततो यथा-
कामं तेनतेन निमित्तेन तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयेमहि, न तु सम्पा-
दयामहे । तस्मात्स्वाभाविकस्तृणादेः परिणामः । तथा प्रधानस्यापि
स्यादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ भवेत्तृणादिवत्प्रधानस्य स्वाभाविकः परिणामः ।
यदि तृणादेरपि स्वाभाविकः परिणामोऽभ्युपगम्येत । न त्वभ्युपगम्यते ।
निमित्तान्तरौपलब्धेः ॥ कथं निमित्तान्तरौपलब्धिप्रत्यत्राभावात् ।
धेन्वेव ह्युपभुक्तं तृणादि क्षीरीभवति ॥ न प्रहीणमनहुहाद्युपभुक्तं
वा ॥ यदि हि निनिमित्तमेतत्स्याद्धेनुशरीरसम्यन्धादन्यत्रापि तृणादि
क्षीरीभवेत् ॥ न च यथाकामं मानुषेर्न शक्यं सम्पादयितुमित्येता-
वता निनिमित्तं भवति ॥ भवति हि किञ्चित्कार्यं मानुषसम्पाद्यं,

रत्नमहा ।

सदाऽसत्त्वान्, -न कादाचित्कप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः ॥ ४ ॥ पुनरपि दृष्टान्तवशात्प्रधानस्य स्वत
एव कादाचित्कप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य निवेदति सूत्रकार-अन्यत्रेत्यादिना ॥ पृच्छति-कथमिति ॥ उत्तर-
निमित्तान्तरेति ॥ धेन्वादिनिमित्तान्तरमस्तीति सिद्धान्तपत्ति-अत्रोच्यत इति ॥ प्रहीण नष्टम् ।
यदुक्तं क्षीरस्य स्वेच्छया सम्पादयितुमशक्यत्वात्प्रामाणिकत्वमिति तत्राह-न च यथाकाममिति ॥५॥

भामती ।

पेक्षस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती उपपद्यते एवेति ॥ ४ ॥ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् । धेनुपशुकं हि तृण-
पत्रादि यथा स्वभावेन एव चेतनानपेक्ष क्षीरभावेन परिणमते न तु तत्र धेनुचेतन्यपेक्षस्यते, उपयोगमात्रे
नदपेक्षयात् । एव प्रधानमपि स्वभावेन एव परिणम्यते एतन्न चेतनेनेति शङ्कार्थः । धेनुपशुकस्य तृणादेः
क्षीरभावे किं निमित्तान्तरमात्र निरपेक्षं, उत चेतनम् । न तार्थान्निष्ठान्तरे, धेनुदेहस्यस्योदरस्य
बद्ध्यादिभेदस्य निमित्तान्तरस्य समानम् । बुद्धिपूर्वकारो तु तत्राशेष एव सर्वत्र' मेधयोति शङ्कानिरा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रम्येति ॥ ४ ॥ चेतनमचेतन वा निमित्तमनेनेत्यप्रधानस्य परिणामो न युक्त इत्युक्तमिदानीं तदभावेऽपि प्रवृत्तेः
था-कथमनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-अन्यत्रेति । तत्रव्याय योमाशङ्कामाह-स्यादेतदिति । दृष्टान्तं निरपेक्षत्व-
निधयत्वेन पृच्छति-कथमिति । योमाशुपशुभेनधेन्वाह-निमित्तान्तरेति । तदनुपपत्तिं मेध व्यतिरेकद्वारा
स्त्रीरपि-यादि इति । योमाशुपशुभेन्या निमित्तान्तराभावे सिद्धं फलितं दृष्टान्तमुपपद्यते दृष्टान्ति-
कमुपपत्तिरिति-तस्मादिति । धेन्वाधेनस्य क्षीरपरिणामे नापि कारणत्वात् किन्तु तृणाद्युपयोगेनोप-
कारित्वेति चोपपत्त्या समानत्वादेति-अत्रेति । 'न तृणादिवत्' इति भागं स्थित्वा-भवेदिति ।
आकृशापूर्वकं सूत्रपरमादत्ते-कथमिति । तृणादेः सर्वत्र वा क्षीरभावे निरपेक्षं चेतने वेति विक-
न्याऽऽह दोषमाह-धेन्वेवेति । एतन्नित्यस्य सर्वत्र-न प्रहीणमिति । अनहुहाद्युपभुक्तमिति
तु मा'प उपपत्त्या नाऽऽशङ्क्याऽऽह-एतदेव व्यतिरेकद्वारा निवृत्तौ-यादि इति । क्षीरभावेन तृणा-
देःपरिणम्यते । एतु निमित्तान्तरोपलब्धे तेनैव निमित्तेन तृणाद्युपादाय यथाकामं क्षीरं मनाश्रयामिति
तत्राऽऽह-न चेति । चेतनानपेक्षचयस्य प्रत्याह-भवति इति । धेनुभ्यामो तृणादिना क्षीरस्मादन

किञ्चिद्देवसम्पाद्यम् ॥ मनुष्या अपि च शक्नुवन्त्येव स्वोचितेनोपायेन
तृणाद्युपादाय क्षीरं सम्पादयितुम् ॥ प्रभृतं हि क्षीरं कामयमाना प्रभृतं
घासं धेनुं चारयन्ति ॥ ततश्च प्रभृतं क्षीरं लभन्ते ॥ तस्मान्न तृणादि-
वत्स्वाभाविकः प्रधानस्य परिणामः ॥ ५ ॥

अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् ॥ ६ ॥

स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न भवतीति स्थापितम् ॥ अथापि नाम
भवतश्चङ्गामनुरुध्यमानास्स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपग-
च्छेम । तथापि दोषोऽनुपपद्येतैव ॥ कुतः ॥ अर्थाभावात् ॥ यदि तावत्स्वा-
विकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदिहापेक्षत इत्युच्यते, ततो यथैव
सहकारि किञ्चिन्नापेक्षते, एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित इत्यतः
प्रधानं पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवर्तत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत ॥ स यदि
ब्रूयात्सहकार्यैव केवलं नापेक्षते न प्रयोजनमपीति, तथापि प्रधानप्र-
वृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यं-भोगो वा स्यादपवर्गो वा भयं वेति-भोगश्चे-
त्कीदृशोऽनाधेयातिशयस्य पुरुषस्य भोगो भवेत् अनिमोक्षप्रसङ्गश्च ॥
अपवर्गश्चेत्प्रागपि प्रवृत्तेरपवर्गस्य सिद्धत्वात्प्रवृत्तिरनर्थिका स्यात् ।

रत्नप्रभा ।

अभ्युपगमेऽप्यर्थेति । प्रधानस्य न स्वतः प्रवृत्तिः । स्वतः प्रवृत्त्यभ्युपगमे पुरुषार्थस्वाप्यपेक्षाभाव-
प्रसङ्गादित्येकोऽर्थः । तत्रेष्टापत्तिं निरस्यति-इत्यतः प्रधानमिति । उक्तप्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रतिज्ञाहानिः स्यादि-
त्यर्थः । अर्थासम्भवात् स्वतः प्रवृत्तिरित्यर्थान्तरं शङ्कापूर्वकमाह-स यदीत्यादिना ॥ प्रयोजनमपेक्षित
चेद्वक्तव्यमित्याह-तथापीति ॥ कूटस्थे पुरुषे स्वतः सुखादिरूपस्यातिशयस्याऽऽधातुमशक्यत्वाद्द्वयासा-
भामती ।

कारणस्यार्थः । तदिदमुक्तम्-किञ्चिद्देवसंपाद्यमिति ॥ ५ ॥ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात् । पुरुषार्थापेक्षा-
भावप्रसङ्गात् । तदिदमुक्तम्-एवं प्रयोजनमपि किञ्चिन्नापेक्षित इति । अथ वा पुरुषार्थाभावादिति
योग्यम् । तदिदमुक्तम्-तथापि प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनं विवेक्तव्यमिति । न केचन तात्त्विको भोगो-
ऽनाधेयातिशयस्य कूटस्थनित्यस्य पुरुषस्य न सम्भवति, अनिमोक्षप्रसङ्गश्च । येन हि प्रयोजनेन प्रधानं
प्रवर्तित तदनेन कर्तव्यं, भोगेन चैतत्प्रवर्तितमिति तमेव कुर्यान्न मोक्षं, तेनाप्रवर्तितत्वादित्यर्थः । अपवर्ग-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दुःस्वरमित्युपलोक्योक्तमिदानीं तदेव नास्तीत्याह-मनुष्या इति । तेषामुचितोपायोपादानेन तृणान्या-
दाय क्षीरसंपादनसामर्थ्यमेषोदाहरति-प्रभृतमिति । तृणादेः स्वामात्रिकपरिणामासंभवे रियतं फलित-
माह-तस्मादिति ॥ ५ ॥ प्रधानस्य स्वामात्रिकी प्रवृत्तिमुपेत्यापि दूषयति-अभ्युपगमेऽपीति । इत्त-
मनुष्याभ्युपगमेऽपीति भागमपेक्षितं पूर्यन्व्याकरोति-स्वाभाविकीति । प्रथमं च हेतुपादत्ते-कुत इति ।
परामिप्रायमनूय प्रयोजनापेक्षामात्रप्रसङ्गादित्येवपरत्तया हेतुं व्याचष्टे-यदीति । प्रसङ्गफले प्रतिज्ञाहानिं
प्रदर्शयति-इत्यत इति । हेतोर्थान्तरं वक्तुं शङ्कते-स यदीति । व्यवस्थापकामात्राज्ञेया व्यवस्थेयमि-
ष्ट्यर्थार्थममगदिनि हेतुर्थं पदत्रिरुहयति-सयाऽपीति । आद्यमनूयाऽऽक्षिपति-भोगश्चेदिति । अना-
धेयानिशाप्य सुखदुःखप्रानिपरिहाररूपातिशयगृह्यस्यैतदर्थः । भोगार्थं प्रधानप्रवृत्तिरित्यत्र दोषान्तर-
माह-अनिमोक्षेति । न हि निरनिशाप्य पुरुषस्य स्वारसिकी भोगापवर्गाङ्गीक्रियते तेन प्रधानप्रवृत्तेर्भोग-
कर्मजनप्रयोजनत्वे ह्यवमावात्रेन पुनो मोक्षः सेदुमर्हदित्यर्थः । द्वितीयमनूय दूषयति-अपवर्गश्चेदिति ।

तस्मात्प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदयुक्तम् ॥ ६ ॥

पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि ॥ ७ ॥

स्यादेतद् । यथा कश्चित्पुरुषो दृक्शक्तिसम्पन्नः प्रवृत्तिशक्तिविहीनः पंगुरपरं पुरुषं प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं दृक्शक्तिविहीनमन्धमधिष्ठाय प्रवर्तयति । यथा वाऽयस्कान्तो मणिस्स्वयमप्रवर्तमानोऽप्ययः प्रवर्तयति, एवं पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयिष्यतीति दृष्टान्तप्रत्ययेन पुनः प्रत्यवस्थानम् ॥ अत्रोच्यते ॥ तथापि नैव दोषान्निर्माक्षोऽस्ति ॥ अभ्युपेतहानं तावदोष आपतति । प्रधानस्य स्वतन्त्रस्य प्रवृत्त्यभ्युपगमात् । पुरुषस्य च प्रवर्तकत्वानभ्युपगमात्कथञ्चिदासीनः पुरुषः प्रधानं प्रवर्तयेत् ॥ पंगुरपि ह्यन्धं पुरुषं वागादिभिः प्रवर्तयति, नैवं पुरुषस्य कश्चित्प्रवर्तनव्यापारोऽस्ति । निष्क्रियत्वान्निर्गुणत्वाच्च ॥ नाप्ययस्कान्तवत्सन्निधिमात्रेण प्रवर्तयेत् ॥ सन्निधिनित्यत्वेन प्रवृत्तिनित्यत्वप्रसङ्गात् ॥ अयस्कान्तस्य त्वनित्य-

रत्नप्रमा ।

पुरुषाश्मवदिति ॥ प्रधानस्य स्वातन्त्र्य पुरुषस्योदासीन्य चान्युपेत त्वन्यते इति वदन्त सारय प्रत्याह-कथञ्चेति ॥ पुरुषस्य परिस्पन्द, प्रयत्नगुणो वा-नास्तीति धक्तु हेतुद्वयम् । प्रधानपुरुषयोर्नित्यत्वाद्, व्यापित्वाच्च-नित्य सन्निधिः । अस्मन्स्तु परिमार्जनमृशुत्वेन म्यापनमनित्यसन्निधिश्चेति व्यापारोऽस्तीत्यनुपन्यास-न समदृष्टान्तोपन्यासो मन्तीत्यर्थः । ननु चिन्तयोरदृष्टदृश्यभावयोग्यताऽस्ति, तथा तद्वानः भामती ।

द्ववदिति । यथा हि प्रधानस्य सर्गशक्तिरेकं पुरुषं प्रति चरितार्थापि पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्ततेऽनुच्छेदात् । एव दृक्शक्तिरपि तं पुरुषं प्रवर्तयन्त्वायानुच्छेदात्सर्गदा प्रवर्ततेत्यनिर्माक्षप्रसङ्गः । सकृद्दृश्यदर्शनेन वा चरितार्थत्वे न भूयः प्रवर्ततेति सर्वोपामेकपदे निर्माक्ष प्रमन्येतेति सहसा ससारः समुच्छेदेतेति ॥ ६ ॥ पुरुषाश्मवदिति चेत्तथापि । नैव दोषाच्छ्रुतिरिति शेषः । मा भूत्पुरार्थस्य शक्त्यर्थत्वस्य वा प्रवर्तकत्वम्, पुरुष एव दृक्शक्तिसम्पन्नः पंगुरपि प्रवृत्तिशक्तिसम्पन्नं प्रधानमन्धमिन् प्रवर्तयिष्यतीति शङ्का । दोषादनिर्माक्षमाह-अभ्युपेतहानं तावदिति । न केनचन्युपेतहानम्, अयुक्तं चेतत्प्रवर्तनालोचननेत्याह-कथं चोदासीन इति । निष्क्रियत्वे साधनम्-निर्गुणत्वादिति । शेषमतिरोगेहिनाथम् ॥ ७ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिणयः ।

नस्य प्रवृत्तिरित्येनदयुक्तमित्युपसर्हरति-तस्मादिति ॥ ६ ॥ पुरुषस्य प्रवर्तकत्वं निरन्ममपि दृष्टान्तेन पुनरादाय निरन्मयति-पुरुषाश्मवदिति । चोद्य विभजने-स्यदितदिति । पङ्गोरपि वागादिद्वारा प्रवर्तकत्वं समवाचद्विरहिण्यि पुरुषे न प्रवर्तयन्त्वायानुच्छेदत्वं प्रत्याह-यथा वेति । दार्ष्टान्तिकमाह-एवमिति । पुनरुदासीनो न प्रवर्तको नापि निवर्तक इत्यत्रैव तत्प्रवर्तकत्वे प्रयुक्ते कथं पुनराशकोनित्येदित्याशयः ॥ इति दृष्टान्तेति । पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तमन्तर्यापिक्षितं पूर्यन्त्याश्रान्ति-अत्रेति । कथं दोषानिष्टचिन्त्याशक्यापसिद्धान्तापत्तिं तावदाह-अभ्युपेततेति । पुरुषस्य प्रधानप्रवर्तकत्वमङ्गीकुर्वन्तत्प्रवर्तकत्वानभ्युपगमम्यानिष्ठित्याशक्याऽऽह-कथं चेति । न हि प्रवर्तकत्वमुदासीनस्य युक्तमुदासीनस्यावातादित्यर्थः । पंगुदृष्टान्तं निवर्तयति-पंगुरपीति । पुरुषस्य प्रवर्तकत्वप्रयत्नव्यापारराहित्यं ननु हेतुद्वयम् । अयस्कान्तदृष्टान्तेन स्वगतव्यापारमन्तर्यापि पुरुषस्य प्रवर्तकत्वमुपदिष्टमित्याशक्याऽऽह-नापीति । अयस्कान्तसन्निधिवानुपगमाच्चिदेव सन्निधौ मयपि प्रवृत्ति म्यादित्याशक्याऽऽह-अयस्कान्तस्येति । परिमार्जनादी यादिशब्देन मुपासिमुदयमवादनं समुह्यते । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विषयमुक्त्वा कश्चित्माह-

सन्निधेरस्ति स्वव्यापारस्सन्निधिः, परिमार्जनाद्यपेक्षा चास्यास्तीत्यनुप-
न्यासः पुरुषाश्भवदिति ॥ तथा प्रधानस्याचेतन्यात्पुरुषस्य चोदासीन्यात्तृ-
तीयस्य च तयोः सम्बन्धयितुरभावात्सम्बन्धानुपपत्तिः । योग्यतानिमित्ते
सम्बन्धे योग्यतानुच्छेदादनिर्मात्रप्रसंगः ॥ पूर्ववच्चैहाप्यर्थाभावो विकल्प-
यितव्यः ॥ परमात्मनस्तु स्वरूपव्यपारश्रयमोदासीन्यं मायाव्यपारश्रयं च
प्रवर्तकत्वमित्यस्त्यनिशयः ॥ ७ ॥

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

इतश्च न प्रधानस्य प्रवृत्तिरवकल्पते । यद्धि सत्त्वरजस्तमसामन्योन्यगुण-
प्रधानभावमुत्सृज्य साम्येन स्वरूपमात्रेणावस्थानं सा प्रधानावस्था ॥
तस्याभवस्थायामनपेक्षस्वरूपाणां स्वरूपप्रणाशभयात्परस्परं प्रत्यङ्गाङ्गि-
भावानुपपत्तेः ॥

रत्नप्रभा ।

सम्बन्ध इत्यत आह-योग्यतेति ॥ चिज्जडवस्त्वयाया योग्यताया नित्यत्वात्सम्बन्धनित्यत्वापत्तिरित्यर्थः ।
यथा-स्वतन्त्रप्रधानप्रवृत्तिपक्षो भोगोऽपयोगः । उभय वा-कद्रमिति विकल्प्य दूषितः, एवं पुरुषार्थीनप्रधान-
प्रवृत्तिपक्षोऽपि फलाभावेन दूषणीय इत्याह-पूर्ववच्चैति ॥ सिद्धान्ते परमात्मन उदासीनस्य क्व प्रवर्त-
कत्वमित्याशङ्कयाह-परमात्मेति । साम्यमन्त उभय विकल्पम् । सत्यत्वात् । अस्मन्मते कल्पितकल्पि-
तयोरविरोध इत्यतिशयः ॥ ७ ॥ किं प्रधानानस्या कूटस्थमित्या उत विकारिणी । आद्यं दोषमाह-तस्या-
मिति ॥ अङ्गाङ्गिमपि साम्यस्वरूपनाश इत्यात्, ततः कौटस्थमङ्ग इति भयादङ्गाङ्गित्वानुपपत्तेः
भामती ।

अङ्गित्वानुपपत्तेश्च । यदि प्रधानानस्या कूटस्थमित्या, ततो न तस्याः प्रवृत्तिरनित्यत्वप्रमद्वात् ।
यथाहुः-‘नित्यं तमाद्भिर्द्रांसो यः स्वभावे न नश्यति’ इति तदिदमुक्तम्-स्वरूपप्रणाशभयादिति ।
अथ परिणामिनित्या । यथाहुः-‘यस्मिन् विक्रियमाणेऽपि यत्तत् न निवृत्त्येन तदपि नित्यम्’ इति ।
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इत्यनुपन्यास इति । किञ्च प्रत्यप्रवर्तकभास्य सन्न्यमापेक्षयाप्रधाननिमित्तो वा पुनरितिसो वा
तदुभयव्यतिरिक्तनिमित्तो वा सन्न्ययनयोरिति विकल्पयति-तथेति । सति विकल्पयते सन्न्यानुपपत्ति-
रिति सन्न्यः । नाऽऽद्य इत्याह-प्रधानस्येति । न द्वितीय इत्याह-पुरुषस्येति । न तृतीय इत्याह-
तृतीयस्येति । प्रधानस्याचेतनमाह-स्येने पुनस्य चेतनमाद् द्रष्टृत्वे योग्यताऽस्तीति तन्निमित्तो द्रष्टृत्वं-
भाव एव सन्न्ययनयोरित्याशयः ॥ योग्यतेति । किञ्च, यथा म्याभाषिकप्रवृत्तिपक्षे विकल्पार्थोभावो
दर्शिनस्तथा पुरयभवन्धात्प्रधानप्रवृत्तिपक्षेऽपि भोगो वा पन्नरगो वा द्वय वयेन विकल्पार्थोभावो
वक्तव्य इत्याह-पूर्ववच्चैति । नन्ययन्ता-नदशान्तात्प्रमेन मनाऽपि परमात्मा कूटस्थमित्य एव प्रवर्त-
कोऽनुपगतमया चोक्तर्त्वात्तरशोऽपि न निष्पत्ति तसऽऽह-परमात्मनस्त्विति । अनिशयः
साम्याभिमतानुपपत्तिरिति शेषः ॥ ७ ॥ प्रधानस्य म्याभाषिकेण पुनरनिर्णयं न प्रवृत्तिरनुपपत्तिदानी
कल्पयित्वा गुणस्य प्रागस्य कल्पयित्वा न चेतनस्येति शेषः सन्न्ययनयोरिति शेषः सन्न्ययनयोरिति शेषः सन्न्ययनयोरिति शेषः
अङ्गित्वेति । चकारमूचिनां प्रवृत्तिं प्रकटीकरोति-इत्यर्थेति । परमार्थेनैव दर्शयन्तानापरपानु-
वदति-पटीति । सा च कूटस्था वा विकारिणी वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह-तस्यामिति । अन-
वेक्षस्वरूपाया परस्परानपेक्षायां गुणप्रधानत्वहीनानामङ्गाङ्गिभावोपाकारानुपपत्तित्वमित्यर्थः । द्वितीयं स-

बाह्यस्य च कस्यचित्क्षोभयितुरभावाद्गुणवैषम्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात् ॥ ८ ॥

अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ॥ ९ ॥

अथापि-स्यादन्यथा वयमनुमिमीमहे-यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत । न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्थाश्चास्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते ॥ प्रमाणाभावात् । कार्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते । यथायथा कार्यात्पाद उपपद्यते, तथातथैतेषां स्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः ॥ चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः ॥ तस्मात्साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति ॥ एवमपि प्रधानस्य ज्ञशक्तिवियोगाद्ब्रह्मानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव ॥ ज्ञशक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वात्प्रिवर्तत । चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसंगात् ॥ वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावात्त्रैव वैषम्यं भजेरन् । भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात्सर्वदेव वैषम्यं भजेरन्निति प्रसज्यत एवायमनन्तरोऽपि दोषः ॥ ९ ॥

रत्नप्रभा ।

सृष्टयनुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं दूयति-बाह्यस्येति । निरकाळस्थितस्य साम्यस्य च्युती निमित्तवाच्यम् । तन्नास्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥ गुणानां मियोऽनपेक्षस्वभावत्वात् स्वतो वैषम्यमित्युक्तम् । तत्र ह्येवसिद्धिमाशङ्क्य मूत्रकारः परिहरति-अन्यथेति ॥ अनपेक्षस्वभावाद्-अन्यथा-सापेक्षत्वेन, गुणानामनुमानात्पूर्वसूत्रोक्तो दोषो न प्रसज्यते । न चैवमपसिद्धान्तः । कार्यानुसारेण गुणस्वभावस्वीकारादित्याह-चलं गुणवृत्तमिति ॥ पूर्वसूत्रोक्ताङ्गित्वानुपपत्तिदोषाभावमगीकृत्य परिहरति-एवमपीति ॥ कार्यार्थज्ञानशक्तिरूपेण ब्रह्मवादः स्यादित्यर्थः । अङ्गीकारं त्यजति-वैषम्येति ॥ ९ ॥ सूत्रं व्याचष्टे-भामती ।

तत्राह-बाह्यस्य चेति । यत्साम्यावस्थया मुचिर पर्यणमन्त्य तदेवासति विच्छक्षणप्रत्ययोपनिपाते वैषम्यमुपैति।अनपेक्षस्य स्वतो वापि वैषम्ये न कदाचित्साम्य भवेदित्यर्थः॥८॥ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात्।एवमपि प्रधानस्येति।अङ्गित्वानुपपत्तिच्छणो दोषस्तावन्न भवद्भिः शक्यः परिहर्तुमिति षड्याम्।अभ्युपगम्याप्यस्यादोषवमुच्यत इत्यर्थः।सप्रत्यङ्गित्वानुपपत्तिमुपपादयति-वैषम्योपगमयोग्या अपीति९॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यति-बाह्यस्येति ॥ ८ ॥ गुणानामनपेक्षस्वभावत्वात् स्वतो वैषम्यमित्यत्रासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति-अन्यथेति । तत्रान्यथानुमितौ चेति मार्गं पूर्वपक्षत्वेन व्याकरोति-अथापीति । निरपेक्षेण गुणेषु गुणप्रधानभावात्प्रमाणावपीति यावत् । गुणानामङ्गित्वानुपपत्त्या महदादिकार्यानुत्पत्तिरूपो दोषो यथा न भवति तथा मियोऽनपेक्षच्छणस्वभावादन्यथा प्रकारान्तरेण गुणानन्योन्यसापेक्षानेव कल्पयामोऽतो न प्रागुक्तदोषप्रसक्तिरित्युक्तम् । प्रकारान्तरेण कल्पनामेव प्रकृत्यति-न हीति । तेषां मियः सापेक्षत्वं विकारित्वे च तुल्य प्रमाणासत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह-कार्येति । तथाऽपि कथं मियः सापेक्षत्वं विकारित्वं वा गुणानामिति तत्राऽऽह-यथायथेति । अपसिद्धान्तं संकित्वोक्तम्-चलमिति । उक्तोपगमकलमाह-तस्मादिति । पूर्वपक्षमन्य 'ज्ञशक्तिवियोगात्' इत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति-एवमिति । येनयेन विना कार्यं नोपपद्यते तत्तदपि तद्ब्रह्मादेवानुमेवमित्याशङ्क्याऽऽह-ज्ञेति । अनन्तरोक्तदोषनिराम स्वीकृत्य व्यवहितेषांपत्तिमुक्त्वा मप्रसङ्गीकारं त्यजति-वैषम्येति । विषये दण्डमाह-भजमाना वेति । अनन्तरो

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥ १० ॥

परस्परविरुद्धाद्यं सांख्यानमभ्युपगमः ॥ क्वचित्सत्तेन्द्रियाण्यनुक्रामन्ति ॥ क्वचिदेकादश ॥ तथा क्वचिन्महतस्तन्मात्रसर्गमुपदिशन्ति ॥ क्वचिद्द्वद्द्वारात् ॥ तथा क्वचित्तीण्यन्तःकरणानि वर्णयन्ति, क्वचिदेकमिति ॥ प्रसिद्ध एव तु श्रुत्येश्वरकारणादिन्या ॥ विरोधस्तदनुवर्तिन्या च स्मृत्या ॥ तस्मादप्यसमञ्जसं सांख्यानां दर्शनमिति ॥ अत्राह-नन्वोपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनम् ॥ तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात्-एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतात्मकस्यैवात्मनो विशेषो तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूनावित्यभ्युपग

रत्नप्रभा ।

परस्परैति ॥ त्वद्भूमात्रमेव ज्ञानेन्द्रियमेकमेकराज्यादिज्ञानकारण, एव कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चेति सत्तेन्द्रियाणि । ज्ञानेन्द्रियाणि एव, कर्मेन्द्रियाणि एव, मनश्चेत्येकादश । बुद्धिरहङ्कारो मन इति त्रीणि । एकमिति । बुद्धिरेव । एवं पूर्वोपरविरोधादेति व्याख्याय श्रुतिस्मृतिविप्रतिषेधाच्चेत्यन्तरमाह-प्रसिद्ध इति । तस्माद् आन्तिमूढत्वान्-सात्यशास्त्रस्य । तेन निर्दोषवेदात्ममन्त्रयस्यासौ इति सिद्धम् । स्वमनाऽसामयस्यमसहमानः सांख्य-प्रत्ययतिष्ठते-अत्राहेति ॥ तयो जीव । तापकः सत्ता । तयोर्भेदान्द्वीकाराद्योके प्रसिद्धत्वात्तापकभावो नृपेतेत्यर्थः । विद्योति-एकं हीति ॥ तथा च भेदस्य अहङ्कारोप इत्यसमञ्जसमित्यर्थः । ननु तयोर्भादान्तेत्येवमिथो भेदोऽप्येव । यथा-एकतद्भावात्तयोर्गोप्यप्रकाशमाती ।

विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् । क्वचित्सत्तेन्द्रियाणीति । त्वद्भूमात्रमेव हि बुद्धीन्द्रियमेकराज्यादिप्रवृत्तिसमर्थमेक, कर्मेन्द्रियाणि एव, सप्त च मन इति सत्तेन्द्रियाणि । क्वचित् त्रीण्यन्तःकरणानि । बुद्धिरहङ्कारो मन इति, क्वचिदेकं बुद्धिरिति । चोपनिषदोहिताद्यर्थः । अत्राह सांख्य-नन्वोपनिषदानामपीति । तप्यतापकभावान्तापकैस्मिनोरुपयो । न हि तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावः, किन्तु पचिरेव कर्ममन्त्रयत्नः । परसमन्त्रयक्रियाकृतशास्त्रि च कर्म । तथा च तप्येन कर्मणा तापकमन्त्रयक्रियाकृतशास्त्रिना तापकादन्येन भरित-यत्नः । अनन्यात्वे चेतस्येव गन्तु मन्त्रयत्नमन्त्रयक्रियाकृतनगरप्रतिशास्त्रिनोऽप्यकर्मन्त्रयप्रवृत्तौ । अन्ये तु तप्येव तापकात्वेनमन्त्रयत्नमन्त्रयक्रियाकृतभावो आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दोषो महदादिकार्योपादायोगः ॥ ९ ॥ इन्धासगत सांख्यमन्त्रिवाह-विप्रतिषेधाच्चति । मूत्र विमज्जे-परस्परैति । विरोधमुदाहरति-क्वचिदिति । त्वद्भूमात्रमेव श्रुतिस्मृतिविरुद्धादिसमर्थं कर्मेन्द्रियाणि एव मनश्चेति सत्तेन्द्रियाणीत्यर्थः । एव ज्ञानेन्द्रियाणि एव कर्मेन्द्रियाण्येकादश मन इत्येकादशेन्द्रियाणीत्याह-क्वचिदिति । प्रसारान्तरात् विप्रतिषेधमाह-तयेति । तन्मात्रा भूतमूर्त्त्याणि बुद्धिरहङ्कारो मन इति त्रीण्येकमिति बुद्धिरेत्येवमेतत् । निधोविरोधमनामिति शब्दः । विप्रतिषेधशब्दस्याप्यन्तरमाह-प्रसिद्ध इति । सांख्यमादम्योक्तनी वा आन्तिमूढत्वात्तदोपनिषदादिभिरोधो न समन्वयस्येव उपसर्ग-रति-संस्मादिति । सांख्यसमयस्यासमञ्जसादुपेक्षणीयत्वे प्रतिपन्त्या सांख्यधोदर्यति-अत्रेति । चोपनिषदोति-नन्विति । सिद्धान्तस्यासमन्वये हेतुमाह-तप्येति । हेतु सांप्रयति-एकं हीति । प्रपञ्चस्य कदाचिरेकाधुतास्तरेभ्य तत्राऽऽह-सर्वेति । तदपि कथं तत्राऽऽह-सर्वस्येति । न च तापेभ्यस्सुक्तौ पसन्वयत्नक्रियाकृतशास्त्रि हि कर्म तनस्तापसात्तपस्य भेदोऽप्यथा तत्रापापोगात्तदोपे च व्यज्जारे विरोधात्सुक्तं तन्मन्त्रियर्थः । एकस्यैवाऽऽनन्वयत्ननायेनतामन्त्रयत्नकारकस्य अहङ्कारिणा नामान-

न्तव्यं स्यात् ॥ यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्यात्मनो विशेषो स्यात्, स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येतेति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात् । न ह्योप्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते ॥ योऽपि जलवीचीतरंगफेनाद्युपन्यासः, तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावरूपेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः । प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके । तथाहि-अर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते, यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्याद्यस्यार्थिनो यद्विषयमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात् । यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति । अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति । तथार्थस्याप्यर्थित्वं न स्यात् ॥ यदि स्यात्स्वार्थत्वमेव स्यात् ॥ न चैतदस्ति ॥

रत्नप्रभा ।

शयोः । अतो न व्यवहारलोप इत्याशङ्क्य उहोरित्यन्त्यात्मनो मोक्षो न स्यादित्याह-यदि चेत्यादिना ॥ ननु सत्यपि वामणि स्वभावनाशो मोक्ष उपपद्यते । सत्येन जले वीच्यादिनाशदर्शनादित्याशङ्क्य दृष्टान्तासिद्धिमाह-योऽपीति । किञ्च भेदाङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः, अनङ्गीकारे लोकप्रसिद्धैवाप इत्याह-प्रसिद्धश्चेति ॥ अर्थो धर्जनाऽलाभादिनाऽर्थिन तापयतीति तापकः । अर्थी तप्यः । तयोरेन्दे बाधकमाह-यदीति ॥ अर्थिनोऽन्यस्याऽर्थस्याऽमानादाऽप्यित्याऽभावप्रदार्थान्यस्यार्थिनोऽस्त्वत्त्वात्पर्यन्ताऽभावः प्रसङ्गतेत्याह-तथार्थस्यापीति ॥ प्रसङ्गस्येत्यनिराकरोति-न चैतदस्तीति ॥ अर्थत्व हि काममाप्ती ।

गम्यम्येन नगरस्य तप्यत्वोपपत्ति । तस्मादभेदे तप्यतापकमात्रो नोपपद्यत इति । दूयगान्तरमाह-यदि चोत्ते । न हि स्वमात्राद्भवो नियोजितु शक्य इति मानः । जउधेश्च वीचितरङ्गफेनादयः स्वमात्राः सन्त आविर्भावतिरोभावनार्माणो न तु तैरुच्यतेः कदाचिदपि मुच्यते । न केनच कर्मभावात्तपस्य तापकादन्यत्वमपि त्वनुभवसिद्धमेवेत्याह-प्रसिद्धश्चायमिति । तथाहि-अर्थोऽन्युपाजनेनरक्षगलयरगवृद्धिर्हितासोप-
जानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अस्यमित्याशङ्क्याऽऽह-यदीति । किं तयोरात्मरूपत्वं तद्धर्मव वेति विरुध्याऽऽय प्रत्याह-स इति । द्वितीयेऽपि तयोः स्वरूपान्तरभावो बहिर्भावो वा । प्रथमे प्रागुक्तदोषानुपपत्ति दृष्टान्तेन स्पष्टयति-न हीति । औप्यप्रकाशयोः स्वरूपत्वात्तान्या दीपम्याननिर्मोक्षेऽपि तप्यतापकयोर्वीचीतरङ्गादिरङ्गधर्मन्तर्मोक्षमिगन्तान्या पृथक्त्वानानिर्मुक्तिरिति पश्चान्तरमाशङ्क्याऽऽह-योऽपीति । वीचीतरङ्गादीना जउधर्मतेऽपि तेष्यो जउ पृथगिष्ट तथा तप्यतापकयोरात्मवर्भतेऽपि ताभ्यामात्रा पृथगिति योऽपि मोक्षसमाननार्थमुपन्यासस्तत्रापि जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षस्तेषा तत्सवित्वेनाऽऽविर्भावदिना सदा सत्त्वाच्योऽऽन्यपि तप्यतापकयोर्नद्रादिना नियन्तादात्मनस्ताभ्यामनिर्मोक्षान्मोक्षशास्त्रानर्थक्यमित्यर्थः । कर्मकर्तृत्वात्तप्यतापकयोर्मिन्न उच्यतेसिद्धत्वादिप तयोर्मिन्नत्वमित्याह-प्रसिद्धश्चेति । लौकिकीं प्रतिद्धिं प्रष्टयति-तथाहीति । अर्थी तप्यतापकश्चार्थस्तयोर्भेदे तादनुभवमाह-अर्थीति । तत्रैव युक्तिमाह-यदीति । तयोर्भेदानुपगमेऽर्थस्यार्थिमात्रनार्थिनो वाऽर्थमात्रत्र नाऽऽय इत्याह-यस्येति । निवृत्तत्वेऽर्थे नार्थिते यत्र दृष्टान्तमाह-ययेति । दाष्टान्तिकत्र नियन्तमाह-अप्राप्ते हीति । स्वरूपत्वेन प्राप्तेऽर्थे नार्थिनोऽर्थत्वमिति शेषः । एवमर्थस्यार्थिमात्रत्र नेऽपसहर्तुमिति शब्दः । अर्थिनोऽर्थमात्रत्र प्रथम-तयेति । अर्थिनोऽर्थान्तरिके सर्वानि यान् । अर्थिनिति दृष्टान्तार्थोऽपि शब्दः । दृष्टान्तिकमाशङ्क्याऽऽह-न चेति । अर्थस्य स्वार्थत्वे शेषत्र गीतिगोः स्यादित्यर्थः । इतथार्थार्थिनोर्मिन्नतेत्याह-

सम्बन्धिषण्डौ ह्येतावर्था चार्थश्चेति ॥ द्वयोश्च सम्बन्धिनोस्सम्बन्ध-
 न्यस्स्यान्नैकस्यैव ॥ तस्माद्भिन्नावेतावर्थाथिनो ॥ तथाऽनर्थानर्थि-
 नावपि ॥ अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः । प्रतिकूलोऽनर्थः । ताभ्यामेकः पर्यायि-
 णोभाभ्यां सम्बध्यते ॥ तत्रार्थस्याल्पयस्त्वाद्भ्रमस्तत्राच्चानर्थस्योभाव-
 प्यर्थानर्थानर्थं पठति तापकः स उच्यते ॥ तस्यस्तु पुरुषः । य एकः
 पर्यायिणोभाभ्यां सम्बध्यत इति ॥ तयोस्तप्यतापकयोरेकात्मतया
 मोक्षानुपपत्तिः ॥ जात्यन्तरभावे तु तत्संयोगहेतुपरिहारात्स्यादपि
 कदाचिन्मोक्षोपपत्तिरिति ॥

रत्नप्रभा ।

नाविषयत्वम् । तत्र काम्यादप्यस्य कामयितुरसत्त्वान्न स्यात् । न हि स्वार्थत्वमिति । काम्यमेव कामयि-
 तुत्वायोगान् । तस्माद्भेदोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः । इतश्च भेद इत्याह-सम्बन्धीति ॥ तथाऽनर्थानर्थिनावपि
 भिन्नान्तिव्यन्वयः ॥ अर्थानर्थयो मन्त्वोक्तिपुरीक तापक्यस्तु उच्यते-अर्थिनोऽनुकूल इति । अद्वैतमते
 मुक्तेःयोगमुक्त्वा स्मरते योगमाह-जात्यन्तरेति ॥ तथा तस्या बुद्ध्या पुष्पस्य संयोगः स्यादपि-
 भावः तस्य हेतुरनादिरनिरेकस्य परिहारो निरेकः । तस्मान्निःसमुक्तस्यापि पुष्पस्य कथंद्बिदुपचारा-
 न्मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । यथा-बोद्धृगती जयपराजयी राजन्युपचयते, तथा पुष्पादप्यन्तमिन्नद्विगती
 भामती ।

दर्शनादनर्थः सन्नर्थिन दुनोति, तदर्थं तप्यन्तापकथार्थः, ती च्चमौ लोके प्रतीतभेदौ । अभेदे च दूरगा-
 न्युक्तानि । तत्त्वार्थमेकमिदं द्वये भवितुमर्हति इत्यर्थः । तद्वैतमीदृशेन मनसमसमसमुत्तं सा सत्यः स्वपक्षे
 तस्य तापकयोर्भेदे मोक्षमुपपादयति-जात्यन्तरभावे तितीति । इदं दर्शनगतयोः किञ्च संयोगस्त्वापनिदान,
 तस्य हेतुरनिरेकदर्शनसम्कारोऽविद्या, सा च निरेकस्यात्वा विषया विरोधिताद्विनिवर्षते, तन्निवृत्तौ
 तद्वैतकं सयोगो निवर्षते, तन्निवृत्तौ च त कार्यन्तापो निवर्षते । तदुक्तं पञ्चशिखाचार्येण-‘तत्संयोग-
 हेतुनिर्जनात्स्यादप्यन्तापकयोर्दु र्गप्रतीकार’ इति । अत्र च न साक्षात्पुष्पस्यापि विद्यामिनो न स्योक्तो,
 किञ्च बुद्धिमत्त्वस्यैव चिन्तितापकत्वात् उच्यते तस्यैव । तद्यथा-इष्टानिष्टगुणस्वरूपान्तरात्तन्मोक्षोपाय-
 गस्य भोगः, भोक्तृस्वरूपान्तरात्तन्मोक्षोपाय-गस्य, तेन हि बुद्धिसत्त्वमेवापश्यते, तथापि यथा जयः पराजयो
 वा बोधेन वर्तमानः प्रापन्त्याम्यामिन्यपदिश्यते, एव कथमोक्षो बुद्धिमत्त्वे वर्तमानो कथंचिन्पुष्पेऽपि दि-
 श्यते, स एवमागतत्वात् तापकस्य भोक्तेः । तद्वैतद्विन्त्यापहाह-स्यादपि कदाचिन्मोक्षांशोपपत्तिरिति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

संनर्थीति । तथाऽपि कथं भिन्नं तत्राऽऽह-द्वयोश्चेति । अर्थार्थिभेदमनुभवन्निमित्तं निगमयोः-
 तस्माद्भिती । अर्थार्थिनोरुक्त्यायमनर्थानर्थिनोरपि संचारयति-तथेति । अर्थार्थिनोऽपि भिन्ना-
 वेति मन्त्रः । अर्थानर्थयोर्भेदमुदाहरति-अर्थिन इति । तर्हि कथमेतस्यैव निन्द्यमद्वयं, तत्राऽऽह-
 ताभ्यामिति । तापनापकयोर्भिन्नं तस्मिन्निमित्तमुपकृत्यान्वयेनेत्यम् । न चानर्थानर्थिनोऽन्वयताप-
 तदर्थार्थिनोरुक्त्याऽपि तत्राऽऽह-तत्रेति । तापनापकयोर्भिन्नं तन्मुपपन्नं तत्रैव मोक्षमिति द्वैतेनामु-
 पपद्यति-इति तयोर्गति । अन्वयेऽपि भिन्नयोरेव तापनापकयोर्भिन्नं तत्रादिरद्वैतमिन्नान्यो विष-
 याऽपि मुक्तिरिच्छादप्य पूर्वार्था स्मरते मोक्षमिच्छिमाह-जात्यन्तरेति । नन्वनिरेकस्यान्वयतापकयोः
 संयोग हेतुस्यैव निरेकान्तिरिति मो निराशङ्कान्तरात् । तस्मान्निवृत्तित्वात् तदा मुक्तेः सनाराभायः ।
 द्वैतेनैव स्यात्तदुच्यते विरेकस्यानयोपानिच्छये पुष्पमन्त्रः । न च सत्त्वस्यैवमोक्षे तस्यैव मन्त्रस्यैव मोक्षो
 कथं च तस्मादादिति पुत्रो द्वयामावापानान्तरं बुद्धिसत्त्वमन्त्रेण कथमोक्षो बोद्धृगती जयपराजयी
 रामिनि पुष्पपन्तौ तस्य बुद्धिसत्त्वमिच्छायात्वात् तत्रानोक्त्यादाह-स्यादपि कदाचिन्मोक्षांशोपपत्तिरिति ।

अत्रोच्यते ॥ न एकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः ॥ भवेदेव दोषो यद्ये-
कात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयाताम् ।
न त्वेतदस्ति ॥ एकत्वादेव ॥ न ह्यग्निरैकस्सन्नात्मानं दहति प्रकाशयति
वा ॥ सत्यप्यौण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च किमु कूटस्थे
ब्रह्मण्येकस्मिंस्तप्यतापकभावस्सम्भवेत् ॥ क्व पुनरयं तप्यतापकभावः
स्यादिति ॥ उच्यते ॥ किं न पश्यसि, कर्मभूतो जीवदेहस्तप्यस्तापकस्स-
वितेति ॥ ननु ततिर्नाम दुःखम् । सा चेतयितुः । नाचेतनस्य देहस्य ।
यदि हि देहस्यैव ततिः स्यात्, सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति
तन्नाशाय साधनं नैपितव्यं स्यादिति ॥ उच्यते ॥ देहाभावेपि केवलस्य
चेतनस्य ततिर्न दृष्टा ॥

रत्नप्रभा ।

बन्धमोक्षौ पुरुषे उपचर्येते । तदुक्तं सैव च व्यत्येते मुच्यत इति । सिद्धान्तयति—अत्रेति ॥ किं परमार्थदृष्टया
तप्यतापकभावानुपपत्तिरुच्यते, व्यवहारदृष्टया वा ?—नाद्यः—इत्याह—नकत्वादेवेति ॥ दोषत्वमिति शेषः ।
तस्यात्मदोषत्व निश्चयोक्ति—भवेदित्यादिना ॥ एतत् तात्त्विकविषयविषयित्वं न त्वस्तीत्यर्थः । यत्र तप्यताप-
कभावो दृष्टः, तत्रैवेति । व्यवहारपक्षमादाय सिद्धान्ती ब्रूते—किं न पश्यसीति ॥ देहस्य तप्यते देहात्म-
षादापत्तिरिति शङ्कते—नन्विति ॥ अचेतनस्यैव देहस्य ततिर्नेति वदता सात्येन वक्तव्यम्—किं चेतनस्य
केवलस्य ततिः, किं वा देहमहतस्य उत—ततः आहोस्वित्—सत्त्वस्य । नाद्यः—इत्याह उच्यत इति ॥

भामती ।

अत्रोच्यते—न एकत्वादेव तप्यतापकभावानुपपत्तेः । यत्र एकत्वं तप्यतापकभावो नोपपद्यत एकरूपा-
देव, तस्मात्साव्यवहारिकभेदाश्रयस्तप्यतापकभावोऽस्माभिरभ्युपेयः । तापो हि मान्यवहारिक एव न पार-
मार्थिक इत्यसकृदावेदितम् । भवेदेव दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविष-
यिभावं प्रतिपद्येयातामित्यस्मदभ्युपगम इति शेषः । साम्प्रयोऽपि हि भेदाश्रयं तप्यतापकभावं ब्रह्मणो
न पुरुषस्य तपिकर्मतामाख्यातुमर्हति, तस्यापरिणामितया तपिक्रियाजनितफलशास्त्रित्वात्तानुपपत्तेः । केवळ-
मनेन सत्त्वं तप्यमभ्युपेयं तापकं च रजः दार्शितविषयत्वात्तु बुद्धिसत्त्वे तप्ये तदविभागापत्त्या पुरुषोऽप्य-
नुत्पद्यत इव न तु तप्यतेऽपरिणामित्वादित्युक्तम् । तदविभागापत्तिश्चात्रिया, तथा चात्रियाकृतस्तप्यतापक-
भावस्त्वयाभ्युपेयः, सोऽयमस्माभिरुच्यमानः किमिति मयः परं इति भाति । अपि च नित्यत्वाभ्युपगमाच्च

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

अनिर्मांशप्रसक्तेर्युक्तनौपनिषद् मतमिति प्राप्तमनूय समाधिसत्त्व मूचयति—अत्रेति । वस्तुत्वं तप्यता-
पकयोर्हेत्यानिर्मांशो विवक्ष्यते आन्तित्य वेति विरुल्याऽऽद्य निराह—नेत्यादिना । नदेव प्रपञ्चयति—
भवेदिति । विषयविषयिभाव तात्त्विकमिति शेषः । एक्ये तात्त्विको विषयविषयिभावो नेत्यत्र दृष्टान्त-
माह—न हीति । केमुतिक्रव्यायार्थं सययीत्युक्तम् । किमु कूटस्थे ब्रह्मणीत्यत्राऽऽक्षेपार्थं किंशब्दः ।
द्वितीयमसम्भ्रयितुं शक्यति—केति । बाह्यस्याऽऽन्तरस्य वाऽऽश्रयस्तप्यतापकस्य पृच्छ्यते प्रथमं प्रत्याह—
उच्यत इति । द्वितीयमादाय शङ्कते—नन्विति । साऽपि छिद्देहस्यैव स्यादित्याशयमाह—
यदीति । कल्पितामत्र छिद्गामित्वेनाऽऽन्तरस्य तस्य आन्तिमात्रमभ्युपेयमित्याह—उच्यत
इति । यत् छिद्गस्य नाशित्वात्तद्गततप्यतापकस्य स्वयमेव नाशाद्धेयनुष्ठानानर्थक्यमिति तत्र ।
उक्तस्य यावदात्ममात्रिचेनामुक्तेरवस्थानादित्याशयेनाऽऽह—देहेति । किंच, साम्प्रस्यापि तप्य-
तापकत्वमात्रेण पारिदोष्यमिदं, तनिर्हि तन्मते केवळस्य वा चेतनस्य सत्त्वस्य वा तत्तर्ना

रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथमोऽध्यायः । (६४९)

न च त्वयापि तत्तिर्नाम विक्रिया चेत्तद्युः केवलस्येप्येते। नापि देहचेतनयो-
 रसंहतत्वम् ॥ अशुद्ध्यादिदोषमसङ्गातं न च तन्नेरेव तत्तिमभ्युपगच्छती-
 ति कथं तत्रापि तप्यनापकभावः ॥ सत्त्वं तप्यं, नापकं रज इति चेत् ॥ न ॥
 ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः ॥ सत्त्वातु गोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत
 इवेति चेत् ॥ परमार्थतस्तर्हि नैव तप्यत इत्यापत्तिरिति । इवशब्दप्रयो-
 गात् ॥ न चेत्तप्यते नैवशब्दो दोषाय ॥ न हि दुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता
 सविषो भवति । सर्पं वा दुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति ॥ अत-
 श्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति ॥
 नैवं सति ममापि किञ्चिद् दुप्यति ॥ अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्य-
 त्वमभ्युपगच्छसि, तत्रैव सुतरामनिर्माक्षः प्रसज्येत ॥ नित्यत्वाभ्युपग-
 माच्च तापकस्य ॥ तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्ष-

रत्नप्रभा ।

न द्वितीयतृतीयौ इत्याह-नार्पीत्यादिना ॥ चतुर्थं शंकेते-सत्त्वमिति ॥ मत्सरजमोस्त-
 प्यतापकत्वे पुरुषस्य बन्धामाराच्छास्त्रात्मधैर्यमिति परिहरति-न ताभ्यामिति ॥ असङ्घवे-
 ऽपि पुरुषस्य तप्यमन्त्रप्रतिविम्बनात्तत्तत्तिति शङ्कते-सत्त्वेति ॥ तर्हि जडचन्द्रस्य चतनान्मिष्ये-
 तनिस्तिस्मपक्ष आगत इत्याह-परमार्थत इति ॥ इवशब्दमात्रेण कथं मिथ्यातप्यागम इति चेत्तदु-
 च्यते ॥ इवशब्दस्याप्युद्दिमन्त्र्यमादस्य ज्ञेते । तत्र मादस्य पुरुषस्य तप्यतप्य चेत्, कथितमेव । यस्तुत-
 स्तप्यमासादित्युपवादपत्ति-न चेदिति ॥ पुरुषो यस्तुतप्यमिदमन्त्र्यथेदिरशब्दो न दोषाय । मिथ्यातनि-
 परत्वादित्यर्थः । मिथ्यासादस्यमेव दोष इति चेत् । नैवाह-न हीति ॥ सतिरेव निर्मित्य चेतन-
 स्यार्थः कथित एव द्रष्टव्यः । सांख्यस्याऽऽभियुक्ते तप्यतापकत्वे सति ममापि किञ्चिद् दुप्यति । किन्तु
 इदमेव सम्पन्नमित्यर्थः । यदि मिथ्यातप्यमाद्रीकारेऽपि मिद्वान्त इत्यादिनि मीथा सप तप्यत पुरुष-
 स्योप्यने, तथाप्यपि मिद्वान्त । कौटिल्यहानादनिर्माक्षश्च । सत्यस्यात्मवन्निवृत्त्ययोगादित्याह-अथेत्या-
 दिना ॥ किञ्च रजमो निवृत्त्यात्प्राप्तानयमि वाह-नित्यत्वेति ॥ अत्र सांख्ये शङ्कते-तप्यति ॥
 भामती ।

तापकस्यानिर्माक्षमद्गः । शङ्कते-तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपीति । महादर्शनेन निमित्तं
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सत्त्वस्य वा नाऽऽप्य इत्याह-न चेति । न द्वितीय इत्याह-नार्पीति । न तृतीय इत्याह-न चेति ।
 न च केतव्यस्य देहधैर्यमिति । 'नान्वेनस्य देहस्य' इत्युक्तमादित्याभिरिति-कथमिति । चतुर्थं शङ्कते-
 सत्त्वमिति । तयोस्तप्यतापकत्वे तान्निवृत्त्ये हेचनुष्ठान प्रमो न म्यादित्याह-नेति । सत्त्वमोन्वामधि-
 धेरात्तस्यापि तनि । म्यादित्यागमस्याऽऽ-ताभ्यामिति । आमनन्त्रेः सत्त्वे प्रविशितेन तापुका तनि-
 मिति शङ्कते-सत्त्वेति। किमिदं म्याऽऽभामोऽप्ये मादस्य वा। प्रथम प्रवाह-परमार्थ इति । किञ्चिदिर-
 शब्दस्य सादस्येऽपि प्रवेष्ट्यादिहापि तयोरे इति न शङ्काऽऽ-न चेदिति । धेनस्य तप्यत कथि-
 तमिति न बोधे वेगमन्त्रे सांख्ये प्रयुक्तं । नाऽऽप्ये यस्तुतोऽप्यने मादस्यम्यादित्यागम्यादित्यर्थः ।
 कथमिदं सत्त्वमोन्वामधिधेरात्तस्यापि तनि । तप्यतापकस्ये तापकान्तप्यतापकस्याऽऽ-न हीति । पारि-
 शीत्य निगमयति-अतश्चेति । यस्मिन् तप्यतापकस्याऽऽभियुक्ते किं ते जान नशाह-नैवमिति । अनि-
 वाप्येत्तेऽऽभियुक्ते तापकस्य मया नेष्टमिति कथान्तरमाह-अथेति । तन्निवृत्त्यादात्मन्यस्य च
 पञ्चमाशानानानिदनेन मुक्तिर्माह-तत्रैवेति । मुनिरपि तु न मतिशान्माह-नित्यत्वेति । प्रथम ताप-
 कम् । सांख्ये म्याः मोक्षमिति शङ्कते-तप्यति । निमित्तं महादर्शनेन मा दर्शन इति मनिमिषः

त्वात्ततः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकस्तस्योयोगोपरमः । तत्-
श्चात्यन्तिका मोक्ष उपपन्न इति चेत् ॥ न ॥ अदर्शनस्य तमसो नित्य-
त्वाभ्युपगमात् । गुणानां चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतस्संयोग-
निमित्तोपरम इति वियोगस्याप्यनियतत्वात्सांख्यस्यैवानिमोक्षोऽपारि-
हार्यस्स्यात् ॥ आपनिपदस्य त्वात्मकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविष-

खनप्रमा ।

सत्त्व, पुरुषो वा, तत्प्राप्तः । तापकशक्तिस्तु-एतः । निमित्तम्-आविवेकात्मकमदर्शनं-तमः ।
तेन सद्धितः सनिमित्तः संयोगः पुरुषस्य गुणस्वामित्वरूपः । तदपेक्षमादिर्यर्थः । मोक्षः-तत्त्वमायः ।
निमित्तस्य निवृत्त्यभावात् नोक्ष इति । निवृत्त्यान्ती परिहरति-नेति । तमसो निवृत्त्यभावेऽपि विवेके-
नोपरमानोक्ष इत्यत आह-गुणानां चेति ॥ अद्युगवृत्तनिवृत्तीकारादिति भावः । परपक्षे वन्नोक्षा-
दुपपत्तिमुक्त्वा स्वपक्षमुपनहरति-आपनिपदस्य त्विति ॥ वस्तुत एतन्नेन वन्नमात्रात् तन्मय-
मानशब्दावसरः । अयद्वारं तु भेदातीकारान् तन्मयापकृतागे वयः । तत्त्वज्ञानान् तन्नित्यविधोऽप्यत इति
मामती ।

धर्मत इति सनिमित्तः संयोगस्तदपेक्षत्वादिनि । निराश्रयोति-न । अदर्शनस्य तमस इति । न ताव-
त्पुरुषस्य तनिरैशुक्यम् । केतुमिष बुद्धिमत्त्वस्य नापकृन्नोजनिता, तस्य च बुद्धिमत्त्वस्य तामनविष-
यासादाननः पुरुषाद्भेदनस्यनः पुरुषस्यनः इत्यभिमानः, न तु पुरुषो विषयमनुपेक्षापि सुप्यते । तस्य
तु बुद्धिमत्त्वस्य सात्त्विकता विवेकस्या या तामसीयमदिवेदस्यानिवर्तनीया । न च सति तमसि पू-
त्रक्यायन्तमुच्छेत्तुम् । तथा मिथिलानि छित्तवदगेन पुनस्तममोक्षेतेन मत्त्वमभिव्युज विवेकस्यातिनसोष
शान्तिउत्तसिन्ध्यानिर्माष्येतेति वनेयमपरगदया तपस्विनो दत्ततत्राषटि प्रसवेन । अम्मपक्षे तदोप
इयाह-आपनिपदस्य त्विति । यथा हि मुन्मयदानमपि मतिनादर्शनयोषाधिक्रियतप्रतिविवेकमेद
मतिनतामुपैति, न च तदस्तुनो मतिर, न च निम्बाद्यनिमित्तं वस्तुनो मित्ते, अथ तस्मिन् प्रतिविधे
मतिनादर्शोपगानाम्मतिनता पद एतने । तथा वामनो मतिर सुख पश्यन् देवदत्तस्यते । यदा
तूपाभ्यनवादिम्वमेन कल्पनावगात् प्रतियिन्त्र तत्रावगतमिति तत्त्वमवगच्छति तदास्य तापः प्रदाम्यति
न च मतिर मे सुवनिनि । एवमपिपौरमनकवितावच्छेदो जीवः परमात्मप्रतियिन्त्रस्यः कल्पितैव
शब्दादिभि सरतीत्यनेन न तु तत्त्वतः पलागनोऽस्मि ताप । यदा तु 'तत्त्वमसि' इति वाक्यप्रदग-
नननध्यानान्यामसार्गात्तद्वर्तनरन्ततौऽस्य साक्षात्कार उपपद्यते तदा जीवः शुद्धबुद्धनस्यथावना-
त्मनोऽनुमरन् निवृत्तिनिष्ठिद्रमवानवेगवातः केदः स्वस्थो भवति, न चास्य पुनः ससात्मनसि
तद्वेतोरवात्कथेन ननुऽनाप कथितवान् । सत्यस्य तु सतन्ममोऽत्तवममुच्छेदत्वादिनि । तदिद-

वानन्दविशीय-न्वापनिर्तः ।

प्रकृतेपुदस्योगस्तदपेक्षत्वात्तमसि त्मोर्ननिनित्वत्वा नैमित्तिकनिवृत्त्या नैमित्तिकनिवृत्तौ शक्तिरवपेक्षि सर्वात्मना ताव
क्षपदश्रयो मोक्षः निवृत्तार्थः । अदर्शनस्यानात्मस्य निवृत्त्यादितिचेन्मत्तान्तरु चानन्वर्तनात्मस्य-
न्वर्तमात्मस्युपेन प्रयाह-नेति । उद्धूततमसा तपवापन्थो मरगोपरत्वेमात्तवापिया तमसोऽस्मिन्वे मकृता-
मादाहृन्मन्तिनि वापुत्तान्द-गुणानां चेति । परपक्षे नो उमिद्वि प्रमाप्य म्दत्तेनदुपपत्तिमाह-आप-
निपदस्येति । अनिमोक्षाद्वा नेति मत्त्वः । न्य रि हेवमात्रात् तन्मयापकृतो म्यामापिकृत्वादा । नाऽऽप
इयाह-आत्मैति । न द्वितीय इयाह-एकस्येति । तस्य तावन्त्योम्यामापिकृत्वेऽपि विनागोपारिक्त्योऽवदिना

[रचनानुपपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (६५१)

विभाषानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्माक्ष-
शङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते ॥ व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकमा-
वस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्तव्यो वा भवति ॥ १० ॥
इति रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥ प्रधानकारणवादो निराकृतः ॥

रत्नप्रभा ।

न चोद्यवसर इत्यर्थः ॥ १० ॥ (१) ॥ वृत्तानुवादेन "महर्षीधर्म" [व्या० सू० २ । २ । ११]
इति स्वमतध्यापनात्मकाधिकरणस्य सङ्गतिमाह-प्रधानेति ॥ यद्यपि भाग्यमननिरासानन्तर परमाणु-
वादो निराकर्तव्यः । स्वमतस्यानस्य स्पृतिपादे सङ्गतत्वात् । तथापि पूर्वतः प्रमाणगुणानां सुगर्दीनां
जगत्यनन्वयात् प्रधानस्यानुपादानसमुक्तम् । तथा ब्रह्मगुणचेतन्यान्वयाद्ब्रह्मणोऽपि नोपादानत्वमिति
दोषो दृष्टान्तसङ्गतिग्रामादत्र समर्थायत इत्यर्थः । चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गादी वेदान्तसमन्वयो विषयः ।
स किं-यः समवायिकारणगुणः सः, कार्यद्रव्ये स्वसमानजातीयगुणारम्भकः । तन्तुशरीरवदिति न्यायेन
भामती ।

मुक्तम्-विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादिति ॥ १० ॥ (१) ॥ प्रधानकारणत्वाद् इति ।
यथैव प्रधानकारणत्वाद्ब्रह्मणोऽपि परमाणुकारणत्वाद्भवति । सोऽपि निराकर्तव्यः । ' एतेन
शिष्टापरिहृष्टा अपि व्याख्याताः ' इत्यत्र प्रथम आरभ्यते । तत्र वैशेषिका ब्रह्मकारणत्व दूषयन्निबुधुः ।
चेतन चेदाकाशादीनामुपादान तदारम्भमाकाशादि चेतन स्यात् । कारणगुणरूपेण हि कार्ये गुणारम्भो
दृष्टः, यथा शुद्धैस्तन्तुभिरारभ्यः घटः शुद्धः, न जात्यसौ कृष्णो भवति । एव चेतनेनारम्भमाकाशादि
चेतनं भवेन्न स्वचेतनम् । तस्मादचेतनोपादानमेव जगत् । तच्चाचेतन परमाणवः । मृदमात् खड्ग
स्थूलस्योत्पत्तिर्दृश्यते, यथा तन्तुभिः पटस्थैवमनुभ्यस्तन्तुनामिदमपकर्षपर्यन्त कारणद्रव्यमिति मृदमनवपदन-
तिष्ठते, तत्र परमाणु । तस्य तु सावयवत्वेऽप्युपगम्यमानेऽनन्तारपर्यन्त सुमेकराजसर्षपयोः समानवरी-
माणवप्रसङ्ग इत्युक्तम् । तत्र च प्रथम तापददृष्टयत्वेन ज्ञस्योपात्तरमाणौ कर्म, ततोऽनौ परमाण्वन्तरेण
स्युज्य द्वेषणुकरामते । बहवस्तु परमाणवः सयुक्ता न सन्त्या न्यूनमारभन्ते, परमाणुषु सति बहुत्वात्,
घटोपगृहीतपरमाणुत्वात् । यदि हि घटोपगृहीताः परमाणवो घटमारभन्ते न घटे प्रथिमव्यमाने कणात्-
शर्करासुपद्रव्येन, तेषामनारम्भत्वात्, घटस्यैव तु तैरारभ्यतात् । तथा सति मुद्गप्रहादाद घटविनाशो न
किञ्चिदुपद्रव्येन, तेषामनारम्भत्वात् । तद्वद्वानां परमाण्वानामनीन्द्रियत्वात् । तस्मान्न चट्टानां परमाणुनां
द्रव्य प्रति समवायिकारणत्वम्, अपि तु द्वानेव परमाणु द्वेषणुकरामते । तस्य चातुल्य परिमाण परमाणु-
परिमाणात् परिमाणत्वात्तदन्वयदीश्वरबुद्धिमरेक्ष्योत्पत्त्या द्वित्यन्वयारभते । न च द्वेषणुकारण्यो द्रव्यम्भारम्भः,
धैर्यप्रसङ्गात् । तदपि हि द्वेषणुकरामते भवेत् तु महत् । कारणत्वात्त्वमद्वयप्रचयसिद्धौ-यो हि महत्त्वम्यो-
त्पत्तिः । न च द्वेषणुकरामतेहृत्तमस्ति, यत्तस्या-मामारम्भ महत्त्वेन । नापि तयोर्बहुत्व, द्वित्वात् । न च
प्रथमभेदस्युत्पत्तिरनामिर, तद्वयवानामनवयवने प्रसिधितयवयवयोगभेदपरिहात् । तस्मात्तन्नापि
सत्कारणद्वेषणुकरामतेन भवितव्यं, तथा च पुत्रोत्पत्तौ गतिशयामावाद्दृष्टनिमित्तत्वात् विश्वनिर्माणस्य
मोक्षार्थेनात्तकारणेन च द्वेषणुत्तन तन्निर्माणेः एव द्वेषणुकारणेन द्वेषणुकारणोत्पत्तौ न्याय्येति ।
आत्मार्थवत्तत्राय बहुमितेन द्वेषणुकरामतेन चतुरणुकं वा द्रव्य महर्षीप्रमाणवत् । अन्ति हि तत्रात्र
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

निराकारनिर्माकाशरेत्याशायाऽऽह-विकारोति । आनेकवोरगमे कप ह्यनान गन्तारकस्य, न
तत्रैकस्मिन्नेवार्थाधिवादि सुतन्निवाशरय कालमिच्छे व्यापारिके तस्मिन्नानुपपत्तिरिहाह-व्यवहारे
स्त्विति ॥ १० ॥ (१) ॥ एत कर्तव्यपि-प्रधानेति । तस्य आन्तिमूढत्वात्तदीपवृत्तिविशेषः सत्य-

परमाणुकारणवाद् इदानीं निराकर्तव्यः ॥ तत्रादौ तावद्योऽणुकारणवा-
दिना ब्रह्मवादिनि दोष उत्प्रेक्ष्यते । स प्रतिसमाधीयते ॥ तत्रायं वैशे-
षिकाणामभ्युपगमः ॥ कारणद्रव्यसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समान-
जातीयं गुणान्तरमारभन्ते।शुक्लेभ्यस्तन्तुभ्यश्शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्शनात्।
तद्विपर्ययादर्शनाच्च ॥ तस्माच्चेतनस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्य-
माने कार्येऽपि जगति चैतन्यं समवेयात् ॥ तददर्शनात्तु न चेतनं ब्रह्म
जगत्कारणं भवितुमर्हतीति ॥ इममभ्युपगमं तदीयैव प्रक्रियया व्यभि-
चारयति—

महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥ ११ ॥ (२) ॥

रत्नप्रभा ।

विरुध्यते न वेति सन्देहे न्यायस्याव्यभिचाराद्विरुध्यत इति प्राप्ते, व्यभिचारान्न विरोऽ इति सिद्धान्तमुल-
भासती ।

भोगभेदः । अस्ति च बहुवचसरथैश्वर्यबुद्धिमपेश्योत्पन्नामहत्त्वपरिमाणयोनिः । द्रव्यणुकादिभिरात्मैः तु
कार्यद्रव्य कारणबहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा कारणप्रचयभेदाद्वा महद्भवतीति प्रक्रिया । तदेतयेन प्रक्रियया
कारणसमवायिनो गुणाः कार्यद्रव्ये समानजातीयमेव गुणा-तरमारभन्त इति रूपगमद्रूपणीक्रियते व्यभि-
चारादित्याह—महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । यथा महद्द्रव्य द्रव्यणुकादि ह्रस्वाद् द्रव्यणुका-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यस्य नास्तीत्युक्तमित्यर्थः । त्रैशेषिकाधिकरणस्य तात्पर्यमाह—परमाण्विति । तस्य भ्रान्तिमूलरोगत्वात्
तदीयपुक्तिविरोधो निरस्य, समन्वयस्येत्यर्थः । तत्रित्तराकरणस्यास्मिन्नधिकरणेऽभावात् क्रमनेनेत्यादाव्याऽऽह—
तत्रेति । स्वपक्षदोषनिरासस्य स्मृतिपादमन्वयेऽपि प्रधानगुणानन्वयान् चैन्नगत्तत्प्रकृतिकं तर्हि ब्रह्म-
विशेषगुणानन्वयान्न तत्प्रकृतिकमपि स्वादित्यत्रान्तरसगतिऽभावादिहेदमपिकरणमिति भावः । स्वपक्षदोष-
समाधिद्वारा समन्वयदृष्टीकरणआदध्यायादिसंगतय । तत्र चेतनाब्रह्मणो जगत्सर्गं नुनसमन्वयो विप-
स्तस्य वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन विरोधोऽभ्युपगत नेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्या सदेहे पूर्वपक्षमाह—
तत्रेति । पूर्वपक्षे वैशेषिकानुमानविरोधाद्ब्रह्मणि समन्वयमिद्विः सिद्धान्ते तदविरोधात्तत्सिद्धिरिति फल-
भेदः । तदीयानुमान ब्रह्मकारणनिराकरणपर दर्शयितु तदभ्युपगममभिनयति—कारणेति । समवायि-
कारणार्थं कारणपदमिति वक्तुं द्रव्यपदम् । गुणशब्दोऽन्वाधारणगुणार्थः । साधारणगुणानामारम्भकषेऽपि
समवायिकारणस्येत्यादियमात् । कार्यस्य द्रव्यविशेषग कार्योन्तरे तदनारम्भात् । गुणाश्च गुणा-तरमिय-
त्रान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति—शुक्लेभ्य इति । तत्रचैतन्यं न द्रव्यममवायिकारणविशेषगुणः समानजातीय-
विशेषगुणानारम्भकत्वात्सयोगप्रदित्यभिप्रेत्याऽऽह—तस्मादिति । न च चैतन्यस्य स्वल्पत्वेन गुणत्वा-
सिद्धेः सिद्धमाध्याता, ज्ञानोक्तिमदह ज्ञानमित्यद्वेषेस्तद्गुणत्वस्यादृष्टयादिति भावः । घट म्भुरतीति सामाना-
धिकरणत्वाद्घटादेस्तद्गुणत्वमिद्विरसिद्धिरित्याशङ्क्य जनयितृध्यापारविपयतया घटो जायत इतिरप्रकाराधि-
तृव्यापारकर्मनना सामानाधिकरण्यं न तद्गुणत्वादित्यमिद्वि समुद्भवति—तदिति । ब्रह्म न द्रव्योपादान
गुणजातीव्यापारमन्वयविशेषगुणानाधारत्वादिगादिवदिति भावः । स्मृतिपादे निरन्ममनुमान क्रियेति पुनः
शक्येनमियाशङ्क्य लौकिकपदार्थेषु तत्रोक्तेऽपि व्यभिचारे परप्रक्रियासिद्धयेन पाणिमण्ड्यादिषु तमि
दानीं दनेनोति विरोधनाह—इममिति।नदर्थं मत्सुसाहति—महदिति।यथा महदीर्घं च द्रव्यणुकं इत्येव्यो
ऽणुस्यश्च द्रव्यणुकेभ्यो जायते। वाशङ्क्यार्थं । यथा च परिमण्डलाभ्या परमाणुभ्या द्रव्यणुक्रमपरिमण्डलमुत्पद्यते
तथा चेतनाब्रह्मणो जगदचेतन म्यादिति सूत्रार्थः । इममर्थं म्भुटीकर्तुं परकीयप्रक्रियामनुवदति—

एषा तेषां प्रक्रिया-परमाणवः किल कञ्चित्कालमनारब्धकार्या यथा-
योगं रूपादिमन्तः पारिमाण्डल्यपरिमाणास्तिष्ठन्ति । ते च पश्चाद्दृ-
ष्टादिपुरस्सरास्संयोगसचिवाश्च सन्तो द्व्यणुकादिक्रमेण कृत्स्नं कार्य-
जातमारभन्ते । कारणगुणाश्च कार्यं गुणान्तरम् ॥ यदा द्वौ
परमाणु द्व्यणुकमारभते, तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषाऽणुकादयो
द्व्यणुके श्रुक्लादीनपरानारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु पारिमाण्डल्यं न
द्व्यणुके पारिमाण्डल्यमपरमारभते । द्व्यणुकस्य परिमाणान्तरयो-
गाभ्युपगमात् ॥ अणुत्वद्वस्वत्वे हि द्व्यणुकवर्तिनी परिमाणे वर्ण-

रत्नप्रभा ।

व्याचष्टे-एषेत्यादिना ॥ यद्यपि “ न विज्ञानात्-” [व्या० सू० २ । १ । ४]
इत्यत्र चेतनादचेतनमर्गं साधितं । तथापि वैशेषिकनायकस्य तदीयपत्रियया व्यभिचारोत्तमर्ष-वाद्यस्य
मूलस्य न गतार्थता । प्रत्यक्षादे परमाणुतो निश्चयः अस्युक्तमित्युच्यते । सर्वत्राद्ये चादृष्टवदाम-
सयोगात्तत्र कर्म भवति । तेन सयोगाद् द्रव्यान्तरसृष्टिर्भवति । कारणगुणा कार्यं गुणान्तरमारभन् इति
सामान्येन प्रक्रियामुक्त्वा विशेषस्तामाह-यदा इति ॥ परमाणुः-परिमण्डलः । तद्वत् परिमाण
पारिमाण्डल्यमित्युच्यते । तच्च मयमानजातीयगुणारम्भकं न भवतीत्युक्त्यायस्य व्यभिचार इति
भामती ।

ज्वायते, न तु महत्परमाणुवजनने द्व्यणुकगत महत्त्वमपेक्षते, तस्य ह्यन्वयात् । यथा वा तदेव द्व्यणुकादि
दीर्घं हस्ताद् द्व्यणुकाज्जायते, न तु तद्वत् दीर्घं त्रयोश्रते, तदभावात् । वास्तव्यायेऽनुक्तममुच्यते ।
यथा द्व्यणुकमण्डल्यपरिमाण परिमण्डलात् परमाणोपरिमण्डल जायते एव चेतनाद्रव्यगोऽचेतनं जग-
न्निवद्यत इति सूत्रयोजना । भाष्ये परमाणुगुणविशेषस्त्विति । पारिमाण्डल्यमहत्त्वमुपलक्ष्यम् । न
द्व्यणुकैऽणुत्वमपि परिमाणुवर्ति पारिमाण्डल्यमारभते, तस्य हि द्वित्वमप्यापोनिवादिपि दृष्टव्यम् ।
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

एषेति । तत्र प्रथमानुपपत्त्यस्यैव-परमाणव इति । चतुर्भिरेव तेषु प्राणागिकमवर्ति मूचयति-किलेति ।
लघ्वेवुकर्मोऽज्ञानस्था कथितकालमित्युक्तं । तत्र सर्वकार्येऽप्येति पाकनपरमाणुगुणानामन्यायनान्या-
योक्तम्-रूपादिमन्त इति । पार्थिवपरमाणुनां चतुर्गुण-व्यापपरमाणुना त्रिगुणत्वेनमपरमाणुतो
द्विगुणत्वं वायवीयपरमाणुनामेकगुणतेति विभागमाह-यथेति । परमाणुमात्रविधिपरिमाण दर्शयति-
पारिमाण्डल्येति । तेषामाम्भक्रममाह-ते च पश्चादिति । सर्वहेतुकर्मोऽज्ञानस्था पश्चादित्युक्ता ।
समाविष्टाया परमाणुद्वारा निमित्तकारणमाह-अदृष्टादीति । आदिशब्देनैवप्रधानाण्युच्यते । अत-
मत्राधिकारणमाह-संयोगेति । अदृष्टं भूतजनयोगात्तन्मागो कर्म ततोऽन्यन्तरमयोगाद् द्व्यणुकारभ्यते ।
न च परमाणुतो वारः स्युक्ताः सन्मा वार्योऽम्भताः परमाणु वे सति वदुत्तदोपपत्तीपरमाणु-
वत्, न च तेषामपि घटात्मकत्वात् सात्त्विकं च घटभेदे कृतागदीनामनाम्भ-नादणुना चानिद्विषया-
त्प्राणानुपपत्तिरुच्यते । न च सति परमाणु कार्यनाम्भती परमाणु वे सति द्विवादोपपत्तीपर-
माणुादवदिति युक्त सात्त्विकत्वात् । द्व्यणुसति च त्रिणि सत्त्वं द्व्यणुसु तदप्यनि नरनन्तामारम्भ-
कत्वादानिवयो नेति भावः । न्यायिगि द्रव्यान्तरमारभन्त इति सूत्राभ्युपगमात् गुणान्तरं गुणान्तरमिति
सूत्रार्थमाह-कारणेति । कतिपयकारणगुणानामारम्भकं तस्यैवेति बोधायनाय स्युत्तदपति-च्येति ।
कनातर दूयति-परमाण्विति । ननुगमनेन साधयति-अणुत्वेति । इत्यथ कतिपयगुणानामे-

यन्ति ॥ यदापि द्वे द्व्यणुके चतुरणुकमारभेते, तदापि समानं द्व्यणुक-
समवायिनां शुक्लादीनामारम्भकत्वम् । द्व्यणुत्वद्वस्वत्वे तु द्व्यणुकसम-
वायिनी अपि नैवारभेते ॥ चतुरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरिमाणयोगाभ्यु-
पगमात् ॥ यदापि बहवः परमाणवो बहूनि वा द्व्यणुकानि द्व्यणुकसहितो
वा परमाणुः कार्यमारभन्ते, तदापि समानेषा योजना ॥ तदेवं यथा
परमाणोः परिमण्डलात्सतोऽणु द्वस्वं च द्व्यणुकं जायते, महद्दीर्घं च
त्र्यणुकादि, न परिमण्डलम् । यथा वा द्व्यणुकादणोर्द्वस्वाच्च सतो मह-

रत्नप्रभा ।

भावः । व्यभिचारस्पष्टान्तरमाह—यदापि द्वे इति ॥ द्वेद्वे इति शब्दद्वयं पठितव्यम् । एवं सति चतु-
र्भिर्द्वयणुकैश्चतुरणुकारम्भे उपपद्यते । यथाश्रुते तु द्वाभ्यां द्व्यणुकान्यां महत्तत्त्वचतुरणुकस्यारम्भो न युज्यते ।
कारणगतं महत्त्वं, बहुत्व वा । विना कार्यं महत्त्वायोगादिति मन्तव्यम् । प्रकटार्थकारास्तु यद् द्वाभ्यां
द्व्यणुकाभ्यामारम्भकार्यं महत्त्वं दृश्यते तस्य हेतुः प्रचयो नाम प्रशिक्षित्वावयवसंयोग इति रावणप्रणीते
भाष्ये दृश्यते इति चिरन्तनवैशेषिकदृष्टयेद भाष्यमित्याहुः । सर्वथापि द्व्यणुकगतद्वस्वत्वाणुत्वपरिमाण-
योरनारम्भकत्वाद्व्यभिचारः ॥ यद्यपि तार्किकाः द्वाभ्यामेव परमाणुभ्यां द्व्यणुक, त्रिभिर्द्व्यणुकैर्द्व्यणुक-
मिति कल्पयन्ति । तथापि तर्कस्याप्रतिष्ठानाच्च नियम इति मत्वा ब्रूते—यदापि बहव इति ॥
कारणगुणाः शुक्लादयः समानजातीयगुणारम्भकाः । कार्यद्वयपरिमाणं तु न कारणगुणपरिमाणारम्भम् ।
किन्तु कारणगतसंस्कारमिति प्रक्रिया तुल्येत्यर्थः । एवं प्रक्रिया दर्शयित्वा सूत्रं योजयन्व्यभिचारमाह—
तदेवमिति ॥ परमाणुभ्य एव महद्दीर्घं चेत्यनियतप्रक्रियामाश्रित्योक्तम् । नियतप्रक्रियामाश्रित्य व्यभिचार-
माह—यथा वेति ॥ अणुद्वस्वम्बो द्व्यणुकैर्म्योऽणुद्वयं न जायते, द्वस्वमपि न जायते इति व्यभिचार
नामती ।

द्वस्वपरिमण्डलाभ्यामिति सूत्रं गुणिपरं न गुणपरम् । यदापि द्वेद्वे द्व्यणुके इति पठितव्ये प्रमादादेकं
द्वेपदं न पठितम् । एव चतुरणुकमित्याद्युपपद्यते । इतरथा हि द्व्यणुकमेव तदपि स्यात्तु महदित्युक्तम् ।
अथ वा द्वे इति द्वित्वे, यथा 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इति । अत्र हि द्वित्वैकत्वयोरित्यर्थः । अन्यथा
द्वेषकेष्विति स्यात्संख्येयानां बहुत्वात् । तदेव योजनीयम्—द्व्यणुकाधिकरणे ये द्वित्वे ते यदा चतुरणुक-
मारभेते संख्येयानां चतुर्णां द्व्यणुकानामारम्भकत्वात्तद्वृत्ते द्वित्वसंख्येय अपि आरम्भिके इत्यर्थः । एवं
व्यवस्थिताया वैशेषिकप्रक्रियायां तद्व्यणुस्य व्यभिचार उक्तः । अथाव्यवस्थिता तथापि तदवस्थो व्यभिचार
इत्याह—यदापि बहवः परमाणव इति । नाणु जायते नो द्वस्व जायते इति योजना । चोदयति—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वाऽऽरम्भकारमित्याह—यदाऽपीति । द्व्यणुकेऽविकरणे द्विशब्दस्य भावप्रदानत्वाद् द्वित्वे ते स्वाश्रयायां
चतुर्णां द्व्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वात्तदारम्भके विवक्ष्येते । न हि द्वित्वद्वयं हित्वा तदाचाराणां द्व्यणुकानामा-
रम्भकत्वम् । अथ वाऽणुकमिति द्व्यणुकमुक्तं, ते द्वित्वावच्छिन्ने यदा द्वित्वसत्ययाऽवच्छिद्येते तदा द्वौ घटादि-
तिवद्द्वे द्व्यणुके इत्युक्ते द्व्यणुकचतुष्टयं संपद्यते । एव चतुर्णां द्व्यणुकानां चतुरणुकारम्भकत्वे स्थिते तद्गतानां
गुणानां तुल्यजातीयारम्भकत्वेत्यर्थः । सर्वगुणानामनारम्भकत्वे हेत्वन्तरमाह—अणुत्वेति । व्यवस्थिता वैशेषिक-
प्रक्रियायां प्रदर्शयन्व्यवस्थिता दर्शयति—यदाऽपीति । कारणगुणानां केवाचिदारम्भकत्वं न सर्वमिति सर्वेषां
तुल्यमित्याह—तदाऽपीति । व्यवस्थितामव्यवस्थिता च परप्रक्रियामुज्जया सूत्रं व्याकुर्वन्व्यभिचारमाह—
तदेवमिति । तत्र तस्यां प्रक्रियायामेवमुक्तप्रकारेणेति यावत् । अव्यवस्थितप्रक्रियामाश्रित्योक्तं—मह-
दित्यादि । वादादोऽणुकाणुद्वस्वकार्यगुणवच्यार्थ इति व्याचष्टे—यथा वेति । नाणु जायते नापि
द्वस्व जायते अणुकादिति योजना । परिमाण्डल्यादीनां तुल्यजातीयानारम्भकत्वे सिद्धे दार्ष्टान्तिरुमाह—

दीर्घं च त्र्यणुकं जायते, नाणु, नो ह्रस्वम्, एवं चेतनाद्ब्रह्मणोऽचेतनं जगज्जनिष्यते इत्यभ्युपगमे किं तत्र चिच्छत्रम् ॥ अथ मन्यसे-विरोधिना परिमाणान्तरेणाऽऽक्रान्तं कार्यद्रव्यं त्र्यणुकादीत्यतो नारम्भकाणि कारणगतानि पारिमाण्डल्यादीनीत्यभ्युपगच्छामि, न तु चेतनाविरोधिना गुणान्तरेण जगत आक्रान्तत्वमस्ति । येन कारणगता चेतना कार्यं चेतनान्तरं नारभेत ॥ न ह्यचेतना नाम चेतनाविरोधी कश्चिद् गुणोऽस्ति । चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ तस्मात्पारिमाण्डल्यादिवेषम्यात्प्रामेति चेतनाया आरम्भकत्वमिति ॥ मैवं मंस्थाः ॥ यथा कारणे विद्यमानानामपि पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वम् । एवं चैतन्यस्यापीत्यस्यांशस्य समानत्वात् ॥ न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वे कारणम् ॥ प्राक्परिमाणान्तरारम्भात्पारिमाण्डल्यादीनामारम्भकत्वोपपत्तेः । आरब्धमपि कार्यद्रव्यं प्राग्गुणारम्भात्क्षणमात्रमगुणं

रत्नप्रभा ।

इत्यर्थः । सूत्रे वाशब्दश्रवणोऽनुक्ताणुसमुच्चयार्थः । तथा च ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां द्व्यणुकपरमाणुभ्यां महर्षीर्वाच्युचेतनादचेतनं जायते इति सूत्रप्रयोजना । तत्र ह्रस्वान्तमहर्षी त्र्यणुकं, परिमाण्डलादणु द्व्यणुकमिति विभागः । दृष्टान्तवैषम्यं शङ्कते-अथ मन्यसे इति ॥ अचेतनेन विरोधिगुण इत्यत आह-न ह्यचेतनेति ॥ कार्यद्रव्यस्य परिमाणान्तराऽऽक्रान्तत्वमङ्गीकृत्य विवक्षिताशसाभ्यमाह-मैवंमिति ॥ अर्थाकारं त्यजति-न चेति ॥ उत्पन्नं हि परिमाणान्तरं विरोधि भवति । तदुत्पत्तेः प्राग्निरोध्यमानात् । द्व्यणुके पारिमाण्डल्यारम्भः किं न स्यादित्यर्थः । ननु विरोधि परिमाणेन सदैव द्रव्यं जायते इत्यत आह-आरब्धमपीति ॥ सहोत्पत्तावपसिद्धान्तः । अतो विरोध्यभावः सिद्ध इति मानः । अणुत्वाद्यारम्भे व्यप्रमामती ।

अथ मन्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेण स्वकारणद्वारेणाक्रान्तत्वादिति । परिहरति-मैवं मंस्था इति । कारणगता गुणा न कार्यं समानजातीयं गुणान्तस्मारमन्त इत्येतान्तेष्वेष्टसिद्धौ न तद्वत्त्वनुसरणे गेदनीयं मन इत्यर्थः । अपि च संपारिमाणान्तरमाक्रामति नोत्पत्तेश्च प्राक् परिमाणान्तरं सति कथमाक्रामेत् । न च तत्कारणमाक्रामति । पारिमाण्डल्यस्यापि समानजातीयस्य कारणस्याक्रमणहेतोर्भावेन समानवद्भूतयोर्मयकार्याणुपादप्रसङ्गादित्याशयनागाह-न च परिमाणान्तराक्रान्तत्वमिति । न च परिमाणान्तरारम्भे व्याप्तता पारिमाण्डल्यादीनाम् । न च कारणवद्ब्रह्मादीनां सन्निधानमभानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एवमिति । दृष्टान्तवैषम्यं चोदयति-अयेति । जगत्पि तुभ्यं विरोधिगुणाक्रान्तत्वमिवाशङ्क्याऽऽह-न त्विति । अचेतनावाधेनानविरोधिन्या जगति भावाधेननायाः सजातीयानारम्भकतेः शङ्कयाऽऽह-न हीति । विशेषगुणाधेननायाः साधारण्यात्पारिमाण्डल्यादेर्वैषम्यं मत्वा तत्फलमाह-तस्मादिति । शान्तवानस्मीति प्रथमपरं बुद्धिरुत्सुपधानाधीनं चायेतन्वस्य स्वरूपत्वेन गुणत्वमिदौ विशेषगुणत्वस्य दूरादेतः मन्वा विरक्षितोऽहं दृष्टान्तसिद्धिरित्याह-मैवमिति । न एवमादाय पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वं किंतु विरोधिगुणसन्निधानात् । चैतन्यस्य तु तदभावादारम्भकतेः शङ्कयाऽऽह-न चेति । उत्पत्तेः परिमाणान्तरं विरोधि भवतीति किमिति प्रागेव तदुत्पत्तेः स्वकार्यं पारिमाण्डल्यादि नाऽऽरम्भे सतः एवभावादेव तस्यानारम्भकतेति मानः । जायमानं द्रव्यं परिमाणवदेव जायते तेनानारम्भकतादनारम्भकत्वं पारिमाण्डल्यादेरैवाशङ्क्याऽऽह-आरब्धमिति । पारिमाणादिगुणारम्भे कार्यद्रव्यस्य समवायित्वेन पूर्व-

तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरारम्भे व्यघ्राणि पारिमा-
ण्डल्यादीनि ॥ अतः स्वसमानजातीयं परिमाणान्तरं नारभन्ते ।
परिमाणान्तरस्यान्यहेतुत्वोपगमात् । “कारणवद्ब्रह्मत्वान्” [वै० सू०
७।१।९] कारणमहत्त्वान्प्रचयविशेषाच्च महत् “तद्विपरीतमणु”
[वै० सू० ७।१।१०] “एतेन दीर्घत्वद्वस्त्वत्वे व्याख्याते” [वै० सू० ७।१।
१७] इति हि काणभुजानि सूत्राणि ॥ न च सन्निधानविशेषात्कृतश्चि-
त्कारणवद्ब्रह्मत्वादीन्धैवारभन्ते न पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत ॥ द्रव्यान्तरे
गुणान्तरे वारभ्यमाणे सर्वेषामेव कारणगुणानां स्वाश्रयसमवायावि-
शेषात् ॥ तस्मात्स्वभावादेव पारिमाण्डल्यादीनामनारम्भकत्वम् ॥ तथा

रत्नप्रभा ।

त्वात् पारिमाण्डल्यादेः स्वसमानगुणानारम्भकमित्याशङ्क्य निषेधेति—न चेति ॥ व्यघ्रत्वम्—अन्यथा-
निदिः । तत्र हेतुः—परिमाणान्तरम्येति ॥ अन्यहेतुत्वे गूनाप्युदाहरति—कारणेति ॥ कारणानां
द्रव्यपुत्राणां बहुत्वात् त्र्ययुक्ते महत्त्वम् । मृदो महत्त्वाद्दृढे महत्त्वम् । दिनूढविण्ट्याग्नेति ह्युद्गुणपिण्डे
प्रचयादव्यययोगविशेषान्महत्त्वमित्यर्थः । महत्त्वविरुद्धमगुणं परमाणुगतद्रव्यमत्रयथा द्रव्ययुक्ते मनी-
त्याह—तदिति ॥ यन्महत्त्वस्याऽनमनायि कारणं, तदेव महत्त्वममानाधिकरणस्य दीर्घत्वस्य । यच्चाणु-
त्वस्यासमवायिकारणं, तद्व्याणुत्वाऽपिनाभूतहस्यस्यासमवायिकारणमित्यतिदिशति—एतेनेति ॥ अनौ
महत्त्वाद्दीर्घहेतुत्वात् पारिमाण्डल्यादीनां त्र्ययन्ममिद्विमिति मानः । तेषां सन्निधिस्थेषामागत समान-
गुणारम्भकत्वमित्यपि न वाच्यमित्याह—न चेति ॥ पारिमाण्डल्यादीनामपि बहुत्वादिनत् समवायि-
कारणगतत्वाविशेषादित्यर्थः । तेषामनारम्भकत्वं कार्यद्रव्यस्य त्रिगुणान्तात्तत्र व्यघ्रत्वं सन्निधिर्यो
न हेतुरित्युक्तिफलमाह—तस्मादिति ॥ यत्तु कारणगुणः स्वसमानगुणारम्भक इति व्यातेः सामान्यगुणेषु
पारिमाण्डल्यादिषु व्यभिचारेऽपि यो द्रव्यमनाधिकारणगतो विशेषगुणः स स्वसमानजातीयगुणारम्भक
मानती ।

मनिमान च पारिमाण्डव्यस्येत्याह—न च परिमाणान्तरारम्भे इति । व्यभिचारान्तरमाह—
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

भातित्रयैव्ये प्रागेव तदात्मात्पारिमाण्डव्यादेरारम्भकत्वात्काशोऽस्तीत्यर्थः । अगुन्वाद्यारम्भे व्यावृ-
त्त्वात्पारिमाण्डव्यादे सजातीयानारम्भकत्वेयाशङ्क्याऽऽह—न चेति । तत्र हेतुः—परिमाणान्तरस्येति ।
कथमन्यहेतुत्वं, तत्राऽऽप्तोक्तिमुदाहरति—कारणेति । बहुमिदर्थेषुनेतारख्ये त्र्ययुक्तादी यन्महत्त्व तस्य द्रव्यपु-
गत बहुत्वमसमवायिकारणं कार्यद्रव्यसमवायिकारणम् । यत्पुनरय पिण्डेन पञ्चाशपेनारख्यं कार्यं तावत्
उमुपद्रव्येने तन्महत्त्वे पिण्डस्य प्रचयः मयोगविशेषो हेतुः । महत्त्वमयैरारख्ये पदे यन्महत्त्व तस्य कारणत्वं
हेतुरिति त्रिन्यः कारणेभ्यो मत्त्वमित्यर्थः । यत्कारणवद्ब्रह्मत्वादिभ्यो महत्त्व त्र्ययुक्तादी जात ततो विरगीत
द्रव्ययुक्तगतमणुत्वमीधगपेश्चातुद्विजन्यपरमाणुनिष्ठद्विन्वासमवायिकारणादुत्पद्यते तदाह—तदिति । दिन-
महत्त्ववद्ब्रह्मत्वप्रचयेभ्यो यथाममत् हस्यन्दीर्घत्रयोदपत्तिरित्याह—एतेनेति । समन्तेन प्रकारेणेति यान्
मनु पारिमाण्डव्यादीनि सयोगादिमित्यर्थरहितानि कार्य-व्ये समानजातीयानारम्भकाणि प्रचयादयन्तु कार-
णम्याम्नात्रिगुणैर्द्रव्यस्य मनिहितत्वात्तत्र महत्त्वाद्यारम्भकत्वान्तो न स्वमानाद्विनारम्भकत्वं पारिमाण्डव्या-
दीनामिति तत्राऽऽह—न चेति । गुणो गुणिनि समेनेनो व्याप्योऽव्याप्यो वा मर्षया कारणम्यत्वं गुणानां
कार्यारम्भे निमित्तम् । न च निरस्ययाणुगुणानां मनित्रिमनित्रिर्वाऽऽरम्भोपयोगी समन्तीति मानः ।
प्रागोपनिषदमर्थमाह—तस्मादिति । इत्यन्तमुपमद व दार्ष्टान्तिकमुपमहरति—तयेति । किञ्च, कारण-

चेतनाया अपीति द्रष्टव्यम् । संयोगाच्च द्रव्यादीनां त्रिलक्षणानामुप-
 न्निदर्शनात्समानजातीयोत्पत्तिव्यभिचारः । द्रव्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयु-
 क्तमिति चेत् ॥ न ॥ दृष्टान्तेन त्रिलक्षणारम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् ॥ न च
 द्रव्यस्य द्रव्यमेवोदाहर्तव्यं गुणस्य वा गुण एवेति कश्चिन्नियमे हेतुरस्ति ॥
 सूत्रकारोऽपि भवतां द्रव्यस्य गुणमुदाहरणं “प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणामप्रत्य-
 क्षत्वात्संयोगस्य पश्चात्तर्कं न विद्यते” [वै० सू० ४ । २ । २] इति ।
 यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्भूम्याकाशयोः समवयवसंयोगोऽप्रत्यक्षः, एवं
 प्रत्यक्षाऽप्रत्यक्षेषु पञ्चसु भूतेषु समवयवच्छरीरमप्रत्यक्षं स्यात् । प्रत्यक्षं तु
 शरीरं दृश्यते ॥ तस्मात्तत्र पञ्चभौतिकमिति ॥ एतदुक्तं भवति गुणश्च
 संयोगो द्रव्यं शरीरम् । दृश्यते त्विति चात्रापि त्रिलक्षणोत्पत्तिः प्रपञ्चिता ॥
 नन्वेवं सति तेनैव तद्गतम् ॥ नेति वृत्तः ॥ तत्सांख्यं प्रत्युक्तम् । एतच्च
 वेशोपिकं प्रति ॥ नन्वतिदेशोऽपि समानन्यायतया कृतः, एतेन शिष्टाप-
 रिग्रहा अपि व्याख्याता इति ॥

रत्नप्रभा ।

इति व्याप्तेर्चेतनस्य विशेषगुणादाहारम्भकत्वं दुर्गमिति । तन्मन्दम् । चित्ररत्नहेतुतन्तुगतेषु मीउदि-
 रूपेषु विजातीयचित्ररूपहेतुषु व्यभिचारेचेतनस्यस्यात्म्येन गुणाभावाच्चेति मन्तव्यम् । तस्माच्चेतना-
 द्विजातीयारम्भो युक्त इति स्थितम् । तत्रोदाहरणान्तर्भाव-संयोगाच्चेति ॥ ननु चेतनं त्रयं कार्यापा-
 दानायाद् द्रव्यं, तत्र त्रिदृशस्योपादानमिति प्रकृते क्विचिद् द्रव्यमेव त्रिदृशकार्यरसमुदाहर्तव्यं, न सयो-
 गस्य गुणस्योदाहरणं युक्तमिति शङ्कते-द्रव्य इति ॥ गुणाद् द्रव्यचेतनादचेतनारम्भ इति त्रिदृश्या-
 रम्भकत्वांशेऽप्य दृष्टान्त इति परिहरति-नेति ॥ अनियमः कयादसम्मत इत्याह-सूत्रकारोऽर्पाति ॥
 एतान्ता कथमनियमस्तत्राह-एतदुक्तमिति ॥ न त्रिदृशस्यन्यायेन पुनस्तत्रैवमात्रेऽप्यतिदेशान्तरात्करणेन
 पुनरतिरिक्ति शङ्कते-नन्वतिदेश इति ॥ समानगुणारम्भनियमस्य पारिमाण्यस्यादृष्टान्तेन भगार्थ-
 भामती ।

संयोगाच्चंति। शङ्कते-द्रव्यं प्रकृत इति। निराकर्तव्येति-न। दृष्टान्तेनेति। न चास्मान्मवमनियमः, मन्तव्यो-
 र्थाह-सूत्रकारोऽर्पाति । सूत्र व्याचष्टे-यथा प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोर्गति । शेषमतिरोक्षार्थम् ॥ १ ॥ (९) ॥
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

गुणाः मन्तव्योपादानांसाऽऽरम्भताः । क्रिया विजातीयानामपि त्रिदृश्याऽऽप्य प्रत्याह-संयोगाच्चंति ।
 चेतनं त्रयं त्रयं जगतोऽचेतनस्य न समवयविकारणमिति प्रकृते चेतनमन्वचेतनोपादानं दृष्टमिति दृष्टान्ते
 वक्तव्ये सयोगगुणोदाहरणमयुक्तमिति शङ्कते-द्रव्य इति । अत्र व्याचष्टे सयोगात्तथा द्रव्यं जायते गन्ध
 चेतनादचेतनं स्यादित्येवमात्रमात्रमिति वाह-नेति । दृष्टान्तदर्शनेन त्रयोः सर्वेषां साम्ये नाम्नि मान-
 मित्याह-न चेति । न केवन्मवमन्मारुमनियमो भगवन्तर्जाह-सूत्रेति । सूत्र व्याचष्टे-यथेति ।
 कथमिदं सूत्रं नियममद्वेषयोगी यागनायाऽऽह-एतदिति । कारणमभिरक्षेपगुणानां कार्यं गुणारम्भकत्वं
 न गुणमात्रस्येवाशङ्क्याऽऽह-दृष्टयते त्विति । तन्तुगतीर्त्तनादिस्वभावां विशेषगुणानामपि तत्रार्थे
 पठे विजातीयचित्ररूपारम्भकत्वात्संयोगमात्रादप्यपि नियम इति भावः । नहि गार्थे-वादिदन्तियस्य-
 मनार-यमिति शङ्कते-नन्विति । निराकार्यभेदात्तत्र पौनस्यं यन्निर्वाह-नेतीति । तथाऽपि शिष्टान्ति-
 प्रहाधिकरणेन पुनरतिरिक्ति शङ्कते-नन्विति । तत्र कारणं कार्यादूनवर्गमात्रमिति नियमो निरस्तोऽत्र
 तु कारणविशेषगुणस्य कार्यं तुन्पारम्भनियमो नियम इति मन्वपि पुनरतिरिक्त्याहरे सेतिमात्पठनं नामि-

सत्यमेतत् ॥ तस्यैव त्वयं वैशेषिकपरीक्षारम्भे तत्प्रक्रियानुगतं निदर्शनेन प्रपञ्चः कृतः ॥ ११ ॥ इति महद्दीर्घाधिकरणम् ॥ २ ॥

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ॥ १२ ॥ (३) ॥

इदानीं परमाणुकारणवादं निराकरोति । स च वाद् इत्थं समुत्तिष्ठति । पटादीनि हि लोके सावयवानि द्रव्याणि स्वानुगतैस्संयोगसचिवैस्तन्त्वादिभिर्द्रव्यैरारभ्यमाणानि दृष्टानि ॥ तत्सामान्येन यावत्किञ्चित्सावयवं, तत्सर्वं स्वानुगतैरेव संयोगसचिवैस्तैर्द्रव्यैरारब्धमिति गम्य-

रत्नप्रभा ।

मस्यारम्भ इत्याह—सत्यमिति ॥ तस्यैव अतिदेशस्यैवर्थः ॥ ११ ॥ (२) ॥ वैशेषिकमतपरीक्षारम्भे—उभयथापि न कर्मातस्तदभाव इति ॥ नास्य प्रासङ्गिकेन पूर्वाधिकरणेन सगतिरपेक्षितेति मन्वानः । प्रधानस्येश्वरानधिष्ठितस्याकारणत्वेऽपि परमाणुना तदधिष्ठितानां कारणत्वमस्त्विति प्रत्युदाहरणसङ्ख्या सांख्यप्रकरणानन्तर्यमस्य वदस्तात्पर्यमाह—इदानीमिति ॥ द्रव्यणुकादिक्रमेण परमाणुभिर्जगदारभ्यते इति वैशेषिकराद्धान्तोऽत्र प्रियः । स हि मानमूले आन्तिमूले वेति सन्देहे पूर्वपक्षयति—स चेति ॥ तेः पटादिभिः सामान्य क्षित्पादेः कार्यद्रव्यत्वं, तेनेत्यर्थः । निमत सायव क्षिप्यादिक, मन्यूनपरिमाणसंयोगसचिचानैकद्रव्यारब्ध कार्यद्रव्यत्वात्, पटादिनदिति प्रयोगः । स्पष्टपरमाणुसि-

भामती ।

उभयथापि न कर्मातस्तदभावः । परमाणुनामाद्यस्य कर्मणः कारणाभ्युपगमेऽनभ्युपगमे वा न कर्मातस्तदभावस्तस्य द्रव्यणुकादिक्रमेण सर्गास्याभावः । अथ वा यद्यणुसमनाभ्युपगम्येदमथ वा क्षेत्रज्ञसमाधि, उभयथापि तस्याचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्याप्रवृत्ते कर्माभावेऽनस्तदभावः सर्गाभावः निमित्तकारणतामात्रेण त्वाेश्वरस्याधिष्ठातृत्वमुपरिष्ठात्कारिष्यते । अथ वा संयोगोत्पत्त्यर्थं त्रिभागोत्पत्त्यर्थमुभयथापि न कर्मातः सर्गहेतोः संयोगस्यामानात् प्रउयहेतोर्निभागस्वामावात्तदभावः । तयोः सर्गप्रउययोरमात्र इत्यर्थः । तदेतन्मूत्र तात्पर्यतो व्याचष्टे—इदानीं परमाणुकारणवादमिति । निराकार्यस्वरूपमुपपत्तिसहितमाह—स च वाद् इति । स्वानुगतैः स्वसन्दैः । सन्वयश्चाध्यायारभूत इह प्रत्ययहेतुः समवायः पञ्चमभूतम्यानवयवत्वात् आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

एवमुक्त्वाऽऽह—सत्यमिति । तस्यैवयतिदेशस्येति यावत् । वैशेषिकपरीक्षारम्भस्तदीयराद्धान्तस्य आन्तिमूलत्वसाधनप्रक्रमः । तत्प्रक्रिया वैशेषिकप्रक्रिया पूर्वोक्ता तस्यामनुगत निदर्शनं परकीयहेतुव्यभिचारोदाहरण तेनेत्यर्थः ॥ ११ ॥ (२) ॥ वैशेषिकगुणारम्भानुमानेन समन्वयस्य प्रासङ्गिकविरोधं परिहृत्य तन्मतविरोधं परिहर्तुमारभते—उभयथेति । नास्य प्रासङ्गिकानन्तराधिकरणेन सगतिरिति मन्वानः प्रमानचेतनानधिष्ठितं न चेत्कारणं तर्हि परमाणवन्तदधिष्ठिता भवन्तु तथेति व्यवहितेन सगतिं गृहीत्वा तात्पर्यमाह—इदानीमिति । वैशेषिकराद्धान्तस्य आन्तिमूलत्वोक्त्या तदीयगुक्तिविरोधं निराकृत्य समन्वयवर्द्धीकरणत्वादादिसगतिः । पूर्वपक्षे प्रामाणिकपरकीयराद्धान्तविरोधे समन्वयस्यासिद्धिः सिद्धान्ते तत्राणिकत्वासिद्ध्या आन्तेन तेन विरोधाभावं तत्सिद्धिरिति क्त्वम् । परमाणुभिर्द्रव्यणुकादिक्रमेण चेतनानधिष्ठितैरारब्ध जगदिति वैशेषिकराद्धान्तो मानमूले आन्तिमूले वेति त्रिप्रतिपत्तेः सहायं पूर्वपक्षमाह—स चेति । सामान्यतो दृष्टं वक्तुं व्याप्तिमाह—पटादीनीति । स्वानुगतैः समन्वयप्रतियोगिभिरित्यर्थः । नियोक्त्युक्तन्वादीनां न पटाचारम्भकालसमनाभ्युपगमनादिति वक्तुं संयोगसचिवैरेत्युक्तम् । यः कार्यद्रव्यं तद्विद्विष्टद्रव्यारब्धं यथा पटादीनि व्याप्तिमुक्त्वाऽनुमानमाह—तदिति । तेः पटादिभिः सामान्यं कार्यद्रव्यं तेनेति यावत् । किञ्चित्सायवद्रव्यमिति क्षिप्यादिचतुष्टयमुक्तम् । स्वानुगतैरित्यादि पूर्वपक्षः ।

ते ॥ स चायमवयवावयवविधिभागो यतो निवर्तते, सांस्पकरूपपर्यन्त-
गतः परमाणुः ॥ सर्वश्रेष्ठं गिरिसमुद्रादिकं जगत्सावयवं, सावयवत्वा-
दाद्यन्तवत् ॥ न चाकारणेन कार्येण भवितव्यमिति ॥ अतः परमाणवो
जगतः कारणमिति कणभुगभिप्रायः ॥ तानीमानि चत्वारि भूतानि
भूम्येतजःपचनाख्यानि सावयवान्युपलभ्य चतुर्विधाः परमाणवः परिक-
ल्प्यन्ते ॥ तेषाम्नापकरूपपर्यन्तगतत्वेन परतो विभागासम्भवाद्भिन्नश्रुता
पृथिव्यादीनां परमाणुपर्यन्तो विभागो भवति । स प्रलयकालः ॥ ततः
सर्गकाले च वायवीयेष्वणुष्वदृष्टापेक्षं कर्मोत्पद्यते । तत्कर्म स्वाश्रयमणु-
मण्वन्तरेण संयुनक्ति । ततो ह्यणुकादिक्रमेण वायुरुत्पद्यते । एवमग्नि-
रेवमाप एवं पृथिवी एवं शरीरं सन्निद्रियमिति ॥ एवं सर्वमिदं जगदणुभ्यः
सम्भवति ॥ अणुगतैभ्यश्च रूपादिभ्यो व्यणुकादिगतानि रूपादीनि

रत्नप्रभा ।

द्वार्यानि साध्यविशेषाणि । नन्वेताना कथं परमाणुसिद्धिः, गत्राट-स चायमिति ॥ विगत साय-
पत्र पक्षतारच्छेदक यतो निवर्तते, स न्यूनतरिमाणुपर्यन्तं पर्यन्तवेनामानभूमिपेनापगतः परमा-
णुरित्यर्थः । यावत् साययमनुमानप्रदो ह्यणुःकयूनस्य निरायण सिद्धयतीति मातः । जगत्प्रत्यसा-
दात् कार्यद्रव्यत्वहेतुसिद्धिरिति वदन्त प्रयाट-सर्वं चेति ॥ विगतम्, धारयन्तवत्, साययवात्, पट-
पदित्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निरस्यप्रयोजकस्य निरस्यति । न चेति ॥ ते कतिपिवा इवाशोभायामाह-
तानीति ॥ प्रथमे विषयमपि नादानं जगत्कारणत्वनि-यासनाह-तेषां चेति ॥ अवयवानां विभागा-
नाशान्नाशयविनो नाशः । परमाणुनां निरवयवत्वेनावयवविभागादेर्नाशहेतोरसम्भवात् नाश इत्यर्थः । तेषां
निरवयवत्व फलितं सृष्टिक्रममाह-तत इति ॥ एव कणादमवयव मानसुत्वात्तेन वेदान्तसमन्वयस्य विरो-

भामती ।

तानीमानि चत्वारि भूतानीति । तत्र परमाणुकारणसिद्धे इदमभिधीयते सूत्रम् । तत्र प्रथमो व्याख्या-
वानन्दगिरिथ-न्यायनिर्णयः ।

तेस्तेर्द्वैवेति वस्तुतश्चतुर्विधपरमाणुक्तिः । विगत स्वयमिमाणादणुतरपरिमाणसयोगसत्विस्तमानजाती-
यानेकरूप्यारम्भे कार्यद्रव्यत्वाद् घटादिवदित्यर्थः । कथमेतानां परमाणुमिदं गत्राट-स चेति । यत्कि-
ञ्चित्सायय ह्यणुपर्यन्तं तासर्गमेतानामारम्भमिदं अनुमानप्रदोत्प्रेषणमिमाणा निरवयवता कारित्वेन पार्थिव-
तादिना तुल्या नित्या बहवधाणवः साययनामात्मज्ञाः सिद्धयन्तीत्यर्थः । अनायनन्तत्वात्प्रगतो हेता-
काशामावात्त परमाणुस्वरूपाण्यिति हेतुसिद्धिमाशयताऽऽह-सर्वं चेति । विगतमाणासावयवात्त-
पटपदित्यर्थः । कार्यवेद्येति राभासादेवोत्तरत्वेन कारणादिषु यासयत्र विगत सकारणत्वं कार्यत्वमप्यार-
दित्याह-न चेति । तत्र किमिवाशोभायां साययस्य हेतोरकारणकारणत्वं दृष्टेयतो मूत्रकारणमिति
काणादोऽभिप्रेतानि पाह-इत्यत इति । ते कतिपिवा इति गत्राट-तानीति । चत्वारि यथाभूतमि-
प्राय प्रथमभूतमप्यारम्भावात् । तेषु च मूर्तिरिति पाटपदिसिद्धिमाशयताऽऽह-तेषां चेति । कारणाभिप्रा-
कारणानिनाशात् कार्यद्रव्यत्वं नाशान्नाशयविनो नाश इत्यनुमानप्रदोत्प्रेषणमिमाणा निरवयवता परतो विभागायो-
गादित्यर्थः । एतद्व्यापारसिद्धे प्रथमः स कथमेतद्व्यापारो इति साययत्वं कार्यद्रव्यमात्रस्य सुगन्तासो व्य-
प्यारह-स इति । सृष्टिक्रममाह-तत इति । अदृष्टविनामदृष्ट शोभयतो गतिरिति यावत् । कर्मोत्पत्ति-
विनाशेन कार्यमाह-तदिति । मयोत्पत्तिरनुमानप्रदो ह्यणुःकयूनस्य निरवयवता कारित्वेन पार्थिव-
इति । वायुस्य च शरीरं भूतस्येति शिवा-एवमिति । भूतोत्पत्तिरनुमानप्रदोत्प्रेषणमिमाणा निरवयवता परतो विभागायो-
निगमयति-एवमिति । गुणोपचिन्तनं सूचयति-अप्यति । अतस्त्वमिमाणाऽप्यति-एवमिति ।

सम्भवन्ति ॥ तन्तुपटन्यायेनेति काणादा मन्यन्ते ॥ तत्रेदमभिधी-
यते ॥ विभागावस्थानां तावदणूनां संयोगः कर्मापेक्षोऽभ्युपगन्तव्यः ।
कर्मवतां तन्वादीनां संयोगदर्शनात् ॥ कर्मणश्च कार्यत्वात्त्रिमित्तं
किमप्यभ्युपगन्तव्यम् ॥ अनभ्युपगमे निमित्ताभावात्त्राणुष्व्वाद्यं कर्म
स्यात् ॥ अभ्युपगमेऽपि यदि प्रयत्नोऽभिघातादिर्वा यथा दृष्टं किमपि
कर्मणो निमित्तमभ्युपगम्येत तस्यासम्भवात्त्रैवाणुष्व्वाद्यं कर्म स्यात् ॥
न हि तस्यामवस्थायामात्मगुणः प्रयत्नस्सम्भवति । शरीराभावात् ॥
शरीरप्रतिष्ठे हि मनस्यात्मनस्संयोगे सत्यात्मगुणः प्रयत्नो जायते ॥
एतेनाभिघाताद्यपि दृष्टं निमित्तं प्रत्याख्यातव्यम् ॥ सर्गोत्तरकालं

रत्नप्रभा ।

धादसिद्धिरिति पूर्वपक्षे फलम् । तस्य भ्रान्तिमूलत्वादविरोध इति सिद्धान्तयति—तत्रेदमिति ॥ प्रलये
निमित्तानां परमाणुनामन्यतरकर्मणोभयकर्मणा वा संयोगो वाच्यः । कर्मणश्च निमित्तं प्रयत्नादिकं दृष्टम् ।
यथा प्रयत्नशक्तिसंयोगादेश्चेष्टा, वाय्वाद्यभिजातादृक्षादिचलन, हस्तनोदनाद्—इष्वादिगमन,—तद्दणु-
कर्मणो दृष्टं निमित्तमभ्युपगम्यते न वा द्वितीयैः कर्मानुत्पत्तिः । नाद्यः, प्रयत्नादेः सृष्ट्युत्तरकालीन-
त्वादित्युभयथापि न कर्म सम्भवति । अतः कर्माऽसम्भवात् तस्य संयोगपूर्वकद्रव्ययुक्तादिसर्गस्याऽभाव
इति सूत्रार्थः । स्थिररूपयोगद्द्रव्यसंयोगविशेषोऽभिजातः । स एव चलस्य नोदनमिति भेदः । दृष्टनिमि-
त्तामती ।

माह—कर्मवतामिति । अभिजातादीन्वादिग्रहेण नोदनसंस्कारगुरुत्वद्रव्यतानि गृह्यन्ते । नोदनसंस्कारान-
भिघातेन सगानयोगक्षेमौ, गुरुत्वद्रव्ये च परमाणुगते सदात्ते इति कर्मसातत्यप्रसङ्गः । द्वितीय व्याख्यान-
शानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तन्निवति । तन्तुम्यः सयुक्तस्यो महान्पटो जायते तन्तुगताच्च त्वादेस्तत्र रूपादि दृष्टं तेन दृष्टान्ते-
नोक्तमर्गक्रमधीर्त्वर्थः । पूर्वपक्षमुपसहरति—इति काणादा इति । परमाणुमूलकारणत्वस्य प्रामाणिक-
त्वादर्थोदसिद्धि विरोधः समन्वयस्येयं प्रातमन्य सिद्धान्तमाह—तत्रेति । यत्तावदणुम्यः सयुक्तस्यो द्रव्य-
कादिक्रमेण जगज्जन्तेति तत्राऽऽह—विभागेति । अस्तु तर्हि तेषु कर्मद्वयः संयोगस्तत्राऽऽह—कर्मण-
श्चेति । तत्राभ्युपगम्यते न वा । द्वितीय प्रत्याह—अनभ्युपगम इति । यद्यणुना सयुक्तानां जगदात्म-
कत्वं प्रामाणिकं तदा समन्वयस्यार्थाद्विरोधो न तदस्ति । आद्यं सर्गं परमाणुं न सयुक्तां कर्मण्य-
त्वादात्माकाशरूपे च कर्मण्युत्पत्तौ नोदनात्तत्रादित्यर्थः । आद्यकर्महेतोरिष्टः तत्रेत्तुत्तन्निमित्तिरिति कर्मा-
न्तरमाशक्यं निमित्तं दृष्टमदृष्टं वेति विकल्पस्याऽऽद्यमनुवदति—अभ्युपगमेपीति । यथेदानीं देहचेष्टायां दृष्टं
यत्नारण्यं निमित्तं तदचलने पननाभिजातः शरादेर्नोदनादि तत्राऽणुष्व्वाद्यकर्मत्वत्पत्तौ यदि किञ्चित् दृष्टं निमि-
त्तमिति—यर्थः । अभिजातादीन्वादिशब्देन नोदनगुरुत्वंगस्थितिन्यापका गृह्यन्ते । क्रियात्रिभिश्चन्द्रस्य द्रव्य-
न्तरेण संयोगविशेषोऽभिघातो यथोद्यमितन्निवन्निमुसलस्योद्गमलेन संयोगः । नोदनं तु सयुक्तस्य यत्न-
विशेषापेक्षं स एव संयोगो यथाक्षेपानुसूत्रयत्नापेक्षं सनद्धकरशरसंयोगो नोदनेन तुल्ययोगक्षेमः संस्कार
इति निरुक्तः । तत्रास्य सर्वस्य सृष्ट्युत्तरकालान्नाऽऽद्यकर्महेतुत्वेत्याह—तस्मेति । आदिसर्गं यत्नायोग
साप्यति—न हीति । आत्मनः, संयोगस्य तदा मायात्तन्निमित्तप्रयत्नस्य फलमत्रायोगोक्तिस्तत्राऽऽह-
शर्गिति । प्रयत्नोक्तन्यायेनाभिजाताद्यपि निरूप्यति—एतेनेति । एतच्छब्दोक्त स्फोरयति—सर्गिति ।

हि तत्सर्वं नाद्यस्य कर्मणो निमित्तं सम्भवति ॥ अथादृष्टमाद्यस्य कर्मणो निमित्तमित्युच्येत, तत्पुनरात्मसमवायि वा स्यादृष्टसमवायि वा ॥ उभयथापि नादृष्टनिमित्तमणुषु कर्मावकल्पेत ॥ अदृष्टस्याचेतनत्वात् ॥ न ह्यचेतनं चेतनेनानधिष्ठितं स्वतन्त्रं प्रवर्तते प्रवर्तयति वेति सांख्यपरीक्षायामभिहितम् ॥ आत्मनश्चानुत्पन्नचेतन्यस्य तस्यामवस्थायामचेतनत्वात् आत्मसमवायित्वाभ्युपगमाच्च नादृष्टमणुषु कर्मणो निमित्तं स्यात् ॥ असम्बन्धात् ॥ अदृष्टवता पुरुषेणास्त्यणनां सम्बन्ध इति चेत, सम्बन्धसातत्यात्मवृत्तिसान्त्व्यमसङ्गः ॥ नियामकान्तराभावात् ॥ तदेवं नियतस्य कस्यचित्कर्मानिमित्तस्याभावान्नाणुष्याद्यं कर्म स्यात् ॥ कर्माभावात्तन्निबन्धनसंयोगो न स्यात् ॥ संयोगाभावाच्च तन्निबन्धनं द्व्यणुकादिकार्यजातं न स्यात् ॥ संयोगश्चाणो-

रत्नप्रभा ।

त्ताभावेऽपि अदृष्टवतामसयोगादणुषु कर्मेति शङ्कते-अथादृष्टमिति ॥ विकल्पपुरःसरं दूययति-तत्पुनरिति । जडात्मवदणोराश्रयत्वं किं न स्यादिति मत्वा विकल्पः दृष्ट इति मन्त्रयम् । अत्रापि सूत्रं योजयति-उभययेति ॥ जीवाधिष्ठितमदृष्टं निमित्तमस्ति कस्यचिद्वाह-आत्मनश्चेति ॥ अचेतनमात्राधिष्ठातृत्वमिति शेषः । विनेश्वरस्याधिष्ठातृत्वमपे निराकरिष्यते । अचेतनत्वमदृष्टस्य कर्मनिमित्तताभावे हेतुत्वं । हेतुत्वात्-आत्मसमवायित्वेति ॥ गुणनन्ददृष्टमपि स्वाश्रयसंयुक्तं क्रियाहेतुरिति शङ्कते-अदृष्टवतेति ॥ त्रिसुयोगस्याणुषु सदा सत्त्वात् क्रियासातत्ये प्रथमाभावः स्यादिति दूययति-सम्बन्धेति ॥ काराधिकारप्रवृत्त-दृष्टनिबन्धत्वाद्योगेऽरीश्वरान्वयम इत्यत्र आह-नियामकान्तरेति ॥ यत् अन त-उरीश्वर्यमिति व्याप्तिरित्येव नियन्त्रानासिद्धेस्तद्गुण ईश्वरो नाम्नि । अस्ति-येऽपि सदा सत्त्वात् नियामकमिति भावः । सूर्यार्थं निगमयति-तदेवमिति ॥ सयोगस्य हेतुत्वं सृष्टयित्वा स्वरूपं सृष्टयति-संयोगश्चाणोरिति ॥ सयोगस्य व्याप्यवृत्तये एकस्मिन्निरस्यान्तर्भावात् कार्यस्य पृथुत्वायोगात् सर्वं कार्यं भाग्यी ।

मासाद्वापूर्वमाह-अथादृष्टं धर्माधर्मौ । आद्यस्य कर्मण इति । आत्मनश्च क्षेत्रस्य अनुत्पन्नचेतन्ययेति । अदृष्टवता पुरुषेणेति । संयुक्तसमवायसम्बन्ध इत्यर्थः । संबन्धसातत्यादिति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कान्तान्तरं शङ्कते-अयेति । दूययितुं विकल्पयति-तत्पुनरिति । जडस्याऽऽत्मनोऽदृष्टाश्रयमित्युक्ता-मणरन्त्याथ किं न स्युरित्यणुसमवायि येतुत्वं । कस्यचिद्विशेष्यं प्रयाह-उभययेति । अचेतनत्वेऽपि युक्तो न कर्मनिमित्ततोयाशङ्क्य स्वरूपं चेतनाधिष्ठितं वा तत्तयेति विकल्पः स्यात् निराह-न हीति । द्वितीये तन्जीवाधिष्ठितमीश्वरमिच्छितं वा । नाऽऽय इत्याह-आत्मनश्चेति । नेारस्यमपि नियमसहिततया काराधिकारप्रवृत्तिहेतुत्वायोगात्तत्रापि निमित्तान्तरत्वं हेतुत्वं स्यादिति चकारार्थः । अणुसमवायि-व्यर्थं विशेषतो निरस्यति-आत्मेति । अदृष्टस्याणुमित्युक्त्यादमवदस्य हेतुत्वेऽपि प्रमत्त-इत्याह-असम्बन्धादिति । अणुमयुक्तात्ममयेव वाददृष्टस्याणुनि संयुक्तमन्वायादमन्वासासिद्धिरिति शङ्कते-अदृष्टवतेति । आत्मनस्ताहि सर्वगतयेन सदाऽणुमन्वायादणुप्रवृत्तरेषि-उचितसिद्धिं दूययति-संयुक्तयेति । अथात्मनोः सयोगस्याणुकर्मणचेऽपि तत्रप्रमादमात्रायाप्रवृत्तिनात्मन्यमिति भावः । दण्डाणुत्वं सन्धस्थस्य तर्हि निमित्तमदृष्टमस्यैव तत्र सयोगहेतुत्वं निमित्ततादृष्टविश्रायाम-वोन्वाभयेनेति मन्वा निमित्तान्तरं प्रयाह-नियामकान्तरेति । कर्मनिमित्तमात्रं सृष्टं निगमयति-तदेवमिति । कर्मणस्यैव सृष्टमणुसहस्येति-कर्मिति । सयोगमायकत्वाह-संयोगेति । हेतुत्वात्तदणु सयोगाणुसहिततया सन्निति तेषु सयोगस्यैवैवाणुकमि-याह-संयोगश्चेति । मन्वा-मन्वा सयोगे परमाणुसंयुक्तमन्वा-व्यन्तरा-व-

रूपन्तरेण सर्वात्मना वा स्यादेकदेशेन वा ॥ सर्वात्मना चेद्, उपचया-
नुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः । दृष्टविपर्ययप्रसङ्गश्च ॥ प्रदेशवतो द्रव्यस्य
प्रदेशवता द्रव्यान्तरेण संयोगस्य दृष्टत्वात् ॥ एकदेशेन चेत्, सावय-
वत्वप्रसङ्गः ॥ परमाणुनां कल्पिताः प्रदेशास्स्युरिति चेत्, कल्पिताना-
मवस्तुत्वात् ॥ अवस्तुत्वेव संयोग इति वस्तुनः कार्यस्यासमवायिकारणं
न स्यात् ॥ असति चासमवायिकारणे द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यं नोत्प-
द्येत । यथा चादिसर्गं निमित्ताभावात्संयोगोत्पत्त्यर्थं कर्म नाणूनां सम्भ-
वति, एवं महाप्रलयेऽपि विभागोत्पत्त्यर्थं कर्म नैवाणूनां सम्भवेत् ॥
न हि तत्रापि किञ्चिन्नियतं तन्निमित्तं दृष्टमस्ति ॥ अदृष्टमपि भोगप्र-
सिद्ध्वर्थं न प्रलयप्रसिद्ध्वर्थमिति ।

रत्नप्रमा ।

परमाणुमात्र स्यादित्यर्थः । किञ्च साशब्दस्य संयोगस्यैकाशब्दत्वत्त्वं दृष्टम् । तद्विरोधाद्वाप्यवृत्तित्वं न
कल्पयमित्याह—दृष्टेति ॥ परमाणो संयोगः एकदेशेन चेदिति सम्बन्धः । दिग्भेदेन कल्पितप्रदेशस्य
संयोगस्यापि कल्पितत्वात् ततः कार्यं नोत्पद्येत । उत्पन्नं वा मिथ्या स्यादित्यपसिद्धान्त इत्यर्थः । काणा-
दाना सर्गप्रयुक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रथयित्वाऽपि सूत्रं योजयति—यथा चेति ॥ परमाणुना कर्मणा
भामती ।

यद्यपि परमाणुक्षेत्रज्ञयोः संयोगः परमाणुकर्मजन्तयापि तद्व्याहस्य सातत्वमिति भावः । सर्वात्मना चेदुप-
चयामात्र । एकदेशेन हि संयोगे यावन्धोरेकदेशी निरन्तरी तान्ध्यामन्ये एकदेशाः संयोगेनाव्याता इति
प्रथिमोपपद्यते । सर्वात्मना तु नेरन्तरे परमाणुवैकस्मिन् परमाण्वन्तराण्यपि समान्तीति न प्रथिमा
स्यादित्यर्थः । शङ्कते—यद्यपि निःप्रदेशाः परमाण्वन्तयापि संयोगान्तयोरव्याप्यवृत्तिरेवस्यभावत्वात् ।
कैवा वाचोयुक्तिर्निःप्रदेश संयोगो न व्याप्नोतीति । एतेन वाचोयुक्तिर्यद्यथा प्रतीयते तत्तयाम्युपपद्यते इति
तामिमां शङ्कां सूक्ष्मात्माह—परमाणूनां कल्पिता इति । न ह्यस्मिन् सभगो निरवयव एकस्तद्वैव तैनेन
सयुक्तश्चासयुक्तश्चेति, भागभाजयोरैकस्मिन्कद्रव्ये त्रिषोधात् । अत्रिषोवे वा न क्वचिदपि त्रिषोवोऽन्यथाशमा-
सादयेत् । प्रतीतिस्तु प्रदेशरूपनयापि कल्प्यते । तद्विदमुक्तम्—कल्पिताः प्रदेशा इति । तथा च
गृह्यरेवमिति तामुद्धरति—कल्पितानामवस्तुत्वादिति । तृतीया व्याख्यामाह—यथा चादिसर्ग इति ।
नन्वभिजातनोदनादयः प्रत्यारम्भसमये कस्माद्विभागारम्भकर्महेतुतो न सम्भवन्त्यत आह—न हि तत्रापि
किञ्चिन्नियतमिति । सम्भवन्वभिजातादयः कदाचित् क्वचित् । नत्वपर्यायेण सर्वस्मिन् । नियमहेतो-
रमात्रादित्यर्थः । न प्रलयप्रसिद्ध्वर्थमिति । यद्यपि शरीरादिप्रथारम्भेऽस्ति दुःखमोगस्तथाप्यसौ
आनन्दगिरिप—न्यायनिर्णयः ।

र्भावात्संयोगिनस्तदव्याप्तदेवामात्रादेवमन्तराण्यपि तस्मिन्नेन समान्तीति कार्ये प्रथिमायोगात्तन्म्याणु-
मात्रनापत्तिरित्याह—सर्वात्मनेति । तत्रैव दोषान्तरमाह—दृष्टेति । प्रसङ्गमेव प्रकृतयति—प्रदेशेति । द्वितीय-
मनुभाष्यं दूषयति—एकेति । कल्पितदेशोपगमादिश्रापत्तिं शङ्कते—परमाणूनामिति । अत्रयानां
कल्पितत्वे संयोगतत्कार्ययोरपि तथात्वादपसिद्धान्तः स्यादित्याह—कल्पितानामिति । मा भूदसमवा-
यिकारणं कार्यसिद्धिरेवामीश्याशाङ्क्याऽऽह—असतीति । मात्ररूपकार्यं नासमवायिनं निनेति वस्तु
द्रव्यपदम् । काणादाना सर्गप्रयुक्तौ सूत्रं योजयित्वा प्रथयित्वाऽपि सूत्रं योजयति—यथेति ।
कथमममम, प्रथयाव्यागवस्थाया विभागोत्पादककर्मनिमित्तस्य सर्वस्यापि समवायचर्हि इष्टमदृष्टं १ नाऽऽद्य
इत्याह—न हीति । तत्रेति प्रथयप्रयोजकविभागहेतुकर्माक्तिः । अपिः सर्गहेतुसंयोगनिमित्तकर्महेतुशान्तार्थः ।
किञ्चिन्प्रथये कदाचिद्विभावातादियोगेऽपि नापर्यायेण सर्वत्रये तदस्मिन् नियामकामावादित्याह—नियत-
मिति । द्वितीयं दूषयति—अदृष्टमिति । देशादित्यारम्भे दुःखमेदमोगेऽपि पृथिव्यादिलये तदमावाच

परमाणुजगदकारणत्वादि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६६३)

अतो निमित्ताभावात् स्यादणूनां संयोगोत्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थं वा कर्म ॥ अतश्च संयोगविभागाभावात्तयोस्सर्गप्रलययोरभावः प्रसज्येत ॥ तस्मादनुपपन्नोऽयं परमाणुकारणवादः ॥ १२ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ॥ १३ ॥

समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति प्रकृतेनाणुकारणवादनिराकरणेन सम्बध्यते ॥ द्वाभ्यां चाणुभ्यां द्व्यणुकमुत्पद्यमानमत्यन्तभिन्नमणुभ्यामण्वोः समवेतीत्यभ्युपगम्यते भवता ॥ न चैवमभ्युपगच्छता शक्यतेऽणुकारणवादः समर्थयितुम् ॥ कुतः ॥ साम्यादनवस्थितेः-यथैव ह्यणुभ्यामत्यन्तभिन्नं सद् द्व्यणुकं समवायलक्षणेन सम्बन्धेन ताभ्यां सम्बध्यते, एवं समवायोऽपि समवायिभ्योऽत्यन्तभिन्नः सन्समवायलक्षणेनान्येनैव सम्बन्धेन समवायिभिस्सम्बध्येत ॥ अत्यन्तभेदसाम्यात् ॥ ततश्च तस्य-तस्यान्योऽन्यस्तम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थैव प्रसज्येत ॥

रत्नप्रभा ।

सयोगात् सर्गः, विभागात् प्रलयः, इति प्रक्रिया न युक्ता, युगपदनन्तरपरमाणूनां विभागे नियमस्या-भिवातादेर्दृश्य निमित्तस्यासत्त्वात् । धर्माधर्मरूपादृश्य सुखदुःखार्थत्वेन सुखदुःखप्रत्ययप्रयोजक-त्वायोगान्नादृष्टनिमित्तेन कर्मणा विभागः सम्भवति । तथा च दृष्टादृष्टनिमित्तयोरसत्त्वाद्भवयापि सयो-गार्थत्वेन विभागार्थत्वेन च कर्म नास्ति । अतः कर्माभावात् सयोः सयोगविभागपूर्वकयोः सर्गप्रत्य-योरभाव इति सूत्रयोजना ॥ १२ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च तदभाव इति ॥ अयुनादासम्भव इति योग्यतया सम्बध्यते । द्व्यणुकसमवाययोः परमाणुभिन्नत्वसाम्याद् द्व्यणुकत्वं समवायस्यापि समवा-भामती ।

पृथिव्यादिप्रत्यये नास्तीत्यभिन्नयेदमुदितमिति मन्तव्यम् ॥ १२ ॥ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादन-वस्थितेः । व्याचष्टे-समवायाभ्युपगमाच्चेति । न तावत् स्वतन्त्रः समवायोऽत्यन्त भिन्नः समवायिभ्यां समवायिनौ घटयिजुर्हृत्यतिप्रसङ्गात् । तस्मादनेन समवायिसमन्विना सा समवायिनौ घटनीयौ, तथा च समवायस्य सन्नधान्तरेण समवायिसमन्वयेऽभ्युपगम्यमानेऽनस्य्या । अयासी सन्नधिभ्यां मन्त्रे न सन्नधान्तरमपेक्षेण सन्नधिसन्नन्धनपरमार्थत्वात् । तथाहि-नागौ भिक्षोऽपि सन्नधिनिरपेक्षो निगम्यते । न च तस्मिन् सति सन्नधिनासन्नधिनो भवतः । तस्मात् स्वभावादेन समवायः समवायिनोर्न सन्नधा-भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्य कर्मनिमित्तमिति भावः । अणुनामापस्यान्यस्य च कर्मणो निमित्तमिति वा न वा । अस्ति चेदृष्टमदृष्ट वा । दृष्टमपि यत्नोऽभिजातादि वा । अदृष्टमपि परमाणुत्वाग्नि वा । सर्वेषां च सयोगो-त्पत्त्यर्थं विभागोत्पत्त्यर्थमुपभवायाऽपि न कर्म कर्माभावात्तयोः सर्गप्रत्यययोरभावः स्यादिति सूत्रयोजना-मुपमदिति-अत इति । परमाणुवादे सर्गाद्ययोगात्तस्य मिद्धा भ्रान्तिमुत्तेति निगमयति-तस्मादिति १२ ॥ समवायस्यैकारादपि परमाणुवादस्यायुक्तत्वाद्-समवायेति । सूत्र व्याचष्टे-समवायेति । तदभा-वोऽत्र सर्गाभावे लयाभावे वा । नोभयत्रापि समवायस्युपगमो हेतुत्विशास्त्राऽऽ-अणुवादेति । तस्य निराकरणममममन्तेन समवायान्युपगमस्य सगतिरित्यर्थः । तदभ्युपगम विभजने-द्वाभ्यामिति । हेत्यर्थमुक्त्वा तदभाव इति प्रतिशयं सूत्रयति-न चेति । यथा पूर्वाङ्गत्वापादणुकारणता समर्थ-यितुं न शक्यते तथा द्व्यणुकस्यायोः समवायस्यैकारादित्वेन प्रभूर्वकं हेतुमाह-तुत इति । समवायः स्वतन्त्रोऽप्यनन्त्रो वा । नाऽऽयः, स्वतन्त्रस्य घटकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । द्वितीये समवायस्य सन्नधान्तरेण समवायिसमन्वयेऽनस्य्यानाणुकारणनेति हेतुमि जते-यथेत्यादिना । किमत्रामागिरूप्येन

नन्विह प्रत्ययग्राह्यस्समवायो नित्यसम्बद्ध एव समवायिभिर्गृह्यते । नासम्बद्धः सम्बन्धान्तरापेक्षो वा ॥ नतश्च न तस्यान्यस्सम्बन्धः कल्पयितव्यः ॥ येनानवस्था प्रसज्येत ॥ नेत्युच्यते ॥ संयोगोऽप्येवं सति संयोगिभिनित्यसम्बद्ध एवेति समवायवन्नान्यं सम्बन्धमपेक्षते ॥ अथार्थान्तरत्वात्संयोगस्सम्बन्धान्तरमपेक्षेत । समवायोऽपि तर्ह्यर्थान्तरत्वात् सम्बन्धान्तरमपेक्षेत ॥ न च गुणत्वात्संयोगस्सम्बन्धान्तरमपेक्षते ॥ न समवायः, अगुणत्वादिति युज्यते बलुम् ॥ अपेक्षाकारणस्य तुल्यत्वात् । गुणपरिभाषायाश्चातन्त्रत्वात् ॥ तस्मादर्थान्तरं समवायमभ्युपगच्छतः प्रसज्येतैवानवस्था ॥ प्रसज्यमानायां चानवस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेर्द्वाभ्यामणुभ्यां द्व्यणुकं नैवोत्पद्येत ॥ तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ? ॥

रत्नप्रसा ।

यान्तरमित्यनवस्थितिरित्यर्थः । नन्विह तन्तुषु पट इत्यादिनिक्षिष्टानियामकः समवायो न सम्बन्धान्तरमपेक्षते । स्वरूपेणैव नित्यसम्बन्धत्वादिति शङ्कते—नन्विहेति ॥ मयोगस्यापि स्वरूपसम्बन्धोपपत्तेः समवायो न स्यादिति दूषयति—नेति ॥ मन्त्रिभिन्नत्वाच्चेदपेक्षा—समवायस्यापि तुल्या—गुणपरिभाषायाश्चेति ॥ गुणत्वामात्रेऽपि कर्मसामान्यादीनां समवायाङ्गीकाराद्गुणस्य समवायित्वे न व्यापकम् । नापि व्याप्यम् । गुणस्यापि समवायित्वत् स्वरूपसम्बन्धसम्भवेन व्याप्यतुल्यत्वं नोभावात् । तस्मात्सम्बन्धिभिरन्यमेव सम्बन्धान्तरापेक्षायां कारणम् । तस्य समवायेऽपि तुल्यत्वात्तदनस्या दुर्गात् । सा च मूढशयकरा भामती ।

न्तरेणेति नानवस्थेति चोदयति—नन्विह प्रत्ययग्राह्य इति । परिहरति—नेत्युच्यते । संयोगोऽप्येवमिति । तथाहि—मयोगोऽपि मन्त्रिर्नैवमनपरमार्थः । न च भिन्नोऽपि संयोगस्या विना निरूप्यते । न च तस्मिन् सति संयोगिनानमयोगिनौ भवन इति तुल्यचर्चः । यद्युच्येत गुणः संयोगः, न च द्रव्यात्मभवेनो गुणो भवति, न चास्य समवाय विना समवेतत्वं तस्मात्संयोगस्यापि समवाय इति शङ्कामपाकरोति—न च गुणत्वादिति । यत्र समवायेऽस्यागुणच भवति, नाम भवतु, न नः काचिन्निति । तदिदमुक्तम्—गुणपरिभाषायाश्चेति । परमार्थतन्तु द्रव्याश्रयीत्युक्तम् । तत्र विनापि समवाय मन्वदनः मयोगम्योपपद्यते । न च कार्यत्वात्तन्मवायसमवायिनाराणां तत्रितया संयोगः समवायेति युक्तम्, अजमयोगस्यातथात्र आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

समवायस्यायुक्तत्वं मुतानवस्थेति विरुत्याऽऽय दूषयन्नाशङ्कते—नन्विति । द्वितीय प्रयाह—नित्येति । एवकारार्थमाह—नेति । तथाऽपि मन्त्रान्तरापेक्षायामनवस्थेताशक्त्याऽऽह—संबन्धान्तरेति । वाच्यो ननु कुर्यात्कार्यः । अनवस्थामात्र स्तोत्रेण—नेत्यादिना । मन्त्रावः समवायित्वात् सन्धान्तरं नापेक्षते सत्रिभिरन्वयनस्मात्त्वादतः मन्त्रादेव समवायितन्त्रः समवायो न मन्त्रान्तराण्येति नानवस्थेतिर्यथः । समवायस्य सत्रिपारात्तन्त्रस्यैव दूषयति—नेतीति । तस्य स्वामात्रिके सत्रिपारान्त्ये मयोगस्यापि स्रतः संयोगितन्त्रव्योगात्तस्य संयोगिन्या समवायकरणा न स्यादिति विपक्षे दोषमाह—संयोगोऽपीति । किञ्च, संयोगस्य सन्धान्तरापेक्षायामनवस्थेताशक्त्या गुणत्र वा हेतुस्तथाऽऽयमाह—अयंति । समवायेऽपि तुल्यमेतदित्याह—समवायोऽपीति । द्वितीयमाशक्त्याऽऽह—न चेति । अपेक्षाकारणस्यायन्तर्भिरन्यैर्यर्थः । समवायस्य मन्त्रिन्यां नायन्तर्भिरन्य तथा किञ्च गुणभवेन न च तदस्मि समवायस्यैवाशक्त्याऽऽह—गुणेति । न हि गुणस्य मन्त्रान्तरापेक्षाहेतुः, कर्मदीनामपि तदपेक्षत्वादियर्थः । संयोगसमवाययोस्तुल्यत्वं फलितमाह—तस्मादिति । अनवस्थायाम् मूढशयकारित्वमाह—प्रसज्यमानायां चेति । मन्त्रार्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १३ ॥ परमाणुनादायोग हेतुन्तरमाह—

परमाणुजगदकारणत्वाधि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६६५)

नित्यमेव च भावात् ॥ १४ ॥

अपि चाणवः प्रवृत्तिस्वभावा वा, निवृत्तिस्वभावा वा, उभयस्वभावा वा, अनुभयस्वभावा वाभ्युपगम्येरन् ॥ गत्यन्तराभावात् ॥ चतुर्धापि नोपपद्यते प्रवृत्तिस्वभावत्वे नित्यमेव प्रवृत्तेर्भावात्प्रलयाभावप्रसंगः ॥ निवृत्तिस्वभावत्वेऽपि नित्यमेव निवृत्तेर्भावात्सर्गाभावप्रसङ्गः ॥ उभयस्वभावत्वं च विरोधादसमञ्जसम् ॥ अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानान्नित्यप्रवृत्तिप्रसंगात् ॥ अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेर्नित्याप्रवृत्तिप्रसंगात् ॥ तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १४ ॥

रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ॥ १५ ॥

सावयवानां द्रव्याणामवयवशो विभज्यमानानां यतः परो विभागो न

रत्नप्रभा ।

नया समवायामिदौ समवेतद्वययुकासिद्धिरित्यर्थः ॥ १३ ॥ गूत्र व्याचष्टे-अपि चेति ॥ अनुभयस्वभावत्वे नमित्तिरुपपत्तिर्गोत्या । निमित्तं च काठ्यादृष्टिकं नियसन्निहितमिति नियमेन प्रवृत्तिप्रसङ्गः । तस्यानि यत्र प्रवृत्त्यभावा इत्यर्थः ॥ १४ ॥ किंच परमाणवः समवायिकारणान्तः कालाणोक्षया स्थूत्रा अनित्याश्च, रूपरत्नादसमस्ताद्रूपरत्नात्पृथक्त्वाद्दृष्टव्यमिति गूत्र योजयित्वा परमत्रियामाह-सावयवानामित्यादिना ॥ नन्वत्र परमाणुत्व पक्षानाम्पेक्षकं तद्विरुद्धं स्थूलत्व कथं साध्यत इति चेत् । न । वायु-भामती ।

प्रसङ्गात् । अपि च समवायस्यापि सत्प्रत्ययधीनसङ्घातस्य सत्प्रतिनक्षेत्रस्य द्वयोर्बो विनाशित्वेन विनाशित्वात्कार्यत्वम् । न ह्यस्ति समवो गुणो वा गुणगुणिनौ वावयवो वावयवानवयवनिनौ वा न स्तोऽप्यस्ति च तयोः सत्प्रत्यय इति । तस्मात् कार्यः समवायः । तथा च यथैव निमित्तकारणमात्रावीनोत्पाद एव सयोगोऽपि । अथ समवायोऽपि समवायसमवायिकारणे अपेक्षते तयापि सेवानारभ्येति । तस्मात्समवायान् मयोगोऽपि न सत्प्रत्या-तमपेक्षते । यद्युच्येत सत्प्रतिनान्तरी घटपति नात्मानमपि सत्प्रतिनयोः, तत् किमसावयवस्य एव सत्प्रतिन्याम्, एव चेदस्यन्तमिनोऽसत्प्रत्ययः कथं सत्प्रतिनौ सत्प्रत्ययेत् । सत्प्रत्यये वा हि सत्प्रतिन्यावपि सत्प्रत्ययेत् । तस्मात्प्रयोगः सयोगिनोः समवायेन सवद् इति पक्षस्यम् । तदेतत्समवायस्यैव समवायस्यैव समागतस्यैवामिनिर्वेशात् । तथा चानयथेति भावः ॥ १३ ॥ नित्यमेव च भावात् । प्रवृत्तेरप्रवृत्तेर्गति शेषः । अनिरोहिताद्यर्थमप्य भावः ॥ १४ ॥ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् । यत् किञ्च भूतभूतित्वात्तानां मूत्रकारण तद्रूपादिमान् परमाणुनिच इति भवति अभ्युपगमते, तस्य चैद्रुपादिगत्व-प्राप्तयेत्येव परमाणुनिचत्वविकल्पोऽप्योऽप्यनिच यत्र प्रमयेयाती, सोऽय प्रमद्ग एकधर्माभ्युपगमो धर्माभासस्य । नियता प्रातिदि प्रमद्गुत्वात्, तदनेन प्रमद्गेन जगत्प्राणप्रमिद्धये प्रवृत्तं मानं रूपादिमिति वपरमाणु निचैः प्रम्यस्य श्रवणोचरतां नीयते । तदेतद्वैशेषिकान्भ्युपगमोपवासापूर्वकमाह-सावयवानां द्रव्याणां आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नित्यमिति । सत्प्रत्ययसिद्धिरिति । चकारार्थमाह-अपि चेति । अनुवर्तिते दर्शयितुं विकल्पयति-अणव इति । गूत्र । वारयति-गत्यन्तरेति । विकल्पननुपपत्त्यापि दृष्टय प्रतिजानीते-चतुर्थेति । तत्राऽऽयस्य दृष्ट्या एतदपि-प्रवृत्तिति । प्रतीयेऽनुवर्तिते स्तोऽप्यो-निवृत्तिति । तृतीयस्य नोपानमेवेत्याह-उभयेति । चतुर्थ प्रत्याह-अनुभयेति । अदृष्टादि सन्निहितमिति न प्रत्येकमिच्छाशक्त्याऽऽह-अतन्त्रत्वे-ऽपीति । पराघटनुपपत्तिरकटनुपपत्तिरिति-तस्मादिति ॥ १४ ॥ परमाणुनो परमकारणं निराह-य निराह-वादि निराह-तुभारम्भो-रूपादीति । विपर्यय दर्शयितुं पक्षाननुवर्तते-सावयवानामिति ।

सम्भवति ते चतुर्विधा रूपादिमन्तः परमाणवश्चतुर्विधस्य रूपादिमन्तो भूतभौतिकस्यारम्भका नित्याश्चेति यद्वेशोपिका अभ्युपगच्छन्ति, स तेषामभ्युपगमो निरालम्बन एव ॥ यतो रूपादिमत्त्वात्परमाणुनामणु-
त्वनित्यत्वविपर्ययः प्रसज्येत ॥ परमकारणापेक्षया स्थूलत्वमनित्यत्वं च तेषामभिप्रेतविपरीतमापद्येतेत्यर्थः ॥ कुतः ॥ एवं लोके दृष्टत्वाद्-
यद्धि लोके रूपादिमद्वस्तु तत, स्वकारणापेक्षया स्थूलमनित्यं च दृष्टम् । तद्यथा पटस्तन्तुनपेक्ष्य स्थूलोऽनित्यश्च भवति । तन्तवश्चांशुनपेक्ष्य स्थूला अनित्याश्च भवन्ति ॥ तथा चामी परमाणवो रूपादिमन्तस्तैर-
भ्युपगम्यन्ते ॥ तस्मात्तेऽपि कारणवन्तस्तदपेक्षया स्थूला अनित्याश्च प्राप्नुवन्ति ॥ यच्च नित्यत्वे कारणं तेरुक्तं—“सदकारणवन्नित्यम्”
[वै० सू० ४।१।१] इति, तदप्येवं सत्यणुपु न सम्भवति ॥ उक्तेन

रत्नप्रभा ।

त्यतेजस्वादेः पृथगवच्छेदकत्वात् । न चाप्रयोजकता, कारणशून्यत्वे नि यत्वे चात्मद्रूपादिमत्त्वायो-
गात् । न च तर्हि वायुः कारणमिति पृथक् साधने रूपादिहेतूना भागासिद्धयभावेऽपि सिद्धताधनता
स्थादिति वाच्यम् । यत्र स्पर्शः तत् सकारण, यत्र रूपं तत् सकारणमिति व्याप्तिप्रहकारे वायुना-
ववच्छेदेन साध्यसिद्धयभावादिति भावः । परमाणवो नित्याः, सत्त्वे सति अकारणवत्त्वादात्मन्यदिति
सत्प्रतिपक्षमुत्थाप्य विशेष्यासिद्धया दूषयति—यच्च नित्यत्व इति ॥ सत्त्वं भावत्व प्रागभावविरासार्थम् ।
नित्यत्वप्रतिषेधः सत्प्रतियोगिकः, अमान्यत्वाद्, घटाभावनदिति नित्यत्वस्य क्वचित् सिद्धौ कार्यमनित्यमिति
निषेधतः कार्यं नित्यत्वप्रतिषेधात् कारणभूतपरमाणुषु नित्यत्वं सिध्यति । अन्यथा प्रतियोग्यभावे प्रति-
भासती ।

मिति । परमाणुनित्यत्वसाधनानि च तेषामुपन्यस्य दूषयति—यच्च नित्यत्वे कारणमिति सदिति
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यतो हेतुम्योऽवयवम्यः सद्भावात्परः परस्ताद्भावेति यावत् । रूपादिमन्तो रूपसगन्वस्पर्शोत्थायानुक्रमेण
रूपमादौ विद्यते यस्य स्पर्शस्य स स्पर्शो रूपादिमन्तद्राश्रया इत्यर्थः । तेषां चातुर्विधे हेतुः—चतुर्विध-
स्येति । कार्यस्य चातुर्विध कारणेऽपि तत्कल्पयतीत्यर्थः । तेषां स्पर्शवत्त्वे हेतुमाह—रूपादिमत
इति । कार्यं दृष्ट स्पर्शवत् कारणेऽपि तत्कल्पयतीत्यर्थः । आरम्भकान्तरापेक्षायां मनस्यानान्नाऽऽरम्भता
स्युरिति मत्वाऽऽह—नित्याश्चेति । परोपगतिमन्स्य प्रयाह—स इति । निगलभ्यन्तत्वे हेतुः—यत् इति ।
रूपादिमन्त पक्षव्याप्यर्थं पूर्वमद्वयारयेयम् । भिन्नाः सायनया नाशिनश्च स्पर्शवत्पटवदित्यनुमानान्-
रोपगतेर्निराश्रयतेत्यर्थः । अणुना सायनयत्नानुक्तिर्व्याहने पाशय्याऽऽह—परमेति । कारणवत्त्वस्य
नाशिवहेतुत्वे तस्यैव द्रव्यत्रयशेषिनस्य सायनवत्त्वे हेतुत्वानुतोऽनुमेति शङ्कते—कुत इति । सायन-
व्याप्ति मत्वा मूत्रानयनमतारयति—एवमिति । दर्शनमेव निशङ्कयन्त्यातिमाह—यद्धीति । स्पर्शन-
सायनत्वमनित्यं च दृष्टमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तदिति दृष्टान्तग्राह्यस्य सूचयति—तन्तवश्चेति । उपनय-
द्वारा पक्षमर्मानामाह—तथा चेति । अनुमानद्वय निगमयति—तस्मादिति । पूर्वोक्तोपाधेः सायनव्या-
प्तिमभिप्रेतया प्रकृत्यपिनु विदिनष्टि—कारणवन्त इति । पृथिवीत्वमनित्यमात्रवृत्ति स्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वा-
द्वदत्ववद्विवायुमान चकारार्थः । परमाणवो नित्याः सत्त्वे सत्यकारणवत्त्वादात्मन्यदिति प्रत्यनुमानमु-
त्पासयति—यच्चेति । विशेष्यासिद्धिमाह—तदपीति । एष सति परमाणुनां कारणवत्त्वे सतीत्यर्थः ।
तदेव कथं नद्राह—उक्तेनोति । स्पर्शमेव परिच्छिन्नमेव चेत्यर्थः । नित्यत्वनिर्णयप्रतियोगित्वात्पूर्ववत्,

परमाणुजगदकारणत्वाधि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६६७)

प्रकारेण कारणवत्त्वोपपत्तेः ॥ यदपि नित्यत्वे द्वितीयं कारणमुक्तं-
 “अनित्यमिति च विशेषतः प्रतिषेधभावः” [वै० सू० ४ । १ । ४]
 इति, तदपि नावश्यं परमाणुनां नित्यत्वं साधयति ॥ असति हि
 यस्मिन्कस्मिंश्चित्त्रित्ये वस्तुनि नित्यशब्देन नञः समासो नोपपद्यते,
 न पुनः परमाणुनित्यत्वमेवापेक्ष्यते ॥ तच्चास्त्येव नित्यं परमकारणं
 ब्रह्म ॥ न च शब्दार्थव्यवहारमात्रेण कस्यचिदर्थस्य प्रसिद्धिर्भवति ॥
 प्रमाणान्तरसिद्धयोश्शब्दार्थव्यवहारावतारात् ॥ यदपि नित्यत्वे
 तृतीयं कारणमुक्तं-“अविद्या च” [वै० सू० ४ । १ । ५] इति, तत्र-
 शब्दं विधीयते सतां परिदृश्यमानकार्याणां कारणानां प्रत्यक्षेणाग्रह-
 णम्, अविद्या इति, ततो द्वयणुकनित्यताप्यापद्येत ॥

रत्नप्रभा ।

ये मानुषपतिरिति कणादोक्तमनृयाऽन्यथासिद्ध्या दूषयति-यदपीति ॥ कार्यं नित्यं प्रतिषेधाय चकार-
 ङ्गीकृत्य ब्रह्मणि प्रतियोगिप्रसिद्धिश्च । वस्तुतस्तु विशेष्यव्यवहार एवासिद्धः । कारणनिश्चयस्य प्रमाणा-
 न्तरेण ज्ञानं विना कार्यमनियमिति व्यवहारायोगादित्याह-न च शब्देति ॥ यदि प्रमाणान्तर कारणनि-
 त्यत्वे स्यात्, तद्व्यायं व्यवहारः सम्भवे भवति । ततो मूडज्ञानात् प्राग्व्यवहारमात्रं वस्तुमिदं ।
 वदे यक्षयवहारादपि तस्मिन्निपसद्भात् । मूडज्ञाने तु तेनैव विशेषसिद्धेर्यवहारोपन्यासावैवर्धमिति भावः ।
 एवं परमाणुनित्यत्वे कणाडमूडद्वय निरस्य तृतीयं निरस्यति-यदपीति ॥ सनामगुना दृश्यमान-
 स्थूलकार्याणां प्रायश्चेण कारणाज्ञानमविद्येति यदि मूर्खार्थः, तर्हि प्रत्यक्षकारणत्वं नित्यत्वे हेतुः स्यात् ।
 तत्र द्वयणुके । व्यभिचारादित्यर्थः । यद्यारम्भरुद्रव्यगूत्वच हेतुविशेषण, तदा विशेषवैवर्धमापद्येत, पुन-
 भामती ।

प्रागभानाद्वयच्छिनत्ति । अकारणवदिति धादेः । यदपि द्वितीयमिति । लब्धरूपं हि कश्चित्
 किञ्चिदन्यत्र निष्पद्यते । तेनानियमिति छीक्रेन निषेधेनाभ्यत्र नियमसत्रान् कल्पयति, ते चाप्ये
 परमाणव इति । तत्र । आत्मन्यपि नित्यत्वोपपत्तेः । व्यपदेशस्य च प्रतीतिरूपस्य तदभावे निर्धेयस्यापि
 दर्शनात् । यथेह वदे यक्ष इति । यदपि नित्यत्वे तृतीयं कारणमविद्येति । यदि सनां परमाणुनां
 परिदृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रायश्चेण कारणाग्रहणमविद्या तया नि यत्नम्, एव सति द्वयणुकम्यापि निय-
 भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निषेधात्वाद्, घटनिषेधसिद्धयनुमानादणुनियत्रसिद्धौ तदतिरिक्तानुमानासिद्धिरित्यनुवदति-यदपीति । कार्य-
 मनित्यमिति कार्यं विशेषतो नियतनिषेधो न स्यादिति कारणेऽन्यनियममतोऽनुनां कारणानां
 नियतेति मूर्खार्थः । उभयसिद्धामनियम्येनेव विशेषनिषेधमिद्वेत्तानुमानस्य सिद्धसाध्यवत्त्वानुनियत-
 साधकत्वेत्याह-तदपीति । अनित्यमित्ययं कार्यं विज्ञेयं नियमनिषेध इत्यङ्गोह्योक्तं तदपि
 नास्तीत्याह-न चेति । मूर्खप्रमाणं विना शब्दादेरुपेक्षापेक्षेयां व्याहारस्मन्मात्रेणैति यावत् ।
 अन्यथा वदे यक्षप्रतिषेधेन प्रामाण्यं स्यादिति मया हेतुमाह-प्रमाणान्तरेणैति । अत्र यथा-
 श्लिष्य-निषेधमात्रं सिद्धं न कार्यं तत्रिषेधो देन कार्यप्रतियोगिनि कारणे नियमसिद्धिर्निषे-
 दानु मानान्तरादेव लभ्यते तन्मन्सादेवानुनियमसिद्धौ व्यर्थं पूर्वांनुमाननित्यर्थः । परमाणु-
 नित्या वस्तुतन्मन्मानकारणचारात्मसिद्धयनुमानान्तरमनुभाषने-यदपीति । प्रायश्चेणानुमानेन वा
 तदनुवदतिरिति विक्रम्याऽऽयमनुवदति-तदिति । सनामगुना दृश्यमानस्थूलकार्याणां प्रायश्चेण
 कारणाग्रहणमविद्येति यदि मूर्खव्याख्यायेति योजना । तर्हि द्वयणुके व्यभिचारः स्यादित्याह-तत इति ।

१ अनित्य इति कञ्जन्तम् । २ चउदेशः, तत्र, कश्चिद् ।

अथाद्रव्यवत्त्वे सतीति विशेष्येत। तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत। तस्य च प्रागेवोक्तत्वाद् “अविद्या च” इति पुनरुक्तं स्यात्। अथापि कारणविभागात्कारणविनाशाच्चान्यस्य तृतीयस्य विनाशहेतोरसम्भवोऽविद्या सा परमाणुनां नित्यत्वं ख्यापयतीति व्याख्यायेत ॥ न ॥ अवश्यं विनश्यद्ब्रह्म द्वाभ्यामेव हेतुभ्यां विनष्टमर्हतीति नियमोऽस्ति ॥ संयोगसचिवे ह्यनेकास्मिंश्च द्रव्ये द्रव्यान्तरस्यारम्भकेऽभ्युपगम्यमाने एतदेवं स्यात् ॥ यदा त्वपास्तविशेषं सामान्यात्मकं कारणं विशेषवद्वचस्थान्तरमापद्यमानमारम्भकमभ्युपगम्यते, तदा घृतकाटिन्यविलयनव-

रूपमा ।

एतित्थेत्याह—अथेत्यादिना ॥ परमाणुो नित्या, नाशकानुपद्रवमादात्मनदिति मूर्तार्थभासकृते—अथापीति ॥ तन्त्वाद्यनयना विभागान्नाशाद्वा पटादिनाशो दृष्ट । तच्च द्वय निरनयनाणुना नास्तीति नित्यत्वमित्यर्थः । परिणामादात्माश्रित्याणुना नाशक किञ्चित् सम्भरतीति परिहरति—नेति ॥ अनयनानां सयोगेन द्रव्यान्तरोत्पत्ति—आरम्भ इति यदि मतं स्यात्, तदा द्रव्यविनाशो द्वाभ्यामेवेति नियमः स्यात् । नारम्भे मानमस्ति । सयुक्ततन्त्रव्यपटादर्शनात् । अतः कारणमेव स्वतो निश्चेष विशेषनदस्यात्मना कार्यमित्यनुभवबलादास्थेयम् । तथा चाणुनामव्यवित्थापरिणामरूपाणा प्रथयनिमित्तेन कालादिना पिण्डात्मकस्वरूपतिरोभायेन कारणमावापत्तिर्दिनाश उपपद्यते । यथा—अग्निस्पर्काद् घृतकाटिन्यनयनमवोगस्यानयनानां च नाश विनेन लीयते, तद्वत् । न च काटिन्यस्य सयोगविशेषवेन गुणनाद् द्रव्यनाशोऽनुदाहरणत्वमिति शक्यम् । गुणनाद् द्रव्यस्यापि कुनश्चिदिनाश इत्यशेनोदाहरणात् । गुणपरिमापायाथातन्त्रत्वात् ।

भासती ।

त्वम् । अथाद्रव्यत्वे सतीति विशेष्येत तथा सति न द्रव्यणुके व्यभिचार, तन्मानेऽद्रव्यतोना-विद्यमानद्रव्यत्वानुपपत्ते । तथाप्यकारणवत्त्वमेव नित्यतानिमित्तमापद्येत यतोऽद्रव्यत्वमत्रियमानकारणभूतद्रव्यत्वमुच्यते, तथा च पुनरुक्तमित्याह—तस्य चेति । अपि चाद्रव्ये सति सत्त्वाद्रव्यत एवेष्टार्थसिद्धेरविवेति व्यर्थम् । अयात्रियापदेन द्रव्यविनाशकारणद्रव्याप्रियमानत्वमुच्यते, द्विविशो हि द्रव्यनाशहेतुत्वमविनाशोऽनयव्यतिपद्द्विनाशश्च, तदुभय परमाणौ नास्ति, तस्मान्नित्यः परमाणुः । न च सुखादिमिर्त्यभिचारः, तेषामद्रव्यत्रादित्याह—अथापीति । निराकरोति—नावश्यकमिति । यदि संयोगसचिवानि बहूनि द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारम्भकिति प्रक्रिया मित्येत मित्येद् द्रव्यद्रव्यमेव (१) तद्विनाशकारणमिति । न त्वेनदस्ति, द्रव्यस्वरूपापरिणानात् । न तावत् तन्त्वाचारस्तद्व्यतिरिक्त पटो नामास्ति यः संयोगसचिवैस्तन्तुभिरारम्भेरेत्युक्तमस्तीत् । पट पदार्थाश्च द्रव्यमन्त्रे वक्ष्यति । त्रिनु कारणमेव विशेषवद्वचस्थान्तरमापद्यमानं कार्य, तच्च सामान्यात्मकम् । तथाहि—घृता सुवर्ण वा मर्मेण घटश्च काटिष्वनुगत सामान्यमनुभूयते । न चैते घटश्चकृदादयो भृत्सुवर्णाम्या व्यतिरिच्यन्त इत्युक्तम् । अं

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

आरम्भकद्रव्यद्रव्यत्वे सति प्रथमेषानुपलब्धकारणत्वम्य हेतुत्वान्ममिति शङ्कते—अथेति । अद्रव्यत्वमविद्यमानकारणद्रव्यत्व तान्नेन नित्यबसिद्धौ विद्येयमेवमित्याह—तथाऽपीति । अन्तु तावदेव ताहं नित्यतानिमित्तं तत्राऽऽह—तस्येति । न चानुमानेन कारणानुपलब्धिः परिगृह्यतानुमानस्योक्तत्वादिति चकारार्थः । अनयनानाशोऽनयव्यतिपद्द्विनाशश्च द्रव्यनाशकारण तदुभयमवत्यमविशेषादेनोच्यते । तथा च परमाणुो नित्या उभयनाशकारणद्रव्यत्वादात्मनदिति मूर्तार्थ इत्याह—अथापीति । हेतुमिदिनाद्—नेति । आरम्भनादानुपगम निपन्नाभावे हेतुमाह—संयोगेति । परिणामनादे नाशोऽन्तरारम्भनादिति द्विरुक्तत्वाह—यदेति । न च घृतकाटिन्यनाशोऽपि कारणमनयनविभागादिति युक्तम् ।

परमाणुजगदकारणत्वादि०] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६६९)

मूर्त्यवस्थाविलयनेनापि विनाश उपपद्यते ॥ तस्माद्वादिमत्वात्स्याद्-
भिरेतद्विपर्ययः परमाणूनाम् ॥ तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥१५ ॥

उभयथा च दोषात् ॥ १६ ॥

गन्धरसस्पर्शगुणा स्थूला-पृथिवी, रूपरसस्पर्शगुणास्तक्ष्माः-आपः,

रत्नप्रभा ।

वस्तुतस्तु द्रव्य कठिन द्रवमि यनुत्प्लूततृणपरिणामविशेषो द्रव्यमेव काटिन्यम् । न च द्रव्य वेपि अयत्न-
विभागादेव तस्य नाश इति वाच्यम् । घृतस्य परिणामिन एकत्वेन विभागात्मकत्वात्, परमा-
णुकाटिन्यनाशे तदसम्भवाच्चेति भावः । किंच प्रथमे "नासीदृजो", "ना-यत्न कठिन"
इत्यणुनां नारासिद्धिः । तस्मान्न तेषां परमाकारणत्वमित्युपसंहरति-तस्मादिति ॥ १५ ॥ यद्यस्माद्-
भामती ।

च वक्ष्यामः । तस्मान्मृत्सुवर्णे एव तेनतेनाकारेण परिणममाने घट इति च रुचक इति च कपालादर्शात्-
कणमिति च शकल्यकणिकाचूर्णमिति च व्याख्यायने । तत्रतत्रोपादानयोर्मुमुक्षुर्गयो प्रत्यभिज्ञानात् ।
न तु घटादयो वा कपालादिषु कपालादयो वा घटादिषु च रुचकादयो वा शकटादिषु शकटादयो वा
रुचकादिषु प्रत्यभिज्ञायन्ते यत्र कार्यकारणभावो भवेत् । न च निवृत्त्यन्तमेव घटक्षण प्रतीय कपालात्त-
णोऽनुपादान एवोत्पद्यते तत्किमुपादानप्रत्यभिज्ञानेनेति शक्यम्, एतस्या अपि धेनाशिरूपप्रक्रियाया उप-
निष्ठाशिराकारित्वमाणात्वात् । तस्मादुपजनापापधर्मणो विशेषावस्थाः सामान्यस्योपादेयाः, सामान्याया
तुपादानम् । एव व्यास्थिते यथा सुवर्णद्रव्य काटिन्यावस्थानपहाय द्रव्यरस्यया परिणत न च तत्रावयव-
विभागः सन्नपि द्रव्ये कारण, परमाणूनां भवन्मते तदभावेन द्रव्यानुपपत्तेः, तस्माद्यथा परमाणुद्रव्य-
मस्मिस्योगात्काटिन्यमपहाय द्रव्यत्वेन परिणमते, न च काटिन्यद्रव्यं परमाणोरतिरिच्येते, एवं मृदा सुवर्ण
वा सामान्य विष्ठावस्थापहाय कुलाटहेमकारादिष्वापादात् घटरुचकाद्यस्याभावात् । न त्वयवविनाशा-
त्तत्सयोगविनाशात्तानि ननुमर्हन्ति घटरुचकादयः । न हि कपालादयोऽस्योपादान तत्सयोगो वाऽसमवायि-
कारणमपि तु सामान्यमुपादान, तत्र नित्यम् । न च तत्सयोगसंचियमेकत्वात्, सयोगस्य द्विष्टत्वेनेक-
स्मिन्नभावात् । तस्मात्सामान्यस्य परमार्थमत्तोऽनिराज्या विशेषावस्थान्तद्विष्टाना मुजद्वायव इव रज-वायु-
पादाना उपजनापापधर्मण इति साधितम् । प्रथमतोऽनुपपत्ति-तस्मादिति ॥ १५ ॥ उभयथा च
दोषात् । अनुभूयते हि पृथिवी गन्धरूपरसस्पर्शमिहा स्थूला, आपो रसस्पर्शमिहा सूक्ष्माः, रूप-
स्पर्शमिहा सूक्ष्माः सूक्ष्माः, स्पर्शमिहा सूक्ष्माः वायुः सूक्ष्मतरुः । पुराणेषु हि स्मर्यते- "आकाश शब्दमात्र तु
स्पर्शमात्र समाविशत् । द्विगुणस्तु ततो वायुः शब्दस्पर्शमिहाऽभवत् ॥ १ ॥ रूप तथेवाविरत् शब्द-
स्पर्शगुणावुभौ । त्रिगुणस्तु ततो पृथिवीः स शब्दस्पर्शान् भवेत् ॥ २ ॥ शब्दः स्पर्शश्च रूप च रसमात्र
समाविशत् । तस्माच्चतुर्गुणा आपो विज्ञेयास्तु रसामिहाः ॥३॥ शब्द स्पर्शश्च रूप च रसमेष्टुणामाश्रितः ।
सहजान् गन्धमात्रेण तानाचष्टे मर्हामिमां ॥४॥ तस्मात्पञ्चगुणा भूमिः सृष्टा भूतेषु ऽप्यते । शान्ता चोसध
मृदाश्च विशेषास्तेन तेऽस्मात् । परस्परानुप्रवेशाद्धारयन्ति परस्परम् ॥५॥ तेन गन्धादयः परस्पर सहस्यमाना
पृथिव्यादयः । तथा च यथायथा सहस्यमानानामुपचयस्तथा तथा सहस्य स्योऽप्य, यथायथाऽपचयस्तथा तथा
सोऽप्यनारगम्य, तदयमनुभवगम्यान्वयमव्यभिचर्य वैशेषिकैरितिः तद्विस्तारव्यवधानात्-गन्धेति । अतः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

काटिन्यस्य नारासिद्धयामावेऽपि विनाशाद्विनाशान् । न च तत्काटिन्य न नःपि । तत्रार्थेऽपि तदनाग-
पात्वात् । कारणगुणनाशनाश परार्थे तत्रासाध्यवशात् । तस्मादप्यस्या हि वा मन्त्रय- स्मर्येणावस्थान-
व्युत्पत्ति इत्याशयेन घृतकाटिन्यमुदाहरत् । प्रयत्नमानापोमे कठिनमाह-तस्मादिति । स्पर्शकपाल-
मानस्य निगमयति-तस्माद्दोषाति ॥ १५ ॥ परमाणुनाशानुपपत्तौ तस्मात्साह-उभयथा चेति ।
अनानानु-पगुणये तुन्यगुणये च दोषमौन्यात्तत्रादासिद्धिरिति यत्नमुभवगम्यभिन्मर्थमाह-गन्धेति ।

रूपस्पर्शगुणं सूक्ष्मतरं-तेजः, स्पर्शगुणस्सूक्ष्मतरं-वायुः । इत्येवमेतानि चत्वारि भूतान्युपचितापचितगुणानि स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतरतारतम्योपेतानि च लोके लक्ष्यन्ते, तद्वत्परमाणवोऽप्युपचितापचितगुणाः कल्प्येरन्न वा ॥ उभयथापि च दोषानुपद्रवोऽपरिहार्य एव स्यात्-कल्प्यमाने तावदुपचितापचितगुणत्वे उपचितगुणानां मृत्युपचयादपरमाणुत्वप्रसङ्गः ॥ न चान्तरेणापि मृत्युपचयं गुणोपचयो भवतीत्युच्येत । कार्येषु भूतेषु गुणोपचये मृत्युपचयदर्शनात् ॥ अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्वे परमाणुत्वसाम्यप्रसिद्धये यदि तावत्सर्वे एकैकगुणा एव कल्प्येरन्, ततस्तेजसि स्पर्शस्योपलब्धिर्न स्यात् । अप्सु रूपस्पर्शयोः । पृथिव्यां च रसरूपस्पर्शानाम् ॥ कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यगुणानाम् । अथ सर्वं चतुर्गुणा एव कल्प्येरन्, ततोऽप्यपि गन्धस्योपलब्धिस्स्यात् । तेजसि गन्धरसयोः । वायो च गन्धरूपरसानाम् ॥ न चेवं दृश्यते ॥ तस्मादप्यनुपपन्नः परमाणुकारणवादः ॥ १६ ॥

रत्नप्रभा ।

वेदगुणवत्, तत्तस्मात् स्थूलमिति व्याप्तिमुक्त्वा विकल्पयति-तद्वदिति ॥ पार्थिवः परमाणुः अधिकगुणः, तत् एतन्न्यूनगुणा जडादिपरमाणव इति कल्प्यते न वा । आद्ये-दोषमाह-कल्प्यमान इति ॥ मृत्युपचयात् स्थौल्यादित्यर्थः । पार्थिवोऽणुः, आत्मात् स्थूलः, अधिकगुणत्वाद् घटवदित्येव प्रयोक्तव्यः । अप्रयोजकत्वं निरस्यति-न चान्तरेणेति ॥ दृष्टविरोधः स्यादिति मानः । नेति पक्षे सर्वेषामणुनां साम्यायमेकैकगुणवत्त्वं वा स्याच्चतुर्गुणवत्त्वं वा । उभयथापि दोषमाह-अकल्प्यमाने त्वित्पादिना ॥ १६ ॥

मामती ।

तावच्छब्दो वेगोपिकेस्तस्य पृथिव्यादिगुणत्वेनान्युपगमादिति चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिद्वयेऋगुणान्युदाहृतवान् । अनुभवागमसिद्धमर्थमुक्त्वा विकल्प्य दूषयति-तद्वत् । स्थूलपृथिव्यादिवत् परमाणवोऽपीति । उपचितगुणानां मृत्युपचयात् उपचिनसह्यमानानां सदानोपचयात् अपरमाणुत्वप्रसंगः स्थूलत्वादिति । यस्तु ब्रूते न गन्धादिसंवातः परमाणुरपि तु गन्धाद्याश्रयो द्रव्यं न च गन्धादीनां तदाश्रयाणामुपचयेऽपि द्रव्यस्योपचयो भविष्यतीत्यन्यत्वादिति, त प्रत्याह-न चान्तरेणापि मृत्युपचयं द्रव्यस्वरूपोपचयमित्यर्थः । कुतः । कार्येषु भूतेषु गुणोपचयं मृत्युपचयदर्शनात् । न तावत् परमाणवो रूपतो गृह्यन्ते किंतु कार्यद्वारा, कार्यं च न गन्धादिभ्यो भिन्नं यदा न तदावात्तया गृह्यतेऽपि तु तदात्मकतया, तथा च तेषामुपचये तदुपचिनं दृष्टमिति परमाणुमिगपि तत्कारणैरेव भवितव्यं, तथा चापरमाणुत्वं स्थूलत्वादित्यर्थः । द्वितीयं विकल्पं दूषयति-अकल्प्यमाने तूपचितापचितगुणत्व इति । अथ सर्वं चतुर्गुणा इति । यद्यप्यस्मिन् कल्पे सर्वेषां स्थौल्यप्रसङ्गस्तथाप्यतिसूत्रतपोपेक्षं दूषयति-ततोऽप्यपीति । वायो रूपवत्त्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इत्यपि दृष्टव्यम् ॥ १६ ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शब्दस्य पृथिव्यादिगुणत्वेन परैरनिष्टाच्चत्वारि भूतानि चतुस्त्रिद्वयेऋगुणान्युदाहृत्य विकल्पयति-तद्वदिति । स्थूलपृथिव्यादिवदित्यर्थः । पक्षद्वयस्यापि दोषवत्त्वमाह-उभययेति । आद्यमन्वयं दोषानुपार्किं विज्ञापयति-कल्प्यमान इति । मृत्युपचयः स्थौल्यम् । द्रव्यातिरिक्तानां गुणानामुपचयेऽपि किमिति द्रव्यस्य स्थौल्यं तत्राऽऽह-न चेति । तत्र कार्यद्विङ्गकमनुमानं हेतुमाह-कार्यं प्विति । कर्मान्तरमनुपपत्ति-अकल्प्येति । सर्वेषामणुत्वाज्ज्ञानानां साम्यायमेकैकगुणवत्त्वं वा चतुर्गुणवत्त्वं वा तत्राऽऽह-परमाणुत्वेति । तेषामेकैकगुणत्वेऽपि किमिति कार्येषु नानागुणत्वं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-कारणोति । द्वितीयमन्वयं निराह-अयेत्यादिना । इष्टापचिनाराऽपाऽऽह-न चेति । चतुर्गुणत्वे सर्वेषां स्थौल्यत्वाद्योधाक्षुषत्वमप्येव । एकैकगुणत्वेऽपि सारतम्यामिदमिति मन्वोपसहसि-तस्मादिति ॥ १६ ॥ न केवञ्चतुर्गुणवत्त्वा-

दीनामप्यत्यन्तभिन्नत्वाच्चैव द्रव्याधीनत्व गुणादीनां भवितुमर्हति ॥ अथ भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम् । ततो द्रव्यभावे भावाद्व्याभावेऽभावाद्द्रव्यमेव संस्थानादिभेदादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति ॥ यथा देवदत्त एक एव सन्नवस्थान्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग्भवति, तद्वत् ॥ तथा सति सारयसिद्धान्तप्रसङ्गः, स्वसिद्धान्तविरोधश्चाऽऽपद्येयाताम् ॥ नन्वभेदस्यापि सतो धूमस्याग्न्यधीनत्वं दृश्यते । मर्त्यं दृश्यते । भेदप्रतीतेस्तु तत्राग्निधूमयोरग्न्यत्वं निश्चीयते । इह तु शुक्लः कम्बलो रोहिणी धेनुर्नीलमुत्पलमिति द्रव्यस्यैव तस्यतस्य तेनतेन विशेषेण प्रतीयमान-

रत्नप्रभा ।

धर्मधर्मिभिरः । गुणादयो न द्रव्यमर्मा स्तु, ततोऽत्यन्तभिन्नत्वाच्चशुभादिवदित्यर्थः । भेद वाप्यमुपन्यस्याभेदमाह—अथ भवतीति ॥ गुणादिषु तदधीनत्व तावदन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । तथा च गुणादयो, द्रव्याभिन्ना, द्रव्याधीनत्वाद् यद्यस्माद्भिन्न, तत् तदधीन, यथा शशभिन्न कुश इत्यर्थः । अत्रेदं द्रव्य गुण इति शब्दप्रत्ययभेद कथं, तत्राह—द्रव्यमिति ॥ कथिनभेदोऽप्यस्तीत्याशयः । अथ याऽयं तभेदवदत्त्वताभेदेऽपि धर्मधर्मिभिरयोगादिति मन्तव्यम् । अस्तु गुणादीनां द्रव्यनादात्म्यमिति उदन्त तार्किकमन्य प्रयाह—तथा सतीति ॥ सारयोऽत्र वेदान्ती ग्राह्यः । यद्वा कापिचस्यापि तादात्म्यसिद्धान्त इति साग्न्यग्रहणम् । यद्यपि तदधीनत्व तद्धर्मवत् । तच्च धूमे नास्ति । अग्निं त्रिनापि भावात् । तथापि तत्कार्यत्व तदधीनत्व मत्वा व्यभिचार शङ्कते—नन्विति ॥ कार्यत्वमन्यत्व चाङ्गीकारोति—सत्यमिति ॥ तथापि तादात्म्येन प्रतीयमानत्वस्य हेतोर्विश्रितत्वाच्च व्यभिचार इत्याशयः ।

भामती ।

परस्परानधीननिरूपणा स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, बहुसाधनीनोत्पत्तयो वा धूमादयो यथा बहुसाधनधीननिरूपणा स्वतन्त्रा निरूप्यन्ते, एव गुणादयो न द्रव्याद्यनधीननिरूपणा, अपि तु यदापदा निरूप्यन्ते तदातदा तदाकारतयैव प्रथन्ते न तु प्रयायामेयाम्भित् स्थातन्वय, तस्मान्नातिरिच्यन्ते द्रव्यादपि तु द्रव्यमेव सामान्यरूप तथातया प्रथत इत्यर्थः । द्रव्यकार्यत्वमात्रं गुणादीनां द्रव्याधीनत्वमिति मानश्चोदयति—नन्वग्रेग्न्यस्यापीति । परिहरति—भेदप्रतीतेरिति । न तदधीनोत्पादता तदधीनत्वमाचक्ष्महे त्रितु तदाकारत्वात्, आनन्दगिरिय—न्यायतिर्णयः ।

अयेति । त्रिभूत द्रव्यादिभिन्न तद्भावमात्रानुभवाधिमात्रमात्रं तत्तद्वत् । न चाग्निमात्रमात्रानुभवाधिमात्रमात्रं धूमे व्यभिचारस्तस्याग्निमानं त्रिनाऽपि भानात् । गुणादेश्च द्रव्यमानं त्रिना भाने तत्पारतन्त्र्याहतिरिति भावः । त्रिभूत द्रव्यादिभ्यस्ते भिन्नशब्दप्रत्ययमाकन्वाद्य चटवदित्याशङ्क्य सस्यानादिभेदोपगमेन सिद्धसाधनमभिधेनाऽऽ—द्रव्यमिति । आकारविशेष सम्यानभेदोऽग्न्यभेदस्यादिशब्दार्थः । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साम्यव्यभिचारमाह—यथेति । एवम्यानेकावस्थात्र साग्न्यमिद्वान्तन्त्र एवमेव कथितचमंगतो न स्वमननिहितित्याशङ्क्य तथाऽपि तथापिसिद्धात् स्यादित्याह—नयेति । निरन्तरं विरान्तरं अपि निरमितु शङ्कयति—नन्विति । न तदधीनत्व तदमदमाधत् तस्मान्नातिरिच्यन्ते भानं तु तथा न तदमदमतीति परिहरति—सत्यमिति । तत्रेति अत्रहत्तुमिद्वत् । तुभ्यां गुणादपि द्रव्यादेश्चोदयित्वा—चकाराऽऽह—इह त्विति । त्रिनाऽप्यत्र सत्यमर्थः । त्रिना द्रव्यात्र मित्यते तस्मान्नातिरिच्यन्तुद्विगुणत्वात्

परमाणुजगदकारणत्वाभिः] तत्प्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६७३)

त्वात्रैव द्रव्यगुणयोरभिध्मयोः रिव भेदप्रतीतिरस्ति ॥ तस्माद्द्रव्यात्मकता गुणस्य ॥ एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायानां द्रव्यात्मकता व्याख्याता ॥ गुणादीनां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत, तत्पुनरयुतसिद्धत्वमपृथग्देशत्वं वा स्याद्, अपृथक्कालत्वं वा, अपृथक्स्वभावत्वं वा ॥ सर्वथापि नोपपद्यते ॥ अपृथग्देशत्वे तावत्स्वाभ्युपगमो विरुद्ध्येत ॥ कथम् ॥ तन्त्वारब्धो हि पटस्तन्तुदेशोऽभ्युपगम्यते न पट-

रत्नप्रभा ।

अस्य हेतोरन्यथासिद्धिमाशङ्कते-गुणादीनामिति ॥ गुणादीनां द्रव्येणभेदाभावेऽपि अयुतसिद्धत्वेन तादात्म्यप्रतीतिमिद्विरुध्यते । दूषयितुं विकल्पयति-तत्पुनरिति ॥ शौक्यस्य पटनिष्ठत्वात् पटस्य तन्तुदेशत्वात् पटशौक्ययोरपृथग्देशात्तन्तुदेशात्पट इति सामानाधिकरण्यावर्तितं स्यादिति-आद्यं दूषयति-अपृथग्देशत्व इति ॥ काणादन्तुदेश व्याचष्टे-तन्त्वोऽपीति ॥ स्वभावो हि स्वल्पम् । तन्त्वापृथक्त्वेऽप्यसिद्धत्वात्तन्तुदेशात्-पट इति ॥ अत्रेव युक्तिमाह-भामती ।

तथा च न अभिचार इत्यर्थः । शङ्कते-गुणानां द्रव्याधीनत्वं द्रव्यगुणयोरयुतसिद्धत्वादिति यद्युच्येत । यत्र हि तादात्म्यात्वात् विभिन्नाभ्यामाकारान्यामनगम्येन तौ सत्त्वानुभवे वा त्रैयिकरूपेण प्रतिभासते, यदेह कुण्डे दधि यथा वा गौरश्च इति, न तथा गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः, तेषां द्रव्याकारणत्वात्तादात्म्ययोगेन द्रव्यादाकारिणोऽप्येताकारितया व्ययम्यानामात्रात् । सेवमयुतसिद्धिः । तथा च सामानाधिकरण्यात् प्रथेयर्थः । नामिदमयुतसिद्धिं विकल्प्य दूषयति-तत्पुनरयुतसिद्धत्वमिति । तत्रापृथग्देशात् तदभ्युपगमेन विकल्प्य इत्याह-अपृथग्देशत्व इति । यदि तु सयोगिनोः कार्ययोः सत्त्विकस्यैवदेशात् युतसिद्धिस्ततोऽप्याऽयुतसिद्धिः, नित्योऽयुतसयोगिनोर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्यतिमत्त्वं युतसिद्धिस्ततोऽप्याऽयुतसिद्धिः, तथा चाकारणत्वात् तन्त्वोऽपि स्युक्तोऽयुतसिद्धिः सिद्धा भवति । गुणगुणितोश्च शौक्यपटयोरयुतसिद्धिः सिद्धा भवति । न हि तत्र शौक्यपटस्यां सर्वधिग्यामन्यदेशौ शौक्यपटौ । सत्त्वपटस्य तदभ्युपगमेन शौक्यस्य सत्त्वपटदेशात् । तत्र । नियतोरसामानाकारादीरजसयोगे उभयस्या अपि युतसिद्धिर्भावः । न हि तयोः पृथगाश्रयाश्रितत्वनो-श्रयत्वात् । नापि द्रव्योऽन्यतरस्य वा पृथग्यतिमत्त्वमूर्तत्वेनोभयोरपि निश्चितत्वात् । न चाजसयोगो नापि तस्यानुमानसिद्धत्वात् । तथाहि-आजससामान्ययोगि, मूर्तद्रव्यमस्ति त्वात्, पटादिरित्यनुमानम् । पृथगाश्रयाश्रितत्वात्पृथग्यतिमत्त्वात्पृथग्युतसिद्धेरन्यात्पुनरिति-तत्रापि नान्युपगमोऽस्ति । तथापि न सामानाधिकरण्यात्प्रथमपरादिति-तत्र । एतदभ्युपगमि हि समस्य गुणगुणितोऽभ्युपगम्यमाने सत्त्वे इति प्रथयः स्यात् तादात्म्यप्रथयः । अन्य चोपगमनाय समस्य व्याख्यातौ भवति । न चेदाश्रितोऽपि आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

सत्त्वपटि साह-तस्मादिति । गुणे दक्षित न्याय कर्मादापि-तस्मात्-एतेनेति । विद्वत् द्रव्यादित्त्वं न तस्मात्तदभिध्मयोः रिव भेदप्रतीतिरस्ति-एतेनेति । न च नायाविति-तस्मात्तत्रैव सत्त्वे तन्वात्-समानाधिकरण्यात् । तत्र सत्त्वपटितेकमनायाविति-तस्मात् । गुणादीनां द्रव्यमानाना-दित्त्वात्तन्त्वात् तदभिध्मयोः रिव भेदप्रतीतिरस्ति-तस्मात्-एतेनेति । तदभ्युपगमि हि समस्य गुणगुणितोऽभ्युपगम्यमाने सत्त्वे इति प्रथयः स्यात् तादात्म्यप्रथयः । अन्य चोपगमनाय समस्य व्याख्यातौ भवति । न चेदाश्रितोऽपि आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

देशः ॥ पटस्य तु गुणाशुक्लादयः पटदेशा अभ्युपगम्यन्ते न तन्तुदेशाः ॥
 यथा चाहुः—“द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम्” [वै०
 सू० १ । १ । १०] इति । तन्तुवा हि कारणद्रव्याणि कार्यद्रव्यं पटमा-
 रभन्ते, तन्तुगताश्च गुणाशुक्लादयः कार्यद्रव्ये पटे शुक्लादिगुणान्तरमार-
 भन्ते—इति हि तेऽभ्युपगच्छन्ति ॥ सोऽभ्युपगमो द्रव्यगुणयोरपृथग्देश-
 त्वेऽभ्युपगम्यमाने बाध्येत ॥ अथापृथक्कालत्वमयुतसिद्धत्वमुच्येत, सव्य-
 दक्षिणयोरपि गोविपाणयोरयुतसिद्धत्वं प्रसज्येत ॥ तथाऽपृथक्स्वभावत्वे
 त्वयुतसिद्धत्वे न द्रव्यगुणयोरात्मभेदस्तम्भवति ॥ तस्य तादात्म्येनैव
 प्रतीयमानत्वात् । युतसिद्धयोस्सम्बन्धस्संयोगः, अयुतसिद्धयोऽस्तु
 समवाय इत्ययमभ्युपगमो मृषैव तेषाम् ॥ प्राक्सिद्धस्य कार्यात्कारण-
 स्यायुतसिद्धत्वानुपपत्तेः ॥ अथान्यतरापेक्ष एवायमभ्युपगमस्स्यादयुत-

रत्नप्रभा ।

तस्येति ॥ गुणस्येत्यर्थः। एव पट् पदार्थाः—अत्यन्तभिन्ना इति परसिद्धान्तोऽनुभवविरोधेन दूषितः । सि-
 द्धान्तान्तरं दूषयति—युतेति ॥ अयुतमिदं किम् उभयोः उत अन्यतरस्य । नाद्यः—इत्याह—प्रागिति ॥
 द्वितीयम्—आज्ञाप्य दूषयति—अयेत्यादिना ॥ कारणास्य पृथक्सिद्धत्वेऽपि कार्यमपृथक्मिदमिदं युक्त-
 भामती ।

न प्रत्ययमिममुपपादयेत् कृत तत्कल्पनया । न च प्रत्यक्षः सामानाधिकरण्यप्रत्ययः समवायगोचरः, तदि-
 रुद्धार्थत्वात् । तद्गोचरत्वे हि पटे शुरु इत्येवमाकारः स्यात् न तु पटः शुरु इति । न च शुरुपदस्य
 गुणविशिष्टगुणपरत्वादेव प्रयेति साप्रतम् । न हि शब्दवृत्त्यनुसारि प्रत्यक्षम् । न एभिर्निर्माणक इत्युप-
 चरिताभिभावो माणनरुः प्रयक्षेण दृष्टान्मना प्रयते । न चायमभेदनिश्चयः समवायनिश्चयनो फिल-
 योरपीति वाच्य, गुणादिसद्भावे तद्वेदे च प्रत्यक्षानुमवादन्वयं प्रमाणस्याभावात्तस्य च भ्रान्तत्वे सर्वा-
 मावप्रसङ्गात् । तदाश्रयस्य तु भेदसाधनस्य तद्विरुद्धतयोप्यानाम्भवात् । तदिदमुक्तम्—तस्य तादात्म्ये-
 नैव प्रतीयमानत्वादिति । अपि चायुतसिद्धशब्दोऽपृथगुपत्तौ मुग्यः, सा च भ्रमते न द्रव्यगुण-
 योरिति, द्रव्यस्य प्राक्सिद्धेर्गुणस्य च पश्चादुत्पत्तेः, तस्मान्मिदथावादोऽयमित्याह—युतसिद्धयोरिति ।
 अयं मनतु कारणास्य युतसिद्धिः, कार्यस्य त्वयुतसिद्धिः कारणातिरंकेणामावादिवाशक्यान्यथा दूषयति—
 आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

प्रथमं स्नाभ्युपगमं दर्शयति—तन्त्विति । तत्र काणाद सूत्रं प्रमाणयति—तथा चेति । एको
 ऽर्षोऽन न भातीत्याशङ्क्य व्याचष्टे—तन्तुवा हीति । म्नाभ्युपगमं दर्शयित्वा तद्विरोधं दर्शयति—
 स इति । न च सत्रनिरोन्वयतस्यापृथग्देशमयुतमिदं घटाकाशमयोगे व्यभिचारात् । नापि
 पृथगाश्रयानाधितत्र तथा परमाप्त्वाकाशसत्रे व्यभिचारात् । एतेन सत्राधिकनोर्द्वयोन्वयतरस्य वा पृथ-
 ग्गतिसत्त्वादिह्य तथेति व्याख्यातम् । अजसयोगपदं दिक्कालसयोगे व्यभिचारात् । काशे दिशा
 सयुत्पत्ते सयोगित्वाद् घटादिति तदिसिद्धिः । न च मूर्त्त्वादिरुपायः सयोगित्यस्यैव तद्व्यतिरेकप्रयोगद-
 त्वादिति भावः । द्वितीयमुत्थाप्य निरम्यति—अयेत्यादिना । तृतीयमनुच प्रत्याह—अपृथगिति । तयोरा-
 त्मभेदायोगे हेतुनाह—तस्येति । न हि सामानाधिकरण्यधीः समवायार्था, पटे शुरु इति धीप्रसङ्गादित्यर्थः ।
 गुणादीनां द्रव्यस्य चायुतमिदं निरम्याभ्युपगमान्तरं निरम्यति—युतेति । अयुतसिद्धनोपगमः सव-
 यिद्व्यापेक्षोऽन्यतरापेक्षो वा ? नाऽऽय इत्याह—प्रागिति । द्वितीयमुत्थापयति—अयेति । अयुतमिदं-

सिद्धस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धस्समवाय इति ॥ एवमपि प्रागसिद्धस्यालब्धात्मकस्य कार्यस्य कारणेन सम्बन्धो नोपपद्यते । द्वयायत्तत्वात्सम्बन्धस्य ॥ सिद्धं भूत्वा सम्बन्ध्यत इति चेत्-प्राक्कारणसम्बन्धात्कार्यस्य सिद्धावभ्युपगम्यमानायामयुतसिद्धभावत्कार्यकारणयोः संयोगविभागो न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् ॥ यथा चोत्पन्नमात्रस्याक्रियस्य कार्यद्रव्यस्य विभुभिराकाशादिभिर्द्रव्यान्तरेस्संबन्धस्संयोग एवाभ्युपगम्यते, न समवायः, एवं कारणद्रव्येणापि सम्बन्धस्संयोग एव स्यात् । न समवायः ॥ नापि संयोगस्य समवायस्य वा सम्बन्धस्य सम्ब-

रत्नप्रभा ।

मुपेय सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति निरुक्त्य आद्य दूषयिना द्वितीयं शङ्कते-सिद्धं भूवन्ति ॥ सतोप्राप्तयोः प्राप्ति संयोग इत्यभ्युपगमात्तन्नुपपद्यतेरपि संयोगापत्तिरित्यसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः । सतोजातपटस्य क्रियाऽभावात् कथं संयोगः, तत्राह-यथेति ॥ किञ्च सम्बन्ध्यापि सम्बन्धेनाऽऽस्यानादसम्बन्धस्याऽनियामकत्वात् सम्बन्धोऽपि दुर्भिरूप इत्याह-नापीति ॥ सम्बन्धः सम्बन्धिभिर, तद्वि-भामती ।

एवमपीति । सवन्ध्यापि न सङ्गतो हि सम्बन्धो नास्त्येकस्मिन्नपि सन्नन्नि मयितुमर्हति । न च समवायो नित्यः स्तत्र इति चोक्तमथस्तात् । न च कारणमनवायादन्या कार्यस्योत्पत्तिरिति शक्य वक्तुम्, एव हि सति समवायस्य नियत्वाभ्युपगमात् कारणवेद्यर्थप्रसङ्गः । उत्पत्तौ च समवायस्य सेव कार्यस्यास्तु किं समवायेन । सिद्धोस्तु सन्धे युतसिद्धिप्रसङ्गः । न चान्याऽयुतसिद्धिः समवतीयेन दूक्तम् । ततश्च यदुक्तं वैशेषिकैर्युतसिद्धयामात् कार्यकारणयोः संयोगविभागो न विद्येते इतीदं दुरुक्तं स्यात् । युतसिद्धभावस्यैवामात् । एतेनाप्राप्तिमयोगो युतमिदिरित्यपि लक्षणमनुपपन्नम् । गा भूदप्राप्तिः कार्यकारणयोः, प्राप्तिमन्धयोः संयोग एव कस्मान्न भवति, तत्रास्या असंयोगत्वायान्या युतसिद्धिरुक्त्या । तथा च नेरोप्यता किमनया परस्परप्रत्ययपस्तया । न चान्या समवतीत्युक्तम् । यद्युत्पत्ताप्राप्तिरूपा प्राप्तिरन्वतरकर्मजोभयकर्मजा वा भयोगः, यथा स्याद्युत्पत्तेरुत्पत्तयोर्वा । न च तन्नुपपद्योः सम्बन्धस्तथा, उत्पन्नमात्रस्यैव पटस्य तन्नुमवत्त्वात् । तस्मात्समवाय एवार्थानयत आह-यथा चोत्पन्नमात्रस्येति । संयोगोऽपि हि संयोगो भवतिरभ्युपेयते न क्रियाज एवेत्यर्थः । न चाप्राप्तिरूपाप्राप्तिः प्राप्तिः संयोग, आत्माकाशमयोगे निवे सदाभावात्, कार्यस्य चोत्पन्नमात्रस्यैकस्मिन् क्षणे कारणप्राप्तिरिहावेति । अपि च सम्बन्धित्वातिरिक्ते मन्धे सिद्धे तदवन्तरभेदाय लक्षणभेदोऽनु-श्रियेन स एव तु सम्बन्धित्वातिरिक्तोऽस्मिन्, उक्तं हि परस्तादतिरिक्तः सम्बन्धित्वात् सम्बन्धोऽप्यद्वो न मव-न्निनौ पद्यितुमीष्टे । सम्बन्धित्वात्वे चानवमिति । तस्मादुत्पत्तयनुमवत्त्वात् न कार्यस्य कारणादग-त्यम्, अपि तु कारणस्यैवायमनिर्वाच्यः परिणामभेद इति । तस्मात् कार्यस्य कारणादनतिरिक्तात् किं केन मन्ध, संयोगस्य च संयोगित्वात्पत्तिरिक्तात् कर्मयोः संयोग इ पाह-नापि संयोगस्येति । विना-

शानन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

मुपेय मनवाय दूषयितुः सम्बन्धोऽसिद्धस्य सिद्धस्य वेति निरुक्त्याऽऽय निरूपयति-एवमिति । द्वितीयं शङ्कयति-सिद्धमिति । तर्हि सतोप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः, समवायस्य नेरनि पुनगमात्कार्यकारणयोःपि संयोगापत्तिरिहाह-प्राप्तिरिति । क्रियापूर्वकः सम्बन्धः संयोगो, न च कार्यकारणयोः सौऽस्तीति समवाय-मिदिरिहाह-प्राप्तिरिति । किञ्च, सम्बन्धित्वातिरिक्ते मन्धे सिद्धे संयोगः समवाय इति विवेको न सम्बन्धोऽतिरिक्तोऽपि तस्य सम्बन्धित्वात्पत्तिरिक्तमन्धे नियमाक रापोगात् । तथा च कार्यं न कारणे समवेन विनु क्तिनामेवेत्याह-नापीति । सम्बन्धः सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धे तद्विशेषसम्बन्धी-

न्धिव्यतिरेकेणास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति ॥ सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययदर्शनात्तयोरस्तित्वमिति चेत् ॥ न ॥ एकत्वेऽपि स्वरूपवाह्यरूपापेक्षयाऽनेकशब्दप्रत्ययदर्शनात् । यथैकोऽपि सन्देवदत्तो लोके स्वरूपं सम्बन्धिरूपं चापेक्ष्यानेकशब्दप्रत्ययभागभवति—मनुष्यो, ब्राह्मणः, श्रोत्रियो, वदान्यो, वालो, युवा, स्थविरः, पिता, पुत्रः, पौत्रो, भ्राता, जामातेति । यथा चेकापि सती रेखा स्थानान्यत्वेन निवेश्यमानेकदशशतसहस्रादिशब्दप्रत्ययभेदमनुभवति, तथा सम्बन्धिनोरेव सम्बन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेण संयोगसमवायशब्दप्रत्ययाहृतत्वम् । न व्यतिरेकवस्त्वस्तित्वेनेत्युपलब्धिधलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरभावो वस्त्वन्तरस्य ॥ नापि सम्बन्धिविषयत्वे सम्बन्धशब्दप्रत्यययोः

रत्नप्रमा ।

लक्षणशब्दधीगम्यत्वाद्स्वन्तरवदिति शङ्कते—सम्बन्धीति ॥ कल्पितभेदमाधने सिद्धमाधनता, वस्तुभेदसाधने तु व्यभिचार इति समाधत्ते—नैकत्वेऽपीति ॥ स्वरूपेणैव मनुष्यादिशब्दभागीय पुत्राद्यपेक्षया पितेत्यादिविलक्षणशब्दधीगम्यो भवति । न च भिद्यत इति व्यभिचार इत्यर्थः । फलितगाह—इत्युपलब्धीति ॥ विलक्षणशब्दधीगम्यत्वादिस्तुपटञ्चिप्रतिनेन लक्षणेन लिङ्गेन प्राप्तस्य वस्त्वन्तरस्य संयोगादेः सम्बन्धिव्यतिरेकेणानुपलब्धेरमात्रो निर्धायत इत्यर्थः । न ह्यङ्गुलिद्वयस्य नैकत्वव्यतिरेकेण संयोग उपलभ्यते । समवायस्तु न कस्यापि क्वचित्प्यनुभवमारोहयतीति भावः । सम्बन्धस्य सम्बन्ध-भेदे सम्बन्धिनः सदा सत्त्वात् सर्वदा सम्बन्धनुद्धिप्रसङ्ग इति शङ्का निषेधति—नापीति ॥ परापेक्षया भावती ।

रासहत्वेनानिर्वाच्यतामस्यापरिभाषयन्नाशङ्कते—संबन्धिशब्दप्रत्ययव्यतिरेकेणेति । निराकरोति—न । एकत्वेऽपि स्वरूपवाह्यरूपापेक्षयेति । तत्तदनिर्वाचनीयानेकविशेषात्प्राप्त्याभेदापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाबुद्धि-व्यपदेशोपपत्तिरिति। यथैको देवदत्त स्वगतविशेषापेक्षया मनुष्यो ब्राह्मणोऽनदात्, स्वगतास्याभेदापेक्षया बाओ युवा स्थविरः, सक्रियाभेदापेक्षया श्रोत्रियः, परापेक्षया तु पिता पुत्रः पौत्रो भ्राता जामातेति। निदर्शनात्तरमाह—यथा चेकापि सती रेखेति । दार्ष्टान्तिके योजयति—तथा संबन्धिनोऽपि । अगुल्योर्नैकत्वसंयोगः, दधिमुण्डयोरेतरस्य संयोगः । कार्यकारणयोस्तु तादात्म्येऽर्थाव्याप्यस्य कार्यस्य भेद निश्चिन्वा संबन्धिनोरित्युक्तम् । नापि संबन्धिविषयत्वे संबन्धशब्दप्रत्यययोः,—इत्येतदप्यनिर्वाच्यभेदाभिप्रायम् । अपि-आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

गम्यत्वाद्स्वन्तरवदिति शङ्कते—संबन्धीति । तत्तदनिर्वाच्यानेकविशेषापेक्षयैकस्मिन्नपि नानाशब्दपि यापिति सिद्धसाध्यत्वमाह—नेति । स-व्यभिचारश्च हेतुरिति मन्यानो दर्शनं निशङ्कयति—यथेति । स्वगतविशेषापेक्षया नानाशब्दधीभावः प्रमुदाहरति—मनुष्येति । स्वगततास्यापेक्षया तदर्थयति—वाल इति । स्वगतक्रियापेक्षया तदुपन्यस्यति—पितेति । व्यभिचारप्राचुर्यार्थमुदाहरणान्तरमाह—यथा चेति । दृष्टान्तस्यधर्म दार्ष्टान्तिके योजयति—तथेति । परोक्तानुमाननिर्माणकृतमुपसहरति—इत्युपलब्धीति । उपलब्धिरेव गमकतया लक्षणं यस्य तेन योग्यत्वेन प्राप्तस्यानुपलब्धिस्तस्मिन्प्रमाणपञ्चकानुपपत्तिरिति वस्त्वन्तरस्य सम्बन्धिव्यतिरेकस्यस्याभावात् संबन्धिनो योग्यानुपलब्धेरमानत्रोपलब्ध्यात्तरमाह—कार्त्स्न्येनैकदेशाभ्यामन्तरालदेशाभ्यामन्यथासंभवात् समवायसंयोगशब्दधीगम्यानि यथेति । सम्बन्धशब्दप्रत्ययोः सम्बन्धव्यतिरेकेण सदा सत्त्वात् सदा स्यातामित्याशङ्क्याऽह—नापीति । स्वरूपेणागुल्यो रूपव्यपिणोश्च तत्तच्छब्दधीविषयः ।

कल्पयेत्, कस्तयोर्निवारकस्यात् ॥ किञ्चान्यद् द्वाभ्यां परमाणुभ्यां निरव-
यवाभ्यां सावयवस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः । न ह्याका-
शस्य पृथिव्यादीनां च जनुकाष्टवत्संश्लेषोऽस्ति ॥ कार्यकारणद्रव्ययोरा-
श्रिताश्रयभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्प्यस्समवाय इति चेत् ॥
न ॥ इतरेतराश्रयत्वात्-कार्यकारणयोर्हि भेदसिद्ध्यावाश्रिताश्रयभाव-
सिद्धिः, आश्रिताश्रयभावसिद्धौ च तयोर्भेदसिद्धिः, कुण्डलद्रवदिति
तरेतराश्रयता स्यात् ॥ न हि कार्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्रयभावो
वा वेदान्तवादिभिरभ्युपगम्यते । कारणस्यैव संस्थामात्रं कार्यमित्यभ्यु-
पगमात् ॥ किञ्चान्यत्परमाणूनां परिच्छिन्नत्वाद्यावन्त्यो दिशष्पट्टो
दश वा तावद्भिरवयवैस्सावयवास्ते स्युः ॥ सावयवत्वादनित्याश्चेति

रत्नप्रभा ।

किञ्चान्यदिति ॥ तन्मते दूषणान्तरमुच्यत इत्यर्थः । संश्लेषः सप्रह । यत एकार्कपेनापराकर्पणं, तस्यानुपप-
त्तिरित्यर्थः । द्व्यणुक, निरवयवासमनेत, सावयवत्वादाकाशासमनेतभूमिदिति भावः । ननु द्व्यणुकस्यासम-
वेतत्वे तदाश्रितत्वं न स्यात् । सम्बन्धेना तदयोगात् । न च सयोगादाश्रितत्वम् । कार्यद्रव्यस्य प्रकृत्य-
सयोगादिति शङ्कते-कार्येति ॥ प्रकृतिविकारयोर्भेदादाश्रयाश्रयिभावानुपपत्तिरिति परिहरति-नेति ।
भेदात् तद्भावे इति वदन्त प्रत्याह-इतरेतराश्रयत्वादिनि ॥ कथं तर्हि कार्यस्य कारणाश्रितत्वव्यव-
हारः । कल्पितभेदादित्याह-कारणस्यैवेति ॥ परमाणूनां निरवयवत्वमव्युक्तमित्याह-किञ्चेति ॥
परमाणव, सावयवा, अरपत्वात्, घटवद्विषये तेषां दिग्भटावित्त्वं न म्यादात्मनदित्यर्थः । ननु पर-
माणवेषु योऽयं प्राचीं दक्षिणेत्यादिदिग्भेदव्यवहारस्मद्व्यवहित्वेन येऽयमात्मनोऽव्यन्ते त एव मम पर-
माणवः । तेषुपि सावयवत्वेन तदवयवता एवेत्येव यत परं न विभाग स एव निरवयव परमाणुरिति

भामती ।

किञ्चान्यत् द्वा-यामणुभ्यां कारणाभ्यां सावयवस्य कार्यस्य द्व्यणुकस्याकाशेनेव संश्लेषानुपपत्तिः ॥ स-
प्रहो यत एवमवयवकार्यं सव-व्यन्तकार्कपे मन्ति तन्मानुपपत्तिरिति । अत एव सयोगादन्य कार्यकारण-
द्रव्ययोराश्रयाश्रितभावोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यवश्यं कल्पनीयः समवाय इति चेत् । निरा-
करोति-न कुत । इतरेतराश्रयत्वात् । तद्विभक्तं-कार्यकारणयोर्हीति । किञ्चान्यत्, परमा-
णूनामिति । ये हि परिच्छिन्नान्ते सावयवा, यथा घटादयः । तथा च परमाणव, तस्मात्सावयवा
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अन्यादये हेतुमाह-कस्तयोरिति । कार्यकारणयोरेत्यन्तभेद तथैवोपलम्बित्वात् समवायादेकमिद्वि-
दित्याशङ्क्य विज्ञेयं समवायं दूषयति-किञ्चेति । दृष्टान्त स्पष्टयति-न हीति । कार्यकारणयोरेषापत्त्या
समवायं सिध्यतीति शङ्कते-कार्येति । द्व्यणुत्परमाणू न समवायाहो सावयवनिरवयवद्रव्यत्रादूम्याना
शयदित्यत्राकार्यकारणद्रव्यत्वात्तयो समवायानर्हतेत्यप्रयोजकत्वादाशङ्क्याऽऽह-नेत्यादिना । अथतरव्य-
तिरेकेणाथतरस्य मिद्विममने कथमेतमित्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । कार्यस्य कारणानाश्रितत्वे स्वान्य-
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-कारणस्येति । परमाणूनां निरवयवत्वमुपेक्षोक्तं तदेव नाम्नीत्याह-किञ्चेति ।
परमाणव सावयवा परिच्छिन्नत्वाद् घटवद्विषयेऽत्र सावयवमात्रवृत्तिपरिच्छिन्नमात्रवृत्तित्वाद् घटवद्वि-
स्ये । तेषां सावयवत्वे दिग्भेदव्यवहारपक्षे हेतुरित्याह-यावत्य इति । सावयवत्वमाह-सावयव-

नित्यत्वनिरवयवत्वाभ्युपगमो बाधयेत् ॥ यांस्त्वं दिग्भेदभेदिनोऽवयवा-
 न्कल्पयसि त एव मम परमाणव इति चेत् ॥ न ॥ स्थूलसूक्ष्मतारतम्य-
 क्रमेण परमकारणाद्विनाशोपपत्तेः । यथा पृथिवी द्रव्यकायेपेक्षया स्थू-
 लतमा वस्तुभृतापि विनश्यति, ततस्तूक्ष्मं सूक्ष्मतरं च पृथिव्येकजा-
 तीयकं विनश्यति, ततो द्यष्टुकं, तथा परमाणवोऽपि पृथिव्येकजाती-
 यकत्वाद्दिनश्येयुः ॥ विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागोनेव विनश्यन्तीति
 चेत् ॥ नायं दोषः ॥ यतो घृतकाठिन्यविलयनवदपि विनाशोपपत्ति-
 मवोचाम ॥ यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामप्यदि-

रत्नप्रभा ।

शङ्कते-यांस्त्वमिति ॥ परिहरति-न स्थूलेति ॥ अयमर्थः-यत्सर्वात्मना विभागायोग्य वस्तु सः
 परमाणुरिति यद्युच्येत, तर्हि द्रव्य एव परमाणुत्वज्ञाना स्यात् । तद-वयवा-वयव दिग्दिग्मागार्हत्वे-
 नावयवविभागारभ्यभावात् । यदि पृथिव्यादिजातीयाऽप्यपरमाणुविभ्रान्तिभूमिर्था सः परमाणुरित्यु-
 च्येत, तर्हि तस्य न मूटकारणत्वम् । विनाशि वात् । घटवत् । न च हेतुसिद्धिः । अथः विना-
 शिनः, पृथिव्यादिजातीयत्वात्, घटवदिति साधनादिति । सम्प्रति निरवयवद्रव्यस्य नाशहेतुभावात्
 आत्मनदविनाश इत्याशय पूर्वोक्त परिहार स्मारयति-विनश्यन्त इत्यादिना ॥ प्रत्यातिरिक्तस्य आज्ञा-
 निकत्वाच्च द्रव्यस्य निरवयवत्वमसिद्धम् । निमित्तादृष्टादिनाशादिनाशः प्रत्ये सम्भवति । मुक्तो ज्ञाना-
 दज्ञाननाशे तत्कार्याणुनाशसम्भव इति भावः । यदुक्तं यत्कार्वद्रव्य तत्सयोगसंचिन्नेरुद्रव्यात्ममिति-
 भामती ।

अनित्याः स्युः अपरिच्छिन्नत्वे चाकाशादिवत् परमाणुत्वव्यावात् । शङ्कते-यांस्त्वमिति । निरा-
 करोति-न स्थूलेति । किं सूक्ष्मत्वात् परमाणवो न विनश्यन्त्वय निरवयवतया । तत्र पूर्वस्मिन् क्लृप्ते
 इदमुक्तम्-वस्तुभृतापीति । भवन्ते उत्तर कल्पमाशय निराकरोति-विनश्यन्तोऽप्यवयवविभागे-
 नेति । यथा हि घृतसुवर्णादीनामविभज्यमानावयवानामपीति । यथा हि विष्टिष्वोऽस्मिन्वद-
 ययनसयोग एव प्रयते, प्रयमानश्चाशकाकारतां नीयमानः पुरोडाशतामावयते, तत्र विष्टो नश्यति
 पुगेडाशथोऽवयते, न हि तत्र विष्टावयवयोगो विनश्यति, अपि तु स्युक्ता एव सतः पर प्रयनेन
 नुयमाना अविन्देक्षयापका भवन्ति, एवमग्निसयोगेन सुवर्गोऽवयवया भुक्ता एव सन्तो द्रवीभार-
 मावयन्ते, न तु नियो विभज्यन्ते । तस्माद्यथाऽवयवयोगविनाशावयवन्तंग्यापि सुवर्गविष्टो विनश्यति,
 आत्मन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्वादिदिति । उक्तानुमानरूपमाह-इति नित्यत्वेति । ये दिग्भेदयन्स्यापकार वया परमाण्वयवयाः स्वीह-
 तात् एव मम परमाणवन्तेऽपि सावयवाधेत्तदवयव एव येन यत् पर न विभागः स परमाणुनिरवयवः,
 स च नित्यः परमाणुत्वात्परिभ्रान्त्यागारनाशानवदिति शङ्कते-यानिति । किं सर्वथैव विभागयोग्य
 वस्तु परमाणुत्वात्सादादिभिरविभज्यमानावयवम् । आवे न परमाणोर्दिग्भेदावयव, मूटकारणस्य सन्ना-
 म्यैव सर्वथा विभागयोग्यत्वात्तस्य च निरवयवत्वमिदमेव । द्वितीये मन्त्रान्मूटकारणादीनि किञ्चन
 सूक्ष्म वस्तु परमाणुत्वे, स च विनश्यति, पृथिव्यादिजातीयाऽप्यपरमाणुद्रव्यवदिव्याह-नेति ।
 दृष्टान्त मन्त्रयने-यथेति । वस्तुभृताऽपि परमतेनोक्तम् । दार्ष्टान्तिक निगमयति-तथेति । नित्याः
 परमाणवो निरवयवद्रव्यनाशानवदिति शङ्कते-विनश्यन्त इति । हेत्वमिदं नमावते-नायमिति ।
 उक्तमेव मूटयति-यथेत्वादिना । अवयवयोगविनाशो विनाऽपि सुवर्गविष्टो नश्यति विनाऽपि

संयोगाद्भवभावापत्त्या काष्ठिन्यविनाशो भवति, एवं परमाणुनामपि परमकारणभावापत्त्या मूर्त्यादिविनाशो भविष्यति ॥ तथा कार्यारम्भोऽपि नावयवसंयोगेनैव केवलेन भवति । क्षीरजलादीनामन्तरेणाप्यवयवसंयोगान्तरं दधिहिमादिकार्यारम्भदर्शनात् ॥ तदेवमसारतरतर्कसन्देहत्वादीश्वरकारणश्रुतिविरुद्धत्वाच्छ्रुतिप्रवणेश्च शिष्टैर्मन्वादिभिरपरिगृहीतत्वादत्यन्तमेवानपेक्षाऽस्मिन्परमाणुकारणवादे कार्या ॥ आर्यैः श्रेयोऽर्थिभिरिति वाक्यशेषः ॥ १७ ॥ इति परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम् ३॥

समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ॥ १८ ॥

रत्नप्रभा ।

तन्नेत्याह—तथा कार्यारम्भोऽपीति ॥ कैरन्य, प्रधान्य, कार्यद्रव्यत्वितानपि हेतुत्वात् । सयोगस्य क्षीरारम्भरूपयोगादव्यारम्भरूपेण सयोगान्तरम् । तथा च दध्यादौ व्यभिचारान्न व्याप्तिरित्यर्थः । किञ्च यत् कार्यद्रव्यं, तत्तु द्रव्यान्तरारम्भमित्येव व्याप्तिरिति । एतन्नात् । न तु सयोगसच्चिन्स्वन्यूनपरिमाणा नेन्द्रव्यारम्भमिति । गौरत्वात् । दीर्घविस्तृतदुकूटारम्भरूपौ न्यूनपरिमाणाया व्यभिचाराच्च न च रज्जुर्न द्रव्यान्तरमिति वाच्यम् । अवयवितानप्रतिष्ठायात्वात् । किञ्च निरवयवद्रव्यत्वस्यैकतामवृत्तित्वे लाववात्र निरवयवानेकाशुसिद्धिः । यस्त्वणुत्वानारम्भप्रतिश्रान्तिभूमिनेन तत्सिद्धिरिति । तन्न । यणुकावेनोक्तमुद्रिषु विश्रान्ते । न च त एव मुद्रिषुनामानो जगद्धेतव इति वाच्यम् । पृथिवीत्यादिना सानयनत्वाऽनित्यत्वयोरनुमानात् । नचानयनवस्य क्वचिद् विश्रान्ती परमाणुसिद्धिः, अविश्रान्ताननवस्थेति वाच्यम् । मायायां ब्रह्मणि नाऽनयवचनश्रान्तिसम्भवात् । अतो न किञ्चिदणुसङ्घात प्रमाणम् । निरवयवानां सयोगसमवायोरम्भप्रत्वात् समवेतद्रव्यणुकाधारम्भकत्वायोग इत्यादिवाचकमुक्तमेव । सम्प्रति “अपरिग्रहाच्च” इति मूत्रावयवशेष ब्रह्मणः प्रिकल्पणार्थमुपसहरति—तदेवमिति ॥ तस्माद्भ्रान्तिमूलेन वैशेषिकमतेन घेदान्ततात्पर्यव्यापिशेष इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ (३) ॥ वैशेषिक निरस्य वैनाशिक निरस्यति—समुदाय इति । परिमाणभेदेन देहादेराणुतरविनाशाद्दीकारादर्धवैनाशिनो वैशेषिकः । तस्य मामती ।

संयोगान्तरोत्पादमन्तरेण च सुवर्णे इव उपनायते, एवमन्तरेणाप्यनयनसयोगनिनाण परमाणवो विनश्यन्त्यन्ये चोपस्यन्त इति सर्वमपद्रातम् ॥ १७ ॥ (३) ॥ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णय ।

सयोगान्तर सुवर्णद्रव्ये जायते परमाणुकाष्ठिन्य च विभाग विना विनश्यति तद्वत्तद्वत्तश्च संयोगाद्भेदो भवति । न च काष्ठियद्रव्ये तान्द द्रव्यातिरिक्तौ शक्यौ वक्तुम् । एव विनैवानयनविभागविनाशौ परमाणवो विनश्यन्त्यन्ये चोत्पद्यन्त इत्यर्थः । मूर्तिशब्देन काष्ठिन्यम् । आदिशब्देनावस्थाभेदादि गृह्यते । द्रव्यनाशस्यास्यानाशो नोद्वाहणमित्याशङ्क्यात्रापि परमाणुव्ययनाश एव सर्वकार्याणां तदवस्थात्वादित्यभिप्रेत्य कार्यद्रव्यं हेतु व्यभिचारयति—तथेत्यादिना । कार्यनाशस्यानयननाशतद्विभागातीनत्वनिवृत्तिसामान्यवदित्यर्थः । तस्य केवलत्व प्राधान्यम् । सति तस्मिन्कार्योत्पादस्य क्षेपाभावाच्चिन्वामात्रे हेतुमाह—क्षीरिति । आदिशब्देन लवणादि गृह्यते । क्षीराद्यनुगुणादवयवसंयोगादतिरिक्तो दध्याद्यनुगुण सयोगोऽनयनयोगान्तरम् । दधिहिमादौ याद्विषद जत्रार्थम् । दध्यादिषु सत्यपि कार्यद्रव्येने विशिष्टानेकद्रव्यात्वात्तासिद्धेनेकान्तादित्यर्थः । एतन्न कार्यद्रव्य स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणात्त्व कार्यद्रव्यानादित्यपाम्नाम् । यथाणुपरिमाणुतात्त्विक्य क्वचिद्भ्रान्त परिमाणुतरतस्य तादिति तत्राऽऽश्रयासिद्धिरित्यभिप्रेत्याधिकल्पणार्थमुपसहरति—तदेवमिति । वाक्यशब्देनपरिग्रहस्य गृह्यते ॥ १७ ॥ (३) ॥ वैशेषिक निरस्य वैनाशिक निरस्यति—समुदाय इति । आर्शनादिमतत्वा विमियन्तः वैनाशिनः

समुदायाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (६८१)

वैशेषिकराद्धान्तो दुर्यक्तियोगाद्वेदविरोधाच्छिष्टापरिग्रहाच्च नापेक्षितव्य इत्युक्तम् ॥ सार्धवैनाशिक इति वैनाशिकत्वसाम्यात्सर्ववैनाशिकराद्धान्तो नितरामनपेक्षितव्य इतीदमिदानीमुपपादयामः ॥ स च बहुप्रकारः प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयभेदाद्वा ॥ तत्रैते त्रयो वादिनो भवन्ति-केचित्सर्वास्तित्ववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः, अन्ये पुनस्सर्वदृ-

रत्नप्रभा ।

निरासानन्तर सर्वक्षणिकवादी बुद्धिम्यो निरस्यत इति प्रमङ्गमङ्गनिमाह-वैशेषिकेति ॥ "नामाव उप-
लब्धेः" [व्या० मू० २।२।२७] इति निरमनीयसिद्धान्तात् निरस्यमिद्वान्तस्य भेद वक्तु तसिद्धान्त विमजते-
स चेति ॥ ननु सुगतप्रोक्तागम्येक्यात् कुतो बहुप्रकारता तत्राह-प्रतिपत्तीति ॥ एकस्यैवागमोपा-
ग्यातुः शिष्यस्यास्याभेदेन बुद्धिभेदात् मन्दमन्वमोत्तमरिया शिष्याणा वा भेदाद्बहुप्रकारतेऽर्थः । तानेन
प्रकारनाह-तत्रेति ॥ सौत्रान्तिक, वैभाषिक, योगाचार, माध्यमिकथेति-चत्वारः शिष्याः । तेषा-
मयोर्वाद्यायाना परोक्षत्वापरोक्षत्वविनादेऽप्यस्मिन्ममप्रतिपत्तेर्मनयो- मिद्वान्तमेतदीदृश्य निरस्यत इत्याह-

मामती ।

अत्रान्तरसगनिमाह-वैशेषिकराद्धान्त इति। वैशेषिकाः सत्यवैनाशिकाः । तं हि परमाण्वाकाशदिक्काला-
त्मनसां च सामान्यविशेषसमवायानां च गुणानां च वेदाच्चिन्तित्यत्रमन्युपेत्य शेषाणां निरन्वयविनाशमुपपत्ति,
तेन तेऽवैनाशिकाः । तेन तदुपन्यसो वैनाशिकवसाम्येन सर्ववैनाशिकान् स्मारयतीति नदनन्तर वैना-
शिकमतनिराकरणमिति । अर्धवैनाशिकानां स्थिरभान्नादिनां समुदायारम्भ उपपद्येतापि, क्षणिकमात्र-
वादिनां तस्यै दूरापेन इत्युपादायिष्यामः । तेन नितराम् इत्युक्तम् । तदिदं दूपाय वैनाशिकमतमुप-
न्यसितु तत्रकाभेदानाह-स च बहुप्रकार इति । वादिष्वैत्रय्यात् खड्ड, केचित्सर्वास्तित्वमेव राद्धान्त
प्रतिपद्यन्ते । केचिज्ज्ञानमात्रास्तित्वम् । केचित्सर्वदृश्यताम् । अथ तत्रमवता सर्वज्ञानं तत्प्रतिपत्ति-
भेदो न समवति, तत्रस्यैकरूप्यादित्येतदपरितोषेणाह-विनेयभेदाद्वा । हीनमन्वमोत्तमद्विवो हि शिष्या
भवरित । तत्र ये हीनमतयसो सर्वास्तित्ववादेन तदाशयानुरोधाच्छिष्यातायामन्यार्थेते । ये तु मन्वमास्ते
ज्ञानमात्रास्तित्वेन दृश्यतायामवतार्थन्ते । ये तु प्रदृष्टमनयस्यै साक्षादेव दृश्यतास्तत्प्रतिपद्यन्ते ।
यथोक्तं गोविचित्तिपरणे- 'देशना लोभनाथानां सत्त्वाशयप्रदानुगा ॥ भिद्यन्ते बहुधा लोक उपायैर्वे-
दुभिः पुनः ॥ १ ॥ गम्भीरोत्तानभेदेन ऋचिमोभयश्चक्षणा ॥ भिन्नापि देशनाऽभिना दृश्यताऽद्वय-
क्षणा ॥ २ ॥' इति । यद्यपि वैभाषिकसौत्रान्तिकशोरवान्तरसमभेदेऽस्मिन्, तथापि सर्वास्मिन्नायामस्मिन् सप्रतिप-
त्तिरित्येकीदृशोऽप्यस्यामः । तथा च त्रिचमुपपत्तिमिति पृथिवी परस्वभावा, अथ- स्नेहस्वभावा, अग्निगन्ध-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मन निरस्यते तत्राऽऽह-वैशेषिकेति । परिगागभेदेन देशदेराशुपरिमाशितार्हीकारार्धभेदाशिरात्र
वैशेषिकस्येति तस्मिन्मानन्तर वैनाशिकवादिशेषाद् बुद्धिम्य सर्ववैनाशिकनिरमनमि यर्थः । वैशेषिक
देहादेस्त्रिभङ्गस्यापि उमान्थिनास्तदाऽपि तन्ने निरस्ये तन्मात्रमपि यथैत्र तन्मात्रमनिसयने नापेक्षितमनि-
त्याह-नितरामिति । तथाऽप्येतेनैवाधिकरणेन तन्निराममनो किमपिरस्यद्वयेनेन तत्राऽऽह-स चेति ।
राद्धान्तस्यैस्याद्बहुप्रकारत्वायोगमाशङ्क्याऽऽह-प्रतिपत्तीति । उपदेष्टुः सर्वस्यैक्या कथ शिष्याणा तद्रे-
दस्तत्राह-विनेयेति । मन्दमन्वमोत्तमरिया शिष्याणां भेदाच्छेदसिद्धिरि यर्थः । प्रतिपत्तिभेदात्प्रार-
णार्थं वादास्यो न निरुत्तरार्थः । तानेन दर्शयति-तत्रेति । सौत्रान्तिकवैशेषिकयोरात्नारभेदेऽपि सर्वा-
स्मिन्वगप्रतिपत्तिरेतदीदृश्य त्रिमुपपादयति-केचिदिति । इदानीनायापरिणयस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह-

न्यत्ववादिन इति ॥ तत्र ये सर्वास्तित्ववादिनो ब्राह्ममान्तरं च वस्त्व-
भ्युपगच्छन्ति भूतं, भौतिकं, चित्तं, चैतनं च । तांस्तावत्प्रतिवृत्तः ।
तत्र-भूतं-पृथिवीधात्वादयः । भौतिकं-रूपादयश्चक्षुरादयश्च । चतुष्टये च
पृथिव्यादिपरमाणवः खरस्नेहोष्णेरणस्वभावास्ते पृथिव्यादिभावेन संहन्य-
न्त इति मन्यन्ते ॥ तथा रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारसंज्ञकाः पञ्च स्कन्धाः ॥

रत्नप्रभा ।

तत्र ये सर्वास्तित्वेति ॥ भूत भौतिक-ब्राह्म, चित्तचैतन्य-कामादि-आन्तरमिति विभागः । तत्र
सन्दिह्यते-किं मानमूढो भ्रान्तिमूढो वा अथ निद्वान्त इति । तत्र मानमूढ इति पूर्वपक्षयन् सिद्धान्त
सदीय दर्शयति-तत्र भूतमिति ॥ स्थिरः प्रपञ्चो ब्रह्महेतुक इति वेदान्तसिद्धान्तस्य मानमूढक्षयिक-
सिद्धान्तविरोधादसिद्धिः पूर्वपक्षे फल, सिद्धान्ते तदविरोध इति ज्ञेयम् । पृथिव्यादिभूतचतुष्टय निषये-
न्द्रियात्मक भौतिक च, परमाणुसमुदाय एव नावयन्त्यन्तरमिति मत्वा परमाणुन् विभजते-चतुष्टये
चेति ॥ चतुर्विधा इत्यर्थः । रसरः कठिनः । तत्समाप्ताः पार्थिवाः परमाणवः स्निग्धा आभ्याः
उष्णास्तेजसाः । ईरणं चलनस्वभावो नायव्यानामिति । बाह्यसमुदायमुक्त्वाऽऽध्यात्मिकसमुदायमाह-
तथेति ॥ सविषयेन्द्रियाणि-रूपस्कन्धः । विषयाणां बाह्यत्वेऽपि देहस्थेन्द्रियमाहत्वादाध्यात्मिकत्वम् ।
अहमहमित्यालयविज्ञानप्रमाह-विज्ञानस्कन्धः । सुखायतुमावः-वेदनास्कन्धः । गौरव इत्येव नाम-
विशिष्टसत्क्रियक-प्रत्यय-संज्ञास्कन्धः । रागद्वेषमोहवर्माधर्मः-संस्कारस्कन्धः । तत्र विज्ञानस्क-
न्धः, चित्तम्-आत्मेति गीयते । अन्ये चत्वारः स्कन्धाः-चैतनाः । तेषां सघातः आध्यात्मिकः,
सकल्लोकयाननिर्वाहक इत्यर्थः । अन्ययातिरिक्तानयव्यनुपलब्धेरवयवताः शिष्यन्ते । यत् सत्, तत्
मामती ।

भातः । वायुतीरणस्वभावात् ईरणं प्रेरणम् । भूतभौतिकानुक्त्वा चित्तचैतनानाह-तथा रूपेति । रूप्यन्ते एभि-
रिति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । यद्यपि रूप्यमाणाः पृथिव्यादयो
बाह्यास्तयापि कायस्थानाद्वा इन्द्रियसन्धाद्वा भगवत्याध्यात्मिकाः । विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारो रूपादिविषय
इन्द्रियादिजन्यो वा दण्डायमानः । वेदनास्कन्धो या प्रियाप्रियानुभवविषयसंज्ञे सुखदुःखतद्रहितविशेषा-
वस्था चित्तस्य जायते स वेदनास्कन्धः । संज्ञास्कन्धः सत्क्रियक-प्रत्ययः संज्ञासंसर्गयोग्यप्रतिभासः, यथा
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्रेति । बाह्य विद्यिनश्चि-भूतमिति । आन्तरं कथयति-चित्तमिति । बाह्यार्थमादिर्ब्रह्मज्ञान्तो
विषयः स किं प्रामाणिको भ्रान्तो वेति विप्रतिपत्तेः सदेहे पूर्वपक्षे विद्येति-तत्रेत्यादिना । तस्य
भ्रान्तोपपादनेन समन्वयस्य तद्विरोधनिरासात्वादादिभगवतः । तस्य प्रामाणिकत्वाच्चन्द्रिनेप्रे समन्वया-
मिद्विभ्रान्तत्वादिरो मस्यामावाच्यसिद्धिरित्युच्यते फलमिद्विः । धातुशब्दः स्वभावनचनः । आदिशब्द-
मातेजोनाश्याकाशततेजो गृह्यन्ते । विषयाणामिन्द्रियाणां च भौतिकरान्ध्याध्यात्ममाह-भौतिकमिति ।
पृथिव्यादयश्च परमाणुसुखा एव नावयन्त्यन्तरमिति मत्वा परमाणुस्वरूपमाह-चतुष्टये चेति ।
कठिनस्वभावाः पृथिवीपरमाणवः । स्नेहस्वभावा अध्यपरमाणवः । उष्णतास्वभावास्तेज.परमाणवः ।
ईरणं चलन तन्वभावात् वायुपरमाणवः । तेषां चतुर्विधाणां संज्ञासंज्ञे सयोग्यप्रतिभास-त इति ।
भूतभौतिकानुक्त्वा चित्तचैतनानाह-तथेति । कर्मकरणव्युत्पत्तिस्या सविषयाणीन्द्रियाणि रूपस्कन्धः ।
रूप्यमाणापृथिव्यादीनां बाह्यत्वेऽपि देहस्थत्वादिन्द्रियसन्धाद्वाऽऽध्यात्मिकत्वम् । अहमिति प्रचये
विज्ञानस्कन्धः । सुखादिप्रत्ययो वेदनास्कन्धः । गौरव इत्यादिशब्दसंज्ञविनप्रत्ययः संज्ञास्कन्धः ।
संस्कारस्कन्धश्च रागादि धर्माधर्मा च । तत्र विज्ञानस्कन्धश्चित्तम् । इतरं चैतनाः । उक्तानां स्कन्धानां

तेऽप्याध्यात्मं सर्वव्यवहारास्पदभावेन संहन्यन्त इति मन्यन्ते ॥ तत्रेद-
मभिधीयते-योऽयमुभयहेतुक उभयप्रकारस्समुदायः परेषामभिप्रेतोऽणु-
हेतुकश्च भूतभौतिकसंहतिरूपः स्कन्धहेतुकश्च पंचस्कन्धीरूपः, तस्मि-
न्मुभयहेतुकेऽपि समुदायेऽभिप्रेयमाणे "तदप्राप्तिः" स्यात्-समुदाया-
प्राप्तिः । समुदायभावानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ कुतः ॥ समुदायिनामचेतन-
त्वात्, चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्धयधीनत्वात्, अन्यस्य च

रत्नप्रभा ।

क्षणिकम् । यथा-विशुद्धि, नेवा क्षणिकत्वमिति मानदूरोऽयं भिद्धान्त इति प्राप्ते भिद्धान्तमूत्र योज-
यति-योऽयमिति ॥ सर्गादीं परमाणूनां च स्कन्धानां च स्यतः सत्तात्प्रापन्न सम्भवति ।
भामती ।

द्विष्यः कुण्डली गौरो ब्राह्मणो मष्टतीक्ष्णजातीयकः । सस्कारस्कन्धो रागादयः हेत्वाः, उपक्रेमाद्य
मदमानादयः, धर्मधर्मो चेति । तदेतेषां समुदायः पञ्चस्कन्धी । तस्मिन्मुभयहेतुकेपीति । बाह्ये
पृथिव्याद्यणुहेतुके भूतभौतिकसमुदाये, रूपविज्ञानादिस्कन्धहेतुके च समुदाय आध्यात्मिकेऽभिप्रेयमाणे
तदप्राप्तिस्तस्य समुदायस्यायुक्तता । कुतः । समुदायिनामचेतनत्वात् । चेतनो हि बुद्धात्ताः सर्व
मृदण्डानुपसहस्य समुदायात्मक घटमारचयन् दृष्ट । न तस्मिन् मृदण्डादिव्यापारिणि विदुषि बुद्धादे स्वप-
मचेतना मृदण्डादयो व्यापृष्य जातु घटमारचयन्ति । न चास्ति बुद्धिर्दे तन्तुमेवादयः पट पयन्ते ।
तस्मात् कार्योत्पादस्तदनुगुणकारणमनघानधीनस्तदभावे न भवति । कार्योत्पादानुगुण च कारणसम-
धान चेतनप्रेक्षाधीनमसत्या चेतनप्रेक्षाया न भवितुमुत्सह्य इति कार्योत्पत्तिधेननप्रेक्षाधीनव्यवसा
व्यापकत्वरूपलब्ध्या चेतनानिश्चित्येभ्यः कारणेभ्यो व्यावर्तमाना चेतनाभिहितव्य एवावतिष्ठन् इति
प्रतिबन्धसिद्धिः । यद्युप्येन अद्वा चेतनार्थिनेन कार्योत्पत्तिः, अस्ति तु चित्त चेतन, तद्वीन्द्रियादिरिय-
स्पर्शे सत्यभिग्रहन् तत्कारणचक्र यथायथा कार्योत्पत्तिं सत्तायथा प्रकाशयदचेतनानि कारणान्य-
थिष्टव्य कार्यमभिनिर्देयतीति, तत्राह-चित्ताभिज्वलनस्य च समुदायसिद्धयधीनत्वात् । न एतद
वायाभ्यन्तरसमुदायसिद्धिसन्तरेण चित्ताभिग्रहन्, तस्मिन् तामिष्टव्य दृष्टत्तमिष्टव्यव्यवहारिरोदिनि ।
न च प्रथमधीया चित्ताभिरीतिरुत्तरसमुदाय घटयति । घटनसमये तस्याधिप्रातीनयेन सामर्थ्यरिहात् ।
आनन्दगौरीय-न्यायनिर्णयः ।

समाहार सत्तात् दर्शयति-तेऽपीति । उक्तस्य आध्यात्मिकरूपानुगतत्वात्प्राप्तानुमानाभ्यां क्षणिकत्वे
सिद्धे स्यादिति प्रसंगो जगत्सर्गादिनः समन्यस्य विरोधोऽस्तीति प्राप्तमनूय भिद्धान्तपत्ति-तत्रेति ।
सुदं व्याचष्टे-योऽयमिति । बाह्य आध्यात्मिकरूप चोभयप्रकारत्वमुभयहेतुकेऽपि साऽऽ-अपिपत्ति ।
बाह्ये भूतभौतिकसमुदाये पृथिव्यादिपरमाणुहेतुके रूपविज्ञानादिहेतुके चाऽऽध्यात्मिके समुदायेऽभिप्रेते
तस्याप्राप्तिरयुक्तता स्यादिरिहाह-तस्मिन्निति । सत्त्वगानानामन्यत्राने सत्तातानुपपत्तौ च न हेतुत्वा-
दिरिति-कुत्र इति । सत्तात्ः सत्तो वा परतो वा ! नाऽऽय इ-वाह-मसमुदायिनामिति । अन्त्या-
दीनामचेतनत्वात्सत्तात्त्विकेण प्रवृत्तसिद्धेर्न स्यात् सत्तातो घटते । तथा च क्षणिकत्वे सर्गादीं सत्तातवोगान्
तद्विरोधः समन्वयस्येऽर्थः । परमपि सत्तातकारण चित्ताभिग्रहन्मन्यत्र ! तत्राऽऽय दृष्टव्येति-चित्तोत्ति ।
मिद्धे सत्ताते चित्ताभिग्रहन् सत्तात् सत्तात् इत्यन्वोन्वाभवात् चित्ताभिग्रहन् तद्विरोधित्यर्थः । अन्योऽपि
सहन्ता चेतनोऽचेतनो वा । चेतनोऽपि भोक्ता प्रशासिता न हिधाऽपि स्थितो वा क्षणिको वा ।
नाऽऽयः, अनन्युपगमात् । न द्वितीयः, क्षणिकत्वान्यव्यवहारिरोत्तरात्सत्तातस्थानात् । भोक्तृत्वं कारण-
विद्यात्पित्तोत्तरानावोगात्मकस्य सत्तात्सत्तातानेऽपि क्षणिकत्वात्कारणामिद्धेरिहाह-अन्यस्येति । अन्ये-

कस्यचिच्चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य संहन्तुरनभ्युपगमात्,
निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे च प्रवृत्त्यनुपरमप्रसङ्गात्, आशयस्याप्यन्यत्वा-
नन्यत्वाभ्यामनिरूप्यत्वात् क्षणिकत्वाभ्युपगमाच्च निर्व्यापारत्वात्तत्प्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेः ॥ तस्मात्समुदायात्पपत्तिः ॥ समुदायात्पपत्तौ च तदाश्रया
लोकयात्रा लुप्येत ॥ १८ ॥

रत्नप्रभा ।

अचेतनत्वात् । नापि चित्ताद्यमभिः खलन विज्ञान समुदायहेतुः । सजाते देहाकारे जाते विज्ञान, विज्ञाने जाते
सजाते—इत्यन्यो-याश्रयात् । न च क्षणिकविज्ञानादन्य कश्चिज्जीव ईश्वरो वा तस्याभ्युपगम्यते,
यः सजातकर्ता भवेत् । न च कर्तारमनपेक्ष्याऽणन स्कन्धाश्च स्वयमेव सजातार्थे प्रवर्तन्ते
इति वाच्यम् । अनिर्माक्षप्रसङ्गात् । नन्वालयविज्ञानसन्तान सहन्ताम्भिरयत् आह-
आशयस्येति ॥ आशयेतेऽस्मिन् रागादय इति आशय—सन्तान । स किं सन्तानिभ्यो विज्ञानिभ्योऽन्यो-
ऽन्यो वा । आद्येऽपि स्थिरः क्षणिको वा ? नाद्यः, अम्मदिष्टनित्यात्मजादप्रसङ्गात् । द्वितीये दोषमाह-
क्षणिकत्वेति ॥ क्षणिकस्य जन्मतिरिक्तव्यापारो नास्ति । तस्मात्तस्य परमात्मादिमेऽन्यार्थे प्रवृत्ति-
रनुपपन्ना । क्षणिकत्वव्याघातादित्यर्थः ॥ एतेनाऽनन्यः सन्तान इति पक्षो निरस्तः । क्षणिकस्य मेऽक-
रानुपपत्तेः । तस्मात्सहन्तुरसन्तानत्वात् सजातानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ १८ ॥ सहन्तुरमाद्येऽपि सजातोपपत्तिमा-
भामती ।

अस्यद्वाहान्तर्दन्त्यस्य चेतनस्य भोक्तुः प्रशासितुर्वा स्थिरस्य सजातकर्तुरनभ्युपगमात् । कारण-
नित्यासमेद हि विज्ञानं कर्ता भवति । न चान्य प्रतिरेकात्तरेण तद्विन्यासमेद वेदितुमर्हति । न च
स क्षणिकोऽन्य प्रतिरेकक्रात्रानवस्थायो ज्ञानुपगम्यव्यतिरेकानुसहते । अत उक्तम्—स्थिरस्येति ।
यद्युच्येत असमनहिताभ्येव कारणानि कार्यं करिष्यन्ति परस्परानपेक्षाणि, कृन्मत्र समत्राययिना चेतने-
नेयत् आह—निरपेक्षप्रवृत्त्यभ्युपगमे चेति । यद्युच्येत अस्यालयविज्ञानमहकाराखद पूर्वापगनुमघातु,
तदेव कारणाना प्रतिसंज्ञानु भवित्यतीति, तत्राह—आशयस्यापीति । यत् खल्वेक यदि स्थिरमार्थी-
येत ततो नामान्तरैणात्मन । अथ क्षणिक, तत उक्तदोषापत्ति । न च तत्सन्तानस्तस्यान्यत्वे नामान्-
रैणात्माभ्युपगतोऽनन्यत्वे च विज्ञानमेव, तत्र क्षणिकमेवेत्युक्तदोषापत्ति । आशयेतेऽस्मिन् कर्मानुभ-
वामना इत्याशय आलयविज्ञान तस्य । अपि च प्रवृत्तिः समुदायिना व्यापारः । न च क्षणिकाना
व्यापारो युज्यते । व्यापारो हि व्यापारदाश्रयस्तः कारणकश्च लोके प्रसिद्धः । तेन व्यापारता व्याप-
राः पूर्वं व्यापारमभये च भवितव्यम् । अन्यथा कारणत्रायव्ययोरयोमात् । न च समसमययोरस्ति कार्य-
कारणमानः । नापि भिन्नक्रात्रयोरान्तराश्रयमार । तथा च क्षणिकत्वहानिरित्याह—क्षणिकत्वाभ्युप-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ततोऽपि सहन्ता धर्माद्विना म्यादालयविज्ञानसतानो वा । नाऽऽयः । तस्य पूर्ववच्चेतनात्तत्रप्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
स्वतन्त्रे प्रवृत्तिस्तदा धर्मादिप्रवृत्त्यनुपरमा-भोक्षसिद्धिरित्याह—निरपेक्षेति । आलयविज्ञानसन्तान सह-
न्तेति पक्ष प्रवाह—आशयस्येति । आशयेतेऽस्मिन्कर्मनुमत्रानना इत्याशयः सतानस्तस्यापि सता-
निभ्योऽन्यत्पमन-यच वा । द्विमाऽपि दुर्निश्चयान्न तस्य सहन्तुतेत्यर्थः । सत्यन्य-मिथो वा
क्षणिको वा । प्रथमेऽम्बुदुक्तो मोक्षेन नामान्तरैणोक्त स्यादिति मत्वा द्वितीये क्षणिकस्य व्यापारादूर्वं
तत्राह वाऽभावात्कारणत्वाश्रययोरसिद्धिरित्याह—क्षणिकत्वेति । एतेनानन्यत्वमपि प्रसुक्तम् ।
सतानिनामपि क्षणिकत्वेनोक्तस्या व्यापारकारणत्वाद्योगात्तदभिन्नस्य सतानम्यापि तदसिद्धेरित्याह-
नित्यापारत्वादिनि । सहन्तुरभावे फट्टिमहाह—तस्मादिति । यथाकथञ्चिन्नोक्तयात्रा सिध्यति
चेत्त समुदायेनेवाश्रयाऽऽह—समुदायेति ॥ १८ ॥ सजातस्य निमित्तमाश्रय निरस्यति-

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

यद्यपि भोक्ता प्रशासिता वा कश्चिच्चैतनस्संहृता स्थिरो नाभ्युपगम्यते ॥ तथाप्यविद्यादीनामितरेतरकारणत्वाद्दुपपद्यते लोकयात्रा ॥ तस्याञ्चोपपद्यमानायां न किञ्चिदपरमपेक्षितद्वयमस्ति ॥

रत्नप्रभा ।

शक्य निषेधति-इतरेति ॥ कार्य प्रति अयते गच्छतीति-प्रथय कारणम् । अविद्यादिभिरेवा-भामती ।

गमाच्चेति ॥ १८ ॥ इतरेतप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । यद्यपीति । अयमर्थ-भोक्तृत्वो ऽपि प्रतीत्यसमुपादयश्चागमुक्त बुद्धेन 'इदं प्रत्ययस्य' इति । 'उत्पादाद्वा तथागता-नामनुपादाद्वा स्थितैषा धर्माणां धर्मता' । 'धर्मस्थितित्वा धर्मनिषामरुता प्रतीत्यसमुपादानुचोना' इति । अथ पुनरप्यप्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणान्शामवति हेतुनिवृत्तयश्च प्रत्ययोपनिवृत्तयश्च । स पुनर्दिशिरो-वाद्य आप्यानिकश्च । तत्र वाद्यस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य हेतुनिवृत्तयश्च-यदिदं नोत्पादङ्कुरोदुत्पत्तय परात्कान्त-काण्डान्नामो नाडात्प्रमां गर्भात्कुर ग्लूकापुत्र पुत्राकामिति । अमपि जीनेऽङ्कुरो न भवति, यावद-सति पुत्रे कष्ट न भवति । सति तु बीजङ्कुरो भवति, यावत् पुत्रे सति कष्टमिति । तत्र बीजस्य नैव भवति ज्ञानमत्तङ्कुर निर्देवतामीति । अङ्कुरस्यापि नैव भवति ज्ञानमत्त जीनेव निर्देवते इति । एत-यावत्सुखस्य नैव मत्तयह कष्ट निर्देवतामीति । एत कष्टस्यापि नैव मत्तयह पुत्रेणाभिनिर्वर्तनमिति । तस्मादमयपि चैतन्ये बीजादीनामसत्यापि चाप्यस्मिन्नभिष्टानरि कार्यकारणभावनियमो दृश्यते । उक्तो हेतुनिवृत्तयः । प्रत्ययोपनिवृत्तयः प्रतीत्यसमुत्पादस्यो यते । प्रथयो हेतुना समवायः । हेतुहेतु प्रथ-यते हेतुन्तराणीति, तेषामयमानानां मात्र प्रथय । समवाय इति यावत् । यथा पश्या धातूना समवाया-द्वीनहेतुङ्कुरो जायते । तत्र च पृथिवी प्रातुर्बीजस्य गमदृष्ट य करोति यतोऽङ्कुर कठिनो भवति अङ्कुरोर्बीज-स्नेहयति, तेनोत्पादोर्बीज परेषाचयति, यायुग्रातुर्बीजमभिर्हयति यतोऽङ्कुरो बीजाजिर्ग उति, आकाश-धातुर्बीजस्यानारण्यय करोति, क्तुरपि बीजस्य पराणाम करोति, तदेतेषामभिष्टाना धातूनां सम-वाये जीने रोहयङ्कुरो जायते नापया । तत्र पृथिवीगतोर्बीज मत्तय बीजस्य साहस्य करोतीति, यावदतोर्बीज मत्तय बीजस्य परिणाम करोतीति । अङ्कुरस्यापि नैव मत्तयहेतुमि प्रथयैर्निर्वर्तित इति । तथाप्यामिक प्रतीत्यसमुत्पादो द्वाभ्यां कारणान्शामवति हेतुनिवृत्तयश्च प्रत्ययोपनिवृत्तयश्च-तथात्रास्य हेतु-निवृत्तयो यदिदमभिष्टानप्रथया सम्भारा यावत्जातिप्रत्यय जरातरणादीनि । अविद्या चेन्नामभिष्टानैव सम्भारा-अचनिश्चलत् । एत यावत्जाति । जातिश्चेन्नामभिष्टानैव जरातरणारय उदयस्यत् । तत्राभिष्टाना नैव मत्तयह सम्भारानभिनिर्वर्तयामीति । सम्भारागामनि नैव भवति यथमभिष्टाना निर्देवता इति । एत यावत्जात्या अत्रि नैव मत्तयह जरातरणागभिनिर्वर्तयामीति । जरातरणादीनापि नैव भवति यथ जाय-दिभिर्निर्वर्तित इति । अथ च सम्भरिणादिषु मयमचेनेषु चेतनान्तराभिष्टानैवापि सम्भारादीना-मुचति, बीजादिनाम मत्तयचेनेषु चेतनान्तराभिष्टानैवाङ्कुरादीनाम् । इदं प्रतीत्य प्राप्तेऽनुपपन्न-इत्येतावन्नामस्य दृष्ट यावेतनाभिष्टानमयानुत्पत्ते । सोऽवनागामिस्य भती समुत्पादस्य हेतुनि-वृत्तयः । एत प्रथयोपनिवृत्तयः-इत्येतेनोत्पादादशेषानमाना समवायादिति कार्य । एत कापस्य-ज्ञानदिशिरो-न्ययनिर्णयः ।

इतरेतरेति पूर्वोक्तभाष्ये निवृत्तय-यद्यपीति-यस्य सत्त्वात्तदाऽऽत्मना लोकयात्रा न निर्देवताऽऽह-तथाऽपीति । कार्य प्रथयोपनिवृत्तय गच्छतीति प्रथयतास्य हेतुनिवृत्तयस्युपेवेतरेतकारणयदि-स्तुम् । तथाऽपि सत्यास्य निमित्त वा ये, तत्राऽऽ-तस्या चेति । अविद्यादीनामेव तत्रिचित्तग-

ते चाविद्यादयः—अविद्या, संस्कारो, विज्ञानं, नाम, रूपं, पडायतनं,
स्पर्शो, वेदना, तृष्णा, उपादानं,—

रत्नप्रमा ।

यत् सवातसिद्धौ व्यवहारोपपत्तिरित्यर्थः । अविद्यादीनाह—ते चेति ॥ क्षणिकेषु स्थिरत्वमुद्धि-
अविद्या । ततो रागद्वेषमोहाः—संस्कारा भवन्ति । तेष्यो गर्भस्यस्याऽऽद्य विज्ञानम् उत्पद्यते । तस्मा-
च्चाऽऽद्यविज्ञानात् पृथिव्यादिचतुष्टय नामाश्रयत्वात्—नाम—भवति । ततो रूपं सितासितामक
शुकशोणित निष्पद्यते । गर्भस्यकञ्जुद्रुदाद्यस्या—नामरूपशब्दार्थ इति निष्कर्षः । विज्ञान, पृथि-
व्यादिचतुष्टय, रूपत्रेणि, पडायतनानि यस्येन्द्रियजातस्य तत् पडायतनम् । नामरूपेन्द्रियाणां
मियः सयोगः—स्पर्शः । ततः सुखादिका—वेदना । तथा पुनर्वियपतृष्णा । तथा प्रवृत्तिरुपादानम् ।
भाष्यी ।

पृथिवीधातुः काटिन्यं निर्वेयति । अत्रातुः स्नेहयति कामम् । तेजोधातुः कायम्यागितपीते परिपाच-
यति । वायुधातुः कायस्य श्वासादि करोति । आकाशातुः कायस्यान्तः सुषिभोष करोति । यन्तु
नामरूपाङ्कुरमभिनिर्भयति पञ्चविज्ञानकार्यस्युक्त साम्बन्ध च मनोविज्ञान, सोऽयमुच्यते विज्ञानधातुः । यदा
द्याध्यामिकाः पृथिव्यादिनातवो मन्यन्तिरुत्थास्तदा सर्वेषां समवायाद्भवति कायस्योत्पत्तिः । तत्र पृथि-
व्यादिधानानां नेत्र भवति व्य कायस्य काटिन्यादि निर्वेयाम इति । कायस्यापि नेत्र भवति ज्ञानमह-
मेभिः प्रयथैरभिनिर्वर्तित इति । अथ च पृथिव्यादिधातुष्वोऽचेत-
कायस्योत्पत्तिः । सोऽय प्रतीत्यसमुत्पादो दृष्टवान्नात्ययथिनव्यः । तत्रैतथ्येन पदसु धातुषु पैकसज्ञा
पिण्डसज्ञा, नित्यसज्ञा, सुखसज्ञा, सत्त्वसज्ञा, पुण्ड्रसज्ञा, मनुष्यसज्ञा, गार्तुदुद्दिष्टसज्ञा, अहंकारममकार-
सज्ञा, सेयमविद्या ससारानर्थसमारस्य मूढकारणं, तस्यामविद्यायां सत्या मंस्कारा रागद्वेषमोहा निप-
येषु प्रवर्तन्ते । वस्तुवियया विशिष्टविज्ञानं, विज्ञानाच्चत्वारो रूपिण उपादानस्करुधास्तन्नाम, तान्युपा-
दाय रूपमभिनिर्वर्तते । तत्रैक्यमभिसंक्षिप्त नामरूपं निरुच्यते शरीरस्यैव कञ्जुद्रुदाद्यस्या, नाम-
रूपसमिश्रितानीन्द्रियाणि पडायतनं, नामरूपेन्द्रियाणां त्रयाणां सनिपातः स्पर्शः, स्वशब्देदना सुखा-
दिका, वेदनायां सत्या कर्तव्यमेतस्यैव पुनर्मयेत्यव्ययमान तृष्णा भवति । तत उपादानं वाक्याचेश
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

आपेक्षणीयान्तरसम्पत्त्यर्थः । के पुनरविद्यादयस्त्राऽऽह—ते चेति । वक्ष्यमाणमुद्धिस्यपरामर्शो तच्छब्दः ।
क्षणिककार्येषु स्वस्वमात्रेणैषु स्थानित्वसुखमुद्धिरविया । तस्या सत्या संस्कारा रागद्वेषमोहादिषु
भवन्ति । तेष्यो गर्भस्यस्याऽऽद्य विज्ञानमुत्पद्यते । तस्माच्चाऽऽद्यविज्ञानात्पृथिव्यादिचतुष्टयमुपादा-
नकारण नामाश्रयत्वात्तन्म निष्पद्यते । तत्र कारणत्वेन स्वीकृत्य सितासितादिरूपवर्णरसमिनिर्भयते ।
गर्भभूतस्य शरीरस्य कञ्जुद्रुदाद्यस्या नामरूपशब्दाभ्यामत्रागोष्ठा जातेरुच्चरामिनात् । नाम-
रूपसमिश्रितानीन्द्रियाणि पडायतनं पृथिव्यादिनातनः पडायतनानि यस्य करणजातस्य तच्चया ।
नामरूपेन्द्रियाणां मिय सनिपातः स्पर्शः । तत्रः सुखादिका वेदना । तस्या सर्वा कर्तव्य सुख मये
सव्यवसान तृष्णा । ततो वाक्याचेश उपादानम् । ततो मवयम्मात्रमेति मनो धर्मादिः । तत्रेवो
देशेदयो जातिः । जानस्य देहस्य परिपाको जरा । देहनाशो मरणम् । त्रियमाणस्य साधिवद्गम्य
पुत्रादास्तर्दाहः शोकः । तदुच्य हा पुत्रे यादिप्रउपन परिदेवना । शब्दाद्विज्ञानपञ्चकमत्तमसाधुमन
दुःखम् । दुर्मनसा मानम दुःखम् । इतिराष्टौ यथोक्तपरामर्शो । एवजातीयकशब्दो मदमानाष्ट
पञ्चसंप्रसार्यः । अविद्यादिहेतुना जन्मादयस्तद्देतुकाधाविद्यादय इति घटीयन्वदनवत्तमावर्तनमेवानिति

समुदायाधिकरणम्] रत्नप्रभा-मामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (६८७)

भवो, जातिः, जरा, मरणं, शोकः, परिदेवना, दुःखं, दुर्मनस्ते इत्ये-
वज्जातीयका इतरेतरहेतुकास्तौगते समये क्वचित्संक्षिप्ता निर्दिष्टाः,
क्वचित्प्रपञ्चिताः ॥ सर्वेषामप्ययमविद्यादिकलापोऽप्रत्याख्येयः ॥ तदे-
वमविद्यादिकलापेऽपि परस्परनिमित्तनिमित्तिकभावेन घटीपत्रवद-
निशमावर्तमानेऽर्थाऽक्षिप्त उपपन्नसंघात इति चेत् ॥ तत्र ॥

रत्नप्रभा ।

तेन मन्वत्प्रसाङ्गमेति-भवो-र्मादिः । ततो जातिः-देहजन्म । पञ्चस्कन्धममुद्राय इति यावत् ।
जातानां स्कन्धानां परिपाको-जरा । नाशो-मरणम् । त्रियमाणस्य पुत्रादिस्नेहादन्तर्दाहः-शोकः ।
तेन हा पुत्रेयादिप्रलापः-परिदेवना । अनिष्टानुमनः-दुःखम् । तेन दुर्मनस्ता-भानसी व्यथा ।
इतिशब्दो मानापमानादित्रैशम्प्रहार्यैः । न केचन सुगतानामेवाऽविद्यादयः सम्भवाः । किन्तु सर्ववा-
दिनामपीत्याह-सर्वेषामिति ॥ अविद्यादिहेतुका जन्मादयो जन्मादिहेतुकाश्चाविद्यादय इति मियो
हेतुहेतुमद्भावादर्थान् सत्त्वसिद्धिरिति । शब्दाभ्युपमहरति-तदेवमिति ॥ सिद्धा-तमाग व्याचष्टे-तत्रेति ॥

मामती ।

भवति । ततो भवो मन्वत्प्रसाङ्गमेति मयो धर्माधर्मा, तद्वेतुकः स्कन्धप्रादुर्भावो जातिः जन्म । जन्म-
हेतुका उत्तरे जरा मरणादयः । जातानां स्कन्धानां परिपाको जरा । स्कन्धानां नाशो मरणम् । त्रिय-
माणस्य मूढस्य सामिपक्षस्य पुत्रकटत्रादानन्तर्दाहः शोकः । तदुत्थ प्रउपन हा मातः । हा तात । हा
च मे पुत्रकटत्रादीति परिदेवना । पञ्चविज्ञानकार्यसयुक्तमसाप्सुभवत दुःखम् । मानस च दुःख
दौर्मनस्यम् । एवजातीयकाश्चोपायास्त उपप्रेषा गृह्यन्ते । तेषां परस्परहेतुकाः, जन्मादिहेतुका अवि-
द्यादयोऽविद्यादिहेतुकाश्च जन्मादयो घटीपत्रवदनिशमावर्तमानाः सन्तीति तदेतैरविद्यादिभिराक्षिप्तः
संघात इति । तत्रेतदुपपत्ति-तत्र । कुत्रः, उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वादिदि । अयमभिसन्धिः-यत् राउ
हेतुपनिबद्ध कार्य तद्व्यपानरेश हेतुमात्राधीनो वादत्वाद्दुःखता नाम । पञ्चस्कन्धसमुदायस्तु प्रयवोपनि-
बद्धो न हेतुमात्राधीनोपधिः, अपि तु नानाहेतुममनजन्यम् । न च चेतनमन्तरेणान्य- सतिभाषि-
तामि कारणानामियुक्तम् । बीजादकुरोपत्तेरपि प्रयवोपनिबद्धाया त्रिगदाभ्यासितन्येन पञ्चनिश्चिन्त्यात्
पक्षेण च व्यभिचारोद्धारनायामनिप्रसङ्गेन सर्वात्मनोऽद्वैतप्रमङ्गात् । स्यादेतत् । अनपेक्षा एवमप्यस्य-
प्राप्ताः क्षिप्यादयोऽसुखमारम्भन्ते । तेषां तूपसर्गप्रयवशा परस्परममन्यमानम् । न चैकस्मादेव कारणा कार्य-
सिद्धिः किमन्यैः कारणैरिति वाच्यम् । कारणचजानन्तर कार्यापादान् सिद्धमित्येव नास्ति । न चैकोऽपि
तज्कारणसमर्थ इत्यन्य उदासत इति युक्तम् । न हि तं प्रेषान्तो येनेवमालोचयेयुरस्मासु समर्थ एकोऽपि
कार्ये इति ह्यन- मनिनिनेति । किन्तुसर्गप्रयवधीनपरस्परसतिभावोपादा नासुपत्तु नान्यसति-
भातुमीरते । तांश्च सर्वात्मनश्चान् प्रतीय कार्यपरि न नोऽतुमर्हति । न च म्यमिश्रा सर्वे कार्य-

भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मन्वा निर्दानिष्ट-इत्येतेति । अविद्यादीनां सत्त्वमेव कथमविद्यासम्बन्धेऽपि ताराभ्यामुक्तगतत्त्वं भोग-
तानां प्रसिद्धमिषाह-सौमगत इति । न केचन नेयामे प्रसिद्ध किन्तु मन्वादिनामपीत्याह-सर्व-
पामिति । अस्तुमभिसन्धिप्रयवस्थाने सर्वेभ्यश्चकार्यामिद्वितीया भावः । अविद्यादीनां मियो निमित्तमेभि-
तिरुत्पेदपि कुत्र- सत्त्वानिमित्तविद्यासम्बन्धेऽपि-तदेवमिति । अविद्यादिषु सत्त्वताभावे न मियवती-
त्यनुपपत्त्या तदाश्वे तदाश्रयः सर्वव्यवहारे निर्वाहार्थः । मिनातमागमनकार्या-तत्रेति । एव

समुदायाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (६८९)

किमद्ग पुनः क्षणिकेष्वणुषु भोक्तृरहितेष्वश्रयोश्रयिष्ठेषु वाभ्यु-
पगम्यमानेषु सम्भवति ॥ अथायमभिप्रायः-अधिष्ठादय एव संघा-
तस्य निमित्तमिति ॥ कथं तमेवाश्रित्यात्मानं लभमानास्तस्यैव
निमित्तं स्युः ॥ अध मन्यसे संघाता एवानादौ संसारे सन्तत्यानुवर्त-
न्ते । तद्वाश्रयाश्चाधिष्ठादय इति । तदापि संघातात्संघातान्तरमुत्प-
द्यमानं नियमेन वा सदृशमेवोत्पद्येत, अनियमेन वा सदृशं विस-
दृशं वोत्पद्येत ॥ नियमाभ्युपगमे मनुष्यपुद्गलस्य देवतिर्यग्योनिनारक-

रत्नप्रभा ।

मिथाह-किमिति ॥ आशयाश्रय मत्प्रत्ययान्तं तद्व्यञ्जेतिवचनं । आशयाश्रयिव्यञ्जेतिवचि पाठे
उपकारार्थोपकारकत्वव्यञ्जेतिवचनं । द्वितीयं शङ्कते-अथायमिति ॥ सत्प्रत्ययाऽनियमादीनां चोत्पत्तौ
अन्योन्याश्रयः स्यादिति दूषयति-कथमिति ॥ स्वामात्रिकः एवैव सत्प्रत्ययां हेतुहेतुमद्भावेन प्रमाहो
न सदृशत्वरमपेक्षते, पूर्वसत्प्रत्याश्रया अधिष्ठादय उत्तरसत्प्रत्याश्रया इति नात्वोन्याश्रययोऽन्योन्या-
शङ्कते-अय मन्यसे इति ॥ स्वभावस्य नियमानियमवधारणसिद्धान्तापाठ स्यादिति परिहाराय ।
भामती ।

भोक्तृव्यभिष्टातार चेतनमन्तरण न समवति, किमद्ग पुनः क्षणिकेषु मात्रेषु । भोक्तृभोगेनानि कदाचिदा-
श्रयिष्ठेन संघातः, स तु भोक्तापि नास्तीति दूरोत्सारितम् दर्शयति-भोक्तृरहितेष्विति । अत्र च ब्रह्म
उपकारार्थोपकारकत्वात् न स्यात् । कार्य जनयति । न च क्षणिकरूपेण उपकारार्थोपकारकभावेऽस्ति, मान-
स्योपकारानास्त्वदात् । क्षणस्याभेदात्तदनुपपत्तौ नोपत्त्वात्सम्भवात् । काष्ठभेदेन वा तदुपपत्तौ क्षणिक-
त्वव्याघातात् । तद्विदमाह-आश्रयाश्रयिष्ठेषु चेति । अथायमभिप्राय इति । यदा ऽपि प्रय-
योपनिबन्धनः प्रतीत्यसमुत्पादो भवेत्तदा चेतनोऽभिष्टाताऽपेक्षेतापि, न तु प्रययोपनिबन्धनोऽपि तु हेतु-
पनिबन्धनः । तथा च एतन्मभिष्टाता । हेतुः स्वभावत एव कार्यसत्प्रत्ययं वरिष्यति भेदश्च इति मात्र ।
अस्तु तावद्यथा वेत्तद्विदो कार्य नोपजायत इति, अन्योन्याश्रयप्रमद्भोऽस्मिन् पत्र इत्याद्यवगमाह-कथं
सम्भवेति । मद्रति प्र ययोपनिबन्धन प्रतीत्यसमुत्पादमाहाय चोदयति-अय मन्यसे संघाता एवेति ।
अन्वितरा अथि हि भावाः सदा सहजा एतेदयन्ते व्ययने च । न पुनानिष्ठातोऽपिद्विताः केनचित्
पुर्णानियते । तथा च एतन्म सदृश चेतनेनेति भाव । अनादौ इति परस्परश्रय निवर्तयति । तत्र
तदिकत्वस्य दूषयति-तदापि संघातादिति । म गच्छ सत्प्रत्ययनिवर्तनी धर्मोऽन्तोत्प सम्भारगत्तानो
व्यापक गुणानु त्वे जनयतागन्तुक कचनान्तासाय एत एव जनयेत्, आमाय वा । अनामायजनने
अनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सत्प्रत्यापत्तेर्निमित्तं किञ्चिदियुक्तमित्यर्थः । हेतुनिरु-वापमविना मूर्चिमाह-किमिति । अदृशप्रयक-
दृष्टान्तिपपाह-आश्रयेति । आश्रयाश्रयिव्यञ्जेतिवचि पाठे त्वसत्प्रत्ययव्यञ्जेतिवचनं । मितं
दृष्टेषु स्योदित्यभाषेण पुनः मत्प्रत्यापत्तेर्निमित्तं न किञ्चिदपेक्षेत् । द्वितीयं शङ्कते-अथेति ।
प्राप्तसाधयेन प्रमाह-कथमिति । पूर्वसत्प्रत्यापत्तानामुत्पत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तौ सत्प्रत्यापत्तौ सत्प्रत्यापत्तौ
नान्योन्याश्रयः । न च मत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः
अथेति । तत्र दूषयति निवर्तयति-तदाऽस्तीति । सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः
निवर्तयति-तदाऽस्तीति । सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः
तथा च पूर्वो मत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः
सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः सत्प्रत्यापत्तेः

१ आशयाश्रयव्यञ्जेतिवचनम् ।

प्राप्त्यभावः प्राप्तुयात् ॥ अनियमाभ्युपगमेऽपि मनुष्यपुद्गलः कदाचित्क्षणेन हस्ती भूत्वा देवो वा पुनर्मनुष्यो वा भवेदिति प्राप्तुयात् ॥ उभयमभ्युपगमविरुद्धम् ॥ अपि च यद्भोगार्थस्संघातः स्यात्, स नास्ति स्थिरो भोक्तेति तदाभ्युपगमः ॥ ततश्च भोगो भोगार्थ एव । स नान्येन प्रार्थनीयः ॥ तथा मौक्षो मौक्षार्थ एवेति मुमुक्षुणा नान्येन भवितव्यम् ॥ अन्येन चेत्प्रार्थ्यतोभयं भोगमोक्षकालावस्थायिना तेन भवितव्यम् ॥ अवस्थायित्वे क्षणिकत्वाभ्युपगमविरोधः ॥ तस्मादितरेतरोत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वमाविद्यादीनां यदि भवेद्भवतु नाम न तु संघातः सिद्ध्येत् ॥ भोक्तृभावादित्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ॥ २० ॥

उक्तमेतदविद्यादीनामुत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वाच्च संघातसिद्धिरस्तीति ॥

रत्नप्रभा ।

पूर्वति गलति चेति पुद्गलः—देहः । किञ्च भोक्तुः क्षणिकत्वपक्षे भोगापवर्गव्यवहारोपि दुर्वट इत्याह—अपि चेति ॥ यो यदिच्छति स तत्काले नास्ति चेद् इच्छा व्यर्था । अस्ति चेत् क्षणिकत्वमङ्ग इत्यर्थः । प्रहन सनातनिरासमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ द्विविधो हि कार्यसमुत्पादः सुगतसम्मतः—हेत्वर्धीनः, कारणमुदायावीनश्चेति । तत्राऽविघातः सम्कारः, ततो विज्ञानमित्येव रूपः—प्रथमः । पृथिव्यादिसमुदायात्कार्थं इत्येव द्वितीयः । तत्र—आद्यम् अङ्गीकृत्य द्वितीयः सनातकर्तृभावेन दूषितः । सम्प्रति आद्यं दूषयति मृतकारः—उत्तरेति ॥ क्षणिकोऽर्थः—मामवी ।

सदेव नुपट्टये जनयेत्, समर्थस्थानपेश्रम्याक्षेपायोगात् । आसाद्य जनने तदासादनकारण प्रेश्रानानभ्युपेयः । तथा च न प्रथयोपनिष्पन्नः प्रतीत्यममुत्पादः । तस्मादनेनागन्तुकानपेक्ष्य मघातमदानस्यैव सदृशजनने विसदृशजनने वा म्रमाव आम्नेयः । तथा च माय्योक्त दूषयामिति । अपि च यद्भोगार्थः संघातः स्यादिति । अप्रानभोगो हि भोगार्था भोगमाप्तुकामन्तभावेन प्रवर्तत इति प्रयात्मनिदम् । सेव प्रवृत्तिर्भोगादन्वमित्त्वं स्थिरे भोक्तारं भोगतत्त्वा मनम्पयय्यापिचि कल्प्यते नास्थिरे । न च भोगादनन्वमित्त्वं । न हि भोगो भोगाय कर्तते नाप्यन्वो भोगान्त्वयस्य । एव मोक्षेऽपि दृष्टयम् । तत्र मुमुक्षुमुमुक्षुं चेत् स्थिरान्तर्यायेयाना तदानुपेतहानम्, अर्थये वा प्रवृत्तप्रसङ्ग इत्यर्थः । न तु संघातः सिद्ध्येद्रोक्त्रभावादिति । भोक्तृभावेन प्रवृत्त्यनुपपत्तेः कर्तृभावात् । ततः कर्ताभावात्संघातसिद्धिरित्यर्थः ॥ १९ ॥ उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् । पूर्वमूत्रेण सगतिगस्याह—उक्तमेतदिति ।

आनन्दगिरि—न्यायनिर्णयः ।

वेनायस्यस्यामाह—अनियमेति । उभयप्रेषार्थेन शक्तिरा निरस्यति—उभयमिति । न केव मत्रात्तदुपपत्त्या क्षयरादानुपपत्तर्भावापवर्गव्यवहारानुपपत्तेश्चेत्याह—अपि चेति । क्षयवादेऽपि मुमुक्षुणा भोगो मुमुक्षुणा मोक्षश्चार्थेनोर्था तदुक्तो भोगापवर्गव्यवहारानिहितस्तत्राऽऽह—यदिति । अभ्युपगमकत्वाद्—ततश्चेति । भोगे दर्शित न्याय मोक्षेऽतिदिशति—तयति । विपक्षे दण्डमाह—अन्येनेति । मुमुक्षोर्मुमुक्षोर्वा काउदयव्यापित्तमाशब्दाऽऽह—अवस्थायित्व इति । परिहारभागतात्पर्यमुपपत्तिरिति तस्मादिति ॥ १९ ॥ उपेयवादिनादीनां त्यजति—उत्तरेति । पूर्वमूत्रेण सगतिगस्याह—उक्तमेतदिति । अनिवादीनां विधो हेतुमुपेय मत्रातामिदिरिक्ता सप्रपन्वोन्वहेतुचरति नेति वृत्त-

तदपि तत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वं न सम्भवतीतीदमिदानीमुपपाद्यते ॥ क्षण-
भङ्गवादिनोऽयमभ्युपगमः-उत्तरस्मिन् क्षणे उत्पद्यमाने पूर्वक्षणो निरु-
ध्यत इति ॥ न चैवमभ्युपगच्छता पूर्वोत्तरयोः क्षणयोर्हेतुफलभावश्श-
क्यते सम्पादयितुम् ॥ निरुध्यमानस्य निरुद्धस्य वा पूर्वक्षणस्याभाव-
प्रस्तत्त्वाद्दुत्तरक्षणहेतुत्वानुपपत्तेः ॥ अथ भावभूतः परिनिष्पन्नावस्थः
पूर्वक्षण उत्तरक्षणस्य हेतुरित्यभिप्रायः ॥ तथापि नोपपद्यते-भावभूतस्य
पुनर्व्यापारकल्पनायां क्षणान्तरसम्बन्धप्रसङ्गात् ॥ अथ भाव एवास्य
व्यापार इत्यभिप्रायः ॥ तथापि नैवोपपद्यते-हेतुस्वभावानुपरक्तस्य

रत्नप्रभा ।

क्षण इत्युच्यते । निरुध्यमानत्वं-विनाशकमान्निव्यम् । निरुद्धत्वम् अर्थात् नम् । ननु कार्यकाळे विनाशव्या-
प्तवेऽपि पूर्वक्षणे सत्त्वात् क्षणिकार्यस्य हेतुत्वमनमिति शङ्कते-अथ भावेति ॥ सङ्घ इत्यर्थः । किं
हेतोरुत्पत्तिरितं कार्योत्पादनाद्यो व्यापारः अननिरिक्तो वा नाद्यः-इत्युक्त्वा द्वितीयं शङ्कते-अथेति ॥
भावः उत्पत्ति । उक्तं हि-“भूतिर्येषा क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते” इति । येषां क्षणिकभावानां या
भूतिः सैव क्रिया कारकत्वार्थे । नष्टस्यापि निमित्तत्वं स्याद्व्योपादानस्यम् । तथा च घटादेर्घटादि-
काशमत्त्वे घटाद्यनुपपत्ति । सत्त्वं च क्षणिकत्वादिरेति परेहरति-तथापीत्यादिना ॥ प्रथम-
भामती ।

हेतुपनिबन्धन प्रतीत्यसमुत्पत्तिसमुपेत्य प्रथमोपनिबन्धन प्रतीत्यमुत्पादो दूषित । मन्ति हेतुपनिब-
न्धनमपि त दूषयतीत्यर्थः । दूषणमाह-इदमिदानीमिति । निरुध्यमानस्येति । न नापदेशेपिक-
षत्रोपकारणान्निव्य निरुध्यमानता स्वीक्रियते वैनाशिकेकारण विनाशमभ्युपगच्छन्निष्पन्नानुप-
त्तमादिनाशप्रस्तात्मचिरनिरुद्धत्व निरुध्यमानता वक्तव्यम् । निरुद्धत्व च चिरनिरुद्धत्व निश्चितं, तथा
चोभयोरेष्यमात्रप्रस्तात्त्वाद्देतु नानुपपत्ति । शङ्कते-अथ भावभूत इति । कारणस्य हि कार्योत्पादात्
प्राग्वत्सत्ताऽर्थवती न कार्यकाळा, तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तस्मिन्कार्योपा, सत्ताया अनुसयोगादिनि-
मातः । तदेतन्नोक्तदृष्ट्या दूषयति-भावभूतस्येति । भूता न्यायुप माता प्रायेण हि कार्योत्पन्नो
लोक इत्यन्ते । तथा च स्थिरत्वम्, इतरथा तु लोकरितो इति । पुन शङ्कते-अथ भाव एवेति ।
यथाह-“भूतिर्येषा क्रिया सैव कारकं सैव चोच्यते” इति । मन्ते व्यापाराना तथापि क्षणिकस्य
न कारणत्वमिवाह-तथापि नैवोपपद्यते अगिम्भ कारणमात्र । घृ मूर्त्तारणा ि घटादयश्च स्व-
कादयश्च मूर्त्तुर्गीतमानोऽनुभूयन्ते । यदि च न कार्यमग्रे कारण मन् कथ तेषा तदा मन्तानुपपत्ति ।
न च कारणसादृश्य कार्यस्य न तु तादात्म्यमिति शङ्कम् । अमन्ति कश्चित्स्वभावानुगमे सादृश्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निद्रासुरमित्यर्थः । अविशदीनामन्वोत्पत्तिनिवृत्तसंपोग कृत् परत्मानुपपत्ति-भ्रूणेति । तत्रानुपपत्ति
प्रतिज्ञानां-न चेति । काऽनानुपपत्तिरे वाराय दूर्ध्वगस्योत्पादनं वाराय समनन्तगस्य वा राम-
त्तादृश्ये वेति निरुत्पादाऽऽय प्रत्याह-निरुध्यमानस्येति । अचिरनिरुद्धे निरुध्यमानस्यम् । निगे दे-
तुमानिष्ठानुगमादिस्त्वन् चिरनिरुद्धत्वम् । क मन्तरनुत्पादयति-अथेति । स्यापि । धर्मात्पत्ति-
पगिनिष्पत्तेति । कारणस्य कार्योत्पत्तिः सत्ताऽर्थवती न कार्योत्पत्ते तदा कार्यस्य सिद्धत्वेन तदर्थ-
सत्तानुपयोगोत्पादिनि मात । तत्रापि कार्यकारणसन्निधिरे वार-तथाऽपीति । कथ कारणोत्पादा-
दन धर्मे स्वस्य वा । नाऽऽय इवाह-भावेति । कल्याणमात्र-अथेति । तत्रापि हेतुत्वस्य न
समाने वाह-तथाऽपीति । कथ हेतुत्वस्य कार्योत्पत्तिरे तदपि वा । तत्र प्रथम प्रत्याह-हेतुत्वनि ।

फलस्योत्पत्त्यसम्भवात् ॥ स्वभावोपरागाभ्युपगमे च हेतुस्वभावस्य फल-
कालावस्थायित्वे सति क्षणभङ्गाभ्युपगमत्यागप्रसङ्गः ॥ विनैव वा
स्वभावोपरागेण हेतुफलभावमभ्युपगच्छतस्सर्वत्र तत्प्रातेरतिप्रसङ्गः ॥
अपि चोत्पादनिरोधो नाम वस्तुनस्स्वरूपमेव वा स्याताम् । अवस्था-
न्तरं वा वस्तुन्तरमेव वा ॥ सर्वथापि नोपपद्येते ॥ यदि तावद्वस्तुन-
स्स्वरूपमेवोत्पादनिरोधो स्यातां, ततो वस्तुशब्द उत्पादनिरोधशब्दो
च पर्यायाः प्राप्तुयुः ॥ अथास्ति कंश्चिद्विशेष इति मन्येत-उत्पाद-
निरोधशब्दाभ्यां मध्यवर्तिनो वस्तुन आद्यन्ताख्ये अवस्थे अभिलष्येते
इति ॥ एवमप्याद्यन्तमध्यक्षणत्रयसम्बन्धित्वाद्द्वस्तुनः क्षणिकत्वाभ्युपग-
महानिः ॥ अथात्यन्तव्यतिरिक्तावेवोत्पादनिरोधो वस्तुनस्स्यातामधम-
हिषवत् ॥ ततो वस्तुत्पादनिरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनश्शाश्वतत्व-
प्रसङ्गः ॥ यदि च दर्शनादर्शने वस्तुन उत्पादनिरोधो स्याताम् ॥
एवमपि द्रष्टृधर्मा तौ न वस्तुधर्माविति वस्तुनश्शाश्वतत्वप्रसंग एव ॥
तस्मादप्यसङ्गतं सौगतं मतम् ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।

क्षोक्तदोष द्रढयति-विनैवेति ॥ वस्तुनो जन्मध्वसानिरूपणाच्च न क्षणिकत्वमित्याह-अपि चेति ॥
तयोः स्वरूपत्वे यस्तुन्यन्तर्मासात् वस्तुनोऽनाद्यन्तत्वमि यदि द्रष्टव्यम् । द्वितीय शङ्कते-अथा-
स्तीति ॥ विशेषमेवाह-उत्पादेति ॥ दूषयति-एवमपीति ॥ ताम्या संसर्गे । वस्तुनः क्षणिकत्व-
भङ्गः स्यात् । संसर्गे एव नास्तीति तृतीयकल्पम्-उत्पाद्य दूषयति-अथात्यन्तेति ॥ २० ॥ सूत्र

भामती ।

प्यनुपपत्तेः । अनुगमे वा तदेव कारण, तथा च तस्य कार्यतादात्म्यमिति सिद्धमक्षणिकत्वमित्यर्थः ।
सर्वाया वैदक्ष्ये तु हेतुफलभावस्तनुव्युत्पादावपि प्राप्त इत्यतिप्रसङ्ग इत्याह-विनैव वेति । न च तद्भाव-
मात्रो निवामकः, तस्यैकरिण् क्षणेऽशक्यप्रवृत्त्यात्, सामान्यस्य चाकारणत्वात् । कारणत्वे वा क्षणिक-
त्वहानेरस्मत्प्रकृपातप्रसङ्गाच्चेति भावः । अपि चोत्पादनिरोधयोर्निरूप्यत्रयेऽपि वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्ग
इत्याह-अपि चोत्पादनिरोधो नामेति । पर्यायत्वात्पादनेऽपि नित्यत्वात्पादन मन्तव्यम् । वस्तुत्पाद-
निरोधाभ्यामसंसृष्टमिति वस्तुनः शाश्वतत्वप्रसङ्गः । समर्थेऽप्यसत्ता समर्गानुपपत्तेः । मत्वाभ्युपगमे

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तदनुपपत्तेऽपि तद्भावे हिषवद्विन्ययोरपि तद्भावः स्यादिति भावः । कल्पान्तर दूषयति-स्वभावेति ।
प्रथमपक्षोक्तदोष प्रपञ्चयति-विनैवेति । न च कार्यस्य कारणसादृश्य तन्निर्गमक किञ्चिद्वाप्यनुगमामात्रे
तस्यैवासमभावेति भावः । इतश्च क्षणसादासिद्धिरित्याह-अपि चेति । तदेव वस्तुमुत्पादनिरोधो प्रेरा
पिकल्पयति-उत्पादेति । पक्षत्रयेऽपि वस्तुनो नित्यत्वप्रसङ्गाच्च क्षणिकत्वेत्याह-सर्वथेति । तत्राऽऽद्य-
मन्य वस्तुनो नित्यत्वं प्रमत्तव्यक्षणिकत्वासिद्धिमाह-यदीति । द्वितीयेऽपि क्षणिकत्वासिद्धिमाह-यस्य-
माह-अथेत्यादिना । तमेव विशेषे दर्शयति-उत्पादेति । तृतीयमन्य क्षणिकत्वासिद्धि सुट्टयति-
अथेति । प्रकारान्तरमाशय्य प्रत्याह-यदीति । उत्पादनिरोधोऽपि निमित्तत्वे फलमाह-तस्मादिति ।
सत्तात्म्य हेतुफलत्वस्य चामिद्विरपिशब्दार्थः ॥ २० ॥ किञ्चामिति फलहेनो फलमुपपत्ते सत्त्वे

असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ॥ २१ ॥

क्षणभंगवादे पूर्वक्षणो निरोधप्रस्तत्वात्त्रोत्तरस्य क्षणस्य हेतुर्भवतीत्युक्तम् ॥
अथासत्येव हेतो फलोत्पत्तिं श्रूयात् ॥ ततः प्रतिज्ञोपरोधः स्यात्, चतु-
र्विधाह्नेतुप्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इतीयं प्रतिज्ञा हीयते ॥ निर्हेतु-
कायां चोत्पत्तावप्रतिबन्धात्सर्वं सर्वत्रोत्पद्येत ॥ अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं याव-
त्तावदवतिष्ठते पूर्वक्षण इति श्रूयात् ॥ ततो यौगपद्यं हेतुफलयोः
स्यात् ॥ तथापि प्रतिज्ञोपरोध एव स्यात्-क्षणिकाः सर्वे संस्कारा
इतीयं प्रतिज्ञोपरुध्येत ॥ २१ ॥

रत्नप्रभा ।

व्याख्यातु इत् स्मारयति-क्षणभङ्गेति ॥ किं कार्योत्पत्तिर्निर्हेतुका सहेतुका वा । आद्ये प्रतिज्ञाहा-
निरिस्थाह-अथाऽसत्येवेत्यादिना ॥ विषयकरणमत्कारिसंस्काराध्वरुषिधा हेतवः । ताव प्रतित्य
प्राप्य चित्त रूपादिविज्ञान, चैत्ताधित्वात्तदा सुप्तादयश्च, जायन्त इति प्रतिज्ञार्थः । यथा-नीउभि-
ज्ञानस्य नीउ वस्तु आश्रमनप्रत्ययो विषयः । चक्षुः करणम् अविप्रतिप्रत्यय, सहकारिप्रत्यय आगेरु ।
समन्तरपूर्वप्रत्यय-संस्कारः, इति भेदः । प्रतिज्ञाहानिपुरुषदोषमुक्त्वा वस्तुदोषमप्याह-निर्हेतुकायाश्चेति ॥
सहेतुकरवपक्षेऽन्वयिकारणस्य मृदादेः कार्यसदभावपक्ष्या क्षणिकत्वप्रतिज्ञाहानिरिति सूत्रेण व्याचष्टे-
अथोत्तरक्षणेत्यादिना ॥ सम्बन्ध क्रियन्त इति-संस्काराः । आद्यन्तवन्तो भावा इत्यर्थे ॥ २१ ॥

भामती ।

शाश्वतत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । शेष निगदव्याख्यातम् ॥ २० ॥ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यम-
न्यथा । नीउभासस्य हि चित्तस्य नीउदाश्रमनप्रत्ययानीउकारता । समनन्तरप्रत्ययानुपूर्वविज्ञाना-
द्वोषरूपता । चक्षुषोऽधिवृत्तिप्रत्ययाद्वृत्तप्रहणप्रतिनियमः । आलोकात्मककारिप्रत्ययादेतो स्पष्टार्थता ।
एवं सुप्तादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नहेतुज्ञानां चकार्येनाग्येव कारणानि । तेव प्रतिज्ञा चतुर्विधा
हेतु प्रतीत्य चित्तचैत्ता उत्पद्यन्त इत्यभासकारणत उपरुध्येत । अथोत्तरक्षणोत्पत्तिं यावदवतिष्ठत
इति । उत्तरित्करवपमानाज्ञासदभित्ता, तथा च शक्तिरूपानिर्गति प्रतिज्ञाहानिः ॥ २१ ॥

आनन्दगिरौष-न्यायनिर्णय ।

वेति रिक्तव्याऽऽद्य दूषयति-असतीति । सूत्र व्याकृतुं तत् कीर्तयति-क्षणोति । तर्हि पूर्वभङ्गस्योत्त-
रक्षणकारणत्वं ना भूतार्हे पूर्वशगाभावाद्दोषलक्षणस्योत्पत्तिरुद्भावो सति वा । नाऽऽद्य । 'नास्तलो-
ऽऽष्टधात्' इति यद्वपमागत्वात् । द्वितीयमनुबन्धि-अथेति । निर्हेतुक्रुत्तोर्यात् प्रयाह-तत इति ।
प्रतिज्ञोपरोध इतिरप्यति-चतुर्विधानिति । आश्रमनप्रत्यय-समनन्तरप्रत्ययोऽऽश्रमनप्रत्यय आगेरुपेति
चतुर्विधा हेतवस्याश्रमनप्रतीत्य प्राप्य चित्त चैत्ताश्च तदभित्ताः सुप्तादयो जायन्ते । तत्र नीउभासस्य
चित्तस्य नीउदाश्रमनप्रत्ययानीउकारता । समनन्तरप्रत्ययानुपूर्वविज्ञानाद्वोषरूपता । चक्षुषोऽधिवृत्ति-
प्रत्ययाद्वृत्तप्रहणप्रतिनियमः । आगेरुदेतो स्पष्टता । सुप्तादीनामपि चैत्तानां चित्ताभिन्नानाग्येव
चकारि कारणानि । तेव प्रतिज्ञा निर्हेतुक्रुत्तोर्यात् वाज्येनेत्यर्थे । तत्रोत्तरक्षणोत्पत्तिं यावदवतिष्ठत-
निर्हेतुकायां चेति । अन्यथेति सूत्रादयं शक्यत्वेन व्याकरोति-अथेति । तथा च न प्रतिज्ञोपरो-
धातिप्रसङ्गादिनि शेषः । उत्पत्तेरवपमानाभेदमन्युपसन्न प्रति सूत्रादयोरुत्तरकार-तत इति । यौग-
पद्योपरोधमेव हा निस्तदाऽऽद्य-नथाऽपीति । पूर्वसद्वत् प्रतिज्ञोपरोधो नास्ति-वास्तव्याऽऽद्य-क्षणिकता
इति । आद्यन्तवन्तो भावाः संस्काराः । अतिक्रयन्तो समुद्भवन्त इति व्युत्पत्ते ॥ २१ ॥ समुदायस्य

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ॥ २२ ॥

अपि च वैनाशिकाः कल्पयन्ति-बुद्धिबोधं त्रयादन्यत्संस्कृतं, क्षणिकं चेति ॥ तदपि च त्रयं-प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावाकाशं चेत्याचक्षते । त्रयमपि चेतदवस्त्वभावमात्रं निरुपाख्यमिति मन्यन्ते ॥ बुद्धिपूर्वकः किल त्रिनाशो भावानां प्रतिसंख्यानिरोधो नाम भाष्यते । तद्विपरीतोऽप्रतिसंख्यानिरोधः ॥ आवरणाभावमात्रमाकाशमिति ॥ तेषामाकाशं परस्तात्प्रत्याख्यास्यति ॥ निरोधद्वयमिदानीं प्रत्याचष्टे-प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरप्राप्तिरसम्भव इत्यर्थः ॥ कस्मात् ॥ “अवि

रूपप्रमा ।

एवमाद्यमूत्राभ्यां समुदायो निरस्त । उत्तरमूत्राभ्यां कार्यकारणमात्रक्षणिकत्वे निरस्ते सम्प्रति तदभिमतं द्विविधं त्रिनाशं दूषयति-प्रतिसंख्येति ॥ संस्कृतम्-उत्पाद्यम् । बुद्धिबोधं प्रमेयमात्रम् । त्रयास्तुच्छरूपादन्यदित्युक्तम् । किं तत्रयं, तदाह-तदपीति ॥ निरुपाख्यं निस्वरूपम् । प्रतिसंख्या-सन्त मात्रमसन्त करोमीत्येवमरूपा-संख्या-बुद्धि-प्रतिसंख्या तथा निरोध कस्यचिद्भावस्य भवति । अबुद्धिपूर्वकस्तु स्तम्भादीनां स्वस्वमगुराणामित्याह-विपरीत इति ॥ परक्रियामुक्त्वा सूत्रव्याचष्टे-तेषामिति ॥ भावाः-सन्तानिन । सन्तानो नाम-भाषाना हेतुफलभावेन प्रमाह । तस्मिन् सन्ताने चरमक्षण क्षणान्तर करोति वा न वा, आद्ये चरमत्वव्याधान । सन्तानानि छेदात् । द्वितीये चरमस्यासत्त्वप्रमद् । अर्थक्रियाकारित्व सत्त्वमिति तत्सिद्धान्तात् । चरमस्याऽसत्त्वे भावती ।

प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् । भावप्रतीपा सरथा बुद्धि प्रतिसंख्या, तथा निरोध-प्रतिसंख्यानिरोध । सन्तमिममसन्त करोमीत्येवमाकारता च बुद्धेर्भावप्रतीपत्वम् । एतेनाप्रतिसंख्यानिरोधोऽपि व्याख्यात । सतानगोचरो वा निरोध, सतानिक्षणगोचरो वा । न तानसतानस्य निरोधः समयति । हेतुफलभावेन हि व्यभिचयता सतानिन एवोदयव्यवर्माण सतान । तत्र बोधमानस्य सतानो यन्निरोधात्सतानोच्छेदेन भवति य, स किं फल किञ्चिदारभते न वा । आरभते चेत्, नान्य । तथा च न सतानोच्छेदः । अनारम्भे तु मयेदन्य स, किंतु स्यादमन्, अर्थक्रियाकारिताया सत्तालक्षणस्य विहात् । तदसत्त्वे तन्ननरुमत्पसवचनरूपासदित्यनेन रूपेणासन्त सर्व एव सतानिन इति तत्सतानो नितरामसञ्चिति कस्य प्रतिसंख्या निरोधः । न च समागता सतानिना हेतुफलभाव सतान, तस्य विमभागोपादौ निरोध, विमभागोत्पादक एव च क्षण सतानम्यान्य । तथा सति रूपविज्ञानप्रमाहै आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

कार्यकारणमात्रस्य क्षणिकत्वस्य चासिद्धिरुक्ता सप्रथम्युपगमन्तर प्रत्याह-प्रतिसंख्येति । सौगतमतसागत्ये सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह-अपि चेति । तदेव बल तन्मतमनुमापते-वैनाशिका इति । सष्टतमुत्पाद्य त्रयादन्यदित्युक्तम् । किं तत्रयं तदाह-तदपीति । तस्यापि क्षणिकत्वाद्बोधाद्यत्वाच्च नान्यत्प्रतियोगिनिमित्तवशक्याऽऽह-त्रयमपीति । यन्तुप्रतियोगिकान्यत्त्वं वस्तुन्तरमप्यापीत्याशस्योक्तम्-अभविषीति । अभावस्यापि प्रतियोगिद्वारा योपापत्तमि-वाशक्याऽऽह-निरुपाख्यमिति । प्रतीपा सत्या प्रतिसंख्या सन्तमिममसन्त करोमीति धीन्तया निरोधस्तुवेति युत्पादयति-बुद्धीति । मन्भादीनां प्रतिसंख्या म्यारसिने त्रिनाश इत्यप्रतिसंख्यानिरोध व्याचष्टे-तद्विपरीत इति । आवरणाभावमप्यहं शब्दद्वयव्यवच्छेत्तु मात्रपदम् । पश्याम्युपगममुक्त्वा सूत्रविषय पारशिनष्टि-तेषामिति । तावप्युक्त्वा प्रतिसंख्या विमत्रते-प्रतिसंख्येति । तत्र प्रथमं हेतुमाह-कस्मादिति । हेतु व्याख्यात

च्छेदात्" । एतौ हि प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधौ सन्तानगोचरौ वा स्यातां भावगोचरौ वा ॥ न तावत्सन्तानगोचरौ सम्भवतः । सर्वेष्वपि सन्तानेषु सन्तानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन सन्तानविच्छेदस्यासम्भवात् ॥ नापि भावगोचरौ सम्भवतः । न हि भावानां निरन्वयो निरुपाख्यो विनाशः सम्भवति ॥ सर्वास्वप्यवस्थासु प्रत्यभिज्ञानबलेनान्वय्यविच्छेददर्शनात् ॥ अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वप्यवस्थासु क्वचिद्वृष्टेनान्वय्यविच्छेदेनान्यत्रापि तदनुमानात् ॥ तस्मात्परपरिकल्पितस्य निरोधद्वयस्यानुपपत्तिः ॥ २२ ॥

रत्नप्रभा ।

पूर्वोपपत्त्यप्रसङ्गः । अर्थक्रियाशून्यत्वात् । तस्मात्सन्तानस्याविच्छेदासम्भवात्निरोधप्राप्तिरित्याह-
न तावदिति ॥ न द्वितीयः-इत्याह-नापीति ॥ षट्कपालचूर्णायनस्थासु सेष मृदिति प्रत्यभिज्ञानाद-
न्यवभासस्य मृदादेर्नात्यन्तिकविनाश इत्यर्थः । वीजस्याङ्कुरादियु प्रत्यभिज्ञानादर्शनादन्यविनो विच्छेद
इत्यत आह-अस्पष्टेति ॥ अङ्कुरादयः, अनुस्यूतान्यविभासस्थाः, कार्यत्वात्, पटवदित्यन्वयपरिच्छेदनि-
भामती ।

रसादिविज्ञानोत्पत्तौ सतानोच्छेदप्रसङ्गः । कथञ्चित्सारूप्ये वा प्रिसमागंऽयन्तत सत्तया तदस्मिन्नि न
सतानोच्छेदः । तदनेनाभिमतिनाह-सर्वेष्वपि संतानेषु संतानिनामविच्छिन्नेन हेतुफलभावेन संता-
नविच्छेदस्यासंभवादिति । नापि भावगोचरौ सम्भवतः प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधौ । अत्र
तानदुत्पन्नमात्राप्रवृत्तस्य भासस्य न प्रतिसंख्यानिरोध सम्भवति, तस्य पुत्रप्रयनापेक्षामासादित्यन्वयो
दूषण, तथापि दोषान्तरमुपस्मिन्नपि निरोधे ब्रूते-न हि भावानामिति । यतो निरन्वयो विनाशो न
सम्भवत्यतो निरुपाख्योऽपि न सम्भवति, तेनेत्रान्वयिना रूपेण भावस्य नष्टस्याप्युपाख्येयत्वात् । निरन्वय-
विनाशाभावं हेतुमाह-सर्वास्वप्यवस्थास्विति । यद्यन्वयिरूप तत्त रमार्थसङ्ग्राहः । अत्रम्यासु
विशेषात्तथा उपजनापाद्यधर्माणः, तासां सर्वोत्तमनिर्चनीयतया स्वतो न परमार्थसत्त्वम् । अन्वयैरु
रूप तासां तत्त्वम् । तस्य च सर्वेन प्रत्यभिज्ञानमानान्नाम विनाश इत्यत्रम्यासुतोऽविनाशासाधारण्यतां
निरन्वयो विनाश इति । तासां तत्त्वम्यान्यविनोः सर्वाविच्छेदात् । स्यादेतत् । मृदिच्छेदं षट्कपालात्
रिपु सर्वेन मृत्तत्त्वप्रत्यभिज्ञानात्प्रवेत्तम् । ततोपान्वयवित्तनष्टस्य तदविच्छेदोऽस्मिन् रूपमन्यवि प्रत्य-
भिज्ञानमान, येनास्य न निरन्वयो नाशः स्यादित्यत आह-अस्पष्टप्रत्यभिज्ञानास्वपीति । अत्रात्र
आनन्दगिरोव-न्यायनिर्णयः ।

प्रत्ययवति-एतौ हीति । भावस्य भावनिर्वाची । तत्राऽऽय दूषण-तावदिति । षोडशतस्यः
सन्तानो म विच्छिन्नरूपेण न पा । नाऽऽतोऽन्यथाग्निदे सन्तानोच्छेदान । द्वितीयोऽर्थत्रयाभावात्तद-
सत्ते तन्ननरूपि गर्भमदित्यनेन क्रमेणामन्त । भौं सतानि न्मु' । न च विनाशोऽप्युपाख्येय-
नार्थत्रयासागिर्भ सजतीयाङ्कुरादयःनेन च सतानोऽनिरकर्मिन्नेत्र सतानेऽनेऽस्मान्प्रसङ्गात्त सता-
नानुच्छेदान तत्रोचरी निरोधादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह-नापीति । निरन्वय व्याचष्टे-निरुपाख्य
इति । षट्कपालादियु सर्वेन भेदेन मृदिति प्रत्यभिज्ञानादन्यविनो नाशाभावात्सर्वेण । हेतुमाह-सर्वा-
स्विति । वीजाङ्कुरादीनामुत्तरोत्तराणां प्रत्यभिज्ञानामासादर्थविधि रसिन्नेऽसादायाऽऽ-अस्पष्टेति ।
तामपि नान्यथा मिति तदने षट्कपालात्तौ द्वेनान्वयविच्छेदेन निरन्वयवच्छेदो तदनुमानात् । तिस्रः न
निरन्वयविनाशो कार्ये तत्र षट्कपालादित्यर्थः । अत्रप्रतिच्छेदोऽपि विच्छेदोऽन्यमानामान्यविनोः स्या-
दित्यासास्व नाप्यथा निरन्वयविनाशोऽन्यमानान्वयवित्तदाऽन्यविनाशान्तरस्य च मत्स्येनाभिज्ञानात्त-
नासादियुपसहसि-तस्मादिति ॥ २२ ॥ प्रतिसंख्यानिरोधान्तभूतमतिनादिविरोध निरुपाख्य-

उभयथा च दोषात् ॥ २३ ॥

योऽयमविद्यादिनिरोधः प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधान्तःपाती परपरिकल्पितस्स सम्यग्ज्ञानाद्वा सपरिकरात्स्यात्स्वयमेव वा । पूर्वस्मिन्विकल्पे निर्हेतुकविनाशाभ्युपगमहानिप्रसंगः । उत्तरस्मिंस्तु मार्गोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः ॥ एवमुभयथापि दोषप्रसंगाद्समञ्जसमिदं दर्शनम् ॥ २३ ॥

आकाशे चाविशेषात् ॥ २४ ॥

यच्च तेषामेवाभिप्रेतं निरोधद्वयमाकाशं च निरुपाख्यमिति । तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वं पुरस्तान्निराकृतम् ॥ आकाशस्येदानीं निराक्रियते—आकाशे चायुक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगमः । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधयोरिव वस्तुत्वप्रतिपत्तेरविशेषात् । आगमप्रामाण्याच्चावत्—“आत्मन आकाशः सम्भृतः” [तै० उ० २ । १ । २] इत्यादि-

एतन्प्रमा ।

द्विरित्यर्थः । यस्माद्ज्ञानाना म्यायिन तस्मात्प्रतिक्षणनिरोधासम्भ्रम इत्युपसहारः ॥ २२ ॥ अनिवादीनां प्रतिभयानिगोत्र तदभिमत दूषयति—उभययंति ॥ यमनियमादयः—परिकराः । सर्वं दुःख क्षणिकमिति मानोपदेश—मार्गोपदेशः ॥ २३ ॥ आगमप्रामाण्यादिति । नन्वाकाशस्य कार्यत्रोक्त्या घटादिवद्दस्तुत्व प्रामाण्यतीत्यर्थः । नन्वागमप्रामाण्ये विप्रतिपत्तान्मुगतान् प्रति ब्रह्माकाशस्य वस्तुत्व कथं मामती ।

तच्चोय तेजसा मार्तण्डमण्डलममुदवाय नीयत इत्यनुमेय, मुटादीनामन्वयिनामभिच्छेददर्शनात् । शक्य तत्र वक्तुम् ‘उदनिन्दौ च मिन्यौ च तोयमात्रौ न मियते । विनष्टेऽपि तनो विन्द्राम्नि तस्यान्वयोऽभ्युपगो ॥’ तस्मान्न कश्चिदपि निरन्वयो नाश इति सिद्धम् ॥ २२ ॥ उभयथा च दोषात् । परिकरसामग्री सम्यग्ज्ञानस्य यमनियमादि श्रवणमननादिश्च । मार्गो क्षणिकनैराभ्यादिमाराना । अतितेहितमन्यत् ॥ २३ ॥ आकाशे चाविशेषात् । एतदथाचष्टे—यच्च तेषामिति । वेदप्रामाण्ये विप्रतिपत्तानपि प्रति शब्दगुणानुमेयत्वमाकाशस्य उक्तव्यम् । तथाहि—जातिमत्त्वेन सामान्यविशेषममयायेस्यो विभक्तस्य शब्दस्यास्पर्शस्ये सति वायुनेन्द्रियप्राप्तत्वेन गन्वादित्रट्टणत्वमनुमितम् । नायमात्मगुणो वायुनेन्द्रियगोचरान् । अत्र एव न मनोगुण, तद्गुणानामप्रवक्ष्यात् । न पृथिव्यादिगुणः, तद्गुणगन्वादिमाहर्चयानुपलब्धः । तस्माद्गुणो भूत्वा गन्वादित्रट्टणापारणेन्द्रियप्राप्तौ आनन्दगिरौय—न्यायनिर्णयः ।

उभययंति । मूत्र व्यान्तु विषयमुक्त्वा निरुचययति—योयमिति । यमनियमादिसामग्री परिकरस्य सन्निवृत्तस्य र्गसाध्यधेदविद्यादिनिरोधस्तदा स्वमवहतिरित्याह—पूर्वस्मिन्निति । स्वयमेव चेदविद्यादिनिरोधस्तदा सर्वं क्षणिकमित्यादिमारानोपदेशार्थमित्याह—उत्तरस्मिंस्त्विति । मूत्रव्याख्यामुपसहारवि—एवमिति ॥ २३ ॥ निगोत्रद्वय निरम्याऽऽनाश निरम्यति—आकाशे चेति । मूत्रस्य भगतिमाह—यञ्चेति । वृत्तमन्य पूर्वोत्तममूत्रयोरपुनरुक्त विषयमुक्त्वा प्रतिपत्तमाकाशस्य इत्यन्वयानुमेति—आकाशे चेति । तत्र हेतु—प्रतिनिरुच्येति । अयमावृणामामात्रे तस्मिन्वस्तुच र्गमन्वाऽऽह—आगमेति । तस्यामान्येऽपि कथमानाशे वस्तुत्वादीत्याशक्य तद्दृष्टिनादिर्नानां धुनीनां मूत्रस्यादित्याह—आत्मन इति । न हि निरुच्यस्य नरनिवागन्तुवस्तुमर्हतीति भाव । आगमप्रामाण्ये वीदा निरुच्ये तत्रुच्य नान्यस्यागमेन नमसो वस्तुत्वं

श्रुतिभ्य आकाशस्य च वस्तुत्वप्रसिद्धिः ॥ विप्रतिपन्नानिति तु शब्दगुणानुमेयत्वं वक्तव्यम् ॥ गन्धादीनां गुणानां पृथिव्यादिवस्तुत्वाश्रयत्वदर्शनात् ॥ अपि चावरणाभावमात्रमाकाशमिच्छतस्तत्र एकस्मिन्सुपणं पतत्यावरणस्य विद्यमानत्वात्सुपणान्तरस्योत्पित्सतोऽनवकाशत्वप्रसंगः ॥ यत्रावरणाभावस्तत्र पतिष्यतीति चेत् ॥ येनावरणाभावो विशिष्यते तत्तर्हि वस्तुभूतमेवाकाशं स्यान्नावरणाभावमात्रम् ॥ अपि चावरणाभावमात्रमाकाशं मन्यमानस्य सौगतस्य स्वाभ्युपगमविरोधः प्रसज्येत-सौगते हि समये “पृथिवी-भगवत्किंसन्निश्रया” इत्यस्मिन्प्रश्रमतिवचनप्रवाहे पृथिव्यादीनामन्ते वायुः किंसन्निश्रय इत्यस्य प्रश्रस्य प्रतिवचनं भवति “वायुराकाशसन्निश्रयः” इति । तद्वाऽऽकाशस्य वस्तुत्वेन समप्रसं स्यात् ॥ तस्मादप्युक्तमाकाशस्यावस्तुत्वम् ॥ अपि च निरोधद्वयमाकाशं च त्रयमप्येतन्निरुपारयमवस्तु नित्यञ्चेति विप्रतिपिद्धम् । न ह्यवस्तुनो नित्यत्वमनित्यत्वं वा सम्भवति । वस्तुवा-

रत्नप्रभा ।

मित्यतीत्यन आह-विप्रतिपन्नानिति ॥ शब्दः, वस्तुनिष्ठ, गुणवाद्, गन्वादिवदित्यनुमानादाकाशस्य वस्तुत्वमित्यनि । पृथिव्याद्यष्टद्राणां श्रौत्रमाद्यगुणाश्रयत्वायोगादित्यर्थः । आकाशस्य भावत्वप्रसाध्याऽभावेन दूयति-अपि चेति ॥ यथैक्यत्वेऽपि घटसामान्याभावो नाम्नि, तथैकपक्षित्वेऽपि मूर्तेद्रव्यसामान्याभावात्तत्काकाशो नास्वेवेति पक्षतरसंभारो न स्यादित्यर्थः । देशविशेषान्छेदेनावरणाभावोऽस्मीत्याशक्यामानावच्छेदकदेशविशेष एव-आकाशः । नामान् इत्याह-यत्रेत्यादिना ॥ पतिष्यति पश्चात् । समरन्ध्यतीत्यर्थः । आकाशस्यावस्तुत्व एवमप्यिरुद्ध चेत्याह-अपि चेति ॥ किं सम्पद् निश्रय आश्रयोऽस्या इति-किंसन्निश्रया । अवस्तुन शशयिपागम्याश्रयत्वादर्शनादिति मात्र । व्यायान्तत्माह-अपि चेति ॥ ध्यमानप्रतियोगिताद्यो धर्मा नित्यत्वं नामानि सम्भवति । भामती ।

यद् द्रव्यमनुमायति तदाकाश पचन भूत भवति । अपि चावरणाभावमाकाशमिच्छत इति । अन-दीगरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुञ्चो तदाऽऽह-विप्रतिपन्नानिति । अनुमानेन सूचयति-गन्वादीनामिति । शब्दो हि पञ्च-दाश्रितो धर्मोऽदृश्योऽदिति सामान्यतो धर्मोऽदिति । शब्दश्च विशेषणोऽप्यर्थोऽनर्थो सति यादेकोऽ-यमादनातिप्रकारान्तरम् । स च प्रपञ्चं स दवायद् इत्यभ्यायेन स्वर्गपरमव्यापिशगुणतया रिक्ता-त्कृतो निरमनार्थापेक्षप्रयमादया चानामगुणस्यारसोऽप्यदृष्टव्यात्वात्तद्व्याप्यप्रकाराऽऽकाशमि-त्यर्थः । भागमादनुमानादनुभावात् सौगत्यामाकाशानिपुत्राऽऽवरणाभावो दोषमाह-अपि चेति । परैरुपपत्त्येऽपि घटाऽऽवस्तुत्वप्रपञ्चया निरिष्ट भूतत्वप्रपञ्चय वस्तु, तथैकपक्षित्वेऽपि सपावत्या-तराभावप्रपञ्चयाऽपि न तद्वीनोति पक्षतरसंभारो न स्यादित्यर्थः । दशाश्रयेदेनाऽऽवरणाभावाभिन्नग-मूर्तेनाऽऽकाश-यथेति । अभावेन धर्मिप्रतियोग्येऽवकाशमित्यो वस्तुन स्यादित्याह-येनेति । इ-त्याऽऽकाशस्य वस्तुत्वमित्याह-अपि चेति । प्रसंग प्रसङ्गीकृतं स्वाम्बुपगममुपपत्त्य-सौगते हीति । किं सन्दर्भ निमित्त निधनोऽप्यवस्तुत्वा इति इतिनिधया । कथमाकाशस्य वस्तुत्वमाये तद्विरोधप्रपञ्च-रात्राऽऽह-तदिति । आश्रयत्व नामनुतो इत्येति । व्यायान्तमनिसौप्रसङ्गान्तर-तन्मादिति । निरोधप्रपञ्चाऽऽकाशस्य चावस्तुत्वे सावत्या दूयमाह-अपि चेति । अिति । नोत्पत्ति-न हीति ।

श्रयत्वाद्भर्मधर्मिव्यवहारस्य ॥ धर्मधर्मिभावे हि घटादिवद्वस्तुत्वमेव
स्यान्न निरुपाख्यत्वम् ॥ २४ ॥

अनुस्मृतेश्च ॥ २५ ॥

अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुनः क्षणिकतामभ्युपयन्नुपलब्धुरपि
क्षणिकतामभ्युपेयात् ॥ न च सा सम्भवति । “अनुस्मृतेः”—अनुभवसु-
पलब्धिमनुत्पद्यमानं स्मरणमेवानुस्मृतिः । सा चोपलब्ध्यैककर्तृका सती
सम्भवति । पुरुषान्तरोपलब्धिष्वपि पुरुषान्तरस्य स्मृत्यदर्शनात् ॥
कथं ह्यहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति च पूर्वोत्तरदर्शिन्येकस्मिन्नसति प्रत्य-
यस्स्यात् ॥ अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्त्तर्यकस्मिन्प्रत्यक्षः प्रत्यभिज्ञाप्र-
त्ययः सर्वस्य प्रसिद्धोऽहमदोऽद्राक्षमिदं पश्यामीति ॥ यदि हि
तयोर्भिन्नः कर्त्ता स्यात्, ततोऽहं स्मराम्यद्राक्षीदित्य इति प्रतीयात्,
न त्वेवं प्रत्येति कश्चित् ॥ यत्रैवं प्रत्ययः, तत्र दर्शनस्मरणयोर्भिन्न-
मेव कर्त्तारं सर्वलोकोऽवगच्छति, स्मराम्यहमसावदोऽद्राक्षीदिति ॥

रत्नगमा ।

धर्मिणोऽस्त्यव्यावातादित्यर्थः ॥ २४ ॥ आत्मनः क्षणिकत्व दूषयति—अनुस्मृतेरिति ॥ अनु-
भजनत्वा स्मृतिः—अनुस्मृतिः । तस्यामनुभवसमानाश्रयत्वात्तदुभयाश्रयात्मनः स्यादित्यवित्यर्थः । क्षणि-
कत्वज्ञानद्वयानुसन्धानं च न स्यादित्याह—कथं ह्यहमिति । पूर्वदर्शनकर्तृद्राक्षमिति स्मरणकर्त्तव्यप्रत्यभि-
ज्ञानाच्चात्मनः स्यादित्यवित्याह—अपि चेति ॥ योऽहमदः पूर्वमद्राक्षं स एवाहमयं तत् स्मरामीति
प्रत्यभिज्ञानात्कारो द्रष्टव्यः । इदं पश्यामीति ज्ञानान्तरसम्बन्धरूपेण—योऽहमदोऽहं सोऽहं पश्यामीति
प्रत्यभिज्ञानान्तरयोननार्थम् । विपक्षे बाधकमाह—यदि हीति ॥ द्रष्टृस्मरणोर्भेदे अहं स्मरामि अन्योऽद्रा-
क्षीदिति प्रतीतिः स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह—यत्रैवमिति ॥ प्रत्ययमाह—स्मरामीति ॥ स्मराम्यहमन्यो-
भामती ।

निषेच्यनिषेचाधिकरणनिरूपणाधीननिरूपणो निषेचो नासायधिकरणनिरूपणे शक्यो निरूपयितुम् ।
तच्चावरणामायाधिकरणमाकारा बन्धिति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ २४ ॥ अनुस्मृतेश्च । निषेच-
अपि च वैनाशिकः सर्वस्य वस्तुन इति । यस्तु सत्ययेनस्मिन्नुपलब्धुस्मरणोऽन्यथेऽपि समानायां
सततो कार्यकारणभावात् स्मृतिरूपपक्षेण इति मन्यमानो न परिपुष्यति त प्रति प्रत्यभिज्ञासमाज्ञातप्र-
त्यक्षनिरोधमाह—अपि च दर्शनस्मरणयोः कर्त्तरीति । ततोऽहमद्राक्षीदिति प्रतीयात्, अहं स्मराम्य-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

नाशाभात्रोपलक्षितसत्ताधोगित्य निरूप्यत्वम् । तद्विपरीतमनिरूप्यत्वम् । तदुभयं न तुच्छस्य युक्तमित्यर्थः ।
वस्तुत्वाभावे धर्मधर्मिव्यवहारविषयत्वमित्युक्तम् । इदानीं तद्विषयत्वे वस्तुत्वं स्यादित्याह—धर्मोति ॥ २४ ॥
सप्रत्यात्मनः स्यादित्यत्र विशेषतः साधयति—अनुस्मृतेश्चिति । सूत्रस्य वैनाशिकदर्शनानुपपत्तौ हेतु-
रपरत्वमाह—अपि चेति । तदेव वक्तुं पश्यावदयाश्रयणोऽयमर्थमाह—वैनाशिक इति । उदाहरणमात्र-
क्याऽऽह—न चेति । उपलब्धुर्न क्षणिकता युक्त्यत्र हेतुमुक्त्वा व्याकरोति—अन्विति । अनुशब्दस्य
व्यवच्छेदाभावेऽपि स्मृत्युपलब्ध्योर्नकर्तृकत्वार्थ विशेषणमित्याह—सा चेति । न केवलमुपलब्धिस्मृत्यो
र्येककर्तृकत्वमुपलब्ध्योरपीत्याह—कथमिति । यस्तु सत्यपि भेदे संनानेक्यं स्मृतिप्रयोजकमिच्छति न
प्रयाह—अपि चेति । पूर्वोत्तरप्रत्ययकर्तृभेदेऽपि संनानेक्यादेवेतिवा धीरित्याशङ्क्याऽऽह—यदि हीति ।
कर्तृभेदे स्मराम्यहमन्योऽद्राक्षीदिति लोकाय धीः स्यादित्यर्थः । इदं यत्र धीरित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति ।
अचिच्छादस्या धियोऽनुमनासिद्धत्वात्तस्याऽऽह—यत्रेति । कर्तृभेदात्तस्मिन्मुदाहरति—स्मरामीति ।

इह त्वहमदोऽद्राक्षमिति दर्शनस्मरणयोर्वेनाशिकोऽप्यात्मानमेवैकं कर्त्तार-
 मवगच्छति, न नाहमित्यात्मनो दर्शनं निर्वृत्तं निहते ॥ यथाऽग्नेरनु-
 ष्णोऽप्रकाश इति वा ॥ तत्रैवं सत्येकस्य दर्शनस्मरणक्षणद्वयसम्बन्धे
 क्षणिकत्वाभ्युपगमहानिरपरिहार्या वेनाशिकस्य स्यात् ॥ तथाऽनन्त-
 रामनन्तरामात्मन एव प्रतिपत्तिं प्रत्यभिजानत्रेककर्तृकाम् । औत्तमादु-
 च्छासादतीताश्च प्रतिपत्तीरा जन्मन आत्मैककर्तृकाः प्रतिसन्धानः
 कथं क्षणभंगवादी वेनाशिको नापत्रपेत ॥ स यदि ब्रूयात्सादृश्यदि-
 तत्सम्पत्स्यत इति, तं प्रति ब्रूयात्-तेनेद् सद्दशमिति द्वयायत्तत्वात्सा-
 दृश्यस्य क्षणभंगवादिनः सद्दशयोर्द्वयोर्वस्तुनोर्ब्रह्मीतुरेकस्याभावात्सादृ-
 श्यनिमित्तं प्रतिसन्धानमिति भिव्याप्रलाप एव स्यात् ॥ स्याच्चेत्पूर्वो-

रत्नप्रभा ।

ऽद्राक्षीदिति प्र ययो यत्र, तत्र भिन्नमेव कर्त्तार लोकोऽवगच्छन्तो यत्रिवादमित्यर्थे । प्रष्टतत्रप्रथमिज्ञाप
 सादृशमेदप्रत्ययस्य बाधकत्वाद्दर्शनादात्मस्याधिपत्रं दूर्गमित्याह-इह त्वहमद् इति ॥ यथाग्नेरीत्या-
 दिक न बाधते कश्चित् । तथा नाहमद्राक्षमिति पूर्वदर्शनं न निहन्त इत्यनेन बाधाभावात् प्रथमिज्ञा
 प्रमेत्युक्तं भवति, तथा द्रष्टृस्मरौरेवये सति स्यादित्यत्र कश्चित्मित्याह-तत्रैवं सतीति ॥ क्षणद्वयसम्बन्धे-
 ऽप्यात्मनस्त्वृतीयक्षणेभङ्गोऽस्तिवति वदन्त प्रत्याह-तथेति ॥ वर्तमानदशामारभ्य औत्तमाच्छासाद्-आम-
 रणाद् अनन्तरामनन्तरं स्वस्थेन प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रथमिजानत्रा जन्मनश्च वर्तमानदशपर्यन्तम् अतीता-
 प्रतिपत्तीः स्मरकर्तृकाः प्रतिसन्धानः सन्निति योजना । दीपबालादिवाऽऽमनि प्रत्यभिज्ञान सादृ-
 श्यदोषादिति शक्यते-स इति ॥ सादृश्यज्ञानस्य धर्मिप्रतियोगिज्ञानार्धानत्वात् गिरस्य शानुररुच्याश्च
 सादृश्यज्ञानं सम्भवति । सत्ये वापमिद्वान्तः स्यादिति परिहरति-तमित्यादिना ॥ स्यादेतत्-न
 सादृश्यप्रत्ययः पूर्वोत्तत्त्वमुद्भवज्ञानजन्यस्तद्दशमादृश्यावगाही । किं तौह । कश्चिदेव निरूप्यः
 स्वाकारमेव बाधनेन विपर्ययीकुर्यात् क्षणान्तरादपरी । अतो न स्थिरद्रष्टृश्रेणि शक्यते-तेनेदमिति ॥

भामती ।

नपस्ववशादीदित्यर्थः । प्रथमिज्ञापत्यश्वविरोधप्रपञ्चत्तर । आ जन्मनः, आ औत्तमादुच्छासात् ।
 आ मरणादित्यर्थः । न च सादृश्यनिगम्येन प्रथमिज्ञान, पूर्वोत्तक्षणादक्षिण एकस्याभावे तदनुवर्त्तेः ।
 शक्यते-तेनेद् सद्दशमिति । ३ परमर्थः-भिन्नप्रत्ययोऽय, निरूप्य स्वकार बाधवात्प्रत्ययनि, न तु
 आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णय ।

कश्चित्तयोर्विभिन्नकर्तृकत्वे दृष्टिच्युति-त्रासिरोपद्रवमदोऽद्राक्षमिति यत्रापि तयोर्भित्तकर्तृकानुमेयानि वाशक्या-
 नुभवविरोधग्राह-इहेति । अत्रगतिननगतिच्युतान स्तोरेयनि-न नेति । यदात्मनो दर्शनं पूर्वं निर्वृतं तदा
 नाद्राक्षमिति न निहते किं तदनुभवते परोऽपी वर्थः । प्रवक्ष्यमिगेतदनुमानानुपदे दशान्तगाह-यथेति ।
 एतद्वदस्मर्त्तद पदात्तुमविषाद घटतात्त्विकान्प्रतिरत्नप्रतिरिति न ता कर्त्तारमाह-तत्रेति । दर्शने
 स्मरणे चोक्तरीत्या कर्त्तृके सतीति यावत् । दृष्टिच्युतिक्षयवर्त्तमानेस्त्व्याम्नाभित्तिवने शक्तिर्या तानु-
 सरत्निनाशित्वात्सासाऽऽ-तथेति । मरत्नानुसरत्तदनुसरत्निनाशित्वात्तमो भावतो प्रथमिज्ञास्मर-
 ति वर्थः । सिरोधने स्तोरेयनि-अनन्तरमिति । वर्तमानदशानारब्धोत्तमादुच्छासात् सासादन्त-
 रामनन्तरं स्वस्थेन प्रतिपत्तिमात्मैककर्तृकां प्रथमिजानत्रा जन्मनश्च वर्तमानदशपर्यन्तमातीताः प्रति-
 पत्तीः स्मरकाः स्वमात्रकर्तृकाः प्रतिपन्नमनः सतीति योजना । आमनि प्रथमिज्ञान सादृश्यादिति
 सादृश्यत्वात् जानितारिने शक्यते-स इति । एतन्न पूर्वोत्तक्षणादृश्यात्सादृश्योऽनन्तरं मरत्नं येति निरु-
 प्यनि-समिति । अतएव प्रत्याह-तेनेति । सत्त्वमन्यु निराह-स्याद्येदिति । तेनेद् सादृश्यनिपथे

त्तरयोः क्षणयोः सादृश्यस्य ग्रहीतैकः ॥ तथा सत्येकस्य क्षणद्वयाव-
स्थानात्क्षणिकत्वप्रतिज्ञा पीडयेत् ॥ तेनेदं सदृशमिति प्रत्ययान्तरमेवेदं
न पूर्वोत्तरक्षणद्वयग्रहणनिमित्तमिति चेत् ॥ न ॥ तेनेदमिति भिन्नपदा-
र्थोपादानात् । प्रत्ययान्तरमेव चेत्सादृश्यविषयं स्यात् । तेनेदं सदृ-
शमिति वाक्यप्रयोगोऽनर्थकः स्यात् ॥ सादृश्यमित्येव प्रयोगः प्राप्नु-
यात् ॥ यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थः परीक्षकैर्न परिगृह्यते, तदा स्वप-
क्षसिद्धिः परपक्षदोषो बोभयमप्युच्यमानं परीक्षकाणामात्मनश्च यथा-

रत्नप्रभा ।

अत्र वक्तव्यम् । सादृश्यप्रत्यये । 'तेन' 'इद' 'सदृशम्' इति वस्तुत्रय भासते न वेति । नेति वदतः
स्यानुभवविरोधः । किञ्चार्थभेदाभावात् पदत्रयप्रयोगो न स्यात् । तस्मात्पदत्रयेण नियः सृष्टमिन्नार्थ-
मानादमानमसिद्धमिति परिहरति-न तेनेति ॥ अत्र भासते वस्तुत्रयम् । तच्च प्रययामिन्नमेव, न
बाह्यमिति चेत् । न । त्रयाणामेकप्रययामेदे नियोऽप्यभेदापत्तेः । इष्टापत्तिरिति श्रुत्याण विज्ञानादिन प्रत्याह-
यदा हीति ॥ वस्तुत्रयं श्रेय सादृश्यप्रत्ययाद्भिन्न सर्वलोकप्रसिद्धम् । तच्च नागतीक्रियते स्थायिद-
भामती ।

तत्त्वतः पूर्वापरी क्षणौ तयोः सादृश्यं वा गृह्णाति । तत्कथमेकस्थानेरुदक्षिनः स्थिरस्य प्रसङ्ग इति ।
निराकरोति-न । तेनेदमिति भिन्नपदार्थोपादानादिति । नानापदार्थमभिन्नवाक्यार्थाभासत्त्वान्दय-
विकल्पः प्रयते तत्रैते नानापदार्था न प्रयन्त इति श्रुत्याणः स्वसंवेदनं वाधेत । न चैकस्य ज्ञानस्य नाना-
कारत्वं सम्भवति, एकान्तरोधात् । न च तानन्वये ज्ञानानि युक्तं, तथा सति प्रत्याकारं ज्ञानानां
समासेस्तेषां च परस्परवार्ताज्ञानामावाचानेत्येव न स्यात् । तस्मात् पूर्वापरक्षगतासादृश्यगोचरत्वं ज्ञानस्य
वक्तव्यम् । न चैतत्पूर्वापरक्षगतास्यायिनमेकं ज्ञातारं विनेति क्षणमङ्गमङ्गप्रसङ्गः । यद्युच्येत अस्वेतन्मिन्
विकल्पे तेनेदं सदृशमिति पदत्रयप्रयोगो न दिष्टं तत्तेदन्तास्वदौ पदार्थां तयोश्च सादृश्यमिति निश्चितम्,
अपि त्वेवमाकारता ज्ञानस्य कल्पितेति, तत्राह-यदा हि लोकप्रसिद्धः पदार्थ इति । एकाधिकरण-
मिपितिपिद्वर्तमान्युपगमो विनादः । तत्रैकः स्वपक्षं साधयन्त्यश्च तत्साधनं दूषयति । न चैतन्मर्या-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विकल्पप्रत्ययः, स च स्यात्कारं बाधतयाऽप्यस्यति । तत्त्वतस्तु पूर्वापरी क्षणौ तयोः सादृश्यं वा न गृह्णाति
तत्कथमेकस्य द्रष्टुः स्थायितेति शक्ये-तेनेति । वस्तुत्रयप्रत्ययत्वविधया सादृश्यप्रत्ययस्यान्तररक्षन्तस्त-
याऽपि तत्र वस्तुत्रयप्रत्ययस्य निमित्तत्वादेकेन क्षणत्रयस्यायिना मात्र्यमियाह-नेति । तेनेदं सदृश-
मिति ज्ञाने तत्तेदतावच्छिन्नावर्थां तयोः सादृश्यं च किं न भासते । भासमाना वा विज्ञानस्याऽऽका-
रास्तस्मान्ज्ञानाद्भिन्ना न वा । ज्ञानाकारत्वे ज्ञानमेकमेकं वा । तत्राऽप्ये स्वसंवेदनविरोधः स्यादित्याह-
तेनेति । भासमानानां त्रयाणां ज्ञानाकारत्वे तस्य चैक्ये व्याप्रातः । एकस्यानेकाकारत्वायोगात् ।
आकारभेदे च तद्भेदात् । न च ज्ञानानेकत्वमेकज्ञानेन हि नानापदार्थोऽप्ये नानं युल्लेखो न ज्ञानभेदः ।
परिज्ञेयाज्ञानाद्भिन्नोऽर्थस्तस्य च नानाकारस्य तत्तेदतास्वदस्य तत्रसादृश्यस्य च परामर्शः स्थायित्वा-
यमि सति स्यादिति मन्वोक्तमेव व्यनक्ति-प्रत्ययान्तरमिति । ननु नार्थस्य ज्ञाने मानमयजानांमहे
येन प्रतीतिं विरुध्येमहि किन्तु सोऽर्थः प्रतीतानारोपितो न बहिरन्तः । न च प्रतीतिनाम्नाऽप्ये ज्ञाने-
ऽप्यस्मात्तत्तत्त्वं न ज्ञानस्यैकस्य नानार्थाकारत्वदोषो व्याघातो न च वाच्यार्थावगमस्याऽऽह-यदेति ।
कथितोऽपि विज्ञानेऽर्थाकारस्याऽऽज्ञेयोऽभिज्ञो वेति वक्तव्यम् । अनिर्वाच्यत्वानगतीकारात् । मितने ज्ञाना-

धैत्वेन न बुद्धिसन्तानमारोहति, एवमेवेषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यम् ॥ ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं प्रत्यापयेत् ॥

रत्नप्रभा ।

दृष्टसङ्गमयेन, तर्हि तत्तदाकाराणां क्षणिकप्रज्ञानानां विषयोऽर्थात्मनिष्ठत्वादेकमिदं धर्मिणि विरुद्धानेक-
पक्षस्फुरणात्मकध्रितिपत्त्यसम्भवात् स्वपक्षमाधनादिस्वप्रहारो दुष्येत । अतो यथानुभव ज्ञानसंशयभेदो-
ऽङ्गीकार्यः । तथा च तेनेदं सदृशमिति वाच्यार्थयोर्ज्ञानपूर्वक सादृश्य जानन आत्मनः स्यामि न दुर्बार-
नित्यर्थः । ननु सत्येव वाच्यार्थः क्षणिकस्वरूपक्षया निर्विकल्पकप्रमाया । सप्रिकल्पाध्यवसेयासु स्यायि-
त्वमादृश्यादयो वाद्याः कथिना भवमासन्ते । अतो ध्रितिपत्त्यादिव्यप्रहार इति वाच्यार्थवादमा-
शक्य निरस्यति-एवमेवेति ॥ यत् प्रमाणसिद्ध, तदेव वक्तव्यम् । न हि क्षणिकत्वं किञ्चित्
प्रमाणमस्ति । न चेदानीं घट इति प्रत्यक्षमवर्तमानकालासत्त्वं घटस्य गोचरपर्यवर्तमानक्षणमात्रस-
स्वरूपे क्षणिकत्वे मानमिति वाच्यम् । तस्य पर्यवर्तमानगोचरत्वेन कालान्तरासत्त्वा-
सिद्धेः । न च यत् सत्, तत् क्षणिकमिति व्यभिचरति । त्रिमुदादेरपि द्विनिष्पणस्थायित्वेन

भामती ।

यसति विरुद्धानां वाद्यात्मनस्त्वेऽसति च लोकरसिद्धपदार्थरूपे मयितुमर्हति । ज्ञानाकारत्वे हि विरुद्ध्य-
प्रतिमासिनां नियत्त्वानित्यत्वादीनामेकार्थविषयत्वाभावात्, ज्ञानानां च धर्मिणां भेदात् नित्येः । न ह्यामनि-
त्यत्वं बुद्धरनित्यत्वं च क्रियाणौ ध्रितिपत्त्यते । न चानैकिकार्थेनानित्यशब्देनात्मनि त्रिमुक्त्वं विरुद्धित्वा-
ऽनित्यशब्द प्रयुक्तानो लौकिकार्थं नियतशब्दात्मनि प्रयुक्तानेन ध्रितिपत्त्यते । तस्मादेतेन स्वपक्ष प्रति-
तिष्ठापयित्वा परपक्षसाधनं च निराधिकार्येणा विरुद्धानां लोकसिद्धपदार्थरूपता वाद्यात्मनता च
भक्तव्या । एष्येत द्विनिरो हि विरुद्धानां विषयो प्रादुर्धाध्यवनेषु । तत्र स्वान्तरो प्राणोऽप्यवने-
यसु प्राणः । तथा च पक्षप्रतिपक्षपरिमहत्क्षया ध्रितिपत्ति प्रमित्यपदार्थकत्वं चोरपत्त्य इत्यत आह-
एवमेवेषोऽर्थ इति निश्चितं यत्तदेव वक्तव्यं, ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रलापित्वमात्मनः केवलं
प्रत्यापयेत् । अयमभिसिद्धि-केयमव्यवस्यता वाच्यस्य । यदि प्रापता न द्वैविध्यम् । अथाप्या
सोच्यतां, ननुका तेषु स्वप्रतिमानेऽनर्थोऽर्थाध्यवसायेन प्रवृत्तिरिति । अथ विरुद्धाकारस्य कोऽयमव्यव-
सायः । किं कारणनाहो योजनमुत्तारेण इति । न तावत् कारणम् । न तन्वदन्त्यन्तं कर्तुं शक्यम् । न
हि जानु सहस्रमपि शिथिलो घट पटपितुर्नारो । न चान्तर शब्देन योजयितुम् । अपि च तथा सति
युक्त इति प्रत्ययः स्यात् । न चाम्नि । आरोवोऽपि किं गृहमाणे वागे लतागृहमाणे वादि गृहमाणे तदा किं
विरुद्धेनाहो तत्समपजेनाविरुद्धकेन । न तावद्विरुद्धोऽभिप्रायमवगम्योऽप्यगोचरोऽज्ञापयामिऽपत्त्यस्य स्व-
क्षय देशकाठाननुगत गोचरपितुमर्हति । यथाह - 'अशक्यमवगो लताया सुग्राहीनामव्यवसायः । तेषा-
स्त स्वसंरिचिर्नाभिजन्त्यानुपस्थितौ ॥' इति । न च तत्समपमात्रिणा निर्विकल्पकेन गृहमाणे वागे

आनन्दमिती-न्यायनिर्णय ।

न्तरवदकथितं, तथाच तेनेदमिति सदृशमिति चमत्तानात्पर्यानादेशज्ञानाभेदोपपत्ते विषयोऽप्यभेदः
स्वात्मनोऽप्यवनेन पदार्था लोकात्मना निरूपेण । ज्ञानाग अद्यस्य भेद प्रमित्य सोऽपि निरूपेण
तदपदो च स्वपक्षसाधनपरपक्षसाधनाभिदि । विरुद्धप्रतिपत्तिनां नियत्त्वादीनामेकार्थनिष्ठप्रमाणानादे-
कारिः स्वविप्रतिपत्तिर्धर्मरूपोऽवगमत्परिनिश्चयसमवादिनि मात । तदेतद्विषयो ज्ञानवाऽऽत्त्य
आकार इति मत् वाच्यार्थसादृश्यात्पदोऽपि प्रमद्वादाशक्य निरूपम् । इदानीं च वादोऽर्थ स तु
क्षणिको निर्विकल्पके चराम्नि सचिकाररूपेण विरुद्धात्मद्वन्द्वमाद्यसाधारणे निर्मासते । तेन
ध्रितिपत्त्यादिव्यप्रहारमिद्विद्वेति वाच्यार्थसादृश्यात्त्य निरूपेण-एवमिति । न हि वाच्यार्थस्य
क्षणिकत्वं प्रमाणमात्रात् तावत्पक्ष वर्तमानधर्मनवगाहत्वात् तस्यार्थात्मनोऽपि गमयति, तदि वर्तमान-

न चायं सादृश्यात्संख्यवहारो युक्तः ॥ तद्भावावगमात् । तत्सदृशभावानवगमाच्च । भवेदपि कदाचिद्भावावस्तुनि विप्रलम्भसम्भवात्तदेवेदं स्यात्तत्सदृशं वेति सन्देहः ॥ उपलब्धरि तु सन्देहोऽपि न कदाचिद्भवति स एवाहं स्यां तत्सदृशो वेति य एवाहं पूर्वधुरद्राक्षं स एवाहमद्य स्मरामीति निश्चिततात्प्रावोपलम्भात् ॥ तस्मादप्यनुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥ २५ ॥

रत्नप्रमा ।

दृष्टान्ताभावात् । न च स्यादिनमनुमातारमन्तरेणानुमान सम्भवति । तस्मादनुमानसिद्धयवक्ता तथागतोऽश्रद्धेयवचन इत्यर्थः । किञ्च सादृश्य प्रत्यभिज्ञायां दोषतया निमित्तं, विषयतया वा । आद्येऽपि स्वरूपसत्, ज्ञात वा । नाद्यः मन्दाप्यकारे शुक्तिमात्रमहं श्रेयस्त्वानेऽपि स्व्यामेदं-मापचेः । न द्वितीयः स्यापिज्ञातार विना तज्ज्ञानासम्भवात्स्योक्तत्वात् । नापि विषयतया निमित्तमित्याह—न चेति ॥ सोऽहमित्युल्लेखात्तेनाहं सदृश इत्युल्लेखादित्यर्थः । सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञाया अग्रमं निरस्य संशयत्वं निरस्यति—भवेदिति ॥ जटार्यं प्रत्यभिज्ञातेऽपि बाधसम्भावनाया संशयः कदाचित् स्यान्नात्मनीयार्थः । असदिदंवादिपर्यस्तप्रत्यभिज्ञाविरोधादात्मक्षगिरुच्यमतमप्यन्तासङ्गतमित्युपसहरति—तस्मादिति ॥ २५ ॥ “अमावः शशविषाणवदव्यन्तासन्नित्यद्गीहृत्स्य मृदादिनाशदसतो घटादिक

मामती ।

विकल्पेनागृहीते सत्र विकल्पः स्वाकारमारोपयितुमर्हति । न हि रजतज्ञानाप्रतिमासिनि पुरोवर्तिनि वस्तुनि रजतज्ञानेन शक्यं रजतमारोपयितुम् । अगृह्यमाणे तु वाद्ये स्वाकार इत्येव स्वाज्ञ चाय इति । तथा च नारोपणम् । अपि चायं विकल्पः स्वमवेदनं सन्त विकल्प किं वस्तुसत्तं स्वाकारं गृहीत्या पश्चाद्भावमारोपयति, अय यदा स्वाकारं गृह्णाति तदेवारोपयति । न तान्त् क्षणिकतया क्रमविरहितो ज्ञानस्य क्रमवर्तिनी प्रहाराण्ये कल्पते । तस्मात्तत्रैव स्वाकारमनर्थं गृह्णाति तदेवार्थमारोपयतीति यत्तन्म्यम् । न चैतन्मुच्यते । स्वाकारो हि स्वसंवेदनप्रत्यक्षनयातिविशदः । वायं चारोप्यमाणमविशदं मन्ततोऽन्यदेव स्वाज्ञ तु स्वाकारः समारोपितः । न च भेदाग्रहमाणे समारोपामिमानं, वैशद्यवैशद्यरूपतया भेदग्रहस्योक्तत्वात् । अपि चागृह्यमाणे चेद्वाद्येऽनाथात्प्रत्यक्षमाद्भेदाग्रहेण तदभिमुखो प्रवृत्तिः, इत्य तर्हि त्रेयो-व्यत एवानेन न भेदो गृहीत इति यत्र क्वचन प्रवर्तेनातिशोषात् । एतेन ज्ञानाकर्तृत्वाद्योक्तस्यापि बाध-त्वसमारोहः प्रयुक्तः । तस्मात्पुटुक्तं ‘ततोऽन्यदुच्यमानं बहुप्रत्यापि यमामनः स्यापयन्’ इति । अपि च सादृश्यनिवन्धनः सख्यवहारस्तेनेदं सदृशमित्येवनाप्रागुद्धिनिवन्धनो भवेत् तु तदेवेदमित्याहार-शुद्धिनिवन्धन इत्याह—न चायं सादृश्यात्संख्यवहार इति । ननु ज्वालादिषु सादृश्यादमन्यामपि सादृश्यबुद्धौ तद्भावावगमनिवन्धनः संख्यहारो दृश्यते यथा तदेवापि मविष्यतीति पूर्वोपरितोषेणाह—भवेदपि कदाचिद्भावावस्तुनीति । तथाहि—प्रविधजनसंकीर्णगोपुरेण पुर निविद्यमानं नरान्तरेण्य

ज्ञानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ताविशिष्टस्य तदेवान्यव्यावृत्तिं गमयेदुच्यदा वा । प्रथमे नास्मयशब्दतिरिक्तस्यापार्थक्यानेकज्ञातकृति-त्वानन्युपगमात् । न द्वितीयः, विधेयमन्तरेण क्वाटान्तरीयमस्वव्यव-प्रेटकत्वानुपपत्तेः । नापि यत्स-त्त्वक्षणिकं यथा दीपः सन्तश्च माना इत्यनुमानं क्षणिकत्वमायत्र दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । नस्य नाशिवेऽपि त्रिषक्षितक्षणिकत्वामानात्तस्मादनिश्चिन्तार्थवादिनो विप्ररम्भकत्वान्न प्रमादितेत्यर्थः । ध्याननि प्रत्यभिज्ञा न सादृश्यादित्यत्र हेत्वन्तरमाह—न चेति । प्रत्यभिज्ञाया विपर्यायात्प्रथमप्रमाण्यं निरस्य मदा-यादयमपि तन्निरस्यति—भवेदिति । सदापनामप्रीमत्त्वानस्या कदाचिदित्युक्ता । समो नाताकारत्वो-पपत्तिः । सन्देहोऽनीयसिना निर्वर्णो दृष्टान्तितः । नत्र मदेहायोगे हेतुमाह—य इति । प्रत्यभि-याऽऽमनः स्यापित्वं फलितमाह—तस्मादिति ॥ २५ ॥ कारणामानाकार्योन्पत्तिरिति पक्षपरतिप

नासतोऽदृष्टत्वात् ॥ २६ ॥

इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमयः ॥ यतः स्थिरमनुयाधि कारणमनभ्यु-
पगच्छतामभावाद्भावोत्पत्तिरित्येतद्वापद्यते ॥ दर्शयन्ति चात्राभावाद्भा-
वोत्पत्तिं “नानुपपद्ये प्रादुर्भावाद्” इति विनष्टाद्धि किल बीजादङ्कुर
उत्पद्यते ॥ तथा विनष्टात्क्षीराद्धि मृत्पिण्डाच्च घटः ॥ कृटस्थाञ्चेत्कार-
णात्कार्यमुत्पद्येत, अविशेषात्सर्वं सर्वत उत्पद्येत ॥

रत्नप्रभा ।

जायते’ इति मुगता वदन्ति । तदुत्पत्ति-नासत इति ॥ न केरते वज्रादापद्यते । किन्तु स्वयं
दर्शयन्ति च । द्वौ नरो प्रहनार्थं गमयतः । मुद्रादिक उपपद्य घटादेः प्रादुर्भावोऽदितिममर्षमाह-
विनष्टादिति ॥ कारणविनाशात् कार्यजन्मेत्यत्र युक्तिमाह-कृटस्थादिति ॥ विनाशमनुयाधिर्यथैः ।
निष्पन्न निरतिशयस्य कार्यशक्तचे तत्कार्योपि सर्वाण्येकस्मिन्नेन क्षणे म्युः । तथा चोत्तरक्षणे
कार्याभावान्नादमत्तपत्ति । न च सहकारिणानुपपत्तिशयक्रमात् कार्यक्रम इति युक्तम् । अतिशयस्वाति-
शयान्तरापेक्षायाम् अनन्यमानात् अनपेक्षायाम् कार्यस्याप्यतिशयानन्यपेक्षेनेन सहकृत्यरिपेक्षयात् । तस्मान्न
स्यापिमाणात् कार्यजन्मेत्यर्थः । क्षणिकभावस्य हेतुत्वम् “उत्तरोत्पादे च” [व्या० सू० २ । २ ।

भामती ।

आत्मनिर्धारणायासाधारण चिद्ध निदधतमुपहसन्ति पाशुपत पृथग्जना इति ॥ २५ ॥ नासतोऽदृष्ट-
त्वात् । इतश्चानुपपन्नो वैनाशिकसमय इति । अस्तिपरात् कार्यापत्तिमिच्छन्तो वैनाशिका अर्थाद्-
भावान्देशेन भावोत्पत्तिमाहः । उत्क्रमेत्तदपत्त्यात् । निरपेक्षात् कार्यान्तरौ पुष्टकर्मवैपर्यम् । सापेक्षतायां
च क्षणिकभेदोपेक्षेणैव कृत्वा नानुपपत्तयानुपपत्ते, अनुपपत्तिरिति चापेक्षाभावात्क्षणिकरूपमङ्ग । सापेक्ष-
तानपेक्षतयोध्यान्यतरनिष्पत्त्याप्यनरिप्रानानान्तरीयकत्वेन प्रसारान्तराभावात्तन्निष्पत्तिरात्रात्राशोत्पत्तिरिति
क्षणिकपक्षेऽर्थाद्भावानुपपत्तिरिति परिशिष्यत इत्यर्थः । न केरतमयोत्पद्यते, दर्शयन्ति च-नानु-
पपद्ये प्रादुर्भावात् इति एतद्विभजते-विनष्टाद्धि । कियेति । कियेत्कारोऽनिच्छायाम् । कृटस्था-
ञ्चेत्कारणात् कार्यमुत्पद्येतापि सर्वं सर्वत उत्पद्येत । अयमभिर्षा-कृटस्थो हि कार्यजननभा-
वो वा स्यादन्त्यभावे वा । त चेत्कार्यजननम्यभावेनान्येन यान्तेन कार्य कर्तव्यं तासमयेन
कुर्यात् । समर्थस्य क्षेपायोग्यात् । अन्त्यभावे तु न कदाचिदपि कुर्यात् । यद्युच्यते समर्थोऽपि क्रम-
रमत्कार्यमिच्छितं क्रमेण कार्याणि करोतीति । तदुक्तम् । विकारामन्तरात् । क्रिम्य सहकारिणः

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

निराचष्टे-नागत इति । परमाचष्टे हेतुन्तरपत्त्या । मूलस्य दर्शयन्ति-इत्यर्थेति । तदेव स्तोत्रपदा-
यत इति । अस्तिपराकारणा कार्यापत्तिमिच्छन्तामभावात्कार्यनिर्णयानुपपत्तौ येन न किन्तु स्वयमपि
वैनाशिकानुपपत्तौ यथा-दर्शयन्तीति । तदप्यचष्टे-विनष्टादिति । द्विष्टमन्तरिच्छायाम् ।
स्वान्तिच्छायां द्विष्टकारः । विनष्टाद्विजादेःकुर्यादितिमे यत्र युक्तिमाह-कृटस्थादिति । काव्य समर्थ-
ममर्षेण न । यद्यमर्षेण न कदाचिदपि कार्यं कुर्यात् । आगे समर्थस्य क्षेपायोग्यात्पर्यायादेशेन कार्यं
जनयेत्तत्रोत्तरक्षणेऽर्थात्प्रामाणात्प्रसक्तम् । न च समर्थमपि सहकारिनिर्णयनेऽप्य जनक
सहकारिणा यन्तुनोऽतिशयजनने तस्य समर्थस्य मदा तज्जननादममर्थस्य कदाचिदपि तज्जननायोग्या-
त्कार्याणोऽपि सहकारिणारोपेक्षायामनन्यमानास्तुनधातिशयस्य भेदे तस्यैव प्राणात्प्रापित्वेन जनकतया
यन्तुनन्तद्विद्विभेदे तस्यैव जन्यतया क्षणिकस्य जनकत्वान्तरतिशयानाधाने सहकार्येऽपि न स्यादिति

तस्मादभावप्रस्तेभ्यो बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पद्यमानत्वादभावाद्भावो-
त्पत्तिरिति मन्यन्ते ॥ तत्रेदमुच्यते ॥ “नासतोऽदृष्टत्वात्” इति ॥
नाभावाद्भाव उत्पद्यते । यद्यभावाद्भाव उत्पद्येत, अभावत्वाविशेषात्कारण-
विशेषाभ्युपगमोऽनर्थकः स्यात् । न हि बीजादीनामुपमृदितानां यो-
ऽभावस्तस्य च शशविपाणादीनां च निःस्वभावत्वाविशेषादभावत्वे
कश्चिद्विशेषोऽस्ति ॥ येन बीजादेवाङ्कुरो जायते क्षीरादेव दधीत्येवआ-
तीयकः कारणविशेषाभ्युपगमोऽर्थवान्त्सथात् । निर्विशेषस्य त्वभावस्य
कारणत्वाभ्युपगमे शशविपाणादिभ्योऽप्यङ्कुरादयो जायेरन् ॥ न चेवं
दृश्यते ॥ यद्दि पुनरभावस्यापि विशेषोऽभ्युपगम्येत, उत्पलादीना-
मिव नीलत्वादिस्ततो विशेषवत्त्वादेवाभावस्य भावत्वमुत्पलादिवत्प्र-
सज्येत ॥ नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुः स्यात् ॥ अभावत्वादेव-

रत्नमभा ।

२०] इत्यत्र निरस्तम् । अभावस्य हेतुत्वनिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे—तत्रेदमिति ॥ यदि बीजाभाव-
स्याभावात्तत्राद्विशेषः स्यात्, तदा विशेषप्रभावद्वारा बीजादेवाङ्कुर इति लोकायतिकानामभ्युपग-
मोऽर्थवान् स्यात् । न सोऽस्तीत्याह—येनेति ॥ सूत्रं योजयति—निर्विशेषस्येति ॥ शशविपाणादेः
कार्यकारित्वस्यादृष्टत्वान्नाभावस्यासतो हेतुत्वमित्यर्थः । असवभावस्यापि विशेष इत्यत्र आह—यदीति ॥
अभावस्य हेतुत्वेऽतिप्रसङ्ग इति तर्कमुक्त्वातुमानमाह—नापीति ॥ अभावः, न हेतुः, असत्त्वात्, सम्मतय-
दित्यर्थः । अभावः, न प्रकृतिः, कार्यान्वितत्वाद् । यया—शरावाद्यन्वितस्तत्पुत्री शरावादिप्रकृतिरिति
भामिनी ।

कंचिदुपकारमादधति न वा । अनाधानेऽनुपकारितया सहकारिणो नापेक्षन् । आधानेऽपि भिन्नभिन्न
वोपकारमादधुः । अग्ने तदेवामिहितमिति कौटस्थं व्याहृत्येत । भेदे तूपकारस्य तस्मिन् सति कार्यस्य
मावादसति चामावात्सत्यपि कूटस्थे कार्यानुत्वादादन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपकार एव कार्यकारी न भाव इति
नार्थक्रियाकारी भावः । तदुक्तम्—‘वर्षातपाभ्यां किं व्योन्नश्चर्मण्यस्ति तयोः फलम् । चर्मोपमश्चेत्तो-
ऽनित्यः खतुल्यश्चेदसम्प्लुष्टः ॥’ इति । तथा चाकिञ्चित्कारणमपि चेत् कूटस्थाकार्यं जायेत, सर्वं सर्व-
स्माज्जायेतेति सूक्तम् । उपसंहरति—तस्मादभावप्रस्तेभ्य इति । तत्रेदमुच्यते । नासतोऽदृष्टत्वा-
दिति । नाभावात् कार्यात्पत्तिः । कस्मात् । अदृष्टत्वात् । न हि शशविपाणाङ्कुरादीनां कार्याणा-
मुत्पत्तिर्दृश्यते । यदि त्वभावाद्भावोत्पत्तिः स्यात्ततोऽभावत्वाविशेषात् शशविपाणादिभ्योऽप्यङ्कुरोत्पत्तिः ।
न ह्यभावो विशिष्यते । विशेषणयोगे वा सोऽपि भावः स्यान्न निरुपाह्य इत्यर्थः । विशेषणयोगमभाव-
स्याभ्युपेत्याह—नाप्यभावः कस्यचिदुत्पत्तिहेतुरिति । अपि च यदेतानन्वितं न तत्तस्य विकारः,
यथा घटशरावोदबनानादयो हेतानन्विता न हेतविकाराः । अनन्विताश्चेत् विकारा अभावेन । तस्मान्ना-
आनन्दागरीय—न्यायनिर्णयः ।

इत्यर्थः । कूटस्थस्य कारणत्वदौःस्थ्ये फलितमाह—तस्मादिति । परमतनिरासिष्येन सूत्रमवतार्य व्याचष्टे—
तत्रेति । तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति—यदीति । बीजाद्यभावेभ्योऽङ्कुराद्युत्पत्तेस्तदभावसिद्धये कारण-
विशेषोपादानमित्यादीभ्योऽऽह—न हीति । किंचामावकारणवादिना तस्य निर्विशेषत्वं सविशेषत्वं यदृष्टम्
आप दूषयति—निर्विशेषस्येति । एतेन ‘नासतोऽदृष्टत्वात्’ इति व्याख्यातम् । द्वितीयमनुय निर-
स्पष्टि—यदीति । अभावस्य कारणत्वमुपेत्योक्तं तदेवायुक्तमित्याह—नापीति । कार्यत्वमागल्लोचनवाऽपि

शशविषाणादिवत् ॥ अभावाच्च भावोत्पत्तावभावान्वितमेव सर्वं कार्यं स्यात् ॥ न चैवं दृश्यते ॥ सर्वस्य च वस्तुनः स्वेनस्वेन रूपेण भावात्म-
नेवोपलभ्यमानत्वात् । न च मृदन्विताः शरावादयो भावास्तन्वादि-
विकाराः केनचिदभ्युपगम्यन्ते ॥ मृद्विकारानेव तु मृदन्वितान् भावा-
ल्लोकः प्रत्येति ॥ यत्तुक्तं स्वरूपोपमर्दमन्तरेण कस्यचित्कृदस्थस्य वस्तुनः

रत्नप्रभा ।

तर्कपूर्वकमाह-अभावाच्चेति ॥ अतोऽन्वितत्वामृदादिर्भा एव प्रकृतिरेत्याह-मृदिति ॥ स्यामिनः
कारणत्वायोगमुक्तमनूय दूययनि-यत्तुक्तमित्यादिना ॥ अनुभववजात् स्थिरभावानामेव सहकारिसन्नि-
धिक्रमेण कार्यक्रमहेतुत्वमङ्गीकार्यम् । न च शक्तस्य सहकार्यपेक्षा न युक्तेति वाच्यम् ।
यतोऽनक्तस्यापि नापेक्षेति अमहकारि मिथ स्यात् । तत्र मर्यादां मृतोऽतिशयशून्येऽभितापा-
दिसहकारिहृतातिशयक्रमादुच्चकारिकार्यरूप । न चातिशयस्यातिशयान्तरानपेक्षत्वे कार्यमप्यप्यनपे-
क्षेति वाच्यम् । घटस्य मृदनपेक्षत्वे कार्य-व्यतिशेपात् घटस्यापि मृदनपेक्षाप्रसङ्गादन्वयव्यतिरे-
काभ्यामपेक्षा सहकारिष्वपि तुल्या । यदुक्तं कार्याभावादशायां कारणम्यामत्तपत्तिरिति । तन्न ।
अकारणस्यापि बाधाभावेन सत्तोपपत्त । न ह्यर्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वम् । असत्तद-
योगेन सत्त्वस्य ततो भेदात् सतो ह्यर्थक्रियाकारित्व नासन । अतः कारणतापच्छेदकमबा-
धितस्वरूपात्मक सत्त्वं कारणत्वाङ्गित्वमेव । तस्मादणुमूलस्थिरभावाना हेतुत्वमुपपन्नमिति भाव ।

भामती ।

भावविकाराः । भावविकारास्तु ते, मानस्य तेनावृत्तत्वादिरत्याह-अभावाच्च भावोत्पत्ताविति । अभा-
वकारणवादिनो वचनमनुभाष्य दूययनि-यत्तुक्तमिति । स्थितेऽपि भाव क्रमसहकारिसमन्धानात्
क्रमेण कार्याणि करोति । न चानुपकारकाः सहकारिणः । स चास्य सहकारिभिराश्रितमान उपकारो
न भिन्नो नाप्यभिन्नः । क्लृप्तनिर्णय एव, अनिर्णयाच्च कार्यमप्यनिर्णयमेव जायते । न चैतानता
स्थिरमथाकारणत्व, तदुपादानवात्कार्यस्य, रज्जुवादानत्वमिव भुजङ्गस्यैयुक्तम् । तथा च धृति-‘मृत्तिकेयव
स यम्’ इति । अपि च येऽपि सर्वतो निरुद्धगानि सुलक्षणानि वस्तुसन्त्वास्थिरपत्र, तेषामपि किमिति बीज-
जातीयेभ्योऽङ्गुरजातीयान्येव जायन्ते कार्याणि, न तु क्रमेऽङ्गुरजातीयानि । न हि बीजाद्वीजान्तरस्य वा
क्रमेऽङ्गुर्य चान्यन्तरेऽङ्गुर्ये कश्चिद्विशेषः । न च बीजाङ्गुरत्वे सामान्ये परमार्थसती, येनैवोर्भाषिक-
कार्यकारणभावो भवेत् । तस्मात्कारणविकारेण मृदङ्गुवादानाद्वीजजातीयात्तथाविधस्यैवङ्गुरजातीय-
स्योपपत्तिरित्येव आशयेत् । अन्यथा कार्यहेतुकानुमानोच्छेदप्रसङ्गः । दिदमात्रम सूचितम् । प्रपञ्चम्

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामानस्य कारणतेत्याह-अभावादिति । यदेतानन्वितं न तत्स्य कार्यं यथा हेमाऽनन्विनो घटो न
हेमो विकारः । अनन्विताधामात्रेण मामान्मन्मानाभावविकारा इत्यर्थः । किञ्च, यदेतान्वितं तत्स्य
कार्यं यथा हेमाऽनन्विन रचकारि तत्कार्यम् । अनन्विताध भावेन मामान्मन्मात्तद्विकारा इत्याह-
सर्वस्येति । भावात्तान्तेऽपि कारणमन्वयत्वेन यदियमादभावोऽपि कारणं किं न स्यादिति यासंभवाऽऽह-
न चेति । आयेऽनुमाने व्याप्तिसुखं वा द्वितीयोऽपि तामाह-मृदिति । अभावाकारणवादिनोक्तमनुभा-
वो-यस्ति चेति । स्थिरस्य कारणत्व न दृश्यते न युज्यते वा । नाऽऽहः, अनुभवविशेषात् । न द्वितीयः,
स्थिरस्यापि क्रमं महकारिणशाम्भकारित्वाश्रितोऽपि । न च सहकारिजन्यातिशयस्यैव कारणं न
स्यायिनमप्याह भेदाभेदादिभिरनिर्णयकार्यातिशयतोऽनुमनो लोकनिद्वकारणान्निर्णयकारणात् । न च
समर्थतादप्यवधारणजनकत्वं तत्कारादीनकार्यजनसामर्थ्यावगमात् । न च सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यां

कारणत्वानुपपत्तिरभावाद्भावोत्पत्तिर्भवितुमर्हतीति ॥ तदुक्तम् ॥ स्थिर-
स्वभावानामिव सुवर्णादीनां प्रत्यभिजायमानानां रुचकादिकार्यकारण-
भावदर्शनात् ॥ येष्वपि बीजादिषु स्वरूपोपमर्दो लक्ष्यते, तेष्वपि नासात्पृ-
थमाना पूर्वावस्थोत्तरावस्थायाः कारणमभ्युपगम्यते ॥ अनुपपृथमानानामि-
वानुयायिनां बीजाद्यवयवानामंकरादिकारणभावाभ्युपगमात् ॥ तस्मा-
दसद्यः शशविषाणादिभ्यः सदुत्पत्त्यदर्शनात्सद्यश्च सुवर्णादिभ्यः सदु-
त्पत्तिदर्शनादनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ अपि च चतुर्भ्य-
श्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते, परमाणुभ्यश्च भूतभौतिकलक्षणः समुदाय उत्पद्यत
इत्यभ्युपगम्य पुनरभावाद्भावोत्पत्तिं कल्पयद्भिरभ्युपगममपहुवानैवेना-
शिकैः सर्वो लोक आकुलीक्रियते ॥ २६ ॥

उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥ २७ ॥

यदि चाभावाद्भावोत्पत्तिरभ्युपगम्येत, एवं सत्युदासीनानामनीहमाना-
नामपि जनानामभिमतसिद्धिः स्यात् ॥ अभावस्य सुलभत्वात्-
कृषीवलस्य क्षेत्रकर्मण्यप्रयत्नमानस्यापि सस्यनिष्पत्तिः स्यात् ॥
कुलालस्य च मृत्संस्क्रियायामप्रयत्नमानस्याप्यमत्रोत्पत्तिः ॥ तन्नुवाय-
स्यापि तन्वूनतन्वानस्यापि तन्वानस्यैव वद्वलाभः ॥ स्वर्गापवर्गयोश्च न
कश्चित्कथञ्चित्समीहेत ॥ न चैतद्युज्यतेऽभ्युपगम्यते वा केनचित् ॥ तस्मा-
दनुपपन्नोऽयमभावाद्भावोत्पत्त्यभ्युपगमः ॥ २७ ॥ इति समुदायाधिकरणम् ॥ ४ ॥

नाभाव उपलब्धेः ॥ २८ ॥ (५) ॥

रत्नप्रमा ।

पूर्वापरनिरोधमभ्याह-अपि चेति ॥ २६ ॥ अभावादुत्पत्तौ अत्राविषाणादुत्पत्तिः स्यादित्युक्तम् । अति-
प्रसङ्गान्तरमाह-उदासीनानामिति ॥ अनीहमानानां प्रयत्नशून्यानाम् । अमत्रं-पटादिपात्रम् ।
तन्वानस्य-श्यापारयनः । तस्मादप्रान्तिपूर्वेन क्षणिकवाप्यार्थपादेन कठस्यनियत्रयमन्वयस्य न निरोध
इति निद्रम् ॥ २७ ॥ (४) ॥ नाभाव उपलब्धेः । अन्वयनिरोधप्रवृत्तिजन वाद्यार्थोपादान
मामती ।

ब्रह्मन्तन्तर्मात्रान्यायकगिरयो, वृत्त इति नेह प्रत्ययान्ते त्रिभिरभ्यान् ॥ २६ ॥ उदासीनानामपि
चैवं सिद्धिः । भाष्यस्य सुगमम् ॥ २७ ॥ (४) ॥ नाभाव उपलब्धेः । पूर्वाभिकरणसंगतिमाह-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मात्रामावभेदः कार्यभेदप्रतियोगिकरूपावयवशक्तियुक्तक्षणिकमात्रम्येवामेदमिद्वेगिति सत्त्वाऽऽह-तदिति । यत्
त्रिनष्टादीनि तत्राऽऽह-येष्विति । अदुरादिषु पार्थिवादिस्वभावानामेव कारणत्रेऽपि बीजाद्यवयवाना-
मिति परमननोक्तमुक्तंऽर्थं सूत्रं योजयन्नृपमहरति-तस्मादिति । स्यात्पुनरभ्युपगमोपादाने नामानात्र-
वोत्पत्तिरित्याह-अपि चेति ॥ २६ ॥ अभावकारणत्वे कारणत्रिशेपोपादाने प्रवृत्तिर्युक्तंयुक्तम् ।
दृग्दर्शी प्रवृत्तिमात्रमिति न युक्तमित्याह-उदासीनानामिति । यत्र निमज्जे-यर्दति । अभावपादे
सर्वत्रौकिकव्यवहारमिद्विमुदाहरणं दर्शयति-कृषीति । पात्रौकिकव्यवहारोऽपि परमने न स्यादित्याह-
स्वर्गति । उभयभिरव्यवहारसत्त्वप्रवृत्त्येव प्रयाचष्टे-न चेति । सूत्रव्यर्थमुपसहरति-तस्मादिति
॥ २७ ॥ (४) ॥ विज्ञानस्य क्षणिकनार्थेन सात्त्विकव निगह्य निगात्मानं च निराकर्तुमारमने-
नाभाव इति । रूपादिर्गणं यत्र जगदुपादानमिति उच्यते. समन्वयस्य क्षणिकं ज्ञान नीत्रायाकारमिति

उपलब्धधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७०७)

एवं बाह्यार्थवादमाश्रित्य समुद्राद्याप्राप्त्यादिषु दूषणेपूद्गावितेषु, विज्ञानवादी बोद्ध इदानीं प्रत्यवतिष्ठते । केषांचिकिल विनेयानां बाह्यवस्तुन्यभिनिवेशमालक्ष्य तदतुरोधेन बाह्यार्थवादमक्रियेयं विरचिता ॥ नासौ सुगताभिप्रायः ॥ तस्य तु विज्ञानैकस्फुन्धवाद एवाभिमतः ॥ तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यास्तेन रूपेणान्तःस्थ एव प्रमाणप्रमेयकल-

रत्नप्रभा ।

घटतां वेदान्तानां भिन्न साकार क्षणिक विज्ञान, न ततोऽयोऽर्थोऽस्तीति योगाचारमतेन निरूप्यते न चेति तन्मतस्य मानत्रातिभूतान्त्या संशये पूर्वोक्तबाह्यार्थवादनिराममुपजाय पूर्वप्रश्नाह एवमित्यादिना ॥ पूर्वोचरपत्रयो विगे गविरोचो फणम् । नन्वेतस्य सुगतागमस्य कथ बाह्यार्थसत्त्वात्स्वयोस्ताःशर्षे विगेवादिवाशय्याऽभिस्कारिभेदादविरोध इति वदन् विज्ञानवादिन सुगताभिप्रायतुधेन मदाविस्कारभ्यो बाह्यार्थवादिभ्य श्रेयमाह-केपाचिदिति ॥ उक्त च धर्मकीर्तिना "देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयप्रज्ञानुगा" इति सुगतानामुपदेशा शिष्यमन्वजुसारिण इत्यर्थे । नन्वसति बाह्यार्थमानमेव-परहार कथ, तत्राह-तस्मिन्निति ॥ विज्ञानमेव कर्त्तव्यतायाकारत्वेन प्रमेयम्, अभासात्मना मानकम्, शक्यात्मना मान, शक्याश्रय गम्भारेण प्रमेयिणि भेदकानया परहार उच्यते ।

भामती ।

एवमिति । बाह्यार्थवादिभ्यो विज्ञानमात्रादिनां सुगताभिप्रायतया विशेषमाह-केपाचित्किदिति । अथ प्रमाणा प्रमाण प्रमेय प्रमितिरिति हि चतमू विधासु तत्त्वप्रामाण्यमात्रिसामान्यतयाभावेऽपि तत्त्वस्याचनस्थानान् । तस्मात्तनेन विज्ञानस्त्वन्वयान तत्र न्यवस्थापया चतस्रो विधा एवित्तया, तथा च न विज्ञानस्त्वन्वयान तत्त्वम् । न तस्मिं समग्रो विज्ञानमात्र चतस्रो विधाश्च यत् आह-तस्मिंश्च विज्ञानवादे बुद्ध्यास्तेन रूपेणिति । यद्यप्यनुभवात्तान्योऽस्तुमाव्योऽस्तुमविज्ञानुभवत, तथापि बुद्ध्यास्तेन बुद्धिपरिक्लिप्तितेनान्तस्य एवैव प्रमाणप्रमेयप्रत्ययपरि प्रमातृ-परहारत्वात्पि दृष्टव्यम् । न परमाश्रित इत्यर्थे । एव च न सिद्धसाधनम् । न च अत्रादिनो वेदान्तकारां त्रितमन्युपगच्छति, त्रितमिरेचनीय नोऽप्येति । तथाहि-स्वयं विज्ञानस्यागमवासरसुत प्रमेय प्रमेयप्रकाशा प्रमाणत्वं, तत्रप्रकारानसति प्रमाणम् । बाह्यार्थवादिनोरपि वैभाषिकमौर्त्तितयो कारनिर्णय प्रमाणत्वात्प्रत्यय-आह-द्विगिरिव-यापिर्णयः ।

योगाचारमतविरोधोऽस्ति न वेति त प्रमाणितत्वात्तान्त्या सहे मगतिगर्म पूर्वप्रश्नमात्रवति-प्लवमिति । विज्ञानवादस्य ज्ञानितभूततया समस्यस्य तद्विभो गेते मगतय । पूर्वप्रश्ने विज्ञानवादस्य प्रामाण्यवत्तद्विरोधे समन्वयमिद्धि भिन्नात्तेऽपर आ त मानद्विरोध्याऽऽभामानार्ता मदिगी पत्रेद । बाह्यार्थवादिषु प्रयुक्तं समानवाच्यता, विज्ञानवादिनोऽपि प्रयुक्तमभवात्तथ कृपय मानमि वादाय तेन्यो विज्ञानमात्रादिन सुगताभिप्राय वेत विज्ञानमाह-केपाचिदिति । हीनव्यभिचि पावत् । बाह्येऽपि सुगतस्यानिर्णयो विज्ञान । 'देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयप्रज्ञानुगा' इति न्वावेनाऽऽह-तद्विति । कथं हि तस्याभिप्रायस्त्वत्वाऽऽह-तस्मैति । ननु मानमेवादिभेदोपपत्ते कथ विज्ञानमात्रादोऽप्यथा कथ परहारमिदंस्त्वत्वाऽऽह-तस्मिन्निति । तत्रैव कथितं परहारतया नैवमवमानाभावा एव सादृश या नवा मान तदाशयता मानेति विज्ञानवादेऽपि कर्त्तव्यमानादिभेदमुपेय सर्वे परहारमिदं विधेः । कियार्थसात्त्वतामना मानपरमाणा मना एतेति मौर्य विज्ञान । अन्वयमात्रवत्त्वा एव सात्त्विकता मानमिति वैभाषिका । तत्र तयोर्मात्रकमिदंमौर्त्तित कर्त्तव्यो भेदक्षणिकस्वाऽऽमनो दूषणात्तन्वयानात्तुत विज्ञानवादे कर्त्तव्यभेदेनैव मान्यवहात्मात्तानिवाह-

ईदृशो धर्मात्तद्वे तदुर्ध्वं बोधवित्तीरस्य । विज्ञानि देया विभा गुणत्वाऽऽवत्त्वथा' इतिद्विरोधस्य तद्वैरत्त्वम् ।

व्यवहारः सर्वं उपपद्यते ॥ सत्यपि बाह्योऽर्थे बुद्धचारोहमन्तरेण प्रमाणादिव्यवहारानवतारात् ॥ कथं पुनरवगम्यतेऽन्तःस्थ एवायं सर्वं व्यवहारो न विज्ञानव्यतिरिक्तो बाह्योऽर्थोऽस्तीति, तदसम्भवादित्याह ॥ स हि बाह्योऽर्थोऽभ्युपगम्यमानः परमाणवो वा स्युस्तत्समूहा वा स्तम्भादयः स्युः ॥ तत्र न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवेतुमर्हन्ति ॥ परमाण्वाभासज्ञानानुपपत्तेः ॥ नापि तत्समूहाः

रत्नप्रभा ।

सुरय एव भेद किं न स्यादत आह—सत्यपीति ॥ न हि बुद्धवनाख्यस्य नीलादे प्रमेयत्वव्यवहारोस्ति । अतो बुद्ध्याख्यकार एव प्रमेय, न बाह्यमित्यर्थ । बाह्यार्थासत्त्वे प्रथमपूर्वक युक्तिरप्यस्यति—कथमित्यादिना ॥ ज्ञेय, ज्ञानातिरेकेणाऽसत्, तदतिरेकेणासम्भवात्परशुद्धादित्याह—तदसम्भवादिति ॥ असम्भवं प्रिष्टोति—स हीति ॥ परमाणवभेदेकस्यूलस्तम्भ इति ज्ञान न स्यात्, भामती ।

हारोऽभिमत इत्याह—सत्यापि बाह्योऽर्थ इति । भिन्नाभिरुपपत्ते हि प्रमाणफलयोस्तद्गतो न स्यात् न हि खदिरगोचरे परशौ पलाशे द्वैधीभागे भवति । तस्मादनयोरेकाधिकरण्यं वक्तव्यम् । कथं तद्वदति । यदि ज्ञानस्थे एव प्रमाणफले भवति । न च ज्ञान स्वच्छक्षणमनशमशाभ्यां वस्तुसङ्ख्यां युज्यते तदेव ज्ञानमज्ञानव्यावृत्तिकल्पितज्ञानत्वात् फलम् । अशक्तित्वावृत्तिपरिकल्पितानानात्मप्रकाशनशक्तपञ्च प्रमाणम् । प्रमेयत्वस्य तावमेव । एव सौत्रातिक्रममयेऽपि । ज्ञानमर्थसाराख्यगनीलाकारव्यावृत्त्या कल्पितनीलाकारस्य प्रमाणं व्यग्रस्थापनहतुत्वात् । अनानव्यावृत्तिकल्पितं च ज्ञानं एव व्यग्रमस्याप्यन्तात् तथा चाह—‘न हि विस्मिन्मत्तैः तद्वदना युक्ता, तस्या तत्रैवाविशपात् । तां तु सारूप्यमाविशसं रूपं यत्तद घटयैत्’ इति । प्रथमपूर्वकं बाह्यार्थाभावं उपपत्तीराह—कथं पुनरवगम्यते इति । न हि विज्ञानात् अन्वयत्वाभिगतो बाह्योऽर्थ परमाण्वन्तावन्न समवति । एकस्यैव नीलागमम हि ज्ञानं न परममूर्धपरमाण्वामामम् । न चाद्याभासम यगोर भवितुमर्हति । अतिप्रसङ्गं सर्वगोचरतया सर्वसर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् न च प्रतिभासार्थं स्थौ यमिति युक्तम् । निरूप्यमाहत्वात् । त्रिमय प्रतिभासस्य ज्ञानस्य धर्मं च प्रतिभासनजालेऽर्थस्य धर्मं । यदि पूर्वं क्वचिद् अद्वा, तथा सति हि स्वाशात् अन्वयमव विज्ञानमभ्युपेयं भवति । एव च क प्रतिफुटीभवत्यनुकूलमाचरति । द्वितीय इति चेत् । तथाहि—रूपपरिमाणं ए निरन्तरमुत्पन्ना षकविज्ञानोपारोहिणं स्थौल्यम् । न चात्र कस्यचिद् अन्तता । न हि न ते रूपपरमाण्वं । न च न निरन्तरमुत्पन्ना । न चैकविज्ञानानुपारोहिणं । तेन मा भूत्नीलावादिनरपरमाण्वं धर्मं, प्रत्येकं परमाणुष्वभावात् । प्रतिभासदर्शोपपन्नानां तु तथा भविष्यति नहुत्वादिनरसावृत्तं स्थौल्यमयथाह—‘प्रहेऽन्तेऽस्य चैकेन किञ्चिद्रूपं गृह्यते । सावृत्तं प्रतिभासस्थं तदेवात्मन्यसमभावात् ॥ १ ॥ न च तदर्शनं भ्रात नानान्यस्तुप्रहायत । सावृत्तं प्रहेण नायत्र च वस्तुप्रहो अम ॥ २ ॥’ इति तन्न । नैरन्तर्यामिसस्य भ्रातवात् । गन्धरसम्पर्शपरमाण्वन्तारता हि तत्परमाण्वो न निरन्तरा तस्मादासत्सातरेषु दृक्षेत्प्रेकनननप्रत्ययदेप स्यूलप्रत्यय परमाणुषु सातरेषु भ्रान्त एवति पर्याय तस्मात् कपनापोढाऽपि भ्रातवाद्वादिप्रत्ययस्य पितशखादिवानवन्न प्रत्यक्षता परमाणुगोचरत्वान्युपगमे । तदिदमुक्तम्, न तावत्परमाणवः स्तम्भादिप्रत्ययपरिच्छेद्या भवेतुमर्हन्ति । नापि

आनन्दिरिय—व्यायनिर्णय ।

सतीति । उक्तमर्थं युक्त्या द्रव्यितु पृ-उति—कथमिति । निमतं न ज्ञानातिरिक्तं तदतिरेकानि गन्धव्यान्नरिपिपाणदियाह—तदिति । तत्राभिद्विमुद्वृत्तं निरूप्यवति—स हीति । एकस्यूलनीलाभासगतस्य तद्विपरीतपरमाणुगोचरतायोगात् परमाण्वन्तावत्तदात्तव्यनमियाह—तत्रेति । द्वितीयं प्रमाणं नापीति । स्तम्भाद्यन्यविना परमाणुवो भेदे गमाशब्दव्यतयेऽन्यमभेदे परमाणुमात्रतया स्यूल

न ह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भोऽस्ति । न चैतत्स्वभाववि-
वेके युक्तम् ॥ प्रतिबन्धकारणाभावात् ॥ तस्मादप्यर्थाभावः स्वमादिव-
चेदं द्रष्टव्यम् ॥ यथा हि स्वप्रमायामरीच्युदकगन्धर्वनगरादिप्रत्यया
विनैव बाह्येनार्थेन ग्राह्यग्राहकाकारा भवन्ति, एवं जागरितगोचरा
अपि स्तम्भादिप्रत्यया भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते ॥ प्रत्ययत्वाविशेषात् ॥

रत्नप्रमा ।

भेदेऽपि सहोपलम्भनं स्यात् । ग्राह्यग्राहकभावादित्यत आह—न चैतदिति ॥ क्षणिकज्ञानस्याप्येनं
सम्बन्धहेत्वभावात् ग्राह्यग्राहकभाव इत्यर्थः । किञ्च जाग्रद्विज्ञान, न बाह्यालम्बनं, विज्ञान-
त्वात्, स्वमादिज्ञानवदित्याह—स्वमेति ॥ विज्ञानानां वैचित्र्यानुपपत्तिवचित्तमनुमानमिति शङ्कते-
भारती ।

मेन व्यातो यया मित्रावधिनी नावस्य सहोपलम्भ्येते कदाचिदत्रापिधानेऽन्यतरस्यैकस्योपलम्भेः । सोऽप-
मिह भेदव्यापकनियमविरुद्धो नियम उपलम्भ्यमानस्तद्रथाप्य भेद निवर्तयतीति । तदुक्तम्—‘सहोपलम्भ-
नियमादभेदो नीलतद्विधोः । भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येत्तदाविद्याद्वये ॥’ इति । स्वमादिवचेदं द्रष्ट-
व्यम् । योयः प्रत्ययः स सर्वो बाह्यानालम्बनः, यथा स्वप्रमायादिप्रत्ययः, तथा चैव विद्यादाभ्यासितः
प्रत्यय इति स्वभावहेतुः । बाह्यानालम्बनता हि प्रत्ययत्वमात्रानुवन्विनी वृक्षतेव शिक्षापाठमात्रानुवन्धि-
नीति तन्मात्रानुवन्धिनि निरालम्बनत्वे साध्ये भवति प्रत्ययत्व स्वभावहेतुः । अत्रान्तरे सौत्रान्तिकधो-
यति—कथं पुनरसति बाह्येऽर्थं नीलमिदं पीतमित्यादि प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते । स हि मेने ये
यस्मिन् सत्यपि कादाचित्कास्ते सर्वे तदतिरिक्तेषुसापेक्षाः, यथाऽविश्वस्यजिगमिपति मयि वचनगमन-
प्रतिभासाः प्रत्ययार्थेनसंतानान्तरसापेक्षाः । तथा च विद्यादाभ्यासिताः सत्यप्याल्यविज्ञानस्ताने पठपि
प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावहेतुः । यथासात्रालयविज्ञानस्तानातिरिक्तः कादाचित्कप्रवृत्तिज्ञानभेदहेतुः स
बाह्योऽर्थ इति । वासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्कत्वात् कदाचिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेकसततिपतिताना-
गालयविज्ञानानां तत्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्वासना, तस्याश्च स्वकार्योपजनं प्रत्याभिमुख्य परिपाकस्तस्य
च प्रत्ययः स्वसंतानवर्ता पूर्वक्षणाः संतानान्तरापेक्षानभ्युपगमात्, तथा च सर्वेऽप्याल्यसंतानपतिताः परि-
पाकहेतवो भवेयुः । न वा कश्चिदपि, आल्यसंतानपतित्वाविशेषात् । अणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य च
कादाचित्कत्वात्कार्यकादाचित्कत्वमिति चेत् । नन्वेवमेतस्यैव नीलज्ञानोपजनसामर्थ्यं तत्प्रबोधसामर्थ्यं चेति
अगान्तरस्येनन्न स्यात् । सत्ये वा कथं क्षणभेदात्तामर्थ्येभेद इत्याल्यसंतानवर्तिनः सर्वे समर्था इति
समर्थहेतुसङ्गापे कार्यक्षेपात्तुपपत्तेः । स्वसंतानमात्राधीनत्वं निषेधस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धे सदातनस्य
तस्योपलम्भ्यया कादाचित्कत्वं निवर्तमानं हेतुवन्तरापेक्षत्वे व्यतिष्ठन्न इति प्रतिबन्धसिद्धिः । न च ज्ञान-
संतानान्तरनिबन्धनत्वं सर्वेषामित्यतं प्रवृत्तिविज्ञानानां विज्ञानयादिरिति तु कस्यचिदेव विच्छिन्नगमन-
वचनप्रतिभासस्य प्रवृत्तिविज्ञानस्य । अपि च सत्त्वान्तरसंताननिमित्तत्वे तस्यापि सदा मनिधानात्
आनन्दगोचर्य—न्यायनिर्णयः ।

द्वितीयधर्ममा नियतसहोपलम्भन च ज्ञेयं ज्ञानेनेत्यर्थः । सहोपलम्भनियममेतदस्मोरयति—न हीति । ज्ञानज्ञे-
ययोः स्वभावभेदेऽपि ग्राह्यग्राहकत्वात्प्रियमः स्यादित्याशंभ्याऽऽह—न चैति । क्षणिकस्य ज्ञानस्य ज्ञेयसंबन्धे
हेत्वभावाद्वाह्यग्राहकत्वेनोक्तनियमामिद्विपरिचयः । ‘सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्विधोः । भेदश्च
भ्रान्तिविज्ञानैर्दृश्येत्तदाविद्याद्वये’ इत्युक्तमुत्सहरति—तस्मादिति । योयः प्रत्ययः स सर्वो बाह्याना-
लम्बनो यथा स्वमादिप्रत्ययस्तथा चैव निमनः प्रत्यय इत्याह—स्वमेति । दृष्टान्तस्य माय्यैकस्य परि-
हरति—यवेति । निर्दोषमनुमानं निगमयति—एवमिति । प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिरूपार्थावचित्तवित्त-

कथं पुनरसति बाह्यार्थं प्रत्ययवैचित्र्यमुपपद्यते ॥ वासनावैचित्र्या-
दित्याह-अनादौ हि संसारे बीजांकुर्वद्विज्ञानानां वासनानां चान्यो-
न्यनिमित्तनैमित्तिकभावेन वैचित्र्यं न विप्रतिषिध्यते ॥ अपि चान्वय-
व्यतिरेकाभ्यां वासनानिमित्तमेव ज्ञानवैचित्र्यमित्यवगम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

कथमिति ॥ अन्यथोपपत्त्या परिहरति-वासनेति ॥ अनादिसन्तानान्तर्गतपूर्वज्ञानमेव-वासना तदशादने-
कक्षणव्यवधानेऽपि नीट्याकारज्ञानवैचित्र्यं भवति । यथा-बीजासतया कार्पासकृत्य, तट्टदित्यर्थः ।
उभयथादिममत्तत्वाच्च वासना एव ज्ञानवैचित्र्यं वहन्ती, न वाच्यार्था इत्याह-अपि चेति ॥ क्षणिक-
भामती ।

कादाचित्कृत्य स्यात् । न हि सत्त्वान्तरसतानस्य देशतः काठतो वा विप्ररूपसमनः । विज्ञानादे विज्ञा-
नातिरिक्तदेशानभ्युपगमादमूर्त्तत्वाच्च विज्ञानानामदेशात्मकत्वात्सत्त्वात्सत्त्वादिमत्वप्रसङ्गेनापूर्वमत्त्वप्रादुर्भावानभ्यु-
पगमाच्च न कालतोऽपि विप्ररूपसमनः । तस्मादसति बाह्येऽर्थे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तेर्यथासुमानिको
बाह्यार्थे इति सौत्रान्तिकाः प्रतिषेद्धिरे, साक्षिराकरोति-वासनावैचित्र्यादित्याह विज्ञानादौ । इद-
मत्राकृतम्-सत्त्वतानामत्रिप्रभव वेऽपि प्रत्ययकादाचित्कृत्योपपत्तौ सद्विध्वंसिप्रक्षयावृत्तिरूपेण हेतुरनेकान्तिकः ।
तथाहि-वाच्यनिमित्तकत्वेऽपि कथं कदाचित् नीलसनेदनं कदाचित् पीतसनेदनम् । वाच्यनीलपीतसनिमाना-
सनिधानान्यामिति चेत् । अथ पीतसनिधानेऽपि किमिति नीलज्ञानं न भवति, पीतज्ञानं भवति ।
तत्र तस्य सामर्थ्यादसामर्थ्याच्चैतरमिति चेत् । बुद्धिः पुनरप्यसामर्थ्यासामर्थ्यभेदः । हेतुभेदादिति चेत् ।
एव तर्हि क्षणानामपि स्वकारणभेदनिवन्धनः शक्तिभेदो भविष्यति । मतानिनो हि क्षणाः कार्यभेदेहेत-
वस्ते च प्रतिकार्ये भिद्यन्ते च । न च मतानो नाम कश्चिदेक उत्पादक क्षणानां यदभेदात् क्षणा न
भिद्यन्त । ननु क न क्षणभेदाभेदाभ्यां शक्तिभेदाभेदौ, भिन्नानामपि क्षणानामेकसामर्थ्योऽलम्बनः । अन्य-
थं एव धगे नीलज्ञानजननमर्थ इति न भूयो नीलज्ञानानि जायेरन् । तन्मर्थस्थातीतत्वान्, क्षणा-
न्तराणां चासामर्थ्यात् । तस्मात् क्षणभेदेऽपि न सामर्थ्यभेदः, मतानभेदे तु सामर्थ्यं भिद्यन् इति ।
तत्र । यदि भिन्नानां साताना नैक सामर्थ्यं, इत् तर्हि नीलज्ञानानामपि गियो भिन्नानां नैकमपि
नीट्याकाराधानसामर्थ्यमिति सन्निधानेऽपि नीलसत्वान्तरस्य न नीलज्ञानमुपजायेत् । तस्मात्सत्त्वान्तरा-
णादपि क्षणान्तराणामपि स्वकारणभेदातीनोपजनानां कारणचिदेव सामर्थ्यभेदः केवाचिन्नेति यत्तत्त्वम् ।
तथा चैतान्तराणानसतानावतिनेषु कस्यचिदेव इतिक्षयस्य न तादृशं सामर्थ्यानिशयो वामनापगना
स्वप्रत्ययमादित । यतो नीट्याकार प्रवृत्तिज्ञानं जायते न बीनाकारम् । कस्यचित् स तादृशो यतः
पीताकारं ज्ञानं न नीट्याकारमिति वामनापेचि-वादेऽ रचययामादित्ताज्ञानवैचित्र्यमिदं नदतिरिक्तार्थ-
मद्वारे किचनपि प्रयागमिति पश्याम । आद्यविताननतावतितदेवामादिज्ञानं वामना तदेचि-
न्यात्की-गणमुभयवैचित्र्यं, पूर्वीनां गणमुभयवैचित्र्यं साम्भारिवैचित्र्यमिति वामनादितानयोऽज्ञानसत्त-
योः । नभन्त परस्परदोषदोषभयो बीनापुरस्तात्तदिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामपि वाम-
नापेचि-वैचित्र्यं ज्ञानवैचित्र्यं वाच्यवैचित्र्यं वाह-अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति ।

अनन्दागरीय-वाच्यनिर्णयः ।

मनुमानमिति शक्यते-कथमिति । अनादिसत्त्वान्तरसत्त्वमिति तस्य ज्ञानमेव वासना तदशादनेकव्य-
वधानेऽपि नीट्याकारमिदमेव ज्ञानमुपपत्ते कार्पासकृत्यादित्यर्थोपरान्तमाह-वामनेति । वामनापे-
चि-वाच्यवैचित्र्यं ताभ तदेचि-व्यतिरेकान्वयान्वयप्रथमासात्त्वाऽऽह-अनादौ हीति । अन्यव्यतिरेका-
भ्यामपि वासनारिवैचित्र्यमेव ज्ञानवैचित्र्यं हेतुर्भाववैचित्र्यमित्याह-अपि चेति । पूर्वमुपपत्तानामावेऽध्य-

स्वप्नादिष्वन्तरेणात्यर्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्र्यस्योभाभ्यामप्या-
वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात् ॥ अन्तरेण तु वासनामर्थानिमित्तस्य ज्ञानवैचि-
त्र्यस्य मयानभ्युपगम्यमानत्वात् ॥ तस्मादप्यभावो बाह्यस्यार्थस्येति ॥
एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ “नाभाव उपलब्धेः” इति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थ-
स्याध्यवसातुं शक्यते ॥ कस्मात् ॥ “उपलब्धेः”—उपलभ्यते हि प्रति
प्रत्ययं बाह्योऽर्थः—स्तम्भः, कुड्यं, घटः, पट इति ॥ न चोपलभ्यमान-
स्यैवाभावो भवितुमर्हति । यथा हि कश्चिद्बुद्धानो भुजिसाध्यायां
तृप्तौ स्वयमभ्युपगमानायामेवं ब्रूयान्नाहं भुञ्जे न वा तृप्यामीति, तद्व-
दिन्द्रियसन्निकर्षेण स्वयमुपलभमान एव बाह्यमर्थं नाहमुपलभे न च
सोऽस्तीति ब्रुवन्कथमुपादेयवचनः स्यात् ॥ ननु नाहमेवं ब्रवीमि न
कश्चिदर्थमुपलभ इति । किन्तुपलब्धिव्यतिरिक्तं नोपलभ इति ब्रवीमि ॥
बाहमेवं ब्रवीषि—निरंकुशत्वात्ते तुण्डस्य ॥ न तु युक्त्युपेतं ब्रवीषि ॥ यत्
उपलब्धिव्यतिरेकोऽपि बलादर्थस्याभ्युपगन्तव्यः । उपलब्धेरेव ॥ न हि
कश्चिदुपलब्धिमेव स्तम्भः, कुड्यं चेत्युपलभते ॥ उपलब्धिविषय-

रत्नप्रभा ।

विज्ञानमात्रवादस्य मानमूलत्वात्तेन नित्यविज्ञानवादो विरुप्यते इति प्राप्ते सिद्धान्तमूल व्याचष्टे—नाभाव
इत्यादिना ॥ किं बाह्यार्थस्यानुपलब्धेरभावः—उक्त-ज्ञानाङ्गदेनानुपलब्धेः । नाद्य इत्युक्तम्—
उपलब्धेरिति ॥ द्वितीयं शङ्कते—ननु नाहमिति ॥ ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयभावेन भेदस्य साक्षिप्रत्य-
क्षसिद्धत्वात् प्रत्यक्षविरुद्धमभेदाभिधानमित्याह—वाटमित्यादिना ॥ तद्वचनादपि जना बाह्यार्थं ज्ञाना-
मामती ।

एवं प्राप्ते ब्रूमः । नाभाव उपलब्धेरिति । न खल्वभावो बाह्यस्यार्थस्याध्यवसातुं शक्यते ।
स ह्युपलभ्यमानावाद्याध्यवसायेत, सत्यनुपलब्धे तस्य बाह्यविषयत्वाद्वा, सत्यपि बाह्यविषयत्वे बाह्यार्थ-
वाचकप्रमाणसद्भावाद्वा । न तावत् सर्वयोपलभ्यमान इति प्रश्नपूर्वकमाह—कस्मात् । उपलब्धे-
रिति । न हि सुखतरं सर्वजनीन उपलब्धे सति तदभावः शक्योः वक्तुमित्यर्थः । द्वितीय
पक्षमवलम्बते—ननु नाहमेवं ब्रवीमीति । निराकरोति—बाहमेवं ब्रवीषि । उपलब्धि-
माहिणा हि साक्षिणोपलब्धिर्गृह्यमाणा बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रमित्यर्थः ।

आनन्दगिरीप—न्यायनिर्णयः ।

पूर्वार्थसंनिधाने ज्ञानवैचित्र्यदर्शनादन्वयव्यतिरेकासिद्धिरित्याशङ्क्याऽह स्वप्नेति । अन्वयमुक्त्वा अति-
रेकमाह—अन्तरेणेति । ज्ञानातिरिक्तज्ञेयस्योक्तरीत्या विचारासहवाः भणिकज्ञानमात्रवादस्य प्रमाणानु-
त्वादर्थाग्निप्रज्ञानाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य विरोधोऽस्तीत्युपसहरति—तस्मादिति । पूर्व-
पक्षमनूय सिद्धान्तवति—एवमिति । मृशाशुभाणि व्याचष्टे—नेति । उपलब्धमानमपि युक्तिरजतादिभ्य-
न्मिथ्येत्याशङ्क्यावाधानमैवमित्याह—न चेति । उपलब्धिर्वैसासिद्धेयाशङ्क्य सर्वथाऽनुपलब्धिर्वा ज्ञानाति-
रिक्तत्वेन वेति विकल्प्याऽऽद्य दीपमाह—यथेति । द्वितीयमवलम्बने—नन्विति । प्रकाशप्रकाशकयो-
रेकस्थितवद्विरुद्धयोर्भेदस्याध्यक्षत्वात्तद्वाधिसमभेदवचनमित्याह—वाटमिति । निरंकुशत्वं नियामकराहि पदं
परोक्तयुक्तवचनं साधयति—यत् इति । किं तद्वत् व्यतिरिक्तोपलब्धिर्वाह—उपलब्धेरिति । हेतुने
सुखयति—न हीति । उपलब्धिर्हि साक्षिणा बाह्यविषयत्वेनैव गृह्यते नोपलब्धिमात्रत्वेनेत्यर्थः । स्व-

त्वेनैव तु स्वम्भकुड्यादीन्सर्वे लौकिका उपलभन्ते ॥ अतश्चैवमेव सर्वे लौकिका उपलभन्ते यत्प्रत्याक्षज्ञाणा अपि बाह्यमर्थमेवमाचक्षते-
यदन्तर्ज्ञेयस्य तद्बहिर्वद्वभासत इति ॥ तेषु हि सर्वलोकमसिद्धां बहिरवभासमानां संविद्ं प्रतिलभमानाः प्रत्याख्यातुकामाश्च बाह्यमर्थं बहिर्वदिति वक्तारं कुर्वन्ति ॥ इतरथा हि कस्माद्बहिर्वदिति वृषुः ॥ न हि विष्णुमित्रो बन्ध्यापुत्रवद्वभासत इति कश्चिदाचक्षीत । तस्माद्यथानुभवं तत्त्वमभ्युपगच्छद्बहिर्वहिरैवावभासत इति युक्तमभ्युपगन्तुम् ॥ न तु बहिर्वदवभासत इति ॥ ननु बाह्यस्यार्थस्यासम्भवाद्बहिर्वदवभासत इत्यध्यवसितम् । नायं साधुरध्यवसायः ॥ यतः प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्तिपूर्वको सम्भवासम्भवावधधा-

रत्नप्रभा ।

द्वेदेनेवोपलभन्त इत्याह—अतश्चेति ॥ बाधार्थस्याप्यन्तासत्त्वं प्रत्यक्षोपलम्भायोगात्, दृष्टान्तत्वात्-
म्भवात्, बहिर्वदित्ये न स्यादित्याह—इतश्चेति ॥ अबाधितमेदानुभावेनकारो युक्तो न वाकार इत्याह—तस्मादिति ॥ शेषार्थो ज्ञानातिरेक्यासन्नसम्भवादित्युक्तवाधाकारणमिति शङ्कते—नन्विति ॥ कोऽसौ असम्भवः—असत्त्व वा, असत्त्वनिधयो वा, अयुक्तत्वं वा, उत्कटकोटिकसत्यात्मकम-
म्भवस्यामायो वा । नायः, साध्याभेदात् । न द्वितीयः, स्थूरी घटस्तम्भापिति सनुहात्म्येन स्पृ-
ष्टद्वित्वात्प्रत्यक्षमन्वयस्वरूपविरुद्धधर्मस्तोर्धयोस्थूयदेरुसद् द्वयात्मगाहिविज्ञानाद्देसत्त्वनिधयेनासम्भवासि-
देतित्याह—नायं साधुरिति ॥ सम्भवः—सत्तानिधयः—प्रमागाधीनः । असम्भवाः—असत्तानिधयः
भामती ।

अतश्च—इति वक्ष्यमाणोपरचिरामर्शः । तृतीय पक्षमाश्रयने—ननु बाह्यस्यार्थस्यासंभवादिति निराक-
रोति—नायं साधुरध्यवसाय इति । इदमत्राकूनम्—घटपटादयो हि स्थूय भासन्ते न तु परमस्थाः ।
तत्रेदं नानादिदेशव्यापित्वात्तत्र स्थूल्य यच्चि ज्ञानाकारत्वेनावगणानावगणत्वात्तत्रेण विरुद्धधर्मसत्तरेण युज्यते
ज्ञानोपाधेरनाशतत्वादेव तथापि तदेवाच्यतेदेशव्यक्त्याकम्पारकारकत्वात्तत्रेण विरुद्धधर्मसत्तरेण नानात्वं
प्रसज्यमान ज्ञानाकारत्वेऽपि न शक्यं शक्येणापि वारयितुम् । व्यतिरेकात्प्रतिरेकव्यतिरेकयोश्च परमा-
णोरसत्त्व चोपरारित्वानि वैदेविकरसत्त्वस्याम् । तस्माद्बाधार्थेन ज्ञानेऽपि स्थूल्यसम्भवः । न च तावत्
परमाणाभासमेकज्ञानम्, एकस्य नानात्मयानुपपत्तः । आकाराणां वा ज्ञानवादात्प्रादेकत्वप्रसङ्गात् ।
न च यावन्त आकारास्त्वान्तरे ज्ञानानि, तावतां ज्ञानानां निधौ वर्तानभिन्नया स्थूयानुभावात्प्रस-
ङ्गात् । न च तद्वृत्ताभौ सनत्त्वज्ञानाकारसक्त्यात्मक एक स्पृष्टविकारो विवृम्भत इति संभ्राम् ।
तस्यापि साकारतया स्थूल्ययोगात् । यथाह धर्मशास्त्रिः—‘तस्मान्नार्थे न च ज्ञाने स्थूयभासत्त्वज्ञानः ।
एकत्र प्रतिविद्धत्वाद्बुद्धयपि न सभर ॥’ इति । तस्माद्भवानि ज्ञानाकार स्थूल्य सन्धेयमानेन प्रमाणप्रवृ-
त्त्यप्रवृत्तिपूर्वको संभवासंभवावधधेः । तथा चेदन्तात्प्रसङ्गात्तत्र ज्ञानात्तत्र बाधमन्वेषुमिति ।
यत्र ज्ञानस्य प्रत्यक्षे व्यसम्भवे विरुद्धत्वात्प्रसङ्गात्तत्र, तेन विरुद्धोऽप्यन्तु शक्यः, अत्रार्थे तस्मात्-
ज्ञानव्यतिरेक-न्यायनिर्णयः ।

इत्यतश्चि बाधार्थे लौकिकाभेदेनैव प्रतिपत्तीत्याह—अतश्चेति । कथं यथोक्त वाक्य उपरिरेकोपल-
म्भितापकनिवादात्तत्राऽऽह—तेऽपीति । सर्वोक्तमिद्वार्थधर्मप्रतिपत्ते हेतुनाह—इतश्चेति । अय-
न्तासतोऽपि बाधार्थस्य दृष्टान्तत्वात्तत्राऽऽह—न हीति । अबाधितम्यतिरेकोपलम्भो वक्तव्यमनुक-
मिति कश्चित्नाह—तस्मादिति । अनुभासतो बाधयुक्त वक्तव्यमिति शङ्कते—नन्विति । अनुभा-
सत्त्वावतिरित्यन्ताऽपि हेतुः प्रत्यक्षविधेये तदभासत्त्वं तस्य बाधत्वेत्याह—नायमिति । प्रमाण-
पूर्वकः सन्धेयार्थज्ञाने तदभासपूर्वकधामनो नरिणयो निधिनो बाधार्थे च प्रत्यक्षवदिसत्त्वप्रसङ्गाधीनः ।

येति ॥ न पुनः सम्भवासम्भवपूर्वके प्रमाणप्रवृत्त्यप्रवृत्ती ॥ यद्धि प्रत्य-
क्षादीनामन्यतमेनापि प्रमाणेनोपलभ्यते, तत्सम्भवति ॥ यत्तु न
केनचिदपि प्रमाणेनोपलभ्यते तत्र सम्भवति ॥ इह तु यथास्व
सर्वैरेव प्रमाणैर्वाङ्मोऽर्थ उपलभमानः कथं व्यतिरेकाव्यतिरेकादि-
विकल्पैर्न सम्भवतीत्युच्येत । उपलब्धैरेव ॥ न च ज्ञानस्य विषय-
सारूप्याद्विषयनाशो भवति ॥ असति विषये विषयसारूप्यानुपपत्तेः ।
बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य ॥ अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि प्रत्यय-
विषययोरुपायोपेयभावहेतुकः, नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

प्रमाणाभावाधीनः न वैपरीत्यमिति व्यस्यामेव स्फुटयति—यद्वाति ॥ उक्तव्यनस्थाया, एव वाया
र्थस्य प्रत्यक्षादिभिः सम्भव वदन्नेव तृतीयं दूषयति—इहेति ॥ प्रमाणनिश्चिनवाद्यार्थस्य स्तम्भादे-
परमाणुम्यो भेदाभेदविकल्पैरुक्तवमात्रेणासत्तन्निश्चयो न युक्तस्तत्रक्षेऽप्युक्तस्य तुल्यत्वात् । न ह्यस्य
लस्यैकस्य विज्ञानस्य स्थानेनसमूहालम्बनस्य नियामेदो युक्तः । स्थूलत्वानेकत्वप्रसङ्गात् ।
न चेष्टापत्तिः । समूहालम्बनोच्छेदे विज्ञानाना मियो वार्तानभिज्ञतया नियमद्वित्वादिब्यवहारलोपापत्तेः ।
तस्माद्युक्तत्वेऽपि यथानुमन व्यवहारयोग्योऽर्थः स्वीकार्यः । न चतुर्थः, निश्चिते तादृशसम्भवा-
नुपयोगात्तस्य कचित् प्रमाणप्रवृत्तेः पूर्वोद्भव्यादिति मानः । यद्योक्तं ज्ञातगतार्थसारूप्यस्यैव ज्ञानाल-
म्बनत्वोपपत्तेरिहिर्याभाव इति, तत्राह—न चेति ॥ यत्तु गौरवमुक्तम् । तत्र दूषणम्, प्रामाणि-
कत्वादित्याह—बहिरिति ॥ यत एव ज्ञानार्थयोर्भेदः सर्वलोकासाध्यनुमनसिद्धः । अत एव सहोपलम्भनि-
यमोऽपि नाभेदसाधक इत्याह—अत एवेति ॥ यथा—चात्रुपदव्यरूपस्यालोकोपलम्भनियतोपलब्धि-
भामती ।

इस्य तदवयवस्यायाश्चानुपपत्तेरित्याह—न च ज्ञानस्य विषयसारूप्यादिति । यत्र सहोपलम्भनियम
उक्तः सोऽपि निरुक्त्य न सहते । यदि ज्ञानार्थयोः साहित्येनोपगमस्ततो निरुद्धो हेतुर्नाभेद साधयितुम-
र्हति, साहित्यस्य तद्विरुद्धभेदव्याप्तत्वाद्भेदे तदनुपपत्तेः । अथेकोपलम्भनियमः । न । एकवस्थानाचरुः
सहस्रच्छब्दः । अपि च किमेकत्वेनोपलम्भ आहो एक उपलम्भो ज्ञानार्थयोः । न तावदेकत्वेनोपलम्भ
इत्याह—बहिरुपलब्धेश्च विषयस्य । अथेकोपलम्भनियम, तत्राह—अत एव सहोपलम्भनियमोऽपि
प्रत्ययविषययोरुपायोपेयभावहेतुको नाभेदहेतुक इत्यभ्युपगन्तव्यम् । यथा हि सर्वे चात्रुप प्रभा
आनन्दहिरित्य—न्यायनिर्णयः ।

स्तदसत्त्वात्प्रतयायो न युक्त इयर्थः । समग्रपूर्विका प्रमाणप्रवृत्तिरसमग्रपूर्विका तत्रप्रवृत्तिरिति वैपरीत्य-
माशङ्क्यान्वोन्वायप्रयत्नान्धर्मित्याह—नेति । समाहिते प्रमाणमित्युपगमन्निह कथमित्याशङ्क्यात् समग्रान-
मनयोनिश्चयतदभावत्वाद्द्वयत्र समावनायाः सदेहत्वाच्चानुपपत्तिरित्याह—यद्वाति । वाक्यार्थान्वाच्यक्षा
दितिद्वत्वेऽपि तस्यावयवादिभ्यो व्यतिरेकादिविक्रयासहत्वान्न समावनेयादाक्याऽऽह—इहेति । नाया
थेसायुक्तत्वमदृष्टत्व वा? नाऽऽयोऽङ्गीकारान् । नेतरो दृष्टिनिरोधात् । तस्मादिदतास्यद ज्ञानादिज्ञ वाप
वन्तु निहमित्यर्थः । यत्तु प्रत्यर्थ ज्ञानस्य व्यस्यार्थे नियमाख्ये तेनेन नियमाकारस्यासत्त्वान्न
पृथगर्थक्यनेति तत्राऽऽह—न चेति । यत्तु क्वचनगौरवमिति तत्राऽऽह—बहिरिति । प्रामाणिर्ना
कल्पना न दुष्यतीत्यर्थः । यत्तु 'सहोपलम्भनियमाद्भेदो नीउतद्विद्यो' इति । तत्र सहोपलम्भ
साहित्येनोपलम्भो वा स्यादेकोपलम्भो वा । प्रथमे माध्यमाग्रनयोर्व्याप्रात साहित्यस्य भेदव्यातत्वात् ।
द्वितीये तेनैकोपलम्भो स्यादेकैकोपलम्भो । नाऽऽय, धमिद्धः । न हि बहिष्पलम्भमानम्यार्थ
स्वोपलम्भस्या सहैकत्वेनोपलम्भः । न द्वितीय, साक्षिपत्यत्वाद् उदात्तपलम्भेर्धेदादेश्च तद्विषय गदन्दिना-
दपम्यादिग्याशयेनान्ययासिद्धिमाह—अत इति । भेदस्य प्रयक्षणादिति यान् । परकीयानुमानानां

अपि च घटज्ञानं पटज्ञानमिति विशेषणयोरेव घटपटयोर्भेदो, न विशेष्यस्य ज्ञानस्य ॥ यथा शुद्धो गोः, कृष्णो गौरिति शोकल्यकार्णव्योरेव भेदो न गोत्वस्य ॥ द्वाभ्यां च भेद एकस्य सिद्धो भवति ॥ एकस्माच्च द्वयोः ॥ तस्मादर्धज्ञानयोर्भेदः ॥ तथा घटदर्शनं घटस्मरणमित्यत्रापि प्रतिपत्तव्यम् ॥ अत्रापि हि विशेष्ययोरेव दर्शनस्मरणयोर्भेदो, न विशेष्यस्य घटस्य ॥ यथा क्षीरगन्धः क्षीररस इति विशेष्ययोरेव गन्धरसयोर्भेदो न विशेषणस्य क्षीरस्य तद्वत् ॥

रत्नप्रभा ।

कान्तेऽपि नाशेकभेदः, तयाऽर्थस्य न ज्ञानभेदः । भेदेऽपि प्राग्भाहकमायेन नियमोऽस्ति । न च ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् स्वमितवाप्यसम्बन्धायोगः स्यादित्यादिनि भाषः । विज्ञानम्, अनेकार्थेभ्यो भिन्नम्, एकत्वात्, गोत्वमिति सप्रतिपत्तमाह-अपि चेति ॥ न च हे रमिद्विः ज्ञानज्ञानमित्येकाकार्णव्योः शनैकनिश्चयात् । न च सा जातिविषया । व्यक्तिभेदानिश्चयादिसाह-न विशेष्यस्येति ॥ पटादे-
श्वेन्याऽद्रेदुक् वा शृत्तज्ञानादिसमाह-तयेति ॥ घट, द्वाभ्यां भिन्नः, एकत्वात्, क्षीरस्यैवार्थः । ज्ञाना-
भामती ।

रूपानुविद्ध बुद्धिसौख्य नियमेन मनुजैश्चरन्म्यते, न चैतावता घटादिरूप प्रमात्मक भवति, किन्तु प्रत्यो-
पाय-तान्त्रियम्, एमिहात्मात्मसाक्षिकानुभवोपायत्वादर्थस्यैकोपगमनियम इति । अपि च यैरेकविज्ञान-
गोचरो घटपटौ तत्रार्थभेद विज्ञानभेद चाप्यवश्यमिति प्रतिपत्तारः । न चैतरेकाल्येऽवकल्यत्वात् इत्याह-
आपि च घटज्ञानं पटज्ञानमिति । तथार्थभेदस्य विज्ञानभेददर्शनात् विज्ञाना मन्वत्त्वमर्थस्मृत्याह-तथा
घटदर्शनं घटस्मरणमिति । अपि च स्मरूपमात्रव्यवसित ज्ञानं ज्ञानान्तरातांनभिन्नमिति ययोर्भेदस्ते
द्वे न गृह्यते इति भेदेऽपि तदूतो न गृह्यते इति । एव क्षणिकरूपत्वात्साक्षादवोऽप्यनेकरूपतयाऽद्वैतदृष्टा-
न्तज्ञानभेदमाध्या । एव स्वस्वतात्प्रत्ययवयो न्याहृत लक्षण यस्य तदपि यदुपायते यतश्च व्याप्यते
तदनेकरूपतासाध्यम् । एव सामान्यव्यवसायमपि त्रिविधस्वभावयोर्हृत्वात् याऽनेकरूपतासाध्यम् । एव वास्तव्या-
सकृत्प्रत्योऽनेकज्ञानसाध्यः । एवमविशेषज्ञानं यत्तद्वदर्थः यथा नीटमिति तदर्थः, नरविषयागवि-
त्यमर्थः, अमूर्तमिति तत्तदर्थः । वास्तव हि शशविषयागममूर्तं वक्तुम् । शस्त्रं च विज्ञानममूर्तं वक्तुम् ।
यथोक्तम्-अनादिशान्तोऽतीतरूपतागैरिच्छितः । साक्षात्प्रतिशो धर्मो भावामानोभवयाप्रयः ॥ इति ।
एव नोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते यतश्च मुच्यते येन मुच्यते तदनेकज्ञानमाध्या । एव तत्र तत्र प्रतिपाद-
यितुं प्रतिहेति पत्रप्रतिपादयति येन प्रतिपादयति यथ पुस्तकः प्राग्भावात् यथ प्रतिपादयति तदनेकज्ञान-
साध्यैवमयं यैरेकमननेकार्थज्ञानप्रतिपत्तारं नोऽवयवम् । तस्यै विज्ञानस्य साक्षात्प्रत्येऽनुपपन्नमाह-

भानन्दमितीय-न्यायविरचयः ।

प्रत्यनुमानमिति साह-अपि चेति । न विशेष्यस्येति प्राग्भित्त नारैवमिदेत्यर्थः । विशेष्यभेदे-
विशेष्यभेदो ने पत्र दृष्टान्माह-यथैवेति । तयाऽने कथं ज्ञानार्थभेदस्तत्राऽऽह-द्वाभ्यामिति । मित-
तत्त्वनेकस्मात्प्रतिपत्तारं वक्तुं यथैवेति । मितभेदस्यादस्यदनेक वाच्यमनवार्थात्साह-एकस्माच्चेति ।
अनुमानप्रवृत्त्या परानुमाने साक्षात्प्रतिपत्तारं-तस्मादिति । अर्थभेदेऽपि ज्ञानान्तरातांनोर्भेदमुक्त्वा ज्ञाना-
भेदेऽपि विज्ञानभेददृष्टे च ततोऽभेदोऽप्याह-तयेति । यथा घटज्ञानं पटज्ञानमित्यत्र अर्थभेदेऽपि ज्ञाना-
भेदज्ञानोर्भेदस्य तयाऽऽपि ज्ञानभेदे ईदृशदृष्ट्या तद्विज्ञानयोरेत्यर्थः । तदेव प्रवृत्तयो-अत्रापिति ।
अनुमानस्य दूरीत् । साक्षात्प्रतिपत्तारं ज्ञानमर्थभेदेन नियम्य दृष्टुं प्रवृत्तान्तरातांन्या चानियमवित्येति ।

अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोः स्वसंबेदेनेनैवोपक्षीणयोरित-
रेतरप्राह्यप्राहकत्वानुपपत्तिः ॥ ततश्च विज्ञानभेदप्रतिज्ञा क्षणिकत्वा-
दिधर्मप्रतिज्ञा स्वलक्षणसामान्यलक्षणवास्यदानकत्वाविद्योपप्लवसदस-
द्धर्मबन्धमोक्षादिप्रतिज्ञाश्च स्वशास्त्रगतास्ता हीयिरन् ॥

रत्नप्रभा ।

भिन्नार्थानङ्गीकारे स्यशास्त्रव्यवहारलोप बाधकमाह—अपि चेति ॥ क्रमिकयो म्यप्रकाशयो क्षणिकज्ञा-
नयोर्मियो प्राह्यप्राहकचमयुक्तमस्युपगत च । तथा च तयोर्भेदप्रतिज्ञा न युक्ता धर्मप्रतियोगिनोर्मियः परेण
चाप्रहेण भेदप्रहायोगात् । तथा च तयोर्भेदप्राहकस्याध्यात्मा तद्विन्न एष्टव्यम् । एवं पक्षसाध्यहेतुदृष्टा
न्तमेदामावे इदं क्षणिकमसदिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वतो व्यावृत्त व्यक्तित्वात् स्वलक्षणम् अनेना-
नुगत सामान्यमतद्वयावृत्तिरूपमिति प्रतिज्ञा न युक्ता । सर्वानेकार्थाना ज्ञानमात्रत्वेन मियः, परेण ना,
दृर्ज्ञानत्वात् । उत्तर्नीलज्ञान धाम्य पूर्वनीलज्ञान वासकमिति प्रतिज्ञा न युक्ता । तयोर्भिन्नस्य शातु-
रमानात् । किञ्च—अविशोपप्लवः—अविशोसर्गा तेन नीलमिति सदधर्मः । नरनिपाणमिति असद्धर्मः ।
अमूर्तमिति सदसद्धर्मः । सतो विज्ञानस्यासतो नरनिपाणस्य चापूर्त-वादिनि प्रतिज्ञा दुर्लभा । अनेना-
र्थज्ञानसाध्यत्वात् । अज्ञानेनास्य बन्धो ज्ञानेनास्य मोक्ष इति च प्रतिज्ञा बह्वर्थज्ञानसाध्या । आदिपदेन
सामान्यत इष्ट प्राह्यमनिष्ट त्याग्यमिति शिष्यहितोपदेशोऽनेकज्ञानमाद्यो गृहीतः । तस्मात्प्रतिज्ञादिव्यव-
भाषणी ।

अपि च द्वयोर्विज्ञानयोः पूर्वोत्तरकालयोरिति । अपि च भेदाश्रय कर्मफलत्वात् नो नामिच्छे ज्ञाने मयि-
तुमर्हति । नो खलु छिदा छिद्यते किन्तु दाह । नापि पाकः पच्यतेऽपि तु तण्डुलाः । तदिहापि न
ज्ञान स्वाक्षेन ज्ञेयमात्मनि वृत्तिविरोदापि तु तदतिरिक्तोऽर्थः, पाप्या इव तण्डुला पाकातिरिक्ता इति ।

ज्ञानान्तरप्रतिज्ञा—प्रमाणनिर्णयः ।

इतश्च ज्ञानान्तरप्रतिज्ञायाऽस्तीत्याह—अपि चेति । हेतुवन्तमेव ननु स्यान्तमात्रनिष्ठ ज्ञान तन्मते ज्ञाना-
न्तरत्वात्तानमिदमिच्छेयाह—द्वयोर्गति । ज्ञानयोर्-नो-प्राह्यप्राहकत्वानुपपत्तिः कथमतिरिक्तं र्थं गीतित्याश-
क्याऽऽ—तत्रश्चेति । इदमन्व द्वितीयेति धर्मप्रतिज्ञोपपत्तिर्लो भद्रो वाति ज्ञानस्यैव धर्मिणे प्रतिषेधोने
च । तत्र द्वयोर्प्रहाह्येदप्रतिज्ञा ने न युक्ता तेन तदुपपत्तये ज्ञानार्थयोर्भेदत्वर्थः । किञ्च, क्षणिकत्व
गन्त्यत्वमात्रमिति यादिसर्वप्रतिज्ञासि त हीयेनानेकप्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तज्ञानभेदनास्वगतस्य च मियो-
वार्तानमिदमिच्छेयाह—क्षणिकत्वादीति । स्वममा कारण सर्वतो व्यावृत्त लक्षण म्य
क्षण तदपि येस्यो व्यावृत्त यच्च व्यावृत्त तदनेकज्ञानापेक्ष, ज्ञान च ज्ञानान्तरत्वात्तानमिदमुक्तमतः । इदं
क्षणप्रतिज्ञार्थमपि ज्ञानाद्विन्न ज्ञेयमित्याह—स्वलक्षणेति । सामान्यलक्षणमपि विशिष्टरूपमन्यापोहस्य वा
भवयनेकधीमाध्य न हि गोत्र धर्मिणीना प्रतियोगिनीना वा व्यक्तीनामप्रेह गृह्यते तेन तत्प्रतिज्ञार्थ
मपि ज्ञानज्ञेययोरेकत्वमित्याह—सामान्येति । पूर्वज्ञानमुत्तरज्ञानस्य नीलाद्याकारेण वासक तच्च वास्य
वासकत्वं त्वन्मनेऽनेक गीमाध्यमनस्वत्यतिज्ञार्थमपि ज्ञानज्ञेययोरेकत्वमित्याह—वास्येति । अविशोपप्लवो-
ऽविशोपप्लवस्तेन नीलमिति मद्धर्मो नरनिपाणमियमद्धर्मोऽपूर्तमिद्युमयधर्मन्वत्प्रतिज्ञाऽपि बहुज्ञानमायन्वा-
दुक्तमेदावेदिकेयाह—अविद्येति । बन्धप्रतिज्ञा च यो बन्धते यन्तश्च बन्धते तदनेकधीमाध्यमादुक्त-
भेदहेतुमित्याह—बन्धेति । मोक्षप्रतिज्ञा च यो मुच्यते याश्च मुच्यते तदनेकज्ञानमाध्यमादुक्तसद-
नमित्याह—मोक्षेति । यच्च किञ्चित्प्रतिज्ञादपि प्रयाग्यानु वा प्रतिज्ञायते ताप्रतिज्ञाऽपि प्रतिषे-
दपिद्विप्रतिषेधावाचनेकधीमाध्यमादियेदभेदहेतुमित्यादिपदम् । एता हि प्रतिज्ञाः सौगन्तमे दृष्टा ज्ञाने-
यभेदानुपपत्ते विहिताः स्युम्नस्मात्सदर्थं ज्ञानज्ञेयान्यात्मावश्यकमित्याह—प्रतिज्ञाश्चेति । ज्ञानान्तरि-

किञ्चान्यद्विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छता बाह्योऽर्थः स्तम्भः, कुड्यमित्ये-
व ज्ञानीयकः कस्मान्नाभ्युपगम्यत इति वक्तव्यम् । विज्ञानमनुभूयत इति
चेत् ॥ बाह्योऽप्यर्थोऽनुभूयत एवेति युक्तमभ्युपगन्तुम् ॥ अथ विज्ञानं प्रका-
शात्मकत्वात्प्रदीपवत्स्वयमेवानुभूयते, न तथा बाह्योऽप्यर्थ इति चेत् ॥
अत्यन्तविरुद्धां स्वात्मनि क्रियामभ्युपगच्छस्यमिहात्मानं द्रहतीतिवत् ॥
अविरुद्धं तु लोकप्रसिद्धं स्वात्मव्यतिरिक्तेन विज्ञानेन बाह्योर्थोऽनुभूयत
इति नेच्छसि ॥ अहो पाण्डित्यं महद्दृशितम् ॥ न चार्थव्यतिरिक्तमपि
विज्ञानं स्वयमेवानुभूयते ॥ स्वात्मनि क्रियाविरोधादेव ॥ ननु विज्ञानस्य
स्वरूपव्यतिरिक्तप्राज्ञत्वे तदप्यन्येन प्राज्ञं तदप्यन्येनेत्यनवस्था प्राप्नोति ॥
अपि च प्रदीपवद्वभासात्मकत्वाज्ज्ञानस्य ज्ञानान्तरं कल्पयतः सम-
त्वाद्वभास्यावभासकभावात्तुपपत्तेः कल्पनानर्थक्यमिति ॥

रत्नप्रभा ।

हराय प्राहकमेदोऽर्होकार्य इत्यर्थः । ज्ञानार्थबोधे युक्त्यन्तरमस्तीत्याह-किञ्चान्यदिति ॥ ज्ञानार्थ-
स्याभ्यनुभवविशेषात् स्वीकारो युक्त इत्यर्थः । स्वविषयसादृशज्ञान स्वीक्रियते, नार्थः । परमाद्य-सादृश
शक्यते-अथ विज्ञानमिति ॥ विरुद्ध स्वीकृत्याविरुद्ध लज्जा बौद्धतन्त्रेण मौढ्य दर्शितमित्याह-
अत्यन्तेति ॥ ज्ञान स्वयंमिहोद्गीहृत्य मीगर्थमापादितम् । वस्तुतः स्वयंमययुक्तमित्याह-न चेति ॥
कर्तारि क्रियां प्रति गुणभूते प्रमान-साध्यकर्मत्वायोगात् मरुचूर्णकन्दनकर्म समतदित्यर्थः । न च स्ववि-
षयमात्रं स्ववेद्यत्वमिति वाच्यम् । अभेदे विषयि-रस्याप्यसम्भवादिति भावः । ज्ञानस्य स्ववेद्य-
त्वाभावे दोषद्वय स्यादिति शक्यते-नन्विति ॥ अनरस्या च साध्यवेति दोषद्वय परिहरति-
माह-ही ।

भूमिचनानुपूर्वकमाह-किञ्चान्यत् । विज्ञानं विज्ञानमित्यभ्युपगच्छतेति । चोदयति-ननु विज्ञान-
नस्य स्वरूपव्यतिरिक्तप्राज्ञत्व इति । अथमर्थ-स्वरूपादतिरिक्तमर्थं चन्द्रिज्ञानं गृह्णाति ततश्चन्द्र-
स्य सन्नार्थं प्रवक्ष्यितुमर्हति । न हि चक्षुरेव तन्निवीनमर्थं कचनातिरायमापत्ते, येनार्थमत्राप्यस्य
आनन्दशरीर-न्यायनिर्णयः ।

शेषमात्रशक्यमित्यत्रात्यन्तं फागणमर्गीत्याह-किञ्चेति । तदेव यद्विज्ञानेन तु गन्तव्यं विज्ञेयस्य कथयति-
विज्ञानमिति । परहरारदशायावमात्रिनामदिभ्यमान साज्ञान शक्यमुपगन्तुमिति शक्यते-विज्ञान-
मिति । तथा भावमप्यर्थेऽपि तु-न्यासस्तदुपगमो व्यपदेशकत्वतीत्याह-बाह्योऽर्थाति । स्वयंमय-सादृ-
शानमि-रते बाह्यार्थं नैरमित्याह-अथेति । अगिन्द्र लोकादि च हि वा विरुद्धमौक्तिकं चाम्बु-
पया मौढ्यमेवोऽऽननो दर्शित म्यादित्याह-अत्यन्तेति । ज्ञान स्वयंमयमयो नैरमि-भि-भ्रमुपे-
क्तम् । इदानीं ज्ञानस्य न स्वयंमयमेत्याह-न चेति । स्वामनि कर्तारि कर्मो गृह्णाति क्रियावर्षाकारे
कर्मिणेन गुणार कर्मिणेन प्राधान्यमि-ररार्थमेवमेत्यां क्रियावामि-रर गुणार प्राधान्यं चेति विरुद्धमा-
येन तन्मार्थं-ज्ञानमि-ररान्तर्गमि-रर्थः । कथं ते ज्ञानमि-रि । कर्म तान्तिरेक्य कर्मैतया वा । नाऽऽदो-
धीकर्मैतया मि-ररमि-ररानान् । न द्वितीये-ज्ञानान्तर्गमोऽनन्तरस्यानात् अतिशयार्थे स्वयं-
तमैर तान्तिरेकीत्यादि शक्यते-नन्विति । इतथ ज्ञानस्य न स्वान्तर्गमि-रर-अपि चेति ।
मि-रर न स्वान्तर्गमि-ररानान्तराद्य-प्रसादत्वादीररदित्याह-प्रदीपवदिति । ज्ञानान्तरं कल्पयतः कल्प-
नानर्थक्यमिति मन्वयः । नर हेतु-रगमत्वादिति । अनरस्यामसतिरनुमानं चोपुभवमपि न साध-

तदुभयमप्यसत् ॥ विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणाकांक्षानुत्पा-
दादनवस्थाशंकानुपपत्तेः ॥ साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्धुपल-
भ्यभावोपपत्तेः । स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणोऽप्रत्याख्येयत्वात् ॥

स्वप्नमा ।

तदुभयमपीति ॥ अनित्यत्रानस्य जन्मादिगत्तेन घटवज्जडस्य स्तेन स्वीयजन्मादिग्रहणयोगादिति ग्राहकाकां-
क्षा । साक्षिणस्तु सत्तायां स्फूर्त्तौ च निरपेक्षत्वान्नानवस्था । नापि साम्यम् । चिन्नइत्यवैषम्यादित्यर्थः । साक्षी
केत्येव आह—स्वयंसिद्धस्येति ॥ निरपेक्षस्य साक्षिणोऽसत्त्वं श्रणिकविज्ञानमेतासिद्धेः सोऽङ्गीकार्य इत्यर्थः ।
भामती ।

सत्प्रत्यक्षयेत् । अपि तु तत्प्रत्यक्षतेवार्थप्रत्यक्षता । यथाहुः—‘अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति’
इति । तत्रेत् ज्ञानान्तरेण प्रतीयेत तदप्रतीतं नार्थविवय ज्ञानमपरोक्षवितुमर्हति । एव तत्तदित्यनवस्था ।
तस्मादनवस्थाया विन्यता वरं स्वात्मनि वृत्तिरास्थिता । अपि च यथा प्रदीपो न दीवान्तरमपेक्षते, एव
ज्ञानमपि न ज्ञानान्तरमपेक्षितुमर्हति समत्वादिति । तदेतन्परिहरति—तदुभयमप्यसत् । विज्ञानग्रहण-
मात्र एव विज्ञानसाक्षिणो ग्रहणाकांक्षानुत्पादादनवस्थाशंकानुपपत्तेः । अयमर्थः—सत्त्वमप्रत्य-
क्षस्योपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यति, न तुपलब्धवारं प्रति तत्प्रत्यक्षन्वायोपलम्भान्तरं प्रार्थनीयम्, अपि
तु तस्मिन्निन्द्रियार्थनिरुपादन्तःकरणविकारभेद उत्पन्नमात्र एव प्रमातुर्यक्षोपलम्भश्च प्रत्यक्षो भवतः ।
अर्थो हि निरीनसामावः प्रमातारं प्रति स्वप्रत्यक्षन्वायान्तःकरणविकारभेदमनुभवमपेक्षते, अनुभवस्तु
जटोऽपि स्फूर्त्तया चैतन्यविम्बोद्ग्रहणाय नानुभवान्तरमपेक्षते, येनानवस्था भवेत् । न क्वचिन् समबो-
धुभव उत्पन्नश्च, न च प्रमानुः प्रत्यक्षो भवति, यथा नीलादिः । तस्माद्यथा छेत्ता छिद्यया छेय वृक्षादि
व्याप्नोति, न तु छिदा छिदान्तरेण, नापि छिदेव छेदो, किंतु स्वत एव देवदत्तादिः, यथा वा पक्ता
पाक्य पाकेन व्याप्नोति न तु पाक पाकान्तरेण नापि पाक एव पक्ता किंतु स्वत एव देवदत्तादिः, एव
प्रमाता प्रमेय नीलादि प्रमेया व्याप्नोति न तु प्रमा प्रमान्तरेण, नापि प्रमेय प्रमात्री, किंतु स्वत एव
प्रमायाः प्रमाता व्यापकः । न च प्रमातारं कूटस्यनित्यचैतन्ये प्रमापेक्षासंभवे यतः प्रमानुः प्रमायाः
प्रमान्तरापेक्षायामनवस्था भवेत् । तस्मात् सुपूर्क्तं ‘विज्ञानग्रहणमात्र एव विज्ञानसाक्षिणः प्रमानुः कूट-
स्यनित्यचैतन्यस्य ग्रहणाकांक्षानुत्पादात्’ इति । यदुक्तं ‘समत्वादवभास्यभावसामानुपपत्तेः’ इति,
तत्राह—साक्षिप्रत्यययोश्च स्वभाववैषम्यादुपलब्धुपलभ्यभावोपपत्तेः । मा भूत् ज्ञानयोः साम्येन
ग्राह्यग्राहकभावः । ज्ञातृज्ञानयोस्तु वैषम्यादुपपद्यत एव । ग्राह्यत्वं च ज्ञानस्य न ग्राहकक्रियाजनितफल-
शालितया यथा वाद्यार्थस्य, फले फलान्तरानुपपत्तेः । यथाहुः—‘न संविद्यते फलत्वात्’ इति । अपि
तु प्रमातारं प्रति स्वतःसिद्धप्रकृततया । प्राप्नोऽप्यर्थः प्रमातारं प्रति सत्यां संविष्टि प्रकृतः संविष्टि
प्रकृता । यथाहुस्त्ये—‘नास्याः कर्मभावो विद्यते’ इति । स्यादेतत् । यत्प्रकाशते तदप्येन प्रकाशयते यथा
ज्ञानार्था, तथा च साक्षीति नास्ति प्रत्ययसाक्षिणोर्वैषम्यमित्येव आह—स्वयंसिद्धस्य च साक्षिणो-
ऽप्रत्याख्येयत्वात् । तथाहि—अस्य साक्षिणः सदाऽसंदिग्धाविपरीतस्य नित्यसाक्षात्कारताऽनागतनु-
ब्रह्मण्यदगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कामिति दूषयति—सदिति । तत्रानवस्थाप्रमत्तोरमत्र साधयति—विज्ञानेति । यदि बुद्धिदृष्टिप्रग-
त्यामेव तत्साक्षिणो ग्राहकांक्षा नदाऽनवस्था न तु साऽस्ति साक्षिणः स्वयंसिद्धत्वादित्यर्थः । अनु-
मानं सिद्धसाध्यत्वेन निरूपयति—साक्षीति । यत्प्रकाशते तदप्येन प्रकाशते यथा ज्ञानार्था प्रकाशते
च साक्षीति न धीसाक्षिणोर्वैषम्यमित्याशंकाऽऽह—स्वयमित्ति । नदेवासेदिगविषयस्तस्य साक्षिणो
नित्यसाक्षात्कारमनागतनुकपकारार्थं सिध्यति तेन तत्प्रत्याख्यानानुपपत्तौ मानस्य सिद्धा सिद्धमायते-

किञ्चान्यत्र प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति श्रुवता प्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् । शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसदृशप्रथनवत् ॥ यादृमेवम् ॥ अनुभवरूपत्वाच्च विज्ञानस्येष्टो नः पक्षस्त्वयानुज्ञात इति चेत् ॥ न ॥ अन्यस्यावगन्तुश्वधुरादिसाधनस्य प्रदीपादिप्रथनदर्शनात् ॥ अत्रो विज्ञानस्याप्यवभास्यत्वाविशेषात्सत्येवान्यग्निवगन्तरि प्रथनं प्रदीपवदवगम्यते ॥ साक्षिणोऽवगन्तुश्च स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एव मम पक्षस्त्वया वाचोयुक्त्यन्तरेणाश्रित इति चेत् ॥

रत्नप्रभा ।

अनित्यज्ञानस्वरूपसाधनत्वाच्च साक्षी रसोकार्य इत्याह-किञ्चेति ॥ विज्ञानं ज्ञानान्तरानपेक्षमिति श्रुवता तस्याप्रामाणिकं समुक्तं स्यात् । स्वयं प्रथनमिति श्रुवता शाश्वत्त्वं चोक्तं स्यात् । तथा च शाश्वतानामपि यथाऽऽत्रान्यप्रदीपवदसंज्ञेयं विज्ञानं स्यात् । अनस्त साक्ष्येष्टव इत्यर्थः । विज्ञानस्य स्वान्यज्ञानव्यवस्थामिष्टमेव त्वयाऽऽपाद्यते । न चास्तत्त्वावधि, ज्ञानमात्रादिति वाच्यम् । स्वयमेव ज्ञानत्वादिति शाक्यः शङ्कते-यादृमिति ॥ अथेदं शाश्वतज्ञानवायोगात् ज्ञानान्तरमावश्यकमिति परिहरति-नेति ॥ विना विज्ञानं, स्यातिगिक्तमेव, यथाऽऽदेहादित्यर्थः । अतिरिक्तः साक्षी किमन्यथेयः स्वयमेव वा । आद्ये अनवस्था, द्वितीये विज्ञानवाद एव भङ्गवन्तरेणोक्तः स्यादिति शङ्कते-साक्षिण इति ॥ त्वया विज्ञान भामती ।

प्रकाशाने घटते । तथाहि-प्रमाता सद्विद्वानोऽवसद्विरो विषयैव्यञ्जयतिपरंतः परोक्षमर्थमुपेक्षमाणोऽप्यपरोक्षः स्मरन्त्यनुभूतिकं प्राणभूतात्प्रत्ययः । न चैतदध्याधीनस्येदेतन्ने घटते । अनवस्थाप्रमत्त-धोक्तः । तस्मात्स्वयंसिद्धतास्याऽऽनिर्गतत्वप्रत्याख्येया प्रमाणतागोपित तादिति । किञ्चोक्तं क्रमेण ज्ञानस्य स्वयमवगन्तृकतामात्राप्रमातुरन-युपगमे च प्रदीपवद्विज्ञानमवभासकान्तरनिरपेक्षं स्वयमेव प्रथत इति श्रुवताऽप्रमाणगम्यं विज्ञानमनवगन्तृकमित्युक्तं स्यात् । शिलाघनमध्यस्थप्रदीपसदृशप्रथनवत् । अवगन्तुश्वेकस्यचिदपि न प्रकाशते टनमवगमेन मध्यप्रकाशनेति । विज्ञानमेवावगन्ति म-वान् शङ्कते-यादृमेवम् । अनुभवरूपत्वादिति । न च तस्य कार्यं कर्म । वाच्यंति प्रदीपवद्विज्ञानमेव प्रथत, तथा च न सिद्धमात्रमिति परिहरति-न । अन्यस्यावगन्तुगिति । ननु साक्षिणोऽवगन्तुः स्वयंसिद्धतामुपक्षिपता अभिप्रेषता स्वयं प्रथते विज्ञानमित्येष एवेति । निराश्रयो-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पक्षः । इत्थं साक्षिणो न प्रकाशयानमि वाह-किञ्चेति । यथा दीपो दीगन्तुः नापेक्षते तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरानपेक्षते इति । अतः मानागम्यं ननुक्तं स्यात्प्रमाणो वे कर्मकर्तृत्वमिदं साक्ष्यमप्य-निष्टं न स्यात् । प्रथते तदिति श्रुवता नि साक्षिणः तदुक्तं स्यात् । तथा चोक्तमपि तस्यानुपगतं तम वाच्यं प्रकाशयानमिति न शक्येऽप्येतेषुमि वाह-प्रदीपवदिति । प्रकाशमानस्याप्रामाणिकं ज्ञानमवगन्तुः वा दूयगन्तुः शक्यं दृष्टान्तमाह-शिलेति । ज्ञानमेवावगन्तुः कस्यान्तःकारिणोऽपि शक्यो-यादृमिति । ज्ञानमवगन्तुः कस्यान्तःकारिणोऽपि शक्यं प्रमातृकत्वेत्याह-नेति । दर्शनादि-पक्षः । अतिरिक्तम् । ७ नो विज्ञानस्ये वाच्युमानोक्तिरिति चेत् । साक्षिण्येन मदिष्टं ज्ञानमेवाऽऽ-ततो नापि विगन्तिरिति शङ्कते-साक्षिण इति । ज्ञानमप्योपस्थादिसत्त्वात्साधनेन माध्यं क्रियायात्

न ॥ विज्ञानस्योत्पत्तिप्रध्वंसानेकत्वादिविशेषवत्त्वाभ्युपगमात् । अतः
प्रदीपवद्विज्ञानस्यापि व्यतिरिक्तावगम्यत्वमस्माभिः प्रसाधितम् ॥ २८ ॥

वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ २९ ॥

यदुक्तं बाह्यार्थापलापिना स्वप्नादिप्रत्ययवजागरितगोचरा अपि
स्तम्भादिप्रत्यया विनैव बाह्येनार्थेन भवेयुः । प्रत्ययत्वाविशेषादिति ।
तत्प्रति वक्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते ॥ न स्वप्नादिप्रत्ययवजाग्रत्प्रत्यया
भवितुमर्हन्ति ॥ कस्मात् ॥ वैधर्म्यात्—वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नाजग-
रितयोः—किं पुनर्वैधर्म्यम् ॥ बाधाबाधाविति ब्रूमः । बाध्यते हि स्वप्नो-
पलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य मिथ्यामयोपलब्धो महाजनसमागम इति ॥
न ह्यस्ति मम महाजनसमागमः । निद्राग्लानं तु मे मनो बभूव ।

रत्नप्रभा ।

जन्मविनाशयुक्तमुच्यते । अतः कार्यस्य जडत्वनियमात् स्वातिरिक्तवैधर्म्यमस्माभिः साधितं कूटस्थचिदा-
त्मनो ग्राहकानपेक्षत्वान्नानवस्थेति चोक्तम् । अतो महद्वैलक्षण्यमावयोरिति परिहरति—न विज्ञान-
स्येति ॥ २८ ॥ एवं वैधर्म्यविज्ञानवर्धयस्याप्युपलब्धेर्न बाह्यार्थाभाव इत्युक्तम् । सप्रति जाग्रद्विज्ञान स्वप्नादि-
विज्ञानवत्न बाह्यालम्बनमित्यनुमानं दूषयति—वैधर्म्याच्चेति ॥ किमत्र निर्विषयत्वं साध्यम्—उत्त-पार-
मार्थिकविषयशून्यत्वम्, अथ वा व्यावहारिकविषयशून्यत्वम् । नाद्यः, स्वप्नादिविभ्रमापानपि मिथ्या-
र्यालम्बनत्वेन दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । न द्वितीयः, सिद्धमाधनादिति मूयस्यचकारार्थः ।
तृतीये तु व्यन्हारदशायां बाधितार्थप्राहित्वमुपाधिरित्याह—बाध्यते इत्यादिना । निद्राग्लानमिति
भाष्येति ।

मेति । भवन्ति हि विज्ञानस्योत्पादादयो धर्मा अभ्युपेतास्तथा चास्य फलतया नागमन्तुव, कर्तृफलमात्रस्यैकत्र
वित्तेनात् । किन्तु प्रदीपादितुल्यतेत्यर्थः ॥ २८ ॥ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ॥ बाधाबाधौ वैधर्म्यम् । स्वप्नप्रत्ययो
बाधितो जाग्रत्प्रत्ययश्चाबाधितः । त्वयापि चावश्यं जाग्रत्प्रत्ययस्यापाधितत्वमाश्चयेयं, तेन हि स्वप्नप्रत्ययो
बाधितो मिथ्येत्यवगम्यते । जाग्रत्प्रत्ययस्य तु बाध्यत्वे स्वप्नप्रत्ययस्यासौ न बाधको भवेत् । न हि बाध्यमेव
बाधकं भवितुमर्हति । तथा च न स्वप्नप्रत्ययो मिथ्येति साध्यविक्रमे दृष्टान्तः स्यात् स्वप्नप्रतिनि । तस्मा-
द्बाधाबाध्याम्न्यं वैधर्म्याच्च स्वप्नप्रत्ययदृष्टान्तेन जाग्रत्प्रत्ययस्य शक्य निरालम्बनत्वमव्यवसातुम् । निद्राग्लान-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

द्विद्विवाकर्त्राश्रयत्वमित्यतिरिक्तज्ञातृत्वसिद्धिरित्याह—नेति । साधिविज्ञानयोर्वैधर्म्ये फलितमाह—अत्र
इति ॥ २८ ॥ ज्ञानस्यापि ज्ञेयवद्वैधर्म्यत्वाज्ज्ञानसत्ता चेज्ज्ञेयसत्ताऽपि दुर्वारित्युक्तम् । इदानीं निरा-
लम्बनत्वानुमानं प्रत्याह—वैधर्म्याच्चेति । तद्व्याख्यातुं व्यावर्त्यमनुवदति—यदिति । तस्य निरास-
योग्यत्वमाह—तदिति । कथं तर्हि तन्निराकरणं तत्र सूत्रमादाय व्याकरोति—अत्रेति । मिथ्यात्वा
विशेषादसिद्धं वैधर्म्यमित्याह—किमिति । तत्र साध्यं निरालम्बनत्वं सर्वथैवाऽऽलम्बनशून्यत्वं वा वास्त-
वसदालम्बनपैधुर्यं वा व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्व वा । आद्ये दृष्टान्तस्य साध्यविक्रमता तत्रापि कान्य-
निकाऽलम्बनवस्तोपगमात् । द्वितीये सिद्धसाध्यता । तृतीये बाध्यत्वस्य प्रयोजकत्वात्प्रत्ययत्वमत्रयोज-
नकामिवाह—बाधेति । स्वप्नादिविधायि व्यावहारिकसदालम्बनहीनत्वे बाध्यत्व प्रयोजकमित्युक्तं प्रकृ-
यति—बाध्यते इति । बाधमेवाभिनयति—मिथ्येति । तस्य मिथ्यात्वे कथं प्रयेन्याशंक्याऽऽह—न इति ।
निद्राग्लानमिति कारणदोषोक्तिः । नापादिषु बाध्यतामात्रेऽपि व्यावहारिकसदालम्बनशून्यत्वाद्बाधाय-

तेनैषा भ्रान्तिरुद्भवेति ॥ एवं मायादिष्वपि भवति यथायथं बाधः ॥
 न चैवं जागरितोपलब्धं वस्तु स्तम्भादिकं कस्याञ्चिद्रूपवस्थया
 बाधते ॥ अपि च स्मृतिरेषा यत्स्वप्नदर्शनम् ॥ उपलब्धिस्तु जाग-
 रितदर्शनम् ॥ स्मृत्युपलब्ध्योश्च प्रत्यक्षमन्तरं स्वयमनुभवतेऽर्थविप्रयो-
 गसम्प्रयोगात्मकम्-इष्टं पुत्रं स्मरामि । नोपलम्भं । उपलब्धुमिच्छा-
 मीति ॥ तत्रैवं सति न शक्यते वक्तुं मिथ्या, जागरितोपलब्धिः,
 उपलब्धित्वात्, स्वप्नोपलब्धिवदित्युभयोरन्तरं स्वयमनुभवता । न च
 स्वानुभवापलापः प्राजमानिभिर्गुक्तः कर्तुम् ॥ अपि चानुभवविरोधप्रसङ्गात्-

रत्नप्रभा ।

करणदोषोक्तिः । साधनव्यापकत्वं निरासायाह-न चैवमिति ॥ किञ्च प्रमाणज्ञानुभव उपलब्धिः पक्षः,
 अप्रमाणज्ञानप्रज्ञान दृष्टान्त, इति धैर्मन्तरेण । परमतेन स्वप्नस्य स्मृतिरमङ्गीकृत्याह-अपि चेति ॥
 स्मृतिप्रत्यक्षोपलब्ध्योर्वैधर्म्यान्तरमाह-अर्थविप्रयोगेति ॥ अस्मन्व्यधार्तमानध स्मृतेर्योऽपि य इति निरा-
 लम्बनप्रत्ययस्याः कदाचिद्भवेत् । न सप्रयुक्तवर्तमानार्थमात्रप्राप्त्या उपलब्धेरिति भावः । पूर्वोक्तप्रमाणाप्रमाण-
 ज्ञानवैधर्म्योक्तिः कदाह-तत्रैवं सतीति ॥ वैधर्म्ये सतीत्यर्थः । अप्रमाणज्ञानोपात्तनिरालम्बनत्वानुमानं न युक्त-
 मिति भावः । वैधर्म्योक्तिर्निस्समिति-न चेति ॥ वाच्यत्वाह-अपि चेति ॥ वस्तुतो घटाद्यनुभवस्य
 निरालम्बनत्व धर्मो यदि स्यात्, तदा किं दृष्टान्ताप्रहेण प्रत्यक्षतोऽपि वक्तुं शक्यतात्, न हि बहैरौष्यं
 दृष्टान्तेन वक्तव्यम् । यदि न वस्तुतो धर्मोऽस्ति, तदापि किं दृष्टान्तेन वाचितस्य दृष्टान्तसदृशेणापि
 दु साध्यतात् । अतः स्वतो निरालम्बनत्वोक्तौ सालम्बनत्वानुभवप्राधम्यात् त्वयानुमानात्त्वम् ।

भामती ।

मिति । करणदोषाभिधानम् । निधत्वात्वाय वैधर्म्यान्तरमाह-अपि च स्मृतिरेवेति । सम्भारत्नात्रजं
 हि विज्ञानं स्मृतिः । प्रयुक्तैरित्यस्यप्रयोगाद्भ्रान्तिरुद्भवात्साधनव्यापकत्वानुभवमानयोग्यप्रमाणानुपलब्धिः उक्तप्रमाणमपि-
 प्रमत्तं तु ज्ञानमुपलब्धिः । तदिह निद्राणस्य सामर्थ्यन्तरनिद्रात्सहकारः परिशिष्यते, तेन सहकारत्वात्स्मृतिः,
 सापि च निद्रादोषादिप्रतीताऽवर्तमानमपि पित्रादि वर्तमानतया भासवति । तेन स्मृतेरेव तावदुपलब्धिरेव
 सत्याश्च स्मृतेरेवमेवमिति । अतो महदन्तरमित्यर्थः । अपि च स्वतःप्रामाण्ये मिदं त्नाप्रप्रत्ययानां यथा-
 र्थत्वमनुभवमिदं नानुमानेनाप्यप्यथितुं शक्यम्, अनुभवविरोधेन तदनुत्पादात् । अवाधितविषयत्वानुमा-
 नोपादात्प्रामाण्यमावदतया प्रमाणम् । न च कारणाभावे कार्यमुत्पत्तुर्नर्तुं यादायवानाह-अपि चानुभव-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

साधनव्यापकत्वात्साधनोऽह-एवमिति । साधनव्यापकं निराह-नैवमिति । परमतेन स्वप्नस्य स्मृति-
 त्वमुपेयं न च विधान्तरेण योजयति-अपि चेति । तथाऽपि कथं वैधर्म्यं सदाह-स्मृतीति । किं
 तद्वैधर्म्यं सदाह-अर्थेति । स्मृतेरर्थविप्रयोगानुदाहरति-इष्टमिति । स्वप्नजागरणोरेवं वैधर्म्येऽपि विम-
 नुमानमप्येयादायाऽह-तत्रेति । उक्तनीत्या तस्मिन्वैधर्म्ये स्थिते सतीति वाच्यम् । अप्रमाणाकरणज्ञानो-
 पात्तनैः निरालम्बनत्वानुमाननिष्कर्षः । एतदोस्मन्ममिदमित्यादायानुभवविरोधप्रामाण्यत्वाह-न चेति ।
 इत्यहं न निरालम्बनत्वानुमाननिर्वाह-अपि चेति । स्वतो जागरितविधौ निरालम्बनत्वोक्तौ दृष्टिरोधे
 तन्निरामार्थमनुमानमुत्पन्ने तस्मिन्नुक्तोऽपि तद्विरोधत्वात्तस्यमिति कालायथापदिष्टत्वाह-अनुभवेति ।

जागरितप्रत्ययानां स्वतो निरालम्बनतां वक्तुमशक्नुवता स्वप्रप्रत्ययसा-
धर्म्याद्ब्रह्मिष्यते ॥ न हि यो यस्य स्वतो धर्मो न सम्भवति, सोऽन्यस्य
साधर्म्यात्तस्य सम्भविष्यति । न ह्यग्निरुष्णोऽनुभूयमान उदकसाधर्म्या-
च्छीतो भविष्यति । दर्शितं तु वैधर्म्यं स्वप्रजागरितयोः ॥ २९ ॥

न भावोऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

यदप्युक्तं विनाप्यर्थेन ज्ञानवैचित्र्यं वासनावैचित्र्यादेवावकल्पत इति ॥
तत्प्रति वक्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते ॥ न भावो वासनानामुपपद्यते ॥ त्वत्प-
क्षेऽनुपलब्धेर्वाद्यानामर्थानाम् ॥ अर्थोपलब्धिमित्ता हि प्रत्यर्थं नाना-
रूपा वासना भवन्ति ॥ अनुपलभ्यमानेषु त्वर्थेषु किंनिमित्ता विचित्रा
वासना भवेयुः ॥ अनादित्वेऽप्यन्धपरम्परान्यायेनाप्रतिष्ठेवानवस्था
व्यवहारविलोपिनी स्यान्नाभिप्रायसिद्धिः ॥ यावप्यन्वयव्यतिरेकाव-

स्तमभा ।

तथापि बाधो न मुञ्चतीत्यर्थः । उक्तोपायिरपि न विस्मर्तव्य इत्याह—दर्शितं त्विति ॥ २९ ॥
मूलव्यावर्त्य म्भारयित्वा रूपयति—यदप्युक्तमित्यादिना ॥ भावः—उत्पत्ति सत्ता वा । ननु
बाधार्थानुपलब्धेर्वापि पूर्वपूर्वज्ञानानुपलब्धेस्ततोत्तरविज्ञानवैचित्र्यमस्तु । त्रीनाङ्कुरदनादित्यादित्यत्र आह—
अनादित्वेऽपीति ॥ बीजादङ्कुरो दृष्ट इति, अदृष्टेऽपि तज्जानीयवो कार्यकारणमात्रस्यना युक्तम् । १
त्वर्थानुभवनिरपेक्षवासनोत्पत्तरादायैव कस्यैवादनादित्वस्यपुन निर्मलति नाभिप्रत-रीवैचित्र्यमिद्विदि-
त्यर्थः । ननु निरपेक्षवासनाना सत्त्वे त्रैवैचि यमसत्त्वे तु नेति स्वप्ने दृष्टमिति ममूलाऽनवस्थेयत्र
आह—याविति ॥ वासनाना त्रयार्थानुभवकार्येण सति नेरपेक्ष्यामिद्विर्न त्वयापि दृष्टेयर्थः । कार्य-त्र-
मामती ।

विरोधप्रसंगादिति ॥ २९ ॥ न भावोऽनुपलब्धेः । यथालोकदर्शन चान्वयव्यतिरेका-
नुपप्रेषणागार्य एवोपदृष्टेर्भक्तो नार्थानपेक्षया जागनायात् । वासनया अन्वर्थोपलब्ध्यतीत्य-
दर्शनादित्यर्थः । अपि चाश्रयामात्रादपि न त्रैविकी तामनोपपद्यते । न च क्षणिकमात्रव-
यिज्ञान वासनारासो भक्तिमुर्हति । द्वयोर्युगपदुपपद्यमानयो मयदक्षिणवृद्धवदापारात्रयभागाभागात् ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तद्विरोधेन स्वतो निरालम्बनतामात्रेऽपि स्वप्नमात्रमर्थात्तद्विषयतात्वात्काशाऽऽह—न चेति । स्वतो-
ऽप्यतो धर्मस्यान्यमा र्थ्यादपि सत्त्वाभावे दृष्टान्तमाह—न हीति । वैधर्म्यमुक्त्वा सा र्थ्यं वदतो विरो-
माशङ्कयाऽऽह—दर्शितं त्विति ॥ २९ ॥ चोद्यन्तः निरसितु मूलम्—न भाव इति । तद्व्याख्यं
चोद्यमनूय तस्य निरासयोग्यतामाह—यदपीति । तन्निरासमेव मूलमन्तार्थं तदक्षरयोजनया दर्शयति—
अत्रेति । तेषामनुपपत्त्यापि वामनाना भावे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह—अर्थेति । निमित्तात्तरादपि
तासां योगादत्रमर्थोपलब्धेर्वाशङ्कयाऽऽह—अनुपलभ्येति । पूर्वपूर्वज्ञान तत्तनानो वा वासना तेना
नादित्वात् निमित्तापेक्षेयाशङ्कयाऽऽह—अनादित्वेऽपीति । पूर्वमूर्त्वाजादित्वात्तानामुपपद्यमानमपुं दृष्टमि-
यदृष्टेऽपि तज्जानीययोगेन कार्यकारणत्रय युक्तम् । प्रष्टेन त्वर्थोपलब्धिनिरपेक्षवासनोद्व्यादृष्टेरादाने
तस्य कस्यैवादानमप्यानात्राभीष्टतीवैचित्र्यं त्रैवैचि । स्वप्नारादर्थेऽपि विनाऽपि वासनादृष्टन धीवैचित्र्य
दृष्टमि युक्तमाशङ्कयानुपपत्ति—याविति । तत्रापि वायार्थधीनिमित्तत्वमिन्नि वामनानामित्युक्त्यायेन मिते-

धार्थ्यापिनोपन्यस्तो-वासनानिमित्तमेवेदं जानजातं, नार्थनिमित्तमिति,
तावप्येवं सति प्रत्युक्तो द्रष्टव्यो ॥ विनार्थोपलब्ध्या वासनानुपपत्तेः ॥
अपि च विनापि वासनाभिरर्थोपलब्ध्युपगमाद्विना त्वर्थोपलब्ध्या वास-
नोत्पत्त्यनभ्युपगमादर्थसद्भावमेवान्वयव्यतिरेकावपि प्रतिष्ठापयतः ॥
अपि च-वासना नाम संस्कारविशेषाः ॥ संस्काराश्च नाश्रयमन्तरे-
णावकल्पन्ते ॥ एवं लोके दृष्टत्वात् ॥ न च तत्र वासनाश्रयः कश्चि-
दस्ति । प्रमाणतीऽनुपलब्धेः ॥ ३० ॥

क्षणिकत्वाच्च ॥ ३१ ॥

यदप्यालयविज्ञानं नाम वासनाश्रयत्वेन परिकल्पितं, तदपि क्षणिक
त्वाभ्युपगमादनवस्थितस्वरूपं सत्प्रवृत्तिविज्ञानवत्त वासनानामधिकरणं
भवितुमर्हति ॥ न हि कालत्रयसम्बन्धिन्ग्यैकस्मिन्नन्वयिन्यसति कृटस्थे

रत्नप्रभा ।

प्राहक व्यतिरेकमाह-विनेति ॥ अर्थानुसरकार्याणां वासनानां तदनपेक्षयायोगान् तदुक्तान्वयादिदृष्टि-
रित्युक्तमभिनवाप्येवद्विधिविचित्र्यम् वामनानां विनापि भावेन व्यतिरेकव्यभिचारान् न कापि वामना-
गात्रदृष्ट धीर्धेचित्र्यम् । किल्ल्यर्थानुसर्गं सति वासना, असति नेत्यन्यत्रव्यतिरेकान्यां वामनामूदानु-
भवावच्छेदकार्यदृष्टतमेनेति वाद्यार्थसद्भावमिद्विदि प्राह-अपि चेति ॥ यः मक्षारः, स साश्रयो लोके
दृष्टः, यथा वेगादिदिप्याश्रयः । अतो विज्ञानमक्षारयां न भावः । आश्रयानुपलब्धेत्यर्थोन्तर-
माह-अपि चेति ॥ ३० ॥ अस्मात्प्रविज्ञानमाश्रय इत्यत्र आह-क्षणिकत्वाच्चेति ॥ मूल व्याचष्टे-
यदपीति ॥ सहोत्पन्नयोः सन्धेतरविषयगतश्रयाश्रयिमात्रायोगात् पौर्वापर्ये चाधेयक्षणे साः आधा-
त्वायोगात्, सत्त्वे क्षणिकत्वयाप्यतान्नागरत्नमाटवविज्ञानस्य, क्षणिकत्वात्तद्विज्ञानादित्यर्थः ।
अन्तु तर्हि आत्यविज्ञानमन्तानाश्रयाः वामना इत्यत्र आह-न हीति ॥ सतिरारः, कृटस्थो वा,
भामती ।

प्रागुत्पन्नस्य चधिषोऽसादसमयेऽयत्नः क्षणिक व यावत्त इत्याशयानाह-अपि च वामना नामेति ।
शेषमतिगोष्ठितार्थम् ॥ ३० ॥ क्षणिकत्वाच्च । स्यादेतत् । यदि साकार विज्ञान मभवति वाद्यश्रयः
सूक्ष्मसूक्ष्मविक्रमेनासमयी इत्येवमर्थज्ञाने सत्त्वेन सावद्विचार न महेने । नाप्यमत्त्वेन, अमनो मामना-
योगात् । नोभयत्वेन, विषेयामदसतोरेकानुपपत्तेः । नाप्यनुभवत्वेन, एकनिर्देश्येति विज्ञानान्तर्गत्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नात्यव्यादिसिद्धिरं प्राह-साविति । प्रत्युत्पन्नकार मूषयति-विनेति । इत्याध्यायानिमित्तिरं प्राह-
अपि चेति । अत्रार्थदृष्टादृष्टेति वामना धीर्धेचित्र्यदृष्टेने कापि वामनाधिकारवत्ता धीर्धेचित्र्यमनो-
द्वयव्यतिरेकवाच्यमदनुगुणारिप्राह-विनाऽपीति । वामनामत्त्वमुदेन तदेचि वात्र धीर्धेचित्र्यमिदुक्तमि-
दानीं तदमो न तद्वत्त्वमेतं प्राह-अपि चेति । तदेव दर्शयितुं वामनास्वरूपमाह-वामना इति ।
उक्तश्रयानामपि वामनानाममन्तरेण काऽनुपपत्त्येवमाह-संस्काराश्चेति । तेषां कश्चिदाश्रयोऽपि
व्याप्यव्याप्यार विरातत्वेन मूल बोधयति-न चेति ॥ ३० ॥ आश्रयत्वेन वामनागारः स्यादि-
त्याशयानाह-क्षणिकत्वाच्चेति । मूल व्याचष्टे-यदपीति । विज्ञानेन वामनागारव्ययोग्य क्षणि-
कत्वात्प्रादुर्भासित्वित्यर्थः । क्षणिकत्वेऽपि सा स विद्वान्वाग्यजन मर्त्यव्यवहारसद स्मादिवादिप्रादुर्भा-
न हीति । यदेकः स्यादी कृटस्थो वा सार्थदर्शी नेत्यो तत्र देहादपेक्षया वामनात्पत्तं तदानी

उपपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७१५)

नादरः क्रियते । न ह्ययं सर्वप्रमाणसिद्धो लोकव्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमन-
धिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुम् ॥ अपवादाभावे उत्सर्गप्रसिद्धेः ॥ ३१ ॥

सर्वथानुपपत्तेश्च ॥ ३२ ॥

किं बहुना । सर्वप्रकारेण यथायथायं वैनाशिकसमय उपपत्तिमत्त्वाय

रत्नप्रभा ।

ऽनयेति सा चासौ अभावितजानार्थापठविधौ) । तदुपपत्त्यादित्यर्थः । तदर्थमाह-न ह्ययमिति ॥ यद्वापि
नतासिद्धियुग्मगतः प्रपञ्चस्य न शून्यत्वम् । वाच्यमात्रादित्यर्थः । न च सत्त्वावस्थायां विचारा-
महत्त्वावस्थात्वम् । मिथ्यात्वसम्भवादिति भावः । क्षणिकत्वाच्च [व्या० सू० २ । २ ।
३१] इति सूत्रे क्षणिकत्वोपदेशाच्चेति पठनीयम् । शून्यत्वविरोधक्षणिकत्वोपदेशात्सङ्गतप्रमाण-
मुगत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ मुगतमनासाङ्गत्वमुपमहरति-सर्वयेति ॥ सर्वज्ञस्य कथं विरुद्धप्रमाणमनासा-
भामती ।

कम् । तथा च भिन्नविषयानाम् सर्वप्रमाणविश्रित्येव इत्यत्र आह-न ह्ययं सर्वप्रमाणप्रसिद्धो लोक-
व्यवहारोऽन्यत्तत्त्वमनधिगम्य शक्यतेऽपह्नोतुम् । प्रमाणानि हि स्वगोचरे प्रतीमानानि तत्त्वमिद-
मित्येव प्रवर्तन्ते । अतस्त्रिरुक्त्य तु तद्गोचरस्यान्यतो वाच्यत्वात्त्वमन्तर्गम्यम् । न पुनः साध्यव्यवहारिकं न
प्रामाण्यं न तु तादृशकामियेव प्रवर्तन्ते । बाधक चातात्त्विकत्वमेवा तद्गोचरविपरीततत्त्वोपदर्शनेन दर्श-
येत् । यथा शुक्तिरेव न रजतं मरीचयो न तोयमेकधन्वो न चन्द्रदयमित्यादि, तद्वद्विषयि समस्तप्र-
माणगोचरविपरीततत्त्वा-तत्त्वव्यवस्थापनेनानास्त्रिविधत्वमेवा प्रमाणानां बाधनेन दर्शनीयं न त्वय्यस्यापि-
तत्त्वान्तरेण प्रमाणानि शक्यानि वाचितुम् । विचारामहत्त्वं वस्तुना तत्त्वं परम्यापयद्राश्रयमनास्त्रिविध-
प्रमाणानां दर्शयतीति चेत्, किं पुनरिदं विचारामहत्त्वं यन्मु यत्तत्त्वमभिमतं, किं तद्वस्तु परमार्थतः
मदादीनामप्यवगतं केनचि विचारं न सहते, अथ विचारामहत्त्वेन निस्तत्त्वमेव । तत्र परमार्थतः सदा-
दीनामप्यवगतमिदं विचारं न सहते इति विप्रतिपत्तिरिति । न गच्छते चेन्न सदादीनामप्यवगतम् । अन्यत्रमभेद-
कथं न विचारं सहते । अथ निमित्तत्वं चेत् कथमप्यवगततत्त्वमव्यवस्थापय शक्यमेव यत्तुम् । न च निमित्त-
त्वात् तत्त्वं भावनाम् । नया सति हि तत्त्वभावात् स्यात् । तोऽपि च विचारं न सदा शक्यं भवति ।
अपि चारोपितं निवेदनीयम् । आरोप्य तत्त्वविश्रान्तो द्रव्ये यथा शुक्तिः सति रजसादि । न चेन्न
हि विद्वन्ति तत्र न कस्य कस्मिन्नाशयः । तस्मान्निर्गम्य परमार्थसद्भावानिर्गम्यप्रमाणमनासोऽन्यत्, तत्र
तत्त्वं परम्यापयद्राश्रयमनास्त्रिविधत्वमेव साध्यव्यवहारिकं प्रमाणानां बाधनेनोपपत्तय इति पुनमुत्तरायाम् ॥ ३१ ॥
सर्वथानुपपत्तेश्च विभक्तौ-किं बहुना उक्तेन यथायथा प्रयतोऽर्थतथ अयं वैनाशिकसमय
इति । प्रथमतः तात्पर्यवशात्पिठानिदयोपपत्त्यामुपपत्तयः । अर्थतथ नेरात्म्यमप्युपपत्त्यापिठानं समस्त-
आन्वदित्येव-न्यायनिर्णयः ।

न भावो मानोऽनुपपत्तेश्च सर्वयेति च तदन 'न मानोऽनुपपत्तेश्च' इति सूत्रं योजयन्-न हीति ।
न च स्वराशयि चारोऽपि शान्त्येवोपपत्तयः सन्नुपपत्तयमत्तेश्चि व्यपदेशतत्त्वद्वयोमात्रासत्त्वात्त्वायां यो-
र्थात्प्रतीतिमात्रमप्युपपत्तेश्चसत्त्वोतेति धैर्यमत्र नेयम् । 'क्षणिकत्वात्' इति सूत्रम् 'उपदे-
शात्' इत्युपपत्तयः क्षणिकत्वमप्युपदेशात्प्रपञ्चता मुगतमित्येवोपपत्तयः ॥ ३१ ॥ यथैक-
द्वयार्थमुपमहरति-सर्वयेति । उपमहारस्य भिन्ने-किमिति । यथायथेति प्रयतोऽर्थत-
थैव । दर्शनमिति वा स्थानमिति वा वाच्ये परंजातिद्वयोपपत्तयः प्रयतः प्रयतोऽर्थत-
अर्थतथ नेरात्म्यमुपपत्तेश्चसत्त्वद्वयान् सर्वव्यवहारमप्युपपत्तयः प्रयतः प्रयतोऽर्थत-
प्रयतमाह-

परीक्षयते तथातथा सिकताकूपवद्विदीर्यत एव न काश्चिदप्यत्रोपपत्तिं पश्यामः ॥ अतश्चानुपपन्नो वेनाशिकतन्त्रव्यवहारः ॥ अपि च ब्राह्म्यार्थ-
विज्ञानशून्यवादत्रयमितरेतरविरुद्धमुपदिशता सुगतेन स्पष्टीकृतमा-
त्मनोऽसम्बद्धप्रलापित्वं, प्रद्वेषो वा प्रजासु विरुद्धार्थप्रतिपत्त्या विमुह्ये-
युरिमाः प्रजा इति ॥ सर्वथाप्यनादरणीयोऽयं सुगतसमयः श्रेयस्कामै-
रित्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥ इत्युपलब्ध्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ ३३ ॥ (६) ॥

निरस्तः सुगतसमयः ॥ विवसनसमय इदानीं निरस्यते । सप्त चेपां
पदार्थाः सम्मता जीवाजीवान्भवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षा नाम । संक्षेपतस्तु

रत्नममा ।

प्रद्वेषो वेति ॥ वेदब्राह्म्य अत्र प्रजा प्राह्याः । अतो आन्त्येकमूढसुगतसिद्धान्तेन वेदान्तसिद्धान्त-
स्याविरोध इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ (५) ॥ नैकस्मिन्नसम्भवात् ॥ मुक्तकञ्चमते निरस्ते मुक्ता-
म्बराणां मतं बुद्धिस्थ मवति । तन्निरस्यत इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह—निरस्त इति ॥ एकरूप ब्रह्मेति
वैदिकसिद्धान्तस्यानेकान्तवादेन विरोधोऽस्ति न वेति तद्वादस्य मानान्तिमूढत्वाम्यां सन्देहे मानमूढत्वात्
विरोध इति पूर्वपक्षकटमभिसन्वाय तन्मतमुपन्यस्यति—सप्त चेति ॥ जीवाजीवो भोक्तृभोग्यौ । वि-
मामती ।

वासनाधारमन्युपगच्छन्नक्षरमात्मानमन्युपैति । एवं क्षणिकत्वमन्युपेय 'उत्पादाद्वा तयागतानामनुत्पा-
दाद्वा स्थितेषा धर्माणां धर्मता धर्मस्थितिता' इति नित्यतामुपैतात्यादि बह्वेतेत्यमिति ॥ ३२ ॥ (५) ॥
नैकस्मिन्नसम्भवात् । निरस्तो मुक्तकञ्चानां सुगतानां समयः, विवसनानां समय इदानीं निरस्यते ।
तत्समयमाह संक्षेपविस्तराम्याम्—सप्त चेपां पदार्थाः सम्मता इति । तत्र संक्षेपमाह—संक्षेपतस्तु
धानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अतश्चेति । सौगतमतस्यानुपपन्नत्वे हेत्वन्तं चकारमुचितमाह—अपि चेति । वस्तुनि विकल्पानुपर-
त्तैर्धिगोधाच्च समुच्चयासिद्धिरिति वक्तुमितरेतरविरुद्धमित्युक्तम् । सर्वत्रस्य मगवतो वासुदेवस्येतिहासपुत्र-
णयोर्बुद्धत्वप्रसिद्धेस्तस्यासंबद्धप्रदापित्वमित्युक्तमित्याशक्याऽऽह—प्रद्वेषो वेति । वैदिकपयविरुद्धजन्मपुत्र-
क्षणार्थं प्रजाग्रहणम् । चतुर्थाऽपि सुगतमतस्य वैदिकेनादरणीयत्वान्न तद्विरोधो नित्यसिद्धिद्वान्मनो
ब्रह्मणो जगत्सर्गादिनः समन्वयस्येति निगमयति—सर्वथाऽपीति ॥ ३२ ॥ (५) ॥ एवं मुक्तक-
ञ्चमते निरस्ते मुक्ताम्बराणां बुद्धिस्थत्वात्तन्मतं निरस्यति—नैकस्मिन्निति । एकरूपब्रह्मणो जगत्सर्गा
वदसमन्वयो विषयः, स किं सर्वमनेकाधिकमिते मतेन विकल्पते न वेति तत्प्रामाणिक्यब्रह्मान्तत्वाम्यां
सन्देहे संगतिमाह—निरस्त इति । समयमात्रसिद्धपञ्चकञ्चवादिपदार्थाश्रितन्यायामासे निरस्ते पद्मा-
स्तिकायादिसामयिकपदार्थाश्रितन्यायामाससद्व्ये मते बुद्धिस्थे तन्निरसनं युक्तमित्यर्थः । एकरूपत्रय-
समन्वयविरोधनैकान्तवादमूढेन समन्वयदृष्टीकरणत्वात्प्रादिसगतिः । पूर्वपक्षे तन्मतप्रााम्यात्तद्विरोधे
समन्वयामिद्धिः सिद्धान्ते तदप्रााम्यात्प्राद्वान्तेन तेन विरोधस्याऽऽमानतया तद्विसिद्धिरित्यभिप्राय पूर्वपक्ष-
यति—सप्त चेति । जीवाजीवो भोक्तृभोग्यौ । मित्याप्रवृत्तिराभवः । संवरनिर्जरी मन्व्यप्रवृत्ती ।
संवरन्यस्तद्वेनुचान्कर्म । मोक्षस्तद्वृत्तिगिति पदार्थाः सत्तेत्यर्थः । ननु भोक्तृभोग्ययोरितेगंपामन्तर्भाव-
कथं सत्तेत्युक्त लक्षणमेदादवान्तरलक्ष्यमेते मतेति न व्यवस्था तत्राऽऽह—संक्षेपतस्त्विति । निरन्दे

एकस्मिन्सम्भवाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७२७)

द्वावेव पदार्थौ जीवाजीवाहयो ॥ यथायोगं तयोरेवेतरान्तर्भावादिनि
मन्यन्ते ॥ तयोरेवममपरं प्रपञ्चमाचक्षते ॥ पञ्चास्तिकाया नाम-
जीवाऽस्तिकायः, पुट्टलास्तिकायः, धर्मास्तिकायः, अधर्मास्तिकायः,
आकाशास्तिकायश्चेति ॥ सर्वंपामप्येपामवान्तरप्रभेदान्वद्बुविधान-

रत्नप्रभा ।

यामिसुरयेन इन्द्रियाणां प्रवृत्ति-आसन्नः । तां सङ्गोतीति संवरः दमनियमादि । निरंतरयति
नाशयति कन्मपमिति-निर्जरः-तमशिलारोहणादिः । बन्धुः-कर्म । मोक्षः-कर्मपाशनाशे सत्यो-
काशाशप्रतिष्ठस्य सनतोर्गमनम् । नन्वानामदीना मोग्यान्तर्भावात् कथं सन्तःमिदं वन आह-संक्षेप-
तस्त्विति ॥ संक्षेपविम्बराभ्यामुक्तायेषु मध्यमरीया विस्तरान्तरमाह-तयोरेति ॥ अस्तिकायशब्दः-
साकेतिकः-पदार्थवाची । १ जीव्यामी अस्तिकायधेयेषु विग्रहः । २ पूर्वन्ते गच्छन्तीति पुट्टलाः-पर-
माणुसमा-कायाः । ३ सम्पन्न प्रवृत्त्यनुमेयः-धर्मः । ४ ऊर्गमनशीलस्य जीवस्य देहं स्थिति-
हेतुः-अधर्मः । ५ आरण्यामानः-आकाश इत्यर्थः । पञ्चपदार्थानामवान्तरभेदमाह-सर्वंपामिति ॥
अयमर्थः जीवास्तिकायविविधः । १ कश्चिज्जीवो नित्यमिदं अहंमुत्स्य । २ कश्चिन् माध्प्रति-
कमुक्ता, ३ कश्चिद्ब्रह्मा इति ॥ पुट्टलास्तिकायः षोडश-४ पृथिव्यादीनि चत्वारं भूतानि ५
म्यार ६ जह्म चेति ७-८ प्रवृत्तिव्यतिरिक्ती धर्माधर्मोऽस्ती । आकाशास्तिकायो द्विविधः-१
लोककाशः साक्षात्कः, २ अयोगकाशः मुक्ताश्रय इति । बन्ध्याख्यं कर्म-अष्टविधम् । ४ चत्वारि-
यातिकर्माणि च चार्थयास्तानि । तत्र ज्ञानावर्णाय दर्शनावर्णाय मोहनायमान्त्ये चेति-घातिकर्माणि ।

भामती ।

द्वावेव पदार्थाविति । बोधात्मको जीवो जडवर्गस्त्वजीव इति । यथायोगं तयोर्जीवाजीवयोरेवमपरं
प्रपञ्चमाचक्षते । तमाह-पञ्चास्तिकाया नामेति । सर्वंपामप्येपामवान्तरप्रभेदानिति । जीवा-
मिकायविविधा-त्रयो मुक्तो नियतिद्वयेति । पुट्टलास्तिकायः षोडश-पृथिव्यादीनि चत्वारं भूतानि
स्थानर जह्म चेति । धर्मास्तिकायः प्रवृत्त्यनुमेयः, अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । आकाशास्तिकायो
द्वेषा-लोककाशाशोऽयोगकाशाशः । तयोरेवपारं स्थितानां लोकानामन्तर्भावी लोककाशाशोऽयोगपरं मोक्ष-
स्थानमयोगकाशाशः । तत्र हि न लोकाः सन्ति । तदेवं जीवाजीवयोरेवमपि पञ्चमाचक्षते । आद्यवमर-
निरंतरावयः पदार्थाः प्रवृत्तिक्षणाः प्रपञ्चयन्ते । इत्या प्रवृत्ति-सम्पन्न मिया च । तत्र मिया प्रवृत्ति-
रागः । सम्पन्नप्रवृत्ती तु सरनिर्जरी । आद्यावयति पुनः विपयोर्विन्निद्रियप्रवृत्तिरागः । इन्द्रियद्वारा
हि योग्यायोगीनिर्णयान् स्पृशदृषादिज्ञानव्येग परिगमन इति । अन्ये तु कर्माप्यमममाहः । तानि हि
कर्तारमभिधान्य मन्ति कर्तात्मनुगच्छन्तीं यामः । मेय मियाप्रवृत्तिरनर्थहेतुजात् । सरनिर्जरी च सम्प-
न्नप्रवृत्ती । तत्र शमदमादिस्था प्रवृत्तिः सरः । सा तामस्योत्तमो द्वार मणोनीति मर टप्यते । निर्जे-
र-मनादिताऽप्रवृत्तिरुपायकदुःखगुणपुण्यप्रमाणहेतुस्त्वमसिगरोहणादिः । म हि नि शेषं पुन्यापुन्य मुन-
दृ गोपयोगेन जययति निर्जरः । बन्धोऽस्ति कर्म । तत्र घातिकर्म चतुर्भिः । तदया-ज्ञानाव-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तुमाह-पयेति । आद्यवयानानर्जाये मोक्षस्य पञ्चभेदादृभयान्तर्भावात् इति विनायः । सर्वंपामप्येपामवा-
मुत्तरदर्शेषु विस्तरान्तरमाह-तयोरेति । अस्तीति कायने शन्यत इत्यस्तिनायशब्दः पाणिमार्तिक-
पदार्थवाची । जीवधामारविन्कायधेति कर्मसारः । पूर्वन्ते गच्छन्तीति पुट्टलाः परमाणुसमा-समूहोऽत्र
पृथिव्यादिश्च । कर्मधारयः सारः । धर्मास्तिकायः सम्पन्नप्रवृत्त्यनुमेयः शास्त्रीयमात्रप्रवृत्त्याऽऽन्तो-
ऽदुर्गाणोर्धर्माऽनुमीयते । अधर्मास्तिकायः स्थित्यनुमेयः । ऊर्गमनशीलो जीवस्य देहं सम्पातना-
मोऽनुमीयते । आकाशास्तिकायमवारण्यागः । उक्तपदार्थानामवान्तरभेदमाह-सर्वंपामिति ।

स्वसमयपरिकल्पितान्वर्णयन्ति ॥

रत्नप्रभा ।

१ तत्त्वज्ञानान्न मुक्तिरिति ज्ञानम्—आद्यं कर्म । २ आर्हततन्त्रश्रवणात् मुक्तिरिति ज्ञान—द्वितीयम् ।
 ३ बहुषु तीर्थैकरदशितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारण मोहनीयम् । ४ मोक्षमार्गप्रवृत्तिप्रवृत्तौ—
 आन्तर्यम् इमानि चत्वारि श्रेयोहन्तृत्वाद्—घातिकर्माणि ॥ अथाऽघातानि चत्वारि कर्माणि—
 वेदनीय, नामिक, गोत्रिकम्, आयुष्कमिति । १ मम वेदितव्य तत्त्वमस्तीत्यभिमानो वेदनीयम् । २ एत-
 न्नामाहमस्मीत्यभिमान—नामिकम् । ३ अहमत्र भवतो देशिनस्याऽईत. शिष्यश्रेष्ठे प्रप्रिटोऽस्मीत्यभिमान—
 गोत्रिकम् । ४ शरीरस्थित्यर्थं कर्म—आयुष्कम् । ४ अथ वा शुक्रशोणितमिश्रितम्—आयुष्कम् ।
 ३ तस्य तत्त्वज्ञानानुद्देश्यपरिणामशक्ति—गोत्रिकम् । १ शक्तस्य तस्य प्रथमायात्मककल्लवस्याया बुद्धुरा-
 वस्यायाश्चाऽऽत्मक क्रियाविशेष—नामिकम् । १ सक्तियस्य जाठराग्निनायुष्यामीपदनीभाव—वेदनीयम् ।
 तत्त्ववेदानानुकूलत्वाच्चान्येतानि तत्रावेदकशुक्रपुद्गलार्थत्वाद्घातानि । तदेतन् कर्माष्टक जनार्थत्वा-
 द्बन्धः आत्मवादद्वारेति । इय प्रक्रिया मानशक्येति चोत्तपति—स्वसमयपरिकल्पितानिति ॥ स्वीय-
 मामती ।

णीय दर्शनावरणीय मोहनीयमन्तरायमिति । तथा चत्वार्यघातिकर्माणि । तद्यथा—वेदनीय नामिक
 गोत्रिकमायुष्क चेति । तत्र सम्यग्ज्ञान न मोक्षमात्रं, न हि ज्ञानाद्बन्धुसिद्धिरितिप्रसङ्गादिति त्रिपर्ययो
 ज्ञानावरणीय कर्माच्यते । आर्हतदर्शनाभ्यामान्न मोक्ष इति ज्ञान दर्शनावरणीय कर्म । बहुषु त्रिप्रतिपि-
 द्वेषु तीर्थैकरूपदशितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारण मोहनीय कर्म । मोक्षमार्गप्रवृत्ताना तद्विप्रकर
 विज्ञानमन्तराय कर्म । तान्नीमानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घातिकर्माण्युच्यन्ते । अघातानि कर्माणि, तद्यथा वेद-
 नीय कर्म शुक्रपुद्गलविषाकहेतु, तद्धि न्बोऽपि न निश्रेयसपरिपन्थि तत्त्वज्ञानाविघातकत्वात् । शुक्र-
 पुद्गलारम्भकवेदनीयकर्मानुगुण नामिक कर्म, तद्धि शुक्रपुद्गलस्याद्यासर्मा कल्लवयुदादिमारभते । गोत्रि-
 कम्ब्याहृत्न ततोऽप्याद्य शक्तिरूपेणात्रमित्यम् । आयुष्क त्वायुः कायति कथयत्युत्पादनद्वारेत्यायुष्कम् ।
 तान्येतानि शुक्रपुद्गलाद्याश्रयत्वाद्घातानि कर्माणि । तदेतत् कर्माष्टक पुरं वरातीति बन्धः । त्रि-
 त्तिसमस्तद्वैशतद्रासनस्यानावरणज्ञानस्य सुविकृतानम्यात्मन उपरि देशाभ्यान् मोक्ष इत्येके । अन्ये
 तर्ध्वगमनशीलो हि जीवो धर्मा र्मास्तिकायेन ब्रह्मस्वद्विमोक्षायदूर्ध्वं गच्छत्येव न मोक्ष इति । त एतं

आनन्दगिरिय—व्यायनिर्णयः ।

तेषां मानयुक्तिर्नान्य सूचयति—स्वममयेति । जीवास्तिकायद्वेधा । बद्धो मुक्तो नित्यसिद्ध ।
 तत्रार्हमुनिर्निरत्यसिद्ध । इतरे केचित्साधनेर्मुक्ता अन्ये ब्रह्मा इति भेदः । पुद्गलमित्काय षोढा ।
 पृथिव्यादिचत्वारि भूतानि स्यान्व जङ्गम चेति । प्रवृत्तिस्थितिव्यमानुमेवौ धर्मा र्मास्तिकायास्तौ ।
 आकाशमित्कायो द्वेषा लौकिकाकाशोऽऽौकिकाकाशश्च । लोकानामन्तर्बन्धी लोकाकाश । तदुपरि
 मोक्षस्यानमलोकाकाशः । आत्मनो मिथ्याप्रवृत्तिरत्ता । आत्मत्रयति पुरं ज्ञानजननेन त्रिपर्ययिणी
 नानाविधेन्द्रियप्रवृत्तिरास्य इत्येके । अपरे तु कर्तारमभियाप्य नवन्त्यागच्छन्तीति कर्माण्यात्मन्याच-
 क्षते । सम्यक्प्रवृत्ती नरनिर्जरौ । तत्राऽऽत्मनः स्रोतोद्गार सृष्टोतीति सप्तः श्लाघिप्रवृत्ति ।
 नि शेष पुण्यापुण्य सुन्दरुःखोपमोगेन जयतीति नर्जरस्तनशि शरोहणाशरोहणादि । बन्धो बन्धान्तीति
 कर्म तच्चाष्टमिम् । तत्र घातिकर्म चतुर्विध ज्ञानावरणीय दर्शनावरणीय मोहनीयमान्तरायमिति ।
 सम्यग्ज्ञान न मोक्षहेतुरिति ज्ञान विज्ञानावरणीयम् । आर्हतमताभ्यासात् मुक्तिरिति ज्ञान दर्शनावर-
 णीयम् । बहुषु तीर्थैकरदशितेषु मोक्षमार्गेषु विशेषानवधारण मोहनीयम् । समोक्षमार्गप्रवृत्तानां
 तत्र युद्धर ज्ञानमान्तरायस्य । तान्येतानि श्रेयोहन्तृत्वाद् घातिकर्माणि । वेदनीय नामिक गोत्रिकमायु-

१ तीर्थैकर—इति सर्वत्र प्रथिदिः ।

एकस्मिन्कालमात्राधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७२९)

सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतारयन्ति-स्यादस्ति,
स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्याद-
स्ति चावक्तव्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति
चावक्तव्यश्चेत्येवमेवेकत्वमित्यत्रादिष्वपीमं सप्तभङ्गीनयं योजयन्ति ॥

रत्नप्रभा ।

तत्रमन्त्रेतामात्रकल्पितानि पर्यः । पदार्थानामुक्तानामनेकान्त-च पदार्थायाह-सर्वत्रेति ॥ अस्मिन्ना-
म्तिवादिविद्वद्भर्मद्वयमादाप यन्मुमात्रे-न्याय योजयन्ति । समानामन्ति-वादीनां महानां समाहारः-
सप्तभगी । तस्यां न्याय-प्रत्यक्षेणैव सर्वत्रेति सर्वत्रेति प्रा-शान्तानामन्यायैव स इति तत्रानये-
यनो न स्यात् । अनौ पट्वादिस्वरेण कथयित्वास्ति, प्राप्य सादिस्वरेण कथयित्वास्तीत्येवमेक-
यन्मुमात्रस्यास्थेयमिति भावः । के ते सप्त भगास्तानाह-स्यादस्तीति ॥ स्यादित्यव्यय निवृत्तप्रति-
पत्तौ कथयित्वास्तीत्यर्थः । स्यादस्ति च-चित्त्वन्नेत्यर्थः । एवमेव इति । १ तत्र यन्मुतोऽस्ति-वशात्पट्याया स्यादस्तीति
आद्यो भंगः । २ प्रवर्तमानि-वशात्पट्याया स्यान्नास्तीति द्वितीयो भंगः । ३ क्रमेणोपपत्त्याया
स्यादस्ति नास्ति चेति तृतीयो भंगः । ४ युगपदुभयपट्यायास्ति नास्तीति शब्दद्वयस्य सट्-
त्वशस्येवान् स्यादवक्तव्यं च चतुर्थो भंगः । ५ आप्यचतुर्थमहद्वयोरपट्याया स्यादस्ति चाऽवक्तव्यं चेति
पञ्चमो भंगः । ६ द्वितीयचतुर्थेपट्याया स्यान्नास्ति चाऽवक्तव्यं चेति षष्ठो भंगः । ७ तृतीयचतुर्थे-
पट्याया स्यादस्ति नास्ति चाऽवक्तव्यं चेति सप्तमो भंग इति विभागः । एवमेकत्वमनेकत्वं चेति
भामती ।

सप्त पदार्था जीवादयः सहायान्तरप्रमेदंस्त्वन्वयनाः । तत्र सर्वत्र चेमं सप्तभङ्गीनयं नाम न्यायमवतार-
यन्ति, स्यादस्ति, स्यान्नास्ति, स्यादस्ति च नास्ति च, स्यादवक्तव्यः, स्यादस्ति चावक्त-
व्यश्च, स्यान्नास्ति चावक्तव्यश्च, स्यादस्ति च नास्ति चावक्तव्यश्चेति । स्यात्पट्- गन्वय
आनन्दगीरीय-न्यायनिर्णयः ।

एकस्मिन्कालमात्राधिकरणम् । ममेदं ज्ञातव्यमस्तीत्यभिमानो यदनीयम् । एवत्रामास्तीत्यभिमानो
नास्तिरुम् । अस्य शि-परणे पलितोऽस्तीत्यभिमानो गौत्रिकम् । शरीरव्याप्तनिमित्तं कर्मोऽप्युक्तम् । अप-
वा सत्रियस्य श्रीजस्य पारस्परस्वरदाशीपट्टनीभारं शरीरशक्त्यासंगीणामहेतुर्द्वेनोपम् । ताऽस्तिमिति
तस्मिन्-रीने क-त्राण्यत्रास्यथायां सुदुःशस्यथायां चाऽऽरम्भकृत्वासाशेषो नास्तिरुम् । गीजस्य शरी-
राकारपलेणामशक्तिर्गौत्रिकम् । युक्तस्तीत्यभिमानो जाते निवृत्ति तदुभयव्यपनाद्युक्तम् । तान्येतानि
सुदुःशस्यथायां च-त्राण्यत्रास्यथायां कर्माणि । नदेत कर्माश्च वज्जाणीति कम् । यदपि दूरीतानोऽस्ति
स्त्वन्वदास्ति वा-हेतुं वादयन्ति वा इति प्रष्टव्यम् । आर्हण्युक्तिर्नामे मन्तो-वेगीती मुक्तिरित्यर्थः ।
तथाऽपि कथं यन्मु समन्वयनेकत्वमि-वास्यथाऽऽह-सर्वत्रेति । अस्मिन्कालमात्राधिकरणे वास्त-
व्यनानेकान्तम्मानां समाहारः सप्तभगी तस्यां नये । पट्- स्यात्पट्याया स्यादस्तीति येनमे । मन्तो-वेगीत्यप्यु-
क्ताः शरीरशक्त्यासंगीणामहेतुर्द्वेनोपम् । कालमात्राधिकरणे कालमात्राधिकरणे वास्तव्यनानेकान्तम्मानां समाहारः-
स्यादस्ति । स्यात्पट्याया स्यादस्तीत्यभिमानो निवृत्तित्यभिमानो तेन स्यादस्ति कथयित्वास्तीत्यर्थः ।
सप्तोपपत्तयः योजन्ते । इह स-सप्तभङ्गीनय-पट्याया स्यादस्तीति मन्तो-वेगी । स्यान्नास्तीति
प्रयोगः स्यात्पट्याया स्यादस्ति ॥ क्रमेणोपपत्त्याया प्रयोगः समुदायान् । युगपत्द्वयपट्यायां स्याद-
वक्तव्यश्चेति ॥ भयान्त्यास्यतिशयां पयनो मद् इत्ये । अन्वयास्य-वतिशयां पट्टमद् इत्युक्तम् ॥
समुदायेन युक्त्यः समनो मद् इत्ये ॥ इति । सत्त्वाशक्त्यननेकान्तम्मानां समाहारः-सप्तभङ्गीनय-
एवमेवेति । यदपि यन्मु सत्त्वाशक्त्यासंगीणामहेतुर्द्वेनोपम् तदा तस्य मन्तो-वेगी मन्तो-वेगी मन्तो-वेगी

अत्राचक्ष्महे ॥ नायमभ्युपगमो युक्त इति ॥ कुतः ॥ एकस्मिन्नसम्भवात्-
न ह्येकस्मिन्धर्मिणि युगपत्सदसत्त्वादिविरुद्धधर्मसमावेशः सम्भवति

रत्नप्रभा ।

द्वयमादाय स्यादेकः, स्यादनेकः, स्यादेकोऽनेकश्च, स्यादनक्तयः, स्यादेकोनक्तयः, स्यादनेनोभ-
क्तयः, स्यादेकोऽनेकश्चापक्तव्यश्चेति, तथा स्यान्नित्यं, स्यादनित्यं इत्याद्युक्तम् । एवमनेकरूपत्वेन
वस्तुनि प्रातिपद्यादिव्यवहार सम्भवति । एकरूपत्वे सर्वं सर्वत्र सर्वत्राम्येति व्यवहारत्रिविधा-
पत्तिः स्यात् । तस्मादनेकान्त सर्वमि येकरूपत्वनादना इति प्राति सिद्धान्तयति-अत्रेति ॥
यदिति, तत् सर्वत्र सर्वदास्येव । यथा-ब्रह्मात्मा । न चैवं तत्प्राप्तयेत्यनो न स्यादिति वाच्यम् ।
अप्रातिपद्यान्त्या यत्नसम्भवात् । यत्रास्ति, तत्रास्येव । यथा-शशविषाणादि । प्रपञ्चस्तु उभयविश-
क्षण एषेत्येकान्तवाट एव युक्तो नानेकान्तवादः । तथाहि-किं येनाकारेण वस्तुनः सत्त्वं तेषां-
कारेणासत्त्वम्-उत आकारान्तरंण । द्वितीये वस्तुन आकारान्तरमेवाऽऽमदिति वस्तुनः सदेकत्व-
त्वमेव । न हि द्रव्यस्य भ्रामस्य प्राप्तेरसत्त्वे प्राप्तेऽप्यसत्त्वं भवति । प्राप्यासत्त्वे प्राप्तिवत्त्वानुपपत्तेः । अतो
यथाव्यवहार प्रपञ्चस्यैकरूपत्वमाश्लेष्यम् । नाद्य इत्याह-नायमिति ॥ ननु विमतम्, अनेकत्वम्,
वस्तुत्वान्नास्तिवदिति चेत् । न । घट इदानीगम्येनेत्यनुभवनाथात् । किञ्च जीवादिपदार्थानां सन्त-
भामती ।

निपातन्तिइत्यन्तप्रतिरूपकोऽनेकान्तयोती । यथाह -'वाक्ये'नेकान्तयोती गम्य प्रतिविशेषणम् । स्यात्त्रिपा-
तोऽर्थयोगित्वाच्चिदन्तप्रतिरूपक ॥' इति । यत्र पुनरयमनेकान्तयोनकः स्याच्छब्दो न मनेत् स्याद-
स्तीतिवाक्ये स्यात्पदमनर्थकं स्यात् तदिदमुक्तम्-'अर्थयोगित्वात्' इति । अनेकान्तयोतकृते तु स्यादिति
कथंचिदस्तीति स्यात्पदात्कथंचिदर्थोऽस्ती-अनेनानुक्तं प्रतीयत इति नानर्थक्यम् । तथा च 'स्याद्वाद
सर्वेयकान्तत्यागात्किञ्चिद्विद्वे । सतमङ्गनवापेक्षो हेयादेयविशेषणम् ॥' किञ्चते प्रयत्ने उत्सव्य चिद्वि-
पातत्रिपिना सर्वेयकान्तत्वागात् सतम्येकान्तेऽप्यो मङ्गस्तत्र यो नयस्तदपेक्षः मन् हेयोपादेयमेवाय
स्याद्वाद कपते । तथाहि-यदि मन्वश्येनेयेकान्तनस्तत् सर्वथा सर्वथा सर्वथा सर्वथास्येवेति न
तदीप्साजिहामास्या कचित् कदाचित् कथंचित् कथंचित् प्रत्येन विनयेन वा प्राणाप्राणगीयनात्, हे-
हानानुपपत्तश्च । अनेकान्तपक्षे तु कचित् कदाचित् कथंचित् कथंचित् मत्त्वे हानोपादाने प्रेक्षणो
कपते इति । तमेव सतमङ्गनय दूषयति-नैकस्मिन्नसंभवात् । विमतम्-न ह्येकस्मिन्धर्मिणि
परमार्थसति परमार्थमना युगपत्सत्त्वादीनां धर्माणां परस्परपरिहारम्व्यवधाना समावेशः संभवति ।

आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नियमे तदीप्साजिहामाभ्या प्रवृत्तिनिवृत्त्यजोगादप्रवृत्तिनिवृत्तिश्च स्यात् । अनन्तान्तरित्वे तु कस्य-
चित्कथंचित्केनचिदस्याने हानोपादाने प्रेक्षावत्ता प्रत्ययेने तस्मादनेकान्तिक सर्वमिति मनसितेविमत-
मयो नति भाव । पदार्थानां सत्त्वादिव्यवहारात्वात्मात्मी व्यावहारिणी वा न सम्भवीति विकल्प्या-
ऽऽयमङ्गीकृत्य त्रिपिने व्यवहारविशेषमभिप्रेय विद्वान्तयति-अत्रेति । व्यवहारतो वस्तुतो वा नानेकान-
न्तिकान्तनुगमन्तु शशयमिति प्रतिपत्त्येन नन्द स्याच्छे-नायमिति । तत्र प्रथमपूर्वक हेतुमाह-
कुत इति । हेतु विमतम्-न हीति । एकत्र विद्वन्धर्मसमावेशासमवादेनैकान्तिकत्वस्य त्रिधाऽप्ययोगा-
देकान्तिकत्वस्य च घटादिषु तत्त्वतोऽनेकेऽपि व्यस्ययेव दृष्टयवहागृहेष्व्यावहारिकसिद्धेरनुक्तवादिग-
म्यगद्वात्तस्य न तेन विगेर समन्वयस्यैवर्थः । विमतमनेकान्तिक वस्तुत्वान्नास्तिवदिव्यवहारक

शान्तिष्णवत् ॥ ये एते सप्त पदार्था निर्धारिता एतावन्त एवंपा-
 श्चेति, ते तथैव वा स्युः, नैव वातथा स्युः इतरथा हि तथा
 वा स्युः, अतथा क्वच्यनिर्धारितरूपं ज्ञानं संशयज्ञानवदप्रमाणमेव
 स्यात् ॥ नन्वेकान्मकं वस्त्विति निर्धारितरूपमेव ज्ञानमुत्पद्यमानं
 संशयज्ञानवत्प्रमाणं भवितुमर्हति ॥ नेति ब्रूमः ॥ निरंशं ह्यनेकान्तं
 सर्ववस्तुषु प्रतिज्ञानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात्स्यादन्ति
 स्यान्नास्तीत्यादिद्विकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकत्वेव स्यात् ॥ एवं
 निर्धारयितुं निर्धारणफलस्य च स्यात्पक्षेऽस्तता स्याच्च पक्षे नास्ति-
 नेति ॥ एवं सति कथं प्रमाणभूतः संसर्गार्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमात्प्रमिति-

रत्नप्रभा ।

ज्ञानादिरूप चास्येव नाम्येति च नियत वा । उत अनियतम् । आद्ये व्यभिचार इत्याह-य इति ॥
 द्वितीये पादार्थनिश्चयो न स्यादित्याह-इतरथेति ॥ अनेकान्त सर्गमेव निश्चय इति शङ्के-
 नन्विति ॥ तस्य निश्चयस्य नियतमनियत वा । आद्ये वातुःस्य तन्मन्त्रेरूपे निश्चये व्यभि-
 चारः, द्वितीये तस्य सदायं स्यादित्याह-नेति ब्रूम इति ॥ प्रमायामुक्तमाय प्रमात्रादावतिदि-
 शानि-एवमिति ॥ निर्धारण फलस्य प्रमाणादेशत्वेत्यर्थः । इत्येव सर्गनिर्माणे सत्पुत्रसो
 निष्कम्पप्रवृत्तिश्च न स्यादित्याह-एवं सतीति ॥ अनेकान्तवादे अस्मिन्कायप्रमाणमपि न स्यादित्याह-
 भामती ।

एतदुक्त भवति-सत्य यदस्ति वस्तुतस्तस्यैवा सर्गदा सर्गत्र सर्गात्मना निर्चनीयेन रूपेणाद्येव न
 नास्ति, यथा प्रयगात्मा । यत् क्वचित् कथंचित् कदाचित् केनचिदात्मनाऽस्तीत्युच्यते, यथा प्रमः,
 तद्व्यवहारो न तु परमार्थतः, तस्य विचारासहजात् । न च प्रत्ययमात्र वास्तव्य व्यक्त्यापयति, वृत्ति-
 मरुमरीचिकादिषु रजततोषादेरपि वास्तव्यप्रसङ्गात् । उर्ध्वकानामावाधेन तु तदपवस्थायां देहात्मा-
 भिमानस्याप्यवाधेन तात्त्विकत्वे सति लोकायतमनापातेन नाधिक्यप्रसङ्गात् । पण्डितस्यागो तु देहा-
 त्माभिमानस्य विचारतो वाधेन प्रवक्ष्याम्यनेकान्तस्य मुख्यमिति । अपि च सदमत्तवो परस्परविद-
 द्धेन समुच्चयामाये विकल्पः । न च वस्तुनि विकल्पः सम्भवति । तस्मान्न स्यात्पुत्रो पुत्रो येन शान-
 यत् समचरश्च वनिर्धारणस्य फलस्य निर्धारयितुश्च प्रमायाऽकरणस्य प्रमाणश्च च तत्प्रमेयस्य च सम-
 स्वपञ्चस्य सदसत्त्वमहाये सापु ममार्थिन तीर्थकरस्यमृगभोग्यामन । निर्धारणस्य चिन्तनमत्तये
 सर्गत्र नानेकान्तवाद इत्याह-य एते सप्त पदार्था इति । शेषमन्त्रोत्पत्त्यर्थम् ॥ ३३ ॥
 शानन्दगिरीव-न्यायनिर्णयः ।

हेतोस्तीकान्तिरूपमाह-य इति । अत्रेवमिच्छाता-यामुनमत्तवमेतत्तम् । एतस्य पुत्राज्ञानार्थे-
 माह-य । ननुक्त पदार्थेषु वस्तुषु सदापि तथैव तथैव वेति नियमान्तरानेव तथैव तथैव यथावर्था-
 त्तत्त्वज्ञानेनैवमानीकान्तिकापिदोषात्तुो वस्तुमनेकान्तक तत्राऽऽ-इतरथेति । स्यात् । पुत्रो
 वेति शानन्दगिरीव-मन्त्रादिरानस्याप्रामाद्यप्रसङ्गादमाधनानुत्पत्तयाम्प्राप्त-नान्तरात् । अ-
 क्तात्मक वास्तव्ये शान्तस्य निर्धारिते च तत्रैव वस्तुस्यमिच्छान्याप्येति च रूपेणैव नेति । अत्रेव
 दक्षिणस्याय निर्धारयितृत्तत्त्वज्ञानप्रमेयत्वनिर्धारण-एवमिति । निर्धारण फलस्य प्रमाणप्रमेयप्रमात्प्रमिति
 तापेति वास्तु । चरारेण तन्मेव सप्त मादि गृहीतम् । इतिशब्दोऽन्यथायत्नस्य चरारेण प्रमेय-
 सत्त्वमेव । अस्मदीये गिद्वान्ते परस्परानुत्पत्तयाम्प्राप्त-एवमिति । उपदेश-

१ तीर्थकर इति पु मधिष्ठ. ७३३ ।

ष्वनिर्द्धारितासूपदेष्टुं शक्नुयात् ॥ कथं वा तदभिप्रायानुसारिणस्तदुप-
दिष्टेऽर्थेऽनिर्धारितरूपे प्रवर्तेरन् ॥ ऐकान्तिकफलत्वनिर्धारणे हि सति
तत्साधनानुष्ठानाय सर्वो लोकोऽनाकुलः प्रवर्तते नान्यथा ॥ अतश्चा-
निर्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन्मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात् ॥ तथा पश्चा-
नामस्तिकायानां पञ्चत्वसंख्याऽस्ति वा नास्ति वेति विकल्प्यमाना
स्यात्तावदेकस्मिन्पक्षे, पश्चान्तरे तु न स्यादित्यतो न्यूनसंख्यात्वमधिक-
संख्यात्वं वा प्राप्नुयात् ॥ न चैषां पदार्थानामवक्तव्यत्वं सम्भवति ॥
अवक्तव्याश्चेन्नोच्चरेरन् ॥ उच्यन्ते चावक्तव्याश्चेति विप्रतिपिद्धम् ॥
उच्यमानाश्च तथैवावधार्यन्ते नावधार्यन्त इति च ॥ तथा तद्वधारण-
फलं सम्यग्दर्शनमस्ति वा नास्ति वा, एवं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनम-
प्यस्ति वा नास्ति वेति प्रलपन्मत्तोन्मत्तपक्षस्येव स्यात्, न प्रत्या-
यितस्य पक्षस्य स्वर्गापवर्गयोश्च पक्षे भावः पक्षे चाभावः, तथा पक्षे

स्तनप्रमा ।

तथा पश्चानामिति ॥ यदुक्तमवक्तव्यत्वं,—तत् किं केनापि शब्देनावक्तव्यत्वम्—उत्त सकृदनेकशब्दानां-
प्यत्वम् । नाद्यः, व्यावातादित्याह—न चैषामिति ॥ उच्यन्ते चावक्तव्यादिपदेरिति शेषः । न द्वितीयः,
सकृदेकवक्तृमुपजाहनेकशब्दानामप्रसिद्धेर्निर्णययोगात् शेषस्यापि सुखभेदात् । न चार्थस्य युगपद्वि-
द्वधर्मवाञ्छायां धर्तुर्मूर्खवमात्रमवक्तव्यपदेन निश्चितमिति वाच्यम् । तादृशवाञ्छाया एवाऽनुपपत्ते-
रिति । किञ्च विरुद्धानेरुपद्रवित्वादर्हन्नात् इत्याह—उच्यमानाश्चेत्यादिना ॥ इति च प्रत्यप-
न्नित्यन्वयः । अर्हन्निति शेषः । अनापपक्षस्यैवान्तर्गतः स्यात् । नासपक्षस्यैवर्थः । इतश्चाऽस-
ङ्गतोऽनेकान्तमाद इत्याह—स्वर्गेति ॥ किञ्चाऽनादिसिद्धोऽर्हन्मुनिः । अन्ये तु हेत्वनुष्ठानान्मुच्यन्ते ।
अननुष्ठानाद्भवन्त इत्यर्हत्तत्रावकृतस्वभावानां त्रिविधजीवानां त्रिविध्यनियमोऽपि न स्यादित्याह—

भामती—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नुपपत्तिमुक्त्वा प्रवृत्तिरपि सुमुक्षूणामुक्तेत्याह—कथं वेति । अनिश्चयेऽपि कृष्यादादिषु प्रवृत्तिमारं-
क्याऽऽनुष्मिन्नहेतौ निश्चयादन्ते न प्रवृत्तिरित्याह—ऐकान्तिकेति । निश्चयं विनाऽपि सर्वत्रोक्त्या प्रवृत्तिः
स्यादित्याशंक्यानिर्धारितार्थशास्त्रकर्तुः सर्वज्ञत्वात्समतेर्भवमित्याह—अतश्चेति । सतपदार्थनियमवपश्चात्ति-
कायनियमोऽपि नास्तीत्याह—तथेति । पञ्चत्वसंख्यानियममावे फलितमाह—इत्यत इति । किञ्च, सदि-
स्तानां प्रपञ्चितानां च पदार्थानां सर्वथा शब्दैरेवाच्यत्व केनचिद्वेति विरुध्य घटादेस्तच्छब्दाव्याच्येऽपि
स्तम्भादिशब्दानाव्यावादायमुपेय द्विर्नायं प्रत्याह—न चेति । काऽत्रानुपपत्तिस्तत्राऽऽह—उच्यन्ते चेति ।
ननु सत्त्वादिरूपेण निर्धारणमावाद्ध्यमानानामपि स्यादवक्तव्यमिति न व्याहृतिर्केनैर्धारणपूर्वकस्येऽपि
तयैकेयनिर्धारणादवक्तव्यत्वतद्विस्तत्राऽऽह—उच्यमानाश्चेति । चक्रागे विप्रतिपिद्धमि येतदनुकुर्य-
णार्थः । सत्त्वाद्यनेकान्तिकवाचनधारण निराहृत्य तत्कृत् मय्यदर्शनं तद्विपरीतमसम्यग्दर्शनं चापि
नास्ति वेति विरुध्यमानं स्यादस्ति स्याज्जान्मोनि प्रत्यज्जानो न स्यादित्याह—तथेति । इतश्चासमा-
गर्हणं मतमित्याह—स्वर्गेति । किञ्चार्हन्निष्कतो नित्यमुक्तोऽनादिसिद्धो जीवः कश्चित्त्वानुष्ठाना-
न्नुपपन्नेऽवस्तवमावाद्ध्यय एवमर्हते मते निश्चिन्यमागानामेषां तथान्वमन्नि न वेति विरुध्यमानं

नित्यता पक्षेचानित्यतेत्यनवधारणार्थां प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ॥ अनदिदिसिद्ध-
जीवप्रभृतीनां च स्वशास्त्रावधृतस्वभावानामयथावधृतस्वभावत्वप्रस-
ङ्गः ॥ एवं जीवादिषु पदार्थेष्वेकस्मिन्धर्मिणि सत्त्वासत्त्वयोर्धिरुद्धयो-
र्धर्मयोरसम्भवात्-सत्त्वे चैकस्मिन्धर्मेऽसत्त्वस्य धर्मान्तरस्यासम्भवात्,
असत्त्वे चैवं सत्त्वस्यासम्भवादसद्गतमिदमार्हतं मतम् ॥ एतेनेकाने-
कनित्यानित्यव्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताद्यनेकान्ताभ्युपगमा निराकृता म-
न्तव्याः ॥ यत्तु पुद्गलसंज्ञकेभ्योऽणुभ्यः संघाताः सम्भवन्तीति कल्पयन्ति,
तत्पूर्वैर्गैवाणुवादनिराकरणेन निराकृतं भवतीत्यतो न पृथक्तरिराकर-
णाय प्रयत्यन्ते ॥ ३३ ॥

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ३४ ॥

यथैकस्मिन्धर्मिणि विरुद्धधर्मासम्भवो दोषः, स्याद्वादे प्रसक्तः, एवमा-
त्मनोऽपि जीवस्याकात्स्न्यमपरो दोषः प्रसज्येत ॥ कथम् ॥ शरीरपरि-
माणो हि जीव इत्यार्हता मन्यन्ते ॥ शरीरपरिमाणतायां च सत्या-
मकृत्सोऽसर्वगतः परिच्छिन्न आत्मेत्यतो घटादिवदनित्यत्वमात्मनः
प्रसज्येत ॥ शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वान्मनुष्यजीवो मनुष्यश-

रत्नप्रभा ।

अनादीति ॥ प्रपञ्चित सूत्रार्थ निगमयति-एवमिति ॥ एतेनेति । सत्त्वासत्त्वयोरेकप्र निरासंभे-
त्यर्थः । परमाणुसंघाताः पृथिव्यादय इति दिग्भ्रमरमिदान्तं किमिह सूत्रतोपेक्षितं, तत्राह-यत्स्विति ॥
॥ ३३ ॥ जीवस्य देहपरिमाणतां दूषयति-एवं चेति ॥ अकात्स्न्यं मध्यमपरिमाणत्वम् । तेना-
नित्यस्य स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरमाह-शरीराणां चेति ॥ विषाकः-कर्मणामभिव्यक्तिर्जीवस्य । एत-
न्मायती ।

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् । एव चेति चेत् मनुष्यस्य चोक्तयति । शरीरपरिमाणत्वे एवमनोऽहस्येन । परिच्छिन्न-
त्वम् । तथा चानियतम् । ये हि परिच्छिन्नास्ते सोऽनित्या यथा घटादयमनया चतुर्दिशादेतदाह-यथैक-
स्मिन्धर्मिणीति । इदं चापरमहंसनेन सूत्रितमित्याह-शरीराणां चानवस्थितपरिमाणत्वाद्धिति ।
मनुष्यस्यापपरिमाणो हि जीवो न हस्मिन्काय एतन् व्याप्तुमर्हत्यत्र साक्षिण्यमत्र एतन्शरीरात्प्रापित्वाद्-
कात्स्न्यम्, तथा च न शरीरपरिमाणमिति । तथा हस्तिशरीरे परिच्छिन्नं यथा पुतिकाशरीरो मरुति
आनन्दशरीर-न्यायनिर्णयः ।

स्यादिति स्यान्नास्तीत्यवस्थायां शास्त्रावधृतमात्रमत्रात्तदप्रामाण्यप्रमत्तिरेवाह-अनादीति ।
सत्त्वासत्त्वयोरेकानित्यतायोगो मोक्षभ्रमसुरमहर्षि-एवमिति । एवमेकस्मिन्धर्मिण्यवधृत-
प्रवाह-एतेनेति । सत्त्वासत्त्वयोरेकानित्यतायोगेनेति यावत् । परमाणुभ्यः न्यायानुमानात्त-
संघाता मन्वीति दिग्भ्रमरमिदानीं न निम्नो तत्राऽऽह-यत्स्विति ॥ ३३ ॥
पूर्वोक्तप्रमाणेन स्यादाहं दोषान्तरं समुचिनोति-एवं चेति । मनुष्यमिति न्यायश्रे-यथेति ।
परमात्ममन्वेऽपि न दोषप्रतीतिरेवाह-कथमिति । तत्रप्रमाणं परमप्रवाद-शरीरेति ।
तत्र शोः प्रसज्येदिति-शरीरेति । आत्मनित्यवदिति परिच्छिन्नहृत्तिसादृशं प्रसङ्गार्थः ।
अहंसनेन सूत्रितं शरीरपरिमाण-शरीराणां चेति । कर्मणो विषाकः एतच्छ जनधितुमंभुगीमात्-
एतन् हस्तिशरीरं न स्यान्नुयात्तदेकदेशो जीवस्यैवः साक्षिण्यर्थः । पुतिकाशरीरे एतन् न समीयेत

शरीरपरिमाणो भूत्वा पुनः केनचित्कर्मविपाकेन हस्तिजन्म प्राप्नुवन्न
 कृत्स्नं हस्तिशरीरं व्याप्नुयात् ॥ पुत्तिकाजन्म च प्राप्नुवन्न कृत्स्नपु
 त्तिकाशरीरे मग्नीयेत ॥ समान एव एकस्मिन्नपि जन्मनि कौमार्यो
 वनस्थाविरेषु दोषः ॥ स्यादेतत् । अनन्तावयवो जीवः तरय त एवाव-
 यवा अल्पे शरीरे संकुचेयुर्महति च विकासेयुरिति । तेषां पुनरन-
 न्तानां जीवावयवानां समानदेशत्वं प्रतिविह्न्यते वा न वेति वक्तव्यम् ॥
 प्रतिघाते तावन्नानन्तावयवाः परिच्छिन्ने देशे सम्मयिरन् । अप्रतिघा-
 तेऽप्येकावयवदेशत्वोपपत्तेः सर्वेषामवयवानां प्रथिमानुपपत्तेर्जावरया
 गुमावत्वमसङ्गः स्यात् ॥ अपि च शरीरमात्रपरिच्छिन्नानां जीवावयवा
 नामानन्त्यं नोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् ॥ ३४ ॥

रत्नप्रमा ।

गजशरीराव्यापिणगन्तात्स्यम् । शरीरैकदेशो निर्णीय स्यादित्यर्थ । पुत्तिकादहे कृत्स्नो जीवो न
 प्रविशेत् । देहाद्वहिरपि जीव स्यादित्यर्थ । किञ्च बालहृत्मात्र आत्मा तत् स्पृष्टे युग्महे
 षचित् स्यादिति कृत्स्नदेह सन्निभो न स्यादित्याह—समान इति ॥ यथा—दीपावयवाना यथे
 सन्नोच, गेह विनास, तथा जीवानयवानामिति । देहमानत्वनियम शङ्कते—स्यादिति ॥ दीपाश-
 वज्जीपाशा भिन्नदेशा एवदेशा वेति विकल्प आद्ये अपरेहाद्वहिरपि जीव स्यादिति दूषयति—
 तेषामित्यादिना ॥ दीपस्य तु न घटाद्वहि सत्त्वम् । अत्रिकानयवाना विनाशान् । द्वितीय दूष-
 यति—अप्रतिघात इति ॥ अवयवाना नित्यत्व चासिद्धम् । अन्तर्यापीपात्रवदित्याह—अपि चेति ॥
 ॥ ३४ ॥ एवं जीवानयवा नित्या इति मते दहमानन्त निगस्तम् । सम्प्रति नीयस्य कश्चिदेव
 मामनी ।

तदा न तत्र कृत्स्न पुत्तिकाशरीरे मपीयतेत्यत्रात्स्यमात्मन । सुगममथत् । चोदयति—स्यादेतत् ।
 अनन्तावयव इति । यथा हि प्रदीपो घटमहाहर्म्योदरवर्ती सन्नोचत्रिकाशरीरानेव जीवोऽपि पुत्तिकाह-
 स्तिदेहयोरित्यर्थ । तदेतद्विज्ञस्य दूषयति—तेषा पुनरनन्तानामिति । न तावत्प्रदीपोऽत्र निदर्शन
 भवितुमर्हति, अनि यत्प्रसङ्गात् । विशारयो हि प्रदीपात्रयस, प्रदीपात्रययो प्रतिक्षणमुत्पत्तिरोगर्भा,
 तस्मादनित्यत्वात्तस्य नाभ्यस्यो जीवस्तदयनमाश्रान्युपेतव्या । तथा च विकल्पयोक्त दूषणमिति । एव
 जीवानयवानामानन्त्यमुदित तदनुपपन्नतरमिन्याह—अपि च शरीरमात्रेति ॥ ३५ ॥ शङ्कापूर्वं मृगा-

भानन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

तस्मिन्ननतर्भूतस्ततो बहिरपि जीव स्यादित्यर्थ । किञ्च, कौमारे मन्यपारमाणो जीवस्तास्यै
 स्याविरे च न कृत्स्न शरीरं व्याप्नुयादित्याह—समान इति । यथा प्रदीपो घटप्रासादोदरे वर्तमान मग्नो-
 चत्रिकाशरीरानेव जीवोऽपि पुत्तिकाहस्तिदेहयोरित्याह—स्यादिति । दीपात्रयाना विशरणशीघ्र नादय-
 यतिनश्च दीपस्य प्रतिक्षणमुत्पत्तिनिरोधनतोऽनियत्वात्त्रियात्मदृशत्वात्तत्वात्तद्विरति मत्वा निरूपयति—तेषा-
 मिति । भाव दहाद्वहिरपि जीवोपगतिरित्याह—प्रतिघात इति । एकावयवदेशेऽपि तथैवावयवा-
 नामनस्थाननिग्रहामापे परिमाणनियमो नाऽऽननि स्यादिति त्रितीय प्रत्याह—अप्रतिघातेऽपीति । जीवा-
 यवानामानन्त्यमङ्गीकृत्योक्तया तदपि नास्तीत्याह—अपि चेति । परमात्मादित्यर्थ ॥ ३६ ॥

अथ पर्यायेण बृहच्छरीरप्रतिपत्तौ केचिज्जीवायवा उपगच्छन्ति, तत्तुशरीरप्रतिपत्तौ च केचिदपगच्छन्तीत्युच्येन, तत्राप्युच्यते-

न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ॥ ३५ ॥

न च पर्यायेणाप्यवयवोपगमापगमाभ्यामेतद्देहपरिमाणत्वं जीवस्याविरोधेनोपपादयितुं शक्यते ॥ कुतः ॥ विकारादिदोषप्रसङ्गात्-अवयवोपगमापगमाभ्यां ह्यनिशमापूर्यमाणस्यापश्चीयमाणस्य च जीवस्य विक्रियावत्त्वं तावदपरिहार्यम् । विक्रियावत्त्वे च चर्मादिवदनित्यत्वं प्रसज्येत ॥ ततश्च बन्धमोक्षभ्युपगमो बाध्येत, कर्माष्टकपरिवेष्टितस्य जीवस्यालायुवत्संसारसागरे निमग्नस्य बन्धनोच्छेदादूर्ध्वगामित्वं भवतीति ॥ किञ्चान्यद्वागच्छतामपगच्छतां चावयवानामागमापायिधर्मवत्त्वाद्देवानात्मत्वं शरीरादिवत् । ततश्चावस्थितः कश्चिदवयव आत्मेति स्यात् ॥ न च स निरुपयितुं शक्यते अयमसाविति ॥ किञ्चान्यद्वागच्छन्तश्चेते जीवावयवाः कुतः प्रादुर्भवन्ति, अपगच्छन्तश्च क्व वा लीयन्त इति

रत्नप्रभा ।

पृथग्या अवयवा, अन्ये त्वागमापायिन इति शङ्कते-अयेति ॥ बृहत्तुलकापातौ जीवस्याऽऽवयवागमोपाया-यां देहमान उच्ये यथे । मृगेण परिवहति- तत्रापीति ॥ आगमापायो-पर्यायः । किमागमापायिनामवयवानामागम उच्यते न वा ? आद्ये आह-विकारादिदोषेति ॥ कोऽपीत्यभ्युपगम इ यत् आह-कर्माष्टकेति ॥ व्याख्यातमेतन् [व्या. म २।२।३१] । आद्यकल्पे दोषान्तरं यदन् कान्तरमादाव रूपेण-विद्येति ॥ अत्रिष्ट-इत्याशयस्य दुर्दान्तरात्मज्ञानाभावाच्च मुक्तिमित्यर्थे । यथा दीवापयवानानात्मस्तेज, तथाऽऽवयवानामागमाकारणाभावाच्चागमापायो युक्तानि याह-किञ्चेति ॥ सर्वजीवमागमण प्रतिजीवममागमणो वेयर्थे । किञ्चतमेन जागमापायिरीशिवयवे निति कियत्त भावती ।

न्यमवयवपर्याय-अथ पर्यायेणिति । तत्राप्युच्यते-न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । कर्माष्टकमुक्तं ज्ञानारणीयादि । किञ्च मनो नियन्त्रायुवगमे आगच्छतामपगच्छतां चावयवानामि-आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

तुल्यदेहावयवोपगमापगमा-या जीवस्य देहावयवगताऽऽविन्देत्याह-अयेति । बोधोत्तरत्वेन मृगादश्वे-तत्रापीति । प्रतिजं विजो-न चेति । प्रभूरीक हेतुमाह-तुल इति । विशयप्रसङ्गप्रसङ्गानि अस्येति । आ नन समुदाशिरिद्विजिवास्त्वमित्थिमागमाऽऽह-विक्रियेति । अनित्यप्रममन्ते । निराह-ततश्चेति । तदर्थे तदनुपगम दर्शयति-कमेति । न चाऽऽमनोऽनित्येयुक्तोऽवयवगमो बन्धमोक्ष-व्यतिशेयात् । न हि ती म्वा-नौ तत्राये कन्धस्यानादिनाम्मुक्त्यन्तानादि वातानि-त्यर्थः । आदिगन्धनिवर्धमाह-किं चेति । कस्याऽऽना म्वावयवगमावयवत्वत्वेना न्मन्वर्धनी वा ? आयेऽह-विजागमापायिनां तेषामागम तद्दानस्य वा कर्मपरिददवधर्मोऽपि किञ्चान्यऽऽग प्रपाह-आगच्छतामिति । कन्वान्तरं परिशिष्टमाह-ततश्चेति । तस्य विशेषोपरिगनादा न चानामावयवकर्मादिभिर्वाह-न चेति । आये कन्वे दोषान्तरमाह-किञ्चेति । अन्वयप्रादुर्भावादान्तरं तद्विवाधात् । न च भाभूतानां वा ह्यपि किञ्चान्य वा कर्मपरिददवधर्मोऽपि किञ्चान्यऽऽह

रप्राप्तिः ॥ अथ वान्त्यस्य जीवपरिमाणस्यावस्थितत्वात्पूर्वयोरप्यवस्थ-
योरवस्थितपरिमाण एव जीवः स्यात् ॥ तत्तद्भावविशेषेण सर्वदेवाणुर्मा-
हान्वा जीवोऽभ्युपगन्तव्यो न शरीरपरिमाणः ॥ अतश्च सीगतवदाह-
तमपि मतमसंगतमित्युपेक्षितव्यम् ॥ ३६ ॥ इत्येकस्मिन्नसम्भवा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

पत्युरसामञ्जस्यात् ॥ ३७ ॥ (७) ॥

इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते । तत्कथमवगम्यते ॥
“प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा दृष्टान्तानुपरोधात्” [व्या० सू० १ । ४ । २४]
“अभिध्योपदेशाच्च” [व्या० सू० १ । ४ । २५] इत्यत्र प्रकृतिभावेना-
धिष्ठानृभावेन चोभयस्वभावस्यैश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापित-

रत्नप्रभा ।

अन्यशरीरसमान्येव पूर्वशरीराणि स्युः । विषमशरीरप्राप्तात्मात्मनश्चपरिमाणवे परिमाणत्रयमाप्यानुमा-
नविरोधादित्यर्थः । पूर्वं कालत्रये परिमाणत्रयमङ्गीकृत्यान्यदृष्टान्तेन निवृत्तत्वमुपाय साम्यमापादितम् ।
सम्प्रत्यत्यस्य मुक्तपरिमाणस्याप्युत्पद्युत्पद्योरप्यतरत्वेनाऽप्रस्थितेस्तद्देवान्यमायमप्यमन्त्रालयोरपि नि यवाव
स्यात् । प्रागसतो नियत्वायोगात् । तथा चाविशेषः कालत्रयेऽपि जीवपरिमाणभेद इत्याह—अय वेति ॥
तस्माद् आन्त्येकशरणक्षपणकसिद्धान्तेनाऽविशेषः समन्वयस्येति सिद्धम् ॥ ३६ ॥ (६) पत्युरसामञ्जस्यात् ।
दृष्टितकेशमतनिरासानन्तर जटाधारशैरमत शुद्धिश्च निराक्रियते इति प्रसङ्गसङ्गतिमाह—इदानीमिति ॥
सामान्यत ईश्वरनिवास एवात्र किं न स्यादिति शङ्कते—तदिति ॥ स्वोक्तिविरोधान्मैत्रित्याह—प्रकृतिश्चे-
त्पादिना ॥ प्रतिष्ठापितत्वात् केनउन्मिषेत्केवप्रतिष्ठापितोऽन्यत्र इत्यन्वयः । व्याहृतो विरहोऽभिध्याहार
उन्मिषेत् सः—तथा ; अद्वितीयप्रत्यप्रकृतिक जगदिति उदतो वेदान्तसमन्वयस्य कर्मविधरो न प्रकृति
रिति शैनाद्वैतमेव निरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे तन्मतस्य मानमूलरुद्रिरोधे सति वेदान्तोक्तद्वय-
नलासिद्धिरिति फलमभिप्रेय सत्त्वासत्त्वयोरैकत्रासम्भवनत् कर्तृ योपादानत्वयोरप्येकत्रासम्भवात् फलसंभ-
वामती ।

मात्रमणुर्मेहान् वेति विवेकः ॥ ३६ ॥ पत्युरसामञ्जस्यात् । अत्रिमेवेणेश्वरकारणवादोऽनेन निषिध्यत
इति अत्रनिवृत्त्यर्थमाह—केवलेति । सारययोग्यपात्रया हिरण्यगर्भगतञ्जिप्रभृतयः । प्रधानमुक्तम् ।
आनन्दगिरीय—यावन्निर्णयः ।

ह्यित्यशब्दो नि यस्तनेनोक्तोऽनिर्होपधैकशरीरपरिमाणानामयो परिमाणयोर्नित्यत्रप्रसगादिति च हेतुः ।
इदानीं शरीरान्तरैरेव मोक्षज्ञातीनस्य परिमाणस्यात्रभित्तत्वाद्गुमवोरपि पूर्वदोरनस्योर्देहापेक्षा दिना
जीवस्यावस्थितपरिमाणत्वसमनाच्च शरीरपरिमाणस्य त्वित्यविशेषेण तस्याप्यणुत्व महत्त्व वा स्यादिति
व्याख्यान्तरमाह—अय वेति । विमतो न देहपरिमाण आत्मत्वानुक्तवदित्यर्थः । आत्मनो देहपरिमा
णत्वायोगे फलितमाह—अतश्चेति ॥ ३६ ॥ (६) ॥ दृष्टितकेशमत निरास्य जटाधारिप्रदेश्वरमत
निराचष्टे—पत्युरिति । सत्त्वासत्त्वयोरैकत्रायोगत्वादधिष्ठातृत्वोपादानत्वयोरपि भेदत्र योगोऽस्तीयाशक्य
तात्पर्यमाह—इदानीमिति । अत्रिशेषेश्वरकारणवादिनिषेधमनिवृत्त्यर्थमाह—केवलेति । अत्रिशेषोक्तं
रीश्वरकारणत्वमेवात्र निषिध्यते न तस्य निमित्तत्वमात्रमिति शङ्कते—तदिति । स्वोक्तिविरोधान्मैत्रि-
त्याह—प्रकृतिश्चेति । न केनउन्मिषेत्केवप्रतिष्ठापितोऽन्यत्र इत्यन्वयेन प्रकृतिसूत्र निषिध्यते किं त्वभिध्यासूत्रमनीपि
न नाऽऽह—अभिध्योति । प्रतिष्ठापितत्वाद्गुत्तनात्पर्ययीरिति शेषः । उक्तमर्थ व्यतिरेकज्ञानात् । स्वोक्त्यति-

त्वात् । यदि पुनरविशेषेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत्, पूर्वोत्तरविरोधाद्वाहताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत । तस्माद्प्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मेकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते । सा चेयं वेद्ब्रह्मेश्वरकल्पनाऽनेकमकारा । केचित्तावत्सांख्ययोगव्यपाश्रयाः कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वरः । इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति ॥ माहेश्वरास्तु मन्यन्ते-कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः-पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षणाद्योपदिष्टाः । पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति वर्णयन्ति ॥ तथा वैशेषिकाद्योऽपि-

रत्नप्रभा ।

श्वर इति पूर्वपक्षं कुर्वन्नवान्तरमतमेदमाह-सा चेति ॥ शेश्वरा-सांख्याः । सांख्यशब्दार्थः-चत्वारो माहेश्वरा-शैवाः पाशुपताः कारुणिकसिद्धान्तिनः कापाटिकाश्चेति । सर्वेऽप्यसौ महेश्वरप्रोक्तागमानुगाभिव्यान्माहेश्वरा उच्यन्ते । कार्य महदादिकम् । कारण प्रधानमीश्वर-१ योगः-२ समाधिः-३ त्रिधिः-४ त्रिभेदगणनानादिः-५ दुःखान्तो मोक्ष इति पञ्च पदार्थाः । पशुपः-जवा' तेषां पाशः बन्धननाशायैपर्यः । पाशुरतागमप्रामाण्यात् पशुपतिनिमित्तमेवेति मतमुक्त्वाऽऽनुमानिकेश्वरमतमाह-तथेति ॥ विमत, सकर्तृक, कार्यत्वाद्, घटपदिति वैशेषिकाः कर्तारमीश्वर साधयन्ति । कर्मकट मपरिकरामित्तदावृक, कालान्तरामनिकटत्वात् सेवाकटवदिति गौतमा दिगम्बराश्च ।

भामती ।

दृशक्तिः पुरुषः प्रत्ययानुपश्य । स च नानाश्रेयकर्मविराकाशयैरपराभृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः प्रधानपुरुषाम्यामन्य । माहेश्वराश्वरारः-शैवाः, पाशुपताः, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापाटिकाश्चेति । चत्वारानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यदीति । सूत्रगतो निरुद्धार्थवाचित्व परिहर्तुं फलितमाह-तस्मादिति । तन्निराकरण किमर्थमिवाशक्य प्रज्ञात्मैक्यं दृष्टीकर्तुमित्याह-वेदान्तेति । एतेनाधिरणस्य पञ्चमुक्तम् । अद्वितीयब्रह्मणो जगत्सर्गं श्रुतः समन्वयस्य केन्द्रमभिष्टुतिश्वरो जगतो नोपादानमिति माहेश्वरादान्तेन विरोधोऽस्ति न वेति सत्प्रामाणिकत्वान्तेन्याम्यां सदेहे पूर्वपक्षयनि-सा चेति । माहेश्वरमनिराकरणेन समन्वयविषयत्रज्ञात्मैक्यस्यात्र दृष्टीकरणात्वादादिमगतयः । पूर्वपक्षे तन्मतस्य प्रामाणिक्यकार्त्तद्विरोधे समन्वयासिद्धेश्वरज्ञात्मैक्यासिद्धिः । मिद्धान्ते तस्य ज्ञानतत्वात्तद्विरोधस्याऽऽभामये समन्वयविद्वैक्यसिद्धिः । ईश्वरकल्पनाया बह्वप्रकारवे हेतु सूचयति-वेदेति । ज्ञानशास्त्रेषुः कर्त्तारतस्य यच्चिद्विद्यन्त तत्तमभावात्वात्परिणामनारताम्यवदित्याह-वेचिदिति । प्रथिषा इति प्रधानस्याविद्यात्वात्प्रधानपुरुषाभिष्टुतिश्वरोऽस्मान्निरवि गृह्यते तत्राऽऽह-इतरेति । चत्वारो माहेश्वराः, शैवाः, पाशुरता, कारुणिकसिद्धान्तिनः, कापाटिकाश्च । ते सर्वे महेश्वरप्रोक्तागमप्रामाण्यात्पञ्च निमित्तमोषरमित्युक्तोऽह-माहेश्वरारित्वेति । कार्य प्राधानिक महदादि । कारण महेश्वरः । योगः समाधिः । त्रिभिन्नित्तगणनानादिः । दुःखान्तो मोक्ष इति पञ्च पदार्थाः । ते किमर्थमीश्वरेणोक्ताऽऽह-परिचितेति । पशुपते जीवात्मैको पाशो बन्धन तद्विमोक्षो दुःखान्तस्तदर्थेनिनि यान् । बुद्धमहात्तदेरधिष्ठातृत्वेनस्य बुद्ध्यादिकार्ये निमित्तत्वात्प्रादृष्टीश्वरोऽसि जगदधिष्ठाता निमित्तमेव नोपादानमैक्यमोषरविरोधादिति सत्त्वाऽऽह-पशुपतिरिति । वैशेषिक्येनैवापि कतिपयननुगतत्वानि सूचयन्ति-तथेति । विमतमुपादानापरतोऽज्ञानबन्ध कार्य-

केचित् कथञ्चित्स्वभक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वरमिति ॥ अत उत्तरसुच्यते—“पत्युरसामञ्जस्यात्” इति । पत्युः ईश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते ॥ कस्माद् ॥ असामञ्जस्यात् ॥ किं पुनरसामञ्जस्यम् ।

रत्नप्रमा ।

ज्ञानेश्वर्योर्कार्यः, क्वचिद्विश्रान्तः, सातिशयत्वात्, परिमाणमिति साम्यसौगतपातञ्जल इति मवोक्तम्—केचित् कथञ्चिदिति ॥ सिद्धान्तपति—अत इति ॥ आगनादिना निर्दोषेश्वरसिद्धेः कथं दोषमन्वित्याह—किमिति ॥ न तान्त् स्वस्वागमादीश्वरनिर्णयः । आगमानां निर्मृष्टत्वेनाप्रामाण्यात् । न च सर्वज्ञान मूढम् । तत्र मानामायात् । न चागम एव मानम् । आगममानत्वनिश्चये मूढनिश्चयस्तनिश्चये तनिश्चय इत्यन्वोऽप्याश्रयात् । न च पुद्गलचसा स्वतो मानव युक्तम् । नियो विरोधेन तत्त्वाव्यवस्थानात् । नाप्यनुमानादीश्वरः सर्वज्ञः कर्त्तव्येति निर्णयः सम्भवति । अनुमानस्य दृष्टानुसारित्वेन दृष्टविपरीतार्थासाधकत्वात् । तथा च लोके यादृशाः कर्त्तारो दृष्टास्तादृशा एव जगत्कर्त्तारो रागद्वेषादिभन्तः सिध्यन्ते । यदि लोके मित्रिप्रसादादिकर्तुरेकत्वाद्यदर्शनेऽपि जगत्कर्त्तारं लाघवादेकमन्वित्यनुमानं निर्दोषं च कल्पयेत्, तर्हि ब्रह्मोपादानमपि कल्पयताम् । कर्तुर्ब्रह्मोपादानत्वेन लाघवात् । अन्यथा स्वतन्त्रप्रधानपरमात्माद्युपादानकल्पनागौरवात् । अदृष्टत्वाच्चेत् कर्तुर्ब्रह्मोपादानत्वसिद्धिरैकत्वादिकमपि न सिध्यत् । अस्माकन्वयौहयेयनया स्वतः सिद्धप्रमाणमावया श्रुत्या स्वप्रमेयरोधने दृष्टान्तानपेक्षया भवत्येव लौकिककर्तृविपरीताऽद्वितीयकर्तृपादानाम्यकसर्वतन्निर्दोषेश्वरनिर्णयः । निर्णीतं च तस्मिन् धर्मिप्राहकमानावाधानं रागादिदोषापादानम्यावकाशं ज्ञानानुमानिकेश्वरादिभ्यो वैषम्यम् । तद-

मामती ।

रोऽप्यमी महेश्वरप्रणीतसिद्धान्तानुयायितया माहेश्वराः । कारणमीश्वरः । कार्यं प्राजानिकं महदादि । योगोऽर्थोकारादिध्यानधाराणादिः । त्रिभिस्त्रिपञ्चानानादिर्गूढचर्यामनः, दुःखान्तो मोक्षः । पश्य आत्मानस्तेषां पाशो बन्धनं तद्विमोक्षो दुःखान्तः । एव तेषाममिमत्रि—चेतनस्य खञ्जप्रियातु कुम्भकारादेः कुम्भादिकार्ये निमित्तकारणत्वमात्रं न तूपादानत्वमपि । तस्मादिहापीश्वरोऽप्रियाता जगत्कारणानां निमित्तमेव, न तूपादानमप्येकस्याप्रियातुत्वाप्रियत्वविरोधादिनि प्राप्तम् । एव प्राप्तेऽभिर्गोपने—पत्युरसामञ्जस्यादिति । इदमत्राकूनम्—ईश्वरस्य निमित्तकारणत्वमात्रमागमाद्वेद्येत् प्रमाणान्तराद्वा । प्रमाणान्तरमन्यनुमानमर्थापत्तिर्या । न तान्द्रागमात्, तस्य निमित्तोपादानकारणत्वप्रतिपादनपरत्वादित्यसद्ब्रह्मोपादानम् । तस्मादनेनास्मिन्नर्थे प्रमाणान्तरमास्थेयम् । तत्रानुमानं तत्रैव सम्भवति । तद्विदृश्य-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

एवम् घटवदिति वैदोषिकाः । कर्मकृत् सप्रदानायमित्तप्रदातृक कर्मकृत्त्वात्संवाक्यवदिति नैयायिकदिगम्बरी । सौगतास्तु सात्यानुमानेनैव तदस्यमीश्वरमास्थिताः । एव माहेश्वरमतस्य प्रामाणिकत्वाच्चदोषः समन्वयस्येति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—अत इति । पूर्वोक्तिकृष्णाक्षपुद्गलव्याहय साध्ययोगाग्रपेश्वरकल्पनादृग्गत्वेन मूत्रं योजयति—पत्युरिति । ईश्वरस्य निमित्तत्वमात्रे मानसिद्धे हेतुसिद्धिरप्याह—किमिति । तस्य तन्मात्रत्वमागमानान्तराद्वा । नाऽऽप्यन्योमयकारणत्ववादिताया दर्शिनत्वात् । मानान्तरमन्यनुमानमर्थापत्तिर्या । आद्ये चेतनस्य द्रव्यं प्रति निमित्तानुमानं लोके दृष्टमिति मद्ब्रह्मचकारमीश्वरः कर्तुः वैषम्यकारिणो रागादिमत्त्वदृष्टेर्मदपि तस्मिन्कल्पनिगमामञ्जस्य स्यादि-

हिनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषमसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ प्राणिकर्मापेक्षितत्वाद्दोष इति चेत् ॥ न ॥ कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसंगात् ॥ नानादित्वादिति चेत् ॥

रत्नप्रभा ।

भिन्नि वाञ्छीतस्यैव स्यात्सामञ्जस्यमाह-हीनेति ॥ यदि कर्तृत्वादान्तरमदृष्टान्न कल्प्यते, तर्हि निर्दोषत्वस्याप्यदृष्टत्वात् यो विनमकारो स दोषवानिति ध्यातिदृष्टश्च जगत्कर्ता दोषवान् स्यात् । न चान्न धर्मप्राहकानुमानमाधः । कार्यत्वच्छिष्यस्य कर्तृत्वानुसाधकत्वेन निर्दोषत्वादानुसारासीनत्वात् । न चोत्कर्षमा जातिः । व्यापकधर्मापादनात् । दोषामात्रे तद्वशात्प्रियमकर्तृकत्वायोगाच्च । दृष्टान्तस्याप्यपकर्षमाणा पक्षे आपादनं तुल्यकर्ममा जातिः । यथाशब्दो यदि दृष्टकत्वेन हेतुना घटवदन्वितः स्यात्, तर्हि तेनैव हेतुना सावयवोऽपि स्यादिति । न ह्यनान्वितत्वस्य व्यापक सावयवत्वम् । गन्धादौ व्यभिचारादिति भावः । ननु प्राणिकर्मप्रतिरेत ईश्वरो विनमकटात् प्राणिनः करोति, न स्वेच्छयेति शङ्कते-प्राणीति ॥ जडस्य कर्मणः प्रेक्षकत्वयोगान्नेवमिच्छाह-नेति ॥ न चेश्वरप्रतिरेत कर्मेश्वरस्य प्रेक्षकमिति वाच्यमित्याह-कर्मैति ॥ अतीतकर्मणः प्रेरित ईश्वरो वर्तमानं कर्म सत्कटाप प्रेत्यतीत्यनादित्वात् प्रेष्येककामस्य नातुपपत्तिरिति शङ्कते-नानादित्वादिति ॥ अतीतकर्मणोऽपि जडस्यामाप्ती ।

नुसारेण प्रवर्तते तदनुसारेण चासामञ्जस्यम् । तदाह-हीनमध्यमेति । एतदुक्तं भवति-आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यम् । न हि स्वर्गादूर्देवतादिध्यागमादवगम्यमानेषु त्रिचिदसिन् दृष्टम् । न स्वाग्नौ दृष्टसाधर्म्यात्प्रवर्तते । तेन श्रुतसिद्धार्थमदृष्टानि दृष्टविररीतस्यमानानि सुनह्यपि कल्पमानानि न लोहगन्धितमात्रहन्ति प्रमाणत्वात् । यस्तु तत्र कथञ्चिदृष्टानुसारः क्रियते स सुदृष्टानुसारेण । आगमानपेक्षितमनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविरर्षये तुपादपि विभेदितमिति । प्राणिकर्मापेक्षितत्वाददोष इति चेत् । न । श्रुतः । कर्मेश्वरयोर्मिथः प्रवर्त्यप्रवर्तयितृत्वे इतरेतराश्रयत्वदोषमसङ्गात् । अयमर्थः-पदीश्वरः कर्तृभावराधीनो वीतरागस्ततः प्राणिनः कर्तृत्वे कर्मणि न प्रवर्तयेत्, तस्योत्पन्नमपि नापिच्छेत्, तावन्मात्रेण प्राणिनां दुःखानुपादान् । न हीश्वरार्थिना जनाः सातन्त्र्येण कर्तृत्वं कर्म कर्तृवर्हन्ति । तदनधिष्ठितं वा कर्तृत्वं कर्म फलप्रसोक्तुमुत्सहते । तस्मात्सन्त्रोऽर्थाश्रयः कर्मणि प्रवर्तयेत् इति दृष्टविररीतं कल्पनीयम् । तथा चायमर्थो गण्डरवोचरं स्फोट इतरेतराश्रयः प्रवर्तयेत्, कर्मणेश्वरः प्रवर्तनीय ईश्वरेण च कर्मैति । शङ्कते-नानादित्वादिति चेत् । पूर्वकर्मणेश्वरः सप्रतिपत्तेः आनन्दगिरिष्य-न्यायनिर्णयः ।

त्वाह-हीनेति । आगमादीश्वरसिद्धौ न दृष्टमनुसर्तव्यं तस्य दृष्टसाधर्म्यादप्रवर्तते । अनुमानं तु दृष्टसाधर्म्येण प्रवर्तमानं दृष्टविरर्षयनुपादपि विभेदितं भावः । ईश्वरो हि न स्वेच्छया विनान्प्राणिनो विरुध्यति किन्तु तत्कामविशेषा तेन न तस्य रागादिमत्तमिति शङ्कते-प्राणीति । कर्मापेक्षया फलदातृत्वेऽपि कारुणिकत्वादीश्वरः श्रुतस्यैव फलं ददाति नाश्रुतस्येति किं न स्यादित्याह-नेति । येन येनेश्वरः श्रुतेनाश्रुतेन वा प्रेरितो तस्य फलं ददातीत्याशङ्क्य कर्मणा स प्रवर्तयेत् तेन च कर्मण्यदोषाश्रयत्वानेवमिच्छाह-कर्मैति । अतीतं कर्मणा प्रवर्तितमप्येषामप्य कर्ममाने कर्मणि फलदानाय प्रवृत्तित्वनादित्वात्प्रवर्त्यप्रवर्तकस्य कर्मेश्वरयोर्मिथोऽप्यनुपाश्रयत्वाह-नानादित्वादिति । स्यादपि पहिहारो वर्तमानं कर्म सातन्त्र्येणेश्वरं प्रवर्तयेत्तत्तु नास्त्येवमन्वदतस्तदपि पूर्वकर्मप्रवर्तितेश्वरप्रवर्तितेश्वरं वर्तमाने

न ॥ वर्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपर-
म्परान्यायापत्तेः ॥ अपि च प्रवर्तनालक्षणा दोषा इति न्यायवित्समयः ।
न हि कश्चिद्दोषप्रयुक्तः स्वार्थे, परार्थे वा, प्रवर्तमानो दृश्यते । स्वार्थे
प्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्तते इत्येवमप्यसामञ्जस्यम् ।
स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य
पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम् ॥ ३७ ॥

सम्बन्धानुपपत्तेश्च ॥ ३८ ॥

रत्नप्रभा ।

नेश्वरप्रेरकता । न च तदपीश्वरेण प्रेरित सदीश्वर प्रेरयति । उक्तान्योऽन्याश्रयात् । ततोऽप्यतीतकर्मप्रे-
रितेश्वरप्रेरित तद्वेश्वर वर्तमाने कर्मणि फलदानाय प्रेरयतीति चेन्न । मानहीनाया मूलक्षयाबहाया
अनवस्थायया प्रसङ्गात् । अतः कर्मनिरपेक्ष एवेश्वरो निपमस्रष्टेयसामञ्जस्यं दुर्वारमित्यर्थः । यत्तु फल-
दानमीश्वरस्य कर्मनिमित्तमात्रं न प्रेरकमिति नोक्तदोष इति । तन्न । निपमकर्म कारयितुरीश्वरस्य दोष-
पत्त्यानपायात् । पूर्वकर्मपेक्षया कर्मकारयितृत्वे चोक्ताप्रामाणिकानन्यस्यानात् । अस्माकं त्वेव ह्येव
साध्वसाधु कारयतीति निरन्यमिति च श्रुतिमूल पूर्वकर्मपेक्षया कल्पनमिति वेदम्यम् । किञ्च परमता-
नुसारेणापीश्वरस्य रागादिमत्त्वं प्राप्नोतीत्याह—अपि चेति ॥ प्रवर्तकत्वलिङ्गा—दोषाः इति तार्किकाणां
स्थितिः । तथा चेश्वरः, स्वार्थरागादिमान्, प्रवर्तकत्वात्, सम्मतवत् । न च कारुणिके व्यभिचारः ।
परदुःखप्रयुक्तस्वदुःखनिवृत्त्यर्थित्वात्सत्येयर्थः । उदासीनः प्रवर्तक इति च व्याहृतमिति योगान् प्रत्याह—
पुरुषेति ॥ ३७ ॥ प्रधाननादे दोषान्तरमाह सूत्रकार—सम्बन्धेति ॥ ईश्वरेणासम्बन्धस्य प्रधानादे-
भामती ।

कर्मणि प्रवर्धते तेनेश्वरेण सप्रसन्नं कर्म स्वकार्ये प्रवर्धते इति । निराकरोति—न । वर्तमानकालव-
दिति । अथ पूर्वं कर्म कथमीश्वराप्रवर्तितमीश्वरप्रवर्तनलक्षणं कार्यं करोति । तत्रापि प्रवर्तितमीश्वरेण
पूर्वतनकर्मप्रवर्तितेनेत्येवमन्धपरम्परादोषः । चक्षुष्मता ह्यन्धो नीयते नान्धान्तरेण । तथेहापि द्वात्रि-
प्रवर्त्याविति कः क प्रवर्तयेदित्यर्थः । अपि च नैयायिकानामापीश्वरस्य निर्दोषत्व स्वसमयविरुद्धमित्याह—
अपि चेति । अस्माकं तु नाय समय इति मात्रः । ननु कारुण्यादपि प्रवर्तमानो जनो दृश्यते । न च
कारुण्यं दोष इत्यत आह—स्वार्थमप्रयुक्त एव चेति । कारुण्ये हि सत्यस्य दुःख भवति तेन तत्प्रहा-
णाय प्रवर्तते इति कारुणिका अपि स्वार्थप्रयुक्ता एव प्रवर्तन्ते इति । ननु स्वार्थप्रयुक्त एव प्रवर्ततामेव-
नपि को दोष इत्यत आह—स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्येति । अर्थित्वादित्यर्थः । पुरुषस्य चौदासीन्या-
भ्युपगमान्न वास्तवी प्रवृत्तिरिति ॥ ३७ ॥ अपरमपि दृष्टानुसारेण दूषणमाह—संबन्धानुपपत्तेश्च ।

आनन्दगिरिसंन्यायनिर्णयः ।

कर्मणि तद्वेदकमिति कर्मेश्वरयोर्मियोऽपेक्षयाः सार्वत्रिकत्वादेनादित्वस्याप्रामाणिकत्वान्मेवमित्याह—नेति ।
कर्मापेक्षया वेदम्यहेतुत्वस्य निर्देकमशक्यत्वात्कोकदृष्टया स्यादेव रागादिमत्त्वमीश्वरस्येत्युक्तम् ।
इदानीं परमतेनापि तस्य रागादिमत्त्वं स्यादित्याह—अपि चेति । प्रवर्तकवद्विकारा-
रागादिदोषा इति नैयायिकसमयः । ततश्च प्रवर्तकत्वादेवेश्वरस्य तद्वत्त्वमि यर्थः । प्रवर्त-
कानदोषवत्त्वयोर्न्यायि व्यनक्ति—न हीति । कारुण्यादपि प्रवृत्तेर्न व्याप्तिरित्याशक्याऽऽह—
स्वार्थेति । कारुण्ये सति स्वस्य दुःख भवति तेन कारुणिकोऽपि स्वदुःखनिवृत्त्ये परार्थेऽपि प्रवर्तते
इत्यर्थः । तथाऽपि किं जातमीश्वरस्येयाशक्याऽऽह—इत्येवमिति । न केनच दृष्टानुसाराद-
सामञ्जस्यं किन्तु प्रकारेणोपगमादपीत्यर्थः । स्वीकारमात्रम्याशेषवत्त्वात्स्य दोषपर्यवसायि वमाह—
स्वार्थेति । अर्थित्वादित्यर्थः । ईश्वरस्य प्रवर्तकत्वमुपे योक्त तदपि पातञ्जलमते नास्तीत्याह—पुरुषेति ॥
॥ ३७ ॥ प्रधाननादे दोषान्तरमाह—सम्बन्धेति । प्रवृत्तासामञ्जस्ये हेतुन्तरपरं सूत्रमिति सूचयति—

पुनरप्यसामञ्जस्यमेव । न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषादींशीत न तादात्म्ययोगलक्षणः सम्बन्धः, सम्भवति । प्रधान-पुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वान्निरूपयत्वाच्च । नापि समवायलक्षणः सम्बन्धः । आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् । नाप्यन्यः कश्चित्कार्यगम्यः सम्बन्धः शक्यते कल्पयितुम् । कार्यकारणभावस्यैवाऽऽद्याप्यसिद्धत्वात् ॥ ब्रह्म-वादिनः कथमिति चेत् ॥ न ॥ तस्य तादात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः ॥ अपि चाऽऽगमबलेन ब्रह्मवादी कारणादिरूपरूपं निरूपयतीति नावश्यं तस्य यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमिति नियमोऽस्ति । परस्य तु दृष्टा-

रत्नप्रभा ।

प्रत्येकाधोगात् सम्बन्धो वाच्यः । स च सयोगः समवायो वा नाऽस्तीत्यर्थः । कार्यवशात् प्रेरणवोग्य-त्वात् । सम्बन्धः कल्पतामित्यत आह-नाप्यन्य इति ॥ ईश्वरप्रेरितप्रधानकार्यं जगदिति सिद्धं चेत् सम्बन्धकल्पना म्यात् । तच्चाद्याप्यसिद्धमित्यर्थः । मायात्रयगोस्वनिर्गोप्यतादात्म्यसम्बन्धः । “देवात्म-शक्तिम्” [श्वेता० । ३] इति श्रुतेः । किञ्च वेदस्यापूर्वार्थान्न खोऽदृष्टमृदुःख्याऽसम्बन्धो वैदिके-नानुसर्तव्यः । आनुमानिकेन अनुसर्तव्य इति विशेषमाह-अपि चेति ॥ सर्वज्ञव्यागमप्रामाण्यस्य च इमावन्योन्याश्रयः-अनुमानात् सर्वज्ञसिद्धेर्निरस्तत्वात् । न ह्यमनस्कस्य ज्ञानं सम्भवति । ज्ञानं मामती ।

दृष्टो हि सानुमानात्सर्वगतानां च सयोगः । अप्रातिवृत्तिता हि प्रातिः सयोगो न सर्वगतानां समन-त्यप्राप्तेरमात्रान्निरवयवत्वाच्च । अव्याप्यवृत्तित्वा हि सयोगस्य स्वभावः । न च निरवयवत्वव्याप्यवृत्तित्वा मयोगस्य सम्भवतीत्युक्तम् । तस्मादव्याप्यवृत्तित्वायाः सयोगस्य व्यापिकायाः निवृत्तेस्तदव्याप्यस्य सयो-गस्य विनिवृत्तिरिति भावः । नापि समवायलक्षणः । स ह्यनुसिद्धानामाधाराधेयभूतानामिह प्रत्ययहेतुः सन्त्य इत्यनुपेयते । न च प्रधानपुरुषेश्वराणां निधोऽस्याधाराधेयभाव इत्यर्थः । नापि योग्यतालक्षणः कार्यगम्यसम्बन्ध इत्याह-नाप्यन्य इति । न हि प्रधानस्य गृहदकारादिकारणात्मक्यापि सिद्धमिति । शङ्कते-ब्रह्मवादिन इति । निराकरोति-न । कुतः । तस्य मतेऽनिर्निचनीयतादात्म्यलक्षणसंबन्धो-पपत्तेः । अपि चेति । भागमो हि प्रवृत्तिं प्रति न दृष्टान्तमनेक्षण इत्यदृष्टं तद्विद्मं च प्राति-ज्ञानन्दगिटीय-न्यायनिर्णयः ।

पुनरिति । कर्मेश्वरस्य प्रधानपुरुषान्यां सन्धोऽस्तुत् न, नास्ति चेन्नियन्निर्णयतामिदित्याह-न हीति । अग्निचेतर्हि स सयोगो वा समवायो वा योग्यता वेति विषयव्याऽऽद्य दूषयति-न तावदिति । अप्रान्तान्निरन्याप्यवृत्तिश्च सयोगस्य स्वस्वम् । तत्र प्रधानादिष्वप्राप्तेरमात्रे हेतुमाह-प्रधानेति । अन्व्याप्यवृत्तिं यामात्रेऽपि हेतुमाह-निरवयवत्वमिति । द्वितीयं निरस्यति-नार्थीति । तृतीयं प्रत्याह-नाप्यन्य इति । प्रधानकार्यगम्य जगतोऽस्मिन्निर्वाणनेष्वयोः सम्भवात् कार्यगम्यव्यायो-गादित्यर्थः । तस्मिन् मायात्रयगोस्वनिर्गोप्यतादात्म्यस्य मयोगानिदि-समवायस्यानिर्वाणकार्यकारण-त्वस्य चाभिदन्त्याकार्यगम्ययोग्यतासम्भवायोगान्नाश्रयप्रतिष्ठेयतेति शक्यते-इत्येति । मायात्रयगो-स्वनिर्गोप्यतादात्म्यस्य सम्भवात् साप्यनियत-इति । इतोऽपि प्रवृत्तित्तो न दोषसाम्यनि-त्याह-अपि चेति । तथाऽपि दृष्टमनुमनस्य न्याय-नावयवमिति । दृष्टमिदं दृष्टान्तादृष्टे चाऽऽग-मस्य प्रवृत्तेर्दर्थः । अनुमानादिनि विशेषमाह-परस्येति । ईश्वरवादिनोऽपि तुम्यवादागमवत्-

न्तबलेन कारणादिस्वरूपं निरूपयतो यथादृष्टमेव सर्वमभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्त्यतिशयः ॥ परस्यापि सर्वज्ञप्रणीताऽगमसद्भावात् समानमागमबलमिति चेत् ॥ न ॥ इतरेतराश्रयप्रसङ्गात्-आगमप्रत्ययात्सर्वज्ञत्वसिद्धिः, सर्वज्ञप्रत्ययाच्चागमसिद्धिरिति ॥ तस्मादनुपपन्ना सांख्ययोगवादिनामीश्वरकल्पना । एवमन्यास्वपि वेदवाह्यास्वीश्वरकल्पनासु यथासम्भवमसामञ्जस्यं योजयितव्यम् ॥ ३८ ॥

अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ॥ ३९ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि परिकल्प्यमानः कुम्भकार इव मृदादीनि प्रधानान्यधिष्ठाय प्रवर्तयेत् । न चैवमुपपद्यते । न ह्यप्रत्यक्षं, रूपादिहीनं च, प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेयं सम्भवति । मृदादिवैलक्षण्यात् ॥ ३९ ॥

करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः ॥ ४० ॥

स्यादेतत्-यथा करणग्रामं चक्षुरादिकमप्रत्यक्षं रूपादिहीनं च पुरुषो-

रानप्रमा ।

मनोजन्ममिति व्याप्तिविरोधान्नित्यज्ञानकल्पनाऽनवकाशादिति भावः । प्रधानवत् परमाणुनामपि निरवयवेश्वरेण संयोगाद्यसत्त्वात् प्रेयेत्वायोगः । प्रेरकत्वे चेश्वरस्य दोषवत्त्वमित्याह-एवमन्यास्वपीति ॥ ३८ ॥ ईश्वरस्य प्रधानादिप्रेरणानुपपत्तेश्च, सामञ्जस्यमित्याह सूत्रकारः-अधिष्ठानेति ॥ प्रधानादिकं चेतनस्यानधिष्ठेयं, प्रत्यक्षत्वादीश्वरत्वद्वयतिरेकेण मृदादिवचेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ चक्षुरादौ व्यभिचाराभावात् नित्येति-करणवदिति ॥ रूपमुद्भूते नास्तीत्यप्रत्यक्षत्वं स्फुटयति-रूपेति ॥ स्वमो-मामती ।

समर्थः । अनुमानं तु दृष्टानुसारि नैवविधे प्रवर्तितुमर्हतीति । शक्यं-परस्यापीति । परिहरति-नेति । अस्माकं त्वीश्वरागमयोरेनादित्वादीश्वरयोर्निर्वेऽप्यागमस्य न विरोध इति भावः ॥ ३८ ॥ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । यथादर्शनमनुमानं प्रवर्तते नालौकिकार्थविषयमितोहापि न प्रस्मर्तव्यम् । सुगममन्यत् ॥ ३९ ॥ करणवच्चेन्न भोगादिभ्यः । रूपादिहीनमिति । अनुद्भूतरूपमित्यर्थः । रूपादिहीनकरणधिष्ठान इति आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

स्यानुमानबलमविक्रमिति शंसते-परस्यापीति । किमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वं तदृच्छतागमाद्भ्रम्यते किं वाऽनुमानादिति विरुद्ध्याऽऽद्ये दोषमाह-नेत्यादिना । सर्वज्ञकृतत्वेनाऽऽगमप्रमाण्ये ततः सर्वज्ञकृतत्वज्ञेयं ततश्च तस्य प्रामाण्यमिति नैकमपि सिध्यति । अस्माकं त्वनादिसिद्धाद्वेदानुपपत्तेश्चालौकिकमपि दृग्दिवदृष्टं स्यादिति भावः । न चानुमानादीश्वरः सर्वज्ञो ज्ञायते दृष्टवदप्रवृत्तेरनुमानादीश्वरं साधयतः स्वाम्युपगमवैपरीत्यभ्रौव्यस्योक्तत्वादित्युपसहरति-तस्मादिति । सांख्ययोगोक्तन्यायं चतुर्विधमाहेश्वरेण वैशेषिकादिषु चातिदिशति-एवमिति ॥ ३८ ॥ द्विविधादागमादनुमानात् तदस्येश्वरसिद्धिर्निरस्ता । सप्रत्यक्षरूपादिहीनप्रधानादेरस्मदादिभिरधिष्ठेयत्वानुपपत्तिरर्थापत्तिरीश्वरे मानमित्याशक्यास्मदादिवदीश्वरेणापि प्रधानादेरधिष्ठेयत्वानुपपत्तेर्मवमित्याह-अधिष्ठानेति । सूत्रं व्याकरोति-इत्येति । अनुपपत्तिं वक्तुं परस्येश्वरकल्पनामनुवदति-स हीति । अस्मदादिवदीश्वरेणापि प्रधानादीनामधिष्ठेयत्वं न युक्तं तेनार्थापत्तेरनुमानादित्याह-न चेति । विमत न चेतनाधिष्ठेयमप्रत्यक्षत्वान्मृदादिवदिति व्यतिरेकिणाऽनुपपत्तिमेव स्फुटयति-न हीति । अप्रत्यक्षत्वमुद्भूतरूपादिराहित्येन स्फोरयति-रूपादीति ॥ ३९ ॥ चक्षुरादानैकान्यमाशंक्य परिहरति-करणवदिति । शकं विमजते-स्यादेतदिति ।

ऽधितिष्ठति, एवं प्रधानमीश्वरोऽधिष्ठास्यतीति । तथापि नोपपद्यते-
भोगादिदर्शनाद्धि करणग्रामरथाधिष्ठितत्वं गम्यते । न चात्र भोगादयो
दृश्यन्ते । करणग्रामसाम्ये चाभ्युपगम्यमाने संसारिणामिवेश्वरस्यापि
भोगादयः प्रसज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वयं धारयायते-“अधिष्ठाना-
नुपपत्तेश्च” [व्या० सू० २ । २ । ३९] इतश्चानुपपत्तिस्ताकिंकपरिक-
ल्पितस्येश्वरस्य । साधिष्ठानो हि लोके सशरीरो राजा राष्ट्रस्येश्वरो
दृश्यते, न निराधिष्ठानः ॥ अतश्च तद्विधान्तवशेनादृष्टमीश्वरं कल्पयितु-
मिच्छतः ईश्वरस्यापि किञ्चिच्छरीरं करणायतनं वर्णयितव्यं स्यात् । न
च तद्वर्णयितुं शक्यते । सृष्ट्युत्तरकालभावित्वाच्छरीरस्य प्राक्सृष्टेस्त-

रत्नप्रभा ।

गाहेतुत्वे स्तीति विशेषगान व्यभिचार इत्याह-तथापीति ॥ भोगः-सुखदुःखानुभव । आदि-
पदाह-विधानुभवग्रह । न च यद् येनाधिष्ठेत् तत्तदीयभोगहेतुत्वे सति प्रयत्नमिति व्यतिरेक-
त्वामो करणेषु व्यभिचारतादवस्थमिति वाच्यम् । भोगहेतुत्वविशिष्टाप्रयत्नस्य हेतुत्वात् । करणेषु
च विशेषभावेन विशेषस्य हेतोरभावात् । न च विशेषयैवार्थम् । परार्थेषाचानधिष्ठेयकाष्टादौ व्यभि-
चारात् । न च प्रमानादेश्वरप्रयत्नाद्विशेष्यामिद्धि । अतीन्द्रियरूपप्राप्रयत्नस्य सत्त्वादिस्वभि-
प्राय । जीवे करणटना भोगादयो दृश्यन्ते ईश्वरे तु प्रधानतस्ते न दृश्यन्त इत्यत्रार्थः ।
विशेषे दोष वदन् अप्रयोजकत्वं हेतोर्निरस्यति-करणेति ॥ प्रमानादे प्रेषेनाङ्गीकारे प्रेषभोगहेतुत्व
स्यादतीन्द्रियस्य प्रेषस्य भोगहेतुत्वनिवृत्त्यादित्यर्थे । मूत्रद्वयस्थायान्तरमाह-अन्यथा वेति ॥ यः प्रवर्त-
कत्वेन स शरीरिति लोके व्यातिर्दृष्टा । ईश्वरस्य च शरीरानुपपत्तेर्न प्रवर्तकत्वमिति मूत्रार्थमाह-
इतश्चेति ॥ प्रिमत्, ईश्वर, कार्यत्वाद्वादृष्टदिनि कल्पयतो राजतत् सशरीर एवेश्वर स्यादित्युक्तम् ।
तत्रेश्वरसि निरस्यति-न च तद्वर्णयितुमिति ॥ न च नि य शरीर सर्गात् प्रागपि सम्भवीति वाच्यम् ।

भामती ।

पुरुषस्य स्वभोगादावेव दृष्ट नान्यत्र । न हि वा । गुडाराचपरिदृष्ट व्यापारस्य कश्चिदुपपत्तये । तस्मा-
त्प्रादिर्न करण व्यापारस्य ईश्वरस्य भोगादिप्रमत्ति । तथा चानीभार मिति भाव । कल्पान्तरमाह-
अन्यथेति । पूर्वमधिष्ठितरिष्ठानमिदानीं तु अधिष्ठान भोगायान शगरमुक्तम् । तथा भोगादिप्रमत्ते-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

अनेकातिक शक्तिरेऽपि नार्थावत्त्वेर यानमि पुत्रं व्याचष्टे-तथाऽपीति । अग्नयश्च चतुरादिस्वानु-
मत्सिद्धमेवाभिष्टीयतेऽतो न व्यभिचारस्तत्र यथे । किञ्च, करणग्रामप्रमानाधिष्ठित । प्रमानादेश्वरस्य वक्तु
ईश्वरस्याह-भोगादीति । आदिशब्दात् कारणस्वदर्शनादि मूर्धागम् । कर्णग्रामप्रयुक्त हि स्वपदरी-
नादि तत्र च भोगधाने दृश्यते तेन तस्य तेनाधिष्ठित । प्रमानादिशब्दात् भोगादयो नेश्वरस्य केना-
पीत्येते । तथा च करणग्रामेऽप्यत्र प्रमानादने चेतनाधिष्ठितमिति वक्तुं यानमर्थावत्त्वेत्यर्थः । विशेषे
दोषमाह-रुग्णेति । यदि प्रमानादेश्वरं करणग्रामसाम्ये तर्हि समागन्ता तद्विधानुपपत्तेश्चाम्यापि
प्रमानादिशब्दा भोगादय म्पुत्राधानेऽप्यत्र प्रमानादने चेतनाधिष्ठितमिति वक्तुं यानमर्थावत्त्वेत्यर्थः । मूत्रद्वयस्य व्यापान्तर-
माह-अन्यथा वेति । ईश्वरस्याधिष्ठान शगरं नदयोनाप्रवर्तकत्वनिर्देन कार्यानुपपत्त्या गदीरिवाह-
अधिष्ठानेति । तद्विधानेति-इतश्चेति । चेतनस्य प्रवर्तक मशरीर स्यात्तन्वयव्यतिरेकान्या
वदति तत्रार्थे सृष्टयपि-साधिष्ठानो हीति । निरा शरीरमिदं कर्णकार्यत्वाद्दृष्टदिनि व्यापित्वा-
माह-अतश्चेति । न्यायान्न नवीनीयम्यापि निरस्यति निरस्य-पुत्रादप्यत्राऽह-न चेति । तर्हि

दनुपपत्तेः ॥ निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तकत्वानुपपत्तिः । एवं लोके दृष्टत्वात् ॥ “करणवच्चेत्र भोगादिभ्यः” अथ लोकदर्शनानुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित्करणानामायतनं शरीरं कामेन कल्प्येत, एवमपि नोपपद्यते । सशरीरत्वे हि सति संसारिवद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्वं प्रसज्येत ॥ ४० ॥

अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥ ४१ ॥

इतश्चानुपपत्तिस्तार्किकपरिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्तेरभ्युपगम्यते अनन्तश्च । अनन्तं च प्रधानम्, अनन्ताश्च पुरुषाः, मिथो भिन्ना अभ्युपगम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञैनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चेयत्ता परिच्छिद्येत वा, न वा परिच्छिद्येत । उभयथापि दोषोऽनुपपत्त एव ॥ कथम् ॥ पूर्वस्मिंस्तावद्विकल्प इयत्तापरिच्छिन्नत्वात्प्रधानपुरुषेश्वराणामन्तवत्त्वमवश्यम्भावि । एवं लोके दृष्टत्वात् । यद्वि लोके इयत्तापरिच्छिन्नं वस्तु घटादि, तदन्तवद्दृष्टम् । तथा प्रधानपुरुषेश्वरत्रयमपीयत्ता-

रत्नममा ।

शरीरस्य भौतिकरूपनिष्ठादित्यर्थः । अतस्त्वशरीर एवेत्तर इत्यत आह—निरधिष्ठानत्वे चेति ॥ जीवस्यैव शरीरं भौतिकम् । ईश्वरस्य तु स्वेच्छानिर्मित प्रागपि स्यादित्याशङ्क्य निरस्यति—करणवदिति ॥ करणान्यत्र सन्तीति करणवच्छरीरम् । इच्छामयशरीरकल्पनेनानुपपत्ता । मानामानाद्, दृष्टभौतिकरूपनिष्ठात्प्रयोगोभावेति मन्तव्यम् ॥ ४० ॥ एवमीश्वरस्य शुक्लरूपेण कर्तृत्वनिर्णयो नेयुपपन्न निरस्यत्वसर्वज्ञत्वनिर्णयोऽपि न सम्भवतीत्याह सन्नकार—अन्तवत्त्वमिति ॥ प्रज्ञानपुरुषेश्वरत्रयमनित्यम् इयत्तापरिच्छिन्नत्वाद् अन्तवत्त्वाद्—पूर्वस्मिन्निति ॥ ननु या वा, परिमाण वा—इयत्ता । तथा च निश्चितमन्यमामती ।

नानीश्वरस्य पूर्वमापादितम् । सप्रति तु जगित्वेन भोगादिप्रमत्तादनीश्वरस्यमुक्तमिति विशेष ॥ ४० ॥ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । अपि च सर्वज्ञानुमान प्रमाणयतः प्रज्ञानपुरुषेश्वराणामपि सत्यामेदन्तवत्त्वमन्तवत्त्व च इत्यन्यान् सत्यान्ये सति प्रमेयत्वाद्गानुमात्तय, ततश्चान्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । अस्माकं त्वाग-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कार्यमपि शरीरादिमत्पूर्वक मा भूदित्याशङ्क्याऽऽह—निरधिष्ठानत्वे चेति । अनीश्वरस्यैव सृष्टयुत्तमापि शरीरमीश्वरस्य प्रागपीच्छानिर्मित भविष्यतीति याशङ्क्याऽऽह—करणवदिति । चोय व्याकरोति—अयेति । न तावदीश्वरस्यैच्छानिर्मितत्वे प्राचीने देहे किञ्चिन्मान, तथाऽपि तदङ्गीकारं देहिनादीश्वरत्वासिद्धिर्गुत्तरमाह—एवमपीति । देहित्वेऽपि किमित्यनीश्वर इत्यत्राऽऽह—सशरीरत्वे हीति ॥ ४० ॥ ध्रुयनुमानार्यापत्तिभिरीश्वरे न परेष्ट मिथ्यतात्पुक्तम् । इदानीं तस्यानन्तानुपपत्तमोऽपि न समवतीत्याह—अन्तवत्त्वमिति । ननु व्याकरोति—इत्यथेति । तदेव वक्तुं परमतमनुवदति—स हीति । न तानदीश्वरस्य सर्वज्ञत्व निये ज्ञाने स्थानन्यायोगात् । ज्ञानस्य साक्षाद्विषयसन्नगामिद्वेश । तथाऽप्युपेय विकल्प दोषप्रसक्तिं प्रतिजानीते—तत्रेति । परद्वयेऽपि दोषानुपपत्तिं प्रकटयितुं पृच्छति—कथमिति । मित्रमत्तपदियत्तापरिच्छिन्नत्वाद् अन्तवत्त्वमिति—पूर्वस्मिन्निति । ननु किं दृष्टिनेन स्पष्टयति—यद्वीति । स्यात्किञ्चननुमान निगमयति—तयेति । हेतोरनिहिताशङ्क्य सत्यात् स्यत्पत्ते वा परमितीरादित्य-

परिच्छिन्नत्वाद्भवत्स्यात् । संख्यापरिमाणं तावत्प्रधानपुरुषेश्वरत्रयरूपेण परिच्छिन्नम्, स्वरूपपरिमाणमपि तद्गतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति। पुरुषगता च महासंख्या । ततश्च इयत्तापरिच्छिन्नानां मध्ये ये संसारिणः संसारान्मुच्यन्ते, तेषां संसारोऽन्तवान् । संसारित्वं च तेषामन्तवत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण मुच्यमानेषु संसारस्य संसारिणां चान्तवत्त्वं स्यात् । प्रधानं च सविकारं पुरुषार्थमीश्वरस्याधिष्ठेयं संसारवत्त्वेनाभिमतम् । तच्छून्यतायामीश्वरः किमधितिष्ठेत् । किंविषये वा सर्वजनेश्वरते स्याताम् । प्रधानपुरुषेश्वराणां चैवमन्तवत्त्वे सति आदिमत्वप्रसङ्गः । आद्यन्तवत्त्वे च शून्यवादप्रसंगः । अथ मा भूदेप दोष इत्युत्तरो विकल्पोऽभ्युपगम्येत-न प्रधानस्य पुरुषाणामात्मनश्चैतेश्वरेण परिच्छिद्यत इति ।

रत्नप्रभा ।

त्वानिधितपरिमाणत्वाच्चेति हेतुशून्यम् । यद्यपि सन्नायत्तवमात्र हेतु सम्भवति तथापि सर्वज्ञत्वनिश्चयेन हेत्वसिद्धिनिराम द्योतयितुं निश्चिनपदम् । तत्राद्येहेनोरसिद्धिर्नास्तीत्याह-संख्यापरिमाणमितेति ॥ संख्यास्वरूपमित्यर्थः । द्वितीयहेतु साध्यति-स्वरूपेति ॥ प्रधानाद्य, निश्चिनपरिमाणा, वस्तुतोऽभिन्नत्वाद्, घटवदित्यर्थः । ननु प्रधानपुरुषेश्वराख्य इति ज्ञातेऽपि जीवानामानन्त्यात् कथं संख्यानिश्चय, तत्राह-पुरुषेति ॥ जीवसंख्यापीडनेन निश्चीयेत अनिश्चये, सर्वज्ञत्वयोगादित्यर्थः । हेतुसिद्धेः फलमाह-ततश्चेति ॥ मायराशिम् केवमिच्छीवाना सद्ग, तद्वन्मय, नश्येदित्येव सर्वमुक्तैरिदानीं शून्य जगत् स्यादित्यर्थः । नित्यस्यानवशेषादिति भावः । ननु ईश्वर शून्यत्वमिति चेन्न । तस्यापि भिन्नत्वेनान्तवत्त्वात् । किञ्चेशिन्यामात्रादीश्वराभावः स्वादित्याह-प्रधानमिति ॥ दोषान्तरमाह-प्रधानेति ॥ इयत्तानिश्चयाभावात् शून्यतेति द्वितीयं शङ्कते-अथेति ॥ इयत्ता नास्ति, न निश्चीयते चेत्यर्थः । प्रधानादयः, संख्यापरिमाणवत्, द्रव्यत्वमापादित्यनुमानादस्तीपत्ता । तदज्ञाने स्याद-मामती ।

सम्भवेऽर्थे तद्वाचिनविषयतया नानुमान प्रभवतीति भावः । स्वरूपपरिमाणमपि यद्य यादृशमनु गच्छत् परमगच्छदीर्घ हस्त चेति । अथ मा भूदेप दोष इत्युत्तरो विकल्पः । यस्यातोऽग्रे तस्यान्तवत्त्वाप्रदहनमवर्तनापादादेत् । यद्य त्वत् एव नाम्नि तस्य तदत्र ग नाप्राप्ततामात्रम् । न हि शस-आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

मिति विकल्पाऽऽद्य प्रथा-संरयेति । न द्वितीय, प्रधानाद्य स्वरूपपरिमाणा वस्तुन परिच्छिन्नत्वाद् घटवदित्याह-स्वरूपेति । यद्य यादृश पापपणमनु गच्छत् नानु गच्छत् । न च सद्य लक्ष वेति विशेषानानादानस्य मायगमो व्यभिचारात् । अम्भदादिभि संख्यानुमदङ्कमत्पानि गणित्रेण संख्यात्तरदर्शनात् । सदिश विशेषणान गीपुत्रप्राचयादौ तदज्ञाननिश्चयस्याशयः सत्त्वमात्र जीवसम्भवेतोऽनन्ता वस्तुन परिच्छिन्न तादेव देशम्यमापादितेति हेतुमिच्छिन्मूय फलितमात्र-ततश्चेति । कल्पवपवमागुक्तवापवपवित्तिदिशति-एवमिति । यथा नृत्नानभि मापातानेनैसवचये विगित्वाचयो हसणे तथा क्रमेण सर्वमुक्तैरिदानीं सर्वनामगूय तद्वेदित्यर्थः । किञ्चेश्वरस्याभिन्त्यक्षे सर्वदा सर्वत्र सर्वैरसत् च न भिन्त्यर्थादाह-प्रधानं चेति । दोषान्तरमाह-प्रधानेति । विदे सर्वेषामान्तवत्त्वे फलितमाह-आद्यन्तेति । कल्याणस्मृतुदनि-अथेति । वाशन्तुचित विकल्पद्वयमुक्ताऽऽद्यत-

तत ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वाभ्युपगमहानिरपरो दोषः प्रसज्येत ॥ तस्माद्दृष्यसंगतस्ताकिंकपरिगृहीत ईश्वरकारणवादः ॥ ४१ ॥ इति पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम् ॥ ७ ॥

उत्पत्त्यसम्भवात् ॥ ४२ ॥ (८) ॥

येषामप्रकृतिरधिष्ठाता केवलनिमित्तकारणमीश्वरोऽभिमतः, तेषां पक्षः प्रत्याख्यातः ॥ येषां पुनः प्रकृतिश्चाऽधिष्ठाता चोभयात्मकं कारणमीश्वरोऽभिमतः, तेषां पक्षः प्रत्याख्यायते ॥ ननु श्रुतिसमाश्रयणेनाप्येवंरूप एवेश्वरः प्राङ् निर्धारितः-प्रकृतिश्चाऽधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः प्रमाणमिति स्थितिः ॥ तत् कस्य हेतौरेष पक्षः प्रत्याख्यासित इति ॥ उच्यते ॥ यद्यप्येवंजातीयकौशः समानत्वान्नविसंवादगोचरो भवति-अस्ति त्वंशान्तरं विसंवादस्थानमिति । अतस्तत्प्रत्याख्यानायाऽऽरम्भः । तत्र भागवता मन्यन्ते-भगवानेवैको वासुदेवः

रत्नप्रभा ।

सर्वज्ञता । इयत्ताया चान्तवत्त्वमप्यक्षतमिति परिहरति-तत्र इति ॥ तस्मात् केवलकर्त्रीदमखादस्य निर्गुलान्न कर्तृपादानाद्वेयरसमन्वयप्रियोव इति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ (७) ॥ पञ्चपदार्थवादिनाहिरन्तरनिरासानन्तर चतुर्व्यूहनाद बुद्धिस्थ निरस्यति-उत्पत्त्यसम्भवादिति ॥ अतिकरणतात्पर्यमाह-येषामिति ॥ अतिकरणारम्भमाक्षिपति-नन्विति ॥ वेदातिरिक्ताशमङ्गीइत्य ष्टेदतिरिक्त जीयोत्पत्त्याद्यश निराकर्तृमधिकरणारम्भ इत्याह-उच्यत इति ॥ अत्र भागवतप्राज्ञरात्रागमो विषय । स किं जीयोत्पत्त्याद्यशे मान न वेति सदेहे वागानुपउम्मान्मानमिति पूर्वपक्षयति-तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे तदागमविमामती ।

विषाणाचक्षानादज्ञो मयर्नाति मात । परिहरति-तत इति । आगमानपेक्षम्यानुमानमेपामन्तवत्त्वमन्मयतीत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ (७) ॥ उत्पत्त्यसम्भवात् । अन्यत्र वेदातिमत्रादाद्यशो विमवाट न आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

वत्त्व प्रतिपाद्य द्वितीयमन्मयासर्वज्ञनेति दूषयति-तत इति । आगमानपेक्षम्यानुमानसिद्धमन्तवत्त्व दुर्वात्मस्माक त्वागममन्मयादानन्वयस्य नान्तवत्त्वानुमानम् । एतेन पूर्वपक्षानुमाना-यपि प्रत्युक्तानीति मचोपसहरति-तस्मादिति । शशोरादिराहित्वानुपपत्तिरदानन्वयाद्यन्युपगमाद्योगादपीत्येवर्थः । अपी-र्येषश्रुतिसिद्धेश्वरस्य न निगमोऽस्तीति तार्किकविशेषणम् ॥ ४१ ॥ (७) ॥ गार्हेश्वरमनसासाधन्तर वेद्यमन निरस्यति-उत्पत्तीति । यद्वा-पञ्चपदार्थवादिनि निगमे चतुर्व्यूहनादिन निरस्यति-उत्पत्तीति । वृत्तमन्मयातिरिक्ततात्पर्यमाह-येषामिति । अतिकरणारम्भमाक्षिपति-नन्विति । तथाऽपि भागवती स्मृतिरप्रमाणत्वादानदत्तत्वेति त्कुमतिकरणमि-याशक्याऽऽह-श्रुतीति । तत्रामाये फटिनमाह-तदिति । वेदातिरिक्ताशमुपेय निरिक्ताशनिगसायातिरिक्ततात्पर्यमाह-उच्यत इति । समानत्वादित्यत्र श्रुतिस्मृत्योरिति शेष । ज्ञानमिन्द्राद्यगमो न्य-मन्मयादी समन्वयो जीयोत्पत्त्यादिप्रिययत्ररात्रादाहान्तेन निरूप्यते न वेति तत्रामायात्रामायास्या सदेहे पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । भागवतमनिसा सदात मन्मयवर्तीररणात्वादादिमन्मय । पूर्वपक्षे भागवतमन्मय मानत्वात्तद्विगोरे मन्मयासिद्धेश्वरे-दवादासिद्धि । मिदन्ते तस्य त्रमवात्तद्विरोधम्याऽऽमायाया मन्मयसिद्ध्या तसिद्धि । तत्र पूर्व-

निरञ्जनज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वम् । स चतुर्धाऽऽत्मानं प्रविभज्य प्रति-
 ष्ठितः-१ वासुदेवव्यूहरूपेण, २ संकर्षणव्यूहरूपेण, ३ प्रद्युम्नव्यूहरूपेण, ४
 अनिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवो नाम-परमात्मोच्यते । संकर्षणो नाम-
 जीवः । प्रद्युम्नो नाम-मनः । अनिरुद्धो नाम-अहंकारः । तेषां वासु-
 देवः परा प्रकृतिः । इतरे संकर्षणादयः कार्यम् । तमित्थम्भृतं परमेश्वरं
 भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्टा क्षीणक्लेशो भ-
 गवन्तमेव प्रतिपद्यत इति ॥ तत्र यत्तादृच्यते योऽसौ नारायणः परो-
 ऽव्यक्तात् प्रसिद्धः परमात्मा सर्वात्मा, स आत्मनाऽऽत्मानमनेकधा व्यू-
 ह्याऽवस्थित इति, तत्र निराक्रियते । “स एकधा भवति त्रिधा भवति”
 [छां० ७ । २६ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः परमात्मनोऽनेकधा भवस्याऽधि-
 गतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनमजस्रमन-
 न्यचित्ततयाऽभिप्रेयने, तदपि न प्रतिपिध्यते । श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणि-
 धानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते-वासुदेवात्संकर्षण उत्पद्यते,
 संकर्षणाच्च प्रद्युम्नः, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति ॥ अत्र वृमः ॥ न वासुदे-
 वसंज्ञकात्परमात्मनः संकर्षणसंज्ञस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति । अनि-

रत्नप्रभा ।

रोगाचीवाभिन्नत्रयसमन्वयासिद्धिः, सिद्धान्ते तदशे तस्याऽमानत्वादिरोवाचस्तिद्धिरिति फडभेदः ।
 साययत्र निरम्यति- निरञ्जनेति ॥ कथं तर्हि द्वितीये वासुदेवे मूर्तिभेद, तत्राह-स इति ॥ व्यूह-
 मूर्तिः । सविशेष शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतु पुण्यार्थमाह-तमित्थम्भृतमिति ॥ यथोक्तभूयन्त सर्वप्रवृत्ति
 निरचन विज्ञानरूप परमात्मानमिति यावत् । वाक्याच्येनमानत्रयानपूर्वक देवतागृहगमनम्-अभिगमनम् ।
 पूजाप्रत्यागामर्जनम्-उपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायः-अष्टाभारादिजप । योगः-ध्यानम् । तत्रा-
 विगृह्यशनुवादत्त-तत्रेति ॥ “समाहितं श्रद्धाविनो भूत्वा” इति “त यथावथोपामने” इत्याद्या च
 धुति । “म इर्महन्मत्परम” [म० गी० ११ । १२] इत्याद्या मृति । विगृह्यशमन्य दूयति-
 यत्पुनरिति ॥ इत्येताभ्यादिदोष आदिशब्दायः । न्यायोपेत्या “अत्र आत्मा” [वृ० ४ । ४]

भामती ।

निरम्यने । तत्रशाहाह-यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात्संकर्षणो जीव इति तत्रस्य कारणवत्त्वे स य-
 आन्दशिरिय-न्यायनिर्णय ।

न्तर निपातुं वासुदेव इत्युक्तम् । तस्य साययत्र निरम्यति-निरञ्जनेति । कथं तर्हि शास्त्रे मूर्तिभेदस्तत्रा-
 ऽऽह-स इति । व्यूहेषु भगवतोऽन्यायिरीशेवत्तरभेदमाह-वासुदेव इति । तेषु प्रवृत्तिविहितित्यमाह-
 तेषामिति । सविशेष शास्त्रार्थमुक्त्वा सहेतु पुण्यार्थमाह-तमित्ति । यथोक्तभूयन्त सर्वप्रवृत्तिभूत निरच-
 नज्ञानरूप परमात्मानमिति यावत् । वाक्याच्येनमानत्रयानपूर्वक देवतागृहगमनमभिगमनम् । पूजाप्रत्यागाम-
 मर्जनमुपादानम् । इज्या पूजा । स्वाध्यायो जप । योगो ध्यानम् । परपञ्चमनुमाप तस्मिन्नविगृह्यशमाह-
 तत्रेति । तदभिरागे हेतुमाह-स इति । अविगृह्यशमन्यमाह-यत्पत्ति । तदभिरागे हेतुमाह-धृतीति ।
 “समाहितं श्रद्धाविनो भूत्वा” इत्याद्या धृति । “म इर्महन्मत्परमो मद्भक्त ” इत्याद्या मृति । निरम्यांश-
 माह-यतिनि । तत्र सूत्रमरागे व्याख्येति-अत्रेति । हेतु विगृहीति-उत्पत्तीति । आदि-
 शब्देनाह्वान्यागमताप्रत्यागामर्जनरक्षापर्याभावा मृत्तत्वे । जीवस्योत्पत्त्ये दोषान्तरमाह-

त्यत्वादिदोषप्रसंगात्-उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्याऽनित्यत्वादयो दोषाः प्रसज्येरन् । ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्षः स्यात् । कारणाप्राप्तौ कार्यस्य प्रविलयप्रसंगात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्यो जीवस्योत्पत्ति-
 "नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः" [२ । ३ । १७] इति ॥ तस्मादसं-
 गतैषा कल्पना ॥ ४२ ॥

न च कर्तुः करणम् ॥ ४३ ॥

इतश्चासङ्गतैषा कल्पना । यस्मान्न हि लोके कर्तुर्देवदत्तादेः करणं परश्वादि उत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवताः-कर्तुर्जीवात्संकर्य-
 णसंज्ञकात्करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकमुत्पद्यते, कर्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञ-
 कोऽहंकार उत्पद्यत इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुमः ।
 न चैवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे ॥ ४३ ॥

रत्नप्रभा ।

(२ । २४ । २९) इत्यादिश्रुत्या पाञ्चरागमस्योत्पत्त्यशे मानत्वाभापनिश्चयाज्जीवाभिनन्नब्रह्मसमन्वयस्थैर्य-
 मिति भावः ॥ ४२ ॥ जीवस्योत्पत्तिरित्यस्य जीवा-मनस उर्षात्तिरित्यति-न च कर्तुरिति ॥ यस्मात्
 कर्तुः कारणोत्पत्तिर्न दृश्यते, तस्मादसङ्गता कल्पन्त्यन्वयः । सिद्धानां करणानां प्रयोक्ता कर्त्तव्यं प्रसि-
 द्धयो हि द्वाद् । तर्गन निर्मुक्तमित्याह-न चेति ॥ ननु लोके कश्चिच्छिल्पिवर कुटार निर्माय तेन
 वृक्षं छिनत्तीति दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । शिल्पिनो हस्तादिकरणान्तरसत्त्वात् कुटारकर्तृत्व युक्तम् ।
 जीवस्य तु करणांतरसत्त्वान्न मनस कर्तृत्वम् । तत्रैव करणं कर्तृत्वे वा मनोवैयर्थ्यमिति भावः ॥ ४३ ॥

भामती ।

नित्यत्वम्, धनित्यत्वे परलोकिनोऽमावात्परत्रोकाभावात्, ततश्च स्वर्गनरकापनर्गाभारापचेर्नास्तिस्यमित्यर्थः ।
 अनुपपत्ता च जीवस्योत्पत्तिरित्याह-प्रतिषेधिष्यति चेति ॥ ४२ ॥ न च कर्तुः करणम् । यद्य-
 प्यनेकशिल्पिपर्यवदात् परशु कृत्वा तेन प्लानं छिनत्ति, यद्यपि च प्रयत्नेनेन्द्रियायीत्मन सनिकर्ष-
 क्षणं ज्ञानकरणमुपादायात्मार्यं विजानाति, तथापि सत्कर्षणोऽकरणं कथं प्रद्युम्नस्य मनः करणं
 कुर्यात् । अकरणस्य वा करणनिर्माणसामर्थ्यं दृष्टं कारणनिर्माणेन । अकरणादेव निमित्तकार्यसिद्धेरिति
 ज्ञानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ततश्चेति कार्यस्यापि जीवस्य कारणभगवत्प्राप्तिर्मोक्षे काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह-कारणेति । इतश्च न जापोत्प-
 त्तिरित्याह-प्रतिषेधिष्यतीति । जीवोत्पत्त्ययोगे तदर्थपञ्चरागमज्ञान्तस्य ज्ञान्तत्वात् तद्विरोधेव समन्वय-
 म्येत्युपसहरति-तस्मादिति ॥ ४२ ॥ जीवजन्म निरस्य मनसस्ततो जन्म निरस्यति-न चेति ।
 चकारार्थमाह-इतश्चेति । सत्कर्षणोऽजीवा-मनसो जन्मरूपेणा नैत्यत्रैव शब्दगृहीत हेतुं मुच्यति-
 यस्मादिति । सिद्धकरणप्रयोक्ता कर्त्तव्यं प्रसिद्धियोतनो हि द्वाद् । कारणस्य कर्तुरपत्त्यभावेऽपि
 भागवतकल्पना कथमसंगतेति तद्वत्तु तत्कल्पनामनुवदति-वर्णयन्तीति । त्रैके करणस्य कर्तुर्नित्यस्य-
 भावेऽपि क्रय परेषा कल्पना न कर्त्तव्यं मृत्तिसूत्रादित्याद्यत्रैव तन्मूलं प्रायतनमुमानं श्रुतिरिति विरु-
 ल्याऽऽज्यौ प्रयाह-न चेति । न तत्रादस्या मृतेरप्यत्र मृत् जीवान्मनोवदौ परम्येन्द्रियसन्निवर्षे
 नियामकमायात् । न द्वितीय । दृष्टान्तं विनाऽनुमानायोगात् । यद्यपि ब्रह्मविद्ययापर्यवदातोऽपि
 त्रिषु करे कटोरवारं कुगरं तेन निष्टुरमपि काष्ठं छिनत्ति तथाऽपि न तस्मात्प्राप्तुमादानम् । तथा
 सत्कर्षणोऽपि प्रद्युम्नस्य नोपादानं न्यात्र च सत्कर्षणस्याकरणस्य प्रद्युम्ननिर्माणमितरथा कारणमन्तरेण
 सत्निर्माणोत्पत्त्यनार्येय्यादिति भावः । एतौय दृश्यति-न चेति ॥ ४३ ॥ तानुदेवात् सत्-

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ ४४ ॥

अथापि स्यात्-न चेत्ते संकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिभेद्यन्ते ॥ किं तर्हि ईश्वरा एवेते सर्वे जानेश्वर्यशक्तित्रलयीर्यतेजोभिरेश्वर्यधर्मरन्विता अभ्युपगम्यन्ते-वासुदेवा एवेते सर्वे निर्दोषाः निरधिष्ठानाः निरवद्या-श्चेति ॥ तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवो दोषः प्राप्नोतीति ॥ अत्रोच्यते ॥ एवमपि तदप्रतिषेधः-उत्पत्त्यसम्भवस्याऽप्रतिषेधः प्राप्नो-त्येव । अयमुत्पत्त्यसम्भवो दोषः-प्रकारान्तरेणेत्यभिप्रायः ॥ कथम् ॥ यदि तावद्यमभिप्रायः-परस्परभिन्ना एवेते वासुदेवादयश्चत्वार ईश्वरा-स्तुल्यधर्माणः, नैपामेकात्मकत्वमस्तीति, ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम् ।

रत्नप्रभा ।

विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः ॥ संकर्षणादीनानुत्पत्त्यसम्भवेऽपि व्यूहचतुष्टय स्यादिति सूत्रव्यावर्त्यमाशङ्कते-अथापि स्यादिति ॥ शान्तेश्वर्ययो शक्तिरान्तर सामर्थ्यम् । बलं-शरीर-सामर्थ्यम् । वीर्यं-शौर्यम् । तेजः-प्रागल्भ्यम् । एतरेष्विन्दिता. यस्मात् संकर्षणादयः तस्मादी-श्वरा एवेत्यर्थः । सर्वेषामादिसरत्वे पायरात्रोक्तिमाह-वासुदेवा एवेति ॥ निर्दोषाः रागादि-शून्याः, निरधिष्ठानाः प्रहयजन्त्याः, निरवद्याः नाशादिरहिता इत्यर्थः । ईश्वरत्वाज्ज्मासम्भवो गुण एवेत्याह-तस्मादिति ॥ सूत्रेण सिद्धान्तयति-अत्रेति ॥ एवमपि चतुर्णामीश्वरत्वेन विज्ञानशक्त्या-दिभावेऽपीत्यर्थः । प्रकारान्तर पृच्छति-कथमिति ॥ किं चत्वारः स्यन्त्या भिन्ना एव, उत एकस्य प्रकारत्वेनाभिन्नाः? आद्यम् अन्य दूषयति-यदीत्यादिना ॥ द्वितीये प्रकाराः प्रकृतितुल्या वा भामती ।

भा. ॥ ४३ ॥ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । वासुदेवा एवेते संकर्षणादयो निर्दोषा अभिवादिनोपरहिताः । निरधिष्ठाना निरवादाना अत्र एव निरवद्या अनित्यवादिदोषपरहिताः । तस्मा-दुत्पत्त्यसम्भवेऽनुगुणान्न दोष इत्यर्थः । अत्रोच्यते-एवमपीति । सा भूदभ्युपगमेन दोषः । प्रका-रान्तरेण त्वमेव दोषः । प्रत्युर् प्रकरान्तरमाह-कथम् । यदि तावदिति । न तावदेते परस्पर आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पुनस्तत्र जन्म, नात्र संकर्षणाप्रगुणस्येयरेष्टावतिमाशङ्कयाऽऽ-विज्ञानादीति । सूत्रव्यावर्त्यमुत्थाप-यति-अथापीति । जीवादिभेदज्ञानां संकर्षणादीनां पूर्वस्मात्पूर्वस्माज्ज्माभावेऽपीति यावत् । तदपि दर्शयति-न चेति । तर्हि केन प्रकारेणाभिभेद्यमाणः तदाह-किमिति । सर्वेषामादिसरत्वे हेतुमाह-ज्ञानेति । ज्ञान चेत्सर्वे च तयोः शक्तिरान्तर सामर्थ्यम् । अत्र शास्त्रं सामर्थ्यम् । वीर्यं शौर्यम् । तेजः प्रागल्भ्यम् । तेजोऽदिसर धर्मास्तेरन्विता यत्र संकर्षणादयश्चत्वारो नैपामादिसरत्वेऽपीत्यर्थः । तत्र भागवतोक्तिमाह-वासुदेवा इति । निर्दोषत्वमीश्वरादिरिति च । निरधिष्ठानान् निरवादान-त्वम् । निरवद्याऽस्मिन् ईशवादिदोषरहित्ये च । सर्वेषामादिसरत्वे तदुत्पत्त्ययोगं गुणतादोषो नेति पठितमाह-तस्मादिति । भिन्नान्तरेण सूत्रमन्तरयति-अत्रेति । तदप्रतिषेधो-एवमिति । विज्ञानेश्वर्यशक्त्यादीनां सर्वत्र तुल्यत्वेऽपीत्यर्थः । जीवादिभावोपगमत्तना पूर्वोत्पत्त्यनुपपत्तिस्तथा सा कथं सर्वेषामादिसरत्वे इत्यादित्याशङ्कयाऽऽह-प्राप्नोतीति । प्रकारान्तरं सुमुच्यते-कथमिति । वासु-देवादयस्सुव्यवर्माण ईश्वराः किं नित्यो भिन्ना एव न तेषामेपामिन्दिता इत्यस्यैव भगवतोऽस्यभावेऽपि एत इति विज्ञानाऽऽनन्तुवदति-यदीति । ते व्यावृत्तक्रमाः स्युर्न वा । आद्ये कार्यामिदिश्वरमे वेदेनैवेत्तापाः एताः सन्दिगानर्थक्यम् । मधुपनान्तरे पवित्रन्न कश्चिदीश्वर स्यादित्याह-तत्त

एकेनेवेश्वरेणेश्वरकार्यसिद्धेः । सिद्धान्तहानिश्च-भगवानेको वासुदेवः पर-
मार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् ॥ अथायमभिप्रायः-एकस्यैव भगवत एते चत्वारो
व्यूहास्तुल्यधर्माण इति । तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भवः । न हि
वासुदेवात् संकर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति, संकर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चा-
निरुद्धस्य अतिशयाऽभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन
यथा-मृद्वद्यद्योः । न ह्यसत्यतिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पते । न च
पश्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकेकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारत-
म्यकृतः कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा
इष्यन्ते । न चैते भगवद्ब्रह्माश्चतुःसंख्यायामेवावतिष्ठेरन् । ब्रह्मादिस्तम्भ-
पर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतो भगवद्ब्रह्मत्वावगमात् ॥ ४४ ॥

विप्रतिषेधाच्च ॥ ४५ ॥

इति श्रीवैयासिक्यां शारीरकमीमांसायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥
विप्रतिषेधश्चास्मिञ्छास्त्रे बहुविध उपलभ्यते-गुणगुणित्वकल्पनादिल-
क्षणः । ज्ञानेश्वर्यशक्तिबलवैर्यतेजांसि गुणाः । आत्मान एवेते भगवन्तो
वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदविप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्वेदेषु परं

एवप्रमा ।

न्यूना वा । आद्यम्-उत्थाप्य निप्रति-अथेत्यादिना ॥ न्यूनत्वपक्षेऽपसिद्धान्तमाह-न च पञ्चेति ॥
यदि न्यूना अपि भगवतो व्यूहाः, तदा चतुष्टयात् इत्याह-न चैत इति ॥ ४४ ॥ इतश्च
जीवोत्पत्तिराद उपेक्ष्य इत्याह सूत्रकारः-विप्रतिषेधाच्चेति ॥ स्वस्यैव गुणत्व गुणित्व च निरुद्धम् ।
आदिपदात् प्रद्युम्नानिरुद्धौ भिन्नौ । आत्मन इत्युक्त्वा आत्मन एवेते इति निरुद्धोक्तिप्रहः । पूर्वापर-
विरोधादसाङ्गत्वमिति सूत्रार्थमुक्तवार्थान्तरमाह-वेदेति ॥ एकस्यापि तन्त्राक्षरस्य । अथेता चतुर्वेदि-
मामवी ।

भिन्ना ईश्वरः परस्परव्याहतेऽऽ भित्तुमर्हति । व्याहृतकाम्ये च कार्यानुपादात् । अत्यारतकाम्ये
वा प्रत्येकमीदमत्वे एकेनेवेश्वरनायाः कृतत्वादानर्थक्यमितरेषाम् । सभूय चेश्वरनाया परिशुद्धो न कश्चि-
दीश्वरः स्यात्, सिद्धान्तहानिश्च । भगवानेको वासुदेवः परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । तस्मात्कस्या-
न्तरमास्थेयम् । नत्र चोत्पत्त्यसमवो दोष इत्याशयान् कल्यान्तरमुपन्यस्योत्पत्त्यमभवेनापाकरोति । अथा-
यमभिप्राय इति । सुगममन्यत् ॥ ४४ ॥ विप्रतिषेधाच्च । गुणित्वः खञ्जात्मन्यो ज्ञानादीन् गुणान्
भेदेनोक्त्वा पुनरभेद सूते-आत्मान एवेते भगवन्तो वासुदेवा इति । आदिप्रहणेन प्रद्युम्नानिरुद्धयो-
श्चानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इति । अनेकदरपक्षे दोषान्तरमाह-सिद्धान्तेति । कयान्तरमुत्थापयति-अथेति ।
तुल्यधर्माणो वासुदेवादपश्चरात्रोऽपीश्वरा भगवतो व्यूहाः स्वीकृतान्तया चैकात्मान इति नोक्तदोष
इत्यर्थः । वासुदेवादीनामेकव्यूहत्वेनैक्यमुपेय प्रागुक्त प्रसज्यति-तथाऽपीति । उत्पत्त्यसमवनाद-
वस्थ समर्थयते-न हीति । अनियमभूतेऽपि कार्यकारणता स्यादित्याशय इष्टेऽप्यथान्तरमित्याह-
भवितव्यं हीति । अन्ययमुक्त्वा अन्येकमाह-न हीति । ननु ज्ञानादीनामुत्कर्षो यत्र पर्यमस्ति
तस्य कारणत्वं सातिशयज्ञानादिमता कार्यतेऽप्यतिशयोऽस्ति नैयाह-न चेति । कथं तर्हि पश्चरात्रि-
णामुपगमस्तऽऽह-वासुदेवा इति । व्युहादीनां चतुष्टयमर्हतीत्युक्त्वा तन्नियम निराचष्टे-न
चेति ॥ ४४ ॥ इतश्चानादरणीयमिदं मननित्याह-विप्रतिषेधाच्चेति । मूर्त्त व्याचष्टे-विप्रति-
षेधश्चेति । त्रयोमेव स्तुष्टयति-गुणोते । आदिप्रहणात्प्रद्युम्नानिरुद्धयोर्मोहकारयोरात्मनोर्भेदमुक्त-
ऽऽमान एवेते इति तद्विद्वोक्तिर्गृहीता । गुणगुणित्वकल्पनात्स्य विप्रतिषेधमाह-ज्ञानेति । आत्मन्यो

उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७९३)

श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादिवेदनिन्दादर्शनात् ॥ तस्मादसंगतेषा कल्पनेति सिद्धम् ॥ २ ॥ २ ॥ ४५ ॥ इत्युत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री-
गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्यसांख्यादिमतद्रूपणं नाम द्विती-
याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

मनोऽनिक इति निन्दा आदिपदार्थः । तस्मान्मियोविद्वद्भाभि पौरुषेयकल्पनाभिर्नापौरुषेयेदान्तस-
मन्वयविरोध इति सिद्धम् ॥ ४५ ॥ (८) ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रोपाळसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यन्यायपाया (भाष्य) रत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः
पादः समाप्तः ॥ २ ॥ २ ॥

भामती ।

मनोऽहकारलक्षणतयात्मनो भेदमभिधायत्मान एवेत इति तद्विरुद्धाभेदाभिधानमपर सगृहीतम् । वेद-
विप्रतिषेधो व्याख्यातः ॥ ४५ ॥ (८) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यत्रिमासे भागवत्यां द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ २ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

गुणियो ज्ञानादीन्गुणान्भेदेनोक्त्वा पुनरात्मान एवेत इत्यनुमत्तौ विप्रतिषेध । अत्राऽऽदिशब्देन
सर्कार्थो नाम जीवः प्रयुक्तो मनोऽनिरद्वोऽहकार इति भेदमुक्त्वा पुनरात्मान एवेथमदनादादिप्रतिषेधो
गृह्यते । प्रकारात्तरेण गूत्र व्याचष्टे-वेदेति । अत्राऽऽदिशब्देन भागवते शास्त्रे पादमात्राध्ययनादशो-
पदेशाध्ययनपाठ निश्चयति । स्वाध्यायमात्राध्येतुं प्रिदिशयते भागवतशास्त्राक्षरमात्राध्येतेत्यादिनिन्दा गृहीता ।
भागवतशास्त्रप्रवेणुः सर्वत्रया आत्यमावेऽपि वेदविरुद्धतान्त्रिकानुष्ठानसामुद्रेगार्चनावेन्द्रेसामायाऽपि
जीवन्मादिवाक्यप्रमयनान्यथानुपपत्त्येव प्राणिनां विरुद्धीद्वारा दुरितकन्दानायव्यामोहकाम् । जीवज-
न्मधूर्तानामिदं तद्भ्रममूर्तानामपि चान्यत्रानुपपत्तिश्रुतिविरोधादित्यधिकरणार्थमुपसहरति-तस्मादिति ।
तदेव परपक्षाणां श्रुतिप्रुष्टान्न तेषीते । समन्वयस्येति पादार्थं निगमयति-सिद्धमिति ॥४५॥ (८) ॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुक्लानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (जान) विरचिते श्रीम-
च्छारीरकभाष्ये वाचनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ २ ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य सांख्यमतद्रूपणारयो द्वितीयः पादः ॥

तृतीयः पादः ३.

न वियदश्रुतेः ॥ २ ॥ ३ ॥ १ ॥ (१) ॥

ॐ वेदान्तेषु तत्रतत्र भिन्नप्रस्थाना उत्पत्तिश्रुतयः उपलभ्यन्ते-केचिदाकाशस्योत्पत्तिमामनन्ति, केचिन्न ॥ तथा केचिद्वायोरुत्पत्तिमामनन्ति, केचिन्न ॥ एवं जीवस्य, प्राणानां च ॥ एवमेव क्रमादिद्वारकोऽपि विप्रतिषेधः श्रुत्यन्तरेषु लक्ष्यते ॥ विप्रतिषेधाच्च परपक्षाणामनपेक्षितत्वं स्थापितम् ॥ तद्वत्स्वपक्षस्थापि विप्रतिषेधादेवानपेक्षितत्वमाशङ्क्येतेत्यतः सर्व-

रत्नप्रमा ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ वियदादिविगतारं सीतास्याञ्जमधुनतम् ॥ नित्यचिद्विश्वकर्तात्माऽमिन्न सर्वेश्वर मजे ॥ १ ॥ जीवस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गेनाऽऽकाशस्याप्युत्पत्त्यसम्भवाशङ्क्य परिहरन्नादावेकदेशितमाह-न वियदश्रुतेरिति ॥ वियत्प्राणपादयोर्थं सक्षिपन् पूर्वपादेन सङ्गतिमाह-वेदान्तेष्विति ॥ मित्रोपक्रमत्वमेवाह-केचिदित्यादिना ॥ भूतमोक्षश्रुतीनां मियोत्तिरोधशङ्कानिरासो विद्यत्पादार्यः (१) । लिङ्गशरीरश्रुतीनां सन्निरासः प्राणपादार्यः । यथा मियोत्तिरोधात्, पूर्वापरविरोधाच्च परपक्षाः उपेक्ष्याः । तथा श्रुतिपक्षोऽपि उपेक्ष्य इति शक्येत्याने पादद्वयस्याम्भात् पूर्वपादेन दृष्टान्तसङ्गतिरिति समुदापार्यः । आकाशान्बोद्धव्यमितिमाह-तैत्तिरीयकाः । नामनन्ति छन्दोगाः । जीवस्य प्राणान्बोद्धव्यमिति सर्व एत आत्मनो व्युच्चरन्तीति वाजिनः । एतस्माज्जायन्ते प्राण इत्यायवर्णिकाश्च-आमनन्ति । नन्वे-मामती ।

न वियदश्रुतेः । पूर्वं प्रमाणान्तरविरोधः श्रुतेर्निराकृतः सप्रति तु श्रुतीनामिव परस्परविरोधो निराक्रियते । तत्र सृष्टिश्रुतीनां परस्परविरोधमाह-वेदान्तेषु तत्रतत्रेति । श्रुतिविप्रतिषेधाच्च परपक्षाणा-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अतिक्रान्ते पादे समन्वयस्थापनाय परपक्षाणां भ्रान्तिमूलत्वमुक्तम् । इदानीमपि समन्वयस्यैव भूतमोक्षविषयसृष्ट्यादिश्रुतिविगान निराक्रियते । तत्रानुत्पत्तिप्रसङ्गेन नियतोऽपि तदसम्भवाशङ्क्य परिहरन्नादावेकदेशितमाह-न वियदिति । आकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुत्योर्भयो विरोधादप्रामाण्ये शक्तिं तन्निरासने समन्वयदृष्टीकरणस्य पादादिसगलित्यभिप्रेय पूर्वोत्तरपादगतात् व्यक्ताकुर्वन्नापातनः सृष्टिश्रुतिविमर्ति दर्शयति-वेदान्तेष्विति । तत्रतत्रेति सृष्टिप्रकरणोक्तिः । तासां भिन्नप्रस्थानत्वमेव प्रकृत्यन्वयप्रममाकाशोत्पत्त्यनुत्पत्तिस्था तैत्तिरीयच्छान्दोग्यश्रुत्योर्भ्रमतिमाह-केचिदिति । नमोऽद्वाधोरप्युत्पत्त्यनुत्पत्तिन्यामपि तयोरेवान्ति विमतिरित्याह-तथेति । न केवञ्च भूतनिषयसृष्टिश्रुतिविमर्तिरपि तु मोक्षमोक्षोपकरणविषयाऽपि साऽस्तीत्याह-एवमिति । यथा नमसो वायोबोद्धव्यमधीयते तैत्तिरीयास्तथा जीवस्य सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति जन्माऽऽमनन्ति माच्यदिना नैमित्तरे । तथा प्राणानाम् "एतस्माज्जायन्ते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च" इत्युत्पत्तिं पठन्त्यायवर्णना नैमित्तरे । अतोऽस्ति धर्मिणो विमतिरित्यर्थः । धर्मद्वाराऽपि विगानमाह-एवमेवेति । क्रमादीयादिशब्देनाक्रमसत्त्व्ये गृह्णेन । श्रुत्यन्तरेषु श्रुतिभिर्दोषेभ्यो यान्त । सृष्टिश्रुतीनामभ्यर्थपरत्वान्मियोत्तिरोधोऽपि तावत्येवद्वान्यप्रामाण्यादस्मत्पक्षसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह-विप्रतिषेधाच्चेति । सर्वत्र परपक्षेषु स्वोत्पत्तिरोधामानादत्र श्रुतिविरोधो विवक्षितः । स्वपक्षो ननकारणनादः । विप्रतिषेधश्रुतीनामेतान्योन्यनिष्ठिदृष्टव्यम् । सृष्टिश्रुतिन्यायानि क्रमिरोयोक्त्या तत्कृतमुक्त्वाऽनन्तरपादावन्तारयति-इत्यत इति ।

वेदान्तगतसृष्टिश्रुत्यर्थनिर्मलत्वाय परः प्रपञ्च आरभ्यते ॥ तदर्थनिर्मलत्वे च फलं यथोक्ताऽऽशंका निवृत्तिरेव ॥ तत्र प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते-किमस्याऽऽकाशस्योत्पत्तिरस्ति उत नास्तीति ॥ तत्र तावत्प्रतिपाद्यते-“न विषयदश्रुतेः” इति ॥ न खल्वाकाशमुत्पद्यते ॥ कस्मात् ॥ “अश्रुतेः” न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे श्रवणमस्ति ॥ उच्यते-“सदेवसोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६। २। १] इति सच्छब्दवाच्यं ब्रह्म प्रकृत्य “तदेकत” [छां० ६। २। ३] “तत्तेजोऽसृजत” [छां० ६। २। ३] इति च पञ्चानां महाभूतानां मध्यमं तेज आदि कृत्वा

रत्नप्रभा ।

व्याकाशपूर्विका कचित् सृष्टिः, कचित्तेजःपूर्विकेति क्रमविरोधः । आदिपदात् “स इमांल्लोमानसृजन” [ऐत० १। २] इत्यक्रमः । कचित् सप्तमाणाः कचिदष्टात्रिंशदिसद्वाद्वाक्यं विरोधो प्राज्ञः । प्रपञ्चः पादद्वयम् । तथा च पादद्वयस्य श्रुतीनां मियोविरोधनिवासार्थत्वाच्चुत्तिशान्वाध्यामसंगतयः सिद्धाः । अत्राकाशस्योत्पत्त्यनुपपत्तिश्रुत्योर्मियोविरोधोऽस्ति न वेति वाक्यभेदेकवाक्यत्वान्यां संदेहे मयुत्पत्तिः, तदा वाक्यभेदेन विरोधादप्रामाण्यमनयोः श्रुतीरिति पूर्वपक्षविध्यन् आशान्तुत्पत्तिपक्षमेकदेशी गृह्यतीत्याह-तत्र तावदिति ॥ १ ॥ उत्पत्तिश्रुतिर्मुग्धा नास्तीति गृह्यामिदमिः सम्प्रति पूर्वपक्षपति भामती ।

मनपेक्षितत्व स्यापि न तद्वत्प्रपक्षस्य श्रुतिविप्रतिपधादिति । तदर्थनिर्मलत्वमर्यामासिनिवृत्त्यर्थतत्त्वप्रतिपादनम् । तस्य फलं स्वपक्षस्य जगतो ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षवाशदानिश्रुतिः । इह हि पूर्वपक्षे श्रुतीनां मियो विरोधः प्रतिपाद्यते, सिद्धान्ते त्विरोधः । तत्र सिद्धान्त्येकदेशिने मचन ‘न विषयदश्रुतेः’ इति । तस्यामिसधियः-यद्यपि तैत्तिरीयके विषयदश्रुतिरस्ति तथापि तस्याः प्रमाणान्तरविरोधाद्दश्रुतिविरोधाच्च गौणत्वम् । तथा च त्रियतो निव्यत्वात्तेज प्रमुग एव सर्गः, तथा च न विरोधः श्रुतीनामिति । तदिदमुक्तम्-प्रथमं तावदाकाशमाश्रित्य चिन्त्यते किमस्याकाशस्योत्पत्तिरस्त्युत नास्तीति । यदि नास्ति न श्रुतिविरोधाशङ्का । अथास्ति ततः श्रुतिविरोध इति तत्परिहाराय प्रपञ्चानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तदर्थनिर्मलत्वमर्यामासिनिवृत्त्या सम्पत्पर्यधीः । प्रपञ्चोऽनन्तरपादद्वयम् । ननु सुमुद्गुगामुनमन्वयादेव तन्वधीताभारतनमोत्रिर्मन्त्रेणेतत् तत्राऽऽह-तदर्थेति । भेदेकदेशस्य विरोधादप्रामाण्ये तदेकदेशान्तरस्यापि तथैवाप्रामाण्यशक्या त समन्वयात्तद्वानामिदं ब्रह्मकारणत्वस्यानपेक्षगौणत्वसंज्ञानिश्रुतिवत्तदर्थनिर्मलत्वे फलतात्पर्यः । इय पादद्वयमन्वये स्थिते भूतमोक्तमृष्ट्यादिश्रुतिविनाशवादाद्यं च गृणीये पादे तस्याचारिकरणता पूर्वमाह-तत्रेति । आकाशोत्पत्त्यनुपपत्तिरिदवाक्ययोरनेकवाक्ययोरुक्तवाक्यत्वान्यो मियोविरोधभेदे विरोधनिवासार्थविरोध समाप्य समन्वयदाटपेनन विवक्षितम् । सर्वेषु चाधिकरणेषु पादद्वयगतेषु पूर्वपक्षेषु श्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यं सिद्धान्ते तागामोत्रिभाप्रामाण्यं फलम् । अत्र चाऽऽह-विपरये श्रुत्योर्मियो विरोधादप्रामाण्ये विरदादिकरणे ब्रह्मणि समन्वयानिदिकप्रामाण्यं तयोरेकवाक्यतया विरोधाभावात्प्रामाण्यमिदं विवक्षितं भावः । पारदस्य पूर्वपक्षे श्रुतीनां मियो विरोधः, सिद्धान्ते त्विरोधः माप्यते । तेन विरोधाविरोधान्यां संदेहे पाथे गौणवादिनादेनाऽऽह-किमस्येति । तैत्तिरीयच्छब्दोऽप्यश्रुतिर्यां तदिदं गौणवादिनाय प्रकृत्यिणु ह्यनन्तर-तत्रेति । तदशान्ति व्याचष्टे-न खल्विति । तैत्तिरीये विषयदश्रुतिरुत्पत्त्ये तदश्रुत्योर्मियो निर्णे पक्षसंगतनाशय पक्षमागप्रमाणविरोधात्तन्मश्रुतीनां तत्रेजोमुगैव सृष्टिरिति पुनो विरोधात्तस्यासंवेनाऽऽह-छान्दोग्ये हीति । आकाशस्य जन्नाश्रयेऽपि कपननुमानमिदं तदुत्पत्तिरस्यैवाकाशकाशाऽऽह-

त्रयाणां तेजोऽवघ्नानामुत्पत्तिः श्राव्यते ॥ श्रुतिश्च नः प्रमाणमतीन्द्रि-
यार्थविज्ञानोत्पत्तौ ॥ न चात्र श्रुतिरस्त्याकाशस्योत्पत्तिप्रतिपादिनी ॥
तस्मान्नाकाशस्योत्पत्तिरिति ॥ १ ॥

अस्ति तु ॥ २ ॥

तुशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे ॥ मा नामाऽऽकाशस्य च्छान्दोग्ये भृङ्गुत्पत्तिः ।
श्रुत्यन्तरे त्वस्ति ॥ तैत्तिरीयका हि समामनन्ति—“सत्यं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्म” [ते० उ० २ । १ । १] इति प्रकृत्य “तस्माद्वा एतस्माद्ब्रह्मन्
आकाशः सम्भूतः” [ते० उ० २ । १ । १] इति ॥ ततश्च श्रुत्योर्विप्रति-
षेधः—कचिन्तेजःप्रमुखा सृष्टिः, कचिद्वाकाशप्रमुखेति ॥ नन्वेकवा-
क्यताऽनयोः श्रुत्योर्युक्ता । सत्यं सा युक्ता, न तु सावगन्तुं शक्यते ॥
कृतः ॥ “तत्तेजोऽसृजत” [छां० ६ । २ । ३] इति सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः
स्रष्टव्यद्वयेन सम्बन्धानुपपत्तेः—“तत्तेजोऽसृजत, तदाकाशमसृजत”—
इति ॥ ननु सकृच्छ्रुतस्यापि कर्तुः कर्तव्यद्वयेन सम्बन्धो दृश्यते ॥ यथा-
सृपं पक्त्वोदनं पचतीति, एवं तदाकाशं स्रष्ट्वा “तत्तेजोऽसृजत” इति
योजयिष्यामः ॥ नैवं युज्यते ॥ प्रथमजत्वं हि च्छान्दोग्ये तेजसोऽवग-

रत्नप्रभा ।

सूत्रकारः—अस्ति त्विति ॥ एकवाक्यत्वेन प्रामाण्यसम्भवे किमिति श्रुत्योरप्रामाण्यमिति शङ्कते—नन्वे-
कवाक्यत्वेति ॥ एकवाक्यत्वासम्भवादप्रामाण्य युक्तमित्यादिना ॥ एकस्य युगात्
कार्यद्वयासम्बन्धेऽपि क्रमेण सम्बन्धसम्भवादेकवाक्यत्वेति मुन्यसिद्धान्ती शङ्कते—ननु सकृदिति ॥
अप्रामाण्यमादी दूषयति—नैवमिति ॥ क्रमो न युज्यते । द्वयोः श्रुतप्राप्त्यमङ्गपक्षोक्त्यर्थः ॥ एकस्मा-
मामवौ ।

त्वान्तरसाक्षेयमित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्र पूर्वमक्षमूत्रम्—अस्ति तु । तैत्तिरीये हि सर्गप्रकरणे केवटस्यानाशस्यैव
प्रथमः सर्गः श्रूयते । छान्दोग्ये च केनञ्च तेजसः प्रथमः सर्गः । न च श्रुयन्तरानुरोपेनामहायम्याभि-
गतस्यापि सत्तदावतारत्वेन युक्तमहायन्त्रावगमनिरोपान्ताश्रुतसिद्धयर्थं खल्वयुन कथ्यते न तु तद्विचलाय,
विद्वन्ते चामहायन्त्रं श्रुतं कर्त्तव्येन सनहायनेन । न च परस्परानपेक्षाणां ग्राह्यवपदिक्रयः । अनुष्ठानं हि
छान्दोग्यीय—यावन्निर्णयः ।

श्रुतिश्चेति । तर्हि श्रुतिरेवास्मान्प्राप्त्याशक्यं सा गौणीति सूचनविवाह—न चेति । तैत्तिरीयश्रुत्योर्गो-
णान्वादन्यस्यामुपयन्त्रान्न नियो विरोधोऽस्मीत्युपसदरति—तस्मादिति ॥ १ ॥ पूर्वमक्षयति—
अस्ति त्विति । मूत्रं व्याकुर्वन्पूर्वमक्षं निवृणोति—तुशब्द इति । श्रुत्यन्तरे एवाकाशस्योत्पत्तिरस्ती-
त्युक्तं तदेव व्यनक्ति—तैत्तिरीयका हीति । सर्गनामार्थज्ञापनार्थं पूर्ववाक्यानुक्रमणम् । श्रुत्योरा-
काशोत्पत्तिसृष्टिदिने ऋत्विजमाह—ततश्चेति । प्रामाण्यस्योत्सर्गिकग्राह्येनेन प्रामाण्यायोगादेक-
वाक्यतया कथंचित्प्राणान्यनेष्टव्यमिति शङ्कते—नन्विति । मन्त्रयैकवाक्यत्वे तद्वदो नेत्यते नियो विद-
द्वयोः श्रुत्योर्नैकवाक्यत्वेति परिरति—सत्यमिति । तदाकाशं मृष्टं तेजोऽसृजतेपेक्वाक्येन श्रुतं
शक्यमिति शङ्कते—कृत इति । छान्दोग्यानुमारेणैकवाक्यत्वायोगं दर्शयति—तत्तेज इति ।
एकवाक्यत्वामादी दृष्टान्तेन शङ्कते—नन्विति । विप्रतिषेधमादी दूषयति—नैवमिति । किञ्चि-
त्प्रायारं मूत्रादिप्रायारं वा युगपदेदस्मान्द्विजान्दृष्टान्तुमेतिवत्तदन्तः ? नाऽऽद्यो द्वयोः प्रथमश्रुति-

म्यते, तैत्तिरीयके चाकाशस्य ॥ न चोभयोः प्रथमजत्वं सम्भवति ॥ एतेने-
तरश्रुत्यन्तरविरोधोऽपि व्याख्यातः ॥ “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आका-
शः सम्भूतः” इत्यत्रापि “तस्मादाकाशः सम्भूतस्तस्मात्तजः सम्भूतम्”
इति सकृच्छ्रुतस्यापादानस्य सम्भवनस्य च वियत्तेजोभ्यां युगपत्
सम्बन्धानुपपत्तेः ॥ “वायोरग्निः” [तै० उ० २ । १] इति च पृथगाम्ना-
नात् ॥ २ ॥ अस्मिन् विमर्तिषेधे कश्चिदाह-

गौण्यसम्भवात् ॥ ३ ॥

नास्ति वियदुत्पत्तिः ॥ अश्रुतेरेव ॥ या त्वितरा वियदुत्पत्तिवादिनी श्रुति-
हृदाहना, सा “गौणी” भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ॥ “असम्भवात्”

रत्नप्रभा ।

द्विदलीजादृष्टद्वयदस्तमय प्रथममियत्त आह-न चेति ॥ वायोरग्निरिति क्रमश्रुतिमद्भादिति श्लेषः ॥
छान्दोग्यश्रुतेस्तितरिश्रुतिविद्वार्थमुमुना तितरिश्रुतेस्तद्विद्वार्थममाह-एतेनेति ॥ एतत्पदार्थमाह-
तस्मादिति ॥ छान्दोग्ये ध्रुव तेजसः प्रायम्यन् । अत्र दुर्व्योपनिषयः । किञ्च सत्पदार्थः आत्मा
छान्दोग्ये तेजस उपादान श्रुते, अत्र तु वायुरेति नेकाम्यतेत्याह-वायोरिति ॥ एव श्रुत्योक्तौ गद-
प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते स एव वियदनुपपत्तिमादी स्मृतेन प्रामाण्य मून इत्याह-अस्मिन्निति ॥ २ ॥
गौण्यसम्भवादिति ॥ एतन्व्यायसनात्तरविकरणेषु प्रथम त्रितोवात् श्रुयप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षकृत्म् ।
तत् एकदेशिसिद्धान्तः । पश्चात्पुरविसिद्धान्ते श्रुतीनामत्रितोनेकतामयनया प्रसंगि समन्वयमिद्विरिति फट,
क्रमध्वेत्यगन्तव्यम् । तत्र श्रुत्योक्तिषेधे सयस्यवनविश्रुपात्तयोः प्रामाण्यवाधोमादिवदुत्पत्त्यसम्भवरूपवर्क-
नुगृहीतव्यत्तद्व्यश्रुतिमुत्पत्त्या । इतरा गौण्यविरोध इत्येकदेशिमत् विद्विगोति-नास्तीत्यादिना ॥
आकाशः, नोत्पद्यते, सामग्रीदृष्टत्वादात्मवत् । न चानियानगणो सत्त्वादेत्वसिद्धिः । विजातीयये-
भामनी ।

विरूप्यते न वस्तु । न हि स्थानुपुम्पविकृत्यो वस्तुनिप्रतिष्ठात्मने । न च सर्वभेदेन व्यस्योपपत्ते, सां-
तिरुत्पत्त्येवदूतपूर्वम्यापि तयात्वात् । न तन्निदि सर्वे धीरासपि जावते सर्गान्तरं तु दमः शिवमिति भवति
तस्मात्सर्गधुनयः परस्परविरोधिव्यो नास्मिकर्षे प्रलाय भवितुमर्हन्तीति पूर्व- पक्ष ॥ २ ॥ सिद्धान्तकेकदेशी
श्रुतेग र्वाभिप्रायमाभिकरोति-गौण्यसम्भवात् । प्रमाणात्तरविरोधेन वदुत्पत्त्यन्तरविरोधेन चाकाशो-
भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

विरोधादिव्याह-प्रयमेति । न द्वितीयः, पाठकृतात्मसृष्टेरेष्ट्यादिव्याह-न चेति । छान्दोग्यानुमा-
रेणैकताकथनायोगमुमुना नैत्तिरीयानुसारेणापि तद्व्योगमाह-एतेनेति । एतत्तन्मार्थेन एतदुत्पत्ति-
तस्मादित्यादिना । इतथ नेकाम्यतेत्याह-वायोरिति । छान्दोग्ये हि सद्दुपादान तेजसो निदि-
द्वये । तैत्तिरीये त्वामनः सत्तन्द्वाप्यादयो वायुन्मदपादानमापादाने तन्नेकताम्यते-पथ ॥ २ ॥
प्रथमजत्वेऽऽकाशात्तेजसोरस्यद्वये निद्वे तद्विरोधेन समहादयकृत्तनाधोमाद्व्युत्ति विकृतानुसारेणैरा-
नीततमर्गवदूतमर्गम्यापि तया-वातुमाने मर्गभेदेनापि व्यस्यमिद्वेभियोविद्वद्वया प्रत्यश्रुयप्रामाण्यत्र
प्रमत्तास्त्विति पूर्वपक्षमनुभव्य गौण्यविरोधमिप्रादनातिरुत्तु सूत्रानुसारापरति-अस्मिन्निति ।
ये तन्निद्वेत्तमर्गवदूत मर्गम्यद्वय विद्वेद्वेनमिद्वे-पूर्वपक्षमगानिनि व्यापयते तात्पर्यात् गौण्य-
देर पूर्वमिति विद्वदनुपपत्तिर्वादिनि प्रपन्नित्यप्यन्वाचष्टे-नास्तीति । तदुत्पत्तिधुनेरपि दर्शित्यादि-
प्रतिपक्षे कः समाधितिचासत्ताऽऽह-या त्विति । तेन प्रायम्यानुसारेणाऽऽकाशास्त्वोपपत्तिः प्रायम्य
वेति प्रदवापतममुमुना । आकाशात्तद्व्यव्यानुसारेण तेजमि प्रायम्यस्यैव वायुनिभि मन्वानधेद्वयति-
कम्पादिति । न यव तेज प्रायम्यदुत्पत्त्या इत्येव सिद्धम्, किन्तु मानान्तरविरोधादिव्याह-अत-
म्भवादिति । ऐतद्विद्विद्वेत्तनेन तन्मर्ग्य निरस्यतात्तद्व्यभेन कथममवकथे-पादानाऽऽह-

न ह्याकाशस्योत्पत्तिः सम्भावयितुं शक्या श्रीमत्कणभुगभिप्रायानुसारिषु जीवन्तु । ते हि कारणसामग्र्यसम्भवादाकाशस्योत्पत्तिं वारयन्ति ॥ समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि किल सर्वमुत्पद्यमानं समुत्पद्यते । द्रव्यस्य चैकजातीयकमनेकं च द्रव्यं समवायिकारणं भवति ॥ न चाकाशस्यैकजातीयकमनेकं च द्रव्यमारम्भकमस्ति ॥ यस्मिन्समवायिकारणे सति असमवायिकारणे च तत्संयोगे आकाश उत्पद्येत । तदभावात्तु तदनुग्रहप्रवृत्तं निमित्तकारणं दूरापेतमेवाकाशस्य भवति ॥ उत्पत्तिमतां च तेजःप्रभृतीनां पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भाव्यते, प्रागुत्पत्तेः प्रकाशादिकार्यं न बभूव पश्चाच्च भवतीति । आकाशस्य पुनर्न पूर्वोत्तरकालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यते ॥ किं हि प्रागुत्पत्तेरनवकाशमसुपिरमच्छिद्रं बभूवेति शक्यतेऽध्यवसानुम् । पृथिव्यादिवैधर्म्याच्च

रत्नप्रमा ।

नानयोऽरम्भकत्वायोगादस्युक्तत्वाच्च । संयोग एव हि द्रव्यस्यासमवायिकारणम् । अतः समवाय्यसमवायिनोरभावाच्च हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । प्रागभावशून्यत्वाच्चान्तराकाशो नोत्पद्यते इत्याह—उत्पत्तिमतां चेति ॥ प्रकाशः—चाक्षुषानुभवः । आदिपदात्—तमोष्वसपाकयोर्ग्रहणम् । मूर्तद्रव्याश्रयत्वं ह्याकाशस्य कार्यम् । तच्च प्रत्येऽस्ति । परमाण्वाश्रयत्वात् । अतो न प्रागभाव इत्यर्थः । प्रागभावान्तरं स्रुत्यति—किं हीति ॥ स्यूलाश्रय—अवकाशः, मूलाश्रय—छिद्रम् । अन्वाश्रयः—सुपिरमिति भेदः । किञ्चात्मवदाकाशः, न जायते, विमुत्वादस्पर्शद्रव्यत्वाच्चेत्याह—पृथिव्यादीति ॥ तस्माद्भूततर्कबलाद्रीणां द्रष्टव्येत्यमामही ।

एतत्समवायौष्येऽकाशोत्पत्तिश्रुतिरित्यविरोध इत्यर्थः । प्रमाणान्तरविरोधमाह—न ह्याकाशस्येति । समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणेभ्यो हि कार्यस्योत्पत्तिर्निश्चिता, तदभावे न भवितुमर्हति घूम इव घूमष्वजामाषे । तस्मात्सदकारणमाकाशे नित्यमिति । अपि च य उत्पद्यन्ते तेषां प्रागुत्पत्तेरनुभवार्थक्रिये नोपलभ्येते उत्पन्नस्य च दृश्येते, यथा तेजःप्रभृतीनाम् । न चाकाशस्य तादृशो विशेष उत्पादानुत्पादयोरस्ति, तस्मान्नोपयत इत्याह—उत्पत्तिमतां चेति । प्रकाशनं प्रकाशो घटपटादिगोचरः । पृथिव्यादिवैधर्म्या-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

न हीति । कणभुगभिप्रायमेव प्रकृत्यति—ते हीति । आकाशे नोत्पद्यते कारणत्रयशून्यत्वादात्मवदित्यर्थः । हेतुसमर्थनार्थं सामान्यन्यायमाह—समवार्थीति । परप्रसिद्धिविद्योतनार्थो हिशब्दः । तत्र स्वानुभूयमानं दर्शयितुं क्रियेति । आकाशस्यापि तर्हि त्रीणि कारणानि भविष्यन्तीत्याशङ्क्य समवायिकारणविशेषस्वरूपमाह—द्रव्यस्येति । तदभावात्काशे दर्शयति—न चेति । समवायिकारणे निरस्ते तत्रसमवायिकारणमपि निरस्तमेवे वाह—यस्मिन्निति । कारणद्वयनिरासेन निमित्तकारणनिरसनं सुकरमित्याह—तदभावात्स्विति । कारणशून्यत्वादाकाशस्यानुत्पत्तिमनुभाय तत्रैतानुमानान्तरमाह—उत्पत्तिमतां चेति । ये जायन्ते तेषामनुभवार्थक्रिये प्रागुत्पत्तेर्नोपलभ्येते यथा तेजःप्रभृतीनाम् । न चाऽऽकाशस्य तादृशो विशेषोऽस्ति तस्माच्चनोत्पद्यते कार्यलक्षणविकलत्वादात्मवदित्यर्थः । प्रकाशनं प्रकाशोऽनुभवः । आदिशब्देनार्थक्रिया गृह्यते, अमूल्यामात्रिच हि कार्यलक्षणं, तदाकाशस्यापि समवर्तीति कथं हेतुसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—आकाशस्येति । तदेव स्रुत्यने—किं हीति । महादन्वाश्रयत्वयोष्यो देशोऽनकाशः । तद्विरुद्धद्रव्याश्रयत्वयोष्य सुपिरम् । अणुद्वयतत्संयोगाश्रयत्वयोष्य छिद्रम् । एतद्वरहितं न किञ्चित्प्रागासीदिति विशेषगानामर्थः । किञ्चाऽऽकाशो न जायते विमुत्वा-निरवयवद्रव्यत्वादस्पर्शद्रव्यत्वाचाऽऽत्मवदित्यनुमानप्रथमाह—पृथिव्यादीति । उक्तानुमानानामुत्पत्ति-

विभुत्वादिलक्षणादाकाशस्याऽजत्वसिद्धिः ॥ तस्माद्यथा लोके आकाशं कुरु, आकाशो जातः, इत्येवञ्जातीयको गौणः प्रयोगो भवति, यथा च घटाकाशः, करकाकाशः, गृहाकाश इत्येकस्याप्याकाशस्यैवजातीयको भेदव्यपदेशो गौणो भवति, वेदेषु-“आरण्यानाकाशेष्वालभेरन्” इत्येवमुत्पत्तिश्रुतिरपि गौणी द्रष्टव्या ॥ ३ ॥

शब्दाच्च ॥ ४ ॥

शब्दः खल्वाकाशस्याऽजत्वं ख्यापयति ॥ यत आह “वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्” [बृ० २ । ३ । ३] इति ॥ न ह्यमृतस्योत्पत्तिरुपपद्यते ॥ “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” इति चाकाशेन ब्रह्मसर्वगतत्वमित्यभ्याध्यायानुपपत्तिमान आकाशस्यापि तौ धर्मौ सूचयति ॥ न च तादृशस्योत्पत्तिरुपपद्यते ॥ स यथाऽनन्तोऽयमाकाशः, एवमनन्त आत्मा वेदितव्य इति चोदाहरणम् ॥ “आकाशशरीरं ब्रह्म” [ते० उ० १ । ६ । २] “आकाश आत्मा” [ते० उ० १ । ७ । १] इति च ॥ न ह्याकाशस्योत्पत्तिमत्त्वे ब्रह्मणस्तेन विशेषणं सम्भवति, नीलेनेवोत्पलस्य ॥ तस्मान्नि-त्यमेवाऽऽकाशेन साधारणं ब्रह्मेति गम्यते ॥ ४ ॥

स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् ॥ ५ ॥

रत्नप्रभा ।

न्ययः । भेदोक्तगौणत्वे वेदिकोदाहरणमाह-वेदेष्वारण्यपानिति ॥ आकाशेति भेदव्यपदेशो गौण इति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ न केवञ्च तर्कादाकाशस्यानुपपत्तिः, किन्तु श्रुतितोऽपीत्याह सूत्रकारः-शब्दाच्चेति ॥ नित्यमानस्याऽनादित्वादिति मतः । आत्मेति च शब्द इहोदाहरणमित्यन्यथः । आकाशः शरीरमेत्येति बहुव्रीहियाऽऽनन्तसाध्यमानाद् ब्रह्मवदाकाशस्याऽनादित्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥

भामती ।

चेति । आदिग्रहणेन द्रव्यस्यै सायस्वर्शपत्त्वादात्मवन्नित्यमाकाशमिति गृहीतम् । आरण्यानाकाशे-तिविति । वेदेष्वेकस्याकाशस्यैवाधिक बहुत्वम् ॥ ३ ॥ तदेवं प्रमाणात्तरिरोधेन गौणत्वमुक्तं यथा-न्तरिरोधेनापि गौणत्वमाह-शब्दाच्च । सुगमम् ॥ ४ ॥ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । पदस्यानुपपत्ते

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिविरोधमाशस्य तस्या गौणत्वं सद्व्रान्तमुपसहरति-तस्मादिति । आशोकादिशब्दाकाशस्य प्रदे-शभेदवत्त्वान्मुक्त्य जन्मेत्याशस्य जन्मप्रयोजकरूपदेशभेदस्यापि गौणभेदेत्याह-यथा चेति । लौकि-कव्यपदेशस्य गौणत्वेऽपि वेदिकव्यपदेशस्य मुख्यत्वमेवेत्याशस्यऽऽह-वेदेऽपीति । इतिशब्दादुपरिशा-द्रीगो भेदव्यपदेशो मयतीति संबन्धः ॥ ३ ॥ न वेद्यज्जन्मानाशकाशस्याज । किन्तु श्रुतिरोधो-त्याह-शब्दाच्चेति । तदुपाचष्टे-शब्दः सत्विति । अद्वयवैशेष्ये न तन्मुक्तिरित्याश-स्याऽऽह-ने हीति । श्रुतार्थवत्त्वान्माह-आकाशवदिति । यथाऽपि ऋषयः श्रुतिरित्याश-न चेति । तदनुपपत्तेः सायस्वमिति मानमित्याह-न स्येति । आदिग्रहणान्तरेऽप्युपमानत्वे तदा-काशस्याऽऽदित्वे नोपपत्तेऽऽनन्तोऽपि साप्रमाणादित्यर्थः । किञ्च, नीलानुपपत्तिरित्याशकाशेन ब्रह्मणो विशेषण दृष्टं, तदाकाशस्यानुपपत्तिमत्त्वं साधयतीत्याह-आकाशेति । चकारादुदाहरणमित्यनुप-पत्ते । आकाशस्योत्पत्तिमत्त्वेऽपि तेन ब्रह्मणो विशेषणत्वं किं न स्यादित्याशस्य षडूर्मादिना साक्षात्साधयमानास्येतित्याह-ने हीति । शब्दसाधयमित्यनुपसहरति-तस्मादिति ॥ ४ ॥ गभूतशब्दस्यैवैव समाधिकाशानुपपत्तिरिति-स्याच्चेति । पदविपर्ययोपसहरति सूत्रमिति सायस्वमाह-

इदं पदोत्तरं सूत्रम् ॥ स्यादेतत्, कथं पुनरेकस्य सम्भूतशब्दस्य “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” [तै० उ० २ । १ । १] इत्यस्मिन्नधिकारे परेषु तेजःप्रभृतिष्वनुवर्तमानस्य मुख्यत्वं सम्भवति, आकाशे च गौणत्वमिति ॥ अत उत्तरमुच्यते ॥ स्याच्चैकस्यापि सम्भूतशब्दस्य विषयविशेषवशाद्गौणः, मुख्यश्च, -प्रयोगो ब्रह्मशब्दवत् ॥ यथैकस्यापि ब्रह्मशब्दस्य “तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व ॥ तपो ब्रह्म” [तै० उ० ३ । २] इत्यस्मिन्नधिकारेऽत्रादिषु गौणः प्रयोगः, आनन्दे च मुख्यः ॥ यथा च तपसि ब्रह्मविज्ञानसाधने ब्रह्मशब्दो भक्त्या प्रयुज्यते, अत्रसा तु विज्ञेये ब्रह्मणि, तद्वत् ॥ कथं पुनरनुत्पत्तो नभसः “एकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६ । २ । १] इतीयं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ ननु नभसा द्वितीयं सद्वितीयं ब्रह्म प्राप्नोति ॥ कथं च ब्रह्मणि विदिते सर्वं विदितं स्यादिति ॥ तदुच्यते ॥ “एकमेव” इति तावत्स्वकार्यापेक्षयोपपद्यते ॥ यथा लोके कश्चित्कुम्भकारकुले पूर्वद्युर्मृदंडचक्रादीनि चोपलभ्याऽपरेद्युश्च नानाविधान्यमत्राणि प्रसारितान्युपलभ्य ब्रूयात्-मृदेवैकाकिनि पूर्वद्युरासीदिति ॥ स च तयाऽवधारणया मृत्कार्यजातमेव पूर्वद्युना-

रत्नप्रभा ।

पदोत्तरमिति । शङ्कोत्तरमिति यावत् । तान्येव शङ्कापदानि पठति-स्यादेतदिति ॥ अधिकारे प्रकरणे यथैकस्मिन् ब्रह्मप्रकरणे “अन्नं ब्रह्म” [तै० उ० ३ । २ । १] “आनन्दो ब्रह्म” [तै० उ० ३ । ६ । २] इति वाक्ययोर्ब्रह्मशब्दस्याऽन्ते गौणत्वानन्दे मुख्यता, तथैकवाक्यस्यस्यैकस्याऽपि सम्भूतशब्दस्य गुणमुख्यार्थभेदो योग्यतावलादित्याह-स्याच्चेति ॥ उदाहरणान्तरमाह-यथा चेति ॥ अपेक्षोपचारः-भक्तिः ॥ मुख्यसिद्धान्त्याक्षिपति-कथं पुनरिति ॥ स एवाक्षेपद्वयं स्पष्टयति-नन्विति ॥ अद्वितीयत्वश्रुतिबाधः, सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाबाधश्चेत्यर्थः । प्रयमाक्षेपं दृष्टान्तेन परिहरति-एकमेवेति ॥ कार्य-भामती ।

न पदार्थस्य । तद्वि कचिन्मुख्य कचिदौपचारिकं संभवासंभवाग्यामित्यविरोधः । चोद्यद्वय करोति-कयमिति । प्रयमं चोद्यं परिहरति-एकमेवेति । तावदिति । कुलं गृहम् । अमत्राणि पात्राणि आनन्दगिरीव-न्यायनिर्णयः ।

इदमिति । तदेव चोद्यं दर्शयति-स्यादेतदिति । एकवाक्यस्यस्यैकस्य पदस्यैकस्मिन्नेव प्रकरणे यत्रानुवृत्तिस्तत्र मुख्यत्वं, यत्र प्रयोगस्तत्र गौणतेत्युक्तमित्यर्थः । चोद्योत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य व्याकरोति-अत इति । दृष्टान्तं व्याचष्टे-यथेति । दार्ष्टान्तिके संभूतशब्दस्यैकत्वेव मुख्यत्वगौणत्वे, दृष्टान्ते तु शब्दभेदेऽस्तीति वैषम्यमित्याशङ्क्य प्रकरणाभेदे शब्दप्रवृत्तेरकरूपत्वस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि तदसंभवेन गौणत्वमुख्यत्वे दृष्टान्तदृष्टे, तथाऽत्रापीत्येतावन्मानस्य विवक्षितत्वान्मेवमित्याह-यथा चेति । अद्वितीयश्रुतिविरोधाद्यवधारणश्रुतिविरोधाच्चाऽऽकाशानुत्पत्तिरुक्तेति शङ्कते-कयमिति । का पुनः श्रुत्योरनुपपत्त्याऽशङ्क्याऽऽशङ्कतेव ब्रूते-नन्विति । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाविरोधाच्चाऽऽकाशानुत्पत्तियुक्त्याह-कथं चेति । चोद्यद्वयं परिहरति-तदुच्यत इति । तत्रावधारणश्रुतेरुपपत्तिमाकाशानुत्पत्तिविरोधेऽपि दर्शयति-एकमिति । आपेक्षिकमवधारणमित्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । कुलं गृहम् । अमत्राणि घट-शरपादीनि पात्राणि । तत्रापि कयमवधारणेत्याशङ्क्याऽऽह-स चेति । अन्यथा मृदादिप्रत्यक्षविरोधः

सीदित्यभिप्रेयात्, न दण्डचक्रादि, तद्वत् । अद्वितीयश्रुतिरधिष्ठानन्तर
 वारयति-यथा मृद्वाऽमत्रकृतेः कृम्भकारोऽधिष्ठाता दृश्यते, नैवं ब्रह्मणो
 जगत्प्रकृतेरन्योऽधिष्ठातास्तीति ॥ न च नभसाऽपि द्वितीयेन सद्वितीय
 ब्रह्म प्रसज्यते । लक्षणान्यत्वनिमित्तं हि नानात्वम् ॥ न च प्रागुत्पत्ते-
 र्ब्रह्मनभसोर्लक्षणान्यत्वमस्ति । क्षीरोदकयोरिव संसृष्टयोर्व्यापित्वाऽमृ-
 तत्वादिधर्ममामान्यात् । सर्गकाले तु ब्रह्म जगदुत्पादयितुं यतते,
 स्तिमितमितरत्तिष्ठति । तेनान्यत्वमवशीयते । तथा च “आकाशश-
 रीरं ब्रह्म” [तै० उ० १ । ६ । २] इत्यादिश्रुतिभ्योऽपि ब्रह्माकाश-
 योरभेदोपचारसिद्धिः । अत एव च ब्रह्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानसिद्धिः ॥
 अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमाकाशेनाऽप्यतिरिक्तदेशकालमेवात्पद्यते ।
 ब्रह्मणा चाऽप्यतिरिक्तदेशकालमेवाऽऽकाशं भवतीत्यतो ब्रह्मणा तत्का-
 र्येण च विज्ञातेन सह विज्ञातमेवाकाशं भवति । यथा क्षीरपूणे घटे

रत्नप्रभा ।

रपद्वितीयश्रुत्येव प्रागवस्थायामवधारणश्रुत्यर्थे । कुच्छे गृहे । अमत्राणि पत्रादीनि पात्राणि ॥ एकम-
 धेयवधारणन्यायस्य कार्यमिति व्याख्याया द्वितीयपद-यावत्येमाह-अद्वितीयश्रुतिरिति ॥ आकाशस्य
 द्वितीयवत्पद्वितीययादिपदसरोचं वृत्तं, तदपि नाम्नी याह-न च नभसार्पीति ॥ नभसस्य तद-
 नभसो कथं भेदः, तत्राह-सर्गकाले त्विति ॥ धर्मसाम्यादद्वितीयोपचार इत्यर्थं युग्माह-तथा
 चाकाशेति ॥ द्वितीयम् आक्षेप परिहरति-अत एवेति ॥ अभेदोपचारादेत्यर्थं ॥ नभसो अथ
 तत्कार्योभ्यामभितदशनात्तत्राच तज्ज्ञाने ज्ञानमित्याह-अपि चेति ॥ ५ ॥ एवमाकाशस्यानुपगतौ सर्व-
 भामती ।

घटशरायादीनि । आवधिकगवधारणं न सर्वविषयमिति कथं । उपपत्त्येव त्रमाह-न च नभसार्पीति । अति-
 र्ण्युपपन्नं, यदि सर्वान्नेषु तथाप्यभेदोपचार इत्यर्थं । न च प्रागुत्पत्तेः । जगत इति शब्दः । द्वितीयोप-
 चारोपचारेण-अत एव च ब्रह्मविज्ञानेनेति । लक्षणान्यत्वमामान्यात्प्रमाणोऽन्यसिद्धिः । अति-
 चाप्यतिरिक्तदेशकालमाकाशं ब्रह्मणा च प्रत्यक्षेण तदतिरिक्तदेशकालमाकाशं क्षीरपूम्भप्रक्षिप्तवत्पदयोभि-
 -द्वृत्तव्यापि तत्कार्यं च विज्ञाते नभो विदितं भवतीति याह-अपि च सर्वं कार्यमुत्पद्यमानमिति ॥ ५ ॥

कतिचिद्विन्दवः प्रक्षिताः सन्तः क्षीरग्रहणेनैव गृहीता भवन्ति । न हि क्षीरग्रहणाद्विन्दुग्रहणं परिशिष्यते । एवं ब्रह्मणा तत्कार्यंश्चाव्यतिरेकदेशकालत्वाद् गृहीतमेव ब्रह्मग्रहणेन नभो भवति ॥ तस्माद्भक्तं नभसः सम्भवश्चवणमिति ॥ ५ ॥ एवं प्राप्त इदमाह-

प्रतिज्ञाऽहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः ॥ ६ ॥

“येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविनातं विज्ञातम्” [छां० ६।१।३] इति, “आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितम्” [वृ० ८।४।६] इति । “कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” [मुण्ड० १।१।३] इति “न काचन मद्बहिर्धा विद्यास्ति” [मुण्ड० १।१।३] इति चैवंरूपा प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञा विज्ञायते ॥ तस्याः प्रतिज्ञाया एवमहानिरनुपरोधः स्यात्, यद्यव्यतिरेकः कृत्स्नस्य वस्तुजातस्य विज्ञेयाद्ब्रह्मणः स्यात् । व्यतिरेके हि सति एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञायत इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । स चाव्यतिरेक एवमुपपद्यते, यदि कृत्स्नं वस्तुजातमेकस्माद्ब्रह्मण उत्पद्येत । शब्देभ्यश्च प्रकृतिविकारा-

त्त्वप्रमा ।

श्रुतीनामतिरोध इति एकदेशिसिद्धान्तः प्राप्तः । तमुच्यसिद्धान्ती दूषयति-प्रतिज्ञेति ॥ अहानिः-अनाधः । समयानुरूपवर्णशास्त्रामेदज्ञानशब्दार्था इतिशब्दाः-न काचनेति ॥ आत्मनिच हेय नास्त्यन्यर्थः ॥ ननु सर्वस्य तस्मादव्यतिरेकान् प्रतिज्ञाया अहानिरित्यस्तु । तथापि जीमादिनदनुत्पन्नस्याऽपि नभसो त्रलणि कल्पितत्वेनात्यतिरेकान् प्रतिज्ञासिद्धिः किं न स्यात् । किमुत्पत्त्येवम आह-शब्देभ्यश्चेति ॥ अन्वय-मामती ।

एवं सिद्धान्तैकदेशिमते प्राण इदमाह-प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः । तद्यद्विद्वत्तत्त्वतया जगतस्त्र-द्विकारस्य वस्तुतो ब्रह्मणाऽभेदे त्रलणि ज्ञाने ज्ञानमुपपद्यते । न हि जगत्तत्र त्रलणोऽप्यत । तस्मादाकाश-मपि तद्विचर्ततया तद्विकारः सत्त्वज्ञानेन ज्ञात मयति नान्यथा । अद्विकारत्वे तु ततस्तत्त्वान्तरं न त्रयमि विदिने विदित मयति । भिन्नयोस्तु लक्षणाव्याप्राप्तेऽपि देशकालाभेदेऽपि नान्यतरज्ञानेनान्यतरज्ञानं मयति । न हि क्षीरस्य पूर्णकुम्भे क्षीरे गृह्यमाणे सम्प्रति पायोविन्दुयु पायस्तत्त्वं प्रति ज्ञानम्भवति विज्ञाने । तस्मान्न ते क्षीरे विदितं विदिता इति प्रतिज्ञादशान्तप्रचयानुपरोधाय नियत उत्पत्तिकामेनान्युपेयेति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यस्य ग्रहणमित्याशक्याऽऽह-न हीति । दृष्टान्ते निमित्तमर्थं दार्ष्टान्तिकं योजयति-एवमिति । गौणवारी स्थमतमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ९ ॥ वियदुत्पत्तिश्रुतगौणत्वात्तदनुत्पत्तिश्रुत्या निरोधामावासाप्रा-माव्यमिति गौणवादिमतमनूय सिद्धान्तयति-एवमिति । सूत्रं व्याकुर्वन्प्रतिज्ञास्वरूपमाह-येनेति । प्रतिज्ञायमिति शब्दोपादानं शास्त्रामेदग्यापनार्थम् । तस्या निश्चितत्वसिद्धयर्थं विदिनाष्टि-प्रतिवेदा-न्तमिति । सर्वस्य ब्रह्मनात्रप्रयुक्तया प्रतिज्ञानुपरोध साधयति-तस्या इति । अत्र एव त्रयमिज्ञाने-नेत्यादिना पूर्वोक्तन्यायेन व्यतिरेकेऽपि प्रतिज्ञा सिध्यति चेत्स्मिन्व्यतिरेकेणेत्याशक्याऽऽह-व्यतिरेके हीति । यदुत्पत्तिश्चिन्तयत्येन तदभेदादिकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तव्यं नान्यथा तन्मुत्पत्तयम् । सम्-पत्ति मुत्पत्तये कृतस्तदौपचारिकनेत्यर्थः । ननु प्रतिज्ञा सर्वस्य ब्रह्मणि कतिरन येनोपपद्यते न तदुत्पत्तय-पेक्षणे तत्र कल्पितत्वमन्तराण्यविवानकार्ययोस्तदुत्पत्तयमानादिन्यासाव्याविवानसंभवातिरिक्ते सति तदुत्पत्तयव्यतिरेकेण नत्र कतिरनवाविद्वैर्मिमाह-स चेति । अत्र शिष्टं मूत्रानयनं व्याचष्टे-शब्देभ्य-

व्यतिरेकन्यायनेन प्रतिज्ञासिद्धिरवगम्यते ॥ तथाहि-“धेनाश्रुतं धुक्तं भवति” इति प्रतिज्ञाय मृदादिदृष्टान्तेः कार्यकारणभेदप्रतिपादनपरैः प्रतिज्ञेया समर्थ्यते । तत्साधनायैव चोत्तरे शब्दाः “सदेव सोम्येदमप्र आसीद्रेकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६।०।१] “तदेक्षत” [छां० ६।२।३] “तत्तेजोऽमृजत” [छां० ६।२।३] इत्येवं कार्यजातं व्रक्षणः प्रदर्शयति इत्यतिरेकं प्रदर्शयन्ति “वेनदात्म्यमिदं सर्वम्” [छां० ६।८।७] इत्यारभ्याऽऽ प्रपाठकपरिसमाप्तेः तद्यथाकाशं न व्रक्षणकार्यं स्यात्, न व्रक्षणं विज्ञाते आकाशं विज्ञायेत् । ततश्च प्रतिज्ञाहानिः स्यात् ॥ न च प्रतिज्ञाहान्या वेदस्याप्रामाण्यं युक्तं कर्तुम् । तथाहि-प्रतिवेदान्तं तेते शब्दास्तेननेन दृष्टान्तेन तामेव प्रतिज्ञां स्थापयन्ति । “इदं सर्वं यदयमात्मा” [बृ० (२।४।६)-४।५।७] “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद” [मुण्ड० २।२।११] इत्येवमादयः । तस्माज्ज्वलनादिवदेवगगनमप्युत्पद्यते । यदुक्तम्-“अश्रुतेर्न विद्यदुत्पद्यते” इति ॥ तदयुक्तम् ॥ विषयदुत्पत्तिविषयश्रुत्यन्तरस्य दर्शितत्वात् “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः” [तै० उ० २।१।२] इति ॥ सत्यं दर्शितम् ॥ विरुद्धं तु “तत्तेजोऽमृजत” इत्यनेन श्रुत्यन्तरेण ॥ न ॥ एकवाक्य-

रत्नप्रभा ।

तिरेके एव न्यायः, तर्कन्यायः ॥ अर्थ भावः । जीरस्य तावदात्मत्वात्, व्रणान्यतिरेकः । अज्ञानत्वम्भवयोः कर्णितत्वेनाऽऽत्यतिरेकः । एतन्नाशानायोगात् । अज्ञानान्यजडद्रव्यस्य तु कार्यत्वेनेत्यतिरेकमिदं । तस्याऽऽकार्यत्वे प्रधानतस्तन्मूलकत्वाद्यतिरेकायोगात् । तथाहुर्यायिदं-“नित्यद्रव्याणि स्यन्त्याणि भिन्नाः पनाश्रितानि” इति । तस्मात् प्रतिज्ञामिदमे आकाशस्य कार्यत्वेनेत्यतिरेको वाच्य इति दृष्टान्तमृष्टिमात्राद्यप्यन्तनाह-तथाहोति-तेन दृष्टान्तेनेति ॥ यद्यपि द्रुष्टृवादिदृष्टान्तेनाऽऽपर्यये ऊर्जात्वात्वादिदृष्टान्तेने कथं । यद्यपि प्रतिज्ञासाधना-“इदं सर्वम्” इति शब्दाः, अपर्यये “ब्रह्मैवेदम्” इति शब्दाः-इति विभागः ॥ एतन्नाशोऽवतिरूपनादेकदेशमते दूयिं धुक्तप्रामाण्यमादिनोक्त स्मारयति-सत्यं दर्शितमिति ॥ मुन्यसिद्धा-त्वाह-नैकेति ॥ “तत्तेजोऽमृजत” इति सत्प्रामाण्यं सत्प्र-

भामती ।

तदने गिनान्तेकदेशमिदं दूयिं पूर्णश्री एतन्ने विशेषमाह-सत्यं दर्शितम् अत एव विरुद्धं तु तदिति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

श्रेति । प्रतीविकाराणागत्यतिरेक एव न्यायश्चेनेति यावत् । सन्दानेतेदारेति-तथाहोति । सत्त्वेत्यादिशब्दानां प्रतीविकाराणां अज्ञानं वा तत्र विरुद्धिः न्यायस्यऽऽह-तत्साधनायेति । सन्धानं प्रतिरूपस्येति कथमाशङ्क्य इत्यर्थेने पादनाऽऽह-तद्यदिति । प्रतीविकारानिमित्तोदमान प्रपाह-न चेति । किञ्च, प्रतीविकारभेदेना एतन्नाशो कथञ्चिद्विरुद्धिः शक्ये, तन्मु भूयस्को युक्तिगिरिभाषणान्तरे तन्नाशविशेषात्साधनाह-तथा चेति । तेनोच दृष्टान्तेन द्रुष्टृमिसावरीगाहृदादिति यावत् । तेनोच द्रुष्टुं स्यन्ति-इदमिति । श्रीनप्रतीविकारानामर्थमिदमुत्तरमदिति-तस्मादिति । एतद्यत्साधक प्रमाणमुत्तरं दृष्टान्तेनानुमानं परीक्यतुतदिति-यदुक्तमिति । तेनोच द्रुष्टुं स्यन्तेनेन पादना-रिति-तद्युक्तमिति । एतदिति दूयिं पूर्णश्री एतन्ने श्रुतानां विषये विशेषमुक्त स्मारयति-सत्यमिति । विरुद्धेनाप्रामाण्यमाहृदादितिरेकत्वात्साधना प्रामाण्येनेतीत्युक्तं युक्तिगिरि-नेत्यादिना । श्रुती

त्वात्सर्वश्रुतीनाम् । भवत्वेकवाक्यत्वमविरुद्धानाम् । इह तु विरोध उक्तः—सकृच्छ्रुतस्य स्रष्टुः स्रष्टव्यद्वयसम्बन्धासम्भवाद्, द्वयोश्च प्रथमजत्वाऽसम्भवाद्धिकल्पऽसम्भवाच्चेति ॥ नैष दोषः ॥ तेजः सर्गस्य तैत्तिरीयके तृतीयत्वश्रवणात्—“तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद्वायुः वायोरग्निः” [तै० उ० २।१।२] इति । अशक्या हीयं श्रुतिरन्यथा परिणेतुम् । शक्या परिणेतुं छान्दोग्यश्रुतिः तदाकाशं वायुं च स्रष्टुवा “तत्तेजोऽसृजत्” [छां० ६।२।३] इति । न हीयं श्रुतिः तेजोजनिप्रधाना सती श्रुत्यन्तरप्रसिद्धामाकाशस्योत्पत्तिं

रत्नप्रभा ।

रक्षाशतेजोभ्या युगपत् सन्नये निश्चिरक्रममात्रत्वं क्रमेणाकाशं स्रष्टु तजोऽसृजतेति सन्नये तेजः—प्रायम्भद्रप्रसङ्गादस्तुनि विरुद्ध्यासम्भवेन तयोः शाखाभेदेन प्रायम्यव्यवस्थया अयोगान्नैकनाक्यतेति प्राप्ते सुर्य एव दूषयति—नैष दोष इति ॥ अप्रामाण्यकल्पनाद्वरम् । अपौरुषेयश्रुतीनामेकवाक्यत्वेन प्रामाण्यरूपेण । तत्रैकवाक्यत्वं वदन्स्रष्टुया दुर्वैदश्रुतेः कस्यम् । वदयती च तित्तिरीश्रुतिः । प्रकृतिपञ्चम्या पौर्वापर्याल्यक्रमस्य श्रुतत्वात् । छान्दोग्यश्रुतिषु दुर्वैदः । तेजःप्रायम्यश्रुतमानात् । तेजःसर्गमात्रं तु श्रुतं तृतीयत्वेन परिणेषमित्येकवाक्यतेत्यर्थः ॥ यदुक्तम्—एकदेशिना छान्दोग्यश्रुत्याकाशोत्पत्तिर्वाच्येन इति । तन्निरस्तम्, किञ्च सा श्रुतिः किं तेजोजन्मपरा, तत्तेजोजन्म, विष्वन्नुत्पत्तिश्चेत्युभयपरा । आद्ये न तद्वाणमित्याह—न हीति ॥ अविरोधादित्यर्थः । न द्वितीयः, ध्रुवस्तद्विरोधेनो-

भामती ।

मिद्धान्तसारमाह—नैष दोषः । तेजःसर्गस्य तैत्तिरीयक इति । श्रुत्योग्ययोपपत्तमानान्ययानुपपद्यमानयोरेक्ययानुपपद्यमाना वदन्ती तैत्तिरीयकश्रुतिः । छान्दोग्यश्रुतिश्चान्ययोपपद्यमाना दुर्वैदः । नन्वसहाय तेजः, प्रथममगम्यमान समहायत्वेन निरुच्यत इत्युक्तमपि आह—न हीयं श्रुतिरतेजोजनिप्रधानेति । सर्गससर्गः श्रौतौ भेदस्त्वर्थः । स च श्रुत्यन्तरेण विगोविना वाच्यते, जन्म्यवत्वात् । न च तेजःप्रभुत्वंसर्गससर्गवदन्हायत्वमन्यस्य श्रौतं, किंतु व्यतिरेकश्च्यम् । न च श्रुतेन तदपवादवाने श्रुतस्य तेजःसर्गस्यानुपपत्तिः, नदिदमुक्तम्—‘तेजोजनिप्रधाना’ इति । स्यादेतत् । येषु कश्चिदप्यनेकार्थं न मन-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामैकवाक्यत्वंन्यायविगोवापेक्षत्वात्प्रकृते च श्रुतिद्वयविगोवस्योक्तवान्नैकवाक्यतेति शङ्कते—भवत्विति । उक्तं विगोवमेव स्तोत्रयति—सकृदिति । ‘तत्तेजोऽसृजत्’ इति स्रष्टु तच्छब्दार्थः सहदेव ध्रुवस्तस्य स्रष्टव्यद्वयेनाऽऽकाशेन तेजसा च सन्नयः ‘तदाकाशमसृजत्’, ‘तत्तेजोऽसृजत्’ इति नोपपद्यते ताक्यमेकवाक्यतेत्यर्थः । स सूप पत्रत्वौदन पचतीतिर्यदेकस्यापि स्रष्टु स्रष्टव्यद्वयसन्नयसिद्धिरित्यागव्य दृष्टान्ते क्रमसन्नयऽपि दार्ष्टान्तिकं प्रायम्यवदष्टमयोः सृष्टिक्रमस्य चष्टव्यायुगपदनुत्पत्तेर्न विरोधमभाविस्त्वाह—द्वयोश्चेति । शाखाभेदेन प्रथमजत्वं निरुच्यतामित्याशक्यं वस्तुनि तदयोगान्नैकमित्याह—विकल्पेति । तेजःसृष्टिप्रायम्ये नियसृष्टिस्तप्रायम्य चेत्युभय वाच्यनाकाशमृष्टिप्रायम्ये तु प्रायम्यमेव तेजःसृष्ट्यात्वं न तसृष्टिर्वायोरग्निरेति तस्याः स्थानान्तररप्रतिष्ठाम्नात्तत्र श्रुतवाग्मिवाचकत्वाद्भुववाचप्रसक्तस्रष्टव्यात्कानमनं युक्तमित्याह—नैष इति । किञ्च, श्रुत्योग्ययोपपद्यमानानुपपद्यमानयोरेक्ययानुपपद्यमाना श्रुतिर्नदीयसीति तैत्तिरीयश्रुतिरेवानुसर्तयेत्याह—अशक्येति । छान्दोग्यश्रुतेरन्योपपद्यमानत्वेन दुर्वैदमगाह—अशक्येति । अन्वयापारिणयनमेवाभिनयति—तदाकाशमिति । किञ्च, ‘तत्तेजोऽसृजत्’ इति श्रुतिः साक्षादेनाऽऽकाशमोत्पत्तिं चारयेदर्थइति विरुद्ध्याऽऽस्य दूषयति—न हीति । न द्वितीय आधिक्यश्रुतेर्द्वैतवादिस्त्वाह—श्रुत्यन्तरेति । तेजःश्रुतिर्तेजोजन्म विष्वन्नुत्पत्तिश्चेत्युभय साक्षादेव दोषयति

वारयितुं शक्नोति । एकस्य वाक्यस्य व्यापारद्वयासम्भवात् । यथा त्वेकोऽपि क्रमेणाऽनेकं यदृष्टव्यं सृजेदित्येकवाक्यत्वकल्पनायां सम्भवन्त्यां न विरुद्धार्थत्वेन श्रुतिर्हतिव्या ॥ न चाऽस्माभिः सङ्कच्छ्रुतस्य यदृष्टः यदृष्टव्यद्वयसम्बन्धोऽभिप्रेयते । श्रुत्यन्तरवशेन यदृष्टव्यान्तरोपसं-प्रहात । यथा च- 'सर्वं यत्खिदं ब्रह्म तज्जलात्' [छां० ३ । १४ । १] इत्यत्र साक्षादेव सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न प्रदेशान्तरविहितं तेजःप्रमुखमूत्पत्तिक्रमं वारयति, एवं तेजसोऽपि ब्रह्मजत्वं श्रूयमाणं न श्रुत्यन्तरविहितं नभःप्रमुखमूत्पत्तिक्रमं वारयितुमर्हति ॥ ननु समविधानार्थमेतद्वाक्यं "तज्जलानिति शान्त उपासीत" [छां० ३ । १४ । १] इति श्रुतेर्नतत सृष्टिवाक्यम् । न तस्मादेतत्प्रदेशान्तरप्रसिद्धं क्रममनुरोद्धमर्हति "तत्तेजोऽमृजत" इत्येतेत्सृष्टिवाक्यम् । तस्मा-

रत्नप्रभा ।

मयवचक रत्नप्रभायाद्व्यापारवशेन चोद्देशाद्-एकस्येति ॥ नन्वेकस्य सृष्टिनेकार्थमभ्यन्तरीयव्याप्य-नेकार्थता किं न स्यादित्यत्र आह-स्रष्टा त्विति ॥ एकस्य कर्तुरनेकार्थमभ्यन्तो दृष्टः । न त्वेकस्य वाक्यस्य नानार्थत्व दृष्टम् । नानार्थकप्रयोगे तु पयः आनयेत्याशावास्त्या वाक्यभेद एव । आनयनस्य जटलीगम्या पृथक्प्रकारादित्यर्थः । कठिनमाह-इत्येकेति ॥ एकस्य शब्दस्याऽऽभिनिमित्तानेकार्थता नास्ति चेदमृजतेति शब्दस्य छान्दोग्ये उपमहनाकाशादिमन्वन्वार्थमाह-न चेति ॥ छान्दोग्यम्यतेजोऽन्तः, आकाशादिजन्मपूर्वक, तेजोऽन्तःत्वात्, निमित्तमित्यतेजोऽन्तःप्रकारा-शादिजन्मोत्पत्तौ 'तदाकाशात्समृजत' इति वाक्यान्तरमभ्येवकल्पनात्प्राप्तित्वात् इत्यर्थः । श्रुत्यन्तरस्य क्रम-श्रुत्यन्तरे प्राप्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह-यथा चेति ॥ सृष्टौ तावदानीत्प्राप्तौ च दृष्टान्तश्रुतिर्नैवमप्य शब्दते-नन्वित्यादिना ॥ तेजःप्राप्यपरवरीकारे आकाशात्तर्जो धर्मी, तदर्थं प्राप्य चोत्पत्ति इव धुन वाधनीय-भामती ।

त्येकस्य व्यापारद्वयासम्भवात्, इतः भोः कथमेकस्य सृष्टिनेकार्थतायाः अनिश्चयतायाः साह-स्रष्टा त्वेकोऽपीति । इदमयोगार्थानावधारण शब्दमात्रार्थम् । न चानाहृतस्य शब्दस्य प्रमात्रमात्रानेकार्थत्वं व्यासगो दृष्टः । दृष्ट तु प्रमात्रमात्रानेकार्थतायाः कर्तुरनेकार्थतायाः पथं । न चाभिनयं पश्यन् वारदस्य व्यासगोऽपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह-न चास्माभिर्गति । मुगमस्य चोदयति-ननु समविधानार्थ-मानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चेत्सा तानिर्णयसावाऽऽह-एकस्येति । एकस्य सृष्टिनेकार्थतायाः अनेकार्थतायाः साह-स्रष्टा त्वेकोऽपीति । इदमयोगार्थानावधारण शब्दमात्रार्थम् । न चाऽऽवृत्तिरित्यस्य शब्दशब्दे कर्त्तव्यं व्यासगो दृष्टो दृष्ट तु प्रमात्रमात्रानेकार्थतायाः कर्तुरनेकार्थतायाः पथं । उक्तशब्देन श्रुते-रेकस्याः अनेकार्थतायाः प्राप्ताय युक्तनिर्णयश्चेति-इत्येकेति । एक वाक्यात्प्राप्तित्वात्प्राप्तित्वा-पारतन्त्र्यं चेत्तर्जो 'तत्तेजोऽमृजत' इत्यस्याऽऽवृत्तौ चोदयति 'नेकार्थतायाः नाभिनयं वाक्याने-कस्य व्यासगोऽपि तु भिन्नानां वाक्यानामित्याह-न चेति । श्रुत्यन्तरमित्येते क्रमः श्रुत्यन्तरे ममानो भवती देवदृष्टानेन सृष्टयति-यथा चेति । दृष्टान्तमित्य शब्दते-नन्विति । तत्र निमित्तमधुनि प्रमा-णयति-तज्जलानितिनामिति । व्यासार्थोऽपि-नतदिति । यथा शब्दः स शब्दार्थो न चाप्यं शब्द-सृष्टिरोदयो न प्रसिद्धं प्रम वाग्निमुज-तिवि-रित्याह-नस्मादिति । शब्दार्थित्येः भिन्नता-तत्तेज इति । तस्य सृष्टिरोदये श्रुत्यन्तरमित्येते ममानोऽपि-नस्मादिति । यथा व्यासगो-

द्वय यथाश्रुति क्रमो ग्रहीतव्य इति ॥ नेत्युच्यते ॥ न हि तेजःप्राथ-
म्यान्नुरोधेन श्रुत्यन्तरप्रसिद्धो वियत्पदार्थः परित्यक्तव्यो भवति । पदा-
र्थधर्मत्वात्क्रमस्य ॥ अपि च “तत्तेजोऽसृजत” इति नात्र क्रमस्य वाचकः
कश्चिच्छब्दोऽस्ति । अर्थात् क्रमो गम्यते । स च वायोरग्निरित्यनेन
श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन क्रमेण निवार्यते । विकल्पसमुच्चयौ तु वियत्तेजसोः
प्रथमजत्वविषयावसम्भवाऽनभ्युपगमाभ्यां निवारितौ । तस्मान्नास्ति
श्रुत्योर्विप्रतिषेधः ॥ अपि च छान्दोग्ये—“येनाश्रुतं श्रुतं भवति”
इत्येतां प्रतिज्ञां वाक्योपक्रमे श्रुतां समर्थयितुमसमान्नातमपि वियदु-
त्पत्ताद्बुपसंख्यातव्यं किमङ्ग पुनस्तैत्तिरीयके समाम्नातं नभो न संगृ-
ह्यते ॥ यच्चोक्तमाकाशस्य सर्वेषानन्यदेशकालत्वाद्ब्रह्मणा तत्कार्यश्च

रूपमा ।

मिति गौरवम् । आकाशप्राथम्ये त्वार्थिकतेजःसर्गप्राथम्यमात्राच्च इति छाद्यमिति मत्वाह—नेत्यु-
च्यत इति ॥ किञ्च प्रधानधर्मित्यागाद्गुणभूतस्य तेजःप्राथम्यस्य धर्मस्य त्याग इत्याह—न हीति ॥
किञ्च किं सृष्टिरश्रुतिसिद्धत्वात् तेजःप्राथम्यं गृह्यते—उत्त—प्रथमस्थाने तेजसः सर्गश्रुत्याऽर्थोत् प्राथम्य-
मानात् । नाद्यः इत्याह—अपि चेति ॥ द्वितीयम् अन्यं दूषयति—अर्थात्त्विति ॥ यदुक्तं वस्तुनि
विकल्पसम्भवाद्बुपयोः प्राथम्यं शाखाभेदेन व्यवस्थितं न भवति । नाप्युपगमयोर्द्विद्वन्द्वत्त्वं ससुच्चयो-
त्पत्त्या प्राथम्यम् । “वायोरग्निः” [तैत्ति० २ । १] इति क्रमवाधापातादिति । तदिष्टमेवेत्याह—
विकल्पेति ॥ न केवञ्च श्रुतिद्वयविरोधः सोऽर्हादस्तीत्याह—अपि चेति ॥ वियदुत्पत्तादित्यन्यथाः ॥
वियदनुत्पत्तिनादिनोक्तनन्यं प्रातज्ञाया अद्वितीयश्रुतेश्च मुख्यार्थतात्पर्यापगमाच्च गौरवार्थेतेन दूषयति—यच्चोक्त
मानती ।

मिति । यत्परः शब्दः स शब्दार्थः । न चैव सृष्टिरतोऽपि तु श्मपर इत्यर्थः । परिहरति—न हि
तेजःप्राथम्यान्नुरोधेनेति । गुणत्वादायत्वाच्च क्रमस्य श्रुतप्रधानपदार्थविरोधात्तस्यागोऽयुक्त इत्यर्थः ।
सिंहावलोक्तिन्यायेन त्रियदनुत्पत्तिवादिन प्रत्याह—अपि च छान्दोग्य इति । यत्पुनरन्यथा प्रति-
ज्ञोपपादनं कृतं, तद्दूषयति—यच्चोक्तमिति । दृष्टान्तानुरूपत्वादाशीर्तिकस्य, तस्य च प्रकृतविकाररूप-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

धैर्यम्येऽपि ‘तत्तेजोऽसृजत’ इत्यस्य न श्रुत्यन्तरसिद्धक्रमनिवारकत्वेत्याह—नेत्युच्यते इति । किञ्च, गुणभूत-
क्रमविरोधान्न प्रधानभूतपदार्थित्यागो युक्तो गुणप्रधानविरोधे प्रधानानुरोधस्थेव युक्तत्वादित्याह—न हीति ।
इतोऽपि तेजःप्राथम्यान्नुरोधेन वियदुत्पत्त्यागानुपपत्तिरित्याह—अपि चेति । छान्दोग्ये तत्प्राथम्यं शाब्द-
मार्थं वा ? नाऽऽह इत्याह—तत्तेज इति । न द्वितीयः, अर्थसिद्धक्रमस्य श्रौतक्रमविरोधे वाधरूपायोगादि-
त्याह—अर्थात्त्विति । वियत्पत्तयोः श्रुति विना प्रथमनस्तेजःश्रुतिप्रशाक्तस्य सृष्टौ प्राथम्यं मानि तत्र
श्रुत्यन्तरे तृतीयत्वश्रुत्या व्याहृतमित्यर्थः । शाखाभेदेन विकल्पो वा स्वाद्बुपप्राथम्यस्योपसंभवेन ससु-
च्चयो वेत्याशङ्क्याऽऽह—विकल्पेति । प्रथमजत्वे सिद्धवस्तुत्वादिकत्वात्संभवात्प्रसक्तः । “वायोरग्निः” इति
श्रुतिविरोधान्नोपगमयत्र प्रथमजत्वं, न च क्रमसृष्टादिश्रुत्यामुपगमयत्र प्राथम्यमुपसंभवे शक्यं, तेन
द्वाम्यां द्वापि निरस्तानि यर्थः । तैत्तिरीयश्रुत्यनुरोधेन छान्दोग्ये श्रुतिनवनात् तयोर्भेदोऽस्तीत्युपसंभवेति-
तस्मादिति । न केवञ्चमग्निगोऽपि तु छान्दोग्यश्रुतेरनुत्पत्तेः तैत्तिरीयश्रुतिरित्याह—अपि चेति ।
उत्पत्तौ त्रियदुपसंभारं विनाऽपि प्रतिपादितत्वात्प्रतिज्ञाया न छान्दोग्यश्रुत्यनुत्पत्तेः तैत्तिरीयश्रुतिरित्यागस्य
पूर्वोक्तमनुवदति—यच्चोक्ति । अतो न प्रतिज्ञेयत्वाऽऽन्ताराद्योत्पत्त्यमावेऽऽति शेषः । एकमेवाद्वितीयमिति

सह विदितमेव तद्भवति । अतो न प्रतिज्ञा हीयते ॥ न च "एकमेवाद्वितीयम्" [छां० ६ । १ । २] इति श्रुतिकोषो भवति । क्षीरोदकवद्द्वयनभसोरव्यतिरेकोपपत्तेरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ न ॥ क्षीरोदकन्यायेनोदकमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं नेतव्यम् । मृदादिदृष्टान्तप्रणयनाद्धि प्रकृतिविकारन्यायेनैवेदं सर्वविज्ञानं नेतव्यमिति गम्यते । क्षीरोदकन्यायेन च सर्वविज्ञानं कल्प्यमानं न सम्यग्विज्ञानं स्यात् । न हि क्षीरज्ञानगृहीतस्योदकस्य सम्यग्विज्ञानगृहीतत्वमस्ति । न च वेदस्य पुरुषाणामिव मायाऽलीकवधनादिभिरर्थावधारणमुपपद्यते । सावधारणा चैयम् "एकमेवाद्वितीयम्" [छां० ६ । २ । ३] इति श्रुतिः क्षीरोदकन्यायेन नीयमाना पीडयेत् ॥ न च स्वकार्यापेक्षयेदं वस्त्वैकदेशविषयं सर्वविज्ञानमे-

रत्नप्रभा ।

मित्यादिना । प्रकृतिविकारन्यायः तदनन्वयन्यायः, उदक क्षीरमथवि क्षीरज्ञानान्न गृह्यते भेदादिति भावः । मास्तु सम्प्रदान, श्रुतेर्भ्रान्तिनृत्त्वमममादित्याशास्याऽक्षीरोपेयवान्मैरमिवाह-न च वेदस्येति ॥ माया-भ्रान्तिः तथा अलीकं निष्पामात्रेण तेन वक्ष्यन्म् । अप्यर्थेनोत्तरम् । आदिपदा-विप्रति-पत्ताप्रमादकरणापाटनानि गृह्यन्ते । प्रतिज्ञामुपपत्तममिमायाऽद्वितीयश्रुतिमुपपत्तनमाह-सावधारणेति ॥ सर्वैरेतानिन्धपरैत्यर्थः । उभयगोणयेऽद्भुततदुपन्यासो मृदादिदृष्टान्तेस्तत्साधनं च स्यादिति दोषान्तरमाह-न चै-भामती ।

त्यादादर्शितरस्यापि तथा भावः । अपि च भ्रान्तिगूढं चैतद्भवन्म् 'एकमेवाद्वितीयम्' इति तेषु क्षीर-मुक्त्वात् । औपचारिकं वा सिंहे माणवक इतिवत् । तत्र न तावद्भ्रान्तिमित्याह-क्षीरोदकन्यायेनेति । भ्रान्तेर्भिन्नप्रमाभिप्रायस्य च पुनरुपपत्त्यादौपेये तदसम्भवं इत्यर्थः । नाथोपचारिकमित्याह-सावधारणा चैयमिति । काममुपचारादस्त्वैक्यम्, अत्रारणाऽद्वितीयपदे नोपपद्येते । न हि माणवके सिंहाद्यमुप-चर्ये न सिंहादयोऽस्ति मनागपि माणवक इति यदिति तौत्रिकाः । तस्माद्भ्रान्तमेकात्मकं जगतो विष-यितं श्रुत्या न औपचारिकम् । अन्यास्ते हि भूयस्त्वर्थस्य भवति न तन्न्यत्रमपि प्रागौपचारिकमि-त्यर्थः । न च स्वकार्यापेक्षयेति । निःशेषरचनः स्वरमनः सर्वसन्दो नामनि श्रुत्यारभितोपे एकदेश-भ्रान्तद्वितीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिममाधानमनुभवति-न चेति । अन्यथाभ्रान्तिगोपदानं तावदुपपत्ति-अत्रेति । श्रीरूपेण प्रथिमा नोरिन्द्रियमहद्दृग्गोनेषु गृह्यन्ते न दृष्यव्याप्योऽद्भुता महणमवशिष्यो । तथा प्रथमि सत्यं शनो तदभि-न्नदेशात्ता नभो भिन्नसमेत तदनेन दृष्टान्तेन नेदं प्रतिज्ञानं नेतुं युक्तं । दृष्टान्तासुरोऽभिन्नतादर्शितरस्य, दृष्टान्तस्य च प्रकृतिविकाररूपतादर्शितरस्येति तथाचस्य पुनचात्तमाशाशादेर्मन्त्रिकाएषो तत्र-प्र-तिभूताभ्रान्तगोऽनन्वयमित्यनेनैव न्यायेनैः नेदमित्यर्थः । इत्यथ न क्षीरोदकदृष्टान्तेनैवनेतव्यमिति वा-न क्षीरेति । तत्र हेतुमाह-न हीति । मा भूदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्प्रदानं तथाऽऽह-न चेति । मायया भ्रान्तिरूपया यद्विज्ञानं निष्पामात्रेण तेन पञ्चनक्तपथागोचरं तेन वा त्रिभिर्भिन्नादिभिर्वा नाथो-पचारणमसौपेक्षस्य वेदस्योपपत्तेः तत्र पुनरुपपत्त्यादेऽर्थमवशिष्यः । यत् क्षीरतीव्ररूपनभसोरव्य-तिरेकादद्वितीयश्रुतिरिति तथाऽऽह-गाऽवधारणेति । यदाश्रितोपपत्तौपचारिकं तर्हि पञ्चनक्तपथा न हि माणवके सिंहाद्योपचारेण सिंहादयो माणवको नेति प्रयोगोऽस्मीत्यर्थः । यत् स्वकार्यापेक्षया सर्ववि-ज्ञानरचनमिति तथाऽऽह-न चेति । तस्मन्नाहस्तीति सिंहाद्योपेक्षयित्वा दूरितं सिन्दुः । मृदादिद्वि-

काऽद्वितीयतावधारणं चेति न्याय्यम् । मृदादिष्वपि हि तत्सम्भवात्, न तद्रूपवद्बुद्बुपन्यसितव्यं भवति । “श्वेतकेतोयन्तु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवति” [छां० ६।१।२] इत्यादिना ॥ तस्मादशेषवस्तुविषयमेवेदं सर्वविज्ञानं सर्वस्य ब्रह्मकार्यतापेक्षयोपन्यस्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ ६ ॥ यत्पुनरेतदुक्तम्—असम्भवाद्गौणी गगनस्योत्पत्तिश्रुतिरिति ॥ तत्र ब्रह्मः—

यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥ ७ ॥

तुशब्दोऽसम्भवाशंकाव्यावृत्त्यर्थः । न खल्वाकाशोत्पत्तावसम्भवाशंकाकर्मव्या । यतो यावत्किञ्चिद्विकारजातं दृश्यते घटघटिकोदञ्चनादि वा, कटककेयूरकुण्डलादि वा, सूचीनाराचनिस्त्रिशादि वा,—तावानेव विभागो लोके लक्ष्यते, न त्वविकृतं किञ्चित्कुतश्चिद्विभक्तमुपलभ्यते । विभागश्चाऽऽकाशस्य पृथिव्यादिभ्योऽवगम्यते । तस्मात्सोऽपि विकारो भवितुमर्हति । एतेन द्विकालमनःपरमाण्वादीनां कार्यत्वं व्याख्यातम् ॥ नन्वात्माप्याकाशादिभ्यो विभक्त इति तस्यापि

रत्नप्रभा ।

त्यादिना ॥ ६ ॥ यावद्विकारमिति ॥ कार्यमेव वस्त्रेरुद्देश आकाशो नोत्पद्यते । सामग्रीद्वयवा दित्यत्राकाश, विकारः, विभक्तत्वाद्, घटादिनद्विति सत्प्रतिपक्षमाह—यत्पुनरित्यादिना ॥ यो विभक्त स विकार इत्यन्यमुक्त्वा यस्त्वविकारः स न विभक्त ययामेति व्यतिरेकवाप्तिमाह—न त्वविकृतमिति ॥ दिगादिषु व्यभिचारमाशङ्क्य पञ्चसमत्वान्मेवमिष्याह—एतेनेति ॥ विभक्तत्वेनेत्यर्थः । आत्मनि व्यभिचार शङ्कते—नन्विति ॥ परिममानसत्तानुविभागस्य हेतुनात् परमात्मता ।

त्रिप्रयो युज्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ आकाशस्योत्पत्तौ प्रमाणांतरविरोधमुक्तमनुमात्रं तस्य प्रमाणान्तरस्य प्रमाणान्तरविरोधेनाप्रमाणभूतस्य न गौणत्वापादनसामर्थ्यमत आह—यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् । सोऽयं प्रयोग—आकाशदिक्कालमनःपरमाण्वो विकारः, आमान्यत्वे सति विभक्तत्वात्, घट

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्वकार्यापेक्षया वस्त्रेरुद्देशत्रिप्रय सर्वविज्ञाननिष्पन्नं प्रति दोषान्तमाह—न तदिति । कथमपूर्ववदुपन्यासस्तत्राऽऽह—श्वेतकेतो इति । त्वत्पक्षे वा कथमिदं प्रतिज्ञानं तत्राऽऽह—तस्मादिति । स्वकार्यापेक्षया वस्त्रेरुद्देशत्रिप्रयत्वसामग्रादिनि यावत् ॥ ६ ॥ साधारणाद्वितीयश्रुतेरेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिपादनाच्च नमसोऽपि तत्रकार्यत्व पृथिव्यादिनदित्युक्तम् । इदानीमनुमानविरोधादाकाशोत्पत्तेरसमाद्यत्पत्तिश्रयणं गौणमित्युक्तमनुवदति—यत्पुनरिति । अनुमानस्य मानान्तरविरोधेनामानान्तरान्नाऽऽशान्तोत्पत्तिश्रुतेर्गौणत्वापादनसामर्थ्यमिति सूत्रमन्तारयति—अत्रेति । अक्षरोक्तमर्थं कथयति—तुशब्द इति । व्यावृत्तिप्रकारमिनयति—न रत्निति । तत्र विभक्तं नहेतुः कथमुमान हेतुः कुर्वन्वाप्तिमाह—यत् इति । यद्विभक्तं तत्कार्यं यथा च घटादीत्यन्यमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—न त्विति । यत्र कार्यं तत्र विभक्तं यथाऽऽमेवर्थः । व्याप्तस्य हेतोः परममनामाह—विभागश्चेति । विभक्तं कार्यमत्रियाव्यतिरिक्तत्वे सति विभक्तत्वात्सामान्यवत्त्वाद्गुणित्वाच्च घटनदित्यभिप्रायाऽऽह—तस्मादिति । दिगादिषु व्यभिचारमाशङ्क्य पञ्चसमत्वान्मेवमिष्याह—एतेनेति । आत्मा गगनादिभ्यो विभक्तो न वा २ धाद्ये विभक्तोऽपि विकारो नैति व्यभिचारः । द्वितीये तदमित्यात्तद्वदेव तस्यापि कार्यतेति मना चोदयति—नन्विति । न

कार्यत्वं घटादिवत् प्राप्नोति ॥ न ॥ "आत्मन आकाशः सम्भूतः" [तै० उ० २। १।२] इति श्रुतेर्यदि ह्यात्मापि विकारः स्यात्, तस्मात्परमन्यत्र श्रुतमित्याकाशादि सर्वं कार्यं निरात्मकमात्मनः कार्यत्वे स्यात् । तथा च अन्यवाद्ः प्रसज्येत । आत्मत्वाद्देवात्मनो निराकरणशंकानुपपत्तिः । न ह्यात्माऽऽगन्तुकः कस्यचित् । स्वयं भिद्वत्त्वात् । न ह्यात्माऽऽत्मनः प्रमाणमपेक्ष्य सिध्यति । तस्य हि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणान्यसिद्धप्रमेय-

रत्नप्रभा ।

मार्गानि विभागस्य कल्पितत्वेन भिन्नमनात्प्रायत व्यभिकार इत्याह-नेति ॥ अत्र चाऽऽज्ञानान्यद्वयस्य विशेषणम् । अतो नाऽज्ञानतत्सम्प्रदाशो व्यभिचारः । नन्वाना, कार्यं, निम्नताद्, पस्तुनाद्, घटपदित्यामासतुल्यनिदमनुमाननिचाक्षया नन, परमकारणत्वेन श्रुत्य कार्यत्वे श्रुत्यनाप्रमत्त इति वाचकसत्त्वात्प्रामास्यम् । नात्र किञ्चिद्वायस्मिन् । प्रद्युत आकाशस्याकार्यत्वे नित्यानेकद्वयकल्पना श्रौतप्रतिज्ञानान्वादयो वायसा सन्तीति नामामतुल्यत्वात्-आत्मन इति ॥ इष्टमद् इति वदन्त प्रवाद-आत्मत्वादिति ॥ आत्माऽमान न्नचित् ज्ञापने न वा ' आद्ये यो ज्ञाता स परिशिष्यन् इति न शक्यता । द्वितीयेऽपि न शक्यता । गानामाशदित्यर्थः । किञ्च यदि कार्यं सत्ताश्रुयोरन्यापेत्, तत्रिशाकार्यम् । आत्मा न्नतां निरपेक्षं तत्र वाययोग्य इवाह-न ह्यात्मत्वादिना ॥ कस्यचित्-कारणस्य आगन्तुकः कार्यं । न च सत्ताश्रुयोः-अनन्यापत्तत्वादिशयशरार्थः । तत्र श्रुतेरनन्यापत्तं च विट्गोति-न हीति ॥ तदुक्तं सुरेश्वरचार्यैः "प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिसंस्तयायस्य प्रसादाभिव्यन्ति तमिदं किमपेक्ष्यते ॥" इति । तथा श्रुतिराह "पुष्टं स्वयं ज्योतिः" [चू० ३।९] "तस्य मासा सर्वमिदं विभाति" [कठ० ५।१६] इति चानन्वानन-स्वतः सिद्धौ प्रमाणपेक्ष्यत्वात्तवाह-तस्ये-मानती ।

शामोदयनादिवदिदि । मयं कार्यं निगात्मकमिति । निरुदादान स्वादित्यर्थः । श्रुत्यगदध निरा-हृग-म्यपनेरं श्रु योऽन्यस्य 'कथमना सत्तायेन' इति । उपवादित च तत्रिशाकरणनभत्वादिति । आत्मादेवात्मनः प्रमाणान्नो निराकरणशंकानुपपत्तिः । एतदुक्तं मन्नि-मोसादान धे-कार्यं तत्र आदिमोसादानमुक्तं, नर्दमोसादानत्वेन श्रुतेरनादानान्तरकल्पनानुपपत्तेरिति । स्यादेतत् । अन्नामोसादा-नमन्त्र-तत्त्वं, तस्य त्वादानान्तरकल्पनात्तद-वृत्ति-वर्तमाना आह-न ह्यात्मागन्तुकः कस्य-आगन्तुकत्व-न्यपेक्ष्यः ।

सिद्धये उपादीयन्ते । न ह्याकाशादयः पदार्थाः प्रमाणनिरपेक्षाः स्वयं सिद्धाः
केनचिद्भ्युपगम्यन्ते । आत्मा तु प्रमाणादिव्यवहाराश्रयत्वात्प्रागेव प्रमाणा-
दिव्यवहारात्सिध्यति । न चेदृशस्य निराकरणं सम्भवति । आगन्तुकं हि
वस्तु निराक्रियते, न स्वरूपम् । य एव हि निराकर्ता, तदेव तस्य स्वरू-
पम् । न ह्यग्नेरौष्ण्यमग्निना निराक्रियते ॥ तथाऽहमेवेदानीं जानामि वर्त-
मानं वस्त्वहमेवाऽतीतमतीततरं चाऽज्ञासिपमहमेवाऽनागतमनागततरं
च ज्ञास्यामीत्यतीताऽनागतवर्तमानभावेनाऽन्यथा भवत्यपि ज्ञातव्ये न

रत्नप्रभा ।

ति ॥ ननु प्रमेयस्यापि स्वप्रकाशत्वं किं न स्यादित्यत आह—न हीति ॥ अनो न
प्रमाणवैयर्थ्यमिति भावः । आत्माऽपि मानार्थानसिद्धिकः किं न स्यादित्यत आह—आत्मा त्विति ।
अयमर्थः—निश्चिनसत्ताक हि ज्ञान प्रमेयसत्तानिश्चयकरम् । गेहे वटो दृष्टो न वेति ज्ञानमशयेन दृष्ट इति
व्यतिरेकनिश्चये चार्थस्वरूपानिश्चयात् । ज्ञानसत्तानिश्चयश्च न स्वतः । कार्यस्य स्वप्रकाशत्वायोगात् ।
नापि ज्ञानान्तरात् । अननस्यानात् । अनः साक्षिणैव ज्ञानसत्तानिश्चयो वाच्यः । तत्र साक्षिणश्चैव
ज्ञानाधीनसत्तानिश्चयः अन्योन्याश्रयः स्यात् । अतः सर्वसाधकत्वादात्मा स्वतःसिद्ध इति । स्वप्रकाश-
स्यापि बाधः किं न स्यादित्यत आह—न चेति ॥ जड हि परमप्रकाशात्प्रागन्तुक वाच्ययोगम् । न
प्रकाशात्मस्वरूपम् । तस्य सर्वत्रप्राप्तिस्वरूपस्य निराकर्तृत्वमप्यात् । स्वस्य च स्वनिराकर्तृत्वायो-
गात् । न हि सुनिपुणेनापि स्वामात्रे द्रष्टुं शक्यत इत्यर्थः । एव स्वतः स्फूर्तिनाशात्माऽवाच्य इत्युक्त्या
स्वतःसत्ताकत्वाच्च न वाच्य इत्याह—तथाहमेवेति ॥ ज्ञानज्ञेययोः सत्ताव्यभिचारेऽपि ज्ञातुः सदेकस्व-
भाती ।

चित् उपादानान्तरस्योपादेयः । कुतः । स्वयंसिद्धत्वात् । सत्ता वा प्रकाशो यास्य स्वयमिद्वी । तत्र
प्रकाशात्मिकायाः सिद्धेस्तावदानागन्तुकमहाह—न ह्यात्मात्मन इति । उपपादितमेतद्यथा सशयि-
र्यासपारोक्ष्यानास्वशक्तदापि नात्मा परार्थानप्रकाशः, तदधीनप्रकाशास्तु प्रमाणादयः । अन एव
श्रुतिः—‘तमेव मान्तमनुमाति सर्वं तस्य माता सर्वमिदं विमाति’ इति । न चेदृशस्य निराकरणं संभ-
वतीति । निराकरणमपि हि तदधीनामत्राभ तद्विरुद्धं नोदेतुमर्हतीत्यर्थः । सत्ताया अनगन्तुकम-
स्याह—तथाहमेवेदानीं जानामीति । प्रमाप्रमाणप्रमेयाया वर्तमानानीनानागनत्वेऽपि प्रमाणः सदा
वर्तमानत्वेनानुमादप्रच्युतस्वभासस्य नागन्तुक सत्त्वम् । त्रैकाख्याच्छेदेन ह्यागन्तुकं व्याप्त, तत्रानु-
सदावर्तमानाद्विद्यार्तमानमागन्तुकत्वं स्वव्याध्यमात्राय निरर्तन इति । अन्यथा भवत्यपि ज्ञातव्य इति ।
आनन्दगिरीर—व्यापिनर्णयः ।

स्वमित्याशक्त्याऽऽह—न हीति । जडत्वादनभ्युपगमाच्च न स्वतःसिद्धता तेषामित्यर्थः । आत्मनोऽपि
स्वप्रकाशत्वं चादिनो नोपगच्छन्तीत्याशक्त्याऽऽह—आत्मा त्विति । प्रमाणादिसाक्षिव्याज तदधीनाऽऽन-
मिद्धित्यर्थः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वेऽपि कथमनिगकरणमित्याशक्त्याऽऽह—न चेति । निराकरण-
मपि तदधीनामत्राभ तद्विरुद्धं नोदेतीत्यर्थः । अहमस्मि त्रयेति तत्त्वज्ञानात्त्राह कर्ता मोक्ष चेत्याम-
नोऽपि निराकरणं दृष्टमित्याशक्त्याऽऽह—आगन्तुकं हीति । जीवमनागन्तुकमपि निराक्रियमाणमिदं
मित्याशक्त्याऽऽह—नेति । किं तर्हि स्वस्व तत्राह—य एवेति । तदपि निराक्रियतामित्याशक्त्यं निरा-
कर्तृत्वमनागन्तुत्वमित्याह—न हीति । आत्मन सत्ताश्रयैरित्यानपेक्षामनागन्तुकं कारणमुन्ना
स्फूर्तीत्यानपेक्षत्वमुपपाद्य सत्ताव्यभिचारेण तदुपपादयति—तथेति । सदाऽहमित्यपरोक्षेकत्वात्प्रमाणात्प्रागन्तुकत्वं

ज्ञानुरन्यथाभावोऽस्ति । सर्वदा वर्तमानस्वभावत्वात् ॥ तथा भस्मीभ-
वत्यपि देहे नात्मन उच्छेदः, वर्तमानस्वभावादन्यथास्वभावत्वं वा,
न सम्भावयितुं शक्यम् ॥ एवमप्रत्याख्येयस्वभावत्वादेवाकार्यत्वमा-
त्मनः, कार्यत्वं चाकाशस्य ॥ यत्कृतं समानजातीयमनेकं कारणद्रव्यं
व्योम्नो नास्तीति ॥ तत्प्रत्युच्यते ॥ न तावत्समानजातीयमेवारभते
न भिन्नजातीयमिति नियमोऽस्ति । न हि तत्तृतां तत्संयोगानां च
समानजातीयत्वमस्ति । द्रव्यगुणत्वाभ्युपगमात् । न च निमित्तकार-
णानामपि तुरीयेमादीनां समानजातीयत्वनियमोऽस्ति ॥ स्यादेतत्-
समवायिकारणविषय एव समानजातीयत्वाभ्युपगमो न कारणान्तर-

रत्नप्रभा ।

रत्न सत्ताव्यभिचार इत्यर्थः । मास्तु जीवो ज्ञानुरन्यथाभावः । मृतस्य तु स्यादित्यत आह-तथेति ॥
उच्छेदो विनाशोऽन्यथास्वभावरूपमिथ्यात्वं वा सम्भावयितुमपि न शक्यम् । भस्मीभूतमुषसिद्धमस्म-
मास्य वायुकाशादित्यर्थः ॥ एवमात्मनः शून्यनिरासेन शून्यताप्रसङ्गस्यानिष्टत्वमुक्तम् । ततश्चा-
त्मनः कार्यज्ञानुमानमाभात् इ पाह-एवमिति ॥ आकार्यात्मिनः सिद्धौ तस्याविद्यानहितस्योपादानस्या-
दृष्टादिनिमित्तस्य च सत्तादाकाशात्तु।चित्तेतोः सामग्रीशून्यस्य स्वरूपासिद्धेरुक्तमप्रतिपक्षभाषाया-
काशस्य कार्यत्वं निरवयवित्याह-कार्यत्वं चेति ॥ आत्मनिश्चयोपिजातीयत्वात्काशास्यमरुतमिदमुक्त-
मन्य निरस्यति-यच्चित्त्यादिना ॥ किं कारणमात्रस्य साजात्यनियमः-उक्तसमायिनः । तत्र
आयं निरस्य द्वितीयं शङ्कते-स्यादेतदिति ॥ किं समवायिनाउच्छेदकार्भेण साजात्यम्-उक्त सत्ता-
भामती ।

प्रकृतिप्रत्ययान्यां ज्ञानशेषवोरन्यथाभावो दर्शितः । ननु जीवतः प्रमातुर्मा भूदव्ययामात्रो मृतस्य तु मरि-
थ्यतीत्यत आह-तथा भस्मीभवत्यपीति । यत्तु सत्त्वमात्रमनुमरसिद्ध तस्यानिर्वचनीयत्वमन्यतो
वायुकाद्वर्तमानस्य । वायुश्च य पञ्चदीनां स्वभावाद्विचयन प्रमाशोर्नवीतम् । यस्य तु न
तदव्ययान्नो न तस्य तत्करण युक्तम्, आश्रितानुमरसिद्धस्य सत्त्वमात्रस्यानिर्वचनीयत्वक-
रणाप्रमाणाभावात् । तद्विदमुक्तम्-न सम्भावयितुं शक्यमिति । तदनेन प्रकृतेन प्रत्युमा-
नेनाकाशात्तु परप्रनुमान दूषविगनेकाशिरुचेनापि दूषयति-यत्कृतं समानजातीयमिति ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सत्ताव्यभिचारो येनान्यतः सत्तामात्रश्लेदित्यर्थः । जीवो मातुरन्यथानायाभावोऽपि मृतस्य स्यादिति वा-
काशाऽऽह-तथेत्यादिना । यत्समानमनुमरसिद्ध तस्यान्यथात्वं वायुकादवयवतस्य वायुं च पञ्च-
दीनां स्वभावाद्विचयन माशोर्नवीत यस्य तु न तदव्यय तस्याऽऽत्मनोऽनुमरसिद्धस्य मान्यत्वात्तन्मिति मात्र ।
आनन्दस्य मित्तेनानागत्यरूपे कल्पिताह-एवमिति । विनाशोऽनेनविचारेऽपि वायुवर्त-
माशरप्रशोचरनेवाकाशाऽऽह-कार्यत्वं चेति । आकार्यत्वाऽऽत्मनः स्वरूपोपाधारत्वात्तन्मितिदृष्टत्वात्
मुक्तमित्यस्य । आकाशस्य तत्प्रातिभेदपरमनुमरसिद्धमित्येति कार्यत्वमन्यत्वा मुक्तमित्यात्मानुरसि-
द्धेति तुोऽनुरोचरनेत्यर्थः । आकाशात्तु परप्रनुमानां प्रत्युमानाशोऽनुमरस्य समवायिकारणत्वस्य
भिरान्तो दूषयितुंशुमारणे-यच्चिति । तत्र समानजातीयताऽऽत्मनस्त्वन्नयोग्यताऽऽनेनान्नयोग्यत्व-
उच्छेदो वेति विनाशोऽन्यथाऽपि द्वितीयं दूषयति-तत्रतीति । निश्चो हि कारणान्यनिष्टो वा निनि-
त्तकारणनिष्टो वा समवायिकारणनिष्टो वेति विनाशोऽपि प्रत्याह-न हीति । न द्वितीय इत्याह-न
चेति । तृतीयमाह-स्यादेतदिति । समवायिकारणकारणत्वात् वा वा परत्वात् वा समानजाती-

विषय इति ॥ तदप्यनेकान्तिकम् ॥ सूत्रगोवालेहानेकजातीधैरेकारज्जुः
सूत्र्यमाना दृश्यते ॥ तथा सूत्ररूपादिभिश्च विचित्रान्कम्बलाश्वित-
न्वते । सत्त्वद्रव्यत्वाद्यपेक्षया वा समानजातीयत्वे कल्प्यमाने निय-
मानर्थक्यम् । सर्वस्य सर्वेषु समानजातीयकत्वात् । नाध्यनेकमेवार-
भते नैकमिति नियमाऽस्ति । अणुमनसोराद्यकर्मारम्भाभ्युपगमात् ।
एकैको हि परमाणुः मनश्चाऽऽद्यं स्वकर्मारभते, न द्रव्यान्तरैः संहत्ये-
त्यभ्युपगम्यते । द्रव्यारम्भ एवानेकारम्भकत्वनियम इति ॥ चेत् ॥ न ॥
परिणामाभ्युपगमात् । भवेदेष नियमो यदि संयोगसत्त्विं द्रव्यं द्रव्या-
न्तरस्यारम्भक्रमभ्युपगम्येत । तदेव तु द्रव्यं विशेषवदवस्थान्तरमा-
पद्यमानं कार्यं नामाभ्युपगम्यते ॥ तच्च क्वचिदेकं परिणमते मृद्वाजा-
शंकरादिभावेन, क्वचिदेकं परिणमते क्षीरादिद्रव्यादिभावेन । नेश्वर-
शासनमस्त्यनेकमेव कारणं कार्यं जनयतीति ॥ अतः श्रुतिप्रामा-
ण्यादेकस्माद्ब्रह्मण आकाशादिमहाभूतोत्पत्तिक्रमेण जगज्जातमिति

रत्नप्रभा ।

दिना ? नाद्यः—इत्याह—तदपीति ॥ न च रज्ज्वादि न द्रव्यान्तरमिति वाच्यम् । पटादेरपि तथात्वापा-
ताद्—द्वितीयः—अस्मदिष्टः । आत्माऽविद्ययोर्वस्तुत्वेन साज्जाल्यादित्याह—सत्त्वेति ॥ उपादानस्य साजा-
त्यनियम निरस्य सयुक्तानेकत्वनियममद्वितीयस्याऽऽसङ्गस्याप्यात्मन उपादानत्वसिद्धये निरस्यति—नापी-
त्यादिना ॥ निवारणमकामनस्यायं नियमः—उत्त—द्रव्यारम्भकस्य ? नाद्य इत्याह—अप्यिति ॥ द्रव्य-
कस्य ज्ञानस्य चासमनाधिकारणसंयोगजनकमायं कर्म । यद्यप्यदृष्टनात्मस्युक्ते अणुमनसो आद्यकर्मा-
रम्भके, तथापि कर्मसमनाधिकारणकारणत्वेनैव नियममङ्ग इत्याह—एकैको हीति ॥ द्रव्यान्तरैः—
समनाधिकारित्यर्थः । द्वितीयम्—उत्थाप्यारम्भवादानङ्गीकारेण दूषयति—द्रव्येत्यादिना ॥ न त्वभ्युपग-
मानती ।

नाप्यनेकमेवोपादानमुपादेयमारभते । यत्र हि क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र
आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यत्रमिति त्रिक्रम्याऽऽद्यं निरस्यति—तदपीति । अनेकान्तिकान्तरमाह—त्येति । न च रज्ज्वादेः मृत्वाद्यादि-
समुदायगात्रत्वं पटादेरपि तथात्वापत्तावनपरिसमुदायमात्रापाकरणप्रसंगादिति भावः । द्वितीये समान-
जातीयविशेषपदैयधर्मद्रव्यस्यासत्तन्धानारम्भकत्वेन सर्वस्यापि समानजातीयत्वमववादिन्याह—सत्त्वेति ।
समानजातीयमेवाऽऽरम्भकमिति नियम निराकृत्यानेप्रेषामारम्भकत्वनियम निराकरोति—नापीति । तन्नि-
यमो हि कार्यमात्रारम्भे वा द्रव्यारम्भे वा ? नाऽऽद्य इत्याह—अणुमनसोरिति । ययोः संयोगस्तौ सहस्य
कर्माऽऽरभते चेत्तस्योभयसमवेतत्वादेकद्रव्यत्वव्याहतिरित्यादाक्य सति कर्मणि संयोगः सति च तस्मिन्क-
मेति परस्परश्रकवालेवमित्याह—एकैको हीति । द्रव्युत्पत्त्याऽऽरम्भयोगासमनाधिकारणत्वान्नमनःसंयोग-
जनक च कर्माऽऽद्य कर्म द्वितीयमत्रमन्ते—द्रव्येति । आरम्भवादानभ्युपगमेन दूषयति—न परिणा-
मेति । तदेव प्रवचयति—भवेदिति । न त्वेवमभ्युपगम्यते तस्मात्तैव नियम इति शेषः । तदनभ्यु-
पगमे कस्य कार्योत्पत्तिरित्याजानयाऽऽह—तदपीति । परिणामदक्षेऽपि तुल्यमननेप्रेषा कारणत्वमित्याश-
क्याऽऽह—तच्चेति । यत्र क्षीरं दधिभावेन परिणमते तत्र नात्रयवानामनेकेषामुपादानत्वमभिमन्म्यै
क्षीरस्य द्रव्यात्मना परिणामोपपत्त्यावया परमाणुसदृशं क्षीरं न द्रव्युक्तं व्युक्तं वा द्रव्यान्तरसंयोगेऽपि
दधि जनयति तथा परिणामपक्षेऽप्येति त्रिक्रम्याह—कोचिदिति । पक्षद्वयेऽपि कारणत्वमनेकेषामित्यभिन्नत्वमेव
कारणगतात्पत्त्याह—नेश्वरेति । एतन्मादनैकमात्रं कार्योत्पत्तिर्दशानाजिनेषामितिद्विग्याहाक्याऽऽह—अत इति ।

निश्चीयते । तथा चोक्तं “उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्धि”
 [व्या० सू० २ । १ । २४] इति यच्चोक्तमाकाशस्योत्पत्तो न पूर्वोत्तर-
 कालयोर्विशेषः सम्भावयितुं शक्यत इति ॥ तदयुक्तम् ॥ येनैव हि
 विशेषेण पृथिव्यादिभ्यो व्यतिरिच्यमानं नभःस्वरूपवदिदानीमध्यव-
 सीयते स एव विशेषः प्रागुत्पत्तेर्नासीदिति गम्यते । यथा च-त्रत्न न
 स्थूलादिभिः पृथिव्यादिस्वभावाः स्वभाववद् “अम्यूलमनणु” [बृ० ३ ।
 ८ । ८] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ एवमाकाशस्वभावेनापि न स्वभाववद्-
 नाकाशमिति श्रुतेरवगम्यते ॥ तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनाकाशमिति स्थितम् ॥
 यदप्युक्तं पृथिव्यादिवैधर्म्यादाकाशस्याऽऽजत्वमिति ॥ तदप्यस्त ॥
 श्रुतिविरोधे सत्पुत्परयसम्भवानुमानस्याऽऽभासत्वोपपत्तेः । उत्पत्त्य-
 नुमानस्य च दर्शितत्वात् । अनित्यम्, आकाशम्, अनित्यगुणाश्र-
 यत्वाद्, यदादिवदित्यादिप्रयोगसम्भवाच्च । आत्मन्यनेकान्तिकमिति

रत्नप्रभा ।

यते, तस्मात्त्रैव विषय इति शेषः । यत्तु क्षीरपरमाणु रमान्तरोत्पत्तौ तैरेव रूपारम्भ इति । तन्न,
 क्षीरनाशे मानाभावात् । रत्नरत्नोऽप्येकद्वयारम्भपरमम्भावात् । द्रव्यगुणसङ्घेदस्य पौरोधेयस्य धुर्यधेनि-
 र्णयाहेतुत्वादिति भावः । लोके कर्तुः सहायदर्शनाद् असहायाद्भयः कथं सति इति तत्राह-तथा
 चोक्तमिति ॥ प्रागमात्रद्रव्यहेतुत्पत्तिश्च इत्याह-यच्चोक्तमित्यादिना ॥ शब्दाश्रयण विदेशः शब्दा-
 दिमानाकाशः प्रत्ये नास्ति । “नासीदजो नो व्योम” इति श्रुतेः । नन्वाकाशाभावं काटिन्य स्यादिति
 चेत् । सुशिक्षितोऽयं नपायिकतनयः । न वाकाशाभावस्तद्वर्मा वा काटिन्यम् । किन्तु मूर्तेद्रव्य-
 विशेषः, तन्मयोगविशेषो वा काटिन्यम् । तत्र प्रत्ये नास्तीति भावः । “आकाशाशरीरं द्रव्य” [सू०
 ३० । १ । ६ । २] इति श्रुतेरप्यौगन्धत्वभावस्याऽऽकाशस्य सति तत्रापि कथमभावः, तत्राह-
 यथा चेति ॥ भिन्नाकाशात्मन इति श्रुत्यर्थः । भिन्नाकाशस्यैव अनिरूपयत्प्रत्येवदिदानीं विभक्त-
 तादितिद्वन्द्वविभागमात्रमाह-यदुपपत्त्यादिना ॥ धर्मविज्ञाताभावे गुणनाशो न स्यादिति तर्कविग-

भामती ।

नारथवानामनेकेषामुपादानात्मन्पुनस्तव्य किन्तुपत्तेर क्षीरमेवमुपादेयदर्शितान परित्गमने ।
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।
 परम्पानि परिगमिनः मन्त्रार्थेषादर्शनात्तद्विरहितो ब्रह्मणो जगन्नाण्यनुक्तमिपारतवाऽऽ-
 नया चेति । कारणान्तरादाकाशात्मनदनुपपत्तिरित्येवैवितिरस्त्वम् । इदानीमभूताभावि यामायात्र
 तदुपपत्तिरित्युक्तमनुवदति-यच्चोक्तमिति । हेतुविदया परिहरति-तदयुक्तमिति । शब्दाश्रयण विदेशः ।
 आकाशस्य पूर्वभावात्पूर्वविशेषेण धार्यान्तरात्तदभावेऽपि न प्रागव्यवसाय काटिन्यत्रमतिरिचि माय-‘आका-
 शान्तं द्रव्य’ इति श्रुतेस्तत्ताभावे कथं ब्रह्मणोऽनन्वयानिवानत्तत्ताऽऽकाशस्यऽर्ग्यत्वमर्थेऽपि न्युपपत्त्या
 श्रुत्युपपत्तिरिति गच्छ-यथा चेति । अत्राकाशात्मनोऽऽकाशस्यैवितिरस्त्वमिति तत्कारणस्य एव-
 विदेशेण सुव्यवस्थानामितारम्भितिरस्त्वो हेतुविदियुपपत्तिरिति-तस्मादिति । उक्तानुमानान्तरात्त-
 न्युपपत्त्यात्तदभावेऽऽकाशस्यैवितिरस्त्वमिति तदनुमानस्यैव वास्तव्याऽऽ-उत्प-
 त्तीति । इत्यथाऽऽकाशस्य न तिरस्त्वमिति-याह-अनित्यमिति । यन्मुक्तम् गुणाश्रयणमेव हेतुः ।
 आकाशो जायते यदाभूत्तदादिकादिगणैरितिप्रमादगुणाश्रयणात् प्रथिव्यादिप्रतिपत्त्यनुमानमादिशब्दार्थः ।
 आश्रयण हेतोरुत्पत्तारोकात्तस्मात्त चोद्वनि-आत्मनिति । भिन्नाश्रुतिमाश्रयण परिहरति-

चेत् ॥ न ॥ तस्योपनिषदं प्रत्यनित्यगुणाश्रयत्वासिद्धेः । विभुत्वादीनां चाकाशस्योत्पत्तिवादिनां प्रत्यसिद्धत्वात् ॥ यच्चोक्तमेतच्छब्दाच्चेति, तत्रामृतत्वश्रुतिस्तावद् “वियत्यमृता दिवोकसः” इतिवद्ब्रह्मव्या । उत्पत्तिप्रलययोरुपपादितत्वात् । “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” इत्यपि प्रसिद्धमहत्त्वेनाकाशेनोपमानं क्रियते निरतिशयमहत्त्वाय, नाकाशसमत्वाय । यथेपुरिव सविता धावतीतीति क्षिप्रगतिव्यायोच्यते नेषुतुल्यगतिव्याय, तद्वत् ॥ एतेनाऽनन्तत्वोपमानश्रुतिर्व्याख्याता । “ज्याया नाकाशाद्” इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ब्रह्मणः आकाशस्योपपरिमाणत्वसिद्धिः । “न तस्य प्रतिमाऽस्ति” [श्वेता० ४ । १९] इति च ब्रह्मणोऽनुपमानत्वं दर्शयति । “अतोऽन्यदार्त्तम्” [बृ० ३ । ४ । २] इति

रत्नप्रभा ।

नित्यपदम् । गुणाश्रयत्वमेव हेतु । तच्च स्वसमानसत्ताकगुणवत्त्वम् । अतो निर्गुणात्मनि न व्यभिचार । भूतत्वम्-आदिशब्दार्थः ॥ स्वरूपासिद्धिमप्याह-विभुत्वादीनां चेति ॥ सर्वमूर्तद्रव्यसंयोग पापमाणविशेषो वा विभुत्वं निर्गुणात्मनि दृग्भावे नास्ति । संयोगस्य साधयः अनियतस्याजत्वमाव्यतिरुद्धता च । स्वरूपोपचयस्वरूपं तु विभुत्वमात्माकाशयोर्न सम्भवति । “ज्यायानाकाशाद्” इति श्रुते । कचिदाकाशसाम्यं तु ब्रह्मणो यत्किञ्चित्सर्वसम्बन्धेन व्यपदिश्यते । अस्तत्त्वेन वा पर्याकरणादस्पर्शव्यवसायसिद्धम् । कार्यद्रव्यत्वान्तरयत्त्वमप्यसिद्धम् । द्रव्यत्वजातिधाम्यसिद्धेर्न । नित्य इत्यशेषं साम्यं न निरक्षितम् । ननु स यथाऽनतोऽयमाकाशः, एवमनन्त आत्मेति श्रुतिर्नित्यत्वेनैव साम्यं सूते, नेत्याह-एतेनेति ॥ आकाशस्य कार्यत्वेनानित्यत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्त्रापेक्षिकाऽऽनन्त्यद्वारा मुर्याऽऽनन्त्यं जीययतीति भावः । न्यूनत्वाच्चाकाशस्य न मुर्योपमानत्वमित्याह-ज्यायानिति ॥ मुर्योपमानाऽमत्त्वे धृति “न तस्य” इति । तस्मादाकाशस्योपमानत्वमात्रेण नित्यत्वं नास्तीति भावः । अनित्यत्वेनासत्त्वे धृतिमाह-अतोऽन्यदिति ॥ यत्तु एकस्यैव सम्भूतत्वमासती ।

यथा निरवयवपरमाणुमादिना क्षीरपरमाणुर्दधिपरमाणुभावनेति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥ (१) ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न तस्येति । न चाऽऽकाशमनित्यविशेषगुणाधिकरणप्रामुख्यमेवत्यादिति तसिद्धिः । आकाशश्च श्रोत्रप्राणविशेषगुणाधिकरणविशेष्यमेवत्यादित्यपि प्रसङ्गादात्मनि सर्वविशेषनिराकरणविभिन्नश्रुतिविरोधाच्चति भावः । इत्येवदुक्ता हेतव साधना न मनतोत्याह-विभुत्वादीनां चेति । आकाशस्य नित्यत्वे नानुमानमस्तीत्युपपाद्य यथैतद्वृक्त शब्दास्त्रित्यवयविति तदनूय दूषयति-यच्चैतदिति । किमित्यमृताद्युत्तरापेक्षिकी व्याख्यायते मुर्यार्थं किं न स्यादित्याशङ्कयाऽऽह-उत्पत्तीति । आकाशस्यानित्यत्वं चेदात्मनि तत्तुल्यत्वश्रुतिर्व्याहृतेत्याशङ्कयाऽऽह-आकाशवदिति । समत्वामात्रे न कश्चिदुपमानत्वमुपलभ्यमानाशङ्कयाऽऽह-यथेति । ‘स यथाऽनन्तोऽयमाकाशः एवमनन्त आत्मा’ इति श्रुतिर्त्सार्थं कथमित्याशङ्कयाऽऽह-एतेनेति । उत्पत्तिविनाशयोरुपपादितत्वेन न्यूनोपमानायोगाच्चैत्यर्थः । कथमाकाशस्य प्रमाणं सदा शान्मूनपरिमाणव्यमित्वादात्तव पूर्वोक्तयुक्त्या धृतिं समुच्चिनोति-ज्यायानिति । इत्यथ त्रयणि जीयमानोपरितित्याह-न तस्येति । इतोऽपि नित्यत्वमाकाशस्य नाऽऽशङ्कितव्यमित्याह-अतोऽन्यदिति ।

वायोरुत्पत्तिश्रुतिः । अस्तम्भवादित्यपरोऽभिप्रायः । अस्तम्भवश्च दर्शितः ।
 “सैपाऽनस्तमिता देवता यद्वायुः” [वृ० १।५।२२] इत्यस्तमयप्र-
 तिषेधादमृतत्वादिश्रवणाच्च । प्रतिज्ञानुपरोधाद्यावद्विकारं च विभगा-
 भ्युपगमादुत्पद्यते वायुरिति सिद्धान्तः । अस्तमयप्रतिषेधोऽपरविद्या-
 विषय आपेक्षिकः । अग्न्यादीनामिव वायोरस्तमयाभावात् । कृतप्र-
 तिविधानश्चाऽमृतत्वादिश्रवणम् ॥ ननु वायोराकाशस्य च तुल्ययोरु-
 त्पत्तिप्रकरणे श्रवणाऽश्रवणयोरैकमेवाधिकरणमुभयविषयमस्तु । किम-
 तिदेशेनाऽसति विशेषे इति ॥ उच्यते । सत्यमेवमेतत् । तथापि

रत्नप्रभा ।

मृतम्” [वृ० २।३।३] इति तस्यैव लिङ्गस्याभ्यास “वायुरेव व्यष्टि” [वृ० ३।३।२]
 “समष्टिश्च” [वृ० ३।३।२] इति सर्वात्मत्वलिङ्गान्तरमादिपदार्थः । तथा सर्गप्रियाया
 ‘वायुर्देवितान् सर्गानन्वयादीन् सहरति’ इति ञ-उपोत्प्रेषेणैव श्रवणलिङ्गान्तरं प्राबलम् । एतैर्लिङ्गैर्वायुरनाद्य-
 नन्त इति प्रतीतेरुत्पत्तिगर्णात्ययिरोऽप्युत्पत्तिरिति प्राप्तं प्रतिषेधादपि पितृप्रतिज्ञाश्रुतेर्विधीयन्वात्, तस्मा-
 धकाना तत्रतत्र वायुत्पत्तिवाक्यानां भूयन्मादुत्पत्तिप्रत्त्यादि लिङ्गानुप्रादाच्च, मुग्धैव वायोरुत्पत्ति । तथा
 चाकाशा वायु च सृष्टा तेनोऽप्युत्पत्तेति उच्यतेऽनाक्यतया त्रयणि समन्वयः । लिङ्गानि तूपास्यनायु-
 स्तानकत्वादापेक्षिततया व्याख्येयानीति मुग्धसिद्धान्तमाह—प्रतिज्ञत्यादिना ॥ इत् प्रतिविधानम् ।
 आपेक्षिकत्वेन समाधानं यस्य तत्तथा । अपिप्रकरणारम्भमादित्योक्तामधिकाराद्गामाह—नन्वित्यादिना ॥
 वायुर्देवितान् सृष्टके इत्यादिशब्दमात्रं शङ्कामूढ, नार्थ इति द्योतनार्थं मात्रपदम् । तामेव शङ्कामाह—
 मासती ।

पाह—सैपाऽनस्तमिता देवता यद्वायुरिति । तस्मादभ्यासात्वापेक्षिकं वायोरमृतमपि त्वौत्पत्तिरमे-
 वेति प्राप्तम् । तदिदमुक्तं माध्यकृता—अस्तमयप्रतिषेधादमृतत्वादिश्रवणाच्चेति । चेन समुहयार्थं
 नान्यासो दर्शितः । एव प्राप्तं उच्यते—एकवितानेन सर्गविज्ञानप्रतिज्ञानात्, प्रतिज्ञानाक्यार्थस्य प्राधान्यात्,
 तदुपपादनार्थत्वाच्च वाक्यान्तराणां, सैपामपि चादितप्रतिपादकानां मातरिश्वोत्पत्तिरुत्पत्तिप्रतिपादकानां बहु-
 लमुपलब्धे, मुग्धभूयस्त्राभ्याममृता श्रुतीनां वधीयन्वात्, एतदनुरोपेनामृतत्वान्तमयप्रतिषेधानापेक्षिक-
 आनन्दगिरीय—वायनिर्णय ।

शब्दयोरेकारणत्वाभावात् कथमसमवायकत्वादाशङ्काऽऽह—असंभवश्चेति । दर्शितश्रुत्यां श्रुतित्वमपि
 क्षिप्रमिवाशक्यान्यम्यमानं नान्नेमिवाह—अमृतत्वादीति । ‘वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतम्’ इति श्रुतयः ।
 आदिशब्देन ‘वायुर्देव-व्यष्टिर्वायु समष्टि’ इत्यभ्यासो गम्यते । प्रतिज्ञाश्रुतेरनुमानाच्च पत्रो रत्नेराशङ्क-
 कत्र श्रुत्योरेकवाक्यतया विरोधाभावादाकाशशब्दारा वायुकारणे त्रयणि समन्वय सिद्ध्यतीति सिद्धान्तमाह—
 प्रतिज्ञेति । यत्तु वायोरस्तमयप्रतिषेधादुत्पत्तेरस्तमय इति तत्राऽऽह—अस्तमयेति । अमृतत्वादिश्रवणा-
 तर्हि कथं तत्राऽऽह—कृतेति । प्रतिज्ञावाक्यार्थप्राप्त्यान्तदुपपादकत्वायुत्पत्तिप्रतिषेधादभ्यासानां च बहु-
 त्वान्मुग्धभूयस्त्राभ्यां वधीयस्त्रादमृतत्वान्तमयनिषेधानापेक्षिकत्वेन नैवाभ्यासमृत्पास्यादार्थं तत्र वायो-
 रमृतत्वमात्यन्तिकं गमयति ‘अप पुनर्मृत्युं जयति’ इत्यमृत्युजयस्थं वाक्यशेषेण श्रवणादिति मात्र ।
 अपिप्रकरणमात्रेणापिदिशामातिप्रति—नन्विति । अपिप्रकां शङ्कां दर्शयन्नुत्तरमाह—उच्यते इति ।
 यदुक्तमपि विशेषेणातिदेशोऽर्थवानिति तदङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि पूर्वोक्तैवापिप्रकरणेन गतवादि-
 र्गमिप्रकरणमनाख्यामिति तत्राऽऽह—तथाऽपीति । शब्दानुसारेणैव यथा न कश्चिदनुसारेणैव मात्र-

मन्दधियां शब्दमात्रकृताऽऽशंका निवृत्त्यर्थोऽयमतिदेशः क्रियते । संवर्ग-
विद्यादियु ह्युपास्यनया चायोर्महाभागत्वश्रवणाद्, अस्तमयमनि-
पेधादिभ्यश्च, -भवति नित्यत्वाऽऽशंका कस्यचिदिति ॥ ८ ॥ इति मात-
रिश्चद्वयार्यानाधिकरणम् ॥ २ ॥

असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥ ९ ॥ (३) ॥

वियत्पवनयोरसम्भाव्यमानजन्मतोरुत्पत्तिमुपश्रुत्य ब्रह्मणोऽपि भवे-
त्तुनश्रिदुत्पत्तिरिति स्यात्कस्यचिन्मतिः ॥ तथा विकारेभ्य एवाऽऽकाशा-

रत्नप्रभा ।

संवर्गेति ॥ अष्टिममष्टुरादिः "वायु दिशां वत्न वेद" [छां० ३ । १५।१] इत्युपनिष आदि-
शब्दार्थः ॥ ८ ॥ (२) ॥ असम्भवस्त्विति ॥ "अनाद्यनन्त महत् पर ध्रुम्" [षट्० ३ ।
१६] "न चास्य कश्चिज्जनिता" [श्वेता० ६ । ९] इत्यादिप्रयानादिश्रुतीनां "एव जानो भवसि
विश्वतोमुप " इत्युत्पत्तिश्रुत्या विगोरोऽस्मिन् न वेयैरुपास्यमात्रमात्राभ्यां सन्देहे अस्मिन् विरोध इति पूर्व-
पक्षे यथा वाग्वादेऽप्यनन्तादिस्त्वुत्पत्तिश्रुतिव्याप्येति, तथा प्रयानादित्वमापेक्षिकमिति दृष्टान्तसङ्घा-
एरुदेशिरस्य प्रापयति-विषयदिति ॥ अथ, कुत्रचिज्जापत्ते, कारणत्वादाकारादिति अनुमानानुपहाजन्म-
श्रुतिर्विधीयसीत्याह-तथेति ॥ न चानादिकारणामपेक्षानरत्या । बीजोत्पत्त्यादिव्योपपत्तेः । तथा
च दीपादीपराह्मन्तराह्मन्तरोत्पत्तिः । उत्पत्तिश्रुत्या चानादित्वश्रुतिर्नैवेयनाद्यनन्तमसम्भवातिद्वि-
भामती ।

त्वेन नेतव्यमिति । भूयसीः श्रुतोरपेक्ष्य द्वे अपि श्रुती शब्दमानुक्तेः ॥ (२) ॥ असम्भवस्तु सतोऽनुप-
पत्तेः । ननु 'न चास्य कश्चिज्जनिता' इत्यात्मनः सतोऽकारणत्वश्रुतेः कथमुत्पत्त्यादाह । न च पवन-
गच्छा पूर्वा पक्ष इति युक्तम्, अर्थात्तवेदस्य ब्रह्मनिष्ठाभाभिकारादर्शनानुपपत्तेस्त आह-वियत्पवनयो-
रिति । यथा हि वियत्पवनयोस्त्वनामानस्यमयश्रुती भूय-तरिगोधादपेक्षिकत्वेन नीगे । एवकारण-
त्वश्रुतिरालम्बोऽस्मिन्मुत्पत्तिदृष्टान्तश्रुतिगोधात्प्रमाणात्तरिगोधाच्चापेक्षिकत्वेन व्याख्यातव्या । न चामनः
कारणवत्त्वेनरत्या लोहग्निसामावहयनादिवात् कार्यकारणपरस्परत्वा इति भारः । तथा विकारेभ्य

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शब्दार्थः । शब्दमात्रकृतानासाकारे दर्शयति-संवर्गेति । 'म यो वायु दिशां वत्न वेद' इति वादिर्याम-
प्रार्थमादिवदन् । द्वितीयमादिपदमृत्त-श्रवणमन्याम च समुदायि । अमृत-वादिश्रवणस्य श्रवणविदि-
विनारूप तद्व्यापारस्येति तत्राऽऽह-कस्यचिदिति । प्रतिशान्तो गदिना वायोर्नियं मानुपरत्तेक-
वाचकारं प्रपत्ति समन्वयं तिस्र्योऽनुपसदुर्निति शब्दः ॥ ८ ॥ (२) ॥ अद्वयो वियत्पवनका-
रणत्वं पूर्वोक्तिरन्योऽस्त्व । इदानीमपिरेव सिद्धिद्वयोर्दोषयोपयो तथा प्रदात्तराह्मणोऽन्यतानिवासा-
व्याऽऽह-असम्भवस्त्विति । 'न चास्य कश्चिज्जनिता' इति वादेऽपिगोऽन्त्य । प्रतिशान्तस्य समन्वयस्य 'एव
जानो भवसि' इत्यादिश्रुत्या विगोरोऽस्त्वुत्पत्ति नैवेयैरुपास्यमात्रमात्राभ्यां सन्देहे पूर्वोक्तमाह-विषयदिति ।
दशिश्रुतिगो तरिहारशारा समन्वयवर्तीररणा सदादिमगत्य । पूर्वोक्ते विगोऽन्त्याभ्ये निष्पिन्दे प्रपत्ति
समन्वयनिधिः [मिदन्ते वातेऽस्वादिगोऽन्त्याभ्यां तत्रमिति । समानानाकारार्थमिदानीमपिप्रमा-
णमेव मातृक वक्तव्यनिवासाव्याऽऽह-तथेति । अथ कस्यचित्कार्य कारणत्वादाकारादिति । न चाज-
त्यश्रुतिगोऽनुमानानुगृहीतमन्यथा तस्य विरोधात् । न चान्यस्यानुगृहीतमन्यथा कार्य-

दिभ्य उत्तरेषां विकाराणामुत्पत्तिमुपश्रुत्याऽऽकाशस्यापि विकारादेव
ब्रह्मण उत्पत्तिरिति कश्चिन्मन्येत । तामाशंकांमपनेनुमिदं सूत्रम्-अस-
म्भवस्त्विति ॥ न खलु ब्रह्मणः सदात्मकस्य कुतश्चिदन्यतः सम्भव
उत्पत्तिराशङ्कितव्या ॥ कस्मात् ॥ अनुपपत्तेः ॥ सन्मात्रं हि ब्रह्म,
न तस्य सन्मात्रादेवोत्पत्तिः सम्भवति । असत्यतिशये प्रकृतिविकार-
भावानुपपत्तेः । नापि सद्विशेषात् दृष्टविपर्ययात्सामान्याद्विशेषा
उत्पद्यमाना दृश्यन्ते । मृदादेर्घटादयः, न तु विशेषेभ्यः सामान्यम् ।
नाप्यसतः । निरात्मकत्वात् । कथमसतः सजायेतेति चाक्षेपश्रवणात् ।
“स कार्णं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जानिता न चाधिपः”
[श्वेता० ६ । ९] इति च, -ब्रह्मणो जनयितारं वारयति । वियत्पच-
नयोः पुनरुत्पत्तिः प्रदर्शिता, न तु ब्रह्मणः साऽस्तीति वैषम्यम् ।

रत्नप्रभा ।

रिति प्राप्ते मुख्यसिद्धान्तमाह-तामिति ॥ ब्रह्म, न जायते, कारणशून्यत्वान्नरविपाणवद्वयतिरेकेण घट-
वच्चेत्यनुमानानुप्रहाद्विपक्षे चाकारणककार्यवादप्रसङ्गाद्ब्रह्मणादित्यश्रुतयो बलीयस्य इति कारणत्वलिङ्गबाधा-
जन्मश्रुतिः कार्यभेदेन व्याख्येयेत्यनायनन्तब्रह्मसमन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तकण्ठम् । न च हेत्वसिद्धिः ।
कारणत्वानिरूपणात् । तथाहि किं सन्मात्रस्य ब्रह्मणः सन्मात्रमेव सामान्यं कारणं सद्विशेषो वा असत्त्वा
न त्रेवापि इत्याह-सन्मात्रं हीत्यादिना ॥ दीपस्तु दीपान्तरे निमित्तमित्यनुदाहरणम् । विपर्ययनयोर्ब्रह्मणश्च
विभक्तत्वाविभक्तत्वान्यां कारणमात्रमात्रान्यां च वैषम्यम् । कारणत्वलिङ्गास्याप्रामाणिकानवस्था । तर्केणापि
मामती ।

इति । प्रमाणान्तरविरोधो दर्शितः । एवं प्रात उच्यते-सदेकस्वभावस्योत्पत्त्यसंभवः । कुतः, अनुप-
पत्तेः । सदेकस्वभावं हि ब्रह्म श्रूयते तदसति बाधके नान्यथयितव्यम् । उक्तमेतद्विकाराः सत्त्वेनानु-
भूता अपि कतिपयकालोत्पत्तिरुक्ते विनश्यन्तो दृश्यन्त इत्यनिर्वचनीयास्त्रैकाल्यावच्छेदादिति । न चात्मा
तादृशस्तस्य श्रुतेरनुभवत्वाद्वा वर्तमानेकस्वभावत्वेन प्रसिद्धस्तदिदमाह-सन्मात्रं हि ब्रह्मेति । एतदुक्त
मवति-यस्यमावाद्द्विचलति तदनिर्वचनीयं निर्वचनीयोपादानं युक्तं, न तु विपर्ययः । यथा रज्जुपादानः
सर्पो न तु सर्पोपादाना रज्जुरिति । ययोस्तु स्वभावाद्प्रयुक्तिस्तयोर्निर्वचनीययोर्नोपादेयोपादानभावः,
यथा रज्जुशुक्तिकयोरेति । न च निरविष्टानो विभ्रम इत्याह-नाप्यसत इति । न च निरविष्टानमभ-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कारणपरंपराया बीजादिवदनादित्वाद्भवपरंपरया तदनुगृहीतत्वेऽपि तत्रानुमानानुगृहीतत्वेनाविशेषा-
दस्ति विरोधः श्रुत्योरिति भावः । ब्रह्म न कार्य कारणशून्यत्वान्नरविपाणवद्विषयनुमानानुगृहीताजत्वश्रुत्या
ब्रह्मणो नियत्वाज्जन्मश्रुतेरौपाधिकजन्मविपर्ययनाविरोधान्नित्यसिद्धे ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्त-
माह-तामिति । तत्र प्रतिज्ञामाग विमजते-न खल्विति । कारणशून्यत्वं विशर्दाकुर्वन्प्रश्रूर्कं सौत्रं
हेऽमादत्ते-कस्मादिति । ब्रह्मणो हि कार्यत्वं श्रुयता सन्मात्रं वा सद्विशेषो वा तस्यासत्त्वा कारणमिति
वक्तव्यं नाऽऽद्य इत्याह-सन्मात्रं हीति । न द्वितीय इत्याह-नापीति । दृष्टविपर्ययमेव सात्रयनि-
सामान्यादिति । न तृतीय इत्याह-नापीति । श्रुतिविरोधाच्चाद्यं पक्षो न संभवतीत्याह-कथ-
मिति । युक्त्या हेतुमुपपाद्य श्रुत्योपादयति-स कारणमिति । यदुक्तं नियत्पचनयोरेवमाव्यमानजन्म-
नोपीत्यादि तत्राऽऽह-वियदिति । विभक्त्यमुत्पत्त्यानुपपत्तिः । ब्रह्मण्यपि तुल्यं विभक्त्यवि-
त्पाशंश्च भ्रम स्वविरोधान्नेवमित्याह-न त्विति । यत्तु तथेत्यादावनुमानमुक्तं तदुपपत्ति-

न च विकारेभ्यो विकारान्तरोत्पत्तिदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि विकारत्वं भवितु-
मर्हतीति मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । या मूलप्रकृतिरभ्युप-
गम्यते तदेव च नो ब्रह्मेत्यविरोधः ॥ ९ ॥ इत्यसम्भवाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तेजोऽतस्तथाह्यह ॥ १० ॥ (४) ॥

छान्दोग्ये सन्मूलत्वं तेजसः श्रावितम् । तैत्तिरीयके तु वायुमूलत्वम् । तत्र
तेजोयोनं प्रति श्रुतिविप्रतिपत्तौ सत्यां प्राप्तं तावद् ब्रह्मयोनिकं तेज इति ॥

रत्नप्रभा ।

वाधमाह-न च विकारेभ्य इत्यादिना ॥ कारणस्यानभ्युपगमे यदुपलब्धप्रसङ्गः । अनाविकारणानभ्यु-
पगमेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तदभ्युपगमे प्रथमादप्रसङ्गः । कारणान्तरस्य प्रधानादेरित्यासादिति भावः ॥९॥(१)॥
तेजोऽतस्तयेति ॥ “तत्तेजोऽनूजत” [छां० ६ । २ । ३] इति “वायोरग्निः” [तैत्ति० २ ।
। १] इति च श्रुत्योर्विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे सामान्यात् सामान्योत्पत्त्यसम्भवेऽपि ब्रह्मयाधोः
सामान्योस्तेजोरूपनिर्देशोपादानव्यसम्भवात्तुल्यवञ्चतपास्ति विरोध इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः । सर्व-
श्राभ्यापसमाप्तरेकवाक्यत्वासम्भवासम्भवौ सशयवोजं पूर्वपक्षे श्रुतीनां विरोधादप्रामाण्यं च सिद्धान्ते
प्रामाण्यमित्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । एवं पूर्वपक्षे कार्यमात्रस्य विवर्तत्वात् कस्मिन्स्य वायोस्तेजःकल्पना-
धिष्ठानत्वायोगाद्, ब्रह्मेव तेजस उपादान सर्वकार्याणां प्रत्येकोपादानमित्यर्थे श्रुतीनां भूयस्त्वाप, तदनु-
रोधाद्वायोरिति क्रमार्था पञ्चमीविरोध इत्येकदेशिसिद्धान्तं प्रापयति-प्राप्तं तावद्ब्रह्मयोनिकं तेज
इत्यादिना ॥ श्रुतीनां विरोधमात्रोपन्यासेन पूर्वपक्षः सिद्धान्तेनाविरोधोक्तावेकदेशिपक्ष इति ज्ञेयम् ।
भामती ।

परंपरानादितेऽह-मूलप्रकृत्यनभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसङ्गादिति । पात्मार्येक्तो हि कार्यकारणभावो-
ऽनादिर्नानवस्थया दुष्यति । सगारोवस्तु विकारस्य न समारोपितोपादान इत्युपनादित्वात् साम्यमिहमतनि-
पेमाधिकारे, तदत्र न प्रसर्तव्यम् । तस्मान्नासदधिष्ठानभिन्नमसमर्पनाऽनादित्वेनोचितेऽर्थः । अग्निस्तु-
डिङ्गश्रुतिधौपाधिकरूपविशेषा नेतव्या शेषमतिरहितार्थम् । ये तु गुणदिकालोत्पत्तिविषयमिन्द्राधिकरण
परिपाचकुस्तेः ‘सतोऽनुवरत्तेः’ इति श्लोकेन व्याख्येयम् । अविरोधमसमर्पणप्रसङ्गे चास्य सगतिरिक्त्या ।
अवादिपरिष्ठादीनामुत्पत्तिप्रतिपादकत्वानवस्थानवगमात्तदास्ता तावत् ॥९॥(३)॥ तेजोऽतस्तथाह्याह ।
यद्यपि ‘वायोरग्निः’ इत्युपादानपञ्चमी ‘कारकविभक्तिरयमरद्विमक्तेरेऽीयसी’ इति नेपथमानानवस्था युक्ता,
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न चेत्तिसास्य कार्यरं यदता मूत्रप्रकृतिरगम्यने न वेति विकल्प्य द्वितीयं प्रयाह-मूलेति । न चानादिश्रानान-
वस्था ब्रह्मणोऽपि कार्यत्वे सनुपादानपरंपरावोगपदे प्रथमाभ्यासप्रज्ञादिति भावः । प्रथमे तुत्पत्तवाधवितरित्या-
दायेनाऽऽह-या मूलेति । एव कार्यत्वानुमानस्याऽऽभासवाज्जन्मद्युनेधौपात्रिकविषयवादकार्यत्वानुमानानुगृही-
ताजन्मधुनेधौपात्रिकविषयवस्तुत्तदनुरोधि नादितरेतरविरोधात्किञ्चाऽऽन्ये जगत्सर्गं मुश्नसन्वयः सम्य-
सोऽनुपसंहरति-इत्यविरोध इति ॥ ९ ॥ (३) ॥ अल्पसंख्याधिष्ठानत्वायोगात् तुत्तदिति ब्रह्मणो
जन्मद्युक्तम् । इदानीं वायोरपि तर्हि कार्यत्वेनापस्तत्वात्तेजसस्ततो जन्मानुपसंहरति एव तज्जन्मेति प्राप-
यत्पाने प्रयाह-तेजोऽत इति । तैत्तिरीये छान्दोग्ये च जायमानत्वेन शुन तेजो विपयन्वर्तिकं ब्रह्मकार्यं
किंवा वायुकार्यमिति संशयस्य धीजे दर्शयन्पूर्वपक्षमाह-छान्दोग्ये इति । सत्रेति शाखादपेक्षितः । न च
‘तत्तेजोऽनूजत’ इति श्रुतेर्निमित्तविषयत्वात् ‘वायोरग्निः’ इति श्रुतेरुपादानविषयत्वादितिप्रतिपत्तिः ‘बह
स्याम्’ इति षट्मथनाशंसनडिगेनोपादानवासगमादिति भावः । अत्रापि श्रुत्योर्विरोधनिवृत्तकारणत्वात्

कृतः ॥ “सदेव” [छां० ६ । २ । ३] इत्युपक्रम्य “तत्ते
 जोऽसृजत” [छां० ६ । २ । ३] इत्युपदेशात्, सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाश्च
 ब्रह्मप्रभवत्वे सर्वस्य सम्भवात्, “तज्जलान्” [छां० ३ । १४ । १]
 इति चाविशेषश्रुतेः, “एतस्माज्जायते प्राणः” [मुण्डक० २ । १ । ३]
 इति चोपक्रम्य श्रुत्यन्तरे सर्वस्याविशेषेण ब्रह्मजत्वोपदेशात्, तैत्तिरी-
 यके च “स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च” [तै० उ० ३ ।
 ६ । १] इत्यविशेषश्रवणात् । तस्माद् “वायोरग्निः” [तै० उ० २ । १ ।
 २] इति क्रमोपदेशो द्रष्टव्यः—वायोरनन्तरमग्निः सम्भृत इत्येवं प्राते ॥
 उच्यते ॥ तेजोऽतो मातरिश्चनो जायत इति ॥ कस्मात् ॥ तथा-
 ह्याह “वायोरग्निः” इति । अव्यवहिते हि तेजसो ब्रह्मजत्वे सत्यसति
 वायुजत्वे “वायोरग्निः” [तै० उ० २ । १ । १] इतीयं श्रुतिः कर्तव्यता
 स्यात् ॥ ननु क्रमार्थेषा भविष्यतीत्युक्तम् ॥ नेति ब्रूमः । “तस्माद्वा
 एतस्मादात्मन आकाशः सम्भृतः” [तै० उ० २ । १ । १] इति पुर-

रतप्रभा ।

तदुभयमपि मुख्यसिद्धान्तपेक्षया पूर्वपक्षत्वेन व्यवह्रियते । सिद्धान्तमति—एवं प्राप्त इति ॥ कर्तुं
 यिंता वाचितार्थेति यावत् । वायोस्तेज प्रवृत्तित्वा पञ्चमीश्रुत्या निर्गमितम् । न च कश्चित्प्रोपादानत्या-
 मामती ।

तथापि बहुश्रुतिविरोधेन दुर्बलाभ्युपपन्नमिभक्तिरनाशोचिना । तन्धानन्तर्पददीनपरये वायोरग्निरिति श्रुतिः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

वायुमान्मापले प्रभोगे तेजोयोनी मन्मन्वयदृष्टीकणात्पादादिसप्ततय । पूर्वपक्षे वायोरनेकपात्रत्वेन
 द्विरोधादप्रामाण्ये तेजोहेतोर्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदेकत्रयत्वेनारोधात्प्रामाण्ये तत्र
 तस्तिद्धिः । सत्या विप्रतिपत्तौ विशेषकारणमन्तरेणान्यतरनिश्चयासिद्धिरिति शङ्कते—कुत इति । उपमा-
 न्तस्य सन्मात्रस्यैकमेवाद्वितीयमित्यन्यतरनिश्चयनिर्धारणाय “तत्तेजोऽसृजत” इति वचनादुपादानादे-
 योपादेयस्याव्यतिरेकादुपादानत्वमेव तेजः प्रणि ब्रह्मणो निश्चितमिवाह—सदेवेति । किञ्चाऽऽयंवि-
 फरणे सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुगृहीतोत्पत्तिश्रुतैर्ब्रह्मजत्व नियमो वर्णितं तेनैव न्यायेन तेनमोऽपि ब्रह्मजमेष्ट
 व्यमित्याह—सर्वविज्ञानेति । इत्थं प्रब्रजन् तेजसो युक्तमित्याह—तज्जलानिति चेति । आधर्म्यश्रुत्वा
 च तेजसो ब्रह्मजत्वसिद्धिरित्याह—एतस्मादिति । तथाऽपि तैत्तिरीयश्रुत्याद्योचनाया न ब्रह्मजन् तेनस
 स्यादित्याह—तैत्तिरीयके चेति । ननु “वायोरग्निः” इति श्रुतैर्वायुद्वारा तेजसो ब्रह्मजत्वेऽपि दर्शितश्रु-
 तयो न विरुध्यन्तेऽन्यथा वायोरग्निरिति श्रुतिर्वाच्येत तत्राऽऽह—तस्मादिति । यद्यपि वायोरग्निरित्युपा-
 दानपञ्चमी कारकविभक्त्यावायोरनन्तरमित्युपपन्नमिभक्तिरनाशोचिनी तथाऽपि बहुश्रुतिविरोधादुर्बलाऽपि सौभोचि-
 तेति मत्वा क्रमोपदेशमेव निशङ्क्यति—वायोरिति । यदि पुनरित्यमन्या श्रुतैरर्थो नाऽऽश्रीयते तर्हि
 विरुद्धार्थेव श्रुतिरित्य पूर्वोक्तश्रुतिभिरिति पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तमाह—एवं प्राप्त इति । तत्र प्रसन्न-
 र्वक हेतुमाह—कस्मादिति । हेतुमेव व्यतिरेकद्वारा विद्वगोनि—अव्यवहिते हीति । कर्तव्यता पीठिता
 वाचितेति यावत् । तेजसो वायुयोनिः पञ्चमीश्रुत्या निर्गमितं ब्रह्मजोनिः तु तस्या बहुमनानाश्रमसिद्धान्त-
 द्बन्तगततः श्रुत्या ङिग वाचिन्वा वायुयोनिः सुदृशमादाय ङिगपरंपरया ब्रह्मजोनिः नियम्य निश्चयमागेन
 न्यायेन ब्रह्मवायुमनुचयमेवान्युपपन्नमिति यावत् । पञ्चमीश्रुतेः कानि पूर्वाश्री म्यामपि—नन्विति ।
 न क्रमार्थस्य पञ्चम्या युक्तं पूर्वोक्तवाक्योपादानेनापादानार्थप्रतीतिरिति परित्यज्यते—नेतीति । उत्तरवाक्य-

तेजोऽधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७८१)

स्तात्सम्भवति । अपादानस्याऽऽत्मनः पञ्चमीनिर्देशात्-तस्यैव च सम्भवतेरिहाऽधिकारात्परस्तादपि तदधिकारे "पृथिव्या ओषधयः" [ते० उ० २ । १ । २] इत्यपादानपञ्चमीनिर्देशात् "वायोरग्निः" इत्यपादानपञ्चम्येवैपेति गम्यते ॥ अपि च वायोऽर्ध्वमाग्निः सम्भूत इति कल्प उपपदार्थयोगः । ऋतस्तु कारकार्थयोगः, वायोरग्निः सम्भूत इति । तस्माद्देवा धृतिर्वायुयोनित्वं तेजसोऽवगमयति ॥ नन्वितरापि धृतिर्ब्रह्मयोनित्वं तेजसोऽवगमयति तत्तेजोऽमृजत" [छां० ६ । २ । ३] इति ॥ न ॥ तस्याः पारम्पर्यजत्वेऽप्यविरोधात् ॥ यदापि ह्याकाशं वायुं च सृष्ट्वा वायुभावापन्नं ब्रह्म तेजोऽमृजतेति कल्प्यते ॥ यदापि ब्रह्मजत्वं तेजसो न विरुध्यते । यथा तस्याः शृतं, तस्या दधि, तस्या आमिक्षे

रत्नप्रभा ।

सम्भवः । अग्निश्चान्वात्मन्येऽपि मृदादिवर्षाणामिव सम्भवात् । सनस्तु ब्रह्मणो ह्यान्दोग्ये सृष्ट्यमात्रं ध्रुव, नोशब्दानाम् । न च "बहु स्यात्" [ते० उ० २ । ६ । १-छां० ६ । २ । ३] इति कार्याभेदशक्तिद्वारादुपादानत्वमिदं । द्विहात् ध्रुवेर्गण्यमर्थेन ध्रुवविरोधेन द्विगम्य न्येयत्वात् । नपनं चेत्यमु-वायोर्नमान्य-वाद्रायुजस्वापि तेजसो ब्रह्मप्रकृतिक-वगभिरिति सिद्धान्तप्रत्यासत्तः-इहाधिकारादिति ॥ वायोरग्निः सम्भूत इति वाक्ये सम्भूत्यादित्त्वैः । तदधिकारे सम्भूत्यभिकारे ॥ विशेषतस्तत्त्व-विपक्षेऽप्यदसापेक्षविभक्त्यपेक्षया प्रवृत्तत्वात् न क्रमार्था एवमीत्याह-अपि चेति ॥ ऊर्ध्वमन्तरमिति योपरद विना एवमीमात्रात् क्रमो न भवतीति कस्य उपपदार्थप्रयोगः । प्रवृत्त्यागत्याऽपादानकारकं तु निरपेक्षत्वम्या भवति । विशेषतोऽत्र प्रकरणादपादानार्थे व पञ्चम्या, नदत्तम् । नदत्तेन च कस्य-सति विरोधे वाच्यमिति स्थितिरित्यर्थः । पारम्पर्यजत्वेऽप्यह-यदापीति ॥ तस्या धेनोः शृतं तत क्षीरं साक्षात् कार्यं, दध्यादिकं तु पारम्पर्यजमित्यर्थः । दधि समृष्टम् । कश्चिन्क्षीरम्-आमिक्षा ॥ ब्रह्मणो वायुभावे भामती ।

त्यादि । दर्शयति च ब्रह्मणो विकारात्मनावस्थानं “तदात्मानं स्वयमकुरुत” [तै० उ० २ । ७ । १] इति । तथा चेश्वरस्मरणं भवति—“बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः” [भ० गी० १० । ४ । १] इत्याद्यनुक्रम्य “भवन्ति भावा भूतानां मत् एव पृथग्विधाः” [भ० गी० १० । ५] इति । यद्यपि बुद्ध्यादयः स्वकारणेभ्यः प्रत्यक्षं भवन्तो दृश्यन्ते । तथापि सर्वस्य भावजातस्य साक्षात्, प्रणाड्या (त्याः) वा ईश्वरव्यवस्थात् ॥ एतेनाऽक्रमसृष्टिवादिभ्यः श्रुतयो व्याख्याताः । तासां सर्वथोपपत्तेः, क्रमवत्सृष्टिवादिनीनां त्वन्यथानुपपत्तेः,—प्रतिज्ञापि सद्रश्यत्वमात्रमपेक्षते नाऽव्यवहितजन्यत्वमित्यविरोधः ॥ १० ॥ इति तेजोऽधिकरणम् ॥ ४ ॥

आपः ॥ ११ ॥ (५) ॥

रत्नमभा ।

मानमाह—दर्शयति चेति ॥ पारंपर्यजस्यापि तज्जत्वव्यपदेशे स्मृतिमाह—तथा चेति ॥ अन्तःकरणादिभ्यो जायमानबुद्ध्यादीनां “मत् एव” इत्यवधारण कथमित्याशङ्क्याह—यद्यपीत्यादिना ॥ प्रणाड्या परम्परया ईश्वरव्यवस्थात् तज्जत्वात् परमकारणान्तरनिरासार्थमवधारणम् । युक्तमिति शेषः ॥ एतत्पदार्थमाह—तासामिति ॥ “तज्जडान्” [छा० ३ । १४ । १] इत्यायुक्तश्रुतीनां साक्षात्, प्रणाड्या वा, ब्रह्मजत्वमात्रेणोपपत्तेरित्यर्थः । अक्रमश्रुतीनां यदत्राक्रमश्रुत्यनुसारेणैकनाक्यत्वाद्विपदायुद्धारा तेजःकारणे ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ १० ॥ (४) ॥ आपः ॥ अतिदेशोऽयम् । तथाहि आपर्वणे मुण्डकग्रन्थे [२ । १ । ३] “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । ख वायुर्गोतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” इति मन्त्रे अपां ब्रह्मजत्व धृतम् । “अमेरापः” [तैत्ति० २ । १ । १] इति श्रुत्या तस्य विरोधोऽस्ति न वेति सन्देहे तुल्यत्वादस्ति विरोध इति पूर्वपक्षे अपामग्निदाहत्वेन विरोधा-
भामती ।

इति तु दृष्टान्तः परम्परामात्रसाम्येन न तु सर्वथा साम्येनेति सर्वमनदातम् ॥ १० ॥ (४) ॥ आपः ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पीत्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणो वायुमावापचौ किं प्रमाणमित्याशङ्क्याऽह—दर्शयति चेति । पारंपर्यजस्यापि तज्जत्वव्यपदेशयोग्यत्वे प्रमाणमाह—तथा चेति । अन्तःकरणादिभ्यः स्वकारणेभ्यो बुद्ध्यादीनामपशो-
न्तानामुपपत्तिदर्शानाम्मत् एवैत्यवधारणमयुक्तमित्याशङ्क्याऽह—यद्यपीति । प्रणाड्या परंपरयेति यावत् । ईश्वरव्यवस्थान्तर्देशोद्भवत्वादिदमवधारणस्मरणमिति शेषः । सर्वस्येत्यस्मादर्वाक्त्याऽपीति वक्तव्यम् । पारंपर्यविषयत्वं “तच्चैजोऽमृजत” इति श्रुतेरुक्तम् । इदानीमिदं सर्वममृजतेत्यादिश्रुतेरपि पारंपर्यविषयत्वनिश्चयन्याह—एतेनेति । सर्वस्य साक्षाद्ब्रह्मजत्वाभावे कथं तासामुपपत्तिस्तत्राऽह—तासामिति । सर्वथा साक्षात्परंपरया वा सर्वस्य ब्रह्मजत्वमात्रेणाक्रमवादिनीनां श्रुतीनामुपपत्तेरितरश्रुतिवशात्पारंपर्यमेवाऽऽश्रयणीयमित्यर्थः । क्रमश्रुतीनामेवाक्रमश्रुतिवशात्क्रयन किं न स्यादित्याशङ्क्याऽह—क्रमवदिति । अन्यथा पारंपर्यमन्तरेणेति यावत् । न साक्षात्कारणविषयत्वमिति शेषः । अव्यवधानेन ब्रह्मजत्वाभावे कथं प्रतिज्ञेत्याशङ्क्याऽह—प्रतिज्ञाऽपीति । अक्रमश्रुतीनां क्रमश्रुत्यनुसारेणैकमियो विरोधाभावात्तेजसो विषय-
मनदात्त कारणे ब्रह्मणि समन्वयः सिध्यतीत्युपसहरति—इत्यविरोध इति ॥ १० ॥ (४) ॥ तैत्ति
वायुकार्येषुमुक्त्वाऽनन्तरनिर्दिष्टानामपि तेजसो जन्मातिदेशेन निरूपयति—आप इति । वाक्य हि सू

पृथिव्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-मामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रसमेतम् । (७८१)

अतस्तथाह्याहेत्यनुवर्तते । आपोऽतस्तेजसो जायन्ते ॥ कस्मात् ॥ तथा-
ह्याह "तद्रपोऽनुजत" इति "अग्नेरापः" [तै० उ० २ । १ । २] इति
च सति वचने नास्ति संशयः । तेजसस्तु सृष्टिं व्याख्याय पृथिव्या
व्याख्यास्यत्रपोऽन्तरयामीति "आपः" इति सूत्रयाम्बभूव ॥ ११ ॥
इत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥ १२ ॥ (६) ॥

"ता आप पेक्षन्त बह्वक्षः स्याम प्रजायेमहीति ता अन्नमसृजन्त"
[छां० ६ । २ । ४] इति ध्रुयते । तत्र संशयः । किमनेनान्नशब्देन घ्रीहि-
यवादि-अभ्यव्यवहार्यं चोदनाद्युच्यते, किंवा पृथिवीति । तत्र प्रातं

रत्नप्रभा ।

दतिजत्वासम्भवात् क्रमार्था पत्रमौत्वविरोध इत्यधिकाशङ्कायामुक्ततेजोन्यायमतिदिश्य व्याचष्टे-अत
इति ॥ प्रत्यक्षविरोधे कपमपाममिजत्वनिर्णयः, तथाह-सति वचन इति ॥ प्रिष्टकृतपोऽतेजसोऽविरो-
धेऽपि "अग्नेरापः" इति वचनादतीन्द्रियपोऽस्तयोर्नास्ति विरोध इति निर्णीयत इत्यर्थः ॥ न केचन भुग्य-
विरोधहान्नावायमतिदेशः । किंतु पत्रभूतोऽपतिक्रमनिर्णयार्थं चेत्याह-तेजसस्त्विति ॥ तस्मात्तेजोभावापत्ते
नक्षणि श्रुतिसमन्वय इति सिद्धम् ॥ ११ ॥ (५) ॥ पृथिवीति ॥ विषयमुक्त्वान्नशब्दमहाभूतप्रकरणाभ्यां
संशयमाह-ता इति ॥ अभ्यव्यवहार्यं भक्ष्यम् । अत्र श्रुतो यादि-अन्नमोदनादिक, तदा-"अन्नपः पृथिवी"
मामती ।

निरुद्धव्याख्यातेन माभ्येग व्याख्यातम् ॥ ११ ॥ (५) ॥ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । अन्न-
शब्दोऽयं व्युत्पत्त्या च प्रसिद्धा च घ्रीहियवादौ तद्विकारे चोदने प्रवर्तते । श्रुतिश्च प्रकरणादूर्त्वीयती,
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न पदमात्र तद्युक्तोऽस्य सूत्रतोयाशक्य सूत्र प्रवर्तते-अत इति । 'एतन्मान्जायते' इत्युपक्रम 'न बायु-
र्वोत्तिरापः' इति 'अग्नेरापः' इति 'तद्रपोऽनुजत' इति च ध्रुयते । तत्र रिमाप- सतो जायन्ते किंवा
तेजस इति श्रुतिप्रतिपत्तेः संदेहे तापपाममिदात्वात्वाद्गोऽत्ययोगात् 'अग्नेरापः' 'तद्रपोऽनुजत' इति च
श्रुति गौव्यावन्वयाऽऽपरेण श्रुतिविरोधान्न त्रयणि समन्वयसिद्धिरिति पूर्वपक्षे गिद्वान्तमाह-आपोऽत इति ।
अथ कारणे तेजसः श्रुतेऽपि प्रत्यक्षविरोधान्निश्चयासिद्धिरित्यादाव्याऽह-सृतीति । प्रिष्टकृतपोऽते-
जसोऽविरोधेऽपि तयोऽप्रिष्टकृतपोऽतौन्द्रियत्वान्निरोधाप्रतीतिं चने सति निश्चयोत्पत्तिरित्यर्थः । संदेहमात्रे
विचारस्य निश्चयसाक्षात्कथयतिदं सूत्रनित्याशक्याऽह-तेजसस्त्विति । महाभूतमर्गवाद्यपाने प्रकृतो
क्रमप्राप्तानामपामतिक्रम मा भूदित्यभिप्रेय प्रत्यक्षविरोधात् 'आप एवाम आमुः' इति च पूर्वपक्षान्-
वगादावर्षणश्रुतेः 'अग्नेरापः' इत्यादा श्रुतिर्गौविति मन्त्रं शक्यं निरपिमुनिद सूत्रम् । पूर्वात्तन्मनु-
तोऽपेनाक्रमश्रुतेर्नित्यव्याख्यारूपाऽऽपरेण श्रुतेः भूतमन्त्रमात्रविषयवैनाविरोधात्तेजोमात्रापत्ते नक्षण्या कारणे
'तद्रपोऽनुजत' इत्यादिश्रुतेः समन्वयनिश्चये न गौगार्धतेऽपि भावः । तत्र च रीतितोपादिभुनेतापरेणा-
दिश्रुतेः विषयोऽविरोधनिराकरणद्वारा समन्वयावादिकारणे समन्वयमनिरादनात्वादादिसन्निधयेऽपि पक्षमेद-
धेति प्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥ (५) ॥ तेज-कार्येऽनेनोक्तानामत्र कार्यचने 'ता अन्नमसृजन्त' इति भुगस्याशक्य
पृथिवीत्वं साधयति-पृथिवीति । अविशस्यस्य विषयमाह-ता इति । अन्नसन्दात्ममहाभूतप्रकरणात्
दर्शितश्रुतिं विधीयत्य विचारप्रयोजक संदेहमाह-तत्रेति । अन्वयश्रुतेः मन्त्रयोग्यमिति यावत् ।
अकार्षेविमानमत्रा कारणसमन्वये विमान दर्शयन्पूर्वशयति-तत्र प्रातमिति । 'ता अन्नमसृजन्त'

तावत्-ग्रीहियवादि, ओदनादि वा, -परिग्रहीतव्यमिति । तत्र ह्यन्न-
 शब्दः प्रसिद्धो लोके वाक्यशेषोपेतमर्थमुपोद्धलयति । तस्माद्यत्र कचन
 वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवतीति ग्रीहियवाद्येव हि सति वर्षणे नहु
 भवति न पृथिवीत्येवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ पृथिव्येवैयमन्नशब्देनाग्री जायमाना
 विवक्ष्यन्त इति ॥ कस्मात् ॥ अधिकाराद्, रूपात्, शब्दान्तराच्च ।
 अधिकारस्तावत्-“तत्तेजोऽसृजत्” [छां० ६ । २ । ३] “तदपोऽसृजत्”
 [छां० ६ । २ । ३] इति च महाभूतविषयो वर्तते । तत्र क्रममातां
 पृथिवीं महाभूतमृष्टिं विलंब्य नाकस्मात् ग्रीह्यादिपरिग्रहो न्याय्यः ॥
 तथा रूपमपि वाक्यशेषे पृथिव्यनुगुणं दृश्यते “यत्कृष्णं तदन्नस्य”
 [छां० ६ । ४ (१-४)] इति । न ह्योदनादेरभ्यवहार्यस्य कृष्णत्वनि-
 यमोऽस्ति । नापि ग्रीह्यादीनाम् ॥ ननु पृथिव्या अपि नैव कृष्णत्व
 नियमोऽस्ति । पयःपाण्डुरस्याऽङ्गाररोहितस्य च क्षेत्रस्यं दर्शनात् ॥
 नायं दोषः । बाहुल्यापेक्षत्वाद्-भूयिष्ठं हि पृथिव्याः कृष्णं

रत्नप्रभा ।

[तैत्ति० २।१।२] इति श्रुत्या विरोध । यदि पृथिवी, तदा न विरोध इति फट् गोच्यम् । अत्रिय्यो-
 कार्यकारणभावप्रतिकरणसंगतिः । अत्रश्रुतिदृष्टिमन्त्रलिङ्गाम्या पूर्वपक्ष । तदेव तत्रैवेति श्रुत्यर्थे । तथा
 च अचिदन्न, अचिदन्नस्य पृथिवी, ततोऽन्नमिति विरोधान्नैकताक्यनेति प्राप्ते मिद्वान्तपति-एवं प्राप्त इति ॥
 अधिकारः-प्रकरणम् । रूपं लिङ्गम् । पयः क्षीरम् । तदन्न पाण्डुर श्वेतम् । अङ्गारवद् रोहित
 मामती ।

सा च वाक्यशेषेणोद्दिष्टा ‘यत्र कचन वर्षति’ इत्येतेन तस्मात्प्रत्यग्रहार्थे ग्रीहियवाद्येनाग्रीयो
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इति श्रुतेः ‘अन्नस्य पृथिवी’ इति श्रुतेः विरोधनिराकरणद्वारेण परपक्षा पृथिवीकारणे प्रसंगि समन्वय
 प्रतिपादनात् प्रादातिमगतिर्नोऽस्यमिति मन्तव्यम् । उक्तश्रुतेर्नैवग्राह्यतया निगोवाद्प्रामाण्ये ईदमे
 समन्वयानिद्धिः, मिद्वान्ते खेत्वाक्यत्वेनाग्निगोवाप्रामाण्ये ननिहि । प्रकरणादिना प्रोक्तीप्रतीतौ वय
 मन्नशब्देन ग्रीवादि प्रादातिवाक्यस्य श्रुतेस्तनौ ब्रह्मोयम्प्रादिशब्द-सत्तर् हाति । अन्नशब्देन ग्रीवादि
 प्रादातिवयत्र लिङ्गमपि दर्शयति-वाक्यशेषोऽपीति । तस्मादि उद्वेगोऽन्नस्य सृष्ट्यादिनि यावत् । तदे
 तत्रैवै यर्थे । वर्षणे मत्स्यस्य बहुमयेन श्रुतमित्येनाप्रता कथमन्नशब्दस्य पृथिवीत्याद्युक्तिर्वागशब्दाऽऽ-
 ग्रीहीति । श्रुतिलिङ्गाम्यामन्नशब्दस्य प्रसिद्धार्थेने निद्वे ‘ता अन्नानसृजन्त’ इत्यादिश्रुते श्रुतरो
 ‘अन्नस्य पृथिवी’ इत्यादिना विरोध इति पूर्वदशोपमहार इतिवाद्यर्थे । पूर्वोपमस्य मिद्वान्तमूनव
 सार्थ प्रतिगामाग व्याचष्टे-एवं प्राप्त इति । श्रुतिलिङ्गाम्यामन्नशब्दस्य ग्रीवादिनिषयवे दर्शिते ई-
 वीतिवयत्र हेतुभावात्प्रत्युक्तिमिति शब्दे-इस्मादिति । अन्नशब्दस्य पृथिवीनिषयवे सूत्रेण हेतुव
 यिम-यान्तरयति-अधिकारादिति । अत्रिनारदशब्दिन प्रत्यगभागे विद्वान्नि-अधिकार इति ।
 प्रकरणस्य महासूत्रनिषयवेऽपि परंपर्या ग्रीवादिनिषयवमन्नशब्दस्य हि न म्यादित्वाशक्त्य प्रत्यग्रमा
 विना परपक्षाक्यनमनुचिन्तनियाह-तत्रेति । प्रकरणमलिङ्गमपि मिद्वान्ते नाप्रक्रमणीयाह-तथेति ।
 लिङ्गस्या वयासिद्धिं शक्तिं च रूपमिति-न हाति । हेतुग-नियमताहि-पृथिव्यामपि तुष्यमि-यसिद्धि
 लिङ्गस्य चोदयति-नन्विति । पृथिवीप्रदशानामग्न्यानामपि प्रथमन्तर उक्त्यन्वित्यनामागदन्मपि लिङ्
 गिति तन्नराश्रुते-नायमिति । वाद्व्यन्तैव प्रकटयति । भूयिष्ठं हाति । वाक्यशेषेण वदन्म्य इत्येव

रूपं, न तथा श्वेतरोहिते । पौराणिका अपि-पृथिवीच्छायां शर्वरीमुप-
दिशन्ति । सा च कृष्णाभासेत्यतः कृष्णं रूपं पृथिव्या इति श्लिष्यते ।
श्रुत्यन्तरमपि समानाधिकारम्-“अद्भ्यः पृथिवी” [तै० उ० २ । १ ।
२] इति भवति । “तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत्”
[वृ० १ । २ । २] इति च । पृथिव्यास्तु व्रीह्यादेरुत्पत्तिं दर्शयति
“पृथिव्या ओषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम्” [तै० उ० । २ । १ । २]
इति च । एवमधिकारादिषु पृथिव्याः प्रतिपादकेषु सत्सु कुतो व्रीह्या-
दिप्रतिपत्तिः । प्रसिद्धिरप्यधिकारादिभिरेव बाध्यते । वाक्यशेषोऽपि
पार्थिवत्वाद्ब्राह्मणस्य तद्द्वारेण पृथिव्या एवाद्भ्यः प्रभवत्यं सूचय-
तीति द्रष्टव्यम् । तस्मात्पृथिवीयमन्नशब्देति ॥ १२ ॥ इति पृथिव्य-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

रत्नप्रभा ।

रक्तम् । शब्दान्तरशब्दित स्यात् व्याचष्टे-श्रुत्यन्तरमपीति ॥ भवानन्तय पृथिव्याः स्थानम् ।
श्रुत्यन्तरसिद्धान्तेनाप्यत्रमप्य पृथिवीत्वमित्यर्थः । तत् सत्र-मृष्टिकाते यदपां शरः यो मण्डलं घनीभाव
भामीत् । स एव समहन्यत कठिनः सपातोऽभूत् । सा अपां कठिना परिणमिः पृथिव्यमवदिति-
श्रुत्यर्थः ॥ व्रीह्याद्यन्नसर्गः कस्मिन् स्थान इति निरक्षायामाह-पृथिव्यास्त्विति ॥ परमीयम् । वृष्टि-
मन्वत्सहितान्नश्रुतेः । कथं प्रकरणश्रुत्यन्येनाथ इत्याशक्त्याह-वाक्यशेषोऽपीति ॥ प्रसिद्धिर्न-
भामती ।

जायत इति निरक्षितम् । कार्थ्यमपि हि समरति कस्यचिददनीयस्य । न हि पृथिव्यपि वृष्ट्या, लोहि-
तादिरूपाया अपि दर्शनात् । ततश्च श्रुत्यन्तरेण ‘अद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या ओषधयः’ इत्यादिना विशेषेण
आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भूत तत्तस्य पृथिवीत्वं गमयतीत्यत्र पौराणिकममतिनाह-पौराणिका अपीति । प्रकरणेति दर्श-
यित्वा स्थानमपि सिद्धान्ते दर्शयति-श्रुत्यन्तरमपीति । समानाधिकारं महाभूमामृष्टिभिरप्यप्येन समान-
प्रकरणमिति वाच्यम् । तत्रैव गृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति-तद्यदिति । तत्र मृष्टिकाते यदपां घनीभावा
शरो मण्डो घनीभावोऽभूदिति प्रकृतः शरो निरूप्यते स हि समहन्यत सपातामना परिणतः सोऽत
कठिनाकारपरिणामः पृथिव्यभवत् । विशेष्यपृथिव्यसंज्ञया संयुक्तम् । चरारभ्यु श्रुत्यन्तरनिविरतानुत्पत्ति-
णार्थम् । तैत्तिरीयके तत्र आरभ्य चतुर्थपर्यायपरिणम्येव व्रीह्यादिरूपं सानृतीपर्यायपरं पृथिवीरूपपत्ता-
वृत्तान्तोपेति तस्य साक्ष्यम् । युक्तमिति स्थानमेव प्रकृत्यति-पृथिव्यास्त्विति । प्रमाणवत्तत्र निग-
मयति-एवमिति । अत्रसाम्यं व्रीह्यादिप्रतिपत्तिरेवास्तत्पाठोऽह-प्रसिद्धिरपीति । सिद्धान्त-
गृहीता भूमिद्वारां युतो वाच्य इत्याशक्त्या तदुक्तं च निरक्षितानुत्पत्तिं वा-वाक्यशेषोऽपीति ।
प्रकरणश्रुतिनिर्देशा पृथिवी पृथिव्या इति तदा श्रुतिश्रुतिभेदात् । स्थायीवर्तमानेन तदासाध्यात्पत्तया
पृथिव्या प्रकृत्युत्पत्तेः । श्रुतिश्रुतिभेदात्तत्रावपि हेतुश्रुतिप्रकरणश्रुतिनामपन्नममः स्थापते इति श्रुति-
वदमानदनुवादने निरक्षितपात्रत्र प्रमाणमुदाहरति-तैत्तिरीयस्योऽप्यनन्त्याप-नवाधिनामपत्तया-
नाहमन्वदरम्यात्तत्रावप्यतोऽदानमिति श्रुतिश्रुतिभेदात्तत्रावपि वाच्यं प्रकरणश्रुतिभेदात्तत्रावपि-
तत्र पृथिव्येव प्रतीत्येति स्थानम् । निरक्षितानुत्पत्ति-तस्मादिति । तैत्तिरीयश्रुत्युत्पत्तौ च-
१ इति १२ इति १२ इति १२

तदभिध्यानादेव तु तद्विज्ञातसः ॥ १३ ॥ (७) ॥

किमिमानी वियदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान् सृजन्ति
आहोस्वित् परमेश्वर एव तेनतेनात्मनाऽवतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तन्तं वि-
कारं सृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत्-स्वयमेव सृजन्तीति ॥
कुतः ॥ “ आकाशाद्वायुर्वायोरग्निः ” इत्यादिस्वातन्त्र्यश्रवणात् ॥ नन्व-

रत्नममा ।

प्रमाणसन्निपाते बहूनां दुर्बलानामत्यन्तबाधाद्वरं प्रबलप्रमाणस्याऽऽववाधेन कथञ्चिन्नयनमिति न्यायेन
श्रुतिच्छिन्नयोरनमात्रनिष्ठत्वं बाधित्वान्नाऽऽत्मकपृथिवीनिष्ठत्वं नीयते । तान्यामन्नमात्रप्रहे प्रकरणादीनां पृथि-
वीमात्रविषयपाणामत्यन्तबाधापचोरेति भावः । अन्नस्य शृष्टिजत्वोक्तिद्वारा पृथिव्या अन्नजन्यत्व सूच्यते ।
पृथिवी, अन्ना, पृथिवीत्वादन्यदित्यनुमानादित्यक्षारार्थः । एवं तित्तिरिधुत्यनुसारेण छन्दोगश्रुतेर्नयनाद-
विरुद्धो भूतसृष्टिश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वय इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ (६) ॥ सम्प्रति तानि भूतान्याश्रित्वाश्र-
याश्रयिमावसङ्गत्या तेषां स्वातन्त्र्यमाशंक्य निषेधति-तदभिध्यानादेव तु तद्विज्ञातसः ॥ उक्तभूता-
न्याश्रिय संशयपूर्वपक्षौ दर्शयति-किमिमानीत्यादिना ॥ संशयबीजानुक्तौ पूर्वात्तरपक्षयुक्तयो बीज-
मिति ज्ञेयम् । नन्वत्र भूतानां किं स्वातन्त्र्येणोपादानत्वमाशङ्कते, कर्तृत्वं वा ? नाद्यः, “ रचनानुपपत्तेः ”
इत्यादिन्यायविरोधादिति शङ्कते-नन्विति ॥ न द्वितीयः, अचेतनत्वादिति भावः । यथा मनुष्या-
भामती ।

इति पूर्वः पक्षः । श्रुत्योर्विरोधे वस्तुनि विरुक्त्यानुपपत्तेरनुगतानुगुणतयान्यतरा नेतव्या । तत्र किम्
‘ अन्नस्य पृथिवी ’ इति पृथिवीशब्दोऽन्नपरतया नीयतासुत ‘ अन्नमसृजत ’ इत्यन्नशब्दः पृथिवीपरतयेति
विशये महाभूताविकारानुरोधात्प्राथिकरुद्ध्यानुसारात् ‘ तद्यदां शतः आसीत् ’ इति च पुनः श्रुत्य-
नुरोधाच्च वाक्यशेषस्य चान्यथाप्यनुपपत्तेरन्नशब्दोऽन्नकारेण पृथिव्यामिति शङ्कान्तः ॥ १२ ॥ (६) ॥ तदभि-
ध्यानादेव तु तद्विज्ञातसः । सृष्टिक्रमे भूतानामविरोध उक्तः । इदानीमाकाशादिभूताधिष्ठान्यो देवताः
किं स्वतन्त्रा एवोत्तरीत्तरभूतसर्गां प्रवर्तन्त उत परमेश्वराधिष्ठिताः परतन्त्रा इति । तत्र ‘ आकाशाद्वायुर्वायोर-
ग्निः ’ इति स्वभाव्ये निरपेक्षणां श्रुतेः स्वयंचेतनानां च चेतनान्तरापेक्षयां प्रमाणाभावात्, प्रस्तावस्य च छिन्नस्य
च पारस्पर्येणापि मूलकारणस्य ब्रह्मण उपपत्तेः, स्वतन्त्राणामेवाकाशादीनां वाय्वादिकारणत्वमिति
जगतो ब्रह्मयोनित्वन्यावात् इति प्राप्तम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते-‘ आकाशाद्वायुः ’ इत्यादय आकाशा-
दीनां केवलमुपादानमावमाचक्षते, न पुनः स्वातन्त्र्येणाधिष्ठातृत्वम् । न च चेतनानां स्वकार्यस्वातन्त्र्य-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिनयनात्तयोरविरोधादन्नभावमापने पृथिवीकारेण ब्रह्मणि समन्वयोपपत्तिरिति निगमयितुमिनीयुक्तम् ॥
॥ १२ ॥ (६) ॥ पूर्वैष्यधिकरणेण महाभूतानां पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरस्योत्तरस्य सृष्टिस्पदिष्टा, सम्प्रति भूतानां
स्वकार्यस्वातन्त्र्यमाद्ब्रह्मणः सर्वकारणत्वश्रुतिनिरोधः स्यादित्याशङ्कयाऽऽह-तदभिध्यानादिति । विषय-
प्रदर्शनपूर्वकमाकाशादिशब्दानां चेतनाचेतनविषयत्वान्यां संदेहमुक्त्या पूर्वपक्ष गृह्णाति-किमिमानीति ।
अत्र च भूतसृष्टत्वश्रुतेर्ब्रह्मस्रष्टृत्वश्रुतेश्च विरोधनिपाकरणद्वारेण सर्वमप्यत्र ब्रह्मणि समन्वयदृष्टीकरणात्प्रादि-
संगतयः । पूर्वपक्षे श्रुत्योर्विरोधादनेकवाक्यन्यात्र तत्र ब्रह्मणि समन्वयः । मिद्वान्ते तु तयोरेकान्यत-
याऽविरोधात्प्रामाण्यात्सिद्धिः । ‘ आकाशादेव समुत्पद्यन्ते ’ इत्येकारणश्रुत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये समगिरी-
भूतन्यातन्त्र्यमपुक्तमिति शङ्कते-कुत इति । सृष्टकारणरूपेक्षया ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यश्रवणमित्याशयवा-
नाह-आकाशादिनि । पूर्वपक्षमाश्रयिनि-नन्विति । आकाशादिशब्देराकाशाद्यभिमानिनीनां देव-

चेतनानां स्वतन्त्राणां प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा ॥ नैष दोषः ॥ “तत्तेज
 ऐक्षत । ता आप ऐक्षन्त” [छां० ६ । २ । ४] इति च भूतानामपि चेत-
 नत्वश्रवणादित्येवं प्राप्ते अभिधीयते ॥ स्वयमेव परमेश्वरः । तेनतेना-
 ऽऽत्मनाऽवतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तंतं विकारं सृजतीति ॥ कुतः ॥ “तद्वि-
 ज्ञात्” तथाहि-शास्त्रं “यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो, यं
 पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरं, यः पृथिवीमन्तरो यमयति”
 [बृ० ५ । ७ । ३] इत्येवञ्जातीयकं साध्यक्षाणामेव भूतानां प्रवृत्तिं
 दर्शयति ॥ तथा “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय” [तै० उ० २ ।

रत्नप्रभा ।

दिशाद्रेस्तत्तद्वेशमिमानिनो जीवा उच्यन्ते, तथा “आकाशाशयुः” [तै० उ० २ । १ । २] इत्या-
 दिथूनो आकाशादिशाद्रेः । तत्तद्भूतामिमानिदेवता उच्यन्ते । तासां स्वकार्यं वाप्यादौ कर्तृत्वसम्भवात्ति-
 र्पेक्षानिमित्तत्व पञ्चम्यर्थे । एवं “तदात्मान स्वयमसृष्टा” [तै० उ० २ । ७ । १] इति थूनो स्वय
 मिति विशेष्याद्भ्रमणोऽन्यानपेक्ष सर्वकर्तृत्व थुनम् । तथा च नियो विशेषेश्वरभूतकर्तृत्वयोरीशोभान
 श्रयणि समन्वय इति सकृष्ट पूर्वश्रवणात्-नैष दोष इति ॥ भूतानां तदभिमानिदेवतानामपि पर्थः ।
 यस्या अकाशादिभावापन्नजननः सर्वोपादानत्व, तथा तदभिमानिदेवताजोनभानमापन्नजननः कर्तृत्व-
 मिति परम्परया ईश्वरकर्तृत्वश्रयविशेषः । स्वयमिति विशेषणम्-ईश्वरान्तरनिरासार्थं न जौनभावापेक्षा-
 निरासार्थमित्येकदेशोसिद्धान्त उद्दनीयः । मुग्धसिद्धान्तगाह-एवं प्राप्त इति ॥ आकाशादिशाद्रेर्न
 देवतालक्षणा । मुग्धार्थे वाधकाभावात् । पञ्चम्यथ प्रवृत्तित्वार्थः । तत्र शब्दतरत्वात् । तथा चाचेतनानां
 भूतानां कर्तृत्वमेव नास्ति । कुतः-ईश्वरानपेक्षकर्तृत्वम् । यद्यपि देवतानां कर्तृत्व सम्भवति । तथापीश्वर-
 नियम्पत्तत्रत्याघेनानामपि न स्वातन्त्र्यम् । किमु वाच्यमचेतनानां भूताना न स्वातन्त्र्यमिति प्रतीतम्-
 तद्विगादिदिति ॥ तत्तदभेदनात्मनावस्थितस्य श्रयणः उपादानत्वेऽपि जौनव्या श्वेषेभ्रवत्याकारेणैव साक्षान्
 सर्वकर्तृत्व, न जौनव्याद्वारा तस्य सर्वनिपन्तृत्वविज्ञादित्यर्थः । प्रकरणान साक्षात् सर्वकर्तृत्वमित्याह-तथेति ॥
 भामती ।

नियोऽप्यैसात्तिक परलन्त्राणामपि तेषां बहुमुपश्लेषैर्भूत्या-तेनात्मनिरित् । तन्मादिद्वन्द्वम्यायसामग्रम्याय
 न ईश्वर एव तेनोत्पत्त्यादिभ्यवेनोत्पत्त्यादन्मावेनापनिष्ठानः स्वयमिष्टाय निमित्तकरणभूत्या भिन्न
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तानां मनुःपादिशाद्रेरिव तदभिमानिनो जीवानां भिन्नित्वात्त्वगमीनां च निमित्तार्थत्वादात्तासात्तामने-
 श्वरस्य वाध्यागुपादानात्तदभिमानिदेवतामनाऽभिष्टातृत्व चाधिकतमिति परिहरति-नैष दोष इति ।
 भूतानामपि भूतानिमानिदेवतानिप्रापम् । “सोऽकामयत” इति परमेश्वरं प्रस्तुत्य ‘तदात्मान स्वयम-
 सृष्टा’ इति कर्तृत्व थुन ‘यः पृथिव्यां तिष्ठन्’ इत्यादिना शेषश्रम्य निपन्तृत्वमुक्तं तातुतो देवतानां स्वान-
 त्त्र्येण कार्ये निपन्तृत्वनिपादात्तत्र प्रत्याशित्वात्प्रानमरुतिः श्रयणः सर्वनिपन्तृत्वमभिमानिदेवतासात्ता
 वाप्यर्थेणापि सिध्यत्यन्वया श्रयणारण्यश्रुतेभूतशरणचतुष्टय नियो विशेषेण स्यादित्युपश्लेषैर्भूतानि शब्दः ।
 आकाशादिशाद्रेर्न देवतालक्षणा मुग्धार्थेवाधकाभावात्पञ्चम्यक्षणादानार्थमत्र शब्दतरत्वादिभिः मिश्रान्-
 यति-एवं प्राप्त इति । भूतानां स्वानन्त्र्यमप्यत्रास्ति परित्यागश्रुतीश्वरानपेक्षेणुत्पत्तादुक्तप्रतिश्रयण-
 चित्तेति शब्दे-सुत्र इति । गौर हेतुनाशय भिन्नज्ञो-तद्विगादिदिति । इत्थं भूतानामपुत्रा म्या-
 त्त्र्येण प्रवृत्तित्वमित्याह-तथेति । श्रवणारण्येनोत्पत्त्यादन्वयात्पञ्चम्यक्षणात्पञ्चम्येवसात्ताश्रुति-

६ । १] इति प्रस्तुत्य “सच्च त्यच्चाऽभवत् । तदात्मानं स्वयमकुरुत्” [तै० उ० २ । ६ । १] इति तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति ॥ यत्वीक्षणश्रवणमत्तेजसोः, तत्परमेश्वराऽऽवेशवशादेव द्रष्टव्यम् । “नाऽन्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३ । ७ । २३] इतीक्षिन्नन्तरप्रतिषेधात् । प्रकृतत्वाच्च सत् ईक्षितुः “तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय” [छां० ६ । २ । ३] इत्यत्र ॥ १३ ॥ इति तदभिध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥ १४ ॥ (८) ॥

रत्नप्रभा ।

पूर्वोक्तमनूद्य निरस्यति—यत्त्विति ॥ परमेश्वरस्याऽन्तर्यामिभावेनाऽऽवेशः सम्बन्धः । तदशाङ्कतेष्वीक्षणश्रवणम् । नैतावता तेषां चेतनत्व स्वातन्त्र्यं वेत्यर्थः । अनेन तदभिध्यानादिति पदं व्याख्यातम् । इत्थं सूत्रयोजना । सः ईश्वरस्तत्तदात्मना स्थितोऽपि साक्षादेव सर्वकर्ता । तस्यान्तर्यामित्वलिङ्गाजीवत्वद्वारा कर्तृत्व नाम जीवस्यैव कर्तृत्वमित्यन्तर्यामिणः कर्तृत्वासिद्धेः अन्तर्यामित्वायोगात् तदभिध्यानादीश्वरेक्षणपदे भूतेषु श्रुतेक्षणोपपत्तेश्चेति । “तत्तेज ऐक्षत” [छां० ६ । २ । ३] इति श्रुत ईक्षितापरमात्मैवेत्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रकरणं चाह—नान्य इति ॥ तस्मादीश्वरपदार्थलोपप्रसङ्गेनेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्याभावात्तद्व्यवृत्तेश्चैतन्मूर्तश्रुत्या विरोध इति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (७) ॥ यद्यप्यत्र श्रुतिविरोधो न परंहियत इत्यसंगतिः । तथाऽप्युत्पत्तिक्रमे निरूपिते उपनतो बुद्धिस्यो विद्याभामती ।

याव्यादिकं सृजतीति युक्तम् । इतरथा लिङ्गप्रस्तावौ क्लेशितौ स्यातामिति । परमेश्वरावेशवशादिति । परमेश्वर एवान्तर्यामिभावेनाविष्ट ईक्षिता, तस्मात्सस्य कार्यजातस्य साक्षात्परमेश्वर एवाधिष्ठाता निमित्तकारणं न त्वाकाशादिमावमापन्नः । आकाशादिमावमापन्नस्तूपादानमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (७) ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । उत्पत्तौ महाभूतानां क्रमः श्रुतो नाप्यप्येऽप्ययमात्रस्य श्रुतत्वात् । तत्र नियमे संभवति नानियमः । व्यवस्थारहितो हि सः । न च व्यवस्थायां सत्यामन्यनस्या युज्यते । तत्र क्रमभेदापेक्षायां किं दृष्टोऽप्ययक्रमो घटादीनां महाभूताऽप्ययक्रमनियामक्रोऽस्त्वहो श्रौत उत्पत्तिक्रम इति विशये श्रौतस्य श्रौतान्तरमन्वर्हितं समानजातीयतया तस्यैव बुद्धिसामिन्ध्यात् । न दृष्ट, निरुद्धजातीयत्वात् । तस्माच्छ्रौतेनेवोत्पत्तिक्रमेणाप्ययक्रमो नियम्यत इति प्राप्त उच्यते—अप्ययस्य क्रमापेक्षायां खट्वत्पत्तिक्रमो नियामको भवेत्, न त्वस्यप्ययस्य क्रमापेक्षा, दृष्टानुमानोपनीतेन क्रमभेदेन ध्रुवतुसारिणोऽप्ययक्रमस्य बाध्यमानत्वात् । तस्मिन् हि साद्युपादानोपरमेषुपादेयमस्तीति स्यात् । न चैतदस्ति । तस्मात् तद्विरुद्धदृष्टक्रमात्तोषा-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

भ्यामवगतस्वातन्त्र्ययोस्तयोरेकतरस्याप्यवधेन समुच्चयोपादानेन नैरपेक्ष्यमात्र वाधित्वा पूर्वपूर्वभूताकारपरिणतं ब्रह्मोत्तरोत्तरभूतोपादानमुपेयमिति भावः । पूर्वपक्षवीजमनूद्य तदभिध्यानादेवेति सूत्रावयवयोजनया निराकरोति—यत्त्विति । परमेश्वरस्य भूतेषु प्रवेशात्तदीयमेतदभिध्यानगतेजसोरुपचर्यते, तत्र भूतानां चेतनत्वाशक्त्यर्थः । भूतानां तदभिमानिचेतनदेवताद्वारेणक्षणसिद्धौ किमीश्वरेणत्यावाङ्मयाऽऽह—नान्य इति । भयतु वा चेतनानां देवतात्मना मिश्रत्वं, तथाऽपि किं कारणमिति विशये परमेश्वरस्य कारणत्वेन बलवत्तावात् एव द्विधा कारणमित्याह—प्रकृतत्वादिति । अद्यतः स्वरूपेण पररूपेण सर्वकारणत्वे सर्वशृङ्खलसमन्वयस्य भूतत्वातन्त्र्यस्य श्रुतिविरोधो नैति सिद्धमिति भावः ॥ १३ ॥ (७) ॥ सृष्टिक्रमनिधाय लयक्रममभिरुचं—विपर्ययेणिति । यद्यप्यत्र श्रुतिप्रतिषेधो न साक्षात्परंहियते तथाऽप्युत्पत्ति-

भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः ॥ अथेदानीमप्ययक्रमश्चिन्त्यते-किमनिय-
तेन क्रमेणाऽप्ययः, उत-उत्पत्तिक्रमेण, अथ वा तद्विपरीतेनेति । त्रयोऽपि
चोत्पत्तिस्थितिप्रलयाः भूतानां ब्रह्मायत्ताः श्रूयन्ते "यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति"
[तै० उ० ३ । १ । १] इति । तत्राऽनियमोऽविशेषादिति प्रातम् ॥ अथ
वोत्पत्तेः क्रमस्य श्रुतत्वात्प्रलयस्याऽपि क्रमाकांक्षिणः स एव क्रमः
स्यादिति ॥ एवं प्रातम् ॥ ततो ब्रूमः ॥ विपर्ययेण तु प्रलयक्रमः-अतः
उत्पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हति । तथाहि लोके दृश्यते-येन क्रमेण संपा-
नमासृष्टः, ततो विपरीतेन क्रमेणाऽवरोहतीति ॥ अपि च दृश्यते-

रत्नप्रभा ।

येन इति प्रासंगिकत्वात् पादाबन्तरसंगती इति म गह-भूतानामिति ॥ अत्रोत्पत्तिक्रमद्विसा-
क्रमनिर्णयान् सिद्धान्ते भूतानां प्रातिपत्येन उपस्थानपूर्वकं प्रयत्नमपि मन मगाशन च, पूर्वपक्षे
तु कारणनाशे सति कार्यनाश इति सर्वत्रयाधारत्वासिद्धेस्तन्मा-वसिद्धिरिति भेदः । सति भूतानां
उभे क्रमचिन्ता । स एव नाम्नाति केचित् । तान् प्रयाह-त्रयोऽर्थाणि ॥ अनियम इत्यनाम्यमो
सम् । श्रौतस्य प्रत्ययस्य क्रमाकांक्षायां श्रौत उत्पत्तिक्रम एव प्रायः । श्रौतत्वेनात्तगाशाशियेन पूर्वपक्षः ।
सति कारणे कार्यं नश्यतीति लोके दृश्यते । तथा च श्रौतोऽयुत्पत्तिक्रमो उभे न गृह्यते । किञ्च लौकि-
कक्रम एव गृह्यते । श्रुतेर्लौकिकप्रत्ययसंभोगाधीनत्वेन श्रौतादपि लौकिकस्यात्तरगतत्वायोग्यवान् । कारण-
मेव हि कार्यस्य रूपमिति तदन्यत्वन्यायेन स्थापितम् । न हि स्वस्वनाशे कार्यस्य क्षयमपि स्थिति-
रुक्ता । तस्मादयोग्य उत्पत्तिक्रमो उपस्य न प्रायः । लौकिकक्रमावरोधेन निराकारत्वादिति सिद्धान्त-
यति-ततो ब्रूम इत्यादिना ॥ क्रमेण परस्परया सर्वत्राप्यवधारणत्वं प्रथमं किमन्याश्रीयते, साभा
भामती ।

दाकाशैव नास्ति त्रयान्तर प्रययोग्यत्वात् तस्य । तदिदमुक्तं सूत्रेण-‘उपपत्ते च’ इति । भाष्य-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

क्रमे निश्चिते उपक्रमो बुद्धिमत्त्वादिकावर्धन इति प्रासंगिकं सगतिरं यन्निर्णयाऽऽह-भूतानामिति ।
यन्मृगानु सर्वप्रथमाकारत्रयसमन्वयस्य कारणनाशाकार्यनाश इति न्यायानुगृहीतवृत्त्यनभुविशिष्टो निर-
म्यत इति सगतयः । पूर्वपक्षे भूतउपस्य श्रौतमनिश्चितक्रमताभारदं चत्वार्यवमतन्वयस्य न्यायोपेत
सृष्टिक्रमविशेषादिति । सिद्धान्ते लोभानुतोचित्या श्रुते युतिमतिरिहादपि लौकिकक्रमस्य अनिश्चित
संस्थात्वेन तद्वाप्यनेयुर्षे भवति तामिति । ‘अत्रेन नोभ्यं सुद्वेनातो मन्मन्मन्’ इत्यादी कार्यस्य-
कानुमानप्रदर्शनात् “य प्रवन्ति” इत्यादी च उपपत्त्यर्थोऽपि न्यायानुवृत्तत्वात्प्रथमावधारणादिति स्थानो-
धित्वाप्रकारसंभोगिनयति-किमनियतेनेति । सति प्रत्ये प्रवन्ति-ततो स एव नाम्नाति केचित्
प्रयाह-त्रयोऽर्थाणि । उपक्रमनाशे पूर्वपक्षनाह-तत्रेति । २ श्रौतक्रमादेशे नियमे संपन्निक्रमो न
युक्तिमानित्यादास्य पक्षान्तरकार-अयमेति । महाभूतप्रत्ययोऽपि क्रमादेशो तदुत्पत्तिक्रमवरोधेन पर-
त्याहदुर्गमिभिरिति-प्रयाऽऽह-क्रमाकांक्षिण इति । तथा चामो श्रौतमतिरिहात्तन्मात्रं स्थाप्यते
नियं क्रमावपत्येन तस्य वदित्वा-वादिति भावः । महाभूतानामुत्पत्तिक्रमेण प्रत्ये क्रमाति सति सर्वत्र
तथाकारं भवति समन्वयो न्यायानुगृहीतवृत्त्यनभुविशिष्टो न सिद्धान्त-युत्पत्तिक्रम-एवमिति । निरा-
न्यायत्ववशात् न्यायोपेत-तत इति । तेषां प्रत्ययसंभोगादीनां हि श्रुतस्य युक्तिमतिरिहादपि लौकि-
कक्रमस्य अनिश्चितत्वात्वेन तद्वाप्यन युक्तीयुत्पत्ते इति सूत्रवदय न्यायव्ये-तयाहोति । चत्वार्य-
धियानुवृत्त्यन्तरकार-अपि चेति । सर्वत्राप्यौत्पत्ते दर्शने प्रत्ये किमान्तवित्वादास्य चत्वार्ये

मृदो जातं घटशरावादि-अप्ययकाले मृद्धावमप्येति । अद्र्यश्च जातं हिमकरकाद्यभावमप्येतीति । अतश्चोपपद्यते एतत् । यत्-पृथिव्यद्र्यो जाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयाद्, आपश्च तेजसो जाताः सत्यस्तेज अपीयुः । एवं क्रमेण सूक्ष्मं, सूक्ष्मतरं चाऽनन्तरमनन्तरतरं कारणमपीत्य सर्वं कार्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं च ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यम् । न हि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्याप्ययो न्याय्यः । स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाऽप्ययक्रमस्तत्रतत्र दर्शितः—“जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते” ॥ १ ॥ [विष्णुपुराणे] इत्येवमादौ । उत्पत्तिक्रमस्तत्पक्षावेव श्रुतत्वान्नाप्यये भवितुमर्हति । न चाऽसावयोग्यत्वाद्ध्ययेनाकाङ्क्षयते । न हि कार्ये ध्रियमाणे कारणस्याऽप्ययो युक्तः । कारणाऽप्यये कार्यस्याऽवस्थानानुपपत्तेः । कार्याऽप्यये तु कारणस्याऽवस्थानं युक्तम् । मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात् ॥ १४ ॥ इति विपर्ययाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाऽविशेषात् ॥ १५ ॥ (९) ॥

रत्नप्रभा ।

देव तत् किं न स्यादित्यत आह—न हि स्वकारणव्यतिक्रमेणेति ॥ घटनाशे मृदनुपलब्धिप्रसंगादित्यर्थः । “वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते” [विष्णु ० पु०] इति स्मृतिशेषः—आदिपदार्थः । योग्यताधीनः सम्बन्ध इति न्यायादयोग्यक्रमवाच इति सिद्धम् ॥ १४ ॥ (८) ॥ अन्तरा-ऽविशेषात् ॥ उक्तभूतोत्पत्ति-मामतो ।

कारोऽप्याह—न चासावयोग्यत्वाद्ध्ययेनाकाङ्क्षयत इति । तस्मादुत्पत्तिक्रमाद्विपरितः क्रम इत्येतन्न्यायमूला च स्मृतिरुक्ता ॥ १४ ॥ (८) ॥ अन्तराविज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नापि सूत्रावयव योजयति—अतश्चेति । पृथिव्यादीनामत्रादौ लयश्चेद्ब्रह्मणः सर्वकार्यलयाधारत्व कथमित्याशङ्क्य तत्कारणारम्भे त्रयसि तत्कार्यलयान्मुपगमात्तत्रैव पर्यवसानमिति भवाऽऽह—एवं क्रमेणेति । पारंपर्यं परित्यज्य साक्षाद्ब्रह्मणि सर्वकार्यलयान्मुपगमो बलीयानित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । घटादेयुक्ता-र्यस्य परमाणुषु लयान्मुपगमादन्वया घटादिनाशे परमाणुनाभतीन्द्रियत्वान् किञ्चिदुपलभ्येतेति भावः । लौकिकन्यायवशादुत्पत्तिक्रमविपरितं प्रलयक्रमं प्रदर्श्य तत्रैव स्मृतिं संवादयति—स्मृतावपीति । “वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषं ब्रह्मन्विष्णुं सप्रलीयते” इति वाक्यमादिशब्दार्थः । स्मार्तकामाहौकिकन्यायाच्च श्रौतक्रमस्य सनिकृष्टत्वादाकाशासंनिधिभ्यां तस्यैवोपादेयत्वमित्याशङ्क्य योग्यता-भारान्भैवमित्याह—उत्पत्तीति । आकाशाऽपि तत्र नास्तीत्याह—न चेति । अव्यक्तविययाभ्यामाकाशासंनिधिभ्यां विप्रकृष्टविषयेऽप्याकाशायोग्यत्वे घटत्रचरे सन्नस्यस्य योग्यतानिमित्तत्वादिति भावः । अयोग्यत्वादित्युक्तं साधयति—न हीति । कार्यकारणयोरभेदे कार्याभावे कारणरत्तदभावेऽपि कार्यं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कार्येति । तदेवं ब्रह्मणः सर्वप्रलयाधारत्वात्तत्र सम्बन्धस्य कारणनाशाकार्यनाश इति न्यायानुद्गीतसृष्टिक्रमश्रुत्या न निरोधोऽस्तीति सिद्धमिति भावः ॥ १४ ॥ (८) ॥ पूर्वोक्तभूतोत्पत्ति-प्रलयक्रमस्य कारणमृष्ट्या वाभमाशस्य परिवहरति—अन्तरेति । भूतोत्पत्तिप्रलयक्रमो विषयः स किं क-

भूतानामुत्पत्तिप्रलयावबुलीममतिलोमक्रमाम्भ्यां भवत इत्युक्तम् । आत्मा-
द्विरुत्पत्तिः, प्रलयधात्मान्तः, इत्युक्तम् । सेन्द्रियस्य तु मनसां
बुद्धेश्च सद्भावः प्रसिद्धः श्रुतिस्मृतयोः-“बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः
प्रग्रहमेव च । इन्द्रियाणि हयानाहुः” [कठ० ३ । ३] इत्यादिलि-
ङ्गेभ्यः । तयोरपि कस्मिंश्चिदन्तराले क्रमेणोत्पत्तिप्रलयावसंभ्राह्यौ ।
सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मजत्वाभ्युपगमात् ॥ अपि चाऽऽधर्वण उत्प-
त्तिप्रकरणे भूतानामात्मनश्चाऽन्तराले कारणान्यनुक्रम्यन्ते-“एतस्मा-
ज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । एवं वायुर्गोतिरापः पृथिवी

स्तम्भमा ।

एत्यक्रममुपजायते स किं करणोत्पत्तिक्रमेण विक्रम्यते न वेति करणानामभौतिकत्वमभौतिकत्वाभ्यां सन्देहे
वृत्तानुवादपूर्वकपूर्वप्रश्लाह-भूतानामित्यादिना ॥ कारणान्येव न सन्तीति वदन् प्रायाह-सेन्द्रि-
यस्येति ॥ “मनसस्तु परा बुद्धिर्वा बुद्धिः परतस्तु सः । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्येव” [मग० गी० ३ ।
४२] इति स्मृतिद्वैष्ट्या । अन्वयः शब्दाः लिङ्गानीत्युच्यन्ते । करणानां क्रमादेशात्माह-तयो-
रपीति ॥ आकाशायां श्रुतिसिद्धः क्रमो प्राय इत्याह-अपि वेति ॥ विद्यावनेऽनेनेति विज्ञान
सेन्द्रिया बुद्धिः । आत्मनो भूतानां चान्तरा मध्ये तर्हिमात् सृष्टिप्रामाद “एतस्माज्जायते प्राणो मनः”
इत्यादिरुपाद्विज्ञानगती अनुक्रम्येते । तथा च करणक्रमेण पूर्वोक्तक्रमेण इति शंकासुश्रांशार्थः ।
न च कारणानां भौतिकत्वाद्भूतानन्तर्यमिति वाच्यम् । तेषां भौतिकत्वे गानामावात् । तथा चात्मनः
प्रथममाकाशस्य जग्न, पश्चाद्वायोरित्युपक्रमस्य, आत्मनः करणानि तत्रो भूतानीति क्रमेण वितोर इति
भामती ।

तत्रैव माननोपयोगिनौ भूतानामुत्पत्तिप्रवृत्तौ विचार्य बुद्धिन्द्रियमनसां क्रम विचारयति । अत्र च विज्ञा-
यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या विज्ञानशब्देनेन्द्रियाणि च बुद्धि च मूने । तत्रैवेवा क्रमादेशायामात्मानं च भूतानि
चान्तरा समाप्तानात्तेनेव पाठेन क्रमो नियम्यते । तामापूर्वोत्पत्तिक्रमब्रह्मप्रमदः । यत्र आत्मनः करणानि
करण-यस्य भूतानीति प्रतीत्ये, तस्मादात्मन आकाश इति भवत्ये । अत्रमप्यपि च गवजानन्वय इति
यत् न विज्ञारथे इति प्रातिष्ठमि वियते-मिक्त-आत्मन्यत्र-प्रभृतीनां कारणविधायायामत्रमय मनश्चादि-
आन्तरागिरिष-न्यायनिर्णयः ।

असृष्टिक्रमेण भाष्येन न वेति करणानां भौतिकत्वाभौतिकत्वान्यां सन्देहे त्रैरस्यपि वृत्त वीतिरिति-भूता-
नामिति । उत्तोरतिप्रवृत्तमस्य सिरोऽणोनार्थमुक्तमर्थान्तरमेतुप्रति-आत्मादिति । अत्र च
यस्यसृष्टौ सतिप्रवृत्ताभारे मयमि सन्-यस्य करणमृष्टिथुया सिरोऽसादिहारा हृदोकरणासादिभग-
तयः । पूर्वोक्ते करणमयसृष्टिसिरोऽसृष्टकमयस्यमिति । निराने तर्हासो गन्तव्ये । देहप्रदेश-
विहितेन्द्रियमयारुप ययोक्तः सन्देहः स्यादित्यासासाऽऽ-नेन्द्रियस्येति । श्रुतिभ्योस्त्वा प्रथि-
दित्यत्र श्रुतिमुदाहरति-बुद्धिं त्विति । “इन्द्रियाणि पराण्याहृतोऽप्येव्यः परं मनः । मनमत्रु परा
बुद्धिः” इत्यथा स्मृतिप्रश्लाह्ये । करणानां सत्येऽपि तेतमाहकारेण सत्तुत्पत्तिक्रमेण हुनो भूतो-
त्पत्तयदिशस्य सिरोऽसादेः पादिसयाऽऽह-नयोमिति । तेपामाहारासिदेये गानामासाहकारेणसाऽऽ-
स्यकारेणकार्येण कस्मिंश्चिदन्तराले बुद्धिमेन्द्रियमनसोऽप्यतिशयो मादातिर्येः । तथाऽपि श्रुतोपत्त-
वन्तं तदुत्पत्त्युत्पत्त्यस्य भूतोपत्त्याऽऽत्मस्योत्पत्त्ये चारास्य प्रमादशब्दां करणोपत्तेः श्रुत्यस्यमि-
अत्मनिसिरोऽप्योत्पत्त्या साह-अपि चेति । अत्रमप्युच्यते करणानां भौतिकत्वे सिद्धे भूतानन्तर्ये तेत-
निवासाय ‘अधोमनः प्राणः’ इत्यत्र तर्हिशरगामासादिभ्यः तर्हिशरगामासाकरणेपठिथुया यमव-

विश्वस्य धारिणी" [मुण्ड० २ । १ । ३] इति ॥ तस्मात्पूर्वाक्तोत्पत्तिप्र-
लयक्रमभङ्गप्रसङ्गो भूतानामिति चेत् ॥ न ॥ अविशेषात्-यदि ताव-
द्भौतिकानि करणानि, ततो भूतोत्पत्तिप्रलयाभ्यामेवैवामुत्पत्तिप्रलयौ
भवत इति नेतयोः क्रमान्तरं मृग्यम् । भवति च भौतिकत्वे लिङ्गं
करणानाम् । "अन्नमयं हि सोम्य मनः, आपोमयः प्राणः, तेजो-
मयो वाग्" [छां० ५ । ६ । ४] इत्येवंजातीयकम् । व्यपदेशोऽपि
क्वचिद्भूतानां, करणानां च, -ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन नेतव्यः ॥ अथ
त्वभौतिकानि करणानि । तथापि भूतोत्पत्तिक्रमो न करणैर्विशेष्यते ।
प्रथमं करणान्युत्पद्यन्ते, चरमं भूतानि, प्रथमं वा भूतानि उत्पद्यन्ते,

रत्नमम ।

तित्तिर्यथैश्वर्यो विरोवान् तदणि समन्वय इति पूर्वपक्षफलम् । सिद्धान्तवति-नेति ॥ "आत्मन
आकाशः" [तैत्ति० उ० २ । १ । २] इत्यादितित्तिरिच्छतौ पञ्चम्याः कार्यकारणभावनेतयतः
क्रमो भाति, न तस्यार्थरूपपाठेन वा । अर्थरूपविरोधिक्रमविशेषात्प्राथम्येन । पाठमात्रस्यार्थरूपन-शेषस्य
शेषिवाधकत्वायोगात् । अतः श्रुतार्थक्रमाविरोधेन पाठस्य नैवत्याद्भूतानन्तर्यं करणानामित्यर्थः । किञ्च
भौतिकत्वात् तेषां तदानन्तर्यमिष्याह-पदीति ॥ न च प्राणस्याधिकारराजयोगादन्नमयमित्यादिमयतो न
विकारार्थेति वाच्यम् । करणानां निमित्तत्वेन कार्यतया कारणाकाक्षायाम् "अन्नमयम्" [छां० ६ । १ । ४]
(तै० उ० २ । ८ । १) इत्यादिश्रुतेराकाक्षितोक्त्यर्थमसति बाधके मयतो विकारार्थताया
युक्तत्वात् । प्राचुर्यार्थत्वे चनाकाक्षितोक्तिप्रसगाच्छ्रुते तजोऽन्नप्राशने वात्प्राणमनसा वृद्धिः, तदभावे
तन्नाशः, इति विकारत्वस्य दर्शितवान्न विनादापत्तरं । यद्वा स्थूलभूतार्थना तेषां वृद्धिः । विकारो मय-
उर्थे श्रयमाणो भौतिकत्वे टिगम् । प्राणेन्द्रियमनासि, भौतिकानि, भूताधानवृद्धिमत्त्वादेन्देदिति भावः ।
ननु तेषां भौतिकत्वे कथमार्थरूपे पृथक्त्वमनःकरण, भूतजन्यमोक्तयेन तन्नमसिद्धेरेत्यत आह-व्यपदे-
शोऽपीति ॥ प्रौढवादेन तेषामभौतिकरूपमुपे यापि श्रुत्यविरोधमाह-अथ त्विति ॥ करणानां, भूतानां
च, -पूर्वापरत्वे मानामावात् नोक्तभूतक्रममगस्तु, न चाऽऽयवर्षणवाक्य मानम् । पाठमात्रवाद्द्विरर्थः । तर्हि
मामती ।

इन्द्रश्रपणादपेक्षितार्थकथनाय विकारार्थेनेन मयतो युक्तम्, इतरथा त्वनपेक्षितमुक्तं भवेत् । न च तदपी
घटते । न ह्यन्नमयो पत्र इतिपदन्नप्राचुर्यं मनसः समवति । एव चेद्वत्तविकारा मनश्चादयो भूतानां पर-
स्तादुत्पद्यन्ते इति युक्तम् । प्रौढवादितयाभ्युपेत्याह-अथ त्वभौतिकानि ॥ मय वात्मन एव करणा-
नामुत्पत्तिः, न त्वल्येतावता भूतेरात्मनो नोत्पत्तव्यम् । तथा च नोक्तक्रममगप्रमगः । विशिष्यते मयतो
आनन्दगिरौच-न्यायनिर्णयः ।

भूतोत्पत्त्यादिश्रुतेर्विरोधोऽस्त्वित्युपसहरति-तस्मादिति । सिद्धान्तमादत्तं-नेति । इन्द्रियाणामुत्पत्ति-
क्रमस्य भूतोत्पत्त्यादिक्रमविरोधनिर्देशाभिन्नेन विरोधोऽस्त्यर्थः किं भौतिकरूपं करणानामुत्पत्तिरुत्पत्तिरुत्पत्ति-
प्रत्याह-यदीति । द्वितीयं दूयति-भवतीति । न चाऽऽयमय इतिरन्मयतो न विकारार्थता कर-
णानां निमित्तत्वात् कार्यत्वे कारणापेक्षायामन्नमयमित्यादिश्रुतेरेपेक्षितोक्त्यर्थमसति बाधके मयतो विकारार्थ-
ताया युक्तत्वादिनि भावः । भौतिकरूपे करणानां भूतानन्तरं तदुत्पत्तेर्न पृथक्त्वद्वयपदेशः स्यादित्याह-
व्याऽऽह-व्यपदेशोऽपीति । क्वचिदित्यार्थरूपं वाक्यमुक्तम् । प्रौढवादेन तेषामभौतिकरूपमुपे यापि
वर्तीति-अथ त्विति । अभौतिकत्वेऽपि पूर्वोत्तरत्वेन विशेषणविशेष्यत्वे मानामावाद्भूतोत्पत्तिक्रमो न कर-
णक्रमेण विरुध्यत इत्यर्थः । ननु यथा 'सन्निभो यजनि' इत्यादौ पाठक्रम एवामुत्पत्तिक्रमे मान त्वेव

चराचरव्यपाश्रयधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (७९३)

चरमं करणानीति । आथर्वणे तु समास्रायक्रममात्रं करणानां, भूतानां च-न तत्रोत्पत्तिक्रम उच्यते । तथाऽन्यत्रापि पृथगेव भूतक्रमात्करण-
क्रम आम्नायते-“प्रजापतिर्वा इदमप्र आसीत् । स आत्मानमेक्षत ।
स मनोऽसृजत् । तन्मन एवासीत् । तदात्मानमेक्षत । तद्वाचमसृ-
जत्” इत्यादिना । तस्मान्नास्ति भूतोत्पत्तिक्रमस्य भङ्गः ॥ १५ ॥ इत्य-
न्तराविज्ञानाधिकरणम् ॥ ९ ॥

चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभा-
वित्वात् ॥ १६ ॥ (१०) ॥

स्तो जीवस्याप्युत्पत्तिप्रलयो-जातो देवदत्तो, मृतो देवदत्तः, इत्येवं-

रत्नप्रभा ।

कथं क्रमनिर्णयः, तदाह-तथेति ॥ इदं स्थूलम्-उच्यतेः प्राक् प्रजापतिः मृतात्मा-आसीत् । अ-
तश्च भूतात्मक्रमप्रजापतिसर्ग- प्रथमः, ततो मनआदिर्सर्ग इति क्रमो मानोति भावः । एतच्च भूतकरणो-
त्पत्तिश्च वोरिरोवाद् ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति सिद्धान्तक- निगमयति तस्मादिति ॥ १५ ॥
चराचरव्यपाश्रयस्तु ॥ एतत्तन् तपदत्राप्यनारण्यनिर्णयव्य भूतश्रुतीनां रिरोयो निरूपणः । इदानीमा-
पादसमाप्तमप्यवधार्यशुद्धये जांश्रुतीनां रिरोयो निरूपणे । इदं जांश्रुते “न जांश्रुते विदो” [ऋ०
२ । १।०] इत्यादिश्रुतेः जांश्रुतिश्रावणाद्विरोयोऽस्मिन् न वेति स-द्वे विरोयोऽस्तीति प्राति लौकि-
कजनमादिव्यपदेशमहायानानेष्टयादिश्रावणे जांश्रुत-श्रावणमिति व्यपदेश्यते इति पूर्वश्रवण-स्त इति ॥ तथा
च करणो रचितक्रमेण भूतजनस्य वाधामावेऽपि जीवोत्पत्तिक्रमेण वाधः स्यादिति प्रत्युदाहरणसंगतिः ।

भामती ।

भवति इति यावत् ॥ १५ ॥ (९) ॥ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्मादित्यादिपाठक्रम एवाऽऽदी करणाप्युत्पत्तये पथाद्व्यापनीयत्र मान ने पाठ-आथर्वणेति । तत्र तेषां
क्रममात्राभ्यासयोरेवनिर्दिष्टेति योजना । शुच्यर्थादिदो दि पाठोऽस्तुताने मानसिह तु “शासन आकाशः”
इत्यादिश्रुत्यर्थरिरोधादितिरोमयत्रागृपाकात्पाठक्रममणेन भूतानन्तर करणोत्पत्तिरित्यर्थः । करणानां
भूतानां चैककार्यत्वे तस्मात्काक्षायां पूर्वविसिद्धयैवोत्तरजनकात्करणप्राथम्यनित्याशाप निरवतिरकरणाभेद-
विपाह-तथेति । प्रजापतिः सर्वभूतगृहमात्मकः मृतात्मा । मृत्यु कारिणिसुखो । तदुत्पत्तिप्रा-
णाश्रोऽप्यवधार्यः । अत्र प्रजापतिमृष्टिचनानुत्तमृष्टिप्राथम्यं तथा मनआदिमृष्टिनेति करणमर्थस्य
पाथात्पत्तिरिति विवेकः । भूतकरणोत्पत्तिरिरो निदे क्रमे क्रमवृत्तौत्पत्तिव्यापारे प्राणि समन्वयस्य करणो-
त्पत्तिश्रुत्या रिरोयो ने सुप्रमदरति-तस्मादिति ॥ १५ ॥ (९) ॥ पूर्वोत्पत्तेः तपदर्शनारण-
यमित्यर्थे मृतोत्पत्तिरितिरोयो निरूपणः, सप्र-पासादममाने-तवार्थशुद्धये जं श्रुत्यर्थ-रिरोयो निरूपणे ।
तत्र करणोत्पत्तिर्भूत मृतो रचितक्रम-प्रथमति तादं जांश्रुते-श्रवणद्वययोऽप्यासाप नेत्र नाम्नी पाठ-
चराचरेति । इदं जीवजनित्वादिनित्येआनन्तितेऽप्यदिश्रावणात् तन्निव रथावनां चांश्रुतेऽप्यसा-
दित्यनित्यस्य पथमपि समन्वयवृत्तौकरणे साश्रुतिमताप । पूर्वोक्ते साश्रुतेऽपि तदाऽऽनन्तमन्वय-
निमित्तः । सिद्धाये तदभिरोरचितनिर्दिष्टः । जीवो रित्यप्यस्य किं देवो वाचनास्योरितोर्वा-रुमुत्पत्त्याः न
वेति शुचिप्रतिपत्तेः सदेहे पूर्वश्रवणात्-स्त इति । देवानिति तदस्य वदरुदेवो न जीवव्यपारि साये-
रित्यात्सत्त्व धारणोदेवेन जापदमोर्दिश्रुतानादप्यपि प्यवदेशो न देवमात्रमात्रोपाह-जातेति । न

जातीयकाह्लौकिकव्यपदेशाज्जातकर्मादिसंस्कारविधानाच्चेति स्यात् क-
स्यचिद्भ्रान्तिः ॥ तानपनुदामः ॥ न जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ स्तः । शास्त्र-
फलसम्बन्धोपपत्तेः । शरीरानुविनाशिनि हि जीवे शरीराऽन्तरगति-
ष्टाऽनिष्टाऽप्राप्तिपरिहारार्थं विधिप्रतिषेधावन्वर्थको स्याताम् । श्रूयते
च “जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते” [छां० ६ । ११ ।
३] इति ॥ ननु लौकिको जन्ममरणव्यपदेशो जीवस्य दर्शितः ॥ सत्यं
दर्शितः ॥ भाक्तस्त्वेव जीवस्य जन्ममरणव्यपदेशः । किमाश्रयः पुन-
रयं मुख्यः, यदपेक्षया भाक्त इति ॥ उच्यते ॥ चराचरव्यपाश्रयः ।
स्थावरजङ्गमशरीरविषयौ जन्ममरणशब्दौ । स्थावरजङ्गमानि हि भूतानि
जायन्ते च, म्रियन्ते च । अतस्तद्विषयौ जन्ममरणशब्दौ मुख्यौ सन्तौ
तत्स्थे जीवात्मन्युपचर्येते । तद्भावभावित्वात् । शरीरप्रादुर्भावतिरो-
भावयोर्हि सतौर्जन्ममरणशब्दौ भवतः, नासतोः ।

रत्नप्रभा ।

पूर्वपक्षे जीवत्रहोक्यासिद्धिः सिद्धान्ते तद्विद्विरिति भेदः । चेतनजन्माद्युद्देशेन चेतनस्य तस्य जन्मा-
न्तरीयफलसाधन जातकर्मादि संस्कारो विधीयते । तथा चोद्दे-यविशेषयोर्मियोपिरोत्रे सति विशेषावि-
रोधेनोद्देश्य नेयमिति न्यायात् जन्मादिक देहोपाधिक, न स्वत इति सिद्धान्तयति-तामित्यादिना ॥
जीवापेतं जीवेन त्यक्तम् [इदं शरीरम्] जन्मादिव्यपदेशाश्चराचरदेहविषयो मुख्यः । जीवे तु भाक्तः-गौणः
औपाधिकजन्मादिविषयः स्यात् । उपाभिजन्माप्राये भावाद्दसत्यमानादिति सूत्रार्थः । जीवस्यौपाधि-
मामती ।

देहसत्तादिनामथेय तावन्जीवात्मनो न शरीरस्य तन्नाम्ने शरीराय श्राद्धादिक्रणानुपपत्तेः । तन्मृतो देव-
त्तो जातो देवदत्त इति व्यपदेशस्य मुख्यत्व मन्वानस्य पूर्व-पक्षः, मुख्यत्वे शास्त्रोक्तामुष्मिकम्बर्गादिक्रम-
न्यानुपपत्तेः । शास्त्रविरोधाह्लौकिकव्यपदेशो भाक्तो व्याम्येयः । मत्तिस्य शरीरस्योत्पादविनाशौ ततस्तत्सयोगो
इति । जातकर्मादि च गर्भवीजसमुद्भवजीवपापप्रक्षयार्थं, न तु जीवजन्मजवापक्षयार्थम् । अत एव
स्मरन्ति ‘एवमेतः क्षम याति वीजगर्भसमुद्भवम्’ इति । तस्मान्न शरीरोत्पत्तिविनाशाभ्या जीवजन्मविना-
शानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

चोपाध्यपराभर्शादीपाविकौ तस्य जन्मनाशौ, नापि देहस्य संस्कारविधिः पुद्गलविषयत्वेन प्रसिद्धत्वात्, अनो
जांस्वानौपाधिकोत्पत्तिनाशसिद्धेरजामृतप्रयत्नसमन्वयासिद्धिरित्याह-इति स्यादिति । उत्सूत्र सिद्धान्त-
माह-तामिति । उपपत्तिमेव दर्शयति-शरीरेति । उद्देश्योपादेश्ययोर्मिथो विरोधे मत्तुपादेश्यजन्मा-
न्तरफलसाधनविधिविरोधेनोद्देश्यचेतनजन्ममरणयोर्देहोपाधिप्राप्तेनोपचरितराजन्मान्तरसाधनकर्ममन्वययोग्यो
जन्ममृतिरहितः सन्नात्मा सिध्यतीत्यर्थः । आत्मनो जन्माद्यमात्र एव साहचर्यवर्गादिसंस्कार-
सिद्धिस्तदव्ययानुपपत्त्या नित्यत्वं तस्येत्युक्तम् । इदानीं श्रुतिसिद्धि चेतदित्याह-श्रूयते चेति । जीव-
नापेतं त्यक्तम् । वाच सिद्धेयव्यपदेशार्थं निशतो । जीवो न म्रियते एवेत्यर्थः । पूर्वपक्षवीजमनुमापने-
नन्विति । तदुत्तरत्वेन मत्र पातयितुं योजनिकामाह-सत्यमिति । भाक्तो व्यपदेशो सुपाधिपक्षेति
मत्ता पृच्छति-किमिति । तत्र मृतमन्वयार्थं व्याकरोति-उच्यते इति । तयोस्तद्विषयत्वेन मुख्यत्वं
हेतुमाह-स्यावरेति । उपचारे कारणमाह-तदिति । देहगामिनेन जन्मादिशब्दस्य मुख्यत्वेन सौ-
देहमादाय व्याचष्टे-तदिति । देहयोगमनोद्देश्य माक्षादेन जीवनात् जन्मनाशशब्दो किं न स्यात्

न हि शरीरसम्बन्धादन्यत्र जीवो जातो, मृतो वा, केनचिल्लक्ष्यते । “स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमाभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन्निवमाणः” [वृ० ४ । ३ । ८] इति च शरीरसंयोगवियोगनिमित्तावेव जन्ममरणशब्दौ दर्शयति । जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भावापेक्षमेव द्रष्टव्यम् । अभावाज्जीवप्रादुर्भावस्य । जीवस्य परस्मादात्मन उत्पत्तिविद्यदादीनामिवाऽस्ति, नास्ति वेत्येतद-उत्तरेण सूत्रेण वक्ष्यति । देहाश्रयो तावज्जीवस्य स्थूलावृत्तिप्रलयो न स्त इत्येतदनेन सूत्रेणाऽऽचोचत ॥ १६ ॥ इति चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् ॥ १० ॥

नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ १७ ॥ (११) ॥

अस्त्यात्मा जीवाख्यः शरीरेन्द्रियपञ्चराध्यक्षः कर्मफलसम्बन्धी । स किं व्योमादिवद्भुत्पद्यते ब्रह्मणः, आहोस्वित् ब्रह्मब्रह्मैव नोत्पद्यत इति धृति-विप्रतिपत्तौविशयः-

रत्नप्रभा ।

कजन्ममृत्योः श्रुतिमप्याह-स वा इति ॥ जायमानपदार्थमाह-शरीरमिति ॥ निवमाणश्च व्याचष्टे-उत्क्रामन्निति ॥ ननु तत्र जीवस्य जन्मादि निरूप्यते, अत्रापि तत्रिरामे पुनश्चिन्तिपाश्रयाह-जीवस्येति ॥ तदेव जातेष्ट्यादिशास्त्रस्वीकाराधिकरजन्मादिनिवृत्तौ जीवमन्तःश्रुतिविरोध इति सिद्धम् ॥ १६ ॥ नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥ “अहोऽभ्युत्थित्तदस्मात्परमानः सर्वे जोगत्मानो व्युचरन्ति” इत्यादिजीवोत्पत्तिश्रुतीनां “स एव इह प्रविष्ट आत्मा भवेत्” अत्र आत्मा [वृ० १ । ४ । ७] इत्याद्यनुत्पत्तिश्रुतीनां च विपरीतोपधात् सशये मा भूतां देहजन्मनाशयोर्जीव-जन्मनाशौ । देहान्तरभोग्यमग्निदिहेतुविव्यायमम्भवान् । कदाचन्तपोनेमस इव जीवस्य तौ किं न स्यातां, भामती ।

श्रुतिरिति सिद्धम् । एतच्च द्यौःकिरुत्पत्तेश्चात्मानोत्पत्तिसम्बन्धोत्पत्तिविशयः । उक्तं त्वत्त्वात्माध्यैज्य आनित्यमूत्तेति ॥ १६ ॥ मा भूतामस्य शरीरोदव्ययानां स्फूर्तावृत्तिविनाशो, आत्मासादेवैव शुभ्रमूर्त्तमर्शो तदन्ते चोत्पत्तिविनाशो जीवस्य भविष्यत इति शब्दात्सम्बन्धेनैवुद्दिष्टमाख्यते । नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । विचारमूत्तसशयश्च बीजमाह-श्रुतिविप्रतिपत्तौगिति । ताभ्ये दर्शयति-आनन्दमित्येव-न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽह-न हीति । न केनान्यव्यवहारैरेकान्यामपनयोऽजगद्यते किं भुत्पाऽशीयाह-स वा इति । कथं निवस्य जायमानश्च तत्राऽऽह-शरीरमिति । कथं निवमाणश्च तत्राऽऽह-उत्क्रामन्निति । भुगे-त्पाश्रयमाह-शरीरमिति । एव जातकर्मादिनिवृत्तौ सम्पत्तौ शरीरो जन्मनाशागिति तथाऽऽह-जातेति । पूर्वोत्तरारिक्तणयोरेकार्थतया पौनर्यपनारत्तार्थभेदमाह-जीवस्येति । तदेवनामनो देगेवत्त्वादाव-नोत्पत्तौ तदेवमात्राज्जातेष्ट्यादिशास्त्रस्वीकाराधिकरजन्मादिनिवृत्तौ जीवमन्तःश्रुतिविरोध इति सिद्धम् ॥ १६ ॥ (१०) ॥ देहोत्पत्तिनाशो रोत्तौ नोत्पत्तिनाशो निरस्य कल्पान्तोत्पत्तिनाशो तस्य निरूप्यते-नाऽऽहमेति । अत्रिरामनिवृत्तमाह-अस्तीति । ‘अहमस्मि’ इत्यत्र अहमस्मिन् तदन्तर्गतजीवत्त्वाशरा निरस्योत्पत्तेश्चाऽऽह-जीविति । शरीरादेवैव मदान्यत्र जीवमिति प्रादुर्भावात्, एतदन्तर्गत-शरीरमिति । ‘कर्मात्पक्षः’, ‘माधी’ इत्यादिश्रुतीष्वन्तर्गतस्य पुनो जीवस्य तपोत्पत्ति-कर्मिति । तत्र विविध मतेषु मत्तपमाह-स इति । श्रुतिविप्रतिपत्तौ विवक्ष्यते-

कासुचिच्छ्रुतिष्वग्निविस्फुलिङ्गादीनिदर्शनैर्जीवात्मनः परस्माद्ब्रह्मण उत्पत्तिराम्नायते, कासुचिच्चत्रिकृतस्यैव परस्य ब्रह्मणः कार्यप्रवेशेन जीवभावो विजायते, न चोत्पत्तिराम्नायत इति । तत्र प्राप्तं तावद् उत्पद्यते जीव इति ॥ कुतः ॥ प्रतिज्ञानुपरोधात्—“एकस्मिन्विदिते सर्वमिदं विदितम्” इतीयं प्रतिज्ञा सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रभवत्वे सति नोपरुध्येत । तत्त्वान्तरत्वे तु जीवस्य प्रतिज्ञेयमुपरुध्येत । न चाऽविकृतः परमात्मैव जीव इति, शक्यते विज्ञानुम् । लक्षणभेदात् । अपहतपाप्मत्वाद्विधर्मको हि परमात्मा । तद्विपरीतो हि जीवः, विभागाच्चाऽस्य विकारत्वसिद्धिः । यावान् हि आकाशादिः प्रविभक्तः स सर्वो विकारः । तस्य चाकाशादेरुत्पत्तिः समधिगता । जीवात्मापि पुण्यापुण्यकर्मा सुखदुःखभाक् प्रतिशरीरं विभक्त इति तस्यापि

रत्नप्रभा ।

तत्सम्भवादिति प्रयुदाहरणेन पूर्वपक्षमाह—तत्र प्राप्तं तावदिति ॥ फल पूर्वमत, उपरोधो वाप नन्वविकृतप्रद्वैवात्र प्रविष्ट जीव, न तत्त्वान्तरमिति प्रतिज्ञामिद्धि, तत्राह न चेति ॥ जीवः, परस्माद्ब्रह्मः, विदितमर्थतत्त्वादिब्रह्मस्यापिकारत्वे प्रतिज्ञावाच्य इति तर्कापेक्षानिगन्तव्यलिङ्गानुगृहीतोत्पत्तिश्रुतेर्वैधीयत्वात् प्रवेशश्रुतिर्जीवस्यविकारत्वमना प्रतिष्ठित ईश्वर इति व्याप्त्येति समुदायार्थः । “सहसा” इति भावतो ।

कासुचिच्छ्रुतिष्विति । पूर्वपक्ष गृह्णाति—तत्र प्राप्तमिति । परमात्मनस्तत्रादिच्छ्रुतमर्थसर्गादपहतानपहतपाप्मत्वादित्त्वाकाशादीनामन्यवम् । ते चैव विकारास्ततस्तत्त्वान्तरत्वे बहुतराद्वैतश्रुतिरित्येव । तत्रविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाप्रतिरोधः । तस्माच्छ्रुतिमिरनुजायते विकारत्वम् । प्रमाणान्तरं चात्रोक्तम्—“विभक्तत्वाद् आकाशादिवत्” इति । ‘यथाग्नेः क्षुद्रा विस्तुलिङ्गा’ इति च श्रुतिः साक्षादेव त्रयविकारत्व जीवजातदर्शयति । ‘यथा सुदीपात् पावकात्’ इति च तद्वत्प्रो जीवमानुत्पत्ति च तत्राप्येव च साक्षादर्शयति । आनन्दगिरीयमित्येव । अं ।

कासुचिदिति । ‘यथा सुदीपात् पावकात्’ इत्युपार्थ, न तत्रेति न्य, श्रुतम् । कासुचिदिति ‘तत्सुष्टु तदेवानुप्राविशत्’ इ याथाभिव्यर्थः । प्रवेशमात्रेऽपि जन्मरीरमूर्त्याशकयाऽऽह—न चेति । श्रुतिविप्रतिपत्त्या शङ्कामुक्त्या पूर्वपक्षवधि—तत्रेति । अत्र चोक्तश्रुतिविप्रतिपत्तिरिति सन्मन्वयदोषकारणापादादिमगतम् । पूर्वपक्षे श्रुतीना विप्रतिपत्तेरनेकगव्यत्वेन निरोधाद्ब्रह्माभाष्ये सन्मन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते श्रुतीनामविप्रतिपत्तेरनेकगव्यत्वादिनिवृत्त्ये प्रत्यग्रप्यपि सन्मन्वयसिद्धिः । जन्मप्रयोरनेकजाद्यपिनामविप्रतिपत्तेरनेकगव्यत्वादिनिवृत्त्ये प्रत्यग्रप्यपि सन्मन्वयसिद्धिः । आत्मनस्तद्विरहे विवदमानो विद्यदुत्पत्तिन्यायेन प्रयाह—प्रतिज्ञेति । तदनुपरोध साययति—एकस्मिन्निति । अकार्यत्वेऽपि प्रतिज्ञासिद्धिर्धैरिक्तं तत्कार्यत्वेनैवाशक्य तस्य परस्माद्ब्रह्मत्वमिति न वेति विकारत्वाऽऽह दूययति—तत्त्वान्तरत्वे त्विति । द्वितीय निरस्यति—न चेति । लक्षणभेद नाययति—अपहृतेति । नियतश्रुतिविरोधमाशक्यानुमानानुगृहीतानियन्वयश्रुतिविरोधात्सासामुपचारितार्थेति मन्वाऽऽह—विभागाच्चेति । तत्रमभ्याशिवान्यापेक्षितार्थविरक्तवागित्यत्यान्येपत्वश्रुतीना नोपचरितार्थनेत्याशक्य निवृत्त्यानिययोरपि कार्यकारणयोर्मुदृष्टतत्राद्याभ्यममवादिदृष्टमहात्म्यमि यमिन्पानिययत्पुत्रानुप्राहकानुमानानुगृहीतमाह—यावानिति । आकाशादेरिमत्तत्रेऽपि विकारत्वात्सिद्धेरिति व्यानित्वादाशक्याऽऽह—तस्येति । व्यातस्य हेतोः पक्षमर्तमाह—जीवेति। प्रतिरोधमायमिगणे कर्मन तदव्यभयानुभवति प्रमाणवित् निरोधेन व्याप्ति पक्षवर्तता चोक्त्याऽनुमानमाह—तस्येति।

प्रपञ्चोत्पत्त्यवसरे उत्पत्तिर्भवितुमर्हति ॥ अपि च “यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः” [बृ० २ । १ । २०] इति प्राणादिर्भोग्यजातस्य सृष्टिं शिष्टा “सर्वे एते आत्मानो व्युच्चरन्ति” इति भोक्तृणामात्मनां प्रथक्सृष्टिं भासति । “यथा सुदी- तात्वावकाद्विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सङ्घाः, तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चेवापि यन्ति” [मुण्ड० २ । १ । १] इति च जीवात्मनामुत्पत्तिप्रलयावुच्येते । ससृष्ट्यवचनान्त-जीवात्मनो हि परमात्मना ससृष्टा भवन्ति । चैतन्ययोगात् । न च क्वचिदश्रवण- मन्वयश्च श्रुतं चारयितुमर्हति । श्रुत्यन्तरगतस्यापि अविहङ्गस्य अधिक- स्यार्थस्य सर्वत्रोपसंहर्तव्यत्वात् । प्रवेशश्रुतिरप्येवं सति चिकारभावा- पत्त्यैव व्याख्यातव्या “तदात्मानं स्वयमकुरुत” [तै० उ० २ । ६ । १] इत्यादिवत् ॥ तस्माद्दत्तपद्यते जीव इति ॥ एवं प्राप्ते ॥ इमः ॥ नात्मा जीव उत्पद्यते इति ॥ कस्मात् ॥ “अभृतेः”-न तस्योत्पत्तिप्र- रणे श्रवणमस्ति भयस्तु प्रदेशेषु ॥ ननु क्वचिदश्रवणमन्वयं श्रुतं न

रत्नप्रभा ।

दृष्टान्तश्रुतेः प्राणा जीवा इति निधीयते । ननु “आत्मन आकाशं सम्भूतम्” [तैति० उ० २ । १ । १] । वादी जीवोत्पत्त्यवसरे स्रष्टव्यत्वं तस्मात्-न चेति ॥ एवं चिकारत्वे सति चिकारभावा- धना स्थायान्मनुस्तेतिचिकारानां प्राणानां प्रवेश इत्यर्थे । “अथ वात्” इति श्रुतिरप्यन्वये जीवोत्पत्त्य- वत्त्वादिरीयथा “तत्त्वमसि” इति श्रुतिश्च श्रुतं इत्यन्वयेनाप्यवगत्याप्येवेति प्राणं चिकारतत्पति-एवमिति ॥

भासती ।

ननु प्रकाशत्वानामुत्पत्तिप्रवचनसमये न जीवानामि यत् आह-जीवात्मानामिति । स्यादेतत् । सृष्टि- श्रुतिर्याकाशाद्युत्पत्तिरिव कर्माचोत्पत्तिर्नायायते । तस्मादात्मनोपव्ययानामानामनोत्पत्तौ श्रवणम् । प्रथमं श्रवणं आह-न च क्वचिदश्रवणमिति । एतद् हि कर्माधिकारानामानामानां च श्रवणं प्रवृत्तव्यं आनन्दितरीय-न्यायवर्ग्यः ।

पदनुमाहकमनुमानमुक्तं तां श्रुतिमाह-अपि चेति । तत्रैव मुन्योत्पत्तिरप्यनेत्याकारं प्रत्यार्शनां तयोत्पत्तिरेव सगच्छित्याहास्यजीवस्यापि तादृश्येन सति सत्त्वाऽऽह-प्राणादौर्गति । तत्रैव पात्रिक जन्म वेदुपपत्तेरेव तादृश्ये नोम्योत्पत्त्यवसरेनाऽऽह-सर्वं एत इति । जन्मसार्थां श्रुतिमुत्पत्त्या- जन्मसार्थां श्रुत्यन्तरमाह-यवेति । प्राणानामोत्पत्तिप्रवचनो न जीवानां प्राणानामुत्पत्ति-महा- पेति । प्राणानां जीवसत्त्वादिनेव । अथवापि मन्वेन स्यात्त्वात्प्राणाऽऽह-जैवेति । मुन्यो- त्पत्त्यवसरे जैवोत्पत्त्यवसरे तदुत्पत्त्यवसरेनाऽऽह-न चेति । तत्र तावोत्पत्त्यवसरे श्रुत्यन्तरेति । जीवोत्पत्तौ परम्येव कथं प्रवेशव्याप्त्याऽऽह-प्रवेशेति । यथा मुदादि सति प्राणैः परम्येव न्योत्पत्तिप्रवचनस्य प्रतिपत्तिस्तदा अत्र श्रुतेः स्यात् जीवोत्पत्त्यवसरे श्रुत्यन्तरेति । प्रवृत्तौ चिकारत्वस्यैव दृष्टान्तमाह-सदिति । अतुत्पत्त्यानुत्पत्त्यवसरेनाऽऽह-तस्मात्प्रवृत्तौ । चिकारत्वस्यैव श्रुत्यन्तरेति । अतुत्पत्त्यवसरे सति प्रवृत्तौ श्रुत्यन्तरेति । अतुत्पत्त्यवसरेनाऽऽह-तस्मात्प्रवृत्तौ । अतुत्पत्त्यवसरेनाऽऽह-तस्मात्प्रवृत्तौ । अतुत्पत्त्यवसरेनाऽऽह-तस्मात्प्रवृत्तौ । अतुत्पत्त्यवसरेनाऽऽह-तस्मात्प्रवृत्तौ ।

वारयतीत्युक्तम् ॥ सत्यमुक्तम् ॥ उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति
 वदामः ॥ कस्मात् ॥ “नित्यत्वाच्च ताभ्यः” चशब्दादजत्वादिभ्यश्च,
 नित्यत्वं ह्यस्य श्रुतिभ्योऽवगम्यते । तथाऽजत्वमविकारित्वमविकृतस्यैव
 ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं, ब्रह्मात्मता चेति । न चैवंरूपस्योत्पत्ति-
 रूपपद्यते ॥ ताः काः श्रुतयः ॥ “न जीवो म्रियते” [छां० ६ । ११] “स
 वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” [वृ० ४ । ४ ।
 २५] “न जायते म्रियते वा विपश्चित्” “अजो नित्यः शाश्वतोऽयं
 पुराणः” [कठ० २ । २८] “तस्मिन्ना तदेवाऽनुभाविशत्” [तै० २ । ६ ।
 १] “अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” [छां०
 ६ । ३ । २] “स एष इह प्रविष्ट आ नखाग्नेभ्यः” [वृ० १ । ४ । ७]
 “तत्त्वमसि” [छां० ६ । (८-१६)] “अहं ब्रह्मास्मि” [वृ० १ । ४ ।
 १०] “अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः” [वृ० २ । ५ । १९] इत्येवमाद्या
 नित्यत्ववादिभ्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिवधन्ति ॥ ननु प्रविभक्तत्वा-
 द्विकारो विकारत्वाच्चोत्पद्यते इत्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ नास्य प्रविभागः
 स्वतोऽस्ति । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वज्ञापी सर्वभूतान्तरात्मा”
 [श्वेताश्व० ६ । ११] इति श्रुतेः बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभा-
 गमतिभानमाकाशस्यैव घटादिसम्यन्धानिमित्तम् । तथा च शास्त्रं-
 “स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः
 श्रोत्रमयः” [वृ० ४ । ४ । ५] इत्येवमादि ब्रह्मण एवाऽविकृतस्य सतो-
 ऽस्यैकस्याऽनेकबुद्ध्यादिमयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वं चास्य तद्विदित्-

रत्नप्रभा ।

धर्मवत् सत्वो विभागो हेतुरीपाविको वा ? नाद्यः । असिद्धेरित्याह-अत्रोच्यते नास्येति ॥
 द्वितीये जीवस्य न स्वतो विकारत्वसिद्धिः । अप्रयोजकत्वादित्याह-बुद्ध्यादाविति ॥ औपा-
 विकर्मदे मानमाह-तथा चेति ॥ मयतो विकारार्थत्वपाशंक्याह-तन्मयत्व चेति ॥

मामवी ।

कर्मणः शास्त्रान्तरीयाद्गोपसहस्रो न भवेत् । तस्माद्ब्रह्मश्रुतिविरोधादनुप्रवेशश्रुतिविकारमागतत्वा
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामुक्तिमहीकृत्य जीवोत्पत्तिश्रुतेस्तदनुत्पत्तिश्रुत्या वारणात्तत्र न्यायोऽस्तीत्याह-सत्यमिति । जीव-
 न्नायोग प्रश्नपूर्वकं सौत्रं हेतुमाह-कस्मादिति । हेतुद्वयं विदुषोति-नित्यत्वं हीति । नित्यत्वात्-
 त्वादिभानेऽपि जन्मामात्रे न मातीत्याशंक्याऽऽह-न चेति । या नित्यत्वादिवादिभ्यो जीवोत्पत्तिं न
 मृष्यन्ति ताः श्रुतीराकांक्षाघटोदाहरति-ताः का इति । उत्पत्तिश्रुतेरनुमानानुग्रहादनुत्पत्तिश्रुत्यपेक्षया
 प्रावस्यमुक्त स्मारयति-नन्विति । स्वामाविक वा विभक्तत्वमौपाधिक वेति विरुद्धयति-अत्रेति ।
 नाऽऽद्योऽसिद्धेरित्याह-नेति । औपाधिक विभक्तत्वमौपाधिक स्वामाविकं वा विकारमात्मनो गम्येदं
 निदस्तायनत्वं मन्त्रोक्तम्-बुद्ध्यादीति । द्वितीये कालार्तात्त्वं निरक्षरौपाधिकं विभागमानमित्यत्र मान-
 माह-तथा चेति । अप्रविकारत्वं जीवस्य निरस्यता बुद्धिविकारत्वं तन्मयत्वोक्त्या स्वीकृतमित्याशंक्याऽऽह-
 तन्मयत्वमिति । जालो जवात्मा प्राणैः पुंसः स यथा स्त्रीपरतन्त्रः स्त्रीमयो व्यपदिश्यते तथा

स्वस्वपानामिदं नया तदुपरक्तस्वस्वत्वं, स्त्रीमयो जाल्म इत्यादिवद्
 पृथग्यम् । यदपि क्वचिदस्योत्पत्तिप्रलयश्रवणं, तदप्यत एवोपाधिसम्बन्धात्-
 तद्व्यम् । उपाधुत्पत्तौ चास्योत्पत्तिः, तत्प्रलयं च प्रलय इति । तथा च दर्श-
 यति-“प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुद्दिनश्यति न
 प्रेत्य संजास्ति” [वृ० ४।५।१३] इति ॥ तथोपाधिप्रलय एवायं,
 नाऽऽत्मप्रलय इत्येतदप्यत्रैव “मा भगवान्मोहान्तमार्शीपद्म वा अह-
 भिमं विजानामि” [वृ० ४।५।१४] “न प्रेत्य संजास्ति” इति प्रश्न-
 पूर्वकं प्रतिपादयति “न वा अरे अहं मोऽहं ब्रवीम्यविनाशो वा अरेऽय-
 मात्माऽनुच्छिन्तिधर्मा” [वृ० ४।५।१४] “मात्रासंसर्गस्वस्य भवति”
 इति । प्रतिज्ञानुपरोधोऽप्यविकृतस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् ।

रत्नप्रभा ।

जाल्मः कामजडः-स्त्रीरत्नम्-स्त्रीमयः इतिपञ्जीम्य स्वस्वपानानादुज्जादिवरात्स्वयेन भेदकृत्वा-
 दिभावात् प्राचुर्यार्थमयदप्रयोग इत्यर्थे । तद्गुण निरम्य तदनुपगत्युत्पत्तिमाह-यदर्पाति ॥ श्रीमशौचरि-
 जन्मनाशयोः श्रुतिमाह-तथेति ॥ एतेभ्यः देशात्मना परिगतस्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येव
 त्पमानानि अनु पथादिनश्यति । प्रे योपाधिकरणानन्तर सत्त्वा नाम्नीत्यर्थे । ननु प्रज्ञानघनं, सत्त्वा
 नास्तीति च विन्दन्मि-यत् आह-तथेति ॥ उपाधिद्वयाद्विशेषज्ञानाभावः । एवं सत्त्वाभावो नाम्ना-
 र्थपरिवारनाय इत्युत्तर प्रतिपादयति श्रुतिगित्यन्वयः । अत्रैवामविज्ञानाने प्रेत्य सत्त्वा नाम्नीदुगया मां
 मोहान्त मोहमस्य भान्तिम् आर्शीपद्म । अवाहितान् इममर्थं न जानामि । श्रुति तदुत्तरार्थमिति
 मेत्थैवप्रथमार्थः । मुनिराह-न वा इति ॥ मोहं मोहकर वाक्यम् । उच्छिन्ति-पूर्वावस्थानाश-धर्मो-
 ऽस्येति उच्छिन्तिधर्मा परिणामी । तस्मादविनाशार्थे । तर्हि न प्रेत्य संजास्ति कथमुक्तं तत्राह-
 मात्रेति ॥ मात्राभिर्निपेक्षितमर्गान् तथोक्तमित्यर्थः । विष्णुप्रतिविम्बयोरेव विरूपधर्मोऽप्यस्य

लक्षणभेदोऽप्यनयोरुपाधिनिमित्त एव । “अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैवं ब्रूहि”
[वृ० ४ । ३ । १४-१५-१६-३३] इति च प्रकृतस्यैव विज्ञानमय-
स्यात्मनः सर्वसंसारधर्मप्रत्याख्यानेन परमात्मभावप्रतिपादनात् ।
तस्मान्नेवात्मोत्पद्यते, प्रविलीयते वेति ॥ १७ ॥ इत्यात्माधिकरणम् ॥ ११ ॥

ज्ञोऽत एव ॥ १८ ॥ (१२) ॥

स किं काणभुजानाभिवागन्तुकचैतन्यः स्वतोऽचेतनः आहोस्वित्
सांख्यानमिव नित्यचैतन्यस्वरूप एवेति वादिविप्रतिपत्तेः संशयः । किं

रत्नप्रभा ।

इत्यत्र हेतुमाह—अत ऊर्ध्वमिति ॥ जीवस्य विकारित्वे मुक्त्ययोगात् “तत्त्वमसि” इति वाक्य-
मखण्डार्थमिति वक्तव्यम् । तथा च फलवत्प्रधानवाक्यापेक्षितजीवनिव्यवश्रुतीनां बलवत्त्वादुत्पत्त्यादिकमध्य-
स्तमनुबद्धति उत्पत्त्यादिश्रुतय इत्यभिरोध इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ (११) ॥ ज्ञोऽत एव ॥ “आत्मैवास्य ज्योतिः”
[वृ० ४ । ३ । ६] इत्याद्यात्मत्वप्रकाशत्वश्रुतीनां “पश्यश्चक्षुः शृण्वन्श्रोत्रम्” [वृ० १ । ४ ।
७] इत्यनित्यज्ञानवत्त्वश्रुतिभिर्विभेदोऽत्र निरस्यते ॥ अस्य लोकस्य चक्षुर्दृष्टा, श्रोत्र श्रोतेत्यर्थः । प्रागुक्त-
जीवानुत्पत्तिहेतुमादाय स्वप्रकाशत्वसाधनाद्वेतुसाध्यभावः संगतिः । अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाश ब्रह्मैव, उच्य-
हित जीवः, इति जीवस्य स्वप्रकाशता सिध्यति । न चैवं गतार्थता । अनुत्पन्नस्याऽपि जीवस्य स्वप्र-
काशत्वे ज्ञानसाधनवैयर्थ्यमिति तर्कसहितानित्यज्ञानश्रुतिवलेन स्वप्रकाशत्वश्रुतेर्वाच्यनया ब्रह्मान्यत्वशङ्का
तद्वैक्ययोग्यतायै । स्वप्रकाशत्वस्यात्र साधनात् । तथा च पूर्वपक्षे जीवस्य ब्रह्मैक्यायोग्यता सिद्धान्ते
भामती ।

चाद्वैतप्रतिज्ञाविरोध इति सिद्धम् । निवेदीनाक्षणत्रावस्तादृषाद्यथातमिति नेह व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ (११) ॥
ज्ञोऽत एव । कर्मणा हि जानात्यर्थो व्याप्तस्तदभावे न भवति धूम इव धूमज्जाभावे, सुपुण्याद्यवस्थायु
च ज्ञेयस्याभावात्तद्व्याप्तस्य ज्ञानस्याभावः । तथा च नात्मत्वभावश्चैतन्यं तदनुवृत्तावपि चैतन्यस्य व्यावृत्तेः ।
तस्मादिन्द्रियादिभावानुविधानात् ज्ञानभावामावयोरिन्द्रियाणां चैतन्यविषयमागन्तुकमस्य चैतन्यं धर्मो
न स्वामाधिकः । अत एवेन्द्रियादीनामर्थवत्त्वम्, इतरथा वैयर्थ्येन, इन्द्रियाणां भवेत् । नित्यचैतन्यश्रुतयश्च
शक्यमिप्रायेण व्याख्यायाः । अस्ति हि ज्ञानोत्पादनशक्तिर्निजा जीवानां, न तु व्योम इवेन्द्रियादिसनि-
कर्षेऽप्येषां ज्ञानं न भवतीति । तस्माज्ज्ञा एव जीवा इति प्राप्तेऽभिर्भावते—यदागन्तुकज्ञानं जडस्यमात्रं
तत्कदाचित् परोक्ष कदाचित् सदिग्ध कदाचिद्विपर्यस्त, यथा घटादि, न चैवमात्मा । तथाहि—अनु-
मिमानोऽप्यपरोक्षः, स्मरन्त्यानुमतिः, सदिहानोऽप्यसदिग्धः, विपर्यस्यन्त्यविपरीतः सर्वस्यात्मा । तथा च
तत्त्वभावः । न च तत्त्वभावस्य चैतन्यस्याभावः तस्य नित्यत्वात् । तस्माद्वृत्तयः त्रिवारूपाः सक-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उक्षणंमद्वानैकमिति तत्राऽऽह—लक्षणोक्ति । त्रिभ्यप्रतिबिम्बादिनदीपान्निको भेदो न स्वामाधिक इत्यत्र
हेतुमाह—अत इति। प्रधानवाक्येन फलवताऽऽक्षितनिव्यवश्रुतीनां बलवत्त्वात्प्रधानवाक्यानुगोचरेन प्रधानवास्यनिवृत्ता-
व्यवसादिनास्यानां दुर्बलत्वेनोपचरितार्थत्वान्मथो विभेदाभावान्निव्यवश्रुतयस्यसमन्वयसिद्धिरितिपुसद्वरि-
तस्मादिति ॥ १७ ॥ (११) ॥ आत्मनो नित्यत्वमुक्त्वा तदनुरक्तिहेतोः स्वप्रकाशत्वमाह—ज्ञो
इति । अनुत्पत्तौ हि स्वप्रकाशं ब्रह्मैवोपहितं जीव इति तत्स्वप्रकाशता । न चैवं गतार्थत्वमनुत्पन्नस्यापि
जीवस्यनित्यज्ञानवत्त्वया ब्रह्मान्यत्वशङ्कया ब्रह्मैक्ययोग्यत्वायात्र जीवस्य स्वप्रकाशनोत्तरिति भावः । वि-
पत्त्यापत्तकणानि दर्शयति—स इति । त्रिभ्यं पूर्वपक्षं गन्तव्यं—किमिति । अत्र ‘आत्मैवास्य

तावत्प्राप्तम्-आगन्तुकमात्मनश्चैतन्यम्, आत्ममनःसंयोगजमग्निघटसं-
योगजरोहितादिगुणवदिति प्राप्तम् ॥ नित्यचैतन्यत्वे हि सुतमृच्छित-
ग्रहाविष्टानामपि चैतन्यं स्यात् । ते पृष्ठाः सन्तो न किञ्चिद्द्रव्यमचेतया-
महीति जल्पन्ति । स्वस्याश्च चेतयमाना दृश्यन्ते । अतः कादाचित्-
कचैतन्यत्वादागन्तुकचैतन्य आत्मेत्येवं प्राप्ते ॥ अभिधीयते ॥ ज्ञः
नित्यचैतन्योऽयमात्मा । अत एव यस्मादेव नोत्पद्यते परमेव ब्रह्माऽवि-
कृतमुपाधिसम्पर्काज्जीवभावेनावतिष्ठते ॥ परस्य हि ब्रह्मणः चैतन्य-
स्वरूपत्वमात्रात्-“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ० ३ । ९ । २८] “सत्यं
ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [ते० उ० २ । १ । १] “अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः
प्रज्ञानघन एव” [बृ० ४ । ५ । १३] इत्यादिषु श्रुतिषु । तदेव चैतपरं ब्रह्म
जीवः, तत्राजीवस्याऽपि नित्यचैतन्यस्वरूपत्वमन्योऽप्यमकाशवदिति

रत्नप्रभा ।

तद्योग्यतेऽप्यादानमातैः फलमगन्तव्यम् । इष्टार्थं निरावष्टे-त्ते पृष्ठा इति । साधनाधीनज्ञानज्ञान स्वप्र-
काशो जीवो व्यतिरेकेणेश्वरवदित्याह-अतः कादाचित्कैति ॥ यथाश्रुते माथ्ये हेनोः साप्याविशेष
इति मन्तव्यम् । अतो जीवस्य स्वप्रकाशत्वश्रुतिर्वाप्येति प्राप्ते सिद्धान्तवति-एवमिति ॥ चेच्छब्दो
भामती ।

मिकाः कर्माभावे सुवृत्त्यादौ निवर्तन्ते । तेन चैतन्यमात्मसम्भवा इति सिद्धम् । तथा च नित्यचैतन्य-
आनन्दमिषीय-न्यायनिर्णयः ।

षोडशः इत्यादिश्रुतीनां ‘पञ्चैश्वर्युः’ इत्यादिश्रुतिभिर्जीवानित्यग्रीववादिनांमिर्विरोधसमाधानद्वारा चिद्रूपप्र-
त्यग्रप्रणि समन्वयसाधनात्पादादिमगतयः । पूर्वपक्षे यथोक्तश्रुतीनां मियो विरोधादनेकमपादप्रामाण्यादुक्ते
प्रयणि मन्वयवासिदि, सिद्धान्ते तारासामिगेधादेकवाक्यतया प्रामाण्यात्तर तागिदि । आत्मनश्च
चैतन्यमागन्तुक कि तर्हि तस्य कारणमागन्तुकस्य तदपेक्षानाशनाऽऽह-आत्मेति । आत्मा कादाचित्क-
ज्ञानस्वरूपमादीवमानसात्तत्रादीश्वरवदिति व्यतिरेकापर्ययः । समसाप्यमनायविशेष विशेषणम् । निमित्त
वदृष्टादि । आत्मन मयोगादसनसायिनक्षेत्रमात्मगुणो भवतीं यत्र विहरात्प्रतिपया दृष्टान्तमाह-
अर्थाति । किंचाऽऽना शान्तस्वरकारयोषस्तुवाद्यदृष्टादिनि मयाऽऽह-इति प्राप्तमिति । आत्मा न नित्य-
चैतन्यमन्वयमिवागिवाद्यदृष्टादिप्राह-नित्येति । इष्टार्थं निरावष्टे-त्ते पृष्ठा इति । तदा तेषाममत्ता-
देव चैतन्यमिवागि रमि वादानाऽऽह-स्वस्याश्चेति । तथाऽपि कथं चैतन्यमाऽऽगन्तुकं तत्राऽऽह-
चेतयमाना इति । आत्मा न ज्ञानमभा रत्नममिमार्गानामात्मसाक्षात्परिधि व्यतिरेकेणोरम-
हसि-अत इति । माथ्ये हेनुमात्प्रतिपया साप्याविशेष निगमनोपम् । आत्मन स्वप्रकाशानुशी
नामनि दार्शनिकानां च विरोध समन्वयानिर्दिष्टि फलमन्वय मिश्रात्मनि-एवमिति । मया शोत्र-
पति-ज्ञ इति । आ एव पुत्र व्यनक्ति-यस्मादिनि । उपरत्यभावे हेनुमाह-परमिति । तस्य पुत्रो
जीवन् तत्राऽऽह-उपाधीति । येन ब्रह्माभिन्नो नो रतिता ननो निम्ना तेषां तस्य नि यचेत्तत्राऽऽह-
नुनितरा । तत्रा शोत्रपरमात्र प्रानातिरतात्परिपर्ययः । दृष्टान्तस्य साप्यदेवन्मुदरति-परम्येति ।
हेनुमिदि प्रमाह-तदेवेति । चैतन्यो निभयर्थे । प्रवृत्तिवशात्परिगतस्यापि नित्यमानानां निरव्ययनेक-
द्रव्यनिष्ठमुक्तमात्मनायिरूप्यसामोऽप्यमिति रतिपुमाना प्रवेत्तुश्चेन्न ब्रह्मेर पीते निधिा इति हेनुमिदि-
गिर्यर्थः । ब्रह्माभिन्नत्वत्त निगमयी-तस्मादिदि । न केवत् नि यचैतन्यमन्वयानुशीस्य नित्यचैत-

गम्यते । विज्ञानमयप्रक्रियायां च श्रुतयो भवन्ति—“अमुतः सुप्तान-
भिचाकशीति” [वृ० ४ । ३ । १४] इत्यत्र “अयं पुरुषः स्वयंज्योति-
र्भवति” [वृ० ४ । ३ । ९] “न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो
विद्यते” [वृ० ४ । ३ । ३०] इत्येवंरूपाः । “अथ यो वेदेदं जिघ्राणि”
[छां० ८ । १४ । ४] इति “स आत्मा” [छां० ८ । १४ । ४] इति च
सर्वैः करणद्वारैरिदं वेदेदं वेदेति विज्ञानेनानुसन्धानात्तद्रूपत्वसिद्धिः ।
नित्यस्वरूपचेतन्यत्वे प्राणाद्यानर्थक्यमिति चेत् ॥ न ॥ गन्धादिवि-
षयविशेषपरिच्छेदार्थत्वात् । तथाहि दर्शयति गन्धाय प्राणमित्यादि ।
यत्तु सुप्ताद्यो न चेतयन्त इति तस्य श्रुत्यैव परिहारोऽभिहितः ।
सुप्तं प्रकृत्य “यद् द्वैतं न पश्यति पश्यन्ने तत्र पश्यति । न हि द्रष्टु-

रत्नप्रमा ।

निश्चयार्थः ॥ न केवञ्च स्वप्रकाशप्रामेदाजीवस्य स्वप्रकाशता, किन्तु श्रुतितोऽपीयाह—विज्ञानमयेति ॥
योऽयं विज्ञानमय इति प्रकृत्यामित्यर्थः । अमुतः स्वयं मासमान एवात्मा सुप्तान् सुप्तव्यापारान् प्राणा-
दीनाभिच्छेद्य चाकशीति । सुप्तान् पश्यतीति यावत् । अत्र स्वप्ने त्रिवातुर्वृद्धिसत्त्वस्य साक्षिणो
विज्ञातेर्विज्ञातो नाम्नीत्यर्थः । प्राणादिन्यगन्धादिज्ञानानुसन्धानसिद्धये आत्मनो ज्ञानरूपस्य वाच्यमिति
श्रुयन्तरेणाह—अथेति ॥ आत्मनो नित्यचिद्रूपत्वेऽपि स्वतोऽसगनया गन्धाद्यसम्बन्धात् तत्सम्बन्धवत्-
नात्मरूपत्वार्थानि ज्ञानसाधनानीति न तेषा वैयर्थ्यमिष्याह—न गम्येति ॥ परिच्छेदः वृत्तिः । गन्धाय
तद्रोचरान्तराणावृत्तये इत्यर्थः । सुप्ताद्यगन्धाद्यव्यापारान्तेऽपि चैतन्यामानात्मा चिद्रूप इत्युक्तं दूषयति—
यत्त्विति ॥ तत् तदा सुप्तोऽन पश्यतीति यत् तत्पश्यन्नेनाह्वयज्ञान एव सन्न पश्यतीत्यत्र हेतु—न हीति ॥

भामती ।

वादिन्यः श्रुतयो न कथञ्चित् क्लेशेन व्याख्यातव्या भवन्ति । गन्धादिविषयवृत्त्युपजने चेद्विषयाणामर्थ-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्वैव किन्तु स्वप्रकाशप्रव्रजगादपीयाह—विज्ञानमिति । ‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’ इत्यारभ्य तत्रस्व-
गम्याः श्रुतीरात्मस्वप्रकाशप्रामेदाधनायोपपत्त्यनुक्तानुमानानां काठ्याय्यापदिष्टत्वाद्—अमुत इति ।
स्वयममुतो मासमान एवात्मा सुप्तान् प्राणादीनुपलब्ध्यापारानभिपश्यतीति यावत् । अत्रेति स्वप्नोक्तिः । न
च तत्र मनसो भावात्तन्निमित्तमात्मनो ज्योतिः तदा तस्य कर्मत्वाद्करणत्वादिति भावः । व्यभिचारि-
करणन्ययुदीनामव्यभिचारिचैतय मित्त नियतानुसन्धानामिद्वेगात्मनो नि यचेतन्ययमित्याह—अथेति ।
आत्मा नि यचेतन्ययममात्र स्वसत्त्वात् तद्व्यतिरेकशून्यत्वात् तत्रस्वतन्त्रवदिति भावः । प्रतिवृत्तकंपरा-
हति शङ्कते—नित्येति । आत्मनो नित्यचेतन्यत्वेऽपि स्वतोऽसग्नतया विषयाममर्गात्तद्विशेषयोगद्वारा
त्परिच्छेदात्मन्त करणाद्यपेक्षणात् तद्वैयर्थ्यमित्याह—नेति । न चाममर्गात्तदेव निषयविशेषासमं बुद्ध-
त्वात्तान् मियो योगेऽपि द्वयोरैकान्तं करणमसर्गात्तत्त्वेन मानमममगन्मुखरक्तिमगुणोर्मियो योगेऽपि
स्वदिकोपरागादीनामव्यतिरेकवदिति भावः । गन्धादिविषयविशेषस्य परिच्छेदस्तदवच्छिन्नश्रुत्यप्रकाशस्य त-
त्त्वजनवप्रकाशान्त करणपरिणामोदयार्थं तद् प्राणादीनां नाऽऽनयेत्यनित्यत्र श्रुतं तिङ्गमाह—तथाहीति ।
स्वसत्त्वात् तदव्यभिचारिण्यदिति हेतोरसिद्धिं परितर्तुं परेण तदव्यभिचारिण्येहेतुमुत्तरदनि—यत्त्विति ।
स्वैव हेतोरसिद्धिमुत्तरपरिच्छेदोत्तरागमिरोऽमाह—तस्येति । परेष्वत्र येनदुपपादयति—न हीति ।

दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्, न तु तद् द्वितीयमास्ति ततोऽन्य-
 द्विभक्तं, यत्पश्येद्" [वृ० ४। ३। २३] इत्यादिना ॥ एतदुक्तं भवति ॥
 विषयाभावाद्विद्यमचेतयमानता, न चैतन्याभावादिति । यथा विषयाश्र-
 यस्य प्रकाशस्य प्रकाश्याभावादनभिव्यक्तिर्न स्वरूपाभावात्, तद्वद् देशे-
 पिकादितर्कश्च श्रुतिविरोधे आभासी भवति ॥ तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप
 एवाऽऽत्मेति निश्चिनुमः ॥ १८ ॥ इति ज्ञाधिकरणम् ॥ १२ ॥

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् ॥ १९ ॥ (१३) ॥

इदानीं तु किंपरिमाणो जीव इति चिन्त्यते ॥ किमणुपरिमाण उत
 मध्यमपरिमाण आहोस्वित् महत्परिमाण इति ॥ ननु च नात्मोत्पद्यते
 नित्यचैतन्यध्यायमित्युक्तम् । अतश्च पर एवात्मा जीव इत्यापतति ।

रत्नप्रभा ।

नाशायोपचादित्यर्थः । किमिति न पश्यतीत्यत्र आह-न त्विति ॥ वृत्तेः साधनाधीन-
 त्वोक्तया स्वरूपज्ञानस्य साधनाधीनत्वं हेतुरसिद्ध इत्युक्तम् । साधनवैयर्थ्यनर्कोऽपि निरस्तः । शृण्व-
 न्नियामनियज्ञानधृतीनां वृत्तिविषयत्वं व्याख्यातम् । आत्मा, न ज्ञान, द्रव्यत्वादित्यादितर्काध्यागमा-
 धिताः कण्डरप्रधानवाक्यापेक्षितस्वप्रकाशत्वागमस्य बलरत्नात् । किंच निरव्ययत्वनो मनस्तयोगा-
 योगान्नातित्यज्ञानगुणता । समरामाभावाच्च न स्वसमवेतज्ञानधेयता । कर्मकर्तृत्वविरोधाच्च । किंच
 ज्ञानत्वस्यैकवृत्तित्वे लाघवादात्मेव ज्ञानम् । वृत्तेषु मनःपरिमाणप्रभृत्या कामः सङ्ख्य इत्याद्या जड-
 त्वान्नास्माक ज्ञानद्वैविध्यगौरवमित्यनवधमात्मनः स्वप्रकाशत्वमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ (१२) ॥ स्वप्रकाशत्वादात्म-
 स्वरूपादीपद्वद्विष्ट परिमाणमेवाधिनार्थपरवेनान्तर्हिमविनेवासङ्ख्या विचारयति-उत्क्रान्तिगत्यागती-
 नाम् ॥ निरवयवस्यो दर्शयति-इदानीमिति ॥ 'नात्माऽधुतेः'-[व्या० सू० २ । ३ । १७] इत्या-
 दिना गताथैकत्वस्यासाङ्ख्याऽन्याश्रुत्वधृतीनां, महत्त्वधृतीनां च, विरोक्यनार्थमव्याधिकरणम्पारम्भ
 इत्याह-नन्वित्यादिना ॥ न केवञ् श्रुतोत्क्रान्त्याद्यनुसरत्वाऽऽत्मनोऽणुत्वं, किन्वेवोऽणुत्वात्मेति धृत्य-
 भामती ।

नेति सर्वमदातम् ॥ १८ ॥ (१२) ॥ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । यत्पश्यित्तस्यैव
 परमात्मनो जीवमावस्तथा चानणुपरिमाणत्वं, तथाऽणुत्क्रान्तिगत्यागतीनां धृतेषु माशादणुपरिमा-
 णप्रवगम्य चारिरोमार्थमिदमविरक्तगमि-याक्षेपसमाधाना-यामाह-ननु चेति । पूर्वैरेव गृह्यति-
 ध्यानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न पश्यतीत्युक्तं वनक्ति-न त्विति । पश्यत पश्यतीति विरोयमाशरथाऽऽह-एतदिति । निरवयवा-
 यादधेतयमानत्वं दृष्टान्तेन दृष्टयति-यवेति । यन्नुत्क्रान्तिगत्यागतीनां धृतेषु माशादणुपरिमा-
 णप्रवगम्य चारिरोमार्थमिदमविरक्तगमि-याक्षेपसमाधाना-यामाह-ननु चेति । पूर्वैरेव गृह्यति-
 ध्यानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।
 न पश्यतीत्युक्तं वनक्ति-न त्विति । पश्यत पश्यतीति विरोयमाशरथाऽऽह-एतदिति । निरवयवा-
 यादधेतयमानत्वं दृष्टान्तेन दृष्टयति-यवेति । यन्नुत्क्रान्तिगत्यागतीनां धृतेषु माशादणुपरिमा-
 णप्रवगम्य चारिरोमार्थमिदमविरक्तगमि-याक्षेपसमाधाना-यामाह-ननु चेति । पूर्वैरेव गृह्यति-
 ध्यानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।
 न पश्यतीत्युक्तं वनक्ति-न त्विति । पश्यत पश्यतीति विरोयमाशरथाऽऽह-एतदिति । निरवयवा-
 यादधेतयमानत्वं दृष्टान्तेन दृष्टयति-यवेति । यन्नुत्क्रान्तिगत्यागतीनां धृतेषु माशादणुपरिमा-
 णप्रवगम्य चारिरोमार्थमिदमविरक्तगमि-याक्षेपसमाधाना-यामाह-ननु चेति । पूर्वैरेव गृह्यति-
 ध्यानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

परस्य चात्मनोऽनन्तत्वमाम्नातम् । तत्र कुतो जीवस्य परिमाणचिन्ता-
 चतार इति॥ उच्यते॥ सत्यमेतत्वात् उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणानि तु जीवस्य
 परिच्छेदं प्रापयन्ति । स्वशब्देन चास्य क्वचिदणुपरिमाणत्वमाम्नायते ।
 तस्य सर्वस्याऽनाकुलत्वोपपादनायाऽयमारम्भः । तत्र प्राप्तं तावदुत्क्रान्ति-
 गत्यागतीनां श्रवणात् परिच्छिन्नोऽणुपरिमाणो जीव इति ॥ उत्क्रान्ति-
 स्तावत् “स यदाऽस्माच्छरीरादुत्क्रामति सदैवैतः सर्वैरुत्क्रामति” [कौ०
 ३।३] इति । गतिरपि—“ये वै के चाऽस्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव
 ते सर्वे गच्छन्ति” [कौ० १।२] इति । आगतिरपि “तस्माल्लोकात्पु-
 नरेत्यस्मै लोकाय कर्मणे” [बृ० ४।४।६] इति ॥ आसामुत्क्रान्ति-
 गत्यागतीनां श्रवणात्परिच्छिन्नस्त्वावज्जीव इति प्राप्नोति । न हि विभोश्च-
 लनमवकल्पत इति । सति च परिच्छेदं शरीरपरिमाणत्वस्याऽऽर्हतपरी-
 क्षायां निरस्तत्वाद्दणुरात्मेति गम्यते ॥ १९ ॥

स्वात्मना चोत्तरयोः ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।

प्राप्त्याह—स्वशब्देनेति ॥ पूर्वपक्षे जीवस्याणुत्वाद् ब्रह्मेक्यासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्मिद्धिरिति मत्वा म
 व्याकुर्वन् पूर्वपक्षमाह—तत्र प्राप्तमित्यादिना ॥ “श्रुतेः” “अणुः” इति उक्तस्मृताद्वाह्येण सूत्रे पूर
 तम् । उत्क्रान्तिः—श्रुत इति शेषः । सः सुसूर्यः जीवः । एतः बुद्धपादिभिः । तस्मात् चन्द्रलोका
 दिम लोके प्रति कर्म कर्तुमावातीत्यर्थः ॥ १९ ॥ उत्क्रान्तिरात्मनो देहान्निर्गमो न मनसि, येनाणु
 स्यात् । नित्तु स्वात्मनिश्चरिति कंचित् । तद्ग्रीह्याप्यणुत्वमाश्रयकल्पित्याह—स्वात्मनेति ।

मामती ।

तत्रे प्राप्तं तावदिति। निमागमयोगोत्पादो हि तूक्तान्यादांना फळ न च सर्वगतस्य तो स्तः। सर्वत्र नियमप्राप्त
 वा सर्वगतस्य वा तदर्थमत्रादिति ॥ १९ ॥ स्वात्मना चोत्तरयोः। उक्तमगं हि मरणे निरुद्धम्। तथाच
 आनन्दगिरौय—न्यायनिर्णयः ।

तुभ्यउक्त्वात्वादित्यर्थः । तथाऽपि विचारारम्भस्य किं जान तदाह—परस्येति । तथाऽपि जीवस्य तन्नोत
 तत्राऽऽह—तत्रेति । पराभिन्नतया तद्दानन्त्ये मनीनि यावत् । आरम्भ समाप्ते—उच्यत इति ।
 यदूक्त जीवस्य नियमप्राप्ति तदगीकरोति—सत्यमिति । तर्हि परममहत्त्वमपि तस्य सिद्धमेव किमन्य
 चिन्त्ये—वागव्याऽऽह—उत्क्रान्तीति । न केवञ् श्रुतार्थासिद्धिमिदमात्मनोऽणुत्वं किन्तु श्रौतमप्राप्त्याह—
 स्वशब्देनेति । आसामणुत्वं मुक्तिकारणस्य तदानन्त्यश्रुतिजानस्य वा नाऽऽकुत्तमन्योन्यमभिरुद्धत्व तत्र
 तिनानननापरिच्छिन्न त्रयमि समन्वयमात्रकमभिरुणमर्थेभदित्युपसंहरति—तस्येति । एतेन पादादिम
 निरुक्ता । पूर्वपक्षे चाऽऽनाणुत्वं नहत्तद्वृत्तौ भिरुद्धयेनाप्राप्त्यादूक्तं त्रयमि ममन्वयमिद्धिः, मिदन्ते तयो
 रभिरुद्धत्वाप्राप्त्यायान्निर्दिः । अत्रिकरणारम्भमेवमुक्त्वा सूत्र व्याकुर्वन्पूर्वपक्षयति—तत्रेति । उक्तं हे
 निरुद्धोति—उत्क्रान्तीति । स पुरुषो सुसूर्यगरुडकर्मवमाने यदाऽस्मादभिवाननां गृहीतादिति यावत्
 महत्त्वेन तद्रेति वक्तव्यम् । एतच्छब्दो वागादिनिपत् । तस्माल्लोकादित्यागमनापादान्नेन चन्द्रशोभ
 गृहो । तत्र मोक्तव्यकर्मज्ञानानन्त्ये पुनरित्युच्यते । अग्रे लोकाये येनं लोके प्रन्यर्थः । कर्मशब्द
 तदनुष्ठान उच्यते । हेतुमन्स्य तत्तत्प्राह—आसामिति । ननु जीवस्योक्तान्निगन्नागतिमिच्छन्तम
 गम्यते न परिच्छेदस्तत्राऽऽह—न हीति । सर्वगतस्य स्वाश्रयमयोगनिमागद्वैतुश्चतनम् । नमोपबल
 न चंपदाऽपि बुद्धोऽणुत्वं प्राप्तेपादित्याह—मतीति ॥ १९ ॥ नाऽऽत्मनो देहात्पसर्वगमुक्तमगं किं
 स्वात्मनिश्चिन्ताम् । मन एव तूक्तस्य मोगदेश गच्छतीत्येके, तत्राऽऽह—स्वात्मनेति । सूत्रं व्याप्ति

उत्क्रान्तिः कदाचिदचलनोऽपि ग्रामस्वाम्यनिवृत्तिवद्देहस्वाम्यनिवृत्त्या कर्मक्षयेणाऽवकल्पेत । उत्तरे तु गत्यागती नाऽचलतः सम्भवतः । स्वात्मना हि तयोः सम्यन्धो भवति । गमेः कर्तृस्थक्रियात्वात् । अमध्यमपरिमाणस्य च गत्यागती अणुत्व एव सम्भवतः । सत्योश्च गत्यागत्योरुत्क्रान्तिरप्यपसृत्तिरेव देहादिति प्रतीयते । न ह्यनपसृतरूप देहाद्गत्यागती स्याताम् । देहप्रदेशानां चोत्क्रान्तावपादानत्ववचनात्-
 “चक्षुष्टो वा मूर्धो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः” [बृ० ४।४।२] इति । “स एतास्तेजोमात्राः समभ्याद्दानो हृदयमेवान्ववक्रामति” [बृ० ४।४।१] इति “शुक्रमादाय पुनरेति स्थानम्” [बृ० ४।३।११] इति चान्तरेऽपि शरीरे शरीरस्य गत्यागती भवतः ॥ तस्मादप्यस्याणुत्वसिद्धिः ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।

उत्क्रान्तेऽप्येवयोग्यागत्योः स्वामना कर्ता सम्भ्यादणुत्वमिति सूत्रयोजना । पाकानाश्रयस्य पकृत्य-
 यद्व्ययनाश्रयस्याऽपि गन्तृशक्तिः किं न स्यादित्यत्र आह-गमेरिति ॥ गमनस्य कर्तारं सजोगमिणाग-
 र्त्वातिशयहेतुत्वात् कर्ताश्रित्यत्र लोकासिद्धमितिः । जीवः, अणुः, अमध्यमपरिमाणस्येति गतिमत्त्वान्,
 परमाणुरदित्याह-अमध्यमेति ॥ अर्होऽकारो त्यजति-सत्योश्चेति ॥ न स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमुत्क्रान्ति-
 रित्यर्थः । देहान्निर्गम एवोत्क्रान्तिरित्यत्र उद्धान्तरत्याह-देहप्रदेशानामिति ॥ अपादानत्वम् । अर-
 धित्वम् । अन्येभ्यो वा मुखादित्यः । एष आत्मा निष्क्रामतीति शेषः । किञ्च देहमध्येऽपि जीवस्य
 गत्यागतिश्रुतेऽणुत्वमित्याह-स इति ॥ इन्द्रियाणि गृह्णन् स्वापादौ हृदय स जीवो गच्छति । शुक्रं
 भामती ।

उत्तोऽपि तत्र सतो देहस्वाम्यनिवृत्त्योपरयत्तं न तु गत्यागती । तयोश्चउत्ते निरूढयोः कर्तृत्वभावयो-
 र्भेदित्यममसादिनि गम्यम परिमाण महत्त्वं शरीरस्थैव । तवार्हतपरिक्षायां प्रयुक्तम् । गत्यागती च
 परममहति न सन्नतोऽन्तः पारितोऽवाद्युत्त्वमिद्विः । गत्यागतिभ्यां च प्रादेशिकत्वसिद्धौ मरणमपि देश-
 दपमर्षमेव जीवस्य न तु तत्र सत् । स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमिति सिद्धमित्याह-सत्योश्च गत्यागत्योरिति ।
 इतश्च देहादपमर्षमेव जीवस्य गणमित्याह-देहप्रदेशानामिति । तस्माद्गत्यागत्येवोत्क्रान्तिरपि सात्ता-
 दानायुत्तमा गतिरित्यर्थः । न केवमसादानुत्ते, तच्छरीरप्रदेशानन्वयत्कृत्येवमेवत्याह-न एतास्ते-
 आनन्वयित्यर्थ-न्यायनिर्णयः ।

एवमु. स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमुत्क्रान्तियुगीकरोति-उत्क्रान्तिरिति । देहे स्वाम्यनिवृत्तौ हेतुमात्र-कर्मिति ।
 तयाऽपि गत्यागतिन्यायमुत्क्रान्तकतः स्यादपरिच्छिन्नस्य सत्त्वदशोगादित्याह-उत्तरे त्विति । घटग-
 मनागमनाभ्यां नमसत्त्वान्निवदुशपेरामनोऽपि गत्यागतीज्ञानिनः स्यादित्याशय इत्यन्ते इत्यसत्त्वा-
 वेऽपि कथमागमिरस्य तयाऽपि व्याह-स्वात्मनेति । पचतीत्यादी पाकापनाश्रयस्य कर्तृत्वोक्तिपदा-
 त्ततो गत्यागतीश्रयस्यापि तस्मिन्नुत्क्रान्तिसिद्ध्याऽऽह-गमेरिति । शुक्रमात्राणां गत्यागत्योर्ज्ञेये-
 नैव सत्येऽपि त्वित्याह-अमध्यमेति । जीवोऽणुत्त्वममपरिमाणस्ये सति गत्यागतिमत्त्वापरमाणुत्वे-
 त्वेव । स्वाम्यनिवृत्तिमात्रमुत्क्रान्तिरिति चोक्तम् । सन्नपि सूत्रोक्तोत्क्रान्तिर्भाति दूर्वेत्तत्त्वानुत्तरोक्तिने वा-
 शोषाऽऽह-सत्योश्चेति । तत्र हेतु-न हीति । इतश्च देहादपमर्षमेवोत्क्रान्तिरेव व्याह-देहेति । असा-
 दानां च निष्क्रामरित्यम् । अन्येभ्यो वा मुखादिमप्य जीवमुत्क्रान्त्यत्र प्राणोऽन्तःक्रामतीति शेष । किञ्च
 देहमध्येऽपि गत्यागतिमात्रा परिच्छिन्नो जीव इत्याह-स इति । जीवस्युत्क्रान्तिरिति सूत्रे वा
 हतासादी हृदय प्रतिष्ठा-शुक्र एवेतिभ्यश्चरत्त्वान्नादाय पुनर्जीवगतिमात्रोत्क्रान्त्यर्थः । वाग्गदिसा-
 ऽऽन्तरादपि गत्यागतीमात्रोऽणुत्वमित्याह-तस्मादिति ॥ २० ॥ सर्वगतश्रुतिश्रियेवनाश्रय विवदा-

नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् ॥ २१ ॥

अथापि स्यान्नाणुरयमात्मा ॥ कस्माद् ॥ अतच्छ्रुतेः । अणुत्वविपरीतपरिमाणश्रवणादित्यर्थः । “स वा एष महानज आत्मा । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” [बृ० ४।४।२२] “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० उ० २।१।१] इत्येवंजानीयका हि श्रुतिरात्मनोऽणुत्वे त्रिभूतिषिध्येनेति चेत् ॥ नैष द्रौपः ॥ कस्मात् ॥ इतराधिकारात्-परस्य हि आत्मनः प्रक्रियायामेवा परिमाणान्तरश्रुतिः । परस्यैवात्मनः प्राधान्येन वेदान्तेषु वेदितव्यत्वेन प्रकृतत्वात् । “विरजः पर आकाशाद्” [बृ० ४।४।२०] इत्येवंविधाच्च परस्यैवात्मनः तत्रतत्र विशेषाधिकारात् ॥ ननु “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु” [बृ० ४।४।२२] इति शारीर एव महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते । शास्त्रदृष्ट्या त्वेष निर्देशो वामदेवचदृष्ट्यः ॥ तस्मात्पान्नविषयत्वात्परिमाणान्तरश्रवणस्य, न जीवस्याणुत्वं विरुध्यते ॥ २१ ॥

एतन्प्रमा ।

प्रकाशकमिन्द्रियग्राममादाय पुनर्जागरितम्यानमागच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥ इतराधिकाराद्ब्रह्मप्रकण्णात् । ननु महत्त्वश्रुतेः कथं परप्रकरणस्यत्वमित्यत आह-परस्यैवेति ॥ या वेदान्तश्रुति सा पक्षकणस्येयु-त्सर्गात् तस्यास्त्वमित्यत, ब्रह्मरस्याधीनत्वात्वाह-विरज इति ॥ निर्दोष इत्यर्थः । विज्ञानमपश्रुत्या प्रकरण वाच्यमिति शङ्कते-नन्विति ॥ अगोर्जीवस्य त्रयया भेदाभेदाङ्गीकाराच्छास्त्रीयामेददृष्ट्या न-त्सोक्तिः । यथा वामदेवस्याह मनुविति सर्वा मत्सोक्तिरित्यसिरोधमाह-शान्नेति ॥ २१ ॥ एवमुक्ता-मामती ।

जोमात्रा इति ॥ २० ॥ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नेतराधिकारात् । यत्र उक्तान्यादिश्रुतिभिर्जीवानामणुत्वप्रसापित ततो व्यापकात्परमात्मनस्त्वेना तद्विकारत्वात् ॥ तथा च महत्त्वानन्त्यादिश्रुतयः परमात्मविषया न जीवविषया इत्यसिरोध इत्यर्थः । यदि जीवा अणुत्वान्तो योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु इति कथं शास्त्रो महत्त्वसम्बन्धित्वेन प्रतिनिर्दिश्यते इति चोदयति-नन्विति । परिहरति-शास्त्रदृष्ट्या पारमार्थिकदृष्ट्या निर्देशो वामदेववत् । यथा हि गर्भस्य एव वामदेवो जीवः परमार्थदृष्ट्यात्मनो तत्रैव प्रतिभेदे, एव आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्तोक्त्या प्रयाह-नाणुरिति । चोय विदुगोनि-अयापीति । उक्तदेतुमिरात्मनोऽणुत्वे दृष्टेऽपीति यावत् । अणुत्वश्रुतेरुक्त्याऽमिदो हेतुरित्येवार्थाऽऽ-अणुत्वेनि । परिमाणान्तरश्रवणं विदुगोनि-स वा इति । परिहारमन्तार्थं व्याचष्टे-नैति । महापरिमाणश्रवणं पक्षोत्तरविषयं तत्रप्रकरणस्यत्वादित्युक्तं सायमिति-परस्येति । कथमस्य परविषयत्वात्तत्र प्राधान्येन तस्य प्रतिपाद्यत्वाद्ब्रह्मसर्गात्स्ये-त्याह-परस्यैवेति । न केनऽगोर्त्सार्थिकं परप्रकरणत्वमारभ्यानीतिवत्तादपि तर्ह्यारित्याह-विरज इति । परिमाणान्तरश्रुतेः श्रुत्या जीवगामित्वे सिद्धे प्रकरणस्य दर्शित्वात्तत्र परविषयत्वेन शङ्कते-नन्विति । यथा वामदेवस्य गर्भस्यैवैव ‘बहं मनुष्यं सृष्ट्व’ इति शास्त्रदृष्ट्या व्यपदेशो दृष्टस्तथा जीवस्य पक्षोर्भेद-दृष्ट्या महत्त्वनिर्दिष्टान्त्या च तस्य स्वनोऽणुत्वमविरुद्धमित्याह-शान्नेति । अगोर्जीवस्य त्रयगो भित्ति-वत्त्वेनायन्तभेदाभावात्तद्वैश्व चाप्यस्य तादमेद एव शास्त्रीयस्यद्वैतत्वाच्च जीवमदत्सोर्निर्दिष्टेति मानः । परि-माणान्तरश्रुतेरित्यविषयत्वात् जीवस्याणुत्वं शक्यमित्युपसर्गति-तस्मादिति ॥ २१ ॥ गथादिश्रुतयः-

स्वशब्दोन्मानाभ्यां च ॥ २२ ॥

इतश्चाणुरात्मा । यतः साक्षादेवाऽस्याऽणुत्ववाची शब्दः श्रूयते-“एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्माणः पञ्चधा संविवेश” [मुण्ड० ३ । १ । ९] इति माणसम्बन्धाच्च जीव एवायमणुरभिहित इति गम्यते ॥ तथोन्मानमपि जीवस्याणिमानं गमयति-“बालाप्रशक्तभागस्य शतधाकल्पितस्य च । भागो जीवः सः विज्ञेयः” [श्वेता० ९ । ९] इति “आराप्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः” [श्वेता० ९ । ८] इति चोन्मानान्तरम् ॥ २२ ॥ नन्वणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य सकलदेहगतोपलब्धिर्विधिरुध्यते । दृश्यते च जाह्नवीहृदनिमग्नानां सर्वांगशैत्योपलब्धिर्निदाघसमये च सकलशरीरपरितापोपलब्धिरित्यत उत्तरं पठति-

अविरोधश्चन्दनवत् ॥ २३ ॥

यथा हि हरिचन्दनविन्दुः शरीरेकदेशसम्बद्धोऽपि सत्सकलदेहव्यापिनमाह्लादं करोति, एवमात्मापि देहेकदेशस्थः सकलदेहव्यापिनीमुपलब्धिं करिष्यति । त्वक्सम्बन्धाच्चाऽस्य सकलशरीरगता वेदना न विरुध्यते ।

रत्नप्रभा ।

न्यायश्रुत्याऽणुत्वमनुनिवन् । तत्र श्रुतिन्याह-स्वशब्देति ॥ आत्माद्रुदृतः शततमो भागः । तस्माद्दुदृतः शततमो भागो जीव इति उदृत्य मानमुन्मानम् । अयन्तान्त्रयनिर्णयः । बालः केसः । तोरप्रोतापःशटाक्रामम्-आराग्रम् । तस्माद्दुदृता मात्रा मान यस्य स जीवः-तथा ॥ २२ ॥ भामिनी ।

विकाराणां प्रहृतेर्गोष्ठ्यादभेदात्परिमाणरूपदेश इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च । स्वशब्द विमज्जने-साक्षादेवेति । उन्मान विमज्जने-तथोन्मानमपीति । उदृत्य मानमुन्मानं बाआ-माद्रुदृतः शततमो भागस्तदापि शततमाद्रुदृतः शततमो भाग इति तदिदमुन्मानम् । आराग्रमा-द्रुदृतं मानवाराप्रमात्रमिति ॥ २२ ॥ नृशान्तरमवारयितुं चोदयति-नन्वणुत्वे मतीति । अणुरात्मानं न शरीरेव्यापति न मर्तृशरीरस्य चोदयति-स्यादित्यर्थः । अविरोधश्चन्दनवत् । तस्मिन्पुत्रो हि जीवः आनन्दविरीप-न्यायनिर्णयः ।

पक्षेऽनुमानस्य च श्रुत्यन्तरविरोधिनिरासेनाणुत्वसाधकत्वमुक्त्वा । इदानीं तत्रैव श्रुतिन्याह-स्वशब्देति । चक्षुर्दं योजयति-इत्येवेति । स्वशब्दं व्याकुर्वन्नि-शब्दार्थं श्रुत्यन्त-यत इति । दूरान्तवधिना दग्माभेनाजुर्तिसाणुत्वात् । एषाणुत्वाऽऽ-प्रागेति । श्रुतिभेदेन पक्षे म प्रागेति यस्मिन्निर्णयः स प्रागापारो जीव एवाणुर्वेदितव्य उन्मो पम्प्राप्रागनन्व-आदित्यर्थः । उन्मान विमज्जने-तथेति । स्वशब्दवदित्यर्थः । उदृत्य मानमुन्मानं यन्तारदृष्टव्यमानमित्यर्थः । तदुदाहरति-वान्तेति । आराग्रमाद्रुदृत्य मान मात्रा यस्य स जीवमवका ॥ २२ ॥ मूलन्याय शक्ये-नन्विति । उपलब्धिरिति न मर्दिगता त्रितु प्रदे-हगतेनाराशकशाऽऽ-दृश्यते चेति । देहवर्तिकार्यान्वयानुसक्तथा जीवो नाजुर्गो चोपे मूत्रेण प्रसार-अत इति । पर्वेणान्यथापि स्वभारवस्तारपात्रि कार्ये स्यादित्यन्वयधोरर्थात् दर्शयन्तस्मान् व्याघट्टे-यथेति । शरीरान्निवन्नाह-एवामिति । देहव्यापकत्वमामरन्वय मर्तृशरीरशरीरशाने सन्त्याणुत्वं प्रादेरित्यन्मानो स्याति कार्यनिपुत्रेऽपे पुत्रि भुवन्वरेष्ट मूत्रमाण व्याघट्टे-त्वगिति । प्रादेरित्य-

त्वगात्मनोर्हि सम्बन्धः कृत्स्नायां त्वचि वर्तते । त्वक्च कृत्स्नशरीर-
व्यापिनीति ॥ २३ ॥

अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि ॥ २४ ॥

अत्राह—यदुक्तम् “अविरोधश्चन्दनवत्” इति तदयुक्तम् ॥ दृष्टान्तदा-
ष्टान्तिकयोरतुल्यत्वात्—सिद्धे ह्यात्मनो देहकदेशस्थत्वे चन्दनदृष्टान्तो
भवति । प्रत्यक्षं तु चन्दनस्याऽवस्थितिवैशेष्यमेकदेशस्थत्वं सकलदेहा-
हादनं च । आत्मनः पुनः सकलदेहोपलब्धिमात्रं प्रत्यक्षं, नैकदेशवर्ति-
त्वम् । अनुमेयं तु तदिति ॥ यदप्युच्येत, न चाऽत्राऽनुमानं सम्भवति ।
किमात्मनः सकलशरीरगता वेदना त्वगिन्द्रियस्यैव सकलदेहव्या-
पिनः सतः किंवा विभोर्नभस इव आहोस्वित्—चन्दनविन्दोरिवाणोरे-
कदेशस्थस्येति संशयानिवृत्तेरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ नायं दोषः ॥

रत्नप्रमा ।

आत्मसंयुक्तायास्त्वचो देहव्यापिस्पर्शोपलब्धिकरणस्य महिम्नाऽऽत्मनोऽव्यापिकार्यकारित्वमविरुद्धम् ॥ त्वगा-
त्मनोरिति । सम्बन्धस्य त्वगवयविनिष्टत्वादवयविनश्चैकत्वादात्मसंयोगस्य कृत्स्नत्वइतिप्रत्येक्यर्थः ॥ २३ ॥
सिद्धे हीति ॥ न तु सिद्धमित्यतुल्यतेत्यर्थः । विशेष एव वैशेष्यम् । चन्दनविन्दोरतुल्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्
त्वगव्याप्या व्यापिकार्यकारित्वकल्पना युक्ता । जीवस्य त्वगुल्ये सदेहाद्र्यापिकार्यदृष्टया व्यापिकल्पन-
मेव युक्तम् । व्यापिकार्याश्रयो व्यापीत्युत्सर्गादिति सूत्रशंकाभागार्थः । आत्मा, अल्पः, व्यापिकार्य-
कारित्वाच्चन्दनविन्दुवदित्यनुमानमयुक्तम् । त्वगादौ व्यभिचारादित्याह—न चात्रानुमानमिति ॥ पूर्वोक्त-
श्रुतिनिर्वापस्याणुत्वनिश्चयाद्दृष्टत्वश्रुतिमिरिकदेशस्यावयविनश्चयाद्येव न दृष्टान्तवैयर्थ्यमिति पारिहारभागार्थमाह—
अत्रोच्यते इति ॥ २४ ॥ आत्मवचर्द्धर्मज्ञानस्याप्यणुत्वं स्वतः । कादाचित्कं तु देहपरिमाणत्वमि-
भामती ।

त्वक्च सकलदेशोऽव्यापिनीति त्वगव्याप्यात्मसंबन्धः सकलदेशोऽपलब्धी समर्थ इत्यर्थः ॥ २३ ॥
अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्धृदि हि । चन्दनविन्दोः प्रत्यक्षतोऽव्यपीयस्त्व युक्तं युक्तं
कल्पना भवति, यस्य तु संदिग्धमणुत्वं सर्वाङ्गीणं च कार्यमुपलभ्यते तस्य व्यापित्वमौर्त्सागिकमपहाय
नेयं कल्पनावकाशं द्यमत इति शङ्कार्थः । न च हरिचन्दनविन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वानुमानं जीवस्य, प्रति-
दृष्टान्तसंभवेनानैकान्तिकत्वादित्याह—न चात्रानुमानमिति । शङ्कामिमांसाकारोति—अत्रोच्यते इति ।

आनन्दगिरौ—व्यापनिर्णयः ।

स्याऽऽत्मनः संबन्धः समस्तो त्वचं कथं व्यानुयात्तत्राऽऽह—त्वगात्मनोरिति । संबन्धस्य त्वगवयवि-
निष्टत्वादवयविनश्चैकत्वात्तद्व्यापित्वेति—तथाऽपि कथं त्वक्चः सर्वाङ्गीणस्यैवसगतिस्तत्राऽऽह—त्वक्चेति ।
धर्मापत्तेरन्यथाऽप्युपपत्ति दृष्टान्तेनोक्तामुपसंहर्तुमिति शब्दः ॥ २३ ॥ वैयर्थ्यं शक्तिव्या प्रत्याह—अवस्थि-
यतीति । तत्र शङ्कां विवृणोति—अत्रेति । जीवस्याणोरपि देहव्यापिकार्यं स्यादिति दृष्टान्तेनोक्ते
सतीति यावत् । अनुल्यत्वमेव व्यतिरेकेण साधयति—सिद्धे हीति । न चाऽऽत्मनो देहेकदेशस्थत्वं
प्रत्यक्षमित्युक्तदृष्टान्तासिद्धिरिति शेषः । दृष्टान्ते विशेषं दर्शयति—प्रत्यक्षं त्विति । अवस्थितिविशेषमेव
विशदयति—एकेति । कार्यमपि तर्हि तथैव स्यादित्याशङ्क्योक्तम्—सकलेति । आत्मन्यपि तुल्यमे-
तदित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मन इति । प्रत्यक्षतोऽव्यपीयसश्चन्दनविन्दोऽस्यैवव्याप्या व्यापि कार्यं युक्तम् ।
यस्य तु संदिग्धमणुत्वं सर्वाङ्गीणं कार्यं तस्य व्यापित्वमौर्त्सागिकं तु हित्वा नेयं कल्पना युक्त्यर्थः ।
आत्मनो देहेकदेशस्थत्वमप्रत्यक्षमपि चन्दनविन्दुदृष्टान्तेनाणुत्वहेतुनाऽनुमेयमिति शक्यते—अनुमेयमिति ।
सिद्धित्वासिद्धिबन्धेन सिद्धिं दूषयति—नेत्यादिना । पारिहारमवतार्यं व्याकरोति—अत्रेति । प्रत्यक्षानु-

उत्क्रान्तिगत्याग-यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८०९)

कस्मात् ॥ अभ्युपगमात्-अभ्युपगम्यते ह्यात्मनोपि चन्दनस्यैव देहैकदेश-
शबृत्तित्वम् ॥ अवस्थितिवेशेष्यं 'कथमिति ॥ उच्यते ॥ हृदि हि एष
आत्मा पश्यते घेदान्तेषु-"हृदि ह्येष आत्मा" [प्रश्न० ३ । ७] "स वा
एष आत्मा हृदि" [छां० ८ । ३ । ३] 'कनम आत्मेति । योऽयं विज्ञान-
मयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" [बृ० ४ । ३ । ७] इत्याद्युपदे-
शेभ्यः ॥ तस्माद् दृष्टान्तद्वार्ष्टान्तिकयोरेवमप्याशुक्तमेवैतदविरोधश्चन्दन-
वदिति ॥ २४ ॥

गुणाद्वा लोकवत् ॥ २५ ॥

चैतन्यगुणव्याप्तेर्वाऽणोरपि सतो जीवस्य सकलदेहव्यापि कार्यं न विरु-
ध्यते । यथा लोके मणिप्रदीपप्रभृतीनामपवरकैकदेशवर्तिनामपि प्रभा-
अपवरकव्यापिनी सती कृत्स्नेपवरके कार्यं करोति, तद्वत् । स्यात्क-
दाच्चिच्चन्दनस्य सावयवत्वात्सूक्ष्मावयवविसर्पणेनापि सकलदेहे आहा-
दयितृत्वम् । न त्वणोर्जावस्यावयवाः सन्ति । यैरयं सकलं देहं विप्र-
सर्पेदित्याशङ्क्य "गुणाद्वा लोकवद्" इत्युक्तम् ॥ २५ ॥ कथं पुनर्गुणा
गुणिव्यतिरेकेणाऽन्यत्र वर्तते, न हि पटस्य शुक्लो गुणः पटव्यति-
रेकेणाऽन्यत्र वर्तमानो दृश्यते ॥ प्रदीपप्रभावद्भवेदिति चेत् ॥ न ॥ तस्या

रत्नप्रभा ।

मि युक्त्वा स्वत एव व्यापि वमिति मतान्तरमाह-गुणाद्वैति ॥ वाचन्देन चन्दनदृष्टान्तावस्थितोः सूचितः ।
तमाह-स्यादिति ॥ २५ ॥ उत्तरसूत्रन्यायस्य शङ्कते-कथमिति ॥ ज्ञान, न गुणिव्यतिरेकदेश-
भागी ।

यद्यपि पूर्वोक्ताभिः श्रुतिभिरणुत्र मिहमात्मनस्तथापि वैभवाच्च यन्तरमुक्तमप्य ॥ २४ ॥ गुणाद्वा
लोकवत् । येषु सावयवत्वान्दन्विन्दोऽणुनवारणं देहातिरह्यवर्गते न भागनोऽनवयवस्याणु-
चारः सधरी, तस्माद्वैम्यमिति मन्वन्ते तान् प्रतिदुष्यो-गुणाद्वा लोकादिति । नहिमन्त्रे-
चैतन्य इति । यद्यप्यगुर्जीम्नायापि तद्गुणधैतन्य सकलदेहापि । यथा प्रदीपस्याग्नेर्जि तद्गुणः
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मानयोरेभान्नादागतो देहेकदेशस्यत्र निरस्त्वमिति शङ्कते-कथमिति । शुभिमामि प मृत्तारयतेन समा-
धत्ते-हृदीति । 'यो वेद निहित गुहायाम्' इत्यागुरदेशमप्रशार्थमादिपदम् । मिदं गुण्ये कथि-
माह-तस्मादिति ॥ २४ ॥ अगोशत्वनधैत-य स्वभावोऽगुरविमाग देहजुष्टोपउभ्याकाररगारगि-
त्युक्त्वा पशान्तरमाह-गुणाद्वैति । प्रतिशं व्याचष्टे-चैतन्येति । जीमयाणुने तद्गुण्ये चैतन्य
गुणो देहव्यामिन्नाऽऽह-ययेति । मृत्स्यापरितुष्टा पशान्तर्गतं गदसगुर्देहेतुमाह-स्यादिति ।
जीवस्यापि स्तारपदारा सर्वदेशविमर्गमासास्य तस्य ज्ञानामनेन न मद्योगानो-येर्जाव प्रयेक भेद ये
गुणपदेकस्यानेहमेवत्रिणिम्य देहस्याव्यस्यथा गमिनि-येकये मेरन्स्यास्यमानोरेकास्यो वा चैत-
न्यात्त जीवस्य स्तारपदेर्देह विमर्गगतिनि मत्राऽऽह-न त्विति ॥ २५ ॥ मृत्तारत्नकारपितुगा-
शिवनि-कथमिति । चैतन्य गुणसात्त गुणिनोऽन्येरेण्यत्र दृष्टान्ताह-न हीति । यथा दीपस्य गुणोऽपि
प्रभा तददीपेरेणानेपनसगकोशं व्याप्नोति तथा चैतन्यमामगुणोऽपि तमोऽकस्य सर्व देह व्याप्नुवागो
व्यभिचागजाणुगे। शरो-प्रदीपेति । प्रमाया गुण गमासादेमिपाह-नेति । इदोऽपि ततोऽन्य ५

अपि द्रव्यत्वाभ्युपगमात्-निचिदावयवं हि तेजोद्रव्यं प्रदीपः, प्रविरला-
वयवं तु तेजोद्रव्यमेव प्रभेत्यत उत्तरं पठति-

व्यतिरेको गन्धवत् ॥ २६ ॥

यथा गुणस्याऽपि सतो गन्धस्य गन्धवद्द्रव्यव्यतिरेकेण वृत्तिर्भवति ।
अप्रातेष्वपि कुसुमादिषु गन्धवत्सु गन्धोपलब्धेः । एवमणोरपि सतो
जीवस्य चैतन्यगुणव्यतिरेको भविष्यति । अतश्चानेकान्तिकम्, एतद्,
गुणत्वादूपादिवदाश्रयविश्लेषानुपपत्तिरिति ॥ गुणस्यैव सतो गन्धस्याऽऽश्र-
यविश्लेषदर्शनात् ॥ गन्धस्याऽपि सद्देवाश्रयेण विश्लेष इति चेत् ॥ न ॥
यस्मान्मूलद्रव्याद्विश्लेषः, तस्य क्षयप्रसङ्गात् । अक्षीयमाणमपि तत्पूर्वा-
वस्थातो गन्धते । अन्यथा तत्पूर्वावस्थैर्गुरुत्वादिभिर्हीयेत । स्यादेतत्
गन्धाश्रयाणां विश्लिष्टानामवयवानामल्पत्वात्सन्नपि विश्लेषो नोपलभ्यते ।
सूक्ष्मा हि गन्धपरमाणवः सर्वतो विप्रसृता गन्धबुद्धिसुत्पाद्यन्ति ॥

रत्नप्रमा ।

व्यापि, गुणत्वाद्भवत् । न च प्रमायां व्यभिचारः । तस्या अपि द्रव्यत्वादिनि प्राप्ते गन्धे व्यभिचार-
माह-अत उत्तरमिति ॥ गुणस्य द्रव्यव्यतिरेकः आश्रयविश्लेषः । ननु विश्लिष्टावयवानामल्पत्वाद्
द्रव्यक्षयो न भवतीत्यत आह-अक्षीयमाणमपीति ॥ अप्रिव्ययारण्ये । पूर्वावस्थादिद्वेन-अक्षीयमाण-
मेव तद् द्रव्यमनुमीयत इत्यर्थः । विनम, अविशिष्टावयव, पूर्वोत्तरयातो गुरुत्वाद्यपचयहीनत्वात् समत-
वदिति मात्र । शक्यते-स्यादेतदिति ॥ विश्लिष्टानामल्पत्वादिन्युपलक्षणम् । अत्रयान्तराणां प्रवेशादि-
त्स्यपि द्रष्टव्यम् । जस्यवाना विश्लेषः, प्रवेशश्च-सन्नपि न ज्ञायते । तथा च गुरुत्वाद्यपचयो न भवतीति
हेतोर्व्यथासिद्धिरिति शक्यार्थः । आगच्छतोऽस्यया. परमाणवन्नसंशयो वा १ नाद्यः, तद्गतस्त्वन्मूला-
भाती ।

अथा सत्तत्पुणेऽवस्थाविरति ॥ २५ ॥ एतदपि शङ्काहारेण दूषितम् दृष्टान्तान्तरमाह-व्यतिरेको
गन्धवत् । अक्षीयमाणमपि तदिति । क्षयम्यातिमद्गतयाऽनुपपन्नमानक्षयमिति शक्यते-
स्यादेतदिति । विश्लिष्टानामल्पत्वादिन्युपलक्षणम्, द्रव्यान्तरपरमाणुनामनुप्रवेशादित्यपि द्रष्टव्यम् । विश्लेष-
ज्ञानन्दगिरिय-न्यायमिर्थायः ।

क्षयमानन्तरमेदस्त्राऽऽह-निचिडेति । गुणत्वस्य गन्धे व्यभिचारमाह-अत इति । दृष्टान्त व्याचष्टे-
ययेति । तत्र हेतुमाह-अप्रातेष्विति । सत्तावयव व्याकुर्वन्वाश्रयान्तिकमाह-एवमिति । परानुमाने
फात्र दोषमाह-अतश्चेति । अत शब्दोक्त हेतु स्पष्टमिति-गुणस्मेति । उक्तहेतुमिदं पुनर्व्यभिचारं
वारयति-गन्धस्येति । निमित्तमनुमेयं किं वाऽप्यश्रमिति निरुन्व्याऽऽव प्रत्याह-नेति । विश्लिष्टावय-
वानामल्पत्वाद्यपचयो न भातीत्याशङ्क्याऽऽह-अक्षीयमाणमिति । तथात्वेनानुभूयमानमिति यावत् ।
विनमविमुक्तानयन पूर्वोत्तरयातो गुरुत्वाद्यपचयहीनत्वात्समतवदित्यर्थः । हेतोर्व्यथासिद्धिरिति शक्यते-
स्यादिति । विश्लिष्टानामल्पत्वादिन्युपलक्षणम् द्रव्यान्तराणामनुप्रवेशादित्यपि द्रष्टव्यम् । विश्लेषानुप्र-
वेशाभ्यां सन्नपि विश्लेषो गुरुत्वाद्यपचयस्य सौक्ष्म्यान्नोपपन्न इत्यर्थः । नासिक्तापुत्र प्रति
गतानां गन्धवत्परमाणवामल्पत्वेनाप्रदानमिति सुतेत्याशङ्क्यायोग्यत्वात्तद्व्यभिचार-सूक्ष्मा हीति । पर-
माणुसन्देह परकीया वा परमाणवन्नसंशयो वा गृहेत्याद्ये तद्गतस्त्वन्मूलावस्थापि नोपलब्धः स्यादि-

उक्तान्तिगन्धव्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८११)

नासिकापुटमनुमाविशन्त इति चेत् ॥ न ॥ अतीन्द्रियत्वात् परमाणुनां, स्फुटगन्धोपलब्धेश्च नागकेसरादिषु । न च लोके प्रतीतिगन्धवद्द्रव्यमाघ्रातमिति । गन्ध एवाऽऽघ्रात इति तु लौकिकाः प्रतीयन्ति । रूपादिघ्राश्रयव्यतिरेकानुपलब्धेर्गन्धस्याप्ययुक्त आश्रयव्यतिरेक इति चेत् ॥ न ॥ प्रत्यक्षत्वाद्नुमानाप्रवृत्तेः ॥ तस्माद्यथा लोके दृष्टं तत्तथैवानुमन्तव्यं निरूपकेनान्यथा । न हि रसो गुणो जिह्वयोपलभ्यत इत्यतो रूपादयोऽपि गुणा जिह्वयैवोपलभ्येरन्निति नियन्तुं शक्यते ॥ २६ ॥

तथा च दर्शयति ॥ २७ ॥

हृदयायतनत्वमणुपरिमाणत्वं चात्मनोऽभिधाय तस्यैव "आलोमभ्य-आनखाग्नेभ्यः" [छां० ८।८।१] इति चैतन्येन गुणेन समस्तशरीरव्यापित्वं दर्शयति ॥ २७ ॥

पृथगुपदेशात् ॥ २८ ॥

"प्रज्ञया शरीरं समारुह्य" [कौषी० ३।६] इति चात्मप्रज्ञयोः कर्तृकरणभावेन पृथगुपदेशाच्चैतन्यगुणेनैवास्य शरीरव्यापिताऽवगम्यते । "तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय" [बृ० २।१।१७]

रत्नप्रभा ।

स्याप्यनुपपन्नप्रसङ्गादिति परिहरति-नेति ॥ द्वितीयं प्रत्याह-स्फुटेति ॥ प्रसंख्यगन्धत्वं स्फुटो न स्यादित्यर्थः । अतो गन्धस्य पुत्रादिस्फुटस्यैव गुणव्यतिरेको वाच्य इति भावः । गन्धः, न गुणव्यतिरेकः, गुणवाद्, रूपरदिति शङ्कते-रूपेति ॥ विधेयस्य प्रत्यक्षत्वाद्वाद्य इत्याह-नेति ॥ २६ ॥ आमत-श्चैतन्यगुणेनैव देहव्याप्तिरित्यत्र श्रुतिमाह सूत्रकारः-तथा च दर्शयतीति-तद्व्याचष्टे-हृदयेति ॥ २७ ॥ तत्रैव श्रवणतरार्थं सूत्रम्-पृथगिति ॥ विज्ञानम् इन्द्रियाणां ज्ञानदात्मि-विज्ञानेन चैतन्यगुणेनाऽऽदाय शेत इत्यर्थः ॥ २८ ॥ एव चैतन्यगुणव्यापिगोचरमभिप्रायं तत्रोक्तानुपपत्तिमुपश्रुतीनां विरोधात्प्राप्तव्यप्रा-प्तव्यत्र जीवस्य विमुक्तस्यैवैतन्येनैव इत्येकदेशेऽपि दर्शितः । तद्व्यपत्तिमिदन्तमूत्रव्याचष्टे-भामती ।

नुपवेशान्त्वां च सन्नवि विधेयः सूत्रवाच्योपपत्त्यर्थे इति । निरागोपि-न । कुत्र । अतीन्द्रिय-त्वादिति । परमाणुनां परमाणुमात्रात्तदुपलब्धत्वादिषुऽपि नोपपत्त्येन । उपपत्त्यमानो वा सूत्रमप्युपपत्त्येन न सूत्र इत्यर्थः । शेषमतिरिक्तार्थम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ पृथगुपदेशात् । निगदन्त्याना-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एवाह-नेति । द्वितीयं प्रत्याह-स्फुटेति । प्रसंख्यपदेऽपि नागकेसरादिषु रसं स्फुटगन्धसमीरणि न भवेत्तामिनात्पुत्रप्रसङ्गात् गन्धवत्तां प्रसंख्यगन्धत्वादित्यर्थः । गन्धमाऽऽप्यनेन स गतिस्तुपेवेति प्रति-स्त्रिय प्रत्यक्षत्वं प्रत्याह-न चेति । एव तर्हि गैत्रिनां भीष्मत्राऽऽ-गन्ध इति । गन्धो नाऽऽप्य-वाद्यस्य वाते गुणवाद्युपादितिवनुमानात्तत्र व्यभिचारस्येति शङ्कते-रूपेति । आश्रयस्य सदैव गतिर्ना तद्व्यपत्त्ये गन्धवत्तां तत्राह एव वा नाप्यमाने पूर्वोक्तदोष मन्त्र इतीत्यं प्रत्याह-नेति । प्रत्यक्षविरोधाद्नुमानानुमाने कश्चिन्मात्र-तस्मादिति । तद्विरोधेऽपि तदुपपत्त्याभिप्रायं यत्न-न इति ॥ २६ ॥ गन्धस्य गुणित्वं विनाऽपि पृथक्केवलव्यापि तत्रोपादयुपेऽपि देहव्यापित्वार्थमिदं वदितुम्व ॥ इदानीं चैतन्येनाऽऽननो देहव्यापित्वेन श्रुतिमाह-तथा चेति । सूत्रव्याचष्टे-हृदयेति ॥ २७ ॥ चैतन्यगुणेनाऽऽननो देहव्यापि हेतुत्वात्-पृथगिति । सूत्रव्याचष्टे-प्रज्ञेति । विज्ञानेन सूत्र-व्यापित्वं-तदिति । एतन्नेवाभिप्रायं चैतन्येनाऽऽननो देहव्यापित्वेन वासनात्मा मातृत्वात् च परा-

इति च कर्तुः शरीरात्पृथग्विज्ञानस्योपदेशः । एतमेवाभिप्रायमुपो-
द्गलयति ॥ तस्मादणुरात्मेति । एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ २८ ॥

तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् ॥ २९ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्त्यणुरात्मेति । उत्पत्त्यश्रवणात्-पर-
स्येव तु ब्रह्मणः प्रवेशश्रवणात्, तादात्म्योपदेशाच्च परमेव ब्रह्म जीव
इत्युक्तम् । परमेव चेद्ब्रह्म जीवः तस्माद्यावत्परं ब्रह्म तावानेव जीवो
भवितुमर्हति । परस्य च ब्रह्मणो विभुत्वमाम्नातम् । तस्माद्भिर्भुर्जावः ।
तथा च "स वा एष महानज आत्मा । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु"
[बृ० ४ । ४ । २२] इत्येवञ्जातीयका जीवविषया विभुत्ववादाः श्रोताः,
स्मार्ताश्च समर्थिता भवन्ति । न चाणोर्जीवस्य सकलशरीरगता वेद-
नोपपद्यते ॥ त्वक्सम्यन्धात्स्यादिति चेत् ॥ न ॥ त्वक्कण्टकतोदनेऽपि
सकलशरीरगतेव वेदना प्रसज्येत । त्वक्कण्टकयोर्हि संयोगः कृत्स्नायां
त्वचि वर्तते । त्वक्च कृत्स्नशरीरव्यापिनीति । पादतल एव तु कण्टक-

रत्नममा ।

तुशब्द इत्यादिना ॥ तस्माद्ब्रह्माभिन्नत्वात् विभुः, जीवः, तत्रवदित्यनुमानानुगृहीते श्रुतिस्मृती आह-
तथा च स वा एष इति ॥ "नित्यः सर्गतः स्याणुः" [मग० गी० २ । २४] इत्याद्याः स्मार्तवादाः ॥
एतेन जीवस्य ब्रह्मामेदज्ञानेऽणुत्वात्मात्राः । तस्यां तदि-व्योन्वाश्रय इति निरस्तम् । प्रवानमहद्वाक्यानु-
गुणश्रुतिस्मृतिभिरणुत्वाभावनिश्चयानन्तरममेदज्ञानात् प्रवानवाक्यपरोवे गुणभूताणुत्वश्रुतीनामौपाधिकानुगुण-
विषयकत्वात् "गुणे तन्वायकल्पना" इति न्यायादिति भावः । किञ्च सर्वदेहव्यापिशरीरानुभवानुभवानुप-
पत्त्याऽणुत्वश्रुतयोऽप्यस्ताणुत्वनिषेधेन कथञ्चिदर्थवादा नेयाः । लौकिकन्यायादपि तेषां दुर्बलत्वादिति
मन्वाह-न चाणोरिति ॥ शङ्कते-त्वगिति ॥ यद्यप्यात्मसम्बन्धस्य त्वग्यापया देहव्यापिनी वेदना
स्यात्, तर्ह्यतिप्रसङ्ग इति दूषयति-नैति ॥ प्रसङ्गस्येष्टस्य निरस्यति-पादतल एवेति ॥ तस्मादस्म-
मामती ।

तमस्य भाष्यम् ॥ २८ ॥ तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् । कण्टकतोदनेऽपीति । महद-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पृथक् पूर्वपक्षमुपमहति-तस्मादिति ॥ २८ ॥ तदनुमानेन विद्वान्त मूरयति-एवमिति । तदस्मारा-
र्थमाह-तुशब्द इति । पक्षमनुभाष्य तद्व्यावर्तन प्रतिजानीते-नैतदिति । तत्र हेत्वर्थमुक्त स्मारयति-
उत्पत्तीति । कार्यकारणत्वानुपपत्तौ सत्या मामानाधि-रूप्यश्रुतेष्वेति तृतीयहेत्वर्थः । जीवब्रह्मणोत्पेदेऽपि
प्रकृते किं जानमिव्याशक्य जीवो महान्ब्रह्माभिन्नत्वाच्चददित्याह-परमिति । दृष्टान्तस्य साध्यैकस्य
'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिश्रुत्या निगच्छे-परस्येति । अनुमानकत्वाह-तस्मादिति । जीवस्य निमित्त्वे तन्म-
हत्त्वमादिश्रुतिस्मृतिवाक्यान्मपि मुख्यार्थानि मनन्ती-यनुमानानुपायमागममाह-तथा चेति । "नित्यः सर्ग-
गतः स्याणुः" इत्यादयः स्मार्तवादाः । तस्त्वमस्यादिप्रवानवाक्या-जीवस्य महत्त्व तदणुत्वार्थगुणभूतत्वाभ्यानां
श्रुतिऽगिनानां च तद्विरोधादौपाधिकार्थत्वमिद्वेगिति भावः । किञ्च, 'अर्थवादाक्यानां लौकिकादपि न्याया-
दौर्भवम्' इति न्यायेन सर्वदेहव्यापिशरीरयोपपत्त्यान्वयानुपपत्तिनिमित्तमहत्त्वेनाणुत्वश्रुतीनां धावः स्यादि-
त्याह-न चेति । त्वग्यापयत्वस्य त्वग्यापित्वात्त्वचश्च सर्वदेहव्यापित्वेनद्वारा जीवव्यापणोरपि व्यापि-
कार्यमित्युक्त शङ्कते-त्वगिति । अतिप्रमत्तया प्रयाह-नैति । पादतलमात्रे कण्टकस्य सयुक्तत्वात्ततोऽप्यप
वेदनेत्याशङ्कयाऽऽह-त्वगिति । तथाऽपि कथं देहमात्रे वेदनाऽपि तत्त्वाऽऽह-त्वक्चेति । अतिप्रसङ्गमुप-
सन्नुपनिमित्त शब्दः । अस्तु देहमात्रे वेदनाऽपि नित्यनिप्रसङ्गस्येष्टमाशङ्कयाऽऽह-पादेति । यदुक्त गुणादिति

१ गुण तन्वायकल्पनेति, गुणे तन्वायकल्पनेति च-पादान्तरम् ।

तुत्रा वेदनां प्रतिलभन्ते । न चाणोर्गुणव्याप्तिरुपपद्यते । गुणस्य गुणिदे-
शत्वात् । गुणत्वमेव हि गुणिनमनाश्रित्य गुणस्य हीयेत । मदीपमभा-
याश्च द्रव्यान्तरत्वं व्याख्यातम् । गन्धोऽपि गुणत्वाभ्युपगमात्साश्रय एव
सञ्चरितुमर्हति । अन्यथा गुणत्वहानिप्रसङ्गात् । तथा चोक्तं भगवता
द्वेषायनेन-“उपलभ्याऽप्यु चेद्गन्धं केचिद् द्युरनेषुणाः । पृथिव्यामेव तं
विद्यादपो वायुं च संश्रितम्” इति । यदि च चैतन्यं जीवस्य सम-

रत्नप्रभा ।

महतोः संयोगः, न महद्वापी, कण्टकसंयोगस्य देहव्याप्यदर्शनात् । तथा चाश्रागमयोगस्य संयोगदेशस्य
एवेति देहव्यापिवेदानुपपत्तिः । न च मिद्वान्ते त्वगात्ममन्त्रस्य व्यापिरात् कण्टकमन्त्रे देहव्या-
पिवेदानुपपत्ति इति वाच्यम् । यावता विषयमन्त्रात् एव तादृशप्राप्यात्ममन्त्रस्तारद्वयापिवेदानु-
पपत्तिरिति नियमात् । न चैवं विषयमन्त्रस्य एव तद्वेत्तुम् । किमात्मन्याप्येति वाच्यम् । वेदना हि-
सुग, दुःख, तदनुभवश्च । न चैषां व्यापकानां कार्योपगमनमुपादान सम्भवति । कार्यस्योपादानादिभ्य-
पानुपपत्तेः । न चैषां व्यापकत्वमसिद्धम् । गूर्वतस्य गद्गानिममस्य सर्वाङ्गयारिद्वानुपगमनमुपपत्त्य
दुरपहतत्वात् । यदुक्तं गुणस्यापि गुणिविधेरो गन्धरदिति । तन्नेत्याह-न चाणोर्गिति ॥ गन्धः, नाश्रवा-
दिभिष्टः, गुणत्वात्प्राप्यागममाह-तथा चोक्तमिति ॥ न च प्र यशवाथः । गन्धस्य प्राप्यागमोऽपि निरा-
श्रयत्तस्याप्राप्यागममहतां प्रसरेणानामनुद्गतत्वानामागमनात् । मृदुगन्धोपपन्नमसम्भवः ।
अवयवान्तरप्रवेशान् सहसा मृदुद्रव्यश्च इति भावः । पूर्वं चैतन्यस्य गुणत्वमुपेक्ष्य तद्व्याप्या गुणात्माशुत्व
निस्तया सम्प्रति तस्य गुणत्वमसिद्धमिवाह-यदि च चैतन्यमिति ॥ उत्पन्नं विभुत्वं प्रसाध्याशुतागुर्गे-
भामती ।

लघोः संयोगोऽप्यमरणस्य न महत्त्वं, न जातु घटकरकादिसंयोगा नमसो नमो न्यस्तुवनेऽपि तस्या-
नेन घटकरकादीन्, इतरथा यत्र नमस्तत्र सर्वत्र घटकरकानुपपत्ति इति, तेऽपि नम.परिमाणो प्रम-
थेरिति । न चाणोर्जीवस्य सकृदशरीरगता वेदनोपपत्तेः । यद्यप्यन्य कारणमणु तथापि तस्य एव
सकृदव्याप्त्यर्थं समस्तशरीरव्यापित्वादिकदेशेऽप्यवितिना त्वगवितिर्नैवेति शरीरव्यापी जीवः शक्नोति
सर्वाङ्गीण शैत्वमनुभवितुं त्वगवितिर्नैवेति गद्गानाम् । अणुस्तु जीवो यत्रादि तस्मिन्नेन शरीरप्रदेशे तद-
नुभवेन सर्वाङ्गीण, तस्यासर्वाङ्गीणत्वात् । कण्टकतोऽनस्य तु प्रादेशिकतया न सर्वाङ्गीणोपपत्ति-
रिति वैयर्थ्यम् । गुणत्वमेव हीति । इदमेव हि गुणानां गुणत्वं यद् द्रव्यदेशत्वम् । अत एव हि
हेतुते निरक्तायसाध्यद्रव्यतेऽतिसान्धे गीतस्वर्सेऽनुभूयमानेऽनुद्गत रूपे नोपपत्तेः यथा, तथा
गुणमदानीनां गन्धवत्प्रसरेणोर्गन्धमावयवानामनिसान्धे गन्धेऽनुभूयमाने रूपस्योर्गानुभूयते तास्य
हेतोः, अनुद्गत्वाच्चोर्गन्धस्य चोद्गत्वादिदिति । न च द्रव्यस्य प्रक्षयप्रसङ्गः, द्रव्यान्तराभ्युपगमात् ।
अत एव काउपरिमाणसादस्य एतन्निर्णयपत्तेः । यदि च चैतन्यं नाम न गुणो जीवस्य गुणिनः,
किंतु स्वभावः । न च स्वभावस्य व्यापिने भावस्याव्यापिरात्, तत्राप्यनुपेक्षितः-यदि च चैतन्यमिति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽ-न चेति । हेतु स्वतंत्रिकेण स्योरपि-गुणत्वमिति १ लोहवद्विषुक प्रयाह-मदीपति ।
यत् स्वतंत्रिको गन्धरदिति तत्राऽऽ-गन्धोऽपीति । निराश्रयस्य सचरण तस्योक्तनिराश्रयताऽऽ-
अन्यप्येति । गन्धस्याऽऽश्रयनिषेधे गुणितुवत्त्वात् तदमतिमाह-तथा चेति । न चाश्रयविरक्तो गुण-
वशी तेनाऽऽश्रयवत्त्वतामगन्धनां च प्रसरेणानामनुद्गतत्वानामागमनिरिति मृदुगन्धोपपन्नमसम्भवः
द्रव्ये चापिशरीरोऽप्यवन्तरयोगादिति भावः । चैतन्यस्य गुणत्वमुपेक्ष्य गुणस्य गुणित्वं निराऽऽश्रयगतोः
सर्वाङ्गीयारिक्तार्वागोमात्राणुजीव इत्युक्तम् । इदानीं न गुणत्वमपि तस्ये वाह-यदीति । चैतन्यव्यापौ
जीवाणुत्वादि हि गुणो वैयर्थिकत्वमिवाह-चैतन्यमिति । औपपन्नसाधोर्गुणत्वाद्येवमप्य एतन्म-

स्तशरीरं व्याप्तुयान्नाणुर्जीवः स्यात् । चैतन्यमेव ह्यस्य स्वरूपमग्नेरिवोष्यप्रकाशो । नात्र गुणगुणिविभागो विद्यत इति । शरीरपरिमाणत्वं च प्रत्याख्यातम् । पारिशेष्याद्विभुर्जीवः ॥ कथं तर्ह्यणुत्वादिव्यपदेश इत्यत आह—“तद्गुणसारत्वाच्च तद्व्यपदेशः” इति । तस्या बुद्धेर्गुणाः—तद्गुणाः—इच्छा, द्वेषः, सुखं, दुःखमित्येवमादयः—तद्गुणाः—सारः प्रधानं यस्याऽऽत्मनः संसारित्वे सम्भवति, स तद्गुणसारः, तस्य भावः—तद्गुणसारत्वम् । न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्याऽऽत्मनः संसारित्वमस्ति बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासनिमित्तं हि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणं संसारित्वम् । अकर्तृरभोक्तृश्चासंसारिणो नित्यमुक्तस्य सत आत्मनस्तस्मात्तद्गुणसारत्वाद् बुद्धिपरिमाणेनाऽस्य परिमाणव्यपदेशः । तदुत्क्रान्त्यादिभिश्चास्योत्क्रान्त्यादिव्यपदेशो, न स्वतः । तथा च “बालाप्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च। भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते” [श्वे० ५ । १९] इत्यणुत्वं जीवस्योक्त्वा तस्यैव पुनरानन्त्यमाह ।

रत्नप्रभा ।

तिप्रदर्शनार्थं सूत्र व्याचष्टे—कथमित्यादिना ॥ “अन्तरा विज्ञानमनसो” [व्या० सू० २ । १ । ७] “हृदि हि” [व्या० सू० २ । १ । २६] इति च प्रकृता बुद्धिर्योग्यत्वात् तच्छब्देन परामुद्रयते बुद्धिगुणानामात्मन्यप्यातादणुत्वाद्युक्तिः, न स्वतः । आनन्त्यश्रुतिविरोधादित्याह—तथा चेति ॥ अकार्यकारणद्रव्यसमन्नाधिक्यप्रस्तवात् “तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८ । १३] इति वाक्यस्य सोऽपमिति वाक्यवदखण्डामेदार्थत्वादानन्त्यं सत्यमणुत्वमध्यस्तमित्यर्थः ।

भामती ।

तदेव श्रुतिस्मृतीतिहोमपुराणसिद्धे अनन्त्यमित्यादिभ्यः परमात्मत्वे, तथा श्रुत्यादितः परममहत्त्वे च या नामाणुत्वश्रुतयस्तादनुगोधेन बुद्धिगुणसारतया व्यास्येया इत्याह—तद्गुणसारत्वादिति । तद्व्याचष्टे—तस्या बुद्धेरिति । आत्मना स्वसन्निव्या बुद्धेरपस्यापितराचटा परमर्शः । न हि शुद्धबुद्धमुक्तस्य भावस्यात्मनस्तत्त्वं संसारिमिरनुभूयते । अपि तु योऽपि मिथ्याज्ञानद्वेषाद्यनुपक्तः स एव प्रत्यात्ममनुभवगोचरः । न च ब्रह्मस्वभावस्य जीवात्मनः कूटस्थनित्यस्य स्वत इच्छाद्वेषानुपह्नमव इति बुद्धिगुणानां तेषां तदभेदाध्यासेन तद्भ्रमत्वाध्यासः, उदशरावाध्यन्त्येन चन्द्रमसो विन्मस्य तोयकूपे कम्पनत्वाध्याम इत्युपपादितमव्यासभाष्ये । तथा च बुद्ध्याद्युपाधिकृतमस्य जीवत्वमिति बुद्धेरन्तःकरणस्याणुत्वात् सोऽप्य-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ध्वेनोद्गाहरणत्तवाञ्जन्य रूपादिवद्गुणगुणित्वाभावान्मिथ्याह—नात्रेति । औष्ण्यप्रकाशावग्निश्च सत्सम्यर्थः । औष्ण्याचयित्किंमिस्वरूपभावाद् हेतुं कर्तुमिति शब्दः । जीवम्याणुत्व न चेदस्तु मध्यमपरिमाणत्वं नेत्याह—शरीरेति । परिमाणद्वयायोगे परिशिष्टमाह—परिगोपादिति । विभुत्वे जीनस्याणुत्वादिव्यपदेशासिद्धिरित्युक्तमनुस्मारयति—कथमिति । तदुत्क्रान्तेन मूत्रावयव पातयति—अत इति । अभ्युपगमाद्बुद्धि हीति हृदयस्य प्रकृतत्वात्तन्निष्ठा बुद्धिरेवात्र तच्छब्देत्यङ्गार्थमाह—तस्या इति । पदार्थमुक्त्वा समासमाह—तद्गुणा इति । पारमार्थिकमात्मनः संसारित्वं किं बुद्धिगुणैरित्याशङ्कयाऽऽह—न हीति । असङ्गत्वेनापरिणामित्वं सूचयति—केवलस्येति । बुद्धिर्माणांमाभगतत्रासिद्धिः सांख्यवदात्मनः संसारित्वायोगमाशङ्कयाऽऽह—बुद्धीति । आत्मनो बुद्धितद्भ्रमाध्यासद्वारा संसारित्वेऽपि प्रकृतेऽणुत्वादिवादे किं जातमित्याशङ्कयाऽऽह—तस्मादिति । किंच, जीनस्याणुत्वनादीनि यानि वाक्यानुक्तानि तावपि पौर्वापर्यालोचनायां महत्त्वमेव तस्य गमयन्तीति मन्योन्मानधूर्तिं प्रत्याह—तथा चेति । अणुत्वे च महत्त्वे च श्रुते किमि-

तच्चैवमेव समञ्जसं स्यात् । यद्यौपचारिकमणुत्वं जीवस्य भवेत्, पार-
मार्थिकं चानन्त्यम् । न ह्युभयं मुख्यमवकल्पेत । न चानन्त्यमौपचारि-
कमिति शक्यं विज्ञातुम् । सर्वोपनिषत्सु ब्रह्मात्मभाषस्य प्रतिपिपादयि-
षितत्वात् । तथेतरस्मिन्नप्युन्माने “बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराप्रमात्रो
ह्यत्रोऽपि दृष्टः” [श्लो० ९ । ८] इति च बुद्धिगुणसम्बन्धेनेवाऽऽराप्रमा-
त्रतां शास्ति, न स्येनेवाऽऽत्मना । “एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः”
[मुण्ड० ३ । १ । ९] इत्यत्राऽपि न जीवस्याणुपरिमाणत्वं शिष्यते । पर-
स्यैवात्मनश्चक्षुराद्यनवप्राहृत्येन ज्ञानप्रसादगम्यत्वेन च प्रकृतत्वात् ।
जीवस्याऽपि च मुख्याणुपरिमाणत्वानुपपत्तेः । तस्मादुर्ज्ञानत्वाभिप्राय-
मिदमणुत्ववचनमुपाध्यभिप्रायं वा, द्रष्टव्यम् । तथा-“प्रज्ञया शरीरं
समारूढ्य” [को० ३ । ६] इत्येवभ्रातीयकेष्वपि भेदोपदेशेषु बुद्धचैवोपाधि-
भूतया जीवः शरीरं समारूढ्येत्येवं योजयितव्यम् । व्यपदेशमात्रं चात्र

रत्नप्रभा ।

उक्तञ्चैतदंगुणाधिकरणे-“प्रतिपाद्यभिन्नमुदेस्यगतविशेषगमनिश्चिनम्” इति वाद्यप्रभावपमाराप्र-
वास्य चेयुन्मानद्वयमुक्तम् । तत्र आद्यं निरप्य द्वितीयं निरस्यति-तथेतरस्मिन्नपीति ॥ बुद्धेर्गुणेन
तन्निमित्तेनात्मव्यस्तो गुणो भवति । तेनात्मगुणेनाप्यस्मिन्नेवाऽऽराप्रपरिमाणोऽप्यदृष्टश्च जीवो दृष्टः ।
स्वनस्वनन्त एवेत्यर्थः । “न चक्षुरा गृह्यते नापि वाचा नाप्येदेषेस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन
विशुद्धमस्त्वस्तत्सु त पश्यति निरुद्ध ध्यायमानः” इत्युक्ता “एषोऽणुरात्मा” [मुण्ड० ३ । १ ।
९] इत्युक्तः पर एव यदि जीवः, तथाप्यप्यस्ताणुत्वमुपसन्त्यर्थे इत्याह-जीवस्यापीति ॥ यदुक्तं
पृथगुपदेशानेत्न्यगुणेनेवात्मनो देह्यातिरिचि, तत्राह-तथा प्रज्ञयेति ॥ बुद्धिप्रज्ञयेत्यर्थः । यदि
चेतन्य प्रज्ञा, तदा भेदोपचार इत्याह-व्यपदेशमात्रं चेति ॥ ननु चेतन्य गुण इति भेदो मुपयोऽस्तु ।
भामती ।

पुण्यवदेशमात्रमवति, नम इव करकोपहित करकारिमाणम् । तयो चोत्काल्यादीनानुपपत्तिरिति । निग-
भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इयमप्यनेष्टमित्याशङ्क्यायनदा इयमपि वा तत्रमायेऽपि महत्त्वस्यायुवम्य वा वस्तुतेति विरुत्स्य प्रथमम-
ज्ञोर्भवेत्माह-तत्रेति । इयमपि तत्रमिति पक्ष सिद्धेन प्रत्याह-न हीति । कथ्यन्तरं निराह-न
चेति । तत्रमयोपपत्तस्येति नान्यत्रमयोपपत्तस्येति विभिन्नतावादिभिर्मनानन्त्यविधेधादुदेस्यमणुत्वम-
विशिनमिति माधः । उन्मानात्तरं प्रत्याह-तथेति । बुद्धपस्यानेन तद्गुणेनाऽऽत्मन्यप्यस्मिन् तस्मिन्नि-
ष्यागुणान्तरमुपपत्तेः तेनाऽऽत्मगुणेनाऽऽराप्रपरिमाणोऽप्यदृष्टश्च जीवो दृष्टः । एतुाम्नु नाप्यगुणासौ न
चापकर्षणित्यर्थः । एतेस्तावर्थमाह-बुद्धीति । एतु म्वशब्दादनुपपत्तयति-एष इति । दुर्ता-
नवशरत्प्रकरणेभ्यो योरेव प्रास्तादनुपपत्ति वाशर कालनिकं तदिष्ट यान्त्वमनुकल्पेयाह-जीव-
स्येति । परमानन्दाल्नाथोऽस्तिशब्दः । तदभिन्नगारिदुको हेतु । परस्य प्रररगिनो विमुत्तत्तदि-
न्रवा जीवस्य न चेदणुत्वं तदि कथमणुत्वधुनिम्नराऽऽ-तस्मादिति । अनुपपत्त्यायन्तमस्ये
प्रदोनाप्यधुन्युक्तैतेत्याशङ्क्याऽऽ-उपार्थीति । एतु पृथगुपदेशादिनि तत्राऽऽह-तथेति । यथा स्वशब्दो-
न्माने जीवस्य नाणुत्वमायेदयास्तथा पृथगुपदेशोऽपि तस्यागोरे । चेतन्यस्य देह्यातिमाहेत्यर्थः । समारदा
यागादिना नामानानोतीति हेतुः । प्रज्ञाशब्दस्य चैत्यर्थं वा कुतो बुद्धिरित्यनेन वाशङ्क्याह-व्यपदेशेति ।

शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादिवत् । न ह्यत्र गुणगुणिविभागो विद्यत इत्युक्तम् । हृदयायतनत्ववचनमपि बुद्धेरेव तदायतनत्वात् । यथोत्क्रान्त्यादीनामप्युपाध्यायत्ततां दर्शयति—“कस्मिन्नहमुत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ स प्राणमसृजत्” [प्रश्न० ६।३-४] इति । उत्क्रान्त्यभावे हि गत्यागत्योरप्यभावो विजायते । न ह्यनपमृतस्य देहाद्गत्यागती स्याताम् । एवमुपाधिगुणसारत्वाज्जीवस्थाणुत्वादिव्यपदेशः—“प्राज्ञवत्”—यथा प्राज्ञस्य परमात्मनः सगुणेषुपासने-पूपाधिगुणसारत्वाद्गीयस्त्वादिव्यपदेशः—“अणीयान्त्रीहेर्वा, यवाद्वा” [छां० ३।१४।३] “मनोमयः प्राणशरीरः” [छां० ३।१४।२] “सर्वगन्धः सर्वरसः” [छां० ३।१४।२] “सर्वकामः” [छां० ३।१४।२] “सत्यसंकल्पः” [छां० ३।१४।२] इत्येवंप्रकारः, तद्वत् ॥ २९ ॥ स्यादेतद्—यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनः संसारित्वं कल्प्येत, ततो बुद्ध्यात्मनोभिन्नयोः संयोगावसानमवश्यं भावीत्यतो बुद्धवियोगे सति आत्मनो विभक्तस्याऽनालक्ष्यत्वाद्सत्त्वमसंसारित्वं वा प्रसज्येत-त्यत उत्तरं पठति—

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥

नेयमनन्तरनिर्दिष्टदोषप्रातिराशंकनीया ॥ कस्मात् ॥ यावदात्मभावित्वाद्-बुद्धिसंयोगस्य यावदयमात्मा संसारी भवति, यावदस्य सम्यग्दर्शनेन संसारित्वं न निवर्तते, तावदस्य बुद्ध्या संयोगो न शाम्यति ।

रत्नप्रभा ।

नेत्याह—न ह्यत्रेति ॥ निर्गुणत्वश्रुतेरित्यर्थः । अन्यदपि पूर्वोक्त बुद्ध्याद्युपाधिकमित्वाह—हृदयेत्यादिना ॥ सौत्र दृष्टान्तं विवृणोति—यथेति ॥ २९ ॥ असत्त्वमिति ॥ आपाततः । असंसारित्वम् ।

भामती ।

द्वयास्यातमितरत् । प्रायगेऽसत्त्वमसंसारित्वं वा ततश्च कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥

॥ २९ ॥ यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । यावत्संसार्यात्ममात्रादित्यर्थः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

गुणगुणित्वेन तस्य मुख्यत्वे किमिष्यौपचारिकत्वं तत्राऽऽह—न हीति । अत्रेति चैतन्यात्मनोरक्तिः । उक्तं ‘यदि तु चैतन्यं जीवस्येत्यादी’ इति शेषः । यत्तु तथा च दर्शयतीति तत्राऽऽह—हृदयेति । यथोत्क्रान्त्यादिश्रुतेर्जीवोऽणुरिति तत्राऽऽह—तथेति । इतीक्षित्वेति शेषः । यत्तु स्वात्मना चोत्तरयोरिति तत्राऽऽह—उत्क्रान्तीति । तत्र हेतुमाह—न हीति । दार्ष्टान्तिकमुपसहरति—एवमिति । दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—प्राज्ञवदिति । उक्तदृष्टान्तानुसारेण जीवस्यापि बुद्धिगुणसारत्वाद्गुणादिव्यपदेश इत्याह—तद्वदिति ॥ २९ ॥ मृगान्तरनिरस्यां शङ्कामाह—स्यादेतदिति । कथमसत्त्वं स्वरूपेण सत्यादित्याशङ्क्याऽऽह—संसारित्वं वेति । मृगमवतारयति—अत इति । न दोष इति प्रतिज्ञात्वेन योजयति—नेयमिति । प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—कस्मादिति । बुद्धियोगस्यानाशित्वे तत्त्ववीथित्यर्थं वा तस्या-सत्त्वत्वेनाऽऽगन्तुकतया संसारस्याऽऽदिमत्त्वाद्दृष्टतागमादिप्रसङ्गो वा तदुपमयमपि नास्तीति हेतुं विवृणोति—यावदिति । तदेव स्पष्टयति—यावदस्येति । संसारनिवृत्त्युत्तरकाव्यगति जीवस्वरूपनिर्वाहकत्वेन बुद्धि-

यावदेव चायं बुद्ध्युपाधिसम्बन्धः, तावदेवाऽऽद्य जीवस्य जीवत्वं संसारित्वं च । परमार्थतस्तु न जीवा नाम बुद्ध्युपाधिपरिकल्पितस्वरूपव्यतिरेकेणास्ति । न हि नित्यमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञादीश्वरादन्यश्चेतनो धातुर्द्वितीयो वेदान्तार्थनिरूपणायामुपलभ्यते “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता” “नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञातृ” [वृ० ३। ७। २३] “तत्त्वमसि” [छां० ६। ८-१६] “अहं ब्रह्मास्मि” [वृ० १। ४। ७] इत्यादिश्रुतिशक्तेभ्यः । कथं पुनरवगम्यते यावदात्मभावी बुद्धिसंयोग इति । “तदर्शनाद्” इत्याह । तथाहि शास्त्रं दर्शयति “योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव” [वृ० ४। ३। ७] इत्यादि । तत्र विज्ञानमय इति बुद्धिमय इत्येतदुक्तं भवति।प्रदेशान्तरे “विज्ञानमयो मनो मयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः” [वृ० ४। ४। ९] इति विज्ञानमयस्य मन-आदिभिः सह पाठात् बुद्धिमयत्वं च तद्रूपसारत्वमेवाभिप्रेयते । यथा लोके स्त्रीमयो देवदत्तः—इति स्त्रीरागादिप्रधानोऽभिधीयते, तद्वत् । “स समानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति” इति च लोकान्तरगमनेऽप्यधिक्योमं बुद्ध्यादेर्दर्शयति । केन समानः । तयैव बुद्ध्येति गम्यते । सन्निधानात् । तच्च दर्शयति—“ध्यायतीव लेलायतीव” इति । एतदुक्तं भवति—नायं स्वतो ध्यायति, नापि चलति । ध्यायन्त्यां बुद्धौ

रत्नप्रभा ।

भाषायम् । शेषं सुगोम् । ननु स्वतः ससारिवमस्तु । किं बुद्ध्युपाधिनेयत्वाद् आह—यावदेव चायमिति ॥ समानः, बुद्धिनादात्म्यापत् । ननु विज्ञानं तत्र तत्रापि—विकार । अणुरित्यर्थः । किं न स्यादित्यत्र आह—प्रदेशान्तर इति ॥ विज्ञानमयः बुद्धिप्रणुर इत्यर्थः । केन समान इत्याकांक्षा-भामती ।

॥ गमानः सन्—इति ॥ बुद्ध्या समानः तद्रूपसारत्वादिनि ॥
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

योगोऽभ्युपगम-तस्य इत्याशयः ॥ ११६—यावदेव चेति । जीवस्य तस्मै शरीरार्थसंयोगोपदेशेऽप्याशयः वाच्यस्य तद्व्यस्य वा तस्मै तन्नि निरूप्याऽऽद्य दूषयति—परमार्थेति । द्वितीयं निराह—न हीति । तद्व्यस्य ब्रह्मत्वतिरेके वेदान्तार्थनिरूपणायामित्यत्र सूचितं हेतुमाह—नेत्यदिना । नृत्तारण्यमात्रात्प्रादाग निरूपयति—कथमिति । तत्प्राथम्याह—तथाहीति । ‘बुद्धिं तु मारुधिं विद्धि’ इत्यादि प्रह्लादुपादिपदम् । कथमत्र यावदात्मभाविन्य गिरिव्याशयः तदर्थं विज्ञानमयपरमार्थमाह—तत्रेति । विज्ञानमयं ब्रह्मात्मन्यपि तत्कार्थं तत्रात्मनो वेदाशक्त्याऽऽह—प्रदेशान्तर इति । विज्ञानं बुद्धिस्तु तस्याऽपि कथमात्मनस्तद्विनात्मनो विकारार्थं भवान् ॥ ११६—बुद्धीति । कथं विकारार्थं मयतोऽर्थान्तरं शरयो तत्राऽऽह—यथेति । इह लोके बुद्ध्यासंयोगेऽप्यमनो लोकांतरसंयोगे तद्वियोगं स्यादि भादात्त्याऽऽह—स समान इति । नात्र बुद्ध्या संयोगो मारुत्वाशक्त्याऽऽह—प्रादाग समानः दूषयति—नेनेति । येन केनापि मनानने कुतो विज्ञानेनित्यत्वाऽऽह—संनिधानादिति । ‘योऽत्र विज्ञानमय प्राणेषु’ इत्येति शेषः । शरीरं उच्यते मतेऽनन्यद्विभागात्तदुपपत्तौऽप्युपाधिर्वा तत्राऽऽह—तत्रेति । बुद्धिविशानो भ्यानादि-वोनि-पदं भातीपदस्योपमार्थं यदि वाशक्त्याऽऽह—एतदिति । इत्यनन्दव्याऽऽमासात्प्राणोपमार्थ-

ध्यायतीव, चलत्यां बुद्धौ चलतीवेति ॥ अपि च मिथ्याज्ञानपुरःसरो-
ऽयमात्मनो बुद्ध्युपाधिसम्बन्धः । न च मिथ्याज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानादन्यत्र
निवृत्तिरस्तीत्यतो यावद्ब्रह्मात्मतानवबोधः, तावदयं बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्धो
न शाम्यति । दर्शयति च—“वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः
परस्तात् । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय”
[श्वेता० ३ । ८] इति ॥ ३० ॥ ननु सुषुप्तप्रलययोर्न शक्यते बुद्धिसम्बन्ध
आत्मनोऽभ्युपगन्तुम् । “सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो
भवति” [छां० ६।८।१] इति वचनात् । कृत्स्नविकारप्रलयाभ्युपगमाच्च ।
तत्कथं यावदात्मभावित्वं बुद्धिसम्बन्धस्येति ॥ अत्रोच्यते—

पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् ॥ ३१ ॥

यथा लोके पुंस्त्वादीनि बीजात्मना विद्यमानान्येव बाल्यादिष्वनुपलभ्य-
मानानि अविद्यमानवदभिभेयमाणानि यौवनादिष्वविर्भवन्ति, नाऽवि-
द्यमानान्युत्पद्यन्ते । पण्डादीनामपि लडुत्पत्तिप्रसङ्गात् । एवमयमपि बुद्धि-
सम्बन्धः शक्त्यात्मना विद्यमान एव सुषुप्तप्रलययोः पुनः प्रबोधप्रसव-

रतप्रमा ।

यानिति शेषः । श्रुतिप्रकृतद्वैतार्थात्मभावित्वमुक्तम् । सति मूढे कार्यस्य त्रियोगासम्भवाचेति
युक्त्याप्याह—अपि च मिथ्येति ॥ सम्यग्ज्ञानादेव बुद्ध्यादिव्यन्धस इत्यत्र श्रुतिमाह—दर्शय-
तीति ॥ मृत्युमन्वेतीत्यन्धस । आदित्यवर्णं स्वप्रकाशम् । तमसः परस्तात् अज्ञानास्पृष्टमि-
त्यर्थः ॥ ३० ॥ यावदात्मभावित्वात्सिद्धिं शङ्कते—नन्विति ॥ सुषुप्तौ बुद्धिसत्त्वे त्रयसम्पत्तिर्न स्यात्,
प्रलये तत्सत्त्वं प्रउद्यव्याहतिरित्यर्थः । स्थूलसूक्ष्मात्मना बुद्धेर्देवदात्मभावि वमन्तीत्याह—पुंस्त्वेति ॥
पुंस्त्वं रेतः । आदिपदेन श्मश्रुदिग्रहः । अस्य बुद्धिसम्बन्धस्येत्यर्थः । स्वापे बीजात्मना सतो
भीमती ।

अपि च मिथ्याज्ञानेति । न केनच यावत्सम्यग्ज्ञानाभिव्यक्तियोगात्, उपपत्तित्थेत्यर्थः ।
आदित्यवर्णमित्यर्थः । प्रकाशरूपमित्यर्थः । तमस इति । अनिद्याया इत्यर्थः । तमेव
विदित्वा साक्षात्कृत्य मृत्युमन्वेत्यामन्वेतीति योजना ॥ ३० ॥ अनुशयप्रीज पूर्वपक्षी प्रकटयति—ननु
सुषुप्तप्रलययोरिति । सता परमात्मना । अनुशयप्रीजपरिहारः अत्रोच्यते— पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतो-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तैति मात्र । न तत्रैतन्मगमाद् बुद्धिसम्बन्धस्य यावत्सम्यग्ज्ञानाभिव्यक्तियुक्तेरुक्तेरर्थात्प्याह—अपि चेति ।
मिथ्याज्ञानस्य सत्येन ससारिणि कर्मणा निवृत्तिस्तन्निमित्तबुद्धिसम्बन्धस्यापि तसिद्धेर्न यावदात्मभावेत्या-
शङ्क्याह—न चेति । सम्यग्ज्ञानादेव मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरित्यत्र मानमाह—दर्शयतीति । आदित्यवर्णं
प्रकाशरूपं तमसः परस्तादनिद्यासर्पशङ्खमित्यर्थः ॥ ३० ॥ यावदात्मभावित्वहेतोरसिद्धिं शङ्कते-
नन्विति । तत्र बुद्धिसम्बन्धासम्भवे हेतुमाह—सतेति । किञ्च, कार्यत्वाद् बुद्धेरात्मनस्तयोगस्य च तयात्मा-
त्तत्र नादादीव्यादिसिद्धिर्भवेत्याह—फूटस्तेति । परिवारत्वेन सूत्रमवतारयति—अत्रेति । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे-
ययेति । पुंस्त्वं पुरदम्य प्रज्ञोत्पादनसामर्थ्यम् । आदिशब्देन द्विधा, स्त्रीत्व बीजान्याङ्करजनरूपमि-
त्यादि गृहीतम् । आन्यादिश्रित्यादिपदेनास्याविशेषा गृह्यन्ते । यौवनादिविद्ययापि स एवाऽऽदिश-
ब्दार्थः । कस्मादविद्यमानवदिशानामाभिर्भावोऽविद्यमानानामेव पुनरुत्पत्तिः किं न स्यात्तत्राऽऽह—नेति । तेऽ-
प्युचितबीजादिग्रहार्थमादिपदस्यपदेन तुशब्दो व्याख्यातः । अयं सत इति दार्ष्टान्तिक व्याचष्टे—एवमित्ति ।

उक्त्वातिगत्यागत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८१९)

योराविर्भवति । एवं ह्येतद्युज्यते । न ह्याकस्मिन्की कस्यचिदुत्पत्तिः सम्भवति । अतिप्रसङ्गात् । दर्शयति च सुषुतादुत्थानमविद्यात्मकबीजसङ्घावकारितं "सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे इति ॥ २ ॥ तद् इह व्याघ्रो वा, सिंहो वा" [छां० ६ । १ । ३] इत्यादिना । तस्मात्सिद्धमेतद्यावदात्मभावी बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्ध इति ॥ ३१ ॥

नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर्गनियमो वाऽन्यथा ॥ ३२ ॥

तच्चात्मन उपाधिभूतमन्तःकरणं मनो, बुद्धिर्विज्ञानं, चित्तमिति चानेकधा तत्रतत्राभिलष्यते । क्वचिच्च वृत्तिविभागेन संशयादिवृत्तिकं मनः इत्युच्यते ॥ निश्चयादिवृत्तिकं बुद्धिरिति । तच्चैवभूतमन्तःकरणमवश्यमस्तीत्यभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा ह्यनभ्युपगम्यमाने तस्मिन्नित्यो-

रत्नप्रभा ।

बुद्ध्यादे प्रसङ्गेऽभिन्नक्तिरित्यत्र श्रुतिमाह-दर्शयतीति ॥ न विदुरिति अविद्यात्मकबीजमद्वातोक्तिः । ते व्याघ्रादयः पुनरामव-ती यमिष्यत्तिर्देश ॥ ३१ ॥ बुद्धिमद्भावे मानमाह सूत्रकारः-नित्येति ॥ "मनसा होर पश्यति" [वृ० १ । ९ । ३] "बुद्धिश्च न विचेष्टे" [कठ० ६ । १०] "विज्ञानं तनुते" [तै० उ० २ । ९ । १] "चेतसा वेदितव्य" [मुण्डक० ३ । १ । ९] "चित्तं च चेतयिष्य च" [प्रश्न० ४ । ८] इति तत्रतत्र श्रुतिषु मनश्चादिपदसाध्यतात् बुद्धिश्च प्रसिद्धमित्यर्थः । कथमेतत्स्थानेकशोक्तिमत्राह-क्वचिच्चेति ॥ गर्गवृत्तिकोऽद्वाय विज्ञानम्, विप्रमानं सृष्टिप्रमाणं वा चित्तम् इत्यत्र द्रष्टव्यम् । यद्यपि साक्षिप्रत्यक्षनिद्रमन्तं करणं, ध्रुवनूदितं च तथापि प्रायःक्षल्योर्विदमानं प्रति व्यासज्ञानुपपत्त्या त साध्यनि-तत्त्वेत्यादिना ॥ गूत्रं योजयति-अन्ययेति ॥ पर्येतित्यागां परमिष्यमन्तरे सति नि य युगवत् पथोरुत्पत्त्यस्य स्युः । मनोऽतिरिक्तमामध्या सत्यात् । यदि मन्यामनि गामध्यानुपपत्त्यमात्रं, तर्हि सदेर अनुपपत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र कादाचिपो भामती ।

ऽभिज्यक्तियोगात् । निगदव्याख्यातनस्य माध्वम् ॥ ३१ ॥ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतर्गनियमोवाऽन्यथा । एवादेत् । अत्र करणोऽपि सति तस्य नि यमनि गानात् कस्मान्ति योरुत्पत्त्यस्य आ-दर्शनीय-न्यायान्तरम् ।

अभिध्यानयोगादिति व्याख्येति-एवं हीति । तदेव व्यतिरेकात् स्तोत्रेति-न हीति । कारणं विनाऽपि कार्यं स्यादित्यतिप्रसङ्गः । स्यादे प्रीचामना मनो बुद्धियोगस्य प्रसङ्गे-वर्तिकेपत्र मानमाह-दर्शयतीति । न विदुरिति अविद्यात्मकबीजमत्त्वोक्तिः । तद्वत्त्वं स्यादादुत्थानस्य कथयति-त इति । पूर्वशेषः समर्थः । एवापि त्वे च बुद्धियोगस्य बीजाननाऽन्यथात्वेन परिभाषाह-तस्मादिति ॥ ३१ ॥ बुद्धिमद्भावे मानमाह-नित्येति । तद्व्याख्यातुं तं करणगतत्वान्तरमेदानात्-तद्येति । तत्रात्र 'मनसा होर पश्यति मनसा शृणोति', 'बुद्धेर्गुणेनाऽऽनगुणेन होर', 'बुद्धिश्च न विचेष्टे', 'विज्ञानेन विज्ञानमादाय', 'विज्ञानं वा तनुते', 'चेतसा वेदितव्य' इत्यादिप्रदेशेतिरित्यर्थः । एकमेवात्र करणकथनेकशोत्रेण तत्राऽऽ-क्वचिच्चेति । अभिमानप्रधानोऽहंकारो विज्ञानम् । विज्ञानाप्रधानं चित्तम् । अथ यथोक्तं करणोऽपि नास्ति, न च ध्रुवात् तदस्मिन् तं प्रमाणत्वेऽपि वेदचिद्विनाऽनादात्ताऽऽह-तद्येति । तत्र हेतुत्वेन गूत्रावपत्रं न्यायनीति-अन्ययेति । नि योरुत्पत्त्यस्य प्रसङ्गयति-

१ बुद्धिश्च न विचेष्टेति वाक्यान्तरम् ।

पलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गः स्यात् । आत्मेन्द्रियविषयाणामुपलब्धिसाधनानां सन्निधाने सति नित्यमेवोपलब्धिः प्रसज्येत । अथ सत्यपि हेतुसमवधाने फलाभावः । ततोऽपि नित्यमेवानुपलब्धिः प्रसज्येत । न चैवं दृश्यते । अथ वान्यतरस्याऽऽत्मनः, इन्द्रियस्य वा शक्तिप्रतिबन्धोऽभ्युपगन्तव्यः । न चाऽऽत्मनः शक्तिप्रतिबन्धः सम्भवति । अविक्रियत्वात् । नापीन्द्रियस्य । न हि तस्य पूर्वोत्तरयोः क्षणयोरप्रतिबद्धशक्तिकस्य ततोऽकस्माच्छक्तिः प्रतिबध्येत ॥ तस्माद्यस्याऽवधानाऽनवधानाभ्यामुपलब्ध्यनुपलब्धी भव तस्तन्मनः । तथा च श्रुतिः—“अन्यत्रमना अभूवं. नादर्शमन्यत्रमना अभूवं

स्तममा ।

पलब्धिनिषामक मन एष्टव्यमिति भावः । ननु सत्यपि करामिमयोगे दाहकादाचिक्रववद्रुपलब्धिः का-
दाचिक्रवमस्तु, किं मनसेत्याशङ्कयाऽन्यतरनियमो धेयेतद्व्यापद्ये—अथ वेति ॥ सत्यां सामग्र्या नि यो-
पलब्धिर्नाङ्गीकार्या । अन्यतरस्य कारणस्य केनचिच्छक्तिप्रतिबन्धनियमो वागीकार्यः । यथा—मणिना-
ऽग्निशक्तिप्रतिबन्ध इति वाकारार्थः । अस्तु प्रतिबन्ध इत्यत्र आह—न चेति ॥ न चेन्द्रियस्यैवास्तु शक्ति-
प्रतिबन्ध इति वाच्यम् । प्रतिबन्धकामात्रान् । न च दृष्टसामग्र्या सत्याददृष्ट प्रतिबन्धकमिति युक्तम् ।
अतिप्रसङ्गात् । न च व्यासङ्गः प्रतिबन्धकमनोऽसत्त्वं । तस्यासम्भवात् । तथाहि रसादीनां सरोपल-
ब्धिप्राप्तौ रसपुष्पाकारो व्यासङ्गो रूपाद्युपलब्धिप्रतिबन्धको वाच्यः । स च गुणत्वादुपलब्ध्याश्रयः ।
तत्रात्मनोऽसङ्गनिर्गुणपदस्य गुणित्वाद्योगान्मन एव गुणित्रनेष्टव्यमिति व्यासङ्गात्प्रसत्या मनःसिद्धिः ।
एतदभिप्रेत्योपसहरति—तस्मादिति ॥ अथवान् उभुस्ता । न चानिच्छतोऽपि दुर्गन्नाद्युपलम्बान् उभु-
त्सोऽपि निर्निषामिकेति वाच्यम् । अनेकारिपयसस्त्रिवौ कचिदेव तस्यानियामकत्वार्गीकारान् । येषां मनो
पुनरिच्छादीनामात्मनोऽपि, तेषां मन एव दुर्लभमिति मन्तव्यम् । इच्छादिर्भोगेनाऽऽत्मना व्यासङ्गोप-
पत्तेः । सम्प्रति व्यासङ्गस्य मानमपे धृतिमाह—तथा चेति ॥ न केनच व्यासङ्गात्मनः सिद्धिः, किन्तु
भावती ।

न प्रसज्येते । अथादृष्टविराककादाचिक्रवत्वात् सामर्थ्यप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामन्त.करणस्य नाथ प्रसङ्गः । तान-
सपेक्षान्त करणे आत्मनो वेन्द्रियाणां वा स्था, तन्किमन्तर्गुणान्त.करणेनेति चोदयति—अथ वान्यतर-
त(स्यात्मन इति । अथवेति सिद्धान्त निरर्तयति । सिद्धान्ती तृते—न चात्मन इति । अथवान् ख-
नुभूया द्युभूया वा । न चेत् आत्मनो वर्मा, तन्वाभिन्द्रियत्वात् । न चेन्द्रियाणाम्, एकैकेन्द्रियव्यतिरेकेऽप्य-
न्धादीनां दर्शनात् । न च ते आन्तरत्वेनानुभूयमाने प्राधे समरतः । तस्मादन्ति तदान्तर किमपि । यस्य
चेत् तदन्त.करणम् । तद्विमुक्तम्—यस्यावधानेति । अत्रैवाथं श्रुतिं दर्शयति—तथा चेति ॥ २१ ॥ (१ ३) ॥

आत्मनोऽपि—न्यायनिर्णयः ।

आत्मेति । कारणे सनिकार्यमन्येरे यनियमात्र नि योपलब्धिप्रसक्तिरिति शङ्कते—अथेति । तर्हि नित्यमेवा-
नुपलब्धिः स्यादपेक्षणीशान्तरामाप्रतिप्याह—तत्त इति । प्रसङ्गस्येष्टयमाशङ्कयाऽऽह—न चेति । आत्मेन्द्रि-
यार्थसांनिध्येऽपि कदाचिदेव ज्ञानोदयादन्त करणमन्ती युतम् । इदानीं तदनुपगमे दोषान्तरापत्तेरपि तद-
स्तीनि धुननन्यातरनियमो धेयेतद्योजयति—अथ वेति । अन्यतरस्य शक्तिप्रतिबन्धे का दानिस्तत्राऽऽह—
न चेति । अथानमनुमतिवु स्तुं वा नान्धा, न च साऽऽत्मनो धर्मन्तन्वाभिरिकित्वात्वापीन्द्रियाणाम-
न्धादीनामैकेन्द्रियामात्रेऽपि तन्नेनादान्तएनाव प्राधेन्द्रियधर्मनायोगात्तेन परिदोषायम्यावधानाननयाने
तदन्त करणमन्तीत्याह—तस्मादिति । अनुभूया साश्रवा गुणत्वादुपलब्धिपुमानाचर्दपरणमन्त कारण
पक्षिणोऽन्तनि भावः । न केनचन्त करणनोपपत्तिक श्रीनमपीत्याह—तथा चेति । मन. इयमा-

नाश्रोपमिति । मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति" [वृ० १ । ५ । ३]
इति च । कामादयश्चास्य दृत्तय इति दर्शयति—“कामः संकल्पो विचि-
कित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव” [वृ० १ ।
५ । ३] इति ॥ तस्माद्युक्तमेतत्—“तद्गुणसारत्वात्तद्व्यपदेशः” इति ॥ ३२ ॥
इत्युत्क्रान्तिगत्यागत्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ ३३ ॥ (१४) ॥

तद्गुणसारत्वाधिकारेणैवाऽपरोऽपि जीवधर्मः प्रपंच्यते । “कर्त्ता” चायं
जीवः स्यात् ॥ कस्मात् ॥ “शास्त्रार्थवत्त्वात्” । एवं च “यजेत” “बुहु-

रत्नप्रभा ।

कामादाश्रयनेनापीत्याह—कामादयश्चेति ॥ बुद्धेः प्रामाणिकत्वोक्तिरुच्यते—तस्मादिति ॥ ३२ ॥ (१३ ॥
एवमात्मन्यगुणव्याप्तोक्त्या स्वात्मनिक महत्त्वं स्यादिति । सम्प्रति ततो बहिष्ठ कर्तृत्वं साधयति—
कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् ॥ न नित्यचिद्रूपो महानात्म्य कर्त्ता ; न वैयसगत्यश्रुतीनां त्रिव्यादिश्रुतीनां च
विप्रतिपत्त्या संशये बुद्धिर्कर्त्तृत्वेनैव त्रिव्यादिश्रुतौपपत्तेरुक्तोऽस्मिन्निर्णयप्रसङ्गात् सिद्धान्तव्यञ्जेन तद्गुण-
सारत्वोक्त्याऽऽत्मनि कर्त्तृत्वाभ्यासस्याऽपि सिद्धत्वात् पुनरुक्तिमाशङ्क्य सांख्यपञ्चनिरासार्थमात्मनि कर्त्तृत्वा-
भ्यासप्रत्ययान्न पुनरुक्तिरित्याह—तद्गुणेति ॥ अधिकारः प्रसङ्गः । वस्तुतोऽगमत्वमन्यातः । कर्त्तृत्व-
मित्यसगत्यकर्त्तृत्वश्रुतीनामनिरोधोक्तेः कर्त्तृत्वविचारात्मकाधिकरणत्वस्य पादसंगतिः । श्रुतीनां नियो
भामती ।

कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । ननु ‘तद्गुणसारत्वात्’ इत्यनेनैव जीवस्य कर्त्तृत्वं मौक्तव्यं च उच्यते
वेति तद्बुद्धेः सादनमनर्थकमित्यत आह—तद्गुणसारत्वाधिकारेणेति । तस्यैव प्रसङ्गो ये पश्यन्त्यामा
भोक्तेन न कर्तेति तन्निराकरणार्थः । ‘शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तद्गुणसारत्वात्’ इत्याह स्म भगवान् जैमिनिः ।
प्रयोक्तार्यनुष्ठानेति । कर्तेति यावत् । शास्त्रकृत स्वर्गादि । कुतः प्रयोक्तृत्वसाधनत्वात्क्षणत्वात् शास्त्रस्य
आन्वयिणीय-न्यायनिर्णयः ।

एजातिमदिशेषगुणाधिकरणं प्रत्यक्षज्ञानकरणत्वाच्चन्द्रभित्तिवन्निर्णय-कामादयश्चेति । बुद्धिः सत्ता-
यस्य मानयुक्तिसिद्धये फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३२ ॥ (१३ ॥) स्वात्मनिकमश्रुतेः परागुण्यं यन्तुतो
महत्त्वं चेन्नवादीपद्विष्टि प्रतिष्ठापितम् । इदानीं ततोऽपि बहिष्ठ कर्त्तृत्वं बुद्धिर्कर्त्तृत्वव्यापत्तेनेनाऽऽत्मनि
साधयति—कर्तेति । आमा किमकर्त्ता कर्त्तव्येति विप्रतिपत्तेः संदेहे ‘तद्गुणसारत्वात्’ इत्यनेनैव तत्कर्त्तृत्वादि-
भिर्देहे सदस्यैतिरित्यागमसाऽऽह—तद्गुणेति । अधिकारः प्रसङ्गः । यद्यपि कर्त्तृत्वस्य न स्वयं पुमर्थता
नापि प्रतियोग्यतापर्यायपर्योगिता यद्यपि चौशधिक कर्त्तृत्वमात्मनि प्रागेव सिद्धं तथाऽपि निरस्यपञ्चम-
भसात्तत्रित्सायाऽऽत्मनः संबन्धोति भावः । अत्र च त्रिव्यादिश्रुतीनामगमादिश्रुतीनां चाऽऽत्मकर्त्तृ-
त्वाकर्त्तृत्वार्थानां कर्मोपनिषत्त्वेन नियो निगेय विज्ञेय नियुक्तं यद्यपि मन्वन्वशात्तत्त्वादादिमगतयः ।
पूर्वपक्षे श्रुतीनामपरां विरुद्धयेनाप्रामाण्यत्वात् समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तामामगिणेन स्वस्यया
प्रामाण्यत्वात्सिद्धिरिति मन्वन्वः सिद्धान्त प्रतिज्ञानोने—कर्त्ता चेति । सर्वेय मननि जागरादौ कर्त्तृत्वो-
पपन्नादमपि सापे तदनासादन्वयव्यतीकान्वा कर्त्तृत्वस्य मनोनिष्ठवदष्टेभ्यामताहेतुविषयत्वमने च
तयोन्वदिसिष्टार्थीनामत्रैतुन्वकल्पनाया बहिष्ठवादहर्कतेनि त्रिव्याऽऽत्मनः सा प्रारण्यात् कर्त्तृत्वमागतो-
ऽस्तीत्याह—कस्मादिति । स्वर्गादिनि योगादिसिध्यन्वयानुरस्यया कर्त्तृत्वमागतो दुर्गोभित्याह—शास्त्रेति ।
तदेव न्यासोति—एवमिति । ऐश्वर्यभूतिरित्ये विप्रसाम्यकल्पयत्तया दृष्टेतिरित्याह सत्त्वरत्वेन तस्या-

याद्” “दद्यात्” इत्येवंविधं विधिशास्त्रमर्थवद्भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । तद्धि कर्तुः सतः कर्त्तव्यविशेषमुपदिशति । न चाऽसति कर्त्तृत्वे तदुपपद्यते ॥ तथेदमपि शास्त्रमर्थवद्भवति—“एष हि द्रष्टा स्पष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता वोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” [प्रश्न० ४ । ९] इति ॥ ३३ ॥

विहारोपदेशात् ॥ ३४ ॥

इतश्च जीवस्य कर्त्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायां सन्ध्ये स्थाने विहारमुपदिशति “स ईयतेऽसुतो यत्र कामम्” [बृ० ४ । ३।१०] इति “स्वे शरिरे यथा कामं परिवर्त्तते” [बृ० २ । १ । १८] इति च ॥ २ । ३ ३४ ॥

उपादानात् ॥ ३५ ॥

रत्नप्रभा ।

त्रिगोधारिगो पूर्वात्तरपक्षयोः फलम् । यद्वात्र पूर्वपक्षे व-वामागच्छाद्यैवार्थं फलं, सिद्धान्ते कर्त्तृत्वादिस्मन्धसत्त्वाच्छास्त्रार्थवन्ते भेदः । ननु बुद्धिकर्त्तृत्वेन शास्त्रार्थवत्ताऽस्तु । किं जीवकर्त्तृत्वेन तत्राह— तद्धि कर्तुः सत इति ॥ मयेदं कर्त्तव्यमिति बोधसमर्थस्य चेतनस्यैव कर्त्तृत्वं वाच्यं न त्वचेतनाया बुद्धेः । किञ्च भोक्तुरात्मन एव कर्त्तृता वाच्या । शास्त्रकर्म प्रयोक्तरीति न्यायादिति भावः ॥ ३३ ॥ विहारोपदेशात् । सन्ध्य स्थानं—स्वप्न । अमृतं स आत्मा यथेष्टम् ईयते गच्छतीति विहारोपदेशा-दामा कर्त्ता प्राणाना मये ज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञानसमर्थमिन्द्रियजातम् आदाय शेते इति प्राणान् गृहीत्वा परिवर्त्तते इति ॥ ३४ ॥ उपादानात् । उपादानकर्त्तृत्वमात्मनः । अकर्त्तृत्वे उपादानानुपपत्तेरिति भावती ।

त्रिगो । कर्त्तृत्वेन त्रिगोपायता हि त्रिभिः । बुद्धिश्चेत्कर्त्ता भोक्ता चात्मा ततो यस्यापेक्षितोपायो भोक्तुर्न तस्य कर्त्तृत्वं यस्य कर्त्तृत्वं न च तस्यापेक्षितोपाय इति किं केन सगत्तमिति शास्त्रस्थानर्थकत्वमवियमानामि-धेयस्य तथा चाप्रयोजनरूपं स्यात् । यथा च तद्गुणसारतयाऽथाऽनस्तु सदपि भोक्तृत्वं साव्यवहारिकमेव कर्त्तृत्वमपि साव्यवहारिकं न तु भाविकम् । अत्रिचाराद्विपयत्वं च शास्त्रस्योपपादितमव्यासभाष्य इति सर्व-ममदातम् ॥ ३२ ॥ विहारोपदेशात् । विहार मचार क्रिया, तत्र स्वात्तस्य नाकर्तुं समपति । तस्मादपि कर्त्ता जीवः ॥ ३४ ॥ उपादानात् । तदेतथा प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानेन बुद्ध्या विज्ञान आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सायकाशत्वाद्विधिश्रुतेश्च निरवकाशं तन्नैवमित्याह- अन्यथेति । कर्त्ता बुद्धिरित्युपगमात्तद्विपयत्वेन विधि-शास्त्र सायकाशमित्याशङ्क्य त्रिगो प्रतिपत्तुमेव कर्त्तृत्वे याह—तद्वीति । ममेदं कर्त्तव्यमिति धीसमर्थस्य चेतनस्य त्रिधिसम्बन्धमाह त्रिधिशान्नमित्यर्थः । तथाऽपि कथं तस्य कर्त्तृत्वधीरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । तस्य त्रिगोपार्थकर्त्तृतां विनाऽनुपपन्नं त्रिधिशान्नं चेतनस्य तदर्थानुपपत्त्या गमयति । बुद्धेरेव कर्त्तृत्वं यस्य भोक्तुरपेक्षितोपायो त्रिभिर्न तस्य कर्त्तृत्वं यस्य कर्त्तृत्वं न तस्यापेक्षितोपाय इत्यसगतिरिति भावः । ‘अन-दन्तु’ इत्यादिश्रुतिरिगोपे ध्युतार्थापत्तिर्दृष्टेय्याशङ्क्य धृतिमाह—तथेति ॥ ३३ ॥ विहारो विहरण सचा-रस्तदुपदेशानुपपत्त्याऽपि जीवस्य कर्त्तृत्वेत्याह—विहारेति । मृतस्य हेत्वन्तरपरत्वंमाह—इतश्चेति । जीव प्रक्रियायामिति बुद्धिप्रमत्ताख्यामेवार्थमुक्तम् । मध्ये स्थाने स्वमात्रम्यायामिति यावत् । ईयते गच्छति ॥ ३४ ॥ अकर्त्तृत्वादानानुपपत्त्याऽपि कर्त्तृत्वमित्याह—उपादानादिति । तद्व्याकरोति—

इतश्चास्य कर्तृत्वं यज्जीवप्रक्रियायामेव करणानामुपादानं संकीर्तयति-
 “तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय” [बृ० २ । १ । १७] इति
 “प्राणान् गृहीत्वा” [बृ० २ । १ । १८] इति च ॥ ३५ ॥

व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः ॥ ३६ ॥

इतश्च जीवस्य कर्तृत्वं यदस्य लौकिकीषु वैदिकीषु च क्रियासु कर्तृत्वं
 व्यपदिशति शास्त्रं “विज्ञानं यजं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च” [तं०
 २ । ५ । १] इति ॥ ननु विज्ञानशब्दो बुद्धौ समधिगतः । कथमनेन
 जीवस्य कर्तृत्वं सूच्यत इति ॥ नेत्युच्यते ॥ जीवस्यैवैष निर्देशः, न
 बुद्धेः । न चेज्जीवस्य स्यान्निर्देशविपर्ययः स्याद्-विज्ञानेनेत्येवं निरदे-
 क्ष्यत । तथाहि-अन्यत्र बुद्धिविवक्षायां विज्ञानशब्दस्य करणविभ-
 क्तिनिर्देशो दृश्यते-“तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय” [बृ०
 २ । १ । १७] इति । इह तु “विज्ञानं यजं तनुते” इति कर्तृसामानाधि-
 करण्यनिर्देशाद् बुद्धिव्यतिरिक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इत्यदोषः ॥
 ॥ ३६ ॥ अत्राह-यदि बुद्धिव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता स्यात्, स स्वतन्त्रः स न
 भियं हितं चेवात्मनो नियमेन सम्पादयेत् विपरीतम् । विपरीतमपि

रत्नप्रभा ।

भारः ॥ ३६ ॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां-विज्ञानशब्दो जीवस्य निर्देशो न चेत्, तदा प्रथमानिर्देशा-
 दिपर्ययः कारणोतिभृतीयथा निर्देशः स्यात् । तस्मादिह धृतो तनुत इत्याख्यातेन कर्तृमात्रेण विज्ञान-
 पदस्य सामानाधिकरण्यनिर्देशात् क्रियायामात्मनः कर्तृत्वं सूच्यत इति सूत्रमाश्रयपर्ययः ॥ ३६ ॥ सूत्रा-
 न्तरमनारयति-अत्राहेति ॥ जीवः स्वतन्त्रश्चेद् इष्टमेव कर्ता, अस्वतन्त्रश्चेत् न कर्ता “स्वतन्त्र-कर्ता”
 [पा० सू० १ । ४ । ५४] इति न्यायादित्यर्थः । सत्यपि स्वातन्त्र्ये कार्यविचित्र्यादनियता प्रवृत्ति-

भामती ।

प्रवृत्तशक्तिमादायोपादायेऽनुपादाने स्थातव्यं नार्कतुः समर्थतः ॥ ३६ ॥ व्यपदेशाच्च क्रियायां न
 चेन्निर्देशविपर्ययः । अत्युपयमात्रमेव न सम्यगुपयति । विज्ञानं कर्तृ यजं तनुते । संपन्नं हि बुद्धिः
 कारणरूपा करणयनेन व्यपदिश्यते न कर्तृत्वेन, इह तु कर्तृत्वेन, तस्या व्यपदेशो विपर्ययः स्यात् ।
 तस्मादात्मेन विज्ञानमिति व्यपदिष्टः । तेन कर्तव्यं ॥ ३६ ॥ सूत्रान्तरमनारयितुं चोदयति-अत्राह
 पट्टीति । प्रवृत्तान् स्वतन्त्र इष्टमेवात्मनः संपादयेत्तानिष्टम् । अनिष्टमपि चिरस्थायोऽभ्यन्ते । तस्मान्न

आनन्दगोप-न्यायनिर्णयः ।

इतश्चेति प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानप्रवृत्तशक्तिमादायस्याने जीवो हृदयमेतीति योजनाऽऽपादानान्तरमाह-
 प्राणानिति । योजना पूर्वसू ॥ ३६ ॥ कर्तृसत्त्वज्ञानानुभूत्याऽऽति जीवस्य कर्तृत्वमित्याह-व्यपदे-
 शाच्चेति । विज्ञानशब्दस्य जीवार्थेन गृहीत्वा सूत्रस्य योजना-इतश्चेति । न चेदित्यादेश्यान्वया
 सद्भावाद्-नन्विति । नात्र बुद्धिरित्यनिति सूत्रमार्गेणाऽऽह-नेतीति । तदेव स्फुटयितुं प्रतिजानीते-
 जीवस्येति । प्रसिद्धं सूत्रस्य व्यापुर्णव्यतिरेकेण स्मोरयति-नेति । विपर्ययमभिनयति-विज्ञान-
 नेति । अस्मन्मते पुढेन कर्तृत्वात्तत्र तदव्यपदेशमिति व्यपदेशस्य वैकल्या बुद्धेः कारणयनेन व्यपदेश-
 दर्शनाच्चेति-माह-तयेति । तैत्तिरीयपुत्री विशेषमाह-इहेति । कर्तृसामानाधिकरण्यमाख्यातेन कर्तृ-
 मात्रेण विज्ञानरश्मिभिराहारः प्रवृत्ते सारवे विज्ञानस्य कर्तृत्वमन्वयं कारणवैशेष्येण निगमयति-इत्य-
 दोष इति ॥ ३६ ॥ सूत्रान्तरव्यवर्धमाह-अत्रेति । तेषु संपादयति नैयाह-विपरीतमिति ॥

तु सम्पादयन्तुपलभ्यते । न च स्वतन्त्रस्यात्मन ईदृशी प्रवृत्तिरनियमे-
नोपपद्यत इत्यत उत्तरं पठति-

उपलब्धिवदनियमः ॥ ३७ ॥

यथाऽयमात्मोपलब्धिं प्रति स्वतन्त्रोऽप्यनियमेनेष्टमनिष्टं चोपलभते, एव-
मनियमेनैवेष्टमनिष्टं च सम्पादयिष्यति ॥ उपलब्धावप्यस्वातन्त्र्यम् ।
उपलब्धिहेतुपादानोपलम्भादिति चेत् ॥ न ॥ विषयप्रकल्पनामात्रप्रयो-
जनत्वादुपलब्धिहेतुनाम् । उपलब्धौ त्वनन्यापेक्षत्वम् । आत्मनश्चैतन्य-
योगात् ॥ अपि चार्थक्रियायामपि नात्यन्तमात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति ।
देशकालनिमित्तविशेषापेक्षत्वात् । न च सहायोपेक्षस्य कर्तुः कर्तृत्वं निव-
र्तते । भवति ह्येधोदकाद्यपेक्षस्यापि पक्तुः पक्तृत्वम् । सहकारिवैचित्र्याच्चे-
ष्टाऽनिष्टाऽर्थक्रियायामनियमेन प्रवृत्तिरात्मनो न विरुध्यते ॥ ३७ ॥

रत्नमभा ।

रिति सूत्रेण परेहरति-यथेति ॥ दृष्टान्तासम्प्रतिपत्त्या शङ्कते-उपलब्धावपीति ॥ चक्षुरादीनां चैत-
न्येन नियतसम्बन्धार्थत्वात् स्वसम्बन्धोपलब्धौ चात्मनश्चैतन्यस्वमाकर्त्तयेन स्वातन्त्र्याद् दृष्टान्तसिद्धिरित्याह-
नेति ॥ नन्वात्मा नियतसम्बन्धाय करणान्यपेक्षते चेत्, कथं स्वतन्त्र इत्याशङ्क्याह-अपि चेति ॥
स्वातन्त्र्यं नाम स्वान्यानपेक्षत्वम् । ईश्वरस्यापि प्राणिकर्त्तापेक्षत्वेनाऽस्वातन्त्र्यप्रसङ्गात् । किन्तु स्वैतर-
कारकप्रयोक्तृत्वे सति कारकात्प्रेर्यत्वात् स्वातन्त्र्यम्-इति, न स्वतन्त्रोऽपि जीवः इष्टसाधनत्वाभ्यान्त्याऽनिष्ट-
साधनमप्यनुतिष्ठतीत्यनियता प्रवृत्तिः स्वातन्त्र्यं चेत्यभिदृष्टमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ जीवस्य कर्त्तृत्वे हेतुन्त-
भामती ।

स्वतन्त्रमत्या च न कर्ता । तदृक्षणत्वात्तद्येवार्थः । अस्योत्तरम्-उपलब्धिवदनियमः । करणादीनि
कारकान्तराणि कर्ता प्रयुक्ते न त्वय कारकान्तरैः प्रयुज्यत इत्येतान्मात्रमस्य स्वातन्त्र्यं न तु कार्पिक्रि-
याया न कारकान्तराण्यपेक्षत इति । ईदृश हि स्वातन्त्र्यं नैवस्याप्यत्रभवतोऽस्तीत्युक्तंनसक्तयः कर्ता
स्यात् । तथा चायमदृष्टपरिपाकस्यदिष्टमभिप्रेषुस्तत्साधनविभ्रमेणानिष्टोपाय व्यापारयन्निष्ट प्राप्नुया-
दित्यनियमः कर्तृत्वं चेति न निरोधः । विषयप्रकल्पनामात्रप्रयोजनत्वादिति । नित्यचैतन्यस्वमात्रस्य
खन्वात्मन इन्द्रियादीनि करणानि स्वविषयमुपनयन्ति, तेन नियतपच्छिन्नमेव चैतन्यं वृत्तिरिति विज्ञान-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सहकारिनशादिष्टानिष्टोपादानेऽप्युदप्रवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । तस्यास्वातन्त्र्ये लक्षणाभावाद्-
कर्तृत्वं स्वातन्त्र्ये बुद्धिपूर्वकारिणो नानियता प्रवृत्तिरित्यर्थः । सूत्रमन्तरयति-अत इति । सत्यपि
स्वातन्त्र्ये स्यादनियता प्रवृत्तिरिति सूत्रं व्याकुर्वन्परेहरति-यथेति । दृष्टान्ते विपदमानः सत्राह-उप-
लब्धाविति । चक्षुरादीनां नियमोपनायकत्वाच्चदुपलब्धौ चाऽऽत्मनश्चैतन्येन स्वातन्त्र्यादुदाहरणसिद्धि-
रित्याह-नेत्यादिना । नियमोपनयनद्वारा तन्ज्ञाने करणापेक्षाऽप्यत्राऽऽत्मनः स्वातन्त्र्यमित्याश-
ङ्क्याऽऽह-अपि चेति । इत्थं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्न वैषम्यमिति यावत् । उपलब्धावितिपर्यैः ।
देशाद्यपेक्षया लक्षणाभावाद्कर्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । तत्र हेतुमाह-भवतीति । यदुक्तं
धीरूपकारिणो नानियता प्रवृत्तिरिति तत्राऽऽह-सहकारीति । कर्ता हि करणादीनि कारकान्तराणि
प्रयुक्ते न तेषु प्रयुज्यन्ते तेन तस्य स्वातन्त्र्यं न कारकान्तरानपेक्षन्त्याकापि तथा स्वातन्त्र्यायो-
गान् । तथा चायमदृष्टशादिष्टमेव प्रेम्नुन्तदुपायभ्रमादनिष्टहेतुमनुतिष्ठन्ननिष्प्राप्नुयादित्यनियता प्रवृत्ति

शक्तिविपर्ययात् ॥ ३८ ॥

इतश्च विज्ञानव्यतिरिक्तो जीवः कर्ता भवितुमर्हति । यदि पुनर्विज्ञान शब्दवाच्या बुद्धिरेव कर्त्री स्यात्, ततः शक्तिविपर्ययः स्यात् । करण-शक्तिरुद्देश्येति । कर्तृशक्तिश्चापद्येत । सत्यां च बुद्धेः कर्तृशक्तौ तस्या एवाऽहम्प्रत्ययविपर्ययत्वमभ्युपगन्तव्यम् । अहंकारपूर्विकाया एव प्रवृत्तः सर्वत्र दर्शनात्-‘अहं गच्छामि’ ‘अहमागच्छामि’ ‘अहं भुञ्जे’ ‘अहं पिबामि’ इति च । तस्याश्च कर्तृशक्तियुक्तायाः सर्वार्थकारिण्याः सर्वार्थकारि करणमन्यत्कल्पयितव्यम् । शक्तौऽपि हि सन् कर्ता करणमुपादाय क्रियासु प्रवर्तमानो दृश्यते । ततश्च सञ्ज्ञामात्रे विवादः स्यात्, न वस्तुभेदः कश्चित् । करणव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् ॥ ३८ ॥

समाध्यभावाच्च ॥ ३९ ॥

योऽप्ययमौपनिषदात्मप्रतिपत्तिप्रयोजनः समाधिरूपद्विष्टो वेदान्तेषु-
 “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः” [बृ०
 २।४।५] “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” [छां० ८।७।१]
 “ओमित्येवं ध्यायन् आत्मानम्” [मुण्ड० २।२।६] इत्येवंलक्षणः ।
 सोऽप्यसत्यात्मनः कर्तृत्वे नोपपद्येत । तस्मादप्यस्य कर्तृत्वसिद्धिः ॥ ३९ ॥
 इति कर्त्रधिकरणम् ॥ १४ ॥

रत्नप्रभा ।

सत्यं सूत्रम्—शक्तीति ॥ बुद्धेः करणशक्तिविपरीता कर्तृशक्ति म्यादियर्थः । तत्र किं तत्राह—
 सत्यां च बुद्धेरिति ॥ योह गीगम्पः, स कर्ता, सा एव जीव । यत् तदपेक्षित करण, तन्मन इति जीवकर्तृ-
 त्वमिदिरिति भावः ॥ ३८ ॥ शान्ताभनेतिप्यन्यथागुपरत्याप्या मन कर्तृत्वं वाच्यमित्याह—समार्थाति ॥

भामती ।

मिनि चाग्यापने, तत्र चाग्यामिन् स्वान्-वमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ शक्तिविपर्ययात् । पूर्वाकारविभक्ति-
 विपर्यय इतः । सप्रति कारकशक्तिविपर्यय इत्युक्तम् । अविपर्ययात् तु करणात्करण्यताया नास्ति
 विवाद इति ॥ ३८ ॥ समाध्यभावाच्च । समाधिरिति मयममुपलक्षयति । भाष्याप्यानसमाधयो हि
 शान्तरुगिरीय—न्यायनिर्णय ।

कर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ बुद्धेरेव कर्तृत्वं कारकविभक्तिविपर्ययो 'न चेत्' इत्युक्तः । सप्रति
 तदुक्तिविपर्ययमाह—शक्तीति । सूत्र-‘आत्मानु प्रविशति व्याकरोति—इत्युक्ते । हेतुनेन व्यभिच-
 शात् विहोति—यदीति । शक्तिविपर्ययमुदाहरति—करोति । बुद्धेरेवैकत्वमेवमादिपर्ययः । बुद्धे-
 र्मु कर्तृशक्तिमयाऽऽह—सत्यां चेति । कर्तृत्वे बुद्धेरेवैकत्वमेवमाऽऽह—मिनिमुनेन तयाऽऽह—
 अहंकारेति । अत्र करणाभिमतुर्माऽऽह—तयाऽऽह—तयाऽऽह—तस्याश्चेति । कर्तृ-
 त्वपनेन शक्तेन करणदेशे वासनाऽऽह—शक्तौऽपि हीति । तेषु शक्तिः कर्तृत्वेशानेन करणविनि-
 त्तुमितिऽह—अमु मरि क र्थो बुद्धेरेवैकत्वमेव करण तयाऽऽह—तनश्चेति ॥ ३८ ॥ शान्ताभनेति-
 प्य पथानुपरत्याऽऽह—कर्तृत्वमा मन स्वीकार्यमित्यर्थ—समार्थाति । सूत्र-‘विहोति—योऽर्थात् ।
 शान्ताभनेन समाधिरितिऽह—तयाऽऽह—तयाऽऽह—तयाऽऽह—तयाऽऽह—तयाऽऽह—तयाऽऽह—
 तस्यादिति । उच्यतेऽह—प्रवेक सारकानां समाधिरितिऽह ॥ ३९ ॥ (१४) ॥ सत्यं सूत्रम् ।

यथा च तक्षोभयथा ॥ ४० ॥ (१६) ॥

एवं तावच्छास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः कर्तृत्वं शारीरस्य प्रदर्शितम् । तत्पुनः स्वाभाविकं वा स्यादुपाधिनिमित्तं वेति चिन्त्यते । तत्रैतरेव शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकं कर्तृत्वम् । अपवादहेत्वभावादित्येवं प्राप्ते ॥ ब्रूमः ॥ न स्वाभाविकं कर्तृत्वम् आत्मनः सम्भवति ।

रत्नप्रभा ।

मुक्तिफलभोक्तुरेव तदुपायसमाधिकर्तृत्वं युक्तम् । अन्यथात्मनोऽकर्तृत्वं बुद्धेरपि भोक्तव्याः कर्तृत्वायोगात् समाख्यमावप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ (१४) ॥ यथा च तक्षोभयथा ॥ उक्तमात्मनः कर्तृत्वमुपजाव्य सशयपूर्वपक्षाबाह—एवं तावदित्यादिना ॥ साध्यनिरासेनाऽऽत्मनः कर्तृत्वे साधितं बाधकाभावात् तत्सत्यमिति मीमांसकादिपक्षः प्रातः । न चासङ्गत्यागमेन बाधः । अह कर्तृत्वमुपसहितकर्तृत्वश्रुतिवलेन तस्याऽऽत्मस्य स्तावकत्वादिति प्राप्ते उक्तमेव सिद्धान्तयति—न स्वाभाविकमिति ॥ भामती ।

सयमपदवेदनीयाः । यथाहुः—‘त्रयमेकत्र सयमः’ इति । अत्र श्रोतव्यो मन्तव्य इति धारणोपदेशः । निदिध्यासितव्य इति ध्यानोपदेशः । द्रष्टव्य इति समाधेरुपदेशः । यथाहु—‘तदेव ध्यानमर्थमात्रनिर्मास स्वरूपशून्यमिव समाधिः’ इति । सोऽयमिह कर्तात्मा समाधातुपदिसयमान आत्मनः कर्तृत्वमपैतीति सूरार्यः ॥ ३९ ॥ (१४) ॥ यथा च तक्षोभयथा । अजान्तरसगतिमाह—एवं तावदिति । विदुशति—तत्पुनरिति । पूर्वपक्ष गृह्णाति—तत्रेति । शास्त्रार्थवत्त्वादयो हि हेतव आत्मनः कर्तृत्वमापादयन्ति । न च स्वाभाविकं कर्तृत्वे समन्यसत्यपनाटे तदुपाधिक युक्तम्, अतिप्रसगात् । न च मुक्त्यभावात्सगोऽस्यापवादकः, यथा ज्ञानस्वभावो ज्ञेयाभावेऽपि नाज्ञो भवत्येव कर्तृत्वमात्रोऽपि क्रियावेदाभावेऽपि नाकर्ता । तस्मात् स्वाभाविकमेवास्य कर्तृत्वमिति प्राप्तेऽभिधीयते । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वमात्रं हि नह भूयोभूयः श्रूयते । तदस्य बुद्धत्वमन्यपि बोद्धव्ये युक्तं, बहिरासत्यपि दाद्ये दग्धत्वं, तच्छीलस्य तस्यागमात् । कर्तृत्वं तस्य क्रियावेशादगन्तव्यम् । न च निःपोदासीनस्य कृतस्यस्य नित्यस्यासङ्घट्टनस्य नमनति, तस्य च कदाचिद्व्यभक्तं नथ तच्छक्तियोगो निर्विषयायाः शक्तेरसमनात् । तथा च यदि तन्मिथ्यं तद्विषयः क्रियावेशोऽन्युपेयते तथा सति तस्वभावस्य स्वभावोच्छेदाभावात्त्रावनाशप्रसङ्गः, न च मुक्तस्यास्ति क्रियायोग इति । क्रियाया दृष्टवान्त्र त्रिगलितसकलदुःखपरमानन्दानस्या मोक्षः स्यादित्याशयानाह—न स्वाभाविकं कर्तृत्वमात्मन इति । अविप्रायमनुद्धा चोदयनि—आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

रासेनोक्तात्मकर्तृत्वस्य स्वामाधिकार निरस्यति । यथा चेति । सगतिं दर्शयन्तु च कर्तव्यमिति—एवमिति । उक्तं कर्तृत्वे त्रिप्रतिपत्त्या सशयमाह—तदिति । सगतिफले पूर्ववत् । अत्रापि समाप्तौ सर्वं व्यर्त्तमानि—यतीति मत्वा पूर्वपक्षवति—तत्रेति । न च तर्हि पूर्वोधिकरणमनर्थकमारोप्य प्राप्तकालं च स्वातन्त्र्येण सन्त्यागमावे तस्यैतद्वान्तरमन्यम् । तत्रापि कर्तृत्वे समर्थिते सयसङ्गागमस्य स्तुत्याऽपि नेतु शक्यत्वे त्रिषोषपरिहारेण समन्यपटाटर्षितद्वौ साक्षादपि सगत्यादेः सुनक्त्यात् । ननु कर्तृत्वमन्त्यागमुक्ता हेतवः साधयन्ति न तस्य स्वाभाविकत्वं न हि तस्योपाच्यनपेशचमुक्तत्वाऽऽह—अपवादिति । न चात्रयव्यतिरेकाम्नां त्रिशिष्टस्य कर्तृत्वं शक्यं तदुत्पत्तौ मनसो निमित्तत्वादापि तदुपपत्तेरिति मत्वा पूर्वपक्षमुपमहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमन्यस्य सूत्राद्दर्शिते सिद्धान्तयति—एवमिति । स्वाभाविकं कर्तृत्वमपवादकामानादित्ययुक्तं मुक्त्यनुपपत्तेरपवादकत्वादित्याह—नेति । उक्तं विदुष्यन्कर्तृत्वमात्मनः स्वभावो

अनिर्माक्षप्रसङ्गात् । कर्तृत्वस्वभावत्वे ह्यात्मनो न कर्तृत्वान्निर्माक्षः सम्भवति । अत्रैरिवोष्ण्यात् । न च कर्तृत्वादनिरुक्तस्याऽस्ति पुरुषार्थसिद्धिः । कर्तृत्वस्य दुःखरूपत्वात् ॥ ननु स्थितायामपि कर्तृत्वशक्तौ कर्तृत्वकार्यपरिहारात्पुरुषार्थः सेत्स्यति । तत्परिहारश्च निमित्तपरिहारात् । यथाऽग्नेर्दहनशक्तियुक्तस्यापि काष्ठत्रियोगाद्दहनकार्याभावः, तद्वत् ॥ न ॥ निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बद्धानामत्यन्तपरिहारासम्भवात् ॥ ननु मोक्षसाधनविधानान्मोक्षः सेत्स्यति ॥ न ॥ साधनायत्तस्यानित्यत्वात् ॥ अपि च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तात्मप्रतिपादनान्मोक्ष-

रत्नप्रभा ।

यदुक्तं बाधनामादिति, तदसिद्धमित्याह-अनिर्माक्षेति ॥ ननु कर्तृत्वं नाम क्रियाशक्तिमुक्तावयमिति । तत्रापि शक्तिर्कार्यस्य क्रियारूपशक्त्यस्यामाया-मुक्ते पुरुषार्थसिद्धिरिति शङ्कते-ननु स्थितायामिति ॥ स यो शक्तौ कथं कार्यपरिहार, तत्राह-तत्परिहारश्चेति ॥ मुक्तौ शक्तिमत्त्वे कार्यमपि स्यात् । शक्त्यामाये शक्त्ययोगात् । अस्ति हि प्रत्येऽपि काय पुनरुद्भवयोग्यं गुप्तं शक्तयम् । तथा च शक्त्या धर्मादिनिमित्ते सहितकार्यादेवान्मुक्तिगोप इति परिहरति-न । निमित्तानामपीति ॥ सनिमित्तस्य कार्यस्य शक्त्या शक्त्यत्वेन सम्बन्धान्निमित्तानामपि परम्परया शक्तिमत्त्वान्मुक्त मन्तव्यम् । सम्बन्धेन सम्बन्धिनेत्यर्थः । यद्वा शक्ति, उक्षणमाश्लेषक यस्य कार्यस्य तेन कार्येण य सम्बन्ध, तेनेति व्यतिकरणे तृतीया । ननु नत्स्य कर्मणा देवत्रयत्रयत्रयात् कर्तृत्वेनाकर्तृत्वमित्येति शङ्कते-नन्विति ॥ ज्ञानादकर्तृत्वान्मोक्षश्चेत्, कर्तृत्वमात्रिक स्यात् । यतो ज्ञानस्यैव नियतं कर्म । यदि कर्मणा मोक्षः, तत्राह-नेति ॥ आत्मनः स्वामात्रिक कर्तृत्वमन्युपगम्यानिर्माक्ष उक्त । सम्प्रत्यसङ्गनिर्भकारानेकरुथितिव्याकोपात् तत्तत्स्वामात्रिकमिवाह-अपि चेति ॥ न चान्यस्मानेकरुथितानामाप्रती ।

ननु स्थितायामपीति । परिहरति-न निमित्तानामपीति । शक्त्याश्लेषया शक्ति स्वसत्तयापश्य शक्त्यमाश्लेषति । तथा च तयाश्लेष शक्त्य सदैव स्यादिति भाव । चोदयति-ननु मोक्षसाधनं विधानादिति । परिहरति-न । साधनायत्तस्येति । अस्माक तु न मोक्ष माप्त्य, अपि तु प्रसन्नरूप तस्य नियमिति । उक्तमभिप्रायमाभिव्यज्यति-अपि च नित्यशुद्ध इति । चोदयति-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

धर्मो यो रिक्तन्याऽऽद्य प्रयाह-कर्तृत्वेति । कर्तृत्वं सपेव पुरुषार्थसम्बन्ध क तत्रितृत्वेत्याशयाऽऽह-न चेति । द्वितीयमाश्लेष शङ्कते-नन्विति । स यो शक्तौ कार्यपरिहारोऽपि कथं तत्राऽऽह-सिद्धिति । शक्त्यैव निमित्तपरिहारात्कार्यपरिहारं दृष्टान्तेन दर्शयति-यद्येति । कर्तृत्वमपि धर्मादीनि निमित्तानि तेन ज्ञानानिरुद्धेव मुक्तयपि समयाकर्तृत्व स्यात्प्रदानेन तत्रितृत्वी तेषामनानकार्यत्वात् । कर्तृत्वमपि तथा स्यात् । शक्तेश्च शक्त्याश्लेषसाधनाया तत्रितृत्वित्रिययाऽऽह-साधनाश्लेषत्वादननिर्माक्षमात्रनिमित्तपरिहारात्पुनरुत्पन्नत्वान् शक्तिपारं मुक्तिव्याह-नेत्यादिना । शक्तिशक्त्येन शक्त्याश्लेषेन शक्तेश्च सह य सम्बन्धेनेति व्यतिकरणे तृतीया । ननु अत्रैव साधनाश्लेषत्वात् कर्तृत्वमपि कर्तृत्वमपि कर्तृत्वमपि मोक्षसाधनं साधनसदादेवेति शङ्कते-नन्विति । किं सत्तेन मोक्षोत्पन्नत्वेन ज्ञानात्तत्रितृत्वाऽऽह-उक्तसत्तृत्वेन देवतास्या उच्यते । भाव कर्तृत्वमपि मात्रिकम् । द्वितीयं दूषयति-नेति । मुक्त साधनाय तदनुपे यो न तदैव नेत्याह-अपि चेति । तथाऽपि कर्तृत्वमात्रिक कर्तृत्वमपि कर्तृत्वमपि तत्राऽऽह-

सिद्धिरभिहिता । तादृगात्मप्रतिपादनं च न स्वाभाविके कर्तृत्वे-
 ऽत्रकल्पेत ॥ तस्मादुपाधिधर्माध्यासेनैवाऽऽत्मनः कर्तृत्वं, न स्वाभाविक-
 कम् ॥ तथा च श्रुतिः—“ध्यायतीव लेलायतीव” [बृ० ६ । ३ । ७] इति ।
 “आत्मेन्द्रियमनायुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः” [कठ० । ३ । ४] इति
 औपाधिसंयुक्तस्यैवात्मनो भोक्तृत्वादिविशेषलाभं दर्शयति । न हि
 विवेकिनां परस्मादन्यो जीवो नाम कर्ता, भोक्ता वा, विद्यते । “ना-
 न्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३ । ७ । २३] इत्यादिश्रवणात् ॥ पर एव
 तर्हि—संसारी, कर्ता, भोक्ता च प्रसज्येत । परस्मादन्यश्चेद्विदिमान्
 जीवः कर्ता, बुद्ध्यादिसंघातव्यतिरिक्तो न स्यात् ॥ न ॥ अधिद्याप्र-
 त्युपस्थापितत्वात् कर्तृत्वभोक्तृत्वयोः । तथा च शास्त्रं—“यत्र हि द्वैतामिव

रूपप्रमा ।

स्तावकत्वकल्पन युक्तम् । न चाह कर्तॄयनुभवो विरच्यते । तस्य मयमिधोदासीनकर्तृत्वावगाहितो-
 ऽप्यासावेनान्युपपत्तेरित्यर्थः । कर्तृत्वस्याव्यक्तत्वे श्रुतिमाह—तथा चेति ॥ विद्वदनुभवविरहात् च कर्तृ-
 त्वमित्याह—न हीति ॥ बुद्ध्यादिसंघाताद्भवतिरिक्तो यदि परस्मादन्यश्चेतनो न स्यात्, तदा पर एव
 संसारी प्रसज्येत । तत्रानिष्टम्, परस्य नित्यमुक्तत्वात्तादिति शङ्कते—पर एवेति ॥ न यत्र
 बुद्धस्य चिदातोः परस्य बन्धवदान, विन्दु तस्यैवात्रियादुद्ध्यादिप्रतिबिम्बितस्याऽऽत्रियया भिन्नस्य
 जीवत्व प्राप्तस्य बन्धमोक्षविति वृम । कर्तृत्वप्रदेशेऽपि लोके विम्बप्रतिबिम्बबोधैर्भेदव्यवस्थापनो दृष्ट इति
 परिहरति—नाविद्येति ॥ अत्रियोपहिते बन्ध, न शुद्धात्मनीत्यत्र श्रुतिमाह—तथा चेति ॥ कर्तृत्वस्य
 मामती ।

पर एव तर्हि संसारीति । अयमर्थः—परश्चंसंसारी तस्यात्रियाप्रविष्टये मुक्तौ सर्वे मुच्येरन्नविद्योपात् । ततश्च
 सर्वसंसारोऽष्टेदप्रसङ्गः । परस्माद-यथेस बुद्ध्यादिमगात् एवेति, तस्यैव तर्हि मुक्तिमसारी नामन इति ।
 परिहरति—न । अधिद्याप्रत्युपस्थापितत्वादिति । न परमात्मनो मुक्तिमसारी, तस्य नित्यमुक्तत्वात् ।
 नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य, तस्याचेतनत्वात् । अपि अत्रियोपस्थापिताना बुद्ध्यादिसंघाताना भेदात्तत्त-
 दुद्ध्यादिसंघातभेदोपगान आत्मोऽपि भिन्न इव विद्युद्भोऽप्यविद्युद् इव ततश्चैतद्बुद्ध्यादिसंघातानापगमे तत्र
 मुक्त इवेतरत्र यद्बुद्ध इव यथा मणिह्रानाणानुपवातभेदादेकमेव मुख नानेव दीर्घमिव वृत्तमिव श्याममिनायदातमिव
 अ-यतनोपगानविगमे तत्र मुक्तमिवान्यत्रोपहितमिति नेरुमुक्ती सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । तस्मान्न परमात्मनो मोक्ष-
 संसारी, नापि बुद्ध्यादिसंघातस्य किंतु बुद्ध्यानुपहितत्वात्परमात्मस्य जीवमात्रनापन्नस्येति परमार्थः ।
 अत्रैवान्यव्यतिरेकी श्रुतिभिरादर्शयति—तथा चेति । इतश्चौपाधिक यदुपाध्यमिमगोद्गाम्यामस्यामिम-
 आनन्दगिरीय—व्यापारिण्यः ।

तादृगिति । का तर्हि कर्तृत्वदृष्ट्यामनि गनिन्मात्राऽऽह—तस्मादिति । आमन्वौपाधिकमागोपित कर्तृत्व-
 मित्यत्र मानमाह—तथा चेति । उक्तश्रुत्योस्ता र्थमाह—उपाधीति । विद्वदनुभवविरहात् च स्वामात्रिकी कर्तृ-
 त्वेत्याह—न हीति । विवेकिनामि युनेस्वव्याभेदापेक्षमैकमिनाशक्याऽऽह—नान्य इति । बुद्ध्यादिमगाताद-
 तिरिक्तो यदि परस्मादन्यश्चेतनो न स्यात्तदा पर एव समाती कर्ता च प्रसज्येत । न च तद्युक्त नित्यशु-
 द्धत्वादिप्रतीयात् । यदि परस्मादन्यश्चेतनस्तर्हि नामो बुद्ध्यादियतिरिक्त स्यादिति शङ्कते—पर एवेति ।
 न तादृकेऽत्रयस्य चेतनस्य मुक्तिबन्धौ तस्य नि यमुक्तत्वात् । नापि केऽत्रयस्य बुद्ध्यादेस्तौ तस्य जड-
 त्वात् । किं त्वनाद्यनिर्वाच्यादियोऽन्यबुद्ध्यानुपाध्यात् चेतनस्यैव तौ कल्प्येते । न च व्यनस्यानुपपत्ति-
 रेकमिन्नपि चिदातो कात्पनिरुमेदा रीनव्यवस्थास्यापनाइन्नुततत्तदमात्म्येऽत्रात्तन्मात्परमादन्यस्य चिनि-
 पतोऽभावोऽपि वस्तुतः संसारीत्यन्य तस्मिन्नप्रसङ्गात्पनया चोपगमात्त्रैरमिदाह—नाविद्येति । उक्तैर्ध-
 श्रौपाद्यन्यव्यतिरेकी दर्शयति—तथा चेति । उपाद्युद्गामिमनान्यां कर्तृत्वयोद्भवामिमवध्वनगादपि

भवति तदितर इतरं पश्यति" [बृ० २ । ४ । १४] इत्यविद्यावस्थायां कर्तृत्वभोक्तृत्वे दर्शयित्वा विद्यावस्थायां ते एव कर्तृत्वभोक्तृत्वे निवारयति—“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्” [बृ० २ । ४ । १४] इति ॥ तथा स्वप्नजागरितयोरात्मन उपाधिसम्पर्ककृतं श्रमं श्येनस्येवाऽऽकाशे विपरिपततः श्रावयित्वा तद्भावं सुषुप्ते प्राज्ञेनाऽऽत्मना सम्परिष्वक्तस्य श्रावयति—“तद्वा अस्येतदात्मकाममात्मकामकामस्वरूपं शोकान्तरम्” [बृ० ४ । ३ । २१] इत्यारभ्य “एषास्य परमा गतिरिषास्य परमा सम्पदेषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्दः” [बृ० ४ । ३ । ३२] इत्युपसंहारात् । तदेतदाहऽऽचार्यः—“यथा च तक्षोभयथा” इति । त्वर्थे चायं चः पठितः । नैवं मन्तव्यं—स्वाभाविकमेवात्मनः कर्तृत्वमग्नैरिवोप्यमिति । यथा तु तक्षा लोके वास्यादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवति । स एव स्वगृहं प्राप्तः विमुक्तवास्यादिकरणः स्वस्थो निर्वृत्तो निर्वाणारः सुखी भवति । एवमविद्यामत्युपस्थापितद्वैतसंयुक्त आत्मा स्वप्नजागरितावस्थयोः कर्ता दुःखी भवति । सतच्छ्रमापनुत्तये स्वमात्मानं परं ब्रह्म प्रविश्य विमुक्तकार्य-

रत्नप्रभा ।

सुदुष्पाप्यन्वयव्यतिरेकानुविगमित्वाच्छुद्धे न स्माभिरुपनिषाह—तथा स्वप्नेति ॥ आत्मैव काम्यते आनन्दत्वादिति । आत्मकाम स्वरूप स्वातिरिक्तकाम्यासत्त्वादकामम् । आत्मकामत्वादकामभावात्तत्काम निशोक्याचेत्याह—शोकैति ॥ शोकान्तरम् । दुःखासृष्टमित्यर्थः । तस्यैव सुषुप्तात्मरूपस्य परमपुरुषार्थतामाह—एष इति ॥ गतिः प्राप्यम्, सम्पद ऐश्वर्यं लोकः भोग्यसुखं चैतस्मादन्यत्रास्तीत्यर्थः । आत्मा स्वप्नोऽकर्ता, सुदुष्पापुत्राणि तु कर्तृत्वमयथामारः उक्तः, ततोर्थे सूर योजयति—तदेतदाह—त्यादिना ॥ संप्रसादः सुषुप्तिः । यथा रुद्रिकस्य शैशिव सुषुम्नापुत्राधिक, तथाऽऽत्मनः कर्तृत्व सुदुष्पापुत्राधिकमन्वयव्यतिरेकान्वा निद्वम् । न च तौ बुद्धेस्तानकर्तृत्वे कल्याणविरथौ, नोरादानविरथ-भामती ।

योद्रौ दर्शयति श्रुतिरिषाह—तथा स्वप्नजागरितयोरिति । अत्रैकार्थं सूर व्याख्ये—तदेतदाहैति । संप्रसादः सुषुप्तिः । स्यादेतत् । तस्याः पाप्यादयः सन्ति तेषां वास्यादीन् व्यापारान् मनु दुःखो, आनन्दविरथैव—व्यायनिर्णयः ।

तदीराधिकन्याह—तथेति । परमानन्दत्वेनाऽऽत्मकामं नाशयति—आत्मैति । कामयित्वाभावात्तदिति तथेयाह—अकाममिति । अशेषशोकमस्पर्शान्यत्वादिति तथे याह—शोकान्तरमिति । उक्तस्य मौषुप्तात्मरूपस्य परमपुरुषार्थतामाह—एषेति । प्रेक्षितनैश्वर्यनिरिक्तमस्तीत्यासत्त्वाऽऽ—एषास्येति । लोकादिपदशान्तिपदमासाचोक्तम्—एष इति । परमानन्दप्राप्तिरिच्छाशंशकाम्यासात्त्वाह—एषोऽस्येति । अनेऽर्थे सूनवनाप्येति—तदेतदिति । तदश्रयणि वनाशरीरि—स्वर्थं चेति । चकारोऽश्रयणम् । तुश्रयणैव स्तोत्रयति—नैवमिति । तत्र इष्टानं व्याचारागो हेतुमाह—यथेति । अन्वेषेणैव इष्टम् । मानमप्रवृत्तराशिरि निर्तनम् । काश्चेत्याश्रयणं निर्वाणारम् । सुदुष्पापि-निश्चिकेकस्ये मदेव जागराशौ क्रियादर्शनादमी तस्मिन्केश्यामिति स्वापाशौ तददर्शनाद्रिष्यत्स्य क्रियाकारणम् । तत्र वि निभिचानुवादान्तरं कार्यानिर्वाधेनान्तरादुपादानं समन्यकरविरैकान्या-मुनन्यादपदम्प्रां प्रमाण्यशास्त्रेवृदितान्वा न्यविति मानः । सप्रसादं कर्तृत्वविरिष्यापि जागराशौ

करणसंघातोऽकर्ता सुखी भवति सम्प्रसादावस्थायाम् ॥ तथा मुक्त्य-
वस्थायामप्यविद्याध्वान्तं विद्याप्रदीपेन विध्याऽऽत्मैव केवलो निवृत्तः
सुखी भवति । तक्षदृष्टान्तश्चेतावतांशेन द्रष्टव्यः । तक्षा हि
विशिष्टेषु तक्षणादिषु व्यापारेष्वपेक्ष्यैव प्रतिनियतानि करणानि वास्या-
दीनि कर्ता भवति, स्वशरीरेण त्वकर्तव्य । एवमयमात्मा सर्व-
व्यापारेष्वपेक्ष्यैव मनआदीनि करणानि कर्ता भवति, स्वात्मना त्वक-
र्तव्येति, न त्वात्मनस्तद्व्यवहारेण त्ववावयवाः सन्ति, यैर्हस्तादिभिरिव वास्या-
दीनि तक्षा-मनआदीनि करणान्यात्मोपाददीत, न्यस्येद्वा ॥ यत्कर्तुं
शास्त्रार्थवत्त्वादिभिर्हेतुभिः स्वाभाविकमात्मनः कर्तृत्वमिति ॥ तत्र ॥
विधिशास्त्रं तावद्यथाप्राप्तं कर्तृत्वमुपादाय कर्तव्यविशेषमुपादिशति, न
कर्तृत्वमात्मनः प्रतिपादयति । न च स्वाभाविकमस्य कर्तृत्वमस्ति ।
ब्रह्मात्मत्वोपदेशादित्यवोचाम ॥ तस्माद्विद्याकृतं कर्तृत्वमुपादाय
विधिशास्त्रं प्रवर्तिष्यते । “कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” [प्रश्न० ४।
९] इत्येवंजातीयकमपि शास्त्रमनुवादरूपत्वाद्यथाप्राप्तमेवाविद्याकृतं

रत्नप्रभा ।

यात्रिति युक्तम् । करणत्वात् कार्या-अनुपादान-अस्यान्तरङ्गतया चित्तप्रवृत्तितुद्वेस्ताभ्यामुपादानत्वमेव सिद्धे ।
एवं चिदभेदाप्यन्तमुद्रपारयद्वाह्यास्य कर्तृत्वोपादानत्वेन महावाक्यसमतिश्चेति मान । ननु तक्षा
स्वहस्तादिना वास्यादिप्रेरणशक्तत्वात् स्वतः कर्ता । आत्मा तु निरवयवत्वादशक्त इति दृष्टान्तत्रैपम्यमाश-
क्योपाधिकर्तृत्वात्वेन विवक्षितेन साम्यमाह-तक्षदृष्टान्तश्चेति ॥ शास्त्रेगानूद्यमान कर्तृत्व स्वाभाविकमे-
व किं न म्यादित्यत आह-न च स्वाभाविकमिति ॥ उपाध्यमानकाले युत कर्तृत्व स्वाभाविकमे-
वामती ।

परमात्मा त्वनवयव केन मन प्रमूर्तानि व्यापारयेदिति धैर्यस्य तद्गो दृष्टान्तेनेत्येव आह-तक्षदृष्टान्त-
श्चेति । यथा स्वशरीरेणोदामीनस्तक्षा सुखी, वास्यादीनि तु करणानि व्यापारयन् दुःखी, तथा
स्वात्मनालोदासीन सुखी, मन प्रमूर्तानि तु करणादीनि व्यापारयन् दुःखीत्येतानताम्य साम्यं न तु
सर्वथा । यथात्मा च जीवोऽनवयव-तरानपेक्ष स्वशरीर व्यापारयत्येव मन प्रमूर्तानि तु करणातराणि
व्यापारयतीति प्रमाणसिद्धे नियोगवर्धयुगोपायुपपत्ति । पूर्वैश्वहेतुननुमाप्य दूषयति-यत्कर्तृत्वमिति ।
यत्परं हि शास्त्रं स एव शास्त्रार्थं । कर्तृवैश्वितोपायनापरत्वात् तत्र कर्तृत्वस्वरूपम् । तेन यथाऽोकसिद्ध
कर्तारमपेक्ष्य स्वविषये प्रवर्तमानं न युत स्वाभाविक कर्तृत्वमगमयितुमुत्तमहते, तस्मात्तत्त्वमसीत्याद्युदेश-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कर्तृत्वं चेन्मुक्तावपि तथैव स्यादित्याशङ्कयाऽऽह-तथैवेति । तत्र कारणसद्भावाशुक्त कर्तृत्वमिह तदभावा-
त्चेति मान । यथा कर्तृत्वादिशक्तिरुक्तस्य तक्षो वास्यादिप्रेरकत्वेन कर्तृत्वमेवमिहापि स्याद्दृष्टान्तदर्शान्तिरक्यो-
स्तुन्यपरादित्याशङ्कयाऽऽह-तथैवेति । इतोऽपि विवक्षितत्वेन साम्यं न द्रव्यन्तमित्याह-न त्विति । एव
सिद्धान्तमुपपाद्य पूर्वैश्ववीजगनुभापते-यत्त्विति । शास्त्रार्थमस्त्वमादौ दूषयति-तत्रेति । ‘यत्परं शास्त्रं
स एव तदर्थं’ इत्युपगमात्तस्य च कर्तृवैश्वितोपायनापरत्वात्कर्तृत्व स्वरूपपरत्वात्तस्मात्कर्ता लोकसिद्धो न
शास्त्रमिह इत्यर्थः । प्रसिद्धन्योदयत्वात्प्रसिद्धेय मानं वाद्रामागिक कर्तृत्वमित्याशङ्कयाऽऽह-न चेति ।
विधिशास्त्रस्य स्वाभाविककर्तृत्वे तात्पर्याभावे षडितमाह-तस्मादिति । धृतार्थापत्तिं निरस्यति-वर्ततेति ।

कर्तृत्वमनुवादिष्यति । एतेन विहारोपादाने परिहृते ॥ तयोरप्यनुवाद-
रूपत्वात् ॥ ननु सन्ध्ये स्थाने प्रसुतेषु करणेषु स्वे शरीरे यथाकामं परि-
वर्तत इति विहार उपदिश्यमानः केवलस्यात्मनः कर्तृत्वमावहति ॥
तथोपादानेऽपि—“तद्देवां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय” [वृ० २ ।
१ । १०] इति करणेषु कर्मकरणाविभक्तौ श्रूयमाणे केवलस्यैवात्मनः
कर्तृत्वं गमयत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ न तावत्सन्ध्ये स्थानेऽत्यन्तमात्मनः
करणविरमणमस्ति । “सर्धाः स्वप्ने भूत्वेमं लोकमतिक्कामति” इति
तत्रापि धीसम्बन्धश्रवणात् । तथा च स्मरन्ति—“इन्द्रियाणामुपरमे मत्तो
ऽनुपत्तं यदि । सेवते विषयानेव तद्विद्यात्स्वप्नदर्शनम् ॥ १ ॥” इति ।
“कामादयश्च मनसां वृत्तयः” इति श्रुतिः । ताश्च स्वप्ने दृश्यन्ते । तस्मा-
त्समना एव स्वप्ने विहरति । विहारोऽपि च तत्रत्यो वासनामय एव,
न तु पारमार्थिकोऽस्ति । तथा च श्रुतिरिवाकारानुवद्धमेव स्वप्नव्या-
पारं वर्णयति—“उत्तेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षदुतेवाऽपि भयानि
पश्यन्” इति । लौकिका अपि तथैव स्वप्न कथयन्ति—“आरुरुक्षामिव
गिरिशृङ्गम्” ‘अद्राक्षामिव वनराजिम्’ इति ॥ तथोपादानेऽपि यद्यपि

रत्नप्रभा ।

येति शङ्कते—ननु सन्ध्य इति ॥ किञ्च करणोपदिष्टस्य कर्तृत्वे तेषां कर्मन्तर्मासात्तेऽपि कर्तृ-
विभक्तिः स्यात् । न चैवमस्ति । तत्रः केवलात्मनः कर्तृत्वमित्याह—तथेति ॥ स्वप्नविहारे तावदुपाप्य-
मात्रोऽसिद्ध इत्याह—न तावत्सन्ध्य इति ॥ विहारस्य मिथ्यात्वात् तत्कर्तृत्वमपि मिथ्येत्याह—विहा-
रोऽर्थात् ॥ जक्षत् मुञ्जान इव । करणोपदिष्टस्य कर्तृत्वे करणेषु कर्तृविभक्तिः स्यात्, न करणविभ-
भामती ।

विरोधादविद्याहृतं तदवनिष्ठते । चोदयति—ननु सन्ध्ये स्थान इति । औपधिक रि कर्तृत्व नोपाप्य-
पगमे समवर्ततेति स्वामाधिक्रमेण युक्तव्य इत्यर्थः । अपि च यत्रापि करणमपि तत्रापि केवलात्मनः
कर्तृत्वप्रसंगत्वात्स्वामाधिक्रमेण युक्तमित्याह—तथोपादानेऽर्थात् । तद्देवत्वं परिहरति—न तावत्सन्ध्य
इति । उपाप्यपगमोऽसिद्धोऽनःकरणम्योपपि सन्ध्येऽप्यतस्मानादित्यर्थः । अपि च स्वप्ने पादश शान
तादृशो विहारोऽर्थात्—विहारोऽपि च तत्रेति ॥ तथोपादानेऽर्थात् । यद्यपि कर्तृविभक्तिः केवले
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तदुभयनिरात्मन्यापेन शिगद्वयमपि निरत्मनित्याह—एतेनेति । अनुपादयन्त्यात्पारमार्थिककर्तृत्वासाधक-
त्वादिति शेषः । निरासोपदेशः स्वामाधिक्रमेण कर्तृत्वे माययति । कर्त्तृत्वमेव श्रमकर्तृत्वस्य स्वामाधि-
कत्वप्रतीत्यादित्याह—ननुचिन्ति । उपादानमपि स्वामाधिक्रमेण कर्तृत्वे गमयन्त्याह—तथेति । त्रिसिद्धस्य
कर्तृत्वे करणत्वमपि कर्मन्तर्मासात्तत्रापि कर्तृविभक्तिः स्यात् नैवमित्येव कर्मकरणविभक्तयोरेव श्रमत्वा-
त्समात्तत्वेऽपिऽऽत्मनः कर्तृत्वेत्यर्थः । परिहरति—अत्रेति । तत्राऽऽसौ शिगोपदेशस्य स्वामाधिक्रमेण
स्वामाधिक्रमेण प्रचाह—न तावदिति । तत्रेति सन्धौ । जापदव्यथायादिनेत्यर्थः । स्वप्नावस्था-
यानात्त्वो मनसः सत्यं सृष्टिमाह—तथा चेति । स्वप्ने तत्रेव मनसा वासनामयानिस्वप्नवर्तिनि योजनान्
स्वप्ने मन सत्यं सृष्टिमाह—स्वप्नादयश्चेति । तथा च धर्मिणेन मनोऽपि तत्राऽऽपि शेषः । धुनिःसृष्टि-
सृष्टिश्च निगमयति—तस्मादिति । विहारस्य पारम-रमुनेत्येकमिदानीं तदपि नास्ति पुनस्तदसा-
दात्मनो यान्तरकर्तृत्वात्—विहारोऽर्थात् । यत्सादानादात्मनो यान्तरकर्तृत्वमिति तत्राऽऽह—तथेति ।

करणेषु कर्मकरणविभक्तिनिर्देशः । तथापि तत्संयुक्तस्यैवात्मनः कर्तृत्वं द्रष्टव्यम्, केवले कर्तृत्वासम्भवस्य दर्शितत्वात् । भवति च लोकेनेकप्रकारा विवक्षा योधा युध्यन्ते योषे राजा युध्यत इति ॥ अपि चास्मिन्नुपादाने करणव्यापारोपरममात्रं विवक्ष्यते, न स्वातन्त्र्यम् । कस्यचिद्बुद्धिपूर्वकस्याऽपि स्वापे करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वात् । यस्त्वयं व्यपदेशो दर्शितः “विज्ञानं यज्ञ तनुने” [तै० उ० २।५।१] इति स बुद्धेरेव कर्तृत्वं प्रापयति । विज्ञानशब्दस्य तत्र प्रसिद्धत्वान्नोऽनन्तरपाठाच्च । “तस्य श्रद्धेव शिरः” [तै० उ० २।४] इति च विज्ञानमयस्याऽऽत्मनः श्रद्धाद्यवयवत्वसंकीर्तनात् । श्रद्धादीनां च बुद्धिधर्मत्वमसिद्धेः । “विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते” [तै० उ० २।५।१] इति च वाक्यशेषात् । ज्येष्ठत्वस्य च प्रथमजत्वस्य बुद्धौ

रत्नप्रभा ।

क्तिरित्युक्त प्रत्याह—भवति च लोक इति ॥ कर्तृष्वपि करणविभक्तिर्न निरूप्यते । दृष्टत्वात् । अस्ति च कर्तृप्रयोग “विज्ञानं यज्ञ तनुने” इत्यादाविति मात्र । उपादानस्य सकर्तृकत्वमङ्गीकृत्य केयजामनः कर्तृत्वं निरस्तम् । इदानीं तस्याक्रियत्वात् तत्कर्तृत्वक्षेत्याह—अपि चेति । पूर्वं विज्ञानं जगत् इत्यङ्गीकृत्य जगत्स्य कर्तृत्वे “तनुने” इति श्रुतिहता । सम्प्रति तथा धृयाऽनुपहितात्मनः कर्तृत्वमिति प्राप्ती, विज्ञानं बुद्धिरेव, तस्या एवमत्र कर्तृत्वमुच्यते । तदनुपहितात्मनः कर्तृत्वमिदमेव इत्यभिप्रेत्याह—यस्तिस्विति ॥ “योऽयं विज्ञानमयः” [बृ० ४।३।७—४।४।२२] इत्यादियुक्तिषु विज्ञानशब्दस्य बुद्धौ प्रसिद्धत्वात्तत्र च मनोमयज्ञानान्तरं पठितत्वात्, श्रद्धादिच्छिन्नाच्च, बुद्धिरेव विज्ञानमित्यर्थः । तत्रेव लिङ्गात्तरमाह—विज्ञानं देवा इति ॥ “महद्यज्ञ प्रथमजम्” [बृ० ९।४।१] इत्यादियुक्तौ हिरण्यगर्भमन्त्रात्मकबुद्धेरेवैष्टोके—अत्र देवोऽस्मिन्नेषात्स्यमानं ज्येष्ठं ब्रह्म विज्ञानं बुद्धिरेवैष्टोके । यज्ञं नामती ।

कर्तारि श्रयत तथापि कर्मकरणोपपन्नजननस्य कर्तृत्वं न शुद्धस्य, न हि परशुसहायश्रेष्ठता केवलं उच्यते भवति । ननु यदि न केवञ्च कर्तृत्वमपि तु कारणादिसहितस्येन, तथा सति कारणादिष्वपि कर्तृत्वमिति स्यात् । न चैतदस्तावत्याह—भवति च लोक इति । कारणादिष्वपि कर्तृत्वमिति कदाचिदस्येव विवक्षावशादित्यर्थः । अपि चयमुपादानश्रुतिं करणव्यापारोपरममात्रपरा न स्वातन्त्र्यपरा कर्तृत्वमिति भावः । कृत्वा विपत्तयतीति तदनुद्धिपूर्वकस्य करणव्यापारोपरमस्य दृष्टत्वादित्याह—अपि चास्मिन्नुपादाने इति । यस्त्वयं व्यपदेश इति यत्तदुक्तमस्मान्मिदम्युच्यतेमात्रमेतदिति तदिति समुचितम् ।

आनन्दपरिधीय—न्यायतिर्णयः ।

करणसहितस्य कर्तृत्वस्य करणेषु कर्तृत्वमिति स्यादित्युक्तं प्रत्याह—अयतीति । करणविशिष्टम्योपादानमनुपपन्नमुपैत्येतत् तदपि नास्तौत्याह—अपि चेति । करणव्यापारोपरमस्य बुद्धिपूर्वकत्वात्तस्मिन्निष्ठे तत्राऽऽत्मनः स्वातन्त्र्यमनोमयज्ञानस्याऽऽत्मनः—अबुद्धीति । व्यपदेशाच्च क्रियायामित्युक्तमनुदं प्रत्याह—यस्तिस्विति । बुद्धौ विज्ञानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् “विज्ञानेन विज्ञानमादाय” इत्यादौ द्रष्टव्यम् । मनोमयानन्तरं विज्ञानमयोत्तमं विज्ञानशब्दस्य बुद्धयर्थेण मनोवैष्टोके—मनोन्तरेति । तस्य तदर्थस्यैव ह्यन्तरमाह—तस्येति । श्रद्धायपनसिद्धौ बुद्धौ विज्ञानमयस्य बुद्धयर्थेतिरेकत्वात्—श्रद्धादीनां चेति । मन्त्रशेषालोचनानामपि विज्ञानशब्दस्य बुद्धयर्थेत्याह—विज्ञानमिति । इति पाणि देवा । तथाऽपि कथं बुद्धिसिद्धिस्ताऽऽह—ज्येष्ठत्वस्येति । “महद्यज्ञ प्रथमजं वेद यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद” इति बुद्धेरेव हिरण्यगर्भमन्त्रेन

मसिद्धत्वात् । “स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरक्रमो यश्चक्षुः” इति च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य वाग्बुद्धिसाध्यत्वाऽवधारणात् । न च बुद्धेः शक्तिविपर्ययः करणानां कर्तृत्वाभ्युपगमे भवति । सर्वकारकाणामेव स्वव्यापारेषु कर्तृत्वस्यावश्यंभावितात् । उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणानां करणत्वम् । सा चात्मनः । न च तस्यामप्यस्य कर्तृत्वमस्ति । नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् । अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवितुमर्हति ।

रत्नप्रभा ।

पुण्यम् । किञ्च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य बुद्धिर्वायुकोक्तं, अप्यापि यज्ञकर्तृ विज्ञान बुद्धिरित्याह—स एष इति ॥ चित्तेन ध्याया वाचा मन्त्रोक्तया यज्ञो जायते । ततश्चित्तस्य वाचः पूर्वोत्तरमायः यज्ञ इत्यर्थः । यद्योक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे शक्तिपरित्यगप्रमत्त इति । तन्न, विज्ययते तद्बुद्ध्या, अज्ययति काष्ठानि, विमर्ति स्यातीति ह्यस्यापारेषु सर्वकारकाणां कर्तृत्वमस्योक्तारित्याह—न चेति ॥ तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वे करणत्वमर्थात् तेषु न स्यादित्यत आह—उपलब्धीति ॥ यथा काष्ठानां स्वव्यापारे कर्तृत्वेऽपि पाकारक्षया करणत्व, तथा बुद्ध्यादीनामभ्युपगमसङ्ख्यादिक्रियाकर्तृत्वेऽप्युपलब्ध्यपेक्षया करणत्वमित्यर्थः । ननु तदुपलब्धिः कस्य व्यापार इत्यत आह—सा चेति ॥ तर्हि तस्यामात्मा केवळः कर्ता स्यात् । यस्य यो व्यापारः स तस्य कर्तेति स्थितिरित्यत आह—न चेति ॥ उपलब्धेः नित्यत्वे बुद्ध्यादीनां कस्य करणत्वमुक्तमिति चेद् । उच्यते । अत्र उदाहरित्येव बुद्धिरितिभिन्नं सद्रूपवायुविक्रमत्वेन जायते । तथा च विजयायुज्यतेत्यस्योपलब्धी बुद्ध्यादीनां करणत्वम् । बुद्ध्याद्युपलब्ध्यात्मनः कर्तृत्व, न केवलय । न च बुद्धेरैव तत्कर्तृत्वम् । चेतस्यस्य व्यापारत्वापेक्षादिनि भावः । यद्योक्तं बुद्धेः कर्तृत्वे स एवाहंकारो जीव इति, तस्य करणान्तर कर्तृत्वमपि । तथा च नाममात्रे विवाद इति तत्र केवलात्मनः कर्तृत्वमुक्तमिति अस्ति निरस्यति—अहंकारेति ॥ सादृश्यतासाधं बुद्ध्या-
भामती ।

सर्वकारकाणामेवेति । विज्ययति तद्बुद्ध्या अज्ययति काष्ठानि विमर्ति स्यातीति हि ह्यस्यापारे सर्वेषां कर्तृत्वं, तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमित्यत आह—उपलब्ध्यपेक्षं त्वेषां करणत्वम् । नचैव सति तस्यामेवामनः ह्यभामारिक कर्तृत्वमस्ति एव आह—न च तस्यामु उपलब्ध्यपेक्षस्य स्वाभाविककर्तृत्वमस्ति कर्मात् नित्योपलब्धिस्वरूपत्वात् आत्मन । न हि विषये स्वभावं चास्ति मानस्य व्यापार इत्यर्थः । तदेव नास्योपलब्धी स्वाभाविक कर्तृत्वमस्तीत्युक्तम् । नापि बुद्ध्यादेरुपलब्धि-कर्तृत्वमात्मनः इत्यत यथा तद्वत्तमभ्युपगमादिकर्तृत्वमित्याह—अहंकारपूर्वकमपि कर्तृत्वं नोपलब्धुर्भवे-
आत्मन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

उपलब्धेः कर्तृत्वस्यैव बुद्धिर्वायुकोक्तं इत्यर्थः । किञ्च श्रुत्यन्तरे यज्ञस्य बुद्धिर्वायुविक्रमत्वेन विज्ञान बुद्धिरित्याह—स एष इति । चित्तेन ध्याया वाचा मन्त्रोक्तया यज्ञो जायते तेन चित्तस्य वाचः पूर्वोत्तरमायो यज्ञ इति यज्ञकर्तृत्वुभिरित्यभिधेयत्वात्तद्व्यापारवि बुद्धेरैव विज्ञानमित्यर्थः । ‘न चेन्निरुद्धमित्यर्थः’ इत्युक्तं ‘शक्तिविपर्ययात्’ इत्युक्तं सत् रूपमिति—न चेति । विज्ययति तद्बुद्ध्या । अज्ययति काष्ठानि । विमर्ति स्यातीति कारकाकारणानामपि ह्यस्यापारेषु कर्तृत्वमस्योक्तारित्याह—सर्वेति । तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमेव न करणत्वमेवाह—उपलब्धीति । तस्मिन् बुद्धेरैव कर्तृत्वविवादात्तदुक्तम्—सा चेति । तर्हि केवलात्माऽऽत्मनः प्रीति कर्तृत्वमेवाह—न चेति । न चोपलब्धिः कस्यैव कुतो बुद्ध्यादेरुपलब्धि-स्यैव कस्य विजयोत्तरकत्वस्य तस्या जयजयत्वेन करणत्वमित्येति भावः । यत्तु बुद्धेः कर्तृत्वे कर्तृत्वमित्यु-
पलब्ध्यपेक्षं कर्तृत्वमस्तीत्युक्तं कर्तृत्वमिति तत्राऽह—अहंकारेति ।

अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । न चैवं सति करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः ।
बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । समाध्यभावस्तु शास्त्रार्थवत्त्वेनैव परिहृतः ।
यथाभासमेव कर्तृत्वमुपादाय समाधिविधानात् ॥ तस्मात्कर्तृत्वमप्या-
त्मन उपाधिनिमित्तमेवेति स्थितम् ॥४०॥ इति तक्षाधिकरणम् ॥ १५ ॥

परात् तच्छतेः ॥ ४१ ॥ (१६) ॥

रत्नप्रभा ।

भेदेनाप्यस्तच्चिदात्मनाहङ्कारगत कर्तृत्व यदुक्तं, तदहधीगम्यस्य बुद्धिविशिष्टात्मन एव, न केवलस्य
साक्षिणो भवितुमर्हति । इत्यधर्मस्य साक्षिस्वमानुषायोगात् । एवं विशिष्टात्मनः कर्तृत्वे विशेषणी-
भूताया जडबुद्धेरेव करणत्वोपपत्तेर्न करणान्तरकल्पनाप्रसङ्गः । अथास्य निना केवलबुद्धिकर्तृत्ववादिनस्तु
करणान्तरप्रसङ्गो दुर्वार इत्यर्थः । एवं शास्त्रार्थवत्त्वादिहेतूनामात्मनः कर्तृत्वमात्रसाधकत्वेऽपि स्वामाधि-
ककर्तृत्वसाधनसामर्थ्यामानादध्यस्तामेव कर्तृत्वं विव्यादिकर्तृत्वश्रुतीनामुपजीव्यम् । तस्मात्सङ्गत्वकर्तृत्वश्रुती-
नामविरोध इति सिद्धम् ॥४०॥ परात् तच्छतेः ॥ यथा स्फटिके लौहित्याध्यासे लोहितद्रव्यं करणम् ।
तेनायं स्फटिको लोहित इत्यनुभवत् । तथा कामादिपरिणामिबुद्धिरात्मनि कर्तृत्वाध्यासे करणमित्यु-
भामती ।

वितुमर्हति । इति । अहंकारस्याप्युपलभ्यमानत्वात् । न हि शरीरादि यस्यां क्रियाया गम्य
तस्यामेव गन्तुं भवति । एतदुक्तं भवति—यदि बुद्धिरुपलब्धी भवेत् ततस्तस्या उपलब्धत्वात्मान्यप्यव-
स्येत् । न चैतदस्ति । तस्या जडत्वेनोपलभ्यमानतयोपलब्धिकर्तृत्वानुपपत्तेः । यदा चोपलब्धौ बुद्धे-
कर्तृत्व तदा यदुक्तं बुद्धेरुपलब्धौ करणान्तरं कल्पनीयं, तथा च नाममात्रे निववाद इति तन्न भवती-
त्याह—न चैवं सति करणान्तरकल्पना बुद्धेरुपलब्धत्वात्मानात् तत्किमिदानीमकरणं बुद्धिरुपलब्धावात्मा
चानुपलब्धेत्यत आह—बुद्धेः करणत्वाभ्युपगमात् । अप्यनभिमानि—चेतन्यमुपलब्धिरात्मस्वभावो नियम
इति न तत्रात्मनः कर्तृत्वं, नापि बुद्धेः करणत्वं, किंतु चैतन्यमेव नियमानच्छिन्नं वृत्तिरिति चोपलब्धि-
रिति चारयायते । तस्य तु तत्तद्विषयानच्छेदे वृत्तौ बुद्ध्यादीनां करणत्वमात्मनश्च तदुपधानेनाहंकार-
पूर्वकं कर्तृत्वं युज्यते इति ॥ ४० ॥ (१५) ॥ परात् तच्छतेः । यदेतज्जीवानामौपाधिकं कर्तृत्वं
तत्प्रवर्तनाच्छ्रेणु रागादिषु सन्सु नेश्वरमपरं प्रवर्तकं कल्पयितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । न चेश्वरो देव-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सत्यमहंकारपूर्वकं कर्तृत्वं तथाऽपि न तदुपलब्धुं साक्षिणोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह—अहंकारस्येति ।
अहंकारवत्तद्विशिष्टस्यैव चेतनस्य कर्तृत्वं साक्षिणोपलभ्यते तस्मान्न केवलस्याऽऽत्मनः कर्तृत्वम् । विशिष्टस्य
च कर्तृत्वे ज्ञातुरेव कर्तृत्वं कर्तुरेव भोक्तृत्वमित्येतदपि सिद्ध्यतीत्यर्थः । उपलब्धौ बुद्धेरुपलब्धौ बुद्धेरुपलब्धौ
करणान्तरं कल्पयित्वापि प्रत्युक्तमित्याह—न चेति । बुद्धेरुपलब्धत्वात्मानं सतीति यावत् । किंच, बुद्धेरुपलब्धौ
करणत्वमात्मनश्च कर्तृत्वं नेष्टं तदाऽऽमा बुद्ध्या जानातीत्ययुक्तं नेयाह—बुद्धेरिति । आसम्बन्धोप-
लब्धौ नित्यत्वात्कर्त्राध्यासेऽपि तस्यास्तत्तदर्थान्च्छेदे बुद्ध्यादीनां करणत्वादात्मनश्च तदुपाधिनाऽहंकार-
पूर्वकं कर्तृत्वादिनिवृत्त्या प्रसिद्धिरित्यर्थः । यत्तु समाध्यभावाच्चेति तथाऽऽह—समाधीति । उत्तरेतूना-
मात्मनि स्वामाधिककर्तृत्वासाधन्यत्वे सिद्धे विव्यादिश्रुतीनां कथितकर्तृत्वोपजीवित्वात्सङ्गश्रुतीनां च
पास्तवासङ्गत्वादिनामयोनिरोधामात्रानित्यश्रेदे अत्रापि समन्वयसिद्धिरित्युपमहरति—तस्मादिति ॥
॥ ४० ॥ (१५) ॥ औपाधिकमपि पूर्वोक्तं कर्तृत्वमौपचारिकमित्याह—परात्त्विति । नियमनस्य जीवस्य

यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबन्धनं कर्तृत्वं जीवस्याभिहितम् । तत् किम-
नपेक्ष्येश्वरं भवति आहोस्त्रिदं ईश्वरापेक्षमिति भवति विचारणा । तत्र
प्राप्तं तावद्-नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्तृत्वे इति ॥ कस्माद् ॥ अपेक्षा-
प्रयोजनाभावात् । अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषमशुक्तः
कारकान्तरसामग्रीसम्पन्नः कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति । तस्य किमी-
श्वरः कारिष्यति । न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियासु-
अनहुहादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति । क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन
जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नेष्टृण्यं प्रसज्येत । विषमफलं चेपा कर्तृत्वं
विदधतो वैषम्यम् ॥ “नतु वैषम्यनेष्टृण्ये न सापेक्षत्वाद्” [व्या० सू०

रत्नप्रभा ।

कम् । तदप्यस्त कर्तृत्वमुपजाय्य जीवस्य कारकमश्रुत्वादीश्वरस्य कारयितृत्वश्रुनेषु मशयमाह-यदिद-
मिति ॥ अत्र “एष होत्र” [कौ० ० ३ । ८] इत्यादिश्रुतीनां कर्तृत्वसातन्त्र्ययोनिकमिष्यादिश्रुति-
भिर्गोपसमाधानात् पादसंगतिः । कर्ममीमांसकमनेन पूर्ववक्षयति-तत्रेत्यादिना ॥ बुद्ध्यादिका(क-
सम्पत्तादीश्वरव्यतिरेके कर्तृत्वव्यतिरेकानुपदर्शनेनैश्वरः प्रयोजकः । किञ्च प्रयोजकत्वे नेष्टृत्वादिप्रसङ्ग
इत्याह-हेशात्मकेन चेति ॥ दक्षोत्तानिद्र चोद्यमिति शङ्कते-नन्विति ॥ पूर्व जीवस्य धर्माधर्मवत्त्वं
सिद्धवत्त्वस्य तासापेक्षयाद् विषमजगत्कर्तृत्वमविरुद्धमियुक्तम् । सप्रति ईश्वरादीनिच्ये जीवस्य कर्तृत्वे
सिद्धे धर्माधर्मवत्त्वसिद्धिः, तद्वत्त्वमिदौ तत्सापेक्षकारयितृत्वसिद्धिः ईश्वरस्य, कारयितृत्वे सिद्धे जीवस्य
मामती ।

पक्षपातरहितो जीवान् साध्वसाधुनि कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हति, येन धर्माधर्मापेक्षया जगद्वैचित्र्यमापयेत् ।
स हि स्वतन्त्रः कारुणिको धर्म एव जन्तून् प्रवर्तयेत्ताधर्मे ततश्च तत्प्रेरिता जन्तवः सर्वे धार्मिका एवैति
सुखिन एव सुखेन दुःखिनः । स्वतन्त्रास्तु रागादिप्रयुक्ताः प्रवर्तमाना धर्माधर्मवत्त्ववन्तो वैचित्र्यमनुभव-
न्तीति युक्तम् । एव च विभिनिर्देशपोरर्थवत्त्वमितरथा तु सर्वथा जीवा भवन्तत्रा इतीश्वरेण प्रवर्तन्त
इति एत विभिनिर्देशम्यान् । न हि वदन्तद्विभक्तिप्रयुक्तान् प्रयुज्येदोऽर्थवान् । तस्मात् “एष
होत्र सानु कर्म कारयति” इत्यादयः श्रुतयः समस्तविभिनिर्देशश्रुतिरिते गार्होपादिनिर्देशाद्यैर्धर्मवत्त्वमापराया
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

करणादिगोपसमाधानादीश्वरस्य कारयितृत्वश्रुनेषु मशयमाह-यदिदिति । कर्ममीमांसकरश्च गृह्णाति-तत्रेति ।
“अत्र चैष होत्र” इत्यादिश्रुतीनां विभिष्यादिभिर्गोपसमाधानेन सर्वे नियामकं ब्रह्मणि मनन्वयमसाधा-
नात्पादादिमगतयः । पूर्ववक्षे दर्शितश्रुतीनां निषोषितोपादप्रामाण्यवृत्ते क्वचि समन्वयसिद्धिः ।
निद्राते तासापेक्षयोर्धेन प्रामाण्यस्य तामिन्द्रि । शास्त्रादीश्वरस्यापेक्षायोर्धेन शङ्कते-कस्मादिति ।
कर्तृत्वनामप्रामाण्योऽन्तर्भूतो न वेति विरुद्ध्य द्वितीय निरस्यति-अपेक्षेति। भाय प्रत्याह-अयं हीति।
या(कान्तराणि तत्तत्कार्यनिर्णयकारणानि करणादीनि तेषां सामग्री सङ्गता तया सततः सहितः
सन्निति यावत् । एष कर्तृत्वे सन्नरति नेश्वरापेक्षा केवञ्चन्यतिरेकामासादिप्याह-तस्येति । मा भूदीष-
स्य शास्त्रसादरेषु यानं मानान्तराणु मरिष्यति तत्राऽऽह-न चेति । किञ्चधरो द्वेषवत्त्वपातरहितः साध्व-
साधुनेन कर्मनोर्जागन्त्रवैषम्य स्वतन्त्रस्य कारुणिकवत्त्वमिति माधुदेव प्रवर्तकतादौ विचित्रमर्गा-
निर्दिशित्याह-हेशाति । दक्षोत्तानिद्रवत्त्वात् चोद्यमिति शङ्कते-नन्विति । तत्रेश्वरस्य जगत्का-
रन्वत्त्वनेशोपमानाधिकारोऽन तु जीवस्य कर्तृत्वेऽप्यस्य प्रयोजकत्ववृत्तौनामाय साध्वसाधुनाश्रिय

२।१।३४] इत्युक्तम् । सत्यमुक्तं साति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसम्भवे । सापेक्षत्वं च नेश्वरस्य सम्भवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोः । तयोश्च सद्भावः साति जीवस्य कर्तृत्वे । तदेव चेत्कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात्, किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्येत । अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत । तस्मात्स्वत एव जीवस्य कर्तृत्वमिति । एतां प्राप्तिं तुराच्चेन व्याघर्त्य प्रतिजानीते-परदिति ॥ अविद्याऽवस्थायां कार्यकारणसंघाताऽविवेकदर्शिनो जीवस्थाऽविद्यातिमिरान्धस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात्सर्वभूनाधिवासात्साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिः । तदनुग्रहहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ “तच्छ्रुतेः” । यद्यपि रागादिदोष-

रत्नप्रभा ।

कर्तृत्वसिद्धिरिति चक्रकापतेः कर्मसापेक्षत्वं न सम्भवतीत्युच्यते इत्याह-सत्यमिति ॥ अग्नौ कर्मानपेक्षस्य प्रवर्तकत्वं तत्राह-अकृतेति ॥ धनपेक्षस्य प्रवर्तकत्वे धर्मसतो नरान् दुःखेन, अयमेवतः सुखेन, योजयेत् । फारुणिकत्वे वा सर्वे सुखेन एकरूपाः स्युरिति जगद्वैचित्र्यं निव्यादिशास्त्रं च न स्यात् । तस्माद्दिव्यादिशास्त्रार्थनत्वाय रागद्वेषापच स्वन एव जीवस्य कर्तृत्वं वाच्यम् । तथा च कारयितृत्वश्रुतिरित्येव । ईश्वरस्तानिका वा सा श्रुतिरिति प्राप्ते मिद्वान्तयति-एतामिति ॥ यथा चन्दनादिसाममती ।

नेया इति प्राप्तेऽभिधीयते । ‘एष देव साधु कर्म कारयति’ इत्याद्यन्तानुच्युतयः सर्वव्यापारेषु जन्तूनामीश्वरतन्त्रतामाहः । तदसति प्रतिबन्धके न प्रथमापरतया व्याख्यातुमुचितम् । न च श्रुतिसिद्धस्य कल्पनीयता, येन प्रवर्तकेषु रागादिषु मनु तत्कल्पना विद्येते । न चेश्वरतन्त्रत्वे धर्म एव जन्तूनां आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चिन्तयतीत्यर्थः । भेदमुपेयाऽऽह-सत्यमिति । ईश्वरस्य कारयितृत्वे जीवस्य कर्तृत्वं ततस्तदधीनकर्मापेक्षमीश्वरस्य कारयितृत्वमिति चक्रकादिदोषप्रसङ्गान्नेश्वरस्य सापेक्षत्वादित्यर्थः । ईश्वरापेक्षे जीवस्य कर्तृत्वे पूर्वपूर्वकर्मनासनासापेक्षमुत्तरोत्तरकर्तृत्वमियमि न मिष्यतीत्याह-अकृतेति । जीवस्येश्वरादेशामाये फलिनमाह-तस्मादिति । स्वतश्चेदस्य कर्तृत्वं निव्यादिश्रुतिसिद्धं तदा ‘एष देव’ इत्यादिश्रुतिरित्येव समन्वयानिद्विरित्युपसंहर्तुमिति शब्दः । मिद्वान्तयति-एतामिति । प्रतिज्ञा विद्युगोति-अविद्येति । जीवस्येश्वरादेव संसारस्य मोक्षस्य च सिद्धिर्भवितुमर्हतीति सक्रमः । तस्य परस्मादल्पन्तान्यत्वं निरस्यति-अविद्येति । सेव निरिरे विद्याप्रकाशमन्तराणानिराकृतात्तेनान्वः स्वरूपज्ञानहीनश्चिदात्मा तस्याविच्छेदस्वभावस्य देहादिसमुदापविषयाविबेददर्शनं विभ्रमस्तच्छीउत्स्य विज्ञिनस्य जीवस्य सतोऽविद्यादशायां संसारस्य पृथक्त्वेन फलिन्यादी-वसानिद्विरिति यावत् । तस्य वास्तवरूपमाह-परस्मादिति । सर्वविषयज्ञानामाये क्य कारयितृत्वं तत्राऽऽह-कर्मति । तथाऽपि सर्वत्र सनिष्यमाये कारयितृत्वसिद्धिस्तत्राऽऽह-सर्वेति । तथाऽपि तद्वानामाये तदसिद्धिस्तत्राऽऽह-माक्षिण इति । तदुपपादयति-चेतयितुगिति । ईश्वरस्य कारयितृत्वे स्वगतव्यापारवत्त्वमाशङ्क्योक्तम्-तदिति । संसारस्यानर्थत्वेन हेतुवार्थं विनिगष्टि-कर्तृत्वेति । क्य मन्हेतुगेश्वरस्तद्विन्दुमोक्षहेतुः स्यात्तत्राऽऽह-तदनुग्रहेति । जीवस्य दोषप्रक्षत्प्राकाशकान्तरनामप्रोक्त्यादी-वश्यं कृत्वादिषु कारणानामिद्वेषे न तदपेक्ष कर्तृत्वनिर्वाह-कृत इति । सौत्र हेतुनवनाथं व्याचष्टे-तदिति । वेत्तयतिरंकारामायेऽपि श्रुतेरीश्वरस्य सुग्राही धर्मा-

प्रयुक्तः सामग्रीसम्पन्नश्च जीवः । यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धम् । तथापि सर्वास्वेव प्रवृत्तिषु ईश्वरो हेतुकर्तेति श्रुतेरवसीयते । तथाहि श्रुतिर्भवति “एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उग्रिनीपते एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपते” [कोपी० ३ । ८] इति “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति” इति चैवंजातीयका ॥ ४१ ॥ नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्याताम्, अकृताभ्यागमश्च जीवस्येति ॥ नेत्युच्यते-

कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिपिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः ॥ ४२ ॥

तुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणः तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति । ततश्चेते चोदिता दोषान् प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्तत्फलानि विषमं विभजते पर्जन्यवदीश्वरो निमित्तत्वमात्रेण । यथा-लोके नानाविधानां गुच्छगुल्मादीनां व्रीहियवादीनां चाऽसाधारणेभ्यः स्वस्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणं निमित्तं भवति पर्जन्यः । न ह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते । नाप्यसत्सु स्वस्वबीजेषु । एवं

रत्नप्रभा ।

मग्न्यां सायां धर्मव्यतिरेके सुप्रव्यतिरेकप्रहाभावेऽपि “पुण्यो धे पुण्येन कर्मणा भवति” [वृ० ३ । २ । १३] इत्यादिशास्त्रप्रामाण्यादेव धर्मस्य हेतुत्वसिद्धिः । एवमीश्वरस्याऽपि शास्त्रपञ्चात् कारयितृत्वसिद्धिरिति भावः ॥ ४१ ॥ धर्माधर्मान्यामेव कृतप्रयत्नसिद्धेरुत्तरोत्तरेणैवाशक्त्य बीजेरेवोत्तरोत्तरेणैवमसिद्धेः पर्जन्येवैवर्ष्यं स्यात् । यदि विशेषहेतूनां साधारणहेतवेषु राज्ञे वैवर्ष्यं, तर्हि ईश्वरस्याऽपि साधारणहेतुत्वान्न वैषम्यनिर्वाहः—पर्जन्यवदिति ॥ दृष्टान्तं विष्टगोनि-यथेति ॥ अतिदीर्घवृत्तीन्पुण्ययो गुच्छाः, पुष्पस्तनका वा, गुल्मास्तु-दस्यन्तम् इति भेदः । किमीश्वरस्य कारयितृत्वे जीवस्य कर्तृत्वं न स्यादित्याभामती ।

प्रवृत्तेः सुखेत्तमेव न येच्छिन्नमिति युक्तम् । यद्यप्यमीश्वरो धीतरागमन्यायापि पूर्वपूर्वैकान्तुर्कर्मविशेषा जन्तून् धर्माधर्मयोः प्रवर्तयन् न द्वेषदक्षराताम्नां विषमः, नापि निर्दृग्ः । न च कर्मप्रवणम्यादिरम्यनादित्वात्सत्तास्त्व न चेश्वरतन्त्रस्य ह्यत विधिविना-न्यामिति संभवम् । न हीश्वरः प्रवृत्तपान इव जन्तून् प्रवर्तयन्पि तु तत्रैकान्तमनुकल्पमानो रागादुपहासुखेन । एवं चेशानिष्टान्निवारणार्थाधिको विधिविनाकार्य-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

देति कारणात् फेवद्वयतिरेकस्य दृष्टकारणवदिति विषयवादात्तन्म्यादृष्टकारणत्वस्यैव व्यस्यानादिति भावः । तामेव श्रुतिमाह-तथाहीति ॥ ४१ ॥ चोपान्तरम्पुत्रनि-नन्विति । उत्तरत्वेन मृतमप्यतारपति-नेतीति । तदश्रुतिं व्याकरोति-नुशब्द इति । ईश्वरस्य प्रवर्षादृष्टादेश्या प्रवर्षाकृते पठित्वाह-अतश्चेति । दोषागामप्रसङ्गेन प्रकृतपदि-र्जवेति । धर्माधर्मान्यामेव कृतप्रयत्नसिद्धेरुत्तरोत्तरेणैवाशक्त्य बीजेरेवोत्तरोत्तरेणैवमसिद्धेः पर्जन्यवदिति युक्तं तद्विष्टगोनि-यथेति । अतिदीर्घा वन्त्यो गुच्छाः दृष्टा गुल्मा इति भेदः । बीजेभ्यो जायमानानां साधारणं पर्जन्येनैवासायाऽऽह-न हीति । एव तर्हि धीजेरेवोत्तरोत्तरेणैवमसिद्धेः नापीति । दार्शनिकं विष्टगोनि-यथेति । यदि जीवेन एतः स्पष्टया कश्चिप्रयत्न-

जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते ॥ ननु कृतप्रयत्नापेक्षत्वमेव जीवस्य परायत्ते कर्तृत्वे नोपपद्यते ॥ नैव दोषः ॥ परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीवः । कुर्वन्तं हि तमीश्वरः कारयति ॥ अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति, पूर्वतरं च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात्संसारस्यैत्यनवद्यम् । कथं पुनरवगम्यते—कृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वर इति ॥ “विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः” इत्याह ॥ एवं हि “स्वर्गकामो यजेत” “ब्राह्मणो न हन्तव्यः” इत्येवंजातीयकस्य विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चाऽवैयर्थ्यं भवति । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत । अत्यन्तपरतन्त्रत्वाज्जीवस्य ॥ तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन संसृजेत् । प्रतिषिद्धकारिणम-

रत्नप्रभा ।

पाद्यते उत चक्रकापत्तिर्नाद्य इत्याह—नैव दोष इति ॥ अन्वयापकाधीनस्य यतोर्मुह्याव्ययनकर्तृत्वदर्शनादिति भावः । चक्रकं निरस्यति—अपि चेति ॥ अनवद्यं जीवस्य कर्तृत्वम् । ईश्वरस्य कारयितृत्वं चेति शेषः । ईश्वरस्य सापेक्षत्वे विद्यादिशास्त्रप्रामाण्यान्यथानुपपत्तिं प्रमाणयति—कथमित्यादिना ॥ एवं सापेक्षत्वे सत्यवैयर्थ्यं भवति । अन्यथा अनपेक्षत्वे । वैयर्थ्यं प्रपन्नयति—ईश्वर इति ॥ तयोः स्थाने स एव नियुज्येत अमिपिच्येत । तयोः कार्यं स एव कुर्यादिति यावत् । तथा च जीवस्य निरपेक्षेश्वरपरतन्त्रत्वादिभ्यादिशास्त्रमन्त्रिभिरकरमनर्थकं स्यादिति सम्बन्धः ॥ आदिशब्दार्थमाह—तथेति ॥ मामती ।

वन्ती मरुतः तदनेनामिसधिनोक्तम्—परायत्तेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जीव इति । तस्माद्विधिविनिपेयशास्त्रानिरोधात्प्रोक्तस्य स्थूलदर्शनात् ‘एष लोष साधु कर्म कारयति’ इत्यादिश्रुतेः । ‘अज्ञो जन्तुरानीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा स्वप्नमेव वा ॥’ इति स्मृतेश्चेश्वरतन्त्राणामेव जन्तूनां कर्तृत्वम्, न तु स्वतन्त्राणामिति सिद्धम् । ईश्वर एव विधिनिषेधयोः स्थाने नियुज्येत यद्विधिविषेधयोः फलं तद्विशेषेण तत्प्रतिपादितधर्मावर्मनित्पेक्षेण कृतमिति विधिनिषेधयोरानर्थक्यम् । न केरन्त्यानर्थक्यं विपरीतं चापद्येत इत्याह—तथा विहितकारिणामिति । पूर्वोक्तश्च दोषः कृतनाशाकृताम्यागमः आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्तदा तदपेक्षः सर्वाश्वरो नियम कर्तृत्वं कुर्यात् न तु तदस्ति चक्रकापत्तेरिति शङ्कने—नन्विति । किमीश्वरस्य कारयितृत्वे जीवस्य कर्तृत्वमेव न्यायाद्यते किंवा तस्य कर्तृत्वे कारयितृत्वामीश्वरस्य नेति तत्राऽऽय प्रत्याह—नेति । न हि गुर्वीनो माणवको नाभ्ययनस्य कर्तेति भावः । द्वितीयं दूषयति—कुर्वन्तं हीति । अत्ययनशक्तं प्रत्येगव्यापकं प्रोपट्ममादिक्रियाशक्तिमन्तं जीव प्रयपि कारयितृत्वामीश्वरस्य युक्तमिति भावः । चक्रकापत्तिं निरस्यति—अपि चेति । अनन्य जीवस्य कर्तृत्वं तद्वत्त्वधर्माधर्मोपेक्षया च कारयितृत्वामीश्वरस्येति शेषः । तस्य सापेक्षत्वे मानं पृच्छति—कथमिति । तत्र मानोक्तिरं सूत्रापयनमादत्ते—विहितेति । ईश्वरस्य सापेक्षत्वे विहितस्य प्रतिषिद्धस्य चावैयर्थ्यं तस्य चेन्नैरपेक्ष्य तदा तयोरानर्थक्यमतस्तयोरर्थान्तरानुपपत्तिरीश्वरस्य सापेक्षत्वमाधिक्याह—एवमिति । किमितीश्वरस्य नैरपेक्ष्ये मिहितादिवैयर्थ्यं तत्राऽऽह—ईश्वर इति । तयोः स्थाने स एव नियुज्येत यत्तान्मां कार्यं तद्वत्त्वधर्मं कुर्यादिति तयोरानर्थक्यमित्यर्थः । जीव प्रति प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन च तदर्थान्तरमाशङ्क्याऽऽह—अत्यन्ततेति । सर्वात्मना जीवस्येश्वरधीनत्वात् प्रेरितस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिमावकाशत्वेन विधिनिषेधान्यामित्यर्थः । आदिशब्दार्थमाह—तथेति ।

प्यर्थेन । ततश्च प्रामाण्यं वेदस्याऽस्तमियात् । ईश्वरस्य चाऽत्यन्तान-
पेक्षत्वे लौकिकस्याऽपि पुरुषकारस्य वैयर्थ्यम् ॥ तथा देशकालनिमित्तानां
पूर्वाक्तदोषप्रसङ्गश्चेत्येवंजातीयकं दोषजातमादिग्रहणेन दर्शयति ॥ ४२ ॥
इति परायत्ताधिकरणम् ॥ १६ ॥

अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवाऽऽदित्वमधी-
यत एके ॥ ४३ ॥ (१७) ॥

जीवेश्वरयोरुपकारयोपकारकभाव उक्तः । स च सम्बद्धयोरेव लोके दृष्टः ।
यथा स्वामिभृत्ययोः । यथा वाऽग्निस्फुलिङ्गयोः । ततश्च जीवेश्वरयोर-
प्युपकारयोपकारकभावाभ्युपगमात् किं स्वामिभृत्यवत् सम्बन्धः आहो-
स्विद् विस्फुलिङ्गवदित्यस्यां विंचिकित्सायामनियमो वा प्राप्नोति अथ वा

रत्नप्रभा ।

पुरुषकारः प्रयत्नः पूर्वाक्तदोषोऽकृताभ्यागमादिः । तस्मात्कर्मसापेक्षेश्वरस्य कारयितृत्वात् “एष सेन”
[कौषी० ३।८] इत्यादिश्रुतेर्विष्पादिश्रुत्यभिरोध इति सिद्धम् ॥ ४२ ॥ (१६) ॥ अंशो नानाव्यपदेशा-
दन्यथा ॥ एको निश्चः स्वप्रकाशो नगुरकर्ता जीव इति शोधिततत्त्वप्रदार्थस्यात्र ब्रह्मेक्यसाधनेन भेदा-
भेदश्रुतीनां विरोधसमाधानात् पादसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रत्यगभिन्नजसिद्धिः, सिद्धान्ते तसिद्धिरिति
भेदः । पूर्वोक्तोपकारोपकारकभावादिप्र जीवेश्वरयोः सम्बन्धं विपरीष्टव्यं द्वित्रिभेददृष्टान्तदर्शनात् सशय-
माह-ततश्चेति ॥ प्रसिद्धस्वस्वामित्वसम्बन्धसम्भवाच्च कश्चित् सम्बन्ध इत्यनियमो न युक्त इत्यरुचेराह-
अय वेति ॥ अनेन “य आत्मनि तिष्ठन्” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धभेदकोटिर्दर्शिता । एवं “तत्त्वमसि”
भामती ।

प्रसभ्येत । अनितोहितार्थमन्यत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ (१६) ॥ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि
दाशकितवाऽदित्वमधीयत एके । अत्रान्तरमगतिसमाह-जीवेश्वरयोरिति । उपकारयोपकारकभावः
प्रयोग्यप्रयोजकभावः । अत्रापाततो विनिगमनाहेतोरभावादनियमो निश्चय इत्युक्तः । निश्चयहेत्याभा-
सदर्शनेन भेदपक्षमात्म्याह-अय वेति । उदितव्येति नृभावश्चान्येभ्यः श्रुतभावश्च ज्ञेयज्ञातृभावश्च नियम्यनि-
श्चानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अयंस्त स्नातन्पादेनं कुर्वन्नर्थाश्वरो न पर्यनुयोगमर्त्तनीत्याशक्याऽऽह-ततश्चेति । ईश्वरस्य स्वातंत्र्येण
कृतहेतुत्वे समीहितानामसीदितहेतुभेदविशेषि शास्त्रममान स्यादित्यर्थः । आदिशब्दगृहण दोषान्तरमाह-
ईश्वरस्येति । पुरुषकारस्येष्टानिष्टानिष्टानानुसूत्रस्य यत्नस्येति यान् । पुरुषकारपेयर्थं दृष्टान्तवित्तु
तथेयुक्तम् । तेषां वैयर्थ्यमिति संबन्ध । पूर्वाक्तदोषोऽकृताभ्यागमादिः । तदेवम् “एष हि” इत्यादि-
श्रुतीनां विष्पादिश्रुतिभिर्निरोधात्परस्मिन्नशेषनियन्तरे समन्वयसिद्धिरिति ॥ ४२ ॥ (१६) ॥
जीवात्मन्यागेरिति कर्तृत्वमीश्वरायत्तमित्युक्तम् । इदानीं निर्वाहणयोग्यत्वस्य तस्य ब्रह्मेक्य साधयति-
अंश इति । विषय वक्तुं श्रुते कर्तव्यमिति-जीवेति । तस्य मन्व्यापेक्षकत्वमाह-स चेति । निरात्म-
नुसात्वेनपि दृष्टान्तमाह-यथा वेति । उपकारोपकारकभावादिप्र जीवेश्वरयोः विपरीष्टयोमयथा
दर्शिते हेतु श्चा विचारप्रयोजक संदेहमाह-ततश्चेति । निदानकामानेन पूर्वपक्षभावनं सगृह्यति-अनि-
यम इति । जीवेश्वरयोरनशनेन प्रवेशश्रुतेः संयोग्यशानुवचतेः समवायस्य च निरस्तया कार्यकारणत्वादि-
हान्तया सादात्म्यस्यापि दुःसंशयव्यतिरेके चांशासमवात् ‘पादोऽन्य’ इत्यादिश्रुतेरौपचारिकतादृश्यत्वा-
निमवन्तस्य च प्रसिद्धतादनियमस्य च जन्वययानियमेन भूयस्यामित्युक्तं सन्बन्धस्तयोरित्याह-अय वेति ।

स्वामिभृत्यप्रकारेष्वेवेशित्रीशितव्यभावस्य प्रसिद्धत्वात्तद्विध एव सम्बन्ध इति प्राप्नोति। अतो ब्रवीति—“अंशः” इति । जीव ईश्वरस्यांशो भवितुमर्हति । यथाऽग्नेर्विस्फुल्लिङ्गः । अंश इवांशः । न हि निरवयवस्य मुख्योऽंशः सम्भवति ॥ कस्मात् ॥ पुनर्निरवयवत्वात्स एव न भवति । “नानाव्यपदेशात्” । “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” [छां ८ । ७ । १] “एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति” [बृ० ४ । ४ । २२] “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति” इति चैवजातीयको भेदानिर्देशः, नासति भेदे युज्यते ॥ ननु चायं नानाव्यपदेशः सुतरां स्वामिभृत्यसारूप्ये युज्यत इत्यत आह—अन्यथा चापीति । न च नानाव्यपदेशादेव केवलादंशत्वप्रतिपत्तिः ॥ किं तर्हि । अन्यथा चापि व्यपदेशो भवत्यनानात्वस्य प्रतिपादकः ॥ तथाहि एके शाखिनो दाशकितवादिभावं ब्रह्मण आमनन्ति आथर्वणिका ब्रह्मसूक्ते “ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मैवमे कितवाः” इत्यादिना । दाशाः—य एते कैवर्ताः प्रसिद्धाः, ये चामी दासाः स्वामिन्यात्मानमुपक्षिपन्ति, ये चान्ये कितवा द्यूतकृतः, ते सर्वे ब्रह्मैवेति हीनजन्तुदाहरणेन सर्वेषामेव नामरूपकृतकार्यकरणसंघातभाविष्ठानां जीवानां ब्रह्मत्वमाह ॥ तथाऽन्यत्रापि ब्रह्मप्रक्रियायामेव अयमर्थः प्रपंच्यते—

रत्नप्रभा ।

[छा० ६ । ८ । १६] इत्यादिश्रुतिसिद्धाभेदकोटिरेष्टव्या । तथा च भेदाभेदश्रुतीनां सपत्रत्वान्द्विरोधे सति सम्बन्धाऽनिश्चयान् सम्बन्धापेक्षस्य पूर्वोक्तोपकार्योपकारकमानस्यासिद्धिरित्याक्षेपात् संगतिः । लोकसिद्धान्त्यात्मरूपेदानुवादित्वेन भेदश्रुतीनां दुर्बलत्वाद्दाशकितवदभेदश्रुत्यनुसारेण प्रकल्पितभेदनिबन्धनोदाशिशामाव- सम्बन्ध इति सिद्धान्तपति—अत इत्यादिना ॥ अग्रेः साशब्देऽपि निष्कलेश्वरस्य कथं साशयमत आह—अंश इवेति ॥ जीव इत्यनुपगमः । भेद एव चेत्, स्वस्वामिभागे युक्तः, नाशाशिभागे इति शङ्कते—ननु चेति ॥ अभेदस्याऽपि सत्त्वाद्दाशादिभागे इत्याह—अत इति ॥

भामती ।

यन्तुमावश्चानाराधेयमात्रं न जीवपरमात्मनोर्भेदेऽप्रकल्प्यते । न च ‘ब्रह्मदाशा ब्रह्मकितवाः’ इत्यादाशश्रुतयो दाशा ब्रह्म कितवा नभेद्यादिप्रतिपादनपरा जीवानां ब्रह्मणो भेदेऽवकल्प्यन्ते । न चैताभिर्भेदाभेदानन्दगरीय—न्यायनिर्णयः ।

अत्र च जीवत्रयभेदाभेदश्रुतिविरोधनिरासेनैकस्मै त्रयणि समन्वयसाधनात्पादादिसगतयः । पूर्वपक्षे भेदाभेदश्रुतीनां त्रयोपादाप्राप्त्यादुक्तमन्वयासिद्धिः । सिद्धांते तासामत्रिरोवात्प्राप्त्यात्प्रतिपत्तिः । पूर्वपक्षमन्यत्र प्रतिज्ञामन्तर्गते व्याकरोति—अत इति । अग्रेः साशब्दादाशाशब्देऽपि प्रकृतं न साशतेति प्रतिज्ञासिद्धिमाशक्याऽऽह—अंश इति । सूत्रमामर्थांस्सुत्रयमेवांशः जीवस्य किं न स्यात्तत्राऽऽह—न हीति । षोडशस्य त्रयवयवमादत्ते—कस्मादिति । व्यतिरेकेण व्याकरोति—स इति । आत्यन्तिकभेदे भेदोऽयमिदिकेचत्पर्यमात्मवित्तको भेद स्यादिति शङ्कते—ननु चेति । कथंचिद्वेदेऽपि यस्य सिद्धिस्तस्यातिरायेन सिद्धिरात्पत्तिके भेदे स्यादित्युक्तम्—सुतरामिति । सूत्रयत्नेनोत्तरमाह—अत इति । तस्यार्थमाह—न चेति । अभेदव्यपदेश निरादयन्दाशकितवादित्वमियादि व्याचष्टे—तथाहीति । दाशादिपदार्थोक्तिपूर्वकमुद्देश्यनिर्णय प्रकृत्यहीनजन्तुदाहरणतात्पर्यमाह—दाशा इति । उक्तार्थमुद्देश्यनिर्णयमुदाहरणान्तरमाह—तयंति ।

“त्वं स्त्री, त्वं पुमानसि, त्वं कुमार उत वा कुमारी, त्वं जीर्णो दण्डेन वध-
सि, त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः” [श्वेता० ४ । ३] इति, “सर्वाणि
रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते” [तै० आरण्यके
३ । १२ । १६] इति च । “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३ । ७ । २३]
इत्यादिश्रुतिभ्यश्चाऽस्याऽर्थस्य सिद्धिः । चैतन्यं चाऽविशिष्टं जीवेश्वरयोः ।
यथाऽग्निविस्फुलिङ्गयोरौष्ण्यम् । अतो भेदाऽभेदाऽवगमाम्भ्यामंशत्वाऽव-
गमः ॥ ४३ ॥ कुतश्चांशत्वावगमः-

मन्त्रवर्णाच्च ॥ ४४ ॥

मन्त्रवर्णश्चैतमर्थमवगमयति-“तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः ।
पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्याऽमृतं दिवि” [छां० ३ । १२ । ६]
इति । अत्र भूतशब्देन जीवप्रधानानि स्थावरजङ्गमानि निर्दिशति-
“अहिंसन्त्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थभ्यः” [छां० ८ । १५ । १] इति प्रयोगात् ।

स्तनप्रभा ।

वधसि गच्छसि । यदास्ते यो नामरूपे निर्माय प्रविश्य व्यवहरन् वर्तते त, विद्वानमृतो भवतीति श्रुत्यर्थः ।
श्रुतिमिदमभेदे युक्तिमाह-चैतन्यं चेति ॥ जीवः, ब्रह्मेव, चैतनत्वाद्ब्रह्मवदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ मन्त्रवर्णाच्च ॥ अस्य
सहस्रशोऽप्युष्णस्य तावान् प्रपद्यो महिमा विभूतिः । पूरुषः तस्मात्प्रपद्यात् ज्यायान् महत्तरः । भूतानि
देहिनी जीवा इत्यत्र नियामकमाह-अहिंसन्निति ॥ तीर्थानि शास्त्रोक्तकर्माणि । तेष्योऽन्यत्र सर्वाणि-
भामती ।

प्रतिपादनपरामिः श्रुतिभिः साक्षादशब्दप्रतिपादकाच्च मन्त्रवर्णात् ‘पादोऽस्य त्रिधा भूतानि’ इत्यादेः,
स्मृतेश्च ‘मगोवांसः’ इत्यादेर्जीवानामीश्वरांश-वसिद्धिः । निरतिशयोपाधिप्रपदा च विभूतियोगेनेदतरः स्वांशा-
नामनि निदृष्टोवाधीनापीष्ट इति युक्त्येन । न हि तावदनवयवेष्वरस्य जीवा भविष्यन्मर्त्यशाः । अपि च
जीवानां प्रज्ञाशक्त्यै तद्वत्ता वेदना प्रकृतो भवेत् । पादादिगता इव वेदना देवदत्तस्य । ततश्च प्रपद्युय ग-
तस्य समस्तजीवगतवेदनानुभवप्रसङ्ग इति वरं समार एव मुक्तं । तत्र हि स्वगतवेदनामात्रानुभवाच्च भूरि
दुःखमनुभवति । मुन्यन्तु सर्वजीववेदनामायिनि प्रपद्येन मुक्तिर्गर्ह्येत्तथा परिहर्तव्या स्यादिति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वधमि गच्छमि । मृगामेवैव सर्वात्मनेन स्तुयते न परमात्मन्याशक्त्य श्रुत्यन्तरमाह-सर्वाणीति ।
यदास्ते यो नामरूपे निर्मायाभिवदनादि कुर्वन्वर्तते स विद्वानिहेतामृतो भवतीति मन्त्रः । न
केचन विविशारेषामेदो बोध्यते नितु निंदयद्धारऽऽतिपाह-नेति । न केचन श्रुतिगोऽभेदो न्यायनधे-
त्पाह-चैतन्यं चेति । जीवो नात्यन्त ब्रह्मणो भिद्यते चित्तुपनाद्ब्रह्मवदेने-वर्थः । व्यपदेशान्यामुप-
पत्तेश्च फलितमाह-अत इति ॥ ४३ ॥ अश्वमित्री हेतुन्तर-वेदानन्तान्मन्त्रनवतारयति-कुतश्चेति ।
तद्वचनं-मन्त्रेति । अस्य सहस्रशोऽप्युष्णस्य तावान्महिमा विभूतिर्न भवत्यपि यावानेव प्रपद्यस्तन-
स्नातप्रपद्यांशत्वावगमत्तर एवाय प्रपद्यः पुत्रः । आदरादर्थं विद्वतीति-पादोऽस्येति । द्वितीय-
पादार्थं प्रपद्यति-त्रिपादिति । भूतशब्देन कष्टियोगान्ता महाभूतानां जन्तुनात्रस्य एतेन कुतो जीवो-
निर्दिष्टत्वात्तथाऽऽ-अप्रेति । तद्वचनसाराभावे कथं भूतशब्दस्योक्तार्थतोपाशक्त्य र्थेदिकल्पनशरं दर्श-
यति-अहिंसन्निति । तीर्थानि शास्त्रोक्तानि कर्माणि तेष्योऽन्यत्र सर्वाणि भूतान्याहिंसन्त्वर्थेनैतत्प्र भूत-
शब्दो जीवप्रधानेषु स्थानजङ्गमेषु प्रयुज्यते तत्र प्राणास्मानिन्तरस्य फलप्रत्पादको मुक्तं प्रपद्येति भूतश-

अंशः पादो भाग इत्यनर्थान्तरम् ॥ तस्मादप्यंशत्वावगमः ॥ ४४ ॥ कुत-
श्चांशत्वावगमः-

अपि च स्मर्यते ॥ ४५ ॥

ईश्वरगीतास्वपि चेश्वरांशत्वं जीवस्य स्मर्यते-“ममैवांशो जीवलोके जी-
वभूतः सनातनः” इति । तस्मादप्यंशत्वावगमः ॥ यत्तूक्तं स्वामिमृत्या-
दिष्वेवेशित्रीशितव्यभावो लोके प्रसिद्ध इति ॥ यद्यप्येषा लोके प्रसिद्धिः ।
तथापि शास्त्रात्त्वत्रांशांशित्वमीशित्रीशितव्यभावश्च निश्चीयते । निरति-
शयोपाधिसम्पन्नश्चेश्वरो निहीनोपाधिसम्पन्नाजीवान्प्रशास्तीति न कि-
ञ्चिद्विप्रतिषिध्यते ॥ ४५ ॥ अत्राह-ननु जीवेश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयं

रत्नप्रभा ।

हिंसामकुर्वन् ब्रह्मलोकमाप्नोतीत्यर्थः । अत्र भूतशब्दस्य प्राणिषु प्रयोगात् सूक्तोक्तमन्त्रेऽपि तथेति भावः ।
भूतानां पादत्वेऽपि अशक्यं कुतः, तत्राह-अंशः पाद इति ॥ ४४ ॥ जीवस्य पुरुषसूक्तमन्त्रोक्तमागवदशत्वे
मगवद्गीतामुदाहरति सूत्रकारः-अपि चेति ॥ अत्यन्तमिदं ईशित्रीशितव्यमानप्रसिद्धेः ईशितव्यजीवस्य
कथनीश्वराशत्वमित्याशङ्क्य कल्पितभेदेनापीशितव्यत्वोपपत्तेः अनन्यथासिद्धाभेदशास्त्रबलादशक्यमित्याह-
यच्चित्यादिना ॥ औपाधिके ईश्वरस्य नियन्तृत्वे जीव एव तन्नियन्ता किं न स्यादित्यत आह-निरति-
शयेति ॥ नितरा हीनः शरीरानुपाधिः, अज्ञानिकोपाधितारतम्यादीशेशितव्यव्यवस्था, न वस्तुतः ।
तदुक्तं सुरेश्वराचार्यः-“ईशेशितव्यसम्बन्धः प्रत्यगज्ञानहेतुजः । सम्यग्ज्ञाने तमोष्वस्तावीश्वराणामपी-
श्वरः ॥” इति ॥ ४५ ॥ उत्तरसूत्रमवतारयति-अत्राहेति ॥ ईश्वरः, स्वाशक्तुः गैर्दुःखी, अशितत्वात्, देव-
भामती ।

तथा भेदाभेदयोः परस्परविरोधिनीरेकत्रासमत्रान्नाशत्वं जीवानाम् । न च ब्रह्मैव सत्, -असन्तस्तु जीवा इति
युक्तं, सुयद्गुणमुक्तिसत्सारव्यवस्थामावप्रसगादानुज्ञापरिहारामानप्रसङ्गाच्च । तस्मान्जीवा एव परमार्थसन्तो
न ब्रह्मैकमद्वयम् । अद्वैतश्रुतयस्तु जातिदेशकाल्याभेदनिमित्तोपचारादिति प्राप्तेऽपि मीयते-अनधिगतार्थावबो-
धनानि प्रमाणाणि विशेषतः शब्दः । तत्र भेदो लोकमिद्वत्त्वाच्च शब्देन प्रतिपाद्यः । अभेदस्त्वनधिगा-
तत्वादिगतभेदानुवादेन प्रतिपादनमर्हति । येन च वाक्यमुपक्रम्यते मध्ये च परामुद्यते अन्ते चोप-
सङ्घियते तत्रैव तस्य तात्पर्यम् । उपनिषदश्चाद्वैतोपक्रमतत्परामर्शनदुपमहारा अद्वैतपरा एव युज्यन्ते ।
न च यत्परास्तदौपचारिकं युक्तम्, अम्यासे हि भूयन्त्वमर्थस्य भवति नाव्यत्वमपि प्रागेतेष्वन्तरित्वमित्यु-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न्दस्य जीवविषयत्वमित्यर्थः । तथाऽपि भूतानां पादत्वमेवोच्यते न त्वशक्तमित्याशङ्क्याऽऽह-अंश इति ।
मान्त्रार्थिकमर्थमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ४४ ॥ न केवलं श्रुतेरेव जीवस्येश्वरांशत्वं किंतु स्मृतेरेपीति
सूत्रान्तरमुत्थापयति-कुतश्चेति । तद्व्याकरोति-ईदं चरेति । स्मृतिरिति मर्थ निगमयति-तस्मादिति ।
जीवेश्वरयोरीशित्रीशितव्यमावाचस्य स्वामिमृत्यादिष्वेव प्रसिद्धत्वाच्चयोः स्वामिमृत्यमावः सन्त्यो नाशांशिव
लोकप्रसिद्धिप्रियोपाधित्याशङ्क्योक्तमनुवदति-यत्त्विति । यत्रराहाधिकरणन्यायेन लोकप्रसिद्धिः शास्त्रीयप्रति-
द्धपावाच्येत्याह-यद्यपीति । जीवेश्वरयोरोपाधिकन्यायिशेषे कस्मादीशित्रीशितव्यमानो विररीतो न स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह-निरतिशयेति । एकस्मिन्नेव पूर्णे चिदात्मन्यनाचरिनीच्याप्रियाकथितो जीवेश्वरजगद्वेदस्तत्र
कथितोपाधु कथिते कथितशादीशित्रीशितव्यव्यवस्था । वस्तुतस्तु मर्कटस्थनातीन चिदेकतानमद्वितीयं तत्र-
मिति भावः ॥ ४५ ॥ उत्तरसूत्रव्याख्या शङ्कामाह-अत्रेति । जीवेश्वरयोरेशांशित्वं सत्सम्बन्धः ।

संसारदुःखोपभोगेनांशिन ईश्वरस्याऽपि दुःखित्वं स्यात् ॥ यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमाङ्गगतेन दुःखेनाङ्गिनो देवदत्तस्य दुःखित्वं, तद्वत् । ततश्च तन्मात्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात् ॥ अतोऽवरं पूर्वावस्थः संसार एवास्त्विति सम्यग्दर्शनाऽनर्थक्यप्रसंगः स्यादिति ॥ अत्रोच्यते-

प्रकाशादिवन्नैवं परः ॥ ४६ ॥

यथा जीवः संसारदुःखमनुभवति, नैवं पर ईश्वरोऽनुभवतीति प्रतिजानीमहे । जीवो ह्यविद्यावेशवशाद्देहाद्यात्मभावमिष गत्वा तत्कृतेन दुःखेन दुःखेहमित्यविद्याकृतं दुःखोपभोगमभिमन्यते, नैवं परमेश्वरस्य देहाद्यात्मभावो, दुःखाभिमानो वास्ति । जीवस्याऽप्यविद्याकृतनामरूपनिर्वृत्यदेहेन्द्रियाद्युपाध्यविवेकभ्रमनिमित्त एव दुःखाभिमानः, न तु पारमार्थिकोऽस्ति । यथा च स्वदेहगतदाहच्छेदादिनिमित्तं दुःखं तदभिमानभ्रान्त्यानुभवति, तथा पुत्रमित्रादिगोचरमपि दुःखं तदभिमानभ्रान्त्येवाऽनुभवति, 'अहमेव पुत्रः' 'अहमेव मित्रम्' इत्येवं स्नेहवशेन पुत्रमित्रादिष्वभिनिविशमानः । ततश्च निश्चितमेतदवगम्यते मिथ्याभिमानभ्रमनिमित्त एव दुःखानुभव इति व्यतिरेकदर्शनाच्चैत्रमवगम्यते । तथाहि-

रत्नप्रभा ।

दत्तदिव्यर्थः । ततः किं, तत्राह-ततश्चेति ॥ ज्ञानात् सर्वाशदुःखसमष्टिप्राप्तयेऽप्या संसारोऽरम् । तत्र स्वदुःखमात्रानुमादिव्यर्थः । नैव पर इति प्रतिज्ञां विमज्जते-यथा जीव इति ॥ देवदत्तशान्ते आन्तिका-मकर्मरूपदुःखसामग्रीमत्त्वमुपाधिः । तदमानानेश्वरस्य दुःखित्वप्राप्तिः । उक्तमेतदभेदेऽपि विग्रहप्रतिविग्रहयोर्धर्मव्यवस्थेति भावः । दुःखस्य आन्तिष्ठतया प्रवचयति-जीवस्यापीत्यादिना ॥ आन्तो सार्था दुःखमित्यन्ययमुक्त्वा आन्त्यमाथे दुःखमावदरीनाम आन्तिष्ठन दुःखमिति निधीयत इत्याह-व्यतिरेकेति ॥ इतरे अभिमानरूपेऽप्यि-भामती ।

कम् । तस्मादद्वैते मायिके स्थिते जीवमावस्तस्य प्रदणोऽनाद्यनिवचनीयात्रियोरुपधानभेदादेकस्यैव विभ्वस्य दर्पणानुनापिभेदात्प्रतिविम्बभेदात् । एव चानुशापरिहारो लौकिकपैदिकौ सुगदुःखमुक्तिमत्तारव्यपारया चोपपद्येत । न च मोक्षस्यानर्थमदृष्टता, यत्र प्रतिविम्बानामिव इशमन्नायदातनादिर्जीवानामेव नाना-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दुःखित्वं स्यात्तत्तन्मानोऽनुरवयविति शेषः । अशगतेन दुःखेनांशिनो दुःखित्वं दृष्टान्तेन दृष्टयति-यथेति । ईश्वरस्य दुःखित्वं दोषान्तरमाह-ततश्चेति । प्रथमात्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्ते मोक्षस्यापुनरार्थेनेत्याह-अत इति । तस्यापुनरर्थेनैव सम्यग्धीमाभनरिमायिशास्त्रैरेवमित्याह-इति सम्यगिति । सूत्रमन्तारवति क्षयेति । नैव पर इति भागं विमज्जने-यथेति । प्रतिज्ञाने विभागे हेतुमाह-जीवो हीति । जीवस्य दुःखित्वे तदशितार्थाऽश्वरस्यारि दुःखित्वमित्याह-तत्र सम्यगपि वस्तुतोऽदुःखित्वान्नेरमित्याह-जीवस्येति । न चानिर्वृत्तपणेन दुःखं प्रत्यक्षयति वाच्यं, तदुपनायकदृष्टप्रकारा कृत्वाऽप्यत्र च दृष्टिान्तरैश्चाज्जीवदत्ता च भ्रान्ति तदुपगमात्त धेरे प्रथमानानां महत्तरदुःखान्तिष्ठानतत्त्वप्रसङ्गेऽप्यत्र तन्मात्तानादिति भावः । निष्वाभिमानरत्नं दुःखमित्युक्तं पुत्रादी विरेकपुनरप्यऽऽनाभिमानाभावेऽपि तदुत्तदुःखस्याऽऽनन्वारोपारि-त्पाराशस्याऽऽह-यथा चेति । अनुमतिभारं विंशत्यन्तित्तमभिनयति-अहमित्ति । अन्यपेनोक्तं नियम-पति-ततश्चेति । तदेवार्थं व्यतिरेकेण श्रोत्रयति-व्यतिरेकेति । तदेव विरगोति-तथाहीति । उक्तं

पुत्रमित्रादिमत्सु बहुपुपविष्टेषु तत्सम्बन्धाभिमानिधितरेषु च 'पुत्रो मृतः' 'मित्रं मृतम्' इत्येवमाद्युद्धोषिते येषामेव पुत्रमित्रादिमत्स्वाभिमानः, तेषामेव तन्निमित्तं दुःखमुत्पद्यते, नाभिमानहीनानां परिव्राजकादीनाम् । अतश्च लौकिकस्याऽपि पुंसः सम्यग्दर्शनार्थवत्त्वं दृष्टं, किमुत विषयशून्यादात्मनोऽन्यद्वस्त्वन्तरमपश्यतो नित्यचैतन्यमात्रस्वरूपस्येति ॥ तस्मान्नास्ति सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसंगः । "प्रकाशादिवद्" इति निदर्शनोपन्यासः । यथा प्रकाशः सौर्यश्चान्द्रमसो वा, वियद्याप्याऽवतिष्ठमानोऽङ्गुल्याद्युपाधिसम्बन्धात्तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तत्तद्भावमिव प्रतिपद्यमानोऽपि न परमार्थतस्तद्भावं प्रतिपद्यते । यथा चाऽऽकाशो घटादिषु गच्छत्सु गच्छन्निव विभाव्यमानोऽपि न परमार्थतो गच्छति । यथा चोदशरावादिकम्पनात्तद्गते सूर्यप्रतिबिम्बे कम्पमानेऽपि न तद्भान् सूर्यः कम्पते । एवमविद्याप्रत्युपस्थापिते बुद्ध्याद्युपाध्युपहिते जीवाख्येशे दुःखायमानेऽपि न तद्भानीश्वरो दुःखायते । जीवस्याऽपि दुःखप्राप्तिरविद्यानिमित्तैवेत्युक्तम् । तथा चाऽऽविद्यानिमित्तजीवभावव्युदासेन ब्रह्मभावमेव जीवस्य प्रतिपादयन्ति वेदान्ताः-

रत्नप्रभा ।

पर्ययः । जीवस्याऽपि सम्यग्ज्ञाने दुःखामानो दृष्टः, किमु वाच्यं नित्यसर्वज्ञेश्वरस्येत्याह-अतश्चेति ॥ एवमशिवहेतोः सोपाधिरूपमुक्तया योशी स वस्तुतः । स्वांशपर्मणानिति व्याप्तिस्थट्टये व्यभिचारयति-प्रकाशादिवदिति ॥ वस्तुतः स्वांशदुःखित्वात्साध्यस्य देवदत्तदृष्टान्ते वेत्त्यमप्याह-जीवस्येति ॥ कस्मिन्दुःखित्वात्तथा तु आत्मायमावादीश्वरे नास्तीत्युक्तम् । किञ्च जीवस्येश्वरस्य वा वस्तुतो दुःखित्वात्तुमानं न युक्तम् । आगमवादादित्याह-तथा चेति ॥ दुःखित्वे तद्भाषोपदेशो न स्यादित्यर्थः ॥१६॥
भामती ।

वेदनाभिमानयो, प्रलणस्तु विभ्रस्येव न तदभिमतम् । यथा च दर्शनापने तत्प्रतिबिम्बं विम्बभावेऽनतिष्ठते न कृपणे प्रतिबिम्बितमपि । एवमविद्योपवानविगमे जीवे ब्रह्ममान इति सिद्धं जीवो प्रकाश इव आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

व्यतिरेकमुपजीव्य सम्यग्दर्शनानर्थक्यप्रसंगं प्रयादिशति-अतश्चेति । लौकिकस्य शास्त्रोत्पत्तव्यवीर्यन्यस्येत्यर्थः । सम्यग्दर्शनं निरेकज्ञानमात्रम् । विषयशून्यादविषयादिति यावत् । तस्य सम्यग्दर्शनं शास्त्राय तत्त्वसाक्षात्करणं तस्यार्थवत्त्वमिति किमु वक्तव्यमिति योजना । कैमुतिकन्यायकृत्माह-तस्मादिति । ईश्वरः स्वाशगतैर्दुःखैर्दुःखी स्यादिति तदेतदवदित्यत्र तन्निमित्तप्रमत्तत्रोपाधेप्रयोजको हेतुरित्युक्तम् । इदानीं तात्त्विकं प्रातीतिकं वा दुःखित्वमीश्वरे साध्यमिति निरूप्याऽऽये यदशायितं तदंतिनि वस्तुतः स्यादित्यत्र व्यभिचारमाह-प्रकाशेति । प्रकाशदृष्टान्तं व्याचष्टे-यथेति । आत्मन्युपाधितो दुःखादिप्रतीतिरेव वस्तुतस्तु न प्राप्तिरित्यत्र दृष्टान्तमुक्तया लोकादयमचारस्यापि तस्मिन्प्रतीतिमात्रं न वस्तुतयेव दृष्टान्तमाह-यथा चेति । क्रियामात्रस्याऽऽमनि वस्तुतो नास्ति प्राप्तिरित्यत्रोदाहरणम्-यथा चेति । दृष्टान्तत्रयगतमर्थं दार्शनिके योजयति-एवमिति । पास्तये दुःखित्वे साध्ये व्यभिचारमुक्तया दृष्टान्तस्य साध्यवेत्त्यमाह-जीवस्येति । प्रातीतिके दुःखित्वे साध्ये जीवद्वारा परमिन्नपि तस्मिन्प्रतीतिरित्येव सिद्धमाप्यनां गत्वोपयत्रानि नास्ति वस्तुतो दुःखित्वमागमनितोधादित्याह-तथा चेति ।

“तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८-१६] इत्येवमाद्यः । तस्मान्नास्ति जैवेन दुःखेन परमात्मनो दुःखित्वप्रसंगः ॥ ४६ ॥

स्मरन्ति च ॥ ४७ ॥

“स्मरन्ति च” व्यासादयः । यथा-जैवेन दुःखेन न परमात्मा दुःखायते इति । “तत्र यः परमात्मा हि स नित्यो निर्गुणः स्मृतः । न लिप्यते फलेश्चाऽपि पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १ ॥ कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ भोक्ष्यन्त्यैः स युज्यते । स सतदशकेनापि राशिना युज्यते पुनः ॥ २ ॥” इति ॥ चशब्दात्-समामनन्ति चेति वाक्यशेषः । “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्द्व्यनश्रन्नन्यो अभिचाकशीति” [मुण्ड० ३ । १ । १] इति “एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः” इति च ॥ * ॥ अत्राह-यदि तर्हि एक एव सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा स्यात्, कथमतुजापरिहारो स्यात्-लौकिको वैदिको चेति ॥ ननु चांशो जीव ईश्वरस्येत्युक्तम् । तद्रेदाद्यातुजापरिहारो तदाश्रयावव्यतिकीर्णावुपपद्येते । किमत्र चोच्यते इति ॥ उच्यते ॥ नैतदेवम् ॥ अनंशत्वमपि हि जीवस्याऽभेदवा-

रत्नप्रभा ।

सृष्ट्याप्यनुमान बाध्यमित्याह-स्मरन्ति चेति ॥ सूत्र व्याचष्टे-स्मरन्तीति ॥ तत्र जीवपरयोर्मध्ये कर्मात्मा कर्माश्रयो जीवः । दर्शयिष्यामि पञ्च प्राणाः मनो बुद्धिश्चेति समदर्शमप्याको राशिः लिङ्गम् । गूत्रे चशब्दः श्रुतिसमुच्चयार्थे इत्याह-चशब्दादिति ॥ यथाऽऽदित्यः प्रकाश्यरोपेन टिप्यते, तथेत्यर्थः । यतो बाह्यः अस्मद्, तस्मात् न लिप्यते । एतन्निष्कलनमीश्वरे दोष निरम्यास इत्युक्त जीवशाश्वत देहाद्युपाधिकमिति सृष्टयितुष्वन्तस्वरूपैर्यममात्रावाशिरिति-अत्रादित्यादिना ॥ कथं तर्हि इत्यन्वयः । तद्रेदाद् अशभेदात् । निरवयवत्रयगो मुण्यंशो न सम्भवन्ति यदता मिद्वा-भामती ।

तत्तन्प्रत्या न एव इति तात्पर्यार्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ सतदर्शमप्यापिमिनो राशि-आनन्दमिष्ये-न्यायनिर्णय ।

परकीयानुमाननिरामकत्तमुपगृह्णति-तस्मादिति ॥ ४६ ॥ परानुमाने श्रुतिस्मृतिविक्रमया कात्रययावदेश दर्शयति-स्मरन्तीति । तत्र स्मृतिविशेष विमर्शने-स्मरन्ति चेत्यादिना ॥ काऽसौ मृतिम्यामाह-तत्रेति । निर्वाणार्थं मत्तनी । कृतेष्वपि चकारात्कर्त्तविरसि कर्षः । कर्मात्मा कर्माश्रयो जीव । पञ्च शान्तिद्वयाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च वायते मनो बुद्धिश्चेति समदर्शमप्यापि उक्तः समूहः सतदर्शनं राशित्वेनेति यावत् । गूत्रे स्मृतिविशेष उच्यते श्रुतिविशेषस्तु न भावी वादात्पाऽऽह-चशब्दादिति । यथाऽऽदित्यः मर्मप्रकारको, न प्रकाश्यरोपेः सृष्टयते तथेति यावत् ॥ (४७) ॥ अशास्त्रिमुने वाशिनोत्तोरप्रनोत्रकः शशुकनिदानी-मश इत्युक्तवाशिरव मनाथात् एतन्पैर्यममात्रापाऽऽशिरिति-अत्रेति । कथमियममादुपपत्तेरुत्तरीति सव-प्यते । अनुशास्त्रिणस्यानुपपत्त्या इत्युक्तमेतः शशिरुषः । आशेषुर्गिगक्षितमजाया शशते-नन्विति । अशास्त्रिणे कर्त्तव्याह-तदिति । तेषामस्तानां जीवनामगिनः परस्मान्निधय भेदादिति यावत् । अनु-शास्त्रे । मिदो चोपासिदिरनुलाभिरिये कृतीयाह-किमिति । आशेना प्रवाद-उच्यते इति । जीववेदशास्त्रमाधि-सानुगदेः निदिष्टता, सो निरम्यति-नैतदिति । शभेदादितिः श्रुतीनुमानति-

दिन्यः श्रुतयः प्रतिपादयन्ति—“तत्तद्वा तदेवाऽनुप्राविशत्” [तै० उ० २। ६। १] “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३। ७। २३] “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” [बृ० ४। ४। ९] “तत्त्वमसि” [छां० ६। ८-१६] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ० ३। ४। १०] इत्येवञ्जातीयिकाः ॥ ननु भेदाऽभेदाऽवगमाभ्यामंशत्वं सिध्यतीत्युक्तम् । स्यादेतद्वै— एवं यद्युभावपि भेदाभेदौ प्रतिपिपादयिषितौ स्याताम् । अभेद एव त्वत्र-प्रतिपिपादयिषितः । ब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ पुरुषार्थसिद्धेः । स्वभावप्राप्तस्तु भेदोऽनूद्यते । न च निरवयवस्य ब्रह्मणो मुख्योऽंशो जीवः सम्भवतीत्युक्तम् । तस्मात्पर एव एकः सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा जीवभावेनाऽवस्थित इत्यतो वक्तव्यानुज्ञापरिहारोपपत्तिः ॥ ४७ ॥ तां ब्रूमः—

अनुज्ञापरिहारो देहसम्बन्धाज्ज्योतिरादिवत् ॥ ४८ ॥

“ऋतौ भार्यामुपेयाद्” इत्यनुज्ञा “गुर्वङ्गनां नोपगच्छेद्” इति परिहारः । तथा “अग्नीषोमीयं पशुं संज्ञपयेत्” इत्यनुज्ञा “मो हिंस्यात् सर्वा भूतानि” इति परिहारः । एवं लोकेऽपि ‘मित्रमुपसेवितव्यम्’ इत्यनुज्ञा । ‘शत्रुः परिहर्तव्यः’ इति परिहारः । एवम्प्रकारो “अनुज्ञापरिहारो” एकत्वेऽप्यात्मनो देहसम्बन्धात्स्याताम् । देहैः सम्बन्धः—देहसम्बन्धः ॥ कः पुनर्देहसम्बन्धः ॥ देहादिरयं संघातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः ।

रत्नप्रभा ।

निना भेदो नास्तीत्युक्तं भवति । भेदानाथे चाशांशित्वामावादनुज्ञादिभेदव्यवहारानुपपत्तिरित्याक्षेपाभि-प्रायः ॥ ४७ ॥ न वयं भेदस्यासत्त्वं नरश्चक्ष्वत् ब्रूमः, किन्तु मिथ्यात्व वदामः । तथा च देहाद्युपाधि-भेदेनाशजीवानामात्रवद्योधात् कटिपतभेदाद्देहव्यवहारोपपत्तिरिति सूत्रेण समापत्ते—तामित्यादिना ॥

मामती ।

गणः सप्तदशकः । तयया—बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि वाह्यानि दश बुद्धिमनसौ वृत्तिभेदमात्रेण मित्रे अध्येक्षी-कृत्येकमन्तःकरणं शरीरं पञ्च विषया इति सप्तदशको राशिः ॥ ४७ ॥ अनुज्ञा विधिरभिमतो न तु प्रवृत्तप्रवर्तना । अपीक्ष्ये प्रवर्तयितुरभिप्रायानुरोधासंभवात् । ऋत्वर्ष्यायामग्नीषोमीयहिंसायां प्रवृत्तप्रवर्तना-नुपपत्तेश्च । पुरुषार्थेऽपि नियमांशे प्रवृत्तेः—कः पुनर्देहसंबन्ध इति । न हि कूटस्यनित्यस्यात्मनोपरि-णामिनोऽस्ति देहेन संयोगः समवायो वाऽन्यो वा कश्चित् संबन्धः सकलधर्मातिगत्वादित्यमिसंधिः । उत्त-रम्—देहादिरयं संघातोऽहमेवेत्यात्मनि विपरीतप्रत्ययोत्पत्तिः । अयमर्थः—सत्य नास्ति कश्चिदा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तदित्यादिना । व्यवदेशद्वयमादायोक्तं सिद्धान्ती स्मारयति—नन्विति । उभयदृष्ट्याऽशावमुमयोः प्रति-पाद्यत्वे स्यान्न च तदस्तीत्याह—स्यादिति । भेदाभेदयोर्भेदं निर्धारयितुमत्रयुक्तम् । तस्यैव प्रतिपादायै हेतुमाह—ब्रह्मेति । भेदोऽपि प्रतिपाद्यतामभेदवदित्याशङ्क्याऽऽह—स्वभावेति । अविद्या स्वभावः । इत-थाभेदस्यैव प्रतिपाद्यत्वाह—न चेति । तस्यैव प्रतिपाद्यत्वे कथितमाह—तस्मादिति । स्वरूपेभ्यो स्थिते पूर्वाक्तानुपपत्तित्वाद्यवस्थमित्याह—इत्यत इति ॥ ४७ ॥ अनुज्ञासिद्धये स्वरूपभेदे वाच्ये सिद्धान्ती सूत्रेणोत्त-माह—तामिति । वैदिकानुज्ञापरिहारो ज्ञानसौकर्यार्थमुद्राहरति—ऋताविति । लौकिकावपि तौ दर्श-यति—एवमिति । लौकिकवैदिकानुज्ञावैरुक्तरूपत्वेऽपि कथमेकत्वमे तयोः सिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—एव-मिति । आत्मनो देहेन संबन्धेऽपि कथमुमयोः सिद्धिस्तत्राऽऽह—देहेरिति । आत्मनोऽसत्प्रत्यय न तैः

दृष्टा च सा सर्वप्राणिनाम् 'अहं गच्छामि' 'अहमागच्छामि' 'अहमन्धः' 'अहमन्धः' 'अहं मृष्टः' 'अहममृष्टः' इत्येवमात्मिका । न ह्यस्याः सम्यग्दर्शनादन्यत्रिवारकमस्ति, प्राक्चु सम्यग्दर्शनात् प्रततेषा भ्रान्तिः सर्वजन्तुषु । तदेवमविद्यानिमित्तदेहाद्युपाधिसम्बन्धकृताद्विशेषादेकात्म्याभ्युपगमेऽप्यनुजापरिहाराववकल्प्येत ॥ सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्यनुजापरिहारावर्यक्यं प्राप्तम् ॥ न ॥ तस्य कृतार्थत्वान्नियोज्यत्वानुपपत्तेः । हेयोपादेययोर्हि नियोज्यो नियोक्तव्यः स्यात् । आत्मनस्त्वतिरिक्तं हेयमुपादेयं वा वस्त्वपश्यन् कथं नियुज्येत । न चात्माऽऽत्मन्येव नियोज्यः स्यात् । शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव नियोज्यत्वमिति चेत् ॥ न ॥ तत्संहतत्वाभिमानात् । सत्यं व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्वम् । तथापि व्योमा-

रत्नप्रभा ।

ननु भ्रान्तेः कुतश्चिन्नित्तो व्यवहारविच्छेदः स्यादित्यत आह-न ह्यस्या इत्यादिना ॥ प्रततः सन्तता । विशेषः भेदः । अनियोज्यत्वाद्भवतिदः शास्त्रानर्थक्यमिष्टमित्याह-न तस्येति ॥ निवोगधिपपदंतामागदात्मन्यसाय्ये नियोगानुपपत्तेर्न मन्त्रिन्नियोग्य इत्यर्थः । नन्वाहुर्मिककऽहेतुके कर्मणि देहमिन्नात्मनिरेकित्वा एवाधिकारो वाच्यः । तथा च प्रत्ययित्, नियोज्यः, विवेकियात्, कर्माधिकारियदिति शङ्कते-शरीरव्यतिरेकेति ॥ परोक्षपिरेकस्यापरोक्षमभिरोधित्वान् कर्मिणो देहाभेदमनोऽस्ति । तथा च भ्रम उपाधिरिति परिहरति-नेत्यादिना ॥ यथा-श्रयो देहादिन्न, तद्गदहमित्यपश्यतः भ्रान्त-भामती ।

तन्नो देहादिभिः पारमार्थिकः सन्नन्धः, किंतु बुद्ध्यादिजनितान्मत्रिभ्या विपरीता वृत्तिः 'अहमेव देहादिसत्ता.' इत्येवरूपा । अस्या देहादिसत्तात् आत्मतादात्म्येन मासते । सोऽय सोऽतस्तादात्म्यच्छणः सन्नन्धो न पारमार्थिक इत्यर्थः । गृहामिभंभिक्षेदयति-सम्यग्दर्शिनस्तर्ह्येति । उक्तं-न तस्येति । यदि गृहमस्त्वुददेहादिसत्तातोऽविशेषादिति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनमभिमतम्, अथा तद्वन्त प्रति विप्रतिपद्योरानर्थक्यमेव । एतदेवविशदयति-हेयोपादेययोरिति । चोदको विगृह्यामि-गभिनाभि-करोति-शरीरव्यतिरेकदर्शिन एव । आमुष्मिककऽप्य कर्मसु दर्शय्यमासादिशु नियोज्यव-मिति च-परिहरति-न । तत्संहतत्वाभिमानात् एतद्विभजते-सत्यमिति । ये स्यान्त-पादकौ-

भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सगनिरिण्याह-क इति । असङ्गवेऽपि तस्य देहादिमन्त्र्य दर्शयति-देहादिरिति । उक्तं सन्नन्धे मानमाह-दृष्टा चेति । तस्या अधिगानकत्वेन निवृत्त-सन्नानुहादिप्रवोऽकृतनेपाशक्य सम्यग्ज्ञानाद्यागूर्ध्वं वा तस्या निवृत्तिरिति विरुक्त्याऽऽय दूषयति-न हीति । अधिगानक-सत्तस्याः सम्यग्ज्ञानातिरिक्तविरोध्य-भावादित्यर्थः । निवारकान्तरात्मानं तुशब्देन परामृश्य सर्वत्रामकुचदृणित्यमुक्तमन्त्र्याऽऽह-प्रास्तिविति । अज्ञानावस्थायां देहादिपोगम्यानिवृत्तये पश्यताह-तद्व्यमिति । शिरोभो भेदः । द्विर्गीयगाऽऽमन्वे-सम्यगिति । सम्यग्दर्शिन दिनामेस्त्वयिः मिया देहातिरिक्तयिः ! नाऽऽय, तद्वतो देहादिमन्त्र्यनिवृत्ते-रुशादानर्थक्यमपेक्ष्यादिवाह-नेति । अनुपपत्तेर्न एक-मानान्यवयवमाह-हेयेति । तथाऽपि कथमात्मेवदर्शितो नियोज्य-वामिद्विस्त्राऽऽह-आत्मनस्त्विति । आत्मानतिरिक्ते विरये नियोज्यव-माशक्यदेहोनादेव साशक्यो नेवनिवाह-न चेति । द्वितीयं शङ्कते-शरीरिति । व्यतिरेकादर्शने नियो-ज्यत्वाभिदेः सति तस्मिन्देहामन्त्र्यानिवोगायोगादनुपपानर्थक्यमित्यर्थः । देहादतिरेकदर्शिनोऽपि तन्मन्त्र्याभिमानिनो नियोज्यत्वयोगादनुपपदेवचेत्याह-नेत्यादिना । तदेव विभजते-सत्यमिति । अज्ञातन भाग दर्शयति-व्यतिरेकेति । तर्हि देहादिपोगस्य निवृत्तेरनुपपत्तिद्विस्त्राऽऽह-तथाऽप्येति ।

दिवदेहाद्यसंहतत्वमपश्यत् एवाऽऽत्मनो नियोज्यत्वाभिमानः । न हि देहाद्यसंहतत्वदर्शिनः कस्यचिदपि नियोगो दृष्टः, किमुतैकात्म्यदर्शिनः । न च नियोगाभावात्सम्यग्दर्शिनो यथेष्टचेष्टाप्रसङ्गः । सर्वत्राभिमानस्यैव प्रवर्तकत्वाद् अभिमानाभावाच्च सम्यग्दर्शिनः ॥ तस्माद्देहसम्बन्धादेवानुज्ञापारिहारौ “ज्योतिरादिवत्” । यथा-ज्योतिषः एकत्वेऽपि अग्निः क्रव्यात्परिह्रियते, नेतरः, यथा च प्रकाशः एकस्यापि सवितुरमेध्यप्रदेशसम्बन्धः परिह्रियते, नेतरः शुचिभूमिप्रविष्टः । तथा भौमाः प्रदेशाः वज्रवैदूर्यादय उपादीयन्ते, भौमा अपि सन्तो नरकलेवरादयः परिह्रियन्ते । तथा मृत्रपुरीषं गवां पवित्रनया परिगृह्यते । तदेव जात्यन्तरे परिवर्ज्यते, तद्वत् ॥ ४८ ॥

असन्ततेश्चाऽव्यतिकरः ॥ ४९ ॥

स्यातां नामाऽनुज्ञापारिहारौ । एकस्याप्यात्मनो देहविशेषयोगात् ।

रत्नप्रमा ।

स्येत्यर्थः । ब्रह्मिन्, नियोज्यः, अत्रान्तत्वात्, सुषुप्तसदित्याह-न हीति ॥ देहादिव्संहतत्वदर्शिनः-संहतत्वदर्शनग्रन्थस्य-भेदत्रान्तिरतिन्यम् । सुषुप्तस्येति यावत् । अज्ञम्याऽपि आन्त्यमावकाळे नियोज्यत्व न दृष्टम् । किमु वाच्यमात्मविद् इत्यर्थः । अनियोज्यत्वे बाधकमाशक्य परिहरति-न चेति ॥ त्रिपय-पैराग्यस्य ज्ञानार्थमन्यस्तस्य ज्ञानान्तरमनुष्ठत्या निषेधे प्रवर्तकरागनिवृत्तेर्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदुक्तं भगवता “रनोऽप्यस्य पर दृष्टा निरर्गते” [मग० गी० २ । ६९] इति । एवमनुज्ञादिप्रसङ्गेनानियोज्यत्व त्रिदुष उक्त्वा प्रकृतमुपमहरति-तस्मादिति ॥ एकस्याप्युपाधिभेदाद् अनुज्ञापारिहारयोर्दृष्टान्तमाह-ज्योतिरिति ॥ ऋष्य मासमर्त्तति-क्रव्याद् अशुचिः, नशानाग्निरित्यर्थः ॥ ४८ ॥ शक्नोत्तरत्वेन मूत्र व्याचष्टे-स्यातामित्यादिना ॥ यथापि म्यूळट्टेहसम्बन्धादुपादानपरित्यागौ स्याताम् । तथाप्यवकृतकर्मकठमितरेणापि मुन्येनेति कर्मकठव्यतिकर, साङ्ख्ये स्यात् । इह त्रिशिष्टस्य स्फूर्ति-मोगायोगेनाविशिष्टात्मन एकस्यैव भोक्तृत्वात् । तस्मात्स्वर्गी नरकां चेति व्यनस्यासिद्धये आत्मस्वरूपभेदे वाच्य इति साङ्ख्येः । भवेत् तदा साङ्ख्ये, यद्यनुपहित्वात्मन एव भोक्तृत्वं स्यात्, न त्वेनदीति । “तदृण-मामती ।

शिकादेहादुपपत्त्या व्यतिरेकं वेद, न तु समस्तब्रह्मादिसत्त्वातव्यतिरेक, तस्यामुष्मिकफट्टेष्वतिकारः । समस्तब्रह्मादिव्यतिरेकभेदिनस्तु कर्मभोक्तृत्वाभिमानरहितस्य नातिकारः कर्मणि । तथा च न यथेष्ट-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

असहन्तरेऽपि तदर्थनामात्रे दृष्टान्तमाह-ज्योतिरादिवदिति । व्यतिरेकदर्शिनो नियोज्यत्व चेदविशेषादे-क्यदर्शिनोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । देहादिव्संहतत्वदर्शिनः सहन्तरीशून्यस्य सुषुप्त-स्येति यावत् । तर्हि सम्यग्दर्शिनो त्रिभिन्निवेशामात्रयेष्टचेष्टाप्रतिर्त्तव्याह-न चेति । त्रिन्वाभिनिविष्टचे-तनो ज्ञानानुदयादस्यै नाराकावम्यायामेगामिनिवेशयागेन मत्रिनव्य तस्य पुनः सम्यग्ज्ञानोदयेऽपि पूर्व-वासनानो त्रिपयामिनिवेशामात्रियतप्रवृत्तेर्न यथेष्टचेष्टेत्यर्थः । प्रमङ्गागत त्यक्त्वा प्रवृत्तमुपमहरति-तस्मादिति । उपाधिप्रकाशानुज्ञापारिहारोपि यत्र दृष्टान्तमाह-ज्योतिरिति । ऋष्य मासमर्त्तति नशाना नादिमर्त्तति बहिरत्र क्रव्यादित्युच्यते ॥ ४८ ॥ अनुज्ञादेरन्तनीया मिद्धिसुप्तस्य कर्मकठसम्बन्धव्यति-कामाशक्य परिहरति-अमंततेश्चेति । मूत्रव्याप र्था शङ्कामाह-स्यातामिति । यद्यपि म्यूळट्टेश

यस्त्वयं कर्मफलसम्बन्धः, स चैकात्म्याभ्युपगमे व्यतिकीर्येत ॥ स्वाम्ये-
कत्वादिति चेत् ॥ नेतद्वैवम् ॥ असन्ततेः । न हि कर्तुर्भोक्तुश्चात्मनः
सन्ततिः सर्वैः शरीरैः सम्बन्धोऽस्ति । उपाधितन्त्रो हि जीव इत्युक्तम् ।
उपाध्यसन्तानाच्च नास्ति जीवसन्तानः ॥ ततश्च कर्मव्यतिकरः, फल-
व्यतिकरो वा, न भविष्यति ॥ ४९ ॥

आभास एव च ॥ ५० ॥

“आभास एव च” एव जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यकादिवत् प्रतिपत्तव्यः ।
न स एव साक्षात् । नापि वस्त्वन्तरम् । अतश्च यथा-नैकस्मिन्नलसूर्यके
कम्पमाने जलसूर्यकान्तरं कम्पते । एवं नैकस्मिन्जीवे कर्मफलसम्बन्धिनि
जीवान्तरस्य तत्सम्बन्धः । एवमव्यतिकर एव कर्मफलयोः । आभा-
सस्य चाविद्याकृतत्वात्तदाश्रयस्य संसारस्याऽविद्याकृतत्वोपपत्तिरिति

रत्नप्रभा ।

सारत्वात्-” [व्या० सू० २।१।३०] इत्यत्र मोक्षस्यापि, बुद्धयुपहितस्यैव कर्तृत्वादिसंस्थापनात् । तस्य
च बुद्धेः परदेहासम्बन्धात् तदुपहितजीवस्य नास्ति परदेहसम्बन्ध इति बुद्धिभेदेन भोक्तृभेदान् कर्मादि-
साद्गर्भमिति समाधानार्थः ॥ ४९ ॥ अशेषाद्यसूत्रे जीवस्यांशत्वं घटाकाशस्येवोपाप्यन्येष्टेदुद्बुद्धयोक्तम् ।
सम्प्रति एकारेणावच्छेदपक्षार्थं सूचयन् “रूपरूप प्रतिरूपो बभूव” [वृ० २ । १ । १९] श्या-
दिधृतिस्मिन्न प्रतिविम्बरक्षमुपन्यस्यति मगनान् सूत्रकारः-आभास एव चेति ॥ स परमात्मैतानुपहितो
जीवो न भवति । उपाध्यनुभावात् । नापि ततो भिन्नः । “स एव इह प्रविष्टः” [वृ० १ । ४ ।
७] श्याद्यभेदधृतिस्मृतिरित्येवात् । तस्मादनियतत्कार्यबुद्धपादिप्रतिविम्ब एव जीव इत्यर्थः । अस्मिन्
पक्षे बुद्धिप्रतिविम्बेदात् स्वर्गी नरकीत्यादिव्यवस्था, जीवस्याविद्यारूपादिद्वयया मोक्षश्चेत्युपपद्यत इत्याह-
अतश्चेत्यादिना ॥ यस्त्वयं भास्करस्य प्रलापः “प्रतिविम्बरस्य नोपाधिसमृष्टनया कल्पितत्वं, किन्तु
स्वरूपेण । अतः कल्पितप्रतिविम्बरस्य मुक्तौ मित्यवयोगात् न जीवत्वम्” इति, स सिद्धान्तरहस्याज्ञान-
भामती ।

घटा, भूमिमान्नीरुद्धस्य तस्या अयमावादिनि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ येषां तु संख्यानां वैशिष्ट्यरूपाणां वा
मुपद्रव्यव्यवस्थां पारमार्थिकीतिच्छनां बहव आत्मानः सर्वगतात्मोपास्येन व्यतिकर प्राप्नोति । तत्र प्रथ-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यच्छेदादनुपपत्तिरौ बुद्धये तयाऽपि कर्मस्रष्टकरो द्वार एतदेव शिष्टस्य स्वर्गादिमोगावोने स्वरूपस्यैव
तयोक्तोऽन्वयः स्वर्गीतरादिभ्यस्त्वानुपपत्त्वा स्वरूपभेद इत्यर्थः । किं परमात्मैतद्वैक्यं किंवा
जीववैक्यं । आद्ये परम्यामेतन्नरि सर्वाश्रयज्ञान व्यतिकरारंकेपाह-नेतदिति । द्वितीयं मूत्रानप्येन
निरम्यनि-असंततेरिति । तद्वै विद्गोति-न हीति । म्यूच्छेदहोमव्यभिचारोऽप्यविद्यादुत्पत्त्यान्-कर-
णयोदश्यासंसारमोक्षादन्वयिधारत्तद्वच्छिद्येन स्वर्गादिमोगतान् व्यवस्थायाः स्वरूपभेदोपास्येन्यर्थः ।
नौपाधिकभेदेन व्यवस्थोपपत्ति मूत्रानप्यर्थं दर्शयति-ततश्चेति ॥ ४९ ॥ आद्ये सूत्रे जीवस्यांश-
त्वत्वं उद्बुद्धयोक्तमधुना “स्वरूपस्य” इत्यादिधृतिस्मिन्न प्रतिविम्बरक्षमुपन्यस्यति-आभास इति । तद्व्या-
ख्याति-आभास एवेति । एकारार्थमाह-नेत्यादिना । न हि जीवः साक्षात्परमात्मैवोपाधिव्य-
वस्थानान्तरं तदनुपपत्ति इत्यादिधृतिस्मृतिरित्येवात् । आभासपक्षे स्वर्गीतरादिव्यवस्थाऽपि
मुक्तोपाह-अतश्चेति । अस्मिन्पक्षे ननुऽज्ञानाज्ञानानुनिमित्तेत्येवमिति निवृत्त्याह-आभासस्येति ।

तद्व्युदासेन च पारमार्थिकस्य ब्रह्मात्मभावस्योपदेशोपपत्तिः । येषां तु बहव आत्मानः, ते च सर्वे सर्वगताः । तेषामेवैष व्यतिकरः प्राप्नोति ॥ कथम् ॥ बहवो विभवश्चाऽऽत्मानश्चैतन्यमात्रस्वरूपा निर्गुणा निरतिशयाश्च । तदर्थं साधारणं प्रधानम् । तन्निमित्तेषां भोगापवर्गसिद्धिरिति सांख्याः ॥ सति बहुत्वे, विभुत्वे च, घटकुड्यादिसमाना द्रव्यमात्रस्वरूपाः स्वतोऽचेतना आत्मानः । तदुपकरणानि चाणूनि मनांसि अचेतनानि । तत्राऽऽत्मद्रव्याणां मनोद्रव्याणां च, -संयोगान्नवेच्छादयो वैशेषिका आत्मगुणा उत्पद्यन्ते । ते चाऽऽव्यतिकरेण प्रत्येकमात्मसु समव्यन्ति । स संसारः । तेषां नवानामात्मशुणानामत्यन्तानुत्पादो मोक्ष इति काणादाः । तत्र सांख्यानां तावच्चैतन्यस्वरूपत्वात्सर्वात्मनां सन्निधानाद्यविशेषाच्च एकस्य सुखदुःखसम्बन्धे सर्वेषां सुखदुःखसम्बन्धः प्राप्नोति ॥ स्यादेतत् ॥ प्रधानप्रवृत्तेः पुरुषकैवल्यार्थत्वाद्भवस्था भविष्यति ॥

रत्नप्रभा ।

हृत इत्युपेक्षणोपः । यदि दर्पणे मुखं शुक्लौ रजतवत् कल्पितं स्यात्, तदा नेदं रजतमिति स्वरूपवाच्यत्वेन मुखमिति वाच्यं स्यात् । अतो नास्ति दर्पणे मुखमिति संसर्गमात्रवाधान्मदीयं मुखमेवैदमित्यवाधितमुत्ताऽभेदानुभवात् समृष्टत्वेनैव कल्पितत्वम् । प्रवेशवाक्येष्वाभिहिततद्वक्षणं एव प्रतिबिम्बमावाहयप्रवेशोक्तं स्वरूपकल्पना । पराक्रान्तं चात्र दर्पणश्रीकायामाचार्यैरित्युपरम्यते । एव स्वमते स्वरूपेक्येऽप्युपहितजीवभेदादसांकर्यमुक्तम् । सप्रति सूत्रे चकारमुचितं परेषां सांकर्यं वक्तुमुपक्रमते—येषामित्यादिना ॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नवर्णार्थमात्रनाः न च आत्मविशेषगुणाः । सन्निधानादिति आदिपदादौ दामीत्यमुक्तम् । माह्वः स्वामिप्रायं शङ्कते—स्यादेतदिति ॥ सर्वेषां पुंसां प्रकृतिसान्निभ्याद्यविशेषेऽपि प्रकृतिरेव प्रतिपुरुष नियमेन भोगापरमार्थं प्रवर्तते । तथा चोद्देश्यपुरुषार्थनियता प्रधानप्रवृत्तिरिति भोगाममदी ।

पूर्वकं सांख्यान् प्रति व्यतिक्रम तावदाह—कथमिति ॥ यादृशस्तादृशो गुणसम्बन्धः सर्वान् पुरायान् प्रयविशिष्ट इति तत्कृते मुखदुःखे सर्वान् प्रयविशिष्टे । न च कर्मनिबन्धना व्यवस्था, कर्मणः प्रकृतत्वेन प्रकृतेश्च साधारणत्वेनाव्यवस्थातादवस्थ्यात् । चोदयति—स्यादेतदिति । अयमर्थः—न प्रधानं स्वविभूतित्वापनाय प्रवर्तते, किंतु पुरुषार्थम् । यं च पुरुषं प्रत्यनेन भोगापवर्गो पुरुषार्थो साधितौ तं आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्वरूपेक्येऽपि नास्ति दुःखादिसंकर इत्युक्त्या चकारमुचितं वक्तुमुपक्रमते—येषां त्विति । आत्मभेदात्परमते व्यतिकरो नेति शङ्कते—कथमिति । परपक्षे व्यतिकरं प्रसञ्जयितुं सांख्याभिप्रायं तावदाह—बहव इति । कथं तर्हि तेषां भोगापवर्गो तत्राऽऽह—तदर्थमिति । वैशेषिकप्रक्रियामाह—सतीति । घटादिसाम्यमेव स्नोत्यति—द्रव्येति । मात्रचो विवक्षितं दर्शयति—स्वत इति । कथं तर्हि तेषु भोगापवर्गो तत्राऽऽह—तदिति । तथाऽपि कथं बन्धमोक्षाविन्याशंक्य बन्धव्यवस्थायाह—तत्रेति । मुक्तिस्वरूपमाह—तेषामिति । स्थापादिव्याप्त्यर्थमन्यन्तपदम् । पक्षद्वयमन्यस्य सांख्यपक्षे व्यन्यायानुपपत्तिमाह—तत्रेति । सन्निधानाद्यविशेषादित्यादिशब्दादौदासीन्यमुक्तम् । सांख्यामिप्रायमाशङ्कते—स्यादिति । सर्वेषां पुंसां सन्निधिनिर्बिन्दोपखयोर्विशेषेऽपि प्रधानमेव तेषां मोक्षार्थं प्रवर्तते, तथा च कंचिकाठ नर्तनीपस्थापान दर्शयित्वा स्वयमेवोपरमते सपिकारप्रधानदर्शनमेव पुंसां बन्धस्तदुपरमे तदृष्टयमागन्मुक्तिव्यव-

अन्यथा हि स्वविभूतिख्यापनार्था प्रधानप्रवृत्तिः स्यात् । तथा चानि-
मोक्षः प्रसज्येतेति ॥ नैतत्सारम् ॥ न ह्यभिलषितसिद्धिनिबन्धना द्य-
वस्था शक्या विजातुम् । उपपत्त्या तु कयाचिद्व्यवस्थोच्येत । असत्यां
पुनरुपपत्तौ कामं मा भृदभिलषितं पुरुषकौबल्यम् । प्राप्नोति तु व्यवस्था-
हेत्वभावाद्यतिकरः ॥ काणादानामपि यदेकेनात्मना मनः संयु-
ज्यते, तदात्मान्तरेरपि नान्तरीयकः संयोगः स्यात् । सन्निधानाद्यविशे-
षात् । ततश्च हेत्वविशेषात्फलाविशेष इत्येकस्यात्मनः सुखदुःखसंयोगे
सर्वात्मनामेव समानं सुखदुःखित्वं प्रसज्येत ॥५०॥ स्यादेतत् । अदृष्टनि-
मित्तो नियमो भविष्यतीति, नेत्याह-

अदृष्टानियमात् ॥ ५१ ॥

बहुधात्मसु आकाशवत्सर्वगतेषु प्रतिशरीरं बाह्याभ्यन्तराविशेषेण
सन्निहितेषु मनोवाक्यायैर्माधर्मलक्षणमदृष्टमुपाज्यते ॥ सांख्यानां ताव-
त्तदनात्मसमवायिप्रधानवर्तिप्रधानसाधारण्यात् प्रत्यात्मं सुखदुःखो-

रत्नप्रभा ।

दिव्यवस्था । अन्यथा नियमप्रवृत्त्यनङ्गीकारे । स्वमाहात्म्यव्यापनार्था प्रधानस्य प्रवृत्तिरनुदेर विगतः
स्यादित्यर्थः । जडप्रधानस्योदेरपिविकामावात् पुरुषार्थस्याप्यनागतस्याऽचेतनस्याऽनियामकत्वान्न व्यवस्था ।
मानयुक्तिरस्यत्वादित्याह-नैतदिति ॥ यो हि नियामकत्वावेनोदेरपवित्रातमाशयति स प्रति सत्ये-
वापादानमिष्टमिति भावः । तार्किकमतेऽपि भोगादिसाद्गर्थमित्याह-काणादानामिति ॥ हेतुः
मनःसंयोगः । फलं सुखादि ॥ ५० ॥ यदात्मादृष्टतो यो मनःसंयोगः स तदात्मन
एव सुरादिहेतुरिति व्यवस्थां शङ्कते-स्यादेतदिति ॥ सूत्रेण परिहरति-नेत्याहेति ॥
भामती ।

प्रति समाप्ताधिकारतया निवर्तते, पुष्टान्तरं तु प्रथमसमाप्ताधिकारं प्रवर्तते । एव च मुक्तमनारिव्यवस्थो-
पपत्तेः सुखदुःखव्यवस्थापि मविध्यति इति निराकरोति-न हीति । सर्वेषां पुरुषाणां विमुखात् प्रमा-
नस्य च साधारण्यादमु पुरुषं प्रपन्नेनार्थः साधित इत्येतदेव नास्ति । तस्मात् प्रयोजनवशेन विना हेतु
व्यवस्थास्येयो । सा चायुक्ता, हेत्वभावादित्यर्थः । भवतु सांख्यप्रधानमव्यवस्था, प्रधानसमवायाददृष्टस्य,
प्रधानस्य च साधारण्यात् । काणादादीनां त्वान्नममवाप्यदृष्ट प्रत्यात्मसाधारणं तद्वृत्तध मनसा तदा-
त्मनः स्वस्वामिभावउपशान्तः संबन्धोऽनादिरदृष्टभेदानामनादित्वात्, तथा धाममनःसंयोगस्य साधारण्येऽपि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वैतन्तो नियतप्रधानप्रवृत्त्या व्यवस्थानिश्चित्यर्थः । प्रतिनियतप्रधानप्रवृत्त्यनङ्गीकारे स्वविभूतिख्यापनाद्
तात्प्रवृत्तिरिति पुंसां मोक्षो न स्यादित्याह-अन्यथेति । प्रधानप्रवृत्तेर्नोधार्यत्वेऽपि सर्वेषामन्यथापनेष
कस्मान्मोक्षो न भवेत्कम्पचिन्नोक्षो बन्धध कस्यचिदिति व्यवस्थायां मानामासादित्याह-नैतदिति ।
प्रधानस्य स्वविभूतिख्यापनपरिहाराय प्रतिनियतप्रवृत्तिरियुक्त, तत्राऽऽह-न हीति । नियमस्यानादि
त्वान्नारं मुक्तिरन्त्येव्याशाश्रयानियमस्येवनाशाश्रयान्नेभनित्याह-असत्यामिति । वैशेषिकमतेऽपि व्यव-
स्थासिद्धिनाह-काणादानामिति । गनिधानादीत्यादिसन्धेन दन्धवादि गृहीतम् । हेतुर्नःसंयोगः ।
फलं सुखादि ॥ ५० ॥ यदादृष्टतो मनःसंयोगस्तस्यैव तद्वृत्तं सुखादीनि व्यवस्थां शङ्कते-स्यादेत-
दिति । सूत्रेणोत्तरमाह-नेत्याहेति । अनियमं व्याप्य तात् पशुव्यवसाधारणं तत्रान्नप्रकारमाह-बहुष्विति ।
एवमदृष्टोत्पत्तयपि तन्निविदा व्यवस्था किं न स्यादित्याशयः सांख्यप्रवृत्त्याह-सांख्यानामिति । पञ्जा-

पभोगस्य नियामकमुपपद्यते । काणादानामपि पूर्ववत्साधारणेन आत्म-
मनःसंयोगेन निर्वर्तितस्याऽदृष्टस्यापि । अस्मैवात्मनः इदमदृष्टमिति
नियमे हेत्वभावादेव एव दोषः ॥ ५१ ॥ स्यादेतत् । अहमिदं फलं प्राप्त
वानीदं परिहराणीत्थं प्रयत्ना इत्थं करवाणीत्येवंविधा अभिसंध्यादयः
प्रत्यात्मं प्रवर्तमाना अदृष्टस्यात्मनां च स्वस्वामिभावं नियंस्यन्तीति ।
नेत्याह—

अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ॥ ५२ ॥

अभिसंध्यादीनामपि साधारणेनैवात्ममनःसंयोगेन सर्वात्मसंनिधौ क्रिय-
माणानां नियमहेतुत्वानुपपत्तेरुक्तदोषानुपपन्न एव ॥ ५२ ॥

प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ॥ ५३ ॥

इति वैयासिक्यां शांभुश्रौतसंनिधौ तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥

अथोच्येत विभुत्वेऽप्यात्मनः शरीरप्रतिष्ठेन मनसा संयोगः शरीराव-
च्छिन्न एवात्मप्रदेशे भविष्यत्यतः प्रदेशकृत्वा व्यवस्थाऽभिसंध्यादीनाम-
दृष्टस्य सुखदुःखयोश्च भविष्यतीति । तदपि नोपपद्यते ॥ कस्मात् ॥
अन्तर्भावात् । विभुत्वाविशेषाद्भिः सर्व एवात्मानः सर्वशरीरेष्वन्तर्भवन्ति ॥
तत्र न वैशेषिकैः शरीरावच्छिन्नोऽप्यात्मनः प्रदेशः कल्पयितुं शक्यः ।
कल्पमानोऽप्ययं निष्प्रदेशस्यात्मनः प्रदेशः कल्पनिकत्वादेव न पार-

रत्नप्रभा ।

पूर्ववत् मन संयोगवत् । अदृष्टस्याऽपि सर्वात्मसाधारणत्वात् न व्यस्येयर्थ ॥ ५१ ॥ रागादिनियमात्तज्जा-
दृष्टनियम इत्याशकोत्तरत्वेन मृत् गृह्णाति—स्यादेतादित्यादिना ॥ अनियम उक्तदोष । आत्मान्तरप्रदेशस्य
परदेहे अन्तर्भावात्प्रत्येति शङ्कार्थे ॥ ५२ ॥ किं मनसा संयुक्तात्मिनात्मन प्रदेशः, उक्त कश्चित् ॥
आद्ये सर्वात्मना सर्वदेहेषु धर्तर्भावादव्यवस्था । द्वितीयं दूषयति—तत्र न वैशेषिकैरिति ॥ सर्वात्म-
सान्निध्ये सति कस्यचिदेव प्रदेश कल्पयितुमशक्य । नियामकत्वावादित्यर्थ ॥ प्रदेशरूपनामङ्गीकृ-
त्याह—कल्पयेति ॥ कार्यमभिमध्यादिकं यस्यात्मनो यच्छरीरं तत्र तस्यैव भोग इति व्यग्रम्यामाशास्याह—
मामती ।

स्वस्वामिमात्रम्यासाधारण्यादभिमध्यादिव्यग्रम्योपपद्यते एव । न च संयोगोऽपि साधारणः । न हि तस्य
मनस आत्मान्तरैर्यः संयोग स एव स्वामिनापि, आत्ममयोगस्य प्रतिसंयोगभेदेन भेदात् । तस्मादात्मक-
त्वम्यागमभिद्वत्वात्, व्यग्रम्यायाश्चैकवेऽप्युपपत्तेः । नानेकत्वकल्पना, गौरवादागमविरोधाच्च । अत्य-
विशेषणत्वेन च भेदकल्पनायामन्योन्याश्रयापत्तेः । भेदे हि तत्कल्पना, ततश्च भेद इति । एतदेव काणा-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न्तरेऽप्यदृष्टानियम व्या चष्टे—काणादानामिति । पूर्ववदिति मुग्धाद्यु पादकमन संयोगप्रतिषेधार्थः । यदा—
नियम्यत्वेन प्रहृतमुग्धादिप्रतिषेधार्थः । एव एव दोष इत्यदृष्टस्य नियामकत्वायोगो गृह्यते ॥ ५१ ॥
अदृष्टहेतुसाधारण्येन तस्यापि तयात्वं शङ्कने—स्यादेतदिति । मूत्रेण परिहरति—नेत्याहेति । तद्विम-
ज्जं—अभिसंध्याति । अदृष्टदृष्टान्तविभुमपिशब्द । उक्तो दोषोऽदृष्टस्य मुग्धादेशानियम ॥ ५२ ॥
प्रनागन्तरेणासाधारण्यमाशङ्क्य दूषयति—प्रदेशादिति चेदिति । नोप विदुषोति—अथेति । परि-
दारं विमज्जते—तदुपात्त्यादिना । सर्वत्रात्मना सर्वदेहेष्वन्तर्भावे कथितमाह—तत्रेति । प्रदेशरूपना-
शुभेषापि दूषयति—कल्पयेति । कार्यमभिमध्यादि । यस्याऽऽत्मनः शरीरं तस्यैव तत्र वृत्तित्रामो नात्ये-

मार्थिकं कार्यं नियन्तुं शक्नोति ॥ शरीरमपि सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमान-
स्यैवात्मनो नेतरपामिति न नियन्तुं शक्यम् । प्रदेशविशेषाभ्युपगमेऽपि
च द्वयोरारत्नोः समानसुखदुःखभाजोः कदाचिदेकेनैव तावच्छरीरेणो-
पभोगसिद्धिः स्यात् । समानप्रदेशस्यापि द्वयोरारत्नोरदृष्टस्य संभवात् ।
तथाहि-देवदत्तो यस्मिन्प्रदेशे सुखदुःखमन्वभूत्समात्प्रदेशादपक्रान्ते
तच्छरीरे यज्ञदत्तशरीरे च तं प्रदेशमनुप्राप्ते तस्यापीतरेण समानः सुख-
दुःखानुभवो दृश्यते, स न स्याद्यदि देवदत्तयज्ञदत्तयोः समानप्रदेशम-
दृष्टं न स्यात् । स्वर्गाद्यनुपभोगप्रसङ्गश्च प्रदेशवादिनः स्यात् । ब्राह्मणा-
दिशरीरप्रदेशेष्वदृष्टनिष्पत्तेः प्रदेशान्तरवर्तित्वाच्च स्वर्गाद्युपभोगस्य ।
सर्वगतत्वानुपपत्तिश्च बहूनामात्मनां, दृष्टान्ताभावात् ॥ वद तावच्चं के
वहवः समानप्रदेशाश्चेति ॥ रूपादय इति चेत् ॥ न ॥ तेषामपि धर्म्य-

रत्नप्रभा ।

शरीरमपीति ॥ प्रदेशपक्षे दोषान्तरमाह-प्रदेशेति ॥ यस्मिन्नात्रप्रदेशोऽदृष्टोऽपि स किं चउः
सिद्धो वा । नाद्यः, अचलेशिव्यस्य चउतमिभागयोरसमादृष्ट्यात्मनादाभावात् । द्वितीये तस्मिन्नेव
प्रदेशे परस्यापि भोगदर्शनाददृष्टमस्तीत्येकेनापि शरीरेण द्वयोरारत्नोर्भोगप्रसङ्गः । यद्यात्मभेदात्प्रदेशयोर्भे-
ददृष्टत्वापि तयोरेकदेशान्तर्भाजोऽस्योक्तत्वं तदवस्य सावयवात्मनादप्रसङ्गश्च । किंच, यत्तु यत्रात्मनः
प्रदेशे शरीरादिभोगाददृष्टमुत्पन्नं तत्तत्रैवाचउत्प्रदेशे मितमिति स्वर्गादिशरीराददृष्टान्ताभ्यामदृष्टाभावाद्भोगो
न स्यादतः प्रदेशभेदे न व्यस्यपकः । यत्प्रज्ञोत्पन्नमदृष्टं स्यात्तत्र यत्र कचिद्भोगहेतुरिति स्वर्गादि-
भोगसिद्धिरिति । तन्न, भोगशरीरादृष्टस्यादृष्टे मानामादादिति भावः ॥ यदपि केचिदाह-मनस एक-
त्वेऽप्यात्मना भेदेन सयोगव्यक्तीनां भेदात्क्याचित्सयोगव्यक्त्या कर्मिधिदेवात्मन्वदृष्टादिकमित्यनामक्य-
मिति । तन्न, सयोगव्यक्तीनां येनात्यामायेन सर्वासाभेदेकदेशान्त म्यसर्वात्मस्वदृष्टहेतुत्वापत्तेः । तथा च
सर्वात्मनामेकमित्युं देहे भोक्तृत्वं दूषार्यम् । किंच बहूनां त्रिभुवमङ्गीकृत्य सांकर्यमुक्तं, संप्रति कर्तृणां
त्रिभुवनं सैकमहमिदंशक्ति इत्यन्वयानुमानानामाभावात्-सर्वगतत्वानुपपत्तिश्चेति ॥ किंच बहूनां
त्रिभुवे समानदेशा वाच्यं, तत्रापुक्तमदृष्टादित्याह-वदेति ॥ ननु रूपरगादीनामेकदृष्टपत्र दृष्टमिति
चेत्, नावगम्यत्समते दृष्टान्तः । रूपस्य तेजोमात्रादिसम्य जउमात्रादृष्टस्य पृथिवीमात्रादिपेय
तत्तदृगम्य स्मन्धर्म्येतेनाभेदात्तेजआदिधर्म्येतिस्तिरयामासात् । किंचात्मना बहूवमप्यसिद्धम्, आत्म-
सम्बन्धश्चक्षणमभेदान्, तथा च देवदत्ता मा यज्ञदत्तात्मनो न भिन्नः आत्मान्, यज्ञदत्तात्मन् ॥ अत्र

भामती ।

दन्तदूषणम् । माध्यह्ना तु प्रौढादितया फागादान् प्रद-वदृष्टानिस्मादित्यादीनि मृत्राणि योत्र-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पातिराशद्वक्त्वाऽऽह-शरीरमिति । न च पूर्वादृष्टरशादेरनियमन्त्व्यापि नियमश्च देहमन्वादिस्वनादि-
त्वाददोषोऽन्यत्रपरात्राशयानुलोपे वाऽऽभेदप्रसगादिति भावः । किंच, प्रदेशभेदे त्नाऽपि मुगा-
दिव्यवस्थाया दृष्टान्तं तत्र व्यस्य्यादृष्टेन्याह-प्रदेशेति । द्वयोरारत्नोर्भुत्प्रदेशमदृष्टं कथमिवाश-
क्त्वाऽऽह-तथाहीति । किंच, प्रदेशभेदेऽपि कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरेकार्यरूपान्तरं तत्र व्यस्य्यादृष्टेन्याह-
स्वर्गादीति । बहूनां सर्वगतत्वमुपे वाच्यमभेदा संप्रति तदपि नास्ती वाऽ-सर्वेति । बहूनां त्रिभुवे
दृष्टाभावेऽपि तु प्रदेशे तत्रात्मानो पारिशोऽनास्मिन्त्वनिशासनऽऽह-वदेति । रूपार्दीनां बहू-
नामेक एव पक्षे देहो दृष्टो न च निदीरिषीथे निरन्तरात्तथाऽऽननामपि निरन्तरानामेक-
देशेऽपि सङ्गते-रूपेति । तेषामपि तेजोमात्रादिभिः स्वर्गभिभेदात्तदतिरिक्तपदामासात्तुतो दृष्टान्त-
तेनाह-नैति । किंचाऽऽननां बहूवमपि लक्षणभेदादन्वयिगेपराशयः । नाऽऽद्य, अन्यत्र लक्षणभे-

शेनाभेदाद्भक्षणभेदाच्च । न तु बहूनामात्मनां लक्षणभेदोऽस्ति ॥ अन्त्य-
विशेषवशाद्भेदोपपत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ भेदकल्पनाय अन्त्यविशेषकल्प-
नायाश्चेत्तरेतराश्रयत्वात् । आकाशादीनामपि विभुत्वं ब्रह्मवादिनोऽसिद्धं
कार्यत्वाभ्युपगमात् ॥ तस्मादात्मैकत्वपक्ष एव सर्वदोषाभाव इति सिद्धम् ॥
२ ॥ ३ ॥ ५३ ॥ इत्यंशाधिकरणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोवि-
न्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमी-
मांसादर्शनभाष्ये पञ्चमहाभूतजीवश्रुतीनां विरोधपरिहारो
नाम द्वितीयाऽध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ ३ ॥

रत्नप्रमा ।

वैशेषिकः शङ्कते—अन्त्यविशेषेति ॥ नित्यद्रव्यमात्रवृत्तयो विशेषाः, ते च स्वयं स्वाश्रयव्यावर्तका एव
न स्वेषां व्यावर्तकमपेक्षन्त इत्यन्या उच्यन्ते । तथा च विशेषरूपलक्षणभेदाद्भवत्यात्मभेद इत्यर्थः । न
तावदात्मन्यात्मनः सकाशाद्भेदज्ञानार्था विशेषकल्पना, आत्मवादेवानात्मभेदसिद्धेः । नाप्यात्मनां नियो
भेदज्ञानार्थं तत्कल्पना, आत्मभेदस्याध्याप्यसिद्धेः । न च विशेषभेदकल्पनादेवात्मभेदकल्पना युक्ता, आत्म-
भेदज्ञावात्मसु विशेषभेदसिद्धिस्तस्मिन् तज्ज्ञप्तिरित्यन्योन्याश्रयादिति परिहारार्थः । यत्तु बहूनां विभुत्वे
आकाशदिकाला दृष्टान्त इति सोऽप्यसंमत इत्याह—आकाशादीनामिति ॥ विभुत्वस्यैकवृत्तित्वे लाव-
वान्न विभुभेदः । यथैकस्मिन्नाकाशे भेदादीनादिभेदेन तारमन्द्रादिशब्दव्यवस्था एवमेकस्मिन्प्यात्मनि
सुक्ष्मपुषादिभेदेन सुखादिव्यवस्थापपत्तेरात्मभेदेऽपि व्यवस्थानुपपत्तेरुक्तत्वान्मुधा भेदकल्पनेत्युपसंहरति—
तस्मादिति ॥ एवं भूतभोकृद्युतीनां विरोधाभावाद्ब्रह्मण्यद्वये समन्वय इति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (१७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्भोवापालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां (भाष्य) रत्नप्रमायां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

मामती ।

तानि । सांख्यमतद्रूपपराप्येवेति तु रोचयन्ते कैचित्तदास्तां तावत् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ (१७) ॥
इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे मामत्यां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २ ॥ ३ ॥

आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

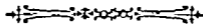
दात् । भेदेऽपि प्रकृते तदभावादित्याह—लक्षणेति । नाऽऽत्मनां तद्भेदोऽस्ति तेषां भिन्नलक्षणानुपल-
म्भात्तत्त्वायुक्त बहुत्वमित्यर्थः । द्वितीयं शंकिता दूषयति—अन्त्येत्यादिना । नित्यद्रव्याः स्वरूप-
सन्तो विशेषास्तद्भेदादात्मसु व्यावृत्तिरित्युक्तं, न हि तेषां निर्भिन्ने व्यावृत्तिर्धीहेतुव स्वरूपपादपि तत्प्रसक्ता-
येकामावप्रसङ्गादतो भेदे सिद्धेऽन्यविशेषोपसिद्धिस्तस्मिन् च भेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयान्नैकस्यापि सिद्धिरि-
त्यर्थः । यत्तु बहूनामात्मनां विभुत्वासिद्धिदृष्टान्ताभावादिति । तन्न, आकाशादीनामेव तयात्वादित्यादी-
क्याऽऽह—आकाशादीनामिति । परपक्षे निराकृत्य स्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । 'यो बहून्क-
ल्पयति फलनयत्यसावेकम्' इति न्यायादेकस्तावदात्मा सर्वसंमतस्मिन्नाऽऽकाशाकल्पे परोपाधिना व्यवहा-
रसिद्धौ न तान्त्रिकभेदकल्पनायां किञ्चिन्मान फल वाऽस्तांति मावः । तदेवं भूतभोकृद्विषयश्रुतिविरोधव्या-
संभेदेन समन्वयः सिद्धो मज्जणीति पादाद्येमुपसंहरति—इति सिद्धमिति ॥ १३ ॥ (१७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगुद्दानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) विरचितायां
शारीरकव्याख्यायां न्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ ३ ॥

इति द्वितीयाऽध्यायस्य पञ्चमहाभूतजीवश्रुतीनां विरोधपरिहारो

नाम तृतीयः पादः ॥

द्वितीयाऽध्याये चतुर्थः पादः ४.

तथा प्राणाः ॥ २ ॥ ४ ॥ १ ॥ (१) ॥

वियदादिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधस्तृतीयेन पादेन परिहृतः । चतुर्थेने-
दानीं प्राणविषयः परिह्रियते । तत्र तावत् “तत्तेजोऽसृजत” [छान्दो०
६।२।३] इति, “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः”
[तैत्ति० २।१।१] इति चैवमादिपृत्पत्तिप्रकरणेषु प्राणानामुत्पत्तिर्ना-
म्नायते । क्वचिच्चानुत्पत्तिरेवैषामाम्नायते “असद्वा इदमग्र आसीत्”
[तै० २।७] “तदाहुः किं तदसदासीदित्यूषयो वाव तेऽग्नेऽसदा-
सीत् । तदाहुः के ते ऋषय इति । प्राणा वाव ऋषयः” इत्यत्र प्राणोत्पत्तेः
प्राणानां सद्भावश्रवणात् । अन्यत्र तु प्राणानामप्युत्पत्तिः पठ्यते-“यथा-
ऽग्नेर्ज्वलतः धुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः”
इति, “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” [मुण्ड० २।
१।३] इति, “सत प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” [मु० २।१।८]
इति, “स प्राणमसृजत प्राणाच्छुद्धां खं वायुज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं
मनोऽन्नम्” [प्र० ६।४] इति चैवमादिप्रदेशेषु । तत्रतत्र श्रुतिविप्रतिषे-

रत्नप्रभा ।

ॐ ब्रह्मणे नमः ॥ पूर्वोत्तिकरणं कर्तुं स्वरूप विचार्य तदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति-तथा
प्राणाः ॥ भूतमोक्षविचारानन्तरं भौतिकप्राणविचार इति हेतुहेतुमद्भावं पादयोः सगतिमाह-वियदादीति ॥
तमेव विप्रतिषेधमाह-तत्रेत्यादिना ॥ यद्यपि प्राणानामुत्पत्तिं एकविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेर्विषयधिकरणन्या-
यात्प्राणामुत्पत्तिः सिध्यति, तथापि प्रथमे प्राणसद्भावश्रुतेर्गतिरूपनार्थमेतदधिकरणमित्यपीतरत्नप्रभा । अत्र
प्राणा त्रिवयाः । ते त्रिमुपपन्ते न वेति श्रुतानां विप्रतिषेधस्य सशये तासां समकृत्वत्वादन्यथा इत्यप्रा-
मामती ।

तथा प्राणाः । यद्यपि ब्रह्मवेदने सर्ववेदनप्रतिज्ञात्तादुपपदान्धुनिविरोधाद्दहनरात्रैतदधिकारविरोधाच्च
प्राणानां सर्गादेशे सद्भावश्रुतिविषयत्वत्वादिश्रुतय इत्यन्यथा कथंचिन्नेतुमुच्यते, तथाप्यन्यथा नयनप्रका-
रमविज्ञानन्यथातुपपन्नानेकापि श्रुतिरङ्गीरन्त्यथवेदिनि मन्वान. पूर्वपक्षयति । अत्र चात्युच्चतया विषय-
धिकरणपूर्वसंज्ञेत्वं स्मारयति-तत्र तावादेति । शब्देकप्रमाणसमन्विताया हि महद्भूतोत्पत्तिरास्या यत्र
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भूतमोक्षविषयश्रुतिविरोध पूर्वपादे परिकल्प्य भौतिकेन्द्रियादिश्रुतिविरोध पर्यहर्तुं पादान्तरमवधारयन्पूर्वाधि-
करणे कृष्टस्वरूप विचार्य तदुपकरणानामिन्द्रियाणामुत्पत्तिं साधयति-तथेति । पूर्वोत्तरपादसगतिमाह-
वियदादीति । प्राणविषय-प्राणोत्पत्तिमन्यात्वादिविषय इत्यर्थः । सति विभेदे तपरिहाराय प्रय-
तितन्यमिति मन्वा प्रथम प्राणोत्पत्तिविषय विवेचयन्नाह-तत्रेति । क्वचिदुत्पत्त्यप्रकरणमाकाशसंभे-
त्यस्यमात्रमात्रात्प्राणोत्पत्तिरिति युक्तमित्याशयानुत्पत्तिरिति कथयन्नाह-तत्रेति । नृपपदान्मा-
शक्याऽऽह-तदिति । प्रसिद्धानामूर्वाणां प्रसङ्ग प्रत्याह-तदित्यादिना । कथमत्र प्राणानामनुपपत्त्या-
सानं तद्वाच्यप्रमाणमात्रात्तथाऽऽह-प्राणिति । विप्रतिषेधमुत्पत्तिराक्य दर्शयति-अन्यत्रेति । विप्र-
तिषेधसंज्ञादेशेन्द्रियाणामुत्पत्तिरिति न वेति सशानानन्यथातयायं पूर्वपक्षयति-तथेति । न च विषय-
करणन्यायेन निर्णयः प्राणानां प्रथमे सत्त्वश्रुतिविषयत्वत्वादिश्रुतिवदन्तत्प्रत्ययान्निर्वादेन नयनप्रकाराद्वा-

धादन्यतरनिर्धारणकारणानिरूपणाच्चाप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । अथ वा प्राणुत्पत्तेः सद्भावश्रवणाद्गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति प्राप्नोति ॥ अत उत्तरमिदं पठति—तथा प्राणा इति । कथं पुनरत्र तथेत्यक्षरानुलोम्यं प्रकृतोपमानाभावात् । सर्वगतात्मबहुत्ववादिद्रूपणमतीतानन्तरपादान्ते प्रकृतं तत्तावन्नोपमानं संभवति सादृश्याभावात् । सादृश्ये हि सत्युपमानं स्यात् । यथा सिंहस्तथा बलवमेति ॥ अदृष्टसाम्यप्रतिपादनार्थमिति यद्युच्येत, यथाऽदृष्टस्य सर्वात्मसंनिधावुत्पद्यमानस्यानियतत्वमेवं प्राणानामपि सर्वात्मनः प्रत्यनियतत्वमिति । तदपि देहानियमेनैवोक्तत्वात्पुनरुक्तं भवेत् ॥ न च जीवेन प्राणा उपमीयेरन्तिसिद्धान्तविरोधात् । जीवस्य ह्यनुत्पत्तिराख्याता । प्राणानां तुत्पत्तिर्व्याचिख्यासिता । तस्मात्तथेत्यसंबद्धमिव प्रतिभाति ॥ न ॥ उदाहरणोपात्तेनाप्युपमानेन संबन्धोपपत्तेः । अत्र प्राणोत्पत्तिर्वादिवाक्यजातमुदाहरणम्—“एतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति” [वृ० २।१।२०] इत्येवंजातीयकम् । तत्र यथा लोकादयः परस्माद्ब्रह्मण

रत्नप्रमा ।

माप्यमिति पूर्वपक्षकृत्, तत्र गौणवादी समाधानमाह—अय वेति ॥ प्राणानां प्रथमे सद्भावश्रुतेर्निरवकाशत्वेन बलीयस्त्वाद्दुत्पत्तिश्रुतिर्जीवोत्पत्तिश्रुतिनद्वीगीत्यविरोध इत्यर्थः । अप्रमाणपक्षब्रह्मणपक्षोऽपि मुख्यसिद्धान्तिनः पूर्वपक्ष एवेति ज्ञापनार्थमथवेत्युक्तम् ॥ मुख्यप्रतिद्धान्त्याह—अत इति ॥ तथाशब्दमाक्षिपति—कथमिति ॥ आनुलोम्यमात्रस्यमित्यर्थः ॥ साम्यं स्फुटयति—यथाऽदृष्टस्येति ॥ द्रूपगवत्प्राणा इत्यनन्वितम् । यद्यप्यदृष्टप्राणा अप्यनियता इति सूत्रमन्वेति तथापि पुनरुक्तम् । जीववत्प्राणा नोत्पद्यन्त इति सूत्रार्थधेदपसिद्धान्त इत्याक्षेपार्थः ॥ समाधरे—न । उदाहरणोति ॥ दृष्टान्ते शार्ष्टान्तिकसन्निहितो वाच्य इत्यङ्गीकृत्यैकवाक्यस्यन्वेन सान्निध्यमुक्तम् । सप्रति नायं नियमः, जैमिनिना भगवता व्यवहितदृष्टामाप्ती ।

शब्दो निर्वर्तते तत्र तत्प्रमाणामावेन तदभावः प्रतीयते । यथा चैत्यबन्धनतत्कर्मधर्मताया इत्यर्थः । अत्रापततः श्रुतिविप्रतिपत्त्यान्यवसायेन पूर्वपक्षवित्वाऽप्येवमिहितं पूर्वपक्षमवतारयति । अभिप्रायोऽस्य आनन्दसिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नादिति भावः । श्रुतीनाममानत्वे ङकिते गौणवाद्याह—अय वेति । प्रथमे प्राणव्यवहारामावाद्दुत्पत्तिकाले तद्भावात्तद्विषयतया जन्मश्रुतिरन्यथासिद्धाप्राणानां प्रागवस्थानश्रवणं तु तेषां जन्माभावे ङङ्गमन्यथासिद्धतया बलीयस्त्वात्तज्जन्माभावसाधकमिति भावः । अत्र च प्राणोत्पत्त्यनुत्पत्तिश्रुतीनां मिथोविरोधनिषेधेन मूटकारणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसगतयः । पूर्वपक्षे तासां विरोधादप्रामाण्योत्तरसमन्वयमिद्विः । सिद्धान्ते त्वविरोधेन तत्सिद्धिः पूर्वपक्षमनुमाप्य सिद्धान्तयति—अत इति । तौत्रे तथाशब्दमाक्षिपति—कथमिति । आनुलोम्यमात्रस्यम् । कथं प्रकृतोपमानामावस्तत्र किं परद्रूपणप्राणानामुपमानमाहोत्सिद्धदृष्टमय वा जीवः ? नाऽऽय इत्याह—सर्वेति । परपक्षद्रूपणस्य प्राणानां च सादृश्याभावेऽपि किमित्युपमानोपमेयभावो न स्यात्तनाऽऽह—सादृश्ये हीति । कल्पान्तरमाह—अदृष्टेति । तेन माप्यप्रतिपादनमेव प्रकृतयति—ययेति । पुनरुक्त्या द्रूपयति—तदपीति । तृतीयं प्रत्याह—न चेति । सिद्धान्तविरोधं स्फोरयति—जीवस्येति । आक्षेपमुपसंहरति—तस्मादिति । सूत्राक्षरक्षेपं पार्श्वरति—नेति । किं तदुदाहरणं तदाह—अत्रेति । कथं तद्रूपणोपमानं तदाह—तत्रेति । उक्त-

उत्पद्यन्ते तथा प्राणा अपीत्यर्थः । तथा-“एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । एवं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी” [मुण्ड० २ । १ । ३] इत्येवमादिश्वपि खादिवत्प्राणानामुत्पत्तिरिति द्रष्टव्यम् । अथ वा ‘पानव्यापच तद्भूत’ [जै० अ० ३ । ४ । १५] इत्ये-

रत्नप्रभा ।

न्तस्याश्रितत्वादिसाह-अय वेति ॥ अस्ति तुल्योपाचार्येऽथप्रतिप्रहेष्टयधिकरण, तस्यैव विषयवाक्य, “यावतोऽध्वान्प्रतिगृहीयात्तानो वाक्याध्वतुष्करायाश्चिर्विनेत्” इत्येतदुत्तराधिकरणे क्रियेव वाक्याधिर्दो-
 तुस्त प्रतिप्रहेष्टयुरिति विशये ‘प्रतिगृहीयात्’ इति श्रुतेः प्रतिप्रहेष्टयुरित्वाशक्य “प्रजापतिर्वदन्त्यायाश्चमन-
 यत्” इत्युपक्रमे दानुर्ज्ञानेनादिद्वादशदानुर्गेवेति स्थास्यति, अतः प्रतिगृहीयादित्यस्य परस्याऽध्वान् यः
 प्रतिप्राहवेदित्यर्थः । दद्यादिति यावत् । “योऽन्यदाता स वाक्यामिष्टिं कुर्यात्” इति वाक्यार्थे स्थिते
 चिन्ता-अध्वाननिमित्तयमिष्टिः किं लौकिकेऽन्यदाने वैदिके वेति । तत्र “न केमरिणो ददाति” इति
 निर्विकलौकिकान्यदाने दोषमववात्तत्रिरासार्थेयमिष्टिरिति “दोषात्त्विष्टिर्लौकिके स्यात्” इति तद्वेग्य प्राप्ते
 सिद्धान्तः-“अत्र हि वक्तव्यो वा एत गृह्णाति योऽन्य प्रतिगृह्णाति” इति दानुर्ज्ञानेन सर्वो योऽर्थाभिहितः । वर-
 णशब्दो जजेदस्यरोगे रूढः । न च लौकिकेऽध्वदानेऽप्य रोगो भवति इति प्रसिद्धम् । न चानेनेन
 वाक्येन प्रसिद्धिः । दाने दोषस्तत्रिरासार्था चेष्टिरित्यदतोऽप्येते वाक्यभेदात् । न च शृणोतीति व्युत्पत्त्या
 वरुणशब्दो निषेधात्तत्रानुवादात् इति युक्तं, ऋट्व्यागापातात् । तत्राग्रे च वैदिकेऽपि दाने-
 ऽध्वन्यागजन्वद्गुण प्राप्तमुक्तव्युत्पत्त्या शत्रोऽप्यनुवादितु, तस्मात्प्राप्तानुवायार्थेनादोऽप्यमिति यत्तन्निर्णयवदाने
 इत्यमिष्टिरित्येव विचारोक्तम्-पानव्यापच तद्भूतिति ॥ सोमपाने क्रियमाणे व्यापदमन यदि स्यात्तदा
 भामती ।

दर्शिनः ‘पानव्यापच तद्भूत’ इत्यध्वान्प्रतिप्रहेष्टयाधिकरणपूर्वपक्षमन्वार्थेसाहस्य तदा परानुष्ठम् । रादा-
 न्तस्तु स्यादेतदेव यदि सर्गादी प्राणमद्वायुश्रितेन्ययामिद्धा भवेत् । अथ्येव चेत्ता भिष्यति । अथान्त-
 प्रत्ये त्वमिसाधनानां सुष्टिर्वक्तव्येति तदर्थोऽन्वयुपक्रमः । तत्राधिकारिपुरुषः प्रजापतिरप्रत्यष्ट च त्रैलोक्यमात्र
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यायमापरीत्यादिसास्येऽपि योजयति-तथेति । अनिश्चितनेरोपमानमित्यद्वाट्थ्येकवाक्योपास च वेन तांनि-
 ष्वमुक्तनिर्णयि नाय नियमो व्यवहितोपमानम्यायि मीमानकेरिष्ट सादिसाह-अय वेति । अस्ति तान्दध-
 दाननिमित्तेष्टिः ‘वरुणो वा एत गृह्णाति योऽध्व प्रतिगृह्णाति यावतोऽध्वान्प्रतिगृहीयात्तानो वाक्याध्वतु-
 ष्करायाश्चिर्विनेत्’ इत्यामाना । या किं लौकिकेऽन्यदाने वैदिकेऽध्वदाने वेति सदेह “दोषात्त्विष्टिर्लौकिके
 स्यात्प्राप्त्यादि वैदिके न दोष स्यात्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । २८] इति पूर्वपक्षमन्वम् । अन्वयार्थः-
 अन्वदाने लौकिके दोषनिर्वाणार्थो प्रहेष्टिः प्रहेष्ट्या । तत्रेव ‘न केमरिणो ददाति’ इति निषेधात्तत्रानुवाय
 दोषस्य सम्भवात् । वैदिकेऽन्यदाने सामान्यनिषेधानवशात्तत्र तदो दोषः स्यात् । योऽन्येऽध्वम-
 ह्य दक्षिणेऽर्थादिर्ज्ञानसाध्याद्वैदिकान्यदानस्य निर्दोषेण वमिद्वर्गि रादान्तमन्वम् “अर्थेनादोऽनुपसारात्त-
 स्मात्तरे प्रतीपते” [पू० मी० सू० ३ । ४ । २९] इति । तन्वयार्थ-लौकिकेऽन्यदाने सति
 जजेदस्यरुणशब्दो नोदयति मानामात्रान् । न चेदनेन वाक्यमत्र मानमन्वदाने जजेदस्यरुणो
 दोषस्तत्रिरासार्था चेष्टिरित्येते वाक्यभेदात् । न च वरुणशब्दो शृणोतीति निषेधात्तत्रानुवायदोषानु-
 वादीति तु यो वाक्यभेदस्यया सति प्रसिद्धिः प्राणमद्वायुश्रितेन्ययामि च वैदिकेऽपि दाने तुल्यव्यापच त्रैलोक्य-
 मुत्पत्त्या वरुणशब्दसाध्य इत्यारम्भानुवायवद्वर्गमन्वम् वरुणोऽपि चने अद्यन्तान्दध्यानिष्टादिः पदप्रादो-
 ऽपय । तथा च वरुणशब्दः अन्यदाने प्रतीपते वाक्याधिर्गमि स्थिते चेत् प्रतीपत्तुर्दुर्वा मेष्टिरिति

वमादिषु व्यवहितोपमानसंबन्धस्याप्याश्रितत्वात् । यथाऽतीतानन्तरपादाद्युक्ता वियदादयः परस्य ब्रह्मणो विकाराः समधिगताः, तथा प्राणा अपि परस्य ब्रह्मणो विकारा इति योजयितव्यम् । कः पुनः प्राणानां विकारत्वे हेतुः ॥ श्रुतत्वमेव ॥ ननु केषुचित्प्रदेशेषु न प्राणानामुत्पत्तिः श्रूयत इत्युक्तम् । तदद्युक्तम्, प्रदेशान्तरेषु श्रवणात् । न हि क्वचिदश्रवणमन्यत्र श्रुतं निवारयितुमुत्सहते । तस्मान्च्छ्रुतत्वाविशेषादाकाशादिव-
त्प्राणा अप्युत्पद्यन्त इति सूक्तम् ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

“एतं सौमेन्द्रश्यामाक चरुं निर्वपेत्” इति श्रूयते । तत्राऽश्वप्रतिप्रहेष्टयधिकरणपूर्वपक्षन्यायो बटुसूत्रव्यवहितस्वद्वदिति पराभूयते, तद्ब्रह्मौक्तिके धातुसाम्यार्थे पीतसोमस्य वगनेऽयं चरुः स्याद्वमननिमित्तेन्द्रिय-
शोषारूपदोषस्य दृष्टस्य “इन्द्रियेण वीर्येण व्यूष्यते यः सोमं वमति” इत्यनुवादादिति पूर्वपक्षसूत्रार्थः ।
मामती ।

प्रहीनमतस्तदीमान् प्राणानपेक्ष्य सा श्रुतिरूपवन्नार्थात्तस्माद्भयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपपत्त्यर्थस्य चोत्तरस्य सदर्मस्य गौणत्वे तु प्रतिज्ञातार्यानुगुण्यामाभेदानापेक्षितार्थत्वप्रसङ्गात्प्राणा अपि नमोब्रह्मणो
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

संदेहे पूर्वपक्षितम् “अचोदित च कर्म भेदात्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३०] इति । तस्यार्थः—
दातुश्चोदितमितिकर्म यः प्रतिगृह्णाति स निर्वपेदिति प्रतिप्रहीथा तस्य भेदाद्विशेषणादिति । “सा
द्विज्ञादार्येण स्यात्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३१] इति सिद्धान्तसूत्रम् । ऋत्विजामयमित्या-
र्विजो यजमानस्तस्मिन्कर्त्तारं सा वारुणोष्टिः स्यात्प्राणापतिर्वरुणायास्वमनयद्विद्युपक्रमे दातुः सक्तैतानाद्वि-
ज्ञात् । न च दातरि प्रतिगृह्णातीति विरुद्धं मंत्रदानप्रेरणादिना तस्यापि प्रतिप्रहकर्तृत्वादित्यर्थः । एवं
दातुरिष्टिरिति व्यवस्थायोक्तम् “पानव्यापन्नं तद्वत्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३२] इति ।
‘सौमेन्द्रं चरुं निर्वपेच्छ्यामाक सोमवामीः’ इत्यत्र लौकिकसोमपानवमने वा वैदिकसोमपानवमने वा सौमेन्द्र-
श्वररिति संदेहे सति प्रतिप्रहेष्टयाधिकरणपूर्वपक्षव्यञ्जितौक्तिके धातुसाम्यार्थे सोमस्य पाने यदि व्यापद्वमनं भवति
तदा तस्मिन्लौकिके वमने यागो विधीयते । इन्द्रियेण वीर्येण व्यूष्यते यः सोमं वमतीति दोषाद्गमननि-
मित्तेन्द्रियशोषस्य च दर्शानान् वरुणग्रहणवदप्राप्तिः । वैदिके तु सोमपाने शोषप्रतिपत्तेर्जातत्वाद्गमनेऽपि
न दोष इति पूर्वपक्षमित्या राहान्वितम् “दोषा वैदिके स्यादर्याद्वि लौकिके न दोषः स्यात्” [पू०
मी० सू० ३ । ४ । ३३] इति । वैदिके हि सोमपानवमने सौमेन्द्रचरुः स्यात् । “मा मे वाङ् नामि-
मसिमाः” इति मन्त्रल्लिङ्गाद्गमने कर्मण्येगुण्यादोषावगमात् । लौकिके तु सोमपानवमने न कश्चिदोषः स्यात्तस्य
धातुसाम्यार्थत्वाच्चान्मिन्द्रियशोषस्य धातुसाम्यकारणेन गुणत्वात् । श्रूयते चेन्द्रियेणैवादिना वैदिकस्य
पानस्य व्यापदि दोषः, स च वमनेन सोमसंस्कारे विनष्टे सत्युपपद्यते तस्माद्वैदिके वमने याग इत्यर्थः ।
“तसर्वात्राविशोपात्” [पू० मी० सू० ३ । ४ । ३४] “स्वामिनो वा तदर्थत्वात्” [पू० मी०
सू० ३ । ४ । ३५] इत्येवविधानं पूर्वोत्तरपक्षसूत्राभ्यादिशब्देन गृह्यन्ते । तेषु व्यनहितोपमानसं-
बन्धस्याभिप्रेत्येणैवत्वाद्वापि व्यवहितोपमानसंबन्धः संभवतीति माध्यायः । व्यवहितोपमानमप्यन्वि-
तया तपाशब्दार्थमुक्त्वा सूत्रं योजयति—पथेति । प्रतिज्ञामात्रस्य सूत्रे दृष्टेरिष्टं हेतुं प्रत्यपूर्वकमाह—कः
पुनरिति । पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयति—नन्विति । “अथरण श्रवणानुसारेण नेयम्” इति गुणोपस्था-
न्यायेन दूयति—तदिति । पुनस्तनेयं न्यायेन श्रवणमथवगणानुरोधेन न नीयते वियदधिकरणप्रतिषे-
ध्याह—न हीति । श्रूयतुरोधेनाश्रुतेर्नतन्वत्येव फलितमाह—तस्मादिति ॥ १ ॥ विशेषादिनं प्रति-

गौण्यसंभवात् ॥ २ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः सद्भावश्रवणादौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरिति । तत्रत्याह—“गौण्यसंभवात्” इति । गौण्या असंभवो गौण्यसंभवः । न हि प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिर्गौणी संभवति । प्रतिज्ञाहानिप्रसंगात् ॥ “कस्मिन्तु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति” [मुण्ड० १ । १ । ३] इति ह्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तत्साधनायेदमाश्रायने—“एतस्माज्जायते प्राणः” [मुण्ड० ३ । १ । ३] इत्यादि । सा च प्रतिज्ञा प्राणादेः समस्तस्य जगतो ब्रह्मविकारत्वे सति प्रकृतिव्यतिरेकेण विकाराभावात्सिध्यति । गौण्यां तु प्राणानामुत्पत्तिश्रुतौ प्रतिज्ञेयं हीयेत । तथा च प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—“पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्” [मुण्ड० २ । १ । १०] इति, “ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं षरिष्ठम्” [मुण्ड० २ । २ । ११] इति च । तथा “आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या । वज्ञानेनेदं सर्वं विदितम्” इत्येवंजातीयकासु श्रुतिष्वप्येव प्रतिज्ञा योजयितव्या । कथं पुनः प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावश्रवणम् ।

रत्नप्रभा ।

पेदिने तु सोमपाने शेषप्रतिपत्तेर्ज्ञानादमनेऽपि न दोष इति प्राप्ते सिद्धान्तः । लोकं वमनदृष्टेन्द्रियदोषस्य धातुसाम्यकरत्वेन गुणतराज दोषता । वेदे तु ‘मा मे वाङ्मनामितिगाः’ इति सम्पन्नरगार्थमत्र-
 ऽग्निदाग्नेने कर्मथैगुण्यात्तस्य दोषता । तस्माद्दिक्कमोमयने सौमिन्द्रधरिति स्थितमित्येवमादिषु मृतेष्व-
 ऽप्यर्थः ॥ १ ॥ ननु प्रतिज्ञापि गौणी हि न स्वादित्यत आह—तथा च प्रतिज्ञातार्थमिति ॥ उपक्रमोप-
 सहाराभ्यां प्रतिपिपादविपिनादितोपत्वप्रतिशानुरोधेन प्राणोत्पत्तिर्मुद्वैपेति मात्रः । मुण्डकराद्यन्तरेऽपि
 प्रतिज्ञादर्शनात्मा मुद्वैप्याह—तथेति । एषा प्रतिज्ञा प्राणोत्पत्तिमुत्पत्ते हेतुत्वेन द्रष्टव्येत्यर्थः । इदानीं
 प्रथमे प्राणसत्त्वश्रुतेर्गति प्रश्रुतेरुत्पाह—कथमित्यादिना ॥ नेर वाक्यं महाप्रथमे परमकारणस्य ब्रह्मणः
 प्राणवत्पर किंचित्प्रथमेऽपि दिव्यगर्मादवासान्तरप्रतिज्ञाप्रमाणमप्यपरमित्यर्थः । ननु दिव्यगर्मात्प-
 भामती ।

विकारा इति । न च धैत्यवन्दनादिवसर्षया प्राणानामुत्पत्त्यश्रुतिः, किंचित् गन्धेसामुत्पत्त्यश्रवणसु रतिश्रुतिश्च
 तत्रतत्र दर्शिता । तस्माद्देवस्य धैत्यवन्दनस्योपशान्तिरिति । केचिद्विषयविरुद्धगत्याद्यानेन गौण्यमवस्यति
 मूय व्याचक्षते । गौणी प्राणानामुत्पत्तिश्रुतिरममवाद्भवति । तदुक्तम् । विक्रान्तमात्रम् । तथाहि—
 प्राणानां ज्ञानरदाऽऽदिष्टब्रह्मात्मतपानुरागिः स्यात्, ब्रह्मण्यन्तान्तरतया वा । न यात्तीररदेवाम-
 विष्टनब्रह्मात्मता, जडत्वात् । तस्मात्तत्त्वान्तरतपेशामनुचितसम्भवा । तथा च ब्रह्मवन्दनेन सर्वेऽप्यत्र
 भान्तरगिरीय—वापनिर्णयः ।

दोष्य गौण्यदिन प्रत्याह—गौणीति । मूत्रत्याप्यर्थमनूप तदुत्पत्तेनावाप्यं निबन्धो—यदित्यादिना ।
 काऽप्यौ प्रतिज्ञा कथं वा प्राणानामुत्पत्तिर्गौण्ये तस्मान्निष्पत्त्याऽऽह—कस्मिन्निति । कथमेतन्मादिन्यादिना
 प्रतिज्ञा समर्थने तत्राऽऽह—मा चेति । निश्चे दोषत्वाह—गौण्यां त्विति । प्रतिज्ञाऽपि गौणीति न
 तदर्थं प्राणोत्पत्तिर्मुद्वैपा वाप्येयादश्रवणेनोभरतारोचनता विश्विवादिर्निषवानुगेने प्रतिज्ञाया गौण-
 त्वायोगानुद्वैर प्राणोत्पत्तिर्गौण्ये—तथा चेति । प्रतिज्ञाया मुद्वैपमित्यर्थे भूय तु प्रदेशेषु दृष्टव्यं हेतु-
 त्वात्त्वाह—तथेति । प्राणानामुत्पत्तिर्गौण्ये प्राणानामुत्पत्तिर्गौण्येति शब्दे—कथमिति । नेत्राव-
 भावः ।

नैतन्मूलप्रकृतिविषयम् । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः” [मुण्ड० २ । १ । २] इति मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वावधारणात् । अवान्तरप्रकृतिविषयं त्वेतत्स्वविकारापेक्षं प्रागुत्पत्तेः प्राणानां सद्भावावधारणमिति द्रष्टव्यम् । व्याकृतविषयाणामपि भूयसीनामवस्थानां श्रुतिस्मृतयोः प्रकृतिविकारभावप्रसिद्धेः । त्रियदधिकरणे हि “गौण्यसंभवात्” इति पूर्वपक्षसूत्रत्वाद्गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याख्यातम् । प्रतिज्ञाहान्या च तत्र सिद्धान्तोऽभिहितः । इह तु सिद्धान्तसूत्रत्वाद्गौण्या जन्मश्रुतेरसंभवादिति व्याख्यातम् । तदनुरोधेन त्विहापि गौणी जन्मश्रुतिरसंभवादिति व्याचक्षणेः प्रतिज्ञाहानिरुपेक्षिता स्यात् ॥ २ ॥

तत्प्राक्श्रुतेश्च ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

विकारस्य सत्त्वे कथं तदा विकारासत्त्वकथनं, तदाह—स्वविकारेति ॥ अस्य कार्यब्रह्मणो यत्कार्यं स्थूल तन्मोक्षितिरित्यर्थः । ननु यथाश्रुति महाप्रथये प्राणतद्भावस्य लिङ्ग प्राणानुत्पत्तिसाधक विनियोगान्तरप्रथयपरत्तया नीयत इति चेत् “एतस्माज्जायत प्राणः” इत्यादिप्रबलजन्मश्रुतिरुच्यते इति वदाम ॥ ननु विकारस्य ब्रह्मण कथं प्रकृतित्वमित्यत आह—व्याकृतेति ॥ “हिरण्यगर्भं समवर्ततामे” इत्यादिश्रुतौ “आदिकर्ता स भूतानाम्” इत्यादिस्मृतौ च विकारात्मनामपि मूलकारणावस्थानापाणा तन्मिराडादीनां प्रकृतिविकारभावेन प्रसिद्धिरिति । पूर्वपक्षया विकारस्याप्युत्तरापेक्षया प्रकृतित्वमित्यर्थः । केचिद्विषयविकारानुरोधेनेन सूत्रं व्याचक्षते तान्दूषयति—विषयदिति ॥२॥ तस्य जायत इति पदस्याकाशादिषु सूत्रस्य मामती ।

तिज्ञाव्याहृतिः, समस्तब्रह्मन्तन्मोक्षोपधेयेतदाह—त्रियदधिकरणे हीति ॥ १ ॥ २ ॥ तत्प्राक्श्रुतेश्च । आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मणो मूलकारणस्य प्राणसद्भावार्थं तस्य श्रुत्या सर्वविशेषरहितत्वसिद्धेरित्याह—नैतदिति । त्रिविधं तर्हि वाक्यं तत्राऽऽह—अवान्तरेति । हिरण्यगर्भोऽन्तरेप्रकृतिस्तप्राणासितत्त्विपयमेतद्वाक्यमिति योजना । हिरण्यगर्भस्यापि विकारत्वात्कथं विकारासत्त्वोक्तिपूर्वकं प्राणसत्त्वावधारणं तत्राऽऽह—स्वविकारेति । अवान्तरप्रथये हिरण्यगर्भकार्यसमुदायान्तरापेक्षया तदीयप्राणसत्त्वावधारणमित्यर्थः । ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इत्यादादिश्रुत्याणामुभेयं जमोक्तम् । ‘तदाह’ इत्यादौ तु प्रागुत्पत्तेस्तत्प्राणसत्त्वावधारणं जमामावे लिङ्गं तत्र उक्तस्य श्रुत्या वाधायामप्यतन्मोक्षित्यन्तर्नाप्रकृतेरनात् ‘यर् प्रबलानुरोधेन दुर्बलस्य विषयव्यवस्थाकल्पनम्’ इति न्यायेन त्रियदादिभिः सहैन्द्रियाणामुत्पत्त्याप्तानान्तराप्रथये तदुत्पत्तिरान्तरप्रथये त्वनुत्पत्तिरिति श्रुतिरुच्यते। पूर्वपक्षव्यवस्थेति भावः । तत्रण एव सर्वप्रकृतित्वान्त्वान्तरप्रकृतौ मानमियादीं यथाऽऽह—व्याकृतेति । “हिरण्यगर्भं समवर्ततामे” “आदिकर्ता स भूतानाम्” इत्यादिश्रुतिस्मृत्योः कार्यविधनामपि मूलकारणावस्थानापाणा हिरण्यगर्भोदीनां प्रकृतिविकारभावेन प्रसिद्धेरित्याह—विषयविकार-रत्नप्रभा । तदत्र प्राणमस्त्वुत्तरान्तरप्रथयविषयत्वात् महाप्रथयान-तत्र प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्न गौणतया स्त्राभिप्रायेण सूत्रं व्याख्याय त्रियदधिकरणप्रतिज्ञापि किं न व्याख्यातमि-याहाक्यं विशेषतयाह—विषयदिति । एकस्य सूत्रस्यैकार्थ-वयोगं त्रियदधिकरणे यथाश्रुत्याऽऽह—तदिति ॥ २ ॥ प्राणानां मुख्यं जमेच्यं त्वे-त्तस्याह—तत्प्रागिति । तस्य जायत इति जन्मश्रुतिपदस्याऽऽकाशादिषु सूत्रस्य पाठापेक्षया प्राची-

इतश्चाकाशादीनामिव प्राणानामपि मुख्यैव जन्मधृतिः। यज्जायत इत्येकं जन्मवाचिपदं प्राणेषु प्राक्श्रुतं सदुत्तरेष्वप्याकाशादिष्वनुवर्तते । “एतस्माज्जायते प्राणः” [मु० २ । १ । ३] इत्यत्राकाशादिषु मुख्यं जन्मेति प्रतिष्ठापितं तत्सामान्यात्प्राणेष्वपि मुख्यमेव जन्म भवितुमर्हति । न ह्येकस्मिन्प्रकरण एकस्मिन्श्च वाक्य एकः शब्दः सकृदुच्यते बहुभिः संबध्यमानः क्वचिन्मुख्यः क्वचिद्गौण इत्यध्यवसातुं शक्यम् । वैदुष्यप्रसङ्गात् । तथा “स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धाम्” [मश्र० ६ । ४] इत्यत्रापि प्राणेषु श्रुतः सृजतिः परेष्वप्युत्पत्तिमत्सु श्रद्धादिष्वनुपज्यते ॥ यत्रापि पश्चाच्छ्रुत उत्पत्तिवचनः शब्दः पूर्वः संबध्यते तत्राप्येव एव न्यायः । यथा- “सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति” इत्ययमन्ते पठितो व्युच्चरन्तिशब्दः पूर्वैरपि प्राणादिभिः संबध्यते ॥ ३ ॥

तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

पाठापेक्षया प्राचीनेषु प्रागेषु ध्रुतेर्मुख्य जन्मेति सूत्रयोजना-तत्सामान्यादिति ॥ तेनाकाशादिजन्मानामान्यमेकशब्दोक्तत्वं तस्मादिदं पर्यः । एकस्मिन्वाक्ये एकस्य शब्दस्य क्वचिन्मुख्यं क्वचिद्गौणमिति वैदुष्यं न युक्तमिति न्यायमन्यत्राप्यनिदिशति-यत्रापि पश्चाच्छ्रुत इति ॥ ३ ॥ यद्योक्तं छान्दोग्येऽपि प्राणानामुत्पत्तिर्न श्रूयते इति, तत्राह-तत्पूर्वकत्वाद्वाच इति ॥ अत्र सूत्रे वाक्ये प्राणमनसोरदक्षगम् । वाक्प्राणमनसां तैजोब्रह्मपूर्वकत्वोक्तेरश्रयणमसिद्धमिति योजना । तैर्वागादिभिश्चक्षुर्गदीनां सामान्य

भामती ।

निगदन्वाग्वातमस्य माध्यम् ॥ ३ ॥ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । वाच इति वाक्प्राणमनसामुपदक्षगम् । अयमर्थः-यत्रापि तैज प्रभूतानां सृष्टी प्राणमृद्धिर्नोक्तेति श्रूयते, तत्राप्युक्तेति श्रूयते । तथाहि-यस्मिन्प्रकरणेन तैजोब्रह्मपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसामाज्ञायते ‘अन्नमय हि’ इत्यादिना, तत्रादि मुग्धार्थं तास्मत्तन्मा-
आनन्दविराज-न्यायनिर्णय ।

यद्यपि “तत्तेजोऽसृजत” [छां० ६ । २ । ३] इत्येतस्मिन्प्रकरणे प्राणाना-
मुत्पत्तिर्न पठ्यते, तेजोवन्नानामेव च त्रयाणां भूतानामुत्पत्तिश्रवणात्,
तथापि ब्रह्मप्रकृतिकतेजोवन्नपूर्वकत्वाभिधानाद्वाक्प्राणमनसां तत्सामा-
न्याच्च सर्वेषामेव प्राणानां ब्रह्मप्रभवत्वं सिद्धं भवति । तथाहि—अस्मि-
न्नेव प्रकरणे तेजोवन्नपूर्वकत्वं वाक्प्राणमनसाम्नायते—“अन्नमयं हि
सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक्” [छां० ६ । ५ । ४] इति ।
तत्र यदि तावन्मुख्यमेवैषामन्नादिमयत्वं ततो वर्तत एव ब्रह्मप्रभवत्वम् ।
अथ भाक्तं तथापि ब्रह्मकर्तृकायां नामरूपव्याक्रियायां श्रवणात् “येना-
श्रुतं श्रुतं भवति” [छां० ६ । १ । ३] इति चोपक्रमात् “एतदात्म्य-
मिदं सर्वम्” [छां० ६ । ८ । ७] इति चोपसंहाराच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च ब्रह्म-
कार्यत्वप्रपञ्चनार्थमेव मनआदीनामन्नादिमयत्ववचनमिति गम्यते ।
तस्मादपि प्राणानां ब्रह्मविकारत्वसिद्धिः ॥ ४ ॥ इति प्राणोत्पत्त्यधि-
करणम् ॥ १ ॥

सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ॥ ५ ॥ (२) ॥

स्तनप्रमा ।

करणात् तत्सामान्यादित्यर्थः । अत्र मप्यकारे मुख्य इति पक्षे वर्तत एव प्राणाना-
न्नामन्नादिमयत्वं । अत्र विकारत्वात् । एतद्विचारत्वात् । एतद्विचारत्वात् । एतद्विचारत्वात् ।
प्राणानां विकारत्वे भूतानामित्यपि न च विद्म मप्यकारेण सिद्धं ब्रह्मकार्यत्वं ‘स प्राणमसृजत’ इत्यादिश्रु-
त्यन्तरे स्पष्टं ब्रह्मकार्यत्वेत्यर्थः । तस्मात्प्राणानामुत्पत्तिश्रुतीनां सद्भावश्रुत्यविरोधात्कारणे त्रयणि समन्वय-
इति सिद्धम् । विद्मन्तीरविचारात्मकापिरुणाणां विद्मन्त्वप्यप्यर्थमेदधी. कठमिति द्रष्टव्यम् ॥१॥ (१) एव
जन्मन्त्रसत्त्वानां प्राणानामुपजीव्योपजीवनं गमत्या सत्या निर्गेतु श्रुतीनां विरोधात्प्रशये पूर्वपक्ष-
यति—सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्च । त्रिंशत् सशयः । इन्द्रियाण्यत्र विषयः । पञ्च त्रिंशदाणि वाङ्मन-
येति सप्त प्राणा एत एव हस्तेन सहाष्टौ । ग्रहणं त्रयकार्यम् । गृह्णति त्रयन्तीति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषां
वचकत्वं विषयादीनामिति निग्रहा । ग्रहणतिस्रान्ता विषया इत्यर्थः । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे प्राणे
मासौ ।

मान्वात्सर्वेषामेव प्राणानां सृष्टिस्त । अथ गौण, तथापि तत्रकर्तृत्वात् नामरूपव्याक्रियायामुपपन्नमोऽस-
हापर्यालोचनया श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेश्च तत्रकार्यत्वप्रपञ्चार्थमेव प्राणादीनामापोमयत्वात्प्रमाणमिदं श्रुतेः तत्रापि
प्राणसृष्टिरिति सिद्धम् ॥ ४ ॥ (१) ॥ सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च । अत्रान्तरसमतिनाह-
जानन्प्रसिद्धेश्च न्यायनिर्णयः ।

कामदुःखनि-यत्रपीति । सूत्रव्याख्यानेनोच्यते—तत्राऽपीति । यागादीनां त्रयाणां प्रयागात्
प्रयजन्मत्वेऽपि श्रुतेः इत्यादीनां तत्रेत्यादिक्याऽऽह—तदिति । तैर्गोमादिभिः सामान्यं हस्तादीनां प्रण-
त्यम् । उक्तमेव प्रपञ्चयति—तत्रार्हाति । कथमेतत् प्रयजनं क्रियेतामन्नादिमयत्वं मुख्यं गौणं वा ? प्रथमं
प्रयाह—तत्रेति ! तत्रार्हादीनां तत्रार्हादिनिर्णयः । द्वितीयमनृत्यं तत्रापि प्रयजत्वन्यात्वनिर्णय-
अथेत्यादिना । ‘स प्राणमसृजत’ इत्यादि श्रुत्यन्तरम् । प्राणोत्पत्तिश्रुतेर्मुक्त्यर्थमेवैषि त्रयोऽप्याया-
दश्रुतेष्वानिदं सान्प्रकारेण तत्र गौणं मान्वयसिद्धिस्तिस्रुपसृजति—तस्मादेति ॥ ४ ॥ (१) ॥
पर्याणामुत्पत्तिनिर्णयेन तद्विदग्गत्वपर्यं निरूप्य तेषामेव सत्यां निर्गेतु पूर्वपक्षयति—सप्तैति ।

उत्पत्तिविषयः श्रुतिविप्रतिषेधः प्राणानां परिहृतः । संख्याविषय इदानीं परिह्रियते । तत्र मुख्यं प्राणसुपरिष्ठाद्वक्ष्यति । संप्रति तु कतीतरे प्राणा इति संधारयति । श्रुतिविप्रतिषेधश्चात्र विशयः । क्वचित्सप्त प्राणाः संकीर्त्यन्ते—“सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” [मुण्ड० २ । १ । ८] इति । क्वचिच्चाष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन गुणेन संकीर्त्यन्ते—“अष्टौ प्रहा अष्टाचंति-प्रहाः” [वृ० ३ । २ । १] इति । क्वचिन्नव—“सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चौ” [ते० सं० ५ । १ । ७ । १] इति । क्वचिद्दश—“नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इति । क्वचिद्देकादश—“दशमे पुरुषे प्राणा आत्मै-कादशः” [वृ० ३ । ९ । ४] इति । क्वचिद्द्वादश—“सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्” [वृ० २ । ४ । ११] इत्यत्र । क्वचिन्नयोदश—“चक्षुश्च

ग्लमभा ।

वाक्चेति सप्त शीर्ष्णि भवाः प्राणा द्वाववाञ्चौ पायुषस्थौ चेति नव, ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दशमे पुरुषे देहे प्राणाः आत्मा मन एकादश प्राणा इति सिद्धान्तकोटिरुक्ता । एत एव हृदयात्पया सुदृष्या सह द्वादश । अहकारेण सह प्रबोदश । श्रुतिः सप्त प्राणगतेषु शीर्षण्याः सप्त तं प्राणा इति शीर्षण्योद्देशेन प्राणत्वविशेषगद्वा शीर्षण्यानां प्राणत्वशब्दिता, इन्द्रियपरिसंख्यया सप्तैव प्राणा इति सूत्रयोजना ॥

भामती ।

उत्पत्तिविषय इति । सहायकारणमाह—श्रुतिविप्रतिषेधादिति । विषयः सहायः । क्वचित् सप्त प्राणाः । तद्यथा—चक्षुर्ग्राहणसन्वाक्श्रोत्रमनस्परिगिति । क्वचिदष्टौ प्राणा ग्रहत्वेन बन्धनेन गुणेन संकीर्त्यन्ते । तद्यथा—ग्राहणसन्वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनोहस्तपरिगिति, त एते प्रहाः । एषा तु त्रिषया अग्निप्रहारचक्षुषेव ‘प्राणो ये महः सोऽशनेनाग्निप्रहेगृहीतोऽपानेन हि गन्धान् विप्रति’ इत्यादिना सदर्भेणोक्ताः । क्वचिन्नव । तद्यथा—सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः द्वाववाञ्चाविति । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे प्राणे एका वागिति सप्त । पायुषस्थौ बुद्धिमनसौ वा द्वाववाञ्चाविति नव । क्वचिद्दश । नव वै पुरुषे प्राणास्त उक्ता नाभिर्दश-मीति । क्वचिद्देकादश । ‘दशमे पुरुषे प्राणाः’ । तद्यथा—सुदीन्द्रियाणि प्राणादीनि पञ्च कर्मेन्द्रिया-व्यापि हृन्नादीनि पञ्चाभेरादश, जामोति व्याप्तोपरिष्ठानेनेपाणा मनः स एकादश इति । क्वचिद्द्वा-दश । ‘सर्वेषां स्पर्शानां त्वगेकायनम्’ इत्यत्र । तद्यथा—त्वमासिहारसनचक्षुश्श्रोत्रमनोहृदयहस्तपादो-पर्यवागुगिति । क्वचिदं एव प्राणा अहकारापरिहावबोदश । एव विप्रतिषेधनां प्राणेषां प्रति श्रुतयः ।

आन्तरिणीय—वापनिर्णय ।

पूर्वोत्तरमपत्तिमाह—उत्पत्तीति । सर्वप्राणान्तर्यामिण्यस्य व्याप्यं वागादिमदयात्पयवमस्याधिकरणस्य दर्शयति—तत्रेति । सुदीन्द्रियान्तर्यामिण्यस्य येनोक्तं स सर्वेण सहायमाह—श्रुतीति । श्रुतिविप्रतिषेध-कोत्पत्तिमाह—क्वचिदित्यादिना । चक्षुर्ग्राहणसन्वाक्श्रोत्रमनोहस्तपरिगिति सप्त प्राणा ग्रहत्वेन बन्ध-त्वेनेति यावत् । न एव सहकारिकाः सन्तोऽष्टौ । तेषां च महत्त्वं बन्धनेतु-नादेतेषां त्रिषया क्वाप-दोऽतिप्रधानो हि रागमुत्तरेन्द्रियकर्तृकं तद् महानविमोदं । द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे प्राणे वागिति सप्त शीर्ष्णि भवाः शीर्षण्याः प्राणाः । द्वाववाञ्चौ पायुषस्थौ बुद्धिमनसौ चेति नव । पुरुषे तदाकारे देहे शिरसादिमयुक्ता नव प्राणा नाभिश्च दशमी दशानां पूर्वोक्ति श्रुतयः । पञ्च सुदीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनभाऽऽज्ञोर्वा वा नेपेकादश प्राणाः । त एव सहकार्यादश । न एव साहचारात्मनो-

द्रष्टव्यं च" [बृ० ४।८] इत्यत्र । एवं हि विप्रतिपन्नाः प्राणेषु प्रति
 श्रुतयः ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ सतैव प्राणा इति ॥ कुतः ॥ गतेः ॥ यतस्ता-
 वन्तोऽवगम्यन्ते—“सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात्” [मुण्ड० २।१।८]
 इत्येवंविधानु श्रुतिषु । विशेषिताश्चेते “सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः”
 इत्यत्र ॥ ननु “प्राणा गुहाशया निहिताः सप्तसप्त” [मुण्ड० २।१।
 ८] इति वीप्सा श्रूयते, सा सप्तभ्योऽतिरिक्तान्प्राणान्गमयतीति ॥ नैष
 दोषः ॥ पुरुषभेदाभिप्रायेयं वीप्सा प्रतिपुरुषं सप्तसप्त प्राणा इति, न
 तत्त्वभेदाभिप्राया सप्तसप्तान्येऽन्ये प्राणा इति ॥ नन्वष्टत्वादिकापि
 संख्या प्राणेषूदाहृता कथं सतैव स्युः ॥ सत्यमुदाहृता ॥ विरोधात्त्वन्व्य-
 तमा संख्याध्यवसातव्या । तत्र स्तोककल्पनानुरोधात्सप्तसंख्याध्यवसा-
 नम् । वृत्तिभेदापेक्ष च संख्यान्तरश्रवणमिति मन्यते ॥ ५ ॥ अत्रोच्यते—

रत्नमभा ।

सप्तत्र वीप्साविरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति ॥ गुहाया हृदये शेरत इति गुहाशयाः स्वस्थानेषु निहिता
 निक्षिप्ता इत्यर्थः । चित्तेन चतुर्दशत्व मन्तव्यम् ॥ पूर्वपक्षी परिहरति—नैष दोष इति ॥ ५ ॥ सिद्धान्त-
 न्तिनाप्येकादशसु मनोवृत्तिभेदान्निधयान्मिका बुद्धि, गर्वात्मकोऽहकार, स्मरणान्मक चित्तमिति द्वाद-
 शदिसंख्यान्तर्भावनीया । ततो वर प्रायनिकसप्तत्येऽन्तर्भाव व्यववादिति प्राप्ते सिद्धान्तपति—अत्रेति ॥
 भामती ।

अत्र प्रभूर्पूर्वपक्ष गृह्णाति—किं तावत्प्राप्तम् । सतैवेति । सतैव प्राणाः । कुतः—गतेः अनगते ।
 श्रुतिम्य ‘सप्त प्राणा प्रभवन्ति’ इत्यादिम्य । न केवलं श्रुतितोऽस्मति, विशेषणादप्येवमेवेत्याह—
 विशेषितत्वाच्च । सप्त वै शीर्षण्याः प्राणा इति । ये सप्त शीर्षण्या श्रोत्रादयस्तं प्राणा इत्युक्ते इत-
 रेयामशीर्षण्याना हस्तादीनामप्राणान् गम्यते । यथा दक्षिणेनाक्षणा पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीति
 ज्ञानन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

दश । श्रुतिप्रतिपत्तिमुपसहरति—एवमिति । प्रभूर्पूर्वपक्षसूत्र योजयति—किमिति । अत्र च
 प्राणसंख्याश्रुतिविनादश्यादासेन तत्कारणं ब्रह्मणि समन्वयव्यवस्थापनात्पादादिसमतय । पूर्वपक्षे सप्त-
 प्राणकारणं ब्रह्मणि समन्वयेऽप्येकादशप्राणकारणं तत्र तदसिद्धि । सिद्धान्ते तदनुसारित्वादितश्रुतीना
 मेकादशप्राणकारणं ब्रह्मणि तसिद्धि । गतेरिति हेतु प्रभूद्वारा व्याचष्टे—कुत इति । न केवलं श्रुति-
 तोऽभिगते सतैव प्राणा किन्तु विशेषणादर्थाव्यवशिष्ट व्याचष्टे—विशेषिताश्चेति । दक्षिणेनाक्षणा
 पश्यतीत्युक्ते वामेन न पश्यतीतिप्राणा शीर्षण्या सतैत्युक्ते हस्तादीनामशीर्षण्यानामप्राणान् मार्ता-
 त्वर्थ । प्राणाना सप्तत्र वीप्साविरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति । गुहायां हृदये शेरत इति गुहाशया
 स्वस्थानेषु निहिता निक्षिप्ता इति यावत् । वीप्सा पुनर्भवनमन्ययाऽपि स्यादिति पूर्ववाचाह—नेति ।
 पुनर्भवेदन्तर्वीप्साप्रवृत्ति प्रकटयति—प्रतीति । व्यावर्त्यमशमाह—नेत्यादिना । सत्यान्तरश्रुतिभिरो
 शङ्कते—नन्विति । सख्यान्तरश्रुतिमङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि सत्यान्तरमपि प्राव नेयाह—विरो-
 धात्त्विति । सप्तत्रावृत्तानामेवाष्टत्वाव्यवशिष्टायोगादन्वयतगत्यागावश्यमावे कतमा सत्याऽऽदयेति
 निश्चयात्वात्तन्निश्चित सप्तवमिर्त्यर्थः । न्यूनाधिकसंख्योरभिका प्राद्या तस्या न्यूनान्तर्भावादित्या
 दिक्येकादशसंख्या गृहीत्वा वृत्तिभेदेन नन्वादशत्रयोदशसंख्यात्रिहापि प्रायम्यात्वावगाव सप्तवत्येन पुन-
 र्यादृत्तव्यवस्था सत्यात्तस्मिन्पाह—वृत्तीति । पश्यमाणपुञ्ज्या मयतेरुक्ति ॥६॥ सिद्धान्तपति—अत्रेति ।

हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥ ६ ॥

हस्तादयस्त्वपरे सतन्भ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः श्रूयन्ते-“हस्तो वै ब्रह्मः स कर्मणाऽतिप्रहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म करोति” [वृ० ३ । २ । ८] इत्येवमाद्यासु श्रुतिषु । स्थिते च सतत्वातिरेके सतत्त्वमन्तर्भावाच्छ्रूयते संभावयितुम् ॥ हीनाधिकसंख्याविप्रतिपत्तो ह्यधिका संख्या संघात्या भवति तस्मां हीनान्तर्भवति न तु हीनायामधिका । अतश्च नैवं मन्त-
व्यं-स्तोककल्पनानुरोधात्सतैव प्राणाः स्युरिति । उत्तरसंख्यानुरोधा-
त्त्वेकादशैव ते प्राणाः स्युः । तथा चोदाहृता श्रुतिः-“दशमे पुरुषे प्राणा
आत्मैकादशः” [वृ० ३ । ९ । ४] इति । आत्मशब्देन चात्रान्तःकरणं
परिगृह्यते, करणाधिकारात् ॥ नन्वेकादशत्वात्प्यधिके द्वादशत्रयो-

रत्नप्रभा ।

आदानेन कर्मणा गृहीतः स ब्रह्म ॥ सतन्भ्यमेवाह-हस्ताभ्यामिति ॥ अतोऽनिकसंख्याया न्यूनाया-
मन्तर्भावोपासनेन प्राणाः स्युर्भावानुरोधेन न मन्तान्यमित्यन्वयः ॥ तर्हि कर्तृन्दिपयोगोच्चा-
कांक्षायामाह-उत्तरेति ॥ “श्रुतीनां मिथो विरोधे सति मानात्तरानुगृहीता श्रुतिर्नवीयसी” इति न्यायेन
भामती ।

दशत्वे उदाहने ॥ सत्यमुदाहने ॥ न त्वेकादशभ्यः कार्यजातेभ्योऽधिकं कार्यजातमस्ति, यदर्थमधिकं करणं कल्पयेत् । शब्दस्पर्शरूपरसगन्ध-
विषयाः पञ्च बुद्धिभेदाः, तदर्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । वचनादानवि-
हरणोत्सर्गानन्दाः पञ्च कर्मभेदाः, तदर्थानि च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । सर्वा-
र्थविषयं त्रैकाल्यवृत्ति मनस्त्वेकमनेकवृत्तिकम् । तदेव वृत्तिभेदात् कचि-
द्भिन्नवद्यपदिश्यते—“मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं च” इति । तथा च श्रुतिः
कामाद्या नानाविधा वृत्तीरनुक्रम्याह—“एतत्सर्वं मन एव” [बृ० १।
५। ३] इति ॥ अपि च सतेव शीर्ष्यान्प्राणानभिमन्यमानस्य चत्वार
एव प्राणा अभिमताः स्युः । स्थानभेदाद्भवेते चत्वारः सन्तः सत गण्यन्ते
“द्वे श्रोत्रे द्वे चक्षुषी द्वे नासिके एका वाक्” इति ॥ न च तावतामेव
वृत्तिभेदा इतरे प्राणा इति शक्यते वक्तुं, हस्तादिवृत्तिनामत्यन्ताविजा-
तीयत्वात् । तथा “नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दशमी” इत्यत्रापि देह-
च्छिद्रभेदाभिप्रायेणैव दश प्राणा उच्यन्ते, न प्राणतत्त्वभेदाभिप्रायेण ।

रत्नप्रभा ।

कार्येतिङ्गानुमानानुगृहीतैकादशप्राणश्च यनुसारेणान्याः धृतयो नैया इत्यभिसंधायाह—सत्यमिति ॥
एकादशकार्येतिङ्गान्याह—शब्देति ॥ त्रयः कालाखैकाल्य तद्विषया वृत्तिर्विषय तत्रैकाल्य-
वृत्ति । इन्द्रियान्तराणा वर्तमानमात्राहिवाटतीतादिज्ञानाय मनोऽङ्गीकार्यमित्यर्थः ॥ विशेषितत्वादित्युक्त
निरस्यति—अपि च मतेति ॥ न च तावतामिति । आदानादीना श्रोत्रादिभ्योऽप्यन्तैजात्यादित्यर्थः ।
तेषा सद्चित्तेन बधिरादीनामादानादि न स्यादिति भावः । कथं तर्हि ऋः प्राणशब्द इत्याशक्य लक्षणये-
माती ।

एव कर्मबुद्धीन्द्रियासमन्विता भक्त्यादिनिवाव्यवस्थान्त.करणत्रयस्थानुमानम् । एकमपि चान्त-
करणमनेकनिवाकारि भविष्यति, यथा प्रदीप एको रूपप्रकाशवर्तितविकारस्नेहयोगहेतुः । तस्मा-
न्मान्तराण्येकैः । एकमेव एतत् करण मननान्मन इति चाभिमानादहंकार इति चाप्यवसा-
याद्विदित्ति चान्यायते वृत्तिभेदात्प्रामित्रमपि मित्रमिदोपचर्यते त्रयमिति । तत्त्वेन त्रैकममेदं
प्रमाणमानात् । तदेतमेकादशाना कार्याणा व्यवस्थानादेकादश प्राणा इति श्रुतिराजसी । तदनु-
गुगतया चित्तराः धृतयो नेनव्याः । तत्रानुगुप्तनुवादेन सनाष्टनवदशमरथाश्रुतयो यथैक वृणीते द्वौ
वृणीते इति त्रीन् वृणीते इत्येवदानुगुत्यात् । द्वादशत्रयोदशमत्याधुना तु कथंचित्त्वृत्तिभेदेन भेद वि-
धानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तैकादशप्राणत्रयिगंसाऽऽदरणीये याह—सत्यमिति । कार्येतिङ्गमनुमान मिश्रदपति—शब्देति ।
साहस्यप्राणामियमनुमानेऽपि कथं मनसोऽनुमान तत्राऽऽत्—सर्वेति । इन्द्रियाणा वर्तमानतत्तदेकार्यनि-
पन्यादतीतातादमत्रार्थज्ञानाच्च तदर्थमिन्द्रियान्तरं कल्पमित्यर्थः । मक्यादिद्वेष्टेतदर्थ करणान्तरमपि
कल्पयित्वाशक्यताऽऽ—अनेकेति । मनमध्येदेकैव तर्हि कथं भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—तद्वेति । एतन्मैव
वृत्तिभेदात् नित्यनेकत्वात् धर्मभेद एव बुनौ न स्यादित्याशय व्यर्थभेदश्रुतिरिरोत्रादित्याह—तथा चेति ।
विदोक्तित्वादित्युक्त प्रमाह—अपि चेति । कथं तर्हि सतत्त्व तत्राऽऽह—स्यानेति । रूपादिधीर्गपराना-
र्याभेदादेकमेन्द्रियं स्थानभेदाद्विभक्तमिदोपचरितमित्यर्थः । यत्तु वृत्तिभेदादेकं मन्वान्तराद्यत्र तत्राऽऽह—
न चेति । अत्रादेरप्याशानादिकापेदगीनादिनरेषा चतुर्गुणवृत्तिने तदममत्रादिति मात्र । तत्राऽपि
दुःखतंशु सानु कथमेकादश च तत्र द्वादशत्रयोदशमाह—तथेति । स्थानभेदा मन ये शीर्ष्या इति

“नाभिर्दशमी” इति वचनात् । न हि नाभिर्नाम कश्चित्प्राणः प्रसिद्धोऽस्ति । मुख्यस्य तु प्राणस्य भवति नाभिरप्येकं विशेषायतनमित्यतो नाभिर्दशमीत्युच्यते ॥ क्वचिदुपासनार्थं कतिचित्प्राणा गण्यन्ते, क्वचित्प्रदर्शनार्थम् । तदेवं त्रिचिन्ने प्राणयत्तान्ने सति क्व किं परमात्मानमिति विवेक्तव्यम् । कार्यजानवशात्त्वेकादशत्वान्नानं प्राणविषयं प्रमाणमिति स्थितम् ॥ इयमपरा सूत्रद्वययोजना । सतैव प्राणाः स्युर्यतः सतानामेव गतिः श्रूयते-“तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनृत्क्रामति, प्राणमनृत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनृत्क्रामन्ति” [वृ० ४ । ४ । २] इत्यत्र ॥ ननु सर्वशब्दोऽप्यत्र पठ्यन्ते, तत्कथं सतानामेव गतिः प्रतिजायत इति ॥ विशेषितत्वादित्याह ॥ सतैव हि प्राणाश्चक्षुरादयस्त्वक्पर्यन्ता विशेषिता इह

रत्नप्रभा ।

त्याह-मुख्यस्य त्विति ॥ “मम प्राणाः प्रभवन्ति” इत्युपासनार्थम् । “भशो प्रहा ” इति श्रुतिस्पृपञ्चकार्थम् । पायूपस्यपादानामपि वन्प्रकाराविशेषादिति विवेक्तव्यम् ॥ नन्विदं मुख्यप्राणानमसंगत, पञ्चधात्रियवाङ्मनसां सप्तधागतिः शीर्षस्थानां चतुर्धा विशेषितत्वमिति हेतोर्विपरिपर्यायत्, उक्तवदिभस्यादोषाद्येवदेवाह-इयमपरेति ॥ इन्द्रियाणि कर्तव्ये सदेहे पूर्वपक्षगूणं योजयति-समेति ॥ तं जां कामान पे प्राणाः सद् गच्छन्ति तेषामेव मोघहेतुवादिन्द्रियत्वमित्यर्थः । विज्जापस्यापामेव चाधु-
भामती ।

क्षिप्तोपासनादिपत्तया नेतव्ये तस्मादेकादशेन प्राणा नेन इति सिद्धम् । अथ च शीर्षस्थानां प्राणानां यत्सतत्वाभिधानं तदपि चतुर्धैव व्यवस्थाननीयम्, प्रमाणान्तरमिषोयान् । न गच्छे द्वे चक्षुषी, रूपोप-
लब्धिपञ्चक्षणस्य कार्यस्याभेदात् । विहितैकचक्षुषस्तु न तादृशी रज्जोपञ्चनिर्मवति यादृशी ममप्रचक्षुषः, तस्मा-
देकमेव चक्षुषिष्ठानभेदेन तु भिन्नमिषोयचर्चयते । काणस्याप्येकगोत्रकमेतन्न चक्षुष्यवयवोपञ्चमः । एतेन प्राणश्रोत्रे अथि व्याख्याते । इयमपरा सूत्रद्वययोजना-समेव प्राणाः चतुर्धागत्समवायोर्यस्यत एव
उत्क्रान्तिमन्त स्तुः । ममानामेव गतिधुनेर्दिशितत्वादिति व्याख्यातु शङ्कते-ननु सर्वशब्दोऽप्यत्रेति ।
अस्योत्तरं विशेषितत्वादिति । चक्षुषादयस्त्वक्पर्यन्ता उत्क्रान्ती विशेषिता । तस्मान्नासत्त्वस्य प्र-
भानन्दमिरीष-न्यायनिर्णयः ।

सामोक्तिरिति यावत् । नाभिर्दशमीत्युक्तवाप्राण य तस्या असीपादात्वाऽऽह-न हीति । कथं
तर्हि तत्र प्राणशब्द इत्याक्षय लक्षणवेवाह-मुख्यस्येति । मम प्राणा प्रभवन्तीत्यादेर्ग मनाह-
क्वचिदिति । भशो प्रहा इत्यादेर्गते सूचयति-क्वचिदिति । तं तर्हि काव्यमुपासनादित्रय त्रिया
तत्त्वविषयमित्युक्ते विचारस्य साधारणत्वाद्-तदेवमिति । कथं तर्हि निर्दिष्टत्वाऽऽह-कार्षेति ।
एतं प्राणसंख्याविषयभुविस्वादात्मादादेकादशप्राणस्यै प्रकृति मन्त्रपरिनिर्णयपुरगद्गति-इति
स्थितमिति । पञ्चान्तरत्वाद्-इयमिति । इन्द्रियेवमेव विदकमानि जि एव किं देशादेरेषि भुवि
भिन्ना सतरे पूर्वपक्षत्वाद्-समेति । येन सत्समनेन तेषामेव जन्मस्यैवयोगेवाव सतिऽवयवविद्, तु
सतानामेव गतिः भूवे तस्मात्तेषामेवैन्द्रिय इत्यर्थः । सामोक्तिरिति व्याख्याप शङ्कोर येन पञ्चान्तर-
त्वादे-नन्वित्यादिना । तदपराश्रोत्रि-समेति । चक्षुषादय इत्यादिशब्देन प्राणसंख्यासंज्ञाशब्द-
मनामि गूढान्ते । इहोत्क्रान्तिप्रदर्शनोक्तिः । एतं दर्शनसम्बन्धात् चक्षुषिष्ठान्देवत्वात्तः स एव दुःख-
इन्द्रियत्वं पदाद् पर्यायत्वेन परिदिशान्तरम्यान प्रति व्याख्याते तदानीन्तरमे ज्ञेये भवति इत्ये चक्षुषे-

प्रकृताः “स यत्रैव चाक्षुषः पुरुषः पराद् पर्यावर्ततेऽथारूपज्ञो भवति” [वृ० ४ । ४ । १] “एकीभवति न पश्यतीत्याहुः” [वृ० ४ । ४ । २] इत्येवमादिनानुक्रमणेन ॥ प्रकृतगामी च सर्वशब्दो भवति । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इति ये निमन्त्रिताः प्रकृता ब्राह्मणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्ये, एवमिहापि ये प्रकृताः सत प्राणास्त एव सर्वशब्देनोच्यन्ते नान्य इति ॥ नन्वत्र विज्ञानमष्टममनुक्रान्तं, कथं सप्तानामेवानुक्रमणम् ॥ नैष दोषः ॥ मनोविज्ञानयोस्तत्त्वाभेदाद् वृत्तिभेदेऽपि सतत्वोपपत्तेः । तस्मात्सतेव प्राणा इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—हस्तादयस्त्वपरे सतभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः प्रतीयन्ते—“हस्तो वै ग्रहः” [वृ० ३ । २ । ८] इत्यादिश्रुतिषु । ग्रहत्वं च बन्धनभावो गृह्यते, बध्यते क्षेत्रज्ञोऽनेन ग्रहसंज्ञकेन बन्धनेनेति स च क्षेत्रज्ञो नैकस्मिन्नेव शरीरे बध्यते, शरीरान्तरेष्वपि तुल्यत्वाद्बन्धनस्य । तस्माच्छरीरान्तरसंचारीदं ग्रहसंज्ञकं बन्धनमित्यर्थाद्भुक्तं भवति । तथा च स्मृतिः—“पुर्यष्टकेन लिङ्गेन प्राणाद्येन

रत्नप्रभा ।

पथश्रुपि स्थितोऽनुप्राहरूप्याशरूपः पुरुषः पराद् पर्यावर्तते बहिर्देशात्स्वादिन सूर्य प्रतिगच्छति । अयं तदानीमयं मुमुर्षुरूपज्ञो भवति । देवाशे देवं प्रथिते लिङ्गाशश्रुर्द्वये मनसेनोभयति तदाय न पश्यतीति पार्श्वस्था आहुरित्यर्थः । आदिपदात् “न जिप्रति, न वदति, न रसयते, न शृणोति, न मनुते, न स्पृशति, न विज्ञानाति” इति गृह्यते ॥ सप्तानामेव जीवेन सह गतिरित्यसिद्ध, ग्रहन्वथुत्या हस्तादीनामपि गतिप्रतीतेरिति सिद्धान्तवति—एवमित्यादिना ॥ हस्तादिवन्धस्य प्राद् मोक्षासहगतौ स्मृतिमाह—पुर्यष्टकेनेति ॥ प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकमन्तःकरणचतुष्टयमविद्यामामती ।

तापेश्वरान्मतेन प्राणा उक्तामन्ति न पाण्यादय इति प्राप्तम् । चोदयति—नन्वत्र विज्ञानमष्टममिति । ‘न विज्ञानातीत्याहुः’ इत्यनेनानुक्रान्तम् । परिहरति—नैष दोष इति । सिद्धान्तमाह—हस्तादयस्त्वपरे सतभ्योऽतिरिक्ताः प्राणाः । उक्तामन्तिमाजोऽगम्यन्ते ग्रहन्वथुतेहस्तादीनाम् । एवं खल्वेवं ग्रहन्वाप्तानमुपपद्येत । यथा मुक्तेरामानं बन्धीयुरितरया पाद्कौशिकशरीरवदेयां ग्रहत्वं नाम्नायेत । अत एव च स्पृतिरेया मुक्तयवधितामाह—पुर्यष्टकेनेति । तथायवर्णश्रुतिरप्येवमेकादशानामुक्तामन्तिमभिरदति । आनन्दगिरिाय—न्यायनिर्णयः ।

भवति पाद्वैस्यांश्च नायं पश्यतीत्याहुः । न जिप्रति न रसयते न वदति न शृणोति न मनुते न स्पृशतीत्येवं सतेव विवेकिता इत्यर्थः । तथाऽपि सर्वश्रुत्या सर्वप्राणगमनमाशङ्क्य प्रकरणात्सत्याः संज्ञोचमाह—प्रकृतेति । प्रकरणेन श्रुतिसमोच दृष्टान्तेन स्पष्टवति—यथेत्यादिना । ‘एकीभवति न विज्ञानातीत्याहुः’ इति बुद्धेरपि पाठादसिद्ध समानामेगानुरुक्रमित्याह—नन्विति । बुद्धेरनुक्रमणं न सप्तविद्यातकमित्याह—नेति । पूर्वपक्षमुपसंहरति—तस्मादिति । तदनुवादेन सिद्धान्तवति—एवमिति । अक्षरार्याभिज्ञेऽपि तावपर्यं विशेष दर्शयितुमक्षरार्थं सक्षिपति—हस्तादयस्त्विति । यदुक्तमनुयायिनामेन्द्रियत्वं तदङ्गीकृत्यानुयायित्वमेकादशानामर्त्याह—ग्रहत्वं चेति । कथमेतावता सर्वदेशानुयायित्वमित्याशङ्क्य जीवस्य सर्वदेशेषु बन्धनसिद्धेस्तर्हीतित्याह—स चेति । सर्वेषु देशेषु जीवस्य बद्धत्वेऽपि हुतो ग्रहमन्त्रस्य हस्तादेरनुयायित्वं तत्राऽऽह—तस्मादिति । एतद्ग्रहसत्तत्त्वात्तद्विषयस्याऽऽ मोक्षादान्तानुयायित्वे स्मृतिमाह—तथा चेति । पुर्यष्टक निशिनष्टि—प्राणाद्येनेति । प्राणादिपञ्चकं भूतसूक्ष्मपञ्चकं

स युज्यते । तेन वद्वस्य वै बन्धो मोक्षो मुक्तस्य तेन च ॥” इति प्राङ्-
 मोक्षाद् प्रहसंज्ञकेनानेन बन्धनेनाविधोमं दर्शयति ॥ आथर्वणे च विप-
 येन्द्रियानुक्रमणे “चक्षुश्च द्रष्टव्यं च” इत्यत्र तुल्यवद्वस्तादीनीन्द्रियाणि
 सविषयाण्यनुक्रामति-“हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्द्यितव्यं च
 पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च” [प्र० ४ । ८] इति ।
 तथा “दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्याद्दुत्क्रा-
 मन्त्यथ रोदयन्ति” [बृ० ३ । ९ । ४] इत्येकादशानां प्राणानामुत्क्रान्ति
 दर्शयति । सर्वशब्दोऽपि च प्राणशब्देन संबध्यमानोऽशेषान्प्राणानभि-
 दधानो न प्रकरणवशेन सतस्वेवावस्थापयितुं शक्यते, प्रकरणाच्छ-
 व्दस्य बलीयस्त्वात्, सर्वं ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्रापि सर्वेषामेवा-
 वनिवर्तिनां ब्राह्मणानां प्रहणं न्याय्यं, सर्वशब्दसामर्थ्यात् ॥ सर्वभोज-
 नासंभवात् तत्र निमन्त्रितमात्रविषया सर्वशब्दस्य वृत्तिराश्रिता । इह
 तु न किञ्चित्सर्वशब्दार्थसंकोचने कारणमस्ति । तस्मात्सर्वशब्देनात्रा-
 शेषाणां प्राणानां परिग्रहः । प्रदर्शनार्थं च सतानामनुक्रमणमित्यनघ-
 द्यम् । तस्मादेकादशैव प्राणाः शब्दतः कार्यतश्चेति सिद्धम् ॥ ६ ॥
 इति सतगत्यधिकरणम् ॥ २ ॥

अणवश्च ॥ ७ ॥ (३) ॥

रत्नप्रभा ।

कर्म चेति पूर्वप्रकरणमनो शारङ्ग्यादिभिः, मति मभवे सर्वश्रुतिमत्तोचो न युक्त इत्याह-सर्व-
 शब्दोऽपीति ॥ तस्मान्मन्वाधुर्गोनामभिरो यदेकादशेन्द्रियक्राण्ये मगमि सगन्तव इति सिद्धम् ॥ ६ ॥ २ ॥
 अणवश्च । “प्राणाः सर्वेऽनन्ताः” इति ध्युनेन्द्रियाणां विभुवात्तेषामुत्क्रान्तिरस्ति, किंतु सतदेवे तेषा-
 भामती ।

तस्मान्पुन्यन्तरेभ्यः स्पृशेथ सर्वशब्दार्थसंकोचात् सर्वेषामनुक्रमणे स्पृशेऽस्मिन्नेव यदुक्त मीयेति, किंतु
 प्रदर्शनार्थं मन्वत्समायेति सिद्धम् ॥ ६ ॥ (२) ॥ अणवश्च । अत्र सतानामानांकारिकवादिन्द्रियाणा-
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कर्मिन्द्रियवत्क ज्ञानेन्द्रियवत्क मनआदन्त करणचतुःक्रमविषा काम कर्म चेति पूर्वप्रकम् । तेषाने-
 नाऽऽना त्रिहृदये शयना इति त्रिहृदय । प्रहृदयेष्वेतिगोचर्यं स्पृशेत्सर्ववि-प्रागिति । मार्थेन्द्रियप्र-
 स्थाये हन्तादीनां मार्थानामुक्तेषु तेषामिन्द्रिय-देहान्तरमचारिषु च प्रविरतिवाह-आयुर्वणे चेति ।
 इत्यथ हन्तादीनानामिन्द्रिय-देहान्तरमचारिषु च यत्-तथेति । यत् सर्वस्यः प्रहृदयादीनि तत्रा-
 ऽऽह-सर्वेति । अनुपादिनामिन्द्रियेषु वाप्ये प्राणननुत्क्रान्तिषु सर्वशब्देन प्रारभितव्यमप्राणो-
 क्तानां ‘दशमे पुरुषे प्राणा आनेकादश’ इति श्रुत्यन्तरमिन्द्रियदेहान्तरानां सर्वे प्राणा इति प्राणानुत्क्रान-
 तानुत्क्रान्ति विषये प्रारभितव्यमप्राणो भवेत्तदादश-सर्वेति मतिरिति प्राणाः । एतेषु इत्येते त्रि-
 टय-सर्व इति । कथं मतिः सतोपपत्त्याऽऽह-सर्वेति । तस्मात्प्राणानुत्क्रान्तिषु सतोपः स्यादे-
 तदाह-इह त्विति । अनुत्क्रान्तिं सतोपे प्राणानुत्क्रान्तिः सतोपानुत्क्रान्तिः तु प्राणानुत्क्रान्-
 तिः तु प्राणानुत्क्रान्तिः सतोपे प्राणानुत्क्रान्तिः सतोपानुत्क्रान्तिः । प्राणानुत्क्रान्तिः सतोप-
 प्रथमं प्राणाऽऽह-प्रदर्शनार्थं चेति । सतोपानुत्क्रान्तिः सतोपानुत्क्रान्तिः प्राणानुत्क्रान्तिः-
 नन्मात्रेति । ॥ ६ ॥ (२) ॥ प्राणानुत्क्रान्तानामुत्क्रान्तिषु सतानामनुत्क्रान्तिः सतोपानुत्क्रान्तिः-
 अणवश्चेति ।

अधुना प्राणानामेव स्वभावान्तरमभ्युच्चिनोति । अणवश्चैते प्रकृताः प्राणाः प्रतिपत्तव्याः । अणुत्वं चैषां सौक्ष्म्यपरिच्छेदौ न परमाणुतुल्यत्वं, कृत्स्नदेहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् ॥ सूक्ष्मा एते प्राणाः स्थूलाश्चेत्स्युर्मरणकाले शरीराभिर्गच्छन्तो विलादहिरिवोपलभ्येरन्त्रियमाणस्य पार्श्वस्थैः । परिच्छिन्नाश्चैते प्राणाः सर्वगताश्चेत्स्युरुत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिर्व्याकोपः स्यात् ॥ तद्गुणसारत्वं च जीवस्य न सिध्येत् ॥ सर्वगतानामपि वृत्तिलाभः शरीरदेशे स्यादिति चेत् ॥ न ॥ वृत्तिमात्रस्य करणत्वोपपत्तेः ॥ यदेव ह्युपलब्धिसाधनं वृत्तिः, अन्यद्वा, तस्यैव नः करणत्वं संज्ञामात्रे विवाद इति कारणानां व्यापित्वकल्पना निरर्थिका । तस्मात्सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च प्राणा इत्यध्यवस्यामः ॥ ७ ॥ इति प्राणाणुत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

मभिव्यक्तिरूपाः प्रादेशिक्यो वृत्तयः सन्ति न तासामुक्तान्यादिरिति सांख्यानमाक्षेपः, तत्संगत्या प्राणाः किंपरिमाणा इति सदेहे सिद्धान्तयति—अधुनेत्यादिनां ॥ उत्पत्तिसंख्यानिर्णयानन्तरं परिमाणं निरूप्यत इत्यर्थः ॥ अनुद्भूतरूपस्पर्शं सूक्ष्मत्वम् ॥ परिच्छेदोऽप्यत्वम् ॥ बुद्ध्यादीनां विभुत्वे तदुपाधिकमात्मनोऽणुत्वादिकं न ॥ ७ ॥ उक्ताक्षेपमन्य निरस्यति—सर्वगतानामिति तया विरोध इति

मामती ।

महंकारस्य च जगन्मण्डलव्यापित्वासर्वगताः प्राणाः वृत्तिरूपेण शरीरदेशतया प्रादेशिकी तन्निबन्धना च गत्यागतिश्रुतिरिति मन्यन्ते, तान्प्रत्याह—अणवश्च प्राणा अनुद्भूतरूपस्पर्शता चाणुत्वं दुरधिगमन्नात्र तु परमाणुत्व देहव्यापिकार्यानुपपत्तिप्रसङ्गात्तापद्नस्य शिथिरहदनिमग्नस्य सर्वाङ्गीगतीतस्पर्शोपलब्धिरस्तीत्युक्तम् । एतदुक्तं भवति—यदि सर्वगतानीन्द्रियाणि भवेयुस्ततो व्यवहितमिन्द्रियैश्चैतन्पुलभ्यप्रसङ्गः । सर्वगतोऽपि आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

संक्षेपतोऽधिकरणतात्पर्यमाह—अधुनेति । उत्पत्तिसंख्याश्रुत्यविरोधोक्त्यनन्तरं परिमाणश्रुतिविरोधो निरस्यत इत्यर्थः । उक्तप्राणानामुक्तान्यानन्त्यश्रुतिभ्यां परिच्छिन्नत्वविभुत्वसंदेहं सिद्धान्तं तावदाह—अणवश्चैत इति । अत्रोत्क्रान्त्यानन्त्यश्रुत्योरविरोधेन परिच्छिन्नप्राणकारणे ब्रह्मणि समन्वयस्यापनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दृशितश्रुत्योर्मियोपरोधादुक्ते ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधात्तन्सिद्धिः । अणुशब्दात्परमाणुपरिमाणत्व प्राप्तं प्रत्याह—अणुत्वं चेति । सौक्ष्म्यद्रव्याणामुद्भूतरूपस्पर्शानाधारत्वम् । परिच्छेदो मध्यमपरिमाणत्वम् । परमाणुतुल्यत्वमेवाणुत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—कृत्स्नेनेति । सौक्ष्म्यं प्रत्यययति—सूक्ष्मा इति । परिच्छेदं सावयति—परिच्छिन्नाश्चैति । विभुत्वे चेन्द्रियाणामन्तःकरणावच्छेदादणुत्वमात्मनो यदुक्तान्त्यधिकरणे सिद्धं तदपि न सिष्येदित्याह—तद्गुणेति । प्राणाः सर्वगताः सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादाकाशवदित्यनुमानात्सर्वेऽनन्ता इत्यादिश्रुतेश्च तेषां विभुत्वादेर एवामिव्यक्तेश्च सर्वत्र दृष्टप्रमङ्गाश्रुतोऽणुत्वमिति पूर्वपक्षमाह—सर्वगतानामिति । हेतोरसिद्धेः शयामनापरत्वाच्च श्रुतेरिन्द्रियाणां विभुत्वे मानामावागच्छित्वेनेष्टं तदेवास्माकं साधकत्वत्वात्करणमित्याह—नेत्यादिना । तत्रैव स्पष्टयति—यदेवेति । वृत्तिमदेव कारणं न वृत्तिमात्रमित्याशङ्क्याऽऽह—अन्येदिति । वृत्तेर्गो वृत्तिमतो वा देहावच्छिन्नस्यैव वृत्तिसाधनस्य कारणत्वं फलितमाह—इतीति । अनर्थिकेन्युपलक्षणमत्रमागिकी चेति याच्यम् । सांख्यप्रज्ञायोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ७ ॥ (३) ॥ सुर्य-

श्रेष्ठश्च ॥ ८ ॥ (४) ॥

सुहृषश्च प्राण इतरप्राणवद्ब्रह्मविकार इत्यतिदिशति । तच्चाविशेषेणैव सर्वप्राणानां ब्रह्मविकारत्वमाहयातम् । “एतस्माज्जायन्ते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” [मुण्ड० २ । १ । ३] इति सेन्द्रियमनोव्यतिरेकेण प्राणस्योत्पत्तिश्रवणात्, “स प्राणमसृजत” [प्र० ६ । ४] इत्यादिश्रवणभ्यश्च ॥ किमर्थः पुनरतिदेशः ॥ अधिकाशङ्कापाकरणार्थः ॥ नासदासीये हि ब्रह्मप्रधाने सूक्ते मन्त्रघणो भवति “न मृत्युरासीदमृतं न तद्धि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः । आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्ब्रह्मण्यत्र परः किंचनास” [ऋ० सं० ८ । ७ । १७] इति ॥ आनीदिति प्राणकर्मोपादानात्प्रागुत्पत्तेः सन्तमिव प्राणं सूचयति । तस्माद्ब्रह्मः प्राण इति

रत्नप्रभा ।

मिदम् ॥ ७ ॥ (२) ॥ श्रेष्ठश्च । अतिदेशात्तत्र सगत्यादिदेशा । “तदा प्राणाः” इत्युक्तन्यायोऽनातिदिश्यते ॥ ननु प्राणो जायते न वेति मदायाभावादतिदेशो न युक्त इत्याशयिणी—किमर्थ इति ॥ निश्चिन्तनमात्रेण प्राणमन्नायुत्याऽपि सा द्वावाह-नामदामीये इति ॥ “नासदासीत्” इत्यारम्भाधीन इत्यर्थः । तर्हि तदा प्रत्यक्ताटे मृत्युर्मांसो मृत्युमन्त्रार्थे वा नासीत्, अमृतं च देवयोग्यं नासीत्, रात्र्याः प्रकेतधिरूपध्वद्, अह्नः प्रकेतः सूर्यश्च नास्मा, स्वधया सहस्यन्वपः । निरुन्मो देवमन्नं सजा । यद्वा म्येन धृता माया सजा, तदा सह तदेकं ब्रह्मानीदानीदिति परमार्थः ॥ अत्रानीदिति भामती ।

देहाभिवृत्तानामेव कारणत्वेन न व्यतिरेकविरुद्धप्रसङ्गप्रसङ्ग इति चेत्, ह्यल्य प्राणाप्राप्तिसिद्धेन शरीरारोपितानामेव तेषां कारणत्वमित्येवमिति न व्यापिनानित्येवमार । तथा च नाममात्रे विमर्शो नार्थेऽन्वामिन्द्रियमुपयो मरिच्छन् वृथिविति मिदमगत्र प्राणा इति ॥ ७ ॥ (२) ॥ श्रेष्ठश्च । न केवत्पनिरे प्राणा ब्रह्मविकाराः श्रेष्ठश्च प्राणो ब्रह्मविकारः । ‘नामदामीत्’ इत्यतिरेक्य प्रहेते ब्रह्मणोः आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

जायते कस्यचिन्मतिः । तामतिदेशेनापनुदति । आनीच्छद्दोऽपि न प्रागुत्पत्तेः प्राणसद्भावं सूचयति । अवातमिति विशेषणात् । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति च मूलप्रकृतेः प्राणादिसमस्तविशेषरहितत्वस्य दर्शितत्वात् । तस्मात्कारणसद्भावप्रदर्शनार्थं एवायमानीच्छद् इति ॥ श्रेष्ठ इति च मुख्यं प्राणमभिदधाति—“प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च” [छां० ५ । १ । १] इति श्रुतिनिर्देशात् । ज्येष्ठश्च प्राणः शुक्रनिषेककालादरम्य तस्य वृत्तिलाभात् ॥ न चैतस्य तदानीं वृत्तिलाभः स्याद्योनौ निषिक्तं शुक्रं पूयेन न संभवेद्वा । श्रोत्रादीनां तु कर्णशङ्कुल्यादिस्थानविभागनिष्पत्तौ वृत्तिलाभान्न ज्येष्ठत्वम् ॥ श्रेष्ठश्च प्राणो गुणाधिक्यात्, “न वै गन्धामस्त्यहते जीवितुम्” [वृ० ६ । १ । १३] इति श्रुतेः ॥ ८ ॥ इति प्राणश्रेष्ठ्याधिकरणम् ॥ ४ ॥

न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ९ ॥ (५) ॥

रत्नप्रमा ।

तत्रेष्टा क्वनप्रदिनि पूर्वपश्चार्थे । तस्माद्ब्रह्मण परः परमुद्दष्टमन्यच्च किमपि न प्रभूवेत्यर्थे । परिहारः सुनोय ॥ ननु श्रेष्ठशब्दस्य प्राणं प्रतिद्वयभावात्कस्य मूलमिति, तत्राह—श्रेष्ठ इति चेति ॥ श्रुतिं व्याचष्टे—ज्येष्ठश्च प्राण इत्यादिना । पूयेत पूय भवेत् । न संभवेत्तदानीं न भवेदित्यर्थे । वागादिजीवनहेतुः प्राणस्य गुणः । एवमानीच्छत्यविरोधात्प्राणोत्पत्तिश्रुतीनां त्रयमि समन्वय इति सिद्धम् ॥ ८ ॥ इति प्राणविचार्य तद्व्यापारा प्राणं प्रयज्जन्तुमुपत्तिरितिदिष्टा । सप्रत्युत्पन्नप्राणस्वरूपं प्रयच्छरोति—न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ मुख्यं प्राणं किं वायुमात्रम्, उक्त करणानां साधारणव्यापार, आहोस्वित् मामती ।

नासदासीये मर्गात्प्राणानीति प्राणव्यापारप्रयोगादमति च व्यापाररति व्यापारानुपपत्तेः प्राणसद्भावात् श्रेष्ठत्वश्रेष्ठेन न वनविहार प्राण इति मन्वानस्य ऋश्रुतिविरोधेऽपि च श्रुत्योक्तयोर्गतिमपश्यत पूर्वपक्षसद्धान्तमु बहुश्रुतिविरोधादेवानीदिति न प्राणव्यापारप्रतिपादनी, ऋतु सृष्टिसारणमानीत जीवति स्म आनीदिति यावत् । तेन तत्सद्भावात्प्रतिपादनपरा । श्रेष्ठत्वे च श्रोत्राद्यपेक्षमिति गमयितव्यम् । तस्माद्ब्रह्मसूत्रानुपपत्तौ प्राणस्य जननिकारत्वमिति सिद्धम् ॥ ८ ॥ (४) ॥ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । सप्रति मुख्यप्राणस्वरूपं निरूप्यते । अत्र हि ‘य प्राण स वायु’ इति श्रुत्यादिसुं प्राण आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

इति । अप्रिनां शङ्कामुक्त्वा मिद्वान्तयति—तामिति । ‘एतस्माज्जायते प्राणः’ इति प्राणनम श्रुत्यै ‘आनीन्’ इत्यनन्त प्राणव्यापार प्राणव्यापारा प्राणसत्त्वे तिङ्गन् । तत्र श्रुत्यां प्राणव्यापारातरप्रत्यभेदेन व्यत्ययानुपपत्तत्वावन्तरस्य गौणत्वे श्रुतिविरोधे ऋगम्येन गौणात्प्राणानीच्छद् इत्य मूढकारणमत्तात्राचिचरत्नया प्राणस्य ज्ञमोपेयमिति शङ्कानिराममेत सूचयति—आनीदिति । प्रमाणान्तरवदित्यपेक्षार्थं । इतश्च प्राणव्यापारा न प्राणस्य सत्त्वमित्याह—अवातमिति । इतोऽपि मत्प्रत्यये प्राणमत्ता नास्तीत्याह—अप्राणो हीति । आनीच्छद्दोऽपि कस्यमिवाशक्य धत्तानामनेत्यर्थं नमाश्रियाऽऽह—तस्मादिति । एत शङ्कानिरामेऽपि प्राणे श्रेष्ठशब्दाप्रमिदो कस्य मूलमित्याशक्याऽऽह—श्रेष्ठ इति । श्रुति ज्येष्ठश्च मानवनिज्येष्ठश्चेति । तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति—न चेदिति । न समवेदिनि श्रुतेरेतानुकरणमिन्द्रियागामनि तुल्य ज्येष्ठश्च तत्राऽऽह—श्रोत्रादीनां त्विति । श्रेष्ठश्च मानवनि—श्रेष्ठश्चेति । अथ गुणाधिक्य तत्रोक्तम—नवा इति । तदेव मुख्यप्राणोपचितश्रुतीनामश्रुत्यविरोधात् मुख्यप्राणकारणे त्रयमि समन्वय इति ॥ ८ ॥ (५) ॥ मुख्यप्राणोपचितचित्तानन्तरं तस्यैव चित्तयति—नेत्यादिना । अत्रिकरणान्त्यर्थं

स पुनर्मुह्यः प्राणः किंस्वरूप इतीदानीं जिज्ञास्यते ॥ तत्र प्रातं ताव-
च्छ्रुतेर्वायुः प्राण इति ॥ एवं हि श्रूयते-“यः प्राणः स वायुः स एष वायुः
पञ्चविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः” इति ॥ अथ वा-तन्त्रा-
न्तरीयाभिप्रायात्समस्तकरणवृत्तिः प्राण इति प्राप्तम् ॥ एवं हि तन्त्रा-
न्तरीया आचक्षते-सामान्या करणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्चेति ॥ अत्रो-
च्यते-न वायुः प्राणः नापि करणव्यापारः ॥ कुतः ॥ पृथगुपदेशात् ॥
वायोस्तावत्प्राणस्य पृथगुपदेशो भवति-“प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः
स वायुना ज्योतिषा भाति च तपति च” [छान्दो० ३ । १८ । ४]
इति ॥ न हि वायुरेव सन् वायोः पृथगुपदिश्येत ॥ तथा करणवृत्तेरपि पृथ-

रत्नप्रभा ।

त्तान्तरम्, इति वायुप्राणयोर्भेदाभेदश्रुतीना मियोपिगोवात्सदाये पूर्वपक्षमाह-तत्रेति ॥ द्वितीय सोप्य-
पूर्वपक्षमाह-अयं वेति ॥ सिद्धान्तयेन मूलमदत्ते-अत्रोच्यते इति ॥ मनोमपनदगो वाक्प्राणचक्षुः-
श्रोत्रैश्चतुष्पात्त ध्रुवावुक्तं, तत्र प्राणो वायुनापिद्विक्रम मान्यमित्यभ्यते अभिप्रेतः सत्पति । कार्य-
क्षमो भरतीर्गर्भः । श्रुतिवृत्तत्र प्राणस्य वागादीनां च मिथःसादृश्यात्तन्नेन पृथगुपत्पिच्छेन चेदि-
भामती ।

इति प्रतिपत्ति । अथ वा 'प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा' इति वायोर्भेदेन प्राणस्य
श्रवणादित्तिरोप्रादरं तन्त्रान्तरीयमेव प्राणस्य स्वरूपमस्तु, श्रुती च विद्वार्थे कथञ्चिन्नेभ्येते इति सामा-
न्यकरणवृत्तिरेव प्राणोऽस्तु । न चानापि करणस्यः पृथक्प्राणस्यानुक्रमणश्रुतिरिगोरो वृत्तिवृत्तितोर्भेदा-
दिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु-न सामान्येन्द्रियवृत्तिः प्राणः । स हि मिदितानां कल्पितार्णां वृत्ति-
भेदेन प्रत्येक वा । न तावन्मिदितानाम्, एकद्वित्रिचतुष्टयिन्द्रियामभ्ये तदमात्रमसङ्गात् । नो एतद् पूर्ण-
आनन्दान्तरीय-न्यायनिर्णयः ।

माह-स इति । मुच्यते प्राणो वायुमात्र वा करणवृत्तिर्वा तत्तान्तरं येति विप्रतिपत्त्या सदिश तत्त्वान्त-
र्या नि र्पित इत्यर्थः । अत्र च भेदाभेदश्रुतिरिगोरनिषेधेन एतन्मिदितानामप्राणकारणे ब्रह्मणि एतत्त्व-
मायनासादृश्यादिभिः पूर्वपक्षे भेदाभेदश्रुतयोर्मिथोपिरोसादृश्यात्मन्यपामिदि । सिद्धान्ते तदगो मर्त्तिसि-
वा-पूर्वपक्षे वायुमात्रादि त्रयमात्रादा एतत्त्वस्य विवेकः । सिद्धान्ते तत्तान्तरा प्राणात्तद्विक्रम इत्यर्थात्
पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । अमेश्रुतिरिगोरभेदश्रुतिरिगो म वायुनेत्यागो प्राणस्य वातोस्मृत्यासाक्षोभयोर्भ-
व्यासमिदेषोक्तकृतान्तरोप्रादोरो भेदश्रुतिरिगो मवाऽऽह-एवं हीति । भेदश्रुत्यारम्भेन “धर्मिभेदा-
न्तरोभेदो लयीवान्” इति न्यायेन वागादीनां मयूद देवतात्प्रादित्येमुसामान्यवारात्ममवात्र प्राणास्य
पदार्थान्तरं कथं गौरसादृश्यावृत्तितया तद्व्यवसि रक्त इत्यवसादिनि पञ्चास्तमाह-अयं वेति ।
तन्त्रान्तरीयान्त्राय विद्योति-एवं हीति । वायुमात्रादित्तिनासादा एतत्त्वस्य विवेक इति प्राणमयूद
सिद्धान्तस्य-अत्रेति । न वायुः प्राण इत्यत्र पृथगुपदेशेन विद्वद्व्यति-यायोर्गिति । 'मनो ब्रह्मे-
शुनामो' इत्युक्तस्य मनोप्राणो वाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रे पादेषुत्वात्तमुक्तम् । मनो हि वागादिनि
वृत्तितयेन गौरि पादेः प्रसनेन तत्र प्राण एव मनोप्राणो वागादिरेव वा चतुर्थपादः । स च वायुना-
पिद्विक्रम मान्यमित्यभ्यते इत्यवसां च तत्र पुट्टात्तद्व्यति- । यदपि छान्दो-व्यामथ्ये प्राणैन्द्रियनिन्द्रिय-
प्रत्ययान्तरा इत्युक्तं तथाऽपि प्राणश्रुतिपादात्त मुच्यते प्राणो मृत्ते । असादृश्यात्त भेदश्रुतिरिगोवासाक्षोप-
धारमप्राणा देवविपाह-न हीति । नापि कथ्यवारात् इत्यत्र पृथगुपदेशो हेतु रित्यात् एवाचष्टे-तत्रेति ।

ग्रुपदेशो भवति, वागादीनि करणान्यनुक्रम्य तत्रतत्र पृथक्प्राणस्यानु-
क्रमणात् ॥ वृत्तिवृत्तिमतोश्चाभेदात् हि करणव्यापार एव सन् करणेभ्यः
पृथग्रुपदिश्येत ॥ तथा "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुः" [मु० २ । १ । ३] इत्येवमादयोऽपि वायोः करणेभ्यश्च प्राणस्य
पृथग्रुपदेशा अनुसर्तव्याः ॥ न च समस्तानां करणानामेका वृत्तिः संभ-
वति, प्रत्येकमेकैकवृत्तित्वात्समुदायस्य चाकारकत्वात् ॥ ननु पञ्जर-
चालनन्यायेनैतद्भविष्यति ॥ यथैकपञ्जरवर्तिन एकादशपक्षिणः प्रत्येकं
भतिनियतव्यापाराः सन्तः संभूयैकं पञ्जरं चालयन्ति, एवमेकशरीरव-
र्तिन एकादश प्राणाः प्रत्येकं प्रतिनियतवृत्तयः सन्तः संभूयैकां प्राणारुधां
वृत्तिं प्रतिलप्स्यन्त इति ॥ नेत्युच्यते ॥ युक्तं तत्र प्रत्येकवृत्तिमिरवान्तर-
व्यापारैः पञ्जरचालनानुरूपैरेवोपेताः पक्षिणः संभूयैकं पञ्जरं चाल-
येयुरिति । तथा दृष्टत्वात् ॥ इह तु श्रवणाद्यवान्तरव्यापारोपेताः
प्राणा न संभूय प्राण्यरिति युक्तम्, प्रमाणाभावात् । अत्यन्तविजाती-

रत्नप्रभा ।

यतदमिन्नव्यापारेभ्योऽपि भिन्नमिन्वाह-तथेति ॥ प्राणस्येन्द्रियवृत्तित्वं धृत्या निरस्य युक्तवापि निरस्यति-
न च समस्तानामिति ॥ या चक्षु साध्या वृत्तिः सेव न श्रोत्रादिसाध्या, करणानां प्रत्येकमेकैकवृत्त-
प्रहादिवृत्तायेन हेतुत्वात् । न च समुदायस्य वृत्तिः समयति तस्यासत्त्वादित्यर्थः ॥ प्रमाणाभावादिति ।

भासती ।

हरिद्रास्ययोगजन्माऽऽण्गुणस्तथोरन्वतरामाथे भवितुमर्हति । न च बहुव्रीष्टिमाध्य शिविकोद्बहन द्विव्री-
ष्टिमाध्य भवति । न च रमैकमाध्य, तथा सति सामान्यवृत्तिमानुपपत्तेः । अपि च यन्मभूय कार-
काणि निष्पादयन्ति तत्रानव्यापारानुगुणान्तरव्यापारैश्च, यथा-यथा प्रातिस्विको व्यापारः पञ्जरचाल-
नानुगुणः । न चेन्द्रियाणां प्राणे प्रमानव्यापारे जनयितव्येऽस्ति तादृशः कश्चिदवान्तरव्यापारस्तदनुगुणः ।
ये च रूपादिप्रत्यया न ते तदनुगुणा, तस्मान्चेन्द्रियाणां सामान्यवृत्तिं प्राणस्तया च वृत्तिवृत्तिमतोः कपचिद्भेद-
आन्द्गिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्राणस्य वागादीनां च मिय सत्रादलिङ्गेनोपत्तिभेदत्रिंशेन चेन्द्रियतद्व्यापारभ्यो मित्तत्सिद्धेर्धे लापमात्त-
वृत्तिवृत्तित्यर्थः । पृथगनुक्रमणं वृत्तिवृत्तिमतोर्भेदादित्याशङ्क्याऽऽह-वृत्तीति । तादात्म्याद्भेदोऽप्यन्ती-
त्याशङ्क्य भेदवादस्याफटत्वात्तैरमिन्वाह-न हीति । प्रतिष्ठाद्येऽपि हेतु विमथ्य व्याख्यायाविभागं
नापि व्याख्याति-तथेति । श्रुत्यपष्टम्भेन पक्षद्वयं निराहृत्य करणवृत्तित्वे दोषान्तरमाह-न चेति ।
या चक्षु साध्या वृत्तिः सेव न श्रोत्रसाध्या चक्षुरादीनां प्रत्येकमेकैकरूपप्रहणादिवृत्तौ म्यातव्यादतो न
प्राणः सामान्यकरणवृत्तिरित्यर्थः । समुदायस्य कारणत्वमुपेयोक्तं तदेव नास्यमन्तुत्वात् । द्विकरण-
विकृतानां च प्राणनामात्रप्रसङ्गादतोऽपि न करणवृत्तिः प्राण इत्याह-समुदायस्येति । दृष्टान्तेन समु-
दितानां करणानां कारणत्वं शङ्कते-नन्विति । एकादशत्वं पक्षिणु दार्ष्टान्तिकानुगोपादुक्तत्वेप्य दर्शय-
न्वर्हरति-इति नेति । तत्रेति दृष्टन्तोक्तिः । दार्ष्टान्तिकेऽपि किमित्यवान्तरव्यापारतया प्राणानां प्राणा-
त्पसामान्यवृत्तिर्न स्वादिव्यापारव्यापारव्यापारस्तथा श्रवणादिर्वा वृत्त्यन्तरं वेति निकृत्याऽऽप्ये श्रोत्रा-
दीनां श्रवणादिव्यापारव्योपपत्तेः मानाभोगा-भैरमिन्वाह-इह विवति । कल्पान्तरं प्रत्याह-प्रमाणेति ।
किंच, श्रवणादीनामपि मित्तत्वात् तत्र प्रमानव्यापाराननुगुणत्वात् तदवान्तरव्यापारव्यापार-अत्यन्तेति ।

यत्वाच्च श्रवणादिभ्यः प्राणनस्य ॥ तथा प्राणस्य श्रेष्ठत्वाद्युद्योपणं गुण-
भावोपगमश्च तं प्रति वागादीनां, न करणवृत्तिमात्रे प्राणोऽवकल्पते ।
तस्मादन्यो वायुक्रियाभ्यां प्राणः ॥ कथं तर्हीयं श्रुतिः-“यः प्राणः स
वायुः” इति ॥ उच्यते ॥ वायुरेवाद्यमध्यात्ममापन्नः पञ्चव्यूहो विशेष-
पात्मनाऽवृत्तिष्ठमानः प्राणो नाम भण्यते न तत्त्वान्तरं नापि वायुमा-
त्रम् । अतश्चोभे अपि भेदाभेदश्रुती न विरुध्येते ॥ ९ ॥ स्यादेतत् ।
प्राणोऽपि तर्हि जीववद्भस्मिच्छरीरे स्वातन्त्र्यं प्राप्नोति, श्रेष्ठत्वाद् गुण-
भावोपगमाच्च तं प्रति वागादीनामिन्द्रियाणाम् ॥ तथाह्यनेकविधा
विभूतिः प्राणस्य श्राव्यते-“सुतेषु वागादियु प्राण एको हि जागति,
प्राण एको मृत्युनाऽनातः, प्राणः संश्रगो वागादीन्संवृद्ध्क्ते प्राण इतरा-
न्प्राणात्रक्षति मातेश्च पुत्रान्” इति । तस्मात्प्राणस्यापि जीववत्स्वा-
तन्त्र्यप्रसङ्गः ॥ तं परिहरति-

रत्नमहा ।

श्रीवादीनामेकप्राणानात्पर्यन्तुःकूपरिस्वन्देयु गानामात्त, श्रवणादीनापरिस्वन्देयेन विज्ञातीवानां,
परिस्वन्देयुप्राणानानुःकृत्वात्स्वान्तरेवापामात्त समस्तकरणवृत्तिः प्राण इत्यर्थः ॥ किंच प्राणस्य
वृत्तिषु वागादीनामेव प्राधान्यं बाध्यं, नेऽस्तीत्याह-तथा प्राणस्येति ॥ यथा मृदो घटो न गन्त-
न्तरं नापि मृन्नात्र तदिकास्त्वात्, तथा वायोविकारः प्राण इत्यभेदश्रुतेर्गतिमाह-उच्यत इति ॥ देहं
प्रातः पञ्चावस्थो विहारात्मना स्थितो वायुरेव प्राण इत्यर्थः ॥ ९ ॥ प्राणस्य करणवृत्तिवामो जीव-
पद्मोक्तत्वं स्यादिति शङ्कते-स्यादेतदिति ॥ प्राणो न मोक्ष, मोक्षोपकरणत्वात्, चतुर्गुणवृत्ति
भामती ।

विराधा न द्रव्यगुरदेशो गमयितव्यः । तस्मान्न क्रिया, नापि वायुमात्र प्राणः, किंतु वायुभेद एवा-
प्यात्मभावतः पञ्चव्यूहः प्राण इति ॥ ९ ॥ स्यादेतत् । यथा चतुर्गुणो जीव प्रति गुणभूतवा-
धान्दगिरीय-वायुनिर्णयः ।

किंच, वागादिवृत्तिषु प्राणस्य वागादिसारणस्य बाध्यं तद्वैरतं य चात्र दृष्टं तत्र प्राणस्य वागादिवृत्तिषु-
त्वाद्-तथेति । द्रव्यगुरदेशवृत्तिः तत्रुपसर्गवृत्ति-तस्मादिति । अद्रव्यगुरदेशस्य गतिं दृष्टं-कृत्य-
मिति । यथा मृदोऽम्प्यविरहेण घटो मृदाना तथा वायोविकारिणेन प्राणो वागादीनाह-उच्यत
इति । अप्यात्मभावतः शरीरे प्रतिष्ठितः पञ्चव्यूहः प्राणावानावानोदानततानात्प्राणस्यविरहेणविज्ञाना-
त्मना स्वाहृत्स्वमेति पादत् । कथं तर्हि द्रव्यगुरदेशस्योऽऽ-नापीति । तत्त्वान्तरस्य तावत्प्र-
त्यक्षं चाग्नीकारे कश्चिन्माह-अतश्चेति । 'यः प्राणः स वायुः' इति गानामादिस्वन्देयेन प्राणस्य
वायुस्य मिदम् 'एतन्मात्रायो प्राणः' इत्युक्तिभेदश्रुतेन स्वरूपभेदे दृष्टो द्वयोश्च वाक्यार्थभेदोक्तिश्च
तावत् गनीत्यस्यभावाविराधेः इति स्वचित्तेतिवरेणिविद्वदभ्यासात् वायोः प्राणस्य च विरहेणो घटो
विहृत्य च यतोऽप्यविराधि भावः ॥ ९ ॥ प्राणो वागादिवृत्तिर्न धेत्वादे तर्हि-उच्यत इत्युक्त्यानावा-
रापीवदोऽर्थेन शङ्को-स्यादिति । प्राणस्य श्रेष्ठत्वनिर्णयं तं प्रति गुणः च साधको-तथा-
दिति । श्रेष्ठत्वत्वाद्-तस्मादिति । प्राणस्यैव जीववदत्र मोक्षो विद्वान्निश्चयानेनमोक्षमिति-
तथा देहस्य गमनादि न मोक्षेति भावः । प्राणस्य चतुर्गुणवृत्तयोऽस्मरेणवाऽप्येति परिचायकतः
सात्मन्तारे राजान प्रो गुणवत्सूतान् जयं प्री स्यादित्याह-तमिति । गुरवपि व्याघरे-

चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ १० ॥

तुशब्दः प्राणस्य जीववत्स्वातन्त्र्यं व्यावर्तयति । यथा चक्षुरादीनि राज-
प्रकृतिवज्जीवस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च प्रत्युपकरणानि न स्वतन्त्राणि,
तथा मुख्याऽपि प्राणो राजमन्त्रिवज्जीवस्य सर्वार्थकरणत्वेनोपकरणभूतो
न स्वतन्त्रः ॥ कुतः ॥ तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ॥ तैश्चक्षुरादिभिः सहैव
प्राणः शिष्यते प्राणसंवादादिषु । समानधर्मणां च सह शासन युक्त
बृहद्रथतरादिवत् ॥ आदिशब्देन सहतत्वाच्चेतनत्वादीन्प्राणस्य स्वात-
न्त्र्यनिराकरणहेतुदर्शयति ॥ १० ॥ स्यादेतत् । यदि चक्षुरादिवत्प्राणस्य
जीवं प्रति करणभावोऽभ्युपगम्येत, विषयान्तरं रूपादिष्वत्मसंज्ञेत ॥
रूपाद्यालोचनादिभिर्दृष्टिनिर्मिर्थास्त्वं चक्षुरादीनां जीवं प्रति करण-
भावो भवति ॥ अपि चैकादशैव कार्यजातानिरूपालोचनादीनि परिग-
णितानि यदर्थमेकादश प्राणाः संगृहीताः, न तु द्वादशमपरं कार्यजा-
तमधिगम्यते, यदर्थमयं द्वादशः प्राणः प्रतिजायेतेति । अत उत्तरं पठति-

रत्नप्रमा ।

सुत्रार्थमाह—तुशब्द इत्यादिना ॥ यथा बृहद्रथतरयो सर्वत्र सहप्रयुज्यमानत्वेन साम्येन वा साम्या
त्सहपाठस्तथा करणे सहोपकरणत्वेन साम्यात्प्राणस्य पाठ इति न हेत्वसिद्धिरित्यर्थः । किंच प्राणो न
मोक्षा, साधनत्वात्, जडत्वाद्भौतिकत्वाच्च, देहन्तु ॥ १० ॥ ननु यद्भोगोपकरणं तस्मिन्निषेधे दृष्टे यथा
चक्षुरादिक, प्राणस्य तु निर्निषेधत्वाद्मात्राण्यन्तर्भावत्वाच्च नोपकरणत्वमिति शङ्कते—स्यादेतदिति ॥

मागती ।

जीवस्य च श्रेष्ठत्वाज्जीवं स्वतन्त्र एव प्राणोऽपि प्राणा-यात् श्रेष्ठत्वाच्च स्वतन्त्र प्राप्नोति । न च द्वयो
मन्त्रबोरेकस्मिन् चरिणे एकानुपपत्तमुपपद्यत इत्यपर्याय निरुद्धानिकदिज्ञियस्तथा देह उन्मथेत ।
इति प्राप्ते, उच्यते—चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । यद्यपि चक्षुराद्येभ्योऽपि श्रेष्ठत प्राणा य च
प्राणस्य तथापि महत्तत्त्वाच्चैतन्मार्गादिकत्वाच्चक्षुरादिभिः सहशिष्टत्वाच्च पुर्यार्थत्वात् पुर्य प्रति
पारतन्त्र्य शयनासनादिप्रवेत् । तथा च यथा मन्त्रीनरेषु नैर्धौमिनेषु प्रधानमपि राजानमपेक्षया
मन्त्र एव प्राणोऽपि चक्षुरादिवत् प्रधानमपि जीवेऽन्वन्त्र इति ॥ १० ॥ स्यादेतच्चक्षुरादिभिः सह सामनेन
करणे चत् प्राणः । एव सति चक्षुरादिविषयत्वप्रादिनदस्यापि विषयान्तरवत्त्वम् । न च तच्छ्रम्य वस्तुय
आनन्दगिरिय—व्यापनिर्णयः ।

तुशब्द इत्यादिना । प्राणो न स्वतन्त्रो भोगमाधनत्वाच्चक्षुरादिवदित्यर्थः । प्राणमवादादिषु यादिसंज्ञा
न्वेष्येति ज्ञानयानप्रदेशा गृह्यन्ते । सहशासनेऽपि कथं प्राणस्य चक्षुरादिसाम्यं तथाऽऽह—सामनेति ।
तत्र श्यातमाह—पृष्टदिति । ते हि सामनी सर्वा सर्वत्र पठ्यन्ते तयोश्च कर्मणि सहैव प्रयुज्यमानव दृष्ट
सामने वा साम्यम् । तथा प्राणस्यापि चक्षुरादिभिः सह पठित्वस्य जीवोपकरणत्वात् तुयेत् । मह
तानाच्चेतन-रादीत्यादिशब्देन पार्थिवत्वाच्चतत्त्वादिप्रदेशम् ॥ १० ॥ सूत्रान्तरव्यापनिर्णयमाह—
स्यादेति । प्राणस्य करणत्वेऽपि तु न सन्निषेध उपपत्तिरित्याशयं चक्षुरादिषु तथा दृष्ट्यादिव्याह—
न्वेति । यजोवस्य भोगकरणे तस्मिन्निषेधे दृष्टे यथा चक्षुरादि तथा प्राणस्यापि विषयोऽन्वन्त्रमाधनत्वाच्च
मन्त्रेऽन्वयेत् । तर्हि प्राणोऽपि कश्चिद्विषयोऽन्वन्त्र तथाऽऽह—अपि चैति । प्राणसाधनत्वात्माधनत्वाच्चक्षुरा-
दिव्याप्याम्यं तस्य जीवभोगोपकरणं द्वादशैव नोपेयमित्यर्थः । बोधोचरं सूत्रं पानथनि—अत इति ।

अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ॥ ११ ॥

न तावद्विषयान्तरप्रसङ्गो दोषः । अकरणत्वात्प्राणस्य । न हि चक्षुरादि-
वत्प्राणस्य विषयपरिच्छेदेन करणत्वमभ्युपगम्यते ॥ न चास्यैतावता
कार्याभाव एव ॥ कस्मात् ॥ तथाहि श्रुतिः प्राणान्तरेष्वसंभाव्यमानं
मुख्यप्राणस्य वैशेषिकं कार्यं दर्शयति प्राणसंवादादिषु-“अथ ह प्राणा
अहं श्रेयसि व्युद्विरे” इत्युपक्रम्य “यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठन-
रभिव दृश्यते स वः श्रेष्ठः” [छां० ५ । १ । ६ । ७] इति चोपन्यस्य
प्रत्येकं चागाद्युत्क्रमणेन तद्वृत्तिमात्रहीनं यथापूर्वं जीवनं दर्शयित्वा
प्राणोच्चिक्रमिषायां चागाद्विशेषित्यापत्तिं शरीरपातप्रसङ्गं च दर्शयन्ती
श्रुतिः प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियस्थितिं दर्शयति-“तान्परिष्टः प्राण
उवाच मा मोहमापद्यथाहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्येतद्वाणमवष्टभ्य
विधारयामि” इति च । एतमेवार्थं श्रुतिराह-“प्राणेन रक्षत्रवरं कुलायम्”
[बृ० ४ । ३ । १२] इति च सुतेषु चक्षुरादिषु प्राणनिमित्तां शरीर-
रक्षां दर्शयति ॥ “यस्मात्कस्माच्चाङ्गात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यति”
[बृ० १ । ३ । १५] “तेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतराः प्राणानवति”

रत्नप्रभा ।

उक्तं प्राणेः शरीरे स्वमिचारादेरेन्द्रियधारणोक्ताः प्राणसाधारणकार्यमन्त्राण निर्गम्यन्ति प्राणस्य शरीर-
यज्ञोपोत्तररूपेण समक्षणं, न तु चक्षुरादिवन्तानरुनेरुण्य समन्वि येन सविपन्न स्यादिति परिहरति-न
तावदित्यादिना ॥ अहंश्रेयसि स्वस्य श्रेष्ठनिमित्तम् । व्युद्विरे विभक्त्योत्तरं वृत्तिमात्रहीन-
मिति । प्राणनिमित्तेन विषयमि पर्यं । अवरं नीचं, कुत्राप्यं देहात्तरं गृहं, प्राणेन रक्षणीयः स्वमि-
त्तो पर्यः ॥ तदेव तदानीमेव । तेन प्राणेन यदश्नाति यत्पिबति तेनेतराः प्राणानवति ॥ ए । श्रुतेः

भामती ।

इति च प्राणनिमित्तां शरीरेन्द्रियगुष्टिं दर्शयति । “कस्मिद्ब्रह्ममुत्क्रान्त
उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि” इति, “स
प्राणमसृजत” इति च प्राणनिमित्ते जीवस्योत्क्रान्तिप्रतिष्ठे दर्शयति ॥ ११ ॥

पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते ॥ १२ ॥

इतश्चास्ति मुख्यस्य प्राणस्य वैशेषिकं कार्यं, यत्कारणं पञ्चवृत्तिरयं व्यप-
दिश्यते श्रुतिषु “प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानः” [वृ० १।५।
३] इति ॥ वृत्तिभेदश्चायं कार्यभेदापेक्षः । प्राणः प्राग्वृत्तिरुच्छ्वासादि-
कर्मा । अपानोऽर्वाग्वृत्तिर्निश्वासादिकर्मा । व्यानस्तयोः संधौ वर्तमानो
वीर्यवत्कर्महेतुः । उदान ऊर्ध्ववृत्तिरुत्क्रान्त्यादिहेतुः । समानः समं
सर्वेष्वङ्गेषु योऽनुरसान्नयतीति ॥ एवं पञ्चवृत्तिः प्राणो मनोवत् । यथा
मनसः पञ्च वृत्तय एवं प्राणस्यापीत्यर्थः ॥ श्रोत्रादिनिमित्ताः शब्दा-
द्विविषया मनसः पञ्च वृत्तयः प्रसिद्धाः । न तु कामः संकल्प इत्याद्याः
परिपठिताः परिगृह्येरन् । पञ्चसंख्यातिरेकात् ॥ नन्वत्रापि श्रोत्रादिनि-
रपेक्षा भूतभाविष्यदादिविषयाऽपरा मनसो वृत्तिरस्तीति समानः पञ्च-

रत्नप्रमा ।

प्राणस्यासाधारण कार्यमस्तीत्युक्तम् ॥ ११ ॥ तत्रैव हेत्वन्तरार्थं सूत्रं व्याचष्टे—इतश्चेत्यादिना ॥
वृत्तिरवस्था । अग्निमन्यनादिकं वीर्यवत्कर्म । कामादिवृत्तिरज्ञानेऽपि पञ्चत्वनियमो नास्तीत्यर्थं च स्वय-
मेभोद्भाव्य पश्चान्तरं गृह्णाति—नन्वत्रापीत्यादिना ॥ प्रमाणं प्रमितिः, विपर्ययो भ्रमः । शशविप्राणा-
द्विज्ञानं विकल्पः, तामसो वृत्तिर्निद्रा, स्मृतिः प्रसिद्धा । भ्रमनिद्रयोरविद्यावृत्तित्वाच्च मनोवृत्तित्वमित्य-
भामवी ।

शरीरेन्द्रियधारणस्य कार्यम् ॥ ११ ॥ अपि च—पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते । ‘विपर्ययो मिथ्या-
ज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्’ यथा महमरीचिकादिषु सखिजादिवुद्भयः, अतद्रूपप्रतिष्ठता च संसर्गोऽप्यस्ति
तस्यैकाप्रतिष्ठानात् । अतः सोऽपि संगृहीतः । ‘शब्दज्ञानानुपाती वस्तुभूत्यो विकल्पः’ यद्यपि
मिथ्याज्ञानेऽप्यस्ति वस्तुभूत्यता, तथापि न तस्य व्यवहारहेतुतास्ति । अत्र तु पण्डितरूपविचारात्स-
हस्यापि शब्दज्ञानमाहात्म्याद् व्यवहारहेतुमात्रोऽस्येव । यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । न एत पदपर्ययः
संशयोऽस्ति, तस्य भेदाविष्टानत्वात् । चैतन्यस्य पुरुषादव्यन्ताभेदात् । यद्यपि चानामावप्रत्ययालम्बना

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कार्यन्तरं वाक्यान्तरेणोपन्यस्यति—कस्मिन्निति ॥ ११ ॥ प्राणस्य प्राणान्तरैस्त्वसमाख्यमानकार्य-
संज्ञे हेत्वन्तरेण—पञ्चेति । सूत्रं व्याकरोति—इतश्चेति । कथमेनायताऽन्यत्रासंभ्रिकार्यविशेषसिद्धि-
त्राऽऽह—वृत्तीति । तत्रैव विवृणोति—प्राण इति । उच्छ्वासादीन्यादिशब्देन देहधारणादि गृह्यते । एतेन
निश्वासादीन्यादिशब्दो व्याख्यातः । उत्क्रान्त्यादीत्यादिपदेन गत्यागती गृह्यते । प्राणस्य पञ्चवृत्तिचतु-
पसंहरति—एवमिति । दृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । कास्ता मनसः पञ्चवृत्तयस्तत्राऽऽ—श्रोत्रादीति ।
लोकासिद्धयपेक्षया श्रुतिप्रसिद्धेऽत्रन्त्वात्कामाया मनोवृत्तयः स्युरित्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । पञ्चमस्या-
मिषयाचेत्कामाया वृत्तयो नेत्यन्ते तर्हि ज्ञानेऽपि पञ्चन्यनियमासिद्धेः श्रोत्रादिनिमित्ता इत्याद्यनुक्तमिति
शब्दे—नन्वेति । उक्तं पञ्चवृत्तिषु मनसोऽरचिकारणमुक्त्वा प्रकारान्तरं तस्य पञ्चवृत्तिव्याह-

संख्यातिरेकः । एवं तर्हि “परमतमप्रतिपिद्धमनुमतं भवति” इति न्यायादिहापि योगशास्त्रप्रसिद्धा मनसः पञ्चवृत्तयः परिगृह्यन्ते “प्रमाण-विपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः” [पात० योग० सू० १ । १ । ६] नाम ॥ बहुवृत्तित्वमात्रेण वा मनः प्राणस्य निदर्शनमिति द्रष्टव्यम् । जीवोपकरणत्वमपि प्राणस्य पञ्चवृत्तित्वान्मनोवदिति योजयितव्यम् ॥ १२ ॥ इति वायुक्रियाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अणुश्च ॥ १३ ॥ (६) ॥

अणुश्चायं सुरयः प्राणः प्रत्येतव्य इतरप्राणवत् ॥ अणुत्वं चेहापि सौक्ष्म्य-परिच्छेदो न परमाणुत्वत्वम् । पञ्चभिवृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् ॥ सूक्ष्मः प्राण उक्त्वातो पार्श्वस्थेनानुपलभ्यमानत्वात् । परिच्छिन्नश्चोत्क्रान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्यः ॥ ननु विभुत्वमपि प्राणस्य समाम्नायते-“समः प्लुपिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिष्टिभिलंकितः समोऽनेन

रत्नप्रभा ।

एषा ममाग्राह-प्रवृत्ति ॥ मन्मथार्थान्तरमाह-जीवेति ॥ तदेव प्राणमायोर्भेदाभेदश्रुत्योरसिद्धे इति विद्वत् ॥ १२ ॥ एव मुग्यप्राणस्योपसिद्धे स्वस्व चोक्त्या परिमाणसद्वेदेऽणुत्वमुपदिशति-अणुश्चेति ॥ भ्रिकारादग्रमाह-ननु विभुत्वमपीति ॥ प्लुपिर्मशकादपि मशको जन्तुः पुत्तिकेऽप्युच्यते । नागो भामती ।

श्रुतिर्नैव्यते तदपरि विशेषसंस्कारलक्षणत्वे मनोवृत्तिरिहास्येति सर्वमवदातम् ॥ १२ ॥ (९) ॥ अणुश्च । ‘समप्रतिभिर्देहे’ इति विभुत्वश्रवणादिभुः, प्राणः, ‘समः प्लुपिणा’ इत्यायान्तु श्रुत्यो विभोत्प्यस्येदादिति पति । यथा विभुन आकाशस्य कुट्टकरकायान्तेदाकुटादिसाम्यमिति प्राप्त आह-अणुश्च । उक्तान्तिगत्यागतिश्रुतिभ्य आख्यात्मिकस्य प्राणस्यापि उक्तता न आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एवमिति । इति प्रथमश्रुतिः । योगशास्त्रप्रसिद्धा मनोवृत्तीन्वायुनामानि-प्रमाणेति । प्रमा-सायन प्रमाणम् । निःप्राण्यमायो विपर्ययः । “शब्दजनानुपलभो बन्धुगो विकल्पः” [पात० योग० सू० १ । १ । ९] इत्यादि । अनुभूतमात्रज्ञान मृत्ति । परमिदेन परो चोर्नाप इत्यमितरे शिरोधामासदप्रतिपिद्धत्वमुक्त न इत्येवमिति । विपर्ययादीनामतिप्रायश्चित्तोपयोगमादि-निद्राव्याशरीरसमात्रात्प्रतिप्राया मनोवृत्ति तातिद्विरे परमिदेनाप्यन्तरमाह-प्रवृत्ति । मनोवपञ्च-गति-सदुपकरणः । प्राणस्यैवेतदपरि मन्मथार्थेन द्रष्टव्यमित्याह-जीवेति । तदेव मायोर्भेदप्रवृत्तेभ प्राणस्य भेदाभेदश्रुत्योरसिद्धे गच्छोपप्राणस्यैवेत्येवमिति समन्वय निःपनीति विद्वत् ॥ १२ ॥ (९) ॥ मुग्यस्य प्राणस्य सूक्ष्मत्वात्सोपसिद्धे निःप्राण्य परमाणुप्रतिपिद्धेन निःप्राण्यपि-अणुश्चेति । मुग्यप्राणो मन्मथसिद्धेनोपसिद्धे श्रुतिनिर्णयेन मन्मथे विद्या-व्याह-अणुमिति । इत्यादि गूढस्य मुग्यस्य प्राणस्य चोक्तिः । परमाणुत्वस्य उक्त्या नैव तद्देवता-पञ्चेति । सौक्ष्म्यपरिच्छेदोऽप्येव मायवति-सूक्ष्म इत्यादिना । अत्रापि व्यापित्वपरिच्छिन्नश्रुत्योरसिद्धे गतिगमनेन परिच्छिन्नप्राणस्यैवेत्येवमिति समन्वयमाधनासादिसमिति । सूक्ष्मे श्रुत्योर्भेदे गदुकमन्मथपामिति । विद्यात्वे तदसिद्धे गच्छ-मित्ये । मन्मथे दृष्टत्वे सादासादाप्राणो मन्मथस्यैवेत्येवमिति तत्रेति विशेषेण शमोत्प्रादिसि-धनेत्यान्यायान्मानेन प्राणस्य महत्त्वमित्यादि समोऽनेन सर्वेषां श्रुतिनिर्णयेन तन्निर्णयपरिचारादहं-देवेन सूक्ष्ममाह-नन्विति । श्रुतिनिर्णयपरि मशको जन्तु पुत्तिकेऽप्युच्यते । नागो हर्मा ।

सर्वेण" [बृ० १ । ३ । २२] इत्येवमादिप्रदेशेषु ॥ तदुच्यते-आधिदेविकेन समष्टिव्यष्टिरूपेण हेरण्प्रगर्भेण प्राणात्मनेवैतद्विभुत्वमाप्नायते, नाध्यात्मिकेन । अपि च 'समः प्लुपिणा' इत्यादिना साम्यवचनेन प्रतिप्राणिवर्तिनः प्राणस्य परिच्छेद एव प्रदुर्भ्यते तस्माद्दोषः ॥ १३ ॥ इति श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ॥ ६ ॥

ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ १४ ॥ (७) ॥

रत्नप्रभा ।

हन्ती । प्राण उक्तामनीनि श्रुत्याव्यक्त प्राणस्य मानि, समोऽनेन सर्वेणिति श्रुत्या विभुत्वमिति विरोधे आध्यात्मिकप्राणव्याव्यक्तम्, आधिदेविकस्य विभुत्वमिति विपश्चेद्व्याव्यक्तविरोध इति समाप्तत्वे-तदुच्यते इति ॥ किंचोपरमे प्राणस्य प्लुपिणादिसमत्वेनाव्यक्तोक्ते सम एमिद्विभिर्दोर्भ्येति त्रिराद्धेहसाम्यमा समोऽनेनेति मूलात्मत्वमिति विषयव्ययस्या सुप्तेवाह-अपि चेति ॥ अणुश्चेन्न सर्वेऽनन्ता इति इन्द्रियानन्वयमुपासनायमिति समाहितम्, अत्र तु प्राणविभुत्वमाधिदेविकमिति समाप्तानन्तरोक्तेः पौनरुक्त्यम् । अन्ये तु प्रमत्तात्तत्र सारयाक्षेपो निम्नत, अत्र तु श्रुतिविरोधो निरस्त इत्यपौनरुक्त्यमाहुः ॥ १३ ॥ (६) ॥ इयं प्राणस्याध्यात्मिकाधिदेविकानामांगेनाप्यनुत्पत्तिमुच्यन्वयमोक्ता, तत्प्रसङ्गेनाध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदेविकानां न्यायमाह-ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ "वाचा हि नामान्यमिवदति चतुषा रूपाणि पश्यति" इति तृतीयाश्रुत्याऽन्यव्यतिरेकतया त्रयादीना निरपेक्षसाधनत्रोक्तिविरोधात् 'अग्नि-भामती ।

विभुत्वम् । दुरभिगमनाभवेण च अनीत्यापिनोऽप्यनुत्पत्तिमुपचर्चने न स्वयुत्वमियुक्तमभवात् । यस्मिन् विभुत्वान्न तदाधिदेविकेन मन्त्रानना समष्टिव्यष्टिरूपेण न त्वाध्यात्मिकेन रूढेण । तदाश्रयाश्च 'समः प्लुपिणा' इत्येवमाया श्रुतयो देहनाम्भवेन प्राणस्याह स्वप्नतां न तु कृत्वाशयपरिपोषादिप्रत्यया कथञ्चिन्नतया इति ॥ १३ ॥ (६) ॥ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् । यद्ये य कार्यं कुर्वन्तु तस्महिन्नैव करोतीयेष तानदुर्भगः । पराधिष्ठानं तु तस्य चतुष्प्राणान्तरदेशान् । स्वादेनत् । तन्वादीना तन्वादीनां प्रतिष्ठानामभवेनाना कार्यकारित्वदर्शनादचेतनत्वेनेन्द्रियाणामधिष्ठानत्वेनानाकार्यनेति चेत् । न । जीवन्मैवाधिष्ठानत्वेनस्य विमानत्वात् । न च 'अग्निर्वाग्भूता मुक्त्वा प्राणिनां' इत्यादि-श्रुतिस्यो देवतानामप्यधिष्ठानमनुपगन्तु उक्तम् । अनेकाधिष्ठानान्मुपगमे ि तेषामेकाभिप्रायनियम निमित्ताभावान्न किञ्चिन्कार्यमुपपद्यते विरोधात् । अपि च य इन्द्रियाणामधिष्ठाना स एव मोक्षेति देव-आनन्दगिरिव-व्यावर्तण्यः ।

पारि' उत्र तमुन्नात्यादिभिर्मिति नमोऽनेनेयादिना विभुत्वं, तत्रध पारि' उत्रत्वस्य मुग्यत्वे विमु-ग्यस्यायत्नत्वात् । स्यात्पारि' उत्रत्वस्य मुग्यत्वे पारि' उत्रत्वमौषधिक युक्तम् । यद्यपि सर्वेऽनन्ता इति-प्राणानन्वयश्रुतिरपि नेनुमुचिता तथाऽपि विशान्तेण तन्नयनार्थमाशङ्क्यर्थः । तमुन्नामन्त प्राणोऽनुन्ना-मनीति परिच्छेदेऽपि प्राणस्य त्रिदशनाद इयो' उद्गमोर्दिगेरे मयाध्यात्मिकाधिदेविकरूपाया व्यर्थेति परिहरति-तदिति । समष्टिव्यष्टिरूपेणानुद्गच्छन्नानुत्पत्तेरेवार्थः । उभयथा त्रिदशोर्त्यव्याप्तिद्वानतीयेने कुनो व्यर्थस्थेयाशक्य त्वदुक्तत्रिदशस्य प्राणान्तरपरिच्छेदान्नाप्यन्वादाधिदेविकविषयत्वेन समोऽनेनेत्यादा म्भेयमिवाह-अपि चेति । मुग्यप्राणस्य व्यापित्वपाणि' उत्रत्वश्रुत्योन्वयविरोधात्पारि' उत्रप्राणान्तरा-वपि ममन्वयपरिचयमहन्ति-तस्मादिनि ॥ १३ ॥ (६) ॥ प्राणस्याध्यात्मिकाधिदेविकानामांगेनाश्रु-त्यविभुत्वमिन्वयप्रमणेनाऽऽध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदेविकानां व्यावर्तण्ये चेश्माचये-ज्योतिरादीनि ।

ते पुनः प्रकृताः प्राणाः किं स्वमहिम्नैव स्वस्मैस्वस्मे कार्याय प्रभवन्ति, आहोस्विदेवताधिष्ठिताः प्रभवन्तीति विचार्यते ॥ तत्र प्राप्तं तावद्यथा स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तन्त्रिति ॥ अपि च देवताधिष्ठितानां प्राणानां प्रवृत्तावभ्युपगम्यमानायां तासामेवाधिष्ठात्रीणां देवतानां भोक्तृत्वप्रसङ्गाच्छरीरस्य भोक्तृत्वं प्रलीयेत । अतः स्वमहिम्नैवैषां प्रवृत्तिरिति ॥ एवं प्राप्तं इदमुच्यते—“ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु” इति । तुशब्देन पूर्वपक्षो व्यावर्त्यते ॥ ज्योतिरादिभिर्गन्धाद्यभिनानिनीभिर्देवताभिरधिष्ठितं वागादि करणजातं स्वकार्येषु प्रवर्तनं इति प्रतिजानीति ॥ हेतुं व्याचष्टे—“तदामननात्” इति ॥ तथाह्यामनन्ति—“अग्निर्वा-

रत्नप्रभा ।

र्वाभूत्वा” इत्यादिश्रुतिस्तेषामचेतनाभ्यामुपादानकारणत्वात्, न तु तेषामग्निशब्देनापरा ॥ न च स्वकार्ये शक्तानामपि वागादीनामचेतनत्वादग्निशब्देना न भिरूपन इति वाच्यं, जंम्भाग्निशब्देनात् । किंच देवतानामग्निशब्दे जीवद्रोक्तृत्वमस्मिन् देहे स्यात्, नवा चैकत्रानेकभोक्तृणां विगोचार्थव्यपेक्षया जीवस्य भोक्तृत्व न स्वादिति पूर्वपक्षार्थः । सिद्धान्तपति—एवं प्राप्तं इत्यादिना ॥ अग्निर्वाभूत्वादिपक्षधुर्भूयति च तद्रागोऽत्रान्यादिदेवताभिष्टेय्यरूप एव सन्नो न तदुपादानकारणो दूरस्यादिशब्दत्वाद्वादेभ्यो गन्धाद्यभिनानां भोक्तृत्वेन स्वामित्य शरीर इति न जीवः स्वामी स्याद्रोक्ता च । तस्माद्गन्धाद्युपचारो वागादिषु प्रकाशरूप्यादिना केनचिन्नमितेन गमयितव्यो न तु स्वरूपेणाभ्यादिदेवतानां गुणाद्यनुपवेश इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तं उच्यते—नानात्रियासु तावन्नृत्निषु स्मृतिषु च तत्रतत्र वागादिशब्दादिदेवताधिष्ठानमगम्यते । न च तदसत्यामनुपपत्तौ वृत्तेन व्याख्यातमुचितम् । न च स्वस्वोपयोगभेदज्ञानविरहिणो जीवस्मिन्निष्ठाग्निशब्दव्यपेक्षया, समरति तु देवतानामिष्टियाचार्येण ज्ञानेन साक्षात्कृतवतीनां तदस्वोपभेदतदुपवो-

धानन्दविरहित—वाचनिर्णयः ।

अधिकरणस्य विषयसशयौ दर्शयति—ते पुनरिति । अन्यव्यतिरेकाभ्यामाद्यो विकृत्यो द्वितीयो देवाग्निश्चिन्नेकेरिति विरेक्यम् । ‘चक्षुषा दि क्त्वाग्निं पश्यति’ इति । ‘आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणीं प्रापित्वा’ इत्यादिभूनेभिर्गोदासा देवताधिष्ठितचक्षुसादिकारणे ऋषिणि सम-उपमानावावाग्निभूमिः । पूर्वपक्षे श्रुत्योर्भेदोपादुक्तमप्यवातिद्विः । विनास्ते तदस्यो गच्छामिदि । केन्द्रव्यतिरेकाभावादेवाप्या नाधिष्ठातृभूमिनि पूर्वपक्षवति—तत्रेति । न च इष्टकारणत्वात्प्राग्भवव्यतिरेकावशावापि देवतायाः धृतेरग्निशब्दोक्तत्वं तदर्थेति वाच्यं देवतावास्तवाग्निशब्दत्वाद्देवताग्निभूतत्वात्तदभावात्तदभावात् न च ध्यानस्याचेतन-भावमिदेषाग्निशब्दोक्तत्वेन पुनरनेकनभ्याभ्यादेवैवानेकवागादिभावादिदेवति भा । इत्यथ स्वमहिम्नैव प्राणानां प्रवृत्तिरिति—अपि चेति । देवताभ्युसादिजन्मकर्मकण्डवोक्तव्यधुताद्यभिनानेन प्रवृत्त-त्वात्प्राग्भवोऽनुमिषा तदेव स्मृत्यति—देवतेति । मिदमप्यत्र उपाधत्तत्र भिगे मन्त्रिवापानेकादिभिर्वाप्या शर्मस्य गमनाद्यनवकारणेः तारोम्य भोक्तृत्व न स्वादिवाह—आग्निस्त्विति । ‘न ह पे देवतात्वात् नृपतिः’ इति वादिना देवताया भोक्तृत्व निरूप्यति वास्तव पुनरुक्तमेव देवता भूतत्वे न वास्तवमिदेषाव-न्यासस्य वेष्टागमोर्भेदो मन्त्रोपदेशेति—अत इति । पूर्वपक्षानुस्य विनास्तपति—एवमिति । तत्र पूर्वपक्षनिर्णय विनास्ते—पुनरुच्येति । उत्तरपक्षप्रमाणं प्रवृत्त्यति—ज्योतिरादिभिर्गिति । हेतुमत्त्वाय विहितोति—हेतुं चेति । तत्रास्यैव सारं भावि न च तदग्निशब्दव्यतिषाशत्र धेवतानामचेतनभ्याग्निदेवति-

भूत्वा मुखं प्राविशत्" [ऐत० २ । ४] इत्यादि ॥ अग्नेश्चायं वाग्भावां
 मुखप्रवेशश्च देवतात्मनाऽधिष्ठातृत्वमङ्गीकृत्योच्यते ॥ न हि देवतासं-
 बन्धं प्रत्याख्यायाग्नेर्वाचि मुखे वा कश्चिद्विशेषसंबन्धो दृश्यते । तथा
 "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्" [ऐत० २ । ४] इत्येवमाद्यपि
 योजयितव्यम् । तथान्यत्रापि "वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना
 ज्योतिषा भाति च तपति च" [छां० ३ । १८ । ३] इत्येवमादिना वा-
 गादीनामग्न्यादिज्योतिष्ठादिवचनेनेतमेवार्थं द्रष्टव्यम् ॥ "स वै वाच-
 मेव प्रथमामत्यवहत्सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत सोऽग्निरभवत्" [बृ० १ ।
 ३ । १२] इति चेवमादिना वागादीनामग्न्यादिभावापत्तिवचनेनेतमेवार्थं
 द्योतयति ॥ सर्वत्र चाध्यात्मधिदेवतविभागेन वागाद्यग्न्याद्यनुक्रमण-
 मनयेव प्रत्यासत्त्या भवति ॥ स्मृतावपि—“वाग्ध्यात्ममिति प्राहुर्ब्राह्म-
 णास्तत्त्वदर्शिनः । वक्तव्यमधिभूतं तु वह्निस्तत्राधिदेवतम् ॥” इत्या-
 दिना वागादीनामग्न्यादिदेवताधिष्ठितत्वं सप्रथमं दर्शितम् ॥ यदुक्तं
 स्वकार्यशक्तियोगात्स्वमहिम्नैव प्राणाः प्रवर्तेरन्निति । तदयुक्तम्, शक्ता-

त्नप्रमा ।

धक्षुराद्युपादानं वासंभवादित्याह—अग्नेश्चायमिति ॥ वायुः प्राणाधिष्ठाता भूत्वा नासापुटे प्राविशदिति
 व्याख्येयमित्याह—तथेति ॥ भाति दीप्यते, तपति स्पर्शं करोतीत्यर्थः ॥ एतस्मिन्प्राणाधिष्ठेय-
 स्वरूपार्थे उद्भिन्नतरमाह—स वै वाचमिति ॥ स प्राणो वाचं प्रथमामुद्गीयकर्मणि प्रदानामनुतादिपा-
 पत्त्वं मृत्युमतीत्याह—मृत्युना मुक्तां हृत्वा अग्निदेवतात्मत्र प्राप्तिरानित्यर्थः । किंच “मृतस्याग्निं
 वागप्येति, वात प्राणः, चक्षुरादित्यम्” इत्यादियुतिरप्यग्निष्ठात्रिष्ठेयत्वमवगम्य चोत्पत्त्याह—सर्वत्रेति ॥

भाषती ।

गभेद्विज्ञानम् । तस्मात्तास्ता एव देवतानन्तःकरणविशेष इति युक्तं न तु जीवः । मनुष्ये वा जीवो-
 ऽप्यग्निष्ठाता तयाप्यशेषः । अनेकेषामग्निष्ठातानामेकं, परमेश्वरोऽङ्गित्वात् नियतान्तर्यामी तद्वशाद्विप्रतिपि स-
 शोऽपि न विप्रतिपत्तमर्हन्ति । तथा चैकराज्यतया न तत्कार्योत्पत्तिमप्युदः । न चैतान्यता देवतानामत्र
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुत्वमेवाग्नेमित्याह—अग्नेश्चेति । अग्निष्ठाताधिष्ठेयत्वं हि त्रिोपादानोपादेयत्वमुपेत्याग्नेशादीनामचेतनाना-
 मेव वागादिनामेव मुख्यादिषु प्रवेश- स्वादित्याशक्त्याऽऽह—न हीति । वाचवक्षुणोर्स्वजसनेन तत्रोपादाने
 सव्यग्यादित्यशदत्रोरेकार्थेन पौनस्वयाद्यद्वयक्तिभेदेन कारणभेदे चक्षुरादेरादित्यमग्न्यादिषु त्रिभिरित्यर्थे
 कार्यानुपपत्तिप्रसङ्गादेरतानां चेतनानामेवाग्न्यादीनामग्निष्ठातृत्वेन सम्यगेव वागादिषु निरक्षिणो न सव्य-
 ग्यान्तरं सदप्यत्राभिप्रेतित्यर्थः । अग्निर्ब्रह्मूक्त्यायुक्तमप्यव्यतिदिगिति—तथेति । अग्न्यादीनामग्निष्ठा-
 तृत्वं वागादीनामग्निष्ठेयत्वेत्येव हेतुतरमाह—स वै इति । स प्राणो
 वाच प्रथमामुद्गीयकर्मणि प्रदानो मृत्युमतीत्याह—मृत्युना मुक्तां हृत्वा । किं प्राप्तिरानित्युच्यते यदा हि मुक्ता तदा
 सा पूर्वमप्यग्निरेव सर्वा मृत्युविभोगे प्रलिनःशामानादग्निरेवामादित्यर्थः । इत्यग्नेशादीनां वागादीनां
 चाग्निष्ठाताधिष्ठेयमित्याह—सर्वत्रेति । उक्तेऽर्थे सृष्टिमपि सजादयति—स्मृताविति । पूर्ववत्सर्वानामनु-
 मापने—यदिति । प्राणानां स्वकार्यशक्तियोगोऽपि चेतनाधिष्ठानानामेव प्रवृत्तिरित्याह—तदिति । शर-
 दादीनां वर्णसर्वादिभिष्ठातानां प्रवृत्तिश्च शरीरादीनामग्निष्ठातानामपि तद्विप्रवृत्तिमिदित्यस्या चोपपत्त्या-

नामपि शकटादीनामनुहुहाद्याधिष्ठितानां प्रवृत्तिदर्शनात् । उभयथोपपत्तो चागमाद्देवताधिष्ठितत्वमेव निश्चीयते ॥ १४ ॥ यदप्युक्तं देवतानामेवाधिष्ठात्रीणां भोक्तृत्वप्रसङ्गो न शारीरस्येति तत्परिह्रियते-

प्राणवता शब्दात् ॥ १५ ॥

सतीश्वपि प्राणानामधिष्ठात्रीषु देवतासु प्राणवता कार्यकरणसंघात-स्वामिना शारीरेणैषां प्राणानां संबन्धः श्रुतेरवगम्यते । तथाहि श्रुतिः-
 “अथ यत्रैतदाकाशमनुविषण्यं चक्षुः स चाक्षुषः पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदं जिघ्राणीति स आत्मा गन्धाय घ्राणम्” [छा० ८ । १२ । ४] इत्येवंजातीयका शारीरेणैष प्राणानां संबन्धं श्रावयति ॥ अपि च-अनेकत्वात्प्रतिकरणमधिष्ठात्रीणां देवतानां न भोक्तृत्वमस्मिन्शारीरेऽवकल्पते । एको ह्येषमस्मिन्शारीरे शारीरो भोक्ता प्रतिसंधानादिर्मभयादवगम्यते ॥ १५ ॥

रत्नप्रभा ।

ननु शकटादीनां धरीरर्थादिप्रेतानां प्रवृत्तिदृष्टा, धीरादीनां लवणदिष्ठितानामपि द्रव्यादिप्रवृत्तिदृष्टे, तथा चोभययामभये कथं निधयः, तत्राह-उभययोपपत्तां चेति ॥ उक्तदोषान्तरनिवृत्ताया गृह्यमन्तारयति-यदपीति ॥ १४ ॥ शार्ङ्गिणेति । भोक्तेति शेषः । संबन्धो भोक्तृभोग्यमारः । अथ देहे प्राग्प्रवेशानन्तरं यत्र गोउक्ते एतदिउद्गमनुप्रविष्टं चक्षुरितिप्रथं तत्र चक्षुषमिनामी म आत्मा चाक्षुषः तस्य रूपदर्शनाय चक्षुः । यद्यथात्मा करणान्येऽने, तथापि ज्ञेयज्ञानवशाद्यथाकारान्यो वेद स आत्मा चिद्रूप एव, करणानि तु गन्धादिप्रवृत्तेऽनेऽन्वते, न चैकत्वादेति भुक्तये । किंच योऽहं रूपमद्राश स एवाहं ज्ञेयोमीति प्रतिसंधानादेकः शारीर एव भोक्ता न तद्वदो देवा इत्याह-आपि चेति ॥ १५ ॥ कदाचिदेतानाम् भोक्तृत्वं, कदाचिद्भोक्तृत्वमित्येवमिदं चैवास्मिन् एव भोक्तृत्वमिति भामती ।

शरीरे भोक्तृत्वम् । न हि यन्ता स्वमितिदृष्टेति तन्मात्पविनयादेर्भोक्तृत्वमिति तु श्यामेव । एव देवता अधिष्ठात्रीषोऽपि न भोक्तृत्वमासां तात्त्विकस्य भुक्तत्वात् । भोक्ता तु जीव एव । न च नगदिशरीरेणैव आनन्दविशेष-न्यायनिर्णयः ।

समये कथं निर्गम्यताऽऽह-उभययेति ॥ १४ ॥ उक्तं युक्तत्वात् नित्यकर्तुं गृह्यमन्तारयति-यदपीत्यादिना । गृह्य व्याचष्टे-मनीश्विति । शार्ङ्गिणैरभोक्तेति शेषः । प्राणानां भोग्यत्वान्तेऽपि यदप्यन् । सत्यः स्वस्वामिमारः । तामेव भुक्तिमाह-तथाहिति । देहे प्राग्प्रवेशानन्तरं कथं तद्वदर्थः । यत्र गोउद्गमत्प्रवृत्तमारं उद्गमसात्तनुविषण्यमनुगतं चाक्षुषं स आत्मा चाक्षुषि मन्माधुगुणस्य दर्शनाय चक्षुर्न चैकत्वादेति यावत् । अथान्दोऽहं । दर्शनादर्थं चक्षुरादनेऽभावमिति त्रिजालीति सत्य एव एव दो वेद स आत्मा तस्य गन्धादिनां प्राणानां द्वितीयाकारार्थः । विनया देवता ज्ञेयत्वमुत्तरित्वमर्थेऽनेऽहोक्तिर एवमाधुगुणस्योऽप्येवमितिः । त्रिजाली देवता भुक्तत्वात्तन्माह-शार्ङ्गिणेति । इत्यभामि-देहे देवतानां न भोक्तृत्वमाह-अपि चेति । अनेऽहं इति तन्मात्तं भोक्तृत्वं वा श्रुतिप्रमाणेऽहं-एवो हीति । कोऽहं रूपमद्राश कोऽहं भुक्तोऽहं देवता प्राग्प्रवेशान प्रतिसंधानम् । एतन् भोक्तृत्वं तद्वद्विद्वत्त्वं इत्येवमिदं तद्वद्विद्वत्त्वं ॥ १५ ॥ कदाचिदेतान-

तस्य च नित्यत्वात् ॥ १६ ॥

तस्य च शारीरस्यास्मिञ्शरीरे भोक्तृत्वेन नित्यत्वं पुण्यपापोपलेपसं-
भवात्सुखदुःखोपभोगसंभवाच्च न देवतानाम् । ता हि परस्मिन्नेश्वर्ये
पदेऽवतिष्ठमाना न हीनेऽस्मिञ्शरीरे भोक्तृत्वं प्रतिलब्धुमर्हन्ति ॥ श्रुतिश्च
भवति—“पुण्यमेवासुं गच्छति न ह वै देवान्पापं गच्छति” [वृ० १।५।३]
इति शारीरेणैव च नित्यः प्राणानां संबन्ध उत्क्रान्त्यादिषु तदनुवृत्तिदर्-
शनात् । “तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनृत्क्रामति, प्राणमनृत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनृ-
त्क्रामन्ति” [वृ० ४।४।२] इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्मात्सतीष्वपि कर-
णानां नियन्त्रीषु देवतासु न शारीरस्य भोक्तृत्वमपगच्छति । करणपक्ष-
स्यैव हि देवता न भोक्तृपक्षस्येति ॥ १६ ॥ इति ज्योतिराद्यधि-
करणम् ॥ ७ ॥

त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ १७ ॥ (८) ॥

रत्नममा ।

देहे जीवस्य भोक्तृवनियमान्मेवमित्याह सूत्रकारः—तस्य चेति ॥ उत्क्रमणादिषु जीवस्य प्राणव्यभिचा-
रात्तस्यैव प्राणस्वामित्व, देवताना तु परस्वामिकरयसारथिनदविष्टात्तन्मात्रमिति स्याद्यान्तरमाह—
शारीरेणैव च नित्य इति ॥ यथा प्रदीपादिः करणोपकारकतया करणपक्षस्यान्तर्गतस्तथा देवाः
करणोपकारिण एव न भोक्तार इत्यर्थः । जीवस्यादृष्टद्वारा करणाप्रिष्टात्त्वाद्ब्रह्मस्वामिब्रह्मेतत्त्वं, देवानां
तु करणोपकारामिष्ठतया सारथिनदविष्टात्त्वमिति न जीवेनान्यथासिद्धिः । देवानामविष्टात्त्वेनास्मिन्देहे
भोक्तृत्वानुमान तु “न ह वै देवान् पापं गच्छति” इत्युक्तश्रुतिवाचितम् । तस्मात् “चक्षुषा हि रूपानि
पश्यति” इति श्रुतेः साधनत्वमात्रमोतिवादिभिर्गिभूतेभ्योऽविष्टात्त्वेनैव देवतापेक्षावोक्तश्रुतिमिदविरोध इति
सिद्धम् ॥ १६ ॥ (७) ॥ सत्स्विन्द्रियेषु तदविष्टात्त्वेन देवताचिन्ता, ताभ्येव प्राणवृत्तिव्यतिरेकेण न सन्तीत्याक्षेप प्रत्या-
ह—त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ प्राणादिन्द्रियाणा भेदाभेदश्रुतिभ्यां सशय वदन्
भामती ।

दुःखानुभूतमुपभोग सुखमयो देवता अर्हन्ति । तस्मात्प्राणानामप्रिष्टात्त्वो देवता इति सिद्धम्, शेषमतिरो-
हितार्थम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ (७) ॥ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । मा भूत्
प्राणो वृत्तिरिन्द्रियाणाम् । इन्द्रियाभ्येतास्य व्येष्टस्य श्रेष्ठस्य च प्राणस्य वृत्तयो भविष्यन्ति । तद्वानामागत-
ज्ञानन्दगिरीय—व्यायनिर्णयः ।

नामत्र भोक्तृत्वं कदाचिर्जीवस्येत्यस्यामाशङ्कयाऽऽह—तस्येति । स्वरुर्मात्रिणे देहे जीवस्य भोक्तृत्वानि-
यमान्मेवमित्यर्थः । नूनार्थं मित्राणि—तस्येत्यादिना । न देवतानामत्र भोक्तृत्वेन हेतुमाह—ता हीति ।
देवतानानिह देहे भोगमाने श्रुतिमप्यनुवृत्तयति—श्रुतिश्चेति । सूत्रस्याद्यान्तरमाह—शारीरेणैति ।
उत्क्रमणादिषु जीवस्य प्राणव्यभिचारात्तस्यैव प्राणस्वामित्व देवतानां तु परस्वामिकरयमारथिनदविष्टा-
त्त्वमात्रमित्यर्थः । देवतानामत्राभोक्तृत्वं फलितमाह—तस्मादिति । हेतुमेव स्तोत्येति—करणेति ।
आत्रोक्त करणोपकारकमत्र देवताना न तत्रन्यभोगवत्त्वमित्यर्थः । तदेव “चक्षुषा हि रूपानि
पश्यति” इत्यादिश्रुतेः । “आदित्यश्चक्षुर्भूत्वा” इत्यादिश्रुतेःथाऽऽदित्यादिदेवताप्रिष्टित्वचसुरादिकारणं प्रथमि
समन्वयमिदिरित्युपसहर्तुमिति शब्दः ॥ १६ ॥ (७) ॥ मन्त्रिन्द्रियेषु तदविष्टात्त्वमिति
सायेव प्राणवृत्तिव्यतिरेकेण नेति चोदिते प्रयाह—त इति । उत्क्रमन्स्य भेदाभेदश्रुतिभ्यां सदेहमाह—

मुख्यश्चैक इतरे चैकादश प्राणा अनुक्रान्ताः । तत्रेदमपरं संदिह्यते-
 किं मुख्यस्यैव प्राणस्य वृत्तिभेदा इतरे प्राणा आहोस्विक्तत्वान्तरा-
 णीति ॥ किं तावत्प्राप्तं, मुख्यस्यैवेतरे वृत्तिभेदा इति ॥ कुनः ॥ श्रुतेः ॥
 तथाहि श्रुतिर्मुख्यमितरांश्च प्राणान्संनिधाप्य मुख्यात्मतामितरेषां स्थाप-
 यति—'हन्तास्यैव सर्वे रूपमसामिति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्' [बृ०
 १ । ५ । २१] इति ॥ प्राणैकशब्दत्वाच्चैकत्वाध्यवसायः । इतस्था ह्यन्या-
 यमनेकार्थत्वं प्राणशब्दस्य प्रसज्येत । एकत्र वा मुख्यत्वमितरत्र वा
 लाक्षणिकत्वमापद्येत । तस्माद्यथैकस्यैव प्राणस्य प्राणाद्याः पञ्चवृत्तय-
 एषं वागाद्या अप्येकादशेति ॥ एवं प्राप्ते वृत्तः-तत्त्वान्तराण्येष प्राणा-
 द्वागादीनीति ॥ कुतः ॥ व्यपदेशभेदात् ॥ कोऽयं व्यपदेशभेदः ॥ ते प्रकृताः
 प्राणाः श्रेष्ठं वर्जयित्वावाशिष्टा एकादशेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते । श्रुतावैवं

रत्नप्रभा ।

पूर्वपक्षवि-मुख्यश्चेत्प्रादिना ॥ हन्त इदानीम्-अस्यैव मुख्यप्राणस्य सर्वे य ए स्वरूपं भवामिति सकल्प-
 ते वागादयस्तथाऽभवन्नि-यमेदश्रुत्यर्थः । ते प्राणादमिताः, प्राणशब्दवाच्यत्वात्, प्राणशब्दाह-प्राणेति ॥ ते
 प्राणाः श्रेष्ठादयत्र अन्ये इति प्रतिशार्थत्वेन पदत्रय व्याचष्टे- तत्त्वान्तराण्येवेति ॥ तद्व्यपदेशादियत्र
 तच्छब्दः प्रतिज्ञातान्वयत परामृशति । प्राणा इन्द्रियाणी पर्यायशब्दाभ्यामन्यत्रोक्तेरिति हेतुमादनार्थं तेन
 पुनस्तानि गृह्यदानीं योजयति-क इत्यादिना ॥ सूत्रस्य विभक्तौगुणत्वादुभयार्थगमनकार एव न
 भामती ।

त्रिसविभामाभावमिन्द्रियाणां श्रुत्यनुभवसिद्ध, तथा च प्राणशब्दस्यैकस्यान्यायमनेकार्थत्वं न भविष्यति ।
 वृत्तीनां वृत्तिमत्तत्त्वान्तराण्यसामानात् । तत्त्वान्तरस्ये चिन्द्रियाणां, प्राणशब्दस्यानेकार्थत्वं प्रसज्येत ।
 इन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वात् वा । न च मुख्यममये लक्षणा युक्ता जन्म्यत्वात् । न च भेदेन व्यपदेशो
 भेदभाववन् 'एतस्मान्नामने प्राणः' इत्यादिभेदसोऽप्येन्द्रियेषुोदसित भेदेन व्यपदेश इ यनिन्द्रिय वपतद्गः ।
 स्मृतिवशात्तु तस्येन्द्रियस्ये इन्द्रियाणामपि प्राणाद्भेदेन व्यपदेशानामप्यपि प्राणस्यभावे 'हन्त अन्येव
 रूपममाम' इति श्रुतिः । तस्मादुपपत्तेः श्रुतेषु प्राणस्यैव वृत्तय एकादशेन्द्रियाणि न तत्त्वान्तराणीति
 प्राप्तम् । एत प्रात उपपत्ते-मुख्यात् प्राणात्तत्त्वान्तराणीन्द्रियाणि, तत्रत्र भेदेन व्यपदेशात् । मृ-
 शानन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

मुख्यश्रेणितेनेकादशप्राणेति वाच्यत्वाद्पूर्वपक्षान्वयानेन पूर्वपक्षी-किमित्वादिना ॥ भव भेदाभेदश्रु-
 त्योर्वाश्रितेन तत्त्वान्तरे मृत्प्राणने मयमि मन्त्रयोरुपा पादादिमगतिः । पूर्वपक्षे शु'दोर्मिगे मत्तदमिद्धिः ।
 मिदानेतरदिगे मत्तदमिद्धिः । श्रुतिभेदाऽऽह-तथाहीति । हन्तेतानीन्येवमुख्यप्राणस्य सर्वे य ए रूपममाम
 भवामेकादशिय इतरा ते वागादय एतद्वैव मुख्यस्य रूपं बनुर्येति श्रुत्यर्थः । वाचकतादेशेनानेकार्थवि-
 रवाह-इतरस्येति । मत्तादिशब्दशब्देकार्थस्यसाशय भेदे मानाभावात्मुख्यममये गुणे लक्षणेवाह-पृक-
 त्रेति । ननु 'एतस्मान्नामने प्राणः' इ वादी भेदमादात्तादीनां प्राणात्तत्त्वान्तराण्यम् । न च मनः-
 मोन्द्रियाणीन्द्रियेषुोभेदात्त्वान्तराण्यम् । मन्द्रियेषु वपत्र स्मृतिविद्धे राज्ञस्मरणमिमात्रवपत्रेदेवादेरिति
 प्रष्टो ह्यनुभवेन तत्त्वान्तरेन्द्रियादिवाहकतागवपदेशश्रुत्येदेर्येव निर्देभेदेशीप्रार्थयत्तमिमात्रवपत्रमिति
 न मत्त-नम्पादिति । पूर्वपक्षान्वय गृह्यदित्येव प्रतिज्ञानी-एवमिति । तत्र प्रकृत्यैव हेतुगण-
 युत इति । शास्त्रार्थदे] इत्यनेन गृह्यदित्येव योजयति-क इत्यादिना । व्यपदेशभेद

व्यपदेशदर्शनात् । “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” [सु० २ । १ । ३] इति ह्येवंजातीयकेषु प्रदेशेषु पृथक्प्राणो व्यपदिश्यते, पृथक्चेन्द्रियाणि ॥ ननु मनसोऽप्येवं सति वर्जनमिन्द्रियत्वेन प्राणवत्स्यात्, “मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इति पृथग्व्यपदेशदर्शनात् ॥ सत्यमेतत् ॥ स्मृतौ त्वेकादेशेन्द्रियाणीति मनोऽपीन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवत्संगृह्यते । प्राणस्य त्विन्द्रियत्वं न श्रुतौ स्मृतौ वा प्रसिद्धमस्ति । व्यपदेशभेदश्चायं तत्त्वभेदपक्ष उपपद्यते । तत्त्वैकत्वे तु स एवैकः सन्प्राण इन्द्रियव्यपदेशं लभते, न लभते चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मात्तत्त्वान्तरभूता मुख्यादितरे ॥ १७ ॥ कृतश्च तत्त्वान्तरभूताः-

रत्नप्रभा ।

दूपगम् । एतेन प्रतिज्ञाप्याहारः तच्छब्दस्याप्रत्ययभेदपरामर्शिन चेति दोषद्वयमवास्तम् । शब्दभेदाद्दुपगमेदसाधनेऽतिप्रसङ्गः शङ्कते-नन्विति ॥ प्राणजननमोऽपि इन्द्रियेभ्यो भेदः स्यादित्यर्थः ॥ अपर्यायसङ्गामेदात्स्वतन्त्रसन्निसन्नुभेद इत्यु-मर्गः । स च “मनःप्राणोन्द्रियाणि” इत्यादिस्मृतिनामान्न-स्वपोयते, प्राणे तु वात्रकामानादुत्सर्गतिद्विरिति समाजं-सत्यमित्यादिना ॥ मन इन्द्रियाणि वेति भेदोक्तिर्गोर्जावर्द्ध-भाषेन नेया । सिद्धान्ते मनस्य प्रनोपादानत्वादात्मवदनिन्द्रियत्वमिदं ततो नोत्सर्गात् इति केचित् ॥ किञ्च “एतस्मा-जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च” इति पृथग्व्यपदेशात्स्वतन्त्रवन्नुभेद इत्याह-व्यपदेशभेदश्चायमिति ॥ एकस्मिन् वाक्ये प्राण इन्द्रियशब्दमैक्यादुभयते पुनरुक्ति-मवात्र उपने चेति न्यायात् इत्यर्थः ॥ १७ ॥ एव भेदेनापर्यायमन्त्यामुक्तं पृथग्व्यपदेशेति तद्व्य-भाषायाः ।

प्राणाप्राणत्वप्रक्षणादिबद्धवर्ममर्गश्रुते । अर्थक्रियामेदाच्च । देहागण हि प्राणस्य क्रियाऽर्जोचनमनने चेन्द्रियाणाम् । न च तद्वात्रामानुषिमानं तद्बुद्धिचिन्तानासहिति देहेन व्यभिचारात् । प्राणादयो हि देहात्मव्यतिरेकानुविशयिनो न च देहात्मानः । यावत् च प्राणरूपतामिन्द्रियाणात्मभिदधानि ध्रुतिः, तत्रापि पौर्वापर्यादोचनाया भेद एव प्रतीयते इत्युक्तं माध्यम्यात् । तस्माद्बुद्ध्युत्तिरितोमान् पूर्वोपरिविरोधाच्च प्राणरूपतामिमानमिन्द्रियाणां प्राणायत्तनया मास्य गमयितव्यम् । मनसश्चिन्द्रियने स्मृतेरवगतं क्वचिदिन्द्रियेभ्यो भेदेनोपादानं गोर्जावर्द्धन्यायेन । अथ वा इन्द्रियाणां वर्तमानमात्रविषयान्मनसस्तु त्रैकात्म्यगोचराद्रेनामिमानम् । न च प्राणे भेदव्यपदेशवाद्यं तथा नेतुं युक्तम् । प्राणरूपताश्रुतेश्च गतिर्दिशता । तथा ज्येष्ठे प्राणशब्दस्य मुख्यत्वादिन्द्रियेषु तन्मन्तत्त्वान्तरेषु लाक्षणिकं प्राणशब्द इति युक्तम् । न च मुख्यत्वानुगोपनानगतभेदयोरेकत्र युक्तं, मा भूद्ब्रह्मार्दानां तीरादिभिरैक्यमिति । अथे तु भेदशब्दाख्याहारमिमांसा भेदश्रुतेश्चेति पौनःपुन्यमिमांसा च तच्छब्दस्य चानन्तरोक्तपरामर्शिन्यादन्वयादानन्दगिरी-न्यायान्तरम् ।

विशदयति-एतस्मादिति । उक्तव्यपदेशभेदस्यातिप्रसङ्गिन शङ्कते-नन्विति । एव स युक्तं-तुवा वागादीनां मुख्यात्तत्त्वा-नर-ने मर्गाणि यावत् । उ-मर्गतो भेदव्यपदेशस्य तत्त्वान्तरस्य नाप्य-मर्गीकरोति-सत्यमिति । कथं तर्गादिष्व-मनस्य मिदं तत्राऽऽ-स्मृतौ तिष्ठति । ध्रुतिस्मृतिन्यायमवादाद्रेदव्यपदेशमधीर-चारि-न्य-मर्थः । प्राणव्यापि मनोव्यपदेशेन किं न न्यायत्वाऽऽ-प्राणस्येति । तत्रापि भेदादस्मौ-व-चारि-न्याय-मवादाभावात्-व्यपदेशेति । उपपत्तिमेव व्यतिरेकेण स्फोरयति-तत्त्वेति । व्यपदेशभेदानुपपत्त्योक्तं भेदमुपपत्ति-तस्मादिति ॥ १७ ॥ तत्रैव हे-वन्दं-पृ-उ-ति-कु-न इति ।

भेदश्रुतेः ॥ १८ ॥

भेदेन वागादिभ्यः प्राणः सर्वत्र श्रूयते-“ते ह वाचमृचुः” [वृ० १ । ३ । २] इत्युपक्रम्य वागादीनामसुरवाग्मविध्वस्तानुपन्यस्योपसंहृत्य वागादिप्रकरणम् “अथ हेममासन्त्यं प्राणमृचुः” इत्यसुरविध्वंसिनो मुख्यस्य प्राणस्य पृथगुपक्रमणात् । तथा “मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत्” इत्येवमाद्या अपि भेदश्रुतय उदाहर्तव्याः । तस्मादपि तत्त्वान्तरभूता मुह्यदितरे ॥ १८ ॥ कुतश्च तत्त्वान्तरभूताः-

वैलक्षण्याच्च ॥ १९ ॥

वैलक्षण्यं च भवति मुख्यस्येतराणां च । सुप्तपु वागादिषु मुख्य एकी जागति स एव चैको मृत्युनाऽनाम आत्तास्त्वितरे ॥ तस्यैव च स्थित्युत्क्रान्तिभ्यां देहधारणपतनहेतुत्वं नैन्द्रियाणाम् । विषयालोचनहेतुत्वं

स्तनप्रभा ।

पदेशादिति हेतुर्वाद्यातः । भेदश्रुतेरिति सूत्रेण प्रकरणभेदो हेतुरक इति न पीनरायम् । ते ह देवाः शान्तीयेन्द्रियमनोवृत्तिभ्यश्च अनुसाराणां पापवृत्तिभ्यश्चार्था जयार्थमुद्गीपकर्मणि प्रथमं व्यावृत्तां वाचमृचु-स्तत्र उद्गायानुसाराथमिति तथापि वयद्गीकृतोद्गायन्ती वाचमनूनादिदेशेण विभक्तिनाम्नोऽसुराः, इत्येवं क्रमेण सर्वेन्द्रियेषु पापप्रक्षेपे पश्चादथेति प्रकरण विन्तुन ‘प्रमिदमास्ये मयमासन्त्यं मुद्य प्राणमृचुस्तत्र उद्गायेति तेन प्राणतोद्गात्रा निर्दिपवयथा मद्गदोपन्यवेनासुरा नष्टाः’ इत्यसुराणां विभक्तिनो मुद्यप्राणस्योक्तभेदसिद्धिरित्याह-ते हेति ॥ तानि श्रीपदव्याख्यानं स्वार्थं प्रजापतिः एतन्ना-नित्यर्थः ॥ १८ ॥ विरुद्धभेदत्वाच्च भेद इत्याह-वैलक्षण्याच्चेति ॥ मृत्युप्राप्तदोषः । वाग्मृधे मन्-भामती ।

वर्गपात्रकः । क्रियेसादशेष वागादय इन्द्रियाणाम्ने प्राणोऽपीति तिसरे इन्द्रियाणामनो इन्द्रियमित्य, तथा च वागादिवप्राणवप्राणैऽन्द्रियाणि । न च वागादिविषयालोचनकरणवेन्द्रियता, आद्येन्द्रिया-पीन्द्रियाप्रमृहान् । तस्मात्प्राणमृचुः इन्द्रियमिति वागादिव प्राणोऽपीन्द्रियमिति प्रामाण्य । एव प्राणोऽपीन्द्रियवे-इन्द्रियाण वागादीनि येनान् प्राणोऽन्वयः । पुन-नेन्द्रियसमवेन वेपानि वागादीनां व्यनदेशात् । न हि मुद्ये प्राण इन्द्रियसमवे इत्यत्र । इन्द्रियाणां मुद्युक्तिवार्तानिति आनन्दविरचित-न्यायनिर्णयः ।

प्राणस्य वागादिभ्यः साक्षाद्देशेभ्यो भेदश्रुतिरित्याह-भेदेति । सूत्र विमज्जे-भेदेनेति । इन्द्रिय-जनन साक्षीप्रामिता देवः स्वामात्रिकस्य एवमुस्यवो, मयाऽदोषमनिमयस्य साकम्भवा-गुरपरतजवापौद्गात्र कर्म देवा प्राणोमेवे न देवा वाचमृचुः न उद्गायेतुरास्य ही वाचमसुराः पाम-नाऽन्वेति अदिना वागादीनमुद्ये वाचना न्यायानामनितिभेदेन विनामुद्यता वागादिप्रसङ्गमुद्यमहावा-पी प्रकरणे तदेवेन प्रविदमस्ये अथ मुद्यप्राणमृचुः तंवाद्यस्य न उद्गायेतु स तेन वीद्गने प्राणैर दूर्विकेभ्योऽप्येवमसात्तेन वरावागरेनयोऽसुरासुरा नष्टा इत्यसुरा, सन्तो मुद्यप्राणस्य दृढमुक्तैः इन्द्रिय-विपार-ते इत्यादिना । भेदे एतन्वाकाह-तयेति । तानि श्रीपदव्याख्यानं स्वार्थं प्रजापतिः एतन्ना-नित्यमिति वाचन । भेदश्रुतिमिदमुद्यमवर्ति-तस्मादिति ॥ १८ ॥ एतेन देवतयं प्रत्युपेक-साह-मुद्युक्तेति । इन्द्रियमैतत्त्वानि मन्मतेऽपीति सूत्रार्थः । तमेतर्था विज्ञोति-वैलक्षण्यं चेति । विमज्जे-भेदे-तसाह-मुद्युक्तेति । अर्थविपारन विमज्जात्वनसाह-तस्येवेति । तस्यमन्मद्वय

चेन्द्रियाणां न प्राणस्येत्येवंजातीयको भूयाल्लक्षणभेदः प्राणेन्द्रियाणाम् । तस्मादप्येषां तत्त्वान्तरभावसिद्धिः ॥ यदुक्तम्—“त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्” [वृ० १।५।२१] इति श्रुतेः प्राण एवेन्द्रियाणीति । तदयुक्तम्, तत्रापि पूर्वोपर्यालोचनाद्भेदप्रतीतिः । तथाहि—“वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे” [वृ० १।५।२१] इति वागादीनीन्द्रियाण्यनुक्तम् “तानि मृत्युः श्रमो भूत्वोपर्येमे तस्माच्छ्राम्यत्येव वाक्” इति च श्रमरूपेण मृत्युना प्रस्तत्त्वं वागादीनामभिधाय “अथेममेव नामोद्योऽयं मध्यमः प्राणः” [वृ० १।५।२१] इति पृथक्प्राणं मृत्युनानभिभूतं तमनुक्रामति । “अयं वै नः श्रेष्ठः” [वृ० १।५।२१] इति च श्रेष्ठतामस्यावधारयति ॥ तस्मात्तदविरोधेन वागादिषु परिस्पन्दलाभस्य प्राणायत्तत्वं तद्रूपमवन् वागादीनामिति मन्तव्यं न तादात्म्यम् ॥ अत एव च प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकत्वसिद्धिः । तथा च श्रुतिः—“त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते प्राणाः” [वृ० १।५।२१] इति मुख्यप्राणविषयस्यैव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लाक्षणिकीं वृत्तिं दर्शयति तस्मात्त्वान्तराणि प्राणादिन्द्रियाणीति ॥ १९ ॥ इतीन्द्रियाधिकरणम् ॥ ८ ॥

रत्नप्रमा ।

धृतवतीत्यर्थः । बहुभिर्भेदलिङ्गैर्विरोधाद्वागादीनां प्राणरूपमवन् प्राणाधीनरिपतिकत्वरूप व्याख्येयम् । एतदेव प्राणशब्दस्येन्द्रियेषु लक्षणधीनं श्रुतौ “तस्मादेत एतेनाख्यायन्ते” इति परापृष्ठम्, इति न भेदाभेदश्रुतीर्विरोध इति सिद्धम् ॥ १९ ॥ (८) ॥ उपपत्तिरुपादेनेति च कार्यकर्तृव्यापारौ प्रसिद्धौ । तत्र जगदुत्पत्तिश्रुतिविरोधः अतीतेन पादद्वयेन निरस्तः, संमन्युत्पादनश्रुतिविरोधो निरस्यते । तत्रापि सूक्ष्मभूतोत्पादनं पारमेश्वरमेवेति श्रुतिप्रतिपत्तिपक्ष, सूक्ष्मभूतोत्पादने त्वस्ति श्रुतिप्रतिपत्तिरिति तन्निरामती ।

यथा गच्छतीति गौरिति । प्रवृत्तिनिमित्तं तु देहाधिष्ठानत्वे सति रूपाद्यालोचनकारणम् । इदं चास्य देहाधिष्ठानत्वं यद्देहासुप्रहोपघातान्या तदनुप्रहोपघातौ । तथा च नात्रोक्तस्येन्द्रियत्वप्रसङ्गः । तस्माद्द्वैवागादय एवेन्द्रियाणि न प्राण इति सिद्धम् । माध्यकारीयत्वविकरणं

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पटमुपसंहरति—तस्मादिति । अमेदश्रुतेरुक्तमभेदमनुवदति—यदिति । अमेदे तस्यास्तात्पर्याभावान्मैवमित्याह—तदिति । अमेदश्रुतिः समर्थार्थः । भेदप्रतीतिं प्रकृतयति—तथाहीति । वने धारणाभिधाय चक्रे । तस्मान्मृत्युना श्रमेणाऽऽज्ञान्तःवादिति यावत् । प्रकारान्तरेण भेदप्रतीतिमाह—अयमिति । अमेदश्रुतेस्तर्हि का गतिस्तामाह—तस्मादिति । एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्निनि वाक्यात्तस्मादेत एतेनाऽऽख्यायन्ते प्राणा इति च प्राणश्रुतेरिन्द्रियाणां प्राणवृत्तित्वे प्राप्ते प्राणसंवादादिगतेर्वहुभिर्भेदलिङ्गैर्यातत्वे च लिङ्गैर्विद्योयोभिरवच्छेदं वाक्यं वाच्यते । श्रुतिरपीन्द्रियाणां प्राणसन्नयैत्यन्यपरा लिङ्गैर्विद्योमित्रीत्येति भावः । यत्तु प्राणशब्दस्य मुख्यत्वसंभवे न लक्षणैति तत्राऽऽह—अत इति । प्राणस्येन्द्रियेभ्यो भेदो यस्माद्यानागिनस्तस्मादेव तच्छब्दस्य तेषु मुख्यतायोगात्तुक्ता लक्षणत्वार्थः । श्रुत्यालोचनातोऽपि प्राणशब्दस्य लक्षणसिद्धिरित्याह—तथा चेति । अमेदश्रुतेर्गतिमुक्त्युपसंहरति—तस्मादिति । तदेव भेदाभेदश्रुतौर्विरोधात्त्वान्तरभूतवागादिभूतकारणे त्रयसि समन्वयव्रीहियुपमहर्तृमिनीत्युक्तम् ॥ १९ ॥ (८) ॥

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्त्वु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ (८८९)

संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्त्वु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ २० ॥ (९) ॥

सत्प्रक्रियायां तेजोवन्नानां सृष्टिमभिधायोपदिश्यते—“संयं देवतेक्षत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति । तासां त्रिवृत् त्रिवृत्मेकैका करवाणीति” [छां० ६ । ३ ।

२] तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकरणम्, आहोस्वित

रत्नप्रभा ।

सार्थमाह—संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्त्वु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् ॥ नामरूपभेदाकरणमिन्न प्राग इयुक्त सत्प्रमत्तेन स्यूतानामपाठितं किं कर्तृकैति चिन्त्यत इत्यन्तरसमयि ॥ प्रक्रिया प्रकरणम् । ईशग-
मिसाह—हन्तेत्यादिना ॥ हन्त इदानीं देवताः गूढमा अनुप्रविश्येति सन्धेयम् । तामां तिसृणां देवता-
नामैकैका देवता तेजोवन्नानाया उपनिष्ठा कर्मिष्वामीति श्रुति पन्थीकरणोपदेशगार्थी ।
छान्दोग्येऽप्याकाशमाश्रयोद्वयमहस्त्रोक्तमात् । एष एतदीदृशेभ्यु भूतेषु प्राणिनां व्यवहार हेतुमयीति परदे-
वतावाप्त्यापर्यम् ॥ जीवेनेति परस्य व्याकरवाणी यनेन मन्त्रप्रमत्तमात्मनःसाम्यां सजायमाह—तत्रेति ॥ पूर्वोक्ते
जीवस्यैव मौनिकस्युपाकरणं सर्वमसृष्टामिदि, सिद्धान्ते तन्निमित्ति कर्तुम् । जीवेनेत्यस्य व्याकर-
भामती ।

भेदधुतोऽप्येवादिषु मुनेषु नेयम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ (<) ॥ संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्त्वु त्रिवृत्कुर्वत
उपदेशात् । सत्प्रक्रियायां ‘तत्तेज पेशत’ इत्यादिना सत्प्रमं तेजोवन्नानां सृष्टि रिगयोपदिश्यते—
‘संयं देवतेक्षत हन्ताहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां
त्रिवृत्त्रिवृत्मेकैका करवाणि’ इति । अर्थः—सूत्रं बहुवचनमोक्षप्रयोजनमप्यापि सर्वा न निरञ्ज-
मिति पुनरंशां श्रवती बहुवचनमेव प्रयोजनमुदिश्य कथं हन्तेदानीमहमिमा यथोक्तस्तेजव्यावाप्तियु-
देवताः पूर्वोक्तानुभूतेन सप्रति स्मरणमन्त्रिवापितेन जीवेन प्राणधारणकर्तृत्वानुप्रविश्य सुखसादिभूत-
मात्रायामादशे इव मुगविभ्य त्तोय इव चन्द्रमसौ विभ्य छावामात्रतवानुप्रविश्य नाम च रूप च तं व्याकर-
वाणि विस्तृत करवाणीदमस्य नामैकं च रूपमिति तासां तिसृणां देवतानां त्रिवृत्त्रिवृत् तेजोवन्नानामना
उपनिष्ठा-व्यापिकासमैकैका देवता करवाणीति । तत्र संशयः—किं जीवकर्तृकमिदं नामरूपव्याकर-
णमाहो परमेधरकर्तृकमिति । यदि जीवकर्तृकं ततः ‘आकाशो ये नामरूपयोर्निर्दिशिता’ इत्यादिश्रुतिगो-
भादनन्वयमायः । अथ परमेधरकर्तृकं, ततो न विरोधः । तत्र दिव्यदिव्यसादिनामहरणे च यदुपदिश्यकर-
वो च जीवकर्तृपदानीदिदपि त्रिवृत्करणे नामरूपकरणे चामिन्न मन्त्रात्मा जीवस्या तथा च योग्यसाद-
धानन्दविगोच-न्यापनिर्णय ।

उपनिष्ठात्तन्नेति व्यापारात्पुनश्चानोऽप्युपदेशकतया तिसृषु । तत्र जगद्वर्तमानश्रुतिगोभेदेऽपीनेन सत्प्रमं
निष्पन्नं । तत्रापु सादनां सत्प्रमं श्रुतिगो निष्पन्ने । तत्रापि भूतानुभवो सादन परमेधरमेवेति श्रुति-
धर्मिर्वाचनम् । मौनिकनिर्माणश्रुतिषु त्रिवृत्त्रिवृत्तिसृष्टिमाश्रयमाह—मन्तेति । नामरूपभेदाकर-
णानां प्राणाभेदज्ञानरिगमप्रत्येकं नामरूपव्याकरणं किं कर्तृकमिति निरूपयतीति विदितमपि सूत्रोपा-
धिकरणस्य निरवमा—सृष्टिनि । उददेशमेव दर्शयति—मेवमिति । ईशगप्रवेदन यदुदभ्यननु-
तदपानि न मिन्नमिति पुनरंशां श्रवती सजायता देवतेषु । श्रुतिप्रमाणमिन्नपति—हन्तेति ।
इदानीमहमिमा यथोक्तानुभवोऽप्युपनिष्ठा-व्यापिकासमैकैका देवता व्यापारविशेषाननेन पूर्वोक्तानुभूतेनापुना सृष्टेन
जीवेनाऽऽत्मना सुखसादिभूतमात्रायामादशे मुगदनुप्रविश्य नाम च रूप च तं व्याकरवाणीदमस्य नामै-
कं च रूपमिति स्यु करवाणीदमिति पुनरपि देवतावन्नानामभिधायी परादेवाह—तामाविति ।
तिसृणां देवतानामैकैका देवता त्रिवृत्त्रिवृत् तेजोवन्नानाया उपनिष्ठा-व्यापिका-व्यापिका करवाणि तथा च स्यू-
भूतेषु व्यापारविशेषमिति । नामरूपव्याकरणं विदितेऽप्यनेन जीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीयनेन याऽनु-

परमेश्वरकर्तृकामिति ॥ तत्र प्राप्तं तावज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरण-
मिति ॥ कुतः॥ “अनेन जीवेनात्मना” इति विशेषणात् । यथा लोके
चारेणाहं परसेन्यमनुप्रविश्य संकलयानीत्येवंजातीयके प्रयोगे चारक-
र्तृकमेव सत्सेन्यसंकलनं हेतुकर्तृकत्वाद्वाजात्मन्यध्यारोपयति—संकलया-
नीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण, एवं जीवकर्तृकमेव सन्नामरूपव्याकरणं हेतुकर्तृ-
त्वाद्देवतात्मन्यध्यारोपयति व्याकरवाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण ॥ अपि च
द्वित्यडवित्यादिषु नामसु, घटशरावादिषु च रूपेषु जीवस्यैव व्याकर्तृ-
त्वं दृष्टम् । तस्माज्जीवकर्तृकमेवेदं नामरूपव्याकरणमित्येवं प्रातिषि-
धत्ते—“संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु” इति ॥ तुशब्देन पक्षं व्यावर्तयति । संज्ञा-

रत्नप्रभा ।

धाणीतिप्रधानक्रियापदेन सन्न्य इति पूर्वपक्षमाह—तत्र प्राप्तमिति ॥ परदेवताया अकर्तृत्वे कथमुत्तम-
पुरुषप्रयोग इत्याशङ्क्य प्रयोजकत्वात्कर्तृत्वोपचार इत्याह—यथा लोक इति ॥ सिद्धान्तपति—तुशब्देने-
मामती ।

नेन जीवेनेति व्याकरवाणीति प्रधानक्रियाया सबध्यते, न त्वानन्तर्यादनुप्रविश्येन्यनेन सबध्यते, प्रधान-
पदार्थसंबन्धो हि साक्षात्संबन्धो गुणभूतानां पदार्थानामौत्सर्गिकस्तादर्थ्यात्तेषाम् । तस्य तु क्वचित्साक्षात्सं-
भवात्परम्पराश्रयण, साक्षात्संबन्धो योग्यतया दर्शितः । ननु सेयं देवतेति परमेश्वरकर्तृत्व श्रूयते । सत्यम् ।
प्रयोजकतया तु तद्भविष्यति । यथा लोके चारेणाहं परसेन्यमनुप्रविश्य संकलयानीति । यदि पुनरस्य
साक्षात्कर्तृभावो मधेदेनेन जीवेनेत्यनर्थकं स्यात् । न हि जीवस्यान्यया कारणभावो भवितुमर्हति ।
प्रयोजककर्तृत्वस्तत्साक्षात्कर्ता करण भवति प्रधानक्रियोद्देशेन प्रयोजकेन प्रयोज्यकर्तृत्वापेक्षया । तस्माद्भ
जीवस्य कर्तृत्व नामरूपव्याकरणेऽन्यत्र तु परमेश्वरस्येति विरोधात्तदन्वयवसाय इति प्राप्तम् । एव प्राप्त
उच्यते—परमेश्वरस्यैवहापि नामरूपव्याकर्तृत्वमुपदिश्यते न तु जीवस्य, तस्य प्रधानक्रियासन्न्य प्रत्ययो-
ग्यत्वात् । नन्यन्यत्र द्वित्यडवित्यादिनामकर्मणि घटशरावादिषुपक्षकर्मणि च कर्तृत्वदर्शनादिहापि योग्यता
संभाव्यत इति चेत् । न । गिरिनदीसमुद्रादिनिर्माणसामर्थ्यान्वयार्थापत्त्यभावरिच्छिन्नेन संभावनापवाध-
नात् । तस्मात् परमेश्वरस्यैवात्र साक्षात्कर्तृत्वमुपदिश्यते न जीवस्य । अनुप्रविश्येत्यनेन तु संनिहितेनास्य
संबन्धो योग्यत्वात् । न चानर्थक्यं त्रिशूकरणस्य मोक्षजीवार्थतया तदनुप्रवेशाभिधानस्यार्थवत्त्वात् । स्यादेतत् ।
अनुप्रविश्य व्याकरवाणीति समानकर्तृत्वे क्वः स्मरणात् प्रवेशनकर्तृजीवस्यैव व्याकर्तृत्वमुपदिश्यतेऽन्यथा तु
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

प्रविश्येन्यनेन वा सन्न्यसंभावनाया संदेहमाह—तत्रैति । भौतिकसृष्टियुतिविरोधनिरासनेन परस्मिन्नेव तत्का-
रणे ब्रह्मणि समन्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे जीवस्यैव भौतिकसृष्टिकारणत्वात्तस्मिन्नेव समन्व-
याद्ब्रह्मणि तदसिद्धिः सिद्धान्ते परस्यैव तदनुवाचनेन तत्सिद्धिरित्यभिप्राय पूर्वपक्षमाह—तत्रेत्यादिना ।
जीवेनेत्यस्य प्रविश्येन्यनेन सन्न्यात्र जीवस्य व्याकर्तृत्वमिति शङ्कते—कुत इति । क्रियापदस्य प्राधान्या-
त्तेनान्येषामन्यथाजीवेनेत्यस्य व्याकरवाणीत्यनेन संगतिरित्याह—अनेनेति । सेयं देवनेत्युपक्रम्य व्याकर-
वाणीत्युत्तमपुरुषप्रयोगादेवताया व्याकर्तृत्वं न जीवस्येत्याशङ्क्योपचारादुत्तमपुरुषप्रयोगं दृष्टान्तेन दर्शयति—
यत्स्यादिना । उपचारात्मुस्यग्रहण युक्तमिथाशङ्क्य जीवेनेति विशेषणवैयर्थ्यात्तत्रैवमिति मत्वा दार्श-
निकमाह—एवमिति । जीवस्य प्रवेष्टुं ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमित्यहोकारे समानकर्तृकत्वाभावात्स्वाप्रत्यय-
विरोधः स्यादिति भावः । नदीसमुद्रादिव्याकरणे जीवस्यायोग्यत्वाद्ब्रह्मणस्तत्र कर्तृत्वेत्याशङ्क्यानुमान-
माह—अपि चेति । विप्रतिपन्नमिदमा परामुच्यते भौतिकसृष्टियुतिषु विरोधात् सर्वकारणे ब्रह्मणि सन्न-
न्ययमिद्धिरिति पूर्वपक्षमन्य मिद्धान्तपति—एवमिति । सूत्र पदशो निमज्जते—तुशब्देनेति । पदार्थ-

मूर्तिव्यतिरिति नामरूपव्याक्रियेत्येतत् । विवृत्कुर्वत इति परमेश्वरं लक्षयति, विवृत्करणे तस्य निरपवादकर्तृत्वनिर्देशात् ॥ येषं संज्ञाव्यतिर्मुक्तिः कृतिश्चाग्निरादित्यश्चन्द्रमा विवृदिति, तथा कुशकाशपलाशादिषु पशुमृगमनुष्यादिषु च प्रत्याकृति प्रतिव्यक्ति चानेकप्रकारा, सा यत्तु परमेश्वरस्यैव तेजोवन्नानां निर्मातुः कृतिर्भवेत्तुमर्हति ॥ कुनः ॥ उपदेशात् ॥ तथाहि-“सैयं देवतेक्षत” इत्युपक्रम्य “व्याकरवाणि” इत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परस्यैव ब्रह्मणो व्याकर्तृत्वमिहोपदिश्यते ॥ ननु जीवेनेति विशेषणार्जाविकर्तृकत्वं व्याकरणस्याध्यवसितम् ॥ तेनदेवम् ॥ जीवेनेत्येतदनुमदिश्येत्यनेन संबध्यते, आनन्तर्यात, न व्याकरवाणीत्यनेन । तेन हि संबन्धे व्याकरवाणीत्ययं देवताविषय उत्तमपुरुष औपचारिकः कल्प्येत ॥ न च गिरिनदीसमुद्रादिषु नानाविधेषु नामरूपेष्वनीश्वरस्य जीवस्य व्याकरणसामर्थ्यमस्ति । येष्वपि चास्ति सामर्थ्यं तेष्वपि परमेश्वरायत्तमेव तत् ॥ न च जीवो नाम परमेश्वरादत्यन्तभिन्नश्चर इव राजः, आत्मनेति विशेषणात् । उपाधिमात्रनिबन्धनत्वाच्च जीवभावस्य । तेन तत्कृतमपि नामरूपव्याकरणं परमेश्वरकृतमेव भवति । परमेश्वर एव

रत्नप्रभा ।

त्यादिना ॥ प्रत्याकृति । प्रतिज्ञानोऽर्थः । अनेन भूतमर्मणो जीव्यासामर्थ्यं द्योतिवम् । तथा च पदान्त्यस्य पदार्थयोग्यतापीनत्वाजीवरूपेण प्रविश्याहमेव व्याकरवाणीत्यन्वयः, न तु जीवेन व्याकरवाणीति ॥ ननु तर्हि प्रवेशकिया जीवकर्तृका व्याकरणमीश्वरकर्तृकमिति कर्तृभेदात् क्वाप्रत्ययो न स्यादित्यत आह-न च जीवो नामिति ॥ यस्तुतस्तु नूर्वो जटे प्रविष्ट इति प्रतिनिम्बमापात्यप्रवेशं मूर्ध्नि च कर्तृत्वप्रयोगाज्जीवात्मना प्रवेशोऽनीश्वर एव कर्तेति क्वाप्रत्ययिर्भवेति बोध्यम् ॥ नन्वभेदधेयजीव एव व्याकर्ता किं न स्यादित्यासाह्वय कल्पनया भिन्नस्य तद्व्यासात्क्वाप्रतिविशेषात् भेदमिहाह-परमेश्वर इति ॥ प्रपेक महाभूतमर्गस्य प्रागुक्त्यादिह व्याकरणगतये यन्तूर्कं श्रुत-
भामती ।

परमेश्वरस्य व्याकर्तृके जीवस्य प्रवेशेन भिन्नकर्तृत्वेन क्वाः प्रयोगो व्याहरेणैवमह-न च जीवो नामिति ।
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुक्त्वा प्रतिज्ञावाच्यार्थं श्रुत्यपि-येयमिति । अग्निदेविवक्त्रमप्यनुदाहरणम् । अग्निभूर्वाविव कुशदिः । पश्चादप्यात्मविषयमिति भेदः । न केवत् जातुयाशक्नेनकारं विंत्तु व्याजुयाशक्तीयाह-प्रतीति । कात्यायिनविप्रतिवेरमिषेयापारमाण्यम् । यत्र मौष हेतु प्रत्यक्षीकमाशय व्याजन्ते-तुन इति । परोत्तमनुवृत्ति-नेत्येति । आकाशमिति विद्योग्यप्राप्तोनाम्पवाजीवितेऽस्य प्रविशेऽनेन मन्दिधाना-नीय्य च सर्वानामरूपव्याकरणे योग्यत्वानासत्त्वस्य प्रवेशेनैव मन्धो नाभ्येऽप्याह-नैतदिति । उरमन्तेश्वरम-जनेनामकत्वात्प्रमाणेन विद्यापरेनैव जीवस्य सगतिरन्तेनानासत्त्वं व्याकरवाणीतुगन्तुसम्प्रीतार्थाक-यावर्धेति गह-तेनेति । परोत्तमनुमान योग्यानुवृत्तिविशेषेन निरूप्य-न चेति । अगमवि-शेषाणादुत्तमनुमानमिहाह-येत्येति । यत्तु कर्तृभेदः क्वाप्रत्ययविशेषः इति सप्राज्ञ-न चेति । कथं तर्हि स्यपरेऽह-श्रुत्याह-उपाधीति । कौशिके भेदे क्वाप्रत्यये चाभेदे वदित्यन्ताह-तेनेति । जीवस्यनोपेयाजीवकर्तृकमपि व्याकरणं प्रत्यक्षकर्तृकं चेत्तर्हि जीवकर्तृत्वेन सप्रत्ययैकं किं न स्यादित्यासत्त्वं सप्रत्ययैकत्वात्पेयाजीवस्य प्रविशेऽनेमिहाह-परमेश्वर इति । मूर्ध्निपुनरागर्हि-

च नामरूपयोर्व्याकृतं त्वि सर्वोपनिषत्सिद्धान्तः । “आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता” [छां० ८।१।१] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तस्मात्परमेश्वरस्यैव त्रिवृत्कुर्वतः कर्म नामरूपयोर्व्याकरणम् । त्रिवृत्करणपूर्वकमेवैदमिह नामरूपव्याकरणं विवक्ष्यते, प्रत्येकं नामरूपव्याकरणस्य तेजोवन्नोत्पत्तिवचनेनैवोक्तत्वात् ॥ तत्र त्रिवृत्करणमग्न्यादित्यचन्द्रविद्युत्सु श्रुतिदर्शयति—“यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदर्पां यत्कृष्णं तदन्नस्य” [छां० ६।४।१] इत्यादिना । तत्राग्निरितीदं रूपं व्याक्रियते सति च रूपव्याकरणे विषयप्रतिलम्भाद्ग्निरितीदं नाम व्याक्रियते । एवमेवादित्यचन्द्रविद्युत्स्वपि द्रष्टव्यम् ॥ अनेन चाग्न्याद्युदाहरणेन मौमास्मसत्तेजसेषु त्रिष्वपि द्रव्येष्वविशेषेण त्रिवृत्करणमुक्तं भवति । उपक्रमोपसंहारयोः साधारणत्वात् ॥ तथाह्यविशेषेणैवोपक्रमः—“इमास्तिष्ठो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकेका भवति” [छां० ६।३।४] इति । अविशेषेणैव चोपसंहारः—“यदुरोहितमिवाभृदिति तेजसस्तद्रूपम्” इत्येवमादिः, “यद्विज्ञातमिवाभृदित्येतासामेव देवतानां समास इति” ॥ [छां० ६।४।१-७] एवमन्तः ॥ २० ॥ तासां तिसृणां देवतानां वहिस्त्रिवृत्कृतानां सतीनामध्यात्ममपरं त्रिवृत्करणमुक्तम्—“इमास्तिष्ठो देवताः

रत्नमभा ।

भौतिकसर्गा उच्यते इति पाठव्यत्ययेन सूत्रसूचितं श्रुत्यर्थमाह—त्रिवृत्करणपूर्वकमिति ॥ ईश्वरकृतं त्र्यात्मत्वमिति क दृष्टमित्यत आह—तत्रेति ॥ इदानीं नामरूपव्याकरणे क्रममाह—तत्राग्निरिति ॥ यद्यपि “अतः प्रभवत्” इत्यत्र वेदशब्दपूर्विकार्थमृष्टिका, तथाप्यव्यक्तास्मृताः त्रिधादशेषुष्टी सत्यां स्फुटनामसवन्धामिन्यात्कारोक्त्यविरोधः ॥ नन्वग्न्यादीनां तेजसानामेव श्रुतायुदाहरणाद्ब्रह्मज्योत्स्नात्मकत्वं न निश्चितमित्यत आह—अनेन चेति ॥ उपक्रमे तासां मध्य इति शेषः । यत्कपोतरूपादिक कृष्णत्वादिविशेषाकारेण विज्ञातमिव भवति तदेवतानां समुदायरूपमित्यर्थः ॥ २० ॥ वाच्यं त्रिवृत्करणमुक्त्वाध्यात्मिकमपरं पूर्वोक्तविक्षणं यदनुत्तरमत्रभवतास्यति—तासामित्यादिना ॥ पुरुषशरीरं प्राप्ये-

भामती ।—०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति सूत्रविषयनामरूपव्याकरणस्य त्रिवृत्करणात्पूर्वमपि समवायित्रिवृत्कुर्वतो नामरूपव्याकरणे कर्मणि कयमुक्तमित्याशङ्क्य भौतिकविषयमेतदिति विशेषणसिद्धिमाह—त्रिवृदिति । इहेति व्याकरणवाक्योक्तिः । किं तत्रिवृत्करणं यद्वाकरणात्पूर्वमावीत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । यथा छान्दोग्ये भूतत्रयमृष्टिस्तैत्तिरीपशुशु-रोयादृतपक्षकविययोक्ता तथाऽत्रापि त्रिवृत्करणं पूर्वाकरणाभिप्रायं द्रष्टव्यं श्रुत्यन्तरे पद्यानां सूत्र-रुक्तत्वात् । किं पुनर्नामरूपव्याकरणं तदाह—तत्रेति । अत्रावुक्त्यायमितिदिशति—एवमिति । आदि-त्यादीनां तेजमानामेव श्रुत्योक्तेर्न सर्वत्र त्रिवृत्करणमित्याशङ्क्याऽऽह—अनेनेति । यत्प त्रिवृत्करणं गम्यते तस्येमास्तु किमतिदेशेनित्याशङ्क्याऽऽह—उपक्रमेति । तिलस्तावदिमास्तेजोयन्नाद्या देवतास्तासांमैकेना देवता त्रिवृत्त्रिवृत्प्रात्मिका त्र्यात्मिका मन्वात्स्युपक्रमार्थः । उपसंहारस्यावितिशब्दौ क्रमेण यच्छब्दाभ्यां संवन्धने । अविज्ञान विशेषरूपेणादृष्टम् । इयकारानुबन्धन दृष्टरूपस्याऽऽसास्यार्था । एतासां तिसृणा-मेव देवतानां समासः समुदाय इति यावत् ॥ २० ॥ वाच्यं त्रिवृत्करणमुक्त्वाऽऽध्यात्मिकेऽस्मिन्माने यदनुत्तरमत्रसंगतिमाह—तासामिति । अध्यात्मं देहे त्रिवृत्करणमपरं कार्यत्रयरूपेण वर्तनमिति यावत् । माः त्रिभिर्मा देवतास्तिष्ठो वहिस्त्रिवृत्कृता दर्शितास्मानामेकेना देवता पुरुष शरीरं प्राप्य त्रिवृत्कार्यत्रय-

पुरुषं प्राप्य त्रिवृद्विद्वेकैका भवति" [छां० ६ । ४ । ७] इति । तदि-
दानीमाचार्यो यथाश्रुत्यवोपदर्शयत्याशङ्कितं कंचिदोषं परिहरिष्यन्-

मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च ॥ २१ ॥

भूमेस्त्रिवृत्कृनायाः पुरुषेणोपभुज्यमानाया मांसादिकार्यं यथाशब्दं निष्प-
द्यते । तथाहि श्रुतिः-“अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो
धातुस्तत्पुरीषं भवति यो मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः” [छां०
६ । ५ । १] इति । त्रिवृत्कृना भूमिरेवेषा त्रीहियवाद्यन्नरूपेणाद्यन्
इत्यभिप्रायः । तस्याश्च स्थविष्ठं रूपं पुरीषभावेन बहिर्निर्गच्छति ।
मध्यममध्यात्मं मांसं वर्धयति अणिष्ठं तु मनः । एवमितरयोरन्तेज-
सोर्यथाशब्दं कार्यमवगन्तव्यम् । एवं मूत्रं लोहितं प्राणश्वापां कार्यम् ।
अस्थि गज्जा चाक्तेजस इति ॥ २१ ॥

स्तम्भमा ।

पैका त्रिवृद्वति कार्यत्रयात्मना भवतीत्यर्थः । उत्तरप्रदेगाशक्ति दोष निरतिमुमादौ शङ्काविषयमाभ्या-
मिकत्रिवृत्करण दर्शयतीति मांशार्थः । नन्वतमय मांसादि कथं भौममित्यत्र आह-त्रिवृत्कृता भूमि-
रेवेति ॥ प्राणस्य वायोस्कार्यं तमौषचारिकं द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥ एतं नियममुक्तं दोष शङ्कते-
भामती ।

अनिर्गोहितार्थमन्यन् ॥ २० ॥ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च । अत्र मात्पटतो-
त्तामूर्तशेषाया मूर्तमेतद्विषयौदर्शनपरतया व्याख्यातम् । शङ्कानिवाकरणार्थं उक्तस्य उक्तस्य
पक्षम् । तथाहि-योऽन्नस्याणिष्ठो मागस्तन्मनस्तेजसस्तु योऽणिष्ठो मागः स वागित्यत्र हि
काणादानो साग्यानां चाम्नि विप्रविरति । तत्र काणादा मनो नित्यमाचक्षते । सांस्या-
स्त्वाहकारिके वादमनमे । अन्नमागतारचन तस्यान्नमन्वत्तदुत्पत्तार्थम् । अतोपभोगे हि मनः मध्य
भवति । एत वाचोऽपि पाठ्येन तेज साम्यमेव नूहनीयम् । तदेवमुचितेष्टमे-मांसादीति । वादमनमे इति
वक्तव्ये मांसादिभिरानि निर्देन सह साम्यस्योपपत्तौ दृष्टान्तत्वाभावे । यथा मांसादि भौमादीनि वादमनमे
अपि तेजसभोगे इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति-न तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तमपि विचित्रित्यम् । अथज्ञानेन सर्वज्ञ-
नप्रतिदृष्टव्यामात्रं, बहूभुक्तिभोगान् नाभ्याहकारिकम्, अहकारस्य मन्त्याभिन्नस्य तत्त्वस्यान्नामाणि-
कात्मात् । तस्मादमपि वाचके भुक्तिरागमी नान्दथा कथंचित्तेतुमुचितेति ॥२०॥ कचित्तेषामाहुतम् त दोषं
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

देग इवाभिरा स्वामिना भवतीत्यर्थः । तदिवाध्यामिने, त्रिवृत्करणमुत्पन्ने स्वर्गस्य त्रिवृत्त वासिष्ठो
कथं अत्राहारिस्तेषु स्वदिवासात्तवाऽह-आश्रांक्तिमिति । उत्तरप्रदेगा शक्ति दोषमुत्पत्त्य परिह-
रिष्यतामी त्रिवृत्करण तस्य दर्शयतीति श्योतना । ननु यैश्वरिया मन्वो निपद्यन्तुः सा वादमनस्यो-
त्तात्कारिके त्वाहकारिकतया च मनसोऽन्नमन्वत्तदुत्पत्तार्थं तदुपयोगे तत्प्रमाणत्वात् । वाचोऽपि तेजो-
मनस्य पाठ्येन तेज साम्यमेव तत्राऽह-मांसादीति । मनसादि भौमादीनि वक्तव्ये मांसादिवचनं
निर्देन सह साम्यमेव मनभावेर्दृष्टान्तार्थम् । यथा मांसादि भौममेव वादमनमे अपि तेजसभोगे शब्द-
सांश्रये इत्यर्थः । मूर्तश्रुतिं व्याचष्टे-भूमौगति । यथासम्भवि तु क्वचित्तदपि-तथादीति । भूमे-
मांसादिभिरा मूर्तश्रुत्यनुत्पत्तौ दर्शयन्तु यथासंभवेऽन्त्याहकारिकाऽह-त्रिवृत्तिति । मूर्तात्पदेमुक्त्वा भुक्तिरा-
गमेवाह-तस्याश्रयेति इत्यप्येवेति माग व्यासयोगे-एवमित्यति । तदेव कार्यमुदाहरति-मूर्तामित्यति ।
जटवर्तनमपि सांश्रयार्थं प्रमाणोत्पत्तौ भुक्त्याह तस्य वादुत्पत्तौ निवेदयन्तवापदानामा-
हुतमनेव तस्येवमिति विरक्तः ॥ २१ ॥ अस्तित्वेन सर्वत्र इत्यामरुषे कथमस्तिदित्यन्वेषयन्तेति

अत्राह—यदि सर्वमेव त्रिवृत्कृतं भूतभौतिकमविशेषश्रुतेः “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्” इति । किंकृतस्तर्ह्यं विशेषव्यपदेशः “इदं तेजं इमा आप इदमन्नम्” इति । तथा “अध्यात्ममिदमन्नस्याशितस्य कार्यं मांसादि । इदमपां पीतानां कार्यं लोहितादि । इदं तेजसोऽशितस्य कार्यमस्थ्यादि” इति । अत्रोच्यते—

वैशेष्याच्च तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥

इति श्रीवैशेषिक्यां शारीरकमीमांसायां द्वितीयाध्यायस्य तुरीयः पादः समाप्तः ॥
 तुशब्देन चोदितं दोषमपनुदति । विशेषस्य भावो वैशेष्यम् । भूयस्त्व-
 मिति यावत् । सत्यपि त्रिवृत्करणे कचित्कस्यचिद्गतधातोर्भूयस्त्वमुप-
 लभ्यते “अग्नेस्तेजोभूयस्त्वमुदकस्याब्भूयस्त्वं पृथिव्या अन्नभूयस्त्वम्”
 इति ॥ व्यवहारप्रसिद्धार्थं चेदं त्रिवृत्करणम् । व्यवहारश्च त्रिवृत्कृतर-
 ज्जुवदेकत्वापत्तौ सत्यां न भेदेन भूतत्रयगोचरो लोकस्य प्रसिध्येत् ।
 तस्मात्सत्यपि त्रिवृत्करणे वैशेष्यादेप तेजोन्नविशेषवादो भूतभौ-
 तिकविषय उपपद्यते । तद्वादस्तद्वाद इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिस-
 माप्तिं शोतयति ॥ २ ॥ ४ ॥ २२ ॥ इति संज्ञामूर्तिकृत्याधिकरणम् ॥ ९ ॥
 इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छा-
 रीरकमीमांसादर्शनभाष्ये लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहाराख्यो द्विती-
 याऽध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

अत्राहेति ॥ तदुत्तरत्वेन सूत्रव्याचष्टे-तुशब्देनेति ॥ स्वभावाधिक्यवैशेष्यं किमर्थं कृतमित्यत आह-व्यवहारप्र-
 सिद्धार्थमिति ॥ एवं सृष्टिन्यायमतान्तरधृतिभिरविरोधो ब्रह्मणि वेदान्ततत्त्वपर्यस्येति मिदम् ॥ २ ॥ ४ ॥ २२ ॥ (९) ॥
 इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्कृतौ शारीरकमीमांसाव्याख्यायां रत्नप्रभायां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

मामती ।

दर्शयन्नाह पूर्वपक्षी—यदि सर्वमेव इति ॥ वैशेष्याच्च तद्वादस्तद्वादः ॥ २२ ॥ त्रिवृत्करणा-
 विशेषेऽपि यस्य च यत्र भूयस्त्व तेन तस्य व्यपदेश इत्यर्थः ॥ २ ॥ ४ ॥ २२ ॥ (९) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रकृते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे मामत्यां द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

धानन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

चोदयति—अत्रेति । वाहे व्यवहारविशेषासंभवमुक्त्वा देहेऽपि तदसंभवमाह—तथेति । उत्तरसूत्रमव-
 तारयति—अत्रेति । तदक्षराणि व्याचष्टे—तुशब्देनेति । भूयस्त्व विदुषोति—सत्यपीति । इष्ट भूय-
 स्त्वमुदाहरति—अग्नेरिति । अकञ्च्वाटप्रतिपाद्यं त्रिवृत्करणमित्याशङ्कयाऽऽह—व्यवहारेति । एकैकभूत-
 गोचरत्वेनापि व्यवहारस्य सुकरत्वान्न तादर्थ्येन त्रिवृत्करणमित्याशङ्क्याह—व्यवहारश्चेति । केवत्भूत-
 तन्मात्राणामिन्द्रियागोचरत्वात्तदर्थं तदुक्तिरित्यर्थः । उक्तमनूयात्तद्विष्टमाग व्याचष्टे—तस्मादिति ।
 विगेषसमाविमुपसंहरन्पदान्यामस्य तात्पर्यमाह—तद्वाद इति ॥ २ ॥ ४ ॥ २२ ॥ (९) ॥

इति श्रीमद्गोविन्दभगवत्कृतौ शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ २ ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधपरिहाराख्यचतुर्थः पादः ॥

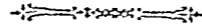
इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्येऽविरोधाख्यो द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

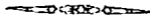
तत्सद्गुरुणे नमः ।

ॐ अथ ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ॐ

रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् ।

तृतीयोऽध्यायः ३.

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्न-
निरूपणाभ्याम् ॥ ३ ॥ १ ॥ १ ॥ (१) ॥

द्वितीयेऽध्याये स्मृतिन्यायविरोधो वेदान्तविहिते ब्रह्मदर्शने परिहृतः ।
परपक्षाणां चानपेक्षत्वं प्रपञ्चितम् । श्रुतिविमतिपेधश्च परिहृतः । तत्र
च जीवव्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणानि ब्रह्मणो जायन्त इत्यु-
क्तम् ॥ अयेदानीमुपकरणोपहितस्य जीवस्य संसारगतिप्रकारः, तदव-
स्थान्तराणि, ब्रह्मसत्त्वं, विद्याभेदाभेदौ, गुणोपसंहारानुपसंहारौ,

सम्यग्दर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः, सम्यग्दर्शनोपायविधिप्रभेदः, मुक्तिफला-
नियमश्चेत्येतदर्थजातं तृतीयेऽध्याये चिन्तयिष्यते । प्रसङ्गागतं च किम-
प्यन्यत् ॥ तत्र प्रथमे तावत्पादे पञ्चाश्रिविद्यामाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः
प्रदर्श्यते । वैराग्यहेतोः । “तस्माज्जुगुप्सेत” [छा० ५ । १० । ८]
इति चान्ते श्रवणात् । जीवो मुख्यप्राणसचिवः सैन्द्रियः समनस्कोऽविद्या-

रत्नप्रमा ।

इत्यनयोर्हेतुहेतुमद्भावः । डिङ्गोपाश्रित्यै तदुपरहितजीवसंसारचिन्तेति पाठयोरपि तद्भावसंगतिः ।
अत्र प्रथमपादे वैराग्य, द्वितीये समाचरन्त्योक्त्या तद्व्यपदेशो, ब्रह्मतत्त्व चोच्यते । तृतीये वाक्यार्थः,
तदर्थमुपासनाश्च विचार्यन्ते । चतुर्थपादार्थमाह—सम्यग्दर्शनादिति ॥ दर्शनोपायाः—सन्ध्यामादय ।
मुक्तिरूपरूपस्य स्वर्गवत् तारतम्यनियमामात्रं । एकरूपत्वमिति यावत् । प्रसङ्गागतं देहात्मदूष-
णम् । पञ्चमु गुणैर्जन्मपृथिवीपुरुषयोपिस्वु अमित्वन्वयान्—पञ्चाश्रिविद्या । यस्मात् कर्मणा गत्यागति-
रूपोऽनर्थः, तस्मात् कर्मफले जुगुप्सां—वृणा विरक्ति कुर्वीतेति पञ्चाश्रिविद्योपसंहारे श्रयणाद्वैराग्यार्थ-
प्रदर्श्यते इत्यन्वयः । शास्त्रादिमूत्रे नित्यानित्यभिरेककृत वैराग्यमुक्तम्, इह तदादर्धं गत्यागतिश्रेष्ठा-
मात्रनाशनं तदुच्यते इत्यपौनरुक्त्यम् ॥ अपिकरणनियममाह—जीव इति ॥ अविद्या प्रसिद्धा । विद्येति

मागती ।

जीवोपकरणानि चेत्युक्तम् । अध्यायार्थसंक्षेपमुक्त्वा पादार्थमक्षेपमाह—तत्र प्रथमे तावत्पाद-
इति । तस्य प्रयोजनमाह—वैराग्य इति । पूर्वपरपारंशोधनाय भूमिकामारचयति—जीवो मुख्यप्राण
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पात्रत्रयाक्यस्यापुनरुक्तपदोपमहाराय मन्दात्रिकारिणा मगुणोपासनैकरूप्याय च सर्वशास्त्रासु विद्या भिन्ना-
ऽभिन्ना वा गुणानामुपसंहारो न वेति विचार्यत इत्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह—सम्यगिति । निरक्तस्य
लक्ष्यपदार्थज्ञस्य सर्वशास्त्रासुपुनरुक्तशब्दोपसंहारंकरूपप्राक्प्रज्ञानरतो यज्ञानं तावन्मात्रादेन पुरुषार्थ-
मन्तद्वेत्ना च यज्ञादिप्रितीना शमादिप्रितीना च बहिरङ्गान्तरङ्गप्रभेदः शुद्धसत्त्वाना बहिरङ्गापोरेनान्तर-
ङ्गप्रहायोच्यन्ते । यस्मिन्नमनि ज्ञानसाधनानुष्ठानं तस्मिन्नेव जन्मनि ज्ञानोदयेन मुक्तिरित्यनियमो जग्मा-
न्तरीयसम्कारस्यापि हेतुत्वादित्यर्थः । अध्यायार्थं सक्षिप्य निगमयति—इत्येतदिति । लोकायतिक्रम
तनिरसनमपि समप्रिक्रमनास्ती याशक्याऽऽह—प्रसंगेति । अध्यायार्थं सक्षिप्य पादार्थं सक्षिपति—तत्रेति ।
पञ्चमु गुणैर्जन्मपृथिवीपुरुषयोपिस्वुष्ट्रयोपामन पञ्चाश्रिविद्या तामाश्रित्य ससारे पुण्यपापकण्डगनिप्रना-
रोऽत्र निरुच्यते इति यावत् । तस्यापि प्रदर्शनमेव न प्रतिपादनमिति मात्रोक्तं प्रदर्श्यते इति । पुन-
र्थमात्रमेव न निरुच्य किमर्थं संसारगतिप्रदर्शनं तत्राऽऽह—वैराग्येति । अनेकावास कर्म वृत्ताऽपि
न स्वातन्त्र्यं वापि लभ्यते तेन कृतं कर्मतत्फलाम्यामित्यर्थः । पञ्चाश्रिविद्योपास्त्रिभिरभ्यन्तरङ्गैः विधीयते
न वैराग्याय समागतिरित्याशक्योपसंहारालोचनया समागतिरत्र विरक्षिते याह—तस्मादिति । यस्मा-
त्कर्मण्डूभूतं नमसो गत्यागतिरूपोऽनर्थस्तस्माज्जुगुप्सा वृणा कुर्वीत कर्मफले विद्वानिति पञ्चाश्रिविद्योप-
संहारे श्रयणादन वैराग्याय संसारनिर्गमहिता । यद्यपि निरक्तस्यात्रिकाराद्वैराग्यं शास्त्रादानप्रिकारिनिर्दिष्टम्
मिदं तथाऽपि तदेव युक्त्या इदं त्रियत इति भावः । आचपादत्तत्पर्यमुक्त्वा तदवयवाद्याप्रिकरणनियममाह—
जीव इति । देहान्तरप्राप्तौ सहायसत्त्वं दर्शयति—सुरयेति । तत्र प्रचानकारणमाह—अविद्येति ।

तदन्तर्प्रतिपत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (८९७)

कर्मपूर्वप्रज्ञापरिग्रहः पृथग्देहं विहाय देहान्तरं प्रतिपद्यत इत्येतद्व-
गतम् । “अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ति” [वृ० ४।४।१] इत्ये-
वमादिः “अन्यत्रवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते” [वृ० ४।४।४]
इत्येवमन्तात्संसारप्रकरणस्थाच्छब्दाद् । धर्माधर्मफलोपभोगसम्भवाच्च ।
स किं देहजीजेभूतसूक्ष्मेरसम्परिष्वक्तो गच्छति आहोस्वित-सम्परि-
ष्वक्त इति चिन्त्यते ॥ किन्तावत प्रातम्-असम्परिष्वक्त इति ॥ कुनः ॥
करणां पादानवद्भूतोपादानस्याश्रुतत्वात् । “स एतास्तेजोमात्राः सम-
भ्याददानः” [वृ० ४।४।१] इत्यत्र तेजोमात्राशब्देन करणानामुपा-
दानं संकीर्तयति । वाक्यशेषे चक्षुरादिसंकीर्तनान् । नैवं भूतमात्रोपा-
दानसंकीर्तनमस्ति । सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्राः-यत्रैव देह आरब्ध-

रत्नप्रभा ।

पाटे उपासना साया । कर्म धर्माधर्मोपपत्त्यम् । पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरस्मृकार । अथ मरणकाले प्राणा
दृश्ये जीवनेहीमरुतीत्यर्थः । रूपं शरीरम् । पञ्चीकृतभूतमात्रा उत्तरदेहाविरामिन-भूतमूक्षमाः ।
वेदान्तार्थज्ञानसा ननिष्ठागन्तु सर्वाधिकरणाना श्रुतिशान्वाध्यायमङ्गतयः।पैरायकः।कवादेत्तत्पादसं-
गतिः ॥ पूर्वपरिकरणे व्यवहारार्थे पञ्चीकरणमुक्तम् । स व्यवहारोऽत्र निरूप्यते इति कश्चादिमात्रो-
भामती ।

सचिव इति । करणां पादानवद् भूतोपादानस्याश्रुतत्वादिति । अत्र च करणोपादानभुषैर
भौतिक सत् करणानां भूतोपादानसिद्धेरिति-प्रयोपादानाविरिकभूतपरिष्वक्त्याधिकरणाम्भः । यदि मूला-
न्यादायागनिषत्तया नदपि करणोपादानवदेवाभोग्यत् । न च श्रयने तस्मान्न भूतपरिष्वक्तो र्दन्त्यपि तु
करणमात्रपरिष्वक्तः न तागमैरुगम्येऽर्थे तदभावात् प्रमेयात् न परिच्छेत्तुमर्हति । न च देहान्तरारम्भा-
न्यथानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य रत्नकल्पनेति सुलभियाह-सुलभाश्च सर्वत्र भूतमात्रा इति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अनागतिसंख्या निष्प्रतिभिनितिलताया सोरपदेभुरिया । कर्म सुमासुभवाविश्रयन् ।
पूर्वप्रज्ञा जन्मान्तरवस्मृकार । ते परिवहा प्रमानभूता समरणे यम्य स तथा । प्रवि-
तस्य त्रिय सािकसत्र प्रमाण तदाह-अथेति । देहा-तरं देहान्तरतर्पण्यतन्तर्पणं । न देवद शब्दा-
दे । तदगा । पुत्रित्थे पाह-धमेति । निवतदेमहाऽऽनन्दमोगतययानुपपत्त्याऽपि देहान्तरमचरण
गिदमिगर्थ । देहान्तसमाविण जीव विवदीत्यथ वाशिर्मात्रवत् सदेहाह-स किमिति । देह-
तन्तो भासिभव । अथ निगमयप्रमाणवभावात् । गमयम् । नरमे भूतपरिष्वक्त्वे प्राणाना नरका-
सिर्गोर्गमयम् । इत्युपपत्त्यत्तम् । अत्र च पण्यत्तर्पणनिष्पद्यते धर्मावच्छेदिकरणाद्विजातिगिदौ
सम्य शम्भे प्रवृत्तिर्गि । वादाश्मगतिगिग्योऽह प दूररक्षपाह-किमिन्वाडिना । कर्मैव भूतैरपि
परिष्वक्त्या र्दन्तिगिति तदने-कुन इति । र्दन्त्य प्रोदनुत्तमाह-करणानि । करणोपादाने मानमाह-
स इति । तेजोमात्राऽन्य करणविवने हेतुमाह-वाक्येति । स पश्य चापुनः पुनश्च इत्यादिभि
कार् । प्रश्नप्रतिना-वानां गमने गमनाने कथ भूतमात्रामुपादानानामहीने तगाऽऽह-नैव-
मिति । आर. पुनश्चमो भव नो वरा पुनश्चनन्तिपाद्योदमात् माति न पुनोपादानवत् । न च
पयमु म्यानेसां गमनन्ति । भदादीनामेर सम्य वागमात् । यदपि करणानां भौतिकसत्तदुपादा-
नभुषैर भूतोपादानवत्तर्पणं तदाऽऽह-प्रयोपादानावधिहन्तुमाहा-यभूतिरुपदेसभूतपरिष्वक्ति मायः ।
देहान्तरारम्भानुपपत्त्या भूतपरिष्वक्तस्य गमननि वाह तयाऽऽह-सुलभाश्चेति । परिष्वक्ते मानकड-

। १० वरिय ११५० पुस्तक [१० ४।४।१]

व्यस्तत्रैव सन्ति । ततश्च तासां नयनं निष्प्रयोजनम् ॥ तस्मादसंपरि-
ष्वक्तो यातीति ॥ एवं प्राप्ते पठत्याचार्यः—“तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति
संपरिष्वक्तः” इति । तदन्तरप्रतिपत्तौ देहदेहान्तरप्रतिपत्तौ देहबीजैर्भू-
तसूक्ष्मैः सम्परिष्वक्तो रंहति गच्छतीत्यवगन्तव्यम् ॥ कुतः ॥ प्रश्न-
निरूपणाभ्याम् । तथाहि प्रश्नः—“वित्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुष-
वचसो भवन्ति” [छां० ३। ३] इति । निरूपणं च प्रतिवचनम् । शुप-
र्जन्यपृथिवीपुरुषयोपित्तु पञ्चस्वामिषु श्रद्धासोमवृष्ट्यन्नरेतोरूपाः पञ्चा-

रत्नममा ।

ऽवान्तरसंगतिः । अत्र पूर्वपक्षे निराश्रयप्राणगलमावात् न वैराग्यं तिथ्यति । सिद्धान्ते भूता-
श्रयप्राणगतवैराग्यमिति फलमेदः । तेजोमात्राः चक्षुरादयः । पश्यति जिघ्रतीति वाक्यशेनात् । आपः
पञ्चस्वामिषु हुताः पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुषशब्दाख्याः पुरुषात्मना परिणमन्ते, तथा कित्त्वं वेत्येति
श्वेतकेतुं प्रति राज्ञः प्रवाहणस्य प्रश्नः । तस्य चोत्तराज्ञाने तत्पितरं प्रति राज्ञोवाच [छां० १।१।१-(श्रु०
३।२।९)]—“असौ वाव लोको गीतमामिः, तत्र श्रद्धास्याः आपः आहुतिः पर्जन्यामौ सोमरूपाः—इह
मामती ।

शुपर्जन्य इति । इह हि कायारम्भणमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षण श्रद्धादित्वेन पञ्चधा प्रविभज्य शुप्रमृत्तियमिषु
होतव्यावेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसाधनं विवक्षन्त्याह धृतिः—“असौ वाव लोको गीतमामिः” इत्यादि ।
अत्र सायप्रातरग्निहोत्राहुतौ, इत एव आदित्साधने श्रद्धापूर्वगाहवनीयामिसमिद्धमाचिरङ्गारविस्फुलिङ्गमाविते
कर्त्रादिकारकमाविते चान्तरिक्षे क्रमेणोक्तास्य शुभ्रोक्तं प्रविशन्तौ मूक्षमभूते द्रवद्रव्यपयःप्रमृत्त्यसंभवात्पञ्चा-
न्दवाप्ये, श्रद्धाहेतुकत्वाच्च श्रद्धाशब्दात्पञ्चाप्ये । तयोराहुतोरविकरणमग्निरूपे च समिद्धमाचिरङ्गारविस्फु-
लिङ्गा रूपकत्वेन निर्दिश्यन्ते । असौ वाव शुभ्रोक्तो गीतमामिः । यदाग्निहोत्राविकरणमाहवनीय एवं
श्रद्धाशब्दात्पञ्चाग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः मूक्ष्मा या आपः श्रद्धामावितास्तदविकरणं शुभ्रोक्तः ।
अस्यादित्य एव समित् । तेन ह्यद्भोऽसौ शुभ्रोक्तो दीप्यतेऽतः समिन्वनत्समित् तस्यादित्यस्य रश्मयो
धूम इन्धनादिव्यादित्यादशमीनां समुत्थानात् । अहरचिः । प्रकाशसामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा
अङ्गारः । अचिपः प्रशमेऽभिष्वक्तः । नक्षत्राप्यस्य विस्फुलिङ्गाः । चन्द्रमसोऽङ्गारस्याप्रवा इव विप्र-
कीर्णतासामान्याद्विस्फुलिङ्गाः । तदंतस्मिन्नगौ देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा अविदेवम् । श्रद्धा
सृष्टि श्रद्धा चोक्ता । पर्जन्यो वाव गीतमामिः । पर्जन्यो नाम वृष्टिशुष्करणाभिमानी देवताविशेषः ।
तस्य वायुत्रेव समित् । वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिन्यते, पुरोवातादिप्रावत्ये वृष्टिदर्शनात् । अत्रे धूमः ।
धूमकार्यत्वात् धूमसादृशाच्च । विशुद्भिः । प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गारः काटिन्याद्विशुःसव्याच्च ।
गर्जिनं मेवाना विस्फुलिङ्गा, विप्रकीर्णतासामान्यात् । तस्मिन्देवा यजमानप्राणा अग्निरूपाः सोम राजान
वृष्टि तस्य सोमस्याहुतेर्वर्षं भवति । एतदुक्तं भवति—श्रद्धास्या आपो शुभ्रोक्तमाहुतित्वेन प्रविश्य चन्द्रा-
आनन्दगिरिद-न्यायनिर्णयः ।

योऽभावे फलितमुपसहरति—तस्मादिति । पूर्वपक्षमनुमाप्य प्रतिज्ञामवतार्य व्याकरोति—एवमिति । परि-
श्रद्धे मानाभावात्तन्वमित्युक्तनाशंस्य सौत्रे हेतुमादाय व्याचष्टे—कुत इति । पञ्चमु स्यानेष्यापो हुताः
पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां यथा पुरुषशब्दाख्याः पुरुषाकारेण परिणमन्ते तथा कित्त्वं वेत्येति श्वेतकेतु
प्रति प्रवाहणस्य प्रश्नः । तस्य चोत्तराज्ञाने तत्पितरं प्रति निरूपणं राज्ञा कृतम् । “असौ वाव लोको
गीतम” इत्यादिना । तदिदं सक्षिप्याऽऽह—शुपर्जन्येति । शुप्रमृत्तीनामधीनाममित्ये होमाधारत्वसामान्या-

१ पश्यति जिघ्रतीत्यादिपठ्यतिनवाक्यशेनादित्यर्थः । “एहीमवति न पश्यतीत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुः”
[१० ४।४।२] इत्याहुतेः ।

हुतीर्दशायित्वा "इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति"
[छां० १ । १ । १] इति ॥ तस्मादङ्घ्रिः परिवेष्टितो जीवो रंहति व्रज-

रत्नप्रभा ।

गन्वन्निहोरे अद्या हुता, द्रव्यादिरूपा आसौ पञ्चम्यामहोताः स्मरं लोकं प्राप्य सोमाग्न्यादिव्यदेहात्मना
स्थिताः, कर्मान्ते हुताः पर्जन्ये हृदन्ते । ततो वृष्टिस्था, पृथिव्यामन्तस्थाः, पुरुषं रेतोऽग्राः,
योषिति हुताः आपः पुण्डरीकसंस्थाः पुनामहा भवन्ति" इति निरूपणं कृतम् । नन्वेतदेहव्यवसायिः
सह गतस्य पद्मादेहान्ताप्रतिरित्युक्तम् । यथा-तृणजत्रायाः तृणान्तरं गृहीत्वा पूर्वागं स्वजति, तथा
माम्ती ।

कारेण परिणताः मयो द्वितीयं पर्यायं पर्जन्यामौ हुता वृष्टिरेव परिणमन्त इति । 'पृथिवीं वास गौत-
माग्निः' तस्य पृथिव्याम्यस्याग्नेः सत्त्वर एव सन्निवृत्तसत्त्वेण कायेन हि समिद्धा भूमिर्जीवादिनिर्वापये
कल्पते । आकाशो धूमः पृथिव्याम्येषान् इत्याकाशो दृश्यते । रात्रिर्वाधिः पृथिव्याः श्वामाया अनुख्या
ऽनामनया रात्रिसोरोत्वारुरूपवर्धिः । दिवोऽङ्गाराः प्रगे रात्रिर्वाधिः-शमने उपसन्तानां प्रमत्तानां दिवो
दर्शनात् । अमान्तरदिवो विष्णुद्विधाः क्षुद्रमाम्भ्यात् । तन्मिन्मौ अद्भामोमपरिणामकमेगागता अत्रो वृष्टि-
रूपेण परिणता देवा जुष्टि तस्या आहुतेरत्र श्रीत्येवादि भवति । पुरुषो वास गौतमाग्निमस्य कायेन
सन्निवृत्तवाचा गन्वन्व ताच्यापश्रयानम्यिनया कर्मपदवाचसामिद्यत्किप्रवेगार्थज्ञानं प्रकृत्यपन् सन्निवृत्ते ।
प्रागो धूमः धूमस्सुगाजिर्गमात् । जिहाधिः लोहितमाम्भ्यात् । चक्षुज्जाग प्रमाथयन्वात् । भोत्र
विष्णुद्विधाः विप्रसोर्गवात् । ता एवापः अदादिपरिणामकमेगागता जीवादिरूपे परिणता माः पुण्डरीकी
हुतास्तामां परिणामो रेतः समवति । योषा वास गौतमाग्निः तस्या उपस्य एव सन्निवृत्ते । रेतः सा
पुत्राद्युत्पादनाय सन्निवृत्ते यदुपमन्वयते स 'धूमः स्त्रीमनसादुपमन्वयस्य । लोमानि वा धूमं गोनिर्वापि
लोहितवात् । यदन्तः करोति मेतुन तेऽङ्गाराः । अभिनन्दा सुमन्दा विष्णुर्वाधाः, क्षुद्रवात् । तर्हि-
रन्तमिन्मत्तौ देवा येनो जुष्टि तस्या आहुतेर्गर्भः समवति । एव अद्भामोमपरिणतोत्पन्नमेगा योषाग्नि
प्राग्वाशो गर्भगता भवन्ति । तत्रामनसाधिवादापः पुण्डरीकमो भवन्ति पञ्चम्यामाहुतादिनि । यतः
पञ्चम्यामाहुतापः पुण्डरीकमो भवन्ति तस्मादङ्घ्रिः परिवेष्टितो जीवो रंहति गम्यते । एतदुक्तं मणि-
अद्भामोमपरिणामाया आप इत्येव वदन्ति, ताम् विष्णुवृत्ततया तेजोऽन्वयिनामापेनाप्रत्येन तेजोऽन्वोरेरि
सन्त इत्येवददि वदन्ते । यदन्ते सन्तानि मन्वेष्टितस्य जीवस्य रंह्या नारागम्यते तेजोपतानां पञ्चम्यामा-
हुती पुण्डरीकम्यामाहुतायात्, तपानीष्टादिसत्त्वां धूमदिना निरुपानेन पया चन्द्रयोऽग्राभिरुपनयना
'आकाशागोऽमन्वेन मोनो राट' इति श्रुत्या म् 'अन्ते जुष्टि तस्या आहुतेः मोनो राटा भवन्ति'
इत्यन्ताः श्रुतेः मानवाद्भवन्ते भूतवर्गोऽन्ते रंहन्ति । तपारि-—या एतासो हुता द्वितीयम्यामाहुती
मोमनाय गणाम्भिरिरे परिवेष्टितो जीव इष्टादिसत्त्वां चन्द्रभूत गतधन्वोऽन्ते मन् इति । ननु मन्वया
आपः अद्भामोमपरिणामो सोमनायान्तासु तान्तिरेवाम्भ्य एव तु जीवः मन्दिपन्त्रो गत्या सोमनायमनुव-
वत् । को दोवः । अत्र दोवः । यतः श्रुतिमान्वाभिरुक्तं इति । एव हि श्रुतिमान्वाभ्य कल्पेन वदि
देव रूपेण देव च प्रवेष्टानां सोमनायनेन जीवस्यापि सोमनायो मयेत् । अन्यथा तु न श्रुतिमान्वाभ्य

आम्भ्यद्विष्टित-मन्वन्तिर्वाः ।

द्वितीयम्यामाहुतायात् । अद्भामोमपरिणामाया अप इत्येव वदन्ति, ताम् विष्णुवृत्ततया तेजोऽन्वयिनामापेनाप्रत्येन तेजोऽन्वोरेरि
सन्त इत्येवददि वदन्ते । यदन्ते सन्तानि मन्वेष्टितस्य जीवस्य रंह्या नारागम्यते तेजोपतानां पञ्चम्यामा-
हुती पुण्डरीकम्यामाहुतायात्, तपानीष्टादिसत्त्वां धूमदिना निरुपानेन पया चन्द्रयोऽग्राभिरुपनयना
'आकाशागोऽमन्वेन मोनो राट' इति श्रुत्या म् 'अन्ते जुष्टि तस्या आहुतेः मोनो राटा भवन्ति'
इत्यन्ताः श्रुतेः मानवाद्भवन्ते भूतवर्गोऽन्ते रंहन्ति । तपारि-—या एतासो हुता द्वितीयम्यामाहुती
मोमनाय गणाम्भिरिरे परिवेष्टितो जीव इष्टादिसत्त्वां चन्द्रभूत गतधन्वोऽन्ते मन् इति । ननु मन्वया
आपः अद्भामोमपरिणामो सोमनायान्तासु तान्तिरेवाम्भ्य एव तु जीवः मन्दिपन्त्रो गत्या सोमनायमनुव-
वत् । को दोवः । अत्र दोवः । यतः श्रुतिमान्वाभिरुक्तं इति । एव हि श्रुतिमान्वाभ्य कल्पेन वदि
देव रूपेण देव च प्रवेष्टानां सोमनायनेन जीवस्यापि सोमनायो मयेत् । अन्यथा तु न श्रुतिमान्वाभ्य

तीति गम्यते ॥ नन्वन्या श्रुतिः जलकावत्पूर्वदेहं न मुञ्चति यावन्न देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति—“तद्यथा तृणजलायुका” [वृ० ४ । ४ । ३] इति ॥ तत्राप्यपरिवेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्तव्यदेहविषयभावनादीर्घाभावमात्रं जलकयोपमीयत इत्यविरोधः ॥ एवं श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे सति याः पुरुषमतिप्रभवाः प्रकल्पनाः व्यापिनां करणानामात्मनश्च देहान्तरप्रतिपत्तौ कर्मवशाद् वृत्तिलाभस्तत्र भवति, केवलस्यैव चात्मनो वृत्तिलाभस्तत्र भवति,

रत्नप्रमा ।

जीवो देहान्तर गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुतिभिर्गोधादिति शङ्कते—नन्वन्येति ॥ इहैव कर्मापत्तमात्रिदेह देवोऽहमित्यादिभावनया गृहीत्वा पूर्वदेहं त्यजतीति श्रुत्यर्थः । अतो न रिपो इति समाधत्ते—तत्रापीति ॥ भावनाया दीर्घाभावः भात्रिदेहविषयत्वम् । वटाकादारुपद्धितो जीव मृक्षमोषागित्या कोकात्तत्र गच्छतीति पञ्चमिश्रुत्युक्त प्रकारस्त्रिरोपादय्या कल्पना सर्वा अनादत्तया इत्यन्वयः ॥ माहृषकल्पनामाह—व्यापिनामिति ॥ सुगतकल्पनामाह—केवलस्येति ॥ निर्दिष्टपक्षज्ञानमन्तानरूप-
भामती ।

स्यात् । तस्मात्परिष्वक्तापरिष्वक्तरंहणविशये श्रुतिसामान्यानुत्पेन परिष्वक्तरंहण निश्चीयते । अतो दवि-
पय-प्रभृतयो द्रवभूयन्त्वादापो द्रुता- मृक्षमीभूता इष्टादिकारिणमाश्रिता नेन्वनेन विधिना देहे इयमान द्रुताः
सत्य आहूतिमप्य इष्टादिकारिण परिवेष्टय स्वर्गं लोकं नयन्तीति । चोदयति—नन्वन्या श्रुतिरिति ।
अयमर्थः—एवं हि मृक्षमदेहपरिष्वक्तो रंहेत यमप्य स्पृश शरीरं रंहतो न भवेत् । अस्ति तस्य वर्त
मानस्थूलशरीरयोम आदेहान्तरप्राप्तेऽणुजलायुकानिदर्शनेन, तस्मान्निदर्शनश्रुतिभिर्गोधात्र मृक्षमदेहपरि-
ष्वक्तो रंहतीति । परिहरति—तत्रापीति । न तात्पर्यात्मान मत्सरणसमयः, तस्य नियमुदबुद्धमुत्त-
स्वमाकत्वात् । किन्तु जीवानाम् । परमात्मैव चोपाधिकल्पितानच्छेदो जीव इत्याशयायते, तस्य च देहे-
द्रियादेरुपाये प्रादेशिकत्वान्न तत्र मन् देहान्तरं गन्तुमर्हति । तस्मात्सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहतिकर्मापस्था-
पितः प्रतिपत्तव्यः प्राप्त्यो यो देहस्तद्विषयाया भावनया उत्पादनाया दीर्घाभावमान जद्रुयोपमीयते ।
साध्याना कल्पनामाह—व्यापिनां करणानामिति । आह्वारिककारणानामहकारस्य च जगन्म-
ण्डलव्यापित्वात्करणानामपि व्यापित्वैव । बौद्धानां कल्पनामाह—केवलस्यैवात्मन इति । आड-
जानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

व्यक्तस्य सा कल्प्येत न तु तस्य गतिः । किन्तु यथा तृणजलायुका तृणान्तरं गृहीत्वा पूर्वतृणं त्यजति
तथा जीवोऽपि देहान्तरं गृहीत्वैव पूर्वं देहं मुञ्चति तेन श्रुत्यन्तरविद्योत्रान्न परिष्वक्तरंहणमिति शङ्कते—
नन्विति । प्रश्नप्रत्युक्तिश्रुत्यपेक्षया बृहदारण्यकश्रुतिरन्योक्ता । अप्यपरिवेष्टितस्य मत्युक्तिश्रुतेर्गन्तरा
भावाद्दृष्टान्तश्रुतेः तत्रात्रान्न विद्योऽह्मितीत्याह—तत्रापीति । कर्मोपस्थापितः प्रतिपत्तः यः प्राप्तः यो यो देह-
स्तद्विषये भावनाया देवोऽहमित्यादिकाया दीर्घाभावो व्यग्रहितायीलम्बनत्र तात्पर्यात् जद्रुयोपमीयते
इति योजना । जीवो हि सत्सरश्चेद्रियाणुवापि मय प्रादेशिकत्वान्न तत्रम्यो देहात्तत्र गन्तुमर्हत्यत
मृक्षमदेहेनैव परिष्वक्तो रंहतीति मात्र । साध्यादयोऽप्यथा देहान्तरगत्यातिमाहृम्यथैव किं न गृहीत्वायास्य
श्रुतिभिर्गोधादित्याह—एवमिति । या पुण्यमतिप्रभवास्ता सर्वा एतानादत्तं वा इति स्वप्नः । तत्र
साध्यादयोऽप्यन्त्याह—व्यापिनामिति । करणानामाह्वारिकत्वात्तस्य व्यापित्वात्तेषामात्मना च विमुदे
किमिति शङ्कते वृत्तिलाभो नियम्यो तत्राऽऽह—कर्मिति । नोपगतानां कल्पनामाह—केवलस्येति । आन

तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्] ग्लनप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०१)

इन्द्रियाणि तु देहबद्धभिनवान्येव तत्रतत्र भोगस्थाने उत्पद्यन्ते, मन एव वा केवलं भोगस्थानमभिप्रतिष्ठते, जीव एव योत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं प्रतिपद्यते शुक इव वृक्षाद् वृक्षान्तरमित्येवमाद्याः-ताः सर्वा एवानादूर्तव्याः । श्रुतिविरोधात् ॥ १ ॥ ननुदाहृताभ्यां प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां केवलाभिरद्भिः सम्परिष्वक्तो रंहतीति प्राप्नोति । अप्शब्दश्रवणसामर्थ्यात् । तत्र कथं सामान्येन प्रतिजायते सर्वैरेव भूतसूक्ष्मेः सम्परिष्वक्तो रंहतीति ॥ अत्र उत्तरं पठति-

व्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

तुशब्देन चोदितामाशंकासुच्छिनत्ति । व्यात्मिका ह्यापः विवृत्करण-श्रुतेः [छां० ६ । ३] तास्वारम्भिकास्वभ्युपगतास्वितरदपि भूतद्वयम-वश्यमभ्युपगन्तव्यं भवन्ति । व्यात्मकश्च देहः । त्रयाणामपि तेजोऽयन्नानां

रत्नप्रभा ।

स्यान्मनो देहान्तरे शब्दादिसिद्धकल्पकज्ञानागत्यवृत्तिरामो भक्तीपर्य्य ॥ कागाटकल्पनामाह-मन इति ॥ देहान्तरं प्रति मनोमात्रं गच्छति । इन्द्रियाणि तु नूतनान्येव उत्पद्यन्ते । दिग्भ्रमकल्पनामाह-जीव इति ॥ ननु पाकस्येदमन्वयपर्याययोपपत्त्येव्यात्मको देह इत्युक्तम् । प्राणायकाशयोत्पुपउत्पत्त्या देशस्य भामती ।

यजिज्ञानमनान आत्मा तस्य श्रुतिः पदं प्रवृत्तिविज्ञानानि । पञ्चेन्द्रियाणि तु चक्षुरादीनि अभिनयानि जायन्ते । कणमुक्त्वनामाह-मन एव चेति । भोगस्थानं भोगायतनं शरीरमभिनयमिति यावत् । दिग्भ्रमकल्पनामाह-जीव एवोत्प्लुत्येति । आदिप्रश्नेन लोकावतिकाणां कल्पनां सगृह्णाति । ते हि शरीररामादितो मस्मीभावमात्मन आहूतं कर्षचिद्रममिति ॥ १ ॥ चोदयति-ननुदाहृताभ्यामिति । अत्र सूत्रेणोक्तमाह-व्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात् । तेजस्य कर्षमशितर्षिताहारपरिपाकः । अत्र कार्यं स्नेहस्येदादि । श्रुतियाः कार्यं गन्नादि । यन्तु गन्धस्येवपाकप्राणावकाशदानदर्शनादेभ्य आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तन्वाउपगतमनान्मनस्य श्रवणः शब्दादिज्ञानानि तन्नाम- शरीरान्तरे मयनि । केपउशब्दस्तु करण-माहिन्यमारणयो वारयति । कप ताहि देहान्तरे करणानीत्याशयः पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि गोउकमात्र-त्वात्मनसथ सननन्तरं पदमार वादभिनयानामेव तेषां शरीरान्तरे जन्मेवाह-इन्द्रियाणीति । येनेवि-कल्पनामाह-मन इति । केपउ कर्णोरात्मना च रहितमिति वारय । करणानि नूतनान्येव तत्राऽऽर-भ्यन्त आत्मा तु त्रिभुवादिक्रियोऽपि तत्र श्रुतिनाप्रमाणोति । भोगस्थानं भोगायतनं नूतनशरीरमित्यर्थः । दिग्भ्रमकल्पनामाह-जीव इति । येदकागकल्पनामुपमहती-इत्येवमाद्या इति । लोकावतकल्प-नामाहप्रश्नेन सगृह्णाति । ते हि देहनायानाश्रितो मस्मीभावमेवोऽऽत्मनो भवन्ते न कर्षचिद्रममम् । मामात्मनाश्रित्ये हेनुं नृदयति-धूर्नोति ॥ १ ॥ भूतगतमपरिवेष्टितस्य गमने प्रश्नप्रतिवचनाप्या-मिति हेनुत्त-य शिवाश्रित्येवामो नेपुत्तरसूत्रान्तर्यां सद्गामाह-नन्विति । हेनोरमापकाशश्रुती प्रपाह-अत इति । सूत्राश्रयि व्यसष्टे-नुमन्वेनेति । अत्रां व्यामरुपेऽपि प्रत्येन किं जानं तदाह-नाम्बिति । एव गति भूतपरपर्यायैरेव न विवृत्ततदाहन्वयमि-वस्यतोयावधान्तरेमाह-व्यात्मकश्चेति । यमनां मृगानां कार्यस्य गन्धस्येवपाकप्राणावकाशदानस्य दर्शनाकार्यस्येवोपउ-

तस्मिन्कार्योपलब्धेः । पुनश्च त्र्यात्मकः । त्रिधातुकत्वाच्चिभिर्वातपित्त-
श्लेष्मभिः । न स भूतान्तराणि प्रत्याख्याय केवलाभिरद्भिराख्युं
शक्यते । तस्माद्भूयस्त्वापेक्षोऽयम् । “आपः पुरुषवचसः” [छां० ५।१।
१] इति प्रश्नप्रतिवचनयोरपशब्दः, न केवल्यापेक्षः । सर्वदेहेषु हि रस-
लोहितादिद्रवभूयस्त्वं दृश्यते ॥ ननु पार्थिवो धातुर्भूयिष्ठो देहभूय-
लक्ष्यते ॥ नैष दोषः ॥ इतरापेक्षयाऽपि बाहुल्यं भविष्यति । दृश्यते
च शुक्रशोणितलक्षणेऽपि देहबीजे द्रवबाहुल्यम् । कर्म च निमित्तकारणं
देहान्तरारम्भे । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रव-
द्रव्यव्यपाश्रयाणि । कर्मसमवायिन्यश्चाऽऽपः श्रद्धाशब्दोद्दिताः सहकर्म-
भिर्दुर्लोकालयेऽग्नौ हूयन्त इति वक्ष्यति ॥ तस्मादप्यपि बाहुल्यप्रसिद्धिः ।
बाहुल्याच्चापशब्देन सर्वेषामेव देहबीजानां भूतसूक्ष्माणामुपादानमिति
निरवद्यम् ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

पञ्चभूतात्मत्वादियह्या व्याख्यानतरगाह—पुनश्चेति ॥ देहधारकत्वाद्वातवः—वातादयः तैस्त्रिधातुत्वात्प-
त्तक इत्यन्वयः ॥ देहस्य केवलाञ्जले—वातं पित्तं च—वायव्य तैजसं च न ह्यातामिति भावः ॥ पृथिवीतर-
तापेक्षयापि बाहुल्यम् । किञ्च देहनिमित्तानां कर्मणामन्वाहुल्यात्तामिर्भूतान्तराण्युपलक्ष्यन्त इत्याह—क-
चेत्यादिना ॥ २ ॥ उक्तान्तो प्राणाः, देहबीजपञ्चभूताश्रयाः, प्राणत्वाजीवदेहस्यप्राणवदित्याह—
माम्नी ।

पाञ्चभौतिकत्वं पश्यन्तेजोवन्नात्मरूपेण त्र्यात्मरूपेण न पणितुष्यति, त प्रत्याह—पुनश्च त्र्यात्मक इति
वातपित्तश्लेष्मभिर्निर्भातुभिः शरीरधारणात्मकैस्त्रिधातुत्वात् । अतो न स देहो भूतान्तराणि प्रत्य-
ख्याय केवलाभिरद्भिराख्युं शक्यते । अप्रहणनियमस्तर्हि कस्मादित्यत आह—तस्माद् भूयस्त्वापे-
इति । पृथिवीधातुवर्जमितरतेजआयपेक्षया कार्यस्य शरीरस्य लोहितादिद्रवभूयस्त्वात्तत्करणयोधोपाद-
धानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

चिरसिद्धेत्यपरिणोपापक्षान्तरगाह—पुनश्चेति । वातपित्तश्लेष्मभिः शरीरधारणात्मकैर्धातुभिर्निर्भा-
त्वात्त्र्यात्मक इति योजना । एव त्र्यात्मरूपेऽपि कर्म भूतान्तराणामारम्भकत्वं तत्राऽऽह—नेति । वा-
पित्तयोर्वायुतेजोऽन्ययोर्देहे दृष्टीनादित्यर्थः । कथं तर्हि प्रश्नप्रतिवचनयोर्नियमेनापो ग्रहणं तत्राऽऽह—
तस्मादिति । भूयस्त्वादिति सूत्रवाचयमुपसंहारव्याजेन व्याख्यातं प्रत्यक्षात्प्रश्नमेनोपवादयति—सर्वेति
द्रवाशस्य भूयस्त्वादिनां ग्रहणम् । कठिनांशस्य ततोऽपि बाहुल्यदृष्टेयुक्तमपि ग्रहणमिति शङ्कते—नन्विति
पञ्चात्मके देहे पार्थिवोऽशबाहुल्येऽपि भूयस्समपामविरुद्धं भूतान्तरापेक्षया संभवादित्याह—नैष इति । किं
देहोपादानयो रेतोऽलोहितयोऽपि बाहुल्यात्तेनैव भूतान्तरपेक्षया युक्तमित्याह—दृश्यते चेति । देहनि-
मित्तानां कर्मणामन्वाहुल्यात् तामिर्भूतान्तरपेक्षया—कर्म चेति । सोमादीनामिदेषु ममीमाणा
सद्रूपमन्वाहुल्यं देहान्तरारम्भोपयोगीत्याद्येन्याऽऽह—कर्मेति । आपो हि स्थूलकर्मसाधनतया तसं-
न्ययः सूक्ष्मरूपेण पुन्यमाश्रिताः श्रद्धाशब्दाः सह कर्मसंस्कारैर्युक्तोऽपि इत्याह—देहारम्भ-
इति वक्ष्यमाणत्वादास्ति तासां देहारम्भोपयोग इत्यर्थः । निमित्तगतमपि द्रवबाहुल्यं देहारम्भोपयोगी-
रिपते युक्तमग्निर्भूतान्तरपेक्षयामित्युपसंहारति—तस्मादिति । अन्वाह्येन भूतान्तरपेक्षया भूतसूक्ष्मर-
कारणवैशित्यस्य युक्तेः गतिरित्याह—इतीति ॥ २ ॥ किञ्च, भौतिकप्राणगत्यनुपपत्त्या लक्षणमन्व-

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

प्राणानां च देहान्तरप्रतिपत्तौ गतिः श्राव्यते-“तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनू-
त्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति” [वृ० ४।४।२]
इत्यादिश्रुतिभिः । सा च प्राणानां गतिराश्रयमन्तरेण न सम्भवतीत्यतः
प्राणगतिप्रयुक्तानां तदाश्रयभूतानामपामपि भूतान्तरप्लुष्टानां गतिरव-
गम्यते । न हि निराश्रयाः प्राणाः क्वचिद्गच्छन्ति तिष्ठन्ति वा । जीवतो-
ऽदर्शनात् ॥ ३ ॥

अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

स्यादेतत्, नैव प्राणा देहान्तरप्रतिपत्तौ सह जीवेन गच्छन्ति । अग्न्या-
दिगतिश्रुतेः । तथाहि श्रुतिः मरणकाले वागादयः प्राणाः अग्न्या-
दीन्द्रेवान् गच्छन्तीति दर्शयति “यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याऽग्निं वाग-
प्येति वातं प्राणः” [वृ० ३।२।१३] इत्यादिनेति चेत् ॥ न ॥
भाक्तत्वात्-वागादीनामग्न्यादिगतिश्रुतिर्गोणी लोमसु केशेषु चादर्श-
नात्-“ओषधीर्लोमानि घनस्पतीन्केशाः” [वृ० ३।२।१३] इति हि
तत्राम्नायते । न हि लोमानि केशाश्चाप्लुष्टयोषधीर्घनस्पतींश्च गच्छ-
न्तीति सम्भवति ॥ न च जीवस्य प्राणोपाधिप्रत्याख्याने गमनमवक-

रत्नप्रभा ।

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ प्राणानां गतिरसिद्धेयादङ्गय निवेगति-अग्न्यार्दाति ॥ अदर्शनादोपधिवन-
स्वनिगमनस्येति शेषः । लोमान्पिपन्तीत्यर्थः । प्राणानामग्न्यादिषु लयस्य मुक्तये जीवस्य गतिमो-
भामती ।

गतिमिदोऽन्वयस्य तदस्य पुरुषस्य चोक्तिर्न पुनर्भूतान्तरनिरामार्था ॥ २ ॥ प्राणगतेश्च । प्राणानां
जीवे देहे माधवत्वमवगतं गच्छति जीवे देहे तदनुत्थितं प्राणा अपि गच्छन्तीति दृष्टम्, अतः पादू-
शिका देहादुत्क्रामन्तः कर्मिश्च दृष्टान्मुक्तामन्ति । स नैवामनुविधेयः मृतो देहो नृतेन्द्रियमय इति
गम्यते । न हीं प्रमात्रावप्यनेषां दृष्टं पश्यन्मात्रावप्याणां गतिप्रयत्नेति ॥ ३ ॥ अग्न्यादिग-
तिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् । आग्नेऽग्निं स्वयं जीवस्य प्राणो, महं गमनेऽग्न्यादिगतिराना श्रुति-
भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

रिष्यन्त्याग्निं नृगतिर्देहे देहान्तरात्मकं गतिं वेगं स्यादिति प्राणोति । गृह्णन्मित्रं-
प्राणानां चेति । तेषां गमनेऽग्निं सुतो देहजीवानां प्राणानां गतिरग्न्यादि-मा चेति । स्वप्नप्राणा-
नेव प्राणानां गमनं हि न स्वप्नप्राणानां गच्छन्तीति । प्राणा हि जीवन्, माधवो दृष्टान्तो-
मगोऽग्निं वेगं माधवस्येति च । ॥ ३ ॥ प्राणानां माधवस्येति जीवेन सह गतिरसिद्धेयात्प्रमा-
अग्न्यार्दाति । नोप रिगोऽग्नि-स्वादिति । उक्तं हेतुं व्यनक्ति-तथादीति । परिहारं व्याकरोति-
नेत्यादिना । अदर्शनादोपधिवनस्वनिगमनस्येति शेषः । तदेव विदितं विदुषां गतिं प्रमत्तवति-
आपधीर्गति । तत्रापि मुक्तये गतिः स्वप्नप्राणानां गच्छन्तीति । अग्न्यादिगतिश्रुतानां 'तमुत्क्रा-
मन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्यादिश्रुति-
गतिश्रुतानां च विधेयानां अग्न्यादिगतिश्रुतिगोचरत्वात् तत्राप्यग्न्यादिगति-
गतिश्रुतानां च विधेयानां अग्न्यादिगतिश्रुतिगोचरत्वात् न चेति । इत्यथ प्राणानां

ल्पते ॥ नापि प्राणैर्विना देहान्तरे उपभोग उपपद्यते । विस्पष्टञ्च प्राणानां सह जीवेन गमनमन्यत्र श्रावितम् । अतो वागाद्यधिष्ठात्रीणामग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकाल उपकारनिवृत्तिमात्रमपेक्ष्य वागादयोऽग्न्यादीन् गच्छन्तीत्युपचर्यते ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

स्यादेतत्, कथं पुनः “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति” [छां० ५।९।१] इत्येतन्निर्धारयितुं पार्यते यावना नैव प्रथमेऽप्रावर्षाश्रवणमस्ति इह हि ह्युलोकप्रभृतयः पञ्चान्नयः पञ्चानामाहुतीनामाधारत्वेनाऽधीताः । तेषां च प्रमुखे “असौ वाव लोको गौतमाग्निः” [छां० ५।४।१] इत्युपन्यस्य “तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति” [छां० ५।४।२] इति श्रद्धा होम्यद्रव्यत्वेनावेदिता । न तत्राऽऽपो होम्यद्रव्यतया श्रुताः । यदि नाम पर्जन्यादिषु उत्तरेषु चतुर्ष्वग्निष्वपां होम्यद्रव्यता परिकल्प्येत, परिकल्प्यतां नाम । तेषु हातव्यतयोपात्तानां सोमादीनामव्यहूलत्वोपपत्तेः । प्रथमे त्वग्नौ श्रुतां श्रद्धां परित्यज्याऽश्रुता आपः परिकल्प्यन्त इति साहसमेतत् । श्रद्धा च नाम

रत्नप्रभा ।

गयोखोगात् “सर्वे प्राणा अन् क्रामन्ति” इति त्रिष्वष्टश्रुतैर्गौतमिणोऽपि गौतमवित्यर्थः ॥४॥ भूतान्तर्गुक्तानामपि गतिमुक्त्वा पुरुषवचस्य तासामाश्रित्य समासत्ते-प्रथम इति ॥ ननु प्रथमपद व्यर्थम् । उत्तराग्निष्वप्यपामश्रवणादि याशङ्क्य सोमश्रुत्यन्तरेतसामपृषत्वात्तत्र तासां श्रवणमस्ति । न प्रथम इवाह-यदि नामेति ॥ पञ्चाश्रिष्वप्यपामादिति चैव सिद्धे तासां पञ्चम्यामाहुतौ पुण्यवचस्य मनेत् । न तमिदम् । प्रथमाग्नौ तासामनादिति चादिति शङ्कार्थः । एव हि श्रद्धाशब्देनाऽपि ग्रहे मति प्रश्रोत मामती ।

अग्निरोत्थापनार्था । अत्र हि होमकेशयोरोपविनम्यतिगमन इष्टमिगोमात्राक्त तावदस्पृषेयम् । एव च तन्मव्यपनिनयेन तेषामपि श्रुतिविगोमात्राक्तत्वेनेवेति मिति । भक्तिश्रोपकारनिवृत्तिरुक्ता ॥ ४ ॥ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः । पञ्चम्यामाहुतावपि पुण्यवचस्यप्रकारे प्रथमेऽप्यपामाहुतौ अन्वयो श्रद्धाया होतव्यतामिगमनमनुपपन्नं च । न हि यथा पञ्चादिभ्यो हृद्यदयोऽन्यथा-
आनन्दगिरीय-स्वायनिर्णय ।

जीवेन सह गतेरायद्वयकादग्न्यादिगतिश्रुतिरौपचारिकीत्याह-नापीति । मह गतिश्रुतिरेव कम्मादौरचा-
मित्री न म्यादित्याशङ्क्य निमित्तानामाश्रित्याह-विस्पष्टं चेति । अन्यत्र तमुक्त्वा मन्तमिन्वादावित्यर्थः । अग्न्यादिगतिश्रुतिरौपचारिकत्वं निमित्तोक्तिपूर्वकमुपमहरति-अत इति ॥ ४ ॥ भूतान्तरोपमृशानामपि गमनमुपपाद्य पञ्चम्यामाहुतौ तासां पुण्यवचस्यसमुक्तमाश्रित्य समासत्ते-प्रथम इति । अत्र त्रिष्वग्नौ-
स्यादिति । श्रवणाभाव दर्शयितुमर्थान्प्रस्तौति-इहति । पञ्चाश्रित्याप्रकरण मनमर्थः । अत्रोपमृशानामपि पुण्यवचस्यपिपुरुषयोपिसु पञ्चाऽऽहुतय श्रद्धामोमवृष्टयन्तरेतोरूपाम्न्याऽपि रूप प्रथमेऽप्यपामश्रवण तत्राऽऽह-तेषां चेति । प्रथमविदोपगमनार्थकमन्यत्राप्यश्रवणादित्याशङ्क्य अथचिदन्यत्र श्रवणेऽपि प्रकृतं तत्रास्तीत्याह-यदीति । तर्हि कस्यतामगमनं प्रथमेऽपि होम्यवगतिनेपादित्याशङ्क्याऽऽह-प्रथमे तिचेति । तत्रापि श्रद्धाशब्देनापामिगोक्तिर्नाश्रवणमि याशङ्क्याऽऽ-श्रद्धा चेति । श्रुतिश्रु-

तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०६)

प्रत्ययविशेषः । प्रसिद्धिसामर्थ्यात् । तस्माद्युक्तः पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषभाव इति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ हि यतस्तत्रापि प्रथमेश्चो ता एवाऽऽपः श्रद्धाशब्देनाऽभिप्रेयन्ते ॥ कुतः ॥ उपपत्तेः एवं ह्यादिमध्यावसानसंगानादनाकुलमेतदेकवाक्यमुपपद्यते । इतरथा पुनः पञ्चम्यामाहुतावपां पुरुषवचस्त्वप्रकारे पृष्टे प्रतिवचनावसरे प्रथमाहुतिस्थाने यद्यनपो होम्यद्रव्यं श्रद्धां नामाऽवतारयेत्तोऽप्यथा प्रश्नाऽप्यथा प्रतिवचनमित्येकवाक्यता न स्यादिति तु “पञ्चम्यामाहुतावपाः पुरुषवचसो भवन्ति” इति चोपसंहरत्नेतदेव दर्शयति । श्रद्धाकार्यं च सोमवृष्ट्यादि स्थूलीभवद्वहुलं लक्ष्यते । सा च श्रद्धाया अप्त्वे युक्तिः । कारणानुरूपं हि कार्य भवति । न च श्रद्धारूपः प्रत्ययो-मनसो, जीवस्य वा, -धर्मः सन्धर्मिणो निष्कृष्य होमायोपादातुं शक्यते पश्चादिभ्य इव हृद्यादीनीत्याप एव श्रद्धाशब्दा भवेयुः । श्रद्धाशब्दाऽऽप्त्पद्यते । वैदिकप्रयोगदर्शनात्-

रत्नप्रभा ।

रोपसहाया संगानाद् एकार्थत्वादेकवाक्यतोपपद्यते । अमहे चतुर्धर्मिणोऽनाऽनामाहुतिन्वाचतुर्थीमाहुताविधि वाक्यम् । अतः प्रथोपसहारयोः पञ्चम्यामिति श्रद्धायात् प्रथमाऽज्ञानपि आप एव प्राणा इति समागानार्थः । अनपः अद्रव्योऽप्यन्तः ॥ एतदेवेति । अदाशब्दस्यार्थान् दर्शयतीत्यर्थः ॥ उपपत्तेरिति वाच्यार्थांतरमाह-श्रद्धाकार्यमिति ॥ तस्याः श्रद्धाद्वारे सोम, सम्भवती यादिना श्रद्धामोमार्दानां पूर्वपूर्वपरिणामान् धृतम् । ततो द्वयपरिणामवात् श्रद्धाया अचरान् । प्रत्ययत्वरुमुपश्रद्धाया आहुति साध्योभामती ।

अत्रापि निःशब्दत्वान्ते, एव अत्र बुद्धिप्रसाददक्षया निःशब्द वा होतु वा शक्यते । न चाप्येवमस्मिन्नी कारणानुरूपता कार्थ्यय युग्मे । तस्मात्प्रत्ययवामानु श्रद्धाशब्दः प्रयुक्त इति । अत एव धृतिः आहृद्विरीय-न्यायनिर्णयः ।

पयोः शुद्धिर्वाप्येति अत्र । प्रथमेशावरामभुवित्कृत्माह-तस्मादिति । मिदान्तमान विमज्ज-नेत्यादिना । अदाशब्दस्यार्थान्तरं स्मर्तुं नेनाशानुक्तिरिति शब्दिना गृह्यावया व्याचष्टे-युत इत्यादिना ॥ एवं हीति । अदाशब्देनापि प्रथे सर्वानि दायात् । समान सर्वापरिणि तामव्यवहितेण प्योऽपि-इत्यर्थेति । यदुक्तविरथा पुनरिति नदेव श्रुतवनि-पञ्चम्यामिति । अदाशब्दस्यार्थोऽर्थान्तरा दूरणी-तत इति । यदि चतुर्थ्या स्थाने रता होमया तत्र चतुर्थीमाहृतीति । अप्यपञ्चम्यामिति विशेषण प्रथमस्थानेऽपि सामान्ये होमया विदे रथे । उपपत्तिसाधोचनायामपि अदाशब्दस्यार्थान्तरं वाह-इति त्विति । उपपत्तेरिति स्यार्थान्तरमाह-श्रद्धेति । अदाशब्दानामस्य सोमादेर-श्रद्धाशब्देऽपि अदाशब्द उच्यते न च किमावाचन तत्राह-मा चेति । गोपवृष्टिप्रादौ प्रत्ययेण निश्च-न वद्वेष्टिप्रसादेः अदाशब्दस्यार्थान्तराऽपि कारणस्य यथावा मा भूद्वचनिसामान्यस्य-कारणैति । तद्विद्वेष्टिप्रत्यय प्रवृत्त्याऽपि अदाशब्दानामस्य सोमादेरश्रद्धाशब्दोपपत्तेः अदाशब्दानामस्य कारणे । अदाशब्दानामपि याने कृत्तनावा इष्टानुमाते साधिरर्थे । यन् प्रमितया प्रत्ययविशेष अधेति तस्य-न चेति । प्रमेतिशुभितानामर्थानुमाते याने मन्तिवराशानुमातेण अक्षयेश्वाह-इत्याप इति । न च धर्मिणा श्देव होमापयि अदाशब्दोऽपि मन्तिवराशानुमाते-सागत्या न्याय नादिति मत् । उपपत्तेरिति स्यार्थान्तरं व्याचष्टे-श्रद्धेति । इत्यन्वयानाम्थे कथं यदित्येऽपि प्रयोगः स्वादि-

“श्रद्धा वा आपः” इति । तनुत्वं च श्रद्धासारूप्यं गच्छन्त्यं आपो देहवीजभृता इत्यतः श्रद्धाशब्दाः स्युः । यथा-सिंहपराक्रमो नरः सिंहशब्दो भवति । श्रद्धापूर्वककर्मसमवायाच्चाऽप्यु श्रद्धाशब्द उपपद्यते मञ्चशब्द इव पुरुषेषु । श्रद्धाहेतुत्वाच्च श्रद्धाशब्दोपपत्तिः “आपो हास्मै श्रद्धां सन्नमन्ते पुण्याय कर्मणे” इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

अथापि स्यात्-प्रश्रवतिवचनाभ्यामापः श्रद्धादिक्रमेण पञ्चम्यामाहुतो पुरुषाकारं प्रतिपद्येरन्, न तु तत्सम्परिष्वक्ता जीवा रंहियुः । अश्रुतत्वात् न ह्यत्रापामिव जीवानां श्रावयिता कश्चिच्छब्दोऽस्ति ॥ तस्माद् “रंहति सम्परिष्वक्तः” इत्ययुक्तमिति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ कुतः ॥ इष्टादिकारिणां प्रतीतेः-“अथ ये इमे ग्रामे इष्टापूर्ते दातुमित्युपासते ते धूममिसम्भवन्ति” [छां० ५ । १० । ३] इत्युपक्रम्येष्टादिकारिणां धूमादिना पितृग्रानेन पथा चन्द्रप्रार्थि कथयति “आकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा” [छां० ५ । १० । ४] इति त एवेहापि प्रतीयन्ते । “तस्मिन्ने-तस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति”

रत्नप्रमा ।

गावैत्यर्थः ॥ श्रद्धाशब्दस्याऽप्यु मूढनचगुणेन वृत्तिमुक्त्वा लक्षणं ऋग्ना श्रद्धाया अङ्गिरेव-कर्मयोगित्वा, हेतुत्वं वा, -सम्बन्धमाह-श्रद्धापूर्वकेति ॥ अस्मै-पजमानाय । स्नानार्थमापः श्रद्धां सन्नमन्ते जनयन्तीति धृत्यर्थः ॥ ५ ॥ अथा गतिमुपेयाऽङ्गि मद् जीमाना गतिमाश्चय समाधत्ते ॥ अथापी-त्यादिना ॥ एतेकाग्रौ श्रद्धाहुतेः सोमो राजा सम्भवतीत्युक्त्वा वाक्यशेषे धूमादिमार्गेण आकाशाच्च-मामवी ।

‘आपो हास्मै’ इति ॥ ५ ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः । अस्मैः पूर्वमेतत्कः । अग्निश्रेते पद्म-का-तिगतिप्रतिष्ठावृत्तिपुनरावृत्तिश्रेकप्रत्युत्पाधिष्वग्निमिद्धमार्चिह्वारभिसुद्विष्टेय प्रश्नाः आनन्दगिरीय-यावनिर्णयः ।

त्याशक्त्य तस्योपचारिकत्वमाह-तनुत्वमिति । मूढनचगुणादप्यु श्रद्धाशब्दस्य गौणत्वे दृष्टान्तमाह-यथेति । श्रद्धाशब्दस्याप्यु गौणयमुक्त्वा लक्षणिकत्वमाह-श्रद्धेति । यस्मै श्रद्धापूर्वकं तदुपायन्ते-नाया तद्योगात्परंपरया श्रद्धावोगिनीष्व-सु तच्छब्द इत्यर्थः । लक्षणानिमित्तं सन्नमन्तस्माह-श्रद्धेति । अथा श्रद्धाहेतुत्वे मानमाह-आपो हेति । अग्ने पुसेऽधिकारिणे सन्नमन्ते जनयन्ति दर्शनमात्रेण स्नाना-दिपुण्यकर्मनिवृत्त्यर्थं श्रद्धामित्यर्थः ॥ ५ ॥ अपामेव प्रथमस्थानेऽपि होम्यात्प्रज्ञानात्पञ्चम्यामाहुतो ताम् पुराकारपरिणामः स्यादित्युक्तम् । इदानीमाद्ये सूत्रे यदङ्गिः पारिच्छिन्नो जीवो गच्छतीति प्रतिज्ञात् तदन्तस्त्वमाशक्त्य परिहरति-अश्रुतत्वादिति । तत्र चोय मिश्रयति-अथापीति । भूतान्तरोपनृश-नामस्य पुराकारपरिणामेऽतीति वाच्यम् । उक्तेऽर्थेऽङ्गीकृत्ये नास्ति विभक्तिरित्याशक्त्याऽऽ-न त्विति । हेत्यर्थं मिष्टगोनि-न हीति । अत्रेति प्रकृत्योक्तिः । अश्रुतत्वात्तस्माह-तस्मादिति । समापि सि-जने-नेत्यादिना । कर्मकृत्येनिप्रारम्भार्थोऽप्यशक्तः । इष्टादिकारिणा प्रदेशान्तर्गमनप्रतीकारावपि प्रकृते निरुपायान् तदाह-त इति । पञ्चामित्येवमाशक्त्यनिहेत्युक्तम् । तत्र हेतुमाह-तस्मिन्निति । धूमादिवाक्ये पञ्चामित्येव च सोमराजत्वमिति-अत्रगामिशेषादिप्रतिष्ठाकारिणः श्रद्धाशक्तिताङ्गिर्हेतुता गुणेऽ

[छां० ५ । ४ । २] इति श्रुतिसामान्यात् । तेषां चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासा-
दिकर्मसाधनभूता दधिपयःप्रभृतयो द्रवद्रव्यभूयस्त्वात्प्रत्यक्षमेवापः
सन्ति । ता वाहवनीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्यपूर्वरूपाः सत्यस्तानिष्ठा-
दिकारिण आश्रयन्ति । तेषां च शरीरं नैधनेन विधानेनान्त्येऽप्रावृ-
त्तिजो जुहति “असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति” । ततस्ताः
श्रद्धापूर्वककर्मसमवायिन्यः आहुतिमद्य आपोऽपूर्वरूपाः सत्यस्तानि-
ष्ठादिकारिणो जीवान्परिवेष्ट्याशुं लोकं फलदानाय नयन्तीति यत्त-
दत्र जुहोतिनामिधीयते-“श्रद्धां जुहति” इति ॥ तथा चाऽग्निहोत्रे
पद्मश्रीये(श्र)निर्वचनरूपेण वाक्यशेषेण “ते वा एते आहुती हुते उत्क्रा-
मतः” इत्येवमादिनाऽग्निहोत्राहुत्योः फलारम्भाय लोकान्तरप्राप्तिर्द-

रत्नप्रभा ।

न्ममं प्राणा इष्टादिकारिणः “एष सोमो राजा” इत्युक्ताः । अतः सोमराजशब्दसामान्यादिष्टादिकारिणां
जीवानां श्रद्धाशब्दिताऽऽदिः सः गतिरिह श्रद्धाश्रुतिराक्ये प्रतीयत इत्यर्थः ॥ तेषां मृदमामिर्द्व्याऽपूर्व-
रूपाभिः पृथीष्ट्यामिरिष्टिः सत्यस्य वदन्सहगतिं निवृत्तौति-तेषां आग्निहोत्रेति ॥ निघण्टुं मरणम् ।
तन्निमित्तमन्त्येष्टिविधानम् । अस्मां यजमानः स्वर्गाय गच्छति मन्त्रार्थः ॥ इत्यन्त्येष्ट्याणामपि
गमने श्रुत्यन्तरमाह-तथा चेति ॥ अग्निहोत्रप्रकरणे जनकेन याज्यन्त्ये प्रति “नन्वेतयोः सायप्रत-
राह्योऽन्यन्त्यान्ति न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनराश्रुतिं न लोकं प्रत्युत्पायिन वेय” इति पद्मश्रीः
श्रुत्याः । तेषां निर्वचनमपि “राश्वे तेषां एते आहुती हुते उत्क्रामन्तः । तेऽन्तर्निष्ठायां दिव गच्छन्तः ।
ते दिवमेवाहवनीयप्रतिष्ठां कुर्वन्ति । ते दिव तर्पयतः । ते ततः पुनरावर्तेते । ततः पृथिव्यां पुनरं योषिति
भामती ।

पद्, तेषां यः समाहारः पण्यां सा पद्मश्री, तस्या निरूपणं प्रतिवचनम् ॥ ६ ॥ सूत्रान्तरगतता-
त्त्वानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यान्तीति मार्गापर्यः । ननु महर्षिह भूयोऽत्रैक्यं श्रद्धाश्रुतितानामपि कचिदुक्तोक्तं होमः शुभः कचिदिष्टादि-
कारिणो मृदादिस्तस्याऽऽश्रुताप्रतिष्ठां च तेषामपयः सन्ति येन तेषां गतिस्तस्याऽऽह-तेषां चेति ।
आश्वे ययोक्तः मन्त्र इत्यानां तानां कथं निष्ठादिकारिभिर्गोक्षतयाऽऽह-ता इति । द्रव्यादीनामपि
माहवनीये हुतानामिदं भवतीति तानां न जीवसगतिरित्याशयं विशिनष्टि-सूक्ष्मा इति । तदपि साध-
यति-आहुतीति । तथाऽपि कथं सत्यमन तदाह-तेषां चेति । नैनं विधानमन्तेष्टिविधानम् ।
होममन्त्रमुदाहरति-अस्माविति । अनुकुराना यजमानः स्वर्गाय गच्छतु एतादृशसो मन्त्रान्तर्गमनार्थः ।
तथाऽपि कथं परिवेष्टितानां निष्ठादिकारिणां गतिस्तस्याऽऽह-तत इति । मन्त्रमन्त्रद्वयपरिष्ठादिविद्ये-
धेनादुक्तस्य इत्युक्तम् । क्रियालो विशिनष्टि-अपूर्वेति । मन्त्र शुभिनवतारपति-यदिति । तदपि
शुभिमान्त्वमं प्रतिष्ठायाऽऽहुतीत्पत्त्यानामपि गमने निवे श्रुत्यन्तरमपि मानवि वाह-तथा चेति । अग्नि-
होत्रप्रकरणे ‘नन्वेतयोऽन्यन्त्यान्ति न प्रतिष्ठां न तृप्तिं न पुनराश्रुतिं न लोकं प्रत्युत्पायिन वेय’ इति
जनकेन वे पद्मश्रीयां याज्यन्त्ये प्रत्युत्पाये पद्मश्री निर्वचने । तेषां निर्वचनस्यो
वाक्यशेषः । ‘ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामन्ते अन्तर्निष्ठायां अन्त्यांशं तर्पयन्तः दिव
गच्छन्तः । ते दिवमेवाहवनीयप्रतिष्ठां कुर्वन्ति । ते दिव तर्पयतः । ते ततः पुनरावर्तेते । ततः पृथिव्यां पुनरं योषिति
वाऽऽह-तेषां चेति । तेषां निर्वचनस्यो वाक्यशेषः । तेषां निर्वचनस्यो वाक्यशेषः । तेषां निर्वचनस्यो
वाक्यशेषः । तेषां निर्वचनस्यो वाक्यशेषः । तेषां निर्वचनस्यो वाक्यशेषः । तेषां निर्वचनस्यो वाक्यशेषः ।

शिता ॥ तस्मादाहुतिमयीभिरद्भिः सम्परिष्वक्ता जीवा रहन्तीति । स्वकर्मफलोपभोगायेति श्लिष्यते ॥ ६ ॥ कथं पुनरिदमिष्टादिकारिणां स्वकर्मफलोपभोगाय रहणं प्रतिजायते-यावता तेषां धूमाप्रतीकेन वर्त्मना चन्द्रमसमधिरुढानामन्नभावं दर्शयति-“एष सोमो राजा तदेवा नामन्नं तं देवा भक्षयन्ति” [छां० ५ । १० । ४] इति । “ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तौस्तत्र देवा यथा सोमः राजानमाप्यायस्त्राऽपक्षीयस्वैत्ये-वमेनाःस्तत्र भक्षयन्ति” [बृ० ६ । २ । १६] इति च समानविषयं श्रुत्यन्तरम् । न च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्यमाणानामुपभोगः सम्भवतीति ॥ अत उत्तरं पठति-

भाक्तं वाऽनात्मविच्चात्तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

वाशब्दश्चोदितदोषव्यावर्तनार्थः । भाक्तमेषामन्नत्वं, न मुख्यम् । मुख्ये ह्यन्नत्वे “स्वर्गकामो यजेत” इत्येवजातीयकाधिकारश्रुतिरुपरुद्ध्येत ।

रत्नप्रभा ।

च द्रुते पुरुषरूपेणोच्छ्रितः, इति वाक्यदोषेण कृतम् ॥ ६ ॥ सम्प्रयुत्तरसूत्र-यानर्थं शङ्कते-कथं-मित्यादिना ॥ अत्र सोमारयचन्द्रस्यान्नत्वमुक्तं नेशादिकारिणामिति श्रुतिनिरासार्थं श्रुत्यन्तरमाह-ते चन्द्रमिति ॥ यथा यज्ञे चमसस्य सोममृत्विज् आप्यायस्वेति क्रियावृत्तौ लोट् । पुन पुनराप्याय्य पुन पुनरपश्य भक्षयन्ति । एवमेनानिष्टादिकारिणोऽन्नरूपान् भक्षयन्ति देवा इत्यर्थः । अविश्रियते पुरुषो विभिना सम्प्रत्यतेऽनेनेति अधिकारः फडकामना । शास्त्रानर्थक्यपारणाय अन्नत्व गौणमिति भावती ।

रयित् शङ्कते-कथं पुनरिति ॥ सोमं राजानमाप्यायस्त्रापक्षीयस्वैत्येवमेनास्तत्र भक्षयन्तीति । क्रियासममिहारेणाप्यापनापश्चर्यौ यथा सोमस्य तथा भक्षयन्ति सोममयाँहोक्तानित्यर्थे ॥ अत उत्तरं पठति-भाक्तं वाऽनात्मविच्चात्तथाहि दर्शयति । कर्मजनितफलोपभोगकर्ता ह्यधिकारी न पुनरपभोग्यत्वंस्माच्चन्द्रसाद्योव्यमुपगताना देवादिमद्वयत्वे ‘स्वर्गकामो यजेत’ इति यागभावनायाः कर्तृपेक्षिताप्यत्वात्पुत्रिश्रुतिविरोधादन्नशब्दे भोक्तृणामेव सता देवोपजात्तत्त्वात्तत्र भाक्तो गमयितव्यो न तु चर्षण-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भाषानपि जीवानामपरिप्रेष्टाना गतिसिद्धिरित्यर्थः । श्रुत्यन्तराजोचनात् सिद्धमुपसर्हति-तस्मादिति ॥ ६ ॥ उत्तरसूत्रयानर्थमाह-कथंमिति । का पुनस्या प्रतिज्ञायामनुपपत्तिस्तनाऽऽह-यावतेति । मन्त्रेवशब्देन चन्द्रमा गृह्यते नेशादिकारिणस्तन्नेऽपि सोम राजान देवत्वादिनदेवत्वद्वयवर्तमानत्वात्पुन श्रुत्यन्तरे तेषामेव मद्यत्वसिद्धेर्नमित्याह-ते चन्द्रमिति । यथा यज्ञे सोम राजान चमसस्यश्रुतिन पुन पुनराप्याय्यपुनरपश्यति चेति दृष्टम् । तथा तानिष्टादिकारिणश्चन्द्रमसि प्राणादेवा भद्रपत्नीत्यर्थः । दार्ष्टान्तिक चिह्नमिति-एवमिति । देवैरिष्टादिकारिणा मद्यत्वेऽपि तेषामुपभोगाय गमनं किं न स्यादित्याशयः आह-न चेति । उत्तरत्वेन सूत्रमनारयति-अत इति इष्टादिकारिणामद्यत्वे मुख्यं भोगामयो न तु तदन्तीति प्रतिजानीति-वाशब्द इति । तेषां तर्हि श्रूयमाणमन्नत्वं कल्पित्या-शयन मिहान्तप्रतिज्ञामाह-भाक्तमिति । अन्नशब्दश्रुत्या मुख्येऽन्ने किमिति भाक्तं तदुक्तमिवाश-ययान यथासिद्धश्रुत्यर्थापत्तिभिरोपशोपचारिकी श्रुतिरित्याह-मुख्ये हीति । अगिक्रियतेऽनेनेत्यभिप्राये भिरिपुत्रमन्त्रनिमित्त कामादि तदुक्ता श्रुतिरिष्टादिकारिणस्तस्या वैष्यैरपरिहारार्थमिष्टादिकारिणामन्न

चन्द्रमण्डले चेदिष्टादिकारिणामुपभोगो न स्यात् । किमर्थमधिकारिण इष्टाद्यासावहुलं कर्म कुर्युः । अत्रशब्दश्चोपभोगहेतुत्वसामान्यादनन्त्रेऽप्युपचर्यमाणो दृश्यते-“यथा विशोऽन्नं राज्ञां पशवोऽन्नं विशाम्” इति॥ तस्मादिष्टस्त्रीपुत्रमित्रादिभिरिव गुणभावोपगतैरिष्टादिकारिभिर्यत्सुख-विहरणं देवानां, तदेवैषां भक्षणमभिप्रेतं, न मोदकादिवच्चर्वणं, निग-रणं वा । “न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति” [छा० ३ । ६-१०] इति देवानां चर्वणादिव्यापारं वारयति । तेषां चेष्टादिकारिणां देवान्प्रतिगुणभावोपगतानामप्युपभोग उपपद्यते राजो-पजीविनामिव परिजनानाम् । अनात्मवित्त्वाच्चेष्टादिकारिणां देवोप भोग्यभावात् उपपद्यते । तथाहि श्रुतिरनात्मविद्वां देवोपभोग्यतां दर्श-यति-“अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथापशुरेवं स देवानाम्” [बृ० १ । ४ । १०] इति । स चास्मिन्नपि लांके इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन्पशुवद्देवानामुपकरोति । अमुष्मि-न्नपि लोके तदुपजीवी, तदादिष्टं फलमुपभुञ्जानः,-पशुवदेव देवानामु-पकरोतीति गम्यते ॥ “अनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति” इत्यस्यापरा

रत्नप्रभा ।

भावः ॥ केन दोषेण तेषां देवभोग्यतेत्यत आह-अनात्मवित्त्वाच्चेति ॥ यथा पशुर्भोग्यः, एवमशः सन् भेदधीमान् देवानां भोग्य इत्यर्थः ॥ आत्मशब्दस्य मुग्धत्वमत्रेण सूत्रेण व्याख्याय प्रकृतपद्यात्तयः सूत्रेण आत्मने उपचरिता इति व्याख्यास्तरमाह-अनात्महेत्यादिना ॥ त्रियास्तु-वर्धमन्त्रय न मुग्धमि पत्र भुवन्तरार्थं सूत्रेण व्याचष्टे-तथाहीति ॥ एव गतिपर्यायोचनया पैरागमिनि भामती ।

निगमनात्तो मुग्ध इति अत्रेवार्थं श्रुतवत्तं सगच्छत इत्याह-तथाहि दर्शयति। श्रुतिरनात्मविदामनात्म-दित्वादेव पशुरेवोपभोग्यता न तु चर्णीवतया । यथा हि चर्णीदोषो भुञ्जाना अपि स्वकात् स्वामिनो ह्यश्रित्यन्नेनोपभुञ्जता भोग्या, एव एवमात्मवित्त्वान् इष्टादिकारिण इह दमियप-पुरोहतादिनाऽमु-ग्धमि लोके परिचारकतया देवानामुपभोग्या इति श्रुत्यर्थः । अथ वा अनात्मवित्त्वात्तथाहि दर्शयति इत्यस्यापरा व्याख्या । आत्मवित्त्वात्तथाहि न आत्मवित्त्वात् अनात्मवित्त्वात् । यो हि पश्चात्तद्विद्यां आनन्दगिरीय-न्यापनिर्णयः ।

मातमरेयार्थः । उक्तमेव ध्वनति-चन्द्रेति । न केवत् मुग्धार्थमात्रादत्रशब्दस्यामुग्धार्थमन्त्रय प्रयोगादपीत्याह-अत्रेति । अत्रशब्दात्तुमुग्धे कथं मध्यवन्तीयुक्तं तत्राऽऽह-तस्मादिति । न केव-त्तन्निर्वाहकारिणामत्रावस्थागुणवत्त्वात्तदमुग्धमेव मध्यवन्ति श्रुतवत्तदपीत्याह-न ह वा इति । तत्राऽपि तत्रा-व्यभिचारादिनां भोग्यत्वविरुद्धिं कुतो भोग्याय गमनं तत्राऽऽह-तेषां चेति । केन दोषेण तेषां देवभोग्यत्वान्न तत्रावप्यव्याचष्टे-अनात्ममेति । अत्र मानं दर्शयन्नशिशु सूत्रेण योवपि-तथाहीति । अत्रियारिहारात्मनार्थोऽप्यशब्दः । तत्रानिमेव मेरुदृष्टिं स्वष्टयति-अन्योऽस्मा-दिति । मेरुदृष्टिनिदानमाह-न म इति । तत्र दृष्टव्यं देवभोग्यत्वमाह-ययेति । तत्रभुग्मत्पार्थ-माह-म चेति । अनात्मभुग्मत्पार्थमाहुषेण सूत्रेणार्थमुक्त्वा प्रकरणात्तुगेनार्थान्तरमाह-अना-त्ममेति । पश्चात्तद्विद्यादिनां तेषामनात्मवित्त्वम् । तद्वित्त्वात्तस्मात्तत्रादियेनानामवित्त्वं तदेव

व्याख्या-अनात्मविदो ह्येते केवलकर्मिण इष्टादिकारिणो, न ज्ञानकर्मसमुच्चयानुष्ठायिनः पञ्चान्निविद्यामिहाऽऽत्मविद्येत्युपचरन्ति । प्रकरणात्, पञ्चान्निविद्याविहीनत्वाच्चेदमिष्टादिकारिणां गुणवादेनात्रत्वमुद्राव्यते पञ्चान्निविद्याप्रशंसायै । पञ्चान्निविद्या हीह विधित्सिता । वाक्यतात्पर्यावगमात् । तथाहि श्रुत्यन्तरं चन्द्रमण्डले भोगसद्रावं दर्शयति-“स सोमलोके भूतिमनुभूय पुनरावर्तते” [प्रश्न० ५। ४] इति । तथान्यदपि श्रुत्यन्तरं-“अथ ये शतं पितॄणां जितलोकानामानन्दाः” [वृ० ४। ३। ३३] “स एकः कर्मदेवानामानन्दः, ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते” [वृ० ४। ३। ३३] इतीष्टादिकारिणां देवः सह संवसतां भोगप्राप्तिं दर्शयति । एवं भाक्तत्वादत्रभाववचनस्येष्टादिकारिणो जीवा रंहन्तीति प्रतीयन्ते । तस्माद् “रंहति सम्परिष्वक्तः” इति युक्तमेवाक्तम् ॥ ७ ॥ इति तदन्तरप्रतिपत्त्याधिकरणम् ॥ १ ॥

कृतात्पथेऽनुशयवान्दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवञ्च ॥ ८ ॥ (२) ॥
इष्टादिकारिणां धृमादिना वर्त्मना चन्द्रमण्डलमधिरुटानां भुक्तभोगानां

रत्नप्रभा ।

सिद्धम् ॥ ७ ॥ (१) ॥ इदानीं गत्यन्तरमात्रिणीमागतिं निरूपयति-कृतात्पथ इति ॥ मोक्तव्यकर्मसमाख्या-
भासती ।

न वेद त देवा मक्षयन्तीति निन्द्यते पञ्चान्निविद्या स्तोत्र तस्या एव प्रकृतत्वात् । तदनेनोपचारास्य प्रयोजनमुक्तम् । उपचारनिमित्तमनुपपत्तिमाह-तथाहि दर्शयति । श्रुतिमोक्तम् । स सोमलोके विभूतिमनुभूयेति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ७ ॥ (१) ॥ कृतात्पथेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथे-
आमन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कथमि-याशक्याऽऽह-पञ्चान्नीति । इष्टादिकारिणा पञ्चान्निविद्याभूय-वेऽपि कथं देवान्प्रत्यन्तत्वं तत्राऽऽह-
पञ्चेति । गुणवादेन देवोपभोग्यत्वेनेति यावत् । किमर्थो प्रशमेत्याशक्याऽऽह-पञ्चान्नीति । तस्यापि
त्रिगिसित्तत्वे हेतुमाह-चावयेति । गौतमप्रवाहणमनादरूपनाक्यस्य पूर्वोपरारोचनया पञ्चान्निविद्याभिरी
तात्पर्यगतैरिति यावत् । अनात्मवित्त्वादिति व्याख्याय तथाहीत्यादि व्याख्याति-तथाहीति । इष्टा-
दिकारि सर्वनामार्थः । पूर्वोक्तनाक्येन तु यार्थेऽनुशयवान् तथेयुक्तम् । पञ्चान्निविद्याभिकारादन्वय प्रवृ-
त्त्वमाह-अन्यदिति । अत्र एव श्रुत्यन्तरमियुक्तम् । पर्यायान्तरोपक्रमार्थोऽयशन्दः । त्रिनो लोकाः
पूर्वैस्त्रिभो लोको भोग्यो येषां तेषामात्रानमिद्वानामिति यावत् । कर्मदेवत्व व्युत्पादयति-य इति ।
श्रुत्यन्तस्य तात्पर्यमाह-इष्टादीति । तेषामन्वयस्य मात्तरे फटिनमाह-ष्वभिति । अत्रेति प्रत्यय
निचनोक्तिः । इष्टादिकारिणा भोगाय चन्द्र प्रति गमने ममात्रिने तेषामेव प्रश्नप्रतिचनयोरपि प्रतीत्युक्तं
प्रयमन्योक्तमित्युपमहरति-तस्मादिति ॥ ७ ॥ (१) ॥ कर्मसमात्रिणीनामनां पञ्चमाहृती
पुनरिणामहेतुमात्रियात्रिः परिवेष्टितजीवगतिरुक्ता, सप्रति स्वर्गादरोहनां कर्मन नापि कुनस्तमनादित्य
आयः कुनस्तनां पुनरिणाम इत्याशक्याऽऽह-कृतेति । येषां पूर्वत्र चन्द्रमण्डलारोहणमुक्तं त एव प्रय-
वगेहन्तो निवय इति वक्तुं प्रयत्नरोहनाक्यमुदाहरति-इष्टादीति । ततश्चन्द्रमण्डलादिति यावत् । तस्मि-
न्नि-यपि तदेतेकम् । मोक्तव्यकर्मसमाख्यानन्तर्यमयशन्दार्थः । यथेति-यारम्य श्वादियोनिमिद्वन्त वाक्य
यादनाम्नायत इति योचना । यावन्मातमिति शिषेपमात्रमणीयचरणा रमणीयां योनिमित्यादिवाशय

ततः प्रत्यवरोह आम्नायते-“तस्मिन्यावत्सम्पातमुपित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्” [छा० ५। १०। ५] इत्यारभ्य यावद्गमणी-यचरणा ब्राह्मणादियोनिमापद्यन्ते कपूयचरणाः श्वादियोनिमिति ॥ तत्रेदं विचार्यते ॥ किं निरनुशया भुक्तकृत्स्नकर्माणोऽवरोहन्ति आहो-स्वित सानुशया इति ॥ किन्तावत्प्रातम् ॥ निरनुशया इति ॥ कुनः ॥ यावत्सम्पातमिति विशेषणात् । सम्पातशब्देनात्र कर्माशय उच्यते-सम्पत्तन्त्यनेनास्माद्धोकादमुं लोकं फलोपभोगायेति।यावत्सम्पातमुपित्वेति च कृत्स्नस्य तस्य कृतस्य तत्रैव भुक्तनां दर्शयति-“तेषां यदा तत्पर्यवेति” [वृ० ६। २। १६] इति च श्रुत्यन्तरेणैव एवार्थः प्रदर्श्यते । स्यादेतद् यावद्गमुष्मिहोके उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुंक्ते इति कल्पयिष्यामीति ॥ नैवं कल्पयितुं शक्यते ॥ यत्किञ्चेत्यन्यत्र परामर्शात्-“प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेद् करोत्ययम् । तस्माद्धोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय

रत्नप्रभा ।

नन्तर्यमयशब्दार्थः । मयेनमि-धारम्भ श्वादियोनिमियन्तं वाक्य यान्तावदाग्नायत इति योजना ॥ अत्र यावत्सम्पातमिति विशेषणाद्गमणीयचरणा इति वाक्याच्च सशयमाह-तत्रेति ॥ अनुशयः-कर्म । अत्र पूर्वपक्षे कर्माभावेनागतेरनियमात् वेराग्यादाद्यां, सिद्धान्ते कर्मसत्त्वेनागतिनियमाद्रेराग्यदादर्शमिति भेदः । तेषाम् इष्टादिकाग्यां यदा तत् कर्म पर्यवेति विपरिशील्य भवति, तदा पुनरावर्तन्त इति ध्रुवन्तरेणापि कृत्स्नकर्मणश्चन्द्रोके भुक्तमुच्यते इत्यर्थः ॥ यान्त्वदसङ्कोचो न युक्तः । ध्रुवन्तरविरोधादिस्याह-नैवमिति ॥ अयं तरः यत्किञ्चिदिह लोके कर्म करोति तस्मान्तं फलं परलोके प्राप्य भामती ।

तमनेवं च । यावत्संपातमुपित्वेति यावदुपभवात् । यत्किञ्चेद् करोत्ययमिति च यत्किञ्चेद् कर्म कृतं तस्मान्तं प्राप्येति धराणात्, प्रायणस्य चैकप्रपञ्चकेन सकलकर्माभिव्यञ्जकत्वात् । न गन्तव्यमिति नित्यमित्यस्य साधारण्येऽभिव्यक्तिनियमो युक्तः । फलदानामिमुष्मीकरण चाभिव्यक्तिस्त्वेतस्मात्समस्तमेव कर्म फलमुपभोगीयान् स्वरुडविरोधि च कर्मा तस्माच्छ्रुतेरवयवैश्च निरनुशयानामेव चरणादाचारदसरोक्षे न कर्मणः । आचारकर्मणो च भूते प्रतिभेदे । यथाकारं यथाचारं तथा भवतीति । तथा च स-णीयचरणाः कपूयचरणा इत्याचारमेव योनिमित्तमुपदिशति न तु कर्म । स्मां वा कर्मशीते द्वे आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सशयमाह-तत्रेति । प्रत्येव प्रत्यवरोहस्य जोषेति चि यान् । निरनुशयशब्दार्थमेव स्पष्टयति-भुक्तेति । श्वादिनि प्रत्यवरोक्षतां मानुशयचरमनर्थनदसा श्वेराग्याय ससागान्तिरेन निरनुशय इति पूर्वपक्षादादियंमनि-गमिन्नेय पूर्वपक्षमाह-शार्ङ्गिक गृह्यादि-किं तावदिति । पूर्वपक्षे गन्तिरेव कर्मत्वात् तदभाष्यत्वात् त्वागतिः विज्ञाने कर्मत्वात् तस्यैव इत्येति फलभेदः । तत्र प्रशार्ङ्गिके तद्गं हेनुरीति-कुत इति । यावत्-तनमुष्मिरे वेगादस्य गति न तु कर्मणः सर्वस्य भुक्तमि-याशक्याऽऽह-संपातेति। यावत्वनन तावदपत-निति वधनननर्थकनिनि मया वाच्यार्थमाह-यावदिति । चन्द्रमण्डले सर्वकर्मोपभोगे ध्रुवन्तस्म-िनाः-तेषामिति । इष्टादिजातृणां यत्र तत्रोक्तं कर्म पर्यवेति परीगच्छति परिशील्य भवति तदा तां भाष्येनानुत्तरं गान्तव्यः । यावत्तदशेषस्य गत्यन्तरं शङ्कते-स्यादिति । ध्रुवन्तरमित्येन प्रमाह-नैवमिति । तदेव प्रसन्नमिति-प्राप्येति । अयं गमात् यत्किञ्चिदिह लोके कर्म करोति

कर्मणे" [बृ० ४ । ४ । ६] इत्यप्यपरा श्रुतिः यत्किञ्चेत्यविशेषपराम-
र्शेन कृत्स्नस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्र क्षयिततां दर्शयति ॥ अपि च
प्रायणमनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकम् । प्राक्प्रायणादारब्धफलेन
कर्मणा प्रतिबद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः । तच्चाविशेषाद्यावत्किञ्चिदनार-
ब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यञ्जकम् । न हि साधारणे निमित्ते नैमित्ति-
कमसाधारणं भवितुमर्हति । न ह्यविशिष्टे प्रदीपसन्निधौ घटोऽभिव्यज्यते,
न पट इत्युपपद्यते ॥ तस्मान्निरनुशया अकरोहन्तीति ॥ एवं प्राप्ते
ब्रूमः ॥ कृतात्ययेऽनुशयवानिति । येन कर्मवृन्देन चन्द्रमसमारूढाः
फलोपभोगाय तस्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्मयं शरीरं चन्द्रम-
स्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षयदर्शनशोकाग्निस्पर्कात्प्रविलीयते सवितृ-

रत्नप्रभा ।

कर्मार्यं पुनरायातीति श्रुत्यर्थे ॥ कर्माभावे श्रुतिमुक्त्वा युक्तिमाह—अपि चेति ॥ अभिव्यक्तिः—
फलेन्मुखता । मरणेनाभिव्यक्तस्य सर्वस्य कर्मणः परलोकभोगस्य अनश्यम्भावात् कर्माभाव इत्यर्थे ॥
चरणाख्यशीलमात्रादवरोह इति प्राप्ते सिद्धान्तप्रतिज्ञा व्याचष्टे—येनेत्यादिना ॥ तत्राऽनरोहता जीनाना
भामती ।

अप्यनिशेषेणानुशयस्तथापि यद्यप्यमिष्टापूर्तकारि स्वयं निरनुशयो मुक्तभोगत्वात्तथापि पित्रादिगतानु-
शयवशात्तद्विपाकान् जात्यापुत्राभोगाश्चन्द्रलोकादवरुहानुभविष्यति । स्मर्यते ह्यन्यस्य सुकृतदुष्कृतम्याम-
न्यस्य तत्सन्निधिनस्तत्फलमागिता—'पतत्यधशरीरेण यस्य भार्या सुता पित्रेत्' इत्यादि । तथा श्राद्धे-
श्वानतीयेष्टवादेः पित्रापुत्रादिगामिकलश्रुतिः । तस्माद्यावत्सपातमित्युपक्रान्तुरोधात् 'यत् किञ्चेह करोति'
इति च श्रुत्यन्तरानुसाराद्मणीयचरणत्वं सन्नन्यन्तरगतमिष्टापूर्तकारिण भाक्त गमयितव्यम् । तथा च
निरनुशयानामेव मुक्तभोगानामनरोह इति प्राप्त उच्यते—येन कर्मकृत्रापेन फट्टमुपभोजित तस्मिन्नतीतेऽपि
सानुशया एव चन्द्रमण्डलादवरोहन्ति । वृत्—दृष्टस्मृतिभ्याम् । प्रत्यक्षदृष्टा श्रुतिर्दृष्टशब्दात्प्रा । स्मृति-
श्रोतव्यस्ता । अथ वा दृष्टशब्देनोच्चारणरूपो भोग उच्यते । अयमभिसधि—कपूयचरणा रमणीयचरणा
इत्यवरोहतामेतद्विशेषाम् । न च सति मुक्त्यर्थसमये संनिधिमारेणोपचरितार्थत्वं न्यायम् । न चोप-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तस्यान्त फल परलोके प्राप्य तस्मात्लोकात्पुनरस्मै लोकाय कर्मानुष्ठानार्थमागच्छति । पुनःशान्दात्पूर्व
प्यागत इति गम्यते ससारस्यानादित्वादित्यर्थः । परामर्शश्रुतेस्तात्पर्यमाह—इति हीति । न चोपस-
हारे ब्राह्मण्यादिहेतुकर्मानुगमादुपक्रमस्यापि सन्नोच्यतेतदनुसारेणोपसहारस्य नेतव्यत्वात् । उपक्रमे च
यावत्सपातमिति श्रवणाच्चस्य च प्रथमश्रुतस्य वलीयस्याद्ब्राह्मण्यादिप्रापकचरणस्य चाऽऽचारतया कर्मगो-
ऽर्थान्तरत्वात् 'ययाकारि ययाचारी' इत्यादिषु भेदेन तयोक्तत्वान्न कर्मणा ब्राह्मणादियोन्यापत्तिरिति
मात्रं । न केवलं श्रुत्यैतद्गम्यते किंतु युक्त्याऽपीत्याह—अपि चेति । विमत स्वसनिहितानिदोषामि-
व्यञ्जकमभिव्यञ्जक्यात्प्रदीपत्वं । अभिव्यक्तिश्च कर्मणा फलदानायोन्मुक्तवत् । तत्र किञ्चिदुच्यते
किञ्चिन्नेयशक्यं यत्किमित्याशयवसानाह—प्रायणमिति । मरणस्यानारब्धसर्वकर्मभिव्यञ्जकत्वे हेतुमाह—
प्रागिति । अन्तु तर्हि प्रायण प्रप्रत्य कर्मगो व्यञ्जक तत्राऽऽह—तच्चेति । तदुपपादयति—न हीति ।
उक्तस्य दृष्टान्तेन साधयति—न हीति । श्रुतियुक्तिभ्यां सर्वस्य कर्मणश्चन्द्रलोके मुक्तकृत्रेण क्षयितं
पठितमाह—तस्मादिति । पूर्ववक्षमन्य सिद्धान्तयति—एवमिति । प्रतिज्ञां शिवजन्तं—येनेति । हेतु-

दृशा यथाभिरुणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९१३)

किरणसम्पर्कादिव हिमकरके, हुतभुगचिःसम्पर्कादिव घृतकाठिन्यम् ।
ततः कृनात्यये-कृतस्येष्टादेः कर्मणः फलोपभोगेनोपक्षये सति सानु-
शया एवेममवरोहन्ति ॥ केन हेतुना ॥ दृष्टस्मृतिभ्यामित्याह ॥ तथा-
हि-प्रत्यक्षा श्रुतिः सानुशयानामवरोहं दर्शयति-“तत्र इह रमणीय-
चरणा अभ्याशो ह यत्ने रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा
क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा, अथ य इह कपृथचरणा अभ्याशो ह यत्ने
कपृथां योनिमापद्येरन् श्रयोनिं वा सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा” [छां०
५।१।७] इति । चरणशब्देनाऽसानुशयः सूच्यते इति वर्णयिष्यते । दृष्टश्चायं
जन्मनेव प्रतिपाण्यञ्चायचरुप उपभोगः । प्रविभज्यमानः आकस्मि-

रत्नप्रभा ।

कत्वाऽसम्भवादनुशयसद्भावं सूचयति । अभ्युदयप्रत्यवाययोः सुकृतदुष्कृतहेतुत्वस्य सामान्यतः शास्त्रेणाऽवगमितत्वात् ॥ स्मृतिरपि “वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलरूपायुःश्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते” इति सानुशयानामेवावरोहं दर्शयति ॥ कः पुनरनुशयो नामेति ॥ केचित्तावदाहुः—स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्याऽवशेषः कश्चिदनुशयो नाम—भाण्डानुसारिस्नेहवत्—यथा हि स्नेहभाण्डं रिच्यमानं न सर्वात्मना रिच्यते भाण्डानुसार्येव कश्चित्स्नेहशेषोऽवतिष्ठते तथाऽनुशयोऽपीति ॥ ननु कार्यविरोधित्वाददृष्टस्य न भुक्तफलस्यावशेषाऽवस्थानं न्याय्यम् ॥ नायं दौषः ॥ न हि सर्वात्मना भुक्तफलत्वं कर्मणः प्रतिजानीमहे ॥

स्नमभा ।

च हेत्वभावाद् भोगस्याऽऽकस्मिन्कल्पप्रसङ्ग इत्यर्थः । स्मृतौ—आश्रमाः आश्रमिणः प्रेत्य मृत्वा लोकान्तरे कर्मफलं भुक्त्वा ततः शेषेण भुक्त्वादन्येन कर्मणा अनुशयाख्येन पुनः जन्म प्रतिपद्यन्ते इति सम्बन्धः । विशिष्टाः देशादयो मेधास्ताः दश गुणाः येषु ते तयोक्ताः । श्रुतं ज्ञानम् । वृत्तम् आचारः ॥ स्वामिमतानुशयं वक्तुं पृच्छति—कः पुनरिति ॥ कृतस्य कर्मणः स्वर्गे भोगे सति भुक्तस्य कर्मणो लेशोऽनुशयः, तद्वानवरोहति । भाण्डे स्नेहलेशस्य दृष्टत्वात्, ततः शेषेणेति स्मृतेक्षेत्येकदेशिव्याख्यामाह—केचिदित्यादिना ॥ रिच्यमानं स्नेहेन प्रियुज्यमानम् ॥ ननु भोगनादयत्वात् कर्मणो लेशो न युक्त इति शङ्कते—नन्विति ॥ कृत्स्नकर्मणो भोगे जाते नाशः स्यात् न तु भोगो जात इति परिहारार्थः ॥

भामती ।

अन्ये तु सकृत्कर्मक्षये परावृत्तिशङ्का निर्वाजेति मन्यमाना अन्यथाधिकरणं वर्णपांचगुरित्याह—केचित्तावदाहुरिति । अनुशयोऽत्र दक्षकल्पस्य कर्मणः शेष उच्यते । तत्रेदमिदं विचार्यते—किं दत्तफलानामिष्टापूर्तकर्मणामवशेषादिहावर्तन्ते उत तान्युपभोगेन निरवशेषं क्षापयित्वाऽनुपभुक्तकर्मवशादिहावर्तन्त इति । तत्रेष्टादीनां भोगेन समूलकापं कपितत्वान्निरनुशया एवानुपभुक्तकर्मवशादावर्तन्त इति प्राप्त उच्यते—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कस्मिन्कत्वासमवस्तत्राऽऽह—अभ्युदयेति । ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन’ इति सुखदुःखयोः सुकृतदुष्कृतकार्यत्वस्य सिद्धत्वाच्च भोगः स कर्मनिमित्त इति व्याप्तेरनुशयसिद्धिरित्यर्थः । दृष्टव्यास्याय स्मृतिं व्याचष्टे—स्मृतिरपीति । प्रेत्य प्रायेण कृत्वा चन्द्रलोकमधिरतेत्यर्थः । ततः शेषेण भुक्त्वादन्येन कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन्त इति सम्बन्धः । श्रुतं ज्ञानम् । वृत्तमाचारः । देशश्च जातिश्च कृत् च रूप चाऽऽयुश्च श्रुतं च वृत्तं च वित्तं च सुखं च मेधा च ते विशिष्टा येषु ते तयोक्ताः । अनुशयशब्दस्यार्थान्तरे रूढेर्निर्धारणार्थं पृच्छति—कः पुनरिति । एकदेशिमताह—केचिदिति । तत्रेष्टादि किमिष्टादिकर्मस्वशेषतो भुक्तफलत्वेननुभुक्तकर्मान्तरवशादावृत्तिः । अयं वा तेषामेवावशेषादिति सशेषं भुक्तत्वादिष्टादीनामभुक्तकर्मान्तरादावृत्तिरिति प्राते कृतात्ययेऽनुशयवानिति व्याचष्टे—स्वर्गेति । यदिष्टादि स्वर्गार्थं कृतं तस्य भुक्तस्यात्यये कश्चिदवशेषोऽनुशयस्त्वानवरोहत्वात्यर्थः । दृष्टेतिपदस्यार्थमाह—भाण्डेति । तदेव प्रपद्यन्ति—यथेति । भाण्डानुसारिणः स्नेहस्याविरोधानुक्तः शेषः । कर्म तु कत्रोदयनिरोधित्वात्फलं चेज्जातं नष्टमेवेति न तस्य शेषसिद्धिरिति शङ्कते—नन्विति । कृत्स्नस्य कर्मणो यदि फलं जातं तदा नाशोपसिद्धिर्न तु तदस्तीत्याह—नाशमिति । येन कर्मणा चन्द्रमममाराट्टास्त कर्म सर्वं न

ननु निरवशेषकर्मफलोपभोगाय चन्द्रमण्डलमाहवाः ॥ वाढम् ॥ तथापि स्वल्पकर्माऽवशेषमात्रेण तत्राऽवस्थातुं न शक्यते । यथा किल कश्चित्सेवकः सकलैः सेवोपकरणैः राजकुलमुपसृतश्चिरप्रवासात्परिक्षीणबहूपकरणशुद्धपाहुकादिमात्राऽवशेषो न राजकुलेऽवस्थातुं शक्नोति, एवं मनुशयलेशमात्रपरिग्रहो न चन्द्रमण्डलेऽवस्थातुं शक्नोतीति । न चैतद्युक्तमिव । न हि स्वर्गार्थस्य कर्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवृत्तिरुपपद्यते, कार्यविरोधित्वादित्युक्तम् ॥ नन्वेतदप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निखिलस्य भुक्तफलत्वं भवतीति ॥ तदेतदपेशलम् ॥ स्वर्गार्थं किल कर्म स्वर्गस्थस्यैव स्वर्गफलं निखिलं जनयति, स्वर्गच्युतस्याऽपि कश्चित्फलेशं जनयतीति-न शब्दप्रमाणकानामादृशी कल्पनाऽवकल्पते । स्नेहभाण्डे तु स्नेहलेशानुवृत्तिर्दृष्टत्वाहुपपद्यते । तथा सेवकस्योपकरणलेशानुवृत्तिर्दृश्यते, न त्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्मणो लेशाऽनुवृत्तिर्दृश्यते । नापि कल्पयितुं शक्यते । स्वर्गफलत्वशास्त्रविरोधात् ॥ अवश्यञ्चैतदेवं विज्ञेयं न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मणो भाण्डानुसारिस्नेहवदेकदेशोऽनुवर्तमानोऽनुशय इति । यदि हि येन स्रुकृतेन कर्मणेषादिना स्वर्गमन्वभू-

रत्नप्रभा ।

भोगो न जायते इत्युक्तमिति शङ्कते-नन्विति ॥ भोगः सासरोपो जात इति समाधत्ते-वाढ-मित्यादिना ॥ इदंकेन्द्रेदित्याप्त्यायान दूषयति-न चेति ॥ "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिशास्त्रेण स्वर्गभोगार्थं कर्म चोदितम्, तत्रैवमप्य मर्यभोगहेतुत्वे शास्त्रविरोध इत्यर्थः ॥ किञ्च स्वर्गहेतुर्कर्मसासरोपो देवदूषयत्येवमित्युक्तिविरोध इत्याह-अत्रइवञ्चेति ॥ स्वामिमतमनुशयमाह-

भामती ।

सातुसाया एवावर्तन्ते इति । पुन-दृष्टानुसायात् । यथा भाण्डमध्ये मधुनि सर्पिणि वा क्षान्तिरेऽपि भाण्ड-त्वेकं स तेषु वा सर्पिणी न क्षान्तिं तु शक्यमिति दृष्टेयं तदनुगारादेतदपि प्रतिपत्तव्यम् । न पावशेषमात्राण्यत्रमण्डले निष्प्रामन्नमि म्यानु पावयति । यथा सेवको हास्तिकाधीपवदानिजातपरिवृतो महाराज सेवमानः पाटयशाष्टत्रयादुकासरोपो न सेपितुमर्हतीति दृष्टं तन्मूला च लौकिकी मृत्तिरिति दृष्टमृत्तिम्या सातुसाया एवावर्तन्ते इति । तदेतदप्ययति-न चेतदिति । एवकारे प्रयोक्तव्ये इयकारो धानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न भुक्तमित्युक्तमिति शङ्कते-नन्विति । भोगार्थं चन्द्रमण्डलमाहवा विरोध समाधत्ते-वाढमिति । अत्रापि दृष्टेः व्याचष्टे-यवेति । अत्र च मृत्तिशब्देन लौकिकी मृत्तिरियोक्तदृष्ट्या वा 'तत्र, सेविका' इत्याया मृद्वीणा । तदेतदेकदेशित्वेन दूषयति-न चेति । इयकारो मनुभोगे वा प्रयुक्तो यन्मुक्तम्येव-कारो विरहितः । अतएव हेतुसाह-न हीति । एतार्थेन कर्मणा स्वर्गधेदादयो न तस्य शेषमेव स्वर्गो नाऽऽरभ्यते येन तस्यार्थवर्तते भावः । स्वर्गसाहचर्येऽपि दृष्टमन्वयानारम्भान्नोक्तदूषयति शङ्कते-नन्विति । एतार्थं चोदितमप्य कर्मणः स्वर्गार्थं ययोगानेवमित्याह-तदेतदिति । एतेन दृष्टान् वि-टयति-स्नेहेति । यथा दृष्टानुवृत्तयेऽपि यात्वा दार्ढ्यं वेदेऽपि तथैव तदनुवृत्तित्वेवासाय दृष्टं यन्मिवा वा मीति रित्त्वाऽऽय प्रसा-न त्विति । इति शास्त्रीपरस्कारभूतिनाम् । द्वितीया निराह-नापीति । इन्द्रेकमन्वयानारम्भे सामन्वयो दृष्टमप्य इत्यर्थः । किञ्च, स्वर्गहेतुर्कर्मसासरोपोऽनुशयादय-रोदे दूषयत्येवमित्युक्तिविरोधः । एतद्विराट्-अत्रइत्यं चेति । तदेव मृद्वयति-यदीत्यादिना ।

वन् तस्यैव कश्चिदेकदेशोऽनुशयः कल्पेत, ततो रमणीय एवैकोऽनु-
शयः स्यान्न विपरीतः । तत्रेयमनुशयविभागश्रुतिरूपरुद्धयेत—“तद्य
इह रमणीयचरणाः” [छां० ९ । १० । ७] “अथ य इह कपूयचरणाः”
[छां० ५ । १० । ७] इति ॥ तस्मादानुष्मिकफले कर्मजाते उपभुक्तेऽत्र
शिष्टमैहिकफलं कर्मान्तरजातम् अनुशयः, तद्वन्तोऽवरोहन्तीति ॥ यदुक्तं
यत्किञ्चेत्यविशेषपरामर्शात्सर्वस्यैह कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेनाऽन्तं
प्राप्य निरनुशया अवरोहन्तीति ॥ नैतदेवम् ॥ अनुशयसद्भावस्याऽव-
गमितत्वात् । यत्किञ्चिदिह कृतमानुष्मिकफलं कर्माऽऽरब्धभोगं, तत्सर्वं
फलोपभोगेन क्षययित्वेति गम्यने ॥ यदप्युक्तं प्रायणमविशेषादनारब्ध-
फलं कृत्स्नमेव कर्माभिव्यनक्ति । तत्र केनचित्कर्मणाऽमुष्मिहैहिके फल-
मारभ्यते, केनचिदस्मिन्नित्ययं विभागो न सम्भवतीति । तदप्यनु-
शयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तम् ॥ अपि च केन हेतुना प्रायणम
नारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यञ्जकं प्रतिज्ञायत इति वक्तव्यम् । आरब्ध-

रत्नप्रभा ।

तस्मादिति ॥ पूर्वपक्षत्रीजमनूय दूषयति—यदित्यादिना ॥ अपयित्वा पुनरयमव्युत्तीति प्राप्यान्तमिति वाक्येन
गम्यत इति योजना । ज-मारभ्य दृष्टभोगलिङ्गानुगृहीतया रमणीयकपूयचरणश्रुत्या ऐरिक्तानुशयात्परकर्मविशे-
परत्या विरोधाद् यत्किञ्चेति, यावत्समाप्तमिति च सामान्यशब्दयोरामुष्मिकविषयत्वेन सद्बोचो न्याय इति
भावः ॥ मरण कृत्स्नकर्माभिव्यञ्जकमित्युक्तम् । इत्तानुशयश्रुतिविरोधादित्याह—तदुपीति ॥ यत्प्रदनारब्ध-
कर्मप्रतिबन्धाच्च न कृत्स्नकर्माभिव्यक्तिरित्याह—अपि चेत्यादिना ॥ तस्य कृत्स्नकर्मव्यञ्जकत्वे हेतुर्गोर्तीति
भावः ॥ प्रश्न मावोचरं शङ्कते—आरब्धयेति ॥ आरब्धप्रदनारब्धस्यापि यत्प्रत प्रतिबन्धकत्वात् न
भामती ।

गुडजिह्विकया प्रयुक्तः । शन्दैकगम्येऽर्थे न सामान्यतोऽनुमानावसर इत्यर्थः । शेषमतिगोहितार्थम् ।
पूर्वपक्षहेतुमनुमाप्यते—यदप्युक्तं प्रायणमिति । दूषयति—तदप्यनुशयसद्भाव इति । रमणीयचरणा-
कपूयचरणा इत्यादिक्रयानुशयप्रतिपादनपरया श्रुत्या विरुद्धमित्यर्थः । अपि चेत्यादि । इह जन्मनि
आनन्दविराग—न्यायनिर्णयः ।

परमतायोगे स्वमतमुपसहरति—तस्मादिति । प्रथमं पूर्वपक्षत्रीजमनुभाष्यते—यदिति । यद्यपि यत्कि-
चयाऽऽसमाप्तशब्दो चन्द्रमस्येव सर्वस्य कर्मणो गुक्तप्रप्रापकत्वेनानुशयाभावे लिङ्गभूतो तथाऽपि रमणीय-
चरणाः कपूयचरणा इति शब्दयोर्विशिष्टान्यारम्भकैहिककर्मसद्भाववादेदक-वाटशेषभोगविषयसामान्यदि-
स्येहिककर्मसत्त्वविषयविशेषलिंगेनाऽऽमुष्मिकविषयतया समोचः स्यादिति मत्वाऽऽऽ—नतदिति । ५३-
भोगेन चन्द्रगोत्रे निषेधेति शेषः । क्षयविक्रम तस्मात्केनापुनरस्मि लोकायाऽऽगच्छतीति प्राप्यान्तमित्या-
दिसाक्येन गम्यत इति योजना । द्वितीयं पूर्वपक्षत्रीजमनुभाष्यते—यदुपीति । मरणस्यानिर्देशेपक्षा-
नारब्धकर्मव्यञ्जकत्वे विभागाभोग फलितमाह—तत्रेति । रमणीयचरणा इत्याद्यनुशयवादिश्रुतिविरोधा-
दभिव्यञ्जकमपि प्रायण न सर्वकर्मव्यञ्जकमनुमातु शक्यमित्याह—तदुपीति । व्यञ्जकं प्रायणस्यापी-
त्युक्तं तदपि नास्तीत्याह—अपि चेति । न हि तस्य सर्वकर्मव्यञ्जकत्वे कारण किञ्चिदिति भावः ।
पूर्वपक्षी पृष्टमन्या हेतुमाह—आरब्धयेति । नानाविधमुपभुक्तप्रदनामपवर्षाण प्रायणोऽभिप्रतिषे-
त्कामभिरुपपन्नयवाद्यवर्षेणुगपत्तत्तत्र भोगप्रमत्तात्स्य चाऽऽस्मिन्नन्वयव्यञ्जकप्रतिबन्धव्यमगपेक्ष्य नमनेनै

फलेन कर्मणा प्रतिवद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तेस्तदुपशमात्प्रायण-
 काले वृत्त्युद्भवो भवतीति यद्युच्येत तत्र वक्तव्यम् ॥ यथा-तर्हि प्राक्
 प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्रतिवद्धस्येतरस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिः । एवं
 प्रायणकालेऽपि विरुद्धफलस्याऽनेकस्य कर्मणो युगपत्फलारम्भाऽसम्भ-
 वाद्दलवता प्रतिवद्धस्य दुर्बलस्य वृत्त्युद्भवानुपपत्तिरिति न ह्यनारब्ध-
 फलत्वसामान्येन जात्यन्तरोपभोग्यफलमप्यनेकं कर्मैकस्मिन् प्रायणे
 युगपद्भिव्यक्तं सदेकां जातिमारभत इति शक्यं वक्तुम् । प्रतिनियत-
 फलत्वविरोधान् । नापि कस्यचित्कर्मणः प्रायणेऽभिव्यक्तिः कस्यचि-
 द्बुच्छेद इति शक्यते वक्तुम् । ऐकान्तिकफलत्वविरोधात् । न हि प्राय-
 श्चित्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुच्छेदः सम्भाव्यते । स्मृतिरपि विरु-
 द्धफलेन कर्मणा प्रतिवद्धस्य कर्मान्तरस्य चिरमप्यवस्थानं दर्शयति-
 “कदाचित्सुकृतं कर्म कृत्स्वमिह तिष्ठति । मज्जमानस्य संसारे याव-
 द्दुःखाद्भिमुच्यते ॥ १ ॥” इत्येवञ्जातीयका । यदि च कृत्स्नमनारब्धफ-

लं कर्मैकस्मिन्प्रायणेऽभिव्यक्तं सदेकां जातिमारभेत, ततः स्वर्गनरक-
तिर्यग्योनिष्वधिकारानवगमाद्धर्माऽधर्मानुत्पत्तौ निमित्ताभावान्नोत्तरा
जातिरूपपद्येत । ब्रह्महत्यादीनां चैकैकस्य कर्मणोऽनेकजन्मनिमित्तत्वं
स्मर्यमाणमुपरुह्येत । न च धर्माऽधर्मयोः स्वरूपफलसाधनादिसमधि-
गमे शास्त्रादतिरिक्तं कारणं शक्यं सम्भावयितुम् ॥ न च दृष्टफलस्य
कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमभिव्यञ्जकं सम्भवतीत्येषापि कापीयं प्राय-
णस्याभिव्यञ्जकत्वकल्पना । प्रदीपोपग्यासोऽपि कर्मबलावलप्रदर्शने-
नैव प्रतिनीतः । स्थूलसूक्ष्मरूपाभिव्यक्तिवच्चेदं द्रष्टव्यम् । यथा हि प्रदीपः
समानेऽपि सन्निधाने स्थूलरूपमभिव्यनक्ति न सूक्ष्मम् । एवं प्रायणं समा-
नेऽप्यनारब्धफलस्य कर्मजातस्य प्राप्ताऽवसरत्वे बलवतः कर्मणो वृत्ति-
मुद्रावयति, न दुर्बलस्येति । तस्माच्छ्रुतिस्मृतिन्यायविरोधादक्षिष्टोऽय-

रत्नप्रभा ।

देवस्य कष्टा दशा स्यादित्यर्थः ॥ “श्वसूकरखरोप्राणा गोजामृगपक्षिणाम् । चण्डालपुष्कसाना
च ब्रह्महा योनिमृच्छति ॥ १ ॥” इत्यादिस्मृतिविरोधाच्च न सर्वकर्मणामेकजन्मराम्भकत्वमित्याह-
ब्रह्मेति ॥ नन्वेकस्य कर्मणः कथमनेकजन्मफलकत्वम् । अदृष्टत्वादित्यत्र आह—न चेति ॥ किञ्च
व्यञ्जकत्वेऽपि मरणस्य किं सर्वकर्मव्यञ्जकत्व कल्प्यते उत यत्किञ्चिदकर्मव्यञ्जकत्वम् । नाद्यः, इह दृत्का-
रीर्यादेरेतैर फलहेतोर्मरणव्यङ्ग्यत्वाऽसम्भवादित्याह—न चेति ॥ द्वितीयं निरस्यन् परोक्त दृष्टान्त विषय-
यति—प्रदीपेति ॥ रूपाणां प्रदीपवत्, मरण न कस्यचिदपि कर्मणो व्यञ्जकम् । किन्तु प्रबलकर्मप्रतिष-
न्वामात्रे दुर्बल व्यन्यत इत्यर्थः ॥ एवं मरणस्य व्यञ्जकत्वानङ्गीकारेण प्रदीपदृष्टान्तो निरस्तः ॥
अङ्गीकारेऽप्यनुकूलो दृष्टान्त इत्याह—स्थूलेति । सूक्ष्ममनुकूलरूपमिति मरणे सर्वकर्माभिव्यक्तयसिद्धिरिति
शेषः ॥ एव सर्वकर्मस्य एकजन्मारम्भः इत्येकमत्रिकं कर्माशय इति मतनिरासमुपसहरति ॥ तस्मा-
दिति ॥ चरणश्रुत्या ततः शेषेणेत्यादिस्मृत्या प्रबलप्रतिबन्धादिति न्यायेन च अनभिव्यक्तकर्मसद्भावमित्यर्थः ॥

भामती ।

तेषां कर्माशय इति न ते ससंयु-।न च मुच्येरज्जालज्ञानाभावादिति कष्टां वताविष्टा दशाम् । किञ्च, स्वसम-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

योनिमृच्छति’ । इत्यादिस्मृतिविरोधोऽपि कर्माशयस्यैकमत्रिकत्वे स्यादित्याह—ब्रह्मेति । एकस्यापि
कर्मणोऽनेकजात्यारम्भकत्वस्मरणादानेनेपामेकजात्यारम्भकत्व दूरनिरस्तमित्युक्तं तदयुक्तम् । एक हि कर्म-
कफट दृष्ट न च सामान्यतो दृष्टविरुद्ध वचन मानमित्याशक्याऽऽह—न चेति । किञ्च प्रायण सर्वस्य
वा कर्मणो व्यञ्जक कस्यचिदेव वा नाऽऽद्य इत्याह—न चेति । कारीर्यादेरेतैरानुष्ठितम्यात्रैव मुच्यमान
त्वान प्रायणेन व्यङ्ग्यतेत्यर्थः । द्वितीय निरस्यन्परोक्त दृष्टान्त प्रत्याह—प्रदीपेति । यथ प्रदीपदृष्टान्तः
सोऽपि प्रायणस्य सति व्यञ्जकत्वेऽनुकूलः स्यात् । यदा तु न तद्व्यञ्जक किन्तु वयता प्रतिबद्ध दुर्बल
दृष्टमिति दर्शितं तदा तेनैव सोऽपि निरस्त इत्यर्थः । भवतु वा प्रायणस्य कचि कर्मणि व्यञ्जक
तदाऽपि प्रदीपोऽनुकूलो मनतोत्याह—स्थूलेति । उक्तमेव व्यनक्ति—ययेत्यादिना । इति सर्वकर्मव्य-
ञ्जकवासिद्धिः । कतिपयव्यञ्जकत्वमित्येनेति शेषः । एकमत्रिकः कर्माशय इति मतनिरास निगमपनि-
तस्मादिति । श्रुतिधरणश्रुतिः । स्मृतिश्च श्वसूकरेत्याद्या । न्यायस्तु केन हेतुनेयादावुक्त । यदि सर्व
कर्मैकस्मिन्मुमुक्षुदेहे न मुच्यते तदाऽनक्षिष्टकर्मानन्त्याच्च कदाचिन्मुक्तिरतो मुक्यतुपपत्त्या प्रायणयत्क

मशेषकर्माभिव्यक्तयभ्युपगमः । शेषकर्मसद्भावविनिर्माणमसङ्ग इत्ययम-
प्यस्थाने सम्भ्रमः । सम्भ्रमदर्शनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः ॥ तस्मात्स्थितमे-
तद्-अनुशयवन्तोऽवरोहन्तीति । ते चाऽवरोहन्तो “यथेतमनेवं च”
अवरोहन्ति ॥ यथेतमिति । यथागतमित्यर्थः । अनेवमिति तद्विपर्ययेण-
त्यर्थः । धूमाकाशयोः पितृयाणेऽध्वन्युपात्तयोरवरोहे सङ्कीर्तनाद्, यथेत-
शब्दाच्च, -यथागतमिति प्रतीयते । रात्र्याद्यसंकीर्तनाद्भ्रातृपसंख्यानाच्च
विपर्ययोऽपि प्रतीयते ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णार्जिनिः ॥ ९ ॥

अथापि स्यात् या श्रुतिरनुशयसद्भावप्रतिपादनायोदाहृता-“तद्य इह
रमणीयचरणाः” [छा० ५ । १० । ७] इति, सा खलु चरणाद्योन्या-
पत्तिं दर्शयति, नानुशयाद् । अन्यच्चरणम् । अन्योऽनुशयः । चरणं, चा-
रित्रम्-आचारः-शीलमित्यनर्थान्तरम् । अनुशयस्तु भुक्तफलात्कर्म-
णोऽतिरिक्तं कर्माभिप्रेतम् । श्रुतिश्च कर्मचरणे भेदेन व्यपदिशति-
“यथाकारी यथाचारी तथा भवति” [वृ० ४ । ४ । ५] इति “यान्य-
नवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि नो इतराणि यान्यह्माकं सुच-
रिन्तानि तानि त्वयोपास्यानि” [ते० व० १ । ११ । २] इति च ।

रत्नप्रभा ।

नेतु मुख्यनुपपत्त्याऽङ्गीकार्ये एकमपि इत्यत आह-शेषेति ॥ सूत्रशेष व्याचष्टे-ते चेत्यादिना ॥
अरोहमार्ग इव श्रवणे-“तस्मिन्पापमन्वानमुपिनाऽथेतमेवाप्यान पुनर्निवर्तन्ते, यथेतमहाशमाका-
शाद्यु, यादुर्भूवा भूमौ मरति, भूमौ भूनाथ मरति ॥ ५ ॥ अभ्य भूत्वा मेवो मरति, मेवो भूत्वा
प्रारभति, त इह नीचिपया ओर्गविमनमनवमिन्डमाणा इति जायन्ते । अतो ये खलु दुर्निश्चयतरं योयो
पन्नमनि यो रेन गिरानि तद्वय एव मरति तद य इह रमणीयचरणा रमणीया योनिमापयेत्” [छा०
५ । १० । ७] इति । तूमापपना यथेतं पया गत तथैतमप्यान पुनरापान्तीयुक्त्वा भूमादिरूपवि-
तुमार्गस्य रात्र्यादिक नोक्तम्, अत्रिक चाऽभ्रादिकमुक्तमिति मया मूरटनोक-वपेनमनेवार्थेति । अ-
तिष्टुत्थार्थेऽपि श्रुतीमदित्यर्थः ॥ ८ ॥ सम्प्रति श्रुतिभ्यचरणशब्दमात्रेणपूर्वकं मूरटद्रवाचष्टे-चरणादिति
चेदिति ॥ “अग्रेह गर्भभूतेषु वर्तन्त्या मन्मा गिरा । अनुमहध ज्ञान च शीटमेतद्विदुर्भुवा ॥ १ ॥”

भामती ।

येमेव प्रापेताऽभ्यर्चनाऽङ्गी न परम्परेण, देन निरादिगनेन कर्मणा वर्गेरन्निति । शेष सुगमम्
॥ ८ ॥ चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णार्जिनिः । अनेन निरनुशया एवापरोहन्तीति पूर्व-
आनन्दगिरीव-व्यपनिर्णयः ।

सर्वकर्मसद्भावस्यैवाप्यनुशयसद्भाव-शेषेति । मूरटद्रवस्याप्यानमूरटद्रव-तस्मादिति । अरोहाद्य
व्याचष्टे-ते चेति । तस्मिन्नेतद्विनाशकत्वाऽऽह-भूमिति ॥ यथेतमहाशब्देति । “यथेतमेवाप्यान पुनर्नि-
वर्तन्ते” “यथेतम्” इति भूमेधेत्यर्थः । विपर्ययवन्तीतिशारकनाह-रात्र्यादीति ॥ ८ ॥ पूर्वोदाहृतो धृति-
माशेषकर्माभिव्य-विहारी-चरणार्थाणि । चोप व्याचष्टेति-अयापीति । धृयाऽनुशयमन्त्वे दर्शि-
तेऽपीति वाच्यम् । चरणात्तया दीप्यापत्तिः माऽनुशयादेव ततोरेकादित्याशंसयाऽऽह-अन्यादिति । तदेवा-
न्यथा श्रुतिविरुद्धं चरणादुपलक्षणार्थमनुशय-चरणमिति । तत्र श्रुतिमनुश्रुत्यति-श्रुतिश्चेति ।

तस्माच्चरणायोन्यापत्तिश्रुतेर्नानुशयसिद्धिरिति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ यतो-
ऽनुशयोपलक्षणार्थवैषा चरणश्रुतिरिति कार्णाजिनिराचार्यो मन्यते ॥९॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

स्यादेतत्-कस्मात्-पुनश्चरणशब्देन श्रौतं शीलं विहाय लाक्षणिको-
ऽनुशयः प्रत्याप्यते ॥ ननु शीलस्यैव तु श्रौतस्य विहितप्रतिषिद्धस्य
साध्वसाधुरूपस्य शुभाशुभयोन्यापत्तिः फलं भविष्यति । अवश्यं च
शीलस्यापि किञ्चित्फलमभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा ह्यानर्थक्यमेव शीलस्य
प्रसज्येतेति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ कुतः ॥ तदपेक्षत्वात्-इष्टादि हि कर्मजातं
चरणापेक्षम् । न हि सदाचारहीनः कश्चिदधिकृतः स्यात् । “आचार-

रत्नप्रभा ।

इति स्मृतावुक्ताः अद्रोहादयः शास्त्रार्थज्ञानरूप शीलं सर्वकर्माङ्गमुक्तम् । तद्रोधकं चरणपदमङ्गिनः
श्रौतादिकर्मणो लक्षकम् । “कर्मण एवोत्तरावस्था धर्माधर्माख्याऽपूर्वम्” इति कर्मलक्षणयैव तदभिन्नाऽपूर्वा-
ख्यानुशयसिद्धिरिति कार्णाजिनिमतम् ॥ ९ ॥ तदेव शङ्कासमाधानाम्यामाह—आनर्थक्यमिति
चेदित्यादिना सूत्रेण ॥ चरणशब्दाद्यस्यैव ग्रहणसम्भानं लक्षणा युक्ति शङ्कितैव श्रुते-नन्विति ॥
प्रतिषिद्धं शीलं क्रोधतृतादिरूपम् ॥ किञ्च शीलस्य विफलत्वायोगाच्चतुनयोन्यापत्तिः तस्यैव फलं, नानु-
शयस्येत्याह-अवश्यं चेति ॥ “वेदास्तदर्थकर्मण्याचारं विना न फलन्ति” इति स्मृत्या शीलस्य
कर्माङ्गत्वात् प्रयक्कलापेक्षा । अङ्गिफलेनाऽर्थवत्त्वात् । न चाङ्गमात्रायोन्यापत्तिः फलमिति वाच्यम् ।
भामती ।

पक्षबीजं निगूढमुद्गाञ्च निरस्यति । यद्यपि ‘अक्रोधः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च
शीलमेतद्विद्वेषाः ॥’ इति स्मृतेः । शीलमाचारोऽनुशयादिभिन्नस्तथाप्यस्यानुदापांगतयाऽनुशयोपलक्षणत्वं
कार्णाजिनिराचार्यो मने । तथा च रमणीयचरणाः कल्पचरणा इत्यनेनानुशयोपलक्षणत्विसह सातुशयाना-
मेवाचरोहणमिति ॥९॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् । ‘आचारहीनं न पुनस्ति वेदाः’ इति हि
स्मृत्या वेदपदेन वेदार्थमुपलक्ष्यन्त्या वेदार्थानुष्ठानशेषत्वमाचारस्योक्तं न तु स्वतन्त्र आचारः फलस्य
साधनं, तेन वेदार्थानुष्ठानोपकारकतयाचारस्य नानर्थक्यं क्रत्वर्थस्य । तदनेन समिदादिवदाचारस्य
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तयोर्भेदे फलितमाह-तस्मादिति । परिहारं व्याचष्टे-नेत्यादिना “अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विद्वेषाः” इति स्मृतस्य शीलस्यापि कर्माङ्गत्वाच्चरणशब्देन शीलत्वाविना कर्मा-
नुशयो लक्ष्यत इति भावः ॥९॥ कार्णाजिनिराचार्यस्य पौष्ट्येयत्वान्मूले वक्तव्ये मुख्यत्वामेव लक्षणा हेत्व-
भावाच्चरणशब्दितस्य शीलस्यैवाऽऽनर्थक्यपरिहारार्थं योन्यापत्तिहेतुत्वात्तस्य परिहरति-आनर्थक्यमिति ।
शङ्का विमजते-स्यादिति । समव्रति मुख्येऽर्थे लक्षणा न प्राप्तेत्यर्थः । कर्मणैव योन्यापत्तिसंभवाच्चरणशब्देन
तद्विश्लेषेणाशक्यं शास्त्रप्रामाण्यात्कर्मवचरणस्यापि योन्यापत्तिहेतुता स्यादिति पूर्ववायेवाऽऽह-नन्विति ।
किञ्च कर्मलक्षणायां तस्यैव फलं श्रुतमिति शीलस्य तत्कल्पयेत् तस्यापि विहितस्याफलत्वायोगात्तत्र चरण-
स्यैव यथाश्रुतं फलमुपेतव्यमित्याह-अवश्यं चेति । तदनुपगमे दोषमाह-अन्यथेति । आचारस्य
कर्माङ्गत्वाद्भाङ्गिनोश्चैकाधिकारत्वात् प्रयक्कलकल्पनेत्याह-नेत्यादिना । उक्तमर्थं प्रशङ्क्यं कसौ हेतु-
मादाय विशदयति-कुत इति । कथमिष्टादिकर्मसमुदायस्य चरणापेक्षं तत्राऽऽह-न हीति । सदा-
चारयुक्तस्य कर्माधिकारं मानमाह-आचरति । वेदशब्देन वेदार्थोपलक्षणादाचारस्योपेक्षो न स्वतन्त्र-

हीनं न पुनन्ति वेदाः” इत्यादिस्मृतिभ्यः । पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्य नानर्थक्यम् । इष्टादौ हि कर्मजाते फलमारभमाणे तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कश्चिदतिशयमारप्स्यते । कर्म च सर्वार्थकारिती श्रुतिस्मृतिभासिद्धिः ॥ तस्मात्कर्मैव शीलोपलक्षितमनुशयभृतं योन्यापत्तौ कारणमिति कार्णाजिनेर्मतम् । न हि कर्मणि सम्भवति शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता । न हि पद्भ्यां पलायितुं पारयमाणो जानुभ्यां रंहितुमर्हतीति ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

वादरिस्त्वाचार्यः सुकृतदुष्कृते एव चरणशब्देन प्रत्याप्येते इति मन्यते । चरणमनुष्ठानं कर्मत्यनर्थान्तरम् ॥ तथाहि विशेषेण कर्ममात्रे चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते । यो हीष्टादिलक्षणं पुण्यं कर्म करोति, तं लौकिका आचक्षते-धर्मं चरत्येष महात्मेति । आचारोऽपि धर्मविशेष एव । भेद-द्वयपदेशस्तु कर्मचरणयोर्ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते ॥

रत्नप्रभा ।

अङ्गस्य पलायनमप्येन मुह्यवार्थस्याऽऽचारस्य प्रदण्णाद्योगात्तद्व्याप्तौ युनेति समाधानार्थः । यथाचारस्य स्नानादिवत् पुरुषमन्कारतया पुरुषार्थत्व, तदाशयविरोध इत्याह-पुरुषार्थत्वेऽपीति ॥ अङ्गावन्द्वापा-न्निवदाचारोऽर्थवानिर्णयः । अमुं तर्हि शीलाद्याचारादेव यो-वापसितियाशाङ्क्य “पुण्यो ये पुण्येन कर्मणा” [वृ० ३ । २ । ३] इत्यादिश्रुत्यादिविरोधात्त्रैवमियाह-कर्मं चेति ॥ पारयमाणः शक्तः ॥ १० ॥ यद्यप्यनो-मादिष्य शीलं साधारणधर्मात्मकं विशेषत्वात् कर्मणोऽभिन्नम्, तथापि चरणा-चारशब्दे कर्ममात्राचारं, न शीलाचकाराणि न लक्षणावसर इति वादरिमतम् ॥ मुच्यसिद्धान्तमाह-सुकृतेति ॥ चरणशब्दार्थमुपसहरति-आचारोऽपीति ॥ कर्मण एवाचारणे “यथाकारी” [वृ० ४ । १ । ९] इत्यादिभौतिकः कथमिया आह-भेदद्वयपदेश इति ॥ निरुपपदाचारशब्दात् सदाचारस्यो विशेषो भवति । अत्रानुसन्ध्याह-कर्ममात्रा-पवाचनो यथाकारिणि शब्दन्तदितरविशेषणः । एवम् “अन-भामती ।

न-वर्ध-मुक्तम् । अस्मिन् स्नानादिवत्पुरुषार्थत्वे पुरुषमन्कारत्वेऽप्यवरोध इत्याह-पुरुषार्थत्वेऽप्याचारस्येति । तदेव चरणशब्देनाचारमात्राचिना सर्वोऽनुशयो लक्षित इत्युक्तम् ॥ १० ॥ वादरिस्तु मुच्य एव चरणशब्दः कर्मणि वाह-सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः । श्राद्धपरिव्राजकन्यायो गोरग्रीवर्धन्यायः । शेषमति-आन-दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

एव इत्युक्तम् । इदानीं स्नानादिवत्पुरुषमन्कारतया भिन्नत्वेऽपि न विरोधोऽन्त्याह-पुरुषेति । कथं तर्हि पुण्यम् । तत्राऽऽह-इष्टादौ हीति । अङ्गावन्द्वापा-न्निवदित्यर्थः । आचारस्येव योन्यापत्ति-तेषुपेदेव किंन वतुगस्य ता-प-प-यास्य कर्मण्यन्त-व-प्रतिदेवत्याह-कर्मं चेति । एकदेशमनु-पमरति-तस्मादिति । तदेव प्रत्ययनि-न हीति । अपुत्र न इष्टात्वेन स्वष्टयि-न हीति । एतन्देशे दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थं ॥ १० ॥ साधारणमन्तनाह-सुकृतेति । तदेव निरुणेति-वादरि-मत्विति । कथं चरणशब्देन मुह्यवत्त्वा नोच्यते तत्राऽऽह-चरणमिति । श्रद्धप्रयोगमात्रे कथं तस्य मन्दिरेत्याह-तत्राऽऽह-तथाहीति । कर्मण सर्वार्थकारिपरमिद्वेराचारस्याया-नाद्विभक्तेत्यास्य पूर्वोक्तम् । तदेव साधारणमन्त शीलाद्योन्यापत्तिर्युक्ता-आचारोऽपीति । कथं तर्हि श्रौतो भेदा-दङ्गावन्द्वापा-भेदद्वयपदेश इति । तद्विधानां निमित्तानामाचरणशब्दोऽनुशयो मुच्य इति वादरिमतम्-

१ “वेदना” एवमा ज्ञान २” इत्यर्थः ।

तस्माद् रमणीयचरणाः प्रशस्तकर्माणः कपूयचरणाः निन्दितकर्माण इति निर्णयः ॥ ११ ॥ इति कृतात्ययाधिकरणम् ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ (३) ॥

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसं गच्छन्तीत्युक्तम् । ये त्वितरेऽनिष्टादिकारिणः, तेऽपि किं चन्द्रमसं गच्छन्ति-उत-न गच्छन्तीति चिन्त्यते ॥ तत्र तावदाह-इष्टादिकारिण एव चन्द्रमसं गच्छन्तीत्येतन्न ॥ कस्मात् ॥ यतोऽनिष्टादिकारिणामपि चन्द्रमण्डलं गन्तव्यत्वेन श्रुतम् ॥ तथाह्यविशेषेण कौषीतकिनः समामनन्ति-“ये वै के चास्माच्छोकात्प्रयन्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वं गच्छन्ति” [कौषी० १ । २] इति । देहार्म्मभोऽपि च पुनर्जायमानानां नान्तरेण चन्द्रप्राप्तिमवकल्प्यत । “पञ्चम्यामाहुतो” [छां० ५ । ९ । १] इत्याहुतिसंख्यानिघमात् ॥ तस्मात्सर्व एव चन्द्रम-

लमभा ।

यदानि कर्माणि” [ते० १ । ११ । २] इति सामान्यत, “अस्माकं सुचरितानि” [ते० उ० १ । ११ । २] इति विशेष इति विवेकः ॥ तस्मादनुशयबलादागत्यान्त्यम्मावातुसन्धानाद्वैराग्यमिति सिद्धम् ॥ ११ ॥ (२) ॥ एव पुण्यात्मना गत्यागतिचिन्तया वैराग्य निरूप्य पापिनां तच्चिन्तया तन्निरूपयति-अनिष्टादिकारिणामपि चेति ॥ “ये वै के च” इत्यविशेषपशुतेः “वैश्वस्यत सद्गमन जनानाम्” इति श्रुतेश्च सहाये प्रयमात्रिकरणेन सिद्धनियमाक्षेपसङ्ख्या पूर्वपक्षसूत्र व्याचष्टे-तथेत्यादिना । यमराज पापिजनानां सम्यगगम्य, हविषा प्रीणयतेति श्रुत्यर्थः ॥ पूर्वपक्षे पुण्ययतामेव चन्द्रगतेरिति नियमाभावात् पुण्यवैयर्थ्यं पापाद्वैराग्यदार्ढ्यञ्चेति फलम् । सिद्धान्ते पापिनां चन्द्रलोकदर्शनमपि नास्तीति पुण्यार्थेयत्त्वं वैराग्यदार्ढ्यञ्चेति फलम् । पञ्चमाशौ देहार्म्म इति नियमात् पापिनामपि प्रयम-घुलोकाग्निप्राप्तिर्नाप्येवाह-देहार्म्म इति ॥ पापिनां स्वर्गभोगामावेऽपि मार्गान्तरामानाचन्द्रगतिरिति भावती ।

रोहितार्थम् ॥ ११ ॥ (१) ॥ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । “ये वै के चास्माच्छोकात्प्रयन्ति आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पसहरति-तस्मादिति ॥ ११ ॥ (२) ॥ इष्टादिकारिणामनुशयवतामार्गात्स्त्वा । सप्रथमिष्टादिकारिणामपि चन्द्रस्थलस्त्वञ्चितानामनुशयवतामार्गात्प्रयत्नमिष्टेय चोदयति-अनिष्टादीति । प्रयमाधिकरणेनागम्य सगतिमाह-इष्टादीति । व्यवहितमनूयानिष्टादिकारिणो निपधीकृत्य “ये वै के च” इत्यत्रोपश्रुते, “वैश्वस्यत सगमन जनानाम्” इति श्रुतेश्च सहाये दर्शयति-ये त्विति । अत्र चानिष्टादिकारिणा शुभमार्गेण गमनमात्रमपि नेयुस्यात् वेदाग्ये दृष्टीकृते पूर्वपक्षे पादादिसगतयः । पूर्वपक्षे शुभाशुभकारिणामागिर्गणेषु चन्द्रगतेस्तत्र शुभकरणमार्कचिह्नकरमिति फलति । सिद्धान्ते त्वशुभकारिणा गत्यन्तरध्रौयाचन्द्रगती प्रयोजकमिष्टाद्येति मत्या पूर्वपक्षसूत्रं योजयति-तत्रेति । तेषामिष्टादिक कर्म चन्द्रोक्तप्रापरमस्तीत्यथो नियगनिर्णये न शुक्तिमानिति शङ्कते-कस्मादिति । श्रुत्या परिहरति-यत इति । तामेवोदाहरति-तथादीति । श्रुतेश्चन्द्रोक्तगमनमुपपाद्य चकारसूचितशुक्तिोऽपि तदुपपादयति-देहेति । देवानामिष्टयानामिष्टेण गमनागमनमार्गात्प्रयत्नान्तेन च पथोर्न कतरेण च नेयारम्य जायते नियमस्त्वेतन्तुर्वीरस्थानमिति स्थानमात्रश्रुत्या पथिनेनाप्रतीतेश्च द्रमण्डत् प्राप्यावर्तार्थानामपि तयोर्गान् वेपामिष्टेन गतिरिति मन्वोपमहरति-तस्मादिति । सर्वेनां पुण्यगतिरने त प्राप्तिहेतुशुभानुशयार्थमिति शङ्कते-

समासीदियुः । इष्टादिकारिणामितरेषां च समानगतित्वं न युक्तमिति चेत् ॥ न ॥ इतरेषां चन्द्रमण्डले भोगाभावात् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥
तुशब्दः पक्षं व्याचर्तयति ॥ नेतदस्ति ॥ सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्तीति ॥ कस्मात् ॥ भोगार्थैव हि चन्द्रारोहणं न निष्प्रयोजनम् । नापि पत्यवरो-
हायैव । यथा-कश्चिद्भ्रूक्षमारोहति पुष्पफलोपादानाय, न निष्प्रयोजनं,
नापि पतनायैव । भोगश्चानिष्टादिकारिणां चन्द्रमसि नास्तीत्युक्तम् ॥
तस्मादिष्टादिकारिण एव चन्द्रमसमारोहन्ति, नेतरे । ते तु संयमनं
यमालयमवगाह्य स्वदुष्कृतानुस्वाः यामीर्यातनाः अनुभूय पुनरेवैमं
लोकं प्रत्यवरंहन्ति । एवम्भूती तेषामारोहावरोहौ भवतः ॥ कुतः ॥
तद्गतिदर्शनात् । तथाहि-यमवचनस्वरूपा श्रुतिः प्रयतामनिष्टादिका-
रिणां यमवश्यतां दर्शयति-“न साम्परायः प्रणि भाति बालं प्रमाद्यन्तं
वित्तमांहेन मृदम् ॥ अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वश-

रत्नप्रभा ।

माय ॥ १२ ॥ सिद्धान्तसूत्र व्याचष्टे-तुशब्द इत्यादिना ॥ संयमने यमत्रोक्ते यमकृताः यातनाः
अनुभूयावरोहन्तीत्येवमारोहावरोहामिति योजना सूत्रस्य ज्ञेया । प्रयतां मृता गच्छताम् । सम्यक्
परस्नात् प्राप्येन इति सपरायः-परलोकाः । तदुपायः साम्परायः, बालम् अहम् । विशेषतो वित्तरा-
गंग मृदं मोहात् प्रमादं कुर्वन्तं प्रति न माति । स च बात्रोऽयं क्रीडित्तादिभ्योऽस्ति न परलोको-
ऽयंति मानी । स मे मम यमस्य पशमानोतीत्यर्थः ॥ पाणिनां यमस्यता वादिविशेषश्रुतिस्मृतिवत्त्वात्
मामती ।

चन्द्रमसमेतरे सर्वे गच्छन्ति' इति कौशिकिक्रिया समाह्वानात्, देहारम्भस्य च चन्द्रोक्तगमनमन्तरेणा-
नुपपत्तेः परम्यमादृतावित्वावृत्तिसाधयानियमान् । तथाहि-तुसोममृदपन्नोऽन.परिणामक्रमेण ता एवापो
योनिर्दमां हुताः पुदपवचमो भस्वतीत्यविशेषेण श्रुतम् । न चैतन्मनुष्यामिप्राय, कल्पचरणाः स्वयोनि-
नियमननुपपत्त्यापि धरणात् । गमनागमनाय च देवयानविदृषाणवोरैव मार्गयोरामानात्, पश्चन्तरस्या-
आनन्दतिरीष-न्यायनिर्णयः ।

इष्टादीति । तत्र भोगार्थेऽपि मार्गांतरगम्यनया ग्राम गच्छन्त्युत्पन्नसर्वेतीतिरदुपरत्ना गतिरिवाह-
नेतरेषामिति ॥ १२ ॥ सिद्धान्तसूत्रक्रमते-संयमने त्विति । सूत्रव्याचष्टे-तुशब्द इति । पशुव्यावृत्तियेव-
व्यनक्ति-नेतदिति । का पुनरानुपपत्तिः । तत्र तेषां तद्गमनमकृतं सकृत् यैः विकल्प्याऽऽयं प्रयाह-
भोगार्थेति । शितीषेऽपि गमनस्य प्रययगोहो वा भोगो वा फलं नाऽऽय इत्याह-नापीति । पक्ष-
मनिराम इष्टतेन स्पष्टमिति-ययेति । कल्यान्तरं निरस्यति-भोगश्चेति । तुशब्दार्थमुपगच्छति-
तस्मादिति । कथं तर्हि तेषामारोहावरोहावित्पारायणं सवगने त्वनुभूयेत्यादि विमन्त्रे-ते त्विति ।
तत्र प्रश्नार्थकं हेतुमाह-तुशब्द इति । हेतु व्याचष्टे-तथाहीति । प्रयतां प्रेय गच्छतां सपरायः पर-
लोकाः सम्यक्परमार्थेन परा परस्नादेवतादीपते गमन इति श्रुत्पत्तेः । ताप्राप्यर्थः सास्त्रविशेषः
सपरायः । स बात्रोऽयं क्रीडित्तादिभ्योऽस्ति न परलोकोऽयंति मानी । स न केवलम् एव किन्तु निरतीतर्त्ता च परमादयमेव लोक-
मनन्तरावादिश्रुति न पर इति मानी मनन्तरीऽस्तस्मात्तदनुस्वनाच्चरन्तुन.पुनरेतन्नमरणप्राप्या मे वत-

भाष्यते मे" [कठ० १ । २ । ६] इति ॥ "वैवस्वतं सङ्गमनं जनानाम्" इत्येवञ्जातीयकं च वद्वेव यमवश्यताप्रातिलिङ्गं भवति ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

अपि च-मनुष्यासम्भृतयः शिष्टाः संयमने पुरे यमायत्तं कपृयकर्म विषाकं स्मरन्ति नाधिकेतोपाख्यानादिषु ॥ १४ ॥

अपि च सप्त ॥ १५ ॥

अपि च-सप्त नरका रौरवप्रमुखा दुष्कृतफलोपभोगभूमित्वेन स्मर्यन्ते पौराणिकैः । ताननिष्ठादिकारिणः प्राप्नुवन्ति ॥ कुतः ॥ ते चन्द्रं प्राप्नुयुरित्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ ननु विरुद्धमिदं यमायत्ता यातनाः पापकर्माणोऽनुभवन्तीति, यावता तेषु रौरवादिषु अन्ये चित्रगुतादयो नानाधिष्ठातारः स्मर्यन्त इति ॥ नेत्याह-

तत्रापि च तद्द्रवापारादविरोधः ॥ १६ ॥

तेष्वपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यमस्याऽधिष्ठातृत्वव्यापाराभ्युपगमादविरोधः । यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुतादयोऽधिष्ठातारः स्मर्यन्ते ॥ १६ ॥

रत्नमम ।

"ये वै के च" [कौपी० १ । २] इत्यग्निशेषश्रुतिरिष्ठादिकारिण्यत्वेन ज्ञान्येति भावः ॥ १३ ॥ सूत्रस्य माय्य सुबोधम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ यदुक्तं मार्गान्तरामानात् पापिनामपि चन्द्रगति-भागती ।

श्रुते, 'जायस्व त्रियम्बते वृत्तीय स्यान्म' इति च स्यान्ममात्रेणानुगतत्वधित्येनाप्रतीतिश्चन्द्रोकाद-वर्तीर्णानामपि च तस्यानन्वयममात्रमपूणेन प्रतिबन्धोपपत्तेः, अनन्वयमार्गतया च तद्भोगविरहिणामपि प्राप्तं गच्छन् ब्रह्मसूत्रस्युपसर्पनीतिरयमनादिषु यमप्रत्ययै चन्द्रोकागमनोपपत्तेः, 'न क्तरेण्यन' इत्यस्यासद्रूपप्रतिपादनपरतया मार्गद्वयनिषेधपर-रामानात्, अनिष्ठादिकारिणामपि चन्द्रोकागमने प्राप्तोभि-धीयते-सत्य स्यात्तयावगतस्य न मार्ग-न तथापि वेत्य ययाऽमौ मार्गो न मूर्ध्वेन इत्यत्र प्रतिबन्धानामरे मार्गद्वयनिषेधपूर्व वृत्तीय स्यान्ममिदं ननु रूपाय तदप्रतिपक्षमाचक्षीत । यदि पुनस्तन्नेव मार्ग-

आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णय ।

भाष्यत इति मृत्योर्निर्दिष्टतस प्रति बन्धनम् । श्रुय-तरसाह-वैवस्वतमिति । जनानां पर्योक्तगानां सगमन सगम्य वैवस्वत यम राजान दृविषा दृवस्वत प्रीणयते-पर्ये । 'ये वै के च' अस्मादित्यादिश्रुत्या सर्वेषां चन्द्रगतिः सिद्धेस्तुक्तमित्याद्यत्र विरोधमनञ्जित्प्र-ष्टया तदन्वया नेयमित्याह-वद्वेवेति । 'ये वै के च' 'वैवस्वत सगमनम्' इत्यनयोर्निययोः सामान्येन चन्द्रोकरूपमयोक्तगतिवादिनोर्विषयकर्मविशेषितमार्गद्वयप्रशानामनिष्ठादिकारिणां वृत्तीयस्यानगतिवादिनाकथनेऽदिष्ठादिकारिणां चन्द्रगतिवाक्येन च विदेवार्थेन त्रियग्निशेषनिवृत्तिरिति भावः ॥ १३ ॥ इतश्चेष्टादिकारिण्ये वै वै के चन्द्रादिवाक्यस्य सूत्रोच-इत्याह-स्मरन्ति चेति । तद्द्रवाकोटि-अपि चेत्यादिना ॥ १४ ॥ इत्यनिष्ठादिकारिणां न चन्द्रगतिरित्याह-अपीति । तद्द्रवाद्यानि-अपि चेत्यादिना ॥ १५ ॥ अनिष्ठादिकारिणां चन्द्र-प्र-ष्टे मोहामामाद्यमन्वयायाश्च श्रुतिस्मृतिमिदं च चन्द्रगतिरित्युक्तमिदानीं तेषां यमप्रत्ययमार्गद्वयनि-नन्वितं । निद्वह-हेतुनाह-यावन्तीति । एतेन परिहसति-नेत्याहेति । तद्विमत-तेष्वपीति । एव योमयोरनिष्ठातृत्वयोगमानकनाऽऽह-यमेति ॥ १६ ॥ मार्गद्वयप्रशाना वृत्तीयस्यानोक्तेरपि नापि

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥

पश्चादग्निविद्यायां “वेत्थ यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यते” [छां० ५ । ३ । ३] इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे श्रूयते-“अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमानि धुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतत्तृतीयस्थानं तेनाऽसौ लोको न सम्पूर्यते” [छां० ५ । १० । ८] इति । तत्रैतयोः पथोरिति विद्याकर्मणोरित्येतत् ॥ कस्मात् ॥ प्रकृतत्वात्-विद्याकर्मणी हि देवयानपितृयाणयोः पथोः प्रतिपत्तो प्रकृते । “तद्य इत्थं विदुः” [छां० ५ । १० । १] इति विद्या । तथा प्रतिपत्तव्यो-देवयानः पन्थाः प्रकीर्तितः । “इष्टापूर्ते दत्तम्” [छां० ५ । १० । ३] इति कर्म । तेन प्रतिपत्तव्यः पितृयाणः पन्थाः प्रकीर्तितः । तत्प्रक्रियायाम् “अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन” इति श्रुतम् ॥ एतदुक्तं भवति ॥ ये च न विद्यासाधनेन देवयाने पथ्यधिकृताः, नापि कर्मणा पितृयाणे, तेषामेव धुद्रजन्तुलक्षणाऽसकृदावर्ती तृतीयः पन्था भवतीति ॥ तस्मादपि नानिष्टादिकारिभिश्चन्द्रमाः प्राप्यते-स्यादेतत्तेऽपि चन्द्रचिम्बमारुह्य ततोऽधरुह्य धुद्रजन्तुत्वं प्रतिपत्स्यन्ते इति ॥ तदपि नास्ति ॥ आरो-

रत्नप्रभा ।

रिति ॥ सन्न ॥ तृतीयमार्गश्रुतेरित्याह-विद्याकर्मणोरिति ॥ मार्गद्विषयोऽस्यनन्तरं तृतीयमार्गोक्ति-समारम्भार्थं श्रुतो अयं शब्दः । एतयोर्विद्याकर्मणोः पथिद्वयमावययोः अन्यतोऽपि साधनेन पे नरा न युक्ताः, ते जन्ममरणोऽष्टचिरूपतृतीयमार्गस्यानि भूतानि भवन्ति । क्रियाऽऽवृत्तौ लोद । तेन पाणिना चन्द्रगत्यमासाचन्द्रलोको न सम्पूर्यते इति श्रुत्यर्थे ॥ प्रतिपत्ताविति । प्रातिसाधने इत्यर्थे ॥ अपि च पाणिना चन्द्रगती असौ लोकः सम्पूर्यते । अतश्च “न । सम्पूर्यते” इत्येतत्प्रतिपत्तव्यं विदुः भामती ।

गागम्य जन्ममरणप्रवृत्तयन् स्थानमव्यामीन नैतत्तृतीय स्थान भवेत् । न हीष्टादिकारिणश्चन्द्रमण्डला-दरगत रमणीयां निन्द्यां वा योर्न प्रतिपत्तव्यमानास्तृतीय स्थान प्रतिपत्स्यन्ते । तदस्य हेतोः । पितृ-भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ष्टादिकारिणां चन्द्रगतित्वात्-विद्येति । हेतुत्तरमेव प्रकृतत्वं भूमिकोत्पूर्वकं श्रुतिमुदाहरति-पथ्येति । तद्विद्येति प्रकरणमुक्तम् । श्रोतां प्युर्निर्वाचनार्था । तृतीयस्थानोक्त्यारम्भायोऽयं शब्दः । तत्प्रति-पत्तिरुदाहर-तेनेति । ध्रुपथं मूलवोजनया विरादपति-तत्रेति । उक्ता धृतिः समन्वयः । पथिशब्द-स्वार्थान्तरे षट्ठीव्याचनार्थेन न मानमिति शब्दते-कस्मादिति । तत्र प्रकरण प्रणयवति-प्रकृतत्वा-दिति । तत्रैव विद्येति-विद्येति । प्रतिपत्तौ प्रतिपत्तिमात्रे । तत्र देवयानस्य पथो विद्याद्वारा प्रह-ता प्रकृतपति-तद्य इति । कर्मक्षरा विद्युपागस्यापि प्रहताग्नाह-इष्टेति । विद्याकर्मणोरैव प्रहता-येऽपि प्रहते कि जान तदाह-तदिति । विद्याकर्महीनानां धुद्रजन्तुभावोऽयं निन्दितवने न पुनस्तृतीयोऽप्ये-त्तदाहणाऽऽह-एतदिति । मार्गद्वयप्रधानमिष्टादिकारिणां तृतीयस्थानोक्तिरुदाहर-तस्मादिति । यदि तृतीयस्थानहीनं तत्र चन्द्रगतिं वास्तव्यामन्याऽपि तत्प्राप्तिसमादिपि शब्दते-स्यादिति । मानव्यानां हि चन्द्रा, न येऽतदुक्तं, तथा च नैव कर्तव्ये वाद-तदप्येति । प्रतिपत्तव्यं प्रथान-

हानर्थक्यात् ॥ अपि च सर्वेषु प्रयत्सु चन्द्रलोकं प्राप्नुवत्स्यसौ लोकः प्रयद्भिः सम्पूर्येतेत्यतः प्रश्वविरुद्धं प्रतिवचनं प्रसज्येत । तथाहि प्रतिवचनं दातव्यं “यथासौ लोको न सम्पूर्यते” ॥ अवरोहाभ्युपगमादसम्पूरणोपपत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ अश्रुतत्वात् । सत्यमवरोहादप्यसम्पूरणमुपपद्यते । श्रुतिस्तु तृतीयस्थानसंकीर्तनेनासम्पूरणं दर्शयति “एतत्तृतीयस्थानं तेनासौ लोको न सम्पूर्यते” इति । तेनाऽनारोहादेवासम्पूरणमिति युक्तम् । अवरोहस्येष्टादिकारिष्वप्यविशिष्टत्वे सति तृतीयस्थानोन्वयानर्थक्यप्रसङ्गात् । तुशब्दस्तु शाखान्तरीयवाक्यप्रभवामरोपगमनाशंकासुच्छिन्नसिद्धिः । एवं सत्यधिकृतापेक्षः शाखान्तरीये वाक्ये सर्वशब्दोऽवतिष्ठते—“ये वै केचिदधिकृता अस्माद्धोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति” [कौषी० १ । २] इति ॥ १७ ॥ यत्पुनरुक्तं देहलाभोपपत्तये सर्वे चन्द्रमसं गन्तुमर्हन्ति “पञ्चम्यामाहुतौ” [छां० ५ । १ । १] इत्याहुतिसंस्थानियमादिति, तत्प्रत्युच्यते—

न तृतीये तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

स्वममा ।

प्रसज्येतेत्यन्वयः । अवरोहादसंपूरणमश्रुतं न कल्पम् । श्रुतहान्यावत्तेरित्याह—नाश्रुतत्वादिति ॥ अवरोह एव तृतीय स्थानं श्रुयुक्तमित्यत आह—अवरोहस्येति ॥ इममप्यन पुनर्निवर्तन्त इति इष्टादिकारिणामवरोहोक्ते अनिष्टादिकारिणामपि अवरोहस्याऽऽर्थसिद्धत्वात् पुनरुक्तिर्नार्थव्यर्थः । “अथेतयो” इति मार्गान्तरोपक्रमवाधस्तृतीयशब्दवाधेत्यत स्थानशब्दे मार्गशब्द इति द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥ एवमनिशेषश्रुतेर्मागमावाचेति पूर्वपक्षप्रसङ्गद्वय निरस्य तृतीयश्रीत्रनिरासार्थं सूत्रमादत्ते—यत्पुनरित्यादिना ॥ विचारकर्मश्रुत्याना कृमिकोटादिमात्रेण “जायन्व” [डा० १ । १० । ८] इत्यादिश्रुत्यामाती ।

यागेन पयारोहात् । तच्चदि सुद्रजन्तोऽप्यनेनैव पयारोहेषु, नेतदेवा जन्ममरणप्रसङ्गवत्तृतीय स्थानं भवेत् । ततोऽगच्छाम् । सयमन सत च याननाभूमिर्मयशतया प्रतिपद्यमाना अनिष्टादिकारिणो न चन्द्रमण्डलादवरोहन्तीति । तस्मात् “ये वै के च” इतीष्टादिकारिणिवचनं सर्वत्रियम् । पञ्चम्यामाहुतविति च स्वार्थविधानपरं न पुनरप्यप्यहृतिप्रतिपद्यमानेति, वाक्यभेदप्रसङ्गात् । सयमने त्वनुभूयति आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सुखप्रमङ्गादपि नैव कल्पेनेत्याह—अपि चेति । कथं तर्हि प्रबालगुण प्रतिवचनं तत्राऽऽह—तथातीति । गमनेऽपि तस्य प्रबालगुणत्वमिदिरित्याह—अवरोहेति । अवरोहस्य सम्पूरणस्याश्रुतेर्नैवमपि श्रुतहान्यादि कल्पयितव्यमिति वाह—नेति । तदेव प्रसज्यति—मत्त्यमिति । तर्हि तथैवासम्पूरण स्यादित्याशङ्क्य श्रुतिरिणो गमनेऽपि—श्रुतिस्तिष्ठति । श्रुतिसिद्धमसंपूरणं निगमयति—त्तेनेति । स्मिन्नि तदवरोहगच्छन्मेषु श्रुतावपि नेष्टमिवाशङ्कयाऽऽह—अवरोहस्येति । युक्त्या स्वपञ्चमुपपाद्य परपञ्च चापञ्च पूर्वमाशुद्राविनवाक्यस्य सूत्राक्षरं गतिं दर्शयितुमारम्भे—सुखप्रमङ्गादिति । उच्छिन्नप्रकारं प्रयत्नं—एवमिति । उच्छिन्नवापेनानिष्टादिकारिणा चन्द्रगत्ययोगे मनीति यानत् । अपि चन्द्रशब्देनेष्टादिनाऽपि गच्छते । सर्वज्ञाऽभ्यापिष्टानर्थक्ये स्थिते स्थित वाक्यार्थमाह—ये वा इति ॥ १७ ॥ परोक्तश्रुतेर्गतिमुक्त्या तृतीयां शुक्तिमनुवदति—यदिति । तदुत्तरमेव सूत्रमादत्ते—तदिति । प्रतिज्ञा पूर्य-पोत्तयति—नेत्यादिना ॥

न तृतीये स्थाने देहलाभाय पञ्चसंख्यानियम आहृतीनामादृतव्यः ॥
 कुनः ॥ तथोपलब्धेः ॥ तथा ह्यन्तरेणैवाहुतिसंख्यानियमं वर्णितेन प्रकारेण
 तृतीयस्थानमातिरूपलभ्यते-“जायस्व त्रियस्व इत्येतत्तृतीयं स्थानम्”
 [छां० ५ । १० । ८] इति ॥ अपि च “पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
 भवन्ति” [छां० ५ । ११] इति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाऽऽहुतिसंख्या संकी-
 र्त्त्यन्तं, न कीटपतङ्गादिशरीरहेतुत्वेन। पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिवचनत्वात् ॥
 अपि च पञ्चम्यामाहुतावर्षा पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते । नाऽपञ्चम्यामाहुतो
 पुरुषवचस्त्वं भतिपिप्यते । वाक्यस्य व्यर्थनादोपात् । तत्र येषामारोहा-
 वरोही सम्भवतस्तेषां पञ्चम्यामाहुतो देह उद्भविष्यति । अन्येषां तु विने-
 वाऽऽहुतिसंख्यया भूतान्तरोपसृष्टाभिरद्भिर्देह आरभ्यते ॥ १८ ॥

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

अपि च स्मर्यते लांके द्रोणधृष्टद्युम्नमभृतीनां सीताद्रौपदीमभृतीनाञ्चाऽयो-
 निजत्वम् । तत्र द्रोणादीनां योषिद्विषयेकाऽऽहुतिर्नास्ति । धृष्टद्युम्ना-
 दीनां तु योषित्पुरुषविषये द्वे अप्याहुती न स्तः । यथा च तत्राऽऽहुतिस-
 ङ्ख्याऽनाद्रो भवति, एवमन्यत्रापि भविष्यति । बलाकाप्यन्तरेणैव
 रतःसेकं गर्भं धत्त इति लोके रुद्रिः ॥ १९ ॥

रत्नमहा ।

निस्तरज ममागोप उर्ध्वर्नादृतिसद्भादा इत्यर्थः ॥ पुरुषशब्दाच्चैवमिषाह-अपि चेति ॥ मनुष्यदेह-
 स्वाऽपि नाहुतिमन्वयानियम इवाह-अपि चेत्यादिना ॥ विधित्वेनैवमर्थद्वये वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः
 ॥ १८ ॥ अनियमं स्मृतिमन्वयार्थं सूत्रम्-स्मर्यतेऽपीति ॥ लोक्यतेऽनेनेति लोकः मारुतादिकः ॥
 सुवर्णमन्वय-बलाकेति ॥ १९ ॥ “अद्विजानि च ज्ञानानि च स्वदेजानि च उद्भिजानि च”
 भामती ।

सूत्रेणानुशासनात्तथा मयमन्वयोपादानान्-उपसृष्टापादानानिरेव आश्रयः । तथा च सिद्धान्तसूत्रेण ।
 आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

पृथा हेतुमुत्तरा व्याचष्टे-तुन इति । भोगाय चि चन्द्रास्तेषामिषादिकमितः प्रसारः
 उपसृष्टमन्वयानिर्णय-जायम्येति । शनर्त्नमन्वया चि र्त्विर्कीटादिमात्रेण पुनःपुनर्जायन्ते
 विषये भेति प्रमिद्वय । न च तत्राऽऽहुतिमन्वयोपसृष्टयो न च तेषां निरुपसं जायमानानां त्रिय-
 मागानां चाऽऽहुतिमन्वया कल्प्यते, इति शिरोऽपि मनानां कदाचिदित्यर्थः । किञ्च देहमात्रहेतुत्वेनाऽऽहुति-
 मन्वया निरुपसंते मनुष्यदेहेतुत्वेन वा । तत्राऽऽहुतिसंख्यापुनरुत्पत्तिरिति प्रमाह-अपि चेति । द्वितीय
 निराह-अपि चेत्यादिना । मत्र हेतुनाह-वाच्यम्येति । तस्य विनिर्दिष्टमर्थद्वयार्थतायां वाक्यभे-
 दादिसं च मन्वयां मन्वयोपादानित्यर्थः । पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषाकारपरिमाणेऽपि नापञ्चम्यामाहुतौ
 तामां तं तेषामर्त्नां नामानुसत्या देहात्ममन्वये कथं व्यस्तं-पारा कथाऽऽ-तत्रेति ॥ अन्येषां त्विति
 एतदन्वयः प्रयासो-मन्वयोपादानेन देहं न मुच्यन्तेति मिति यावत् ॥ १८ ॥ मनुष्यदेहात्म्यं प्रया-
 द्भिर्मा-सन्निभानां च स्मृति मन्वयानि-स्मर्यतेऽपीति । मत्र व्याकृतेति-अपि चेति । लोक्यतेऽनेन
 मन्वयापरो मन्वयादिसं स्मृतिमन्वयानि-अशोभित सन्निभेऽपि द्रोणादिशरणात्परोपसृष्टमाह-तत्रेति ।
 एतदन्वयेन विद्वद्भिर्मा-सन्निभानां च स्मृति मन्वयानि-स्मर्यतेऽपीति मिति माह-मयेति । देहमात्रहेतुत्वेनाऽऽहु-
 तिमन्वयापरो मन्वयापि मन्वय मन्वयोपादान-बलाकेति ॥ १९ ॥ इतभ देहमात्रात्म्ये नाऽऽहुति-

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

अपि च चतुर्विधे भूतग्रामे जरायुजाऽण्डजस्वेदजोद्भिज्जलक्षणे स्वेदजो-
द्भिज्जयोरन्तरेणैव ग्राम्यधर्ममुत्पत्तिदर्शनादाहुतिसंख्याऽनादरो भवति ।
एवमन्यत्रापि भविष्यति ॥२०॥ ननु तेषां खल्वेषां भूतानां त्रिण्येव
बीजानि भवन्ति—“आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्” [छां० ६ । ३ । १] इति ।
अत्र त्रिविध एव भूतग्रामः श्रूयते । कथं चतुर्विधत्वं भूतग्रामस्य प्रति
ज्ञातमिति ॥ अत्रोच्यते—

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥

“आण्डजं जीवजमुद्भिज्जम्” इत्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसं-
ग्रहः कृतः प्रत्येतदव्यः । उभयोरपि स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्युदकोद्भेदप्रभव-
त्वस्य तुल्यत्वात् । स्थावरोद्भेदात्तु विलक्षणो जङ्गमोद्भेद इत्यन्यत्र स्वेद-
जोद्भिज्जयोर्भेदवाद इत्यविरोधः ॥ २१ ॥ इत्यनिष्टादिकार्यधिकरणम् ॥३॥

साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥ (४) ॥

रत्नप्रभा ।

[ऐत० ३ । १ । ३] इतिश्रुत्यवष्टम्भेन सूत्र व्याचष्टे—अपि चेति ॥ अन्यत्रापि अनिष्टादि-
कारिणित्यर्थः ॥ २० ॥ अनया श्रुत्या चातुर्विध्यं कथमुक्तम् । श्रुत्यन्तरे त्रीण्येवेत्यवधारणविरोधादिति
शङ्कोत्तरत्वेन सूत्रमादत्ते—नन्वित्यादिना ॥ जीवजं जरायुजं मनुष्यादि, भूमिमुद्भिज्जं जायते वृक्षा-
दिकम्, उदकं मिच्छा जायते यूकादिजङ्गममिति भेदः ॥ संशोकः स्वेदः ॥ २१ ॥ (३) ॥ एवं पापिनां
गत्यागती विचार्य सम्प्रतीष्टादिकारिणामवरोधे विशेषमाह—साभाव्यापत्तिरूपपत्तेः । “यथेतमनेव च”
इत्युक्तरीत्या यथागत धूमाद्यन्वानं पुनर्निर्गते। निवृत्ताश्चानुशयिनः कर्मान्ते द्रुतदेहाः आकाश गताः आका-
शमती ।

पूर्वपक्षमूत्रत्वे तु शङ्कान्तराध्याहारं कथञ्चिद्द्रमपितव्यम् । जीवजं जरायुजम् । संशोकजं सस्वेदजम् ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ (३) ॥ साभा-
व्यापत्तिरूपपत्तेः । यद्यपि यथेतमाकाशमाकाशाद्रायुमित्यतो न तादात्म्यं स्फुटमवगम्यते तथापि
वायुर्भूत्वेत्यादेः स्फुटतर तादात्म्यावगमाद्यथेतमाकाशमित्येतदपि तादात्म्यं एवावातिष्ठते । न चान्यम्यान्य-
मावानुपपत्तिः । मनुष्यशरीरस्य नदिकेश्वरस्य देवदेहेरूपपरिणामस्मरणादेवदेहस्य च नहुपस्य तिर्य-
क्त्वस्मरणात् । तस्मान्मुख्यार्थपरिखागेन न गौगी वृत्तिराश्रयणीया । गौण्या च वृत्तौ लक्षणाशब्दः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सद्यनियमोऽस्तीत्याह—दर्शनाच्चेति । ऐतरेयश्रुत्यवष्टम्भेन सूत्रं व्याकरोति—अपि चेत्यादिना ।
अन्यत्राप्यनिष्टादिकारिणो निर्दिश्यन्ते ॥ २० ॥ श्रुत्यन्तरविरोधं शङ्कते—नन्विति । षण्डजमे-
वाऽण्डजं पश्यादि । जीवजं जरायुजम् । उद्भिज्जं जायते इत्युद्भिज्जं वृक्षादि । छान्दोग्यश्रुतिविरोधं
मुञ्चेण परिहरति—अत्रेति । तद्व्याख्याति—आण्डजमिति । उद्भिज्जशब्देन स्वेदजोपसंग्रहे देतुमाह—
उभयोरिति । ऐतरेयके तर्हि भेदव्यपदेशस्य का गतिस्तत्राऽऽह—स्यावरेति । श्रुत्योर्विरोधं निराहृतमुप-
सहरति—इत्यविरोध इति ॥ २१ ॥ (३) ॥ अनिष्टादिकारिणामारोहावरोहरूपा गतिरना,
सम्प्रतीष्टादिकारिणामवशिष्टमवरोहप्रकारं निरूपयति—साभाव्येति । व्यवहितेन सन्धेर्दर्शयति—

इष्टादिकारिणश्चन्द्रमसमासाद्य तस्मिन्वावत्सम्पातमुपित्वा ततः सानु-
शया अवरोहन्ति" इत्युक्तम् ॥ अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते । तत्रेय-
मवरोहश्रुतिर्भवति "अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतमाकाशमाका-
शाहायं वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति इति ॥ अभ्रं
भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति" [छां० ५।१।०६] इति । तत्र
संशयः-किमाकाशादिस्वरूपमेवाऽवरोहन्तः प्रतिपद्यन्ते, किं वाऽऽकाशा-
दिसाम्यमिति । तत्र प्राप्तं तावद् आकाशादिस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त
इति ॥ कुतः ॥

रत्नमहा ।

शसदशा भवति । आकाशसादृशानन्तर विपरीततातिमृदमलिङ्गोपहिता । वायुनेनस्ततश्च नीयमाना वायुसमा
भवति । सानुशयः-सगो वायुसमो भूत्वा घूम गतः तत्समो भवति । घूमसमो भूत्वा अभ्रसमो भवति ।
अग्रे विमतीत्यन्त्रम् । मेदति सिचतीति वृष्टिकर्ता मेघ तत्समो भूत्वा वर्षगाराद्वारा पृथिवीं प्रविश्य मीहि-
यवादिस्त्रो भवतीति मिदान्तगवा श्रुत्यर्थः । पूर्वोत्पत्त्युक्तिद्वय सशपत्रीज मन्तव्यम् । पूर्वत्र मार्गद्वय
मुक्त्वा तृतीयशोक्तैरुक्तं स्थानशब्दस्य मार्गलक्षकम् । इह तु धूमो भवतीत्यादिश्रुतेर्विचारस्वरूपा-
पत्ती मुप्ययात् सादृश्यापत्तिलक्षणाग्रीज नास्तीति प्रत्युदाहरणसङ्गतिः । श्रुतिमुपयत्य
कउमिति पूर्ववत् ॥ अनुशयिना पूर्वसिद्धाकाशादिस्वरूपापत्त्ययोगात्तदशयेति सिद्धान्तपत्ति-
भामती ।

प्रयुक्तो गुणे लक्षणायाः समयात् । यथाहः-‘लक्ष्यमाणगुणैर्वीणाद् वृत्तेरिष्टा तु गौगता’ इति । एव
प्राक्ते श्रुतः-सामाध्यापत्तिः । सप्तानो भावो रूप वेदां ते समावास्तेन भावः सामाध्य सा रूप
आन्तदगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इष्टादीति विषयवाच्यमुदाहरति-तत्रेति । चन्द्रममि भोगं समाम्य प्रातावरोहेद्विष्टादिकारिभिति यावत् ।
चन्द्रे मोक्षकर्मणः गन्तव्यानन्तर्पमथेयुक्तम् । एतेमेव वक्ष्यमाणं पन्थानं पुनर्निवर्तन्ते पुनःशब्दादनादौ
संसारं पूर्वमपि चन्द्र गता निवृत्ताधेति गम्यते । फोऽनाम्ना य प्रति निवर्तन्ते, तमाह-यथेति ।
यथागत मानस्यः विद्वोक्तं विद्वोक्तादाज्ञासामानासाद्यन्मिति गमनक्रम आगमनेऽप्याकाशोत्कर्षधेतमिति
भाति, विद्वोक्तादाज्ञादिसंकीर्णनायान्तरमतीति गम्यते । तथा च यथेतिमुपलक्षणं याः एत्या-
पभ्रमन्तु देहनाम्नरपराः कर्मक्षये कृता आकाश गवास्तत्तदा ददा जायन्ते तदा तदुपहिता
अनुशयिनोऽप्याकाशमहा मशतीत्याह-आकाशादिति । तनुल्यात्मापत्ताश्च वायुनेनधामुनश्च नीयमाना
वायुसमा अनुशयिनोऽप्यवोहिता वायुनुल्या मन्तीत्याह-आकाशादिति । तदन्तरं यो धूमो गम-
नदशावामाक्षीतनुयो मयपनुशयीत्याह-वायुरिति । ततोऽनां धारणासमूहोदकं यदत्र तत्तुल्योऽनु-
शयीत्याह-धूम इति । ततो जन्मेवजन्मेगो पत्तैककर्म तत्तुल्यः स निश्चयीत्याह-अभ्रमिति ।
न मादृशमात्रं पत्तैककर्मणुशयी पृथिवीमारदा इत्याह-मेघ इति । अगरोहसु देहमृत्यु विषय-
काश वायुमिति कर्म शोकेऽग्रे भवतीत्यादिमरतिमुत्पेक्ष सदेहनाह-तत्रेति । देवयानविषयानी पन्थानी
प्रथमं मार्गं शोकेऽग्रे स्थानशब्दस्य मार्गलक्षणम् । मरतिश्रुतेः सदेहपलक्षणां देवयानात्तादा-
प्याधिवर्तेते पूर्ववत्पत्ति-तत्रेत्यादिना । अत्र चावरोहस्यसत्तात्पर्यनिर्णयद्वारा यथापदद्वीकर-
णापूर्वनाशादिशङ्काय । पूर्वमेव मरतिश्रुतेर्द्वयार्थमिति । सिद्धान्ते तत्रस्थां तादात्म्यकार्यवर्थाः ।
यथेतितादात्म्यात्तादात्म्यनिर्णयं तादात्म्यादृश्यस्य धाम्यामपत्तिर्नेनाऽऽज्ञाशादितादात्म्यमुशयिना-
मिति शब्दे-सुत इति । वायुर्भूत्वादीं तादात्म्यत्वेर्नदृश्यादिषु चाजगरादिमात्राणामप्येतमाकाशमि-

एवं हि श्रुतिर्भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा ॥ तथा च “वायुर्भूत्वा धूमो भवति” इत्येवमादीन्यक्षराणि तत्स्वरूपोपपत्तावेव कल्प्यन्ते ॥ तस्मादाकाशादिस्वरूपोपपत्तिरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—आकाशादिसाम्यं प्रतिपद्यन्त इति । चन्द्रमण्डले यद्ममयं शरीरमुपभोगार्थमारब्धं तदुपभोगक्षये सति प्रविलीयमानं सूक्ष्ममाकाशसमं भवति । ततो वायोर्वशमेति । ततो धूमादिभिः संपृच्यते इति । तदेतदुच्यते “यथेत्माकाशमाकाशाद्वायुम्” इत्येवमादिना ॥ कुत एतद् ॥ उपपत्तेः ॥ एवं ह्येतदुपपद्यते ॥ न ह्यन्यस्याऽन्यभावो मुख्य उपपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाय्वादिक्रमेणाऽऽवरोहो नोपपद्यते । विभुत्वाच्चाऽऽका-

रत्नप्रभा ।

एवमित्यादिना ॥ समानो भागो धर्मो यस्य तद्भावः—साभाव्यम् । साम्यमिति सूत्रस्यार्थः ॥ एवं ह्येतदिति । एतद् भवनम् । एवं सादृश्यरूपमेवोपपद्यत इत्यर्थः ॥ अनुशयिनामाकाशादिभ्यो निर्गमनान्ययानुपपत्त्यापि सादृश्यलक्षणेत्वाद्—आकाशस्वरूपेति ॥ सयोगलक्षणामाशङ्कमाह—विभुत्वादिति ॥ भवतिश्रुत्या सवो-
मामती ।

सादृश्यमिति यावत् । कुत—उपपत्तेः । एतदेव व्यतिरेकमुक्तेन व्याचष्टे—न ह्यन्यस्यान्यभावात् मुख्य उपपद्यते । युक्तमेतद्वदेतदशरीरमजगरभावेन परिणमते, देवदेहसमयेऽजगरशरीरस्याभावात् । यदि तु देवाजगरशरीरे समसमये स्याता न देवशरीरमजगरशरीर शिष्यिशतेनापि क्रियते । न हि दधिपयसी समसमये परस्परालम्बनी शक्ये सपादयितु, तथेहापि सूक्ष्मशरीराकाशाद्योर्गुणपद्मत्वात् परस्परालम्बन मवितु-
मर्हति । एव नात्रादिभ्यो यो यम् । तथा च तद्भाष्ये तत्सादृश्येनोपचारितो व्याख्येयः । न्याकाश-
भावेन सयोगमात्र लक्ष्यता किं सादृश्येनेत्य आह—विभुत्वाच्चाकाशेनेति ॥ २२ ॥ (४) ॥

आनन्दगिरि—व्याख्यनिर्णयः ।

त्यादानपि तादात्म्यमेवेति परिरक्षति—एवं हीति । भवतिश्रुते सादृश्यलक्षकत्वेऽपि नानुपपत्तिरित्या-
शङ्क्याऽऽह—इतरथेति । सऽपि शब्दवृत्तितादात्रिनेत्याशङ्क्याऽऽह—श्रुतीति । श्रुतेर्मुग्धार्थत्वे तद-
क्षरानुपपत्त्य पट्याह—तथा चेति । पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतेर्मुग्धार्थत्वमाश्रित्यानुशयिनामाकाशादिभ्योपपत्ता-
पत्तावक्षराणि सम्यग्नि मन्तीत्यर्थः । श्रुत्या पूर्वैरक्षमुपमहरति—तस्मादिति । आकाशादितादात्म्य-
प्रयत्नानु प्रयत्नितव्यमिति पक्षमुत्तमाप्य मिद्वन्तयति—एवमिति । समानो भाग साम्य सादृश्य-
तदापत्तिरिति योजनया प्रतिज्ञां विवृणोति—आकाशादीति । कथं पुनश्चेत्तानामनुशयिनामचेतनैराका-
शादिभिः सादृश्यमित्याशङ्क्य प्रतिज्ञातमेवार्थं प्रकटयति—चन्द्रेति । प्रतिज्ञाममानाप्रतिशब्दः । उक्तं
श्रुतिमुदाहरति—तदेतदिति । भवतिश्रुत्या तादात्म्यमेवेत्येव न तस्मादृश्यमिति शक्ये—युक्त इति ।
तत्र हेतुमथनार्थं व्याकरोति—उपपत्तेरिति । एव हीत्याकाशादिमादृश्याङ्गीकारं सर्ताति यावत् । एव-
दित्याकाशादिमन्तमुक्तम् । युक्तं हि नह्यत्रादिदेहारम्भरूपतानामजगरादिभावेन परिणामित्य तद्देशाना-
मयोगपचादिह तु सूदनदेहस्याऽऽकाशादेत्थापयोपपत्त्यात् परस्परालम्बनेयुक्तमेव सावयति—न हीति ।
वायुर्भूत्वेत्यादिश्रुतंस्वार्थं का गतिमन्त्राऽऽह—आकाशेति । अनुशयिनामाकाशादिभ्योपपत्त्यात्पत्त्या-
स्वेनेन रूपेण निष्कमनान्ययानुपपत्तिरित्यनुशयिनामार्थापत्त्याऽन्यस्य पूर्वसिद्धान्त्यामानुपपत्त्यनुगृहीतया विगे-
दुपचारिततद्भावापत्तिरित्या श्रुतिरिति भावः । आकाशादिना सयोगमात्र भवतिश्रुत्या लक्ष्यता किं साद-
र्येनेत्याशङ्क्याऽऽकाशात् तदनुपपत्तेरैवैवार्थं व्याख्यातपि सादृश्यमेवेत्याह—विभुत्वाच्चेति । मनुजने

शेन नित्यसम्बन्धत्वान्न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्सम्बन्धो घटते । शून्य-
सम्बन्धे च लक्षणाश्रयणं न्याय्यमेव ॥ अत आकाशादिबुल्यतापत्ति-
रेवाकाशादिभाव इत्युपचर्यते ॥२२ ॥ इति साभाव्यापत्यधिकरणम् ॥४॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ (६) ॥

तत्राकाशादिप्रतिपत्तो प्राग्ब्रीह्यादिप्रतिपत्तेर्भवति विशयः-किं कीर्षदीर्घ
कालं पृथ्वीसादृश्यावस्थायोत्तरोत्तरसादृश्यं गच्छन्ति-उत-अल्पमल्प-
मिति । तत्रानियमः । नियनकारिणः शास्त्रस्याभावादिनि । एवं प्राप्ते
इदमाह-नातिचिरेणेति ॥ अल्पमल्पं कालमाकाशादिभावेनावस्थाय
वर्षधाराभिः सहैमा भुवमापतन्ति ॥ कुन एतद् ॥ विशेषदर्शनात् ॥ तथा-
हि-ब्रीह्यादिभावापत्तेरन्तरं विशिनष्टि "अतो वै खलु दुर्निष्पतरम्"
[छां० ५ । १० । ६] इति । तकार एकशब्दान्दस्यां प्रक्रियायां लुतो
मन्तव्यः । दुर्निष्पततरं दुर्निष्क्रमतरम् । दुःपतरमस्माद् ब्रीह्यादिभा-
वाभिःसरणं भवतीत्यर्थः । तदत्र दुःखं निष्पतननं प्रदर्शयन्पूर्वेषु सुखं

रत्नप्रभा ।

गच्छन्त्यावामनुवादः स्वादित्यर्थः ॥ विरिभूतनाम्नसरोरे मन्तीयनुमत्यानादिसायमुपमहरति-
अत इति ॥ २२ ॥ (४) ॥ उक्त सादृश्यवपुत्र्योयं लोके गन्तुना चिराचिरेणनिदर्शान् सदाय वदन्
पूर्वपक्षयति-तत्रेत्यादिना ॥ अनियमान् कदाचिद्विद्यमेन योष्यापत्तिरिति पूर्वपक्षकटम् ।
सिद्धान्ते तु माहियनादिभावादनुशयिना विद्यमेन निर्गमनतिरिति विशेषाद्-आकाशादिमावापत्ति
भामिनी ।

नातिचिरेण विशेषात् 'दुर्निष्पतरम्' इति दुःखेन नि सत्यं न तु विद्यमेनेति मन्यते पूर्वार्थी ।
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सति श्रुतिर्वर्तीत्यस्य लक्षणेति तत्राह-श्रुतीति । अनुशयिनामाकाशादिनादाभ्यासोपगतसु-
रवमारतोः श्रुत्यर्थ-सत्त्वपरिहासाय प्रेक्षाकारिणा प्रपन्नत्वा भाव्यमित्युपमेरिति-अत इति ॥ २२ ॥ ४॥
पूर्वपूर्वमादय गतानामुत्तरोत्तरसादृश्यावस्थाविरिभूते पाठ-नातिचिरेणेति । विरममयो दर्शयति-
तत्रेति । अत्रोक्तसु तत्सादृश्यं गतेरिति यात् । एतृभेदेन विरिभूतना-गतिदर्शनात्तमेव म्हाय
विशदयति-किमिति । शास्त्रमार्ग-प्रसंगे मान, न येऽ शास्त्रमिति, तथा चानिर्णयैरिति पूर्वपक्षयति-
तत्रेति । न च 'अतो वै खलु दुर्निष्पतरम्' इति ब्रीह्यादिभावादुपमेर विद्यमेननाममापूर्वनिष्प-
त्यनिर्णयैरिति वाच्यम् । तत्र दुःखेनिसत्यमेव विरिभूतेन विद्यमेनानिष्टत्वात् । न च देवादाना-
दाहत्यासिर्देविभूमिभारवैरिति सुखम् । तथाचैव प्रत्यक्षपरिहासपरिहासप्रसंगमादिभ्यस्तद-
प्रसंगैः सर्वे प्रसङ्गोत्पत्त्युत्पत्तिरिति भाव । न चाऽऽकाशादिभावापत्त्यर्थे विरिभूतनादिप्रसंगे प्रसंगा-
रतनेभ्यस्तसादृश्यावस्थाविरिभूतनादिभ्यस्तदनेन विहास्यैव दुर्निष्पत्त्यं सत्यं भवति । पूर्वार्थे सर्वे
तत्सादृश्यपरिहासार्थे प्रसङ्गोत्पत्तिरिति भाव । सिद्धान्ते तु तदर्थे कर्तव्यवचनस्य कश्चित्प्रा-
प्येति कालेद- । दुर्निष्पत्त्यं विहास्यकारार्थे प्रसंगे दुर्निष्पत्त्यो-प-प्रामिति । विहास्यकार-
त्यानामैवविहास-कुन इति । विहास्यकारित्व हेतुवकारार्थे न्यायते-विशेषेति । वाच्यस्य वि-
शेषार्थे वदन्तः पूर्वेण-तत्राह इति । एत दुर्निष्पत्त्यं वदन्तः वदन्तःकारार्थेमाह-दुर्निष्पत्त्येति ।
कल्पनेवराऽऽकाशादिभ्यो विद्यमेनानि नि गन्तुं मति एवमाह-तदिति । सुखनिःसरणमेवा-
ऽऽकाशादि विरिभूतनादिसरो नातिचिरेणिसत्यनिःसरणमाह-सुखेति । किमर्थेतिथ कथ्यते-

निष्प्रपतनं दर्शयति । सुखदुःखताविशेषश्चायं निष्प्रपतनस्य काला-
ल्पत्वदीर्घत्वनिमित्तः । तस्मिन्नवधौ शरीरानिष्पत्तेरुपमोगासम्भवात् ।
तस्माद् व्रीह्यादिभावापत्तेः प्रागल्पेनैव कालेनावरोहः स्यादिति ॥ २३ ॥
इति नातिचिराधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ (६) ॥

तस्मिन्नेवाऽवरोहे प्रवर्षणानन्तरं पठ्यते—“त इह व्रीहियवा ओषधिवन-
स्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते” [छां० ५।१०।६] इति । तत्र

रत्नप्रभा ।

निर्गम इत्यत्रिउभेन योन्यापत्तिरित्यनुसन्धानादैराण्यदादर्भमिति त्रिरेकं ॥ नन्वाकाशादिष्वनुशयि-
ना सुख, त्रीहियवादिषु दुःखमिति दुःखन्दाद्वाति, न चिराचिरनिर्गमनमित्यत आह—सुखदुः-
खताविशेषश्चायमिति ॥ अवधिः—काल ॥ (२३) ॥ ५ ॥ अन्याधिष्ठिते इति ॥
श्रुतिन्माद्, अर्थक्रमाच्चाप्रिकल्पाना क्रमो बोध्यः । इह मूयो वर्षगराद्वारा पतिताः ते—अनुशयिनो
व्रीह्यादिसाम्येन जायन्त इति श्रुत्यर्थः । अत्र जायत इति श्रुते पूर्वप्राकाशादिवर्षान्तसादृश्योक्तेश्च सशय-
माह—तत्रेति ॥ अस्मिन्नवधौ वर्षमादृश्यानन्तरमित्यर्थः ॥ दुर्निष्प्रपतनशब्देन चिरनिर्गमनलक्षणोक्ता न
भामती ।

यिना सूक्ष्मशरीरं न सूक्ष्मशरीरे दुःखमातीति दुर्निष्प्रतर त्रिउभ्य लक्षयतीति राह्यात् ॥ २३ ॥ (५) ॥
अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् । आकाशमाख्य वायुमादिमवर्षाऽनुशयिनामुक्त इहेदानीं त्रीहि-
यवा ओषधिवनस्पतयस्त्रिउमाषा इति जायन्त इति श्रूयते । तत्र सशय—किमनुशयिना भोगाधिष्ठान
व्रीहियवादयः स्यावरा भवन्ति, आहोस्विन् क्षेत्रज्ञान्तराप्रिष्ठितेष्वेव समर्गमात्रमनुभवन्तीति । तत्र मनुष्यो
जायते देवो जायत इत्यादौ प्रयोगे जने शरीरपरिग्रहे प्रसिद्धत्वादात्रापि त्रीयादिशरीरपरिग्रह एव जनि-
सुखार्थ इति त्रीयादिशरीरा एवानुशयिन इति युक्तम् । न च रमणीयचरणाः कपूयचरणा इतिवत् कर्म-
प्रिषोपतर्तीर्तनात्तदभावे त्रीयादीना शरीरमाशमावात्क्षेत्रज्ञान्तराप्रिष्ठितानामेव यत्सर्वकामात्रमिति साप्रतन ।
इष्टादिकारिणामिष्टादिकर्ममर्तीर्तनादिष्टादेश्च हिमादोपश्रूयित्वेन सायकततया चन्द्रश्रेकमोगानन्तर स्याव
रशरीरमोष्यदु गच्छतवस्याप्युपरन्ते । न च ‘न हिंस्यात्कर्मा भूतानि’ इति सामान्यशास्त्रम्याज्ञोपोधीय
पशुहिमाप्रिषोपशास्त्रेण वाचन, सामान्यशास्त्रस्य हिंसासामान्यद्वारेण विशेषोपसर्गण त्रिउभ्येनेति साक्षादि-
धानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

आकाशादेः सुप्तेन नि मरण, त्रीयादिस्तु दृग्भेनेति । यथायुतमेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—तस्मिन्निति ।
अत आहस्य प्रवृत्तपरमार्थविशेषेऽप्येक्यावधौपाच्छत्रोयादिपरामर्शित्वेन निगमाक्षरादाक्यात्तगोसत्तानादा
परामर्शित्वादाकाशादिप्रवृत्तान्तादत्रिउभ्येन नि मरणमित्युपमहरति—तस्मादिति । आकाशादौ त्रीयादौ
च तत्राप परिश्रु कर्तव्यप्रयत्नस्य लावनपौरवप्रिषोप निगमयित्युमित्तोयुक्तम् ॥ २३ ॥ (५) ॥
अनुशयिनामाकाशादिप्रवृत्तान्तात्मादृश्ये चिरमात्रे तन्मादृश्यत्वाद् त्रीयादिमादृश्यत्रदियस्य प्रिषोपश्रुया
वापनुक्त्वा प्रवृत्तान्तराश्रयैक्यप्रमथशिष्ट विचारयति—अन्येति । सगतिं सूचयन्व्यवसाह—तस्मि
न्निति । त इहेति तत्राद्वेनानुशयिनो गृयते । व्यवहारमूभि सतम्यर्थः । त्रीयादिमात्रमात्रेऽनु
शयित्वा जायत इति श्रुते कर्मपूर्वमाश्रुतेश्च त्रिप्राहेतु सशयमाह—तत्रेति । अस्मिन्नवधौ त्रिप्राहा-
दिर्वर्षान्तरमादृश्यावचनन्तरदशावामित्यर्थः । अत्र च स्यान्तरमात्रस्य समारगतारलोचनद्वारा वेद्य
म्येवैष लोकावस्थापादादिमगति । पूर्ववदभिलापात् त्रीयादिजन्मनो सुखदुःखानुशयिना तत्रादिहारापरिग्रहे

श्वादिजन्म तत्सुखदुःखान्वितं भवति, एवं त्रीह्यादिजन्मापीति ॥ एवं प्राते
 ब्रूमः ॥ अन्यैर्जावैरधिष्ठितेषु त्रीह्यादिषु संसर्गमात्रमनुशयिनः प्रतिपद्यन्ते,
 न तत्सुखदुःखभाजो भवन्ति, पूर्ववत् । यथा वायुधूमादिभावोऽनुश-
 यिनां तत्संश्लेषमात्रम्, एवं त्रीह्यादिभावोऽपि जातिस्वावैः संश्लेष-
 मात्रम् ॥ कुत एतत् ॥ तद्भवेदेहाप्यभिलाषात् । कोऽभिलाषस्य तद्भद्रावः-
 कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनम् । यथाऽऽकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु न कंचि-
 त्कर्मव्यापारं परामृशति, एवं त्रीह्यादिजन्मन्यपि ॥ तस्मान्नास्त्यत्र सुख-
 दुःखभाक्त्वमनुशयिनाम् । यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रेति, परामृशति

रत्नप्रभा ।

त्रीह्यादिभावोऽनुशयिना न जन्मरूपः कर्मविशेषपरामर्शं विना नोक्तत्वात् पूर्वोक्ताकाशादिमात्रवदिति सिद्धा-
 न्तपति-एवं प्राप्त इत्यादिना । पूर्ववदिति पद दृष्टान्तत्वेन हेतुशब्देन च व्याख्यातम् ॥ यद्वा प्रकरणे
 कर्मविशेषपरामर्शं कुरुष्यते, तन्कर्मणि व्यतिरेकदृष्टान्तमप्याह-यत्र त्विति ॥ अपि च "यो यो ह्यन-
 गति यो रेत- तिबति तद्भूयो भवति" [छा० १ । १० । ६] इति वाक्यशेषे त्रीह्यादिषु प्रतिष्ठस्था-
 भामती ।

विशेषः कीर्त्येन, न चैतदस्ति । न चेट्टे कर्मणः म्यापराशरितेभ्योऽप्यदुःखकृत्प्रसंगे हेतुभावे समवति,
 तस्य धर्मत्वेन सुखैकहेतुत्वात् । न च तद्गतायाः पशुहितया 'न हिंस्यात्' इति निषेधात्कृत्यार्थाया अपि
 दुःखकृतत्वममम-पुरुषार्थाया एव न हिंस्यादिति प्रतिषेधात् । तथा हि-न हिंस्यादिति निषेधस्य निषेध्याधीन-
 निरूप्यगताया यदर्थं निषेधस्य तदर्थं एव निषेधो विज्ञायते । न चैतत् 'नानून वदेत्' 'न तो पशौ करोति'
 इति प्रकृत्यचिद्व्यकरणे सामान्नात येनात्रात्तदवदस्य निषेधस्य क्रान्तये निषेधोऽपि क्रान्तयेः स्यात् ।
 पशौ निषिद्धयोरान्यमणयो- क्रान्तयेन निषेधस्यापि क्रान्तये भवेत् । एतद् हि सत्यान्यमागरहितेष्वप्यज्ञा-
 न्तराग्यभागसाध्य- क्रान्त्यकारो विज्ञायते । तस्मादनाभ्याशितेन न हिंस्यादित्यनेनभिहितस्य विध्युपहि-
 तस्य पुनरन्यापास्य विभिन्नमक्तिविशेषेनात्र पूर्वहिंसाकर्ममात्रव्यवहारव्यभिचारेण पुनरर्थ एव भाव्योऽनितिष्ठते ।
 आग्यातानभिहितस्यापि पुनरप्य कर्तव्यापाराभिमानकारणोपस्थापितं वात् । यत्र तस्य रागत- प्राप्त-
 त्वात्तदनुवादेन नानर्थं विभिन्नसमागति, तेन पुनरर्थो निषेध इति तदर्थाननिरूपणो निषेधोऽपि
 आनन्दगिरी-न्यायनिर्णय ।

सुदृढत्वे तत्परिहारापरिष्ठितेन प्रयत्नशून्ये कर्तव्यमित्युपपत्तेश्चिदिति शब्दः । पूर्ववत्प्रमूय निदान्तपर-
 तार्यं प्रविशत इति वा योजयति-एवमिति । तत्र सौत्रे दृष्टान्तमात्राय व्याकृत्य-पूर्ववदिति । ज्ञो-
 मुंयनाय त्रीह्यादिषुशयिनस्तत्सुखदुःखभाजो भवन्तीत्युक्तम् । तथा च तेषां तेषु न संश्लेषमात्रमिति
 शक्ये-तुत इति । पूर्ववदिति सूत्रमागस्यार्थद्वयविशेषा प्रयुक्तं वादर्थान्तरं दर्शय-परिष्ठापित-तद्गदिति ।
 वायुधूमैः पशौ त्रीह्यादिशयि चोक्तिमाभ्येति म्यापराशरितेभ्योऽप्यदुःखकृतत्वममम-पुरुषार्थाया एव न हिंस्यादिति निषेधस्य निषेध्याधीन-
 मान वाचिद्वृत्तिरिति शक्ये-त्रीह्यादिषुशयिना कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनम् । यथाऽऽकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु न कंचि-
 त्कर्मव्यापारं परामृशति, एवं त्रीह्यादिजन्मन्यपि ॥ तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखभाक्त्वमनुशयिनाम् । यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रेति, परामृशति
 प्राण्यभावे इतिमिति श्रुतमिति तत्राग्यात्-कर्मिति । अत्रेण कर्मव्यापारं त्रीह्यादिनेति नापि
 मरीचकत्वव्याकृत्य कर्मविशेषपरामर्शस्य निषेधेनानुचित्येति-यद्येति । धनुशयिनां त्रीह्यादि-
 भावेन जन्ममन्त्रप्रकरणे कर्मव्यापारमन्तरेण संकीर्तनम् । यथाऽऽकाशादिषु प्रवर्षणान्तेषु न कंचि-
 त्कर्मव्यापारं परामृशति, एवं त्रीह्यादिजन्मन्यपि ॥ तस्मान्नास्त्यत्र सुखदुःखभाक्त्वमनुशयिनाम् । यत्र तु सुखदुःखभाक्त्वमभिप्रेति, परामृशति
 एवं स्यात् । अने नापि पुन्यात्कर्मणि धुपार्थान्तरमाह-यत्रेति । किंच, 'यो यो ह्यन-गति यो रेत- तिबति तद्भूयो भवति' इति वाक्य-
 शेषे त्रीह्यादिषु प्रतिष्ठस्था-भामती ।

तत्र कर्मव्यापारं,—रमणीयचरणाः कपूयचरणा इति ॥ अपि च मुख्ये-
ऽनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मनि ब्रीह्यादिषु लूयमानेषु भज्यमानेषु पच्यमा-
नेषु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनोऽनुशयिनः प्रवसेयुः । यो हि जीवो
यच्छरीरमभिमन्यते स तस्मिन्पीड्यमाने प्रवसतीति प्रसिद्धम् । तत्र
ब्रीह्यादिभावाद्देतःसिग्भावोऽनुशयिनां नाभिलष्येत ॥ अतः संसर्ग-
मात्रमनुशयिनामन्याधिष्ठितेषु ब्रीह्यादिषु भवति । एतेन जनेर्मुखायार्थत्वं
प्रतिवृत्त्यात्, उपभोगस्थानत्वं च स्थावरभावस्य । न च वयमुपभोगस्था-
नत्वं स्थावरभावस्यावजानीमहे । भवत्वन्वेषां जन्तूनामपुण्यसामर्थ्येन
स्थावरभावमुपगतानामेतदुपभोगस्थानम् । चन्द्रमसस्त्ववरोहन्तोऽनुश-
यिनो न स्थावरभावमुपभुञ्जते इत्याचक्ष्महे ॥ २४ ॥

रत्नप्रभा ।

नुशयसम्बन्धद्वारा रेत सिक्पुरुषयोग धृत, तद्व्यपानुपपत्त्यापि ज मश्रुतिर्न मुख्येत्याह—अपि चेत्त्या-
दिना ॥ ब्रीह्यादिरूपदेहनशे दहिनामुक्तान्तरवद्यम्भावाद्देत सिग्योगो न स्यादित्यर्थ ॥ एतेनेति ।
उक्तानुमानार्थापत्तिभ्यां जायत इति धृतमुत्पत्त्यर्थत्वमनुशये भोगायतनत्व च ब्रीह्यादे प्रतिवृत्त्यादित्यर्थ ॥
ननु ब्रीह्यादेर्भोगायतनत्वानङ्गीकारे पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिप्रवृत्तिव्याप इत्यत आह—न चेति ॥ २४ ॥ वैदिक
भामती ।

पुरुषार्थो भवति । तथा चायमर्थ सपद्यते—प्रपुरुषार्थं हनन तत्र कुर्पादिति । ऋबर्थस्यापि च निषेधे
हिंसाया क्तूपकारकत्वमपि कल्प्येत । न च दृष्ट पुरुषोपकारकत्व प्रत्यर्थिनि सति तत्कल्पनास्पदम् ।
न च स्वात्-प्रपारत्-ये सति सयोगपृथक्त्वे खादिस्तादिनदेकत्र समसत । तस्मात्पुरुषार्थप्रतिषेधो न
ऋत्वर्थत्वमन्यास्फन्दतांति सुदुस्खलकत्रतमेोगदीना न स्थावरशरीरोपभोग्यदु खलत्वमपीति । आकाशा-
दिभ्यः कर्मव्यापारमन्तरेणभिष्ठापात् । अनुशयिना ब्रीह्यादिसयोगमात्र न तु देहत्वमिति । अयमेवार्थ
उत्सर्गापवादकथनेनोपक्षित । अपि च मुख्येऽनुशयिना ब्रीह्यादिजन्मनीति । ब्रीह्यादिमानमा-
पन्ना खल्वनुशयिन पुरुषैरुपभुक्ता रेत सिग्भावमनुभवतीति धृतत् । तदेतद्वीयादिदेहत्वेऽनुशयिना
नोपपद्यते । ब्रीह्यादिदेहत्वे हि ब्रीह्यादिषु इनेऽववहतिना फगीकृतेषु च ब्रीह्यादिदेहनिशाऽनुशयिन-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

धरत पुरुषानुत्तमबन्धोऽनुशयिना धृतत् स च तेषा ब्रीह्यादिमायेन जन्मोपगमन तद्वचनादौ प्रसप्तप्रस-
द्वाद्युक्त स्यादतो न पूर्व मुत्पत् नन्वेति धृतार्थारक्ष्यतरमाह—अपि चेति । जीवाना ब्रीह्यादिम्यो-
ऽयत्नात्तपीत्नेऽपि न प्रजासोऽस्तीत्याशक्याऽऽह—यो हीति । अनुशयिना प्रजासोऽपि का क्षतिन्त-
त्राऽऽह—तत्रेति । पूर्वोक्तेषु फट्टमुपसहरन्—अत इति । यत् जनेर्मुखायार्थसिद्धेर्भोगस्थानत्वात् स्यात्-
रत्वस्य मुत्पत्तमानुशयिनो ब्रीह्यादिज मेति तत्राऽऽह—एतेनेति । उक्तयुक्त्या जन्मश्रुतेरपचरितार्थत्वे-
नति यावत् । अनुशयिना वा स्यावरजीवाना वा म्यारभमानस्य भोगस्थानतेति त्रिकन्याऽऽयमुक्त्या-
यन दूषयति—उपभोगेति । यदनुशयिना म्यारभमानस्य भोगस्थानत्व तत्र प्रतिवृत्त्यादिति सन्नन्ध ।
द्वितीयमङ्गीकरोति न चेति । केषा तर्हि तदुपभोगायनन तत्राऽऽह—भवत्विति । अन्येऽपि न तत्र
भोक्तारो ब्रीह्यादिमिष्ट्र वादनुशयिनदित्याशक्य रदेहपरिगामिनापराहियमुपाधिरित्याह—अपुण्येति ।
अनुशयिनामपि ब्रीह्यादिमानानुत्पत्त्यापत्तिरूपवत्त्वं कल्पयित्युपादेरन्मन्मनाशक्य निरतिशयपुण्यकारिणां
प्रत्यक्षपपरिग्रहायोगादनुपपत्तिश्च स्यावरत्वादिस्तिर्देहमियाह—चन्द्रमसस्त्विति ॥ २४ ॥ परोक्तम-

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

यत्पुनरुक्तं पशुहिंसादियोगादशुद्धमाध्वरिकं कर्म तस्यानिष्टमपि फल-
मवकल्पत इत्यतो मुख्यमेवेदानुशयिनां व्रीह्यादिजन्मास्तु । तत्र गौणी
कल्पनाऽनर्थिकेति, तत्परिह्रियते ॥ न ॥ शास्त्रहेतुत्वाद्धर्माधर्मविज्ञानस्य ।
अयं धर्मोऽयमयम इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणम् । अतीन्द्रियत्वा-
त्तयोः, नियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च । यस्मिन्देशे काले निमित्ते च यो
धर्मोऽनुष्ठीयते, स एव देशकालनिमित्तान्तरेष्वधर्मो भवति । तेन न
शास्त्रादृते धर्माधर्मविषयं विज्ञानं कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसानुप्र-
हाद्यात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितम् । स कथमशुद्ध इति
शक्यते वक्तुम् ॥ ननु “न हिंस्यात्सर्वा भूतानि” इति शास्त्रमेव भूत-
विषयां हिंसामधर्म इत्यवगमयति ॥ वाटम् ॥ उत्सर्गस्तु सः । अयं चाप-
वादः—“अग्नीषोमीयं पशुमालभेत” इति । उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थित-

रत्नमभा ।

कर्म, अशुद्ध न मत्रति, शास्त्रनिहितत्वादिति सूत्रार्थे प्रपञ्चयति—अयं धर्म इत्यादिना ॥ सुची देशे
प्रातः सायङ्काटे जीवनादिनिमित्ततृप्तमग्निष्टोत्र धर्मो भवति । स एवाशुचिदेशे मध्यरात्रे मरणादिनिमित्ते
वृत्त सत्रधर्मो भवतीति निर्गम्य शास्त्रकसाध्य इत्यर्थः ॥ तत्र, किं, तत्राह—आरम्भाच्चैति ॥ ननु या
हिंसा सोऽधर्म इत्युत्सर्गस्य विशेषमितिना वाचोऽत्र न युक्त । “नाभिचरेत्” इति निषिद्धयेनस्य पुरुषार्थत्व-
पत्तु निषिद्धहिंसादेरपि शूषकारकत्वात्प्रोवादिदिति, तत्राह—उत्सर्गापवादयोरिति ॥ अयमर्थः—काम्ये
कर्मणि सर्वत्र वरणांशे रागतः प्रवृत्तिः, अङ्गेषु विहित इति न्यपि । तथा च श्येनारये कर्मणि
भामती ।

प्रवृत्तयोरिति कथमनुशयिनां रेत सिग्माव । ससर्गमात्रे तु ससर्गिणो व्रीह्यादिषु नष्टेष्वपि न ससर्गिणोऽनु-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ननु निरस्यति—अशुद्धमिति । अनुवाद विमर्शते—यदिति । इष्टादिकारिणोऽनिष्टकउत्सवसमने पत्रि-
तमाह—इत्यत इति । एतेन गौणी जन्मश्रुतिरिति प्रयुक्तमित्याह—तत्रेति । व्रीह्यादिजन्मनो मुक्तयै
सर्वाति यावत् । परिहारमत्रारयति—तदिति । न वैदिक कर्माशुद्धमिति प्रतिज्ञायां शास्त्रहेतुवादि
युक्त निष्टमिति—अयमिति । अनुमानमपि कर्मादन्विष्ये न प्रमाणमित्याशयस्य दृष्ट सामान्यतोऽदृष्टे
वा तदिति विस्मयाऽऽय प्रत्याह—अतीन्द्रियत्वादिति । द्वितीय दूषयति—अनियतमिति । तदेष
प्रवृत्तयति—यस्मिन्निति । शुद्धे हि देशे साय प्रातरित्यादौ काटे जीवनादौ च निमित्ते योऽग्निष्टोत्र
न्यमो निर्दिष्टे स एवाशुद्धे देशे मध्यरात्रादौ काटे मरणादौ च निमित्ते वृत्त, सत्रधर्म इति प्रसिद्धे,
तथा च न तत्र सामान्यतो दृष्ट सावकारमित्यर्थः । धर्मादिज्ञान नाऽऽनुमानिक किन्तु शास्त्रमात्रतृप्ति-
युक्त तन्निगमयति—तेनेति । शास्त्रादेव धर्मादिज्ञानेऽपि प्रवृत्ते किं जात तत्राह—आरम्भाच्चैति । दृष्ट-
यमपि ज्योतिष्टोमस्य निवेदनागमतामिति साम्यं शक्यते—नन्विति । पशुहिंसायां निवेदनामर्थ्येनार्थ-
हेतुत्वमौर्गावमित्यर्थाकरोति—वाटमिति । तथाऽपि त्रिसामर्थ्यात्तस्य प्रवृत्तकारित्वेन श्रौतहेतुत्वा
पवादिःकमुनेयमित्याह—अपवाद इति । तयो सामान्यविशेषनियमपेक्षेन व्यवस्थितनियमपवादिःकमुनेयत्वात्
वाच्यत्वात्प्रोक्तं तत्राऽऽह—उत्सर्गमिति । पशुहिंसायां निवेदानर्थहेतुत्वं कर्तृकारो कियोरियुनमार्थ
न्यायोऽपि पालयेतानयं कर्तृकारित्वार्थवाह्यहेतुत्वामात्रे न निरनर्थक इत्यात् । न वा श्येनेऽपि

अन्याधिष्ठिताधिकरणम्] स्तम्भभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९३७)

विषयत्वम् ॥ तस्माद्विशुद्धं वैदिकं कर्म । शिष्टैरनुष्ठीयमानत्वादनित्य-
मानत्वाच्च । तेन न तस्य प्रतिरूपं फलं जातिस्थावरत्वम् । न च श्वादि-
जन्मवदपि व्रीह्यादिजन्म भवितुमर्हति । तद्धि कषूयचरणानधिकृत्यो-
च्यते । नैवमिह वैशेषिकः कश्चिदधिकारोऽस्ति ॥ अतश्चन्द्रस्थलात्स्व
लितानामनुशयिनां व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भाव इत्युपचर्यते ॥ २५ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥

इतश्च व्रीह्यादिसंश्लेषमात्रं तद्भावः । यत्कारणम् । व्रीह्यादिभावस्यानन्त-
रमनुशयिनां रेतःसिग्भाव आम्नायते-“यो यो ह्यन्नमसि, यो रेतः
सिञ्चति, तद्भूय एव भवति” [छां ५।१०।६] इति । न चात्र मुख्यो
रेतःसिग्भावः सम्भवति । चिरजातो हि प्रातयौवनो रेतःसिग्भवति
कथमिवानुपचरिततद्भावमद्यमानान्नानुगतोऽनुशयी प्रतिपद्यते ।

स्तम्भभा ।

निषेधेपि रागप्राप्त्यात् प्रवृत्ति स्यात् । अन्वर्द्धत्वेमादौ तु विहित एव प्रवृत्तिर्वा या । स च विधि-
र्यद्युःसर्गप्राप्तमर्थहेतुत्वं न ज्ञेयं, तर्हि प्रवृत्तौ न स्यात् । प्रवृत्तौ वा विधिरनर्थक्यं स्यात् ॥
अतो निरपेक्षशो विधिः सावकाशमु सर्गमप्रहितहिंसादिषु स्थापयतीति । इदं च निषेधशास्त्रस्य हिंसात्वा-
दिसामान्येन प्रवृत्तिमङ्गीकृत्योक्तम् ॥ वस्तुतस्तस्य रागप्राप्तिसाधनपराश्रयैव हिंसायामप्रवृत्तेर्नाशुद्धत्वा-
वसर इति द्रष्टव्यम् । प्रतिरूपं द्वायरूप तस्य कः नैति योजना ॥ २५ ॥ इह व्रीह्यादिभावे कश्चि-
दपि कर्मपरामर्शो नाम्नीत्युक्तम् ॥ अथ व्रीह्यादिभावात्तन्तर रेत सिग्भावात् श्रुत । तत्रान्नास्थानु-
भामती ।

शयिन प्रसंयुतति रेत सिग्भावात् उपपद्यते । शेषमुक्तम् ॥ २५ ॥ २५ ॥ रेतःसिग्योगोऽथ । सद्यो जातो
हि प्रागे न रेत सिग्भावयपि तु चिरजात प्रौढयौवन, तस्मादपि ससर्गमात्रमिति गम्यते ॥ २६ ॥

आनन्दशिरीष-न्यायनिर्णय ।

वेधो प्रवृत्तिरिति तस्य विशिष्टार्थहेतुता । सर्वत्र कामयु करणशो रागात्प्रवृत्तिरिति कर्तव्यताशो वेदीत्युपग-
मात् । अतोतिशेनस्य श्येनस्यैव काम्यत्वेऽपि नाभिचरंदिदितिवदनिषिद्धत्वाद्वापिोर्मायाहिंसायापिनिकर्तव्यरू-
पाया प्रवृत्तार्थव्यर्थान-वादिशिष्टार्थसात्त्वमेव । तथा च विधिनियमयोर्भेदे सावकाशात्तत्राशान्यायेन
व्यपस्येति भाव । विधिनियमयोर्विरोधे फलितमाह-तस्मादिति । नात्रा वदंदिदितिव रूपचिप्र-
करणे श्रुतत्वाभावात्पुरपार्थत्वेन प्रातहनमस्यैव न तस्मात् इति निषेधाद्विहितमर्थमाया निषेधादियथा-
ज्ञानार्थहेतुता । किन्तु मुक्तकर्मवेत्यर्थ । शिष्टैरनुष्ठीयमानमपि देशविश्व मांसाशानादि विनाशान्प्र-
दशान्तरं दृश्यते तत्राऽऽ-अनित्यमानत्वादिति । वैदिककर्म कर्मणः शुद्धवे सिद्धमर्थमाह-नैति ।
प्रतिरूप्य प्रतिरूपमिति श्रुतिः यावन् । कर्मान्तरनिवृत्तमाह व्रीह्यादिभावोऽनुशयिना भविष्यतीत्युक्त
तत्राऽऽ-न चेति । इहेति व्रीह्यादिजन्मत्वार्थ । अथपि कोऽधिकारोऽसाधारणो हेतुःसुशयिना तत्रा-
योक्तिर्माह कथमित्याशक्त्याऽऽ-अत इति ॥ २५ ॥ किंच, वाक्यशेष सयोगस्यैव तद्भावस्य श्रुतेह-
परमेऽपि तद्भाव संयोगात्प्राप्तमित्याह-रेतःसिगिति । मूत्र व्याकरोति-इतश्चेति । प्रवृत्तौप-
योगिनेनाजन्मशक्त तस्यैव विशिनष्टि-यो रेत इति । तद्भूय एव भवतीति श्रुत्या तद्भावमेवाजा-
नुगतोऽनुशया प्रतिपद्यत इत्युच्यते, न सयोगमात्रमि याशक्त्याऽऽ-न चेति । अत्रेत्यद्यमानान्नानुग-
तोऽनुशया वाक्य वा प्रवृत्तमुच्यते । रेत सिच स्वभावात्प्रोचनया मुख्यस्य तद्भावस्योपयोग स्फोरयति-
धिरिति । अनुशयिन्मभावोऽपि तमेवार्थ समर्थयते-कथमिति मुख्यस्य तद्भावस्यायोगे फलित-

तत्र तावदवश्यं रेतःसिग्ययोग एव रेतःसिग्भावोऽभ्युपगन्तव्यः तद्धत्
ब्रीह्यादिभावोऽपि ब्रीह्यादियोग एवेत्यविरोधः ॥ २६ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥

इति श्रीवैयासिक्यां शारीरकमीमांसायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादस्तमाप्तः ॥
अथ रेतःसिग्भावानन्तरं योनौ निषिक्ते रेतसि योनेरधिशरीरमनुश-
यिनामनुशयफलोपभोगाय जायत इत्याह शास्त्रं—“तद्य इह रमणीय-
चरणाः” [छां० ५ । १० । ७] इत्यादि ॥ तस्मादप्यवगम्यते नावरोहे
ब्रीह्यादिभाववसरे तच्छरीरमेव सुखदुःखान्वितं भवतीति ॥ तस्माद्
ब्रीह्यादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तज्जन्मेति सिद्धम् ॥ ३ ॥ १ ॥ २७ ॥
इत्यन्याधिष्ठिताधिकरणम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमत्पद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्द-
भगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमी-
मांसादर्शनभाष्ये जीवस्य परलोकगमनागमनवैराग्यनिरूपणं-
नाम तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

रत्नप्रभा ।

शयिनो रेत मेरुकर्तृव्याघ्रयोगमात्र बाध्यम् । तद्दुपक्रमेऽपि योग एवास्थेयः । अन्ययोपक्रमोपसहा-
रयोः निरोधः स्वादिति मन्त्रोक्तमित्यविरोध इति ॥ २६ ॥ योनेः शरीरश्रुतेर्न ब्रीह्यादिशरीरत्वमनुशयिना-
मिति सूत्रार्थः ॥ एव कर्मिणां गत्यागतिममरो दुर्वार इत्यनुस्त्वानात् कर्मकटाक्षैराग्यतत्त्वज्ञानसाधन
सिद्धमिति पाठार्थमुपमहरति—इति सिद्धमिति ॥ २७ ॥ (६) ॥

इति श्रीमत्परमहन्मन्त्राजकाचार्यश्रीमद्रोपाटस्यस्वस्तौगुण्यपादशिष्यश्रीमद्रोमिन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्ये तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥१॥१॥

भामती ।

तर्हि कमिदानीं सर्वत्रेवानुशयिना समर्गमात्र तर्था च रमणीयचरणा इत्यादिषु तयामात्र आदयेतेति नैयाह-
यानेः शरीरम् । सुगमम् ॥ २७ ॥ (६) ॥

इति श्रीपाचम्यनिर्मिश्रितचित्ते शाङ्करकर्मामाभाषणविभागं मामया तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥१॥
आनन्दागरीय—न्यायनिर्णयः ।

माह—तत्रेति । तयाऽपि ब्रीह्यादिभावे किं जात एवाह—तद्दुदिति । अन्ययोपक्रमोपसहारयोगेऽ
स्वाचर्याविहातार्थमुपसहारवदुपक्रमोऽपि नैतन्न इत्याह—इत्यविरोध इति ॥ २६ ॥ तर्हि सर्वत्रेवानु-
शयिनो समर्गमात्रमिति प्रात्यययोगिनिसिपादिवाऽपि श्रुतिद्वयचरितार्थेयादाशयोक्तम्—योनेरिति । नृ-
प्याश्रयिते—अथेत्यादिना।शरीरत्वत्वस्य त्रिंशष्टाभमर्यदर्शनाङ्गीतादिषु नानुशयिना तद्वत्त्व नापिसुप्त
शक्तिव्यवस्थिति वदित्वाह—तस्मादिति । अनुशयिनां ब्रीह्यादिजन्मासुप्तसुपराशाधिरणार्थमुपसहर्तौ-
तस्मादिति । तदर्थमिष्टादिक्लासिगाननिष्टादिकारिणां चागोहात्रोहृत्पममारगनौ मिदायां ततो वैराग्यनि-
कारिनिरोत्पत्तया वाक्यार्थेऽस्मात्तन दृष्टीह्यन मनोर्गि पाठार्थमुपमहरति—इति सिद्धमिति ॥२७॥(६) ॥

इति श्रीमत्परमहन्मन्त्राजकाचार्यश्रीमुद्दानन्दपूज्यपादशिष्यभगवत्पदानन्दगिरि (भान) कृतायां
शाङ्करभाष्येऽर्शनायां तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ३ ॥ १ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य जीवस्य परलोकगमनागमननिरूपणाख्यः प्रथमः पादः ।

तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः २.

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ १ ॥

अतिक्रान्ते पादे पञ्चान्निविद्यामुदाहृत्य जीवस्य ससारगतिप्रभेदः प्रपञ्चितः । इदानीं तु तस्यैवावस्थाभेदः प्रपञ्च्यते । उदमामनन्ति-“स यत्र प्रस्वपिति” [वृ० ४ । ३ । ९] इत्युपक्रम्य “न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्नथयोगान्पथः सृजते” [वृ० ४ । ३ । १०] इत्यादि । तत्र संशयः-किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिः-आहोस्वित मायामयीति । तत्र तावत् प्रतिपद्यते-सन्ध्ये तथ-

रत्नप्रभा ।

उक्तवैराग्यसाध्य तत्त्वम्पदार्थविवेको वाक्यार्थज्ञानसाधनमस्मिन् पादे निरूप्यत इति पादयोर्हेतुसाध्य-भावसङ्गतिमाह-अतिक्रान्त इति ॥ साग्नविचारत्वादेवावस्थाभेदस्यापि पादस्याभिन्नध्याये संगतिः । अस्मिन् पादे “न रथानतोऽपि” [३ । ३ । ११] इत्यतः प्रागुद्देश्यत्वेन प्रथमं जिज्ञासितत्वं पदार्थोऽवस्थाद्वारादिविच्यते । तदारभ्या पादसमाप्तेर्विधेयं तत्पदार्थविवेकः । तत्र पूर्वं गत्यागतिचिन्तया जाग्रदवस्था निरूपिता । तदनन्तरमाविनीं स्वप्नावस्था श्रुत्युक्ता त्रिपथीकृत्य तत्र स्वप्ने रथादिसृष्टयुक्ते, तत्रभाषोक्तेषु, सशय वदन् पूर्वपक्षमूत्र योजयति-तत्र संशय इत्यादिना ॥ स्वप्नस्यादयो जाग्रदवस्थादिवद् व्यावहारिक-भामती ।

सन्ध्ये सृष्टिराह हि ॥ इदानीं तु तस्यैव जीवस्यावस्थाभेद रथ-योतिष्टिसिद्धयर्थं प्रपञ्च्यते-किं प्रबोध इव स्वप्नेऽपि पारमार्थिकी सृष्टिराहोस्वित्मायामयीति । यद्यपि ब्रह्मणोऽन्यस्यानिर्वाच्यतया जाग्रदवस्थावस्थागतयोरुभयोरपि सर्गयोर्मायामयत्वं तथापि यथा जाग्रदसृष्टिर्ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्प्रागनुवर्तते । ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारात्तु निवर्तते । एव किं स्वप्नसृष्टिराहोस्वित् प्रतिदिनमेव निव-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ससारगतिनिरूपणेन ततो दृष्टीकृतवैराग्यस्य वाक्यार्थावगतये तत्त्वमर्थो सशोभयितु पादमारभमाणस्व-मर्थस्य जाग्रदवस्था ससारनिरूपणेनैव निरूपितेषु ये स्वप्नयोतिष्टिसिद्धये स्वप्नावस्था वक्तुं पूर्वपक्षयति-सन्ध्ये सृष्टिर्गतिः । वृत्तमनूय पादसगतिमाह-अतिक्रान्त इति । समासस्य पुन पुनरारोहावरोह-रूपनतस्मिन्नवस्थे निरुक्तस्य वाक्यार्थज्ञानार्थं पदार्थशोधनाय द्वितीयपादारम्भः । तत्रापि त्वमर्थस्योद्देश्यत्वात् “न रथानतोऽपि” इत्यतः प्राक्तनस्यान्यानिर्मुक्तवप्रतिपादनाय प्रययत् । ततश्चाऽऽपादसमाप्तेस्तत्पदार्थो विविच्यते तत्रापि स्वप्नयोतिष्टिस्वाप्तयर्थं स्वप्नावस्था प्रथमं यथस्याप्यत इत्यर्थः । आरम्भ-णाधिकरणे स्वप्नस्य मायामयत्वं सिद्धकृत्यै जाग्रदवस्थाया मायामयत्वं निरूपितम् । इदानीं तदेव स्वप्नस्य मायामयत्वं प्रकटयितुं तद्विषयवाक्यमुदाहरति-इदमिति । तस्मिन्वाक्ये न्यायान्नीं सृष्टिमिच्छत्य रथादिसर्गमानान्द्रायमात्रमानान् च सशयमाह-तत्रेति । पारमार्थिकजनमर्थनिषासतमर्थं वमिथमिन्नेयं प्रज्ञोऽप्येत्युदाहरणम् । अन्यथा तत्रापि वास्तव्याः सृष्टेर्निष्पन्नं साध्यैः न्यायमायामयत्वं प्रातीतिरुक्तत्वात्-प्रोवेतत्वम् । अत्र च त्वमर्थस्य स्वप्नावस्थानिरूपणेन ततो निरूप्यत स्वप्नयोतिषु शुद्धतया वाक्यार्था-विवेकत्वेन तद्वैतत्वमस्तीति तत्रप्रतिपादनात्प्रादिमगतयः । पूर्वपक्षे स्वप्नस्य सत्यतया ततो निरूप्यत-योगादशुद्धस्यास्वप्नयोतिषो वाक्यार्थान्वयानिद्धिः । सिद्धान्ते तस्य मिथ्यात्वाच्चतो निरूप्यत स्वप्न-योतिष्ठात्तदन्वयेन तद्वैतत्वमिति मत्वा पूर्वपक्षमुपादत्ते-तत्रेति । प्रतिज्ञां त्रिष्टयन्नादौ सत्यशब्दाय-

रूपा सृष्टिरिति । सन्ध्यमिति स्वप्नस्थानमाचष्टे । वेदे प्रयोगदर्शनात्-
 “सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम्” [बृ० ४ । ३ । १] इति । द्वयोलोकस्या-
 नयोः, प्रबोधसम्प्रसादस्थानयोर्वा, सन्धौ भवतीति सन्ध्यं, तस्मिन्
 सन्ध्ये स्थाने नध्यरूपैव सृष्टिर्भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ यतः प्रमाणभूता
 श्रुतिरेवमाह-“अथ रथान्तरथयोगान्पथः सृजते” [बृ० ४ । ३ । ९]
 इत्यादि । स हि कर्तेति चोपसंहारादेवमेवावगम्यते ॥ १ ॥

निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ॥ २ ॥

स्वप्नमा ।

सत्ताकाः-उत-शुक्तिरजतवत् प्रातीतिहा इति सशयार्थः । आरम्भाधिकरणे प्रपञ्चस्य पारमाधिक्य-
 निषेधादिति मन्तव्यम् । अत्र पूर्वपक्षे जाग्रद्वत् स्वप्नाज्जीवस्य विवेकामिद्विः, सिद्धान्ते प्रातीतिकदृश्य-
 साक्षितया विवेकात् स्वयंभोतिप्रसिद्धिरिति फलम् । सुसुप्तोः सर्वेन्द्रियोपसंहारादेतद्व्योक्ताननुभवे सति
 पासनामात्रेण इन्द्रियैकस्वरतः कर्मवदादृश्ये मानमपरलोकप्रतिरूपः स्वप्नो भवति । मोक्षं लोक-
 यसन्धौ भवतीति सन्ध्यः स्वप्नः । तथा च श्रुतिः-“तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेतं उमे स्थाने पश्यती-
 दद्य परलोकस्थानम्” [बृ० ४ । ३ । ९] इति । अयं स्वप्नः कादाचित्क इत्यख्या निवृत्त्यस्य
 प्रबोधसम्प्रसादमन्त्रिमथरमुक्तम् ॥ अन्ये तु मर्त्यचक्षुराद्यजन्त्यरूपादिमाक्षाकारवत्त्वं परलोकदृश्यं, देव-
 चक्षुराद्यजन्त्यतद्वत्त्वं मर्त्यलोकदृश्यं च, स्वप्नोऽस्तीति लक्षणतो लोकदृश्यप्रतिभात्वात् निवृत्त्यस्यैव
 लोकदृश्यसन्ध्यं प्रामद्वयमर्थिनार्गस्य ता सन्ध्यत्ववदिति व्याचक्षते ॥ न केचन श्रुत्या स्वप्नार्थानां
 व्यावहारिकसम्बन्ध, किन्तु सक्तवैकल्यादपीत्याह-स हि कर्तेति ॥ १ ॥ किञ्च स्वप्नार्थाः, सन्धाः,
 गामनी ।

तत्र इति विषयार्थः । द्वयोः इन्द्रियैकलोकस्थानयोः । सन्धौ मत्र मन्वम् । ऐहिकैकलोकस्थानयो-
 राद्यादिमाक्षाकारागोरजननादनेहकैकं पारलौकिकैन्द्रियादिव्यापारस्य च भविष्यतोऽप्रत्युत्पन्नत्वेन न
 पारलौकिकम् । न च न न्यादिमाक्षाकारोऽस्ति स्वप्नदृशः । तस्मादुसुप्तोऽंशोरस्यन्तरालत्वमिति
 त्रयाण्यमात्रसाक्षात्कारात्प्राक् तथैवैव सृष्टिर्भवितुमर्हति । अयमभिसन्धिः-इह हि सर्वाण्येव निवृत्त्यानात्यु-
 दाहरणं तेषां सन्ध्यं प्रतिजायते । प्रकृतोपयोगितया तु स्वप्नज्ञानमुदाहरणम् । ज्ञान यमर्थमत्रोधयति स
 तथैवेति युक्तम् । तथामात्रस्य ज्ञानागोहान् । अनथात्वस्य तत्रतोऽपमानस्य तथामात्रप्रवेशसिरोन कल्प-
 नास्त्रदात्वात् बाधकप्रवृत्त्यादतथात्वमिति चेत् । न । तस्य बाधकत्वमिदं । समानगोचरे हि विद्वान्धर्मो-
 पमहारिणां ज्ञाने विद्येते । वदद्वयत्रयत्रयानिश्चयान् बाधकबाधकमान् प्रतिपद्येते । न चेत् समानविषयं,
 ज्ञानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

माह-संध्यमिति । तत्र मानमाह-वेद इति । प्रथमप्रयोगामाये कथं वैदिकप्रयोगनिर्णय-
 शेष यौनिकात् तदपेक्षेयाह-द्वयोरिति । ऐहिकानुमिकं च यदन्द्रियक रूपादिज्ञान तस्यामात्र-
 बुद्ध्याच स्वप्नस्थाने सन्धौ सन्ध्यमुक्तम् । बुद्धरक्षणस्य धामाशासनाद्यज्ञानस्य तत्र भावाप्रयोगप्र-
 सादयोर्वा सत्य स्वप्नस्थानमिति तिरिक्तम् । पदार्थमुक्त्वा प्रतिज्ञां पूर्यति-तस्मिन्निति । इन्द्रिय-
 हर्षेण सन्ध्यं मानामाशाः-इह इति । श्रुतिं प्रमाणवत्त्वमाह-यत्र इति । वादरथायमापेक्ष-
 नापनष्टः । न केचन सृष्टिपुत्रा स्वप्नदृशः सन्धौ मर्त्यचक्षुराद्यजन्त्यरूपादिमाक्षाकारवत्त्वं परलोकदृश्यं
 सन्ध्यं प्रतिपद्येति-स हीति ॥ १ ॥ किञ्च, निवृत्त्याः कथा निवृत्त्यात्प्रातिनिधिकारविद्येत्याह-
 निर्मातारं चेति । निर्मातारान्निवृत्ति-पुत्रादयश्चेति । निर्मातारं चैवार्थः व्यासरोनि-

अपि चैके शाखिनोऽस्मिन्नेव सन्ध्ये स्थाने कामानां निर्मातारमात्मान-
मामनन्ति-“य एष सुतेषु जागर्तिकामं कामं पुरुषो निर्भिमाणः” [कठ०
५ । ८] इति । पुत्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयन्ते काम्यन्त इति ॥ ननु
कामशब्देनेच्छाविशेषा एवोच्येरन् ॥ न ॥ “शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व”
[कठ० १ । २ । १] इति प्रकृत्य अन्ते “कामानां त्वा कामभाजं
करोमि” [कठ० १ । २ । ५] इति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य
प्रयुक्तत्वात् । प्राज्ञं चैनं निर्मातारं प्रकरणवाक्यशेषाभ्यां प्रतीमः ।
प्राज्ञस्य हीदं प्रकरणम्-“अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद्” [कठ० ७ । २ ।
१४] इत्यादि । तद्विषय एव च वाक्यशेषोऽपि-“तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म
तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन” [कठ०
५ । ८] इति । प्राज्ञकर्तृका च सृष्टिस्तथ्यरूपा समधिगता जागरिता-

रत्नप्रभा ।

प्राज्ञनिर्मितत्वाद् आकाशादिरिति सूत्रार्थमाह-अपि चेत्यादिना ॥ रूटिमाशक्य प्रकरणान्निर्णयति-
नान्वित्यादिना ॥ य सुतेषु निर्व्यापारेषु करणेषु जागर्ति, तदेव शुक्रं स्वप्रकाश ब्रह्मेत्यर्थ ॥ स्वप्नस्य जाग्रदर्थः
भामती ।

कालभेदेन न्यवस्थोपपत्तेः । यथा हि क्षीरं दृष्ट कालान्तरे दधि भवति, एव रजत दृष्ट कालान्तरे शुक्ति-
र्भवेत् । नानारूप वा तद्रस्तु । तस्य तीनातपकान्तिसहितं चक्षुः स तस्य रजतरूपता गृह्णाति । यस्य
तु केवलमात्रोक्तमात्रोपकृतं, स तस्यैव शुक्तिरूपता गृह्णाति । एवमुत्पत्त्यपि नीलोहितदिना सौरी-
भिर्माभिरभिव्यक्त नीलतया गृह्यते । प्रदीपाभिव्यक्त तु नक्त लोहिततया । एवमन्त्या निद्राया सतोऽपि
स्यादीन गृह्णाति निद्राणस्तु गृह्णातीति सामग्रीभेदाद्वा कालभेदाद्वा त्रितो गामार । नापि पूर्वोत्तरयोर्ब-
लवद्वन्द्वनिर्णय । द्वयोरपि स्वगोचरचारितया समानत्वेन विनिगमनाहेनोरभावात् । तस्मादप्यत्रयम
विरोधो व्यनस्यापनीय । तत्सङ्घतेतत्तानिनादास्पदप्रत्यया, सम्यक्, प्रत्ययत्वात्, जाग्रत्स्वप्नादिप्रत्ययवदिति ।
इममर्थं श्रुतिरपि दर्शयति-“अथ स्यान् रथयोगान् पथं सृजते” इति । न च ‘न तत्र स्या न रथयोगा न
पथानो भवन्ति’ इति त्रिरोधादुपचरितार्था सृजत इति श्रुतिर्वा व्याख्यायामुक्त इति हि ध्रुनेमदृश्रुतिसमादा-
त्प्रमाणान्तरसमादाच्च वर्तमानत्वेन तदनुगुणतया न तत्र स्या इत्यस्याभावात्तत्रैव व्याख्यायाम् । जाग्रदन्त्याद
र्शनयोग्या न सन्ति न तु स्या न सतीति । अत एव कर्तृश्रुतिः शाग्नान्तरश्रुतिश्चाहना । प्राज्ञकर्तृकत्वाधा-
स्य पारमार्थिकत्वं विवदादिमर्गवत् । न च जीवकर्तृकत्वात् प्राज्ञकर्तृकत्वमिति सांप्रतम् । ‘अन्यत्र धर्मादन्य-
त्राधर्मात्’ इति प्राज्ञस्यैव प्रकृतत्वात् । जीवकर्तृकत्वेऽपि च प्राज्ञादभेदेन जीवस्य प्राज्ञत्वात् । अपि च जाग्र-
त्प्रत्ययसमाद्वन्तोऽपि स्वप्नप्रत्यया केचिद्दृश्यन्ते । तद्यथा स्वप्ने शुक्राश्चरभरः शुक्रमाल्यानुष्ठेपनो ब्राह्मणा-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अपि चेति । सुतेषु करणेषु निर्व्यापारेणिति यावत् । स त्वया पृष्ट आत्मेति शेष । कामशब्दस्य यौगि
कार्थमाह-पुत्रादयश्चेति । रूटिर्योगमपहरतीतिन्यायेन शङ्कते-नन्विति । प्रकरणविरोधान्नार रूटि
रित्याह-नेत्यादिना । तत्रेति य एव इत्यादि यत्र श्रुतं तत्रैव प्रकरण इति यावत् । परकर्तृकत्वा-
दपि स येन स्वप्नसृष्टिः सप्रतिपन्नवदित्याह-प्राज्ञं चेति । तद्विषय प्रकरण प्रकटयति-प्राज्ञस्येति ।
तद्विषय वाक्यशेषमपि निराशयति-तदिति । दृष्टान्तस्य साध्यनिरुद्धतां प्रयाह-प्राज्ञेति । हेत्वसिद्धि-
मासाय क्वचिजीवकर्तृकत्वप्रकरणेऽपि जीवस्य प्राज्ञाभेदाय वदन्नास्तद्गान्नाज्ञकर्तृकतेति मन्या दार्ष्टान्तिक-

श्रया, तथा स्वमाश्रयापि सृष्टिर्भवितुमर्हति ॥ तथा च श्रुतिः—“अथो खल्वाहुर्जागरितदेश एवास्येष इति यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्तः” [बृ० ४।३।१४] इति स्वप्नजागरितयोः समानन्यायतां श्रावयति ॥ तस्मात्तद्व्यरूपैव सन्ध्ये सृष्टिरिति ॥ २ ॥ एवं प्राप्ते प्रत्याह-

मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ॥ ३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । नैतदस्ति ॥ यदुक्तं-सन्ध्ये सृष्टिः पारमार्थिकीति । मायामध्येव सन्ध्ये सृष्टिर्न परमार्थगन्धोऽप्यस्ति ॥ कुतः ॥

रत्नप्रभा ।

समानदेशत्वश्रुतेरभेदश्रुतेश्च सपत्ने तात्पर्यमित्याह-अथो खल्वाहुरिति ॥ २ ॥ स्वप्नयाद्यप्य, प्रातीतिका, जाग्रदयादौ क्लृप्तसामग्रीं विना दृष्टत्वात्, शुक्तिरूप्यादिवदिति मिद्वान्तवति-तुशब्द इत्यादिना ॥ चिन्मात्रनिष्ठाऽविद्या चित्तानन्देदेत जपिऽपि स्थिता स्यादाकारा मायेति सूत्रभाष्ययोरुक्त-मायाऽविद्ययोरभेदज्ञापनाय मात्रपदेन सति प्रमातृत्ववाच्यत्वरूपस्य व्यावहारिकतन्वत्स्य निरास उक्त । कार्त्स्न्यमत्र जाप्रति या क्लृप्तसामग्रीं तज्जन्यत्वं परमार्थवस्तुनो जाग्रदर्थस्य कार्यस्य धर्मं सत्यतन्व्या-भामती ।

यनः प्रियत्रत प्रत्याह-प्रियत्रत पञ्चमेऽहनि प्रातरखोरेप्रापयभूमिदानेन नरपत्निर्वा मानविव्यतीति । स च जाग्रत्तथात्मनो मानमनुभूय स्वप्नप्रत्यय मयममिमन्यते । तस्मात्सन्ध्ये पारमार्थिकी सृष्टिः ॥ १ ॥ २ ॥ इति प्राप्ते उच्यते-मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । इदमत्राहुर्नमा । न नाम्नी क्षीरस्थेय दधि रजतस्य परिणाम शुक्ति-समरतानि हि जातीश्वरगृहं चिरहिषमान्यपि रजतमाजनानि शुक्तिमात्रमु-भवति दृश्यते । न चेतस्य रजतानुभवमप्येऽनोऽनाकुलेन्द्रियो न तस्य शुक्तिमात्रमुभवति प्रत्येति च । न चोभयरूप वस्तु । सामग्रीभेदात्तु यदाचिदस्य तोयमात्रेऽनुभूयते यदाचिमर्गचितेति मोक्षतम् । वार्याधिके दृश्य तोयमात्रे तस्मात्त्वामुदन्वोपशमत्रगार्थक्रिया कुर्यान्नरीचिसाध्यामपि रूप-प्रकाशोऽक्षणात् । न मरीचिभि कस्यचित्तागत्र उदन्वोपशमश्चि । न च तोयमेव द्विप्रमुदन्वोपश-मनमतदुपशमनमिति युक्तम् । तदर्थक्रियाकारित्वव्याप्त तोयत्व मात्रयापि तामुर्वेणोयमेव न स्यात् । अपि च तोयप्रत्ययसमीचीनशापास्य द्वैविध्यमन्युपेयते तच्चाभ्युपगमेऽपि न भेदगृहेति । तथाहि-श्रमणर्थनिशापति-तोयमेतदिति मन्वानो न तृणयापि मरीचितोषमभिमाधेत् । यथा मर्गचीननुभवत । अयातन शनमनि-न्यमानोऽभिजाति । किमपराद्ध मर्गचिपु तोयप्रियार्थमेव सर्वजनानेन यत्तमनिऽत् य रिपर्यामात्तं पश्यते ।

आनन्दमिरीच-न्यायनिर्णयः ।

गाह-तयेति । स्वप्नजागर्गन्वोऽनु-पदेशचश्रयाणादपि इन्नस्य मत्यनेत्याह-तथा चेति । स्वप्न-जाग्रद्विदोरेऽनार्थवश्रुत्याऽपि स्वप्नमृष्टे सपत्ने या-यानीति । उक्तश्रुतेऽन्तार्थगाह-स्वप्नेति । माय-त्वेन विषया वसादास्य जागरितमृष्ट श्रया प्राच्येऽपि तत्त्वमात्रात्तादात्म्यानुभूते मय-वदन्मापि स्वप्नस्य मयनेत्याह-तस्मादिति । स्वप्नमृष्टे मयत्वे तद्विज्ञातान्नोऽनुदंने वाक्यार्थनिर्दिनेऽप्यम-हर्तुगिाऽनुम् ॥ १ ॥ २ ॥ पूर्वशानुवादेन विद्वान्त मृत्रयति-एवमिति । अ-ऽन्याया-यागामे-तुशब्द इति । पञ्चम्याश्रितेय व्यावर्तयित्वादेन व्यनक्ति-नैतदिति । पूर्वश्रुतिरेव प्रतीशयोत्तरा-प्रतीजानर्तने-मायेति । मायाऽविद्ययोर्भेदो नैति वा सूत्रमात्रयोर्मायाशब्दः । सूत्रे मात्रपदेन सति मायाऽविद्यात्वेनान आतिविक्षिप्तं स्वप्नस्य जाग्रदेऽन्य विरहितान् । धुतिशुक्तिव्या स्वप्नमृष्टे सत्य-श्रुतेरेव प्रतीशये तादृशे-तुश इति । तयोः पद्यामिदं तद्व्यवसायं माया हेतुमत्पर्यायं व्याज्जो-

कात्स्न्येन परमार्थवस्तुधर्मेणाभिध्यक्तस्वरूपः स्वप्नः । किं पुनरत्र का-
त्स्न्यमभिप्रेतम् । देशकालनिमित्तसम्पत्तिरत्राधश्च । न हि परमार्थवस्तु-
विषयाणि देशकालनिमित्तकात्स्न्येनानभिध्यक्तस्वरूपत्वात् । न हि
तानि, अत्राधश्च, -स्वप्ने सम्भाव्यते । न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो
देशः सम्भवति । न तावत्संवृते देहदेशे रथादयोऽवकाशं लभेरन् । स्या-
देतत्-बहिर्देहात्स्वप्नं द्रक्ष्यति । देशान्तरितद्रव्यग्रहणात् । दर्शयति च
श्रुतिः बहिर्देहात्स्वप्नं “बहिः कुलायादमृतश्चरित्वा स ईयते अमृतो यत्र
कामम्” [बृ० ४ । ३ । १२] इति । स्थितिगतिप्रत्ययभेदश्च नानिष्क्रान्ते
जन्तो सामञ्जस्यमश्लुर्वीतेति ॥ नेत्युच्यते ॥ न हि क्षुप्तस्य जन्तोः क्षण-
मात्रेण योजनशतान्तरितं देशं पर्येतुं विपर्येतुं च ततः सामर्थ्यं सम्भा-

रत्नप्रभा ।

पक तदभाय स्वप्ने विवृणोति-न तावदित्यादिना ॥ संवृते सङ्कीर्णे पर्येतुं गन्तुम् । विपर्येतुम् आग-
न्तुम् । श्रावयति-प्रतुद्धो जन पार्श्वस्थान् प्रतीति श्लेषः । एतत् स्वप्न यथा स्यात्, तथा यत्र काष्ठे
भामती ।

न च क्षीरदधिप्रत्ययपदाचार्यमातुल्यप्राप्त्ययत्ना तोयमरीचिक्रिज्ञाने समुच्चिताग्गाहिनी, स्वानुभवात्परस्पर-
निरुद्धयोर्गोच्यबाधकमानान्मासनात् । तत्रापि रजनज्ञान पूर्वमुपपन्न र्थाभ्यमुत्तरं तु बाधक श्रुतिज्ञान
प्रातिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य । रजतज्ञानात्प्राक्प्राप्तभावेन श्रुतेरप्राप्ताया प्रतिषेधासम्भवात्पूर्वज्ञानप्राप्त तु
रजत श्रुतिज्ञानव्यवहितुमर्हति । तदवबाधात्मकं च स्वानुभवादवसीयते । यथाह-“आगामिनादवा-
यित्वा परं पूर्वं हि जायते । पूर्वं पुनरवाप्तिं परं नोपच्यते क्वचित्” । न च वर्तमानरजतानामसि ज्ञान
मविश्रयत्तामस्यागोचरयन्न मत्रिभ्यना सप्तमथयतिर्नी श्रुति गोचरयता प्रययेन प्राप्यते, कालभेदेन
पिरोगामादिति युक्तम् । मा नामास्य ज्ञासिःप्रत्यक्ष मत्रिभ्यत्ता तदृष्टमापि तनुमानमुपकारमावहेतुमि
वासति विनाशप्रत्ययोपनिपाते स्थेमानमाकल्पयति । असति विनाशप्रत्ययोपनिपाते रजतमिदं स्थिर रजत-
त्वाद्भूतप्रत्ययिज्ञातरजतयत् । तथा च रजतगोचरं प्रत्यक्ष वस्तुत स्थिरमेव रजत गोचरयेत् । तथा च
मत्रिभ्यश्रुतिक्रान्तकाले, रजत व्याप्नुयादिति पिरोगच्छुक्तिज्ञानेन वाप्यते । यथाह-“रजत गृहमाण
हि चिरस्थायीति गृहणे । मत्रिभ्यश्रुतिक्रान्तकाले व्याप्नोति तेन तत् ॥” इति । प्रत्यक्षेण चिरस्था-
योति गृहण इति केचिद्वाचकते । तदयुक्तम् । यदि चिरस्थायित्व योग्याता न सा प्रत्यक्षगोचर-
शक्तेरतीन्द्रियत्वात् । अथ कालान्तरव्यापि च, तदप्ययुक्तं, कालान्तरेण मत्रिभ्यतेन्द्रियस्य सयोगायोगात्त-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कात्स्न्येनेति । परमार्थवस्तुधर्मो योग्यदेशकालनिमित्तसाहित्यम् । वस्तुत्वस्य कात्स्न्येन व्याप्तत्वात्तथा
व्यक्त्यभावे तद्रथाप्य वस्तु मत्रि व्याप्यते यथ । एकस्यापि सर्वात्मनाऽनभिष्यक्ते सर्वा वस्तुत्वव्याप-
त्तिरन्याक्षिपति-किमिति । अतिप्रसङ्ग प्रत्याख्यातुमिष्ट कात्स्न्यं व्याचष्टे-देशेति । स्वप्नेऽपि तस्मि-
न्निमाशक्याऽऽह-नेत्यादिना । तत्र स्वप्ने योग्यदशायोग विवृणोति-न तावदिति । यत्र स्वप्नो-
दस्ये न एव रथादीना योग्यो देश स्यादित्याशङ्क्य स किं दहादन्तर्बहिर्बेति निरुक्त्याऽऽह प्रत्याह-
न तावदिति । द्वितीयं शङ्कत-स्यादिति । तत्रोपपत्तिमाह-देशेति । तत्रैव श्रुतिमाह-दर्शयतीति ।
देहाद्बहिरेव स्थानगिरे यत्र युक्त्यतरमाह-स्थितीति । अन्तरेण वा स्वप्नो न बहिर्दित्याह-नेतीति ।

व्यते । क्वचिच्च प्रत्यागमनवर्जितं स्वप्नं श्रावयति—कुरुष्वहमथ शयानो
निद्रयाभिप्लुतः स्वप्ने पञ्चालानभिगतश्चास्मिन्प्रतिबुद्धश्चेति । देहाच्चे-
दपेयात्पञ्चालेष्वेव प्रतिबुध्येत तानसावभिगत इति कुरुष्वेव तु प्रति-
बुध्यते । येन चायं देहेन देशान्तरमश्नुवानो मन्यते, तमन्ये पार्श्वस्थाः
शयनदेश एव पश्यन्ति । यथाभूतानि चायं देशान्तराणि स्वप्ने पश्यति
न तानि तथाभूतान्येव भवन्ति । परिधावंश्चेत्पश्येज्जाग्रद्वद्वस्तुभूतम-
र्थमाकलयेत । दर्शयति च श्रुतिरन्तरेव देहे स्वप्नं—“स यत्रैतत्स्वप्नया
चरति” [बृ० २ । १ । १८] इत्युपक्रम्य “स्वे शरीरे यथाकामं परिव-
र्तते” [बृ० २ । १ । १८] इति । अतश्च श्रुत्युपपत्तिविरोधाद्बहिःकुला-
यश्रुतिर्गोणी व्याख्यातव्या—बहिरिव कुलायादमृतश्चरित्वेति । यो हि
वसत्रपि शरीरे न तेन प्रयोजनं करोति स बहिरिव शरीराद्भवतीति ।
स्थितिगतिप्रत्ययभेदोऽप्येवं सति विप्रलम्भ एवाभ्युपगन्तव्यः । काल-
विसंवादोऽपि च स्वप्ने भवति । रजन्यां सुप्तौ वासरं भारते वर्षं मन्यते ।

स्वप्नमा ।

स्वप्नया श्रुत्या चरति तत्रा स्वप्नोऽपि यथेष्ट चलीत्यर्थः ॥ बहिरिवेति । कुलायाद् देहात् बहिरिव
अमृतः आत्मा चरित्वा यथाकामं यथेष्टम् ईयते निहस्तीत्यर्थः ॥ गुणमाह—यो हीति ॥ देहा-
भिमानहीनत्वगुणं बहिरिवदेहस्योऽपि निहस्तीत्युक्त इत्यर्थः । एवं सति श्रुतिपुक्तिव्या अन्तरेव स्वप्ने
सतीत्यर्थः । विप्रलम्भः विभ्रमः । योऽप्यदेशमात्रमुक्त्वा कालमात्रमाह—कालेति ॥ अत्र रात्रिसप्तमेऽपि
भासती ।

दुपहित्सीधो व्यापित्तस्यातीन्द्रियत्वात् । न च प्रत्यभिज्ञानप्रत्ययवदनाम्नि सम्कारः सहकारी येनाग्नेमान-
गवाकड्येत् । तस्मादत्यन्ताम्बासरोन प्रत्यक्षानन्तर शीघ्रनरोत्पन्नविनश्यदवस्थानुमानसहितप्रत्यक्षाभि-
प्रायमं चिरस्यार्थाति गृह्यत इति मन्तव्यम् । अत एवैतन्मूढतर कालव्यवधानमपि चयन्त गौगताः
प्राहुः, द्वितीये हि पितयः प्रत्यक्षस्य प्रायश्चात्प्रमेयश्च । प्रायश्चात् एक स्वउक्षणोऽप्यत्रसेपथ सतान
इति । एतेन स्वप्नप्रत्ययो मित्याग्नेन व्याख्यातः । यत्तु स य स्वप्नदर्शनमुक्त नत्राप्याग्यात्रा ब्राह्मणापने-
नाग्यातं अनादाभावात् । प्रिदन्ननस्थान्वापतसनाडम्बु काकतासीयो न स्वप्नज्ञान प्रमाणवितुर्भूतितादृशस्यै
नदृष्ट निमगाददर्शनात् । दर्शनाथ निमगादो भाग्यदृताकास्त्वेनानभिप्रायि विशृण्वा रजन्यां सुप्त इति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

बहिरिवेत्याऽऽगत्यनियमात्तत्रैव प्रसोचप्रसङ्गादपि न स्वप्नो बहिरिवेत्याह—क्वचिच्चिति । श्रावयति स्वप्न-
प्रसुप्त सन्पार्श्वस्थानिति शेषः । उत्तमर्थे व्यतिरेकद्वारा स्मोरयति—देहाच्चेदिति । इत्यथ देशान्तरं
शान्तरं गत्रा न स्वप्नोऽनित्याह—येनेति । न स्वप्नो देशान्तरं गतस्येऽप्यत्र हेतुवन्तमाह—ययति ।
तदेव व्यतिरेकेशोपपादयति—परिधावन्निति । देहादेहान्तरं गच्छन्निति यावत् । न केच्य स्वप्नो-
ऽन्तरेऽभ्युपपत्तं त्रिभु श्रीऽप्येत्याह—ईदृशयतीति । एतदिति स्वप्नमात्रं प्रियाविशेषणम् । स्वप्नयेति
श्रुतिविशेषयति अन्तरेव स्वप्नभेदक्य तर्हि यथाऽऽप्युत्पत्तिरिति नत्राऽऽह—अतश्चेति । कथं शरीरं वस्तु
बहिरिवेतिव्यतिरेकान्नाशकपोपचारं निमित्तमाह—यो हीति । यत्तु नियमितप्रत्ययभेदसामान्यत्वात् स्वप्नो
यथाऽपि नत्राऽऽह—स्थितेति ॥ एवं मनीति । श्रुतिपुक्तिव्यापनं तरेऽप्यने निद्रे मनीत्यर्थः । निद्र-
स्यो विभ्रमः । योऽप्यदेशयोग स्वप्नस्योक्त्या नादृष्टादोषो मरुदपि—कालेति । अत्र रात्रिसप्त-

तथा सुहूर्तमात्रप्रवर्तिनि स्वप्ने कदाचिद्बहून्वर्षपूगानतिवाहयति । निमित्तान्यपि च स्वप्ने न बुद्ध्यै कर्मणे वोचितानि विद्यन्ते । करणो-
पसंहाराद्धि नास्य रथादिग्रहणाय चक्षुरादीनि सन्ति । रथादिनिर्वर्तने-
ऽपिकृतोऽस्य निमेषमात्रेण सामर्थ्यं दाहृणि वा । चाध्यन्ते चैते रथादयः
स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे । स्वप्न एव चैते सुलभवाधा भवन्ति । आद्यन्तयो-
र्व्यभिचारदर्शनात्-रथोऽयमिति हि कदाचित्स्वप्ने निर्धारितः क्षणेन
मनुष्यः सम्पद्यते । मनुष्योऽयमिति वा निर्धारितः क्षणेन वृक्षः ।
स्पष्टञ्चाभावं रथादीनां स्वप्ने श्रावयति शास्त्रं-“न तत्र रथा न रथयोगा न
पन्थानो भवन्ति” इत्यादि ॥ तस्मान्मायामात्रं स्वप्नदर्शनम् ॥ ३ ॥

सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः ॥ ४ ॥

मायामात्रत्वात्तर्हि न कश्चित्स्वप्ने परमार्थगन्ध इति ॥ नेत्युच्यते ॥
सूचकश्च हि स्वप्नो भवति भविष्यतोः साध्वसाधुनोः । तथाहि श्रूयते-
“यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीया-
त्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने” [छा० ५।२।८] इति । तथा “पुरुषं कृष्णं
कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति” इत्येवमादिभिः स्वप्नैरचिरजीवित्व-
मावेद्यते इति श्रावयति ॥ आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः-“कुञ्जरारो-
हणादीनि स्वप्ने धन्यानि । खरयानादीन्यधन्यानि” इति । मन्त्रदेवता-
द्रव्यविशेषनिमित्ताश्च केचित्स्वप्नाः सत्यार्थगन्धिनो भवन्तीति मन्य-

रत्नप्रभा ।

केतुमाळादिवर्षान्तरं वासरो भवतीति मारते इत्युक्तम् । पूर्वपञ्चानुमानानां जाग्रदर्थदृष्टान्तं कल्पनसामग्री-
जन्यं नमवाधयोऽगत्व बोधाधिरिति सूत्रतात्पर्यम् ॥ ३ ॥ स्वप्नस्य भ्रान्तिमात्रत्वे तत्सूचितोऽप्यर्थः
सत्यो न स्यादिति शक्तोत्तरत्वेन सूत्रान्तरं व्याचष्टे-मायेत्यादिना ॥ मन्त्रेण देवतानुग्रहेणोपधिसंख्या
भामती ।

रजनीसमयेऽपि हि भारताद्वर्षान्तरं केतुमाळादौ वासरो भवतीति मारते वर्षे इत्युक्तम् ॥ ३ ॥
सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । दर्शनं सूचकं तत्र स्वरूपेण सत् । असत्तु इदम् । अत एव
वानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

येऽपि केतुमाळादौ वर्षान्तरं वासरो भवतीति मारते इत्युक्तम् । निरान्तरेण कालमिमादमाह-तथेति ।
योग्यकालयोगमुक्त्वा तादृग्निमित्तायोगमाह-निमित्तान्यपीति । बुद्ध्यर्थं योग्यनिमित्तायोगं साध-
यति-करणेति । अवेपि स्वप्नदृष्टकृतिः । कर्मार्थं योग्यनिमित्ताभावाद्माह-रथादीति । अत्राधा-
समर विमज्जते-वाध्यन्ते चेति । न केनऽत्र प्रमोये बाध्यन्त मन्त्रेऽर्थाह-स्वप्न इति । आदावन्ते
च व्यभिचारपीर्जागंऽपि तुल्ये वाशङ्क्य विशेषमाह-रथोऽयमिति । न केवत्तमप्यत्र स्वप्ने रथादीनि
वाप्यत्र किंतु धुनमर्षापाह-स्पष्टं चेति । योग्यदेशाद्यभावेन सिद्धमर्थमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ३ ॥
स्वप्नस्य मायामात्रत्वे शुभाशुमकृतत्वान्वयव्यतिरेकान्यां शास्त्रेण च विगोरः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-
मूचकश्चेति । सूत्रान्यान्वर्षांमाहाद्माह-मायेति । विगोऽयं प्रपाह-नेतीति । तत्र प्रथमं धृतिविरोध
निरस्यति-मूचकश्च हीति । स्वप्नो भविष्यतः साधुनः मूचक इत्यत्र श्रुतिमुक्त्वा तादृशोऽसाधुनोऽपि
मूचकोऽनामित्रं धृतिमाह-तथेति । अन्वयव्यतिरेकनिरोधसमाप्तिं स्फुटयति-आचक्षते चेति ।
इतधोम्यगितोपधैतुर्न्यायाह-मन्त्रेति । तर्हि शुभाशुममूचकत्वानुपपत्त्या स्वप्नस्य सत्यत्वात् न मायामा-

यदप्युक्तं “प्राज्ञमेनं निर्मातारमामनन्ति” [बृ० ४।३।९] इति ॥ तदप्यसत् ॥ श्रुत्यन्तरे—“स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति” [बृ० ४।३।९] इति जीवव्यापारश्रवणात् । इहापि च “य एष सुतेषु जागति” [कठ० ८।५] इति प्रसिद्धानुवादाज्जीव एवायं कामानां निर्माता संकीर्त्यते । तस्य तु वाक्यशेषेण—“तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म” [श्वेता० ४।२] इति जीवभावं व्यावर्त्य ब्रह्मभाव उपदिश्यते—“तत्त्वमसि” [छां० ६।८-१६] इत्यादिवदिति न ब्रह्मप्रकरणत्वं विरुध्यते । न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापारः प्रतिषिध्यते । तस्य सर्वेश्वरत्वात्सर्वास्वप्यवस्थास्वधिष्ठानृतत्वोपपत्तेः । पारमार्थिकस्तु नायं सन्ध्याश्रयः सर्गो वियदादिसर्गवदित्येतावत्प्रतिपाद्यते । न च वियदादिसर्गस्याप्यात्यन्तिकं सत्यत्वमस्ति । प्रतिपादितं हि “तदन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः” [व्या० सू० २।१।१५] इत्यत्र समस्तस्य प्रपञ्चस्य मायामात्रत्वम् । प्राक् तु ब्रह्मात्मदर्शनाद्वियदादिप्रपञ्चो व्यवस्थितरूपो भवति ॥ सन्ध्याश्रयस्तु प्रपञ्चः प्रतिदिनं बाध्यत इत्यतो वैशेषिकमिदं सन्ध्यस्य मायामात्रत्वमुदितम् ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

नायः—इत्याह—यदप्युक्तमित्यादिना ॥ स्वयं विहृत्य जाग्रदेह निश्चेष्ट कृत्वा, स्वयं वासनया देह निर्माय स्वेन भासा स्वीयबुद्धिदृष्ट्या स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचेतन्येन च स्वप्नप्रनुभवतीत्यर्थः ॥ न केवलं बृहदारण्यके जीवस्य स्वप्नकर्तृत्वं श्रुतं, किन्तु काठकेऽपीत्याह—इहापीति ॥ जीवोक्तो ब्रह्मप्रकरणविरोध इत्यत आह—तस्य त्विति ॥ एव हेतोः श्रुतिसिद्धत्वं निरस्य द्वितीयमङ्गीकरोति—न चास्माभिरिति ॥ तर्हि हेतुसिद्धेः स्वप्नस्य साध्यत्वमित्याशङ्क्य साध्यं व्यावहारिकं, पारमार्थिकं वेति विकल्प्य व्यनहारकाळे बाधदर्शनात्, नाद्यः—इत्याह—पारमार्थिकस्त्विति ॥ द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यैकत्वमित्याह—न चेति ॥ कस्तर्हि स्वप्नस्य जाग्रतो विशेषोऽत्र कथ्यत इत्याशङ्क्य प्रातिमासिकत्वमित्याह—प्रागिति ॥ ४ ॥

भामती ।

दयो नानुवर्तन्ते । न चास्माभिः स्वप्नेऽपि प्राज्ञव्यापार इति । प्राज्ञव्यापारत्वेन पारमार्थिकत्वानुमानं आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सिद्धया दूषयति—यदपीति । स्वयं विहृत्य पूर्वं देहं निश्चेष्ट कृत्वा स्वयं निर्मायापूर्वं वासनामय देहं सपाय स्वेन भासा स्वकीयबुद्धिदृष्ट्या स्वेन ज्योतिषा स्वरूपचेतन्येन चेत्यर्थः । न केवलं बृहदारण्यके जीवस्य स्नापकर्तृत्वं श्रुतं किन्तु काठकेऽपीत्याह—इहापीति । प्रकरणवाक्यशेषान्यां परमात्मा निर्मातेत्युक्तमाशङ्क्य जीवभावमानस्य परस्य स्माश्रयया स्वप्नोपादानत्व वा विना तद्भावं स्वाश्रयया तदधिष्ठातृत्वं वेति विकल्प्याऽऽयमङ्गीकरोति—न चेति । द्वितीयमपि स्वीकरोति—तस्येति । तर्हि प्राज्ञकर्तृत्वहेतोः मिद्वेनुमानमदुष्टमित्याशङ्क्य व्यावहारिकं पारमार्थिकं वा सत्यं साध्यमिति विकल्प्याऽऽद्य बाधकं प्रयत्नविरोधमाह—पारमार्थिकस्त्विति । व्यनहारे बाधैर्धुर्वेगिह पारमार्थिकत्वम् । द्वितीये दृष्टान्तस्य साध्यैकत्वमित्याह—न चेति । वियदादिसर्गस्यासिद्ध मित्यात्ममिति बुनो दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पता तत्राऽऽह—प्रतीति । कस्तर्हि स्वप्नस्य जाग्रतो विशेषो येनैतन्मित्याह पृथगुच्यते तत्राऽऽह—प्रागित्त्विति । व्यनहारेऽपि स्वप्नस्य मित्यात्वं वक्तुं पृथगुक्तिरिति भावः ॥ ४ ॥ यदुक्तं स्वप्नो योग्य-

पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो ॥ ५ ॥

अथापि श्यात् परस्यैव तावदात्मनोऽशो जीवोऽग्रेरिव विस्फुलिङ्गः । तत्रैवं सति यथा-अग्निविस्फुलिङ्गयोः समाने दहनमकाशनशक्ती भवतः, एवं जीवेश्वरयोरपि ज्ञानेश्वर्यशक्ती । ततश्च जीवस्येश्वर्यवशात्सांक्लिपकौ स्वप्ने रथादिसृष्टिर्भविष्यतीति ॥ अत्रोच्यते ॥ सत्यपि जीवेश्वरयोरंशांशिभावे प्रत्यक्षमेव जीवस्येश्वरविपरीतधर्मत्वम् ॥ किं पुनर्जीवस्येश्वरसमानधर्मत्वं नास्त्येव ॥ न ॥ नास्ति विद्यमानमपि तु तत्तिरोहितम् । अविद्याव्यवधानात्-तत्पुनस्तिरोहितं सत्परमेश्वरमभिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृश-क्तिरौपधवीर्यादीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाऽऽविर्भवति, न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तूनाम् ॥ कुतः ॥ ततो हि ॥ ईश्वराद्धेतोः । अस्य जीवस्य बन्धमोक्षौ भवतः । ईश्वरस्य स्वरूपापरिज्ञानाद्बन्धः । तत्स्वरूपपरिज्ञानात्तु मोक्षः । तथा च श्रुतिः-“ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणेः

रत्नप्रभा ।

पूर्वं कृत्प्रसादात्प्रमाणात् श्यो मो मायैत्युक्तमयुक्तम् । सत्यसद्ब्रह्ममात्रायापि सत्यमुत्पिःसम्भवादिति दाहं दृत्वा परिहरन् सूत्र व्याचष्टे-अथापि श्यादित्यादिना ॥ सत्यसद्ब्रह्मस्य हि सद्ब्रह्मत्वं सृष्टि सत्या भवति । जीवस्य स्वसत्यमद्ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षमिति परिहारार्थं । तर्हि निरुद्धमनत्त्वा जीवस्येश्वरस्य नास्त्येवेति दाहते-किमिति ॥ नास्तीति न, किन्वाप्युक्तमस्ति । तत्पुनर्गोश्वरप्रमाणात् कस्यचिद् व्युत्पत्त इत्याह-न । नास्तीति ॥ विधूतध्वान्तस्य निरापम्य संसिद्धस्य अग्निमादिप्रतिशब्दस्यैव । त्रयेनाहनिनि देव ज्ञात्वा साक्षाद्य सर्वपाशानामविद्यादिक्रमज्ञानामपहानिपक्षयस्तद्वृत्तौ भवति । क्षीणेश्वरमामती ।

प्रत्यक्षेण बाधप्रत्ययेन निरुद्धमान नात्मान उच्यते इति भाव । तत्रमोक्षयोरान्तरालिकवृत्तौयमेश्वर्यमिति ॥ ४ ॥ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययो । आनन्दगिरिय-व्याख्यानैः ।

निमित्ताभावात्किञ्चिदपि तत्र जीवमन्वयस्येव निमित्तमिन्द्रिययाशक्याऽऽ-परेति । मूलव्याख्यानमाह-अथापीति । पूर्वोक्तरीत्या मिथ्यात्वे स्वानन्दयोक्तेश्चोपये । जीवेश्वरयोरंशांशेषुपि किं श्यात्-शाऽऽह-तत्रेति । तन्निर्भये परस्यासौ श्रुतिस्मृतिसिद्धे सतीति यावत् । उनेश्वर्यशक्तिमाये पणित-माह-तत्रेति । नात्रिशमयी मन्त्रमृष्टि किन्तु माकृषित्री मयेति चोपगन्तुगुत्वे परिहरति-अत्रेति । अहर्ज्ञानांश्वरयोरप्यश्चान्न जीवस्य सत्त्वान्नेव रथादिसृष्टिरित्यर्थ । तर्हि निरुद्धमरेण न तयोरेकमिति दाहते-किमिति । प्रातीति किञ्चिदपि अस्तुनस्तदभावादेकमपि याह-न नेति । किमिति तर्हि जीवे सर्वज्ञादि न मातीत्याशक्यं सूत्र योजयति-विद्यमानमिति । अविद्यादीत्यादि पद तात्रार्थेण । यत्र कदाचिदुपज्ज्येने तस्य मन्त्रमनेन कथं तत्राऽऽह-तत्रेति । आहर्द्वि-फाहनेत्यतर्पत्रयस्य स्वानन्दस्य मन्त्रमिति-यतमानस्येति । ध्यानकार्यमीश्वरप्रमादप्रतिबन्धनकार्यम दर्शयति-विधूतेति । किमिति तर्हि सर्वेश्वरीश्वर्यादिना तत्राऽऽहर्द्विपर्यया तत्राऽऽह-संसिद्धस्येति । अग्निमादिप्रतिशब्दस्येति यावत् । तत्र श्रुत्युपपत्तौ हेतु दृष्टान्त-सूत्र इति । मूलप्रदेनोत्तरम-ततो हीति । पदनीशम्य निरुद्धमरेणोपपत्तये निमित्तो-हेतुमिति । तत्र कानमाह-तथा चेति । पराभिध्यानात्तु मोक्षः सर्वपाशानामविद्यादिक्रमज्ञानामपहानिपक्षयस्तद्वृत्तौ भवति । क्षीणेश्वरमामती ।

क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः । तस्याभिधानात्तृतीयं देहभेदे विश्वेश्वर्यं केवल
आप्तकामः" [श्वेता० १ । ११] इत्येवमाद्या ॥ ५ ॥

देहयोगाद्वा सोऽपि ॥ ६ ॥

कस्मात्पुनर्जीवः परमात्मांश एव संस्तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यो भवति । युक्तं
तु ज्ञानैश्वर्ययोरतिरस्कृतत्वं विस्फुलिङ्गस्येव दहनप्रकाशयोरिति ॥
उच्यते ॥ सत्यमेवैतत् ॥ "सोऽपि" तु जीवस्य ज्ञानैश्वर्यतिरोभावः
"देहयोगाद्" देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादियोगाद्भवति । अस्ति
चात्रोपमा यथा-अग्नेर्दहनप्रकाशनसम्पन्नस्याप्यरणिगतस्य दहनप्रका-
शने तिरोभवतः, यथा वा भस्मना छत्रस्य, एवमविद्याप्रत्युपस्थापित-
नामरूपकृतदेहाद्युपाधियोगात्तद्विवेकभ्रमकृतो जीवस्य ज्ञानैश्वर्यति-
रोभावः । वाशब्दो जीवेश्वरयोरन्यत्वाशंकाव्यावृत्त्यर्थः ॥ नन्वन्य एव
जीव ईश्वरादस्तु तिरस्कृतज्ञानैश्वर्यत्वात्, किं देहयोगकल्पनया ॥
नेत्युच्यते ॥ न ह्यन्यत्वं जीवस्येश्वरादुपपद्यते-"सैयं देवतैक्षत" [छां०

रत्नप्रभा ।

क्लेशैस्तत्कार्यजन्ममरणात्मकत्र-वचस इति निर्गुणविद्याफलमुक्तम् ॥ सगुणविद्याफलमाह-तस्येति ॥
परस्याभिमुख्येनाहप्रहेण घ्यानाद्बन्धमोक्षापेक्षया, मन्त्रोक्तहानिद्रयापेक्षया वा, -तृतीयं विश्वेश्वर्यमणि-
मादिरूप मर्त्यदेहापाते सति सिद्धदेहे भवति तद्गोगानन्तरमात्मज्ञानात् केवलः द्वैतशून्यः आप्तकामः
प्राप्तस्वयन्त्योतिरानन्दो भवतीति क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ उक्तैश्वर्यतिरोभावे देहाभिमानो हेतुरिति कथ-
नार्थं सूत्रम् । तन्निरस्याशङ्कामाह-कस्मादिति ॥ सत्यारण नास्तीत्यङ्गीकृत्य कल्पितावरण साधयति-
उच्यत इत्यादिना ॥ जीवस्येश्वरत्वमङ्गीकृत्याऽऽवरणकल्पनतो वरमन्यत्वकरणेत्याशङ्कामुद्भाव्य श्रुत्या
निरस्यति-नन्वित्यादिना ॥ स्वप्नेऽप्यालोकादेः सत्यत्वे जाप्रतीन-आत्मनः स्वप्रकाशत्वमस्पृष्ट स्यात् ।

भामती ।

देहयोगाद्वा सोऽपि इति सूत्रस्य दृष्टोपपादनमस्माभिः प्रथमसूत्रे । निरादव्याख्यात चैतयोर्मध्य-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

क्लेशैस्तत्कार्यजन्ममृत्युचंस इति निर्गुणविद्याफलमुक्तम् । सगुणविद्याफलमाह-तस्येति । परस्याऽऽभिमु-
ख्येन घ्यानाद्बन्धमोक्षापेक्षया वा मन्त्रोक्तपाशाहानिजन्मादिप्रहाणसिद्धिद्रयापेक्षया वा तृतीयम् । अणिमाद्यै-
श्वर्यं देहभेदे देहनिशेषसिद्धदेहे साधकदेहापाते वा सति जगत्कारणसायुन्यापत्त्या भवति । ततश्च विश्वे-
श्वर्यं निरतिशयैश्वर्यं भुक्त्वा निर्गुणविद्योदये केन्द्रोऽद्वितीयः सजाप्तकामो निरतिशयानन्दात्मनेव तिष्ठतीति
क्रममुक्तिरित्यर्थः ॥ ५ ॥ जीवस्य स्वत एवानाभिर्भूतज्ञानैश्वर्यतया सकल्पमात्र न अप्रत्युक्तं तत्र हेतु-
सिद्धिमाशक्याऽऽह-देहयोगाद्वा सोऽपीति । सूत्रव्याख्येयमाह-कस्मादिति । आक्षेप विज्ञोति-
युक्तं त्विति । पारमार्थिकस्य प्रतिबन्धस्याभावः साच्यते प्राप्तिमासिकस्य वेति निरुत्पयति-उच्यत
इति । आद्यमङ्गीकरोति-सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति-सोऽपीति । सूत्रे देहशब्देन स्थूल सूक्ष्म
च देह गृहीत्या व्याचष्टे-देहेति । वेदानाशब्देन सुखाद्येव गृह्यन्ते । व्यादिशब्देन तन्मेतुरविद्या । तद-
मर्कस्यैवान्यसपरकृतिरस्कारे दृष्टान्तमाह-अस्तीति । अरणिस्थोऽग्निरस्तीत्येतदेव सदिग्धमित्याशक्याऽऽह-
यथा वेति । दार्ष्टान्तिकमाह-एवमिति । सूत्रे वाशब्दस्य पश्चान्तरयोतित्वमाशक्याऽऽह-वाशब्द
इति । तत्रान्यत्याशङ्कां दर्शयति-नन्विति । तद्वावृत्तिं निरादयति-नेतीति । इतश्च न वास्तवमन्यत्व-

६ । ३ । २] इत्युपक्रम्य "अनेन जीवेनात्मनालुप्रविश्य" [छां० ६ । ३ । २] इत्यात्मशब्देन जीवस्य परामर्शात् । "तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छां० ६ । ८-१५] इति च जीवायोपदिशतीश्वरात्मत्वम् ॥ अतोऽनन्य एवेश्वराजीवः सन्दैहयोगान्तिरोहितज्ञानैश्वर्यो भवति ॥ अतश्च न सांकल्पिकी जीवस्य स्वप्ने रथादिमृष्टिर्घटते । यदि च सांकल्पिकी स्वप्ने सृष्टिः स्यात्, नैवानिष्टं कश्चित्स्वप्नं पश्येत । न हि कश्चिदनिष्टं संकल्पयते ॥ यत्पुनरुक्तं-जागरितदेशश्रुतिः स्वप्नस्य सत्यत्वं ह्यापयतीति, न तत्साम्यवचनं सत्यत्वाभिप्रायम् । स्वयञ्ज्योतिष्टुविरोधात् । श्रुत्यैव च स्वप्ने रथाद्यभावस्य दर्शितत्वात् । जागरितप्रभववासनानिर्मितत्वात् स्वप्नस्य तत्तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं तत् ॥ तस्माद्दुपपन्नं स्वप्नस्य मायामात्रत्वम् ॥ ६ ॥ इति सन्ध्याधिकरणम् ॥ १ ॥

तद्भावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥ ७ ॥ (२) ॥

स्वप्नावस्था परीक्षिता । सुषुप्तावस्थेदानीं परीक्ष्यते । तत्रैताः सुषुप्त-

स्वप्नमा ।

प्रतिमाधिकृत्ये तावोकेन्द्रियाद्यतत्त्वेऽपि अर्थापरोक्ष्यमात्मज्योतिष एवेति सुप्तं सिध्यति ॥ तस्मादेशादिमात्मवचनं स्वप्नस्य जाग्रदुच्यमानाभिप्रायमिपर्ययः ॥ ६ ॥ (१) ॥ एवं बाणकरणीपरमे सति मनोवा-सनोदीपिताधिप्रतिष्ठासामकं स्वप्नमात्मनः सात्रिणः स्वयञ्ज्योतिष्टुर्थं विचार्य प्रतिपोग्यनुयोगिमावम-हत्या सत्रास्यमनोऽध्यात्मिका मुमुक्षुति विचारयति-तद्भावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ॥

भामती ।

मिति ॥ ६ ॥ ६ ॥ (१) ॥ तद्भावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । इह हि नाडीपुरीतपरमात्मानो जीवस्य सुषुप्तावस्थायां स्थानत्वेन श्रूयन्ते । तत्र किमेव स्थानानां विकल्प आहोर्हितसमुच्चयः । किमतो यथेवम् । एतदत्रो भवति । यदा नाड्यो वा पुरीतदा सुषुप्तस्वप्नं तदा विपरीतप्रवृत्तिनिवृत्तावपि न जीवस्य परमात्ममाय इति । अविद्यानिवृत्तावपि जीवस्य परमात्ममायाय कारणान्तरमपेक्षितव्यं तत्र कर्म न तु तत्त्वज्ञान विपरीतज्ञाननिवृत्तिमात्रेण तस्यो-पयोगात्, विपरीतज्ञाननिवृत्तेश्च विनापि तत्त्वज्ञानं सुषुप्तावपि संभवान् । ततश्च कर्मशेषावपयोगं न ज्ञानेन । यथाहः- 'कर्मशेषं तु समिद्धिमादिष्टता जननादयः' इति । अथ तु परमात्मेव नाडीपुरीतवृत्तिद्वारा सु-आनन्दगिरीय-व्यादनिर्णयः ।

नित्याह-तदिति । अन्यथे कठिनमाह-अत इति । जीवस्य ज्ञानादितिमावेऽपि किं स्यात्-प्राग्-अतश्चेति । सांकल्पिकत्वे दोषान्तरमाह-याद् चेति । तत्र हेतुः-न हीति । पौनःपन्य निरस्यति-यदिति । स्वप्नेऽपि जागरवदर्थेन्द्रियमत्त्वे दुर्निर्चनतया साम्ये स्वयञ्ज्योतिष्टु न मिषेदि-त्याह-स्वयमिति । इत्यथ न स्वप्नस्य मय्यन्वयमेव तद्वाक्यमि-याह-श्रुत्येति । तर्हि केनाप्यिदमेतं मायमुक्तं तदाऽऽ-जागरितेति । स्वप्नस्य जागरितेन तुल्यनिर्भासत्वाभिप्रायं साम्यवचनमिति ज्ञेयं । स्वप्नस्य मायवत्त्वावकाशमेव नित्यात्ममायते च कठिनमुपमहरति-तस्मादिति ॥ ६ ॥ (१) ॥ बाणकरणीपरमे स्वप्नमात्मनः स्वयञ्ज्योतिष्टुर्थं निरूप्यान्तःकरणानमे सुषुप्तं तस्य ब्रह्मवाय निरूपयति-तद्भाव इति । अविद्यासंगतिमाह-स्वमेति । इत्यात्मावस्थं प्रतियोगिद्वन्द्वाननिर्भास्यत्वादेः प्रमेयत्वेऽपि । निरवकाशात्पुनरिति-तथेति । सुषुप्तिचिन्ताप्रकारः सम्यग्दर्शः । तस्य तावत्पुनः

विषयाः श्रुतयो भवन्ति । क्वचिच्छ्रूयते “तद्यत्रैतत्सुतः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृतो भवति” [छां० ८ । ६ । ३] इति । अन्यत्र तु नाडीरेवानुक्रम्य श्रूयते “ताभिः प्रत्यक्सृष्य पुरी-तति शेते” [बृ० २ । १ । १९] इति ॥ तथान्यत्रापि नाडीरेवानुक्रम्य-“तासु तदा भवति यद्वा सुतः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति” [कौषी० ४ । १९] इति ॥ तथान्यत्रापि-“य एषो-ऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते” [बृ० २ । १ । १७] इति ॥ तथान्यत्र-“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति” [छां० ६ । ८ । १] इति ॥ तथा “प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्” [बृ० ४ । ३ । १२१] इति च । तत्र संशयः-किमेतानि नाड्या-दीनि परस्परनिरपेक्षाणि भिन्नानि सुतिस्थानानि-आहोस्वित परस्पर-रापेक्षयैकं सुतिस्थानमिति ॥ किन्ताद्यत्प्रातम् ॥ भिन्नानीति ॥ कुतः ॥ एकार्थत्वात्-न ह्येकार्थानां क्वचित्परस्परापेक्षत्वं दृश्यते ग्रीहियवादी-नाम् । नाड्यादीनाञ्चैकार्थता सुप्तौ दृश्यते-“नाडीषु सृतो भवति” “पुरीतति शेते” इति च तत्रतत्र सतमीनिर्देशस्य तुल्यत्वात् ॥ ननु नैवं सति सतमीनिर्देशो दृश्यते-“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति”

रत्नप्रभा ।

तदेतत् ॥ सन्न यथा स्यात् तथा यत्र काले सुतः सुप्तः समस्तः निरस्तावाकरणो मनोऽलयात् सम्यक् प्रसन्न इत्यर्थः ॥ स्वापे नाडीस्थानमुक्त्वा नाडीपुरीततोर्नाडीपरमात्मनोश्च समुच्चयश्रुतौ आह-अन्यत्रेति ॥ परमा-त्ममात्रश्रुतीराह-तथान्यत्रेत्यादिना ॥ नाडीपुरीतद्ब्रह्मसु सतमीश्रुते समुच्चयश्रुतश्च सशयमाह-तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे स्थानविकल्पा-जायस्य ब्रह्मेक्यानर्णयः, सिद्धान्ते नाडीभिः पुरीतत गत्वाऽन्तर्हृदि ब्रह्मण्येव शेत इति समुच्चयात् तन्निर्णय इति विरुद्धः ॥ एकपुरोडाशार्थत्वं ऋहियवयोर्दृष्ट नाड्यादीनामेकमिन् स्वाप-रूपायै निरपेक्षस्थानत्वं तु कुत इत्यत आह-नाड्यादीनां चेति ॥ सति ब्रह्मणि तृतीयाश्रुतेर्न सतमीति भामती ।

सिस्थान ततो विपरीतज्ञाननिवृत्तेरस्ति मात्रया परमात्मभात्र उपबोधः । तथा हि तावदेष जीमस्तदव-स्थानो भवति केवलम् । तत्त्वज्ञानाभावेन समूलकापमत्रियाया अक्रापाजाप्रतत्त्वप्रलक्षण जीवस्य व्युत्थान आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मस्ये सुप्तितरुच्यते । यस्यामत्रस्यायामेतत्स्वप्न यथा स्यात्तत्रा सुतः । समस्तः सृत्तसर्ववाचेन्द्रिय । सप्रसन्न संरुतान्त-करणक्षेप्यर्थः । नाडीपुरीततो, समुच्चयवाक्य पठति-अन्यत्रेति । नाडीपरमा-त्मनोः समुच्चयवाक्य दर्शयति-तथेति । परमात्ममात्रत्रियाणि वाक्यान्तराऽप्याह-तथेति । नाडी-पुरीतद्ब्रह्मसु सतमीश्रुतेः समुच्चयोक्तेश्च सशयमाह-तत्रेति । अत्र स्त्रापनिष्कृपणद्वारा ब्रह्माभिनत्वमर्थसि-द्धेर्याकार्थधीमभवात्पादादिमगतिः । पूर्वपक्षे स्थानविकल्पाजीरम्य तलेन्यायिनयमः । सिद्धान्ते नाडी-पुरीतद्ब्रह्म ब्रह्मस्थानत्वनियमाज्जीवस्य ब्रह्मात्मनियतिरित्यमिसधाय त्रिमृश्य पूर्वपक्षयति-किमिति । नाडीपुरीतद्ब्रह्मणां विकल्पे प्रभ्रद्वर्धक हेतुमाह-कुत इति । एकार्थत्वेऽपि समुच्चये का क्षतिस्तत्राऽऽह-न हीति । एकार्थत्वमेव नाड्यादिषु कथं तत्राऽऽह-नाड्यादीनां चेति । एकार्थता निरपेक्षस्त्रापा-धारतेति यावत् । अस्मिन्प्राण एवैकधा मन्तीत्यपि वाक्ये सतम्या चेदाभारतं तर्हि सतस्तृतायोक्तेर्ना-ऽऽधारतेति शङ्कते-नञ्चिति । सतम्यभावेऽपि तदर्थसिद्धेराधारत्वं सतोऽपि स्यादित्याह-नैष इति ।

इति ॥ नैप द्रोषः ॥ तत्रापि सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वात् । वाक्यशेषे हि तत्रायतनैषी जीवः सद्दुपसर्पतीत्याह—“अन्यत्रायतनमलब्ध्वा प्राणमेवोपश्रयते” [छां० ६।८।२] इति । प्राणशब्देन च तत्र प्रकृतस्य सत उपादानात् । आयतनं च सप्तम्यर्थः । सप्तमीनिर्देशोऽपि तत्र वाक्यशेषे दृश्यते—“सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामहे” [छां० ६।९।२] इति । सर्वत्र च विशेषविज्ञानोपरमलक्षणं सुषुप्तं न विशिष्यते । तस्मादेकार्थत्वान्नाड्यादीनां विकल्पेन कदाचित्किञ्चित्स्थानं स्वापायोपसर्पतीति । एवं प्राप्ते प्रतिपाद्यते । तद्भावो नाडीष्वात्मनि चेति । तद-

खलमभा ।

शङ्कार्थः ॥ आयतनशब्दात् सप्तम्यर्थः आधारत्वं गम्यत इत्याह—नैप द्रोप इति ॥ अन्यत्र अत्रस्थाने श्रान्तो जीवो विश्रान्तिस्थान प्राणाय सद्दुपसर्पति सुषुप्ताश्रित्यर्थः । सप्तमीश्रुत्या निरपेक्षाधारत्वमानाङ्गिकल्प आस्थेयः। कदाचित् समुचित्वापि नाड्यादीनां स्थानत्वमिति न समुच्चयश्रुतिरिषोय इति पूर्वेपक्षार्थः ॥ सिद्धान्तयति—एवं प्रात इति ॥ सूत्रे चकारः पुरीतत्समुच्चयार्थः ॥ यदा नाड्यः सुषुप्तिस्थान, तदा भावती ।

भवति तस्मात्प्रयोजनरत्येवा विचारणेति । किं तावत्प्रात, नाडीपुरीतत्परमात्मसु स्थानेऽपि सुषुप्तस्य जीवस्य निष्ठय प्रति विकल्पः। यथा बहुपु प्रासादेष्वेको नरेन्द्रः कदाचित्कचिन्निष्ठीयते कदाचिरकचिदेवमेवो जीवः कदाचिन्नाडीषु कदाचिपुरीतति कदाचिद्ब्रह्मणीति। यथा निरपेक्षा व्रीहिययाः ऋतुसाधनीभूतपुरोटाशप्रकृतितया युता एकार्थो विकल्प्यन्ते, एव सप्तमीश्रु या वायतनश्रुत्या वैकृतिष्ठयनार्थाः परस्परानपेक्षा नाट्यादौऽपि विकल्पमर्हति । यत्रापि नाडीभिः प्रत्ययसूच्य पुरीतति शेत इति नाटीपुरीततोः समुच्चयव्रवर्णं तथा तामु तदा भवति यदा सुप्तः स्थत न कचन पश्यति । अयाम्भिनू प्राण एतेरुधा भवति’ इति नाडी-प्रदणोराभारयोः समुच्चयव्रवणम् । प्राणशब्द च प्राणं ‘अयाम्भिनू प्राणं ब्रह्मणि स जीव एकया भवति’ इति उच्यते । तथाऽपि तदा नाडीषु मृतो भवति चेत् च पुरीतति शेत इति च निरपेक्षयोर्नाटीपुरीत-तोराधारत्वेन निर्देशान्निरपेक्षयोरेवाधारत्वम् । इवांस्तु विशेषः । कदाचिन्नाड्य एवाधारः कदाचिन्नाडीभिः सचरमाणस्य पुरीतदेवं एव तामिरेव सचरमाणस्य कदाचिद्द्वेषाधार इति सिद्धमाधारत्वे नाडीपुरीतपरमात्मनामनपेक्षत्वम् । तत्र च विकल्पो व्रीहिययद्रूहद्वयन्तरवद्वेति प्रातम् । एव प्राप्तिऽभिधीयते—जीवः समुच्चये-नेनानि नाट्यादीनि स्वापायोपेति न विकल्पेन । अयमभिभवः—‘नियन्ताज्ञाताना यथाशिरुव नाम तद्र-त्यन्तराभावे कथ्यते । यथाह—‘एवमेवोऽष्टदोषोऽपि यद्वाहिययत्रावययो । विकल्प आश्रितस्तत्र गतित्वा आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तत्रापि सत्यपि नाड्यादाश्रित्यर्थः । तस्य गम्यमानत्वमेव दर्शयति—वाक्येति । तत्र ‘सता सोम्य’ इत्या-दाश्रिति यावत् । प्राणस्याऽऽयतनत्वेऽपि किं सत् एवात्तत्राऽऽह—प्राणेति । तथाऽपि कथं सप्तम्यर्थस्य गम्यमानत्वं तत्राऽऽह—आयतनं चेति । सति सप्तमीनिर्देशस्यासत्त्वमुपेत्योक्तं तदपि नाम्नीयापार-ममर्थाति । विशेषज्ञानोपरमत्वात्पुत्र नाडीपुरीतनोरयोगाच्चयोर्न सुनिम्प्यानंतरवाशस्य शास्त्रमा-ग्नमाश्रियाऽह—सर्वेभ्रति । न च जीवाधारस्य नाट्यादेरुक्तं सुदुष्पात्रिकजीवाभारत्वाभिगेति । न च विकल्पेऽन्यत्रवासायुक्तं समुच्चयस्यत्रापि प्रवेकं सप्तमीश्रुतिनिष्ठनिरपेक्षाधारत्वस्यायतनत्वात् । तामिः प्रत्ययसूच्येपादौ तु कदाचिन्नाट्य एव कदाचिन्नामिः सचरमाणस्य पुरीतदेवं कदाचिच्चात्वेव गचरानो प्रदेवाऽऽधार इति युक्तमप्यथा निरपेक्षाधारत्वश्रुतिरिषो गदिति मथोपसर्पति—तस्मादिति । त्रिभ्ये जीवस्य प्रदेवमनिदगामिति कथ्यं कर्तुंमिदशब्दः । पूर्वशमन्य भिद्धान्तमाह—एवमिति ।

भाव इति । तस्य प्रकृतस्य स्वप्नदर्शनस्याऽभावः । सुषुप्तमित्यर्थः ॥
 नाडीध्वात्मनि चेति ॥ समुच्चयेनेतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति, न
 विकल्पेनेत्यर्थः ॥ कुलः ॥ “तच्छुनेः”-तथाहि-सर्वेषामेषां नाड्यादी-
 नां लग्नतत्र सुप्तिस्थानत्वं श्रूयते । तच्च समुच्चये संगृहीतं भवति ।
 विकल्पे ह्येषां पक्षे बाधः स्यात् ॥ नन्वेकार्थत्वाद्विकल्पो नाड्यादीनां
 ब्राह्मिण्यवादिबद्धित्युक्तम् ॥ नेत्युच्यते ॥ न ह्येकविभक्तिनिर्देशमात्रेणैका-
 र्थत्वं विकल्पश्चापतति । नानार्थत्वसमुच्चयधोरप्येकविभक्तिनिर्देशदर्श-

रत्नप्रभा ।

पुरोक्तस्थान न मनोति श्रुतस्थानस्य पक्षे बाधः स्यात्, स न युक्त इत्याह-विकल्पे ह्येषामिति ॥
 ब्राह्मिण्ययोस्तथापि विकल्प इति भावः ॥ यत्तु सप्तमीश्रुत्या नाड्यादीनामेकफलकत्वमिति । तत्रेत्याह-
 न ह्येकेति ॥ प्राणादस्य पर्यङ्कधारणमर्थः । पर्यङ्कस्य तु शयनमिति फलभेदोऽपेक्षामिति ईदृश्यते । व्य-
 भामती ।

न नियते' इति । प्रकृतकतुसात्रनीभूतपुरोडाशद्रव्यप्रकृतितया हि पस्परानपेशौ ब्राह्मिण्यौ विहितौ शक्तु-
 तश्चैतौ प्रयेक पुरोडाशमभिनिर्वर्तयितुम् । तत्र यदि मिश्रान्या पुरोडाशोऽभिनिर्वर्त्येत पस्परानपेशौ-
 द्वियप्रशितृणी उभे अपि शास्त्रे वाच्येयाताम् । न चैतौ प्रयोगवचनः समुच्चयेतर्हति । स हि पयाविहिता-
 न्यङ्गान्यभिर्मनीक्ष्य प्रार्थमानो नेतान्यन्वयप्रियतु शक्नोति । मिश्रणे चान्यथा मतेताम् । न चाङ्गानुरोधेन प्रार्थ-
 नान्यासो 'मोसन्ने उमे कुर्यात्' इति प्रयुक्तः । अश्रुतो ह्यत्र प्रथानान्यासोऽङ्गानुरोधेन च सोऽन्याय्यः । न
 चाङ्गभूतेन्द्रायवादिप्रहानुरोधेन यथा प्रथानस्य सोमयागस्याश्चित्तेनमर्षाति युक्त्या 'सोमेन यजेत' इति हि
 तानुर्वायामभिधिः । तत्र च दशमुष्टिररिभिनस्य सोमद्रव्यस्य 'सोममभिपुणोति', 'सोममभिपुणयति' इति च
 वाक्यान्तरानुरोधेनया रसद्वारेण यागमाग्नीभूतस्येन्द्रा' श्रुतेऽनेन प्रादेशानुरोधेनैव प्रहणानि प्रथक्क-
 र्त्वनानि सम्कारा निर्गच्छन्ते, न तु सोमयागोऽनेन्द्रा'वादयो देवनाश्रयन्ते, येन तासां यागनिष्पत्ति-
 लक्षणेकार्थत्वेन विकल्प म्यात् । न च प्रादेशानामेकैकमर्षेण दशमुष्टिररिभिनसोमसप्रहायाय कश्चते,
 येन तुस्वार्थतया प्रहणानि विकरेण् । न च यागन्नात्रमेकमर्षेण व्याप्नोति तान्नाम्र गृहीत्वा परि-
 शिष्टं त्यजेतेति युज्यते । दशमुष्टिररिभिनोपादानस्यारष्ट्रायैत्यप्रमदत् । एष तदृष्टार्थं मयेयं दे तस्सर्वं यात्
 उपयुज्यते । न च एते नमःपश्येत्कृपना न्याया । तस्मात्सकृदस्य सोमसमस्य यागशेषेन संस्कारार्ह-
 तादेवेनेन च प्रहणेन सकृदस्य संस्क्रुतशक्यतात्तद्व्यवस्थेकेन संस्कारोऽयथागन्तरस्य प्रहणान्तरेण संस्कार
 आनन्दगिरिस-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिज्ञा विमजने-तदित्यादिना । चकारेण पुर्णतदुक्तिं गृहीत्वाऽऽह-समुच्चयेनेति । समुच्चये सिद्धाति
 प्रश्नार्थक हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे-कृत इत्यादिना । नाड्यादीनां सुप्तिस्थानेन विकल्पेऽपि स्यादित्या-
 शक्याऽऽह-विकल्पे हीति । तेषामन्यत्रस्य सुप्तिस्थानेन नान्यत्रस्य तदिति पक्षे बाधः स
 चापुनो वाचस्यागतिप्रसक्तिर्मादित्यर्थः । परोन रित्यपहंतुमनुवर्ति-नग्विति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिक-
 योर्वैक्यमाह-नेतीति । प्रहारादर्शमागन्तुभूतपुरोडाशप्रहणित्तया ब्राह्मिण्यौ श्रुतौ समर्थौ च निरपेक्ष-
 तथा पुरोडाशं कर्तुं तयोर्मिथोरेक्षावामनेतेनान्यत्रार्थेन श्रुतिमाग्नेयमितिनेन विद्वन्वाश्रयण नाड्या-
 दीनां तु न प्रत्येकं स्वापमाग्नेयं शक्तिरिति वक्ष्यते । नापि मानमिति भावः । यत्त्वेकार्थत्वं तद्विक्रमाना-
 न्तरमिदं किंन सप्तमीसिद्धम् । नाऽऽहः । तदनुवर्त्तमानम् । न द्वितीय इत्याह-न हीति । प्रासा-
 दस्य पर्यङ्कधारणार्थः पर्यङ्कस्य शयनार्थेति नानार्थत्वेऽप्येकविभक्तिनिर्देशः । व्ययानान्यत्रयानान्या च

नाद-प्रासादे शंते, पर्यंके शंते, -इत्येवमादिषु । तथेहापि नाडीषु पुरी-
 तति, ब्रह्मणि च, -स्वपित्तीत्येतदुपपद्यते समुच्चयः । तथा च श्रुतिः-
 "तासु तदा भवति, यदा सुतः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण
 एवैकधा भवति" [कौपी० ४ । १९] इति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य
 च सुपुतो श्रावयति । एकवाक्योपादानात् । प्राणस्य च ब्रह्मत्वं सम-
 धिगतं- "प्राणस्तथानुगमाद्" [व्या० सू० १ । १ । २८] इत्यत्र ।
 यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुतिस्थानत्वेन श्रावयति- "आसु तदा
 नाडीषु सूतो भवति" [छां० ८ । ६ । ३] इति, तत्रापि प्रदेशान्तरप्रसि-
 द्धस्य ब्रह्मगोऽप्रतिषेधात्नाडीद्वारेण ब्रह्मण्येवावतिष्ठत इति प्रतीयते ।
 न चैवमपि नाडीषु सतमी विरुध्यते । नाडीद्वारापि ब्रह्मोपसर्पन्वृत
 एव नाडीषु भवति । यो हि गङ्गया सागरं गच्छति, गत एव स ग-

त्नप्रभा ।

धानाव्यवधानान्यां शयनमाधनत्वात् समुच्चयश्च, तथेहापि नाडीपुरीततो जीवस्य सञ्चारद्वारा श्रमण्येन सृति-
 रिति समुच्चय इत्यर्थः ॥ नाडीनां प्राणस्य च-एकेन वाक्येनोपादानान्मित्यर्थः समुच्चय इत्याह-एकवाक्येति ॥
 आचारान्मात्र सन्मर्थः, न निरपेक्षत्वम् ॥ अतो न समुच्चयस्य सत्तम्या वाच इत्याह-न चैवमपीति ॥
 समुच्चयेऽपीत्यर्थः ॥ अत्र नाडीश्रुतौ नाडीषु मोक्षः सुतिर्न निरक्षिता । श्मिन्मन्वन्नाडीरूपमार्गमुच्च-
 भावती ।

इति कार्यभेदाद्ब्रह्मणोऽसमुच्चयेण । अत एव समुच्चयदर्शनं 'दशैतानन्वयैः प्रातःसंनने ग्रहान् गृह्णाति'
 इति । समुच्चये च सति श्रमोऽप्युपपद्यते ! 'अन्विनो दशमो गृणते तृतीयो हृयते' । तथैव 'द्वन्द्वराय-
 वाप्राणान्गृह्णाति' इति । तेषां च समुच्चये मति यावत्तदुद्देशेन गृहीत तावत्तम्ये देवनाथे नमस्त्वमित्यर्थो-
 वागस्याष्टव्या मतिव्ययम् । यदि पुनः पृथक्पृथान्वयेऽक्रौष्ट्ये वाचनदेवनामुदिश्य त्वज्ञेन, पृथक्पृ-
 णानि च देवतोऽशाश्चादृष्टार्था मनेषुः । न च दृष्टे मन्वन्वदृष्टकृत्तना न्याभ्येत्सुकम् । तस्मात्तत्र समुच्च-
 यस्यावश्यमारिनाट्टानुगोरेनापि प्रयानान्यास शास्थीयते । इह त्वन्यासकल्पनाप्रनागामावापुगेवश-
 द्रव्यस्य चानिषमेन प्रकृतिद्वये यस्मिन्कस्मिन्धिप्राने पृक्का पम्परातपेक्षा श्रीश्रुतिर्यत्रश्रुतिश्च निषानि-
 केत्वाथेनवा विज्ञानमर्तनः । न तु नाडीपुरीतपरमात्मनामन्योन्यानोदशानामकनिउदनार्थमनतो देव
 विक्रयो मंत्र । न देवकामिनिर्देशमात्रेणैकार्थत्वा भवति समुचितानामन्येकस्मिन्निर्देशदर्शनात् पर्यंके
 शंते प्रासादे शंते इति । तस्मादेकस्मिन्निर्देशस्यानैकान्तिरन्यादन्वयोति विनिगमना वक्तव्या । सा चोना
 मीश्वरता-यत्रापि निरपेक्षा इव नाडीः सुतिस्थानत्वेन श्रावयतीत्यादिना । सादेवश्रुतुगेभ
 भवन्दगिरीय-नवनिर्णयः ।

शयननाशनसमुच्चयः । तद्वदश्रुतं श्रुतिं चि नाटयादिषु स्वमीसमुच्चयेत्याह-तथेति । अनेश्रुति-
 स्तमर्थोपेक्षयता न्मुनयमुत्तया तथैव श्रुतिगा-तथा चेति । उनश्रुतेन्यापर्यमाह-समुच्चयमिति ।
 न्च हेतु-एकेति । नाडीनां प्राणस्य चैकेन वाक्येनोपादानान्मित्यर्थः समुच्चय इत्यर्थः । प्राणस्य
 नाडीसमुच्चयेऽपि प्रणस्यमित्यर्थः समुच्चये चि ज्ञान तत्राह-प्राणस्येति । समुच्चये श्रुत्वां नैरेदेवदोदि
 हि देवोऽवशावाऽऽह-स्येति । नाडीनां शायंके कथमपिस्वगृह्णन्त्याऽऽह-न चेति । नाटयादी
 श्मण्येनान्वयनार्थमादाव प्रणवर्तिरस्वगृह्णन्त्याऽऽह-न चेति । शिरोसाम्भवं सायपति-
 नाडीर्भावेति । तथैव दृष्टान्तेन स्वदर्शनी-यो हीति । इत्यह इदरेन श्यायाऽऽवशान्तिपद-

ज्ञायां भवति ॥ अपि चात्र रश्मिनाडीद्वारात्मकस्य ब्रह्मलोकमार्गस्य विवक्षितत्वान्नाडीस्तुत्यर्थं सुप्तिसंकीर्तनं—“नाडीषु सुप्तो भवति” इत्यु-
क्त्वाऽतः “तं न कश्चन पाप्मा स्पृशति” [छां० ८।६।३] इति
शुब्रानाडीः प्रशंसति । ब्रवीति च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुं—“तेजसा हि
तदा सम्पन्नो भवति” [छां० ८।६।३] इति तेजसा नाडीगतेन
पित्ताख्येनाभिव्याप्तकरणो न बाह्यान्विषयानीक्षते इत्यर्थः ॥ अथ वा
तेजसेति ब्रह्मण एवायं निर्देशः । श्रुत्यन्तरे—“ब्रह्मैव तेज एव” [बृ० ४।५।
७] इति तेजःशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयुक्तत्वात् । ब्रह्मणा हि तदा सम्पन्नो
भवति नाडीद्वारेण । अतस्तं न कश्चन पाप्मा स्पृशतीत्यर्थः । ब्रह्मसम्प-
त्तिश्च पाप्मस्पर्शाभावे हेतुः समधिगतः—“सर्वे पाप्मानोऽतो निव-
र्तन्तेऽपहतपाप्मा ह्येव ब्रह्मलोकः” [छां० ८।४।१] इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
एवञ्च सति प्रदेशान्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणा सुप्तिस्थानेनातुगतो नाडीनां
चयः समाश्रितो भवति ॥ तथा पुरीततोऽपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्त-
नात्तदनुगुणमेव सुप्तिस्थानत्वं विज्ञायते “य एषोऽन्तर्हृदय आका-
शस्तस्मिञ्छेते” इति हृदयाकाशे सुप्तिस्थाने प्रकृते इदमुच्यते “पुरी-
तति शंते” इति । पुरीतदिति हृदयपरिवेष्टनमुच्यते । तदन्तर्वर्तिन्यपि

रत्नप्रभा ।

यैत्वादित्याह—अपि चेति ॥ विज्ञेन विषयेक्षणभावे सुषुप्तुःखषोरभावात् तद्वेतुयर्माऽर्मात्मिकापाप्मास्पृशी
इत्यर्थः ॥ अपहतपाप्मत्वसम्पन्ना वा पाप्मास्पृशी इत्याह—अथ वेति ॥ अभिन्न् व्याग्याने ङाममाह—
एवञ्च सतीति ॥ “तासु तदा भवत्ययास्मिन् प्राण एवैकया मनसि” [कौषी० ३।३] इति श्रुतः
समुच्चय आश्रितो भवतीत्यर्थः ॥ नाडीप्रकृतेर्गुणप्रदानभावेन सुप्तौ समुच्चयान् पुरीतब्रह्मणोरपी पाह—तथे-
त्यादिना ॥ आकाशे ब्रह्मणि शेते इत्युपक्रम्य—“तामि प्रयवसृष्य पुरीतति शेते” [छ० २।१।१९] इत्युक्तम् ।
भामती ।

निरपेक्षश्रुतिर्नेतव्येऽर्थः । दोषमतिरोहितार्थम् । ननु अत्रि क्रमेण चित्तव्यवस्थान तावन्मात्रमुच्यते इत्य-
नाड्युपन्यासेनेत्यत आह—अपि चात्रेति । अपि चेति समुच्चये न विकल्पे । एतदुपपत्तिसहिता पूर्वोपप-
त्तिर्यथाविधीति मार्गोपदेशोपयुक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थमत्र नाडीभक्तौर्तनमित्यर्थः । विज्ञेनामित्याप्तकरणो
न बाह्यान्विषयान्वेदेति तद्द्वारा सुषुप्तुः साभावेन तत्कारणपाप्मास्पृशेत् नाडीस्तुतिः । यदा तु तेजो
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अपि चेति । तर्हि नाडीषु सुप्तिमन्कीर्तनमनर्थकमित्याशङ्क्य हेत्यन्तरमेव स्फोरयति—अत्रेति । नाडी-
प्रकरण समन्वयः । मार्गोपदेशोपयुक्तानां नाडीनां स्तुत्यर्थं सुप्तिमन्कीर्तनमित्यत्र गमकमाह—नाडीपिरेति ।
तासु सुप्तस्य पाप्मास्पृशेत् को हेतुस्तत्राऽऽह—ब्रवीतीतीति । हेतु निमगते—तेजमेति । निषयदर्शनाभावे
तदुच्यतेमुखायमात्राच्छेत्तुधर्मायनुमानायोपात्वाभिमिस्पर्श इति शेषः । हेतुत्राक्य निगन्तंण व्याक-
रोति—अथ वेति । मन्मत्तमपि कथं पापास्पृशेत्तत्राऽऽह—ब्रह्मेति । कतरदृशान्मानमांस्य द्विती-
यमित्याह—एवं चेति । नाडीनां ब्रह्मप्रानिद्वारत्वे सतीति यावत् । नाडीद्वारा तदग- स्थावस्थानत्वे
कचित्तामिः प्रयवसृष्य पुरीतति शेते इति पुरीतदुक्तिर्भूत्याशङ्क्य पुरीतब्रह्मणोरपि गुणप्रदानत्वेन समुच्च-
यमाह—तथेति । उक्तमेव चिरुगीति—य इति । आकाशे शेते चेत्पुरीतति कथं शेते तत्राऽऽह—तदिति ।

हृदयाकाशे शयानः शक्यते पुरीतति शेत इति वक्तुम् । प्राकार-
परिक्षितेऽपि हि पुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तत इत्युच्यते । हृदयाकाशस्य
च ब्रह्मत्वं समधिगतं—“दहर उत्तरेभ्यः” [व्या० सू० १ । ३ । १४]
इत्यत्र ॥ तथा नाडीपुरीततसमुच्चयोऽपि—“ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरी-
तति शेतै” इत्येकवाक्योपादानादवगम्यते । सत्प्राज्ञयोश्च प्रसिद्ध-
मेव ब्रह्मत्वम् । एतासु श्रुतिषु त्रीण्येव सुप्तिस्थानानि संकीर्तितानि-
नाड्यः, पुरीतद्वद्वा चेति । तत्रापि च द्वारमात्रं नाड्यः, पुरीतञ्च ।
ब्रह्मैव त्वेकमनपायि सुप्तिस्थानम् ॥ अपि च नाड्यः, पुरीतद्वद्वा, जीव-
स्थोपाध्याधार एव भवति । तत्रास्य करणानि वर्तन्त इति । न ह्युपा-
धिसम्बन्धमन्तरेण स्वत एव जीवस्थाधारः कश्चित्सम्भवति । ब्रह्मा-
ऽऽद्यतिरेकेण स्वमाह्निसप्रतिष्ठितत्वात् । ब्रह्माधारत्वमप्यस्य सुषुप्ते-नैवा-
धारधियभेदाभिप्रायेणोच्यते ॥ कथं तर्हि ॥ तादात्म्याभिप्रायेण ॥ यत
आह—“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो भवति” इति ।

रत्नप्रभा ।

तथा च नाडीद्वारा पुरीतत गन्ता प्रवर्ति शेत इति नमुच्यते । निद्र इत्याह—तथा नाडीति ॥ ननु
सम्पन्नो भवति, प्राज्ञेन सम्परिष्वक्तः—इति संप्राप्तयोः श्रुतेः एव सुप्तिस्थानानीत्यत आह—सत्प्राज्ञ-
योरिति ॥ विश्वं प्रवृत्तदशादिना मनेऽप्युद्योगनिश्चयौ नियोजनेऽथवा समर्थोपायुक्तौ वीक्ष्यिष्वयोर्वि-
कृतः । नाट्यादीनां तु वृत्तानिर्दिष्टत्वात् सुषुप्तजीवस्थोपाध्याधारत्वमप्यत न निश्चय इत्याह—अपि च
नाट्य इति ॥ उपाधिर्नाड्याध्याधारनाडीपुरीततौ एव हेतुजीवस्थत्वत्वात् परमस्या वाच्यम् । तदपि सुषुप्तौ न
सम्भवति । उपाधिर्नाड्याध्याधारः । ननु तत्रापि जीवस्य न सुषुप्तस्थानम् । अनेनादित्यत्र आह—ब्रह्मा-
ध्यास्त्वमिति ॥ जीवस्य तत्राध्यास्त्वमिति । नाडीपुरीततौस्तु जीवोपाध्याधारस्य स्थितिरेव न सम्भव-
भामनी ।

अथ तदा सुषुप्तम् । अत्र च नाट्यः पुरीतद्वद्वा जीवस्थोपाध्याधार एव भवतीति । अथमर्थ—अनु-
पेय जीवस्थोपाध्याधारसुषुप्तम् । परमार्थेऽपि न जातव्यमित्यवगच्छति । तत्रादि—नाट्यः पुरीतद्वद्वा जीव-
स्थोपाध्याधार करणानामाद्यो जीवस्तु ब्रह्माध्यास्त्वमिति प्रसिद्धम् । न चापि अथ जीवस्थाधारः,
तादात्म्यात् । तत्रापि तु व्यतिरेकत्वात् ध्यास्त्वमिति जीव प्रिति । तथा च सुषुप्तस्थोपाध्याधारानी-
नामसुषुप्ताचारान्निवृत्त्यै तत्राध्यास्त्वमिति प्रसिद्धम् । तदुपाधिर्नाट्यमप्यत-
आध्यास्त्वमिति—व्यावर्तिव्यः ।

तत्रैव दृष्टान्तेन सुषुप्तौ—प्राज्ञोति । पुरीतद्वद्वा जीवस्थोपाध्याधारस्य कथं पुरीतद्वद्वाः सुषु-
प्तमप्यत—हृदयेति । नाडीपुरीततस्य पुरीतद्वद्वा जीवस्य सुषुप्तस्य नाडीपुरीततः समुद्यमना-
त्तयोति । नाट्यमपि तु निश्चयं शेतिसुषुप्तमिति कथं समुच्चयोरिति वाच्यमप्यत—सिद्धौ ।
समुद्यमनात्सुषुप्तमिति—प्रवृत्तिरिति । तत्राध्यास्त्वमिति—तत्रेति । नाडीपुरीततौ शेतौ हेतुत्वात्—
अपि चेति । तयोर्नाट्यमपि तत्राध्यास्त्वमिति कथं तत्राध्यास्त्वमिति । नाडीपु पुरीततौ च जीवस्थोपाध्याधार-
त्वात् कर्णानि कर्णानि विश्वोपाध्याधारस्य स्थोपाध्यास्त्वमिति । जीवस्य ध्यास्त्वमिति प्रवृत्तिरर्थः । त्रिभिः
तयोः तादात्म्यं जीवस्थात् । नैव तत्राध्यास्त्वमिति—न हीति । तत्राध्यास्त्वमिति सुषुप्तौ जीवस्थाध्यास्त्वमिति—
प्राज्ञोति । तादात्म्यानिर्दिष्टत्वेन तत्रैव जीवस्य अथवा जीवस्थोपाध्याधारस्य विद्वन्नाह—यत इति ।

स्वशब्देनात्माभिलष्यते । स्वरूपमापन्नः सुपुत्रो भवतीत्यर्थः ॥ अपि च न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा सम्पत्तिर्नास्ति । स्वरूपस्यानपायित्वात् । स्वप्नजागरितयोस्तु उपाधिसम्पर्कवशात्पररूपापत्तिमिवापेक्ष्य तदुपश-
मात्सुपुत्रे स्वरूपापत्तिर्विवक्ष्यते—स्वमपीतो भवतीति । अतश्च सुपुत्राव-
स्थायां कदाचित्सता सम्पद्यते कदाचिन्न सम्पद्यत इत्ययुक्तम् ॥ अपि च स्थानविकल्पभ्युपगमेऽपि विशेषविज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सुपुत्रं न क्वचिद्दिशिष्यते । तत्र सति सम्पन्नस्तावदेकत्वान्न विजानातीति युक्तम् । “तत्केन कं विजानीयाद्” [बृ० २ । ४ । १४] इति श्रुतेः । नाडीषु, पुरीतति च,—स्थानस्य न किञ्चिद्विज्ञाने कारणं शक्यं विज्ञातुम् । भेदविषयत्वात् । “यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येद्” [बृ० ४ । ३ । ३१] इति श्रुतेः ॥ ननु भेदविषयस्याप्यतिदूरादिकार-

रत्नप्रभा ।

तौत्येकार्थसामर्थ्याभावात् न विरूप इत्यर्थः ॥ सुपुत्रो जीवस्य भेदज्ञोपायित्वाच्चोत्तमिक्रमत्वाभेदस्य विक्रयो न युक्त इत्याह—अपि चेति । किञ्च नाड्यादीनामन्यतमज्ञाने कनिष्ठश्रुतिनापि सुपुत्र न विशिष्यत इति उक्तव्यम् । तत्र वक्तुं न शक्यत इत्याह—अपि च स्थानेति । भेदाभावे हि भेदज्ञानाभावे हेतुः । नाडीपुरीतद्वृत्तस्य तु जीवस्य भेदवत्त्वात् भेदाविज्ञाने कारणं नास्तीत्यर्थः ॥ द्वैतानस्य-
स्यापि द्वैतज्ञाने हेतु शङ्कते—ननु भेदेति ॥ द्रष्टृदृश्याद् दूरस्थस्य स्वाभाविकमौपाधिक वा । तत्र भामती ।

तथा तु सुपुत्रदशारम्भाय जीवस्य नाडीपुरीतदावारत्नमित्यनुस्यार्थेतया न विक्र इति । अपि च न कदाचिज्जीवस्येति । औत्सर्गिक ब्रह्मस्वरूपेण जीवस्यासति जायन्ब्रह्मरूपेऽप्यत्रादे सुपुत्रावस्थायां नाप्यपयितुं शक्यमित्यर्थः । अपि च मेऽपि स्थानविकल्पमास्थित्यपि तेषु विशेषविज्ञानोपशमलक्षणा सुपुत्रस्य साक्षात्कर्तव्या । न च्येयमात्मतादात्म्यं विना नाड्यादिषु परमात्मव्यतिरिक्तेषु स्थानेषूपपद्यते । तत्र हि स्थितोऽयं जीव आत्मव्यतिरेकाभिधानी सत्तस्य विज्ञेयानान् भवेत् । तथाहि श्रुतिः—‘यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येद्’ इति । आत्मस्थानव्यतिरेकः । ‘यत्र त्वस्य तस्मात्तौराभूत्-
त्केन कं पश्येद्विजानीयाद्’ इति श्रुतेः । तस्मादस्यानस्यात् तस्य द्वारं नाड्यादीत्याह—अपि च स्थान-
विकल्पभ्युपगमेऽपीति । अत्र चोदयति—ननु भेदविषयस्यापीति । भिद्यत इति भेदः । भिद्य-
आत्मद्विगीर्य—न्यायनिर्णयः ।

स्वशब्दस्य स्वर्तोपार्थत्वात् तादात्म्यमत्र भातीत्याशङ्क्य पदाधोऽन्या चाप्यार्थमाह—स्वेति । जीवस्य ब्रह्मेश्वमेव नाडीपुरीततन्मुत्तदुपाध्याधारत्वात् तदाशस्ते वस्तुवार्थत्वात् विरूपोऽतीत्युक्तम् । इदानीं विरु-
त्पायोगे हेतुन्तरमाह—अपि चेति । जीवस्य चेदौत्सर्गिक ब्रह्म तर्हि किमिति स्वप्ने तस्य तद्रूपत-
मुपपद्यते तत्राऽह—स्वप्नेति । सुपुत्रेऽप्यत्रादाभावात्तत्रात्म्यं प्रपत्तादात्म्ये फलितमाह—अतश्चेति । इतश्च विरूपासतिदिव्याह—अपि चेति । हेतुन्तरेण स्फोरव्यतिरेकत्रादिनोऽपि समतमर्थमाह—स्थानेति । क्वचिदिति नाडीपुरीतद्वृत्तगामन्यतमोक्तिः । अन्यथा सुनिमित्तो जागरादिविति भावः । स्वप्नेऽन-
रूपत्वेऽपि विरूपे काऽनुपपत्तिभ्रताऽह—तत्रेति । एतन्मद्वैतान्मथ्यतम् । सति सत्तस्य विशेषज्ञा-
नाभावे मानमाह—तदिति । अत्र शिष्टेऽपि स्थानव्ये यथोक्तं सुपुत्र युक्तमेव शाश्वत्याऽह—नाडीषु इति । नाड्यादिगोचरस्य पुत्रो द्वैतानस्य तद्विशेषज्ञाने नाम्नि हेतुमित्यर्थः । द्वैतानस्यस्य विशेषज्ञाननियमे मान-
माह—यत्रेति । तस्यापि विशेषज्ञाने हेतु शङ्कते—नन्वेति । भिद्यत इति भेदो भिद्यमानस्य विषयस्या-

णमविज्ञाने स्यात्वावाटमेवं स्यात् ॥ यदि जीवः स्वतः परिच्छिन्नोऽभ्युपग-
 म्येत, यथा विष्णुमित्रः प्रवासी स्वगृहं न पश्यतीति, न तु जीवस्योपाधि-
 व्यतिरेकेण परिच्छेदो विद्यते उपाधिगतमेवातिदूरादिकारणमविज्ञान
 इति यद्युच्येत, तथाप्युपाधिरुपशान्तत्वात्सत्येव सम्पन्नो न विजानातीति
 युक्तम् । न च वयमिह तुल्यवन्नाड्यादिसमुच्चयं प्रतिपादयामः । न हि
 नाडयः सुतिस्थानं पुरतिञ्चेत्यनेन विज्ञानेन किञ्चित्प्रयोजनमस्ति । न
 ह्येतद्विज्ञानप्रतिबद्धं फलं किञ्चिच्छूयते । नाप्येतद्विज्ञानं फलवतः कस्य-
 चिद्ब्रह्मसुपदिश्यते । ब्रह्म त्वनपायि सुतिस्थानमित्येतत्प्रतिपादयामः । तेन
 तु विज्ञानेन प्रयोजनमस्ति । जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावधारणं, स्वप्नजाग-
 रितव्यवहारविमुक्तत्वावधारणं च ॥ तस्मादात्मैव सुतिस्थानम् ॥ ७ ॥

रत्नप्रमा ।

आद्य-नदृष्टान्तमनूय प्रयाह-नादमित्यादिना ॥ द्वितीयम् अनूय रूपवति-उपाधिगतमेवेति ॥
 उपाधिभि तस्यैव नाटयादौ स्वापे कतिपयमनिदृष्टार्थज्ञानप्रमद्वात् सुप्तुतिन्याचात स्यात् । उपाधिउपे
 तयत्र जीवस्य स्थित्ययोगाद् अत्राप्येव स्वाप आस्येव इत्यर्थ ॥ एव विज्ञाप निरस्य नाशपुरीततोत्रप्रणामाद्
 तुल्यवत्समुच्चय एतेन रूपवत् गुणप्रदानवत् समुच्चयसुपस्यति-न च वयमित्यादिना ॥ ७ ॥

मामती ।

मानम्यापि त्रियम्येवर्थे । परिहरति-नाटमेवं स्यादिति । न तानर्त्तवम्यामि म्वत परिच्छेदस्तस्य
 मन्नामनेन विमुक्तम् । औसाधिक तु पाट्टेद यगोपरिस्मिहितस्तन्मात्र न जानीषान्तु सर्वम् । न
 प्रसनिशानाःसुमेरुविज्ञान् देवदत्तः मनिष्ठिमपि न वेद । नन्मामर्त्तवियेप विज्ञानप्रयस्तमर्थी सुप्तुति प्रसा-
 धवता तदास्य सर्वोपाद्युपगमने वक्तव्य । तथा च निरुक्तस्य तदा प्रमानमितिपर्ये । गुणप्रदान-
 भावेन समुच्चयो न समप्रदानतयाप्रेयादिवदिति वदन्निन्मप्यवधारणोति-न च वयमिहिति । म्याप्या-
 याप्यवनिध्यानादिपुष्टार्थजस्य वदराजोरकेनापि वर्णन नापुष्टार्थेन मणितु युक्तम् । न च सुप्तुता-
 स्यादां जीवस्य स्थित्येव नाटयादिम्यान-प्रतिपादने किञ्चित्प्रयोजनं त्रयभूयप्रतिपादने त्वमि । तस्मात्
 समप्रदानमाधेत समुच्चयो नापि निरुक्त्य इति भाव । न नार्थम-यत् ॥ ७ ॥ < ॥ (२) ॥

आनदगिरीय-न्यायनिर्णय ।

पी वर्थे । जीवस्यातिदूरत्वात् सामाजिकमौसाधिक वा ? तदाऽऽद्य रूपवति-नादमिति । म्यामिस्मि
 दूरत्वमन्ताने त्रेणियत्र दृष्ट-नामाह-यथेति । अस्तु प्रमुत्नेऽपि नादगतिदूरत्वमन्तानेपुर्नयाह-न त्विति
 द्वितीयमनुसन्धि-उपाधीति । तादृ किञ्चामिज्ञानेयाह-तयाऽर्थाति । सुनिदशायासुगामिनिच्छे
 दादीदारे च द्वापिदमनिधितार्थज्ञानप्रमद्वादनोपेरेणप्रदानतयापे निष्ठागिरिता जीवस्य ब्रह्मदेवाव-
 म्यानमाग्नेयमित्यर्थे । उपाधोनामुपगमे कथ नाटयादिमनुष्योक्तिस्तत्राह-न चेति । इहेति म्याप्या
 नमुक्तम् । एतन्मन्तानेन समुच्चयोक्तिमित्यर्थे । त्वित्, नाडपाटीना म्याप्यान-शोनेनप्रदानं समुच्चयो
 मित्तो वे सा-न हीति । कथमस्यावत्त मियाप्याप्य म्याप येन नादप्रदत्तं नैव वा एतन्मन्ताने
 रिह नाऽऽद्य प्रमाह-न हीति । मियापि रूपवति-नापीति । निरुक्तसमुच्चयवशेनप्रदानेन किञ्च
 मीनाद एता-प्रप्र त्विति । तादृशनेऽपि सुप्तुत्तत्त्वमियाप्याप्यापिरुक्तप्रदानस्य प्रयोक्तव्य-
 वेनेति । प्रम म्याप्यानमिपि शाप्य एतन्मन्ताने वदन्निन्म-तस्मादिति ॥ ७ ॥ इत्यत्र

अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ८ ॥

यस्माच्चात्मैव सुतिस्थानम्, अत एव कारणान्नित्यवदेवास्मादात्मनः प्रबोधः स्वापाधिकारे शिष्यते । “कुत एतदागाद्” [वृ० २ । १ । १६] इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनावसरे “यथाग्नेः धुद्रा विस्फुल्लिङ्गा वधुच्चरन्त्येवमेवैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणाः” [वृ० २ । १ । २०] इत्यादिना, “सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे” [छां० ६ । १० । २] इति च । विकल्प्यमानेषु तु सुप्तुतिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते, कदाचित्पुरीततः कदाचिदात्मन इत्यशासिष्यत् ॥ तस्मादप्यात्मैव तु सुतिस्थानमिति ॥ ८ ॥ इति तदभावाधिकरणम् ॥ २ ॥

स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः ॥ ९ ॥ (३) ॥

तस्याः पुनः सत्सम्पत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव सत्सम्पन्नः, स एव प्रतिबुध्यते उत स वान्यो वेति चिन्त्यते ॥ तत्र प्राप्तं तावद् । अनियम

रत्नप्रभा ।

किञ्च ब्रह्मणः सकाशाज्जीव्योत्थानश्रुतेर्ब्रह्मेण सुप्तुतिस्थानमित्याह सूत्रकारः—अतः प्रबोध इति ॥ नाडीपुरीततोः काप्युत्थानाऽपादाननाश्रणात् न सुतिस्थानमित्यर्थः ॥ तस्मादुपाविश्ये जीवस्य ब्रह्मभेदादौपाधिक एव भेद इति त्रिकोणाद्यकार्याभेदसिद्धिरिति स्थितम् ॥ ८ ॥ (२) ॥ स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः ॥ सुप्तुतौ उपादिनाशात् कर्मानुसृत्यादेर्दर्शनाच्च,—सशयं सति अस्माद् ब्रह्मणो जीवस्योत्थानश्रुतेर्ब्रह्मेण सुप्तुतिस्थानमित्युक्तम् । सुप्तादन्यस्याप्युत्थानसम्भवेन सुप्तस्य नाड्यादिस्थानत्वसम्भवादिऽप्योपसङ्गत्या नियमकामानान्नियम इति पूर्वपक्षमाह—तस्याः पुनरित्यादिना ॥ पूर्वपक्षे ज्ञानवैयर्थ्यम् । सुप्तस्यैवापुनराहृत्स्वमुक्तिसिद्धेः सिद्धान्ते तु अज्ञातब्रह्मात्मना भामती ।

स एव तु कर्मानुसृतिशब्दविधिभ्यः । यद्यपीधरादिभिन्नो जीवन्तथाप्युपाव्यच्छेदेन भेद त्रिकोणाधिकरणान्तरारम्भः स एवेति दु सपादमिति । स वान्यो वेति ईश्वरो वेति समग्रमात्रेणोपन्यासः । न हि तस्य शुद्धमुक्तस्यमात्रस्याविचारकृतव्युत्थानमभयः । अत एव त्रिकोणावसरेऽप्यनुपन्यासः । यद्धि आनन्दमित्यर्थः—न्यायनिर्णयः ।

प्रबोधोपादानलोक्तेरपि सदेव सुतिस्थानमि वाह—अत इति । सूत्र व्याचष्टे—यस्मादिति । विकल्पेऽपि तदुपादानलोकिर्ब्रह्मणो प्रतिष्यते ने वाह—विकल्प्यमानेष्विति । न च नाडीपुरीततोऽप्युत्थानापादानत्वं कदाचिदपि शिष्यते ब्रह्मण एव तु तद्वचने फण्डिमुपसहरति—तस्मादुपीति । एवमात्मनो ब्रह्मात्मत्व मिदमित्यधिकरणार्थमुपसहर्तुमिति युक्तम् ॥ ८ ॥ (२) ॥ अतः प्रबोधोऽस्मादिति स्वापानन्तरं ब्रह्मण सकाशात्प्रबोकोक्तेस्त्वात्मनैव सुप्तुतिस्थानमित्युक्तम् । इदानीं तस्मात्प्रबोदस्तदावर्ति गमयति सुप्तादन्यस्य प्रबोदसम्भवे तस्य नाड्यादिस्थानत्वसम्भवादिऽप्युत्थानाऽऽह—स एवेति । स्वापस्यानाह्वयः प्रलियुज्यमान जीवमधिहृद्योपादिनाशात्कर्मानुसृत्यादिदर्शनाच्च सशयमाह—तस्या इति । तस्यैवोत्थानोक्त्या एवापातिकेमात्रेण त्रिकोणाद्यकार्याभेदस्य प्रबोधयोग्यतया वाक्योपशानोपयोगितेति पादादिनापि । पूर्वपक्षे ज्ञानवैयर्थ्य सिद्धान्ते तस्यैवोत्थानादज्ञातब्रह्मात्मना सुप्तस्याप्युत्थानात्तदेव्युत्थानादेव सुप्तेऽनन्तरं तदर्थवत्त्वनिवृत्तिरप्यभिप्रेय नियमकानुपपन्न्या पूर्वपक्षयति—तत्रेति । नियमसम्भवे नानि-

इति ॥ कुतः ॥ यदा हि जलराशौ कश्चिज्जलविन्दुः प्रक्षिप्यते, जल-
 राशिरेव स तदा भवति । पुनस्तदुद्धरणे स एव जलविन्दुर्भवतीति दुःस-
 म्पादम् । तद्वत्सुतः परेणैकत्वमापन्नः सम्प्रसीदति, न स एव पुनरुत्था-
 तुमर्हति ॥ तस्मात्स एवैश्वरो वाग्यो वा जीवः प्रतिबुध्यत इति ॥
 एवं प्राप्ते इदमाह—“स एव तु” जीवः सुतः स्वास्थ्यं गतः पुनरुत्तिष्ठति,
 नान्यः ॥ कस्मात् “कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः” । विभज्य हेतुन्दर्श-
 यिष्यामि—कर्मशेषानुष्ठानदर्शनात्तावत्स एवोत्थातुमर्हति, नान्यः । तथा-
 हि—पूर्वबुरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुत्तिष्ठन्द्ध्यते । न चान्येन सा-
 मिभूतस्य कर्मणोऽन्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमर्हति । अतिप्रसङ्गात् ॥
 तस्मादेक एव पूर्वद्युरपरेद्युश्चैकस्य कर्मणः कर्तेति गम्यते ॥ इतश्च स
 एवोत्तिष्ठति यत्कारणमतीतेऽहन्यहमदोऽद्राक्षमिति पूर्वानुभूतस्य पश्चा-
 त्स्मरणमन्यस्योत्थाने नोपपद्यते । न ह्यन्यदहमन्योऽस्मर्तुमर्हति । ‘सो-
 ऽहमस्मि’ इति चात्मानुस्मरणमात्मानन्तरोत्थाने नाऽनुवकल्पते ॥ शब्देभ्यश्च
 तस्यैवोत्थानमत्र गम्यते ॥ तथाहि—“पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति

रमप्रभा ।

रिप्यतस्य अज्ञानबोधेन पुनस्तन्मैत्रेयानामयदवगन्तानादज्ञानाशय ज्ञानापेक्षेति कठम् ईश्वरो वैयनियम-
 दादर्शयोक्तम् । ‘स वाग्यो वा’ इत्येव पूर्वपक्षः । ज्ञान विना बुद्धयानुपाधेरत्यन्तनाशामात्रायया
 बुद्धयोपपत्तौ जीवः सुप्तौ कारणान्मना निदितस्यैव नानाकर्मानुभवसम्भारकयोपरि उचिष्टोति
 सिद्धान्तपति—स एव त्वित्यादिना ॥ सामिभूतस्य धर्भटनस्य एकस्यैव ज्योतिशोमादेरनेकयजमान-
 कवापान् अतिप्रसङ्गः ॥ स्पृष्टिसुप्तानुशब्दवृत्तिना प्रथमिहामाह—सोऽहमिति ॥ अयन गमनम-
 भागी ॥

द्वयहादिनिर्लेनीयमेकस्य पुसश्रोदित कर्म तस्य पूर्वोत्तुष्टितस्वामिनि स्पृतिरिति वक्तव्येऽनुः प्रथमिहाममृच-
 नार्थः । अन एव सोऽहमस्मीत्युक्तम् ॥ पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवतीति । अयन धायः नियमेन
 आनन्दमिरीय—प्राचीनीयः ।

यमो दुर्निर्गतिरिति अद्रते—कुत इति । नियमायोग दृष्टान्तेन साधयति—यदेति । जलविन्दोः सा-
 यकावाद्यश्चरप्रसर्गप्रशयादिभ्योऽपि उपापन्नस्य तस्यैव नोद्धरणम् । जीवस्य तु सोपाधिवाद्युपाधिर्यापदना-
 भाति—अद्वैतमित्यदिगिमाहस्योरादिप्रथमाधे नान्येदस्वमित्येवमिति मन्त्र दार्शान्तिकमाह—तद्वदिति ।
 निशामत्तारोगे कठिनमाह—तस्मादिति । समाप्तनामादेरेश्वरो वैयुक्तम् । अनियमवशे मोक्षः मुनस्यै
 ज्ञानैकैर्भूमिनि वक्तुमिच्छत्यः । पूर्वोत्तुष्टितस्वामिनि स्पृतिरिति—एवमिति । एकैवागम्यादान-
 ष्टममात्रे नम्येत्तेश्वाने निरस्तुमदावमिति अद्रते—कस्मादिति । अयनेदव्यापिपारांन निद्वन्द्वस्य
 नम्येत्तेश्वाने मानमाह—कर्मति । पदप्राप्तानामिनि नमुगितानामिह न हेतुषु किन्तु प्रथेकमित्यु-
 विभज्येति । इत कर्ममन्त्रेण तेषु विभज्यति—कर्मति । सोपानुष्ठानदर्शनमेव प्रकृतयति—सोपा-
 रीति । व्यपेक्षानात् सस्यैवोत्थानमिवावशेकत्वं न चेति । मानिद्वन्द्वार्थमनुष्ठितस्यैव भावः ।
 एकस्यैव ज्योतिशोमादेरनेकयजमानकवापानादिभ्योऽपि उपापन्नस्य तस्यैव नोद्धरणम् । अतिप्रसङ्गादिति । उक्तं नु कठमुस्मर-
 तस्मादिति । अतः न एवोत्तुष्टितस्वामिनि स्पृतिरिति—एवमिति । अतस्मिन् आनन्देति—इत्येति । वा पुनर-
 उक्तं नु कठमुस्मर-
 सोऽहमिति । अयन-गमनमाह—द्वन्द्वेभ्यश्चेति । अयन गमननायः प्रतिनियत गमन प्रतिन्याय

कर्मादुत्पृतिशब्दविषयधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९६१)

बुद्धान्तायैव" [वृ० ४ । ३ । १६] "इमाः सर्वाः प्रजा अहर्-
हर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति" [छां० ८ । ३ । २] "त इह व्याघ्रो
वा सिंहो वा वृको वा घराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दक्षो मशको वा
यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति" ॥ ३ ॥ [छां० ६ । ९ । ३] इत्येवमादयः
शब्दाः स्यात्प्रबोधोपाधिकारे पठिता नात्मान्तरोत्थाने सामञ्जस्यमीयुः ॥
कर्मविद्याविधिभ्यश्चैवमेव गम्यते । अन्यथा हि कर्मविद्याविधयो-
ऽनर्थकाः स्युः । अन्योत्थानपक्षे हि सुपुत्रमात्रो मुच्येतेत्यापद्येत । एवं चे-
त्स्याद् वद् किं कालान्तरफलेन कर्मणा, विद्यया वा, -कृतं स्यात् ॥ अपि
चान्योत्थानपक्षे यदि तावच्छरीरान्तरे व्यवहरमाणो जीव उत्तिष्ठेत्,
तत्तद्भवहारलोपमसङ्गः स्यात् । अथ तत्र सुत उत्तिष्ठेत्, कल्पनान-
र्थक्यं स्यात् । 'यो हि यस्मिच्छरीरे सुतः स तस्मिन्नोत्तिष्ठति । अन्य-
स्मिच्छरीरे सुतोऽन्यस्मिन्नुत्तिष्ठति' इति कोऽस्यां कल्पनायां लाभः
स्यात् । अथ मुक्त उत्तिष्ठेद्-अन्तवान्मोक्ष आपद्येत । निवृत्ताऽविद्यस्य
च पुनरुत्थानमनुपपन्नम् । एतेनेश्वरोत्थानं प्रत्युक्तम् । नित्यनिवृत्ताऽवि-
द्यत्वात् । अष्टात्त्रिंशत्तन्मूलतश्चिमाणाशो च दुर्निवारान्योत्थानपक्षे

रत्नप्रभा ।

आयः । योनिं तत्तदिन्द्रियस्थानं प्रति नियतं गमनं यथा भवति, तथा प्रतियोनि-भागच्छति
जागरणायैति श्रुत्यर्थः ॥ न विन्दन्तीति । अज्ञानसत्त्वान् सुप्तस्योत्थाननियम उक्तः । इह पूर्वप्रबोधे
ये भवन्ति ते एव तदा उत्तप्रबोधे भवन्तीत्यर्थः ॥ विधिं व्याचष्टे-कर्मिति ॥ स एवोत्तिष्ठतीति निश्ची-
यते इत्यर्थः ॥ अत्रैवोत्पन्नं युतयन्तरमाह-अपि चेत्यादिना ॥ अन्योत्थाने सुखादेर्न पूर्वकर्मकार्यते-
भामती ।

गमनं ध्यायः । जीवः प्रतिन्याय सत्प्रसादे सुप्ततामस्यायां बुद्धान्तावाप्नोति भागच्छति प्रतियोनिं ।
यो हि व्यापयोनिः सुप्तो बुद्धान्तमागच्छन् स व्याप एव भवति न जात्यन्तरम् । तदिदमुक्तम्-त इह
व्याघ्रो वा सिंहो वेति । अथ तत्र मुक्त उत्तिष्ठेदिति । यो हि जीवः सुप्तं स शरीरान्तरं उत्ति-
ष्ठति शरीरान्तरगतस्तु सुप्तजीवमवतिष्ठति शरीरं उत्तिष्ठति, ततश्च न शरीरान्तरे व्यवहारलोप इत्यर्थः ।

आनन्दगिरौप-न्यायनिर्णयः ।

यथा भवति तथा योनिर्गोनिं प्रयागच्छति शरीरान्तरं जागरणायैत्यर्थः । सुप्तानामुत्थानयोग्यत्वमापन्नमेतं न
विन्दन्तीति सूचितम् । इहेति पूर्वप्रबोधोक्तिः । तदामन्तीति स्वापन्नरहितं जागर्तितमुच्यते । विधि-
पदं व्याचष्टे-कर्मिति । स एवोत्तिष्ठतीत्येतदेवमेवमुक्तम् । तदं व्यतिरेकमुत्थेन विरादयति-अन्य-
येति । विधानार्थक्यं व्यनक्ति-अन्येति । कर्मैवैवमाह-एवं चेदिति । सुप्ततामस्य मुक्तयुपगमनक्षे-
त्यर्थः । अनुष्ठानकाले फलाभावात्कर्मणो ध्यानस्य च काश्चित्कालस्यान्योत्थानपक्षे दीर्घमित्यर्थः ।
विद्याऽन ध्यानम् । इतश्च नान्योत्थाननिवाह-अपि चेति । अन्योत्थाने सोऽन्यो जीवो वा स्यादी-
श्वरो वा । जीवश्चेद्बुद्धो मुक्तो वा । बद्धोऽपि देहान्तरे व्यवहरमाणन्तरं सुप्तो वेति विस्तृत्याऽऽद्यमनु-
प्रवाह-अन्येति । द्वितीयमनुमास्य दूयति-अयेत्यादिना । विन्दु गौरवमेव स्तोत्यति-यो
हीति । कल्पान्तरमनुस्य निरस्यति-अयेति । अन्तवत्त्वे का क्षतिस्तत्राऽह-निवृत्तेति । हेत्वमा-
वादिनि भावः । मुक्तस्य नोत्थाननियुक्तन्यायेन कल्पान्तरं निराह-एतेनेति । तदीयस्वरूपानुष्ठया
हेतुनाह-नित्येति । प्रयेत् सर्वश्रेष्ठं दोषमुक्त्वा साधारणं दोषमाह-अकृतेति । अन्योत्थाने पाधा-

स्यात्ताम् ॥ तस्मात्स एवोत्तिष्ठति, नान्य इति ॥ यत्पुनरुक्तं—यथा जल-
राशौ प्रक्षितो जलविन्दुर्नोद्धर्तुं शक्यते, एवं सति सम्पन्नो जीवो नोत्प-
त्तिमुर्हतीति ॥ तत्परिह्रियते ॥ युक्तं तत्र विवेककारणाभावाज्जल-
विन्दोरुद्धरणम् । इह तु विद्यते विवेककारणं कर्म, चाविद्या चेति
वैषम्यम् । दृश्यते च दुर्विवेचनयोरप्यस्मज्जातीयैः क्षीरोदकयोः
संस्पृष्टयोर्हसेन विवेचनम् ॥ अपि च न जीवो नाम कश्चि-
त्परस्मादात्मनोऽन्यो विद्यते । यो जलविन्दुरिव जलराशेः सतो विवि-
च्येत । सदेव तूपाधिसम्पर्काजीव इत्युपचर्यते—इत्यसकृत्प्रपञ्चितम् ।
एवं सति यावदेकोपाधिगता बन्धानुवृत्तिः—तावदेकजीवव्यवहारः ।
उपाध्यन्तरगतायां तु बन्धानुवृत्तौ जीवान्तरव्यवहारः । स एवायमु-
पाधिः स्वापप्रबोधयोर्बीजाङ्कुरन्यायेनेत्यतः स एव जीवः प्रतिबुध्यत
इति युक्तम् ॥ ९ ॥ इति कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ १० ॥ (४) ॥

रत्नप्रभा ।

स्फुटतमुखायागमः, पूर्वमुत्तजीवस्तत्कर्मनाशश्चेत्यर्थः ॥ पूर्वपशुक्तं दृष्टान्तं त्रैषम्येण दूषयति—
यत्पुनरित्यादिना ॥ अस्मदाद्यशक्यमपि विवेचनं प्राण्यदृष्टापेक्षः ईश्वरः करोतीति मया
दृष्टान्तमाह—दृश्यते चेति ॥ प्रज्ञामेदाव जीवस्य जजन्निन्दुवैषम्यमिच्छाह—अपि चेति ॥ अर्धे
स बान्यो नोत्तिष्ठतीति चिन्तानवकाश इत्याशय्य बुद्धिभेदेन जीवभेदाच्चिन्तोत्पाह—एवं मतीति ॥
मुग्धो बुद्धिनाशेन प्रथमं सुदुपाधिभेदादेकजीवव्यवहारो न स्यादित्यत आह—स एवायमिति ॥
स्युत्पन्नमात्मना निष्ठयेन्नोपाधिर्निर्दिष्टः ॥ ९ ॥ (३) ॥ अन्वयाप्रयादात्मानं विविच्य मूर्च्छां नो वि-
चयति—मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् ॥ मूर्च्छां प्रमिद्धाऽन्यथावर्तमाना वा पञ्चमाश्रया वेति ।
मामती ।

अपि च न जीवो नाम कश्चित्परस्मादान्य इति । यथा घटाकाशो नाम न परमाज्ञादादन्वयः ।
अथ चान्य इव यावद्वद्वयमुच्यते । न चासौ दुर्विवेचन्तदुपाधिर्दृश्य विविक्रवान् । एवमनायनिर्विच-
नोपाधिर्योपमानभेदोपाधिरित्येवो जीवो न अस्तुतः परमात्मनो विद्यते तदुपाधुद्गमिममाया चोद्भू-
त्वाभिभूत इव प्रतीयते । ततश्च सुवृत्तादानपि अभिभूत इव जाग्रदवस्थादिबुद्धत इव । तस्य चादिशा-
सदासनोपाधेरनादितया कार्यकारणभावेन प्रवहतः सुविचेतया तदुपहितो जीवः सुविचेत इति ॥ ९ ॥
(३) ॥ मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परिशेषात् । विशेषविज्ञानामानामूर्च्छां जागरण्यन्नावस्थान्वा भिद्यते, पुन-
श्चानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

व्यप्रबोधकाशेनमुत्पादेन दुर्वेकर्मकार्येणतन्मागच्छेत्तु च सुतस्य मुक्ती फलमदाथैव नश्येदिति दोषप्र-
तिर्णयः । अन्वोयानायोगे फलिनमाह—तस्मादिति । प्रवेक्ष्यर्वाजमनुवदति—यदिति । दृष्टान्तेन-
श्लेषेण वा प्रयाह—तदित्यादिना । नाम्नामिर्वाश्रयैरपि दुर्विवेचनं तुन्यमिच्छाशक्याऽऽह—दृश्यते
चेति । प्रज्ञागतस्य दृष्टान्तवैषम्यमाह—अपि चेति । कर्माणि जीवस्यऽऽह—मूर्च्छेवेति । स एवो-
पाधिना जीवने नामाज्ञावरादोऽपि प्रयुक्त इत्याह—एवमिति । एतमेव चरतिरेकदारोपनादपि—उपा-
ध्यन्तरेति । उपानिभेदमुच्यते तत्रात्र जीवभेदो गम्यतामित्याशय्य बीजाङ्कुरव्यवहारात्तान्त्रैषम्ये-
षाभिः विवेकैरेवमिच्छाह—म एवेति । सुवृत्तेषोपानादणनप्रमणा नश्येदानं म्दिनिदुपगर्हा-
इत्यत इति ॥ ९ ॥ (३) ॥ अन्वयाप्रयमुत्पन्नं पूर्वोक्तस्यम्यान्त्रं दर्शयति—मुग्ध इति । वि-

अस्ति मुग्धो नाम-यं मूर्च्छित इति लौकिकाः कथयन्ति । स तु किम-
वस्थ इति परीक्षायामुच्यते । तिष्ठस्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जीवस्थ-
प्रसिद्धाः-जागरितं, स्वप्नः, सुषुप्तमिति । चतुर्थी शरीरादपत्तुतिः । न
तु पञ्चमी काचिदवस्था जीवस्य श्रुता स्मृता वा प्रसिद्धास्ति ॥ तस्मा-
च्चतसृणामेवावस्थानामन्यतमावस्था-मूर्च्छा-इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ न
तावन्मुग्धी जागरितावस्थो भवितुमर्हतिान ह्ययमिन्द्रियैर्विषयानीक्षते ।
स्यादेतद्-इषुकारन्यायेन मुग्धो भविष्यति-यथेषुकारो जाग्रदपीष्वा-
सक्तमनस्तया नान्यान्विषयानीक्षते, एवं मुग्धो मुसलसम्पातादिज-
नितदुःखानुभवव्यग्रमनस्तया जाग्रदपि नान्यान्विषयानीक्षत इति ॥
न ॥ अचेतयमानत्वाद् ॥ इषुकारो हि व्यापृतमना ब्रवीति-‘इषुमेवा-
हमेतावन्तं कालमुपलभमानोऽभूवम्’ इति । मुग्धस्तु लब्धसञ्ज्ञो ब्रवीति-
‘अन्धे तमस्यहमेतावन्तं कालं प्रक्षितोऽभूव न किञ्चिन्मया चेतितम्’

रत्नप्रभा ।

अस्याचतुष्टयप्रसिद्धेर्मुग्धस्य तद्वैलक्षण्याच्च सशये सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञयोऽप्येतस्य सुप्तामेदवदिशेषज्ञान-
भावादिशेषेण लिङ्गेन सुषुप्तिरेव मूर्च्छेति प्रत्यभिज्ञानात् सुषुप्त्यन्तर्गता मूर्च्छेति दृष्टान्तसङ्ख्या पूर्वपक्षमाह-
तिस्रस्तावदिति ॥ पूर्वपक्षे प्रसिद्धानस्यातः पृथगात्मनो मूर्च्छतो विनेकार्थं यत्नासिद्धिं फट्,
सिद्धान्ते पृथग्यत्नश्रौत्यमिति भेदः ॥ परिशेष दर्शयन् सिद्धान्तपथि-न तावदित्यादिना ॥ जाग्रदपि
जागरावस्योऽपीत्यर्थः । ऐन्द्रियकर्मज्ञान देहधारण च तस्यास्ति, न मुग्धस्येति वैषम्योक्तया द्रूपयति-
भामती ।

रुच्यन्नाच्च मरणावस्थायाः । अतः सुषुप्तिरेव मूर्च्छा, विशेषज्ञानाभावादिशेषात् । चिरानुच्छ्वासोपपुम्प-
तयस्तु सुप्तेरवान्तरप्रमेदाः । तद्यथा कश्चिन्मुक्तोऽप्यित् प्राह-मुखमहमस्वाप्त लभूनि मे गात्राणि प्रसन्न
मे मन इति, कश्चिन्मुक्तुं खमस्वाप्त गुरुणि मे गात्राणि भ्रमन्वनस्यित मे मन इति । न चेतावता
सुषुप्तिर्भियते । तथा विकारान्तेरेऽपि मूर्च्छा न सुषुप्तेर्भियते । तस्मात्सोऽहमितिप्रत्यभिज्ञानेन पश्यन्वस्थेति
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यमाह-अस्तीति । प्रामाणिकस्य विषयः प्राक्तस्य लोकासिद्धतामाह-यमिति । स किं जागरावस्था-
नामन्यतमावस्थान्तर्गतः किं वाऽन्यथावस्थान्तर्गत इ-यस्याचतुष्टयप्रसिद्धिनियमरेतद्व्यवस्थया सदेहे प्रत्यभि-
ज्ञया स एवोत्तिष्ठतीत्युक्तेर्भिशेषज्ञानाभावादिशेषेणैक्यप्रत्यभिज्ञानान्मुग्धः सुप्तिरेवेति पूर्वपक्षपथि-स त्विति ।
अत्र मुग्धेरवावन्तरयोक्त्या ततो निपक्वे त्वमर्थे शोधिते तस्य वाक्यार्वाच्यनिस्तर्दाहेतुत्वात्पादादिस-
गतिः । पूर्वपक्षे मूर्च्छातिरेकार्थं पृथङ् न प्रयतितव्यम् । सिद्धान्ते पृथक्प्रयत्नश्रौत्यमिति मया पूर्वपक्ष
विष्टमिति-तिस्रस्तावदिति । शरीरस्थस्येति विशेषणसिद्धमन्यतमान्तरमाह-चतुर्थीति । मूर्च्छाऽपि चिरो-
च्छ्वासोपपुम्पमृतिधर्मभेदादवस्थान्तरमित्याशयः सुप्तेरवान्तरभेदादेरिच्छासिद्धेर्न धर्मभेदरूपनेत्याह-न
त्विति । अवस्थान्तरस्याप्रसिद्धये सुषुप्त्यन्तर्माय मूर्च्छाया मत्वा निगमयति-तस्मादिति । तथा च
तद्व्यतिरेकार्थं पृथङ् न प्रयतितव्यमिति फटितमितिशन्दार्थः । पूर्वपक्षमन्य सिद्धान्तपथि-एवमिति ।
परिशेषादित्यस्यार्थं परिशेष दर्शयितुमारभते-न तावदिति । जाग्रदवस्थो हीन्द्रियैरर्थानुपलभते, मुग्धो
नेवमिति वैषम्य हेतुमाह-न हीति । जाग्रदवस्थस्यैव मुग्धम्यार्थानुपलभतो दृग्गुणमवबोधयन्तया स्यादिति
दृष्टान्तेन शङ्कते-स्यादिति । इषुकारन्याय प्रपञ्चयति-यथेत्यादिना । वैषम्योक्त्या प्रयाह-नेत्या-

इति । जाग्रतश्चैकविषयासक्तचेतसोऽपि देहो विधियते । मुग्धस्य तु देहो धरण्यां पतति ॥ तस्मात्त्र जागर्ति, नापि स्वप्नान्पश्यति । निःसञ्ज्ञत्वात् । नापि मृतः । प्राणोष्मणोर्भावात् । मुग्धे हि जन्तो मृतोऽयं स्यात्, न वा मृतः—इति संशयाना उष्मास्ति नास्तीति हृदयदेशमालभन्ते निश्चयार्थम् । प्राणोऽस्ति नास्तीति च नासिकादेशम् । यदि प्राणोष्मणोरस्तित्वं नावगच्छन्ति, ततो मृतोऽयमित्यध्यवसाय दहनायाऽरण्यं नयन्ति । अथ तु प्राणमूष्माणं वा प्रतिपद्यन्ते, ततो नार्यं मृत इत्यध्यवसाय सञ्ज्ञालाभाय भिषज्यन्ति । पुनरुत्थानाञ्च न दिष्टं गतः । न हि यमं गतो यमराज्यात्प्रत्यागच्छति ॥ अस्तु तर्हि सुपुतः । निःसञ्ज्ञत्वाद्, अमृतत्वाच्च ॥ न ॥ वैलक्षण्यात् ॥ मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छसिति । सवैपथुरस्य देहो भवति । मयानकश्च वदनम् । विस्फारिते नेत्रे । सुपुतस्तु प्रसन्नवदनः तुल्यकालं पुनरुत्थानाञ्च न दिष्टं गतः । न चास्य देहो वेपते । पाणिपेपणमात्रेण च सुपुतमुत्थापयन्ति, न तु मुग्धं मुहुरघातेनापि । निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोः । मुसलसम्पातादिनिमित्तत्वाभ्यो हस्य, श्रमनिमित्तत्वाच्च स्वापस्य । न च लोकेऽस्ति प्रसिद्धिः—मुग्धः

रत्नमाम् ।

नेत्यादिना ॥ मूर्च्छाया जागरदेदमुक्त्वा स्वप्नघृतिभ्यां भेदमाह—नार्पात्यादिना ॥ आलभन्ते स्पृशति । दिष्टं मरणम् । सुपुतिमूर्च्छयोः क्विचित्प्राक्स्थेऽपि वद्वैवेक्यत्वाद्देद इत्याह—नेति ॥ लक्षणभेदमुक्त्वा निमित्तभेदमाह—निमित्तेति ॥ प्रत्यनिशब्दसिद्धेत्याह—न चेति ॥ उक्तप्राक्स्थैरुप्याभ्यामाम् ।

प्रातम् । एव प्रात उच्यते—यद्यपि विशेषविज्ञानोपसामेन मोहसुपुतयोः साम्यं तथापि नेक्ष्यम् । न हि विशेषविज्ञानसद्भावसाम्यप्रायेण स्वप्नजागरणोरभेदः । वागेन्द्रियव्यापारमात्रमावाभ्यां तु भेदे तयोः सुपु-
धानन्दगिरीष—न्यायनिर्णयः ।

दिना । मुग्धस्य जागरितानस्यत्वामात्रे हेत्यन्तरमाह—जाग्रतश्चेति । देहधातुमात्राद्विषयमात्रानुपलब्धेयं मुग्धो जाग्रदवस्थो नेति निगमयति—तस्मादिति । अस्तु तर्हि तस्य स्वप्नावस्थामे, नेत्याह—नार्पाति । तर्हि तस्य मृतावस्थान्वं, नेत्याह—नार्पाति । पूर्वग्र्याणोष्माणौ मुग्धे न सिद्धौ तद्वृत्तोऽस्य मृतादन्त्यस्य तत्राऽऽह—मुग्धे हीति । उष्माऽस्ति नेति संशयस्यान्यतरनिश्चयार्थं हृदयदेशमात्रमन्ते स्पृशन्तीति यापत् । प्राणोऽस्ति नेति च संदिग्धान्वयार्थं नासिकादेशमात्रमन्त इति संशयः । नासिकादेशप-
कटमाह—यदीति । परस्य पराध्यवसायनोचरो नेत्याह—कार्येऽङ्गकमनुमाह—दहनापेति । अस्ति-
तनिश्चयकटमाह—अथ त्विति । तत्रापि कार्येऽङ्गकमनुमात्रमाह—संज्ञेति । मुग्धस्य मृतत्वामात्रे हेत्यन्तरमाह—पुनरिति । यमराज्यं प्रतिष्ठस्यापि पुनरुत्थाने किं न स्यात्तत्राऽऽह—न हीति । परि-
शेषसिद्धं मुग्धस्य स्वापानस्यत्वनिश्चयमाह—अस्त्विति । तत्र माउत्थयं हेतुमाह—निःसंज्ञत्वादिति । उक्तप्राक्स्थेऽपि लक्षणनिमित्तकत्वात् न भेदभेदत्वमित्याह—नेत्यादिना । लक्षणं लक्षणभेदं विद्वेगोपि—
मुग्ध इति । निमित्तभेदमुदाहरति—निमित्तेति । आदिपदेनोपपत्त्यादि यत्रादि गृह्यते । श्रमापनवार्था मन्तवर्तयः सुपुतिः । देहव्यागार्था मासतचित्तमोहः । सति मोहे मरणाभ्यामेऽपि तस्मिन्मरणादि तदवसाविति कटभेदं क्त्वा मोहस्वापयोरस्ये मानामागमाह—न चेति । विशेषोपायानप्येमाह—

सुप्त इति । परिशेषादर्धसम्पत्तिर्मुग्धतेत्यवगच्छामः । निःसञ्ज्ञकत्वात्सम्पन्नः, इतरस्माच्च वैलक्षण्यादसम्पन्न इति ॥ कथं पुनरर्धसम्पत्तिर्मुग्धतेति शक्यते वक्तुम् । यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रुत्या-“सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति” [छां० ६।८।१] “अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति” [बृ० ४।३।२२] “नेनं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतम्” [छां० ८।४।१] इत्यादि । जीवे हि सुकृतदुष्कृतयोः प्राप्तिः सुखित्वदुःखित्वप्रत्ययोत्पादनेन भवति । न च सुखित्वप्रत्ययो, दुःखित्वप्रत्ययो वा, -सुपुते विद्यते । मुग्धेऽपि तौ प्रत्ययो नैव विद्येते ॥ तस्मादुपाध्युपशमात्सुपुतवन्मुग्धेऽपि कृत्स्नसम्पत्तिरेव भवितुमर्हति, नार्धसम्पत्तिरिति ॥ अत्रोच्यते ॥ न ब्रूमः ॥ मुग्धेऽर्धसम्पत्तिर्जीवस्य ब्रह्मणा भवतीति ॥ किं तर्हि । अर्धेन सुपुतप-

स्तप्रभा ।

मर्धसम्पत्तिः सर्वैः सुपुत्तिर्मेरसम्पन्न मुग्धः सुपुतो न भवति । सर्वैरणास्याधर्मसम्पत्तेर्मूर्तोऽपि न, किन्तु अनस्यान्तर गत इति सूत्रार्थः ॥ अत्र सूत्रे जीवस्य ब्रह्मणार्धसम्पत्तिरुक्तेति भ्रान्तः शङ्कते-कथमिति ॥ यत्सुपुत प्रति सत्सम्पन्नस्य श्रुत तदुपाध्युपशमाभिप्रायम् । उपाध्यभावश्च मुग्धस्यापि सम इति यतः, तस्मात् कृत्स्नसम्पत्तिरेवैवर्धः । सुपुतकाले कर्मसम्बन्धे पुनरुक्त्या न कथमित्याशङ्क्य तत्कार्याभावात्तदसम्बन्धोक्तिरित्याह-जीवे हीति ॥ ब्रह्मणा कृत्स्नसम्पत्तिमङ्गीकृत्य परिहृति-न ब्रूम इति ॥ मुग्धत्व हि सुपुतस्य अर्धेन निःसञ्ज्ञत्वाद्विधर्मेण साम्येन सम्पन्ने भवति । मरणस्वार्धेन कम्पा-भामती ।

समोहयोरपि प्रयोजनभेदात्कारणभेदात्लक्षणेभेदाच्च भेदः । श्रमापनुत्तर्यथा हि त्रयणा सपत्ति सुपुतम् । शरीरःपागार्था तु ब्रह्मणा सपत्तिर्भोह । यद्यपि सत्यपि मोहे न मरण तथाप्यसति मोहे न मरणमिति मरणार्थो मोहः । मुसलसपातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य श्रमादिनिमित्तत्वाच्च सुपुतस्य मुसलेनादिविकारलक्षणात्वान्मोहस्य प्रसन्नरदनत्वादिलक्षणेभेदाच्च सुपुतस्यासुपुतस्य त्ववान्तरभेदेऽपि निमित्तप्रयोजनलक्षणाभेदादेकम् । तस्मात् सुपुतमोहानस्ययोरब्रह्मणा सपत्तावपि सुपुते यादर्शा सपत्तिर्न तादर्शो मोह इत्यर्धसपत्ति भ्रानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

परीति । साम्यवैलक्षण्याम्यमर्धसपत्ति साधयति-निःसञ्ज्ञत्वादिति । अर्धसपत्तिमाक्षिपति-कथमिति । काऽनुपपत्तिरित्याशक्य मुग्धस्यार्धसपत्त्यभावं साधयितुं सुप्तेन साम्य कर्मतत्कच्छेदाभावेन कथयति-यावतेति । यत्सुप्त प्रति सत्सम्पन्नस्य श्रुत तदुपाध्युपशमाभिप्राय, स चोपाध्युपशमो मुग्धस्यापीति कृत्स्नसपत्तिरेवेति भावः । कर्मसम्बन्धस्य यावद्वन्धमात्रित्वात्सुप्तस्य कर्मराहित्यमसिद्धमित्याशक्य तत्कार्यमुखदुःखधीराहित्यात्तदेतुकर्मराहित्य कल्पमित्याह-जीवे हीति । सुप्तस्य सुखानुभवात्तरनिनाभूतो दुःखानुभवेऽपि कल्पनामित्याशक्य स्वप्रकाशस्वरूपमुत्पानुभवव्यतिरेकेण कर्मोत्पानुभूतप्रतिभूतार्धधीजन्यो प्रत्ययावसमाविनापित्याह-न श्येति । सुप्तस्य कर्मकच्छेदस्येऽपि मुग्धस्य किं सिद्धं तत्राऽऽह-मुग्धेऽपीति । सुप्तादिधीराहित्यकल्पिनकर्मराहित्येन सपूर्णा सत्सपत्तिर्मुग्धेऽपीति निगमयति-तस्मादिति । ब्रह्मसम्पत्तिविशेषेऽपि सुप्तिर्भूयोर्भेदोऽस्तीत्याह-अत्रेति । यत्तु मूर्त्तया जीवस्य त्रयण नार्धमरत्तिरिति दर्शितं तदङ्गीकरोति-नेत्यादिना । तर्हि किमेतस्याऽर्धसपत्तिस्तत्राऽऽह-किमिति । अर्धेनाऽऽदीपमानेन निःसञ्ज्ञत्वेनेति यावत् । पारित्यन्वयानेन चार्धेन प्रसन्नरदनत्वादिनेवैवर्धः । अनस्यान्तरं मरणम् । उपनेयापने-

क्षस्य भवति मुग्धत्वम्, अर्धेनावस्थान्तरपक्षस्येति ब्रूमः । दर्शिते च मोहस्य स्वापेन साम्यवैषम्ये । द्वारं चैतन्मरणस्य । यदाऽस्य साव-
शेषं कर्म भवति, तदा वाङ्मनसे प्रत्यागच्छतः । यदा तु निरवशेषं कर्म
भवति, तदा प्राणोष्माणावपगच्छतः ॥ तस्मादर्धसम्पत्तिं ब्रह्मविद्
इच्छन्ति ॥ यत्तुक्तं न पञ्चमी काचिदवस्था प्रसिद्धाऽस्तीति ॥ नैष
दोषः ॥ कादाचित्कीयमवस्थेति न प्रसिद्धा स्यात् । प्रसिद्धा चैषा
लोकाऽऽयुर्वेदयोः । अर्धसम्पत्त्यभ्युपगमाच्च न पञ्चमी गण्यत इत्यनव-
द्यम् ॥ १० ॥ इति मुग्धाधिकरणम् ॥ ४ ॥

न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ ११ ॥ (५) ॥

येन ब्रह्मणा सुपुतादिषु जीव उपाध्युपशमात्सम्पद्यते, तस्येदानीं स्वस्वंपं

रत्नप्रमा ।

दिना सम्पन्नमित्यर्थसम्पत्तिरित्यर्थः । इतोऽपि सुपुत्तित्वेवमित्याह—द्वारश्चेति ॥ अप्रसिद्धिमानीहृत्योक्तम् ।
प्रसिद्धिरप्यस्तीत्याह—प्रसिद्धा चेति ॥ आयुर्वेदः वैयशास्त्रम् । प्रसिद्धौ कथं विवाद इत्यादाहय पञ्च-
मयेनाऽऽप्रसिद्धेरित्याह—अर्धेति ॥ सुपुत्तित्वमितिधर्मोपसम्पत्त्या तदन्तर्भावमुद्धिष्ठोक्तानामित्यर्थः ॥ १० ॥
(४) ॥ सर्वामिरस्यामिरलिङ्गस्त्वमर्थ इति विचार्य भापादसमाप्तेस्तत्पदार्थं निष्कल्पयितुकामः प्रथम
तस्य निर्देशोपचमाह—न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ॥ उद्देश्य—स्वपदार्थमिजिज्ञासोपरमा-
नन्तर तत्स्वरूपब्रह्मविचारस्यावसरसंगतिमाह—येनेति ॥ निर्देशोपचयं सविशेषात् चेत्युभय उद्धृत्येते ज्ञायते
भामती ।

रत्ना । साम्यवैषम्याभ्यामर्धेनम् । यदा नेतदवस्थान्तरं तदा भेदात्तत्प्रविष्टयाव यतान्तरमाभ्येयम् ।
अभेदे तु न यतान्तरमिति चिन्ताप्रयोजनम् ॥ १० ॥ (४) ॥ न स्थानतोऽपि परस्यो-
भयलिङ्गं सर्वत्र हि । अयान्तरसंगतिमाह—येन ब्रह्मणा सुपुमादिष्विति । यद्यपि 'तदन-परमा-
रमणशब्दादिभ्यः' इत्यत्र निःप्रपञ्चमेव ब्रह्मोपवादिन तत्रापि प्रपञ्चविज्ञानां वर्तना श्रुतीनां दर्शनाद्भवति
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यार्थान्यामुमवपक्षत्र कथं मुग्धे सिद्ध तत्राऽऽह—दर्शिते चेति । तथाऽपि कथमस्यामरणपक्षत्र तत्राऽऽह—
द्वारं चेति । मुग्धत्वं मरणस्य द्वारं चेत्तस्मिन्तति स्यादेवेत्याशङ्क्याऽऽह—यदेति । धर्मणः साव-
शेषत्वे गमकमाह—तदेति । तर्हि बुद्धो द्वारत्वं मरणं प्रति मोहस्योक्तं, तत्राऽऽह—यदात्त्विति धर्मनो
नि शेषत्वे प्रयोजकमाह—तदेति । साम्यवैषम्याभ्यां सिद्धमुपसहरति—तस्मादिति । अक्षय्यान्तरमत्र
मिहानात्रे युक्तमनुवदति—यत्त्विति । जीवशायां सर्वत्रैवमाधारण्यामात्रादप्रसिद्धिर्न तदभेदादित्याह—
नेत्यादिना । इदानीमप्रसिद्धिरिति नाहर्नाहत्याह—प्रसिद्धा चेति । आयुर्वेदो वैयशास्त्रम् इत्यस्यैव
मुमउपातादिना मुग्धवत्पुनरुपस्य तद्वैयमशायाभ्यां तर्क्षयविवृत्तमृगपर्याधिसिन्ताशास्त्रबुद्धात्प्रसिद्ध्यात्तुम् उ-
च्यते । मातः । कस्मात्तर्क्षि प्रपञ्चया मुग्धेर्न गण्यते, तत्राऽऽह—अर्धेति । नि मत्र-यमप्रमत्तद्वन-
तेत्यादिना सुसिगणान्तर्भावप्रिया पञ्चमाया मूर्धो नोक्तैर्यर्थः । उच्यते—म्यादन्तर्भावप्रिया वृत्तुतिर्गति
स्वादिश्याशास्त्रान्तर्भावप्रिया परमाधारणत्वाभावात्सैविति मया त्वमर्थनो तन्मुमत्तरति—इत्यनवद्य
मिति ॥ १० ॥ (४) ॥ स्यान्नायम्योक्त्या तद्विनिर्णय स्वप्रकाश प्रकाशक मदेवस्य तद्विनिर्णय
देव्य परिशेषेदानीं विवेकादर्थनोपनमाभ्यामत्रात्तत्र गण्यतेति—तस्मात्—नेत्यादिना । मगतिमाह—
येनेति । अक्षय्यान्तरमाह—तस्मात्, अक्षय्यान्तराऽऽह—यदात्त्विति इति तद्विनिर्णयं तद्विनिर्णयं

श्रुतिवशेन निर्धार्यते । सन्त्युभयलिङ्गाः श्रुतयः ब्रह्मविषयाः-“सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः” [छां० ३।१।२] इत्येवमाद्याः सविशेष-
लिङ्गाः । “अस्थूलमनण्वहस्त्रमदीर्घम्” [बृ० ३।१।८] इत्येवमाद्याश्च नि-
र्विशेषलिङ्गाः । किमास्तु श्रुतिपूभयलिङ्गं ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्-उत्त-अन्यतर-
लिङ्गम् । यदाप्यन्यतरलिङ्गं, तदापि सविशेषम्-उत्त-निर्विशेषमिति मी-
मांस्यते । तत्रोभयलिङ्गश्रुत्यनुग्रहादुभयलिङ्गमेव ब्रह्मेति ॥ एषं प्राप्ते ब्रूमः ॥ न
तावत्स्वत एव परस्य ब्रह्मण उभयलिङ्गत्वमुपपद्यते । न ह्येकं वस्तु
स्वत एव रूपादिविशेषोपेतं, तद्विपरीतश्चेत्यभ्युपगन्तुं शक्यम् । विरो-

रत्नप्रभा ।

यामिः ता उभयलिङ्गा श्रुतयः सशयत्रीत्वेन सन्तीत्यर्थः । यथा विषयसुश्रुतिमणोभयरूपत्व मुख्यत्वं,
तथा श्रुतिप्रामाण्यादुभयरूपं त्रय ध्येयमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । निर्विशेषमेकरूपमेव श्लेषमिति
सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ किमुभयरूपत्व स्वतः-उत्त-स्वतो निर्गुणस्य सर्वगन्धत्वादिविशेष- उपा-
धितः सत्यः-आहोस्वित्-स्वत सविशेषमेव ब्रवेति । तत्र-आद्यं निरस्य द्वितीयम्-अन्य दूयति-
भामती ।

पुनर्विचिकित्सा अतस्तन्निराणादारम्भः । तस्य च तत्रज्ञानमपरागोपयोगीति प्रयोजनान् विचारः ।
तत्रोभयलिङ्गत्रयणादुभयरूपत्व ब्रह्मण प्राप्तम् । तथापि सविशेषवनिर्विशेषत्वयोर्विरोधात्सा-
भाविकत्वानुपपत्तरेक स्ततोऽपर तु परतः । न च यत्परतस्तदपारमार्थिकम् । न हि चक्षुरादीनां स्वतः-
प्रमाणभूतानां दोषतोऽप्रामाण्यमपारमार्थिकम् । निरर्थयज्ञानलक्षणकार्यानुत्पादप्रसङ्गात् । तस्मादुभयलि-
ङ्गरूपात्प्रामाण्यादुभयरूपता ब्रह्मणः पारमार्थिकीति प्राप्त उच्यते-न स्थानत उपाधितोऽपि परस्य
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

त्याह-श्रुतीति । त्रययोक्तिपूर्वकं सशयत्रीत्वाद्-सन्तीति । सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं चोभय लिङ्गयते
प्रकाशयते यामिः श्रुतिभिस्तास्तथा । तत्र सविशेषत्वश्रुतीश्चाहरति-सर्वेति । चकारेणोक्तार्थाः
श्रुतयोऽन्दाः ‘यः सर्वज्ञः स सर्वविद्’ इत्याद्याः समुचिताः । सविशेषं तत्र लिङ्गयते यामिस्ताः श्रुतय-
स्ताम् । निर्विशेषत्वश्रुतीश्चाहरति-अस्थूलमिति । यत्तदद्रेश्यमदृश्येऽनाभ्ये नेतिनेत्याद्याः श्रुतय-
श्चकारेण गृह्यन्ते । निर्विशेषं त्रयं लिङ्गयते यामिस्ताः श्रुतयस्तथेति । पूर्वतःसविषय सशयत्रीजमुक्त्वा सशय-
त्वाद्-किमिति । उभय सविशेषत्वं निर्विशेषं त्रयं लिङ्गयते यामिस्तास्तथा तत्त्वयति यान् । उभयत्र श्रुत्य-
नुग्रहादेकत्रोभयोर्विरोधान्नाऽऽप्यो विरुद्धः । सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वाऽन्यतरस्य लिङ्गयते तद्वन्न तथे-
त्येतत् । परस्य परिणामित्वकूटस्थत्वाभ्यां द्वितीयं विरुद्धयति-यदेति । अत्र निर्विशेषस्य तदर्थस्य
त्रयणो निरूपणे तस्य तत्रयर्थान्वयितया तर्कहेतुत्वगमात्पादादिसगति । पूर्वपक्षे द्विरूपं त्रयं ध्येय
सिद्धान्ते तु निर्विशेषमेव तत्रैयमित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमिति-तत्रेति । उभयत्रयं विरुद्धाविरुद्धतत्रापेक्षया
ना म्यतिप्रत्यक्षालभेदेन वा कार्यकारणप्रयत्नेन वा कारणाकारणत्वयत्नेन वा न व्यनम्यापयितुं शक्यं
ननुऽवामानान् । तत्रयमेकस्य विरुद्धोभयरूपतेयाशक्याऽऽह-उभयेति । न च निर्विशेषत्रय-
प्रकरणस्य शब्दानां निषेधार्थेन निषेधार्थेनैवाक्यतया सप्रपञ्चतात्पर्यात् सविशेषमीरिति वाच्यम् ।
उपान्तप्रकरणस्य सप्रपञ्चतात्पर्यान्तरेः स्वशेषिषिषिषिरोवन्त्यतया म्यार्थे प्रमाणे, सप्रपञ्चतासिद्धेर्निषेधार्थ-
क्यतरेऽपि तेषां स्वशेषिषास्वाविरुद्धत्वात्प्रामाण्योपपत्तरेति भावः । उभयस्य त्रयं ध्येयमिति पूर्व-
पक्षमनूय सिद्धान्तमूत्रमादत्ते-एवमिति । उभयलिङ्गत्वं त्रयणं स्वामानिरुद्धाहो परोपा-
धिन्म् ! आग प्रत्याह-न तावदिति । अनुपपत्तिं श्रुत्यति-न हीति । द्वितीयं शङ्कते-

धातु ॥ अस्तु तर्हि स्थानतः पृथिव्याद्युपाधियोगादिति ॥ तदपि
 नोपपद्यते ॥ न ह्युपाधियोगादप्यन्यादृशस्य वस्तुनोऽन्यादृशस्वभावः
 सम्भवति । न हि स्वच्छः सस्फटिकोऽलक्तकाद्युपाधियोगादस्वच्छो
 भवति । भ्रममात्रत्वादस्वच्छताभिनिवेशस्य । उपाधीनां चाऽविद्याप्र-
 त्युपस्थापितत्वात् । अतश्चाऽन्यतरलिंगपरिग्रहेऽपि समस्तविशेषरहितं
 निर्विकल्पकमेव ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं, न तद्विपरीतम् । सर्वत्र हि ब्रह्मस्व-
 रूपप्रतिपादनपरेषु वाक्येषु—“अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” [कठ० ३ ।
 १५] [नृसिं० उ० ता० ९] [मुक्ति० २ । ७२] इत्येवमादिष्वनास्तसम-
 स्तविशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते ॥ ३ ॥

न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ॥ १२ ॥

रत्नप्रभा ।

अस्तु तर्हि ॥ स्थानम् उपाधिः । ब्रह्मणि विशेषः, कल्पितः, औपाधिकत्वात्, स्फटिकश्री-
 त्यनदित्यर्थः ॥ उपाधिः सत्यत्वेऽपि तद्वत् मित्येति दृष्टम्, ब्रह्मणि तूपाधीनां मिथ्यात्वात् तद्वत्तो
 विशेषो मित्येति किमु वाच्यमित्याह—उपाधीनामिति ॥ तृतीय निरूपयति—अतश्चेति ॥ सर्वस्य विशेष-
 पस्य कल्पितत्वादेवेत्यर्थः ॥ निरूपयन्तुनेत्येतमित्याह—सर्वत्र हीति ॥ ११ ॥ न भेदादिति ॥ मित्य
 मामती ।

ब्रह्मण उभयचिह्नत्वमवः । एक हि पारमार्थिकमन्यदप्यारोपितम् । पारमार्थिकत्वे ह्युपाधिजनितस्य रूपस्य
 वदणः परिणामो भवेत् । स च प्राक्प्रतिबद्ध । तत्पारिदेश्यात्स्फटिकमणेरिव स्वभापस्वच्छत्ववत्स्य वाक्षा-
 रसाभेदोपाधिरुणिना मर्गन्त्रचादिरोपाधिकां तद्व्यव्यस्त इति पद्यामो निर्विशेषताप्रतिपादनार्थत्वा-
 द्युत्तानाम् । सर्वशेषतयापामि 'यथायमस्या पृथिव्या तेजोमयः' इत्यादीनां श्रुतीनां प्रदीप्यप्रतिपादनपरत्वा-
 देकत्वनागाचयोश्चैतन्मिसमसादेकत्वात्तैव नानात्वप्रतिपादनपर्यवसानात्, नानात्वस्य प्रमाणात्तत्सिद्धत-
 यानुवादत्वादेकत्वस्य चानभिगतेविषयचोपपत्तेर्देदर्शनानिन्दया च साक्षाद्भूयसाभिः श्रुतिभिरुत्पत्तिपादना-
 दाकाररूपप्रतिपादां च कामान्तिरुत्तानामुपासनापरत्वमिति वाचकंऽन्यपराद्वचनाध्वनीपदानमपि गृह्यते
 यथा देवतानां विग्रहवत्त्वम् । मन्ति चान् साक्षाद् देतापवादेनाद्वैतप्रतिपादनपराः शतशः श्रुतयः । कामा-
 चिच देतामिवादिनां न प्रतिपद्यपरत्वम् । तस्मान्निर्विशेषमेकरूप चैतन्यैकम् मद्रम परमार्थः,

आनन्दगिरीय-न्यायदिग्गवः ।

अस्त्विति स्थाना इति व्याचष्टे—पृथिव्यादीति । स्थानमुपाधिस्तयोगादिति यावत् । औपाधिकत्वेऽपि
 मयाग्रमिसपक्षेऽन्यदौचित्ये दधदिति भावः । उपाधिरुत्तानां विदोमवर्तिगजयोगेऽपि न तास्तिरुत्तानां
 कृत्वाऽप्यत्रागो वासनन्वपान्तरायोगादियाह—तद्वधीति । उक्तमेव दृष्टान्तम् । एतद्व्यति—न हीति ।
 आउक्त काद्युपाधिरुत्तानां स्फटिकादावन्वपत्तानां तर्हि कथं, तत्राऽऽह—भ्रमेति । अस्तवत्त्वत्स्य स्फटिकादिरोपा-
 धिने दृष्टोऽस्फटिको न वास्तवः, मनुष्योपाधेरुत्तानां भावनादित्यर्थः । उपाधेरुत्तानां क्वचित् दृष्टम्
 निष्पेद्युक्तम् । इत्यादीनां तस्यापि निष्पादात्तत्वेऽपि किं वाच्यमित्याह—उपाधीनामिति । उभयस्व-
 पयस्त्वयो ब्रह्मणो न चेत्तर्हि मन्तिरेवमेव नानाश्रुतिरुत्तानां निष्पादात्तत्वाऽऽह—अतश्चेति । सर्वस्य
 विदोऽन्याविदादृश्यादेवेति यावत् । एत रेवमेव मृशमपयं व्याचष्टे—तद्वधीति ॥ ११ ॥
 = स्थानयोर्द्वौर्द्वान्तो न्यायिष्य मन्तवत्—नेत्यादिना । निरूपयन्तुय निरुद्व मन्तवत्—

अथापि स्याद्-यदुक्तं निर्विकल्पकमेकलिङ्गमेव ब्रह्म, नास्प-स्वतः,-
स्थानतो बोभयलिङ्गत्वमस्तीति ॥ तन्नोपपद्यते ॥ कस्मात् ॥ भेदात् ॥
भिन्ना हि प्रतिविधं ब्रह्मण आकारा उपदिश्यन्ते 'चतुष्पाद्ब्रह्म शोडश
कलं ब्रह्म वामनीत्वादिलक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्यशरीरवैश्वानरशब्दोदितं
ब्रह्म' इत्येवंजातीयकाः ॥ तस्मात्सविशेषत्वमपि ब्रह्मणोऽभ्युपगन्तव्यम् ॥
ननुक्तं 'नोभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणः सम्भवति' इति ॥ अयमप्यविरोधः ॥
उपाधिकृतत्वादाकारभेदस्य । अन्यथा हि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं
प्रसज्येतेति "चेत्" ॥ "न" इति ब्रूमः ॥ कुतः ॥ "प्रत्येकमतद्वचनात्" ।
प्रत्युपाधिभेदं ह्यभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति शास्त्रं-"यश्चायमस्पां पृथिव्यां
तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषोऽयमेव स योऽग्रमात्मा" [बृ० २ । ५ । १] इत्यादि । अतश्च न
भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते वक्तुम् । भेदस्योपा-
सनार्थत्वाद्भेदे तात्पर्यात् ॥ १२ ॥

अपि चैवमेके ॥ १३ ॥

अपि चैवं भेददर्शननिन्दापूर्वकमभेददर्शनमेव एके शाखिनः समाप्त-
नन्ति-"मनस्येदमात्मव्यं नैह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति य इह नानेव पश्यति" [कठ० ४ । ११] इति । तथान्येऽपि
"भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म मे तत्"

रत्नप्रभा ।

इति भेदः-विशेष । निर्विशेषश्रुतानपि विशेषस्यापि श्रुतेरुपपत्त्यत्वं स्यादिति शङ्का व्याचष्टे-अथापि
स्यादिति ॥ इत्थांकि विरोध स्मारयति-ननुक्तमिति ॥ भेदश्रुतिप्रामाण्यार्थमौपाधिकरूपभेदस्वीकारादविरोध
इति समाप्त्यर्थे ॥ किमुपाधिगत एव रूपभेदो ब्रह्मण्युपचर्यते ध्यानार्थम्-उत्-उपाधिप्रयोगात् सत्यविद्भूत-
वचनया ब्रह्मणो भेदो मननीति ॥ आद्येऽस्मदिति सिद्धिः । द्वितीयं-भेदश्रुत्या दूषयति-नेति ब्रूम इति ॥ १२ ॥
द्वैतनिन्दापूर्वकमद्वैतोक्तेषु निर्विशेष तत्त्वमिति नूत्रार्थमाह-अपि चेति ॥ भोक्ता जीवः । भोग्यं शब्दादि ।
तयो. प्रेरितारम्-ईश्वरं च मत्वा त्रिचार्थं मे मम प्रोक्तं तत्सर्वं त्रिविधं ब्रह्मेति जानीयादित्यर्थे ॥ १३ ॥

भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय . ।

अथापीति । श्रुतिभिन्नयोगो निर्विशेष-वे विनेऽपीति व्यापत् । श्रुतस्य नासिद्धिरिति शक्यते-कस्मादिति ।
श्रुत्यन्तरविरोधात्तदसिद्धिरिति नूत्रापयनेनाऽऽह-भेदादिति । तदेव निभजते-भिन्ना हीति । तादृगाका-
रोपदेशस्य षट्माह-तस्मादिति । निर्विशेषत्वविरोधपर्ये । उक्तविरोध स्मारयति-नन्विति । औपा-
धिकमाकारभेदमादाय प्रत्याह-अयमपीति । उभयरूपत्वस्वीकारेण विरोधसमाप्तिरित्यपर्ये ।
आकारभेदो नोपाधितोऽपीत्युक्तमित्याशङ्कयाऽऽह-अन्येयेति । रूपभेदनादिशास्त्रप्रामाण्यार्थमौपाधि-
स्तद्वेदो वक्तव्य इत्यर्थः । त्रिमुपाधिगत एव रूपभेदो ब्रह्मण्युपचर्यते किं बोधप्रतिनिधेस्तत्तन्त एव
ब्रह्मणोऽपि भेदो जायते । प्रथमे ब्रह्मणो नोभयरूपतेत्यभिप्रेयाऽऽह-नेतीति । आकाशादूर्ध्वं हेतुमत्
तार्थं न्यायुर्वैद्वितीये धृत्यन्तरविरोधमाह-कस्मादित्यादिना । कल्पद्वयषट्माह-अतश्चेति ॥ १३ ॥
भेददर्शननिन्दया भेदोक्तेरपि न तात्त्विको भेदः शास्त्रीयोऽस्तीत्याह-अपि चेति । नूनं व्याकरोति-
अपि चेत्यादिना । भोक्ता जीवो भोग्यं शब्दादि तदुभय प्रथं प्रेरितारं च निवन्तारमीश्वरं मत्वा

[श्वे० १ । १२] इति समस्तस्य भोग्यभोक्तृनियन्तृलक्षणस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मैकस्वभावतामधीयते ॥ १३ ॥ कथं पुनराकारवदुपदेशिनीष्वनाकारोपदेशिनीषु च ब्रह्मविषयासु श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनर्बिपरीतमित्यत उत्तरं पठति-

अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

रूपाद्याकाररहितमेव हि ब्रह्माऽवधारयितव्यं, न रूपादिमत । कस्मात् । तत्प्रधानत्वात्-“अस्थूलमनष्वहस्वमदीर्घम्” [वृ० ३ । ८ । ८] “अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्” [कठ० ३ । १५] [नृ० ६० ९ । मुक्ति० २ । ७२] “आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदेन्तरा तद्ब्रह्म” [छां० ८ । १४ । १] “दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सत्वाद्याभ्यन्तरो ह्यजः” [मुण्ड० २ । १ । २] “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वालुभः” [वृ० २ । ५ । १९] इत्येवमादीनि हि वाक्यानि निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वप्रधानानि, नार्थान्तरप्रधानानीत्येतत्प्रतिष्ठापितं “तद्यु समन्वयात्” [ध्या० सू० १ । १ । १४] इत्यत्र ॥ तस्मादेवञ्जातीयकेषु वाक्येषु यथाश्रुतं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यम् । इतराणि त्वाकारवद्ब्रह्मविषयाणि वाक्यानि, न तत्प्रधानानि । उपासनाविधिप्रधानानि हि तानि । तेष्वसति विरोधे यथाश्रुतमाश्रयितव्यम् । सति तु विरोधे ‘तत्प्रधानान्यतत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि भवन्ति’ इति । एष विनिगमनार्था हेतुः । येनोभयीष्वपि श्रुतिषु सतीष्वनाकारमेव ब्रह्मावधार्यते, न पुनर्बिपरीतमिति ॥ १४ ॥ का तर्हि आकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरित्यत आह-

रतप्रमा ।

द्विस्त्रिश्रुतिषु सतीषु निर्दिष्टेषु च किं नियामकमिति शङ्कते-कथं पुनरिति ॥ “त एवाऽऽत्माविरोधे तत्परं वदन्” इति न्यायो नियामक इ याह-अरूपवदेवेति ॥ उपासनापरवाक्येषु आकारं तावर्थी-मावेऽपि देवनाभिमहादिनाकारसिद्धिमाशङ्क्य निःप्रपञ्चश्रुतिविरोधात्, भेदकित्वाह-तेष्वसतीति ॥ १४ ॥

भामती १-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

निवार्य तस्यै त्रिविधं मे मम प्रोक्तं ब्रह्मेवेति जानीषादित्यर्थः । उक्तवाक्यार्थमाह-समस्तस्येति ॥ ११ ॥ उत्तरमूत्रव्याख्यां शङ्कामाह-कथमिति । श्रुतीनां मुख्यताद्वययोर्निर्दिष्टेषु नियामकं नाम्नीत्यर्थः । ‘तत्परानपरविरोधे तत्परं वदन्’ इति न्यायं नियामकं वदन्मन्तरमूत्रमनारयति-अत इति । तत्र प्रतिशं विमज्जे-रूपादीति । प्रथमया नियामकमुपासना विद्योति-तस्मादित्यादिना । एतेषामपि तत्प्रधानत्वमुपासनाविरोधे तत्प्रधानत्वमित्याशङ्क्याऽऽह-इत्येतदिति । मन्त्रव्याख्येयत्वमुपनीय-कठिनमाह-तस्मादिति । मन्त्रव्याख्यानानामपि मुख्यं तत्प्रधानत्वमिवाऽऽह-इत्युक्तमिति । तेषां पशुपरवासावे हेतुमाह-उपासनेति । तेषामपि एतेषां विरोधे तदुक्ता स्वार्थं माने वाशङ्क्य-मपीदमवधारयमानान्तरविरोधेनोभयोरनियाम-तेष्विति । तेषामप्य मुख्यताद्वयौ निःस्वित्वात्तत्प्रधानत्व-समीक्षात्तत्प्रधानत्वो विनिगमनानामपि-येनेति ॥ १४ ॥ अन्तरमन्त्रव्याख्यानानामपि-या तर्हितीति

प्रकाशवच्चैवैयर्थ्यम् ॥ १५ ॥

यथा प्रकाशः सौरश्चान्द्रमसो वा विषद्व्याप्यावतिष्ठमानोऽङ्गुल्या-
द्युपाधिसम्बन्धात्तेषु ऋजुवक्रादिभावं प्रतिपद्यमानेषु तद्भावमिव प्रति-
पद्यते, एवं ब्रह्मापि पृथिव्याद्युपाधिसम्बन्धात्तदाकारतामिव प्रतिपद्यते ।
तद्बालम्बनो ब्रह्मण आकारविशेषोपदेश उपासनार्थो न विरुध्यते । एव-
मवैयर्थ्यमाकारवदब्रह्मविषयाणामपि वाक्यानां भविष्यति, न हि वेद-
वाक्यानां कस्यचिदर्थवत्त्वं, कस्यचिदनर्थवत्त्वमिति युक्तं प्रतिपत्तुम् ।
प्रमाणत्वाविशेषात् ॥ नन्वेवमपि यत्पुरस्तात्प्रतिज्ञातं नोपाधियोगादप्यु-
भयलिङ्गत्वं ब्रह्मणोऽस्तीति तद्विरुध्यते ॥ नेति ब्रूमः ॥ उपाधिनिमित्त-
स्य वस्तुधर्मतानुपपत्तेः । उपाधीनां चाविद्याप्रत्युपस्थापितत्वात् ।
सत्यामेव च नैसर्गिकयामविद्यायां लोकेदव्यवहारावतार इति तत्र-
तत्रावोचाम ॥ १५ ॥

आह च तन्मात्रम् ॥ १६ ॥

आह च श्रुतिश्चैतन्यमात्रं विलक्षणरूपान्तररहितं निर्विशेषं ब्रह्म “स
यथा सैन्धवधनोऽनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नो रसधन एवैवं वा अरेऽयमात्मा

रत्नप्रभा ।

कल्पितद्वैते सायकाशात्वाच्च सप्रपञ्चत्वश्रुतयो दुर्बला इत्याह-प्रकाशवच्चेति ॥ नन्वाकारवाक्या-
नामुपाधिकल्पिनसर्गन्धत्वादिनाऽऽप्तत्त्वं किमिति वर्णयते, वैयर्थ्यमन्येन्यता, तत्राह-न हि वेदवा-
क्यानामिति ॥ नन्वेवमपीति । उक्तरीत्योभयरूपगङ्गाकारेण श्रुतीनां व्यवस्थितत्वेऽतीत्यर्थः ॥ उपा-
धीना कल्पितत्वादीपाधिकस्य सत्यत्वानुपपत्तेर्न सत्यमुभयरूपत्वमिति पूर्वमुक्तम् । सम्प्रति सत्य निर्विशे-
षम्, मिथ्या सन्निशेषत्वमित्युच्यते इत्युभयरूपत्वगङ्गाकारेऽपि न पूर्वापरविरोध इत्याह-नेति ब्रूम इति ॥
द्वैतस्य मिथ्यात्वे ज्ञानेन बाधादुपासनादित्यवहारो न स्यादित्याशङ्क्य बाधाऽप्राप्तं स इत्याह-
सत्यमिति ॥ १५ ॥ यत् श्रुतिश्चिन्मात्रमाह, अतश्च विशेषो मिथ्येति नूनार्थमाह-आह चेति ॥
सैन्धवधनः लज्जगण्ड ॥ १६ ॥ किञ्च श्रुतिस्मृत्यो परप्रतिपत्तेन तन्नोपदेशात् निःप्रत्यय ब्रह्मेत्याह-

भामती १-२

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

दृष्टान्त व्याचष्टे-यथेति । चकारार्थं दार्ष्टान्तरूपाह-एवमिति । किमर्थं ब्रह्मणो निराकारस्या-
ऽऽकारोपदेशस्तत्राऽह-तदिति । अथैयर्थ्यादित्यत्र प्रातिपदिकार्थमाह-एवमिति । निःप्रत्ययवाक्य-
विरोधाद्वैयर्थ्येन तेषां किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रत्ययार्थमाह-न हीति । पूर्वापरविरोध शकते-नन्विति ।
एवमपि युक्तमेत्या श्रुतीनां व्यवस्थितत्वेऽतीत्यर्थः । औपाधिकमुभयलिङ्गत्वं वास्तवमुपेय विरोधः साम्यते
र्निःसाऽपि गङ्गाकृतमिति विरुद्ध्याऽऽद्य निराह-नेतीति । वस्तुधर्म तानुपपत्तेऽप्युनो धर्म स एव तद्दत्ताभिर्द-
रिति यान्त । इतश्च नोपाधिवृत्तनानात्वस्य सत्यत्वेत्याह-उपाधीना चेति । न तत्रामात्रियत्र
शास्त्रनस्तद्विद्य विना तद्विशिष्टोपास्ययोगादित्याशङ्क्य तत्त्वानेदकमानाद्ब्रह्मज्ञाने तदज्ञानव्यस्तेश्चाभ्यादि-
व्यवहाराभ्यामि निरवकाशात्वाद्युपाधीनां व्यवहारेऽपि न तात्त्विकत्वेत्याह-सत्यामिति । आरि-
यत् त्व नानात्व न विरोहेतुस्तस्य पूर्वमपि सर्व-यवहारहेतोःपगततेरिति मनाऽह-तत्रतत्रेति ॥ १५ ॥
कीदृशा तर्हि निर्विशेषं ब्रह्म तन्नोक्तम्-आहेति । तद्विमज्जते-आह चेति । मात्रचोऽर्थमह-विल्ल-
पेति । काऽपि श्रुतिस्नामाह-स यथेति । एकरत्ने चिन्मात्रे स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण । अनेन स्य

अन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव” [वृ० ४ । ५ । १३] इति ॥
 एतदुक्तं भवति । न तस्यात्मनोऽन्तर्बहिर्वा चेतन्यादन्यद्वृषमरिण । चेतन्य-
 मेव तु निरन्तरमस्य स्वरूपम् । यथा सैन्धवघनस्यान्तर्बहिश्च लवणरस
 एव निरन्तरो भवति, न रसान्तरं, तथैवायमपीति ॥ १६ ॥

दर्शयति चाथो अपि स्मर्यते ॥ १७ ॥

दर्शयति च श्रुतिः पररूपप्रतिषेधेनेव ब्रह्म निर्विशेषम् “अथात आदेशो
 नेतिनेति” [वृ० २ । ३ । ६] “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि”
 [केन० ३] “यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह” [तैत्ति० २ ।
 ४ । १] इत्येवमाद्या ॥ वाष्कलिना च वाध्वः पृष्टः सन्नवचनेनेव ब्रह्म
 प्रोवाचेति श्रूयते—“स होवाचाधीहि भगवो ब्रह्मेति स तूर्णीं बभूव, तं
 ह द्वितीये वा तृतीये वा वचन उवाच—ब्रमः खलु । त्वं तु न विजानासि ।
 उपशान्तोऽयमात्मा” इति ॥ तथा स्मृतिष्वपि परप्रतिषेधेनैवोपदि-
 श्यते—“ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि गज्जात्वामृतमश्नुते । अनादिमत्परं ब्रह्म न
 सत्तन्नाऽसदुच्यते” [भ० गी० १३ । १२] इत्येवमाद्यास्तु ॥ तथा विश्व-

एतन्ममा ।

दर्शयति चेति ॥ अयं द्वैतोक्त्यनन्तरं ज्ञानहेतुत्वात् “नेतिनेति” उपदेशः क्रियत इत्यर्थः । अयि
 श्रवणम् । पुन पुनर्बहिर्वा मो इति निरन्तरकारिण त तृतीये च प्रश्ने तूर्णीमान स्वप्ना उवाच ।
 उपशान्तः निगम्यते । अतएव तत् तूर्णीमान एकोनरमिति । तीरथाऽथोऽब्रुवः—तयार्थक । आदिगतार्थ
 तत भवतीति अनादिमत् । सत् इन्द्रियमेवम् । अमत् परोक्ष च न । म्यप्रकाशनादित्यर्थः । मर्भूत-
 गुणैर्दिव्यगन्धादिभिर्बुक्त मां मूर्ध्निमन्त पश्यतीति यत्, सा माया । अत एव सदैवो मग्नानिति मां
 मामती ।—०

आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यस्य घनो मूर्ध्निर्दिशः खिलमात्रोऽन्तर्बहिर्भेदमूल्यः सर्वो उर्गतरसस्तथैवायमात्माऽन्तर्बहिर्भागरदिता
 समस्तोऽपि प्रष्टुः स्यैकान्तसिद्धिर्वा यर्थः । सविशेषत्वेन सै-अनन्यस्य दृष्टान्तित्तत्प्राप्तित्कस्यापि
 नमगः सविशेषं दृष्टान्तदार्शन्तिकयोरेकस्यादित्याशयाऽऽह—एतदिति ॥ १६ ॥ अन्वयोऽनु-
 म्येन बोध्यमानत्वात्पि स्वगणविशेषस्य तस्य विशेषस्यै तदुक्त्याऽपि प्रविशदन्तमिद्वारितारख्याशुचित्य-
 र्थादित्याह—दर्शयतीति । गूत्र व्याचष्टे—दर्शयतीत्यादिना । अन्वयनिर्णयेन प्रकृतौ मग्नार्थं त-
 मां हेतुमाह—निर्विशेषत्वादिति । स्वप्नदिव्यगन्धान् पश्यमशब्दार्थः । तस्य तस्य गीतुपस-
 शब्दार्थः । विदित् कार्यमविदित कारणम् । अथो इति निपातोऽर्थः । अधीयुषनिश्चादन्यदित्यर्थः ।
 तस्यैव प्रकृत्यमात्र निदान कुतश्चन क्रिमोऽपि शेषः । तत्रैव श्रुतस्तस्माह—वाष्कलिनेति । स तु
 प्रश्ने एते वाचस्य तूर्णीमां मांमविज्ञानभूयोभूयः पप्रच्छ त पुनरविनिर्भवकारिण वाचो विनिर्भ-
 वीति वा प्रश्ने मनुष्यानिवाहाह—तं हेति । उक्त चेदुत्तरं किमिति न मया ज्ञात तत्राऽऽह—त्वं
 विदिति । पथ तूर्णीमां एकोऽयं तत्राऽऽह—उपशान्त इति । अधो इत्यादि व्याचष्टे—तयैति । गूत्र
 गन्धोऽन्तर्बहिर्भेदं शेषः । उर्गतरमाह—यादिति । हेतवेन विदितश्चि—अनादिमदिति । शान्ति-
 र्थादित्याह—वाष्कलिनेति । तस्य च न कार्यनिवाहाह—न सदिति ।
 न च न कारणविदुत्तरं—नापदिति । तथा गन्धनिर्विशेषत्वादेनेति यात् । सर्वो भूयान् इति

उभयलिङ्गाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१७३)

रूपधरो नारायणो नारदमुवाचेति स्मर्यते-“माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणेषुक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसि” इति ॥ १७ ॥

अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ॥ १८ ॥

यत एव चायमात्मा चैतन्यस्वरूपो निर्विशेषो बाह्यमनसातीतः परप्रति-
पेधेनोपदेश्योऽत एव चास्पोपाधिनिमित्तामपारमार्थिकीं विशेषवत्ताम-
भिप्रेत्य जलसूर्यकादिवदित्युपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु-“यथा ह्ययं
उद्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते
भेदरूपो देवक्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा” इति । “एक एव तु भूतात्मा भूते-
भूते व्यवस्थितः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवद्” [ब्रह्मवि०
१२] इति चैवमादिषु ॥ १८ ॥ अत्र प्रत्यवस्थीयते-

अम्बुवद्ग्रहणात् न तथात्वम् ॥ १९ ॥

न जलसूर्यादितुल्यत्वमिहोपपद्यते । तद्ग्रहणात् । सूर्यादिभ्यो हि
मूर्तेभ्यः पृथग्भूतं विप्रकृष्टदेशं मूर्तं जलं गृह्यते । तत्र युक्तः सूर्यादिप्रति-
विम्बोदयः, न त्वात्मा मूर्तः । न चास्मात्पृथग्भूता विप्रकृष्टदेशाधोपा-
धयः । सर्वगतत्वात् सर्वात्मन्यत्वाच्च ॥ तस्मादयुक्तोऽयं दृष्टान्त इति ॥
॥ १९ ॥ अत्र प्रतिविधीयते-

रत्नप्रभा ।

द्रष्टु नार्हसि । वस्तुनो द्वैतातीत-वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ किञ्च, यथा-जलागुणाधिकृत्यत सूर्यचन्द्रा-
देर्भेदचञ्चलादिः धर्मः, एवमात्मन इति दृष्टान्तध्रुतेश्च निर्विशेष तत्त्वमित्याह-अत एव चोपमेति ॥
जलस्यप्रतिविम्बराकारेण सूर्यस्याऽऽमासत्वद्योतनाय सूर्येकेति कप्रत्यय । यथा अयं उद्योतिर्भूतो
विम्बान् स्त एकोऽपि धर्मेदेन भिन्ना अपोऽनुगच्छन् बहुधा क्रियते, एवमजोऽयमात्मा देव
स्वप्रकाशः एकोऽयुपाधिना मायया क्षेत्रेऽनुगच्छन् भेदरूपः क्रियत इति योजना ॥ १८ ॥ इहा-
त्मन्युक्तदृष्टान्तवैषम्यशङ्कासूत्रम्-अम्बुवदिति ॥ आत्मनो नीरूपत्वाद्, दूरस्योपाध्यमावाच, -मायया

भामती ।-०

आनन्दशिरीष-न्यायनिर्णयः ।

व्यादीनां गुणा गन्वादयः सर्वाणामृतां वा गुणा जनकत्वपाठकत्वादयस्तेषुक्तं मां पश्यसीति यदेतदेवा
माया मया सृष्टेति योजना । कस्मादेवा मायेत्युक्ते निर्विशेषप्रतिमाश्रियाऽऽह-नैवमिति ॥ १७ ॥
विशिष्टदृष्टान्तोक्तिरपि निर्विशेष समस्य गमयतीत्याह-अत इति । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे-यत इति ।
पूर्वोक्तसूर्यकादिवदिति कप्रत्ययो विम्बादेरेन प्रतिविम्बस्याऽऽभानप्रतिषेधा प्रयुक्तः । ता-येव मोक्ष-
शास्त्राणि सक्षिप्याऽऽह-यथेति । अथ हि विम्बाञ्चोनि स्वमानः स्वमेकोऽपि तत्तत्प्राप्रगता भिन्ना
अरोऽनुगच्छन्नुवा क्रियते । एवमयमात्मा तत् क्षेत्रेऽनुगच्छन्कूटस्थसप्रकाशाचिद्वातुकोऽपि सतुपा-
भिन्ना भेदरूपः क्रियत इति योजना । आदिशब्दोपात्त जलचन्द्रकोपमान दर्शयति-एक एवेति ॥ १८ ॥
उत्तरसूत्रमन्तरास्येति-अत्रेति । श्रौतः स्मार्तं च दृष्टान्तः सन्मर्थः । न तथात्वमिति व्याचष्टे-
नेत्यादिना । इहेत्यात्मोक्तिः । हेतुमन्तरार्थं तद्ग्रहणं दर्शयितुं दृष्टान्तस्वरूपमाह-सूर्यादिभ्यो हीति ।
दार्ष्टान्तिके तद्वैषम्यमाह-न त्विति । उपाधीनामामनो विप्रकृष्टदेशत्वाभावे हेतुमाह-सर्वगतत्वादिति ।
तेषां तस्मात्पृथग्भूतत्वामावे हेतुमाह-सर्वेति । वैषम्यकलमाह-तस्मादिति ॥ १९ ॥ चोपमन्य
सिद्धान्तवति-अत्रेति । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्विशिष्टांशेन वा सर्वात्मना वा साम्यं तत्राऽऽद्यमङ्गीरु-

वृद्धिद्वासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ॥ २० ॥

युक्त एव त्वयं दृष्टान्तः । विवक्षितोऽशसम्भवात् । न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः क्वचित्किञ्चिद्विवक्षितमंशं मुक्त्वा सर्वसारूप्यं केनचिद्वर्शयितुं शक्यते । सर्वसारूप्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोच्छेद एव स्यात् । न चेदं स्वमनीषया जलसूर्यकादिदृष्टान्तप्रणयनम् । शास्त्रप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमात्रमुपन्यस्यते—किं पुनरत्र विवक्षितं सारूप्यमिति ॥ यदुच्यते—वृद्धिद्वासभाक्त्वमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिबिम्बं—जलवृद्धौ वर्द्धते, जलद्वासे हसति, जलचलने चलति, जलभेदे भिद्यते,—इत्येवं जलधर्मा-
नुविधायि भवति, न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति । एवं परमार्थ-
तोऽविकृतमेकरूपमपि सद्ब्रह्म देहाद्युपाध्यन्तर्भावाद्भजत इवोपाधिधर्मा-
न्वृद्धिद्वासादीन् । एवमुभयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सामञ्जस्यादविरोधः २० ॥

दर्शनाच्च ॥ २१ ॥

दर्शयति च श्रुतिः—परस्यैव ब्रह्मणो देहादिपूपाधिषु अन्तरनुप्रवेशम्

रत्नप्रसा ।

बुद्ध्यादिषु प्रतिबिम्बेभ्यो न युक्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपाध्यन्तर्भावेण तत्कल्पितवर्मवृत्तमत्र विराडित्यादाः । तेन साम्येन समाधानमूत्रम्—वृद्धिद्वासति ॥ दृष्टान्तसाम्येऽपि नीरुपात्मनः प्रतिबिम्बम् । स्वबुद्ध्या कथं कस्यत इत्याह—न चेदमिति ॥ श्रूयते, न कस्यत इत्यर्थः ॥ श्रुतदृष्टान्तस्य “सूर्येणादिवद्” [व्या० सू० ३ । २ । १८] इत्युपस्थातेन किं फलनित्येन आह—शास्त्रेति ॥ आत्मनो निर्दिशेत्पुं फलनित्यर्थः ॥ अविरोध इति । न देवम्यमित्यर्थः । आत्मा, प्रतिबिम्बश्चैव, नीरुपद्रव्यत्वाद्, वायुमदित्यनुमानं आकाशं व्यभिचारः । अल्पजले विदूराकाशप्रतिबिम्बदर्शनादुपाधिदूरस्पष्टमपि कश्चि-
दनपेक्षितमिति भावः ॥ २० ॥ प्रवेशश्रुनेश्वोक्तानुमानवाध इत्याह मूलकारः—दर्शनाच्चेति ॥ द्विपद्ः
पुरः मनुष्यादिदेहाधिक्ये । चतुष्पद्ः पुरः पशून् कृत्वा पुरः चक्षुषादिभिर्भक्तैः पुस्तान् मः ईश्वरः
पक्षी त्रिङ्गलसरीसं भूत्वा पुर उक्तानि शरीराणि आदिशत् । स च प्रविष्टोऽपि पुरतः पूर्ण एवैत्यर्थः ।
तेचिरीयके त्रिङ्गलस्य पक्षाद्युक्तेः पक्षिवं मन्तव्यम् ॥ एवं प्रतिबिम्बमात्रेण भेदादेः कल्पितत्वात् निर्दि-

भासती ।—०

आनन्दागिरीय—न्यायनिर्णयः ।

रोनि—युक्त इति । द्वितीयं निराह—न हीति । उपाधेर्भिन्नत्वं भिन्नदेशत्वं च दृष्टान्ते दृष्टमिह तदभावात्प्र-
त्ययत्वाच्च प्रकृतो न प्रतिबिम्ब कस्यचित्प्रादेशवत्त्वात्—न चेति । शास्त्राद्ये दृष्टान्ते किं सूर्येणात्म-
नोऽप्येति—शास्त्रेति । प्रयोजनमात्मनो निर्दिशेत्प्रधानम् । निर्दिशेत्तत्र साम्येऽपि सर्वान्ता सत्य-
मितिप्रसङ्गाद्युक्तमिदानीमाकाशादूर्कं मृत्नादाय विभजये—किमित्यादिना । श्रुतिद्विभक्त्यादि व्याप-
यान्तिष्ठेत्त्वाच्चे—एवमिति । अग्निरेवमन्त्रास्येति शेषः ॥ २० ॥ अत्र न प्रतिबिम्बमात्रं मनुजन्त-
मूर्त्त्यादृश्यादिपदमात्रमपेक्षयन्मुक्त्वा दोषान्तरमात्मनोऽस्माह—दर्शनाच्चेति । मूलं त्रिङ्गलं—दर्श-
यतीति । दिवशेऽत्रिङ्गलानि मनुष्यादिदेहादीनि । चतुष्पदोऽत्रिङ्गलानि च पक्षादिदेहादीनि । पुं-
भक्तं पुंभक्षुषादिभिर्भक्तैः पुस्तान्देव म श्रेष्ठैः पक्षी त्रिङ्गलसरीं भूत्वा पुस्तान्देव मृशानि शरीराणि-
विश्रान्तिशरान् । स च पशुशब्दात् पुरतः पूर्णत्वात्प्रतिबिम्बमात्रमाश्रित्यर्थः । प्रतिबिम्बस्यैव श्रुति-

“पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः । पुरः स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आ-
विशद्” ॥ [बृ० २ । ५ । १४] इति, “अनेन जीवेन नात्मनानुभवविश्व”
[छा० ६ । ३ । ५] इति च । तस्माद्युक्तमेतत् “अत एव चोपमासूर्यका-
दिवद्” इति । तस्मान्निर्विकल्पकैकलिङ्गमेव ब्रह्म, नोभयलिङ्गं विपरी-
तलिङ्गं चेति सिद्धम् ॥ अत्र केचिद् द्वे अधिकरणे कल्पयन्ति-प्रथमं
तावत्-किं प्रत्यस्तमिताशेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्म-उत्-प्रपञ्चवदनेकाका-
रोपेतमिति । द्वितीयं तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपञ्चत्वे किं सल्लक्षणं ब्रह्म-
उत्-बोधलक्षणम्-उत्-उभयलक्षणमिति ॥ अत्र वयं वदामः ॥ सर्वथा-
प्यानर्थक्यमधिकरणान्तरारम्भस्येति । यदि तावदनेकलिङ्गत्वं परस्य
ब्रह्मणो निराकर्तव्यमित्ययं प्रयासः, तत्पूर्वेषु “न स्थानतोऽपि-”
[व्या० सू० ३ । २ । ११] इत्यनेनाधिकरणेन निराकृतमित्युत्तरमधिक-
रणं “प्रकाशवच्च” [व्या० सू० ३ । २ । १५] एतद्व्यर्थमेव भवेत् । न च

रत्नप्रभा ।

शेष ब्रह्मेति स्वमतमुपसहरति-तस्मादिति ॥ एकदेशिवाद्यामुत्पापयति-अत्रेति ॥ “न स्थानतोऽपि”
[व्या० सू० १ । २ । ११] इत्यादि एकमधिकरणम् । तत्र ब्रह्मणो निःप्रपञ्चत्वे स्थिते किञ्चक्षण
नह्येति सन्देहे “प्रकाशवच्च” [व्या० सू० ३ । २ । १५] इत्यादितितीयमधिकरणं प्रवृत्तम् । न सद्रूपमेव
ब्रह्म, किन्तु प्रकाशवच्च चिद्रूप चा कुन । अर्थवर्थात् । “सत्यं ज्ञानम्” [ते० उ० २ । १ । ११] “सदेव सोम्य”
इत्युभयश्रुतेर्हि रूपे न ब्रह्मणि अर्थवत्त्वादिति पूर्वपक्षे सिद्धान्तः । “आह च तन्मात्रम्” [व्या० सू० ३ । २ ।
१६] सन्मात्रं ब्रह्म श्रुतिराह । ज्ञानस्य सत्त्वानतिरेकादिति । इदं द्वितीयाधिकरणं दूषयति-अत्र वय-
मिति ॥ द्वितीयाधिकरणस्य किं ब्रह्मणोऽनेकरूपत्वनिरासं फलम्-उत्-योक्त्वत्वनिरास-आहो-
स्वित्-सत्त्वानिरास इति विकल्प्य सर्वान्यायानर्थक्यं प्रपञ्चयन्-आद्ये-गताथेतामाह-यदि तावदिति ॥
न द्वितीयः इत्याह-न चेति ॥ ब्रह्मणो बोधरूपत्वनिरासे जटत्वाज्जगत्प्रभेदश्रुतिनाशध म्यादिव्याह-
भामती ।

विशेषाश्च सर्वगन्धर्ववामनीत्वादय उपाविशशादध्यस्ता इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अत्र केचिद् द्वे अधिकरणे
कल्पयन्तीति । किं सल्लक्षणं च प्रकाशञ्चक्षणं च तत्र, किं सल्लक्षणमेव नल्ल, उत प्रकाशञ्चक्षणमेवेति तत्र
पूर्वपक्षं गृह्णाति-प्रकाशवच्चवैयर्थ्यात् । चकारात्सच । अवैयर्थ्यात् । ब्रह्मणि सद्रूपेतेः सिद्धान्तयति-आह
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मूलत्वं कञ्चित्माह-तस्मादिति । स्वसिद्धा-तमुपसहरति-तस्मान्निर्विकल्पयति । स्वमतेनाधिकरणमुक्त्वा
स्वमूल्यमतमुत्पापयति-अत्रेति । व्यान्यायेषु सूत्रेष्विति यावत् । न स्थानतोऽपि-यादि प्रकाशवच-
त्यनः प्रागेकमधिकरणं तत्रैव विचारं दर्शयति-प्रथममिति । प्रकाशवच्चं यादि द्वितीयमधिकरणं तत्रैव
विचारमाह-द्वितीयं त्विति । तत्र पूर्वपक्षमूत्रं प्रकाशवच्चं । न केनऽ सद्रूपमेव तत्र किन्तु ‘चेतन्य-
प्रकाशवच्च’ ‘सत्यं ज्ञानं सदेव’ इत्युभयश्रुतेः । एतं सत्यवैयर्थ्यात्सिद्धान्तमूत्रमाह चेति । ‘सत्त्वं चैत-
न्यप्रकाशमात्रं सदेव विज्ञानमानन्दम्’ इत्याद्या श्रुतिराह, तत्र ब्रह्मणो नानास्वत्वाशङ्कर्यः । द्वितीय-
मधिकरणं दूषयति-अत्रेति । सर्वथाऽपि फलस्य सदेवस्य च मापेऽनीत्यर्थः । कथं फलस्य मापे वैय-
र्थ्यमित्याशङ्क्य तकिमनेकरूपं निराकरणं किञ्च सन्मात्रं समाधत्तमय वा बोधमात्रत्वबोधनमिति विकल्प्याऽऽद्य
दूषयति-यदीति । द्वितीयं निरस्यति-न चेति । न केवञ्च श्रुतिविरोधोऽपि तु श्रुतार्थापत्तिविरोधे-

सहस्रक्षणेमेव ब्रह्म, न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुम् । विज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् । कथं वा निरस्तचेतन्यं ब्रह्म चेतनस्य जीवस्यात्मत्वेनोपदिश्येत । नापि बोधलक्षणमेव ब्रह्म, न सहस्रक्षणेमिति शक्यं वक्तुम् । "अस्तीत्येवोपलब्धव्यः" [कठ० ६ । १३] इत्यादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात् । कथं वा निरस्तसत्ताको बोधोऽभ्युपगम्येत । नाप्यभयलक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुम् पूर्वाभ्युपगमविरोधप्रसंगात् । सत्ताव्यावृत्तेन च बोधेन, बोधव्यावृत्तया च सत्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्रपञ्चतंत्रं ब्रह्मणः प्रसज्येत ॥ श्रुतत्वाददोष इति चेत् ॥ न ॥ एकस्यानेकस्वभावत्वानुपपत्तेः ॥ अथ सत्तैव बोधः । बोध एव च सत्ता । नानयोः परस्परव्यावृत्तिरस्तीति यद्युच्येत, तथापि किं सहस्रक्षणे ब्रह्म-उत-बोधलक्षणम्-उत-उभयलक्षणमित्ययं विकल्पो निरालम्बन एव स्यात् । सूत्राणि त्वैकाधिकरणत्वेनैवास्माभिर्नीतानि ॥ अपि च ब्रह्मविषयासु श्रुतिस्वाकारवदनाकारप्रतिपादनेन विप्रतिपन्ना-

रत्नप्रमा ।

कथं वेति ॥ न तृतीय-इत्याह-नापीति ॥ सत्तानिरासे बोधस्य तुच्छत्व च स्यादित्याह-कथमिति ॥ न च बोधस्य सत्तानतिरेकान् तुच्छतेति वाच्यम् । सद्रोधपदयोर्गोच्यपानिरेके पर्यायवप्रसङ्गात् ॥ एवं मिद्वान्त फटाभावेन दूययिमा पूर्वेपक्ष दूययति-नापीति ॥ प्रसङ्गमेवाह-सत्तेति ॥ व्यावृत्तत्वं मित्त यम् । निप्रपञ्चपरपत्वमिद्वान्तविधेयात् मित्रोभयव्युत्पन्नपूर्वपक्षानुयानमित्यर्थः ॥ उभयश्रुतिउत्पन्नानामिति शङ्कते-श्रुतत्वादिति ॥ मेरुनिव्ययत् परस्पर भिन्नसत्ताबोधयोरेकप्रमाभेदशङ्का श्रुतिशतेनापि न युक्त्याह-नेति ॥ सद्रोधयोर्भेदोऽस्ति न वा आद्ये-श्रुतेरपि निरुद्धार्थत्वानुपपत्तेर्न पूर्वपक्षोत्थानमित्युक्तम् । सम्प्रति द्वितीयम्-इत्यने-अथ सत्तवेति ॥ सद्रोधपदयोर्गोच्यभेदेऽपि उच्येययोपपत्तिः । अत्रार्थस्वीकारादित्यर्थः । अत्रार्थमित्ये पूर्वपक्षत्व न स्यात् सिद्धान्तत्वात् ॥ किञ्चान्न न शयोऽप्ययुक्त इत्याह-तथापीति ॥ एकाधिकरणपक्षे सूत्राणि कथं नेथानीत्यत्र आह-सूत्रार्णाति ॥ एवंपक्षे सूत्रमामगम्य संवाह-अपि चेति ॥ अत्राप्येक्षितगत्यर्थत्वेनोत्तरसूत्राणां पूर्वपक्षप्रसङ्गात्-प्रिकरणभेद इति भावः । आकारश्रुतीनां कल्पिताकारे गतिरिति स्वमनुक्तम् । प्रथमत्रिउयवादिशम्युभामती ।

च तन्मात्रम् । प्रकाशमात्रम् । न हि सत्त्व नाम प्रकाशत्वात्पादन्यत्, यथा सर्वगत्वात्पादयोऽपि तु आनन्दगिरीय-न्यापनिर्णयः ।

इत्याह-कथं वेति । एतेन पूर्वपक्षामिदिरुक्ता । तृतीय प्रयाह-नापीति । श्रुतिविरोधश्रुतिविरोधप्रसङ्गात्-इत्याह-कथमिति । सगो व्यावृत्तस्य तुच्छत्वादि उर्थः । एतेन मिद्वान्तामिदिरुक्ता । पूर्वपक्षप्रसङ्गे परम्यासुक्तं पूर्वभिरुक्तविरोधादिवाह-नापीति । प्रसङ्गमेव प्रथमयति-सत्तेति । तद्व्यावृत्तत्वं तद्विशेषितम् । श्रुत्यनष्टत्वेन पूर्वपक्षमिदिरुक्ता इत्यने-श्रुतत्वादिति । निरुद्धमर्थं श्रुतिरपि न यद्वदो न तद्वदप्रमाणमुपमानात् श्रुतत्वेनाह-नैवस्येति । विरोध परिदुर्गु वाक्यार्थस्यासत्त्वात् चोदयति-अयेति । वाक्यार्थस्यासत्त्वमुपेत्य परम्यासुक्तविरोधात्-तथाऽपीति । एकाधिकरणत्वे सूत्राणामगम्यत्वात्-प्रिकारित्वानुपपत्त्यात्-इत्याह-सूत्रार्णाति । इत्यथ नाभिरुक्तमदोऽपीत्याह-अपि चेति । पूर्वपक्षप्रसङ्गात्-इत्याह-अपि चेति । एतेनोत्तरसूत्राणां गत्यर्थमित्यने भेदप्रसङ्गेति ते अत्रापि-सुटुदति-अयेति ।

स्वनाकारे ब्रह्मणि परिगृहीते-अवश्यं वक्तव्येतरासां श्रुतीनां गतिः । ता-
दर्थ्येन "प्रकाशवच्च" [व्या० सू० ३ । २ । १५] इत्यादीनि सूत्राण्यर्थ-
वत्तराणि सम्पद्यन्ते ॥ यदप्याहुः-आकारवादिन्योऽपि श्रुतयः प्रपञ्चप्रवि-
लयमुखेनाऽनाकारप्रतिपत्त्यर्था एव, न पृथगर्था इति, तदपि न समी-
चीनमिव लक्ष्यते ॥ कथम् ॥ ये हि परविद्याधिकारे केचित्प्रपञ्चा उच्यन्ते-
"यथा युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशेत्यर्थं वै हरयोऽयं वै दश च शतानि
सहस्राणि बहूनि चानन्तानि च" [वृ० २ । ५ । १९] इत्येवमादयः,
ते भवन्तु प्रविलयार्थाः । "तदेतद्ब्रह्माऽपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" [वृ०
२ । ५ । १९] इत्युपसंहारात् । ये पुनरुपासनाधिकारे प्रपञ्चा उच्यन्ते-
"यथा मनोमयः प्राणशरीरो भास्वरूपः" [छां० ३ । १४ । २] इत्येवमा-
दयः, न तेषां प्रविलयार्थत्वं न्याय्यम् । "स क्रतुं कुर्वीत" [छां० ३ ।
१४ । १] इत्येवंजातीयकेन प्रकृतेर्नैवोपासनाविधिना तेषां सम्बन्धात् ।
श्रुत्या चैवंजातीयकानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽवकल्प्यमाने न लक्षणया

रत्नप्रभा ।

"मनोमयः प्राणशरीरः सत्यकामः" [छां० ३ । १४ । २] इत्याद्याकारश्रुतीनां तदितराकारप्रविद्यो
गतिरित्याहुः ॥ मनोमय इति-कोऽर्थः । मनोऽतिरिक्तोपाधिस्तस्य इत्यर्थः । एवं प्राणशरीरपदेन
प्राणातिरिक्तोपाधिनिषेचान्मनसोऽप्यभावसिद्धिः । एव सर्वे शब्दा भनाकारब्रह्मपरा एवेति तन्मतमनूय
दूषयति-यदपीत्यादिना ॥ किं ज्ञेयब्रह्मप्रकरणस्थानामाकारशब्दानां निषेधपरत्वम् उक्त उपासनाप्र-
करणस्थानामपि । तत्र आद्यम् अङ्गीकरोति-ये हीति ॥ अस्य जीवमात्र प्राप्तस्येश्वरस्य । दश हरयः
त्रिपदाः हरणादेशोद्विधाणि । प्राणिभेदापेक्षया शतानि सहस्राणि च । तेषामेश्वराद्भेदमाशक्याह-
अयमिति ॥ ईश्वर एव हरय इत्यर्थः ॥ द्वितीयं-दूषयति-ये पुनरिति ॥ मनोमयादिशब्दानां
मुर्यवृत्त्या गुणपरत्वसम्भवं निषेधलक्षणपि न युक्त्याह-श्रुत्या चेति ॥ किञ्चाकारानाकारश्रुतिद्वे-
त्रिये सति ब्रह्मानाकारभेदेत्यत्र किं त्रिनिगमकमिति शङ्कोत्यानादस्थूलादिश्रुतीनां निराकारतापर्यं निधा-
मकमिति कथनार्थमिदं सूत्रमर्थयद्भवति । सर्वश्रुतीनां निषेधार्थत्वं तु शङ्कानुत्थानात् निषामरुमूर्त्तं
भामती ।

प्रकाशस्वप्नेन सदिति नोभयन्पत्त्र ब्रह्मण इत्यर्थः । तदेतदनेनोपन्यस्य दूषितम् । सत्ताप्रकाशयोरेकत्रे-
नोभयलक्षणत्वम् । भेदे न स्थानतोऽपीति निराहृतमिति नाधिकरणान्तरं प्रयोजयति । परमार्थतत्त्वभेद

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

आकारब्रह्मसादिश्रुतीनां प्रकारान्तरेण गतिरिति मतमनुरदिति-यदपीति । प्रपञ्चप्रविद्यपञ्च दूषयति-
तदपीति । सर्वश्रुतीनामेकराकषयत्वमने किमिति तदसमीचीनतेति पृच्छति-कथमिति । परमिद्याप्र-
करणस्थानामाकारब्रह्मसादिश्रुतीनामेकराकषयं किं बोधोपात्तिप्रकरणस्थानामथ वा सर्वसां तयाऽऽयमति-
करोति-ये हीति । यथा रथे वाजिनो युज्यन्ते तथाऽस्याऽऽत्मनः संयुक्ताः स्वविषयप्रकाशनाय हरयो हरणा-
दिद्विधाणि दश प्राणिभेदापेक्षया च शताः शतानित्युपन्यासाऽऽत्मनश्चेन्द्रियाणां च भेदं शक्तिप्रोक्तमय-
मित्यादि । तेषां प्रविद्ययद्वारा ब्रह्मवाक्येनेकराकषयं हेतुमाह-तदेतदिति । द्वितीयं दूषयति-ये पुनरिति ।
तेषां उपासनेन ब्रह्मवाक्येनेकराकषयत्वाभावे हेतुमाह-स क्रतुमिति । किञ्च मनोमयादिवाक्यान् साक्षा-
ल्लभो भाति त्रिन्तु लक्षयितव्यं । न च श्रुतित्वागेन लक्षणा श्रुतेर्नैवोपासनाविद्याह-श्रुत्या चेति ।

प्रविलयार्थत्वमवकल्प्यते । सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति “अ-
 रूपवदेव हि तत्प्रधानत्वाद्” [व्या० सू० ३ । २ । १४] इति विनिग-
 मनकारणवचनमनवकाशं स्यात् । फलमप्येषां यथोपदेशं क्वचिद् दुरित-
 क्षयः, क्वचिद्वैश्वर्यप्राप्तिः, क्वचित्क्रममुक्तिरित्यवगम्यत एवेति । अतः
 पार्थगर्थमेवोपासनावाक्यानां, ब्रह्मवाक्यानां च, -न्यार्थं, नैकवाक्य-
 त्वम् ॥ कथञ्चपामेकवाक्यतोत्प्रेक्ष्यत इति वक्तव्यम् । एकनियोगप्रतीतिः
 प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेत् ॥ न ॥ ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभावात् ।
 वस्तुमात्रपर्यवसायीनि हि ब्रह्मवाक्यानि, न नियोगोपदेशीनीत्येतद्विस्त-
 रेण प्रतिष्ठापितं “तत्र समन्वयाद्” [व्या० सू० १।१।४] इत्यत्र । किंवि-
 पयकश्चात्र नियोगोऽभिमेत इति वक्तव्यं, पुरुषो हि नियुज्यमानः कुर्वति
 स्वव्यापारे कस्मिंश्चिन्नियुज्यते ॥ ननु द्वैतमपश्चप्रविलयो नियोगावपयो

रत्नप्रमा ।

व्यर्थं म्यादित्याह-सर्वेषाञ्चेति ॥ ननुपासनार्थमाक्यानां स्वार्थं फलमाभावात् सकलनिषेधवाक्यशेषत्वमि-
 त्याशङ्क्य तस्य श्रुतत्वान्यान्यशेषतेत्याह-फलमपीति ॥ अर्थक्यामावाच्य नैकवाक्यतयाह-कथञ्चेति ॥
 अर्थक्यं शक्यते-एकेति ॥ यथा फलवत्परमापूर्वाग्यनियोगैक्यादङ्गप्रधानमाक्यानामेकमाक्यता, तथा
 तत्त्वावबोधकामस्य प्रपञ्चप्रविष्टयधिस्यकः एको नियोगरूपोऽयंऽस्तीत्याकारानाकारत्वास्यानां सर्वेषामेक-
 वाक्यतन्वर्थः ॥ नियोगासिद्धया दूयति-नेति ॥ विषय शक्यते-ननु द्वैतेति ॥ प्रत्यनीकं
 मामवी ।

एव प्रकृतेप्रकाशवदिति।सर्वेषां च साधारणे प्रविलयार्थत्वे सति ‘अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वाद्’इति
 विनिगमनकारणवचनमनवकाशं स्यात्।एव ि तत्त्वानन्तात्। स्यादिति काश्चिदुपासनापरतया रूपमाच-
 धीरून्।काश्चित्कवचनप्रतिपादनपरा मनेषु।सर्वासानु प्रतिउपार्थत्वेन नीग्यप्रतिपादनार्थेने उक्तो विनिग-
 मनहेतुर्न स्यादित्यर्थः । एकनियोगप्रतीतिः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदित्यत्रिकाराभिप्रायम्, अनु-
 धानन्दगीरिय-न्यावनिर्णयः ।

तृतीय प्रचाह-सर्वेषां चेति । यदि हि काश्चिदपि श्रुतवोऽनाकारवादित्योपासनापराः सुगुप्तदा
 सर्वासां लयार्थत्वेन निरूपयन्नाङ्गप्रधानमाविशेषादेता प्यानविधिप्रधाना निप्रयप्रधानान्तेना र्था
 विनिगमन न म्यात्तथाच गुप्त विद्यन्ते यर्थः । निप्रयप्रधानाक्येभ्यो फलधरणात्कल्पम-
 निप्रयप्रयत्त तदङ्गमिति न्यायामप्रयप्रधानास्मानां तदेकमाक्यते याशक्याऽऽह-फलमिति । उपा-
 गिकाफेन फलवत्त्वाद्गुप्तन्यायाविषयप्रमाकारवद्वाक्यानामिति स्थिते फलितमाह-दूयत इति । एव-
 तात्पर्याह-वद्वैतमि नैकवाक्यतयाह-कथं चेति । हेतुमात्रवद्वैतमिति शङ्कते-एकेति । सर्वा
 प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्ययोर्द्विदयानुत्प्रेक्ष्येति नियोगमेकमथाऽप्येकाधिकारनियोग इत्येकनियोगत्वम् । न ग
 तत्त्वावबोधकामस्यैको नियोगः सर्वेषु प्रयप्रधानेषु यर्थः । तत्त्वनादिवाक्येषु नियोगान्नासादेकनियोगमि-
 तिः । दूयति-नेति । तेषुपि काश्चिन् नियोगोऽप्यथा प्राशान्ध्यायोगादियासत्त्वाऽऽह-इतिस्त्विति ।
 विषयानासत्त न नियोगोऽप्येता-किमिति । नियोगावधि उक्तो नियोगमास्य किंविषयेनेत्यादि-
 पथाऽऽह-पुरुषो इति । विषयेऽपि यदि नियोगावच्छेदकत्वेन काश्चिन्ध्यायोगात्तस्य द्वैतव्यो वा
 सा स्यात्प्रधानं वा तद्वैतानिर्णयं समाप्तमितिर्त्ति । तत्र वाऽऽहनादने-नन्वेति । एतावदयो-
 क्तानिप्रयप्रधानेषुपरात्वे स्थिते गदूपकारणे वा नियोगो गुप्तमन्माक्य, प्रयप्रयमे म्यादित्यादय

भविष्यति । अत्रप्रविलापिते हि द्वैतप्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवतीत्यतो ब्रह्मतत्त्वावबोधप्रत्यनीकभूतो द्वैतप्रपञ्चः प्रविलाप्यः । यथा स्वर्गकामस्य यागोऽनुष्ठातव्य उपदिश्यते, एवमपवर्गकामस्य प्रपञ्चप्रविलयः, यथा च तमसि व्यवस्थितं घटादितत्त्वमवबुभुत्समानेन तत्प्रत्यनीकभूतं तमः प्रविलाप्यते, एवं ब्रह्मतत्त्वमवबुभुत्समानेन, तत्प्रत्यनीकभूतः प्रपञ्चः प्रविलापयितव्यः । ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्चः, न प्रपञ्चस्वभावं ब्रह्म । तेन नामरूपप्रपञ्चप्रविलापनेन ब्रह्मतत्त्वावबोधो भवतीति ॥ अत्र वयं पृच्छामः-कोऽयं प्रपञ्चप्रविलयो नाम । किमग्निप्रतापसम्पर्काद् द्रुतकाठिन्यप्रविलय इव प्रपञ्चप्रविलयः कर्तव्यः-आहोस्विद्-एकस्मिन्धन्ने तिमिरकृतानेकचन्द्रप्रपञ्चवदविद्याकृते ब्रह्मणि नामरूपप्रपञ्चो विद्यया प्रविलापयितव्य इति । तत्र यदि तावद्विद्यमानोऽयं प्रपञ्चो देहादिलक्षण

रत्नप्रभा ।

प्रतिबन्धकम् ॥ ननु प्रपञ्चविलये ब्रह्मलये स्यादभेदादित्यत आह-ब्रह्मस्वभावो हि प्रपञ्च इति ॥ कारणं हि कार्यस्य स्वरूपम् । अतः कार्यनाशोऽपि कारणस्य न लयः । घटनाशोऽपि घूर्जनादित्यर्थः ॥ प्रपञ्चस्य सत्यस्य, कल्पितस्य वा, लये विविरिति निकल्प्य-आद्य-दूषयति-तत्र यदि तावदिति ॥

भामती ।

न्यभेदात्तु भिनोऽनयोरपि नियोग इति । कोऽयं प्रपञ्चप्रविलय इति । वास्तवस्य वा प्रपञ्चस्य प्रविलयः सार्धं इवाग्निसयोगात् । समारोपितस्य वा रज्ज्वा सर्पभावस्थेन रज्जुतत्त्वपरिज्ञानात् । न तावद्वास्तवः सर्पसाधारणः पृथिव्यादिप्रपञ्चः पुरयमात्रेण शक्यः समुच्छेत्तुम् । अपि च प्रह्लादशुक्रादिभिः पुरुषधौरेयैः समुच्छमुन्मूलितः प्रपञ्च इति शक्यं जगद्भवेत् । न च वास्तव तत्त्वज्ञानेन शक्यं समुच्छेत्तुम् । आरोपितरूपनिरोधित्वात्तत्त्वज्ञानस्येत्युक्तम् । समारोपितरूपस्तु प्रपञ्चो श्रुततत्त्वज्ञापनपरिषेयं वाक्यैरेतत्त्वमनमोधयन्निः शक्यः समुच्छेत्तुमिति दृढतमत्र विधिना । न हि त्रिभिः शक्तेनापि विना तत्त्वावबोधेन प्रवर्तमानमज्ञान इति वा कुरु प्रपञ्चप्रतिपद्य वेति प्रवर्तितं शक्येति प्रपञ्चप्रतिपद्य कर्तुम् । न चान्यात्मज्ञानविधिं विना वेदान्तार्थरक्षणत्वावबोधो न भवति । मौक्तिकस्य ह्याध्यायाध्ययनपरिषेयं निश्चितार्थतया सकलस्य वेदराशेः फलवद्दर्शानमोधनपरतामापादयतो नियमान्तरात् । अन्यथा कर्मविधि-
आनन्दगौरव-न्यायनिर्णयः ।

तदुपकारकत्वादित्याह-अप्रविलापिते हीति । काम्यमानतत्त्वानमोषोपकारकत्वे फलिनमाह-अत इति । उक्तमर्थं वेदिकोदाहरणेन सूचयति-यथेति । स्वर्गं प्रति यागस्य साधनत्वात्तत्र नियोगोऽपि प्रवृत्ते काम्यमानोपायत्वाभावात्तुतो नियोगः स्यादित्याशयं प्रतिबन्धनितृप्तिनया प्रपञ्चवस्थानुष्ठेयत्वं लौकिकदृष्टान्तेन दर्शयति-यथा चेत्यादिना । तत्त्वज्ञानकामो द्वैत प्रतिपद्येदिति न नियोगो ब्रह्म-
णोऽपि तदुपे लयापातादित्याशयः ॥ ११३३-ब्रह्मेति । न हि लोके कार्यनाशोऽपि कारणं नस्त्यारोपित-
तस्याग्निष्ठान्तर्भावेऽपि तस्य तदनन्तर्भावादिति भावः । नैयोगिके द्वैतस्य फलितमाह-तेनेति । वेदान्तानां द्वैतउपनियोगनिष्ठत्वेनैकवाक्यत्र शक्तिं प्रत्याह-अत्रेति । प्रश्ननेन विशदयति-कोऽय-
मिति । किंशब्दोपात्त पक्षद्वयं दर्शयति-किमित्यादिना । वास्तवस्यास्तनस्य वा द्वैतस्य लयो नियोगविषयत्वेनेष्ट इति निरुक्तार्थः । आद्यमनूय प्रत्याह-यतीत्यादिना । वस्तुनो ज्ञानादध्यस्तमुम-
ष्ठादिना च वृत्तद्वैतनिवृत्त्ययोगानमोपस्थाननियोगस्य नियोगः स्यादित्यर्थः । त्रिचानादौ सप्तारे

आध्यात्मिको, बाह्यश्च पृथिव्यादिलक्षणः,—प्रविलापयितव्य इत्युच्येत,
स पुरुषमात्रेणाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रलयोपदेशोऽशक्यविषय
एव स्यात् । एकेन चादिसुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलयः कृतः । इदानीं पृथि-
व्यादिशून्यं जगदभविष्यत् ॥ अथाऽविद्याध्यस्तो ब्रह्मण्येकस्मिन्नयं प्रपञ्चो
विद्यया प्रविलाप्यत इति ब्रूयात्, ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्तप्रपञ्चप्रत्या-
ख्यानेनावेदयितव्यम् “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म” [छां० ६।२।१] “त-
त्सत्यं स आत्मा तत्त्वमासि” [छां० ६।८।७-१६] इति । एवमावे-
दिते तस्मिन्विद्या स्वयमेवोत्पद्यते । तथा चाविद्या बाध्यते । ततश्चा-
विद्याध्यस्तः सकलोऽयं नामरूपप्रपञ्चः स्वप्नप्रपञ्चवत्प्रविलीयते ।
अनावेदिते तु ब्रह्मणि ब्रह्मविज्ञानं कुरु, प्रपञ्चप्रविलयं चेति शतकृत्वो-
ऽप्युक्ते, न ब्रह्मविज्ञानं, प्रपञ्चप्रविलयो वा,—जायेत ॥ नन्वावेदिते ब्रह्मणि
ताद्विज्ञानविषयः, प्रपञ्चप्रविलयविषयो वा,—नियोगः स्यात् ॥ न ॥ नि-
ष्प्रपञ्चब्रह्मात्मतत्त्वावेदनेनैवोभयसिद्धेः । रज्जुस्वरूपप्रकाशनेनैव हि
तत्स्वरूपविज्ञानमविद्याध्यस्तसर्पादिप्रपञ्चप्रविलयश्च भवति ॥ न च
कृतमेव पुनः क्रियते । नियोज्योऽपि च प्रपञ्चावस्थायाम् योऽवगम्यते

त्वममा ।

सायस्य ज्ञानादध्यस्तेर्मुमत्वादिना च कृत्स्नद्वैतत्वंसायोगात् नमोप्रसन्नविधिपदराक्षविषयोऽयं विधिः ॥
किञ्च शुकादिमुक्त्या सर्वमुक्तिः स्यादित्यर्थः ॥ द्वितीयम् अनूय दूषयति—अयेत्यादिना ॥ उपदेश-
जन्यज्ञानादेवानिवासात्तत्रन्यप्रपञ्च उपमिद्धेनियोगो इत्येवमर्थः ॥ किञ्च प्रपञ्चज्ञानो विधिः किं प्रपञ्चज्ञाने
ज्ञाने वा । नाद्यः अज्ञान्यमादित्याह—अनावेदिते त्विति ॥ द्वितीयं शङ्कते—नन्विति ॥
उपदेशादेव ज्ञाने प्रपञ्चि साक्षात्कारद्वैतमाययोः मिद्वैधिधिरेवमर्थम् । मिद्वैतस्य विविना कर्तुमयोगादित्याह—
नेति ॥ एव विषयामावात् नियोगाभावात्तत्रानि नियोऽयामावात् तदमानमाह—नियोज्योऽपि चेति ॥

भामती ।

वाक्यान्वयि विष्यन्तस्मैश्वरानिनि । न च चिन्तासाक्षात्कारयोर्विधिरिति तत्रसर्गाद्यावामस्मामिरुपना-
धानन्दोर्गतेव—न्यायनिर्णयः ।

कश्चिन्नामितो मुक्तो न वा । तत्राऽऽद्येऽद्यतनपृथिव्याद्युपगच्छन्निर्धरुच्येत । द्वितीये शुकादिमुक्तिश्रुति-
निरोधः । तस्याध्वर्युमात्रेऽपि द्वागर्थे ता पर्वाधितोप्रादित्यनेकजांबरादमुवेत्याऽऽह—एकेनेति । द्वितीय-
मुत्पापयति—अयेति । तर्हि द्वैतज्ये नियोगैवमर्थमिवाह—तत इति । प्रपञ्चस्वरूपज्ञानेनैव तदविदा-
कृतद्वैतज्येऽद्यतदेव वेदान्तेर्ज्ञानीव एतन्मत्त नियोगेनेवमर्थः । एव तदाधेदत तदाह—एकमिति । मा
तर्हि द्वैतज्ये नियोगोऽभूद्भवज्ञाने तु स्यादिति द्वितीयमाशक्याऽऽह—तस्मिन्निति । शब्दोक्ते प्रपञ्चि
नियोगानेऽज्ञाने ज्ञानेऽद्यतदेव ज्ञानोत्पत्तेर्न तद्विषयोऽपि नियोगोऽस्तीत्यर्थः । उपने ज्ञाने नान्तरी-
यकत्वेनाज्ञाननिवृत्तेन नियोगस्वप्नमिति तृतीय प्र वाह—तयेति । चतुर्थे नियमिति—ततश्चेति । वार-
पादित्यानिद्वैतेति यावत् । किञ्च, प्रपञ्चज्ञानो नियोगो प्रपञ्चज्ञाने ज्ञाने वा तत्राऽऽद्य दूषयति—अना-
वेदिते त्विति । द्वितीयमाऽऽह—नन्विति । प्रपञ्चि शब्दे तदज्ञाने नियोगाद्ये प्रपञ्चज्ञानादिति-
नियोगैवमर्थमिवाह—नेत्यादिना । तदेव दृष्टान्तं श्रुत्यर्थं—रज्जुत्वं । प्रपञ्चत्वाद्येऽतद्विद्वन्नि-
प्रपञ्चज्ञानादिनियोगेन पुनः साध्यनिपातत्राऽऽह—न चेति । वारणापर्यवसानादित्यर्थः । विषयाना-
वासित्वेनासायानुपपत्त्या नियोगेनासायानि वेदान्तेषु गदभावात्—नियोज्योऽपि चेति । प्रपञ्चज्ञानेनैव

जीवो नाम, स प्रपञ्चपक्षस्यैव वा स्याद् ब्रह्मपक्षस्यैव वा । प्रथमे विकल्पे निष्प्रपञ्चब्रह्मत्वप्रतिपादनेन पृथिव्यादिवजीवस्यापि प्रविलापितत्वात् कस्य प्रपञ्चप्रविलये नियोग उच्येत, कस्य वा नियोगनिष्ठतया मोक्षोऽवाप्तव्य उच्येत । द्वितीयेऽपि ब्रह्मैवानियोज्यस्वभावं जीवस्य स्वरूपम् । जीवत्वं त्वविद्याकृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मणि नियोज्याभावान्नियोगाभाव एव । द्रष्टव्यादिशब्दा अपि परविद्याधिकारपठिनास्तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना भवन्ति । लोकेऽपीदं पश्येदमाकर्णयेति चैवंजातीयकेषु निर्देशेषु प्रणिधानमात्रं कुर्वित्युच्यते, न साक्षाज्ज्ञानमेव कुर्विति । ज्ञेयाभिमुखस्यापि ज्ञानं कदाचिज्जायते, कदाचिन्न जायते ॥ तस्मात्तं प्रति ज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो ज्ञापयितुकामेन ।

रत्नप्रभा ।

प्रपञ्चान्तर्भूतो, ब्रह्म वेत्यर्थः ॥ आद्ये—जीवनाशाद्विध्ययोगः । द्वितीये—नियोज्यादिसिद्धिः तर्हि ज्ञाने विधिप्रत्ययानां का गतिरित्यत आह—द्रष्टव्यादिशब्दा इति ॥ ननु श्रुतं ज्ञानं त्यक्त्वा तत्साम्यन्यापारविधिः किमिति कल्प्यत इत्याशयं ज्ञानस्य पुरुषरूपसाम्यत्वादित्याह—ज्ञेयाभिमुखस्यापीति ॥ किञ्च ज्ञानविधिवादिना ज्ञेयं ब्रह्मावश्यं वेदान्तैर्ज्ञापनीयम् । विषयानन्वये विधित्रोवायोगात् । तथा च वेदान्तैरेव ज्ञानोत्पत्तेर्विषयानर्थक्यमित्याह—तस्मादिति ॥ तं ज्ञानार्थिनं प्रतित्यर्थः ॥ ननुत्यक्तं भामती ।

दितम् । निस्तरेण चायमर्थस्तत्रैव प्रपञ्चितः । तस्मात् 'जतिष्ठयवाग्ना जुहुयात्' इतिवद्विधिसंरूपा एते 'आत्मा वा भरे द्रष्टव्यः' इत्यादयो न तु विषय इति । तदिदमुक्तम्—द्रष्टव्यादिशब्दा अपि तत्त्वाभिमुखीकरणप्रधाना न तत्त्वावबोधविधिप्रधाना इति । अपि च ब्रह्मत्वत्तन् निष्प्रपञ्चमुक्तं न तत्र नियोज्यः कश्चित्तमिति । जीवो हि नियोज्यो भवेत्, स चेत्प्रपञ्चज्ञेयं वर्तने को नियोज्यस्त्वस्योच्छिन्नत्वात् । अथ ब्रह्मपक्षे तथाप्यनियोज्यः, ब्रह्मणोऽनियोज्यत्वात् । अथ ब्रह्मणोऽनन्योऽप्यविद्ययाऽन्य इवेति नियोज्यः । तदयुक्तम् । ब्रह्मभावं पारमार्थिकमनन्यतागमेनाविद्याया निरस्तत्वात् । तस्मान्नियोज्यामा वादपि न नियोगः । तदिदमुक्तम्—जीवो नाम प्रपञ्चपक्षस्यैवेति । अपि च ज्ञानविधिपरत्वे तन्मात्रात् ज्ञानस्यानुत्पत्तेस्तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमन्युपगमनीयम् । तत्र च तत्त्वप्रतिपादनपरत्वमेवास्तु तस्यानन्यताम्युपगन्तव्यत्वेनोपपत्तिसिद्धत्वात् । एव च कृतं तत्त्वज्ञानविधिन्याह—ज्ञेयाभिमुखस्यापीति । न च ज्ञानाधाने प्रमाणानपेक्षस्यास्ति कश्चिदुपयोगो विप्रः । एव हि तदुपयोगो भवेद्यद्यथाकारं ज्ञानमन्यता-
आनन्दशिरीष—न्यायनिर्णयः ।

प्रत्याह—प्रथम इति । प्रपञ्चप्रतिषेधो ब्रह्मज्ञानादेरप्युक्तम् । मुमुक्षोर्नियोज्यत्वात्साक्षात्करोक्तम्—कस्येति । ब्रह्मान्तर्भावं नियोज्यत्वं दुर्बलचनमित्याह—द्वितीयेऽपीति । प्रपञ्चोऽनन्योऽपि जीवोऽत्रिययाऽन्यत्वात्तान्नियोज्यः स्यादित्याशयं ब्रह्मण्यपेदिने भेदकाधियायोगान्नेरमित्याह—जीवत्वमिति । ब्रह्मज्ञाने श्रूयमाणं प्रियस्वरूपं कथं निरस्यते तत्राऽऽह—द्रष्टव्यादीति । तेषामभिमुखीकरणार्थं न कापि दृष्टमित्याशयमाऽऽह—लोकेऽपीति । ज्ञानमेव प्रकृत्यर्थतया श्रुतं किमिति लोके वेदे वा न विप्रैर्विद्याशंक्त्वापुष्प-
तन्त्रत्वादित्याह—ज्ञेयेति । किञ्च, नियोग्यादिनाऽपि वेदान्तानां ब्रह्मसादृशत्वमवश्यं वाच्यं नियोगमात्रात्तत्त्वज्ञानायोगात् । ततो वाक्यादेव तदुत्पत्तेर्नियोगानर्थक्यमिदं आह—तस्मादिति । ज्ञानस्यापुरुषत्वत्तथा विप्रैस्त्वयोगस्तच्छब्दार्थः । तं ज्ञेयाभिमुखं पुरुषं प्रतीति यान्तु । तथाऽपि नियोगामाने कथं

तस्मिन्दाशिते स्वयमेव यथाविषयं यथाप्रमाणं च ज्ञानमुत्पद्यते । न च प्रमाणान्तरेणान्यथाप्रसिद्धेऽर्थेऽन्यथाज्ञानं नियुक्तस्याप्युपपद्यते । यदि पुनर्नियुक्तोऽहमित्यन्यथाज्ञानं कुर्यात्, न तु तज्ज्ञानम् । किं तर्हि । मानसी सा क्रिया स्वयमेव चेदन्यथोत्पद्येत, भ्रान्तिरेव स्यात् । ज्ञान तु प्रमाणजन्यं, यथाभूतविषयं च न तन्नियोगशक्तेनापि कारयितुं शक्यते, न च प्रतिषेधशक्तेनापि वारयितुं शक्यते । न हि तत्पुरुषतन्त्रम् । वस्तु- तन्त्रमेव हि तत् । अतोऽपि नियोगाभावः । किंचान्यत्र नियोगनिष्ठतयैव पर्यवस्यति-आम्नाये यद्भ्युपगतमनियोज्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य, तदप्र- माणकमेव स्यात् ॥ अथ शास्त्रमेवानियोज्यब्रह्मात्मत्वमप्याचक्षति, तद- वबोधे च पुरुषं नियुंजीत, ततो ब्रह्मशास्त्रस्यैकस्य व्यर्थपरता विरुद्धार्थ-

रत्नप्रभा ।

ज्ञानमन्यथाकर्तुं विप्रिर्धेयानिति, नेत्याह-न चेति ॥ ननु “अनभिर्घोषिद्” इति प्रथमप्रमाणादु- त्यक्तमपि ज्ञान “तामभिं ध्यायेद्” इति विप्रिनात्यथा कृत दृश्यत इत्यत्र आह-यदीति ॥ अन्यथाधी- कृतिताव्याचेत् क्रियेत । अहृतिं विनैव चेद् भ्रान्तिरेव । अनो मान विना विधितो ज्ञानामिदंमानवस्तुमे- ज्ञाने विधिर्भूतव्यर्थः ॥ वेदान्तेषु विप्रियादिनोऽन्यत्र दूषणमस्तीत्याह-किञ्चान्यदिति ॥ ब्रह्मात्मैक्ये, नियोगे च, वेदान्तावकाशस्य प्रामाण्यमाह-व्याधेद्व्याध्यायमेदो, विरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यं चेति दूषयति-अयेत्या- दिना ॥ किञ्च क्षुण्णं नञ्, न क्षुण्णो विधिर्वेदान्तेषु । तत्कारणे च कर्मजन्यत्वान्नोक्षस्यानि-यत्प्रमाति- मासीत् ।

दर्शित । न च तच्छब्दस्य पापि युक्तित्वाह-न च प्रमाणान्तरेणेति । किंचान्यत्रनियोगनिष्ठतयैव च पर्यवस्यत्प्राप्ताये यद्भ्युपगतं मन्त्रिः शास्त्ररर्थाग्रेचनयाऽनियोज्यप्रमात्मन जीवस्येति तदेतच्छा- स्त्रप्रतिषेधादप्रमाणकम् । अथैतच्छास्त्रमनियोज्यप्रमात्मन च जीवस्य प्रतिपादयति जीव च नियुक्ततो द्वयर्थं च विरुद्धार्थं च स्यादित्याह-अयेति । दर्शितैर्यमात्तादिनाक्षयेषु जीवस्यानियोज्यस्यापि वास्तुनो- ऽन्यस्तनियो-यमानस्य नियोज्यता युक्ता । न हि तद्वाक्य तस्य नियो-यनामाशयि तु लौकिकप्रमाण- ध्यानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्र धारित्याशक्त्याऽऽह-तस्मिन्निति । किञ्च मानानोऽपि विप्रिर्न सन्धत्तान जनयति-न च मुमुक्षु- र्मिथ्याज्ञानमुपयुक्तम् । न च प्रमाणाशक्ति सन्धत्तान जनयितुं शक्यम् । तथाच मानेनैव तानन्द- व्यर्थो विधिरित्याह-न चेति । योपिदादिप्रमायादिरीबन्मानविरुद्धेऽपि विप्रैरुक्तं ज्ञानमिथाशक्त्याऽऽह- यदीति । अन्यथा ज्ञानमपि न मानमी क्रिया रन्तुमुजगादिधीरिति वाशक्त्याऽऽह-स्वयमिति । शास्त्रोपपन्नान्येनैतया ज्ञानज्ञानस्याक्रियाचेऽपि शास्त्रोपपन्नमन्यमन्यतज्ञान प्रथमादिष्टत मानमी क्रिये- रपर्यं । कथंनूत तर्हि सन्धत्तान तत्राऽऽह-ज्ञानं त्विति । तदपि नियोगात् न किं न स्यात्त्राऽऽह- नेति । नेधेनेयादिनिर्णयविषयवत्तद्विप्रिययत्तमपि स्यादित्याह-तत्राऽऽह-न चेति । तत्रापि सन्धत्त- प्रथम एव विधीयत इति भावः । सन्धत्तानस्य विप्रिनिर्णयविषयो हेतुना-न हीति । प्रथम- नानिने कश्चिन्माह-अत्र इति । मानवस्तुतन्त्र सम्पर्यः । नियोगादिन प्रथममपि किञ्चिदुपाने इ- पमित्याह-किञ्चेति । तदेव न्तोऽपि-नियोगेति । न सन्धत्तानियोगनिष्ठत्वे पदार्थदोरेतदोऽपि भासितम् । न्यायित्यर्थः । शास्त्रमिदं तदनुभवमपि प्रामाणिकमिहाह-अयेति । अनेनानिर्णयः पद- मेदो विरुद्धार्थत्वादप्रामाण्यं चेति दूषयति-तत्र इति । अत्रान्येनैवमन्येदं न्यायित्येव प्रथमप्रमाणः

उभयलिङ्गाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (९८३)

परता च प्रसज्येयाताम् ॥ नियोगपरतायां च श्रुतहानिरश्रुतकल्पना कर्मफलवन्मोक्षफलस्य दृष्टफलत्वमनित्यत्वं चेत्येवमादयो दोषा न केनचित् परिहर्तुं शक्याः ॥ तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि, न नियोगनिष्ठानि । अतश्चेकनियोगप्रतीतिरेकवाक्यतेत्ययुक्तम् । अभ्युपगम्यमानेऽपि च ब्रह्मवाक्येषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निष्प्रपञ्चोपदेशेषु स प्रपञ्चोपदेशेषु वाऽसिद्धम् । न हि शब्दान्तरादिभिः प्रमाणैः नियोगभेदेऽवगम्यमाने सर्वत्रैको नियोग इति शक्यमाश्रयितुम् । प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषु त्वधिकारांशेनाभेदाद्युक्तमेकत्वं, न त्विह सगुणनिर्गुणचोदनासु कश्चिदेकत्वाधिकारांशोऽस्ति । न हि भारूपत्वादयो गुणाः प्रपञ्चप्रविलयोपकारिणः । नापि प्रपञ्चविलयो भारूपत्वादिगुणोपकारिणः । परस्परविरोधित्वात् । न हि कृत्स्नप्रपञ्चप्रविलापनं, प्रपञ्चैकदेशोपक्षणं च,—

रत्नप्रभा ।

शयत्नादिप्रसङ्ग इत्याह—नियोगपरतायां चेति ॥ फलितमाह—अतश्चेति ॥ इदानीं प्रौढवादेन नियोगमगीकृत्य तदेकत्वं खण्डयति—अभ्युपगम्यमानेऽपीति ॥ भिन्नक्रियावाचिशब्दः शब्दान्तर यथा यजति ददातीति, तथेदापि वेदोपासीतिति शब्दभेदः निर्गुणसगुणरूपभेदः, प्रकरणभेदः, सुकृत्यम्युदयफलभेदः, इत्येतेः प्रमाणैर्निर्गुणज्ञानमगुणोपासनाविषयकनियोगभेद इत्यर्थः ॥ कथं तर्ह्यङ्गाङ्गिवाक्येषु नियोगैक्य तत्राह—प्रयाजैति ॥ एकस्यैव स्वर्गकामस्य साङ्गप्रधानाधिकारात् तत्साध्यकत्वापूर्वक्यादेकवाक्यतेत्यर्थः ॥ इहापि निर्गुणसगुणविषयोरैकाधिकारात् नियोगैक्यमस्तु । नेत्याह—न त्विहेति ॥ सुकृत्यम्युदयाभिभेदान्मियो विरुद्धार्थविषयोरङ्गाङ्गित्वायोगाच्च न नियोगैक्यम् ॥ न च निर्गुणाविवानियोग एक एव सगुण-भामती ।

सिद्धां नियो-न्यतामाश्रित्य दर्शपूर्णमासौ विरते । इदं तु नियोग्यतामपनयति च निरुक्तं चेति दुर्घटमिति मानः । नियोगपरतायां चेति । पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां तत्त्वनिष्ठता श्रुता, न श्रुता नियोगनिष्ठतेत्यर्थः । अपि च नियोगनिष्ठत्वे वाक्यस्य दर्शपूर्णमासकर्मण इत्पूर्वावान्तरव्यापारात्प्रामाण्यज्ञानकर्मणोऽव्यपूर्वान्तरव्यापारादेव स्वर्गोदित्कर्मोक्षस्थानन्दरूपफलस्य सिद्धिः । तथा चानित्यत्वं सातिशयत्वं स्वर्गयज्ञवेदित्याह—कर्मफलवदिति । अपि च ब्रह्मवाक्येष्विति । सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चोपदेशेषु हि साध्या-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वेदान्तानां नियोगपरत्वे पीठयते याह—नियोगेति । किञ्च, विधौ विधेयत्वे कर्मत्रपूर्वावान्तरव्यापारा-फलसिद्धिरष्ट्या ततश्चादृष्टफलत्वमनित्यत्वं सातिशयत्वं च स्वर्गादिनित्यफलस्य स्यादित्याह—कर्मिति । वेदान्तानां नियोगपरताभावे कथं प्रामाण्यं तत्राऽह—तस्मादिति । तेषामनियोगनिष्ठत्वे फलितमाह—अतश्चेति । वेदान्तेषु नियोगामात्रादेकनियोगविपरिसिद्ध इत्युक्तम् । सप्रति प्रौढवादितया नियोगमगीकृत्य तदेकत्वं प्रयाह—अभ्युपगम्यमानेऽपीति । तत्र हेतुमाह—न हीति । भिन्नवाक्यार्थविषयः शब्दः शब्दान्तरम् । यथा यजतिददातीति, त्रुहोतयस्तथेहापि वेदोपासीतिति शब्दभेदः । आदिशब्देन रूपभेदः प्रकरणभेदः फलभेदश्च गृह्यते । एतेभेदे सिद्धे तदेकत्वासिद्धिरित्यर्थः । अनुगम्यभेदेऽपि प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्येषु नियोगैक्यमाश्रयाधिकारांशस्य तत्राभेदादिह तदमात्रान्तरमित्याह—प्रयाजैति । एकस्यैव स्वर्गकामस्य साङ्गप्रयोगाधिकारात्तत्रापि सुमुखोरैकस्थेन द्वैतव्यादापनाधिकारादुभयविधिसाक्येषु नियोगैक्यं स्यादित्याशक्याऽह—न त्विति । भिन्नाधिकारत्वादन्योन्योपकारायोगाच्चैति हेतुमाह—न हीति । तर्हि भारूपत्वादीनां विशिष्टगुणमाश्रित्यन्येषां तन्मिमेक्षे धर्मिणि द्वैतविद्यापनार्थते येनवाक्येयत्वेयाशक्याऽह—न हि

एकस्मिन्धर्मिणि युक्तं समावेशयितुम् ॥ तस्मादस्मदुक्त एव विभाग
आकारवदनाकारोपदेशानां युक्ततर इति ॥ २१ ॥ इत्युपक्राम्य लिङ्गाधि-
करणम् ॥ ५ ॥

प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ॥२२॥(६)॥

“द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे-मूर्ते चैवामूर्ते च, मर्त्ये चामूर्ते च, स्थितं च यच्च
सच्च त्यच्च” [सू० २ । ३ । १] इत्युपक्रम्य प्रपञ्चमहाभूतानि द्वैराश्येन

रूपमा ।

नियानगीनारादिति वाच्यम् ॥ अहो निरसीत पाण्डित्यमायुःप्रतः, विषयोऽप्यविद्याया विधिर्योऽप्यावा-
मविभिरिति ॥ तस्मात्कारणान्तरानामाकारलक्षणाया निर्गुणार्कभेदनाक्यतागतिरसद्रूपिणे । किंतु तेषां
प्रतिज्ञाकारो गति । तदुपासनमायुःप्रसिद्धेः॥निर्गुणत्वयाना तु परमार्थात्प्रत्यक्षमि यस्मदुक्त एव विभागः
सार्थयानि शुभतरनि-तस्मादिति ॥ २१ ॥ (५) ॥ ब्रह्मणो निर्दिष्टोपचिन्नाप्रत्यक्षना सर्वनिर्देशाधि-
त्वेन सद्रूपत्वमाह-प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूय इति ॥ पृथिव्यनेजोभूतत्रय
मामती ।

सुखमेदादेकनियोगत्वमिदम् । दर्शयौर्गमासप्रयाजवाक्येषु तु यद्यन्यतुन्यभेदस्तथाप्यधिकाराशय्य
साध्यस्य भेदाभावादभेद इति ॥ २१ ॥ (५) ॥ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च
भूयः । अनिररणविषयमाह-द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति । द्वे एव ब्रह्मणो रूपे ब्रह्मणः परमार्थतो-
ऽरूपस्याप्यारोपिते द्वे एव रूपे ताभ्यां हि तदुच्यते । ते दर्शयति-भूतं चैवामूर्तं च । समुचीयमानान-
धारणम् । अत्र पृथिव्येतेजानि त्रीणि भूतानि त्रयणो रूपं मूर्तं मूर्तितामयमिरेतगानुप्रतिष्ठावयन
कश्चिन्मिति यावत् । तस्यैव निरूपयान्तराणि-मर्त्यं मरणार्थकम् । स्थितमत्र्यापि । अनाच्छत्रमिति
यावत् । सन् अन्येष्वो विविधमात्रणमागणार्थमिति यावत् । गन्धस्नेहोष्णताश्वासोऽप्यन्येऽहरे-
तसोऽपाधारणा धर्मा । तस्यैतस्य श्रद्धाप्रत्ययनेनोऽन्यतस्य चतुर्विधोऽन्येष्वेव रम सातो य एव सतिता
तपनि । अयापूर्तं सायुधागतमिदं च तद्वि न कश्चिन्मि-मूर्तमेतदमृतममरणार्थकम् । मूर्तं हि मूर्तिता-
णामिहन्वमानममयमिरेतमाहमते ननु तेषामात्रं सधनयमूर्तस्य । एतद्यदेति गच्छति व्याप्तोर्नाति ।
एतस्य निरूपरोक्षनियर्थः । तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य य एतस्य स्वस्यैव रतो य एव एतस्मिन्
सक्तिवृत्तं तडे पुरुषः । करणात्मनो शिष्यवर्गमप्राणात्परस्वस्य देव रम मागे निरूपरोक्षता च साम्यमि-
त्यदिदेवतम् । अथाप्याममिदमेव मूर्ति यदस्य प्राणान्तगताशास्यां भूतत्रय शरीररमरमेतन्मार्थेनाप्य-
तमेवामृतस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य मत एव रमो यच्चतु मनो गेद रम इति ।
आनन्दमिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वृत्तंति । एकतास्य सापोगे कश्चिन्माह-तस्मादिति । अनिर्वाच्यैतादृशवना मविशेषश्रुतयः स्वाना-
विशेषि ताड-वनाश्च निर्दिष्टोपश्रुतय इत्यस्मदुक्तो विभागः । निरूपयन्मद्वय चेन-देवतरम ब्रह्मेति तदद-
क्षयसुखसुनिर्वायुक्तम् ॥ २१ ॥ (५) ॥ निरूपयन्निर्दिष्टमि निर्दिष्टेपि निरूपितं तासां प्रसक्तिव-
रमाशय्योक्तम्-प्रकृतैति । अत्र सनाथ तत्र साक्षात्साद्विशेषाशेषे तत्र तेषु निरिषेद्ये नापि ब्रह्मेति
साक्षात्साक्षात्कृतम् । तस्य विषयतास्य मोचनमाह-द्वे वावेति । पावशब्दोऽन्यारणे । रूपयनेतान्मूर्त-
विश्लिष्ट-मूर्तं चेति । किं तन्मूर्तं त्रिच मर्त्यमिवाकाशागानुस्य-पर्वेति । पृथिव्यनेजोम्य भूतत्रय
मूर्ति रूपं वा साक्षात् कृतं मर्त्यमिति । द्वैराशे तत्र यच्चभूतानि विभागिनोक्तानं यथ । अमूर्त्य भूतद्वय
रम मते शिष्यवर्गं करणात्ता य एव साक्षात्कृतं पुरुषो यथायमयान दर्शितोऽप्युपय इत्यु-

प्रकृतैतान्त्वाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१८५)

प्राविभज्याऽमूर्तरसस्य च पुरुषशब्दोदितस्य माहारजनादीनि रूपाणि दर्शयित्वा पुनः पञ्चते-“अथात आदेशो नेतिनेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति” [बृ० २ । ३ । ६] इति । तत्र कोऽस्य प्रतिषेधस्य विषय इति जिज्ञासामहे । न ह्यत्रेदं तदिति विशेषितं किञ्चित्प्रतिषेध्यमुपलभ्यते । इतिशब्देन त्वत्र प्रतिषेध्यं किमपि समर्प्यते नेति नेतीतीतिशब्दपरत्वान्नञ्प्रयोगस्य । इतिशब्दश्चायं सन्निरहितालम्बनः एवं शब्दसमानवृत्तः प्रयुज्यमानो दृश्यते-इति ह स्मोपाध्यायः कथयती-

रत्नप्रभा ।

मूर्ते, यात्राकाशद्वयममूर्तमिति राशिद्वयमुक्त्वा भूतद्वयस्यामूर्तस्य सार “करणात्मा हिरण्यगर्भं य एष एतस्मिन् मूर्धमण्डले पुरुषो यथाय दक्षिणेऽक्षिणि पुरुष” इत्युक्तं, तस्य वासनामयानि स्वमरूपाणि “तद्यथा माहारजन वामो यथा पाण्डुविक्र योऽद्रगोप [बृ २ । ३ । ६] इत्युपाभिरुक्तानि त्रिचित्राणि । तत्र महारजन हरिद्रा तपास्त्रि बद्ध माहारजनम् । पाण्डुविक्रमिति धवल कम्बलादिः । केचित्तु श्रुतिमुपलक्षणं दृष्ट्वा सुक्ष्मपद्मभूता-यमूर्तानि, पञ्चीकृतानि मूर्तानि, ततश्चामूर्तरसचोक्त्या परमाणानां पाञ्चभौतिकत्वं सिद्धिरिति व्याचक्षते ॥ अयं संपदात्मकप्रपञ्चोक्त्यनन्तरम् । अतः उक्तारोपस्य निषेधार्थत्वात् । नेति नेतीति निषेधेनोपदेश क्रियत इत्यर्थः ॥ नेतिशब्दार्थमाह-न हीति ॥ एतस्मादात्मनोन्यात्रास्तीति नेतीत्युच्यत इत्यर्थः ॥ शून्यतानिरासार्थं पर ब्रह्मास्तीति सिद्धान्तरीत्या श्रुत्यर्थः ॥ अत्र निषेधविशेषानुपलम्भात् सशयमाह-तत्र कोऽस्येत्यादिना ॥ नञ्प्रयोगस्य मामती ।

अयामूर्ते प्राणश्च यथायमन्तरात्मनाकाश एतदमृतमेतददेतत्स्य तस्यैतस्यामूर्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य त्वस्यैव रसो योऽयं दक्षिणेक्षन् पुरुषत्वस्य श्लेष रस । लिङ्गस्य हि करणात्मकस्य हिरण्यगर्भस्य दक्षिणमक्षत्रिष्ठान श्रुतेरवगतम् । तदेव ब्रह्मण औपाधिकस्योर्मेतीमूर्तेयोरव्याप्तिकारिदेविकयो कार्य-कारणभावेन विभागो व्याख्यात सत्य-उच्यते । अथेदानीं तस्य करणात्मन पुरुषस्य लिङ्गस्य रूप उच्यते । मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमय त्रिचित्रं मायामन्त्रेन्द्रजालोपमं तद्विचित्रैर्दृष्टान्तेरादर्शयति-“तद्यथा माहारजनम्” इत्यादिना । एतदुक्तं भवति-मूर्तामूर्तवासनाविज्ञानमयस्य त्रिचित्रं रूपं त्रिगस्येति । तदेव निरप्रवेशं सप्तसत्त्वं सत्त्व-गुणकत्वा यत्तत्सत्त्वस्य सत्यमुक्तं ब्रह्म तत्स्वरूपान्तरार्थमिदमात्मवत् । यत् सत्यस्य रूपं नि शेषमुक्तमनोऽराशिष्ट सत्यस्य यत्तत्सत्त्व तन्म्यानं तत्र तदुक्तिहेतुः सत्यस्य यत्तत्त्वमित्याह-अथात आदेशः क्व न सत्यसत्यस्य परमात्मनन्माह-नेतिनेति । एतदर्थं रूपनार्थमिदमविवरणम् । ननु किमेतावदेवादेश्यमुतेत परम-वदप्यस्तीत्यत आह-न ह्येतस्माद्दृश्येण इति । नेयादिदृष्टान्य परमस्ति आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्तस्य वासनामयानि रूपाणि, तद्यथा माहारजनमित्यादिना त्रिचित्राणि दर्शयित्वा रूपाणि ब्रह्मण स्वस्व-नोन्वयार्थमेत्यादि वाक्यमित्याह-अमूर्तति । सत्यस्य स पमि-यत्र पश्यन्तमभ्यशास्त्रार्थेऽनन्तरमि यय-शब्दार्थः । प्रथमान्तस्य शब्दार्थस्य वचन-न्येनाशेषादिस्यतश्शब्दार्थः । अत्रादिदृष्टान्तस्य व्यक्ती मतिरिति । धारयोक्तिद्वारा तदर्थनिषेधमधिकरणविषयमुक्त्वा विशेषानुपपन्नमृतं सशयमाह-तत्रेति । तत्रात्माह तमुक्तं व्यनक्ति-न हीति । सामान्येन दृश्येन विशेषेण दृष्टी स्थाप्यादौ मशयदृष्टेः तदभावे कथमसौ स्यादित्याशक्याऽऽह-इतिशब्देनेति । अस्तु तर्हि तदर्थमस्वाप यत्किञ्चिदत्र निषेध्यमित्याशक्योक्तम्-इतिशब्दश्चेति । प्रयक्षादिसनिहितघटायालम्बनस्फादि निषेधे स्यादित्याशक्यं सजानोयमानार्पितस्य

त्येषमादिषु । सन्निहितं चात्र प्रकरणसामर्थ्याद्द्रूपद्वयं समपञ्चं ब्रह्मणः । तच्च ब्रह्म यस्य ते द्वे रूपे । तत्र नःसंशय उपजायते—किमयं प्रतिषेधो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधाति—आहोस्विद्—एकतरम् । यदाप्येकतरं, तदापि किं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपे परिशिनष्टि—आहोस्विद्—रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म परिशिनष्टीति । तत्र प्रकृतत्वाविशेषादुभयमपि प्रतिषेधतीत्याशङ्कामहे । द्वौ चेतौ प्रतिषेधौ । द्विर्नेतिशब्दप्रयोगात् । तयोरिकेन समपञ्चं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषिध्यते । अपरेण रूपवद्ब्रह्मेति भवति मतिः ॥ अथ वा—ब्रह्मैव रूपवत्प्रतिषिध्यते । तद्धि वाङ्मनसातीतत्वादसम्भाव्यमानसद्भावं प्रति-

रत्नममा ।

नकारस्येतिशब्दोपस्थापितवस्तुनिषेधकत्वादित्यर्थः । इतिशब्दात् निषेध्यसामान्यसमर्पणे विशेषाकांक्षायां प्रकरणाद्द्रूपद्वयस्य रूपिब्रह्मणश्च निषेध्यत्वमानात् संशयमुक्त्वा पूर्वोक्त निषिद्धेश्च ब्रह्म नास्तीत्याक्षेपसमया पूर्वपक्षयति—तत्र प्रकृतत्वेति ॥ पूर्वपक्षे तापदार्यामावादाकार्यामेदासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्मिन्निर्दिष्टेति फलम् ॥ निरभिष्टाननिषेधादर्शनात् सर्वनिषेधो न युक्त इत्यस्या प्रपञ्चं ब्रह्मनिषेध इत्याह—अथ वेति ॥

भाष्यती ।

यदादेय भवत् । तस्मादेतावदेवादेश्य नापरमस्तीत्यर्थः । अत्रैवमर्थेनेतिना यत्सन्निहित परामृष्ट तन्निषिध्यते नत्रा सन्निहित च मूर्तामूर्तं सनासन रूपद्वयम् । तदवच्छेदकत्वेन च ब्रह्म । तत्रेद विचार्यते—किं रूपद्वयं सनासन ब्रह्म च सर्वमेव च प्रतिषिध्यते, उत ब्रह्मैवाथ सनासन रूपद्वयं ब्रह्म तु परिशिष्यत इति । यद्यपि तेषुतेषु वेदान्तप्रदेशेषु ब्रह्मैवस्य प्रतिपादित तदसद्भानुज्ञानं च निर्दिष्टम् । 'अस्तीत्येषोपलब्धव्यः' इति चास्य सत्त्वमवधारिता तथापि सद्बोधश्च तद्ब्रह्म सनासनमूर्तामूर्तरूपसाधारणतया च सामान्यं तस्य चैते विशेषा मूर्तामूर्तद्वयः । न च तत्तद्देशेपनिषेधे सामान्यमपस्थातुमर्हति निषिद्धेषाम्य सामान्यस्यायोगान् । यथाह—'निषिद्धेषु न सामान्यं भवेच्छब्दाविधानम्' । इति । तस्मात्तद्देशेपनिषेधेऽपि तत्सामान्यस्य ब्रह्मणोऽनवस्थानात्सर्वस्वेत्याय निषेधः । अत एव न द्वैतत्वादिति नेत्यपरमस्तीति निषेधात् एव नास्तीति सर्वनिषेधमेव तत्त्वमाह श्रुतिः । 'अस्तीत्येषोपलब्धव्यः' इति चोपस्थापिधानवक्षेयं, न अस्ति चमर्गस्य सत्त्वम् । तत्रासाथं चासद्भानुज्ञाननिष्ठा । यद्यप्यत्र ब्रह्मरूपप्रतिपादनं तदपि मूर्तामूर्तरूपप्रतिपादनमन्विष्येत् । असन्निहितोऽपि च तत्र निषेधो योग्यवात्मभक्त्योः ।

आनन्दगिरिसंन्यायनिर्णयः ।

विज्ञानियमानसिद्धादन्तरात्तत्त्वात्तद्व्यवहारे निषेधस्येत्याह—संनिहितं चेति । प्रकृतत्वं विशेषानिषिद्धेति हेतुमुक्त्वा अत्र निषेधमयति—तत्रेति । अन्तरनिषेधेनापि निषेधमिद्वया पदान्तरमाह—आहोस्विदिति । द्वितीयेऽपि प्रकृतो वाङ्मनसार्तातत्वा प्रपञ्चस्य चाव्यक्तादिसिद्धत्वात्स्य व्यावहारिकमार्गनिर्देशेऽपि कल्पितत्वात्तत्त्वनाभिष्टानत्याचरिनेपिनाम प्रमाणं परिशेषार्हत्वादिनि पञ्चदश दर्शयतीत्यदाऽपीति । अत्र निषेधाद्योक्त्या तापदार्यमित्ये शोधनात्स्येव शुद्धस्य तापदार्यान्वयि येन तद्दीहेतुत्वात्तदादिभंगीरिति भावा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वपक्षे निषेधस्य शून्यत्वात्तदाह्वयः शून्यस्य प्रपञ्चनेन ज्ञानानर्था । सिद्धान्ते अतिरिक्त्येव निषेधात्प्रपञ्चस्य प्रपञ्चमन्त्रेन ज्ञानयोग्यात् सति सम्यग्प्राप्तमर्थनिर्देशकत्वात्तदादिभंगस्येव तापदानं युक्तं व्याज्यात् । नेदं रजतमित्यादौ तथा दर्शनादिपादानं निषेधस्यशक्त्या प्रागुत्तरावबन्धनं युक्तं एव निषेधस्याभावात्कदेशस्येव वाग्येत्याह—द्वौ चेति । निषेधयोर्दोषोत्पन्नतात्पर्यमिति—तयोरेति । एवमेव तस्मात्तद्विष्टान्तत्वात्तद्व्यवहारे नेदं रजतमित्यादौ निषेधात्तद्व्यवहारे सर्वनिषेधः सम्भवतीत्यादिसिद्धात्—अथ वेति । तत्र हेतुः—तद्भाति । प्रकृतत्वादिनेना-

पेधाह, न तु रूपप्रपञ्चः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात् प्रतिषेधाहः । अभ्यास-
स्त्वादरार्थ इति ॥ एवं प्राते ब्रह्मः ॥ न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते ।
शून्यवादप्रसङ्गात् । किञ्चिद्दि परमार्थमालम्ब्याऽपरमार्थः प्रतिषिध्यते ।
यथा-रज्ज्वादिषु सर्पादयः । तच्च परिशिष्यमाणे कस्मिंश्चिद्भावेऽवक-
ल्पते । कृत्स्नप्रतिषेधे हि कोऽन्यो भावः परिशिष्येत । अपरिशिष्यमाणे
चान्यस्मिन् इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धमशक्यत्वात्तस्यैव
परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधानुपपत्तिः । नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते-

रत्नप्रभा ।

एकत्रक्षण एव निषेधे नकारद्वयस्य पौनरुनयमित्यत आह-अभ्यासस्त्विति ॥ उत्सृज्येव तावत् सिद्धान्त-
मुपक्रमते-एवमिति ॥ शून्यप्रसङ्ग इष्ट इति वदन्त प्रत्याह-किञ्चिद्धीति ॥ तच्चेति । प्रतिषेधन-
मित्यर्थः । अधिष्ठानानुरोधे तत्प्रमारूपहेत्वभावात् निषेधवाक्यार्थेप्रमा न स्यात् । इदमत्र नास्तीति लोके
निषेधस्य साधिष्ठानस्यैव प्रमित्तिदर्शनादित्यर्थः । किञ्च यद्वाति तत्सदित्युत्सर्गस्य मानादर्थाभावाधिष्ठानप्र-
मित्तिस्तदपवादः । तथा पूर्वमानस्य अमलनिषेधेनार्थसत्त्वापलापात् । अपवादानुकारे तुत्सर्गतेः प्रप-
ञ्चस्य सत्यत्वापत्तेः निषेधानुपपत्तिरित्याह-अपरिशिष्यमाणे चेति ॥ अधिष्ठानसत्त्वं विना आन्ति-
निषेधयोरयोगात् शून्यवादो न युक्त इत्युक्त्वा पूर्ववादिनः पक्षान्तरं दूषयति-नापीति ॥ देहाः नामिमानयज्ञौ-
भामती ।

यथाह-‘येन यस्याभिसन्धो दूरस्यस्यापि तेन सः’ इति । तस्मात्सर्वस्यैवाविशेषेण निषेध इति प्रथमः
पक्षः । अथ वा-पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य समस्तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वात्, ब्रह्मणस्तु वाङ्मनसागोचरतया
सकलप्रमाणनिरहात्, कतरस्यास्तु निषेध इति विशये प्रपञ्चप्रतिषेधे समस्तप्रत्यक्षादिव्याकोपप्रसङ्गात्,
ब्रह्मप्रतिषेधे स्वक्याकोपाद्ब्रह्मैव प्रतिषेधेन सव्यथेन योग्यत्वान्न प्रपञ्चस्तद्वैपरीत्यात्, वीक्षता तु तदव्यन्तामा-
वसूचनायेति मध्यमः पक्षः । तत्र प्रथम पक्ष निराकरोति-न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते शून्यवाद-
प्रसङ्गादिति । अयमभिसन्धिः-उपाधयो ह्यमी पृथिव्यादयोऽविद्याकल्पिता न तु शोणकर्मादय इव विशेषा
अश्वत्वस्य । न चोपाधिनिगमे उपहितस्याभावेऽप्रतीतिर्ना । न ह्युपाधौ न दर्पणमणिरूपाणादीनामनगमे
मुखस्याभावेऽप्रतीतिर्ना । तस्मादुपाधिनिषेधेऽपि नोपहितस्य शशविपाणायमानताऽप्रययो वा । न चेतीति
सनिधानाविशेषात्सर्वस्य प्रतिषेधत्वमिति युक्तम् । न हि मानमुपाधिव्य प्रतिषेध उपपद्यते । किञ्चिद्दि
कचिन्निषिध्यते । न ह्यनाश्रयः प्रतिषेधः शक्यः प्रतिपत्तुम् । तदिदमुक्तम्-अपरिशिष्यमाणे चान्य-
स्मिन् इतरः प्रतिषेद्धुमारभ्यते तस्य प्रतिषेद्धमशक्यत्वात्तस्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधा-
नुपपत्तिः । मध्यम पक्ष प्रतिक्षिपति-नापि ब्रह्मप्रतिषेध उपपद्यते । युक्तं यन्नेसर्गिकात्रियाप्रातः

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रपञ्चस्यापि निषेधो ब्रह्मवदित्याशक्याव्यक्षादितिरोधान्मेनमित्याह-न त्विति । ब्रह्मप्रातिषेधे निषेध-
द्वयेवैयर्थ्यमेकैरेण कृतत्वादित्याशक्याऽऽह-अभ्यासस्त्विति । पक्षद्वयमनूय सिद्धान्तयति-एवमिति ।
तत्र प्रथममुत्सृज्येव प्रथम पक्षं प्रत्याह-नेति । प्रसङ्गस्येत्यत्र निराचष्टे-किञ्चिद्धीति । वास्तव-
धिष्ठान ज्ञात्वाऽऽरोच्यं निरस्यमित्यत्र दृष्टान्तमाह-यथेति । अस्तु तर्हि इत्यप्येव वन्तु तदधिगम्येतर-
निषेधं नेत्याह-तच्चेति । निषेधन तदर्थः । लोकसिद्धवदार्थान्वययोग्यतावशेन वाक्यार्थस्वीकारान्नेप्येव
च निषेधा दर्शनात्प्रथमं नेदमिहेति धर्मप्रतिषेधोपिचिदित्येव निषेधस्य दृष्टेर्विशेषगात्रशेषस्याऽऽस्यकत्वाद-
युक्ता शून्यतेत्यर्थः । किञ्च, लोके अमस्य साधिष्ठान-नोपलम्भात्तान्त्रिकाधिष्ठानामावे प्रत्यक्षादिसिद्धतस्यैव
तात्त्विकत्वापातान्निषेधो निखकाशः स्यादित्याह-अपरीति । दृष्टमर्थनिषेधे तद्वेकदेशनस्तुधीरुपापवा-
दामावाङ्मुत्सर्गस्यतिरिति न्यायादूर्ध्वदृष्टस्य वस्तुत्प्रसङ्गादनवधिक्रानिषेधयोगादवस्तुतया च शून्यमानात्त-
दृष्टया पूर्वंदृष्टनिषेधासंभवात् तत्पर्यन्तो निषेध इति भावः । पूर्वज्ञानान्तरं प्रत्याह-नापीति । प्राति-

“ब्रह्म ते ब्रवाणि” [(बृ० २।१।१) (कौ० ४।१)] इत्युपक्रमविरोधात् ।
 “असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेद्” [तै० उ० २ । ६ । १]
 इत्यादिनिन्दाविरोधात् । “ अस्तीत्येवोपलब्धव्यः” [कठ० ६ । ११]
 इत्यवधारणविरोधात् । सर्ववेदान्तव्याकोपमसङ्गाच्च । वाङ्मनसातीत-
 त्वमपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणाभिधीयते । न हि महता परिकरव-
 न्धेन “ब्रह्मविद्ब्रह्मोति परम्” [तै० उ० २ । १ । १] “सत्यं ज्ञानमनन्तं
 ब्रह्म” [तै० २ । १ । १] इत्येवमादिना वेदान्तेषु ब्रह्म प्रतिपाद्य तस्यैव
 पुनरभावोऽभिलष्येत-प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति हि
 न्यायः । प्रतिपादनप्रक्रिया त्वेषा “यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य
 मनसा सह” [तै० उ० २ । ४ । १] इति । एतदुक्तं भवति । वाङ्मन-
 सातीतमविषयान्तःपातिप्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं ब्रह्मेति॥
 तस्माद्ब्रह्मणो रूपं प्रपञ्चं प्रतिषेधति परिशिष्टि ब्रह्मेत्यवगन्तव्यम् । तदे-
 तदुच्यते-“प्रकृतैतावच्चं हि प्रतिषेधति-” इति । प्रकृतं यदेतावदियत्ता-

रत्नममा ।

किरुमानप्राप्तद्वैतस्य निषेधो युक्तः, न वेदान्तप्रमितप्रमण इति भावः ॥ यदुक्तं वाङ्मनसातीतत्वात् निषे-
 धार्हं भवेति, तत्राह-वाङ्मनसेति ॥ ब्रह्मणो वागाद्यतीतत्वं निषेधार्थं, न चेत् किमर्थं तदुक्तिरित्या-
 बाह-प्रतिपादनेति ॥ उक्तार्थे सूत्रं योजयति-तदेतदित्यादिना ॥ “द्वे वाच प्रपगो रूपे” इति
 मामती ।

प्रपञ्च-प्रतिषेधत्वेन प्राप्तिपूर्वस्याप्रतिषेधस्य । तत्र तु नापि सामिदं, नापि प्रमाणांतरात् । तस्मात्-
 न्द्वेन प्राप्त प्रतिषेधार्थम् । तथा च यन्तस्य शब्द-प्रापक-स तपर इति स ब्रह्मणि प्रमाणातिरिक्तमस्य
 निषेधोऽपि प्रमाणात् । न च पशुदानाधिकरणपूर्ववक्ष्यायेन विकल्पः, यन्तुनि विद्वन्माये तदनुपपत्ते ।
 न चावाङ्मनमगोचरो बुद्ध्यागतेऽपि शक्यः । अशक्यश्च कथं निषेध्यते । प्रपञ्चम्यनाद्यप्रियासिद्धोऽन्य
 ब्रह्मणि प्रतिषिष्यत इति युक्तम् । तदिहामनुपपत्तिमभिप्रेयोकम्-‘नापि शब्दप्रतिषेध उपपद्यते’ इति ।
 हेत्वन्तरमाह-ब्रह्म ते ब्रवाणीति ॥ उपक्रमविरोधादिति । उपक्रमपरामर्शोपमहारपर्यागेचतया हि
 वेदान्तानां सर्वेषामेव ब्रह्मरत्नमुपपादिना प्रपञ्चोऽप्याये । न चासंयामाकांक्षाया दूतत्वेन प्रपञ्चोऽप्येते
 सत्यः समानि । यच्च वाङ्मनसातीतत्वात् प्रपञ्चस्य प्रतिषेधस्य न प्रमाणांतरविरोध इति तत्राह-वाङ्म-
 नसातीतत्वमपीति । प्रतिपादयन्ति वेदान्ता महता प्रपञ्चेन ब्रह्म । न च निषेधाय तत्र प्रतिपादनम्,

आनन्दगिरीय-व्याख्यानार्थः ।

पूर्ववत्प्राप्तिरस्य ब्रह्मणोऽपि प्रत्यक्षादिभिर्वा द्वैतवदप्राने । शब्देन प्राप्तस्य तेनेन निषेधे पदब्रह्मण-
 न्यायात् न निषेध इति भावः । ब्रह्मणो निषेधत्वाभावे हेत्वन्तरमाह-ब्रह्मेति । आदिपदेन ब्रह्मणि-
 षोऽपि प्राप्तिरस्यो गृह्यते । ब्रह्मण-सत्त्वात्प्रतिषेधोर्गुणतोऽपि न तन्निषेधमिष्याह-अप्रतिषेधे ।
 ब्रह्मण-सत्त्वात्प्रतिषेधे न तन्निषेधमिष्याह-अस्तीति । किञ्च, सर्वत्र वेदान्तेषु साक्षात् परस्पर-
 वा भवेत् प्रतिपादो तेन तन्निषेधस्य न तन्निषेधमिष्याह-सर्वेति । यत्तु वाङ्मनसातीतत्वात्प्रपञ्च-
 निषेधाय निषेधार्हं ब्रह्मण-सत्त्वात्प्रतिषेध-वागिति । न च हेतु-न हीति । तेनाभिप्रायेण न च वाङ्मन-
 सातीतत्वात्प्रतिषेध-प्रतिपादनेति । वागाद्यतीतत्वेनात्मस्य ब्रह्मणोऽप्यभावे निषेधे प्रतिपादन-
 प्रपञ्चे वाङ्मनसातीत-प्रतिपादनेति । पक्षद्वयोरेव किञ्च निषेधार्थं निषेधस्य-सत्त्वादिनि ।
 उच्यते-सूत्रप्रकारं योजयति-तदेतदित्यादिना । ब्रह्मणो रूपस्य निषेधस्य हेतु-
 न हीति ।

परिच्छिन्नं मूर्तामूर्तलक्षणं ब्रह्मणो रूपं तदेव शब्दः प्रतिषेधति । तद्धि प्रकृतं, प्रपञ्चितं च पूर्वस्मिन् ग्रन्थेऽधिदैवतमध्यात्मं च । तज्जनितमेव च वासनालक्षणमपरं रूपममूर्तरसभृतं पुरुषशब्दोदितं लिङ्गात्मव्यपाश्रयं महारजनाद्युपमाभिर्दशितम् । अमूर्तरसस्य पुरुषस्य चक्षुर्ग्राह्यरूपयो गित्वानुपपत्तेः । तदेत्सप्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं सत्रिहितालम्बनेनेति करणेन प्रतिषेधकनञ् प्रत्युपनीयत इति गम्यते । ब्रह्म तु रूपविशेषणत्वेन पश्यन्ना निर्दिष्टं पूर्वस्मिन् ग्रन्थे, न स्वप्रधानत्वेन । प्रपञ्चिते च तदीये रूपद्वये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासायामिदमुपक्रान्तम् “अथात आदेशो नेतिनेति” [वृ० २ । ३ । ६] इति । तत्र कल्पितं च रूपप्रत्याख्यानं ब्रह्मणः स्वरूप

रत्नप्रभा ।

रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन प्रहृतत्वाज्जेतीति निषेध इत्यर्थः ॥ नन्वादि-व्यमण्डं पुरुष इति ब्रह्मत्वेन प्राधान्ये-
नोक्तमित्याशङ्क्य पुरुषो लिङ्गात्मा । अमूर्तरसपश्रुत्या भूतजनितत्वमानात्, स्वतत्त्वरूपत्वश्रुतेर्ब्रह्मत्वाह-
तज्जनितमेवेति ॥ रूपरूपिणोर्भेद उक्तः ॥ ननु वासनामय रूपमेव किमित्युपमीयते, प्रसिद्धरूपमेव
किं न स्यादित्यत आह-अमूर्तरसस्येति ॥ रूपद्वयस्यैव प्राधान्येन प्रहृतत्वे फलितमाह-तदिति ॥
प्रतियोगित्वेन समर्थन इत्यर्थः ॥ न चार्थत प्राधान्याद् ब्रह्मणो निषेध राज्ञो मृत्यो नास्तीत्यत्र राजनि-
षेधप्रसङ्गादिति भावः ॥ किञ्चान्न ब्रह्मण प्रतिपाद्यत्वात् न निषेध इत्याह-प्रपञ्चिते चेति ॥ ननु

भामती ।

अनुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । इदानीं तु निष्प्रयोजनमित्युक्तं ‘प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य’ इति न्यायात् । तस्मा-
द्देवान्तयाचा मनसि सनिधानाद्ब्रह्मणो वाग्मनसातीतत्वं नाचसमभि तु प्रतिपादनप्रक्रियोपक्रम एव ।
यथा गनादयो विषया. साक्षात्पृष्ठप्राहिकया प्रतिपाद्यन्ते प्रतीयन्ते च नैव ब्रह्म । यथाह-‘भेदप्रपञ्च-
विषयद्वारेण च निरूपणमिति ।’ ननु प्रहृतप्रतिषेधे ब्रह्मणोऽपि कस्मान्न प्रतिषेध इत्यत आह-तद्धि
प्रकृतं प्रपञ्चितं चेति । प्रधानं प्रहृतं प्रपञ्चकं प्रधानं न ब्रह्म तस्य पश्यन्ततया प्रपञ्चावच्छेदकत्वेनाप्र-
धानत्वादित्यर्थः । ततोऽन्यद्ब्रवीतीति नेतिनेतीति प्रतिषेधादन्यदूयो ब्रवीतीति तन्निरचनम् । न येनस्मा-
दित्यस्य यदा न हेतस्मादिति नेतिनेत्यादिषु ब्रह्मणोऽप्यपरमस्तीति व्याख्यानं तदा प्रपञ्चप्रतिषेधादन्यदूयो
ब्रवीतीति व्याख्येयम् । यदा तु न हेतस्मादिति सर्वनाम्ना प्रतिषेधो ब्रह्मण आदेश परामृश्यते तदापि प्रपञ्चप्र-

आनन्दगिरौय-न्यायनिर्णयः ।

तद्वेति । प्रहृतत्वमात्रेण निषेधे ब्रह्मणोऽपि निषेध स्यादप्रिरोपादित्वाशङ्क्याऽऽह-प्रपञ्चितं चेति । ब्रह्मण
पश्यन्ततपद्वात्पतया प्रपञ्चावच्छेदेनाप्रधानत्वात्प्रपञ्च एव प्रधानतया निषेधेन समर्थत इत्यर्थः । पुरुषशब्द-
श्रवणात्सम्य च ब्रह्मणिरित्यशङ्क्यापि प्रपञ्चितमि याशङ्क्य पुरुषशब्दस्यात्र लिङ्गात्मविषयत्वा-मेवमित्याह-
तदिति । वासनालक्षणमेव रूपं किमित्युपमाभिरुच्यते प्रसिद्धरूपत्वमेव पुरुषस्य कुतो नेष्टमित्याशङ्क्याऽऽह-
अमूर्तेति । रूपद्वयस्य प्राधान्येन प्रहृतत्वे फलमाह-तदिति । अर्थतो ब्रह्मणोऽपि प्राधान्येन प्रहृत
त्वाविशेषान्निषेधप्रतियोगित्वाशङ्क्याऽऽह-ब्रह्म त्विति । अर्थतमस्य प्राधान्येऽपि राजपुरुषादाविषय शब्दत-
प्रधानतया प्रहृत रूपद्वयमेव प्रहृतप्रामर्शनेतिशब्देनानुद्य निषेधमित्यर्थः । ब्रह्मणस्तर्हि प्राधान्येना-
प्रहृतत्वाद्दुस्तराणि न प्रतिपाद्यते याशङ्क्याऽऽह-प्रपञ्चितं चेति । एवमुपक्रमेऽपि कथं वाक्यार्थो निर्णो
यतामि-याशङ्क्याप्यारोपावधान्याय सूचयति-तत्रेति । निर्घट भूतलमित्युक्ते घटस्यान्यत्र सत्त्वब्रह्मणि

पावेदनमिदमिति निर्णयते । तदास्पदं हीदं समस्तं कार्यं नेतिने-
तीति प्रतिषिद्धम् । युक्तं च कार्यस्य वाच्यारम्भणशब्दादिभ्योऽसत्त्व-
मिति नेति नेतीति प्रतिषेधनं, न तु ब्रह्मणः । सर्वकल्पनामूलत्वात् ।
न चात्रेयमाशंका कर्तव्या—कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्श-
यित्वा स्वयमेव पुनः प्रतिषेधति । “प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं
वरम्” इति । यतो नेदंशास्त्रं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति ।
लोकप्रसिद्धं त्विदं रूपद्वयं ब्रह्मणि कल्पितं परामुशति प्रतिषेध्यत्वाय
शुद्धब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनाय चेति निरवद्यम् । द्वौ चेतौ प्रतिषेधौ यथा-
संख्यन्यायेन द्वे अपि मूर्तामूर्ते प्रतिषेधतः ॥ यद्वा—पूर्वः प्रतिषेधो भूत-
राशिं प्रतिषेधति, उत्तरो वासनाराशिं प्रतिषेधति ॥ अथवा “नेति
नेति” इति वीप्सेयमितीति यावत्किंचिदुत्प्रेक्ष्यते तत्सर्वं न भवती-
त्यर्थः । परिगणितप्रतिषेधे हि क्रियमाणे, यदि नैतद् ब्रह्म, किमन्यद्ब्रह्म

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मणि निषिद्धस्याप्यन्यत्र स्थितिसम्भवात् कथं कल्पितत्वमित्यत आह—तदास्पदमिति ॥ उपादाने
निषिद्धस्याप्यन्यत्र स्थितिरित्यर्थः । यत् द्वैतनिषेधे प्रत्यक्षादिविरोध इति, तत्राह—युक्तं चेति ॥ स्यापितं
हि आरम्भणाधिकरणे प्रत्यक्षादेर्व्यवहारिकं प्रामाण्यं, न तत्त्वापेक्षकमिति । अतस्तत्त्वतो निषेधात् विरोध
इति भावः ॥ ननु वस्तुवाद् द्वैतवद् ब्रह्मणोऽपि निषेधोऽस्तु, नेत्याह—न त्विति ॥ द्वैतमावाभावसा-
क्षित्वाद्दशक्यो निषेध इत्यर्थः । न चेत्यादिस्वप्नार्थम् ॥ यच्चोक्तं निषेधान्यां रूपं, रूपि ब्रह्म च, निषि-
ष्यते इति, तत्राह—द्वौ चैताविति ॥ उद्देश्यविधेयार्थानां सङ्घासात्प्रे यथाक्रमं सम्बन्ध इति न्यायः—
“यथासङ्घपमनुदेशः समानाम्” [१ । ३ । १०] इति पाणिनिस्त्वसिद्धः । तेनात्र रूपद्वयोद्देशे न
निषेधद्वयविधिरित्यर्थः ॥ वीप्सापक्षे सर्वेदयनिषेधान्निष्ठासाशान्तिरिति विशेषमाह—परिगणितेति ॥

भामती ।

निषेधमात्रं न प्रतिपत्तव्यमपि तु तेन प्रतिषेधेन भावरूपं ब्रह्मोपलक्ष्यते । कस्मादित्यत आह—
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

रूपद्वयनिषेधोऽपि ततोऽन्यत्र तद्ब्रह्मेदित्याशङ्कयाऽऽह—तदास्पदमिति । उपादानादन्यत्र कार्पाषोकात्प
निषिद्धस्य न पापि सत्तेति भावः । यत् प्रत्यक्षादिसिद्धस्य द्वैतस्य न निषेधस्तद्विरोधादिनि तत्राऽऽह—
युक्तं चेति । सत्त्वावेदनमानासिद्धत्वाद्वाच्यारम्भणादिशब्दाच्च द्वैतस्य वस्तुसत्त्वेऽप्युपादानात् निषेधेति
भावः । सत्त्वेन सिद्धं द्वैतं निषिष्यते चेद्ब्रह्मणोऽपि तथा सिद्धविशेषान्निषेधताद्ब्रह्मस्यमावाशङ्कयाऽऽह—
न त्विति । आरोपाधिष्ठानत्वेन निषेधावधित्वेन चारशेषान्न ब्रह्मणो निषेप्यतत्वर्थः । द्वे पावेत्यादि-
नोक्तं रूपद्वयं निषिष्यते चेत्पद्मप्रशादन्यायात्प्रसङ्गप्रतिषेधे गौरवं स्यादित्याशङ्कयाऽऽह—न चेति ।
अत्रेति रूपद्वयनिषेधपक्षोक्तिः शङ्का न कार्येऽन्यत्र हेतुमाह—यत् इति । अत्रप्रतिपाद्यं चेद्ब्रह्मोपादानं न
च प्रातिक्रमे विनाऽस्तुनादस्तत्राऽऽह—लोकंति । तथाऽपि कथं पद्मप्रशादन्यायो न स्यादित्यारंभ
निषेधस्य फलवत्त्वादित्याह—शुद्धेति । उक्तगौरवा निषेधस्य निर्दोषत्वमुक्तं निगमयति—इति निरवद्य-
मिति । द्वौ निषेधौ समोरेयमर्थं सर्वं निषेधमित्युक्तं प्रत्याह—द्वौ चेति । तेनाग्निं पश्चात्तरमाह—
यदेति । भावाभावरतिषेधेन वा निषेधद्वयं विपरिधम् । पश्चात्तरमाह—अयं वेति । वीप्सापक्षे भावार्थ-
प्रेमाह—दृष्टीति । वाच्येति पश्चात्तरमर्थो विशेषार्थम् । तेषु निराशङ्क्ये वाच्यार्थो न किञ्चित्प्राह—वृत्तीति ।

भवेदिति जिज्ञासा स्यात् । वीप्सायां तु सत्यां समस्तस्य विषयजातस्य प्रतिषेधाद्विषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासा निवर्तते । तस्मात्प्रपञ्चमेव ब्रह्मणि कल्पितं प्रतिषेधति, परिशिनष्टि ब्रह्मेति निर्णयः । उतश्चैष एव निर्णयः यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रवीति "अन्यत्परमस्ति" इति । अभावावसाने हि प्रतिषेधे क्रियमाणे, किमन्यत्परमस्ति, इति ब्रूयात् । तत्रैषाऽक्षर्योजना-नेतिनेतीति ब्रह्माऽऽदिश्य तमेवादेशं पुनर्निर्वक्ति । नेतिनेतीत्यस्य कोऽर्थः । न हि एतस्माद् ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीत्यतो नेतिनेतीत्यु-च्यते । न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः । तच्च दर्शयति— "अन्यतः परम-प्रतिषिद्धं ब्रह्मास्ति" इति । यदा पुनरेवमक्षराणि योज्यन्ते न ह्येतस्मा-दिति नेतिनेति । न हि प्रपञ्चप्रतिषेधरूपादादेशनादन्यत्परमादेशनं न ब्रह्मणोऽस्तीति, तदा "ततो ब्रवीति च भूयः" इत्येतन्नामधेयविषयं यो जयितव्यम् ॥ अथ नामधेयं— "सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषा-मेष सत्यम्" [वृ० २ । १ । २०] इति हि ब्रवीति इति । तच्च ब्रह्मा-वसाने प्रतिषेधे समञ्जसं भवति । अभावावसाने तु प्रतिषेधे किं "स-त्यस्य सत्यम्" इत्युच्येत ॥ तस्माद्ब्रह्मावसानोऽयं प्रतिषेधो, नाभावाव-सान इत्यध्यवस्यामः ॥ २२ ॥

रत्नप्रभा ।

मूर्तं न, अमूर्तं नेयेन विशिष्टनिर्णये जिज्ञासा न शाश्वतीत्यर्थः ॥ मूर्तस्य व्याचष्टे—इतश्चेति ॥ प्रतिषे-धाद्युपपत्त्या ब्रह्मास्तीत्यवगतम् । भूयः पुनः । "परमस्ति" इति श्रुति साक्षादपि त्रयीतीत्यर्थः ॥ तच्चेति ॥ अत्र शिष्टं त्रयेत्यर्थः । स्पष्टमयम् ॥ २२ ॥ नन्वप्रायत्वाद् ब्रह्म नाम्नीति शङ्कानिरासार्थं भामती ।

ततो ब्रवीति च भूय इति । यस्मात्प्रतिषेधस्य परस्तादपि त्रयीति । अथ ब्रह्मणो नामधेयं नाम स यम्य सत्यमिति तद्ग्राह्ये भुवि— 'प्राणा वै सत्यम्' इति । महाहजनाद्युपनिषिङ्गमुपउक्षयति । तत् खलु सत्यमितरापेक्षया-तस्मापि परं सत्यं त्रयो तदेव यत् प्रतिषेधस्य परस्ताद्ब्रवीति तस्मान्न प्रपञ्चप्रतिषेधमात्रं तत्रापि तु भावन्-पमिति । तदेव पूर्वस्मिन् व्याख्यानं निर्वचनं त्रयीतीति न्याय्यातम् । अस्मिन्नु मयम्य मयमिति त्रयीतीति आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वीप्सायां निरासंशा वाक्यार्थधीमिति विशेषमाह—वीप्साया त्विति । मूत्रानयवयाम्यामुपसहरति— तस्मादिति । अवयवान्तरमादाय व्याकरोति—इतश्चेति । कथं तावता निषेधस्य नामावावसानं च तत्राऽऽह—अभावेति । नेतिनेतीति निषेधात्परमस्तीति प्रतिपादकं किमियमेवापामादेशनिर्वचनवाक्यं मेधेयक्षर्योजनया दर्शयति—तच्चेति । निर्वचनप्रकारमेवाऽऽकाङ्क्षापूर्वकमाह—नेत्यादिना । हि यस्मा-त्नेतिनेत्यादिष्टादेशं ब्रह्मणोऽन्यद्व्यतिरिक्तं नाम्नि ब्रह्मे परमस्ति तस्मान्नेति नेत्युच्यते, न तु सर्वाभाव-प्रतिषेधे निर्वचनव्यर्थः । एतन्नान्येन निर्वचनमिति चिदं श्रुत्वा यदानीं पाह—तच्चेति । निर्वचनमेवानिषिद्धं ब्रह्माऽऽहेति श्रुतियोजनयोत्तम् । इदानीं नामधेयस्य निषेधावशिष्टं ब्रह्माऽऽहेति निरान्वरणं श्रुतियोजनया दर्शयति—यदेति । एकं तन्नामधेयं तदाह—अयेति । प्रकृतनिषेधस्याभावात्तन्निषेधार्थोऽयमशब्दः । ननु नामधेयं निषेधस्याभावात्तदेति तद्विषयं घटिष्यते नैवाह—तच्चेति । द्वेषां सूत्रावयवव्याख्यामुपस-हरति—तस्मादिति ॥ २२ ॥ अनिषेधत्वेन यम् सत्यं ब्रह्मोक्त्वा तस्याप्रायत्वेनातस्त्वमा-

तदव्यक्तमाह हि ॥ २३ ॥

यत्प्रतिषिद्धात्मपञ्चजातादन्यत्परं ब्रह्म तदस्ति चेत्कस्मान्न गृह्यते इति ॥
 उच्यते ॥ तदव्यक्तम्, अनिन्द्रियग्राह्यं, सर्वदृश्यसाक्षित्वात् । आह
 ह्येवं श्रुतिः—“न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्येदं वैस्तपसा कर्मणा वा”
 [मुण्ड० ३।१।८] “स एष नेतिनेत्यात्मा अगृह्यो न हि गृह्यते”
 [वृ० ३।१।२६] “यत्तद्देश्यमग्राह्यम्” [मुण्ड० १।१।६] “यदा
 ह्येष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयने” [तै० उ० २।७।१]
 इत्याद्या । स्मृतिरपि—“अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते”
 [भग० गी० २।२५] इत्येवमाद्या ॥ २३ ॥

अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २४ ॥

अपि चैनमात्मानं निरस्तसमस्तप्रपञ्चमव्यक्तं संराधनकाले पश्यन्ति यो-
 गिनः । संराधनं च-भक्तिध्यानप्रणिधानाद्यनुष्ठानम् । कथं पुनरवग-
 म्यते संराधनकाले पश्यन्तीति ॥ प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्या-
 मित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः—“पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयम्भुः तस्मात्परा-
 ऽ पश्यति नान्तरात्मन्” “कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमेक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्व-

रत्नप्रमा ।

सूत्र व्याख्ये-यत्प्रतिषिद्धादिति ॥ रूपाद्यमात्रादव्यक्तमिन्द्रियाग्राह्यं, न त्वमत्त्वादिस्वयं । अन्येर्देवैः
 इन्द्रियान्तरेण गृह्यते इत्यन्वयः ॥ २३ ॥ अपि संराधने ॥ तर्हि कदा मागमिति शक्येत्तरं गुरु
 व्याख्याति-अपि चैनमिति ॥ चः स्वयं । इन्द्रियेण गृह्यते । अपि तु संराधनेन । शास्त्रसंश्लेषणमन-
 तेऽर्थः । भक्तिध्यानाभ्यां प्रयोगान्धिते प्रकर्षेण निजान्स्यापन प्रणिधानम् । जपनमन्त्रकारादि-
 रादिशब्दार्थः । स्वयम्भुः ईश्वरः । खानि इन्द्रियाणि । पराञ्चि नात्मग्राहकाणि वृत्ता व्यतृणत्
 भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अन्य प्रत्याह-तदव्यक्तमिति । सूत्रव्याख्येमाह-यत्तदिति । आत्मनि गृह्यमाणे तदभिन्न-
 ब्रह्मानि मागमिति ताऽऽपद्यते मागमे घटनप्रत्यक्षमागमना तस्य स्यादिति या र्नाऽऽप्य,
 प्रयोगमित्येऽयमिन्द्रियान्वाच्यतप्रदेऽपि तदप्रसिद्धेरेत्याह-उच्यते इति ॥ न द्वितीय इ वाह-तदिति ।
 कथमिन्द्रियाग्राह्यत्वं ब्रह्मणः सिद्धं तत्राऽऽह-आह हीति । अन्येर्देवैर्मिन्द्रियान्तरेणियायत् । गुणैः
 परानेन सूत्रानवय व्याख्याय विज्ञानतरेण व्याख्ये-स्मृतिरिति ॥ २३ ॥ आत्मेन प्रश्रियेण
 नेन फदाचिदपि गृह्यते याशक्याऽऽह-अर्पाति । सूत्र व्याख्येति-अपि चेति । नाह्य स्यात्
 योगमागमन वा समाख्यव्याया प्रयत्नेन मानादि स्वयं । भक्तिध्यानाभ्यां प्रकर्षेण स्वयं मनसि प्राप्ति
 निजान् भक्तिध्यानप्रणिधानम् । आनन्देन तदुत्पन्नजपनमन्त्रारादिप्रणयम् । तत्र प्रकर्षेण प्रयोगा-
 कथमिति । स्वयं सदा परमात्मा गानि इन्द्रियैर्ब्रह्मज्ञानात्तदपि पराभ्यन्ता मन्त्रियाणि व्यद-
 दिन्निजान्मा हि मेने जिमा यदमर्षयस्वयंया समर्षणियाह-पराश्रीति । नेन गद्यामृष्टये गद-
 माह-तस्मादिति । यदि पराश्रमेऽर्थमिन्द्रिये पर्यायि नास्तगमाने कथं तर्हि लोक्य तत्र इत्ये-
 लतगमन मथनषुष्टयतः गमाश्रयांते पुंन मनसि प्रकर्षेण तदृष्टिग्याह-कश्चिदिति ।
 निर्यात्पुत्रानाश्रयुष्टयुर्दर्शनस्य कथंयुक्तस्याऽन्य कारणस्य प्रमादो नैवेत्य मेन निरपदा निरप-
 र्याह-तस्मादिति ।

प्रकृतैतावस्थाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१९३)

मिच्छन्" [कठ० ४ । १] इति । "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" [वृ० ३ । १ । ८] इति चैवमाद्या । स्मृतिरपि "यं विनिद्रा जितश्वासाः सन्तुष्टाः संयतेन्द्रियाः । ज्योतिः पश्यन्ति युञ्जानास्तस्मै योगात्मने नमः ॥ योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनम्" इति चैवमाद्या ॥ २४ ॥ ननु संराध्यसंराधकभावाद्युपगमात्परापरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति ॥ नेत्युच्यते-

प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ॥ २५ ॥

यथा-प्रकाशाकाशासवितृप्रभृतयोऽङ्गुलिकरकोदकप्रभृतिषु कर्मसूपाधिभूतेषु सविशेषा इवावभासन्ते, न च स्वाभाविकीमविशेषात्मतां जहति, एवमुपाधिनिमित्त एवायमात्मभेदः । स्वतस्त्वैकात्म्यमेव । तथाहि-वेदान्तेष्वभ्यासेनासकृज्जीवप्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥ २५ ॥

अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् ॥ २६ ॥

अतश्च-स्वाभाविकत्वाद्भेदस्याविद्याकृतत्वाच्च भेदस्य विद्यायाऽविद्यां विभूय जीवः परेण अनन्तेन प्राज्ञेनात्मनैकतां गच्छति । तथा हि लिङ्गं "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३।२९] "ब्रह्मैव सन्नह्याप्येति" [वृ० ४ । ४ । ६] इत्यादि ॥ २६ ॥

रत्नप्रभा ।

नाशितवान् । स हि तेषां नाशः । यदसमर्थप्राहितया सजेनम् । तस्मात् तेषां तथा सृष्टत्वात् सर्वो लोकः परागर्थमेव पश्यति, नान्तरात्मानम् । कश्चित्तु धीरः धीमान् आवृत्तचक्षुः निरुद्धेन्द्रियः शुद्धे चेतसि प्रायगात्मानं शस्त्रेण पश्यति मौक्षार्थित्यर्थः । ततः कर्मणा विशुद्धचित्तो ज्ञानाख्यसत्त्वोत्कर्षेण ध्यायस्त निष्कलं पश्यतीत्यर्थः । विनिद्राः रितमस्काः । तत्र हेतुर्जितश्वासत्वं-प्राणायामनिष्ठत्वम्, युञ्जानाः ध्यायिनः । योगलभ्यः आत्मा योगात्मा ॥ २४ ॥ प्रकाशादिवच्चेति॥यथा प्रकाशादयः उपाधिषु भिद्यन्ते, न स्वतः, एवं प्रकाशः चिदात्मापि ध्यानादिकर्मण्युपाधौ भिद्यते । स्वतस्त्वस्य अवैशेष्यम् एकरसत्वमेव । "तत्त्वमसि" [छ।० ६ । ८ । १६] इत्यभ्यासादिति सूत्रप्रयोजना ॥ २९ ॥ जीवस्य ब्रह्मात्मत्वकलश्रुतिरूपलिङ्गादपि भेद औपाधिक एवेत्याह सूत्रकारः-अतोऽनन्तेनेति ॥ २६ ॥

भामती ।-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रत्यक्ष ध्यायन्नविषयत्वेन तस्मात्स्वात्करोतीत्याह-ज्ञानेति । विगता निद्रा येम्यस्ते तथेति स्वापाद्विषेकः । जित-श्वांसो येरिति प्राणायामनिष्ठतोक्तिः । सन्तुष्टा इति मनोयाधुल्लताख्याहृत्या स्वप्नाद्विषेकः । सयतानोन्द्रियाणि येषामिति जागरिताद्भेदः । एतानि विशेषणानि यमनियमादिमरागीपसप्रहार्यानि । योगात्मतं तन्मरागीमन्यत्वम् ॥ २४ ॥ सूत्रान्तरव्यावर्त्यमाह-नन्विति । व्यावर्तक सूत्रमन्तारयति-नेतीति । प्रकाशादिनेचेति भाग विभजते-यथेति । यद्यपि दृष्टान्तादात्मा प्रकाशशक्तिर्ज्ञानतत्कार्यं कर्मसुपाधौ सविशेषस्तथाऽपि यस्तुतस्तस्माद्वैशेष्यमेकरूपमेवेति दार्ष्टान्तिकमाह-एवमिति । अभ्यासादिति व्यावर्ते-तथा हीति ॥ २९ ॥ जीवस्य ब्रह्मात्मत्वातिः श्रुतिबशादपि वास्तवमेक्यमौपाधिक नानात्वमित्याह-अत इति । अतोऽनन्तेनेति व्याचष्टे-अतश्चेति । अनेदस्य स्वामात्रिकत्वं सूत्रायव व्यावर्तारणो हेतुमाह-तथा हीति । आदिपदेन ब्रह्मविदानोति परमिवादि प्रादम् ॥ २९ ॥

उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ॥ २७ ॥

तस्मिन्नेव संराध्यसंराधकभावे मतान्तरमुपन्यस्यति स्वमतविशुद्धये ।
 क्वचिज्जीवप्राज्ञयोर्भेदो व्यपदिश्यते—“ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्याय-
 मानः” [मुण्ड० ३ । १ । ८] इति ध्यातृध्यातव्यत्वेन द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन च
 “परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्” [मुण्ड० ३ । २ । ८] इति गन्तृगन्तव्य-
 त्वेन “यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति” [बृ० ३ । ७ । १५] इति
 नियन्तृनियन्तव्यत्वेन च ॥ क्वचित्तु तयोरेवाभेदो व्यपदिश्यते—“तत्त्व-
 मसि” [छां० ६ । ८-१६] “अहं ब्रह्मास्मि” [बृ० १ । ४ । १०]
 “एष त आत्मा सर्वान्तरः” [बृ० ३ । ४ । १०] “एष त आत्मान्तर्या-
 म्यमृतः” [बृ० ३ । ७ । ३-२२] इति । तत्रैवमुभयव्यपदेशे सति यद्य-
 भेद एवैकान्ततो गृह्येत, भेदव्यपदेशो निरालम्बन एव स्यात् ॥ अत उभ-
 यव्यपदेशदर्शनादहिकुण्डलवद्वत् तत्त्वं भवितुमर्हति । यथाहिरित्यभेदः
 कुण्डलाभोगप्रांशुत्वादीनि च भेदः, एवमिहापीति ॥ २७ ॥

प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥

अथ वा प्रकाशाश्रयवदेतत्प्रतिपत्तव्यम् । यथा-प्रकाशः सावित्रः, तदा-
 श्रयश्च सविता, नात्यन्तभिन्नौ । उभयोरपि तेजस्त्वाविशेषात् । अथ
 च भेदव्यपदेशभाजो भवतः, एवमिहापीति ॥ २८ ॥

रत्नप्रमा ।

उभयव्यपदेशात् ॥ भेदाभेदपूर्ववक्ष्यमूत्रद्वयस्य मङ्गतिमाह—तस्मिन्नेवेति ॥ यथा अहिकुण्डलाद्यस्य
 सर्वास्त्रयाविशेषस्य, कुण्डलत्वेन भेदः । तथा जीवस्य प्रत्यवेनाभेदो, जीवत्वेन भेदः ॥ यद्वा मूर्त्यप्रका-
 शयोरेकतेजस्यधर्मात्कण्डेन भेदाभेदवन्जीवयोरपि एकैकैवामत्यन्तमेण भेदाभेदौ श्रुतिवत्त्वात् स्वीकार्या-
 विति सुप्रद्वयार्थः । कुण्डलत्वं—बलाकारत्वम् । आभोगत्वं—वक्राकारत्वम् । प्रांशुत्वं—
 दीर्घदण्डाकारत्वम्, उद्गन्तमुत्तमम् आदिशब्दार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ मिहान्तमुत्तम-
 भावतो ।

ध्यात्वेयम् । शेषमतिरोहितायम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत् ।
 अनेनाहिकुण्डलाभेदः कुण्डलादिकल्पेण तु भेद इत्युक्तं, तेन त्रियभेदादेदाभेदयोरनिरोध इत्येकत्रियत्वेन
 वा सर्वदोषत्रयनिरोधः । निरुद्धमिति हि न क सप्रययो न य प्रमाणेनोपलभ्यते । आगमश्च प्रमाणादेर-
 गोचरावपि भेदाभेदो प्रतीयमानौ न निरोधमाहृतः, सन्निवृत्तप्रकाशयोरिव प्रयक्षात्प्रमाणादेदाभेदाविति ॥ २७ ॥
 प्रकाशान्तरं भेदाभेदयोरनिरोधमाह—प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ॥ २८ ॥ तदर्थं परमनमुपन्यस्य स्व-
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

जीवप्रदगोरात्यन्तिकेकस्यमुक्त्या भेदाभेदादमुक्त्यापयति—उभयेति । मूत्रद्वयस्य मङ्गतिमाह—तस्मि-
 न्निति । तदुपन्यासकत्वात्—स्वमतेति । अस्तु तर्हि भेदव्यपदेशात्तयोर्भिन्नत्वेनैव तत्राऽऽह—क्वचिदिति ।
 अन्यत्रत्यपदेनात्तदव्यस्य त्वाभ्यवनामादान्याऽऽह—तत्रेति । भेदो नियतो गृहणे च्छेदभेदोऽपि तत्राऽऽह-
 स्वादिति प्रकृत्यम् । अन्यत्रोत्तरेषु निराऽऽन्यत्रायायोगे कृत्तमाह—अत इति । अत्रेति मन्त्रात्मोक्तिः ।
 अहिकुण्डलवद्वत्त्वात् विद्युत्तयोः—यथेति ॥ २७ ॥ अहिकुण्डलवद्वत्त्वात्पेन परम्य जीवः मन्थानभूते
 दर्शितः । मन्थानि तदेव देवभूत इति निगन्तरमाह—प्रकाशेति । तत्राकारोऽपि—अथ वेति । प्रमाणात्त-
 न्येति—युक्तम् । दृशन्त व्याघटे—यथेति । अन्ते एष तर्हि तयोर्भेदाह—अथ चेति । इदानीं

पूर्ववद्वा ॥ २९ ॥

यथा वा-पूर्वमुपन्यस्तं प्रकाशादिवच्चावेशेष्यमिति, तथैव तद्ववितुमर्हति। तथाहि-अविद्याकृतत्वाङ्घ्रस्य विद्यया मोक्ष उपपद्यते । यदि पुनः परमार्थत एव बद्धः कश्चिदात्माऽहिकुण्डलन्यायेन वा परस्यात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रयन्यायेन चैकदेशभूतोऽभ्युपगम्येत, ततः पारमार्थिकस्य बन्धस्य तिरस्कर्तुमशक्यत्वान्मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यं प्रसज्येत । न चात्रोभावपि भेदाभेदौ श्रुतिस्तुल्यवद्व्यपदिशति, अभेदमेव हि श्रुतिः प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति । भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेवानुवदति-अर्थान्तरविवक्षया । तस्मात्प्रकाशवच्चावेशेष्यमित्येष एव सिद्धान्तः ॥ २९ ॥

प्रतिषेधाच्च ॥ ३० ॥

इतश्चैष एव सिद्धान्तः-यत्कारणं परस्मादात्मनोऽन्यच्चेतनं प्रतिषेधति शास्त्रं “नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा” [बृ० ३ । ७ । २३] इत्येवमादि “अथात आदेशो नेति नेति” [बृ० २ । ३।६] तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरम-नन्तरमत्राह्यम् [बृ० २ । ५ । १९] इति च । ब्रह्मव्यतिरिक्तमपञ्चनिरा-करणाद्ब्रह्ममात्रपरिशेषाच्चैष एव सिद्धान्त इति गम्यते ॥ ३० ॥ इति प्रकृ-तैतावत्त्वाधिकरणम् ॥ (६) ॥—

रत्नप्रभा ।

पूर्ववद्वेति॥धर्मभेदेनैकधर्मण वा भेदाभेदस्वीकारे भेदस्य सत्यत्वाद्भेदवदनिवृत्ति स्यात्।एकत्रैव भेदाभेदस्वीकारे लोके भिन्नोपकथो-ऽद इत्यपि द्रष्टव्यम्॥तस्मात् निष्प्रपच चिदेकरस ब्रह्म तत्पदलक्ष्यमस्तीतिसिद्धम्॥२९॥३०॥(६)

भामती ।

तमाह-पूर्ववद्वा । अयमभिसंधि -यस्य मत वस्तुनोऽहिल्येनाभेद कुण्डलत्वेन भेद इति, स एव भूराण्य-प्रष्टव्यो जायते, किमहिल्वकुण्डलते वस्तुनो भिन्ने, उताभिन्ने इति । यदि भिन्न, अहिल्वकुण्डलत्वे भिन्ने इति वक्तव्य न तु वस्तुनस्ताभ्यां भेदाभेदौ । न ह्यन्यभेदाभेदाभ्यामन्यद्विन्नमभिन या मयितुमर्हति । अति-प्रसङ्गात् । अथ वस्तुनो न भिद्येते अहिल्वकुण्डलत्वे, तथा सति को भेदाभेदयोर्विषयभेदस्तयोर्वस्तुनोऽन-न्यत्वेनाभेदात् । न चैकविषयत्वेऽपि सदानुभूयमानत्वाद्भेदाभेदयोरविरोध स्वरूपविरुद्धयोरप्यविरोध क नाम विरोधो व्यतिष्ठेत् । न च सदानुभूयमान विचारासह भाविकमयितुमर्हति । देहात्मभावस्यापि सर्व-दानुभूयमानस्य भाविकत्वप्रसङ्गात् । प्रपञ्चित चैतदस्माभि प्रथममत्र इति नेह प्रपञ्चित, तस्मादनाद्यनि-द्यानिक्रीडितमेधैरुद्देश्यत्वात् नो जीवमानभेदो न भाविक । तथा च तत्त्वज्ञानादवियानिष्टजावर्गसिद्धि । तात्त्विकत्वे त्वस्य न ज्ञानानिष्टिसमय । न च तत्त्वज्ञानादन्यदपवर्गसाधनमस्ति । यथाह श्रुति - ‘तमेव विदित्वातिष्ठत्युमेति नान्य पथा विचतेऽयनाय’ इति । शेषमतिरोहितार्थम् ॥२९॥३०॥(६)॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पूर्ववद्ब्रह्मात्मोक्तिः परमतमुपसहर्तुमिति शब्द ॥ २८ ॥ स्वसिद्धा-तमाह-पूर्ववद्वेति । तत्रप्रपञ्चयति-ययेति । तर्हि भेदस्येन प्रतिपाद्यता । मैत्र, प्रसिद्धानुयादेनाप्रसिद्धस्य तद्भाषादित्याह-अभेदमिति । परमतायोगे स्वमतमुपसहर्तु-तस्मादिति ॥ २९ ॥ स्वमतसमवे हेव तरमाह-प्रतिषेधाच्चेति । चकारार्थमाह-इतश्चेति । इत शब्दार्थं विद्व्यत्रादौ चेतनभेदनिर्णयमुदाहरति-यदिति । अचेतन-भेदनिषेध दर्शयति-अयेति । उक्तनिर्णयप्रत्यात्मरुद्राव्रतात्पर्यं सगृह्णाति-ब्रह्मेति । तदेव निषेधवा-

परमतस्सेतून्मानसम्बन्धभेदव्यपदेशेभ्यः ॥ ३१॥(७)॥

यदेतन्निरस्तसमस्तप्रपञ्चं ब्रह्म निर्धारितम् । अस्मात्परमन्यत्तत्त्वमस्ति,
नास्ति,—इति श्रुतिविप्रतिपत्तेः संशयः । कानिचिद्वाक्यान्यापातेनैव
प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि परमन्यत्तत्त्वं प्रतिपादयन्तीव ॥ तेषां हि
परिहारमभिधातुमयमुपक्रमः क्रियते ॥ परमतः ब्रह्मणोऽन्यत्तत्त्वं भवितु-
मर्हति ॥ कुतः ॥ सेतुव्यपदेशाद्, उन्मानव्यपदेशात्, सम्बन्धव्यपदेशाद्,
भेदव्यपदेशाच्च ॥ सेतुव्यपदेशस्नावत्—“अथ य आत्मा स सेतुर्विधूतिः”
[छां० ८ । ४ । १] इत्यात्मशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं सङ्गीर्तयति ।
सेतुशब्दश्च हि लोके जलसन्तानविच्छेदकारके मृद्वावादिप्रचये प्रसिद्धः ।
इह च सेतुशब्द आत्मनि प्रयुक्त इति लौकिकसेतोरिवात्मसेतोरन्यस्य
वस्तुनोऽस्तित्वं गमयति । “सेतुं तात्वा” [छां० ८ । ४ । २] इति च
तरतिशब्दप्रयोगात् । यथा—लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जाङ्गलमसेतुं प्राप्नोति,

रत्नप्रभा ।

यदुक्तं “नेतिनेति” इत्यादिश्रुतिभिः त्रैधातिरिक्तं यन्मु निषिध्यत इति ॥ तदयुक्तम् । मेधादिश्रुति-
भिर्मन्त्ररस्मिन्त्वमानादित्याश्रयति—परमत इति ॥ यद्यपि गुम्वाद्यधिकरणे मेतुशब्दो विधाका-
त्वेन गौणो व्याख्यातः । तथाप्युन्मानादिश्रुतीनां गतिमजाननोऽय पूर्वपक्षः । तत्रोन्मानादिश्रुतीनां
सुगम्यात् सद्रय इत्येति फट्, सिद्धान्ते नृकाऽद्वितीयतत्पदद्वयमिदिरिति विवेकः ॥ अथ, सद्रयं, सेतु-
त्वान्, लौकिकमेतुवत्, तीर्गत्वशुनेधेयाह—सेतुं तीर्त्वेति ॥ “जागल वानभूयिष्ठम्” इति पौलोकेः
मामनी ।

परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । यद्यपि श्रुतिप्राचुर्याद्भवव्यतिरिक्तं तत्र नास्तीं यत्रागंत
तथापि मेधादिश्रुतीनामापातगतद्विरोधदर्शनात्तत्प्रतिपत्तयानार्थमयमात्मनः । जाङ्गलं स्पष्टम् । प्रकाशान-
दनन्तरन्योतिभ्यादायतनवदिति पादा प्रपञ्चश्च चारस्तेषां पादानामर्थान्वयश्री शक्ताः । तेऽष्टावस्य प्रपञ्च
इत्यष्टावस्य प्रपञ्च । पोटश कात्र अस्तेति पोटशकृत् ॥ तत्रया प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीनि चतस्रः

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

क्यार्यानेचनया निप्रपञ्च त्व वाक्यार्थान्वययोग्य तापदलक्ष्यमिति ॥ ३० ॥ (९) ॥ नेति-
नेतीति त्रैधातिरिक्तं सर्वनिषेधमियुक्तं, तदयुक्तं, मेधादि-व्यपदेशेभ्यो वस्यन्तरस्मत्त्वात्समात्, गुम्वाद्यधिकरणे
मेतुव्यपदेशस्य प्रतिपत्तयैऽपि मेधादिव्यपदेशानां गतिमजाननाशंकरेण परमिति । विषयोनिर्णय
सर्वान सशक्यमाह—यदिति । सर्वश्रुतिप्रतिपत्तिनिरासेनाद्वयं प्रत्येय यन्मु नान्वदिति न्यिने कथन-
मात्मनः म्यादिव्याप्तयाऽऽह—कानिचिदिति । मन्दायकानिरासाय तापददद्वयव्याहृतप्रपञ्चार्थाऽऽह-
मात्मन्त्वमेव पादादिमगतिगौटव्यम् । पूर्वपक्षे द्वितीयवाङ्मणो द्वितीयनिर्णयमिदिरिः । मिश्रा
तस्यादयत्तादौनिर्णयमिति । अन्यस्य निर्णयस्यैव धुतात्तदमि चैक्यानिर्णयमिति श्रुत्यो-
रनादमिनेति मया पूर्वपक्षस्य योजयति—परमित्यादिना । इतिशब्दोऽश्रयवोजनानामन्यर्थ ।
तत्राऽऽह मिश्रगोपि—मेतिरिति । अथ मेतुपेऽपि कथं मद्विनिर्णयनित्याशंकरेण न्यायिमाह—मेतुशब्द-
श्चेति । अत्र सद्विर्णय मेतु गौटोक्तिर्येमेतुवदिति मयाऽऽह—इह चेति । इत्यथ अश्रयवोः सद्विर्णय
व्यतिरिक्त—मेतुमिति । कथमेतावता वस्यन्तराश्रयं तत्राऽऽह—यद्येति । जाङ्गल वानभूयिष्ठमित्यु-
क्त्याश्रयवोः सेतो जाङ्गलम् । इह तु न्यायमाश्रयेन स्पष्टमाश्रयम् । निर्णय हेतु व्यासोक्तिः

एवमात्मानं सेतुं तीर्त्वाऽनात्मानमसेतुं प्राप्नोतीति गम्यते ॥ उन्मानव्यपदेशश्च भवति-“तदेतद्ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफम्” “षोडशकलम्” इति ॥ यच्च लोके उन्मितमेतावदिदमिति परिच्छिन्नं कार्पापणादि, ततोऽन्यद्वस्त्वस्तीति प्रसिद्धं, तथा-ब्रह्मणोऽप्युन्मानात्ततोऽन्येन वस्तुना भवितव्यमिति गम्यते ॥ तथा-सम्बन्धव्यपदेशो भवति-“सता सोम्य तद्वा सम्पन्नो भवति” इति “शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः” इति च । अमितानां च मितेन सम्बन्धो दृष्टो यथा-नराणां नगरेण । जीवानां च ब्रह्मणा सम्बन्धं व्यपदिशति सुपुतो । अतस्ततः परमन्यदमितमस्तीति गम्यते ॥ भेदव्यपदेशश्चैनमर्थं गमयति । तथाहि-“अथ य एषोऽन्तरा-

रत्नप्रभा ।

वातप्रचुरो देशः जांगलम् । इह तु देशमात्रं प्राबन् । दिशश्चतस्रः-कलाः प्रकाशानाम्-पादः, पृथिव्यन्तरिक्षे द्यौः समुद्र इत्यनन्तवानाम्-पादः, अग्निः सूर्यश्चन्द्रो विद्युदिति ज्योतिष्मानाम्-पादः, चक्षुः श्रोत्र वाङ् मन इत्यापतनानाम्-पाद इति-चतुष्पाद्ब्रह्मेति, पादानामर्थानि अष्टौ शफाः अस्त्येति-अष्टाशफम् । पादेषु चतुर्षु प्रत्येकं चतस्रः कला इति षोडशकलमित्यर्थः । षोडशपणपरिमितं ताम्र-कार्पापणसंज्ञं भवति, तद्गुणं सद्रूपं ब्रह्म । परिमितत्वादित्यर्थः । सम्परिष्वक्त्वाच्च नगरवदित्याह-तथा सम्बन्धेति ॥ अन्यदमितमिति । असङ्घातमित्यर्थः । अ-यस्पर्शं अत्यत्वेन मितत्वनियमादिति मन्तव्यम् ॥ भेदेनोक्तत्वाच्च घटवदित्याह-भेदव्यपदेशश्चेति ॥ अस्य अक्षिप्तस्य अमुना आदित्यस्येन सहेति भामती ।

कला अवयवा इव कलाः स प्रकाशानाम्-प्रथमं पादः । एतदुपासनाया प्रकाशवान् सुखो भवतीति प्रकाशवान् पादः । अथापराः पृथिव्यन्तरिक्षे द्यौः समुद्र इति चतस्रः कला एव द्वितीयः पादोऽनन्तवानाम् । सोऽयमनन्तवत्त्वेन गुणेनोपास्यमानोऽनन्तव्यमुपासकस्यावहतीति अनन्तवान् पादः । अथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः स ज्योतिष्मानाम्-पादस्तृतीयस्तदुपासनाज्योतिष्मान् भवतीति ज्योतिष्मान् पादः । अथ प्राणश्चक्षुः श्रोत्र वाग्निनि चतस्रः कलाश्चतुर्थः पाद आयतनानाम् । एते प्राणादयो हि गन्धादिनिर्दिशन् आयतनमाश्रित्य भोगस्तापन्न भवन्तीत्यायतनानाम्-पादः । तदेव चतुष्पाद्ब्रह्माष्टाशफं षोडशकलमुन्मितं ध्रुव्या । अतस्ततो ब्रह्मणः परमन्यदस्ति । स्यादेतत् । अस्ति चेत् परिसन्यायोऽन्यतामेतावदिति । अत आह-अमितमस्तीति प्रमाणसिद्धम् । न त्वेतावदित्यर्थः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उन्मानेति । प्राचीं प्रसीचीं दक्षिणोदीचीति चतस्रः कलाः प्रकाशान्यादः । पृथिव्यन्तरिक्षे द्यौः समुद्र इत्यनन्तवान्यादः । अग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति ज्योतिष्मान्यादः । चक्षुः श्रोत्र वाङ् मन इत्यापतनान्यादः । एते पादाश्चतस्रोऽस्त्येति चतुःशकल्य पादानामर्थानि अष्टौ शफान्यस्त्यष्टाशफं चतस्रश्चतस्रः कला एकैकस्य पादस्येति षोडशकलं षोडशानयमित्यर्थः । एवमुन्मानेऽपि कथं वस्तुन्तरास्ति तत्राऽऽह-यच्चेति । कार्पापणशब्देन षोडशपणानां संज्ञोक्ता । ब्रह्म सद्द्वितीयमुन्मितत्वात्समवदित्याह-तयेति । तृतीय हेतुः व्याप्ये-तयेति । तथाऽपि कथं सद्द्वितीयमित्याशयं व्यामिमाह-मितानां चेति । व्याप्तस्य हेतोः पक्षधर्मतामाह-जीवानां चेति । भिन्न सद्द्वितीयं सवन्तत्त्वात्नगरवदित्याह-अत इति । चतुर्थं हेतुं विज्ञोति-भेदेति । तत्राऽऽधारतो भेदव्यपदेशमुदाहरति-तथा हीति ।

दित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते" [छां० १।६।६] इत्यादित्याधारमीश्वरं व्यपदिश्य ततो भेदेनास्याधारमीश्वरं व्यपदिशति—“अथ य एषोऽन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छां० १।७।५] इति । अतिदेशं चास्यामुना रूपादिषु करोति—“तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णो तौ गेष्णो यन्नाम तन्नाम” [छां० १।७।५] इति । सावधिकं चेश्वरत्वमुभयोर्व्यपदिशति “ये चामुष्मात्पराश्रौ लोकास्तेषां चेष्टे देवकामनाश्च” [छां० १।७।६] इत्येकस्य, “ये चैतस्मादर्वाश्रौ लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च [छां० १।७।६] इत्येकस्य । यथेदं मागधस्य राज्यमिदं वेदेहस्येति ॥ ३१ ॥ एवमेतेभ्यः सेत्वादिव्यपदेशेभ्यो ब्रह्मणः परमस्तित्येवं प्राप्ते प्रतिपद्यते—

सामान्यात्तु ॥ ३२ ॥

तुशब्देन प्रदर्शितां प्राप्तिं निरुणद्धि । न ब्रह्मणोऽन्यत्किञ्चिद्भ्रवितुमर्हति । प्रमाणाभावात् । न ह्यन्यस्यास्तित्वे किञ्चित्प्रमाणमुपलभामहे । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य जन्मादि ब्रह्मणो भवतीति निर्धारितम् । अन्यत्वं च कारणात्कार्यस्य । न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं किञ्चिदजं सम्भवति । “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [बृ०] इत्यवधारणात् एकवित्तानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात् । न च ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वस्तित्वम-

रुनप्रमा ।

यावत् ॥ आधारात्तदतिदेशतश्च भेदमुक्त्वाऽपरिनिोऽपि तमाह—सावधिकं चेति ॥ ३१ ॥ सिद्धान्तसूत्र व्याचष्टे—तुशब्देनेत्यादिना । यद्व्यन्य, तत्-किं-सादि,—आनादि वा । नाद्यः मानामावात्, कार्यस्य ब्रह्मण्यवनिर्णयार्थं यद्युक्त्वा न द्वितीयः प्रागुपत्तेश्चरन्वावधारणादिसाह—न च ब्रह्मव्यतिरिक्तमिति ॥ उक्तानुमानानामागमवाच इति भावः ॥ उक्तं स्मारयित्वा हेतुनापसिद्धिमाह—मामती ।

भेदव्यपदेशश्च त्रिप्रकरः—आधारात्तदतिदेशनश्चावधितश्च ॥ ३१ ॥ सामान्यात्तु । जगत्तन्मर्षादानां च विधारकश्च च हेतुसामान्यम् । यथा हि तन्ततः पदं विधारयन्ति तदुपादानान्वादेवं ब्रह्मणि जगद्विधारयति तदुपादानकत्वात् । तन्मर्षादानां च विधारकं त्रयम् । इतरथातिचपत्तुत्पुत्रवत्कृदोऽनायासुत्तुत्रौ

आनन्दगिरीष-न्यायनिर्णयः ।

अतिदेशनस्तं दर्शयति—अतिदेशं चेति । अस्म्येव्यभिच्यस्य पुरुषस्येव्यर्थः । अमुनेत्यादित्यमन्त्रस्येति पुरुरेण सहैति यावत् । अमर्षिनोऽपि भेदोक्तिं साधयति—सावधिकं चेति । एतस्म्येव्यभिच्यस्य पुरुषस्येति यावत् । पुनरेकस्म्येव्याव्याप्तिरस्य पुरुषस्येव्यर्थः । ऐश्वर्यस्य मात्रविकल्पे दृशन्तमाह—यथेति । विनतं सद्विनीयं भेदव्यपदेशमात्रकत्वात्पठित्यर्थः ॥ ३१ ॥ पूर्वस्यमुपसंहरति—एवमिति । इत्यनः सद्विनीयं च ततोऽन्यस्य निराल्प्य शोचिन्निरुपेति बहुमिनीमुक्तम् । पूर्वस्यमुपसंहरति—एवमिति । न च व्याचष्टे—तुशब्देनेति । निगोचप्रकाशमिनयति—नेति । तर्कि मादि विवाज्जादि । प्रत्यं प्रमाह—प्रमाणेति । तदेव सृष्टयति—न हीति । अमेदेशि मानादस्तिगुण्येयांसां जन्मादिदृशन्तस्य तत्रात्र निवृत्तमर्थ स्मारयति—सर्वस्मेति । आत्मनोऽधिकरणमिदमर्थं कथयति—अनन्यत्वं चेति । द्वितीयं निराह—न चेति । ब्रह्मण्यन्यत्वंमाये श्रुतिवत्तदर्थवतिमाह—एकेति । इत्यनः सद्विनी-

वकल्पते ॥ ननु सेत्वादिव्यपदेशाः ब्रह्मव्यतिरिक्तं सत्त्वं सूचयन्तीत्युक्तम् ॥
नेत्युच्यते ॥ सेतुव्यपदेशस्तावन्न ब्रह्मणो बाह्यस्य सद्भावं प्रतिपादयितुं
क्षमते । “सेतुरात्मेति ह्याह न पुनस्ततः परमस्ति” इति । तत्र परस्मिन्न-
सति सेतुत्वं नावकल्पत इति परं किमपि कल्प्येत । न चैतद्व्याप्यम् ।
हठो ह्यप्रसिद्धकल्पना ॥ अपि च सेतुव्यपदेशात्मनो लौकिकसेतुनिदर्श-
नेन सेतुबाह्यवस्तुतां प्रसञ्जयता मृद्धारुमयतापि प्राप्तञ्ज्येत । न चैत-
द्व्याप्यम् । अजत्वादिश्रुतिविरोधात् । सेतुसामान्याजु सेतुशब्द
आत्मनि प्रयुक्त इति श्लिष्यते । जगतस्तन्मर्यादानां च विधारकत्वं
सेतुसामान्यमात्मनः । अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तूयते ।
सेतुं तीर्त्वेत्यपि तरतेरतिक्रमासम्भवात्प्रामोत्यर्थ एव वर्तते । यथा
व्याकरणं तीर्ण इति-प्रात इत्युच्यते, नातिक्रान्तः, तद्वत् ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यर्थः पादवत् ॥ ३३ ॥

रत्नप्रभा ।

ननु सेत्वित्यादिना ॥ किं सेतुशब्दा परसिद्धिर्थाद्वा? नाद्यः इत्युक्त्वा, द्वितीयं शङ्कते-तत्र परस्मि-
न्निति ॥ सेतुत्वत्रिणेनाद्वितीयात्प्रयुक्तिवा मनमन्वाग्यमित्याह-न चेति ॥ ङिं चासिद्धमित्याह-अपि
चेति ॥ विधारकत्वं तु किरितद्वितीयापेक्षयापि युज्यत इति भाव ॥ तीर्णत्वहेतुरप्यसिद्ध इत्याह-सेतुं
तीर्त्वेति ॥ ३२ ॥ परमित्तन्मर्यादासिद्धमित्याह-बुद्ध्यर्थ इति ॥ वाक्प्राग्यचञ्चु श्रोत्राणि मनस-
भामती ।

जलनिधिरिडापरिमण्डलमगिरेत् । वडवानलो वा निष्कृजित-जालजटिलो जगद्भस्मसाद्भावेत् । परनः
प्रचण्डो वाकाण्डमेव ब्रह्माण्ड प्रियतेदिति । तथा च श्रुति-“भीषास्माद्वात पवते” इत्यादिका ॥ ३२ ॥
बुद्ध्यर्थः पादवत् । मनसो ब्रह्मप्रतीकस्य समारोपितप्रसभावस्य वाक्प्राग्यधु श्रोत्रमिति चत्वार
पादाः । मनो हि वक्तव्यप्रातव्यद्रष्टव्यश्रोतव्यान् गोचरान् वागादिभि सचरतीति सचरणसाधारणतयः
मनसः पादास्तदिदमन्यान्मम् । आकाशस्य ब्रह्मप्रतीकस्याभिर्वायुरादि यो दिश इति चत्वार पादाः । ते

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यने मानान्युक्तानीति अन्ते-नन्विति । तत्र हेतुव्यपदेशस्य द्वितीयाम्तुसांप्रकृत नास्तीत्याह-नेतीति ।
स हि श्रुतितोऽर्थतो वा वस्तुतरं सांप्रयति तत्राऽऽद्य द्रूपयति-सेत्विति । द्वितीयं शङ्कते-तत्रेति ।
श्रीतार्थविरोधादार्यकार्यं न युक्तो ङिगस्य श्रुतितो दृष्टव्यादित्याह-न चेति । इतश्च तस्य न वस्तु-
न्तरसांप्रकृतमित्याह-अपि चेति । विरहित सेतुसाम्यमुपदेय तद्व्याममर्यान्तरं कल्पयतीतिप्रसक्तिः
स्यादिति हेत्वन्तरमेव स्पुटयति-सेत्विति । यावति स्वीकृते श्रुतिर्न विरप्यते तावदेव स्वीकृतव्य तस्या
निर्दोषत्वेन उच्यतेत्यादित्याह-न चेति । सेतुशब्दस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य मूलयोजनया दर्श-
यति-सेतुसामान्यादिति । किं तत्प्रसिद्धेन सेतुना सामान्यमात्मनि सेतुशब्दप्रयोगे निमित्तं तदाह-
जगत इति । तस्य जगतो मर्यादास्तचक्रियतार्थक्रियासु व्यग्रन्यतचक्रश्रणान्तासा तदाश्रयस्य जगतधा-
न्तर्यामितया गदात्मनो विधारकत्व तस्य सेतुसामान्यमित्यर्थ-तेनाऽऽमनि सेतुशब्दप्रयोगे सति किं सिच्यति
तदाह-अत इति । यत्न तरतिशब्दादात्मनेनो सदितीयात् तत्राऽऽह-सेतुमिति स्वस्य स्वातिप्रमायो-
गात्प्राप्तोन्वर्थेस्तरतिरित्युक्त प्राप्नोनेरपि स्वात्मन्ययोगात् । ब्रह्मनिदानोतीतिरदुपपचापि नात्र तरतिस्तदर्थो
वृद्धप्रयोगानुपपन्नान्याशङ्क्याऽऽह-यथेति ॥ ३२ ॥ हेतुव्यपदेशद्वितीय हेतु निरम्यनि-बुद्ध्यर्थ इति ।

यदप्युक्तमुन्मानव्यपदेशादस्ति परमिति ॥ तत्राभिधीयते ॥ उन्मानव्यप-
देशोऽपि न ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्त्वस्तिवप्रतिपत्त्यर्थः ॥ किमर्थस्तर्हि ॥ बुद्धयः ॥
उपासनार्थ इति यावत् । चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलमित्येवंरूपा बुद्धिः
कथं तु नाम ब्रह्मणि स्थिरा स्यादिति विकारद्वारेण ब्रह्मण उन्मानकल्प-
नेव क्रियते । न ह्यविकारेऽनन्ते ब्रह्मणि सर्वैः पुंभिः शक्या बुद्धिः स्थाप-
यितुम् । मन्दमध्योत्तमबुद्धित्वात्संभामिति । पादवत् । यथा मनआकाश-
योरध्यात्ममधिदैवतं च ब्रह्मप्रतीकयोरास्मात्तयोश्चत्वारो वागादयो मनः-
सम्बन्धिनः पादाः कल्पन्ते, चत्वारश्चाग्न्यादय आकाशसम्बन्धिनः,
आध्यानाय, तद्भूत ॥ अथ वा-पादवदिति-यथा कार्पाषणे पादविभागो
व्यवहारमाचुर्याय कल्प्यते, नहि सकलेनैव कार्पाषणेन सर्वदा सर्वे जना
व्यवहर्तुमीशते । क्रयविक्रयपरिमाणानियमात् । तद्वदित्यर्थः ॥ ३३ ॥

स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ ३४ ॥

रत्नप्रभा ।

पादाः, अग्निवाय्वादित्यदिशः-आकाशस्य-पादाः, -प्यानार्थ कल्पिताः-तद्वत्-प्रकाश उन्मानमित्यर्थः ॥
लौकिकं दृष्टान्तमाह-अथ वेति ॥ पादकल्पनां विनापि व्यवहारः किं न स्यादित्यत आह-न हीति ॥
कार्पाषणस्य व्यवहाराय पादकल्पनावत्, मन्दत्रिधा प्यानव्यवहाराय ब्रह्मण उन्मानकल्पनेत्यर्थः ॥ ३३ ॥
सम्बन्धमेवै कथितौ न सत्यद्वितीयसाधकौ इत्याह-स्यानेति ॥ स्थानम् उपाधिर्बुद्धिपादिः एकस्ये-
वोपाधिना भिन्नस्योपाधिघातौ सत्यां सम्बन्ध उपचर्यते । यथा सौपालीकादेरङ्गुल्यामुपाधिना
भिन्नस्योपाधिविभोगे महाऽऽजोकायामना सम्बन्धोपचारः, तद्वत्, तथाऽऽदित्यचक्षुषोः स्थानकोर्भेदादि-
मावती ।

दि व्यापिनो नमस उदर इव गोः पादा विद्यन्ता उपलब्ध्यन्त इति पादास्तदिदमधिदैवतम् । तदनेन
पादवदिति वैदिकं निदर्शनं व्याख्याय लौकिकं चेदं निदर्शनमित्याह-अथ वा पादवदिति ॥ तद्वदिति ।
इहापि मन्दबुद्धीनामाप्यानव्यवहारायेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ स्थानविशेषात्प्रकाशादिवत् । बुद्धिपादुपाधि-
स्थानविशेषयोगादुद्भूतस्य ज्ञानस्वप्नयोर्भेदेप्रविज्ञानस्योपाधुपपत्तमेऽभिपद्ये सुषुप्तानाम्यानमिति । तथा मन्-
व्यपदेशोऽपि त्रिविधो ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयेति । यथा सौचनान्तमार्गनिर्वाहिन्यः सविभ्रमासौ जाग्रदा-
ज्ञानन्ददित्य-व्यापिन्यः ।

व्याप्यमनस्य व्यापनेन सूत्रनादाय विभजते-यदधीति । उन्मानव्यपदेशोऽसीयतिना सु-
व्यपदेशो दृष्टान्यते । उपामतार्थस्यमुन्मानव्यपदेशस्य निरादयति-चतुष्पादिति । बुद्धि इष्ट
द्विधा मोषाधिके विभिति तत्र बुद्धिः स्थिराक्रियते तत्राऽऽह-न हीति । उत्तमबुद्धीनां स्मृ-
त्यनौषाधिके ब्रह्मणि बुद्धिप्रवेशोऽतीतरेषां तदमावात्तगामपि सप्रहार्थं मोषाधिके ब्रह्मणि स्थिराक्रियते बुद्धि-
रिति फलितं वक्तुनिर्वाण्युक्तम् । सूत्रपागमादाय वैदिकोदाहरणत्वेन व्यासगोत्रि-पादवदित्पादना ।
वागादय इत्यादिशब्देन प्रागधनुः श्लोकमिति गृहीतम् । अग्न्यादय इत्यादिशब्देन पादुगदित्यो द्वि-
शब्देन प्रथममुक्तम् । दृष्टान्तं नमो ग्राहयः लौकिकत्वेन योजयति-अथ वेति । पादाविभागं विनाऽपि
व्यवहारमाचुर्याय इत्यादिवासाव्याऽऽह-न हीति । उत्तदृष्टान्तेन मन्दमध्योत्तमो प्यानव्यवहाराय मन्-
व्युन्मानव्यपदेशेति दाष्टान्तिकाह-तद्वदिति ॥ ३३ ॥ अर्थादं हेतुना निराचष्टे-स्यानेति ।

इह सूत्रे द्वयोरपि संबन्धभेदव्यपदेशयोः परिहारोऽभिधीयते-यदप्युक्तं सम्बन्धव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्च परमतः स्यादिति ॥ तदप्यसत् । यत् एकस्याऽपि स्थानविशेषापेक्षयैतो व्यपदेशावुपपद्येते । सम्बन्धव्यपदेशे तावदयमर्थः-बुद्ध्याद्युपाधिस्थानविशेषयोगाद्बुद्धतस्य विशेषविज्ञान-स्योपाध्युपशमे य उपशमः स परमात्मना सम्बन्ध इत्युपाध्यपेक्षयो-पचर्यते, न परिमितत्वापेक्षया ॥ तथा भेदव्यपदेशोऽपि ब्रह्मण उपाधिभेदापेक्षयैवोपचर्यते, न स्वरूपभेदापेक्षया प्रकाशादिवदित्युप-मोपादानम् । यथैकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य, चान्द्रमसस्य वीपाधियो-गादुपजातविशेषस्योपाध्युपशमात्सम्बन्धव्यपदेशो भवति, उपाधिभेदाच्च भेदव्यपदेशः । यथा वा-सूचीपाशाकाशादिषुपाध्यपेक्षयैवैतो भेद-व्यपदेशो भवतः,-तद्वत् ॥ ३४ ॥

उपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

उपपद्यते चात्रेदं एव सम्बन्धो, नान्यादृशः । यथा “स्वमपीतो भवति” इति हि स्वरूपसम्बन्धमेवमामनन्ति । स्वरूपस्य चानपायित्वात्, न नरनगरन्यायेन सम्बन्धो घटते, उपाधिकृतस्वरूपतिरोभावात्-“स्वम-पीतो भवति” इत्युपपद्यते ॥ तथा भेदोऽपि नान्यादृशः सम्भवति । बहु-तरश्चुतिमसिद्धैकेश्वरत्वविरोधात् । तथा च श्रुतिरेकस्याप्याकाशस्य स्था-नकृतं भेदव्यपदेशमुपपादयति-“योऽयं बहिर्द्धा पुरुषादाकाशो योऽय-मन्तः पुरुष आकाशो योऽमन्तर्हृदय आकाशः” इति च ॥ ३५ ॥

रत्नप्रभा ।

रूप्यपुरुषभेदरूपनेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ मुखाद्येन सम्बन्धभेदो किं न स्यातामित्यत्र सूत्रम्-उपपत्तेश्चेति ॥ स्वरूपेण मद्यगा जीमस्य सम्बन्धो भेदनिवृत्तिरूपो पुष्यते, न मुरय-सयोगादिः । भामती ।

गोपाधिभेदाद्ब्रह्मा मासन्ते तद्विगमे तु गभमितमण्डलेनैकीभवन्यतस्तेन सबध्यन्त एवमिहापीति ॥ ३४ ॥ स्यादेतत् । एकीभावः कस्मादिह सन्धः कथंचिद्धारयायते न मुग्य एव वेतत्प्रेम्य परिहरति-उप-पत्तेश्च । स्वमपीत इति हि स्वरूपसम्बन्धं व्रूते । स्वभावेनैव मन्त्रं वेत्त सृष्ट्यन्तः स्वभावात्कस्तादा-स्यान्नातिरिच्येन इति तर्कनाद उपपादितमित्यर्थः । तथा भेदोऽपि त्रिविधो नान्यादृशः स्वभावात्किं चानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सूत्रनात्पर्यमाह-इहेति । तमेव परिहारमुमुक्त्वाऽनुवादद्वारा स्तोत्रयति-यदपीति । तत्र मूत्रावयव हेतुवेन योजयति-यत् इति । स्थानविशेषो बुद्धिः आदित्यधुम्भुरित्यादि । द्वयोरपि परिहारं सक्षिप्य निमित्त्य दर्शयन्नादौ सन्न्ययपदेशं प्रत्याह-संबन्धेति । भेदव्यपदेशोऽपि स्थानविशेषादिति पदं योज-यति-तथेति । व्यपदेशयोगोपाधिके प्रकाशदृष्टान्त व्याचष्टे-प्रकाशोत्पादिना । आदिशब्देनोक्त-मुदाहरणान्तरमाह-यथा वेति । एवमेकरिजनां मन्त्रयुपाध्यपेक्षायैतो व्यपदेशोऽप्याह-तद्वदिति ॥ ३४ ॥ मुग्ये व्यपदेशायै सम्भवति बुनस्तदौपचारिकमुच्यते तत्राऽऽह-उपपत्तेश्चेति । तत्र सन्न-व्यपदेशो नत्र योजयति-उपपद्यते चेति । अत्रेति ब्रह्मात्मनोरुक्तिः । औपचारिकस्यैव सन्न-व्यपदेशोऽपि नत्र योजयति-उपपद्यते चेति । मुग्यसन्नयासमन साधयति-स्वरूपस्येति । सन्नयस्य द्विनिष्-त्वादेकस्मिन्नयोगमात्रं तथाऽऽह-उपाधीति । इदानीमौपचारिकं भेदमादाय मूरं योजयति-तथेति । श्रौतव्यपदेशस्य मुग्यतमेव न औपचारिकवन्मन्यतादृशेरित्यादाव्याऽऽह-तथा चेति ॥ ३५ ॥ स्वपक्षे

तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ३६ ॥

एवं सेत्वादिव्यपदेशान्परपक्षहेतुन्मध्य सम्प्रति स्वपक्षं हेत्वन्तरेणोपसंहरति ॥ तथा-अन्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्त्वन्तरमस्तीति गम्यते । तथाहि-“स एवाधस्तादहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तात्सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ब्रह्मैवेदं सर्वनात्मैवेदं सर्वं नेह नानास्ति किञ्चन” “यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित्” “तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन्तरमब्राह्मम्” इत्येवमादिवाक्यानि स्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यमानानि ब्रह्मव्यतिरिक्तं वस्त्वन्तरं वारयन्ति । सर्वान्तरश्रुतेश्च न परमात्मनोऽन्तरेऽन्य आत्मोस्तीत्यवगम्यते ॥ ३६ ॥

अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥ ३७ ॥

अनेन-सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन, अन्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च, सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अन्यथा हि तत्र सिध्येत् । सेत्वादिव्यपदेशेषु हि मुख्येष्वङ्गीक्रियमाणेषु परिच्छेद आत्मनः प्रसज्येत । सेत्वादी-

रानमभा ।

पस्तुद्रयासत्त्वात् । तथा भेदोऽपि न स्वतः । एकत्वश्रुतेरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ३६ ॥ ननु द्वितीयाभावे सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इत्यत आह-अनेन सर्वगतत्वमिति ॥ द्वितीयं सत्यं चेत्, सेत्वादिवद् ब्रह्मणोऽल्पता स्यात् । “यत्रान्यत्पदपति-तदल्पम्” [छां० ७ । २४ । १] इतिश्रुतेः । किञ्च निरवयवासङ्गब्रह्मणः सत्यप्रपञ्चमन्वन्वायोगात् तत्रैव सर्वगतत्वश्रुतिविरोध इति मानः । अत्रिभामती ।

अर्थः ॥ ३९ ॥ तथान्यप्रतिषेधात् । सुगमेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ ३६ ॥ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । अत्राद्वैतनिह्मावपि न सर्वगतत्वं सर्वज्ञापिता सर्वस्य ब्रह्मणा स्वरूपेण रूपरत्ने सिध्यतीत्यत आह-अनेन सेत्वादिनिराकरणेन परहेतुनिराकरणेनान्यप्रतिषेधसमाश्रयणेन च एतादर्थेनोपपत्त्यासेन च सर्वगतत्वमप्यात्मनः सिद्धं भवति । अद्वैते सिद्धे सर्वोऽयमनिर्वचनीयः प्रपञ्चावभासो ब्रह्मानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

हेत्वन्तरमाह-तथेति । सूत्रात्पर्यमाह-एवमिति । अद्यगोऽद्वितीयत्वं स्वपक्षः । हेत्वन्तरमेव नृपयो जनया विशदयति-तथेति । यथा सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेनो न वस्त्वन्तरधीकृत्येति यावत् । अन्यप्रतिषेधमुदाहरति-तथा हीति । तस्य तादृश्यं व्याप्तिरिति-अहमेवेति । अहंकारस्य स्वर्गगतत्वमिति प्रत्याह-आत्मैवेति । निन्दानुपपत्त्या भेदनिर्णयं दर्शयति-सर्वमिति वाधायां सामानाधिकरण्यादपि तमिच्छिरित्याह-ब्रह्मैवेति । आर्थिकी निषेधवियमुक्त्या साक्षादेव तत्प्रतीतिमाह-नेद्वेति । यस्मात्परमिष्यत् सेनेदं पूर्णं पुरुषंगेत्युक्तेण सत्यः । सेत्वादिव्यपदेशोऽप्यो दर्शितयावयानां विदेषमाह-स्वप्रकरणेति । अद्यगोऽयमेव हेत्वन्तरमाह-सर्वान्तरेति ॥ ३६ ॥ अद्यगोऽयमेवमिति सर्वगतत्वं च कथं तत्राऽऽह-अनेनेति । सूत्र व्याकरणेन-अनेनेत्यादिना । सेत्वादिव्यपदेशान्मनिर्णये पश्यन्निर्णयान्तरमेव न सर्वगतत्वमावगत्येव प्रपञ्चः स्वादिभ्यामाह-याऽऽह । अन्यथेति । एवं सेत्वादिव्यपदेशनिराकरणेन सर्वगतत्वमिति सूत्रव्याप्ति-सेत्वादीनि । परनिर्णयान्तरमेवमिति तदर्थः ॥

नामेवमात्मकत्वात् ॥ तथाऽन्यमतिषेधेऽप्यसति वस्तु वस्त्वन्तराद्यावर्तत इति परिच्छेद एवात्मनः प्रसज्येत । सर्वगतत्वं चास्यायामशब्दादिभ्यो-
वगम्यते । आयामशब्दो-व्याप्तिवचनः शब्दः-“यावन्वा अयमाकाश-
स्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाशः” “आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः” ज्याया-
न्दिबो ज्यायानाकाशात्” “नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयम्” इत्येव-
मादयो हि श्रुतिस्मृतिन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनोऽवबोधयन्ति ॥ ३७ ॥
इति पराधिकरणम् ॥ ७ ॥

फलमत उपपत्तेः ॥ ३८ ॥ (८) ॥

तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामीशित्रीशितव्यविभागावस्थायामय-
मन्यः स्वभावो वर्ण्यते, यदेतदिष्टानिष्टव्यामिश्रलक्षणं कर्मफलं संसारगो-
चरं त्रिविधं प्रसिद्धं जन्तूनाम् । किमेतत्-कर्मणो भवति-आहोस्विद्-

रत्नमभा ।

प्रानेनाप्यस्त जगद्व्याप्तमध्यस्तत्वात्, र म्मा व्याप्तसर्गदिति न्याय ॥ ३७ ॥ (७) ॥ एव
तत्पदलक्ष्य सशोध्य वाच्यार्थमाह-फलमत उपपत्ते ॥ निर्देशोपत्वाद् अन्यः स्वभावः फलहेतुत्वारय ।
इष्टं-सुख देवादीनाम् । अनिष्टं-दुःख नारङ्गिणाम् । व्यामिश्र मनुष्याणाम् । संसारो-ज मृत्तिप्रवाह-
गोचरः आश्रयो यस्य तत्संसारगोचरम् ॥ अत्र कर्मधरयो फलहेतुत्वश्रुते सशयमाह-किमिति ॥
अत्र पूर्वपक्षे फलदातुरीश्वरस्य तापदवान्यस्थामिहेर्द्वयासिद्धि, सिद्धान्ते तसिद्धिरिति फलभेद ।
पूर्वोक्तनिर्देशोपपत्तौ फलदातृत्वमरीश्वरस्य नास्तीति पूर्वोपशोक्त्यानात् संगतिः ॥ यद्यपि सर्वगत-
भामती ।

प्रिष्टान इति सर्वस्य ब्रह्मसत्त्वाद्ब्रह्म सर्वगतमिति सिद्धम् ॥ ३७ ॥ (७) फलमत उपपत्तेः । सिद्धान्तोप-
पत्तौ फलमिदमधिकरणम् । स्वादेतत् । निव्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वमानस्य ब्रजण कुत ईश्वरत्वं कुतश्च फलहेतु-
त्वमनीयत आह-तस्यैव हि ब्रह्मणो व्यावहारिक्यामिति । नाम्य पारमाथिक रूपमाश्रित्यैतद्विनियते
किंतु साव्यवहारिकम् । एतच्च ‘तपसा चीयते ब्रज’ इति व्याचक्षणेरेवमाभिरुपपादितम् । इष्टं फल स्वर्गः
यथाह-‘यत्न दुःखेन समिन्न न च प्रसतमनन्तरम् । अभिलाषोपनीत च सुख स्वर्गपदान्दम्’ इति ।
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

साधयति-तयेति । परिच्छेदप्रसक्तिरेष्टेऽप्याशङ्क्याशिश्ट व्याचष्टे-सर्वेति । आदिशब्द मूत्रे स्पृति-
-पायापेक्षया प्रयुक्त । तत्र श्रुत्या सह स्पृतिरुक्ता । न्यायस्तु परिच्छेदने सत्यनित्यत्वादिलक्षणो
यपरिहार सूत्रोक्त । न च सर्वपूर्वसयोगिव सर्वगतत्व सत्त्वे द्वैतस्य स्पृदिति युक्तम् । तत्कल्पनाधिष्ठानतया
ब्रह्मणः सर्वगतत्वोपगमादतोऽद्वितीयमनसि उक्तं ब्रजेति ॥ ३७ ॥ (७) ॥ ब्रह्मानिरिक्तेऽर्थे
निषिद्धे ब्रह्मणो निर्देशोपत्वात् फलदातृत्वमिवाशङ्क्य व्यवहारतस्तदुपपादयितुमुपपन्नमेत-फलमिति ।
पूर्वाधिकरणयोस्तःपदलक्ष्य ब्रह्मोक्तनिर्दानी तत्पदवाच्यमीश्वर दर्शयतोचपरिकरणस्य तात्पर्यमाह-तस्यैवेति ।
कुतो निर्देशोपपत्तेरुक्तस्य फलहेतुत्वादाशङ्क्याऽऽ-व्यावहारिक्यामिति । निर्देशोपपत्त्यादितोपर्युक्त-
मावादन्यत्र फलहेतुत्वारय स्वभावात् । तापपर्यमुक्त्वा विचारविषयमाह-यदिति । इष्ट देवत्वादि
अनिष्ट तिषिक्तमिति । व्यामिश्र मनुष्यम् । कर्मरुतत्र सात्त्वित्यु समावायव्यागतं माह-संसारिति ।
त्रिविधं कर्मणो लोक्तानुभव प्रमाययति-प्रसिद्धमिति । उभयोपि फलहेतुत्वश्रुतेरुक्ते विषये सशयमाह-
किमिति । सर्वगतत्वेन फलदातृत्वस्य सत्यपि समानन्यायने कर्मरुत्वं निराकारत्वेनादौ सिद्धान्तमुप-

ईश्वरादिति भवति विचारणा । तत्र तावत्प्रतिपद्यते-फलमत ईश्वराद्भवितु-
 मर्हति ॥ कुतः ॥ उपपत्तेः ॥ स हि सर्वाध्यक्षः सृष्टिस्थितिसंहारान्विचित्रा-
 न्विदधदेशकालविशेषाभिज्ञत्वात्कर्मिणां कर्मानुरूपं फलसम्पादयतीत्युप-
 पद्यते । कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः कालान्तरभावि फलं भवतीत्यनुप-
 पन्नम् । अभावाद्भावानुत्पत्तेः ॥ स्यादेतत् ॥ कर्म विनश्यत्स्वकालमेव स्वा-
 नुरूपं फलं जनयित्वा विनश्यति । तत्फलं कालान्तरितं कर्ता भोक्ष्यत
 इति ॥ तदपि न परिशुध्यति । प्राग्भोक्तृसम्बन्धात्फलत्वानुपपत्तेः । य-
 त्कालं हि यत्सुखं दुःखं वात्मना भुज्यते, तस्यैव लोके फलत्वं प्रसिद्धम् ।
 न ह्यसम्बद्धस्यात्मना सुखस्य, दुःखस्य वा, -फलत्वं प्रतीयन्ति लौकि-
 काः ॥ अथोच्येत-मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः ।

रत्नमभा ।

एवम् फलदात्व व्यहारादशायां सिध्यति । तथापि कर्मण एव फलदात्वमिति शङ्कान्तरान्नोक्त-
 क्षयार्थनिर्वाहकस्यापि निर्णयार्थमस्याधिकरणस्यास्य इति मत्वा भिन्नान्त तावदाह-तत्र तावदिति ॥
 स्वर्गादिक, विशिष्टदेशकालकर्मभिन्नदात्वक, कर्मकृत्त्वात्, तेनाकृत्तदित्युपपत्तिः ॥ यादादिक्रियाध्य-
 कर्म तावत्, क्षणिकम् । तत् किं स्वनाशात् फलं जनयति, उक्तं फलं उत्पाद्य नश्यति, आहोस्विद्
 अपूर्वात् फलसिद्धिः । नाद्यः इत्याह-अभावादिति ॥ द्वितीयं शङ्कते-स्यादिति ॥ कर्मनाशक्षण-
 मारस्य अनभिव्यक्तवर्गयुवादिगत्वे मान नाम्नां हि क्षयति-तदपत्त्यादिना ॥ तृतीयं शङ्कते-अथेति ॥
 भामती ।

अनिष्टमवोप्यादिम्पानमोग्य, ध्यामिध्रं मनुष्यमोग्यम् । तत्रे तावत्प्रतिपद्यते-फलमत ईश्वरात्कर्म-
 मितरात्तावदिति मर्हति । अथ कर्मण एव फलं यस्मान्न मनोयन आह-कर्मणस्त्वनुक्षणविनाशिनः
 प्रत्यक्षविनाशिन इति । चोदयति-स्यादेतत्कर्म विनश्यदिति । उपात्तमपि फलं भोक्तृमप्येव-वादा
 कर्मान्तरप्रतिपत्त्यादा न भुष्यत इत्यर्थः । परिश्रुति-तदपि न परिशुध्यतीति । न हि स्वर्ग आमान
 उमतामिथधिकारिणः कानयन्ते त्रिभु मोग्योऽस्माकं मनयति । तेन वादशमेभिः कल्पते तादृशस्य फलदा-
 मिति मोग्यमेव सत्तदिति । न च तादृश कर्मान्तरमिति कथं फलं, तदपि स्वभोगेन । अपि च स्वर्गवर्तौ
 ताननने सुखदुःखे इति तद्विषयेयानुमतेन भोगापन्नासायस्य मतिव्यम् । तस्मात्सुखयोग्ये भन्दुभू-
 यमाने शशद्दृष्टव्ये स इति निश्चयते । चोदयति-अथोच्येत मा भूत्कर्मानन्तरं फलोत्पादः ।

आनन्दगिरौय-न्यायनिर्णयः ।

कर्मते-तत्रेति । वाच्यायैर्लेश्वरायैरिति विशेषत्वात्तस्य च वाक्यार्थधीहेतुत्वादस्य पादादिमगद ।
 पूर्वश्ले कर्मण एव फलदानताम शरीश्वरव्यापिक्रियाकरत्नम् । निदान्ते एतन्नस्य कर्मणोऽसामर्थ्योत्पत्ता
 पत्त्येव तादात्म्यस्यार्थस्त्वम् । फलयेऽनसम्भारादिनपुष्यादिमन्कारात्फलोत्पत्तौ न प्रदात्रनेनेति शङ्कते-
 कुत इति । तत्र मौन हेतुमन्तार्थं व्याकरोति-उपपत्तौ गति । देशान् अविशेषादिमिथ्ये योग्यत्वात्-तत्रेति ।
 कर्मानुरूपसत्तदाद्युपे हेतुमाह-सृष्टीति । त्पिना विशिष्टानवद्युक्त कर्मकृत्यानेनानिर्दिष्टकृत्येति पर्ये ।
 कर्मरक्षे क्रियातो वा तत्रत्याइनादि फलमाय दूयति-कर्मणास्त्विति । क्रियास्य कर्मक्षणिक तस्य सत् ए
 फलमुपादयन्तुसाय वा फलं नश्येदाय इत्याह-अभावादिति । द्वितीयं शङ्कते-स्यादिति । तद्वेव तर्हि
 भोग-स्यादिक्रियात्तत्र कर्मान्तरप्रतिपत्त्यात्ता भोक्तृमप्येव तादा मैरित्याह-तदिति । स्वर्गादिभोग-
 र्थेवार्थमानने फलदात्वमुक्तमानमपि फलं तस्मादेवाम्नी ददुक्तित्याह-तदपत्तिः । किंच, स्वर्ग-
 नरकदोषेभ्योऽनुभवदुःखं तदनुभूयमानयोग्यमिदं स्वभोगेन फलमन्तोक्तिर्युक्तव्याह-यदिति । प्रसिद्ध-
 ममेव स्वर्गशङ्का न्नोत्पत्ति-न हीति । यस्मान्नानुभूयमान-अथेति । एवमस्य स्वभोगेन वा

फलाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१००५)

कर्मकार्यादपूर्वात् फलमुत्पत्स्यत इति ॥ तदपि नोपपद्यते ॥ अपूर्वस्याचे-
तनस्य काष्ठलोष्टसमस्य चेतनेनाप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदस्तित्वे
च प्रमाणाभावात् ॥ अर्थापत्तिः प्रमाणमिति चेत् ॥ न ॥ ईश्वरसिद्धे-
रर्थापत्तिश्चायत् ॥ ३८ ॥

श्रुतत्वाच्च ॥ ३९ ॥

न केवलमुपपत्तेरेवैश्वरं फलहेतुं कल्पयामः ॥ किं तर्हि ॥ श्रुतत्वादर्पाश्वरमेव
फलहेतुं मन्यामहे । तथाहि श्रुतिर्भवति-“स वा एष महानज आत्मा-
त्रादो वसुदानः” इत्येवंजातीयका ॥ ३९ ॥

धर्म जैमिनिरत एव ॥ ४० ॥

जैमिनिस्वाचार्यो धर्म फलस्य दातारं मन्यते । अत एव हेतोः श्रुतेरुप-
पत्तेश्च । श्रूयते तावद्यमर्थ-“स्वर्गकामो यजेत” इत्येवमादिषु वाक्येषु ।

रत्नप्रभा ।

अपूर्वं किं स्वतन्त्रमेव फलदानाय प्रवर्तते, चेतनाधिष्ठित वा ? नाद्यः इत्याह-तदपीति ॥
द्वितीये त्वद्विज्ञानमिर्जावस्याधिष्ठातृत्वयोगाद् ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वसिद्धिरिति भावः ॥ प्रौढादेनापूर्वं नास्ती-
त्याह-तदस्तित्व इति ॥ क्षणिकयागादेः श्रुतस्वर्गादिहेतुत्वानुपपत्त्या स्थाय्यपूर्वसिद्धिरिति चेत् ॥
न ॥ कर्मभिराराधितादीश्वरादेर स्यायिनः फलसिद्धेरित्यर्थः । न केवलतर्केण अपूर्वं सिध्यतीति भावः
॥ ३८ ॥ “कृतात्ययेऽनुशयवान्” [व्या० सू० ३ । १ । ८] इत्यत्रोदाहृतामिः “य
इह रमणीयचरणाः” [ली० ५ । १० । ७] इत्यादिश्रुतिमृतिभिरपूर्वसिद्धिश्चेत्, तामिरोश्वरस्यापि
फलदातृत्वं स्वीकार्यमित्याह-श्रुतत्वाच्चेति सूत्रकारः ॥ अन्नमा समन्तात् प्राणिभ्यो ददा-
तीति अत्राद् ॥ वसुदानः धनदाता । कर्मणोऽपूर्वस्य वा जडवनेोपकरणमात्रात् स्वतन्त्र
ईश्वर एव फलदातेति सिद्धांतो दर्शितः ॥ ३९ ॥ इदानीं पूर्वश्रवण-धर्ममिति ॥

भामती ।

कर्मकार्यादपूर्वाद्भवेदिति । परिहरति-तदपि नेति । यद्यदचेनन तत्तत्सर्वं चेतनाधिष्ठित प्रवर्तत इति
प्रत्यक्षागनाम्बामत्रपरितम् । तस्मादपूर्वणाभ्यचेतनेन चेतनाधिष्ठितेन प्रवर्तितस्य नान्यथेत्यर्थः । न
चापूर्वं प्रमाणिकमसीत्याह-तदस्तित्वे इति ॥ ३८ ॥ श्रुतत्वाच्च । अत्राद् ॥ अन्नप्रदः ॥ ३९ ॥
सिद्धान्तोनोपक्रम्य पूर्वपक्ष गृह्णाति-धर्म जैमिनिरत एव । श्रुतिमाह-श्रूयते तावदिति । ननु ‘स्वर्ग-
कामो यजेत’ इत्यादयः श्रुतयः फल प्रति न साधनतया याग विदधति । तथाहि-यदि यागादय एव
क्रिया न तदतिरेका भावना तयापि त एव मयदेभ्यः पूर्वोपरिभूताः साध्यस्वमात्रा अगम्यन्त इति
न साध्यान्तरमेनेक्षन्त इति न मयैरेण साध्यान्तरेण समदुपहति । अत्रापि तदतिरेकणां भावनामिति

आनन्दगिरौष-न्यायनिर्णयः ।

नाधिष्ठितस्य वा फलदातृत्वम् ? नाऽऽय इत्याह-तदपीति । न द्वितीयस्त्वस्येराप्राणागिकृत्वादित्याह-तद-
स्तित्वे चेति । आशुतरविनाशिनो यागस्य कालान्तरभाविनः तदहेतुत्वं धृत स्यायिष्वन्तिरेकेणानुपपन्न-
मूर्ध कल्पयन्तीत्यर्थापत्तिरत्र मानमिति शङ्कते-अर्थापत्तिरिति । कर्मभिराराधितादीश्वरादेर स्यायिनो
पयोक्तव्यसिद्धेरैवमित्याह-नेश्वरेति ॥ ३८ ॥ धृतिविद्वत्त्वाच्च न फलहेतुत्वं नियोगरूपेणेत्याह-
श्रुतत्वाच्चेति । सूत्र व्याचष्टे-न केवलमिति । कर्मकृत्त्वादित्येका पूर्वेक्तोपपत्तिः । तामेव श्रुति-
मुदाहरति-तथा चेति । निरुपपन्नत्वात् सोपाधिक्रमाह-अत्राद् इति । अन्नमा समन्तात्प्रा-
णिभ्यो ददान्तीत्यत्राः । वसु धननर्थाभ्यो ददातीति वसुदानः । तदुपपन्न वसु च कर्मकृत्म् ॥ ३९ ॥
सप्रति पूर्वश्रवण-धर्ममिति । सूत्र विमज्जने-जैमिनिस्त्विति । श्रुतेरित्युक्त व्यनक्ति-श्रूयत इति ।

तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्थोत्पादक इति गम्यते ।

रत्नप्रभा ।

विधिश्रुतिः विध्यर्थः । तस्य त्रिद्वयस्य प्रेरणात्वनो यागो विषयः । तद्भावाद्यगमाद्य-
यागः स्वर्गसाधनमिति गम्यते । यागस्थोत्पादनव्याभावे प्रेरणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ अपूर्वज्ञाता
भामती ।

तथाप्यसौ भाष्यापेक्षापि स्वपदोपात्त पूर्वगतं च भाष्यं धात्वर्थमपहाय न भिन्नपदोपात्त पुटपद्विशेषण
च स्वर्गादि भाष्यतया स्वीकर्तुमर्हति । न चैकस्मिन् वाक्ये साध्यद्वयसंबन्धसंभवः, वाक्यभेदप्रसङ्गात् ।
न केवञ्च शब्दतो वस्तुतश्च पुरुषप्रपत्नस्य भावनायाः साक्षाद्भात्वर्थ एव साध्यो न तु स्वर्गादिस्वस्य तद-
व्याप्यत्वात् । स्वर्गादिस्तु नामपदाभिधेयतया सिद्धरूपस्यास्यात्तत्रान्यं साध्यं धात्वर्थं प्रति 'भूतं मव्या-
योपदिश्यते' इति न्यायसाधनतया गुणात्वेनाभिसंबन्धः । तथा च पार्ष्णिपि सूत्रम्—'द्रव्याणां कर्मत्वयोगे
गुणात्वेनाभिसंबन्धः' इति । तथा च कर्मणो यागादेर्दुःखत्वेन पुरुषेणासमीहितत्वात्, समीहितस्य च
स्वर्गादेरसाध्यत्वात् यागादयः पुरुषस्योपकुर्वन्त्यनुपकारिणां चैषां न पुरुष ईष्टं अनीशानश्च न तेषु संभ-
वत्यधिकारीत्यविकारामात्रप्रतिपादितानर्थक्यपरिहाराय कृत्स्नस्यैवाद्यायस्य निर्वृष्टिनिमित्तदुःखानुपपत्ति-
त्यमुत्तमयत्रयज्ञानपरत्व भेदप्रपञ्चविद्ययनद्वारेण । तथा हि—सर्वत्रैवाद्यायैः कचिच्छक्यस्यचिद्धेदस्य प्रविष्टयो
गम्यते—यथा 'स्वर्गकामो यजेत' इति शरीरात्मभावप्रविष्टयः । इह गन्वापाततो देहातिगित्क आमुष्मि-
कफलोपमोगसमर्थाऽधिकारी गम्यते । तत्राधिकारस्वोक्तेन क्रमेण निराकरणादमनोऽपि प्रतीयमानस्य
विचारासहस्योपायतामात्रेणानुसंधानादनेन वाक्येन देहात्मभावप्रविष्टयस्तद्वारेण क्रियते । 'गोदोहनेन पशु-
कामस्य प्रगयेत्' इत्यत्राप्यापाततोऽपि देहाधिकारायगमादधिकारिभेदप्रविष्टयः । निर्व्ययवाक्यानि च
साक्षादेव प्रवृत्तिनिषेधेन विधिरावधानानि चान्यानि 'सांभ्रह्म्या यजेत प्रागकामः' इत्यादीनि न सांप्रत्य-
दिप्रवृत्तिराग्यपि तूपायान्तरोपदेशेन तेनादिदृष्टोपायप्रतिपेक्षार्थानि । यथा त्रिषु भुटश्च मास्य गृहे भुटश्चेति ।
तथा च रागाद्यास्तत्प्रवृत्तिप्रतिषेधेन शास्त्रस्य शास्त्रत्वमप्युपपद्यते । रागनिवृत्तौ तूपायोपदेशद्वाराण
प्रवृत्तिमनुजानतो रागसर्वनादशास्त्रत्वप्रसङ्गः । तत्रिषेधेन तु ब्रह्मणि प्रणिधानमादधन्त्यान् शास्त्रं मवेत् ।
तस्मात्कर्मकृतसंबन्धस्याप्राप्त्यागिकत्वादानादिविचित्रात्रियासहकारिण ईश्वरादेव कर्मानुपेक्षाद्विचित्रकृतोपचि-
त्ति । कथं तर्हि विधिः किमत्र कथं प्रवर्तनामात्राद्विषयस्य चाधिकारमन्तरेणाप्युपपत्तेः । न हि यो
यः प्रवर्तयति स सर्वोऽधिकृतमपेक्षेन । परनादेः प्रवर्तयस्य तदनपेक्षवादिनि शङ्कामपाचिर्तोऽुगह-
तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्थोत्पादक इति गम्यते । अन्यथा ह्यननुष्ठा-
तृको याग आपद्येत । अयमभिसंधिः—उपदेशो हि विधिः । यथोक्तम्—'तस्य ज्ञानमुपदेशः' इति । उपदे-
शश्च नियोज्यप्रयोजने कर्मणि लोकाशास्त्रयोः प्रसिद्धः । तद्यथास्येयकामो जीर्णं सुवीत । एष सुवीत
गच्छतु ममाननेनेति । न एतादृशिरिव नियोक्तृप्रयोजनस्यत्राभिप्रायस्य प्रवर्तकत्वात्, तस्य चारीषेधेऽन-
यात् । अस्य चोपदेशस्य नियोज्यप्रयोजनव्यापारविषयत्वमनुष्ठात्रेवेतिज्ञानालुक्तव्यापारणो चरगन्तव्यनि-
परादिर्न व्यापकगिकायान् । तथा च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिषु स्वर्गकामादेः समीहितोपाया गम्यते
यागादयः । इतरथा तु न नात्रवियारमनुगच्छेत् । तदुक्तमृषिया—'अनापकं तु ताडध्यात' इति । अतु-
ष्टारिषेधिसौपायकारहितप्रवर्तनामात्राधेये यजेतेत्यादीनाममापकं कर्म यागादि स्यात् । साधरितार नापि-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कपदेनास्ता कर्तव्यं कर्मणः सिद्धं तत्राऽऽह—तत्र चेति । विधिश्रुतिविषयस्यैव त्रिद्वयस्य प्रे-
रणात्वनो यागो विषयस्य भावनायाः स्वर्गस्य साधनमिति गम्यते । पुरुषाभिधेयस्वर्गसाधनसं-
भवे यागस्य तत्र प्रेरणायोगादित्यर्थः । पुरुषस्यैवैवमानानां भाष्याकृत्यागदेकपदोपात्ततया यागस्य

अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत । तत्रास्योपदेशवैयर्थ्यं स्यात् ॥
 नन्वनुक्षणाविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्षः ॥
 नैष दोषः ॥ श्रुतिप्रामाण्यात् ॥ श्रुतिश्चेत्प्रमाणं-यथाऽयं कर्मफलसम्बन्धः
 श्रुत उपपद्यते, तथा कल्पयितव्यः । न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विन-
 श्यत्-कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोति । अतः कर्मणो वा सूक्ष्मा का-
 चिदुत्तरावस्था, फलस्य वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नामास्ति इति तर्क्यते ॥
 उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण ॥ ईश्वरस्तु फलं ददाति-इत्यनुपपन्नम् ।

रत्नप्रभा ।

कर्मणः फलमुपपद्यत इत्युक्त्वा सिद्धान्तं दूषयति-ईश्वरस्त्विति ॥ ईश्वरः किं कर्मोपपक्षः
 भामती ।

गच्छेदित्यर्थः । न चेत् साक्षाद्भावनानामाख्या अपि कर्तृवैक्षितसाधननापिप्युपहितमर्पादा भावनोद्देश्या भवि-
 तुमर्हन्ति, येन पुमामनुपकारका सन्तो नाधिकारभाजो भवेयुः । दु खत्वेन कर्मणां चेतनसमीहानास्प-
 दत्वात् । स्वर्गादीनां तु भावनापूर्वरूपकामनोपधानाच्च, प्रीत्यात्मकत्वाच्च । नामपदाभिधेयानामपि पुत्रप-
 त्रिशेषागानामपि भावनोद्देश्यतालक्षणमाव्ययप्रतीति । पञ्चार्थप्रवृत्तभावनानामव्ययलक्षणेन च यागादिसा-
 प्यत्वेन पञ्चार्थप्रवृत्तभावनामाव्ययत्वरूपस्य फलसाध्यत्वस्य समप्रदानत्वाभावेनैकाकार्यसमवायसमजात्, भाव-
 नानामव्ययत्वमात्रस्य च यागादिसाप्यस्य कारणेऽप्यतिरोधात् । अन्यथा सर्वत्र तदुच्छेदात् । परश्चादेरपि
 छिद्रादिषु तथामात्रात् । फलस्य साक्षाद्भावनानामव्ययत्वनिरदिणोऽपि तदुद्देश्यतया सर्वत्र व्यापितया
 व्यनस्यानात्सर्गसाधने यागादौ स्वर्गकामादेरधिकार इति सिद्धम् । न चाप्राप्तार्थत्रिपया साप्रहृष्यादिया-
 गविषयः परिसंन्यायका निवामका वा मन्त्रितुमर्हन्ति । न चाधिकारभावे देहात्मप्रतिषेधो वात्रिकारिभे-
 दप्रतिषेधो वा शक्य उपपादयितुम् । आपातन प्रतिमाने चास्य तत्परत्वेनैव नार्थायातपरत्वं । स्वर-
 सतः प्रतीपमानेऽर्थे वाक्यस्य तादर्थ्यं समन्वि न सपातापातपरत्वमुचितम् । न चैतावता शास्त्रव्याप-
 घात । तस्य स्वर्गोपवायशासनेऽपि शास्त्रतोपपत्ते । पुरुषत्रयोऽभिधायकत्वं हि शास्त्रम् । सरागवीतरा-
 गपुरुषत्रयोऽभिधायकत्वेन सर्वपरिपदत्तया न तत्तन्व्यायात् । तस्माद्विधिविषयमात्रोपगमाद्यगः स्वर्गस्यो-
 त्पादक इति सिद्धम् । कर्मणो वा काचिदवस्थेति । कर्मणोऽन्तरेण व्यापार । एतदुक्तं मन्ति-
 कर्मणो हि फलं प्रति यासाधनं श्रुतं, तन्निर्वाहयितुं तस्यैवान्तरव्यापारो भवति । न च व्यापारप्रति-
 सयेन व्यापारो नासतीति युक्तम् । अमन्वयाद्योपादिषु तदुत्पत्तपूर्वोणां परमापूर्वं जनयित्तये तदजात-
 रव्यापारत्वात् । अमन्वयि च तैः उपानर्तमणि तेन पुणौ कर्तव्यापामन्तरा तैः उपारिणाममदानां
 तदवान्तरव्यापारत्वात् । तस्मात्कर्मकार्यमूर्ध्वं कर्मणा फले कर्तव्यं तदन्तरेण व्यापार इति
 युक्तम् । यदा पुनः फलोपजननान्यथातुपपत्त्या किञ्चि कल्प्यते तदा फलस्य वा पूर्वावस्था ।

भातन्दागिरीय-न्यायनिर्णय ।

मन्ति-साक्षात्त्वेन मन्त्रो न त्रिपय रेनेयाशक्याऽऽह-अन्यथेति । योग्यतायाः मन्त्रिः सनाशा-
 दन्तरङ्गात्तन्मन्त्रं च फलसाधनत्वेन पञ्चार्थं प्रवृत्तभावनानामव्ययस्योपात्तुम्परिशेषगत्वेन श्रुतस्वर्गादेरेव
 भावनोद्देश्यत्वाभावात्तन्निर्वाहयितुं पुरुषस्याप्रवृत्ते स्वर्गादेरेव भाव्यत्वं, यागस्य तु कर्णतया साध्यते
 त्वर्थः । कर्म न कालान्तरव्यपत्तं क्षणिकत्वादिस्तुक्तं म्भारयति-नन्विति । श्रुतव्यपत्तेन निराचष्टे-
 नेति । तदेव व्यनक्ति-श्रुतिश्चेदिति । उपपत्तिमेव व्यनक्तिद्वारा दर्शयति-न चेति । कर्मान्त-
 रव्यापारत्वमुपेत्य कर्मणो वेत्तुम् । फलोत्पत्त्यन्यथातुपपत्त्या कल्प्यमानेन गृहीता फलस्य वेत्तुम् ।
 उपपत्तेरेति द्वितीयत्वे तु श्रुतिर्गोति-उपपद्यते चेति । तत्र त्रिपयुत्पत्त्यादिशकः प्रकारः । श्रुत्युप-
 पत्तिन्यां रत्नमुक्त्वा सिद्धान्तं प्रयाह-ईश्वरस्त्विति । एतन्प्राकाराज्ञानानैकस्य कार्यं कार्यो-

अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेर्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्, तदनु-
ष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च ॥ तस्माद्भ्रमादेव फलमिति ॥ ४० ॥

पूर्व तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥

रत्नप्रभा ।

कश्चिद्वदति तत्तापेक्षो वा ? आद्य आह—अविचित्रस्येत्यादिना ॥ इद्विषये नदेष्टस-
स्कारत्वात् न कदाचि वेष्टनवत् कर्मापूर्वादेव फलसिद्धेः किमीश्वरेणेति भावः ॥ ४० ॥ अत्र वयं
वदामः—चन्दनकण्टकादिदृष्टसम्पत्त्येव सुम्नादिसम्भवे ह्यने धर्मावर्मान्यामिति धृतिस्मृतिवज्रान् तदपेक्षया-
मीश्वरं किमपराद्धमिति इश्वरानपेक्षान् केवलात् कर्मणः फलमित्यसुक्त्तमिति सिद्धान्तमिति—पूर्वं त्विति ॥

भामती ।

अविचित्रस्य कारणस्येति। यदाश्वरादेव केवलादिति शेषः। कर्मनिर्मा शुभानुभवेः कार्यद्वैतौत्पादे रागादिमत्त्व-
प्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ४० ॥ पूर्व तु वादरायणो हेतुव्यपदेशात्। दृष्टानुसारिणो हि कल्पना युक्ता नान्यथा।
न हि ज्ञानु मृदिगृहदृष्टादयः कुम्भकाराद्यनभिष्टिनाः कुम्भाधारमन्वय विमनन्तो दृष्टाः। न च विदु रनानादिभि-
रप्यनपूर्वैर्यमिचारः, तेषामपि कल्पनास्पदतया व्यभिचारनिदर्शनव्याप्त्यपत्तेः। तस्मादचेतनं कर्म बाहुते
या न चेतनानभिष्टित स्वतन्त्रं स्वकार्यं प्रवर्तितुमुत्तरते न च चैतन्यमात्र कर्मस्वरूपमामाग्यविनियोगा-
दिविशेषाधिकानशून्यमुपयुज्यते, येन तद्विनिश्चयप्रमाणमभिष्टानेन मिद्विधाध्ययमुद्राव्येन। तस्मात्तत्रा-
सादाद्याद्योपुत्तोत्पाद्युत्पन्ननिदर्शनमर्थवः सुखनिश्चितं यथा चेतनाभिष्टानादचेतनाना कार्यात्मनकार-
मिति तदा चैतन्यं देवताया असति यामने धृतिस्मृतीतिहासपुराणप्रसिद्ध न कश्च्य प्रतिबन्धनियति इव
नित्यकि देवताभिरुत्ते । औचित्येध्वेधने धानवतिचरणप्रणामाश्रितिकरणस्तुतिमयीमिद्विश्रद्धानर्मा-
र्मन्मिरारान्तः प्रसन्नः स्वास्तुत्पनारात्मकाय फले प्रयच्छति विद्योत्तश्चावक्रियानिर्माणेभ्यावाहितमि-
त्यपि सुप्रसिद्धम्। तद्विद् केवले नमे वाऽपूर्वं वा चेतनानभिष्टितनचेतन फल प्रसूत इति दृष्टमित्यम्।

वादाद्यणस्त्वाचार्यः पूर्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते । केवलात्कर्मणोऽप-
 र्वाद्वा केवलात्फलमित्ययं पक्षः-सुशब्देन व्यावर्त्यते । कर्मपिक्षादपूर्वापि-
 क्षाद्वा यथा, तथा-अस्त्वेश्वरात्फलमिति सिद्धान्तः ॥ कुतः ॥ हेतुव्यप-
 देशाद् ॥ धर्माधर्मयोरपि हि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते । फलस्य
 च दानृत्वेन “एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमभ्यो लोकभ्य उन्निनी-
 पते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमथो निनीपते” इति । स्मर्यते
 चायमर्थो भगवद्गीतासु-“यो यो यांयां तनुं भक्तः श्रद्धयाऽर्चितुमिच्छति ।
 तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥ स तथा श्रद्धया
 युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हितान्”
 ॥ २२ ॥ [अध्या० ७] इति ॥ सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो
 व्यपदिश्यन्ते । तदेव चेश्वरस्य फलहेतुत्वं-यत्-स्वकर्मानुरूपाः मजाः
 सृजति । विचित्रकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादी
 श्वरस्य न प्रसज्यन्ते ॥ ३ ॥ २ ॥ ४१ ॥ इति फलाधिकरणम् ॥ ८ ॥
 इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगो-
 विन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरक-
 मीमांसादर्शनभाष्ये तत्त्वंपदार्थनिरूपणं नाम तृतीयाध्यायस्य
 द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ २ ॥

स्तनप्रभा ।

अचेतनस्य कर्मणः स्वतः प्रवृत्त्ययोगात् सेनादिदृष्टान्तानुसारिभूतेर्नृतीयस्यात् सर्ववेदान्तेष्वेश्वरस्य जगद्धे-
 तुत्वयुतेष्वेश्वराभिष्टितात् कर्मणो जगदन्तर्गतफलमिदिरिति समुदायार्थः ॥ ३ ॥ २ ॥ ४१ ॥ (८) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादाशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ

शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यन्यायार्था (भाष्य) स्तनप्रभायां तृतीयस्थान्यायस्य

द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ २ ॥

भामती ।

दूषयांभूतस्तेष्वो व्यावहारिकपार्श्वीक्षीरक्षितव्यमिमाणास्तस्यामिति भाष्य व्याचक्षीत् ॥३॥२॥४१॥(८)॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रनिरचिते भाष्यविभागे मामन्या तृतीयस्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

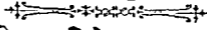
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

उत्तरपक्षप्रतिज्ञां निमज्जे-वादाद्यणस्त्विति । परपक्षनिषेधप्रतिज्ञां प्रकृतयति-केवलादिति ।
 ईश्वरानपेक्षादिति यावत् । कथमेश्वरस्यापि केवलयस्य फलहेतुत्वं तत्राऽऽह-कर्मिति । यथा परपक्षे
 कर्मपिक्षादपूर्वापेक्षायां कर्मणो युक्त फलमित्युपगतं तथा तदन्वयनरापेक्षादीश्वरादेव फलमनु । तथा च
 न वैयर्थ्यादीरस्ये- । तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणमाह-कुत इति । अर्थस्याचेतनस्य केवलयस्याप्रवृत्तेस्तस्यैव
 फलहेतुत्वकल्पनाया दृष्टिरोपदेशेनापूर्वप्रमाणमिति मत्वा हेतु व्याचष्टे-धर्मिति । श्रीन हेतुव्यपदेशमुक्त्वा स्मार्त्तं
 कथयति-स्मर्यते चेति । तस्य तत्तदेतान्मयमात्रस्य मनेति यावत् । ततस्तन्मादाराभितादनुष्ठिता-
 दित्यर्थः । हेतुव्यपदेशादियम्यार्थान्तरमाह-सर्वेति । ईश्वरस्य सृष्ट्यादिहेतुत्वेऽपि कथं फलहेतुत्व
 तत्राऽऽह-तदेवेति । यच्च विचित्रस्य कारणस्येयादि तत्राऽऽह-विचित्रेति ॥ ३ ॥ २ ॥ ४१ ॥ (८) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दानन्दपूज्यपादाशिष्यभगवदानन्दहान्तने शारीरक-
 मीमांसामात्रविभागे न्यायनिर्णये तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयाध्यायस्य तत्त्वंपदार्थपरिशोधनाख्यो द्वितीयः पादः ॥

अथ तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ३.

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् ॥ ३ ॥ ३ ॥ १ ॥ (१) ॥

व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मणस्तत्त्वम् ॥ इदानीं तु प्रतिवेदान्तं विज्ञानानि भिद्यन्ते न वेति विचार्यते ॥ ननु विज्ञेयं ब्रह्म पूर्वापरादिभेदरहितमेकमेकरसं सैन्धवघनवद्वधधारितम् तत्र कुतो विज्ञानभेदाभेदचिन्तावतारः न हि कर्मबहुत्ववद्वह्नवहुत्वमपि वेदान्तेषु प्रतिपिपादयिषितमिति शक्यं वक्तुम् । ब्रह्मण एकत्वाद्, एकरूपत्वाच्च । न चैकरूपे ब्रह्मण्यनेकरूपाणि

रत्नप्रमा ।

ॐ त्रिप्रविनाशनाय नमः ॥ मार्तण्डं ध्वान्तनाशाय तिलकस्यामिन् मुदे ॥ त्रिंशत् विप्रविष्यत्ये प्रणमामि मुद्गुहः ॥ १ ॥ ब्रह्मस्वरोच्य निर्धार्य तज्ज्ञानमावगोपासनास्वरूपमाह—सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादिति ॥ पादसङ्गतिमाह—व्याख्यातमिति ॥ पूर्वपादे तत्त्वम्पदार्थविधेयः षट्पदः । इह तन्पठ्य वाक्यार्थज्ञानम् “ आनन्दादयः प्रधानस्य ” [व्या० सू० ३ । ३ । ११] इति सूत्रेणापुनरुक्तापेक्षिनस्तत्पदसङ्घात्कार्योपसंहारेण निर्धार्यत इति फलफलभावः संगतिः । सगुणवाक्यार्थविद्याचिन्ता तु तद्विद्यानां चित्तैकान्त्यद्वारा निर्गुणज्ञानसाधनत्वात् क्रियत इति मन्तव्यम् ॥ सम्प्रति निर्गुणज्ञानं भेदाभेदविचारत्रियत्येवोक्तमितिमन्वान आक्षिपन्ति—नन्विति ॥ धर्मभेदे विद्याभेदचिन्ता स्यात् । ब्रह्मणस्तु धेयस्यैक्यात् न चिन्तावसर इत्यर्थः ॥ अत्रैतदपि धर्मभेदाविन्तत्वेन आह—एकरूपत्वाच्चेति ॥ निर्धर्मत्यादित्यर्थः ॥ एकरूपेऽपि ब्रह्मणि अनेकरूपकारसम्भवाद्भेदशक्यत्वेन आह—न चेत्यादिना ॥ पूर्वपक्षे ज्ञानभेदशक्यानुपपत्तिमुक्त्वा चोदनाद्यभेदाज्ञानाभेद इति, सिद्धान्तोऽप्यमाम्नी ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । पूर्वेण सगतिमाह—व्याख्यातं विज्ञेयस्य ब्रह्मण इति । निरुपाधिब्रह्मत्वगोचरं विज्ञान मन्वान आक्षिपन्ति—ननु विज्ञेयं ब्रह्मेति । साधयवस्य दययवानां भेदात्तद्वयत्रिंशदष्टमगोचराणि विज्ञानानि गोचरभेदादित्रिंशद्विषयवया ब्रह्मणो निराटनाः पूर्वापरादीत्यनेन । न च नानाहमायं ब्रह्म यतः स्वभावभेदाद्विज्ञानं ज्ञानानीत्युक्तम्—एकरूपमिति । धर्मकठिनम् । नन्वेकमन्त्यनेकरूपं लोके दृष्टं यथा सोमधर्मज्ञोऽप्याचार्यो मातुऽपिता पुत्रो भ्राता भर्ता जामाता द्विजोत्तम इत्यनेकरूप इत्यत उक्तम्—एकरूपत्वाच्च । एकरूपेण गोचरं समवन्ति वदन्ति विज्ञानानि न त्वने-आनन्दगोचर-न्यायनिर्णयः ।

तात्त्विकतात्त्विकं च ब्रह्मणो रूपमुक्त्वा तद्विद्या प्रतिवेदान्तं प्रतीतानां नामाद्यभेदाभेदमाह—सर्ववेदान्तेति । पूर्वोत्तरपादयोः नगतिं वक्तुं तुल्यकार्यवन्ति—व्याख्यातमिति । इष्ये ब्रह्मयुक्ते गच्छन्तं किंरूपमिष्येऽथायां तद्विद्यागोचरपादप्रवृत्तिमित्याह—इदानीमिति । पदार्थयोः शोभनान्तस्यपुनरापेक्षिनपदपदार्थोपसंहारेण सगुणनिर्गुणसाधनानर्थो निर्धार्यते । तत्र सगुणविद्यानां सत्त्वगुणद्वारा निर्गुणविद्योपयोग्यात्पदार्थोपसंहारेण पात्रापेक्षानार्थानां सगुणसाधनार्थचिन्ताऽप्यमती । निर्गुणचिन्ता तु सर्वद्वारा मुनिद्वेषित्यर्थः । निरुपाधिरुद्र ब्रह्मण निवार्येवोक्तमिति मन्वा पात्राभ्युपगमिन्विति नन्विति । अत्रयभेदाभावात्तन्निमित्तो ज्ञानभेदो न सम्भवीत्याह—पूर्वेति । इत्याद्यभेदाभावात्पादोऽपि ज्ञानभेदो नास्तीत्याह—एकरूपमिति । इत्यस्य ब्रह्मणः सर्वप्रकारभेदाभावं कठिनमाह—तत्रेति । भेदात्तानां शक्यतां पदार्थोपेक्षनापत्तिं नैव चिन्तय्याह—न हीति । एकरूपमिति पुनो भ्रातापदाभावेद्विज्ञानविषयव्यतिरिक्तमिति इहाशियात्तत्पादोऽह—एकेति । एकमित्येकत्वेन स्यात्पादोऽप्यज्ञानसदनेत्यनार्थमित्याह—न चेति । दृष्टान्ते तु प्रतीकार्थविद्योपेक्षित्येवोक्तमिति ।

विज्ञानानि सम्भवन्ति । न ह्यन्यथार्थोऽन्यथा ज्ञानमित्यभ्रान्तं भवति । यदि पुनरेकस्मिन्ब्रह्मणि ब्रह्मणि विज्ञानानि वेदान्तेषु प्रतिपिपादायि-
तानि । तेषामेकमभ्रान्तं, भ्रान्तानीतराणीत्यनाश्वासप्रसङ्गो वेदान्तेषु ॥
तस्मान्न तावत्प्रतिवेदान्तं ब्रह्मविज्ञानभेद आशंकितुं शक्यते । नाप्यस्य
चोदनाद्यविशेषाद्भेद उच्यते । ब्रह्मविज्ञानस्याचोदनालक्षणत्वात् ।
अविधिप्रधानेहि वस्तुपर्यवसायिभिर्ब्रह्मवाक्यैर्ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यवो-
चदाचार्यः-“तनु समन्वयाद्” [व्या० स० १ । १ । ४]
इत्यत्र । तत्कथमिमां भेदाभेदचिन्तामारभत इति ॥ तदुच्यते ॥
सगुणब्रह्मविषया, प्राणादिविषया चेयं विज्ञानभेदाभेदचिन्तेत्यदोषः ।
अत्र हि कर्मवदुपासनानां भेदाभेदो सम्भवतः । कर्मवदेव चोपासनानि
दृष्टफलान्यदृष्टफलानि चोच्यन्ते । क्रममुक्तिफलानि च कानिचित्सम्य-
ग्ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण । तेष्वेवा चिन्ता सम्भवति-किं प्रतिवेदान्तं विज्ञान-
भेदः-आहोस्वित्-नेति ॥

रत्नप्रभा ।

युक्त इत्याह-नाप्यस्येति ॥ एव पादारम्भमाश्लिष्य समाधत्ते-तदुच्यत इति ॥ सगुणत्रिशास्त्रे
भेदाभेदचिन्ता क्रियते । निर्गुणत्रिशाया त्वैस्य सिद्धमिति नान्यार्थरूपगुणोपसृष्टात्मात्र क्रियते वाक्यार्थ-
निर्णयायेति भावः ॥ पञ्चाग्निप्राणदहरशाण्डिल्यैश्चानरादित्रिशा मिथो भिन्ना इति “नानाशब्दादिम-
भामती ।

काकाराणीत्युक्तम्-अनेकरूपाणिरूपमाकारः समाधत्ते-उच्यते । सगुणेति । तत्तद्गुणोपाधानत्रयविषया-
उपासना, प्राणादिविषयाश्च दृष्टादृष्टक्रममुक्तिरत्रविषयभेदाद्विद्यन्त इत्यर्थः । तत उपपन्नो विमर्श इत्याह-तेष्वेवा
ज्ञानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दिति ज्ञानभेदो युक्तो ब्रह्मणि तु निरुपायिते नेरमित्यर्थः । अर्थस्यैकरूपत्वेऽपि ज्ञानमनेकरूप तयोर्भे-
दादित्याशङ्क्याऽऽह-न हीति । तदेव प्रपञ्चयति-यदीति । पूर्वभेदे ज्ञानभेदशंकायोगे निगमयति-
नस्मादिति । सिद्धान्तेऽपि चोदनाद्यभेदाभ्रान्तभेदो न सिध्यतीत्याह-नार्थीति । तर्हि सूत्रविरोधः
स्यादित्याशङ्क्य पूर्वपरविरोधात्त्वान्ययेनदित्यभिप्रेत्याऽऽह-अविधीति । आश्लेषमुपसहरति-तदिति ।
तत्तदनेकं प्राप्यवच्छिन्नब्रह्मविषयाणि प्राणादिविषयाणि चोपासनानि विचारयोग्यानीत्याह-तदुच्यत इति ।
निहराश्रितब्रह्मज्ञाने ज्ञेयवयादेक्य सिद्धमिति न भेदाभेदचिन्ता । तत्र पुनर्गुणोपसंहारो लक्ष्यात्पञ्चवाक्य-
सिद्धपर्यं वाच्यार्थतद्वाचरूपदोषसहाररूपो वर्तयते तन्नोक्तविचारारम्भमिदित्येवाह-इत्यदोष इति ।
सगुणमपि विचार्यमाणमद्वय ब्रह्मेवेति कथं तस्मिन्नुपसंहारभेदाभेदचिन्तेत्याशङ्क्याऽऽह-अत्रेति । सोपा-
धिकं ब्रह्म सत्यपर्यं । न केवत्र विषयभेदाद्रेदः क्रतु फलभेदादपी याह-कर्मवदिति । विरक्तस्य मुमुक्षो-
रत्नमेव विचारेणेत्याशङ्क्याऽऽह-क्रमेति । तस्यापि ययोक्तो विचारो ह्येवोपादेयविरेकोपकारीत्यर्थः । निर्गु-
णविद्यायां कचिद्भेदप्रमापोहेनाभेदो निरूप्यतेऽपुनरुक्तशब्दानां सत्यादिधर्माणां वा साधारणस्वरूपलक्षणा-
र्थमुपसंहारो वर्धते । सगुणविद्यासु पुनरभेदः कचि कचिद्भेदः कचिद्गुणानामुपसंहारः कचिदनुपसंहार इत्यु-
पसहरति-तेष्विति । एव पादारम्भमुक्त्वा प्रतिशाय प्रतीतज्ञानानि विषयोह्येष नामादिभेदाद्योदना-
यविशेषावाऽऽयाविकरणावयवं सगयमाह-किमिति । अत्र चोत्सर्गतः सर्वशास्त्रासु विषयके सिद्धे

तत्र पूर्वपक्षहेतवस्तावदुपन्यस्यन्ते-नाम्नस्तावद्देदप्रतिपत्तिहेतुत्वं-

रत्नप्रभा ।

दाद्' [व्या० सू० । ३ । ३ । १८ ।] इत्यत्र धस्यते । अत्र तु नियोभिन्नास्ताः किं प्रतिशाप्य भियन्ते-न वा-इति नामादिभेदाच्चोदनाय विशेषाच्च सशयः । पूर्वपक्षे-विद्याभेदाद्गुणानुपसहारः, सिद्धान्ते त्वभेदाद्गुणसहार इति भेदः । पूर्वतन्त्रे-शाखान्तराधिकरणपूर्वपक्षसूत्र "नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तिनिन्दा-शक्तिमत्तातिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरं कर्मभेदः स्याद्" - [जे० सू० । २ । ४ । ८] इति । तत्रोक्ता हेतवः (१)-नामादयो विद्याभेदार्यमिहोच्यन्ते-"अथैष ज्योतिरथैष सर्वज्योतिरन्तेन सह-

भामती ।

चिन्ता । पूर्वपक्षे गृह्यति-तत्रेति । नाम्नस्तावदिति । अन्ति 'अथैष ज्योतिर-एतेन सहजदक्षिणेन यजेत' इति । तत्र सशयः-किं यजेनेति सनिहितज्योतिष्टोमाजुनादेन सहजदक्षिणाच्छरणगुणविमानम्, ततैतद्गुणविशिष्टाष्टकर्मन्तरविनागमिति । किं तावन् प्राप्त, ज्योतिष्टोमस्य प्रक्रान्तत्वायजंतेति तदनुवादा ज्योतिरिति प्रातिपदिकमात्र पठित्वा एतेन पनुष्टस्य कर्ममामानाधिकरण्येन कर्मनामव्ययस्यापनात्, कर्मगश्चानुवायत्वेन तत्तत्रस्य नाम्नोऽपि तथैव व्यनस्यापनात्, ज्योतिरशब्दस्य 'वसन्तेऽसन्ते ज्योतिषा' इति च ज्योतिष्टोमे योगदर्शनात् नानैकदेशेन च नामोपलक्षणस्य लोकासिद्धत्वाद्गीमन्तेनोपलक्षणार्थमपदयत्, अथशब्दस्य चानन्तर्याम्यासत्रन्धिक्येऽनुपपत्तेः, गुणविशिष्टकर्मन्तरविशेषे गुणमात्रविमानस्य आपनात्, द्वादशशतदक्षिणायाश्चोत्पत्त्यदिष्टतया स्मदिष्टतया सहजदक्षिणया सह विन्नोपपत्तेः, प्रकृतस्यैव ज्योतिष्टोमस्य सहजदक्षिणाच्छरणगुणविमानार्थमयमनुवादेन तु कर्मन्तरमिति प्राप्तम् एव प्राप्त एतन्-मयेदूर्ध्वमिन्न गुणविशिष्टे तदेव प्रकरणं भ्यान् । विष्टतनु तत् । तथाहि सनिशापि पूर्वोपपत्तौ सान्तर प्रती-यमानम् 'अन्यायधानेकार्यत्वम्' इति न्यायादुत्तमगतोऽर्थान्तरार्थेऽनुपूर्वमुद्धि व्यनीटनस्य पूर्वमुद्धि च प्रसूत इति लोकासिद्धम् । न जानु देहि देवदत्ताय गामय देवाय धानिनमिति देवशब्दोऽन्यत् धानिना-जमस्यन्ति लौकिकाः । तथा चोपाष्टात् 'यनेन' इति श्रूयमाणमन्यद्वार्यपदस्यापात्त कर्ममुद्धिमनात्पत् तत्र गुणविमानमात्रासमर्थ कर्मन्तरमेव विरतं । न चैकानुपपत्त्या लक्षणया ज्योतिरशब्दो ज्योतिष्टोमे

प्रसिद्धं ज्योतिरादिषु । अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेषु-

रत्नप्रभा ।

सदक्षिणेन यजेत्' इत्यत्र प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादेन सहस्रदक्षिणाएवगुणत्रिभिर्माशक्य ज्योतिरितिपदस्य कर्मान्तरनामत्वसम्भवे ज्योतिष्टोमलक्षकत्वाद्योगादथेति प्रकरणविच्छेदाच्च ज्योतिष्टोमात् कर्मान्तरं विशिष्टदक्षिण-भामती ।

प्रकृत इत्यस्यामनुपपत्तौ लाक्षणिको युक्तः । न हि गङ्गाया घोष इत्यत्र गङ्गापद लाक्षणिकमिति मीनो गङ्गायामित्यत्रापि लाक्षणिक मयति । भेदेऽपि च प्रथम सज्ञान्तरेणोत्प्लिखिते यजिशब्दसामानाधिकरण्य कर्मनामधेयतामात्रतामावहति । ननु सज्ञान्तरोपजनिता भेदत्रियमपनेतुमुसहते । तथा चायशब्दोधिकारार्थः प्रकरणान्तरतामनयोतयति । एषशब्दश्चाधिक्रियमाणपरामर्शक इति सोऽय सज्ञान्तराद्भेदः इति । भवतु सज्ञान्तरात्कर्मभेदः, प्रस्तुते तु किमायातमित्यत आह-अस्ति चात्र वेदान्तान्तरविहितेष्विति । यथैव काठकादिसमाख्या प्रथमे प्रयुज्यन्त एव ज्ञानेऽपि लौकिकाः । न चास्ति विशेषो यतो प्रथमे मुह्यन् विज्ञाने गौरी भवेत् । प्रणयन च प्रत्यज्ञानयोरभिन्न प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्माज्ज्ञानस्यापि वाचिका समाख्या । तथा च यदा ज्योतिष्टोमसनिधौ श्रूयमाण समाख्यान्तर तत्प्रतीकमपि कर्मणो भेदक तदा केन कया शाखान्तरीये विप्रकृष्टतमेऽनत्प्रतीकभूतसमाख्यान्तरामिधेये ज्ञात इति। तथा रूपभेदोऽपि कर्मदम्य प्रतिपादकः प्रसिद्धो यथा 'वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिन्यो वाजिनम्' इत्येवमादिषु । इदमन्नाप्यते- 'तस्ते पयसि दधान्यति सा वैश्वदेव्यामिक्षा' इति । अत्र हि द्रव्यदेवतासम्बन्धानुमितो यागो त्रिरीयते । तदनन्तर चेदमन्नाप्यते- 'वाजिन्यो वाजिनम्' इति । अत्रेद सद्विद्यने- किं पूर्वेस्मिन्नेत्र कर्मणि वाजिन गुणो त्रिरीयते उक्त कर्मान्तर द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टमपूर्वं विधीयत इति । किं तावत् प्राप्त, द्रव्यदेवतान्तरविशिष्टकर्मान्तरत्रिरीय विधिगौरवप्रसङ्गात् कर्मान्तरपूर्वन्तरकल्पनागौरवप्रसङ्गाच्च न कर्मान्तरविधानमपि तु पूर्वेस्मिन्नेत्र कर्मणि वाजिनद्रव्यत्रिरीय । न चोत्पत्तिशिष्टामिक्षागुणानरोधात्तत्र वाजिनमल्लन्धावकाशं कर्मान्तर गोचरयतीति उक्तम् । उभयोरपि वाक्ययो समसमयप्रवृत्तेरामिक्षानाजिनयोस्त्वर्त्ता सम दिव्यमाणन्येन नामिक्षायाः शिष्टत्रयम् । तत्कामनयापरत्वं कर्म न वाजिन निविशेत् । न च वैश्वदेवीत्यत्र श्रौत आमिक्षासम्बन्धो विशेषा देवानां येन वाजिनसम्बन्धाद्वाक्यगम्याद्ब्रह्म-भेदेदुभयोरपि पदान्तरपेक्षप्रतीतितया वाक्यगम्यत्वाविशेषात् । नो एतु वैश्वदेवीत्युक्ते आमिक्षापदानपेक्षामामिज्ञामध्यगस्याम । अस्तु वा श्रौतत्वं तथापि वाजिन्य इति पदं राजमन्त्रमामिक्षा तदेवामस्तीति व्युत्पत्त्या तत्सप्रतिप्रनो विश्वान्देवानुपक्षपति । यद्यपि विश्वदेवशब्दाद्वाजिपद भिन्न, येन च शब्देन चोदना तेनेवोदेशे देवतात्व न शब्दात्तरेणान्यथा- उर्थकत्वेन मूर्षादित्यपदयोः मूर्षादित्यचत्तरेकदेवत्वप्रसङ्गात्, तथापि वाजिन्निर्वाणे सर्वनामार्थे स्मरणान् सनिहितत्व च सर्वनामार्थत्वात्, विशेषा देवानां च विश्वदेवपदेन सनिभारनात्त्वपदपुरःसरा एवेतं वाजिपदेनोपस्थाप्या न तु मूर्षादित्यपदत्रयत्रयत्वात् । तथा च तदुपपत्तयार्थं वाजिपद विश्वदेवोपदितामेव देवतामुपक्षयतीति न शब्दान्तरादेवताभेदः । ततश्चामिक्षासम्बन्धोपजीवनेन विरुद्धो वाजिन विधीय-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शिष्टकर्मान्तरविधिरिति द्वितीये स्थितम् । अमिहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु सज्ञाभेदेन सङ्घिभेदेन विप्रतिपत्तिरिति भावः । सज्ञान्तरात्कर्मभेदेऽपि प्रष्टने किं जातमित्याशक्याऽऽह-अस्ति चेति । तैत्तिरीयकादि-शब्दानां श्यामानामधे विज्ञाननामत्वं प्रयोगाविशेषात्प्रवृत्तिनिमित्तस्य च प्रवचनस्य प्रत्यज्ञानयोरविशिष्टत्वात् कश्चिन्मुह्यन्त्यत्र गौय नामाप्रसिद्धिमागायोगादिनि भावः । त्रियामेदं नामभेदादुक्त्वा रूपभेदा-

विज्ञानिषु-अन्यदन्यत्राम-तैत्तिरीयकं, वाजसनेयकं, कौथुमकं, कौषीतकं, शाट्टायनकमित्येवमादि ॥ तथा-रूपभेदोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादकः प्रसिद्धः-“वैश्वदेव्याऽऽमिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्” इत्येवमादिषु । अस्ति चात्ररूपभेदः । तथा-केचिच्छास्त्रिनः पञ्चाग्निविद्यायां षष्ठमपरमग्निमानन्ति ॥ अपरे पुनः पञ्चैव पठन्ति ॥ तथा-प्राणसंवादादिषु केचिद्वृत्तान्वागादीनामनन्ति ॥ केचिदधिकान् ॥ तथा-धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य

रत्नप्रभा ।

णारु विधीयत इति नाम्नः कर्मभेदकत्वमुक्तम् । ज्योतिरादिव्यति-आदिपदेनाऽऽपर्यव रौरमिति स्त्रामेदात् कर्मभेदो प्राद्यः-आतत ह्रीं दध्ना कठिनम् (२)-आमिक्षा, तत्र द्वय जडरूप-वाजिन-मिति भेदः ॥ “तत्रे पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिन्यो वाजिनम्” इत्यत्र वैश्वदेवे आमि-क्षायागे वाजिनास्यगुणविधिः । वाजिन्य इति विश्वेदेव्यानुवादादिव्याशक्यामिक्षा प्रत्युपसर्जनान्नोक्त-विश्वेदेवानां वाजिन्य इत्यनुवादायोगाद्दुत्पत्तिरिति शिष्टमिक्षारुद्धे कर्मणि वाजिनद्रव्यस्थानाकाशितस्य स्य योगाद्वाजिदेवताको वाजिनत्यागः कर्मान्तरमिति द्रव्यदेवतापर्यवसायकं कर्मभेदं सिद्धान्ततः ॥ आदिपदाद् “इन्द्र दधि” “इन्द्र पयः” इति द्रव्यभेदाद् यागभेदो प्राद्यः, एवमिहापि पञ्चाग्निपदसि-रूपभेदाद् विद्याभेदो वाजिऽऽन्दोगयोः । (३)-तथा-रेतोन्मूता वागादयः ऽन्दोग्ये । तत्संहिता भामती ।

मान नामिक्षया वाच्यते किंतु तथा सह समुधीयत इति न कर्मान्तरमपि तु वाक्याभ्यां द्रव्ययुक्तमेव कर्म विधीयत इति प्राप्त उच्यते-स्यादेतदेव यदि वैश्वदेवीति तद्विद्विश्रुत्यामिक्षा नोच्यते । तद्विद्वत्स्य तस्येति सर्वनामार्थे स्मरणात् सनिहितस्य च विशेष्यस्य सर्वनामार्थेराच्ये तद्विद्वत्स्यापि वृत्तिर्न तु विशेष्य देवेषु । न तत्सम्बन्धे, नापि तत्त्वबन्धिमात्रे । नन्वेव सति कस्माद्वैश्वदेवीशब्दमात्रादेशे नामिक्षा प्रतीतः, किमिति वामिक्षापदस्येक्षामर्हे । तद्विद्वान्तस्य पदस्याभिप्रायानापर्यवसानान्न प्रतीमस्तत्पर्यवसानाय चापेक्षामर्हे । अवसित्ताभिधानं हि पद समर्थमर्थधियमावानुम् । इदं तु सनिहितविशेषाभिवाचि तत्सनिधिर्नपेक्षमात्रं सनिधायकनामिक्षापदमपेक्षन इति कुत आमिक्षापदानपेक्ष आमिक्षापदव्ययप्रसङ्गः । कुतो वा तथानपेक्षे । अतश्च सत्यामपि पदान्तरापेक्षायां यापद पदान्तरापेक्षमभिधेत् तत्प्रमाणमूत्तप्रपममाविपदायगम्यन्वाऽपि ज्ञानन्दगिरिषिष-न्यायनिर्णयः ।

दपि तमुदाहरति-तथेति । आदिपदेनाऽऽग्नेयाग्नीषोमीयादिसप्रहः । ‘तत्रे पयसि दध्यानयति सा वैश्व-देव्यामिक्षा वाजिन्यो वाजिनम्’ इत्यत्र पूर्णस्त्रिचैत्र, वैश्वदेवे कर्मणि वाजिनवाक्येन वाजिनगुणविधिर्वा द्रव्य-देवतान्तरयुक्तकर्मान्तरविधिर्विद्वेत् संदेहे विशेष्यमेव देवानां वाजिनाग्नेनाऽऽमिक्षया युक्तानां वाजिनदेवतेनैव जिम्य इति ताननृष वाजिनगुणविधिरामिक्षापदवाजिनमपि वैश्वदेवमेवेति न कर्मान्तरविधिरिति प्राप्तं विधिर्वा देवानामामिक्षा प्रत्युपसर्जनतया प्राधान्येनाप्रवृत्त्याद्वाजिपदेन परामर्शायोगाद्वाजिनगुणस्याप्रवृत्तदशनाभि-धानेन सन्धारकर्मान्तरदृष्ट्याद्विद्विश्रुत्या चाऽऽमिक्षारुद्धतया वाजिनस्य तमानवकाशात्पूर्वस्मार्त्तनाः इत्यवशिष्टमेवो भेदस्यात्तद्विद्विश्रुतिमिमेधे वाच्यस्य दौर्बल्याद्वाजिनवाक्येन द्रव्यदेवतान्तरयुक्तकर्मान्तर-विधिरिति तत्रेव ग्यतम् । आग्नेयादिषु पुना रूपभेदाद्देवे न विगतमिति भावः । अस्य रूपभेदा-रूपभेदः प्रत्युमे किं जात तदाह-अस्ति चेति । अत्रेति विज्ञेतिः । तदेव निजं रूपमुदाहरति- तथयेति । यथा यागस्य द्रव्यदेवमेव रूपमेव वैश्वदेव विद्याया रूपम् । तथा च वैश्वदेवे विद्वान्-त्यागिपर्यः । धर्मव्याप्तिभेदं वा तु तस्य कर्मभेदस्यात्माह-तथेति । धारासांवाक्यान्व गीपाना

सर्वभेदप्रत्ययाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०१६)

प्रतिपादक आशङ्कितः कारीर्यादिषु ॥ अस्ति चात्र धर्मविशेषः-यथा-

रत्नप्रभा ।

याजिनामिति प्राणविद्याभेदः कारीर्यादिव्याख्ययने तैत्तिरीयकाणां भूमौ भोजन धर्मविशेषः, नान्येषाम् ॥ अन्यव्ययने केपाञ्चिदुपाख्यायार्थमुद्रकाहरण धर्मः, नान्येषाम् ॥ अश्वमेधाव्ययनेऽश्ववासानयन केपाञ्चिदेव, नान्येषाम् ॥ न च तान्येव कारीर्यादीनि कर्माणि धर्मविशेषमपेक्षन्ते, नापेक्षन्ते चेति युक्तम् ॥ अतो धर्मविशेषाच्छाखान्तरे कर्मभेदः शक्तिः । तथात्रापि मुण्डकाव्ययने केपाञ्चिदेव शिरस्यङ्गारपात्रधारणरूप व्रत, नान्येषामिति विद्याभेदः स्यात् ॥ (४)-पुनरुक्तिः-अभ्यासः । यथा-“समिधो यजति तन्नूनपात यजति” इति यजत्वभ्यासात् प्रयाजानां भेद उक्तः, तथा शाखान्तरेऽभ्यासाद्विद्याभेदः ॥ आदिपदान्दिन्द्रादिग्रहः । “प्रातःप्रातरुत्त ते वदन्ति पुरोदयाञ्जुहति येऽग्निहोत्रम्” इत्यनुदित-होमस्य, “यदुदिते सूर्ये प्रातर्जुह्याद् यथातियये प्रवृत्ताय शून्यायावसयायाहार्य हरन्ति तादृगोव तद्” इत्युदित-होमस्य च, -निन्दाश्रुतेर्भेदः । एकस्यैवोदितेऽनुदिते चानुष्ठानायोगात् ॥ तथोदितानुदितहोमातिक्रमकृत-प्रायश्चित्ताद्यग्निहोत्रभेदः शक्तिः । एते निन्दाप्रायश्चित्ते वेदान्तविद्यासु न विद्येते इति नोदाह्रियेते । यथा-सर्वशाखाविहितस्य कर्मणो ज्ञातुं कर्तुं चाऽऽशक्तेर्भेदः, तथा-सर्ववेदान्ताभ्ययनज्ञानाद्यशक्तेस्तत्तद्वेदान्तविद्याभेदः स्यात् । तथा-शाखानां सर्वासामेकरूपा समातिर्नोच्यते । किन्तु कस्याश्चित् क्वचित् कर्मणि समाप्तिः । अतः समातिवचनभेदात् प्रतिशाख्य कर्मभेदः शक्तिः । तथा-कस्यचिद्वेदान्तस्यो-ङ्गारसार्थस्य समाप्तिः, कस्यचिदन्यत्रेति विद्याभेदः । अन्यार्थदर्शनमर्थवादः । तद्वेदात् कर्मभेदव-द्विद्याभेद इति पूर्वपक्षसूत्रोक्ता हेतवो दर्शिताः, ते केचित् सिद्धान्ते पूर्वपक्षे चात्रोपयुज्यन्त इति । तथा-शब्दान्तरान्याससह्ययागुणप्रक्रियानामधेयानि कर्मभेदकानि । तत्र नामधेयं गुणो, रूपमभ्यास-

भामती ।

वरीयथ । यत्तु पर्यवसिताभिमानपदाभिहितपदार्थोवगमगम्य तत्तत्परमप्रतीतिवाक्यगम्य दुर्लभं चेति तद्विदितश्रुत्यगतामिक्षालक्षणगुणावरोधात्पूर्वकर्मानयोगि वाजिनद्रव्य सत्परमिधि पूर्वस्माद्गिनति । एव च सति नित्यरत्नगतानपेक्षसाधनभावामिक्षा न वाजिनद्रव्येण सह विकल्पसमुच्चयो प्राप्त्य-ति । न चान्यत्वे निरन्तरत्वादनपेक्षश्रुति वाजिपद कथञ्चिद्योगिक सापेक्षश्रुति विश्वदेवशब्दादेवता विश्वदेवीपदादामिक्षाद्रव्य प्रत्युपमर्जनाभूतामवगतामुपलक्षयिष्यति । प्रकृत हि सर्वनामपद-गोचरः । प्रगन च प्रकृतमुच्यते नोपसर्जनम् । प्रामाणिके च त्रिपिरुत्पनागौरवे व्यस्यु-पेतव्ये एव प्रमाणस्य तत्त्वविपत्त्वान् । तस्माद्यथैह पूर्वकर्मासपरिनो गुणात्कर्मभेद एवमिहापि पञ्चा-ग्निविद्यायाः पञ्चमिद्या भिन्ना, एव प्रागसत्त्वाद्देवनापिरुभावेन विद्याभेद इति । तथा धर्मविशेषोऽपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक इति । तथाहि-कारीर्यादिव्याख्यानानेतैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नाच-त्यन्ये । तथाग्निमधीयानाः केचिदुपाख्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति नाहरन्त्यन्ये । तथाश्वमेधमधीयानाः केचि-दश्वस्य घामगानयन्ति नानयन्त्यन्ये । केचित्साचरन्त्यन्येव धर्मम् । न च तान्येव कर्माणि भूमिभोज-नादिजनितमुपकारमाकाञ्क्षन्ति नाकाञ्क्षन्ति चेति युज्यते । अतोऽगम्यने भिन्नानि तामुनामु शाखासु कर्माणीति । अन्तु, प्रस्तुते किमायातमित्यत आह-अस्ति चात्रेति । अन्येषां शाखिनां नास्तीति शेषः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रौपा भूमौ भुञ्जते न तथाऽन्ये । अग्निमधीयानाश्च केचिदुपाख्यायस्योदकुम्भमाहरन्ति न त्वन्ये । न च तान्येव कर्माणि भूमिभोजनादिधर्मजन्योपकारवन्ति तद्विहितानि चेति युक्तमस्तत्र धर्मभेदाद्देवधीर-त्यर्थः । एवमपि प्रकृतं किं स्यात्तादृह-अस्ति चेति । अत्रेति पूर्वत्रियोगिः । अन्येषां तु शाखिनां

आथर्वणिकानां “शिरोव्रतम्” [मुण्ड० ३ । २ । १०] इति ॥ एवं पुनरुक्तादयो भेदहेतवो यथासम्भवं वेदान्तान्तरेषु योजयितव्याः ॥

रत्नप्रभा ।

धेति त्रयं व्याख्यातम् ॥ यजेत्, दध्यात्, जुहुयादिति प्रकृतिशब्दभेदेन धात्वर्थभेदात् तदवच्छिन्नमानान्तर-
कर्मभेदः उक्तः । तथाऽत्र वेदोपास्तइत्यादिशब्दभेदाद् विद्याभेदः । “तिस्र आहुती जुहोति” इति
सात्यया कर्मभेदप्रज्ञापणौ “द्वौ सर्गौ” [उ० ४ । ३ । ४] इति द्विव्यसंख्यायां सर्गविद्याभेदः
स्यात् । नित्याग्निहोत्रप्रकरणात् प्रकरणान्तरे कुण्डपाथिनामयने “मासमग्निहोत्र जुहति” इति श्रुतमग्नि-
होत्र प्रकरणान्तरम्यत्नात् कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितम् । तथात्र वेदान्तभेदे प्रकरणभेदादुपास्तभेद इति
पूर्वपक्षः ॥ सिद्धान्तयति—एवमिति ॥ सर्ववेदान्तेः प्रतीयन्त इति सर्ववेदान्तप्रत्ययानि तेषां विहितानां-
त्यर्थः ॥ उक्तनामादिभिरग्निहोत्रादिकर्मणा प्रतिशास्त्र भेदे प्राप्ते शास्त्रान्तराधिकरणसिद्धान्तमूत्रम्—“एक
भामती ।

एवं पुनरुक्त्वाद्योऽर्थाति । ‘समिधो यजति’ इत्यादिषु पञ्चकृत्वोऽन्वयो यजतिशब्दः । तत्र विनेक
कर्मभावना क्रिया पक्षेवेति । किं तावत्प्राप्त, धात्वर्थानुबन्धभेदेन शब्दान्तराधिकरणे भावनाभेदाभिमाना-
द्धात्वर्थस्य च धातुभेदमन्तरेण भेदानुपपत्तेः ‘समिधो यजति’ इति प्रथममात्रिणां वाक्येन विहिता कर्म-
भावना विपरिवर्तमानोपरित्तैर्वाक्यैरनुवृत्ते । न च प्रयोजनाभावादननुवादः प्रमाणसिद्ध्याप्रयोजनस्या-
गनुयोज्यस्यात् । कर्मभावनाभेदे चानेकादूर्वकृत्पनाप्रसङ्गादेकादूर्वावान्तरख्यापारमेकं कर्मति प्राप्तम् । एव
प्रात उच्यते—परस्परानपेक्षाणि हि समिदादिवाक्यानीति । सर्वाण्येव प्रायभ्यार्हाण्यपि युगपदध्ययना-
नुपपत्तेः क्रमेणार्थातीर्त्तानि । न त्वयमेव प्रयोजकः क्रमः । परस्परानपेक्षानेकत्वात्प्रय वे हि प्रयोजक
स्यात् । तेन प्रायस्याभावात् प्रातमित्येव नास्तीति कस्य कोऽनुवादः । कथंचिद्विपरिवृत्तिभावस्योत्त-
रिक्ताप्रवृत्तप्रवर्तनालक्षणात्रिषावापवादमामर्थ्यमानात् । गुणधरणे हि गुणविशिष्टकर्मविधाने विविगौरवभिषा-
गुणभाविप्रधानत्रावनाय कर्मानुवादपेक्षायां विपरिवृत्तेरुपकारः । यथा ‘दत्ता जुहोति’ इति र्शविपरि-
वाक्ये विपरिवृत्त्यपेक्षायाम् ‘अग्निहोत्र जुहोति’ इति विहितस्य होमस्य विपरिवर्तमानस्यानुवादः । न चात्र
ज्ञानन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

नेत्रे शिरस्याग्निधारणं प्रथममतीति वर्धभेदाद्विद्याभेद इत्यर्थः । भेदकान्तराभ्यनिदिशति—एवमिति ।
आदिप्रह्णाजिन्दाशक्तिममानिचनप्रायश्चित्तान्वार्थदर्शनानि शब्दान्तरं सत्या प्रक्रियेयैतानि च सृ-
द्यन्ते । तत्र ‘समिधो यजति’ इत्यादौ पञ्चकृत्वोऽन्वयेन यजतिशब्दे विनेक कर्मादूर्व क्रिया पक्षेवेति सप्तमं
धात्वर्थानुबन्धभेदमन्तरेणादूर्वभेदायोगात्प्रवृत्ते तदयोगादेकं कर्मादूर्वमिति प्राप्ते समिदादिवाक्यानां म्यग-
निहोत्राप्रवर्तनविपरिवृत्तमिति विशेषेण पुनः श्रुतानर्थक्या प्रायस्यामनुवृत्तिभेद इति पुनरुक्तभेदकत्वं पित्तम् ।
एव शास्त्रान्तगोना विद्या- शास्त्रान्तगोनाविद्याभ्यो विद्याः पुनरुक्तमिति पुनरुक्तित्वो विद्याभेदः । निदे-
त्युक्तिगानुदितमेमिन्दोका “प्रात प्रातरनुत ते यदनि पुरोदयात्पुदिति येऽग्निहोत्रम् । दिवा कीर्त्तन
दिवा कीर्त्तयन्तः नूयं ज्योतिर्न सदा उपोतिरेषाम्” इत्यनुदितहोमनिन्दा “यथाऽनियमे प्रदुनायात् ई-
युनाऽनन्ददिते जुहति” इत्युदितमिति । ननुश्वेदस्यैवेतिदोऽनुदिते च तदंगानुष्ठानायोगात् । उदि-
तानुदितमेमानिकमष्टावप्रायश्चित्तादिति तदुदधी- । न च निन्दाप्रायश्चित्तं वेदान्तान्तरात्तु निन्दा इति
नोदादिदो । यत्प्रथमं कोऽपानियार्थं तदुदधीतिवद्व्यात् विद्यां विनेति । ततो नूय इत्येवार्थं
केन उदधेयताज्ञाननिन्दा तस्य कर्मणा समुपपन्नम् । अशाकश्च कर्मविद्याभेदविद्या । न हि सर्व-
व्यापित्येन कर्म दत्तमेवेनानुष्ठानं यथोक्तमनापि नानाशास्त्राणि नेनानुष्ठानेनैव ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०१७)

तस्मात्प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

एक वा सयोगरूपचोदनाख्याविशेषाद्' [जे० सू० २।४।९] इति ॥ तत्र चोदनाविधायकं शब्दश्चोदितं भामती ।

गुणाद्भेदः, समिद्धादिपदानां कर्मनामधेयानां गुणवचनत्वाभावात् । अगृह्यमाणविशेषतया च चिच्चन-
विहितकिकर्मानुवादेन कस्य गुणविविधत्वमिति न विनिगम्यते । न चापूज नाम ज्योतिरादिनद्विधानासक्य
प्रथममगत, यत् पूर्वबुद्धिचिच्छेदेन विधीयमानं कर्म पूर्वस्मात्संज्ञतो व्यवच्छिन्नत्वात् । किंतु प्रथमत एव
कर्मसामानाधिकरण्येनागतताः समिदादयस्तद्वशात्कर्मनामधेयता प्रतिपद्यमाना आख्यातस्यानुवादत्वेऽनु-
वादा विधित्वे विध्यो न तु स्वातन्त्र्येण कस्यचिदीशते । तस्मात् स्वरससिद्धाप्रार्तिकर्मविधिपरत्वात्कर्म-
व्ययमभ्यासो भावनानुबन्धभूतानि भिन्दानो माननां भिनत्ति यथा तथा शाखान्तरविहिता अपि विद्याः
शाखान्तरविहिताभ्यो विद्याभ्योऽभ्यासो भेदक्यतीति-अशक्ये । न ह्येकं पुरुषं सर्ववेदान्तप्रत्ययाभिका-
मुपासनानुपसहर्तुं शक्नोति । सर्ववेदान्ताध्ययनासामर्थ्यादनधीतार्थोपसहारेऽध्ययनप्रधानस्यैवर्धप्रसङ्गात् ।
प्रतिशास्त्र भेदे तृपासनानां नाय दोष । समाप्तिभेदाच्च । केपाचित् शाखिनामोद्धारसार्वात्म्यकथने समाप्तिः ।
केपाचिदन्वय । तस्मादप्युपासनभेदः । अन्यार्थदर्शनादपि भेदः । तथाहि-“नैतदचीर्णततोऽधीते” इति
अचीर्णतस्याध्ययनाभावाददर्शनादुपासनानां । अचिदचीर्णतस्याध्ययनदर्शनादुपासनानामन्यते । तस्मा-
द्भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

समाप्तिरपि शाखिनां केपाचित्कचिदिति कर्मणो भेदिका । तथा वेदान्तेष्वपि कचिदो-
कारसर्वात्म्यवचनेन समाप्तिरन्वय कचिदित्युपास्तिभेदः । अन्यार्थदर्शनं ‘वायुर्भक्षेपिष्टा देवता’ । ‘सो-
ऽपेदीयदरोदीत्’ इत्याद्यर्थान्तरूप कर्मभेदकं स्तुतिनिन्दयोरेकत्रासम्भवात् । एवं वेदान्तेष्वपि नामा-
विधायकानां तत्र तत्र दर्शयिष्यामः । शब्दान्तरादपि कर्मभेदः । ज्योतिषोमे ‘सोमेन यजेत’ ‘दाक्षिणाणि
जुहोति’ ‘द्विरप्यमात्रेयाय ददाति’ इत्यत्र यजतिददातिजुहोतय संहय वा कार्यं कुर्यात्सहस्य वेति सदेहे
सहस्यनामेकापूर्वेसाधकत्वं छात्रादिति पूर्वपक्षे “शब्दान्तरे कर्मभेदं वृत्तानुबन्धत्वात्” [पू० मी०
सू० २ । २ । १] इति । अत्र शब्दभेदे भावार्थानुबन्धभेदाद्भावनाभेद इति न्ययतम् । तथेहापि
“ब्रह्मविद्याप्रोति परम्” “तरति शोकमात्मवित्” इति शब्दान्तराद्भानन्दप्रभेदः । मयाऽपि कर्मणो
भेदिका “सतदश प्राजापत्याप्यग्न्यात्मते” इत्यत्र सतदशभि पशुभिरेको वा यागो निर्धैः सतदश
वेति सशयै यो हि वदू-कल्पयति कल्पयत्यस्यैकमिति एतदशको याग सतदशपशुभिर्निर्धैर्यत इति
पूर्वपक्षे पशूनां पृथक्त्वे सतदशसहस्रयाया सम्भवात्त पृथक् तस्य च यागभेदाधीनं यागायाः सतदशेति
रादान्तितम् । तथाऽत्रापि तौ न एतौ द्वौ सर्गाविति सत्यातो विद्याभेदः । प्रक्रियाऽपि कर्मभेदिका
बुण्डपाविनामधने ‘भासमग्निहोत्रं जुहोति’ । ‘मामं दर्शयुगमासाभ्यां यजेत’ इत्यत्र निरुधेऽग्निहोत्रादौ
मासगुणविधिवर्मा-तरविधिर्वेति सदेहे सत्यग्निहोत्रादिशब्दस्य प्रसिद्धाग्निहोत्रायजुयादिवान्मासमि यप्रसि-
द्धत्वात्प्रसिद्धानुवादेनाप्रसिद्धगुणविधिसम्भवात्प्रकरणस्य वाक्यादीर्न्याट्टणनिवृत्तिरिति प्राप्ते कस्य प्रकरणे
यद्वाक्यं धृतं न तत्तस्य बाधकमित्यु-सर्गादुपसहस्रवित्त्वे युक्तं मासमग्निहोत्रमिवादिशुतेर्नैवमिवाग्निहो-
त्रादौ चोपसदाममारात्तदनुवादेन गुणविविधसिद्धेः प्रमदागमि तत्रैव विराने वाक्यभेदाद्भित्तोत्रादिशब्दस्य
चाऽऽख्यातपारत-त्रात्तदर्थस्य चाधिकारालोचनाया वैश्वान्वात्प्रसिद्धाग्निहोत्रायप्रथमिज्ञापक-ता कर्मान्तर-
मित्युक्तम् । तथाऽऽद्यापि वैश्वानराश्वमेजोपासनादिषु प्रकरणभेदादियाभेद इत्यर्थे । वेदान्तान्तरेष्विति
प्रतिशास्त्र व्यभिचयतत्तद्वेदान्तप्रभेदेष्विति यावन् । प्राच्यां मीमांसायामुक्तं त्रैभिः सिद्धं पूर्वपक्षमुपसह-
रति-तस्मादिति । पूर्वपक्षमनूप विशेष्यं मिदानगाह-एवमिति । सर्ववेदान्तेषु प्रतीयन्त इति

सर्ववेदान्तप्रत्ययानि विज्ञानानि तस्मिन्स्तस्मिन्वेदान्ते तानितान्येव भवितुमर्हन्ति ॥ कृतः ॥ “चोदनाद्यविशेषात्” इत्यादिग्रहणेन-शाखान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रोदिता अभेदहेतव इहाकूप्यन्ते ॥ संयोगरूपचोदनाख्याविशेषादित्यर्थः ॥ यथेकस्मिन्नग्निहोत्रे शाखाभेदेऽपि पुरुषप्रयत्नः तादृश एव चोद्यते “ब्रुहुयाद्” इति, एवं “यो ह वै ज्येष्ठं च श्रेष्ठं च वेद” [(छां० ५।१।१) (बृ० ६।१।१)] इति वाजसनेयिनां, छन्दोगानां च, -तादृश्येव चोदना ॥ प्रयोजनसंयोगोऽप्यविशिष्ट एव-“ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां भवति” [बृ० ६।१।१] इति । रूपमप्युभयत्र तदेव विज्ञानस्य-यदुत ज्येष्ठश्रेष्ठादिगुणविशेषणान्वितं प्राणतत्त्वम् । यथा च-द्रव्यदेवते यागस्य रूपम्-एवं-विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य । तेन हि तदूप्यते । समाख्यापि सेव-“प्राणविद्या” इति ॥ तस्मात्सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानाम् ।

रत्नप्रभा ।

प्रधानो वा । तस्याः अविशेषमाह-यथैकस्मिन्निति ॥ एकमात्रार्थहोमावच्छिन्नप्रयत्नैक्यरदुपामि-प्रयत्नैक्यमित्यर्थः ॥ यथा-ज्येष्ठत्वादिगुणरूपप्राणविया सर्वशाखास्वेका, तथा-वद्याग्निविद्याप्येका । भागती ।

दुपासनामेव इति । अत्र सिद्धान्तमाह-सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । तद्व्याचष्टे-सर्ववेदान्तप्रत्ययानि सर्वैरान्तप्रमाणानि विज्ञानानि तस्मिन्स्तस्मिन् वेदान्ते तानितान्येव भवितुमर्हन्ति । यान्येकस्मिन् वेदान्ते तान्येव वेदान्तान्तरेऽप्येवैः । चोदनाद्यविशेषात् आदिरन्तेन संयोगरूपप्राणयाः भगवन्ते । अत्र च चोद्यते इति चोदना पुरुषप्रयत्नः । स हि पुरुषस्य व्यापारः । तत्र तत्त्वय होमादिधातवर्थवच्छिन्ने प्रवर्तते । तस्य देवतोऽनेन त्यागम्यामंशनादिवत्प्राणोऽप्यः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखास्तं यथेवमिहापि प्राणज्येष्ठश्रेष्ठमन्त्रेन्दुविषयः पुरुषप्रयत्नः स एव शाखान्तरेऽप्येवैः । अत्र प्रयत्नयोगोऽपि ज्येष्ठश्रेष्ठमन्त्रेन्दुविषयः स एव । रूपमपि तदेव । यथा यागस्य यदेकस्या शाखाया

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०१९)

एवं-पञ्चाग्निविद्यावैश्वानरविद्याशाण्डिल्यविद्येत्येवमादिष्वपि योजयित-
व्यम् ॥ ये तु नामरूपादयो, भेदहेत्वाभासाः ते प्रथम एव क्वाण्डे “न
नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वाद्” इत्यारभ्य परिहृताः ॥ १ ॥ इहापि
कश्चिद्विशेषमाशङ्क्य परिहरति—

भेदान्नेति चेन्नैकस्यामपि ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

कृत्स्नयोगान्निशेषात् । तथा—ऽन्यापि त्रियाऽभिन्नेत्याह—एवं पञ्चाग्नीति ॥ पूर्वपक्षहेतूनिराचष्टे—
ये त्विति ॥ काठकमित्यादिनाम्ना कर्मभेदो न युक्त ॥ कुतः ॥ अचोदनाभिधानत्वात् । काठ-
कादिशब्दानां ग्रन्थनामतया कर्मनाचि-नाभावात् । अतो भिन्ननामकशाखाग्रन्थभेदोऽपि तद्विहित कर्मक-
मेव । अल्परूपभेदोऽपि न कर्मक्यविरोधी । धर्मविशेषस्त्वययनाद्ग, न कर्माद्गम् । अतो न कर्म भेदकम् ।
शाखाभेदे पुनरुक्तिरसिद्धा । निन्दान्यार्थदर्शनयोरपि न भेदकत्वम् । तच्च द्वित्रिस्तुतिमात्रत्वात् । नदृशात्वाप्य-
यनाशक्तावपि स्वशाखानुक्तविशेषम्यापेक्षितस्यान्यतो प्रहसम्भवाद्दशक्तिभेदिका । एकस्मिन्नपि कर्मव्यङ्ग-
लोपादिना प्रायश्चित्त सम्भवति । एवं समाप्तिचनभेदोऽयप्रयोजक इत्येव कर्माभेदप्रमाणप्राप्तये भेदहे-
तवः परिहृता इत्यर्थः ॥ १ ॥ तर्हि शाखा-तरन्यायनेन कर्मक्यवडिचैक्यसिद्धे पुनरुक्तिरित्यत आह—इहा-

भामती ।

द्रव्यदेवतारूप तदेव शाखान्तरेष्वपीति । एव वेदनस्यापि यदेकत्र प्राणज्येष्ठत्रश्रेष्ठस्वरूप विषयस्तच्छाखान्तरे-
स्वपीति ॥ १ ॥ कंचिद्विशेषमिति । युक्त यदशीपोमीयस्योत्पन्नस्य पश्चादेकादशरूपात्त्वादिसर्वत्रेऽप्य-
भेद इति । यथोत्पन्नस्य तस्य सर्वात्र प्रथमिज्ञायमानत्वादिह तन्मिदृशप्रसिद्धत एव गुणभेद इति कथं वैश्वदे-
वीयल भेदक इति विशेषः । तस्मिन् विशेषमभिप्रेत्याशङ्कतेमूत्रकारः—भेदान्नेति चेदिति । परंहारः सूत्रा-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

एवमिति । परोक्तमनूय प्रत्याह—ये त्विति । अस्यार्थः—काठक कालापकमित्यादिनामभेदान्न कर्म-
भेदः । कस्मात् । अचोदनाभिधानत्वात् । काठकादीनां ग्रन्थनामतया कर्मनामत्त्वाभावात् । ग्रन्थयो-
गादेव कर्मणा तद्वारा तन्नामत्वसिद्धौ तत्रापि शक्तिरूपनाया गौरवात्कर्मरूपेऽपि तत्तद्ग्रन्थसंदर्भसंयोगा-
त्काठकप्रायश्चित्तमित्यादिदर्शनात् नाम्ना कर्मभेदः । तथाऽपि नामभेदान्न त्रियाभेदः । त्रियेत्येऽपि तत्त-
द्ग्रन्थसंयोगात्तत्तन्नामत्वसिद्धेः । नापि रूपभेदो भेदकोऽग्नीपोमीयस्यैकरूपं वेऽपेकादशरूपात्त्वात्तद्दशक-
पालवत्त्वमभेदो वाचनिकः । तथाऽन्यादिषु रूपभेदोऽपि त्रियेत्याविरोधात् । न च धर्मविशेषो भेदकः ।
तस्य त्रियाग्रहणार्थतया कर्मानुपकारिणस्तद्भेदकत्वाभावात् । उक्तं हि “त्रियायां कर्मशास्त्रम्” इति ।
तथाऽत्रापि धर्मविशेषो न त्रियार्थ इति वक्ष्यते । न च पुनरुक्तिभेदिका । न हेतुद्विचन यदेकोऽर्थो
वदुभिः शक्तिभिर्वक्ष्यते । एकस्मिन्नपि वेदे बहुभिरव्यमाने पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । तस्मादध्येतृभेदेन पुन-
रव्यमानत्वात्कर्मत्रयम् । तदुक्तम् “अद्विचन श्रुतिसंयोगाविशेषात्” [पू० मी० मू० २ । ४ । १६]
इति । एतन्नापि त्रियेत्य प्रतिशाप्य प्रयेतव्यम् । अशक्तिरपि न भेदहेतुः । अममर्यानामैकस्मिन्नपि वेदे
सर्वांगोपसहासानर्हत्वात् । समर्यानां तु शाखाभेदे तदव्ययनाभावेऽपि तदव्येतृभ्यो विश्वस्य तत्तद्भेदमुपस-
हर्तुं शक्यत्वात् । न च समाप्तिचन भेदकमेरूपेऽपि कस्चिन्न्याद्गस्य समाप्तौ समाप्तिचनसंभवात् ।
न चान्यार्थदर्शनमन्यपरत्वात्कर्मक्य विधेय्य वा प्रमित निषेद्धमर्हति । शब्दान्तरमन्याप्रक्रियागामपि प्रवृत्ते-
नाभेदकेन भेदकमप्याप्तमतो न त्रियाभेदाशङ्केति ॥ १ ॥ तर्हि पूर्वत-त्रोक्तन्यायनेन प्रतिशाप्य विधे-
य्यसिद्धौ निमित्तनाधिकरणनेत्याशङ्क्याऽऽ-इहापीति । शाखान्तराधिकरणे तस्यैकरूप्या शाखायासानी-

स्यादेतत्-सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुणभेदात्त्रोपपद्यते । तथाहि-
 वाजसनेयिनः पञ्चाग्निविद्यां प्रस्तुत्य षष्ठमपरमाग्निमामनन्ति “तस्याग्नि-
 रेवाग्निर्भवति” [बृ० ६ । २ । १४] इत्यादिना । छन्दोगास्तु तं नाम-
 नन्ति, पञ्चसङ्ख्ययैव च त उपसंहरन्ति “अथ ह य एतानिवं पञ्चाग्निवेद”
 [छां० ५ । १० । १०] इति । येषां च सगुणोऽस्ति, येषां च नास्ति
 कथमुभयेषामेका विद्योपपद्येत ॥ न चात्र गुणोपसंहारः शक्यते प्रत्येतुम् ।
 पञ्चसङ्ख्याविरोधात् । तथा प्राणसंवादे श्रेष्ठादग्न्यांश्चतुरः प्राणान्वाक्चक्षुः-
 श्रोत्रमनांसि छन्दोगा आमनन्ति । वाजसनेयिनस्तु पञ्चममप्यामनन्ति-
 ‘रेतो वै प्रजापतिः प्रजायते ह प्रजया पशुभिर्य एवं वेद’ [बृ० ६।१।६]
 इति ॥ आवापोद्वापभेदाच्च वेद्यभेदो भवति।विद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्रव्यदे-
 वताभेदादिच यागस्येति चेत् ॥ नैप द्रौपः ॥ यत् एकस्यामपि विद्यायामे-

रत्नप्रमा ।

पीति। रूपस्योत्पत्तिशिष्टत्व-विशेषः। “पञ्चाग्नीन् वेद” इत्याद्युपासनोत्पत्तिविधिस्यपञ्चान्यादिरूपभेदादु-
 पासनाभेदः स्यात् । आभिक्षायाजिनरूपभेदात् कर्मभेदवदित्यधिकाशङ्कानिरासार्थत्वात् न पौनस्त्यमस्या-
 धिकरणस्येति मन्वा शङ्कां व्याचष्टे-स्यादित्यादिना ॥ अस्य षष्ठ्याल्लत्वात्, कर्मन्यायानां मानस-
 त्रियामु विना सूत्रं दुर्योगत्वाच्च, -पुनश्चित्तान्धोऽपि नास्तीति मन्तव्यम् ॥ ननु तस्य मृतस्य दाहार्थग-
 मिरत्येष्टिगतः पशो यः प्रसिद्धवद्वाजिभिरक्तः, स छान्दोग्ये उपसंहार्य इति न रूपभेदः, तत्राह-न
 चात्रेति ॥ अस्तु प्रजननगुणवन्तो रेतो वाजिनामावापः, छन्दोगानां च तस्योद्वापः । ततः किमि-
 त्यत आह-आवापेति ॥ छान्दोग्ये पश्याग्न्यभावमर्हाण्य अत्यरूपभेदो न द्विधैवविरोधीति परि-
 भागती ।

ययवः—न एकस्यामपीति । पञ्चैव सांपादिका अग्नयो वाजसनेयिनामपि छान्दोग्यानामिन विधीयन्ते ।
 षष्ठस्त्वग्निः संप्रत्यक्षतिरेकयानुसृतं न तु विधीयते । वैश्वदेव्या तृप्तौ गुणो त्रिधौषत इति मयु भेदः ।
 अथ वा-छान्दोग्यानामपि पशोऽग्निः पठ्यत एव । अथ वा-मयतु वाजसनेयिनां पश्याग्निविधानं, मा य
 भूच्छान्दोग्यानां, तथापि पञ्चत्वसमस्याया अविधानान्नोत्पत्तिशिष्टत्व समस्यायाः द्वितृप्त्यन्वेषणानु प्रचपशिष्ट
 संख्यानुसृते सांपादिकानग्नीनवच्छेदु, तेन येषामुत्पत्तिस्तेषां प्रत्यभिज्ञानात् । अत्रत्यभिज्ञानयमानायाश्च
 संख्याया अनुपायत्वेनानुत्पत्तेर्निगीयमानस्य चाधिकस्य पौत्रशिष्टप्रहणवद्विकल्पसमवाजं शापान्तरं शान्भेदः ।

छानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पौर्णीयस्यैकादशरुपाद्यन्वमपरस्या द्वादशरुपाद्यवमिति रूपभेदात्कर्मभेदं शक्तिना मत्स्ययोर्पिरूप इत्युक्तम् ।
 तदुक्त कपाद्यमरययोरेकत्रशिष्टयोरेवरापैरुत्पद्येण ज्ञातकर्मप्रयमिज्ञानावाचकत्वेन कर्माभेदकत्वात्पञ्चाग्नि-
 गतपञ्चमं एवादेरवत्तिविशिष्ट्याद्वाजिनरद्रेदकत्वमिति शक्यामुत्पत्त्याय परिहारादस्यार्थपक्षेऽन्यथः । ईशो
 निमज्जते-स्यादिति । गुणभेद साधयति-तथाहीति । छन्दोगाः षष्ठमग्निं नाऽऽमनन्तीति कथं
 सिद्धमित्याशङ्क्योपमहाप्रसादित्वात्सास्याऽऽ-पञ्चेति । गुणभेदमुच वा तत्राहं त्रियामेदमा-येषां चेति ।
 मान्मनेवैवकगतो योऽग्निः पशोऽत्येष्टिनिविष्टः प्रसिद्धवदुक्तस्य पश्याग्नोऽप्युपमहाराज गुणभेदोऽपि-
 त्यासस्याऽऽ-न चेति । पञ्चाग्निविधायां गुणभेदाद्रेदमुत्पत्त्या प्राणविधावानरि तत्रेदारेदमाह-तयेति ।
 अस्तु प्रजननगुणवन्तो रेतो वाजसनेयिनामावापरेदशोगानां पौत्रारण्ययाऽपि कथं त्रियामेदमाऽऽ-
 आवापेति । सूत्रपरव परादशरुपेण व्याचष्टे-नेत्यादिना । ननु गुणभेदं भेदभेदादिधामिदो न च

सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०२१)

वञ्जातीयको गुणभेद उपपद्यते। यद्यपि पञ्चस्याग्नेरुपसंहारो न सम्भवति। तथापि द्युप्रभृतीनां पञ्चानामग्नीनामुभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् विद्याभेदो भवितुमर्हति । न हि षोडशप्रहणाप्रहणयोरतिरात्रो भिद्यते । पठ्यतेऽपि च षष्ठोऽग्निश्छन्दोगैः-“तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्रय एव हरन्ति” [छां० ५।९।२] इति । वाजसनेयिनस्तु-साम्पादिकेषु पञ्चस्वप्नित्ववृत्तायाः समिद्धमादिकल्पनाया निवृत्तये “तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समित्समिद्” [बृ० ६।२।१४] इत्यादि समापनन्ति । स नित्यानुवादः ॥ अथाप्युपासनार्थ एव वादः । तथापि स गुणः शक्यते छन्दोगैरप्युपसंहर्तुम् ॥ न चात्र पञ्चसंख्याविरोध आशङ्क्यः । साम्पादिकान्यभिप्राया ह्येषा पञ्चसंख्या नित्यानुवादभृता, न विधिसमवायिनीत्यदोषः । एवं प्राणसंवादादिष्वप्यधिकस्य गुणस्येतरत्रोपसंहारो न विरुध्यते । न चावापोद्वापभेदाद्वेद्यभेदो विद्याभेदश्चाशङ्क्यः । कस्यचिद्वेद्यांशस्यावापोद्वापयोरपि भूयसोर्वेद्यवेदित्रोरभेदावगमात् ॥ तस्मादेकविद्यमेव ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

हरति-नैव इत्यादिना ॥ अगीकार त्यजति-पठ्यतेऽपीति ॥ इतः अस्मात्त्रोक्ताद् दिष्ट लोका-न्तरं प्रेतं गतं ज्ञातयः-अग्रये हरन्तीत्यर्थः ॥ ननु छन्दोग्येऽग्निमात्रं श्रुतं, वाजिमिस्तु समिदादिविशेष-पठ्यते इति रूपभेदस्तदास्यः-तत्राह-वाजसनेयिनास्त्विति ॥ षष्ठोऽग्निश्छन्दोग्ये चानुवादमात्रत्वेनानुपास्यत्वात् पञ्चमस्य एवोपास्याः-उभयत्रेति न रूपभेद इत्यर्थः ॥ सविशेषस्य षष्ठोऽग्नेरुपास्यत्वेन रूपभेद इत्याह-अयापीति ॥ बुद्धोक्तादीनां पञ्चानामग्नीनामिष्टत्वसम्पत्तिविधौ नैव अर्थात् पञ्चम सम्पत्तिकल्पनाग्नीनां मिद्धमनुश्रुते, न ध्येयत्वेन विधीयत इत्यर्थः ॥ छन्दोगैर्नाजिशाखास्य रेतः-उपसहर्तयमित्युक्त्वाऽनुपसंहारेऽपि न विद्याभेद इत्याह-न चावापेति ॥ २ ॥ एव रूपभेदो न विद्याभेदक इत्युक्त्वा धर्मविशेषोऽपि भामती ।

उत्पत्तिशिष्टेषुऽग्निदे प्राणसंवादादयोऽपि भवन्ति प्रत्यभिज्ञानादभिन्नास्तानु तासुशास्त्राग्निः ॥ २ ॥

आनन्दगिरदीप-न्यायनिर्णयः ।

पञ्चस्याग्नेरुपसंहारः पञ्चसप्याविरोधात्तत्राऽऽह-यद्यपीति । एकेन विद्या षष्ठमियुक्ता तद्रहिता चेति त्रिद्विमियादास्याऽऽह-न हीति । किंच, वाजसनेयके पञ्चम्यापि ध्येययमोक्षेऽप्युक्तं न तु तस्य ध्येयत्र पञ्चमस्यस्तयोच्यन्ते अनुपास्यत्वेन षष्ठोऽग्निश्छन्दोग्येऽपि तुल्येत्वाह-पठ्यतेऽपीति । इतोऽस्मात्त्रोक्तात्तं दिष्ट परत्रोक्तं प्रा गतं पुत्रा ज्ञातयो वाऽग्रये नैधनविधिं विनातु हरन्तीत्यर्थः । अनुपास्यत्वे किमिति पूर्वमिदं पठ्यते षष्ठोऽग्निस्तत्राऽऽह-वाजसनेयिनास्त्विति । तस्योपासकस्य मृतस्य दाहायामिरेवामिरेति प्रसिद्धानुवादे न तूपास्तिविरुद्धास्यास्मृमयत्रापि पञ्चमस्यः । प्रसिद्धानुवादात् कल्पनानिश्चयत्वादर्थवानित्यर्थः । उत्पत्तौ गुणात्तरविषयमानात्तं विद्याभेदो वैश्वदेव्यास्तुपत्तौ विशिष्टगुणोक्तभेद इत्युक्तम् । इदानीं वाजिनो षष्ठमिद्विधानेऽपि न विद्याभेद इत्याह-अयापीति । पञ्चमस्येति श्रुतस्य वाविरोधान् पञ्चम्याग्नेरुपसंहारसिद्धिरित्याशङ्क्य पञ्चम्याया विधेयत्वात्तत्रोपासनादिना-न्यत्रच्छेदकत्वेनैवानुवादादुत्पत्त्यपिशिष्टवातुत्पन्नानां च प्रत्यभिज्ञानात्तं विद्याभेद इत्याह-न चेति । पञ्चमिविद्यायामुक्त्याय प्राणविद्यादिव्यतिदिशति-एवमिति । यत्त्वावापोद्वापान्यां वेद्यभेदाद्विद्याभेद इति तत्राऽऽह-न चेति । षट्संसारभेदप्रत्यभिज्ञानादस्वतर्कशभेदेऽपि प्रत्यभिज्ञावितोऽत्र विद्याभेद इत्यर्थः । रूपभेदाद्विद्याभेद शक्ति निरास्योपसंहारि-तस्मादिति ॥ २ ॥ रूपभेदस्य

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सबच्च तन्नियमः ॥ ३ ॥

यदप्युक्तमाथर्वणिकानां विद्यां प्रति शिरोव्रताद्यपेक्षणादुपेयां च तद्न पेक्षणाद्विद्याभेद इति ॥ तत्रत्युच्यते ॥ स्वाध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः । कथमिदमवगम्यते । यतः—तथात्वेन स्वाध्यायधर्मत्वेन समाचारे वेदप्र- तोपदेशपरे ग्रन्थे आथर्वणिका इदमपि वेदव्रतत्वेन समाख्यातमिति समा- मनन्ति । “नैतदचीर्णव्रतोऽधीयते” [मुण्ड० ३ । २ । ११] इति चाधि- कृतविषयादेतच्छब्दाध्ययनशब्दाच्च स्वोपनिषदध्ययनधर्म एवैष इति निर्धार्यते । ननु च “तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेच्छिरोव्रतं विधिवद्येस्तु चीर्णम्” [मुण्ड० ३ । २ । १०] इति ब्रह्मविद्यासंयोगश्रवणादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति संकीर्येतैष धर्मः ॥ न ॥ तत्राप्येतामिति प्रकृतपरामर्शात् । प्रकृतत्वं च ब्रह्मविद्याया ग्रन्थविशेषापेक्षमिति ग्रन्थविशेषसंयोगवैष

स्त्वप्रमा ।

न भेदक इत्याह—स्वाध्यायस्येति ॥ गोदानादध्ययनागत्वेन शिरोव्रतमाथर्वणिकानां सूत्रे विहितं न विद्योगमित्यर्थः ॥ “अधिकाराच्च” इति व्याचष्टे—नैतदिति ॥ एतत् प्रकृतं मुण्डकमनुष्ठितशिरोव्रतो नरो नावीत इति श्रुतेर्मुण्डकाव्ययनागमेन शिरोव्रतमित्यर्थः ॥ ननु त्रियाह्वयेनापि इदं व्रतं ध्यामिति शङ्कते—नन्विति ॥ सर्वशास्त्रानु प्रप्रतिवेदेन चेद्विद्यासयुक्तं व्रतमपि सर्वत्र सम्बध्यते । न च सम्बध्यत इति त्रियाभेद इत्यर्थः ॥ प्रकृतग्रन्थान्ये तच्छब्दवलाद्ब्रह्मप्रशाशकग्रन्थपरो ग्रन्थत्रियाशब्द इति परि- रति—नेति ॥ तस्य शिरोव्रतस्य मुण्डकाव्ययने नियम इत्यत्र “सबच्च” इति निदर्शननिर्देशः । सवा- होमाः—आथर्वणीः व्यसूत्रे एतन्न एकोऽग्निर्वैश्विनश्च प्रसिद्धः, तस्मिन्मौ कार्या इति यथा निरूप्यन्ते, मामती ।

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सबच्च तन्नियमः । येराथर्वणिकग्रन्थोपाया निया वेदितव्या तेषामेव शिरोव्रतपूर्वाव्ययनप्रातःग्रन्थनोपिना कञ्च प्रव-उति नान्यथा । अन्वेषां तु छान्दोग्यादीनां मेव त्रियाचौर्गशिरोव्रतानां कञ्चदेव्याथर्वणग्रन्थाव्ययनमवनादवगम्यते । तस्यबन्धु- धानन्दगिरीष—व्यापनिर्णयः ।

भेदकरं निराह—धर्मभेदस्य भेदकरं प्रयाह—स्वाध्यायस्येति । यार्यं चोद्यमनुवर्ति- यदपीति । शिरोव्रते शिरस्यस्त्रिधारणम् । आदिप्रणवादातपागम्यानादि गणने । चोद्योत्तरस्यैव मय मनतार्यं व्याचष्टे—तदिति । स्वाध्यायाद्भवेन श्रुत्यादिभिरतिनियोगे न तदङ्गतेति शङ्कते—कुर्यादिति । तेषांवेनयादिनोचरमाह—यत् इति । गोदानादीनि वेदाव्ययनाद्भवेनानुष्ठयानि मनानि । शिरो- व्रतमपि वेदव्रतव्यवर्तनोक्तं तेन यथा गोदानाद्यव्ययनाद् तदेवमपीत्यर्थः । अत्रिभारविनि ग्वाच्ये- नैतदिति । एतद्व्ययनातमचीर्णव्रतोऽनुष्ठितशिरोव्रतं पुरयो नावीत इति प्रकृतमुण्डकपरामर्शनादाद्य- म्बन्मुण्डकाव्ययनधर्म एवाय न त्रियाथर्म इति प्रतिभातीत्यर्थः । अधिकारादर्शयतिवयादेतच्छब्दा- कारात्प्रतीन इत्याव्ययनशब्दात्वेन व्याख्यातम् । इदानीं शिरोव्रतस्य व्याख्यातुं शङ्कते—नन्विति । सर्वत्र प्रवदिदेनेव नोपया शिरोव्रतस्य मनोवाहमेवकार- म्यात्त च गोऽस्तीति त्रियाभेद इत्यर्थः । एत- इति त्रियाभेदं तत्रप्रशारदिति । अत्रमपि योऽप्य- । अ यथा प्रकृतं तत्राप्यनुष्ठेतीति तदित्याह—नेति । प्रवदिदेव प्रवृत्तिर्मेव यथाऽव्ययनमित्यथाय तस्या- सर्वत्रेवमन्वर्तिवैदीवान परामुद्येयाह—प्रवृत्त

धर्मः । “सर्ववच्च तन्नियमः” इति निदर्शननिर्देशः । यथा च-सवाः सत सौर्यादयः शतौदनपर्यन्ता वेदान्तरोदितत्रेताग्न्यनभिसम्बन्धादाथ-र्वणोदितैकाग्न्यभिसम्बन्धाच्चाथर्वणिकानामेव नियम्यन्ते, तथायमपि धर्मः स्वाध्यायविशेषसम्बन्धात्तत्रैव नियम्येत ॥ तस्मादप्यनवद्यं विद्यै-कत्वम् ॥ ३ ॥

दर्शयति च ॥ ४ ॥

दर्शयति च वेदोऽपि विद्यैकत्वम् । सर्ववेदान्तेषु वेद्यैकत्वोपदेशात्-“सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” [कठ० १ । २ । १५] इति । तथैतमेव बहवृत्ता महत्सुख्ये मीमांसन्त, एतमग्रावध्वर्यव, एतं महाव्रते छन्दोगाः’ इति च तथा-“महद्द्वयं वज्रमुद्यतम्” [कठ० ६ । २] इति काठके । उक्तस्ये-श्वरगुणस्य भयहेतुत्वस्य तैत्तिरीयके भेददर्शननिन्दायै परामर्शो दृश्यते-

रत्नप्रभा ।

तथै-पर्यः ॥ ३ ॥ किञ्च वेद्यैक्येन निर्गुणत्रयवियैक्य तात्र-द्रुतिर्दर्शयति । तत्सन्निधिपाठात् सगुण-विद्यानामपि सर्वशाखास्वैक्यसिद्धिरित्याह सूत्रकार-दर्शयति चेति ॥ सगुणमप्येक वेदत्रयेण दर्शयती-त्याह-तथेति ॥ किञ्च शाखान्तरोक्तपदार्थस्य शाखान्तरे सिद्धवत्परामर्शो वियैक्य दर्शयतीत्याह-तथेति । किञ्च शाखान्तरोक्तपदार्थस्य शाखान्तरे सिद्धवत्परामर्शो वियैक्य दर्शयतीत्याह-तथा भामती ।

वेदव्रतंनेति ‘नेतदचीर्णत्रयोऽधीत’ इति समाधानादवगम्यते । ‘तपोमंत्रता व्रतविद्या वदेत’ इति विद्या-सयोगेऽप्येतार्थित प्रकृतपरामर्शेना सर्वान्नाऽप्यनसम्बन्धात्त्रोधादाथर्वणिकेन विद्योच्यते इति । तथा होमाः सन् सौर्यादयः शतौदनान्ता आथर्वणिकाना त एतन्मन्त्रेणार्थर्वणिकेऽग्नौ क्रियन्ते न त्रेतायाम् ॥ ३ ॥ वियैक्यं दर्शयति च । भूयोभूयो त्रिवैक्यस्य वेददर्शनाद्यत्रापि सगुणत्रयविद्याना न साक्षाद्भेद एकत्रमाह तातामपि तत्राप्यपठिताना तद्विधाना प्रायदर्शनादेकत्रमेव । तथायत्रप्राये िगित दृष्टा भवे-दयमप्य इति बुद्धिरिति । यच्च काठकादिसमाग्न्योपासनाभेद इति । तदयुक्तम्, एता हि पौरुषेभ्यः समात्वाः काठकादिप्रवचनयोगात्तासां शाखाना न तृपासनानाम् । न येता कठादिभिः प्रोक्ता न च काठानुष्ठानपातामितरानुष्ठानेभ्यो विशेष्यते । न च कठप्रोक्तानिमित्तप्रायेण ग्रन्थे प्रकृतौ तद्योगाच्च कथञ्चित्प्रयोगोपासनासु प्रकृतौ समन्यत्वामुपासनाभिरानन्यत्वासा शक्य कस्यचित्तुम् । न च तद्वेदाभेदो ज्ञानभेदाभेदप्रयोजको, मा भूयथास्यमासासामभेदा ज्ञानानामेकशाखागतानामेक्यम् । कठादिपुण्यप्रवचननिमित्ताश्चेताः समात्वा कठादिभ्यः प्राक् नासन्निति तन्निरन्वो ज्ञानभेदो आनन्दतिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चेति । गृत्रावयवान्तरमातरयति-सर्ववच्चेति । तस्य शिरोत्रतम्य मुण्डकाध्ययने नियम इत्यत्र सर-वर्षित निदर्शनमिति योजना । ततश्च शिरोत्रतम्य सक्तो नेति चकारार्थः । तदेव निवृत्तौति-यथेति । समा होमा । आथर्वणिकेऽपि एकोऽग्निरेकत्विज्या प्रमिद्धसोपासने नियम्यन्ते तदर्थे तत्रैवाग्नौ क्रियन्ते । स्याप्यायविशेषसम्बन्धादेतच्छब्दाद्दर्शयतिशब्दाच्च मुण्डकाध्ययनसत्रवाग्विगतेरिति यावत् । धर्मभेदस्य धर्म्य-भेदकत्वे पाणिनाह-तस्मादिति । नामादिसम्बन्धभेदस्यापि भेदकत्वायोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥ किञ्च, वैक्यैक्ये कया तत्राविद्यावास्तावदेक्य सत्रे च वेदो दर्शयति । तथाऽप्यत्रापि वेदाभेदेऽपि वियैक्यमित्याह-दर्शयति चेति । मत्र व्याचष्टे-दर्शयतीत्यादिना । वेदत्रयेऽपि वियैक्यमित्यमुपदेशान्तरमाह-तथेति । किञ्च, शाखान्तरोक्तपदार्थस्य शाखान्तरे सिद्धवत्परामर्शोऽपि वियैक्यधीतित्याह-तथेत्यादिना ।

“यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति । तत्रैव भयं विदुषोऽमन्वानस्य” [तै० उ० २।७।१] इति । तथा—वाजसनेयके प्रादेशमात्रसम्पादितस्य वैश्वानरस्य छान्दोग्ये सिद्धवदुपादानं—“यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते” [छां० ९।१८।१] इति ॥ तथा—सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वेनान्यत्र विहितानामुक्थादीनामन्यत्रोपासनविधानायोपानादात्प्रायदर्शनन्यायेनोपासनानामपि सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वसिद्धिः ॥४॥ इति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ॥ १ ॥

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च ॥ ५ ॥ (२) ॥

रत्नप्रभा ।

महद्भयमित्यादिना ॥ एष नरः एतस्मिन् अद्रये अल्पमपि अन्तरं भेदं यदा पश्यति, अथ तदा तस्य संसारमथ भवति । एवं तस्माद् विदुषः नरस्य भेददर्शनः तदेव ब्रह्म भयङ्करं भवति । श्लेष्वाहमित्यमन्वानस्येत्यर्थः । “प्रादेशमात्रम्” “उपास्ते” इति सिद्धवदुपादानं वैश्वानरविकल्प दर्शयतीत्याह—तथेति ॥ किञ्च सर्वेषु वेदान्तेषु कथादीनां प्रतीयमानत्वेन हेतुनेतदवगम्यते—अन्यत्रोक्तानां तेषामन्यत्रोपासनार्थमुपादानमिति ॥ ततस्तदुपास्तीनामपि सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वेनेकं यादृत्वेन सिध्यतीत्याह—तथेति ॥ अत्रविकल्पवदुक्थादिविकल्पमित्यर्थः ॥ ४ ॥ (१) ॥ सर्वशाखासु विकल्पचिन्तायाः फलमाह—उपसंहार इति ॥ शाखाभेदे समानविर्यायां श्रुता गुणाः यथाश्रुतिव्यवस्थिताः—उत्त—एकभासती ।

नास्तीदित्यादीनां चान्तीति दुर्घटमापद्यते । तस्मान्न समान्यातो भेदः । अस्यास्योऽपि नात्र भेदकः । एक यदेकदागतागतो यजत्वम्यासः समिदादीनां भेदक इति । तत्र हि विधिव्यमौत्सर्गिकगुणज्ञातज्ञापनमप्रचर्यते न च कुप्येवाताम् । शाखान्तरे त्वध्येतुपुष्टयभेदादेकत्वेऽपि नौत्सर्गिक विधिव्यव्याकोप इति । अशक्तिरपि न भेदहेतुः स्वाध्यायोऽप्येन्य इति स्वशाखायामप्यननियमः । ततश्च शाखान्तगियानर्थानिष्येम्यस्ताद्विषेयोऽधिगम्योपसंहारिष्यति । समातिश्रैकस्मिन्नपि तत्सन्धिनि समाते तस्य व्यपदिश्यते । यथापर्ववे कर्मणि व्योतिष्टोमस्य समाति व्यपदिशन्ति—“व्योतिष्टोमः समातः” इति । तस्मात्समातिभेदोऽपि न साधनमुपासनाभेदस्य । तदेवमसति वाधके चोदनाद्यभिरोपाससर्ववेदान्तप्रत्ययानि कर्मणि तानितान्येति सिद्धम् ॥ ४ ॥ (१) ॥ कंचिद्विशेषमाशेक्य पूर्वतन्प्रमाथितम् । एक्यमाणार्थमिहयर्थमर्थमाह एव सूत्रम् ॥ चिन्ताप्रयोजनप्रदर्शनार्थं सूत्रम्—उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत्समाने च—न्यायनिर्णयः ।

एष पुरो यदा यस्यामवियासस्यायामेतस्मिन्नामन्यद्वयत्वेन सर्ववेदान्तप्रभेदे स्वाध्यायशास्त्रान्तरं भेददर्शनमुदरमन्त्रमपि करोत्यथ तदा तस्यामवस्थायां तस्य भेददर्शनवत्तो भयमावश्यकम् “द्वितीयोऽपि भयं भवति” इति श्रुत्यन्तरादित्यर्थः । भेददर्शनवत्तो भयकारणमाह—उत्त्वेति । भेददर्शनवत्तो विदुषस्तन्मन्वानस्य तद्वै ब्रह्मभयंकरमित्यर्थः । निर्गुणविर्यायां भेदेक्यतादेकत्वेऽपि कथं सगुणविर्यायामेकत्वं तत्रोऽह—तथेति । एवं ब्रह्मविदेऽपि कथमुक्थागुणास्तीनामेक्यं तत्रोऽह—तथेति । यथा निर्गुणसगुणौ च ब्रह्म सर्वश्रेष्ठमिति तद्विना न निवर्तते तथोक्थादीनां सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वादेन प्रम्यते । यदाप्येतादीनामन्यत्रोपासनार्थं तेषामादानमिति । ततस्तदुपास्तीनामपि सर्ववेदान्तप्रमाणकत्वेनेकं प्राग्दर्शनम्यापनं यादृत्वेन सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ (१) सर्वशाखासु विकल्पे गुण्यारष्ट्रयानां अत्र अत्रोपसंहारमन्त्रमिहोपासनाह—उपसंहार इति । सर्वशाखासु विकल्पे गुण्यारष्ट्रयानां

इदं प्रयोजनसूत्रम् ॥ स्थिते चैवं सर्ववेदान्तप्रत्ययत्वे सर्वविज्ञानानामन्यत्रोदितानां विज्ञानगुणानामन्यत्रापि समाने विज्ञाने उपसंहारो भवति । अर्थाभिदाहः ॥ य एव हि तेषां गुणानामेकत्रार्थो विशिष्टविज्ञानोपकारः, स एवान्यत्रापि । उभयत्रापि हि तदेवैकं विज्ञानम् ॥ तस्मादुपसंहारो विधिरोपवत् । यथा-विधिशेषाणामग्निहोत्रादिधर्माणं तदेवैकमग्निहोत्रादि कर्म सर्वत्रैतर्थाभिदाहोपसंहारः, एवमिहापि । यदि हि विज्ञानभेदो भवेत्, ततो विज्ञानान्तरनिबद्धत्वाद् गुणानां प्रकृतिविकृति-

रत्नप्रभा ।

प्राश्रुताः इतरशास्त्रातः उपसहर्तव्या इति सन्देहे त्रिवैक्येऽपि तत्रतरोत्तरेव गुणैर्विद्योपकारसिद्धेः शास्त्राभेदेन गुणाः व्यरक्षिता इति पूर्वपक्षः । तत्र प्रकृतत्रिवैक्यचिन्तानेष्कल्पमिति फलम् । सिद्धान्तत्वेन सूत्रव्याचष्टे-स्थिते चेत्यादिना ॥ गुणानां गुण्यरिनामावादेत्कञ्चास्या त्रिधा, शास्त्रान्तरोक्तद्विधा-गुणवती, तदभिन्नत्वात्, तद्विद्यावदित्यनुमानाद्वैक्ये गुणोपसंहारसिद्धिरित्यर्थः ॥ प्रगनेक्ये तदुपकारकाणामगानामुपसंहारे दृष्टान्तमाह-विधिशेषवदिति ॥ उक्तमेव व्यतिरेकमुक्त्वाह-यदि हीति ॥ नन्वाग्नेययागसंस्कारानां गुणानां ततोऽभिने सौर्षे प्रातिवद्विद्यान्तरस्यगुणानां त्रिद्यान्तरप्रातिः किं न स्यादित्यत आह-प्रकृतीति ॥ प्रकृतिगुणानां विकारे प्रातिर्युक्ता । विद्यानां तु प्रकृतिविकृतिभावासिद्धेर्न भामती ।

शेषवत्समाने च । अत्रेदमाशङ्कते-भयतु सर्वशाखाप्रत्ययमेकं विज्ञानं तथापि शास्त्रान्तरोक्तानां तदङ्गान्तराणां न शास्त्रान्तरोक्ते तस्मिन्नुपसंहारो भवितुमर्ति । तस्यैकस्य कर्मणो यावन्मात्रगङ्गाजातमेकस्या शाखाया विहितं तावन्मात्रेणोपकारसिद्धेरविकानपेक्षणात् । अपेक्षणे चात्रिकमपि तत्र विधीयते । न च निहितम् । तस्माद्यथा नैमित्तिकं कर्म सकृदाङ्गनद्विहितमपि अशक्तौ यावन्ऽव्ययमङ्गमनुष्ठानं तावन्मात्रजन्येनोपकारेणोपकृतं भयत्येवनिहाय्यङ्गान्तराविद्यानादेव भविष्यतीति । एव प्राप्त उपसह-सत्रैक्ये कर्मणः स्थिते गृहमेतिय-वाप्येनोपकारान्च्छेदे युज्यते । न हि तदेव कर्म सत्तदङ्गमपेक्षते नापेक्षते चेति युज्यते । नैमित्तिके तु निमित्तानुरोधादवश्यवर्तये आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

इदमिति पूर्वविचारफलमनेन सूत्रेणोच्यते तेन तद्वदेनास्य पात्रादिसमिति । पूर्वपक्षं पूर्वाधिकरणस्य विरक्षित-फलासिद्धिसिद्धान्ते तस्य तर्तसिद्धिः । तुल्यरीत्यागुणाविषयास्ते किं यथाश्रुति व्यतिरेकतुत प्रथमिज्ञयाज्ञा नोपारातुपसहियेरन्निति मीमांसायामि-उभेदादितरात्रे षोडशिमहदुपसंहारस्यानावश्यकत्वायथाश्रुति व्यर-स्येति प्राप्ते सिद्धान्तयन्नुपसंहारः । समाने चेति विभाग विभजते-स्थिते चेति । तत्र हेतुमुक्त्वा व्याकरोति-अर्थेति । कथं व्यरम्यथा श्रुतानां गुणानामुपकारैक्यं तत्राऽऽह-उभयत्रेति । गुणद्वारा गुणानामपि प्रथमिज्ञाने फलितमाह-तस्मादिति । अर्थाभिदाहोपसंहारे दृष्टान्तमाह-विधीयति । प्रगनेप्रथमिज्ञाया सर्वत्रैक्यप्रथमिज्ञानात्कञ्चाविशेषाच्च व्यरम्यथा श्रुतानामपि गुणानामेकज्ञानोपसंहार इति दार्ष्ट-न्तिकमाह-एवमिति । उक्तमेव व्यतिरेकतः स्फोरप्येति-यतीति । आग्नेयमीर्थयोर्भेदस्यान्येयगतस्येति-कर्तव्यताजातस्य सौर्षे प्रातिवद्विद्यान्तरस्यानामपि गुणानां ज्ञानान्तरे प्राप्ति म्यादित्वादेक्याऽऽह-प्रकृतीति । ज्ञानैक्येऽपि शास्त्रान्तरोक्तगुणानां शास्त्रान्तरोक्तज्ञानेनोप-संहारः । तत्रोक्तगुणमग्नेय त-ज्ञानोपकारसिद्धेरविकानपेक्षणात् । अन्यथा तत्रैव तद्विधिप्रसङ्गात् । तस्मादस्यादित्यप्यन्यभेदेनोक्तयोरेवमितिगुणयो र्थस्याननुपयाग्नेयभेदेऽपि शास्त्राभेदेनोक्तानां व्यरम्येते याश्च शास्त्राभेदस्योक्त्यान्नुपसंहारसिद्धे-

भावाभावाच्च न स्यादुपसंहारः । विज्ञानेकत्वे तु नैवमिति । अरयवे तु प्रयोजनसूत्रस्य प्रपञ्चः सर्वाभेदादित्यारभ्य भविष्यति ॥ ५ ॥ इत्युपसंहाराधिकरणम् ॥ २ ॥

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् ॥ ६ ॥ (३) ॥

वाजसनेयके—“ते ह देवा ऊचुर्हन्तासुरान्यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

ते ह वाचमृचुस्त्वं न उद्गाय” [वृ० १ । ३ । २] इति प्रक्रम्य वागादीन्प्राणानसुरपाम्भविद्धत्वेन निन्दित्वा सुहृद्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते—“अथ

स्तवमा ।

तत्प्रातिरित्यर्थः ॥ नैवमिति । गुणानुपसंहारो नेत्यर्थः ॥ उत्तरसूत्राणामनेन सूत्रेण पीनरक्त्य वारयति—अस्यैवेति ॥ ५ ॥ (२) ॥ पूर्वं चोदनाचिशेषाद्दुर्लभतो विधेयमुक्तम्, तस्यापवाद यक्तुमाह—अन्यथात्वमिति ॥ अत्र वाजिनानमुद्गीथयाक्षण, उद्गीथानामुद्गीथान्यायं च विपयमाह—वाजेत्यादिना ॥ ते ह देवाः सात्त्विकरुचयः प्राणा अन्नोन्मेषूः—हन्त इदानीमस्मिन्ने उद्गीथेन औद्गीथमामती ।

सर्वाद्गोपसंहारस्य सदातनत्वात्समादृषकारावच्छेदः कल्प्यते । प्राङ्गोपकारपिण्डे चोदकप्राणे आन्यभागविधानाद् गृहमेधीयेऽनुपकारावच्छेदः स्यात् । इह तु शास्त्रान्तरे कल्पितान्निधानं तानि विपदे नेतराणि परिमच्छेत् । न च सद्रूपकारपिण्डे चोदकप्राणे आभ्यन्तरेणान्निधानम् । तस्मात्तत्रेण कर्मणा सर्वाङ्गसङ्गमं और्मागिकोऽस्मिन् वटवर्गि वाक्ये नापरद्वित्तु युक्त इति ॥ ५ ॥ (२) ॥ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । इया द्विप्रकाराः प्रजापया देवाश्चासुराश्च । ततः कानीयमा एव देवा ज्वायन्ता असुराः । शास्त्रजन्यया सात्त्विकया बुद्धया सज्जाः देवाः । ते हि दीव्यन्त इति देवाः । शास्त्रयुक्तपरिकल्पितमनस्यस्नाममृत्तिप्रदाना असुरा असुमिः प्रागेतिन्द्रियैरगृहीरस्तेभ्योऽनु विपरेषु रमन्त इत्यसुरा अत्र एव ते ज्ञायांसः । यतोऽपी तत्त्वज्ञानवन्तः, कानीयमाधु देवा । अज्ञानपूर्वकत्वात्तत्रज्ञानस्य । प्राणस्य प्रजापतेः सात्त्विकरुच्युद्भवस्तामनस्यैवमिदमः कदाचिन् । कदाचित्तामस्युद्भवोऽभिमतश्च सात्त्विकया वृत्तः । मेघ स्पर्श । ते ह देवा ऊचुः—हन्त असुरान् एव उद्गीथेनात्ययाम असुरान् जयामासिनामिचारिके यज्ञे उद्गीथयश्चक्षणलापनकयुक्तजिह्वेनोद्गीथेण कर्मणेति । ते ह वाचमृचुस्त्वादिना सटर्भेण नात्रप्राणवदुःश्रोत्रमनसामासुरपाम्भविद्धतया निन्दिता अथ हेममानन्यमास्ये मयमामन्व सुगान्तद्विभ्य सुहृद्य प्राण प्राणादिमानवती देवामृचुस्त्वत्र उद्गीथेति । तत्रेयन्नुपगम्य तस्य एव प्राण उद्गीथयन् तेऽसुरा विदुर्नैन प्रागेनोद्गीथानोऽस्मान् देवा ज्ञायेथ्यन्तीति । तममिद्रुय पाम्भानाऽन्यत्रमुस यथाज्ञानमृत्वा प्राय मृदा लोथो वा विपन एव विपममाना विपनोऽसुरा विनेशु । तदेवम सदिवाह—वाजसनेयक इति । तथा छांदोग्येऽप्येतद्वक्तव्यम्—

हेममासन्त्यं प्राणमुच्यस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एव प्राण उद्गायाद्”
 [वृ० १ । ३ । ७] इति । तथा-छान्दोग्येऽपि-“तद्ध देवा उद्गीथमाजहुर-
 नेनैनानभिभविष्यामः” [छां० १ । २ । १] इति प्रक्रम्येतरान्प्राणानसु-
 रपाप्मविद्वत्त्वेन निन्दित्वा तथैव मुख्यप्राणपरिग्रहः पठ्यते-“अथ ह य
 एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे [छां० १ । २ । ७] इति ।
 उभयत्रापि च प्राणप्रशंसया प्राणविद्याविधिर्ध्ववसीयते । तत्र संशयः-
 किमत्र विद्याभेदः स्याद्-आहांस्विद् विद्यैकत्वमिति ॥ किं तावत्प्रात-
 पूर्वण न्यायेन विद्यैकत्वमिति ॥ ननु न युक्तं विद्यैकत्वम् । प्रक्रमभेदात् ।
 अन्यथा हि प्रक्रमन्ते वाजसनेयिनः, अन्यथा छन्दोगाः ।

रत्नप्रभा ।

त्रेण कर्मणा रजस्तमोवृत्तिरूपान् असुरान् अतीत्य देवत्व गच्छाम-इति । ते चैवं निर्दोषमुद्गीयकर्तासु-
 पास्य निर्धारयितुं कृतसत्वादाः प्रथम वाच. परीक्षितवन्त-त्वमीदृश नः अस्माक कुर्वन्ति । तथा अनृत
 कृतम् । तथा प्राणचक्षु श्रोत्रमनास्यपि कामेनासुरपाप्मत्वा प्रत्यानीति निन्दित्वा आसन्त्यम आस्ये भव
 मुत्तमध्यस्थ प्राणम् उपास्य निर्धारितवन्तः । तत् तत्रा-वो-न्यायिमिमात्मके शुद्धे प्रवृत्ते देवा पूर्वमुद्गी-
 थमाहवन्तः । अनेनोद्गीथेनैनानसुरान् जयेन्नेत्यर्थः ॥ भेदाभेदमानाम्या सशयमाह-तत्रेति ॥ अत्र
 पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोद्गीयविद्येति सन्नैक्येन त्रिवैक्यमिति पूर्वपक्षे मियोगुणोपसहार फल, सिद्धान्ते
 सन्नैक्येऽपि त्रिवैक्यापवादानुपसहार इति । एवं यत्र पूर्वन्यायेन पूर्वपक्षः, तत्रापवादिको संज्ञितिरिति
 मत-यम् ॥ सूत्रस्थसिद्धान्तिसिद्धान्तमात्र व्याचष्टे-ननु न युक्तमिति ॥ सपूर्वोद्गीयकर्मकर्ता प्राणो वाजि-
 नासुपास्य । उद्गायेति कर्तृश-दात् । छन्दोगानां तुद्गीयानयव ऊकार प्राणदृष्ट्योपास्य । “ऋमि
 भामती ।

तथा छान्दोग्येऽपीति । विषय दर्शयित्वा त्रिवृत्ति-तत्र संशय इति।पूर्वपक्ष गृह्यति-विद्यैकत्वमिति ।
 पूर्वपक्षमाक्षिपति-ननु न युक्तमिति । एकत्रोद्गावृत्तेनोच्यते प्राण एकत्र चोद्गान्तेन क्रियाकर्त्रेण
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

सात्त्विकरूपप्रधानाः सभूयान्वो-यमुक्तान्तो हन्त यदि समतमस्माक तदाऽस्मिन्नाभिचारिके यज्ञे वपमुद्गी-
 थस्यभक्तितृप्तिरन्तौद्गात्रेण कर्मणा तमोवृत्तिप्रप्रत्यानसुरान्स्वीत्य रस्यत्वादिप्रत्ययमयमेति ते चैव कृतस-
 वादा वाचमौद्गात्रे कर्मणि प्रजाना त्वममदर्शमौद्गात्र निर्गतयेति नियुक्तवन्तस्तयोपकल्प्य वागादीन्वाक्प्राण-
 चक्षु श्रोत्रमनांसि पाप्मना क्षेपा त्रिदेव्यादिना पाप्मविद्धेन निन्दित्वा तेषामभ्येपत्वं निर्णय मुख्यप्राणस्यो-
 पास्यत्व च निश्चित्य त-परिग्रह धृत इत्यर्थः । वागादीनामनुपास्यत्वेनित्थयान-तरमिच्छयशन्दर्थः ।
 आसन्त्यमास्ये भवं सुखान्तीर्षित्वं प्राण मुख्यप्राणाभिमानिनीं देवतामिति यावत् । उद्गीथप्राणानमुत्त-
 द्गीथाप्याय कथयति-तथेति । तत्रान्वो-यामिमिमात्मके मन्त्रां देवा पूर्वमुद्गीथवृत्तित कर्माऽऽजहुर-
 राहवन्त । अनेन कर्मणैनानसुरान्प्राणाविद्येन्द्रियवृत्तिलक्षणानभिभविष्याम इत्यभिप्रेत्य कर्माऽऽस्यन्त
 इत्यर्थः । तथेनेत्युद्गीथप्राणान्देवैर्यथे । आत्वायिनेष ध्रुवा न त्रिप्राविधिरित्याशक्य ब्राह्मणाप्यायवो-
 विदित्तमर्थमाह-उभयत्रेति । शाखात्रयस्योद्गीथत्रिणां त्रियमुत्तया विचारत्रय सशयमाह-तत्रेति ।
 भेदाभेदमानाम्या तमेव विशदयति-किमिति । त्रिवृत्त पूर्वपक्षयति-किं तावदिति । पूर्वपक्ष-
 त्रिदेवादिदेवमुक्त तदप्राणुद्गीथत्रिये-वा-याविशेषादन्वयमित्यर्थः । अत्र चोपारिन्भेदो-
 हेनोत्ते निन्द्यगात्वादादिसमातय । पूर्वपक्षे गुणोपसहार सिद्धान्ते तदसत्तंति फलभेदः । अन्यथात्व-
 नि-वादिसेदान्तिनीं शब्दां व्याकुर्वन्पूर्वपक्षमाक्षिपति-नन्विति । प्रक्रमभेदादित्युक्त व्यनक्ति-अन्यथा

“त्वं न उद्गाय” [वृ० १।३।१] इति वाजसनेयिन उद्गीथस्य कर्तृत्वेन प्राण-
मामनन्ति । छन्दोगास्तु उद्गीथत्वेन—“तमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे” [छां० १।२।७]
इति ॥ तत्कथं विद्यैकत्वं स्यादिति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ न ह्येतावता विशेषेण
विद्यैकत्वमपगच्छति । अविशेषस्याऽपि बहुतरस्य प्रतीयमानत्वात् । तथा-
हि—देवासुरसङ्ग्रामोपक्रमत्वमसुरात्ययाभिप्राय उद्गीथोपन्यासो वागा-
दिसंकीर्तनं तन्निन्दया मुख्यप्राणव्यपाश्रयः । तद्गीर्याञ्चासुरविध्वंसनम-
श्ममृच्छोष्टनिदर्शनेनेत्येवं बहुवोऽर्था उभयत्राप्यविशिष्टाः प्रतीयन्ते । वाज-
सनेयकेऽपि चोद्गीथसामानाधिकरण्यां प्राणस्य श्रुतम्—“एष उ वा उद्गीथः”
[वृ० १।३।२३] इति ॥ तस्माच्छान्दोग्येऽपि कर्तृत्वं लक्षयितव्यम् ॥ त-
स्माच्च विद्यैकत्वमिति ॥ ६ ॥

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् ॥ ७ ॥

रत्नप्रमा ।

स्वेतदक्षरमुद्गीयम्’ [छां० १।१।१] इत्युपक्रम्य प्राणमुद्गीयमिति कर्मरूपत्वशब्दात् । तथा च
कर्तृकर्मणोऽप्यास्वयोर्भेदाद्विद्ययोस्त्ययात्वं भेद इति शङ्कर्यः ॥ उद्गीयत्वेनेति । उद्कारत्वेनेत्यर्थः ॥
अत्यरूपभेदो न विद्यैक्यविरोधीत्युक्त्यायेन पूर्वाश्री परिहरति—नैष इति ॥ असुरात्पयाभिप्रायः
अमुज्येयार्थसंवादः । यथा—अस्मान् प्राप्य लोष्टो विष्वंमते, तथा प्राण हन्तमागताः अमुताः तस्य
धीर्येण स्वयमेव प्यस्ता इति श्रुतमुपप्रेत्यर्थः ॥ अत्यरूपभेदमगीत्यपि विद्यैक्यमुक्तम् । सोऽपि नास्ती-
त्याह—वाजेति ॥ उद्गीयत्वरूपत्वेन प्राणस्योपपन्न श्रुतत्वादेकत्र श्रुतं कर्तृत्वमप्युपपन्न द्रष्टव्यमित्य-
र्थः ॥ ६ ॥ चन्द्रविन्द्यात्प्रभेदात् न विद्यैक्यमिति सिद्धान्तयति—न वेति ॥ अक्षरं विशिनष्टि—
भामती ।

सुष्ठो भेद इत्यर्थः । समावृत्ते—नैष दोष इति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञायमानं किञ्चिदक्षयया
नेनव्यम् । न केरुं शाब्दान्तरे, एकस्यापि शाब्दायां दृष्टमेतन्न च तत्र विद्याभेद इत्याह—वाजसनेय-
केऽपि चेति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानानुपपत्तय चोमित्यनेनापि उद्गीथावयवेन उद्गीथ एव उक्षणीय
इति पूर्वशक्तः ॥ ६ ॥ न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् । बहुतररूपप्रतिगनेऽपि उक्त-
शान्दगिरिय—यावन्निर्णयः ।

इति । कथमुभयत्र प्रक्रमस्यान्ययात्वं तत्राऽऽह—त्वमिति ॥ उद्गीथस्येति । मर्त्या मनेरिति
यान्त् ॥ उद्गीथत्वेनेति । तदवयवो योऽप्युद्कारस्त्वयात्वेनेत्यर्थः । उद्गीतकर्ता प्राणो यामसनेय-
भेदोऽनेत्येवं छान्दोग्ये उद्कारः प्राणदृष्टोपास्य इष्टः । तथा च कर्तृकर्मणोर्भेदात् न विद्यैक्यमिति कश्चि-
त्तमाह—तदिति । बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानादप्रत्यभिज्ञानं किञ्चिदक्षयया नेयमिति मत्वा समावृत्ते—नेत्या-
दिना । अविशेषादित्येवद्वयाच्छेद—न हीति । एतावता कश्चिकर्मण्यप्यनेनोपास्यार्थं कर्तृत्वात्परो-
त्वेनास्मात्प्रेत्यर्थः । बहुतरविशेषप्रतीतिमेव प्रकटयति—तथा हीति । यथाऽऽमानं पापान् प्राप्य
गृह्णातोऽपि विजयत एव निर्वन्ममाना निरयो विनेत्युक्तिं श्रूयत इत्याह—तदिति । अविशेषात्
निगमयति—तत्त्वमिति । न केरुं शाब्दान्तरे रूपभेदो दृष्टः, किञ्चैकस्यापि । तथाऽपि न वा
विद्याभेदस्याप्येवमोक्षसि स्थापन्याह—वाजेति । प्राणस्योद्गीथोपपत्त्यापि श्रुतं चैक्यमुपासित्वात्प्राण-
सम्प्राप्तिरिति । उद्गीथत्वेन श्रुतत्वमत्रास्त्वोपास्यते कर्तृत्वं तद्विद्ययापि व्यर्थं, तथा च प्राणस्य कर्त-
रान् कर्मण्येव च पान् शाब्दादित्यर्थः । उभयत्रापि वेदव्यापित्वात् फलितमाह—तस्माच्चेति ॥ ६ ।
विद्यैक्ये पूर्वशक्ते तद्रेदं सिद्धान्तमाह—न वेति । वासवः श्यावः श्यावः श्रुतेः प्रतीतिं विदित्ये-

न वा विद्यैकत्वमत्र न्याय्यम् । विद्याभेद एवात्र न्याय्यः ॥ कस्मात् ॥ प्रकरणभेदात्प्रक्रमभेदादित्यर्थः । तथाहि-इह प्रक्रमभेदो दृश्यते। छान्दोग्ये तावद्-"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" [छां० १।१।१] इति। एवमुद्गीथावयवस्योङ्कारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यानं च तत्र कृत्वाथ "खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति" [छां० १।१।१०] इति । पुनरपि तमेवोद्गीथावयवमोङ्कारमनुवर्त्य देवासुराख्यायिकाद्वारेण तं "प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे" [छां० १।२।२] इत्याह । तत्र यद्गुद्गीथशब्देन सकलासामभक्तिरभिप्रेयेत, तस्याश्च कर्तोऽज्ञातत्विक्, तत् उपक्रमश्चोपरुध्येत । लक्षणा च प्रसज्येत । उपक्रमतन्त्रेण चैकस्मिन्वाक्ये उपसंहारेण भवितव्यम् । तस्मादत्र तावद्गुद्गीथावयवे अकारे प्रा-

रत्नप्रभा ।

उद्गीथमिति ॥ तदवयवमित्यर्थः ॥ "पृथिव्यादिरसानां रसतमं अकार, भाति समृद्धि" इति गुणानुक्त्वा गुणत्वोद्गारे प्रागद्यष्टिनिधानात्पाठपायिका प्रस्तुतेत्याह-रसतमेति। ननु वाजिवाक्येकान्वाक्येवार्थे छान्दोग्योपक्रमस्यमुद्गीथपद संपूर्णसामभक्तिपरमस्तु। "प्राणमुद्गीथम्" इत्यत्रास्युद्गीथकर्ता प्राण उपास्य इति व्याख्यायतामित्यत आह-तत्र यद्गुद्गीथेति ॥ अकारोपास्युपक्रममह, उद्गीथपदे कर्तृलक्षणा चेति दोषइव स्यादित्यर्थः ॥ ननु सिद्धान्तेऽपि तत्पदेऽप्यलक्षणा स्वीकार्या । ततो वर कर्तृत्वलक्षणा, धृत्यन्तरानुपहात् ॥ तथा चोपसंहारे कर्तृप्राणोपास्तिनिश्चयादुपक्रमेऽपि तन्निश्चय इत्यत आह-उपक्रमेति ॥ सन्दिग्धोप-

भामती ।

मभेदात्तदनुरोधेन चोपसंहारवर्णनादेकस्मिन्वाक्ये तस्यैव चोद्गीथस्य पुन पुनः सर्वातेनाल्लक्षणायां च छान्दोग्ये वाजसनेयके प्रमाणाभावाद्द्विधाभेद इति राक्षान्त । अकारस्योपास्यत्वं प्रस्तुत्य रसतमादिगुणोपव्याख्यानमोङ्कारस्य । तथाहि-भूतपृथिव्योपधिपुरुषनागवृक्षाणां पूर्वस्योत्तरमुत्तरं रसतया साख्यानन्दशिरीष-न्यायनिर्णयः ।

नेति । अत्रेति प्रकृतशाखाद्वयोक्ति । उभयत्रापि प्राणस्योद्गीथत्वतः कर्तृत्वविशेषस्योक्तत्वाद्देवाभेदेन विद्याभेदे समञ्चति कुतस्तद्वेदोक्तिरिति शङ्कते-कस्मादिति । तत्र हेतुः-प्रकरणेति । शाखाभेदादेव प्रकरणभेदसिद्धेन तस्य धीभेदे प्रयोजकतेत्याशङ्क्याभीष्टमर्थमाह-प्रक्रमेति । शाखाइव तद्वेद विद्गुणोप- तथाहीति । छांदोग्यगतमुपक्रमप्रकारं दर्शयति-छान्दोग्य इति । उपक्रमनाक्यस्यार्थमाह-उद्गीथेति । प्रकरणनिच्छेदाभाव वक्तुं तदनुसरत्ते-रसेति । भूतपृथिव्योपधिपुरुषनागवृक्षाणामानां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरं सारतपोवना तेषामोकारं रसतममेव निर्दिश्य तमेव पुनरास्तिमपृद्धादिगुणरूपेणोपदिश्य ध्येयमाख्यायिकया निर्वाणोद्गीथोपास्तिरत्रतारितेत्यर्थः

इदं सकृत्वा मतिरुक्त्वा एव न उद्गीथेत्यनेनापि मनाक्यस्योद्गीथशब्देन सकृत्वा मतिरुक्त्वाश्च कर्तोऽज्ञाता प्राणत्वेनोच्यते, तथा च प्रक्रमभेदादिवैयर्थ्यतराऽऽह-तत्रेति । अत्रिकप्राणत्वेन निश्च्येतेति शेष । तस्मिन्पक्षे यद्गुद्गीथावयवभूतमोङ्कारावयवमक्षरं तत्र प्रागद्यष्टिनुपपन्नमो वाच्येत्यर्थः । चकारो वक्ष्यमाणदोषसमुच्चये । यद्गुद्गीथावयवभूतमोङ्कारावयवमक्षरं तद्विषयोद्गीथशब्दस्योद्गीतृवाचित्वाभावात्तेनोद्गीतुं नैद्वयमपि ते स्यादित्याह-लक्षणेति । अत्रा. शर्करा उपपत्तातीत्यस्य तेजो वे घृतमिति शेषान्निर्णयनप्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे इति सकृत्भक्तिविषयोपसंहारादुपक्रमो नोपनामिचारस्याऽऽह-उपक्रमेति । तस्य सदिगार्थत्वात्स्यादुपसंहारादेश । प्रकृते तु न्यूनस्यातिसृष्ट गजैरिति यर्थः । ओमित्येतदक्षरमित्यादौ तर्हि कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तस्मादिति । उद्गीथेना ययामेत्यत्रापि तदवयवस्योद्गीथशब्दत्वाद्गुद्गीथावयवेन प्रक्रमभे-

णदृष्टिरुपदिश्यते । वाजसनेयके तु-उद्गीथशब्देनावयवग्रहणे कारणाभा-
 वात्सकलेत्र भक्तिरावेद्यते । “त्वं न उद्गाय” [बृ० १ । ३ । १] इत्यपि
 तस्याः कर्तोद्गातृत्विक् प्राणत्वेन निरूप्यते इति प्रस्थानान्तरम् ॥ यदपि
 तत्रोद्गीथसामानाधिकरण्यं प्राणस्य, तदप्युद्गातृत्वेनैव दिदर्शयिषितस्य
 प्राणस्य सर्वात्मत्वप्रतिपादनार्थमिति न विद्येकत्वमावहति । सकलभ-
 क्तिविषय एव च तत्राप्युद्गीथशब्द इति धेयम्यम् । न च प्राणस्योद्गातृत्व-
 मसम्भवेन हेतुना परित्यज्येताउद्गीथभाववदुद्गातृभावस्योपासनार्थत्वेनो-
 पदिश्यमानत्वात् । प्राणवीर्येणैव चोद्गातोद्गात्रं कर्म करोतीति नास्त्यस-
 म्भवः ॥ तथा च तत्रैव श्रावितं- ‘वाचा च ह्येव स प्राणेन चोद्गायद्’
 [बृ० १ । ३ । २८] इति । न च विवक्षितार्थमिदं देवगम्यमाने वाक्ये-छा-

यानुकारमात्रेण समानार्थत्वमध्यवसातुं युक्तम् । तथाहि-अभ्युदयवाक्ये पशुकामवाक्ये च 'त्रैधा तण्डुलान्विभजेत् । ये मध्यमाः स्युस्तानमये दाजे

रत्नप्रभा ।

प्राणः उपास्यः, अन्यत्रोद्धार इत्यन्तरगोपास्यरूपभेदे स्पष्टे सति बहिरङ्गार्थवादासाम्यमात्रेण नोपासनेक्य युक्तमित्यर्थः ॥ वाक्यसाम्यमात्रेणार्थक्य नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह-तथा हीति ॥ "नि वा एत प्रजया पशु-भिर्न्यर्द्धयति वर्षेष्वस्य भ्रातृष्व यस्य हविर्निरुत पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेद्य म"यमाः स्युस्तानमये दाजे पुरोडाशमष्टाकपाल कुर्वीये स्वविष्टास्तानिन्द्राय प्रदाजे दधश्चर प्राणिष्टास्तान् विष्णवे क्षिपिविष्टाय शूते चरम्" इत्यभ्युदयवाक्यम् । अस्वार्थः ॥ यस्य यजमानस्य चतुर्दशमेवा-मावास्याभ्रान्त्या दर्शकर्मार्थं प्रवृत्तस्य पुरस्तात् पूर्वं हविः तण्डुलद्विविधयोरुप निरुतं दर्शदेवताभ्यो-ऽग्न्यादिभ्यः सङ्कल्पित चन्द्रमाश्च पश्चादभ्युदेति तम् एतं यजमान कालत्रयवापराधात् तदेव निरुत भामती ।

यामेव दर्शकर्मार्थं वैदिक्रियाग्निप्रणयनक्रिया व्रतादिश्च यजमानसत्कार । दध्यर्धश्च दोहः । प्रतिपदि च दर्श-कर्मप्रवृत्तिरित्यनुष्ठानक्रमस्तरिवक्तुः । यस्य तु यजमानस्य कुनक्षिद्रगनिबन्धनाच्चतुर्दशयामेवामावास्याबुद्धौ प्रवृत्तप्रयोगस्य चन्द्रमा अभ्युदीयते, तत्रेदं श्रूयते-—'यस्य हविर्निरुतम्' इति । तेन यजमानेनाभ्यु-दितेनामावास्यायामेव निमित्ताधिकार परिसमाप्य पुनस्तदहरेव वेशुडरणादिकर्म कृत्वा प्रतिपदि दर्शः प्रवर्तयितव्यः । तत्राभ्युदये किं नैमित्तिकमिदं कर्मान्तर दर्शाच्चोच्यत उत तस्मिन्नेव दर्शकर्मणि पूर्वदेवता-पनयनेन देवतान्तरं निरीयत इति । तत्र हविर्मात्रमात्रश्रवणाच्चरित्रधानसामर्थ्याच्च कर्मान्तरम् । यदि हि पूर्वदेवताभ्यो हवींषि विभजेदिति श्रूयेत ततस्तान्मेव हवींषि देवतान्तरेण युज्यमानानि न कर्मान्तरं गम-यितुमर्हन्ति किंतु प्रकृतमेव कर्म तद्वत्प्रक्रमणीतपूर्वदेवताक देवतान्तरयुक्तं स्यात् । अत्र पुनस्त्रैधा तण्डुलान् विभजेदिति हविष एव मध्यमादिक्रमेण विभागश्रवणादनपनीता हविषि पूर्वदेवता इति पूर्वदेवता-यत्वे हविषि देवतान्तरमल्लक्षणकारात् श्रूयमाणं कर्मान्तरमेव गोचरयेत् । अपि च प्राप्ते पूर्वस्मिन् कर्मणि दक्षस्तण्डुलानां पयस्तण्डुलानां चेन्द्रादिदेवतासन्बन्ध विधातव्यः । चरत्य चात्र विहितं नास्तीति तदपि निश्रुतव्यमा तथा प्राप्ते कर्मण्यनेकगुणविधानादत्रापि भिन्नेता कर्मान्तरं त्वपूर्वं शक्यमेकेनेन प्रयत्नेनानेकगुण-विशिष्टं विरातुमिति निमित्तं कर्मान्तरमेव निरीयते । दर्शस्तु श्रूयते कालापरगादिति प्राप्त उच्यते-न आनन्दभिरुच्य-न्यायनिर्णयः ।

वाजसनेयके तावदुद्धीथोद्गातारौ च्येयवेनोच्येते द्वान्दोग्ये त्र्योकारस्तदयमनः प्राणदृष्टयोपास्य उक्तः । एव निरुत्तार्थस्यान्तरङ्गोपास्यस्वरूपस्य भेदे गम्यमाने बहिरङ्गार्थवादाविशेषान्नैकार्थत्वेन द्वैतैक्यमि-त्यर्थः । वाक्यसाम्यमात्रेणार्थक्य नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह-तथा हीति । चतुर्दशयामेवामावास्या-भ्रान्त्या दर्शार्थं प्रवृत्तस्य यजमानस्य चन्द्रमा पश्चादभ्युदेति तद्विषय वाक्यमभ्युदयवाक्यम् । तस्मिन्वाक्ये पशुकामस्येष्टिप्रायगे च वाक्ये ययि रेभ तण्डुलान्विभजेदित्यादिनिर्देशस्तुल्यस्वथाऽपि नि वा एत प्रजया पशुभिर्न्यर्द्धयति वर्षेष्वस्य भ्रातृष्व यस्य हविर्निरुत पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेतीति कालातिरामापरा-धेनोपक्रमादभ्युदयवाक्ये नि-ये दर्शकर्मण्येव पूर्वदेवताभ्यो हविषामपनयनेन तावत्वादिगुणविशिष्टदेवतान्त-रामीकारः । पशुकामवाक्ये च 'यः पशुकामः स्यात्सोऽमावास्यानिष्टा वसतानपाकुर्यात्' इति निय दर्शकर्म परिसमाप्य पुनर्दर्शार्थं वत्सापाकरणवित्युपक्रमात्पशुकामस्येष्टयन्तरविधानमुपगतम् । न तु वाक्य-द्वये निर्देशस्य सादृश्यमात्रेणार्थक्यं प्रक्रमभेदात्प्रभेदनिश्चयात् । तथा प्रकृते शाखाद्वये षडुत्तरार्थनादिक-सादृश्येऽपि पूर्वोक्तप्रक्रमभेदाद्विषयभेद इत्यकार्थः । एतदुक्तं भवति । "नि वा एत प्रजया पशुभिर्न्यर्द्धयति

पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्याद्” इत्यादिनिर्देशसाम्येऽप्युपक्रमभेदादभ्युदय-
वाक्ये देवतापनयोऽध्यवसितः । पशुकामवाक्ये तु यागविधिः । तथे-
हाप्युपक्रमभेदाद्विद्याभेदः—परोवरीयस्त्वादिवत् । यथा—परमात्मदृष्ट्य-
ध्याससाम्येऽपि “आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्” [छां०

रत्नप्रभा ।

हविः प्रयाजादिना व्यर्ह्यति वियोजयति । शतुं चास्य वर्द्धयति । यस्मात् कालभ्रान्तिमान् यजमानः,
ये मय्यमादिभावेन त्रेधा भूतास्तण्डुलाः दद्यादिसहिताः निरस्ताः, तान् विभजेद् अन्यादिभ्यो वियो-
जयेद्वियोज्य च दातृत्वादिगुणकान्यादिभ्यो दर्शदेवभिन्नेभ्यो निरपेदिति दधन् दधनि स्यप्रिष्टतण्डुलच-
कृते दुग्धेऽणिष्ठचरुमित्यर्थः ॥ अत्र कालापराधे देवान्तरयुक्तं प्रायश्चित्तरूपं दर्शाद्विज्ञं कर्म विरीयत
इति प्राप्ते—तण्डुलत्रेधात्वाद्यनुवादेन विभजेदिति हविषः प्रकृतदेवत्रियोगेन तस्मिन्नेन दर्शकर्मणि देवतान्तर-
सम्बन्धमात्रविधानं, न कर्मान्तरमिति सिद्धान्तितम् । एवमभ्युदयवाक्ये कालापराधेनोपक्रमादर्शकर्मण्येव
हविषः पूर्वदेवताभ्योऽपनयो वियोगोऽध्यवसितः । पशुकामवाक्ये तु यद्यपि “ ये स्पृष्टिष्टान्द्राय प्रदात्रे द-
धन्ध्रस्मू” इति निर्देशोऽभ्युदयवाक्यसमोऽस्ति, तथापि यः पशुकामः स्यात् सोऽमानस्यामिष्टा वस्ता-
नपाकुर्यादिति नित्यं दर्शकर्म समाप्य पुनर्दोहार्यं वस्तापाकरणविश्वुपक्रमात् पशुकामस्य दामान्तरविनि-
रेव, नान्युदयवाक्येनार्थकमिति, तथा प्रकृतोऽपि निर्देशसाम्यं न त्रियेक्यप्रयोजकमित्यर्थः । वस्तानपा-
कुर्यान्मातृदेशाद् देशान्तरं नयेदित्यर्थः ॥ सूत्रोक्तं दृष्टान्तं व्याचष्टे—परोवरीयस्त्वादियादिति ॥ पर इति
भासती ।

कर्मान्तरम् । पूर्वदेवतातो हविषो विभागपूर्वं निमित्ते देवतान्तरविधानात् । चर्चर्यस्य चार्थप्राप्तेः । भवेदे-
तदेवं यदा त्रेधा तण्डुलान् विभजेदिति तण्डुलानां त्रेधा विभागविधानपरमेतद्वाक्यं स्यादपि तु वास्तान्तर-
प्राप्तं तण्डुलानां त्रेधात्वनमन्त्रं विभजेदित्येताद्विधत्ते तत्र वाक्यान्तरालोचनया पूर्वदेवतास्य इति गम्यते ।
तण्डुलानिति त्वविभक्तिर्न हिरुमपत्यवत् । तथा च ये मय्यमा इत्यादीनि वाक्यान्वयपतीते पूर्वान् देवता-
सम्बन्धे हविषस्तस्मिन्नेन कर्मण्यप्रत्यहं देवतान्तरसंबन्धं विधातुं शक्नुवन्ति । तथा च द्रव्यमुनेन प्रष्ट-
मुखप्रत्यभिज्ञानात् । देवतान्तरसम्बन्धेऽपि न कर्मान्तरकल्पना भवितुमर्हति । ततश्च समाप्तेऽपि नैमित्ति-
काधिकारे नित्याधिकारसिद्धयर्थं तान्येन पुनः कर्माण्यनुष्ठेयानि । न च दधनि चर्चर्यमिति
चरुसत्प्रत्यर्थयोर्विधानं तयोरेष्यर्थप्राप्तत्वात् । प्रकृते हि कर्मणि तण्डुलत्रेधाप्रयत्नं पुरोडाशवाकादि द्रविष-
यसो च प्राप्तानि तत्राभ्युदयनिमित्ते दधियुक्तानां पयोयुक्तानां च तण्डुलानां विभजेदिति वाक्येन पूर्वदेव-
तापनयं कृत्वा ये मय्यमा इत्यादिभिर्निरपेदैर्देवतान्तरसम्बन्धः कृतः । न च प्रभूतद्रविषयः समस्तैस्त्वैभ्य-
चकृष्टैः पुरोडाशक्रिया समन्ति । इति पुरोडाशनिश्चिन्तां तदर्थस्य प्रथमस्यापि निश्चितरनिश्चितम्न्यु पाकुर्या-
वादात्प्राप्तत्वात् चार्थप्राप्तधोषते । मन्त्रं वा अनेकवाक्यकल्पनम् । प्रष्टानाधिकारव्यगमवशात्प्रष्ट-
न्याय्यत्वादिति । तस्मात्तदेवेदं कर्म न तु कर्मान्तरमिति सिद्धम् । पशुकामवाक्ये त्वपूर्वकर्मविशिष्ट-
दयवाक्यसाम्येऽपि । ‘यः पशुकामः स्यात्सोऽमानस्यामिष्टा वस्तानपाकुर्यात्’ इत्युक्तेः स्पृष्टिष्टान्द्राय प्रदात्रे द-
धन्ध्रस्मू” इति । अत्र हि अभावात्स्यामिष्टिति सनात्तं यागे पशुकामेष्टिविधानं नात्र पूर्वस्य कर्मणोऽनुष्ठेय-
योगान्तरविनिरिति युक्तम् । परोवरीयस्त्वादिवत् । पयोव्रीधोरामनामाम्येऽपि आदिरयगतदित्यन्त-

आनन्दगिरीय—वाचनिकम् ।

पूर्वदेवस्य आगम्यं मय्य हविर्निर्दानं पुण्यागन्तमा अभ्युदयेन त्रेधा तण्डुलाभ्युदयेन मय्यमास्तान्तरदे इत्ये

अन्यथायाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०३३)

१ । ९।१] “स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः” [छां० १।९।२]
इति परोवरीयस्त्वादिगुणविशिष्टमुद्गीथोपासनमक्षयादित्यगतहिरण्यश्म
श्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनाद्भिन्नम् । न चेतरेतरगुणोपसंहार एकस्था-
मपि शाखायां, तद्वच्छाखान्तरस्थेष्वप्येवजातीयकेषूपसनेष्विति ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

सकारान्त परस्तात् । परश्चासौ वरेष्वोत्तिशयेन वरः परोऽरीयान्त्येक पदम् । अनन्तश्च-आका-
शाख्यः परमात्मा । तद्दृष्ट्यालम्बनत्वाद्गुणीयस्तथोक्त इत्यर्थः ॥ आकाशात्मना हिरण्यश्मश्रुत्वात्मा-
त्मना चोद्गीथोपास्तिसाम्येऽपि त्रिभामेद्वदिहापि भेद इत्यर्थः ॥ ७ ॥ सन्नैक्य पूर्वपक्षत्रीज-
भामती ।

श्रुत्वादिगुणविशिष्टोद्गीथोपासनात् परोऽरीयस्त्रगुणविशिष्टोद्गीथोपासना भिन्ना तद्वदिदमपीति । परस्तात्
परोवराच्च वरीयानिति परोऽरीयानुद्गीथः परमात्मरूपः सन्नः । अत एव अनन्तः । परमात्मदृष्टिमुद्गीथे
भावयितुम् ‘आकाशो होषैव्यो भूतेष्वो व्यायान्’ इत्याकाशशब्देन परमात्मान निर्दिशति ॥ ७ ॥
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पुरोडाशमष्टाकपाठ कुर्याद्येपे स्वमिष्टास्तान्निद्राय प्रदाने दधश्च येऽणिष्टास्तान्निष्णवे शिपिमिष्टाय श्रुते
चक्रम्” इत्यत्र यस्य यजमानस्य पुरस्तात्पूर्वं हविर्निरुत देवतार्थं सकल्पित चन्द्रमाश्च पश्चादाभिमुख्येनो-
दति तमेतं यजमानं निरुत हविः प्रजादिना विनाशयति शत्रु चारय वर्षयति । तथा चासौ चतुर्दया-
ममावास्याभ्रान्तिभागी मध्यमादिभावेन त्रेणाभूता ये तण्डुलास्तान्म्यादिभ्यो दर्शदेवताभ्यो विमज्जेद्विमन्थ
च दान्त्वादिगुणकाम्यादिभ्यो देवताभ्यो निर्देवद्वियेवमर्यायां धुनी किमभ्युदये नैमित्तिक कर्मन्तरं दर्शा-
चोदते किंवा दर्शकर्मण्येन पूर्वदेवताख्यागेन देवतान्तरं विधीयत इति सदेहे त्रेणा तण्डुलाभिमज्जेदिति हवि-
यामेन मध्यमादिभ्यो विभागश्रयणात्पूर्वंदेवताभ्यो हवीषि विमज्जेदिति चाश्रुतेरपनीता हविः पुरंदेवता
इति तदवच्छेदं तेषु देवतान्तरमलं-पानकाश श्रुत कर्मन्तरमेव गोचर्येदिति देवतान्तरयुक्तकर्मन्तरे विधि-
रिति प्राप्ते त्रेणा तण्डुलाभिमज्जेदित्यत्र ये मध्यमा स्मुरित्वादिवाक्यान्तरप्राप्त त्रेणात्मन्थ विमज्जेदित्यस्यैव
विधानात्कस्माद्विषयेक्षया मन्थमादिवाक्यैर्देवतान्तरपूक्तं त प्रतिषेधोभिनीनां देवतानामेव बुद्धिस्थानां
विभागप्रतिषेधोभिव्यक्तिः । तण्डुलशब्दस्य च हविर्मात्रविषय परविषयसोरपि पूर्वदेवतातो विभागद्रामा-
दपनीते पूर्वदेवताके हविषि देवतान्तास्य सावकाशात्पूर्वव्यस्येन प्रकृतकर्मप्रयमिज्ञानादेवतान्तरसम्बन्धेऽपि
कर्मन्तरकल्पनानन्तराशान्नेमित्तिकात्प्रकारं सदाते नियमित्कारार्थं ताभ्येव कर्मण्यनुद्वेषनीति नास्ति
कर्मभेद इति स्थितम् । ‘यः पशुकामः स्यात्तोऽनावास्यामिष्टा बन्धानपाहुर्वात् । य एवमिष्टास्तान-
शये सनिमतेऽप्यारुपात् निर्देवे मन्थमास्तान्नि-गये शिपिमिष्टाय श्रुते च ये क्षोदिष्टान्नि-द्राय प्रदाने
दधश्चम्’ इत्यत्र तुल्यश्रुत्वादशेसमा-वनन्तरं व सापाकरणेन गोदोहनं कृत्वा पूर्वदेवताभ्यो हविर्निमन्थ
देवतान्ताविशिष्टशुक्रामेष्टिनिनाता पूर्वस्य कर्मगोऽननुद्वेषेन्युदयवाक्यमारूप्येऽपि यागान्तरमित्तथे-
हापि म्यादिति पूर्वन्तसिद्ध दृष्टान्तं बहिरेकोक्त्वा सोऽत्र दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—परोवरीयस्त्वेति ।
परस्माद्भ्रमागादेः परोऽराच्च तस्मादेव वरीयान्तरतोऽयमुद्गीथं स च परमात्मदृष्टिपक्षेत्नन्तर इति
द्रष्टव्यम् । आकाशे चाऽऽदित्यादौ च परमात्मदृष्टेसारोत्ताद्गुणीयोपास्तिसाम्येऽपि परोऽरीयस्त्वादिगुणोद्गी-
थोपसन्निष्ठाया च हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणोद्गीथोपास्तित्वादेवार्थः । दृष्टान्तेऽप्यधिकगुणानामभ्योन्वये-
पसंहाराद्विषयनित्याशक्याऽऽह-न चेति। पुनश्चात्र त्रिभामेद्वद्विभामेद्वत्वेन हेतु मत्वेत्तम्-एवम्यामिति ।
शाखाभेदाद्गोदृग्भेदानौनरवयेऽपि तात्पर्यप्रमेयगुणभेदविशिष्टोपासनेषु नानात्वमित्याह-तद्वदिति ॥ ७ ॥

“ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” [छां० १।१।१] इत्यत्राक्षरोद्गीथ-
 शब्दयोः सामानाधिकरण्ये श्रूयमाणेऽध्यासापवादेकत्वविशेषणपक्षाणां
 प्रतिभानात्कतमोऽत्र पक्षो न्याय्यः स्यादिति विचारः । तत्राध्यासो नाम
 द्वयोर्वस्तुनोरनिवर्तितायामेवान्यतरबुद्ध्यावन्यतरबुद्धिरध्यस्यते, यस्मि-
 न्नितरबुद्धिरध्यस्यते, अनुवर्तत एव तस्मिस्तद्वुद्धिरध्यस्ता-इतरबुद्धाव-
 पि । यथा—नाम्नि ब्रह्मबुद्धावध्यस्यमानायामप्यनुवर्तत एव नामबुद्धिर्न
 ब्रह्मबुद्ध्या निवर्त्यते, यथा वा प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्ध्यासः, एव-
 मिहाप्यक्षर उद्गीथबुद्धिरध्यस्या-उत-उद्गीथे वाऽक्षरबुद्धिरिति॥अपवादो
 नाम यत्र कस्मिंश्चिद्रस्तुनि पूर्वनिविष्टायां मिथ्याबुद्धौ निश्चितायां
 पश्चादुपजायमाना यथार्थो बुद्धिः पूर्वनिविष्टाया मिथ्याबुद्धेर्निवर्तिका
 भवति । यथा-देहेन्द्रियसङ्घाते आत्मबुद्धिरात्मन्येवात्मबुद्ध्या पश्चाद्वा-
 विन्या “तत्त्वमसि” [छान्दो० ६।८-१६] इत्यनया यथार्थबुद्ध्या
 निवर्त्यते, यथा वा-दिग्भ्रान्तिबुद्धिर्दिग्ग्याथार्थबुद्ध्या निवर्त्यते, एवमि-
 हाप्यक्षरबुद्ध्योद्गीथबुद्धिर्निवर्त्यतोद्गीथबुद्ध्या वाऽक्षरबुद्धिरिति । एकत्वं
 तु-अक्षरोद्गीथशब्दयोरनतिरिक्तार्थवृत्तित्वम् । यथा द्विजोत्तमो, ब्राह्मणो,
 भूमिदेव इति । विशेषणं पुनः सर्ववेदव्यापिनः ॐमित्येतस्याक्षरस्य ग्रह-
 णप्रसङ्गे औद्गात्रविषयस्य समर्पणम् । यथा-नीलं यदुत्पलं नदानयेति,
 एवमिहाप्युद्गीथो य ॐकारः, तमुपासीतेति । एवमेतस्मिन्सामानाधिकर-

रत्नप्रभा ।

सामानाधिकरण्ये विषयीकृत्य सशयमाह-ॐमित्येतदिति ॥ अध्यासादिपदार्थान् व्याचष्टे-
 तत्राध्यास इत्यादिना ॥ बुद्धिपूर्वताभेदारोपः-अध्यासः, वाचः-अपवादः, एकत्वं-नास्तनाभेदः,
 भामती ।

अध्यासो नामेति । गौगी बुद्धिरध्यासः । यथा माणत्रकेऽनित्तोपायमेव माणवकबुद्धियपदेशशक्तौ सिंहबुद्धिव्य-
 पदेशशक्तिः सिंहो माणवक इति, एव प्रतिमाया वासुदेवबुद्धिर्नाम्नि च ब्रह्मबुद्धिस्त्वयोद्गाह उद्गीथबुद्धिव्यपदे-
 शाविति । अपवादैकत्वविशेषणानि चोक्तानि । एकार्थेऽपि च शब्दद्वयप्रयोगो दृश्यते । यथा वैश्वदेव्या-
 ब्रह्मन्न्दिरिषीय-न्यायनिर्णयः ।

दर्शयति-ओमित्येतदिति । विशेषानन्तराण्यहत् सदेहमाह-अध्यासेति । अत्र च विशेषणविशे-
 ष्यमाननिष्पत्तेन विचारस्य वाक्यार्थवैधीन्यतत्कालतया पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे सामानाधिकरण्य-
 वाक्यस्यानध्ययसितार्थत्वात्प्रामाण्य सिद्धान्ते तस्यार्थनिश्चयात्प्रामाण्यम् । कथमेतेषा पक्षाणां प्रतिभान
 भेदो वेति तत्राध्यास व्युत्पादयति-सत्रेति । तेषा मध्ये योऽध्यासो नाम प्रसिद्धः स व्युत्पायते । गौगी
 बुद्धिरसावि सुतेत्य व्युत्पादनमभिनयनि-द्वयोरिति । कथमन्यतरबुद्ध्यानिवर्तितायामन्यतरबुद्धेरध्यासः
 स्यात्तत्राऽऽह-यस्मिन्निति । अयस्स्तबुद्धेतरबुद्धेर्निवर्त्यमानाशक्य दृष्टान्तमाह-यथेति । वैदिकदृ-
 ष्टान्तमुक्त्वा लौकिकमाह-यथा वेति । विशेषमनन्तराण्यहत्तत्कालमाह-एवमिति । अध्यासप-
 क्षममात्तानिनिशब्दाः । अत्रादव्युत्पादन प्रतिहाय व्युत्पादयति-अपवाद इति ॥ यथेति । यस्मि-
 न्कस्मिंश्चिद्रस्तुनोर्नार्थः । तत्रापि लौकिक वैदिक चोदाहरणमाह-यथेत्यादिना । पूर्वपक्षोऽनित्तमाह-
 एवमिति । इतिशब्दोऽपि पूर्वम् । एकत्वपक्षं नदृष्टान्त स्पष्टयति-एकत्वं त्विति । विशेषणपक्षं
 प्रकटयति-विशेषणमिति । ग्रहणप्रसङ्गे यथेति स्वीकारप्रसङ्गानि यावन् । उक्तमेव दृष्टान्तेन
 पष्टयति-यथेति । पक्षचतुष्टयं व्युत्पादितमुपमहति-एवमिति । अध्यासादिषु दृष्टव्यनध्ययमाय-

प्यवाक्ये विमृश्यमाने एते पक्षाः प्रतिभान्ति । तत्रान्यतमनिर्धारणे कारणाभावादननिर्धारणप्रती-इदमुच्यते-व्यातेश्च समञ्जसमिति ॥ चशब्दोऽयं तुशब्दस्थाननिवेशी पक्षत्रयव्यावर्तनप्रयोजनः । तदिह त्रयः पक्षाः सावद्या इति पर्युदस्यन्ते । विशेषणपक्ष एवैको निरवद्य इत्युपादीयते । तत्राध्यासे तावद्या बुद्धिरितरत्राध्यस्यते तच्छब्दस्य लक्षणावृत्तित्वं प्रसज्येत । तत्फलं च कल्प्येत । श्रूयत एव फलम् "आपयिता ह वै कामानां भवति" [छां० ? । १ । ७] इत्यादीति चेत् ॥ न ॥ तस्यान्यफलत्वात् । आप्यादिदृष्टिकलं हि तव, नोद्गीथाध्यासफलम् । अपवादेऽपि समानः फलाभावः ॥ मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः फलमिति चेत् ॥ न ॥ पुरुषार्थोपयोगानवगमात् । न च कदाचिदप्योद्कारादौद्कारबुद्धिर्निवर्तते, उद्गी-

लप्रथमा ।

विशेषणं व्यावर्तकमिति विवेकः ॥ पूर्वमुद्गात्कर्मात्मकोद्गीथावयवत्वोद्गात्स्य व्येस्य विशेषं सिद्धकृत्य प्रथमेदादिव्यामेदः सिद्धान्तितः । स न युक्त इत्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति-तत्रेति ॥ अत्र पूर्वपक्षे पूर्वोक्ति-
 वान्तासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते तस्मिन्निति मत्वा सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे-चशब्द इत्यादिना ॥ पक्षत्रयस्य दुष्टत्वं प्रतिशयाऽप्यासपक्षे दोषनाह-तत्राध्यास इति ॥ यस्कोद्गीथस्य बुद्धितोद्गारेऽप्यस्यते, तदा-
 चकोद्गीथशब्दस्योद्गारे लक्षणा स्यात् । तदबुद्धिनिवृत्त्युपपत्त्यात् । तथा सम्प्रथोऽप्यसिद्धः कल्पनीयः, प्रतीकोपास्तेः फलं कल्पयामि गौल्य स्यादित्यर्थः ॥ फलं न कल्पयामि शङ्कते-श्रूयत इति ॥ आप्यादीति ॥ उद्गीतः शक्तिः समुद्धारति य उपास्ते स कामानामोतीति श्रुत फलं, नाप्यासपक्षे-
 त्वर्थः ॥ उद्गीथोद्गारेऽप्युत्तरबुद्ध्या अन्यतरबुद्धयपवादमंगीकृत्य अन्यतरमित्याबुद्धिनिवृत्तिकल्पमुक्तम् । सम्प्रथपत्तरबुद्धेरभातिन्मात्रावनाह इत्याह-न च कदाचिदपीति ॥ शक्तिश्चेत्, निरसितं, न तु
 भावती ।

मिथा विज्ञानमानन्दम् । व्याख्यायां च पर्यायानामपि सदप्रयोगो यथा सित्पुः करी, निरुः क्रीकृष्ट इति । निरुत्तरान् यवमाप्यक्षेत्रं पक्ष गृह्णति-तत्रान्यतम इति । सिद्धान्तमाह-इदमुच्यते-उपाभेद्य । प्रयु-
 क्तानन्दमिथीय-न्यायनिर्णयः ।

पक्षे पूर्वपक्षयिक्त्वा सिद्धान्तमाह-तत्रेत्यादिना । गुणस्यचशब्दस्य समुच्चयाययार्थामावादान्तर्यमा-
 शंस्य व्याचष्टे-चशब्द इति । पक्षत्रयवृत्तिर्न प्रकृतयति-तदिति । तत्र सामानाधिकरण्यात्
 चतुष्टयसंज्ञं दृष्टेति यावत् । व्याचष्टे पक्षत्रयं विशेषणपक्षस्य प्रवेशं निवेद्यवादेयं पक्षमाह-विशेष-
 णोति । कथं त्रयाणां पक्षाणां सावद्यत्वं, तत्रान्यासस्य सावद्यत्वं नावयति-तत्रेति । उद्गीथबुद्धेरु-
 प्यामेदऽस्तस्योद्गीथे तस्मिन्वाऽशब्दोद्गारेऽपि समुद्गीथशब्दस्योद्गारे लक्षणा स्यात् । बुद्धिश्च्यव-
 नये च श्रुतिर्न्याय्या तेन नाप्यास इत्यर्थः । तत्रैव त्रैयान्तरमाह-फलं चेति । तद्व्यवसाय-
 वाह-श्रूयत इति । तस्याप्यासकृत्यावयवार्थमित्याह-तत्रेति । श्रुतस्य फलस्यान्यफलत्वमेव दर्शय-
 आप्यादीति । न च तदर्थोभयकृत्यावयवार्थदृष्टिं तिस्रसुक्तोक्तिपक्षधरमिथ्यावयव-
 र्थेन कृत्वासात्त्विक्यवयवमादिनि मारः । अपवादेऽपि प्रत्याह-अपवादेऽपीति । अस्यामेदः दृष्टान्ति-
 तुषविसदः । न च तत्रैव न तु फलं नाप्यासस्य नावयवत्वात् इत्यादिनिशेषाविसदस्यव्यतिरिक्त-
 मावयवार्थं शङ्कते-मिथेति । तस्मिन्मावयवनि कर्तृत्वावयवार्थेन बुद्ध्यावयवार्थेन दृष्टा नैवेद-
 रबुद्धयोद्गीथोद्गारेऽप्युत्तरबुद्ध्या अन्यतरबुद्धयपवादमंगीकृत्य अन्यतरमित्याबुद्धिनिवृत्तिकल्पमुक्तम् । तस्यामेदः फलनिर्णय-
 नेति । अस्या-
 मुत्तरबुद्धेरभातिन्मात्रावनाह इत्याह-न च कदाचिदप्योद्कारादौद्कारबुद्धिर्निवर्तते, उद्गी-

थाहोद्गीथयुद्धिः । न चेदं वाक्य वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरम् । उपासनविधि-
परत्वात् । नाप्येकत्वपक्षः सङ्गच्छते । निष्प्रयोजनं हि तदा शब्दद्वयो-
च्चारणं स्यात् । एकेनैव विवक्षितार्थसमर्पणात् । न च ह्यत्रविषये वा-
ऽऽध्वर्यवविषये वाऽक्षरे अकारशब्दवाच्ये उद्गीथप्रसिद्धिरस्ति । नापि
सकलायां साम्ना द्वितीयायां भक्तावुद्गीथशब्दवाच्यायामाकारशब्दप्र-
सिद्धिः । येनानतिरिक्तार्थता स्यात् । परिशेषाद्विशेषणपक्षः परिगृ-
ह्यते । व्याप्तेः सर्ववेदसाधारण्यात् । सर्वव्याप्यक्षरमिह मा प्रसञ्जीत्यत
उद्गीथशब्देनाक्षरं विशिष्यते । कथं नामोद्गीथावयवभूत अकारो गृह्येत
इति ॥ नन्वस्मिन्नपि पक्षे समाना लक्षणा । उद्गीथशब्दस्यावयव लक्ष-

रत्नप्रभा ।

निरर्तत इत्यन्तरित्यर्थः ॥ विश्व तत्त्वगोपकाद्वाक्यवाङ्मन्यपरमादो भवति, नेह वाक्य तत्त्वपरमित्याह-
न चेति ॥ घटकुम्भशब्दयोरिव ओंकारोद्गीथशब्दयोः पर्यायत्वपक्ष दूषयति-नापीति ॥ पर्यायत्वमपि
नास्तीत्याह-न चेति ॥ परिशिष्टविशेषणपक्षे मूल योजयति-व्याप्तेरिति ॥ ओमित्यक्षरमुपासीत
भामती ।

वाक प्रत्यक्षमुपक्रमे च समाप्तौ चोकारः सर्ववेदव्यापीति किंगतोऽयमोकारस्तत्तदाख्यादिपुणविशिष्टस्तस्मै-
तस्मै कामानाख्यादिकाजयोपास्यत्वेनाभिक्रियत इत्यपेक्षायामुद्गीथपदेनेति विशिष्यते । उद्गीथपदेनो-
कारायत्रयवप्रतिष्ठितसाममक्तिभेदाभिरायिना समुदायस्यात्रयमावावुपपत्तेस्तत्तत्त्वयत्रय ओंकारो उच्यते,
न पुनरौकारेणानवयिन उद्गीथस्य लक्षणा ओंकारस्यैवोपरिष्ठातु तत्तद्गुणविशिष्टस्य तत्तत्कृत्रिशिष्टस्य
चोपन्याग्यास्यमानत्वात् । दृष्टश्च समुदायशब्दोऽवयवे लक्षणया यया प्राप्नो दग्धः पठो दग्ध इति तदे-
वानन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

स्वपिपवादोकारान्निवर्तेत । ओंकारबुद्धेर्न्याया मिथ्याधीत्वेन स्वार्थव्यभिचारात् । यदोकारधीरुद्गी-
थमुद्देश्यवादिना तदाऽपि मिथ्या गीत्यादुद्गीथधी स्वार्थान्निवर्तेत । न चैव दृष्टमनो नानाद इत्यर्थः ।
किंचापवादेनास्य वाक्यस्य तात्पर्यमुपास्तिपरत्वादित्याह-न चेति । एकत्वपक्ष निराह-नापीति ।
विक्रशब्दस्य कौकिलशब्देन व्युत्पादनप्रदन्मतरशब्दस्यान्यतरशब्देन व्युत्पादन फलप्रदं ध्याशब्दस्य सदिश्या
र्थतादेरसत्त्वामैरमित्याह-एकेनेति । ओंकारोद्गीथशब्दयोरुद्गीथार्थत्वादन्यतरेण तत्सिद्धेर्न शब्दान्तरा-
र्थप्रदित्यर्थः । किंचैकत्वपक्षे किमुद्गीथस्याक्षरेऽन्तर्भावोऽक्षरस्य वेतरमिन्निति विक्रप्याऽऽय निराह-
न चेति । द्वितीय प्रत्याह-नापीति । उद्गीथशब्दस्याक्षरे तच्छब्दस्य चोद्गीथे प्रसिद्धमपारे तयोरेक-
र्थत्वात्तत्त्व फलतात्याह-धेनेति । पक्षत्रय सावयवतापोय निरवयव पक्ष गृह्यति-परिशेषादिति ।
तत्र सौत्र पदमादाय भिन्नजते-व्याप्तेरिति । तथाऽपि कथ विशेषणपक्षसिद्धिस्तत्राऽऽह-सर्वेति ।
इत्युपासनोक्ति । तत्रैवैव वाक्यशेषभ्रमो म्यादिति मत्वा मुते-अत इति । समये व्यभिचारे च
विशेषणमर्थव्यतिष्यणमादोकारस्य विशेष्यस्य सर्वत्रदव्यापित्वात्तुद्गीथेन विशेषणेन व्यभिचारवारणेऽपि
सर्वस्या द्वितीयस्या भक्तेरुद्गीथशब्दितावास्तदवयवे समसामानादयुक्तमोत्रपरिशेषणत्वमुद्गीथार्थत्वाशङ्का-
वपवउद्धार्यात्रमुद्गीथशब्दस्योपेयाऽऽह-कथमिति । इतिशब्दो वृत्तक्रियापदेन सत्रव्यते । न चोद्गी-
थस्यैवानवयिनो लक्षणा स्यादोकारेणानवयनेति युक्तमोकारस्योपरिष्ठाद्विस्तरेण व्याख्यास्यमानतया प्रगन-
तातेन भक्तिउद्धार्यायामुद्गीथपदेन भक्तिविशेषणार्थेण व्यभिचारामावादिशेषणार्थव्यतिष्यमिति मान । लक्षणा-
प्रसंगेनाध्यात्मस्य निरस्तत्वात्तदपि पक्षो दोषमाग्याज्जोनादेव स्यादिति शङ्कते-नन्विति । उद्गीथ-

णार्थत्वात् ॥ सत्यमेवमेतत् ॥ लक्षणाग्रामपि तु सन्निकर्षविप्रकर्षो भवत एव । अध्यासपक्षे ह्यर्थान्तरबुद्धिरर्थान्तरे निक्षिप्यत इति विप्रकृष्टा लक्षणा । विशेषणपक्षे त्ववयवविचनेन शब्देनावयवः समर्प्यत इति सन्निकृष्टा लक्षणा । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दा अवयवेष्वपि वर्तमाना दृष्टाः—पटत्रामादिषु ॥ अतश्च व्यातिर्हेतोः “ओमित्येतदक्षरम्” इत्येतस्य “उद्गीथम्” इत्येतद्विशेषणमिति समञ्जसमेतन्निरवयवमित्यर्थः ॥ ९ ॥ इति व्याप्यधिकरणम् ॥ (४) ॥

रत्नप्रभा ।

इत्युक्ते सर्वेदव्याप्य ओंकारः इहोपास्तो प्रसज्येत । तन्निरासार्थमुद्गीथावयवत्व विशेषण तमप्रसमित्यर्थः ॥ अव्यासपक्षे तद्बुद्धिविषयत्वगुणयोगरूपः सम्बन्धः कल्प्य इति विप्रकृष्टा लक्षणा । अवयवलक्षणा तु सन्निकृष्टा । अवयवव्यतिरिक्तसम्बन्धस्य कल्पनात् । पटावयवे दग्धे पटो दग्ध इति लोके प्रयोगान् । नामादौ त्रयशब्दस्य तु अगत्या ब्रह्मबुद्धिप्राप्तत्वगुणलक्षणाऽऽश्रिता । सत्र प्रतीकोपास्तैर्विरक्षितत्वात् । इह तु प्रतीकोपास्तिविकल्पने आख्यादिगुणकोद्गारे प्राणदृष्टिविधाने च वाक्यभेदः स्यात् ॥ अतः सर्वेदेदव्याप्योद्गारनिरासेन ओंकारे प्राणदृष्टिविधानार्थं विशेषणमेव समनसम् । कल्पनाद्यवयवविरति भाग्यती ।

फदेशादेः । अव्यासे तु लक्षणा फलकल्पना च । तथाहि आख्यादिगुणकप्रणोपासनादिदमुद्गीयतोपासन प्रणयस्त्वप्यत् । न चात्रास्त्वादि उपासनेष्विव फल श्रूयते । तस्मात् फलपत्नीयम् । उद्गीथसमन्वियप्रणोपासनाविचारपरं वाच्यं नाय दोषः । अपि च गौण्या वृत्तेर्लक्षणा वृत्तिर्बोध्यसी उपपत्ता । लक्षणायामा हि लक्षणीयपरत्वं पदस्य तस्यैव वाक्यार्थान्तरमात् । यथा गंगायां तोष इति लक्ष्यमाणस्य तीरस्य वाक्यार्थेऽन्तर्भावोऽपि करणतया गौरीहीक इत्यत्र तु गोसर्वान्वितिष्णुत्पुटीपादिलक्षणाया न तत्परत्वं गोशब्दस्य । अपि तु तत्कक्षाध्ययसिततद्रुणयुक्तग्राहीकपरत्वमिति गौण्या वृत्तेर्दुर्बुद्धयं तद्विदमुक्त—लक्षणाग्रामपि त्विति । गौण्यपि वृत्तिर्लक्षणावयवत्वाद्ब्रह्मगोक्ता । यद्यपि वैश्वदेवीपदमात्मिकायां प्रवर्तते तथाप्यर्थभेदः स्फुटतरः । आत्मिकापदं हि त्नेणामिकायां प्रवर्तते । वैश्वदेवीपदं तु तस्यामेव विश्वदेविदिष्टायाम् । एतं हि विज्ञानानन्दस्योरपि स्फुटतरः प्रवृत्तिनिमित्तभेदः सत्यपि प्रणयैश्वर्ये ।

आनन्दगिरिय—व्यायनिर्णयः ।

शब्दस्यावयवे लक्षणार्थगोक्तोति—सत्यमिति । अव्यामवयवदयपि तर्हि पक्षो नोपादेयः स्यादित्याशयनाऽऽह—लक्षणाग्रामपि । पक्षत्रये तु व्यायामपि लक्षणार्थग्रामव्यासपक्षमुपेक्ष्य विशेषणपक्षमादिशामहे तत्र लक्षणार्थस्य वाक्यार्थान्वयित्वेन लक्षणायाः सन्निकृष्टविषयतया बलीयस्त्वत्वात् । अव्यामे तु गौरी धीसात्तुक्तत्वात् । लक्ष्यमाणगुणवत्त्वेऽपि मन्त्रितरशब्दस्यावसानालक्षणाया विप्रकृष्टविषयत्वेन दोषत्वनिर्णयः । अव्यामपक्षे लक्षणाया विप्रकृष्टविषयता स्पष्टयति—अध्यासेति । सिद्धाप्ते लक्षणार्थः सन्निकृष्टविषयत्वेन प्रवृत्तत्वं प्रकृतयति—विशेषणेति । अवयवविचनेन शब्देनावयवत्वलक्षणाया लौकिकव्यापारं प्रत्याह—समुदायेष्विति । पटो दग्धो प्राप्नो दग्ध इति तदकदेशादंशेऽपि समुदायस्यो लक्षणयाऽवयवस्य प्रयुक्तत्वे तयोद्गीथस्योऽपि द्वितीयमवयवपक्षेऽहरे लक्षणया गमित्यने न चाश्वत्थोद्गीथवयवस्य तदुपासनं च विषयमिति वाक्यभेदः । विशिष्टाश्वत्थोपादेनोपासनेऽपि तत्र लक्षणयास्तत्कृतविरतिदिष्टायाः समन्वेन वाचनेन विज्ञानादिति भावः । उक्तरेणपटुपादेनावयवस्यैव व्याप्यविरतिः पक्षत्रयनिरवयवमुपेक्षयति—अतश्चेति ॥ ९ ॥ (४) ॥ ओंकारस्योद्गीथमवयवत्वमवयवोपासने

सर्वाभेदाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०३६)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ १० ॥ (५) ॥

वाजसनेयिनां छन्दोगानां च प्राणसंवादे श्रेष्ठ्यगुणान्वितस्य प्राणस्योपा-
स्यत्वमुक्तम् । वागादयोऽपि तत्र वसिष्ठत्वादिगुणान्विता उक्ताः । ते च
गुणाः प्राणे पुनः प्रत्यर्पिताः । “यद्वा अहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठो-
ऽसि” [वृ० ६ । १ । १४] इत्यादिना । अन्येषामपि तु शास्त्रिणां
कोपीतक्रिमृतीनां प्राणसंवादेषु “अथातो निःश्रेयसादानमेता ह वै
देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः” [कोपी० २ । १४] इत्येवभ्रातीयकेषु
प्राणस्य श्रेष्ठ्यमुक्तं, न त्विमे वसिष्ठत्वादयो गुणा उक्ताः । तत्र संशयः-
किमेते वसिष्ठत्वादयो गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्राप्यस्येरन्-उत-नास्येर-
न्निति । तत्र प्राप्तम् तादृक्-नास्येरन्निति ॥ कुतः ॥ एवंशब्दसंयोगात् ।

रत्नप्रभा ।

सिद्धम् ॥ १॥ ४ ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥ विषय वक्तु सम्मतमर्थमाह-वाजसनेयिनामिति ॥ वाचो वसिष्ठत्व
गुण । वाग्मिन सुखवासदर्शनात् । चक्षुष प्रतिष्ठा गुण । चक्षुष्मत पादप्रतिष्ठादर्शनात् । श्रोत्र सम्प-
त्त्वगुणकम् । श्रवणात् सर्वार्थसम्पत्तेः । मन आपतन-गणम् । तस्य वृत्तिद्वारा सर्वभोग्याश्रयत्वात् । ते च
गुणाः प्राणस्य श्रेष्ठ्य निश्चिय वागादिभिस्तन्मिन्नर्विता इति शास्त्राद्व्यसम्मतोऽर्थ ॥ विषयमाह-अन्ये-
षामित्यादिना ॥ निःश्रेयसस्य श्रेष्ठ्यस्य आदान निर्धारण प्रस्तुतय इत्यर्थ ॥ देवताः वागादय
अहंश्रेयसे स्वश्रेष्ठ्यायेत्यर्थः ॥ एतदन्वाच्छ्रेष्ठ्यगुणकप्राणप्रत्यभिज्ञानाच्च सशयमाह-तत्रेति ॥ गुणा-
नामनुपसहारोपसहारावेव पूर्वोत्तरपक्षयो फन्म् । उद्गी यत्त्वविशेषगादोङ्कारस्य सर्वैदव्याप्तियावृत्तिवत्
प्रवृत्तगुणमात्रप्राहकैतदन्वाच्छाब्दान्तरगुणव्यावृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षवति-तत्र प्राप्तमिति ॥ यथा-
भामती ।

न च व्याख्यानमुभयोरपि प्रतिद्वयत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १॥ (४) ॥ सर्वाभेदादन्यत्रेमे ।
एवशब्दस्य सन्निहितप्रकारभेदपरामर्शार्थ-नासाक्षाच्छब्दोपस्थापितस्य च सन्निधानाच्छाब्दान्तरगतस्य
आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्युक्तं प्राणम्यापि तत्तदुक्तगुणमात्रमथैव तत्रतत्रोपास्यतेत्याशङ्कयाऽऽह-सर्वेति । विषय वक्तुमिर्गितमर्थ-
माह-वाजसनेयिनामिति । शास्त्राद्वयेऽपि समत्वमर्थान्तरमाह-वागिति । सा हि वसिष्ठगुणा वाक् ।
वाग्मिनो हि त्रैके सुगिनो उच्यते । चक्षुष प्रतिष्ठागुण चक्षुष्मत पादप्रतिष्ठादर्शनात् । सपद्गुण
श्रोत्रम् । तद्वत् एव श्रवणार्थोपकरणकर्ममवतिदर्शनात् । आपतनगुण मन । भोग्याना तत्र वृत्तिद्वारा
निधानादिः युमपरापि श्रुतिरि यर्थः । तत्र तर्हि ब्रह्मनामुपास्यतेऽप्याशङ्कयाऽऽह-ते चेति । अन्यव्यवति-
रेकाया प्राणाग्नि-वसिष्ठैर्वादिस्मियते प्राणे स्यगुणा वागादिभिरर्पिता इत्यर्थः । शास्त्रान्तरेऽपि सम-
त्वमर्थमाह-अन्येषामिति । निःश्रेयस श्रेष्ठ्य तस्याऽऽदान निर्धारण तदन्तरणोपास्तरयोगात्तत्प्रस्तुतम-
रिष्ठमपि वाह-अयेति । एता ह वै देवता वागादिभिर्माणि योऽश्रेयसे स्वर्ग्यश्रेष्ठ्यायेति वाच्यम् ।
अविर्गितमर्थमुच्यते विर्गितमर्थमाह-न त्विति । एतदन्वाच्छ्रेष्ठ्यगुणकप्राणप्रत्यभिज्ञानाच्च वसिष्ठ-
त्वादिगुणेषु सशयमाह-तत्रेति । क्वचिदिति वाजसनेयकृच्छान्दोग्योनिः । अन्यत्रेति कौशीतक्रिमृत्ति-
शास्त्रो-पने । अत्र च वसिष्ठत्वादिगुणोपसहाराया वाक्यार्थार्थाहेतोरैव निरूपणात्पादादिसमिति ।
पूर्वपक्षे यथाश्रुति गुण-व्यन्या । मिहान्ते गुण्यनुगोपास्यतेत्यनेति मया पूर्वपक्षवति-तत्रेति ।
विदेक्यादनुमानादुपसहार कथमनुपसहार स्यादिति रादने-कुत इति । ओङ्कारस्य सर्वे प्राप्त-
वुद्गी रविशेषगादन्यव्यावृत्तिरेव निदानिति सन्निहितानुपसहारादवशान्दादसन्निहितस्य विदेक्यशाराऽनुनि-
तस्य वसिष्ठत्वादेर्वाद्युक्तियुक्ते वाह-एवंशब्देति । यथा प्राणो वागादिभ्यः श्रेष्ठ सिद्धमत्या प्राण श्रेष्ठ्य-

“अथो य एवैवं विद्वान्प्राणे निःश्रेयसं विदित्वा” [कौषी० २ । १४] इति हि तत्रतत्रैवंशब्देन वेद्यं वस्तु निवेद्यते । एवंशब्दश्च सन्निहितावलम्बनो न शाखान्तरपरिपठितमेवञ्जातीयकं गुणजातं शक्नोति निवेदयितुम् ॥ तस्मात्स्वप्रकरणस्यैरेव गुणैर्निराकाङ्क्षत्वमिति ॥ एवं प्राप्ते प्रत्याह ॥ अस्मिन्निमे गुणाः क्वचिदुक्ता वसिष्ठत्वादयोऽन्यत्रापि ॥ कुतः ॥ सर्वाभेदात् । सर्वत्रैव हि तदेवैकं प्राणविज्ञानमभिन्नं प्रत्यभिज्ञायते । प्राणसंवादादिसारूप्यात् । अभेदे च विज्ञानस्य कथमिमे गुणाः क्वचिदुक्ता अन्यत्र नास्येरन् ॥ नन्वेवंशब्दस्तत्रतत्र भेदेनैवञ्जातीयकं गुणजातं वेद्यत्वाय समर्पयतीत्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ यद्यपि कौपीतकिब्राह्मणगतेनैवंश-

रत्नप्रभा ।

वागादिभ्यः प्राणश्रेष्ठय सिद्धम् अथो तथा चः एवं श्रेष्ठयगुणं विद्वानुपास्ते स प्राणे श्रेष्ठय विदित्वा ध्यावा श्रेष्ठो भवतीति श्रुत्यर्थः । एवञ्जातीयकविधेयत्वात् प्राप्तमार्थिकं वसिष्ठत्वादिगुणजातमेवंशब्दो न गृह्णाति । श्रुतावलम्बित्वादिति प्राप्ते सिद्धान्तयति-अस्मिन्निति ॥ वाजसनेयिब्राह्मणे तावदेवंशब्देन वसिष्ठत्वादिगुणजातस्य प्राणविद्यासम्बन्धः सिद्धः । सेन विद्या कौपीतकिश्रुतौ प्रत्यभिज्ञायते । तथा च गुणानां गुण्यविनाभावेन-अर्थतः प्राप्तानामपि श्रुतगुणैरतिरोधात् सत्यं श्रुतगार्थं च गुणजातं ध्याय-
जामती ।

चानुनामस्तथा संनिधानाभावाच्च कौपीतकिप्राणसंवादान्ते प्राणस्य वसिष्ठत्वादिभिर्गुणैरुपास्यत्व-
मपि तु अथैष्टश्रेष्ठत्वमात्रेणेति पूर्वैः पक्षः । सिद्धान्तस्तु-सत्यं सन्निहितं परागृह्णाति एवकारो न तु शब्दो-
पासनात् सन्निहितम् । किंतु यच्छब्दाभिहितार्थनान्तरायकतया प्राप्तं तदपि हि बुद्धौ सन्निहितं सन्निहित-
मेव । यथा ‘यस्य पूर्णमयी जुह्वतेति’ इत्यव्यभिचरितक्रतुसम्बन्धया जुहोयस्थायितः क्रतुः । तस्माद्दु-
पास्यत्वप्रत्यभिज्ञानाच्चदन्वयिचारिणः प्रकारभेदस्येहानुक्तस्यापि बुद्धौ सन्निधानात्प्राप्तपरामर्शनिपकारेण
परामर्शो युक्त इति सिद्धं कौपीतकिब्राह्मणगतेन तावदेवकारेण शक्यते परागृह्यम् । तथाप्यभ्युपेयत्वापि न्नम
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

गुण विद्वान्यः कश्चिदधिकृतः सन्नुपास्ते सौऽपि प्राणे श्रेष्ठय विदित्स्वोपास्यप्राणात्मकत्वप्राप्तया श्रेष्ठयग-
न्यतां भवतीति श्रुत्यर्थः । एवञ्शब्दसंयोगेऽपि विद्याया वसिष्ठत्वादिगुणवत्त्वं किं न स्वात्तयाऽऽ-तत्र-
तत्रेति । शेषस्या तत्तद्विद्याप्रकरणमुच्यते । एकात्राद्विद्याया वेगार्पणैरेवंशब्देन शाखास्तरोक्तानामपि
वसिष्ठत्वादीनां परामर्शः स्यादित्याशंसयाऽऽह-एवमिति । शब्दस्य शब्दमेवाऽऽनुमानिकादपि सन्निहि-
तमिति कुतः शाखान्तरायगुणवैरिण्यर्थः । विद्याया निराकाङ्क्षार्थं शाखान्तरायमपि गुणजातमिह पा-
पुष्टमित्याशंसयाऽऽह-तस्मादिति । पूर्वैश्चमनुमायितान्तात्पर्यमवधार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति-एवमिति ।
क्वचिदुक्तानां गुणानां गुणानभिधायिशागामुपसंहारं सर्वत्र तत्प्रमगतात्क्वचिदेषोपसंहारं निमित्तं पृ-
क्तं इति । तत्र शौचं हेतुमुत्तमं व्याचष्टे-सर्वेति । सर्वेषु शाखासु प्राणशान्त्येवमे मानमा-
त्रमिति । प्रत्यभिज्ञायकं दर्शयति-प्राणेति । आदिशब्दः श्रेष्ठत्वादिमाह । शान्त्येवैऽपि यद्यथाऽपि गुण-
व्यवधानमाशंसोक्तम्-अभेदे चेति । गुणादृष्टगुणानां व्यस्योक्तिमनुमानादिहेतुत्वार्थः । पूर्वैश्च-
धीजगन्नुपसंहारं-नन्विति । अनुमानस्य दाहद्विरोधं परिहरन्-अत्रेति । अग्निरिति तावदेवंशब्देन
वसिष्ठत्वादिप्रकारोक्तानामनुमानस्यैवैवकारोत्पत्त्याऽऽह-यद्यपीति । प्राणमप्यभिज्ञायकत्वेन तावदे-
वैतं परिष्कारादिगुणजातस्य प्राणवैरिण्यर्थः सिद्धः अत्र कौपीतकिप्राणमेवैव प्रत्यभिज्ञाय तथा च एव-

व्देन वाजसनेयिब्राह्मणगतं गुणजातमसंशब्दितम् । असन्निहितत्वात् । तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेनेवंशब्देन तत्संशब्दित-
मिति न परशाखागतमप्यभिन्नविज्ञानावच्छेदं गुणजातं स्वशाखागताद्वि-
शिष्यते ॥ न चैवं सति श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वा भवति । एकस्यामपि
हि शाखायां श्रुता गुणाः श्रुता एव सर्वत्र भवन्ति । गुणवतो भेदाभावात् ।
न हि देवदत्तः शौर्यादिगुणत्वेन स्वदेशे प्रसिद्धो देशान्तरगतस्तद्दे-
शस्थैरविभाषितशौर्यादिगुणोऽप्यतद्गुणो भवति । यथा च तत्र परिचय-
विशेषाद्देशान्तरेऽपि देवदत्तगुणा विभाव्यन्ते, एवमभियोगविशेषाच्छाखा-
न्तरेऽप्युपास्या गुणाः शाखान्तरेऽप्यस्यैरन् ॥ तस्मादेकप्रधानसम्बद्धा
धर्मा एकत्राप्युच्यमानाः सर्वत्रैवोपसंहर्तव्या इति ॥ १० ॥ इति सर्वाभे-
दाधिकरणम् ॥ (५) ॥

आनन्दाद्यः प्रधानस्य ॥ ११ ॥ (६) ॥

रत्नप्रभा ।

धर्म्यां सन्निहितत्वादिदोषात् कौपीतक्रियतेनेऽशब्देन परामुदयत इत्याह-तथापि ॥ कौपीतक्रियुति-
स्थप्राणः, वसिष्ठवादिगुणकः, श्रेष्ठप्राणत्वात्, वाजिश्रुतिस्यप्राणवदित्यश्रुतगुणानुमाने सति श्रुतहा-
निर्नास्ति । अत्रोपादिसुक्त स्पष्टयति-न चैवं सतीति ॥ अपरिगणिता अपि गुणाः श्रुता
एवैयम् दृष्टान्तमाह-न हीति ॥ फटितमाह-तस्मादिति ॥ १० ॥ (५) ॥
आनन्दाद्यः प्रधानस्य ॥ नञ्गणो ज्ञेयस्यैक्यात् निर्देशोपनाच्च सशयमाह-
भामती ।

इत्याशयवता माप्यद्वितीया-तथापि तस्मिन्नेव विज्ञाने वाजसनेयिब्राह्मणगतेनेति ॥ श्रुतहानि-
रिति । केचिदप्यं श्रुतस्य हानिरितरसहितस्य चाश्रुतस्य कल्पना न चेत्यर्थः । अतिरोहितमन्यत ॥ १० ॥ (५) ॥
आनन्दाद्यः प्रधानस्य। गुणरूपसन्निधानस्य वास्तवगुणव्याप्यानाद्विषेकार्थमिदमभिरूपणमप्येकस्य
ब्रह्मण सयद्वात्वादय सयकामादयश्च गुणा न सकार्येन् । एवमानन्दविज्ञानत्वाद्ययो विमुक्तनियत्वादिभि-
र्गुणैः प्रदेशान्तरोक्तेन सकार्येत्वात् तत्सकरे वा सयद्वात्वादयोऽपि सयकामादिभिः सकार्येन् । न हि ब्रह्मणो
धर्मिणः सत्त्वे कश्चिद्विशेष इति पूर्वे पक्षे । रादान्तस्तु वास्तवविशेषयोरेतु र्भेदतया चाश्रयणतया चायवस्था-
आनन्दागरीय-न्यायनिर्णयः ।

नापि वसिष्ठवाद्येऽशब्देन शक्यवपराश्रुतियर्थः । शब्दस्य शब्दोक्तमेव सनिहितं न विनातीयानुमा-
सिद्धमिवाशयत्वात् ॥ इति नेति । न हि शब्दस्य शब्दमेव सनिहितं किन्तु शब्दोक्तार्थेनात्तरीयकतया
प्राप्तमपि बुद्धिम्य शब्दस्य सनिहितमेव पर्यायत्वस्य जुष्टमप्यापित्तनुवदत सनिष्पत्तिरोपादेऽशब्देन
तस्यापि सप्रसिद्धिरिति भावः । अनुमानत्र शाखान्तरोपगुणोपसंहारे परिगणितव्यं श्रुतं हीयताश्रुता-
नामपि गुणात्तरागामोपसंहारादिः याशयानुमाया श्रयःश्रुतार्थेनाभेदोपि याह-न चेति । तदेव
व्यनक्ति-एकस्यामिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन मन्येयमिति-न हीति । शब्दोक्तान्तररोपस्यमपि सनिहित
मेनेयुक्तं दृष्टा तेन स्पष्टयति-यथा चेति । देवदत्तस्यात्तस्मिन्नुद्दिष्टे तद्गुणानां बुद्धिम्यतान्शानेक्यात्-
स्मिन्बुद्धिमनिदिने तद्गुणा अपि तथा मन्येताह-एवमिति । अनुमानस्यापिरोधे फटितमाह-तस्मा-
दिति ॥ १० ॥ (५) ॥ प्रागप्यं सविशेषोपसुक्तं शाखान्तरोपसिद्धत्वाद्युपसंहारो ब्रह्मणो निर्दि-
शेषोपसुक्तमेव स्पष्टान्तागतैरेव प्रमितिभिर्देवोऽनन्दाद्युपसंहारं स्पष्टित्वात् ॥ इत्याह-आनन्दाद्य इति ।

ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरास्तु श्रुतिष्वानन्दरूपत्वं विज्ञानघनत्वं सर्वगतत्वं
सर्वात्मकत्वमित्येवजातीयका ब्रह्मणो धर्माः क्वचित्केचिच्छ्रूयन्ते । तेषु
संशयः-किमानन्दादयो ब्रह्मधर्मा यावन्तो यत्र श्रूयन्ते तावन्त एव तत्र
प्रतिपत्तव्याः, किं वा सर्वे सर्वत्रेति । तत्र यथाश्रुतिविभागं धर्मप्रतिपत्तौ
प्राप्तायाम्-इदमुच्यते-“आनन्दादयः प्रधानस्य” ॥ ब्रह्मणो धर्माः सर्वे
सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः ॥ कस्मात् ॥ सर्वाभिदादेव । सर्वत्र हि तदेवेकं प्रधानं
विशेष्यं ब्रह्म, न भिद्यते ॥ तस्मात्सर्वात्रिकत्वं ब्रह्मधर्माणां तेनैव पूर्वाधिकर-
णोदितेन देवदत्तशौर्यादिनिदर्शनेन ॥ ११ ॥ नन्वेवं सति प्रियशिरस्त्राद-
योऽपि धर्माः सर्वे सर्वत्र संकीर्येत्तथाहि-तैत्तिरीयके-आनन्दमयमात्मानं
प्रक्रम्यान्नायते “तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद
उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” [तै० उ० २ । ५ ।
१] इति ॥ अत उत्तरं पठति-

रत्नप्रभा ।

तेषु संशय इति ॥ पूर्वपक्षे सत्यादिपदानुपमहारादर्यानिवधारण, सिद्धान्ते त्वस्थारणमिति कठम् । प्रागस्य
सविशेषत्वानुक्तः शास्त्रान्तरीयवसिष्ठव्याद्युपसंहारः । ब्रह्मणस्तु निर्दिशेत्तन्वात् षड्शास्त्रगतपरदेव प्रमि-
तिसिद्धेरर्थैः पदान्तरोपसंहार इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः ॥ सिद्धान्तमाह-इदमिति ॥ आनन्दरत्नमय-
त्वज्ञानत्राटिमात्मन्यानि ब्रह्मणि कश्चित्ता धर्माः । तेषां सर्वशास्त्रानु उपसंहारो नाम-तद्वाचकानन्दा-
दिपदानामेकवाक्यनयोच्चारणम्-आनन्दः, सत्य, ज्ञानमनन्त, मय, शुद्धमद्वयमात्मैति । तानि च सगाना-
भास्यती ।

व्ययस्य व्ययनिष्ठेन । वस्तुधर्मो हि यावद्दम्बु व्ययनिष्ठेन । नासायेकानो नो ज्ययासुकोन । म्तांति शक्य वस्तुम् ।
त्रिभेयम्बु पुद्वयप्रधानतः पुत्रप्रय नश्च यत्र यासद्गुणविशिष्टे भ्रमणि चोदित । स तात्रयंत्रातिष्ठेन नाविहितमभि
आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विषय दर्शयति-ब्रह्मेति । ब्रह्मव्यभिचारेणान्या सशयमाह-तेष्विति । वेद्यत्रयेक्यादेवशब्दप्रवृत्ता-
दकाष्टेभ्यो-नागिरो गुणोपसंहारः स्यादित्याशयः । त्रैक्यादानन्दादांना सर्वत्रोपसंहारे सपद्मान्वादोऽपि
क्रिमिति नोपमदित्येरेन्निर्मयेव्य पूर्वप्रपञ्चयति-सर्वेति । सपद्मान्वादीनामुपसंहारार्थमुक्तानां यथात्रिभि
व्यवस्था । सयाद्यम्बु वस्तुनत्त्रप्रमिन्वय्या यत्रयत्र वस्तुनत्त्रप्रोक्षणत्रोपसंहारव्यैरिष्टियुक्त्वा यास्वार्थ-
प्रोक्षेतांवाय निरूपयगात्पादादिषुगणितः । पूर्वपक्षे स यावत्पुनमहारे तत्त्वाप्रमितिः । सिद्धान्ते तदुपमहारे
तत्प्रमितिमिदमिति गन्ना सिद्धान्तमाह-इदमिति । शास्त्राभेदेनोदिनानुदितं कामकार्येणाव्ययत्वादिदिति
शास्त्रभेदेन व्ययस्या स्यादिति शक्ये-कस्मादिति । पूर्वहेतुमिहाऽऽह-शब्दोदाहरण-सर्वेति । हेतुभे-
दिशुभोनि-सर्वत्रेति । प्रथमाः सर्वत्रेयं फलियमाह-तस्मादिति । परमिणः सार्वप्रितत्वेन धर्मो-
यथाश्रुति व्ययस्या स्यादित्याशयःऽऽह-तेनेति । सत्यज्ञानादयो नियो विद्येतामपिशोभ्यभूता रिद्धा
गृत्रत्रादिस्मान्ति निरनरत्नः सत्त्वादिशरापरमामान्या माह-भूतामेकामानन्दत्यानि उध्वरित । न व्यय-
स्मादेव पदादीदृश मय निष्पति परमाश्रयणेन सिद्धेनामातुयगात्नु यानाप्ररोकये पदा तरे मन्नाश्रय-
मन्नाज्ञानिनिरतमनमय पदगत प्रयोन्वयनियामेरित्त्रिजानिनिरुत्त्यर्थे परशास्त्रीयमभि पदशब्दप्रयोजनेन
इदमिति धारः ॥ ११ ॥ आनन्दमयस्य मयणः सर्वशब्देनाहर्षमेवोऽऽनन्दादिभिः परादिशब्दपदोक्ति
शत्रुत्र प्रमभेयुो वेदानन्दादयोऽपि सार्वत्रिका न म्युमिति शक्ये-नन्विति । ब्रह्मणोर्मानं मत्त
६३० सर्वात्तायाव । ब्रह्मणोः सान्निभ्येव्याशयःऽऽह-तयादीनि । गुणोत्तमाह-अत्र इति ।

प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरूपचयापचयौ हि भेदे ॥ १२ ॥

प्रियशिरस्त्वादीनां धर्माणां तैत्तिरीयके आम्रातानां नास्त्यन्यत्र प्राप्तिः । यत्कारणं प्रियं मोदः प्रमोद आनन्द इत्येते परस्परपेक्षया भोक्तृन्तरापेक्षया चोपचितापचितरूपा उपलभ्यन्ते । उपचयापचयौ च सति भेदे सम्भवतः । निर्भेदं तु ब्रह्म । “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः । न चेते प्रियशिरस्त्वादयो ब्रह्मधर्माः कोशधर्मास्त्वेते इत्युपदिष्टमस्माभिः “आनन्दमयोऽभ्यासात्” [व्या० सू० १ । १ । १२] इत्यत्र ॥ अपि च परस्मिन्ब्रह्मणि चित्तावतारोपायमात्रत्वेनेते परिकल्प्यन्ते, न द्रष्टव्यत्वेन । एवमपि सुतरामन्यत्राप्राप्तिः प्रियशिरस्त्वादीनाम् । ब्रह्मधर्मास्त्वेतान्कृत्वा न्यायमात्रमिदमाचार्येण दर्शितं-प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरिति । स च न्यायोऽन्येषु निश्चितेषु ब्रह्मधर्मेषूपसनायोपदिश्यमा-

रत्नप्रभा ।

धिकरणानि पदानि विरुद्धधर्मव्यागेन सर्वाधिष्ठानभूतामेकामखण्डव्यक्तिं लक्षयति ॥ न चैकैव पदेन लक्षयसिद्धेः पदान्तरव्यर्थमिति वाच्यम् । एकस्मिन् पदे शिरोधामत्वेन लक्षयानवतारात् ॥ यद्यपि पदद्वयेऽपि लक्षणाऽवतरति । तथापि “आनन्दो ब्रह्म” इत्युक्ते दुःखनास्यत्वमूर्तिनिरासेव्यसत्त्वजडत्वादिभ्रमो भवेत् ॥ अतस्तन्निरासार्थं सत्यज्ञानादिपदानि प्रयोक्तव्यानि ॥ न च धमस्यानवधित्वाद्वाच्यमपर्यवसितं स्यादिति वाच्यम् ॥ सच्चिदानन्दात्मकं सर्वधर्मशून्यमद्वयमत्रिकल्प ब्रह्माहमिति विशेषदर्शने सर्वभ्रमनिवासम् । तच्च विशेषदर्शनं यावद्भिः पदैर्भवेत्, तावन्ति पदान्युपसहर्तव्यानीति भावः ॥ ११ ॥ ब्रह्मैक्याच्चेदानन्दत्वादिधर्माणां सर्वत्र प्राप्तिः, तर्हि सगुणब्रह्मनियामतयमप्राप्तिरपि स्यादिति शङ्कानिरासार्थं सूत्रं व्याचष्टे-प्रियेति ॥ पुनर्दर्शनस्य प्रियं, तद्वातादिना मोदः, तस्य विद्याद्यतिशये प्रमोद इत्येष तारतम्यवन्तो धर्मास्तद्वये ज्ञेये न प्रानुवन्ति । तेवामत्रयस्वरूपाणां ब्रह्मज्ञानानुपयोगादिति भावः ॥ तेषां ब्रह्मधर्मत्वं चासिद्धमित्याह-न चेत् इति ॥ ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेऽपि तथा प्राप्तिः स्यादित्याशङ्क्याह-एवमपीति ॥ अज्ञेयत्वादेर्षां न ज्ञेये ब्रह्मणि प्राप्तिरित्यर्थः ॥ किमर्थं तर्हि सूत्रमित्यत आह-ब्रह्मधर्मास्त्विति ॥ ब्रह्मधर्मानिति श्रुत्वा चिन्ताफलाह-स चेति ॥ ज्ञेये वाद्यधर्माणामनु-

भामती ।

गुणमोचर्याकर्तुमर्हति । तस्य विधितन्त्रायाद्विधेयं व्यरस्थानात् । तस्मादानन्दविज्ञानादयो ब्रह्मतत्त्वात्मतयोक्ता आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्र प्रतिज्ञां विमजते-प्रियेति । हेतुं व्याकरोति-यदिति । श्रुत्वस्तु सामान्यासिद्धित्वात् प्रीतिमात्रं प्रियम् । पुरादिविशेषपञ्चमकृतो हर्षविशेषो मोदः । स एव प्रकृतः सन्प्रमोदः । सुखसाप्तान्ममानन्द इत्येते परस्परपेक्षयोपचयापचयरूपा मोक्तृभेदात् तथात्वभाजो जीवेषु सुखादिभिश्चिन्त्यदृष्टैरित्यर्थः । तेषामेकरूपत्वोपलम्भेऽपि किमापातमित्याराक्याऽऽह-उपचयेति । तर्हि ब्रह्मण्यपि भेदोऽस्तु नैयाह-निर्भेदं त्विति । अतो यत्रयत्र ब्रह्म प्रतिपाद्य तत्रतत्र प्रियशिरस्त्वादीनां न प्राप्तिरिति शेषः । ब्रह्मधर्मत्वमेषामुपेत्योक्तं तदेव नास्त्योऽह-न चेति । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे कथं तदधर्माणामेवामत्रयधर्मत्वादास्याऽऽनन्दमयाविरुद्धेण वृत्ते स्मात्यति-कोरोति । इतश्च प्रियशिरस्त्वादीनां ब्रह्मत्रयाक्ये न प्राप्तिरित्याह-अपि चेति । अस्तु तर्हि चित्तावतारोपायत्वेनेन सर्वत्र ब्रह्मवाक्ये तत्प्राप्तिस्तत्राऽऽह-एवमपीति । तथा ब्रह्मणि चित्तावतारोपायत्वेऽपि न ब्रह्मवाक्ये सर्वत्र प्राप्तिर्द्रष्टव्यत्वेनानुपदेशात्, अत्रब्रह्मधर्मत्वाच्च । चित्तावतारस्तु तत्रतत्रोक्तैरेवधर्मैः समवायेनामुपसंहारं कांक्षन्तित्यर्थः । अत्रब्रह्मधर्मत्वेनेनामुपसंहाराद्वात्मानानन्दनर्थकमिदं गृह्यन्मिपारांश्याऽऽह-ब्रह्मेति । श्रुत्वाचिन्ताफलाह-स चेति । तथापि ब्रह्मैक्यात्किमिदमन्योन्यत्रोपसंहारो

नेषु नेतव्यः संयद्भामत्वादिषु, सत्यकामत्वादिषु च । तेषु हि सत्यप्युपास्यब्रह्मण एकत्वे प्रक्रमभेदादुपासनाभेदे सति नान्योन्यधर्माणामन्योन्यव प्राप्तिः। यथा च-द्वे भायें एकं नृपतिमुपासाते चामरेणान्या, द्वेजेणान्या । तत्र चोपास्यैकत्वेऽप्युपासनाभेदे धर्मव्यवस्था च भवति, एवमिहापीति । उपचितापाचितगुणत्वं हि सति भेदव्यवहारे सगुणे ब्रह्मण्युपपद्यते, न निर्गुणे परस्मिन्ब्रह्मणि ॥ अतो न सत्यकामत्वादीनां धर्माणां क्वचिद्भूतानां सर्वत्र प्राप्तिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

इतरं तु आनन्दादयो धर्माः ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनायैवोच्यमाना अर्थसामान्यात्प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो धर्मिण एकत्वात्सर्वे सर्वत्र प्रतीयेरन्निति वैषम्यम् । प्रतिपत्तिमात्रप्रयोजना हि त इति ॥ १३ ॥ इत्यानन्दाद्यधिकरणम् ॥ (६) ॥

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ १४ ॥ (७) ॥

काठके पञ्चते "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः" [कठ० १]

रत्नप्रभा ।

पयोगादप्रतिपत्तिरिति न्यायात् संयद्भामत्वादीनामप्रतिपत्तिरिति सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः। ज्ञानानुपयोगेऽपि ध्याने तेषां धर्माणामुपयोगादित्यादाह-तेषु इति ॥ ध्यानविधिरतन्त्राणां धर्माणां पयारिधि व्यवस्थेऽर्थः ॥ १३ ॥ संयद्भामत्वादिधर्मेभ्यः आनन्दादीनां वैषम्यं, ज्ञानोपयोगित्वादिवाह-इतरे इति। सत्यज्ञानानुपयोगात्संयद्भामत्वादीनां सर्वत्र प्राप्तिरिति सूत्रं व्याख्येयमित्यर्थः ॥ १३ ॥ (६) ॥ आध्यानाय ॥ वाक्यभेदाभेदानवधारणान् संशयमाह-मामती ।

परपरं त्रयं धूपनं तत्रत्रानुक्ता अपि उच्यन्ते । संयद्भामत्वाद्युपासनाप्रयत्नविधिरपि यथास्थित्यपि-ष्टन्ते न तु पथावस्थिति सिद्धम् । धियदिशस्यादीनां तृशस्यावमारोप्य न्यायो दर्शितः । तस्य तु संयद्भामत्वादिफलः । मोदनमात्रं मोदः प्रनोदः प्रकृतो मोदस्तापिनां परस्परप्रेम्भानुपचयानुपचयौ ॥ १ ॥ १ ॥ ३ ॥ ॥ १३ ॥ (६) ॥ अध्यानाय प्रयोजनाभावात् ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति । किन्तु सर्वे आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तेष्विति । तेषां ध्यानार्थमुक्तानां विधिरातन्त्रायाश्च यावद् गुणविरहितयोनां द्विर्वापिपते तत्र तावतामत्र ध्येयता नाधेयमित्यन्वयानुपसंहार इत्यर्थः । उपास्यैक्ये कथमुपास्यभेदे धर्मभेदे वेयादाक्याऽऽह-प्रया चेति । निर्गुणानुपयोगे धर्मेऽपि विधिमतिरस्य संकरो नास्तीति उपास्यैक्येऽपि विधिसिद्धिः । समुपपत्तिर्गुणैः श्रद्धाविरतोपास्यसंगराजानुपसंहारव्यवस्था किं न स्यात्तत्राऽऽह-उपास्यैक्येति । समुपपत्तिर्गुणैर्वैषम्यमुत्पत्त्या गूरे विभक्तिं बद्धुपसंहारो-अतो नेति ॥ १२ ॥ विदित-सत्प्रैभ्यः सत्यकामत्वादिभ्यो दस्तुधर्माणामानन्दादीनां ब्रह्मत्वमित्युपयोगितया परपरं श्रेयं इत्येवमेव तत्र परं प्राप्तिरिति विशेषाह-इतरे इति । मूर्तिने विदितं विदित्यपि-इतरे इतित्यादिना । ब्रह्मस्वरूपमित्युपास्यभेदेऽनन्दादीनां वैषम्यार्थं कथयति-प्रतिपत्तीति । साध्यतावतावता-त्वात् सत्यैक्येऽहः । परं यथाशांशनाभिरसं सर्वोपसंहारैश्च इति वक्तुमिति शब्दः ॥ १२ ॥ (६) ॥ इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति । इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इति । वाक्यभेदाभेदानवधारणान् संशयमाह-मामती ।

३ । १०] इत्यारभ्य “पुरुषात्र परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः”
 [कठ० १ । ३।११] इति । तत्र संशयः-किमिमे सर्वे एवार्थादयस्ततस्ततः
 परत्वेन प्रतिपाद्यन्ते-उत-पुरुष एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति ।
 तत्र तावत्-सर्वेषामेवेषां परत्वेन प्रतिपादनमिति भवति मतिः । तथा-
 हि श्रूयते-इदमस्मात्परमिदमस्मात्परमिति ॥ ननु बहुष्वर्थेषु परत्वेन
 प्रतिपादादयिपितेषु वाक्यभेदः स्यात् ॥ नैप दोषः ॥ वाक्यबहुत्वोपपत्तेः
 बहून्येव ह्येतानि वाक्यानि प्रभवन्ति बहूनर्थान्परत्वोपेतान्प्रतिपादादि-
 तुम् ॥ तस्मात्प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपादनमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ पुरुष
 एवैभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति युक्तं, न प्रत्येकमेषां परत्वप्रतिपा-

रत्नप्रभा ।

तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे वाक्यभेदादियामेदः, सिद्धान्ते वाक्यैक्यादिद्वयमिति फलम् । पूर्वतः त्रयस्वभावानामान-
 न्दादीनामुपसहार्थानां ब्रह्मज्ञानफलोपायत्नमुक्तम् । अत्र तत्रत्रयमात्रस्य अर्थादिपरत्वस्य अनुपसहार्थस्य
 अतदुपायत्वमुच्यत इत्येकफलकत्वं सङ्गतिः ॥ तत्र-परत्वमिच्छित्वेनार्थादीनामपूर्वतया प्रतिपाद्यानां भेदाद्
 वाक्यभेदो न दोष इति पूर्वपक्षः । उत्सूर्णसिद्धान्त प्रतिज्ञाय सौत्र हेतु व्याकष्टे-पुरुष एवेति ॥ फल-
 पक्षे सति अपूर्वत्वात् पुरुषस्यैव प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वम् । अत्रार्थादीनां परत्व तु तच्छेष्येनोच्यत
 इत्यर्थः ॥ किञ्च “पुरुषात्र परं किञ्चित् सा काष्ठा” इति वेद परनिषेधवृत्तेन, सर्वमाधानवित्त्वङ्गेन
 भामती ।

पामेवार्थादीनां परत्व प्रतिपादादिविहितम्, आहो पुरुषस्यैव तत्प्रतिपादनार्थं चेतरेषां परत्वप्रतिपादनम् । तत्र प्र-
 त्येकमेषांदिपरत्वप्रतिपादनश्रुतेः श्रूयमाणतत्परत्वे च सम्भवति न तत्तदतिशयमे सर्वेषामेकपरत्वाच्चयत्नान् न्या-
 यम् । न च प्रयोजनाभावादसम्भवः । सर्वेषामेव प्रत्येक परत्वाभिधानस्यान्यथानुपयोजनत्वात् । तत्तदाध्यायानां
 च प्रयोजननस्त्वस्युते । तथाहि स्मृति — ‘दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु
 शत पूर्ण सहस्र त्वामिमानिकाः ॥ बीडा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगत-वरा । पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठ-
 न्त्यव्यक्तचिन्तका ॥ पुरं निर्गुण प्राप्य कालसदया न विद्यते ।’ इति । प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्या-
 भ्युपेक्षत्वात् प्रत्येक तेषामर्थादीनां परत्वपरत्वेतानि वाक्यानीति प्राप्त उच्यते-इन्द्रियेभ्य परा षर्था
 इत्येव तावत्सदोर्षो वस्तुतत्त्वप्रतिपादनपरः प्रतीयते, नाध्यायनविधिर । तदश्रुते । तत्र यद्यप्यस्य
 साक्षात्प्रयोजनयत्नं दृश्यते तत्प्रत्ययपरत्व सर्वेषाम् । दृष्टं च निर्गुणो परमवदज्ञानस्य निमित्तानर्थमसार-
 कारणाविशेषशमः । तत्त्वज्ञानोदयस्य निषर्थासोपशम-श्रमण्येन तत्रतत्र दर्शनात् । अर्थादिपरत्वप्रत्य-
 यस्य तु न दृष्टमस्ति प्रयोजनम् । न च दृष्टे समवति अदृष्टरूपज्ञाना-व्याप्या । न च परममुत्पत्तिहेतु-
 ज्ञानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सशयमाह-तत्रेति । विशामेदाभेदप्रसंगेन वाक्यभेदाभेदयोस्तन्निवन्धनप्रियामेदाभेदयोर्वा चिन्तया वास्या-
 र्थधीहितोरेव चिन्तनात्पादादिमगतिः । पूर्वपक्षे वाक्यभेदादियामेदः, सिद्धान्ते तदभेदात्तदभेद इत्यनि-
 प्रत्य पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । तत्र हेतुमाह-तथाहीति । पूर्वपक्षमाक्षिपति-नन्विति । मदनयेक-
 वाक्यत्वे वाक्यभेदो दोषोऽत्र तु वाक्यभेद एवेति ममाधत्ते-येति । उपरतिमेवाऽऽह-उहनीति ।
 सर्वेषां प्रयेक परत्वोक्तिरफन्त्याशक्य-“दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः” इत्यादिस्मृत्येवार्थान-
 द्वारा प्रत्येक परत्वोक्ते सङ्गतसिद्धेरपूर्वार्थनया च प्रामाणिकस्य वाक्यभेदस्येत्पादप्रत्येकमेवार्थादीनां परत्व
 प्रतिपादयमि युपसहरति-तस्मादिति । पूर्वपक्षमन्य सूत्राद्दर्शित्वं सिद्धान्त प्रतिजानीते-एवमिति ।
 पुरुषपरत्वस्य शक्तिविषयस्य तात्पर्यमप्यत्रादर्यादिपरत्वानामपि शक्तिविषयत्वादपूर्वत्वात् तात्पर्यमेव किं

दनम् ॥ कस्मात् ॥ प्रयोजनाभावात् ॥ न हीतिरेषु परत्वेन प्रतिपन्नेषु किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते श्रूयते वा । पुरुषे त्विन्द्रियादिभ्यः परस्मिन्सर्वानर्थत्रातातीति प्रतिपन्ने दृश्यते प्रयोजनं मोक्षसिद्धिः ॥ तथा च श्रुतिः—
“निचाप्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते” [कठ० १ । ३ । १५] इति ॥ अपि च परप्रतिपेधेन, काष्ठादिशब्देन च,—पुरुषाविषयमादरं दर्शयन्पुरुषप्रतिपत्यर्थेव पूर्वापरप्रवाहोक्तिरिति दर्शयति—आध्यानायेति ॥ आध्यानपूर्वकाय सम्यग्दर्शनायेत्यर्थः ॥ सम्यग्दर्शनार्थमेव हीहाऽऽध्यानमुपादिश्यते, न त्वाध्यानमेव स्वप्रधानम् ॥ १४ ॥

आत्मशब्दाच्च ॥ १५ ॥

रत्नप्रभा ।

च,—पुरुषे तात्पर्यं दर्शयन् पूर्वस्मात्पूर्वस्मादपरस्यापरस्य परत्वोक्तिस्तदर्थेति दर्शयतीत्याह—अपि चेति ॥ अर्थादीनामत्रोक्तिः आध्यानाय तत्परत्वव्यथानपूर्वकं पुरुषदर्शनायैव । स्वतः प्रयोजनाभावादिति सूत्रयोजयति—आध्यानायेति ॥ १४ ॥ आत्मत्वादितिमेव पुरुष प्रतिपाद्य इत्याह—आत्मशब्दाच्चेति ॥ किञ्च “तद्विष्णोः परम पदम्” “पुरुषान्न पर किञ्चिद्” इत्युपक्रमोपसंशारयोरेकरूपात् फलतमामती ।

परत्वे समवति अवान्तरपुरुषार्थतोचिता । तस्माद् दृष्टप्रयोजनवत्त्वान् पुरुषपरत्वप्रतिपादनायोऽयं संदर्भ इति गम्यते । किंचादरादप्ययमेवास्वार्थ इत्याह—अपि च परप्रतिपेधेनेति । नन्वास्यानभिनिर्मासितत्वरूपमुप्यने आध्यानायेत्येव आह—आध्यानायेति ॥ १४ ॥ आत्मशब्दाच्च । अनधिगतार्थप्रतिपादनस्वभावत्वात्प्रमाणानां विशेषनध्यागमस्य, पुरुषशब्दवाच्यस्य चात्मनः स्वयं श्रुत्यैव दृष्टविगतत्वापधारणादस्तुतश्च दुरभिगमत्वादर्थ्यादीनां च सुगमत्वात्परत्वमेवार्थादिपरत्वाभिधानस्येत्यर्थः । श्रुतेराशयातिशय इवाशयातिशयः । तत्तात्पर्येनेति यावत् । किञ्च, श्रुत्यन्तरापेक्षिताभिधानादप्येवमेव । अर्थादि-
आनन्दगिरि—न्यायनिर्णयः ।

न स्यादिति शङ्कते—कस्मादिति । तात्पर्यमेवत्वनिमित्तकत्वाभावात्तार्थादिपरत्वानां तन्मेवतेति न्याऽऽह—प्रयोजनेति । कथं प्रयो जनामत्रोक्तिरित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकसिद्धे शान्त्रसिद्धे वा फलमिति विद-
त्याय निराह—न हीति । द्वितीयं प्रत्याह—श्रूयते चेति । प्रकरणस्वात्प यस्तुपरत्वदृष्टेर्व्यतिरेकसिद्धि-
परत्वायोगात्परप्रमुदवार्थहेतुवत्त्वधीपरत्वे च संमन्नीन्द्रियाद्युपास्यधीनस्युत्तिसिद्धात्तान्तरप्रमुदपरत्वायोगात्
प्रत्येकमर्थादिपरत्वसिद्धिरित्यर्थः । पुरुषस्य परत्वमपि न फलवती परत्वधीनवार्थादिपरत्वधीनदित्यनुमाना-
नाकथं तन्मतेऽपि पुरुषार्थहेतुकत्वं वाशास्त्वानर्थक्येनोपद्रवितानवच्छिन्नचिह्नानुविपरत्वात्पुरुषपरत्व-
दृष्टेर्नर्थध्वंसकत्वात्तन्नुभयमिदमित्याह—पुरुषे त्विति । अज्ञानमिध्याधीशान्तेर्दृष्टकत्वाद्दृष्ट सत्यदृ-
कत्वना न युक्तेति न्याऽऽह—दृश्यत इति । सत्यदृष्टकत्वना न युक्तेति भिदनुमये विप्रतिपत्ते प्रती-
पुरुषपरत्वदृष्टेर्दृष्टकत्वं श्रुतिमाह—तथा चेति । इत्युक्त्यैव सम्भेदस्य सर्वस्मात्परत्वेन पुरुषप्रतिपत्तित्वात्—
अपि चेति । पुरुषान्न परत्वनिर्निवृत्तिमेव सा कोट्येति काष्ठाशब्देन आत्मावधिष्येन परत्वोक्तिर्भेदं च
पुरुषविषयमादरं तात्पर्यं दर्शयत्येदं इति यावत् । पूर्वोपरप्रवाहोक्तिः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादपरस्यापरस्य पर-
त्वोक्तिः । ध्यानादिनिर्वाहानात्परपुरुषप्रतिपत्तीनामित्या कथं सूत्रेणवाशयन् न्यायवयं व्यानये—आध्या-
नेति । निर्गुणव्यप्रतिपत्तिरिति ध्यानायां प्रत्येकित्यामनुनवृत्तमितिपदित्याशयः तदपि तस्मात्तद्वि-
शेषमाह—सम्यगिति ॥ १५ ॥ सम्भेदात्परत्वेन पुरुषव्येवायं प्रतिपाद्यं हेत्यन्तस्माह—आत्मैति ।

इतश्च पुरुषप्रतिपत्त्यर्थं वेयमिन्द्रियादिन्द्रियादिप्रवाहोक्तिः । यत्कारणं-
 “एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्तमा न प्रकाशते ॥ दृश्यते त्वद्भ्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया
 सूक्ष्मदर्शभिः” [कठ० १ । ३ । १२] इति प्रकृतं पुरुषमात्मेत्याह ॥
 अतश्चानात्मत्वमितरेषां विवक्षितमिति गम्यते ॥ तस्यैव च दुर्विज्ञानतां,
 सुसंस्कृतमतिगम्यतां च, -दर्शयति । तद्विज्ञानार्थैव च “यच्छेद्वाह्मनसी
 प्राज्ञः” [कठ० १ । ३ । १३] इत्याधानं विदधाति । तद्व्याख्यातम्
 “आनुमानिकमप्येकेषाम्” [व्या० सू० १ । ४ । १] इत्यत्र ॥ एवमने-
 कप्रकार आशयातिशयः श्रुतेः पुरुषे लक्ष्यते, नेतरेषु ॥ अपि च “सो-
 ध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्” [कठ० १ । ३ । ९] इत्युक्ते-
 किं तद्ध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकाङ्क्षायामिन्द्रियाद्य-
 नुक्रमणात्परमपदप्रतिपत्त्यर्थं एवायमायास इत्यवसीयते ॥ १५ ॥ इत्या-
 ध्यानाधिकरणम् ॥ ७ ॥

आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् ॥ १६ ॥ (८) ॥

प्रेतरेयके श्रूयते-“आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिपत्स
 ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥ १ ॥ स इमँल्लोकानसृजताम्भो मरीची-

रत्नप्रभा ।

एवदेकपुरुषपरत्वेनैकवाक्यत्वनिश्चये सति वाक्यभेदफटभेदकल्पना न युक्ता । गौरवादित्याह-अपि
 चेति ॥ १५ ॥ (७) आत्मगृहीतिरिति ॥ मिपत् चल्त् । लोकानाह-अम्भ इति ॥ अम्भः-
 स्पर्गः, मरीचयः-अन्तर्लक्ष्यलोकः, मरुः-म र्यलोकः, आपः-पाताललोक इत्यर्थः ॥ आत्मशब्दस्य ऋषिणि,
 भामती ।

परत्वे तु स्वरूपेण विवक्षिते नापेक्षिते श्रुतिराचष्टे इत्याह-अपि च सोऽध्वनः पारमाप्नोतीति ॥ १५ ॥
 (७) ॥ आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् । श्रुतिस्मृत्योर्हि लोकमष्टि परमेश्वराधिष्ठिता परमेश्वरहितरूप्यगर्भ-
 ध्यानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सूत्रस्य चशब्द व्याकरोति-इतश्चेति । तदेव स्रुष्टयन्नात्मशब्द विभजने-यदिति । आत्मनोऽप्रकाशमा-
 नत्व स्वामाधिकमिति शब्दा वारयति-दृश्यते त्विति । तस्या श्रुतापेक्ष आत्मे यम्यार्थमाह-प्रकृत-
 मिति । सूत्रगतपञ्चम्या विवक्षितमर्थमाह-अतश्चेति । भवशिशुर्दूर्वाधर्म्यार्थमाह-तस्येति । उत्तरार्थात्प
 र्थमाह-संस्कृतेति । चशब्दन्वित हेतुन्तरमाह-तदिति । वागादिनियमनमात्र मन्त्रे प्रतीते न तु ध्यान-
 विधिनि वाशक्याऽऽह-तद्व्याख्यातमिति । भवार्थज्ञापनस्वामा-नादागमस्याऽऽमनश्च श्रुत्येव दुर्ज्ञानयो-
 च्छंभुतश्च तथात्वादार्थादीनां च सुगमत्वात्तेषां परत्वोक्तिरपि तत्परिनेत्यभिप्रेषोपनहरति-एवमिति । उप-
 क्रमोपनहारयोरेकत्वात्पुनरपि पुरुषपरत्वे तात्पर्यं सदर्थस्य सिद्धमित्याह-अपि चेति । तद्विष्णोः परम
 पदम् । ‘पुरुषान्न परं किञ्चित्’ इत्युपक्रमोपनहारयोरेकत्वात्पुनरपि सर्वस्मात्परत्वे पुरुषस्य प्रतिपाद्ये
 सत्यनान्तरवाक्यानां तदेकवाक्यतायोगे वाक्यभेदादिसंशयने गौरवात्परपुनरपरात्मने सदर्थस्येति हेतुन्तरमेव
 स्फोरयति-स इति । प्रमिस्तित्वाच्च पुनर्मन्त्रे प्रमेयत्वेत्याह-किमिति । अर्थानामिन्द्रियाकर्ष-
 त्वेन परत्वं त्वस्मिन्नात्मनि सर्वनियम्याकर्षकत्वेन परत्वं निश्चिनमिति मवाऽऽह-इन्द्रियादीति ॥ १५ ॥ (७)
 वाक्यभेदमप्यार्थादीनां पृथक्प्रतिपाद्ये प्रयुक्ते देवादिस्मृत्येन प्रवृत्तापरब्रह्मणोऽप्यो लोकमष्टा परो नोपेयो
 वाक्यभेदप्रसङ्गादित्याशयाऽऽह-आत्मेति । विषयवाक्यमुदाहरति-प्रेतरेयक इति । आत्मशब्दस्य

र्मरमापः” [वे० १ । १ । २] इत्यादि । तत्र संशयः—किं पर एवात्मा इहात्मशब्देनाभिलष्यते—उत-अन्यः कश्चिदिति ॥ किं तावत्मात्तम् ॥ न परमात्मेहात्मशब्दाभिलष्यो भवितुमर्हतीति ॥ कस्मात् ॥ वाक्यान्वयदर्शनात् ॥ ननु वाक्यान्वयः सुतरां परमात्मविषयो दृश्यते । प्राशुत्पत्तेरार्त्मकत्वावधारणात्, ईक्षणपूर्वकमप्यष्टवचनाच्च ॥ नेत्युच्यते ॥ लोकसृष्टिवचनात् । परमात्मनि हि स्रष्टरि परिगृह्यमाणे महाभूतसृष्टिरादौ वक्तव्या लोकसृष्टिस्त्विहादावुच्यते । लोकाश्च महाभूतसन्निवेशविशेषाः ॥

त्वप्रमा ।

मृगाम्नि च, प्रयोगात् सशयमाह—तत्रेति ॥ अत्र पूर्वपक्षे वाक्यस्य सूत्रोपासितपरत्वात् परब्रह्मणो गामानन्दादीनामंतरेयकेऽनुपसंहारः । निदान्ते प्रहरत्वाद्दुपसंहार इति कउम् । पुरुषवाक्येन्द्रप्रसङ्गादर्थादिवाक्यानां नार्थोद्विप्रतिपादकत्वमित्युक्तं, तद्वदिहापि प्रजापते रेतो देवा इति पूर्वस्मात् प्रजापति-वाक्यादेदप्रसङ्गात् “आत्मा वा” इत्यादिवाक्यस्य न ब्रह्मपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षवृत्ति—न परमात्मेत्यादिना ॥ वाक्यस्य प्रजापतौ तात्पर्यदर्शनादित्यर्थः ॥ पूर्वपक्षमाश्लिष्य लोकमपूर्वाङ्गीकृतप्रजापतौ वाक्यान्वय इत्याह—नन्वित्यादिना ॥ लोका एव महाभूतानीत्यत आह—लोकाश्चेति ॥ लोकशब्दस्य भामती ।

कर्तृकोपस्था संप्रतिह महाभूतसर्गमनभिः प्राथमिकी लोकसृष्टिसम्बन्धमानान्तरेश्वरकार्या प्रागुपत्तार-त्मेकावाक्याणं चान्तरेश्वरसन्निवना गमयति । पारमेश्वरमर्गस्य महाभूतानां साक्षादित्यादस्य च सदैवरीत्यात् । अस्ति हित्म्यैकस्य विकारान्तरापेक्षया प्रथममिति चेन्नगणोऽपि चैवमिदं तरेयके पूर्वमिन्द्रप्रकरणे प्रजापति-कर्तृकेन श्लोकसृष्टिः । तदनुसारादप्येवमिति ज्ञायते । अपि च ताम्यो गामानपदिद्यादयश्च व्यन्तराः शुभोना विरोधस्त्वनरमात्ममुप्रसिद्धाः । ततोऽप्यन्तरेश्वर एव ज्ञायते । आत्मशब्दप्रयोगश्चापि दृष्ट-मन्त्मादपरात्माभिः प्रोक्तमिति प्राण उच्यते—परमाननो गृहीतिरिह यथा इतरेषु ‘मृष्टिश्रमणो एतस्मादात्मन आकाशः समूहः’ इत्यादिषु । तामादुत्तरात् ऐक्षतेनैतन्नपूर्वकस्यष्टवचनानामेवन्वयात् । एतदभिहितम्—सुस्थं तावन् सर्गाप्राक्तेषु त्वयमानवद्वयं मृष्टं च परमेश्वरस्यात्र भयतः । तदमया-मनुपवत्तौ नाप्यत्र व्यापानुमुचितम् । न च महाभूतसृष्टयनिमानेन लोकसृष्टयनिमानमनुपवत्तौ चिन्तयन् । अज्ञातशक्तिकाया वस्तुनो ब्रह्मणः सृष्टौ यथा क्वचित्तेजःपूर्विकसृष्टयनिमानं न रिह्यते । एतस्मादात्मन आनन्दमिरीय—न्यायनिर्णयः ।

परमं सूत्रं च प्रयोगात् त्रिर्वाच्य भजयमाह—तत्रेति । आत्मशब्दस्य वाक्यार्थगतोपयुक्तस्य पर-मामभिव्यक्तिकया नत्र वाचिनां तत्रानियुक्तयोगिनामुपमहारमिदं गमि पादादिमगतिः । आत्मशब्दार्था-परत्वं प्रपञ्चे तदर्थप्रति रथे पूर्वपक्षे स वाक्यनुपसंहारः । निदान्ते नम्य परमिपय वे तत्रानि कथं तदुपसंहार-शक्तिप्रपञ्चे त्रिभुव्य पूर्वपक्षवृत्ति—किमिति । परशब्दस्याप्यत्र आत्मशब्दस्याप्यत्रमपि तदर्थेन किं न स्यादि-त्याह—कस्मादिति । आत्मविषयमात्रस्य सूत्रे तात्पर्याङ्गीकृत्याऽप्राभीष्टा तत्र गुणोपमहादोऽर्थात् प्रा-वाचयेति । इत्येवमाश्लिष्यति—नन्विति । सुतामि उक्तमेव हेतुद्वयोरप्या प्रकृत्या—प्रागिति । लोकस्य सृष्टिर्वादात्प्राथम्यवयः सुप्रविषयो न दगानगामी वाह—नेतीति । परम्यापि लोकस्य सृष्टि-त्वं वाचिनि इत्येवमात्मनिमात्रात्प्राथम्यात्—परमाननीति । तदङ्गीकृतमेव्याऽऽपत्तात्प्राथम्यात्प्राथम्यात्प्रा-थम्ये वाच्यते । सूत्रे च लोकाङ्गीकृत्यात् श्रुतिस्त्विति वाचात् परमूर्तिरिति र्थः । लोका-ङ्गीकृत्यात्प्राथम्येनैव सृष्टिरिति मया न्यायिः यमिदं विपातस्याऽऽह—लोकाश्चेति । महाभूतसन्निवेश-

आत्मगृहीत्वधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०४९)

तथा चाम्भःमभृतील्लोकत्वेनैव निर्वक्ति-“अदोऽम्भः परेण दिवम्” [ऐ० १।१।२] इत्यादिना । लोकसृष्टिश्च परमेश्वराधिष्ठितेनापरेण केनचिदीश्वरेण क्रियत इति श्रुतिस्मृत्योरुपलभ्यते । तथाहि श्रुतिर्भवति-“आत्मेवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः” [वृ० १।४।१] इत्याद्या । स्मृतिरपि-“स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते। आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत” इति । ऐतरेयिणोऽपि-“अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवाः” इत्यत्र पूर्वस्मिन्प्रकरणे प्रजापतिकर्तृकां विचित्रां सृष्टि-मामनन्ति । आत्मशब्दोऽपि तस्मिन्प्रयुज्यमानो दृश्यते-“आत्मेवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः” [वृ० १।४।१] इत्यत्र । एकत्वावधारणमपि प्रागुत्पत्तेः स्वविकारापेक्षमुपपद्यते । ईक्षणमपि तस्य चेतनत्वाभ्युपगमा-

रत्नप्रभा ।

महाभूतेऽरूढत्वात् मौक्तिका एव लोकाः ॥ निर्वचनाद्येत्याह-तथा चेति ॥ “अम्भो मरीचीर्मरमापः” इति सूत्रयिऽया स्वयमेव श्रुतिर्व्याचष्टे-परेण दिवं-दिवः परस्तादिति । प्रतिष्ठितचन्द्रोऽम्भसा व्याप्तो यो लोकाः, तद्-अम्भः, अन्तरिक्षं-मरीचयः, पृथिवी-मरः, याः अधस्तात्ताः-आप इति ॥ ननु लोकसृष्टिरप्यश्वरादेनास्तु, नेत्याह-लोकेति ॥ पुरुषविधः नराकारः आत्मा हिरण्यगर्भः वा पिपीळिकान्यः सर्वमसृजतेत्यर्थः । भूतानां, लोकानामित्यर्थः ॥ प्रकरणादपि लोकत्रया प्रजापतिरित्याह-ऐतरेयिणोपीति ॥ रेतः, कार्यमिति यावत् । ब्रह्मलिङ्गानि प्रजापती योजयति-आत्मशब्दोऽपीत्यादिना ॥

भामती ।

आकाशः सभूतः’ इति दर्शनात् । आकाश वायु सृष्टेति हि तत्र पूरयितव्यमेवमिहापि महाभूतानि सृष्टेति कल्पनीयम् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन ज्ञानस्य श्रुतिसिद्धयर्थमश्रुतोपलब्धौ यत्नवता मरितव्य न पुनः श्रुते महा-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विशेषे लोकशब्दस्य रूढत्वेऽपि प्रकरणादिह महाभूतान्येव ते गृह्येरन्वित्याशङ्क्याऽऽह-तथा चेति । अम्भो मरीचीर्मरमाप इति सूत्रयिऽया स्वयमेव श्रुतिर्विद्युगोति । अदस्तदम्भः परेण दिव दिनः परस्तात्सौमुद्र-तिष्ठो लोको दिवमारभ्योपरितनत्रोकाश्चान्द्रमसेरम्भोभिरमित्यासेरम्भःशब्दिता इत्यर्थः । अन्तरिक्षलोकः सनितुमरीचियातेर्मरीचयः । स्थानभेदाद्ब्रह्मकिं । अियन्तेऽस्मिन्भूतानांति पृथिवीलोको मरम् । याः पृथिव्या अधस्तात्ता आः पातालानि तेपामन्वाद्ब्रह्म्याद्विधेयापेक्षया स्त्रीलिंगत्वम् । एवमादिपदेन योः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्ष मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आप इति गृह्यतम् । तथाऽपि पत्तोभेव सप्त किं न स्यात्तत्राऽऽह-लोकेति । आत्मा हिरण्यगर्भः पुरुषविधस्तःप्रकारः शिरःपाण्यादिमानभूतानां स्थूल-भूतकार्वाणा चराचराणामिति यावत् । प्रजापतिकर्तृकेन लोकसृष्टिरित्येतत्प्रकरणादपि मातीयाह-ऐतरेयिणोऽपीति । नियम्यसृष्टयानन्तर्यमभ्युक्तम् । नियन्तुसृष्टयतिरिक्तेण तत्सृष्टेरकिंचित्करत्त्वमतःशङ्कार्थः । किं तत्रेतेन यस्य सृष्टिरिष्ट्याशङ्क्याऽऽह-प्रजेति । रेतो वीर्यं तत्कार्यत्वादेनास्तच्छब्दाः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह-इत्यत्रेति । उपक्रमोपसहारस्याम्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां परस्मिन्प्रयोगोऽस्तीति वक्तुमरी युक्तम् । एक एवेत्येकत्वावधारणस्य प्रजापतावयोगापरमाभैवात्राऽऽमशब्दः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-एकत्वेति । अन्धा-रणस्यैव समवेऽपि तस्मिन्नीशिवृत्वायोगात्परस्यैवात्रोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-ईक्षणमिति । परस्मिन्प्रमा-

दुपपन्नमात्रपि च ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयत्ताभ्यः पुरुषमानयता
अबुधन्नित्येवंजातीयको भूयान्ग्यापारविशेषो लौकिकेषु विशेषवत्स्वा-
त्मसु प्रसिद्ध इहातुगम्यते । तस्माद्विशेषवानेव कश्चिदिहात्मा स्यादिति ।
एवं प्राप्ते ब्रूमः—पर एवात्मेहात्मशब्देन गृह्यत इतरवत् । यथेतेषु सृष्टि-
श्रवणेषु “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” [तै० २ । १ । १]
इत्येवमादिषु परस्थात्मनो ग्रहणम् । यथा चैतरस्मिंल्लौकिकात्मशब्दप्रयोगे
प्रत्यगात्मैव मुख्य आत्मशब्देन गृह्यते तथेहापि भवितुमर्हति । यत्र तु
“आत्मैवेदमग्र आसीत्” [बृ० १ । ४ । १] इत्येवमादौ “पुरुषविधः”
[बृ० १ । ४ । १] इत्येवमादि विशेषणान्तरं श्रूयते भवेत्तत्र विशेषवत्
आत्मनो ग्रहणम् । अत्र पुनः परमात्मग्रहणानुगुणमेव विशेषणमप्युत्तरमु-
पलभ्यते “स ईक्षत लोकान्तु सृजा इति” [दे० १ । १] “स इमँल्लो-
कानसृजत” [दे० १ । २] इत्येवमादि । तस्मात्तस्यैव ग्रहणमिति न्याय्यम् ॥ १६ ॥

अन्वयादिति चेत्स्यादवधारणात् ॥ १७ ॥

वाक्यान्वयदर्शान्त्र परमात्मग्रहणमिति । पुनर्यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यमिति ॥
अत्रोच्यते ॥ स्यादवधारणादिति ।

रत्नप्रभा ।

किञ्च प्रजाः सृष्टा ताः प्रति भोगार्थं गामानयत्लोकमथा, तथाऽश्वमानयत् । तास्तु गवाध्वप्रापया न तृताः । ततः
पुरुषशरीरेषानीते ता अबुधन्—तृताः स्म इति । अथ च व्यवहारो लोकमपुः प्रजापतित्वे त्रिगमित्याह—अपि
चेति ॥ आत्मशब्दस्य चिदात्मनि मुख्यत्वात् मुख्यग्रहे बाधकामात्रादुत्तरैश्लेषणादेरनुकूलत्वात् परमात्मग्रह-
णमिति सिद्धान्तयति—एवं प्राप्त इति ॥ महाभूतसृष्टिपूर्वकलोकानसृजतेति श्रुतिर्व्याख्यायति मातः ॥ १६ ॥
पूर्वपक्षानीजमन्य दूययति—अन्वयादिति ॥ “आध्मा या इदमेक एवाग्र आसीत्” इति “प्रज्ञान प्रथ”

भामती ।

भूतादिभिः सर्गस्य शेषित्यमादरणीयम् । अपि च स्वाध्यायविश्ववीनग्रहणो वेदराशिरध्ययननित्यायादि-
तत्प्रयोजनवदर्थमभिधानो यथायथा प्रयोजनाधिक्यभागेति तथातथानुमन्यतेतस्मात् । यथा चास्य ब्रह्म-
वानन्दविधिषु—न्यायनिर्णयः ।

तिविशेषपदेष्वपि मूढस्यजाऽऽत्मशब्देत्याह—अपि चेति । ईश्वरो हि करणाधिष्ठात्रीत्यादिदेवता वागादि-
भिः सह सृष्ट्यास्ताश्च तं प्रति भोगार्थं शरीरमेवाचक्षत् स च ताभ्यो गां गोशरीरमथशरीरं पुरुषशरीरं च
यथाकर्म यथाश्रुतमानानांशतस्तथा देवताः सोऽग्नीध्यायनन यथाचक्षुतादिस्थानमस्मिन्देहे प्रथितेनेति तदाह—
ताभ्य इति । उक्तयुच्यं संगृह्णति—एवमिति । इहेति मनुष्यात्मनो निर्देशः त्रिप्रकरणमिहमनुष्य-
रनि—तरमादिति । सिदान्तमनुभवतार्थं प्रतिशं व्याकरोति—एवमिति । इहेत्युदाहरणोक्तिः ।
दृष्टान्तमादाय व्याचष्टे—इतम्वदिति । तस्य व्याख्यान्तरमाह—यथा चेति । परम्येव विश्वमप्युं प्रागे-
ष्ववगामात् स मुप्य तदनयामनुवपत्तौ नान्यप्राप्तयेयम् । लोकसृष्टिवचनेऽपि महाभूतसर्गस्य पूर्वनिव-
त्तपा वत्तु क्षम्येवादिनि मया दाष्टान्तिकमाह—तथेति । आत्मशब्दशब्दयोर्म्ययामिदि प्रयाह—यत्रेति ।
एतान् बाधकेऽप्यर्थेऽपि प्रष्टेने तदभावात्प्रपुन सापक्षस्यैव मन्त्रात्मनिऽप्यनुवपत्तयेत्याह—अत्रेति । इत्य-
पूर्वपक्षस्य परमिन्प्रसिद्धये परिग्रमाह—तस्मादिनि ॥ १६ ॥ पूर्वपक्षानीजमन्य दूययति—अन्व-
यादिति । अनुवाद विमर्शने—वाक्येति । परम्येव विश्वमप्युं प्रागेति । स्यादिति परं प्राविषा

धात्मगृहीत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (१०५१)

भवेदुपपन्नं परमात्मन इह ग्रहणम् ॥ कस्माद् ॥ अवधारणात् ॥ परमात्म-
ग्रहणे हि प्रागुत्पत्तेरात्मैकत्वावधारणमात्रसम्भवकल्पते । अन्यथा ह्यना-
त्रसं तत्परिकल्प्येत । लोकसृष्टिवचनं तु श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यच-
न्तरमिति योजयिष्यामि । यथा-“तत्तेजोऽसृजत” [छां० ६ । २ । ३]
इत्येतच्छ्रुत्यन्तरप्रसिद्धवियद्वायुसृष्ट्यचमन्तरमित्ययूयुजमेवमिहापि । श्रुत्य-
न्तरप्रसिद्धो हि समानविषयो विशेषः श्रुत्यन्तरेषूपसंहर्तव्यो भवति ।
योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगमः-ताभ्यो गामानयदित्यादिः, सोऽपि विव-
क्षितार्थावधारणानुगुण्येनैव प्रहीतव्यः, न ह्ययं सकलः कथाप्रबन्धो विव-
क्षित इति शक्यते वक्तुमात्प्रतिपत्तौ पुरुषार्थाभावात् । ब्रह्मात्मत्वं त्विह
विवक्षितम्-तथाहि अम्मः-प्रभृतीनां लोकानां लोकपालानां चाग्न्यादीनां
सृष्टिं शिष्टा करणानि, करणायतनं च शरीरमुपदिश्य स एव स्रष्टा “कथं
न्विदं महते स्याद्” [ऐत० ३ । ११] इति वीक्ष्येदं शरीरं प्रविवेशेति-

रत्नप्रभा ।

इति चोपक्रमोपसंहारस्यात्मनःश्रुतिभ्यामेकत्वावधारणात्प्रवेशादिर्लेशे च लोकप्रवृत्तादिर्निवृत्तायेन प्रत्यग्रह
प्राप्तमिति भावः । स परमेश्वरः । एतमेव सीमानं मूर्तः केशविभागान्नान विदार्य छिद्रं कृत्वा एतथा
ब्रह्मन्प्राप्त्यया द्वारा दिङ्गविशिष्टः प्रतिष्ठमानित्यर्थः ॥ भा विना यदि वागादिभिः स्वस्वव्यापारः कृतः,
भामती ।

गोचरत्वे परमपुरुषार्थोपयिकत्वं नैवमन्मगोचरत्वे तदिदमुक्तम्-योऽप्ययं व्यापारविशेषानुगम इति ।
न च लोकसर्गोऽपि हिरण्यगर्भव्यापारोऽपि तु सद्गुणविष्टस्य परमात्मन इत्यत्रैकोक्तम् । तस्मादात्मैक्य
इत्युपक्रमत्तद्व्यापारेण चेश्वरेण मन्वे परामशादिपरिष्ठाव भेदजात महाभूतैः सहानुक्रम्य ब्रह्मप्रतिष्ठनेन
ब्रह्मण उपसंहाराद्ब्रह्माभिलाषपरमव्याप्तयेति निर्धीयते । यत्र तु पुरुषनिधादियत्र तस्य मन्वेत्तन्मन्वेत्तत्वं गत्य
न्तराभावादिति सर्वमवदातम् । अपरः कल्पः । सद्गुणरूपस्य सद्भस्यात्मोपक्रमस्य च किमेकार्थ्यमाहोस्विद-
र्भभेदः । तत्र सच्छब्दस्याविशेषेणात्मनिचानात्मनि च प्रवृत्तेर्मात्मार्थत्व किन्तु समस्तस्त्वनुगतसत्तासागान्या-
र्थत्व तथा चोपक्रमभेदाद्भिन्नार्थत्वम् । स आत्मा तत्रमसीति चोपसंहार उपक्रमानुरोधेन सरत्पर्यतया
व्याप्येयः । तद्धि सत्सामान्य परमात्मतया सपादनीयम् । तद्विज्ञानेन च सर्वविज्ञान महासामान्यस्य
सत्तायाः समस्तवस्तुविस्तारव्यापिचादित्येवं प्राप्त उच्यते-आत्मगृह्णतिर्वाजसनेपिनामिष छान्दोग्याना-
मनुचरारस आत्मा तच्चनसीति तादात्म्योपदेशात् । अस्तु तावदात्मन्यतिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य सदसत्ता-

आत्मन्दारिणी-न्यायनिर्णयः ।

व्याकरोति-भवेदिति । तत्र प्रभ्रूर्भूक हेतुमाह-कस्मादिति । अत्राण विट्गोमि-परमात्मेति ।
मूत्रप्रहेऽपि स्वभिकारापेक्षया तद्भुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह-आत्रसमिति । तदेव व्यतिरेकतः स्फोरयति-
अन्ययेति । यत्र लोकप्रवृत्तिद्वादपरप्रणय तत्राऽऽह-लोकैति । श्रुत्यन्तरं तेत्तिरीयादिश्रुतिः । तत्र
दृष्टान्तमाह-ययेति । इहापीत्येतरपकोक्तिः । श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा महाभूतसृष्टिरोपसंहर्तुमशङ्कया वाक्यभेदा-
दित्याशङ्क्याऽऽह-श्रुत्यन्तरेति । न हि तेत्तिरीयादिवाक्यभेदरेयवाक्य च भिन्न सृष्ट्यनुगानेनाविज्ञानमविषय-
त्ताविशेषादित्यर्थः । यत्तु व्यापारवस्यात्मनु प्रसिद्धव्यापारविशेषस्यागनुगमादिशेषानेनायमात्मेति तत्राऽऽह-
योऽर्थाति । किंचाफत्र भेदे भेदस्याप्राप्त्याभ्याद्ब्रह्मरसने च ऋत्तसमग्रात्तदेव निगक्षितमिवाह-न हीति ।
पीर्गर्भार्थलोचनयाऽपि ब्रह्मरसनेनास्य सद्भस्येत्याह-तथा हीति । स परमेश्वर एतमेव सीमानं मूर्तः

दर्शयति “स एतमेव सीमानं विदार्यतया द्वारा प्रापद्यत” [ऐत० ३ । १२] इति । पुनश्च “यदि वाचाभिव्याहृतं यदि प्राणेनाभिप्राणितम्” [ऐत० ३ । ११] इत्येवमादिना करणव्यापारविवेचनपूर्वकम् “अथ कोऽहम्” [ऐत० ३ । ११] इति वीक्ष्य “स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यद्” [ऐत० ३ । १३] इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमवधारयति । तथोपरिष्ठादपि—“एष ब्रह्मैव इन्द्रः” [ऐत० ५ । ३] इत्यादिना समस्तं भेदजातं सह महाभूतैरनुक्रम्य “सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं-प्रज्ञाने प्रतिष्ठितं प्रज्ञानेत्रो लोकः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म” [ऐत० ५ । ३] इति ब्रह्मात्मत्वदर्शनमेवावधारयति ॥ तस्मादिहात्मगृहीतिरित्यनपवादम् ॥ अपरा योजना—“आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात्” [व्या० सू० ३ । ३ । १६] वाजसनेयके “कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः” [वृ० ४ । ३ । ७] इत्यात्मशब्देनोपक्रम्य तस्यैव सर्वसङ्गविमुक्तत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मात्मतामवधारयति । तथाहि उपसंहरति—“स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” [वृ० ४ । ४ । २५] इति । छान्दोग्ये तु “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” [छां० ६ । १२ । १] इत्यन्तरेणैवात्मशब्दमुपक्रम्योदकं “स आत्मा तत्त्वमसि” [छां० ६ । १ । १६]

रत्नप्रमा ।

अयं तदाऽहं क इति स्वप्नदार्थं विचार्य स्वप्न एतमेव शोधितमात्मानं अयं ततमं व्याप्तममपश्यत् । तत्कारणोप. छान्दसः । प्रज्ञा—चिदात्मा नेत्रं—नीयतेऽनेनेति—नियामकं यस्य तत्—प्रज्ञानेत्रं चिदात्मनियम्पमित्यर्थः ॥ उक्तव्याख्याने गुणोपसंहारस्यापुष्टत्वात् न पादसङ्गतिरिति मयैव व्याख्यान्तस्माह—अपरेति ॥ उदकं—उपसंहारः सच्छब्दस्य आत्मानामसाधारण्यात् मंशपमाह—

भामती ।

म्यामनिर्वाच्यतया न सत्त्वं सत्त्वं व्याप्तधातोरेव तस्येन निर्वाच्यत्वात्तस्मादात्मैव सन्निति । अन्युपेयाह । सच्छब्दस्य सत्तासामान्याभिप्रायित्वात्प्रतिव्यक्ति च तस्य प्रवृत्तेरात्मनि चाग्नयं च सच्छब्दप्रवृत्तेः सशये सांप्रसङ्गानुरोधेन सदेवेत्यात्मन्येवावस्थाप्यते । नीतार्थोपक्रमांशुरोधेन एवसंहारवर्गना न पुनः सदि-
आनन्दगिरीय—व्यापनिर्णयः ।

फेलाभिमामावसानं निदार्थं चिद्वृत्तेनया द्वारा ब्रह्मरूपसत्तया शरीरं प्रापद्यत प्रापयति प्रापयति प्रापयत् । इतश्च अत्रपरत्वमेवावस्थाह—पुनश्चेति । स शरीरे प्रविष्टः परमात्मा तमेव शरीरान्तर्गतं परमात्मानं अत्र ततममेकमुत्तकारो ह्यमो मन्तव्यस्ततनमं व्याप्ततमं यद्ब्रह्म तद्वेगेनमात्मानमपश्यदित्यर्थः । इतोऽपि वाक्यस्यास्ति ब्रह्मपरतेत्याह—तथेति । यः शरीरे प्रविष्टः परमेधर एव एव परमत्र परमात्मा प्रवर्तते एतन्मात्माऽप्येव एव प्रज्ञा अथैतत्त्व नीयतेऽनेनेति नेत्रं नियन्तुं यस्य तत्प्रदानेश्च । प्रज्ञाने तस्मिन्नेवाविधाने प्रतिष्ठितं लोकोऽपि भूरादिः प्रज्ञानेत्रः प्रज्ञानिपन्तुकः । सैव प्रज्ञा सर्वस्य लोकास्य प्रतिष्ठाऽपि धानम् । तत्र प्रज्ञानं अदेवमयारणमनेकथा व्याख्याय प्रकृतमुपसंहरति—तस्मादिति । इतोऽपि विद्वेषगुणोपसंहारनिष्पत्त्यात्प्राप्तत्वात् साध्यात्तस्मात्प्रतिष्ठितं तदर्थं वर्णयन्तस्माह—अपरेति । इतोऽपि वाक्येभ्यश्चादयोदिपरत्वं परिष्पयति विद्वेषमुक्तम् । इदानीं निजार्थोपक्रमेण वाक्यभेदशाखायाणाह—आत्मेति । अत्रिदमग्नं वाक्यमुदाहरति—वानमनेपक इति । उदाहरणार्थं स्वमयं तदर्थवर्णयन्तस्माह—तथाहिति । तदर्थं स्वमयं तदर्थवर्णयन्तस्माह—छान्दोग्ये ति ।

इति तादात्म्यमुपदिशति । तत्र संशयः-तुल्यार्थत्वं किमनयोरात्रानयोः स्याद्, अतुल्यार्थत्वं वेति । अतुल्यार्थत्वमिति तावत् प्राप्तम् । अतुल्यत्वादात्रानयोः । न ह्यात्रानवैषम्ये सत्यर्थसाम्यं युक्तं प्रतिपत्तुम् । आत्रानतन्त्रत्वादर्थपरिग्रहस्य । वाजसनेयके चात्मशब्दोपक्रमादात्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते । छान्दोग्ये नूपक्रमविपर्ययादुपदेशविपर्ययः ॥ ननु च छान्दोगानामप्यस्ति उदकं तादात्म्योपदेश इत्युक्तम् ॥ सत्यमुक्तम् ॥ उपक्रमतन्त्रत्वादुपसंहारस्य तादात्म्यसम्पत्तिः सेति मन्यते ॥ तथा प्राप्तेऽभिधीयते ॥ आत्मगृहीतिः “सदेव सोम्येदमग्र आसीद्” [छा० ६ । २ । १] इत्यत्र छान्दोगानामपि भवितुमर्हति । “इतरवद्” । यथा-“कतम आत्मा” [बृ० ४ । ३ । ७] इत्यत्र वाजसनेयिनामात्मगृहीतिः, तथैव ॥ कस्मात् ॥ “उत्तरात्”- तादात्म्योपदेशात् । “अन्वयादिति चैत्स्यादवधारणात्” ॥ यदुक्तमुपक्रमान्वयाद्-उपक्रमे

रत्नप्रभा ।

तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे सत्तासामान्ये ब्रह्मात्मत्वसम्पदुपास्तिः छान्दोग्ये-वाजिब्रुतौ निर्गुणवियेतिभेदाभिम्योगुणानुपसहारः, सिद्धान्ते तूमयत्र निर्गुणवियेक्यादुपसहार इति फलभेद ॥ पदानां जातौ शक्तिप्रहात् सच्छब्दोऽपि सत्त्वजातिवाचीत्युपक्रमस्य निश्चिनार्थत्वाद्दसजातत्रिोप्युपक्रमत्रयेण तादात्म्योपदेशः सम्पत्तिरतया नेय इति पूर्वपक्षनिष्कर्षः ॥ पूर्वत्र वाक्येक्यादर्थादिएतत्त्यक्या वियेक्यमुक्तम् । इह तु सदात्मशब्दाभ्यां जात्यात्मवाचिभ्याम् उपक्रमभेदाद्वाक्यभेदे सति त्रिधाभेद इति प्रत्युदाहरणसंगतिः ॥ न चाभशब्द-जातित्रयचकः-आत्मव्यक्त्यैक्याजात्यमावात् । किन्तु सर्वान्तरवस्तुत्रयचकः । कल्पितजातिवाचित्वेऽप्युपक्रमभेदः स्पुष्ट एव । सत्तात्मत्वोभेदाति मन्तव्यम् ॥ सिद्धान्तवति-तयेत्यादिना ॥ उपक्रमान्वयादिति ॥ उपक्रमाधीनत्वादुपसहारस्येत्यर्थः, तत्रावधारण सत्त्वेनाऽऽत्मगृहीतौ सत्यां युज्यत इत्याह-भामती ।

अर्थेनोपक्रमेणोपसहारो षर्णनीयः । अपि च सप्तौ फल कल्पनीयम् । न च सामान्यमात्रे ज्ञाते विश-भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

सच्छब्दस्याऽऽत्मानात्मार्यत्वातिर्णयेन वाक्यद्वये सशयमाह-तत्रेति । अर्थाभेदाद्विद्याभेदोक्त्या वाक्यार्थ-धीहेतोरेवात्रोक्तिरिति पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे त्रिधाभेदाद्गुणानुपसहारः । सिद्धान्ते तदभेदात्तदुपसहार इति मत्वाऽर्थभेदाद्विधाभेद पूर्वपक्षमाह-अतुल्येति ॥ आत्रानवैषम्येऽपि किमित्यर्थेक्याद्वियेक्य न स्यात्ताऽऽह-न हीति । तदेव विशदयति-वाजसनेयके चेति । छान्दोग्येऽपि वाक्यशेषादात्मार्यत्वसिद्धौ कथमात्रानवैषम्य कथतरामर्थभेदः कथतमां विद्यानानात्वमिति शङ्कते-नन्विति । “स आत्मा तत्त्वमसि” इति तादात्म्योपदेशमङ्गीकरोति-सत्यमिति । तर्हि तदनुसारेणोपक्रमोऽपि नीयतामिवाशक्याऽऽह-उपक्रमेति । स हि सद्विद्यार्थो निश्चिनायोपसहारेण नीयते, प्रकृते तु तस्यासद्विद्यार्थत्वात्तदनुसारित्वुपसहारे प्रतिमायां विष्णुदृष्टिदात्मनि ब्रह्मदृष्टिदृष्ट्येत्यर्थः । वाजसनेयिवाक्य ब्रह्मात्मविद्यार्थं छान्दोग्यवाक्यत्वात्मनि ब्रह्मदृष्ट्यर्थमिति त्रिधाभेदमुपसहरति-इति मन्यत इति । अनुल्यार्थतया त्रिधाभेदमन्य सिद्धान्तमाह-तयेति । तादात्म्योपदेशस्य गत्यन्तरमन्य दूयति-अन्वयादिति । तत्रानुवादं विमज्जते-यदिति । उपक्रमान्वयात्तन्त्रत्वादुपसहारस्येति यावत् । उपक्रमोऽपि तर्हि सदेव-यवधारणाद्ब्रह्मानमेव गोचरत्पत्तीत्याशक्याऽऽह-उपक्रमेति । तस्माद्दुपसहारेऽपि न परमात्मतादात्म्यमात्मनो गमने । न हि सच्छब्दोपक्रमस्येनाऽऽत्मोच्यते तस्य तस्मिन्नप्रसिद्धत्वात् । तथा च सत्तां नाऽऽत्मनस्तादात्म्यसत्त-

कार्याख्यानाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०५५)

आम्नानवैषम्यमपि नादृश्यमर्थवैषम्यमावहति । आहुर पात्रं, पात्रमाह-
रेत्यादिष्वर्थसाम्येऽपि तददर्शनात् ॥ तस्मादेवआतीयकेषु वाक्येषु प्रतिपा-
दनप्रकारभेदेऽपि प्रतिपाद्यार्थभेद इति सिद्धम् ॥ १७ ॥ इत्यात्मगृहीत्य-
धिकरणम् ॥ ८ ॥

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥ (९) ॥

छन्दोगाः, वाजसनेयिनश्च, -प्राणसंवादे श्वादिमर्यादं प्राणस्यात्रमात्राय
तस्यैवापो वास आमनन्ति । अनन्तरं च छन्दोगा आमनन्ति-“तस्माद्वा
एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठादद्भिः परिदधति” [छा० ५ । २ । २]
इति।वाजसनेयिनश्चामनन्ति-“तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचा-
मन्त्यशित्वा चाचामन्त्येतमेव तदनमनमं कुर्वन्तो मन्यन्ते” [बृ० ६ । १ ।

रत्नप्रभा ।

आम्नानेति ॥ वाजिनाक्ये त्वमर्थस्य तदर्थपर्यन्तस्य लक्ष्यस्य प्रतिपादनम् । छान्दोग्यवाक्ये तु तदर्थस्य
त्वमर्थपर्यन्तस्य प्रतिपादनमिति प्रकारभेदेऽपि वाक्यार्थक्यादिवैक्यमिति फलितमाह-तस्मादिति १७।(८)॥
कार्याख्यानादपूर्वम्।मे किमन्न किं वास इति प्राणेन पृष्टा वागादय ऊचुः-यदिद किं च आश्वम्यः
आ कृमिस्तत्तच्छेज्जमापो वास इति।सर्वप्राणिनिर्मुज्यमान यदिद प्रसिद्ध श्वादिपर्यन्तमन्न तत् प्राणस्य तयान्नम्,
आप आच्छादनमित्युपासकेन चिन्तनीयमित्यर्थः ॥ शाखाद्वयेऽप्यविशेषश्रुतिमुक्त्वा विशेषश्रुतिभेदमाह-
अनन्तरं चेति ॥ तस्माद् अपां प्राणनम्रत्वाद् अशिष्यन्तः अशन कुर्वन्त, श्रोत्रिया एतत् कुर्वन्ति ॥
किं तत् । भोजनात् पूर्वम्, ऊर्ध्वं चाचामन्ति इति यत् तदद्भिः प्राण परिदधति आच्छादयन्तीत्यर्थः ॥
पूर्वोच्यते अशनसम्बन्धिनीषु अप्यु प्राणरासस्त्वचिन्तनरूपमनम्रतास्थान कार्यमिति भावः ॥ तत् तस्मात्,
इति उक्तार्थं यतः पूर्वं त्रिसोऽशनात् प्राक् ऊर्ध्वं चाचामन्तः एतमेव अनं प्राण तत् तेनाचमनेन
नम्रम् आच्छादित कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्ति ॥ तस्माद् एवमिद् इदानीन्तनोऽप्युपासकः एव कुर्यादिति
भामती ।

गर्भोपासना सिद्धान्ते तु प्रहमावनेति ॥ १६ ॥ १७ ॥ (८) ॥ कार्याख्यानादपूर्वम् । विषयमाह-
छन्दोगा वाजसनेयिनश्चेति । अनन प्राणत अनः प्राण, त प्राणमनम्र कुर्वन्तः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वस्यानिर्वाच्यत्वादानामनः सच्छन्दार्थासिद्धेरात्मन एव तदर्थत्वान्नोपक्रमभेदेऽस्तीत्यर्थः । यत्त्वान्नानवैषम्ये
सत्यर्थसाम्यमयुक्तमिति तत्राऽऽह-आम्नानेति । तद्वैषम्यस्यार्थभेदेनानवैषम्यमावे फलितमाह-तस्मादिति ।
एवजातीयकेषु योऽय विज्ञानमयः संदेन सोम्येदमित्यादिषु प्रतिपादनप्रकारभेदः समाप्तानविशेषो वाजसने-
यके वाक्यार्थान्वक्तिरमर्थस्य तदर्थपर्यन्तस्य चान्दोग्ये तदर्थस्य त्वमर्थपर्यन्तस्य लक्ष्यतया वाक्यार्थभेदा-
भावादिकेभ्योपपत्तिरिति विवेक्याह-प्रतिपाद्येति ॥ १७ ॥ (८) ॥ संदिग्धस्य तदुपक्रमस्य शेषा-
न्निर्णयदाचामन्तीति वर्तमानापदेशस्य निमित्तत्वसंदेहे शेषादशिष्यत्वाचामेदित्यतो विप्रपरत्वं निर्णयमित्या-
शनाऽऽह-कार्येति । विषय वस्तुमभिमतमाज्ञान दर्शयति-छन्दोगा इति । यदिद किंचाऽऽधम्य
आ कृमिस्त्य आ कर्कटपतंगेभ्यस्तच्छेज्जमित्युक्त्वा तस्यैव प्राणस्यापो वासो वदन्तीति यावत् । छन्दोगा-
नामविशेषाज्ञानमुक्त्वा विशेषनान्नानमाह-अनन्तरं चेति । तस्मादपां प्राणं प्रति वासोरूपत्वादिति
यावत् । अशिष्यन्तः श्रोत्रियाः सन्तोऽशन कुर्वन्तस्त्वादेतत्कुर्वन्ति किं तत्रोपक्रमादपूर्वम् वाऽद्भिः प्राणं परि-
दधति परिषापयन्त्याच्छादयन्तीत्यर्थः । शाखान्तरेऽपि विशेषान्नान कथयति-वाजसनेयिनश्चेति । यस्या-

१४] तस्मादेवंविदशिष्यत्राचामेदशित्वा चाचामेदेतमेव तदनमनमं
 कुरुते इति ॥ तत्राचमनमनमनप्रता चिन्तनं च प्राणस्य प्रतीयते । तत-
 किमुभयमपि विधीयते-उत-आचमनमेव-उत-अनमनाचिन्तनमेवेति
 विचार्यते । किं तावत्प्रातम् ॥ उभयमपि विधीयते इति ॥ कुतः ॥ उभ-
 यस्याप्यवगम्यमानत्वात् । उभयमपि चेतदपूर्वत्वाद्विध्यहम् । अथ वा-
 आचमनमेव विधीयते । विस्पष्टा हि तस्मिन्विधिर्विभक्तिः ॥ तस्मादेवं
 विदशिष्यत्राचामेदशित्वा चाचामेदिति । तस्यैव स्तुत्यर्थमनमनासंकीर्त-

रुनप्रभा ।

वाजिश्रुत्यर्थः ॥ अत्रोभयोरप्यपूर्वत्वात् संशयमाह-तत्किमिति ॥ सन्दिग्धतदुपक्रमस्य वाक्यशेषात् । निर्ण-
 यवदाचामतीति पदस्य विधित्वसन्देहे आचामेदिति वाक्यशेषोपाद्विधिवनिर्णय इति दृष्टान्तसंगत्या पूर्वपक्ष-
 माह-किं तावदिति ॥ ज्ञानसाधनोपासनांगविधिविचारात् पादसंगतिर्वोप्या ॥ पूर्वपक्षे प्राणविद्याज्ञ-
 त्वेनापूर्वाचमन विहितमन्यत्रोपसंहर्षस्यमिति फट्, सिद्धान्ते तस्याविधेयत्वात् नाङ्गत्वेनोपसंहार इति
 विवेकः ॥ उभयविधाने वाक्यभेदः स्यादित्यरुप्या पक्षान्तरमाह-अथ वेति ॥ प्रशस्त हीदमाचमनं यस्मा-

मामधी ।

अनमनाचिन्तनमिति।मन्यन्त इति मननं ज्ञानं तद्व्यानपर्यन्तमिति चिन्तनमुक्तम्।संशयमाह-तत्किमिति।
 गुरुरवगाध्रेणापातत उभयविधानपक्षं गृह्णात्वा मध्यम पक्षमाट्त्वत्त्वे पूर्वपक्षी-अथ वाचमनमेवेति ।
 यथेवमनमनासंकीर्तनस्य किं प्रयोजनमित्यत आह-तस्यैव स्तुत्यर्थमिति । अयममित्यन्वि-यदापि
 स्मार्त प्रावत्यर्थमाचमनपरित तपापि प्राणोपासनप्रकरणेऽविमानाचदङ्गत्वेनाप्रातमिति विधानमर्थवद्भवति,
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्राणस्याऽऽपो वासस्तास्मादित्यस्मिन्नर्थं तच्छब्दः । विद्वांसः प्राणत्रियावन्तस्तोषा यथेष्टचेष्टानिर्गमार्थं
 श्रोत्रियपदम् । एतमेवानं प्राणं तत्तेनाऽऽचमनेनानमं वाससा परिहितं कुर्वन्तो मन्यन्ते चिन्तयन्ताःत्यर्थः ।
 क्वाण्यभ्यामभ्यामविशेषमुक्त्वा माध्यदिनानामाह-तस्मादिति । यस्मात्पूर्वं प्राणविदः स्वयमाचामन्तः
 प्राणमनमं वाससा परिहितं कुर्वन्तो मन्यन्ते तस्मादिदानींतनोऽपि प्राणविदेवं कुर्यादित्यर्थः । पाठप्रवेऽन्या-
 पातिकमर्थमाह-तत्र चेति । उभयोरपूर्वत्वमपेत्याऽऽह-तदिति । किंच, वाक्यभेदप्रसंगमपादन्यतरदेव
 विधेयमिति कल्पान्तरं द्रष्टव्यम् । द्वितीयमपि विशेषानवधारणाद् द्वेषा विरुत्पयति-उत्तेति । तत्रापि
 प्रथमश्रुतत्वमाटोष्य प्रथमो विकल्पो दृष्टिविषयसंपादनेनाऽऽचमनस्यानमनाचिन्तनशेषत्वं मत्वा द्वितीय इति
 भेदः । अत्र पाठप्रवेऽपि प्राणविद्याङ्गमनमनाचिन्तनमकरुमेव विधेयमिति चिन्ताया वाक्यार्थज्ञानसाधन-
 गामित्वात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे द्वयोर्विधेयत्वाद्वाक्यभेदोऽन्यतरविधानस्याचमनस्यैव विशेष्यादिसंगति-
 यस्य तस्यान्यत्रोपसंहारः। सिद्धान्ते त्वनमनाचिन्तनस्यैव विधेयत्वाद्वाक्यभेदादाचमनविशेषस्याविशेषस्य नोप-
 सहानिरपेक्षाऽऽत्य विमृश्य पूर्वपक्षमाह-किमिति । गौरवाद्युभयविधानमुक्तमिति शङ्कते-कुत इति ।
 कर्तव्यत्वेन द्वयोरपि तात्पर्यमवगत्यात्र गौरवमित्याह-उभयस्येति । गम्यमानत्वमात्रेण तात्पर्यमव्युत्पत्त्या
 विशेष्यमतिप्रमत्तमित्याशङ्क्याऽऽह-उभयमिति । न च स्मृत्याचारसिद्धान्तापूर्वत्वं तयोरेकद्वयव्यु-
 त्वात् । न च सामान्यविशेषणया श्रुतिस्मृत्याचाराणां न सूत्रमूर्च्छा सामान्यमित्यनृत्तपदनिर्णय
 श्रुत्यामित्या विधिवदाचमनमपि प्रमिदस्यैव प्राणविद्यायोगात्वेन विधानाद्वाक्यभेदप्रसंगस्य चोपसंहार-
 विरुद्धोक्त्यादिति भावः । न कुनो वाक्यभेदः सत्त्वा गताविद्याशक्त्य पक्षान्तरमाह-अथ वेति ।
 एव हेतुः-विरुपेति । तर्हि किमर्थमनमनासंकीर्तनं तपाऽऽह-तस्येति । गदाई हीदमाचमनं व-

कार्याख्यानाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथमसर्गम् । (१०६७)

नमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रह्मः ॥ नाचमनस्य विधेयत्वमुपपद्यते । “कार्या-
ख्यानात्” । प्रातमेव हीदं कार्यत्वेनाचमनं प्रायत्पार्थ स्मृतिप्रसिद्धम-
न्वाहपायते ॥ नन्वियं श्रुतिस्तस्याः स्मृतेर्मूलं स्यात् ॥ नेत्युच्यते ॥ विष-
यनानात्वात् । सामान्यविषया हि स्मृतिः पुरुषमात्रसम्बद्धं प्रायत्पार्थ-
माचमनं प्रापयति । श्रुतिस्तु प्राणविद्याप्रकरणपठिता तद्विषयमवाचमनं
विदधती विदध्यात् । न च भिन्नविषययोः श्रुतिस्मृत्योर्मूलमूलिभावोऽव-
कल्पते । न चैवं श्रुतिः प्राणविद्यासंयोग्यपूर्वमाचमनं विधास्यतीति श-
क्यमाश्रायितुम् । पूर्वस्यैव पुरुषमात्रसंयोगिन आचमनस्येह प्रत्यभिज्ञाय-
मानत्वात् ॥ अत एव च नोभयविधानम् ॥ उभयविधाने च वाक्यं भिद्ये-

रत्नप्रभा ।

दनेन प्राणमनस्य मन्त इति स्तुतिः ॥ प्रसिद्धानुशादनाप्रसिद्ध विधेयमिति न्यायेन सिद्धान्तपति-
एवमिति ॥ प्रथमस्य प्रयत्नतो भावः—प्रायत्पार्थ बुद्धिः, तदर्थमित्यर्थः ॥ स्मृत्या बुद्धयर्थं कार्यत्वेन
विहिते सकृत्कर्मागतया प्राप्ताचमनानुशादेन अपूर्वमनमताभ्यानमेव निर्मायत इति सूत्रार्थः ॥ स्मार्त-
माचमनं श्रुत्या नानुयते । किं एतया श्रुत्या विहितं स्मृत्यानुयत इति शङ्कते—नन्विति ॥ श्रुतिस्मृ-
त्योरनयोर्न मूलमूलिभावः । भिन्नविषयत्वादिति परिहरति—नेति ॥ “द्विजो नित्यमुपस्थुशे” इत्याद्या
स्मृतिः ॥ आचमनान्तरविशेषमुपेयं मन्मूलि च निरस्तम् । सप्रति विधिरसिद्ध इत्याह—न चैवं श्रुतिरिति ॥
अत एवेति ॥ आचमनविषयमावादेव यथै । अस्मि प्राणवासस्वभ्यानाय सकृत्स्य प्राणविद्याज्ञानेन
भामती ।

अनृतमदनप्रतिषेध इव स्मार्ते ऽद्योतिष्टोमप्रकरणे समाह्वानतो नानृत वदेदिति प्रतिषेधो ऽद्योतिष्टोमाङ्ग-
तयार्थवानिति । रात्रान्तरमाह—एवं प्राप्ता इति । चोदयति—नन्वियं श्रुतिरिति । परहरति—नेति ।
तुल्यार्थयोर्मूलमूलिभावो नानुल्लवार्थोरेत्यर्थः । अभिप्रायस्य पूर्वपक्षमीज निराकरोति—न चैवं श्रुति-
रिति । नत्वर्थपुश्याधोरनृतमदनप्रतिषेधयोर्भुक्तमपौनरुक्त्यम् । इह तु स्मार्तमाचमनं सकृत्कर्माङ्गतया
विहितं प्राणोपासनाङ्गमपीति व्यापकेन स्मार्तेनाचमनविधिना पुनस्तानुशादनार्थकम् । न च स्मार्तस्यानेन
पौनरुक्त्ये तस्य च व्यापकत्वादेतस्य च प्रतिनियतविषयत्वादिति । मन्मन् पक्षमपाठ्यं प्रथमपक्षमपाक-
रोति—अत एव च नोभयविधानम् । युक्त्यन्तरमाह—उभयविधानं चेति । उपसर्हति—
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णय ।

नेन प्राणोऽनम स्यादिति स्तुतिस्तस्माद्विधेय विशेषविषयमाचमनमन्वयं चोपसर्हतेत्यमित्यर्थः । सिद्धान्त-
पति—एवमिति । तत्र हेतुमादाय व्याचष्टे—कार्येति । प्रथमस्य प्रयत्नतो भावः प्रायत्पार्थ बुद्धिः
तदर्थेस्मार्तमाचमनमनुयत इत्युक्तमिति श्रुति—नन्विति । स्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यादुक्तश्रुतिष्वेव न ।
न च स्मृतिसिद्धोऽर्थः श्रुत्याऽनुयते वैशरीयापत्तित्यर्थः । भिन्नविषयत्वामूलमूलिभावो नानुल्लवार्थोरेत्याह—
नेति । विषयभेदं विहायति—सामान्येति । भिन्नविषयं पराशरमाह—न चेति । अर्थेकत्वामात्रेऽपि
तद्भावेऽतिप्रसंगादि यथै । आचमनान्तरविशेषमुपेयं मन्मूलिभावो निरस्तम्, सप्रति तदपि नास्तो याह—
न चेति । न च स्मार्तमाचमनस्य श्रुत्याऽनुशादे वैशरीत्य विराचामेदित्यादिश्रुतिसिद्धत्वेन सामान्याचमन-
स्यात्रानुशादादिति मत्त हेतुमाह—पूर्वस्येति । अनृतमदनविशेषस्य पुराण्येतया विहितस्यापि न्यर्थ-
नाप्राप्तस्य विधानमनिरुद्धमाचमनस्य तु सर्वकर्मागतया विहितस्य प्राणोपास्यङ्गत्वमपि निहमिति
पुनर्विधानार्थक्यमिति भावः । आचमनस्य प्रवृत्ते विज्ञानयोगे हेतुत्वाऽऽस्य पूर्वपक्षं प्रागाह—अत
एवेति । युक्त्यन्तरमाह—उभयेति । न चोपसर्धारण्यङ्गक्यनानात्मनोप, समपयेकत्वाक्यते तद्भ-

त ॥ तस्मात्प्रातमेवाशिशिपतामशितवतां चोभयत आचमनमनृध
 “एतमेव तदनमनत्रं कुर्वन्तो मन्यन्ते” [बृ० ६।१।१।४] इति प्राणस्यान-
 ग्रताकरणसंकल्पोऽनेन वाक्येनाचमनीयास्वप्नु प्राणविद्यासम्बन्धि-
 त्वेनापूर्वं उपदिश्यते ॥ न चायमनग्रतावाद आचमनस्तुत्यर्थ इति न्या-
 य्यम् । आचमनस्याविधेयत्वात् । स्वयं चानग्रतासंकल्पस्य विधेयत्वप्र-
 तीतिः ॥ न चैवं सत्येकस्याचमनस्योभयार्थताभ्युपगता भवति-प्रायत्यार्थ-
 ता परिधानार्थता चेति। क्रियान्तरत्वाभ्युपगमात् । क्रियान्तरमेव ह्याचमनं
 नाम, प्रायत्यार्थं पुरुषस्याभ्युपगम्यते । तदीयास्वप्नु वासस्तंसंकल्पनं
 नाम क्रियान्तरमेव परिधानार्थं प्राणस्याभ्युपगम्यत इत्यनवद्यम् ॥ अपि च
 “यदिदं किंचाश्वभ्य (आशकुनिभ्य, आकृमिभ्य आ कीटपतङ्गेभ्यस्तसे-

रत्नप्रभा ।

विधीयत इत्याह-तस्मादिति ॥ स्वयञ्चेति । अपूर्ववादित्यर्थः ॥ शुद्धार्थं त्रिनिवृत्तवाचमनस्य
 प्राणाच्छादनार्थेन त्रिरुद्धमिवाशङ्क्याह-न चैवं सतीति ॥ आचमनस्याच्छादनार्थत्वमसिद्धमित्यर्थः ॥
 किञ्च यथा-पूर्ववाक्ये प्राणस्यान्नध्यानमग विहितं, तथात्र वासोध्यानं विधीयते । अन्यवाचमनविधौ
 पूर्वत्र ध्यानविधिः, उत्तरत्र क्रियाविधिरित्येवैवमस्य स्यादित्याह-अपि चेति ॥ मक्षयेदिति शब्दाभावात्,
 भामती ।

तस्मात् प्रातमेवेति ॥ न चायमनग्रतावाद इति। स्तोत्र-व्यामाने स्तुतिर्नोपपद्यत इत्यर्थः। अपि च मानान्तर-
 प्राप्तेनाप्रातं विधेयं स्तूयेत्। न चानग्रतासंक्रोड्यत प्राप्ते यत्र, तावन्तो मवेत्। न चाचमनमन्यतोऽप्रातं
 येन विधेयं सन्त्येतेत्याह-स्वयं चानग्रतासंकल्पस्येति । अपि चैतस्य कर्मण एकार्थतरेणुचितं तस्य
 वृत्तप्रमाणवशादनन्यगतिरे स पनेनार्थता कस्यते । मन्त्रेण तु कर्मान्तरे विधीयमाने नायदोष इत्याह-
 न चैवं सत्येकस्याचमनस्येति । अपि च दृष्टिचोदनासाहचर्याद् दृष्टिचोदनेन न्याय्या न चाचमनचो-
 दनेत्याह-अपि च यदिदं किंचेति । यथा हि श्वादिमर्वादस्यान्तस्यात्तुमशयन्त्वादनदृष्टिश्चोदने एवमि-
 हाप्यनं परिधानासमवादा दृष्टिरेव चोद्यत इत्यनदृष्टिर्निगमाहचर्याद्द्रव्यते। अशब्दत्वं च यद्यपि दृष्ट्यस्यवहा-
 र्थोस्तुत्य तथापि दृष्टिः शब्ददृश्यमान्तरेत्यस्तथा साक्षाच्छब्देन क्रियमाणोपठन्त्ये । अन्यवहाराभावा-

आनन्दगिरीय-वाचनिर्णयः ।

स्यानिष्टत्वादिनि मावः । तर्हि किंपिह विधेयं तदाह-तस्मादिति । अनुवादे हेतुमाह-प्रातमिति ।
 अनग्रतासंकल्पेन विधीयते ननु प्रातमेवेति यावत्तथाऽऽह-आचमनीयास्विति। प्राणविद्याधिकारे श्वे-
 नमग्रतासंक्रोड्ये विधीयते कथं प्रातमेवेति न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-प्राणेति । तस्य विधियोग्यत्वं गृह-
 यति-अपूर्वं इति । एतेनापूर्वमितिपद व्याख्यातम् । यत्त्वनग्रतामकार्त्तनमाचमनमनुस्येतिमिति तत्राऽऽह-
 न चेति । स्तोत्रविधेयामाने स्तुतिरित्युक्त्यर्थः । किञ्च, विधेयमप्रातं प्राप्तेन म्पूयते न चानग्रतासं-
 क्रोड्येन प्राप्ते येन स्तानकः स्यात् चान्योऽप्रातमाचमनं येन विधेयतया स्तोत्रव्यमि-याह-स्वयं चेति।
 शुद्धार्थं त्रिनिवृत्तस्यैवाऽऽचमनस्य प्राणविद्यानार्थेने त्रिनिवृत्तत्रिनिवृत्तविधौगविधौ। श्वादिन्यासाहपाऽऽह-न
 चेति । एकस्य कर्मण स्यादेकार्थते तुमर्गादमर्गं वापके तदनेनार्थत्वामिदे सकृत्त्रिनिवृत्तमेव कस्य-
 स्ये पाह-त्रियेति । हेतुनेन मात्रपति-क्रियान्तरमिति । वास मन्त्रविधानो भेदात्तचमनस्य त्रि-
 न्तरत्वं मन्त्रस्यार्थं परिधानार्थस्याऽऽचमनानन्दन्यत्वात्तथा वनेने त्रियाभेदे स्यात्कर्तव्यं मज्जो नाहर्षण-
 इत्यनवद्यमिति । किञ्च, दृष्टिचोदनासाहचर्यादिद्वारेणैव गुणा नाऽऽचमनचोदनेत्याह-अपि चेति ।

ऽत्रम्" [बृ० ६ । १ । १४] इति ॥ अत्र तावन्न सर्वात्राभ्यवहारश्चोद्यत इति शक्यते वक्तुम् । अशब्दत्वादशक्यत्वाच्च । सर्वं तु प्राणस्यान्नमितीयमन्नदृष्टिश्चोद्यते । तत्साहचर्याच्चापो वास इत्यत्रापि नापामाचमनं चोद्यते । प्रसिद्धास्वेवाचमनीयास्त्रप्तु परिधानदृष्टिश्चोद्यत इति युक्तम् । न ह्यर्धवैशसं सम्भवति ॥ अपि चाचामन्तीति वर्तमानापदेशित्वान्नायं शब्दो विधिक्षमः ॥ ननु "मन्यन्ते" इत्यत्रापि समानं वर्तमानापदेशत्वम् ॥ सत्यमेव तत ॥ अद्वयविधेये त्वन्यतरस्मिन्वासःकार्याख्यानादपां वासस्तं कल्पनमेवापर्वं विधीयते, नाचमनम् । पूर्ववद्धि तदित्युपपादितम् ॥ यदप्युक्तं त्रिस्पष्टा चाचमने विधिविभक्तिरिति ॥ तदपि पूर्ववत्त्वेनैवाचमनस्य प्रत्युक्तम् ॥ अत एवाचमनस्याविधित्सितत्वाद

रत्नप्रभा ।

श्वायज्ञस्य सर्वस्य मनुष्येण उपासनेन भोक्तुमशक्यत्वाच्च, न पूर्वजाक्ये क्रियात्रिरित्यर्थे ॥ इतश्चाचमनमत्र न विधेयमित्याह-अपि चेति ॥ "अन्नम मन्यन्ते" इत्यत्र वासस्त्यध्यानमपि न विधेय, दोषमाभ्यादिति शक्यते-नन्विति ॥ उभयोरेष्यनुवादत्वे वैकल्यादवयवमेकानुवादेनेक विधेयम् । तच्च विधेय वामोऽध्यानेन । वाम कार्यध्यानमन्मप्याख्यानादपूर्वजाच्चेति समाधानार्थं ॥ पूर्ववदिति ॥ म्र या प्राप्तमित्यर्थे ॥ आचामनेदिति न विधिः । किन्तु विष्णुरुपाशु यष्टय इति नदनुवाद इत्यत्र ङिमाह-अत एवेति ॥ तस्मादेवप्रदशित्यन्नाचामनेदशित्वा चाचामनेदिति वाक्यस्यात्रिधित्वे काश्चैरपठनं ङिगमित्यर्थे ॥ तर्हि पाठत्रयान्माध्यन्दिने भामती ।

हरणीयः कथञ्चिद्योग्यतामात्रेणेति विशेषः । किञ्च, उान्दोग्याना वाजसनेयिनां चाचमने प्रायेणाचामन्तीति वर्तमानापदेश एव यत्रापि विधिविभक्तिस्तत्रापि जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयादिति तद्विधित्वमविरक्षितम् । मन्यन्त इति त्वत्प्राप्तार्थत्वात्समिन्नो यजतोत्यादिवद्विधिरिवेत्याह-अपि चाचामन्तीति । शेषमतिरो-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

सर्वान्नमक्षणमेवात्रापि चोद्यते न दृष्टिरित्याशङ्कयाऽऽह-अत्रेति । दृष्टिगचक्षमात्र हेतुमाह-अशब्दत्वादिति । अशब्दत्वशादभ्यवहरण मातीयाशङ्कयाऽऽह-अशक्यत्वाच्चेति । न हि श्वादिमर्षाद सर्वमन्नमेकेनाहुं शक्यं मश्यामश्वमिप्रिप्रित्ते गत् । प्राणदित्यासासमर्षादसासमर्षादित्येवमभा मल तु सर्वान्ना-
नुमत्यधिकरणे निरस्यमिति मात्र । अशब्दत्वस्य दृष्टेरपि तुल्यत्वाद्भ्यवहरणमद्विधेयमाशङ्क्य नान्त-
रीयकृतया दृष्टे शब्देन क्रियमागत्वाद्भ्यवहरणस्य तत्र-यत्तद्वाप्यत्वयोरमात्रदनुवचनिकृतानस्य दृष्टिप्रि-
रेव तद्दृष्टान्तावनुत्यानाच्छिधानमेवैवदित्याह-सर्वं त्विति । तथाऽपि प्रष्टने सकल्पविधौ क्रियायात्
तदाह-तदिति । प्रकरणविरोधाद्वाक्यस्य क्रियाविधिपरत्वाभावे किं परत्वे तदाह-प्रसिद्धास्त्विति । अस्तु
सर्वात्राक्ये दृष्टिप्रिधिराचमनवाक्ये तु क्रिये चोद्यते तत्राऽऽह-न हीति । इतश्चाऽऽचमने प्रिधिरत्र
नास्तीत्याह-अपि चेति । तर्हि चिन्तनमपि न विधेयं दोषसाभ्यादित्याह-नन्विति । आचमनचि-
न्तनयोर्वर्तमानापदेशनमाकरोति-सत्यमिति । तर्हि द्वयोरविधेयत्वमिवाशङ्कयानुवादमात्रस्यास्तिचि कर-
त्वाद्भवतरविधेरामयकत्वे संकल्पनमेव विधेयमिति विधान्तरेण सूत्र योजयति-अवश्येति । तत्र हेतु-
त्वेनाऽऽचमनस्यान्यत्वं प्राप्तिमुक्ता स्मारयति-पूर्ववदिति । पूर्ववत्त्वमनुभाष्य दूषयति-यदपीति ।
पूर्ववत्त्वेनापूर्ववत्त्वाभावेनेति यावत् । तत्र शुचिप्रिधिरिति रत्नप्रभामकल्पेन नेया जर्तिलयवाग्वा जुहुया-
दिति यदविरक्षित वा विधिरिति मात्र । आचमनस्याविधेयत्वे ङिङ्गात्पत्माह-अत इति । तर्हि

“एतमेव तदनमनसं कुर्वन्तो मन्यन्ते” इत्यत्रैव काण्वाः पर्यवस्यन्ति, नामनन्ति—“तस्मादेवंविद्” इत्यादि ॥ तस्मान्माध्यन्दिनानामपि पाठे आचमनानुवादेनैवंविस्वमेव प्रकृतप्राणवासोविधित्वं विधीयत इति प्रतिपत्तव्यम् । योऽप्ययमभ्युपगमः क्वचिदाचमनं विधीयतां, क्वचिद्रासोविज्ञानमिति,—सोऽपि न साधुः । “आपो वासः” [बृ० ६ । १ । १४] इत्यादिकाया वाक्यप्रवृत्तेः सर्वत्रैवैकरूप्यात् ॥ तस्माद्वासोविज्ञानमेवेह विधीयते, नाचमनमिति न्याय्यम् ॥ १८ ॥ इति कार्याख्यानाधिकरणम् ९॥

समान एवं चाभेदात् ॥ १९ ॥ १० ॥

वाजसनेयिशाखायामग्निरहस्ये शाण्डिल्यनामांकिता विद्या विज्ञाता । तत्र गुणाः श्रूयन्ते—“स आत्मानमुपासीत मनोमयं प्राणशरीरं भारुपम्” इत्येवमादयः । तस्यामेव शाखायां बृहदारण्यके पुनः पठ्यते—“मनोमयाऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा व्रीहिर्वा यवो वा स एष सर्वस्थेशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च” [बृ० ५ । ६ । १] इति । तत्र संशयः—किमियमेका विद्या, अग्निरहस्यबृहदा-

रत्नप्रभा ।

आचमनविधिः, काण्वे ध्यानविधिरिति कस्यचिन्मनं निराकरोति—योऽपीति ॥ १८ ॥ (९) ॥ समान एवं चाभेदादिति ॥ शाण्डिल्येन दृष्टा तन्नाम्नाविज्ञाता । अन्तर्हृदये त्रीणादिषु सूक्ष्म निष्ठानि-
त्यर्थः ॥ अन्यामप्रत्यभिज्ञानान्या सशयमाह—तत्रेति ॥ गुणानुपपन्नहारेपसहारी द्वौर्त्तौत्तैरपश्योः कृत्वा । पूर्वेन प्राप्ताचमनानुवादेनानमताव्यानविधिरक्तः ॥ इह एकशाखाया विप्रवृष्टदेशम्यवाप्त्ययोग्यमिति भागती ।

हितार्थम् ॥ १८ ॥ (९) ॥ समान एवं चाभेदात् । इहाप्यासाधिकरणन्यायेन पूर्वे पठ्यते । द्वयो-
र्विद्याविष्योरैकशाखागतयोः गृह्यमाणविशेषतया कस्य कोऽनुवाद इति विनिश्चयामारादज्ञानतापनापरत-
प्रवर्तनात्पश्य च त्रिभिन्वस्य स्वरससिद्धेः मयरोपासनाभेदः । न च गुणान्तरविभानार्थकतानुवाद उभय-
त्रापि गुणान्तरविभानोपपत्तेरितिगमनाहेत्वमारात्ममानगुणानभिज्ञानप्रसङ्गाच्च । तस्मात्समिधो यन्तीया-
दिजदभ्यामादुपासनाभेद इति प्राप्त उच्यते—एककर्म्मवैक्येन प्रथमिहानात् । न चागृह्यमाणविशेषता
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

रण्यक्योर्गुणोपसंहारश्च-उत-द्वे इमे विद्ये, गुणानुपसंहारश्चेति ॥ किं तावत् प्रातम् ॥ विद्याऽभेदो गुणव्यवस्था चेति ॥ कुतः ॥ पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ॥ भिन्नास्तु हि शाखास्वध्येतृवेदितृभेदात्पौनरुक्त्यपरिहारमालोच्य विद्यैकत्वं मध्यवसायैकत्वातिरिक्त्वा गुणा इतरत्रोपसंहिंगन्ते प्राणसंवादादिष्वित्युक्तम् । एकस्यां पुनः शाखायामध्येतृवेदितृभेदाभावादशक्यपरिहारे पौनरुक्त्ये न विप्रकृष्टदेशस्थैका विद्या भवितुमर्हति ॥ न चात्रैकमानानं विद्याविधानार्थम्, अपरं गुणविधानार्थमिति विभागः सम्भवति। तदा ह्यतिरिक्त्वा एव गुणा इतरत्रैतरत्र चान्नायेरन। असमानाः समाना अपि तुभयत्रान्नायन्ते मनोमयत्वाद्भयः ॥ तस्मान्नान्योन्यगुणोपसंहार इति ॥ एवं प्राते ब्रूमहे ॥ यथा-भिन्नास्तु शाखास्तु विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवति, एवमेकस्यामपि शाखायां भवितुमर्हति । उपास्याभेदात् । तदेव हि ब्रह्म मनोमयत्वादिगुणकमुभयत्राप्युपास्यमभिन्नं प्रत्यभिजानीमहे, उपास्यं च

अन्नप्रभा ।

त्वगन्यस्यानुवादवित्थनिधयाद् द्वयोरपि विद्याविधिमिति प्रयुदाहरणेन पूर्वंभक्त्यति-किं तावदिति ॥ यत्पुनरुक्तं, तद्विद्यान्तरमिति न व्याप्ति । प्राणपञ्चाम्यादिविद्यासु व्यभिचारविद्याशक्यं शाखाभेदे पुनरुक्तिरभिव्यक्तमित्याह-भिन्नास्विति ॥ यथाऽभिहोत्रशक्ये कर्मणि विद्मि, "दद्याद् जुहोति" इति शक्ये गुगमिभिः, तथाऽप्यस्तु, न विद्याभेदे इत्याशक्याह-न चात्रैकमिति ॥ उक्तगुणानां पुनरुक्तिर्या स्यात् ॥ अतोऽभ्यासाद्यिद्याभेदे प्रयाजभेदवदिति भावः ॥ उक्तगुणोक्तिर्न वृथा कतिपयगुणविशिष्टोपास्याभेदप्रयमिद्विधानार्थत्वात् ॥ अत्र उपास्यरूपाभेदात् भिन्नशाखाभ्यन्त रमानशाखायामपि विदैन्यमिति सिद्धान्तमत्र योजयति-ययेति ॥ सौत्रश्चकारोऽयमर्थो व्याख्यातः ॥ यत्र बहवो गुणाः श्रुताः भामती ।

यत्र भूषोसो गुणा यस्य कर्मणो विधीयन्ते तत्र तस्य प्रधानस्य विधिरंतरत्र तु तदनुवादेन कतिपयगुणविधिः । यथा यत्र छत्रचामरपताकाहाम्निस्कार्शीपशाक्तीक्याष्टीकथानुष्करुपाणि कृपासिरुपातिप्रचयस्तत्रान्ति राजेति गम्यते न तु कतिपयगजराजिपदातिमात्रं तदमात्ये, तथेहापि । न चेकत्र विहितानां गुणानामितरत्रोक्तिरनर्थिका प्रत्यभिज्ञानदाटार्थत्वात् । अस्तु याम्निस्त्याननुवादे न अनुवादा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सिद्धान्ते विद्यैक्येऽप्यपौनरुक्त्याद्गुणोपसंहार इति मत्वा विद्यस्य पूर्वंभक्त्यति-किं तावदिति । गौरवदृष्टविद्यानात्मवक्तमित्याह-कुत इति । प्रामाणिक गौरवमदूपगमिति मन्वाऽह-पौनरुक्त्येति । विद्याभेदे पौनरुक्त्यमत्र्यास्त भिन्नशाखासु विद्यैक्येऽपि पौनरुक्त्यदृष्टेरित्याशक्याऽह-भिन्नास्विति । अत्येभ्येभ्येन शब्दपौनरुक्त्य वेदितृभेदेन चार्थपौनरुक्त्य परिद्वियते शाखाभेदेऽपि देशभेदोक्तविशक्तार्थिनां प्रतिपत्तत्वात्तत्तत्शक्याष्येत्त्वात्पौनरुक्त्यमित्याशक्याऽह-कशाखाप्यपनस्य निव्यविभिन्नेन प्राप्त य-मन्मित्याह-एकस्यामिति । अत्रिहोत्र जुहोतीत्यत्र सिद्ध जुहोत्यर्थमनूय दद्याद् जुहोतीतिगुगमिभिःदिहापि स्यादियतौ नरन्वमाशंस्याऽह-न चेति। इयोरदृष्टप्रतिपत्तया विभिन्नास्तु तादव्यानिधयास्तु व्यगुणोक्तिभेदेऽर्थानेव व्यस्ये वाह-सदेति। अत्रौ नरन्याप विद्याभेदाद्गुणानुपसंहार इत्युपरत्ति-तस्मात्त्रेति। उक्तमत्रयमिद्विद्वान्त्यति-एवमिति । विद्यारदेनेतिशब्दस्य मन्वन्-हेतुनादान व्याकरोति-उपास्येति । तदेक्ये गम्यमानेऽपि न विदेष्ये तदेव न चानातिशयाशक्यरूपाभेदो हेतुरित्याशक्याऽह-उपास्यं चेति। तस्य हेतुभेदे स्तुटयति-

रूपं विद्यायाः । न च विद्यमाने रूपाभेदे विद्याभेदमध्यवसातुं शक्नुमः ।
 नापि विद्याभेदे गुणव्यवस्थानम् ॥ ननु पौनरुक्त्यप्रसङ्गाद्विद्याभेदोऽध्यव-
 सितः ॥ नेत्युच्यते ॥ अर्थविभागोपपत्तेः—एकं ह्याम्नानं विद्याविधानार्थम्,
 अपरं गुणविधानार्थमिति न किञ्चित्तोपपद्यते ॥ नन्वेवं सति यदपठित-
 मग्निरहस्ये, तदेव बृहदारण्यके पठितव्यं—“स एष सर्वस्येशानः”
 इत्यादि ॥ यत्तु पठितमेव मनोमयत्वादि, तत्र पठितव्यम् ॥ नैप दीयः ॥
 तद्ब्रह्मेनेव प्रदेशान्तरपठितविद्याप्रत्यभिज्ञानात् । समानगुणाम्नानेन हि
 विप्रकृष्टदेशां शाण्डिल्यविद्यां प्रत्यभिज्ञाप्य तस्यामीशानत्वाद्युपदिश्यते ।
 अन्यथा हि कथं तस्यामयं गुणविधिरभिधीयते । अपि चाप्राप्तांशोपदे-
 शेनार्थवति वाक्ये सञ्जाते प्राप्तांशपरामर्शस्य नित्यानुवादतयाप्युपपद्य-
 मानत्वान्न तद्ब्रह्मेण प्रत्यभिज्ञोपेक्षितुं शक्यते ॥ तस्मादत्र समानायामपि
 शाखायां विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्चेत्पुण्यम् ॥ १९ ॥ इति समानाधि-
 करणम् ॥ १० ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ २० ॥ (११) ॥

रत्नममा ।

सत्र प्रधानविधिः, अन्यत्र तदनुवादेन गुणविधिरिति निश्चयादग्निरहस्ये प्रामाण्यविधिवद्भूतत्र गुणविधि-
 रिति भावः ॥ १९ ॥ (१०) ॥ सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ॥ सद-भूतप्रप, त्पद्-पाथाका-
 भामती ।

नामस्य सर्वत्र प्रयोजनपक्षम् । अनुवादमात्रस्यापि तत्रतत्रोपलब्धेः । तस्मात्तदेव बृहदारण्यकेऽप्युपा-
 सनं तद्गुणेनोपमहारादिति सिद्धम् ॥ १९ ॥ (१०) ॥ संबन्धादेवमन्यत्रापि ॥ पदेकस्यापि
 आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न चेति । प्रत्यभिज्ञानविधौ धादित्यर्थः । विद्यैक्ये कठितमाह-नापीति । गुणव्यवस्थानमध्यवसातुं शक्नुम
 इति संप्रत्ययः । अध्येतृदेवताभेदात्पौनरुक्त्यमुक्तं स्मारयति—नन्वेति । अर्थभेदसंभोगेन पौनरु-
 क्त्यमिच्छाह-नेतीति । अदृश्यमानविशेषतया कस्य कोऽनुवाद इत्यनिधयान्नार्थविभागसिद्धिरित्याशय
 यत्र नूयानो गुणा विधीयन्ते तत्र प्रधानविधिरन्यत्र तदनुवादेन गुणविधिरिति विभागमभिप्रेत्याऽऽह-एकं
 हीति।तुल्यगुणोक्तिरैवमर्थमुक्तं स्मारयति—नन्वेति। बृहदारण्यके प्रधानविधिरग्निरहस्ये गुणविधिरेव विहितं
 सर्वाति यावत् । प्रथमिहादादर्थाय तुल्यगुणोक्तिरर्थेयनीत्याह-नेति । तदेव स्मृतयि—समानेति ।
 प्रथमिज्ञानस्याकिञ्चिन्कारत्वभासाऽऽह-अन्यथेति । तस्यां बृहदारण्यके गुणविधानार्थमिहाऽप्युपा-
 यामिति यावत् । अथ गुणविधिरिदंज्ञानव्यादिगुणकथनमित्यर्थः । अग्निरहस्योपपत्तां विद्यामन्यत्र विधिप्र-
 गुणानेन बृहदारण्यके तस्यां गुणविधानमित्युक्तम् । इतथ तुल्यगुणोक्तिप्राप्ता प्रत्यभिज्ञानोपेक्षितत्वेनाह-
 अपि चेति । तदेव केमुनिकन्यायेन स्मोरयति-अप्राप्तेति । नान्तरिभे न द्वितीयविधिः नित्यानुवा-
 दम्यापि निर्देशरामप्रहने तुल्यगुणानुवादस्य प्रथमिज्ञानार्थत्वेनार्थपत्त्वात्तुल्यगुणोक्तिप्राप्ता प्रत्यभिज्ञानोपे-
 क्षितुं शक्या, तेनेज्ञानव्यादिगुणवद्विज्ञेयत्वा बृहदारण्यकपाठ्ये समानार्थे मनोमयत्वादिगुणानुवादस्य
 यदाकथयितोमेवैव प्रधानप्रत्यभिज्ञानरत्नेन पठितत्वात्तदर्थान्तरप्रत्यभिज्ञायाथ विदितविधिरेवयाद् बृहदारण्य-
 के गुणविधिरन्यत्र प्रधानविधिनिर्णयः । विदे पुनरग्निरहस्ये कस्मात्तस्मादिति ॥ १९ ॥ (१०)
 विदेऽपि गुणोपसंहारगुणत्वा तदेकत्वेऽपि तदनुपमहाऽऽह-परस्परैरुक्तयि-संबन्धादेति । निरपत्त-

बृहदारण्यके "सत्यं ब्रह्म" [बृ० ५।४।१] इत्युपक्रम्य "तद्यत्तत्सत्य-
मसौ स आदित्यो य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्ष्णुरुपः"
[बृ० ५।५।२] इति ॥ तस्यैव सत्यस्य ब्रह्मणोऽधिदैवतमध्यात्मं
चायतनविशेषमुपदिश्य व्याहृतिशरीरत्वं च सम्पाद्य द्वे उपनिषदाबुपदि-
श्येते-"तस्योपनिषद्हरिति" [बृ० ५।५।२] अधिदैवतं, "तस्यो-
पनिषद्ब्रह्मिति" [बृ० ५।५।२] अध्यात्मम् । तत्र संशयः-किमवि-
भागेनैवोभे अप्युपनिषदावुभयवानुसन्धातव्ये-उत-विभागेनैकाधिदैवत-
मेकाध्यात्ममिति । तत्र सूत्रेणैवोपक्रमते-यथा शाण्डिल्यविद्यायां विभा-

रत्नप्रभा ।

शात्मकः-सत्यं परोक्षभूताः नरु हिरण्यगर्भस्य ब्रह्मोपक्रम्य तत्र उक्त यत्सत्यं, तत्सः, योऽस्मादित्यः ॥
किं मन्डलम् ॥ न ॥ तत्र स्थानं पुरुषः करुणानकः स एवाध्यात्ममधिपानस्य इत्युपदिश्य "तस्य
भूरिति शिरः" [बृ० ५।५।३] "भुव इति वाट्" [बृ० ५।५।३] "भूर्भरिति" [बृ०
५।५।३] पादातिनि व्याहृतिरूप शरीरकमुक्त्वा द्वे उपनिषदां रहस्यदेवतानामनी उपदिश्येते ।
तस्य आदित्यमण्डलस्य अहर्गति नाम । प्रकाशकत्वात् । तस्य अक्षिम्यस्य अहर्गति नाम । प्रय-
त्नवादिनि-इद नामद्वयं विषयः । तत्र नामिनः सयाह्यस्य ब्रह्मण एकत्वात्, स्थानभेदोक्तेश्च, -सशयमाह-
तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे प्रतिस्थान नामद्वयानुष्ठानं, मिद्धान्ते यथाश्रुयेनैकतानानुष्ठानमिति फलम् ॥
इष्टान्तसङ्गत्या पूर्वपक्षस्य व्याचष्टे-यथेति ॥ यथा-विदेक्यादुपलहार उक्तः, एवमन्यत्रायंकरियाण-

भामती ।

शाखायाः तत्त्वेन प्रयमिज्ञानादुपासनस्य तत्र विहिताना धर्माणां सकर । तथा नति सयस्यैकस्या-
मेदान्मण्डलद्वयार्थिन उपनिषदोरपि सकरप्रवृत्तात् । तस्येति च प्रहृतनसामिदित्वाद्भेदः । सयस्य च प्रमान-

आनन्दगिरिष-न्यायनिर्णयः ।

बृहदिति। आप एवेदमप्र आमुष्मा आपः सत्यमनृजन्तं इत्यत्र सयस्यो हिरण्यगर्भस्यो तत्र सय हिर-
ण्यगर्भाद्य ब्रह्म महदित्युपक्रम्येति यावत् । तत्रैव सति यत्सत्यं ब्रह्म सोऽस्मादित्यो विषयादित्य-
पेक्षया पुत्रिङ्गप्रयोगः । किं मन्डलमेवाऽऽदित्यो नेयाह-य इति । तस्य स्थानभेदेनाऽऽदित्यचाभुप-
पुरुषाननाऽवस्थानमुक्त्वा तावेनाव्योन्वमिन्द्रतिष्ठिनौ इतिनिरेषोऽमिन्द्रतिष्ठित् । प्रागैरयममुन्विन्द्रति-
ष्ठित इत्यन्योन्यतिपन्नमुक्त्वाऽऽदित्यपुरतस्य य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषस्य भूरिति शिरो भुव इति
बाहू स्वरिति प्रतिष्ठति व्याहृतिदेहत्व सनाद्य तस्योपनिषद्द्वारेत्यादित्यपुरतस्याहर्गतिवत्सुक्तम् । अनन्तरं
च योऽन दक्षिणेऽक्ष्णुपुरुषस्य भूरिति शिर इत्यादिना व्याहृतिदेहत्व सनाद्य तस्योपनिषदिति यत्तानामव-
मुक्तम् । उपनिषदिति देवतानुगमनस्येति तत्रप्रकाशक रहस्य नामोच्यते । अह इत्य प्रकाशवचनो-
ऽहस्य-प्रसंगामनाची तदाह-तस्येत्यादिना । उपनिषदय विषयोऽस्य सत्यब्रह्मस्यानभेदाभ्या
सशयनाह-तत्रेति । अत्र च सयविषयापानुगमनस्योक्त्या वाक्यार्थयोर्दुचिन्तनासादादिस्मादिः ।
पूर्वपक्षे विदेक्यादृशोपनिषदिति सतुपनिषदोः सत्कर्मादितिदेशान्निधि । मिद्धान्ते विदेक्येऽपि स्थान-
भेदोपपत्ताना धर्माणानुगमनस्योपादुपनिषदोरुक्त्यादिदेशः स्थादिति मत्वा पूर्वपक्षमूचनादत्ते-तत्रेति ।
मूत्रभराणि योजयति-यथेति । उपनिषदोरित्येते मकरः इत्येव तदैक्य कथमित्याशङ्क्याऽऽह-

१ उपनिषदि एतमश्रु द्वे अक्षरे इत्युक्तं अनुसारेण सुन्दरिणि पठः प्रामाणिकः, सुन रहितवत् । न तु हरिणि ।
अशरत्तदस्य प्रयो लोके अतिरिष्टे एव रुदत्वात् । यथा भूरिति । अतोऽननाना नैत्यावत्तदभिज्ञानेपि
सत्यप्रकाश एव रहितवत्तदिति भावः ॥

गेनाप्यधीतार्या गुणोपसंहार उक्तः, एवमन्यत्राप्येवञ्जातीयके विषये भवितुमर्हति । एकविद्याभिसम्बन्धात् । एका हीयं सत्यविद्याऽधिदेवमाध्यात्मं चाधीता । उपक्रमाभेदाद्, व्यतिपक्तपाठाच्च । कथं तस्यामुदितो धर्मस्तस्यामेव न स्यात् । यो ह्याचार्यं कश्चिदनुगमनादिराचारश्चोदितः, स संग्रामगतेऽरण्यगते च तुल्यवदेष भवति ॥ तस्माद्बभूवोरप्युपनिषदोरुभयत्र प्रातिरिति ॥२०॥ एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते-

न वा विशेषात् ॥ २१ ॥

नैवोभयोरुभयत्र प्राप्तिः ॥ कस्मात् ॥ विशेषात् ॥ उपासनस्थानविशेषोपनिबन्धादित्यर्थः ॥ कथं स्थानविशेषोपनिबन्ध इति ॥ उच्यते ॥ “य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः” [बृ० ५ । ५ । २] इति ह्याधिदेविकं पुरुषं प्रकृत्य “तस्योपनिषदहः” [बृ० ५ । ५ । २] इति श्रावयति । “यः” “अय” “दक्षिणेक्षन्पुरुषः” [बृ० ५ । ५ । २] इति चाध्यात्मिकं पुरुषं प्रकृत्य “तस्योपनिषदहम्” [बृ० ५ । ५ । २] इति । तस्येति चैतत्स-

सतत्रमा ।

मुपगहो मरिनुमर्हन्त्यर्थः ॥ “स य ब्रह्म” इत्युपक्रमाभेदः—“तावेनो” [बृ० ५ । ५ । १] अस्यादित्युक्तौ “अन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठितौ” [बृ० ५ । ५ । १] आदित्यरश्मिनां ऋषुषि, चक्षुषधादित्ये, प्रतिष्ठानादिति । व्यतिपक्तपाठः—मिथ-सोऽपपाठः । ताभ्यां विद्वेक्यमिदं ॥ त्रिविक्रयेऽपि किं स्यात्, तत्राह—कथमिति ॥ त्रिविक्रयेऽपि स्थानभेदादुपनिषदोरसद्भरः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरित्तयो हीति ॥ २० ॥ नामैक्यात् नामनङ्गो युक्तः ॥ तथा चादित्यः, अहर्गिति नामनान्, स्वयत्रत्वाद्, आदित्यस्याहर्गिति नामपरिनि प्राप्ते सिद्धान्तस्य योजयति—न वेति ॥ नामोऽप्यासनस्थानादित्युत्पन्ननिजादित्यर्थः ॥ “तस्योपनिषदहः” [बृ० ५ । ५ । २] “अहः” [बृ० ५ । ५ । २] इति च वास्यद्वयेन तन्मन्त्रपरामृश्योः सन्निहितस्थानविशिष्टयोः पुत्रपुत्रोर्नामसम्बन्धयोगोपपत्त्यागतुमान् वाप्यविति नामवी ।

याप्रवृत्तगर्हाऽदेवमित्यस्य विशेषणतयोपमर्जनं चेनाप्रस्तुतव्याग्न्यनुतस्य च सत्यध्यामेदात्पूर्ववदुपगमनात् ॥ २० ॥ इति प्राप्त उच्यते—न वा विशेषात् । स य एतस्मिन्मण्डले पुरुषो वर्मणां ध्रुवो न तत्रैव स्वर्गस्य मर्ते प्रत्यभिज्ञयमानवात्तन्मात्रमविरम्याच्च धर्माणां । यत्र तु मर्तेऽप्यत्र प्रमानमगम्यो तत्र मर्तेऽप्यगम्येऽवानन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एकेति । त्रिविक्रये हेतुमाह—उपक्रमेति । स य ब्रह्मेदुपक्रमेदन्नाथेनास्योन्वयमिति यादित्यविति पाठस्यान्या विदित्येति निबन्धित्यर्थः । तत्रैविक्रयेऽपि किं स्यात्तत्राह—कथमिति । त्रिविक्रयेऽपि स्थानभेदादुपनिषदोरसद्भरः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरित्तयो हीति । तस्योपनिषदिति प्रवृत्तमयसामगोऽस्य प्रमानम्याभिदादिशंरगतया स्थानस्योपमर्तेन सद्भयप्रमानयोध प्रगते स्वययानन्दिनागमात्तदुत्पत्तयो गुणानामित्यर्थः । त्रिविक्रये गुणोपसंहाराद्ये परिश्रमाह—तस्मादिति ॥ २० ॥ सिद्धान्तपरिष्पन्निति । वाशब्दस्यानगरार्थेऽप्यनुपपत्त्ये प्रविशति निबन्धे—न वेति । ध्येयामेदे स्थानभेदादिति न प्राप्तिरित्याह—कस्मादिति । हेतु गृह्यन्त्या व्यापष्टे—विशेषादिति । ध्यानपथेऽप्यनुसृत्यो नाम निरुते ताभ्यामुपनिषदोर्वेगादप्यवस्था तयोर्भुक्तिर्यर्थः । तस्येति सद्भयप्रमाणे नामहर्षा, गमे मस्य स्थान-विषयमन्त्रनिमित्तेऽपि दृष्टान्ते—कथमिति । उपनिषदोः स्थानविशेषयोग मन्त्रपरि—उच्यते इति । तदुत्पत्तौ प्रगते सत्यध्यामेदुपगमनात्तदुत्पत्तौ मर्तेऽपि वात्स्यायनाऽऽह—नर्ह्येति । तस्योपनिषदुत्पत्तौ तस्य-धेनाऽदेवादिपरिच्छेदेऽप्यनुसृत्योऽपि सद्भयप्रमाणेऽप्यनुसृत्योऽपि सत्यध्यामेदुपगमनात्तदुत्पत्तौ ।

त्रिहितालम्बनं सर्वनाम ॥ तस्मादायतनविशेषव्यपाश्रयेणैवेति उपनिषदा-
वुपदिश्येते । कुत उभयोरुभयत्र प्राप्तिः ॥ नन्वेक एवायमधिदैवतमध्यात्मं
च पुरुषः । एकस्यैव सत्यस्य ब्रह्मण आयतनद्वयप्रतिपादनात् ॥ सत्यमे-
वमेतत् ॥ एकस्याऽपि त्ववस्थाविशेषोपादानेनैवोपनिषद्विशेषोपदेशात्त-
दवस्थस्यैव सा भवितुमर्हति । अस्ति चायं दृष्टान्तः-सत्यप्याचार्यस्वरू-
पानपाये यदाचार्यस्यासीनस्यानुवर्तनमुक्तं, न तत्तिष्ठतो भवति । यच्च
तिष्ठत उक्तं, न तदासीनस्येति । ग्रामारण्ययोस्त्वाचार्यस्वरूपानपाया-
त्तत्स्वरूपानुबद्धस्य च धर्मस्य ग्रामारण्यकृतविशेषामावाद्बुभयत्र तुल्यव-
द्भाव इत्यदृष्टान्तः सः ॥ तस्माद्व्यवस्थाऽनयोरुपनिषदोः ॥ २१ ॥

दर्शयति च ॥ २२ ॥

अपि चैवज्जातीयकानां धर्माणां व्यवस्थितिलिङ्गदर्शनं भवति-“तस्यै-
तस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यावमुष्य गेष्णो तौ गेष्णो यन्नाम तन्नाम”
[छां० १ । ७ । ५] इति ॥ कथमस्य लिंगत्वमिति ॥ तदुच्यते ॥ अक्षया-
दित्यस्थानभेदभिन्नाद्धर्मानन्योन्यस्मिन्ननुपसंहार्यान्पश्यन्निहातिदेशेना-
ऽऽदित्यपुरुषगतान्पादीनक्षिपुरुष उपसंहरति “तस्यैतस्य तदेव रूपम्”
[छां० १ । ७ । ५] इत्यादिना ॥ तस्माद्व्यवस्थिते एवेति उपनिषदाविति
निर्णयः ॥ २२ ॥ इति सम्बन्धाधिकरणम् ॥ ११ ॥

रत्नप्रभा ।

मावः ॥ विशेष्यैक्यानामसंकर इत्याशङ्क्य स्थानभेदेन त्रिशिष्टपुरप्रमेदात् नामव्यवस्थामाह-नन्वित्या-
दिना ॥ त्रिशिष्टसम्बन्धे दृष्टान्तमाह-अस्तीति ॥ प्रतिदृष्टात्सव स्वरूपसम्बन्धित्वाद् त्रिशिष्ट ध्येये
प्रकृते दृष्टान्तत्वं नास्तीत्याह-ग्रामेति ॥ २१ ॥ उक्तनामव्यवस्थायामतिदेशो लिंगमित्याह-दर्शयति
चेति ॥ विधेयत्वादेवोपसंहारमिदो अतिदेशो वृथा स्यात् ॥ तस्मादेकत्रिचायामपि स्थानभेदेन उक्तगु-
भामती ।

तस्य धर्माभिसम्बन्धो न निर्विशेषणस्य नाप्यव्यविशेषणसहितस्य । न हि दण्डिन पुत्रपमानयेत्युक्तं
दण्डरहितः कमण्डलुमानानीयते । तस्मादधिदैव स वस्योपनिषदुक्ता न तस्यैवाप्याम भवितुमर्हति । यथा
चाचार्यस्य गच्छतोऽनुगमनं त्रिहितं न तिष्ठतो मरति तस्मान्नोपनिषदो संकरं किंतु व्यवस्थितिः ।
तद्विदमुक्त-स्वरूपानपायादिति ॥ २१ ॥ दर्शयति च । अतिदेशादप्येवमेव तत्त्वे हि नातिदेशा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न हि सर्वनाम सनिहितं हि वा व्यरहितं स्पृशतीत्यर्थः । तच्छब्दस्य त्रिशिष्टार्थत्वे कञ्चित्मा-तस्मा-
दिति । विशेषणभेदेऽपि विशेष्याभेदादुपसंहारः स्यादिति शक्यते-नन्विति । त्रिंशत्प्राप्तमङ्गीकरोति-
सत्यमिति । तर्हि कथमुपनिषद्व्यवस्थेः वाशयत्र त्रिशिष्टमेदात्त्रिशिष्टाच्च तयोर्विवाह-एकस्येति ।
उक्तार्थं दृष्टान्तमाह-अस्तीति । प्रतिदृष्टान्तोऽपि दर्शित इवाशय्याऽऽह-ग्रामेति । तत्र स्वस्यो-
पाधावुक्तं वायुक्तं तुल्यवमिह तु त्रिशिष्टोपाधावुक्तार्थस्यैवार्थः । त्रिशिष्टोपाधुक्तिप्रत्माह-तस्मादिति ।
॥ २१ ॥ उपनिषदोर्व्यवस्थितत्वे हेतुन्तरमाह-दर्शयति चेति । तदेव व्याकरोति-अपि चेति । यथोक्तं
यास्य धर्माणां संकरमेव दर्शयतीति शक्यते-कथमिति । अन्यन्तसंकरं सायमेव एवेति नातिदेशभेदेन
तद्वशाद्विधेयैऽपि स्वतो नायन्तमकरो धर्माणामित्याह-तदिति । उपनिषदोस्वतिदेशाभावाद्बुभयत्रैव-
एवुपसंहरति-तस्मादिति ॥ २२ ॥ (११) ॥ आनन्दभेदाद्विज्ञानानुपसंहारमुक्त्वा तेनैव हेतुना

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥ २३ ॥ (१२) ॥

“ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमाततान” इत्येवं राणां-
यनीयानां खिलेषु वीर्यसम्भृतिद्युनिवेशप्रभृतयो ब्रह्मणो विभूतयः
पद्भ्यन्ते।तेषामेव चोपनिषदि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतयो ब्रह्मविद्याः पद्भ्यन्ते।
तासु ब्रह्मविद्यासु ता ब्रह्मविभूतय उपसंहियेरन्न वेति विचारणायां ब्रह्मस-

रत्नप्रमा ।

पाना विनातिदेशमनुपसंहार इति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (११) ॥ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः ॥
ब्रह्मैव ज्येष्ठ कारण येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा। निलोपदृष्टान्दमः। वीर्या वीर्याणि पराक्रमविशेषाः आकाशोत्पाद-
नादयः । तानि च वीर्याणि सम्भृतानि निर्दिष्ट सम्बद्धानि । सर्वनियन्तुः कार्यं विघ्नकर्तुं सत्त्वात् ।
तत्र ज्येष्ठ ब्रह्म अग्रे देवाद्युत्पत्तेः प्रागेव दिवं स्वर्गम् आततान् व्याततान् । सदा सर्वव्यापकमित्यर्थः ॥
सर्वप्राप्यस्य स्पर्धानर्हत्वमिति वाक्यशेषस्या गुणाः प्रमृतिपदप्रायाः ॥ खिलेष्विति । निगिनिदेशस्य-
वाक्येष्वित्यर्थः ॥ ब्रह्मसम्बन्धाद्विद्याभेदमानाच्च सशयमाह-तास्विति ॥ अनात्म्याधीतत्रविभूतीनां
मानवी ।

स्यादिति ॥ २२ ॥ (११) ॥ सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः । ‘ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या सम्भृतानि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमात-
तान । ब्रह्म भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः’ । ब्रह्म ज्येष्ठ येषां तानि ब्रह्मज्येष्ठा जज्ञे
आस । यद्यपि तासुतासु शाण्डिल्यविद्यास्वायतनभेदपरिग्रहेणाध्यात्मिकायतनत्रय समुत्पादीना गुणा-
नामाधिदैविकत्वमित्वायतनभेदः प्रतिभाति । तथापि ज्यापान् दिव इत्यादिना स्वर्गमाधिदैविकविभूति-
प्रयभित्तानात्पोडशकृत्यासु च विद्या स्वायतनाश्रयान्दन्ततो ब्रह्माश्रयतया साम्येन प्रयभित्तानामेव,
समुत्पादीनां गुणानां शाण्डिल्यविद्यासु षोडशकृत्यादिभिद्यासु चोपसंहार इति पूर्वः पक्षः । रादान्तरप्र-
मिषः नमानगुणश्रवण प्रयभित्तय यद्विद्या ऊर्ध्वानपि तत्राश्रयान्गुणानुपसंहारयति न विद्म सम्भृत्यादि-
गुणरूपवन्निद्यायां शाण्डिल्यविद्यासु गुणश्रवणमिति । या तु काचिदाधिदैविकी विभूतिः शाण्डिल्य-
विद्यायां ध्रुयते तस्यास्मत्प्राणान्निव्यात्तान्मानं प्रहोष्यते नैतावन्मात्रेण संभृत्यादीननुत्पद्यमर्हति ।
तत्रैतन्प्रत्यभिदानामात्रादित्युक्तम् । तत्राश्रयत्वेन तु प्रयभित्तानसमर्थनमतिप्रसक्तम् । म्यसीनामैतत्प्रस-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सम्भृतिप्रभृतीनां गुणानां विद्यान्तरेष्वनुपसंहारमाह-संभृतीति । पूर्ववायेनेव वाक्यान्तरं व्याख्यातुमुदा-
हरति—ब्रह्मेति । वीर्या वीर्याणि पराक्रमभेदाः । अन्ये हि पुण्याः सहायानवेदय विरमान्विभ्रति तेन
तपराक्रमानां तत्र एव नियन्तुर्व्यवहारणत्वेन ज्येष्ठा भवन्ति किंतु तस्मात्कारणोऽपि । ब्रह्मवीर्याणां तु
ब्रह्मैव ज्येष्ठ ब्रह्म ज्येष्ठ येषां तानि तेषां ब्रह्म स्वयन्व्यापेक्ष जगत्त्वादि करोति । किंचान्येषां पराक्रम-
पानां बटनद्विर्मये मङ्गः समवति तेन नै स्ववीर्याणि न विभ्रति । ब्रह्मवीर्याणि तु ब्रह्मणा संभृत्यादि-
विद्येन सम्भृतानोत्पद्यते । तज्येष्ठ ब्रह्माग्रे देवादिजननः प्रागेव दिव स्वर्गमानतान व्याततान्त्रियमेव रिष-
स्वापकमित्यर्थः । ‘ब्रह्म भूतानां प्रथमं तु जज्ञे तेनार्हति तदप्या स्पर्धितुं कः’ इत्युक्तो भागः । किंच
निगिनिदेशमनुपसंहारोपरिशाण्डिल्यविद्यासु प्रत्यभिक्तिं यावत् । विद्यमुक्त्वा सहायं यद् भूमिदां करोति-तेषा-
मिति । ब्रह्मसम्बन्धाद्विद्याभेददृष्टत्वाच्च सशयमाह-तास्विति । अप्र च विद्याभेदेन गुणानुपसंहारोऽपि
वाक्याधीतोरैव चिन्तनत्वात्तादिति भावतिः । पूर्वपक्षे विद्याभेदस्य गुणव्यवस्थापकत्वमित्यर्थः । सिद्धयते
तस्मिन्निर्दिष्टे मया पूर्वपक्षप्रति-ब्रह्मेति । न चाऽऽधिदैविकगुणानामाध्यात्मिकविद्यासु उपसंहारः । एत-
दि सर्वेषु लोकेषु मायागदित्यु व्यभिचारात् । अनुपसंहारे च दृष्टगुणानुपसंहारं च दृष्टमित्यर्थे गौर-

म्यन्धादुपसंहारप्राप्तौ पठति।सम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयो विभूतयः शाण्डिल्यविद्याप्रभृतिषु नोपसंहर्तव्याः ॥ अत एव च-आयतनविशेषयोगात्तथाहि शाण्डिल्यविद्यानां हृदयायतनत्वं ब्रह्मण उक्तम्“एष म आत्मान्तर्हृदये” [छां० ३ । १४।३] इति । तद्भूदेव दहरविद्यायामपि “दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः” [छां० ८ । १ । १] इति । उपकोसलविद्यार्यां त्वक्षयायतनत्वं “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छां० ४ । १५ । १] इति । एवं तत्रतत्र तत्तद्वाध्यात्मिकमायतनमेतासु विद्यासु प्रतीयते । आधिदैविकयस्त्वेता विभूतयः सम्भृतिद्युव्याप्तिप्रभृतयः । तासां कुत एतासु प्राप्तिः ॥ नन्वेतास्त्वप्याधिदैविक्यो विभूतयः श्रूयन्ते—“ज्यायान्दिवा ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः” [छां० ३ । १४ । ३] “एष उ एव भामतीरेष हि सर्वेषु भूतेषु भाति” [छां० ४ । १५ । ४] “यावान्वायमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्धावापृथिवी अन्तरेव समाहिते” [छां० ८ । १ । ३] इत्येवमाद्याः । सन्ति चान्या आयतनविशेषहीना अपीह ब्रह्मविद्याः षोडशकलाद्याः ॥ सत्यमेवैतत् ॥ तथाप्यत्र विद्यते विशेषः सम्भृत्याद्यनुपसंहारहेतुः । समानगुणाम्नानेन हि प्रत्युपस्थापितासु विप्रकृष्टदेशास्त्रपि

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मसम्बन्धेन सर्वत्रह्यनियामु प्रत्यभिज्ञानादुपसंहार इति पूर्वपक्षः ॥ सिद्धान्तमाह—सम्भृतीति ॥ सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च सम्भृतिद्युव्याप्ति । तदपि सर्वत्र नोपसंहर्तव्यम् । उपनिषदोरेव व्यख्यापकविशेषयोगादिति सूत्रयोजना ॥ आध्यात्मिकायतनविशेषयुक्तनियामासाविदैविकविभूतीना प्रत्यभिज्ञाने हेत्वभावात् न प्राप्तिरित्युक्ते हेतु शङ्कते-नन्वेतास्त्विति ॥ आधिदैविकत्वसाम्यादाध्यात्मिकायतनहीनत्वसाम्यादा तत्तद्विद्यासु सम्भृत्यादीनां प्राप्तिरिति शङ्कार्थः ॥ उक्तहेतुद्वयं न गुणप्रापकम् । आधिदैविकविद्याना, शाण्डिल्यदहरादीनामायतनहीनविद्याना च,—नियो गुणमाद्वयप्रसङ्गात् ॥ तस्मात्कतिपयसमानगुणनिशिरोपास्यरूपैक्य विशेष्यमावहृष्टुणप्राप्तिहेतुः । तदभावात् न प्राप्तिरिति परिहरति—सत्यमित्या-

भाष्ये १-२

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यम् । अतो द्युनिवेशादीना ब्रह्मसम्बन्धेन सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानादुपसंहार इत्यर्थः । सिद्धान्तमस्यार्थं योजयति—एवमिति । सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिश्च सम्भृतिद्युव्याप्ति तदपि सर्वत्र नोपसंहर्तव्यमुपनिषदोरेव विशेषयोगव्यवस्थानादित्यर्थपक्षेवा सूत्रं व्याख्यातमित्यर्थः । इदानीं चकारस्वात्मन्यार्थत्वं गृह्णीया हेतु निश्चोति—तथाहीति । आयतनभेदयोगमुक्तमुपसंहारनि—एवमिति । कथं तावता सम्भृत्यादीनामेतासु नियास्वनुपसंहारस्तत्राऽऽह—आधिदैविकयस्त्विति । आध्यात्मिकनियामासापि सम्भृत्यासाविदैविकगुणानामुपसंहारः स्यादिति सिद्धेति शङ्कते-नन्वेति । ज्यायान्दिवा इति शाण्डिल्यविद्यायामेव उ एषेयानुपकोसलविद्याया यावान्वा अप्यनाकाश इति दहरविद्यायामिति भेदः । अध्यात्म्याधिदैवभेदादनुपसंहारभेदोहि तद्भेदगुण्योपासनामुपसंहारः स्यादित्याह—सन्ति चेति । आध्यात्मिकविद्याम्नात्रिदैविकविभूतीनामायतनभेदद्वयप्रसङ्गात् चाम्नि-प्रकरणे सत्त्वमंगीकरोति—सत्यमिति । तर्हि षोडशकलाद्यासु ब्रह्मविद्यासु सम्भृत्यादिगुणानां शिनि-सुत्रमहारो न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथाऽपीति । विशेषहेतुमेव निश्चोति—समानेति । प्रत्येऽपि नियाप्रत्यभिज्ञया गुणोपसंहारः स्यादित्याशङ्क्याह—

विद्यासु त्रिप्रकृष्टदेशगुणा उपसंहियेरन्निति युक्तम् ॥ सम्भृत्याद्यस्तु शा-
 ण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्रयगुणाः परस्परव्यावृत्तस्वरूपत्वात् प्रदेशान्तरव-
 र्तिविद्याप्रत्युपस्थापनक्षमाः ॥ न च ब्रह्मसम्बन्धमात्रेण प्रदेशान्तरवर्ति-
 विद्याप्रत्युपस्थापनमुच्यते। विद्याभेदेऽपि तदुपपत्तेः। एकमपि ब्रह्म विभूति-
 भेदेरनेकैरनेकधोपास्यत इति स्थितिः। परोवरीयस्त्वादिवद्रेदर्शनात् ॥
 तस्माद्द्विर्यसम्भृत्यादीनां शाण्डिल्यविद्यादिव्युपसंहार इति ॥ २३ ॥
 इति सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुरुषविद्यायामिव चेतरेपामनाम्नानात् ॥ २४ ॥ (१३) ॥

रत्नप्रभा ।

दिना ॥ स्यान्विशिष्टमेवात् नाम्नोर्व्यवस्थात् सम्भृत्यादिगुणविशिष्टस्य व्रज्यः, शाण्डिल्यादिगोच-
 गुणविशिष्टब्रह्मणश्च,—मियो भेदेन रूपभेदान् सम्भृत्यादीनां नोपसंहार इत्युक्त्याधातिदेशात्वादस्य न संग-
 त्यायपेक्षा यथैकस्मिन्नुद्देशे परोवरीयस्त्वाद्विगुणोपास्तेर्द्विर्यस्यस्युपासनास्तिभिद्यते. तथैकस्मिन्पि
 ब्रह्मणि विद्याभेदोपपत्तेः ब्रह्मप्रत्यभिज्ञा न गुणप्राप्तिकेत्याह—परोवरीयस्त्वादिवदिति ॥ तस्मात् सम्भृ-
 त्यादिगुणविशिष्टविद्यान्तरविवरिति, मिदम् ॥ २३ ॥ (१२) ॥ पुरुषविद्यायां व्याप्तौ विद्यामाह—
 मामयी ।

ज्ञात् । तद्विदमुक्तं—संभृत्याद्यस्तु शाण्डिल्यादिवाक्यगोचराश्रयति । तस्मात्संभृतिश्च पुञ्यानिश्च
 तदिदं संभृतिपुञ्यावपि चातः प्रत्यभिज्ञानामात्रात् शाण्डिल्यादिनियामुपसंहियत इति मिदम् ॥ २३ ॥ (१२) ॥
पुरुषविद्यायामिव चेतरेपामनाम्नानात् । पुरुषवत्त्वमुपपन्नत्वविशिष्टम् । न च त्रिदुषो यदस्येति न
 सामानाधिकरण्यात्तस्यः । यदस्यात्तं वाक्यशब्दस्य स्वप्नपन्नत्वात् । यदस्य स्वप्नं यजमानस्य च
 चेतनत्वाद्ब्रह्म इति सामानाधिकरण्यात्तस्यः । तस्मात्पुरुषवत्त्वविशेषान्तरात्तदुपस्थादिसामान्याधिक्य-
 व्याप्यवसाने उभयत्र उभयधर्मोपसंहार इति प्राप्तम् । एव प्राप्त उच्यते—यादृशं ताण्डिनो वैज्ञानो च पुरु-
 षवत्संपादेन तदायुषश्च त्रेधा व्यनस्यतस्य सप्तमयमेवादनम् । अशिशिपादीनां च दीक्षादिनामभ्यासं
 नैवं तैत्तिरीयाणाम् । तेषां न तावत् पुरो यदस्येति । न यात्वा यजमान इत्यत्राथमाश्रयः स्वरूप-
 वचनो न हि यदस्यैव यजमानो भवति । कर्तृकर्मणोरभेदाभावात् । चेतनाचेतनयोश्चेत्पानुपपत्तेः स-
 कर्मणोश्चाचेतनत्वात् । यजमानस्य चेतनत्वात् । आगतस्तु चेतनस्य यजमानश्च चिदस्य चोप-
 यते । तथा चाथमर्थः—पूर्वं त्रिदुषः पुरुषस्य यः भवन्ती मया; तस्य सप्रवियया यजमानं वात्वा तया
 आनन्दविरहितं—वापनिर्गमः ।

संभृत्याद्यस्त्विति । तद्वर्तिविशिष्टकणः शाण्डिल्यादिश्रयामु धुनमनोमयादिधर्मैरुद्देश्यत्वात्
 प्रत्यभिज्ञेति नोपसंहार इत्यर्थः । विशिष्टभेदेऽपि स्वल्पभेदाद्यथमित्युपसंहारनिदिमाश्रयत्वात्
 चेति । कतिपयगुणविशिष्टत्वोपपत्त्याऽऽम्नान् विना मारुपमाश्रयैव प्रत्यभिज्ञस्य अनाभेदकं स्या-
 दिति प्रवृत्तित्वेति । तामिदं स्तनक्ति—एकमर्षाति । एकस्यानेकगुणवत्त्वेनानेकयोश्चाह—इत्यानामाह—एति
 यथोद्देश्येयस्यैव एतेरनेकैरनेकधोपास्यत इति स्थितिः । परोवरीयस्त्वादिवद्रेदर्शनात् ॥
 तस्मात्तद्विर्यस्यसंभृत्यादीनां शाण्डिल्यविद्यादिव्युपसंहार इति ॥ २३ ॥ (१३) ॥
 इति सम्भृत्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

अस्ति ताण्डिनां पैङ्गिनां च रहस्यब्राह्मणे पुरुषविद्या । तत्र पुरुषो यज्ञः कल्पितः । तद्दीयमागृह्णीषा विभज्य सवनत्रयं कल्पितम् । अशिशिपादीनि च दीक्षादिभावे कल्पितानि । अन्ये च धर्मास्तत्रसमधिगताश्चाशीमन्त्रप्रयोगादयः । तैत्तिरीयका अपि कश्चित्पुरुषयज्ञं कल्पयन्ति “तस्यैवं विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी” [तै० उ० ६।५२।१] इत्येतेनानुवाकेन । तत्र संशयः-किमितरत्रोक्ताः पुरुषयज्ञस्य धर्मास्ते, तैत्तिरीयकेषूपसंहर्तव्याः किं वा नोपसंहर्तव्या इति । पुरुषयज्ञत्वाविशे-

रत्नप्रभा ।

अस्तीति ॥ “पुरुषो वा यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्रात सवनम्” [छा० ३।१६।१] “अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनसवनम्” [छा० ३।१६।३] “अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनम्” [छा० ३।१६।५] इतिप्रसिद्धपञ्चसाम्यार्थं सवनत्रयं कल्पितम् । “स यदशिशिपति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षा ॥ १ ॥ अथ यदश्राति यत्पिपति यद्रमते” [छा० ३।१६।२] ता उपसद्, “अथ यद्वसति यज्जशति यन्मैयुज चरति” [छा० ३।१६।३] तानि स्तुतशस्त्राणि, जत्र यत्पोडानादि “ता अस्य दक्षिणा” [छा० ३।१६।४] “मरणमेवावभृथः” [छा० ३।१६।५] “वस्नादिर्पा मे प्राणा इद सवनत्रयं यावदायुस्तनुस्तनुते” इत्याशीः, “अक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसश्चितमसि” [छा० ३।१६।६] इति मन्त्रप्रयोगः । षोडशाधिकशतवर्षैर्जात्रियं फलमिति दर्शितम् । सशयार्थं शाखान्तरीयपुरुषविद्यामाह—तैत्तिरीयका इति ॥ अत्र विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्येयैत्रिकरण्यानिश्रवात् नशयमाह—तत्रेति ॥ उपसहाराणुपसहाराण्येन फलम् । पूर्वशाखात्प्राणगुणप्रत्यभिज्ञानामानात् सम्भृत्वाद्वा विद्याभेदभामती ।

चात्मनो यजमानत्व च त्रिद्वत्सन्धिता च यज्ञस्य मुष्टये स्यातामितरपारमशब्दस्य स्वरूपवाचित्वे विदुषो यज्ञस्येति च यजमानो यज्ञस्वरूपमिति च गौणे स्याताम् । न च सत्यां गतौ तदुक्तम् । तस्मात्पुरुषयज्ञता तैत्तिरीये नास्तीति तथा तावन्न साम्यम् । न च पत्नीयजमाननेद्रियादिसपादनं तैत्तिरीयाणामिव आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यमाह—अस्तीति । पुरुषो वा यज्ञ इति सामानाधिकरण्यश्रुतेर्यमाह—तत्रेति । छान्दोग्यशाखाभेदः सप्तम्यर्थः । तस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाणि तत्रात सवनमथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दिनसवनमथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्तृतीयं सवनमिति प्रसिद्धयज्ञसाम्यार्थं सवनत्रयं कल्पितमित्याह—तद्दीयमिति । स यदशिशिपति यत्पिपासति यन्न रमते ता अस्य दीक्षा अथ यद्वसति यज्जशति तस्स्तुतशस्त्रैः शब्दवच्यसाम्यादित्याह—अशिशिपेति । त चंद्रैतस्मिन्वसति किंचिद्वर्षाण्यनुपपत्तेःस भ्रूयात्प्राणा वा वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यदिनं सवनमनुसवननुतेत्यादिशाशीः गोऽन्तरेऽपामेनत्रयं प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसश्चितमसि मन्त्रप्रयोगस्तदाह—अन्ये चेति । सशयार्थं शाखान्तरीयपुरुषविद्यामुदाहरति—तैत्तिरीयका इति । तद्गतयोर्विदुषो यज्ञस्येति षष्ठ्योः सामानाधिकरण्येयैत्रिकरण्यानिश्रवात्पु-रुषविद्यामपिष्टव्यं सशयमाह—तत्रेति । इतरत्रेति छान्दोग्यभेदोक्तिः । अत्र च भेदाणुपसहाराक्या वाच्यार्थैर्धर्तेनुचिन्तनात्पदादिसंगतिः । पूर्वशब्दे विद्याभेदादुपसंहारः । सिद्धत्वे तद्वेदादनुपसहारात्प-भिन्नेऽप्येवमत्रापि मरणात्प्रमृष्यविशिष्टसांपादिकपुण्यत्वं तद्व्यतिरेक्याद्विचैक्यं गुणोपसहारेणैव पूर्ववत्प्रवृत्ति-पुरुषेति । निगादस्यपिन्यायेन विदुषो यज्ञस्येति सामानाधिकरण्येयैत्रिकरण्यस्योपसहारादभेदोपसहारा-

पादुपसंहारप्राप्तौ-आचक्ष्महे-नोपसंहर्तव्या इति ॥ कस्मात् ॥ तद्रूपप्र-
त्यभिज्ञानाभावात् । तदाहाचार्यः-पुरुषविद्यायामिवेति ॥ यथैकेषां
शाखिनां ताण्डिनां, पैङ्गिनां च, पुरुषविद्यायामान्नानं, नैवमितरेषां
तैत्तिरीयाणामान्नानमस्ति । तेषां हीतरविलक्षणमेव यज्ञसम्पादनं दृश्य-
ते । पत्नीयजमानवेदवेदिवर्हिर्ह्युपाज्यपशृत्विगाद्यनुक्रमणात् ॥ यदपि सव-
नसम्पादनं, तदपीतरविलक्षणमेव-“यत्सायं प्रातर्मध्यन्दिनं च तानि सव-
नानि” [ते० उ० ६ । ५२ । १] इति ॥ यदपि किञ्चिन्मरणावभृथत्वा-
दिसामान्यं, तदप्यल्पीयस्त्वाद्भूयसा वैलक्षणेनाभिभूयमानं न प्रत्यभि-
ज्ञापनक्षमम् ॥ न च तैत्तिरीयके पुरुषस्य यज्ञत्वं श्रूयते-विदुषो यज्ञस्येति

रत्नप्रभा ।

उक्तः ॥ इह त्वसाधारणावभृथगुणविशिष्टपुरुषयज्ञरूपैक्यप्रत्यभिज्ञानाद् विधैक्यमिति प्रयुदाहरणेन प्राप्ते
सिद्धान्तयति-नोपसंहर्तव्या इति ॥ “तस्यैव विदुषो यज्ञस्यात्मा यजमानः श्रद्धा पत्नी शरीरमिभ-
मुरो वेदिल्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा इदृय यूषः काम आग्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्ममः शमयिता दक्षिणा
वाग्धोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्ननो ब्रह्मा” [ते० उ० ६ । ५२ । १] इति वदुतरधर्मपैठक्ष-
ण्यात् न रूपैक्यप्रत्यभिज्ञेत्यर्थः ॥ वेदः कुशमुष्टिः । शमयिता-दमो-दक्षिणेत्यन्वयः ॥ किञ्च छान्दोग्ये
त्रिभाषित्वाद्युपि सवनत्वकल्पना । अत्र तु सायकालादाविति वैरूप्यमाह-यदपीति ॥ “यन्मरणं तद-
ममयः” [ते० उ० ६ । ५२ । १] “यद्रमते तद्रूपसदः” [ते० उ० ६ । ५२ । १] इति
द्विचिरीयुतौ सारूप्यमपि मातीत्यत आह-यदपि किञ्चिदिति ॥ गजोद्गोधतुष्णात्त्वसारूप्यवदिद
सारूप्य नैक्यप्रयोजकमित्यर्थः ॥ किञ्च छान्दोग्ये पुरयज्ञयोरेव श्रुतम् । अत्र तु भेद इति वैरूप्या-
न्तरमाह-नै चेति ॥ यद्यपि निषादस्पतिन्यायेन सामानाधिकरूप्यं पश्योयुक्तम् तथाप्यप्रसिद्धैक्य-
भामती ।

ताण्डिनां पैङ्गिनां वा नियते सवनसंप्रतिपत्तेषां विच्छिद्येव । तस्माद्भूयो वेच्छिद्ये सति न किञ्चित्प्रा-
सादक्षण्याद्विद्वैक्यमुचितमतिप्रज्ञात् । अपि च तस्यैव विदुष इत्यनुवादश्रुतौ सवामनेकार्यविधाने वाक्य-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रावित्यर्थः । सिद्धान्तयति-आचक्ष्महे इति । पूर्वोक्तायनननिशेषयोगाभावाद्दुपसंहारसिद्धिरिति शङ्कते-
कस्मादिति । विधैक्यसाधकयथैक्यभावाच्चङ्गदे नोपसंहार इत्याह-तदिति । उक्तैर्ष्यं सूत्रं पातयति-
तदाहेति । तदक्षराणि व्याचष्टे-यथेति । अतो विद्यामेदादनुपसंहार इति शेषः । यत्तु रूपैक्याद्
विधैक्य गुणोपसंहारश्चेति तत्राऽऽह-तेषां हीति । तत्र हेतुमाह-पत्नीति । “आत्मा यजमान-
श्रद्धा पत्नी शरीरमिभमुरो वेदिल्लोमानि बर्हिर्वेदः शिखा इदृय यूषः काम आग्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्ममः
शमयिता दक्षिणा वाग्धोता प्राण उद्गाता चक्षुरध्वर्युर्ननो ब्रह्मा श्रोत्रममोत्” इत्यादिवदुतरधर्मपैठक्षण्यात्
तद्रूपैक्यमित्यर्थः । वेच्छिद्यन्तरमाह-यदपीति । छान्दोग्ये हि पुरयज्ञस्याऽऽशुद्धेभा विमथ्य साननपशु-
क्तम् । तैत्तिरीये तु साय प्रातर्मध्यन्दिनमिति सवनसंपादननितरविच्छिद्यं लक्ष्यते तेन निषाद इत्यर्थः ।
“मरणमेवममयः” इति “छान्दोग्ये । “यन्मरणं तदममयः” इति तैत्तिरीये । “यद्रमते तद्रूपसदः”
इति चोमयप्रापि श्रुत्यन् । अतो रूपैक्यादिवैक्यमिति चोमयनुवदति-यदपीति । वदुतरधर्मपैठक्षण्यात् स्त्री
किञ्चिन्मरणावभृथत्वात् विधैक्यमतिप्रमादित्याह-तदपीति । यत्तु पुरयज्ञसाधकैर्भाषितं तत्राऽऽह-नै
चेति निषादस्पतिन्यायेन पश्योः सामानाधिकरूप्यात्पुरयज्ञस्य यज्ञस्युक्त्यासात् कयाऽऽह-विदुष इति ।

हि न चेते समानाधिकरणे षष्ठ्यौ-विद्वानेव यो यज्ञस्तस्येति । न हि पुरुषस्य मुख्यं यज्ञत्वमस्ति । व्यधिकरणे त्वेते षष्ठ्यौ-विदुषो यो यज्ञस्तस्येति । भवति हि पुरुषस्य मुख्यो यज्ञसम्बन्धः । सत्यां च गतौ मुख्यं पदार्थ आश्रायितव्यो न भाक्तः।आत्मा यजमान इति च यजमानत्वं पुरुषस्य निर्बुधन्वैयधिकरण्येनैवास्य यज्ञसम्बन्धं दर्शयति॥अपि च तस्यैवं विदुष इति सिद्धवदनुवादश्रुतौ सत्यां पुरुषस्य यज्ञभावमात्मादीनां च यजमानादिभावं प्रतिपित्समानस्य वाक्यभेदः स्यात् ॥ अपि च ससंन्यासामात्मविद्यां पुरस्तादुपदिश्यानन्तरं "तस्यैवं विदुषः" [तै० उ० ६।५२।१] इत्याद्यनुक्रमणं पश्यन्तः पूर्वशेष एवैष आम्नायः, न स्वतन्त्र इति प्रतीमः ॥ तथा चैकमेव फलसुभयोरप्यनुवाकयोरुपलभामहे-"ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति" [तै० उ० ६।५२।१] इति । इतरेषां त्वनन्यशेषः

रत्नप्रभा ।

फल्गनागौरवाद्यज्ञस्य आत्मेति भेदोक्तेरुक्तस्य यज्ञत्वयजमानत्वविरोधादात्मविदो यो यज्ञः प्रसिद्धः, तस्येति वैयधिकरण्यमेव युक्तम् ॥ किञ्च त्रिदत्तसम्बन्धियज्ञरूपविशेषानुवादेन त्रिदत्तैरगसम्प्रदिधावेकवाक्यतां प्रतीयते । तस्या सत्यां विशेष्यस्यागानां च पृथग्विध्यादिनस्तत्र वाक्यभेददोषः स्यादित्यर्थः ॥ किञ्च सत्यादिभ्यो न्यास एवापरे च यदिति सन्यासमुक्त्वा सर्वैः सर्वमिदं जगदित्येव तमात्मानं ज्ञात्वा भूयो न श्रुत्यमुपयाति त्रिदानिति संन्याससाध्यामात्मविद्यां पुरस्तात् प्राजापत्यानुवाके उपदिश्य अनन्तरानुवाके तस्यैव विदुष इत्युक्त्वा आत्मविद्यानुवादेन प्रशंसार्थत्वेन तच्छेषतया यज्ञसम्पत्तिः क्रियते । फलैक्यश्रुतेः । उन्दोगानां तु स्वतन्त्रविद्याविधिरित्याह-अपि च ससंन्यासामिति ॥ चिन्ताफट्टमाह-भामती ।

भेददोषप्रसक्तिरित्यर्थः । अपि चेय पैङ्गिना ताण्डिनां च पुण्ययज्ञविद्या फल्गन्तरयुक्ता स्वतन्त्रा प्रतीयते । तैत्तिरीयाणां तु एवविदुष इति श्रुत्यापूर्वोक्तपरामर्शात्तत्फट्टयश्रुतेश्च पारतन्त्र्यम् । न च स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरैक्यमुचितमित्याह-अपि च ससंन्यासामात्मविद्यामिति । उपसहरति-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सामानाधिकरण्याभावे हेतुमाह-न हीति । अर्थात्पुपस्यभावे न्यायोऽनंतरति । प्रकृते च पुरुषस्य कर्तृत्वाद्यज्ञस्य क्रियात्वाच्चैतन्याच्च पुरुषैक्यायोगान्यायाप्रवृत्तिरित्यर्थः । कथं तर्हि षष्ठ्योरन्वयस्तत्राऽऽह-व्यधिकरणे त्विति । अर्थानुपपत्तिन्त्रापि तुल्येत्याशक्याऽऽह-भवतीति । अन्यत्र तथाभावेऽपि प्रकृते पुरुषस्य यज्ञत्वमेवैवाशक्योक्तम्-सत्यां चेति । यज्ञस्य ज्ञानयोगित्वं मानान्तरसिद्धमूर्धसम्बन्धरूपानया न व्याज्य तदनुवादेन विद्याप्रशंसार्थं एतन्त्यादिसंपादनसमवादित्यर्थः । यजमानतया पुण्यस्य यज्ञसम्बन्धितावचनादपि न यज्ञात्मतयाह-आत्मेति । इतोऽपि तैत्तिरीयकेऽप्युपपत्तौ च नेष्टमित्याह-अपि चेति । यथा प्रमितेऽर्थे प्रवृत्त प्रणागमनुवादक तथा पक्षस्य प्रमाणान्तरसिद्धविदुष्योगितानुवादेन विशेषगविप्रिधुनौ प्रमितिशेषगानामनूदितशेष्यगामित्येनैकत्राकषात्मममेव विशेष्यस्य विशेषगानां च पृथक्प्रतिपादनेन वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । इतधोमयत्र भिन्ना पुरुषविद्येत्याह-अपि चेति । सन्यासेनांगिन सहितामगितया म्पितामात्मविद्यां पुरस्तात्प्राजापत्यो हाऽऽहगिरित्यादाननुवाके न्यास इति ब्रमेत्यादिनोक्त्वा तस्यैवंविदुष इति पूर्वोक्तपरामर्शात्तच्छेषत्वमस्य मार्तान्याह-ससंन्यासामिति । इतश्च पूर्वशेषोऽयमाज्ञायो न स्वतन्त्र इत्याह-तया चेति । तैत्तिरीयाणां पुरुषविद्याप्राप्तस्य पारतन्त्र्यमुक्त्वा पैङ्गिनां ताण्डिनां च तदान्नापस्य स्वातन्त्र्यमाह-इतरेषां त्विति । तत्र हेतुमाह-

पुरुषविद्याम्नायः । आयुरभिष्टुब्धिफलो ह्यसौ “एष ह षोडशवर्षशतं जीवतीति य एवं वेद” इति समभिव्याहारात् ॥ तस्माच्छाखान्तराधीतानां पुरुषविद्याधर्माणामाशीर्मन्त्रादीनामप्राप्तिस्तेत्तिरीयके ॥ २४ ॥ इति पुरुषविद्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

वेधाद्यर्थभेदात् ॥ २५ ॥ (१४) ॥

अस्याथर्वणिकानामुपनिषद्धारम्भे मन्त्रसमाम्नायः—“सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृञ्ज्य शिरोऽभिप्रवृञ्ज्य त्रिधा विपृक्तः” इत्यादिः । स ताण्डिनां “देव सावितः प्रसुव यज्ञम्” इत्यादिः । शाठ्यायनिनां “श्वेताश्वो हरितनीलोऽसि” इत्यादिः । कठानां, तैत्तिरीयकाणां च,—“शं भो मित्रः शं वरुणः” [ति० द० १।२।१] इत्यादिः । वाजसनेयिनां तृपनिषद्धारम्भे मन्त्र्यब्राह्मणं पठ्यते—“देवा ह वै सत्रं निषेदुः” इत्यादिः । कौपीतकिनाम-

रत्नप्रभा ।

तस्मादिति ॥ २४ ॥ (१३) ॥ वेधाद्यर्थभेदात् ॥ देवतामभिचारकर्ता प्रार्थयते—सर्वमिति ॥ हे देवं मंदिपोः सर्वम् अग प्रविध्य निदारय त्रिषोपतश्च हृदयं मित्रि धमनीः शिराः प्रवृञ्ज्य श्रोत्र्य शिर-
धामिनो नाशय । एवं त्रिधा विपृक्तः निशिष्टो भवतु मे शत्रुत्वर्थे । हे देव हृषितः यज्ञं तपसि च प्रसुव निर्निषेत्वर्थः ॥ उच्चै धना-
श्वेतोऽश्वो यस्येन्दम्य स त्व हरिततृणयज्ञीषोऽसीत्वर्थः ॥ नः अस्माकं शं मुखकरो भवत्वित्यर्थः ॥ अतिष्टोमो ब्रह्मैव । स यस्मिन् हनि क्रियते, तदपि नय ॥ तस्माद्य एतदहःसाध्य भामती ।

तस्मादिति ॥ २४ ॥ (१३) ॥ वेधाद्यर्थभेदात् । विचारविषय दर्शयति—आथर्वणिकानामिति । आथर्वणिज्ञानु-
आनन्दागिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पद्मिष्टोमब्राह्मणं—“ब्रह्म वा अग्निष्टोमो ब्रह्मैव तद्ब्रह्मैव ते ब्रह्मोपयन्ति
तेऽमृतत्वमाप्नुवन्ति य एतद्ब्रह्मरूपसंयन्तीति किमिमे सर्वे प्रविध्य”
इत्यादयो मन्त्राः प्रवर्ग्यादीनि च कर्माणि विद्यासूपसंहियरेन्, किं वा
नोपसंहियरेन्निति मीमांसामहे ॥ किं तावन्नः प्रतिभाति-उपसंहार एवेषां
विद्यास्विति ॥ कुतः ॥ विद्याप्रधानानामुपनिषदग्रन्थानां समीपे पाठात् ॥
नन्वेषां विद्यार्थतया विधानं नोपलभामहे ॥ वाटम् ॥ अनुपलभमाना
अपि त्वनुमास्यामहे । सन्निधिसामर्थ्यात् । न हि सन्निधेरर्थवत्त्वे सम्भ-

रत्नप्रभा ।

कर्म उपयन्ति अनुतिष्ठन्ति, ते ब्रह्मणैव साधनेन ब्रह्मोपयन्ति, ते च क्रमेणावृत्तत्वमाप्नुयन्तीति योजनाः ॥
मन्त्रादिषु तत्तदुपनिषद्विद्याशेषत्वे प्रमाणमावाभामास्या सशयमाह—किमिति ॥ फट् पूर्वम् ॥ ननु तेप
शेषत्वे मानामाराक्षोपसंहार इति शक्यते—नन्वेपामिति ॥ मन्त्रादयः, तत्तद्विद्याशेषाः, फट्त्रद्विद्यास-
न्निहितत्वात्, तैत्तिरीयकगतपुरुषयज्ञवदिति समाधत्त—वाटमिति ॥ तथा च दृष्टान्तसंगतिः सिद्धान्ति-
पक्षे ॥ सन्निधियैवर्थ्य वाचकमाह—न हीति ॥ अफलमन्त्रादीनां फलवच्छेषप्ररोधनं सन्निधेरर्थवत्त्वम् ।

भामती ।

पनिषदारम्भे तेते मन्त्रास्तानितानि च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि समाप्नोतानि । सशयमाह—किमिम इति ।
पूर्वपक्ष गृहाति—उपसंहार एवेषां विद्यास्विति।सफला हि सर्वा विद्या भ्रातातास्तत्सन्निधौ मन्त्राः कर्माणि
च समाप्नोतानि ‘फलवत्सन्निधानफल तद्ब्रह्म’ इति न्यायाद्विद्याह्वयनेन विज्ञायन्ते । चोदयति—नन्वे-
पामिति । न ह्यत्र श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाप्त्यानानि सान्त विनियोजकानि प्रमाणानि, न हि
यथा दर्शपूर्णमासावारभ्य समिदादयः समाप्नोतास्तथा काचिद्विद्यामारभ्य मन्त्रा वा कर्माणि वा समाप्नो-
तानि । न चासति सामान्यसंबन्धे सन्निधिसन्निधानमात्रात्तदर्थ्यसम्भवः । न च श्रुतमन्त्राङ्गपरिपूर्णा विद्या
एतानाकाङ्क्षिनुमर्हेति येन प्रकरणापादितसामान्यसंबन्धानां सन्निधिर्विशेषतत्त्वन्वय मर्हेदित्यर्थः । समाधत्त—
वाटमनुपलभमाना अपीति । मा नाम भूत्कन्वतीना विद्यानां परिपूर्णाङ्गानामाकाङ्क्षा । मन्त्राणां
तु स्वाप्यायविश्यापादितपुरुषार्थमात्रानां कर्मणा च प्रवर्ग्यादीनां स्वविश्यापादितपुरुषार्थमात्रानां पुरुषामि-
च्छितमाकाङ्क्षां सन्निधानादन्यतराकाङ्क्षानिन्वयो रक्तपटन्यायेन संबन्ध । तत्रापि च विद्यानां फट्-
त्वात्तदर्थ्यमफलानां मन्त्राणां कर्मणां चान च प्रवर्ग्यादीनां पिण्डपितृपञ्चमर्गं कल्पनात्स्व, फलवत्सन्नि-
धानेन तदजरोहात् । अनुमास्यामहे सन्निधिसामर्थ्यादिति । इदं चतु निवृत्ताकाङ्क्षाया विद्यायाः
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

माह—किमित्यादिना । अत्र च विद्यासान्निध्याप्नोतानामपि मन्त्रादीनां तदुपकारकत्वाभावेनातच्छेष-
तया नाम्यशेषोपसंहारार्थेत्युक्तिद्वारा विचारस्य ज्ञानहेतुयोगात्पादादिमगतिः । पूर्वपक्षे मन्त्रादीनां विद्योपा-
धानुपसंहारः । सिद्धान्ते अनुपसंहार इत्यभिप्रेत्य विमृश्य पूर्वपक्षयति—किमिति । विनियोजकमानामाने
कथं विद्याशेषतेति शङ्कते—कुत इति । ‘फलवत्सन्निधानफल तद्ब्रह्म’ इति न्यायात्फलवद्विद्यासन्नि-
ध्याप्नोतानां तद्ब्रह्मत्वाह—विद्येति । श्रुत्यादीनां विनियोजकानाम-यतनस्याप्यनुपपत्त्यादारभ्य फांचन-
विशामनाम्नानादाग्नानागैरेव पूर्णाया नैराकाङ्क्षाक्षेया विद्याशेषतेति शङ्कते—नन्विति । विद्याया नैरा-
काङ्क्षेऽपि मन्त्रादीनां फट्त्वत्वाय फलवत्सन्निधयोगमाकाङ्क्षत्वात्तद्विद्यासन्निहितानां तच्छेषतया फट्त्वत्त्वं
फट्त्वन्तरकल्पनायोगादेकतराकाङ्क्षायां विद्याकाङ्क्षाभावाय प्रकरणायाक्षेपेण तच्छेषतेत्याह—वाटमिति ।
सन्निधेरर्थसामर्थ्याय समवाच्य विद्याशेषतेत्याशङ्क्याऽह—न हीति । अकस्मात्कठं विनेति वाच्यम् । अनु-

वत्यकस्माद्भावनाश्रयितुं युक्तः ॥ ननु नैषां मन्त्राणां विद्याविषयं किञ्चित्सामर्थ्यं पश्यामः—कथं च प्रवर्ग्यादीनि कर्माणि अन्यार्थत्वेनैव विनियुक्तानि सन्ति विद्यार्थत्वेनापि प्रतिपद्येमहीति ॥ नैष दोषः ॥ सामार्थ्यं तावन्मन्त्राणां विद्याविषयमपि किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् ॥ हृदयादिसंकीर्तनात् । हृदयादीनि हि प्रायेणोपासनेष्वायतनादिभावेनोपादिष्टानि । तदङ्गारेण च हृदयं प्रविध्यैत्येवञ्जातीयकानां मन्त्राणामुपपन्नमुपासनाङ्ग-

स्त्वप्रमा ।

तत्सम्भवे सति अकस्मादर्धशून्यत्वेनासौ सन्निधिराश्रयितुं न हि युक्त इत्यर्थः ॥ नृपाठे तु अकस्माद् हेतुं विना अर्थां अर्थांशनाश्रयितुं न हि युक्त इत्यर्थः ॥ ननु मन्त्राणां विद्यासमन्वैतार्थप्रकाशनेसामर्थ्याभावात् विद्याशेषत्वमिति शङ्कते—नन्विति ॥ पुस्तकादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्तीति वाक्येन प्रवर्ग्यस्य क्रतुशेषत्वं श्रुतम् । अग्निश्रोमादेश्च तत्तद्वाक्येन स्वर्गाद्यर्थेनन् । अतो न विद्यार्थत्वमिहाह—कथं चेति ॥ मन्त्राणां विद्यासमन्वैतहृदयनाड्यादिप्रकाशत्वमस्तीत्याह—नैष इति ॥ उपासितुं मन्त्रप्रयोगः कानि न मानवी ।

संनिधाने श्रुतमनाकांक्षया साक्षात्स्यापि संवृष्टमनामर्थ्यात्तस्या अत्याकाशानुत्पानयति । अत्याय चंद्रपाक्यतामुच्येति । असमर्थस्य चोरकारकत्वात्पुनरुचः प्रकरगिनं प्रति उच्यकारणमामर्थ्यमाणनः कल्पयति । न च सत्यपि सामर्थ्ये तत्र शून्या अविनियुक्तं संवृष्टानुपगन्तुमर्हतीत्यनया परम्परया सन्निधिः श्रुतिमर्यापत्त्या कल्पयति । आश्रयित्—ननु नैषां मन्त्राणामिति । प्रयोगसमन्वैतार्थप्रकाशनेन हि मन्त्राणामुपयोगो वर्णितः 'अग्निशिष्टस्तु वाक्यार्थः' इत्यत्र । न च विद्यामन्त्रं कंचनार्थं मन्त्रेण प्रतीतः । यद्यपि च प्रवर्गो न किञ्चिदारम्य शून्ये तद्यपि वाक्यमयोगेन क्रतुमन्त्रं प्रतिपद्यते । 'पुस्तकादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्ति' इति । उपसदां जुष्टवृत्त्यमिच्छन्तिः क्रतुसंश्लेषात् । यद्यपि उच्येतिश्रोमादिप्रकाशने सन्नुपसदस्तथापि तत्रानुष्ठानिकस्यो उच्येतिश्रोमे तु प्रत्यक्षविहितान्तेन शीघ्रप्रवृत्तिनया उच्येतिश्रोमाङ्गनेन यत्रैतानामगम्यने । यानि च प्रवृत्ती विशिनस्य प्रवर्गस्य चोदनेनोपसद्वृत्तिप्रकाशने प्राप्तिः । प्रवृत्तौ वा अदिहकत्वादिति न्यायात्उच्येतिश्रोमे एव विमानमुपसदा एव युक्तं, तदेतदाह—कथं च प्रवर्ग्यादीनि । संनिधानादर्धशून्यत्वेन वाक्यं वर्तीम इति भावः । मन्त्रादे—नैष दोषः सामर्थ्यं तावद्विज्ञातव्यं अथैतया जुष्ट निर्वापति' इति मन्त्रे अग्रमे निर्वापनीति पठे कर्मनमन्त्रार्थप्रकाशने । दिष्टाना तु पदान् सदे असाक्यतया यथाकथंचिद्व्याख्यानमेवमिहापि हृदयपरदस्योपासनायां सन्नेतार्थत्वात्तदनुसारेण तदेवमन्त्राणां तावन्नानि पदान्तरानि गौम्या उच्यन्तया च वृत्त्या कथंचित्त्वैवार्थानि नासमन्वैतार्थता मन्त्राणाम् । न च आनन्दगिरिव—न्यायनिर्वाचः ।

श्रेयस्कारित्वान्मन्त्राणां विद्याशेषत्वप्रकाशनेन न तच्छेदनेति शङ्कते—नन्विति । कर्मणां विद्याशेषत्वं मन्त्रेणैव प्रमाह—कथं चेति । पुस्तकादुपसदां प्रवर्ग्येण प्रचरन्तीतिप्रकाशनेन प्रवर्ग्यस्य क्रतुशेषत्वमनेन सन्निधेरिवाशेषत्वं तस्य वाक्यार्थादीनि विद्याशेषत्वेन उच्येतिश्रोमादिप्रकाशनेन स्वर्गादिप्रकाशनेन विद्याशेषत्वमर्थः । मन्त्राणां कर्मणां च विद्याशेषत्वमात्रं दूषयति—नेति । तत्र मन्त्राणां विद्यासमन्वैतार्थप्रकाशनेन तच्छेदनेन माययति—सामर्थ्यमिति । हृदयादीनिप्रकाशनेन तादीनिानादिप्रकाशनेन तत्राः । यदाह कथं मन्त्राणां विद्याशेषत्वं सामर्थ्यं तत्राह—हृदयेति । तदनुसारेणैव सन्निधिः कथंचिदुपासनादीनि प्रायेणोपुक्तम् । हृदयादिप्रकाशनेन विद्यासमन्वैतार्थप्रकाशने कथंचित्त्वैवार्थानि नासमन्वैतार्थता मन्त्राणां पठे वाक्यं हृदयपरदस्योपासनायां तदेवमन्त्राणां पदान्तराणां यथाकथंचिदुपाख्यानमेवमिहाह—तद्विज्ञा ।

त्वम् । दृष्टश्रोपासनेष्वपि मन्त्रविनियोगः “भूः प्रथोऽमुनामुनामुना”
[छां० ३। १५। ३] इत्येवमादिः ॥ तथा प्रवर्ग्यादीनां कर्मणामन्यत्रापि
विनियुक्तानां सतामविरुद्धो विद्यासु विनियोगो वाजपेय इव बृहस्पति-

रत्नप्रभा ।

दृष्ट इत्यत आह-दृष्टश्चेति ॥ पुत्रस्य दीर्घायुष्यार्थं छान्दोग्ये त्रेलोक्यस्य कोशल्येनोपास्तिरुक्ता । तत्र
पितुरस्य प्रार्थनामन्त्रः । तत्र “अमुना” इति पुत्रस्य निर्नाम गृह्णाति । अमुना पुत्रेण सह भूरितीम
लोकममु च प्रपद्ये । न मे पुत्रविशेषः स्यादित्यर्थः ॥ तत्तद्वाक्येनान्यत्र विनियुक्तानामपि कर्मणां सन्नि-
विना विद्यासु विनियोगो न विरुध्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह-वाजपेय इति ॥ “ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पति-
सनेन यजेत” इति वाक्येन ब्रह्मवर्चसकामे विनियुक्तस्यापि बृहस्पतिसस्य “वाजपेयेनेष्टा बृहस्पति-
सनेन यजेत” इति वाजपेयप्रकरणस्यावाक्येन वाजपेयोत्तरागतया विनियोगवदविरोध इत्यर्थः ॥ यद्यप्येकेन
वाक्येन प्रकरणान्तरस्य बृहस्पतिसस्य प्रत्यभिज्ञानमगतविधानं च कर्तुमशुक्तम् । वाक्यभेदप्रमगात् ।
अतो मासामिहोत्रस्य कर्मान्तरमेव बृहस्पतिसस्यमगतया विधीयत इति विनियुक्तस्य विनियोग इति
मद्गुरुतन्द्रयसिद्धम्, तथापि यथा न्यासामिहोत्रस्याश्वमेधप्रकरणे “वायतस्यैता रात्रिमग्निहोत्र जुगेति”
इति नाम्ना प्रत्यभिज्ञावाक्येन विधानम् । यथा वा दर्शपूर्णमासविद्वत्प्रैश्चै “आज्यमागो यजति” इत्ये-
कस्मिन् वाक्ये प्रकृतिस्वाज्यभागयो पदेन प्रत्यभिज्ञावाक्येन विधानं, तथात्रापि बृहस्पतिसस्यपदेन प्रत्य-

भामती ।

मन्त्रविनियोगो नोपासनेषु दृष्टो येनात्यन्तादृष्ट कल्प्यत इत्याह-दृष्टश्रोपासनेष्विति । यद्यपि वाक्येन
बलीयसा सन्निविर्दुर्बलो वाच्यते तथापि विरोधे मति । न चेहान्ति शिरोः । वाक्येन विनियुक्तस्यापि
पशोतिष्टोमे प्रत्यर्थस्य सन्निविना विद्यायामपि विनियोगमभवत् । यथा ‘ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पतिसनेन
यजेत’ इति ब्रह्मवर्चसकामोऽपि बृहस्पतिसस्यो वाजपेयागत्वेन चोद्यते । वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसस्येन यजेतेति ।
अत्र हि कल्पः समानकर्तृकत्वमवगम्यते, धानुसन्धे प्रत्ययविधानात् । धातुपर्यान्तरसम्बन्ध कर्म च समानः
कर्ता स्यात् । यथैक प्रयोगो भवेत् । प्रयोगविष्ट हि कर्तृत्वम् । तत्र प्रयोगभेदे कर्मभेदम् । तस्मा-
त्समानकर्तृक वादेकप्रयोगस्य वाजपेयबृहस्पतिसस्योत्तरार्थान्तरसम्बन्धः । न च गुणप्रधानभासमन्तर्णे-
कप्रयोगता सन्बन्धे तत्रापि वाजपेयस्य प्रकरणे समाधानाद्वाजपेय प्रधानम् । अग बृहस्पतिसस्यः ।
न च ‘दर्शपूर्णमासाम्यमिष्टा सोमेन यजेत’ इत्यत्राहप्रधानभासप्रसङ्गः । न हेतुद्वयन कस्यचिदर्श-
पूर्णमासस्य सोमस्य वा प्रकरणे समाप्तात् । तथा च द्वयोः साभिकारतया अगुणभासविरोधतया गुण-
प्रधानभास प्रति विनिगमनाभावेनाधिष्ठानमात्रविक्षया एवाभिक सानकर्तृकत्वमिष्यते । यदि तु
कस्याचिच्छाखायामारभ्या मित दर्शपूर्णमासाम्यमिष्टेति । तथाप्यनारभ्यार्शित्त्यैवाम्यार्शिते प्रत्यभिज्ञान-
मिति युक्तम् । तथा मति द्वयोरपि प्रथमविकारतया प्रतीत मगप्रधानत्वमत्यक्त भवेदितरया तु गुणप्र-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उपास्तिषु मन्त्रविनियोगस्याद्वैरक्षिष्टा कल्पने यादाहनाऽऽह-दृष्टश्चेति । पुत्रस्य दीर्घायुष्यार्थं छान्दोग्ये
त्रेलोक्य कोशल्येन परिकल्प्योपास्तिरुक्ता । तत्र पितुरस्य प्रार्थनामन्त्रो भूरित्यादि । अमुनेति पुत्रस्य
निर्नाम गृह्णात्यमुना देवदत्तनाम्ना सह भूरितीम लोकं प्रपद्ये इत्यर्थः । यत्तु प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनियोगात्
विद्याशेषेति तत्राऽह-तथेति । यद्यपि पुस्तानुपसंशान्तिव्यादिवाक्य प्रवर्ग्यादीनामन्यत्रोपासनादिविद्या-
शेषत्वमाधकसतिर्धेवैर्लोपस्तथाऽप्यविरोधान्न वाक्येन वाच्यं । सन्निविर्वाक्येनान्यत्र विनियुक्तस्यापि प्रवर्ग्यादिः
सन्निविना विद्यासु विनियोगादित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह-वाजपेय इति । “ब्रह्मवर्चसकामो बृहस्पति-
सनेन यजेत” इति ब्रह्मवर्चसकामोऽपि बृहस्पतिसस्ये ‘वाजपेयेनेष्टा बृहस्पतिसनेन यजेत’ इति वाजपेयाह-

सवस्येति ॥ एवं प्राते इमः ॥ नैषामुपसंहारो विद्यास्त्विति ॥ कस्मात् ॥

रत्नप्रभा ।

मिदया शक्येनागतानिमान किं न स्यात् ॥ न च नाध्यमागार्थत्रिमायकारण्यात्परतन्त्र नाम पद, न त्वि-
कर्मप्रत्ययमित्राक्षमिति वाच्यम्, मिदस्याध्यगतया पुनः साध्यत्वमन्वयेऽन्यथासिद्धाग्यात्तस्यैव प्रसिद्धार्थका-
नामपातत्त्वाद्योपपत्तेः ॥ न चैवं सति कृष्टपाथिमत्रेऽध्यगत्येन नियामिहोत्रस्यैव विधिः स्यादिति वाच्यम्
इष्टव्यात् ॥ न च पूर्वतन्त्रनिरोधः, उत्तरतन्त्रस्य वृत्तीयस्त्वात् पूर्वतन्त्रस्य सूत्रतन्त्रगततन्त्रमात्रनामदे ताप-
र्यात् ॥ तस्मादेकस्यैव वृहस्पतिनामकस्य वाच्यस्य प्रसवर्चने विनियुक्तस्यापि वाजपेयागतया विनि-
योग इति मगनपाटतात्पर्यम् ॥ अन्ति च विनियुक्तस्य चिनियोग सर्वमन्मनमुदाहरणं यादिरत्वादिर्कं
तस्य क्रतौ विनियुक्तस्य वीर्यादिकडेऽपि विनियोगान् । तथा मन्त्रकर्मणामन्त्र्य विनियुक्तानां नियामोप-
मिति प्राते मिद्वान्तयति-नैषामित्यादिना ॥ विद्यासु हृदयादिसम्बन्धेऽपि वेदार्थानाममन्त्राणां मन्-
त्रार्थानामभिचारादिसम्बन्धेऽपि मन्त्रिधेर्वृत्तयसा अभिचारादावेव मन्त्राणां विनियोग इत्यर्थः ॥
“देव सवितः प्रसुर” “इति प्रदक्षिणतोऽग्निं पयुःशुद्ध” इति वाक्यादिसिद्धयुक्तौ ‘सवित उभेति
मामदी ।

धानमात्रेण तस्यागो मवेत् । तस्मात्काठार्थोऽयं सयोग इति त्तिक्तम् । मिद्वान्तमुपस्ये-एवं प्रात
इति । हृदय प्रविष्येत्ययं मन्त्रः स्वस्त्यस्त्यावदामिचारेककर्ममन्त्रेण सकृदेतं पदार्थमिदं धृत्पठन्त्येन ।
तदभ्यामिद्वान्तमादर्शयति किं वाक्यप्रवृत्त्यायां क्माद्द्वयोन्वयानपि वदन्तिमग पुनः नमान्, तस्मा-
त्किंन सतिप्रिमयोद्यामिचारेककर्ममन्त्रेणमेवसाधये । ययति चोपामनासु हृदयपठनाप्रत्य मन्त्रेणार्थ-
त्तम् । तथापि तदिररेण सर्वेषामेव पदानामनमेवार्थः ॥ आभिचारिके तु कर्मणि सर्वेषामर्थमनसा
इति किमेवपदमन्त्रेणार्थता कश्चित् । न च सन्निवृत्तगृहीतानामुपामनासु मन्त्रनयस्याप्यर्थानि युक्तम् ।
हृदयपठम्यामिचारेऽपि मन्त्रेणार्थमन्त्रेणैकैकवाक्यनाश्रम्य वाक्यप्रमाणमहितम्यामिचारेकाकर्मणः सनि-
यिना चाउचितुमशाक्यतादेव ‘देव सवितः प्रसुर यत्तम्’ इत्यादेरपि यत्प्रमर्शितम्य यत्तमने मिद्वे जात्यो

॥ १०७६ ॥

वेधाद्यर्थभेदात्-हृदयं प्रविध्येत्येवञ्जातीयकानां हि मन्त्राणां येषुः हृदय-
वेधादयो भिन्नाः, अनभिसम्बद्धास्तु उपनिषदुदिताभिर्विद्याभिः, न तेषां
ताभिः संगन्तुं सामर्थ्यमस्ति ॥ ननु हृदयस्योपासनेष्वप्युपयोगात्तद्वद्वा-
रक उपासनसम्बन्ध उपन्यस्तः ॥ नेत्युच्यते ॥ हृदयमात्रसङ्कीर्तनस्यैवमु-
पयोगः कथञ्चिदुत्प्रेक्ष्येत ॥ न च हृदयमात्रमत्र मन्त्रार्थः । हृदयं प्रविध्य
धमनीः प्रयुज्येत्येवञ्जातीयको हि न सकलो मन्त्रार्थो विद्याभिरभिस-
म्बध्यते । आभिचारिकविषयो ह्येषोऽर्थः ॥ तस्मादाभिचारिकेण कर्मणा
“सर्वं प्रविध्य” इत्यस्य मन्त्रस्याभिसम्बन्धः ॥ तथा “देव सवितः
प्रसुव यज्ञम्” इत्यस्य यज्ञमसवल्लिङ्गत्वाद्यनेन कर्मणाभिसम्बन्धः । तद्वि-
शेषसम्बन्धस्तु प्रमाणान्तरादनुसर्तव्यः ॥ एवमन्येषामपि मन्त्राणां केषा-
ञ्चिद्विज्ञेन, केषाञ्चिद्वचनेन, केषाञ्चित्प्रमाणान्तरेणेत्येवमर्थान्तरेषु विनियु-
क्तानां रहस्यपठितानामपि सतां न सन्निधिमात्रेण विद्याशेषत्वोपपत्तिः ॥

रत्नप्रभा ।

कर्मणः पुरस्तात् सवनेसवने जुहोति” इति वाङ्मयाद्वाजपेय कर्मविशेषे सम्बन्धोऽस्य मन्त्रस्येवाह-तद्वि-
शेषेति ॥ उक्तं न्याय “श्वेताश्व” इत्यादिर्घातिदिशति-एवमन्येषामिति ॥ प्रमाणान्तरं प्रकरणादि-
कम् ॥ ननु टिगादिभिरन्यत्र विनियुक्तानामपि सन्निधिना त्रियास्त्वपि विनियोगोक्तविरोधादित्युक्तं,

भामती ।

त्रियासन्निधिः किं कारिष्यति । एवमन्येषामपि श्वेताश्व इत्येवमादीनां केषांचिद्विज्ञेन केषांचिद्वचने केषां-
चित्प्रमाणान्तरेण प्रकरणेनेति । कस्मात्पुनः सन्निधिर्विज्ञादिभिर्वाच्यते इत्यत आह-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तारयति-वेधादीति । आयर्यगिकानां मन्त्रान्नायस्य त्रियाशेषत्वाभावपरत्वेनाक्षराणि योजयति-
हृदयमिति । भिन्नशब्दस्याभीष्टमर्थमाह-अनभिसंबद्धा इति । अनभिसंबन्धमेवाभिव्यक्त-नेति ।
हृदयपदस्योपास्तिसंबन्धार्थत्वात्तद्वद्वा मन्त्रस्य तच्छेषेत्युक्तं स्मारयति-नन्विति । मन्त्रस्योपास्तिशेषत्र
प्रयाह-नेतीति । पदान्तरसमभिव्याहृतस्य तस्यापि नोपास्युपयोगो वस्तुतोऽस्तीति मत्वा कथंचिदित्यु-
क्तम् । हृदयस्य त्रियोपयोगे मन्त्रार्थस्य तद्वाचान्मन्त्रस्य त्रियाशेषते वाशङ्काऽऽह-न चेति । धरेत्याय-
र्थगभ्युक्तिः । हृदयतिरेक्तस्यापि मन्त्रार्थस्य त्रियायोगः स्यादित्याशङ्क्य साक्षात्परंपरया वेति त्रि-
ल्याऽऽह दूषयति-हृदयमिति । तद्वासाऽन्येषामपि त्रियायोगः स्यादिति द्वितीयमाशङ्क्याऽऽह-अभि-
चारेति । सर्वत्र परैश्च मन्त्र स्वतोऽभिचारगतार्थप्रकाशको दृश्यते । तथा च सामर्थ्येऽक्षयं टिग
सन्निधि वाचिन्या कर्मशेषत्रयाऽऽदायति । न च सर्वप्रदानामभिचारं समनेतार्थत्वे सत्येकप्रसमनेता-
र्थत्वमात्रेण त्रियाशेषत्वं हृदयपदस्याभिचारोऽपि समनेतार्थं चादित्यर्थः । आपर्यगिकानामुपनिषदुपक्रमस्य
लिङ्गपञ्चकर्मसम्बन्धवत्तांदिनामपि तदुपक्रमस्य टिगादेव कर्मसंगतिरित्याह-सत्येति । कर्ममात्रयोगेऽपि
केन कर्मगाऽस्य संगतिरिति टिगान्न गम्यते, तेन प्रमाणान्तरमन्येषामिपाशङ्क्याऽऽह-तदिति ।
'सापि जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात्सवनेसवनेजुहोति’ इति वाङ्मयाद्वाजपेयसम्बन्धोऽस्य मित्य-
तोऽन्यर्थः । उक्तस्यापि मन्त्रान्तरेऽप्यतिदिशति-एवमिति । अन्येषां तु श्वेताश्वो हरिननीत्रोऽमीन्यादीनां
वचनेन श्रुतिर्वाक्यं वा प्रमाणान्तरं प्रकरणं तेन कर्मसम्बन्धोऽत्र सर्वमानुमर्तय इति सम्बन्धः । टिगा-
दिभिरन्यत्र विनियोगे मन्त्राणां निदे फटितमाह-इत्येवमिति । निमित्ति टिगादिभिः सन्निधिर्वाच्यते

दुर्बलो हि सन्निधिः श्रुत्यादिभ्य इत्युक्तं प्रथमे तन्त्रे—“श्रुतिलिङ्गवाक्यप्र-

रत्नप्रभा ।

तत्राह—दुर्बलो हीति ॥ समवाये समानविषयत्वे द्वयोर्विरोधे, परस्य दीर्घत्वम् ॥ कुतः ॥ अर्थविपरि-
 पात् । स्वार्थबोधने परस्य पूर्वव्यवधानेन प्रवृत्तेरित्यर्थः ॥ अयमाज्ञायः । एकत्र विनियुक्तस्य निपाका-
 क्षत्वादन्यत्र विनियोगो विरुद्ध एव । परन्तु विनियोजकप्रमाणयोः सम्बलतोऽन्यतरविनियोगत्यागायोगा-
 दगत्या आकाशोत्पादनेन विनियुक्तविनियोगः स्वीक्रियते । “यथा खादिरो यूषो भवति, खादिर वीर्य-
 कामस्य यूषं कुर्याद्” इति वाक्याभ्या ऋतौ विनियुक्तस्य खादिरत्वस्य वीर्यपक्षे विनियोगः । त्रयं तु
 प्रमाणयोरतुल्यत्व, तत्र न स्वीक्रियते । प्रबलप्रमाणेन दुर्बलविनियोगवाधात् । यथा—“कदाचन स्तरी-
 रसि (नेन्द्रसञ्चासि) ” इत्यस्या ऋच “ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते” इति तृतीयात्वेमत्ति श्रुत्यान्यतिरेपे-
 क्षया गार्हपत्योपस्थानशेषत्वबोधिकाया ऐन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गप्राप्तमिन्द्रशेषत्व बाध्यते । लिङ्गं हि न
 साक्षाच्छेषत्व बोधयति । किन्त्विन्द्रप्रकाशनमात्रं करोति । तेन च लिङ्गेनानेन मन्त्रेण इन्द्र उपस्थापयित-
 व्य इति श्रुति कल्पनीया । तथा शेषत्वबोध इति श्रुतिव्यवधानेन शेषत्वबोधकं लिङ्गं ज्ञागिति स्वार्थ-
 बोधकश्रुत्या बाध्यम् ॥ तथा लिङ्गेन वाक्य बाध्यम् ॥ यथा—“स्योऽन्ये सदनं करोमि घृतस्य धारया
 सुपेशं कल्पयामि तस्मिन् सीदामृते प्रतिदिष्टं श्रीहीगं मेघं सुमनस्यमानं ” इति मन्त्रभागयोः प्रत्येकं सद्-
 नकरणे पुरोडाशासादने तत्प्रकाशनसामर्थ्यलिङ्गेन श्रुतिद्वारा विनियोगं सति प्रतीत्येकवाक्यत्व बाध्यते ।
 तस्य कृत्स्नेऽपि मन्त्रे सदनकरणप्रकाशनसामर्थ्यं, पुरोडाशासादनप्रकाशनसामर्थ्यं च, लिङ्गं कल्पयित्वा
 भामती ।

दुर्बलो हि सन्निधिरिति । प्रथमतः न्तगतोऽर्थः स्मार्थते । तत्र तु श्रुतिलिङ्गयोः समवाये समानविषयत्वलक्षणो
 विरोधे किं बलीय इति चिन्ता । अत्रोदाहरणम्—अस्यैन्द्री ऋक् कदाचन स्तरीरसि ऐन्द्राक्षयादिका श्रुति-
 विनियोक्तौ ‘ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते’ इति । अत्र हि सामर्थ्यलक्षणादिगादिन्द्रे विनियोगः प्रतिमति ।
 श्रुतेश्च गार्हपत्यमिति द्वितीयातो गार्हपत्यस्य शेषत्व ऐन्द्रयेति च तृतीयाश्रुतेरेन्द्रा ऋचः शेषत्वम-
 गम्यते । यद्यपि गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतेराग्नेयीमृच प्रति गार्हपत्यस्य शेषत्वानुपपत्तेः । यद्यपि ऐन्द्रीति
 च तृतीयाश्रुतेरेन्द्रया इन्द्र प्रति शेषत्वानुपपत्तेरविरोधः । पदान्तरसन्धे तु वाक्यस्यैव लिङ्गेन विरोधो न
 तु श्रुतेः । तत्र च विपरीतं बलाबलम् । तथापि श्रुतिवाक्ययो रूपतो व्यापारभेदाददोषः । द्वितीया-
 तृतीयाश्रुती हि कारकप्रभक्तितया क्रिया प्रति प्रवृत्त्यर्थस्य कर्मकरणमावमवगम्यत इति विनियोजके ।
 क्रियां प्रति हि कर्मणः शेषत्व कारणस्य च शेषं यमिति हि विनियोगः । पदान्तरानपेक्षे च क्रियां प्रति
 शेषशेषित्वे श्रुतिमात्राप्रतीयेति इति श्रौते । सोऽयं श्रुतितः सामान्यावगतो विनियोगः । पदान्तरवशादि-
 शेषेऽन्यथाप्यते । सोऽयं विशेषणविशेष्यमात्रलक्षणः सन्नो वाक्यगोचरः, शेषशेषिभावस्तु श्रौतः, तस्मा-
 द्वाक्यलभ्य विशेषणपेक्षं श्रौतः शेषशेषिभावो लिङ्गेन निरूप्यत इति श्रुतिलिङ्गविरोधे किं लिङ्गात्तुगुण
 गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिः सत्सम्यर्थं व्याख्यायतां गार्हपत्यसमीपे ऐन्द्रयेन्द्र उपस्थेय इति । भारो
 श्रुत्पनुगुणतया लिङ्गं व्याख्यायताम् । प्रभवति हि स्मोचितायां क्रियाया गार्हपत्य इतोऽन्द्र इन्द्रतोऽर्थव-
 चनत्वादिति । किं तावत्प्राप्तं श्रुतेर्लिङ्गं बलीय इति । नो खलु यत्रात्मर्थं तद्भ्रुतिसहजेषामपि तत्र विनि-
 योक्तुं शक्यते । यथा अग्निना सिंचेत् पाथसा दहेदिति । तस्मात्सामर्थ्यं पुरोधाय श्रुत्या विनियो-
 धानन्दगिरीय—यावन्निर्णयः ।

तत्राऽऽह—दुर्बलो हीति । कथं दीर्घस्य प्रमाणत्वाभिधेये तत्राऽऽह—इत्युक्तमिति । स्वार्थं वक्तुं
 पदान्तरानपेक्षं पदं श्रुतिः । श्रुतमावगता श्रुतिलिङ्गम् । राहत्यार्थं वदत्यद्वन्द्वं वाक्यम् । प्रमाणवाक्य-

करणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षाद्” ॥

रत्नप्रभा ।

श्रुतिकल्पनयोमयत्र कृत्स्नमन्त्रत्रिणियोगोऽने द्वाभ्यां ऽङ्गिश्रुतिभ्यां व्यवधानेन श्रुत्येकव्यवहितकलत्सङ्घि-
गात् दुर्वलत्वात् । न च सामर्थ्यं न कल्प्यमिति वाच्यम् ॥ असमर्थस्य त्रिणियोगायोगात् । अत एव
गगापदस्य तीरबोधविनियोगे लक्ष्णारूप सामर्थ्यं कल्प्यते । तथा वाक्येन प्रकरणं वाच्यम् । यथा
साहस्रप्रकरणान्नातद्वादशोपसदा द्वादशाहो नस्येति वाक्येन अहीनागत्वबोधकेन प्रकरणप्राप्तसाहास्रत्ववाधादु-
त्कर्षः, प्रधानस्य अगाकाक्षारूप प्रकरणं तस्यागप्रधानवाक्यैकवाक्यतासामर्थ्यश्रुतिभिः कल्प्यमानाभिः
स्वार्थविनियोगप्रतीति व्यन्धानेन अगसामर्थ्यश्रुत्योर्द्वयोः कहरकवाक्यादुर्वलत्वात् । तथा प्रकरणेन सन्नि-
धिर्वाच्यः । यथा राजसूयप्रकरणेन तदन्तर्गतभिषेचनीयाद्यसोमयागविशेषसन्निधिपाठे प्राप्तं शुन शेषो-
पाद्यानादेशभिषेचनीयशेषत्वं बाधित्वा हरस्तराजसूयशेषत्वमापादितं, सन्निधेः प्रकरणादिकल्पकत्वेन
कलत्प्रकरणान् दुर्वलत्वात् । तथा सन्निधिना समाख्या वाच्यते । तथाहि-पौरोडाशिकसमाख्याके काण्डे
आग्नेयपुरोडाशादि कर्मणांक्रमेण मन्त्रा आम्नाताः । तत्र द्विपयोरूपसान्नायसन्निधौ “शुभ्रव्य देव्याय
कर्मणे” इति मन्त्रः आम्नातः । तत्र समाख्यात्रयेन अस्य मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुभ्रवन्शेषत्व प्राप्तं सन्नि-
धिना बाधित्वा सांन्यायपात्रशुभ्रवन्शेषत्वमापाद्यते ॥ पुरोडाशसम्प्रतिष्ठाकाण्डे पौरोडाशिकमिति पौरुष-
समाख्यायाः काण्डान्तर्गतमन्त्रस्य पुरोडाशसम्बन्धसामान्यत्रयवक्तृत्वेऽपि शेषशंभिमामरूपविनियोगबोधकत्वे
भामती ।

कथम् । तच्चास्या ऋचः प्रमाणान्तरतः शब्दतश्च इन्द्रे प्रतीयत । तथाहि-त्रिदितपदतदर्थे कदाचने-
त्युचः स्पष्टमिन्द्रमगच्छति, शब्दाच्चैन्द्रैव्यतः । तस्माद्दरदहनस्येव दहनस्य सल्लिखदहने विनियोगो
गार्हपत्ये विनियोग इन्द्रयाः । न च श्रुत्यनुरोधजन्त्यामास्याय वृत्ति सामर्थ्यकल्पनेति साम्प्रतम् ।
सामर्थ्यस्य पूर्वभाषितया तदनुरोधेन श्रुतिव्यवस्थापनात् । तस्मादेन्द्रेण एव गार्हपत्यसर्वाप उपस्था-
तव्य इति प्राप्तेऽभिधीयते-‘डिङ्गज्ञानं पुरोवाय न श्रुतेर्विनयोक्तृता । श्रुतिज्ञानं पुरोवाय ङिग तु त्रिणि-
योजकम्’ । यदि हि सामर्थ्यमगम्य श्रुतेर्विनियोगमप्यारयेत्प्रमाता ततः श्रुतेर्विनियोग प्रति ङिगज्ञाना-
पेक्षत्वाद्दुर्वलत्वं भवेत् । न त्वेतदस्ति । श्रुतेर्विनियोगाय सामर्थ्यमनेक्षेत् न नापेक्षते सामर्थ्यविज्ञानम् । अगते तु
ततो विनियोगे नासमर्थस्य स इति तन्निर्वाहाय सामर्थ्यं कल्प्यते । तच्छ्रुतिविनियोगाद्भवेमस्ति साम-
र्थ्यम् । न तु पूर्वमवगम्यते । विनियोगे तु सिद्धे तदवयवानुपपत्त्या पश्चात्प्रतीयत इति श्रुतिविनियोगा-
त्पराचीना सामर्थ्यप्रतीतिस्तदनुरोधेनावस्थापनीया, ङिग तु न सन्तो विनियोजकमपि तु विनियोजकं
कल्पयि वा श्रुतिम् । तथाहि-न स्वरसतो ङिगादनेन्द्र उपस्थातव्य इति प्रतीयते, किं ङिगिन्द्र इति तस्य तु
प्रकरणान्तसामर्थ्यात् सामान्यतः प्रकरणापादितेऽसमर्थस्य तदवयवानुपपत्त्या विनियोगकल्पनापामि श्रौता-
द्विनिद्योगात्कर्मणोपस्य विनियोगस्यार्थविप्रकर्षाच्छ्रुतिरेव कल्पयितुमुचिता न तु तदर्थो विनियोगः, न ङि
श्रुतमनुपपत्तं शक्यमर्थनोपपादयितुम् । न हि श्रुतेऽत्र ब्राह्मणाः कटकौण्डिन्यामिति वाक्यं प्रमाणान्तरोपस्था-
धानन्दविधीय-न्यायनिर्णयः ।

मगोक्त्याकाक्ष प्रकरणम् । समानदेशतः स्थानम् । यौगिकः शब्दः समाख्येत्युक्तलक्षणात्मनो समवाये
समानविषयत्वविरोधे परस्योत्तरस्य दौर्बल्यम् । श्रुतिविरोधे ङिङ्गस्य तद्भिरोधे वाक्यस्य तद्भिरोधे
प्रकरणस्य तद्भिरोधे न्यानस्य तद्भिरोधे समाख्याया इत्यत्र हेतुमाह-अर्थविप्रकर्षादिति । स्वायंते-
दूर्ध्वनिष्ठाया ङिङ्गादीनां मिडन्धेनार्थधीहेतुत्वमिष्यते । तत्र श्रुतिविरोधोऽप्योदाहरणमन्त्रया गार्हप-
त्यमुपतिष्ठन् इत्यत्र गार्हपत्यमिति द्वितीयास्तौ गार्हपत्यस्य कर्मतया क्रिया प्रति शेषव्यभिचयेऽप्येति तृतीया-

रत्नमभा ।

सन्नित्यायपेक्षत्वेन दुर्बलत्वादित्येव निरोधे सति श्रुतिर्वाधिकैः । समाख्या वाच्यैः । मय्यस्याना तु चतुर्णां पूर्ववाच्यत्वं परवाच्यत्वं चेति श्रुतिलिङ्गसूत्रार्थः ॥ तस्माद्विगादिना अन्यत्र विनियुक्ताना मन्त्राणां दुर्बल-
मामती ।

पितेन माठरोपोपादयन्ति, उपपादयतो वा नोपहसन्ति शाब्दाः । माठरश्चेति तु श्रावयन्तमनुमन्यन्ते । तस्माच्छ्रुतार्थसमुत्थानानुपपत्तिं श्रुतेनैवार्थान्तरणोपपादनीया, नार्थान्तरमात्रेण प्रमाणान्तरोपनीतेनेति लोका-
सिद्धम् । न च लोकसिद्धम् न च लोकसिद्धस्य नियोगानुयोगौ युज्यन्ते, शब्दार्थज्ञानोपायभूतलोकनिरोधात् । तस्माद्विनियोजिका श्रुतिः कल्पनीया । तथा च वार्जङ्गिगाद्विनियोजिका श्रुतिं कपयितुं प्रमात्तव्यापारस्ता-
वत्प्रत्यक्षया श्रुत्या गार्हपत्ये विनियोगः सिद्ध इति निवृत्ताकाक्ष प्रकरणमिति कस्यानुपपत्त्या लिङ्ग विनियोजिका श्रुतिमुपकल्पयेत् । मन्त्रसामानानस्य प्रशक्षयेन विनियोगश्रुत्युपपादितत्वात् । यथाह—
'वायदज्ञातसदिग्धं ज्ञेयं तान् प्रमित्यते । प्रमितं तु प्रमातृणां प्रमोक्षुक्त्यं विहन्यते' इति । तस्मात्प्रती-
तश्रौतविनियोगोपपत्त्यै मन्त्रस्य सामर्थ्यं तदनुगुणत्वेन नीयमानं प्रथमा वृत्तिगजहज्जन्ययापि नेयमिति सिद्धम् । लिङ्गवाक्ययोरेह निरोधो यथा—'स्योन ते सदनं वृणोमि वृतस्य धारया सुशेनं कथया-
मि । तस्मिन्त्सीदावृते प्रतितिष्ठ त्रीहीणा मेघमुमनस्यमातः' इति । त्रिमयं कृत्स्न एव मन्त्रः सदनकरणे पुरोडाशासादने च प्रयोक्तव्य एतं कल्पयाम्यन्त उपस्तरणं तस्मिन्मन्त्रेदेव्यमादिस्त पुरोडाशासादनं इति । यदि वाक्यं गृहीय कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र, सुशेनं कल्पयामीत्येवदपेक्षो हि तस्मि-
न्त्सीदेत्यादि पूर्वोक्तवाक्यतामुपैति यत्कल्पयामि तस्मिन्त्सीदेति । अथ लिङ्गं वद्रीयस्ततः कल्पयाम्यन्तः सदनकरणे तत्प्रकाशने हि तत्समर्थम् । तस्मिन्त्सीदति पुरोडाशासादने तत्र हि तत्समर्थमिति । किं तावत्प्रानम् । लिङ्गाद्वाक्यं गृहीय इत्युभयत्र कृत्स्नस्य विनियोग इति । इह हि
आनन्दगिरिय—वायनिर्णयः ।

याश्रुतेरेन्द्रवार्यचं. "कटाचन स्तरीरसि" इत्याद्यायाः कारणत्वेन शेषता तदयं श्रौतं, शेषशेषिमानं कदा-
चनं पस्या ऋचश्चेन्द्रदेवतोक्तिमामर्थ्येतिङ्गेन निरुध्यते, तत्र लिङ्गानुगुण्येन गार्हपत्यमिति श्रुतिः, सत्समर्थं
तत्समीप इन्द्र उपस्थेय इति व्याख्येया श्रुत्यनुगुणत्वात् या इन्द्रस्मिन् ईश्वरः स्तोत्रितक्रियायां गार्हपत्य
इति व्याख्येयमिति सदेहे श्रुतेर्विनियोगाय सामर्थ्यापेक्षत्वेऽपि तज्ज्ञानानपेक्षत्वादनगतश्रौतविनियोगनिर्वा-
ह्य सामर्थ्यस्य तदन्ययानुपपत्त्या गम्यमानत्वात्पूर्वावगतश्रौतविनियोगानुरोधेन लिङ्गमित्येतेतदेव श्रुत्यु-
सारं नेयमिति स्थितम् । लिङ्गवाक्ययोर्निरोधोदाहरणं स्योन ते सदनं करोमि वृतस्य धारया सुशेनं
कथयामि तस्मिन्त्सीदावृते प्रतितिष्ठ त्रीहीणा मेघं मुमनस्यमान इति किमुपस्तरणं पुरोडाशासादने च
कृत्स्नो मन्त्रः प्रयोक्तव्यं किवा कल्पयाम्यन्त उपस्तरणं शेषस्तु पुरोडाशासादनं इति सदेहे सामर्थ्यस्य
कवाक्यताधीर्पूर्वनामावात्सदनकरणपुरोडाशासादनयोस्तुल्ययोर्विभागनेन प्रकाशने मन्त्रयो सामर्थ्यादक-
वाक्यतावशेन सामर्थ्यानुमानात्प्रागेव प्रनीत सामर्थ्यमेकैकस्य मागर्थ्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिका श्रुतिं कथ-
यन्तीति वाक्याद्विङ्गमेव चतुर्विदि सिद्धम् । वाक्यप्रकरणयोर्निरोधोदाहरणं सूत्राकस्त्रं हि पौर्णमासी-
देवता अमावास्यादेवताश्चाऽऽभ्याताम्नाश्च नियो नैकवाक्यता गच्छन्तीति लिङ्गमामर्थ्याः पौर्णमासीप्रयोगा-
दिन्द्राग्निशब्दोक्तौ समवेताद्येन्द्रमावास्यायां च तत्प्रयोगे तदेकवाक्यताप्रतीतमधीष्टेता महोत्सवोऽप्रा-
तामियेनदुष्टत्वं न प्रयोक्तव्यमुत यदेन्द्रामिशब्द उष्टत्वं नीतस्त्रेदेवतापौर्णमासीत उष्टत्वं प्रयोक्त-
व्यमिति महायं प्रकरणस्य विनियोगस्य रूपसामर्थ्यमनरेक्ष्याविनियोजकत्वात्तदुपायेचनायां च प्रथमना-
विनो विनियोजकत्वात्प्रकरणत्वात्कथस्य शीप्रवृत्तव्याऽऽदी विनियोजकत्वममवास्यावृत्तस्य सात्त्विकं शाब्दा

रत्नप्रभा । -

भामती ।

यत्तद्व्यस्यमभिव्याहारेण विप्रयमानसाकाक्षत्यादेकनाक्यतया मिद्धाया तदनुगोत्रेण पथात्तदभिधानसामर्थ्यं कल्पनीयम् । यथा 'देवस्य वा' इति मन्त्रेऽप्ये निर्बपामीति पादयो समनेतार्यत्वेन तदेकनाक्यतया पदान्तराणां तत्परत्वेन तत्र सामर्थ्यकल्पना । तदेव प्रतीतेकनाक्यतानिर्वाहाय तदनुगुणतया सामर्थ्यं कृतं सन्न तद्व्यापादयितुमर्हति, अपि तु विनियोजिका श्रुति कल्पयत्तदनुगुणमेव कल्पयेत् । तथा च वाक्यस्य लिङ्गतो व्रीह्यस्वासादनकरणे च पुरोडाशासादने च कृत्स्न एव मन्त्रः प्रयोक्तव्य इति प्राप्तम् । एव प्राप्त उच्यते-भग्नेतदेवं यद्येकवाक्यतामगमपूर्वं सामर्थ्यान्धारणमपि तु अत्र श्रुतसामर्थ्यानां पदानां प्रष्टिष्टपठितानां सामर्थ्यदर्शने प्रयोजनेऽन्वयेनेकनाक्यत्वान्धारणम् । यावन्ति पदानि प्रज्ञानमैकमर्थमगमयितुं सभर्थाणि विभागो साकाशाणि तान्येक वाक्यम् । अनुष्ठेयधार्थं मन्त्रेषु प्रकाश्यमानं प्रज्ञानम् । सदनकरणपुरोडाशासादने चानुष्ठेयतया प्रज्ञाने । तयोश्च सदनकरण कल्पयाम्यन्तो मन्त्रः समर्थं प्रकाशयितुं पुरोडाशासादनं च तस्मिन्साक्षेयादिः । तन्मन्त्रं यावदेकनाक्यतान्दर्शने सामर्थ्यमनुमीयते तान्प्रतीतिं सामर्थ्यमेकैकस्य भागस्यैकैकस्मिन्नर्थे विनियोजिकां श्रुतिं कल्पयति । तथा च श्रुत्येकैकस्य भागस्येकत्र विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ न वाक्यकल्पितं लिङ्गं विनियोजिकां श्रुतिमपरा कल्पयितुमर्हतीत्येकनाक्यतावुद्धि-त्वज्ञाप्यामसीमपति त्रिणेन ग्राह्यताम् । यत्र तु विरोधकं लिङ्गं नास्ति तत्र समन्तार्थैकद्वित्रिरैकनाक्यतया पदान्तराणामपि सामर्थ्यं कल्पयतीति भवति वाक्यस्य विनियोजकत्वम् । यथात्रैव स्थाने त इत्यादीनाम् । तस्माद्वाच्यत्वादिगं व्रीह्य इति सिद्धम् ॥ वाक्यप्रकरणयोर्विगोशोदाहरणम् । अत्र च पदानां परस्परारोधांशत्वात्कस्मिन्निर्दिष्टाष्ट एकस्मिन्नर्थे पर्वप्रसितानां वाक्येषु, लब्धवान्यभावानां च पुनः कार्यान्तरारोधा-वशेन गमयान्तरेण सन्ध्वं प्रकरणम् । कर्तव्यायां यदु फट्प्रमाणतया लब्धवान्यर्थकरणाय इति कर्तव्यताकाशाया उच्यते प्रकरणमात्रक्षते वृद्धा । यथा 'दर्शपूर्णमासाम्या स्वर्गं कामो यजेत' इति । एतदि वचनं प्रकरणम् । तदेतस्मिन् एवमदगणेन क्रियमन्वर्थे पर्वप्रसिक्ते कर्णोपकारलक्षणकार्यान्तरारोधायां 'समिधो यजति' इत्यादिवाचयान्तरसन्धे । समिदादिमात्रना हि स्वप्रियुपदिता पुनरे हितं माव्यमपेक्षमाणा विश्विन्यायेन वानुपद्गतो वार्थमदतो वा फट्यान्तराप्रतिष्ठेन दर्शपूर्णमासमात्रना निर्धारयितुमीशते । तस्मात्तदाकाशायामुपनिषत्तितान्येनामि वास्यानि स्वकार्यविश्राणि तदपेक्षितकरणोपकारलक्षणं कार्यमासाय निवृत्त्यन्ति च निर्धारयन्ति च प्रधानम् । सोऽयमनवोर्नष्टाश्चक्षुष्यस्योऽयं । तदेव उक्षणयोर्वाच्यप्रकरणयोर्विरोधोदाहरणं सूक्तनाक्यम् । तत्र हि पूर्णमासीदेवता- भवानास्यादेवता समाप्तानां । ताश्च न मिथ एकत्र कल्पयन्तं गन्तुमर्हतीति त्रिद्वेन पूर्णमासीयागादिन्द्राग्नीशब्द उक्तव्यम्, अमानास्याया च सम-वेनार्थत्वात्प्रयोक्तव्यं । अथेदानीं सदिशते-किं यदिन्द्राग्निपदेकवाक्यतया प्रतीयते 'अवीहृथेयं महो ग्वावोऽजनाताम्' इति तन्नोक्तव्यमुत्तंन्द्राग्निशब्दाभ्यां सहोक्तव्यमिति । तत्र यदि प्रकरणे वदोपपत्त-तोऽप्यनानदेवतातोऽपि शेष प्रयोक्तव्योऽयं वाक्यं ततो यत्र देवताशब्दस्तत्रैव प्रयोक्तव्यः । किं ताव-

आन-दरिदिय-न्याचनिर्णयः ।

तेनेदमेकं वाक्यमियनुमानात्प्रामेरोक्तिमामर्थोपज्ञानामैकनाक्यस्य प्रायश्च्यत्तद्विगोऽनुमानानुयानादेव-तापनये तदुपगणां वाक्याद्वर्कं एवंति । क्रमप्रकरणयोर्विरोशोदाहरणं राजमूयमनिर्वाचनिवचनीयस-मीये शौन.शेपोरान्यानायाभ्नातम् । नानेष्टियुधोमसमुदायो हि राजमूयमनिर्वाचनीयः सोमयाग-स्तस्य भनिगौ शुन शोरो नाम कक्षिदपिपुरो हारंश्चद्रपुत्रेण पुरश्चनेमार्थं पशुपेन क्रौतो वरुणाय ह्नाउभे फर्तुमरन्थे वरुणं तुष्टाव स व तुष्टः । मन्त्रेन वरुणे याप्यायनमश्वत्थानादि च युता तर्कि समस्ताराजमूयाग-

रत्नप्रभा ।-०

भामती ।

प्राप्तमपनीतदेवताकोऽपि शेषः प्रयोक्तव्यः प्रकरणस्थैवाङ्गसंबन्धप्रतिपादकत्वात् । फलवती हि मान्ना प्रधानैतिकर्तव्यतात्वमापादयति । तदुपजीवनेन श्रुत्यादीनां विशेषसंबन्धापादकत्वात् । अतः प्रधानभावनावचनलक्षणप्रकरणविरोधे तदुपजीविकाकथं वाच्यत इति प्राप्तम् । एव प्राप्त उच्यते-मवेदेतदेव यदि विनियोज्यस्वरूपसामर्थ्यमनपेक्ष्य प्रकरणे विनियोजयेत् । अपि तु विनियोगाय तदपेक्षतेऽन्यथा वृथा-समुमन्त्रगमन्त्रस्य द्वादशोपसत्तायाश्च नोत्कर्षः स्यात् । तद्रूपालोचनायां च ययदेव शीघ्रं प्रतीयते तत्तद्वल्लवद्विप्रकृष्टं तु दुर्बलम् । तत्र यदि तद्रूप श्रुत्या लिङ्गेन वाक्येन वान्यत्र विनियुक्त ततः प्रकरण मङ्कवो-
 कृत्यते, परिशिष्टस्तु प्रकरणस्येतिकर्तव्यतापेक्षा पूर्वते अथ स्वस्य शीघ्रप्रवृत्तं श्रुत्यादि नास्ति ततः प्रकरण विनियोजकम् । यथा समिदादेः । तदिह प्रकरणाद्राक्यस्य शीघ्रप्रवृत्तत्वमुच्यते । प्रकरणे हि स्वार्थपूर्णाणां वाक्यानामुपकार्योपकारकाकांक्षामात्रं दृश्यते । वाक्ये तु पदानां प्रत्यक्षसंबन्धः ततश्च सह प्रस्थितयोर्वाक्यप्रकरणयोर्वाच्यप्रकरणेनैकवाक्यता कल्प्यते तावद्वाक्येनाभिधानसामर्थ्यं, यावदितरत्र वाक्येन सामर्थ्यं तावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिर्वावदितरत्र सामर्थ्येन श्रुतिस्तावदिह श्रुत्या विनियोगस्तावता च विच्छिन्नावागानाकांक्षायां श्रुत्यनुमाने विद्यते प्रकरणेनान्तरा कल्पिते विच्छीयन्त इति वाक्यव्रतयस्यासत्तेशोपागामपर्यय एवेति सिद्धम् ॥ क्रमप्रकरणविरोधोदाहरणम् । राजमूयप्रकरणे प्रधानस्थैवाभिषेचनीयस्य संनिधौ शौनःशेषोपाख्यानाद्याम्नातं, तर्कि समस्तस्य राजसूयस्वाङ्गमुत्तामिषेचनीयस्य । यदि प्रकरणं वजीयस्ततः समस्तस्य राजमूयस्य, अथ क्रमस्ततोऽभिषेचनीयस्येवेति, किं तावत्प्राप्तम् । नाकांक्षामात्रं हि संबन्धहेतुः । गामानय प्रासाद पश्येति गामित्यस्य क्रियामानापेक्षिणः पर्येत्थनेनापि संबन्धसमवादिनिगमनाभावप्रसङ्गात् । तस्मात्संनिधानं संबन्धकारणम् । तथा चानपेत्थनेनेन गामित्यस्य संबन्धो विनिगम्यते । न च संनिधानमपि संबन्धकारणम् । अयमेति पुनो राजः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र राज इत्यस्य पुत्रपुरुषपदसंनिधानाविशेषान्ना भूदविनिगमना । तस्माद्राकांक्षा निश्चयहेतुर्वैकल्या अत्र पुत्रशब्दस्य संबन्धवचनतया समुह्यिताकांक्षस्यान्तिके यदुपनिषत्तितं स्वन्व्यन्तराकांक्षं पदं तस्य तेनेवाकांक्षापरिसृतैः पुरुषपदेन पुरःप्राभिधायिता स्तन्त्रेणैव न संबन्धः किंतु परेणापसार्यतामित्यनेनापसरणीयापेक्षेणैति । सत्यपि संनिधाने आकांक्षामावाद्संबन्धः । तथा चाभाषणकः-‘तत तत्तेन संबन्धते’ इति । तथा चाकांक्षितमपि न यारत्संनिधायते तावन्न संबन्धते । तथा संनिहितमपि यावन्नाकांक्षयते न तावत्संबन्धते इति द्वयोः तस्य प्रति समानवृत्त्वान्क्रमप्रकरणयोः समुच्चयासंमथाच्च त्रिकल्पेन राजमूयामिषेचनीययोर्विनियोगः शौनःशेषोपाख्यानादीनामिति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते-राजमूयके कथमावापेक्षा हि पवित्रादारम्य क्षत्रस्य धृतिं यावदनुवर्तते । तथा च-‘अविच्छिन्ने कथमावे यप्रधानस्य पश्यते । अनिर्गतपत्त कर्म तस्य प्रकृत्याङ्गता’ इति न्यायाद्वाजमूयाङ्गता शौनःशेषोपाख्यानादीनाम् । अभिषेचनीयस्य तु स्वराक्योपात्तपदार्थनिराकांक्षस्य संनिधिपाटेनाकांक्षोत्पापनीया यावत्तानिसिद्धाकांक्षेण राजमूयेनेकवाक्यता कल्प्यते ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुतामिषेचनीयस्येति संशये प्रकरणस्य साकाक्षतायाः प्रात्यक्ष्यात्संनिधिपाटेनामिषेचनीयस्य स्वराक्योपात्तपदार्थनिराकांक्षस्याप्याकांक्षोत्पापनादुच्यिताकांक्षं प्रकरणमेकवाक्यतादिकन्यनानपरंपरया प्रागेव विनियोगं कल्पयतीति प्रकरणविरोधे संनिधिव्याप्त्ये । क्रमसामान्ययोर्विरोधोदाहरण पुनोदाशिकापदाने कांक्षे कर्मगामावेयादीनां क्रमेण मन्वाः श्रुतास्तत्रामावाप्यरुमानाथ्यत्वेन शुन्वन् देव्याय कर्मण इति शुग्धनायै मन्त्रः सनाम्नात्तत्र पुतोडाशपात्राणां वा शुग्धने मन्त्रोऽयं प्रयोक्तव्यः संनाथ्यपात्राणां वेति संदेहं

[जे० सू० ३।३।१४] इत्यत्र ॥ तथा कर्मणाभपि प्रवर्ग्यादीनामन्यत्र विनियु-

रत्नप्रभा ।

सन्निधिना न विनामु विनियोग इति सिद्धम् ॥ तथा कर्मणामिति ॥ कर्मणा विद्योपकारकत्वे,
भामती ।

यावच्चाभिपेक्षनीयाकाक्षया तदेकवाक्यता कल्प्यते तावत्कलमया राजसूयैकाक्यतया तदुपकारकतया
सामर्थ्यलक्षणं लिङ्ग यावच्चाभिपेक्षनीयैकाक्यतया लिङ्ग कल्प्यते तावत्कलमलिङ्ग विनियोक्ती श्रुति कल्पयति
यावद्वाक्यकल्पितेन लिङ्गेन श्रुतिरितरत्र कल्प्यते तावत्कलमया ध्रुव्या विनियोगे सति प्रकरणपाठोपपत्तौ
सन्निधानपरिकल्पितमन्तरा भिद्यते । प्रमाणाभावेऽप्रतिभत्वात् प्रकरणिन्ध्र राजसूयस्य सन्नेदा बुद्धिस्तानि-
च्येन तन्मनिरेक यनीयत्वात् । तस्मात्प्रकरणविरोधे क्रमस्य वाच एव न च विकृत्यो दुर्व्यञ्जनादिति सिद्धम् ॥
क्रमसमाह्वययोर्विरोधोदाहरणम्—पौरोडाशिक इति समाख्याते कांडे सान्नाय्यक्रमे च शुन्यस्य दैव्याप
कर्मण इति शुन्यनाथो मन्त्र समाह्वातः, तत्र सदिद्यते—किं समाह्वयानस्य बन्दीयस्ताःपुरोडाशपात्राणां
शुन्यने विनियोक्तयः, आहो सान्नाय्यपात्राणां शुन्यने क्रमो बलीयानिति । किंतात्रप्राप्तम् । समा-
ख्यान बलीय इति । पौरोडाशिकशब्देन हि पुरोडाशसन्धीनीयुष्यन्ते ताव्यधिकृत्य प्रवृत्ते कांडं पौरो-
डाशिकम् । ततश्च यावत्क्रमेण प्रकरणाद्यनुमानपरम्परया सन्नः प्रतिपादनीयः तावत्समाख्याया श्रुत्येव
साक्षादेव स प्रतिपादित इति अर्थत्रिकर्मण क्रमात्समाख्येन बन्दीयसीति पुरोडाशपात्रशुन्यने मन्त्र प्रयो-
क्तव्यः न सान्नाय्यपात्रशुन्यने इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तोऽभिधीयते—समाख्यानान्क्रमो ब्रह्मनर्थप्रिकर्पा-
दिति । तथाहि—समाख्या न तावत्संबन्धस्य वाचिका किंतु पौरोडाशविशिष्ट काण्डमाह । तद्विशिष्ट-
त्वान्यथातुपपत्त्या तु संबन्ध काण्डस्यानुमीयते न तु साक्षान्मन्त्रभेदस्य । तद्वारेण च तन्मध्यपातिनो
मन्त्रभेदस्यापि तदनुमानम् । न चासौ सन्नोऽपि श्रुत्येव शेषशेषिमान प्रतीयते । अपि तु सन्न-
मात्रम् । तस्मान्श्रुतिसादृश्यमस्य दूरापेतमिति क्रमेण नास्य स्वर्वाचिता । तत्रापि च सामान्यतो दर्श-
पूर्णमासप्रकरणापादितैदमर्थस्य शौन शेषोपाख्यानादिवचारादुपकारकतया प्रकृतमात्रमन्त्रानुपपत्तिः ।
मन्त्रस्य प्रयोगसमवेतार्थस्मात्त्रेण सामान्यिकांगत्वात् । तथा च य कश्चित्प्रवृत्तप्रयोगगतमर्थं प्रकाशय-
तोऽस्य प्ररुणाद्वाचमनिर्द्वमिति विशेषोपेक्षायां सान्नाय्यक्रमः सान्नाय्य प्रति प्रकरणाद्यनुमानद्वारेण विनि-
योग कल्पयितुमुत्सहते न तु समाख्यानम् । तस्य दुर्व्यञ्जनात् । तथाहि—समाख्या मन्त्रनिश्चयना सती
तसिद्धपर्यं सन्निधिसुपकल्पयति यावत्तान्द्वैदिकेन प्रत्यक्षदृष्टेन सन्निधानेन साक्षा कल्प्यते। यावत् कल्पनेन सन्नि-
धानेनाकाक्षा कल्प्यते तावदितरत्र कल्पतयाकाक्षैयैकाक्यतया यावत् कल्पतयाकाक्षैयैकाक्यता तावदितरत्रैकवा-
क्यतया कल्पतयोपकारसामर्थ्यम् । यावच्चात्रैकाक्यतयोपकारसामर्थ्यं तावदितरत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिः।
यावदत्र लिङ्गेन विनियोजिका श्रुतिस्तथावदितरत्र कल्पतया ध्रुव्या विनियोग इति तावदेव प्रकरणपाठोपपत्तेः तर्हि

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

समाख्या सन्नधनिश्चयना सती तदर्थं यावत्सन्निधि कल्पयति तावद्वैदिकेन प्रत्यक्षेण सन्निधिनाऽऽकाक्षा-
द्वाय परंपरया श्रुति परिकल्प्य विनियोगस्य ह्यन्ताःपुरोडाशागादिमन्त्रमाह्वयाच्च तत्समाख्याभिदेः स्थान-
विरोधे न सा विनियोक्तीति स्थितम् । तदर्थं लिङ्गस्यैकया श्रुत्या श्रुत्यर्थविनियोग प्रति व्यवधानं यावत्स्य
द्वाभ्यां लिङ्गश्रुतिभ्यां प्रकरणस्य तिमृभिराव्यलिङ्गश्रुतिभिः स्थानस्य चतृमृभिः प्रकरणनाक्यलिङ्गश्रुतिभि
समाख्यायाः स्थानप्रकरणवाक्यलिङ्गश्रुतिभिः पञ्चमित्यनन्तरभेदाभिन्नयो विरोधेन श्रुतेर्बन्धरूपमेव । लिङ्ग-
यावत्प्रकरणस्यानानां पूर्णपूर्वपेक्षा वाच्यत्वमुत्तरोत्तरपेक्षाया वा रूढनेत्युपपत्त्यात् । समाख्याया वाच्य-
तेवेति विवेकः । समाख्या विवाशेष च निगम्य प्रवर्ग्यादिकर्मणां तद्व्येव निरूपयति—तथेति । तत्र हेतुः—

क्तानां न विद्याशेषत्वोपपत्तिः । न ह्येषां विद्यादिभिः सहैकार्थ्यं किञ्चि-
दस्ति । वाजपेये तु बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरं “वाजपेयेनेष्ट
बृहस्पतिसवेन गजैत” इति ॥ अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्यः सकृदुत्पन्नो बली
यसा प्रमाणेनान्यत्र विनियुक्तो न दुर्बलप्रमाणेनान्यत्रापि विनियोगमर्हति ॥

रत्नप्रभा ।

तामि सहैकफलत्वे च,—मान किञ्चित् नास्ति इत्यर्थे ॥ अपि चेति । उक्तार्थम् ॥ ननु तर्हि वेदा
भाम्नी ।

समाख्यानकल्पित विच्छिन्नमूलत्वाल्लक्ष्यमानशस्यमिदं निर्वृत्तं मयति पुरोडाशमि मयकमन्त्रादुल्लात्का
वस्य पौरोडाशिकसमाख्येति मन्तव्यम् । ‘एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवसन्तरयकारितम् । श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्य
लिङ्गादीनां प्रतीयते’ ॥ इत्यर्थविप्रकर्ष उक्त । तथापि च ‘वाधिकेन श्रुतिनिय सगाग्या वाच्ये
वेदा । मय्यमाना तु वाच्यत्वात् वाधकत्वमेक्षया’ ॥ इति विशेष उक्तो वृद्धे । तद्वयं विस्तराद्विम्य-
तोऽपि प्रथमतः प्रमाणमिदं क्रमवशात् निश्चिन्तयेत् पतिता स्म इत्युपस्यते । तस्मात्प्राप्तानुज्ञापनानुज्ञयो
प्रज्ञातक्रमयोऽप्युक्त उपहृद्यर्थेऽप्येवं मन्त्रावाप्तौ देशमामान्यात्तथैवाङ्गतया प्राप्तुत । उपहृत इति
लिङ्गतोऽनुज्ञामन्त्रो नानुज्ञापने उपहृत्येति च लिङ्गतोऽनुज्ञापने च मन्त्रो नानुज्ञायाम् । तदिह विगम
क्रम बाधित्वा निरसितं शेषवशात्पाद्यते । यावद्दि स्थानेन प्रकरणमुपायैः प्राच्यत्वात् कल्प्यते तावद्विगम
श्रुति कल्पयित्वा साहितो विनियोग इति अकल्पितलिङ्गभूते प्रथमस्य वाच । तद्विहितमि विनियोगे
प्रत्येकान्तरितेन विगेन चतुरन्तरितस्य विद्याप्रमस्य नाम इति । यद्यपि प्रथमतः एवायमर्थ उपपादित-
स्तथापि निरोधे तदुपपादनमिदं त्विरोधे । न हि लिङ्गानिचारिकवर्गस्य विद्यासक्येन क्रमत्वेन
निरूप्यते । न च विनियुक्तविनियोगश्रुणोऽत्र निरोधो वृत्तस्तिमन्त्रेऽपि तत्रप्रमाणात् । अथैव प्रतीति
निरोधो न च कम्पुनिरौय स विद्याया विनियोगोऽपि तुल्य । तस्माद्विरोधाद्विद्येऽदिमन्त्रस्त्रोपासनागत
मिदं स्पष्टविकारात्कृत्वा । तत्रोच्यते—‘न हि त्रिाविरोधेन क्रमबाधोऽभिधीयते । किन्तु त्रिापरिच्छिन्ने न
क्रम कल्पनाक्षमः’ ॥ प्रकरणपाठोपपत्त्या हि श्रुतिलिङ्गवाच्यप्रकरणैरिति विनियुक्त नमेष प्रकरणवाच्यलिङ्ग-
श्रुतिकल्पनाप्रणालिक्रमा विनियुयते । तद्विनिद्युक्तस्य प्रकरणपाठानर्थक्यप्रसंगात् । उपपादिते तु
श्रुत्यादिभि प्रकरणपाठे दक्षिणत्वादर्थोपपत्ते क्रमेण न स्तोचितां प्रमाणात्पादयितुमर्हति प्रमाणाभावादिति ।
बृहस्पतिसवस्य तु ववाश्रुतिरेवं धानुसव-त्रात्रिसाराःसगानकर्तृकतायां विहिता सयोगपृथक्त्वेन विनियुक्त-
मपि विनियोजयती न शक्या श्रुत्यन्तरेण निरोधे स्वप्रमाणादि वैषम्यम् । तदिदमुक्तम्—वाजपेये तु
बृहस्पतिसवस्य स्पष्टं विनियोगान्तरमिति । अपि चैकोऽयं प्रवर्ग्य इति । तुल्यवत्तया बृह-
स्पतिसवस्य तुल्यवाङ्मपाकरणद्वारेण समुच्चयो न तु पृथगुक्तिनया परस्परपक्षेऽप्यिति । सन्नि-
आन-दमिरीय-न्यायनिर्णय ।

न हीति । अनुपकारस्य शेष-नामावाङ्मपादस्य च प्रमार्थोदितस्य विद्यायामनिरूपणात् तेषां
तच्छेषोऽर्थः । अतु विनियुक्तविनियोगो न निरोधायेत्यत्रोपे यदादेनोदाहरणं तत्राऽऽ-वाजपेये त्विति श्रुति
क्याश्रुति मगानकर्तृकत्रे विदिता मयोगपृथक्त्वेन विनियुक्तमपि विनियोजयत्यती न तत्र श्रुत्योऽनुय-
वत्योर्मियो वाध इत्युपपत्त्या वृत्तस्तिमन्त्रेऽप्येवमित्यर्थः । प्रहते तुल्यवत्तय विनियोजकयोर्नामोपाह-
वपि चेति । तुल्यवत्तयद्वानिगसदारा विनियुक्तविनियोगायोगे त्वन्तरमनुगयाधेमात्रेऽनुयुक्तम् ।
पुराणादुपसदागिवादिनास्य त्रयी प्रमाणम् । अन्यत्रपि श्रुतिश्लोकाद्युक्तम् । दुर्बलप्रमाणं सन्नि ।
अथवापि विरोधा । विरोधाभावादिति निरोधे वापाभावात्प्रमयापि प्रमाणाभ्यां विनियोग स्यादि-

हान्यधिकरणम्] रत्नप्रभा—भामती—न्यायनिर्णय—टीकात्रयसमेतम् । (१०८५)

अगृह्यमाणविशेषत्वे हि प्रमाणयोरेतदेवं स्यात्, न तु बलवदबलवतोः प्रमाणयोरगृह्यमाणविशेषता सम्भवति । बलवदबलवत्ताविशेषादेव ॥ तस्मादेवजातीयकानां मन्त्राणां, कर्मणां वा,—न सन्निधिपाठमात्रेण विद्याशेषत्वमार्शंकितव्यम् । अरण्यानुवचनत्वादिधर्मसामान्यात् सन्निधिपाठ इति सन्तोष्यम् ॥ २५ ॥ इति वेधाद्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्त-
दुक्तम् ॥ २६ ॥ (१५) ॥

अस्ति ताण्डिनां श्रुतिः—“अथ इव रोमाणि विभूय पापं चन्द्र इव राहो-
र्मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवामि” [छां०
८ । १३ । १] इति ॥ तथाथर्वणिकानां “तदा विद्वान्पुण्यपापे विभूय
निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति दिव्यम्” [मुण्ड० ३ । २ । ८] इति ॥

रत्नप्रभा ।

विद्याक्यानामुपनिषद्भि सह पाठस्य का गतिस्तामाह—अरण्येति ॥ तस्माद्देवादिसत्रकर्मणा विद्यास्तुप-
सहार इति सिद्धम् ॥ २५ ॥ (१४) ॥ हानौ त्विति ॥ यथाऽथो रजोयुक्तानि जीर्णरोमाणि त्यक्त्वा
निर्मग्नो भवति, तथाहमपि पाप विभूय कृतात्मा निर्मलीकृतचित्तः सन्, यथा वा राहूपस्तच्छन्दो राहो-
मुखात् प्रमुच्य स्पष्टो भवति, तथा शरीर धृत्वा त्यक्त्वा देहाभिमानान्मुक्तः सन्नञ्जन कृतस्य ब्रह्मात्मक
लोकमभिप्र-त्यक्त्वा सम्भवामीत्यर्थः ॥ यथा नय. समुद्र प्राप्य नामरूपं त्यजन्ति, तथा विद्वानि-
त्यर्थः ॥ निरञ्जनः शुद्धः साम्यं ब्रह्म । तस्य मृतस्य विदुषः, दाय धनम् । तत् तेन विद्यामयेन सृष्ट-
तदुच्छृते व्यजतीत्यर्थः ॥ उपायनं ग्रहणम् । तस्य त्यागपूर्वकत्वाद् अत्यक्तयोर्ग्रहणायोगात्त्यागोऽर्थादा-
याति । यत्र तु त्याग एव श्रुतः, तत्र हानोपायनयोः सहभावव्यावश्यकत्वानान्यकत्वान्यां सशयमाह—
भामती ।

पाठमुपपादयति—अरण्यानुवचनत्वादीति ॥ २५ ॥ (१४) ॥ हानौ तूपायनशब्दशे-
षत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत्तदुक्तम् । यत्र हानोपायने ध्रुपैते तत्राविनादः संनिपाते यत्राप्यु-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्यागव्याऽऽह—अगृह्यमाणोति । एतदुच्यते विनियुक्तवमेव द्वाभ्यां मानाभ्यामिति यावत् । वा-
क्यादेः मनिषेध विशेषो निश्चिनो नास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—न त्विति । मानयोर्निशेषग्रहे फटितमाह—
तस्मादिति । प्रकरणपाठसिद्धौ न क्रमो विनियोजको दौर्बन्धादित्यर्थः । तर्हि मनिधिपाठस्य का गतिस्तामाह—अर-
ण्येति ॥ २५ ॥ (१४) ॥ विद्यामनिधौ श्रुतस्यापि मन्त्रादेर्निर्दायाममानमर्थादनुपसहारत्वात्-
चिदेव हानसन्निधौ श्रुतस्योपायनस्य सन्तरेणापि हानसमयेन तदुपपादनामामर्षादनुपसहार इत्याशङ्क्या-
ऽऽह—हानौ त्विति । मिस्य यत् तत्तच्छापास्यनाक्यासुदाहरति—अस्तीत्यादिना । यथाऽथो
जीर्णानि रोमाणि रजोभिः सह शातयिन्ना मन्त्रो भवति तयाऽहमपि पापं सर्वं विभूय निर्मग्नः सन्नञ्ज-
नैकमभिसम्भवामीति सन्नञ्जः । यथा न चन्द्रो राहूपस्तो राहोर्मुखात् प्रमुच्य माम्भरो भवयेत् सर्वस्मृ-
तमनुद प्रसाररूपेणानादिमिदं या धृत्वा त्यक्त्वा स्पष्टो भूया एतः मिदो न पुनर्पूर्वपुण्योपचयेन साध्यो
यथाऽऽहना सोऽह इत्यर्थः सत्रप्रत्यय रूपमभिसम्भवामि प्रत्यक्त्वेन प्राप्नोमीत्यर्थः । तथा ताण्डिना-

तथा शाट्वायनिनः पठन्ति—“तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधु-
कृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्” इति ॥ तथैव कौपीतकिनः—“तत्सुकृतदु-
ष्कृते विधृतुते तस्य प्रियाः ज्ञातयः सुकृतमुपयन्त्यप्रिया दुष्कृतम्”
[कौपी० १।४] इति ॥ तदिह क्वचित्सुकृतदुष्कृतयोर्हानं श्रूयते ।
क्वचित्तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्चोपायनं, क्वचित्तूभयमपि हानमुपा-
यनं च ॥ तद्यत्रोभयं श्रूयते, तत्र तावन्न किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । यत्राप्युपाय-
नमेव श्रूयते न हानं, तत्राप्यर्थादेव हानं सन्निपतति ॥ अन्यैरात्मीययोः
सुकृतदुष्कृतयोरुपेयमानयोरवश्यकत्वात्तद्धानस्य । यत्र तु हानमेव
श्रूयते नोपायनं, तत्राप्युपायनं सन्निपतेद्वा न वेति विचिकित्सायामश्र-
वणादसन्निपातः विद्यान्तरगोचरत्वाच्च शाखान्तराण्यस्य श्रवणस्य ॥

रत्नप्रभा ।

यत्र त्विति ॥ अत्र पूर्वपक्षे श्रुतिप्रकर्षासिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् । यद्यपि ताण्ड्यायव-
णश्रुत्योर्निर्गुणविद्यार्थयोः कर्महानमेव श्रुतं, नोपायनम्, तथापि कौपीतकिश्रुतौ पर्यङ्कस्यसगुणानलविद्या-
यामुपायनं श्रुतमत्रापसर्तव्यमित्याशङ्क्य विद्याभेदान्नोपसंहार इत्याह—विद्यान्तरेति ॥ किञ्च, यथा
गन्तकर्मणामनावश्यकत्वाद्द्विधास्वनुपसंहार उक्तः, तथा परेरुपादानं त्रिनापि हानसम्भवेन उपादानस्य
भासती ।

पायनमात्रश्रयणं तत्रापि नान्तरीयकतया हानमाक्षिप्तमित्यस्ति सन्निपातः । यत्र तु हानमात्रं सुकृतदुष्कृ-
तयोः श्रुतं न श्रूयते उपायनं, तत्र किमुपायनमुपादानं सन्निपतेज वेति सशयः । अत्र पूर्वपक्षं गृह्णाति—
असंनिपात इति । स्यादेतत् । यथा श्रूयमाणमेकत्र शाखायामुपासनां तस्मिन्नेवोपासने शाखान्तरे
ऽश्रूयमाणमुपसंक्षिपते । एव शाखान्तरश्रुतमुपायनमुपसंक्षिप्यत इत्यत आह—विद्यान्तरगोचरत्वाच्चेति ।
एकत्वे ह्युपासनकर्मणामन्यत्र धृतानामप्यन्यत्र समवायो घटते । न त्रिहोपासनानामेकत्र, सगुणनिर्गुणत्वेन
आनन्दगिरिण्ये—न्यायनिर्णयः ।

मित्राऽऽयवर्षणिकानामस्ति श्रुतिरिति संबन्धः । “यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे
विहाय” इति दृष्टान्तं परामृशति—तयेति । ताडिनश्चाऽऽयवर्षणिकाश्च तथेत्युच्यन्ते—तस्येति । विदुषो
मृतस्येत्यर्थः । तथेवेति शाट्वायनिनो दृष्टान्तिताः । तत्तेन विद्यावलेन सुकृतं च दुष्कृतं च तं विदुषो
निरस्यति विद्वानित्यर्थः । त्वत्कपोस्तयोर्विनिवोगं दर्शयति—तस्येति । विषयपरिशेषार्थमापाततो वाक्या-
र्थमाह—तदिति । तत्र श्रुताविहोदाहनेषु वाक्येष्विति यावत् । क्वचित्चादिनामायवर्षणिकानां च श्रुता-
विषयः । क्वचित्तयोरेवेत्यत्र क्वचिदिति शाट्वायनिश्रुतिद्वक्ता क्वचित्तूभयमित्यत्र क्वचिदिति कौपीतकिश्रुति
र्गदते । तत्र कौपीतकिश्रुतिर्न विचारार्थेऽप्येव—तदिति । शाट्वायनिश्रुतिरपि नापेक्षते विचारमित्याह—
यथेति । आर्थिकं हानमनिपातं साधयति—अन्यैरिति । परिशिष्टं विषयमाह—यत्र त्विति । हानो-
पायनयोः सहभावस्याऽऽवश्यकत्वात्तानावश्यकत्वात्सां सहायमाह—तथेति । अत्र च विद्याश्रुतिप्रकर्षप्रयो-
जनम्योपायनोपसंहारस्योक्त्या वाक्यार्थेषुहीनत्ववर्गनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुतिप्रकर्षासिद्धिः सिद्धान्ते
तस्मिन्निर्गुणत्वे मत्वा पूर्वपक्षं गृह्णाति—अश्रवणादिति । क्वचिदश्रवणेऽप्यन्यत्र श्रवणादिहोपसंहारमाह—
यथाऽऽह—वियेति । त्रियैक्ये न्युपसंहारः स्यात् चेत् तदस्ति कौपीतकिमतस्यैकत्वित्यायाः सगुणत्वा-
त्ताण्ड्यायवर्षणिकश्रुत्योश्च पुन्युपायविदुषुर्ननेतृत्वेन श्रुतिविद्याया निर्गुणत्वादिति यत्र हानमेव श्रुतं तत्र नोपायनं

अपि चात्मकर्तृकं सुकृतदुःकृतयोर्हानं परकर्तृकं तृपायनं तयोरेतस्यावश्य-
कभावे कथं हानेनोपायनमाक्षिप्येत ॥ तस्मादसन्निपातो हानानुपायन-
स्येत्यस्यां प्राप्ता पठति-हानो त्विति ॥ हानो त्वेतस्यां केवलायामपि
श्रूयमाणायामुपायनं सन्निपातितुमर्हति । तच्छेषत्वात् । हानशब्दशेषो
ह्युपायनशब्दः समाधिगतः कौपीतकिरहस्ये । तस्मादन्यत्र केवलहान-
शब्दश्रवणेऽप्युपायनानुवृत्तिः ॥ यदुक्तमश्रवणाद्विद्यान्तरगोचरत्वाद्नाव-
श्यकत्वाच्चासन्निपात इति, तदुच्यते-भवेदेवा व्यवस्थोक्तिः, यद्यनुष्ठेयं
किञ्चिदन्यत्र श्रुतमन्यत्र निनीष्येत । न त्विह हानमुपायनं वा-

- रत्नप्रभा ।

अनाश्रयकत्वान् प्राप्तिरिति दृष्टान्तसगत्या प्राप्ते सिद्धान्तयति-हानो त्वित्यादिना ॥ उपायनशब्दस्य
शेषत्वात् हानशब्देनापेक्षितत्वादिनि सूत्रार्थः । अश्वरोमदृष्टान्ते निवृत्तयो पुण्यपापयो, परत्रावस्थान-
सापेक्षत्वात् परत्रावदान् वाच्यमिति मानः ॥ त्रिधाभेदे गुणानुपसहार इति व्ययस्याऽनुष्ठानविषया न स्तुति-
विषयेत्याह-तदुच्येत इति ॥ मन्यते । मूलकार इत्यर्थः ॥ ननु श्रुतहानार्थवादेनापि स्तुतिसिद्धौ
भामती ।

भेदादित्यर्थः ननु यपोपायनं श्रुत हानमुपस्थापयत्येव हानमपि उपायनमित्यत आह-अपि चात्मकर्तृ-
कमिति । ग्रहणं हि न स्वामिनोऽपगममन्तरेण भवतीति प्रदण्णादपगमसिद्धिरवश्यमाभिनी । अपगममन्व-
सव्यन्येन ग्रहणे दृष्टो यथा प्रायश्चित्तेनापगतिर्नस इति । कर्तृभेदकथनं एतेदुपोद्भवार्थं न पुनरव-
श्यमानस्य प्रयोक्तृमुपायनेनानैकान्यादिति । सिद्धान्तमुपनमते-अस्या प्राप्ताविति । अयमस्यार्थः -
कर्मांतरं विहितं हि न कर्मान्तरं उपसहियते प्रमाणाभावात् । यत्पुनर्न विधीयत किन्तु स्तुत्यर्थं सिद्धयया
सक्रीयते तदसति बोधके देवताभिरुपस्थापयते शब्देन प्रतीयमानं परित्यक्तुमशक्यम् । तथा च विदु-
तयो सुकृतदुष्टतयोर्निर्गुणाया त्रिधायामश्वरोमादिर्विक भवन्त्यासाक्षात् न तावप्रायश्चित्तेन तद्विद-
यसमन्त्याया सायश्वरोमराहृदृष्टान्तानुपपत्ते, न जावश्वरोमराहृमुखयोर्विद्ययनमस्ति । अपि अश्वचन्द्राम्या
विभागः । न च नष्टे विवृणनप्रमोचनार्थसमयः । तस्मादर्थमादम्यापेक्षायां शब्दसन्निहितोऽपि विशेष उपायन
बुद्धौ मनिप्रपवितु शक्नोत्यपेक्षां पूरयितुमिति । निर्गुणापि त्रिधा हानोपायनाभ्यां स्तोतव्या । स्तुतिप्रकर्षस्तु
प्रयोजनं न प्रमाणम् । अपकर्षोऽपि स्तुत्युपपत्ते । न चार्थमादान्तरापेक्षार्थवादान्तराणां न दृष्टा । न च
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सन्निपादित्यर्थः । न केवमश्रवणादननुवृत्तिर्भुक्तिरिरोमादपीत्याह-अपि चेति । यथा शाठपाव-
निश्रुतानुपायने ध्रुवे हानानुवृत्तिस्य तांश्यादिश्रुतावपि हाने ध्रुवे स्यादुपायनानुवृत्तित्वात्सायक्यं तत्रोपायन-
स्या समरेऽपि ग्रहणे नेत्रमित्याह-तयोर्गिति । अत्रगगादिषुऽमुपसहारि-तस्मादिति । अनुपसहारं स्तु-
तिप्रकर्षोर्निर्दिष्टिर्गि वक्तुमिती युक्तम् । सिद्धान्तयति-अस्मामिति । अश्वरोमादिदृष्टान्तानुवृत्तयो सुक-
तदुष्टतयो परत्रावस्थानापेक्षान्तरं हानमनिगी ध्रुवमुपायनं केवदहानप्रसंगेऽप्यपेक्षितत्वादायातिनि व्या-
चष्टे-हानो त्विति । तुशब्दार्थमाह-केवलयायामिति । तच्छेषत्वादि युक्तं विश्णोति-हानेति । हेतु
फडमाह-तस्मादिनि । अन्यत्र तादृश्यादिश्रुतावित्यर्थः । पूर्वश्रवणं ननुमापने-यदिति । यत्रानुष्ठे-
यन्वेन श्रवणं तत्रोपसहारं विद्वेक्ष्यमपेक्षितम् । इह त्वनुष्ठेयनयोक्तव्यं नोपसहारं स्तुतिमिदमेव न्यु यर्थ-
तयोक्तव्यं तेनासति वापकं तस्योपसहारं स्तुतिप्रकर्षोर्देत्याह-तदिति । व्यवस्थोक्तिर्निर्णयभेदे गुण प्रति नियम-

ऽनुष्ठेयत्वेन संकीर्त्यते । विद्यास्तुत्यर्थं त्वनयोः संकीर्तनम् । इत्थं महा-
 भागा विद्या-यत्सामर्थ्यादस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते संसारकारणभूते
 विध्येते । ते चास्य मुहूर्द्धिपत्सु निविशेते इति ॥ स्तुत्यर्थं चास्मिन्संकी-
 र्तने हानानन्तरभावित्वेनोपायनस्य क्वचिच्छ्रुतत्वादन्यत्रापि हानश्रुतानु-
 पायनानुवृत्तिं मन्यते स्तुतिप्रकर्षलाभाय । प्रसिद्धा चार्थवादान्तरापेक्षा-
 र्थवादान्तरमवृत्तिः—“एकविंशो वा इतोऽसावादित्यः” [छां० २ ।
 १० । ५] इत्येवमादिषु । कथं हीहेकविंशताऽऽदित्यस्याभिधीयते ।
 अनपेक्ष्यमाणेऽर्थवादान्तरे “द्वादश मासाः पञ्चतंबवस्त्रय इमे लोकाः असा-
 वादित्य एकविंशः” इत्येतस्मिन् ॥ तथा “त्रिष्टुभो भवतः सेन्द्रियत्वाय”
 इत्येवमादिषु वादेष्वपि “इन्द्रियं वै त्रिष्टुभम्” इत्येवमाद्यर्थवादान्तरा-
 पेक्षा दृश्यते । विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्य कथमन्यदीये सुकृत-

रत्नप्रमा ।

निर्मयमुपायनवाद आनीयते, तत्राह—स्तुतिप्रकर्षलाभायेति ॥ नन्वर्थवादस्य विविना सम्प्रत्यः
 प्रसिद्धः, नार्थवादान्तरेणैष्यत आह—प्रसिद्धा चेति ॥ इतः भूयोऽकादित्यर्थः ॥ हेमन्तशिशिखोरे-
 क्वात्—पञ्चतंबः । यत्रस्य पुरुषरूपकल्पनया “मेन्द्रियत्वाय त्रिष्टुभो भवतः” इत्युक्तं बह्वृचब्राह्मणे । तत्र
 त्रिष्टुभश्चन्द्रोमात्रं तत्र कथमिन्द्रियं प्रकल्पंनयाकाङ्क्षाया यत्रुक्तं नवध्वत इत्यर्थः ॥ नन्वर्थवो पुण्य-
 पापयो उपादानम्यामममत्रादनुपमहार इत्यत्र आह—विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चेति ॥ त्रिद्विष्टयोरेव तयो-
 फट परं प्राप्नुवन्ति—विद्यासामर्थ्यादित्युपपत्तिरपदेनोप्यत इत्यर्थः ॥ नन्वर्थवनिष्टमगोरन्यत्र फलमकारः
 कथम् । ननु वचनव्यापिति चेत् ॥ न ॥ “फलमुपपत्तिः” इति श्रुतेः ॥ न च यथा पुत्रहनश्राद्धस्य
 पितृद फट, तथारिति वाच्यम् । यस्य फट्श्रुतस्य यत् कर्म विहितं, तस्य तत्कर्मनिष्पायेन
 भावती ।

तेन पूरणमित्याह—प्रसिद्धा चेति ॥ विद्यास्तुत्यर्थत्वाच्चास्योपायनवादस्येति । यद्यप्यन्यदीये अपि
 सुकृतदुष्कृते अन्यस्य फट प्रयत्नः, यथा पुत्रस्य श्राद्धकर्म पितृमृति यथा च पितृश्रानसंपादि
 पुत्रस्य । नार्थाद्य सुरापानं मर्तुरेकम् । तथाप्यन्यदीये अपि सुकृतदुष्कृते माहादग्न्यमित्तं ममत्त
 आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

स्तत्रमेते तदुपमहार इति निर्देश इत्यर्थ । नहिं निर्मयमनयोः सन्तर्तनं तदाह—विद्येति । सन्तर्त-
 नस्य स्तुत्यर्थममिनपति—इत्यस्मात् । अस्तु स्तुत्यर्थं संकीर्तनं तयाऽपि किमया हानानुपायनानु-
 वृत्त्याऽऽह—स्तुत्यर्थं चेति । हानानुपायनानुवृत्तिं मूलकागे मन्यते चेत्तर्हि कथं स्तुतिप्रकर्षोपाय-
 नोपसहारकस्यैतत् तत्राऽह—स्तुतीति । स्तुतिरिति विद्यायाः कार्या सा च केवञ्छ्रुतहानेनावि न्या
 नदेव प्रकर्षोऽपेक्ष्येत यद्यप्रकर्षेण स्तुतिर्न वैत तस्मात्प्रमाणमिदोपायनोपमहारस्य फट स्तुतिप्रकर्षनिर्दिष्टि-
 त्यर्थः । ननुपायनवादस्यार्थवादान्ते निविशेपत्र तस्य तच्छ्रेयवात्तं तु हानादायेवाऽऽपत्र तत्राऽह—
 प्रसिद्धा चेति । इतोऽस्मात्पुत्रार्थत्वात्त्रोकादिनि यावत् । तत्रापि कथमर्थवादान्तरापेक्षा तत्राऽह—
 कथं हीति । इति पूर्वोक्तार्थवादोक्ति । हेमन्तशिशिखोरेक्ये मत्रा पञ्चतंब इत्युक्तम् । अश्रुतमपि
 पुण्यनरासुरासाह प्रायमित्यत्र दृष्टान्तमाह—तदेति । यदस्य पुत्राकारकल्पनाया मेन्द्रियत्वाय त्रिष्टुभो
 भवत इत्युक्तं बह्वृचब्राह्मणे । तत्र त्रिष्टुभेन चन्द्रोमात्राभिगानात्कथं मेन्द्रियत्वमित्युक्ते तत्रापि
 नैवेके तयाऽपि त्रिष्टुभस्तत्त्व गृहणमि यथे । ननु श्रुततच्छ्रुतमनुपायनं न हानानुपमदस्य परार्थाय-
 सुकृतदुष्कृतोपादानस्य परेण कर्मवशात्तत्राऽह—विद्येति । विद्यासामर्थ्यादन्यत्र सुकृतदुष्कृत-

दुष्कृते अन्यैरभ्युपेयेते इति नातीवाभिनिवेष्यम् । उपायनशब्दशेषत्वा-
दिति हेतोस्तुशब्दं समुच्चारयन्स्तुत्यर्थमेव हानावुपायनानुवृत्तिं सूच-
यति ॥ गुणोपसंहारविवक्षायां ह्युपायनार्थस्यैव हानावनुवृत्तिं ब्रूयात् ।
तस्माद् गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेन स्तुत्युपसंहारप्रकारदर्शनार्थमिदं सूत्र-
म् । “कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगानवद्” इत्युपगानवदित्युपमोपादानम् ।
तद्यथा भाङ्गविना “कुशा वानस्पत्याः स्थ ता मा पात” इत्यस्मिन्नि-
गमे कुशानामविशेषेण वनस्पतियोनित्वश्रवणे शास्त्रायनिनाम् “औड-
म्बराः कुशाः” इति विशेषवचनादौदुम्बर्यः कुशा आश्रियन्ते । यथा
च-कचिद्देवासुरच्छन्दसामविशेषेण पौर्वापर्यप्रसङ्गे “द्वच्छन्दांसि पूर्वा-

रत्नप्रभा ।

पितृणां तुष्टुदेशेन कृतकर्मणो व्यतिकरणकत्वेऽपि विदुष कर्मकाण्डस्तुरिष्टव्यतिकरणकड्योगात् ॥
किं, विदुषो देहपाते कर्मणोऽमत्ताद् गानजीव विद्वत्सेरुष्य, तद्देविणो मा,—कत् स्यादित्यत आह—
नातीवाभिनिवेष्यमिति ॥ विद्वत्सेनाद्रोपाय्या विद्वन्निष्ठपुण्यपापतुल्ये पुण्यपापे सेरुद्वेविणोर्जयिते ।
जातयो फलत. स्वीकार.—उपायनमिति परेहारस्य सुष्ठमत्तादनाग्रह इत्यर्थे । उपायनादे. स्तुतित्वे
डिगमाह—उपायनेति ॥ उपायनविवक्षाया उपायनमध्येोपसहार मूलकारो नृपाद् । अत शब्दस्य त
वदन् स्तुति सूचयतीत्यर्थे ॥ विद्याविचारत्वरूपादे स्तुतिविचारस्य का सगतिरित्यत आह—तस्मादिति ॥
शास्त्रान्तरस्यो विशेष शास्त्रान्तरेऽपि प्राह्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह—कुशेति ॥ कुशाः उद्रातृणा स्तोत्र-
गणनार्थे शब्दाकाः दारुमप्य । भो कुशा यूष वानस्पत्याः वनस्यमहावृक्ष वनस्पति, तत्प्रमवाः
स्य । ताः इत्यभूता यूष मा पात मां रक्षतेति यजमानप्रार्थना । अत्र “ता” इति स्त्रीडिङ्निर्देशादौदु-
म्बर्य इति भाष्यात् शब्दाकामु कुशाशब्दस्य स्वीत्व मन्तव्यम् । दर्भविषयस्य न स्वीत्वम् । ‘अस्त्री कुश-
मित्यनुशासनात् ॥ छन्दोदृष्टान्त व्याचष्टे—यथा चेति ॥ “नवाक्षराणि उम्दांसि आसुराप्ययानि
भामती ।

इत्याशयेन शब्दा । फलत प्राच्या स्तुतिरिति परिहार । गुणोपसंहारविवक्षायामित्यपि न स्वरूपत-
सुष्ठमनुष्ठानसंचाराभिप्रायम् । ननु विद्यागुणोपसहाराधिकारे कोऽयमकाण्डे स्तुत्यर्थविचार इति शब्दा-
मुपमहरन्नवाकरोति—तस्माद् गुणोपसंहारविचारप्रसङ्गेनेति । विद्यागुणोपसहारप्रसगत. स्तुतिगुणोप-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

सचारोक्त्या विद्यास्तुतेरिष्ट गानाभिनिवेशानकारा इत्यर्थे । उपायनशब्दस्य स्तुत्यर्थे न कथमित्याशय
मूलकारोक्तिमामर्थविद्याह—उपायनेति । तद्देशोपपादयति—गुणेति । उपायनार्थशब्देन सुष्ठमनिष्प-
रूपोपायननिष्ठ फलत उपायनस्येष्टत्वात् । फलोपसहारं विनाऽर्धोपसहारोऽर्धोपसंहारोपायनशेषत्वादिति
स्वात्तच्छब्दशेषत्वादिति चाऽऽह, तथा च नदन्नर्यस्योपसहारं ने-उतीत्यर्थे । विद्यागुणोपसहारप्रस्तापे
स्तुत्यर्थविचारे न युक्त उपायनस्य प्राप्तिकत्वादयमदोष इत्याह—तस्मादिति । स्तुत्युपसहारः स्तुत्यु-
पयोगिनो गुणस्य सुष्ठमनुष्ठानयोरन्वय फलसंचारस्योपसहारस्तत्प्रकारस्यानुपायनस्यापि प्रदर्शनार्थं मूलमि-
त्यर्थे । शास्त्रान्तरमध्ये विशेष शास्त्रान्तरेऽप्यश्रवणीय इत्यत्र दृष्टान्तमाह—कुशेति । तदिदमुपमान यथा तथा
व्याख्येयमिति प्रतिज्ञाय कुशादृष्टान्त व्याचष्टे—भाङ्गविनामिति । भोः कुशा शब्दो यूष वानस्पत्या
वनस्पतिप्रमवा स्य भवय ता मा मा पात रक्षतेति यजमानस्य वचनम् । औदुम्बरा इति धुनेर्भविषयक
शब्दस्यमन्तव्यम् । अत एव ‘अस्त्री कुशाः’ इत्यमरमहेनानुशिष्टम् । औदुम्बर्य इति भाष्यात्कुशाशब्दस्य
शब्दविषयस्य स्वीत्वमतीति निनेकव्यम् । छन्दोदृष्टान्त व्याचष्टे—यथा चेति । दशाक्षरादीनि देयाऽ-

पि ” इति वैद्व्याम्नायात्प्रतीयते। यथा च-पोडशिस्तोत्रे केपाञ्चित्कालाविशेषप्रतीतिः “समयाध्युषिते सूर्ये” इत्यार्चश्रुतेः कालविशेषप्रतीतिः । यथैव चाविशेषेणोपगानं केचित्समामनन्ति विशेषेण भाल्लविनः। यथैतेषु कुशादिषु श्रुत्यन्तरगतविशेषान्वयः, एवं हानावप्युपायान्वय इत्यर्थः ॥ श्रुत्यन्तरकृतं हि विशेष श्रुत्यन्तरेऽनभ्युपगच्छतः सर्वत्रैव विकल्पः स्यात् । स चान्यायः सत्यां गतो ॥

रत्नप्रभा ।

देवानि तेषां क्वचिच्छन्दोभिः स्तुते” इत्यादिविशेषप्रतीतिः पैद्गिराक्याद्विशेषग्रह इत्यर्थः ॥ स्तुतिं विष्टोति-ययेति ॥ अतिरात्रे पोडशिने ग्रहस्य भङ्गभूत स्तोत्र कदेति च्छन्दोगादीनामाकांक्षायामुदयसमयाविष्टे सूर्ये “पोडशिनः स्तोत्रम्” इत्यार्चश्रुतेः काळविशेषग्रह इत्यर्थः ॥ ऋचोऽधीयत इति—आर्चाः ॥ उपगानं विमज्जते—यथैति ॥ “ऋत्विज उपगायन्ति” इत्यविशेषश्रुतेः “नाभ्यर्च्युरुपगायति” इति श्रुत्यन्तरादभ्यर्चुभिन्नाः ऋत्विजः उपगायन्तीति विशेषग्रह इत्यर्थः ॥ ननु कुशादिनाक्यानामपि किमिति विशेषश्रुत्यन्तरेकवाक्यताऽन्युपगम्यते, तत्राह—श्रुत्यन्तरकृतं हीति ॥ सामान्यविशेषयोरेकवाक्यरूपाया गतो सत्या वाक्यभेद कृत्वा “नाभ्यर्चुः” इति निवेद्याद्विशेषश्रुतेश्चाभ्यर्च्युरुपगायति, नोपगायति चेयेन सर्वत्र विकृत्यो न युक्तः ॥ त्रीहियत्रयोस्त्वगत्या विकृत्य आश्रित इत्यर्थः ॥ विकल्पस्यान्यायत्वं प्रष्टव्यं पृष्टत्वात् । तथाहि यदि श्रीह्रिवाक्यमाश्रीयते, तदा (१) यववाक्यस्येष्टप्रामाण्यत्यागः, (२) अतिष्टाप्रामाण्यस्वीकारः, (३) कदाचिद् यववाक्याश्रयणे त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारः, (४) स्वीकृतप्रामाण्यत्यागश्चेत्येकस्मिन् यववाक्ये चत्वारो दोषाः भवन्ति । एवं श्रीह्रिवाक्येऽपि (१-२-३-४) चत्वारो दोषाः इति ॥ एवं दुष्टविकल्पपरिहाराय भिन्नशाखाश्रुत्योरपि एकवाक्यता । त्रैमिनिसम्भवेत्याह—

भागती ।

सहारे विचारतः । प्रयोजनं चोपासकं सौहार्दमाचरित्य न त्वसौहार्दमिति । छन्द एवाच्छन्द आच्छन्दानाच्छन्दो भवति । यथैव चाविशेषेणोपगानमिति । ऋत्विज उपगायन्तीत्यविशेषणोपगानमृत्विजाम् । मात्स्विनस्तु विशेषेण नाभ्यर्च्युरुपगायतीति । तदेतस्माद्वास्तुविना वाक्यमृत्विज उपगायन्ती येनष्टेप विज्ञायते । एतदुक्तं भवति—अभ्यर्च्युर्भजिता ऋत्विज उपगायन्तीति । कस्मात्पुनरथ व्याख्यायते । ननु स्वतन्त्राण्येव सन्तु वाक्यानीत्यत आह—श्रुत्यन्तरकृतमिति । अष्टदोषदृष्टिकरप्रसङ्गमपेन आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

म्दानि नराक्षराण्यामुराणि तेषां क्वचिच्छन्दोभिः स्तुत इत्यादाविशेषेण पूर्वपरत्नमगं पंगिश्रुतिस्सादिदोषमिद्विरित्यर्थः । स्तुतिच्छान्तं विष्टोति—यथा चेति । अतिरात्रे पोडशिन पात्रविशेषस्य प्रतीतिः यदगभूतं स्तोत्रं तत्कस्मिन्काष्ठे गेयमिति केपाञ्चित्छन्दोगादीनां काठविशेषाश्रयणत्वात्तत्राविशेषप्रतीतिः सूर्ये समयाध्युषिते समीपाध्युषिते सूर्यस्योदयकृति गौ षोडशस्तोत्रमुपाकृतंयमिति विशेषवार्त्तार्चादिश्रुतेर्भनूतोधीयत इत्यार्चास्तदीयधुनेविशेषप्रतीतिः । यदा “समयाध्युषिते सूर्ये पोडशिन स्तोत्रमुपाकरोति” इति तैत्तिरीयश्रुतेः पोडशस्तोत्रेऽर्चास्तमितत्राठविशेषमिद्विरित्यर्थः । उपगानं विमज्जते—यथैवेति । ऋत्विज उपगायन्तीर्चादिशेषाप्रगानाग्नानात्राभ्यर्च्युरुपगायतीति यथैर्भजिता ऋत्विज उपगायन्तीति विशेषोपगानमिति शेषः । छान्तेऽभ्यधीष्टनशमनूयं दार्ष्टीं तस्माह—यथैति । छान्तेऽपि श्रुत्यन्तरस्य श्रुत्यन्तरान्वयो मा भूदप्यन्तेनानिष्ठान्त्रायेव वाक्यानीत्यादास्ताऽऽह—श्रुत्यन्तरेति । विकल्पोऽपि त्रीहियत्रयस्तु निवेद्याह—स चेति । अग्निरादीप गतिर्पङ्क्तिव्याभयणं तस्याष्टदोषदृष्टान् । तथाहि श्रीह्रिवाक्येऽपि यथैवेति वाक्यद्वयमपि मानं तत्र

तदुक्तं द्वादशलक्षण्यां "अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्र-
तिषेधे विकल्पः स्याद्" ॥

रत्नप्रभा ।

तदुक्तमिति ॥ ज्योतिष्टोमप्रकरणे "दीक्षितो-न जुहोति" इति श्रुतम् । "यान्जीवमग्निहोत्र जुह्याद्"
इति चान्यत्र श्रुतम् । तत्र यदि न दीक्षितवाक्य होमप्रतिषेधक स्यात्, तदा कर्त्वर्यत्वात् निषेधोऽनुष्ठेयः,
यावज्जीवविधिना होमो वाऽनुष्ठेयः,—इति विकल्पः स्यात् । स चान्याय्यः । अपि तु यावज्जीववाक्य प्रति
न दीक्षितवाक्यस्य शेषत्वान्नकार इतरपर्युदासार्थकः स्यादीक्षितान्यलक्षकः स्यात्, न होमप्रतिषेधकः ॥
तस्माददीक्षितो यान्जीव जुह्यादित्येकवाक्यनेति न दीक्षिताधिकरणसिद्धान्तमूलार्थः ॥ अत्र भगवत्पादैः
सूत्रमेव पठितम् ॥ मिश्रंस्तु पर्युदासाधिकरणसिद्धान्तमूलम्, "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वादिकल्पस्य
भामती ।

वाक्यान्तरस्य वाक्यान्तरशेषत्वमत्रमत्रतो जैमिनेरपि समतमित्याह-तदुक्तं द्वादशलक्षण्याम् । 'अपि
तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वादिकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यात्' इत्येतदेव मूलमर्थद्वारेण पठति-अपि
तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यात्प्रतिषेधे विकल्पः स्यात्स चान्याय्य इति शेषः । एवं क्लृप्त
श्रूयते-“एष धे समदशः प्रजापतिर्वैश्वदेवेऽन्यायत्त” इति । ततो नानुयाजिदु येयजामहं करोतीति । तदत्रा-
नारभ्य कचिन्न जज्ञेयु येयजामहकरणमुपदिष्टम् । तदुपदिश्य चाम्नात नानुयाजेरिति । तत्र सशयः-

भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ब्रीहिवक्त्रयाश्रयणे यववाक्यमनाश्रयणीय श्रुतनैरपेक्ष्यत्रिोवाद्युपपदुमयानुष्ठानायोगात् । अतो यववाक्यस्य
मानत्व हेतुश्रुते त्वाय्यं तस्य त्यक्तमानत्वस्यामात्वमेष्टव्यम् । केनापि हेतुना प्रयोगागत्वेन यवांगीकारे
त्यक्तमानत्वस्य पुनराश्रयण तन्निरामेन स्वीकृतामानत्वस्य पुनस्त्यागध्वेत्येकस्मिन्वाक्ये चत्वारो दोषाः ।
द्वितीयेऽपि वाक्ये प्राप्तव्यागाप्रानाश्रयणत्यक्तर्वाकारोपात्त्यागा इति त एव दोषाः । तथाऽपि तुल्यव-
ल्ल्याद्व्यत्यन्तरामावाच्च ब्रीहियववाक्ययोर्विक-नोऽङ्गीकृतः । यथाऽऽहुः-“एवमेवोऽष्टदोषोऽपि ब्रीहियव-
वाक्ययोः । विकृत आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते” इति । इह तु सत्या गतो न तदाश्रयणमित्यर्थः ।
अष्टदोषविकल्पपरिहाराय वाक्यान्तरशेषत्व वाक्यान्तरस्य जैमिनेरपि समतमित्याह-तदुक्तमिति । द्वाद-
शान्याय्यां मीमांसायां दशमिकमुदाहरति-अपि त्विति । दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीति
ज्योतिष्टोमाधिकारे श्रुतं तत्र किं सर्वदानहोमपाकानां निषेधः, किंवा तेषामकृतप्रयुक्तानामपि वा तत्प्रयुक्ता-
नामपि चोदकप्राप्तानामाहो पर्युदास इति सद्यमे सर्वहोमादिनिषेधे प्रत्यक्षविधिरिोवादकृतप्रयुक्तानां वा
तत्प्रयुक्तानामपि चोदकप्राप्तानामानुमानिर्गतया निषेधस्य प्रत्यक्षाविरुद्धत्वेन निषेधु शक्यत्वात्किंचेय इति
प्राप्ते सिद्धान्तमूलमपि िरित्यादि । तुशन्दोऽनारणार्थो नायं निषेधः किंतु न दीक्षितोऽदीक्षित इत्युक्ता-
नानितरेषामनिषेधेग होमादीनां ज्योतिष्टोमे कस्य पर्युदासः स्यादित्यत्र हेतुमाह-वाक्येति । अहत्-
र्दवादितिनिषेधस्य सत्त्वादिति यावत् । पर्युदासमनाश्रिय निषेधाऽभीष्टे ज्योतिष्टोमे दानादीनां विकल्पः
स्यात्स चान्याय्य इत्याह-प्रतिषेध इति । "अपि तु वाक्यशेषः स्यादन्याय्यत्वादिकल्पस्य विधीनामेक-

१ "दीक्षितस्य दानहोमवाक्यप्रतिषेधोऽपि निषेधात्सर्वदानहोमवाक्यप्रतिषेधः स्यात् । [जे० म० १० । ८ । १२]
अत्रतुपुत्रानां वा धर्मः स्यात्ततोः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ॥ १३ ॥ तस्य चान्यानुमानिकमपिरीयात् ॥ १४ ॥ अग्निं
भाष्येऽवष्टम् । एष चाग्नाधिकरणे ७ सूत्राभिः ॥ १५ ॥ "दीक्षितो न ददाति, न जुहोति, न पचति" इति तत्रिष्वपिः
३ प्रतिषेधः प्रदशेऽनारण्य विधाने च प्राप्तप्रतिषेधत्वादिकल्पः स्यात् [जे० म० १० । ८ । १] अर्थ-
प्राप्तरीदिति चेत् ॥ २ ॥ न तुन्येदेहत्वाद्वाहुर्वायं शब्दलक्षणम् ॥ ३ ॥ एतदुत्तरमेतदधिकरणादियमममम् टीकायां
रयम् । एष नैरधिकरणे ४ मूलम् ।

रत्नप्रमा ।

विनीनामेकदेश, स्याद् " [जे० सू० १० । ८ । ४] इति न्यितम् ॥ अत्रार्थे पठितमित्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् ॥ मन्त्रार्थस्तु—“यत्नात्रे ये यजामहे इति प्रयोक्तव्यम्” इति श्रुतम् । “नानुयात्रे ये यनामहे इति इत्यपि श्रुतम् । तत्र नकारस्य निषेधत्वेऽग्निरात्रे षोडशप्रहणाप्रहणयोर्विधानुयात्रे यत्नात्रेपात् प्रयोक्तव्य, निषेधात् न प्रयोक्तव्यमिति विरुध्य स्यात् । तस्याऽन्यायत्वात् येयनामहे मामती ।

किं विप्रनिषेधोर्विरुध्य उत पर्युदामोऽनुयाजवर्जितेषु येयजामहे कर्तव्य इति । मा बूर्ध्वप्राप्तस्य शास्त्रीयेण निषेधेन विरुध्य । अष्ट हि तादात्रिनीमस्य मुदरता गमयति नायती दोषवत्ता निषेधति । तस्य तत्रोदासीन्यात् । निषेधशास्त्रे तु तादात्रिक सौ उर्यमत्राप्रमानमेव प्रवृत्त्युत्सुग नर निवारयदा यस्यामस्य दृ खफळत्वमवगमयति । यथाह—‘अकर्तव्यो दृ गफळ’ इति । ततो रागत प्रवृत्तमथाय्या दृ खनो विरुध्यत पुरुष शक्नोति निवारयितुमिति वृत्तियानु शास्त्रीय प्रतिषेधो रागत प्रवृत्तेरिति न तथा विरुध्यमर्हति । शास्त्रीयौ तु विप्रनिषेधौ तुल्यमव्यतया षोडशप्रहणप्रवृत्त्येत । तत्र हि विप्रदर्शना- व्यगमनम्योपकारभूयस्य कस्यते । निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येपि षडसिद्धिरवगम्यते । यथाह—‘अर्थप्राप्त- दिनि चेन्न तुल्यमादुमय अन्वडक्षणम् इति । न च जाय यायवर्जितेषु येयनामहेकरण यायवर्जित- सामान्यद्वारेणानुयात्र यत्निषेधपनुपमर्पति नावदनुयात्रगतन निषेधेन तन्निषेधमिति शीघ्रप्रवृत्त सामा- न्यगन्त्राद्विषेधनिषेधो वद्वानिति । यतो मवत्तेयविप्रिषु प्राणेश्यो दधि दीयता तत्र कौण्डिन्यायति । तत्र तत्रविभिन्नं दधिविप्रिषेधेन प्रवर्तितुमिह तु प्रातिपूर्ववाप्रतिषेधस्य येयजामहे च यत्रोऽश्रितेभ- निषेधेन निषेधप्राप्त्यै तद्विप्रिषेधणीय । न च सांप्रतनया निवगाद्विप्रिन प्रवृत्तयानित्यनुत्यगिष्टतया न विरुध्य किंतु निषेधस्यैव प्राणमिति सप्रत, तथा सति निषेधशास्त्र प्रमत्तगीत स्यात् । न च तस्युक्त तुल्य हि साप्रदायिणम् । न च न तौ पशौ करोतातिवदर्यमादना । असमनेतार्थन्यात् । पशौ हि नाभ्य मार्गो न्न इत्युपपद्यते । न चात्र तथा येयनामहामात्र, यत्निषेध येयनामहेनिगानात् । अनुयात्राना च तद्भावात् । न च पर्युदासस्तदाननुयात्रेऽथिति, कान्ययनमत्तेन नियमप्रमेक्षे । तस्माद्विहितप्रतिषेधतया विरु- ल्य इति प्राणम् । एव प्राप्त उच्यते—उक्त षोडशप्रहणाप्रहणयोर्विकल्प इति । न हि तत्रान्या गनिरस्ता नानाष्टोपदु षोऽपि विरुध्य भास्वार्थयेन पक्षेऽपि प्रामाण्यामा न्प्रमत्तगीततेति । इह तु पर्युदामेनानुपपत्तौ समनत्या मन्याथ्य विकल्पाश्रयणमस्युक्तम् । एव हि तदा नत्र मन्त्रोऽननुयात्रेषु यत्निषेधनुयाजवर्जितेषु येयजामहे कर्तव्य इति । किमनो येयम् । एतदतो भवति—नानुयात्रेऽथियेतद्वाक्यमपरिपूर्णं साक्षात् पूर्वमाक्येन्देसत समन्वयते यदेतयेयनामहे कतेती येनानुयात्रेषु यदुक्त स्यादनुयात्रवर्जितेऽथिति तावदुक्त मति नादु- धानन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

देश स्यात्' [पू० मी० नृ० १० । ८ । ३] इत्येतद्व्यामिक ना सूत्रमर्थदारा पठति—अपि चिति । एव ये सतददा प्रजापतिर्वेदमन्वापत्त इत्युपन्यासाऽऽश्रययेति चतुरारमन्तु श्रीपठिति चतुरारं यन्ति द्वयक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्वयक्षरं यदकार इति स्मृत्त्याऽर्गं मन्त्रगग मन्त्रकाकटिगदेहसन्तु पप्रजापतिचेन म्नुत्वा यदे यदेऽन्वापत्तोऽनुगा इत्यनारम्यमादेन मन्त्रेषु मन्त्रगणो विनियुक्त । तत्र च यत्रेषु येयजामहेकरणसुक्चा नानुयात्रेऽपि अत्र । तत्र नानुयात्रेऽपि निषेधदर्शिते निषेधमन्त्रितात्ताद्विकल्पो वा स्यात्पर्युदामेनानुयात्र वर्जयितव्येषु यत्निषेध येयजामहे कर्तव्य इति वाक्येण मन्त्रिषेधेन वेति मदेहे विप्रिषेधयो शास्त्रीयतया तुष्यमन्त्रत्वेन षोडशप्रहणाप्रहणप्रवृत्त्ये प्राप्ते विधातित्वमपि विधि । नानुयात्रेऽपि न निषेधेऽपि तु येयजामहेकरणविषेधार्थेयं मन्त्रे

हान्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१०९३)

[जे० सू० १० । ८ । १५] इति ॥ (इति प्रथमं वर्णकम्) ॥ अथ वेता-
स्वेव विधूननश्रुतिष्वेतेनैव सूत्रेणैतच्चिन्तयितव्यं-किमनेन विधूननवचनेन
सुकृतदुष्कृतयोर्हाननमभिधीयते, किं वाऽर्थान्तरमिति । तत्रैवं प्रापयि-
तव्यम् ॥ न हानं विधूननमभिधीयते । “धून कम्पने” [पाणि० धा०
चुरादौ] इति स्मरणात् । “द्वोधूयन्ते ध्वजाग्राणि” इति च-“वायुना
चाल्यमानेषु ध्वजाग्रेषु” प्रयोगदर्शनात् ॥ तस्माच्चालनं विधूननमभि-
धीयते । चालनं तु सुकृतदुष्कृतयोः कश्चित्कालं फलप्रतिबन्धनादित्येवं
प्रापय्य प्रतिवक्तव्यम् ॥ हानावेवैष-विधूननशब्दोऽनुवर्तितुमर्हति । उपा-
यनशब्दशेषत्वात् । न हि परपरग्रहभूतयोरग्रहीणयोः सुकृतदुष्कृतयोः

रत्नप्रभा ।

विशेषे नानुयाजवाक्यनेरुदेशः स्यात् । पर्युदासवृत्त्याविधिराक्यशेषे स्यादिति यावत् ॥ यथा चानु-
याजमित्येषु यागेषु ये यजामहे इति प्रयोक्तव्यमित्येकवाक्यतेति वर्णकान्तरमाह-अथ वा इति ॥
पूर्वत्र विदूतनकर्तृहानिरिति सिद्धशक्यत्वे उपायनोपसहारः उक्तः । अत्र भ्रम साध्यत इति भेदः ॥ उभयत्र
उपशान्तासाम्नात् सशयमाह-किमिति ॥ विदूतनस्य हि षड्दशमशरोमादिषु दृष्ट-पूर्वप्रभावात् प्युतिः,
अन्यत्र सन्नानित्येति ॥ तत्र सन्नानित्यवधानिर्लक्षणीया किं वा प्युतिरिति सशयार्थः ॥ तत्र विधूनन-
शब्दस्य कम्पनं मुद्गार्थं इति तान्त्रिकं सर्मममतम् । तच्चापूर्तयो पुण्यवापयोर्न सम्भवति । अनस्तयोर्धः
स्वभावः षड्दशतुल्यशक्तिस्तत्त्वात्तत्तत्-विषया प्रतिबन्धात् प्युतिः, सा उपशान्तीया, न हानिः । अमूर्त-
योरन्यत्र सन्नान्ययोगादप्युपायनोपसहारत्वाच्चेति पूर्वपक्षार्थः ॥ सिद्धान्तयति-हानावेवेति ॥ यदि प्युति-
भामती ।

याजेधिति । तथा च यजतिविशेषगर्थात्तदनुयाजविधिरैवापमिति प्रतिपेयामात्रात् विकल्पः न चाभि-
युक्तनपाणिनिविरोधे कात्यायनस्यासदादित्वात् न यत्समाप्तयादिनं सम्भवति । स हि विभाषाधिकारे समाप्त
शास्ति । तस्मादनुयाजवर्जितेषु येयजामहेविशेषमिति सिद्धम् । वर्णकान्तरमाह-अथ वेतास्विति ।
यथा हि सुकृतदुष्कृतयोरमूर्तयोः कल्पनं नाशस्य मूर्धनुविशेषात्कल्पस्य । तथाप्यदीपयोरन्यत्र सचा-
आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

दासः स्याजिरेषे तु विकल्पो भवेत्तस्यान्यापत्वायेयजामहेकरणविशेषानां नानुयाजेष्विति पर्युदासः सन्नेरु-
देशः स्यादतः षोडशब्रह्मण्योपशान्त्या विकल्पेऽपि प्रकृते पर्युदासेनोपसृत्तौ तदभावात्तदनुयाजवर्जितेषु
यजतिषु येयजामहेः कर्तव्य इति विधिरैवापमिर्नार्थः ॥ वर्णकान्तरमाह-अथ वेति । सुकृतदुष्कृते
विदूतुत इत्यादीं विदूतनशब्दं विषयीकृत्य धात्वर्थमुपायनशब्दमनिधिष्वानं सशयमाह-किमिति ।
अर्थान्तरं चाटनम् । मन्त्रादीनां विभाषानिर्देशकिंचित्कृत्यवदरापि विदूतनशब्दस्योपायनशब्दमनिधिरप्र-
योजक इत्यभिप्रेय पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । पूर्वपक्षे विद्याशास्त्रं सुकृतादिनिवृत्तिः निद्वान्ते तत्तत्-
स्मिद्धिः । पाणिनिस्मरणं पूर्वपक्षे हेतुकृतेति-धूतिति । लोकप्रयोगमामर्थात् विदूतनस्य चाटनते-
त्याह-द्वोधूयन्त इति । इत्युक्त्वा लोकतश्च सिद्धं निगमयति-तस्मादिति । कम्पनस्य मूर्धनुविद्या-
नादमूर्तयोः सुकृतदुष्कृतयोर्न तद्युक्तमित्याशयं निरिच्छार्थक्रियाकारित्वाभावात्तदमूर्तयोः उपशान्तीय इत्याह-
चालनं त्विति । चाटनस्य विदूतनवे विषया न सुकृतादिष्विति षड् बलुमिर्तायुक्तम् । पूर्वपक्षमनु-
माप्य सूत्राशरेः सिद्धान्तयति-एवमिति । उपायनशब्दसन्निधौ विदूतनशब्दशेषत्वादिषुपायनशब्दस्य
श्रुतत्वादिर्त्यर्थः।तदेव प्राययति-न हीति।पूर्वपक्षेऽपि उपशान्तीयादिषुविदूतनशब्दसन्निहितोपायनशब्दश्रुता-

परैरुपायनं सम्भवति ॥ यद्यपीदं परकीययोः सुकृतदुष्कृतयोरपरिही-
णयोः परैरुपायनं नाञ्जसं सम्भाव्यते । तथापि तत्सङ्कीर्तनात्तावत्तदा-
नुशुष्येन हानमेव विधूननं नामेति निर्णेतुं शक्यते । कचिदपि चेदं विधू-
ननसन्निधावुपायनं श्रूयमाणं कुशाच्छन्दःस्तुत्युपगमानवद्विधूननश्रुत्या सर्व-
त्राप्यपेक्ष्यमाणं सार्वत्रिकं निर्णयकारणं सम्पाद्यते ॥ न च चालनं
ध्वजाप्रवत्सुकृतदुष्कृतयोर्मुख्यं सम्भवति । अद्रव्यत्वात् । अश्वश्च रो-
माणि विधुन्वानः त्यजत्रजः सहैव तेन रोमाण्यपि जीर्णानि शातयति ॥
“अश्व इव रोमाणि विधूय पापम्” [छां० ८ । १३ । १] इति च ब्राह्म-
णम् । अनेकार्थत्वाभ्युपगमाच्च धातूनां न स्मरणविरोधः ॥ तदुक्तमिति-
व्याख्यातम् ॥ (इति द्वितीयं वर्णकम्) ॥२६॥ इति हान्याधिकरणम् ॥१५॥

रत्नप्रभा ।

मात्र लक्ष्य, तदोपयन्तीत्यन्यत्र स्यात् ॥ न च यत्र ह्युनोतेरुपायनशब्दसन्निध्य, तत्र हानिलक्ष्यते, न
केवल्युनोते । हानिश्चान्यत्र विदुषे सेवकादौ तुल्यकर्मसंक्रान्तिरिति नासम्भन इति वाच्यम् । केवल्युनोते-
रपि मुख्यार्थान्भवेन अन्यत्र लक्ष्यतया बुद्धिस्यहानिःक्षणया एव युक्तमिति भावः ॥ उपायनस्या-
मुख्यत्वान्न कापि हानिलक्षणानीजःप्रमिति शक्तिर्या उपपपापो कळत् स्वीकारात्मकमुपायन हानि
विनानुपपन्न सङ्क्षणानिर्णायकमिति परिहरति—यद्यपीत्यादिना ॥ यथान्यत्र श्रुतम् औदुम्बरत्वादिक
कुशादिनिर्णायक, तथेदमुपायन विदूननस्य हानत्वनिश्चयकमित्याह—कचिदपीति ॥ विधूनन मुख्य
किमिति नोप्यते, तत्राह—न चेति ॥ तथापि हान कथं लक्ष्यत इत्याशङ्क्य मुख्यसम्बन्धादित्याह—
अश्वश्चेति ॥ अनुपपत्तिसम्बन्धो लक्षणानीजरूपानुक्त्या लक्षक पद निर्दिशति—अश्व इवेति ॥ विदू-
येति पठ दृष्टान्ते हानपर्यन्त सदाश्रान्तिकेऽपि हानलक्षकमित्यर्थ ॥ यद्वा हानवाचकमेवास्तु ॥ न च
“घ्नून् कम्पने” इति धातुपाठविरोधः । तस्योपलक्षणव्याघादिवाह—अनेकेति ॥ शाखान्तरस्यमु-
पायन विदूननस्य हानत्वनिश्चयकमित्यत्र जैमिनिस्तु तदुक्तमिति गृहीतम्, पूर्वं व्याख्यातमित्यर्थः ॥
धामती ।

रोऽप्यनुपपन्नोऽपूर्वत्वादेव । तस्माच्च विदूननमात्र श्रुत तत्र कम्पनेन वर स्वकार्थारम्भाद्यालनमात्रेणैव
लक्ष्यता न तु ततोऽप्यगत्यान्यत्र संचारः कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । तस्मात्स्वकार्थारम्भाद्यालन विदूननमिति
प्राप्तेऽभिधीयते—यत्र तावदुपायनश्रुतिस्तत्रावश्य त्यागो विदूनन वक्तव्यम् । कचिदपि चेद्विदूननं त्यागे
धर्मेते तथा सत्यन्यत्रापि तत्रैव धर्मितुमर्हति । एव हि न यतैत यदि विदूननमिह मुख्य लभ्ये । न
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

रेण हानमेव लक्ष्यमित्यर्थः । उपायनस्यापि मुख्यस्याशोकात्तच्छ्रेयनया कथं हानमिवाशक्याऽऽह—यद्य-
पीति । उपायनशब्दस्य विदूननशब्दसन्निधौ कचिदेव भावात्कथं तद्वशात्निर्णयस्तत्राऽऽह—कचिदपीति ।
यथा कुशादिषु कचिदुक्तेषु सदिग्धेषु श्रुत्यन्तरानिर्णयोऽङ्गीकृतमन्यधेदमुपायन विदूननमनिधौ कचिदेव धुन-
मपि यत्रयत्र विदूनन श्रूयते तत्रत्र सर्वत्र त सदिग्धार्थं निर्णायकत्वेनापेक्षित निर्णायकमित्यर्थः । यत्तु
लौकिकप्रयोगाद्विदूनन कम्पनमेवेति तत्राऽऽह—न चेति । दृष्टान्ते कम्पनस्यैव दृष्टेर्दृष्टान्तिकेऽपि तत्रैव
प्रादायित्वाशक्याऽऽह—अश्वश्चेति । हानमपि तत्र भावीत्यर्थः । तथाऽपि दार्ष्टान्तिके विधूनन आलन-
मेनेयाशक्य तथोन्तुल्यधाम्मेधमित्याह—अश्व इवेति । यत्तु पाणिनिस्मरणाद्विदूनन कम्पनमेवेति
तत्राऽऽह—अनेकेति । श्रुत्यन्तरस्यो विशेष श्रुत्यन्तरेऽनाश्रित्यधिकेप सर्वत्र स्यात् । स आशुन-
नयो गतामिति पूर्वदासाविकरणे व्युत्पादितमित्याह—तदुक्तमिति ॥ २६ ॥ (१५) ॥ कर्म-

साम्प्रदाये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये ॥ २७ ॥ (१६) ॥

देवयानेन पथा पर्यङ्कस्थं ब्रह्माभिप्रस्थितस्य व्यध्वनि सुकृतदुष्कृतवि-
योगं कौपीतकिनः पर्यङ्कविद्यायामामनन्ति-“स एतं देवयानं पन्थानमा-
साद्याभिलोकमागच्छति” [कौपी० १ । ३] इत्युपक्रम्य “स आगच्छ-
ति विरजां नदीं तां मनसैवात्येति तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते” [कौपी०
१ । ४] इति । तत्-किं यथाश्रुतं व्यध्वन्येव वियोगवचनं प्रतिपत्तव्यम्-
आहोस्विद्-आदावेव देहादपसर्पणे इति विचारणायां श्रुतिप्रामाण्याद्य-
थाश्रुतप्रतिपत्त्यप्रसक्तौ पठति-“साम्प्रदाये” इति । साम्प्रदाये गमन एव

रत्नप्रभा ।

एव विद्वानस्य हानित्वसिद्धेः केवलहानौ उपायनोपसहार इति सिद्धम् ॥ २६ ॥ (१९) ॥ साम्प्रदाये० ॥
अन्ये व्यध्वनि अर्थमार्गे पूर्वोक्त विद्वानस्य हानतमुपजीव्य हानस्य नदीतरणानन्तर्यधुतेः, “अथ इ-
रोमाणि” [छां० ८ । १३ । १] इत्यादौ देहत्यागात् प्राङ्गलत्वधुतेः, -सशयमाह-तदिति मिति ॥
ननु गौकमार्गमध्ये विरजान्मनदीतरणस्य कर्महानिहेतुत्वोक्तस्य कर्मक्षय इति पूर्वपक्षः ॥ तत्र विद्यायाः कर्मक्षयहेतु-
त्वासिद्धिः पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते तस्मिन्निति मन्वा सिद्धान्तधृति-साम्प्रदाय इति ॥ मरणात् प्रागि-
त्यर्थः ॥ सम्प्रतस्म्य मृतस्य कश्चित्काल कर्मसत्त्वे फलमात्रादेवयानमार्गप्रवेशायोगाच्च आदावेव क्षय
भागती ।

भेदस्ति । तत्रापि स्वार्थाच्चालनस्य उद्यममात्रत्वात् । न च प्रामाणिक कर्मनागौरव गौहगन्पिता-
गाचरति । अपि चानेकार्थत्वाद्वातूना त्यागेपि विधुयेति मुख्यमत्र भविष्यति । प्राचुर्येण त्यागेपि लोके
योगदर्शनात् । विनिगमनाहेतोरभावात् । गणनास्य चोपलक्षणत्वेनाप्यर्थनिर्देशस्य तत्र दर्शनात् ।
स्माद्धानार्थ एवात्रेति युक्तम् ॥ २६ ॥ (१९) ॥ सांप्रदाये तर्तव्याभावात्तथा ह्यन्ये । ननु पाठ-
कमार्थपथे सुकृतदुष्कृततरणे प्रतीयते । विनासामर्थ्याच्च प्रागेवाप्यन्ये तथा शाटवयनिनां ताण्डिना
आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्षयहेतु र विद्यायाः सिद्धत्वा हानमनि अनुपायनोपसहागे दर्शित , सप्रति तदेवामिदं मार्गमध्ये धृतकर्म-
क्षयस्य विद्याहेतुत्वात्मात्रादित्याशङ्क्याऽऽह- सांप्रदाय इति । यदा द्वितीयमनोक्तविद्वानशब्दस्य हातस्य
काटोऽनेन निरूप्यते । विद्वान्न हानमित्युक्तत्वा तदेव क्वचिद्व्यप्यन्यर्थपथे धृत विचारयितु विचारविप-
यमाह-देवयानेनेति । उक्त विभागत्रयमभिव्यक्त्य श्रुतिप्रतिपत्त्या सशयमाह-तदिति । अथ इ-
रोमाणि विदुष पापमित्यारभ्य धृत्वा शरीरमित्युक्तत्वा ननु गौकमभिमतमिति ध्रुवा देहत्यागात्प्रागेव
सुकृतादिहानोक्तेर्विद्यासामर्थ्योच्च जीवत एव तद्वानमिदं सति पुनरुक्तं हेतौ कार्यक्षेपायोगाद्विद्यायाश्च कर्म-
क्षयं धुत्वाहेतुत्वानुसृतदुष्कृते विधुनुते इत्यत्र च पाठनमार्थपथे सुकृतादित्यागानुगमत्वात्प्रागेवात्रार्थ-
क्षयस्य बलवत्त्वात्पूर्वापक्षमात्रमाशय तत्प्राप्तिनाह-श्रुतीति । तमुक्तदुष्कृते निरनुत इत्येव पाठ-
मात्रं हि तत्तद्वेन सर्वनाम्ना नम्नादिति हेत्यर्थेन विरजानशब्दमस्य विद्वान्न प्रति हेतुनां षडन्ती
श्रुतिरस्यम् । न च शुभनरिरो गौडपथेऽपि कर्मक्षयस्य अन्वयमवनात्प्रागेवात्रप्रतिपत्तिरिति मानः ।
विद्वानशब्दस्य सुकृतादिहानस्य कावेत्किंनारा वाक्यार्थे गौहेतुत्वात्प्रागेवात्राशङ्क्यति । पूर्वपक्षे विद्यासा-
मर्थ्यानादरः । सिद्धान्ते तदादरणमित्यर्थेऽप्यत्र पूर्वपक्षप्राप्तिमुक्त्वा सिद्धान्तमूलमन्वये योजयति-पठती-
त्यादिना । किं फलवत्तदार्थपथे दुष्कृतादिहाग कथं त्रिया तत्रैव हानहेतोः सत्त्वान् । तत्राऽऽय

देहादपसर्पण इदं विद्यासामर्थ्यात्सुकृतदुष्कृतहानं भवतीति प्रतिजानीते । हेतुं व्याचष्टे—तर्तव्याभावांदिति ॥ न हि विदुषः सम्परेतस्य विद्यया ब्रह्म भेषतोऽन्तराले सुकृतदुष्कृताभ्यां किञ्चित्प्राप्तव्यमस्ति, यदर्थं कति-
चित्क्षणानक्षीणे ते कल्पयेयाताम् ॥ विद्याविरुद्धफलत्वान्तु विद्यासाम-
र्थ्येन तयोः क्षयः । स च यदेव विद्याफलाभिमुखी, तदेव भवितुमर्हात् ॥
तस्मात्प्रागेव सन्नयं सुकृतदुष्कृतक्षयः पश्चात्पश्यते । तथा ह्यन्येपि शा-
खिनः ताण्डिनः, शाट्यायनिनश्च, प्रागवस्थायामेव सुकृतदुष्कृतहानि-
मामनन्ति—“अथ इव रोमाणि विदूष पापम्” [छां० ८ । १३ । १]
इति “तस्य पुत्रा दायसूयान्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्याम्”
इति च ॥ २७ ॥

रत्नप्रमा ।

इत्यर्थं ॥ क्षयहेतो, त्रियाया मन्थे मार्गमसत्त्वाच्चेत्याह—विद्याविरुद्धेति ॥ नदीतरणानन्तरपाठस्तु
वाच्य । अर्थविरोडादित्याह—तस्मादिति ॥ तदिति सर्वनाम्नापि प्रकृतविधेयोच्यत इति भाव ॥ २७ ॥

भामती ।

च श्रुते । श्रुत्यर्थी च पाठकृमाद्वलीपासौ, ‘अग्निहोत्र जुहोति यथाग पचनि’ इत्यत्र यथा । तस्मात्पू-
र्वपक्षाभावादनारभ्यमेतत् । अत्रोच्यते । नेतत्पाठकृममात्रमपि तु श्रुतिस्तत्सुकृतदुष्कृते त्रिजुप्त इति । तदिति
हि सर्वनाम तस्मादर्थे सन्निहितपरामर्शक तस्य हेतुभावात् । सन्निहितं च यदनन्तरं श्रुतम् । तच्चाधेयपरि-
तिरिजानदीमनोऽभिगमनमित्यधेय एव सुकृतदुष्कृतत्वात् । न च श्रुत्यन्तरविरोधे । अधेयस्यैव पापनिवृत्तने
ब्रह्मलोक सम्भवात् प्राकालतोपपत्ते । एव शाट्यायनिनामप्यविरोध । न हि तत्र जीवन्ति वा जीवत इति
वा श्रुतम् । तथा चाधेय एव सुकृतदुष्कृतनिमोक । एव च न पर्यङ्कनियतस्तत्पक्ष इति पूर्व । पक्ष ।
राद्धान्तस्तु त्रियासामर्थ्यविषयकत्वमस्य ज्ञानत्रय उत्तरेण पत्रा गच्छतो ब्रह्मप्राप्तिर्न चाप्रक्षीणरत्नमस्यो
त्तरमार्गगगन समरति । यथा यथागृपाकाप्राशाग्निहोत्रम् । यमनियमात्रनुष्ठानसहिताया विद्याया उत्तरेण
मार्गेण पर्यङ्करत्नप्रप्राप्त्युपाय-वश्रयणात् । अप्रक्षीणपाप्मनश्च तदनुपपत्ते । विधेय तादृशी कम्मप
क्षपयति क्षपितकत्वमप्यत्रोत्तरमार्गं प्रापयतीति कर्ममर्थपथे कम्मपक्षय । तस्मात्पाठकृमवाधेनार्थेयमो-
ऽनुसर्तव्यम् । ननु न पाठकृममात्रमत्र, तदिति सर्वनामश्रुत्या सन्निहितपरामर्शादियुक्तम् । तदयुक्तं बुद्धि-
सन्निधानमात्रमत्रोपयुज्यते नान्यत्, तच्चानन्तरम्येव त्रियाप्रकरणाद्विद्याया अपीति समाना श्रुतिरुपपत्ता
सीति । अर्थपाठौ परेशिष्ये तत्र चार्थो प्रलीयानिति । न च ताण्ड्यादिश्रुत्यविरोध पूर्वपक्षे । अथ
इव रोमाणि त्रिजुपेति हि स्वतन्त्रस्य पुत्रस्य व्यापार इते न च परेतम्यामि म्यातन्त्र्यम्, तस्माच्चिद-

आनन्दगिरिय-न्यायाण्यम् ।

प्रत्याह—न हीति । सपरतम्य परलोक प्रति प्रमित्तस्येत्यर्थे । द्वितीय निराह—विद्येति । अनया
दृत्तपापस्य देवयानेन पत्रा गमनायोगाज्जीवत एव त्रिजुप्तो त्रियासामर्थ्यात्पापहानमित्यर्थे । का तर्हि
कौपीतकिश्रुतेर्गतिस्तत्राऽऽह—तस्मादिति । तदिति सर्वनामश्रुत्या प्रकरणपठित्रियाया प्राधान्यात्पत्रा
मर्शादिरिजानयतिरनम्याम तरप्रकृत्याप्यत्रा गत्यात्परामर्शापाठकृमवाधेनार्थेयम् स्वीकर्तव्य इत्यर्थे ।
किञ्च सति पुत्रकृतेनो कार्ये मन्थयेति वायानुगृहीतं ध्रुवतरमव तन्त्रिति मन्थयत्तरमुदाहरति-
तथा हीति । न हि तस्याग्निनेन नयन पूर्वपक्षे युक्तं त्रिया पापमिति त्रिजुप्तने पुत्र म्यातन्त्र्यम्
त्रियाशयेनाऽऽह—अत्र इवेति । किञ्च, प्रागवस्थायामेव सुकृतागादानस्य ध्रुव वादने च तस्यागा-
च्छदानायोगान्नाधेयधे कर्मनिवृत्तिरित्याह—तस्येति ॥ २७ ॥ त्रियासद्व्यापारोक्तियर्थेय-
वर्ष

गतेरर्थवत्त्वधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (१०९७)

छन्दत उभयाविरोधात् ॥ २८ ॥

यादि च देहादपसृतस्य देवयानेन पथा प्रस्थितस्यार्धपथे सुकृतदुष्कृतक्ष-
योऽभ्युपगम्येत, ततः पतिते देहे यमनियमविद्याभ्यासात्मकस्य सुकृतदु-
ष्कृतक्षयहेतोः पुरुषप्रयत्नस्येच्छातोऽनुष्ठानानुपपत्तेरनुपपत्तिरेव तद्वेदु-
कस्य सुकृतदुष्कृतक्षयस्य स्यात् ॥ तस्मात्पूर्वमेव साधकावस्थायां छन्द-
तोऽनुष्ठानं तस्य स्यात् । तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानामिति द्रष्टव्यम् ॥
एवं निमित्तनैमित्तिकयोरुपपत्तिस्ताण्डिशाट्यायनिश्चृत्योश्च संगतिरि-
ति ॥ २८ ॥ इति साम्परायाधिकरणम् ॥ (१६) ॥

गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि विरोधः ॥ २९ ॥ (१७) ॥

रत्नप्रभा ।

किञ्च मृतस्य छन्दतो ययाकामं विद्यानुष्ठानानुपपत्तेरुभयोर्विद्या कर्मक्षययो श्रुती हेतुफलमावो निरूप्यते ।
किञ्च सति पुष्कलहेतौ न कार्यत्रिगुण इतिन्यायोपेतताण्ड्यादिश्रुतिविरोधस्तत्र स्याद् अस्मत्पक्षे
तत्रविरोध इत्याह—छन्दत इति ॥ तस्मात् कर्महानस्य विद्याफलत्वात् केवलहानानुपायनोपस-
हारो विद्यास्तुतय इति सिद्धम् ॥ २८ ॥ (१६) ॥ गतेरर्थवत्त्वम् ० ॥ कश्चित् सगुणविद्यायां
मार्गः श्रूयते । निर्गुणविद्यायां न श्रूयते । तत्र हानसन्निधौ मार्गस्य श्रुतत्वादनपेक्षितत्वाच्च सशमद्वयान्तस-
भामती ।

रोमः ॥ २७ ॥ छन्दत उभयाविरोधात् । केम्पश्चित्पदस्य इदं सूत्रम् । ननु यथा परंतस्योत्तरेण
पथा ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति विद्याफलमेव तस्यैवार्धपथे सुकृतदुष्कृतहानिरपि मरिष्यतीति शङ्कापदानि तेष्व
उत्तरमिदं सूत्रम् । तद्व्याचष्टे—यादि च देहादपसृतस्येति । विद्याफलमपि ब्रह्मप्राप्तिर्नपरेतस्य भवि-
तुमर्हति शङ्कापदेभ्यः । यथाह—नाजनिग्या तत्र गच्छन्तीति । सुकृतदुष्कृतप्रक्षयस्तु सत्यपि नरक्षरीरं
समवर्तानि समर्थस्य हेतोर्यमनियमादिसहिताया विद्यायाः कार्यक्षयायोगाद्युक्तो जीवत एव सुकृतदुष्कृत-
क्षय इति सिद्धम् । छन्दत. स्वच्छन्दत संच्छन्दयेति यावत् । संच्छन्दयानुष्ठानं यमनियमादिसहिताया
विद्यायाः । तस्य जीवतः पुरुषस्य स्यान्न मृतस्य । तत्पूर्वकं च सुकृतदुष्कृतहानं स्यान्जीवत एव ।
समर्थस्य क्षेपायोगात् । एव कारणानन्तरं कार्योत्पादे सति निमित्तनैमित्तिकरूपोत्पन्नमोपपत्तिस्ताण्डिशा-
ट्यायनिश्चृत्योश्च संगतिरिति स्यात्तन्व्यामानेनासंगतिरुक्ता स्यात् । तदनेनोभयाविरोधो व्याख्यातः ।
ये तु परस्य विदुषः सुकृतदुष्कृते कथं परत्र समागत इति शङ्कोत्तरतया सूत्रं व्याचष्टुः । छन्दतः सरु-
प्यत इति श्रुतिरमृत्योरभिमोखादेव । न तत्रागमगम्येऽर्थे स्वातन्त्र्येण युक्तिनिवेशनीयेति । तेषामधिकर-
णशरीरानुप्रवेशे समत्र पर्यान्तरोपवर्गनममङ्गनमेवेति ॥ २८ ॥ गतेरर्थवत्त्वमुभययान्यथा हि विरोधः ।

भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

योऽपि देहत्यागादूर्ध्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—छन्दत इति । सूत्रं व्याचष्टे—यादि चेति । जीवतो ब्रह्म-
लोकात्तैरभ्योगादेहसतापेक्षा कर्महानेभ्यो देहवत् एव निर्देहनिमित्तार्थः । छन्दतः संच्छन्दयेति
व्याकरोति—इच्छात इति । अर्धपथे हेतुनुष्ठानामिदया साध्यामिदौ फलितमाह—तस्मादिति ।
उभयाविरोधादिति मागं व्याकरोति—एवमिति । समर्थस्य क्षेपायोगादूर्ध्वं हेतानन्तरमेव कार्योपत्तिर-
न्यथा निमित्तनैमित्तिकरूपेण तयोर्न स्यादित्यर्थः । सूत्रवदम्यार्थान्तरमाह—तांडीति । इयं विद्यासा-
मर्थ्याप्राप्तं सुकृतादिनिश्चित्युत्तरसहस्रमिति युक्तम् ॥ २८ ॥ (१६) ॥ सुकृ-
तादिहानमनि गनोक्तदेवयानगतेरुपायनरदेन मार्गत्रिकप्रज्ञानुक्तम्—गतेरिति । विचारविषयमाह—

कचित्पुण्यपापहानसन्निधौ देवयानः पन्थाः श्रूयते, कचिन्न । तत्र संशयः— किं हानावविशेषेणैव देवयानः पन्थाः सन्निपतेद्—उत—विभागेन कचित्सन्निपतेत्कचिन्नेति । यथा तावद्धानावविशेषेणैवोपायनानुवृत्तिरुक्ता, एवं देवयानानुवृत्तिरपि भवितुमर्हतीत्यस्यां प्राप्ता आचक्ष्महे । “गतेः” देवयानस्य पथोऽर्थवत्त्वमुभयथा विभागेन भवितुमर्हति । कचिदर्थवती गतिः, कचिन्नेति, नाविशेषेण । “अन्यथा हि” अविशेषेणैवैतस्यां गता- बंगीक्रियमाणार्यां विरोधः स्यात् । “पुण्यपापे विध्य निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति” [मुंड० ३ । १ । ३] इत्यस्यां श्रुतौ देशान्तरप्रा- पणगतिर्विरुद्ध्यते । कथं हि निरञ्जनोऽगन्ता देशान्तरं गच्छेत् । गन्तव्यं च परमं साम्यं न देशान्तरप्राप्त्यायत्तमित्यानर्थक्यमेवात्र गतेर्मन्यामहे २९ ॥

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेलोकवत् ॥ ३० ॥

रत्नप्रभा ।

गत्या पूर्वपक्षमाह—यथा तावदिति ॥ उपायनवत् मार्गस्यापि कचित् श्रुतत्वात् सर्वत्रोपसहार इत्यर्थः ॥ अत्र निर्गुणत्रिदोऽपि मुक्त्यर्थं मार्गपेक्षा पूर्वपक्षे, सिद्धान्ते रत्नपक्षेति कउम् । देशादिव्यवहितस्तु- प्राप्तौ मार्गस्यापेक्षेतिन्यायानुगृहीतधृतिप्रियोऽवत् नोपसहार इति सिद्धान्तः ॥ निरञ्जनः असङ्गः । साम्यं ब्रह्म ॥ २९ ॥ ननु तर्हि सगुणविद्यायामपि मार्गो व्यर्थ इत्यत आह—उपपन्न इति ॥ सा मावती ।

यथा हानिसन्निधातुपायनमन्यत्र श्रुतमिति यत्रापि केरळा हानिः श्रूयते तत्रापि उपायनमुपस्थापयत्येव तत्सन्निधातेर देवयानः पन्थाः श्रुत इति यत्रापि नुष्टपदुत्कृणहानिः केवत्र श्रुता तत्रापि देवयान पन्था- ममुपस्थापयितुमर्हति । न च “निरञ्जनः परम साम्यमुपैति” इ यनेन विरोधः । देवयानेन पथात्रयजोक्रान्ता निरञ्जनस्य परमसाम्योपपत्तेः । तस्माद्धानिमात्रे देवयानः पन्थाः सन्ध्यत इति प्राप्तम् । एत प्राप्त उच्यते—विद्वान् पुण्यपापे विध्य निरञ्जनः परम साम्यमुपैति इति विद्वदो भिन्नतुपुण्यपापस्य त्रियया क्षेमप्राप्तिमाह । अमनिबन्धनोऽक्षेमो यायात्पद्धानुक्षणया त्रियया विनिरतनोयः । नासी देशत्रिशेषमपे- क्षते । न हि जातु रज्जौ सर्पअमनिवृत्त्ये समुपन्न रज्जुतत्त्वज्ञान देशत्रिशेषमपेक्षते । त्रियोत्पादस्थेन रज्जि-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कचिदिति।सशयार्थं कोटयन्तरमाह—कचिन्नेति।हानसन्निधौ मार्गश्रुतेर्निर्गुणज्ञानाच्च मार्गत्रियये मशयमाह- तत्रेति । हानसन्निधौ कचिदत्र श्रुतोपायनस्य मार्गत्रिजनयकचिदत्र कर्मक्षयमनिवृत्तस्य पथो देवयानस्य केरउक्षयप्रवणोऽपि युक्ताऽनुवृत्तिरिति सगतिर्गमं पूर्वपक्षमाह—यथेति । निर्गुणत्रयत्रियया गतिमती ब्रह्- मविद्यात्वासगुणब्रह्मविद्यादिनि भावः । प्रासाङ्गिकविद्वानगममथोक्त्या प्रस्तुतगुणोपसहारेत्तरपरादोक्तिज्ञाया विचारस्य वाक्यार्थज्ञानोपायगामित्वात्प्रादादिसगतिः । पूर्वपक्षे निर्गुणत्रिदोऽपि गत्यपेक्षाया निवृत्तिः । सिद्धान्ते सगुणविद्यावत् एव तदपेक्षेति त्रिद्विद्या मिद्वान्तयति—अस्यामिति । प्रतिज्ञा व्यान्याय हेतु- व्याख्याति—अन्यथेति । त्रितोत्रमेत सात्रयनि—कथं हीति । मर्मिनस्यासङ्गस्याऽऽमनो नोनास्यति- रेकेण गत्युपपत्तिरित्यर्थः । गन्तव्यपालोचनया गनेरयोगमुक्त्वा गन्तव्यरूपाणेचनयाऽपि तदपोनमाह- गन्तव्यं चेति । एतौ भिन्नयोर्व्यायोगादादिये मदे त्रिययेन तन्निवृत्तेर्त्रिययापथ रजोपत्तौ म्यरुते वा देशमेदापेक्षामादादर्थिका गतिरित्युपपत्तिरिति—इतीति । निर्गुणत्रयार्थः समर्थः ॥ २९ ॥ निर्गु- णविद्यायां गतिरर्थेति प्रागन्येनोक्त्या पदकविद्यादौ प्राधान्येन तदर्थवत्त्वमाह—उपपन्न इति । तत्र

अनियमाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (१०९९)

उपपन्नश्चायमुभयथाभावः क्वचिदर्थवती गतिः, क्वचिन्नेति "तल्लक्षणाथोपल-
ब्धेः" । गतेः कारणभूतो ह्यर्थः पर्यकविद्यादिषु सगुणेषूपसासनेषुपलभ्यते । तत्र
हि पर्यकारोहणं पर्यकस्थेन ब्रह्मणा सह संवदनं विशिष्टगन्धादिप्राप्तिसिध्दे-
त्येवमादि बहुदेशान्तरप्राप्त्यायत्तं फलं श्रूयते । तत्रार्थवती गतिः, न
तु सम्यग्दर्शने तल्लक्षणाथोपलब्धिरस्ति । न ह्यात्मैकत्वदर्शनामाप्तका-
मानामिहैव दग्धाशेषक्लेशबीजानामारब्धभोगकर्माशयक्षपणव्यतिरेकेणा-
पेक्षितव्यं किञ्चिदस्ति । तत्रानर्थिका गतिः । लोकवच्चैष विभागो
द्रष्टव्यः । यथा लोके ग्रामप्राप्तौ देशान्तरप्रापणः पन्था अपेक्ष्यते नारो-
ग्यप्राप्तौ, एवमिहापीति ॥ भृशश्चैनं विभागं चतुर्थेऽध्याये निपुणतरसु-
पपादयिष्यामः ॥ ३० ॥ इति गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् ॥ १७ ॥

अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥ ३१ ॥ (१८) ॥

रत्नप्रभा ।

गतिर्लक्षणं कारण यस्यार्थस्य स-तल्लक्षणार्थः ॥ ३० ॥ (१७) ॥ अनियमः सर्वासाम् ॥ अत्राप्य-
भामती ।

रोच्यविद्यानिवृत्तिरूपत्वान् । न च त्रियोःपादाय ब्रह्मणोरुप्राप्तिरपेक्षणीया । यमनियमादिविशुद्धसत्त्वस्येहेव
श्रवणादिभिर्विद्योत्पादात् । यदि परमारब्धकार्यकर्मक्षपणाय शरीरपातात्रयपेक्षेति न देवयानेनास्तीहार्थ
इति श्रुतिदृष्टिरोधान्नापेक्षितव्य इति । अस्ति तु पर्यकविद्यायां तस्यार्थ इत्युक्त द्वितीयेन सूत्रेणेति । ये
तु यदि पुण्यमपि निरर्तते किमर्थं तर्हि गतिरित्याशङ्क्य मूलमन्तारयन्ति । गतेरर्थवत्त्व-
मुभयथा द्रष्टव्यतनिवृत्त्या सुदृढतनिवृत्त्या च । यदि पुन पुण्यमनुर्तते तत्रलोकगतस्वार्थाह पुण्यफलो-
पमोगायावृत्ति स्यात् । तथा चैतेन प्रतिपाद्यमानागत्यानवृत्तिश्रुतिरिसेन । तस्माद्दृष्टतस्येव सुदृढत-
स्यापि प्रक्षय इति ते पुनरनाशङ्कनीयमेवाशङ्कितम् । त्रियादिमायां हि गतो केयमाशङ्क्य यदि क्षीण-
सुदृढः किमर्थमय यावति । न तेषां सुदृढतनिवृत्तया गतिरपि तु विद्यानिवृत्तया । तस्माद् दृढोक्तमे-
वोपवर्णनं साधिति ॥ २९ ॥ ३० ॥ (१७) ॥ अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ।
प्रकरणं हि धर्माणां नियमरूपम् । यदि तु तत्राद्रियते ततो दर्शयुग्मास-योतिष्टोमादिधर्माः सार्थैर्लज्जान च
तेषां त्रिदशसु सौर्यादिषु द्वादशाहादिषु चोक्तत प्राप्तिः । सर्वत्रोपदेशितत्वात् । न च दर्शितोमस्याप्रवृत्ति-
शानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिष्ठा व्याकरोति-उपपन्नश्चेति । क्वचिदर्थवती गतिरित्यत्र हेतुमत्त्वार्थ, लक्षणाशब्दस्य लक्षणाया कार-
णार्थत्र गृहीतं वा व्याचष्टे-तदिति । उपपन्नमंगमिनपति-तत्रेति । देशदेशान्तरप्राप्त्यायत्ते फले
श्रुते फलितमाह-तत्रेति । पर्यकविद्यासगुणोपान्ति सनन्मर्थ । निर्गुणविद्यायामपि हेतुस्पर्शायाश-
ङ्क्याऽऽह-न त्विति । तद्देवोपपादपति-न हीति । तेषां प्राप्तपरानन्दरमाह-आप्तेति । इहेति जीवद-
वस्थोक्तिः । निरस्तसमस्तानर्थत्रमाह-दृष्टेति । तर्हि सयो देहपातः स्यात्त्रेयाह-आरब्धेति । हेतो-
र्वर्षमिचारं निरस्य क्वचिन्नेत्युक्तं निगमयति-तत्रेति । सम्यग्शी सनन्मर्थ । निर्गुणब्रह्मविज्ञाचिरादिगति-
मागमुक्तिफलमात्रचान्मुष्यमानरिष्यणधर्मवदिति भावः । क्वचिदर्थवती गति क्वचिन्नेत्युक्तं सोऽत्र दृष्टा-
न्तेन स्पष्टपति-लोकवच्चैति । इहेति सगुणनिर्गुणयोक्ति । इतिशब्दः गूत्रत्यादयामनासौ । "तयो-
र्वर्षमायन्नमृतत्वमेति" इतिश्रुतेर्ययानेनाप्यना गनरैर्य मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-भृशश्चेति ॥ ३० ॥ (१७) ॥
सगुणनिर्गुणत्रियाम् गतिभावानात्रयस्यायसगुणत्रियामपि व्यसयामाशङ्क्याऽऽह-अनियम इति ।

सगुणासु विद्यासु गतिरर्थवती, न निर्गुणायां परमात्मविद्यायामित्युक्तम् । सगुणास्वपि विद्यासु काष्ठुचिद्वृत्तिः श्रूयते—“यथा पर्यङ्कविद्यायां पञ्चाश्रिविद्यायासुपकोसलविद्यायां दहरविद्यायाम्” इति नान्यासु “यथा मधुविद्यायां शांडिल्यविद्यायां षोडशकलविद्यायां वैश्वानरविद्यायाम्” इति । तत्र संशयः—किं यास्वेवैषा गतिः श्रूयते, तास्वेव नियम्येत—उत अनियमेन सर्वाभिरैवैवञ्जातीयकाभिर्विद्याभिः सम्यध्येतेति । किं तावत्प्राप्तम् ॥ नियम इति ॥ यत्रैव श्रूयते, तत्रैव भवितुमर्हति । प्रकरणस्य नियामकत्वात् । यद्यन्यत्र श्रूयमाणानि गतिर्विद्यान्तरं गच्छेत्, श्रुत्यादीनां प्रामाण्यं हीयेत । सर्वस्य सर्वार्थत्वप्रसंगात् ॥ अपि चाचिरा-

रत्नप्रभा ।

चिरादिमार्ग एव नियमः । तत्र विद्याविशेषप्रकरणादविशेषश्रुतेश्च सशये पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति ॥ सगुण-निर्गुणविद्यासु मार्गस्य भावामान्यनस्यापि सगुणास्वपि व्यवस्थेति दृष्टान्ते न प्राप्तौ निदान्ते व्यपस्यापवादत्वे सङ्गतिनियमोऽनियमः उभयत्र फलम् ॥ नियमे प्रकरणमुक्त्वा पुनरुक्तिं लिङ्गमाह—अपि चेति ॥ एकत्रोक्तगतस्यत्र भावती ।

विकारभूतस्याधर्मकत्वम् । न च सर्वार्थमुक्तं कर्म किञ्चिदपि शक्यमनुष्ठानम् । न चैव सति श्रुत्याद्यो-ऽपि विनियोजकास्तेषामपि हि प्रकरणेन सामान्यसमन्वये सति विनियोजकत्वात् । यत्रापि विना प्रकरणश्रुत्यादिभ्यो विनियोगोऽन्यस्येत तत्रापि तन्निर्वाहाय प्रकरणस्यावश्यकत्वमीयतात् । तस्मात्प्रकरणविनियोगाय तन्नियमाय चान्दधान्युपेतव्यमन्यथा श्रुत्यादीनामप्रामाण्यप्रसक्तेः । तस्मादासेनोपासनासु देवयानः पितृयागो वा पत्या आन्नातन्तास्वेन न तूपासनान्तरेषु तदनाम्नानात् । न च ‘ये चमेऽप्ये श्रद्धातप इत्युपासते’ इति सामान्यचरणात्सर्वविद्यासु तपयन्तातिः । श्रद्धातप परायणानामेव तत्र तपय-प्राप्तिः श्रूयते, न तु विद्यापरायणानाम् । अपि चैव सत्येकस्या विद्यायां मार्गोपदेशः सर्वसु विद्यास्विये-कत्रैव मार्गोपदेशः कर्तव्यो न विद्यान्तरे । विद्यान्तरे च श्रूयते । तस्मान्न सर्वोपासनासु पयिप्राप्तिरिति प्राप्तम् । एव प्राप्ते—उच्यते—‘ये चमेऽप्ये श्रद्धातप इत्युपासते’ इति न श्रद्धातपोमात्रस्य पयिप्राप्ति-माहापि तु विद्यया तदारोहन्तस्त्विय न विद्वान्स्तपस्विन इति केवदस्य तपसः श्रद्धायाश्च तत्प्राप्तिप्रतिषे-धादिद्यासहिते श्रद्धातपसो तत्प्राप्त्युपायतया वदन् विद्यान्तरशोचिनामपि पञ्चमि विद्याविद्विः समानमार्गतां आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वृत्तं कर्तव्यमिति—सगुणास्त्विति । गतेर्द्विधार्थसत्त्वे म्यते विमनेनाभिरुत्प्रेनेत्याशक्य विषयमाह—सगुणास्वपीति । विचारपीन सशय वक्तुं कोटयन्तरमाह—नेति । आचिरादिपर्याय पन्थानमभिवृत्त्य विद्याविशेषाभिरुत्प्रेनेत्याशक्यादविशेषदृष्टेश्च सशयमाह—तत्रेति । सगुणासु विद्यासु गतेः सर्वत्रिन्त्वोन्वया वाक्यार्थे ग्रीह्येतेरेव चिन्तनात्वादादिसगतिः । पूर्वपक्षे नियताया गतेरुपसहारासिद्धिः । निदान्ते स्वनिय-तायाः सर्वत्रिन्त्वोन्वयासिद्धयः । त्रिन्त्वोन्वयः पूर्वपक्षमाह—किमिति । नियम व्याकरोति—यत्रेति । तत्र हेतुः—प्रकरणस्येति । हेतु व्यतिरेकतो विद्युगोनि—यदीति । प्राकरणिके सामान्यसमन्वये श्रुत्यादिभ्यो विशेषविनियोगीः । यत्र श्रुत्यादय एव विनियोजका न प्रकरणे, तत्रापि तन्निर्वाहाय प्रकरणे कस्यम् । तदभावे दर्शयुगमास्योतिश्रोमादिधर्माणा मकरात् । तस्माद्विनियोगाय तन्निर्वाहाय च प्रकरणे गीयम् । अ यथा श्रुत्यादिप्राप्त्यात्तेन प्राकरणिको विशेषसगतिरित्यर्थः । न केवत् नियमे प्रकरणमेव प्रमा-विन्नु त्प्रपदात्वाह—अपि चेति । एकत्रोक्तस्य सर्वत्र समन्वयिदौ पुनरुक्तिरार्थव्यर्थः । त्प्रपदा-

दिकैकैव गतिरूपकोसलविद्यायां पञ्चाश्रिविद्यायां च तुल्यवत्पश्यते । त-
त्सर्वार्थत्वेऽनर्थकं पुनर्वचनं स्यात् ॥ तस्मान्नियम इति ॥ एव प्राप्ते पठति-
अनियम इति ॥ सर्वासामेवाभ्युदयप्राप्तिफलानां सगुणानां विद्यानामविशे-
षणेषा देवयानाख्या गतिर्भवितुमर्हति ॥ नन्वनियमाभ्युपगमे प्रकरणविरोध
उक्तः ॥ नैपोऽस्ति विरोधः ॥ शब्दालुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः ॥
तथाहि श्रुतिः-“तद्य इत्यं विदुः” [छां० ५ । १० । १] इति पञ्चा-
श्रिविद्यावतां देवयानं पन्थानमवतारयन्ती “ये चेमेरण्ये श्रद्धां तप इत्यु-
पासते” [छां० ५ । १० । १ ।] इति विद्यान्तरशीलानामपि पञ्चाश्रि-
विद्याविद्धिः समानमार्गतां गमयति । कथं पुनरवगम्यते विद्यान्तरशी-
लानामियं गतिश्रुतिरिति ॥ ननु श्रद्धातपःपरायणानामेव स्यात्तन्मात्र-
श्रवणात् ॥ नैप दोषः ॥ न हि केवलाभ्यां श्रद्धातपोभ्यामन्तरेण विद्याब-
लमेवा गतिर्लभ्यते-“विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः ॥ न तत्र
दक्षिणा यन्ति नाविद्धांसस्तपस्विनः” इति श्रुत्यन्तरात् ॥ तस्मादिह

रत्नप्रभा ।

प्राप्तौ पुनरुक्तिर्यथा स्यादित्यर्थः ॥ सिद्धान्तयति-सर्वासामिति ॥ अभ्युदयः ब्रह्मलोक ॥ अविशेषश्रुत्यादिना
प्रकरणत्रयो न दोष इत्याह-नैप इति ॥ तत् तत्र अविष्टतानां मध्ये “ये इथ पञ्चाश्रिविदुः” “ये
चामी अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” श्रद्धातपउपलक्षित ब्रह्म ध्यायन्ति, तेऽर्चिममिमिसम्मन्तांत्यन्वयः ॥
ननु श्रद्धातपोमात्रश्रुतेस्ताम्यामेव अन्निरादिपमन स्यात्, न यैश्चानरादिरियाशीलानामिति शङ्कते-
कथं पुनरिति ॥ अविदुषा गतिनिषेधाच्छ्रद्धातप शब्दाभ्यां तत्साप्यब्रह्मनिद्यालक्षणेति परिहरति-
नैप दोष इति ॥ तत् ब्रह्मलोकस्थान परागताः परावृत्ताः । कामजोधदोषा न सन्तांति यावत् ।

भामती ।

दर्शयति । तथान्यत्रापि पञ्चाश्रिविद्याधिकारेऽभिधीयते-“य एवमेतद्विदुर्ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपा-
सते” इति । सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्येनानपेक्षमृत्तित्वात् । तदेव हि सत्यमन्यस्य मिथ्यात्वेन कथंचिदापेक्षि-
कसत्यत्वात् । पञ्चाश्रिविदा चेत्यवित्तयेपोपात्तत्वात् । विद्यासाहचर्याच्च विद्यान्तरपरायणानामेवमुपादान
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ॥

रणाम्यां वाक्यबाध मत्तोपसहरति-तस्मादिति । नियता गतिर्नोपसहाराहेति प्राप्त पूर्वपक्षमनूय सिद्धा-
न्तयति-एवमिति । अनियम व्याचष्टे-सर्वासामिति । कर्मसमृद्धपादिकत्रोपासनानि व्यतिगन्त-
अभ्युदयेति । अनियमे प्रकरणविरोध स्मारयति-नन्विति । सूत्रावयवेनोत्तरमाह-नैति । गते-
र्षाक्यान्वयस्य सार्वत्रिकत्वाद्दुर्ज्ञेय प्रकरण बाध्यमित्यभिप्रेय श्रुतिमाह-तथाहीति । तत्रत्राधिरतानां
मध्ये ये केचिदपुलोकादीनमित्येन विदुस्तेऽर्चिममिमिसम्मन्तांति सत्याः । ये चेत्यत्रापि तथैवान्वयः ।
अत्रिशेषेण विद्यान्तरशाठिनां देवयानप्रापकनाक्येन प्रकरण बाध्यमित्युक्तम् । इदानीं वाक्य न विद्या
न्तरशीठिनामपि देवयानप्रापकमिति शङ्कते-कथमिति । वाक्यस्य तर्हि कोऽर्थः स्यादित्याशङ्कयाऽऽशे-
तैराऽऽह-नन्विति । श्रद्धातपोनुष्ठानमात्रस्य श्रुतत्वात्तत्रिष्ठानामेव गतिर्नियमेनोक्ता म्यादित्यर्थः ।
वाक्यान्वयर्थः । वाक्यान्वयभासिद्धिं दूषयति-नैति । अविदुषामेवा गतिर्नैत्यत्र श्रुति हेतुमाह-विद्येति ।
तदित्युक्तं त्रयगोकार्थस्यान विदिनांति-यत्रेति । यस्मिन्प्राप्ते कामाः क्षुद्ररिषयाः परागता व्यावृत्ताः
कामजोधादिस्पर्शार्जितं प्राप्य त्रयगोक्त्यान्वयमित्यर्थः । दक्षिणा दक्षिणार्गमामिनः केनउकर्मिगस्तपस्विनोऽप्य-
निद्राभो न तत्र गच्छन्तो यविशन्तो ज्ञेयः । ये चे यादिसाक्यस्य तर्हि वा गतिस्त्रयाऽऽह-तस्मादिति ।

श्रद्धातपोभ्यां विद्यान्तरोपलक्षणम् । वाजसनेयिनस्तु पञ्चाग्निविद्याधिका-
रेऽधीयते “य एवमेतद्विदुष्यं चामी अरण्येऽथर्द्धां सत्यमुपासते” [वृ० ६।
२। १५] इति । तत्र श्रद्धालत्रो ये सत्यं ब्रह्मोपासत इति व्याख्येयम् ।
सत्यशब्दस्य ब्रह्मण्यसकृत्प्रयुक्तत्वात् । पञ्चाग्निविद्याविदां चेत्यवित्तयैवो-
पासत्वाद्धिद्यान्तरप्रायणानामेवेदमुपादानं न्याय्यम् ॥ “अथ य एतो
पन्थानो न विदुस्ते कीटाः पतन्ना यदिदं दन्दशुकम्” [वृ० ६।२। १६]
इति च मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टामधोगतिं गमयन्ती देवयानपितृयाणयोरे-
वैनामन्तर्भावयति । तत्रापि विद्याविशेषादेपां देवयानप्रतिपत्तिः ॥ स्मृ-
तिरपि—“शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते । एकया यात्यनावृ-
त्तिमन्यथा वर्तते पुनः” [म० गी० ८। २६] इति । यत्पुनर्देवयानस्य
पथोऽचिरादेर्द्विराज्ञानमुपकोसलविद्यायां पञ्चाग्निविद्यायां च तदुभयत्रा-
प्यनुचिन्तनार्थम् ॥ तस्मादनियमः ॥ ३१ ॥ इत्यनियमाधिकरणम् ॥ १८ ॥

रत्नप्रभा ।

दक्षिणा. केवलकर्मिणस्तपस्विनोऽप्यनिद्रामो न गच्छन्तीत्यर्थः ॥ लक्षणादोपहन वाक्यमाह—वाजसनेयि-
नस्त्विति ॥ किञ्च त्रियाकर्मलक्षणमार्गद्वयभ्रष्टानाम गोगतिश्रुते. वैश्वानराद्युपासकानामचिरादिमार्गप्राप्ति-
रित्याह—अथ य एताविति ॥ दन्दशुकः—सर्प । किञ्च “अग्नि-शोतिरहः शुक्रः पन्थासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविशे जना.” इत्यविशेषोपासकानामचिरादिगतिमुक्तोपमहारस्मृतेश्च तेषां
तत्रातिरित्याह—स्मृतिरिति ॥ शुक्ल गतिः—आचिरादिका, कृष्णा—पूमादिका । जगतः विद्याकर्मविद्वि-
त्स्य शाश्वते—श्रुते मते—सम्भते, तत्र एकया शुक्रतया पुनरावृत्तिपूर्व कार्यं नय गच्छन्ति । अन्यथा
स्वर्गं गता पुनरापातीत्यर्थः ॥ पुनरुक्तिदोषं दूषयति—यत्पुनरिति ॥ तत्रनत्र मार्गश्रुतिरन्वई मार्गचिन्त-
नार्थम् । प्रकरणेन मार्गव्यानस्य त्रियाङ्गत्रयगमात् ॥ तथा च वक्ष्यति मन्त्रकारः—“तच्छेषगत्यनु-
स्मृतियोगात्” [व्या० सू० ४। २। १७] इति ॥ येषां न श्रुतो मार्गः, ते मार्गव्यान त्रिणापि त्रिया-
भामती ।

न्याय्यम् । मार्गद्वयभ्रष्टानां चाभोगतिश्रवणात् । तत्रापि च योग्यतया देवयानम्यैवेदोऽभिसम्बन्धः ।
एतदुक्तं मरति—मये प्रकरण त्रियामरु यथानियमप्रतिपादक वाक्य श्रौत स्मार्ते वा न स्यादस्ति तु तत्तस्य च
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

उक्त-उद्देशगवाक्यमिहेत्युक्तम् । उपलक्षणमन्तरंणापि त्रियान्तरशोडिनामिय गतिरवगतं याह—वाजेति ।
तत्रापि सत्यशब्देन स यार्थेतिरेव गमत्वात्तुतो त्रियान्तरयुक्ताना गतिवीरित्याशक्याऽऽह—तत्रेति । तेषां
पनसिसमन्वर्ताति सन्नयः । सत्यशब्देन प्रशोती हेतुमाह—सत्येति । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”
“तत्सत्यं म आत्मा” “तस्यस्य सत्यम्” इत्येवमादातिर्यर्थः । सत्यार्थवचनब्रह्मास्तत्यार्थमहो उदीयानि-
त्युक्तम् । इदानीं पञ्चाग्निविद एव मयमुपासन इति कस्मात्त गुणन्त इत्याशक्य तेषां पृथग्गृह्णन्वादि-
त्याह—पञ्चेति । इतश्च त्रियान्तरशोडिनां गतिरिति त्रिगदर्शनं ममुचिनोति—अयेति । एताभिर्न
त्रियान्तरत्वात् गृह्यन्ते तयाऽपि कथं देवयानयोगस्तेषामित्याशक्यं योग्यतये याह—तत्रापीति । श्रुत्स्मृ-
तिभ्यां प्रकरणश्रौतसमर्थां प्रतिज्ञाय श्रुतिरुक्ता मप्रति स्मृतिमाह—स्मृतिरिति । जगतो ज्ञानकर्ताविद
तस्यैत्यर्थः । परोक्त त्रिगमन्तुशान्ययामिदिमाह—यदिति । त्रिगमन्तुशान्यं प्रकरणं मव्य वा मगुण-
पाशु गतेः स्वर्भित्त्तुचमुपमहर्त्ति—तस्मादिति ॥ ३१ ॥ (१८) ॥ सगुणविद्यासु व्यर्थे-

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥ ३२ ॥ (१९) ॥

विदुषो वर्तमानदेहपातानन्तरं देहान्तरमुत्पद्यते न वेति चिन्त्यते ॥ ननु विद्यायाः साधनभूतायाः सम्पत्तौ केवल्यनिवृत्तिः स्यान्न वेति नेयं चिन्तोपपद्यते । न हि पाकसाधनसम्पत्तावोदनो भवेत्, न वेति चिन्ता सम्भवति । नापि भुञ्जानस्तृष्येत्, न वेति चिन्त्यते ॥ उपपन्ना त्वयं चिन्ता-ब्रह्मविदामपि केषाञ्चिदितिहासपुराणयोर्देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात् । तथाहि-अपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणपिर्विष्णुनियोगात्कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्यभवेति स्मरणम् । वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः सन्निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मिन्नावरुणाभ्यां सम्यभूवेति । भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे यज्ञे पुन-

रत्नप्रभा ।

सगमश्चात् माग लभन्त इति ज्ञापनार्था पुनर्हाकरित्यर्थ ॥ तस्मात् सर्वापासनासु प्रतीकभिन्नाम्बिचिरादिप्रातिरिति सिद्धम् ॥ ३१ ॥ (१८) यावदधिकारमिति । निर्गुणत्रियायां गतिरर्थः । मुक्ति फलत्वात् । सगुणत्रियासु सर्वत्रयन्ती मन्त्रगेरुपश्रमादितिव्यवस्था कृता । सा न युक्ता । तच्च ज्ञानिनामपि इतिहासादौ पुनर्जन्मदर्शनेन ज्ञानम्य मुक्तिफलत्वाभावादिव्यक्षेपात् संगति । ज्ञानिनो पुनर्जन्मदर्शनसशयनीज भाष्ये दर्शितम् । पूर्वपक्षे ज्ञानान्मुक्तिश्रुतीनां ज्ञानस्तुतिमात्रत्वेन ज्ञानम्य मुक्तिफलत्वाभावे सति ब्रह्मलोकफलत्वाविशेषादधिचिरादिमागोपसहार फल, सिद्धान्ते तूक्तव्यमसिद्धिरिति विवेकः ॥

भामती ।

प्रकरणाद्वर्णीयस्त्वम् । तस्मादनिवमो विद्यान्तरेष्वपि सगुणेषु देवयान पत्या असङ्ख्यमागोपदेशस्य च प्रयोजन वर्गित भाग्यवृत्तेति ॥ ३१ ॥ (१८) यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । सगुणायां विद्यायां चिन्तां कृत्वा निर्गुणायां चिन्तयति । निर्गुणाया विद्याया नापवर्ग फल मस्तिमुपैति । श्रुतिस्मृतीनिहासपुराणेषु त्रिद्विपाम्यपात्तरतम प्रभूतीनां तत्तद्देशपरिग्रहपरित्यागौ श्रूयते । तदप्यगफलत्वं नोपपद्यते । अपवृक्तम्य तदनुपपत्ते । उपरत्तौ वा तद्व्यक्षणायोगात् । अपुनरात्रत्तिश्चि नत्क्षयम् । तत्र सत्यामपि विद्यायां तदनुपपत्तेर्न मोक्ष फल विद्यायां विभूतयस्तु ताम्नाम्नम्या फलम् । अपुनरात्रत्तिश्रुति पुनस्तत्प्रसार्थति मयते । न च 'तावदेनाम्य चिग यावन्न निमोदयेत्य सप्तस्य' इति श्रुतेर्विद्ययो देहपातावधिप्रतीक्षाद्वसिष्ठादीनामपि प्रारम्भकर्मचतुस्रोपभोगप्रार्थनेति साप्यतम् । येन चि कर्मणा बन्निप्रदीनामारभ्य शरीरं तत्प्राक्षा स्यात् । तथा च न शरीरान्तरं त गृहीतुः । न च तावदेव चिरमि येनदप्यार्जेनेन घटते । समर्थहेतुमनि शो क्षेपावोगात् । तस्मादेतदपि विद्याम्युपैत गमयितव्यम् । तस्मान्नापवमो विद्याफलम् । तथा चापवर्गादेशेण पूर्वं पक्ष । अत्र च पादितर मोक्षहेतु ममि यावन्तान्, अहेतुय वेति तु पूर्वपक्ष-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मात्सु सर्वास्यापि गतिरप्येवोक्तम् । इदानीं निर्गुणावामपि विद्यायां सगोमुक्तिफलत्वात्तन्मगमात्काष्ठान्तरभाषिकश्रमाविशेषादविशिष्टा गतेरर्थेनत्वेत्याशङ्क्याऽऽ-यादिति । विषयसशयी दर्शयति-विदुष इति । अकारणमसशयायोग मन्वानो विचारमाक्षिपति-नन्विति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति-न हीति । स या सामभ्यामममिति प्रतिपत्तौ नार्थनिधयेऽपि कुतो विद्या सगोमुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽ-नार्पीति । सशयाभावादभिरूपानारम्भ परिहरति-उपपत्तेति । त्रिद्विपामपि केषांचिदमुक्ते सशयसिद्धिरित्युपपत्तिमेव दर्शयति-ब्रह्मेति । दर्शनमेव विशदयति-तथा हीति । सर्वेषामेव तेषां कर्मनिष्ठत्वमाशङ्क्योक्तम् ।

रुत्पत्तिः स्मर्यते । सनत्कुमारोऽपि ब्रह्मण एव मानसः पुत्रः स्वयं रुद्राय
वरप्रदात्स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूव । एवमेव दक्षनारदप्रभृतीनामपि भूयसी
देहान्तरोत्पत्तिकथा तेनतेन निमित्तेन भवति स्मृतौ । श्रुतावपि मन्त्रार्थ-
वादयोः प्रायेणोपलभ्यते । ते च केचित्पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते ।
केचित्तु स्थित एव तस्मिन्योगैश्वर्यवशाद्नेकदेहादानन्यायेन । सर्वे चैते
समधिगतसकलवेदार्थाः स्मर्यन्ते ॥ तदेतेषां देहान्तरोत्पत्तिदर्शनात्प्राप्तं
ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वेति ॥ अत उत्तरमुच्यते ॥ न

रत्नममा ।

श्रुतावपीति ॥ “मेवातिर्मेव” इति मन्त्रे इन्द्रस्य मेवजन्मोपलभ्यते । यमिष्ठ उर्ध्वशीपुत्रो जात इत्येवमर्थो
यद्बृहदार्यवाद् इत्यर्थः ॥ ज्ञानस्य मुक्त्यहेतुत्वमिति मिहान्तयति—नेति ॥ “पाक्षिकम्” इत्यापाततः ।
अहेतुत्वमेवेति पूर्वपक्षः ॥ लोकव्यवस्थामु स्मामितम् अधिकारः । तत्प्रापकं प्रारब्धं यावदस्ति, तावत्
काञ्च जीवन्मुक्तत्वेनापिकारिणामनस्थितिः । प्रारब्धक्षये प्रतिबन्धकामाप्तात् विदेहकैवल्यमित्यत्र मानमाह—
मामती ।

तत्त्वम् । राहान्तस्तु—विद्याकर्मस्वतुष्टाननोपितेवरचोडितम् । अधिकारं समाप्येते प्रविशन्ति परं पदम् ॥
निर्गुणाया विद्यायामपवर्गलक्षणं श्रयमाणं न स्तुतिमानतया व्याख्यातुमुच्यते । पौरोपर्यपर्यालोचने
भूयसीनां श्रुतानामत्रैव तात्पर्यावधारणात् । न च यत्र तात्पर्यं तदन्यथयितुं युक्तम् । उक्तं हि ‘न विद्यौ
परं शब्दार्थः’ इति । न च विद्युत्प्राप्तान्तरतम प्रभृतीनां तत्तद्दृष्टव्यत्वात्तस्यामपि ब्रह्मविद्यायामनिर्गुणात्
ब्रह्मविद्या मोक्षस्य हेतुरिति साम्प्रतम् । हेतोरपि सति प्रतिबन्धे कार्यानुपजनो न हेतुभावमपाकरोति ।
न हि वृत्तकृतसयोगप्रतिबन्धं गुरुत्वं न पतनमजीवन्मदिति प्रतिबन्धापगमं तत्कुर्वन् तदेतु । न च न
सेतुप्रतिबन्धानामया निम्नदेशानमिमर्षणमिति हेतुभेदे न निम्नममिसर्पति । नद्विहापि विद्याकर्माभावना-
वर्जितेश्वरविहितापिकारपटप्रतिबन्धं नयत्रिया यद्यपि न मुक्तिं उच्यते तथापि तत्परिमामनौ प्रतिबन्धविगमे
दाम्पयि।यथा हि प्रारब्धविनाशस्य कर्मणः प्रक्षयः प्रतीक्षमाणधरमदेसहस्रानुपनयनाश्वारकारोऽपि त्रियतेऽय
तच्छ्रयान्मोक्षं प्राप्नोति।एव प्रारब्धविनाशक्षणप्रतिबन्धकं पुरुषो त्रिमिष्टादिभिर्ब्रह्मणः तच्छ्रयप्रतीक्षमाणो
युगपत्कर्मणः वा तत्तद्दृष्टपरिप्रहरित्यागौ कुर्वन्मुक्तोऽप्यनामोगामिक्रिया प्रत्यया मासांरक इव विद्वति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सन-कुमारोऽपीति । उक्तन्यायमतिदिशति—स्वामिति । स्मृतेर्भूताभावादप्रामाण्यमाशङ्क्याऽऽह—श्रुता-
विति । उपब्रूयते पूर्वोक्ता कथेति शेषः । मनःकुमारदीनां पूर्वदेहाव्याग्रात् देहान्तरोत्पत्तिगत्याश-
ङ्क्याऽऽह—ते चेति । एकस्यैव मायाविनो युगपदनेकदेहादानदृष्टान्तोऽनेकदेहादानन्यायः । तर्हि ते न
ब्रह्मविद्वन्तः।ऽऽह—सर्वे चेति । अनुपपत्तिहेतुकं सदायमुपसहरन्निचरोपपत्तिं निगमयति—तदेतेषां
मिति । निर्गुणविद्यायां गतिं प्रतिनिधाय सगुणविद्यायां तत्त्वयोजकैश्वर्यविशेषदर्शनादर्थवर्ती मर्त्य गतिरं-
त्युक्ते निर्गुणविद्यायामपि मोक्षामिदंशैश्वर्यवदने साध्ये गतिरूपमहर्षयेति पूर्वपक्षमाह—अहेतुत्वमिति ।
वाशङ्कोऽवधारणे । ब्रह्मविद्या न समारविगेषिनी ब्रह्मविद्यानाद्विमिष्टादिनिष्ठब्रह्मविद्यायः । न च तस्य
तावदेव चिरमित्यादिश्रुतिविशेषः प्रमशार्थतया तदुपपत्तेरिति मानः । निचाय तन्मिष्यादिश्रुतेर्नवि-
द्याया मोक्षहेतुत्वोक्तौ तात्पर्यनिदेः स्तुतिमात्रवानुपपत्तेर्निमिष्टादीनां त्रयविदामविनाशप्रतिबन्धानमुक्तयन्-
वन्प्राप्तया सिद्धेःप्रतिबन्धाया मित्याय न मोक्षं प्रयहेतुनेति कुतो गत्युपपत्तार इत्युक्तया साङ्गार्थार्थद्वे-
निरूपणात्वादादिमगतिः । पूर्वपक्षे त्रियो मोक्षाहेतुत्वात्तदुपपत्तारः । सिद्धाते तस्यान्तहेतुत्वोक्त्या-
च्छ्रुतमन्वार इत्यभिप्रेय सिद्धान्तपति—अत इति । ब्रह्मविद्याया मोक्ष प्रयहेतुत्व निवेदयति—नेति ।

तेषामपान्तरतमःप्रभृतीनां वेदप्रवर्तनादिषु लोकस्थितिहेतुष्वधिकारेषु नियुक्तानामधिकारतन्त्रत्वात्स्थितेः । यथासौ भगवान्सचिता सहस्रयुगपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने उदयास्तमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति । “अथ तत ऊर्ध्वं उदेत्य नैवोदेतानास्तमेतेकल एव मध्ये स्थाता” [छा० ३ । ११ । १] इति श्रुतेः । यथा च वर्तमाना ब्रह्मविद्रः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनुभवन्ति । “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ सम्पत्स्ये” [छा० ६ । १४ । २] इति श्रुतेः । एवमपान्तरतमःप्रभृतयोऽपीश्वराः परमेश्वरेण तेषुतेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्पद्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते । तदवसाने चापवृज्यन्त इत्यविरुद्धम् । सकृत्प्रवृत्तमेव हि तेऽधिकारफलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येणैव गृहादिव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुपितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वान्निर्माय देहान्युगपत्क्रमेण बाधितिष्ठन्ति॥ न चैते जातिस्मरा-

रत्नप्रभा ।

अयेति ॥ अयं प्रारब्धक्षयान्तरम् । तत ऊर्ध्वं विद्वक्षणः केचन ब्रह्मस्वरूपः सन् उदेत्य उद्गम्या देहं त्यक्त्वेति यावत् । एकल एव अद्वितीयः । मध्ये उदासीनात्मरूपे तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ननु ज्ञानिनामपि जन्मान्तरं चेत्, कथं मुक्तिरित्यत आह-सकृत्प्रवृत्तमेवेति ॥ यदि ज्ञानिना प्रारब्धातिरिक्तकर्माधीनं जन्मान्तरं स्यात्, तदा ज्ञानान्मुक्त्यभावात् स्यात् ॥ नेतदस्ति ॥ किन्तु बहुजन्मपराय सहस्रद्वयं प्रारब्धं ते क्षपयन्ति । जन्मग्रहणेऽपि ज्ञानयोगजलान्न शोचन्ति । प्रारब्धसमाप्ती मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ ज्ञानिना जन्मान्तरस्य पूर्वजन्महेतुप्रारब्धाधीनतायामुत्पत्तित्वं हेतुः । यो जातिस्मरन् सति कर्मान्तराधीनजन्मान्तरवान्, स अलुप्तस्मृतिरिति व्यातः ज्ञानिषु व्यापकामायाद् विशिष्टव्याप्याभावसिद्धिः ॥ ननु तेषां जातिस्मरत्यादुत्पत्तित्वमन्ययासिद्धिरित्यत आह-न चैत इति ॥ तथा च तेषामजाति-

भामती ।

तदिदमुक्तम्-सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते कर्माशयमधिकारफलदानयेति । प्रारब्धविपाकानि तु कर्माणि वर्जयित्वा व्यपगतानि ज्ञानेनैवातिग्राहितानि । न चैते जातिस्मरा इति । यो हि परवशी देह परि-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रमांसिन्धेन केषुचिन्मोक्षाच्छेरेहेतुव कथं निमित्त्यत इत्याराज्य प्रतिष्ठाभावात्परेश्वरिया मोक्षहेतुरिति मत्वाऽऽह-तेषामिति । यानदधिकारं तादवगमिन्निर्वात्यन दृष्टान्तमाह-ययेति । तत्र मानमाह-अयेति । आधिकारिकैर्भर्षहेतुक्रमक्षयानन्तरं ततः पक्षादूर्ध्वं विद्वक्षणं सनुदेशयोद्गम्य पुनराश्रयो नेत्रोदेता नारम्भेना किञ्चिदुत्पत्तौ मध्ये स्थामिति स्थाता स्थातिरित्यर्थः । तत्रोदाहरणान्तरमाह-यया चेति । तत्रापि मानमाह-तस्येति । दृष्टान्तयोरर्थं दाष्टान्तिके योजयन्-एवमिति । त्रयविशेषि देहान्तरप्राप्तिः प्रारब्धकर्मानिरिकर्ममृता देहान्तरप्राप्तिरादिवदेहान्तरप्राप्तिर्नाश्याह-सकृदिति । देहान्तरं कर्मान्तराद्यन्तमिति न व्यातिरेकमादौ प्रणय्यादे, श्वमुकराद्यनेकदेहमप्युपादित्यर्थः । किं तर्हि तेषामस्मदाश्रयो वैषम्यं तत्राऽऽह-स्वातन्त्र्येणेति । मन्यन्वाधीनमिति देहान्तरं गृहन्तीत्याशङ्क्याऽऽन्वाधिकारकडकर्मक्षपाये याह-स्वाधिकारेति । देहान्तरप्रदेहं मृतिभङ्गं म्पादिवादात्त्वाऽऽह-अपरिमुपितेति । तथाऽपि देहादिपातन्त्र्यमाशङ्क्याऽऽह-देहेति । तथाऽपि कथमनेकेषु देहेऽधिकारान्तरं तत्राऽऽह-निर्मायेति । उपर्युक्तानामपरिमुपितमृतिवैशिष्ट्ये जातिस्मरन्नेव न यतिष्ठादिनामन्यविपाशास्याऽऽह-न चेति । ननुविदां स्वातन्त्र्येण देहान्तरमचारे दृष्टान्तमाह-

इत्युच्यन्ते । “त एवैते” इति स्मृतिप्रसिद्धेः । यथा “सुलभा नाम ब्रह्मवादिनीजनकेन विवदितुकामा व्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य व्युद्य तैर्न पश्चात्स्वमेव देहमाविवेश” इति स्मर्यते । यदि ह्युपयुक्ते सकृत्प्रवृत्ते कर्मणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकारणमाविर्भवेत्, ततोऽन्यदप्यदग्धबीजं कर्मान्तरं तद्देव प्रसज्येतेति ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्वं वाशङ्क्येत, न त्वियमाशंका युक्ता । ज्ञानात्कर्मबीजदाहस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धत्वात् । तथाहि श्रुतिः—“भियते हृदयप्रन्थिशिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” [सुण्ड० २ । २ । ८] इति । “स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः” [छां० ७ । २६ । २] इति चैवमाद्या ॥ स्मृतिरपि—“यथैर्धासि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा” [भग० ४ । ३७] इति, “बीजान्यग्न्युपद्रग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानद्रग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुनः” इति चैवमाद्या । न चाविद्यादिक्लेशदाहे सति क्लेशबीजस्य कर्माशयस्यैकदेशदाह एकदेशप्ररोहश्चेत्युपपद्यते, न ह्यग्निद्रग्धस्य शालिबीजस्यैकदेशप्ररोहो दृश्यते । प्रवृत्तफलस्य तु कर्माशयस्य मुक्तेयोरिव वेगक्षयान्निवृत्तिः “तस्य तावदेव चि-

रत्नमाला ।

स्मरत्येकविशेषेण सति विशेषमात्रादेव विशिष्टाभाक्मिद्विरन्वयेः ॥ पूर्वदेहनामप्रपञ्चिज्ञानहान्याः परतन्त्राः सामिमानाः जातिस्मरः । अधिकारिकास्तु पूर्वनामानः स्वतन्त्रा निरमिमाना इति वेदव्यम् ॥ तेन जनकेन सह व्युद्य विवाद इत्यर्थः ॥ विदुषः प्रारब्धानिरीक्तकर्माभावान्न वदन् । निमित्ताभावे नैमिचित्कामान इति न्यायानुगृहीताना ज्ञानान्मुक्तिश्रुतीना न मुक्तिमात्रमिति समर्थमुपपादयति—यदि ह्युपयुक्त इत्यादिना ॥ श्रुतिस्मृत्युक्तार्थे युक्तिः—याह—न चाविद्या इति ॥ विद्यया क्लेशदाहान्न नानाधर्मक्षयश्चेत्, तर्हि प्रारब्धस्य कथं म्यिति । तदाह—प्रवृत्तफलस्येति ॥ विदुषो देहशान्तारिभूतेरनुमात्रमामती ।

व्याच्यते देहान्तरं च नानं पूर्वजन्मानुभूतस्य स्मरति न जन्मज्ञातिस्मरश्च । गुहादिन गुहान्तरे स्पेक्षया कायान्तरं न चरमागो न जातिस्मर आख्यायने । व्युद्य विवाद इति । व्यतिरेकमाह—यदि ह्युपयुक्तं सकृत्प्रवृत्ते प्रारब्धविनाशे कर्मणि कर्मान्तरमप्रारब्धविनाशमिति । म्यादेतत् । विद्ययाऽविद्यादिक्लेशनिवृत्तौ नावश्य निरोधस्य कर्माशयस्य निवृत्तिरनादिप्ररोहप्ररोहगणितस्याविपन्नविनाशकाऽप्यास्तत्त्वेयाना कर्माशयस्यैव त आह—न चाविद्यादिक्लेशदाहे सतीति । न हि समाने विनाशहेतौ कस्यचिद्विनाशो नापस्येति शक्य वदितुम् । तत्किमिदानीं प्रवृत्तकर्मणि कर्म विनश्येत् । तथा च न विदुषो वमिद्यादेर्देहधारेण्यन आह—प्रवृत्तफलस्य तु कर्मेति । तस्य तावदेव चिरमिति श्रुतिप्रामाण्यादनानुगतकर्मन कर्मानन्दगिरये—न्यायनिर्णयः ।

यथेति ॥ व्युद्य विवाद इति ॥ कर्मणो ज्ञानानस्य नियतकालमिच्छाशक्य व्यतिरेकेण तदुपपादयति—यदाति । कर्मान्तरस्मरन्प्रमार्गानिरीक्तं कर्मेति वारन् । देहान्तरं कर्ममानदेहानिरीक्तो माग्निदेहः । ज्ञानस्यैकचित्कालेन व्यतिरेकान् श्रुतिस्मृत्युक्त्या मुक्त्या न भवेत् श्रुतिस्मृती दर्शयति—नयाहीत्यादिना । अनादिस्मरन्परामर्शितन्यायनहाउविनाशस्य कर्मणोऽनस्यनाशुतो निरोधकर्मशयस्त्राऽऽह—न चेति । ननु व्युद्यदेहेतुभेगे नास्मिन् देहस्यार्थत्रियामात्रे दृष्टान्तमाह—न हीति । तर्हि प्रारब्धमणि कर्म नाशहेतुमर्गिण्यात्तदेति धृत्वी वमिद्यादेर्देहधारेण्येव तासक्याऽऽह—प्रवृत्तेति । यथा मुक्त्येवोपेयवप्रतिपत्तिका-

रम्" [छां० ६ । १४ । २] इति शरीरपातक्षेपकरणात् ॥ तस्मादुपपन्ना
 "यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थितिः" । न च ज्ञानफलस्यानै-
 कान्तिकता ॥ तथा च श्रुतिरविशेषेणैव सर्वेषां ज्ञानान्मोक्षं दर्श-
 यति । तद्यो "देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षाणां तथा मनु-
 ष्याणाम्" [बृ० १ । ४ । १०] इति । ज्ञानान्तरेषु चैश्वर्यादिफलेष्वा-
 सक्ताः स्युर्महर्षयः ते पश्चादैश्वर्यक्षयदर्शनेन निर्विण्णाः परमात्मज्ञाने
 परिनिष्ठाय केवल्यं ययुरित्युपपद्यते । "ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रति
 सञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" इति स्मरणात् ।
 प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहाशंकानुपपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गा-
 दावनुभवानारूढे स्यादपि कदाचिदाशंका भवेद्वा न वेति । अनुभवारूढं तु
 ज्ञानफलं "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" [बृ० ३ । ४ । १] इति श्रुतेः । "तत्त्वमसि"

रत्नप्रभा ।

ज्ञानस्यावरकाज्ञानांशनिर्तकस्य प्रारब्धविक्षेपस्थित्यनुभूत्याज्ञानांशनिवर्तनसामर्थ्याभावसिद्धेर्मोक्षेणैव प्रार-
 ष्यक्षय इति भावः ॥ ज्ञानिनामाधिकारिकत्व कथमिःपाशङ्क्य ज्ञानात् प्राकृततोपासनादिवशादित्याह—
 ज्ञानान्तरेषु चेति ॥ प्रतिसञ्चरः—महाप्रलयः । परस्य हिरण्यगर्भस्य । अधिकारान्ते
 भामती ।

क्षीयते न प्रवृत्तफलमित्यवगम्यते । अपि च नाधिकारयतां सर्वेषामृष्टीणामात्मतत्त्वज्ञानेनाभ्यापकोष्यं
 पूर्वपक्ष इत्याह—ज्ञानान्तरेषु चेति । तत्किं तेषामनिर्माक्ष एव, नेत्याह—ते पश्चादैश्वर्यक्षय इति ।
 निर्विण्णा विरक्ताः । प्रतिसञ्चरः प्रलयः । अपि च स्वर्गोदानुभवपथमनारोहति शब्देकसमधिगम्ये
 विचिकित्सा स्यादपि मन्दधियामामुष्मिकफलत्वं प्रति । यथा चार्थवादः—'को हि तद्वद यदमुष्मिंष्टोकेति
 वा न वेति' । अद्वैतज्ञानफलत्वे मोक्षस्यानुभवसिद्धे विचिकित्सागन्धोऽपि नास्तीत्याह—प्रत्यक्षफलत्वात्
 चेति । अद्वैततत्त्वसाक्षात्कारो हि अनिवासमारोपित प्रपञ्च संप्लव्यात निग्न्योर ससाराङ्गारपातापमुपश
 आनन्दशिरिय-न्यायनिर्णयः ।

भावे मध्ये न क्षयस्तथा प्रवृत्तफलस्यापि कर्मणो मध्ये नाग्नि क्षयः । जातेऽपि ज्ञाने मोक्षस्य देहपातौ
 वधिकरणादारब्धकर्मोपादानाज्ञाननिवर्तने तस्यानामर्थ्यात् । अतः श्रुतिस्पृतिप्रामाण्यादनारब्धमेव कर्म
 नश्यति न त्वारब्धमित्यर्थः । अत्रवृत्तकटकर्मनिवृत्तावपि प्रवृत्तफलस्य कर्मणो न मोगाहते निवृत्तिरिति
 स्थिते ज्ञानिनोऽपि देहान्तरं ज्ञानस्थैकान्तिकफलत्वं चाधिकदमित्युक्तमुपसहरति—तस्मादिति । कर्मज्ञा-
 नाधिवृत्तानां मनुष्याणामेव तर्हि मोक्षो नाप्येषा तदभावादित्यारान्याऽऽह—तथा चेति । किंचाऽऽपि-
 कारिकेषु केषुचिदमुनया ज्ञानस्यानैकान्तिकफलत्वं किंच सर्वं तेष्विति विरुद्ध्याऽऽह—पूर्वोक्तममार्थं सि-
 ष्टव्यं तृतीयं प्रत्याह—ज्ञानान्तरेष्विति । तेषां ज्ञानाभावादेवामुक्तिरित्यर्थः । ऐश्वर्यभेदस्यादिदश
 र्थायः । तर्हि तेषामैश्वर्यासक्तानां न कदाचिन्मुक्तिश्चाऽऽह—ते पश्चादिति । निर्णिण्या विरक्ताः ।
 तेषां कर्ममुक्तौ भानमाह—ब्राह्मणेति । प्रतिसञ्चरो महाप्रलयः वृत्तात्मनः मष्टनांतं करणज्ञानिनः ।
 ज्ञानस्य नियतफलत्वे इत्यन्तरमाह—प्रत्यक्षेति । मुनिवदियोऽन्वयव्यतिरेकमिदं कटकटात् फलमावर्त्त-
 केत्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा श्लोकरपति—कर्मिति । ज्ञानफले तुभ्यमनुभवानारूढत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
 अनुभवेति । तत्कथमिःपक्षेणां प्रपञ्चमनुभियन्वाश्रित्याह—यादिति । परिनिःश्रवणमुनिवपयाप
 ज्ञानस्य प्रपञ्चफलेत्याह—तस्मादिति । उपान्नितायत्वाद्ब्रह्मभावस्यासिद्धे ज्ञानस्य परिनिःश्रवणस्य-

[छा० ६।८-१६] इति च सिद्धवदुपदेशात् । न हि "तत्त्वमसि" इत्यस्य वाक्यस्यार्थः—तत्त्वं मृतो भविष्यसीत्येवं परिणेतुं शक्यः । "तद्धेतुत्वश्य-
चृपिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभव सूर्यश्च" [वृ० १।४।१०] इति
सम्यग्दर्शनकालमेव तत्फलं सर्वात्मत्वं दर्शयति ॥ तस्मादेकान्तिकी
विदुषः कैवल्यसिद्धिः ॥ ३२ ॥ इति यावदधिकाराधिकरणम् ॥ १९ ॥

अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत्त-
दुक्तम् ॥ ३३ ॥ (२०) ॥

वाजसनेयके श्रूयते—“एतद्धै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्यस्थूलमन-
ष्वहस्वमदीर्घम्” [वृ० ३।८।८] इत्यादि । तथाथर्वणे श्रूयते—“अथ परा
यया तदक्षरमधिगम्यते यत्तद्रेश्यमप्राह्यमगोत्रमवर्णम्” [मुण्ड० १।१।६]
इत्यादि । तथैवान्यत्रापि विशेषनिराकरणद्वारेणाक्षरं परं ब्रह्म श्राव्यते ।
तत्र क्वचित्केचिदतिरिक्ता विशेषाः प्रतिपिध्यन्ते, तासां विशेषप्रतिपे-

रत्नप्रभा ।

साक्षात् कृतात्मानो मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥ ब्रह्मभावकल्पस्याऽपि भोवित्वमाशङ्क्य "तत्त्वमसि" इति
श्रुतिवाधमाह—न हीति ॥ तस्मात् निर्गुणविद्यायां मार्गानुपसंहार इति सिद्धम् ॥ ३२ ॥ (१९) ॥
अक्षरधियाम् ॥ अत्राक्षरत्वप्रमापका निपेधशब्दाः विषयाः, तेषु यत्र यावन्तः श्रुताः, तत्र तावतामशे-
पदैतनिपेधकत्वसम्भवासम्भवाभ्यां संशयमाह—तासामिति ॥ यया—निर्गुणविद्यायां मार्गस्थानवेक्षित-
त्वादनुपसंहारः, तथा श्रुतनिपेधानामुपलक्षणतया सर्वद्वैतनिपेधसम्भवाच्छांखान्तरीयनिपेधशब्दानाम-
नवेक्षितत्वादनुपसंहार इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । तत्र व्याघवं कण्ठं, सिद्धान्तं तु दोषद्वयमावः पठम् ।
तथाहि यादे श्रुतशब्देरश्रुतनिपेधाः लक्ष्यन्ते, तदा लक्षणादोषः, यदि न लक्ष्यन्ते, तदा सर्वद्वैतनि-
भागती ।

मयति । पुरुषस्येयमुपवादापि, सुष्ठुमुपपत्तिद्वटिसन्न श्रुतिर्दर्शिता । तच्चानुमवादात्तदेवादीनां सिद्धम् । ननु
तत्त्वमसि वर्तस इति वाक्यं कथमनुमवमेव द्योतयतीत्यत आह—न हि तत्त्वमसीत्यस्येति । वर्तमा-
नापदेशस्य भविष्यदर्थता मृतशब्दाभ्याहारश्चाशक्य इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ (१९) ॥ अक्षरधियां त्व-
रोधः सामान्यतद्वावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् । अक्षरविषयाणां प्रतिपेधधियां सर्वैधदार्तिनीनामशेष
उपसंहारः प्रतिपेधसामान्यादक्षरस्य तत्रावप्रत्यभिज्ञानात् । आनन्दादयः प्रधानस्येत्यत्रायमर्थो यद्यपि मार-
रूपेषु विशेषणेषु सिद्धस्तन्यापतया च निपेधरूपेष्वपि सिद्ध एव । तथापि तस्यैवैव प्रपञ्चोऽवगन्तव्यः ।
आनन्दगिरौष—न्यायनिर्णयः ।

त्वमित्याशङ्क्याऽह—न हीति । वर्तमानापदेशस्य भविष्यदर्थता मृतशब्दाभ्याहारश्चायुक्त इत्यर्थः ।
इतश्च ज्ञानस्यैकांतिककृतत्वाह—तद्धैति । अत्र्यग्रदिने क्रियाहेनौ इतुर्विधानानुपलक्ष्येत्तुत्य सर्वान्वं
प्रति सम्यग्विषयः सिद्धमित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिन्यापमिदमर्थमुपसंहारति—तस्मादिति ॥ ३२ ॥ (१९) ॥
आधिकारिकाणामारब्धकर्मवशाद्देहान्तरारम्भसिद्धेर्न कर्मान्तरनिमित्ततन्त्युक्तम् । तथैहापि तत्प्रप्रसङ्गादी-
तनिपेधैरेषोपलक्षणतया सर्वद्वैतनिपेधसिद्धेर्न शास्त्रान्तरीयनिपेधानां तत्र ब्रह्मप्रमितिहेतुत्वान्वाशङ्क्याऽह-
अक्षरेति । विषय वक्तुं वाक्यमुदाहरति—वाजसनेयक इति । अन्यत्रादीन्यदृश्येऽनाम्य इत्यादाविति यावत् ।
निपेधमुपेन ब्रह्मवदित्तदाभ्यस्यापुनरुक्तशब्दाभिव्यक्त्येन परिशिन्धि—तद्धैति । तान्विदुष्य न्यायमंभनौ-
कारासपत्न्यां संशयमाह—तासामिति । सुविप्रस्य तत्पूर्वकज्ञानोपलक्षणार्थम् । निपेधेऽपि शरीरानुपसं-

धनुद्धीनां किं सर्वासां सर्वत्र प्राप्तिः-उत-व्यवस्थेति संशये श्रुतिवि-
भागाद्व्यवस्थाप्राप्तौ उच्यते ॥ अक्षरधिपस्तु-विशेषप्रतिषेधधनुद्धयः सर्वाः
सर्व्ववावरोद्धव्याः । सामान्यतद्वावाभ्याम् । समानो हि सर्वत्र विशेष-
निराकरणरूपो ब्रह्मप्रतिपादनप्रकारः । तदेव च सर्वत्र प्रतिपाद्यं ब्रह्माभिन्नं
प्रत्यभिज्ञायते । तत्र किमित्यन्यत्र श्रुता बुद्धयोऽन्यत्र न स्युः ॥ तथा च
“आनन्दादयः प्रधानस्य” [व्या० सू० ३ । ३ । ११] इत्यत्र व्याख्या-
तम् । तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिन्तितानि, इह प्रतिषेधरूपाणी-
तिविशेषप्रपञ्चार्थश्चायं चिन्ताभेदः । “अपसद्वद्” इति निदर्शनम् ॥
यथा-जामदग्न्येऽहीने पुरोडाशिनीपृषत्सु चोदितासु पुरोडाशप्रदान-

रत्नप्रभा ।

पेयासिद्धेर्निर्देशप्रमित्यभासरोप इति विरेक । अक्षरे धर्मिणि द्वैतनिषेधविय - अक्षरधिपः । तदेतन्न शब्दा
इति यावत् । ताना अक्षरोः उपसहार इति सूत्रयोजना । शेषिप्रमाण सर्वशाखासु भावात् तत्र-
मिते समानत्वान्तेषाणामुपसहार इति चेत्, तर्हि न्यायसाग्धात् पुनरुक्ततादरथ्यमित्यत आह-
विशेषप्रपञ्चार्थ इति ॥ आनन्दादीना स्वरूपत्वाद्गन्तव्यसहार । निषेधानामनात्मत्वादानन्त्याच्चानुपसहार
इत्यधिकाशङ्कायां तेषामनात्मत्वेऽपि निर्देशप्रपञ्चमित्यर्थेऽत्रादपि तत्र निषेधत्वेन सप्रहसिद्धिर्निषेधास्य-
दानुपसहारस्या क्लृप्ता निषेधशब्दानामन्यत्र श्रुतिनिषेधात्कथं कथयोरसहार इति चिन्ता युक्त्यर्थे ॥ अन्यत्र
श्रुतशाखासु अन्यम्यशेषितसम्बन्धे दृष्टान्त व्याचष्टे-यथेति ॥ “जमदग्नि पुष्टिकामधनूरात्रेण यजते”
भामती ।

निदर्शनम् ॥ यथा-जामदग्न्येऽहीने इति। यद्यपि शाखरेदत्तोत्तरमत्रोदाहरणान्तर तथापि तुल्यन्यायनये-
तदपि शक्यमुदाहरणमुदाहरणान्तर दर्शितम् । तत्र शाखरमुदाहरणमस्यागमन यतुर्देवहितम्-‘य एव
आनन्दविशेष-न्यायनिर्णय ।

रत्नप्रसहारो निर्देशशब्दानामिति पूर्वपक्षवति-श्रुतीति । तत्र श्रुतानामेव निषेधशब्दानामुपसहात्वेना-
शेषद्वैतनिषेधद्वारा निर्देशप्रपञ्चोक्तिमामर्थोदित्यर्थे । अपुनरुक्तिनिषेधशब्दोपसहारोक्तिद्वारा वाक्यार्थार्थहे-
तुवादात्वादिसगति । पूर्वपक्षे श्रुतेरेव निषेधप्रपञ्चगतया सर्वनिषेधे निर्देशप्रपञ्चप्रतिपाद्या लापम् ।
मिद्वान्ते लक्षणेऋदेशपरिशेषो परिहृत्य निर्देशप्रपञ्चमिति नैराकार्यमिति मया मिद्वान्तवति-उच्यते
इति । अक्षरे धर्मिणि द्वैतनिषेधवियोऽन्तरस्य विय इत्यर्थेक सूत्रवद व्याचष्टे-अक्षरेति । तत्र हेतुमन्तार्थ
विमज्जते-सामान्येति । आशेषितविशेषनिरासेन प्रसक्तैस्तत्र तुल्यसाहचर्यप्रतिपाद्यस्य सर्व-
प्रेक्ष्येन प्रथमिज्ञानात्तद्योगिनां शब्दप्रयत्नानामुपसहार इत्यर्थे । श्रुतव्यतिरिक्तनिषेधैरेव सर्व-
निषेधोपसहात्वात्किमुपसहारोप्याशक्याऽऽह-तत्रेति । अन्यत्रेति शाखाभेदोक्ति । अनुपसहारोद्धेदश्रु-
तद्वैतनिषेधस्य तत्रतत्र कतिपयनिषेधशब्दानां लक्षणा द्वैतैरेकदेशो वा स्यात्ततो वरं द्वैतनिषेधात्तन्-
शब्दोपसहारोप्याशक्यमित्यर्थे । तत्रानुपसहारन्याय दर्शयति-तथा चेति । तर्हि पुनरुक्तिरिवा-
शक्य भासानान्यमपिपतया परिहरति-तत्रेति । तथाऽपि न्यायन्यायसाहचर्यस्य गौनस्य तत्राऽऽह-
प्रपञ्चेति । अत्रस्वरूप सादानन्दाद्युपसहारोऽपि निषेधानामनात्मत्वात्निषेधान्यन्याऽऽह-त्याशेकरोपसहा-
रायोगात् क्वचिन्निषेधनान्यप्रपञ्चगतं च श्रुतेरेव मिद्वैतमगमनार्थकवान् निषेधोपसहारमिद्विरिवाशक्य
निषेधानामनात्मत्वेऽत्रात्प्रपञ्चगतया तत्रमिति यर्थे सार्वत्रिकान्निषेधव्यद्वैतस्य भूतभौतिकसादिरूपस्य मित-
त्वेन तत्रापि मिथिमिद्वैतमगमनः स्यादियमिद्वैतयोक्तम्-प्रपञ्चार्थश्चेति । शाखान्तोत्तमानामपि प्रधान-
योगिनामुपसहार इत्यत्र दृष्टान्तमाह-अपसद्वद्वदिति । निदर्शनं विरूपोति-यथेति । जमदग्निः

मन्त्राणाम् “अग्नेर्वैहोत्रं वेरध्वरम्” इत्येवमादीनामुद्गातृवेदोत्पन्नानाम-
प्यध्वर्युभिरभिसम्बन्धो भवति । अध्वर्युर्कर्तृकत्वात्पुरोडाशप्रदानस्य ।
प्रधानतन्त्रत्वाच्चाङ्गानाम् । एवमिहाप्यक्षरतन्त्रत्वात्तद्विशेषणानां यत्र
क्वचिदप्युत्पन्नानामक्षरेण सर्वत्राभिसम्बन्ध इत्यर्थः ॥ तदुक्तं प्रथमे काण्डे-
“गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वान्मुख्येन वेदसंयोगः” [जै० सू ३।३।८]
इत्यत्र ॥ ३३ ॥ इत्यक्षरध्यधिकरणम् ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।-०

मामती ।

विद्वानग्निमात्रं इति । तदङ्गत्वेन यजुर्वेद एव ‘य एव विद्वान्वारन्तीय गायति य एव विद्वान्यज्ञायज्ञीय
गायति य एवं विद्वान्वाग्नेदेव्य गायति’ इति विहितम् । एतानि च सामानि सामवेदेषूपज्ञानि । तत्रेद
सद्विद्यते-किमेतानि यतोत्पद्यते तत्रत्येनेनोच्चैष्ट्रेण स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यान्वय यत्र विनियुज्यन्ते तत्रत्येनो-
पाशुत्वेन स्वरेण ‘उच्चैः साम्नोवाशु यजुषा’ इति श्रुतेः । किं तान्प्राप्तम् । उत्पत्तिविधिनिर्मापेक्षितोपाय-
त्वात्मना विहितत्वादङ्गानां तस्यैव प्राथम्यात्तन्निश्चयन एवोच्चैः स्वरे प्राप्त उच्यते-गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थ-
त्वान्मुख्येन । वेदसंयोगः अथमर्थ-उत्पत्तिविधिगुणो विनियोगविधिस्तु प्रधान, तदनयो-
र्व्यतिक्रमे विरोधे उत्पत्तिविध्यालोचनेनोच्चैः विनियोगविध्यालोचनेन चोपाशुत्वं सोऽयं विरोधो
व्यतिक्रमस्तस्मिन्व्यतिक्रमे मुख्येन प्रधानेन नियुज्यमानत्वरूपेण तस्य वारन्तीयादेर्वेदसंयोगो
प्राप्तो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेन । कुत, विनियुज्यमानत्वंस्य मुख्यत्वेनोत्पद्यमानत्वंस्य गुणत्वेन
तदर्थत्वाद्दिनियुज्यमानार्थत्वादुत्पद्यमानत्वंस्य । एतदुक्तं मन्त्रि-यद्यप्युत्पत्तिरागवपि चातूरूप्यमस्ति त्रि-
वस्यविशेषात् । तन्मात्रान्तरापर्यव्याच्य चातूरूप्यस्य । तथापि वाक्यानामैदपर्य मियते । एकस्यैव
विधेरे पत्तिविनियोगानि कारप्रयोगरूपेषु चतुर्थे मन्वे किंचिद्वय रूपं केनचिद्वाक्येनोद्दिश्यते यदन्यो-
ऽप्राप्तम् । तत्र यद्यपि सामवेदे सामानि विहितानि तथापि तद्वाक्यानां तदुत्पत्तिमात्रपरता विनियोगस्य
यात्पूर्वदिक्कैरेव वाक्यं प्राप्तत्वात् । तथा चोत्पत्तिवाक्येभ्यः समीहितार्थाप्रतिष्ठमाद्दिनियोगवाक्येभ्यश्च
तदवगतैस्तदर्थान्येवोत्पत्तिवाक्यानि भवन्तीति तत्र येन वाक्येन विनियुज्यन्ते तस्यैव स्वरस्य साधनत्वं
सम्पत्तिनो महण न तु रूपमात्रप्रतिष्ठ इति । माप्यकाठेयमप्युदाहरणमन्त्रेण योजयितव्यम् । उद्गातृषु
दोषप्रदाना मन्त्राणामुद्गात्रा प्रयोगे प्राप्ते अध्वर्युप्रदानेऽपि पुरोडाशे विनियुक्तत्वात्प्रदानात्पूर्वेषामप-
र्युणैर तेषां प्रयोगो नोद्गात्रेति दार्ष्टान्तिके योजयति-एवमिहापीति ॥ ३३ ॥ (२०) ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पुष्टिकामश्चरारंग यजेनेत्युत्पन्ने जामदग्न्येऽतीने पुरोडाशिन्य उपसदो भवन्तीति तेत्तिरीये पुगेडाशुक्त-
सूत्रमन्त्रिष्वदिशामु पुरोडाशप्रदानमन्त्राणामुद्गातृवेदोत्पन्नानामुद्गात्रा प्रयोगे प्राप्तेऽध्वर्युप्रदानकं पुरोडाशे
विनियोगात्तस्य चोत्पत्त्यपेक्षायां प्रागन्यात्तदनुरोत्पन्नान्पर्युणैर तेषां प्रयोगो नोद्गात्रे-यर्थ । उक्तमर्थं
दार्ष्टान्तिकं योजयति-एवमिति । अत्रैतद्वाहणान्तरत्रिभक्षया तार्तीयं सूत्रमुदाहरति-तदुक्तमिति ।
यात्पूर्वदिक्कैरेऽन्याधाने ‘य एवं विद्वानग्निमाधत्त’ इति श्रुतेस्तदङ्गत्वेन ‘य एव विद्वान्वारन्तीय गायति य एव
विद्वान्यज्ञायज्ञीय गायति य एव विद्वान्वाग्नेदेव्य गायति’ इति तत्रैव सामगानं श्रुतं, तत्र किमेतानि वा-
रन्तीयादीनि सामवेदोत्पन्नमात्रतोत्पन्नोच्चैस्त्वेन स्वरेणाधाने प्रयोक्तव्यानि किंवा यत्र विनियुज्यन्ते तत्रैव-
नोभंशुत्वेनेति सदहे सप्युत्पत्तिविधिनिर्मापेक्षितोपायत्वात्मना विहितत्वादङ्गानां तस्यैव प्राथम्यात्तन्निश्चि-
तैः स्वरे प्राप्ते प्रत्याह-गुणेति । उत्पत्तिविधिगुणो विनियोगविधिर्मुख्यतयोर्व्यतिक्रमो विरोध एव-
त्तिविध्यालोचनयोर्बेत्त विनियोगविध्यालोचनयोपाशुत्वंमिति तस्मिन्व्यतिक्रमे मति मुख्येन प्रधाने
विनियुज्यमानेन रूपेण वारन्तीयादेर्वेदस्य संयोगो प्राप्तो नोत्पद्यमानत्वेन गुणेनेति प्रतिगार्था हेतुमाह-
तदर्थत्वादिति । उत्पद्यमानस्य विनियुज्यमानार्थं गाययति सामवेदे सामानि विहितानि तथाऽपि तद्वा-

इयदामननात् ॥ ३४ ॥ (२१) ॥

“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरन्यः
पिप्पलं स्वाहृत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति” [(मुण्ड० ३ । ३ । १)
(श्वेता०४।६)] इत्यध्यात्माधिकारे मन्त्रमाधर्वणिकाः श्वेताश्वतराश्च पठन्ति ।
तथा कटाः—“ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ।
छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पश्चात्प्रयो ये च त्रिणाचिकेताः” [कठ० १।३।
१] इति । किमत्र विद्येकत्वम्—उत्-विद्यानानात्वमिति संशयः । किं
तावत्प्राप्तम् । विद्यानानात्वमिति ॥ कुतः ॥ विशेषदर्शनात्—“द्वा सुपर्णा”

रत्नप्रभा ।

इत्युपक्रम्य विहिताः । जमदग्निना कृतः जामदग्नः । अहीनः—चतुरासः क्रतुः, तस्मिन् “पुरोडाशिन्य उपसदो
भवन्ति” इति पुरोडाशसाम्या इष्ट्यः तैत्तिरीयके विहिताः । तासामध्यर्कुरुकृत्वात् सामवेदोत्पन्नम-
न्त्राणां तासु विनियोगादध्वर्युणोष प्रयोगः, नोद्गात्रेत्यर्थः ॥ वेः—देवगणस्य होत्रम् अथ्वर च कर्माग्नेस्वत
एनेत्यन्यामन्त्रगमन्त्रार्थः ॥ उत्पत्तिविधिगुणः । फडापेक्षत्वाद् । उत्पन्नस्य फडे विनियोगविधिमुत्पत्त्यः ।
सकृद्वत्वात् ॥ तृषा च मन्त्राणामुद्गातृत्वे वेदोत्पन्नत्वादुद्गात्रा प्रयोगः विनियोगविधिनाध्वर्युणा प्रयोग
इति गुणमुत्पत्त्योर्भक्तिरूपे विरोधे सति मुख्येन वडीयसा मन्त्रात्मकवेदस्य अध्वर्युणा सयोगतः उत्पत्तेः ।
विनियोगार्थत्वादिति जैमिनिमूत्रार्थः ॥ यद्यपि शास्त्रमाध्ये वारवन्तोयादिसाम्नामुध्वेस्वरकसामवेदो-
त्पन्नत्वादायानाङ्गवेदोवेस्वरप्रयोग “य एवं विद्वान्वाचरन्तीय गायति यज्ञापणीय गायति यामदेव्यं
गायति” इत्याधाने तेषां विनियोगविधिना याजुरेण याजुषम्योषाशुस्वरस्य प्रयोग इति गुणमुत्पत्त्योर्भि-
रोधे सति उत्पत्तिविनियोगार्थत्वात्सुत्पत्तिविनियोगवच्छेदनात् यजुर्वेदस्वरमयोग इति सूत्र व्याख्यातम् ॥
तथापि न्यायसाम्पादात्तसदमन्त्राः सूत्रविषयवेदोदाहृता इत्यविरोधः ॥ ३३ ॥ (२०) ॥ इयदाप्रन-
नात् ॥ मन्त्रद्वयेऽपि प्रतिपादनप्रकारभेदान्, जिज्ञासेत्यमानाच्च,—सशयमाह—किमत्रेति ॥ ऋतवान्नामये
“अक्षर त्रय यत्परम्” [कठ० १ । ३ । २] इति गुणा ध्रुवाः । सुपर्णावाक्येऽनश्वरादयः । तेषां
भामती ।

इयदामननात् । ‘गुहा प्रतिष्ठाविष्णोः’ इत्यत्र मिदोऽर्थः प्रत्ययने । एकत्र भोक्तृभोक्तृवेदता, अन्यत्र
भोक्तृभोक्तृवेति वेदभेदाद्विद्याभेद इति। न च सृष्टीशब्दधानातिपरिपदविपक्षगणाय विवक्तविति नेतुमुचिनम् ।
सति मुख्यार्थममवे तदाश्रयणायोयात् । न च प्राक्यशेषानुतोयानदाश्रयणम् । मदेहे हि वाक्यपेशाज्जिर्णयो
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यथाना तदुत्पत्तिमात्रपरत्व विनियोगस्य याजुर्वेदिकत्वात्क्येऽन प्रसंस्तन एव समीहितार्थप्रतिष्ठाभात्तद्व्या-
न्दोपपत्तिमात्रातीति तस्यैव स्वरस्यार्थसम्बन्धिनो प्रहणित्यर्थः । उदाहरणान्तर तु समानन्याधतया-
दक्षितमिति न शास्त्रविरोधः ॥ ३३ ॥ (२०) ॥ प्रतिपाद्यमद्यमयमिहानाज्ञानैक्येऽक्षरविषयमु-
पसहारकप्रतिपाद्यभेदाद्विद्याभेदः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—इयदिति । गुहा प्रतिष्ठाविष्णव मिदार्थमपि
वाक्यमुपसर्गात्पुनर्महारप्रमद्वापुनरुदाहरति—द्वा सुपर्णाति । तथापिमेव काठकवाक्यमपि पठन्ति-
त्येति । मन्त्रद्वय विषयाऽन्य प्रतिपादनप्रकारभेदाद्विद्याभेदमानात्प्रतिपाद्यासामर्थ्यात्तद्वेदक्येऽक्षर-
सश-
यमाह—किमिति । मन्त्रद्वयेऽपि विद्वेक्येऽन्या वाक्यार्थमिहेतोर्भोक्तृत्वात्प्रादादिसंगति । पूर्वपक्षे गुणा-
नुपसर्गात् मिद्वान्ने तदुपसर्गा इत्यर्थाऽन्य विद्वेक्य पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । अर्थेऽन्यद्वेद-
विद्यानानात्वमिति शङ्कते—कुत इति । रूपभेदद्वेदार्थेऽन्यसिद्धेऽपि—विद्येऽपेति । तद्वय विद्व-
जोति—द्वा सुपर्णाति । भोक्तृभोक्तृद्वौ सुपर्णे वन वेदना भोक्तृभोक्तृवेति वेदभेदाद्विद्याभेदः । न

अन्तरत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथमसमेतम् । (१११३)

यत्परम्" [कठ० ३२] इति "गुहां प्रविष्टावात्मानो हि" [व्या० सू० १ । २ । ११] इत्यत्र चैतत्परमश्रितम् ॥ तस्मात्त्रास्ति वेद्यभेदः । तस्माच्च विद्यैकत्वम् ॥ अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु पीवीपर्यालोचने परमात्म-विद्यैवावगम्यते तादात्म्यविवक्षयैव जीवोपादानं नार्थान्तरविवक्षया ॥ न च परमात्मविद्यायां भेदाभेदविचारावतारोऽस्तीत्युक्तम् ॥ तस्मात्प्र-पञ्चार्थ एवैव योगः ॥ तस्माच्चाधिकधर्मोपसंहार इति ॥३४॥ इतीयदाधि-करणम् ॥ २१ ॥

अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मनः ॥ ३५ ॥ (२२) ॥

रत्नप्रभा ।

इदंसाध्यादोऽपत्तिरुद्विविशिष्टतया तुल्यवस्तुद्वयप्रत्यभिज्ञानस्य वायकामात्रान्, प्ररुणानुग्रहाच्च, जीवा-नुवादेन असत्सारिन्मणि मन्त्रद्रव्यतापर्यमिति प्रपञ्चार्थमिदं सूत्रमिति भाव ॥ ३४ ॥ (२१) ॥ अन्तरा भूतग्रामवत्स्वात्मन इति ॥ घटादिकं चिद्विषयत्वेनापरोक्षम् । अथ तु साक्षादविषयत्वेनापरोक्ष-मिति । प्रथमार्थं पश्यमी । अत्र धृतावात्मधर्मोऽपरोक्षत्वमत्रन्युक्तम् । अत्रनमे सर्वोत्तरत्वमात्मन्युक्तम् । तयोरेक्यं दृढीकृतं मन्तव्यम् "त मे व्याचक्ष्व " [वृ० ३ । ४ । १] इत्युपस्तिप्रश्ने याज्ञवल्क्येन प्राणादिप्रेरकोऽदृष्ट्यातिसाक्षी प्रतिपादित । तत्रैव "यदेत साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वोत्तरस्त्वमे भामती ।

तथा च वेद्याभेदाद्विद्याऽभेद इति । अपि च त्रिष्वप्येतेषु वेदान्तेषु प्ररुणययेऽपि पीवीपर्यपर्या लोचनया परमात्मत्रियैवावगम्यते । येष्वे कथं तर्हि जीवोपादानमभिव्यक्त आह-तादात्म्यविवक्षयेति । नास्यां जीव प्रतिपाद्यत किंतु परमात्मनोऽभेद जीवस्य दर्शयितुमसावनूयते । परमात्मविद्यावाधाभेदवि-षयत्वान्न भेदाभेदविचारावतार । तस्मादैकविगमत्र सिद्धम् ॥ ३४ ॥ (२१) ॥ अन्तर्ग भूतग्राम-वत्स्वात्मनः । कौपीनतयेकश्लेषाकावणोपक्षतप्रश्रोपक्रमवोविद्योर्नैर-त्येणाम्नातयो विगमिन्ति भेदो न वेति विशदे भेद एवेति ब्रूम । कुत्र -यद्यप्युभयत्र प्रश्रोत्तरयोऽभेद प्रतीयते । तथापि तस्यैकस्य पुन-धृतेरविशेषादानार्थक्यप्रमङ्गायजन्म्यासावद्रेद-प्रात । न चैकस्यैव ताडिना नवहृत्च उपदेशोऽपि यथा भेदो न भवति स 'आत्मा तत्त्वमसि श्वेतम्नो' इत्यत्र तत्रोक्तभेद इति युक्तम् । 'भूय एव मा भगवान् विज्ञापयतु' इति हि तत्र भूयते, तेनाभेदो युज्यते । न चैव तथामिन्नेन यद्यपि वेद्याभेदोऽवग-म्यते तथाप्येकत्र तस्यैवाशानायादिमात्रावयोपाधेरुपासनादेकत्र च कार्यकरणविहोषधेरुपासनादिनाभेद एवेति प्राप्ते प्राप्नु-यते । नेनदुपामनाविधानपरमपि तु यन्तुस्वरूपप्रतिपादनपरं प्रथमतिरचनान्नेचनेनो-मानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इदादार्थनिर्णयार्थं दृष्टव्यम् । उपरमोवसहारेकस्यामप्यमपि तत्रा नेपमिति भाव । सिदार्थ-नाव मन्त्रद्रव्यस्य परविषयत्वात्-गुहामिति । मन्त्रद्रव्यस्य परमात्मैतार्थं यादृशमिडाद्विद्याभेदो नेपि निगमयति-तस्मादिति । न वेत्त मन्त्रद्रव्ये परविषय किंतु तस्यैवित्यानात सर्वमपि मन्त्रजातमित्याह-अपि चेति । आर्थाधिक्येनाश्वारकाटफ्रिभक्षया त्रिविद्युक्तम् । त्रिमिति तर्हि जीवोपादानं तदाह-तादात्म्येति । एवैव च जीवोऽनूयत इत्यत्र । तदनुवादेन मन्त्रप्रतिपादनेऽपि कुतो विवेकं तत्राऽऽ-न चेति । प्रागेव मन्त्रद्रव्यस्य निहार्थत्वे किमनेनाधिकरणेनेत्याशयाऽऽ-तस्मादिति । गुणोपम-हारप्रसंगे मन्त्रद्रव्यविषय कुतोऽपि तत्राऽऽ-तस्मादिति ॥ ३४ ॥ (२१) ॥ मन्त्रयोरर्थभे-दोक्तिप्रमयेन प्राद्यगयोगवि तुन्वार्थनामाह-अन्तरेति । तृष्ट्यामप्येकं पायनिक प्राद्यगम्यमुदाहरति-

(१११४)

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । [अ. ३. पा. ३ अ. २२ सू. ११]

“यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः” [वृ० ३ । ४ । १] इत्येवं द्विः उपस्तिकहोत्रप्रश्नयोर्नैरन्तर्येण वाजसनेयिनः समामनन्ति । तत्र संशयः-विद्यैकत्वं वा स्याद्विद्यानानात्वं वेति ॥ किं तावत्प्राप्तं-विद्यानानात्वमिति ॥ कुतः ॥ अभ्याससामर्थ्यात् । अन्यथा ह्यन्यूनानतिरिक्तार्थं द्विराम्नानमनर्थकमेव स्यात् ॥ तस्माद्यथाभ्यासात्कर्मभेदः, एवमभ्यासाद्विद्याभेद इति ॥ एवं प्राप्तिं प्रत्याह ॥ अन्तराम्नानाविशेषात्स्वात्मनो विद्यैकत्वमिति । सर्वान्तरो हि स्वात्मोभयत्राप्यविशिष्टः पृच्छ्यते, प्रत्युच्यते चान हि द्वावात्मानावेकस्मिन्देहे सर्वान्तरो सम्भवतः । तदा ह्येकस्याऽसं सर्वान्तरत्वं कल्प्येत, एकस्य तु भूतग्रामवन्नैव सर्वान्तरत्वं स्यात् । यथा च-पञ्चभूतसमूहे पृथिव्या आपोऽन्तराः, अद्भ्यश्च तेजोऽन्तरमिति, -सत्यप्यापेक्षिकेन्तरत्वे नैव मुख्यं सर्वान्तरत्वं भवति, तथेहापीत्यर्थः ॥ अथ वा भूतग्रामवदिति श्रुत्यन्तरं दर्शयति । यथा-“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा” [श्वेता० ६ । ११]

रत्नप्रभा ।

“व्याचक्ष्व” [वृ० ३ । ४ । २] इति कर्होत्रप्रश्नेऽज्ञानायाद्यतितः प्रतिपादितः । तत्र ब्राह्मणद्वयेऽपि प्रश्नायभ्यासात्, सर्वान्तरत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च, -संशये मन्त्रयोर्वैक्यादस्तु विशेष्यम् । इह तु ब्राह्मणयोर्वैक्येऽपि अभ्यासाद्विद्याभेदः “यजत्वभ्यासात्प्रयाजभेदवद्” इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षः । तत्र मियो धर्मानुपसंहारः कळं, सिद्धान्ते तूपसंहार इति विवेकः । द्वयोः सर्वान्तरत्वानुपपत्त्या तावद्ब्राह्मणयोरेक्यमाप्ति ।

पटम्यते । किमसौ यद्येवम् । एतदता भवात्-निवर्तप्रोक्तप्रापणाद्येत्वात्प्राप्तावनुपपत्तिः । परंतुत्वत्तं तु पुनःपुनरुच्यमानमपि न दोषमावहति शतकृत्वोऽपि हि पथं घटन्याताः । विशेषतस्तु वेदः पितृम्या-गन्धमर्हितः । न च सर्वथा पौनरुक्त्यम् । एकत्राज्ञानायात्पत्ययादन्यत्र च कार्यकारणप्रविल्यात् । तस्मादंका मिशा प्रत्यभिज्ञानात् । उभाम्यामपि त्रिशाभ्यां भिन्न आत्मा प्रतिपाद्यते इति यो मन्यते पूर्वपक्षेक-आनन्दगिरीय-व्यायनिर्णयः ।

यदिति । घटादि सविकर्मत्वेनापरोक्षं तत्र तु साक्षात्परोक्षं तदेव प्रत्यगावेत्याह-य इति । स च सर्वान्तरो ब्रह्मणि विद्मस्य सर्वान्तरत्वम्याऽऽत्मनि स्थितस्य चापरोक्षत्वस्य ब्रह्मणि संकीर्तनादुभयोरेक्यमित्यर्थः । तन्मे व्याचक्ष्वेति शेषः । ब्राह्मणद्वय विपरीकृत्याभ्यासात्सर्वान्तरत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च भशयगाह-तत्रैतौ । विवन्तावित्यस्य टाक्षणिः कृत्यं गृहीतः मन्त्रयोर्भोक्त्रमोत्पृत्परत्वेनाऽऽत्मैक्याद्वैक्यमुक्तम् । इह त्रयैक्येऽपि न विवेक्यमभ्यासादिति पूर्वपक्षमाह-विद्येति । हेतुं व्यतिरेकतः स्फोरयति-अन्यथेति । एकस्यैव पुनः श्रुतिरिच्छेदादनर्थकं हि स्यादितिन्यायाच्चजल्पम्यासे पूर्वकर्मभेदवद्विद्याभेद इत्युपसंहारि-तस्मादिति । ब्राह्मणयोरेकार्येण विवेक्योक्त्या वाक्यार्थेर्धातेतारंवाच चिन्तनात्पादादि सगतिः । पूर्वपक्षे निगमिदाङ्गानुपसंहारः । मिहान्तं तद्वक्यात्तुपसंहारसिद्धिरिति सिद्धवृत्त्यै सिद्धान्तवति-एवमिति । पूर्वमूत्रस्यमाननार्दिनिपटमिहानुपकनिर्यगीकृत्य स्वामनोऽन्तराम्नानाविशेषादित्युक्तं तदेव स्पृष्टयति-सर्वेति । तथाऽपि कथं ब्राह्मणयोरेक्याय तत्राऽऽह-न हीति । द्वयोः सर्वान्तरत्वायुक्तं रूपेण्यभिद्धेद्वैक्यमित्यर्थः । कथं पुनर्द्वयोः सर्वान्तरत्वानुपपत्तिर्मनोमयात्वादिपदुपपत्तौ तत्राऽऽह-तदा हीति । भूतग्रामदृशात्तं व्याचक्ष्वे-यथेति । तदेतान् न विमान्तरं व्याकरोति-अथ वेति । द्वयोः

अन्तरत्वाधिकरणम्] रत्नमभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१११५)

इत्यस्मिन्मन्त्रे समस्तेषु भूतग्रामेष्वेक एव सर्वान्तर आत्मा आम्नायते, एवमनयोऽपि ब्राह्मणयोरित्यर्थः ॥ तस्माद्वैकैकत्वाद्विधैकत्वम् ॥ ३५ ॥

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् ॥ ३६ ॥

अथ यदुक्तमनभ्युपगम्यमाने विद्याभेदे आम्नानभेदानुपपत्तिरिति ॥ तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते ॥ नायं द्वेषः ॥ उपदेशान्तरवदुपपत्तेः । यथा-ताण्डि-नामुपनिषदि षष्ठे प्रपाठके-“स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छां० ६ । ८-१६] इति नवकृतवोऽप्युपदेशेन विद्याभेदो भवति, एवमिहापि भविष्यति ॥ कथञ्च न नवकृतव उपदेशे विद्याभेदो भवति ॥ उपक्रमो-पसंहाराभ्यामेकाध्यायिगमात् ॥ “भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु” [छां० ६ । ५ । ४] इति चैकस्यैवार्थस्य पुनःपुनः प्रतिपिपादयिषित-त्वेनोपक्षेपादाशंकात्तरनिराकरणेन चासकृदुपदेशोपपत्तेः । एवमिहापि प्रश्नरूपाभेदाद्, “अतोऽन्यदार्तम्” [वृ० ३।४।२] इति च परिसमाप्त्य-विशेषादुपक्रमोपसंहारो तावदेकार्थविपर्ययो दृश्यते । “यदेव साक्षादपरो-क्षाद्ब्रह्म” [वृ० ३।५।१] इति द्वितीयेऽपि प्रश्ने एवकारं प्रयुञ्जानः पूर्वप्रश्नगतमे-वार्थमुत्तरत्राकृष्यमाणं दर्शयति । पूर्वस्मिन् च ब्राह्मणे कार्यकारणव्यतिरिक्त-स्यात्मनः सद्भावः कथ्यते, उत्तरस्मिन्सु तस्येवाशनायादिसंसारधर्मा-सीतत्वं कथ्यते इत्येकार्थतोपपत्तिः ॥ तस्मादेका विद्येति ॥ ३६ ॥ इत्य-न्तरत्वाधिकरणम् ॥ २२ ॥

रत्नमभा ।

सुप्रख्य सिद्धम् । तथा च वेद्येक्यात् निर्गुणमिदमेव न विवादः ॥ ३५ ॥ अन्यथा० ॥ ननु निदेक्ष्या-ह्रीकारे अन्त्यासानुपपत्तिरिति चेत् ॥ उच्यते ॥ स एवाभ्यास कर्मभेदकः, यो निरर्थकः ॥ इह तुगस्ति-भ्राह्मणोक्तात्मन एव अशनायाचय्यरूपविशेषरूपनार्थव्यादान्त्वानोऽन्यथाभिद, न विनाभेदक इति समु-भामती ।

देर्गा तं प्रति सर्वांतरत्वाभिरोयो दर्शितः ॥ ३५ ॥ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरव-
भानन्दगिरौष-न्यायनिर्णयः ।

सर्वांतरत्वायोगलभ्यमर्थमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ३५ ॥ पूर्वश्रुतं जन्मदूययनि-अन्यथेति । तत्रानुवाद-व्याकरोति-अथेति । परिहारमनवारयति-अत्रेति । मनोऽर्थमुक्त्वा दृष्टान्तेनाऽऽज्ञातभेदोऽसौ मूलावयवा-धमाह-नेत्यादिना । तदेव विदुगोति-मथेति । दृष्टान्तोऽपि मनोनेति शङ्कते-कथं चेति । दृष्टान्ते निदेक्ष्ये साधयति-उपक्रमेति । ऐकार्थसिद्धौ हेत्वन्तरमाह-भूप इति । एकस्यैव भूप शब्दात्प्रतिपाद्ये-वीनदत्तमित्याशक्याऽऽह-आशंकात्तरिति-शार्थान्ति ब्रह्माह-एवमिति । इहैति भाष्यशब्दोक्तिः । एवकार-सामर्थ्यादिति निदेक्ष्यमित्याह-यदेवेति । यत्साक्षादपरोक्षादेन न कदाचिदपि परोक्षमि वेमेरकारो योग्य-तामित्याशंक्ष्य द्यवदितान्यथान्नेमिति मन्वाऽऽह-पूर्वेति । कथं तर्हि वीनदत्तवादानर्थक्याशक्तिमनाधि-स्तत्रा-ऽऽहपूर्वास्मिन्निति । उपपत्तप्रदाने कार्यकरणसिद्धः साप्यने यः प्रागेन प्राग्गतीत्यादिनिर्देशा-क-द्वोऽप्रदाने तदशनायादिविशो योऽशनायापिशशे शोक मोहमित्यादिदर्शनात्तथा चेत्स्येवाऽऽकारभेदेनोक्ती-वीनदत्तकेयं पुनस्तन्निपाह-इत्मेकायंतात । ऐकार्थे कश्चिन्माह-तस्मादिति ॥ ३५ ॥ (२२) ॥ तत्त्वमसीत्ये-कवोपदेशस्योपदेशान्तरवदियनेन मूलावयवोदाहृतं ज्ञानप्रमाणैकत्ववार्दिभाष्यान्तराणां तावत्परमाह-

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् ॥ ३७ ॥ (२३) ॥

“तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम्” इत्यैतरेयिण आदित्यपुरुषं प्रकृत्य समामनन्ति । तथा जाबालाः—“त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि” इति । तत्र संग्रहः—किमिह व्यतिहारेणोभयरूपा मतिः कर्तव्या—उत्त-एकरूपेवेति । एकरूपेवेति तावदाह । न ह्यत्रात्मन ईश्वरेणे कत्वं सुक्तवाऽन्यत्किञ्चिच्चिन्तयितव्यमस्ति । यदि चेवं चिन्तयितव्यो विशेषः परिकल्प्येत—संसारिणश्चेश्वरात्मत्वमीश्वरस्य च संसार्यात्मत्वमिति ॥ तत्र संसारिणस्तावदीश्वरात्मत्वे उत्कर्षो भवेत् । ईश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात् ॥ ईश्वरस्य तु संसार्यात्मत्वे निकर्षः कृतः स्यात् ॥ तस्मादेकरूप्यमेव मन्तव्यम् । व्यतिहारान्नायस्तावदेकत्वहृदीकरणार्थं इति ॥ एवं प्राप्ते प्रत्याह ॥ व्यतिहारोयमाध्यानायाम्नायते, इतरवत् । यथैतरे गुणाः सर्वात्मत्वप्रभृतय आध्यानायाम्नायन्ते, तद्वत् । तथाहि विशिषन्ति सनाम्नात्तार उभयोच्चारणेन “त्वमहमस्म्यहं च त्वमसि” इति । तत्रोभयरूपायां मतौ कर्तव्यायामर्थवद्भवति ।

रत्नप्रभा ।

दायार्थं ॥ ३६ ॥ (२२) ॥ व्यतिहार इति ॥ जीरेण्योर्मियो विनेपणविशेषभाव व्यतिहारः । तस्य श्रुतत्वात् । उत्कृष्टदृष्टिर्निदृष्टे कृपा फट्पत्नीतिन्यायाच्च नशये जीवे ईश्वरत्वमनिरव कार्या । उत्क-
न्यायात् । व्यतिहारश्रुतिम् तस्या एव दृष्टीकरणार्थं जेनान्यासात्प्रयथासिद्धेति दृष्टातन पूर्वपक्षः । तत्र
कार्य फट्, सिद्धान्ते श्रुत्यर्थमन्वमिति त्रिके ॥ एतेनैव ‘अहमस्मि’ इत्युच्चारणेनैवमेव ज्ञात्वाद्-
मागती ।

दिति । अस्य तु पूर्वप्रवृत्त्यामिमायो दर्शितः । सुगममन्यत् ॥ ३६ ॥ (२२) ॥ व्यतिहारो विशि-
षन्ति हीतरवत् । उत्कृष्टस्य निदृष्टरूपापत्तौभयत्रोभयरूपानुचिन्तनम् । अपि तु निदृष्टे जीव उत्कृष्टरूपा-
भेदचिन्तनमेव हि निदृष्ट उत्कृष्टो मन्तव्यमिति प्राणम् । एव प्रात उच्यते—इतरेतरानुनादिनेतरेतररूपविग-
नादुभयत्रोभयचिन्तन विधीयते । इतरथा तु योऽहं सोऽस्योभयैनापदेवोच्येन । जीवात्मानमनूद्येव
मन्य विधीयते । न रतीवरस्य जीवात्मत्व योऽसौ सोऽहमिति । यथा तत्त्वमसीत्यत्र । तस्मादुभयरू-
पानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

व्यतिहार इति । ऐतरेयज्जाक्य जात्राज्जाक्य चोदाहरति—तदिति । जाक्यपदमभिहित्य व्यतिहार
स्यान्वयेन विशेषणविशेषयस्य इष्टेऽष्टदृष्टिर्निदृष्टे फट्पत्नीति न्यायाच्च नशयमाह—तत्रेति । उत्क-
कणोद्योर्नैकेकेऽपि यथाऽऽदरायोऽन्वास्तमयाऽयमसीति मत्वा पूर्वप्रवृत्तयति—एकैति । एतान्तरात्म-
र्यात्तरत्वान्वास्या क्रय मनेरेक्यमिन्यादात्रयाह—न हीति । अ-योन्वा मन्तव्योन्तरैरित्यादात्रयाऽऽ-
यदीति । अ-योन्वा मन्तव्योन्तरैरित्यादात्रयाऽऽ-
तदाह—उपतिहारेति व्यतिहास्याठे दिग्भावा मनेरुद्येपदेनया विशेष्योक्तैरुक्तयार्थैरहितोव चिन्तना-
त्पादादिमिति । पूर्वपक्षे मनेरेक्यमने जात्रवत् । सिद्धान्ते तस्या द्वैतस्ये दृष्टव्यमन्यस्य मिष्यतीति
अमान सिद्धान्तयति—एवमिति । व्यतिहारे निषेधे विशेषणविशेषयस्यान्वायानुभवयस्यमपिकरणम् ।
प्रमाणमर्थ दृष्टान्तं न्यदयति—इतरवदिति । दृष्टान्तदर्शितेनमागौ व्याख्याय हेतु व्याख्याति-
तयाहीति । उत्कृष्टरूपान्वालेऽपि कथं प्रमाणमिदंमत्वाऽऽह—नञ्चेति । तदेव व्यतिरेकसुगोनाऽऽ-

अन्यथा हीदं विशेषेणोभयान्नानमनर्थकं स्यात् । एकेनैव कृतत्वात् ॥ ननु-
भयान्नानस्यार्थविशेषे परिकल्प्यमाने देवतायाः, संसारात्मत्वापत्तेर्नि-
र्कषः प्रसज्येत्युक्तम् ॥ नैष दोषः ॥ ऐकात्म्यस्थवानेन प्रकारेणातुचि-
न्त्यमानत्वात् ॥ नन्वेवं सति स एवैकत्वदृष्टीकार आपद्येत, न वयमेकत्व-
दृष्टीकारं वारयामः ॥ किं तर्हि ॥ व्यतिहारेणैव द्विरूपा मतिः कर्तव्या ।
वचनभामाण्यात् ॥ नैकरूपेत्येतावदुपपाद्यामः ॥ फलतस्त्वेकत्वमपि
दृष्टीभवति । यथा-ध्यानार्थेऽपि सत्यकामत्वादिगुणोपदेशे तद्गुणक ई-
श्वरः प्रसिध्यति, तद्वत् । तस्माद्यमाध्यातव्यो व्यतिहारः समाने च
विषये उपसंहर्तव्यो भवति ॥ ३७ ॥ इतिव्यतिहाराधिकरणम् ॥ २३ ॥

सैव हि सत्यादयः ॥ ३८ ॥ (२४) ॥

रत्नमहा ।

“अहं” “त्वमसि” इति दृष्ट्या स्यादित्यर्थः ॥ उक्तदोष स्मारयति-नन्विति ॥ सन्दिग्धेऽर्थन्यायः साध-
काशः । इह तु श्रुत्वादन्योन्यात्मन्व ध्येयम् । ब्रह्मणि मनोमयत्वादित्तु जीवा मन्वस्य ध्यानार्थे आरोहेऽपि
निरूप्यप्रसन्नयमादादिनि परिहरति-नैष दोष इति ॥ ब्रह्मणि निरूप्य दित्वा जीवानादात्म्यस्थाने मदुक्त-
मेवागतमिति शङ्कते-नन्वेवमिति ॥ मतेऽद्विरूपत्व एवदनुक्तमस्माभिरुच्यते । ध्यानपर वाक्यमिदम् । एक एव
तु मानान्तरादिरोधात् नियतीति समाधत्त-न वयमिति ॥ अहप्रहोपास्तित्यर्थे व्यतिहार उपसंहर्तव्य
इत्याह-तस्मादिति ॥ ३७ ॥ (२३) ॥ सैव हि सत्यादयः ॥ स यः-कश्चिदधिकारी महद्
भामती ।

पशुभयत्राध्यानायोपदिश्यते । नन्वेवमुक्तदृष्टस्य निरुद्धप्रसङ्ग इत्युक्त तत्किमिदानीं सगुणे ब्रह्मशुभास्य-
मानेऽस्य वस्तुतो निर्गुणस्य निरुद्धता मतिः । कस्मैचित्कदाचन तथा ध्यानमात्र विरियते न तस्य निरु-
द्धतामापादयतीति चेद्विहापि व्यतिहारातुचिन्तनमात्रमुपदिश्यते कदाचन न तु निरुद्धता मन्मुक्तदृष्टस्य ।
अन्वाचयशिशुः तु तादात्म्यदार्ढ्यं मनोवैश्राम्यं । सत्यकामादिगुणोपदेश इव तद्गुणेश्वरसिद्धिरिति
सिद्धमुपयोज्यमात्मसाध्यानमिति ॥ ३७ ॥ सैव हि सत्यादयः । तद्वै तदनन्तरं तदास सत्यमेव स यो
हेतुमहदक्ष प्रथमज वेद स य ब्रह्मेति जपतीर्माहोकाशित इवसाप्तस्य एवमेतन्महदक्ष प्रथमज वेद
सत्य मयेति सत्य देव ब्रह्म । पूर्वोक्तस्य हृदयाग्यस्य ब्रह्मण सत्यमिदुपासनमनेन सदर्थेण
विरियते । तदिति हृदयाग्य प्रथमेन तदा परापृच्छति । एतदेवेति वक्ष्यमाण प्रकारान्तर-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अन्ययेति । ज्ञेयं ब्रह्मधीरेकैव चेत्तदा त्वमहमित्येतावत्तरे सिद्धेरमयोद्योगमनर्थकं तस्मात्तदर्थवत्त्वानुप-
पत्त्या मतिरमयन्वैर कार्येत्यर्थः । उक्त स्मारयति-नन्विति । निर्गुणस्य सगुणत्वोक्तिरदन्योन्याम-
तया ध्यानमात्रस्य विमानान्न वस्तुतो निरुद्धत्वेऽह-नेत्यादिना । ईश्वरे जीवानादात्म्यस्थाऽऽगोप्योरा-
स्यत्वाज्ञेश्वरस्यो रूपनिवृत्तित्तर्यर्थः । यचनादुपयोज्यमातुचिन्तने मदुक्तमेवाऽऽयातमिति शङ्कते-
नन्विति । किमिह नान्तरीयत्वेनैकवचनपि दृष्टीमवनीशुषते, किंवा तत्तन्मस्यादिवचनेनोपदिश्यते इति
तत्राऽऽद्य प्रयाह-न वयमिति । न द्वितीयो ध्यानविपरिवादाकल्पस्ये वाह-किं तर्हि ॥ इहे-
त्युदाहाणोक्तिः । एकाग्रज्ञानस्याग्रीह मानात्तरात् किं न स्यात्तत्राऽऽऽ-फलतस्त्विति । अर्थद्वित्यर्थः ।
कथमुपास्तितरत्वेऽर्थादपि तद्वृत्तीकरणे तत्राऽऽ-प्येति । अन्यपरस्यापि मानान्तरादिद्वेऽर्थे स्थान्मा-
नत्वमित्यर्थः । उभयोद्योगसागर्धनिदमुपमहरति-तस्मादिति । व्यतिहारतुचिन्तनकार्यताकार्थान्नम्य
पादमगति सूचयति-समाने चेति । यत्रपराहृषणोराग्निमन्त्रत्रेण पागत । उभयरूपमतिकरणे
सयैव नमर्थतो दृष्टीमवतीति वस्तुमिती युक्तम् ॥ ३७ ॥ (२३) ॥ जीवब्रह्मोन्मीन्यात्मनो तमेवाद्विरूपा मति-
नुपप्रेष्युक्तम् । सन्नपि जपतीर्माहोकाशित पाप्मानमिति च फलोक्तिमेवादिपानेदमादाकवोक्तम्-सैवेति ।

“स यो हेतुं महद्यक्षं प्रथमजं वेद सत्त्वं ब्रह्म” [वृ० ५।४।१] इत्यादिना वाजसनेयके सत्यविद्यां सनामाक्षरोपासनां विधाया नन्तरमात्रायते—“तद्यत्तत्सत्यमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षन्पुरुषः” [वृ० ५।५।२] इत्यादि । तत्र संशयः—किं हे एते सत्यविद्ये—किं वैकेशेति । हे इति तावत्प्राप्तम्—भेदेन हि फलसम्बन्धो भवति “जयतीमाँल्लोकान्” [वृ० ५।४।१] इति पुरस्ताद्, “हन्ति पाप्मानं जहाति च य एवं वेद” [वृ० ५।५।३] इत्युपरि-

रत्नप्रभा ।

व्यापक यक्षं पूर्य मौक्तिकेषु प्रथमजमेतत् सब तत्त्वचेति—सत्त्वं ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं वेद उपास्ते, तस्य लोकत्रयः फलमित्यर्थः । सत्यमिति नाम व्यञ्जरं—सत् त्वमिति । तत्र प्रथमोत्तमेश्वरं सत्त्वम् । मध्यस्थमक्षरमनृतमुपयतः सत्त्वेन सपुटितत्वात् सत्त्वप्रायणैव भवतीति नामाक्षरोपासना सत्यविद्याङ्गवेनोक्ता । यत् पूर्वप्रकृतं हृदयात् तत् सप्रयुक्तयक्षत्वादिगुणक सोसौ आदित्यमण्डलेऽक्षिणि च पुरुषं स्वस्याहारिण्यहमिति च नामद्वयज्ञानात् पापक्षयः फलमित्यर्थः ॥ अत्र पूर्वोत्तरनाक्ययोः फलभेदश्रुतः प्रकृताकर्षणाच्च सशयमाह—तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे—गुणानां व्यवस्थयानुष्ठान सिद्धान्ते—तनुष्ठानैक्यमिति फलम् ॥ यथा जीवेशयोरेक्योऽन्यात्मत्वप्रतिश्रुतिभेदात् वैरूप्यमुक्तं, तथात्र फलश्रुतिभेदाद् विद्याभेद इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति—हे इति ॥ विशेष्यब्रह्ममात्राकर्षणमुक्तम् । तद्यत्तदिति सर्वनामभिः पूर्वोक्तगुणपामती ।

तस्य परामृशति । तत्तदाऽत्रे भास बभूव । किं तदित्यत आह—सत्यमेव । सब मूर्तं त्यच्चापूर्तं च सत्त्वम् । तदुपासकस्य फलमाह—स यो हेतमिति । य. प्रथमज यत् पूर्य वेद । कथं वेदेत्यत—आह—सत्त्वं ब्रह्मनाति । स जयतीमान् लोकान् । किंच, जितो पशोऽहं इनुशब्द इत्य शब्दस्यार्थं वर्तते । त्रिनेत्रव्यत्वेन बुद्धिसनिहितं शत्रु परामृशति—असायिनि । असद्ब्रवेत्तदपेत् । उक्तमर्थं निगमयति—य एषमेतदिति । एवं विद्वान्कस्मान्जयतीत्यत आह—सत्यमेव यस्माद्ब्रह्मेति । अतस्तदुपासनात् फलोत्पादोऽपि सत्य इत्यर्थः । तद्यत्तत्सत्यं किमसौ । अत्रापि तत्पदार्थ्यां रूपप्रकाशे पदामृशौ । कस्मिन्नात्मन्वेन तदुपासनामित्यत उत्तरम्—स आदित्यो य एष इत्यादिना तस्योपनिषदहरहमिति । हन्ति पाप्मानं जहाति च य एष वेदेत्यन्तेना उपनिषदं रहस्य नाम । तस्य निर्बचन—हन्ति पाप्मानं—जहाति चेति । हन्तेर्जहातेर्ना रूपमेतन् । तथा च निर्बचनं कुर्वन्फलेऽपापदानिमाहेति । तमिम नियममाह भाष्यकारः—यो वै हेतमिति सनामाक्षरोपासनामिति । तथा च श्रुतिः—‘तदेतदक्षरं स यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमियेकमक्षरं प्रथमोऽनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सत्यविद्यामुदाहरति—स यो हीति । अविशेषेणाधिकारी सर्वनामम्यामुक्तः । उपास्यप्रसिद्धपर्यो ह्यशब्दः । एतदिति बुद्धिम्यमुपास्य परामृश्यते । तस्य व्यापकत्वमह—मह—दिति । यश्च पूर्य प्रथमज मौक्तिकानां मध्ये प्रथम जातं सब त्वचेति सत्त्वं अत्र हिरण्यगर्भाख्यं वेदोपास्ते तस्य लोकत्रयः फलमित्यर्थः । तदेतदक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरमित्यादिना सयनानविशिष्टशुपासनमुक्तिम्याह—सनामेति । तत्र ब्रह्मणो हृदयात्मवे निद्रे यत्तद्वत् सय हृदयात् सोऽतीवादिष्य इति योजना । विशेष्यादित्यवशेन स ऽयुक्तम् । तस्य मण्डलमात्रं व्यावर्तयति—य एष इति । तस्येवाऽऽभ्यासकत्वमाह—यश्चेति । वाक्यद्वये श्रुतां सयत्रिया त्रिषीहृत् फलभेदात्प्राप्तानिर्बन्धाच्च सशयमाह—तत्रेति । विद्याभेदादेतिरूपगदाग वाक्यार्थधीन्तरेत्र पादादिमगतिः । पूर्ववर्त्ये गुणव्यवस्था सिद्धान्ते तदव्यवस्थेयमित्येव पूर्वपक्षयति—हे इति । सयनामाक्षरत्रयविशिष्टादहरहंशुगविशिष्टस्य विशङ्कणतया रूपभेदादियामिदं इत्यर्थः । तत्रैव फलसयोगभेद इत्यन्तरमाह—भेदेनेति । तद-

ष्टात् । प्रकृताकर्षणं तूपास्यैकत्वादिति ॥ एवं प्राते ब्रूमः-एकैवेयं सत्य-
विद्येति ॥ कुतः ॥ “तद्यत्तसत्यम्” इति प्रकृताकर्षणात् ॥ ननु विद्या-
भेदेऽपि प्रकृताकर्षणमुपास्यैकत्वाद्दुपपद्यत इत्युक्तम् ॥ नैतदेवम् ॥ यत्र हि
विस्पष्टात्कारणान्तराद्विद्याभेदः प्रतीयते, तत्रैतदेवं स्यात् । अत्र नूभ-
यथा सम्भवे “तद्यत्तसत्यम्” इति प्रकृताकर्षणात्पूर्वविद्यासम्बद्धमेव
सत्यमुत्तरत्राकृष्यत इत्येकविद्यात्वनिश्चयः ॥ यत्पुनरुक्तं फलान्तरश्रवणा-
द्विद्यान्तरमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ तस्योपनिषदहरहमिति चाङ्गान्तरोपदे-
शस्य स्तावकत्वमिदं फलान्तरश्रवणमित्यदोषः ॥ अपि चार्थवादादेव
फले कल्पयितव्ये, सति विद्यैकत्वे चावयवेषु श्रूयमाणानि बहून्यपि फला-

रत्नप्रभा ।

विदिष्ट ब्रह्म आट्प्यादिस्याद्विद्यस्थानादिगुणविधानात् । तथा च वाक्यादेव विधेयसिद्धिरिति सिद्धान्त-
यति-एकैवेति ॥ यथा दहरशाण्डिल्यमियोरत्रैक्यप्रत्यभिज्ञानमात्र, तथात्र नेपाह-नैतदिति ॥
कारणान्तरं-प्रकरणभेदादिकम् । एवं विद्याभेदेऽपि एतद उपासकज्ञान स्यात् । अत्र तुभयथा
सम्भवे विधेयनानासम्भवे सत्यमित्युपास्यैक्यज्ञानात् विधेयविशेष इत्यक्षरार्थः । असत्यपवादका-
रणे रूपैक्यात् विधेययोःसर्गतिद्धिः । न च फट्भेदापवादः । अङ्गे फट्भूते । स्तुतिमात्रतया फट्भेदासि-
द्धिरित्याह-यत्पुनरित्यादिना ॥ किञ्च यत्र प्रधानविधायैवद्वयम इति फट् श्रुत, तत्र प्रमानफट्नेपाज्ञानां
फलाकाशाविशृत्तरेङ्गे फट्भूते । स्तुतिमात्रतया इह तु प्रथमज सत्य प्रयेति वेदेति प्रमानविधात्रिविधस्य लोक-
जयफट्स्यामुपेत्याम्नाभिर्नामरूपागस्य फट्भूतेः स्तुतित्यमुक्तम् ॥ वस्तुतस्तु प्रमानविधायैवद्वयकामपदा-
मापादाभिर्नेत्यायेन फट् कल्पन्तीये सति प्रधाने तदङ्गे वा यत्रिविद् फट् श्रुत, तस्य सर्वस्यापि श्रुतत्वाविशो-
पाज्ञानेष्टिफट्-यायेन समुच्चि येकप्रमानफट्-वस्तुतस्तु फट्भेदोऽस्ति इत्याह-अपि चेति ॥ सूत्र योज-

भामती ।

समे अक्षरे सत्य गण्यतोऽनृत नटेनदन्तमुभयतः स येन परिगृहीत स यभूयमेव भवति नैवविज्ञानानृत
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दितिप्रकृताकर्षणात्प्रत्ययः स-यनामाक्षरविशिष्टस्योत्तरत्र स्थानगुणसम्बन्धयनार्थस्ये क्वनो विद्यानानास्य
सत्वाऽऽह-प्रकृतेति । फट्भेदस्योक्तत्राकिन्यकाभ्यदर्शपूर्णामासदनुबन्धाभेदेऽपि विद्यानानास्यमिति भावः ।
विद्याभेदाद्गुणव्यवस्थेयि पक्षमन्य भवेति सूत्रायथन सिद्धान्तमाह-एवमिति । तत्र हेतु द्विजान्दुर्भित
प्रत्यपूर्वकमाह-कुत इति । यत्रेत्येवाक्षरस्योपश्रवणानमिनविद्याभेदेऽपि प्रकृताकर्षणं स्यादिति
शङ्कते-नन्विति । तत्र कारणान्तरापवादविद्याभेदेऽपि प्रकृते तदभावात्तच्छब्देन प्रकृतमहादभेदेन
प्रथमिज्ञानाद्विधेयमिहाह-नैतदिति । यत्रेत्येव यदि यन्त्युक्तम् । कारणान्तरं फट्भेदादि । एत-
दिति प्रकृताकर्षणमुक्तम् । एवमिति तस्य विधेयव्यभिचारि मिति भेदः । अत्रेति स परिघोषणे । उभ-
यथा समयो भेदाभेदाभ्यामुपपत्ति । प्रकृते फट्सवोगभेदो भेदोपवादोऽस्तीत्युक्तं तत्राऽऽह-यत्पुन-
रिति । प्रसाधार्थादक नेनास्य फट्विशित्वाभावात् फट्सवोगभेदमिद्विद्येत्याह-अत्रेति । इतश्च फट्भेदा-
द्विद्याभेदो नात्रे पाह-अपि चेति । त्रिभूतेऽपि फट्भेदात्प्रकृते सति तत्र फट्भेदोऽपि फट्भेदाद्विद्याभेदादित्याह-अत्रेति । अत्रादादिति हेतु-

न्यवयविन्द्यामेव विद्यायामुपसंहर्तव्यानि भवन्ति ॥ तस्मात्सैवैयमेका
सत्यविद्या तेनतेन विशेषेणोपेताऽऽम्नायत इत्यतः सर्व एव सत्यादयो
गुणा एकस्मिन्प्रयोगे उपसंहर्तव्याः ॥ केचित्पुनरस्मिन्सूत्रे इदं वाजसनेय-
कमक्ष्यादित्यपुरुषविषयं वाक्यं, छान्दोग्ये च—“अथ य एषोऽन्तरा-
दित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते” [छां० १ । ६ । ६] “अथ एषोऽन्तराक्षि-
णि पुरुषो दृश्यते” [छां० ४ । १५ । १] इत्युदाहृत्य सैवैयमक्ष्यादि-
त्यपुरुषविषया विद्योभयत्रैकेति कृत्वा सत्यादिगुणान्वाजसनेयिभ्यः
छन्दोगानामुपसंहार्यान्मन्यन्ते ॥ तत्र साधु लक्ष्यते ॥ छान्दोग्ये हि कर्म-
सम्बन्धिनीयमूनीथव्यपाश्रया विद्या विज्ञायते ॥ तत्र ह्यादिमध्यावसानेषु
कर्मसम्बन्धिचिह्नानि भवन्ति—“इयमेवर्गग्निः साम” [छां० १ । ६ । ६]
इत्युपक्रमे “तस्य ऋक् च साम च गेष्णो तस्माद्द्वीथः” [छां० १ । ६ ।
८] इति मध्ये “य एतदेवं विद्वान्साम गायति साम गायति” ॥

रत्नप्रभा ।

यति—तस्मादिति ॥ एकदेशिव्याख्यामुद्राव्य दूषयति—केचिदित्यादिना ॥ छान्दोग्ये कर्माद्गोद्वीथे हिरण्य-
पुरुषदृष्टिरित्यत्र लिङ्गमाह—तत्रेति ॥ पृथिव्यात्मना दृष्टे ऋक्सामे गेष्णौ ॥ तस्माद् ऋक्सामगेष्णात्वात्,
पुरुष उद्वीथ इति । एवं विद्वान् उद्गाता कर्मफलसमृद्धिसमर्थः ॥ इति श्रुत्यर्थः ॥ सत्यविद्या तु न कर्माद्गोशि-
मामती ।

हिनस्ति' इति । तीतीकारानुबन्ध उच्चारणार्थः । निरनुबन्धस्तकारो द्रष्टव्यः । अत्र हि प्रथमोत्तमं अक्षरे
सत्यं मृत्पुरुषाभावात् । मध्यतो मध्येऽनुत्तममृत्त हि मृत्पुः । मृत्पुनृतयोस्तकारसाम्यात् । तदेतदनुत्तं मृत्पु-
पमुमयतः सत्येन परिगृहीतम् । अन्तर्भावित सत्यरूपान्याम् । अतोऽकिञ्चित्करं तत्सत्यभूयमेव सत्य-
वाहृत्यमेव भवति । शेषमतिरोहितार्थम् । सैय सत्यविद्यायाः सनामाक्षरोपासनता । यद्यपि तद्यत्ताय-
मिति प्रकृतानुकर्येणभेदः प्रतीयते तथापि फलभेदेन भेदः साध्यभेदेनेव नित्यकाम्यविषययोर्द्वैतीपूर्णमा-
मान्यां स्वर्गकामो यजेत यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति शास्त्रयोः सत्यप्यनुबन्धनाभेदे भेद इति प्राप्तिं
प्रत्युच्यते—एकैवेय विद्या तन्सत्यमिति प्रकृतपरामर्शादभेदेन प्रत्यभिज्ञानात् । न च फलभेदः । तस्योपनि-
षदहरदमिति तस्येव यदङ्गान्तर रहस्यनाम्नोपासन तत्प्रशंसायोर्योऽर्थाद्भेदोऽयं न फलविधिः । यदि पुनर्विद्या-
विश्रावधिकारश्रवणाभावात्तत्कल्पनायामार्थवादिकं फल कल्प्येत ततो जातेष्टाविनागृह्यमाणनिरोपना मर-
न्तिताधिकारकल्पना ततश्च समस्तार्थवादिफलयुक्तमेकमेवोपासनमिति सिद्धम् । परकीयव्याख्यानमुपन्य-
स्यति—केचित्पुनरिति । वाजसनेयकमक्ष्यादित्यविषय छान्दोग्यमपीत्युपास्याभेदादभेदः । तत्र
वाजसनेयोक्तानां सत्यादीनामुपसंहार इत्यर्थे भेद हि सत्यादय इति सूत्रं व्याख्यातं तदेतदुपपत्ति-
तत्र माध्वेति । (ज्योतिष्टोम) कर्मसंबन्धिनीयमूनीथव्यपाश्रयेति । अनुबन्धनाभेदेऽपि साध्यभेदादे

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मुक्त्वा प्रतिज्ञात विधेयमुपसहरति—तस्मादिति । अथशिशे सूत्रावयवं व्याकुर्वन्पूर्वापरवाच्यार्थनिरोपना-
त्येकीष्टये ध्यानं कार्यमित्याह—इत्यत इति । परकीयव्याख्यासुग्यापपत्ति—केचिदिति । तत्रेति—
तत्रेति । कर्मसंबन्धिनीयत्र कर्म ज्योतिष्टोमस्तदंगभूतोद्वीथव्यपाश्रयत्वमेव विद्याया निरादयति—तत्रेति ।
उद्वीथशब्दाध्यकर्मामगेष्णात्परमात्मोद्वीथशब्दाध्य इत्याह—तस्मादिति । अथ य एषोऽन्तरादि-
व्यस्याऽऽदिमव्यावसानेषु ऋक्सामयोः कर्मागयोः पृथिव्यादिदृष्टिदृष्टिविशिष्टयोर्ध्वेकनद्रेष्टादिन्यासिपुरुषभिरि-
कर्मागोद्वीथ्याने छान्दोग्येऽपीतिव्यर्थः । वाजसनेयकेऽपि कर्मागवदमेव ध्यानमित्येति न विद्या-

कामाद्यधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११२१)

[छां० १।७।९] इत्युपसंहारे ॥ नैवं वाजसनेयके किञ्चित्कर्मसम्यग्नि चिह्न-
मस्ति ॥ तत्र प्रक्रमभेदाद्विद्याभेदे सति गुणव्यवस्थैव युक्तेति ॥ ३८ ॥
इति सत्याद्यधिकरणम् ॥ २४ ॥

कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥ ३९ ॥ (२५) ॥

“अथ यदिद्रमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः”
[छां० ८।१।१] इति प्रस्तुत्य छन्दोगा अधीयते-“एष आत्माऽपहत-
पाप्मा विजरो विमृत्युविंशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्य-
संकल्पः” [छां० ८।१।५] इत्यादि ॥ तथा वाजसनेयिनः-“स वा
एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एपोऽन्तर्हृदय आका-
शस्तस्मिञ्छेते सर्वस्य वशी” [वृ० ४।४।२२] इत्यादि ॥ तत्र
विद्यैकत्वं परस्परगुणोपयोगश्च किं वा नेति संशये विद्यैकत्वामिति ॥ तत्रे-
दमुच्यते-कामादीति । सत्यकामादीत्यर्थः । यथा देवदत्तो, दत्तः, सत्य-
भामा, भामेति । यदेतच्छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य सत्यकामत्वादिगुणजा-
तमुपलभ्यते, तदितरत्र वाजसनेयके-“स वा एष महानज आत्मा”
इत्यत्र सम्बध्येत ॥ यच्च वाजसनेयके वशित्वाद्युपलभ्यते, तदपीतरत्र-
च्छान्दोग्ये “एष आत्माऽपहतपाप्मा” इत्यत्र सम्बध्येत ॥ कुतः ॥ आय-
तनादिसामान्यात्-समानं ह्युभयत्राऽपि हृदयमायतनम् । समानश्च वेद्य
ईश्वरः । समानश्च तस्य सेतुत्वं लोकासम्भेदप्रयोजनमित्येवमादि बहुतरं

रत्नप्रभा ।

तेत्याह-नैवमिति ॥ अङ्गविद्यातः स्वतन्त्रहिरण्यगर्भविद्याया भेदान् गुणोपसंहार इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ (२४) ॥
कामादीतरत्र ॥ सगुणनिर्गुणविषयो लुताः सत्यकामादयो वशित्वाद्युपलभ्यते गुणा निध उपमहर्षिज्या न वेत्यु-
पसंहारस्य फलमानामान्यात् सन्देहे स परिचाया एकत्वाद्गुणसाद्ध्यर्थेऽथत्र विषयो सगुणनिर्गुणरूपभेदेन
भेदात् निर्गुणविद्यायां गुणोपसंहारस्य फलमानावानुपसंहार इति बहिरैव प्राप्ते सिद्धान्तपति-तत्रेदमि-
भामती ।

इति विद्याभेदादनुपसंहार इति ॥ ३८ ॥ (२४) ॥ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । छान्दोग्यवाजसनेय-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

नानातरमिद्याशक्त्वाऽऽह-नैवमिति । नित्यकाम्याग्निहोत्रयोर्धार्थ्यभेदेऽपि साध्यभेदेन भेदबहुपात्ये-
क्येऽपि फलभेदेन विषयोर्भेदे गुणानुपसंहार इत्युपसंहारि-तत्रेति ॥ ३८ ॥ (२४) ॥
तद्यत् स यमिनिप्रवृत्ताः कर्तव्याः प्राणिभेदाद्गुणोपसंहारश्चेत् कश्चिदाकाशस्थोपास्यं च कश्चित्ताद्रथस्य श्रेयतेति रूप-
भेदाद्गुणानुपसंहारः स्वादित्यशक्त्वाऽऽह-कामादीति । सगुणनिर्गुणविद्याविषय पात्रपमुदाहरति-
अथेति । परापरविद्यागता वशि तादयः स यकामादयश्च गुणा विषयास्ते किन्नवो-वन नौरसहर्ष्याः,
किंनोपसहर्ष्या इत्युभययोर्मध्येऽनुपयोगमावाभावाभ्यां सशये प्यानस्तु युपयोगि-येन गुणानामन्योन्योपसहा-
रोन्वया वाक्यार्थेऽर्थेऽनुचिन्तनायादादिभ्यः । पूर्वपक्षे वरश्चिदाकाशस्य प्येष्व वरश्चिदाद्रथस्य
श्रेयतेति विदोपमिदि । सिद्धान्तेऽपि ब्रह्म एवाऽऽकाशाशब्दात्कश्चिद्विशेषोपरतिगिर्गोऽहं सिद्धान्तमाह-
तत्रेति । वरपरवाचनेनारयि-प्रे दृष्टान्तमाह-यथेति । पदार्थमुत्र वा वाक्यार्थमाह-यदेतदिति ।
हेतुमुक्त विद्योर्भि-समानं हीति । आदिपदेनाऽऽनन्तादि गृहणे । बहुतरमास्यदर्शनादिरेतरगु-

सामान्यं दृश्यते ॥ ननु विशेषोऽपि दृश्यते—छान्दोग्ये हृदयाकाशस्य गुण-
योगः । वाजसनेयके त्वाकाशाश्रयस्य ब्रह्मण इति ॥ न ॥ “दहर उक्त-
रेभ्यः” [व्या० सू० १ । ३ । १४] इत्यत्र छान्दोग्येऽप्याकाशशब्दं ब्रह्म-
वेति प्रतिष्ठापितत्वात् । अयं त्वत्र विद्यते विशेषः—सगुणा हि ब्रह्मविद्या
छान्दोग्ये उपदिश्यते—“अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान्का-
मान्” [छां० ८ । १ । ६] इत्यात्मवत्कामानामपि वेद्यत्वश्रवणात् ॥
वाजसनेयके तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यमानं दृश्यते—“अत ऊर्ध्वं वि-
मोक्षायैव ब्रूहि” [बृ० ४ । ३ । १४] “असङ्गो ह्ययं पुरुषः” [बृ० ४ ।
३ । १५] इत्यादिप्रश्रप्रतिवचनसमन्वयात् ॥ वशित्वादि तु तस्तुत्यर्थमेव
गुणजातं वाजसनेयके सङ्कीर्त्यते । तथा चोपरिष्ठात्—“स एष नेतिनेत्या-
त्मा” [बृ० ३ । ९ । २६] इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्मोपसंहरति । गुणव-
तस्तु ब्रह्मण एकत्वाद्भिभूतिप्रदर्शनायायं गुणोपसंहारः सूत्रितो नोपास-
नायेति द्रष्टव्यम् ॥ ३९ ॥ इति कामाद्यधिकरणम् ॥ २५ ॥

रत्नममा ।

त्यादिना ॥ एवं विद्याभेदे स्फुटं कथं गुणोपसंहारस्तत्राह—गुणवत्स्त्विति ॥ भिन्नविद्यास्यानामपि
गुणानामायतनादिसाम्येन निर्गुणस्यैव बुद्धिस्यानां सुत्यर्थमुपसंहारो युक्तः । ज्ञानस्तुतिप्रकर्षस्याकाङ्क्षित-
त्वात् । यत्र कचिद दृष्टगुणैः स्तुतेः कर्तुं योग्यत्वात् ॥ यद्यपि सगुणस्यैवकामादिषु निर्गुणस्थगुणा
अन्तर्भूता एव । तथापि नोपसंहारोक्तैर्व्यर्थं, निर्गुणस्तावकत्वेन श्रुतगुणानामन्यत्राप्येव्येत्वमिति शङ्का-
भामती ।

विद्ययोर्व्यपि सगुणनिर्गुणत्वेन भेदः । तथाहि छान्दोग्ये—‘अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्ति एतांश्च
सत्यान्कामान्’ इत्यात्मवत्कामानामपि वेद्यत्व श्रूयते । वाजसनेये तु निर्गुणमेव परं ब्रह्मोपदिश्यते ‘विमो-
क्षाय ब्रूहि’ इति तथापि तयोः परस्परगुणोपसंहारः । निर्गुणायां तावद्विद्यायां ब्रह्मस्तुत्यर्थमेव सगुणविद्या-
संबन्धिगुणोपसंहारः संबन्धी । सगुणायां च यद्यथाध्यानाय न वशित्वादिगुणोपसंहारसंभवः । न हि निर्गु-
णायां विद्यायामाभ्यातव्यत्वेनेते चोदिता येनाभ्यास्यत्वेन सवच्येरन्नपि तु सत्यकामादिगुणनान्तरीयकत्वे-
नेतेषां प्राप्तिरित्युपसंहार उच्यते । एवं व्यवस्थित एष सश्रेणोऽधिकरणार्थस्य—साम्यवाहुल्येऽप्येकत्राकाशा-
धारत्वस्यापरत्र चाकाशादात्मस्य श्रवणाद्भेदे विद्ययोर्न परस्परगुणोपसंहार इति पूर्वपक्षः । रादान्तस्तु
सर्वसाम्यमेवोभयत्राभ्यासोपदेशादाकाशाशब्देनेकत्रात्मोक्तोऽन्यत्र च दहराकाशाधारः स एवोक्त इति सर्व-
साम्याद्भयव्युत्पन्नपि सर्वगुणोपसंहारः । सगुणनिर्गुणत्वेन तु विद्याभेदेऽपि गुणोपसंहारव्यवस्था दर्शिता ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

गुणोपसंहार इत्यर्थः । अस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षमाह—नन्विति । नाथ विशेषस्तत्राप्याकाशास्य ब्रह्मव्या-
दित्वाह—नेत्यादिना । सगुणनिर्गुणतया विद्याभेदादपत्तत्वात्पन्थादीनां वशित्वादीनां चेतरेतरानुस-
हार इत्याशङ्क्याऽऽह—अयं त्विति । वाजसनेयकेऽपि वशित्वाद्युपदेशाददीनाद्वा सगुणमेव याशङ्क्याऽऽह-
स्तुत्यर्थमिति । तत्र निर्णायकत्वेन वाच्यशेष दर्शयति—तथा चेति । कथं तर्हि गुणोपसंहारः गृह्य-
स्तत्राऽऽह—गुणवत्स्त्विति । नाथवाहुल्यवाद्भयगो ध्येयस्य स्तुत्यमानस्येतरत्वेन मनिसमानं वचि-
दुपास्यत्वाय कचिच्च स्तुतिर्पाकत्वापाऽऽज्ञादित्यन्तत्तदृणमदोगयोग्यत्वात् ब्रह्मगो वशित्वादीनामपर-
त्वात्पन्थादीनां चेतरेतरानुसंहारः । स्तुतिर्निर्णय इत्येव शारेण कर्तुं शक्येति सगुणनिर्गुणसु व्यवधानेनोक्तानामपि

आदरादलोपः ॥ ४० ॥ (२६) ॥

छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्य श्रूयते "तद्यद्रक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयं
स यां प्रथमामाहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति" [छां० ५ । ११ । १]
इति । तत्र पञ्च प्राणाहुतयो विहिताः । तासु च परस्तादग्निहोत्रशब्दः
प्रयुक्तः- "य एनदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति" [छां० ५ । २४ । २]
इति, - "यथेह क्षुधिता बाला मातरं पशुपासते एव-सर्वाणि भूतान्य-
ग्निहोत्रमुपासते" [छां० ५ । २४ । ५] इति च ॥ तत्रेदं विचार्यते-किं
भोजनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्य-उत्त-अलोप इति ॥ "तद्यद्रक्तम्"
इति भक्तागमनसंयोगश्रवणात् । भक्तागमनस्य च भोजनार्थत्वात् । भो-

स्तम्भमा ।

निरासेनान्तर्भावदाढर्षाध्वान्दिप्यनयम् ॥ ३९ ॥ (२९) ॥ आदरादलोपः ॥ अत्र यच्छ्रद्धाग्नि-
होत्रशब्दाभ्यां सशयमाह-तत्रेदं विचार्यते इति ॥ वैश्वानरोगासनेनातिथिमोजनान् प्राक् कार्यवेन
विद्याङ्गप्राणाग्निहोत्रविचारात् पादमङ्गलि । पूर्वपक्षे भोजनत्रयेऽपि द्रव्यान्तरेण प्राणाग्निहोत्रानुष्ठान,
सिद्धान्ते तद्लोप इति भेदः । ननु यद्रक्तमिति यच्छ्रद्धेन मोजनाक्षिप्तमक्तमनूय तद्धोमीयमिति होमसंयोग-
विमानादाक्षेपक्रमेण भोजनत्रये तदाक्षिप्तमक्ताश्रितहोमत्रये इति सिद्धान्तां शङ्कते-तद्यदिति ॥ निर्गुणस्थो-
पास्तित्रयेऽपि स्तुत्यर्थगुणस्थैर्याद् भोजनत्रयेऽपि प्राणाग्निहोत्रस्यादरेण स्तुतिनिर्वाहार्थमत्रोप इति दृष्टा-
भामती ।

तस्मात्सर्वप्रशस्तम् ॥ ३९ ॥ (२९) ॥ आदरादलोपः । अस्मि वैश्वानरविद्यायां तद्रुपासन्न्यातिथिस्यः पूर्व-
भोजनम् । तेन यद्यपीयमुपासनागोचरा न चिन्ता साक्षात्तत्रापि तत्प्रबद्धप्रथमभोजनमन्यदादस्ति समतिः ।
विचारगोचरं दर्शयति-छान्दोग्ये वैश्वानरविद्यां प्रकृत्येति । विचारप्रयोजकं सन्नेमाह-किं भोजन-
लोप इति । अत्र पूर्वप्रश्नाभावेन सशयमाक्षिपति-तद्यद्रक्तमिति । भक्तागमनसंयोगश्रवणादिति ।
उक्तं यत्वेन-प्रथम एव तत्रे 'पदकर्माप्रयोजकं नयनस्य परार्थत्वात्' इत्यनेन । यथा सोमकुर्यार्षानीयमा-
भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

गुणानां निर्गुणविद्याया युक्तं स्तुत्यर्थत्वेनाश्रयः । श्रूयते त्वदूर्ध्वदिव्येकगम्यम् । यत्र वशिष्वाद्यः
श्रुता न तत्रैषां श्रूयत्वेन विमानमिषयत्र गतानामपि न श्रूयते इत् । स्तुत्यर्थे तु श्रूयत्तदपि न शब्दतन्म-
त्रेषां नयनमनेक्षते सययमावादिमामर्थादेव सर्वेश्वरत्वादिमिदि । अतोऽन्तर्भागात्प्रमुपसृष्ट इति मानः ॥
॥ ३९ ॥ (२९) ॥ उपास्तित्रयेऽपि स्तुत्यर्थेन गुणात्रयवर्तुर्दतिथिस्य इत्यादिश्रुत्युपपत्तये भोजनत्रो-
पेऽपि प्राणाग्निहोत्रत्रये इति चोदयति-आदरादिति । वैश्वानरविद्यागतं प्राणाग्निहोत्रं विषयवेनोप-
न्यस्यति-छान्दोग्य इति । स इति वैश्वानरविद्यादिद्रुक्तं । श्रुतिनाप्यर्थं समृद्धि-तत्रेति ।
सदेहाय शब्दान्तरप्रयोगं पूर्वप्रश्नार्थनाह-सोऽस्विति । न वशिष्ठेऽपि पाप्मा तं श्रूयतांति यच्छ्रद्धस्य
सकृत् । प्राणाग्नित्रये यच्छ्रद्धाग्निहोत्रशब्दाभ्यां सशयमाह-तत्रेति । उपास्तिविचारप्रश्नावेन तद्गतप्र-
थमभोजनविश्रुतिविचारद्वारा वास्तवार्थानुविचारमन्त्रान्तरस्ति पादादिसमति । पूर्वपक्षे प्रतिनिधिन्यायेन
प्राणाग्निहोत्रत्रयैवाग्रीभ्यम् । सिद्धान्ते तदननारात्तदनास्यकर्मनियाराशयेन पूर्वप्रश्नपूर्वव्यापार्यां सिदा-
न्ताराद्गुणायारयति-तद्यदिति । भक्तागमनसंयोगश्रवणात्प्राणाग्निहोत्रस्येति सम्भ्रं । न च होमस्य भक्ता-
गमनप्रयोजकस्य भोजनप्रयुक्तमलोपजीविनादल्लोपे लोपा पूर्वप्रश्नाभावादपि ररगननारान्यनियर्थः ।

जनलोपे लोपः प्राणाग्निहोत्रस्येति ॥ एवं प्राप्ते न लुप्येत इति तावदाह ॥
कस्मात् ॥ आदरात् । तथाहि—वैश्वानरविद्यायामेव जाबालानां श्रुतिः—
“पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयाद्यथा वै स्वयमहुत्वाऽग्निहोत्रं परस्य जुहुयादेवं तद्”
इत्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं प्रथमं प्रापयन्ती
प्राणाग्निहोत्रे आदरं करोति । या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा
प्राथम्यवतोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहतेति मन्यते ॥ ननु भोजनार्थमक्तागम-

रत्नप्रमा ।

त्वेन पूर्वपक्षमूत्रेण परिहरति—एवं प्राप्त इति ॥ एवं तदिति । स्वयं प्राणाग्निहोत्रमहोत्रातिथीनां तत्क-
रणमित्यर्थः ॥ उक्त स्मारयिना परिहरति—नन्वित्यादिना ॥ यथा कुण्डपायिना सत्रगते मासाग्नि-
होत्रे अग्निहोत्रशब्दादौष्णान्निव्याग्निहोत्राचक्षान्नित्याग्निहोत्रवर्माणा पयोद्रव्यादीनां प्रातिः, तथेहापि प्राणा-
होत्रे अग्निहोत्रशब्दात् पयोद्रव्यादीनामुत्सर्गः प्रातो सत्या भोजनार्थमक्तद्रव्यविधिनाऽपवादः कृतः ॥
अतो मक्तवधेरपवादार्थत्वाद् भोजनलोपे मक्तागम्यगुणस्याद्गस्य लोपेऽपि न मुर्यस्याग्निहोत्रस्य लोपः ।
अपवादामाद्ये उत्सर्गप्राप्तपयआदिना तस्य निष्पत्तिसम्भवादिति प्राप्तमित्यर्थः । “ गुणलोपे न मुर्यस्य ”

मामती ।

नैकदायनीसनमपदपाशुप्रहणमप्रयोजक न पुनरेकहायन्टा नयन प्रयोजयति । तत्रस्य हेतोः । सोमकपेय
तत्रयनस्य प्रयुक्तमत्तदुपजात्रिवात्मनमपदपाशुप्रहणस्येति । तथेहापि भोजनार्थमक्तागमनमयोगात्प्राणा-
होत्रमर्जनामात्रे मक्त प्रत्यप्रयोजकत्वमिति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यपूर्वपक्षमिदमप्रिकरणमित्यर्थः । पूर्वपक्षमा-
श्रिय ममावच्छे—एवं प्राप्ते, न लुप्येतेति तावदाह । तावच्छब्दः निदान्तग्रहानिराकरणार्थः । पृच्छति-
कस्मात् । उच्यते—आदरात् । तदेव स्तोत्रस्य—तथाहीति । जाबाला हि श्रावयति—“पूर्वोऽतिथि-
भ्योऽश्रीयात्” इति । अश्रीयादिति च प्राणाग्निहोत्रप्रदान वचः । “यथा हि क्षुत्रिना वाञ्छा मातर पशु-
पामते । एव मर्गाणि भूतान्यग्निहोत्रमुपासते” इति यचनादग्निहोत्रस्यातिथीन्मूतानि प्रत्युपजात्यन्वेन
श्रयणात्तदेकनाकयतयेहापि पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयादिति प्राणाहोत्रप्रदान उच्यते । तदेवं ननि “यथाह वै
स्वयमहुत्वाग्निहोत्र परस्य जुहुयादियेव तत्” इत्यतिथिभोजनस्य प्राथम्यं निन्दित्वा स्वामिभोजनं
स्थानिनः प्राणाग्निहोत्रं प्रथमं प्रापयन्ती प्राणाग्निहोत्रादरं करोति । नन्वाद्विधतामेवा श्रुतिः प्राणाहोत्रं त्रि-
स्वामिभोजनपक्ष एव नामोजनेऽर्षी यत आह—या हि न प्राथम्यलोपं सहते नतरां सा प्राथम्यव-
तोऽग्निहोत्रस्य लोपं सहतेति मन्यते । ईदृशं स्वयममादरं प्राणाग्निहोत्रस्य यदतिथिभोजनोत्तर-
काउत्रिणि स्वामिभोजन समयादपकृत्यातिथिभोजनस्य पुस्त्याद्विहितम् । तद्यदाग्निहोत्रस्य धर्मिणः प्राथ-
म्यवर्तनेऽपि न सहते श्रुतिस्तदाभ्याः । तत्र कथा धर्मिणेऽपि न सहत इत्यर्थः । पूर्वपक्षोक्षेपमनुमाप्य दूयति—
ननु भोजनार्थेति । यथा हि कौण्डपायिनामयनगते अग्निहोत्रे प्रकृत्यान्तरात्त्रैयमिनाग्निहोत्राग्नि-
आनन्दगिरिष्य—न्यायनिर्णयः ।

मूत्रेण पूर्वपक्ष ममावच्छानोऽप्रिकरणममुपवादयति—एवमिति । तावच्छब्दः निदान्तग्रहानिराकारार्थः ।
पूर्वपक्षो प्रश्नपूर्वक एव हेतुमत्रारयति—कस्मादिति । आदरमेव स्तोत्रस्य—तथाहीति । निष्पत्तिर्जन्य-
वार्त दर्शयति—यथेति । ननु स्वामिभोजनस्य प्राथम्यामात्रोऽत्र निश्चये कथमेतावता भोजनलोपेऽपि प्रा-
णाग्निहोत्रं न लुप्येत तत्राऽऽ—या हीति । अतिथिभोजनोत्तरकाउत्रिणमपि स्वामिभोजनमयोऽतिथिभो-
जनात्प्रागेव प्राणाग्निहोत्रप्रदक्ष्य स्वामिभोजने प्रतिपादयन्ती श्रुतिस्तस्य प्राथम्यं उक्तलोपमपि न सहते तत्र धर्मिणो
पमहन ननु दूयतिमित्यर्थः । पूर्वपक्षोक्षेप स्मारयति—नन्विति । तद्यत्तमिनाकयस्यन्यायार्थं प्राज्ञोऽनयो-

नसंयोगाद्भोजनलोपे लोपः प्रापितः ॥ न ॥ तस्य द्रव्यविशेषविधानार्थ-
त्वात्-प्राकृतेऽग्निहोत्रे पयःप्रभृतानां द्रव्याणां नियतत्वादिहाप्यग्निहोत्र
शब्दात्कौण्डपायिनामयनवत्तद्धर्मप्राप्तौ सत्यां भक्तद्रव्यकतागुणाविशेषवि-

रत्नप्रभा ।

इति जैमिनिसूत्रम् । आधाने सन्ति परमानेष्टयः, -तत्र "अग्रये परमानाय पुरोडाशमष्टारूपात् निर्भेद्" इति
निर्वापः श्रुतस्तदङ्गत्वेन "अग्निहोत्रहणया हवीषि निर्भेद्" इति दर्शपूर्णमासाद्यप्रहृतौ विहितमिहोत्रहण्यति-
देशेन प्राप्या आधानकाले चाग्निहोत्राभावात् तस्या गुणभूताया लोपेऽपि मुख्यस्य निर्वापस्य न लोप
इत्यर्थः । आरन्धनित्यादिकर्मणोऽन्यथाप्युपेयान्त्रुतद्रूपालाभे प्रतिनिधिद्रव्येणापि कर्म कर्तव्यमिति
भामती ।

द्रव्यदेवतारूपधर्मात्तररहिततया तदाकाक्षे न्यैयमिकाग्निहोत्रसमानतमतया तद्धर्मतिदेशेन
रूपधर्मात्तरप्राप्तिरेव प्राणाग्निहोत्रेऽपि नैयमिकाग्निहोत्रगतव्य प्रभूतिप्राप्तौ भोजनागतमक्तद्रव्यता विधीयते ।
न श्वेताश्वता भोजनस्य प्रयोजकत्वम् । उक्तमेतद्यथा भोजनकालात्किन्मात्प्राणाग्निहोत्रस्य न भोजनप्रयुक्त-
त्वमिति । न चैकदेशद्रव्यतयोत्तरार्धत्विष्टकृते समवद्यतीतिवदप्रयोजकत्वमेकदेशद्रव्यसाधनस्यापि प्रयो-
जकत्वात् । यथा जाघन्या पत्नी सथाजयन्तीति पत्नीसथाजाना जाघन्येकदेशद्रव्यजुषा जाघनी-
प्रयोजकत्वम् । स हि नामाप्रयोजको भवति यस्य प्रयोजकप्रहणमन्तरेणार्थो न ज्ञापते । यथा न प्रयो-
जकपुरोडाशप्रहणमन्तरेणोत्तरार्धं ज्ञातुं शक्यम् । शक्यं तु जाघनीवद्भक्तं ज्ञातुम् । तस्माद्यथा जाघन्यन्त-
रेणापि पशुपादान परप्रयुक्तपशुवजीवनं वा खण्डशो मांसत्रिक्रयिणो मुण्डादिश्वदाहृतिरवादीयते एव मक्त-
मपि शक्यमुपादातुम् । तस्मान्न भोजनस्य लोपे प्राणाग्निहोत्रगोप इति मन्यते पूर्ववर्क्षी । अद्विरिति तु
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पेऽपि नास्ति लोपोऽग्निहोत्रस्येति दूषयति-नेति । तदेव प्रपञ्चयति-प्राकृत इति । इहापीति प्राणा
ग्निहोत्र सप्तमर्थः । कौण्डपायिनामयनवदिति स्थित मेदलक्षणे "प्रकरणात्तरे प्रयोजनान्यत्वम्" [५०
मी० सू० २ । १ । २४] कुण्डपायिनामयने मापमग्निहोत्र जुहोतीत्यत्र नित्याग्निहोत्रे मासगुणो वा
विधीयते कर्मान्तरं वेति सदेहे प्रदेशभेदे सत्यपि नाम्ना नित्याग्निहोत्रस्य बुद्धिसन्निधापनात्तत्समिधाहृता-
न्यातस्य तत्सन्निधापितार्थपरत्वात्नित्याग्निहोत्रानुवादेन मासविधिरिति प्राप्ते कालस्य पुराणिन्यायवेदान्त-
पादेयत्वात्जुहोतीत्यार्यातेन होमानुवादेन मासविधेरयोगात्तदुद्देशेन नित्याग्निहोत्रविरपि तदसन्निवेशम-
वान्नाम्ना च सिद्धार्थोचिना पूर्वापरीभूतवाऽऽर्यातेनोक्त्यानुवस्यापनात्प्रकरणभेदे प्रयोजनस्य विधे-
यभावनास्यस्यान्यत्वमिति कर्मान्तरविरिरिति तद्धर्मप्राप्ताविति सूत्रमे स्थितम् "उक्तं नित्याग्निहोत्रे तद्गु-
तास्यत्र विधिप्रदेशः स्यात्" [५० मी० सू० ७ । १ । १] नाममग्निहोत्रे जुहोतीत्यत्रैवाग्निहोत्रस्यो नित्याग्नि-
होत्रधर्माभिहातिदेशेनेति सदेहे गौगत्वाभावाद्मिहोत्रस्यस्य जुहोतिसामानाधिकरण्याविशेषाद्वापि नामधे-
यत्वात्तादिदिशेदिनि प्राप्ते सिद्धे कर्मभेदनेकार्थत्वात्प्राप्यात्वादेवप्राग्निहोत्रस्यस्य मुख्यस्यस्य गौगत्वा-
त्नित्याग्निहोत्रे च नामप्रवृत्तिनिमित्तस्याग्निदेवतासम्बन्धस्य भावात्तत्रैव मुख्यत्वात्प्रसङ्गस्य परत्र मादृश्या-
त्प्रवृत्तिरिति तत्रैव नित्यत्वमितिदिशति क्रियाया नित्याग्निहोत्रस्याग्निहोत्र नामधेयमग्निहोत्रस्यस्य
तत्प्रत्ययात्प्रकरणोत्तस्यायत्र ध्वजे विधिप्रदेशो विशेषधर्मादिदेशः स्यादिति सूत्रार्थः तथा च यथा कुण्डपायि-
नामयनगणे कर्मणि प्रकरणान्तराभेयनित्याग्निहोत्राद्विज्ञत्वेन सिद्धे नैयमिकाग्निहोत्रस्यकालाग्निहोत्रस्यप्रयो-
क्तद्धर्मतिदेशरूपधर्मात्तरप्राप्तिः । तथा नैयमिकाग्निहोत्रे प्रयोक्तृगदीनां प्रसिद्धं वाप्राणाग्निहोत्रे च नित्याग्निहो-
त्राविशेषात्तद्धर्माणां एव प्रवृत्तानां प्राप्तौ भोजनागतमक्तद्रव्यत्वात्प्रधानार्थं तद्यत्कमिति वाक्य-

धानार्थमिदं वाक्यं “तद्यद्भक्तम्” इति ॥ अतो गुणलोपे न मुख्यस्यैवं
प्रातं-भोजनलोपेऽप्यद्विरन्येन वा द्रव्येणाविरुद्धेन प्रतिनिधानन्यायेन
प्राणाग्निहोत्रस्यानुष्ठानमिति ॥ ४० ॥ अत उत्तरं पठति-

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥ ४१ ॥

“उपस्थिते” भोजने । “अतः” तस्मादेव भोजनद्रव्यात्प्रथमोपनिपाति-
तात् प्राणाग्निहोत्रं निर्वर्तयितव्यम् ॥ कस्मात् ॥ “तद्वचनात्” । तथाहि-
“तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयम्” [छां० ९ । १९ । १] इति सिद्ध-
वद्भक्तोपनिपातपरामर्शेन परार्थद्रव्यसाध्यतां प्राणाहुतानां विदधाति ॥
ता अप्रयोजकलक्षणापन्नाः सत्यः कथं भोजनलोपे द्रव्यान्तरं प्रतिनि-

त्नप्रभा ।

प्रतिनिविन्धाय ॥ ४० ॥ सिद्धान्तयति-उपस्थित इति ॥ तद्वचनादिति । तद्वोमीयमिति तच्छ-
ब्देन भोजनार्थं सिद्धमक्तमाश्रित्य होमनिगनादित्यर्थः ॥ सिद्धवद्भक्तोपनिपातः—प्रवृत्तभक्त्यागमन,
तस्य तच्छब्देन परामर्शो नैवर्थः । आश्रित्य विहिताहुतीनामाश्रयलोपे लोप एव, न द्रव्यान्तराक्षेपक-
त्वम् । यथाऋतुप्रयुक्ताऽप्रणयनाश्रयस्य गोदोहनस्य ऋतुलोपे लोपनत्वाश्रयान्तरप्रयोजकत्व भोजनार्था-
गतद्रव्योद्देशेन तद्वोमीयमित्याहुत्यभिधाने फलितमाह—ता इति । यदुक्तमग्निहोत्रशब्दाद् द्रव्यान्तर-
मामयी ।

प्रतिनिष्पुपादानमावश्यकत्वसूचनार्थं भाष्यकारस्य ॥ ४० ॥ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् । तद्वोमीयमिति
आनन्दगिरिषु-न्यायनिर्णयः ।

मित्यर्थः । तथाऽऽपि भोजनार्थमक्तोपजावित्वाप्राणाग्निहोत्रस्य भोजनलोपे लोपः स्यात्तदाऽऽह-
अत इति । अन्वयाधाने पवमानेष्टिप्रथमे पवमानाय पुतोडाशमष्टाकपाठ निर्वपताःयायोसु प्रकृतावाग्नि-
होत्रहव्या हविर्निर्गतेदिति विहितो हविर्निर्गोपोऽतिदेशेन प्रातो न चाऽऽग्नान्कालेऽग्निहोत्रमिति बुनोऽग्नि-
होत्रहव्या येन तज्जिर्वापस्य तदलोपे लोपभानो दाशमिक्त मिद्वान्तमाह-गुणेति । विद्वतो हि कार्यद्वारा-
पदार्थाः प्राप्नुवन्ति तेन हवि मस्कारायां निर्वाप. प्रथम प्रातस्तद्वाप च तदङ्गमग्निहोत्रहव्या पश्चात्प्रा-
प्नोति तेनाङ्गस्याग्निहोत्रहव्या लोपेऽपि मुख्यस्य लोपो नास्तीति प्रवृत्ते भोजनलोपेऽपि न लुप्यते प्राणा-
ग्निहोत्रमित्यर्थः । प्रतिनिविन्धायैवेत्यग्निहोत्रादिनि यकर्मसु वृत्तार्थाद्यद्यथा कर्मोत्सर्गे प्राते नित्यानामनि-
त्यानां वाऽऽस्त्वानामरस्यकार्यत्वात्प्रतिनिहितैः श्रुतैश्च क्रियमाणप्रयोगस्यावशिष्टत्वेन प्रत्यभिज्ञानाप्रतिनि-
धायापि कर्म कर्तव्यमित्यधिकारलक्षणं स्थितम् । तथा च भोजनलोपेऽपि जयादिना वेनापि द्रव्येण
प्राणाग्निहोत्रमनुष्ठेयमित्यर्थः ॥ ४० ॥ अङ्गलोपेऽपि प्रयानस्य न लोपोऽस्तीति प्राते सिद्धान्तयति-
अत इति । तत्र प्रतिज्ञा विमजते-उपेति । पूर्वोऽतिविश्वोऽर्थादिति श्रुत्या विशिनष्टि-प्रथमेति ।
भोजनमात्रे तत्प्रयुक्तद्रव्यालोपेऽपि स्वतन्त्रद्रव्येण प्राणाग्निहोत्रं निर्वप्यमिति शङ्कते-कस्मादिति । सौष-
हेतुमादत्ते-तदिति । तद्वोमीयमिति तच्छब्देन प्रवृत्ताकाशेण श्रोत्रिपर्यवमानार्थं यद्भक्तं प्रथममाग-
च्छेदिति स्मरितं भोजनार्थं मक्तं गमयितव्यमिति न स्वतन्त्रद्रव्यं प्रयोक्तव्यं तच्छब्दनिर्वादिना
व्याचष्टे-द्वयाहीति । सिद्धस्य प्रतिनिधानस्तत्प्रवृत्तस्यार्थस्य यथा तच्छब्देन परामर्शास्तथा मनस्य
भोजनार्थमुपनिपातो नामाऽऽगमनं तस्य यस्मच्छब्देन परामर्शान्तेन परार्थं भोजनार्थं यद्भक्तं प्रथं तेन
साध्यतां निर्वपेनामिति यावत् । भोजनार्थागतमक्तद्रव्योद्देशेन तद्वोमीयमित्याहुतिभिधाने फलितमाह-
ता इति । आहवनीयामात्रे होमाभावात्प्राणाग्निहोत्रप्रयानयनाभावे काजिनामाव्यमोऽऽगमात्रे ननुगदये-

धापयेयुः ॥ न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरस्ति ॥ कुण्डपायिनामयने हि "मासमग्निहोत्रं जुहोति" इति विध्युद्देशगतोऽग्निहोत्रशब्दस्तद्द्राव विधापयेदिति युक्ता तद्धर्मप्राप्तिः ॥ इह पुनरर्थवादगतोऽग्निहोत्रशब्दो न तद्द्राव विधापयितुमर्हति । तद्धर्मप्राप्तौ चाभ्युपगम्यमानायामन्युद्धरणदयोऽपि प्राप्येरन् ॥ न चास्ति सम्भवः । अन्युद्धरणं तावद्धोमाधिकरणभावाय ॥ न चायमग्नौ होमः । भोजनार्थताव्याघात-प्रसङ्गात् । भोजनार्थोपनीतद्रव्यसम्बन्धाच्चाऽऽस्य एवैष होमः । तथा च जावालश्रुतिः "पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्रीयाद्" इत्यास्याधारात्मेवेमां होमनिवृत्तिं दर्शयति । अत एव चेहापि साम्पादिकान्येवाग्निहोत्राङ्गानि दर्शयति- "उर एव वेदिलोमानि बर्हिर्हृदयं गार्दपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन

रत्नप्रभा ।

प्राप्तिरिति, तत्राह-न चात्रेति ॥ तद्द्रावो-निःश्याग्निहोत्रसादृश्यम् । अर्थवादस्यशब्दस्य स्तुतित्वेनोपपत्तेरित्यर्थः ॥ धर्मप्रापकत्वे दोषमाह-तद्धर्मप्राप्तौ चेति ॥ अत्र एवेति । तद्धर्मप्राप्यमानादेवेत्यर्थः । प्राप्तौ संपादनं कृत्वा स्यादिति भावः । मुख्यग्निहोत्राङ्गानि संपाद्यन्ते चेत्, कथं तदनङ्ग वेदिरत्नप्रभा ।

हि षचन किमपि सनिहितद्रव्यं होमे त्रिनियुक्तं तद् सर्वान्नां सनिहिताभ्यगमन्तरेणाभिधानापर्यवसानात्तदनेन स्याभिधानपर्यवसानाय तद्यज्ञक प्रथममाग-डेदिति सनिहितमपेक्ष्य निर्गततयम् । तच्च सनिहितं मत्तं भोजनार्थमित्युत्तरार्द्धां स्पष्टवृत्ते भगवत्तीतिवन्न मत्तं वापोरा द्रव्या-तर वा प्रयोक्तुमर्हति । जाच-न्यास्त्वययभेदस्य नाम्नीपोमीयपश्वधीन निरूपणं स्यत-नस्यापि तस्य सूनास्यस्य दर्शनात्स्मादस्येतस्य जाचनीते विशेषः । यद्योक्तं चोदकप्राप्तद्रव्यप्राधया मत्तद्रव्यत्रिधानमिति । तद्रयुक्तम् । त्रिभ्युद्देशगत-स्याग्निहोत्रनामस्तयामानादार्थ्यप्रादिकस्य तु मित्तं किञ्चित्सादृश्यमुपादाय स्तावन्नत्वेनोपपत्तेर्न तद्वाग्निधातु-मर्हतीत्याह-न चात्र प्राकृताग्निहोत्रधर्मप्राप्तिरिति । अपि चाग्निहोत्रस्य चोदकतो धर्मप्राप्तव्यभ्युपग-म्यमानाया बहुतरं वाच्यते । न च समये वाधनिचयो न्याय्यः । वृष्णाञ्चरो एव्यगत्या प्रातश्वाधोऽन्यु-पेयत इ याह-तद्धर्मप्राप्तौ चाभ्युपगम्यमानायामिति । चोदकामानमुपोद्धलयति-अत एव चेहा-पीति । यत्र एतेन क्रमेणातिदेशाभावेऽत एव सापादिकत्वमग्निहोत्राङ्गानाम् तत्प्राप्तौ तु सापादिकत्व-नोपपत्तेरिति कानिच्यो किञ्च बुचवदनायमया चक्रगकनष्टिनादिरूपेण सपायने । न तु नद्या चन्थाकादय आनन्दगिरिव-न्यायनिर्णयः ।

स्वाप्रवृत्तेर्भोजनार्थद्रव्यत्वेनोप एव प्राणाग्निनेत्रस्ये पर्यः । यत्रग्निहोत्रशब्दात्तद्धर्मप्राप्तौ मत्तद्रव्यकता-गुणविगतार्थं तद्यज्ञकमिवादि वाच्यमिति तत्राऽऽह-न चेति । अर्थवादस्याग्निहोत्रश-ब्दस्य किञ्चित्सादृश्यमादाय स्तावन्नत्वेनापि समवाय तद्देशप्राणाग्निहोत्रे नैयमिकाग्निहोत्रमप्राप्तिरित्यर्थः । कौण्डपायिनरदित्युक्तं विवदयति-कुण्डेति । दार्ष्टान्तिने प्रागुक्तमेव येनैव विशदयति-इहेति । प्राणाग्निहोत्र समन्वये । त्रिनेत्रे दोषमाह-तद्धर्ममिति । तेषामपि प्राप्ते का हानिस्तत्राह-न चेति । अममगोर सेनं सापर्यत-अग्नीति । अग्न्यागारत्वेभावात्प्राणाग्निहोत्र नामन्युद्धरणसिद्धिरित्यर्थः । अस्तु प्रस्तुतेऽपि तदर्थमन्युद्धरणं नैयाह-न चेति । आहुतीनामग्न्याधारत्वाभावे युक्त्यन्तरमाह-भोजनेनेति । तर्हि त्रिभिर्ज्ञाऽऽहुतीनामधिकरणं तदाह-अस्य इति । प्राणाग्निहोत्रे होमाधिकरणमास्य-नेनेत्यत्र धृत्यं नरमाह-तथा चेति । आहुतीनामग्न्याधारत्वे प्राणाग्निहोत्रेऽग्निहोत्रशब्दान्यमिकाग्निहोत्र-धर्मोप्राप्तौ च गमनमाह-अत इति । तद्धर्मप्राप्तौ मुद्रयन्नामेव समवायसंपादनपर्यवर्त्यमित्यर्थः । उर

आस्यमाहवनीयः" [छां० ५। १५। २] इति । वेदिश्रुतिश्चात्र स्थण्डि-
लमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्या । मुख्याग्निहोत्रे वेद्यभावात् ॥ तदङ्गानां चेह
सम्पिपादयिपितत्वात् । भोजनेनैव च कृत्नकालेन संयोगान्नाग्निहोत्रका-
लावरोधसम्भवः ॥ एवमन्येऽप्युपस्थानादयो धर्माः केचित्कथञ्चिद्विरु-
ध्यन्ते ॥ तस्माद्भोजनपक्ष एवेते मन्त्रद्रव्यदेवतासंयोगात्पञ्च होमा निर्व-
र्तयितव्याः ॥ यत्त्वाद्दर्शनवचनं, तत्तु भोजनपक्षे प्राथम्यविधानार्थम् ।
न ह्यस्ति वचनस्यातिभारः । न त्वनेनास्य नित्यता शक्यते दर्शयितुम् ।
तस्माद्भोजनलोपे लोप एव प्राणाग्निहोत्रस्येति ॥ ४१ ॥ इत्यादराधिक-
रणम् ॥ २६ ॥

रत्नप्रमा ।

सम्पाद्यते, तत्राह—वेदिश्रुतिश्चेति ॥ मुन्याग्निहोत्रस्याप्युद्धरणम् सायम्प्रातःकालद्वयस्यापि न प्रातिपि-
त्याह—भोजनेनेति ॥ उपस्थानपरिस्तरणादयोऽप्यन्यमात्रात् न प्राप्नुवन्तीत्याह—एवमिति ॥ यस्मात्
तद्धर्मप्राप्त्यमात्रस्माद् भोजनद्रव्येणैव होम इत्युपमहारः । प्राणाय स्वाहा इत्यादयो मन्त्राः ॥ ननु
स्वामिमोजनस्योत्तरकाळत्वं श्रुत्यादिप्रहितं कथं पूर्वोऽतिथिम्योऽर्थायादिति वचनेन बाध्यते, तत्राह—
न ह्यस्तीति ॥ उपामकान्यथामिप्रियमुत्तरकाळत्वनिधानमित्यर्थः ॥ न त्विति ॥ प्राथम्यमात्रेणेत्यर्थः ।
प्राणोपासकस्य प्रातःभोजनप्राथम्यार्थतयाऽऽदरस्यान्यथानिर्द्धौ फटितमाह—तस्मादिति ॥ ४१ ॥ (२६) ॥

मामती ।

एव चक्रनाकादिना सपाद्यन्ते । अतोऽप्यङ्गच्छामो न चोदकप्रातिरिति । यत्त्वाद्दर्शनमिति तद्भोजनपक्षे
प्राथम्यप्रतिगानर्थम् । यस्मिन्त्रक्षे धर्मानरुपेऽस्मि धर्मिगोऽस्मि न चेतावता धर्मिनियता मिच्यनीति
मात्रः । नन्वतिथिमोचनोत्तरकाळता स्वामिमोजनस्य विहितेति कथमनौ बाध्यत इत्यत आह—नास्ति
वचनस्यातिभारः । सामान्यशास्त्रत्रायाया त्रिदशशास्त्रस्यातिभारो नास्तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ (२६) ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

एव वेदिरित्यत्रावांतरत्रिशेषमाह—वेदीति । अत्रेति प्राणाग्निहोत्रेण । वेदिकरणास्यापि स्थादनार्थमि-
तराङ्गवदिह सतीर्नत किं न म्यात्तत्राऽह—मुख्येति । दर्शदूग्गमामन्त्रमुन्येऽग्निहोत्रे वेदिकरणामात्रेऽपि
प्रकृते व्यानार्था वेदिकृत्यतामिपाशक्याऽह—तदङ्गानां चेति । अग्निहोत्रप्रदन्त्युद्धरणायोपगुणत्वा
काळद्वयारोधोऽपि नास्तीत्याह—भोजनेनेति । अग्न्युद्धरणान्नोक्तन्यायमनिदिशति—एवमिति ।
आदिशब्देन परिस्तरणादयो गृह्यन्ते । सिद्धान्तमन्त्रार्थमुपमहरति—तस्मादिति । धर्मत्रोपमर्ति श्रु-
रन्माना सुतरा न सहने धर्मिरोपमित्युक्तमनूय दूषयति—यत्त्विति । धर्मिरोपमावपक्षे धर्मोऽपि न
सृष्यते न चेतावता धर्मिगो नियनेत्यर्थः । अतिथिमोचनोत्तरकाळता स्वामिमोजनस्य श्रुतिस्मृतिविदा
तकथं प्राथम्यविधानं तत्राऽह—न हीति । प्राणाग्निहोत्रातिगिकप्रियं स्वामिमोजनस्योत्तरकाळत्व-
विधानमित्यर्थः । प्राणाग्निहोत्रस्य प्राथम्ये कथमागन्तुकत्वं तत्राऽह—न त्विति । अनेन प्राथम्य-
नेनेन पावन् । अस्य प्राणाग्निहोत्रस्येत्यर्थः । नम्य नियता विना प्राथम्यनिर्देशकत्वादिति मात्र ।
आदरोत्तरेण्यथानिर्द्धौ फटितमाह—तस्मादिति । प्रातिपिपित्यायो नावतरतीति फटितं वस्तुत्पि-
कम् ॥ ४१ ॥ (२६) ॥ पेशानरित्याङ्गप्राणादृतीनामिति फटितप्रत्ययत्वा कर्त्तव्यमिति मात्र ॥

तन्निर्धारणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११२९)

तन्निर्धारणानियमस्तद्वष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥४२॥(२७) ॥

सन्ति कर्माङ्गव्यपाश्रयाणि विज्ञानानि “ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत्” [छा० १ । १ । १] इत्येवमादीनि ॥ किं तानि नित्यान्येव स्युः कर्मसु पर्णमयीत्वादिवद्-उत्-अनित्यानि गोदोहनादिवदिति विचारयामः । किं नावत्प्राप्तम् ॥ नित्यानीति ॥ कुतः ॥ प्रयोगवचनपरिग्रहाद् अनारभ्याधीतान्यपि ह्येतान्युद्गीथादिद्वारेण क्रतुसम्बन्धात्क्रतुप्रयोगवचनेनाङ्गान्तरवत्संपृश्यन्ते ॥ यत्त्वेर्पां स्ववाक्येषु फलश्रवणम् “आपयिता ह वै कामानां भवति” [छा० १ । १ । ७] इत्यादि, तद्वर्तमानापदेशक-

रत्नप्रभा ।

तन्निर्धारणा० ॥ उभयथा दृष्टात्तदर्शनात् सशयमाह-किन्तानीति ॥ पयाऽनारभ्याधीतपर्णमयीत्व जुहूद्वारा क्रतुवृत्तया कर्मसु नित्यं प्रयुज्यते, तथाङ्गाश्रितोपासनान्युद्गीयादिद्वारागतया नित्यानि उक्तं क्रतुवृत्तया प्रयत्ननाश्रयो गोदोहनसयोग पशुपुच्छार्थत्वादनित्यत्वेन यथा प्रयुज्यते, यथा वा पञ्चङ्गयुपाश्रय वैश्व-गन्वायफलत्वादनित्यं, तथा कर्मसमृद्ध्यादिफलक्रतोपासनान्यङ्गत्वनाश्रयानीति सशयार्थं ॥ पूर्वपक्षे उपासनानां प्रयोगनित्यत्वं, सिद्धान्ते अनित्यत्वमिति फलभेदः ॥ अनित्यमोजनाश्रयप्राणामिहोत्रम्यानि-त्यस्य निरूप्य कर्वाङ्गोपास्तीनां नित्यत्वमिति प्रयुदाहरणदृष्टान्तेन पूर्वपक्षमाह-किं तावदिति ॥ उपा-मामती ।

तन्निर्धारणानियमस्तद्वष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् । यथेन ‘यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापश्लोकं शृणोति’ इत्येतदनारभ्याधीतमव्यभिचारतत्क्रतुसम्बन्धं जुहूद्वारा क्रतुप्रयोगवचनगृहीतं वचनं सत्क्रतु-पक्षे सिद्धवर्तमानापदेशप्रतीतं न रात्रिसत्रतत्फलतया स्वीकरोतीति । एवमव्यभिचारितकर्मसमृद्धौद्गीयगत-मुपासनं कर्मप्रयोगवचनगृहीतं न सिद्धवर्तमानापदेशावगतसमस्तकामानापाकत्वउक्षणफलरूपनयापठम् । परार्थात् । तथा च पारमर्ष सूत्रम्-‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थं वात्पशुतिरर्थनाद् स्यात्’ इति । एव च आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

गनित्यरत्नमाह-तन्निर्धारणेति । अङ्गावरोपासनानि नियतत्वेनोपपद्यन्ति-सन्तीति । उभयवचन-दृष्टात्तददृष्टया सशयमाह-किमिति । यथा द्रव्यसंस्कारकर्मसु क्रतुसंघे पशुनेरर्थनाद् रातगत्या रात्रि-सत्राणां निरतिशयमेव प्रवृत्तेश्च क्रतुपकारस्य सिद्धताद्विपरिणामायोगात्क्रतुपकारद्वारा पर्णमयात्वं प्रयाजा-दिनसत्रं नियमितं तथेता वृद्धसगनियुपासनानि कर्मसु नियतत्वेनोपपद्यन्ति । यथा प्राटनाश्रय-नाश्रयो गोदोहनोपराग पशुस्यो निर्धायनं यथा च कांस्योपरागन्तदाश्रयो ब्रह्मवचनसंगोऽभिउच्यते वैश्व-आन्वायपक्षे यूपाश्रयो दृश्यते तथेता युपासनानि कर्मस्वनिधानीति निरूप्यन्तम् । अत्र चाङ्गाश्रितो-पास्तीनां क्रतुसु नियतत्वानियतत्वनिष्पन्नद्वारा वाक्यार्थधीहेतुनिष्पन्नापादादिसंगति । पूर्वपक्षे यथोक्तो-गन्तीनां क्रतुसु पर्णत्वादिवद्वारणस्यकारणम् । सिद्धान्तं तद्वारित्यमगीत्यं निश्चयति-किमिति । अनि-त्यमोजनाश्रितप्राणामिहोत्रानि नियतत्वानियतत्वकर्माङ्गाश्रितोपास्तीनां नियतत्वमिति पूर्वपक्षयति-नित्यानीति । अनुप्ररूपणापादात्प्रयोगवचनापरिग्रहाद्वापास्तीनां नाम्नि क्रतुसु नित्यतेति शङ्कते-युत इति । अव्य-भिचारितक्रतुसमृद्धौद्गीद्वारा पर्णत्वावद्गीयादिद्वारेणोपास्तीनामपि क्रतुसम्बन्धात्प्रयोगवचनपरिग्रहाद्पूर्वो क्रतुसु-नि यतेवाह-प्रयोगेति । क्रमेणताप्रयोगवचनपरिग्रहो-पो-याश्रयतां प्रकरणात्तरत्याच नोपा-स्तीनां सपरिग्रहं म्यादित्याशक्याऽऽह-अनारभ्येति । अगातरं पर्णमयीनादि । उपास्तीनां फला-त्तदुत्प्रेरन्ति स्वात्प्रमियाशक्याऽऽह-यत्त्विति । अनुप्रकारद्वारेण व्यवहितक्रतोपासनानादव्यवहितशु-

पत्वादर्थवादमात्रमपापश्लोकश्रवणादिवत् । न फलप्रधानम् ॥ तस्माद्यथा
 “यस्य पर्णमयी जुहुर्मवति न स पापः श्लोकः शृणोति” इत्येवमादी-
 नामप्रकरणपठितानामपि जुह्वादिद्वारेण क्रतुप्रवेशात्स्वप्रकरणपठितवत्रि-
 त्यता, एवमुद्गीथाद्युपासनानामपि ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ तन्निर्धारणा-
 नियम इति । यान्येतान्युद्गीथादिकर्मगुणयाथात्म्यनिर्धारणानि रसतम
 आतिः समृद्धिर्मुख्यः प्राण आदित्य इत्येवमादीनि नैतानि नित्य-
 वत्कर्मसु नियम्येरन् ॥ कुतः ॥ तद्दृष्टेः ॥ तथाहि—अनियतत्वमेवैवञ्चात्ती-
 यकानां दर्शयति श्रुतिः—“तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद”

रत्नप्रसा ।

सनानि, कर्माङ्गानि, अफळत्वं सति कर्माङ्गाश्रितत्वात्, पर्णत्वादिवत् ॥ तथा चाङ्गतया प्रयोगविधिना
 नित्येन प्रयुज्येतेति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—यानीत्यादिना ॥ उद्गीथादयः कर्मणां गुणाः—अङ्गानि
 तेषां याथात्म्यं रसतमत्वादिकं तन्निर्धारणान्युपासनानि यानि, तानि कर्मसु नित्यपर्णमयीत्वादिवन्न
 नियम्येरन्नित्यर्थः ॥ एषां कर्माङ्गत्वे तद्गीतस्याविदुषः कर्म न स्यात् । अङ्गलोपात् । तस्माद्द्विदुषोऽपि कर्मकर्तृ-
 त्वश्रुतिलिङ्गैरङ्गत्वानुमानयाध इत्याह—तद्दृष्टेरिति ॥ तस्यानियमस्य दर्शनादित्यर्थः । “तां चेद्विद्वान्
 प्रप्तोऽप्यसि मूर्धा ते पतिश्रुतिः” इति चाक्रायणेर्नाभिजामाक्षितत्वात्तुपासकानामपि कर्मप्रयोगोऽस्तीत्याह—
 मामती ।

सति क्रतौ पर्णतानियमवदुपासनानियम इति प्राप्ते उच्यते—युक्तं पर्णताया फलश्रुतेरर्थवादमात्रत्वम् ।
 न हि पर्णताऽनाश्रया यागादिष्वक्लृप्तसर्वत्रयमुपविनुर्महति । अत्यापाररूपत्वात्, व्यापारस्यैव च फलव-
 त्त्वात् । यथाह—“उत्पत्तिमनः फलदर्शनात्” इति नापि ग्यादिस्तायामिव प्रकृतक्रतुसर्वद्वौ रूप आश्र-
 यस्तदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति अनाश्रया नीतरत्नात्पर्णताया । तस्मादाश्रयेन जुहुंसंश्रद्धारेण पर्णतायाः क्रतु-
 राश्रयो ज्ञापनीयः । न चापरं वाक्यं ज्ञापयितुमर्हतीति तत्र वाच्यतात्पर्यमनस्याश्रयणीयम् । तथा च
 तत्परं सन्न पर्णतायाः फलसंबन्धमपि गमयितुमर्हति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । उपासनानां तु व्यापारात्म-
 त्वेन सन्न एव फलसंबन्धोपपत्तेः । उद्गीथायाश्रयणं फले विधानं न विकल्पते विशिष्टविगनात् । फलाय
 उद्गीथयतावनक्रमुपासनं विधीयमानं न वाच्यभेदमावहति । ननु कर्माङ्गोद्गीथसंस्कार उपासनं प्रोक्षणा-
 दिवद्गीतीयाश्रुतेर्कृतीयमिति तथा चाश्रनादिश्रियं संस्कारं फलश्रुतेरर्थवादत्वम् । मंत्रम् । न एकोद्गीथस्यो-
 चानन्दगिरिश्रि—न्याचनिर्णयः ।

तदुच्यते साव्यत्वनिर्णयणामः त्रेयानिन्यपापश्लोकश्रुतेरपि फलश्रुतिप्रमंकेयाशङ्कयाऽऽह—नेति । कश्चिद-
 गत्या त्रिपरिणामेऽपि प्रकृते कर्मागत्य गतिर्गति न त्रिपरिणामासिद्धिरित्यर्थः । अगाश्रितोपासनानि
 प्रयोगवचनेन कल्पगतयोपादेयानि साव्यफलोक्तिभूयन्त्वं सति कल्पगन्तगिनया विहितत्वात्पर्यायत्वादिव-
 दिति मन्त्रोपमहति—तस्मादिति । एवमादीनामित्यादिशब्देन यदाके चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृत्ते यथावा-
 जानुयाना इत्यन्ते वर्म वा एतन्नस्य क्रियते इत्यादि गृह्यते । जुहादिद्वारेण्यत्राऽऽदिपदेन कर्मप्रहयम् ।
 उद्गीथाश्रुतिसनानां कर्मसु नियन्तादिविदुषो न कर्मणि प्राप्तमन्य सिद्धान्ततथेति—एवमिति । प्रणिती
 भिन्नते—यानीति । नियमपर्णमयीत्वादिश्रित्येतदनुमानतो नियमं विवेकितं नानियमप्रतिज्ञेति शङ्कते-
 कुत इति । तत्र मन्त्रपदप्रकारयति—तद्दृष्टेरिति । तस्य नियमस्य दृष्टेरिति व्याचक्षाणः श्रौतनिर्णय-
 यानामनगवन्नापनेत्सुनानं चाप्यनित्याह—स्यार्हतीति । तेनोभोनागम्यनश्रमुक्तम् । एतदश्रमुद्गी-
 थापयत्पूतमेव रसक्यादिगुणं यो वेद यश्च न तथा नागुमारपि शशी कर्म कुर्वन् इति योजना ।

तन्निर्धारणाधिकरणम्] उत्तरप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (११३१)

[छां० १ । १ । १०] इत्यविदुषोऽपि क्रियाभ्यनुजानात्प्रस्तावाद्देवता-
विज्ञानविहीनानामपि प्रस्तोत्रादीनां याजनाध्यवसानदर्शनात् “प्रस्तो-
तुर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता ताश्चेदविद्वान्प्रस्तोप्यसि ताश्चेदविद्वान्नु-
द्वास्यसि ताश्चेदविद्वान्प्रतिहरिष्यसि” [छां० १ । १० । १९] इति ॥
अपि चैवञ्जातीयकस्य कर्मण्यपाश्रयस्य विज्ञानस्य पृथगेव कर्मणः फल-
मुपलभ्यते । कर्मफलसिद्धयप्रतियन्धस्वत्समृद्धिरतिशयविशेषः काश्चित्-
“तेनोभो कुरुतो यश्चेतदेवं वेद गश्च न वेद नाना तु विद्या चाविद्या च
यदेव विद्याया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति [छां० १ ।
१ । १०] इति । तत्र नाना त्विति विद्वद्विद्वत्प्रयोगयोः पृथक्करणाद्गी-
र्यवत्तरमिति च तरप्रत्ययप्रयोगाद्विद्याविहीनमपि कर्म वीर्यवदिति ग-
म्यते । तच्चानित्यत्वे विद्याया उपपद्यते । नित्यत्वे तु कथं तद्विहीनं कर्म
वीर्यवदभ्यनुजायेत । सर्वांगोपसंहारे हि वीर्यवत्कर्मिति स्थितिः ॥ तथा

उत्तरप्रभा ।

प्रस्तावादीति ॥ उपास्तीनां कर्मकृत्तु पृथक् कृत्युक्तेर्न कर्माङ्गत्वमित्याह-अपि चेति ॥ तेन
भोमित्यश्रयेण यथ एतद् अक्षरम् एवं स्मृतमन्त्रादिरूपेण वेद उपास्ते, यथ न वेद तातुमौ कर्म कुर्वत
एव यद्यपि । तथापि तु विद्याविद्ययोर्नानात्व भिन्नकृत्त्वम् । दृष्ट हि मणिमिकये ज्ञानाहानान्या
वणिकशरयोः फलभेदमभ्यम् ॥ तस्माद् यदेव कर्म विद्याया उद्गीयागुपास्तया श्रद्धया आम्तिकयचुक्रया
उपनिषदा रहस्यदेवताध्यानेन करोति, तदेव कर्म फलतिशयवदित्यर्थः । कर्मणो वीर्यवत्त्वं नाम फलवत्त्व
विद्याहीनस्यापि गम्यमान विद्याया अनङ्गत्वे िङ्गमिति भावः ॥ साभिने तेषाद्विद्वत्प्रमाणनेतु कर्मसमुद्ध्य-
तिरिक्तश्रेकादिफलकृत्त्वनेथ नागन्वमित्याह-तथेति ॥ अस्मिन् विदुषे कल्पन्ते मोगाय समर्था भवन्ति भूम-
भामती ।

पासनं किंतु तदवयवस्योक्तारस्येऽयुक्तमप्रस्तात् । न चोक्तारः कर्माङ्गमपि तु कर्माङ्गोद्गीयावयव । न चानु-
पयोगमीक्षितम् । तस्मात्सकृन्नु जुगेतीतिवद्विनियोगभङ्गेनोक्तारसायनादुपासनात्कृत्त्वमिति भवत्यर्थः । त
स्मात्तथा क्रत्वाश्रयाभ्यापि गोदोहनादीनि फलमयोगादनित्यानि एवमुद्गीयागुपासनानीनि श्रद्धयाना शेषमुक्त
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विद्यायाः कर्मांगत्वानियमे ङिगान्तरमाह-प्रस्तावादीति । ‘ता चेदविद्वान्प्रस्तोप्यसि मूर्धा ते विपत्ति-
प्यति’ इति चान्तायणेनाऽऽश्लेषकरणादिद्विता प्रस्तोत्रादेः मिलेयर्थः । उद्गीयागुपास्तीनां पृथक्कृत्त्वश्रयाग-
दपि न कर्मांगत्वेत्यवशिष्टमूत्रावयव व्याचष्टे-अपि चेति । ज्ञानामपि कर्मकृत्त्वप्रतिपत्ते ज्ञानस्य कर्मा-
ंगता स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-तथेति । कर्मकृत्त्वस्य वीर्यवत्त्वत्वं तानकृत् तदमानेऽपि वीर्यवदेव कर्मोप्यर्थः ।
कृत्त्वभेदे मानमाह-तेनेति । पूर्ववत्समुत्पन्नस्य धुतिः स्वयमेव तुभ्यन्देन निरस्यति-नाना त्विति ।
भिन्नकृत्त्व नानात्वम् । दृष्ट हि मणिमिकये इत्येवमिजोर्गीमेतामानानात्वा फलभेदश्रयम् । तस्मा-
त्तदेव कर्म विद्याया प्रष्टोद्गीयावयवता करोति श्रद्धयाऽऽन्वितचुक्रया तथोपनिषदा ततोऽन्यायानेनेत्यर्थः ।
धुनेस्तापःसाह-तथेति । किं तावता ते सिद्धं तत्राऽऽह-तथेति । विद्याहीनस्य कर्मणो वीर्यवत्त्व
कर्मणि तदन्वित्यनगमकर्मणि व्यतिरेकाः स्युःकृत्त्विति-नित्यत्वे त्विति । अगिमात्रस्य फल वीर्यवत्त्वमग-
सहितस्य तु वीर्यवत्त्वमित्यनुजोपनिषदाशङ्क्याऽऽह-तथेति । कर्मसमुद्ध्यतिरिक्तमपि फल विद्याया
धुन ततोऽपि तस्या न कर्मगतेत्याह-तथेति । लोकमानादिषु लोकश्रया मानागुरामनेति विद्याया ।

लोकसामादिषु प्रतिनियतानि प्रत्युपासनं फलानि शिष्यन्ते—“कल्पन्ते
हास्मि लोका ऊर्ध्वाश्चावृत्ताश्च” [छां० २।२।६] इत्येवमादीनि । न
चेद्दं फलश्रवणनर्थवादमात्रं युक्तं प्रतिपत्तुम् । तथाहि गुणवाद आपद्येत ।
फलोपदेशे तु मुख्यवादोपपत्तिः । प्रयाजादिषु त्वितिकर्तव्यताकांक्षस्य
क्रतोः प्रकृतत्वात्तादर्थ्यं सति युक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वम् ॥ तथाऽनारभ्या-
धीतेष्वपि पर्णमयीत्वादिषु । न हि पर्णमयीत्वादीनामक्रियात्मकानामा-
श्रयमन्तरेण फलसम्बन्धोऽवकल्पते । गोदोहनादीनां हि प्रकृताप्रणयना-
द्याश्रयलाभादुपपन्नः फलविधिः ॥ तथा वैल्वादीनामपि प्रकृतगृपाद्याश्र-

रत्नमा ।

रूर्ध्वा लोकाः आवृत्ताः अधस्तनाश्चैव्यर्थः ॥ तथाहि गुणवाद इति । फलश्रुतेरर्थवादमात्रेण स्तुति-
लक्षणा स्यात् । सा न युक्ता । मुख्यदृश्या फलपरत्वमगमवात् । प्रयाजानुयाजरूपेणा तु प्रकृत्या-
शीष्यगन्तव्यामाद् प्रावृत्त्यामिभूतिफलश्रुतेरगत्या स्तुतिलक्षकत्वम् ॥ यद्यपि पर्णमयीत्वादीनामगत्वबोधक
प्रकरणं नास्ति । तथापि तेषु फलश्रुतेः स्तुतित्वम् । तेषामक्रियात्वेन क्रियासम्बन्धेन फलहेतुत्वात्-
पपत्तेः । अतस्तेषां फलार्थक्रियापेक्षया क्रतोश्च जुहुप्रकृतिद्वाराकाक्षितत्वात् “पर्णमयी जुहुः” इयादि-
वाक्येनैव प्रकृतिद्वयार्पणेण जुहुद्वारा सन्निहितवगन्त्वसिद्धेर्दुक्तं फलश्रुतेरर्थवादत्वमिति भावः ॥ अक्रिया-
त्मकगोदोहनादेरपि फलश्रुतिरर्थवादः स्यादत आह—गोदोहनादीनां हीति ॥ “यदाऽपः प्रणयेत्पशु-
कामस्य मनो गोदोहनेन अथयचेमकामस्य काम्येन” इति फलार्थविवेकं, नार्थवादः । गोदोहनादेः कल्प-
नाकाक्षितत्वेनागन्त्वामानात् । चमनेन निराकाञ्चक्रियामसम्बन्धितया स्वपेडमावकत्वसम्भवात् ॥ तथा-

मागती ।

माष्ये । न चेद्दं फलश्रवणमर्थवादमात्रमिति । अर्थवादमात्रेणान्तपरोक्षा वृत्तिर्यथा न तथा फल-
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

कल्पन्ते मोगाय मनर्था मन्त्रयमे विदुषे लोका मोगभूमयो भूमेर्नारिश्रुत्तनोऽप्यन्वाद्य व्यवस्थिता ऊर्ध्वा
आवृत्ताश्चेत्युक्ताः । आपविता ह वै कामानानि यादेरर्थवादत्वात् न च फलप्रदानतेषु द्वीपाद्युपासनां कर्मसु
नियमोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । अर्थवादमात्रेण फलश्रुतेरर्थवादमात्रेण फलश्रुतेरर्थवादमात्रेण
वृत्तिः स्यात् । फलपरत्वे तु वर्णमानापदेशिनोऽपि माश्रान्फलप्रदानेर्मुग्यवादसिद्धिः । ततो मुख्ये सम-
पत्ति लक्षणाश्रयणमयुक्तमित्याह—तथाहीति । तर्हि प्रयाजादिष्वपि फलश्रुतेर्नार्थवादमात्रेण तत्राऽऽह—
प्रयाजादिष्विति । दर्शयुगेनासादिप्रकरणस्यैव प्रयाजादीनां तदगन्तव्यं पृथक्कृतवत्त्वमिति तद-
श्रुतेरर्थवादतेऽर्थः । तर्हि पर्णमयीत्वादिषु प्रकरणाभावात्पृथक्कृतवत्त्वमिद्वेन फलश्रुतेरर्थवादमात्रेण तत्राऽऽह—
तथेति । किं तेषां साक्षादेव फलवत्त्वं किं तदुद्धारति पितृत्वाऽऽह दूषयति—न हीति । त्रिकोणे
प्रनेत्रेयमाकाञ्चना पर्णमयीत्वस्य च पुनर्धवाय तदोपापेक्षयाऽनुप्रतिद्वयार्पणवाक्यात्तुषोमे दृ-
क्त्वत्त्वत्वाद्गोमादृक्कृतश्रुतेरर्थवादतेति भावः । गोदोहनादीनामपि तर्हि अर्थवादपर्यमयीत्वादिषु फल-
वत्त्वात् पृथक्कृतवत्त्वं तत्राऽऽह—गोदोहनेति । तस्मिन्तीदंनिमित्तप्रदानं माकाञ्चत्येवमिदं तं स-
न्निध्यादीनामाकाञ्चानामानि न सम्बन्धामानाद्गोदोहनादीनां साक्षात्त्वेऽपि प्रणयनादेधनमपूरापा-
श्रयणभावात्काञ्चानावादास्योपपन्नमन्त्रानिदेन्नादर्थ्येनानिर्णयं वाच्यं पृथगेव फलश्रुतिद्वय विधानमित्यर्थः ।
वैस्वन्नायकामस्य यूप कुर्यात्गदिर गीर्षकामस्येवादिषु फले विधानवर्णनमर्थ्यादिष्वपि स्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—तथेति । वैस्वनादिरदम्प्यादीनामुपपन्नः फले विहितसिद्धि सम्बन्धः । तत्र हेतुमाह—प्रकृतेति ।

प्रदानाधिकाराधिकरणम्] स्तम्भमा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११३३)

यलाभादुपपन्नः फलविधिः । न तु पर्णमयीत्वादिष्वेवंविधः कश्चिदाश्रयः प्रकृतोऽस्ति । वाक्येनैव तु जुह्वाद्याश्रयतां विवक्षित्वा फलेपि विधिं विवक्षतो वाक्यभेदः स्यात् । उपासनानां तु क्रियात्मकत्वाद्विशिष्टविधानोपपत्तेरुद्दिष्टाद्याश्रयाणां फलविधानं न विरुध्यते ॥ तस्माद्यथा ऋत्वाश्रयाण्यपि गोदोहनार्दीनि फलसंयोगादनित्यानि, एवमुद्गीथाद्युपासनान्यपीति द्रष्टव्यम् । अत एव च कल्पसूत्रकारा नैवञ्जातीयकान्युपासनानि क्रतुषु कल्पयाञ्चक्रुः ॥ ४२ ॥ इति तन्निर्द्धारणाधिकरणम् ॥ २७ ॥

प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ ४३ ॥ (२८) ॥

स्तम्भमा ।

खादिरत्वेन निराकांक्षकत्वगयूपमाश्रय “ वैश्वन्नायकामस्य खादिर वीर्यकामस्य ” इति फलार्थविधिर्येवार्थः ॥ पर्णमयीत्वादिषु फलविधिः किं न स्यादत आह-न त्विति ॥ एवंविधः यूपानि । तन्निराकांक्ष इत्यर्थः ॥ जुह्वाश्रय इत्यत आह-वाक्येनैवेति ॥ जुह्वाः प्रकृतिद्रव्यापक्षित्वात्तदनेनैव वाक्येन ऋत्वागत्या जुह्प्रकृतिद्रव्यसम्बन्धो विधेयः । पश्चान्निराकांक्षजुह्वाश्रय तस्यैव प्रकृतिद्रव्यस्य फलसंयोगो विधेय इति वाक्यभेद इत्यर्थः ॥ पर्णतादिवैतदक्षयमुपासनानामाह-उपासनानां त्विति ॥ स्वयं क्रियात्वाद्यागादिवत्फलविशिष्टत्वेन विधानोपपत्तिरित्यर्थः ॥ तस्मादिति । अगत्वावेदकमानामानादित्यर्थः ॥ अत एवेति । अनगत्वादेवेत्यर्थः ॥ तस्मादङ्गोपास्यभावेऽपि कर्माधिकार इति सिद्धम् ॥ ४२ ॥ (२७) ॥ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥ वायुप्राणयोर्भेदाभेदवाक्याभ्यां सशयमाह-भामती ।

परत्वे । न तु वर्तमानापदेशात्साक्षात्फलप्रतीतिः । अत एव प्रयाजादिषु नार्थवादाद्बर्तमानापदेशात्फलकत्वमा । फलपरत्वे त्वस्य न शक्य प्रयाजादीनां पारार्थ्येनाफलत्व वक्तुमिति ॥ ४२ ॥ (२७) ॥ प्रदानवदेव तदुक्तम् । तत्तच्छ्रुत्यर्थलोचनया वायुप्राणयोः स्वल्पभावेऽपि सिद्धे तदधीननिरूपणतया तद्विषयोपासनाप्यभिन्ना न चाभ्यांमाधिदैवगुणभेदाद्भेदः, न हि गुणभेदे गुणयतो भेदः न ह्यभिहोत जुहोतीत्युपपन्नस्याभिहोत्रस्य तण्डुलादिगुणभेदाद्भेदो भवति । उत्पद्यमानकर्मसमुक्तो हि गुणभेदः कर्मणो भेदकः । यथामिशा-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तेषु प्रकृतक्रतुसंबन्धियूपहोमादिराश्रयोऽस्ति प्रत्यक्षविधिध्रुतेः साक्षात्कर्माद्युक्तफलध्रुतेश्च युक्तस्तेषां फले विधिरित्यर्थः । पर्णमयीत्वादिषु वैषम्यमाह-न त्विति । एवमिषो यूपानिद्रुत्यस्तेषामनारभ्याधीतत्वादित्यर्थः । ननु पर्णमयीत्वादीनां विना प्रकरण वाक्यादेव फले विधिः स्यान्नैत्याह-वाक्येनेति । पर्णतादीनां जुह्वादिद्वारा ऋत्वाश्रयताया वाक्ययोगात्तत्र वाक्यतात्पर्यकल्पने फलसम्बन्धप्रतिपादने च तत्कल्पने तात्पर्यभेदाद्वाक्यभेदापातात् युक्तस्तेषु फले विधिरित्यर्थः । पर्णमयीत्वादिषु फलध्रुतेरर्थवादत्वमुपपाद्योद्गीयागुपासनेषु तेष्वो वैषम्यमाह-उपासनानां त्विति । तामां व्यापाररूपत्वाद्यापारात्मकपर्णतादिभ्यो वैतदक्षयत्वात्फलवत्त्वेऽपि च विधानसिद्धेः स्वर्गकामो यत्रेतेत्यादिवाक्यभेदाभावात्तु फलविधानमित्यर्थः । प्रकृतोपासनीनां प्रकरणादिना कर्माश्रिततायाः सिद्धत्वाच्चदाश्रयणं गोदोहनादिवद्विशिष्टस्योद्देशेन विधानसम्बन्धे फलितमुपसंहरति-तस्मादिति । उद्गीयादिविधानो पर्णतादिसत्कर्मागत्वामायेऽप्यन्तरमाह-अत इति । अङ्गनामावादेवेति यावत् । तथा च विदुष इत्यादिषुऽपि कर्माधिकारोऽस्तीति भावः ॥ ४२ ॥ (२७) ॥ पृथगप्रतिबन्धः फलमिति फलपृथकत्वमुपगमनपृथक्त्वमाह-प्रदानवदिति । पृहदात्पके छान्दोग्ये चाभिदैसाप्यात्मभेदोक्तौ वायुप्राणा-

वाजसनेयके “वदिष्याम्येवाहमिति वाग्दध्रे” [बृ० १।५।२१] इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः श्रेष्ठोऽवधारितोऽधिदेवतमन्यादीनां वायुः ॥ तथा छान्दोग्ये “वायुर्वाव संवर्गः” [४।३।१] इत्यत्राधिदेवतमन्यादीनां वायुः संवर्गोऽवधारितः । “प्राणो वाव संवर्गः” [छां० ४।३।३] इत्यत्राध्यात्मं वागादीनां प्राणः ॥ तत्र संशयः ॥ किं पृथगेवेमो वायुप्राणावुपगन्तव्यौ स्यातामपृथग्वेति । अपृथगिति तावत्प्राप्तम् । तत्त्वाभेदात्-न ह्याभिन्नैतत्त्वे पृथगनुचिन्तनं न्याय्यम् । दर्शयति च श्रुतिरध्यात्ममधिदेवतं च तत्त्वाभेदम्-“अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशद्” [ऐत० २।४] इत्यारभ्य ॥ तथा “अत एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ताः” [बृ० १।५।१३] इत्याध्यात्मिकानां प्राणानामाधिदेविकीं विभूतिमात्मभूतां दर्शयति ॥ तथान्यत्रापि तत्रतत्राध्यात्ममधिदेवतं च बहुधा तत्त्वाभेददर्शनं भवति । क्वचिच्च “यः प्राणः स वायुः” इति विस्पष्टमेव वायुं प्राणं चैकीकरोति ॥ तयोदाहृतेऽपि वाजसनेयि-ब्राह्मणे “यतश्चोदेति सूर्यः” [(बृ० १।५।२३) (कठ० ४।९)]

एतन्प्रमा ।

तत्रेति ॥ अस्तु कर्माङ्गानां, तत्सम्बन्धोपास्तीनां च, -फलमेदानित्यत्वान्निव्यत्वरूपः प्रयोगभेदः । इह तु वायुप्राणयोः स्वरूपभेदात्, तत्स्वरूपप्राप्तिलक्षणफलेक्याच्च ध्यानप्रयोगेक्यमिति पूर्वपक्षयति-अपृथगिति ॥ “अग्निर्वाग् भूत्वा” इत्यारभ्य “वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशद्” इत्यभेद दर्शयतीत्यर्थः । “यतश्चोदेति सूर्यस्त वद” इति भ्रंशसूत्रात्मकवायुर्वाच्यः, वायुस्याने प्राण वदन्नेतत् तयोर्दर्शयतीत्याह-तथेति ॥ किञ्च यदि वायुप्राणयोः पृथग् ध्यान स्यात्, ताहं ध्यानाङ्गत्रयभेदोऽपि स्यात् ॥ इह तु प्राणापाननिगोधा-भामती ।

वाजिनसयुक्तयोः कर्मणोः । नोपन्नकर्मसयुक्तः । अध्यात्माधिदेवोपदेशेषु चोत्पन्नोपासनासयोगः । तथोपक्रानोपसंहारालोचनया विधैकत्वविनिश्चयादेकैव सङ्गप्रवृत्तिरिति पूर्वपक्षः । राहान्तस्तु-सत्यं विधैकत्व आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

बुदाहरति-वाजसनेयक इत्यादिना । श्रेष्ठत्वमभ्रत्रतत्त्वेनोच्छ्रुतत्वम् । तयोर्भेदाभेदवादिवाक्याभ्यां संशयमाह-तत्रेति । अत्र वायुप्राणयोर्दशगमनविशेषतया वाक्यार्थार्थहेनोरेव कथनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे विधैक्यात्प्रवृत्तिभेदासिद्धिः । सिद्धान्तै तदेक्येऽपि गुणभेदात्सिद्धिरिति सिद्धवाक्यत्वं पूर्वपक्षयति-अपृथगिति । फलभेदात्कर्माङ्गानां तद्युक्तोपास्तीनां च निव्यत्वात्त्रिन्यत्वरूपप्रयोगभेदवद्वायुप्राणयोस्तत्त्वाभेदात्प्राप्तिलक्षणेक्याच्चोपास्तप्रयोगेक्यमिति भावः । तत्त्वाभेदेऽपि कथमपृथगनुचिन्तनं तत्राह-नेति । न खल्वेकस्मिन्नग्निहोत्रे प्रयोगभेदोऽस्तीत्यर्थः । तत्राभेदे गानमाह-दर्शयतीति । वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदिति श्रुतिरत्रोपयुक्ता । आध्यात्मिकप्राणस्याऽऽधिदेविकत्वात्प्रभेदे ङिगमाह-तथेति । आध्यात्ममधिदेव च तयोस्तत्राभेदे सर्वश्रुतिसमतिमाह-तथाऽन्यथेति । वायुप्राणयोस्तत्त्वाभेदे वाक्यमपि मानमित्याह-क्वचिच्चेति । अथेवमेव नाऽऽनोन्मृत्वायुर्वाच्यं मपमः प्राण इत्युपक्रम्य प्रागादा एव सूर्य उदेतीत्युपसंहाराच्च तयोरेक्यमि-याह-तथेति । यदि पृथगनुचिन्तनं तयोर्विधिस्तु ताहं तदङ्गत्रयोपदेशोऽपि पृथगेन स्यात् । इह च प्राण्यादिति प्राणने प्राणेऽपान्यादित्यपाननमुक्त्वात् तस्मिन्प्राणे प्राण्यादिति प्राणनवचनेन प्राणापाननिगोधं कुर्यादित्येकमेव व्रतं दर्शयति । तत्रावापृथगनु-

प्रदानाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (११३५)

इत्यस्मिन्नुपसंहारश्लोके "प्राणाद्वा एष उदेति प्राणोऽस्तमेति" [वृ० १ । ५ । २३] इति प्राणेनेवोपसंहरत्रैकत्वं दर्शयति ॥ "तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्यञ्चैवापान्याञ्च" [वृ० १ । ५ । २३] इति च प्राणव्रतेनैवैकेनोपसंहरत्रैतदेव द्रष्टव्यं ॥ तथा छान्दोग्येऽपि परस्तात् "महात्मनश्चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपाः" [छां० ४ । ३ । ६] इत्येकमेध संवर्गं गमयीत न ब्रवीत्येक एकेषां चतुर्णां संवर्गोऽपरोऽपरेषाम् ॥ तस्मादपृथक्त्वमुपगमनस्येति ॥ एवं प्राप्ते ह्यमः ॥ पृथगेव वायुप्राणावुपगन्तव्याविति ॥ कस्मात् ॥ पृथगुपदेशाद्-आध्यानाथो ह्ययमध्यात्माधिदेवविभागोपदेशः सोऽस्त्याध्यानपृथक्त्वेऽनर्थक

रत्नप्रभा ।

एकव्रतैक्यश्रुतेर्यानेक्यमित्याह-तस्मादिति ॥ त्रैक्यस्य प्रशस्तत्वादित्यर्थः ॥ किञ्च वायुप्राणौ सवर्गा भेदेनोपक्रम्य परस्तादावपश्ये सवर्गभेदेक्यश्रुतेः प्रयोगैक्यमित्याह-तथेति ॥ महात्मन इति द्वितीयावहनम् । चतुरः चतु सत्याकान्-अग्निमूर्षोदकचन्द्रानपरोध वाक्चक्षुश्रोत्रमनोरूपान् एको देवः कः प्रजापति जगार गीर्गमान् । उपसंहृतवानित्यर्थः ॥ न ब्रवीति भेदमिति शेषः । यथा-"अग्निहोत जुतेति" इत्युत्पन्नाग्निहोतस्यैकस्यैव दग्निपट्टादिगुणभेदेन सायप्रातःकालभेदेन प्रयोगभेदः, तथा "अनादी भवति य एष वेद" [ते० ३ । ९ । १] इत्युत्पन्नायाः सवर्गविद्याया एकाऽऽयुत्पन्नशिष्टवायुप्राणाण्यगुणभेदान् प्रयोगभेद इत्युत्पन्नं मिद्वान्तयति-पृथगेवेति ॥ "ती वा एतौ द्वौ सवर्गा" [छा ४ । ३ । ४] इत्युत्पन्नमेवैवाक्यस्य भामती ।

तथापि गुणभेदात्प्रवृत्तिभेदः । सायप्रातः कालगुणभेदात्तथैकस्मिन्तत्त्वप्रिहोत्रे प्रवृत्तिभेदः । एवमिहाप्येवात्माधिदेवगुणभेदादुपासनस्यैकस्यापि प्रवृत्तिभेद इति मिद्वन्तयाध्यानाथो ह्ययमध्यात्माधिदेवविभागो ध्यानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चि-रत्नमित्याह-तस्मादिति । उक्तश्लोकात्प्रवृत्तनायामपि तयो म्ब्रह्मरूपभेदेर्थावित्याह-तथेति । वायुप्राण च सवर्गगुणक भेदेनोपक्रम्य परस्तादावपश्ये सवर्गभेदना गमयतीति सन्धः । महात्मन इति द्वितीयावहनम् । चतुरश्रु सत्याकान्अग्निमूर्षोदकचन्द्रानन्यश्च वाक्चक्षुश्रोत्रमनोरक्षणानेको निष्पेक्षः सन्को देवः प्रजापतिर्जगार गीर्गमानुपसहनानिति यावत् । भेदे मानाम्नादपि तयोरेक्यमित्याह-नेति । बहुश्रुत्यानेचनया वातुप्राणैक्यमित्येवमुपासनेरपि तदर्थान्त्वादभेदः । न चाप्यात्मादिदेवगुणभेदात्तद्वन्तभेदोत्पन्नोऽग्निमभोगात्तदेकत्वाभोगान्को सन्ध्याग्निहोत जुतेतीत्युत्पन्नाग्निहोत्रस्य दग्निपट्टादिभेदात्तदे उपासनान्तरमेतौगुणभेदस्यैव भेदकम् । तस्मादुत्पन्नोऽग्निहोतौगुणभेदस्योऽग्निभेदान्नादादपृथगनुचित्तनमित्युपनयननि-तस्मादिति । उक्तान्त्वा त्रियैक्येऽन्यात्माधिदेवगुणभेदा प्रवृत्तिभेदः सायप्रातः कालगुणभेदादेकस्मिन्तत्त्वप्रिहोत्रे प्रवृत्तिभेदवदिति मिद्वान्तयति-एवमिति । उक्तमेवैवात्प्रयोगैक्यश्रुतेर्न पृथगनुचित्तनमिति शङ्कते-कस्मादिति । अग्निहोत्रस्यैव दग्निपट्टादिदेवैक्यस्य प्रवृत्ते भेदोऽस्त्युत्पन्नचित्तनमित्यित्याह-पृथगिति । तदेव मिद्वान्ति-आध्यानेति । ती वा एतौ सवर्गाविति सवर्गोऽग्निहोतौगुणभेदात्तद्वन्तभेदान्चित्तनो भेदानुचित्तनने तावतीत्याक्यप्रामाण्यात्तदेनेचित्तनमित्यर्थः । पूर्वमध्यात्माधिदेवविभागो-नन्विति । उपासनया प्राप्तमभ्यात्माधिदेवगुणकसायुप्राणसवर्ग-

एव स्यात् ॥ ननूक्तमपृथगनुचिन्तनं तत्त्वाभेदादिति ॥ नैष दोषः ॥ तत्त्वाभेदेऽप्यवस्थाभेदादुपदेशभेदवशेनानुचिन्तनभेदोपपत्तेः । श्लोकोपन्यासस्य च तत्त्वाभेदाभिप्रायेणाप्युपपद्यमानस्य पूर्वोदितध्येयभेदनिराकरणसामर्थ्याभावात् । “स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुः” [वृ० १ । ५ । २२] इति चोपमानोपमेयकरणात् ॥ एतेन व्रतोपन्यासो व्याख्यातः ॥ “एकमेव व्रतम्” [वृ० १ । ५ । २३] इति चैवकारो वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतप्रतिपत्त्यर्थः । भग्नव्रतानि हि वागादीन्युक्तानि—“तानि । मृत्युः श्रमो भृत्वोपमेये” [वृ० १ । ५ । २१] इति श्रुतेः । न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थः । “अथातो व्रतमीमांसा” [वृ० १ । ५ । २१] इति प्रस्तुत्य तुल्यवहायुप्राणयोरभग्नव्रतत्वस्य निर्धारितत्वात् । “एकमेव व्रतं चरेद्” [वृ० १ । ५ । २३] इति चोक्त्वा “तेनो एतस्यै देव-

रत्नप्रभा ।

प्रयोगभेदपरत्वाद्वाक्यादेव भेदसिद्धिरित्यर्थः ॥ पूर्वपक्षुक्तमनूय प्रत्याह—ननूक्तमित्यादिना ॥ उपास्यतया प्रवानभूतसर्गगुणविशिष्टोपास्यभेदवाक्यनिरोधादनुपास्यग्राह्यतत्त्वैक्यवाक्ये न प्रयोगैक्यप्रापकमिति भावः । सूर्योदयास्तमययोर्वाश्वधीनत्वाच्चदभेदाभिप्रायेण प्राणानुक्तौ । ततोऽप्यात्माश्विदेवावस्थाभेदेनोक्तस्य ध्येयभेदस्य निरासे “यतश्चोदेति” इति श्लोकस्य न शक्तिरित्याह—श्लोकेति ॥ असामर्थ्ये ङिङ्गमाह—सामर्थ्येति ॥ श्लोकोपन्यासवद् व्रतैक्योपन्यासोऽपि तत्त्वाभेदाभिप्रायेणेत्याह—एतेनेति ॥ नन्वेवकाराद्भोग्नव्रतनिवृत्तेः प्राण एवैको ध्येयो मातीत्यत आह—एकमेवेति ॥ वचनदर्शनादीनि वाक्चक्षुःरादीनां व्रतानि श्रमरूपमृत्युना ममानील्युक्त्वा प्राणस्याभग्नव्रतत्व निर्धारितम् ॥ तथा च्चञ्चनतापादीनि भग्न्याश्रियादीनां व्रतानि ममानील्युक्त्वा वायोरभग्नव्रतत्व निर्धारितम् । “स यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राणः” [वृ० १ । ५ । २२] ग्निरजतः “एवमेतासां देवतानां वायुर्मांसा (युर्मिच्छे) चिति ताया देवता न वायुः संप्राप्तस्तमिना देवता यद्वायुः” [वृ० १ । ५ । २२] इति श्रुतेः ॥ अतो भग्नव्रतनिरासार्थ एवकारो न वायुव्रतनिवृत्त्यर्थ इत्यर्थः ॥ अत्रेवार्थे ङिङ्गमाह—एकमिति ॥ उकारः—चार्थेति न भामती ।

पदेश इति ॥ अग्निहोत्रसंवाच्यानस्य कृते दग्निच्छुद्धादिवद्य पृथगुपदेशः ॥ एतेन व्रतोपन्यास(देश) इति एतेन तत्त्वाभेदेन । एवकारश्च वागादिव्रतनिराकरणार्थः । नन्वेतस्यै देवताये इति देवतामात्र श्रयणे न आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

भेदत्रिपयेण वाक्येन गुणभूतसमीरणस्वभावैक्यत्रिपय वाक्ये वाच्यमित्यभिप्रेत्याऽऽह—नेति । यतश्चोदेतीत्यादिश्लोकोक्तेर्वायुप्राणैक्यमिद्वेत्पास्तेरपि तथात्वादपृथगुपगतिरित्याशङ्कयाऽऽह—श्लोकेति । सूर्योदयास्तमययोर्वाश्वधीनत्वाच्चदभेदत्रिपया प्राणात्सूर्योदयास्तमयायुक्तौ ततोऽप्यात्माश्रियेन त्रिप्राणैक्यस्य ध्येयभेदस्य निरासे श्लोकेभ्य न सामर्थ्यमित्यर्थः । इतोऽपि विशिष्टध्येयभेदोऽस्तीत्याह—स यथेति । यत्तु प्राणनेनोपसंहारादेक्ये सत्यपृथगुपगमनमिति तत्राऽऽह—एतेनेति । श्लोकस्य स्वरूपैक्याभिप्रायत्ययादेन व्रतवचनमपि तत्त्वाभेदाभिप्राय युक्तमित्यर्थः । एवकारश्रुतेः पृथक्प्रवृत्तिरत्र मातीत्याशङ्कयाऽऽह—एकमिति । किमिति वागादिव्रतनिवर्तनेन प्राणव्रतं साध्यते तत्राऽऽह—अत्रेति । वायुव्रतनिवृत्त्यर्थमेवाधारणमिति न स्यात्तत्राऽऽह—नेति । अथेमेनेन नाऽऽन्नोदित्यप्यात्म मुष्पप्राणस्य मृत्युनाऽनात्ममधिदेवन चात्पादीनां उज्जनादिप्रतभगमुक्त्वा वायोरभग्नव्रतत्वमुक्त्वा । मिच्छेच्छन्त्या देवता न वायुरिति न वायुव्रतनिवृत्तिरेवकारार्थ इत्यर्थः । अत्रेतिरपि वायुव्रतनिवृत्त्येव दर्शयतीत्याह—एकमिति । तेन व्रते

तायै सायुज्यं सलोकतां जयति” [वृ० १ । ५ । २३] इति वायुप्राप्तिं फलं ह्युच्चायुव्रतमनिवर्तितं दर्शयति । देवता ह्यत्र वायुः स्यात् । अपरिच्छिन्नात्मत्वस्य प्रेषितत्वात् । पुरस्तात्प्रयोगाच्च-“सैपानस्तमिता देवता यद्वायुः” [वृ० १ । ५ । २२] इति ॥ तथा “तौ वा एतौ द्वौ संवर्गा वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु” [छां० ४ । ३ । ४] इति भेदेन व्यपदिशति । “ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्” [छां० ४ । ३ । ८] इति च भेदेनैवोपसंहरति ॥ तस्मात्पृथगेवोपगमनं प्रदानवत् । यथा-“इन्द्राय राज्ञे पुरोडाशमेकादशकपालमिन्द्रियाधिराजायेन्द्राय स्वराज्ञे” इत्यस्यां त्रिपुरोडाशिन्यामिष्ट्यां “सर्वेषामभिगमयन्नवद्यत्यच्छम्बट्कारम्” इत्यतो वचनादिन्द्राभेदाच्च सहप्रदानाशङ्कायां

रत्नप्रभा ।

व्रतेन वायोः सायुज्यं समानदेहत्य सत्रोक्ततां च जयतीत्यर्थः ॥ नन्वत्र वायुप्राप्तिर्न ध्रुतेत्यत्राह-देवतेति ॥ तस्मात्तत्त्वाभेददृष्ट्या त्रैक्यमिति स्थितम् ॥ सम्प्रति पूर्वोक्तं पृथगुपदेशं विष्णोति-तथा तौ वा इति ॥ सौत्रं दृष्टान्तं व्याचष्टे-प्रदानवदिति ॥ त्रयः पुरोडाशाः अस्याः सन्तीति-त्रिपुरोडाशिनी इष्टिः, तस्यां हि सहप्रदानम्-उत्-भेदेनेति सन्देहे पूर्वपक्षमाह-सर्वेषामिति ॥ सर्वेषां देवानामभिगुरयेत् प्राप्तयन् हवि अवद्यति गृह्णाति अच्छं वट्कारं वट्कारात्पृथगेवोपगमनित्यर्थः ॥ यद्वा सर्वैर्देवैर्युगपदप्रदानं कार्यमित्यत्र हेतु-अच्छं वट्कारमिति । अन्यर्थेत्यायं पर्य । एकार्थमवते हविषि शेषो यागामामती ।

तु वायुस्तत्कथं वायुप्राप्तिमाहेत्यत आह-देवतेत्य(साह्य)त्र वायुरिति । वायुः सत्वग्न्यादीन्संश्रुत इत्यग्न्यादीन्पेक्ष्यानत्रिच्छिन्नोऽग्न्याद्यस्तु तेनैवात्रिच्छिन्ना इति सत्रगुणतया वायुस्त्रिच्छिन्ना देवतासर्वेषामभिगमयन्निति । मित्रितानां श्रवणाविशेषादिन्द्रस्य देवताया अभेदापवागापि पुरोडाशानां सहप्रदाना-आनन्दिगरीय-न्यायनिर्णयः ।

नापि शब्देन समानार्थः सत्रशब्दः सायुज्यं सत्रोक्ततामतीत्युपरि मन्वन्ते । एतस्यै एतस्यां देवतायाः सायुज्यं समानदेहतां वा सात्रोक्त्यं समानलोकतां चोपाम्नेस्वरात्प्रत्यक्षयति प्राप्नोतीति दर्शयति । अन्यथा-नुष्ठानादप्राप्तयेत्र च वायुप्राप्तिर्निर्देशात् तत्रानिवृत्तिरिति युक्तिः पर्यमाह-वायुवृत्ति । देवताप्राप्तिरेवात्र श्रुता न वायुप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-देवतेति । अग्न्यादीन्पेक्ष्यानत्रिच्छिन्नो देवो वायुस्ते तु तेनैवात्र उक्ता इति सत्रगुणो वायुगनत्रिच्छिन्ना देवता तदा मन्वन्त्याऽऽनुमित्तो देवताप्राप्तिर्वायुप्राप्तिरिति पर्यः । न केवलं प्रकरणाद्येव च देवता वायुः किं न साक्षादेव पुनरित्याह-पुरस्तादिति । यत् पृथगुपदेशात्पृथगुपदनमुक्तं तदिदानीं त्रिगोति-तयेति । सर्वभेदेनोपगमनइत्येवोपगमनात्पृथगनुचित्तनमित्याह-ते वा इति । उपक्रमोपभृतेरुक्त्यप्यत्रमुपमरणी-तस्मादिति । तत्रोदाहरणमवतार्य व्याचष्टे-प्रदानवदिति । त्रयः पुरोडाशा यस्यां सा त्रिपुरोडाशिनी तस्यामुपचित्ताप्यमुदाहरति-इन्द्रायैति । किं तस्यां सह प्रदानं किं भेदेनेति सन्देहे पूर्वपक्षमाह-सर्वेषामिति । याजुष्काः स्वस्वयामिष्टौ युगपदेवावदानं कुर्वन्ति तेन सर्वेषां देवताविशेषागामाभिगमयन्नप्यत्रपर्ययेन पुरोडाशानवपति तत्तद्वागं गृह्णातीति हेतुमाह-अच्छं वट्कारमिति । अन्यर्थेत्यायं यान् । एकार्थं सर्वतोऽवदाने शेषो यागानर्हः स्यात्पृथगसर्वार्थमवदाने त्रैक्यमित्यर्थः । उक्ताश्रयत्वात्सर्वार्थं सहावदानं भुन्देवतायां भेदाभावात् तत्रवर्गां पुरोडाशानां सहप्रदानं प्राप्तमित्याह-उत् इति । मिदान्तमाह-

राजादिगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देव-
तापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति, एवं तत्त्वामेदोऽप्याध्येयांशपृथक्त्वादा-
धानपृथक्त्वमित्यर्थः । तदुक्तं संकर्षे—“नाना वा देवता पृथग्ज्ञानाद्”
इति । तत्र तु द्रव्यदेवताभेदाद्यागभेदोऽपि विद्यते । नैवमिह विद्याभेदो-
ऽस्ति । उपक्रमोपसंहाराभ्यामध्यात्माधिदेवोपदेशेष्वेकविद्याविधानप्र-
तीतिः । विद्यैक्येऽपि त्वध्यात्माधिदेवभेदात्प्रवृत्तिभेदो भवति । अग्निहोत्र
इव सायम्प्रातःकालभेदादित्यभिप्रेत्य प्रदानवदित्युक्तम् ॥ ४३ ॥ इति
प्रदानाधिकरणम् ॥ २८ ॥

रत्नप्रभा ।

नर्हताया वृषा स्यादिति भावः ॥ एवं सहावदानश्रुतेर्नैक्याच्च पुरोडाशाना सहप्रक्षेपे प्राप्ते गृह्यक्रमेण इति
सिद्धान्तमाह—राजेति ॥ राजाधिराजस्वराजगुणभेदेन त्रिशिष्टदेवताभेदादित्यर्थः ॥ किञ्चाप्युक्ता “यज” इति
प्रेषे छूते होत्रीयो मन्त्र पठ्यते—सा याज्या “अनुब्रूहि” इति प्रेषानन्तरमन्त्र—पुरोऽनुवाक्येति भेदो
ऽस्ति । तत्रास्यामिष्टौ प्रथमपुरोडाशप्रदाने या कृत्वा याज्या सा द्वितीयप्रदाने पुरोऽनुवाक्या, या च
पूर्वमनुवाक्या सा पश्चात् याज्येति व्यत्यासमन्वाहेति श्रुत्या विधानात्, यथाश्रुति प्रक्षेपपृथक्त्वमित्याह—
याज्येति ॥ संकर्षः—देवताकाण्डम् । वाशब्दः—अवधारणे । नानैव देवता राजादिगुणभेदेन
भेदावगमादिति सूत्रार्थः । दृष्टान्ते देवताभेदात् कर्मभेदवद् विद्याभेदः स्यादित्यत आह—तत्र त्विति ।
कर्मात्पत्तिवाक्यस्य देवताभेद कर्मभेदे हेतुः । इह तु “अज्ञादो भवति” “य एव वेद” इत्युत्पत्तयोरुपेन
ज्ञातविद्याया पश्चात् श्रुतनामुप्राणभेदो न भेदकः । अग्निहोत्रस्येव दद्यादित्येवभेद इत्यर्थः ॥ तर्हि केना-
शेन प्रदानस्य दृष्टान्तत्वमित्यत आह—विद्यैक्येऽपीति ॥ अवस्थाभेदादेवताभेदः प्रयोगभेदश्चेत्यशेषाया
भामती ।

शाङ्कायामुत्पत्तिवाक्येण एव राजाधिराजस्वराजगुणभेदाद्याज्यानुवाक्याव्यत्यासविधानाच्च यथान्यासमेव देव-
वतापृथक्त्वात्प्रदानपृथक्त्वं भवति । सहप्रदाने हि व्यत्यासविधानमनुपपन्नम् । ननुवति प्रदाने व्यत्यास-
आन्तर्दागिरीय—न्यायनिर्णयः ।

राजादीति । उत्पत्तिवाक्येण एव राजाधिराजस्वराजगुणभेदाद्यथान्यास यथावचन तत्तद्गुणत्रिशिष्टदेवता-
भेदात्प्रदानस्य प्रक्षेपस्य पृथक्त्वमित्यर्थः । किञ्च, त्रिपुरोडाशिन्यामिष्टौ प्रथमपुरोडाशप्रदाने या या या सा
पुनः प्रयोगेऽनुवाक्या याऽन पूर्वमनुवाक्या सा पश्चाद्याज्येति व्यत्यासमन्वाहेत्यनेन त्रिहित तत्प्रयोगभेद
युज्यत एकस्या ऋच एकस्मिन्प्रयोगे यान्यानुवाक्यात्विरोधादित्याह—याज्येति । अर्च्युणा यजेति
प्रेषे कृते होत्रा प्रयुज्यमानो मन्त्रो या याऽनुब्रूहीति प्रेषानन्तर प्रयुज्यमानस्तु मन्त्रोऽनुवाक्येति भेदः ।
पूर्वोत्तरपश्चात्त्या दृष्टान्त व्याख्याय दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । उक्तेऽर्थं देवताकाण्डस्य मन्त्रिण्येण प्रदा-
नभेदादिपयमुदाहरति—तदुक्तमिति । नदृश्यते कर्मकाण्डस्येवमवावशिष्ट कर्म तद्विषयोऽयम् इति सकर्षा
देवताकाण्डे तस्मिन्निति यावत् । वाशब्दो देवतेऽन्याशब्दाभ्यामृच्यर्थः । नाना देवतेऽत्र हेतुमाह—
पृथगिति । उत्पत्तिवाक्येण एव राजाधिराजगुणाना पृथग्ज्ञानात्तत्तद्गुणत्रिशिष्टदेवतानामपि पृथक्त्वमप्य
युक्तत्वादित्यर्थः । दृष्टान्ते देवताद्रव्यभेदात्कर्मभेदविहासि प्राय प्राण इतिशब्दादादित्य च सौम्य
चरुमित्यादिष्व्यादित्यमूर्धादिशब्देभेदादिन देवताभेदेन विद्याभेदः स्यादित्याशक्याऽऽह—तत्रेति । यत्रो-
त्पत्तिनाम्नादेन नानाद्रव्यदेवन कर्म दृष्टं तत्र तद्देवो धैश्वदेव्यामिक्षेत्यादिवत् । यत्र तूपधित एव कर्मस्य
तत्र देवताभेदेऽपि न कर्मभेदोऽस्तिहोत्रादिवदेव विद्यैक्यमित्यर्थः । तर्हि केन साम्येन प्रदानवदित्युक्तं
नशाऽऽह—विद्येति । अग्निहोत्रे हि सायमग्निं प्रजापतिश्च देवता मूर्धं प्रजापतिश्च प्रातरनुदानं चोप-

लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि वलीयस्तदपि ॥ ४४ ॥ (२९) ॥

वाजसनेयिनोऽग्निरहस्ये-“नेव वा इदमग्रे सदासीद्” इत्यस्मिन्प्राज्ञणे मनोऽधिकृत्याधीयते-“तत्पटत्रिंशत् सहस्राण्यपश्यदात्मनोऽग्नीनर्कान्मनोमयान्मनश्चितः” इत्यादि । तथैव “वाञ्चितः प्राणचितश्चक्षुश्चितः श्रोत्रचितः कर्मचितोऽग्निचितः” इति पृथगग्नीनामनन्ति साम्पादिकान् ॥ तेषु संशयः-किमेते मनश्चिदादयः क्रियानुप्रवेशिनस्तच्छेषभूताः-उत-स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका इति । तत्र प्रकरणात्क्रियानुप्रवेशे प्राप्ते-

रत्नप्रभा ।

दृष्टान्त इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ (२८, ॥ लिङ्गभूयस्त्वात् ॥ उपचे प्राग “इद सर्वं नेव सदासीन्नान्यसदित्युपक्रम्य मन मृष्टिमुक्त्वा “तन्मन आत्मानमेक्षत” इतीक्षणपूर्वकम् “अग्नीनपश्यद” इति मनोऽधिकृत्य पठन्ति इत्यर्थे ॥ पुरुषासुष्टेन कृत्स्नशतवर्षान्तर्गतैः पटत्रिंशत्सहस्रैरहोरात्रैर्वच्छिन्नतया मनोवृत्तीनामसङ्गेष्यानामपि पटत्रिंशत्सहस्रत्वं ताभिरष्टकात्वेन कल्पिताभिर्मनभेय मत्पादिता अग्नय मनश्चितः तान् अर्कान् पूज्यान् मनोमयान् मनोवृत्तिसु सम्पादितान् । आत्मनः स्वस्य सम्बन्धनेन मनोऽपश्यत् ॥ तथा वाक्-प्राणद्वयोऽपि स्वस्ववृत्तिरूपानग्नीनपश्यन्नित्याह-तथेति ॥ प्राणः प्राणम् । कर्मोद्देशेन हस्तादिना चितः कर्मचितः । अग्निः-त्वक् । पूर्वोत्तमिचयनप्रकरणान् ॥ किमेतेऽग्नयः कर्त्वर्याः-उत-प्राधान्यज्ञापकलिङ्गादिभूयस्त्वान् पुरुषार्थे वेति सशयमाह-तेष्विति ॥ केवलविद्यात्मकाः क्रियागन्विता माननामया इत्यर्थः ॥ एकप्रयोगात्सम्भवाद्वायुप्राणयोरपि प्रयोगभेदोऽस्तु । इह तु मनश्चिदाद्यग्नीनां प्रकरणान् कर्मागत्यैरुपयोगत्वमिति प्रापस्य सिद्धान्तमुपक्रमते-तत्रेत्यादिना ॥ पूर्वपक्षे भावनाग्नीनां प्रागत्वमिष्टम् ।

भामती ।

विधिर्येयान् । तथाविधस्यैव क्रमस्य विवक्षितत्वात् । युगमन्यन् ॥ ४३ ॥ (२८, ॥ लिङ्गभूयस्त्वात्तद्धि वलीयस्तदपि ॥ इह सिद्धान्तेनोपक्रम्य पूर्वपक्षविद्या सिद्धात्तयान् । तत्र यद्यपि भूयोसि सन्ति त्रिगानि मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यमूचकानि तथापि न तानि स्वातन्त्र्येण स्वातन्त्र्यं प्रति प्रापकाणि । प्रमाणप्रापितं तु स्वातन्त्र्यमुचोद्वेष्टयन्ति । न चास्मिन् स्वातन्त्र्यप्रापकं प्रमाणम् । न चेदं सामर्थ्योद्देशेन लिङ्गयेनास्य स्वातन्त्र्येण प्रापकं भवेत् । तद्धि सामर्थ्यमिधानस्य वार्थस्य वा स्यात् । तथा पूजयन्तुमन्त्रगमन्त्रस्य पूजानुमन्त्रे यथा वा ‘पशुना येन’ इत्येकत्वसंवादा अर्थस्य सत्येवावच्छेदमावर्धयेत् । न आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

यत्राप्यादश तथेहापि ध्यानभेदमिद्विरत्यर्थः ॥ ४३ ॥ (२८) ॥ वायुनियोक्यनन्तरं सापादिकाग्निविद्याचिन्तामारभते-लिङ्गेति । सागादिकान्मनी क्रियाप्रकरणम्यान्मनश्चिदादीन्विषयवेनोपश्यत्यति-वाजसनेयिन इति । उपचे प्रागिद सर्वं नेव सदासीन्नापसदित्युपक्रम्य मनसः प्रादुर्भावमुक्त्वा सदात्मनमेक्षतेतीक्षणपूर्वकं तन्मन आत्मनोऽग्नीनपश्यदिति मनोऽभिष्टाय पठन्तीत्यर्थः । पुरुषस्याऽऽसुष्टेन कृत्स्नशतवर्षान्तर्गतपटत्रिंशत्सहस्राहोरात्रान्तिष्ठैर्मनोयक्त्रागचतुःश्रोत्रजगत्पट्टिचिचदरिष्टकाः तेन मान्दमानैधीयमानान्नादिज्ञानमन्त्रदन्तो वाह-तेष्विति । अर्कानर्चनोपान्मनोमयान्मनोवृत्तिमापित्वाद्वागादिवृत्तिमिरिष्टकात्वेन भावितानिधीयन्त इति वाञ्छिदादीनमग्नीनामनो वागादयोऽपश्यन्नित्याह-तथेति । कर्त्वर्यत्वपुरुषार्थत्वमिदोक्तकमानदृष्टया मशयमाह-तेष्विति । केवलविद्यात्मक्य क्रियानुप्रवेशे विना भावनामयान् । वायुप्राणयोरुपयोगायोगा प्रयोगभेदेन प्येवमेवपि मनश्चिदादीनां कर्माङ्गत्वेनैरुपयोग्यमुक्तमिवाह-तेष्विति सागादिकान्मनी केवलविद्यामन्त्रेण पूजयार्थमन्येनैव वाक्पार्थमेतोरुपेक्षे

स्वातन्त्र्यं तावत्प्रतिजानीते—लिङ्गभूयस्त्वादिति। भूयांसि हि लिङ्गान्यस्मिन्नात्मने केवलविद्यात्मकत्वमेवामुपोद्बलयन्ति दृश्यन्ते—“तद्यत्किञ्चेमानि भूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिरिति तान्हेतानेवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते” इति चैवंजातीयकानि । तद्धि लिङ्गं प्रकरणाद्वलीयः ॥ तदप्युक्तं पूर्वस्मिन्काण्डे—“श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षाद्” [जै० सू० ३।३।१४] इति ॥ ४४ ॥

• पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्यात्क्रियामानसवत् ॥ ४५ ॥

नेतद्युक्तं—स्वतन्त्रा एतेऽभयोऽनन्यशेषभूता इति । पूर्वस्य क्रियामयस्याग्नेः

रत्नप्रभा ।

तेषां क्रियामिना विकल्पः समुच्चयो वास्तु । सिद्धान्ते पुरुषार्थत्वमिति फलम् । तत्र सर्वप्राणिमनोवृत्तिभिर्मम सदाभयधीयन्त इति ध्यानदाढ्यं सति सर्वभूतानि यत्किञ्चित् मनसा सङ्कल्पयन्ति । तेषामेवामीनां सा कृतिः कारणमित्येकं लिङ्गम् । क्रियागत्य यत्किञ्चित्करणेन सिद्धयदर्शनादित्याह—तद्यदिति ॥ एवंविदे स्वपते जाग्रतेऽपि तदीयामीन् भूतानि सर्वदा चिन्वन्तीति लिङ्गान्तरम् । क्रियान्तस्य चोदितकालानुष्ठेयस्य सदा सर्वैरनुशीयमानत्वायोगादित्यर्थः । पदप्रतिशब्दस्य तत्सर्वाभ्यन्तत्वे लिङ्गमेवजातीयरूपदेनोक्तम् ॥ ४४ ॥ एव सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षवति—पूर्वति ॥ पूर्वस्य “इष्टकामिर्मि चित्तुने” भामती ।

चेदमन्यस्यार्थदर्शनदक्षणे लिङ्गं तथा । सत्यर्थमेनाम्य विद्युदेर्देशमिवाक्यतया विधिरत्नात् । तस्मात्सति सामर्थ्यलक्षणे विरोधारे प्रकरणमप्रयुक्तं मनश्चिदादीनां क्रियाशेषतामगमयति । न च ते हेतुविशोचित एवेग्यवधारणश्रुतिः क्रियानुपवेशं वारयति । येन श्रुतिविरोधे सति न प्रकरणं भवेत्, वाद्यसाधनतापाकारणार्थत्वादनारण्यस्य । न च विद्ययाहेतु एवविदश्चिना भवन्तीति पुरुषमग्न्यमापाद्यद्वाक्यप्रकरणमपवावितुमर्हति । अन्यार्थदर्शनं न्ययैतदपि । न च तत्स्वातन्त्र्येण प्रापकमित्युक्तम् । तस्मात्तदपि न प्रकरणविरोधायात्मिति मापादिका श्रुतेने भ्रमयः प्रकरणात्क्रियानुपवेशिन एव मानमवत् । द्वाद्वाहं आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे क्रियार्यानामग्नीनां क्रिया-च सिद्धान्ते पुनर्यानां तेषां केवद्विद्यामयमनियर्हीकृत्य सिद्धान्तमुपक्रमते—स्वातन्त्र्यमिति । मूलाक्षराणि योजयति—भूयांसीति । सर्वाभ्यर्षीमानि भूतानि यत्किमपि मनसा सङ्कल्पयन्ति तेषामेवामीनां सा कृतिः कारणमित्येत् । प्रकृतामीनां स्वातन्त्र्येण भावनामयवे लिङ्गं न हि क्रियांगं यत्किञ्चित्करणे सिध्यति चोदनेऽन्यथात्प्याह—तद्यदिति । एवंविदे स्वपते जाग्रतेऽपि तान्हेतानामीन्भूतानि सर्वाणि सर्वदा चिन्वन्तीति लिङ्गान्तरं न हि कर्मागं सर्वदा सर्वैरनुशीयने प्रतिनियतदेशकालनिमित्तेषु चोदितत्वादित्याह—तानिति । कार्यकरणव्यापारे पदप्रतिशब्दसाहोपात्रावच्छिन्नैरिष्टकालेन मानिर्गतेः सपायन्ते । तत्रेष्टकालमपि च सत्यापिकदमग्नीनां देवद्विन्याये लिङ्गम् । न हि क्रियांगत्वे प्रसिद्धसत्यानिर्कमिद्धिर्गति मयाऽऽह—एवमिति । प्ररणादेव क्रियांगत्वं सिद्धं लिङ्गाच्च स्वातन्त्र्यं तेन सत्त्वात् स्यादि वाशक्त्याऽऽह—तदीति । प्रमाणावशिषेण दृष्टौ कलावदव्यवस्थेयाशक्त्याऽऽह—तदपीति ॥ ४४ ॥ सिद्धान्तेनोपक्रम्यामुना पूर्वपक्षवति—पूर्वति । पूर्वपक्षे विद्वत्तन्त्रसिद्धान्तप्रतिज्ञां निरूपयति—नेतदिति । अत्रि सरेतुक्तं पूर्वपक्षं प्रतिजानीते—पूर्वस्येति । इष्टकामिर्मिचित्तुने इत्युक्तक्रियामयान्वयप्रकारे धरणादयमपि मापादिकाभ्युपदेशमार्गः।

प्रकरणात्तद्विषय एवायं विकल्पविशेषोपदेशः स्यान्न स्वतन्त्रः ॥ ननु प्रकरणाद्विषयं बलीयः ॥ सत्यमेव तत् ॥ लिंगमपि त्वेवञ्जातीयकं न प्रकरणाद्वलीयो भवति । अन्यार्थदर्शनं ह्येतत् । साम्पादिकात्रिपशंसारूपत्वात् । अन्यार्थदर्शनं चास्तत्पामन्यस्थां प्राप्तां गुणवादेनाप्युपपद्यमानं न प्रकरणं बाधितुमुत्सहते । तस्मात्साम्पादिका अप्येतन्नयः प्रकरणात्किंवातुप्रवेशिन एव स्युर्मानसवत् ।

रत्नप्रभा ।

इत्युक्तस्य "स एव चिद्विज्ञानम्" इति सन्निरहितस्य अयं विकल्पविशेषोपदेशः सङ्ख्यमयत्वारूपप्रकारभेदोपदेशः । क्रियामिवत् सादृश्यकामयोऽप्यगमिति यावत् ॥ किं विधिवान्वयस्यं लिंगं प्रकरणाद्वलीयः अर्थवादस्य वा । आद्य मगीकरोति-सत्यमिति ॥ न द्वितीय इत्याह-लिंगमिति ॥ मानसादि-विषयार्थवादस्यलिंगानां स्वार्थप्राप्तमानामावाद् दौर्बल्यमित्यर्थः ॥ मूलस्यक्रियापदं व्याचष्टे-तस्मादिति ॥ ननु-अकिंवारूपामीनां ध्यानमयानां कथं क्रियागत्य तत्राह-मानसवदिति ॥ द्वादशाह-भामती ।

तु श्रूयते-“अनया एवा पात्रेण समुद्रं रसवा प्राजापत्य मनोप्रदं गृह्णाति" इति । तत्र सशय-किं मानस द्वादशाहादहन्तरमुत्तमन्व्यपातिनो दशमस्याहोऽङ्गमिति । तत्र वाप्ये द्वादशाहो मनो मानसमिति मानसस्य द्वादशाहाद्रेदने व्यपदेशाद्वाद्मनसमदवद्भेदः । निवृत्तानि द्वादशाहस्य गतरसानि चन्दसि तानि आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विरुद्धोपदेशस्तथा च यथा क्रियायां क्रियामयोऽस्तिस्तथा सांपादिनामिषि तदगं स्यादित्यर्थः । विरुद्धविशेषः प्रकारभेदः । उक्तं सैद्धान्तिकं मतमनुवदति-नन्विति । तेन प्राकरणिकं क्रियाशेषस्य हिवा लैङ्गिकं पुनर्भवमेष्टमिति शेषः । त्रिषुदेशस्वमर्षवादस्य वा लिंगं प्रकरणाद्वलीयमिति विरुद्धस्याऽऽयम-गीरुपेति-सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति-लिंगमिति । एवजातीयकं सर्वदा सर्वांगि भूतानि चिन्वन्तीत्याद्यर्थवादस्यमिति यावत् । तदेव साधयति-अन्यायेति । न हीदं साधनात्मकं लिंगं विषुदे-शकवाक्यतया तत्ररत्वादतो नेदं स्थातन्व्येण प्रमापकं स्तुतिमानं वादिष्यते । अन्यार्थदर्शनानामपि प्रमापकत्वासाक्षयं मूत्रप्रमाणमात्रे तथामात्रेऽपि प्रवृत्ते नदमात्रमविविधाह-अन्येति । प्रवृत्तलिंगस्य प्रकरणाबाधकत्वे फलितमाह-तस्मादिति । एतेन त्रिषुषेति पदं व्याख्यातम् । कथमकिंवारूपाना-मेतेषां क्रियाशेषस्य तत्राऽऽह-मानसवदिति । द्वादशाहे श्रूयतेऽनया एवा पात्रेण समुद्रं रसवा प्राजा-पत्य मनोप्रदं गृह्णातीति । तत्र किं मानसं द्वादशाहादहन्तरं क्रिया तन्मन्व्यपातिनो दशमस्यागमिति सर्वदेवाप्ये द्वादशाहो मनो मानसमिति भेदोक्तया मानसस्य द्वादशाहाद्रेदसिद्धेर्द्वादशाहस्य गतरसाप्यङ्गानि मानसेनेनाऽऽपायन्तीति च मानसेन द्वादशाहस्य स्तुतेः स्तुतिस्तुत्यमात्रस्य भेदान्शब्दावगतीसयाजा-ज्ञान्यहानि सतिष्ठन्त इत्युक्त्या द्वादशाहान्तर्गतानामहा पत्नीसयाजान्तन्वद्रेष्टेर्मानसस्य च पत्नी सयाध्य-मानसाय प्रसर्पन्तीति पत्नीमयाजादुपरिष्ठादेव भूतेर्द्वादशाहसजायाश्च प्रयोद्वाहादेऽपि द्वादशाहसत्त्वेन कथ-चिदुपरचर्द्वादशाहादहन्तरं मानसमिति प्राप्ते मानसस्य प्रयोद्वाहादे न मानामात्राद्द्वादशाहसजाया गणहृत्या नेनुमद्युक्त्यादगोमिभेदोक्तिभेदस्य स्तुतिस्तुत्यमात्रस्य च सिद्धेरदां पत्नीसयाजान्तनायाश्चौ सागकत्वादि-शेनोक्त्या दशमस्याहो प्रहृष्टादीनां मानसानां पत्नीमयाजात्परत्वाविरोधादेव धै दशमस्याहो विमर्गो यन्नानसमिति चोर्ध्वसर्गम्यान्तस्यान्तगो धर्म्यादशमाहरङ्गतागतदेर्द्वादशाहस्य मानसाय प्रसर्पन्तीति चाऽऽभारत्वेनेन्द्रगमेन मानसं नाहन्तरमिति साक्षान्तितम् । तदेव द्वादशाहयोगिनो दशमस्याहो मान-समगमिति धर्मेर्मानायासुक्तं तथाऽपि दशमस्य द्वादशाहविरुत्तित्वात्कमेगारुर्ध्वेभ्यश्चिद्विष्टेद् दशमस्यग-

यथा-द्वादशरात्रस्य दशमेऽह्न्यविवाक्ये पृथिव्या पात्रेण समुद्रस्य सोमस्य प्रजापतये देवतायै गृह्यमाणस्य ग्रहणासादनहवनानाहरणोपहानमक्षणानि मानसान्येवाम्नायन्ते । स च मानसोऽपि-ग्रहकल्पः क्रियाप्रकरणात्क्रियाविशेष एव भवति, एवमयमप्यत्रिकल्प इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

रत्नप्रभा ।

स्यावन्ताहर्द्वयं त्यक्त्वा मन्वस्यदशरात्रस्यैव द्विरात्रादिषु प्रकृतिरन्वम् । तद्धर्माणामेव तेष्यतिदेशात् । तस्य मन्वदितासुद्वेषस्य सदोवैरनुष्टीयमानत्वात् । दशरात्रस्य दशमेऽह्न्यर्थादेकादशेऽऽपि मानसग्रहः श्रूयते । "अनया त्वा पात्रेण समुद्रं रमया प्राजापत्यं मनोप्रहं गृह्णाति" इति । अनया रसया पृथिव्या पात्रेण समुद्रं त्वा प्रजापतिदेवताकं मनोप्रहं, गृह्णाते इति-ग्रहः-सोमसः, मनसा रस्त्वेन मावितमप्यर्च्युर्गृह्णातीत्यर्थः ॥ अत एव किञ्चिद् व्यापितया विविधवाक्योच्चारणामावाद्-अविवाक्यसंज्ञा-अह्नः प्राप्ता । ग्रहणं नाम सोमरात्रस्योपादानम् । गृह्णातस्य स्वस्थाने स्थापनम्-आसादनम् । सोमस्य होमः हवनम् । हृतोपादानम्-आहरणम् । शेषमक्षणावधिर्ज्ञानं मिथोऽनुष्ठाकरणम्-उपहानम् ॥ ततो मक्षणमित्येतानि मानसावधेयैत्यर्थः ॥ स च मानसो ग्रहो द्वादशाहादहरन्तरं स्वतन्त्रमित्याशङ्क्य द्वादशाहसंज्ञान्निवेशात् नाहरन्तरम् किन्तु प्रकरणादविवाक्यस्यांगमिति सिद्धान्तमाह-स चेति ॥ कल्पः-कल्पनाप्रकारः ॥ केचिच्चत्र भाष्ये दशरात्रशब्दो विकृतिपरः । तत्रापि दशमेऽह्न्यविवाक्यसंज्ञके मानसग्रहस्यातिदेशात्प्रभाती ।

मानसेनेवाप्यायन्तीति च द्वादशाहस्य मानसेन स्तूयमानत्वाद्भेदे च सति स्तुतिस्तुताभावस्योपपत्तेर्द्वादशाहादहरन्तरं न तदङ्गं, पत्नीसंयाजान्तत्वाच्चाहं पत्नीः सयाभ्यमानसाय प्रसर्पन्तीति च मानसस्य पत्नीसंयाजस्य परस्ताच्छ्रूयते । त्रयोदशाहेऽप्ययमुज्य द्वादशसंख्यासमवायात्कथञ्चिज्जप्यन्पवापि श्रुत्या द्वादशाहसंज्ञाविरोधाभावादिति प्राप्तेऽभिधीयते-प्रमाणान्तरेण हि त्रयोदशत्येऽहो सिद्धे द्वादशाह इति जयन्पवा श्रुत्योर्नायेत । न त्वस्ति तादृशं प्रमाणान्तरम् । न च व्यपदेशमेदोऽहरन्तरत्वं कल्पयितुमर्हति । अङ्गान्निभेदेनापि तदुपपत्तेः । अत एव च स्तुत्यस्तावकमायस्याप्युपपत्तिः । देवदत्तत्वेन दीर्घः केशः । पत्नीसंयाजान्तता तु यदाप्यौत्सर्गिकी तथापि दशमस्याहो विशेषवचनान्मानसानि ग्रहणासादनहवनानादीनि पत्नीसंयाजात्पराञ्चि मविकल्पन्ति । किमपि हि न कुर्यादचनमिति । एष वै दशमस्याहो विसर्गो यन्मानसमिति यचनादशमाहरन्तता गमन्ते । विसर्गोऽन्तोऽन्ततनो धर्मो न स्तत्प्र इति । दशमेऽहनि मानसाय प्रसर्पन्तीति दशमस्याहो आधावत्यनिर्देशाच्च तदङ्गं मानसे नाहरन्तमिति सिद्धम् । तदिह द्वादशाहस्यविदो दशमस्याहोऽङ्गं मानसमिति धर्मभीमांसासूचकतोक्तम् । दशरात्रमस्यापि दशमस्याहोऽङ्गमिति मगप्रभा-व्यकारः । श्रुत्यन्तरवलेनाह-यथा द्वादशरात्रस्य दशमेऽह्न्यविवाक्य इति । अविवाक्य इति दशम-आनन्दगरीय-व्यायनिर्णयः ।

दशमाह्न्यपि द्वादशाहान्तर्गतदशमाहर्हस्य मानसस्यास्ति प्रातिरिपभिन्नेषु व्याचष्टे-यथेति । अत्रिणा-क्यमिति दशमस्याहो नामत्रेय विविधानि वाक्यानि यत्र मानसत्वाद्यविजां न संति तस्येति व्युत्पत्तेः । तत्रेदं श्रुतमनया त्वा पात्रेणेत्यादि त्वां समुद्रमनया रसया पृथिव्या पात्रेण प्रजापतिदेवताकं मनोप्रहं पानमय ग्रहमायवरात्पूर्वगृह्णातीति वाक्यार्थः । तमिने सोमस्करमुपपत्यति-पृथ्व्येति । ग्रहणे सोमधापोरत्सोपोपादानमासादनं गृह्णातस्य स्वस्थाने स्थापनं ततः सोमस्य होमो हवनं श्रुतसोपादानमादस्य पश्चाद्विजां तत्प्रक्षणाय मिथोऽनुष्ठाकरणमुपहानं ततोऽनुष्ठास्य सोमस्य मक्षणमित्येतानि मानसावधेयै-त्यर्थः । कल्पः-ग्रहयोगेणो मानसस्य कल्पनाभेदस्य नियतानुप्रविशित्वं तत्राऽऽह-स चेति । तत्तदृश-तादृशमित्येव स्वरत्नोदोऽपि क्रियाधिकारात्क्रियाव्युत्पत्तेरीति दाष्टान्तिकमाह-एवमिति ॥ ४५ ॥

अतिदेशाच्च ॥ ४६ ॥

अतिदेशश्चैषामग्नीनां क्रियानुप्रवेशमुपोद्बलयति “पटत्रिंशत्सहस्राण्यग्न-
योऽर्कास्तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ पूर्वः” इति । सति हि सामा-
न्येऽतिदेशः प्रवर्तते ततश्च पूर्वोक्तकाचितेन क्रियानुप्रवेशिनाऽग्निना
साम्पादिकानग्नीनतिदिशन्क्रियानुप्रवेशमेवैषां द्योतयति ॥ ४६ ॥

विद्यैव तु निर्धारणात् ॥ ४७ ॥

ब्रुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । विद्यात्मका एवैते स्वतन्त्रा मनश्चिदादयो-
ऽग्नयः स्युः, न क्रियाशेषभृताः । तथाहि निर्धारयति-“ते हेते विद्या-
चित एव” इति । “विद्यया हेवेत एवविदश्चिता भवन्ति” इति च ॥ ४७ ॥

दर्शनाच्च ॥ ४८ ॥

दृश्यते चैषां स्वातन्त्र्ये लिङ्गम् । तत्पुरस्ताद्वर्शितं-“लिङ्गभूयस्त्वाद्”
[व्या० सू० ३ । ३ । ४४] इत्यत्र ॥ ४८ ॥ ननु लिङ्गमप्यसत्यामन्यस्यां
प्रातावसाधकं कस्यचिदर्थस्येत्यपास्य तत्प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वम-
ध्यवसितमिति, अत उत्तरं पठति-

रत्नप्रभा ।

सतयांगत्वादित्याहुः ॥ ४६ ॥ मनश्चिदादीनां क्रियांगत्वे प्रकरणमुक्त्वा लिङ्गमाह-अतिदेशश्चेति ।
क्रियांगत्वात्सादृश्यादतिदेश इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ सिद्धान्तमाह-विद्येति ॥ ४७ ॥ श्रुतिलिङ्गात्कथैः प्रकरण
भामती ।

स्यादो नाम ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अतिदेशाच्च । न हि सावादिकानामग्नीनामिष्टज्ञासु चित्तेनाग्निना किञ्चिदरित
सादृश्यमन्यत्र क्रियानुप्रवेशात् । तस्मादपि न स्वतन्त्र इति प्रातिषेधिर्भवति ॥ ४६ ॥ विद्यैव तु निर्धार-
णात् । मा भूदनेषां श्रुतविद्युद्देशानामन्यार्थदर्शनानामप्राप्तप्रापकत्वमेतदृ त्वश्रुतविद्युद्देशु ‘वचनानि
त्वपूर्वत्वात्’ इति न्यायादिधिरुक्ततयः । तथा चैतेभ्यो यादृशोऽर्थ- प्रतीयते तदनु रूप एव स भवति ।
प्रतीयते चैतेभ्यो मनश्चिदादीनां मान्तव चारधारण च फलभेदसमन्वयश्च पुरप्रभवन्वध । न चास्य
गोदोहनादिवत्कर्तार्याश्रितत्वं येन पुरार्थस्य कर्मसारतन्त्र्य भवेत् । न च विद्याचित एवेत्यत्राण बाध-
साधनापारुणार्थम् । स्वभावेत एव त्रियाया वायानपेक्षत्वंसिद्धे, तस्मात्परिशेषान्मानसमहर्षि कपानुप्रवे-
शानन्दगिरिभ-न्यायनिर्णयः ।

मनश्चिदादीनां क्रियानुप्रवेशे लिङ्गान्तरमाह-अतिदेशाच्चेति । सूत्रं व्याकरोति-अतिदेशश्चेति ।
तांगं दर्शयति-पठिति । कय तावता कत्रज्ञं तदाह-सतीति । क्रियानुप्रवेशमन्तरेणाप्यदेव साद-
र्यमतिदेशादत्र क्रियाशस्य तस्य योगानुपपत्त्यर्थमपि याह-ततश्चेति ॥ ४६ ॥ सिद्धान्तमाह-
विद्येवेति । परपक्षानिपेय प्रविजानीने-तुशब्द इति । सिद्धान्तप्रतिज्ञामाह-विद्येति । हेतु व्याचष्ट-
तया हीति । एवकारश्च पुराण वाच्यमिति भावः । मनश्चिदादीनां त्रिया मये श्रुतितत्पर्यं वक्तु
श्रुत्यामाम दर्शय-वाक्यमपि समुच्चिनोति-विद्येयेति ॥ ४७ ॥ न श्रुत्येव प्रकरण बाध्यं लिङ्गादर्था-
व्याह-दर्शनाच्चेति । तद्विमजने-दृश्यते चेति । किं तदित्यनेश्यायमाह-तत्पुरस्तादिति ॥ ४८ ॥
उत्तरमन्यार्थं पूर्वोक्त चोपमनुस्मारयति-नन्वेति । तदुत्तर सूत्रमनवारयति-अत इति । न

श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न वाचः ॥ ४९ ॥

नैवं प्रकरणसामर्थ्यात्क्रियाशेषत्वमव्यवसाय स्वातन्त्र्यपक्षो वाधितव्यः । श्रुत्यादिवलीयस्त्वात्-वलीयांसि हि प्रकरणाच्छ्रुतिलिङ्गवाक्यानीति स्थितं श्रुतिलिङ्गसूत्रे [जै० सू० २ । ३ । १४] तानि चेह स्वातन्त्र्यपक्षं साधयन्ति दृश्यन्ते ॥ कथम् ॥ श्रुतिस्तावत् "ति हैते विद्याचित एव" इति ॥ तथा लिङ्गं "सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते" इति ॥ तथा वाक्यमपि-"विद्यया हैवेत एवविदश्चिता भवन्ति" इति । "विद्याचित एव" इति हि सावधारण्येयं श्रुतिः क्रियानुप्रवेशोऽमीयामभ्युपगम्यमाने वाधिता स्यात् ॥ नन्ववाह्यसाधनत्वाभिप्रायमिदमवधारणं भविष्यति ॥ नेत्युच्यते ॥ तदभिप्रायतायां हि विद्याचित इतीयता विद्यास्वरूपसंकीर्तनेनैव कृतत्वादनर्थकमिदमवधारणं भवेत् । स्वरूपमेव ह्येषामवाह्यसाधनत्वमिति । अवाह्यसाधनत्वेऽपि मानसग्रहवत्क्रियानुप्रवेशशंकायां तन्निवृत्तिफलमवधारणमर्थवद्भविष्यति ॥ तथा-"स्वपते जाग्रते चैवंविदे सर्वदा सर्वाणि भूतान्येतानग्रीश्विन्वन्ति" इति सातत्यदर्शनमेतेषां स्वातन्त्र्येणैव कल्पते । यथा-साम्पादिके वाक्प्राणमयेग्रिहोत्रे "प्राणं तदा वाचि जुहोति वाचं तदा प्राणे जुहोति" [कौ० २ । ५] इत्युक्तवोच्यते-"एते अनन्ते अमृते आहुती जाग्रच्च स्वपंश्च सततं जुहोति" [कौ० २ । ५] इति, तद्वत्क्रियानुप्रवेशे तु क्रियाप्रयोगस्याऽल्पकाल-

रत्नप्रभा ।

वाक्यमिति सूत्रप्रार्थः ॥ ४८ ॥ तत्रानुसंगणश्रुतेरप्ययानिदि शङ्कते-नन्ववाह्येति ॥ विद्याचित इतिपदेनैवाऽवाह्यसाधनत्वस्य उच्यते तदनुसंगण व्यर्थमि वाह-नेति ॥ तर्हि कथमस्यार्थवत्त्वं तत्राह-अवाह्येति ॥ लिङ्ग व्यनक्ति-तथेति ॥ अर्मानां सर्वज्ञाऽव्यापिमानत्वे दृष्टान्त्माह-यथेति ॥ तदा ध्यानकाल इत्यर्थः । होमे यथा सातयमुच्यते, तद्वदग्रीना सातयदर्शनमित्यन्वयः ॥ अदुक्तमर्थवाद स्पन्वालिङ्गं दुर्बलमिति ॥ तन्न ॥ सर्वदा सर्वभूतानि मर्त्यमर्मान् चिन्वन्तीति व्यापेदित्यपूर्वार्थतया विप्रामसी ।

द्यद्यद्वापाकरणार्थमवधारणम् । न चैतन्मर्थत्वे संभवति श्रुतकृतमात्रेण निरालश्रुति प्रीडनाया । तन्मातृश्रानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वाच इत्येतद्व्याचष्टे-नैवमिति । हेतुमन्मार्थं व्याचष्टे-श्रुत्यादीति । नेषां प्रकरणाद्ब्रह्मसूत्रेऽपि प्रकृतं हि जातं तत्राऽऽह-तानि चेति । स्वातन्त्र्यमात्रश्रुत्यादिरप्येव प्रकृतत्वात् स्पष्टयति-कथमित्यादिना । तत्र श्रुतिं विदुषोति-विद्येति । अन्वयानुसंगणश्रुतेरप्ययानिदि शङ्कते-नन्विति । दूषयति-नेत्युच्यते इति । इत्यनुसंगणश्रुतेरप्ययानिदि शङ्कते-नन्विति । स्वरूपमेव ह्येषामवाह्यसाधनत्वमिति । अवाह्येति । सप्रत्ययानुसंगणश्रुतिवदेव लिङ्ग व्यनक्ति-तथेति । मानसं सर्वज्ञाऽनर्वापुण्यत्यादि च तेन हेतुना क्रियानुप्रवेशान्नाह-यथेति । तदेति सवाहनारम्भेति । आहुतौ नन्तवमद्वयस्य-वाह्यत्वात्-अमृते इति । तयोरेव विद्याद्ब्रह्मा प्रयाह-जाग्रद्वेति । एकदृष्टान्तप्रकृतानामां सातयदर्शने क्रियाप्रवेशेति दार्ष्टान्तिकमाह-तद्वदिति । मानसप्रयोगेऽपि विनिर्णयानां क्रियाप्रवेशो न स्वात्तयाऽऽह-त्रियेति । यदुदरार्थवदस्य लिङ्गं न प्रकरणावधर्म्मिति

त्वात्र सातत्येनैषां प्रयोगः कल्पते । न चेद्मर्थवादमात्रमिति न्याय्यम् । यत्र हि विस्पष्टो विधायको लिङ्गादिरुपलभ्यते, युक्तं तत्र संकीर्तनमात्र-स्यार्थवादत्वम् । इह तु विस्पष्टविध्यन्तरानुपलब्धेः संकीर्तनादेवैषां विज्ञानानां विधानं कल्पनीयम् । तच्च यथासंकीर्तनमेव कल्पयितुं शक्यत इति सातत्यदर्शनात्तथाभूतमेव कल्प्यते ॥ तथाच सामर्थ्यादिषां स्वातन्त्र्यसिद्धिः ॥ एतेन “तद्यत्किञ्चेमानिभूतानि मनसा संकल्पयन्ति तेषामेव सा कृतिः” इत्यादि व्याख्यातम् ॥ तथा वाक्यमपि “एवंविदे” इति पुरुषविशेषसम्बन्धमेवैषामाचक्ष्णानं न क्रतुसम्बन्धं मृष्यते ॥ तस्मात्स्वा-तन्त्र्यपक्ष एव ज्यायानिति ॥ ४९ ॥

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टश्च तदुक्तम् ॥ ५० ॥

इतश्च प्रकरणमुपमृद्य स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां प्रतिपत्तव्यम् । य-त्क्रियाचयवान्मनआदिव्यापारिष्वनुबन्धान्ति “ते मनसैवाधीयन्त मनसैवाचीयन्त मनसैव ग्रहा अगृह्यन्त मनसाऽस्तुवन्मनसाऽशंसन् यत्किञ्चिद्यज्ञे कर्म क्रियते यत्किञ्चिद्यज्ञीयं कर्म मनसैव तेषु तन्मनोमयेषु

रत्नप्रभा ।

कल्पनात् ॥ तथा विधिराक्यस्थत्वाद्भिन्न प्रकरणाद्बलवदित्याह—न चेदमित्यादिना ॥ एतेनेति । विप्रिवेने यर्थः ॥ वाक्य विद्योति—तथेति ॥ ४९ ॥ सम्प्रदुपास्ये मनोवृत्तिषु क्रियाज्ञाना योजनम्—अनुबन्धः श्रुत्या क्रियते । तदन्वयानुपपत्त्यायमीना पुष्पापर्यन्तम् । क्रत्वर्थावेऽङ्गाना निहत्वेन सप्पा-दनानुपपत्तेरित्याह—इतश्चेत्यादिना ॥ ते अग्रय. आधीयन्त । तेषामाधान मनसैव कुर्यादित्यर्थः ॥ काळस्य छन्दस्यनियमान् । अचीयन्त इष्टकार्थत्वा इत्यर्थ । ग्रहा पात्राणि । अस्तुवन् उद्गानारः स्तुवन्ति । आशंसन् होतारः शंसन्ति ॥ किं ब्रून्त्या ॥ यत्किञ्चित् यज्ञे कर्म आरादुपकारक यज्ञीयं यज्ञस्वल्पोवाटकच तत् सर्वं मनोमय कुर्यादिति श्रुत्यर्थः ॥ वृत्तिष्वभिप्यानस्य क्रियानन्धेऽप्यु-

भामती ।

वृत्तिगणस्यानि प्रकरणमणेश्च स्वानन्वय मनश्चिदादीनात्प्रथममव्यन्ति निदम् । अनुबन्धानिदेषाश्रुयादिभ्य-एवमेव विज्ञेयम् । ते न माय एव सृष्टाः । यदुक्तं पूर्वपक्षिणा क्रतुत्वे पूर्वमेष्टान्चितेन मनश्चिदा-आनन्दगिरिष—न्यायनिर्णय ।

तत्राऽऽह—न चेति । धन्येषां श्रुतिविशुद्धेशानान्यार्थदर्शनानामत्राप्रकृषेति प्रष्टव्ये वचनानि एतन्व्या-दिति न्यायेन सर्वदा सर्तोणि भूतानि मदर्थमिति विवृण्वतीति मन्वेनेति क्रिः कर्त्तव्ये । अदूर्ध्वपादि-तया भासमानाना शोतस्त्वमात्राणांकारेण गुणवादश्रयणावोमादिनि मत्राऽऽह—यत्रेति । उत्कन्वाय वाक्यान्तरेऽपि संचारयति—एतेनेति । युक्तिर्निर्दिष्टे विविच्य वाक्य विवचन्ति—तथेति । श्रुतिविशुद्धा-क्येष्वो ममे प्रहरणे कर्त्तव्यमाह—तस्मादिति ॥ ४९ ॥ सातत्ये हेतुन्तरात्प्याह—अनुबन्धादिभ्य इति । सृष्टस्य हेतुन्तरोक्ती तापर्यमाह—इतश्चेति । तत्रानुबन्ध हेतु विद्योति—पठिति । निपा-ज्ञानां मनआदिव्यापारिषु सयोजनान्त्वयानुपपत्त्याऽपि न क्रियाशेषेन मनश्चिदादीनामित्यर्थः । तेऽग्रयो विदुषा मनमेवाऽऽधीयन्तऽऽशंसन्ते सन्त्यपि एतन्नियमान् । मनसा चीयन्त इष्टकार्थीयन्त । मान-सेषु मनश्चिदादीषु ग्रहाः पात्राणि विदुषाऽगृह्यन्त सृष्टन्ते । मनमेवास्तुवन्नुद्गातृप्रभृतय स्तुवन्ति

मनश्चित्तु मनोमयमक्रियत" इत्यादिना । सम्पत्फलो ह्ययमनुबन्धः । न च प्रत्यक्षाः क्रियावयवाः सन्तः सम्पदा लिप्सितव्याः । न चात्रोद्गी-
थाद्युपासनवक्रियांगसम्बन्धात्तदनुप्रवेशित्वमाशंकितव्यम् । श्रुतिवैरु-
प्यात् । न ह्यत्र क्रियांगं किञ्चिदादाय तस्मिन्नदो नामाध्य-
सितव्यमिति वदति । षट्विंशतं तु सहस्राणि मनोवृत्तिभेदानादाय
तेष्वश्रित्वं ग्रहादींश्च कल्पयति पुरुषयजादिवत् । संख्या चेयं पुरुषायु-
पस्याहःसु दृष्टा सती तत्सम्बन्धिनीषु मनोवृत्तिष्वारोप्यत इति द्रष्टव्यम् ।
एवमनुबन्धात्स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनाम् । आदिशब्दादतिदेशाद्यपि
यथासम्भवं योजयितव्यम् । तथाहि—“तेषामेकैक एव तावान्यावानसौ
पूर्वः” इति क्रियामयस्याग्नेर्माहात्म्यं ज्ञानमयानामेकैकस्यातिदेशात्क्रि-
यायामनादरं दर्शयति । न च सत्येव क्रियासम्बन्धे विकल्पः पूर्वणोत्त-
रेषामिति शक्यते वक्तुम् । न हि येन व्यापारेणाहवनीयधारणा-
दिना पूर्वः क्रियाया उपकरोति तेनोत्तरे उपकर्तुं शक्नुवन्ति ॥ यत्तु पूर्व-

रत्नप्रमा ।

द्वीपध्यानप्रक्रियांगश्रितत्वं स्यात्, नेत्याह—न चात्रोद्गीयेति ॥ अज्ञानप्रवृत्तितोऽस्या श्रुतवैरूप्य
सुदृश्यति—न हीति ॥ अनङ्गवृत्तिषु सागरतुसम्पादन पुरुषस्य यत्कत्वध्यानवत् स्वतन्त्रमित्यर्थः ॥ अना-
दरार्थोऽतिदेशो न मनसि । किन्तु विकल्पार्थ इत्यत आह—न चेति ॥ एकस्मिन् साध्ये निरपेक्षता-
नयोर्विकल्पो भवति । यथा ग्रीहिवस्योः । अत्र तु क्रियामेत्थानाग्नीना मान्यभेदात् न विकल्प इत्यर्थः ।
अन एव समुच्चयोऽपि निरस्तः ॥ यदुक्तं क्रियाङ्गप्रमामान्येनातिदेश इति, तत्रेत्याह—यत्तु—इति ॥

भामती ।

दीना विकल्प इति । तदनुस्यकार्यत्वेन दूषयति—न च सत्येव क्रियासंबन्ध इति । अपि च पूर्वापर-
आनन्दविरीष—न्यापनिर्णयः ।

मनसैवाऽऽसन्नहोत्रादयः शसति । अन्यदपि यत्किञ्चिद्यज्ञेषु पुरुषार्थं क्रियते यच्च यज्ञार्हं कार्यं तत्रानुष्ठी-
यते तन्मम मनोमय भावनामय त्रिदुषा मनसैवाक्रियत क्रियत इत्यर्थः । किमर्थमित्यनुत्तरस्य
तदाह—सपदिदिति । उपास्यर्थो धनुर्वन्तस्ताऽपि मनश्चिदादीनामक्रियांगत्वे क्रियायात् तदाह—न चेति ।
तेषा क्रियांगत्वे साक्षादेवाऽऽज्ञानादिप्रसिद्धेर्नायिका सपदित्यर्थः । तर्हि कर्मयोगोपाद्गुद्गीथाद्युपासना-
दिदमपि क्रियांगतमुपासन न्यात्रेत्याह—न चेति । उपासन सत्सम्यर्थः । उद्गीयाद्युपासित्वृत्तिध्रुवि-
भिन्निरेतत्वेभ्यः प्रन्तुतोपान्तिविनौ दर्शयति—न हीति । कथं तर्हि विमान तदाह—पडिति ।
मनोवृत्तिभेदेभ्यश्चित्वादिरहितेषु त कथनाया दृष्टान्तमाह—पुरुषेति । कथं मनोवृत्तिषु सग्याभेदोपादानं
तदाह—संख्या चेति । अनुत्तरमामर्थ्यसिद्धमर्थमुपमन्त्रनि—एवमिति । सौत्रमादिशब्द योजयति—
आदीति । तत्र मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्यप्रानकमतिदेश विशदयति—तथा हीति । वाक्यान्तर्यमाह—
क्रियेति । ननु पूर्वोक्तकाचित्तेनाग्निना मनश्चिदादीनां विकल्प स्यादित्युक्तं तेन विन्मार्थोऽतिदेशो
नाऽऽसन्नर्थ इति तत्राऽऽह—न चेति । ग्रीहिवस्योऽक्रियते यत्रेति तत्रदिशि युक्तो विकल्पः । प्रष्टव्यं
तु मनश्चिदादीनां तदमान्त्रेष्टकाचिनेन विन्मय स्यादित्याह—न हीति । अतिदेशस्य पूर्ववत्तुल्युपा-
सनादिशब्देन ग्रहणमि वाशक्यानुत्तरा—यत्त्विति । अग्निवमत्वेनात्यन्तिदेशाभिदेने पारिशेष्यनिर्दि-

लिङ्गमूयस्त्वधिकरणम्] स्तनप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११४७)

पक्षेऽप्यतिदेश उपोद्धलक इत्युक्तं-सति हि सामान्येऽतिदेशः प्रवर्तत इति ॥ तद्स्मत्पक्षेऽग्नित्वसामान्येनातिदेशसम्भवात्प्रत्युक्तम् ॥ अस्ति हि साम्पादिकानामप्यग्नीनामग्नित्वमिति । श्रुत्यादीनि च कारणानि दर्शितानि । एवमनुबन्धादिभ्यः कारणेभ्यः स्वातन्त्र्यं मनश्चिदादीनां प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववत् । यथा-प्रज्ञान्तराणि शाण्डिल्यविद्याप्रभृतीनि स्वैरनुबन्धेनानुबन्धेनानुबन्धमानानि पृथगेव कर्मभ्यः प्रज्ञान्तेरेभ्यश्च स्वतन्त्राणि भवन्ति, एवमिति । दृष्टश्चावेष्टेः राजसूय-प्रकरणपठितायाः प्रकरणादुत्कर्षः । वर्णत्रयानुबन्धाद्वाजयज्ञत्वाच्च राज-

स्तनप्रभा ।

सूत्रे बह्वचनार्थमाह-श्रुत्यादीनि चेति ॥ अनुबन्धातिदेशश्रुतिलिङ्गाक्येभ्य इत्यर्थः । एवमित्यर्थ इति श्लेषः ॥ मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्ये क्रियाप्रकरणादुत्कर्षः स्यादित्याशङ्क्य स इष्ट इत्याह-दृष्टश्चेति ॥ एकदेशे चिन्तितम् "राजा स्वराज्यकामो राजमूयेन यजेत" इति प्रष्टय-अवेष्टिर्नाम काचिदिष्टिरान्नाता-"आग्नेयोऽष्टाकपात्रे हिरण्य दक्षिणा" "वार्हस्पत्य चरु शिनिपृष्ठे दक्षिणा" "ऐन्द्रमेकादशकपात्रपृष्ठे दक्षिणा" इति ॥ तस्या वर्णभेदेन प्रयोगभेदः श्रूयते-"यदि ब्राह्मणो यजेत वार्हस्पत्य मध्ये निधायाहुनिमाहुतिं हृत्वाभिवारयेत्" । "यदि वैश्यो वैश्वदेव चरु मध्ये निदध्यात्" "यदि राजन्यस्वदैन्द्रम्" इति । आग्नेयैन्द्रपुरोडाशयोर्मध्ये वार्हस्पत्य चरु निर्भयेदित्यर्थः । तत्राग्नेयादिचरुषु अह्वानां तन्त्रेण प्रयोगो भाति । मध्ये निधानलिङ्गात् । प्रयोगभेदमध्ये निधानयोगात् । "तयान्नायकामं याजयेद्" इत्येकवचनाच्च । स च तन्त्रप्रयोगो राजसूयकनुवाण्यामन्त्रायकामर्गत्रयकर्तृकायामेवाऽनेष्टी श्लेषः, न तु ऋक्तर्गतायाम् ॥ ननु किमत्र नियामकं ऋक्वर्षायामप्यनेष्टौ तत्र प्रयोग किं न स्यादिति चेत् ॥ न ॥ वर्णत्रयसयुक्तायां काम्यायामेव अगतन्त्रैक्यतापरम्य मध्ये निधानादिलिङ्गस्य मत्तात् । अतो लिङ्गेकवचनान्यां तन्त्रैक्ये सति हिरण्यादिना मिष्टित्केन दक्षिणा देया । अन्यथा प्रयोगैक्यायोगात् । राजमात्रकर्तृकऋक्त्वन्तर्गतेषु तु वर्णत्रयमयोगामावात् न मध्ये निधानादिलिङ्ग नास्ति । तत्रश्च तन्त्रै-

भामती ।

योर्भागयोर्विधाप्रान्त्यदर्शनात्तन्मध्यशानिनोऽपि तन्नामान्यादियाप्रधानत्वेन उदयने न कर्मागत्यमित्याह धानन्दगिरिसं-न्यायनिर्णयः ।

दूययति-तदिति । अग्नित्वमाम्यममनेन स्पृष्टयति-अस्तीति । बह्वचन घटयति-श्रुत्यादीनीति । उक्तत्वेनुर-निगमयति-एवमिति । दृष्टान्तमन्तार्थं व्याचष्टे-प्रज्ञान्तरेति । उक्तदृष्टान्तानुसारादनुबन्धागुक्तेहेतुस्यो मनश्चिदादीनामपि स्वातन्त्र्यमिति दार्शनिकमाह-एवमिति । मूर्तिभागव्याख्यासमाप्तानिदिराहः । मनश्चिदादीनां स्वातन्त्र्ये क्रियाप्रकरणाद्यभिहितं वाशङ्क्याऽऽह-दृष्टश्चेति । उक्तार्थं हेतुनाह-चर्षेति । तयाऽपि राजसूयागत्योगादुत्कर्षामिद्विस्तत्राऽऽह-यजेति । राजा स्वराज्यकामो राजमूयेन यजेतेत्यास्याऽऽग्नेयोऽष्टाकपात्रे हिरण्य दक्षिणादिनाऽनेष्टिर्नामेशिरान्नाता तत्र यदि ब्राह्मणो यजेत वार्हस्पत्यं मध्ये निधायाऽऽहुनिमाहुतिं हृत्वाभिवारयेद्यदि वैश्यो वैश्वदेव यदि राजन्यस्वदैन्द्रमिति श्रूयते । तत्र किं ब्राह्मणादीनां राजसूये प्राप्तानां निमित्तार्थेन श्रयणमुत्तेजामेव यागो निर्भय इति सदेशे प्रनापाउनःपृष्ठेऽद्वयगादि राज्य तस्य कर्ता राजन्यार्थप्रमिद्वैश्वदेवैर्गणिकानामपि तन्वृत्त्वप्रसिद्धयाराजशब्देन राजसूयाधिकारिभ्यश्चि ब्राह्मणो यजेतेत्याद्याः भुवनो निमित्तार्था इति नास्ति प्रकरणा-

सूयस्य । तदुक्तं प्रथमे काण्डे—“क्रत्वर्थायामिति चेन्न वर्णत्रयसंयोगाद्”
[जै० सू० ११ । ४ । ११] इति ॥ ५० ॥

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्न हि लोकापत्तिः ॥ ५१ ॥

यदुक्तं मानसवदिति, तत्प्रत्युच्यते ॥ न ॥ मानसग्रहसामान्यादपि मन-
श्रिदादीनां क्रियाशेषत्वं कल्प्यम् । पूर्वोक्तेभ्यः श्रुत्यादिभ्यो हेतुभ्यः के-
वलपुरुषार्थत्वोपलब्धेः । न हि किञ्चित्कस्यचित्केनचित्सामान्यं न सम्भ-
वति । न च तावता यथा स्वं वैषम्यं निवर्तते मृत्युवत्तथा च—“स वा
एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः” इति, “अग्निर्वै मृत्युः” [वृ०

रत्नप्रभा ।

क्यसाधकामावाहक्षिणामेहन तन्त्रमेव इत्यगानामावृत्तिरेव गृह्यति सूत्रार्थ । अत्र चैकप्रयोगलिंगस्य
क्रत्वर्थेष्टावमम्ब, काम्येष्टौ च सम्भव, -उदताऽनेन सूत्रेण काम्येष्टे क्रत्वर्थेष्टिप्रतिक्षणत्वात् क्रतुप्रकर-
णादुत्कर्ष इति सूचितम् । स चोत्कर्षोयुक्त एव । राजमात्रकर्तृकराजमूयजनो वर्णत्रयकर्तृकतेऽप्यनर्मा-
वायोगादिति स्थितम् ॥ तथा मनश्चिदादीनामुत्कर्ष इति भाव ॥ ५० ॥ परोक्त दृष्टान्त विप्रत्ययति—
न सामान्यादिति ॥ नन्वर्थवपुरुषार्थ-त्रयेभ्योऽपि मानसत्वमामान्यं न निरुच्यते । त्रिपदोरपि साम्य-
भामती ।-०

जानन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

दुत्कर्षोऽन्वेषेति प्राप्ते “गुणवचनराहाणादिभ्य कर्मणि च” [पा० सू० १ । १ । १२४] इति
पाणिनिना गुणवचनेभ्य शुक्लादिशब्देभ्यो ब्राह्मणादिशब्देभ्यश्च कर्मणि प्यञ्जत्ययम्भणाद्वाह, कर्म राज्य-
मिति राजकर्तृयोगात्त्रायमित्यवगमात्तदोऽसौ गजेयपेक्षायामार्यैषु तत्प्रतिष्ठावामेवोपि म्बेष्टानां क्षत्रियमात्रे
राजशब्दप्रयोगान्तेष्टप्रतिष्ठाया राजशब्दाद्यर्थनिर्णयादत्रानगादौ च पालनादिकर्तृत्वे राजशब्दस्य गौणत्वा-
त्क्षत्रियस्यैव राजमूयेऽप्रिकाराद्वाद्यय्येऽयमन्त्रापाने राजमूयप्रकरणे हिना ब्राह्मणादिकर्तृकाणि कर्मान्त-
राणि त्रिणीयन्त इति राजमूयप्रकरणादुत्कर्षोऽन्वेषेति द्वितीये स्थितम् । तत्र यथा क्षत्रियकर्तृके राजमूये
ब्राह्मणादेर्नाप्रिकारादवेषे राजमूयप्रकरणाद् रूपेण्यथा मनश्चिदादीनामपि त्रिषापसरणादुत्कर्षोऽन्वेषेति
इति भाव । एकादशेऽपि चिन्तितेनैतदित्याह—तदुक्तमिति । राजमूयप्रक्रियायामवेष्टिनिर्माष्टिवाज्ञाना
नाम्नेषोऽष्टाक्षराज्ञे र्ण्य रक्षिणा बार्हस्पत्य च चित्तिपृष्टे दक्षिणेति तत्राऽऽनेयादिहविष्यगाना तत्रेण
प्रयोगे हि त्राऽऽहृत्स्येति सदाये पूर्वैरक्षमूयमवेष्टौ वेदतन्त्र स्याद्विगददर्शनादिति बार्हस्पत्य मन्त्रे त्रिषा-
येति त्रिगोपवृत्तमाप्रयोगेभेदे च मन्त्रे जिज्ञानायोगादेतयाऽऽनायकानामित्येववचनान्वेषेणन्यमन्त्रेऽन्वेषेण-
त्रयोगे जिज्ञाना तन्त्रेण भाव सहादनुष्ठानमिति पूर्वैर उक्त्वाऽऽनायकानमप्रयोगेऽन्वेषेदे त्रिगददर्शनादि
तेन नन्वर्थ प्रयोगे तस्य तु दक्षिणामेष्टादे इत्याहृत्तिरेवेति राह्यातिते नन्वर्थायामर्षोऽष्टादि उद्गर्ह-
नायम्नोऽयमानावृत्तिरेत्याशानमन्त्र्य दूषयति—त्रत्वर्थायामिति चेन्निति । काम्यायामिष्टौ यदि ब्राह्म-
श्यादिना वर्णत्रययोगात्तस्या च मन्त्रजिज्ञानादिभिर्देने गजकर्तृकत्रयैष्टौ तत्रान्त्रितोऽङ्गावृत्तिर्नार्थ ।
अत्र चैकप्रयोगत्वात्तद्गर्हत्रयैष्टावम काम्येष्टौ च मनस्य उदताऽनेन सूत्रेण काम्येष्टे क्रत्वर्थेष्टेऽ-
क्षयमूचनाद्वात्पार्याप्रकरणादुत्कर्षोऽपि निवर्तयति त्रिषापसरणान्मनश्चिदादीनामुत्कर्षो मन्त्रदेत्यनु-
सुदाहणमिति प्रत्ययम् ॥ ५० ॥ परोदीर्घतनुदाहण विप्रत्ययति—नेति । परोक्तमन्त्र्य नदुत्कर्षेण
मूयाक्षराणि व्याचष्टे—यदित्यादिना । मानसेन प्रहेण सद् मनश्चिदादीनां च मानसामप्येवैव
कथं श्रुत्यादिभि मन्त्र-य तत्राऽऽ—न हीति । ए यत्र मादृश्ये यथाव्य वैषम्यमन्यावृत्तिमिदत्र एव
तमादाय व्याचष्टे—मृत्युवदिति । न हीति स्थिते—यथा चेति । एतन्प्र-तादुगोधान

लिंगभूयस्त्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११४९)

३।२।१०] इति चाग्न्यादित्यपुरुषयोः समानेऽपि मृत्युशब्दप्रयोगे नात्यन्तसाम्यापत्तिः । यथा च “असौ वाव लोकोऽग्निर्गोतमास्यादित्य एव समिद्ध” [छां० ५।४।१] इत्यत्र न समिदादिसामान्याह्लोकस्याऽग्निभावापत्तिः, तद्वत् ॥ ५१ ॥

परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः ॥ ५२ ॥

दर्शनादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

रत्नप्रभा ।

स्वतन्त्रवियाभिमानात् तन्मध्यस्थम्याऽपि ब्राह्मणस्य स्वतन्त्रवियाभिपिपस्त्वमित्याह—परेण चेति ॥ चित्तेऽग्नौ लोकोऽग्निविवान स्वतन्त्रमुत्तर गम्यते । पूर्वत्र मण्डलपुरुषोपास्तिः । तस्मान्नित्यात् । मध्येऽपि मानसाज्ञय स्वतन्त्रा इत्यर्थः ॥ तर्हि क्रिया-भामती ।

सूत्रेण-परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वात्त्वनुबन्धः । मृदुष्टमस्य भाष्यम् । अग्नि राजसूयः ‘राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत्’ इति । त प्रकृत्यामनन्ति भवेष्टि नामेष्टिम् । आग्नेयोऽष्टाकपालो हिरण्य दक्षिणेत्येवमादि ता प्रकृत्याधीयते। यदि ब्राह्मणो यजेत वार्हस्पत्यं मध्ये निभायाहुतिं हृत्वाभिपारयेद्यदि ऋषयो वैश्वदेव यदि राजसूय ऐन्द्रमिति । तत्र सदृशने-किं ब्राह्मणादीनां प्राताना निमित्तार्थेन श्रयणमुत् ब्राह्मणादीनामय यागो विधीयत इति । अत्र यदि प्रजापालनकृत्कौटिल्यदि कर्म राज्य तस्य कर्ता राजेति राजशब्दस्यार्थस्ततो राजा राजसूयेन यजेतेति राज्यस्य कर्तुं राजसूयेऽपि कारः । तस्मात्समन्वयविशेषेण ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या राज्यस्य कर्तार इति सिद्धं सर्व एवेते राजसूये प्राप्ता इति ‘यदि ब्राह्मणो यजेत’ इत्येवमादयो निमित्तार्थाः श्रुतयः । अयं तु राज्ञः कर्म राज्यमिति राजकर्तृयोगात्त कर्म राज्य ततः को राजेत्यपेक्षायामर्थेषु तत्प्रसिद्धेरमावापिपस्त्वनेमतामरमादिशब्दार्थव्यपारणाय म्हेच्छप्रसिद्धिरिवात्प्राणां क्षत्रियजातौ राजशब्दप्रसिद्धिस्तद्व्यपारणकारणमिति क्षत्रिय एव राजेति न ब्राह्मणवैश्ययोः प्राप्तिरिति राजसूयप्रकरणे मित्त्वा ब्राह्मणादिकर्तृकाणि पृथगेव कर्माणि प्राप्यन्त इति न नैमित्तिकानि । तत्र किं तावत्प्रात, नैमित्तिकानिति । राज्यस्य कर्ता राजे-कार्याणाम्प्राणां चानिनाद । तथाहि-ब्राह्मणादिषु प्रजापालनकर्तृषु कनकदण्डातपत्रश्वेतचामरादिदण्डनेत्र राजपदमान्धाश्वायार्थानिनाद प्रयुज्याना दृश्यन्ते । तेनाभिप्रतिपत्तेर्विप्रतिपत्ताकार्याणां प्रयोगयोर्व्यवसाहवदार्थप्रसिद्धेरान्प्रसिद्धितो वशीयसीः भाव । अथवदार्थ-प्रसिद्धिरिदोः म्हेच्छप्रसिद्धिः पाणिनीयप्रसिद्धिः ‘विशेषेण च्छेच्छेच्छे स्यात्’ इति न्यायेन वाचनात्तदनुगुणतया वा कथंचिक्वपनकुडादिषु द्वापानमानावरतया नीयमानत्वात्प्रत्यय कर्ता राजेति सिद्धे निमित्तार्थाः श्रुतयः । तथा च यदि शब्दोऽयाज्ञसः इवादिनि प्राप्तम् एव प्राप्त उच्यते-‘स्वपतो न विशेषोऽस्ति तार्थ-महेच्छप्रयोगयोः । वैदिकाद्राव्यशेषात्तु विशेषस्तत्र दर्शितः ॥ तद्वद राजशब्दस्य कर्मयोगाद्वा कर्तारि प्रयोगः कर्तृप्रयोगान् कर्मयोगीनि विशेषे वैदिकवाक्यशेषमदभियुक्तमस्याप्रमत्त पाणिनेः स्मृतौ निर्णीयते प्रसिद्धिरान्प्राणागनादिरादिगती चार्थाणां प्रसिद्धिर्गोमाष्यादिशब्दस्य । न च सभाभिनाटिमन्त्राप्रसिद्धिः पाणिनिस्मृतिमन्त्रोपानादिप्रसिद्धिर्गोमादीनां कर्तृमु-सहते । गोमाष्यादिशब्दप्रसिद्धेरनादिनेन गोमादिषु प्रसिद्धेर-प्यादिमत्त्वापत्तेः । तस्मात्पाणिनीयमृत्त्यनुमानान्प्रसिद्धिर्गोमादीनां क्षत्रियवज्जातौ राजशब्दे सुगमे तत्क-र्तव्येवजातौ राजशब्दो गौग इति क्षत्रियस्यैवाधिकारात्त्राजसूये ताप्रसरणमत्रोपावेष्टेऽन्यत् । अत्रवागुगोधी

भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः।

नमस्तस्य गवभ्रिदादीनां च भावनामयत्वाविशेषेऽपि पारतन्त्र्यसामान्ययोः सिद्धिरित्याह-तद्वदिति॥५१॥ पूर्वोत्तरब्राह्मणयोर्विनाप्राप्तान्दर्शनात्तन्मध्यस्थानिनोऽस्वपि तत्प्राधान्यमित्याह-परेण चेति । सदृशस्य

परस्तादपि—“अयं वाव-लोक एषोऽग्निश्चितः” इत्येतस्मिन्नन्तरे ब्राह्मणे ताद्विध्यं केवलविद्याविधित्वं शब्दस्य प्रयोजनं लभ्यते न शुद्धकर्मागविधित्वं, तत्र हि—“विद्यया तदारोहन्ति यत्र कामाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविद्वांसस्तपस्विनः” इत्यनेन श्लोकेन केवलं कर्म निन्दन्विद्यां च प्रशंसन्नेतद्दर्शयति ॥ तथा पुरस्तादपि—“यदेतन्मण्डलं तपति” इत्यस्मिन्ब्राह्मणे विद्याप्रधानत्वमेव लक्ष्यते । “सोऽमृतो भवति मृत्युर्यस्यात्मा भवति” इति विद्याफलेनैवोपसंहारात् कर्मप्रधानता । तत्सामान्यादिहापि तथात्वम् । भूयांसस्त्वग्न्यवयवाः सम्पादयितव्या विद्यायामित्येतस्माच्च कारणादग्निनानुबध्यते विद्या । न कर्मागत्वात् । तस्मान्मनश्चिदादीनां केवलविद्यात्मकत्वसिद्धिः ॥ ५२ ॥ इति लिंगभूयस्त्वाधिकरणम् ॥ २९ ॥

एक आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ५३ ॥ (३०) ॥

इह देहव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावः समर्थ्यते बन्धमोक्षाधिकारसिद्धये । न ह्यसति देहव्यतिरिक्ते आत्मनि परलोकफलाश्चोदना उपपद्येरन् ।

रत्नप्रभा ।

मिना सह पाठः किमर्थमित्यत आह—भूयांसस्त्विति ॥ ५२ ॥ (२९) ॥ मनश्चिदादीनां पुण्यार्थत्वमुक्तम् ॥ तदयुक्तम् । देहातिरिक्तपुरुषामावादित्याक्षिपति—एक आत्मनः शरीरे भावाद् इति ॥ सिद्धान्तफलमाह—बन्धयेति ॥ पूर्वपक्षे तु परलोकार्थकर्मसु मोक्षार्थविद्यायां च अप्रवृत्तिरिति व्यतिरेकमुच्येन फलमाह—न ह्यसतीति ॥ व्यतिरिक्तात्मविचारस्य पूर्वतन्त्रे कृतत्वात् पौनस्त्यमित्याशङ्क्य मामती ।

यदि शब्दो न त्वपूर्वविधौ सति तमन्यथयितुमर्हति । अत एवाहुः—‘यदिशब्दपरित्यागो रुच्यव्याहारकल्पना’ इति । इयं च राजमूयादविकारान्तरमेतयान्नाद्यकाम याजयेदिति नास्ताति कृत्वा चिन्ता । एतस्मिन्स्वविकारेऽज्ञाद्यकामस्य त्रैवर्णिकस्य संमवाप्तातेर्निमित्तार्थता ब्राह्मणादिश्रवणस्य दुर्वारिवेति ॥ ४७ ॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ एक आत्मनः शरीरे भावात् । अधिकरणतात्पर्यमाह—इहेति । समर्थनप्रयोजनमाह—बन्धमोक्षेति । असमर्थने बन्धमोक्षाधिकारामावमाह—न ह्यसतीति । अथस्तन-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निर्णयो वाक्यशेषादितिन्यायेन सूत्रावयवं व्याकुर्वन्वाक्यशेषमनुसवत्ते—परस्तादिति । उत्तरब्राह्मणस्य विद्याप्राधान्ये गमकमाह—तत्रेति । ब्राह्मणस्य विद्याप्राधान्यमेतदित्युक्तम् । उपक्रमतन्त्रेणोपसंहारेणैरुस्मिन्वाक्ये मवितव्यमितिन्यायेन चकार व्याकुर्वन्पूर्वमपि ब्राह्मणमनुसंधत्ते—तथेति । तस्य विद्याप्राधान्ये लिङ्गमाह—सोऽमृत इति । पूर्वोत्तरब्राह्मणयोर्विद्याप्राधान्येऽपि प्रकृतब्राह्मणस्य कर्मप्राधान्ये का हानिस्तत्राऽऽ—तेदिति । कथं तर्हि विद्यायाः स्नातन्त्ये कर्माधिकारे समान्मानमित्याशङ्क्य भूयस्यादित्यादि व्यावष्टे—भूयांसस्त्विति । श्रुतिलिङ्गादिभिः सिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ५२ ॥ (२९) ॥ मनश्चिदादीनां न पुरुषार्थत्व पुरुषस्यैव देशानिर्दिक्तस्यामावादित्याक्षिपति—एक इति । अधिकरणस्य तात्पर्यमाह—इहेति तात्पर्यनफलमाह—बन्धयेति । माधनानुष्ठानमामर्थ्यदिहस्यैव स्वर्गापवर्गाधिकारित्वमिदो शतं व्यतिरेकचिन्तयोवादावयाह—न हीति । व्यतिरेकविचारस्य पूर्वतन्त्रेण पौनस्त्यमित्याशङ्क्ये-

कस्य वा ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्येत ॥ ननु शास्त्रप्रमुख एव प्रथमे पादे शास्त्र-
फलोपभोगयोग्यस्य देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुक्तम् ॥ सत्यमुक्तं
भाष्यकृता ॥ न तु तत्रात्माऽस्तित्वे सूत्रमस्ति । इह तु स्वयमेव सूत्र-
कृता तदास्तित्वमाक्षेपपुरःसरं प्रतिष्ठापितम् ॥ इत एवाकृष्याचार्येण श-
वरस्वामिना प्रमाणलक्षणे वर्णितम् । अत एव च भगवतोपवर्षेण प्रथमे
तन्त्रे आत्मास्तित्वाभिधानप्रसक्तौ शारीरके वक्ष्याम इत्युद्धारः कृतः ।
इह चेदं चोदनालक्षणेपृषासनेषु विचार्यमाणेष्व्वात्मास्तित्वं विचार्यते
कृत्स्नशास्त्रशेषत्वप्रदर्शनाय ॥ अपि च पूर्वस्मिन्नधिकरणे प्रकरणोत्कर्षाभ्यु

रत्नप्रभा ।

त्र यविचारस्याऽपि इदमेव सूत्र मूलम् । जेमितिस्तूत्रमागात् । अत क पुनरुक्तिरित्याह-ननु शोस्त्रत्या-
दिना ॥ “यज्ञाद्युभो यजमान स्वर्ग लोकमेति” इत्यादिवाक्यस्य भोक्तुरभावादप्रामाण्यप्राप्तमित एवा-
ह्य भोक्तुर्विचारः इत इत्यत्र वृत्तिकारवचन ङिगमाह-अत एवेति ॥ तत्र सूत्रमागादेत्यर्थः ।
उद्धारः उपरमः । अस्याधिकरणस्यास्मिन् पादे प्रसंगसगतिरित्याह-इह चेति ॥ आमुष्मिकफलो-
पासनानिर्णयप्रसंगेन तदपेक्षितात्मान्त्वमुच्यते इत्यर्थः । एतत् मिद्वन्तव्य प्रथममेऽप्यशब्देनाधिकारी
चिन्तितः ॥ तस्मादिदमधिकरण सर्वशास्त्रागमिति शास्त्रसगतिमाह-कृत्स्नेति ॥ आक्षेपलक्षणामवा-
न्तरसगतिमाह-अपि चेति ॥ देहानिरिक्त आत्मान्ति न वेति वादिप्रतिपत्तेः संशये-पूर्वपक्षमाह-
भामती ।

तत्रोक्तं पौनरुक्त्य चोदयति-नन्विति । परिहरति-उक्तं भाष्यकृतेति । न सूत्रकारेण तत्रोक्त येन
पुनरुक्त मनेरपि तु भाष्यकृतेण तत्रोक्तस्यैवार्थस्यापकर्ष प्रमाणलक्षणोपयोगितया तत्र कृत इति । यत इह
सूत्रदृश्यत्वत एव भगवतोपवर्षेणोद्धारोऽपकर्षस्य कृतः । विचारस्यास्य पूर्वोत्तरत्वशेषत्वमाह-इह चेति ।
पूर्वाधिकरणसगतिमाह-अपि चेति । नन्वात्मान्त्वोपवर्षेण एवाऽप्यन्तः किं तदाक्षेपेणैव आह-
आन्तराधिकारीय-न्यायनिर्णयः ।

नन्विति । सूत्रेणा तत्रातिरिक्तात्मानुक्तेर्न पौनरुक्त्यमित्याह-सत्यमिति । प्रष्टते पूर्वर्णमासातो विशेष-
यमाह-इह विविति । कथं तर्हि प्रथमे पादे दर्शितमात्मान्त्वित्व न हि सूत्रभूत सूत्र विना मायं युक्त
तत्राऽऽह-इत इति । यज्ञाद्युभो यजमान स्वर्ग लोक यातीतिवाक्यस्यातिरिक्तात्मानामागादप्रामाण्य-
प्राप्तौ तदपेक्षारेण प्रथमाप्याक्षेपयोगितया तदस्ति-तन्निर्देशाधिकरणमप्युक्तमिति सूचयति-प्रमा-
णोति । एतस्मादेवाऽऽह्य तत्राऽऽत्मान्त्वमुनमित्यत्र वृत्तिकारवचन गमकमि याह-अत इति ।
यस्मात्तत्र सूत्रस्यो निरूपयति तस्मादेवेति यावत् । आत्मान्त्वस्यास्मात्पूर्वमाऽऽ प्रति नयनमपकर्षस्त-
स्योद्धारो निर्गृहीतव्यर्थः । अत्रापि प्रथममूऽप्यशब्देनाधिकारी विचारितस्तत्कथमिह पुनस्तत्र
रूपेण तत्राऽऽह-इह चेति । तत्र लोकसिद्धाभादानेनाधिकारी दर्शितो न तद्विशेषोच्यते । प्रष्टते
तु त्रिभिर्मन्त्राण्येवमात्रेण विचार्यमाणेषु विचार्यते विशेषतस्तदस्ति-तन्त्वमित्येव हेतु इत्यर्थः । प्राप्तौ
कीमन्त्यायशादसगतिमधिकरणमोक्तं भूतिशास्त्रसगति सूचयति-कृत्स्नेति । सर्वस्यैवाऽऽप्यस्य तद-
र्थविचारानन्तश्च शास्त्रस्य शेषभूतमधिकरणमनिरिक्तात्माविचारं सर्वस्यैव दुर्घटत्वादतोऽनिरिक्तमप्याऽऽमन-
शेष्यं दर्शयितुमेव विचार इत्यर्थः । सगतिचतुष्टयमित्यमुक्त्या पूर्वोत्तराभिरनसगतिमाह-अपि चेति ।

पगमेन मनश्चिदादीनां पुरुषार्थत्वं वर्णितम् ॥ कोऽसौ पुरुषो यदर्था एते
 मनश्चिदादय इत्यस्यां प्रसक्ताविदं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वमुच्यते ।
 तदस्तित्वाक्षेपार्थश्चेदमाद्यं सूत्रम् ॥ आक्षेपपूर्विका हि परिहारोक्तिर्विब-
 क्षितेऽयं स्थणानिबन्धनन्यायेन दृढां बुद्धिसुत्पादयेदिति ॥ अत्रैके देह-
 मात्रात्मदर्शिनो लोकायतिका देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽभावं मन्यमानाः
 समस्तव्यस्तेषु बाह्येषु पृथिव्यादिष्वहृष्टमपि चैतन्यं शरीरकारापरिणतेषु
 भूतेषु स्यादिति सम्भावयन्तस्तेभ्यश्चैतन्यं मदशक्तिवद्विज्ञानं, चैतन्यवि

स्तनप्रमा ।

अत्रैक इति ॥ यद्यपि समस्तपु मिलितपु भूतेषु चैतन्यं न दृश्यम् । ततोदकुम्भस्य ज्ञानामानात् । व्यस्तोपु
 तु नास्त्येव । तथापि देहात्मभूतस्य स्यादिति तस्यो भूतस्यश्चैतन्यं सम्भावयन्तो मदशक्तिवद्विज्ञान
 सजातज, तद्विज्ञानप्रमात जाःमत्याद्भुगित्यन्वयः । यथा—मादकद्रव्येषु ताम्रद्रव्यादिषु प्रत्येकमदृष्टापि
 मामती ।

आक्षेपपूर्विका हीति । आक्षेपमाह—अत्रैके देहमात्रात्मदर्शिन इति । यद्यपि समस्तव्यस्तेषु पृथिव्यने
 जोमायुषु न चैतन्यं दृष्टं तथापि कार्याकारपरिणतेषु मन्विष्यति । न हि क्तिष्वाद्येव सममन्व्यस्ता न मदना
 दृष्टा इति मदिराकारपरिणता न मदयति । अहमिति चानुभव देह एव गौरायाकारः प्रवर्तते । न तु
 तदतिरिक्तं तदप्रियाणं कुण्ट इव दर्शितम् । अत एवाह स्यूडो गच्छामीत्यादिसामानाधिकरन्थोपपत्तिरहम-
 स्यूडादिभि । न जातु दर्शमानाधिकरणानि मजुरादीनि कुण्डम्येकाधिकरण्यमनुभवन्ति नित मजुर
 कुण्डमिति । न चापत्येवमात्मतत्त्वमनुमानादिभि शक्यमनुभूतम् । न तत्र प्रयत्नं प्रमाणमिति । एक हि—
 'देशकालादिरूपाणा भेदाद्विज्ञानसु शक्तिषु । मानानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा' इति । यदा च उपद्र-
 णि गमाध्यनान्तरीयकभावस्य टिगस्येय गतिस्तदा केव क मा दृष्टव्यमिच्छास्य शब्दम्यार्यापत्तेश्चास्य तपमे-
 क्षायोगोचराया उपमानस्य च सर्वकदेशमादृश्यविकल्पितस्य । सर्वमाकृत्ये तत्रान् । एवदेशानाम्ब-
 चाहिप्रमगात्मस्य सर्गोपमानात् । सौरम्बु हेतुर्माश्वत्थना व्याप्यात । चेष्टा हिताहितप्रानिपरिदा
 राधा व्यापार । म च शरागरीनत्या दृश्यमान शरीरस्यैव प्राण श्वासप्रश्वासादिरूपः शरीरस्यैव
 एव । दृष्टाप्रयनादयश्च यद्यप्यन्तरा तथापि शरीरातिरिक्तस्य तदाश्रयानुपपत्त्ये सति शरीरं भावत
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णय ।

इतश्चदमिह मगतमिर्था । अनन मूत्रेण तन्नोयन इ याशक्याऽऽद्यमूत्रम्यावाग्तमगतिमाह—सद्वृत्तचेति ।
 अनिर्गतात्माम्निने सायं किं तदाक्षेपेगेयाशक्याऽऽह—आक्षेपेति । इयाक्षेपस्योपपुञ्जनेति शेष ।
 मनश्चिदादयोऽस्यो यदर्था म पुरुषो विपर न किं देहमन्तनिर्गिनो वेति विप्रतिपत्तं संशये पूर्ववदृश्य-
 अत्रेति । पूर्ववदे देहामवादमिदं । विद्वान्ते वेदिज्ञानात्मसिद्धिरिति पृथमेव । पर्यक्षकृत्यनय
 भूमि समस्य । स्वतन्त्रमवाधार मा चैतन्यप्रमात वा व्यावर्तने मनुष्योऽहमितिदेहम्याहप्रत्ययात्मन
 त्वन्दतिरिक्तममत्त्वे मानाभाव गृहीताऽऽह—देहेति । चैतयावागस्याऽऽमात्रात्रैतिनेनाचेतनस्य कथ
 मात्मवमियादास्याऽऽह—ममस्तेति । एतेनमिन्नविगमान कथं मजाते म्यात्तत्राऽऽह—तेभ्य इति ।
 चैतय समावयन्त इति मन्वयः । मजानदिदपि कार्यविशेषमन्त्र दृष्टान्तमाह—मदेति । एषे
 केरमात्मान्युत्प्रेरेदृष्टाऽपि मदशक्ति मजाते दृश्यत, तथेदं ज्ञानमैतेनमिन्नदृष्टमपि देहाकारपरिण-
 भूतेषु सजनेषु मयतीति चाऽऽहमिति योजनः । दृष्टयैव मोक्षेव मृतदेहऽपि मोग स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
 चैतन्येति । अमिमनिगानादय रिदृष्टयो—यमिनाऽऽमनिपेदेचैतयमिन्तारिन्म्याऽऽमनः मर्गा-

शिष्टः कायः पुरुष इति चाहुः ॥ न ॥ स्वर्गगमनायापवर्गगमनाय वा
समर्थो देहव्यतिरिक्त आत्माऽस्ति । यत्कृतं चैतन्यं देहे स्यात् । देह एव
तु चैतनश्चात्मा चेति प्रतिजानते । हेतुं चाचक्षते-शरीरे भावादिति ।
यद्धि यस्मिन्सति भवत्यसति च न भवति तत्तद्धर्मत्वेनाध्यवसीयते ।
यथाग्निधर्मावोष्ण्यप्रकाशौ, प्राणचेष्टाचैतन्यस्मृत्यादयश्चात्मधर्मत्वेना-
भिमता आत्मवादिनां, तेऽप्यन्तरेव देह उपलभ्यमाना बहिश्चानुपल-
भ्यमाना असिद्धे देहव्यतिरिक्ते धर्मिणि देहधर्मा एव भवितुमर्हन्ति ॥
तस्मादव्यतिरेको देहादात्मन इति ॥ ५३ ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः-

व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥ ५४ ॥

न त्वेतदास्ति-यदुक्तमव्यतिरेको देहादात्मन इति ॥ व्यतिरेक एवास्य

रत्नप्रभा ।

मदशक्तिस्तत्सत्त्वात्तज्जायते, तद्भदित्यर्थः ॥ ननु देहः स्वयं चैतनः । घटवद्भौतिकत्वात् । किंतु
चैतनः कश्चित् स्वर्गादिभोक्ताऽस्ति । तस्मान्निव्यात् देहस्य चैतन्यविभ्रम इत्यत आह-न स्वर्गेति ॥ ५३ ॥
मनुष्योऽहं जानामीति देहस्य ज्ञातृतायाः प्रत्यक्षत्वादात्मधर्मत्वेन प्रसिद्धानो धर्माणां देहान्यव्यतिरेकानु-
भवात् तदस्यात्मनि प्रत्यक्षाभावादप्रत्यक्षस्य अप्रामाणिकत्वादेह एवात्मेति प्राप्ते मृतस्यनन्वितिपदेन
सिद्धान्त प्रतिजानीते-न त्वेतादिति ॥ अनुमानस्य तावत् प्रामाण्यमनिच्छताप्यास्थेयम् । अन्यथा व्यव-
हारासिद्धेः । न ह्यनागतपाकादाविष्टसाधनतानुमितिं विना प्रवृत्तिः सम्भवति ॥ तथा च ज्ञानादयः,
देहव्यतिरिक्ताश्रयाः, देहमत्त्वेऽप्यसत्त्वात्, व्यतिरेकेण देहव्यादिवदित्याह-व्यतिरेक एवास्येति ॥
भामती ।

अन्तःशरीराश्रया एव, अन्यथा दृष्टहानादृष्टरूपनाप्रसंगात् । शरीरानिरिक्त आत्मनि प्रमाणामानुच्छरीरे च
सम्भवाच्छरीरेनेच्छादिमदात्मेति प्रात उच्यते ॥ ५१ ॥ व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् । नाप्रत्यक्ष
प्रमाणमिति भ्रुगणः प्रष्टव्यो जायते कुतो भवाननुमानादीनामप्रामाण्यमन्वयित्तानिति । प्रत्यक्ष हि
छिगादिरूपमात्रप्राहि नाप्रामाण्यमेव विनिश्चेतुमर्हति । न हि भ्रूमज्ञानमित्थेनामिच्छित्वाथैसन्निकर्षादप्रामा-
ण्यज्ञानमुदेतुमर्हति । किंतु देशकालावस्थारूपमेदेन व्यभिचारोत्प्रेक्षया । न चेनात्रान्प्रत्यक्षस्य व्यापारः
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पर्यायविनोऽभावात्त देहस्य चैतन्यदेशिष्टयमित्याश्रयाऽऽह-नेत्यादिना । अस्या तर्हि कः स्यादि-
त्यनेशाधामाह-देहेति । मृतमार्गेण प्रतिवातेऽर्थं हेतुमन्वयं व्याचष्टे-यद्धीति । अन्यव्यतिरे-
काभ्यां चैतन्यस्य देहधर्मतेवेति नातिरिक्तात्मसिद्धित्यर्थः । प्राणचेष्टादयः साश्रयाः कार्यत्वात्समतय-
दित्यनुमानात्प्राणायाश्रयस्यातिरिक्तात्मनः सिद्धिरित्याशक्यानुमानाप्रामाण्याप्रामाण्येऽपि सिद्धमाप्यन्याग्ने-
यमित्याह-प्राणेति । चेष्टा हिनाहितप्रानिस्वहापर्यो व्यापारः । आदिपदेनेच्छादेषादय उक्ताः ।
तेषां देहधर्मत्वेनादृष्टानां कथं तद्धर्मतेत्याशक्याऽऽह-असिद्ध इति । प्रत्यक्षेणानिरिक्तात्मनोऽदृष्टानां-
न्तरे चासमन्वेर्गोरोहं स्पृष्टोऽहमिति च देहस्येनाऽऽगतेनाप्यक्षयात्तदाचारमेव प्राणादीनामित्यर्थः । देहा-
त्तदानीं प्रत्यक्षरूपमुपसंहरति-तस्मादिति ॥ ५३ ॥ सिद्धान्तमृतमवतारस्यसि-एवमिति । तत्र
न विनि भ्रूमज्ञानेन प्रमिज्ञानं विमजने-तदिति । उच्यतेप्रतिज्ञां व्याकरोति-व्यतिरेकेति । तत्र
हेतुमन्वयं व्याचष्टे-न त्विति । देहधर्मतेऽपि प्राणादीनामभावो मृतावस्थापामास्थेयः । चैतन्यादयो
न देहस्य विशेषगुणास्तद्भावाभावित्वान् । ये तद्विशेषगुणास्ते न तत्रावतारविनो यथा रूपादय इत्याह-

देहाद्भवितुमर्हति । तद्भावाभावित्वात्-यदि हि देहभावे भावाद्देहधर्म
त्वमात्मधर्माणां मन्येत, ततो देहभावेऽप्यभावादतद्धर्मत्वमेवां किं न
मन्येत । देहधर्मवैलक्षण्यात् । ये हि देहधर्मा रूपादयः, ते यावदेहं भ-
वन्तु । प्राणचेष्टादयस्तु सत्यपि देहे मृतावस्थायान् भवन्ति । देहधर्माश्च

रूपप्रभा ।

न चादौ श्वादेहस्य पश्चात् रूपान्तरे व्यभिचारः । गुणत्वसाक्षाद्वाप्यजात्यनष्टेदेनाऽस्तत्त्वस्य वि-
क्षितत्वात् । देहेऽनस्थिते सदा रूपत्वावच्छिन्नमस्त्येव, ज्ञानत्वावच्छिन्नं तु नास्तीति न ज्ञान देहधर्म ॥
किञ्च एते न देहगुणाः, परैरदस्यत्वादित्वाह-देहधर्माश्चेति ॥ किञ्च देहन्यतिरेके तेषामभासस्य
भामती ।

सभवति । यथाहुः—न हीदमियतो व्यापारान्कर्तुं समर्थं सनिहितविषयत्रलेनोत्पत्तेरिचारकत्वादिति ।
तस्मादस्मिन्ननिच्छतापि प्रमाणान्तरमभ्युपेयम् । अपि च प्रतिपन्न पुमासपहायाप्रतिपन्नसदिग्धाः प्रेक्षा-
वद्भिः प्रतिपाद्यन्ते । न चैपामित्यमानो मन्वःप्रत्यक्षगोचरः । न खल्वेते गौरत्वादिब्रह्मप्रत्यक्षगोचराः किंतु
वचनचेष्टादिर्लिङ्गानुमेयाः । न च लिङ्गं प्रमाणं यत एते सिद्ध्यन्ति । न पुसामित्यमानमिज्ञाय य
कचन पुरुष प्रतिपिपादयिपतोऽननुषेयवचनस्य प्रेक्षान्तानाम् । अपि च पशवोऽपि हिताहितप्रातिपरिहरा-
र्थिनः कोमलशष्पश्यामलाया मुनि प्रवर्तन्ते । परिहरन्ति चास्थानवृणरूढकाकीर्णाम् । नास्तिकस्तु पशो-
रपि पशुरिष्टानिष्टसाधनमिद्वान् । न खल्वस्मिन्ननुमानगोचरं प्रवृत्तिनिवृत्तिगोचरे प्रत्यक्षं भवति । न च
परंपरायनाय शब्दं प्रयुञ्जीत शब्दस्यार्थस्याप्रत्यक्षात्वात् । तदेव मा नाम भूचास्तिकस्य जन्मान्तरमस्मि-
न्नेव जन्मन्युपस्थितोऽस्य मूकत्वप्रवृत्तिनिवृत्तिरिदंरूपो महान्नरकः । पराक्रान्तं चात्र सूरिभिः । अत्यन्त-
परोक्षगोचराभ्यन्वयानुपपद्यमानार्थप्रमवार्थावपत्तिः । भूय सामान्ययोगेन चोपमानमुपपादितं प्रमाणलक्षणे ।
तदत्रास्तु तानुप्रमाणात्तरं प्रत्यक्षमेवाह पय शरीरतिरिक्तमात्मन इत्यन्यव्यतिरेकाभ्यामवधार्यते ।
योगव्याघ्रप्रत्यक्षदशाया च शरीरांतरपरिमहाभिमानेऽप्यहंकाराभ्यदस्य प्रथमिज्ञायमानत्वमित्युक्तम् ।
सूत्रयोजना तु न त्वव्यतिरिक्तं किंतु व्यतिरिक्तं आत्मा देहात् । कुन्तद्भावाभाविनात् । चेतन्यादिर्विदि-
शरीरगुणः ततोऽन्तेन विशेषगुणेन मवितव्यम् । न तु सग्यापरिमाणमयोगादिसामान्यगुणेन । तथा च
ये भूतविशेषगुणास्ते यावद्भूतमाविनौ दृष्टा यथा रूपादयः । न ह्यस्ति समानं भूतं च रूपादिरहितं चेति ।
तस्माद्भूतविशेषगुणरूपादिर्वैमर्ष्यान् चैतन्यं शरीरगुणः । एतेनेच्छादीनां शरीरविशेषगुणत्वं प्रयुक्तम् ।
प्राणचेष्टादयो यद्यपि देहधर्मा एव तथापि न देहमात्रप्रभवाः । मृतावस्थायामपि प्रसंगात् । तस्माद्यस्थिते
अधिष्ठानाद्देहधर्मा भवन्ति स देहातिरिक्तं आत्मा । अदृष्टद्वारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने तस्यापि देहाश्रयत्वात्
पपक्षेरात्मैसाभ्युपेतव्यं इति । वैमर्ष्यान्तरमाह-देहधर्माश्चेति । स्वरप्रत्यक्षा हि देहधर्मा इष्टा यत्र
रूपादयः । इच्छादयस्तु स्वप्रत्यक्षा एवेति देहधर्मवैमर्ष्यम् । तस्मादपि देहातिरिक्तधर्मा इति । तत्र यद्यपि
चेतन्यमपि भूतविशेषगुणस्तथापि यावद्भूतमनुवर्तते । न च मदशक्त्या व्यभिचारः । सामर्थ्यस्य सामा-
न्यगुणत्वात् । अपि च मदशक्तिः प्रतिमदिरास्यत्र मात्रयावतिष्ठने तद्वदेहस्य चैतन्यं तदवयवैरपि मात्रया
भवेत् । तथा वैकल्पिकदेहे नरनेधेनयेरत् । न च बहना चेतनानाम-बोन्ध्याभिप्रायानुपिमानमम इति एकं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

देहेति । वैतन्यस्य स्पष्टयन्तस्तस्य सामान्यावृत्तं वारयति-ये हीति । हेनमिदं प्रत्याह-प्राणोति ।
तेषां विशेषगुणानामावेऽपि न देहमात्रप्रभवत्वं मृतावस्थायामवर्धनात् । अतो देहातिरिक्तस्त्वधिष्ठानेति
मायः । चेतन्यादीनां देहधर्मानामावे ईवन्तरमाह-देहेति विभवा न देहधर्माः परैरनुपगम्यमानान्यां

एकात्म्याधिकरणम्] स्वतन्त्रमा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (११५६)

रूपादयः परैरभ्युपलभ्यन्ते । न त्वात्मधर्माश्रितन्यस्मृत्यादयः ॥ अपि च सति तावदेहे जीवद्वयस्यायामेषां भावः शक्यते निश्चेतुं, न त्वसत्प्रभावः । पतितेऽपि कदाचिदस्मिन्देहे देहान्तरसञ्चारेणात्मधर्मा अनुवर्तेरन् । संशयमात्रेणानि परपक्षः प्रतिषिध्यते-किमात्मकं च पुनरिदं चैतन्यं मन्यते-यस्य भूतेभ्य उत्पत्तिमिच्छन्तीति परःपर्यतुयोक्तव्यः । न हि भूतचतुष्टयव्यतिरेकेण लोकायतिकाः किञ्चित्तत्त्वं प्रतीयन्ति । यदनुभवनं भूतभौतिकानां, तच्चैतन्यमिति चेत् । तर्हि विषयत्वात्तेषां न तद्धर्मत्वमशुधीत । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । न ह्यग्निरुष्णः सन्स्वात्मानं दह-

स्वतन्त्रमा ।

सन्दिग्धान्तात् न देहधर्मत्वनिश्चय इत्याह-अपि चेति ॥ न चाभ्युपगमात् तेषामभायनिश्चयः । तत्राप्युपलब्धेऽस्मान्तरात् । तद्धर्मात्मनो देहान्तरप्राप्त्यात्यनुपपत्तमोपपत्तेधेति भावः ॥ उपलब्धिरिति सूत्रस्य परं व्याख्यातुमुपक्रमते-किमात्मकमिति ॥ तत् किं भूतातिरिक्तं तत्त्वम्-उक्त-रूपादिभ्यः भूतधर्मः । नाद्यः, अपसिद्धान्तादिशुक्त्या द्वितीयमाशङ्क्य निषेधयति-यदनुभवनमित्यादिना ॥ देहात्मकभूतानां चैतन्यं प्रति विषयत्वात् कर्तृकर्मविधेन विषयस्य कर्तृत्वायोगात् न भूतकर्तृकत्वं चैतन्यस्येत्यर्थः ॥ किञ्च ज्ञानस्य भूतधर्मत्वे रूपादिवज्जाड्यापत्तेन तद्धर्मत्वमित्याह-न हीति । फलितं सूत्र-भामती ।

पाशनिवद्धा इव बहवो विद्वङ्गमाः विद्वादिदक्रियाभिमुग्धाः समर्था अपि न हस्तमात्रमपि देशमतिपतितुमुसहन्ते । एव शरीरमपि न किञ्चित्कर्तुमुत्सहते । अपि च नान्वयमात्रात्तद्धर्मविभावः शक्यो विनिश्चेतुं, मा भूदाकाशस्य सर्वो धर्मः सर्वेष्वन्वयात् । अपि तन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । सेदिश्वधात्र व्यतिरेकः । तथा च न सायत्न्यमन्वयमात्रस्येत्याह-अपि च सति हि तयादिति । दूष्यान्तरं विमशुचक्षिपति-किमात्मकं चेति । स एवैकग्रन्थेनाह-न हीति । नास्तिक आह-यदनुभवनामिति । यथा हि भूतपरिणामभेदो रूपादिर्न तु भूतचतुष्टयार्थान्तरमेव भूतपरिणामभेद एव चैतन्यं न तु भूतेभ्योऽर्थान्तरं, येन 'पृथिव्यापस्तेजो वायुरिति तत्त्वानि' इति प्रतिज्ञान्वयाद्यतः स्यादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-चतुर्णामेव भूतानां समस्त जगत्परिणामो न एवस्ति तद्वान्तरं यस्य परिणामो रूपादयोऽन्वयदा परिणामान्तरमिति । अत्रोक्ताभिस्तावदुपपत्तिभिर्देहधर्मत्व निरस्तं तथाऽप्युपपत्त्यन्तरमितिभ्याह-चेत्तर्हीति । भूतधर्मा रूपादयो जडत्वादिभ्या एव दृष्टा न तु विषयिणः । न च केषांचिद्विषयाणामपि विषयिनः मत्प्रियतीति वाच्यम् ।
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्धर्मास्ते परैरभ्युपलभ्यन्ते यथा रूपादय इत्यर्थः । इत्थं तेषां न देहधर्मत्वाह-अपि चेति । न चैतन्यव्यतिरेकोऽपि वाच्यः सोऽत्र सदित्य इति न धर्ममिति-
ह-पतितेऽपीति । तत्रानि न प्रमाणमित्यादास्तथाऽह-संश-
येति । न सायत्न्यादर्शनमभायनिश्चयकं प्रयत्नस्यैव प्रामाण्यान्म त्वात्मनो देहान्तरसचारात्तद्धर्मदृष्टिरिति सतिभ्यते सायत्नादेव धेन्यादीनां देहधर्मत्वमित्तिगणयोगोऽप्योपपत्तेरिति निश्चिन्तान्वयादेरेव सायत्न्यादिगादा-
दिति भावः । उपलब्धिरिति परं नोपपत्तेन व्याख्यातु पृच्छति-किमात्मकमिति । तां च भूतचतुष्टयव्यतिरेकं न वेति विमर्शयति । अत्रोक्तोऽर्थं कथं प्रश्नः स्यात्तथाऽह-यस्येति । आद्ये सिद्धान्तान्तरमेवाह-न हीति । धर्मधर्मिनोस्तादात्म्याभेदपक्षमाह-यदिति । भूतपरिणामवधि-
तन्वयस्य रूपादिवभूतेभ्योऽर्थान्तरमाभावात् सतिरेकापत्तिरिति भावः । भूतपरिणामव्य चैतन्यस्य रूपा-
द्विषयत्वोक्त्या प्रयुक्तमिति मन्यानो दोषान्तरमाह-तदिति । उक्तस्य चर्चवन्त्यं तर्हि स्वात्मानं प्रति भूतभौतिकानां विषयत्वात् तद्धर्मत्वेन तदभेदं प्रतिवदेतेऽप्य हेतुमाह-स्वात्मनीति । अभिगता

ति । न हि नष्टः शिक्षितः सन्स्वस्कन्धमाधिरोक्ष्यति । न हि भूतभौ-
तिकधर्मेण सता चैतन्येन भूतभौतिकानि विषयीक्रियेरन् । न हि रूपा-
दिभिः स्वं रूपं, पररूपं वा,—विषयी क्रियते । विषयी क्रियन्ते तु चा-
ह्याध्यात्मिकानि भूतभौतिकानि चैतन्येन । अतश्च यथैवास्या भूतभौ-
तिकविषयाया उपलब्धेर्भावोऽभ्युपगम्यते, एवं व्यतिरेकोऽप्यस्यास्तेभ्यो-
ऽभ्युपगन्तव्यः । 'उपलब्धिस्वरूप एव च नः आत्मा' इत्यात्मनो देहव्य-
तिरिक्तत्वम् । नित्यत्वं च उपलब्धेरैकरूप्यात् ॥ 'अहमिदमद्राक्षम्' इति
चावस्थान्तरयोगेऽपि उपलब्धृत्वेन प्रत्यभिज्ञानात् । स्मृत्याद्युपपत्तेश्च ॥
यत्कृतं शरीरे भावाच्छरीरधर्म उपलब्धिरिति, तद्वर्णितेन प्रकारेण

रत्नप्रभा ।

पदार्थमाह—अतश्चेति ॥ या देहातिरिक्ता सूक्ष्मोपलब्धिः स एवात्मा चेदनित्यः स्यात् । उपलब्धेरनित्यत्वा-
दित्यत आह—नित्यत्वं चेति ॥ घटः स्फुरति, पटः स्फुरतीति सर्वत्र स्फूर्तेरभेदात् नित्यत्वं विषयोपरागमनं
तु नाशत्रय इत्यर्थः ॥ एवमात्मा, देहाद्भिन्नः, उपलब्धिरूपत्वानुपलब्धिप्रदित्युक्तम् ॥ किञ्च जाग्रत्सव-
योर्देहभेदेऽप्यात्मैकत्वप्रत्यभिज्ञानाद् । आत्मभेदे च अन्यानुभूते अन्यस्य स्मृतोच्छानुपपत्तेः स्वप्नस्मृत्या-
दिमनात्मा देहाद्भिन्न इत्याह—अहमिति ॥ निरस्तमप्यधिकाभिधित्तयानुवदति—यत्कृतमिति ॥ उप-
भामती ।

स्वामिनि वृत्तिविवेकात् । न चोपलब्ध्याद्ये प्रसङ्गस्तस्या अजडायाः स्वयंप्रकाशत्वानुपगमात् । कृती-
पपादनं चैतत्पुरस्तात् । उपलब्धिचदिति सूत्रावयवं योजयति—यथैवास्या इति । उपलब्धिप्राप्ति एव
प्रमाणाच्छरीरव्यतिरेकोऽप्युपगम्यते । तस्यास्ततः स्वयंप्रकाशप्रत्ययेन भूतधर्मेभ्यो जडेभ्यो वैश्वान्येन
व्यतिरेकनिश्चयात् । अस्तु तर्हि व्यतिरेकादुपलब्धिभूतेभ्यः स्वतन्त्रा तयाप्यात्मनि प्रमाणाभावात् इत्यत
आह—उपलब्धिस्वरूप एव च न आत्मेति । आजानतस्तावदुपलब्धिभेदो नानुभूयत इति विषय-
भेदादनुपपेयः । न चोपलब्धिचदित्यतिरेकिणां विषयाणां प्रथा संभवतीत्युपपादितम् । न च विषयभेदाद्ब्रह्मि
प्रमाणमस्तीति चोपपादितं ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायात्मस्माभिः । एवं च सति विषयरूपतद्देहाद्ये सुदुर्लभादिति
दूरनिरस्ता विषयभेदादुपलब्धिभेदसंक्रया । तेनोपलब्धेरुपलब्धत्वमपि न तात्त्विकम् । किञ्च विद्याकरिप-
तम् । तत्राविद्यादशायामभ्युपलब्धेरभेद इत्याह—अहमिदमद्राक्षमिति चेति । न केवलं तात्त्विकभे-
दान्नित्यत्वमतात्त्विकादपि नित्यत्वमभेदेति तस्यार्थः ॥ स्मृत्याद्युपपत्तेश्च । नानात्वं हि नान्येनोपलब्धे-
ऽन्यस्य पुरुषस्य स्मृतिरुपपद्यत इत्यर्थः । निराकृतमप्यर्थं निराकरणान्तरायाणामुपपत्तेः—यत्कृतमिति । यो
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

स्यात्मानं छिन्नतीतिवदेकत्र विषयविषयिन्वायोगादिति हेतुर्थः । किञ्च, यो यस्य धर्मः स न तत्साधकां
यथा रूपादिः । तथा च चैतन्यस्य भूतभौतिकमायकात्पादेव तदतिरेकसिद्धिरित्याह—न हीति । रूपा-
दिदृष्टान्तं स्पष्टयति—न हीति । तर्हि चैतन्यस्यापि साधकत्वं मा भूतजाऽह—विषयीति । सूत्राव-
यवं फलितपरत्वेन योजयति—अतश्चेति । मनुषु तर्हि भूतेभ्योऽतिरिक्ता स्वतन्त्रोपलब्धिस्तयाऽपि कथमा-
त्मसिद्धिस्तयाऽह—उपलब्धीति । धर्मिकत्वात्तस्या नित्यात्मरूपत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याजानतस्तद्देहात्मा-
वादिप्रयोगरानाज्ञानादमायिकानिद्यो नोपलब्धिरित्याह—नित्यत्वं चेति । किञ्च, स्थूडदेहानिमानादीनां
स्वप्ने प्रत्यभिज्ञानादतिरिक्तत्वमिदिरित्याह—अहमिति । एतन्नेऽपि स्थूडदेहान्तरस्यैवोपलब्धत्वमित्याशङ्क्या-
ह—स्मृत्यादीति । उपलब्धेरभेदे मन्वयोपलब्धेरन्यस्य स्मृतिरुपलब्धयश्चेति न तयोऽन्यतोऽप्यर्थः । इति-
मपि दोषान्तरं कृतमनुमानं—यस्त्विति । तत्रायामपि नित्यात्मनः प्रत्याग्यातमेनित्यस्य स्मारयति—तर्हितीति ।

अङ्गाववद्वाधिकरणम्] रत्नमभा-मामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११५७)

प्रत्युक्तम् ॥ अपि च सत्सु प्रदीपादिपूपकरणेषूपलविधर्मवति, असत्सु न भवति । न चैतावता प्रदीपादिधर्म एवोपलविधर्मवति ॥ एवञ्च सति देहभावे उपलविधर्मवति, असति च न भवतीति न देहधर्मो भवितुमर्हति । उपकरणत्वभावेणापि प्रदीपादिवेदेहोपयोगोपपत्तेः ॥ न चात्यन्तं देहस्योपलब्धावुपयोगो दृश्यते । निश्चेष्टेऽपि ह्यस्मिन् देहे स्वप्ने नानाविधोपलविधदर्शनात् ॥ तस्मादनवद्यं देहव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्मित्वम् ॥५४॥ इत्येकात्म्याधिकरणम् ॥ ३० ॥

अङ्गाववद्वास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ॥५५॥(३१)॥

रत्नमभा ।

उत्प्रेक्ष्यान्वययतिरेकौ, न देहधर्मन्वावकौ, तन्नित्तत्त्वेन अन्यथासिद्धेत्यधिकमाह-अपि चेति ॥ उपलब्धिमात्रे देहस्य निमित्तत्वमन्यमिदमित्याह-न चात्यन्तमिति ॥ मन्त्रोपलब्धि, न देहव्यापारं विनापि मात्राद् दृश्यम् । अत एव तन्वभावेऽपि स्वप्नकथोक्तिनां भोग मूलदृश्यति । जाग्रदुपलब्धेर्देहव्यवहारोऽत्यन्तमित्युक्तम् ॥ तस्मादुक्तानुमानानुगृहीतान्मम शरीरमिति भेदात्तुमवादह मनुष्य इत्यभेदज्ञान भ्रम इत्युपमहरति-तस्मादिति ॥ ५४ ॥ (३०) ॥ अगाववद्वाः० ॥ उद्गीषान्ययो-द्धारं प्रागदष्टिः "पृथिवी दिङ्कासोऽग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीय आदित्यः प्रतिहागे दौर्निधनम् " [छां०

मामती ।

हि देहव्यापारादुपलब्धिरेव तेन देहधर्म इति मन्यन्ते त प्रतीद दूयम्-न चात्यन्तं देहस्येति । प्रवृत्तमुपसंहरति-तस्मादनवद्यमिति ॥५४॥ (३०) ॥ अगाववद्वास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । स्वरादिभेदाप्रतिवेदमुद्गीयादयो भिद्यन्ते । तदनुवद्वास्तु प्रत्ययाः प्रतिशाग्य विहिता भेदेन । तत्र सहायः-किं यस्मिन्वेदे यदुद्गीयादयो विहितान्तेषामेव तदेदविहिताः प्रत्यया उतान्येदविहितानामुद्गीयादीनां ते प्रत्यया इति । किं तान्मातन् । 'ओनि यश्चरमुद्गीयधर्मोऽङ्गीयमुनामीत' इत्युद्गीयसामान्यमवगम्य तेनित्तिशेषस्य च तस्यानुवरचेतिशेषाकांक्षायां स्वशाखाविहितस्य विशेषस्य भेदिधानात्तेनैवाकाक्षारिनिवृत्तेन शाखान्तरीयमुद्गीयोन्तरेभेदेन न चैव सन्निधानेन श्रुतिवीडा, यदि हि ध्रुतिममर्षिनमर्थमववायेन ततः श्रुति पीडयेन्न चेतदस्ति । न ह्युद्गीयधर्ममिहितउच्चिनौ सामान्यविशेषौ वाचिनौ स्वशाखागतयोः स्वीकरणा-च्छाखान्तरीयास्वीकारेऽपि । यथाहः- 'जातिव्यक्ती गृहीत्वेह वयं तु श्रुतउच्चिने । कृष्णादि यदि मुखान वा श्रुतिस्तत्र पीडयते' इत्यं प्रातन्मूएवेप्रात उच्यते-उद्गीयाद्वाववद्वास्तु प्रत्यया नानाशाखासु प्रतिवेदमनुवैरत्न प्रतिशाग्य व्यवतिष्ठेत् । उद्गीयमि यादिसामान्यश्रुतेरविशेषात् । एतदुक्त मयति-युक्त शुकट पटमानये-

धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अपि च दोष दर्शयति-अपि चेति । अनन्यथाविहासव्यवर्तितकौऽव्याप्यो देहस्य च धेनव्या-न्वयव्यतिरेकावधिष्ठाननिवृत्तवाऽन्यथासिद्धाविति सद्यन्तं साधयति-सतिरिति । उपलब्ध-त्वमपि देहस्योपलब्धौ न निष्पत्तीमाह । न चेति । उपलब्धिर्न देहव्याप्य तस्मिन्व्याप्तिनामोऽपि सत्त्वावर्धनतरवत् । जागरे तु स्वप्नकथनकथया कथ चिदुपयोगमद्गीयवाद्यन्तमित्युक्तम् । मन्त्रे दृष्टवैदं परधानीयादयमिथाव्यधस्य मूउदेहाकारहीनस्य देहातिरिक्तमभिव्यक्तं तत्र देहमसादमित्येति मायः । क्षतुनानाद्यमानान्य तु प्रतिशान्ताविति मन्त्रोपलब्धयति-तस्मादिति ॥ ५४ ॥ (३०) ॥ देहभावे मन्त्रधेनवस्य तत्रोऽप्यनुवद्गीयादिभावे मात्र उपामनस्य तत्रावेऽप्यनुवद्गीयाऽऽह-अमेति ।

समाप्ता प्रासङ्गिकीयं कथा । सम्प्रति प्रकृतामेवानुवर्तमाने—“ओमित्ये-
तदक्षरमुद्गीथमुपासीत” [छां० १ । १ । १] “लोकेषु पञ्चविधं सामो-
पासीत” [छां० २ । २ । १] “उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदन्ति तदिद-
मेवोक्तयम्” “इयमेव पृथिवी” “अयं वाव लोकः” [छां० १ । १३ । १]
“एषोऽग्निश्चितः” इत्येवमाद्या ये उद्गीथादिकर्मागावबद्धाः प्रत्ययाः प्र-
तिवेदं शाखाभेदेषु विहिताः, ते तच्छाखागतेष्वेवोद्गीथादिषु भवेयुः,
अथ वा सर्वशाखागतेष्विति विशयः । प्रतिशाखञ्च स्वरादिभेदादुद्गीथा-
दिभेदमादायाऽयमुपन्यासः । किं तावत्प्रातम् ॥ स्वशाखागतेष्वेवोद्गी-
थादिषु विधीयेरन्निति ॥ कुतः ॥ सन्निधानात्—“उद्गीथमुपासीत” इति
हि सामान्यविहितानां विशेषाकांक्षायां सन्निकृष्टेनैव स्वशाखागतेन

संगममा ।

२ । १ । १] इति द्विकारादिपञ्चविधं सन्नि पृथिव्यादिलोकदृष्टिः उक्थाद्यशाले पृथिवी दृष्टिः,
इष्टकाचिताम्नी लोकदृष्टिर्गन्धेन कर्मागात्रितोपास्तयः सन्ति । तासुद्गीथादिसाधारणश्रुत्या विशेषसन्निधिना च
संशयः ॥ ननुद्गीथादीनां सर्वशाखावत्केकवादुपास्तयः सर्वत्रेति विद्यक्यानिश्चये कथं सदायः इत्यत
आह—प्रतिशाखं चेति ॥ यथा देहात्मनोर्भेदात्कामधर्मा देहे न सम्भवति, तथा प्रतिवेदमुद्गीथादीनां
भिन्नत्वादेकस्मिन् वेदे विहितोद्गीथाद्युपास्तयो वेदान्तरस्योद्गीथादिषु न सम्भवतीति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षमिति-
स्वशाखेति ॥ “उद्गीथमुपासीत” इति विधिव्यवस्थोद्गीथसामान्यस्य व्यत्ययेभ्यत्वात् स्वशाखा-
भामती ।

त्यादौ पटश्रुतिमिशेषप्रवृत्तामपि सन्निधानाच्छ्रुतश्रुतिर्वाधत इति । निशिप्रार्थनयापनप्रयुक्तत्वात्पदानां
समभिव्याहारस्य । अन्वया तदनुपपत्तेः । न च स्थार्थमस्मादित्था विशिष्टार्थप्रयायनं पदानामिति विशि-
धानन्दनिरूप—व्यापनिर्णयः ।

अवान्तरसंगतिमाह—समाप्तेति । उद्गीथाद्यज्ञक्रियोपास्तानि विषय इति तत्तद्वाक्योक्त्या दर्शय-
ति—ओमित्येतदिति । इदं वाक्यं व्यतिश्रयेतदविकरणं व्याख्यातम् । लोकेषु पृथिव्यादिषु
लोकशब्दो लोकशब्देषु लक्षणात् । पृथिव्यादिदृष्टया पञ्चविधं मानोपासीतैत्यर्थः । पृथिवी हिंसा-
रोऽग्निः प्रस्तानोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारा दीर्घनिधनमिति । उक्थ कर्माङ्गं शब्दमिति बोधत्वा यत्र-
जा वदन्ति तदिदमेव येन पृथिवीत्युक्ते पृथिवीदृष्टिविधिः । चित्तोऽग्निः कर्माङ्गभूतस्तत्राथ लोकदृष्टिर्पर्ययः ।
उद्गीथादिप्रत्ययानुक्तानविकृत्य प्रकरणादुद्गीथादिशब्दसाधारण्याच्च सशयमाह—त इति । उद्गीथादीनां
सर्वशाखावत्केकवादुपास्तियवस्थाशब्दाभावादनारभ्यमिदमविकरणमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतीति । नीचे-
स्मादिस्वरभेदादव्ययनधर्मभेदाच्चोद्गीथादेरपि भेदमगीष्ट्यपि निगमिच्चार इत्यर्थः । एतं हि श्रौतेन सामा-
न्येन प्राकरणिकस्य विशेषनिधनस्य वानासर्वशाखाविहितप्रधानकर्मागत्वेन प्रयुक्तमोद्गीथादिभिर्गोत्र-
तदाङ्गनोपास्तानामुपमहारोक्त्या सर्वशाखाभिर्गोत्रवत्केकवास्वार्थोद्गीथैरेव चिन्तनावादादिर्गतिः ।
पूर्वपक्षेऽनुष्ठानन्यस्यासिद्धिः, सिद्धान्तं तदव्ययस्येत्यास्याय पूर्वपक्षयितुं निगमिच्चारि—किमिति । एषा
देहात्मनोर्भेदात्कामधर्मा देहे न भवत्येवमेकवाग्नागतोद्गीथधर्मणां भिन्नशाखोद्गीथादौ न प्राप्तिरिति पूर्व-
पक्षमाह—स्वशाखेति । निवाचित एषेभ्येभ्यस्या मनश्चिदादीना क्रियाप्रकरणमंगेन पुरुषार्थवत्प्रतिश-
ष्टुद्गीथादिश्रुतेर्वैधीयस्यात्तया प्रकरणमंगानास्युपास्तानां व्यत्ययेवाह—कुत इति । उद्गीथादिक-
गन्धश्रुतेः प्रकरणोर्गानास्योपास्तानां श्रुतेनाश्रुतत्वादुपास्तियवस्था युक्तेति मन्वाऽऽह—संनिधानादिति ।
प्रकरण निरूपोति—उद्गीथमिति । उद्गीथोक्तचित्तमानीनां प्रत्ययात्प्रधानानां वेदप्रयुक्तप्रधानकर्माङ्ग-

अङ्गान्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथमप्रश्नम् । (११५९)

विशेषेणाकांक्षानिवृत्तेस्तदतिलंघनेन शाखान्तरविहितविशेषोपादाने कारणं नास्ति ॥ तस्मात्प्रतिशाखं व्यवस्थेति ॥ एवं प्राप्ते ब्रवीति-अङ्गावयवद्विस्त्विति ॥ तुशब्दः परपक्षं व्यावर्तयति । नैते प्रतिवेदं स्वशाखास्वेव व्यवतिष्ठेरन् । अपि तु सर्वशाखास्त्रनुवर्तेरन् ॥ कुतः ॥ उद्गीथादिश्रुत्यविशेषात् । स्वशाखाव्यवस्थायां हि “उद्गीथमुपासीत” इति सामान्यश्रुतिरविशेषप्रवृत्ता सती सन्निधानवशेन विशेषे व्यवस्थाप्यमाना पीडिता स्यात् । न चैतद्व्याप्यम् ॥ सन्निधानाद्वि श्रुतिर्नर्लीयसी । न च सामान्याश्रयः प्रत्ययो नोपपद्यते ॥ तस्मात्स्वरादिभेदे सत्यप्युद्गीथत्वाद्यविशेषात्सर्वशाखागतेष्वेवोद्गीथादिष्वेवभ्रातीयकाः प्रत्ययाः स्युः ॥ ५९ ॥

रत्नप्रभा ।

सन्निहितव्यक्तिप्रह इत्यर्थे ॥ सामान्यश्रुते सन्निहितव्यक्तिप्रहाप्यसक्तोचमन्त्र कर्तव्य, यत्र व्यक्तिमात्रप्रहो नोपपद्यते । यथा-श्रुक्टा गामानयेत्यत्र गोश्रुते मन्त्रिहितश्रुक्त्वव्यक्तिप्रहाया सक्तोच । अत्र चानुसङ्गप्रत्ययमात्राद् व्यक्तिमात्रसम्बन्धतामायमुपास्यमिति सिद्धान्तमिति-एवमित्यादिना ॥ ५९ ॥ पूर्वं शाखान्तरविहितोपासीतानां शाखान्तरस्यागमसम्बन्धे य प्रतीतो विरोध, तमद्गीतव्य सम्प्रत्य उक्त । सम्प्रति विरोध एव नास्ति । शाखान्तरविहिताङ्गानां शाखान्तरस्याद्विसम्बन्धनदुक्तमङ्गोपपत्तेरित्याह-

भामती ।

प्रार्थप्रयुक्त स्वार्थस्मरण न स्वप्रयोजनरूपप्राप्तिमुपहते । ना च वापि प्रयोजनप्राप्तेन स्वार्थस्मरणमतीति युक्तमविशेषप्रवृत्ताया अपि ध्रुवरेकस्मिन्नेत्र विशेषे अत्रस्यापनम् । इह तूद्गीथश्रुतेरविशेषेण विशिष्टार्थेण प्रापयत् । सक्तोचं प्रमाणं किञ्चिन्नास्ति । न च सन्निभमात्रप्राप्तिमुपहति । श्रुतिसामान्यप्राप्ते च सर्वविशेषगामिन्या ध्रुवरेकस्मिन्नेत्रस्थान पीडये । तस्मात्सर्वोद्गीथनिश्चया प्रत्यया इति ॥ ५९ ॥

आनन्दगिरौष-न्यायनिर्णयः ।

त्वेन प्रयुक्तानां प्रतिशाख स्मरादिभेदेन भेदाद्गीथादिश्रुतिभिः प्रत्ययलभ्यमानानामुद्गीथार्थानां सामान्यनोपात्तानां विशेषाकांक्षाया तत्तच्छाखात्प्रधानसम्बन्धेन प्रयुक्तोद्गीथादिविशेषोद्गीथमुपासीतयादिप्रत्ययप्रकरणादियस्यैत इत्यर्थे । प्रकरणद्वयसम्बन्धाया यच्छाखास्य यदुपासनं तत्तच्छाखानिर्भेदानुष्ठेयमित्युपसहरति-तस्मादिति । पूर्वपक्षमन्य सिद्धान्तमिति-एवमित्ति । सूत्राक्षराणि योजयति-तुशब्द इति । विशिष्टोपासक हेतु प्रश्नपूर्वकमाह-कुत इति । सामान्यप्रवृत्तश्रुतेरविशेषाकांक्षायां प्रकरणद्विशेषनियमो युक्त । प्रहो तूद्गीथादिसामान्येपूरास्मित्तमनेन विशेषाकांक्षामार्थं श्रौतसामान्येन प्राकरणाद्विशेषेनियमगनाथासर्वसामान्यप्रधानसम्बन्धेन विविक्तोद्गीथादिविशेषेभ्यु तदाङ्गप्रतिप्राप्तिसुसहार स्यादिति हेतुविरुद्धोक्ति-स्वेति । प्रकरणेन विशेषार्थे सामान्यश्रुत्यनार्थेऽपि सक्तोचं मानामानात्सामान्यप्राये सर्वविशेषगामिश्रुतेरैकस्मिन्नेत्रे नियमन पीडयेति मत्वोक्तम्-पीडितेति । अर्थेऽपि ध्रुवा प्रकरणवाधनमप्यस्येति तेन ध्रुवार्था यामविशेषात्प्राप्त्याश्रयाऽऽ-सन्निधानादिति । सामान्यस्योपासकगामिनां विशेषाकांक्षायां तदर्थेऽपि प्रकरणे कथं ध्रुवा वाच्यमित्याहाह-न चेति । तथाऽपि प्रतिवेद स्वरादिभेदेनोद्गीथादिभेदादुपासित्वात्सोक्त्याश्रयाऽऽह-तस्मादिति । ध्रुविप्रान्तस्य तच्छब्दार्थः ॥ ५९ ॥ उद्गीथादिश्रुत्यनर्थेन यत्रयोद्गीथादिश्रुत्यनर्थेन सर्वत्रैव यानिकम्यानि प्रत्ययानुष्ठेयमित्युक्तम् ।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः ॥ ५६ ॥

अथ वा नैवात्र विरोध आशंकितव्यः—कथमन्यशाखागतेषूद्गीथादिष्वन्य-
शाखाविहिताः प्रत्यया भवेदुरिति । मन्त्रादिवदविरोधोपपत्तेः । तथा-
हि—मन्त्राणां, कर्मणां, गुणानां च,—शाखान्तरोत्पन्नानामपि शाखान्तर
उपसंग्रहो दृश्यते । येषामपि हि शाखिनां “कुटरुरसि” इत्यश्मादान-
मन्त्रो नाम्नातः, तेषामप्यसौ विनियोगो दृश्यते—“कुक्कुटोऽसि” इत्य-
श्मानमादत्ते “कुटरुरास” इति वेति ॥ येषामपि च समिदादयः प्रयाजा
नाम्नातारः, तेषामपि तेषु गुणविधरान्नायते—“ऋतवो वै प्रयाजाः स-
मानत्र होतव्याः” इति ॥ तथा—येषामपि “अजोऽग्नीषोमीयः” इति जाति-
विशेषोपदेशो नास्ति, तेषामपि तद्विशेषविषयो मन्त्रवर्ण उपलभ्यते—
“छागस्य वपाया मेदसोऽनुवृहि” इति ॥ तथा वेदान्तरोत्पन्नानामपि
“अग्नेर्वेहोत्रं वेरध्वरम्” इत्यादिमन्त्राणां वेदान्तरे परिग्रहो दृष्टः ॥
तथा बह्वृचपठितस्य सूक्तस्य—“यो जात एव प्रथमो मनस्वान्” इत्यस्य

रूपप्रमा ।

अथ वेत्यादिना ॥ यद्यपि यजुर्वेदिनां “कुक्कुटोऽसि” इति मन्त्रोऽस्ति । “कुटरुरसि” इति नाम्नि ।
तथापि तण्डुलपेपगार्थश्मादाने मन्त्रद्वयस्य विक्रयेन विनियोगात् सोऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ सूत्रस्यादिपदो-
पात्तकर्मणामुदाहरणमाह—येषामपि चेति ॥ मेवाप्यग्नीषानामित्यर्थः ॥ हेमन्तशिदिरयोरेक्याद् ऋतवः
पञ्च । तद्वत् पञ्चस्य याकाः—प्रयाजा । समानत्र तुल्यकर्मस्थले होतव्या इति पञ्चत्वगुणविधानाद् गुणि-
शाखान्तरोत्पन्नाः सम्बन्धन्त इति भा. ॥ गुणमुदाहरति—तथा येषामपीति ॥ यजुर्वेदिनामग्नीषो-
मीयः पशुः श्वनः, नाज इति जातिविशेष । तथापि प्रेपन्नत्रिद्वान्जातिविशेषमह इत्यर्थः ॥ मन्त्राणा-
मुदाहरणान्तरमाह—तथा वेदेति ॥ नामवेदस्याना यजुर्वेदे परिग्रह इत्यर्थः । तथा बह्वृचेति ॥ “स
मानसि ।

मन्त्रादिवद्वाऽविरोधः । निवृत्तमिति नः सप्रययो यप्रमाणेन नोपलभ्यते । उपलब्धं च मन्त्रादिषु
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

इदानीमुदाहरणेनार्थमर्थ समर्थयते—मन्त्रादिवदिति । वाशब्दार्थं कथयति—अथ वेत्यादिना ।
हेतुमन्तार्थाक्षरार्थमाह—मन्त्रेति । तत्र मन्त्रोदाहरण दर्शयति—येषामिति । तण्डुलपेपगार्थं कुटर-
सीत्यश्मादानमन्त्रो येषां शाखिनां नाऽऽज्ञातः कुक्कुटोऽसि मयुजिह्व इत्यथेन मन्त्रः समान्नायने तथाऽपि
तेषां प्रयोक्तृग्रेण विनियोगो सोऽपि मन्त्रो दृश्यते तेन शाखान्तरोत्पन्नस्य मन्त्रस्य शाखान्तरे मन्त्रोऽस्मी-
त्यर्थः । कर्मणामुदाहरणमाह—येषामपीति । मेवाप्यग्नीषानां समिधो यजति तन्नपात यजतीती यजति
वर्द्धयति स्वाहाकारं यजतीति समिदादयः प्रयाजा नाऽऽज्ञानास्तयाऽपि तेषु मन्त्रादिगुणविराजा-
यने द्वादश नासाः पदानेन इत्यत्र हेमन्तशिदिरयोरेकीकरणेन पञ्चतयः प्रसिद्धाः । तथा चतुर्वपदम-
प्यानाः प्रयाजाः समानत्र समानदेशे होतव्या इति यावत् । तत्र शाखान्तरोत्पन्नकर्मणां शाखान्त-
रुपसंग्रहो दृष्टोऽन्यथा तत्र गुणविव्ययोगादित्यर्थः । गुणोदाहरणमाह—तथेति । अग्नीषोमीयं पशुमाह-
मेनेति यजुर्वेदिनामग्नीषोमीयः पशुरान्नायने नाज इति जातिविशेषेन विशेषाश्रयणात् कश्चिन्मुदाह-
रणीय इति प्राप्ते “छागो मा मन्त्रगोत्रम्” इति मूत्रेण छागादेहोमार्थमनुवाक्य पठ होमिष्यन्तुर्गोत्र-
विज्ञस्य नियमन्तरणस्य भाष्येऽगोऽग्नीषोमीयः पशुरिति न्यतम् । अत्रश्च गुणस्यापि प्रेपन्नत्रेणा
दुपसंग्रहो दृष्ट इत्यर्थः । मन्त्राणामुदाहरणान्तरमाह—तथेति । वेदान्तरोत्पन्नानामुदाहृत्युदाहृत्येति ।

भूम्यापसत्त्वाधिकरणम्] ग्लप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (११६१)

“अध्वर्यवे सजनीयं शस्यम्” इत्यत्र परिग्रहे दृष्टः ॥ तस्माच्चथाश्रयाणां कर्माङ्गानां सर्वत्रानुवृत्तिः, एवमाश्रितानामपि प्रत्ययानतमित्यविरोधः ॥ ५६ ॥ इत्यङ्गाववद्वाधिकरणम् ॥ ३१ ॥

भूमनः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥ ५७ ॥ (३२) ॥

“भाचीनशाल औपमन्यवः” [छां० ५।१।१] इत्यस्यामाख्यायिकायां-व्यस्तस्य, समस्तस्य च, वैश्वानरस्योपासनं श्रूयते। व्यस्तोपासनं तावद् “औपमन्यवकं त्वमात्मानमुपास्ते इति दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्ते” [छां० ५।१२।१] इत्यादि ॥ तथा समस्तोपासनमपि-“तस्य हवा एतस्यात्मनो वै-

रत्नप्रभा ।

जनास इन्द्र’ इत्यनेनोपलक्षितं सूक्त-सजनीयम् । तस्य वाङ्मना-व्युक्तकर्मयोगे शसन दृष्टमित्यर्थः । यो जातः वाङ् एव प्रथमः गुणे श्रेष्ठः मनस्वान् विवेकवान् सेः इन्द्रः एवमिहो हे जनासः जना इति श्रुत्यर्थ ॥ ५६ ॥ (३१) ॥ भूमन् क्रतुवत् ॥ शुक्रोक्तदिव्यादियु प्रवेक वैश्वानरस्योपासिनो-व्यस्तोपासिनो, तदवयव्युपासितो समस्तोपासिनिरिति भेदः । आख्यायिका पूर्वमेव व्याख्याता । अत्रोप-भामती ।

शाखान्तरीयेषु शाखान्तरीयकर्मसंबन्धितम् । तद्वदिहापीति दर्शनादविरोधः । एतच्च दर्शितं भाष्येण युगमेनेति ॥५६॥(३१)॥ भूमन् क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति विश्वानरविद्यायां छान्दोग्ये किं व्यस्तोपासनं समस्तोपासनं च-उत-समस्तोपासनमेनेति । तत्र दिवमेव भगवो राजन्निति होवाचैति प्रवेकमुपासनश्रुतौ प्रवेकं च फलवत्त्वान्नानात्मस्तोपासने च फलवत्त्वश्रुतेरुभययाप्युपासनम् । न च यथा वैश्वानरीयेष्टौ यदष्टा-कपालो भवतीत्यादीनामयुज्यवादानां प्रवेकं फलवत्त्वगोचर्यर्थवादमात्रं वैश्वानर द्वादशकपाळे निर्धेये-दित्यस्यैव तु फलवत्त्वमेवमत्रापि भवितुमर्हति । तत्र हि द्वादशकपाळं निर्धेयेदिति निर्धिमन्निष्ठुविधेष्टा-कपालो भवतीत्यादियु वर्तमानावदेदं । न च वचनानि तदूर्ध्वं वादिति विधिरुह्यन्ता । अत्रयुज्यवादेन ह्युपा-प्युपपत्तेः [इह तु समस्ते व्यस्ते च वर्तमानावदेशस्याविशेषात्तद्वृत्तमानाविशेषतया उभयत्रापि विधिकरणाया-फलकत्वात्वाश्च भेदात् । निन्दायाश्च समस्तोपासनारम्भे व्यस्तोपासनेऽप्युपपत्तेः । इयामो वाधाहनिम-भयवहर्त्तिति यदुभयविधमुपासनमिति प्राप्तं उच्यते-समस्तोपासनस्यैव उपासनं न व्यस्तोपासनस्य । यद्यपि वर्तमानावदेशात्तदुभयत्रापि विशिष्टं तथापि पीठीवर्षाळोचनया समस्तोपासनपरं कर्मावगमः ।

जानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तत्रोदाहरणा-तरमाह-तयेति । यो जातो वाङ् एव सप्रथमो गुणे श्रेष्ठो मनस्वान् विवेकवान् स जनास इन्द्र इति शेषः । जनानो जनास्ते सम्प्रोध्यन्ते स इन्द्र एति इति यावत् । तावत्यर्थं तावत्कर्म-योगार्थं सजनीयं स जनास इत्यनेनोपलक्षितं सूक्तं तस्य सजनीयमित्यर्थः । दृष्टान्तानुवादेन दार्ष्ट-ान्तिकं निगमयति-तस्मादिति । शाखान्तरीयतस्य शाखान्तरे मप्रहमदस्य तत्र उच्यते ॥५६॥(३१)॥ उद्गीथायुपासनं तत्तद्गतिशेषात्प्रथमं ने युक्तिप्रमतेन वैश्वानरस्योपासनं तत्तद्गतिशेषात्प्रथमं नेति मान-यति-भूमन् इति । सेत्र ही यत्र तद्यत्तमं यन्निर्वा तत्तद्देन प्रत्यरत्नमर्वादिनेत्यमुच्यते । अत्र तु तद्वदेदं तस्मात्तद्गतिशेषेनेति म वा व्यस्तस्य समस्तस्य च वैश्वानरस्योपासनं श्रौतमुदाहरितं-प्राची-नेति । तत्र प्रथमप्रतिरचनत्वात्प्रथमं व्यस्तोपासनमुप-यन्ति-उच्यते । वैश्वानरस्योपासने व्याख्यान-वाक्यपुस्तकं च समस्तोपासनं दर्शयति-तयेति । द्वित्रिसुपासितमिति योमयत्र विदितं श्रुतिस्यानेक-

१७ जगता इन्द्र इति शेषः ।

ध्यानरस्य मूर्ध्वं सुतेजाश्वधुर्विश्वरूपः प्राणः पृथक्वत्मा सन्देहो बहु-
लो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ" [छां० ५।१।८।२] इत्यादि ॥ तत्र संशयः-
किमिहोभयथाप्युपासनं स्याद्, व्यस्तस्य, समस्तस्य च-उत-समस्त-
स्यैवेति ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ प्रत्यवयवम् ॥ सुतेजःप्रभृतिषु उपास्त इति
क्रियापदश्रवणात् ॥ तस्मात् "तव सुतं प्रद्युतमासुतं कुले दृश्यते"
[छां० ५।१२।१] इत्यादिफलभेदश्रवणाच्च व्यस्तान्यप्युपासनानि
स्युरिति प्राप्तम् ॥ ततोऽभिधीयते ॥ भूम्नः पदार्थोपचयात्मकस्य सम-
स्तस्य वैश्वानरोपासनस्य ज्यायस्त्वं प्राधान्येनाऽस्मिन्वाक्ये विवक्षितं
भवेदिति महति, न प्रत्येकमवयवोपासनानामपि । क्रतुवत् । यथा-क्रतुषु
दर्शपूर्णमासप्रभृतिषु सामस्त्येन साङ्गप्रधानप्रयोग एवैको विवक्ष्यते,
न व्यस्तानामपि प्रयोगः प्रयाजादीनां, नाप्येकदेशाङ्गयुक्तस्य प्रधानस्य,
तद्वत् ॥ कुत एतद् भूमेव ज्यायानिति ॥ तथाहि श्रुतिर्भूमौ ज्यायस्त्वं
दर्शयत्येकवाक्यत्वावगमात् । एकं हीदं वाक्यं वैश्वानरविद्याविषयं पौ-

रुत्प्रमा ।

यत्र विधिफलयोः श्रवणादेकवाक्यत्वोपपत्तेश्च संशयमाह-तत्रेति ॥ "सैव हि सत्यादयः" [व्या० सू०
३।३।३८] इत्यत्र "तयत्तत् सत्यम्" इति प्रकृताकार्याद् विधेयमुक्तं, तद्भेदत्रैक्यहेत्वभावाद्गतार्थत्वं मत्वा पूर्वो-
द्गीयादिश्रुत्या तन्निविधापेनोद्गीयाद्युपास्तीनां सर्वशाखानूपसंहाख्यस्तोपास्तीनां विधियुतेः, फलश्रवणस्य
च, -समस्तोपास्तिसन्निधिप्राप्तं सत्यर्थत्वं वाचिन्वा तद्विधेयत्वमिति पूर्वपक्षमाह-प्रत्यवयवमिति ॥ फलश्रुतौ
पूर्वाक्षरपक्षसिद्धिरेव फलं मन्तव्यम् । सुतं कण्ठितं सोमद्रव्यम् । तस्यैव प्रद्युतत्वमा समन्तात् सुतत्वमवस्थाभेदो
भामती ।

यत्पर हि वाक्यं तदस्यार्थः । तथाहि-प्राचीनशास्त्रप्रभृतयो वैश्वानरविद्यानिर्गवायाश्वपतिं केंद्रमया-
जमुः । ते च तत्तदेकदेशोपासनमुपन्यस्तवन्तः । तत्र कैत्रेयस्तदुपासननिन्दापूर्वं तन्निवारणेन सम-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वाक्यत्वोपपत्तेश्च संशयमाह-तत्रेति । एकवाक्यतात्प्राप्तं समस्तस्यैव वैश्वानरस्योपास्तिरित्युक्त्या वाक्या-
र्थहीनोरेवात्रापि चिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे वाक्यभेदः, सिद्धान्ते तद्वैक्यमित्यंगोदृत्य पूर्वपक्षार्थे
विश्रुयति-किमिति । उद्गीयादिश्रुत्या तन्निधि वाचित्वोद्गीयाद्युपास्तीनां सर्वशाखानूपसंहाख्यस्तोपास्तीनां
व्यस्तोपासनस्य विधिफलयोः श्रुतेः समस्तोपास्तिसंनिधिप्राप्तं सत्यर्थत्वं वाचित्वा विधेयतेति पूर्वपक्षमाह-
प्रतीति । सुतमित्यभिप्रायस्य कण्ठनस्य कर्मतापत्तं नोमरूपम् । प्रद्युतमासुतमित्यवस्थाभेदोपासने तस्यैव
विशेषणम् । सोमयागकरणसपत्तिस्तत्र कुडुं दृश्यत इति यावत् । आत्मनो वैश्वानरस्येवादिवाक्यप्रकरणा-
म्नां समस्तोपासनान्ङ्गत्वेन तदन्तर्भावोऽपि व्यस्तोपासनानामत्यन्तं पश्यति । त्रिपत्तिपादिना प्रत्यवयवं विधि-
फलश्रुतेः स्वातन्त्र्येणापि विधानं कल्प्यं तेनोभययोपासनं कार्यमिति मिथ्यात्वेवेतामि वाक्यातीर्थः ।
निदानानुक्रमवत्तार्थं भूम्नो उपासकत्वमिति प्रतिज्ञा व्याचष्टे-उत इति । समस्तोपासनवद्व्यस्तोपासनवर्ति-
यतां तत्राऽऽह-नेति । नत्र दृष्टान्तमादाय विमज्जतं-क्रतुवृद्धिति । सामस्येनेत्योत्सर्गिकेति ।
प्रयाजादीनां प्रत्येकप्रयोगेऽपि नित्यादीनां किञ्चिद्रूपवतामपि प्रयोगोऽस्तीत्याराध्यं काम्येषु नैवमि चाह-
नापीति । सर्वाद्देवताभ्यस्तोऽपि तद्व्यस्तोपासनस्यापि नमस्तस्यैव प्राधान्येनेत्येवमाह-तद्वृद्धिति ।
हेतुं प्रश्नार्थं रुदेन व्याकरोति-कुत इति । साक्षात्प्राप्त्यर्थोक्तिरुद्वेष्ट्याशाखाऽऽह-एकेति । वाक्यपद-
करणान्वापेकवाक्यत्व माश्रयति-एकं हीदिति । विहितानामपि व्यस्तोपास्तीनां समस्तोपास्यन्तर्भावान्

वापर्यालोचनात्प्रतीयते ॥ तथाहि-प्राचीनशालप्रभृतय उद्दालकावसानाः
पट्टपयो वैश्वानरविद्यायां परिनिष्ठाप्रतिपद्यमाना अश्वपतिं कैकेयं
राजानमभ्याजमुरित्युपक्रम्येकैकस्पर्षरूपास्यं युग्मभृतीनामेकैकं श्राव-
यित्वा "मूर्द्धां त्वेष आत्मन इति होवाच" [छां० ५ । १२ । २] इत्या-
दिना मूर्द्धादिभावं तेषां विदधाति । "मूर्द्धां ते व्यपतिष्यद्यन्मा नाऽऽग-
मिष्यः" [छां० ५ । १२ । २] इत्यादिना च व्यस्तोपासनमपवदति ॥
पुनश्च व्यस्तोपासनं व्यावर्त्य समस्तोपासनमेवानुवर्त्य "स सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मस्वन्नमस्ति" [छां० ५ । १८ । १] इति भूमाश्रय-
मेव फलं दर्शयति ॥ यत्तु प्रत्येकं सुतेजःप्रभृतिषु फलभेदश्रवणं, तदेवं
सत्यंगफलानि प्रधान एवाभ्युच्चिनोतीति द्रष्टव्यम् ॥ तथा "उपास्ते" इ-
त्यपि प्रत्ययवमाख्यातश्रवणं पराभिप्रायानुवादाद्यर्थं, न व्यस्तोपासन-
विधानार्थम् ॥ तस्मात्समस्तोपासनपक्ष एव श्रेयानिति ॥ केचित्त्वत्र स-
मस्तोपासनपक्षं ज्यायांसं प्रतिष्ठाप्य ज्यायस्त्ववचनादेव किल व्यस्तो-
पासनपक्षमपि सूत्रकारोऽनुमन्यत इति कथयन्ति ॥ तदयुक्तम् ॥ एकवा-
क्यावगतौ सत्यां वाक्यभेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । "मूर्द्धां ते व्यपति-
ष्यद्" [छां० ५ । १२ । २] इति चैवमादिनिन्दावचनविरोधात् ।
स्पष्टे चोपसंहारे समस्तोपासनावगमे तदभावस्य पूर्वपक्षे वक्तुमशक्य-

रत्प्रभा ।

सोमयागमपत्तिस्तत्र कुले दृश्यत इति यावत् । "आत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धेन सुतेजाः" इति वाक्य-
प्रकरणाभ्या व्यस्तोपासनीनां समस्तोपास्यन्तर्भावेन प्रवाजदर्शयदेकप्रयोगत्वे सिद्धे प्रवानतद्गकृत्तानां
अर्थवाद्यगतानामेकरूपानकउतयोपसंहाराद् वाक्यभेदे न युक्त इति सिद्धान्त्याशयः ॥ एकदेशव्या-
प्यामन्य दूषयति-केचिदिति ॥ यद्युभयोपामन मिद्वान्तः, तर्हि व्यस्तोपासनमेवेति पूर्वपक्षो
यत्तव्यः । स च न सम्प्रतीत्याह-स्पष्टे चेति ॥ कथं तर्हि मूर्धे ज्यायन्वोक्तिस्तत्राह-

भामती ।

स्तोपासनमुपसजहार । तथा चैकवाक्यतात्प्राय वाक्यभेदपरिहास्य च समस्तोपासनपरितेन सदभस्य
लक्ष्यते । तस्माद्दृक्कृतसमीपेन प्रधानस्तत्रनाय । समस्तोपासनस्येन तु कउत्तरमिति विद्वत् । एकदे-
शिवाद्यानमुपन्यस्य दूषयति-केचित्त्ववेति । समस्तैकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यान्याय्यत्वान् । नेट्टी
धानन्दगिरिय-न्यापनिर्णयः ।

पृथक्कार्येतेति मत्वाऽऽह-तथाहीति । व्यस्तोपास्यन्तर्भावेन समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वमित्याह-
मूर्धेति । समस्तोपासने वैकल्यान तस्य ज्यायस्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह-पुनश्चेति । व्यस्तोपासनेऽपि
फट्टप्रयोगमर्थायुक्तं तत्राऽऽह-यत्त्विति । व्यस्तोपासनीनां प्रकरणावकाशार्थां समस्तोपास्यन्तर्भावेन
प्रवाजदर्शयदेकप्रयोगत्वे सिद्धे प्रवानतद्गकृत्तानामर्थवाद्यगतानामेकरूपेण समस्तोपास्यन्तर्भावेन ज्याय-
स्तीत्याह-तदिति । प्रयत्नमुपासिष्वित्प्रभृतेभ्यस्तोपासिष्वित्प्रभृतेषु कृत्तानामाशङ्क्याऽऽह-तदिति । शौर-
मन्यवाक्यगतत्वानुवादेन समस्तोपासिष्वित्वाय विप्रिमो यर्थः । स्वशमुपमन्नि-तस्मादिति ।
एकदेशव्याप्यामन्य दूषयति-केचित्त्विति । कित्तकारोऽपि कृत्तानाम् । एकवाक्यतामगेन वाक्यभेद
कृत्वा व्यस्तोपासनान्यपि पृथग्विधोपस्तानि याशङ्क्याऽऽह-मूर्धेति । यद्युभयोपामनि- मिद्वान्तम्पदा
व्यस्तोपासिष्वित्वाय समस्तोपासिष्वित्वाय वा पूर्वपक्षः स्यात्तत्राऽऽह इत्याह-स्पष्टे चेति । द्वितीयध तत्रापुनो

ननु वेदत्यादिषु शब्दभेद एवावगम्यते, न जयतीत्यादिवदर्थभेदः। सर्वेषामे-
 वैषां मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदादर्थान्तरासम्भवाच्च । तत्कथं शब्दभेदाद्विद्याभेद
 इति ॥ नैष दोषः ॥ मनोवृत्त्यर्थत्वाभेदेऽप्यनुबन्धभेदाद्विद्याभेदोपपत्तेः ।
 एकस्याऽपि हीश्वरस्योपास्यस्य प्रतिप्रकरणं व्यावृत्ता गुणाः शिष्यन्ते, तथै-
 कस्याऽपि प्राणस्य तत्रतत्रोपास्यस्याभेदेऽप्यन्याहृग्गुणोऽन्यत्रोपासितव्यो-
 ऽन्याहृग्गुणश्चान्यत्रेत्येवमनुबन्धभेदाद्विधिभेदे सति विद्याभेदो विज्ञायते ॥
 न चात्रैकोविद्याविधिरितरे गुणविधय इति शक्यं वक्तुम् ॥ विनिगमनहेत्वभा-
 वात् अनेकत्वाच्च प्रतिप्रकरणं गुणानां प्रातविद्यानुवादेन गुणविधानानु-
 पपत्तेः । न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्यकामत्वाद्यो गुणा असकृ-
 ष्ट्वावयितव्याः । प्रतिप्रकरणं चेदं कामेनेदमुपासितव्यमिदं कामेन चेद-

रत्नप्रभा ।

सिद्धगुणकत्रक्षण एकत्वेन विषयतोऽपि भेदाभावात् कथमुपास्तिभेद इति शक्यते-नन्विति ॥ अत्र सूत्रे
 शब्दभेदोऽप्युच्यमात्रतयोक्तः, विद्यानानात्वे सम्पक् हेतवस्त्वादिपदोपात्तगुणादय एव ॥ तथाहि-सिद्ध-
 स्यापि गुणस्य कार्यान्वयितया कार्यात्वमस्ति । यथा आख्यायिगुणानां क्रयणमात्रान्वयितया कार्यात्वम् ।
 तथा च तत्प्रकरणेषूपपत्तिशिष्टेऽस्तिभावान्वयितया साध्यैस्तत्र गुणैर्विशिष्टतयोपास्यरूपभेदादुपास-
 नाभेदः । यथा छत्रचामपादिगुणभेदेन राजोपास्तिभेदः, यथा वा आमिक्षावाजिनगुणभेदेन याग-
 भेदः, तद्वत् । तथा प्रतिविद्य फलं सयोगभेदादहरशाण्डिल्यादिसमाख्याभेदाद्भेद इति समावृत्त-नैष
 दोष इत्यादिना ॥ यदुक्तं धृतिनानात्व गुणान्तरविव्यर्थमिति, तन्नैत्याह-न चार्थिक इति ॥
 किञ्च प्रातर्विद्यानुवादेनाप्राप्तानेकगुणविधाने वाक्यभेदः स्यादित्याह-अनेकत्वाच्चेति ॥ किञ्च विधे-
 क्यपक्षे गुणानां पुनरुक्तिरुच्यते ॥ न च प्रत्यभिज्ञानार्थं । ब्रह्मैक्यादेव तत्सिद्धेः ॥ विद्यानानात्वपक्षे
 तु गुणानामप्राप्तेः सा प्राप्स्यर्थेत्याह-न चास्मिन्पक्षे इति । फलभेदाच्चोदनेक्याभावात्, सर्वगुणव्यान-
 स्याशक्यत्वाच्च विद्या नानेत्याह-प्रतिप्रकरणं चेत्यादिना ॥ दररथ्यातुः सर्वेषु लोकेषु कामचारो
 मामती ।

पासनानां तत्तद्गुणविशिष्टानामवगमात् । तत्रागृह्यमाणविशेषतया सर्वासां भेदस्तुल्यः । न च
 समस्तशाखाविहितसर्वगुणोपसंहारः शक्यानुष्ठानस्तस्माद्भेदः । न चास्मिन्पक्षे समानाः सन्तः सत्य-
 कामादय इति । केचित्प्रल्ल गुणाः कामुचिद्विद्याषु समानास्तनेकविद्यात्वे आवर्ततविद्याः एकत्रोक्त-
 आनन्दगिरदीय-न्यायनिर्णयः ।

शब्दभेदेऽनुबन्धभेदाभावात् विद्या भिन्नंति शब्दभेदमाक्षिपति-नन्विति । वेदोपासीतेत्यादिशब्दानां
 क्वचिन्-ज्ञानं क्वचिद्विद्यानमित्यर्थभेदमाशक्य ज्ञानस्याविशेषत्वाद्विधीयमानमुपासनमेवेत्याह-अर्थान्तरेति ।
 अनुबन्धभेदाभावे फलितमाह-तदिति । त्रिधात्वाविशेषेऽपि यागदानहोमानामवात्तरभेदवद्भेदोपासीते-
 त्यादीनां मनोवृत्तिव्यतिशेषेऽपि तत्प्रकरणेषुः पश्चिद्विशिष्टतद्गुणविशिष्टत्रेयारूपभेदाद्विशिष्टोपास्यनुबन्धो
 भिद्यत इत्याह-नेत्यादिना । गुणानामपि ब्रह्मोपास्यो व्यवस्थानान्नानुबन्धभेद इत्याशक्य वस्तुनिष्ठत्वाभा-
 वादुपास्तिवाक्यानां तत्प्रकृत्या फलितकेनचिद्गुणेन विशिष्टत्रयोपास्तिविवेकभेदः स्यादित्यभिप्रेत्याऽऽह-
 एकस्यापीति । अगन्थुक्त न्यायं प्राणेषुपि दर्शयति-तथेति । प्रतिप्रकरणं गुणभेदोक्तो फलितमाह-
 एवमिति । यत्तु धृतिनानात्व गुणान्तरपरमिति तदुपपत्ति-न चेति । गुणान्तरविविपरत्वे वाऽप्राप्ता-
 नेकगुणरत्नयोः क्यभेदान्न युक्तं व्यवस्थेनि दोषान्तरमाह-अनेकत्वाच्चेति । विधेयं सत्येकत्रोक्तानां
 गुणानामन्यत्रोक्तिसंयुक्ता पौनरुक्त्यात् । विद्याभेदे तु नरे विद्यान्तरस्यापि तद्गुणव्याप पुनरुक्तिसंभवा-
 दोऽपि विद्यान्तरमाह-न चेति । तत्रैव हेत्यन्तरमाह-प्रतीति । सर्वेषु लोकेषु कामचारो

विकल्पाधिकारम्] त्वमभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११६७)

मिति नैराकाङ्क्षावगमाभैकवाक्यतापत्तिः ॥ न चात्र वैश्वानरविद्या-
यामिव समस्तचोदनाऽपरास्ति । यद्वलेन प्रतिप्रकरणवर्तीन्यवयवोपास-
नानि भूत्वैकवाक्यतां ययुः । वैद्यैकत्वनिमित्ते च विद्यैकत्वे सर्वत्र निर-
इकुशे प्रतिज्ञायमाने समस्तगुणोपसंहारोऽशक्यः प्रल्लेजायेत ॥ तस्मा-
त्सुष्ठूच्यते-नानाशब्दादिभेदादिति ॥ स्थिते चैतस्मिन्नधिकरणे सर्ववे-
दान्तप्रत्ययमित्यादि द्रष्टव्यम् ॥५८॥ इति शब्दादिभेदाधिकरणम् ॥३३॥

विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥ ५९ ॥ (३४) ॥

स्थिते विशाभेदे विचार्यते-किमासाभिच्छया समुच्चयो, विकल्पो वा
स्यादथ वा विकल्प एव नियमेनेति ॥ तत्र स्थितत्वात्तावद्विद्याभेदस्य

रत्नप्रभा ।

भवति । वैश्वानरव्याता सर्वत्रान्नमत्तीत्यादिफलभेद इत्यर्थे ॥ ननु विद्यानानात्व सिद्धे पश्चाद्ब्रह्मादित्रिधा
प्रतिवेदान्तमेका, अनेका वति चिन्ना उचिता । तत्कथमादौ सा कृतेऽप्यत आह-स्थिते चेति ॥
विद्यानानात्वाधिकरण पादादायेव सङ्गतम् । अत्र प्रासङ्गिकमिति भाव ॥ ५८ ॥ (३३) ॥ विकल्पः ० ॥
विद्याना स्वरूपमुक्त्वाऽनुष्ठानप्रकारोऽत्र निरूप्यते इत्युपनिषत्सङ्गतिमाह-स्थित इति ॥ विद्यास्त्रि-
विधा-अहङ्महा, तदस्या, अज्ञाधिताव्येति । तत्राह अहङ्महायासु याथाकाम्यविकल्पयोर्विद्याना-
नात्वसाम्यात् सशयमाह-किमिति ॥ पूर्वपक्षे योच्छेदगुणानमित्यनियम, सिद्धान्ते विकल्पेनानुष्ठा-
नमिति नियम इति फलभेद ॥ तत्रानियम सावयति-तत्र स्थितत्वादित्यादिना ॥ एकपुरोडाश-
भामती ।

यात् । त्रिधाभेदे तु न मौनस्वरूपमेकस्या विद्यायामुक्ता त्रिधातन्त्रे नोक्ता इति त्रिधातत्तरस्यापि तद्गुणत्वाप्य
पक्ष्या अनुक्तानामप्रतिरिति ॥५८॥ (३३) ॥ विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिषु
पृथगधिकाराणामपि समुच्चयो द्रष्टे नियमयास्तेषां नियमादुपासनास्तु काम्यतया न नित्यास्तस्मान्नासां
समुच्चयनियम । तेन समानफलानां दर्शपूर्णमास योत्तिप्रोमादीनामिव न नियमयान्विकल्प फलभूमा
र्थिन समुच्चयस्यापि सभवादिति पूर्व पक्ष । उपासनानामनूयानुपास्यसाक्षात्कारणसाध्यावाक्य-
आन दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

भवति सर्वेष्वामस्यन्नमिति जयतीर्मात्रोक्तानित्यादिकन्त्ययोगभेदादाकाक्षामारादकाक्ययायोगाद् विद्या
नानात्वमित्यर्थे । यत्तु पूर्वेत्यायेन समस्तोपास्तेर्न्यायस्त्वमुक्त तत्रयाह-न चेति । अत्रेति शब्दि-
त्वादिविद्योक्तिः । यत्तु वेद्येवयाद्विद्यैक्यमिति तत्राऽऽह-वेद्येति । सर्वगुणानुपसंहृत्य प्रत्ययकर्तुरधिकार-
रिगोऽसमवायत्र विद्यैक्यमित्यर्थे । शब्दादिभेदकृत विद्याभेदमुपसंहरति-तस्मादिति । शब्दादिभेदा-
द्विशाभेदे सति कथं सर्वत्रातत्रप्रयाधिकरणे विद्यैक्यमुक्त तत्राऽऽह-स्थिते चेति । शब्दादिभेदाद्वि-
द्याभेदे सिद्ध सति सर्वशाखागततत्त्वब्रह्मज्ञान प्राणज्ञान च भिन्नमत्रेति शोकेन सर्ववेदान्तगतं तद्विज्ञानमे-
कमित्युक्तमतोऽस्याधिकरणस्य पादादावेवाऽऽर्थिकी सगतिरत्र तु प्रमणादुक्तमित्यर्थे ॥ ५८ ॥ (३३) ॥
त्रिधाभेदमुक्त्वा तदनुष्ठानभेद वदन्नादावहग्रहोपास्तीनामनुष्ठानप्रकारमाह-विकल्प इति । अहग्रहोपा-
सनायधिकृत्य याथाकाम्यविकल्पयोर्विद्यानानात्वासाम्यादधिकरणमगतिगमं सशयमाह-स्थित इति ।
अहग्रहोपास्तीनां विकल्पेनानुष्ठानोक्त्या प्राक्याधीर्हीतोरेवोक्तेरत्र पादादिसगति । पूर्वपक्षे स्वेच्छया प्र-
चेत्तनुष्ठानानियम । सिद्धान्ते ब्रह्मादिध्वि तन्नियतिरिति मत्वा याथाकाम्येनानुष्ठानमिति पूर्वपक्षयि-
त्यन्नादौ समुच्चयनियम निरस्यति-तत्रेति । उपासनानां भिन्नवेऽपि समुच्चयनियमे नियमो युक्तो

न समुच्चयनियमे किञ्चित्कारणमस्ति ॥ ननु भिन्नानामप्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनां समुच्चयनियमो दृश्यते ॥ नैव दोषः ॥ नित्यताश्रुतिर्हि तत्र कारणम् । नैवं विद्यानां काचिन्नित्यताश्रुतिरस्ति । तस्मान्न समुच्चयनियमः । नापि विकल्पनियमः । विद्यान्तराधिकृतस्य विद्यान्तराप्रतिषेधात् । पारिशेष्याद्याथाकाम्यमापद्यते ॥ नन्वविशिष्टफलत्वादासां विकल्पो न्याय्यः । तथा हि—“मनोमयः प्राणशरीरः” [छां० ३ । १४ । २] “कं ब्रह्म खं ब्रह्म” [छां० ४ । १० । ५] “सत्यकामः सत्यसंकल्पः” [छां० ८ । १ । ५] इत्येवमाद्यास्तुल्यवेदीश्वरत्वप्राप्तिफला लक्ष्यन्ते ॥ नैव दोषः ॥ समानफलेष्वपि स्वर्गादिसाधनेषु कर्मणु याथाकाम्यदर्शनात् । तस्माद्याथाकाम्यप्राप्तावुच्यते । विकल्प एवासां भवितुमर्हति, न समुच्चयः ॥ कस्मात् ॥ अविशिष्टफलत्वाद् ॥ अविशिष्टं ह्यासां फलमुपास्यविषयसाक्षात्करणमेकेन चोपासनेन साक्षात्कृते उपास्यविषये ईश्वरादौ द्वितीयमनर्थकम् । अपि चासम्भवे एव साक्षात्करणस्य । समुच्चयपक्षे चिन्विश्लेषहेतुत्वात् । साक्षात्करणसाध्यं च विद्याफलं दर्शयन्ति श्रुतयः—“यस्य स्यादद्वा न विचिकित्साऽस्ति” [छां० ३ । १४ । ४] इति “दिवो भूत्वा देवानप्येति” [बृ० ४ । १ । २] इत्येवमाद्याः । स्मृतयश्च—“सदा तद्भावभाविताः” [अ० गी० ८ । ६] इत्येवमाद्याः ।

रत्नप्रभा ।

फलत्वाद्यथा ग्रीहियवयोर्विकल्पः, तथा विकल्पनियम एवासा विद्यानां न्यायः । तुल्यफलत्वात् ॥ न च फलभूयस्त्वादिनः काम्यकर्मसमुच्चयोऽपि दृष्ट इति वाच्यम् ॥ ईश्वरसाक्षात्कारात् परं फलमेदेष्यासामहं प्रहोपास्तीनां साक्षात्कारामकफलस्य तुल्यात्वात् । तस्य चैक्या कृतत्वे अन्यस्याः कृत्यमावाञ्चिकविश्लेषकतया तदविद्याकृतत्वात्चेति सिद्धान्तभाष्यार्थः । मास्तु साक्षात्कार इत्यत्र षाड्—साक्षात्करणसाध्यं चेति ॥ यस्य पुंसः अद्वा ईश्वरोऽहमिति साक्षात्कारः स्याद्विचिकित्सा च नास्ति,—भामती ।

मेदस्यैकेनोपासनेनोपास्यसाक्षात्करणं तत् एव फलप्रतिपत्तये तु कृतमुपासनान्तरेण । न च साक्षात्करणस्यातिशयसमवस्योपायसहजैरपि तादवस्थान्मात्रसाध्यत्वाच्च फलवतिः । उपासनान्तरास्थाने च चित्ते-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नित्याग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिवदिति शङ्कते—नन्विति । उपास्तीनां काम्यत्वान्मेवमित्याह—नेत्यादिना । अग्निहोत्रादिषु समुच्चयस्तत्रेयुक्तः । तर्हि किमिति विकल्पनियमो नाऽऽश्रीयते तत्राऽऽह—नापीति । समुच्चयविकल्पयोनियमायोगादिच्छयाऽन्तराऽऽहोक्तस्य इत्याह—पारिशेष्यादिति । यथा ग्रीहिर्मिरेव पुरोदाशे सिद्धे यथा न समुच्चयन्ते कृतकरणवप्रसगात् । तथाऽत्रापि ब्रह्मप्राप्तिफलमविशिष्टं तदेकैशोपासनेन कृते चेन्नायत्नाशः समुच्चयस्येति शङ्कते—नन्विति । तदेवाविशिष्टफलत्वं स्पष्टयति—तथाहिति । काम्यदर्शपूर्णमासत्वोतिश्रोमादिविकल्पभूम्यादिनः समुच्चयः स्यादित्याह—नेत्यादिना । विकल्पसमुच्चयनियमनिवृत्तिफलमुपसङ्ख्य सिद्धान्तमूचमथनार्थं प्रतिज्ञां विभजते—तस्मादित्यादिना । उक्तस्य प्रथमं वैकं हेतुमात्राय व्याचष्टे—कस्मादित्यादिना । व्येसाक्षात्कारार्थमेव समुच्चयार्गीकारं का क्षतिम्प्राऽऽह—एकेनेति । अर्भीष्टफलवतित्वाच्च समुच्चयोऽत्र नास्तीत्याह—अपि चेति । उपासनेरदृष्टत्वात् यागादिविकल्पोपायन्वोपपत्तेरुपास्यसाक्षात्कारार्थेक्षेण नास्तीत्यादिकंयाहंप्रहोपास्तीनां साक्षात्कारसाध्यत्वं तथा श्रुतेरित्याह—साक्षादिति । यस्योपामकस्याह्वा साक्षादुपास्यं स्यात्त विचिकित्सा संशयोऽपि

काम्याधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११६९)

तस्मादविशिष्टफलानां विद्यानामन्यतमामादाय तत्परः स्याद्, यावद्
पास्यविषयसाक्षात्करणेन तत्फलप्राप्तिरिति ॥ ५९ ॥ इति विकल्पा-
धिकरणम् ॥ ३४ ॥

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥६०॥(३५)॥

“अविशिष्टफलत्वाद्” [व्या० सू० ३।३।५९] इत्यस्य प्रत्युदाहरणं
यासु पुनः काम्यासु विद्यासु “स य एतमेव वायुं दिशां वत्सं वेद न पु-
त्ररोदं रोदिति [छां० ३।१५।२] “स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते, याव-
त्राम्नो गतं तत्रास्य कामचारो भवति” [छां० ७।१।५] इति चैव प्रा-
द्यासु क्रियावद्दृष्टेनात्मनात्मीयं तत्फलं साधयन्तीषु साक्षात्करणापेक्षा
नास्ति । ता यथाकामं समुच्चीयेरन्, न वा समुच्चीयेरन् । पूर्वहेत्वाभावात्
पूर्वस्याविशिष्टफलत्वादित्यस्य विकल्पहेतोरभावात् ॥ ६० ॥ इति का-
म्याधिकरणम् ॥ ३५ ॥

रत्नप्रभा ।

अहमीश्वरो न वेति, तस्यैवेद्वरप्राप्तिरित्यर्थः ॥ जीवनेन भावनया देवस्य साक्षात्कृत्य देह-
पातोत्तरकाल देवत्वम् । आनोतीति श्रुत्यन्तरार्थः ॥ अहप्रहाणामनुष्ठानप्रकारमुपसहरति-
तस्मादिति ॥ ५९ ॥ (३४) ॥ काम्यास्तु ॥ तदस्योपास्तयोऽत्र विषया, तासु किं विकल्पः-
उत्त-यथाकामम् । अनुष्ठानमिति पूर्ववत् सशये सत्युपास्तित्वाविशेषाद्ब्रह्महृदिकल्प इति प्रास्तावपाद
सिद्धान्तयति-अविशिष्टेति ॥ स यः कश्चिद् एतं वायुमेवाङ्गत्वेन कल्पिताना दिशां वत्सं वेद उ-
पास्ते नासौ पुत्रमरणनिमित्त रोदन रोदिति लभते । नित्यमेव जोत्रपुत्रो भवतीत्यर्थः । अहप्रहृद-
भामती ।

काप्रताव्याघातेन काम्याचिदुपासनानित्यत्तरिह विकल्प एव नियमनानितिराद्धान्त ॥५९॥(३४)॥ काम्यास्तु
यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् । याम्पासनानामु विनोपास्यसाक्षात्करणमदृष्टेनेन काम्य-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्राप्तुयामह फल न वेति तस्य ब्रह्मास्ति. स्यादित्यर्थः । देवो भूत्वा जात्रेण साक्षात्कारेण देवमात्म-
नुभूय पतिते देहे देवानप्येति प्राप्नोतीत्यर्थः । न चाविशिष्टफलत्वे फलभूमार्थिन समुच्चयानुष्ठानमु-
पास्यसाक्षात्कारे तन्निमित्त तत्प्राप्तौ च विशेषामावाद्याशयेनोपसहरति-तस्मादिति ॥ ५९ ॥ (३४) ॥
अहप्रहोपास्तीनामनुष्ठानप्रकारमुत्तया प्रतीक्रोपास्तीना तत्प्रकारमाह-काम्यास्त्विति।अनहप्रहाण्यकर्मागा-
वन्नानि च मनो ब्रह्मेत्युपासीत्येवमार्दान्यभ्युदयकलान्युपासनानि विप्रयस्तेषु किं निरुत्थनियमो यथाकाम्य
चेत्युभयोपपत्त्या सशये प्रतीक्रोपास्तीनामुपास्तित्वाद्ब्रह्महोपास्तिरत्रिकल्पनियमे प्राप्ते तद्वैपरीत्यमाह-अवि-
शिष्टेति । अत्र प्रतीक्रोपास्तिषु पूर्ववैपरीत्येनानुष्ठानस्य याम्पास्योत्तया मावर्षार्थार्थान्तोरेव कथनात्पा-
दादिमगति । पूर्वपक्षे त्रीत्यादिस्त्रियानुष्ठाननियममिदि । सिद्धान्ते फलवशादतन्निमित्तित्यगीकृत्य
मृनाक्षराणि योजयति-यास्त्विति । स यः कश्चिदेत वायु दिशा गोत्वेन कल्पिताना वत्स वेद नासौ पुत्र-
मरणनिमित्त रोद रोदन रोदिति लभते किन्तु नित्यमभियुक्तस्तदादिगुणोपासनान्जीवित्पुत्रो भवतीत्यर्थः ।
अहप्रहोपास्तिषु साक्षात्कारमाधनत्वमुपासिरिति मत्वा त्रिदिशन्नि-साक्षादिति । निमतान्युपासनानि
याथाकाम्येनानुष्ठेया-विरहद्विभक्तउत्तयावित्रायोतिप्रोमादिवदिति भावः ॥ ६० ॥ (३५) ॥

अंगेषु यथाश्रयभावः ॥ ६१ ॥ (३६) ॥

कर्मांगेषु यथाश्रयभावः प्रत्यया वेदत्रयविहिताः किं ते समुच्चि-
येरन्, किं वा यथाकामं स्युरिति संशये—“यथाश्रयभावः” इत्याह ।
यथैषामाश्रयाः स्तोत्रादयः सम्भूय भवन्त्येवं प्रत्यया अपि । आश्रयतन्त्र-
त्वात्प्रत्ययानाम् ॥ ६१ ॥

रत्नप्रभा ।

एतन्ते साक्षात्कारद्वारत्वमुपाधिरिति भावः ॥ ६० ॥ (३५) ॥ सम्प्रत्यङ्गावबद्धोपास्तीनामनुष्ठानक्रमं
वक्तुं पूर्वपक्षयति—अङ्गेष्विति ॥ अङ्गाश्रितत्वात्, सफलत्वाच्च,—सशयमाह—किमिति ॥ यथा क्रत्वन्-
ष्ठाने तदाश्रिताङ्गानां समुच्चित्यानुष्ठाननियमः, तथाऽङ्गानुष्ठाने तदाश्रितोपास्तीनां तन्नियम इति सूत्रार्थः ॥
ननु तन्निर्धारणानियम इत्यङ्गाश्रितानां गोदोहनयदनङ्गत्वमुक्तम् । तत् कथमनङ्गानामङ्गत्वसमुच्चय-
शङ्केति ॥ उच्यते ॥ अङ्गाभ्यनुष्ठायन्य प्रयोगविधिः—यद्युपासनानि नानुष्ठाययेत्, तर्हि तेषां तदाश्रि-
तामती ।

साधन तासां काम्यदर्शपौर्गमासादिवत्पुरुषेच्छावशेन विकल्पसमुच्चयाधिति साम्प्रतम् ॥ ६० ॥ (३५) ॥ अंगेषु
यथाश्रयभावः । तन्निर्धारणानियमस्तददृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलमित्यत्रोपासनानामु फलश्रुतेः पर्जन्या-
न्यायेनार्थावदात्तयोपासनानां क्रत्वर्थत्वेन समुच्चयनियममादाङ्गेषु पुरुषार्थतयैकप्रयोगवचनग्रहणामाये समुच्चय-
नियमो निरस्तः । इह तु सम्यपि पुरुषार्थत्वे कस्मान्नैकप्रयोगवचनग्रहणं भवतीति पूर्वोक्तमर्थमाक्षिपन्
प्रत्यवतिष्ठते । यद्यपि हि काम्या एता उपासनान्स्थायिषु न स्वतन्त्रा भवितुमर्हन्ति । तथा सति हि क्रत्व-
र्थानाश्रिततया क्रतुप्रयोगाद्बहिर्गम्यपूर्णां प्रयोगः प्रसज्यते । न च प्रयुज्यन्ते तत्कस्य हेतोः । क्रत्वर्थाश्रिता-
नामेव तासां तत्तत्करोद्देशेन विधानादिति । एवं चाश्रयतन्त्रत्वादाश्रितानां प्रयोगवचनेनाश्रयाणां समुच्चयनिय-
मेनाश्रितानामपि समुच्चयनियमो युक्त इतरथा तदाश्रितत्वानुपपत्तेः । तच्च प्रयोगवचन उपासनाः समुच्चि-
त्स्तत्तत्कलकामनानामवश्यमावभाक्षिपन्ति तदभाये तासां समुच्चयनियमामावादिति मन्वानस्य पूर्वेः पक्षः ।
रासान्तस्तु यथाविहितोदिष्टपदार्थानुरोधी प्रयोगवचनो न पदार्थस्वभावानन्वययितुमर्हति । किंतु तदविरोधे-
नावतिष्ठते । तत्र क्रत्वर्थानां नित्यवदाप्तानात्तथाभावस्य च संभवान्नियमेनैतान्समुच्चिनोतु । काम्याव-
बद्धास्तुपासनः कामानामनित्यत्वाच्च समुच्चयेन नियन्तुमर्हति । न हि कामा विधीयन्ते येन समुच्चियेरन्पि
तुद्दिश्यन्ते । मानान्तरानुसारी चोद्देशो न तद्विरोधेनोद्दिश्यमन्ययति । तथा सत्युद्देशानुपपत्तेः । तस्मा-
त्कामानामनित्यत्वाच्चदवबद्धानामुपासनानामनित्यत्वम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधात् । सत्यपि तदा-
श्रयाणां नित्यत्वं इदमेव आश्रयतन्त्रत्वमाश्रितानां यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नासतीति । न तु
तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति तदिदमुक्तम्—आश्रयतन्त्रत्वादिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

प्रतीकोपास्तीनामनुष्ठानक्रममुक्तत्वाऽङ्गावबद्धोपास्तीनां क्रम निरूपयिष्यन्पूर्वपक्षमाह—अंगेष्विति ।
अधिकरणस्य विषय वक्तुमंगेष्विति १३ व्याचष्टे—कर्माति । तदाश्रितोपासनानि विषयत्वेन दर्शयति—
य इति । अंगद्वारा क्रतुसंबन्धात्क्रतुसन्निकर्षाच्च सशय इत्याह—किं त इति । तन्निर्धारणानियमा-
धिकरणे पुरुषार्थत्वमंगोपास्तीनामुक्तमित्द सत्यपि पुरुषार्थत्वे समुच्चये मानं नेत्युच्यते । अंगोपास्तीनामंगव-
त्समुच्चयनियमः किंवा प्रतीकदृष्टियथायाकाम्यमिति मशयमनूय पूर्वधिकरणवद्यथारुच्यनुष्ठानं नेति पूर्व-
पक्षयति—इति सशय इति । अत्र चांगोपादित्यु यथारुच्यनुष्ठानोक्त्या वाक्यार्थधीसाधनस्यैव चिन्तना-
त्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे समुच्चयानुष्ठानात्फलवाद्बुद्ध्यासिद्धिः । सिद्धान्ते समुच्चयस्याप्राप्त्याधिक्या-
त्पक्षेऽनुष्ठाने फलवाद्बुद्ध्यायोगाद्यथारुच्यनुष्ठाने प्रवृत्तिसौकर्यमित्युच्यते पूर्वपक्षमूत्रं योजयति—यथेति ।

शिष्टेश्च ॥ ६२ ॥

यथा चाश्रयाः स्तोत्रादयस्त्रिषु वेदेषु शिष्यन्ते, एवमाश्रिता अपि प्रत्य-
याः, नोपदेशकृतोऽपि कश्चिद्विशेषोऽङ्गानां तदाश्रयाणां च प्रत्ययानामि-
त्यर्थः ॥ ६२ ॥

समाहारात् ॥ ६३ ॥

“होतृषदनाद्धैवाऽपि दुरुद्रीयमनुसमाहरति” [छां० १ । ५ । ५] इति
च प्रणवोद्रीयैकत्वविज्ञानमाहात्म्यादुद्गातां स्वकर्मण्युत्पन्नं क्षतं हौत्रात्क-
र्मणः प्रतिसमादधातीति ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्य वेदान्तरोदित-
पदार्थसम्बन्धसामान्यात्सर्ववेदोदितप्रत्ययोपसंहारं सूचयतीति लिङ्गद-
र्शनम् ॥ ६३ ॥

रत्नप्रभा ।

तत्त्व-पर्यमिति मन्वानस्य शकेति भावः ॥ ६१ ॥ तर्हि गोदोहनस्यापि समुच्चय स्यादित्यत आह-
शिष्टेश्चेति ॥ शिष्टि-शासनम् । विधानमिति यावत् । विहितत्वाविशेषात् समुच्चयोऽङ्गदित्यर्थः ।
गोदोहनस्य तु नानुष्ठाननियमः । चमसस्थाने विहितत्वात् । तन्नियमे चमसविधिवैयर्थ्यात् । उपासनानां
तु न कस्यचिदङ्गस्य स्थाने विहितत्वमिति समुच्चयनियमेन निरूप्यत इति भावः ॥ ६२ ॥ समुच्चये
लिङ्गमाह-समाहारादिति ॥ ऋग्वेदिनां “य प्रणव स” [छां० १ । ५ । (१-५)] सामवेदिनाम्
“उद्रीय” [छां० १ । ५ । (१ । ५)] इति छादोग्ये प्रणवोद्रीययोरैक्यव्यानविधिरस्ति । तस्य फलार्थ-
वादो होतृषदनादित्यादि । होतृ शसनस्थलवाचिना होतृषदनशब्देन शसन उक्षयते । उद्गाता स्वरा-
दिप्रमादात् दृष्टमप्युद्रीय सम्पृक्तताद् होतृशसनाद् अनुसमाहरत्येव निर्दोषं करोत्येव किल ।
शस्यमानप्रणवेन स्वीयोद्रीयस्यैक्यव्यानबलादित्यर्थः । ततः किं तत्राह-इति ब्रुवन्निति ॥ सामवेद-
भामती ।

समाहारात्।होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्रीयमनुसमाहरतीति।अभिर्भन्नक्रमो दुरुद्रीयमपीति।वेदान्तरोदितप्र-
णवोद्रीयैकत्वप्रत्ययसामर्थ्याद्द्वोतृकर्मणः शसनादुद्गाता प्रतिसमादधाति किं तदित्यत आह दुरुद्रीयमपि वेदा-तरो
आन-दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अङ्गाश्रितोपासनानि नियमेन क्रतौ समुच्चित्यानुष्ठेयानि नियमेन समुच्चयमानांमाश्रितत्वात्तदाश्रितोपासना-
दित्यर्थः ॥ ६१ ॥ इतश्चागोपास्तीनां समुच्चित्यानुष्ठानमि याह-शिष्टेश्चेति । शिष्टि शासन विमान
तस्या विशेषोपासनादङ्गानां प्रत्ययानां च समुच्चयनियम इत्यर्थः । सूत्रस्याक्षरोत्पमर्थमाह-यथा वेति ।
तस्यैव तात्पर्यार्थमाह-नेत्यादिना ॥ ६२ ॥ इतश्चोपासनानि समुच्चित्यानुष्ठेयैरित्याह-समाहारादिति ।
समाहारेण समताकरणं क्षतस्य सधानं समाहारस्तस्माद्द्विङ्गात्समुच्चयो गम्यते प्रत्ययानामिति योजना ।
य प्रणवो बहवृचानां स च्छ दोगानामुद्रीय । यश्च तेषामुद्रीय स प्रणवोऽन्येषामिति प्रणवोद्रीय-
योरैकत्वेन यदुपासनमुद्गात्रा कृतं तत्फलवादिवाक्यं सूत्रं व्याकर्तुमनुमदति-होतृषदनादिति । होतृ
सदन स्थानं होता यत्रस्य शसति तद्दोतृषदनं तेन च हौत्रं कर्म उक्षयते । ततः सम्पगनुष्ठिनाद् दु-
रुद्रीयं दुष्टं यदुद्गातं स्वव्यञ्जनादिप्रमादादुद्गात्रा कृतं तदप्युद्गाता तेनैक्यविज्ञानेनानुसमाहरति प्रतिसद-
धात्येव क्षतमिव धेय इत्यर्थः । वाक्यस्याभीष्टमर्थं कथयति-प्रणवेति । तथाऽपि प्रकृते किमायात
तदाह-इति ब्रुवन्निति । वेदद्वययुक्तप्रणवोद्रीययोरैक्यज्ञानस्येदंश फलं नृणां सर्ववेदस्थानां प्रत्ययानां
सर्वत्रोपसंहारं समुच्चयं सूचयति । सर्वोपासनेऽपि वेदान्तरोक्तप्रत्ययस्य वेदान्तरोक्तपदार्थेन सर्वथस्य समाग

गुणसाधारण्यश्रुतेश्च ॥ ६४ ॥

विद्यागुणं च विद्याश्रयं सन्तमोद्धारं वेदत्रयसाधारणं श्रावयति । “तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते । ओमित्याश्रावयत्योमिति शस्त्वोमित्युद्गायति” [छा० १ । १ । ९] इति । ततश्चाश्रयसाधारण्याश्रितसाधारण्यमिति लिङ्गदर्शनमेव ॥ अथ वा-गुणसाधारण्यश्रुतेश्चेति ॥ यदीमे कर्मगुणा उद्गीथादयः सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणा न स्युर्न स्यात्, ततस्तदाश्रयाणां प्रत्ययानां सहभावः । ते तद्गीथादयः सर्वाङ्गश्राद्धिणा प्रयोगवचनेन सर्वे सर्वप्रयोगसाधारणाः श्राव्यन्ते ॥ ततश्चाश्रयसहभावात्प्रत्ययसहभाव इति ॥ ६४ ॥

न वा तत्सहभावाश्रुतेः ॥ ६५ ॥

नवेति-पक्षव्यावर्तनम् । न यथाश्रयभाव आश्रितानामुपासनानां भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ “तत्सहभावाश्रुतेः” । यथा हि-त्रिवेदविहितानामङ्गानां स्तोत्रादीनां सहभावः श्रूयते-“ब्रह्म वा गृहीत्वा चमसं वोत्रीय स्तोत्रमुपाकरोति स्तुतमनुशंसति प्रस्तोतः सामगाय होतरेतद्यज” [ऋग्वे० परि० भ्रे० अध्या०] इत्यादिना । नैवमुपासनानां सहभावश्रुतिरस्ति ॥ ननु प्रयोगवचन एवासौ सहभावं प्रापयति ॥ नेति ब्रूमः ॥ पुरुषार्थत्वा-

रत्नममा ।

स्योद्गीयव्यानस्य ऋग्वेदोक्तप्रणवमन्त्रन्धो यो दृष्टः, स एवाङ्गानां सर्ववेदान्तविहितोपास्तिसमुच्चये लिङ्गम् । प्रणवरूपपदार्थस्योपास्तानां च वेदान्तरोक्तत्वेन सादृश्याद् वेदान्तरोक्तागसम्बन्धस्यापि समानत्वादि-त्यर्थः ॥ ६३ ॥ ॐकारस्य व्येपस्य साधारण्यादपि तदाश्रितव्यानानां समुच्चित्यानुष्ठान गम्यत इति लिङ्गान्तरमाह-गुणेति ॥ तेन ओद्कारेण वेदत्रयोक्त कर्म प्रवर्तते इत्यर्थः ॥ अन्वयमुखेनोक्तमेवार्थं व्यतिरेकतोऽपि व्याचष्टे-अथ वेति ॥ ६४ ॥ फट्टेच्छाया अनियमादुपास्यनियम एवमुक्तः । अंगवत् समुच्चयनियमे मानामावादिनि मिद्वान्तयति-न वेति ॥ प्रयोगविधिः खट्ट सांगप्रमानानुष्ठाननियामरु, न त्वनगाना सद्ग्राहक इत्याह-नेति ब्रूम इति ॥ विमतोपास्तयः, क्रतौ न समुच्चित्यानुष्ठेयाः, भिन्नकृत-मामती ।

दिते चोद्गात्रे कर्मणि उत्पन्नं क्षतम् । एवं ब्रुवन्वेदान्तरोदितस्य प्रत्ययस्येत्वादि शोर्जायम् ॥ ६३ ॥ गुणसाधार-
आनन्दगिरिय-भायनिर्णयः ।

त्वादिति योजना ॥ ६३ ॥ ॐकारस्योपास्यस्य साधारण्यादयुपासनानां साधारण्यं समुच्चित्यानुष्ठान-मिति हेत्वन्तरमाह-गुणेति । विद्यागुणमित्यस्य व्याख्या विद्याश्रयमिति । त्रिवेदीयविद्या । तेने-र्योऽकारोक्तिः । त्रयी विद्या वेदत्रयविहितं कर्मत्वर्थः । अन्वयमुखेन व्याख्यामुपसहरति-ततश्चेति । आश्र-यसाधारण्ये मत्वाश्रितसाधारण्यमन्वयस्तमेनाऽऽश्रयसाधारण्याभावे सत्याश्रितसाधारण्याभावत्पव्यतिरेकस्या-एयया द्रष्टयितु सूत्रमादत्ते-अथ वेति । व्यतिरेकेण सूत्रं योजयति-यदीति । उद्गीथादीनामपि तर्हि साधारण्यं मा भूत्तनाऽऽह-नेति त्विति । गुणेन सहैव गुणिनः प्रत्ययस्याऽऽगमनं मूच्यत इति फलिप्तमाह-ततश्चेति ॥ ६४ ॥ यस्मिन्नुपासने यस्याभिदक्षिः स तदनुतिष्ठति सर्वोपासनसमुच्चये ऽ न मानमिति मिद्वान्तयति-न वेति । तत्र वाकारार्थमाह-नेत्यादिना । नन्द व्याचष्टे-न यथेति । प्रश्नपूर्वकत्व-शिष्टमादाय व्याकरोति-कुत इति । नियमेन समुर्गीयमानाङ्गाश्रयत्वादिस्तुत्याऽनुमानावधया शङ्कते-नन्विता विगतोपासनानि न क्रतौ समुच्चित्यानुष्ठेयाव्यंगाश्रित चे सति भिन्नकृत्याद्भेदोद्गात्रादिवदिति मत्वाऽऽह-नेतीति ।

यथाश्रयभावाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११७३)

दुपासनानाम् । प्रयोगवचनो हि ऋत्वर्थानामुद्गीथादीनां सहभावं प्राप-
यति । उद्गीथाद्युपासनानि तु ऋत्वङ्गाश्रयाण्यपि गोदोहनादिवत्पुरुषा-
र्थानीत्यत्रोच्यते-“पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम्” [व्या० सू० ३ । ३-४२]
इत्यत्र । अयमेव चोपदेशाश्रयो विशेषोऽङ्गानां तदालम्बनानां चोपास-
नानां, यदेकेषां ऋत्वर्थत्वमेकेषां पुरुषार्थत्वमिति ॥ परञ्च लिंगद्वयमका-
रणमुपासनसहभावस्य । श्रुतिन्यायाभावात् ॥ न च प्रतिप्रयोगमाश्रय-
कास्त्र्योपसंहारादाश्रितानामपि तथात्वं विज्ञातुं शक्यते । अतत्प्रयुक्त-
त्वादुपासनानाम् । आश्रयतन्त्राण्यपि ह्युपासनानि काममाश्रयाभावे
मा भूवन् । न त्वाश्रयसहभावे सहभावनियममर्हन्ति । तत्सहभावाश्रुते-
रेव ॥ तस्माद्यथाकाममेवोपासनान्यनुष्ठीयेरन् ॥ ६५ ॥

दर्शनाच्च ॥ ६६ ॥

दर्शयति च श्रुतिरसहभावं प्रत्ययानाम्-“एवंविद्ध वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
सर्वाश्च ऋत्विजोऽभिरक्षति” [छां० ४ । १७ । १०] इति । सर्वप्रत्ययो-

रत्नप्रभा ।

त्वाङ्, गोदोहनवदिति भावः ॥ “शिष्टश्च” [न्या० सू० ३ । ३ । ६२] इत्युक्तं निरस्यति-अय-
मेवेति ॥ “समाहाराद्” [व्या० सू० ३ । ३ । ६३] “गुणसाधारण्यश्रुतेः” [व्या० सू० ३ ।
३ । ६४] इत्युक्तं लिंगद्वयमपि मानान्तराप्राप्तस्य द्योतकं, न स्वयं साधकम् । अर्थवादस्यत्वादि-
त्याह-परञ्चेति ॥ गुणसाधारणाय सूत्रस्य द्वितीया व्याख्या दूषयति-न चेति ॥ तत्प्रयुक्तत्वाभावे
तदाश्रितत्वं कथमित्यत आह-आश्रयेति ॥ इदमेव तेषाम् अगाश्रितत्वं यदगाभावे सति भस्त्वन, न
तद्गव्यापकत्वमित्यर्थः ॥ ६५ ॥ किञ्च विदुषा ब्रह्मणा भ्रम्येपामृत्विजा पाल्यत्ववचनान्न सर्वोपास्तीनां
सहप्रयोग इत्याह-दर्शनाच्चेति ॥ ऋग्वेदादिप्रतिहितागलोपे व्यावृत्तिहोमप्रायश्चित्तादिप्रतिज्ञानवत्त्वमेव निश्च-
भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

उक्तमेव व्यक्तीकरोति-प्रयोगेति । शिष्टेश्चेत्युक्तं निघटयति-अयमेवेति । समाहाराद्गुणसाधारण्य-
श्रुतेरेचेत्येतदूषयति-परं चेति । यदर्थवादसामर्थ्यं तदन्यतः प्राप्तम्भावद्योतकं न चेहोपास-
नानां समुच्चये प्रापकमस्तीत्यर्थः । गुणसाधारण्येत्यादौ व्यतिरेकव्याख्यानं प्रत्याह-न चेति ।
उपासनानामाश्रयभावेऽपि सत्त्वामात्रे कथमाश्रयत्वत्र तत्राऽऽह-आश्रयेति । इदमेवाऽऽश्रितानामाश्रयत-
त्रत्वं यदाश्रये सत्येव वृत्तिर्नासतीति । न तु तत्र वृत्तिरेव नावृत्तिरिति कामानामनित्यत्वात्तदुपवच्यो-
पास्तीनामपि तथात्वानित्यसंयोगमित्येवमिति । अगोपास्तीनामद्भवत्समुच्चये प्रतीकदृष्टिवचनारूप्यनु-
ष्ठानमित्युपसहरति-तस्मादिति ॥ ६५ ॥ किञ्च, विदुषा ब्रह्मणाऽन्येपामृत्विजा पाल्यत्वेतिरपि
न सर्वप्रज्ञानोपसहाराधीरित्याह-दर्शनाच्चेति । सूत्रं त्रिमज्जे-दर्शयतीति । ऋग्वेदादिप्रतिहिताग-
लोपे व्यावृत्तिहोमप्रायश्चित्तादिप्रतिज्ञानवत्त्वमेव निश्च ब्रह्मणोऽभीष्टं कथं तावता निवृत्तितानुपसहारा-
स्तत्राऽऽह-सर्वेति । अस्ति च तेनेतरेपामृत्विजा पा-पवत्त्वोर्तेन तेन प्रत्ययानुपसहाराधीरिति शेषः ।

पसंहारे हि सर्वे सर्वविद् इति न विज्ञानवता ब्रह्मणा परिपाल्यत्वमितरेषां संकीर्त्येत् ॥ तस्माद्यथाकाममुपासनानां-समुच्चयो, विकल्पो वेति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६६ ॥ इति यथाश्रयभावाधिकरणम् ॥ ३६ ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री-
गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्ये सगुणविद्यासु गुणानां निर्गुणे ब्रह्मण्यपु-
नरुक्तदोषाणां चोपसंहारनिरूपणं नाम तृतीयाध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ३ ॥

रत्नप्रमा ।

ब्रह्मण इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६६ ॥ (३६) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वताङ्कुर्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीर-
कमीमांसादर्शनव्याख्यायां (भाष्य) रत्नप्रमायां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥३॥३॥

मामती ।

पपश्रुतेश्च । अस्य सूत्रस्यान्वयमुत्वेन व्यतिरेकमुत्वेन च व्याख्या । शेषमतिरोहि-
तार्थम् ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचितं शारीरकमगवत्पादमाध्यविभागं मामत्यां तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३॥३॥
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अनुमानाद्धिज्ञाच्च सिद्धमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति । याथाकाम्य व्याचष्टे—समुच्चयो विकल्पो
वेतीति ॥ ३ ॥ ३ ॥ ६६ ॥ (३६) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) विरचिते
शारीरकमाध्यविभागे न्यायनिर्णये तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

इति तृतीयाध्यायस्य सगुणविद्यासु गुणानां निर्गुणे ब्रह्मण्यपुनरुक्तदो-
षाणां चोपसंहारनिरूपणाख्यः तृतीयः पादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ४.

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायणः ॥ ३ ॥ ४ ॥ १ ॥ (१) ॥

अथेदानीमौपनिषदमात्मज्ञानं किमधिकारिद्वारेण कर्मण्येवानुप्रविशति
आहोस्वित् स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं भवतीति मीमांसमानः सिद्धान्तेनैव तावदुपक्रमते-“पुरुषार्थोऽतः” इति । अतः अस्माद्वेदान्तविहि-
तादात्मज्ञानात्स्वतन्त्रात्पुरुषार्थः सिध्यतीति वादरायण आचार्यो मन्यते ॥

रत्नप्रभा ।

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ कर्माङ्गविद्याप्रसगाद् ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्क्याह-पुरुषार्थोऽतः शब्दा-
दिति वादरायणः ॥ पूर्वपादे परापरविद्याना गुणोपसहारोक्तया स्वरूप निश्चितम् । अस्मिन्
पादे तासा कर्मानगतया पुरुषार्थहेतुत्व निरूप्यते ॥ ततोऽङ्गाकाशाया यज्ञादीनि बहिरगानि, शमादीनि
अन्तरगानि च,—निरूप्यन्त इति एकविद्याविषयत्व पादयोः संगति ॥ तत्रादौ तत्त्वज्ञान विषयीकृत्य
यादिविप्रतिपत्त्या सशयमाह-अथेति ॥ पूर्वपक्षे ज्ञानकर्मणोरगागित्वेन समुच्चय, सिद्धान्ते केवल-
भामती ।

पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति वादरायण । स्थित कृत्योपनिषदामपवर्गोरूपपुरुषार्थसाधनात्मज्ञानपर-
त्तमुपासनाना च तत्तत्पुरुषार्थसाधनत्वमवस्तन विचारजातमभिनिर्वर्तितम् । सम्प्रति तु किमौपनिषदा-
त्मतत्त्वज्ञानमपवर्गसाधनतया पुरुषार्थमार्गं क्रतुप्रयोगापेक्षितकर्तृप्रतिपादकतया क्रतुर्थमिति मीमांसामहे ।
यदा च क्रतुर्थं तदा यावमात्रं क्रतुप्रयोगविधिनापेक्षितं कर्तृत्वमात्मविक्रान्तेषामोक्तं च न चैतद-
नित्यत्वे घटते वृत्तविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गादतो नित्यत्वमपि तावन्मात्रमुपनिषदस्तु विवक्षितम् । इतो
ऽप्यदनपेक्षित विररीत च नोपनिषदर्थं स्यात् । यथा शुद्धत्वादि । यद्यपि जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मत्व
प्रतिपादनपरत्वमुपनिषदामिति महता प्रबन्धेन तत्रतत्र प्रतिपादितं तथाप्यत्र केपाचिन्पूर्वपक्षशङ्काञ्जी-
जाना निराकरणे तदेव स्थूणानिखनन-ध्यायेन निश्चलीक्रियत इत्यस्ति विचारप्रयोजनम् । तत्र यद्यपि
प्रोक्षणादिवदात्मज्ञानं न कश्चित्तुमाभ्यासीतम्, यद्यपि च कर्तृमात्रं नाव्यभिचरितक्रतुमवन्व कर्तृमा-
त्रस्य लौकिकेष्वपि कर्मसु दर्शनाद्येन पणनादिवदनारभ्याधीनमप्यव्यभिचरितक्रतुसवन्धजुहुद्वारेण वाक्येनैव
क्रत्वर्थमापद्यते तथापि यादृश आत्मा कर्तामुभिकर्मणादिफळमोगमानी देहाद्यतिरिक्तो वेदान्तै प्रतिपाद्यते
न तादृशस्यास्ति लौकिकेषु कर्मरूपयोग । तेषामेहिकफळाना शरारानतिरिक्तेनापि यादृशनादृशेन कर्त्रो-
भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कर्माङ्गसङ्घिविद्योक्तिप्रसङ्गाद्ब्रह्मज्ञानस्य कर्माङ्गत्वमाशङ्क्य परिहरति-पुरुषार्थ इति । परापरब्रह्म-
विद्याना गुणोपसहारोक्त्या परिमाणमवर्था तासा कर्मानपेक्षाणामेव पुरुषार्थसाधनत्वमवसरप्राप्तौ निरूप्यते ।
तत्र कर्मानपेक्षाणामपूर्वा का नामेतिकर्तव्यता, न हि ता विना कारणतेत्याशङ्क्य यज्ञादय श्रवणादय-
शमदमादयश्च विद्योत्पत्त्युपयोगिन्य इतिर्नर्तव्यता निरूप्यन्ते तदभिप्रेत्याऽऽह-अथेति । फलभेदा-
भेदौ विना न विद्याभेदाभेदौ न च तौ विना गुणोपसहारानुपसहारौ तेन प्रागेव विद्यानां पुमर्थहेतुत्वं
स्थिते प्रथममौपनिषदमात्मज्ञानमधिकृत्य यादिविप्रतिपत्त्या सशयमाह-औपनिषदमिति । अनेन
चाऽऽमज्ञानानशेषेण शास्त्रश्रुतिसगतिरुच्यते । सिद्धे फलरत्ने स्वतन्त्रमेवैव फलरदिति साधनादप्या-
यपादसगती । पूर्वपक्षे समुच्चयपक्षसिद्धि । सिद्धान्ते केवलस्य ज्ञानस्य वैकल्यसाधनतेति भवता पूर्वपक्षमपि
दर्शयिष्यन्नादौ सिद्धान्तमाह-सिद्धान्तेनेति । सूत्रस्यां प्रतिज्ञां योजयति-अस्मादिति । तत्र प्रमाणं पृच्छ-

कुत एतदवगम्यते ॥ शब्दादित्याह ॥ तथाहि—“तरति शोकमात्म-
वित” [छां० ७ । १ । ३] “स यो ह वैतत्परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति”
[मुण्ड ३ । २ । ९] “ब्रह्मविदामोति परम्” [तै० उ० २ । १ । १]
“आचार्यवान्पुरुषो वेद तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्प-
त्स्य इति” [छां० ६ । १४ । २] “य आत्माऽपहतपाप्मा” [छां० ८ ।
७ । १] इत्युपक्रम्य “स सर्वांश्च लोकानामोति सर्वांश्च कामान्यस्तमा-
त्मानमनुविद्य विजानाति” [छां० ८ । ७ । १] “आत्मा वा अरे द्रष्ट-
व्यः” [वृ० २ । ४ । ५] इति चोपक्रम्य “एतावदरे खल्वमृतत्वम्”
[वृ० ४ । ५ । १५] इत्येवञ्जातीयकाश्रुतिविद्यायाः केवलायाः पुरुषार्थ-
हेतुत्वं श्रावयति ॥ १ ॥ अथात्र परः प्रत्यक्षतिष्ठते—

शेषत्वात्पुरुषार्थवादे यथाऽन्येष्विति जैमिनिः ॥ २ ॥

कर्तृत्वेनात्मनः कर्मशेषत्वात्तद्विज्ञानमपि त्रीद्विप्रोक्षणादिवद्विषयद्वारेण
कर्मसम्बन्धेवेत्यतस्तस्मिन्नवगतप्रयोजने आत्मज्ञाने या फलश्रुतिः सा-
ऽर्थवाद इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । यथा—अन्येषु द्रव्यसंस्कारकर्मसु

रत्नप्रभा ।

ज्ञानानुक्तिरिति फलमैव ॥ “य आत्मा” इति प्रजापत्युक्तन्नखनियाया लोकादिक सगुणनियाफ मोक्षा-
नन्देऽन्तर्भावमिप्रायेणोक्तमिति मन्तव्यम् ॥ १ ॥ एष सिद्धान्तमुपक्रम्य पूर्वपक्षयति—शेषत्वादिति ॥
मूर्धेनादपटमारक्तनीयम् । ज्ञानरूपनार्थेयादोऽर्थवाद इत्यर्थे ॥ ज्ञान, कर्मागम्, अकृतये सति कर्म-
शेषाश्रयत्वात्, प्रोक्षणपणमयोऽनादिवदिति मान ॥ तत्त्वनिर्णयार्थं गुरुशिष्ययोः कथावादोयमिति ज्ञापनार्थं
जैमिनिप्रहणम् अगिफटेनागमृत आमा अगगतप्रयोजनं ॥ तदाश्रये तत्त्वस्कारके ज्ञाने फलश्रुतिरर्थ-
वाद इत्यत्र दृष्टान्तः—यथेति ॥ पणमयो द्रव्यम् । यजमानम्याजने—संस्कारः । प्रयाजादीनि-
मामनी ।

पपत्ते । आमुष्मिन्नकफजाना तु अदिकाना कर्मणा तन्मन्त्रेणासमवातत्त्वमन्य एनायमौपनिषदः कर्तेति
तदव्यभिचारात्तान्यनुस्मारय जुहादित्यद्वैक्येनेव तज्ज्ञान पणितान्त्रक त्रेदमर्थमापद्यत इति फलश्रुतिरर्थवादः ।

आनन्दगिरौष—न्यायनिर्णयः ।

नि—कुत इति । मूत्रावयनेनोत्तरमाह—शब्दादित्याहिति । प्रमाणं मिथोति—तथाहीत्यादिना ।
सगुणब्रह्मज्ञानम्यापि स्वात्तयेण पुमर्थहेतुतेति वक्तु तद्विषया श्रुतिमाह—य आत्मेति । निर्गुणनियाविषय
वाक्यान्तरमाह—आत्मेति । उक्तश्रुतिषु नियाफलयो माध्यसायनं न मानोयाशक्य तयोरेकपुरुषमवय-
सामर्थ्यादेव तद्वीरित्याशयेनाऽऽह—केवलाया इति ॥ १ ॥ पूर्वपक्षमंतरायति—अथेति । मिज्ञानोक्तय-
नन्तरमात्मज्ञाने त्रिये फलश्रुतिमित्रय मीमांसकचोदयतीत्यर्थः । पुरुषार्थनाद इत्यर्थप्रहणं तत्रेणो
पात्ते तेन पुरुषार्थविषाद इति द्रष्टव्यम् । तत्त्वज्ञान कर्मागकर्तृद्वारा प्रयोगविधिनाऽऽदेवमादीयमान-
र्मागकर्त्राश्रयेण आन्त्रमिद्वत्प्रायजमानमन्त्रारावनादिवदिनि मन्त्रा शेषत्वादिन्येदयाचष्टे—कर्तृत्वंनेति ।
तत्त्वज्ञान प्रयोगविधिनाऽऽदेय माध्यक्येकिद्रव्येन्ये सति कर्मागश्रयत्वापणममोत्वादिवदिनि प्रयोगः ।
स्वनत्रकस्य नथ प्रोक्षणादित्यकर्मागतयाशक्य पुरुषार्थनाद इत्यम्यार्थमाह—इत्यत इति । वेदार्थविज्ञा-
मायां तत्त्वनिर्णयार्थं नशयादिप्रतिनामो गुरोरपे शिष्येण दर्शनीयो गुण्णा च तन्निरातेन तत्त्वमात्रिष्य-
पापमिति सिष्टाचारं दर्शयितु जैमिनिप्रहणं न प्रतिपक्षतया शिष्यस्य तदयोगात् । फलश्रुतिरर्थवाद-
मिनि दृष्टान्त व्याचष्टे—यथेति । पणमयाद्रये यजमानम्याजनादिसंस्कारे प्रयाजादिकर्मसु च अनेन क-

“यस्य पर्णमयी जुहुर्भवति न स पाप् श्लोकः शृणोति यदाहते चक्षुरेव भ्रातृव्यस्य वृद्धे यत्प्रयाजातुयाजा इज्यन्ते वर्म वा एतद्यज्ञस्य क्रियते वर्म यजमानस्य भ्रातृव्याभिभूत्यै” इत्येवञ्जातीयका फलश्रुतिरर्थवादः, तद्वत् ॥ कथं पुनरस्यानारभ्यार्थितस्थात्मज्ञानस्य प्रकरणादीनामन्यतमेनापि हेतुना विना क्रतुप्रवेश आशङ्क्यते ॥ कर्तृद्वारेण तद्विज्ञानस्य वाक्यात्क्रतुसम्बन्ध इति चेत् ॥ न ॥ वाक्यविनियोगानुपपत्तेः-अव्यभिचारिणा हि केनचिद्द्वारेणाऽनारभ्याधीतानामपि वाक्यनिमित्तः क्रतुसम्बन्धोऽवकल्पते । कर्ता तु व्यभिचारि द्वारम् । लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यात् ॥ तस्मान्न तद्द्वारेणात्मज्ञानस्य क्रतुसम्बन्धसिद्धिरिति ॥ न ॥ व्यतिरेकविज्ञानस्य वैदिकेभ्यः कर्मभ्योऽन्यत्रानुपयोगात् ॥ न हि देहव्यतिरिक्तात्मविज्ञानं लौकिकेषु कर्मसूपयुज्यते ॥ सर्वथा दृष्टार्थप्रवृत्त्युपपत्तेः-वैदिकेषु तु देहपातोत्तरकालफलेषु देहव्यतिरिक्तात्मविज्ञानमन्त-

रत्नप्रभा ।

कर्माणि । तेष्वित्यर्थः । वर्म-ऊरुचर्म ॥ आत्मज्ञान न कमाग मानामावादिति सिद्धा-ती शङ्कते-कथमिति ॥ पूर्वपक्ष्याह-कार्त्त्रिति ॥ युक्तो ह्यनारभ्याधीताया पर्णताया जुह्वद्वारेण वाक्यात् क्रतुगमात् । जुहा क्रतुव्याप्यतया क्रतूपस्थापकत्वात् । न तथात्मविज्ञानस्य “आत्मा” “द्रष्टव्य” इति वाक्यात् क्रतुसम्बन्ध उपपद्यते । आत्मन क्रतुव्याप्यभावादिति ॥ सिद्धा-ती दूषयति-नेति ॥ देहमित्येव ज्ञातात्मन क्रतुव्याप्यत्वमप्यस्ताति पूर्वपक्षी समा-पत्ते-न व्यतिरेकेति ॥ सर्वथेति ॥ देहात्मत्वनापीत्यर्थः ॥ भामती ।

तदुक्तम्-‘द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुतिरर्थवाद स्यात्’ इति औपनिषदात्मज्ञानसंस्कृतो हि कर्ता पारलौकिकफलोपभोगयोग्योऽस्मीति त्रियायान्च्छ्रद्धावान्क्रतुप्रयोगाङ्ग नान्यथा प्रोक्षिता इव ब्रीहय ऊवङ्गमिति । प्रियादिमूचितस्य च सप्तादिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वेन प्रतिज्ञापनादपहतपाप्मत्वादि तु तद्विशेषण तस्यैव स्तुत्यर्थम् । न तु तत्परत्वनुपनिषदाम् । तस्मात्क्रत्वर्थमेवात्मज्ञान कर्तृसंस्कारद्वारा न पुन पुरु-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतीराह-यस्येत्यादिना । सा च फलश्रुतिर्न फल्पर्या फल्पर्यत्वात्पर्यतादे फलशेषत्वायोगात् । अतः साऽर्थवाद एवेति पर्णमयी वाचिकरण समर्थतम् । तथाऽऽत्मज्ञानेऽपि फल्श्रुतिरर्थवाद एव स्यादित्याह-तद्वदिति । विनियोजकमानामावादात्मत्रियोगत्वात्तत्र फल्श्रुतिर्नार्थवाद इति शङ्कते-कथमिति । प्रकरणादिना क्रतुसम्बन्धेऽपि जुह्वद्वारा पर्णमयात्मन्य वाक्यात्क्रतुसम्बन्धनात्मविद्योऽपि कर्तृद्वारा वेदात्मवाक्यात्क्रतुसंगतिरिति पूर्वपक्ष्याह-कार्त्त्रिति । सिद्धा-ती दूषयति-नेति । तदत्र निवृणोति-अव्यभिचारिणेति । जुह्वदात्मज्ञाने सर्वत्रान्यभिचारि द्वारमित्याशङ्क्याऽऽह-कतति । तस्य व्यभिचारित्वे फलितमाह-तस्मादिति । किं देहातिरिक्तात्मज्ञानस्य कमागत्वं विनियोजकमानान्निरस्यते किं वाऽपहतपाप्मत्वादिविशेषितासंसार्यात्मत्रिप्रयौपनिषदज्ञानस्येति त्रिरूप्याऽऽह पूर्वपक्षी दूषयति-नेति । तस्य विषयद्वारा तेष्वनुपप्रेक्षान्न कर्मागत्वं निषेधुं शक्यमित्यर्थः । लौकिककर्मगोऽपि कर्मवादैदिककर्मवत्कर्तृद्वारेणातिरिक्तज्ञानावेक्षेति कर्तुं साधारण्यमि याशङ्क्याऽऽह-न हीति । सर्वथेति व्यतिरेकज्ञानज्ञानयोस्त्वित्यर्थः । तर्हि वैदिका-पि कर्माणि कर्मत्वादितरत्न व्यतिरेकज्ञानापेक्षान्णित्याशङ्क्याऽऽह-वैदिकेष्विति । कारीवीदिनिवृत्त्यर्थं देहपातत्यादिप्रतिषेधम् । द्वितीयमाशङ्कते-

रेण प्रवृत्तिर्नापपद्यत इत्युपयुज्यते व्यतिरेकविज्ञानम् ॥ नन्वपहतपाप्म-
त्वादिविशेषणादसंसार्यात्मविषयमौपनिषदं दर्शनं न प्रवृत्त्यङ्गं स्यात् ॥
न ॥ म्रियादिसंस्मृतस्य संसारिण एवात्मनो द्रष्टव्यत्वोपदेशात् । अप-
हतपाप्मत्वादिविशेषणं तु स्तुत्यर्थं भविष्यति । ननु तत्रतत्र प्रसाधित-
मेतदाधिकमसंसारि ब्रह्म जगत्कारणं, तदेव च संसारिण आत्मनः पार-
मार्थिकं स्वरूपमुपनिषत्सुपदिश्यत इति ॥ सत्यं प्रसाधितम् ॥ तस्यैव तु
स्थूणानिखननवत्फलद्वारेणाक्षेपप्रतिसमाधाने क्रियेते दाढ्याय ॥ २ ॥

आचारदर्शनात् ॥ ३ ॥

“जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे” [बृ० ३ । १ । १] “यक्ष्य-
माणो वै भगवन्तोऽहमस्मि” [छा० ५ । ११ । ५] इत्येवमादीनि ब्रह्म-
विदामप्यन्यपरेषु वाक्येषु कर्मसम्बन्धदर्शनानि भवन्ति ॥ तथोद्दालका-

रत्नप्रभा ।

देहमिन्नकर्तृज्ञानस्यांगत्वेप्यकर्तृब्रह्मात्मज्ञानस्य नांगत्वमिति शङ्कते—नन्वपहतेति ॥ यस्यार्थे जायादिक
प्रियं भोग्यं स “आत्मा” “द्रष्टव्यः” इति भोग्यत्वमेव सूत्रमोक्तमिन्नमकर्तृस्वरूप नास्तीति समाप्यर्थः ॥
जन्मादिमुत्रमारम्य साधितं स्वरूप कथं नास्तीति शङ्कते—नन्विति ॥ स्वरूपज्ञानं वेदान्तानां फलम् ।
तस्य ऋत्वर्थत्वपुरुषार्थत्वविचारेण दाढ्यं क्रियत इत्यह—सत्यमिति ॥ २ ॥ ब्रह्मविदा कर्माचारदर्शनं
ब्रह्मविद्यायाः । कर्माङ्गत्वे लिङ्गमित्याह—आचारेति ॥ ईजे यागं कृतवानित्यर्थः । हे ३ भगवन्त इति
ब्रह्मणान् सवोच्य ब्रह्मनिर्देकेयराजो ब्रूते—अहं यक्ष्यमाणः यागं कारिष्यमाणोऽस्मि । वसन्त्वऽत्र भग-
वन्त इत्यर्थः ॥ अन्यपरेष्विति । विद्याविधिपरित्यक्त्यर्थः ॥ अत्रयास मुक्तेरुपायं ज्ञान उन्वा बहा-
मामती ।

पार्थमिति । एतदुपोद्ब्रूनायं च ब्रह्मविदामाचारादिः श्रुत्यवगत उपन्यस्तः । न केवलं वाक्यादात्मज्ञा-
नानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नन्विति । अनुपयोगिन्वादिरोधित्वाच्च तस्य न ऋत्वङ्गतेति मानः । ऋत्वङ्गतेति रूपं हित्वाऽन्यद्विधिविश्रितमित्याह—
नेत्यादिना । जायादीनामात्मार्यत्वेन प्रियत्वमुक्त्वाऽऽमा द्रष्टव्य इति वदता जायादिनाः भोग्येन सूचि-
तस्य संसारिणो मोक्षरेव द्रष्टव्यत्वमिष्टं मोक्षज्ञानं च कर्मसूपयुक्तमतो मोक्षवृत्तिरिक्तमात्मरूपं न श्रौतमि-
त्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिविशेषणस्य मोक्षार्थयुक्तत्वादिगिक्तमात्मरूपमेष्टव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—अपहतेति ।
जन्मादिमुत्रमारम्य तत्रतत्राप्रपन्नब्रह्मात्मप्रस्ता वेदान्तानामुक्ता तत्कथमपहतपाप्मत्वादिकर्तृतेनस्य स्तुत्य-
र्थतेति शङ्कते—नन्विति । अधिकमिति विशेषणादाशङ्कितं द्वैतं वार्यति—तदेवेति । संसारिणोऽन-
सारीश्वरो रूपमिति व्याहर्ति प्रत्याह—पारमार्थिकमिति । एवमेव प्रमाणं पूर्वाक्तं सूचयति—उप-
निषत्स्विति । पूर्वपक्षक्षेप समाधत्ते—सत्यमित्यादिना । फलद्वारेणेत्यात्मज्ञानं वेदान्तानां फलं
तत्कल्प्यं पुरुषार्थं वेति विचारद्वारेणेत्यर्थः । साधितस्यैवाऽऽक्षेपसमाधिभ्यां साधनस्य फलमाह—दाढ्या-
येति ॥ २ ॥ किञ्च, जनकादीनां त्रियश सह कर्माचरणदर्शनाच्च केवत्रैव विद्या मोक्षहेतुरतः सना-
नुष्ठान विद्यायाः स्वातन्त्र्याभावेन कर्मांगत्वे लिङ्गमित्याह—आचारेति । मृत व्याचष्टे—जनको
हेति । विदेनामत्रिपतिर्जनको नाम राजा बहुदक्षिणसत्वेन यदेनाश्वमेवेन वा बहुदक्षिणायुक्तेन पुत्र
कदाचिदीजे यागं कृतवान् । केकेयश्च राज्ञो ब्रह्मविदो वाक्यमाह—यक्ष्यमाण इति । विद्याधित-
समागनान्प्राचीनशास्त्रादीन्मगदन्त इति सर्वोच्यत्वात् यक्ष्यमाणोऽस्मि ततश्च कतिचिदिदानीन्त्याप्यस्मि
राजोक्तवानित्यर्थः । उक्तवाक्यानि विद्यार्थानि न कर्मार्थानि याशङ्क्याऽऽह—अन्येति । इतश्च
विदामस्मि कर्ममग्निरित्याह—तथेति । आदिपदेन व्यासप्राज्ञस्वयादिसप्रहः । द्वितीयेन मायाऽऽह

पुरुषार्थाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११७९)

दीनामपि पुत्रानुशासनादिदर्शनाद् गार्हस्थ्यसम्बन्धोऽवगम्यते । केवला-
ञ्चेज्ज्ञानात्पुरुषार्थसिद्धिः स्यात्, किमर्थमनेकायाससमन्वितानि कर्माणि
ते कुर्युः । “अके चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेद्” इति न्यायात् ॥३॥

तच्छ्रुतेः ॥ ४ ॥

“यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” [छां०
१ । १ । १०] इति च कर्मशेषत्वश्रवणाद्विद्याया न केवलायाः पुरुषा-
र्थहेतुत्वम् ॥ ४ ॥

समन्वारम्भणात् ॥ ५ ॥

“तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते” [बृ० ४ । ४।२] इति च विद्याकर्मणोः
फलारम्भे सहकारित्वदर्शानान्न स्वातन्त्र्यं विद्यायाः ॥ ५ ॥

तद्वतो विधानात् ॥ ६ ॥

“आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषिणाभिसमावृत्य

रत्नप्रभा ।

यासं कर्म न कुर्युरित्यत्र दृष्टान्तमाह—अक इति ॥ समीप इत्यर्थे ॥ “अकं” इति पाठेऽप्यमवार्थे ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ब्रह्मविद्याया कर्मगतत्वे तृतीया श्रुतिरप्यस्तीत्याह—तच्छ्रुतेरिति ॥ लिङ्गान्तरमाह—
समिति ॥ तं परलोक गच्छन्त विद्याकर्मणी अनुगच्छन् इत्यर्थे ॥ गुरो शुश्रूषारूप कर्म
कुर्वन् अतिशेषेण अवशिष्टेन कालेन यथाविधानं वेदमधीत्य अनन्तरमाचार्यस्य कुलाद् गृहात् ।
ब्रह्मचर्यादिति यावत् ॥ अभिसमावर्तनं कृत्वा कुतुम्बे गार्हस्थ्ये स्थित प्रयत्नं शुचौ देशे स्वाभ्यासाध्यपन
कुर्वन्न-पाश्च नित्यादिधर्माननुतिष्ठन् ब्रह्मलोकं प्राप्नोतीति श्रुत्यर्थे ॥ यथा—अवघातस्तुपविमोकर्य-त,
एवमभ्ययनमर्यावन्नोधान्तम् । एष्ट्रे अर्थोवबोधोक्त्ये फले समभति । अध्ययनस्य अदृष्टार्थ-वायोगादिति पूर्वतन्त्रे
द्वियतम् । ततश्च ब्रह्मापि वेदार्थ इति तदवबोधवत् कर्मनिवानमि-त्यर्थे ॥५॥१॥ यावज्जीवं कर्मनियमोप्यत्र
भामती ।

नस्य क्रत्वर्थत्वम् । तृतीयाश्रुतेश्च । न त्वेतत्प्रद्वितोद्गीयविज्ञानिषय यदेव निययेति सर्वनामावधानाभ्यां
व्याप्तेरधिगमात् । यथा य एव धूमवान्देश स यद्विमानिति । समन्वारम्भयत्नं च फलारम्भे विद्याकर्मणो-
साहित्यं दर्शयति । तच्च यद्यप्याग्नेयादियागप्र-कृतं समप्रधानत्वेनापि भवति तथाप्युक्त्या युक्त्या विद्याया
कर्म प्रत्यङ्गमावेनेन नेतव्यम् । वेदार्थज्ञानवत् कर्मविधानादुपनिषदोऽपि वेदार्थ इति तज्ज्ञानमपि कर्मा-
भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

सनादि गृह्यते । कर्म कृत विद्वद्भिरेव कैश्चिदित्येतावता विद्याशक्तेरपहवायोगात्केवलेन सा मुक्तिहेतुरि-
त्याशक्याऽऽह—केवलादिति । अल्पायासमुपायं हि वा न कोऽपि महायासं तमाद्रिषत् इत्यत्र लौकि-
कन्यायमाह—अकं चेदिति । समीपवचनोऽर्कशब्दः ॥ ३ ॥ न के-र- विद्याया लिङ्गादेन कर्मा-
गतं किंतु तृतीयाश्रुतेरपीत्याह—तदिति । सूत्रार्थं निवृणोति—यदेवेति ॥ ४ ॥ इतश्च न स्वतन्त्रा
विद्या पुमर्थहेतुरित्याह—समन्वारम्भणादिति । सूत्रं निवृणोति—तमित्यादिना । तं परलोक
व्रजन्तं विद्याकर्मणी समनुगच्छन् इति यावत् ॥ ५ ॥ तदस्वातन्त्र्ये लिङ्गान्तरमाह—तद्वत् इति । तदया-
करोति—आचार्येति । तस्य कुलं गृहमुपनयनं कृत्वा तत्प्राप्त्यनन्तरं गुरो शुश्रूषारूपं कर्म विद्यायाति-
शेषेण शिष्टेन कालेन यथाविधानं पवित्रपाणित्वप्राङ्मुखत्वादिविधानमनति-क्रम्य वेदमधीत्यानन्तरमभिसमा-

कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानः” [छां० ८ । १५ । १] इति चैव-
 आतीयका श्रुतिः समस्तवेदार्थविज्ञानवतः कर्माधिकारं दर्शयति ॥ त-
 स्मादपि न विज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण फलहेतुत्वम् ॥ नन्वत्राधीत्येत्यध्य-
 यनमात्रं वेदस्य श्रूयते नार्थविज्ञानम् ॥ नैष दोषः ॥ दृष्टार्थत्वात् ॥ वेदा-
 ध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तमिति स्थितम् ॥ ६ ॥

नियमाच्च ॥ ७ ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छत समाः । एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति
 न कर्म लिप्यते नरे” [ईशा० २] इति । तथा “एतद्वै जरामर्यं सत्रं यद-
 त्रिहोत्रं जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना वा” [महानारा० २५ ।
 १] इति, एवञ्चातीयकान्नियमादपि ॥ कर्मशेषत्वमेव विद्याया इति ॥७॥
 एवं प्राप्ते प्रतिविधत्ते—

अधिकोपदेशाच्च वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् ॥ ८ ॥

रत्नप्रभा ।

लिंगमित्याह—नियमाच्चेति ॥ इह देहे कर्माणि कुर्वन्नेव शत संवत्सरान् जीवितुम् इच्छेद् एवं कर्मित्वेन
 जीवति त्वयि नरे कर्म पाप न लिप्यते ॥ इतः कर्मणः अन्यथा नास्ति, कर्म विना श्रेयो नास्तित्यर्थः ॥
 जरामर्यं जरामरणाधिकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ कर्तुरधिकस्यासंसार्यत्मानः कर्मशेषत्वाभावात्तत्त्वज्ञानं कर्माग-
 नेति सिद्धान्तयति—अधिकेति ॥ “अस्य महतः” इति वाक्यशेषात्प्रियसंसृचित आत्मा पर एव
 द्रष्टव्यः, यः प्राणादि प्रेरयति सोऽप्यशनावाद्यत्ययवाक्यशेषात्पर एव, तथाऽपि पुरुषोऽप्यवस्थासाक्षी ।
 भामती ।

ज्ञमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नियमाच्च । सुगमम् ॥ ७ ॥ सिद्धान्तयति—अधिकोप-
 देशाच्च वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । यदि शरीराद्यतिरिक्तः कर्ता भोक्तारमेवेतन्मात्र उपनिषदः पर्य-
 वसिताः स्युस्ततः स्यादेव, न त्वेतदस्ति । तास्त्वेवैभूतजीवानुवादेन तस्य शुद्धबुद्धोदासीनब्रह्मरूपताप्रति-
 पादनपरा इति तत्रतत्रासंभवावेदितम् । अनधिगतार्थबोधनस्वरसता हि शब्दस्य प्रमाणान्तरसिद्धानुवा-
 देन । तथा औपनिषदात्मज्ञानस्य क्रत्वनुष्ठानविरोधिनः क्रतुसंबन्ध एव नास्ति । किमन्न पुनः तदन्यमि-
 चारस्ततश्च क्रतुशेषता । तथा च नापवर्गफलश्रुतेर्येषादमात्रत्वमपि तु फलपरत्वमेव । अत एव प्रियादि-
 सूचितेन ससारिणात्मनोपक्रम्य तस्यैवात्मनोऽधिकोपदिदिक्षायां परमात्मनात्यन्ताभेद उपदिश्यते । यथा
 समानोपितस्य भुजगस्य रज्जुरूपादत्पन्ताभेदः प्रतिपाद्यते योऽयं सर्पः सा रज्जुरिति । यथा विद्यायाः

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

हृदय व्रतविसर्गं कृत्वा दारानाहृत्य कुटुम्बे गार्हस्थ्ये स्थितः शुचौ देशे स्वाध्यायाध्ययनं कुर्वन्कर्मात्त-
 राणि च विदितानि यथाशक्ति कुर्वाणो ब्रह्मलोकमभिसंपद्यत इत्यर्थः । अध्ययनशब्दस्य यथाश्रुतमर्थं
 गृहीत्वा शङ्कते—नन्विति । अध्ययनविधेरववातादिविधिवद्दृष्टार्थवेदार्थावबोधान्तो व्यापारोऽस्तीति प्रथमे
 तन्त्रे समर्थितमित्याह—नेत्यादिना ॥ ६ ॥ इतश्च न स्वतन्त्रा विद्या पुमर्थहेतुरित्याह—नियमाच्चेति ।
 नियम विभजते—कुर्वन्निवृत्ति । इह देहे शतं समाः शतसत्याकान्संवत्सरान्यजिजीविषेत्तत्कर्माणि कुर्व-
 न्नेवेति नियमविधिः । एव त्वयि नरे वर्तमाने सत्यशुभं कर्म न लिप्यते तेन त्वं न लिप्यस इति
 यावत् । इतः प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरं नास्ति यतो न कर्मत्रयः स्यादित्यर्थः । नियमान्तरमाह-
 तयेति । जरामर्यं जरामरणाधिकम् । तद्वैव विशदयति—अर्येति । श्रुत्यादिमिरात्मविधयः सिद्धे
 कर्मागत्ये तन्त्रेणैव फलवन्त्यभिन्युपसंहृतमित्युक्तम् ॥ ७ ॥ पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति ।

पुरुषार्थविकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११८१)

तुशब्दात्पक्षो विपरिवर्तते ॥ यदुक्तं-“शेषत्वात्पुरुषार्थवादः” [व्या० सू० ३।४।२] इति ॥ तन्नोपपद्यते ॥ कस्मात् ॥ अधिकोपदेशात्-यदि संसार्थवात्मा शारीरः कर्ता, भोक्ता च, -शरीरमात्रव्यतिरेकेण वेदान्तेषूपदिष्टः स्यात्, नतो वर्णितेन प्रकारेण फलश्रुतेरर्थवादत्वं स्यात् । अधिकस्तावच्छारीरादात्मनोऽसंसारेश्वरः कर्तृत्वादिसंसारधर्मरहितोऽपहतपाप्मत्वादिविशेषणः परमात्मा वेद्यत्वेनोपदिश्यते वेदान्तेषु ॥ न च तद्विज्ञानं कर्मणां प्रवर्तकं भवति । प्रत्युत तत्कर्माण्युच्छिन्नतीति वक्ष्यति “उपमर्दञ्च” [व्या० सू० ३।४।१६] इत्यत्र ॥ तस्मात् “पुरुषार्थोऽतः शब्दाद्” [व्या० सू० ३।४।१] इति यन्मतं भगवतो वादरायणस्य, तत्तथैव तिष्ठति, न शेषत्वप्रभृतिभिर्हेत्वाभासैश्चालयितुं शक्यते । तथाहि-तमधिकं शारीरादीश्वरमात्मानं दर्शयन्ति श्रुतयः-“यः सर्वज्ञः सर्वविद्” [मुण्ड० १।१।९] “भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः” [तै०उ० २।८।१] “महद्भयं वज्रमुद्यतम्” [क० ६।२] “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गामि” [वृ० ३।८।९] तदक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत” [छां० ६।२।३] इत्येवमाद्याः । यत्तु मियादिसंसूचितस्य संसारिण एवात्मनो वेद्यतयानुकर्षणम् “आत्मनस्तु कामाय सर्वं भियं भवति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः” [वृ० ३।४।१] “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” [छां० ८।७।४] इत्युपक्रम्य “एतन्त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि” [छां० ८।९।३] इति चैवमादि, तदपि “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यद्वेदो यशुर्वेदः” [वृ० २।४।१०] “योऽज्ञानायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति” [वृ० ३।५।

रत्नप्रभा ।

“पर ज्योतिः” इति वाक्यशेषात्पर इति विभागः ॥ जीवानुकर्षणमभेदाभिप्रायमित्यङ्गीकारे न विरोध इति भामती ।

कर्माङ्गत्वे दर्शनमुपपन्नमेवमकर्माङ्गत्वे दर्शनमुक्तम् । तत्र कर्माङ्गत्वं दर्शनानामन्यथासिद्धिरुक्ता केनलविद्या-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सूत्र योजयति-तुशब्दादिति । पक्षविपरिवर्तमानमेव पक्षमनूय दर्शयति-यदीति । अनुपपत्तिहेतु प्रस्नपूर्वकमाह-कस्मादिति । अधिकोपदेश व्यतिरेकतो दर्शयति-यदीति । य कर्ता कर्माग नासौ वेदान्तवेद्यो यच्च ब्रह्म तद्वेद्य न तत्कर्माणस्तत्तज्ज्ञानस्य कुत शेषता कुतस्तर्था फलश्रुतेरर्थवादत्वेत्यर्थः । ब्रह्मात्मधीर्न क्रतुप्रयोगविधिनोपादेया तद्विरोधित्वादादीयमानोऽद्वित्तहोमिन्द्रोऽध्यनुदितहोमवर्धिति मत्वाऽऽह-प्रत्युत्तेति । वादरायणस्येवादिवाच्ये-तस्मादिति । उक्तात्मज्ञानस्य ऋतुशेषतायोगस्तच्छब्दार्थः । अधिकोपदेशासिद्धिमाशक्य तदर्शनादित्यनेन प्रत्याह-तयाहृति । क्रत्वपेक्षित रूप हित्वाऽन्यदात्मरूपमनिष्टमित्युक्तं तत्राऽऽह-यत्स्विति । आत्मनस्तु कामायेशुपक्रम्याऽऽत्मा वा अरे द्रष्टव्य इति वाक्यब्रह्मोपदिक्षायां सत्यामेव ब्रह्मात्मैक्याभिप्रायमित्यत्र वाक्यशेषमाह-अस्येति । यः प्राणेनेत्यादि वाक्यमप्यैक्यपरमित्यत्र वाक्यशेष दर्शयति-योऽज्ञानायेति । य एषोऽक्षिणीत्यादिवाक्यमपि तथैवमित्यर्थः

१] "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥ २ ॥ स उत्तमः पुरुषः" [छां० ८ । १२ । ३] इत्येवमादिभिर्वाक्यशेषैः सत्यामेवाधिकोपादिदिक्षायां नात्यन्तभेदाभिप्रायमित्यविरोधः । पारमेश्वरमेव हि शारीरस्य पारमार्थिकं स्वरूपम् । उपाधिकृतन्तु शारीरत्वम् । "तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । ७-१६] "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" [बृ० ३ । ८ । ११] इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । सर्वत्रैतद्विस्तरेणास्माभिः पुरस्तात्तत्रतत्र वर्णितम् ॥ ८ ॥

तुल्यं तु दर्शनम् ॥ ९ ॥

यदुक्तमाचारदर्शनात्कर्मशेषो विद्येति॥ अत्र ब्रूमः ॥ तुल्यमाचारदर्शनमकर्मशेषत्वेऽपि विद्यायाः । तथाहि श्रुतिर्भवति—“एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुर्ऋषयः कावपेयाः किमर्था वयमव्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे एतद्ध स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहवाश्चक्रिरे” [को० २ । ५] “एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रेणयाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति” [बृ० ३ । ५ । १] इत्येवजातीयका ॥ याज्ञवल्क्यादीनामपि ब्रह्मविदामकर्मनिष्ठत्वं दृश्यते । “एतावदरे खल्वमृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज” [बृ० ४ । ५ । १५] इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ अपि च “यक्ष्यमाणो ह वै भगवन्तोऽहमास्मि” [छां० ५ । ११ । ५] इत्येतद्विद्वांसदर्शनं वैश्वानरविद्याविषयम् । सम्भवति च सोपाधिकायां ब्रह्मविद्यायां कर्मसाहित्यदर्शनं, न त्वत्रापि

रत्नप्रमा ।

कथम् । भवेद्दे जीवत्वविरोधादित्यत आह—पारमेश्वरमिति । ज्ञान, कर्मागम, अफलत्वे सति कर्मशेषाश्रयत्वा-दित्युक्तो हेतुरसिद्ध इति भावः ॥ ८ ॥ ब्रह्मविदां कर्मगतसंन्यासस्यापि दर्शनात्तेषां कर्मदर्शनात्मकं छिद्मलोकसंप्रहार्थत्वेनान्यथासिद्धमित्याह—तुल्यं त्विति ॥ किंच, यस्य कर्म, स न ब्रह्मविदित्याह—अपि चेति ॥ तर्हि वैश्वानरविद्यायाः कर्मागत्य स्यादित्यत आह—न त्विति ॥ ब्रह्मविदां लोकसंप्रहार्थं क्रियमाण-

मायती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

शेषानुगुण्यमाह—परमिति । उक्तेः शेषैः सप्तारिणो यदधिकं ब्रह्म तस्योपादिदिक्षायां सत्यामेव ब्रह्मणो जीवस्यात्यन्तभेदाभावात्तथा द्रष्टव्यादिवाक्यमिति कृत्वन्पेक्षितमात्मरूप वेदान्तेषु विवक्षितमित्युपगमे न कश्चिद्विरोधोऽस्तीति योजना । कुतो जीवब्रह्मैक्यं मिथो विरोधादित्याशक्य तात्त्विको विरोधो नास्तीत्याह—पारमेश्वरमिति । प्रातिमासिकरुतु विरोधस्तात्त्विकाभेदाविरोधीति मत्वाऽऽह—उपाधीति । जीवस्य तात्त्विक रूपं ब्रह्मैवेत्यत्र श्रुतिसंवादात्माह—तत्त्वमिति । सपदादिविषय तत्त्वमादिवाक्यं न यस्तुविषयमित्याशंभ्याऽऽह—सर्वं चेति ॥ ८ ॥ परोक्तं छिद्मदर्शनं प्रत्याऽऽह—तुल्यं त्विति । उक्तमनूय सूत्रमुत्तरत्वेन योजयति—यदित्यादिना । इत्थं विद्याया न शेषतेत्याह—याज्ञवल्क्येति । आदिशब्देन शुक्रादेयो गृह्यन्ते । कथं तेषामकर्मनिष्ठत्वं तदाह—एतावदिति । उभयथालिङ्गदर्शने सशयमाशक्य परकीयलिङ्गानामन्यथासिद्धिं यक्षुमारमते—अपि चेति । तत्र यक्ष्यमाण इत्यादिलिङ्गदर्शनस्यान्यथासिद्धिमाह—यक्ष्यमाण इति । तत्रापि विद्यात्वात् कर्मसाहित्यमन्यथा प्रव-विद्यायामपि तत्प्रसंगादित्याशंभ्याऽऽह—संभवतीति । तर्हि वैश्वानरविद्याया न स्वातन्त्र्येण फलवत्त्वं कर्मागत्यागीकारात्तत्राऽऽह—न त्विति । येषां च ब्रह्मविदामपि कर्म दृश्यते न तत्तेषां कर्म तर्हि

पुरुषार्थिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् (११८३)

कर्मागत्वमस्ति । प्रकरणाद्यभावात् ॥९॥ यत्पुनरुक्तं-“तच्छ्रुतेः” [व्या० सू० ३।४।४] इति ॥ अत्र ब्रूमः-

असार्वात्रिकी ॥ १० ॥

“यदेव विद्यया करोति” [छां० १।१।१०] इत्येषा श्रुतिर्न सर्वविद्याविषया । प्रकृतविद्याभिसम्बन्धात् । प्रकृता चोद्गीथविद्या-“ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत्” [छां० १।१।१] इत्यत्र ॥ १० ॥

विभागः शतवत् ॥ ११ ॥

यद्यप्युक्तं “तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते” [बृ० ४।४।२] इत्येतत्समन्वारम्भवचनमस्वातन्त्र्ये विद्याया लिङ्गमिति ॥ तत्प्रयुच्यते ॥ विभागोऽत्र द्रष्टव्यः-विद्याऽन्यं पुरुषं समन्वारभते, कर्माऽन्यमिति । शतवत् ॥ यथा-शतमाभ्यां दीयतामित्युक्ते विभज्य दीयते पश्चादशदेकस्मै, पश्चादशदपरस्मै, -तद्वत् ॥ न चेदं समन्वारम्भवचनं मुमुक्षुविषयम् । “इति तु कामयमानः” [बृ० ४।४।६] इति संसारिविषयत्वोपसंहारात् । “अथाऽकामयमानः” [बृ० ४।४।६] इति च मुमुक्षोः पृथगुपक्रमत् ॥ तत्र संसारिविषया विद्या विहिता, प्रतिपिद्धा च, -परिगृह्यते । विशेषाभावात् । कर्मापि विहितं, प्रतिपिद्धञ्च । यथाप्राप्तानुवादित्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

मपि कर्म न भवति । अभिमानाभावेन अवधिकारित्वादिति मात्र ॥ ९ ॥ १० ॥ समन्वारम्भवचनस्य मुमुक्षुविषयत्वमद्गीत्य विद्या अन्यं मुमुक्षु मुक्तत्वेनान्वारमत इति विभाग उक्त सूत्रवृत्ता ॥ वस्तुतस्तु तन्नास्तीत्याह-न चेदं समन्वारम्भवचनमिति ॥ तत्र संसारिविषये “तं विद्या” इत्यादिवाक्ये यथाप्राप्तानुवादिनि ॥ विद्यादिपदार्थमाह-तत्रेति ॥ विहिता-उद्गीयादिविद्या । प्रतिपिद्धा-नमस्त्री-भामती ।

दर्शनानां तु नान्यथासिद्धि ॥ ८ ॥ ९ ॥ असार्वात्रिकी । व्याप्तिर्यदुद्गीयविद्यापेक्षया तस्या एव प्रकृतत्वाच्च त्वेषापेक्षया । यथा सर्वे ब्राह्मणा भो-यन्तामिति निमित्तापेक्षया तेषामेव प्रकृतत्वात् ॥ १० ॥ विभागः शतवत् । सुगमम् । अविभागोऽपि न दोष इत्याह-न चेदं समन्वारम्भवचनमिति । संसारिविषया विद्या विहिता यथोद्गीयविद्या । प्रतिपिद्धा च यथाऽसच्छास्त्राविगमनलक्षणा ॥ ११ ॥ आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चोद्गीताऽक्षयतेषां चाहममाभिमानाभावेन चोद्गीतामात्रात्कथंचिदनुवर्तमानमपि तदाभासमात्रमिति भाव ॥ ९ ॥ परोक्ता श्रुतिमनुष्य तदुत्तरत्वेन मृगमात्रात्पति-यदिति । तद्विमज्जते-यदेवेति । विद्याशब्दस्य सामान्यविषयस्य विशेषाभावेऽस्य प्राकरणात्प्रतिपेक्षया चरितार्थत्वादिनि हेतुमाह-प्रकृतेति । आत्मत्रियस्तथा-त्वशङ्कां प्रत्याह-प्रकृता चेति ॥ १० ॥ परस्मैयः प्रिणान्तरं दूषयति-विभाग इति । चोयमनु-वोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे-यदपीत्यादिना । सामान्यश्रुतौ कथं विभागः स्यात्तत्र सदष्टान्तमाह-शतवदिति । समन्वारम्भवचनस्य मुमुक्षुविषयत्वमुपेत्य कर्मसाहित्येन तद्विगं विभागादित्युक्तम् । इदानीं मुमुक्षुविषयत्वादविभागोऽपि न दूषयतित्याह-न चेति । तस्यामुमुक्षुविषयत्वे हेतुवन्तरमाह-अथेति । संसारिविषये तं त्रियेत्यादिवाक्ये विद्याशब्दार्थमाह-तत्रेति । उद्गीयादिविषया विहिता विद्या प्रतिपिद्धा च नमस्त्रीदर्शनादिरूपा । तथाभूतकर्मसाहचर्यादपि तयाविवेकं त्रियेत्याह-कर्मापीति । प्रकृते वाक्येऽपि

एवं सत्यविभागेनापीदं समन्वारम्भवचनमवकल्पते ॥ ११ ॥ यच्चैतत्-
“तद्वृत्तो विधानाद्” [व्या० सू० ३ । ४ । ६] इति ॥ अत उत्तरं पठति-

अध्ययनमात्रवतः ॥ १२ ॥

“आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य” [छां० ८ । १५ । १] इत्यत्राध्ययनमात्रस्य
श्रवणादध्ययनमात्रवत् एव कर्मविधिरित्यध्यवस्यामः ॥ नन्वेवं सत्यवि-
द्वत्त्वादनधिकारः कर्मसु प्रसज्येत ॥ नैष दोषः ॥ न वयमध्ययनप्रभवं
कर्मावबोधनमधिकारकारणं वारयामः ॥ किं तर्हि ॥ औपनिषद्मात्म-
ज्ञानं स्वातन्त्र्येणैव प्रयोजनवत्प्रतीयमानं न कर्माधिकारकारणतां प्रति-
पद्यत इत्येतावत्प्रतिपादयामः । यथा च-न ऋत्वनन्तरज्ञानं ऋत्वनन्तरा-
धिकारिणापेक्ष्यते, एवमेतदपि द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥ यदप्युक्तं “निय-
माच्च” [व्या० सू० ३ । ४ । ७] इति ॥ अत्राभिधीयते-

नाविशेषात् ॥ १३ ॥

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेद्” [ईशा० २] इत्येवमादिषु नियमश्र-
वणेषु न विदुष इति विशेषोऽस्ति । अविशेषेण नियमविधानात् ॥ १३ ॥

स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥

रत्नप्रभा ।

ध्यानादिरूपा ॥ ११ ॥ यच्चैतदिति ॥ उक्तमिति शेषः ॥ अविद्यत्वाद् वेदार्थज्ञानस्यत्वादित्यर्थः ॥
मात्रपदम् - आत्मज्ञानस्य व्यावर्तकं, न कर्मज्ञानस्येत्याह-नैष दोष इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ नियमवा-
क्यमत्रविषयमित्युक्तम् । विदुषो ज्ञानस्तुत्यर्थं वेत्याह-स्तुतय इति ॥ एव कर्म कुर्वन्नेवपि त्वयि नरे
न इतः विशालव्याहृत्यमावादन्ययास्ति । कर्मणा संसारे नास्तीति यावत् ॥ यतः कर्म न लिप्यते ।

भामती ।

अध्ययनमात्रवत् एव कर्मविधिर्न तूपनिषदध्ययनवत् । एतदुक्तं भवति-यदध्ययनमर्थावबोधपर्यन्तं
कर्मसूपयुज्यते यथा कर्मविधिवाक्यानां तन्मात्रवत् एवाधिकारः कर्मसु नोपनिषदध्ययनवत् । तद-
ध्ययनस्य कर्मस्वरूपयोगादिति । अध्ययनमात्रवत् एवेति मात्रग्रहणनार्थज्ञानं वा ध्ययन्निष्ठमिति मन्वानो
भ्रान्तश्चोदयति-नन्वेवं मतीति । स्वाभिप्रायमुदघाटयन्समावृत्ते-न वयमिति । उपनिषदध्ययनापेक्षं
मात्रग्रहणं नार्थबोधोपापेक्षमित्यर्थः ॥ १२ ॥ नाविशेषात् । कुर्वन्नेवेह कर्माणीत्यविद्यावद्विषयमित्यर्थः ॥ १३ ॥
विद्यावद्विषयत्वेऽप्यविरोधो विद्यास्तुत्यर्थव्यादित्याह-स्तुतयेऽनुमतिर्वा ॥ १४ ॥ अपि च विद्याकृतं
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विद्याकर्मणोर्विशेषोपादानं हेतुमाह-यथेति । उक्तार्थवाक्यस्य संसारीविषयत्वे फलितमाह-एव-
मिति ॥ ११ ॥ लिङ्गान्तरमन्यं मूत्रमादत्ते-यथेति । यथैतदुक्तमित्यर्थः । मूत्रं विशृणोति-आचा-
र्येति । मात्रग्रहणनार्थज्ञानमात्रं व्यवच्छिन्नमिति मन्वानः शङ्कते-नन्विति । अविद्याव्यादिव्याहृत्यादिति
यावत् । मात्रग्रहणमात्मज्ञानापेक्षं न कर्मावबोधोपापेक्षयित्वाह-नेत्यादिना । वेदार्थव्यादात्मनस्तद्व्या-
नमपि कर्मबोधवदधिकारेऽपेक्षितव्यमित्याशङ्कयाऽऽह-यथेति । पूर्वमूत्रव्याख्यासमाप्तारितिशब्दः ॥ १२ ॥
लिङ्गान्तरमन्यं मूत्रान्तरमादत्ते-यदपीति । अविद्वद्विषयं नियमविधानमिति व्याचष्टे-कुर्वन्नेति ॥ १३ ॥
विद्वद्विषयमनुपेयं परिहारान्तरमाह-स्तुतय इति । एव तर्हि प्रकरणमममिति मन्वा मूत्रं विमदते ।

पुरुषार्थधिकारणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथममेतम् । (११८५)

“कुर्वन्नेवेह कर्माणि” [ईशा० २] इत्यत्रापरो विशेष आख्यायते ॥ यद्यप्यत्र प्रकरणसामर्थ्याद्विद्वानेव कुर्वन्निति सम्बध्यते ॥ तथापि विद्यास्तुतये कर्मानुज्ञानमेतद्द्रष्टव्यम् । “न कर्म लिप्यते नरे”, [ईशा० २] इति हि वक्ष्यति । एतदुक्तं भवति ॥ यावज्जीवं कर्म कुर्वत्यपि पुरुषे विदुषि न कर्म लेपाय भवति-विद्यासामर्थ्यादिति । तदेवं विद्या स्तूयते ॥ १४ ॥

कामकारेण चैके ॥ १५ ॥

अपि च एके विद्वांसः प्रत्यक्षीकृतविद्याफलाः सन्तस्तद्वष्टुम्भात्फलान्तरसाधनेषु प्रजादिषु प्रयोजनाभावं परामृशन्ति-कामकारेणेति ॥ श्रुतिर्भवति वाजसनेयिनाम् “एतद्द्रु स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्माऽयं लोकः” [बृ० ४ । ४ । २२] इति । अनुभवारूढमेव च विद्याफलं, न क्रियाफलवत्कालान्तरभावीत्यसकृदावेदितम् ॥ अतोऽपि न विद्यायाः कर्मशेषत्वं, नापि तद्विषयायाः फलश्रुतेरयथार्थत्वं शक्यमाश्रयितुम् ॥ १५ ॥

उपमर्दश्च ॥ १६ ॥

अपि च कर्माधिकारहेतोः क्रियाकारकफललक्षणस्य समस्तस्य प्रपञ्चस्याऽविद्याकृतस्य विद्यासामर्थ्यात्स्वरूपोपमर्दमामनन्ति-“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेद” [बृ० २ । ४ । १६] इत्यादिनाविदान्तोदितात्मज्ञानपूर्विकां तु कर्माधिकारसिद्धिं प्रत्याशासा-

रत्नप्रभा ।

अपूर्वरूपलेपाय न भवतीत्यर्थ ॥ श्रुतेरिति भावः ॥ १४ ॥ स्वेच्छात् कर्मसाधनप्रजादित्यागलिङ्गाच्च विद्या स्वतन्त्रकृत्याह-कामेति ॥ तद् एतद्ब्रह्म येषां नः अस्माकम् अद्यम् अपरोक्ष आत्मा अद्यम् एव लोकः पुरुषार्थः, ते वयं किं प्रजादिना करिष्याम इत्यालोच्य कर्म त्यक्तवन्त इत्यर्थ ॥ ननु “अयं लोकः” इति ज्ञानफलस्य प्रत्यक्षत्वोक्तिरयुक्ता । कर्मफलवददृष्टत्वादित्यत आह-अनुभवेति ॥ १५ ॥ न केवलमनुपयोगाद् ज्ञानस्य कर्मानुज्ञत्वम् । किंतु कर्मनाशकत्वाच्चेत्याह-उपमर्दं चेति ॥ १६ ॥

भामती ।

प्रत्यक्ष दर्शयन्ती श्रुति कालान्तरमात्रिकफलकर्माङ्गत्व विद्याया निराकरोतीत्याह-कामकारेण चैके । कामकार इच्छा ॥ १५ ॥ उपमर्दं च । अधिकोपदेशादित्यनेनात्मन एव शुद्धबुद्धोदासीनत्वादय उक्ता ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कुर्वन्नेवेति । विशेषमेव प्रशंसयति-यद्यपीति । स्तुत्यर्थं कर्मानुज्ञानमित्यत्र वाक्यशेषमनुमूल्ययति-नेति । तथाऽपि कथं स्तुतिस्तत्राऽऽह-एतदिति । एव कर्म कुर्वत्यपि त्वयि नेतो ब्रह्ममावाद्धियाग-म्यादन्वया सत्सारापत्तिरस्ति यतो न कर्म लिप्यत इति योजनां गृहीत्वोपसहरति-तदेवमिति ॥ १४ ॥ पूर्वपक्षहेतून्वेषु-मध्य स्त्रपक्षे हेत्वन्तरमाह-कामेति । इतश्च विद्याया न कर्माङ्गतेति चकारार्थमाह-अपि चेति । स्वेच्छात् कर्मसाधनप्रजादित्यागलिगादपि विद्याया स्वातन्त्र्यमिति हेत्वन्तरमेव स्फोरयति-एक इति । येषां नोऽस्माकमयमपरोक्ष सन्नात्माऽयं लोकः प्रत्यक्ष फलं ते वयं किं प्रजया करिष्याम इति निश्चित्याग्निहोत्रादि न हुतवत् इत्यर्थः । मोक्षस्यादृष्टत्वात्कथं मुक्तवन्निश्चयात्प्रजा-दित्यागसिद्धिस्तत्राऽऽह-अनुभवेति । ब्रह्मधीर्न क्रतुप्रयोगविधिनाऽऽदेश्य क्रान्तसत्त्वचित्त्वेऽपि फला-न्तरयोगित्वाद्बोद्धोहन्वदिति मन्त्राऽऽह-अतोऽपीति ॥ १५ ॥ अधिकोपदेशादित्यत्राऽऽत्मनोऽज्ञाना-याद्यत्थात्तदीर्न कर्माङ्गमित्युक्तम् । इदानीमंशेषप्रक्रियादिभिर्मागोपमर्दकत्वादपि न कर्माङ्गमित्याह-उपमर्दं चेति । इतश्चाऽऽत्मधीर्न कर्माङ्गमिति चकारार्थमाह-अपि चेति । हेत्वन्तरं स्फोरयति-कर्ममिति । विद्यासामर्थ्यात्प्रपञ्चोपमर्दं फलितमाह-वेदान्तेति । आत्मज्ञानस्या-

नस्य कर्माधिकारोच्छित्तिरेव प्रसज्येत॥तस्मादपि स्वातन्त्र्यं विद्यायाः१६॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु च आश्रमेषु विद्या श्रूयते । न च तत्र कर्मागतं विद्याया उप-
पद्यते । कर्माभावात् । न ह्यग्निहोत्रादीनि वैदिकानि कर्माणि तेषां
सन्ति । स्यादेतद-ऊर्ध्वरेतस आश्रमा न श्रूयन्ते वेद इति तदपि नास्ति॥
तेऽपि हि वैदिकेषु शब्देष्ववगम्यन्ते-“त्रयो धर्मस्कन्धाः” [छां० २ ।
१३ । १] “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” [छां० ५ । १० । १]
“तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये” [मुण्ड० १ । २ । ११] “एतमेव प्रजा-
जिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” [वृ० ४ । ४ । २२] “ब्रह्मचर्यादेव
प्रव्रजेद्” [जाचा० ४] इत्येवमादिषु । प्रतिपन्नाप्रतिपन्नगार्हस्थ्यानाम-
प्राकृतानपाकृतानाञ्चोर्ध्वरेतस्त्वं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धम् ॥ तस्मादपि
स्वातन्त्र्यं विद्याया इति ॥ १७ ॥ इति पुरुषार्थाधिकरणम् ॥ १ ॥

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥ (२) ॥

लप्रभा ।

किञ्च कर्मतत्त्वज्ञाने, नाङ्गाङ्गीभूते, भिन्नाधिकारित्वाद्, राजसूयबृहस्पतिसवधदित्याह-ऊर्ध्वेति ॥
त्रयो धर्मस्कन्धाः-कर्मप्रधाना आश्रमाः । चतुर्था ब्रह्मसंस्थ इत्यर्थः ॥ “ ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यद्देव
देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एव वा अगूण” इति श्रुतेः । ऋणानि व्रीष्यवाक्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अन-
पाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यथः” इति स्मृतेश्च । प्रातर्गार्हस्थ्यस्यैव निरस्तर्गत्रयस्य पारिव्राज्यमि-
त्यपि शङ्का न कार्या । “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्” इति “यमाश्रममिच्छेत्तमाश्रमम्” इति च विविष्टतिश्रु-
तिविरोधेन अर्थवादश्रुतिस्मृत्योर्विरोधविषयत्वावगमादित्याह-प्रतिपन्नेति ॥ तस्मादिति । संन्यास-
निष्ठत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ (१) ॥ संन्यासो नास्तीत्याक्षिपति-परामर्शं जैमिनिः ॥ ऊर्ध्वरेतः-

मामती ।

इह तु समस्तक्रियाकाकफलविभागोपमर्दं चेति ॥ १९ ॥ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि । सुबोधम् ॥
॥ १७ ॥ (२) ॥ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि । सिद्ध ऊर्ध्वरेतसामाश्रमित्वे तद्विद्यानामकर्माग-
तपापवर्गार्थं स्वात् । आश्रमित्वं त्वेषामन्यार्थंपरामर्शमात्रं सिध्यति । विष्यभावात् । स्मृत्याचारप्रसि-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ऽऽदीयमानऋषिब्रह्मविरोधित्वे फलितं निगमयति-तस्मादिति ॥ १९ ॥ विद्यास्वातन्त्र्ये हेत्व-
न्तरमाह-ऊर्ध्वरेतःस्त्विति । विद्याकर्मणी नाङ्गाङ्गीभूते मियोव्यतिरेकित्वाद्यनुगमननेष्टिप्रयत्नवदिति
मत्वा योजयति-ऊर्ध्वरेत्यादिना । तथाऽपि कथं कर्मागतं विद्याया व्यासन्त्ये तत्राऽऽह-न चेति ।
तेषामपि स्नानादि कर्मास्तीत्याशंक्त्वाऽऽह-न हीति । बाधितानुवृत्त्या तत्सत्त्वावेऽपि पौदकामिहोत्रा-
यमावाच ऋषिब्रह्मता ज्ञानस्यैत्यर्थः । शब्दे होतिसूत्रावपवव्यावर्त्यामाशंक्त्वाह-स्यादिति । सूत्राप-
धेनोत्तरमाह-तदपीति । कर्मानविच्छिन्नादिविषयं पारिव्राज्यमित्याशंक्त्वाऽऽह-प्रतिपन्नेति । ऋणा-
पाकणे श्रुतिस्मृतिभ्यां गृहस्यस्यैवापाकृतर्गत्रयस्यैवोर्ध्वरेतःशब्दितमेधुनासमाचारोपलक्षितं पारिव्राज्यमि-
त्याशंक्त्वाऽऽह-अपाकृतेति । साक्षाद्विश्रुतिविरोधेऽर्ध्वरेतशब्दश्रुतिस्मृत्योर्वाच्यतेत्यभिप्रेत्योक्तम्-श्रुतीति ।
श्रुतिप्रसक्त्यादेव प्रव्रजेदित्याद्या दर्शिता । स्मृतिस्तु तस्याऽऽश्रमविकल्पमेकं द्रुतेत यमिच्छेत्तमाश्रमेदित्या-
योदाहार्या । ऊर्ध्वरेतःस्वाश्रमेषु विद्यायाः सिद्धौ फलितमाह-तस्मादिति । तस्याः स्वातन्त्र्ये क्वत्रयायाः
सिद्धा मुक्तिपटतेति वक्तुमिताद्युक्तम् ॥ १७ ॥ (१) ॥ द्वर्षाधिकरणान्तरमूर्त्तगाऽऽश्रमप्रवृत्त्या
सगतिं विश्रब्धाक्षिपति-परामर्शमिति । ऊर्ध्वरेतःशब्दित पारिव्राज्यं नास्तुष्टेयमनुष्टेयं वेतिनादि-

परामर्शाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११८७)

“त्रयो धर्मस्कन्धाः” [छां० २ । २३ । १] इत्यादयो ये शब्दा ऊर्ध्व-
रेतसामाश्रमाणां सद्भावायोदाहृताः, न ते तत्प्रतिपादनाय प्रभवन्ति ।
यतः परामर्शमेषु शब्देष्वामाश्रमान्तराणां जैमिनिराचार्यो मन्यते, न वि-
धिम् ॥ कुतः ॥ न ह्यत्र लिङ्गादीनामन्यतमश्चोदनाशब्दोऽस्ति । अर्थान्तर-

रत्नप्रभा ।

शब्दित पारिव्राज्यमनुष्ठेयं न वेति मानभ्रान्तिमूलत्वाम्या संदेहे भ्रान्तिमूलत्वान्नानुष्ठेयमिवाह-त्रय
इति ॥ आश्रमागामान्तरभेदापेक्षया बहुवचनम् ॥ तथा च काण्वायनस्मृतिर्यतोतुक्रम्यते-“(१)-गायत्रः,
(२)-ब्राह्मः, (३)-प्राजापत्यः, (४)-वृद्धन्निति ब्रह्मचारी-चतुर्विधः । तत्रोपनयनादूर्ध्वं यन्निरा-
त्रमश्नारलनगाशी गायत्रीमयीते, स-गायत्रः । यस्तु वेदस्य ग्रहणान्त ब्रह्मचर्यं चरति, स-ब्राह्मः ।
ऋतुनाले स्वदागामी नित्य परस्त्रीविमुखः-प्राजापत्यः, स-सत्सरं वेदग्रतःकृद्दुर्वा-प्राजापत्यः ।
आश्रमण गुरुकुलवृत्ती नैष्ठिकः-वृद्धन्नित्यस्यते । गृहस्योपि चतुर्विधः-(१)-वार्त्तिकः, (२)-
शालीनः, (३)-यायावरः, (४)-घोरसन्धासिकश्चेति ॥ तत्र कृष्णिगोक्षादिकया वैश्यादिवृत्त्या
जीवन्नित्यादिक्रियापरः-वार्त्तिकवृत्तिः ॥ यायावरस्तु-अयाचितवृत्तिर्याजनाभ्यापनप्रतिग्रहविमुखः ॥
शालीनस्तु-पद्कर्मनिरतो याजनादिवृत्तिः सचयी ॥ उद्धृतपग्नूताभिरद्भिः कार्यं कुर्वन् प्रत्यह कृतोऽऽ-
वृत्तिर्ग्रामनाथी घोरसंन्यासिक इत्युच्यते ॥ हिंसानिमुखत्वाद् वानप्रस्थोपि चतुर्विधः-(१)-वैखान-
सः, (२)-औदुम्बरः, (३)-गालखिल्यः, (४)-फेनपश्चेति ॥ तत्राकृष्टपथ्यौपधीभिर्ग्रामवहिष्कृता-
भिरमिहोत्रादि कुर्वन्-वैखानस उच्यते ॥ यस्तु प्रातल्याय वा दिशं पश्यति, तत्रस्यौदुम्बरवदरी-
नीवारस्यामाकैः कर्मररः, स-औदुम्बरः ॥ यस्तु जटावल्कलधारी षष्ठौ मासान् वृत्त्युपार्जेन कृत्वा
चातुर्मास्ये सगृहंताशी कासिक्या सगृहंतपुत्रफलन्यागी, स-गालखिल्यः ॥ फेनपास्तु-शीर्षपर्ण-
फट्टवृत्त्यो यत्र कचिदसन्तः कर्मपरा इति ॥ तथा परिव्राजकाश्चतुर्विधाः-(१)-कुटीचकाः,
(२)-बहूदकाः, (३)-हस्ताः, (४)-परमहंसाश्चेति ॥ तत्र स्वपुत्रगृहे मित्रा चरन्तद्विदण्डिनः-
कुटीचकाः । बहूदकास्तु-त्रिदण्डिनः शिष्यजलपत्रित्रपादुकासनशिखायज्ञोपवीतकौपीनकपायवेपथ-
रास्तीर्थान्यटन्तो भैक्ष्यं चरन्त आत्मानं प्रार्थयन्ते ॥ हस्ताः-एकदण्डिनः शिखावर्जं यज्ञोपवीतधराः
शिष्यकमण्डलुपायः भ्रामैरुत्रात्रवासिनः कृच्छ्रचान्द्रायणपराः ॥ परमहंसास्तु-एकदण्डधराः मुण्डाः
अयज्ञोपवीतिनः त्यक्तसर्वकर्मणः आत्मनिष्ठा इति ॥ अत्र पूर्वपक्षे सन्यासामावाञ्ज्ञानस्य स्वतन्त्रफल-
त्वाभिदिः, सिद्धान्ते तद्गामाचसिद्धिरिति फलभेदः । स्कन्धाः आश्रमाः । आत्मानं शरीरम् आचा-
र्यस्य कुले गृहे कलयन् नैष्ठिक इत्यर्थः ॥ स्कन्धश्रुतौ आश्रमा न निर्धीयन्ते । नित्तु ब्रह्मसत्यतास्तु-
मामती ।

द्विधे तेषां प्रयक्षश्रुतिनितोपादप्रमाणम् । निन्दति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं ‘वीरहा वा एष देवानाम्’
इत्यादिका । प्रयक्षश्रुतिविरोधे च स्पृत्याचारयोरप्रामाण्यमुक्तं ‘नितोधे त्वनपेक्ष स्यादसति ह्यनुमानम्’
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रमाणमूलत्वाम्या मदेहे पूर्वपक्षयनि-त्रय इति । अत्र शास्त्रीयसम्पन्नान्तरङ्गसाधनप्रसंगादनुष्ठेय-
मुच्यन् इति स्फुटा पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे परिव्राजके नियामसिद्धेर्विभ्रमत्वात्तस्या न स्वातन्त्र्य-
सिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यास्तत्र प्रामाणिकत्वाच्चिमिद्धिरिति स्वोक्तस्य परामर्शे जैमिनिरिति व्याख्याय हेत्वा-
काक्षयामचोदनेति हेतुकेन व्याचष्टे-कुत इति । प्रथा प्रविष्टभाग इति-कल्प्यता विधिरेत्यासोक्य
त्रमस्यतादिविधिवरत्वाद्वाक्यजातस्य नैरिति चशब्दार्थमाह-अर्थान्तरेति । तत्र ब्रह्मसत्यतादिविधि-

परत्वञ्चैतेषां प्रत्येकमुपलभ्यते । “त्रयो धर्मस्कन्धाः” इत्यत्र तावद्
 “यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः, तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्य-
 कुलवासी तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्त्सर्व एते पुण्यलोका
 भवन्ति” [छां० २ । २३ । १] इति परामर्शपूर्वकमाश्रमाणामनात्यन्ति
 कफलत्वं संकीर्त्याऽऽत्यन्तिकफलतया ब्रह्मसंस्थता स्तुयते—“ब्रह्मसंस्थो-
 ऽमृतत्वमेति” [छां० २ । २३ । २] इति ॥ ननु परामर्शो-
 ऽप्याश्रमा गम्यन्ते एव ॥ सत्यं गम्यन्ते ॥ स्मृत्यचाराभ्यां तु तेषां प्रसि-
 द्धिः, न प्रत्यक्षायाः श्रुतेः ॥ अतश्च प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे सत्यनादरणी-
 यास्ते भविष्यन्त्यनधिकृतविषया वा ॥ ननु गार्हस्थ्यमपि सहैवोर्ध्वरे-
 तोभिः परामृष्टं “यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमः” इति ॥ सत्यमेवम् ॥
 तथापि तु गृहस्थं प्रत्येवाग्निहोत्रादीनां कर्मणां विधानाच्छ्रुतिप्रसिद्धमेव
 तदस्तित्वम् ॥ तस्मात्स्तुत्यर्थ एवायं परामर्शः, न चोदनार्थः ॥ अपि
 चापवदति हि प्रत्यक्षा श्रुतिराश्रमान्तरं—“वीरहा वा एष देवानां
 योऽग्निमुद्रासयते” “आचार्याय भियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छे-
 त्सीः” [ते० ८० । १ । ११ । १] “नापुत्रस्य लोकोऽस्ति” इति

रत्नप्रभा ।

त्पर्यमन्यन्त इत्युक्ते शङ्कते—ननु परामर्शोऽपीति ॥ अनुवादोपेक्षितपुरोवादप्रतीतिमङ्गीकरोति—सत्य-
 मिति ॥ प्रत्यक्षा स्कन्धश्रुतिरेव पुरोवादोस्तु, नानुवाद इत्यत्र आह—स्मृतीति ॥ तयोरपि इयमेव
 श्रुतिर्धृत्वमस्तु । न्यस्तश्रुतौ विधिमानकल्पनाद्यत्रवात् ॥ अस्या अनुवादत्वे तु मूलत्वेन सामिक्कानमिका-
 श्रमश्रुतिस्त्वत्र विधिरेति द्वयकल्पनागौरवादित्यत्र आह—अतश्चेति ॥ स्मार्त्तवादाश्रमा प्रत्यक्षवाच्यजीवकर्म-
 निप्रियुषयविरुद्धा प्राज्ञाः । विरुद्धास्तु अनभिज्ञाश्रमाः उपेक्षायाः कर्मान्प्रकृतैरन्यादिभिर्मा अनुष्ठेया इत्यर्थः ॥
 यावन्जीवश्रुतिविरोधात्प्राय त्याज्यमिति भावः ॥ स्कन्धश्रुतानुवादवाग्निहोत्राद्गार्हस्थ्यप्रदितरेषामनुष्ठेयत्वमाश-
 ङ्क्य तस्य श्रौतवादानुष्ठानं, नेतरेषामश्रौतत्वात् । अतो ब्रह्मन्मयात्तास्तुतिपरमिदं स्कन्धवाक्यमित्याह—न-
 भामती ।

इति । तदेतत्सर्गमाह—त्रयो धर्मस्कन्धा इत्यादिना ॥ अनधिकृतविषया वेति । अन्यप्रादादयो हि
 ये नैमित्तिककर्मान्प्रकृतान्प्रत्याश्रमान्तरविधिरिति । अपि चापवदति हि । न केवमन्यवस्तथा
 आनन्दगिरियि—न्यायनिर्णयः ।

परत्व त्रय इत्यादिवाक्यस्य साधयति—त्रय इत्यादिना । अन्यत्र विहितस्यान्यत्र परामर्शोऽन्यत्र विधि-
 कल्पनादिर्हेन कल्पना उ वीत्याशङ्कते—नन्विति । परामर्शस्यानुवादारण्यस्य पुरोवादापेक्षत्वाच्चद्रशादा-
 श्रमप्रतीतिमङ्गीकरोति—सत्यमिति । तर्हि तद्विपर्युत्तरेन्यत्राऽऽश्रितानाद्रौषमित्याशङ्क्याऽऽह—स्मृतीति ।
 तयोरपि श्रुतिमूलत्वादिप्रियुक्तश्रुतिकल्पनादिर्हेन तत्कल्पने लाघवमित्याशङ्क्याऽऽह—अतश्चेति । प्रयत्न-
 श्रुतिर्षाज्जीवादिश्रुतिः । निरात्मनवात्कल्पमपि सात्मनवात् युक्तमिति कल्पान्तरमाह—अनधिकृतेति ।
 येऽप्रादादयो न्यादिकर्मस्वनप्रकृतान्प्रद्विषया आश्रमान्तरस्मृत्यन्तदाचाराश्चेत्यर्थः । आश्रमान्तराणां
 परामर्शोऽपि गार्हस्थ्यप्रामाणिक्यसिद्धेरनुष्ठेयनेति शङ्कते—नन्विति । परामर्शोऽन्यमङ्गीकरोति—
 सत्यमिति । तर्हि प्रामाणिक्येनानुष्ठेयत्वमपि तुल्यं स्यादित्याशङ्क्य न परामर्शमात्राद्गार्हस्थ्यमिति ।
 अपि तु प्रयत्नश्रुतिविधानादिनि विशेषमाह—तथाऽपीति । गार्हस्थ्यमेकमेव श्रौतमिति ग्यते तद्वत्त्व-
 तास्तुत्पर्यमेव त्रय इत्याद्याश्रमान्तरचर्चनमि युपमहरति—तस्मादिति । निन्दमानत्वाच्चऽऽश्रमान्तरमनु-
 स्तेयमित्याह—अपि वेति । तत्र सूत्रानप्यथ योजयति—अपवदतीति । तत्र त्रय इत्यादिवाक्यस्य

परामर्शो विकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११८९)

“तत्सर्वं पशवो विदुः” इत्येवमाद्या ॥ तथा “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते” [छां० ५ । १० । १] “तपःश्रद्धे ये ह्यपवसन्त्यरण्ये” [मुण्ड० १ । २ । ११] इति च देवयानोपदेशः, नाश्रमान्तरावदेशः । सन्दिग्ध-श्चाश्रमान्तराभिधानम् “तप एव द्वितीयः” [छां० २ । २३ । २] इत्येवमादिषु । तथा “एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” [बृ० ४ । ४ । २२] इति लोकसंस्तवोऽयं, न परिव्राज्यविधिः ॥ ननु “ब्रह्म-चर्यादेव प्रव्रजेद्” इति विस्पष्टमिदं प्रत्यक्षं पारिव्राज्यविधानं जाबाला-नाम् ॥ सत्यमेवमेतत् ॥ अनपेक्ष्य त्वेतां श्रुतिमयं विचार इति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः ॥ १९ ॥

अनुष्ठेयमाश्रमान्तरं वादरायण आचार्यो मन्यते । वेदेषु श्रवणादग्निहो-

रत्नप्रभा ।

न्वित्यादिषा ॥ तन्तुं सन्ततिम् ॥ तथा ये चेति ॥ तथा च छन्दोगास्तु—“देवयानं पन्थानं शतन्ति “ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽधिपमभिसम्बन्ति” [छां० ५ । १० । १] इति वाक्यशेषादित्यर्थः ॥ स्कन्धशब्दस्य आश्रमेष्वरूढत्वाच्चात्र नाश्रमविधिरित्याह—संदिग्धं चेति ॥ तर्हि “प्रव्रजन्ति” इत्याश्रम-विधिरित्यत आह—तथैतमिति ॥ आत्मलोको महीयान् । यदर्थमशक्यां प्रव्रज्यामपि कुर्वन्तीति स्तुति-र्वर्तमानापदेशादित्यर्थः । सप्रति पूर्वपक्षमाक्षिप्येय श्रुतिर्नास्तीति कृत्वा चिन्त्यत इत्याह—नन्वित्यादिना ॥ १८ ॥ स्कन्धश्रुतावितराश्रमाः श्रुत्यन्तरविहिता अनुसन्ते, एतद्वाक्यानुवाक्याद्, गार्हस्थ्यवदिति सिद्धान्तयति—अनुष्ठेयमिति ॥ अनुवादस्य कचिद्विधिपूर्वकत्वे दृष्टान्तमाह—

भामती ।

परामर्शस्याश्रमान्तरं न लभ्यते अपि त्वाश्रमान्तरनिन्दारोणापावादोपलक्ष्यः । स्यादेतत् । मन्वन्तेप्य परामर्शोऽन्यार्थः । ये चेमेऽरण्य इत्यादिभ्यस्त्वाश्रमान्तरं सेऽस्यतीत्यत आह—ये चेमेऽरण्य इति । अस्यापि देवपयोपदेशपरत्वाच्चेत्परत्वमित्यर्थः । न चान्यपरादपि स्फुटतराश्रमान्तरप्रत्यय इत्याह—संदिग्धं चेति । न हि तप एव द्वितीय इत्यत्राश्रमान्तराभिधानी कश्चिदस्ति शब्द इति । नन्वेतमेव प्रव्रा-जिन इति वचनादाश्रमान्तरं सेऽस्यतीत्यत आह—तथैतमेवेति । एतदपि लोकसंस्तवनपरमिति । अधि-करणारम्भमाक्षिप्य नास्ति प्रत्यक्षवचनमिति कृत्वा चिन्तेयमिति समाधत्ते—ननु ब्रह्मचर्यादेवेति ॥ १८ ॥ अनुष्ठेयं वादरायणः साम्यश्रुतेः । भवत्वन्वयार्थः परामर्शस्तथाप्येतस्मादाश्रमान्तराणि प्रतीयमानानि च नापाकरणमर्हन्ति । एव तान्यपक्रियेरन्वयस्मान्न प्रतीयेरन् । प्रतीयमानानि वा श्रुत्या वाच्येरन् । न

आनन्दगिरीव-न्यायनिर्णयः ।

न्यार्थत्वमुक्त्या वाक्यान्तरस्यापि तद्देवयानान्तरपरत्वमाह—तथैति । तेऽधिपमभिसम्बन्ति सूर्यदारेण ते निरजाः प्रपान्तोतिवाक्यशेषादेवयानोक्तिरं तदित्यर्थः । आश्रपवाचकशब्दाभावाच्चार्यान्तरपरत्वमित्याह—संदिग्धं चेति । प्रव्रजन्तीत्याश्रमवाचिशब्ददृष्टेऽनुष्ठेय पारिव्राज्यमित्याशक्याऽऽह—तथैति । एवविशि-ष्टोऽयमात्मलोको यदेनं साक्षात्कर्तुमिच्छन्तो दुरनुष्ठेयामपि प्रव्रज्यां कुर्वन्तीति स्तुतिर्न तद्विषयो विधिवर्त-मानापदेशादित्यर्थः । पूर्वपक्षमाक्षिपति—नन्विति । प्रत्यक्षविज्ञानमगीकरोति—सत्यमिति । तर्हि पूर्वपक्षात्सिद्धिरित्याशक्य नास्तीदं विधानमिति कृत्वा चिन्तेयमित्याह—अनपेक्ष्येति ॥ १८ ॥ सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याकरोति—अनुष्ठेयमिति । पूर्वपक्षमनुभाष्य तन्निरासप्रतिज्ञां विवृणोति—वेदेष्विति ।

त्रादीनाश्चावश्यानुप्रेयत्वात् । तद्विरोधादनधिकृतानुप्रेयमाश्रमान्तर-
मिति हीमां मतिं निराकरोति गार्हस्थ्यवदेवाऽऽश्रमान्तरमप्यानिच्छता
प्रतिपत्तव्यमिति मन्यमानः ॥ कुतः ॥ साम्यश्रुतेः ॥ समाना हि गार्ह-
स्थ्येनाऽऽश्रमान्तरस्य परामर्शश्रुतिर्दृश्यते—“त्रयो धर्मस्कन्धाः” [छां०
२ । २३ । १] इत्याद्या । यथा—इह श्रुत्यन्तरविहितमेव गार्हस्थ्यं परा-
मृष्टम्, एवमाश्रमान्तरमपीति प्रतिपत्तव्यम् । यथा च—शास्त्रान्तरप्राप्तयो-
रेव निर्वीतप्राचीनावीतयोः परामर्श उपवीतविधिपरं वाक्ये । तस्मा-
त्तुल्यमनुप्रेयत्वं गार्हस्थ्येनाश्रमान्तरस्य ॥ तथा “एतमेव प्रव्राजिनो लोक-
मिच्छन्तः प्रव्रजन्ति” [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यस्य वेदानुवचनादिभिः
समंभिव्याहारः । “ये चेभेरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते [छां० ५ । १० । १]

रत्नप्रभा ।

यथा चेति—“निर्वीत मनुष्याणां प्राचीनावीत पितृणां उपवीत देवानाम्” इति वाक्ये देवे कर्मण्युपवीत निर्वीयते।
तन्मुत्तये द्वयमनुशते । मानुषक्रियासु देहावैवन्नान्यनाग्यनिर्वीतस्य सौकर्यार्थतया प्राप्तत्वात्, पितृ कर्मणि
प्राचीनावीतस्यापि निव्यन्तरप्राप्तत्वादित्यर्थः ॥ वाक्यान्तरे च साक्षादेव पारित्राण्यविधिभिरेव साहित्यादि-
त्याह—तयैतमेवेति ॥ अस्येति—पारित्राण्योक्तिः । त्रिप्रेयदेवानुवचनादिसाहित्यात्पारित्राण्यस्य विप्रे-
यतेत्यर्थः ॥ वाक्यान्तरेपि साम्यश्रुतिमाह—ये चेति ॥ अस्येति—वानप्रस्थोक्तिः ॥ त्रिप्रेयव्याप्तिरियथा
वानप्रस्थस्य सहोक्त्या तदपि त्रिप्रेयमित्यर्थः ॥ श्रुतित्रिव्यान्ययानुपपत्त्या स्वरूपशास्त्रस्य आश्रमपरत्वनिश्चय
मासीत् ।

तात्र प्रतीयते । तथाहि—त्रयो धर्मस्कन्धा इति स्वत्वत्रिच प्रतिज्ञातम् । तत्र स्कन्वशब्दो यथाश्रमपरो
न स्यादपि तु समूहचतस्रस्तो धर्माणां यज्ञादीनां प्रातिम्विकोत्पत्तीनां किमपेक्ष्य त्रिमण्यां मुख्यस्या-
प्येन । एकेकाश्रमोपसंगृहीताऽऽश्रमाणां त्रिषाच्छ्रमास्त्रिन्वे व्यवस्थापयितुमिच्छामत्रिचप्रतिज्ञोपपत्तिः ।
तत्र यज्ञादिभ्यो गृह्याश्रम एको धर्मस्कन्धो त्रयचापीन द्वितीयस्तप इति च तप प्रयानानु वानप्रस्था-
श्रमात्रान्यः, त्रयमेव इति च पारिशेष्यापग्निरिति वक्ष्यति । तस्मादप्यपरादपि परामर्शादाश्रमान्तराणि
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तत्र प्रदपूर्वक हेतुमाह—कुत इति । तस्याभ्युपार्थमाह—समा हीति । तस्यैव तापर्यायेमाह—
ययेति । त्रयो धर्मस्कन्धा इत्योर्ध्वरेतस आश्रमाः श्रुत्यन्तरप्रसिद्धा एव परामृश्यन्त एतद्वाच्यपरामृष्ट्या
गार्हस्थ्यपरित्यर्थः । परामर्शस्य विप्रिपूर्वरूपे दृष्टान्तमाह—ययेति । निर्वीत मनुष्याणां प्राचीनावीत पितृ-
णामुपवीत देवानामुपपत्त्येव देवदममेव त कुत इत्यत्रोपवीतत्रिविधं वाक्ये विव्यन्तरसिद्धयोरेव निर्वीत-
प्राचीनावीतयोर्वेवा परामर्शेनाऽऽश्रमापीत्युत्तरार्थः । निर्वीत मनुष्याणामप्यादि दर्शपूर्णमासयोः श्रुत,
तत्रोपवीत निर्वीयन् एवेत्यस्मिन् विप्रिर्र्थमादो वेति सशयं सवपूर्वार्थेनामनुष्यशास्त्रस्य च मनुष्य-
प्राणान्ययाचित्वादात्त्रिये कर्मणि निर्वीत पितृ च प्राचीनावीतमिति प्राते मनुष्याणां क्रियासु सौकर्ये
कष्टच्छिन्नवृत्तारणस्य वा देहावैवन्नान्य वा निर्वीतस्य प्राप्तत्वात्प्राचीनावीतस्य च पितृवशं वाक्या
न्तरेण प्रातेमदनुमादेन निर्वीतनियमितिरुपवीत स्तोत्रमर्थमाह इति प्राच्यां गोमामायां हियतम् । तस्यै
परामर्शश्रुतावपि त्रय इत्याद्याया गार्हस्थ्यवदाश्रमान्तरमपि निश्चितमेवाप्यत्र परामृश्यते तस्य त्रिव्येवशा-
दित्यर्थः । साम्यश्रुतिमाह—तस्मादिति । त्रय इत्यत्राऽऽश्रमा-तस्य गार्हस्थ्येन साम्यश्रुतिरुक्ता, सती
पारित्राण्यवशयेऽपि साम्यश्रुतिमाह—तयेति । अस्येति पारित्राण्योक्तिः । त्रिप्रेयव्याप्तिरित्यादि वि-
प्रेयवैयर्थ्यं । वाक्यान्तरेऽपि साम्यश्रुतिमाह—ये चेति । अस्येति वानप्रस्थोक्तिः । त्रिप्रेयव्याप्तिरिति

परामर्शाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (११९१)

इत्यस्य च पञ्चाग्निविद्यया ॥ यत्कृतं “तप एव द्वितीयः” [छां० २ । २३ । २] इत्यादिष्वाश्रमान्तराभिधानं सन्दिग्धमिति ॥ नैष दोषः ॥ निश्चय-कारणसद्भावात् ॥ “त्रयो धर्मस्कन्धाः” इति हि स्कन्धात्रित्वं प्रतिज्ञातम् । न च यज्ञादयो भूयांसो धर्मा उत्पत्तिभिन्नाः सन्तोऽन्यत्राश्रमसम्बन्धात् त्रित्वेऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते । तत्र यज्ञाद्विलिङ्गो गृहाश्रम एको धर्मस्कन्धो निर्दिष्टः । ब्रह्मचारीति च स्पष्ट आश्रमनिर्देशः । तप इत्यपि कोऽप्यस्तपःप्रधानादाश्रमाद्धर्मस्कन्धोऽभ्युपगम्येत । “ये चेमेऽरण्ये” इति चाऽऽरण्यलिङ्गाच्छ्रद्धातपोभ्यामाश्रमगृहीतिः । तस्मात्परामर्शेऽप्यनुष्ठेय-माश्रमान्तरम् ॥ १९ ॥

विधिर्वा धारणवत् ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।

इत्याह—यत्कृतमित्यादिना ॥ उत्पत्तिभिन्ना इति । यजेताभ्येतव्य दद्यादिति पृथगुत्पन्ना इत्यर्थः ॥ ॥ १९ ॥ स्कन्धश्रुतेरनुवादकत्वमर्गाकृत्य विध्यन्तरकल्पनेन आश्रमा अनुष्ठेया इत्युक्तम् ॥ इदानीं विधित्वं तस्या एव कल्पयम्, छाद्यनादित्याह—विधिर्वेति ॥ यावज्जीवादिश्रुतेरतिरक्तविषयत्वात् छाद्यत्राद्यक-त्वमिति मात्र ॥ अल्पफलत्वेनाश्रमत्रयनिन्दया ब्रह्मसत्यतास्तुतिपरमेकमिदं वाक्यमिति ॥ तत्राश्रमविधि-भामती ।

प्रतीयमानानि देवताधिकरणन्यायेन न शक्यन्तेऽपाकर्तुम् । न च प्रत्यक्षश्रुतिनिरोधो वीरहा कत्यादेः प्रति-पन्नगार्हस्थ्य प्रमादादज्ञानाद्वाग्निमुद्रासयितुं प्रवृत्तं प्रत्युपपत्तेः । एव च अधिरोधे सिद्धत्वात्परामर्शादाश्रमा-न्तराणां शास्त्रान्तरसिद्धिं वा कल्पयिष्यामो यथोपधीतविधिपरं वाक्ये ‘उपव्ययते देवबद्धमनेव तत्सुते’ इत्यत्र निरीत मनुष्याणां प्राचीनावीत वितृणामिति शास्त्रान्तरसिद्धयोर्निरीतप्राचीनावीतयोः परामर्श इति ॥ १९ ॥ विधिर्वा धारणवत् । यद्यपि ब्रह्मसत्यतास्तुतिपरतयाऽस्य सदर्भस्थैकताक्यता गम्यते । समन्त्यां चैक-वाक्यताया वाक्यभेदोऽन्याय्यः । तथाप्याश्रमान्तराणां पूर्णसिद्धेर्भावात्परामर्शानुपपत्तेः, अपरामर्शे च स्तुते-रसम्प्रेने किम्परतया एकत्राक्यतास्तिवति ता भक्त्वा धारणत्रयमपूर्वत्वाद्द्विविरेवास्तु । यथा ‘अवस्ताःस-मिध धारयन्ननुदवेदुर्पारं हि देवेभ्यो धारयति’ इत्यत्र सयानप्यथोधारणेनैकत्राक्यताप्रतीतो विनीयत एवोपरिधारणमपूर्वनात् । तथोक्तम्—‘विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्’ इति । तथेहाप्याश्रमा-न्तरपरामर्शश्रुतिवि-धिरेवेति कल्प्यते । सप्रति परामर्शेऽपीतरेपामाश्रमाणां ब्रह्मसत्यता सन्तनसामर्थ्यादेव विगतव्या । न

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तस्य सहोक्तिरस्ति तेन तद्देव वानप्रस्थमनुष्ठेयमित्यर्थः । परोक्तिमुद्गाव्य प्रत्याह—यत्त्वित्यादिना । किं तन्निश्चयकारणं तदाह—त्रय इति । स्कन्धशब्दस्य समूहवाचित्वेऽपि त्रित्वप्रतिज्ञा स्यादित्याशं-क्याऽऽह—न चेति । यत्त दद्यादित्याश्रुत्पत्तित्रिभिन्नाः सन्तो बहो धर्मा नाऽऽश्रमसम्बन्धमन्तरेण त्रित्वे-ऽन्तर्भावयितुं शक्यन्ते।यथाश्रमपरः स्कन्धशब्दो न स्यात् स्यात्ततो यज्ञादीनां त्रित्वं तेषामधिकृतत्वादत्-स्कन्धशब्दस्य समुदायत्वायोगात्त्रित्वमेव स्कन्धानामाश्रमत्वनिश्चायकमिदं यर्थः । कथं तर्हि तेषामाश्रमाणां विभागस्तत्राऽऽह—तत्रेति । वाक्यान्तरेऽपि निश्चायकं दर्शयति—ये चेति । परोक्तं निरस्य स्वमतमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ परामर्शमुपेत्यानुष्ठेयत्वमुक्तमिदानीं विधिरेवायमित्याह—विधिर्वेति । प्रतिज्ञा विम-

विधिर्वाऽयमाश्रमान्तरस्य न परामर्शमात्रम् ॥ ननु विधित्वाभ्युपगमे एकवाक्यताप्रतीतिरुपरुध्येत । प्रतीयते चात्रैकवाक्यता । पुण्यलोक-
फलाद्ययो धर्मस्कन्धाः । ब्रह्मसंस्थता त्वमृतत्वफलेति ॥ सत्यमेतत् ॥
सतीमपि त्वैकवाक्यताप्रतीतिं परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगन्तव्यः । अपूर्-
वत्वात् । विध्यन्तरस्यादर्शनात् । विस्पष्टाच्चाश्रमान्तरप्रत्ययाद्गुणवादकल्प-
नयैकवाक्यत्वप्रयोजनानुपपत्तेः, “धारणवद्” ॥ यथा—“अधस्तात्समिधं
धारयन्ननुद्रवेदुपरि हि देवैभ्यो धारयति” इत्यत्र सत्यामप्यधोधारणेनै-
कवाक्यताप्रतीतिं विधीयत एवोपरिधारणम् । अपूर्वत्वात् । तथा चोक्तं
शेषलक्षणे—“विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वाद्” [जे० सू० ३ । ४ । १५] इति ॥

रत्नप्रभा ।

चतुष्टयमयुक्तमिति शङ्कते—नन्विति ॥ आश्रमाणां विष्यन्तरप्राप्त्यभावाद्गुणवादोपात्तत्वात्, स्तुतिप्रधाना-
दोपात्त, —वरं विस्पष्टाश्रमविधिभेदकल्पनम् । अद्वैत्वादित्याह—सत्यमित्यादिना ॥ प्रतीतिर्यथाक्य-
त्वमंगेन विधिभेदकल्पने दृष्टान्तमाह—धारणवदिति ॥ महापितृव्ये प्रतामिहोत्रे शुचिं प्रक्षिप्तं हविरा-
हवनीयं प्रति यदा नीयते, तदा “तस्य हविषः अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेद्” इति विहितत्वोपात्त-
स्तावकतया “उपरि हि” इत्यस्यैकवाक्यत्वसंभवेपि देवे होमे सुद्रष्टोपरि समिद्धारणे विधिरेव । अपूर्व-
त्वादिति वाक्यभेदस्तुतीयाध्याये जैमिन्याचार्येणोक्त इत्यर्थः ॥ एवं चत्वार आश्रमा विधीयन्त इति पठ्य-
मासती ।—०

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

जते—विधिरिति । सृष्ट्याचारयोराश्रमचतुष्टयनिविष्टयोर्भ्रान्तिबायोगान्मूलकल्पनायां विधियुक्तवाक्यक-
ल्पनादुपयोज्य इत्यादिश्चाश्रमविवेककल्पनमिति भावः । अल्पकल्पनेनाऽऽश्रमप्रयतिन्द्या ब्रह्मसंस्थता-
स्तुतेरेकवाक्यत्वनिश्चयाच्छङ्कोनात्राऽऽश्रमविधिकल्पनमयुक्तमिति शङ्कते—नन्विति । एकवाक्यतायोरै-
क्यं तत्राऽऽह—प्रतीयते चेति । एकवाक्यत्वसंभवे तद्भेदो न युक्तिमानित्येगीकरोति—सत्यमिति ।
आश्रमाणां पूर्वसिद्धेरभ्यासत्वरामर्शेन स्तुतेरयोगादेकवाक्यतयात्रायुक्त्याह—सतीमिति । किञ्च, विधि-
युक्तवाक्यान्तरकल्पनायामाश्रमान्तराणां विहितत्वोपगमप्रसक्त्या स्वसंज्ञानात्तदकल्पनादिह वामीष्टे वाक्ये विधि-
मात्रकल्पना युक्त्याह—विध्यन्तरस्येति । किञ्च, मुख्यमाश्रमान्तरप्रत्ययं त्यक्त्वा स्तुतिप्रधानयैकवाक्यत्व-
कल्पनायोगाद्वाक्यभेदेन विधिरेवापमित्याह—विस्पष्टाच्चेति । एकवाक्यताज्ञानेऽपि तस्यागेनापूर्वार्थ-
विधौ दृष्टान्तमाह—धारणवदिति । महापितृव्ये दिष्टंगतामिहोत्रे च श्रुतं वाक्यमुदाहरति—अधस्ता-
दिति । उदाहरणव्याख्योपयोगिण्येन वाक्यस्यामीष्टमर्थमाह—अत्रेति । प्रकृते कर्मविशेषे शुचिं प्रक्षिप्तं
हविराहवनीयं प्रति यदा नीयते तदा पितृव्ये होमे तस्य हविषोऽधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदित्वधोधारणस्य
विहितत्वाद्गुपरिहीतितच्छेषानुवादतयातदेकवाक्यत्वसिद्धानुपरिष्टात्समिद्धारणस्यापूर्वत्वादेव होमे वाक्यभेद-
कृत्वा तद्विधीयत इत्यर्थः । उक्तस्यै तार्तायं सूत्रमुदाहरति—तथेति । उपरि हि देवैभ्यो धारयतीत्यर्थोर्गा-
धारणं विधीयते न वेति संदेहे धारयतीतिवर्तमानोपदेशाद्गुपरि हीति हिशब्दश्रुतेऽथोपरि समिधः प्राप्तैर्वि-
पश्चात्समिधं द्रव्यत्वेन येन केनाऽऽच्छादनप्राप्ती सुद्रष्टे समिधमुपसंगृह्यानुद्रवतीतिवाक्यान्तरप्राप्तसमिधनिष्प-
मनादयमनुवादो न विधिरिति प्राप्ते सुद्रष्टे समिधमुपसंगृह्येति हविषः प्राग्देशे समिद्धारणस्य प्राप्त्येति
तस्माद्गुपरि तद्धारणस्याप्राप्तेर्भेदत्वाद्दिशब्दं पश्चमद्रकारेण विधिरेवापमित्याह—विधिरिति ॥ दृष्टान्त-

तद्वदिहाप्याश्रमपरामर्शश्रुतिविधिरेवेति कल्प्यते । यदापि परामर्श
एवायमाश्रमान्तराणां, तदापि ब्रह्मसंस्थत तावत्संस्तवसामर्थ्यादवश्य-
विधेयाऽभ्युपगन्तव्या । सा च किं चतुर्ष्वश्रमेषु यस्य कस्यचिद्-आहो-
स्वत्-परिव्राजकस्यैवेति विवेक्तव्यम् ॥ याद च ब्रह्मचार्यान्तेष्वश्रमेषु
परामृश्यमानेषु परिव्राजकोऽपि परामृष्टः, ततश्चतुर्णामप्याश्रमाणां
परामृष्टत्वाविशेषादनाश्रमित्वानुपपत्तेश्च यः कश्चिच्चतुर्ष्वश्रमेषु ब्रह्मसं-
स्थो भविष्यति ॥ अथ न परामृष्टः, ततः परिशिष्यमाणः परिव्राडेव
ब्रह्मसंस्थ इति सेत्स्यति । तत्र तपश्शब्देन वैखानसग्राहिणा

रत्नप्रभा ।

उक्तं ॥ सप्रत्याश्रमत्रयानुवादेन पारिव्राज्यमेकमेव विधीयत इति पक्षान्तरमाह-यदापीत्यादिना ॥
ब्रह्मसंस्थताविधौ कथं पारिव्राज्यविधिरित्याशङ्क्य विचारयति-सा चेति ॥ ननु "त्रय" इति वाक्य
आश्रमचतुष्टयस्याप्रतिभेदोऽप्यत्र विचार इत्याशङ्क्य तद्वाक्ये परिव्राजकः परामृष्टो न वेति सिद्धि आद्ये
पूर्वपक्षप्राप्तिमाह-यदि चेति ॥ नन्वनाश्रमेषु ब्रह्मसंस्थः किं न स्यादत आह-अनाश्रमित्वेति ॥
"अनाश्रमी न तिष्ठेत्" इति नियेयादिति भावः ॥ द्वितीये-सिद्धान्तप्राप्तिमाह-अथेति ॥ एवं परा-
मर्शतदभावान्वा सशयमुक्त्वा पूर्वपक्षयति-तत्रेति ॥ वनस्थस्य ह्यसाधारणं कृच्छ्रादिकं तत्र इति प्रसि-
भामती ।

खलुविशेष सस्तुयते तदर्थत्वात्संस्तवस्येत्याह-यदापीति । अत्रान्तरविचारमारभते-सा च किं चतु-
र्ष्विति । विचारप्रयोजनमाह-यदि चेति । ननु अनाश्रमेषु ब्रह्मसंस्थो भविष्यतीत्यत आह-अनाश्र-
मित्वेति । तत्र पूर्वपक्षमाह-तत्र तपःशब्देनेति । अयमभिसंधिः-यदि तावद्ब्रह्मसंस्थ इति पद प्रत्य-
स्तमित्वावप्यर्थे परिव्राजकेऽश्रमकर्णोदिवदवद्ब्रह्म तदाश्रमप्राप्तिमात्रेणैवामुक्तोभाव इति न तद्भावात् ब्रह्मज्ञानम-
पेक्षेत् । तथा च 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति विरोधः । न च समग्रव्यवहारो समुदायशक्तिकल्पना ।
तस्माद्ब्रह्मणि सस्यास्येति ब्रह्मसंस्थः । एव च चतुर्ष्वश्रमेषु यस्यैव ब्रह्मणि निष्ठत्वमाश्रमिणः स ब्रह्मसंस्थो-
ऽमृतत्वमेतीति युक्तम् । तत्र तावद्ब्रह्मचारिगृहस्थौ स्वशाब्दाभिहितौ, तपःपदेन च तपःप्रधानतया मिश्र-
वानप्रस्थानुपस्थापितौ । मिश्ररूपि हि समधिकशौचाष्टप्राप्तीभोजननियमाद्भवति वानप्रस्थवत्तप प्रधानः ।
न च गृहस्थादेः कर्मिणो ब्रह्मनिष्ठत्वासंभवः । यदि तावत्कर्मयोगः कर्मिता सा मिश्रोरपि कायवाङ्मनोभि-
रस्ति । अथ ये न ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वन्ति हितुं कामार्थितया ते कर्मिणः । तथा सति गृहस्थादयोऽपि
ब्रह्मार्पणेन कर्म कुर्वन्ना न कर्मिणः । तस्माद्ब्रह्मणि तावत्यं ब्रह्मनिष्ठता न तु कर्मत्यागः । प्रमाणविरो-
धात् । तपसा च द्वयोरश्रमयोरेकाकरणेन त्रय इति त्रिविधमुपपद्यते । एव च त्रयोऽप्याश्रमा अनहसंस्थाः-

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

मुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह-तद्वदिति । परामर्शपक्षमेवानुबन्धाऽऽश्रमाणां परामर्शोऽपि पारिव्राज्यस्य
विधिरेष्टोऽप्यस्या स्तुत्ययोगादित्याह-यदेति । ब्रह्मसंस्थताया यस्तुयते तद्विधीयत इति न्यायाद्विधे-
यत्वेऽपि पारिव्राज्यस्य किं स्यादित्याशङ्क्य तदर्थं विचारमवतारयति-सा चेति । पक्षद्वयस्य निर्भो-
जत्वान्नेदं विचार्यमित्याशङ्क्य परामर्शोऽपि परिव्राजकोऽपि परामृष्टो न वेति विरुद्धाऽऽश्रमन्यूनं प्रथमपक्ष-
प्राप्तिमाह-यदीति । परामृष्टत्वाविशेषाच्चतुर्ष्वश्रमेषु यः कश्चिद्ब्रह्मसंस्थो भविष्यतीति संयमः ।
ब्रह्मसंस्थोऽनाश्रमी कस्मान्न स्यादित्याशङ्क्यानाश्रमित्यस्य निन्द्यमानत्वादित्याह-अनाश्रमित्वेति । द्विती-
यमन्यूनं द्वितीयपक्षप्राप्तिमाह-अथेति । पक्षयोः समावनया विचारारम्भमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह-तत्रेति ।

परामृष्टः परिव्राडपीति केचित् ॥ तदयुक्तम् ॥ न हि सत्यां
गता वानप्रस्थविशेषणेन परिव्राजको ग्रहणमर्हति । यथात्र ब्रह्म-
चारिगृहमेधिनावसाधारणेनैव स्वेनस्वेन विशेषणेन विशेषितो, एवं भि-
क्षुवैखानसावपीति युक्तम् । तपश्चासाधारणो धर्मो वानप्रस्थानाम् ।
कायक्लेशप्रधानत्वात् । तपश्शब्दस्य तत्र रूढेः । भिक्षोस्तु धर्म इन्द्रियसंय-

रूपमा ।

द्धम् ॥ तेनेकेन तपःशब्देनोभयग्रहणमन्यायम् । भिक्षोस्तपस्त्वित्रप्रसिद्धयमावाच ॥ तथा च—यज्ञायसा-
धारणवर्धद्वारा गृहस्थाद्याश्रमत्रयवद् ब्रह्मसंस्थशब्देनैव ब्रह्मनिष्ठाप्रधानश्चतुर्थाश्रमो गृह्यते । स च स्तुतिसाम-
र्थ्यात् सह ब्रह्मसंस्थया विधीयत इति सिद्धान्तयति—तदयुक्तमित्यादिना ॥ पृथग्व्यपदेशाच्च ब्रह्मसंस्था ।

भामती ।

सन्तः पुण्यलोकभाजा मन्त्रायः पुनरेतेषु ब्रह्मसंस्थः सोऽमृतत्वमागिति । न च येषां पुण्यलोकमाकर्त्तं तेषा-
मेवामृतत्वमिति विरोधः । यथा देवदत्तपञ्चरत्नै मन्दप्रज्ञावभूतां सप्रति तपोर्येऽदत्तस्तु शास्त्राम्यासात्पटु-
प्रज्ञो वर्तते इति तथेहापि य एवाश्रमसंस्थाः पुण्यलोकमानन्ते एव ब्रह्मसंस्था अमृतत्वमाज इत्यवस्थामि-
दादविरोधः । तथा च ब्रह्मसंस्थ इति बौगिकं पदं प्रकृतविषयं मविष्यति । यथा—आग्नेध्याग्नीप्रमुपतिष्ठत
इत्यत्र विनियुक्तापि प्रकृतेषामर्थी गृह्यते । न च विनियुक्तविनियोगविरोधः । यदि अत्रापि तदुपदिश्येत ततो
यथा प्रतीता तथोद्दिश्येत, विनियुक्ता च प्रतीतिर्मवेदिति विनियुक्तविनियोगविरोधः । इह तु आग्नीषोप-
स्थाने सा विधेयत्वेन विनियुज्यते न तुद्दिश्यते । विधेयत्वेन च विनियोगे आग्नेयोपदार्थविषयिणात्प्रकृताति-
क्रमे प्रमाणाभावात् । तावता च शास्त्रोपपत्तेर्नाप्रकृतोनामपि ग्रहणसम्भवः । न च यातयामत यानं न विनि-
योगः । वाचःस्तोमे सर्वेषामंथ मन्त्राणां विनियोगादन्यत्राप्यविनियोगप्रसङ्गात् । तथेहापि प्रकृता एवा-
श्रमा बुद्धिविपरिवर्तिनः परामृश्यन्ते नानुक्तः परिव्राटेवेति पूर्वः पक्षः राद्धान्तमुपक्रमते—तदुक्तं गृह्यम् ।
न हि सत्यां गता वानप्रस्थविशेषणेनेति । यथोपक्रान्त तथैव परिसमापनमुचितम् । यत्संस्थयाकाश्च
ये प्रसिद्धास्ते तत्संख्याका एव कीर्त्यन्ते इति चोचितम् । न तु सत्यां गताबुत्सर्गस्यापवादो युज्यते ।
असाधारणेनैकेकेन लक्षणेनैकेक आश्रमो वक्तुमुपक्रान्त इति तथैव समापनमुचितम् । न तु साधारणासा-
धारणाम्यामुपक्रमसमाप्ती छिद्यते । न च तपो नाम नासाधारण वानप्रस्थानामित्यत आह—तपश्चासाधा-
रण इति । न एतद् पराक्रादिभिः फायकदेशप्रधानो यथा वानप्रस्थस्तथा भिक्षुः सत्यप्यष्टासादिनियमे ।
न च शौचसन्तोपशनदमाद्यस्तपःपक्षे वर्तन्ते तत्र वृद्धानां तपःप्रसिद्धेरसिद्धेः । अत एव वृद्धाः तपसो
मेदेन शौचादीनाचक्षते—‘शौचसन्तोपतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः’ इति । सिद्धसंख्यामेदेऽ
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

परिव्राजकस्यापि यर्मानयमादितपःसंभवादित्यर्थः । आश्रमाणामेकैकशोऽसाधारणधर्मरूपदर्शना-
योपक्रमत्तदनुसारेण चोपसंहारस्य युक्त्यात्तपःशब्देन नोभयग्रहणमिति दूषयति—तदिति । किं
तर्हि युक्तं तदह—यथेति । कस्तर्हि तपःशब्दार्थस्तत्राऽऽह—तपश्चेति । तेषां तत्प्रधानत्वेऽपि तपः-
शब्दस्य साधारण्यं किं न स्यात्तत्राऽऽह—तपःशब्दस्येति । तस्य कृद्भाशौ रूढेऽप्यत्र तदमावाचने वान-
प्रस्थ एव परामृश्यत इत्यर्थः । कथं तर्हि परिव्राजकधर्मेऽपि तपःशब्दप्रयोगस्तत्राऽऽह—भिक्षोस्त्विति ।

मादिलक्षणः, नैव तपःशब्देनाभिलष्येत । चतुष्टये च प्रसिद्धा आश्रमा-
स्त्रित्वेन परामृश्यन्त इत्यन्याय्यम् ॥ अपि च भेदव्यपदेशोऽत्र भवति—
“त्रय एते पुण्यलोकभाजः, एकोऽमृतत्वभाग्” इति । पृथक्त्वे च व्यपदे-
शोऽवकल्पते । न ह्येवं भवति—देवदत्तयज्ञदत्तो मन्दप्रज्ञो, अन्यतरस्तु त-
योर्महाप्रज्ञ इति । भवति त्वेवं देवदत्तयज्ञदत्तो मन्दप्रज्ञो, विष्णुमित्रस्तु
महाप्रज्ञ इति ॥ तस्मात्पूर्वं त्रय आश्रमिणः पुण्यलोकभाजः, परिशिष्यमाणः
परिव्राडेषामृतत्वभाक् ॥ कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगात्मवर्तमानः सर्वत्र
सम्भवन्परिव्राजक एवावतिष्ठेत । रूढचभ्युपगमे वाश्रममात्रादमृतत्वप्राप्ते-
र्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्ग इति ॥ अत्रोच्यते ॥ ब्रह्मसंस्थ इति हि ब्रह्माणि परि-
समाप्तिरनन्यव्यापारत्वरूपं तन्निष्ठत्वमभिधीयते । तच्च त्रयाणामाश्र

रत्नप्रभा ।

पूर्वोक्तिस्य आश्रमिस्य पृथग्भूत इत्याह—अपि चेति ॥ न चावस्थाभेदेन तेषामेव ब्रह्मसंस्था स्यादिति
वाच्यम् ॥ कालभेदेनापि सति मन्दप्रज्ञत्वे प्रज्ञाधिक्यवत्, सति कर्मित्वे तेषा विशिष्टचेतसा ब्रह्मसंस्था-
नुपपत्ते, कर्मत्यागे च परिव्राडेव त्रयसम् इत्यस्मद्विद्विद्विरिति भाव ॥ इममेतार्थं स्पष्टयितुं शङ्कते—
कथं पुनरिति ॥ यद्यपि ब्रह्मसंस्थशब्द सन्यासाश्रमे न रूढ, तथापि योगात्मशेषोपनापयति ।
अन्याश्रमयु यौगिकार्थान्मवापादित्याह—अत्रोच्यत इति ॥ सर्वकर्मत्यागिन प्रणयार्थब्रह्मनिष्ठातिरेकेणा-
भामती ।

च सत्या-तराभिवानमलिष्टमित्याह—चतुष्टये चेति ॥ अपि च भेदव्यपदेशोऽत्रेति । त्रय एत इति
किं भिन्नरपि परामृश्यते किं न भिन्नवर्ज त्रय एव । न तावत्त्रय इति भिन्नसमूहे तद्वर्जनमेतं त्रय इत्यत्र
कर्तुं शक्यम् । एत इति प्रकृतानां सारूप्येन परामर्शाद्भिन्नसमूहे च न तस्य पुण्यलोकत्वमब्रह्मसंस्थत्वा-
भावाद्भिन्नो । तेन तस्य ब्रह्मसंस्थस्य सदा पुण्यलोकत्वममृतत्व चेति निरोध । त्रिषु च ब्रह्मसंस्थपदे
यदेति सन्धनीयम् । मिश्री च सदेति वैषम्यम् । तदिदमुक्तम्—पृथक्त्वे चेति । पूर्वपक्षमात्रं स्मारयति—
कथं पुनर्ब्रह्मसंस्थशब्दो योगादिति । तन्निराकरोति—अत्रोच्यत इति । अयमभिसंधि । सत्य
यौगिक शब्द सति प्रकृतसमवे न तदतिपस्याऽप्रकृते वर्तितुमर्हति । असति तु समवे मा भूत्पमाद-
पाठ इत्यप्रकृते वर्तयितव्य । दर्शितश्चात्रासमोऽप्यन्तादिति । एष हि ब्रह्मसंस्थतालक्षणो धर्मो मिश्रोसा-
धारण आश्रमान्तराणि तत्संस्थान्यतत्संस्थानि च, भिन्नसंस्थ इत्येव । तत्संस्थता हि स्वामान व्यपदि-
धानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

इतश्च पूर्वं परिव्राजको नोक्त इत्याह—चतुष्टयेनेति । न हि प्रसिद्धसत्याभेदेषु सत्यान्तरोक्तिर्युक्त्यर्थः ।
पृथगुक्तिमामर्थादपि प्रकृताश्रमत्रयातिरेको ब्रह्मसंस्थ इत्याह—अपि चेति । भेदव्यपदेशोऽपि कथं पृथ-
क्त्वं तत्राऽऽह—पृथक्त्वे चेति । सर्व एते पुण्यलोका इत्यत्र भिन्नरपि परामृश्येत्सत्याब्रह्मसंस्थत्वाभावा-
दमृतत्वमेवेति न पुण्यलोकत्वं निरोधात् । न च तप शब्देन मिश्रोऽपि महे तद्वर्जनं युक्तमेत इति प्रकृतानां
कारूप्येन परामर्शात् । तस्माद्भेदेन्या पृथक्त्वमप्यर्थम् । अपृथक्त्वे भेदोक्तिर्युक्त्यत्र दृष्टान्तमाह—
न हीति । पृथक्त्वे तु तदुक्तिरुक्त्याह—भवतीति । न चान्याभेदापेक्षया दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सिद्धि-
रपृथक्त्वेऽपीति वाच्यम् । सति कर्मित्वे मन्दप्रज्ञत्वे च ब्रह्मसंस्थताया महाप्रज्ञत्वस्य चायोगात्पृथक्त्वधौ-
व्यादिति मावोपसहरति—तस्मादिति । क्रमेण ब्रह्मसंस्थशब्दो यौगिको रूढो वेति विकल्प्याऽऽद्ये
न परिव्राजकमात्रविषयतेति शङ्कते—कथमिति । द्वितीयं निराह—रूढीति । यौगिकत्वमुपेत्य परिहरति—
अत्रेति । यथोक्तं ब्रह्मसंस्थत्वमप्येषामपि सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तत्रेति । तुल्यं सन्यासिनोऽपि स्वाश्र-

माणां न सम्भवति । स्वाश्रमविहितकर्मनिनुष्ठाने प्रत्यवायश्रवणात् ।
परिव्राजकस्य तु सर्वकर्मसङ्घासात्प्रत्यवायो न सम्भवत्यननुष्ठाननि-
मित्तः । शमदमादिस्तु तदीयो धमा ब्रह्मसंस्थताया उपोडलकः, न वि-
रोधी । ब्रह्मनिष्ठत्वमेव हि तस्य शमदमाद्युपबृंहितं स्वाश्रमविहितं कर्म ।
यज्ञादि चेतरेषाम् । तद्यतिक्रमे च तस्य प्रत्यवायः । तथा च “न्यास
इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा । तानि वा एतान्यवराणि तपां
सि न्यास एवात्यरेचयत्” [महानारा० २१ । २] “वेदान्तविज्ञानसु-
निश्चितार्थाः सङ्घासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः” [(मुण्ड० ३ । २ । ६)
(महाना० १० । ६) (कैवल्यः १ । ३)] इत्याद्याः श्रुतयः ॥ स्मृत-
यश्च—“तद्दुद्भयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः” [भग० गी० ५ । १७]

रत्नप्रभा ।

ऽनुष्ठेय नास्तीत्यत्र मानमाह—तथा चेति ॥ “न्यासं सन्यामो ब्रह्म” इति स्तुतौ हेतुमाह—ब्रह्मा
हीति ॥ हिरण्यगर्भो हि पर इति प्रसिद्धः । अतो ब्रह्मत्वेन स्तुतः सन्यामं पर एवेति स्तुता कर्माणि
निन्दति—तानीति ॥ ततो न्याम एव ज्ञानद्वारा मोक्षकारिका इत्यर्थः ॥ तद्दुद्भयः त्रयविधाः ।
तदात्मानः त्रयस्वरूपाः । तन्निष्ठाः श्रवणादिपराः । तत्परायणाः ब्रह्मप्रेम्णाः । निष्कामा इति
यान् ॥ एव ब्रह्मसंस्थतास्य ज्ञानप्रधानाश्रमत्राचिन्वाद्युत्तमत्वकामस्तमाश्रममनुतिष्ठदिति विधिः परिण-
यामती ।

मन्ती त्रयोधास्यस्तस्य एव तत्राजसो नान्यत्र । शमदमादिस्तु तदीय इति । स्वाश्रमव्यवसायक-
मित्यर्थः । तत्रमस्यत्वमकारण परिव्राजककर्म श्रुतिरादर्शयतीत्याह—तथा च न्यास इति ब्रह्मेति ।
सर्वश्रमपरित्यागो हि न्यासः स ब्रह्मा कुत इत्यत आह—ब्रह्मा हि परः । अतः परो न्यासो ज्ञेयः ।
नित्यं पदं परः सन्याम इत्यत आह—तानि वा एतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचयदिति ।
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

मकर्मनिनुष्ठाने प्रत्यवायित्वं तद्वृत्तोऽस्य तत्रमस्यत्र तत्राऽऽह—परिव्राजकस्येति । तस्यापि शमद-
माद्यनुष्ठेयमिति स्तुतो ब्रह्मस्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—शमेति । तत्र हेतुः—ब्रह्मेति । शमादर्शनासंस्थता-
ङ्गत्वात् तद्विरोधित्वेति यर्थः । गृहस्थादीनामपि त्रयसंस्थितत्वाविरोधेन स्वाश्रमविहित कर्मन्याशङ्क्याऽऽह—
यज्ञेति । तानि हि रागाद्याद्विमानि । न च रागादिमता ब्रह्मस्यतेति भावः । शमदमाद्युपेत त्रयनिष्ठ-
त्वमेव सन्यामिनः स्वाश्रमकर्मैत्युक्तं, तदकरणे तस्य प्रत्यवायित्वं त्वंपदार्थविवेकायैवेति स्मृतेरित्याह—तदिति ।
चकारादितरेषामपि तच्छाश्रमकर्मतिक्रमे प्रत्यवायित्वमनुवृत्तिविहितं कर्मन्यासिष्पृत्तिरपि सूच्यते । सन्यामिन-
सर्वकर्मयोगेन ब्रह्मस्यत्वमेव स्वाश्रमकर्मैयत्र गानमाह—तथा चेति । न्याम म-यासो ज्ञेय इति स्तुयते ।
तत्र हेतुमाह—ब्रह्मा हीति । हिरण्यगर्भा हि श्रुतिष्पृत्तिषु परोऽर्माष्टम्याऽपि कथं सन्यासस्तदात्मनस्तु-
शाऽऽह—परो हीति । तस्य परत्वं हेतुः—ब्रह्मेति । तद्वीहेतुत्वात्परो यस्माद्रेय सन्यासस्तन्माद्भे-
त्यर्थः । तस्य परत्वं स्तोत्रयति—तानीति । श्रुतौ कानि स्यादीनि प्रसिद्धानि तानि ज्ञानहीनान्यवराण्ये
तानि तेषामि निष्ठुत्वंहेतुत्वात्न्यास एवेत्योऽनिरिक्तं श्रेष्ठो त्रयसंस्थताद्वाराऽऽवृत्तत्वंहेतुत्वादित्यर्थः ।
तस्य कर्मन्तरामात्रे वाक्यान्तरमाह—वेदान्तेति । शुद्धदुदयो निष्ठाः सन्यासयोगाद्वेदान्तविज्ञाने
मुनिश्चिन्तार्या मुष्यन्त इति वचनात्कर्मन्तरामात्रं सन्यामिनां मानो यर्थः । न कर्मणा न प्रत्यवेत्यादा
म्यस्यः श्रुतयोऽत्र मन्तीति अनुमादिपदम् । तस्मिन्त्यदि शुद्धिर्मनो योगे तं तथा तदेव तत्राऽऽना
स्वरूपं योगे तं तदात्मानः । तत्रैव निधयेन स्थितिमाह—तन्निष्ठा इति । त्रययान्तरपरावश्यं व्याकर्ष-
यति—तदिति । दयोक्तान्यपि कर्माणि परिहस्ये यादिसृष्टिनिमग्न्यर्थादिपदम् । उक्तश्रुतिष्पृत्तिनार्या

इत्याद्या ब्रह्मसंस्थस्य कर्माभावं दर्शयन्ति । तस्मात्परिव्राजकस्याश्रममा-
त्राद्मृतत्वप्राप्तेर्ज्ञानानर्थक्यप्रसंग इत्येवोऽपि दोषो नावतरति । तदेवं
परामर्शोऽपीतरेषामाश्रमाणां पारिव्राज्यं तावद्ब्रह्मसंस्थतालक्षणं लभ्यत
एव । अनपेक्ष्यैव जाबालश्रुतिमाश्रमान्तरविधायिनीमयमाचार्येण
विचारः प्रवर्तितः । विद्यते एव त्वाश्रमान्तरविधिश्रुतिः प्रत्यक्षा “ब्रह्म-
चर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृही भूत्वा वनी भवेत् । वनी भूत्वा प्रव्रजेत् ।
यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा” [जाबा० ४] इति ।
न चैयं श्रुतिरनधिकृतविषया शक्या वक्तुम् । अविशेषश्रवणात् । पृथग्वि-
धानाच्चानधिकृतानाम्—“अथ पुनरेव व्रती वाऽव्रती वा स्नातको वा-
ऽस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा” [जाबा० ४] इत्यादिना ब्रह्मज्ञा-

रत्नप्रभा ।

म्यते । अतो न ज्ञानानर्थक्यदोष इत्युपसहरति—तस्मादिति ॥ सप्रति कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति—अन-
पेक्ष्येति ॥ शिष्यबुद्धिर्वैशद्यार्थं स्कन्धश्रुतिमादाय चिन्ता कृतेति भावः ॥ यदि वेतरयेति ॥ ब्रह्मचर्ये
स्थितस्यैव पूर्वकृतपरिपाकाद्वैराग्यं यदि स्यादित्यर्थः ॥ यदुक्तं कर्मानधिकृतान्यादिविषयः सन्यास इति,
तत्रेत्याह—न चेति ॥ सामान्यश्रुते सकोचहेत्वमानादिति भावः ॥ पृथगिति । सन्यासस्येति शेषः ॥
व्रती गोदानादिवेदनतयान् ॥ गुरुकुलान्वित्तृप्तिरूपस्नानानन्तरमकृतगार्हस्थ्यो गुरुसेवी स्नातकः, उत्स-
न्नाग्निः—विधुरः, अगृहीताग्निः अनग्निकः,—प्रव्रजेदित्यन्वयः । सकलांगानामेव कथंचिर्कर्मनधिकृ-
ताना सन्यासो युक्तः । विकलांगानां त्वन्धादीनां न ज्ञानप्रदाने सन्यासेऽविकार इत्याह—ब्रह्मेति ॥

भामती ।

एतदुक्तं भवति—ब्रह्मपरतया सर्वेदणापरित्यागलक्षणो न्यासो ब्रह्मेति । तथा चेदंश न्यासलक्षणं ब्रह्मसंस्थत्वं
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

माह—ब्रह्मेति । ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परिव्राजके रूढिसुषेव्योपसहरति—तस्मादिति । यया गृहस्यश-
ब्दस्य यौगिकत्वे सत्यतिप्रसंगपरिहारायाऽऽश्रमविशेषे रूढत्वेऽपि न गार्हस्थ्यमात्रात्पुण्यलोकातिः किं
ययोक्ताग्निहोत्रादिकरणात् । तथा परिव्राजकस्यापि त्रयसंस्थस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारद्वारेण मुख्यममृतत्व-
मिति कुतो ज्ञानानर्थक्यमित्यर्थः । एवमेकदेशमतं प्रत्याख्येयं ब्रह्मसंस्थशब्दस्य परिव्राजकविषयत्वे
स्थिते सस्तवसामर्थ्याद्ब्रह्मसंस्थत्वं पारिव्राज्यमितरपरामर्शोऽपि विधेयमिति परमप्रवृत्तमुपसहरति—तदेव-
मिति । शिष्यबुद्धिकसायां परामर्शश्रुतिमाश्रित्य कृत्वाचि तया विचार कृत्वा कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति—
अनपेक्ष्येति । यदि वेतरथेति ब्रह्मचर्यं स्थितस्यैव पारिव्राज्येच्छा गार्हस्थ्ये च वैराग्यं देवयोगाद्यदि
स्यादित्यर्थः । यन्ननधिकृतान्वादित्रियस्य सन्यास स्यादिति तत्राऽऽह—न चेति । अविशेषश्रुतिरसति
वाक्ये न विशेषे सकोचमर्हतीत्यर्थः । इतश्चेद वाक्यं नानधिकृतविषयमित्याह—पृथगिति । अन-
धिकृतानां सन्यासस्येति शेषः । गोदानादिवेदनतयान् । अव्रती तद्विपरीतः । स्नातको गुरुकुलनि-
वृत्तिरूपस्नानानन्तरमपि गुरुगुणुपापर तद्विपरीतोऽस्नातकः । उत्सन्नाग्निर्मृतमार्थं पूर्वमेवाग्निपरिमह-
रहितो वा । पवित्रजेदिति कर्माधिकारप्रतिपत्तिहीनानामपि सन्यासस्य पृथगुक्तेर्न वाक्यमनधिकृतविषय-
मित्यर्थः । सन्यासविधेरनधिकृतान्विषयत्वे हेत्यन्तरमाह—ब्रह्मेति । श्रवणादिद्वारा सन्यासस्य ब्रह्मज्ञानदा-
द्वयार्थत्वं प्रकरणादितिह तेन समर्थस्यैवाधिकारस्तस्मिन्नित्यर्थः । परिव्राज्यस्य ब्रह्मधोडाड्यर्थत्वे श्रुतिं

नपरिपाकाङ्गत्वाच्च पारिवाज्यस्य नानधिकृतविषयत्वम् । तच्च दर्शयति
 “अथ परित्राड् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही भैक्षानो ब्रह्म-
 भूयाय भवति” [जावा० ५] इति ॥ तस्मात्सिद्धा ऊर्ध्वरेतस आश्रमाः,
 सिद्धं चोर्ध्वरेतसु विधानाद्विद्यायाः स्वातन्त्र्यमिति ॥ २० ॥ इति परा-
 मर्शाधिकरणम् ॥ २ ॥

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ॥ २१ ॥ (३) ॥

“स एष रसानां रसतमः परमः परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथः” [छां० १ ।
 १ । ३] “इयमेवर्गत्रिः साम” [छां० १ । ६ । १] “अयं वाव लोक
 एषोऽग्निश्चितः तदिदमेवोकथमियमेव पृथिवी” इत्येवजातीयकाः श्रुतयः
 किमुद्गीथादिस्तुत्यर्थाः—आहोस्विद्—उपासनविध्यर्था इति ॥ अस्मिन्सं-
 शये स्तुत्यर्था इति युक्तम् । उद्गीथादीनि कर्माङ्गान्युपादाय श्रवणात् ।

रत्नप्रभा ।

दृष्टिभूतसचारश्रवणादिक विना ज्ञानानुपपत्तेः, “शरीरं मे विचर्षण जिह्वा मे मनुमत्तमा कर्णान्या भूर्विश्रु-
 वम्” इत्यङ्गसाकल्यप्रार्थनाखिगात्र, —नाश्र्वर्षणमुकवधिरादीनामविकार इत्यर्थः ॥ तच्चेति । पारिवाज्यस्य
 ब्रह्मज्ञानोत्पत्तये चेत्यर्थः ॥ ब्रह्मभूयाय । ब्रह्मसाक्षात्कारायेति यावत् ॥ २० ॥ (२) ॥ स्तुतिमात्र-
 मिति ॥ पृथिव्यत्रोपनिषुत्पचागृह्णसाक्षां सतानां रसानां रसतमोऽष्टमः उद्गीथावयव ओंकारः परमः
 परमात्मप्रतीकत्वात्, परस्य ब्रह्मणोर्धे स्थानं तद्वर्ततेति परार्थ्यः इत्यर्थः ॥ आसु श्रुतिष्वनोपादानाद्दु-
 र्वापत्त्वाच्च संशयमाह—किमिति ॥ यथा—अनुष्टेयगार्हस्थ्यसाभ्यश्रुतेः पारिवाज्यस्य अनुष्टेयत्वं, तद्-
 दासां श्रुतीनां जुह्वादिस्तुतिश्रुतिसाम्यास्तुतित्वमिति पूर्वपक्षयति—स्तुत्यर्था इति ॥ “जुहः” “इयमेव
 मागती ।—०

विश्वोरेवासाधारणं नेतरेयामाश्रमिणां प्रसन्नानस्य शब्दजनितस्य यः परोपाकः साक्षात्कारोऽपवर्गसाधनं तद्ब्र-
 तया पारिवाज्य विहितमान त्वनविकृतं प्रतीत्यर्थः ॥ २० ॥ (२) ॥ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।
 शानन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

प्रमाणयति—तच्चेति । ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तत्साक्षात्कारायेत्यर्थः । अन्तर्गमिताधिकरणार्थमुपस-
 हरति—तस्मादिति । प्रामाणिकत्वं तच्छब्दार्थः । तेषां प्रमितत्वेनानुष्टेयमानत्वेऽपि प्रकृते किं जात-
 मित्याशयस्य प्रथमाधिकरणार्थं निगमयति—सिद्धं चेति ॥ २० ॥ (२) ॥ अनुष्टेयसाभ्यश्रुतेरा-
 श्रमान्तरमनुष्टेयतया विधेयमित्युक्तम् । सप्रति रसतमत्वादीनामंगश्रितत्वेनेयमेव जुह्वरित्यादिश्रुतितुल्य-
 तया तुल्यत्वंमित्याज्यं प्रत्याह—स्तुतीति । अधिकरणस्य विषयं वदन्नाक्यानि पठति—स इति ।
 एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोपधय श्रोपदीनां पुरुषः पुरुषस्य वाग्वाच ऋग्वचः साम
 साम उद्गीथो रस इत्युपक्रम्य श्रूयते स एष रसानां पृथिव्यादीनां सामान्यानां भूतेषुत्तरोत्तरं सारत्वेनो-
 क्तानामतिशयेन सारो रसतमः परमः परमात्मप्रतीकरवात्परस्य ब्रह्मणोर्धे स्थानं तद्वर्ततेति परार्थ्यः पर-
 ब्रह्मब्रह्मपास्य इत्यर्थः । पृथिव्यापेक्षयाऽष्टमः कोऽसौ यदुद्गीथो य उद्गीथ ओंकार इत्यर्थः । उद्गीथा-
 यद्ब्रह्मब्रह्मश्रुतीरविकृत्य पर्णमयीत्वादावगसकन्ये त्रित्युपख्येस्तथाविधेऽपि स्वर्गो लोक इत्यादौ स्तुत्युप-
 ख्येध संशयमाह—किमिति । अङ्गवद्ब्रह्मानामपि सुद्धीनां स्तुतित्वाभावादिधेयतया स्वातन्त्र्येण पुरार्थ-
 रेनुत्वे संशयनेगागत्रियः स्वतन्त्रनया फलवत्त्वमुपनिषद्पञ्चायाः किं वक्तव्यमित्युक्तेरत्र पादादिसंगतिः ।
 पूर्वपक्षे स्तुतिरसादंगीभ्यनुष्ठानासिद्धिः । सिद्धागते तासां विधेयत्वाच्चसिद्धिरित्येगीष्टस्य संशयमनूय ई-
 पक्षयति—इत्यस्मिन्निति । विमताः प्रत्ययाः स्तुतयः कर्माङ्गेषुत्पदार्थाभ्यासप्रयत्नरूपत्वात्सर्गो

यथा-“इयमेव पृथिवी जुहूरादित्यः कूर्मः स्वलोक आग्रहनीयः” इत्याद्या जुहादिस्तुत्यर्थाः, तद्वदिति चेत् ॥ नेत्याह ॥ न हि स्तुतिमात्रमासां श्रुतीनां प्रयोजनं युक्तम् । अपूर्वत्वात् । विध्यर्थतायां ह्यपूर्वार्थो विहितो भवति । स्तुत्यर्थतायां त्वानर्थक्यमेव स्यात् । विधायकस्य हि शब्दस्य

रत्नप्रभा ।

पृथिवी” इति स्तूयते ॥ चयनस्य “कूर्म आदित्य” इति स्तुति ॥ आग्रहनाय “स्वलोक” इति स्तुति ॥ तथोद्गीमादीना रसतमत्त्वादिगुणो स्तुतिरित्यर्थ ॥ स्तुतिच्छक्षणतो वरं विधिकल्पनम् । अनुष्ठानफलमादिति सिद्धान्तयति-न स्तुतीति ॥ पूर्वपक्षे त्वननुष्ठान फलम्, सिद्धान्ते त्वनुष्ठान फलमिति म तव्यम् ॥ स्तान्फलत्वेनार्थवत्त्वं किं न स्यादित्यत आह-विधायकस्येति ॥ युक्तम् “इयमेव” “जुहु” इत्यादि श्रुतीनां फलम्-जुहादित्रिधिरुपकरणस्यतया स्तान्फलत्वेनार्थवत्त्वम् । रसतमादिश्रुतीनां तु न वगविधि-भामती ।

यद्यत्र सन्निधान उपासनाविधिर्नास्ति तत्र प्रदेशान्तरस्थितोऽपि त्रिधिरभ्यभिचरिततद्विधिसम्बन्धेनोद्गीधेनोपस्थापित स एव रसाना रसतम इत्यादिना पदसदभेदेकवाक्यभावमुपगत स्तूयते । न हि समभिव्याहृतेरेवेकवाक्यता भवतीति कश्चिन्नियमहेतुरस्ति । अनुपज्ञातिदेशलक्ष्यैरपि विध्यसमभिव्याहृतेर्यथादेरेकवाक्यता-मुपगमात् । यदि तूद्गीयमुपासीत सामोपासीतेत्यादित्रिधिसमभिव्याहार श्रुतस्तथापि तस्यैव त्रिधे स्तुतिर्न तृपासनाप्रियसमर्पणपर ओमित्येतदक्षरमुद्गीयमि यन्नेनेनोपासनविषयसमर्पणादिति प्राप्तेऽभिधीयत-न तानुष्ठानस्येन कर्मविधिवाक्येनैकवाक्यतासम्भन । प्रतीतसमभिव्याहृताना त्रिधिनैकवाक्यतया स्तुत्यर्थत्वमर्थनादाना रक्तपटन्यायेन भवति । न तु स्तुत्या त्रिना काचिदनुपपत्तिर्विधे । यथाहु-“अस्ति तु तदित्यतिरेके परिहार” इति । अत एव विवेरपेक्षाभावात्प्रवर्तनात्मकस्यानुपज्ञातिदशादिभिरर्थ-वादप्राप्त्यभिधानमसम्भवम् । न हि कर्त्रपेक्षितोपायतायामवगताया प्राशस्यप्रत्ययस्यास्ति कश्चिदुपयोग । तस्माद्दृश्यस्य कर्मविधे स्तुतावानर्थक्यम् । तेनैकवाक्यतानुपपत्त सन्निहितस्य तृपासनाविधे किं त्रिष यसमर्पणेनोपयु यतामुत स्तुत्वति त्रिशये त्रिषयसमर्पणं यथार्थत्वं नैव स्तुत्या बहिरङ्गत्वात् । अगत्या हि सा । तस्मादुपासनार्था इति सिद्धम् । ‘कुर्यात्क्रियेन कर्तव्य मवेत्यादिति पञ्चमम् । एतत्स्यात्सर्वदेवु नियत विधिदक्षिणम् ॥’ माननाया खटु कर्तृसमीहितानुकूटत्र त्रिभिर्निषेधश्च कर्तुरहितानुकूलत्वम् । यथाहु-“कर्तव्यश्च सुखफलोऽनर्त-यो दु खपुत्र” इति । एतच्चास्मापिहरापत्ति-न्यायकणिकायाम् । क्रिया च भावना तद्वद्वनश्च करोत्यादय । यथाहु-“कृम्यस्तव क्रियासामा यवचना इति । अत एव कृम्य स्तीनुदाहृतान् । सामा-योक्तौ तद्विशेषा पचेदित्यादयोऽपि गम्यत इति तत्र कुर्यादित्याक्षिप्तकर्तृका भावना । क्रियतेति आक्षिप्तकर्मका भावना । कर्तव्यमिति तु कर्मभूतद्रव्योपसर्जनभावना । एव दण्डी मद्दण्डिना भवितव्यं दण्डिना भूयेतत्येकवाक्ये त्रिषया त्रिव्युपहिता भावना उदाहार्या । भवतिश्चैव आन-दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

लोक आग्रहनीय इत्यादिप्रत्ययनदित्यर्थे । जुहुरियमत्र पृथिवीति स्तूयते कूर्मश्चयनगत सत्रादित्य इत्याह-वनीयोऽस्मि स्वर्गो लोक इति-स्तुतिरेव यर्थ । स्तुतिकल्पनाद्विधिकल्पनमेव युक्तमनुष्ठानफलमावादिति परिहरति-नेत्यादिना । विमता प्रत्यया न कर्मागस्तुतयोऽपूर्वार्थत्वात्कत्वन्तरवदित्याह-नेति । विमता त्रियो न कर्मागस्तुतयो विशिष्टकृत्सत्र-वा-समनादित्याह-विधीति । वायुर्न क्षेपिप्रेत्यादिवदुद्गीया-दिश्रुतीना स्तु यर्थे ऽपि कस्मादर्थेनत्वं न स्यादित्याशङ्क्याऽह-विधायकस्येति । अस्तु तर्हि त्रिधा-यकशा-दशेपत्वनैगोद्गीयादिश्रुतीनामपि स्तान्फलत्वात्सार्थवादत्वं तत्र बाध्यम् । किमुद्गीयादिप्रत्ययैरुद्गीया

वाक्यशेषभावं प्रतिपद्यमाना स्तुतिरुपयुज्यत इत्युक्तं—“विधिना त्वेक-
वाक्यत्वास्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः” [जै० सू० १।२।७] इत्यत्र ।
प्रदेशान्तरविहितानां तूद्गीथादीनामियं प्रदेशान्तरपाठिता स्तुतिर्वाक्य-
शेषभावमप्रतिपद्यमानाऽनर्थिकैव स्यात् । इयमेव जुहूरित्यादि तु विधि-
सन्निधावेवान्नातमिति वैषम्यम् ॥ तस्माद्द्विध्यर्था एवञ्जातीयकाः
श्रुतयः ॥ २१ ॥

भावशब्दाच्च ॥ २२ ॥

“उद्गीथमुपासीत” [छां० १।१।१] “सामोपासीत” [छां० २।२।१ ।]
“अहमुक्थमस्मीति विद्यात्” इत्यादयश्च विस्पष्टा विधिशब्दाः श्रू-
यन्ते । ते च स्तुतिमात्रप्रयोजनतायां व्याहृन्धेरन् । तथा च न्यायविदां
स्मरणं—“कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम् ॥ एतत्स्यात्सर्ववे-
देषु नियतं विधिलक्षणम् ॥” इति । लिङ्गाद्यर्थो विधिरिति मन्यमा-

स्त्वममा ।

प्रकरणस्थत्वाभावात्कलवदूर्वोपास्तिविधायकत्वमेव युक्तम् । क्रत्वन्तरश्रुतिवदिति भावः ॥ २१ ॥ किं
चात्र विधिः कल्प्य इति कृत्वाचिन्तयोक्तम् । वस्तुतस्तु न कल्प्यः बल्यतत्त्वादित्याह—भावेति ॥ न
चैवमुपासनाविधिस्तापकत्वं रसतमादिश्रुतिनामिति सांप्रतम् ॥ विष्णुपेक्षितविपर्ययकत्वसंभवे स्तुतिरक्षण-
योगादिति भावः ॥ देवो मदिति कुर्यादिति प्रार्थनादावपि लिङ्गादिप्रयोगादुपासीतेत्यादिशब्दानां कथं
विधिपरत्वनिश्चय इत्यत आह—तथा चेति ॥ एतद् लिङ्गादिक वेदेऽप्युत्सर्गतेः सर्वतो नियमेनेष्टसाधनत्वाप्य-
विधेरक्षणां—ज्ञापकं स्यात् । उपपदादिवाचके त्वन्यार्थपरमित्यर्थः ॥ तदिदमाह—लिङ्गादीति ॥ न च
भामती ।

जन्मनि । यथा कुत्रालव्यापाराद्वष्टो मनति बीजादं कुतो मवतीति प्रयुज्यते । न च बीजादकुतोऽस्तीति
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

द्विविधिः स्तुयते किंवा तदुपास्तिविधिरिति विरुद्ध्याऽऽद्यं दूषयति—प्रदेशान्तरेति । उद्गीथादिविधेः
कर्मप्रकरणस्थत्वेन व्यवधानाच्च तेनोद्गीथादिश्रुतिनामेकवाक्यता । विमता त्रियो न कर्मागस्तुतयोऽत-
त्प्रकरणस्पत्वात्क्रत्वन्तरवदिति भावः । परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति—इयमेवेति । अनुमानत्रयफलं निग-
मयति—तस्मादिति ॥ २१ ॥ न द्वितीय उपास्यविपर्ययणेन विच्यन्वययोगे रक्षणया स्तुत्यर्थत्वा-
योगादित्याह—भावेति । संनिहितविपर्ययार्पणनार्थवत्ये रसतमादिवादानां संभवति तदीयस्तुतिपरत्व-
मपि तत्रायुक्तं स्तुत्यपेक्षया विपर्ययणस्यान्तरङ्गत्वात् । तत्र कर्मागस्तुतिपरत्व निति किमु वक्तव्यमिति
मन्वानो व्याचष्टे—उद्गीयमिति । निमन्त्रणादिष्वपि लिङ्गादिस्मरणात्कथमुपासीतेत्यादिशब्दस्य विधि-
परत्वाद्ब्रह्मयाऽऽह—तथा चेति । धातूनामनेकत्वेऽपि “डुहून् करणे” “भू सत्तायाम्” “अस् मुवि”
इति त्रीनेव धातून्माधनासामान्यवाचिनः सर्वस्याप्यर्थमुदाहरति—कुर्यादिति । आक्षिप्तकर्तृका भावना
कुर्यादित्युक्ता सेवाऽऽक्षिप्तकर्मिका क्रियेतेत्युदाहृता । सैव कर्तव्यमिति धातुर्योपसर्जनभूताऽभिहितेति
भेदः । मवेदित्यत्रापि भूयेत मत्रिनव्यमित्युदाहारार्थम् । भवतेरस्तेऽर्थेऽपि प्राप्त्वाद्यर्थं भवति दृष्टा पृथ-
गस्तिमुदाहरति—स्यादिति । यथापूर्वमुदाहरणमिहापि द्रष्टव्यम् । पाठक्रममनुसृत्य पञ्चमिउ-
क्तम् । एतद्वाच्यनुगतप्रत्ययैः सर्वभाषानानुगतत्रयैःसाधनस्वरूपो निधिरुपते न प्रतिवातुप्रत्ययं च मान-
नामदोऽस्तीति मत्वाऽऽह—एतदिति । कथं तर्हि निमन्त्रणादिषु ऋगादिस्मरणं मियोऽपिरोवादित्यादृष्टो-
त्सर्गते वेदे विधिरा लिङ्गादयोऽपवादादन्यथाऽवमिचमिप्रियाऽऽह—लिङ्गादीति । उद्गीथादिश्रुतिना

नास्त एवं स्मरन्ति । प्रतिप्रकरणञ्च फलानि श्राव्यन्ते-“आपयिता ह वै कामानां भवति” [छां० १ । १ । ७] “एष ह्येव कामागानस्येष्टे” [छां० १ । ७ । ९] “कल्पन्ते हास्मै लोका ऊर्ध्वाश्वावृत्ताश्च” [छां० २ । २ । ३] इत्येवमादीनि ॥ तस्मादप्युपासनविधानार्था उद्गीथादिश्रुतयः ॥ २२ ॥ इति स्तुतिमात्राधिकरणम् ॥ ३ ॥

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् ॥२३॥ (४) ॥

“अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मन्त्रेयी च कात्यायनी च” [बृ०

रत्नप्रभा ।

छोके “पञ्चमम्” इत्युक्ते पञ्चपदानामेव त्रिधिलक्षणत्व नोपासीतेत्यादीनामिति अमितव्यम् ॥ क्रियासामान्यवाचिना कृत्वस्तीनामुदाहरणेन सर्वधातूपरकलिङ्गादीनां त्रिधिलक्षणत्वस्य विवक्षितत्वात् । पञ्चमपद तूक्तापेक्षया छोकपूर्णाथं “मृष्युर्वारति पञ्चम” इति नत् । यद्यपि “डुकृञ् करणे” इति धातोरेव करणशब्दितभावनाख्यक्रियासामान्यवाचित्व, नेतरयोर्वात्वो । “भू सत्तावाम्” “अस् मुनि” इत्यर्थान्तरोक्ते । तथापि जन्माद्यमनस्य, तत्फलस्यास्तित्तस्य च, -प्रयोज्यनिष्ठस्य प्रयोजकव्यापारात्मकभावनाव्याप्तत्वात्तयोः क्रियासामान्यवाचित्वव्यवहार ॥ तत्र कुर्यादिति प्रकृत्यर्थभावनाख्या तेनानूयते ॥ यथा द्वाविति प्रयोगे प्रकृत्यर्थो द्विव प्रत्ययेनानूयते, तद्वद्विद्वा च तस्या इष्टसाधनत्वाख्यविधिर्योच्यते । कर्ता तु तथाक्षिप्यत इति आक्षिप्तकर्तृका भावना उदाहृता । तथा क्रियेतेत्यत्रापि प्रकृतिप्रत्ययार्थो व्याख्यातौ । कर्मात्र प्राचायेनाक्षिप्यत इत्याक्षिप्तकर्मिका भावना उदाहृता । आर्याताना कर्त्रादिकारके शक्त्यभावात्कर्तृकर्मणोराक्षेप एवेति मीमांसकमतम् । कर्तव्यमिति कृत्यप्रत्ययेन कर्मकारकमुच्यते । तस्योपसर्जनत्वेन प्रकृत्या मादनोक्तेति भेद । तथा दन्डी-भवेत्, भूयते, -दण्डिना भविष्यमित्युदाहर्तव्यम् । तथा स्याद्रूयेत भविष्यमित्यस्तिवातोरेषुदाहरण द्रष्टव्यम् । अस्तेभूरादेशात् । एनद्वातुत्रयोपरकलिङ्गादिभिः सर्ववाच्योपरकत्वमनागतोत्साधनत्वरूपो विधिरैक एवोच्यते । धातूना, प्र पयाना, कर्त्रादिकास्काणां च, -भेदेपि त्रिभिर्भेदो नास्तीति ज्ञापनार्थं प्रतिधातूदाहरणत्रय दर्शितमिति सर्वमवदातम् ॥ एवं सूत्रे भावो विधिरिति व्याख्याय चशब्दात्फलमिति व्याचष्टे-प्रतिकरणं चेति ॥ एषः ऋत्विगुपासककामागानस्य गानेन फलसपादनस्य ईष्टे समर्थ इत्यर्थे ॥ एवमङ्गाश्रितविद्या अपि स्वतन्त्रफला । किमु यत्कथ्यमनङ्गात्मविद्यास्वातन्त्र्यमित्यात्मविद्यास्वातन्त्र्ये चित्ताया अस्या पर्यवेसानात्पादसंगतिर्वाच्ये ॥ २२ ॥ (३) ॥ पारिप्लवार्थाः ० ॥ अश्वमेधे पुत्रादिपारिवृताय राज्ञे “पारिप्लवमाचक्षीत”

भामती ।

प्रयुज्जते । तस्मादस्ति सत्तायां न जन्मनीति ॥ २१ ॥ २२ ॥ (३) ॥ पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । यद्यपि उपनिषदाख्यायानानि त्रिधासनधौ श्रुतानि तथापि ‘सर्वाण्याद्यानानि पारिप्लवे’ इति आनन्दगिरिप-न्यायनिर्णय ।

स्तुत्यर्थत्वाभावे हेत्वतरं चकारसूचितमाह-प्रतीति । फलभेदश्रमणमुपसहरति-तस्मादिति । पूर्वोक्तापूर्वत्वादिसमुच्चयार्थमपीत्युक्तम् ॥ २२ ॥ (३) ॥ उद्गीथादिश्रुतेरुपासितविश्वार्पकत्व व्यायो रसतमत्वादेरित्युक्तम् । अधुनाऽऽख्यायानानामपि त्रिधास्तुते सकाशात्पारिप्लवशेषव व्यायोऽनुष्ठानावसानयोगादित्याशक्य परिहरति-पारिप्लवेति । विषयोक्तिपूर्वकमाख्यायानानाम्यादित्यासनिधेश्च सशयमाह-अथेत्यादिना । पारिप्लवप्रयोगो नामाश्वमेधे पुत्रामात्यपारिवृताय राज्ञो पारिप्लवमाचक्षीतेत्यादिना नानाविधाद्यानकथन विहितम् । अत्र चोपनिषद्गताख्यायाना तादर्थ्यनिरासेन तत्रतत्र सनिहित-

४।५।१] “प्रतर्हो नो ह वै देवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम” [कौ०
३।१] जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस”
[छा० ४।१।१] इत्येवमादिषु वेदान्तपठितेष्वारुख्यानेषु संशयः—कि-
मिमानि पारिप्लवप्रयोगार्थानि—आहोस्वित—सन्निहिताविद्याप्रतिपत्त्यर्था-
नीति । “पारिप्लवार्थाः” इमा आरुख्यानश्रुतयः । आरुख्यानसामान्याद् ।
आरुख्यानप्रयोगस्य च पारिप्लवे चोदितत्वात् । ततश्च विद्याप्रधानत्वं
वेदान्तानां न स्यात् । मन्त्रवत् प्रयोगशेषत्वादिति चेत् ॥ तत्र ॥ कस्मात् ॥

रत्नप्रमा ।

इति नानाविद्यारुख्यानरूपयत्नारूः पारिप्लवप्रयोगो विहितः । तथा वेदान्तस्य कथयानामारुख्यानसामा-
न्याद्विद्यासन्निधानाच्च सशयमाह—किमिति ॥ पूर्वं स्तुत्यपेक्षया विधिर्व्याप्यम् । अनुष्ठानञ्चामादित्युक्तम् ॥
तथैव कथयाना न विद्यास्तारुख्यम् । पारिप्लवानुष्ठानञ्चामादिति पूर्वः पक्षः । तत्र फलमाह—तत-
श्चेति ॥ यथा “देवस्य त्वा सन्ति” इत्यादिमन्त्रे कस्यचित्पदस्य प्रयोगसमोत्तर्यतया अशेषस्य प्रयो-
गान्तरत्वं, तथा वेदान्तस्य कथयानां प्रयोगशेषत्वे तदेकपाक्यतया सर्ववेदान्तानां कर्मशेषत्वात् न विद्या-
प्राधान्यमित्यर्थः । कथयानां गुरुशिष्यसमाचारप्रदर्शनेन बुद्धिसौकर्यद्वारा मन्निहितविद्याशेषत्वाच्च पारिप्लवा-
र्थत्वम् । सामर्थ्यलिङ्गात् ॥ अतो विद्याप्राधान्यमिति फलं मत्वा सिद्धान्तयति—तन्नेत्यादिना ॥ अथ-
भामती ।

सर्गश्रुत्या नि.शेषार्थतया दुर्बलस्य सन्निधेर्वाचितत्वात्पारिप्लवार्थान्येवाद्यानानि । न च सर्वां दाशतधीर-
नुष्ठापदिति विनियोगेऽपि दाशतधीनां प्रातिम्विक्रवियोगाच्चतत्र कर्मणि यथा विनियोगो न निरुच्यते
तथेहापि सत्यपि पारिप्लवे विनियोगे सन्निधानाद्विद्याज्ञत्वमपि मन्निव्यतीति वाच्यम् । दाशतधीरु प्राति-
स्विकाना विनियोगानां समुदायविनियोगस्य च तुल्यमडत्वादिह तु सन्निधानात् श्रुतेर्बलीयस्त्वात् । तस्मा-
त्पारिप्लवार्थान्येवाद्यानानीति प्राप्त उच्यते—नेषामारुख्यानानां पारिप्लवे विनियोगः । किंतु पारिप्लवमाच-
क्षीतेत्युपक्रमस्य यान्मात्रातानि मनुर्बन्धवतो राजेत्यादीनि तेषामेव तत्र विनियोगः, तस्येव हि पारिप्लवेन
विशेषितानि । इतरथा पारिप्लवे सर्वाण्यारुख्यानानां येषां तत्र गतत्वात्पारिप्लवमाचक्षीतेत्यमर्थकं स्यात् ।

आनन्दगिरौय—न्यायनिर्णयः ।

मन्त्रपुरपर्यायहेतुविद्यार्थत्वसमर्थनात्प्रादादिसमाति । पूर्वपक्षे प्रयोगशेषत्वादाद्यानानां वेदान्तगणानामपि
तद्गमाद्विद्याप्राधान्यमिति । सिद्धान्ते विशेषणानुपनिषदाद्यानानां व्यपच्छेदात्तेषामप्रयोगशेषत्वाद्विद्या-
प्रधानत्वसिद्धिरिति स्वीकृत्य पूर्वपक्षयति—पारिप्लवेति । गुरुशिष्यसमाचारप्रदर्शनेन बुद्धिसौकर्यद्वारा
च विद्याशेषत्वं सामर्थ्यलिङ्गादासा सिद्धमित्याशक्य पारिप्लवश्रुतिविरोधे तिङ्गमप्रयोजकमित्याह—आरुख्या-
नीति । यस्याऽऽश्विनं शम्यमाने मूर्धोऽप्युदियादपि सर्वां दाशतधीरनुष्ठापदिति सर्वां सामुच्चामाश्विनप्र-
हसमेन सर्गश्रुत्या विनियुक्तानामपि प्रातिम्विक्रविनियोगप्रदाद्यानानां पारिप्लवे पारिप्लवमाचक्षीतेति
चोदितानामेतेन लिङ्गं सन्निर्गो विद्यायां विनियोग इमादिव्याशक्य प्रातिम्विक्रविनियोगस्य समुदाय-
विनियोगस्य च श्रौतत्वेन तेषाम्प्राप्यते च तदमान्मर्ममित्याह—ततश्चेति । आरुख्यानानां प्रयोग-
शेषत्वेऽपि सर्वेषां वेदान्तानामनुष्ठापयुक्त विद्याप्रधानत्वमित्याशक्याऽऽह—मन्त्रवदिति । देवस्य
एषादिमन्त्रे कस्यचिदेव पदस्य समोत्तर्यतया प्रयोगशेषत्वे निन्दे तदेकपाक्यतया पदान्तरागामपि
तच्छेषत्वमिष्टम् । तथाऽऽरुख्यानानां प्रयोगशेषत्वे तदेकपाक्यत्वेन सर्वापनिषदां तच्छेषत्वात् विद्याप्रा-
नतेत्यर्थः । सामान्यश्रुतेर्विशेषोक्त्याऽनन्तरत्वाच्च तथा विद्याविद्योऽन्तीति सिद्धान्तयति—तन्नेत्यादिना ।

पारिप्लवार्थाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२०३)

विशेषितत्वात् । तथाहि-“पारिप्लवमाचक्षीत्” इति हि प्रकृत्य “मनुर्व्वस्वतो राजा” इत्येवमादीनि कानिचिदेवाख्यानानि तत्र विशेष्यन्ते । आख्यानसामान्याच्चेत् सर्वगृहीतिः स्यादनर्थकमेवेदं विशेषणं भवेत् ॥ तस्मान्न पारिप्लवार्था एता आख्यानश्रुतयः ॥ २३ ॥

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥ २४ ॥

असति च पारिप्लवार्थत्वे आख्यानानां सन्निहितविद्याप्रतिपादनोपयोगितैव न्याय्या । एकवाक्यतोपबन्धनात् । तथाहि तत्रतत्र सन्निहिताभिर्विद्याभिरेकवाक्यता दृश्यते । प्ररोचनोपयोगात् । प्रतिपत्तिसौकर्योपयोगाच्च । मैत्रेयीब्राह्मणे तावद्-“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” [बृ० २ । ४ । ५] इत्याद्यया विद्ययैकवाक्यता दृश्यते । प्रातर्हनेऽपि-“प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा” [कौ०] इत्याद्यया । “जानश्रुतिः” [छां० ४ । १ । १] इत्याद्यापि “वायुर्वाव संवर्गः” [छां० ४ । ३ । १] इत्याद्यया । यथा च-“स आत्मनो वपामुदखिदद्” इत्येवमादीनां कर्मश्रुतिगतानामाख्या-

रत्नप्रभा ।

मेधे प्रथमेहनि “मनुर्व्वस्वत ” इति कथा भूयात् । द्वितीयेहनि “यमो वैवस्वत ” इति, तृतीयेहनि “वरुण आदित्य ” इति च वाक्यशेषे कथाना विशिष्योक्तत्वादुपक्रमस्य सकोचो युक्त इति भावः ॥ २३ ॥ क तर्हि कथाना विनियोग इत्याद्यत्र सन्निधानाद्विद्यास्तिन्याह-तथा चेति ॥ प्ररोचन प्रीतिजननम् ॥ “ स प्रजापतिर्वपामुदखिदद्” होमायोद्भूतवानित्यस्य “प्राजापत्यमजतूपरमात्मते” इति विविशेषत्वम् ।

भामती ।

आख्यानविशेषणत्वे त्वर्थवत् । तस्माद्विशेषणानुरोधोऽसर्वशब्दस्तदपेक्षो न त्वशेषवचन । यथा सर्वे ब्राह्मणा भोजयितव्या इत्यत्र निमन्त्रितापेक्ष सर्वशब्द । तथा चोपनिषदारणानां विद्यासन्धिप्रतिद्वन्द्वी विद्यैकवाक्यतां सोऽरोदीदित्यादीनानि निव्येकवाक्यत्व गमयतीति सिद्धम् । प्रतिपत्तिसौकर्यचिन्तु-आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

अथमेधे प्रथमेऽहनि मनुर्व्वस्वतो राजेत्याह । द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वत इति । तृतीयेऽहनि वरुण आदित्य इत्याद्याख्यानविशेषा वाक्यशेषे श्रुतास्तद्ब्रह्मादुपक्रमस्य सकोचो युक्त । न चोपक्रमस्यसर्वशब्दादुपसहारास्या विशेषोक्तिरुपलक्षणायेति वाच्यम् । आदौ सर्वाण्यारणानानि पारिप्लवे शसतीत्युक्त्वा पारिप्लवमाचक्षीतेति च त्रिधाप मनुर्व्वस्वत इत्यादि पठ्यते । तत्र पुनर्विधान वाक्यशेषम्यादख्याननि-यमार्थमन्यथा वैवर्ध्यात् । सर्वशब्दोऽपि वाक्यशेषम्योपारणानमन्यम्यकतिपयप्रयोगमात्रेणोपरम व्यावर्त-हितुमित्यर्थवानिति मत्वा सिद्धान्त त्रिवृणोति-पारिप्लवमिति । यस्मादख्यानसामान्यात्पारिप्लवार्था इमा श्रुतय इति तत्राऽऽह-आख्यानेति । विशेषणकत्र निगमयति-तस्मादिति ॥ २३ ॥ तर्हि कुत्राऽऽख्यानान्युपयुक्तानीत्याशङ्क्य विशेषण श्रुत्या सर्वश्रुतौ भग्नाया निर्बाध सन्निर्विद्यास्त्वेषोपनि-षदारणानानि नियुज्यते याह-तथा चेति । सूत्राय त्रिवृणोति-असतीति । एकवाक्यतोपबन्ध विभजते-तथाहीति । प्ररोचनमनुगगजननम् । सन्निहितविद्याभिराख्यानानामेकवाक्यताप्रतीतिमुदा-हरति-मैत्रेयीति । आख्यानत्वेऽपि पारिप्लवार्थत्वादर्शनाच्च न तादर्थ्यं प्रवृत्तारणानानामित्याह-ययेति । उदखिददुद्भूतवान्होमायेति यावत् । श्रुतिरिन्द्रसन्निधिर्निर्विद्यार्थत्वे सिद्धं फलितमुपसहरति-

नानां सन्निहितविधिस्तुत्यर्थता, तद्वत् ॥ तस्मान्न पारिप्लवार्थत्वम् ॥२४॥
इति पारिप्लवार्थाधिकरणम् ॥ ४ ॥

अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥ २५ ॥ (५) ॥

“पुरुषार्थोऽतःशब्दाद्” [व्या० सू० ३ । ४ । १ ।] इत्येतद्व्यवहितमपि
सम्भवादत् इति परामृश्यते । अत एव च विद्यायाः पुरुषार्थहेतुत्वाद-
ग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीत्याद्य-
स्यैवाधिकरणस्य फलमुपसंहारत्यधिकविवक्षया ॥ २५ ॥ इत्यग्नीन्धनाधि-
करणम् ॥ ५ ॥

रत्नप्रभा ।

एवमन्येषां तत्तद्विधिशेषत्व द्रष्टव्यम् ॥२४॥ (४) ॥ एवमाद्याधिकरणप्रमेय विद्यास्वातन्त्र्यमधिकरणत्रयेण
दृढीकृत्य भाष्याधिकरणस्य फलमाह—अत एवेति ॥ ब्रह्मविद्या स्वफले मोक्षे जनयितव्ये सहकारिव्येन
कर्माण्यपेक्षते न वेति वादिविवादात्सहाये “तनेति ब्रह्मविद्युप्युक्तत्वेजसश्च” इत्यादिश्रुत्या ज्ञानकर्मसमुच्चयेन
मोक्षप्राप्तिकथनादपेक्षत इति प्राप्ते विद्याया मुक्तिहेतुत्वादविद्यानिवृत्त्याद्यमुक्तौ न कर्मापेक्षेति सिद्धान्त-
यति—पुरुषार्थ इति ॥ अग्नीन्धनपदेन—तत्साध्यकर्माणि लक्ष्यन्ते । पुण्यकृत्तेजसः शुद्धसत्त्वो ब्रह्मविद्वृतः
तेन वेदनेन एति ब्रह्म प्राप्नोतीति श्रुतिव्याख्येयेति भावः ॥ मुक्तायेव कर्मणासामर्थ्यादनपेक्षा, अविद्यायां
त्वस्ति चित्तशुद्धिद्वारा तेषामपेक्षेत्यधिकं वक्तुमयमुपसंहार इत्युपसंहारसूत्रस्य फलमाह—अधिकेति २५॥(५)॥
भामती ।

पाठ्यानेन हि बाळा अप्यवधीयन्ते यथा तन्त्रोपाख्याधिक्येति ॥२४॥२४॥ (५) ॥ अत एव चाग्नीन्ध-
नाद्यनपेक्षा । विद्यायाः क्रत्वर्थत्वे सति तया क्रतूपकरणाय स्वकार्योय क्रतुरपेक्षितः । तदभावे कस्यो-
पकारो विद्येति । यदा तु पुरुषार्था तदा नानया क्रतुरपेक्षितः स्वकार्ये निरपेक्षाया एव तस्याः साम-
र्थ्यात् । अग्नीन्धनादिना चाश्रमकर्माण्युपलक्ष्यन्ते तदाह—अग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्यया
स्वार्थसिद्धौ नापेक्षितव्यानीति । स्वार्थसिद्धौः नापेक्षितव्यानि न तु स्वसिद्धाविति । एतच्चाधिकमु-
परिष्ठाद्वक्षते । तद्विवक्षया चैतत्प्रयोजन पूर्वतनस्याधिकरणस्योक्तम् ॥२५॥(५)॥ अधिकविवक्षेति यदुक्त
आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति ॥ २४ ॥ (४) ॥ कथानां विद्याशेषत्वे दर्शिते कर्मगामपि तर्हि तच्छेषत्वं तच्छेषत्वा-
भावेऽपि स्यादित्याशङ्क्य प्रमङ्गागतं विचारं परिसमाप्य पुरुषार्थाधिकरणस्य फलमाह—अत इति ।
ब्रह्मविद्या मोक्षे कर्माणातिकर्तव्यत्वेनापेक्षते न वेति वादिविप्रतिपत्तः सदेहे यजेनेति विविदिषायां विनिमुक्त-
यज्ञादीनां विषयमौन्दर्यत्वायां तस्यामनन्वयात्तद्विषयज्ञानसाध्यमोक्षान्वयस्य युक्तत्वादपेक्षत इति पूर्वपक्षे
काष्ठे पचतीत्यत्र पाकमाधनञ्चाळाजनककाष्ठानां पाकहेतुत्वदर्शनाज्ज्ञानेच्छाजनकान्त.करणशुद्धिहेतुत्वेन
यज्ञादीनां ज्ञानेच्छाहेतुत्वसिद्धः साक्षादेव मोक्षान्वये च यज्ञेनेत्यादिकरणविभक्तिमङ्गात्पारपर्यस्यैत्रोपयत्वात्त्रोपे-
क्षण इति सिद्धान्तः । एतदग्निप्रैत्य सनिहितस्यातःशब्दपरामर्शयोग्यस्यामावादत्तःपदानुपपत्तिमाशङ्क्य
सूत्राक्षराणि योजयति पुरुषार्थ इति । आद्याधिकरणे यथा विद्यायाः स्वातन्त्र्येण पुमर्थहेतुत्वमुक्तं
तद्य तथैवानुसृते तथा चाऽऽग्नेयादिष्वदर्शनात्तन् पुरुषार्थहेतुत्व कर्मापेक्षाविरोधीति निरस्तम् । न चात्र
पादादिसगतिरिक्तव्या प्रयमाधिकरणस्यैव तत्फलविषयस्थास्य तस्याः सुगमत्वात्फलमपि पूर्वात्तरपक्षयोस्तद-
देयेयभिन्न्याऽऽह—आद्यस्येति । स्वार्थसिद्धावेवानपेक्षा न तु स्वसिद्धौ तत्र तदपेक्षाऽस्तीत्यन्तराधि-
करणे निर्देहमुपसंहार इति तत्फलमाह—अधिकेति ॥ २५ ॥ (५) ॥ ब्रह्मविद्या स्वफले न

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ २६ ॥ (६) ॥

इदमिदानीं चिन्त्यते-किं विद्याया अत्यन्तमेवानपेक्षाऽऽश्रमकर्मणाम्-
उत-अस्ति काचिदपेक्षेति । तत्रात एवाग्नीन्धनादीन्याश्रमकर्माणि विद्या-
याः स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते इत्येवमत्यन्तमेवानपेक्षायां प्राप्ताया-

रत्नप्रभा ।

अधिकमाह-सर्वापेक्षेति ॥ यथा प्रमाफलत्वादविद्यानिवृत्तौ कर्मानपेक्षा, तथा प्रमात्वाद्वि-
द्यायापि प्रमाकर्णमात्रसाध्याया नास्ति कर्मापेक्षेति पृथपक्षः । तत्र विद्यार्थ कर्मानुष्ठानासिद्धिः
फल, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । अत्र विविदिपायाम्, इध्ममाणज्ञाने वा, -यज्ञादीना कर्मणां हेतु-
त्वमपूर्वत्वाद्धिधीयते । प्रमाया अप्युत्पत्तिप्रतिवन्धकदुरितक्षयात्पशुद्धिद्वारा कर्मसान्यत्वसम्भवात् । न च
पारम्पर्ये तृतीयाश्रुतिविरोधः । ज्वालाद्वारा पारम्पर्येण काष्ठैः पचतीति प्रयोगात् । द्वारस्याव्यवधायक-
त्वात् । न च जुद्धेर्द्वारत्वे मानाभावः । “ज्ञानमुत्पद्यते पुसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । कपाये कर्मभिः पके
ततो ज्ञान प्रवर्तते” इति स्पृतेः, “अविद्यया मृत्युतीर्त्वा विद्यामृतमदनुते” इत्यादिश्रुत्या कर्मणा पाप-
निवृत्तौ ज्ञानेन मुक्त्यभिधानाच्चेति सिद्धान्तयति-इदमिति ॥ नन्वत्र “विविदिपन्ति” इति पञ्चमलकारेण
भामती ।

तदधिकमाह-सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् ॥ यथा स्वार्थसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते आश्रमकर्माणि एवमुत्प-
त्तावपि नापेक्षेरन्निति शङ्का स्यात् । न च विविदिपन्ति यज्ञेनेत्यादिविरोधः । न ह्येव विधिरपि तु वर्त-
मानापदेशः । स च स्तुत्याप्युपपद्यते । अपि च चतस्रः प्रतिपत्तयो ब्रह्मणि प्रथमा तावदुपनिषदाक्षयश्रवण-
मात्राद्भवति यां किलाचक्षते श्रवणमिति । द्वितीया मीमांसासहिता तस्मादेवोपनिषदाक्यायामाचक्षते मन-
नमिति । तृतीया चिन्ता सन्ततिमयी यामाचक्षते निदिध्यासनमिति । चतुर्थी साक्षात्कारवती वृत्तिरूपा
नान्तरीयक हि तस्याः कैवल्यमिति । तत्राये तावत्प्रतिपत्तौ विदितपदतदर्थस्य विदितत्वाक्यगतिसोचर-
न्यायस्य च पुस उपपद्येते एवेति न तत्र कर्मापेक्षा । ते एव च चिन्तामयी तृतीया प्रतिपत्तिं प्रमुखाते
इति न तत्रापि कर्मापेक्षा । सा चादरनेरन्तर्वेदीर्धकालसेविता साक्षात्कारवतीमाधत्त एव प्रतिपत्तिं चतु-
र्थीमिति न तत्राप्यस्ति कर्मापेक्षा तत्रान्तरीयक च कैवल्यमिति न तस्यापि कर्मापेक्षा । तदेवं प्रमाणतश्च
प्रमेयत उत्पत्तौ च कार्ये च न ज्ञानस्य कर्मापेक्षेति वीज शङ्कामाम् । एव प्राप्त उच्यते-उत्पत्तौ ज्ञानस्य
कर्मापेक्षा विद्यते विविदिपोत्पादद्वारा “विविदिपन्ति यज्ञेन” इति श्रुतेः । न चेद वर्तमानापदेशत्वात्स्तुतिमात्र-
मूर्धत्वादर्थस्य । यथा यस्य पर्णमयी जुद्धूर्ध्वतीति पर्णमयताविधिरूर्ध्वत्वात् त्वय वर्तमानापदेशः, अनु-
वादानुपपत्तेः । तस्मादुत्पत्तौ विद्यया शमादिवत् कर्माण्यपेक्ष्यन्ते । तत्राप्येवंविदिति विद्यास्वरूपसंयोगा-
भानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

कर्मापेक्षा प्रमात्वात्समतवदित्युक्तम् । तर्हि न स्वोत्पत्तावपि तदपेक्षा प्रमात्वाच्चददेवेत्याशङ्कयाऽऽह-
सर्वेति । अधिकविपक्षयेत्युक्तं व्यक्तीकुर्वन्ब्रह्मविद्यामधिकृत्य पूर्वाधिकरणन्यायाद्विविदिपाश्रुतेश्च सशयमाह-
इदमिति । अत्र च स्वतन्त्रपुरुषार्थहेत्वौपनिषदात्मज्ञानोत्पत्तौ यज्ञादीनां शमादीना च विविदिपावाक्यी-
यत्त्रिनियोगोक्तेरस्ति पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे यज्ञादीना विज्ञानान्वये तत्फलत्वेऽपि तत्प्रसङ्गस्य समुच्चयसिद्धिः ।
सिद्धान्ते परंपरया तेषां ज्ञानान्वयेऽपि तत्फलान्वये हेत्वभावाच्चदसिद्धया ज्ञानस्यैव तद्हेतुतासिद्धिरित्यङ्गीकृत्य
पूर्वपक्षयति-तत्रेति । अपरोक्षधियो मानमात्रायत्तत्वात्प्रामाणिकज्ञानस्य मानहेतुपु ससु कर्माद्यमाधेनानु-
दयादर्शनात्केवलव्यतिरेकाभावे च यज्ञादीनां हेतुत्वकल्पनायोग्याद्विविदिपाश्रुतेश्च वर्तमानापदेशत्वा-
द्विनियोजकत्वायोग्याज्ञानस्य फलवदुत्पत्तावपि नान्वयस्तेपामिति भावः । विविदिपावाक्ये वर्तमा-

मिदमुच्यते-सर्वापेक्षा चेति । अपेक्षते च विद्या सर्वाण्याश्रमकर्माणि, नात्य-
न्तमनपेक्षैव ॥ ननु विरुद्धमिदं वचनम्-अपेक्षते चाश्रमकर्माणि विद्या,
नापेक्षते चेति ॥ नेति ब्रूमः ॥ उत्पन्ना हि विद्या फलसिद्धिं प्रति न कि-
ञ्चिदन्यदपेक्षते । उत्पत्तिं प्रति त्वपेक्षते ॥ कुतः ॥ यज्ञादिश्रुतेः ॥ तथाहि
श्रुतिः-“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा-
ऽनाशकेन” [बृ० ४ । ४ । २२] इति, -यज्ञादीनां विद्यासाधनभावं दर्श-
यति । विविदिषासंयोगाच्चैषामुत्पत्तिसाधनभावोऽवसीयते । “अथ यद्यज
इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्” [छां० ८ । ५ । १] ॥

रत्नप्रभा ।

विविदिषां भावयेयुरिति सनयैच्छैव भाव्यतया माति । तां विषयसौन्दर्यलभ्यतयोद्देश्य वेदनं चेद्भाव्यमुच्येत,
तर्हि वेदनमप्युद्देश्य तत्कले मोक्ष एव कर्मनिर्भाव्यः किं न स्यादित्यत आह-विविदिषासंयोगाच्चेति ॥
इष्यमाणतया विद्यायाः शब्दतः फलत्वमानादश्रुतमोक्षो न फलम् । अन्यथा फाष्टेः पचतीत्यत्रापि
काष्ठानां पाकफलवृत्तिहेतुत्वप्रसङ्गादिति भावः ॥ कर्मणां ज्ञानार्थत्वे लिङ्गावाक्यान्वाह-अथेत्यादिना ॥
भामती ।

दन्तरङ्गाणि वियोत्पादे शमादीनि, बहिरंगाणि कर्माणि विविदिषासंयोगात् । तथाहि-आश्रमविहितनि-
त्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मसमुत्पादस्ततः पाप्मा विधीयते । स हिः तत्त्वतोऽनित्याश्रुचिदुःखानामनि ससारे सति
नित्यश्रुचिमुखामलक्षणेन विभ्रमेण मलिनयति चित्तसत्त्वमधर्मनिबन्धनत्वाद्भिन्नमाणाम् । अतः पाप्मनः
प्रक्षये प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रयत्नोपपत्तिभ्यां ससारस्य तात्त्विकोमनित्याश्रुचिदुःखरूपताम-
प्रयूढं विनिश्चिनोति । ततोऽस्मिन्ननभिरतिसन्नं वैराग्यमुपजायते । ततस्तज्ज्ञासाऽश्रयोपावर्तते । ततो
ज्ञानोपायं पर्यपते पर्यपमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इति शान्त्रादाचार्यवचनाच्चोपश्रुत्य तज्ज्ञासत इति
विविदिषोपहारमुखेनात्मज्ञानोपत्ताविति कर्मणामुपयोगः । विविदिषुः खलु युक्त एकाप्रतया श्रवणमने
कर्तुमुत्सहते । ‘ततोऽस्य सत्त्वमसि’ इतिवाक्यान्निर्विचिकित्सज्ञानमुत्पद्यते । न च निर्विचिकित्सं तत्त्व-
मस्तीति वाक्यार्थमवधारयतः कर्मण्यविकारोस्ति । येन भावनायां वा भावनाकार्ये वा साक्षात्कारे कर्म-
णामुपयोगः । एतेन वृत्तिरूपसाक्षात्कारकार्येऽपवर्गे कर्मणामुपयोगो दूरनिरस्तो वेदितव्यः, तस्माद्यथैव शमा-
दयो यावज्जीवमनुवर्तन्ते एवमाश्रमकर्मापीत्यसमीक्षितामिधानम् । विदुषस्तत्रानविकारादित्युक्तम् । एवार्थेऽ
‘आनन्दगिरोय-न्यायनिर्णयः ।

नापदंशेऽपि यस्य पर्णमयीत्याटाविद्यापूर्वत्वात्पत्रमलक्षारेण ब्रह्मानुभवकामो यज्ञादीनि कुर्वादिति विष्णुप-
गमादागमस्य केवलव्यतिरेकानपेक्षात्वाद्द्विषयसौन्दर्यलभ्यायामिच्छायां साक्षादन्वयायोगात्तत्कले ज्ञाने यज्ञा-
पन्वयसिद्धेयज्ञेनेत्यादिकरणश्रुत्या च तेषामित्यमाणापरोक्षधीसाधनत्वदृष्टेर्ज्ञानस्य च मानायत्तना साक्षा-
यज्ञायासाधनत्वेऽपि तेषां चित्तशुद्ध्या प्रत्यक्षप्रवणतामुत्पादापरोक्षज्ञाने पर्यवसानान्यारपर्येऽपि पचति फाष्टे-
रितिवाकरणविभक्तिसंभवाद्दुत्पत्तौ ज्ञानस्य कर्मोपेक्षाऽस्तीति सिद्धान्तयति-इदमिति । आपातेन पूर्वा-
परविरोधप्रतीतिं शङ्कते-नन्विति । विभागोक्तया प्रत्याह-नेर्ताति । उक्तव्यवस्थायां प्रसन्नैक
हेतुमाह-कृत इति । हेतुं विवृणोति-तथाहीति । नन्वत्र विविदिषासयोगो यज्ञादीनां ज्ञायते यदि
तस्यां विषयसौन्दर्यलभ्यायां तेषामन्वयायोगादिव्यमाणे ज्ञानेऽन्वयोऽभ्युपगम्यते तर्हि ज्ञानस्य मानाधीनत्वा-
त्कर्मणां तत्रान्वयासिद्धेः श्रुतत्यागेन तत्कले मोक्षे किमित्यन्वयो नश्यते तत्राऽऽह-विविदिषेति । नो-
हेतुत्वकल्पनायां नास्त्यकृतः कृतेनेयादिविरोधात्परंपरयाऽपि हेतुने वाधाभावाद्बुद्धिशुद्ध्या तदुत्पत्तयेना-
न्वयो यज्ञादीनामित्यर्थः । यज्ञादिश्रुतेरिति वाक्यान्तरमपि प्रहृत्यनित्याह-अथेति । तत्र यदानीं

संगोपेक्षाविकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२०७)

इत्यत्र च विद्यासाधनभूतस्य ब्रह्मचर्यस्य यज्ञादिभिः संस्तवाद्यज्ञादी-
नामपि साधनभावः सूच्यते। “सर्वे वेदा यत्पथमामनन्ति तर्पांसि सर्वाणि
च यद्ब्रह्मन्तियद्विच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमि” [कठ०
१।२।१५] इत्येवमाद्या च श्रुतिराश्रमकर्माणां विद्यासाधनभावं सूचयति ।
स्मृतिरपि—“कपायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः । कपाये क-
र्मभिः पक्ते ततो ज्ञानं प्रतर्तते ॥” इत्येवमाद्या । अश्ववदिति योग्यता-
निदर्शनम् ॥ यथा-योग्यतावशेनाश्वो न लाङ्गलाकर्षणे युज्यते, रथच-
र्यायां तु युज्यते, एवमाश्रमकर्माणि विद्यया फलसिद्धौ नापेक्ष्यन्ते, उत्प-
त्तौ त्वपेक्ष्यन्ते-इति ॥ २६ ॥

शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषाम-
वश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥

यदि कश्चिन्मन्येत-न यज्ञादीनां विद्यासाधनभावो न्याय्यः। विध्यभावा-
त्। “यज्ञेन विविदिषन्ति” इत्येवमादिका हि श्रुतिरनुवादस्वरूपाविद्यास्तु
तिपरा, न यज्ञादिविधिपरा । इत्थं महाभागा विद्या यद्यज्ञादिभिरेवै-
तामवाप्तुमिच्छन्तीति । तथापि तु “शमदमाद्युपेतः स्याद्” विद्यार्थी
“तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिक्षुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्ये-
वात्मानं पश्यति” [बृ० ४ । ४ । २३] इति विद्यासाधनत्वेन शमदमा-
दीनां विधानात् । विहितानाश्चावश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ नन्वत्रापि शमाद्यु-

रत्नप्रभा ।

कश्चिदेवमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषाम-
वश्यानुष्ठेयत्वात् ॥ २७ ॥ एवं नियोत्पत्तौ बहिरङ्गानि कर्माण्युक्तानाऽतर्गाण्याह-शमेति ॥ विद्यास्तुत्यर्थत्वेनैक-
वाक्यत्वसमये वर्तमानोक्तिभङ्गेन विधिकल्पनमयुक्तम् । विद्यावाक्याद्भेदप्रसगाद् । अतः शब्दमात्रलभ्या
विद्येति परामिप्रायमन्यागीकरोति-तथापि तिष्ठति ॥ शमादेरापर्यक्तत्वात् शब्दमात्रलभ्या विद्येत्यर्थः ॥
यस्मादेवमिन्न लिप्यते कर्मणा पापकेन तस्मादेव विद्यार्थी शमाद्युपेतो भूत्वा विचारयेदिति विधिर्गम्य
भामती ।

तु कर्मसु प्रतिपिद्ववर्जमनप्रिकारेऽप्यसक्तस्य द्वारसिक्तौ प्रवृत्तिरुपपद्यत एव । न हि तत्रान्वयव्यतिरेकसम-
धिगमनीयफलेऽस्ति निध्यपेक्षा । अतश्च ‘भ्रान्त्या चेदौक्तिकं कर्म वैदिकं च तथास्तु ते’ इति प्रलयः ।
शमदमादीनां तु नियोत्पादायोपपत्तानामुपरिष्ठादवस्थ्यास्वामाध्यादनपेक्षितानामप्यनुवृत्ति । उपपादित
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानसाधनत्वे विज्ञात लिङ्गमाह-अत्रेति । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह-सर्वं इति । परपरया कर्मणा धीहे-
तुत्वे स्मृतिमपि दर्शयति-स्मृतिरिति । उत्पत्ताविधे फलेऽपि ज्ञानस्य कर्मपेक्षा किं न स्यादित्यादाङ्क्य
दृष्टान्तमादाय व्याकरोति-अश्ववदित्यादिना ॥ २६ ॥ ज्ञानोत्पत्तौ बहिरङ्गमुक्त्वा तत्रैवान्तरङ्गमु-
पदिशति-शमदमादीति । अत्र व्याकर्या शङ्कामाह-यदीति । त्रियास्तापकत्वेनापि समवर्त्यर्थवत्त्वे
वर्तमानताभेगेन विधिकल्पनमयुक्त वाक्यभेदप्रसगाद् । अतः शब्दमात्रलभ्या विद्येति मान । एव तवामि-
प्रायेऽपि हेतुन्तरमवयवमनुष्ठेयं न शब्दमात्रलभ्या विद्येति सूत्रयोजनया परिहरति-तथाऽपीति । विधि-
दिवावाक्यतुल्यतया शमादिवाक्यस्य नास्ति विधिपरतेति शङ्कते-नन्विति । यस्मादेवमात्मानं विदिष्या

पेतो भूत्वा पश्यतीति वर्तमानापदेश उपलभ्यते, न विधिः ॥ नेति ब्रूमः ॥
 तस्मादिति प्रकृतप्रशंसापरिग्रहाद्विधित्वप्रतीतिः । “पश्येद्” इति च
 माध्यन्दिना विस्पष्टमेव विधिमधीयते । तस्माद्यज्ञाद्यनपेक्षायामपि श-
 मादीन्यपेक्षितव्यानि । यज्ञादीन्यपि त्वपेक्षितव्यानि । यज्ञादिश्रुतेरेव ॥
 ननुक्तं यज्ञादिभिर्विदिषन्तीत्यत्र न विधिरूपलभ्यत इति ॥ सत्यमुक्तम् ॥
 तथापि त्वपूर्वत्वात् संयोगस्य विधिः परिकल्प्यते । न ह्ययं यज्ञादीनां विवि-
 दियासम्बन्धः पूर्वं प्राप्तः ॥ येनानूद्येता “तस्मात्पूषा प्रपिष्टभागोऽद्रन्तको हि”
 इत्येवमादिषु चाश्रुतविधिकेष्वपि वाक्येष्वपूर्वत्वाद्विधिं परिकल्प्य “पौष्णं

स्त्वप्रमा ।

इत्याह—नेति ब्रूम इति ॥ अत्र उपरतपदेन संन्यासः उक्तः । तस्य श्रवणाङ्गत्वम् । अतः शमादिविशिष्ट-
 श्रवणमत्र विधीयते । यदि तु “लोकमिच्छन्तः प्रयजन्ति” “ज्ञानं पुरस्कृत्य सत्यमेद्” इत्यादि-
 श्रुतिस्मृतिषु फलवत्त्वेनोत्पन्नसंन्यासस्याङ्गत्वायोगात् । “श्रोतव्यः” इतिविहितश्रवणानुवादेन अनेकश-
 मादिविधाने वाक्यभेदापातात् “पश्येद्” इति च प्रकृत्या श्रवणलक्षणपादोपाच्च संन्यासो न श्रवणस्याङ्गम् ।
 किंतु ततः प्रागनुष्ठेयमेपि श्रवणवद् ज्ञानार्थं इति मतं, तदा शमादिसमुच्चयेन ज्ञानं भावयेदिति ज्ञानार्थं
 शमादिसमुच्चयविधिरित्यनवद्यम् । यः पूर्वं यज्ञादिश्रुतेः स्तुत्यर्थत्वाङ्गीकारः आपाततो गुडजिह्विकान्यायेन
 शमादिस्वीकारार्थं कृतः, तमिदानीं त्यजति—यज्ञादीन्यपीति ॥ यज्ञादीनां विद्यासाधनत्वरूपसंयोग-
 स्यात्पूर्वत्वादान्तरवाक्यभेदेन विधिः स्वीक्रियते, ब्रह्मविद्यावाक्येन ब्रह्मवाक्यैकत्वाक्यता चैत्यर्थः ॥ परप्र-
 रणेन्यवान्तरविधिरित्यत्र पूर्वतन्त्रसंगतिमाह—तस्मात्पूर्पीति ॥ दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रुतं “पूषा प्रपिष्टभागः
 इति । तत्र पूषा देवता पिष्टभागो वा दर्शपूर्णमासयोर्नास्ति । अतः समासात्प्रतीतस्य कालत्रयानवमुष्टस्य
 द्रव्यदेवतासंबन्धस्य भविनाभावेन यागविध्युपस्थापकत्वात् प्रयोगज्ञानाय विधिपदमव्याहृत्य प्रकरणादु-
 त्कर्षेण पूषोद्देशेन पिष्टभागः कर्तव्य इति विद्युतो संबन्धः “पौष्णं पेषणम्” इति सूत्रे विचारित इत्यर्थः ॥
 मामती ।

चेतदस्माभिः प्रथमसूत्र इति नेह पुनः प्रत्याख्यते । तस्माद्विदिषोत्पादद्वाराश्रमकर्मणा विद्योत्पत्तावुप-
 खानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पापेन कर्मणा न लिप्यते तस्मादेवं विशार्था शमाद्युपेतो भूत्वा विचारयेदिति गम्यते विधिरित्याह—
 नेतीति । विध्यभावे तत्प्रशंसावैयर्थ्यादुक्तविधिसिद्धिरित्यर्थः । काण्वपाठे विधिमुक्त्या माध्यन्दिनपाठे विध्य-
 भावशङ्काऽपि नास्तीत्याह—पश्येदिति चेति । विधिकल्पमाह—तस्मादिति । यज्ञादीनामसाधनत्व-
 शंक्रामापाततोऽन्युपेत्य साधनान्तरापेक्षोक्ता । इदानीं तदसाधनत्वशंकाऽपि न युक्त्याह—यज्ञादीनीति ।
 उक्तं स्मारयित्वा परिहरति—नन्वित्यादिना । संयोगस्यापूर्वत्वमेव स्पष्टयति—न हीति । सत्यपि महा-
 वाक्यैक्येऽनुष्ठानयोग्यादुर्ध्वविधिरवान्तरवाक्येन क्रियते न तत्र वाक्यभेदो दोष इत्यत्र पूर्वतन्त्रसंगतिमाह—
 तस्मादिति । दर्शपूर्णमासयोः श्रुतं तस्मात्पूर्व्यादि । तत्र पूषाः पिष्टद्रव्यसंबन्धः सामासिकः । न
 च पूषा देवता पिष्टभागो द्रव्यं दर्शपूर्णमासयोर्नास्ति तेन तदेकवाक्यतायोगात्कालत्रयानुष्टद्रव्यदेवतासंबन्ध-
 स्याभिनाभावेन यागविध्युपस्थापकत्वात्प्रवहारासिद्धये विधिपदमव्याहृत्य प्रकरणादुत्कर्षेण पूषोद्देशेन पिष्ट-
 भागः कर्तव्य इति विद्युतो संबन्धः “पौष्णं पेषणं विद्युतो प्रतिषेताचोदनामप्रकृतौ” [जे० सू० ३।
 ३। ३०] इत्यत्र विचारित इत्यर्थः । अवान्तरवाक्यभेदेन सूत्रकृताऽपि स्वीकृतो विधिरित्याह—

सर्वान्नुमत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२०९)

पेपणं विकृतो प्रतीयेत" [जै० सू० ३ । ३ । ३४] इत्यादिविचारः प्रथमे तन्त्रे प्रवर्तितः । तथा चोक्तं—“विधिर्वा धारणवद्” [व्या० सू० ३।४।२०] इति । स्मृतिष्वपि भगवद्गीताद्यास्वनभिसन्धाय फलमनुष्ठितानि यज्ञादीनि मुमुक्षुर्ज्ञानसाधनानि भवन्तीति प्रपञ्चितम् ॥ तस्माद्यज्ञादीनि, शमादीनि च,—यथाश्रमं सर्वाण्येवाश्रमकर्माणि विद्योत्पत्तावपेक्षितव्यानि । तत्रापि—“एवंविद्” [बृ० ४।४।२३] इति विद्यासंयोगात्प्रत्यासन्नानि विद्यासाधनानि शमादीनि, विविदिषासंयोगानु बाह्यानीतराणि यज्ञादीनीति विवेकव्यम् ॥२७॥ इति सर्वापेक्षाधिकरणम् ॥६॥

सर्वान्नुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् ॥ २८ ॥ (७) ॥

रत्नप्रभा ।

“स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव” इत्याद्याः स्मृतयः । कर्मणा ज्ञानहेतुत्वे शमादिव्यावज्ज्ञानोदयमनुवृत्तिः स्यात् । तथा च सत्यासामा इत्यत आह—तत्रापीति ॥ दृष्टविक्षेपनिवृत्तिद्वारा शमादीना ज्ञानार्थत्वाद्गुणवृत्तिः, न कर्मणाम् । अदृष्टद्वारा ज्ञानार्थत्वादिति भावः ॥ २७ ॥ (६) ॥ सर्वा-

भामती ।

योगो न विद्याकार्य इति सिद्धम् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥२६॥२७॥ ६॥ सर्वान्नुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् । प्राणसत्तादे सर्वेन्द्रियाणां धूयते । एष किल विचारविषय —सर्वाणि खलु वागादीन्व्यवहित्य प्राणो मुख्य उपाचैतानि किं मेऽन्न मत्रिष्यतीति तानि होतुं । यदिदं लोकेऽन्नात्मा च श्रम्य आ च शकुनिभ्यः सर्वप्राणिना यदन्न तत्तन्नामिति । तदन्नेन सटर्भेण प्राणस्य सर्वमन्नमित्यनुत्ति-तन विद्यायाह ध्रुति —‘न ह वा एवमिदं किंचनानन्न भवति’ इति । सर्वं प्राणस्यान्नमित्येवमिदं न किंचनानन्न भवतीति । तत्र सशय —किमेतत्सर्वान्नाम्यनुज्ञानं शमादिवदेतद्विद्याङ्गतया विधीयते उत स्तुत्येव सर्वान्नुमतिर्भवति इति । तत्र यद्यपि मरतीति वर्तमानापदेशात्तत्र विधि प्रत्यायत । तथापि यथा यस्य पर्णमथो जुहुर्मरतीति वर्तमानापदेशादपि पलाशमयीत्कथिप्रतिपत्तिः पत्रमलकारापत्या तथेहापि प्रवृत्तिशेषकरताद्यमं विधिप्रतिपत्तिः । स्तुतो हि अर्थनादमात्रं न तथार्थयथा विना । भक्ष्याभक्ष्यशास्त्रं च सामान्यतः प्रवृत्तभनेन विशेषशब्देण ब्रह्मन् । गम्यागम्यद्विरकशास्त्रमिदं सामान्यतः प्रवृत्तं सपद्विद्याङ्गभूतस्यस्तल्यपरिहारशास्त्रेण विशेषविषयेणेति प्राप्तं उच्यते—‘अशक्ते कल्पनीयत्वाच्छास्त्रान्तरविरोधतः । प्राण-स्यान्नमिदं सर्वमिति चिन्तनसस्तम् ॥ न तावत्कौटेल्यक्रम्यादमन्नं मनुष्यजातिना युगप-पर्यायेण वा शक्य-मनुम् । इमकरभकादीनामन्नस्य शमीकरारकण्टकवटकाष्टादेरेकस्यापि अशक्यादनत्वात् । न चात्र लिड इव स्तुततरा विधिप्रतिपत्तिरस्ति । न च कल्पनीयो विधिरपूर्वनाभावात् । स्तुत्यापि च तदुपपत्तेः । न च सत्या गतो सामान्यतः प्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विषयमत्रोचो युक्तः । तन्मात्सर्वं प्राणस्यान्नमित्यनुचित्तनविधानस्तुतिरिति साम्प्रतम् । शक्यत्वं च प्रवृत्तिशेषकरतोपयुज्यते नाशक्यविधानत्वे । प्राणात्यय इति आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तथा चेति । सृष्टयुत्सास्याप्यना-तरवाक्यस्य विधायकं न तत्रापि पाह—स्मृतिष्विति । कर्मणा ज्ञानोपतिहेतुत्वे धुनिस्मृतिग्यापसिद्धे फलितमाह—तस्मादिति । यज्ञादीनामपि ध्रुतिस्मृति-यायेभ्योऽनुष्ठेयत्वे शमादीनां तेषु विशेषमावाद्याद्विद्योदयमविशेषेणानुष्ठानं म्यादि-याशक्याऽऽह—तत्रापीति ॥ ॥ २७ ॥ (६) ॥ यज्ञादीनां शमादीनां च विद्यासन्निहितानां तच्छेषतोक्ता लघुसङ्गाद्विद्यासन्निध्युक्त-सर्वान्नाम्यनुज्ञानस्यापि विशेषणमाशक्यं प्रत्याह—सर्वान्नेति । प्राणविदं सर्वान्नुज्ञानं विषयं वक्तुं

प्राणसंवादे श्रूयते छन्दोगानां—“न ह वा एवंविदि किञ्चनानन्नं भवति” [छां० ५ । २ । १] इति । तथा वाजसनेयिनां “न ह वा अस्यान्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतम्” [वृ० ६ । १ । १४] इति । सर्वमस्यादनीयमेव भवतीत्यर्थः ॥ किमिदं सर्वान्नानुज्ञानं शमादिवद्विद्याङ्गं विधीयते—उत—स्तुत्यर्थं संकीर्त्यत इति संशये—विधिरिति तावत्प्राप्तम् । तथाहि प्रवृत्तिविशेषकर उपदेशो भवति । अतः प्राणविद्यासन्निधानात्तद्-द्भवेनेयं नियमनिवृत्तिरूपदिश्यते ॥ नन्वेवं सति भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रव्याघातः स्यात् ॥ नैष दोषः ॥ सामान्यविशेषभावाद्वाधोपपत्तेः । यथा—प्राणिहिंसाप्रतिषेधस्य पशुसंज्ञनविधिना वाधः, यथा च—“न काञ्चन परिहरेत्तद्भूतम्” [छां० २ । १३ । २] इत्यनेन वामदेव्यविद्याविषयेण सर्वस्वपरिहारवचनेन सामान्यविषयं गम्यागम्यविभागशास्त्रं बाध्यते, एवमनेनापि प्राणविद्याविषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भक्ष्याभक्ष्यविभागशास्त्रं बाध्यतेति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ नैदं सर्वान्नानुज्ञानं विधीयत इति । न ह्यत्र विधायकः शब्द उपलभ्यते । “न ह वा एवंविदि किञ्च-

रत्नप्रभा ।

ज्ञानुमतिरिति ॥ एवंविदि प्राणस्यान्न सर्वमिति ध्यानवतीत्यर्थः ॥ जग्धं भक्षितम् । अपूर्वत्वाद्विद्य-
श्रुतेश्च सशयः ॥ अपूर्वत्वाद् यज्ञादित्रिभिः कल्प्य इति पूर्वपक्षवति—विधिरिति ॥ अत्र भक्ष्याभ-
क्ष्यनियम-यागस्य विद्याङ्गत्वमिद्वि- फल, सिद्धान्ते तु त्रिधास्तुतिरिति त्रिक- । “न कउञ्च मक्षयेत्”
इति शास्त्रं प्राणविव्यतिरिक्तविषय, यथा ग्राम्यकर्मणि वामदेव्यमानोपासकृत्यतिन्त्रिविषय परत्रोत्तमिषे-
शास्त्र, तद्वदिति प्राप्ते सिद्धान्त सूत्रादृद्धरेयं दर्शयति—नेदमिति ॥ प्राणत्रिसन्निभेः, अशक्तयत्नाच्च,—
स्तुतिरेव न विधि- कल्प्यः, निषेधशास्त्रविषेधात् । कन्तमो हि विधि सामान्यशास्त्रनामकः न तु कल्प्य
भाती ।

नावधारणपरं प्राणात्पय एव सर्वान्नत्वम् । तत्रोपासनायाश्च स्मृततरनिषिद्धतेश्च सुरार्जने विद्यासमाविद्धासं
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शाखाद्वयस्या श्रुतिमाह—प्राणोति । जग्धं भक्षितम् । त्रिसन्निभकार्यं सगृहाति—सर्वमिति । अत्र-
र्षनाद्विद्यश्रुतेश्च संशयमाह—किमिति । अत्र प्राणत्रियायाः स्वतन्त्रपुमर्थहेनोर्वाक्यार्थदानोपयुक्तायाः
स्तुत्यर्थं सर्वान्नानुज्ञानकर्तृत्वमिति कथनात्पादादिमगतिः । पूर्वपक्षे प्राणत्रियो भक्ष्याभक्ष्यविभागाभिद्धि ।
सिद्धान्ते विदुषोऽविदुषश्चानापदि तन्निद्धिरिति मन्वान- मक्षयपदस्य पूर्वपक्षवति—विधिरितितीति । विधि-
शब्देऽनुष्ठानविशेषणमाह हेतुमाह—तथाहीति । सर्वान्नानुज्ञान स्वतन्त्रमेव निर्मायतामि-याशक्य सन्निभ-
त्रियोऽन्वैमि-याह—अत इति । सर्वान्नानुज्ञान प्राणत्रियागं चेत्तर्हि न कउञ्च मक्षयेदित्यादि शास्त्र
विरुध्येतेति शक्यते—नन्विति । प्राणत्रिदितिरिक्तविषय तदिति त्रियोः परंहरति—नेत्यादिना । उपर-
चिमेव कर्मत्रियवद्विद्यान्तोदाहरति—यथेति । तत्रैव त्रियात्रियव दृष्टान्तमाह—यथा चेति । यदुप-
श्रयते स हिंसा इत्यादिना ग्राम्यत्यापागतचेष्टानु द्विकारादिदृष्टिर्निहिता सा वामदेव्यत्रिया तत्रोप-
श्रय संसेतकरणम् । दृष्टान्तयोरेव दार्ष्टान्तिके योजयति—एवमिति । त्रिद्विधियावाक्ये वर्तमानापर-
दोऽप्यपूर्ववापद्यमटकारागोकारेण विधिरुप्यनवन्न हेत्यादौ वर्तमानापदेशोऽप्यपूर्व गतिधिरिति मन्तव्य-
दृष्ट्यादृष्टरेव सिद्धान्तमाह—एवमिति । तत्र हेतुमाह—न हीति । यस्य पर्याययीत्यादावत्र वर्तमानापर-

सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२११)

नानन्नं भवति" [छां० ५ । २ । १] इति वर्तमानापदेशात् । न चास-
त्यामपि विधिप्रतीतौ प्रवृत्तिविशेषकरत्वलोभेनैव विधिरभ्युपगन्तुं श-
क्यते। अपि च श्वादिमर्यादं प्राणस्यान्नमित्युक्त्वेदमुच्यते—“न-एवंविदि
किञ्चिदन्नं भवति" [छां० ५ । २ । १] इति । न च श्वादिमर्यादमन्नं
मनुष्यदेहेनोपभोक्तुं शक्यते । शक्यते तु प्राणस्यान्नमिदं सर्वमिति विचि-
न्तयितुम् ॥ तस्मात्प्राणान्नविज्ञानप्रशंसार्थोऽयमर्थवादः, न सर्वान्नानुज्ञा-
नविधिः । तदर्शयति—“सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये” इति ॥ एतदुक्तं
भवति—प्राणात्यय एव हि परस्यामापदि सर्वमन्नमदनीयत्वेनाभ्यनुज्ञा-
यते । “तदर्शनात्” । तथाहि श्रुतिश्चाक्रायणस्य ऋषेः कष्टायामवस्थाया-
मभक्ष्यभक्षणे प्रवृत्तिं दर्शयति—“मट्चीहतेषु कुरुषु” [छां० १ । १० ।
१] इत्यस्मिन्ब्राह्मणे “चाक्रायणः किल ऋषिरापहृत इभ्येन सामिखा-

रत्नप्रभा ।

इति भाषः ॥ स्वल्पस्य प्राणविदो न सर्वान्नानुमतिरित्यत्र लिंगं वदन् सूत्रं योजयति—तदर्शयतीति ॥
मट्चयः रक्ता-क्षुद्रपक्षिण-तैर्हेतेषु कुरुदेशस्यस्येषु दुर्मिक्षे जाते बाळ्या सह जायया मुनिदेशान्तर
गच्छन्निभ्यप्राप्ते स्थितवान् । इभ्यः—हस्तिपाकक- तेन—सामिखादितान् अर्धमक्षितान् कुत्सितमापान्
याचयित्वा मक्षितवान् । इभ्येन जल गृह्णणेत्युक्ते सत्युच्छिष्ट मे पीत स्यादिति प्रतिपिब्य मापाः किं
नोच्छिष्टा इतीभ्येनोक्ते सति मापमक्षणे जलत्यागे च कारणमुवाच—अत्राशे मम आपदस्ति । जलपान
तु स्येऽतस्तटाकादौ लभ्यत इति । मापान् खादित्वा शिष्टान् जाययै दत्तवान् । सा च अनापहृता
पथ्युरापद ज्ञात्वा मापान् सरक्ष्य प्रातस्तप्ते ददौ । स च तान्खादित्वा राज्ञो यज्ञं गत्वा प्रश्नोत्रादीनाक्षिप्य
प्राणादिका प्रस्तावादिदेवताम् उपदिश्य धनं प्राप्य स्वित इति । अत्रोच्छिष्टमक्षणजलत्यागात्मकशिष्टा-
भामती ।

प्रति विशानात् । न त्वन्यत्रेति । इभ्येन हस्तिपकेन सामिखादितान् अर्धमक्षितान् । स हि चाक्रायणो हस्ति-
पकोच्छिष्टान्कुम्भापांभुजानो हस्तिपकेनोक्त । कुम्भापानि मट्च्छिष्टमुदकं कसमान्नातुपिब्रूषति । एवमुक्त-
स्तदुदकमुच्छिष्टदोषात्प्रत्याचक्षे । कारणं चात्रोवाच । न वाऽजीविष्य न जीविष्यामीतीमान्कुम्भापान्खा-
दम् । कामो म उदकपानमिति स्वातन्त्र्य मे उदकपाने नदीकूपतडागप्रपादिषु यथाकामं प्राप्नोमीति
नोच्छिष्टोदकामावे प्राणात्यय इति तत्रोच्छिष्टमक्षणदोष इति मट्चीहतेषु कुरुषु ग्लायन्नशनायया मुनिनि-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

शेऽपि कल्पो विधिरित्वाशक्याऽऽह—न चेति । सामान्यविधिमात्रत्वं श्रुतविशेषविधेरिष्ट विशेषकरणा
तु सामान्यविधिना बाध्या कल्पनया विरोधाभासापेक्षत्यादित्यर्थः । इत्यत्र स्तु-यर्थमेवेदं वचो न विधिरि-
त्याह—अपि चेति । आ श्वस्य आ ऋणुमिभ्य आ कौटपतगेभ्यस्तत्तेऽन्नमिति श्रवणादशक्यविषयो
विधिर्न सभयतोत्याह—न चेति । तर्हि वचनत्रैय-यमिथ्याशक्यं सर्वं प्राणस्यान्नमिति धीस्तुर्यर्थत्वान्नै-
मित्याह—शक्यते त्विति । उक्तार्थे सूत्रमादत्ते-तदिति । तदक्षराणि व्याकरोति—एतदिति ।
मट्चोऽशनय-पापाणवृष्टयो रक्तपर्णा- क्षुद्रपक्षिनिशेषा वा तैर्हेतेषु कुरुषु तद्देशस्यसम्प्रेषितं यावत् ।
आल्यायिकार्थमाह—चाक्रायण इति । स हि दुर्मिक्षे जाते जाययाऽनुपजातपयोधरादिह्रीव्यञ्जनया
सह देशान्तरं प्रतिचक्रमे स कदाचिदित्यप्राप्तं निरसन्निभ्येन सह हस्तयारोहेण सामिमोजितान् अर्धमक्षिता-
न्कुम्भापांन्कुत्सितमापान्मक्षितवानित्यर्थः । अनुपान गृह्णणेत्युक्ते सत्युच्छिष्ट मे पीत स्यादिति प्रतिपिब्य

दितान्कुलमायांश्चखाद । अनुपानन्तु तदीयमुच्छिष्टदोषात्प्रत्याचक्षे । कारणं चात्रोवाच—“न वा अजीविष्यमिमानखादन्” [छां० १ । १० । ४] इति, “कामो म उदपानम्” [छां० १ । १० । ४] इति च । पुनश्चोत्तरेद्युस्तानेव स्वपरोच्छिष्टान्पर्युषितान्कुलमायान् भक्षयाम्बभूवेति । तदेतदुच्छिष्टोच्छिष्टपर्युषितभक्षणं दर्शयन्त्याः श्रुतेराशयातिशयो लक्ष्यते—प्राणान्त्ययप्रसङ्गे प्राणसन्धारणायाम्भक्षयमपि भक्षयितव्यमिति । स्वस्थावस्थायां तु तत्र कर्तव्यं विद्यावतापीत्यनुपानप्रत्याख्यानाद्गम्यते ॥ तस्मादर्थवादः “न ह वा एवंविदि” [छां० ५ । २ । १] इत्येवमादिः ॥ २८ ॥

अवाधाच्च ॥ २९ ॥

एवञ्च सत्याहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरित्येवमादि भक्षयामक्षयविभागशास्त्रमवाधिनं भविष्यति ॥ २९ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ ३० ॥

अपि च आपदि सर्वात्रभक्षणमपि स्मर्यते विदुषोऽविदुषश्चाविशेषेण—“जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमस्ति यतस्ततः । लिप्यते न स पापेन पत्रपत्रमिवाम्भसा” इति ॥ तथा “मद्यं नित्यं ब्राह्मणः” “सुरापस्य ब्राह्मणस्योष्णामांसिश्चैयुः” “सुरापाः क्रमयो भवन्त्यभक्ष्यभक्षणाद्” इति च स्मर्यते वर्जनमन्नस्य ॥ ३० ॥

स्तप्रथा ।

चारुङ्गात् श्रीनाटनापदि विदुषाव्यभक्ष्यं न भक्षणीयमिति मूच्यते इति भावः ॥ २८ ॥ २९ ॥ सुरापानेनावि जीवनमाशङ्क्य कदापि न कार्यमित्याह—तथा मद्यं नित्यं ब्राह्मण इति ॥ वर्जयेदिति शेषः ॥ कुन इत्याशङ्क्य मरणान्तप्रायश्चित्तविधानादित्याह—सुरापस्येति ॥ उष्णाम्—अतितप्तम् । सुरामिति शेषः ॥ इतश्च सा न पेयेत्याह—सुरापा इति ॥ ३० ॥ उदाहृतस्मृतीनां मूढधृतिमाह—

मामती ।—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

किमेतेऽप्युच्छिष्टा नेति परेणोक्ते कारण चानुपाननिषेधे कथितवानित्याह—अनुपानं त्विति । कुन्मापाश्चन्न भक्षयन्ते जीवनमेव मे न स्यात्कामः स्येच्छातो मे तटाकादिपूद्रकृपान मन्निपतोत्यर्थः । स्वयं खादित्वा शिष्टाञ्जायार्थमाजहार तथा च मर्तृत्वभावज्ञया निहितानुच्छिष्टेने प्रातरेव भक्षितवानित्याह—पुनश्चैति । कुन्माप्रभक्षणश्रुतेरभिप्रायमाह—तदिति । अनुपाननिषेधश्रुतेस्तात्पर्यमाह—स्वस्येति । सर्वान्नभक्षणस्य निरङ्कुशत्वामावे फलितमाह—तस्मादिति ॥ २८ ॥ तस्यार्थवादत्वे हेवंतरमाह—अव धाञ्चेति । सामान्यशास्त्रविरोधान्न कस्यो विशेषविविधिरित्युक्तम् । श्रुताना सामान्यशास्त्रं दर्शयन्मूल योजयति—एव चेति । स्वस्थावस्थायां भक्षयामक्षयमेदं सतीति यावन् ॥ २९ ॥ आपदवस्थायां भक्षयमक्षयानुज्ञाने स्मृति सवादयति—अपीति । स्मृतिरपि विद्वद्विषयेन्याशङ्कयाऽऽह—अपि चेति । सुरापानमभ्याह्वयेऽपि न कार्यमित्याह—तथेति । ब्राह्मणो वर्जयेदिति शेषः । जीवितात्ययमभ्याह्वयं सुरापस्येति तदभ्याह्वये पातव्येयाशङ्कयाऽऽह—सुरापस्येति । उष्णां सुरामिति शेषः । उष्णामक्षिना तप्तमिति यावत् । मरणान्तिकप्रायश्चित्तदृष्टन्तत्प्रसङ्गेऽपि सा न पातव्येत्यर्थः । इतश्च सा सदा न पेयेत्याह—सुरापा इति । तत्र हेतुः—अभ्यक्ष्येति । मद्यमि यादिस्मृतेस्तात्पर्यमाह—वर्जनमिति ॥ ३० ॥

शब्दश्चातोऽकामकारे ॥ ३१ ॥

शब्दश्च-अनन्नस्य प्रतिषेधकः कामकारनिवृत्तिप्रयोजनः कठानां संहितायां श्रूयते-“तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न पिबेद्” इति । सोऽपि “न ह वा एवंविद्” [छां० ५ । २ । १] इत्यस्यार्थवाद्वाद्वादुपपन्नतरो भवति ॥ तस्मादेवभ्रातीयका अर्थवादा न विधय इति ॥ ३१ ॥ इति सर्वान्नानुमत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ ३२ ॥ (८) ॥

“सर्वापेक्षा च” [व्या० सू० ३।४।२६] इत्यत्राश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वमवधारितम् । इदानीं तु किममुमुक्षोरप्याश्रममात्रनिष्ठस्य विद्यामकामयमानस्य तान्यनुष्ठेयानि-उताहो-नेति चिन्त्यते-तत्र “तमेतवेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति” [बृ० ४।४।२२] इत्यादिनाऽऽश्रमकर्मणां विद्यासाधनत्वेन विहितत्वाद्विद्यामनिच्छतः फलान्तरं कामयमानस्य नित्या

स्तनप्रभा ।

शब्दश्चेति ॥ कामकारः-यथेष्टप्रवृत्ति । सोऽपि निषेधोपि उपपन्नतरो भवति । “न ह वा एवंविद्” इत्यस्यार्थवाद्वादात् ॥ यद्ययमपि विधि स्यात्, तर्हि विहितप्रतिषिद्धत्वात्पोडशिग्रहणाग्रहणरुसुरापाने विकल्प स्यात् । स च सर्वस्मृतिमि शिष्टाचारेण विरुद्ध इति तत्रर्थ ॥ ३१ ॥ (७) ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ॥ नित्याग्निहोत्रादिकर्मसु विहितत्वाद्भिन्नियुक्तविनियोगविरोधाच्च सशये शास्त्रान्तरविरोधात्सर्वाज्ञत्वोक्तेः स्तुतिःप्रमित्यभिन्नियुक्तत्वश्रुतिविरोधाद्विदिषाया विनियोगश्रुते स्तुतित्वमिति पूर्वपक्षमाह-तत्रेति ॥ ज्ञानकामनयानुष्ठाने कर्मणामनित्यत्वम्, अनावश्यकत्वम् । तस्या अनित्यत्वात् ।

भामती ।

रपत्रप इभ्येन सामिजम्भा खादयामास ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ (७) ॥ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि । नित्याग्नि ह्याश्रमकर्माणि यावज्जीवश्रुतेर्नित्येहितोपायतयाऽवश्य कर्तव्यानि । विविदिषन्तीति च विद्यासयोगाद्विद्यायाश्चावश्यमावनियमामावादनित्यता प्राप्नोति । नित्यानित्यसयोगश्चैकस्य न समवति, अस्ययान्नस्यभावयोरैकत्र विरोधात् । न च वाक्यभेदाद्वास्तवो विरोध शक्योऽपनेतुम् । तस्मादनव्यवसाय एवात्रेति प्राप्तम् । एतेन ‘एकस्य तृभयत्वे सयोगपृथक्त्वम् इत्याक्षिप्तम् । एव प्राप्तेऽभिधीयते-‘सिद्धे हि स्याद्विरोधोऽय न तु साध्ये कथचन । नित्यधीनारमलाभेऽस्मिन् यथाविधि मता स्थिति ॥’ सिद्ध हि वस्तु विरुद्धधर्मयोगेन वाच्यते । न तु साध्यरूप, यथा पोडशिन एकस्य ग्रहणाग्रहणे । ते हि विष्यधीनत्वाद्विकल्पेते एव ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

स्मृतिप्रामाण्यार्थं त मूलश्रुतिमाह-शब्दश्चेति । तस्माद्ब्राह्मणस्य सुरापस्य मरणातिकप्रायश्चित्तदर्शनादिति यावत् । श्रौतनिषेधस्य प्रकृतोपयोगमाह-सोऽपीति । श्रुतिस्मृतिसिद्धमर्थमुपसहरन्त शब्दोपाचष्ट-तस्मादिति ॥ ३१ ॥ (७) ॥ सर्वाज्ञत्वोक्तिः शास्त्रान्तरविरोधे स्तुतिरित्युक्तम् । एव विद्यार्थत्वोक्तिर्यज्ञाना न्तुतिर्नि यत्वश्रुतिविरोधादित्याशक्याऽऽह-विहितत्वाच्चेति । व्यरहितेन सर्वम्यमाह-सर्वापेक्षेति । अग्निहोत्रादिकर्मण्यविकल्पे विहितत्वाद्भिन्नियुक्तविनियोगायोगाच्च सशयमाह-इदानीं त्विति । अत्राग्निहोत्रादीनानुभवयात्वोक्तया स्तत्रन्प्रमर्थहेतुशास्त्रो यातमविद्योपायोपवर्णना पादादिसगति । पूर्वपक्षे निघाहेतुत्वोक्तेः स्तुतिवाद्भिदिषावाक्यस्य निरक्षितार्थत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते सयोगपृथक्त्वस्यायाः कर्मणामुभयवसमवाचित्सिद्धिरित्यभिप्रेय पूर्वपक्षमाह-तत्रेति । यावज्जीवश्रुतेरमुमुक्षोरपि

न्यननुष्ठेयानि । अथ तस्याप्यनुष्ठेयानि, न ताह्येषां विद्यासाधनत्वम् । नित्यानित्यसंयोगविरोधादिति ॥ अस्यां प्राप्तां पठति ॥ आश्रममात्रनिष्ठस्याप्यमुमुक्षोः कर्त्तव्यान्येव नित्यानि कर्माणि । “यावज्जीवमाग्निहोत्रं जुहोति” इत्यादिना विहितत्वात् । न हि वचनस्यातिभारो नाम कश्चिदस्ति ॥ ३२ ॥ अथ यदुक्तं नैवं सति विद्यासाधनत्वमेषां स्यादिति, अत उत्तरं पठति—

सहकारित्वेन च ॥ ३३ ॥

विद्यासहकारीणि चैतानि स्युः विहितत्वादेव “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति” [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादिना । तदुक्तं—“सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्” [व्या० सू० ३ । ४ । २६] इति । न चेदं विद्यासहकारित्ववचनमाश्रमकर्माणां प्रयाजादिवद्विद्याफलविषयं मन्तव्यम् । अविधिलक्षणत्वाद्विद्यायाः । असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्य ।

रत्नप्रभा ।

यावज्जीवादिविधिना तु नित्यत्व चेति विरुद्धधर्मद्वयापाताद्विदिषाश्रुतेः स्तुतिव्यगिति फलं पूर्वपक्षे । सिद्धान्ते तूमययाऽनुष्ठान फलम् ॥ ३२ ॥ सह मित्वा शुद्धिद्वारा त्रियां कुर्वन्तीति सहकारीणि कर्माणि तेषां भावः—तच्च, तेनेत्यर्थः । विद्या सह फलकारित्व सहकारिपदात्प्राप्त निरस्पति—न चेदमिति ॥ विद्याया अविहितत्वान्नाज्ञापेक्षास्ति ॥ अतो विहितानि कर्माणि अविहिताया विद्याया न सहकार्यङ्गानि । मोक्षस्यासाध्यत्वाच्च न कर्माणां सहकारित्वसम्भवं इत्यर्थः ॥ तुल्यवल्शुतिद्वयेन त्रिनियोगपृथग्भाती ।

न पुनः सिद्धे विकल्पसम्भवः, तदिहैकमेवाग्निहोत्राख्यं कर्म यावज्जीवश्रुतेर्निमित्तेन युज्यमानं निवेहितोपात्तदुरितप्रक्षयप्रयोजनमवश्यकर्त्तव्यं, विद्याङ्गतया च विद्यायाः कादाचित्कतयानवश्यभावेऽपि ‘काम्यो वा नैमित्तिको वा नित्यमर्थं विदुस्त्य निविशते’ इति न्यायादनित्याधिकारेण निविशमानमपि न नित्यमनित्ययति, तेनापि तदिसिद्धरिति सयोगपृथक्त्वान्न नित्यानित्यसंयोगविरोध एकस्य कार्यस्येति सिद्धम् । सहकारित्वं च कर्मणा न कार्ये विद्यायाः किं तूत्पत्तौ । कोऽर्थां विद्यासहकारीणि कर्माणीति । अयमर्थः—संस्तु कर्मसु विधेयं स्वकार्यं व्याप्रियते । यथा ‘सहेव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी’ इति सत्त्वेन दशपुत्रेषु सेव भारस्य बाहिकेति । अविधिलक्षणत्वादिति । विहितं हि दर्शवर्णमासाद्यज्ञैर्युज्यते न स्वविहितम् । आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

तान्यनुष्ठेयानां त्वाशंख्याऽऽह—अथेति । विविदिषाश्रुतेर्विद्यासंयोगोऽपि तेषामवश्यंभावात्त्याशंख्याऽऽह—नित्येति । आवश्यकत्वामावादिद्याकामनायाः काम्यतया कर्मणामनावश्यकत्वं नित्यतया चाऽऽवश्यकत्वं मित्येकत्रैवाऽऽवश्यकत्वानावश्यकत्वे विरुद्धे स्याताम् । अतो विद्योपायत्वोक्तिः स्तुतिरेवेत्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रमप्यतार्थं व्याफरोति—अस्माभिति । नित्यतया विहितानां विद्यार्थतया विद्यां गौरवात्सुकृत्तरियाशंख्याऽऽह—न हीति ॥ ३२ ॥ उक्तमनूद्योत्तरत्वेन सूत्रमवतारयति—अथेत्यादिना । नित्यात्वेऽपि विद्यासंयुक्तत्वमग्निहोत्रादीनां विधिवशादेष्टव्यमिति व्याचष्टे—विद्येति । विविदिषासंयोगमात्रमत्र श्रुते कुतो विद्यासंयुक्तत्वं तत्राऽऽह—तदुक्तमिति । सहकारिव्योक्त्या फल प्रत्यक्षोपकारित्वमाचार्यामीष्ट कर्मणामिपाशंख्याऽऽह—न चेति । शार्ङ्गायमन्वयव्यतिरेकासिद्ध चोपकारकत्वं न चात्रोपयमस्तात्याह—अविधीति । मन्त्रधीः स्वकार्ये न चोदितापेक्षाऽचोदितत्वात्तन्मर्दनवदित्यर्थः । मन्त्रधीः स्वकृते नेति कर्तव्यतापेक्षा स्तोत्रसाध्यकत्वात्कूपयन्तननव्यापारवदित्याह—असाध्यत्वादिति । अविधिउक्षणत्वं व्यतिरेकोदाहरणेन प्र-

आश्रमकर्माधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२१५)

विधिलक्षणं हि साधनं दर्शपूर्णमासादिस्वर्गफलसिधाधायिषया सहकारिसाधनान्तरमाकांक्षते, नैवं विद्या । तथा चोक्तम्—“अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा” [व्या० सू० ३।४।२५] इति ॥ तस्मादुत्पत्तिसाधनत्व एवैषां सहकारित्ववाचोयुक्तिः । न चात्र नित्यानित्यसंयोगविरोध आशङ्क्यः । कर्माभेदेऽपि संयोगभेदात् । नित्यो ह्येकः संयोगो यावज्जीवादिवाक्यकल्पितः, न तस्य विद्याफलत्वम् । अनित्यस्त्वपरः संयोगः “तमेतं वेदानुवचनेन” इत्यादिवाक्यकल्पितः । तस्य विद्याफलत्वम्—यथा एकस्यापि खादिरस्य नित्येन संयोगेन ऋत्वर्थता, अनित्येन संयोगेन पुरुषार्थता च, तद्वत् ॥ ३३ ॥

सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् ॥ ३४ ॥

सर्वथापि आश्रमधर्मत्वपक्षे, विद्यासहकारित्वपक्षे च । त एव—अग्निहोत्रा-

रत्नप्रभा ।

यत्स्य संयोगभेदः, ततो न विरोधः । कामनाया अनित्यत्वेपि कर्मणा नानित्यत्वम् । नित्यविधिना प्रयोगस्य नित्यत्वात् । सत्या कामनाया काम्यप्रयोगेणैव नित्यसिद्धेर्न कश्चिद्विरोधः । इदं च “एकस्य तूमयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” [वै० सू० ४ । ३ । ६] इति सूत्रे चिन्तितम् । यथा—“खादिरो यूषो भवति” इति धृत्या खादिरस्य ऋत्वर्थता, “खादिर वीर्यकामस्य” इति श्रुत्या पुरुषार्थता चेति । अतः सति वाक्यद्वये विनियुक्तविनियोगो न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु नित्याग्निहोत्रादिभ्यो भिन्ना एव यज्ञादयो विविदिषाया विनियुष्यन्ते । तत्र कुतो विनियोगः, तत्राह—सर्वथापीति ॥ नित्यत्वे काम्यत्वे चेत्यर्थः ॥ भामती ।

प्राहकप्रहणपूर्वकत्वादङ्गभावस्य विधेश्च प्राहकत्वात् । अविहिते च तदनुपपत्तेः । चतसृणामपि च प्रतिपत्तीना ब्रह्मणि विद्वानानुपपत्तेरित्युक्त प्रथमसूत्रे । ब्रह्मण्यो निदिध्यासितस्य इति च विधिसरूपं न विधिरित्युक्तम् । उत्पत्तिं प्रति हेतुभावस्तु सत्त्वशुद्ध्या विविदिषोपजनद्वारेत्यधस्तादुपपादितम् । असाध्यत्वाच्च विद्याफलस्यापवर्गस्य स्वरूपावस्थानलक्षणो हि सः । न च स रूप ब्रह्मणः साध्य नित्यत्वात् । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात् । यथा ‘मातमग्निहोत्रं जुहति’ इति प्रकरणान्तरात्-कर्मभेद एवमिहापि ‘तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषति पक्षेन’ इति-रतुप्रकरणमतिक्रम्य आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

अयति—विधीति । अङ्गभावस्य प्राहकप्रहणपूर्वकत्वादिभेदात् प्राहकत्वादिहित दर्शपूर्णमासादि प्रयाजादिभिर्गोहृत्पृथ्वीतेरङ्गैर्धुन्यते नाविहिता विधेस्त्यर्थः । तथाऽपि कथमसाध्यफलत्वेन विद्याया कर्मणामन्वयराहित्यतदाह—तथा चेति । कथं तर्हि सहकारित्ववचनं तदाह—तस्मादिति । सह युत्रैर्भारं वहति गर्दभीतिन-कर्ममु सत्त्वेव विद्या स्वकार्याय व्याप्रियत इत्यभिप्रेय सहकारित्वोक्तिरित्यर्थः । परोक्तमुद्राव्यप्रत्याह—न चेति । संयोगभेद विशदयति—नित्यो हीति । तुल्यबलश्रुतिद्वयेन पृथगेन संबन्धविधिः संयोगभेदस्तस्मादुभययात्मनिरुद्धमित्यर्थः । “एकस्य तूमयत्वे संयोगपृथक्त्वम्” [पू० मा० सू० ४ । ३ । ६] इत्यत्रैतच्चिन्तितमित्युदाहरणेन दर्शयति—यथेति । त्रैलोक्ये वा खादिरो वा पालाशो वे येको नित्यः संयोगस्तेन ऋत्वर्थस्य खादिरत्वस्य खादिर वीर्यकामस्येत्वपरः संयोगोऽनित्यस्तेन पुरुषार्थत्वेत्येकस्य खादिरत्वस्योभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वं हेतुस्तथा कर्मस्वभेदेऽपि संयोगभेदादुभययात्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु प्रकरणान्तरस्योभ्यो नित्यकर्मभ्यो भिन्नान्येव कर्मणि विविदिषावाक्ये विद्यासयुक्तया विधीयन्ते प्रकरणभेदस्य भेदकत्वात्तत्कथं तस्योभयस्य तत्राऽऽह—सर्वथेति । प्रतिज्ञां व्याचष्टे—सर्वथाऽपीति । एव-

दयो धर्मा अनुष्ठेयाः । त एवेत्यवधारयन्नाचार्यः किं निवर्तयति । कर्म-
भेदाशङ्कामिति शून्यम् । यथा—कुण्डपायिनामयने “मासमग्निहोत्रं जुहोति”
इत्यव नित्यादग्निहोत्रात्कर्मान्तरमुपदिश्यते नैवमिह कर्मभेदोऽस्तीत्यर्थः ॥
कृतः ॥ उभयलिङ्गात् श्रुतिलिङ्गात्, स्मृतिलिङ्गाच्च । श्रुतिलिङ्गं तावत्-
“तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषान्ति” [वृ० ४ । ४ । २२] इति
सिद्धवदुत्पन्नरूपाण्येष यज्ञादीनि विविदिषायां विनिर्मुक्तं न तु “जुहोति”
इत्यादिवदपूर्वमेवैषां रूपमुत्पादयतीति । स्मृतिलिङ्गमपि “अनाश्रितः
कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः” [भ० गी० ६ । १] इति विज्ञातकर्तृ-
व्यताकमेव कर्म विद्योत्पत्त्यर्थं दर्शयति । यस्यैते अष्टाचत्वारिंशत्सं-
स्कारा इत्याद्या च संस्कारप्रसिद्धिर्वदिकेषु कर्मसु तत्संस्कृतस्य विद्यो-
त्पत्तिमभिप्रेत्य स्मृतौ भवति ॥ तस्मात्साधिवदमभेदावधारणम् ॥ ३४ ॥

रत्नममा ।

कुण्डपायिनामयने “मासमग्निहोत्रं जुहोति” इत्यास्यातस्य साध्यहोमयाचित्वात्तदेकार्थकमग्निहोत्रमपदस्य
व्यवहितसिद्धाग्निहोत्रपरामर्शकत्वायोगान्मासगुणविशिष्टं कर्मान्तरं विधीयत इति युक्तम् । इह तु “यज्ञेन”
इत्यादिमुत्पन्नानामास्यातेनैकार्थत्वामवाप्तिसिद्धव्यवहितकर्मानुवादकत्वान्नामेव कर्मणां ज्ञानार्थत्वविधिरिति
मायः ॥ सिद्धकर्मसु संस्कारत्वप्रसिद्धिरपि शुद्धयास्यसंस्कारद्वारा ज्ञानार्थकर्मभेदे लिङ्गेतित्याह—यस्यैते-
मामती ।

धरणात्प्रकरणान्तरात्तद्बुद्धिव्यवच्छेदे सति कर्मान्तरमिति प्राप्तं दृश्यते—सत्यपि प्रकरणान्तरे तदेव कर्म, श्रुतेः
स्मृतेश्च सव्योगभेदः परं यथा ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकामः’ ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्’ इति तदेवमग्निहोत्रमु-
भयसमुक्तम्, न हि प्रकरणान्तरं साक्षाद्भेदकम् । किंतु अज्ञातज्ञापनस्वरसौ विधिः प्रकरणेक्ये स्फुटतरप्रत्यभि-
ज्ञाज्जने स्वरसंज्ञात् । प्रकरणान्तरेण तु विषयित्वप्रत्यभिज्ञानं स्वरसमजहत्कर्ममिगति । इह सिद्धवदुत्प-
न्नरूपाण्येव यज्ञादीनि विविदिषायां विनिर्मुक्तानि न जुहोतीत्यादिवदपूर्वमेवां रूपमुत्पादयितुमर्हति । न च तत्रापि
नेयमिहोत्रे मासविधिर्नोपूर्वाग्निहोत्रोत्पत्तिरिति साप्रतया रोमं एव साक्षाद्विबुध्यते । काळस्य चानुपा-
देयस्याविधेयत्वात् । काळं हि कर्म विधीयते न कर्मणि काळ इत्युत्सर्गः । इह तु विविदिषायां विबुध्यते; न
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कारव्यावर्त्य शक्या दर्शयति—त एवेतीति । भेदाशङ्कानिर्मुक्तं व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति—ययेति ।
कुण्डपायिनामयनगताग्निहोत्रस्य प्रकरणभेदात्प्रसिद्धाग्निहोत्रात्कर्मान्तरत्वमिदं विविदिषन्तीति विद्यामंयुक्तया
विहितानामपि कर्मणां प्रकरणभेदादेव कर्मान्तरत्वशङ्कायां दृष्टान्ते जुहोतीतिहोमक्रियेयुक्तेर्गोमार्गयक्रावस्य
धानुपादेयत्वेनाविवेक्यादग्निहोत्रशब्दस्य चाऽऽद्यात्पारतन्त्र्यादाद्यात्तस्य च जुहोते; सनिहितरूपम-
स्मर्त्तुं हित्वा व्यवहितनेयमिहोत्रपरामर्शकत्वोपादास्यातायेवाचिनोऽग्निहोत्रशब्दस्यापि कर्मान्तरमप्यव-
त्वमेवेति युक्तम् । विविदिषावाक्ये तु विविदिषायामेव विविधरगात्प्रसिद्धानामेव यज्ञादीनां यज्ञादिशब्दै-
रनुनादादियानयोगमात्रं निर्णीयते । तेषामिति न कर्मान्तरतेत्यर्थः । उक्तमेवार्थं प्रश्नद्वारा हेतुमन्वार्थं
स्फोरयति—कृत इत्यादिना । प्रसिद्धकर्मसु संस्कारत्वप्रसिद्धिरपि तेषां चित्तमलविरामेन ज्ञानीयता-
व्युत्पत्तौ कारव्यवच्छेदवन्ती कर्मभेदे मूच्यतीत्याह—अष्टेति । गर्माधानादयः सहधर्मचारिणीमयोगान्तात्त-
दंश पद्ममहायज्ञाः सप्त मोमसस्याः सप्त हविःसस्याः सप्त पाकमस्या इति चत्वारिंशत्संस्काराः । अन्-
तस्तद्विद्योत्पत्त्ययं प्रायणं कर्म जप उत्सृज्यते वैदिकं मत्स्यमप्यहमस्यसंघयनं श्राद्धान्तोत्पत्त्ययं चत्वारिं-
शत्संस्काराः । कर्मभेदाशङ्कायोगे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३४ ॥ निर्यानि कर्मणि एवतः पु-
नः

विधुराधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२१७)

अनभिभवञ्च दर्शयति ॥ ३५ ॥

सहकारित्वस्यैवेतदुपोद्बलकं लिंगदर्शनम् । अनभिभवञ्च दर्शयति श्रुति-
ब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नस्य रागादिभिः क्लेशैः—“एष ह्यात्मा न नश्यति
यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते” [छां० ८ । ५ । ३] इत्यादिना ॥ तस्माद्यज्ञादी-
न्याश्रमकर्माणि च भवन्ति, विद्यासहकारीणि चेति स्थितम् ॥ ३५ ॥
इत्याश्रमकर्माधिकरणम् ॥ ८ ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ॥ ३६ ॥ (९) ॥

विधुरादीनां द्रव्यादिसम्पद्ब्रहितानाञ्चान्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानाम-
न्तरालवर्तिनां किं विद्यायामधिकारोऽस्ति, किं वा नास्तीति संशये-
नास्तीति तावत्प्राप्तम् । आश्रमकर्माणां विद्याहेतुत्वावधारणाद्, आश्रम-
कर्मासम्भवाच्चैतेपामिति ॥ एवं प्राप्ति इदमाह ॥ अन्तरा चापि तु-अना-
श्रमित्वेनान्तराले वर्तमानोऽपि विद्यायामधिक्रियते ॥ कुतः ॥ तद्दृष्टेः ॥
रैकवाचकधीप्रभृतीनामेवभूतानामपि ब्रह्मवित्त्वश्रुत्युपलब्धेः ॥ ३६ ॥

रत्नप्रभा ।

ऽष्टेति ॥ ३४ ॥ ब्रह्मचर्यादिकर्मणा प्रतिबन्धघ्नसद्वारा विद्यार्थत्वे लिङ्गमाह-अनभिभवं चेति ।
॥ ३५ ॥ (८) ॥ अन्तरा चापि, त्विति ॥ अनाश्रमिणा जपादिकर्मसत्त्वान्निन्दितत्वाच्च
संशये सति अनाश्रमकर्मणामेव विद्याहेतुत्वश्रुतेरनाश्रमस्य निन्दितत्वाच्चानधिकार इति पूर्वपक्षः ।
तत्र अनाश्रमकर्मणा विद्याहेतुत्वासिद्धि, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति फलम् ॥ ३६ ॥ रैक-
भामती ।

यज्ञादी । तानि तु सिद्धान्त्येवानुद्यन्त इत्येककर्मास्तयोगपृथक्त्व सिद्धम् । स्मृतिमुक्त्वा लिङ्गदर्शनमुक्तम् ।
॥ ३४ ॥ ३५ ॥ (८) ॥ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । यदि विद्यासहकारीण्याश्रमकर्माणि ह-त भो विधुरादी-
नामनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायाम्, अमावात्सहकारिणामाश्रमकर्माणामिति प्राप्त उच्यते—नात्यन्तमक-
र्माणो रैकविधुरवाचकननीप्रभृतयः । सन्ति हि तेषामनाश्रमित्वेऽपि जपोपवासदेवताराधनादीनि कर्माणि ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

लोकावातिफला-पि ज्ञानकामेनानुष्ठितानि ज्ञानार्थानीयुक्तम् । इदानीं ब्रह्मचर्यादीनामाश्रमकर्माणां
क्लेशतनूकरणेन विद्योदये हेतुतेत्यत्र लिङ्गमाह-अनभिभवं चेति । सूत्रस्य तात्पर्योक्तिपूर्वकमक्षरार्थ
कथयति-सहकारित्वस्येति । उभयविषयधीनमर्थमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ३५ ॥ (८) ॥
आश्रमकर्मणा विद्योपायत्वे सत्यनाश्रमकर्माणां नैवमिति मन्वान प्रत्याह-अन्तरेति । अनाश्रमिणो विधु-
रादीन्प्रयच्छत्य तेषां कर्मत्वप्रसिद्धेर्निन्दाप्रसिद्धेश्च सशयमाह-विधुरेति । अत्रानाश्रमकर्माणामुक्तवि-
द्याहेतुत्वोदरथा पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे यथा विधुरकर्मणा विद्याहेतुत्वासिद्धिस्तथैवाऽऽश्रमकर्माणामपि विद्या-
हेतुत्वासिद्धि । सिद्धान्ते त्वाश्रमित्वस्य उदाहरणात्तत्कर्मणा सुतरा तत्सिद्धिरिति मन्वान सशयमनूय
पूर्वपक्षमाह-नास्तीत्यादिना । विविदिपावाक्ये यज्ञादिषु प्रत्येक कारणविमक्तिश्रुतेराश्रमकर्माभावेऽपि
वर्णमात्रधर्माणां दानादीनां समवायिविधुरादीनामपि विद्याधिकार स्यादित्याशयः केवलवर्णधर्माणां
विद्यासाधनत्वे सत्याश्रमकर्मणा धैर्यार्थादनाश्रमिणामनधिकारो विद्यायामित्याह-आश्रमेति ।
अनाश्रमकर्मणा न विद्याहेतुतेति पूर्वपक्षमनूय सिद्धान्तयति-एवमिति । प्रतिज्ञां व्याक-
रोति-अनाश्रमित्वेनेति । तद्दृष्टेरेति व्याचष्टे-रैकेति ॥ ३६ ॥ श्रौतीं दृष्टिं शिक्ष स्मार्तामपि

अपि च स्मर्यते ॥ ३७ ॥

संवर्तमभृतां च नम्रचर्यादियोगादनपेक्षिताश्रमकर्मणामपि महायोगित्वं स्मर्यते इतिहासे ॥ ३७ ॥ ननु लिंगमिदं श्रुतिस्मृतिदर्शनमुपपन्नहृत्तं कां तु खलु प्रातिरिति साऽभिधीयते ॥

विशेषानुग्रहश्च ॥ ३८ ॥

तेषामपि विधुरादीनामविरुद्धैः पुरुषमात्रसम्यन्धिभिर्जपोपवासदेवताराधनादिभिर्धर्मविशेषैरनुग्रहो विद्यायाः सम्भवति । तथा च स्मृतिः—“जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः । कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते” इत्यसम्भवदाश्रमकर्मणोऽपि जपेऽधिकारं दर्शयति । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चाश्रमकर्मभिः सम्भवत्येव विद्याया अनुग्रहः । तथा च स्मृतिः—“अनेकजन्मसंसिद्धस्तनो याति पगं गतिम्” [भ०गी० ६ । ४५] इति जन्मान्तरसञ्चितानपि संस्कारविशेषानुग्रहीतृन्विद्याया दर्शयति । दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधिकगति श्रवणादिषु ॥ तस्माद्विधुरादीनामप्यधिकारो न विरुध्यते ॥ ३८ ॥

रत्नप्रभा ।

दीनां विद्यावत्त्वलिंगस्य जन्मान्तराश्रमकर्मणाऽन्ययामिद्रेनाश्रमकर्मणो विद्यार्थेने प्रापक मानान्तरं वाच्यमिति शङ्कते—ननु लिंगमिति ॥ अनाश्रमत्वाभिच्छ्रद्धाया कर्ममात्रप्राप्तुर्माया विद्यार्थेने मानमाह—तथा चेति ॥ मैत्रः दयावानित्यर्थः ॥ नन्वनाश्रमिणा कर्म मयत्तु विद्याहेतुः, तथापि तेषां न श्रमगादावप्रिकारः । सत्यासामानादित्यत आह—दृष्टार्था चेति ॥ नन्वकाज्ञानभ्यतिकूलकप्रिययाकाम्यभ्रमती ।

कर्मणां च सहकारित्वमुक्तमाश्रमकर्मणामुपलक्षणत्वादिति न तेषामनाप्रिकारो विद्यायु । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि चेति । न खलु विद्याकार्ये कर्मणापवेक्षा । इति तु उपादे । उपादेशात् च विदित्तणेपदांशकर्मणि विद्याम् । उपनत्रिन्द्रिषाणां पुरुषयोरेयाणां सुसुप्तप्रभृतीनां जन्म कर्मभिः । यद्यपि चेदजन्मनि कर्माण्यननुष्ठितानि तथापि त्रिन्द्रिषानिश्चयदर्शनात्प्रति च भवेत्सुष्ठितानि तेषां न गम्यत इति । ननु यद्यप्येतेषु एव धर्मेजिज्ञासायामभिव्यज्यते नानाश्रमैरेतज्जन्मनाश्रमैरेतज्जन्म पाश्रमकमापादितत्रिन्द्रिषयः विद्यायामपिकृतो नेतर इत्यनाश्रमिगामनाप्रिकारो विद्युग्रभृतीनामित्यत आह—दृष्टार्था चेति । अत्र आनन्दगिरिवि—स्वाध्यायित्यर्थः ।

दर्शयति—अपीति ॥ ३७ ॥ श्रुतिस्मृतिस्या मित्रे मिदान्तेऽन्तर्गतानस्य चोपसाह—नान्विति । जन्मान्तरच्छतादपि कर्मणो रेकादीनां विद्यावत्त्वमात्रेणैवाश्रमकर्मणो विद्येव्यत्र यत्तस्मृत्त्योर्गणित्यायामुपलक्षणायामान्तरं वक्तव्यमित्यर्थः । आश्रमधर्ममात्रेऽपि कर्मणामिदं परमुग्रहणत्वात् प्रियोदेष्यतीति सूत्रेण समापेक्षे—सति । अविरुद्धैरनाश्रमिणां शोभितिरिति यावत् । अत एव पुरुषमात्रमर्क—र्येनाश्रमत्तम । आश्रमधर्मशून्यानां जपादिष्वपि श्रुतादिप्रकाशिकागोऽन्तीत्याश्रमगाऽऽह—तथा चेति । मैत्रो मित्रे नरसर्गभूताहिसक्तो दयावानित्यर्थः । त्रिच. नयोगिक्रमेषु सम्भवात्तस्याचोदिते नार्जनपरात्तत्रै नयो-गिक्रमकर्मावेऽस्यामुपि मैत्रेव कर्मभिविद्या मन्त्रिषांति सूत्रस्य साध्यान्तरमाह—जन्मान्तरं गति । जन्मान्तरसञ्चितकर्मणा विद्यानुपाहरूपे मानमाह—तथा चेति । अनेकजन्मसंसिद्धस्तनो मित्रे सम्पत्तीपरीक्षाकृतमित्यर्थः । यथाऽस्मिन् उन्मत्तश्रीपदे कर्मजिज्ञासाप्रकारो तथाऽस्मिन्नेव जन्मवाश्रमैरुपादितत्रिन्द्रियो विद्याप्रिकारो स्यादित्याश्रमगाऽऽह—दृष्टार्थिति । त्रिंशत्तरेणैव शान्तिपत्रात्तमावादिशान्तकनिधेयस्यामाश्रमत्रेण तत्र पुराप्य प्रशान्तिव्ये । अत्रिंशत्तरेणैव शान्तिपत्रात्तमावादिशान्तकनिधेयस्यामाश्रमत्रेण तत्र पुराप्य प्रशान्तिव्ये । तस्मादिति ॥ ३८ ॥ वर्णोपाधावुक्तधर्ममात्रादपि विद्योपपन्न चेदप्रतिपत्तयत्तन्निश्चयमात्रेण

अतस्त्विदं तद्व्यायो लिङ्गाच्च ॥ ३९ ॥

अतस्तु—अन्नरालवर्तित्वाद् इतरद् आश्रमवर्तित्वं ज्यायो विद्यासाधनम् । श्रुतिस्मृतिसंरक्षित्वान्, श्रुतिलिङ्गाच्च—“तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृतैजसश्च” [बृ० ४ । ४ । ९] इति । “अनाश्रमी न तिष्ठेत् दिनमेकमपि द्विजः ॥ संवत्सरमनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकश्चरेद्” इति च स्मृतिलिङ्गात् ॥ ३९ ॥ इति विधुराधिकरणम् ॥ ९ ॥

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः ॥ ४० ॥ (१०) ॥

सन्त्यूर्ध्वरेतस आश्रमा इति स्थापितम् । तास्तु प्राप्तस्य कथञ्चित्ततः प्रत्युत्तिरस्ति, नास्ति चेति संशयः । पूर्वधर्मः स्वनुष्ठानचिकीर्षया रागा-

रत्नप्रभा ।

श्रयणोर्धिकारः । सन्यासोऽपि कदाचिच्छ्रुतौ ज्ञाने उपरुतेति । श्रवण प्रत्यनगत्वादिति भावः ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ तर्द्धाश्रमि व दृष्टेयत आह—अतस्त्विति ॥ पुण्यकृतैजसः शुद्धसत्त्वः तेन ज्ञानमार्गेण पति ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र पुण्यकृतैजसादाश्रमि व व्यायः । पुण्योपचये शीघ्र विद्यालामादनाश्रमस्य निन्दितत्वाच्चवमिति भावः ॥ ३९ ॥ (९) ॥ तद्भूतस्य इति ॥ उक्तमाश्रमात्पूर्वाश्रमं प्राप्तस्य प्रत्युत्तस्य कर्माणि विद्याहेतुः, अनाश्रमिकर्मवदिति संगतिः, पूर्वपक्षे कठ च । सिद्धान्ते तु अष्टस्य भामती ।

यानिदृनिर्विद्याया दृष्टोऽर्थः । स चान्ययतिरेकसिद्धौ न नियममपेक्षत इत्यर्थः । प्रतिषेधो विवातस्तस्याभावा इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ययनाश्रमिगामन्धरिक्तारो विद्याया कृतं तर्द्धाश्रमेरतिवद्ब्रह्मयामेगित्यादाद्वाह—अतस्त्विदं तद्व्यायो लिङ्गाच्च । स्वस्येनाश्रमित्वमाश्रयेणम् । देवास्तुनः पत्न्यादिवि-योगतः सन्यासाश्रमिन्वे भवेदश्रमिगामे विद्यायामिति श्रुतिस्मृतिसदर्थेण विविदिपन्ति यज्ञेनेत्यादिना ज्याय-स्वावगतेः श्रुतिलिङ्गात्स्मृतिलिङ्गाच्चानगम्यते । तेनैति पुण्यकृतदिति श्रुतिलिङ्गम्, अनाश्रमी न तिष्ठेत्त्यादि च स्मृतिलिङ्गम् ॥ ३९ ॥ (९) ॥ तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः । आरोह-आनन्दगिरौय—न्यायनिर्णयः ।

अतस्त्विति । विद्यायाश्चराचिरत्यक्तिहेतुनयाऽऽश्रमित्वानाश्रमि-वयोर्विशेषान्न वैयर्थ्यमिति मत्वा व्याचष्टे—अत इति । साधनोपचयादचिरेण विद्याहेतुत्वं व्यायस्त्वम् । आश्रमित्वस्य व्यायस्त्वे श्रुतिस्मृत्यनुगृहीतत्वं हेतुमाह—श्रुतीति । श्रुती पुण्यकृतवशिरोपणात्लिङ्गाच्च श्रेष्ठमाश्रमित्वमित्याह—श्रुतीति । तेन ज्ञान-मार्गेण ब्रह्मचरिदिति गच्छति ब्रह्म प्राप्नोति स च पुण्य एवाश्रमोक्त कर्म करोतीति पुण्यकृतुच्यते तेजसि परमात्मन्याम् येन बनेन इति तैत्तिर्यम् । तत्र पुण्यकृतवशिरोपणादाश्रमित्व ब्रह्मप्राप्तिहेतुतया श्रेष्ठ सिद्धमि-त्यर्थः । आश्रमित्वस्य श्रेष्ठ्ये म्पार्तमपि शिद्दगनुकृत्यति—अनाश्रमीति ॥ ३९ ॥ (९) ॥ अनाश्रमिणां कर्माणि विद्याहेतुश्रेष्ठान्दृष्टपन्तस्य पूर्वश्रम प्राप्तस्य धीपूर्वक प्रच्युतस्य कर्म किमु वाच्यमि-त्याशङ्कयाऽऽह—तद्भूतस्येति । वृत्तानुवादेन विषय सूचयति—सन्तीति । तानाश्रमान्प्राप्तस्य धीपूर्व प्रच्युतस्य कर्म विषयस्त्विति विद्याहेतुर्न वेति मत्स्यं सिद्धवत्कृत्य तद्हेतुमाह—तास्त्विति । कथञ्चिद्वागा-द्युष्टेकारित्यर्थः । सा मानवो न नेति महावार्थः । ऊरितेता बुद्धिपूर्व प्रच्युतानां कर्म यथोक्तविद्या-हेतुर्नैत्युक्तया पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे पूर्वोक्ताश्रमि-वश्रेष्ठयासिद्धिः । सिद्धान्ते प्रच्युतेरप्रामाणिकत्वाच्चसि-द्धिगिति स्वीकृत्य पूर्वपक्षयति—पूर्वेति । पूर्वोक्तानो नो वागादिधर्मैः सुखेन शक्योऽनुष्ठानमिति तच्चिकी-

दिवशेन वा प्रच्युतोऽपि स्याद् विशेषाभावादिति ॥ एवं प्राप्ते उच्यते ॥ तद्भूतस्य तु प्रतिपन्नोर्ध्वरेतोभावस्य न कथञ्चिदपि अतद्भावः, न ततः प्रच्युतिः स्यात् ॥ कुतः ॥ “नियमात्तद्रूपाभावेभ्यः” तथाहि—“अत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन्” [छां० २ । २३ । १] इति “अरण्यामियादितिपदं ततो न पुनरेयाद्” इत्युपनिषदिति—“आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् । आदिमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुतिष्ठेद्यथाविधि” इति चैवज्जातीयको नियमः प्रच्युत्यभावं दर्शयति । यथा च—“ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्” [जावा० ४ ।] “ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद्” [जावा० ४ ।] इति चैवमादीन्यारोहरूपाणि वचांस्युपलभ्यन्ते, नैवं प्रत्यवरोहरूपाणि । न चैवमाचाराः शिष्टा विद्यन्ते ॥ यत्तु पूर्वधर्मः स्वनुष्ठानचिकीर्षया प्रत्यवरोहणमिति ॥ तदसत् । “श्रेयास्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठिताद्” [भ० गी० ३ । ३५] इति स्मरणात् । न्यायाच्च—यो हि यं प्रति विधीयते, स तस्य धर्मो, न तु यो येन स्वनुष्ठानं शक्यते । चौदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य । न च रागादिवशात्प्रच्युतिः नियमशास्त्रस्य बलीयस्त्वात् ॥ जैमिनेरपीति ॥ अपिशब्देन जैमि-

रूपप्रभा ।

कर्म न हेतुरिति फलम् । रागादिभावव्याप्त्रच्युतिनिषेधाच्च । प्रच्युतिः प्रामाणिकी न वेति संशयः । सिद्धान्तसूत्रे नियम व्याचष्टे—तथाहीति ॥ अत्यन्तमिति—नैष्ठिकत्वनियमः । अरण्यामिति—एकान्तोपलक्षितं पारिव्राज्यं गृह्यते । तद् इयाद् गच्छेद् इतिपदं—शास्त्रमार्गः, ततः तस्मात्प्राक्त्रिंशत् न पुनरेयात् न प्रच्यवेद्—इत्युपनिषद्दहस्यमित्यर्थः ॥ अतद्रूपप्रच्युतौ प्रमाणाभावं व्याचष्टे—यथा चेति ॥ शिष्टाचारामात्रमाह—न चैवमिति ॥ “चण्डालः प्रयवसिताः” इति स्मृतेश्च पतितानां कर्म निष्कलमामती ।

वत्प्रत्यवरोहोऽपि कदाचिदूर्ध्वरेतसां स्यादिति मन्दाशङ्कानिवारणार्थमिदमधिकरणम् । पूर्वधर्मेषु यागहोमादिषु । रागतो वा गृहस्थोऽहं पत्यादिपरिभूतः स्यामिति । नियम व्याचष्टे—तथाहि—अत्यन्तपात्मानमिति । अतद्रूपतामारोहनुत्पत्ताभावं व्याचष्टे—यथा च ब्रह्मचर्यं समाप्येति । अमायं शिष्टाचारामात्रं विमज्जते—न चैवमाचाराः शिष्टा इति । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ४० ॥ (१) ॥

आनन्दगीरीय—न्यायनिर्णयः ।

पेया रागाद्वैपवशेन च प्रत्यवरोहोऽपि प्रामाणिकः स्यात्तथा चानाश्रमिकर्म निन्दितमपि यथा विद्यासाधनमुक्तं तथा प्रत्यवरूढस्यापि कर्म विद्याहेतुराश्रमावरोहोऽनुष्ठेयस्तदारोहावरोहयोरेव्यतरत्वात्तदारोहवदित्यवरोहस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमवतार्य व्याकरोति—एवमिति । उच्यते प्राप्ते पूर्वधर्मप्राप्तिरप्रामाणिकीत्यत्र प्रदनपूर्वकं हेतुत्रयमाह—कुत इति । तत्र नियमं व्याचष्टे—तथाहीति । अरण्यामिपेक्षातोऽपलक्षितपूर्वरेतस्य तदियाद्गच्छेदिति पदं शास्त्रमार्गस्ततस्तस्मादरण्यान् पुनरेयात्पुनर्नाऽऽगच्छेन्न प्रत्यवरोहोऽप्युपनिषद्दहस्यमित्यर्थः । स्मार्तमपि नियमं कथयति—आचार्येणेति । उक्तनियमतात्पर्यमाह—एवमिति । अतद्रूपमप्रत्यवरोहं व्याकरोति—यथा चेति । अमायं शिष्टाचारामात्रं व्याचष्टे—न चेति । परोक्तमनुमानमनूय स्युतिविरोधेन दूषयति—यच्चिति । इतथानुमानमनुक्तमित्याह—न्यायाच्चेति । यत्तु रागादिवशात्प्रत्यवरोहणमिति तत्राऽऽह—न चेति । ततो न पुनस्तियादि निषेधात्प्रम् । अवशिष्टे सूत्रावयवं व्याचष्टे—जैमिनेरिति । अत्रेति प्रामाणिकप्रच्युत्यभावो ; । उदयम्

आधिकारिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२२१)

निवाद्रायणयोरत्र संप्रतिपत्तिं शास्त्रि प्रतिपत्तिदाहर्चाय ॥ ४० ॥ इति
तद्भूताधिकरणम् ॥ १० ॥

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् ॥ ४१ ॥ (११) ॥

यदि नैष्ठिको ब्रह्मचारी प्रमादादवकीर्येत, किं तस्य, “ब्रह्मचार्यवकीर्णा
नैर्ऋतं गर्द्भमालभेत” इत्येतत्प्रायश्चित्तं स्याद्-उत नैति ॥ नेत्युच्यते ॥
यदप्यधिकारलक्षणे निर्णीतं प्रायश्चित्तम् “अवकीर्णपशुश्च तद्ब्रूधान-
स्याभातकालत्वाद्” [जे० सू० ६ । ८ । २२] इति तदपि न नैष्ठि-
कस्य भवितुमर्हति । किं कारणम् ॥ “आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु
प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुभ्येतस आत्महा” [अत्रि०]
इत्यप्रतिसमाधेयपतनस्मरणात् । छिन्नशिरस इव प्रतिक्रियानुपपत्तेः ।
उपकुर्वाणस्य तु तादृक्पतनस्मरणाभावादुपपद्यते, तत्प्रायश्चित्तम् ॥ ४१ ॥

रत्नप्रभा ।

मिति भावः ॥ ४० ॥ (१०) ॥ न चाधिकारिकमिति ॥ अवकीर्येत व्यभिचरेद्-इत्यर्थः । अवकीर्णं
योनौ निविक रेतोऽस्यास्तांति-अवकीर्णां । अत्र प्रच्युतस्य प्रायश्चित्तं स्यात् वेत्युपपातकत्वात्पतनस्मृतेश्च
संशयः । प्रच्युतस्य यज्ञादिकं निष्फलमित्युक्तम् । तद्वत्प्रायश्चित्तमपि निष्फलमिति पूर्वपक्षयति-नेत्युच्यते
इति ॥ अत्र कृतप्रायश्चित्तस्य कर्मज्ञानहेतुर्न मनतीति फलम्, तिद्धान्ते तु मनतीति भेदः । यद्योपनय-
भामती ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति नैष्ठिकं प्रति प्रायश्चित्तमाः
यस्मरणात्नेर्ऋतगर्द्भमालम्भः प्रायश्चित्तमुपकुर्वाणकप्रति । तस्माच्छिन्नशिरस इव पुनः प्रतिक्रियामाव इति पूर्व-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

प्रतिपत्तिफलगाह-प्रतिपत्तीति ॥ ४० ॥ (१०) ॥ प्रत्यवरोहणमशास्त्रीयमित्युक्तम् । सप्रति
प्रमादात्प्रत्यवरोहे प्रायश्चित्तमस्तांति वक्तु पूर्वपक्षमाह-न चेति । ऊर्ध्वरेतसोऽधीर्ब्रूच्युतब्रह्मचर्यं विपयस्तेषां
किं नास्ति प्रायश्चित्तमुतास्तीति प्रायश्चित्तमावस्मृतेर्मेहापातकेष्वनुक्तेश्च सशयमाह-यदीति । प्रमादा-
दित्यधीर्ब्रूच्युतब्रह्मचर्याणामेतोर्ध्वरेतसा प्रायश्चित्तचिन्तेयमिति द्योतयति । अवकीर्येत योनौ रेतः सिञ्चेत्,
अवकीर्णं योनौ क्षिप्त रेतोऽस्यास्तांत्यवकीर्णां । प्रमादाच्च्युतब्रह्मचर्याणामूर्ध्वरेतसा कृतप्रायश्चित्तानां कर्म-
प्रियाहेतुरित्युक्तया पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रमादिनामूर्ध्वरेतसामात्यन्तिकादध.पातात्सुपर्याभिद्धिः ।
सिद्धान्ते तेषामपि प्रायश्चित्तं पतनसमाधानात्तत्सिद्धिरित्युपेत्य पूर्वपक्षसूत्रमन्तार्या योजयति-उच्यते इति ।
तदेव पद्याध्याये निर्धारितं प्रायश्चित्तमुदाहरति-अवकीर्णांति । ब्रह्मचार्यवकीर्णात्त्र पशुहोमार्थमाधानं
कर्तव्यं किंन लौकिकेष्वेवाग्निषु तर्कमेति सदेहे पूर्वाधिकरणे यदाहवनीये जुहोति तेन सूर्योऽस्यामीष्टः प्रीतो
भवतीत्याहवनीयस्य सर्वहोमार्थत्वादाहवनीये तादुपनयनहोमाः कार्या इति प्राप्य जातपुत्रोऽग्नीनादधी-
तेति कृतदारस्याग्न्याधानविधानादुपनयनकाले दाराभावादाधानस्याप्राप्तकालत्वादाहवनीयाभावात्लौकिका-
ग्निपुनयनहोमा इति राद्धान्ते ब्रह्मचारी यथाऽवकीर्णां सैन तस्य भार्या स्यात्तोऽग्न्याधानमित्यधिकी-
शकां निराकर्तुमतिदेशात्प्रिकरणमवकीर्णपशुश्चेति यद्योपनयनकाले लौकिकाम्रौ होमस्तथाऽवकीर्णपशुश्च
तत्रैव होतव्यः । आधानस्य पत्नीपरिग्रहोत्कालतया पूर्वं प्राप्यभावादितरस्याश्च परपरिग्रहभूताया भार्यात्व-
कल्पनयाऽऽधाने मानामावादित्यर्थः । यदधिकारलक्षणे निर्णीतमाधिकारिकं प्रायश्चित्तं तदपि नैष्ठिकस्य
भवितु नार्हतीति सवन्धः । प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह-किमित्यादिना । किंविषय तर्हि प्रायश्चित्तमचन ब्रह्म-
चारित्वाविशेषादुपकुर्वाणस्यापि तदयोगात्तत्राऽह-उपेति । तादृगित्यप्रतिसमाधेयत्वोक्तिः ॥ ४१ ॥

उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् ॥ ४२ ॥

अपि त्वेके आचार्या उपपातकमेवैतदिति मन्यन्ते । यत्रैष्टिकस्य गुरु
द्वारादिभ्योऽन्यत्र ब्रह्मचर्यं विशीर्यते, न तन्महापातकं भवति । गुरुत-
ल्पादिषु महापातकेष्वपरिगणनात् ॥ तस्माद्दुपकुर्वाणवत्रैष्टिकस्यापि
प्रायश्चित्तभावमिच्छन्ति । ब्रह्मचारित्वाविशेषादवकीर्णित्वाविशेषाच्च-
अशनवत् । यथा-ब्रह्मचारिणो मद्यमांसाशने व्रतलोपः, पुनस्संस्कार-
श्चेवमिति । ये हि प्रायश्चित्ताभावमिच्छन्ति, न तेषां मूलमुपलभ्यते ।
ये तु भावमिच्छन्ति, तेषां “ब्रह्मचार्यवकीर्णा” इत्येतदविशेषश्रवणं
मूलम् ॥ तस्माद्भावो युक्ततरः ॥ तदुक्तं प्रमाणलक्षणे-“समा विमति-
पत्तिः स्यात्” [जे० सू० १ । ३ । ८] “शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वाद्”

एतन्महा ।

नकाळे होमो त्रैकिकाशावेव कार्ये । दारसन्वोत्तरकाळविहितामानस्य मप्रत्यप्राप्तकाऽवेव भवन्तीयाभा-
वात्, तद्दृष्टवर्तीणिनो त्रयचारिण प्रायश्चित्तपञ्चुर्गाडिमो त्रैकिकाशौ होनस्य इ यधिकारलक्षणे पश्याप्ये
निर्गातम् ‘प्रायश्चित्त न पश्यामि’ इति दर्शनाभावम्पत्ते प्रायश्चित्ताभावपरत्र कल्पयिचा तन्मूढश्रुतिक-
पनाप्रागेव कपनमा रागश्रुत्या प्रार्थान्तमत्राप्रमिडे कपन नोदेनि। वपनश्रुतिप्रियोधाटिति भाव ॥२॥
उप०॥प्रायश्चित्तस्य मायाभावप्रमिद्वयो मम वपि मायप्रमिदि श्रुतिमूढ यादावर्त्तयेत्यत्र ममतिमाह-तदुक्त-
मिति ॥ “यमयध्वर ” इ यत्र यशश्च केचिर्पिर्गुहे प्रयुजते । केचिेश्रुतिगोप प्रियगुण ॥ अतः
नामनी ।

पत्र । मूत्रोचना तु-न चार्थिकारणविकाररक्षणे प्रथमकाळे निर्गीतम् ‘वसकीर्णियशुध तत्रदावानम्या-
प्राप्तकाऽत्वा’ इ यनेन यप्रायश्चित्त तत्र नैष्टिके मयितुमर्हति । कुत्र-भास्वो नैष्टिकमिति म्पुत्या पात-
श्रुत्यनुगानान प्रायश्चित्तयोगात् ॥२॥ उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत्तदुक्तम् । श्रुतिस्त्वावत्परमतो-
सुकुवृत्तिर्ब्रह्मचारिमात्रस्य नैष्टिकस्योपकुर्वाणस्य चाविशेषेण प्रायश्चित्तमुपदिशति साक्षात् । प्रायश्चित्त
आनन्दविगीय-स्वायनिर्णय ।

मिद्वान्नयति-उपपूर्वमिति । उपपदे दूरं यस्य पतनस्य तदुपपूर्वमिति व्याकरोति-अपि त्विति ।
प्रायश्चित्ताभाव व्यावर्त्तयितुमर्हति प्रयुक्तम् । एकारार्थमाह-नैति । नैष्टिकजनउपस्योपपातकस्येति
प्रायश्चित्तमत्त्वे किं ज्ञानविषयाशक्तोपपातकमाणा-वप्रायश्चित्त स्वादिति गूरावयव स्वाकुर्वनाह-तस्मा
दिति । उक्तमथ ‘प्रातस्तमवतारि न्यष्टयति-अशनवदिति । प्रायश्चित्त न पश्यामीति स्मरणाकथ वत्रा-
वतीरे वाशम्वाऽऽ-ये हीति । प्रायश्चित्त ना-नीति स्मरणाभावात् न पश्यामीति दर्शनाभावनास्मरणा-
दिन्यर्थ । नाशनादिनामपि तु या मृत्तानुपपत्तिरिति वाशम्वाऽऽह-ये त्विति । ननु न पश्यामीति स्मर-
णस्य प्रावर्त्तयितुमर्हति त्वयनुमाय तदर्थश्रुतिवत्प्रावर्त्तयेति नाश-यत्तु वा प्रायश्चित्तमत्ता गाम्युपाय-
तनाऽऽ-तस्मादिति । यादृशनाभावस्मरणस्य प्रायश्चित्तनिर्णयार्थं क्लृप्तमत्र तदर्थं श्रुतिरनुमीयते
तावदविशेषप्रवृत्ता प्रायश्चित्त श्रुतिर्मन्थनीति न स्मर्या प्रायश्चित्ताभावतीति भावः । उक्तेऽपि यमग
हा।स्मरणाभावात्-तदुक्तमिति । यत्रयश्रुत्वांगण उपानहापि यत्र यवराहशब्दा-यां प्रियगुण-
श्रुतिप्रयोगे वा तद्विशुद्धमस्मरणे येते स्मरे पूर्वेपत्तमाह-ममिति । अचिर्गिर्गुहे यदाह्य प्रयु-
प्रियगुण चापरे, वरात्तदमपि गुरुं केचिदाह दृग्गश्रुती वाये, तत्र प्रयोगताम्नात्तना तुत्या वि-
नयेन प्रमिपचि म्यादित्यर्थ । तिकान्तमाह-शास्त्रम्या वेति । वाशम्वाः पश्याहस्यर्थः । अ

१ चट्टाधिकारपठन वाद ।

आधिकारिकाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२२३)

[जै० सू० १।३।९] इति । प्रायश्चित्ताभावस्मरणं त्वेवं सति यत्न-
गौरवोत्पादनार्थमिति व्याख्यातव्यम् । एव भिक्षुबेदानस्योरपि "वान-
प्रस्था दीक्षाभेदे कृच्छ्रं द्वादशरान्ध्रित्वा महाकृशं वर्धयेत् । भिक्षुर्वा
नभस्थवत्सोमवृद्धिर्वर्जं स्वशान्त्रसंस्कारश्च" इत्येवमादिप्रायश्चित्तस्मरण-
मनुसर्तव्यम् ॥ ४२ ॥ इत्याधिकारिकाधिकरणम् ॥ ११ ॥

रत्नप्रभा ।

कस्य चरुः कार्य इति सर्वेहं वृद्धप्रयोगसाम्यात्मना तु या विकल्पन प्रतिपत्तिं स्यात्-॥ इति प्राप्ते
सिद्धान्तः । शास्त्रमूला प्रतिपत्तिर्ग्राह्या । शास्त्रनिमित्तत्वाद्भर्मादिज्ञानस्य । तथा च यदा चा-या
ओषधयो म्लायन्त्यथेत यथा मोदमानास्तिष्ठन्ति' इति आत्मस्य त्रीर्गणकप्रयोगस्य तद्वत् इत्यर्थः ॥
मृत्युर्गतिमाह-प्रायश्चित्तेति ॥ ब्रह्मचर्येणैव यत्नाविक्रयं कार्यमिति नापनाय प्रायश्चित्तस्मरणमपि 'न
पश्यामि' इत्युक्तं भगवत्प्रियेतिवर्थं । नष्टिप्रत्यतिवचनस्ययोगेण प्रमाणाद्ब्रह्मचर्यभंगं प्रयत्नित्तमस्तीत्याह-
एवमिति ॥ कृच्छ्रं प्राजापत्यं महाकृशं उद्वेगकृशं दश चन्दानां च वर्धयेत् । यतिस्तु सोमपान-
स्य वर्धयेत् । "सर्वपापप्रसक्तोपि यायतिमिषम युतम् । भूयस्तपस्वी भवति पत्तिपात्रेण च ॥ उपवा-
तरुमप्यु पातकेषु महसु च । प्रतिभ्य रजनीपाद् उल्लख्यान समाचरेत्" इत्यादि । आदिपदात्त- 'मनो-
भामती ।

न पश्यामीति तु स्पृष्टिः । तस्यामपि च माक्षाप्रायश्चित्तं न कर्तव्यमिति प्रायश्चित्तनिषेधो न गम्यते,
न पश्यामीति तु दशनाभावेन सोऽनुमातव्यः । तथा च स्पृष्टिर्नप्यर्थमिति अनुमाय तदर्थो श्रुतिगु-
मातव्या । श्रुतिस्तु सामान्यविषया विशेषमुपसर्पन्ती शीघ्रप्रवृत्तिरिति । स्मात् प्रायश्चित्तादर्शनं तु यत्नगौर-
वान-दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शास्त्रमूला धीः सेन ग्राह्या शास्त्रनिमित्तत्वात्तद्भर्मादिज्ञानस्य । शास्त्रं च यदा वाऽया ओषधयो म्लाय-
न्त्यथेत मोदमानास्तिष्ठन्ति पराह गार्गेऽनुमातव्येति च यत्रराहशब्दयोर्दार्ढ्यकमूकरविषयः । तस्माद्धी-
साम्याभावात्त्रिकपासिद्ध्यां शास्त्रमया प्रसिद्धिर्भेदं प्राकृतं प्रथमोऽभिद्वयः । तथाऽस्मात् शास्त्रमया
प्रायश्चित्तभावात्प्रसिद्धस्तत्प्रत्ययमुक्तमित्यर्थः । प्रायश्चित्तं न पश्यामीति स्पृष्टेस्तर्हि वा गतिस्तत्राऽऽह-
प्रायश्चित्तेति । एतं सति सामान्यतया प्रायश्चित्तमत्र निश्चिते सतीत्यर्थः । यदि कथंचिन्नैमित्तिकस्य ब्रह्म-
चर्यं लभ्येत तदा न प्रायश्चित्तं श्येत तत्र नष्टिप्रत्ययवचनस्य तत्राभावात् नष्टिप्रत्ययवचनस्याप्रमादेन
मदाकार्यतास्य गौरवमुत्पादयितुं प्रायश्चित्ताभावस्मरणमिति । नैष्टिकं हि शक्ति-यायमित्तग्योरतिदि-
शति-एवमिति । विशेषतोऽपि प्रायश्चित्तविषययोगिनि प्रामादिकं प्रत्येयं प्रायश्चित्तमित्याह-वान-
प्रस्य इति । दीक्षाभेदे प्रतलोपे प्रमादतो ब्रह्मचर्यभङ्गे च चरित्वा महाकृशं उद्वेगकृशं देशं वर्धये-
दिति सत्यम् । कृच्छ्रं विद्वान्नि-द्वादशेति । दिनत्रयमत्रागमोजनं तदनयं रात्रिमोचनं दिनत्रयमया-
चित्तं दिनत्रयमुपपामकरणमित्येवमिति । पराजनेऽपि प्रमादता प्रतलोपे तु यत्नं कृच्छ्रमुद्वेगनि-
त्याह-भिक्षुरिति । सोमस्य यत्नाद्वाचनशक्तिविद्वानाद्यं महाकृशं वर्धयेत्त्याह-सोमेति । "मनो-
पापप्रसक्तोऽपि यायतिमिषम युतम् । पुनः स पूतो भवति पत्तिपात्रेण च ॥ मनोपापयज्ञादोवा-
ज्ज्ञानोत्पाद्यं प्रमादजानं । सर्वान्तर्यामी योगामिन्तृणादिमिषानतः ॥ उपपातरुमप्यु पातकेषु महसु च ।
प्रतिभ्य रजनीपाद् उल्लख्यान समाचरेत् ॥ नियमेन तु कुर्वीत प्राणायामास्तु षोडश । अपि अणहन
गामा पुनः चरुः कृता " इत्यादि परित्राजविषयं शास्त्रं, तेनाभिहितं, मन्त्रागो ध्यानादि, स च कर्त-
व्यो भिक्षुणोत्पाह-स्वशास्त्रेति । ऊर्ध्वरेतसा प्रमादयुतत्रयचर्षाणां कृतप्रायश्चित्तानामधिकारोऽस्ति

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च ॥ ४३ ॥ (१२) ॥

यद्युध्वरैतसां स्वाश्रमेभ्यः प्रच्यवन्नं महापातकं, यदि वोपपातकम्, उभयथापि शिष्टैस्ते बहिष्कर्तव्याः । “आरूढो नैष्टिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः । प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुध्येतस आत्महा” ॥ इति, “आरूढपतितं विभं मण्डलाच्च विनिःसृतम् । उद्धृष्टं कृमिदृष्टञ्च स्पृष्टा चान्द्रायणं चरेद्” इति वैवनादिनिन्दातिशयस्मृतिभ्यः, शिष्टाचाराच्च । न हि यज्ञाध्ययनविवाहादीनि तैः सहाचरन्ति शिष्टाः ॥ ४३ ॥ इति बहिष्कारणम् (१२) ॥

रत्नमया ।

वाक्याजान्दोषानज्ञानोत्थान्प्रमादजान् । सर्वान्दृष्टि योगाम्निस्तूलाशिमिवाऽनलः ॥ नियमेन तु कुर्वीत प्राणायामास्तु षोडश । अपि शृण्वन् मासात् पुनन्यहरहः कृताः” इत्याद्यानि वाक्यानि गृह्यन्ते ॥ ४२ ॥ (११) ॥ बहिस्तूभयथापि कृतप्रायश्चित्तैः सह कृत श्रयणादिकं ज्ञानसाधनं न वेति संदेहे तेषां शुद्धत्वासाधनमिति प्राप्ते प्रायश्चित्तापस्यलोके तेषां शुद्धयेष्वत्र शुध्यभावान् साधनमिति सिद्धान्तयति—यद्युभयमदी ।

वार्धम् । एतदुक्तं भवति—कृतनिर्णयनेरपि एतेन सप्यान कर्तव्यमिति । तृतीयस्तु—उपपूर्वमपि पातकं नैष्टिकस्यास्कीर्णित्वं न महापातकम्, अपिरेनकारार्थे, अत एके प्रायश्चित्तमावलिष्यन्तीति । आचार्योणां विप्रतिपक्षौ निशेपामावासास्य भवेत् । शास्त्रस्या या वा प्रसिद्धिः सा माया शास्त्रमूलत्वात् । उपपादितं च प्रायश्चित्तमावप्रसिद्धेः शास्त्रमूलत्वमिति । सुगममित्यत्र ॥ ४२ ॥ (११) ॥ यदि नैष्टिकादीनामस्ति प्रायश्चित्तं तन्किमेतेः कृतनिर्णयनेः सत्यरहस्यव्यमुत नेति। तत्र दोषकृतात्वादसम्बन्धस्य प्रायश्चित्तेन तन्निर्णयानिर्वाहणं वा तत्करणवैयर्थ्यात्सत्यवहार्या एवेति प्राप्तं उच्यते—बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च। निषिद्धकर्माशुष्ठानजन्यमेवो लोभद्वयेऽप्यशुद्धिमापादयति द्वैधम् । कस्यचिदेनसो लोभद्वयेऽप्यशुद्धिरपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिर्वहणं कुर्वीत । कस्यचित्तु परलोकाशुद्धिमात्रमपनीयते प्रायश्चित्तैरेनोनिर्वहणं कुर्वीत। तद्व्यतिरेक्युक्त्याशुद्धिस्त्वनसापादिता न शक्यापनेतुम् । यथा स्त्रीनाद्यादिवातिनाम् । यथाहुः—‘निशुद्धानपि धर्मो न सपिबेत्’ इति । तथा च ‘प्रायश्चित्तैरेप्येनो यदज्ञानदृष्टं भवेत्’ कामतः कृतमपि। चालत्रादिस्तु कृतनिर्णयनोऽपि वचनादन्यवहार्य इह लोके जायत इति। अत्र च ‘वाल्मीकि’ इत्यादि। तस्मात्सर्वमत्रातम् ॥ ४३ ॥ (११) ॥

आरूढमिरीच—व्यादनिर्णयः ।

त्रियायामिति मानः ॥ ४२ ॥ (११) ॥ कृतप्रायश्चित्तानामपि तेषां शिष्टाव्यवहार्यत्वमाह—बहिस्त्विति । कृतप्रायश्चित्तैः सह शिष्टाचारस्य कर्मे विपयस्तान्नि विद्याङ्गं क्रिया नेति सहाये प्रागुक्तप्रायश्चित्तेन तेषां व्यवहार्यतासिद्धेरङ्गमिति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—यदीति । प्रतिज्ञार्थमुक्त्वा हेतुद्वयं व्याकरोति—आरूढ इत्यादिना । दुश्चरिताधरणदृष्टमेवो लोभद्वयेऽपि कर्तुंशुद्धिमादधाति । तत्र प्रायश्चित्तेन लोभद्वयेऽपि कस्यचिदशुद्धिरपनीयते कस्यचित्तु परलोकाशुद्धिरपनीयते ऐहिकाशुद्धिरनुवर्तते । उक्तं हि—“मादृशं कृतत्वात् विशुद्धानपि धर्मनः । शरणागतहृद्वैश्वं स्त्रीहन्तृश्च न सन्देहः” इति । तेषां प्रायश्चित्तं “आरूढो नैष्टिकम्” इत्यादिस्मृतिविज्ञादाचाराच्च परलोकाशुद्धिरपनीयतेऽप्यव्यवहार्यत्वावगमान् तैर्यवहार्यत्वात्प्रायश्चित्तस्य निषाङ्गत्वम् । तदेवमुक्त्वाचारस्योक्तमिवात्तन्नामिवात्प्रायश्चित्तो पादादिसंगतिः । पूर्ववत् “वत्तान्” इत्यादिस्मृतिविरोधः । सिद्धान्ते तदाशुध्यमिति मायः ॥ ४३ ॥ (१२) ॥ अन्यस्मिन्पातकानि

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः ॥ ४४ ॥ (१३) ॥

अङ्गेषुपासनेषु संशयः-किं तानि यजमानकर्माणि-आहोस्विद्-ऋत्विक्कर्माणि । किं तावत्प्राप्तम् । यजमानकर्माणीति ॥ कुतः ॥ फलश्रुतेः ॥ फलं हि श्रूयते-“वर्षति हास्वै वर्षयति ह एतदेवं विद्वान्पृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते” [छां० २ । ३ । २] इत्यादि । तच्च स्वामिगामिन्याय्यम् । तस्य साङ्गे प्रयोगेऽधिकृतत्वादधिकृताधिकारत्वाच्चेवभ्रातीयकस्य । फलञ्च कर्तृश्रुपासनानां श्रूयते-“वर्षत्यस्मै य उपास्ते” इत्यादि ॥ ननु-ऋत्विजोऽपि फलं दृष्टम्-“आत्मने वा यजमानाय वा यं कामं

रत्नप्रभा ।

ध्वंति ॥ सुगम भाष्यम् ॥ ४३ ॥ (१२) ॥ स्वामिनः फलश्रुतेरिति ॥ अगाश्रितोपास्तिपूमयकर्तृकत्वसमवात्सल्यः ॥ यः कृतप्रायश्चित्तः, स सन्पनहार्थं इत्युत्सर्गस्य निन्दातिशयस्यैवा नैष्ठिकादिषु बाधवद् यो यदङ्गकर्ता, स तदाश्रितस्य कर्तृत्वोत्सर्गस्य कर्तृ फलश्रुत्या बाध इति पूर्वपक्षमाह-किमिति ॥ अत्र कर्तृत्वमोक्तत्वयोरैकाधिकरण्य फल, सिद्धान्ते उद्गाश्रिता ऋत्विक्कर्तृका अत्युपास्तयो यजमानगामिस्वतन्त्रफलाः, किमु वाच्य स्वनिष्ठप्रज्ञविद्याया स्यात्तन्व्यमिति फल विवेक्तव्यम् ॥ अत पादसंगतिः हिङ्कारप्रस्ताभोद्धीयप्रतिहारनिधनारण्यपञ्चप्रकारे साम्नि वृष्टिप्यातुर्पिसृद्धि फलमिति श्रुत्यर्थः ॥ श्रुत फलम् । ऋत्विग्गत किं न स्यादित्यत आह-तच्चेति ॥ यथा-सागर्कत्वविकृताविकारत्वाद्गोदोहनस्य फल ऋत्वविकारिगत, तद्गोपासनस्यापि फल तद्वत्तमेवेत्यर्थः ॥ अस्तु तस्य फल तद्वत्तम् । कर्ता तन्व्यः किं न स्यादित्यत आह-फलं चेति ॥ यदुक्तं यजमानगामिफलमिति, तस्यापवाद शङ्कते-नन्विति ॥

भामती ।

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । प्रथमे काण्डे शेषलक्षणे तथ्याकाम इत्यत्रैकैकसङ्घे कर्मणः सिद्धे किं कामो याजमान उतात्विज्य इति सशय्यात्विज्येऽप कर्मणि याजमान एव कामो गुणफलेष्विति निर्णोतमिह त्वेजजातीयकानि चाङ्गसपदानि उपासनानि किं याजमाना-येतोतात्विज्यानीति विचार्यत इति न पुनरुक्तम् । तत्रोपासकाना फलश्रवणादनविकारिणस्तदनुपपत्तेर्धजमानस्य च कर्मजनितफलोपभोगमाजोऽधिकाराद्विजा च तदनुपपत्तेर्वचनाच्च राजाज्ञास्यानीयात्कचिद्विजा फलश्रुतेरिति वचन यजमानस्य आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तेन व्यवहारादन्यस्य स्वपकारवदन्यस्मिन्नुपास्तिकर्तारि तेन व्यवहारात्फलश्रुतौपकारमन्ययजमानस्य दर्शयन्पूर्वपक्षयति-स्वामिन इति । कर्माङ्गसङ्घानुपासनानि निषेधस्य पूर्ववत्कृत्वयिषा सशयमाह-अंगेष्विति । शास्त्रीयाद्गाश्रितोपास्तीना स्वतन्त्रफलानामृत्विक्कर्तृत्वोऽपि यजमानगामिऋत्वोक्तैरस्ति पादादिसंगति । पूर्वपक्षे कर्तृत्वमोक्तत्वयोरैकाधिकरण्यासिद्धि । सिद्धान्ते प्रकृतस्य कर्तृत्वात्तन्व्यात्तस्य यजमानाधीनत्वात्तत्कर्तृत्वमपि तदर्धीनमित्यैकाधिकरण्यस्याविरुद्धतेति सिद्धवद्वत्य प्रश्नपूर्वक पूर्वपक्षमाह-किमिति । तत्र हेतु प्रश्नद्वारा दर्शयति-कुत इति । फलश्रुतिमेव निशदयति-फल हीति । श्रुतमपि फलमृत्विग्गत किं न स्यात्तत्राऽऽह-तच्चेति । तत्र हेतु -तस्येति । उद्गाथाद्युपास्तानधीनो प्राप्तोद्देशनत्वात्कृत्वविकारिण एव प्राप्तेस्तस्यैरोद्देशनयोगात्तदाश्रितोपास्तीनां गोदोहनवदधिकृताविकारत्वात्कृत्वविकारिण एव गोदोहनफलवद्विद्याफलेन संगतिरित्याह-अधिकृतेति । तथाऽपि कथमुपास्तीना याजमानत्व तत्राऽऽह-फलं चेति । अकर्तृत्वे फलितमपि यजमानस्य न स्यात्कर्तृत्वमोक्तत्वयोरैकाधिकरण्यादित्यर्थः । यजमानगामि फलमित्यत्र व्यभिचारं शङ्कते-नन्विति । उत्सर्गतो याजमान फल वच-

कामयते तमागायति" [बृ० १ । ३ । २८] इति ॥ न ॥ तस्य वाच-
निकत्वात् ॥ तस्मात्स्वामिन एव फलवत्सूपासनेषु कर्तृत्वमित्यात्रेय
आचार्यो मन्यते ॥ ४४ ॥

आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिकीयते ॥ ४५ ॥

नैतदस्ति-स्वामिकर्माण्युपासनानीति । ऋत्विक्कर्मण्येतानि स्युरि-
त्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ किं कारणम् ॥ तस्मै हि साङ्गाय
कर्मणे ऋत्विक् परिकीयते । तत्प्रयोगान्तःपातीनि चोद्गीथाद्युपासनानि ।
अधिकृताधिकारत्वात् ॥ तस्माद्गोदोहनादिकर्मनियमवदेव ऋत्विग्भि-
र्निर्वर्त्येरन् । तथा च "तं ह वक्रो दाल्भ्यो विदाश्चकार स ह नैमिषीया-
णानुद्गाता बभूव" [छां० १ । २ । १३] इत्युद्गातृकर्तृकर्ता विज्ञानस्य
दर्शयति ॥ यत्तुक्तं कर्त्राश्रयं फलं श्रूयत इति ॥ नैष दोषः ॥ परार्थत्वाद्-
त्विजोऽन्यत्र वचनात्फलसम्बन्धानुपपत्तेः ॥ ४५ ॥

श्रुतेश्च ॥ ४६ ॥

रत्नप्रभा ।

उद्दानेन साधयतीत्यर्थः ॥ यजमानफलमित्युत्सर्गस्य असति वाचकवचने सिद्धिरिति समाप्यर्थः ॥ तस्मा-
दिति । फलमोक्तृवादित्यर्थः ॥ ४४ ॥ उपासनमात्विज्यम् ऋत्विक्कर्तृकमित्यत्र श्रौत लिङ्गमाह—तया
चेति ॥ तम्—उद्गीथाख्यं प्रणव प्राणदृष्ट्या ध्यातवान् ध्यात्वा च नैमिषीयाणां सत्रिणामुद्गाताती-
दित्यर्थः । यजमानेन स्वगामिफलकसांगप्रयोगकरणाय ऋत्विजां क्रीतत्वात्कर्तृत्वेऽपि न तत्फलमाकलयम् ।
उत्सर्गस्य वाचकभावादित्युक्तत्वात्, क्रयणद्वारा कर्तृत्वमोक्तृत्वसामानाधिकरण्य चोपपद्यते, मृत्यकर्तृके
मामसी ।

फलवदुपासन तस्य फलश्रुतेः स ह वक्रो दाल्भ्यो विदाश्चकारेत्यादेरुपासनस्य च सिद्धविषयतया न्याया-
पवादसामर्थ्याभावाद्याजमानमेनोपासनाकर्षेति प्राप्त उच्यते—॥४४॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि
परिकीयते । उपास्यानात्तावदुपासनमौद्गात्रमवगम्यते । तद्वल्लवति सति वाचकेऽन्यथोपपादनीयम् ।
न चर्त्विक्कर्तृक उपासने यजमानगामिता फलस्यासंभविर्ना तेन हि स परिकीतस्तद्गामिने फलाय घटते ।

ज्ञानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

नात्कचिदपवादः स्यादित्याह—न तस्येति । वाचनिकापवादामात्रे त्स्मर्गस्यतिरित्युपसहरति—तस्मा-
दिति ॥ ४४ ॥ अङ्गोपास्तीनां याजमानत्वात् स्वतन्त्रफलतेति प्राप्ते सिद्धान्तयति—आर्त्विज्यमिति ।
तत्र प्रतिज्ञां विमजते—नैतदिति । अन्यकर्तृकत्वे कथमन्यस्य फलमिति शङ्कते—किं कारणमिति ।
सूत्रायवदेनोत्तरमाह—तस्मै हीति । ऋत्विजो यजमानेन स्वगामिने फलाय क्रीतत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।
साङ्गकर्मार्यं क्रीतत्वेऽपि ध्यानार्थमक्रीतत्वत्वात्कथमुपास्तीनामृत्विक्कर्मण्यं तत्राऽऽह—तदिति । अङ्गोपास्ती-
नामधिष्ठताधिकारत्वे फलितमाह—तस्मादिति । तासांमृत्विक्कर्तृकत्वे श्रौतं लिङ्गमाह—तया चेति ।
तमुद्गीथाख्यं प्रणवं प्राणादिदृष्टिदिष्टौ वक्रो नामतो दन्मस्यापत्वं दाल्भ्यो विदाश्चकार विदितवान् ।
विदिषा च नैमिषीयानां सत्रिणामुद्गाताऽऽसीदित्यर्थः । पूर्वपक्षार्थजमनुवदति—यच्चिति । उत्सर्गते
याजमानन्वेऽपि फलस्य वचनादपवादो यत्र नैवं तत्रोत्सर्गस्यतिरित्युक्तमित्याह—नैतयादिना ॥ ४५ ॥
इमथोपास्तीनामृत्विक्कर्तृकत्वं यजमानगामिफलत्वं चेत्याह—श्रुतेश्चेति । उत्सर्गनः श्रुतिविद्भेद सिद्धमर्थः

सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२२७)

“यां वै काञ्चन यज्ञे ऋत्विज आशिषमाशासत इति यजमानायेव ता-
माशासत इति होवाचेति” “तस्माद्दु हेवंविदुद्गाता ब्रूयात् ॥ ८ ॥ कं
ते काममागायानि” [छां० १ । ७ । ८] इति चर्त्विक्कर्तृकस्य विज्ञा-
नस्य यजमानगामि फलं दर्शयति । तस्माद्दङ्गोपासनानामृत्विक्कर्मत्व-
सिद्धिः ॥ ४६ ॥ इति स्वाम्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो
विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥ (१४) ॥

“तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद् बाल्यञ्च पाण्डित्य-

रत्नप्रभा ।

युद्धे राजा युष्मते जयति चेतिवदिति भावः ॥ ४६ ॥ ४६ ॥ (१३) ॥ सहकार्यन्तरविधिः ० ॥
यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणाः आत्मानं विदित्वा सन्त्यस्य शिक्षार्थं चरन्ति तस्माद् अधुनातनोपि ब्राह्मणः आया-
तज्ञानरूपपण्डावान् पण्डितः तस्य कृत्य पाण्डित्यं श्रवणं तत् निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन
श्रवणज्ञानस्य बलभावेन मननेन असमावनानिरासेन बालस्य भावेन वा शुद्धचित्तत्वेन स्यात्तुमिच्छेत् ।
एव मननश्रवणे कृत्वा अथ अनन्तरं मुनिः निदिध्यासनकृत्यादेवम् अमौनं मौनान्द्वयद्वाल्यपाण्डित्यद्वय
मौनं च निदिध्यासनं लब्ध्वा अथ ज्ञानसामग्रीपौष्कल्यानन्तरं ब्रह्माहमिति साक्षात्कारवान् ब्राह्मणः
भवतीत्यर्थः ॥ मौनशब्दस्य सिद्धरूपे पारिव्राज्ये अनुष्ठेये च ध्याने प्रयोगात्संशयः । यथा-“त ह वकः”
इत्यादिवाक्यशेषाद्गुह्याद्युपासनस्वात्विक्यनिर्णयः, तद्वद् “अथ ब्राह्मणः” इति विधिहीनवाक्यशेषान्मौ-
भामती ।

तस्मान्न व्यसनितामात्रेणोपाख्यानमन्ययितुं युक्तमिति राजान्त ॥ ४६ ॥ ४६ ॥ (१३) ॥ तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्य
निर्विद्य निश्चयेन लब्ध्वा बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याय मुनिर्मौनं च मौनं च निर्विद्याय
ब्राह्मण इति । यत्र हि विधिविभक्तिः श्रूयते स धिष्येत् । बाल्येन तिष्ठासेदित्यत्र च सा श्रूयते न श्रूयते तु मौने
तस्मात्तथाय ब्राह्मण इत्येतदश्रूयमाणविधिकमविधेयमेव मौनमपि । न चापूर्वैवादिधेयः, तस्माद्ब्राह्मणः पा-
ण्डित्यं निर्विद्येति पाण्डित्यविधानादेव मौनसिद्धेः पाण्डित्यमेव मौनमिति । अथ वा भिक्षुरचनोऽयं मुनि-
शब्दस्तत्र दर्शनात् ‘गार्हस्थ्यमाचार्यकुल मौनं वानप्रस्थम्’ इत्यत्र । तस्यान्यतो विहितस्यापमनुषादः ।
तस्माद्ब्राह्मणमेवात्र विधीयते मौनं तु प्राप्तं प्रशस्तार्थमनूयत इति युक्तम् । भवेदेव यदि पण्डितपर्यायो
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पसहरति-तस्मादिति । सिद्धे चोपास्तीनामृत्विक्कर्तृकत्वे तन्निर्धारणानियमन्यायेन स्वतन्त्रफलत्वसिद्धि-
रिति भावः ॥ ४६ ॥ (१३) ॥ त्रिपुरप्रभृतीनां मन्दाधिकारिणां धीसाधनोक्तिप्रपञ्चेनाङ्गोपासनमधमवी-
साधनमेव निर्धार्य पुनश्चतममेव धीसाधनं वक्तुमारभते-सहकार्यन्तरेति । विषयवाक्यमुदाहरति-तस्मा-
दिति । यस्मात्पूर्वं ब्राह्मणा विदित्वाऽऽत्मानमेवमाभ्यो व्युत्थाय शिक्षार्थं चरन्ति स्म तस्मादधुनातनोऽपि
ब्राह्मणः पाण्डित्यं पण्डाऽध्ययनजा ब्रह्मबुद्धिस्तद्व्यापण्डितस्तस्य कृत्य पाण्डित्यं श्रवणं तन्निर्विद्य निश्चयेन
लब्ध्वा वात्येन ज्ञानबलभावेन युक्तितोऽसमावनानिरासम्पननेन शुद्धधीत्वेन वा तिष्ठासेत्स्यात्तुमिच्छेत् ।
उक्तदार्ढ्यार्थं बाल्यं चेत्यादिरनुवादः । श्रवणमननानन्तरं मुनिर्मननशीलो निदिध्यासनपरः स्यात् ।
मौनान्द्वयद्वाल्य पाण्डित्यं चामौनं मौनं च निदिध्यासनं निश्चयेन लब्ध्वाकहेतुत्रयस्य ब्रह्मधीहेतुत्वाद्ब्रह्माह-
मित्यवगच्छतीति ब्राह्मणः साक्षात्कृतब्रह्मा भवतीत्यर्थः । तत्र श्रुतं मौनं विषयीकृत्य मौनशब्दस्य सिद्धे

अथ निर्विद्याथ मुनिरमौनश्च मौनश्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः” [३ । १ । १] इति बृहदारण्यके श्रूयते । तत्र संशयः—मौनं विधीयते, न वेति । न विधीयत इति तावत्प्राप्तम् । “बाल्येन तिष्ठासेद्” इत्यत्रैव विधेरवसितत्वात् । न ह्यथ मुनिरित्यत्र विधायिका विभक्तिरुपलभ्यते ॥ तस्मादयमनुवादो युक्तः । कुतः प्राप्तिरिति चेत् । मुनिपण्डितशब्दयोर्ज्ञानार्थत्वात् । “पाण्डित्यं निर्विद्य” इत्येव प्राप्तं मौनम् ॥ अपि च “अमौनश्च मौनश्च निर्विद्याथ ब्राह्मणः” इत्यत्र तावद्ब्राह्मणत्वं न विधीयते । प्रागेव प्राप्तत्वात् ॥ तस्माद् “अथ ब्राह्मणः” इति प्रशंसावादः । तथैव “अथ मुनिः” इत्यपि भवितुमर्हति । समाननिर्देशत्वादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः—सहकार्यन्तरविधिरिति ॥ विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरैवाश्रयितव्यः । अपूर्वत्वात् ॥ ननु पाण्डित्यशब्देनैव

रत्नप्रभा ।

नस्याप्यविशेषत्वनिश्चय इति पूर्वपक्षमाह—न विधीयत इति ॥ अत्र ध्यानस्यानुष्ठान, सिद्धान्ते त्वनुष्ठानमिति कष्टम् । यदि मौनं पारिव्राज्यं, तदा वाक्यान्तरप्राप्तमनुवृत्ते बाल्यविशेषसंशयम् । यदि ज्ञानं, तदा पाण्डित्यशब्दात्प्राप्तमिति पूर्वपक्षप्रत्ययार्थः । मुनिशब्दात्प्राप्तमिति शयः प्रतीयते, तस्य ज्ञानमात्रमात्रमात्रपाण्डित्यशब्दात्प्राप्तिः । नापि मुनिशब्दः पारिव्राज्याचक्रः । वात्सल्यवादिषु प्रयुज्यमानत्वात् । तस्मात्प्राप्तं मौनमपूर्वत्वादिति कल्पयतीति सिद्धान्तवृत्ति—पूर्वमित्यादिना ॥ आपस्तम्बप्रयोगस्य गतिभामती ।

मुनिशब्दो भवेत् । अपि तु ज्ञानमात्रं पाण्डित्यं ज्ञानातिशयसंपत्तिस्तु मौनं तत्रैव तत्प्रसिद्धेः । आश्रमभेदे तु तत्प्रवृत्तिर्गार्हस्थ्यं प्रादुर्भवति । तस्मात्पूर्वत्वमौनस्य बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पारिव्राज्ये साध्ये च ज्ञानाभ्यासे प्रयोगसिद्धेः संशयमाह—तत्रेति । निरुपायविद्यान्तरङ्गसाधनमौनविशेषाधनात्प्रादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मौनस्यानुष्ठेयत्वासिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यानुष्ठेयत्वसिद्धिरिति मत्वा तं हेत्वादियानयशेषाद्गोपासनमृत्विद्धर्मैतिवदयं ब्राह्मण इति विविहानवाक्यशेषादयं मुनिरित्येषोऽपि न विधिरिति पूर्वपक्षवृत्ति—नेत्यादिना । ननु बाल्येनेत्युपक्रमे विधिश्रुतंमौनेऽपि विधिरस्तु नेत्याह—बाल्येनेति । तदेवोपपादयति—न हीति । यथापि विधेयत्वं तर्हि विधिः श्रूयते बाल्यवत् न श्रूयतेऽतः श्रोतव्यत्वे सत्यश्रवणाद्विध्यमानसिद्धिरित्यर्थः । तर्हि मौनवाक्यस्य का गतिस्तत्राऽऽह—तस्मादिति । अनविगतस्यानुवादायोगादन्यत्र विध्यनुपलब्धैर्विधिरैवायमिति शङ्कते—कुत इति । पाण्डित्यविद्यानादेव मौनमपि सिद्धं तस्यैव मौनमादित्याह—मुनीति । मुनिशब्दस्य मिश्रवचनञ्चोऽपि तस्यान्यत्र विद्यानादनुवाद एवेति मत्वा मौनस्याविधेयत्वे हेत्वन्तरमाह—अपि चेति । एकवाक्यतानुरोधान्मौनवाक्येऽपि न विधिरित्यर्थः । यदा पाण्डित्येन मौनस्य प्राप्तिस्तदा त्रितीयमानवाक्यस्यैव प्रशंसा । न हि पाण्डित्यं स्वल्पेन ज्ञानं किंतु बाल्येऽनुष्ठेयं नन्तरं मननापरपर्यायं पाण्डित्यं कृतं स्यात्तस्माद्बाल्यं प्रशस्तम् । यदा मौनस्योत्तमाश्रमस्य विध्यन्तःप्राप्तस्यानुवादस्तदा बाल्यमात्रानुष्ठानस्यानुत्तमाश्रमित्वेन सूयत इति व्यक्ता स्तुतिरिति मत्वाऽऽह—तस्मादिति । बाल्यपाण्डित्यातिरिक्तस्य मौनस्याविधेयत्वात् तन्मुमुक्षोरनुष्ठेयमिति प्राप्तं पूर्वमनस्य सिद्धान्तमाह—पूर्वमिति । अपूर्वममिदमिति शङ्कते—नन्विति । पण्डितशब्दस्य ज्ञानमात्रार्थ-

मौनस्यावगतत्वमुक्तम् ॥ नैष दोषः ॥ मुनिशब्दस्य ज्ञानातिशयार्थत्वात् । मननान्मुनिरिति च व्युत्पत्तिसम्भवात् । “मुनीनामप्यहं व्यासः” [भ० गी० १० । ३७] इति च प्रयोगदर्शनात् ॥ ननु मुनिशब्द उत्तमाश्रमवचनोऽपि दृश्यते—“गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौन वानप्रस्थ्यम्” इत्यत्र ॥ न । “बाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवः” इत्यादिषु व्यभिचारदर्शनात् । इतराश्रमसन्निधानञ्च । पारिशेष्यात्तत्रोत्तमाश्रमोपादानम् । ज्ञानप्रधानत्वाद्दुत्तमाश्रमस्य ॥ तस्माद्बाल्यं पाण्डित्यापेक्षया तृतीयम् । इदं मौनं ज्ञानातिशयरूपं विधीयते ॥ यत्तु बाल्य एव विधेः पर्यवसानमिति, तथाप्यपूर्वत्वान्मुनित्वस्य विधेयत्वमाश्रीयते मुनिः स्यादिति निर्वेदनीयत्वनिर्देशादपि मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधेयत्वाश्रयणम् । तद्वतः—विद्यावतः सन्न्यासिनः । कथं विद्यावतः संन्यासिन इत्यवगम्यते । तदधिकारात् । आत्मानं विदित्वा पुत्राद्येपणाभ्यः “व्युत्थायाथ भिक्षा चर्यं चरन्ति” [बृ० ३ । ५ । १] इति ॥ ननु सति विद्यावस्त्वे प्राप्नो

रत्नप्रभा ।

माह—इतराश्रमेति ॥ किंच, “अमौन, च मौनं च निर्विद्य” इति श्रयणमननवदनुप्रेयत्वोक्तमौनस्य विधेयतेत्याह—निर्वेदनीयत्वेति ॥ न च त्रयाणां त्रिराने वाक्यभेदे दोष । उपरि धारणवदित्वात्तद्वाक्यभेदस्येति भावः । कस्येदं ध्यानं विधीयते इत्यत्राह—तद्वत् इति ॥ “आत्मानं विदित्वा” इति परोक्षज्ञानतः संन्यासिनः प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥ मूढमार्थसाक्षात्कारसाधनत्वेन ध्यानादेः पञ्जादौ लोकात् प्राप्तिं शकित्वा नियमविधिमाह—नन्वित्यादिना ॥ ननु ब्रह्मपरे वाक्ये कथं ज्ञानाङ्गविविरिति चेत्संभामती ।

ज्ञानातिशयरूपं विधीयते । एव च निर्वेदनीयत्वमपि त्रिरान आङ्गस्य स्यादित्याह—निर्वेदनीयत्वनिर्देशादिति । कस्येदं मौनं विधीयते विद्यासहकारिनयेत्यत आह—तद्वत्तो विद्यावत संन्यासिनो भिक्षोः । पृच्छति—कथमिति । विद्यावता प्रतीयते न स यासितेत्यर्थः । उच्चर तदधिकारात् भिक्षोस्तदधिकारात् । तदर्शयति—आत्मानं विदित्वेति । सूत्रायैव योजयितुं शङ्कते—नन्विति । परिहरति—आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मुनिशब्दस्य तदतिशयगामि वादर्थभेदान् पण्डितशब्देन मुनिशब्दस्य प्राप्तार्थत्वात्—नेत्यादिना । वृद्धप्रयोगाभावे कथं तदर्थत्वं तत्राऽऽह—मुनीनामिति । आश्रमेऽपि प्रयोगदर्शनादनियतं ज्ञानातिशयमाचित्वं तस्य चायत्र विधानादनुवाच्यत्वमेवति शङ्कते—नन्विति । उत्तमाश्रमे मुनिशब्दोऽसाधारणं साधारणो वेति विकल्प्याऽऽद्य प्रत्याह—नेति । साधारणत्वं त्वेकस्यानेकार्थत्वायोगादनुक्तमित्यभिप्रेक्ष्य प्रयोगस्यायथासिद्धिमाह—इतरेति । मौनस्यापूर्वचमुपपाद्य तृतीयमिति पदं व्याजुर्न फलितमाह—तस्मादिति । वाक्यभेदप्रसङ्गादेकत्रैव विधिरनुक्तं तत्राऽऽह—यस्त्रिति । उपरिधारणवमौनं वाक्यभेदेन त्रिभेद्यमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह—निर्वेदनीयत्वेति । कस्येदं मौनं विद्यासहकारितया विधीयते तत्राऽऽह—तद्वत् इति । विशेषणप्रापकं पृच्छति—कथमिति । प्रकरणं तथेयाह—तदिति । पक्षेणति पदं शकोत्तरत्वेनाप्यनारयति—नन्वित्यादिना । ब्रह्मैव प्रत्यगद्वयं वस्तु द्वैतं सर्वमत्रियामयमिति शान्त्रयुक्तिभ्यां सिद्धे तासाक्षात्कारसाधनाभ्यासे स्वयमेव पुरुषम्यौ-मुखादानर्थको विधिरिति चोदिते संन्यासप्रवर्णनात्तद्वर्त्मस्य श्रयणादेः साक्षात्कारहेतुभावात्पूर्वत्वादेष्टव्यस्तद्विधिरिति समाधिः । विद्यावन्तमधिकारविशेषं प्रति विधेयत्वव्ययमुक्तम्—

त्येव । तत्र विद्यातिशयः किं मौनविधिना इत्यत आह—पक्षेणेति ॥
एतदुक्तं भवति ॥ यस्मिन्पक्षे भेददर्शनमात्रव्याप्त्यं प्राप्तोति, तस्मिन्नेप
विधिरिति । विध्यादिवद् यथा—“दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”
इत्येवञ्जातीयके विध्यादौ सहकारित्वेनाऽन्याधानादिकमंगजातं विधी-
यते, एवमविधिप्रधानेऽप्यस्मिन्विद्यावाक्ये मौनविधिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥
एवं बाल्यादिविशिष्टे केवलयाश्रमे श्रुतिसिद्धे विद्यमाने कस्माच्छान्दोग्ये
गृहिणोपसंहारः—“अभिसमावृत्य कुटुम्बे” [छा० ८ । १५ । १] इत्यत्र ।
तेन ह्युपसंहारं तद्विषयमादरं दर्शयतीत्यत उत्तरं पठति—

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ॥ ४८ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । कृत्स्नभावोऽस्य विशिष्यते । बहुलायासानि
हि बहून्याश्रमकर्माणि यज्ञादीनि । तं प्रति कर्तव्यतयोपदिष्टान्याश्रमा-
न्तरकर्माणि च यथासम्भवमहिंसेन्द्रियसंयमादीनि तस्यापि विद्यन्ते ॥
तस्माद् गृहमेधिनोपसंहारो न विरुध्यते ॥ ४८ ॥

रत्नमम् ।

पठकृतपरवाक्येऽङ्गविधिवदित्याह—विध्यादिनादिति ॥ प्रधानमाख्याङ्गपर्यन्तो विधिः, तत्र प्रधानः क्रतुः—
विध्यादिः, अत एवांग विध्यन्तरम् इत्युच्यत इत्यर्थः ॥ एतत्सूत्रभाष्यभावानभिज्ञाः—संन्यासाश्रमवर्ग-
श्रवणादौ विधिर्नोस्तीति वदन्ति । विधौ व्यप्राप्तिमात्रमपेक्षितम् । तच्च भेददर्शनमात्रव्याप्यदर्शितमिति
सप्रदायविदः ॥ ४७ ॥ कृत्स्नभावाच्चिति ॥ समावर्चनानन्तरं कुटुम्बे स्थितो ब्रह्मलोकं प्राप्नोति “न च
पामवी ।

यत आह पक्षेणेति । विद्यावानिति न विद्यातिशयो विवक्षितः । अपि तु विद्योदयायाम्यासे प्रवृत्तो
न पुनरुपन्नविद्यातिशयः तथा चास्य पक्षे कदाचिद्धेददर्शनात्संभव इत्यर्थः । विध्यादिर्विधिसुल्लयः प्रधा-
नमिति यावत् । अत एव समिदादिर्विध्यन्तः स हि विधिः प्रधानविधेः पश्चादिति । तत्राश्रयमाणविधिवे-
ऽपूर्वत्वादिधिराश्रये इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ननु यद्ययमाश्रमे बाल्यप्रधानः कस्मात्पुनर्गाहस्येनोपसंहारतीति
चोदयति—एवं बाल्यादिविशिष्टेति । उत्तरं पठति—कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः । छान्दोग्ये
आनन्दगिरिय-न्यायतिर्णयः ।

त्याशङ्क्य विद्यावत् इति विद्यातिशययुक्तो नोच्यते किंतु विद्योदयाय तदुपायाम्यासे प्रवृत्तस्तेनास्य पक्षे
कदाचिद्धेददर्शनं प्राप्नोत्यतो विधेरर्थवत्तेति सूत्रपदार्थं विवृणोति—एतदिति । अतन्निष्ठवाक्यस्य तद्विधा-
कत्वे दृष्टान्तमाह—विध्यादिवदिति । तदेव व्याचष्टे—यथेति । आदिर्मुख्यं प्रधानं विधेरादिर्विध्यादिर्-
शूर्णमासविधिः, समिदादिस्तु विध्यन्तस्तत्राश्रुतविधिकेऽपि विधिराश्रये इत्यर्थः ; दृष्टान्तस्यमर्थं दार्श-
निके योजयति—एवमिति ॥ ४७ ॥ बाल्यादिप्रधानः संन्यासो यद्यनुष्ठेयस्तर्हि कस्माद्गार्हस्थ्येनोपसंहारति
श्रुतिसंयमन्तरसूत्रव्यावर्त्यमाह—एवमिति । गृहिणोपसंहारेऽपि केवलयाश्रमस्य किं जातमित्याशङ्कयानास्या-
धिपपत्वं प्राप्तमित्याह—तेनेति । बहुलायाससाध्यधर्मवाहृद्व्याचनोपसंहारो न तेनेव समापनादित्याह—अत
इति । सूत्र व्याचष्टे—तुशब्द इति । ननु यथा गृहिणो यज्ञादीनि कर्तव्यत्वेनोक्तानि तथाऽऽश्रमान्तरा-
णामपि कारणसयमादिकर्मान्तराप्युच्यन्ते तथा च कांश्च्य विशेपस्तत्राऽऽह—आश्रमान्तरेति । गृहमेधिति
विशेषं सिद्धे पठितमाह—तस्मादिति ॥ ४८ ॥ मौनं गार्हस्थ्यमित्याश्रमद्वयोत्तरितराश्रमामावासांका कथं-

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥ ४९ ॥

यथा-मौनं गार्हस्थ्यञ्चेतावाश्रमौ श्रुतिसम्मतौ, एवमितरावपि वानप्र-
स्थगुरुकुलवासौ । दर्शिता हि पुरस्ताच्छ्रुतिः-“तप एव द्वितीयो ब्रह्मचा-
र्याचार्यकुलवासी तृतीयः” [छा० २ । २३ । १] इत्याद्या ॥ तस्माच्चतु-
र्णामप्याश्रमणामुपदेशाविशेषात्तुल्यवद्विकल्पसमुच्चयाभ्यां प्रतिपत्तिः ।
इतरेषामिति द्वयोराश्रमयोर्बहुवचनं वृत्तिभेदापेक्षयानुष्ठानभेदापेक्षया
वेति द्रष्टव्यम् ॥ ४९ ॥ इति सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ ५० ॥ (१५) ॥

“तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निविद्य बाल्येन तिष्ठासेद्” [बृ० ३।५।१]
इति बाल्यमनुष्ठेयतया श्रूयते । तत्र बालस्य भायः कर्म वा-बाल्य-

रत्नप्रभा ।

पुनरावर्तते” [छा० ८ । १९ । १] इत्युपसहारात्सन्ध्यासो नास्तीति शङ्कार्थः । आयासविशिष्टकर्म-
बाहुल्याद्ब्रह्मिणोपसहारः कृतो न संन्यासामावादिति समाप्यर्थः ॥ ४८ ॥ म्न्यासगार्हस्थ्यद्वयमत्र सूत्र-
कृतोक्तम् । ततोन्वयाश्रमद्वय नास्तीति कस्य चिद्धमः स्यात्, तन्निरस्यति-मौनवदिति ॥ आश्रमद्वयव-
दित्यर्थः ॥ इतरयोरेषांति वाच्ये बहुक्तिवान्तरभेदमपेक्ष्य । स चास्माभिः प्राग् दर्शितः ॥ ४९ ॥ (१४) ॥
अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥ तत्र बाल्ये विषये तद्विषय मावार्थत्वासमनात् कर्मार्थत्व गृह्यत्वा तिष्ठन्मूत्र-
त्यादिकर्मणोऽप्ररूढेन्द्रियत्वादिरूपमावशुद्धे च बालकर्मत्वाविशेषात्सशयमाह-तत्रेति ॥ पूर्वपक्षे विद्याङ्ग-
भामती ।

बहुलायाससाध्यकर्मबहुलत्वाद्गार्हस्थ्यस्य चाश्रगान्तरधर्माणां च केषांचिदहिसादीनां समवायात्तेनोपसहारो न
पुनस्तेन समापनादित्यर्थः ॥ ४८ ॥ एवं तदाश्रमद्वयोपन्यासेन कचित्कदाचिदितराभावशक्ता मन्दबुद्धेः
स्वादिति तदपाकणार्थं सूत्रम्-मौनवदितरेषामप्युपदेशात् । वृत्तिर्वाचनप्रस्थानामनेकविधैरेव ब्रह्मचारि-
णोऽपीति वृत्तिभेदोऽनुष्ठानतारो वा पुरया मिथ्यन्ते, तस्माद्द्विविधेऽपि बहुवचनमविष्कृतम् ॥ ४९ ॥ (१४) ॥ अनावि-
ष्कुर्वन्नन्वयात् । बाल्येनेति यावद्बालचरितश्रुतेः कामचारवादभक्षतायाश्चात्यन्तबाल्येन प्रसिद्धेः शौचादि-
नियमविधायिनश्च सामान्यशास्त्रस्यानेन विशेषशास्त्रेण बाधनात्सकलबालचरितविधानमिति प्राप्तेऽभिधीय-
मानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

चिद्भवेत्तन्निरासार्थमाह-मौनवदिति । कथं तयोः श्रुतिमत्त्वं तत्राऽऽह-दर्शितेति । श्रुतिमत्त्वाविशेषे
फलितमाह-तस्मादिति । इतरेषामिति बहुकत्या गार्हस्थ्यस्यापि परामर्शो न तु सिद्धवद्बुध्यास इत्या-
शक्याऽऽह-इतरेषामितीति । गायत्रो ब्राह्म. प्राजापत्यो बृहन्निति ब्रह्मचारी चतुर्विधः । गृहस्थोऽपि
वार्तावृत्ति. शालीनवृत्तिर्यायावरो घोरसन्ध्यासीति चतुर्विधः । वानप्रस्थश्च धैरानसौदुम्बरवालखिल्यकेनपप्र-
भेदश्चतुर्विधः । तथा परिव्राडपि कुटीचक्रबहूदकहंसपरमहंसभेदैश्चतुर्विध इति षोडशप्रभेदास्तावदाश्रमा-
स्तत्तद्धर्मविशेषयुक्ता. श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धाः । ततो ब्रह्मचारिणि वानप्रस्थे चानुष्ठानभेदमनुष्ठानभेद वाऽप्ये-
क्ष्य बहुक्तिर्न गार्हस्थ्यमपेक्ष्य तस्य प्रागेवासदिग्धत्वेनोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ (१४) ॥
बाल्यस्य निधेयत्वमुपन्यावान्तरवाक्यभेदेन मौनमपि विधेयत्वान्मुमुक्षुणा कार्यमित्युक्तम् । इदानीं किं
तद्बाल्यमिति धीक्षायामाह-अनाविष्कुर्वन्निति । अनुष्ठेयत्वेन श्रुत बाल्य विषयत्वेनोदाहरति-तस्मा-
दिति । तत्र बाल्ये विषये सशय इति सबन्धः । सशयकारणमाह-बालस्येति । तर्हि बालमाषो वयोवि-

मिति तद्धिते सति बालभावस्य वयोविशेषस्येच्छया सम्पादयितुमशक्यत्वाद्यथोपपादमूत्रपुरीषत्वादिबालचरितमन्तर्गता वा भावविशुद्धिर्दम्भदर्पप्ररुद्धेन्द्रियत्वादिरहितता वा-बाल्यं स्यादिति संशयः । किं तावत्प्रातम् ॥ कामचारवादभक्षता, यथोपपादमूत्रपुरीषत्वं च, -प्रसिद्धतरं लोके-बाल्यमिति तद्ग्रहणं युक्तम् ॥ ननु पतितत्वादिद्रोषप्राप्तेर्न युक्तं कामचरताशाचरणं न विद्यावतः संन्यासिनः । वचनसामर्थ्याद्द्वोपनिवृत्तेः-पशुर्हिंसादिष्विवेति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ न ॥ वचनस्य गत्यन्तरसम्भवात् । अविरुद्धे ह्यन्यस्मिन्बाल्यशब्दाभिलष्ये लभ्यमाने न विध्यन्तरव्याघातकल्पना युक्ता । प्रधानोपकाराय चांगं विधीयते । ज्ञानाभ्यासश्च प्रधानमिह यतीनामनुष्ठेयम् । न च सकलायां बालचर्यायामंगीक्रियमाणायां ज्ञानाभ्यासः सम्भाव्यते ॥ तस्मादान्तरो भावविशेषो बालस्याप्ररुद्धेन्द्रियत्वादिरिह-बाल्यमाश्रीयते ॥ तदाह-अ-

रत्नप्रभा ।

त्वेन तिष्ठन्मूत्रादेरप्यनुष्ठानं, सिद्धान्ते भावशुद्धेवेति फलम् । पूर्वेन मौनशब्दस्य ज्ञानातिशये ध्याने प्रसिद्धत्वाद् ध्यान विषयमित्युक्तम् । तद्वद्बाल्यशब्दस्य कामचारादौ प्रसिद्धेस्तद्विषयग्रहणमित्याह-किं तावदिति ॥ कामतः चरणवदनमक्षणानि यस्य स-कामचारात्वादभक्षः-तत्तत्पर्यः । यथोपपादयथासममूत्रादि यस्य तद्गानः तत्त्वम् । बाल्यविषयतापतितस्यशास्त्रमन्यविषयमिति मान् ॥ "यस्तन्विज्ञानान्मन्यमनमस्कः सदाऽऽशुचि । न स तत्पदमाप्नोति सतार चाधिगच्छति" इत्यादिशौचमिक्षादिनियमप्रविशान्नाविच्छेदस्य भावशुद्ध्याप्यबाल्यस्य विषयसमाज्ञं यथेष्टचेष्टाविवरिति सिद्धान्तवति-मामवी ।

ते-प्रियाङ्गवेन बाल्यविज्ञानात्समस्तनालचर्याया च प्रधानविरोधप्रसङ्गाद्यत्तदनुगुणमप्रौढेन्द्रियत्वादि मान्-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शेषोऽपि कल्प्यतामित्याशङ्क्य तदग्रं हेतुमाह-बालेति । तद्वितश्रुत्या परिशिष्टे शान्त्याश्रित्य मशयमभिनयति यथेति । बाल्यशब्दार्थविनेचनेन स्वतन्त्रपुनर्हेतुविशान्ताङ्गस्यैवात्रापि निरूपणात्वादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे तिष्ठन्मूत्राद्यपि विदुषोऽनुष्ठेयं मित्यति । सिद्धान्ते बाल्यस्याप्ररुद्धेन्द्रियत्वादिनिरूपणमात्रशुद्धेऽनुष्ठेयत्वान् विदुषो यथेष्टचेष्टासिद्धिरिति भावा प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह-किं तावदिति । चरण चारो वदन वादो मक्षण मक्षस्ते कामनो यस्य स तथा तस्य मानस्तत्त्वा । यथोपपाद यथासम यत्र कापि मूत्रं च पुरीषं चास्येति तथोक्तस्य मानस्तत्त्वम् । तत्र लोकप्रसिद्धं हेतुमाह-प्रसिद्धेति । शास्त्रान्तरविरोधाद्युक्तमुक्तप्रियान्यस्य विषयत्वमिति शक्ये-नन्विति । आदिशब्देन शिष्टग्रहा गृह्यते । सामान्यशास्त्रमत्तोचो विशेषविवे स्यादित्याह-नेत्यादिना । सामान्यविशेषविशेषविशेषा सक्तोचं दृष्टान्तमाह-पन्विति । विदुषो यथेष्टचेष्टायामपि न द्रोषोऽस्तीति प्रातमनूय सिद्धान्तमाह-एवमिति । विदुषो यथेष्टचेष्टा न विषया शास्त्रान्तरविरोधादिति प्रतिजानीते-नेति । सामान्यशास्त्रम्योक्तः सक्तोचो धान्येन तिष्ठामेदिनिवचनादित्याशङ्क्याऽऽह-वचनस्येति । सामान्यप्रवृत्तिप्रविशान्नाविच्छेदार्थं ममवनि तद्विद्वदार्थकल्पनायोगात् कामचारादि विषयमित्युक्तमेव व्यनक्ति-अविरुद्धे हीति । इत्थं कामचारादि न विषयमित्याह-प्रयानेति । किं तत्रयानं यदङ्गत्वेन बाल्यादि विधीयते तदाह-ज्ञानेति । उक्तप्रयानोपकारत्वमात्रं कामचारादि विषयमित्युक्तम् । तद्विरोधिवान् तदविषयमित्याह-न चेति । किं तर्हि किंच बाल्यं तदाह-तस्मादिनि । इति प्रश्नवाक्योक्तिः । उक्तेऽर्थे मूत्रमादाय योजयति-तदाहति ।

नाविष्कुर्वन्निति ॥ ज्ञानाध्ययनधार्मिकत्वादिभिरात्मानमविख्यापय-
न्दम्भदर्पादिरहितो भवेत् । यथा-बालोऽप्रकृष्टेन्द्रियतया न परेष्व्वात्मा-
नमाविष्कर्तुमीहते, तद्वत् । एवं ह्यस्य वाक्यस्य प्रधानोपकार्यार्थानुगम
उपपद्यते । तथा चोक्तं स्मृतिकारैः-“यन्न सन्तं न चासन्तं नाश्रुतं न बहु-
श्रुतम् ॥ न सुवृत्तं न दुर्वृत्तं वेद कश्चित्स ब्राह्मणः ॥ गूढधर्माश्रितो
विद्वानज्ञातचरितं चरेत् । अन्धवज्जडवच्चाऽपि मूकवच्च महीश्वरेत्”
“अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्तचरः” इति चैवमादि ॥ ५० ॥ इत्यनाविष्कारा-
धिकरणम् ॥ १५ ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥ (१६) ॥

“सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेः” [व्या० सू० ३।४।२६] इत्यत आर

रत्नप्रभा ।

एवमिति ॥ प्रज्ञानविरोधित्वाच्च न तद्विविरित्याह-प्रयत्नेति ॥ भावशुद्धिर्बोधोपकारकत्वेन अन्वयाद-
नाविष्कुर्वन् भवेदिति ब्राह्मणविषय इति सूत्रयोजना ॥ ५० ॥ (१५) ॥ ऐहिकमपि० ॥ सन्या-
सादि बाल्यान्त साधनजातमुक्त्वा त-साध्यनियोजन विचार्यते इति सगतिं बद्ध्वा साधनस्य द्विधा फल-
समवाप्तशयमाह-सर्वेत्यादिना ॥ कारीरीष्टिवदेहिकफलत्वनियम श्रवणादीनामिति पूर्वपक्षमाह-
भामती ।

शुद्धिरूप तदेव विधीयते । एव च शास्त्रान्तरात्रावेनाभ्युपपत्तौ न शास्त्रान्तरात्राधनमन्याय्य भविष्यतीति
॥ ५० ॥ (१५) ॥ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । सगतिमाह-सर्वापेक्षा चेति । किं श्रवणादि-
भिरिहैव वा ज-मिति विद्या साध्यते उतानियम इह वामुत्र वेति । यद्यपि कर्माणि यज्ञादी-यनियतफलाणि
तेषां च विद्योत्पादसाधनत्वेन विद्योत्पादस्यानियम प्रतिभाति । तद्य च गर्भस्थस्य वामदेवस्यात्मप्रतिगो-
धश्रवणात्, ‘अनेकज-मससिद्धस्ततो याति परां गतिम्’ इति च स्मरणादात्मधिकत्वमव्यवगत्यते ।
तथापि यज्ञादीनां प्रमेयाणामप्रमाणत्वाच्छ्रवणादेश्च प्रमाणत्वात्तेषामेव साक्षाद्विद्यासाधनत्वम् । यज्ञादीनां
सत्त्वशुद्धसाधनेन वा विद्योत्पादकश्रवणादिरक्षणप्रमाणप्रवृत्तिप्रतिशेषमेव वा विद्यासाधनत्वम् । श्रवणा-
आनन्दागौरांश-न्यायनिर्णय ।

कथं ययोऽन्तःस्यै बाल्यशब्द प्रयुज्यते तत्राऽऽह-यथेति । अन्वयादिति पद व्याकरोति-एवं हीति ।
अप्रकृष्टेन्द्रियत्वादिरूपभावशुद्धिलक्षणबाल्यस्य प्रज्ञानोपकारित्वे मानमाह-तथा चेति । कुलीनत्वप्रकृ-
टन सत्त्व तद्वैपरी-यमसस्वम् । शास्त्रार्थज्ञानराहित्यमश्रुतत्वं तद्वैपरी-य्य बहुश्रुतत्वम् । सदाचारनिरतत्व
सुवृत्तत्वं दुराचारनिष्ठत्वं दुर्वृत्तत्वमिति भेदः । तकिमिदानीं त्रयार्थयोग्यस्य मुमुक्षुर्नोऽस्यैव किंचिदनु-
श्रेय तत्राऽऽह-गृहेति । चक्षुरिन्द्रियपाररस्य निरसितुमन्धवदित्युक्तम् । रसनादिपाररस्य निर-
स्यति-जडवदिति । ज्ञानेन्द्रियपाररस्य परिहृत्य कर्मेन्द्रियपाररस्य परिहरति-मूकवदिति । धर्मव्यजि-
स्वाप्रकृष्टनमन्वयत् लिङ्गत्वम् । तदेव मुमुक्षोरुपरतसर्वेन्द्रियस्य श्रवणादिपाररस्य मोक्षसाधन तत्त्वज्ञानमवश्य-
भावीति भाव ॥ ५० ॥ (१५) ॥ बाल्यान्तमुक्त्वा च विद्याहेतुमुक्त्वा तत्फल विद्याजन्मकार निरूप-
यति-ऐहिकमिति । उक्तहेत्वधीनधीजन्मविषये कारीर्थादिफले चित्तादिफले चोभयोपलब्धेष्टैतानुवाद-
पूर्वकं सशयमाह-सर्वेति । श्रवणादिसामग्रीप्रतिबन्धश-या विशिष्टधीप्रसवभूमिरित्युक्तेषु पादादिसगति ।
पूर्वपक्षे श्रवणादीनां विद्योपाय वनियमासिद्धि । सिद्धान्ते प्रतिबन्धाभावापेक्षया तेषां तन्नियमसिद्धिरिति

भ्योच्चावचं विद्यासाधनमवधारितम् । तत्फलं विद्या सिध्यन्ती किमि-
हैव जन्मनि सिध्यति-उत्तं-कदाचिदमुत्रापीति चिन्त्यते ॥ किं तावत्प्रा-
प्तम् ॥ इहैवेति ॥ किं कारणम् ॥ श्रवणादिपूर्विका हि विद्या । न च कश्चिदमुत्र
विद्या मे जायतामित्यभिसन्धाय श्रवणादिषु प्रवर्तते । समान एव तु
जन्मनि विद्याजन्माऽभिसन्धाय तेषु प्रवर्तमानो दृश्यते । यज्ञादीन्यपि
श्रवणादिद्वारेणैव विद्यां जनयन्ति । प्रमाणजन्मत्वाद्धिद्यायाः ॥ तस्मा-
दैहिकमेव विद्याजन्मेति ॥ एवं प्राप्ते वदामः ॥ ऐहिकं विद्याजन्म भव-
त्यसति प्रस्तुतप्रतिबन्धे इति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यदा प्रक्रान्तस्य
विद्यासाधनस्य कश्चित्प्रतिबन्धो न क्रियते उपस्थितविपाकेन कर्मान्त-
रेण, तदेहैव विद्योपपद्यते । यदा तु खलु प्रतिबन्धः क्रियते, तदाऽमु-
त्रेति । उपस्थितविपाकत्वञ्च कर्मणो देशकालनिमित्तोपनिपाताद्भवति ।

रत्नप्रमा ।

किन्तावदिति ॥ नन्वामुष्मिकफलरूपज्ञादिसाध्यविद्याया कथमेहिकत्वनियम इत्यत आह-यज्ञादीन्य-
पीति ॥ शुद्धिद्वारा यज्ञादिभिः श्रवणादिषु साक्षाद्विद्याहेतुषु घटितेषु विद्याविज्ज्यो न युक्त । दृश्यते च
निष्कम्ब । अतः श्रवणादेर्विद्याहेतुत्वमसिद्धमिति पूर्वपक्षे फल, प्रतिबन्धरूपशाब्दिकत्वेपि हेतुत्वसिद्धिरिति
सिद्धान्ते फल मात्रा चित्रादिवद्विनियमकञ्च श्रवणादिकमिति सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ ननु प्रारम्भ-
कर्मविशेषेण श्रवणादिफलप्रतिबन्ध- किमिति क्रियते । श्रवणादिनेन कर्मनिपाकप्रतिबन्ध- किं न स्यादि-
त्यत आह-उपस्थितविपाकत्वं चेति ॥ देशादिमहिम्ना कर्माणि निवर्त्यन्त इत्यर्थ ॥ तेन श्रवणा-
भामती ।

दीनां त्वनपेक्षाणामेव विद्योत्पादकत्वम् । न च प्रमाणेषु प्रवर्तमानाः प्रमातार ऐहिकमपि चिरमा नेन प्रमो-
त्पादं कामयन्ते किन्तु तादात्विकमेव प्रागेव तु पारलौकिकम् । न हि कुम्भदिद्व्युत्पत्तौ समुन्मील्यति
कालान्तरीयाय बुम्भदर्शनाय किन्तु तादात्विकाय । तस्मादैहिक एव विद्योत्पादो नानियतकालः । श्रुति
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

स्युपेत्य प्रश्नपूर्वकमेहिकत्वनियम पूर्वपक्षमाह-किमिति । फलहेतुत्वोपपत्तौ तन्नियमे नास्ति हेतुरिति
शङ्कते-किमिति । तत्र कारणमाह-श्रवणादीति । चित्रादिवदमुत्रापि धीहेतुत्वं श्रवणादे स्यादि-
त्याशङ्क्याऽऽह-न चेति । कथं तर्हि तेषु प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तेषां कारीर्यादितुल्यत्वमाह-समान
इति । श्रवणादीनां चतुराणिन्द्रोसाधनत्वात्काला तरीयतुम्भोपलभ्याय चक्षुरन्मीलनामानाजमान्तरी-
यविधायि श्रवणादिषु प्रवृत्त्ययोगादुपपत्त्यमानससाद्गुणनिवृत्त्ये च विद्यासाधनादानाज्ञानात्कारिणीदि-
वतुल्यजन्मन्येव विद्याजन्मेत्यर्थ । यज्ञादीनां जन्मान्तरीयफलानां धीहेतुत्वस्य त्रिदिशानाक्योपत्वा-
त्जन्मान्तरे धीजन्मे याशङ्क्याऽऽह-यज्ञेति । तेषां वीशुद्वया श्रवणादिघटकनाद् घटितेषु तेषु विपाज्ज-
स्यमाव्यभित्येहिकत्वनियम इत्यर्थ । श्रवणादीनां कारीर्यादितुल्यत्वे फलिनमाह-तस्मादिति । श्र-
णादिषु कृतेष्वपि न चेदत्र धी म्यात्तेषामतदुपायतेति प्राप्तमनूय चित्रावन्नियतपञ्चवीसाधनमिति
सिद्धान्तमाह-एवमिति । कृतेष्वपि श्रवणादिषु कदाचिद्विद्या नोत्पद्यते चेत्तर्हि तेषां तदुपायव्यवस्थित-
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-एतदिति । एतेष्वपि श्रवणादिवत्प्र विद्यानुदये कारीर्यादायिन प्रतिबन्धो वा
पीरूपामात्रो वा तेषां कल्पनीय प्रतिबन्धदीना हि नामग्री कार्यहेतुर्न चैनायता तद्वेतुवदिति
त्यर्थः । उपस्थितविपाकश्रवणादिप्रतिबन्धकर्मण एव प्रतिबन्धमाशङ्क्याऽऽह-उपस्थितेति । श्ले

यानि चैकस्य कर्मणो विपाचकानि देशकालनिमित्तानि, न तान्येवान्य-
स्यापीति नियन्तुं शक्यते । यतो विरुद्धफलान्यपि कर्माणि भवन्ति ।
शास्त्रमप्यस्य कर्मण इदं फलमित्येतावति पर्यवसितं न देशकालनिमि-
त्तविशेषमपि संकीर्तयति । साधनवीर्यविशेषात्त्वतीन्द्रिया हि कस्यचि-
च्छक्तिराविर्भवतीति तत्प्रतिबद्धा परस्य तिष्ठति । न चाविशेषेण
विद्यायामभिसन्धिर्नोत्पद्येत । इहाशुत्र वा मे विद्या जायतामित्यभि-
सन्धेर्निरङ्कुशत्वात् । श्रवणादिद्वारेणापि विद्योत्पद्यमाना प्रतिबन्धक्ष-
यापेक्षयैवोत्पद्यते । तथा च श्रुतिः दुर्बोधत्वमरत्मनो दर्शयति—“श्रव-
णायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यत्र विद्युः । आश्चर्यो

रत्नप्रभा ।

दिकमेव किमिति न विपच्यते, तत्राह—यानि चेति ॥ विपाचकत्वं—फलो-मुख्यहेतुत्वम् ॥ ननु तर्हि
श्रवणादिपाचकदेशादिक कीदृशमित्यत आह—शास्त्रमपीति ॥ फलत्रयोदेशादिज्ञानमिति भाव ॥ तथापि
कर्मणैव श्रवणादिप्रतिबन्ध, न वैपरीत्यमित्यत्र को हेतु, तत्राह—साधनेति ॥ प्रतिबन्धकत्वशक्तिरपि
फलबलाद् ज्ञातव्येति भाव ॥ प्रतिबन्धसद्भावे श्रौत, स्मार्त च,—लिङ्गमाह—तथा चेत्यादिना ॥ “शृण्व-
न्तोऽपि” “न विद्युः” इत्युक्ते- प्रतिबन्धसिद्धि । आत्मनो यथावद्वक्तापि—आश्चर्य । अद्भुतवत् कश्चिदेव
भामती ।

स्मृती च पारलौकिक विद्योत्पाद स्तुत्या वृत । इत्यभूतानि नाम श्रवणादी-यावश्यकफलानि यत्काला-
न्तरेपि त्रियामुत्पादयन्तीति । एव प्रात उच्यते—यत एवात्र विद्योत्पादे श्रवणादिभि कर्तव्ये यज्ञादीनां सत्त्व-
शुद्धिद्वारेण वा विज्ञोपशमद्वारा योपयोगोऽत एव तेषा यज्ञादीना कर्मान्तरप्रतिबन्धाप्रतिबन्धाभ्यामनियतफल-
त्वेन तदपेक्षाणां श्रवणादीनामप्यनियतफलत्व -याभ्यमनपहतविज्ञाना श्रवणादीनामनुत्पादकत्वादविशुद्धस-
त्त्वाद्वा पुन प्रत्यनुत्पादकत्वात् । तथा च तेषा यज्ञापेक्षाणां तेषा चानियतफलत्वेन श्रवणादीनामप्य-
नियतफलत्वं युक्तमेवं श्रुतिस्मृतिप्रतिबन्धो न स्तुतिमात्रत्वेन व्याख्येयो भविष्यति । पुरुषाश्च विद्यार्थिनः
साधनसामर्थ्यानुसारेण तदनुत्पादमेव कामधिष्यन्ते तदिदमुक्तम्—अभिसंधेर्निरङ्कुशत्वादिति ॥ ११ ॥ (११) ॥

आतन्द्रगिरीय—न्यायनिर्णय ।

देशादिभिर्नियार्थधर श्रवणादि कर्म किमिति न विपच्यते तत्राऽऽह—यानीति । मोक्षार्थस्य कर्मणो
ज्ञानार्थस्य च श्रवणादेर्देशकालनिमित्तैरुक्त्याभावे हेतुमाह—यत इति । कर्मणा श्रवणादीनां प्रतिबन्धे
तेभ्यो विद्योत्पत्तिरिति शास्त्र व्याहृत्येतेऽप्यसाङ्ग्याऽऽह—शास्त्रमिति । तथाऽपि कर्मण एव प्रतिबन्ध-
कत्व न श्रवणादीनामिति कुतो नियमस्तत्राऽऽह—साधनेति । यत्तत्र विद्याभावे कारीर्यादिबन्धा-
दिसत्त्वरूपत्वेन धिय आमुष्मि कत्वकल्पनमयुक्तमिदं मे विद्या स्यादित्यभिसन्धिद्वारेति तत्राऽऽह—
न चेति । दृश्यमानसत्सारदु खस्यानेरुज-मगामिन जानतो यदा कदाचिदन्वेषनिष्ठति स्यादित्यभिसन्धे-
साधनसामर्थ्यानुसारेण समानितत्वादित्याह—अभिसंधेरेति । यत्तु श्रवणादीना चतुरादिवदृष्टकत्वमिति
तत्राऽऽह—श्रवणादीति । तेषा विधानाददृष्टद्वाराऽपि साधनत्वमवगतत्वं यज्ञादीनामनियतकाल-
फलानां ज्ञानसाधनत्वविधेश्च विद्योत्पत्तेरनियतत्वमित्यर्थ । यत्तु यज्ञादीना घटकत्वाद् घटितेषु श्रवणादिषु
विद्याऽऽश्रयभाविनीति तत्र प्रतिबन्धसत्त्वस्य श्रौतलिङ्गसिद्ध्यान्नेवमित्याह—तथा चेति । आत्मन श्रव-
णमपि दृष्टर बहूनामित्याह—श्रवणायेति । कथंचन श्रवणेऽपि तत्पत्रे ज्ञाने दुर्लभमित्याह—शृण्व-
न्तोऽपीति । तत्र हेतुः—आश्चर्य इति । यथाऽऽह—आत्मनो वक्ताऽऽधर्मोऽद्भुतवत्कश्चिदेव समवति ।

वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः” [कठ० १। २। ७] इति गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती-
जन्मान्तरसञ्चितात्साधनादपि जन्मान्तरे विद्योत्पत्तिं दर्शयति । न हि
गर्भस्थस्यैवैहिकं किञ्चित्साधनं सम्भाव्यते ॥ स्मृतावपि—“अप्राप्य
योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति” [भ० गी० ६। ३७] इत्यर्जुनेन
पृष्ठो भगवान्वासुदेवः “न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति”
[भ० गी० ६। ४०] इत्युक्त्वा पुनस्तस्य पुण्यलोकगतिं साधुकुले
सम्भूतिश्चाभिधायानन्तरं—“तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पूर्वदैहिकम्”
[भ० गी० ६। ४३] इत्यादिना “अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां
गतिम्” [भ० गी० ६। ४५] इत्यन्तेनैतदेव दर्शयति ॥ तस्मादैहि-
कमासुष्मिकं वा विद्याजन्म प्रतिबन्धक्षयापेक्षयेति स्थितम् ॥ ५१ ॥
इत्यैहिकाधिकरणम् ॥ १६ ॥

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥५२॥(१७)॥

रत्नममा ।

मयति । तिष्ठतु लब्धाऽसाक्षात्कारान् । परोक्षतो ज्ञातापि—आश्चर्यः कुशलेन आचार्येण अनुशिष्टोपी-
त्यर्थः ॥ ५१ ॥ (१६) ॥ अस्मिन् प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धे श्रवणादिना इहैव विद्योदयः । यज्ञादिभिः संचि-
तपापप्रतिबन्धस्य निरस्तत्वात् । सति तु मोहेन तन्निरासादमुत्रेति विद्यायाः ऐहिकामुष्मिकत्वविशेष-
नियमः उक्तः । तद्वत्कत्रेपि मोक्षे कश्चिदुत्कर्षादिप्रतिषेधः स्यादित्यत आह—एवं मुक्तिफलानियमस्त-
दवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेरिति ॥ मुक्तिश्च विषयः । तस्यां विद्याविशिष्टनियमोक्तिं न वेति फलस्यो-
भामती ।

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः । यज्ञानुपकृतविद्यासाधनश्रवणादिदीर्घविशेषा-
त्किञ्च तत्फले विद्यायामैहिकामुष्मिकत्वलक्षण उत्कर्षो दर्शितः । तथा च यया साधनोत्कर्षनिकर्षाभ्यां
तत्फलस्य विद्याया उत्कर्षनिकर्षाविधे विद्याफलस्यापि मुक्तेरुत्कर्षनिकर्षो समाव्येते । न च मुक्तावैहिकामु-
ष्मिकत्वलक्षणो विशेष उपपद्यते ब्रह्मोपासनापरिपाकलब्धजन्मनि विद्यायां जीयतो मुक्तेरयस्यमावनियमा-
स्तस्यप्यारब्धविशेषात्कर्षापेक्षये । तस्मान्मुक्तावेव रूपतो निकर्षोत्कर्षो स्याताम् । अपि च सगुणानां विद्या-
नामुत्कर्षनिकर्षाभ्यां तत्फलानामुत्कर्षनिकर्षो दृष्टाविति मुक्तेरपि विद्याफलत्वाद्भूतश्लोत्कर्षनिकर्षो स्याता-
न्नानन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

सम्पगाचार्यसिद्धावपि तच्छ्रुत्वा लब्धा साक्षात्कर्तोऽस्याऽऽश्चर्यः तिष्ठतु साक्षात्कारः कुशलेनाऽऽचार्येण-
णानुशिष्टोऽपि शास्त्रापरोक्षतो ज्ञाताऽप्याश्चर्य एवेत्यर्थः । सप्रत्यामुष्मिकत्वे धियो लिङ्गमाह—
गर्भस्थ इति । कयाऽनुपपत्त्या श्रुतिगममर्थं दर्शयति तत्राऽऽह—न हीति । जन्मान्तरसंचितं साधनं
जन्मान्तरेऽपि विद्य साधयतीत्यत्र स्मृतिमाह—स्मृताविति । श्रवणादीनां दीर्घकालेऽपि श्रुतिस्मृति-
लिङ्गात्पश्चादिक्रियादिप्रतिषेधनिषेधनिषेधनिषेधान्तिरुक्तत्वात् तेषामित्युपसंहरति—तस्मादिति ।
॥ ५१ ॥ (१६) ॥ विद्यायां फले कात्रोत्कर्षापरुपकृतो विशेषनियमो दर्शितः । संप्रति विद्याफले
मोक्षे कस्यचिदपि विशेषनियमस्वामात्रं दर्शयति—एवमिति । विद्याफलं मुक्तिविषयः सा किं विद्या-
वधृत्कर्षापरुपकृतविशेषवती किं वा वेति फलस्योपपत्त्यादृष्टे संशये प्रकृतविद्याफलस्य प्रसंगतो निरतिशय-
त्वोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्ववत् मोक्षस्य कर्ममाप्यतया पुरयार्थाधिकरणासिद्धिः । सिद्धान्ते ह्यस्य

मुक्तिफलाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (१२३७)

यथा-मुमुक्षोर्विद्यासाधनावलम्बिनः साधनवीर्यविशेषाद्विद्यालक्षणे फले
 ऐहिकामुष्मिकफलत्वकृतो विशेषप्रतिनियमो दृष्टः, एवं मुक्तिलक्षणेऽप्यु-
 त्कर्षापकर्षकृतः कश्चिद्विशेषप्रतिनियमः स्यादित्याशंक्याह-एवं मुक्ति-
 फलानियम इति । न खलु मुक्तिफले कश्चिदेवम्भूतो विशेषप्रतिनियम
 आशंकितव्यः ॥ कुतः ॥ “तदवस्थावधृतेः”-मुक्त्यवस्था हि सर्ववेदान्ते-
 ष्वेकरूपैवावधार्यते । ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था । न च ब्रह्मणोऽनेकाकार-
 योगोऽस्ति । एकलिङ्गत्वावधारणात् । “अस्थूलमनणु” [वृ० ३।८।८]
 “स एष नेतिनेत्यात्मा” [वृ० ३।९।२६] “यत्र नान्यत्पश्यति”
 [छां० ७।२४।१] “ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्” [मुण्ड० २।२।११]
 “इदं सर्वं यदयमात्मा” [वृ० २।४।६] “स वा एष महानज
 आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म” [वृ० ४।४।२५] “यत्र त्वस्य
 सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्” [वृ० ४।५।१५] इत्यादिश्रुतिभ्यः।
 अपि च-विद्यासाधनं स्ववीर्यविशेषात्स्वफल एव विद्यायां कश्चिदति-

रत्नप्रभा ।

मयथासम्भवाःसंशये पूर्वपक्षमाह-यथेति ॥ मुक्तिः, सविशेषा, फलत्वाद्, विद्यावत् । अतः कर्मसाध्या
 मुक्तिरिति फलम् । सिद्धान्ते तु निर्विशेषत्वावधारणश्रुतिवाधितमनुमानम् । अतो ज्ञानैकव्यङ्ग्या मुक्ति-
 रिति फलम् ॥ किंच श्रवणादितारतम्याद्विद्यायां कश्चिदतिशयमङ्गीकृत्य विद्यालभ्यमुक्तौ नातिशय
 इत्याह-अपि च विद्यासाधनमिति ॥ ननु ब्रह्मणो नित्यसिद्धत्वादविद्यानिवृत्तेश्च अन्यत्वे द्वैतापत्तेः ।

भामती ।

मिति प्राप्त उच्यते-न मुक्तेस्तत्रतत्रैकरूपश्रुतेरुपपत्तेश्च । साध्य हि साधनविशेषाद्विशेषपदवति । न च
 मुक्तिर्ब्रह्मणो नित्यस्वरूपावस्थानलक्षणा नित्या सती साध्या भवितुमर्हति । न च सवासननिःशेषकेशक-
 र्माशयपक्षयो विद्याजन्म विशेषवान्, येन तद्विशेषान्मोक्षो विशेषवान्भवेत् । न च सावशेषः क्लेशादिप्र-
 क्षयो मोक्षाय कल्पते । न च चिराच्चिरोत्पादानुत्पादावन्तरेण विद्यायामपि रूपतो भेदः कश्चिदुपलक्ष्यते
 तस्या अप्येकैकरूपत्वेन श्रुतेः। मगुणावास्तु विद्यायास्तत्तद्गुणावापोद्भावाभ्यां तत्कार्यस्य फलस्योःकर्षनिकर्षी

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानैकसाध्यत्वात्तरितद्विरित्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षमाह-यथेति । मुक्तिरूपचयापचयवती फलत्वाद्विद्यावदित्य-
 नुमानात्तस्याः कर्मसाध्यत्वाधिगमात्पुरुषार्थाधिकरणमयुक्तमित्याशङ्क्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां विम-
 जते-न खल्विति । उक्तेऽनुमाने जाप्रति कथमाशङ्का निरवकाशेति शक्ते-कुत इति । मुक्ति-
 स्वरूपब्रह्मैकरूप्यावधारणशास्त्रविरोधान्नानुमेति मत्वा सूत्रावयवमादाय व्याचष्टे-तदवस्येति । मुक्तिर्नाम
 काचिदवस्था विद्यते चेदद्वितीयत्वविरोधादवस्थात्वाज्जाप्रदवस्थावदसावपि निवृत्तिमती स्यादित्याश-
 ङ्क्याऽऽह-ब्रह्मैवेति । कथमेतावता मुक्तेरुत्कर्षनिकर्षकृतविशेषराहित्यमित्याशङ्क्याऽऽह-न चेति ।
 न स्यान्तोऽपीत्यधिकरणे निर्विशेषत्वमस्थूलादिश्रुत्या ब्रह्मणो निरूपितमिति स्मारयति-एकेति । इतश्च
 मुक्तेर्निरतिशयत्वमिवाह-अपि चेति । काष्ठोपचयापचयाम्ना आलोपचयापचयदृष्टेःतरङ्गवहिरङ्गतद-
 म्यासादिसाधनोपचयापचयाम्ना विद्यायामुपचयापचयसंभवात्तत्फले सुक्तावपि तौ स्यातामित्योराङ्क्य

शयमासञ्जयेत्, न विद्याफले मुक्तौ । तद्धयसाध्यं नित्यसिद्धस्वभावभूत-
मेव विद्ययाधिगम्यत इत्यसकृदवादिष्यम् । न च तस्यामप्युत्कर्षनिक-
र्षात्मकोऽतिशय उपपद्यते । निकृष्टाया विद्यात्वाभावात् । उत्कृष्टैव
हि विद्या भवति ॥ तस्मात्तस्यां चिराचिरोत्पत्तिस्वरूपो विशेषो भवेत्,
न तु मुक्तौ कश्चिदतिशयसम्भवोऽस्ति । विद्याभेदाभावाद्पि तत्फल-
भेदनियमाभावः कर्मफलवत् । न हि मुक्तिसाधनभृताया विद्यायाः
कर्मणामिव भेदोऽस्ति । सगुणासु तु विद्यासु “मनोमयः प्राणशरीरः”
[छां० ३ । १४ । २] इत्याद्यासु गुणावापोद्गापवशाद्भेदोपपत्तौ सत्या-
मुपपद्यते यथास्वं फलभेदनियमः कर्मफलवत् । तथा च लिंगदर्शनं “तं
यथायथोपासते तदेव भवति” इति । नैवं निर्गुणायां विद्यायाम् ।

रत्नप्रभा ।

अनन्यत्वे च असाध्यत्वात्किं विद्याफलमित्यत आह—तद्धीति॥ विद्यया अभिव्यक्तत्वेन ब्रह्मानन्द एव मुख्यं
फलम् । अभिव्यक्तिः अविद्यानिवृत्तिः आनन्दस्वरूपस्फूर्तिप्रतिबन्धकामावयतया विद्यया साध्यते । सा च
अनिर्वाच्येति न द्वैतापत्तिः ॥ अन्ये तु सा ब्रह्मानन्येत्याहुः ॥ न च साध्यत्वानुपपत्तस्तत्र विद्यावैयर्थ्य-
मिति वाच्यम् ॥ यस्मावे यदभावः, तत्तत्साध्यमिति ज्ञानात्सर्वोऽलोकः प्रवर्तते ॥ तथा च विद्यायाः
अभावे ब्रह्मस्वरूपमुक्तेरभावः । अनर्थरूपा अविद्येवास्ति, अस्या एव मुक्तिर्नास्तीति व्यवहारविषयत्वेन
मुक्तयमायत्वात् ॥ तथा च विद्यां विना मुक्तिर्नास्तीति निश्चयादिशामुपादत्ते । विद्योदये च स्वतः सिद्धनित्य-
निवृत्तानर्थस्वप्रकाशब्रह्मानन्दारमना अवतिष्ठन् इत्यनवयम् । सप्रति विद्यायामतिशयागीकारं त्यजति—
चेति ॥ एकरूपे विषये प्रमायां तारतम्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ कथं तर्हि पूर्वाधिकरणे विद्याया विशेष उक्तः,
तत्राह—तस्मादिति ॥ सत्यामपि सामान्यां ज्ञाने विद्यम्भ उक्तः, न तारतम्य इत्यर्थः ॥ तर्हि सत्यपि ज्ञाने
मुक्तौ विद्यम्भः किं न स्यादित्यत आह—न त्विति ॥ वाच्यत्वादिप्रतिबन्धादीपोऽपत्तिविद्यम्भेपि उरणे तयो-
निवृत्तिविद्यम्भादर्शनात्सति ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ विद्यम्भ इति भावः ॥ किंच कर्मगामुपासनानां च
गुणभेदेन तारतम्यात्कल्यतारतम्य युक्तम् । निर्गुणविद्यायास्त्वेकरूपत्वात्तत्फलेऽकरूपमित्याह—विद्याभेदे-
भामती ।

युज्येते । न चात्र विद्यात्वं सामान्यनोदष्टं भवति । आगमतत्प्रभवयुक्तित्रावितत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

हेत्वन्तर स्फोरयति—न विद्येति । विद्येव सात्तिशया स्वभाव्येऽपि कथंचिदतिशयमादभ्यादित्वाशङ्कया-
ऽऽह—तद्धीति । तर्हि मुमुक्षुणां विद्यार्थिनां प्रवृत्त्यानर्थक्यं तत्राऽऽह—विद्ययेति । तस्यामतिशयमाश्रित्य
मुक्तौ नातिशयोऽस्तीत्युक्तम् । इदानीं विद्याऽपि मोक्षहेतुत्वसाक्षात्कारलक्षणा नातिशयवर्तारयाह—न
चेति । कथं तर्हि पूर्वाधिकरणे विद्याया विशेषो दर्शितस्तत्राऽऽह—तस्मादिति । मुक्तावपि तर्हि ताह-
शोऽतिशयो मन्विष्यति तत्राऽऽह—न त्विति । विद्योत्पत्तिनास्तोपरूपत्वेनाविद्यानिवृत्तिरूपाया मुक्तेराव-
श्यकत्वादित्यर्थः । मुक्तेर्निर्विशेषत्वे हेत्वन्तरमाह—विद्येति । एकरूपत्वादात्मनस्तदाकारविद्यायां विशेष-
मावाटनेऽकरूपफलोत्पादकत्वायोगात्तत्फले विशेषासिद्धित्यर्थः । विद्यायां भेदाभावं प्रपञ्चयति—न हीति ।
सगुणविद्याबहिष्कारादान्निविद्याया भेदः स्यादित्याशङ्क्य विषयभेदात्तत्र भेदेऽपि नात्र विषयभेदोऽस्तीत्याह—
सगुणास्त्विति । तत्र फलभेदे भावमाह—तथा चेति । दार्शनिकं विशेषमाह—नैवमिति । तत्त्वविदा

मुक्तिफलाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२३९)

गुणाभावात् । तथा च स्मृतिः-“न हि गतिरधिकास्ति कस्यचित्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम्” इति । “तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः” इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५२ ॥ इति मुक्तिफलाधिकरणम् ॥ १७ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्री-
गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्ये ब्रह्मज्ञाने बहिरंगान्तरंगसाधनं नाम
तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

त्यादिना ॥ स्मृती कस्यचित् निर्गुणविद इत्यर्थः ॥ तस्माद्विद्यासमकालैव मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ “यज्ञानाज्जीवतो मुक्तिरुक्ता गतिविवर्जिता ॥ लभ्यते तत्पर ब्रह्म रामनामास्मि निर्भयम्” ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५२ ॥ (१७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपाळसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां (माध्य) रत्नप्रभाया तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः
पादः समाप्तः ॥ ३ ॥ (४) ॥

भामती ।

तस्मात्तस्या मुक्तयवस्थाया ऐकरूप्यावधृतेर्मुक्तिरक्षणस्य फलस्याविशेषो युक्त इति ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५२ ॥ (१७) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमगवत्पादमाध्यविभागे भामत्या तृतीयस्याध्यायस्य
चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

विशेषे गुणाभावे स्मृतिमाह-तथा चेति । कस्यचिन्निर्गुणविद्यावतः पुरुषस्य गतिः फलमिति यावत् । तत्र न्यूनाधिकमावामावे हेतुमाह-सति हीति । पुनरुक्तेरर्थवत्त्वमाह-तदवस्येति । तदेवं मुक्तेर्निरतिश-
यत्वान्न कर्मसाध्यतेति युक्तं पुरुषार्थाधिकरणमिति भावः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५२ ॥ (१७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) कृते शारीर-
कमीमांसाभाष्यविभागे न्यायनिर्णये तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयस्याध्यायस्य ब्रह्मज्ञानबहिरंगान्तरंगसाधनारूपश्चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये साधनारूपस्तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ..

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

❀ अथ ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम् ❀

रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् ।

❀❀❀❀❀❀❀❀❀❀
कर्तुर्याऽध्यायः ४।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ४ ॥ १ ॥ १ ॥ (१) ॥

तृतीयेऽध्याये परापरासु विद्यासु साधनाश्रयो विचारः प्रायेणात्यगात् ।
अथेह चतुर्थेऽध्याये फलाश्रय आगमिष्यति । प्रसङ्गागतध्यान्यदपि किञ्चि-
च्चिन्तयिष्यते ॥ प्रथमं तावत्कतिभिश्चिदाधिकरणैः साधनाश्रयविचार-

रत्नप्रभा ।

ॐ रामचन्द्राय नमः । यश्शानाजीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिगतिर्वाञ्जिता । उच्यते तत्पर ब्रह्म रामनामास्मि
निर्भयम् ॥ १ ॥ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ साधनं निरूप्य फलं निरूप्यत इत्यव्यापयोर्हेतुफ-
लमावं संगतिमाह—तृतीय इति ॥ फलप्रसंगेनोत्क्रान्तिरधिरादिमार्गश्च विचार्यत इत्याह—प्रसंगेति ॥ पूर्वं
साक्षादेव श्रुत्युक्तं सन्ध्यासादिसाधनं चिन्तितम् । सम्प्रति फलार्थापत्तिगम्यमावृत्त्यादिकमलेऽपि विकारणात्
प्राक् चिन्तयतो तदारभ्य जीवन्मुक्तिः, सतो द्वितीयापवादे उक्त्वाऽन्तिः, तृतीये अधिरादिमार्गस्य गन्तव्यस्य
मामती ।

नाम्पर्या इह सन्तः स्वयं प्रवृत्ता न चेत्तरे शक्याः । मत्सरपित्तनिग्रन्धनमचिकित्स्यमरोचकं येषा-
म् ॥ १ ॥ शंके संप्रति निर्विशङ्कमनुना स्यात्प्राप्त्यसौख्यं वहन्नेन्द्रः सान्द्रतपःस्थितेषु कथमप्युद्वेगमग्न्येष्य-
ति । यद्वाचस्पतिमिश्रनिर्मितमितव्याख्यानमात्रस्युद्वेदान्तार्थनिधिकयञ्चित्तमत्राः स्वर्गेऽप्यमी नि.सुहाः ॥२॥
आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । साधनानुष्ठानपूर्वकत्वात्फलसिद्धेर्विषयक्रमेण विषयिणोरपि तद्विचारयोः क्रम-
माह—तृतीयेऽध्याय इति । मुक्तिरुत्क्रान्त्यस्य फलस्यात्यन्तपरोक्षत्वात्तदर्थानि दर्शनश्रवणमनननिदिध्यास-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पूर्वाध्यायान्तिमाधिष्ठरणे मोक्षे प्रतिनियमामात्रो दर्शितः । संप्रति मोक्षोपयिकविद्यासाधनेषु श्रवणादि-
प्यावृत्त्याऽनुष्ठानप्रतिनियमं दर्शयति—आवृत्तीति । पूर्वोत्तराध्याययोः सम्बन्धं हेतुहेतुमद्भाष्यं वक्तुं तातांय-
मर्थमनुद्वेति—तृतीय इति । साधनविचारशेषतोतनाय प्रायेणेत्युक्तम् । साधनाधीनत्वात्फलसिद्धेस्तादि-
चारणोरपि युक्तं पौर्वापर्यमित्याशयानाह—अथेति । कथं तर्हीहाधिरादिवचनमित्याशङ्क्य फलोक्तिप्रसङ्गेन
तदुक्तिरपि भविष्यतीत्याह—प्रसङ्गेति । अव्यायसंबन्धमुक्त्या तदधिगमाधिकरणात्प्राक्तनाधिकरणानां
तापर्यं दर्शयन्तान्तरसंबन्धमाह—प्रथममिति । साक्षादेव श्रुत्युक्तं साधनं चिन्तितम् । अधुना फलार्था-

विशेषमेवानुसरामः । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः” [वृ० ४ । ५ । ६] “तमेव धीरो विज्ञाय प्रजां कुर्वति”
[वृ० ४ । ४ । २१] “सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः” [छां० ८ । ७ । १]
इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः-किं सकृत्प्रत्ययः कर्तव्यः-आहोस्विद्-आ-
वृत्त्येति । किं तावत्प्राप्तम् । सकृत्प्रत्ययः स्यात्, प्रयाजादिवत् । ता-
वता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । अश्रूयमाणायाम् ह्यावृत्तौ क्रियमाणायाम-
शास्त्रार्थः कृतो भवेत् ॥ नन्वसकृदुपदेशा उदाहृताः-“श्रोतव्यो मन्त-
व्यो निदिध्यासितव्यः” इत्यादयः । एवमपि यावच्छब्दमावर्तयेत्-
सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं सकृन्निदिध्यासनञ्चेति, नातिरिक्तम् ॥ सकृदुपदे-
शेषु तु वेद उपासीतेत्यादिष्वनावृत्तिरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रत्यया-

रत्नप्रभा ।

च निर्णय, चतुर्थं ज्ञानोपासनयोः फलनिर्णय इति पादार्थत्रिकेकः ॥ आद्याधिकरणस्य श्रवणादिसाधन
त्रिपथमनूय द्वेषानुष्ठानदर्शनात् सशयमाह-आत्मावेति ॥ श्रोतामधीसाधनफलविचारामकत्वात् सर्वा-
धिकरणानां श्रुतिशास्त्राध्यायसंगतयः उक्ताः ॥ तत्तत्पदार्थसम्भवात् तत्तत्पादसंगतिः । मोक्षे
विशेषामावत् श्रवणादावावृत्तिविशेषो नास्तीति दृष्टान्तलक्षणान्तरसङ्ख्या पूर्वपक्षमाह-किं तावदिति ॥
अत्र पूर्वपक्षे श्रवणादेः प्रयाजानुदृष्टार्थत्वात् सकृदनुष्ठानं फलं, सिद्धान्ते त्वन्वातवत् दृष्टार्थत्वाद् याव-
त्सकृत्मावृत्तिरिति भेदः ॥ असकृदुपदेशान्यधानुपपत्त्या साधनावृत्तौ शास्त्रस्य तात्पर्यमिति शक्यते-
नन्वसकृदिति ॥ श्रवणादीनां समुच्चयसिद्धार्थत्वेनासकृदुक्तेत्ययोपपत्तेर्नावृत्तौ तात्पर्यमित्याह-एवम-
पीति ॥ सगुणसाक्षात्कारसाधनेष्वन्यनावृत्तिमाह-सकृदिति । यदप्यसकृदुपदेश आवृत्तिसमुच्चययोरन्य-
तस्मिन्कालेनान्यथासिद्धः । तथापि दृष्टे सम्भ्रति-अदृष्टमात्रकल्पनानुपपत्ते श्रवणादेरावृत्तिद्वारा साक्षा-
भामती ।

नानि चोयमाना-यदृष्टार्थानीति यावद्विधानमनुप्रेष्यानि न तु सतोऽधिकमार्तर्तनीयानि प्रमाणाभावात् ।
यत्र पुनः सकृदुपदेश उपासीतेत्यादिषु तत्र सकृदेव प्रयोगः प्रयाजादिवदिति प्राप्त उच्यते । यद्यपि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पत्तिरन्वमावृत्त्यादि चिन्त्यते तदर्थोपस्थापत्ता च तच्चिन्ता फलाव्याये संगतैवेति भावः । प्रथमाधिकर-
णस्य त्रिपथमनूय सशयमाह-आत्मावेति । साधनेषुमयथात्तदृष्टेः श्रवणादिसाधनेषु सशयमुक्त्वा मुक्तिहेतु-
श्रोतारमधीसाधनश्रवणादिश्रावृत्त्याऽनुष्ठानसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रवणादीनामदृष्टार्थत्वम् ।
सिद्धान्ते दृष्टार्थत्वेन तेषां फलतीत्यङ्गीकृत्य प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षपत्ति-किं तावदिति । यथा प्रयाजादयः
सकृदनुष्ठिता दर्शपूर्णमासफलेपकारिणस्तथा श्रवणादिप्रत्ययोऽपि सकृदनुष्ठितं सम्बन्धीहेतुरित्यनर्थक्यमि-
त्यर्थः । अववातादिरत्फलपर्यन्तमावृत्त्यनुष्ठानमाशाङ्क्याऽऽ-तावतेति । शास्त्रस्य सकृदनुष्ठानेन कृतार्थ-
त्वेऽपि तात्पर्यन्तमनुष्ठानं किं न स्यात्तत्राऽऽह-अश्रूयमाणायामिति । दर्शनक्रियायां साधनाकाङ्-
क्षायां सकृदेव साधनोपदेशेन भेदाकाङ्क्षे समवत्यसकृदुपदेशानुपपत्त्या तात्पर्यमावृत्तौ कल्प्यते तथा च
नाशास्त्रार्थः कृतः स्यादिति शङ्कते-नन्विति । समुच्चितानां श्रवणादीनां साधनत्रयियाऽप्यसकृदुपदेशो-
पपत्तेरिरोधानावृत्तौ तात्पर्यमित्याह-एवमिति । निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कारफलेषु श्रवणादिश्रावृत्तिमपाकरोति-सकृदिति । श्रवणादीनामहप्रहोपारतीनां च
प्रयाजादिदनुष्ठानानुदृष्टार्थतेति प्राप्तं पूर्वपक्षमनूय सिद्धा-तवति-एवमिति । आवृत्तौ हेत्यभाषाशास्त्र

आवृत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२४३)

१ । ४] इत्यत्र "अनु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्ते"
[छां ४ । २ । २] इति । क्वचिच्चोपास्तनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति ।
यथा-"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" [छां० ३ । १८ । १] इत्यत्र "भाति च
तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद" [छां० ३ । १८ । ३]
इति ॥ तस्मात्सकृदुपदेशेष्वप्यावृत्तिसिद्धिः ॥ असकृदुपदेशस्त्वावृत्तेः
सूचकः ॥ १ ॥

लिङ्गाच्च ॥ २ ॥

लिङ्गमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथाहि-उद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य
"आदित्य उद्गीथः" [छां० १ । ५ । १] इत्येतदेकपुत्रतादोषेणापोद्य
"रश्मीस्त्वं पर्यावर्तयाद्" [छां० १ । ५ । २] इति रश्मिबहुत्ववि-
ज्ञानं बहुपुत्रतायै विदधत्सिद्धवत्प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति ॥ तस्मात्तत्सा-

रत्नप्रभा ।

इत्य मयोक्तृत्वेन स रैक उक्त इति हस प्रति हसा-तरयचनम् । तच्छ्रुत्वा रैक गत्वोवाच जान-
श्रुति -हे ३ भगव एतां रैकनिदितां देवता मेऽनुशासि मद्यमुपदेशोऽर्थे ॥ एव सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारसा-
धनध्यानस्यावृत्ति श्रौती च, अर्थसिद्धा च । दृष्टार्थत्वात् ॥ श्रवणमननयोस्त्वसकृदुपदेशार्थसिद्धेव आवृ-
त्तिरिति विशेष ॥ १ ॥ आदित्यस्यैकस्येवोद्गीथे सप्ताद्य उपासनात् मम त्वमेक एव पुत्रोऽसीति
कौपीतकिं पुत्रमुवाच । अतस्त्व तथा मा कृया , किन्तु बहून् रश्मीनादित्य च पर्यावर्तयतात् प्रयगा-
वर्तयस्वेत्यर्थे ॥ तलोपदृष्टान्दस । अत्र पर्यावृत्तिशब्दात् सिद्धयदुद्गीथध्यानस्यावृत्तिरुक्ता । ततो ध्यान-
त्वसामान्यात् फलपर्यन्तत्वसामान्यादा लिङ्गात् सर्वत्र श्रवणमननध्यानेष्ववृत्तिसिद्धिरित्याह-लिङ्गा-
च्चेति ॥ एव तावत्सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारसाधनेष्ववृत्तिरुक्ता । तत्र सगुणध्यानादेरावृत्तिमगीकृत्य निर्गुण-
भामती ।

लोकसिद्धत्वासकलदु खनिर्निर्मुक्तैरुचैतन्यात्मकोऽहमित्यपरोक्षरूपानुभवापि श्रवणाद्यभ्याससाधनत्वेना-
नुमानात्तदर्थानि श्रवणादीनि दृष्टार्थानि भवति । न च दृष्टार्थत्वे सत्यदृष्टार्थत्व युक्तम् । न चैतान्य-
नादृष्टानि सत्कारदीर्घकालनैरन्तर्गण साक्षात्कारयते तादृशानुभवाय कल्पन्ते । न चात्रासाक्षात्कारव
द्विज्ञान साक्षात्कारवतीमविद्यामुच्छेत्तुमर्हति । न खलु पिचोपहृतेन्द्रियस्य गुडे तित्कतासाक्षात्कारोऽन्त-
रेण माधुर्यमाशात्कार सहस्रेणाप्युपपत्तिर्निर्वातितुमर्हति । अतद्वतो नरान्तरवचांसि बोपपत्तिसहस्राणि
वा पराश्रुगतोऽपि थूक्त्य गुड-यागात् । तदेव दृष्टार्थत्वाद्दानोपासनयोश्चान्तर्नीतावृत्तिकारणेन लोभत
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

माह-यथेति । विद्युत्स्योरेक्यमुपास्तिसाक्षात्सकृदवृत्तिगुणेति स्थिते फलितमाह-तस्मादिति । श्रवणादि-
व्यावृत्ते शब्दसामर्थ्येऽभ्यवत्त्वामानाकथ तेषु तत्सिद्धिस्तत्राऽह-असकृदिति ॥ १ ॥ निपयसाक्षात्कार-
फलेषु प्रत्ययेष्ववृत्तौ हेत्वन्तरमाह-लिङ्गाच्चेति । न केवलमसकृदुक्तेरावृत्तिसिद्धिरपि तु लिङ्गादपीत्यर्थे ।
तदेव निवृणोति-लिङ्गमपीति । हे पुत्र त्व रश्मीनादित्य च मेदेन पर्यावर्तयादिति तत्कारमन्तर्भाव्य
पर्यावर्तयतादिति मय्यमेकवचन त्वयोगात् । पर्यावर्तयोपास्तेत्यर्थे । आदित्यस्यैकस्येवोद्गीथे सपाचोपा-
सनात्त्वमेको मे पुत्रोऽसि इत्यनु रश्मीनुद्गीथे सपाच पर्यावर्तयतात्ततो बहून्स्ते पुत्रा मविभ्यन्तात्यत्र सिद्ध-
वत्प्रत्ययावृत्तिर्दृशितेत्येतद्विज्ञमित्यर्थे । उद्गीथप्रत्ययावृत्तावपि कथ प्रत्ययान्तरेषु तत्सिद्धिस्तत्राऽह-
तदिति । तेन प्रकृतेनोद्गीथप्रत्ययेन साक्षात्कारफलतया ध्यानत्वेन वा सादृश्यादिति यावत् । सर्वप्रत्यये
ष्वहमहोपासनादिषु श्रवणादिषु चेत्यर्थे । अधिकरणार्थमुक्त्वा तस्य निर्गुणतन्निपयत्वमाक्षिपति-

मान्यात्सर्वप्रत्ययेष्वावृत्तिसिद्धिः । अत्राह—भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः । तेष्वावृत्तिसाध्यस्यातिशयस्य सम्भवात् । यस्तु पर-
ब्रह्मविषयः प्रत्ययो नित्यशुद्धबुद्धस्तुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म समर्थ-
यति, तत्र किमर्थावृत्तिरिति । सकृच्छ्रुतौ ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावृ-
त्त्यभ्युपगम इति चेत् ॥ न ॥ आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः ॥ यदि हि “त-
त्त्वमसि” [छां० ६ । ८-१६] इत्येवञ्जातीयकं वाक्यं सकृच्छ्रयमाणं
ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पादयेत्, ततस्तदेव चाऽऽवर्तमानमुत्पादयिष्यतीति
का प्रत्याशा स्यात् । अथोच्येत—न केवलं वाक्यं कश्चिदर्थं साक्षात्कर्तुं
शक्नोति । अतो युक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति ॥
तथाप्यावृत्त्यानर्थक्यमेव । साऽपि हि युक्तिः सकृत्प्रवृत्तेव स्वमर्थमनु-

रत्नप्रभा ।

श्रवणादिष्वावृत्तिमाक्षिपति—अत्राहत्यादिना ॥ वाक्य निर्गुणसाक्षात्कारजनने शक्त न वा ? आद्ये-
सकृच्छ्रुतवाक्यात् साक्षात्कारसिद्धेरावृत्तिर्नृयेत्युक्त्वा—द्वितीयं—शक्ते—सकृदिति ॥ अशक्तस्यावृत्तावपि
फलानुपपत्तिरित्याह—नेति ॥ तथापीति ॥ स्वतोऽशक्तस्य युक्तिसाहित्यात् शक्तावपीत्यर्थः ॥ वाक्यपु-
भामती ।

प्रतीतेरावृत्तिरेवेति सिद्धम् ॥ १ ॥ अविहरणार्थमुक्त्वा निरुपाधिब्रह्मविषयत्वमस्याक्षिपति—अत्राह
भवतु नामेति । साध्ये ह्यनुपपत्तेः प्रत्ययावृत्तिरर्थवती नासाध्ये । न हि ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो
नित्यशुद्धस्वभावाद्ब्रह्मणोऽस्तिरिच्यते । तथा च नित्यस्य ब्रह्मणः स्वभावो नित्य एवेति कृतमत्र प्रत्यया-
वृत्त्या । तदिदमुक्तम्—आत्मभूतमिति । आक्षेपारं प्रतिशङ्कते—सकृच्छ्रुताविति । अयमसिद्धिः—
न च ब्रह्मात्मभूतस्तसाक्षात्कारोऽविद्यामुच्छिनत्ति तथा सहानुवृत्तेरविरोधात् । विरोधे वा तस्य नित्य-
त्वान्नाविद्योदीयेत कुन एव तु तेन सहानुवर्तते । तस्माच्चनिरुच्ये आगन्तुकस्तसाक्षात्कार एवित्यर्थः ।
तथा च प्रत्ययानुवृत्तिरर्थवती । आक्षेपा सर्वपूर्वोक्तक्षेपेण प्रत्ययतिष्ठते—न । आवृत्तावपीति । न खलु
ज्योतिष्टोमादिव्यभिचारत्वेन प्रातिभवात् । ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारम् । पुनः शङ्कते—न
केवलं वाक्यमिति । आक्षेपा दूषयति—तथाप्यावृत्त्यानर्थक्यमिति । वाक्य चेद्युक्त्यपेक्षं साक्षा-
त्काराय प्रभवति तथा सति कृतमावृत्त्या । सकृत्प्रवृत्तस्यैव तस्य सोपपत्तिकस्य यान्कर्तव्यकरण्यादिति ।

आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति । अहप्रहोपास्तयः श्रवणादयश्च सविशेषनिर्विशेषत्रसाक्षात्कारकत्रास्तावदिहोदाहरणं तत्राहंप्रहो-
पास्तित्वावृत्तिमङ्गीकरोति—भवत्विति । श्रवणादिषु तां निराचष्टे—यस्त्विति । निर्गुणत्रय्यापरोक्ष्याति-
शयः साध्ये नास्ति तस्य नित्यापरोक्षत्वात्तेन तत्र श्रवणाद्यावृत्तिरनर्थिकेत्यर्थः । ब्रह्मणो नित्यापरोक्ष्ये-
ऽपि तावताऽविद्याच्चस्तेरमावात्तदर्थमागन्तुकः साक्षात्कारः श्रवणाद्यावृत्तिसाप्योऽस्तीति शङ्कते—सकृ-
दिति । पूर्ववायाह—नाऽऽवृत्ताविति । अनुपपत्तिमेव प्रकृत्यति—यदीति । ज्योतिष्टोमादिव्यभिचार-
वृत्तिमदपि तत्त्वमादिवाक्यं न स्वार्थं साक्षात्कारक्षममित्यर्थः । युक्तिप्रसंगयानसहितं वाक्यं स्वार्थं साक्षा-
त्कारं जनयेदित्याह—अयेति । युक्तिसाहित्यमुपेत्याऽऽवृत्तिं प्रत्याह—तथा पीति । आवृत्तिरर्थवत्तां सर्व-

आवृत्त्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२४५)

भावयिष्यति । अथापि स्याद्—युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते, न विशेषविषयम् ॥ यथा—अस्ति मे हृदये शूलमित्यतो वाक्याद् गात्रकम्पादिलिंगाच्च शूलसद्भावसामान्यमेव परः प्रतिपद्यते, न विशेषमनुभवति । यथा—स एव शूली । विशेषानुभवश्चाऽविद्याया निवर्तकः ॥ तदर्थानुत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात् । न हि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगन्तुं शक्यते । तस्माद्यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपाद्येत, यदि वा सामान्यमेव । उभयथापि सकृत्प्रयुक्ते एव ते स्वकार्यं कुरुत इत्यावृत्त्यनुपयोगः ॥ न च सकृत्प्रयुक्ते शास्त्रयुक्ती कस्यचिदप्यनुभवं नोत्पादयत इति शक्यते नियन्तुम् । विचित्रमजत्वात्प्रतिपत्तृणाम् ॥ अपि चानेकांशोपेते लौकिके पदार्थे सामान्यविशेषवत्येकेनाऽवधानेनेक-

रत्नप्रभा ।

क्तिभ्यां परोक्षज्ञाने जातेऽप्यपरोक्षज्ञानार्थमावृत्तिरिति शङ्कते—अथापि स्यादिति ॥ तयोः परोक्षज्ञानहेतुत्वंसामान्यात् आवृत्तावपि न साक्षात्कारः स्यादिति परिहरति—न ॥ असकृदपीति ॥ यदि तयोः साक्षात्कारसामर्थ्यं, यदि वा परोक्षज्ञानसामर्थ्यम्—उभयथा आवृत्त्यनपेक्षेत्याह—तस्मादिति ॥ प्रमातृवैचित्र्यादप्यावृत्त्यनियम इत्याह—न चेति ॥ प्रमेयस्यानशब्दाच्च तयेत्याह—अपि चेति ॥ द्विविधो ह्यधिकारी स्यात्—कश्चित् जन्मान्तराभ्यासात् निरस्तसमस्तासम्भावनादिप्रतिबन्धः । कश्चित् भामती ।

पुन शङ्कते—अथापि स्यादिति । न युक्तिवाक्ये साक्षात्कारफले प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणस्य तत्फलत्वात् । ते तु परोक्षार्थानुगाहिनी सामान्यमात्रमभिविधेते न तु विशेषे साक्षात्कुरत इति तद्विशेषसाक्षात्कारायावृत्तिरपास्तते । सा हि सत्कारदीर्घकालनेरन्तर्धसेविता सती दृष्टभूमिशेषसाक्षात्काराय प्रभवति कान्तिनोमानेन ह्येगस्य पुस इति । आक्षेप्ताह—न । असकृदपीति । स खल्वय साक्षात्कार शास्त्रयुक्तियोनिर्वा स्याद्भाननामानयोनिर्वा । न तान्नपरोक्षमासविज्ञानफले शास्त्रयुक्ती साक्षात्कारलक्षण प्रत्यक्षप्रमाणफल प्रसोक्तमर्हत् । न तल्लु कुटजव्रीजादृष्टाकुरो जायते । न च भावनाप्रकर्षपर्यन्तजमपरोक्षत्वमासमपि ज्ञान प्रमाण व्यभिचारादित्युक्तम् । आक्षेप्ता स्वयक्षमुपसहरति—तस्माद्यदीति । आक्षेप्ताक्षेपन्तस्माह—न च सकृत्प्रयुक्ते इति । कश्चित्तु बुद्धसत्त्वो गर्भस्य इव वामदेवः श्रुता च मत्वा च क्षणमवधाय जीवात्मनो ब्रह्मात्मतामनुभवति । ततोऽप्यावृत्तिरनर्थिकेति । अतश्चावृत्तिरनर्थिका यन्निरासस्य प्रहणमप्रहण वा न तु व्यक्तव्यक्तत्वे सामान्यविशेषवत्येकेनाऽवधानेनैकान्यायनिर्णयः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

धेयमानः स्वयुध्यधोदयति—अथापीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । शूलविशेषमन्यनुभवायोग्यत्वादेवमित्याशक्याऽऽह—यथेति । अस्तु प्रयुक्तेऽपि सामान्यधीरेव किं विशेषधिये-याशक्याऽऽह—विशेषेति । स तर्हि भाननाजन्यो वा शास्त्रयुक्तिजन्यो वा नाऽऽव्यस्तस्यामानजन्यत्वेनाविद्याव्यसि-वायो-गादिति मत्वा द्वितीय प्रत्याह—नेति । प्रत्यक्षातिरिक्तस्य न साक्षात्कारहेतुतेत्यर्थः । किञ्च युक्तिवाक्ये साक्षात्कारक्षमे तदक्षमे वा समर्थे चेदावृत्त्यानर्थक्यम् । द्वितीय निराह—न हीति । सामर्थ्यासामर्थ्य-योरावृत्त्यानर्थक्यमुपसहरति—तस्मादिति । शास्त्रयुक्तयोः साक्षात्कारहेतुत्वोपगमेऽपि व्यर्थाऽऽवृत्तिरित्याह—न चेति । मानसभावावुत्तारेणाऽऽवृत्त्यानर्थक्यमुक्त्वा मेयस्वभावात्तेचनयाऽपि तदानर्थक्यमाह—अपि चेति । य कश्चिदधिकारिण प्रति भ्रमणायावृत्त्यानर्थक्यं चोद्यते सर्वानेन वा प्रतीति विरुत्पयति—

मंशमवधारयत्यपरेणापरमिति स्यादप्यभ्यासोपयोगः ॥ यथा-दीर्घम-
पाठकप्रहणादिषु, न तु निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यरहिते चैतन्यमात्रात्मके
प्रमोत्पत्तावभ्यासापेक्षा युक्तैति ॥ अत्रोच्यते ॥ भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं
प्रति । यः “तत्त्वमसि” [छां० ६ । ६-१६] इति सकृदुक्तमेव ब्रह्मा-
त्मत्वमनुभवितुं शक्नुयात् । यस्तु न शक्नोति, तं प्रत्युपयुज्यत एवा-
वृत्तिः ॥ तथाहि-छान्दोग्ये “तत्त्वमसि श्वेतकेतो” [छां० ६ । ८-१६]
इत्युपदिश्य “भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु” [छां० ६ । ८ । ७]
इति पुनःपुनः परिचोद्यमानस्तत्तदाशंकाकारणं निराकृत्य “तत्त्वमसि”
इत्येवासकृदुपदिशति ॥ तथा च “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः”
[वृ० ४ । ५ । ६] इत्यादि दर्शितम् ॥ ननुक्तं सकृच्छ्रुतं चैव-तत्त्वम-
सि वाक्यं स्वमर्थमनुभावयितुं न शक्नोति, तत् आवर्त्यमानमपि नैव श-
क्यतीति ॥ नैष दोषः ॥ न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृश्यन्ते हि सकृच्छ्रु-
ताद्वाक्यान्मन्दप्रतीतं वाक्यार्थमावर्त्यन्तस्तत्तदाभासव्युदासेन सम्यक्

रत्नप्रमा ।

प्रतिबन्धनानिति । अत्र-आद्यं-प्रत्यावृत्तेरानर्थक्यमिष्ट, द्वितीयस्य तु प्रतिबन्धनिरासाय तदपेक्षेति समा-
धत्ते-अत्रोच्यते इति ॥ आद्येते प्रतिबन्धनिरासार्थत्वे लिंगमाह-तथाहीति ॥ यथा पट्टादि-
स्वरभेदासाक्षात्कारशक्तमपि श्रोत्रमभ्यासगपेक्षते, तथा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारशक्त वाक्य तदपेक्षमित्यनुभव-
माश्रित्याह-न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति ॥ तत्त्वम्यददृश्यार्थस्य दुर्बोधत्वादज्ञानप्रयुक्तसज्ञयादिप्रतिबन्धस-
भामती ।

समाधत्ते-अत्रोच्यते भवेदावृत्त्यानर्थक्यमिति । अयमभिसन्नि-सत्य न ब्रह्मसाक्षात्कारः साक्षा-
दागमयुक्तिफलमपि तु युक्त्यागमार्थज्ञानाहितसंस्कारसचिव चित्तमेव ब्रह्मणि साक्षात्कारवती बुद्धिवृत्ति
समाधत्ते । सा च नानुमानितब्रह्मसाक्षात्कारवत्प्रातिभवेनाप्रमाण तदानीं ब्रह्मस्वरक्षणस्य परोक्षत्वसि-
दातेन तु ब्रह्मस्वरूपस्योपातिरूपितस्य जीनस्यापरोक्षत्वम् । न हि शुद्धबुद्ध्यादयो यस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते।
जीन एव तु तत्तदुपाविरहित. शुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गम्यते । न च तत्तदुपाविरहोऽपि ततोऽतिरि-
च्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाम्यासाहितसंस्कारः सचिनेन श्रोत्रेण पट्टादिस्वरप्रामन्वृष्टेना-
भेदमध्यक्षेणैव एव वेदान्तार्थज्ञानाहितसंस्कारो जीनस्य ब्रह्मस्वभावमन्त.करणेनेति । यस्तत्त्वमसीति
सकृदुक्तमेवेति । श्रुता मत्वा क्षणमनथाय प्राग्मनीयाम्यासजातसंस्कारादिवर्षः । यस्तु न शक्नो-
तीति । प्राग्मवीयब्रह्मसाक्षात्कारहित इत्यर्थः । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नामेति । यत्र परोक्षप्रतिमाधिनि
वाक्यार्थेऽपि व्यक्त्याव्यक्त्यतारतम्यं तत्र मननोत्तरकालमाध्यासनाभ्यासनिकर्षप्रकर्षक्रमजन्मनि प्रत्ययप्रवाहे
साक्षात्कारावगौ व्यक्तितारतम्यं प्रति केन कथेति भावः । तदेव वाक्यमात्रस्यार्थेऽपि न प्रागित्येव प्रत्यय
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति । आद्यमङ्गीकरोति-भवेदिति । ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वाद्वाक्यस्य परोक्षोचित्वे प्रामाण्यावोगादसति
चित्तनिक्षेपादिप्रतिबन्धे तस्यापरोक्षोचित्वमेवेत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति-यस्त्विति । असमावनादिप्रति-
बन्धे तत्रित्यर्थमावृत्तिरर्थवतीत्यर्थः । तत्र श्रोतं लिङ्गमाह-तथाहीति । सूत्रेणाऽपि लिङ्गमङ्गीकृतमि-
त्याह-तथा चेति । पूर्वसर्दी श्लोक स्मारयति-नन्विति । अनुभवानुसारेण परिहरति-नेत्यादिना ।
कथमावृत्तिर्यन्त्य दृष्ट येन नानुपपत्तिस्तत्राऽऽह-दृश्यन्ते हीति । वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थधीर्बुद्धेः साध-

प्रतिपद्यमानाः ॥ अपि च “तत्त्वमसि” इत्येतद्वाक्यं त्वम्पदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे । तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्मेक्षितृ जगतो जन्मादिकारणमभिधीयते । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” [तै० उ० २ । १ । १] “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” [बृ० ३ । ९ । २८] “अष्टष्टं द्रष्टृ” [बृ० ३ । ८ । ११] “अविज्ञातं विज्ञातृ” [बृ० ३ । ८ । ११] “अजमजरममरम्” “अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम्” [बृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धम् । तत्राऽऽदिशब्दैर्जन्यादयो भावविकाराः निवर्तिताः । अस्थूलादिशब्दैश्च स्थौल्यादयो द्रव्यधर्माः । विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्रकाशात्मकत्वमुक्तम् । एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ताभियुक्तानां प्रसिद्धः ॥ तथा त्वम्पदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रोतुर्देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया सम्भाव्यमानश्चैतन्यपर्यन्तत्वेनावधारितः ॥ तत्र येपामेतौ पदार्थावज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ, तेषां “तत्त्वमसि” इत्येतद्वाक्यं स्वार्थं प्रमां नोत्पादयितुं शक्नोति । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थज्ञानस्येत्यतस्तान्प्रत्येष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्यभ्यसः ॥ यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंशः ॥ तथापि अध्यारोपितं तस्मिन्बह्वं शतबंदेहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादिलक्षणम् ॥ तत्रैकेनाव

रत्नप्रभा ।

म्वात् तद्ब्रह्माय आवृत्तिरेष्टव्येति वाच्यलक्ष्यविवेकपूर्वकमाह-अपि चेत्यादिना ॥ यदुक्तमनशत्यात् प्रमेयस्यावृत्त्यनर्थक्यमिति, तत्राह-यद्यपीति ॥ आरोपिताशनिरासाय ‘न मे देह’ ‘नेन्द्रियम्’ इत्यभ्यासो युक्त इत्यर्थः ॥ वाक्यार्थज्ञाने सति कथमभ्यासनिवम । प्रमाणज्ञानस्याभ्यासायोगात्, ज्ञानिन भामती ।

इत्युक्तम् । तत्त्वमसीति तु वाक्यमत्यन्तदुर्ग्रहपदार्थं न पदार्थज्ञानपूर्वके स्वार्थे ज्ञाने द्वागित्येन प्रवर्तते । किंतु विभ्रततमपदार्थज्ञानमतिविश्वेनेत्याह-अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्येति । स्यादेतत् । पदार्थससर्गात्मा वाक्यार्थं पदार्थज्ञानक्रमेण तदधीननिरूपणीयतया क्रमप्रतीतिर्युज्यते । ब्रह्म तु निरशत्वेनाससृष्टनानात्पदार्थकमिति कथ्यानुक्रमेण क्रमप्रतीतिरिति सकुंदेन तद्दृष्टेन न वा गृह्येतेत्युक्तमित्यत आह-यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंश इति । निरशोऽप्यहमपरोक्षोऽयात्मा तत्तदेह्यारोपव्युदासाभ्यामंशवानिनात्य-तपरोक्ष इव । ततश्च वाक्यार्थतया क्रमप्रत्यय उपपद्यते । तत्कमियमेव वाक्यजलिना प्रतीतिरात्मनि तथा च न साक्षात्प्रतीतिराभ्यनागतफलत्वाद्वात्स्या इत्यत आह-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दार्थयोश्च दुर्ज्ञानत्वादावृत्त्या क्रमेणैव धीरिति हेत्वन्तरमाह-अपि चेति । तत्र तत्पदवाच्यमर्थमाह-तदिति । तस्यैव लक्ष्यमर्थमाह-सत्यमिति । अजमित्यादिवाक्यस्यार्थमाह-तत्रेति । अस्थूलादिवाक्यस्यार्थमाह-अस्थूलादीति । सत्यज्ञानादिवाक्यस्यापुनरुक्तमर्थमाह-विज्ञानादीति । श्रौते तदर्थं विद्वदनुभवमपि प्रमाणयति-एष इति । तत्पदार्थं वाच्य लक्ष्यं च सप्रमाणमुक्त्वा त्वंपदार्थमपि निभज्य दर्शयति-तथेति । अध्यारोपितो योऽयं विज्ञानमय प्राणेषु य प्राणेन प्राणितोऽवादिनेति शेषः । स्यात्तामेतौ पदार्थौ तथाऽपि कथमावृत्तेरर्थवच्च तत्राऽऽह-तत्रेति । यत्तु मेवस्थानशत्यादावृत्त्यनर्थक्यमिति तत्राऽऽह-यद्यपीति । आरोपितव्यावर्त्याशत्राद्ब्रह्मव्याक्रमनत्त्व प्रतिपत्तेरर्थवदित्यर्थः । तत्त्वमसिवाक्यादहनज्ञेति-

धानेनेकमंशमपोहति, अपरेणापरमिति युज्यते तत्र क्रमवती प्रतिपत्तिः । तत्तु पूर्वरूपमेव । आत्मप्रतिपत्तेः ॥ येषां पुनर्निपुणमतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबन्धोऽस्ति, ते शक्तुवन्ति सकृदुक्तमेव तत्त्वमसिवाक्यार्थमनुभवितुमिति तान् प्रत्यावृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव । सकृदुत्पन्नैव ह्यात्मप्रतिपत्तिरविद्यां निवर्तयतीति नात्र कश्चिदपि क्रमोऽभ्युपगम्यते ॥ सत्यमेवं युज्यते ॥ यदि कस्यचिदेवं प्रतिपत्तिर्भवेत् । बलवती ह्यात्मनो दुःखित्वादिप्रतिपत्तिः ॥ अतो न दुःखित्वाद्यभावं कश्चित्प्रतिपद्यत इति चेत् ॥ न ॥ देहाद्यभिमानवद्-दुःखित्वाद्यभिमानस्य मिथ्याभिमानत्वोपपत्तेः । प्रत्यक्षं हि देहे छिद्यमाने दह्यमाने वाऽहं छिद्ये दह्ये इति च मिथ्याभिमानो दृष्टः, तथा बाह्यतरेष्वपि पुत्रमि-

रत्नप्रभा ।

श्रयणादिनिपमायोगाच्च, -इत्यत आह-तत्त्विति ॥ ज्ञानात् प्रागेव श्रयणादिव्यापारनिपमन् क्रियत इत्यर्थः ॥ अधिक शक्तिमुक्तमनुवदति-येषामिति ॥ अत्रिक शङ्कते-सत्यमिति ॥ दुःखित्यप्रत्यक्षविरोधात् वाक्यादेक्यधीः नोदेतीत्यर्थः ॥ प्रत्यक्षस्य भ्रान्तित्वादविरोध इत्याह-नेत्यादिना ॥ दुःखादयः, नागवर्माः, दृश्यत्वाद्, देहादिवत् । नाप्यात्मस्वरूपाः, आत्मनि सत्यव्यननुवृत्तिनात् व्यतिरेकेण चैतन्यवदित्यर्थः ॥ निर्दुःखचिदात्मनि दुःखादिभ्यो भ्रान्तिनात् वाक्यार्थानुमो न विरुध्यत भागती ।

तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रतिपत्तेः साक्षात्कारव्याः । एतदुक्तं भवति—वाक्यार्थश्रयणमननोत्तरकाला विशेषणवती मानना ब्रह्मसाक्षात्काराय कल्पत इति वाक्यार्थप्रतीतिः साक्षात्कारस्य पूर्वरूपमिति । शङ्कते-सत्यमेवमिति । समारोपो हि तत्त्वप्रत्ययेनापोद्यते न तत्त्वप्रत्ययः । दुःखित्वादिप्रत्ययश्चात्मनि सर्वेषां सर्वदोषयत इत्यप्यधितत्वात्समीचीन इति वदन्नान् शक्योऽपनेतुमित्यर्थः । निराकरोति-न । देहाद्यभिमानवदिति । न हि सर्वेषां सर्वदोषयत इत्येताभ्यां तात्त्विकत्वम् । देहात्माभिमानस्यापि सत्यत्वप्रसंगात्सोऽपि सर्वेषां सर्वदोषयते । उक्तं चास्य तत्रतरोपपत्त्या वाचनमेवं दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि तथा । न हि नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्यात्मन उपजनापायधर्मोणो दुःखशोकादय आत्मानो मत्रिनुमहेति । नापि धर्माः, तेना ततोऽप्यन्तमिन्नाना तद्धर्मत्वानुपपत्तेः, न हि गौरश्वस्य धर्मः सप्रत्यस्यापि व्यतिरेकाभ्यातिरेकाभ्यां सवन्धासन्धाभ्या च विचारासहत्वात् । भेदाभेदयोश्च परस्परभिनेधेनैकनासमत्वात् । इति सर्वानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

वाक्यार्थज्ञाने मति कथं क्रमोपेक्षेत्याशक्याऽऽह-तत्त्विति । क्रमेण जातं पूर्वाज्ञानमात्मसाक्षात्कारात्पूर्वज्ञानं ततोऽन्तमावनादिनिराससहितवाक्योत्पत्तस्त्रमाक्षात्कारे नाह येनाऽऽवृत्त्यपेक्षेत्यर्थः । मन्दमध्यमी प्रति साक्षात्कारात्पूर्वं श्रयणाद्यावृत्तेरर्थमन्वमुक्तम् । इदानीमुक्तं प्रत्यावृत्त्यानर्थक्यमुक्तं विदुषोनि-येषामिति । उपपत्त्याऽपि धीरावृत्तिमपेक्षते फलायेत्याशक्याऽऽह-मकृदिति । उत्पन्ने ज्ञाने यदावृत्त्यानर्थक्यं तदङ्गीकुर्वन्नाह-सत्यमिति । वाक्यादीदृशो धीः स्यादित्याशक्याप्यक्षादिरोधान्मरमियाह-बलवतीति । सा वाक्यार्थविशिष्टेद्यबाह्रान्तिगित्याशक्याऽऽह-अत इति । दृग्निनादिप्रत्ययस्य सर्वदा सर्वेषामुपपत्तमानस्य वदन्ननादेव विशोऽप्येवायोगान् भ्रान्तितेऽर्थः । तथात्रित्यापि देहात्माभिमानस्य भ्रान्तिरादुःखित्वाद्यभिमानस्यापि युक्तिराधितस्य भ्रान्तिरभिर्देर्नमियाह-नेत्यादिना । उक्तं दृष्टान्तं प्रवृत्तं दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति-प्रत्यक्षं हीति । दुःखादयमन्वत्त्वतो नाऽऽनधर्मा देवत्यासगतवदिति दार्ष्टान्तिकं

त्रादिषु सन्तप्यमानेष्वहमेव सन्तप्ये इत्यध्यारोपो दृष्टः, तथा दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि स्यात् । देहादिवदेव चैतन्याद्देहिरूपलभ्यमानत्वाद्दुःखित्वादीनां, सुषुप्तादिषु चाननुवृत्तेः । चैतन्यस्य तु सुषुप्तेऽप्यनुवृत्तिमामनन्ति-“यद्वै तत्र पश्यति पश्यन्त्रै तत्र पश्यति” [वृ० ४ । ३ । २३] इत्यादिना ॥ तस्मात्सर्वदुःखविमुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवः । न चैवमात्मानमनुभवतः किञ्चिदन्यत्कृत्यमवशिष्यते । तथा च श्रुतिः-“किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोकः” [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यात्मविदः कर्तव्याभावं दर्शयति स्मृतिरपि-“यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते” [भ० गी० ३ । १७] इति ॥ यस्य तु नैषोऽनुभवो द्वागिष जायते, तं प्रत्यनुभवार्थं एवावृत्त्यभ्युपगमः । तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात्प्रच्याव्यावृत्तौ प्रवर्तयेत् । न हि वरघाताय कन्यामुद्राह-

रत्नप्रभा ।

इत्याह-तस्मादिति ॥ अनुभवे जातेऽप्यावृत्त्याद्यनुष्ठानं किं न स्यादित्यत आह-न चैवमिति ॥ रति काम आत्मकामतया तृप्तिर्षिष्यतृष्णाक्षय, तेन सतोपे आत्मानन्दानुभव, -इति भेदः ॥ नन्वावृत्तौ नियोगात् प्रवृत्तिर्वाच्या । तथा च नियुक्तव्युद्देशकर्त्रात्मवीर्यं स्यादित्यत आह-तत्रापीति ॥ आवृत्त्यभ्युपगमेऽथकर्ताहमित्यनुभवात् प्रच्याव्य गुरुरन्यो वा नियोगात् न प्रवर्तयेद् । उक्तदोषादित्यर्थः ॥

भामती ।

मेतदुपपादित द्वितीयाध्याये । तदिदमुक्त-देहादिवदेव चैतन्याद्देहिरूपलभ्यमानत्वादिति । इतश्च दुःखित्वादीनां न तादात्म्यमित्याह-सुषुप्तादिषु चेति । स्यादेतत् । कस्मादनुभवार्थं एवावृत्त्यभ्युपगमो याचता द्रष्टव्य श्रोतव्य इत्यादिभिस्तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यविषयावृत्तिर्षिष्यास्यत इत्यत आह-तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थादिति । आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्याद्यात्मविषय दर्शनं विधीयते । न च तत्त्वमसिवाक्यविषयादन्यदात्मदर्शनमात्रात् येनोपक्रम्यते येन चोपसद्विषयते स वाक्यार्थः । ‘सदेव सोम्येदम्’ इति चोपक्रम्य ‘तत्त्वमसि’ इत्युपसद्वत् इति स एव वाक्यार्थः । तदिति प्रच्याव्यावृत्तिमन्त्रविदधानं प्रधानमङ्गेन विहितं । यतो हि कर्मणाभिप्रेयमाणत्वात्सप्रदानं प्रधानम् । तमुद्राहेन कर्मणाङ्गेन न विज्ञेतीति । ननु विधिप्रधानत्वाद्वाक्यस्य न भूतार्थप्रधानत्वं भूतस्त्वर्थस्तदङ्गतया प्रत्याप्यते । यथाह-‘चोदना हि भूतमव-तम्’ इत्यादि शार्वर वाक्य व्याचक्षाणा -‘कार्यमर्थमवगमयती चोदना तच्छेदतया भूतादिकमव-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

माह-तथेति । व्यभिचारित्वाच्च दुःखादीनां रूपादिवत्तत्त्वानो नाऽऽत्मवर्मेत याह-सुषुप्तेति । तर्हि चैतन्यमपि न स्वरूपमननुवृत्तत्वाद्दुःखादिवदित्याशङ्कयाऽऽह-चैतन्यस्येति । दुःखित्वादिधीर्भिव्यामिमानश्चैतन्यमेवाव्यभिचारिन्स्वरूपमिति स्थिते फलितमाह-तस्मादिति । यद्योक्तानुभवे वाक्यादिनिवृद्धेऽपि किमित्यावृत्तिर्नश्यते तत्राऽऽह-न चेति । तस्मादेवानुभवत्कृतकृत्यतेत्यत्र मानमाह-तया चेति । रतिरासक्तिस्तत्फलं तृप्तिस्तृप्तेरपि फलं सतोप इति भेदः । यत्तु साक्षात्कारात्पूर्वमावृत्तेरर्थवत्त्वमुक्तं तदधिकारिवक्षया निगमयति-यस्येति । द्वागिति ज्ञाति । नियोगबलादावृत्तौ प्रवृत्तेर्नियोगार्थाऽऽवृत्तिर्ननुभवार्थेत्याशङ्कयाऽऽह-तत्रापीति । अहं ब्रह्मास्मीतिप्रत्ययाद्यप्रच्याव्य नाऽऽवृत्तौ पुरव प्रवर्तयेत्प्रदानविरोधात् । अकर्त्रात्मानुभवाय हि श्रवणादिविधिर्न नियोगाद्येत्यर्थः । प्रधानविरोधायोगे दृष्टान्तमाह-न हीति । नियो-

यन्ति वियुक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोऽहं कर्ता मयेदं कर्तव्यमित्यवश्यं ब्रह्म-
प्रत्ययविपरीतप्रत्यय उत्पद्यते । यस्तु स्वयमेव मन्दमतिरप्रतिभानाद्वा-
क्यार्थं जिहासेत्, तस्यैतस्मिन्नेव वाक्यार्थं स्थिरीकार आवृत्त्यादिवाचो-
युक्त्याऽभ्युपेयते ॥ तस्मात्परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशेऽवावृत्ति-
सिद्धिः ॥ २ ॥ इत्यावृत्त्यधिकरणम् ॥ १ ॥

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ (२) ॥

यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किमहमिति प्रहीतव्यः किं वा
मदन्य इति तावद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये
श्रूयमाणे संशय इति ॥ उच्यते ॥ अयमात्मशब्दो मुख्यः शक्यतेऽभ्युप-

रत्नप्रभा ।

कथं तर्हि प्रवृत्तिरित्यत आह—यस्त्विति ॥ अप्रतिभानाद् अमम्भावनादित्यर्थः ॥ शिष्यबुद्धयनुसा-
रेण श्रोतव्यादिवचोभिः प्रधानसिद्धधर्ममावृत्त्यादौ प्रवर्तयेदित्यर्थः ॥ २ ॥ (१) ॥ आत्मेति तूपगच्छ-
न्ति ग्राहयन्ति च ॥ पूर्वत्र ध्यानादेरावृत्तिरुक्ता तामुपजीव्य तत्त्वज्ञानार्थं ध्यानावृत्तिकाले किमहं
ब्रह्मेति ध्यातव्यम्—उत—मत्स्वामी ईश्वरः इत्येकमेदमानाम्यां संशयमाह—य इति ॥ “शब्दादेव प्रमितः”
[व्या० सू० १ । ३ । २९] इत्यादौ “अयमात्मा ब्रह्म” [वृ० २ । १ । १९] इत्यादिश्रु-
तिभिरेक्यनिर्णयात् संशयमाक्षिपति—कथमिति ॥ भेदश्रुत्यनुग्रहाद् भेदप्रत्यक्षादिप्रावच्यमात्मन्य संशय
इत्याह—उच्यते इति ॥ अमेदश्रुतीनां गौणत्वमुख्यत्वे उभयत्र फलम् । यद्यप्ययं प्रत्यक्षादिकिरो-
भामती ।

गमयति' इत्याशङ्क्याह—वि(नि)युक्तस्य चास्मिन्नधिकृतोऽहमिति । यथा तावद्वृत्तार्थपर्यवसिता घटान्ता
न कार्यविनिश्चयस्तथोपपादितं 'तत्तु समन्वयात्' इत्यत्र । प्रत्युत विनिश्चये मुक्तिविरुद्धप्रत्ययोपादान्मु-
क्तिविहन्तुत्वमेवास्येत्यभ्युच्यमात्रमत्रोक्तमिति ॥ २ ॥ (१) ॥ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । यद्यपि
तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयः स्मारिणः परमात्ममात्र प्रतिपादयन्ति तथापि तयोरपहततामत्वानपहततामम्वादि-
क्षणविरुद्धधर्मसंसर्गेण नानात्वस्य विनिश्चयाच्छ्रुतेषु तत्त्वमसीत्याद्यायां मनो ब्रह्म 'आदित्यो ब्रह्म' इत्यादि-
आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

गार्थमावृत्त्युपगमेऽपि तस्मादेवाकर्त्रात्मश्रीसिद्धेर्न तद्ब्रह्महतिरित्याशङ्क्याऽहं—वियुक्तस्येति । नियोगानङ्गी-
कारे कुतः श्रोतव्यादिवाक्यैः श्रवणाद्यावृत्तिसिद्धिस्तत्राऽहं—यस्त्विति । अप्रतिभानादसमाधनादिप्रतिब-
न्धादिति यावत् । स्थिरीकारोऽसमाधानाद्यपोहेनावगमदाढ्यं घटोपासीतेत्यावृत्तिर्वाचोयुक्तिः । आदिशब्देन
श्रोतव्यादिवाक्यं गृह्यते । अहंमहोपासनेषु श्रवणादिषु च सगुणनिर्गुणसाक्षात्कारफलेऽप्यावृत्त्याऽनुष्ठानमि-
त्यधिकरणार्थमुपसंहरति—तस्मादिति । अपरब्रह्मविषयप्रत्यये स्वरूपावृत्तिविपर्ययः ॥ २ ॥ (१) ॥
श्रवणमनननिदिध्यासनादिसाधनान्यावृत्त्याऽनुष्ठेयानां त्युक्तम् । तत्र निदिध्यासनकाले कथं प्रत्ययावृत्ति-
स्तत्राऽहं—आत्मेति त्विति । यद्यपि शब्दादेव प्रमित इत्यादिषु जीवब्रह्मेक्यं श्रुतिभिर्गुणं तथाऽपि
तासामेव विरुद्धार्थत्वादुपचरितविषयत्वमाशङ्क्यात्र समाधीयते । विरोधसमाधेरविरोधाप्यायसंगतत्वेऽपि
महावाक्यार्थविरोधसमाधेः समाधायन्तरङ्गत्वादिह संगतिरिति मत्वा विषयोक्तिपूर्वकमुपययाप्रमिद्धेः संशय-
माह—य इति । संशयाभावाद्ब्रह्मविषयमाक्षिपति—कथमिति । आत्मशब्दस्य मुख्यार्थत्वे स'यमेदंसिद्धि-
स्तिसिद्धौ च तस्य मुख्यार्थत्वमिदिरित्यन्योन्याश्रयान्मानान्तरविरोधाच्च तन्मुख्यार्थत्वासिद्धेस्तदालम्बनेन
संशयानाशेरादविकरणमारन्वमित्याह—उच्यते इति । अत्र च विरोधपरिहारफले समाभ्युपयोगितया

गन्तुं सति जीवेश्वरयोरभेदसम्भवे । इतरथा तु गौणोऽयमभ्युपगन्तव्य इति मन्यते ॥ किं तत्रैव प्राप्तम् ॥ नाहमिति प्राह्यः ॥ न ह्यपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन शक्यते ग्रहीतुम् ॥ विपरीतगुणो वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन । अपहतपाप्मत्वादिगुणश्च परमेश्वरः । तद्विपरीतगुणस्तु शारीरः । ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसङ्गः । ततः शास्त्रानर्थक्यम् । संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वेऽधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव । प्रत्यक्षादिविरोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रात्कर्तव्यं, प्रतिमादिविषय विष्णवादिदर्शनमिति चेत् । काममेवं भवतु ॥ न तु संसारिणो मुख्य आत्मेश्वर इत्येतन्नः प्रापयितव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ आत्मैत्येव परमेश्वरः प्रतिपन्नव्यः । तथाहि-परमेश्वरप्रक्रियार्या जात्राला आत्मत्वेनैतमुपगच्छन्ति-“त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि देवते” इति ॥ तथाऽन्येऽपि-“अहं ब्रह्मास्मि”

रत्नप्रभा ।

धपरिहारो द्वितीयाध्यायसगतः । तथाप्यैक्यश्रुतेरविरुद्धत्वविश्वयस्य समाधानतरङ्गत्वादिह सङ्गतिः ॥ विरुद्धयोरैक्यदृष्टिरसिद्धेत्याह-नाहमिति ॥ किञ्च किमीश्वरस्य जीवमात्रत्वमेक्य जीवस्येश्वरमात्रत्वं वेति विकल्प्य क्रमेण दूषयति-ईश्वरस्य चेत्यादिना ॥ एकत्वश्रुतिप्रामाण्यायैक्यध्यान कार्यमिति शकते-अन्यत्वेऽपीति ॥ एकत्वध्यानमस्मादिष्टमेव । एकत्व तु नास्तीत्याह-काममिति ॥ भेदेदश्रुतीना फलवदपूर्वार्थितात्पर्येण गौणत्वाद्योगाद् भेदश्रुतीना कल्पितभेदानुवादिवात् प्रपक्षादेरपि तद्विषयत्वाद् विष्वप्रतिविष्वयोरिव विरुद्धधर्माणां मिथ्यात्वात् मुद्गमैक्यमिति सिद्धान्तपति-एवमित्यादिना ॥ भामती ।

वत्प्रतीकोपदेशपरतयाप्युपपत्ते प्रतीकोपदेश एवायम् । न च यथा समारोपित सर्पत्वमन्य रज्जुत्व पुरोवर्तिनो द्रव्यस्य विधीयत एव प्रकाशात्मनो जीवभावमन्य परमात्मत्वं विधीयत इति युक्तम् । युक्त हि पुरोवर्तिनि द्रव्ये द्राघीपसि सामान्यरूपेणालोचिते विशेषरूपेणागृहीते विशेषान्तरसमारोपणम् । इह तु प्रकाशात्मनो निविशेषसामान्यस्यापराधीनप्रकाशास्य नागृहीतमस्ति किञ्चिद्रूपमिति कस्य विशेषस्याप्रहे किं विशेषान्तरसमारोप्यताम् । तस्माद्ब्रह्मणो जीवभावारोपासमवाजीरो जीवो ब्रह्म च ब्रह्मेति तत्त्वमसीति प्रतीकोपदेश आनन्दरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रासङ्गिके ध्यानाध्यायार्या प्रत्यक्त्वेन ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुष्ठानोक्त्या पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे श्रुतीनामेक्यगोचराणामुपचरितार्थत्वम् । सिद्धान्ते तासां मुख्यार्थाव फलतीत्याशयवान्विष्टस्य पूर्वपक्ष गृह्णाति-किमिति । द्वा सुपूर्णत्वादिभेदश्रुतेरुपास्योपासकादिभावभेदलिङ्गश्च भेद इत्यर्थः । युक्तिनो भेदमाह-न हीति । तयोर्विरुद्धगुणत्वमसिद्धमित्याशक्याऽऽह-अपहततेति । किंचामेदेऽपि किमीश्वरस्य जीवात्मता किंवा जीवस्येश्वरात्मतेति विकल्प्याऽऽद्य दूषयति-ईश्वरस्येति । द्वितीयं प्रत्याह-संसारिणोऽपीति । अहं सुखीत्याद्यनुभवेन विरुद्धस्वभावत्वाद्भेदो दहनतुहिनप्रदित्यनुमानेन च निरोधान्न तयोरैक्यमित्याह-प्रत्यक्षादीति । एकत्वोपदेशानां तर्हि का गतिरित्याशक्यं न्याजेन तद्वृत्तिमाह-अन्यत्वेऽपीत्यादिना । तादात्म्यदर्शनाङ्गीकारे नास्ति विप्रतिपत्तिरित्याशक्याऽऽह-न त्विति । एकत्वश्रुतीना प्राप्तमुपचरितार्थत्वमन्य सिद्धान्तपति-एवमिति । सिद्धान्तसूत्रं योजयति-आत्मैत्येवेति । तत्र मानमाह-तथाहीति । आत्मत्वोपगमन्तराणि दर्शयति-तथेति । आदिशब्देन तदोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यादयो गृह्यन्ते ।

[वृ० १ । ४ । १०] इति ॥ एवमाद्य आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः ।
 ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवैश्वरं वेदान्तवाक्यानि—“एष त आत्मा सर्वान्तरः”
 [वृ० ३ । ४ । १] “एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः” [वृ० ३ । ३-२३]
 “तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि” [छां० ६ । ८-१६] इत्येवमादीनि ॥
 यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति ॥ तदयु-
 क्तम् ॥ गौणत्वमसङ्गाद् वाक्यवैरूप्याच्च ॥ यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते,
 सकृदेव तत्र वचनं भवति । यथा—“मनो ब्रह्म” [छां० ३ । १८ । १]
 “आदित्यो ब्रह्म” [छां० ३ । १९ । १] इत्यादि । इह पुनस्त्वमह-
 मस्म्यहं च त्वमसित्याह । अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः,
 भेददृष्ट्यपवादाच्च । तथाहि “अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसाव-
 न्योऽहमस्मीति न स वेद” [वृ० १ । ४ । १०] “मृत्योः स मृत्युमा-
 प्नोति य इह नानेव पश्यति” [वृ० ४ । ४ । १९] “सर्वन्तं परादाद्यो-
 ऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद” [वृ० ४ । ५ । ७] इत्येवमाद्या भूयसी श्रुति-
 भेददर्शनमपवदति ॥ यत्तुक्तं न विरुद्धगुणयोरन्योन्यात्मत्वसम्भव इति ॥
 नायं दोषः ॥ विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वोपपत्तेः ॥ यत्पुनरुक्तमीश्वराभाव-
 प्रसङ्ग इति ॥ तदसत् ॥ शास्त्रप्रामाण्यादनभ्युपगमाच्च । न हीश्वरस्य
 संसार्यात्मत्वं प्रतिपाद्यते इत्यभ्युपगच्छामः ॥ किं तर्हि संसारिणः संसारि-

रूपप्रमा ।

ईश्वरस्य जीवत्वं प्रतिपाद्य, येनेश्वरामावः स्यात् । किन्तु जीवस्येश्वरत्वम् । न चैवमधिकार्यमावः । एक-
 त्वप्रसोवात् । प्रागधिकारिभेदाङ्गीकारादित्याह—यत्पुनरुक्तमित्यादिना ॥ भेदसत्यत्वश्रद्धालुः शंक्ते-
 मामती ।

एवेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—श्वेतकेतोरात्मैव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यो न तु श्वेतकेतोर्व्यतिरिक्तः
 परमेश्वरः । भेदे हि गौणत्वापत्तिर्न च मुख्यसंपत्ते गौणत्वं युक्तम् । अपि च प्रतीकोपदेशे सङ्गद्वचनं तु
 प्रतीयते भेददर्शननिन्दा च । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, नाह्यत्वमितिदवीय एवोपचरितत्वम् ।
 तस्मात्पूर्वापर्यालोचनया श्रुतेस्तावज्जीवस्य परमात्मता वास्तवीत्येतत्परता लक्ष्यते । न च मानान्तरवि-
 रोधादत्राप्रामाण्यं श्रुतेः । न च मानान्तरविरोध इत्यादि तु सर्वमुपपादितं प्रथमेऽप्याये । निरंशस्यापि
 चानाद्यनिर्वाप्यविद्यातद्वासनासमारोपितविविधप्रपञ्चात्मनः सांशस्येव कस्यचिदशस्याग्रहणाद्विभ्रम इव पर-
 मार्यस्तु न विभ्रमो वाम कश्चिन्न च संसारो नाम । किन्तु सर्वमेतत्सर्वानुपपत्तिमाजनत्वेनानिर्वचनीय-
 आनन्दगिरीय-न्वायनिर्णयः ।

सुज्ञावयवमवशिष्टं व्याचष्टे—ग्राहयन्तीति । परोक्तमन्य दूयति—यदुक्तमित्यादिना । एकत्वश्रुतीना-
 मपूर्वार्थत्वफलवत्त्वाम्यां तात्पर्यसिद्धेर्मुख्यवृत्तिसंभवे गौणत्वायोगाद्भैतश्रुतीनां तद्विज्ञानां च तद्वैपरीत्यात्क-
 लितभेदात्त्वमन्वाङ्मुख्यमेव जीवब्रह्मणोरैक्यमित्यर्थः । इतश्च नेत्रं प्रतीकदर्शनमित्याह—वाक्येति । भेदस्य
 निन्दमानत्वाच्चाभेदस्यैव प्रतिपाद्यतेत्याह—भेदेति । विरुद्धस्वभावत्वाद्भेदो जीवब्रह्मणोरित्युक्तमन्य प्रत्याह-
 यच्चिति । विभ्रमप्रतिविम्बदुपाविष्णोर्न विरुद्धधर्माप्यासो न वास्तवस्तथा च तात्त्विकमैक्यमित्यर्थः ।
 अभेदेऽपि संसार्यात्मत्वमीश्वरस्य संसारिणो वा तदात्मत्वमिति विरुद्ध्याऽऽद्ये यद्वृत्तं तदनुमाप्य दूयति-
 यत्पुनरिति । अनभ्युपगमं निवृत्तौति—न हीति । द्वितीयं प्रश्नपूर्वकमङ्गीकरोति—किमिति । विरुद्ध-

त्वापोहेनेश्वरात्मत्वं प्रतिपिपादयिषितमिति । एवं च सत्यद्वैतेश्वरस्या-
ऽपहतपाप्मत्वादिगुणता । विपरीतगुणता त्वेश्वरस्य मिथ्येति व्यव-
तिष्ठते ॥ यदप्युक्तमधिकार्यभावः प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति ॥ तदप्यसत् ॥
प्राक् प्रबोधोपात्संसारित्वाभ्युपगमात्, तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहा-
रस्य । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कम्पश्येद्” [बृ० २ । ४ । १४]
इत्यादिना हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति । प्रत्यक्षाद्यभावे श्रुतेर-
प्यभावप्रसङ्ग इति चेत् ॥ न ॥ इष्टत्वाद् ॥ अत्र “पिताऽपिता भवति”
[बृ० ४ । ३ । २२] इति ह्युपक्रम्य “वेदा अवेदाः” [बृ० ४ । ३ । २२]
इति वचनादिष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे । कस्य पुनरय-
मप्रबोध इति चेद्, यस्त्वं पृच्छसि तस्य ते इति वदामः ॥ नन्वहमी-
श्वर एवोक्तः श्रुत्या ॥ यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि, नास्ति कस्यचिदप्रबोधः ।
योऽपि द्रौपद्यद्यते कैश्चिदविद्यया किलाऽऽत्मनः सद्वितीयत्वाद्वैतानु-
पपत्तिरिति, सोऽप्येतेन प्रत्युक्तः ॥ तस्मादात्मन्येवेश्वरे मनो दधीत ॥
॥ ३ ॥ इत्यात्मत्वोपासनाधिकरणम् ॥ २ ॥

न प्रतीकेन हि सः ॥ ४ ॥ (३) ॥

रत्नप्रभा ।

प्रत्यक्षाद्यभाव इति ॥ वषेण क्रमस्वरयोरेभानुपलब्ध्यानिष्ययोरारोपो वाच्यः । तथा चारोपितक्रम-
स्वरविशिष्टगोत्मरुवेदस्य मिथ्यात्व दुर्वारम् । वादिना सत्यत्वाग्रहस्वविद्याविवृम्भित इति वेदसत्यत्वा-
भावो न दोष इत्याह-नेति ॥ अविद्यामाक्षिपति-कस्येति । प्रश्रद्धिगेन त्वयेन तस्या सिद्धत्वादाक्षे-
पानुपपत्तिरित्याह-यस्त्विति ॥ अज्ञानमुल्लात् प्रभादेरिति भाव ॥ सर्वज्ञामिन्ने मयि कथमज्ञानमिति
शङ्कते-नन्विति ॥ अमेदज्ञानात् प्राक् चिन्मात्रस्य तथैव अज्ञानाश्रयत्वमनुभवसिद्धाज्ञानस्य अपलापानो-
गात् । ज्ञाने त्वनिर्वाच्यस्य तस्य बाधाभाश्रयापेक्षेत्याह-यद्येवमिति ॥ अनिर्वाच्यत्वे दोषान्तरमपि निर-
स्तमित्याह-योऽपीति ॥ ३ ॥ (२ ॥) न प्रतीकेन हि सः ॥ उभयया च्यानसम्भवात् संशय-यथा ब्रह्मण्य-
भामती ।

मिति युक्तमुपसर्गान् । सदनेनाभिसन्दिनोक्तम्-यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि नास्ति कस्यचिदप्रतिबोध इति ।
अन्येऽप्याह-“यद्यद्वैते न तोपोऽस्ति मुक्त एवासि सर्वदा” इति । अतिरोहितार्थमन्यदिति ॥ ३ ॥ (२ ॥)
न प्रतीकेन हि सः । यथा हि शास्त्रोक्तं शुद्धमुक्तत्वभाव ब्रह्मात्मत्वेनैव जीवेनोपास्यतेऽहं ब्रह्मास्मि
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शहान्या जीवस्य ब्रह्मत्वे प्रतिपाद्ये विरुद्धधर्मत्वमुक्तमसिद्धमेवेति फटितमाह-एवं चेति । ससारिण ससा-
रित्वापोहेन ब्रह्मत्वे साध्ये परोक्तमनूच निरस्यति-यदपीति । अधिकार्यभावादिरेकत्वज्ञानात्पूर्वपूर्वं वेति
विकल्प्याऽऽद्य निराह-प्रागिति । द्वितीयमङ्गीकरोति-यत्रेति । श्रुतिब्रह्मलुतया शङ्कते-प्रत्यक्षादीति ।
तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं श्रुत्यभावस्येष्टत्वात्त्रानिष्टापत्तिरित्याह-नेष्टत्वादिति । तदेव स्पष्टयति-अत्रेति । पूढा-
भिप्रायः सन्पृ-उति-कस्येति । यस्य भ्रान्तित्तस्याज्ञानमित्याह-यस्त्वमिति । स्वाभिप्राय पूर्वादी
प्रकटयति-नन्विति । अविद्यातज्जत्रान्योरनिर्वाच्यत्वाद्दोषे मति तयोरस्तत्त्वान्नाऽऽश्रयापेक्षेत्याह-यद्येव-
मिति । अनिर्वाच्यत्वादिन्यायाद्योषान्तरमपि निरस्तमित्याह-योऽपीति । अमेदश्रुतीनां सिद्धे मुख्यार्थत्वे
फलितमुपसहरति-तस्मादिति ॥ ३ ॥ (२ ॥) ॥ भामत्वमतिरीश्वरे कार्येत्युक्तम् । इदानीं प्रतीकादेश-
पणत्यापीश्वरस्याऽऽमत्वात्तद्द्वारा प्रतीकेष्वामत्वधीरिति प्राप्ते प्रत्याह-न प्रतीक इति । प्रतीकोपासना-

“मनो ब्रह्मेत्युपासीतित्यध्यात्ममथाधिदेवतमाकाशो ब्रह्म” [छां० ३।१।१] इति, तथा—“आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः” [छां० ३।१।१९।१] “स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते” [छां० ७।१।५] इत्येवमादियु प्रतीकोपासनेषु संशयः—किं तेष्वप्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ तेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः ॥ कस्मात् ॥ ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् । प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वाद्ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् । न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत ॥ यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां

रत्नममा ।

भेदसत्त्वादहग्रह उक्तः एवं प्रतीकेष्वपि ब्रह्मविकारितया जीवाभिन्नब्रह्मामिन्नत्वाद् जीवामेदसत्त्वेन अहग्रहः कार्य इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षः । अत्र प्रतीकोपासीतानामहग्रहोपास्तिभिरविशेषः, सिद्धान्ते तु विशेषसिद्धिरिति फलम् । एतदारम्भाधिकरणत्रयस्य प्रासंगिकी पादसंगतिः ॥ ब्रह्मेक्यध्यानप्रसङ्गागतत्वादिति विवेकः । किं प्रतीकेष्वात्मत्वानुभवबलादहग्रह—उत्त—वस्तुतः । जीवामेदसत्त्वात् । नाद्यः—इत्याह—न हि स इति ॥ नानुभवति इत्यर्थः ॥ द्वितीयमन्यसिद्धया दूययति—यत्पुनरित्यादिना ॥ विकारस्य ब्रह्मणा भामती ।

तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादियु तावत्कस्य हेतोर्जीवात्मनो ब्रह्मरूपेण तात्त्विकत्वादद्वितीयमिति श्रुतेश्च । जीवात्मानश्चाविद्यादर्पणा यया ब्रह्मप्रतिबिम्बकास्तया यत्रयत्र मनो ब्रह्मादित्यो ब्रह्मेत्यादियु ब्रह्मदृष्टेश्चदेसत्त्वं सर्वत्राह मन इत्यादि द्रष्टव्यं ब्रह्मणो मुख्यमात्मत्वमिति । उपपन्नं च मनःप्रभृतानां ब्रह्मविकारत्वेन तादात्म्यम् । घटशरावोदञ्चनादीनामिव मृदिकाराणां मृदात्मकत्वम् । तथा च तादृशानां प्रतीकोपदेशानां फलित् कस्यचिद्विकारस्य प्रविष्टयावगमनाद्भेदप्रपञ्चप्रविष्टयपरत्वमेवेति प्राप्त उच्यते—न तावदहं ब्रह्मेत्यादिभिर्यथाहङ्कारास्पदस्य ब्रह्मात्मवमुपदिश्यते एवं मनो ब्रह्मेत्यादिभिरहङ्कारास्पदत्वं मनःप्रभृतानां, किन्वेपां ब्रह्मत्वेनोपास्यत्वम् । अहङ्कारास्पदस्य ब्रह्मतया ब्रह्मत्वेनोपासनीयेषु मनःप्रभृतिष्वप्यहङ्कारास्पदत्वेनोपासनमिति चेत् । न। एवमादिप्रहमिन्प्रथवणात् । ब्रह्मात्मतया त्वहङ्कारास्पदत्वकल्पने तत्प्रतिबिम्बत्वेन तद्विकारान्तत्स्याप्याकाशादेर्मनःप्रभृतिप्रासनप्रसङ्गः । तस्माद्यस्य यन्मात्रात्मतयोपासन विहितं तस्य तन्मात्रात्मतयैव प्रतिपत्तव्यं ‘यावद्ब्रह्म वाचनिकम्’ इति न्यायात् । नाधिकमप्याहर्तव्यमिति प्रसङ्गात् । न च सर्वस्य यावज्जातस्य प्रपञ्चस्य विलयः प्रयोजनम् । तदर्थेयं हि मन इति प्रतीकग्रहणमनर्थक विश्वमिति वाच्यं यथा ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इति । न च सर्वोपलक्षणार्थं मनोग्रहणं युक्त्या मुख्यार्थसंभवे लक्षणाया अव्योगात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादीनां चानर्थक्यापत्तेः । न ह्युपासकः प्रतीकानीति । अनुभवान्न प्रतीकानां मनःप्रभृ-
आनन्दभिरिय-न्यायनिर्णयः ।

न्युदाहृत्योपास्तिषुमयथादृष्टेः संशयमाह—मन इत्यादिना । जीवब्रह्माभेदं पूर्वोक्तमुपजाव्यं ब्रह्मदृष्टिमाधु प्रतीकेषु ब्रह्मामिन्नजीवदृष्टिरहमिति कार्येति प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । अत्र प्राप्तङ्गिकाहंम-
तिनिरासेन प्रतीकोपास्तिषु प्रयोगभेदोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रतीकोपासीतानामहग्रहोपास्तिभिर-
विशेषः । सिद्धान्ते विशेषः सिध्यतीत्यङ्गीकृत्य पूर्वपक्षे हेतुं पृच्छति—कस्मादिति । प्रतीकेष्वात्मत्वग्रहे
तेपामात्मत्वोपपत्तिहेतुमाह—ब्रह्मण इति । तस्याऽऽत्मत्वेऽपि तेषां कथमात्मत्वं तत्राऽऽह—प्रतीकाना-
मिति । ब्रह्मधीयुक्तानि प्रतीकान्यहमिति ब्राह्मणि ब्रह्मामिन्नत्वात्तद्वदित्यर्थः । द्विविधोपास्तिष्वविशेषे प्राप्ते
सिद्धान्तमाह—एवमिति । न प्रतीकेष्वात्ममतिं कुर्यादेक्यचोदनाभावे सति स्वतोभिन्नत्वादुद्गीयादिवदि-
त्याह—नेत्यादिना । यत्तु ब्रह्मरूपत्वादहमिति ब्राह्मणीति तत्र किमात्मत्वानुभवादात्मत्वे ब्राह्मणि किं
वा भानान्तरसिद्धत्वात्ताऽऽह इत्याह—न हीति । द्वितीयमन्य दूययति—यदिति । प्रसङ्गमेव प्रकटयति ।

ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति ॥ तदसत् ॥ प्रतीकाभावप्रसङ्गात् ॥ विकार-
स्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति । स्वरूपो-
पमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा । न च ब्रह्मण आत्म-
त्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशोऽप्यात्मदृष्टिः कल्प्या । कर्तृत्वाद्यनिराकरणात् । कर्तृ-
त्वादित्सर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशः । तदनि-
राकरणेन चोपासनाविधानम् ॥ अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादा-
त्मग्रहो नोपपद्यते । न हि रुचकस्वस्तिकयोरितरेतरात्मत्वमस्ति ।
सुवर्णात्मनेव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम ॥
अतो न प्रतीकोऽप्यात्मदृष्टिः क्रियते ॥ ४ ॥ इति प्रतीकाधिकरणम् ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

स्वरूपैक्यायोगाद् बावेनेक्य वाच्यम् । प्रतीकत्वावे चोपास्तिविधिर्न स्यादित्यर्थः ॥ किञ्च कर्तृत्वाद्य-
वापेनोपास्तिविधिप्रवृत्तिर्वाच्या । बापे तदयोगात् ॥ तथा च बापमूलब्रह्मैक्यज्ञान द्वाराकृत्य प्रतीकेश्वर-
ग्रहोपास्तिरूप्यना न युक्ता । बाधत्रियोपादित्वाह-न च ब्राह्मण इति । अतो जीवप्रतीकयोः स्वरु-
पभेदादहमहं विष्यन्नकाश नाहमह इति फलितमाह-अतश्चेति ॥ यथा-रुचकस्वस्तिकयोः सुवर्गा-
त्मनैक्येऽपि नियोनेक्य, तथा जीवप्रतीकयो ब्रह्मात्मनैक्येऽपि भेदः सम । यदि च धार्मिस्थिति-
मामती ।

तोनामानत्वेनाकञ्चन ध्रुवेर्वा, न त्वेनदुममममर्मात्यर्थः । प्रतीकाभावप्रसङ्गादिति । ननु यथानिश्चित-
स्याहकारात्स्वभावच्छिन्नज्ञाननया मवद्यमाव एव प्रतीकानानि भविष्यतीत्यत आह-स्वरूपो-
पमर्दे च नामादीनामिति । इह हि प्रतीकान्यहकारात्स्वभावतोरास्यतया प्रगतत्वेन विभिसितानि ।
न तु तत्त्वमसीत्यादावहकारात्स्वभावसुपास्यमवगम्यते । किंतु सर्वानुवादेन स्वानुत्त्वज्ञान इवाहकारात्स्व-
भावच्छिन्नस्य प्रविशोऽप्यवगत्यते । किन्तो दयेनम् । एतदतो भवति-प्रसङ्गीभूताना न प्रतीकानामु-
च्छेदो युक्तो न च तदुच्छेदे विषयस्यायुपपत्तिरिति । अत्र च न च ब्रह्मण आत्मत्वादिति । न ह्युपास-
नविधानानि जीवात्मनो ब्रह्मसमावृत्तिपादनसमिन्स्वभावस्यादिसदमरेकताक्यनावनानयन्ते येन तदेकत्वावय-
त्यस्य ब्रह्मदृष्ट्युपदेशोऽप्यात्मदृष्टिः न त्वेन मिलद्रक्षणवत् । तथा च तत्र यद्यत्कोऽप्यतिव्यवस्थितो जीवः
कर्ता भोक्ता च सन्तति न ब्रह्मेति कथं तस्य ब्रह्ममतया ब्रह्मदृष्ट्युपदेशोऽप्यात्मदृष्टिर्नदिरपेतेत्यर्थः ।
अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादिति । यद्युपासको जीवा ना न ब्रह्मविकारः, प्रतीकानि तु
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विकारेति । तथाऽपि जे दोयन्तब्राह्मण-स्वरूपेति । वस्तुतरेन विकाररूपेण नामादीनां ब्रह्मत्वायो-
गाजीवत्वत्वेन जीवस्य ब्रह्मबोक्तिव्यप्रतीकत्वत्वेन तेषामपि ब्रह्मत्वोन्माउन्वनाभावादुपास्तिविधिर्न स्या-
दित्यर्थः । यत्तु ब्रह्मत्वे सत्यानवनिति तत्राऽह-न चेति । प्रतीकोपदेशेषु कथं कर्तृत्वाद्यनिराकरण
त्वाह-कर्तृत्वादिति । तन्निराकरणे तद्विधिरेव न स्यादिति भावः । प्रतीकाना जीवस्य च परिच्छिन्न-
तया साम्यं गृहीत्वा फलितमाह-अतश्चेति । सद्यपि तुभ्यंत्वे किमिति जीवस्य तेषु विविधशास्त्रग्रहो न
स्यात्ब्राह्मण-न हीति । स्वरूपैक्यामावेऽपि रुचकस्वस्तिकयोः सुवर्गात्मनैक्यवदिहापि ब्रह्मात्मनैक्याद-
हमहं स्यादिति नाशक्याऽह-सुवर्णोति । विकाररूपेतरकारणैक्ये न प्रतीकतेऽप्युक्तिरित्यर्थः । रुचक-
स्वस्तिकयोरपि निर्धोव्याहृतोर्नानुवृत्तसुवर्गाद्यान्वक्यन्वनामृते भिन्नतीति सिद्धवृत्त्योऽनसदिति-अत
इति ॥ ४ ॥ (६) ॥ अहमहोपासनेऽपि प्रतीकोपासनेऽप्यहमहोपासने न्युत्तम् । इदानीं प्रतीकोपास-

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ (४) ॥

तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः—किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्यसितव्याः किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति ॥ कुतः संशयः ॥ सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् ॥ अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यमुपलभ्यते । “आदित्यो ब्रह्म” [छां० ३ । १९ । १] “प्राणो ब्रह्म” [(छां० ४ । १० । ५) (कौषी० २ । २)] “विद्युद्ब्रह्म” [वृ० ५ । ७ । १] इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् ॥ न चात्राजसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते । अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्रह्मादित्यादिशब्दानाम् । न हि भवति गौरश्च इति सामानाधिकरण्यम् ॥ ननु प्रकृतिविकारभावद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत्सामानाधिकरण्यं स्यात् ॥ नेत्यु-

रत्नप्रभा ।

रेकेण तयोर्भावनिश्चयाद् वस्त्वैक्य, तदोपासनेच्छेद उक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ (३) ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ एकविषयत्वं सङ्गतिः । प्रश्नपूर्वकं सशयवीजमाह—कुत इत्यादिना । सामानाधिकरण्यं श्रुतम् । तत्र तावन्मुख्यम् । ब्रह्मविकारयोग्याश्वयोर्विवादेद्योगात् । नापि प्रकृतिविकारभावनिश्चयनम् । वाक्यस्य विकारवाधेन ब्रह्मपरत्वापातात् । न चेष्टापत्तिः । “नाम ब्रह्मेत्युपासीत” इति विविधुतिविरोधात्, परिमितनामप्रहणार्थक्यापातात् । ब्रह्मपरत्वे सर्वं ब्रह्मेति वक्तव्यत्वाद् ॥ अतः परिशेषादध्यास एव सामानाधिकरण्यम् । अन्यासे च नियामकामायात् सशय इत्यर्थः ॥ उत्कृष्टनिष्कृष्टयोर्लक्षणे-
माम्नी ।

मनःप्रभृतानि ब्रह्मविकारस्तयान्यवच्छिन्नतया जीवात्मनः प्रतीकैः साम्यं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । यद्यपि सामानाधिकरण्यमुपययापि घटते तथापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षतया फलप्रसवसामर्थ्येन फलवत्त्वात्प्राधान्येन तदेवादिन्यादिदृष्टिभिः संस्कर्तव्यमित्यादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्येव कर्तव्या न तु ब्रह्मदृष्टि-
रादित्यादिषु । न चैवविधेऽव्युत्पन्ने शाल्वयैर् निष्कृष्टदृष्टिर्नोऽकृष्ट इति लौकिको न्यायोऽपवादाय प्रभवत्या-
गमविरोधेन तस्यैवापोदितत्वादिति पूर्वपक्षसंक्षेपः । सम्यं सर्वाध्यक्षतया फलदातृत्वेन ब्रह्मण एव सर्वत्र वास्तवं प्राधान्यं तथापि शब्दात्प्यनुरोधेन कचित्कर्मण एव प्राधान्यमवसीयते । यथा ‘दर्शपूर्णमासाभ्या यजेत स्वर्गकामः’ ‘चित्रया यजेत पशुकामः’ इत्यादौ । अत्र हि सर्वत्र यागाचाराधिता देवतैव फलं प्रयच्छतीति स्थापितं तथापि शब्दतः कर्मणः कारणत्वावगमने फलव्यवप्रतीतेः प्राधान्यम् । कचिद्द्रव्यस्य यथा ब्रीहान्प्रोक्षतीत्यादौ । तदुक्तं—‘यैस्तु द्रव्यं सच्चिदात्मैतं गुणस्तत्र प्रतीयते’ इति । तदिह यद्यपि सर्वा-
ध्यक्षतया वस्तुतो ब्रह्मेव फलं प्रयच्छति तथापि शाल्वं मल्लुङ्गयाऽऽदित्यादौ प्रतीक उपास्यमाने ब्रह्म फलदाय कर्तव्यं इत्यभिपद्यति किंवादिन्यादिदुष्कषा ब्रह्मेव विपरीकृतं फलाद्येत्युपययापि ब्रह्मणः सर्वाध्यक्षस्य
ज्ञानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नेत्येव क किं दृष्टिरुत्कर्षस्यतामिति सद्विहानं प्रत्याह—ब्रह्मदृष्टिरिति । एकविषयत्वेनाधिकरणयोः संगतिं मन्यानां विषयमंशयौ दर्शयति—तेष्वेवेति । प्रश्नपूर्वकं सशयवीजमाह—कुत इति । उक्तमेव व्यक्ती-
कर्तुं सामानाधिकरण्यविषय तावदर्शयति—अत्रेति । तथाऽपि यथाकथंचिदस्य सामानाधिकरण्यस्य संबन्धे कुतः सशयमिन्द्रित्याशंक्य सोऽयमितिषदकवनिमित्तं वा प्रकृतिविकारत्वनिमित्तं वा समारोपवृत्तं वा तदिति निष्कल्याऽऽऽय दूषयति—न चेति । मित्रार्थेऽन्त्ये तुदभावमुदाहरति—न हीति । द्वितीयमादंश-
नग्विति । उपासितविरोधान्ब्रह्मविद्याह—नेतीति । प्रविष्टयपरमेव वाक्यं नोपासितपरमिन्याशंक्योपासीते-

ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रयत्नमेतम् । (१२५७)

च्यते ॥ विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्स्यात् । ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । परमात्मवाक्यञ्चेदं तदानीं स्यात् । ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत, परिमितविकारोपादानं च व्यर्थम् ॥ तस्माद्ब्रह्मणोऽग्निर्वैश्वानर इत्यादिवदन्यतरत्रान्यदृष्ट्यव्यासे सति क्व किं दृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः ॥ तत्रानियमः ॥ नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादिति ॥ एवं प्राप्तम् ॥ अथ वाऽऽदित्यादिदृष्ट्य एव ब्रह्मणि कर्तव्या इति ॥ एवं प्राप्तम् ॥ एवं ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासनं भवति । ब्रह्मोपासनञ्च फलवदिति शास्त्रमर्यादा ॥ तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति ॥ कस्मात् ॥ उत्कर्षात्-एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति । उत्कृष्टदृष्टेस्तेष्वध्यासात् ॥ तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति । उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः । यथा-राजदृष्टिः क्षत्तरि । स चानुसर्तव्यः । विपर्यये प्रत्यवायप्रसङ्गात् । न हि क्षत्रदृष्टिपरिग्रहीतो राजा निकर्ष नीयमानः श्रेयसे स्यात् ॥ ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशंकनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसङ्गः । न च लौकिकेन न्यायेन शा-

रत्नप्रभा ।

मुपास्य फलवत्त्वादिति न्यायो नियामक इत्यरुचेराह-अय वेति । अत्र विकारदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासितिसिद्धिः फल, सिद्धान्ते तु विकारदृष्ट्या ब्रह्मण उपास्यत्वे निकर्षप्राप्तौ सत्या फलवत्त्वासिद्धेर्विकारा एवोक्तब्रह्मदृष्टयोपास्या इति फलम् । किञ्च लौकिकन्यायाविवेकद्वयसम्भवे विरुद्धार्थो न प्राप्यः । प्रत्यवायप्रसङ्गात् ॥ किञ्च प्रथमश्रुतानामादित्यादिपदानामसञ्जातविरोधितया मुख्यार्थत्वग्रहो न्याय्यः । ब्रह्मशब्दे च दृष्टिलक्षणाग्रहः । तथा चादित्यादयो ब्रह्मदृष्टयोपास्या इत्येव वाक्यार्थ इत्याह-तथा भामती ।-०

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तिश्रुतिविरोधान्मेवमित्याह-परमात्मेति । प्रपञ्चप्रविलयद्वारा परमात्मपरत्वे वाक्यस्य कतिपयादित्यादिग्रहणमनर्थकम् । न च सर्वोपलक्षणार्थं तद्ग्रहणं मुख्यसमवे लक्षणायोगादित्याह-परिमितेति । पक्षद्वयायोगात्परिशिष्टे तृतीये पूर्वोक्तं सशयं स्यादित्युपसहसति-तस्मादिति । प्राप्तञ्जिकप्रकृतप्रतीकोपासनेषु स्वतन्त्रपुमर्थहेतुषु ब्रह्मदृष्ट्याऽनुष्ठानोक्त्या पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे लौकिकन्यायविरोधः । सिद्धान्ते तदविरोधः सिध्यतीत्यभिप्रेत्य पूर्वपक्षयति-तत्रेति । यथाऽऽत्यन्तिकमेदो नामादिष्वहग्रहमाने हेतुरुक्तस्तथा तेष्वेव ब्रह्मधीनियामकं न किञ्चिदृष्ट तस्मादनियम इत्यर्थः । उत्कृष्टनिकृष्टयोर्कृष्टमेतोपास्य फलविशेषनत्वाद्वाजादिवदित्याशक्यं साक्षात्पूर्वपक्षमाह-अथ वेति । आदित्यादिशब्दानां प्रथमश्रुतानामनुसारेण चरमश्रुत ब्रह्मपद नेतव्यमिति चेत् । तथा सति फलभावापातादित्याह-ब्रह्मेति । पक्षद्वयेऽपि फलितमाह-तस्मादिति । आदित्यादिदृष्ट्या ब्रह्मोपास्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति-एवमिति । नियमहेतु प्रपञ्चपूर्वकमाह-कस्मादिति । हेत्यर्थं निश्चिनोति-एवमिति । उत्कृष्टनिकृष्टयोर्कृष्टस्य द्रष्टव्यत्वादादित्यादिदृष्ट्या ब्रह्मोपास्यमित्युक्तमाशक्यमाऽऽह-तथा चेति । किं तदनुसरणेनेत्याशक्यमाऽऽह-स चेति । प्रसङ्गमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति-न हीति । ब्रह्मण एव फलमत इति न्यायात्फलदातृत्वात्तत्त्वेवाऽऽदित्यादिधीमिरुपास्यतेति शक्ते-नन्विति । किञ्च शास्त्रस्य स्वत एव प्रामाण्यात् लौकिकन्यायापेक्षेत्याह-न चेति । ब्रह्मण एव फलदातृत्वेऽपि शास्त्रमादित्यादौ प्रतीके ब्रह्मधिया प्येये तत्फलमिति वा त्रयोऽ्यादित्यादिधिया ब्रह्मण्युपास्ये वेति शास्त्रा-

स्वीया दृष्टिर्नियन्तुं युक्तेति ॥ अत्रोच्यते ॥ निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात् । सन्दिग्धे तु तस्मिन्स्तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते । तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यव्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्य प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते । प्राथम्याच्चादित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधाद् ग्रहीतव्यम् ॥ तैः स्वार्थवृत्तिभिरवह्वार्या बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यवृत्त्या सामानाधिकरण्यासम्भवाद्ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते । इतिपरत्वादिपि ब्रह्मशब्दस्यैव एवार्थो न्याय्यः । तथाहि “ब्रह्मेत्यादेशः” [छां० ३ । १९ । १] “ब्रह्मेत्युपासीत” [छां० ३ । १८ । १] “ब्रह्मेत्युपास्ते” [छां० (३ । १९ । ४) (७ । २ । २) (७ । ४ । ३)] इति च सर्वत्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान् । ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दः । रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः । प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति, न तु तत्र रजतमस्ति । एवमत्राप्यादित्यादीन्ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते । वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेवोपास्तिक्रियया व्याप्यमा-

रत्नप्रभा ।

चेति । इतश्च तथा वाक्यार्थ इत्याह—प्राथम्याच्चेति । ब्रह्मशब्दस्यैव दृष्ट्यर्थत्वे हेतुन्तरमाह—इति परत्वादिति । इति शब्दशिरस्कः शब्दः समभिव्याहृतक्रियालक्षक इति लोके प्रसिद्धमित्यर्थः । द्वितीयाश्रुतेश्चादित्यादीनामेवोपास्तिकर्मत्वमित्याह—वाक्यशेषोऽपीति । उत्कृष्टमेवोपास्यमिति न्यायमुक्तमामती ।

फलदानोपपत्तः।शास्त्रार्थसंदेहे लोकानुसारतो निर्धार्यते । तदिदमुक्तम्—निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यादिति । न केवञ्च लौकिको न्यायो निश्चये हेतुरपि तु आदिर्यादिशब्दानां प्राथम्येन मुख्यार्थत्वमपीत्याह—प्राथम्याच्चेति । इतिपरत्वमपि ब्रह्मशब्दस्यानुमेव न्यायमवगमयति । तथाहि—स्वरमवृत्त्या आदित्यादिशब्दा यथा स्वार्थं वर्तन्ते तथा ब्रह्मशब्दोऽपि स्वार्थं वर्तन्ते यदि स्वार्थोऽस्य विवक्षितः स्यात्, तथा चेतिपरत्वमनर्थकं तस्मादितिना स्वार्थोपन्याय्य ब्रह्मत्वं ज्ञानपरं स्वरूपपरं वा कर्तव्यम् । न च ब्रह्मपदमादित्यादिप्रदार्थं इति, प्रतीतिपर एवावमितिपरः शब्दो यथा गौरिति मे गवयोऽभवदिति । तथा च आदित्यादयो ब्रह्मेति प्रतिपत्तव्या इत्यर्थो भवतीत्याह—इतिपरत्वादिपि ब्रह्मशब्दस्येति । शेषमतिगोहिधानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

र्यसंदेहे लोकानुसारण निर्धारणमित्याह—अत्रेति । लौकिकन्यायस्य निश्चयहेतुत्वे निपक्षे दोषमाह—तेनेति । न केवञ्च लौकिकन्यायो निश्चयकः किञ्चादित्यादिशब्दानां प्रथमश्रुतत्वेन मुख्यार्थत्वमपीत्याह—प्राथम्यादिति । ब्रह्मशब्दस्य धीपरत्वे युक्त्यन्तरमाह—इतिपरत्वादिति । तस्येतिपरत्वमेव स्फोरयति—तथाहीति । आदित्यादिशब्देऽपि वैलक्षण्यमाह—शुद्धानिति । अस्तु ब्रह्मशब्दस्येतिपरत्वमपरत्वमादित्यादिशब्दानां च मुख्यार्थं तथाऽपि कथं दृष्टिपरत्वार्थपरत्वव्यवस्थेयाशक्याऽऽह—ततश्चेति । रजतशब्दस्यापि शुक्तिशब्दवदधोपरत्वे चेदिनिशब्दयोगो व्यर्थः स्यादित्यर्थः । प्रतीतिश्चेत्तस्या निरात्मजनन्यायोगादस्यैव रजतमपीत्याशङ्क्याऽऽह—प्रत्येत्येवेति । प्रतीतिरामासन्वात्र योग्यमात्मव्यवमस्तीत्यर्थः । लोकसिद्धमर्थं प्रकृतं योजयति—एवमिति । किञ्चाऽऽदित्यादीनां द्वितीयाश्रुत्योपास्तिकर्मत्वेन प्राधान्यसिद्धेर्ब्रह्मशब्दस्य धीपरत्वमेव याह—वाक्येति । - उत्कृष्टनिर्कृष्टयोस्तु दृष्टमेवोपास्यं फलविशेषपरत्वाद्वाजादिररिदु-

आदित्यादिमत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२५९)

नान्दर्शयति—“ स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते” [छा० ३ । १९ । ४] “यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते” [छा० ७ । २ । २] “यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते” [छा० ७ । ४ । ३] इति च ॥ यत्तुक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रा-
दरणीयं फलवत्त्वायेति ॥ नदयुक्तम् ॥ उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामे-
वोपास्यत्वावगमात् । फलं त्वतिथ्याद्युपासन इवादित्याद्युपासनेऽपि
ब्रह्मैव दास्यति । सर्वाध्यक्षत्वात् । वर्णितश्चेतत्, “फलमत उपपत्तेः”
[व्या० सू० ३ । २ । ३८] इत्यत्र । ईदृशश्चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं, यत्प्र-
तीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपण प्रतिमादिष्विव विष्ण्वादीनाम् ॥ ५ ॥ इति
ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥ ६ ॥ (५) ॥

“य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत” [छा० १ । ३ । १] “लोकेषु
पञ्चविधं सामोपासीत” [छा० २ । २ । १] “वाचि सतविधं सामो
पासीत” [छा० २ । ८ । १] “इयमेवर्गग्निः साम” [छा० १ । ६ । १]
इत्येवमादिष्वङ्गावरुद्धेषुपासनेषु संशयः—किमादित्यादिपूद्गीथादिदृष्टयो

रत्नप्रभा ।

मनुनदति—यत्तुक्तमिति । द्वितीयेतिथुतिभ्यां लौकिक-न्यायाच्चोक्तन्यायवाध इत्याह—नदिनि । ब्रह्म-
णोऽनुपास्यत्वे कथं फलदातृत्वं तत्राह—फलं त्विति । किञ्च यदृष्ट्या विकारम्बोर्कर्ष, तस्य
ब्रह्मणोऽनुपासनाविशेषणत्वेऽप्युपास्यत्वं चास्तीत्याह—ईदृशश्चेति ॥ ५ ॥ (४) ॥ आदित्यादीति ।
पृथिव्यग्न्य-तरिक्षादित्यसंज्ञेषु लोकेषु हिंकारप्रस्तानोद्गीथप्रतीहारनिधनैरशौ पचाश नामा तैरेव आदिरिति, उप-
स्रव इति च,—भक्तिरयाविकै सताश सामेति भेद । अत्र विशेषाज्ञानात् संशय । पूर्ववदुत्कर्षानवधारणा-
भामती ।

तार्थम् ॥ ५ ॥ (४) ॥ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

क्तमनुनदति—यत्त्विति । आदित्यादीनामेवोपास्यत्वापेक्षद्वितीयाश्रुतेष्विच्छमनुमानमित्याह—तदिति ।
कथं तर्हि फलसिद्धिरित्याशक्य हेतोर्न्ययासिद्धिमाह—फलं त्विति । धर्मस्यैव फलदत्त्वात्कुतो ब्रह्म-
णस्तयात्वं तत्राऽऽह—वर्णितं चेति । द्वितीयेतिश-दश्रुतिभ्यामु-दृष्टया निरुद्धमुपास्यमितिन्यायानुगु-
हीताभ्यामुक्तानुमानमङ्गादसजातविरोधित्वेन प्रथमश्रुता आदित्यादय एव चरमश्रुततया सजातविरोधा-
त्प्रथममात्रपरब्रह्मश-देनार्पितब्रह्मदृष्टिनिशिष्टा विशेषणतयोपास्यब्रह्मसामर्थ्यलब्धफलविशेषा ध्येया भवन्तीति
माह । कथं तर्हि ब्रह्मोपासनमिति प्रसिद्धिस्तत्राऽऽह—ईदृशं चेति ॥ ५ ॥ (४) ॥ पूर्ववदुत्कर्षरूपविशेषान-
वधारणादनियमेन वा गीतित्वेन क्रियारूपोद्गीथादीना फलसन्निकर्षोत्कर्षादादित्यादिषु तद्दृष्टिकरणे प्रथम-
निर्दिष्टानामादित्यादिषु ब्रह्मदृष्टिवत्त्वापमिकादित्यादिपूद्गीथादिदृष्टिकरणे वा प्राप्ते प्रत्याह—आदित्यादीति ।
अङ्गाश्रिनोपासनान्युदाहृत्य विशेषानुपलब्ध्या संशयमाह—य एवेत्यादिना । पृथिव्यग्न्यन्तरिक्षादित्यसंज्ञेषु
लोकेषु हिंकारप्रस्तानोद्गीथप्रतिहारनिधनरूप पञ्चप्रकारं सामोपास्य लोकालोकेदृष्ट्या तदुपास्यनियर्थ । वाचि
सतविधमिति हिंकारप्रस्तानोकारोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनरूप सप्तप्रकारं साम वाच्युपास्य वादृष्टया सामो-
पास्यमि वर्थ । प्राप्तिकाङ्क्षानवद्ब्रह्मोपासनेषु स्वतः त्रयन्वयनङ्गदृष्ट्याऽनुष्ठाननिरूपणात्पादादिसगति ।

विधीयन्ते, किंवाद्गीथादिष्वादित्यादिदृष्टय इति ॥ तत्रानियमः ॥
 नियमकारणाभावादिति प्राप्तम् । न ह्यत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कर्षवि-
 शेषोऽवधार्यते । ब्रह्म हि समस्तजगत्कारणत्वादपहृतपाप्मत्वादिगुणयो-
 गाच्चादित्यादिभ्य उत्कृष्टमिति शक्यतेऽवधारयितुम्, न त्वादित्योद्गी-
 थादीनां विकारत्वाविशेषात्किञ्चिदुत्कर्षविशेषावधारणे कारणम-
 स्ति ॥ अथ वा नियमेनैवोद्गीथादिमतय आदित्यादिष्वध्यस्येरन् ॥
 कस्मात् ॥ कर्मात्मकत्वाद्गुद्गीथादीनाम् । कर्मणश्च फलभातिप्रसिद्धे-
 रुद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः
 फलहेतवो भविष्यन्ति ॥ तथा च “इयमेवर्गग्निः साम” इत्यत्र
 “तदेतदेतस्यामुच्यध्वृढं साम” [छां० १ । ६ । १] इत्पृच्छब्देन
 पृथिवीं निर्दिशति, सामशब्देनाग्निम् । तच्च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामदृष्टि-
 चिकीर्षायामवकल्पते, न ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षायाम् ।

रत्नमभा ।

दणियम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह—तत्रेति ॥ सिद्धरूपादित्यादिभ्यः कर्मरूपोद्गीथादीनां फलसन्नि-
 कर्षणोत्कर्षाद् ब्रह्मविशेषणत्वनिवय इति दृष्टान्तेन मुख्यं पूर्वपक्षमाह—अथ वेति ॥ तत्तत्पक्षसिद्धिरेव
 पूर्वोत्तरपक्षफटं मन्तव्यम् । किञ्चानन्नेष्वेवाङ्गदृष्टिरित्यत्र तेऽङ्गवाचिपदप्रयोगं लिङ्गमाह—तथा चेयमेवेति ॥
 तदेतद् अग्न्यास्य साम भूतस्यां पृथिवीरूपायाम् ऋच्यध्वृढम्—उपरिहितमित्यर्थः ॥ ऋचि साम-
 न्तं पृथिव्यामिदं इत्येत । अतः साम्यात् पृथिव्येवर्गग्निः सामेति ध्यानं विहितम् । तत्र यदि ऋक्सामा-
 त्मकयोः कर्माङ्गयोः पृथिव्यमिदृष्टिः स्यात्, तदा पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामपदप्रयोगो न स्यादित्यत्र दृष्टान्त-
 भावती ।

अथ वा नियमेनोद्गीथादिमतय आदित्यादिष्वध्यस्येरन्निति । सत्स्वपि आदित्यादिषु
 फलानुत्पादाद्दृष्टान्तमतः कर्मण एव फलदर्शनात्कर्मैव भवत् । तथा चादित्यादिमतिभिर्पृथ्वी-
 थादिकर्मणि विषयीक्रियेत्सन्त आदित्यादिदृष्टिभिः कर्मरूपाण्यभिभूयेत् । एवं च कर्मरूपे-
 ष्वसात्कल्पेण कुतः फलमुत्पद्येत । आदित्यादिषु पुनरुद्गीथादिदृष्ट्यापृथ्वीथादिवुद्भवोपास्यमाना आदि-
 त्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलाय कल्पिष्यन्त इति । अत एव च पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोग
 उपपन्नो यतः पृथिव्यामृष्टिरित्यस्तामौ च सामदृष्टिः । सासि पुनरग्निदृष्टौ ऋचि च पृथिवी-
 दृष्टौ विपरीतं भवेत् । तस्मादभ्येतदेव युक्तमित्याह—तथा चेयमेवेति । उपपत्त्यन्तरमाह—
 आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पूर्वपक्षे दृष्टिकरणास्य फलवत्त्वम् । सिद्धान्तेऽपि तदविरुद्धं सिध्यतीति स्वीकृत्य पूर्वपक्षमाह—तत्रेति ।
 नियमकारणः शास्त्रस्याभावादित्युक्तं व्यनक्ति—न हीति । वैश्वर्षदृष्टान्ते स्वपृथयति—ब्रह्मेति । अङ्गा-
 नङ्गयोरपि कस्यचिद्विशेषो गम्यतामित्याशङ्कयाऽऽह—न त्विति । कर्मरूपाणामुद्गीथादीनामुत्कर्षमानमुपेत्य
 साक्षात्पूर्वपक्षमाह—अथ वेति । नियमहेतुं पृच्छति—कस्मादिति । उद्गीथादिकर्माङ्गानां क्रियासम-
 वायात्कृत्वात्वनतयोत्कृष्टत्वादिति हेतुमाह—कमेति । किञ्च, सिद्धरूपादित्याद्यात्मना, चेद्गुद्गीथादयो
 दृष्टास्तदा न फलहेतवः । यदा तद्गुद्गीथादिदृष्ट्याऽऽदित्यादयो दृष्टास्तदा तेनापि फलहेतुत्वं स्यादित्याह—
 उद्गीथादीति । अनन्नेष्वेवाङ्गमतिकर्षयत्वं पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगादपि मार्तात्याह—तथा
 चेति । तदेतदग्न्यास्यं सामेतस्यां पृथ्वीलक्षणापामृच्यध्वृढमुपरि ध्रितमिति यावत् । उक्तमेव दृष्टान्तेन

आदित्यादिमत्यधिकरणम्] रत्नप्रभा—भ्रामती—न्यायनिर्णय—टीकात्रयसमेतम् । (१२६१)

क्षत्तरि हि राजदृष्टिकरणाद्राजशब्द उपचर्यते, न राजनि क्षत्तृशब्दः ॥ अपि च “लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत्” [छा० २ । २ । १] इत्यधिकरणनिर्देशाल्लोकेषु सामाध्यसितव्यमिति प्रतीयते । “एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोक्तम्” [छा० २ । ११ । १ ।] इति चैतदर्शयति । प्रथमनिर्दिष्टेषु चादित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तम्—“आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः” [छा० ३ । १९ । १] इत्यादिषु । प्रथमनिर्दिष्टाश्च पृथिव्याद्यश्वरमनिर्दिष्टा हिङ्गारादयः “पृथिवी हिंकारः” [छा० २ । २ । १] इत्यादिश्रुतिषु ॥ अतोऽनङ्गेष्व्वादिष्वंगमतिक्रम इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ आदित्यादिमत्य एवांगेषुद्गीयादिषु क्षिप्येरन् ॥ कुतः ॥ उपपत्तेः ॥ उपपद्यते ह्येवमपूर्वसन्निकर्षादादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषुद्गीयादिषु कर्मसमृद्धिः । “यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” [छा० १ । १ । १०] इति च विद्यायाः कर्मसमृद्धिहेतुतां

रत्नप्रभा ।

माह—क्षत्तरीति ॥ भतः प्रयोगान्पयानुपपत्त्या पृथिव्यन्वयोः ऋक्सामदृष्टिरित्यर्थः ॥ विषयसप्तम्या चैवभवेत्याह—अपि चेति ॥ गायत्रसंज्ञं सामा किञ्च पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेष्वेवमित्याह—प्रथमेति ॥ अनङ्गबुद्धया—अङ्गान्युपास्यानीति सिद्धान्तयति—एवमिति ॥ उपास्तीनां हि कर्मसमृद्धिः फलं श्रयते सा च तामिरङ्गेषु सस्क्रियमाणेषु उपपद्यते । अङ्गानां समृद्धयनुकूलप्रकृतकर्मापूर्वजनकत्वादित्यर्थः ॥ ननु यत्रोपास्तीनां प्रकृतकर्मापूर्वसन्निकृष्टाङ्गद्वारापेक्ष फलं श्रुतं, तत्र फलोपपत्तये अङ्गानामुपास्यत्वं मयत्तु ।

भ्रामती ।

अपि च लोकेष्विति । एवं खल्वधिकरणनिर्देशो विषयत्वप्रतिपादनपर उपपद्यते यदि लोकेषु सामदृष्टिष्वस्येत नान्यथेति । पूर्वाधिकरणरादान्तोपपत्तिमत्रैतार्थं ब्रूते—प्रथमनिर्दिष्टेषु चेति । सिद्धान्तमत्र प्रक्रमते—आदित्यादिमतय एवेति । यद्गुद्गीयादिमतय आदित्यादिषु क्षिप्येरस्तत आदित्यादीनां स्वयमकार्यत्वाद्गुद्गीयादिमतेस्तत्र वैयर्थ्यं प्रसज्येत । न ह्यादित्यादिभिः किञ्चित्कियते यद्विद्यया वीर्यवत्तरं भवेदादित्यादिमत्या विद्ययोद्गीयादिकर्मसु कार्येषु यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवतीत्यादित्यमतीनामुपपद्यते आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्पष्टयति—क्षत्तरीति । ऋचि पृथिवीदृष्टिः साम्नि चामिदृष्टिरिष्टा चेत्तदा प्रयोगवैपरीत्य स्यात्तस्मात्पृथिव्यन्वयोऽर्कवसामशब्दप्रयोगानुपपत्त्या तत्र कर्माङ्गभूतकर्षामाध्याससिद्धिरित्यर्थः । इतश्चानङ्गेष्वङ्गमतिः कर्तव्येत्याह—अपि चेति । सप्तम्या लोकानां सामधीविषयत्वनिर्देशादित्याह—अधिकरणेति । अन्वत्रापि सप्तमीश्रुतेरनङ्गेष्वङ्गधीर्मातीत्याह—एतदिति । पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनाप्यनङ्गेष्वङ्गदृष्टिः शिष्टेत्याह—प्रथमेति । आदित्यादाबुद्गीयादिधीकरणान्तस्य फलत्वत्वसिद्धिरिति प्राप्तमनुय सिद्धान्तयति—एवमिति । अनगेष्वंगमतिरुक्ता, तथा चान्यथा नियमो निर्वाजत्वाद्युक्त इति शङ्कते—कुत इति । नियमहेतुमवतार्य व्याकरोति—उपपत्तेरिति । यथा प्रोक्षणादिना व्रीह्यादिषु संस्कृतेषु कर्मापूर्वमुपपद्यते तथा प्रकृतकर्मापूर्वसन्निधानाद्गुद्गीयादीनामादित्यादिमतिभिस्तेषु सस्क्रियमाणेषु कर्मसमृद्धिरुपपद्यते तथा च कर्मसमृद्धिर्भूयोपपत्तेरगेष्वंगमतिक्रम इत्यर्थः । कर्मसमृद्धिर्वास्तुफलमित्येतदेवासिद्धमित्याशंभ्याऽऽह—यदेवेति । यत्र कर्मसमृद्धिः फलं श्रूयते तत्रांगेष्वंगमतिक्रमोऽस्त्वादित्यादिमतिर्संस्कृतानामगानां कर्मातिशयहेतुत्वात्स्वतन्त्रफलेषु पुनश्चासनेषु कथं मतिक्रमः स्यादिति विवेको नास्तीति शकते—

दर्शयति । भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवम् । स्वतन्त्रफलेषु तु कथं “य एतदेवं विद्वाह्लौकिकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते” [छा० २।३।३] इत्यादिषु । तेष्वप्यधिकृताधिकारात्मकतापूर्वसन्निकर्षणैव फलकल्पनायुक्ता, गोदोहनादिनियमवत् । फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामुद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्य उक्तर्षोपपत्तिः । आदित्यादिप्राप्तिलक्षणं कर्मफलं शिष्यते श्रुतिषु । अपि च “अमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत” [छा० १।१।१] “खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति” [छा० १।१।१०] इति चोद्गीथमेवोपास्यत्वेनोपक्रम्यादित्यादिमतीर्विदधाति ॥ यच्चूक्तमुद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयं भूत्वा फलं करिष्यन्तीति ॥ तदयुक्तम् ॥ स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गीथादीनां कर्मात्मकत्वानपा-

रत्नप्रमा ।

तदनपेक्षलोकादिफलेषु तूपासनेषु कथमुपास्यविवेक इति शङ्कते—भवत्विति ॥ यथा स्वतन्त्रपशुकृतस्यापि गोदोहनस्य अङ्गद्वारापेक्षयैव फलमिष्टं तद्वद् लौकिकादिफलेषुपासनेष्वपि कर्मापूर्वोद्गद्वारेव फलकल्पना युक्ता ॥ कर्माधिकृतस्यैवाङ्गाश्रितोपासनेष्वधिकाराद् अतोऽङ्गानामेवोपास्यत्वमिति समाधत्त—तेष्वपीति ॥ उक्तर्षो-न्यधारणादनियम इत्युक्त निरस्यति—फलात्मेति ॥ उपक्रमवञ्चाङ्गमुपास्यमित्याह—अपि चेति ॥ रस-तमत्वादिगुणानुपसंख्यानमित्यर्थः ॥ द्वितीयं पूर्वपक्षं दूषयति—यच्चूक्तमित्यादिना ॥ कर्मभूयं कर्मात्मक्यं प्राप्येत्यर्थः ॥ सिद्धादित्यात्मना कर्मणां दृष्टौ कर्मत्वहानिः स्यादित्यत आह—आदित्यादिभावेनेति ॥ [माणवकेऽभिदृष्टिवदुद्गीथादिषु आदित्यादिविधौ गौणत्वान्न कर्मनामिमाव कृत्यमित्यङ्गेष्वनङ्गत्ववीरविरुद्धेत्या-मामती ।

उद्गीथादिषु संस्कारकत्वेनोपयोगः । चोदयति—भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवमिति । यत्र हि कर्मणः फलं तत्रैवं भवतु यत्र तु गुणात्फलं तत्र गुणस्य सिद्धत्वेनाकार्थव्याप्तरोतीत्येव नास्तीत्यत्र विद्यायाः क उपयोग इत्यर्थः । परेहहति—तेष्वपीति । न तावद्गुणः सिद्धस्वभावः कार्यय फलस्य पर्यायः, मा भूत्प्रकृतकर्मानिवेशिनो परिक्रिष्णलोत्पादः, तस्मान्प्रकृतानापूर्वसनिवेशिनः फलोत्पाद इति तस्य क्रियमाणत्वेन विद्यया बीजवत्तर-योऽपत्तिरिति । फलात्मकत्वाच्चादित्यादीनामिति । ययपि ब्रह्मविकारत्वेनादित्योद्गीथयोरविशेषस्त-यापि फलात्मकत्वेनादित्यादीनामस्युद्गीथादिभ्यो विशेष इत्यर्थः । द्वितीयातिदेशादयुद्गीथादीनां प्राधान्यमित्याह—अपि चोमितीति । स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । ननु क सिद्धरूपैरादित्यादिभिरस्यस्तेः साध्यमूतत्वमभिमूतं कर्मगामिन्यत आह—आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामिति ।

आनन्दगिरीय—न्यायीनणयः ।

भवत्विति । स्वतन्त्रफलेष्वपि तेषु प्रकृतकर्माङ्गव्याप्राप्रयोगेष्वेव गतिकरणात्कृतकृत्यना युक्ता कर्मा-धिकृतस्यैव तदंगसंबन्धेषुपासनेष्वधिकारात् । यथाऽधिकृताधिकारेषु गोदोहनादिषु स्वतन्त्रफलेष्वपि प्रकृतकर्माणवशमेवैव फलमिष्टं तथेतापीति पारेहति—तेष्वपीति । यत्त्वादित्यादीनामुद्गीथा-दीनां चोक्तविशेषानवधारणमिति तत्राऽऽह—फलेति । तदेव स्पष्टयति—आदित्यादीति । उपक्रमानुसारादुपादित्यादिवीरुद्गीथादिषु कार्येत्याह—अपि चेति । द्वितीयां पूर्वपक्षोपपत्तिगनुमाप्य दूषयति—यदित्यादिना । कर्मभूयं भूत्वा कर्मभावमनुभूयेति यावत् । सिद्धरूपैरादित्यादिभिरस्यस्तेः साध्यत्वात् कर्मगोऽभिभूयेतत्याशंक्याऽऽह—आदित्यादीति । माणवकेऽभिधीयदुद्गीथादिषुआदित्यादि-

भादिस्यादित्यधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२६३)

यात् । “तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम” [छां० १ । ६ । १] इति तु
लाक्षणिक एव पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः । लक्षणा च यथास-
म्भवं सन्निकृष्टेन विप्रकृष्टेन वा स्वार्थसम्बन्धेन प्रवर्तते । तत्र यद्यपि
ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षा । तथापि प्रसिद्धयोर्ऋक्सामयो-
र्भेदेनानुकीर्तनात्पृथिव्यग्न्योश्च सन्निधानात्तयोरेवैष ऋक्सामशब्दप्र-
योगः । ऋक्सामसम्बन्धादिति निश्चीयते । क्षत्रशब्दोऽपि हि कुलश्रि-
त्कारणाद्राजानमुपसर्पन्न निवारयितुं पार्यते । “इयमेवर्ग” [छां० १ ।

रत्नप्रभा ।

शयः] । प्रयोगानुपपत्तिमुक्त्वा निरस्यति—तदेतदिति ॥ लक्षणात्रीज सम्बन्धमाह—लक्षणा चेति ॥
गगाया धोप इत्यत्र सन्निकृष्टसयोगसम्बन्धेन त्रीरे लक्षणा । अग्निर्माणक इत्यत्र अग्निनिष्ठशुक्तिवादि-
गुणवत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन लक्षणा दृष्टा ॥ तथा चात्र ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिपक्षेऽपि ऋक्सामप-
दाभ्यां स्ववाच्यार्थे द्रव्यताख्यपरम्परासम्बन्धेन पृथिव्यग्निदृष्टिपक्षेऽपि युक्त्यर्थः ॥ ननु प्रतीकवाचिपदस्य
ध्येये अर्थे लक्षणा न युक्ता । क्षत्रपदस्य राजनि अप्रयोगादिति शङ्कते—तत्र यद्यपीति ॥ तथापि
ऋक्सामसम्बन्धात् पृथिव्यग्न्योरेव “एतस्यामृच्यध्यूढं साम” इत्येव ऋक्सामपदप्रयोग इत्यन्वयः ॥
ननु मुख्यार्थ एव न कुतो गृह्यते, तत्राह—प्रसिद्धयोरिति ॥ तस्मादध्यध्यूढं सामेति मुख्ययोः पृथगुक्तं
“तदेतस्याम्” इत्यत्रापि तयोर्ग्रहे पुनरुक्तिः स्यात् । अतः प्रतीकामेददृष्ट्या पृथिव्यग्न्योः प्रतीकसन्नि-
धानात् तयोरेव प्रतीकपदप्रयोगः कृतस्तदभेददाढर्षायेत्यर्थः ॥ तर्हि क्षत्रशब्दोऽपि राजनि स्यादित्यत
आह—क्षत्रिति ॥ स्थितप्रयोगस्य निमित्त किमपि वाच्यं, न तु निमित्तमस्तीति प्रयोग आपाद्य इति
भावः ॥ क्षत्रात् सूतः । तस्य कार्यं रयचर्यादित् यदा राजेव करोति, तदा क्षत्रशब्दो राजन्यप्यस्तीत्यक्ष-
भामती ।

मवेदेतदेव यद्यन्वासेन कर्मरूपमभिभूयेत् । अपि तु माणवक इतिदृष्टिः केनचिच्चीत्रत्वादिना गुणेन गौण्य-
नभिभूतमाणवकत्वात्तद्येक्षपि । न हीय शुक्तिकायां रजतधीरेव बहिधीरेन माणवकत्वमभिभवेत् । किंतु
गौर्णा । तत्रेयमप्युद्धीयादावादित्यदृष्टिर्गौर्णिति भावः । तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं सामेति त्विति अन्य-
भानन्दगिरि—न्यायनिर्णयः ।

विया गौणत्वादनभिभवाद्गोष्वनगधीरनिरुद्धेत्यर्थः । यत् पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगानुपपत्त्या पृथि-
व्यादादृष्ट्यादिधीरिति तत्राऽऽह—तदेतदिति । तद्दृष्टिमतरेणापि लक्षणोपपत्तौ पृथिव्यादादृष्ट्याद्यस्यासौ
न कल्पनीय इत्यर्थः । सबन्धामावे कथं लक्षणेत्याशङ्क्याऽऽह—लक्षणा चेति । शोणो धाननीत्यत्र
गुणवाचिशोणशब्देन गुणी लक्ष्यत इति सन्निकृष्टा लक्षणा अग्निरधीतेऽनुवाकमित्यत्राग्निशब्दस्तीत्रत्वा-
द्विगुण लक्षयित्वा माणवक लक्षयतीति विप्रकृष्टा । न हि साक्षादेवाग्निशब्दात्तस्य माणवकसम्बन्धेऽस्ती-
त्यर्थः । लक्षणाद्वैविध्येऽपि प्रकृते किं जात तदाह—तत्रेति । ऋक्सामयोः पृथिव्यग्न्योश्च सन्निकृष्टास्त-
वसन्धामावेऽपि विप्रकृष्टेन पृथिव्यग्निद्विसम्बन्धेन तयोः सबन्धात्तच्छब्दाभ्यां तद्वृक्षणा युक्त्यर्थः ।
तथाऽपि तयोरेव पृथिव्यग्न्योरेव तदेतदस्यामृच्यध्यूढं सामेत्युक्त्वात्सामशब्दप्रयोग इति योजना । मुर्या-
सम्भवं हेतुमाह—प्रसिद्धयोरिति । ऋच्यध्यूढं हि सामेति प्रसिद्धयोः पृथगुक्तेस्तदेतदेतस्यामित्यत्रापि तयो-
रेवोक्तौ पौनरुक्त्यात्पृथिव्यग्न्योश्चाध्यस्तऋक्सामसन्निधानात्ऋक्सामशब्दयोर्लक्षणया पृथिव्यग्न्यर्थेत्त्यर्थः ।
ऋचि पृथिवीधीः साम्नि चाग्निधीरित्येतावता सन्धेन पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगो लाक्षणिको नोप-
पद्यते क्षत्रारं राजधीकरणेऽपि राजनि क्षत्रशब्दप्रयोगादर्शनादित्युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—क्षत्रिति । यदा

६ । १] इति च यथाक्षरन्यासमृच एव पृथिवीत्वमवधारयति । पृथिव्या हि ऋक्त्वेऽवधार्यमाणे इयमृगेवेत्यक्षरन्यासः स्यात् । “य एवं विद्वान्-साम गायति” [छां० १ । ७ । ७] इति चाङ्गाश्रयमेव विज्ञानमुपसंहरति, न पृथिव्याद्याश्रयम् । तथा—“लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत” [छां० २ । २ । १] इति यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टा लोकाः । तथापि साम्भ्येव ते अध्यस्येरन् । द्वितीयानिर्देशेन साम उपास्यत्वावगमात् । सामनि हि लोकेष्वध्यस्यमानेषु साम लोकात्मनोपासितं भवति । अन्यथा पुन-र्लोकाः सामात्मनोपासिताः स्युः । एतेन “एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम्” [छां० २ । ११ । १] इत्यादि व्याख्यातम् । यत्रापि तुल्यो द्वितीया-

रत्नप्रभा ।

रार्थः ॥ ऋगादावेव पृथिव्यादिदृष्टिः—इत्यत्र हेत्वन्तरमाह—इयमिति ॥ सप्तम्या लोकानामुपास्यत्वमुक्तं निरस्यति—तथा लोकेष्विति ॥ सामात्मना लोकानुपासीतेति द्वितीयासप्तम्योर्मङ्गत्वव्या कार्यः । ततो वर लोकात्मना सामोपासीतेति सप्तमीमात्रमङ्ग इत्यर्थः ॥ एतेनेति । एकविमक्तिमङ्गलाद्येन प्राणा-त्मना गायत्रं सामोपास्यमिति व्याख्यातमित्यर्थः ॥ ननु विमक्तिसाम्ये कथं निर्णयः, तत्राह—यत्रापितीति । मानती ।

यापि उक्षणोपपत्तौ न ऋक्तामेत्यध्यासकल्पना पृथिव्यानुरित्यर्थः । अक्षरन्यासालोचनया तु विपत्त-तमेवेत्याह—इयमेवांगिति । ‘लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत’ इति द्वितीयानिर्देशात्सामानुपास्यत्वमवग-म्यते । तत्र यदि सामधीरस्यस्येत ततो न सामान्युपास्येरन् अपि तु लोकाः पृथिव्यादयः । तथा च द्वितीयार्थे परित्यज्य तृतीयार्थः परिकल्प्येत ‘साम्नेति । लोकेष्विति सप्तमी द्वितीयार्थे कथंचिन्नीयते । अगारे गावो वास्यन्तां प्रावारे कुसुमानीतिवत् । तेनोक्तन्यायानुरोधेन सप्तम्याधोमयथाप्यवश्यं कल्पनी-यार्थत्वाद्दर यथाश्रुतद्वितीयाथानुरोधाय तृतीयार्थे सप्तमी व्याख्यातव्या । लोकपृथिव्यादिवुद्धया पञ्चविधं हिङ्कारप्रस्तावोद्गीयप्रतिहारनिननप्रकारं सामोपासीतेति निर्णयते । ननु यत्रोपयत्रापि द्वितीयानिर्देशो यथा खल्यमुमेवादित्यं सप्तविधं हिङ्कारप्रस्तावोकारोद्गीयप्रतिहारोपद्वनिवचनप्रकारं सामोपासीतेति, तत्र को आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

राजाऽपि क्षत्रुः सूतस्य रथनपनादि कर्माऽऽचरति तदा तत्र क्षत्रुशब्दो उक्षणया प्रयुज्यत एव । न च सति निमित्ते प्रयोगस्याऽऽवश्यत्वं पंक्त्यादिशब्दं व्यभिचारादिति मात्रः । ऋगादायेन पृथिव्या-दिधीरित्यत्र हेत्वन्तरमाह—इयमेवेति । एतदेव व्यतिरेकद्वारा स्मोरयति—पृथिव्येति । ऋगनुवादेन पृथिवीत्वं विधेयमित्यवधारणसामर्थ्यादधिगतमित्यर्थः । इतश्चांगेष्वनंगधीरित्याह—य एवमिति । यच्च-धिकरणनिर्देशाद्गुपास्तिविषयत्वं लोकानामिति तत्राऽऽह—तथेति । यदि सामधीर्लोकेष्वारोप्येत तदा साम्नेतितृतीयार्थे द्वितीयाश्रुतिः परिणया लोकेष्विति च सप्तमी द्वितीयार्थे कथंचिन्नेया तथा सन्नुपय-थाऽपि सप्तम्याः कल्पार्थत्वाकल्पनालाभमात्रयाश्रुतद्वितीयाथानुरोधाय तृतीयार्थे सप्तमी व्याख्येया । तेन पृथिव्यादिलोकाळोरुवुद्धया हिंकारादिप्रामोपास्यं ततः सप्तमी पूर्वपक्षे द्वितीयाथार्थे, सिद्धान्ते तृतीया-थेत्युपयथा मञ्जनीया । पूर्वपक्षे तु सामगतद्वितीयामङ्गोऽधिक इत्यर्थः । पृथिव्याद्यात्मना हिंकारादिस्थास्य-त्वोपदेशेन गायत्रस्यापि प्राणात्मनोपास्यत्वमुक्तमित्यतिदिशति—एतेनेति । यत्र द्वितीयासप्तम्यौ तत्राऽऽश्रुतिद्रव्यमङ्गोरुपपरिहारार्थमंगध्वनङ्गधीः । यत्र त्मयत्र द्वितीया तत्रान्यतरश्रुतिमात्रमङ्गस्य पूर्वपक्षसिदा-न्तनोक्तस्यन्वात्कथं नियमसिद्धिरित्याशंक्वाऽऽह—यत्रापितीति । छान्दोग्ये हि समस्तस्य सप्तविधस्य पञ्-

भार्मीनाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२६५)

निर्देशः “अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत्” [छां० २।१।१] इति, तत्रापि समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु । “इति तु पञ्चविधस्य” [छां २।७।२] “अथ सप्तविधस्य” [छां० २।८।१] इति च साम्न एवोपास्यत्वोपक्रमान्तस्मिन्नेवादित्याध्यासः । एतस्मादेव च साम्न उपास्यत्वावगमात् “पृथिवी हिंकारः” [छां० २।२।१] इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिंकारादिष्वेव पृथिव्यादिदृष्टिः । तस्मादनङ्गाश्रया आदित्यादिमतयोऽङ्गेषूप्रीथादिषु क्षिप्येरन्निति सिद्धम् ॥ ६ ॥ इत्यादित्यादिमत्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

आसीनः सम्भवात् ॥ ७ ॥ (६) ॥

कर्मागसम्बद्धेषु तावदुपासनेषु कर्मतन्त्रत्वान्नासनादिचिन्ता । नापि सम्य-

रत्नप्रभा ।

“साम्नः उपासन साधु” [छां० २।१।१] इत्युपक्रम्य “पृथिवी हिंकारः” इत्यादिना हिंकारादिपञ्चावयवस्य साम्न उपासनम् उक्त्वा “इति तु पञ्चविधस्य” उपासनमित्युपसङ्ख्य, “अथ” इति सप्तविधस्य साम्न उपासन प्रक्रम्य प्रपञ्चितम् । अतः साम्न एवोपास्यत्वमित्यर्थः ॥ यदुक्तं प्राथम्यात् पृथिव्यादेरुपास्यत्वमिति, तत्राह-एतस्मादेवेति ॥ यद्यपि हिङ्कारोद्देशेन पृथिवीत्वविधेस्त्वेत्यस्य प्रथमनिर्देशो वाच्यः, तथाप्युक्तन्यायवलात् प्रत्ययो ग्राह इत्यर्थः ॥६॥ (५) ॥ आ० ॥ कर्मण उचितेन भामती ।

विनिगमनाया हेतुरित्यत आह-तत्रापीति । तत्रापि समस्तस्य सप्तविधस्य साम्न उपासनमिति साम्न उपास्यत्वश्रुतेः साञ्चिति पञ्चविधस्य । साधुत्व चास्य धर्मत्वम् । तथा च श्रुतिः-“साधुकारो साधुर्भवति” इति । हिङ्कारानुवादेन पृथिवीदृष्टिविवाने हिंकारः पृथिवीति प्राप्ते निपरोतनिर्देशः पृथिवी हिंकारः ॥ ६ ॥ (५) ॥ आसीनः सम्भवात् । कर्माङ्गसन्निभु यत्र हि तिष्ठतः कर्म चोदित तत्र तत्संबद्धोपासनापि तिष्ठनेव कर्तव्या । यत्र आसीनस्य तत्रोपासनायासीनेनेवेति । नापि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात्प्रमाणतन्त्रत्वाच्च । प्रमाणतन्त्रा च वस्तुव्यवस्था प्रमाण च नापेक्षत इति तत्राप्यनियमः । यन्महता प्रयत्नेन त्रिनोपासितुमशक्यं यथा प्रतीकादि यथा वा सम्यग्दर्शनमपि तत्स्वमस्यादि, तत्रैवा चिन्ता । तत्र चोदकशा- ध्यानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्रिस्य च साम्नो ध्यान साधुगुणकमित्युपक्रम्य लोकेषु पञ्चविध सामोपासीतेति पृथिवी हिंकारोऽग्नि-प्रस्तापोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहागे चौर्निधनमिपादिना पञ्चविधस्य साम्नो ध्यानमुक्त्वाति तु पञ्चविधस्यैत्युपसङ्ख्याय तु सप्तविधस्यैत्युपक्रम्य तच्चि सप्तविधं सामोपासीतेत्यादिना सप्तविधस्यापुपासनमुक्तमेव च समस्तस्य साम्न उपासन साञ्चिति साम्न एवोपास्यत्वश्रुतेरिति तु पञ्चविधस्य साम्न उपासन साञ्चिति पञ्चविधस्यापि तन्मोपास्यत्वश्रुतेः साम्न्येराऽऽदित्याद्यध्यासः सिच्यतीत्यर्थः । यत्तु पूर्वोधिकरणन्यायेन प्रथमश्रुते चरमश्रुतमप्यस्यत इति तत्राऽऽह-एतस्मादिति । हिंकारोद्देशेन पृथिवीत्वविधाने हिंकारः पृथिवीति निर्देशो युक्तस्तस्य वैररीत्येऽपि साम्नोऽहिंकाराद्देशेऽवगमादङ्गेषु हिंकारादिष्वेवमानङ्गपृथिव्यादिदृष्टिः कार्येत्यर्थः । प्रथमश्रुत्यनुसाराच्चरमश्रुत नैयमिति न्यायोऽपि द्वितीयाश्रुत्या वाच्यो दुर्बलत्वादिति मत्तोप-सहरति-तस्मादिनि ॥ ६ ॥ (५) ॥ अङ्गाधितोपासनेऽवासीनकर्मतानियमाभावप्रदितरोपासनास्वपि तन्नियमाभावमाशङ्क्याऽऽह-आसीन इति । विषय परिशिनष्टि-कर्मैति । आदिपदेन स्थितिशयने गृयेते । सम्यग्दर्शनशब्देन श्रवणागम्यासवासितमनःसदङ्कृतवाक्यकृतसाक्षात्कारो निरूप्यते । अङ्गोपास-

गदर्शने। वस्तुतन्त्रत्वाज्ज्ञानस्य। इतरेषु तृपासनेषु—किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्तेत—उत—नियमेनासीन एवेति चिन्तयति। तत्र मानसत्वाद्दुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रवीति। आसीन एवोपासीतेति ॥ कृतः ॥ सम्भवात् ॥ उपासनं नाम—समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् । न च तद्गच्छतो, धावतो वा,—सम्भवति। गत्यादीनां चित्तविक्षेपकरत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनः, न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति। शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाऽभिभूयेत। आसीनस्य त्वेवञ्चातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम् ॥ ७ ॥

ध्यानाच्च ॥ ८ ॥

अपि च—ध्यायत्यर्थं एषः—यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् । ध्यायतिश्च प्रशित्थिलांगचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिसन्चित्तैपूपचर्यमाणो दृश्यते—ध्यायति वको, ध्यायति प्रोषितबन्धुरित्यासीनश्चानायासो भवति ॥

रत्नप्रभा ।

उपविष्टेन वा अनेकधातुष्ठानदर्शनात् संशयः । कर्माङ्गाश्रितोपासनानाम् आसननियमानपेक्षणाम् अनुष्ठानप्रकारः उक्त, तद्देहगानाश्रितोपासनेभ्यश्चानियम, इति पूर्वपक्षयति—तत्रेति ॥ अत्र आसनाभ्यासासिद्धिः, सिद्धान्ते तु मनोदेहयोर्मिन्नत्वेऽपि देहचात्रह्ये मनसोऽनन्यमानस्य अनुभवसिद्धत्वात् मनोव्यापारेषुपासनेषु देहस्यैवार्थमानननियमापेक्षेति फलभेदः ॥ तिष्ठतः उच्यतस्य ॥ ७ ॥ किञ्च व्यातारः, आसीना एव स्युः, ध्यायतिगम्यार्हं वाद्, वकादिप्रदित्याह—ध्यानाच्चेति ॥ ८ ॥ अत्रैव श्रौत दृष्टान्तभामतो ।

स्त्राभावादनिषेधं प्राप्ते यथा शक्यत इत्युपबन्धादासीनस्यैव सिद्धयः । ननु यस्याग्नस्यार्वा ध्यायतिस्पर्शयते प्रपुण्यते किमसौ तदा तिष्ठनो न भवति न भवतीत्याह । आसीनश्चात्रियमानायासो भवतीति । अतिआनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नेभ्यः सम्यग्दर्शनाच्चातिरिक्तान्युपासनानि विषयीकृत्यानेकधातुष्ठानदृष्टे—सशयमाह—इतरेष्विति । शास्त्रीयेषु प्रस्तुतोपासनेष्वनुष्ठानविशेषचिन्तया पादादिमगतिः । पूर्वपक्षे कर्माङ्गानाश्रितोपासनेषु देहिकनियमासिद्धिः । सिद्धान्ते ध्यानस्य मनोव्यापारत्वेऽपि देहानन्यस्थाने मनोनन्यस्यानात्तद् तन्नियमसिद्धिरिति मत्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । मनोदेहयोर्मिन्नत्वान्मनोव्यापारमुपासनं प्रति देहव्यापारस्यानुपकारित्वादासीनेन तिष्ठता वा यथाकथञ्चिदनुष्ठेयानि प्रश्नान्युपासनानां यथं । अनङ्गाश्रितोपासनानां यथाकथञ्चिदनुष्ठानमिति पक्षमनूय सिद्धान्तयति—एवमिति । प्रश्नपूर्वकं नियामरुमाह—कृत इति । समयं यन्मुपासनशब्दार्थमाह—उपासनमिति । तथाऽपि कथं तदासीनस्येति नियम्येन तत्राऽऽह—न चेति । तर्हि तिष्ठनो भवित्यति विशेषामात्रात्तत्राऽऽह—तिष्ठतोऽपीति । तर्हि शयानस्य देहधारणव्यापारामात्रादुपासनस्यानेत्याह—शयानस्येति । देहजन्यमितं मनोनन्यमितेरेभ्यश्चत्वादासीनस्यैवोपासनमनुष्ठेयमिति विशेषसिद्धमर्थमाह—आसीनस्य त्विति ॥ ७ ॥ इत्युपासनमासीनकर्मत्याह—ध्यानाच्चेति । सत्र तिष्ठनोऽपि—अपि चेति । उपासित्त्याययोरैकार्थत्वेऽपि प्रष्टेने किं जातं तदाह—ध्यायतिश्चेति । अयं ध्यायतिर्यस्यां प्रपुण्यते साऽवगमा तिष्ठतोऽपि समवति नेत्याह—आसीनश्चेति । त्रैकिञ्च

तस्मादर्थादासीनकर्म उपासनम् ॥ ८ ॥

अचलत्वञ्चापेक्ष्य ॥ ९ ॥

अपि च “ध्यायतीव पृथिवी” [छां० ७ । ६ । १] इत्यत्र पृथिव्यादि-
प्वचलत्वमेवापेक्ष्य ध्यायतिवाचो भवति । तच्च लिंगमुपासनस्यासीन-
कर्मत्वे ॥ ९ ॥

स्मरन्ति च ॥ १० ॥

स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनांगत्वेनासनं-“शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिर-
मासनमात्मनः” [भ० गी० ६ । ११] इत्यादिना । अत एव च पद्म-
कादीनामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे ॥ १० ॥ इत्यासीनाधि-
करणम् ॥ ६ ॥

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ (७) ॥

दिग्देशकालेषु संशयः-किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति वेति । प्रायेण
वैदिकेष्वारम्भेषु दिगादिनियमदर्शनात्स्यादिहापि कश्चिन्नियम इति
यस्य मतिः, तं प्रत्याह-दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव नियमः, यत्रैवास्य

रत्नप्रभा ।

माह-अचलत्वञ्चेति ॥ ९ ॥ वाङ्मस्य शारीरस्य वा आसनस्य स्मरणात् नियम इत्याह-स्मरन्ति
चेति ॥ १० ॥ (९) ॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ तेष्वेवांगानाश्रितोपासनेषु माध्यादिदिशि,
तीर्थादिदेशे, प्रदोषादिकाले, नियमोऽस्ति न वेत्युपयथा सम्भवात् संशयः । एकवियपत्व संगतिः । उपा-
सनीनां निहितत्वात् यागादिवदस्ति दिगादिनियम इति पूर्वपक्षः । अत्र दिगादिष्वावरः फल, सिद्धान्ते
त्वनादरः । ध्येये चित्तैकाग्र्यस्य प्राधान्यात् प्रमानाक्षितदेशादिग्रहणस्योचितत्वादिति विवेकः ॥ अर्थ-
लक्षण एवेति । ऐकाग्र्यफललिङ्गरूप एवेत्यर्थः ॥ “प्राचीनप्रणणे प्राग्देशे निवृत्तमाने वैश्वदेव कुर्याद्”
भामती ।

लोहितार्थमित्यहम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ (९) ॥ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । समं शुचौ शर्करासिद्धिं शङ्खानि-
र्जित इत्यादिवाचनानियमे सिद्धे दिग्देशादिनियममाचनिरूपमपि प्राचीनप्रणणे वैश्वदेवेन यजेतेति नदी-
आनन्दीगरीय-न्यायनिर्णयः ।

लिंगमुपसंहरति-तस्मादिति ॥ ८ ॥ तत्रैव वैदिक लिंगमाह-अचलत्वं चेति । सूत्र विभक्त-
अपि चेति ॥ ९ ॥ आसनविधाणानुपपत्त्याऽप्युपासनस्याऽऽसीनकर्मत्वेत्याह-स्मरन्तीनि । वाङ्मास-
नवियपत्वेन सूत्रं योजयति-स्मरन्त्यपीति । शारीरासनविधानवियपत्वेनापि तदेव योजयति-
अत इति । उपासनस्याऽऽसीनकर्मत्वादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ (९) ॥ अनङ्गाश्रितोपासनेष्वामननियम-
वदिगादिनियमोऽपि स्यादित्याशङ्क्याऽह-यत्रेति । अनङ्गाश्रितोपासनानि वियपत्तेषु दिगादिनियमो-
ऽस्त्युत नेति निहितेषु द्विधादृष्टया सशयमाह-दिगिति । अङ्गोपास्यतिरित्तोपासितेषु शास्त्रीपास्वैव
दिगादिनियम विनाऽनुष्ठानक्रमचिन्तनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दिगादिनियमादेतेषु चित्तैकाग्र्यमन्तरे-
णानुष्ठानम् । सिद्धान्ते दिगादिष्वाध्यामाभवेऽपि प्रधानानुगुण्यादानुष्ठानमित्यङ्गीकृत्यानगोपासनानि नियत-
दिग्देशकालानि चोदनालक्षणान्यादृशैश्वदेवदित्याशयेन पूर्वपक्षयति-प्रायेणेति । प्रदोषादिकात्रे प्राच्या-
दिदिशि तीर्थादिदेशे प्रकृतोपासनानुष्ठानमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति-तस्माति । चोदनादिवशेनोक्तो-
पासनेषु न देशादिनियमः किन्तुपास्ये चित्तैकाग्र्यलक्षणार्थाक्षिप्त एव तन्नियम इत्युक्तं विवृणोति-यत्रेति ।

दिशि देशे काले वा मनसः सौकर्येणैकाग्रता भवति, तत्रैवोपासीत । प्राचीदिक्पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणादिवह्निशेषाश्रवणादेकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्राविशेषात् ॥ ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति—“समे शुचौ शर्करा-वह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोऽनुकूले न तु चक्षु-पीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेद्” [श्वेता० २ । १०] इति गयेति ॥ उच्यते ॥ सत्यं सत्येवञ्चातीयको नियमः। सति त्वेतस्मिंस्तद्वृत्तेषु विशेषेषु अनियम इति सुहृद्भवा आचार्य आचष्टे । “मनोऽनुकूले” [श्वेता० २ । १०] इति चैषा धृतिर्यत्रैकाग्रता तत्रैवेत्येतदेव दर्शयति ॥ ११ ॥ इत्येका-ग्रताधिकरणम् ॥ ७ ॥

आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ (८) ॥

आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वदत्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि ता-

एवप्रभा ।

इतिवदत्र दिगादिविशेषो न ध्रूयते । अतोऽनुमानमप्रयोजकमिति भावः । विशेषाश्रवणमसिद्धमिति शङ्कते-ननु विशेषमपीति ॥ शर्कराः—सूक्ष्मपापाणाः । जटाश्रयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थम् । चक्षुःपीडनः-मशकः । वाचनिकं समदेशादिनियममगीकृत्य चित्तैकाग्र्यरूपेण देशादिगतेषु प्राचीनप्रवणात्वादिष्वनादर इति सुहृद्भावेन सूत्रकृदुपदिशति । देशाद्यप्रदे चित्तविभेदात् समाधिभंगः स्यात् । स मामूदिति ॥ ११ ॥ (७) ॥ आप्रायणात् ॥ व्यवहितेनास्य सम्बन्धमाह—आवृत्तिरिति ॥ अनियोज्ये ब्रह्मण्यात्मव्यप्रतिपत्ति-मामती ।

कार्मसामान्यात्कचित्कश्चिदाशंकरे । तमनुप्रहीतुमाचार्यः सुहृद्भावेनैव तदाह स्म । यत्रैकाग्रता मनस-स्तत्रैव भावना प्रयोजयेत् । अविशेषात् । न ह्यत्रास्ति वैश्वदेव्यादिवद्वचन विशेषक तस्मादिति ॥ ११ ॥ (७) ॥ आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् । अधिकरणविषयं विवेचयति—तत्र यानि तावदिति । अवियमान-वानन्दगिरीय—व्यायनिर्णयः ।

यत्तु चोदनालक्षणत्वादित्यनुमानं तत्र श्रुतदेशादिमन्त्रमुपाधिरिति वदन्नविशेषादिति व्याचष्टे—प्राचीनेति । प्राचीनप्रवणे प्राग्देशनिष्ठे देशे वैश्वदेवेन यागविशेषेण यजेतेत्यादिवदत्र विशेषो न ध्रूयते । ऐकाग्र्य हि ध्यानं प्रत्यन्तरंगं तस्मिन्मन्त्राहादावपि समवति प्रदोपायपञ्चायां शेषिवाधाननियम इत्यर्थः । ध्याना-न्तरंगमेकाग्र्यमपि नियतदिगाद्यपेक्षमित्याशंक्य हेतोरप्यन्तरमाह—एकाग्रताया इति । विशेषाश्रवण-मसिद्धमिति शङ्कते—नन्विति । शर्कराः सूक्ष्मपापाणाः । जटाशयवर्जनं शीतनिवृत्त्यर्थम् । चक्षुःपीडनो मशकः । यथा धृतिसिद्धौ विशेषस्तथाऽऽद्योऽपि कालादिविशेषो ध्याने स्यादित्यर्थः । वाचनिके नियमं सत्येन दिगादिनियमनिरसनमित्याह—उच्यते इति । तद्वृत्ते-ष्विति । तच्छब्देन श्रौतो विशिष्टो देशो गृह्यते तस्मिन्गता विशेषास्तु प्राचीनप्रवणादयस्तन्नियमे कदाचिदेकाग्रतायोगेनोपासनायोगात्प्रधानविरोधात्तदनियमः श्रेयानित्यर्थः । नियमादनियमो युक्तः शेषानुगुण्यादित्यत्र सूत्रकारसंमतिमाह—इति सुहृदिति । उक्ताऽपि हि धृतिरस्माकमनुकूलेवेत्याह—मन इति ॥ ११ ॥ (७) ॥ देशाद्यविधानात्तदपेक्षावद्वह्नौपास्तिव्यादेहपातादाद्युत्तरविधानात्तदन-पेक्षत्याशंक्याऽऽह—आ प्रायणादिति । व्यवहितेन संबन्धार्थं वृत्तं कीर्तयति—आवृत्तिरिति । संप्रति संबन्धं यदन्विषय विवेचयति—तत्रेति । सम्बन्धानं जातेऽपि मुख्यार्थमावृत्तिरामरणात्कार्यत्वाशंक्याऽऽह—

वत्सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि, तान्यवघातादिवत्कार्यपर्यवसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणम् । न हि सम्यग्दर्शने कार्यं निष्पन्ने यत्ना-न्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम् ॥ अनियोज्यब्रह्मात्मप्रतीतेः शास्त्रस्यावि-पयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेवा चिन्ता-किं कियन्तञ्चि-त्कालं प्रत्ययमावर्त्योपरमेद्—उत-यावज्जीवमावर्तयेदिति ॥ किं ताव-त्प्राप्तम् ॥ कियन्तञ्चित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत् । आवृत्तिविशिष्ट-स्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ आप्रायणादेवा-वर्तयेत्प्रत्ययम् । अन्त्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्राप्तेः । कर्माण्यपि हि ज-न्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनु रूपं भावनाविज्ञानं प्रायण-काले आक्षिपन्ति । “सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति” “यच्चिन्तस्तेनैष प्राणमायाति” “प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासं-कल्पितं लोकं नयति” इति चैवमादिश्रुतिभ्यः । तृणजलकानिदर्श-

रत्नप्रभा ।

यस्य तस्य विदुष इत्यर्थः ॥ अहप्रहोपासनेष्वनुष्ठानस्योभयथा दृष्टेः सशयमाह—यानि पुनरिति ॥ यथा दिगादिनियमस्य विधेरनादरः, तद्ब्रह्मणमुपास्यावृत्तेः अविधानादनियम इति पूर्वपक्षः ॥ मरणपर्यन्तमावृत्तिरिति सिद्धान्तयति—एवमिति ॥ उपास्तोना कर्मणाञ्जान्यकाले प्राप्तव्यफलसंक्रुतिद्वारा फलहेतुत्वे मानमाह—सविज्ञान इति ॥ माननामय विज्ञान फलसुरण, तेन सहितः—सविज्ञानः, विज्ञानसुरित फल—सविज्ञानम् इत्यर्थः ॥ यस्मिन् लोके चित्त सकलोऽस्येति—यच्चित्तः, तेन सकल्पितेन लोकेन सह फलसंक्रुत्यन्तर मनः प्राणे लीयते इति यावत् ॥ तेजः उदानः । आत्मा जीवः । जलकादृष्टान्त-श्रुतेश्च भाविफलसंक्रुतिरस्तीत्यर्थः ॥ अस्त्विदमन्यफलविज्ञान कर्मणामिवादृष्टद्वारोपास्तीनाम् । ततः कुत

भामती ।

नियोज्या या ब्रह्मात्मप्रतिवृत्तिस्तस्याः । शास्त्रं हि नियोज्यस्य कार्यरूपनियोगसम्बन्धवोचयति तस्यैव कर्मण्यैष्वर्थे लक्षणमधिकार तत्रैतदुभयमतीन्द्रियत्वाद्भ्रति शास्त्रलक्षण प्रमाणान्तराप्राये शास्त्रस्यार्थवत्त्वा-द्ब्रह्मात्मत्वप्रतीतेस्तु जीवन्मुक्तेन दृष्ट्यानास्तीह तिरहितमिव किञ्चनेति किमत्र शास्त्र करिष्यति । नन्वेव-मप्यभ्युदयफलयुपासनानि तत्र नियोज्यनियोगलक्षणस्य च कर्मणि स्वामितालक्षणस्य च सम्बन्धस्याती-आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न हीति । नियोज्यस्याधिकारिणोऽभावान्मुक्तेश्च सम्यग्धीनान्तरीयकत्वादावृत्तिर्नार्थिकेत्यर्थः । उक्तहे-त्वभावादनुष्ठानस्योभयथादृष्टेः अहप्रहोपास्तिषु सशयमाह—यानीति । शास्त्रीयाहप्रहोपामनेषु स्वतन्त्रफलहे-तुषु यावज्जीवमनुष्ठानमितिचिन्तनात्पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे सर्वोपासनेष्व्यावृत्तेरविशेषः । सिद्धान्ते प्रकृतेषु विशेषे इत्युपेय-विमृश्य पूर्वपक्षयति—किं तावदिति । सर्वोपासनेष्व्यावृत्तौ विशेषो नेति प्राप्ते प्रकृतोपा-सनेष्वामाणादावृत्तिः कार्येति सिद्धान्तमाह—एवमिति । उपास्यापरोक्षे दृष्टफले मिद्रे तद्द्वारा दृष्ट-फलस्यापि सिद्धेस्वघातादिवदामाणादनुष्ठानमित्याह—अन्त्येति । अन्यप्रत्ययव्यतिरेकेणैवोपासनाना फल-प्राप्तियोगान्न तादर्थ्येनाऽऽवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—कर्माणीति । किमत्र प्रमाण तदाह—सविज्ञान इति । विज्ञानेन भोक्तव्यफलविषयभावनामयेन सहितो त्रियमाणो भोक्ता सविज्ञानः । सविज्ञान विज्ञानेन सहितं फलम् । यस्मिन्विषये चित्तमस्य स यच्चित्तस्तेन विषयेण ह्यभिप्येकेन सह तेज उदानस्तेजो-देवताकत्वादारमा भोक्ता । त्रियमाणस्य भोक्तृज्ञानवत्त्वे दृष्टान्तश्रुतिरपि प्रमाणमित्याह—तृणेति । यत्र-

नाञ्च । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपावृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्प्रायणकालभावि भा-
वनाविज्ञानमपेक्षेरन् ॥ तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययाः,
तेष्वाम्रायणादावृत्तिः ॥ तथा च श्रुतिः “स यावत्कतुरस्माद्धोकात्प्रेति”
इति प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति ॥ स्मृतिरपि—“यं
वापि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवग्म् । तंतमेवेति कौन्तेय सदा त-
द्भावभावितः” [भग० गी० ८ । ६] इति “प्रयाणकाले मनसाऽचलेन”,
[भ० गी० ८ । १०] इति च । “सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिप-
द्येत” इति च मरणवेलायां कर्तव्यशेषं श्रावयति ॥ १२ ॥ इत्याप्रा-
यणाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥ १३ ॥ (९) ॥

रत्नप्रभा ।

आमरणमावृत्तिरित्यत आह—प्रत्ययास्त्विति ॥ उपास्तिप्रत्ययानां धारावाहिकतया स्वरूपानिवृत्तिरे-
वान्य विज्ञान, न त्वदृष्टद्वारकमन्यदपेक्षितम् । सर्वमानानामेव स्वसमानजातीयद्वारानपेक्षतया प्रत्ययानां
प्रत्ययान्तरोपेक्षायोगात् । कर्मणां तु दृष्टद्वाराऽन्यधीकृष्टत्वानुपपत्तेः अदृष्टद्वारकल्पनेति भावः ॥ ऋतुः
व्यान सः उपासकः एतत्त्रयम् अक्षितमसि, अच्युतमसि, प्राणसदितमसि,—इति मन्त्रत्रय मरणकालेऽपि
स्मरेदित्यर्थः ॥ १२ ॥ (८) ॥ यथापासकानां यावज्जीव कर्तव्यमस्ति, न तथात्मनिदानिति कर्मक्षय-
लक्षणां जीवन्मुक्तिमाह—तदधिगम इति ॥ ज्ञानसाधनेषु फटाधिकार्ये फटाग्यायेऽपि साधनविचारः
मागती ।

द्वित्रित्वात्तत्र सृष्टाकरणादेव शास्त्रार्थसमाप्ती प्राप्तायामुपासनपदवेदनीयावृत्तिमात्रमेव कृतवत् उपरमः
प्राप्तस्त्वावतैव कृन्तशास्त्रार्थत्वादिति प्राप्तेऽभिधीयते—सविज्ञानो भवतीत्यादिश्रुतेर्यत्र स्वर्गादिफटानामपि कर्मणां
प्रायणकाले स्वर्गादिविज्ञानापेक्षकञ्च तत्र कैर कपातीन्द्रियफटानामुपासनानाम् । तानि खटु आम्रायण
तत्तदुपास्यगोचरखुद्धिप्रनाहनाहितया दृष्टेरेव रूपेण प्रायणममये तदनुद्धिं भावयिष्यन्ति । किमत्र फट-
व्यायणसमये बुद्ध्याक्षेपेण, न हि दृष्टे समकथदृष्टकृत्तना युक्ता । तस्मादाप्रायण प्रवृत्ता वृत्तिरिति ।
तदिदमुक्तम्—प्रत्ययास्त्वेत इति । तथा च श्रुतिः सर्वातीन्द्रियविषया—‘स ययानतुरस्माद्धोकात् प्रेति
सावत्कतुर्हसु लोके प्रेयाभिसमसति’ इति । ऋतुः सकल्पविशेषः । स्मृतयधोदाहना इति ॥ १२ ॥ (८) ॥
तदधिगम उत्तरपूर्वाद्ययोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । गतस्त्वनीयशेषः साधनगोचरो विचारः ।

ज्ञानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्रत्ययात्मज्ञानामपि कर्मणामन्यप्रत्ययाक्षेपेण फलजनकञ्च तत्र प्रत्ययात्मज्ञानामुपासनानां किं वक्तव्यमि-
त्यर्थः । तर्हि कर्मवददृष्टद्वाराऽन्यप्रत्ययापेक्षोपासनानां म्यान्त्रेत्याह—प्रत्ययास्त्विति । तेषां धारावा-
हिकतया दृष्टद्वाराणाऽऽक्षेपकयसमये नादृष्टकल्पनेति भावः । सर्वभावनानां स्वावान्तरजातीयनिरपेक्षतया
भावनात्मकोपासनानां न भावान्तरापेक्षकत्व स्वरूपसनिधानेनेव चादृष्टकरोपयोगितेति मत्रोपसहरति—
तस्मादिति । तत्रापि दृष्टमित्येतद्व्याचष्टे—तथा चेति । उपासकः सर्वनामार्थः । ऋतुः सकल्पविशेषः ।
अस्माद्धोकादभिमानसो गृहीतादेहादिति यान्त । स्वार्तदर्शनमाश्रित्यापि सूत्रावयव योजयति—स्मृति-
रिति । तत्रेव श्रौतदर्शनान्तरमाह—सोऽन्तेति । पूर्वमदुपासकः सर्वनाम्नोक्तः । अक्षितमस्यच्युतमसि
प्राणमशमितममीनि मन्त्रत्रय स्मरेदित्यनुष्ठेय मरणकालेऽपि दर्शयन्ती श्रुतिर्विज्ञानवृत्तिं सूचयतीत्यर्थः ॥
॥ १२ ॥ (८) ॥ यथापास्तान्तकाटे कर्तव्यमस्ति न तथा ब्रह्मविद्यायां कर्तव्यं किंचिदप्यस्ति
तदुत्पत्तिमात्रेणोत्पत्तयादित्याह—तदधिगम इति । साधनानुष्ठाने यनाधिकार्ये फटाग्यायेऽपि

गतस्तृतीयशेषः ॥ अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता प्रतायते । ब्रह्मा-
धिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते, न वा क्षीयत इति संशयः ॥
किं तावत्प्राप्तम् ॥ फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदस्वा न सम्भाव्यते क्षयः ।
फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तदन्तरेणैव फलो-
पभोगमुपमृद्येत, श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च-“न हि कर्माणि
क्षीयन्ते” इति ॥ नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति ॥

रत्नप्रभा ।

कृतः । सम्प्रति फलाध्यायस्या फलचिन्ता क्रियत इत्याह—गत इति ॥ कर्मणा फलान्तत्वशास्त्रात्
ज्ञाननाशयत्तशास्त्राच्च सशय । पूर्वपक्षे ज्ञानिनोऽपि सञ्चितपापभोगानन्तरं मुक्तिः, सिद्धान्ते तु ज्ञानस-
मकाल पापनाशाऽजीवन्मुक्तिरिति फलम् । “न हिंस्याद्” इत्यादिनिषेधश्रुत्या दुरितादृष्टस्य दुःखदायिनी
शक्तिरधिगता । “नामुक्त क्षीयते कर्म” इति च स्मरन्ति ॥ अत फलान्तमेव पाप, न मन्वे नश्यतीति
पूर्वपक्षः ॥ ननु तर्हि तन्नाशार्थं प्रायश्चित्तविधिर्न स्यादिति चेत् ॥ न ॥ यथा आहिताग्नेर्गृहदाहे निमित्तं
सति “अग्नेये क्षामयते पुरोडाशमष्टाकपालं निरपेद्” इति इष्टिविधि, तद्गृहोपे निमित्तमात्रे सति प्रायश्चित्त-
विधेर्दोषनाशार्थत्वासिद्धेः ॥ ननु विषम उप-यास । युक्त गृहदाहस्य सिद्धत्वादयोग्यत्वाच्च फलतया निमि-
त्तमाश्रयम् । “दोषवान् प्रायश्चित्तं कुर्याद्” इत्यत्र तु मलिनः स्नायादिति तदोपपदस्य निवृत्तिद्वारा फल
परत्वसम्भवात् “तरति ब्रह्महत्या योऽश्वमेधेन यजते” इति प्रायश्चित्तात् पापनिवृत्तिश्रुतेश्चायुक्तं प्राय-
भामती ।

इदानीमेतदध्यायगतकल्पविषया चिन्ता प्रतन्यते । तत्र तात्प्रथममिदं विचार्यते किं ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सति
ब्रह्मज्ञानफलात्मोक्षाद्विपरीतफलं दुरितं बन्धनफलं क्षीयते न क्षीयत इति संशय । किं तावत्प्राप्तं, शास्त्रेण हि
पत्याय यद्विहितं प्रतिषिद्धं चानर्थपरिहारायाश्चमेऽदि ब्रह्महत्यादि चापूर्वान्तरत्वाभावात् किं तदपूर्वमुपरतेऽपि
कर्मण्यत्र सुखदुःखोपभोगात्प्राड् नापिरन्तुमर्हति । स हि तस्य विनाशरेतुस्तदभाव कथं भिनश्येदिति ।
तस्याकस्मिन्कल्पसङ्गात् शास्त्रव्याक्रोपोच्चेति । अदत्तकलं चैककर्मापूर्वं भिनश्यति कर्मण एव फलप्रसवसा-
मर्थ्यबोधकशास्त्रमप्रमाणं भवेत् । न च प्रायश्चित्तमिव ब्रह्मज्ञानमदत्तफलाभ्यपि कर्मापूर्वाणि क्षिणोतीति
साम्प्रतम् । प्रायश्चित्तानामपि तदप्रक्षयहेतुत्वात् तद्विधानस्य चैनम्भिनराधिकारप्रतिमात्रेणोपपत्तानुपात्त-
दुरितनिवर्हणफलाक्षेपकरवायोगात् । अत एव स्मरन्ति—नामुक्त क्षीयते कर्मणि । यदि पुनरपेक्षितोपाय-
तात्मा प्रायश्चित्तविधिर्न नियोज्यविशेषप्रतिष्ठम्भामात्रेण निर्दूषोतीत्यपेक्षिताकाशाया दोषसयोगेन श्रवणात्
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय ।

साधनसंबन्धमनुष्ठानक्रम विचार्य फलाध्यायस्या फलचिन्तामेवावतारयति—गत इति । दुरितमधिकृत्य
तस्य फलात्मानन्तरपतीर्ज्ञानाक्षयप्रतीतेश्च संशयमाह—ब्रह्मेति । तद्विपरीतफलं बन्धनसाधनमित्यर्थः । अत्र
साक्षादेव श्रौतनस्मात्प्रथियो दुरितक्षयफलोक्त्या पादादिमगति । पूर्वपक्षे दुरितफलभोगमपेक्ष्य ब्रह्मविद्यो
मोक्षहेतुत्वम् । सिद्धान्ते स्वोत्पत्तिनान्तरीयकत्वेन तस्यास्तद्बहुत्वमि युषेय प्रथमपूर्वकं पूर्वपक्षयति—किं ताव-
दिति । फलात्तदपेक्षादृष्टस्य फलदानं विना नाशो नास्तीत्यर्थः । फलार्थत्व कथयस्य सिद्धं तत्राऽऽह—
फलेति । “ब्राह्मणो न हन्त य” “न कलत्रं भक्षयेत्” इत्यादिनिषेधाऽनुपपत्त्या दुरितस्यानिष्टफलत्व
सिद्धमित्यर्थः । उक्तमेव स्फोरयति—यदीति । तदित्यनिष्टकर्मोक्तिः । “नामुक्त क्षीयते कर्म कल्पकोटि-
शतैरपि” इति स्मृतेरपि फलभोगं विना न नाशो दुरितस्येत्याह—स्मरन्तीति । भोगादन्ते कर्म न क्षीयते
चेत्प्रायश्चित्तविधानार्थक्यमिति शङ्कते—नन्विति । तदर्थिनां दोषनिर्हरणार्थत्वाभावात्प्रथममित्याह—

नैव दोषः ॥ प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत् ॥ अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानाद्भवेदपि दोषक्षपणार्थता, न त्वेषं ब्रह्मविद्याया विधानमस्ति ॥ नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फलस्पावश्यभोक्तव्यत्वादनिमोक्षः स्यात् ॥ नेत्युच्यते ॥ देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति ॥ तस्मान्न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सति उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशो भवतः । उत्तरस्याश्लेषः, पूर्वस्य विनाशः ॥ कस्मात् ॥ तद्व्यपदेशात् । तथाहि—ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां सम्भाव्यमानसम्बन्धस्यागाभिनो दुरितस्यानभिसम्बन्धं विदुषो व्यपदिशति “यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते” [छां० ४ । १४ ।] इति । तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति—“ तद्यथेपीकात्लमग्नौ प्रोतं प्रद्यूतेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते” [छां० ५ । २४ । ३] इति ।

रत्नप्रभा ।

श्रितस्य नैमित्तिकत्वमित्याह—अपि चेति ॥ ज्ञानस्य दोषनाशार्थतया विधान नास्ति । “क्षीयन्ते चास्य कर्माणि” [मुण्ड० २ । २ । ८] इत्यादेर्ज्ञानस्तावकमात्रत्वादित्यर्थः ॥ कर्मभोगान्तर देशकालान्तरे मोक्षो भविष्यति । शास्त्रप्रामाण्यादित्याह—नेत्युच्यते इति ॥ ज्ञानात् कर्मक्षयस्यापूर्वत्वान्मान्तराविरुद्धत्वाच्च तत्परानेक्याकथानां उतावकत्वायोगात् तस्यास्तित्वमिति सिद्धान्तयति—**पूर्वमित्यादिना ॥** पापक्रियातोऽपूर्वानुपपत्तिः—अश्लेषः ॥ सगुणब्रह्मविद्याया व्यपदेशमुक्त्वा निर्गुणायां तमाह—**भामती ।**

निवर्हणफलः कल्पेन । तथापि ब्रह्मज्ञानस्य तत्संयोगेनाश्रयणान्न दुरितनिवर्हणसामर्थ्यं प्रमाणमस्ति मोक्षवत् । तस्यापि स्वर्गादिफलवदंशकालनिमित्तापेक्षयोपपत्तेः । शास्त्रप्रामाण्यात्समन्वित्यस्य सावयवस्या यस्यामुपभोगेन समस्तकर्मक्षये ब्रह्मज्ञानं मोक्षं प्रसोष्यति । योगस्यैव वा दिवि भुव्यन्तरिक्षे बहुनि शरीरेन्द्रियाणि निर्माय फलान्युपमुञ्च्येन योगसामर्थ्येन योगी कर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी सपत्स्यते।स्यते चेतस्मिन्नर्थं न्याय-
ब्रह्मनिवर्हण-न्यायनिर्णयः ।

नेति।यथा यस्याऽऽहिताग्नेरिग्निर्गृहान्दहेदिति प्राप्तं गृहदाहवत्याहिताग्नावधिकारिणि“अग्नये क्षामवते पुरोडा-
शमष्टाकपाठ निर्वपेत्” इति क्षामवतीष्टिर्विधीयते तथा पापसर्वविनि नरं प्राप्ते “ब्रह्महा द्वादशवार्षिकं चरेत्” इत्यादिप्रायश्चित्तानि विधीयन्ते । तस्माद्ब्रह्मेत्यादिविशेषणमधिकारिव्यावृत्तिपरं न फलपरमित्यर्थः ।
गृहदाहेष्ट्यादिवदित्यत्राऽऽदिपदेन भिन्ने जुहोति स्फुटने जुहोतीत्यादिनेमित्तिकप्रहणं युक्तम् । गृहदाहा-
देर्निष्पन्नत्वेन निष्पादयितुमशक्यत्वादधिकारिव्यावृत्त्यर्थत्वं दुरितनिवृत्तेस्तु कर्तुं योग्यत्वादिष्टसाधनत्व-
बोधी प्रायश्चित्तविभक्तफलः स्यादित्याशक्य प्रायश्चित्तानां दोषनिवृत्तिफलत्वमुपेयं प्रकृते वैषम्यमाह—
अपि चेति । मोक्षशास्त्रप्रामाण्यानुपपत्त्या विषया दुरितनिवृत्तिरुच्येति शङ्कते—**नन्विति ।** दुरित-
फलभोगान्तरं शास्त्रप्रामाण्यादेव मोक्षसिद्धेर्न तन्शास्त्रविरोधोऽस्तीत्याह—**नेतीति ।** ब्रह्मज्ञानस्य प्रायश्चि-
त्तेभ्यो वैषम्ये दुरितानिर्वर्तकत्वेऽपि मोक्षशास्त्राविरोधे च फलितमाह—**तस्मान्नेति ।** न ब्रह्मविद्या दुरि-
तनिवर्हणहेतुमिति प्राप्तमनूय सिद्धान्तसूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति—**पूर्वमिति ।** विभागहेतु प्रश्नपूर्वक-
गादत्त-**कस्मादिति ।** उत्तराश्लेषप्रियत्वेन हेतु व्याचष्टे—**तयाहीति ।** निषिद्धानाचरणान्नार्थं दुरि-
ताश्लेषत्वमिति शंका निगमार्थं विशिनष्टि—**संभाव्यमानेति ।** पूर्वस्य कर्मणो नाशेऽपि हेतुं योजयति—**न-**

अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति “भियते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसं-
शयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे” [मुण्ड० २।२।८]
इति ॥ यदुक्तमनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनार्यां शास्त्रकदर्थनं
स्यादिति ॥ नैष दोषः ॥ न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमपजानी-
महे । विद्यत एव सा । सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति
वदामः । शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याभियेत, न प्रतिबन्धाप्रतिबन्ध-
योरपि । न हि कर्म क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकम् । न हि
भोगादृते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति ॥ इष्यत एव प्रायश्चित्तादिना दुरि-
तस्य क्षयः । “सर्वं पाप्मानं तरति” [बृ० ४ । ४ । २३] “तरति
ब्रह्महत्यां” “योऽधमधेन यजते” “य उ चैनमेवं वेद” इत्यादिश्रुतिस्मृ-
तिभ्यः ॥ यच्चूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्ति-इति ॥

रत्नप्रभा ।

अयमपर इति ॥ पूर्वोक्त दूषयति-यदुक्तमित्यादिना ॥ विधिनिषेधशास्त्रं “नामुक्त क्षीयते” इत्यादि-
स्मृतिश्च कर्मणः फलशक्तौ प्रमाणम् । अतः शक्त्याऽपि कुतश्चित् नाशांगीकारे न शास्त्रविरोध इत्यर्थः ॥
तत्त्वज्ञानम्, आत्मन्यशेषदुरितनाशक, तन्मूलाभ्यासबाधरूपात्, स्वमदुरितमूलकर्तृत्वाभ्यासबाधकजाप्रदो-
भामती ।

बलाद्यया पुष्करपलाश इत्यादिव्यपदेशो ब्रह्मविद्यास्तुतिमात्रपरतया व्याहृयेय इति प्राप्त उच्यते-व्याप्या-
यतेन व्यपदेशो यदि कर्मविधिविरोधः स्यान्न ध्वयमस्ति । शास्त्रं हि फलोत्पादनसामर्थ्यमात्रं कर्मणामगम-
यति न तु कुतश्चिदागन्तुकान्निमित्ततः प्रायश्चित्तादेस्तदप्रतिबन्धमपि । तस्य तत्रोदासीन्यात् । यदि
शास्त्रमोहितफलप्रसन्नसामर्थ्यमप्रतिबन्धमागन्तुकेन केनचित् कर्मणा ततस्तत्फलं प्रसूत एवेति न शास्त्र-
व्याघातः । नामुक्तं कर्म क्षीयत इति च स्मरणमप्रतिबन्धसामर्थ्यकर्माभिप्रायम् । दोषक्षयोद्देशेन चापर-
विद्यानामस्ति प्रायश्चित्तवद्विधानमेश्वर्यफलानामप्युपयोगविशेषात् । यत्रापि निर्गुणायां परविद्यायां
दोषोद्देशो नास्ति तत्रापि तत्स्वभावालोकनादेव तत्प्रक्षयप्रसन्नसामर्थ्यमवसीयते । न हि तत्त्वम-
सिवाकार्यपरिमावनामुना प्रसप्त्यानेन निवृष्टनिमित्तकर्तृमोक्तत्वादिभिन्नो जीवः फलोपभोगेन युज्यते ।
न हि रज्ज्वां भुजङ्गसमारोपनिबन्धना भयकम्पादयः सति रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारे प्रभवन्ति, किंतु सस्कार-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

येति । सगुणविद्यायामल्लेपप्रतिनाशवचनमुदाहृत्य निर्गुणविद्यायामुदाहरति-अयमिति । कर्मोद्य-
यस्यापि तत्क्षयवचनमुपलक्षणम् । एव सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तमनुवदति-यदुक्तमिति । ज्ञानात्कर्मदा-
हादिपक्षे शास्त्रविरोधः प्रत्याह-नेत्यादिना । कर्मणो नास्ति फलदाने शक्तिरिति साधने वा शास्त्रवि-
रोधः सत्यामेव तस्यो भोगं विना तन्निवृत्तिसाधने वेति निरुक्त्याऽऽद्य दूषयति-न हीति । द्वितीय
प्रत्याह-सा त्विति । कथं तर्हि शास्त्रविरोधसमाधिस्तत्राऽऽह-शक्तीति । यत् “नामुक्तं क्षीयते कर्म”
इत्यादिस्मृतेर्न भोगादृते कर्मक्षयोऽस्तीति तत्राऽऽह-न हीति । अपरादस्तर्हि केनोत्सर्गस्य स्यादिति
तत्राऽऽह-इष्यत इति । आदिशब्देन पूर्वत्र प्रायश्चित्तवदत्र विद्योच्यते । “ज्ञानिनः सर्वपापानि शीर्यन्ते
नात्र सशयः । क्रीडन्नपि न लिप्येत पापैर्नानाभिधैरपि” इत्यायाः स्मृतयः । प्रायश्चित्तानां न पापक्षय-
हेतुत्वं गृहदाहेष्ट्यादिनैमित्तिकरूपेण फलान्तरयोगादित्युक्तमनुवदति-यद्विति । यथा मलिनः स्नाया-
दित्युक्ते स्नानफले मलनिवृत्तिर्भवति तथा ब्रह्महा द्वादशवार्षिकं व्रतं चरेदित्युक्ते व्रतसहयानिवृत्तिर्भवति-

तदसत् । दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेषां दोषनिवृत्तिफलसम्भवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः ॥ यत्पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तब्रह्मोपक्षयोद्देशे विद्याविधानमस्तीति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ सगुणास्तु तावद्विद्यास्तु विद्यत एव विधानम् । तास्तु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः, पापनिवृत्तिश्च,—विद्यावत् उच्यते । तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते । निर्गुणायां तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति । तथाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात्कर्मप्रदाहसिद्धिः । अक्षेप इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति । अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात्कर्तृत्वं प्रतिपेद इव । तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेस्तान्यपि प्रलीयन्त इत्याह—विनाश इति । पूर्वप्रसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि, नेनः पृथमपि कर्ता भोक्ता वाऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यति काले इति ब्रह्मविद्वगच्छति। एवमेव च मोक्ष उपपद्यते। अन्यथा

रत्नप्रभा ।

धवदित्याह—तथाप्यकर्त्रात्मबोधादिति ॥ श्रुतार्थमेव युक्त्या दृश्यति—अक्षेप इति ॥ मूढाभ्यासानुपपत्तेः पापस्याऽप्य, तत्रात् तन्निनाश इत्यर्थः ॥ अव्याप्ताभावे त्रिदनुमनमाह—पूर्वेति ॥ मोक्षशास्त्रबलाच्च ज्ञानात्कर्मक्षयसिद्धिरित्याह—एवमेवेति ॥ ज्ञानात् कर्मक्षये तथेते यथे ॥ मोक्षस्य कर्मफलमाप्ती ।

ज्ञेयार्थकचित्कालमनुवृत्ता अपि निवर्तन्त एव । अमुमेवार्थमनुवदन्तो यथा पुष्करपलाश इत्यादयो व्यपदेशा समन्तैर्या सन्तो न मृत्तुमात्रतया कथञ्चिद्व्याप्यानमर्हति । ननुक्त समन्विष्यति साम्या जीनात्मनो यस्या पर्यायेणोपभोगाद्वा योगर्हेः प्रभावतो युगपदैकविरक्तपनिर्माणनापर्यायेणोपभोगाद्वा जन्तुकर्माणि क्षपयित्वा मोक्षी सपरम्पत इत्यत आह—एवमेव च मोक्ष उपपद्यत इति । अनादिकाऽप्रवृत्ता आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

फल प्रतीयते तेन दृष्ट्यागोनादृष्टकल्पना न युक्त्याह—तदसदिति । प्रायश्चित्तानां पापनिवृत्तिप्राप्त्येऽपि विद्याया न तथात्वं तद्वत्तन्निवृत्त्युद्देशेन तस्या विषयमावादित्युक्तमनुवदति—यदिति । दोषक्षयोद्देशेन सगुणविद्यासु वा विषयमात्रे निर्गुणविद्यायां धेति निरूपयति—अत्रेति । प्रथमं प्राह—सगुणास्त्विति । तासामैश्वर्यप्राप्त्याच्च पापक्षयोद्देशेन त्रिविधविद्याशास्त्राऽऽह—तास्त्विति । त्रिविधविद्यास्त्वितरेषु पाप्मादिनिवृत्तिश्रुतिरित्याशास्त्राऽऽह—तयोश्चेति । उभयसंयोगिनेन विद्यात्रिममभावादित्यर्थः । पाप्मनाहादिश्रुतेः स्तुत्यर्थेन्याभावे फलितमाह—अत इति । द्वितीये त्रिव्यभानुपेक्ष्य विद्यास्वभावादेव पापक्षयफलमाह—निर्गुणायां त्विति । विमतमात्मयशोपद्वुरितनिवर्तकरुद्रागतनृत्यून्वादिवा यन्वात्स्वप्नदुरितकर्तृत्वादिना यत्कृतया ताकाऽनन्दुरितयाचक्रुजाप्रद्वोऽनन्दिति माय । सर्वत्रापि दुरितनिवर्तकस्य तुल्यवादाहाश्रेयसिमागोक्तिर्युक्ते वादाक्याश्रेयोत्तर्गतिमाह—अक्षेप इति चेति । सर्वत्रापि व्यापारं कार्यकरणमयाताश्रय पञ्चत्रयविक्रिययद्वा मदद्वौ कर्तृत्वमेव सम्यत न मन्यते । न च परकर्तृत्वेण पापेन लिप्यते स्वयमिष्यर्थः । त्रिविधत्वैरुर्ध्वं कर्तृत्वमिमानामावेऽपि प्रणमावाक्य कर्मनिवृत्तिरिवाशस्य दाहोक्तिमुपपादयति—अतिप्रान्तं प्यिति । विद्याजीन कर्मनाश विद्यादनुमसानुसारेण विष्णोति—पृत्रेति । मोक्षशास्त्रानुपपत्त्याऽपि विद्यार्थिना पापहानिरित्याह—एवमेवेति । योगप्रमात्तयुगपदनरुद्रेद्वनिर्माणपार्यायेण सर्वकर्मक्षयोपभोगे मुक्तिरुक्त्याशास्त्राऽऽह—अन्यथेति । कर्मणा नियतमाश्रयिणा-

ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात् । न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति । अनित्यत्वप्रसंगात्, परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य ॥ तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम् ॥ १३ ॥ इति तदधिगमाधिकरणम् ॥ ९ ॥

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥ (१०) ॥

पूर्वस्मिन्नधिकरणे बन्धहेतोरवस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशो ज्ञाननि-

रत्नप्रभा ।

लसाभ्यमुक्त निरस्यति-न चेति ॥ १३ ॥ (९) ॥ इतरस्याऽपि० ॥ अतिदेशत्वात् न सगत्याय-पेक्षा । ज्ञानात् पुण्य क्षीयते न वेति पूर्वपत् सन्देहे ज्ञान, न पुण्यनाशक, शास्त्रीयत्वात्, पुण्यवदित्य-भामती ।

हि कर्माशया अनियतकालविपाकाः क्रमवता तावद्भोगेन क्षेतुमशक्या । भुञ्जानः पत्ययमपरानपि सचि-नोति कर्माशयानिति । नाप्यपर्यायमुपभोगेनासक्तं कर्मान्तराण्यसचिन्वानं क्षेष्यतीति साम्प्रतम् । कल्प-शतानि क्रमकालभोग्यानां सम्प्रति भोक्तुमसामर्थ्यात् । दीर्घकालफलानि च कर्माणि कथमेकपदे क्षेष्यन्ति । तस्मान्नान्यथा मोक्षसम्भवं । ननु सत्स्यपि कर्माशयान्तरेषु सुखदुःखफलेषु मोक्षफलात् कर्मणः समुदा-चरतो ब्रह्मभायमनुभूयाय लब्धविपाकानां कर्मान्तराणां फलानि मोक्षयन्त इत्यत आह-न च देशकाल-निमित्तापेक्ष इति । न हि कार्यः सम्भोक्षो मोक्षो भवितुमर्हति ब्रह्मभावो हि सः । न च ब्रह्म क्रियते नित्य-त्वादित्यर्थः । परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । ज्ञानफलं खलु मोक्षोऽभ्युपेयते । ज्ञानस्य चानन्तरमात्रिणी ज्ञेयाभिपत्तिः फल, सैवात्रियोच्छेदमादधती ब्रह्मस्वभावस्वरूपावस्थानलक्षणाय मोक्षाय कल्पते। एव हि दृष्टा-र्थता ज्ञानस्य स्यात्। अपूर्वाधानपरम्परया ज्ञानस्य मोक्षफले कल्पमाने ज्ञानस्य परोक्षफलत्वमदृष्टार्थत्व भवेत् । न च दृष्टे समबलदृष्टकल्पना युक्तैर्यर्थः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे ब्रह्मज्ञाने सत्यद्वैतसिद्धौ दुरितक्षय इति सिद्धया ॥ १३ ॥ (९) ॥ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । जन्मस्य स्वाभाविकत्वेन रागादिनिवृत्तनत्वेन शास्त्रीयेण ब्रह्मज्ञानेन प्रतिपन्नो युक्त । जन्मज्ञानयोऽस्तु शास्त्रीयत्वेन ज्योतिष्टोमदर्शवर्णमासवद्विरोधान्नेच्छेद्योच्छेत्तृभावो युज्यते । पाप्मनश्च विशेषतो ब्रह्मज्ञानोच्छेद्यव्युत्तेर्यमेस्य न तद्दुःखैवम् । विशेषत्रिधानस्य शेषप्रतिपे-धनान्तरीयकत्वेन लोकन सिद्धे । यथा देवदत्तो दक्षिणेनाश्या पश्यतीत्युक्तेन वामेन पश्यतीति गम्यते । उमे ह्येव एते तरतीति च यथासमं ब्रह्मज्ञानेन दुःखेन भोगेन मुक्तमिति । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' इति च सामान्यप्रचनं 'सर्वे पाप्मानः' इति विशेषप्रवृत्त्यापवापकर्माणीनि विशेषे उपसहरणीयम् । तस्माद्ब्रह्मज्ञानाद् दुःखनस्येन क्षयो न मुक्तस्येति प्राप्ते पूर्वाधिकरणराहान्तोऽतिदिश्यते । नो एतद् ब्रह्मविद्या-आनन्दमिरीच-यावनिर्णयः ।

क्यानुगपदुपभोगायोगादुपभोगस्यापि कर्मान्तरसचयमन्तरेणासमवत्कल्पशतातिक्रमकालभोग्यानामधु-ना भोक्तुममुक्त तादीर्घकालानां च परिमितकालभोगानुपपत्तेर्न विद्यातिरेकेण निःशेषकर्मानिवृत्तिरित्यर्थः । सत्स्यपि कर्मान्तरेषु मोक्षहेतुकर्मवशान्मोक्षमनुभूय कर्मान्तरफलानि पश्चाद्भोगयन्त इत्याशक्याऽऽह-न चेति । दृष्टकालानां च विद्यायां न तत्कल्प्य कालान्तरापेक्षा येनोत्पन्नत्रियोऽपि कर्मफलान्यनुभूय पश्चा-न्मुच्येतेत्याह-परोक्षेति । श्रुतिस्मृति-यावत्सिद्धमुपसहरति-तस्मादिति ॥ १३ ॥ (९) ॥ ज्ञानात्पा-पनिवृत्तिमुक्त्वा तस्मादेव पुण्यनिवृत्तमित्तिदिशति-इतरस्यापीति । अपिकरणस्यापूर्वविषयतो बलु वृत्त-कीर्तयति-पूर्वस्मिन्निति । पुण्य कर्म नियमस्पर्कं प्रवृत्तिया न क्षीयते क्षीयते वेति पूर्ववत्कर्माणां फला-न्त्वप्रतीनेज्ञानादाहप्रतीतिश्च सशये पादादिमगतिरितिदेशे पृथङ् न चाप्येति मन्वानोऽधिकां शङ्कामाह-

मित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ । धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण
ज्ञानेनाविरोध इत्याशङ्क्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः
क्रियते । इतरस्याऽपि पुण्यस्य कर्मण एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च
ज्ञानवतो भवतः ॥ कुतः ॥ तस्याऽपि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिव-
न्धित्वप्रसंगात् । “उभे उ ह्येव एते तरति” [बृ० ४ । ४ । २२]
इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतवत्सुकृतस्याऽपि प्रणाशव्यपदेशात् । अकर्त्रात्मबो-
धनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् । “क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि” [मुण्ड० २ । २ । ८] इति चाविशेषश्रुतेः । यत्रापि
केवल एव पाप्मशब्दः पठ्यते तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्र-
ष्टव्यम् ॥ ज्ञानफलापेक्षया निकृष्टफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि
पाप्मशब्दः “नेनं सेतुमहोरात्रे तरतः” [छां ८ । ४ । १ ?] इत्यत्र सह
दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य “सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते” [छां ८ ।

स्तप्रभा ।

धिकाशं कामुक्त्वाऽतिदेश व्याचष्टे—धर्मस्येत्यादिना ॥ ज्ञान, पुण्यनाशक, तन्मूलाविद्याधातित्वादिति
न्यायोपेतागमत्राधितमनुमानमिति भावः ॥ ननु “क्षीयन्ते च” इत्यविशेषश्रुतिः पापविषया । “सर्वे
पाप्मानं तरति” इति विशेषश्रुतेरित्यत आह—यत्रापि केवल इति ॥ पापपुण्यक्षयपराधिकरणद्वयस्य फल-
भाक्ती ।

केनचिददृष्टेन द्वारेण दुष्कृतमपनयन्पि तु दृष्टेनैव मोक्तृमोक्तव्यमोगादिप्रविष्यद्वारेण, तस्मैतत्तुल्यं सुकृतेऽपीति
कथमेतदपि नोच्छिन्यात् । एवं च सति न शास्त्रीयत्वसाम्यमात्रमविरोधहेतुर्न हि प्रत्यक्षत्वसामान्यमात्राद-
विरोधो जलानटादीनाम् । न च सुकृतशास्त्रमनर्थकमत्रमविद प्रति तद्विधेयर्थवत्त्वात् । एवमवस्थिते च
पाप्मश्रुत्या पुण्यमपि प्रहीतव्यम् । ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्य पुण्यस्य निकृष्टफलत्वात्तत्कलं हि क्षयातिशयवत् ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

धर्मस्येति । न सुकृतज्ञाने वाध्यवाचकभूते चोदनालक्षणत्वादग्निहोत्रदर्शपूर्णमासवत् । न च क्षीयन्ते
चेत्यादिविरोधस्तस्य सामान्योपावौ प्रवृत्तस्य सर्वे पाप्मान इति विशेषानुसारेण पापकर्मणि सकोचापु-
ण्यपापे विधूयेति पुण्य फलोपभोगेन पापं ज्ञानेन विधूयेति नियमतो विद्यावतः सुकृतार्थानः ससारः
स्यादिति भावः । अविज्ञाशं कामून्य सिद्धान्तयति—इत्याशङ्कयेति । अतिदेशमत्रपदानि व्याकरोति—
इतरस्यापीति । शास्त्रीयत्वेन तयोर्विरोधो नास्तीत्युक्तमिति शङ्कते—कुत इति । अग्निहोत्रदर्शपूर्ण-
मासयोरविरुद्धकलत्रान्न निवर्त्यनिवर्तक्रमाद्यो न शास्त्रीयत्वादित्यभिप्रेत्य हेतोः प्रयोजकत्वमाह—तस्यापीति ।
पापं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । कालात्ययापदिष्टत्वाच्च नानुमानमित्याह—उभे इति । विमत तच्चर्वाभि-
वर्त्य तद्विरुद्धत्वाद् दुरितवदितिप्रत्यनुगानविरोधाचायुक्तमनुमानमित्याह—अकर्त्रात्मेति । सामान्यश्रुतिविरो-
धाचानुमानातिद्विरित्याह—क्षीयन्ते चेति । यत्तु सामान्यशास्त्रस्य सर्वे पाप्मान इतिविशेषश्रुत्या पाप्म-
कर्मणि सकोचः स्यादिति तत्राऽऽह—यत्रेति । पाप्मशब्दस्य निकृष्टफलकर्मविषयत्वादुरदृष्टफल कर्म
कथ तेन गृह्यते तत्राऽऽह—ज्ञानेति । वृद्धप्रयोगाभावे कथमुपचारेणापि पाप्मशब्दः सुकृते स्यात्तत्राऽऽह—
अस्तीति । तत्रापि पाप्मशब्दस्य सुकृतविषयत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य प्रक्रममनुसृत्याऽऽह—सदेति । यत्तु
पुण्यपापे विधूयेत्यत्र पुण्यं फलभोगेन पापं विज्ञानेन विधूयेति विमजन तत्राश्रुतकल्पनाहेत्वमावादिति

अनारब्धकार्योधिकरणम्] रत्नप्रभा-भ्रामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२७७)

४ । १] इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगात् ॥ पाते त्विति ॥
तु शब्दः-अवधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्बन्धहेत्वोर्विद्यासामर्थ्याद-
श्लेषविनाशसिद्धेरवश्यम्भाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधार-
यति ॥ १४ ॥ इतीतरसंश्लेषाधिकरणम् ॥ १० ॥

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥ (११) ॥
पूर्वयोरधिकरणयोर्ज्ञाननिमित्तः-

रत्नप्रभा ।

माह-पाते त्विति ॥ १४ ॥ (१०) ॥ अनारब्धकार्ये एव तु ॥ उक्तकर्मक्षयं विपर्ययित्य “क्षीयन्ते
च” इत्यविशेषश्रुतेः “ तस्य तावदेव चिरम्” इतिश्रुतेश्च सशयमाह-पूर्वयोरिति ॥ जीवन्मुक्त्य-
सिद्धिः, तत्सिद्धिश्चेति उभयत्र फलम् । पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षप्राप्तौ उक्तोत्सर्गतः कर्मक्षतिः प्रारब्धा-
भ्रामती ।

न ह्येव मोक्षी निरतिशयत्वात्प्रवृत्त्याच्च । दृष्टप्रयोगश्चायं पाप्मशब्दो वेदे पुण्यपापयोः । तद्यथा पुण्यपापे
अनुक्रम्य सर्वे पापानोऽनो निर्वर्तन्त इत्यत्रात्समादविशेषेण पुण्यपापयोरश्लेषविनाशाविति सिद्धम् ॥ १४ ॥ (१०) ॥
अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । यद्यद्वैतज्ञानस्वमात्रालोचनयोत्तरपूर्वमुक्तदुष्कृतयोरश्लेषविनाशी
हन्त आरब्धानारब्धकार्ययोश्चाविशेषेणैव विनाशः स्यात् । कर्तृकर्मादिप्रविश्यस्योभयत्राविशेषात् । तन्नि-
बन्धनत्वाच्च विनाशस्य । न च संस्कारशेषात्कुलालचक्रभ्रमणवदनुवृत्तिः । वस्तुनः खल्वनुवृत्तिः । माया-
वादिनश्च पुण्यपापयोश्च मायामात्रविनिर्मितत्वेन मायानिवृत्तौ न पुण्यापुण्ये न तत्संस्कारो वस्तुसन्तीति
कस्यानुवृत्तिः । न च रज्जौ सर्पादिविभ्रमजनिता भयकम्पादयो निवृत्तेऽपि विभ्रमे ययानुवर्तन्ते तथेहा-
पीति युक्तम् । तत्रापि सर्पासत्त्वेऽपि तज्ज्ञानस्य सत्त्वे तज्जनितमयकम्पादीनां तत्संस्काराणां च वस्तुसत्त्वेन
निवृत्तेऽपि विभ्रमेऽनिवृत्तेः । अत्र तु न माया न तज्ज्ञानः संस्कारो न तद्गोचर इति तुच्छत्वात्किमनुवर्तते ।
न संस्कारशेषो न कर्मेत्यविशेषेणारब्धकार्याणामनारब्धकार्याणां च निवृत्तिः । न च तस्य
तावदेव चिरं यावन्न विमोक्षयेऽथ सप्तस्य इति श्रुतेर्देहात्प्रतीक्षारब्धकार्याणां युक्ता । न ह्येषा श्रुतिरव-
विमदविवाचिन्यपि तु क्षिप्रतापरायाया लोक एतावन्मे चिरं यस्नातो भुञ्जानश्चेति । न हि तत्र स्नानभोजने
अवचित्वेन विधीयते किंतु क्षेपीयस्ता प्रतिपाद्यते । उभयविधाने हि वाक्य भिद्येतावधिभेदः चिरता चेति
प्राप्तेऽभिधीयते-यद्यप्यद्वैतब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारोऽन्नाद्यवियोपदर्शितप्रपञ्चमात्रविरोधितया तन्मध्यपतितसकल-
कर्मविरोधी । तथाऽनारब्धविपाक कर्मजातं द्वागित्येव समुच्छिनत्ति न त्वारब्धविपाक सपादितजात्यायु-
र्विततपूर्वपरीभूतसुखदुःखोपभोगप्रवाह कर्मजातम् । तद्धि समुदाचरदृष्टितयेतरम्यः प्रसुतदृष्टिभ्यो बल-
वत् । अन्यथा देवर्षाणां हिरण्यगर्भमनुद्गालरूपमूर्त्तीनां विगलितनिखिलदृशेजाजालावरणतया परितः प्रद्योत-
मानबुद्धिसत्त्वानां न ज्योर्जीविता भवेत् । श्रूयते चेर्षां श्रुतिसमृतीतिहासपुराणेषु तत्त्वज्ञता च महाकल्प-
कल्पमन्वन्तरादिजीविता च । न चैते महाधियो न ब्रह्मविदो ब्रह्मविदश्चाल्पपुण्यमेधसो मनुष्या इति
श्रद्धेयम् । तस्मादागमानुसारतोऽस्ति प्रारब्धविपाकानां कर्मणा प्रक्षयाय तदीयसमस्तफलोपभोगप्रतीक्षा
सत्यपि तत्त्वसाक्षात्कारे । तावदेव चिरमिति न चिरता विधीयते । अपि तु श्रुत्यन्तरसिद्धां चिरतामनुद्ग
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मत्वा ज्ञानसामर्थ्यादशेषकर्मक्षये तदश्लेषे च फलितमर्थं सूत्रावयवमवतार्य व्याकुर्वन्माह-पाते त्विति ।
एतेन फलमधिकरणयोर्फलम् ॥ १४ ॥ (१०) ॥ तत्त्वज्ञानेन सर्वकर्मणामौत्सार्गिको लभो व्याख्यातः ।
संप्रत्यारब्धकर्मविषये तदपवादं दर्शयति-अनारब्धेति । वृत्तं कर्तव्यव्यविकरणस्य विप-
यमाह-पूर्वयोरिति । ज्ञानाधीनं कर्मक्षयं विपर्ययित्य क्षीयन्ते चेत्यविशेषश्रुतेस्तस्य तावदेव चिरमिति

सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः । स किमविशेषेणारब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवति-उत-विशेषेणानारब्धकार्ययोरिवेति विचार्यते। तत्र “उभे उ हवैष एते तरति” [वृ० ४।४।२२] इत्येवमादिश्रुतिष्वविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इति ॥ एवं प्राप्ते प्रत्याह-अनारब्धकार्ये एव त्विति ॥ अप्रवृत्ते फले एव पूर्वं जन्मान्तरसञ्चितेऽस्मिन्नपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः सञ्चिते सुकृतदुष्कृते ज्ञानाधिगमात्क्षीयते, न त्वारब्धकार्ये सामिश्रुक्तफले । याभ्यामेतद्ब्रह्माजानायतनं जन्म निर्मितम् ॥ कुत एतत् ॥ “तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये” [छां० ६।१।४।२] इति शरीरपातावधि करणात्क्षेमप्राप्तेः । इतरथा हि जानादशेषकर्मक्षये सति स्थितिहेत्वभावाज्ज्ञानप्राप्त्यनन्तरमेव क्षेममश्नुवीत् । तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत् ॥ ननु-वस्तुबलेनैवायमकर्त्रात्मबोधः कर्माणि क्षपयन्, कथं कानिचिदक्षपयेत्, कानिचिच्चोपेक्षेत । न हि समानेऽग्निबीजसम्पर्के केषाञ्चिद्बीजशक्तिः क्षीयते, केषाञ्चिन्न क्षीयते, इति शक्यमङ्गीकर्तुमिति ॥ उच्यते ॥ न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं

रत्नप्रमा ।

न्यकर्मनिषयेत्यपवाद सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ सामिश्रब्दः-अर्धमाचक । प्रारब्धाद्यानत्र विमुच्यते, तानानेव मिश्रम् । तन्मोक्षे ब्रह्म सम्पद्यत इति श्रुत्यर्थ ॥ देहपातावधिनिर्वात, तत्रविदा याज्ञवल्क्यादीनां देहप्रारणश्रुतिस्त्वितिङ्गाच्च, प्रारब्धकर्मणस्तत्तज्ज्ञान प्रति हेतुत्वेनोपनीन्यत्वाच्च, -प्राप्त्यसिद्धिस्तत्प्रतिवद् तत्तज्ज्ञान तत्सिद्धयर्थम् अविचारः शिक्षेपशक्त्याग्य निहायावकाविचारः नाशयतीत्याह-उच्यते । न मामती ।

देहपातानधिमात्रविधान तदेतदस्मिन्नायौचित्यमात्रतयाह स्म भगवान् मायकार-न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयमिति । न चेद न जातु दृष्ट यत्रोरोविसमनाये त्रिोच्यन्तरमनुवर्तत इत्याह-
खानन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

श्रुतेश्च सशयमाह-स किमिति । श्रौतां जन्मप्रीतिवद्देव पटदेव्यमिधानात्पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे क्षेमप्राप्तेरवधिकरणासिद्धि । सिद्धान्ते त्रिदुषोऽपि प्रारब्धकर्मणा कचि नाउभयनयानात्तत्सिद्धिरित्यङ्गीकृत्य पूर्वपिकरणन्यायेन पूर्वपक्षयति-तत्रेति । सिद्धान्तमूत्रमनार्थं व्यासगोति-एवमिति । सौत्रानुसारणार्थमाह-न त्विति । अर्धमुक्तपक्षे कर्मगो कार्यद्वारा त्रिगिनष्टि-याभ्यामिति । त्रियाशकल्पनगृहीताविशेषश्रुतेर्विद्वेदहारम्भकयोरपि कर्मगोर्नाशः स्यादित्याक्षिपति-कुन इति । श्रुत्योत्तरमाह-तस्येति । कर्ममेतानता कर्मशेषसिद्धिस्तत्राऽऽह-इत्तग्येति । ज्ञानममन्तात्वेन सर्वकर्मत्वान्मोक्षे ज्ञानमेव क्षेमप्राप्तेरवधिरिति न देहपात तदवधिमभिदधीत । तथा च श्रुतावयव्यतरकरणत्विद्वादान्पूर्वमपि शरीरमनुवर्तमान कर्मशेष गमयति तदमाने तदनुवृत्तेरनुपपत्तौत्यर्थ । त्रियाया दृष्टसामर्थ्येन कर्मक्षयहेतुप्राप्तं शास्त्रेण तन्निराकरणे दृष्टनिरोधिनस्तस्य प्रावृत्तनश्रुतिनदप्रामाण्यादिति शकते-नन्विति । दाहस्यनित्यविशेषे दाहपत्रस्यासिद्धिरपत्र दृष्टान्तमाह-न हीति । तस्य तावदेव त्रिरिति त्रिदुषो देहपातात्रिकरणत्विद्वाह । उदात्तार्थानां तत्तत्रविदागेनदेह गारणा विपरी श्रुतिम्भूतिनिर्गमनत्त्रिदुषो गुरुमि क्षिपाणां सङ्घान्यायानुपपत्त्या चानुगृहीते मन्त्रादिप्रतिपक्षस्याङ्गदाहस्यनशानस्य सर्वकर्मक्षये ज्ञानस्याप्यारब्धकर्मनिवृत्तौ प्रतिपत्त्य कल्पयतीत्याह-उच्यत इति । किंच, शानार्थं कर्म म्यमेव देहगारस्य ज्ञान तन्निरोधेति कर्मांतरारब्धे वेति विन्वयाऽऽह दूषयति-नेति । न हि ज्ञानार्थस्य कर्मगो देहगारम्भस्य

अग्निहोत्राधिकरणम्] एतन्प्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२७५)

ज्ञानोत्पत्तिरूपपद्यते । आश्रिते च तस्मिन्कुलालचक्रवत्प्रवृत्तवेगस्याऽन्तराले प्रतिबन्धासम्भवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम् । अकर्त्रात्मत्वबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानराधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति । बाधितमपि मिथ्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवत्संस्कारवशात्कञ्चित्कालमनुवर्तत एव ॥ अपि च नैवात्र विवदितव्यं-ब्रह्मविदः कञ्चित्कालं शरीरं ग्रियते, न वा ग्रियत इति । कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदानं देहधारणञ्चापरेण प्रतिक्षेप्तुं शक्येत । श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेनैतदेव निरुच्यते ॥ तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्याक्षय इति निर्णयः ॥ १५ ॥ इत्यनारब्धकार्याधिकरणम् ॥ ११ ॥

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६ ॥ (१२) ॥

एतन्प्रभा ।

तावदिति ॥ विक्षेपकाविव्यालेश एव तत्संस्कार शिष्यान् प्रति जीवन्मुक्ती स्वानुभवमाह—अपि च नैवेति ॥ १५ ॥ (११) ॥ अग्निहोत्रादि तु ॥ निर्व्यं नैमित्तिक कर्म ज्ञानात् नश्यति, न वेति सन्देहे “उभे” [वृ० ४ । ४ । २२] पुण्यपापे “तरति” [वृ० ४ । ४ । २२] इत्यविक्षेप-भामती ।

अकर्त्रात्मबोधोऽपीति । यदा लोकेऽपि प्रितोयिनो किञ्चित्कालं सहानुवृत्तिरूपलब्धा तदेहागमबला-धीर्प्रकाशमपि भवतीति न शक्या निवारयितुम्, प्रमाणसिद्धस्य नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेः । तदेव मध्य-स्यान्प्रतिपाद्य ये भाष्यकारमात्र मन्यन्ते तान् प्रत्याह—अपि च नैवात्र विवदितव्यमिति । स्थितप्रज्ञश्च न साधकस्तस्योत्तरोत्तरध्यानोत्कर्षेण पूर्वप्रत्ययाननर्हितः भवति । निरतिशयस्तु स्थितप्रज्ञ । स च सिद्ध एव । न च ज्ञानकार्या भयकम्पादय, ज्ञानमात्रादनुत्पादात् । सर्गाच्छेदो हि तस्य भयकम्पादिहेतुः । स चासन्न निर्वचनाय इति बुद्धो यस्तुमत कार्यात्पाद । न च कार्यमपि भयकम्पादि यस्तुसत् । तस्यापि विचारासहजानानिर्गम्यत्वात् । अनिर्गम्याच्चानिर्वाच्योत्पत्तौ नानुपपत्तिः । यादृशो हि यक्षस्ता-दृशो बलिरिति सर्वमत्रदातमा ॥ १५ ॥ (११) ॥ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । यदि पुण्यस्याप्य-भ्येतिनाशो ह-त नित्यमत्रग्निहोत्रादि न कर्तव्य योगमारब्धुणा । तस्यापीतरपुण्यवद्विद्यया विनाशात् । ‘प्रज्ञालनान्नि परस्य दूरादस्पर्शनं वरम्’ इति -वायान् । न च विविदिषति यज्ञेन दानेनेति मोक्षलक्षणैक-कार्यतया त्रिाकार्यणोरित्येव । सहासमवेनेककार्यत्वासम्भवात् । न होतमात्मानं त्रिदुषो विगलिताखि-लकर्तृभोक्तृत्वादिप्रपञ्चविभ्रमस्य पूर्वोत्तरे नित्ये त्रिवाज-ये पुण्ये समवत । तस्माद्विविदिषति यज्ञेनेति आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

कल्प्य गौरवात्तेन कर्मान्तरारम्भे देहे ज्ञानोत्पत्तिरित्यर्थे । न द्वितीया, स्तया सति ज्ञानस्योपजीव्यकर्म-बाधकानुपपत्तेरित्याह—आश्रिते चेति । अकर्त्रात्मज्ञानं कर्मनिदानमज्ञानं निरर्तयत्युपादानामात्रे च कथं कर्मानुवृत्तिस्तत्राह—अकर्त्रात्मेति । कर्माण्यपीति सन्नव । सोपादानानि कर्माण्युच्छिन्नानि चेत्क-थमारब्धकर्मानुवृत्तिस्तत्राऽह—बाधितमिति । स्मृतिहेतुत्वेऽपि संस्कारस्याविद्यायत्वेत-यदोभवात्परोक्ष-महेतुत्वेत्यभिप्रेत्य संस्कारवशादित्युक्तम् । विप्रतिपन्नान्प्रति जीवन्मुक्तिमुक्त्वा शिष्यान्प्रत्याह—अपि चेति । जीवन्मुक्तिं सप्तम्यर्थे । त्रिादायोगे हेतुमाह—कथं हीति । प्रमाणञ्चाटपि जीवन्मुक्तिं स्वो-पकार्यन्याह—श्रुतीति । उक्तमुत्सर्गापवादमुपसहरति—तस्मादिति ॥ १५ ॥ (११) ॥ त्रिाज-न्य-कर्मज्ञयस्याऽऽरब्धकर्मस्वपनादमुव नाऽनारब्धकर्मस्वपि केषुचित्तदपनाद दर्शयति—अग्निहोत्रादीति ।

पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरघन्यायोऽतिदिष्टः । सोऽतिदेशः सर्वपुण्य-
विषय इत्याशंक्य प्रतिवक्ति-अग्निहोत्रादि त्विति ॥ तुशब्दः-आश-
ङ्कामपनुदति । यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि तत्तत्कार्याथैव भवति ।
ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवास्य कार्यमित्यर्थः ॥ कुतः ॥ “तमेतं वेदानुव-
चनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन” [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यादि-
दर्शनात् ॥ ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात्कार्यकत्वानुपपत्तिः ॥ नैष
दोषः ॥ ज्वरमरणकार्ययोरपि दधिविषयोर्दुष्टमन्त्रसंयुक्तयोस्तृप्तिपुष्टिकार्य-
दर्शनात्, तद्भूतकर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्यत्वोपपत्तेः ॥ नन्वना-
रभ्यो मोक्षः कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते ॥ नैष दोषः ॥ आरादुप-
कारकत्वात्कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकार-
णमित्युपचर्यते । अत एव चातिक्रान्तविषयमेतत्कार्यकत्वाभिधानम् ॥

रत्नप्रमा ।

श्रुतेर्नैवतीत्याशंक्येतरस्याऽपीत्युक्तातिदेशस्य नित्याद्यतिरिक्तकाम्यपुण्यविषयत्वेन अत्रापत्राद् सिद्धान्तयति-
पुण्यस्येत्यादिना ॥ अत्र-पूर्वपक्षे ज्ञानार्थं नित्याद्यनुष्ठानासिद्धिः पक्षशालनन्यायात्, सिद्धान्ते तु ज्ञानोत्प-
त्त्यर्थत्वात् तस्मिन्निरिति विवेकः ॥ अत्र भाष्ये ज्ञानकर्मणोः साक्षादककार्यत्वं परमतेनोक्त्वा, साक्षा-
त्पारम्पर्याभ्यां मोक्षहेतुत्वं स्वमतमुक्तमिति नन्वव्यम् ॥ अत एवेति । ज्ञानादूर्ध्वं कर्माभावात् पूर्वकर्म-
भामती ।

धर्तमानापदेशो ब्रह्मज्ञानस्य यज्ञादीनां वा स्तुतिभात्रं न तु मोक्षमाणस्य मुक्तिसाधने यज्ञादिविधिरिति
प्रात उच्यते-सत्यं न विचयेककार्यत्वं कर्मणां परस्परविरोधेन सहासमवात् । विद्योत्पादकतया तु कर्म-
णामारादुपकारकाणामस्तु मोक्षोपयोगः । न च कर्मणां विचया विरुध्यमानानां न विद्याकारणत्वं, स्वका-
रणविरोधिना कार्याणां बहुलमुपलब्धेः । तथा च विद्यालक्षणकार्योपायतया कार्यविनाशयानामपि कर्म-
णामुपादानमर्थवन् । तदभावे तत्कार्यस्यानुत्पादेन मोक्षस्यासंभवात् । एव च विविदिषन्ति यज्ञेनेति यज्ञ-
सान्नत्वं विद्याया अपूर्वमर्थं प्रापयतः पञ्चमलकारस्य नान्यन्तपरोक्षवृत्तितया ज्ञानस्त्युत्थयतया कर्मचिद्व्या-
ह्वानं भविष्यति । तदनेनामिसधिनोक्तं-ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकारण-
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वृत्तसंज्ञितपूर्वकमधिकरणस्य तात्पर्यमाह-पुण्यस्येति । अग्निहोत्रादिनित्यनेमित्तिककर्माणि विषयस्तेपा-
मितरवज्ज्ञानेनाश्लेषविनाशौ स्यातां न वेति साधारणश्रुतेर्विविदिषाश्रुतेश्च सशये मुक्तशब्दस्य सर्वपुण्यवि-
षयत्वादमिहोत्रादीनामपि पुण्यान्तरवद्विनाशयत्वात्पक्षशालनन्यायापातादारुरुणाऽपि तानि नानुष्ठेयानांनि
प्रापय्य सिद्धान्तयति-इत्याशंक्येति । अत्र च ब्रह्मविद्यासामर्थ्यान्न नित्यनेमित्तिकनिवृत्तिस्तेषां तदुत्प-
त्त्यर्थत्वादित्यापत्रादिकी पादादिर्गतिः । पूर्वपक्षे लौकिकन्यायादारुरुक्षोरपि नित्याद्यनुष्ठानम् । सिद्धान्ते
तद्वनवतारात्पूर्वं ज्ञानोत्पत्तेस्तदनुष्ठानधौम्यमित्यभिप्रेत्य सूत्रं व्याचष्टे-तु शब्द इति । धीनाश्वानामपि
कर्मणामनुष्ठानस्य विद्योत्पत्त्यर्थतया पक्षप्रशालनन्यायापानवकाशात्पूर्वज्ञानादनुष्ठेयान्यग्निहोत्रादीनांनि सिद्धान्त-
प्रतिज्ञां निवृणोति-यदिति । अग्निहोत्राद्यनुष्ठानस्य विद्योत्पत्त्यर्थत्वं प्रमाणं पृच्छति-कुत इति । तत्र
निविदिषावाच्यं प्रमाणयति-तमेतमिति । कर्मणां विद्योत्पत्त्यर्थत्वेऽपि न तथेककार्यतेति शङ्कते-नन्विति ।
परमतेन पारिहरति-नेत्यादिना । स्वमतं दर्शयितुं शङ्कयति-नन्विति । स्वमतेन समावचे-नेत्यादिना ।
आरादुपकारकत्वं एकोरयति-ज्ञानस्येति । किंविषयमिदं कार्यकन्वयचनं तदाह-अत इति । यथा

विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२८१)

न हि ब्रह्मविद् आगाम्यग्निहोत्रादि सम्भवति । अनियोज्यब्रह्मात्मत्व-
प्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । सगुणासु तु विद्यासु कर्तृत्वाऽनतिवृत्तेः
सम्भवत्यागाम्यग्निहोत्रादि । तस्याऽपि निरभिसन्धिनः कार्यान्त-
राभावाद्द्विद्यासंगत्युपपत्तिः ॥ १६ ॥ किंविषयं पुनरिदमश्लेषविनाशवचनम्,
किंविषयं वोऽदो विनियोगवचनमेकेषां शाखिनां “तस्य पुत्रा दायमु-
पयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्” इति । अत उत्तरं पठति-
अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥

अतः-अग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणः अन्यापि हि अस्ति साधुकृत्या । या
फलमभिसन्धाय क्रियते, तस्या एव विनियोग उक्तः एकेषां शाखिनां-
“सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति” इति । तस्या एव चेदमवयवदश्लेषविना-
शनिरूपणम् इतरस्याप्येवमश्लेष इति । तथा एवजातीयकस्य का-
म्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे सम्प्रतिपत्तिः उभयोः अपि
जैमिनिवादरायणयोराचार्ययोः ॥ १७ ॥ इत्यग्निहोत्राद्यधिकरणम् ॥ १२ ॥

यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ (१३) ॥

समाधिगतमेतदनन्तराधिकरणे-नित्यमग्निहोत्रादिकं कर्म सुसुक्षुणा

रत्नप्रभा ।

त्रिभूमिः । निर्गुणविद्यायां कर्मसाहित्यं तृप्तिं प्रति भोजनस्य लाङ्गलेनेव दर्शितम् । सम्प्रति सगुण-
विद्यापरत्वेन सूत्रस्याऽर्थस्यमाह-सगुणास्त्विति ॥ १६ ॥ उत्तरसूत्रार्थं गृह्णाति-किमित्यादिना ॥ यत्प्रा-
रब्धादन्यत् काम्यं पुण्यं पापञ्च तदेव विद्वत्सु ब्रह्मिपतोः स्वसमानजातीयं कर्म जनयति, स्वयञ्च ज्ञानान्न-
श्यतीति भावः ॥ १७ ॥ (१२) ॥ यदेव विद्ययेति हि ॥ उक्तनित्यादिकं विषयमुपजीव्य
भामती ।

मित्युपचर्यते । यत एव न त्रयोदशसमये कर्मास्ति नापि परस्तादपि तु प्रागेव विद्याया अत एव
चातिक्रान्तिविषयमेतत्कार्यकत्वाभिधानम् । एतदेव स्फोरयति-न हि ब्रह्मविद् इति ॥ १६ ॥ सूत्रान्तर-
मवतारयितुं पृच्छति-किंविषयं पुनरिदमिति । अस्योत्तरं सूत्रम्-अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ।
काम्यकर्मविषयमश्लेषविनाशनचनं शास्त्रान्तरीयवचनं च तस्य पुत्रा दायमुपयन्तीति ॥ १७ ॥ (१२) ॥ यदेव
विद्ययेति हि । अस्ति त्रिधासयुक्तं यज्ञादि य एव विद्वान्यजेतेत्यादिकम् । अस्ति च केवलम् । तत्र यथा
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विद्याकाले परस्ताद्वा कर्म नास्ति प्रागेव तदस्तित्वमेत एवेति यावत् । श्रीकाले परस्ताद्वा कर्मानन्व
स्फुटयति-न हीति । निर्गुणविद्याविषयत्वं सूत्रस्योपेत्य लाङ्गलभोजनवोर्जीवनहेतुनायज्ञीकर्मणोः साक्षा-
त्पारंपर्याम्या मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । सम्प्रति सगुणविद्याविषयत्वे सूत्रस्य सामञ्जस्यमभिप्रेत्याऽऽह-सगुणा-
स्त्विति । तथाऽपि तस्य कुनो विद्यासंगतिस्तत्राऽऽह-तस्यापीति । सगुणविद्याकाले नित्यकर्मणां
साक्षादुपयोगाभिप्रायमिदं सूत्रमित्यर्थः ॥ १६ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति-किमिति । काम्यकर्म-
विषयं वचनद्वयमिति सूत्रमवतारयति-अत इति । तदक्षराणि व्याकरोति-अत इत्यादिना । उक्तार्थं
दाढर्याधमाचार्यान्तरमवाह दर्शयति-तयेति ॥ १७ ॥ (१२) ॥ पूर्वोक्ताग्निहोत्रादिभ्यो ब्रह्मवच्छेषात्स-
साहित्यानिम निरूपयति-यदेवेति । वृत्तं कीर्तयति-समाधिगतमिति । विद्याविषयं दर्शयति-

१ वेदं विनोति पाठान्तरम् ।

मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण सत्त्वशुद्धिकारणता प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेन ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति । तत्राऽग्निहोत्रादि कर्मागव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं, केवलं चास्ति । “य एवं विद्वान्यजति” “य एवं विद्वान्जुहोति” “य एवं विद्वान्छंसति” “य एवं विद्वानुद्गायति” “तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत, नानेवंविदम् । तेनोभौ कुरुतः—यश्चेतदेवं वेद, यश्च न वेद” इत्यादिवचनेभ्यो विद्यासंयुक्तं केवलमप्यस्ति ॥ तत्रेदं विचार्यते—किं विद्यासंयुक्तमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म सुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तथा सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलम्—उत—विद्यासंयुक्तं केवलञ्चाविशेषेणेति ॥ कुतः संशयः ॥ “तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिपन्ति” इति यज्ञादीनामविशेषेणात्मवेदनांगत्वेन श्रवणात् । विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात् । किं तावत्प्राप्तम् ॥ विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्राद्यात्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते, न विद्याविहीनम् । विद्यापेतस्य विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनात्, “यद्दहरेव जुहोति तद्दहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्” इत्यादिश्रुतिभ्यः, “बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यति” [भ० गी० २ । ३९] “दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्जय” [भ० गी० २ । ४९] इत्यादिस्मृतिभ्यश्चेति ॥ एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते । “यदेव विद्यया” इति हि सत्यमेतत् । विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्विशिष्टं—विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याविहीनाद्ब्रह्मणात् । तथापि नात्यन्तमनपेक्षं विद्यारहितं कर्माऽग्नि-

एतप्रभा ।

सत्रीजं संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह—विद्यासंयुक्तमेवेति ॥ अत्र पूर्वपक्षे कर्माङ्गोपास्तिहीनकर्मणो ज्ञानार्थेनास्ति, सिद्धान्ते तन्मिदिरिति भेदः । भवतु विद्याविशिष्टस्य कर्मणो ज्ञान प्रति शीघ्रकारिणास्यः भावती ।

ब्राह्मणाय हिरण्यं दद्यादित्युक्तं विदुषे ब्राह्मणाय दद्यात् ब्राह्मणमुपाय मूर्खोयेति विशेषप्रतिशम्भः तन्कस्य हेतोस्तस्यातिशयवत्त्वात् । एवं विद्यारहिताद्यज्ञादेर्विद्यासहितमतिशयवदिति तस्यैव परविद्यासाधनत्वमुपादानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तत्रेति । अङ्गसङ्गिविद्यासंयुक्तत्वं प्रमाणमाह—य एवमिति । निःशयमग्निहोत्रादिकर्म विपर्ययाकृत्य सशयमाह—तत्रेदमिति । प्रश्नपूर्वक संशयकारणमाह—कुत इति । श्रौतग्रन्थीहेतुतया प्रकृतनित्यकर्मस्यज्ञातिप्रतिविद्यासयोगानियमश्चाट्टत्र प्राप्तङ्गीती पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे केवलकर्मणो मोक्षान्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तन्थापि पारपर्यान्तिसिद्धिरिति मन्वा विमृश्य पूर्वपक्षमाह—किं तावदिति । अविशेषणो यज्ञेन्यादिश्रुत्यमयस्यापि कर्मणो विद्योगतेत्याशय्य ब्राह्मणाय दद्यादित्युक्ते विदुषे न तद्विनायेतिविशेषणामयदिहाभीत्याह—नेत्यादिना । विद्यासहितस्य कर्मणो वैशिष्ट्ये मानमाह—यद्दहरिति । श्रौतेऽप्यं स्मृतिमनुकृत्यति—बुद्धेर्चाति । केवत्स्याग्निहोत्रादेर्वीहेतुत्वामावात्मोक्षान्वयो नेति प्राप्तमनुय सिद्धान्तयति—एवमिति । किं विद्यायुक्तस्य कर्मणो विद्याहीनादन्तरंगवमुच्यते किंवा केवल कर्म विद्याहेतुत्वे नेति तथाऽऽयमङ्गीकरोति—सत्यमिति । द्वितीयं दूषयति—तथाऽर्पाति । तत्र प्रश्नपूर्वक श्रुतिविरोध हेतुमाह—

विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकाप्रथमतमेतम् । (१२८३)

होत्रादिकम् ॥ कस्मात् ॥ “तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति” इत्य-
त्राविशेषेणाग्निहोत्रादेर्विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात् ॥ ननु विद्यासंयुक्तस्या-
ऽग्निहोत्रादेर्विद्याविहीनाद्विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनमग्निहोत्राद्यात्मवि-
द्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तम् ॥ नैतदेवम् ॥ विद्यासहायस्याग्निहोत्रादेर्वि-
द्यानिमित्तेन सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्करणत्वाति-
शयो भविष्यति, न तथा विद्याविहीनस्येति युक्तं कल्पयितुम् । न तु
“यज्ञेन विविदिषन्ति” इत्यविशेषेणात्मज्ञानाद्भवेन श्रुतस्याग्निहोत्रादे-
रनङ्गत्वं शक्यमभ्युपगन्तुम् । तथाहि श्रुतिः-“यदेव विद्यया करोति
श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति” [छां० १ । १ । १०] इति
विद्यासंयुक्तस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति
कश्चिदतिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं
दर्शयति । कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तत् । यत्स्वप्रयोजनसाधनसहत्वम् । त-
स्माद्विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीनञ्चोभयमपि सुमुक्षुणा
मोक्षप्रयोजनोद्देशेनेह जन्मनि, जन्मान्तरे च, प्राक् ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्,
तद्यथासामर्थ्यं ब्रह्माधिगमप्रतिबन्धकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुद्वारेण ब्रह्मा-
धिगमकारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धाध्यानतात्पर्याद्यन्तरङ्गका-
रणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितम् ॥ १८ ॥ इति वि-
द्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

रत्नप्रभा ।

कश्चिदतिशय । नियासामर्थ्यात् । नैतानता केवलस्य नैपर्यम् । विविदिषाश्रुतिविरोधात् ॥ न च
तत्र श्रुतौ यज्ञादिशब्दानां नियोपेतकर्मपरतया सकोचो युक्तः । हि यत् । “यदेव विद्यया” इति
भामती ।

चदुरितक्षयद्वारा नेतरस्य । तस्माद्विविदिषन्ति यज्ञेनैवविशेषश्रुतमपि विद्यासहितं यज्ञादावुपसहर्तव्यमिति
प्राप्तेऽभिधीयते-यदेन विद्यया करोति तदेवास्य वीर्यवत्तरमिति तरवर्थश्रुतेर्विचारहितस्य वीर्यवत्तामात्रमग-
म्यते । न च सर्वथाऽकिञ्चित्करस्य तदुपपद्यते । तस्मादस्यस्यापि कयापि मात्रया परविद्योत्पादोपयोग
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कस्मादिति । उक्तमर्थमाक्षेपसमाधिष्या साधयति-नन्वित्यादिना । केवलस्य कर्मणो विद्या प्रत्यनग-
त्वमेव किं न स्यात्त्राऽऽद-न त्विति । विविदिषन्ति यज्ञेने यज्ञेपश्रुतमपि विद्यासहिते यज्ञादावुपसह-
र्तव्यमित्याशक्य श्रुत्या केवलस्यापि कर्मणो वीर्यवत्त्वान्यनुज्ञानान्मैरमिति मूर्खव्याख्यादुर्बन्माह-तथाहीति ।
वीर्यवत्त्वप्रतीतानपि कुतो विद्यासाधनत्वमियाशक्याकिञ्चित्करस्य वीर्यवत्त्वयोगादित्याह-कर्मणश्चेति ।
कर्मणा पारंपर्येण मोक्षान्वय दर्शयितुमुपसहरति-तस्मादिति । निधुरादेराश्रमकर्मन्वनप्रिकारात्तदीय
जन्मादि नियासाधनमित्यन्तरा चापीत्यत्रोक्तम् । इह तु नियोपेतेषु कर्मसु शक्तस्य तत्प्रयोगेन केवलकर्म-
कारिणो न विद्या सेऽस्वतीत्याशक्य समाहितमिति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥ (१९) ॥ अना-धकार्यममि-
होत्रादि विद्यायुक्त केवल च तदेतुत्वान क्षीयते ज्ञानेनेयुक्तम् । इदानीमारब्धकार्ययोः शुभाशुमयोर्ज्ञा-

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ १९ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमद्भ्यासमहर्षिप्रणीते शारीरकमीमांसादर्शने तुरीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥
 अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय उक्तः । इतरे त्वार-
 ब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म सम्पद्यते—“तस्य तावदेव
 चिरं, यावत्र विमोक्ष्ये अथ सम्पत्स्ये” [छा० ६ । १४ । २] इति “ब्र-
 ह्मैव सन्ब्रह्माप्स्येति” इति चैवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने
 यथा प्राग्देहपाताद्देहदर्शनं द्विचन्द्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तमेवं पश्चादप्यनुव-
 र्तेत ॥ न ॥ निमित्ताभावात् ॥ उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तम् ।
 न च तादृशमत्र किञ्चिदस्ति ॥ नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमार-
 प्यते ॥ न ॥ तस्य दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावष्टम्भं हि कर्मान्तरं
 देहपाते उपभोगान्तरमारभते । तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्ध

रत्नप्रभा ।

श्रुति. केवलस्याऽपि वीर्यवत्त गमयतीति सिद्धान्तप्रत्ययार्थः ॥ १८ ॥ (१३) ॥ भोगेन त्वितरे
 क्षपयित्वा सम्पद्यते ॥ तत्त्वविदत्र त्रिपयः । स किं प्रारब्धक्षयानन्तरं ससरति—उत्त—नेति निमि-
 त्तमावाभावाम्या संशये सिद्धान्तमुपक्रमते—अनारब्धेति ॥ अनारब्धकर्मणः क्षयोक्तावारब्धस्य कथं क्षय
 इत्याकाशायामस्योत्पानात् सङ्गतिः ॥ पूर्वपक्षे विदेहकैवल्यसिद्धिः, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः ।
 देहपातोत्तरमपि—तत्रवित्तं ससरति, ससारयोग्यत्वात्, यथा—देहपातात् पूर्वमित्यनारब्धाधिकरणदृष्टान्तेन पूर्व-
 पक्षमाह—नन्विति ॥ भोगनिमित्तकर्मभावाद्धेत्यसिद्धिः ॥ यत्तु सञ्चित कर्मान्तरं तत्र निमित्तं फलम्य ।
 मावती ।

इति विचारहितमपि यज्ञादि परविद्यार्थिनाऽनुष्ठेयमिति सिद्धम् ॥ १८ ॥ (१३) ॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा
 सम्पद्यते । अनारब्धकार्ये इत्यस्य नञः फलं भोगेन निवृत्तिं दर्शयत्यनेन सूत्रेण । अभ्य तूपपादनं पुर-
 षानन्दगिरीय—न्यासनिर्णयः ।

नादनिवृत्तयोर्निवृत्तिप्रकारमाह—भोगेनेति । निर्गुणब्रह्मविद्विषयः स किं देहपातादूर्ध्वमपि ससाररत्नेति
 तन्निमित्तमावाभावाम्या सदेहे पूर्वपक्षमप्रे दर्शयित्वा दौ वृत्तानुपादेन सूत्रतात्पर्यमाह—अनारब्धेति ।
 अत्र श्रौतब्रह्मविद्यावतो भोगेनाऽऽरब्धकर्मनिवृत्तौ ब्रह्मभावस्यावश्यमावोक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे
 ब्रह्मविदोऽपि न भुक्तिः । सिद्धान्ते तस्य साऽनश्यमापिनी, सत्या सामग्रा कार्यप्रीत्यात् ॥ अनारब्धकार्येष्वे-
 त्यत्र नञाऽऽरब्धकर्मनिवृत्तेर्न्यायवर्तितं तस्य फलं भोगेन क्षयलक्षणात्पुना दर्शयतीत्युक्तम् । इदानीं निर्गुणब्रह्म
 विद्वानारब्धकर्मक्षयानन्तरमपि समारो समासवन्त्ययोग्यत्वात्पूर्वकालीनत्र त्रिद्वानिश्चैत्यनुमानेन पूर्वपक्षमाह—
 नन्विति । भोगनिमित्तकर्मरत्नमुपाधिरिति परिहरति—नेत्यादिना । तदेव श्कुटयति—उपभोगेति ।
 तत्रेति प्राक्कालीनत्रत्वेदुक्तिः । देहपातोत्तरकालीनेऽपि अत्रचिद्भि भोगनिमित्तं किञ्चिदत्रियतीति साय-
 नन्यासिगाशंक्क्याऽऽह—न चेति । अनारब्धं कर्म जन्मान्तरारम्भकमिति कुतः साधनान्यासिरिति शकते-
 नन्विति । तस्य ज्ञानेन प्रतिब्रह्मशक्तित्वान्मेरमि याह—न तस्येति । किं तस्य बीजं तदाह—मित्येति ।
 केन तर्हि तस्य दाहः स्यात्तदर्शयति—तच्चेति । अप सपत्न्यत् इत्यादिश्रुतिवाचनाद्बीजाभावात् न च विद-
 दनुमसिद्धत्वात् पूर्व कर्मानुमेयमिति भावः । प्रारब्धकर्मफलमोगादूर्ध्वं मोक्षोऽपि तत्कर्मजन्यानेकदेहसमवा-
 च्छत्रं च त्रियाप्रमोपोपपत्तेरनारब्धकर्मगामधेयमाश्वेन मुस्त्यभावात्साशक्याविकारिणां देहान्तरे ज्ञानाप्रमोप-
 न्याऽऽगामिक्रानादस्मदादीनामथ सपत्न्य इति श्रुतिसिद्धत्वादारब्धभोगानन्तरं मुक्तिरयमपितीत्यधिक-

इतरक्षणाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२८५)

मित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषः कैवल्यमवश्यम्भवति ॥ ४ ॥ १ ॥
॥ १९ ॥ इतिरक्षणाधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्पद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगो-
विन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्ये जीवन्मुक्तिनिरूपणं नाम चतुर्था-
ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

दग्धमूलत्वात् । अविद्यादयो हि क्लेशाः कर्मणस्तत्फलस्य च मूलम् । तदुक्तं योगशास्त्रे—“क्लेशमूलः
कर्माशयः” [पातञ्ज० २ । १२] “सति मूढे तद्विपाकः” [पातञ्ज० २ । १३] इति । तच्च
मूले ज्ञानाग्निना दग्धमिति कृतः पुनः सप्तर । तस्माद्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम् ॥ ४ ॥ १ ॥ १९ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपाळसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां (भाष्य) रत्नप्रभाया चतुर्थन्याय्यायस्य
प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ १ ॥

भामती ।

स्तादपकृत्य कृतमिति नेह क्रियते पुनरुक्तिमयात् ॥ ४ ॥ १ ॥ १९ ॥ (१४) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्या चतुर्थन्याय-
ध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ १ ॥

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

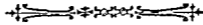
रणार्थमुपसहरति—इत्यत इति । साधनानुष्ठानरूपो निर्गुणविद्याफलं चोक्तमिति पादार्थमुपसहर्तुमि-
तीत्युक्तम् ॥ ४ ॥ १ ॥ १९ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) विरचिते शारीर-
कमीमांसाभाष्यविभागे न्यायनिर्णये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ४ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य जीवन्मुक्तिनिरूपणाख्यः प्रथमः पादः ॥

चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः २.

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ४ ॥ २ ॥ १ ॥ (१) ॥

अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन्प्रथमं तावद्
द्यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिक्रममाचष्टे । समाना हि विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्ति-
रिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः—“अस्य सोम्य पुरुषस्य
प्रयतो वाङ् मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देव-
तायाम्” [छां० ६ । ८ । ६] इति । किमिह वाच एव वृत्तिमत्या
मनसि सम्पन्निरुच्यते—उत—वाचवृत्तेरिति विषयः । तत्र वागेव ताव-
न्मनसि सम्पद्यत इति प्राप्तम् । तथाहि—श्रुतिरनुगृहीता भवति । इत-
रथा लक्षणा स्यात् । श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या, न लक्षणा ॥

रत्नप्रभा ।

ॐ ब्रह्मणे नम ॥ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ ज्ञानफलोत्पन्नतरमुपासनफळ ब्रह्मशोकस्य
नक्त्यम् । तच्चार्चिर्दिगाम्प्राप्यम् । मार्गप्राप्तिश्चोत्क्रान्तिसाध्या ॥ तस्मादुपास्तिक्रान्तिक्रान्तिपा-
दस्यास्त्यध्यायसंगतिः । युक्त चाम्य पूर्वपादानन्तरं ज्ञानफलोत्पन्नतर वक्तव्योपास्तिक्रान्तिक्रान्ति-
दिव्याह—अयेति ॥ ज्ञानिन इनेपासकस्याप्युत्क्रान्तिर्नेत्यत आह—समानेति ॥ विद्वानुपासक ।

मामती ।

वाङ् मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । अयास्मिन् फळविचारलक्षणे वाङ् मनसि संपद्यत इत्यादिविचारो-
ऽसगत इत्यत आह—अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये इति । अपरत्रियाफळप्राप्तयेदेवयानमार्ग-
त्वाद्वात्क्रान्तेस्तद्वतो विचारः पारम्पर्येण भवति फळविचार इति नासगत इत्यर्थे । नन्वयमुत्क्रान्तिक्रमो
विदुषो नोपपद्यते ‘न तस्य प्राणा उत्क्रान्त्यत्रैव समवनीयन्ते’ इति श्रवणात्कारणमस्य विचारिकार
इत्यत आह—समाना हि विद्वद्विदुषोरिति ॥ नियममाह—अस्तीति । विमृशति—किमिहेति ।
विशयः सहाय । पूर्वपक्षमाह—तत्र वागेवेति । श्रुतिलक्षणाविशये सहाये । सिद्धान्तसूत्रं पूर्यित्वा पठति-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

पूर्वपादान्तिमात्रिकरणे निर्गुणब्रह्मसत्पत्तिरुक्तं नप्रति सगुणब्रह्मसत्पत्तिं निरूपयिष्यन्नुत्क्रान्तौ धारार्दीनां
मनसि वृत्तिव्य दर्शयति—वागिति । सगुणविद्याफळस्य ब्राह्मलौकिकस्यार्चिर्दिगतिप्राप्यस्यानुत्क्रम्य
प्राप्ययोगात्तदर्थमुत्क्रान्तिनिरूपणं व्यापितव्यात्मभावे निर्गुणविद्याफळे तन्निर्णयार्थं चेत्यभिप्रेत्य पादस्या-
ध्यायसंगतिमाह—अयेति । निर्गुणवीर्यफळोत्पन्नतरमयशब्दार्थे । विदुषो नोत्क्रान्तिरत्रैव समवनी-
यन् इति श्रुतेस्तत्किमुत्क्रान्तिचिन्तयेत्यादाक्याऽऽह—समानेति । विद्वानपत्रत्रिभुक्तः । पादार्थं सति-
त्याऽऽयात्रिकरणस्य नियममाह—अस्तीति । प्रयत प्रयाण कुर्वत उच्चिक्रमिषोरिति यावत् । वाङ् मनसि
संपद्यत इत्यत्र वाचमविद्व्य करणव्युत्पत्त्या स्वरूपसत्पत्तिप्रतीकर्तव्यत्वात् स च स्ववृत्तिमपत्तिरिते-
नशयमाह—किमिहेति । श्रीनसगुणब्रह्मलौकिकार्थमव्युत्पत्तिरुत्क्रान्त्येन्देशनिरूपणात्पादादिसंगति ।
पूर्वपक्षे कारणे कार्यव्यनियमसिद्धिः । सिद्धान्ते लौकिकपरीश्रमाभीष्टनियमसिद्धिरिति मत्वा पूर्वपक्षपति-
वरेति । तत्र वाकशब्दश्रुते इत्युक्तौ—तथा हीति । वृत्तिमत्राचकश-दस्य वृत्तिमात्रपरत्वे दोषमाह-
इतरयेति । लक्षणाऽपि शब्दवृत्तिमात्रवृत्तित्याशक्याऽऽह—श्रुतीति । श्रुत्यनुसारिणमर्थमुपसहरति-

तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रविलय इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ वाग्बृत्ति-
र्मनसि सम्पद्यत इति कथं वाग्बृत्तिरिति व्याख्यायते । यावत्ता “वा-
ङ् मनसि” इत्येवमाचार्यः पठति ॥ सत्यमेतत् ॥ पतिष्यति तु परस्ताद्
“अविभागो वचनाद्” [व्या० सू० ४ । २ । १६] इति ॥ तस्मादत्र
वृत्त्युपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्वप्रलयविवक्षायां तु सर्वत्रै-
वाविभागसाम्यार्थिकं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति ॥ तस्मादत्र वृ-
त्त्युपसंहारविवक्षायां वाग्बृत्तिः पूर्वमुपसंह्रियते, मनोवृत्ताववस्थिताया-
मित्यर्थः ॥ कस्मात् ॥ “दर्शनात्” ॥ दृश्यते हि वाग्बृत्तेः पूर्वमुपसंहारो
मनोवृत्तौ विद्यमानायां, न तु वाच एव वृत्तिमत्या मनस्युपसंहारः केन-
चिदपि द्रष्टुं शक्यते ॥ ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्युपसंहारो
युक्त इत्युक्तम् ॥ नेत्याह ॥ अतत्प्रकृतित्वात् ॥ यस्य हि यत् उत्पत्तिः,

रत्नप्रभा ।

तस्यानुपासकवदुक्कान्तिरस्ति । अज्ञत्वादिनि वक्ष्यत इत्यर्थः ॥ प्रयत्नः त्रियमाणस्येत्यर्थः ॥ वाक्पदस्य
करणभावव्युत्पत्तिम्यां करणतद्बृत्त्योर्लयमानात् सहायः । पूर्वपक्षे करणाना स्वरूपलयात् पृथक्प्राप्त्य
मुक्तिः, सिद्धान्ते तु ससारसिद्धिः । अनुपादाने मनसि वाचस्तत्त्वलयायोगेन व्यापारमात्रोपशमादिति
विवेकः ॥ सूत्रे वृत्तिपदाभ्याहारः कथमिति शङ्कते-कथमिति ॥ उत्तरत्र हि सूत्रकृत् तत्त्वपिद इन्द्रि-
याणां स्वरूपलय वक्ष्यति । तद्रूपादिहाभ्याहार उचित । अज्ञत्वाऽपि इन्द्रियलयसाम्ये वक्ष्यमाणविशेषो-
क्त्ययोगादिति समाख्यर्थः ॥ प्रकृतावेव विकारलय इति न्यायविरुद्धार्थं श्रुतिरपि न ब्रूते इति सिद्धान्त-
यति-अतत्प्रकृतित्वादिति ॥ न्यायस्य निरवकाशात्वाद्ब्रह्मीयस्त्वम् । शब्दस्य तूक्तिर्वागिति व्युत्पत्त्या,

भामती ।

वाग्बृत्तिर्मनसि संपद्यते इति । वृत्त्यभ्याहारप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकमाह-कथमिति । उत्तराधिकरणप-
र्यालोचनेनैव पूर्वमिति स्वर्थः । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायां त्रिह सर्वत्रैव परत्रैव चाविभागसा-
म्यार्थिकं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति न तत्रापि । तस्मादिहाविभागोनाविशेषतोऽत्र वृत्त्युपसंहारमात्र
विवक्षा सूत्रकारस्येति गम्यते । सिद्धान्तहेतु प्रश्नपूर्वकमाह-कस्मादिति । सत्यामेव मनोवृत्तौ वाग्बृत्त-
रुपसंहारदर्शनात् । वाचमनूपसंहारमदृष्टं नागमोऽपि गमयितुमर्हति । आगमप्रभवमुक्तिविरोधाच्च । आगमो
हि दृष्टानुसारतः प्रकृतौ विकाराणां लयमाह । न च वाचः प्रकृतिर्मनो येनास्मिन्नियं लीयेत । तस्माद्
वृत्तिवृत्तिमनोरभेदविवक्षया वाक्पदं तदवृत्तौ व्यागयेयम् । समवेति च वाग्बृत्तेर्नागप्रकृतापि मनसि लयः ।

आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति । प्रकृतावेव विकारत्रय इति नियमाभाव प्राप्तमनुद्य सिद्धान्तसूत्रं पूरयित्वा पठनि-
एवमिति । अव्याहारमसहमानं शङ्कते-कथमिति । उत्तराधिकरणालोचनया विवक्षितमव्याहारं
नाथपति-सत्यमिति । अन्तिमद्वयस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह-तस्मादिति । विपक्षे
दोषमाह-तत्त्वेति । तत्त्वस्य धर्मिणो वाचः प्रलयविवक्षायामिह तत्र चाविभागसाम्यत्परत्रैवाविभागवि-
शेषगमयुक्तमित्यर्थः । विशेषणसामर्थ्यसिद्धमर्थमुपसंहारति-तस्मादिति । सूत्रस्यामीष्टमर्थं सक्षिपति-
वागिति । सिद्धान्तहेतु प्रश्नपूर्वकमनर्थं व्याचष्टे-कस्मादिति । वृत्तिमुपसंहारोऽपि तुस्य
दर्शनमित्याशयं लौकिकमागमिकं वा तदिति विरुद्ध्याऽऽद्य प्रयाह-न त्विति । द्विती-
यमाह-नन्वेति । आगमस्यापि दृष्टानुसारात्प्रकृतौ विकारलयोक्तिपरत्वाद्वाचश्च मनोविकारत्वाभावा-
त्तत्र लयायोगाद् वृत्तिमनोरभेदमित्या वाक्पदो वृत्तावेवेत्याह-नेत्याहेति । तदेव विवृणोति-यस्येति ।

तस्य तत्र लपो न्याय्यो मृदीव शरावस्य । न च मनसो वागुत्पद्यत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति । वृत्त्युद्भवाभिभवो त्वमकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते । पार्थिवेभ्यो हीन्धनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवति, अप्सु चोपशाम्यति । कथं तर्ह्यस्मिन्पक्षे शब्दो वाङ् मनसि सम्पद्यते-इत्यत आह-शब्दाच्चेति ॥ शब्दोऽप्यस्मिन्पक्षेऽवकल्पते । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः ॥ १ ॥

अत एव च सर्वाण्यनु ॥ २ ॥

“तस्माद्दुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः” [प्रश्न०३।१] इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते । तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सवृत्तिके मनस्यवस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात्त्वप्रलयासम्भवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं “वाङ् मनसि सम्पद्यते” इत्युदाहरणानुरोधेन ॥ २ ॥ इति वागधिकरणम् ॥ १ ॥

तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ ३ ॥ (२) ॥

रत्नममा ।

लक्षणया वा,—सावकाशत्वमिति द्योतयितुं “शब्दाच्च” इत्युक्तम् ॥ १ ॥ वाच्युक्तं न्यायं चक्षुरादिवृत्तिदिशति—अत एवेति ॥ उपशान्तदेहैष्यस्तस्मादुत्क्रमणादूर्ध्वं पुनर्भव प्रतिपद्यत इति श्रुत्यर्थः ॥ इन्द्रियशब्दस्य श्रुतिव्यस्य वृत्तिपरतयोपपत्तेः सर्वेन्द्रियवृत्तिलयेश्चेद्विद्वद्विद्भिर्ह “वाङ् मनसि” इति इयम् सूत्र किमर्थमित्यत आह—सर्वेषां करणानामिति ॥ २ ॥ (१) ॥ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥ वाच्यक्रमात्प्राणमती ।

तथा तत्रतत्र दर्शनादित्याह—वृत्त्युद्भवाभिभवाविति ॥ १ ॥ अत एव च सर्वाण्यनु । यत् एव प्रकृतिविकारमात्रमात्रमनसि न स्वरूपलभ्यो वाचोऽपि तु वृत्तिव्ययः, अत एव च सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां सत्येव सवृत्तिके मनसि लोके न विद्येते न स्वरूपलभ्यः । वाचस्तु पृथग्ग्रहणं पूर्वसूत्र उदाहरणापेक्षे न तु नदेवेह विवक्षितमिति धर्मः ॥ २ ॥ (१) ॥ तन्मनः प्राण उत्तरात् । यदि स्वप्रकृतौ विकाराग्र्य आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वागपि तर्हि मनसो विकारोऽस्तु न मानामावादित्याह—न-चेति । वृत्तेरप्यतत्प्रकृतिव्याकुतो मनसि लयस्तत्राऽऽह—वृत्तीति । दर्शनं विशदयति—पार्थिवेभ्य इति । श्रुतिव्यस्यविशये श्रुतिन्याय्येऽनुक्तस्मारयति—कथमिति । मुन्यायायोगाद्दुपचारतिद्विरिति सूत्रावयवमादाय व्याकरोति—अत इति ॥ १ ॥ वाचि दर्शितं न्यायं चक्षुरादिवृत्तिदिशति—अत एवेति । यतः प्रकृतिविकारमात्रमात्रमनसि स्वरूपलभ्यो वाचोऽपि तु वृत्तिलयोऽन एव सवृत्तिके मनसि सत्येव सर्वाणीन्द्रियाणि तदनुवर्तन्ते न तु तत्र स्वरूपेण लीयन्त इत्यर्थः । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—तस्मादिति । उत्क्रमणादूर्ध्वमिति यावत् । उपशान्तमौल्यद्विद्धक तत्रोऽप्येति तयोक्तः । पुनर्भव प्रतिपद्यत इति शेषः । तत्रापि सर्वाणीन्द्रियाणि वृत्तिद्वारेणैव मनोऽनुवर्तन्त इति सवन्धः । अत एवेत्युक्तं हेतुं सदृष्टान्त स्पष्टयति—वाच इवेति । यद्यत्राविशेष्य सर्वेन्द्रियाणां मनसि वृत्त्युपसंहारो विवक्षितमिति किमित्याद्ये सूत्रे वाचः पृथग्ग्रहणं तत्राऽऽह—सर्वेषामिति ॥ २ ॥ (१) ॥ इन्द्रियवृत्तिव्याधारस्य मनसो वृत्तिव्याधारं निरूपयति—तन्मन इति ।

समधिगतमेतत् “वाङ् मनसि सम्पद्यते” [छां० ६।८।६] इत्यत्र वृत्तिसम्पत्तिविवक्षेति । अथ यदुत्तरं वाक्यं “मनः प्राणः” [छां० ६।८।६] इति किमत्रापि वृत्तिसम्पत्तिरेव विवक्षिता-उत-वृत्तिमत्सम्पत्तिरिति विचिकित्सायां वृत्तिमत्सम्पत्तिरेवात्रेति प्राप्तम् ॥ श्रुत्यनुग्रहात्, तत्प्रकृतित्वोपपत्तेश्च । तथाहि-“अन्नमयं हि सोम्य मनः । आपोमयः प्राणः [छां० ६।५।४] इत्यत्रयोनि मन आमनन्ति । अय्योनिं च प्राणम् “आपश्चान्नमसृजन्त” इति श्रुतिः । अतश्च यन्मनः प्राणे प्रलीयते, अन्नमेव तदप्यु प्रलीयते । अन्नं हि मनः । आपश्च प्राणः । प्रकृतिविकाराभेदादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ तदप्यगृहीतबाह्येन्द्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयत इत्युत्तराद्वाक्यादवगन्तव्यम् । तथाहि-सुषुप्तोर्धुमूर्षोश्च प्राणवृत्तौ परिस्पन्दात्मिकायामवस्थितायां

रत्नप्रभा ।

दर्थक्रमाच्चाधिकरणक्रमश्रुतिन्यायाभ्यां सशयपूर्वं प्रवञ्चन्यायविरोधाद्वागिति श्रुतेर्वापः कृतः । इह त्वत्रात्मकप्राणस्य अन्नात्मकमनः प्रकृतित्वेन प्रकृतौ विकाराख्य इतिन्यायानुग्रहात् मननश्रुतिर्वाप्येति पूर्वपक्षफलं पूर्ववत्, सिद्धान्तस्त्वन्नयोः प्रकृतिविकृतिभावेऽपि न तद्विकारयोः प्राणमनसोस्तद्भावः । हिमघटयोरपि तद्भावप्रसङ्गात् । अतो न्यायविरोधात् पूर्ववत् श्रुतिर्वाप्येति विवेकः । आत्मगृहीताः बाह्येन्द्रियवृत्तयो येन तत्तथा । लीनेन्द्रियवृत्तिक मनोऽपि वृत्तिख्येनैव प्राणे लीयत इत्यर्थः ॥

- भामती ।

लयस्ततो मनः प्राणे सपद्यते इत्यत्र मनःस्वरूपस्यैव प्राणे सपत्त्या भविष्यम् । तथाहि मन इति नोपचारतो व्याख्यानं भविष्यति सम्भवति हि प्रकृतिविकारभावः प्राणमनसोः । अन्नमय हि सोम्य मन इत्यन्नात्मतामाह मनसः श्रुतिरापोमयः प्राण इति च प्राणस्यावात्मताम् । प्रकृतिविकारयोस्तादात्म्यात् । तथा च प्राणो मनसः प्रकृतिरिति मनसो वृत्तिमतः प्राणे लय इति प्राप्तेऽभिधीयते-सत्यम्, ‘आपोऽन्नमसृजन्त’ इति श्रुतेस्त्वन्नयोः प्रकृतिविकारभावोऽवगम्यते । न तु तद्विकारयोः प्राणमनसोः । स्वयोन्यिन्द्रियकया तु मिथो विकारयोः प्रकृतिविकारभावान्मुपगमे सकरादितिप्रसङ्गः स्यात् । तस्माद्यो यस्य साक्षाद्विकारस्तस्य तत्र लय इत्यन्नस्याप्यु लयो न त्वविकारे प्राणोऽन्नविकारस्य मनसः । तथा चात्रापि मनोवृत्ते-

आनन्दशिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वृत्तमनूयाधिकरणस्य विषयमाह-समधिगतमिति । तस्मिन्नपि वाक्ये सवृत्तिक मनोऽधिकृत्य व्युत्पत्तिहेतुव्यसिद्ध्या सशयमाह-किमिति । पूर्ववाक्ये दृष्टान्तवित्तुमपिशब्दः । अत्रापि पूर्ववत्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे श्रुत्यर्थसिद्धिः । सिद्धान्ते तदयोगाल्लक्षणास्वीकरणमिति मन्यानो मनःशब्दश्रुत्या पूर्वपक्षवति-वृत्तीति । वाक्यशब्दवन्मन शब्दस्योपचारिकत्वमाशक्यं बाधकाभावाद् न मुख्यार्थत्वमेवेत्याह-तदिति । प्राण-प्रकृतिकत्वे मनसो न मानमित्याशक्याऽऽह-तथाहीति । अन्नमनसोरप्राणयोश्च प्रकृतिविकृतिभावेऽपि कथं प्राणमनसोस्तथात्व तत्राऽऽह-आपश्चेति । अन्नन्नयोः प्रकृतिविकृतिपानात्कार्ययोरपि प्राणमनसोः प्रकृतितादात्म्यद्वारा प्रकृतिविकृतिव्यसिद्ध्या प्राणे वृत्तिमतो मनसो लय इति फलितमाह-अतश्चेति । प्राणे लीयते मनः सवृत्तिकमिति प्राप्तमनूय सिद्धान्तमूत्रमन्तार्थं व्याकरोति-एवमिति । आगृहीताः सर्वतः स्वात्मन्युपसंहना बाह्येन्द्रियाणां वृत्तयो येन तन्मनस्तथा । दर्शनादिति पूर्वोक्त्युक्तिरन्त हेतुत्वेन संगृह्णाति-तथाहीति । मनःशब्दश्रुत्या स्वरूपसपत्तिरेवेति किं न स्यादिति

मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे सम्भवति । अतत्प्रकृतित्वात् ॥ ननु दर्शितं मनसः प्राणप्रकृतित्वम् ॥ नैतत्सारम् ॥ न हीदृशेन प्रणालिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे सम्पत्तुमर्हति । एवमपि ह्यत्रे मनः सम्पद्येत, अप्सु चात्रम्, अप्सु च प्राणः । न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्रव्यो मनो जायत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति ॥ तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः । वृत्त्यप्येषोऽपि शब्दोऽवकल्पते । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम् ॥ ३ ॥ इति मनोधिकरणम् ॥ २ ॥

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४ ॥ (३) ॥

स्थितमेतद्—अस्य यतो नोत्पत्तिः, तस्य तस्मिन्वृत्तिप्रलयः, न स्वरूपप्रलय इति । इदमिदानीं “प्राणस्तेजसि” इत्यत्र चिन्त्यते—किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः, किंवा देहेन्द्रियपञ्चराध्यक्षे जीवे इति । तत्र श्रुतेरनतिशङ्क्यत्वात्प्राणस्य तेजस्येव सम्पत्तिः स्यात् । अश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति ॥ एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते—“सोऽध्यक्षे” इति ।

रत्नप्रभा ।

एवमपीति ॥ प्राणस्याधिकारस्वरूपक्षेत्रीत्यर्थः ॥ तस्मादिति ॥ प्राणस्य साक्षात्मनःप्रकृतिक्रवाभावान्मनःशब्दो वृत्ति लक्षप्रतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ (१) ॥ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ उक्त्यायसिद्धं प्राणस्याऽपि वृत्तिलयमुपजायते “प्राणस्तेजसि” इति श्रुतेरुपगमादिश्रुतेश्च सशयमुक्त्वा जीवे लयं विनापि उपगमादिसम्भव इति पूर्वपक्षयति—स्थितमित्यादिना ॥ अत्र तेजःशब्दस्य मुख्यत्वं, सिद्धान्ते तु भूतोपहितजीवत्वमाती ।

वृत्तिमति प्राणे लयो न तु वृत्तिमतो मनस इति सिद्धम् ॥ ३ ॥ (१) ॥ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । प्राणस्तेजसीति तेजःशब्दस्य भूतविशेषचनत्वाद्विज्ञानान्मनि चाप्रसिद्धेः प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमाभ्यान्मनश्चरुतां च तेजोद्वारेणाश्रुपपत्तेः । तेजमि समापन्नवृत्तिः खलु प्राणः । तेजस्तु जीवात्मनि समापन्नवृत्तिः । तद्वारा जीवात्मसमापन्नवृत्तिः प्राण इत्युपपत्तेः । तस्मात्तेजस्यैव प्राणवृत्तिप्रविष्टय इति प्राणस्तेजस्येव—न प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षे विज्ञानाऽध्यक्षवतिष्ठते तत्तन्वृत्तिमति । कुतः—उपगमानुगमावस्या-

धानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्याशक्याऽऽह—न चेति । उक्त स्मारयत्वा निरस्यति—नन्वित्यादिना । स्वकारणद्वारा विकारयोऽप्येव्यप्रकृतिविकारत्वे घटादेरपि शरायादिप्रकृतित्वप्रसक्तिरित्यसास्त्वमेव सावयति—न हीति । प्राणाडिककार्यकारणतोपगमेऽपि यो यस्य साक्षाद्विकारस्तत्रैव तस्य लयो युक्त इत्याह—एवमपीति । प्राणाकारपरिणतानामप्यं मनःसंस्थितान्नाकारेण परिणामात्प्राणमनसोरपि साक्षात्प्रकृतिविकृतित्वमस्तीत्याशक्याऽऽह—न हीति । तयोः साक्षादप्रकृतिविकृतित्वे क्लिप्तमाह—तस्मादिति । कथं तर्हि मनःशब्दोपपत्तिस्तत्राऽऽह—वृत्तीति ॥ ३ ॥ (२) ॥ यस्मिन्प्राणे मनसो वृत्तिव्यस्तस्यापि वृत्तिउपगमात् निरूपयति—सोऽध्यक्ष इति । वक्ष्यमाणपूर्वपक्षोपयोगिन्येन वृत्तं कर्तयति—स्थितमिति । सप्रति विषयोक्तिपूर्वमुपपन्नवृत्त्युपलब्धेः संशयमाह—इदमिति । पादादिसंगतयस्तु पूर्ववत् । कथमेदोऽपि तथेति स्वीकृत्य पूर्वपक्षयति—तत्रेति । प्राणस्य तेजःप्रकृतिक्रमानावेऽपि तेजमि वृत्तिव्यस्त्योक्त्याप्येव शशयत्वात्तेजःशब्दस्य च भूतविशेषादिनो जीवे प्रभिद्यमानात्प्राणस्य जीवात्मन्युपगमानुगमानावस्यान्मनश्चरुतां च तेजोद्वाराऽपि तस्मिन्नुपगमानादियोगादुपपत्तस्तेजस्यैव प्राणवृत्तिलय इत्यर्थः । सिद्धान्तमूत्रमादाय योजयति—एवमिति ।

सः प्रकृतः प्राणः अध्यक्षे-अविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यव
तिष्ठते । तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ कुतः ॥ “तदुपगमादिभ्यः”
“एवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्रा
सी भवति” इति हि श्रुत्यन्तरमध्यक्षोपगामिनः सर्वान्प्राणानविशेषण
दर्शयति । विशेषण च “तमुत्क्रामन्त प्राणोऽनुत्क्रामन्ति” [बृ० ४।४।२]
इति पञ्चवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति । तदनुवृत्तिर्ता चैतरेषां
“प्राणमनुत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति” [बृ० ४ । ४ । २] इति ।
“सविज्ञानो भवति” इति चाध्यक्षस्यान्तर्विज्ञानवस्त्वप्रदर्शनेन तस्मि
न्नपीतकरणप्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति ॥ ननु “प्राणस्तेजसि”
इति श्रूयते । कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकावापः क्रियते ॥ नैष दोषः ॥
अध्यक्षप्रधानत्वाद्बुद्धकमणादिव्यवहारस्य श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेष
स्यापेक्षणीयत्वात् ॥ ४ ॥ कथं तर्हि “प्राणस्तेजसि” इति श्रुतिरि-
त्यत आह-

रत्नप्रभा ।

अकत्वमिति मत्वा सूत्रं योजयति-स प्रकृत इत्यादिना ॥ ज्ञानकर्मवासनोपाधिक इत्यर्थ ॥ त जीव
प्रति प्राणानामुपगमनानुगमनावस्थानश्रुतिभ्य इति हेत्वर्थः । यथा यात्रे-आतं राजान मृत्या उप-
गच्छति, एवमेव परलोका जिगमिषु जीव सर्वे प्राणा आभिमुख्येनापात्तियुपगम श्रुत । तमुत्क्रामन्ति
त्यनुगमन श्रुतम् । जीवे प्राणावस्थानश्रुतिमाह-सविज्ञान इति ॥ जीवस्य प्रात-व्यफटावगमाय हि
विज्ञानसाहचर्यश्रुत्या मुद्यप्राणसहितकरणानां जीवे स्थितिर्भातीत्यर्थः ॥ यद्यपि प्राणस्य तेजस्यव्यवसा
नेन लय श्रुत । तथाप्युभयश्रुत्यनुप्रहाय प्राणो जीवे लीयते । जीवद्वारा च तदुपायिषु तेजआदि-
भूतेषु इति श्रुत्यर्थः ॥ स्पृष्टीकरणार्थं सूत्रं गृह्णाति-कथं तर्हीति ॥ न च लय विनापि जीव प्रत्यु
पगमादिसम्भवात् तेज श्रुतिर्भुट्याऽस्ति इति वाच्यम् । जीव प्रयागत्य प्राणस्य निर्वोपारत्वेन स्थितेरे-
भामती ।

नेभ्यो हेतुभ्यः । तत्रोपगमश्रुतिमाह-एवमेवेममात्मानमिति । अनुगमनश्रुतिमाह-तमुत्क्रामन्तमिति ।
अवस्थानश्रुतिमाह-सविज्ञानो भवतीति चेति । विज्ञाननेऽनेनेति विज्ञान पञ्चवृत्तिप्राणसहित इति-
यप्रामस्तेन सहावतिष्ठत इति सन्निधानं । चोदयति-ननुप्राणस्तेजसीति श्रूयत इति । अधिकावा-
पोऽश-दार्थव्याख्यानम् । परिहरति-नैष दोष इति । यद्यपि प्राणस्त-सीत्यतस्तेजसि प्राणवृत्तिलय
प्रतीयते । तथापि सर्वशाखाप्रत्ययत्वेन विद्यानां श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञानात्मनि लयोऽगम्यते । न च
तेजसस्तत्रापि लय इति साभ्रतम् । तस्यानिष्ठाकाशक्रमेण परमात्मनि तच्छ्रुत्याऽगमात् । तस्मात्तेजो-
ग्रहणेनोपलक्ष्यते तेज सहचरितदेहवीजभूतयवभूतमूःनपरिचाराध्यक्षो जीवात्मा तस्मिन् प्राणवृत्तिर-
आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

परिशुद्ध चिद्वातु व्यावर्तयति-अविद्येति । पूर्वोक्त यायेन स्वरूपल्य व्यभिचरति-तदिति । प्रभ्रुत्क
हेतुत्ववतारयति-कुत इति । तत्रोपगमन श्रुतितां व्याकरोति-एवमिति । यथा राज प्रयाणाभिप्रायमा-
त्रेण सर्वे मृत्या समागच्छन्त्येवमिति योजना । एतदिति क्रियविशेषणम् । आदिश-ऽगृहीतमनुगमन श्रुत्या
विशदयति-विशेषेणेति । आदिश-दोषात्तमवस्थानमपि श्रुत्या व्याचष्ट-सविज्ञान इति । विज्ञाननेऽनेनेति
विज्ञान करणजात, तेन पञ्चवृत्तिप्राणसहितेन सह तिष्ठतीति यावत् । अव्ययमानेन तेज प्राप्तिश्रुत्या
विरोध शङ्कते-नन्वाति । उभयश्रुत्यनुप्रहाय जीवे प्रलीयते तन सह प्राणस्य तजसि लय स्यादित्याह-
नेत्यादिना ॥ ४ ॥ सूत्रा-तरमाकाक्षापूर्वकमुत्थापयति-कथमिति । प्राणस्य जीवद्वारा तेज सत्तिरिति

भूतेष्वतः श्रुतेः ॥ ५ ॥

स प्राणसंयुक्तोऽध्यक्षः तेजः सहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठते इत्यवगन्तव्यं “प्राणस्तेजसि” इत्यतः श्रुतेः ॥ ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति, न प्राणसंयुक्तस्याध्यक्षस्य ॥ नैष दोषः ॥ “सोऽध्यक्षे”—[व्या० सू० ४ । २ । ४] इत्यध्यक्षस्याप्यन्तराल उपसंख्यातत्वात् । योऽपि हि स्रग्नात्मशुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति, सोऽपि स्रग्नात्पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम् । तस्मात् “प्राणस्तेजसि” इति प्राणसंयुक्तस्याऽध्यक्षस्यैवैतत्तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ॥ ५ ॥ कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते । यावतैकमेव तेजः श्रूयते “प्राणस्तेजसि” इत्यत आह—

नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥

नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवोऽवतिष्ठते । कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने—“आपः

एतन्माहा ।

वात्र लयः प्रादिति भावः ॥ ४ ॥ भूतेषु ॥ जीवविरयतिः किं वडाद्वाख्यायत इत्याशङ्क्य “सोऽध्यक्षे” [व्या० सू० ४ । २ । ४] इति सूत्रोदाहृतश्रुतिव्यतिरिक्त्याह—नन्वित्यादिना ॥ प्राणस्य जीवद्वारा भूतप्राप्ती दृष्टान्तमाह—योऽपि हीति ॥ स्थूलदेहसमाय पञ्चाङ्गभूतान्यावश्यकानीति रहस्यधिकरणे व्याख्यातम् ॥ ५ ॥ अणव्यः सूक्ष्माः । मीयन्त इति मात्राः परिच्छिन्नाः । प्राट् मोक्षाद्विनाशिन्यः । दशार्धानां पञ्चानां भूतानाम् । सूक्ष्ममाणा इति यावत् । जीवस्य भूताश्रयत्व कर्माश्रयत्वमाती ।

प्येतीति । चोदयति—ननु चेयं श्रुतिरिति । तेजःसहचरितानि भूतान्युपलक्षयन्तां तेजःशब्देनाध्यक्षे तु किमायातं तस्य तदसाहचर्यादित्यर्थः । परिहरति—सोऽध्यक्ष इत्यध्यक्षस्यापीति । यदा ह्ययं प्राणोऽन्तरालेऽध्यक्षे प्राण्वाध्यक्षसंपर्कशादेव तेजःप्रमृतीनि भूतसूक्ष्माणि प्राप्नोति तदोपपद्यते प्राणस्तेजसीति । अत्रैव दृष्टान्तमाह—योऽपि (हि) स्रग्नादिति ॥ ४ ॥ १६ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—कथं तेजःसहचरितेष्विति ॥ नैकस्मिन्दर्शयतो हि । अत्र भाष्यकारोऽनुमानदर्शनमाह—कार्यस्य शरीरस्येति । स्थूलशरीरानुरूपमनुमेय सूक्ष्ममपि शरीरं पञ्चात्मकमित्यर्थः । दर्शयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे—दर्शयतश्चैतमर्थमिति । प्रश्नप्रतिवचनामिप्रायं द्विवचन श्रुतिस्मरणमिप्रायं वा । अणव्यो मात्राः सूक्ष्मा आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सूत्रयोजनया दर्शयति—स इति । न च प्राणस्य तेजोद्वारा जीवसंपत्तिस्तेजसो भूतद्वयद्वारा परिस्मिन्नेव सगचरितत्वात् । तेजोग्रहणे नोपलक्षितेषु भूतेषु जीवस्य प्राणेन सह लयः स्यादित्यभिप्रेत्याऽऽह—तेज इति । तेजःशब्देन भूतान्युपलक्षयितुं शक्यते साहचर्यात् जीवस्तदमात्रादतो न प्राणस्य जीवे लय इति शङ्कते—नन्विति । मानान्तरालोचनया जीवस्योपसंग्रहो न तेजःशब्देनेति परिहरति—नेत्यादिना । यदाऽपि प्राणोऽन्तराले जीवं प्राप्य पुनस्तेजः संपद्यते तदाऽपि प्राणस्तेजसीति श्रुतिरूपनेवेतद्दृष्टान्तेन साधयति—योऽपि हीति । श्रुत्यर्थमुक्तमुपसहरति—तस्मादिति ॥ ५ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं पृच्छति—कथमिति । लक्षणया भूतान्तराश्रयणमुक्तं युक्त्यभावादिति मात्राः । युक्तिपरं मृतमनतारयति—अत इति । तत्र प्रतिज्ञा विमज्जे—नैकस्मिन्निति । स्थूलदेहस्य पञ्चात्मत्वदृष्टेस्तत्कारणं सूक्ष्मशरीरमपि पञ्चात्मकमनुमेयमित्युक्तेश्चैव युक्तिमाह—कार्यस्येति । सूक्ष्मस्य पञ्चात्मकत्वे मानं दृष्टायाः मृतमनवं व्याचष्टे—दर्शयतश्चेति । ननु देशान्तरप्रेप्सावेलायामद्विरेव परिवेष्टित्वं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामभिगम्यते न

सृत्युपक्रमाधिकरणम् । रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२९३)

पुरुषवचसः” [छां० ५।३।३] इति । तद्व्याख्यातम्—“व्यात्मक-
त्वात्तु भूयस्त्वाद्” [व्या० सू० ३।१।२] इत्यत्र श्रुतिस्मृती चैत-
मर्थं दर्शयतः ॥ श्रुतिः—“श्रुतिर्विमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्ते-
जोमयः” इत्याद्या । स्मृतिरपि—“अण्व्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां
तु याः स्मृताः । ताभिः सार्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः” [मनुस्मृ०
१।२१] इत्याद्या ॥ ननु चोपसंहृतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तरप्रे-
प्तावेलायां “कार्यं तदा पुरुषो भवति” [बृ० ३।२।१३] इत्युप-
क्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्माश्रयतां निरूपयति “तौ ह यद्ब्रूचतुः कर्म हैव तद्ब्रू-
चतुः अथ ह यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः” [बृ० ३।२।१३]
इति ॥ अत्रोच्यते ॥ तत्र कर्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येन्द्रियविषया-
त्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता । इह पुनर्भूतोपादानादेहा-
न्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं
कर्मणः प्रदर्शितं, न त्वाश्रयान्तरं निवारितम् । तस्मादविरोधः ॥ ६ ॥
इत्यध्यक्षाधिकरणम् ॥ ३ ॥

समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य ॥ ७ ॥ (४) ॥

रत्नप्रभा ।

श्रुतिविरुद्धमित्याशङ्क्य कर्मनिमित्तत्वेनाश्रयः । भूतानि तु देहोपादानत्वेनेत्युभयमविरुद्धमित्याह—ननु
चेत्यादिना ॥ तौ याज्ञवल्क्योक्तमागौ यत् जीवाधारमूचतस्तत्कर्मैति श्रुतेर्वचनम् । एवं बाह्येन्द्रियाणां
मनसि प्रथमं वृत्तिउपलम्भात् ततो मनोवृत्तेः प्राणैः लयः प्राणवृत्तेर्भूतोपहितजीवैः लयः इत्युक्तान्ति-
व्यवस्योक्ता ॥ ६ ॥ (३) ॥ सा च सर्वप्राणिषु तुल्येत्याह—समाना चेत्यादिना ॥ “पुरुषस्य प्रयतो
भामती ।

दशार्धानां पञ्चभूतानामिति । श्रुत्यन्तरविरोधं चोदयति—ननु चोपसंहृतेषु वागादिष्विति । कर्माश्रय-
तेति प्रतीयते न भूताश्रयतेत्यर्थः । परिहरति—अत्रोच्यत इति । प्रहा इन्द्रियाणि अतिग्रहास्तद्विषयाः ।
कर्माणां प्रयोजकत्वेनाश्रयत्वं भूतानां तूपादानत्वेनेत्यविरोधः । प्रशंसाशब्दोऽपि कर्मणां प्रयोजकतया
प्रकृष्टमाश्रयत्वं ब्रूते सृतिं निःकृष्ट आश्रयान्तरे तदुपपत्तेरित्याह—प्रशंसाशब्दादपि तत्रेति ॥ ६ ॥ समाना
चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य। अत्रामृतत्वप्राप्तिश्रुतेः परविद्यावन्त प्रत्येतदिति मन्वानस्य पूर्वैः पक्षः।
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भूतसूक्ष्मपक्षपरिवेष्टितत्वं तत्राऽऽह—तदिति । सूत्रावयवस्वार्थान्तरमाह—श्रुतीति । अण्व्यः सूक्ष्मा
मीयन्त इति मात्राः प्राड् मोक्षादविनाशिन्यो दशार्धानां पञ्चानां भूतानामित्यर्थः । जीवस्य भूताश्रयत्वं
श्रुत्यन्तरविरुद्धमिति शङ्कते—नन्विति । तौ याज्ञवल्क्यवार्तामागौ । जीवाधारभूतकर्माणां बन्धप्रयोजकत्वे-
नाऽऽश्रयत्वं भूतानां देहोपादानत्वेनेत्यविरोधमाह—अत्रेति । कर्म हैवेत्यवधारणश्रुत्या वारितमाश्रयान्तर-
मित्याशङ्क्याऽऽह—प्रशंसति । सोऽपि कर्मणां प्रकृष्टमाश्रयत्वं वदन्निःकृष्टमाश्रयान्तरसत्त्वं सूचयतीत्यर्थः ।
कर्मणां भूतानां चाऽऽश्रयत्वसम्बन्धे फलितमाह—तस्मादिति ॥ ६ ॥ (३) ॥ उक्तो-
क्तान्तेरपरविद्यान्वयमन्वाच्ये—समाना चेति । उक्तान्तिर्विषयस्तत्र विषयाऽमृतममृतत्वं इति

सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना, किं वा विशेषयतीति । विशयानानां विशेषयतीति तावत्प्राप्तम् । भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा । पुनर्भवाय च भूतान्याश्रीयन्ते । न च विदुषः पुनर्भवः सम्भवति—“अमृतत्वं हि विद्वानश्नुते” इति श्रुतिः ॥ तस्मादविदुष एवैषोत्क्रान्तिः ॥ ननु विद्याप्रकरणे समानानाद्विदुष एवैषा भवेत् ॥ न ॥ स्वापादिवद्यथाप्राप्तानुकीर्तनात् । तथाहि “यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम अशिशिषति नाम पिपासति नाम” [छां० ६ । ८ । १] इति च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते । विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिपितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन, न तु विदुषो विशेषवन्ते विधीयन्ते । एवमियमप्युत्क्रान्तिर्महाजनगतेवानुकीर्त्यते । यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयत्नस्तेजः सम्पद्यते, स अत्मा तत्त्वमसि इति प्रतिपादयितुम् । प्रतिपिद्धा चैषा विदुषः “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” [बृ० ४ । ४ । ६] इति ॥ तस्मादविदुष एवैषेति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

वाद् मनसि” इत्यविशेषश्रुतेः “विद्ययाऽपृतमश्नुते” इतिश्रुतेश्च संशयमाह—सेयमिति ॥ विशयानानां सन्दिहानानामित्यर्थः ॥ पूर्वपक्षे सगुणब्रह्मविदसम्बन्धित्वमुत्क्रान्तोर्विशेषः साध्यते । ततोऽनुक्रान्त उपासको मुक्तिमश्नुत इति फलं, सिद्धान्ते तुत्क्रान्तो ब्रह्मलोकमागीति फलभेदः ॥ पूर्वपक्षमाक्षिप्य समाधत्ते—ननु विद्येत्यादिना ॥ “विद्ययाऽपृतम्” इति श्रुतिर्निर्गुणविद्यापरा । “न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति” इति प्रतिषेधोऽपि तद्विषयः ॥ अतः सगुणविदोऽप्यत्रस्यैवोत्क्रान्तिरिति सिद्धान्तयति—एवमिति ॥ सृष्टिः—मार्गः । तस्योपक्रमोऽर्चिःप्राप्तिः । ततः प्राप्तना उत्क्रान्तिस्तुल्या । तत उपासको मूर्धन्यनाडीद्वाराऽर्चिरादिमार्गं प्राप्नोति, नान्य इति विशेषः ॥ यत्तु दहरोपासरुस्यामृतत्वं श्रुतं “तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति” इति, तदापेक्षिकमेव न मुख्यं “य कामं कामयते सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति” भामती ।

विशयानानां सन्दिहानानां पुसाम् । चोदयति—ननु विद्याप्रकरण इति परिहरति—न स्वापादिवदिति । परविद्येयवामृतत्वप्राप्त्यवस्थामाख्यातुं तत्त्वधर्मोश्च तद्विधर्मोश्चान्या अप्यवस्थास्तदनुगुणतया द्यायन्ते । साधर्म्यैवधर्म्यां हि स्रष्टरः प्रतिपिपादयित्ते वस्तुनि प्रत्ययो भवतीति । न तु विदुषः सकाशाद्विशेषवन्तोऽविद्वान्तो विधीयन्ते येन, विद्याप्रकरणव्याघातो मधेदपि तु विद्या प्रतिपादयितुं लोकानन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

श्रुतेस्य सोम्य पुरुषस्येयविशेषश्रुतेश्च संशयमाह—सेयमिति । विशयानानां सन्दिहानानामित्यर्थः । श्रौतापरविद्यासु फलप्राप्त्युपयोगित्वेनोत्क्रान्त्यन्वयोक्त्या पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे विदुषो देहादनुक्रान्तस्य मोक्षसिद्धिः । सिद्धान्ते तस्यापीतवचस्मादुत्क्रान्तेरप्रतिबन्धेन तन्निवृत्तिरित्यङ्गीकृत्य विद्ययाऽपृतमश्नुत इति सगुणोपासकानामप्यमृतत्वफलदायकमासगुणब्रह्मविदो नेवोत्क्रान्तिरिति पूर्वपक्षयति—विशेषेति । अविदुष एवोत्क्रान्तिरिति विशेषनस्यमेव दर्शयति—भूतेति । पूर्वपक्षमाक्षिप्यति—नन्विति। नस्तुतत्त्वप्रतिपादनाय लोकसिद्धयर्माणामनूयमानत्वान्न प्रकरणं विद्वद्विषयमिति समाधत्ते—नेत्यादिना । दृष्टान्तं विदुषोति—तथेति । दार्ष्टान्तिकं विमज्जते—एवमिति । उत्क्रान्तोर्विद्वद्विषयत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—प्रतिपिद्धेति । विशेषवत्त्वमुत्क्रान्तोऽस्तुपसहति—तस्मादिति । सूत्रमार्गस्योपक्रमादर्वाकर्मिणां सगुणोपासकानां च तुल्यैवोत्क्रान्तिरिति सिद्धान्तयति—एवमिति । अस्य सोम्येयाद्यविशेषश्रुतेर्विद्वद-

संसारव्यपदेशाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२९५)

समाना चैपोत्क्रान्तिः “वाङ् मनसि” [व्या० सू० ४।२।१] इत्याद्या विद्वद्-
विदुषोरासृत्युपक्रमाद्भवितुमर्हति । अविशेषश्रवणात् । अविद्वान्देह-
बीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति ।
विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षं नाडीद्वारमाश्रयते तदेतद् “आसृत्युपक्र-
माद्” इत्युक्तम् ॥ नन्वमृतत्वं विदुषा प्राप्तव्यम् । न च तद्देशान्तराय-
जम् । तत्र कुतो भूताश्रयत्वं, सृत्युपक्रमो चेति ॥ अत्रोच्यते । अनुषोण्य
चेदमदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन्क्लेशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं
भेष्यते । सम्भवति तत्र सृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वञ्च । न हि निराश्र-
यार्णा प्राणानां गतिरुपपद्यते ॥ तस्माददोषः ॥ ७ ॥ इत्यासृत्युप-
क्रमाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तदापीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८ ॥ (५) ॥

रत्नप्रभा ।

इति भोगश्रवणादिव्याह-अनुषोष्य चेदमिति ॥ उप दाह इति धातोर्दि रूपम् ॥ ७ ॥ (४) ॥
तदापीतेः ० ॥ पूर्वोदाहृतोऽक्रान्तिवाक्यशेष-आराधाय उद्विगाश्रयपञ्चभूतानां किमारागतिको ब्रह्मणि उच्य-
मान्ती ।

सिद्धानां तदनुगुणतया तेषामनुवाद इति । एव प्राप्तेऽभिधीयते—समाना चैपोत्क्रान्तिर्वाङ्मन-
सीत्याद्या विद्वद्विदुषोः । कुत—आसृत्युपक्रमात् । सृति सण इवयानेन पया कार्यब्रह्मणोरु-
प्राप्तिरा सृतेरा कार्यब्रह्मणोरुप्राप्ते । अय विशेषक्रम आरम्भ प्रयत्न इति यावत् । तस्मादेतदुक्त मयि-
नेय परा विद्या यतो नाडीद्वारमाश्रयते । अपि त्वपरत्रियेयम् । न चास्याभाव्यतिक क्लेशप्रदाहो यतो
न तत्रोत्क्रान्तिर्भवेत् । तस्मादपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमाभूतसन्वयानममृतत्वं प्रेषते पुरुषार्थाय सम-
वत्येव उत्क्रान्तिभेदवान् सृत्युपक्रमोपदेश । उपपूर्वादुप दाह इत्यस्मादुपोष्येति प्रयोग ॥ ७ ॥ (४) ॥ तदा-
ऽपीते संसारव्यपदेशात् । सिद्धा कृ वा बीजमावावशेषा परमात्मसर्गि विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्ति सम-
यिता । सैत्र सप्रति चिन्त्यते । किमात्मनि तेज प्रभृतीनां भूतसूक्ष्माणां तत्त्वत्रियेय एव सपत्तिराहोमि-
द्वीजमापरशेषेति । यदि पूर्वं पक्ष, नो नास्ति । अथोत्तर, तत सेति । तत्रात्रकृतौ न विकारतत्त्व
प्रविश्यो यथा मनसि न वागादीनाम् । सर्वस्य च जनिमत प्रकृति परा देवतेति तत्रप्रकृत्य एवात्य-
तिक स्यात्तत्र प्रभृतीनामिति प्राप्तेऽभिधीयते—‘योनिमन्य प्रपद्यते शरीरवाय दहिन । स्यात्प्रमन्येऽनु-
मानन्दगिरिय-न्यायनिर्णय ।

विदुषो साधारणी चेदुत्क्रान्तिस्तर्हि तयोर्विशेषाभावाद्द्विधावैयर्थ्यं तत्राऽऽह—अविद्वानिति । अथाङ्ना-
डीभिरविद्वान्पितृलोक लोकान्तर वा स्वरुर्गलुप्तारेण प्रतिपद्यते विद्वानुन्मूर्धन्यया नाडया ब्रह्मणोरुप्राप्ति
विशेषस्तयोर्वैयर्थ्य । सृति सण देवयानो मार्गस्तदुपक्रमात्तुल्योत्क्रान्तिरित्युक्तेऽर्थे सूत्रावयव पातयति-
तदेतदिति । अत्रशिष्टसूत्रावयवार्था शङ्काबाह—नन्विति । सूत्रावयवमुत्तत्वेनानवतार्थं व्याकरो-
अत्रेति । मनसैतान्कामान्शयन्नते स एकधा मन्तर्त्यादिधृतराचिरादिमार्गगमनेन सेद्वयस्य प-
भोगप्रतिपादनादिद्विधाणां च निराश्रयाणां गमनायोगाज्जीव्यानि तद्वाश्रयभूताश्रयस्य गतिरवगत-
त्याह—न हीति । अत्रविद्यामृतत्वमापेक्षिकमिति स्थिते तत्रो क्रा-त्यन्वयो युक्त इ उपसहरति—तस्मा-
दिति ॥ ७ ॥ (४) ॥ उक्तोत्क्रान्तिर्कान्ति या स-सपत्तित्त्वरूप निरूपयति—तदाऽपीतेरिति । उदा-

“तेजः परस्यां देवतायाम्” [छां० ६।८।६] इत्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्, तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यक्षं संप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां सम्पद्यते—इति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ कीदृशी पुनरियं सम्पत्तिः स्यादिति चिन्तयते । तत्राऽऽत्यन्तिक एव तावत्स्वरूपप्रविलय-इति प्राप्तम् । तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितम् ॥ तस्मादात्यन्तिकीयमविभागापत्तिरिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ तत्र-तेजआदि भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतम् आपीतेः आ संसारमोक्षात्सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते कर्म तथा “योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्याणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाश्रुतम्” [कठ० ५ । ७] इत्यादिसंसारव्यपदेशात् । अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यन्तं ब्रह्म सम्पद्येत । तत्र विधिशास्त्रं चानर्थकं स्याद्, विद्याशास्त्रञ्च । मिथ्याज्ञाननिमित्तञ्च बन्धो न सम्यग् ज्ञानादृते विद्धिसितुमर्हति ॥ तस्मात्तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तिप्रलयद्वीजभावावशेषैवैषा सत्सम्पत्तिः ॥ ८ ॥

रत्नप्रभा ।

उक्तं—अनात्यन्तिक इति लयस्योभयथा दर्शनात् सशयमाह—कीदृशी पुनरियमिति ॥ पूर्वपक्षेऽपि कर्ममृतत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तमित्याक्षेपात् सङ्गतिः । पूर्वपक्षे मृतमात्रस्य मुक्तिसिद्धिः, सिद्धान्ते तु कर्मविद्याशास्त्रबलात् सावशेषलयसिद्धिरिति विवेकः ॥ ८ ॥ ननु लिङ्गात्मकस्य तेजसः कथं सूक्ष्मतमामती ।

संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ इत्यविद्यावतः ससारमुपदिशति श्रुतिः, संप्रमात्यन्तिके तत्त्वलये नोपपद्यते। न च प्रायणस्यैव महिमा त्रिदासमित्रिदास वा प्रतीति सांप्रतमित्याह—अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवेति। विधिशास्त्रं व्योतिष्टोमादिविषयमनर्थकं प्रायगादेवात्यन्तिकप्रलये पुनर्भावाभावात् । मोक्षशास्त्रं चाप्रयत्न-लभ्याप्रायणादेव जन्तुमात्रस्य मोक्षप्राप्तेः । न केवलं शास्त्रानर्थक्यमयुक्तञ्च प्रायणमात्रान्मोक्ष इत्याह—मिथ्याज्ञानेति । नासति निदानप्रशमं प्रशमस्तद्वतो युज्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अथेतत्प्रकृतिसहितं तेजो जीवस्याश्रयभूतमुत्क्रमेदेहादेहान्तरं वा सचरत्कस्मादस्माभिर्न भिरीदयते । तद्वि महत्त्वाद्दानेकद्रव्यत्वाद्वा आनन्दगिरीय—यापनिर्णयः ।

हरणवाक्यस्यार्थोक्तिपूर्वकमधिकरणस्य विषयं दर्शयति—तेज इति । वीजभावावशेषां सत्संपत्तिं सिद्धवत्कृत्य विदुषोऽप्युत्क्रान्तिरुक्ता संप्रति संपत्तेरुपययादृष्टेरात्यन्तिकी सत्संपत्तिरनात्यन्तिकी वेति संशयमाह—कीदृशीति । उक्तान्तिकालीनसत्संपत्तेः श्रुतायाः सावशेषत्वमाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे देहादुत्क्रान्तस्यापुनरावृत्तिः । सिद्धान्ते तस्यापि ज्ञानहीनस्य पुनरावृत्तिरिति विवक्षित्वा पूर्वपक्षयति—तत्रेति । पूर्वोक्तात्प्रकृतित्वहेनोरभावादिति हेतुमाह—तत्प्रकृतित्वेति । उपपत्तिमेव दर्शयति—सर्वस्येति । विमता सत्संपत्तिरात्यन्तिक्यन्तिकालीनसत्संपत्तित्वाद्ब्रह्मविदुः सत्संपत्तिवदिशुपसहरति—तस्मादिति । सिद्धान्तसूत्रमादाय व्याकुर्वन्नुक्तानुमानस्य श्रुतिविरोधमाह—एवमिति । उक्तान्तिकालीनसत्संपत्तेरात्यन्तिक्यत्वे दोषान्तरमाह—अन्यथेति । इष्टारविमाशक्य देहान्तरमोगाय कर्मविध्यनुपपत्तिरित्यनुमानस्य बाधकान्तरमाह—तत्रेति । ज्ञानत्रिष्यनुपपत्त्याऽपि बाधितमनुमानमिति मत्वा शून्ये—विद्येति । शुक्तिमोऽपि वाचितं तद्विरयाह—मिथ्येति । निदाननाशातिरेकेण निदानिनाशो नाऽऽत्यन्तिको युक्त इत्यर्थः । यत् तत्प्रकृतित्वोपपत्तेरिति तत्राऽऽह—तस्मादिति । श्रुतार्थपत्तिमुक्तिविरोधस्तच्छब्दार्थः ॥ ८ ॥ ननु, यथाससारवि-

संसारव्यपदेशाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२९७)

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

तच्चैतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात्प्रवसत आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति । तथाहि-नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते । तत्र तनुत्वात्सञ्चारोपपत्तिः । स्वच्छत्वाच्चाप्रतीघातोपपत्तिः । अत एव च देहान्निर्गच्छन्पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते ॥ ९ ॥

नोपमर्देनातः ॥ १० ॥

अत एव च सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलशरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेनेतरत्सूक्ष्मशरीरमुपमृद्यते ॥ १० ॥

अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥

अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्य एष ऊष्मा यमेतस्मिञ्जीवच्छरीरे संस्पर्शोष्णिमानं विजानन्ति- । तथाहि-मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे, वि-

रत्नप्रभा ।

नाडीद्वारा गतिः, कुतो वा वेनचिन्मूर्तेन प्रतीघातो नास्ति, कुतो वा न दृश्यते, इत्यत आह-सूक्ष्ममिति ॥ परिमाणसौक्ष्म्याद्भूतिसुद्रुतस्पर्शरूपरसगन्धस्वाच्छब्दादप्रतीघातानुपलब्धिरित्यर्थः ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ लिङ्गसद्भावे चोष्णलिङ्गकानुमानमाह-अस्यैव चेति ॥ ११ ॥ (९) ॥ भामती ।

रूपरसगन्धस्वच्छब्दव्ययम् । कस्मान् मूर्तान्तरैः प्रतिबन्धत इति शङ्कामपाकर्तुमिदं सूत्रम्-सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । चकारो भिन्नक्रमः । न केनचनपि तेस्तदवतिष्ठते । तच्च सूक्ष्म स्वरूपतः परिमाणतश्च स्वरूपमेव हि तस्य तादृशमदृश्यम् । यथा चाक्षुषस्य तेजसो महतोऽपि अदृष्टशब्दानुद्रुतरूपस्पर्श हि तत् । परिमाणतः सौक्ष्म्यं यतो नोपलभ्यते यथा व्रतरेणवो जालमूर्धमरीचिभ्योऽन्यत्र प्रमाणतस्तथोपलब्धिरिति व्याचष्टे-तथाहि नाडीनिष्क्रमणोक्तिः । आदिग्रहणेन चक्षुष्टो वा मूर्ध्ने वा अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य इति संगृहीतम् । अप्रतीघाते हेतुमाह-स्वच्छत्वाच्चेति । एतदपि हि सूक्ष्मत्वेनैव संगृहीतम् । यथा हि काचाभ्रपटल स्वच्छस्वमात्रस्य न तेजसः प्रतिघातकम् । एव सर्वमेव वस्तुजातमस्येति ॥ ९ ॥ नोपमर्देनातः । अत एव च स्वच्छतालक्षणात्सौक्ष्म्यादसक्तत्वापरानात्रः ॥ १० ॥ अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा । उपपत्तिः प्राप्तिः । एतदुक्तं भवति-दृष्टश्रुताभ्यामूष्णोऽन्वयव्यतिरेकाम्यामस्ति आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मोक्षात्तेजआदिभूतसूक्ष्ममुक्तलक्षणमवतिष्ठते किमिति तर्हि देहान्निर्गच्छदम्भामिर्नोपलभ्यते किमिति वा मूर्तान्तरैर्न प्रतिबन्धते तत्राऽऽह-सूक्ष्ममिति । स्वरूपसौक्ष्म्यसमुच्चयार्थश्चकार इत्यङ्गीकृत्य व्याचष्टे-तच्चेति । उपलब्धेरेतित्येतद्व्याप्योक्ति-तथाहीति । परिमाणतः सौक्ष्म्याङ्गीकारे लाम दर्शयति-तत्रेति । स्वरूपतस्तदङ्गीकारे लाममाह-स्वच्छत्वादिति । उभयविस्वादेवानुपलब्धिरपि सिद्धेत्याह-अत इति ॥ ९ ॥ सौक्ष्म्यकृत लामान्तरमाह-नोपमर्देनेति । तदेव विवृणोति-अत एवेति ॥ १० ॥ सूक्ष्मदेहसद्भावे मानमौष्ण्यलिङ्गक्रमानुमानगपीत्याह-अस्यैवेति । सूत्रं विवृण्वन्ननुमानमेव स्तोत्रयति-अस्येति । औष्ण्यस्य सूक्ष्मदेहे व्यभिचारमाशङ्क्योपपत्तेरिति योजयति-तथाहीति । अन्वयव्यतिरेकाम्या स्थूलशरीरातिरिक्तं स्वाश्रयमूर्त्त्या गणयतीत्युक्तम् । इदानीमागमोऽपि सूक्ष्मदेहधर्मत्वमस्य सूचयतीत्याह-

द्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु, नोप्सोपलभ्यते, जीवद्वयस्थायोमेव
तूपलभ्यते,—इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मे-
ति ॥ तथा च श्रुतिः “उष्ण एवैषजीविष्यञ्छीतो मरिष्यन्” इति॥११॥
इति संसारव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ५ ॥

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ॥ १२ ॥ (६) ॥

“अमृतत्वञ्चानुपोष्य” इत्यतो विशेषणाद्वात्यन्तिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्तयो-
रभावोऽभ्युपगतः । तत्राऽपि केनचित्कारणेनोत्क्रान्तिमाशंक्य प्रतिषे-
धति—“अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न
तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति” [बृ० ४ । ४ । ७] इति ।
अतः परविद्याविषयात्मप्रतिषेधात् परब्रह्मविदो देहात्प्राणानामुत्क्रान्तिर
स्तीति चेत् ॥ नेत्युच्यते ॥ यतः शरीराद्वात्मन एव उत्क्रान्तिप्रति-
षेधः प्राणानां, न शरीरात् । कथमवगम्यते “न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति”

उत्तममा ।

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् । पूर्वमनुष्येतिपदेन दद्यात्—शेषकंडशस्य निर्गुणज्ञानिनः उत्क्रान्त्याद्यमावः
सूचितः। तस्याप्राक्षिप्य समाधानादवहितेनास्य सङ्गतिर्ग्याह—अमृतत्व चेति ॥ सकामस्य ससारोक्तयनन्तरं
निष्कामस्य मुक्तिप्रकरणार्थोऽयशब्दः । आत्मकामत्वात् पूर्णानन्दात्मवित्त्वाद् आत्मकामः प्राप्तपरमानन्दः ।
अतो निष्कामः अनभिव्यक्तान्तरवास तान्मककामश्च—तस्माद् अकामः व्यक्तवहिष्कामरहित ईदृशो योऽका-
मयमानस्तस्येत्यन्वयः ॥ ज्ञानिनः उत्क्रान्तिरस्ति न वेति पञ्चमीपश्रीश्रुतिष्व्वा मन्देहे सिद्धान्तशङ्कानिरासपूर्वक
पूर्वपक्षयति—नेत्यादिना ॥ १२ ॥ काण्यश्रुती तावत् “तस्य” इति सर्वनाम्ना प्रकृत ज्ञानिन पराश्रयस्य सम्भ-
वामती ।

स्थूलादेहादतिरिक्त किञ्चिदात्मसुप्तं शरीरमिति ॥ ११ ॥ (५) ॥ प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् । अधि-
करणतात्पर्यमाह—अमृतत्वं चानुपोष्येत्यतो विशेषणादिति । विषयमाह—अथाकामयमान इति ।
सिद्धान्तप्रतमाशङ्क्य तन्निराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमवस्थापयति—अतः परविद्याविषयात्मप्रतिषेधा-
दिति । यदि हि प्राणोपलक्षितस्य सूक्ष्मशरीरस्य जीवात्मनः स्थूलशरीरादुत्क्रान्तिं प्रतिषेधेच्छ्रुतिः तत
एतदुपपद्यते । न त्वेनदस्ति । न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति हि तदा सर्वनाम्ना प्रधानानामशानाम्युदयनिः-
शानन्दगिरिण्यि—वाचनिर्णयः ।

तथा चेति ॥ ११ ॥ (५) ॥ उत्क्रान्तिनालीनसत्संपत्तेः सामशेषत्रमुक्तम् । सप्रत्युत्क्रान्तेर्निर्गुणब्रह्म-
दिष्वभावात्—प्रतिषेधादिति । व्यहितेन सबन्ध दर्शयन्नप्रकरणस्य तात्पर्यमाह—अमृतत्वं चेति ।
परब्रह्मविद् विषयमेनोदाहरति—अथेति । मुक्तिप्रकरणोपक्रमार्थोऽयशब्दः । वाचनिर्णयनेऽप्युपमनाम-
त्वम् । आन्तरकामवासनाराहित्य निष्कामस्य । प्राप्तपरमानन्दत्वमात्मकामत्वम् । सर्वोत्पैरुत्पदेशं समा-
ध्यक्रामत्वम् । उत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य निमित्तमेवमकायमानो प्रत्यविदत्र श्रुतोऽस्तीर्थः । तस्य किमुत्क्रा-
न्तिरस्ति किंवा नास्तीति पञ्चमीपश्रीश्रुतिष्व्वा सङ्गते परब्रह्मविदो मुत्यामृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरमात्रेणैव
प्रासङ्गिकी पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे निषेधस्या-वधिष्यत्वाद्द्विदुनोऽविदुश्चाविशेषः । सिद्धान्ते शाखाद्वयेऽपि
देहापादानोत्क्रान्तिनिषेधादिशेषसिद्धिरित्यभिप्रेय सिद्धान्तिनो मतनिराकरणेन पूर्वपक्षी स्वमतमाह—
नेत्यादिना । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति विदुषो देहादेवोत्क्रान्तिर्नपिच्यते न शरीरादिति शङ्कते-
कथमिति । माप्यदिनश्रुत्या प्रयाह—न तस्मादिति । शरीरादुत्क्रान्तिनिषेध का गतिः पश्रीश्रुते-

प्रतिषेधाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१२९९)

इति । शाखान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । सम्बन्धसामान्यविषया हि पृष्ठी शाखान्तरगतया पञ्चम्या सम्बन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते ॥ तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही सम्बन्ध्यते, न देहः । “न तस्माद्दुष्क्रिमिषीर्जीवात्प्राणा उत्क्रामन्ति” सहैव तेन संभवन्तीत्यर्थः ॥ सप्राणस्य च प्रवसतो भयत्युत्क्रान्तिर्देहादिति ॥ १२ ॥ एवं प्राप्ते प्रत्युच्यते-

स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३ ॥

नैतदस्ति-यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिः । प्रतिषेधस्य देह्य-पादानत्वादिति । यतो देहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समा-न्तानुणां स्पष्ट उपलभ्यतं । तथाहि-आर्तभागप्रश्ने “यत्रायं पुरुषो म्रियते तदस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्याहोस्विन्देति” [बृ० ३ । २ । ११]

रत्नप्रभा ।

न्धसामान्यमुक्तम् । तत्र माध्यदिनशाखाया तस्मादित्यपादानत्वरूपविशेष उक्तो प्राद्यः । तथा च जीवात् प्राणोत्क्रान्तिप्रतिषेधो भाति, न देहात् । तच्छब्देन देहस्यानुक्ते ॥ तस्मात् ज्ञानिनोऽप्युत्क्रान्तिरस्ति इति ज्ञानवैयर्थ्यमिति पूर्वपक्षफलं, सिद्धान्ते तत्सार्थक्यमाह-स्पष्टो हीति ॥ अत्र पुरुषशब्दवाच्यो देह एवास्मादित्युत्क्रान्त्यनिरुच्यते । सशब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्य पुरुषस्योद्भूयनादिधर्मकस्य जीवत्वायोगा-दित्यर्थः । उच्छ्रयति वाहवायुपूर्णाद्बर्धते । आध्मायति आर्तमेरीवच्छब्द करोतीत्यर्थः ॥ येषां पञ्च-मीषाठः, तेषां यद्यपि हेहिनः प्राधान्यम् । तथापि देहदेहिनोरभेदात् तस्मादिति देह परामृश्य तद-पादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध इति व्याख्येयम् । तत्सामान्यादुक्तश्रुत्यास्य पाठस्यैकार्थत्वादिति योजना ॥

भामती ।

श्रेयसाधिकृतो देही प्रधान परामृश्यते । तथा च तस्मादेहेनो न प्राणाः सूक्ष्म शरीरमुत्क्रामन्त्यपि तु तत्सहितः क्षेत्रज्ञ एवोत्क्रामतीति गम्यते । स पुनरतिक्रम्य ब्रह्मनाड्यो सप्तरमण्डल हिरण्यगर्भपर्यन्ते सलिलो जीवः परस्मिन्नह्मणि लीयते तस्मात्परामपि देवता विदुष उत्क्रान्तिरत एव मार्गश्रुतयः, स्मृतिश्च मुमुक्षोः शुरुष्यादित्यमण्डलप्रस्थानं दर्शयतीति प्राप्तम् ॥ १२ ॥ एव प्राप्ते प्रत्युच्यते-स्पष्टो ह्येकेषाम् । नाय देहपादानस्य प्रतिषेधः । अपि तु देहापादानस्य । तथाहि-आर्तभागप्रश्नोचरे हेकस्मिन्पक्षे सप्तराण एव जीवात्मनोऽनुत्क्रान्तिं परिगृह्य न तत्रैव मृतः प्राणानामनुत्क्रान्तेरिति स्वयमाशक्य प्राणानां प्रविच्य प्रतिज्ञाय तस्मिन्नह्यर्थमुत्क्रान्त्यवेरुद्भूयनाध्माने ब्रह्मन्धस्योद्भूयनाध्माने तस्य तदवधित्वमाह । शरीरस्य च ते इति शरीरमेव तदपादान गम्यते । नन्वेवमप्यस्यविदुष समाधिणो विदुषस्तु किमायातमित्यत आह-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रित्याशक्य पञ्चम्यन्तमाध्यदिनश्रुत्या पष्टयन्तक्रान्तश्रुति सन्ध्वसामान्यनिषेधापादानरूपसम्बन्धविशेषे व्य-वस्थापनीयेत्याह-संबन्धेति । माध्यदिनश्रुतापि तस्मादिति शरीरमेव परामृश्यतामियांशक्याऽऽह-तस्मादिति चेति । कस्तर्हि वाक्यार्थः स्यादित्यपेक्षायामाह-न तस्मादिति । तथाऽपि प्रष्टते किमा-यातमित्याशक्य सप्राणस्य क्षेत्रज्ञस्य शरीराद्दुत्क्रान्तिं सिद्धेत्याह-स प्राणस्येति ॥ १२ ॥ परब्रह्मविदोऽपि गत्युत्क्रान्तीं स्नामिति प्राप्तमनुद्य सिद्धान्तयति-एवमिति । सूत्र हेतुत्वेन व्याख्यातुं बहिरेव प्रतिज्ञामाह-नैतदिति । तत्र हेतुतया सूत्र योजयति-यत इति । उपलभ्यमभिनयति-तथाहीति । उदस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीत्यत्रोत्क्रान्त्यवधिमत्त्वमस्मादित्युक्तं सशब्देन परामृश्योद्भूयनादिधर्मोक्तिस्योद्भूयनाध्माने तस्यैवो-

इत्यत्र “नेति होवाच याज्ञवल्क्यः” [वृ० ३ । २ । ११] इत्युत्क्रान्ति-
पक्षं परिगृह्य न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु मृत इत्यस्यामाशंकायाम् ।
“अत्रैव समवनीयन्ते” [वृ० ३ । २ । ११] इति प्रविलयं प्राणानां
प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये “स उच्यते यथाध्मायत्याध्मातो मृतः शेते” [वृ०
३ । २ । ११] इति सशब्दपगामृष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रान्त्यवधेरुच्युयनादीनि
समामनन्ति । देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनः । तत्सामान्यात्—“न तस्मा-
त्प्राणा उत्क्रामन्ति” [वृ० ३ । २ । ११] “अत्रैव समवनीयन्ते” इ-
त्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधः ॥ यद्यपि
प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयं येषां पञ्चमीपाठः । येषां तु षष्ठीपाठः,
तेषां विद्वत्सम्बन्धिन्त्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधा-
र्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति देहादुत्क्रान्तिः
प्राप्ता, न देहिनः ॥ अपि च “चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीर-

रत्नप्रभा ।

इदानीं काण्यपाठस्यानुगुण्यमाह—येषां तु षष्ठीपाठ इति ॥ सम्बन्धविशेषाकांक्षायां भोक्ता प्राणानां भोगो-
पकृत्वात्विशेषोऽत्रैव “प्राणमयो मनोमयः” इति पूर्वश्रुत्युक्तो प्राज्ञः, न शाखान्तरस्यमपादानत्वं प्राज्ञम् ।
जीवाद्दुत्क्रान्तेरप्राप्तयोः प्रतिषेधयोगाद् अतो विद्वत्सम्बन्धिन्प्राणानाम् । उत्क्रान्त्यपादानापेक्षायां “चक्षु-
ष्टो वा मूर्ध्नो वा” इत्युक्तेरहप्रदेशा एव प्राज्ञाः ॥ तथा चायमर्थः ॥ तस्य विदुषो भोगोपकरणात्मकाः
भामती ।

तत्सामान्यादिति । ननु तदा सर्वनाम्ना प्रधानतया देही परामृष्टः तत्कथमत्र देहागतिरित्यत
आह—अभेदोपचारेण । देहदेहिनोर्देहिपरामर्शना सर्वनाम्ना देह एव परामृष्ट इति पञ्चमीपाठे व्याख्ये-
यम् षष्ठीपाठे तु नोपचार इत्याह—येषां तु षष्ठीति ॥ अपि च प्रातिपूर्वः प्रतिषेधो भवति नाप्राप्तेः अविदुषो
हि देहादुत्क्रमणं दृष्टमिति विदुषोऽपि तत्सामान्यादेहादुत्क्रमणे प्राप्ते प्रतिषेध उपपद्यते न तु प्राणानां
जीवावयविक कचिदुत्क्रमणं दृष्ट येन तन्निषिद्यते । अपि चाद्वैतपरिभाषनामुना प्रसंग्यायेन निर्गृष्टनिवि-
धानन्दगिरिः—न्यायानिर्णयः ।

उत्क्रान्त्यवयवित्त्वं देयस्येत्यर्थः । अयोः श्रुयनादिधर्मजान् देहिनोऽस्तु तेन तस्यैवोत्क्रान्त्यवयवित्त्वं नेत्याह—देहस्येति ॥
काण्यश्रुतौ निषिध्यमानोत्क्रान्तेर्देहापादानत्वेऽपि माध्यदिनश्रुतौ देहिन एव तदपादानत्वं तस्यैव प्राधान्या-
दित्याशक्याऽऽह—तदिति । निचाप्रकरणत्वसामान्याद्ब्रह्मविदो देहापादानोत्क्रान्तिनिषेधः शाखाद्वयेऽपि
तुल्य इत्यर्थः । तच्छब्देन सर्वनाम्ना देहिनः प्रगान्तया परामृष्टत्वात्कुनोऽत्र देहधीरित्याशक्याऽऽह—अभे-
देति । प्राधान्यादेहिनस्तच्छब्दार्हत्वेऽपि देहदेहिनोर्भेदोपचारादेहिपरामर्शसर्वनाम्ना देहस्यैव परामर्शो-
त्क्रान्तेरुत्क्रान्तिरत्र निषिद्धेति पञ्चमीपाठे व्याख्येयमित्यर्थः । माध्यदिनपाठस्य सिद्धान्तानुगुण्यमुक्त्वा काण्य-
पठस्यापि तदानुगुण्यमाह—येषां त्विति । न तस्यैव्यादानपादानापेक्षायां चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वेति देहा-
शानामुत्क्रान्त्यपादानत्वेन प्रकृतानामिह सन्धात्प्राप्तोत्क्रान्तिनिषेधपरत्वाच्च वाक्यस्य न तस्य प्राणा देहा-
शैत्यः सकाशादुत्क्रामन्तीति वाक्यविवरिणामादन्यथा वाऽप्राप्तनिषेधपातात्सम्बन्धसामान्यार्थपट्याद्य
प्राणैर्न रक्षन्प्राणमय इत्यादिकर्तृकरणोपाच्युपहितत्वं प्रकृतसम्बन्धविशेषवर्षनसत्तानादन्वशात्प्राणापादानसम्बन्ध-
विशेषापेक्षामावाचम्य करणोपाधिभूताः प्राणा देहावयवेष्वो नोत्क्रामन्तीति वाक्यार्थः स्यादित्यर्थः ।
इत्थं विद्वदुत्क्रान्तिनिषेधपरं वाक्यमित्याह—अपि चेति । व्यपदेशसामर्थ्यसिद्धमुपसहसि-

प्रतिषेधाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भ्रामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१३०१)

देशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनु-
त्क्रामन्ति” [वृ० ४ । ४ । २] इत्येवमविद्वद्विषयेषु सप्रपञ्चमुत्क्रमणं,
संसारगमनञ्च, -दर्शयित्वा “इति नु कामयमानः” [वृ० ४ । ४ । ६]
इत्युपसंहृत्याऽविद्वत्कथाम् । “अथाकामयमानः” [वृ० ४ । ४ । ६]
इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस
एव व्यपदेशः स्यात् ॥ तस्मादविद्वद्विषये प्रातयोगत्पुत्क्रान्त्योर्विद्वद्वि-
षये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय ॥ न च ब्रह्मविदः
सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मण उत्क्रान्तिर्गतिर्वोपपद्यते । नि-
मित्ताभावात् । “अत्र ब्रह्म समश्नुते” इति चैवज्रातीयकाः श्रुतयो
गत्युत्क्रान्त्योरभावं सूचयन्ति ॥ १३ ॥

स्मर्यते च ॥ १४ ॥

स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः-“सर्वभूतात्मभूतस्य सम्य-
ग्भूतानि पश्यतः । देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः” इति ॥
ननु गतिरपि ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य स्मर्यते “शुकः किल वै-
यासक्तिर्मुमुक्षुरादित्यमण्डलमभिमतस्थे पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति
प्रतिशुश्राव” इति ॥ न ॥ सशरीरस्येवायं योगबलेन विशिष्टदेश-
प्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यम् ॥ सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात् ।
न ह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः । तथा च तत्रैवोपसंह-
तम्-“शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः ॥ दर्शयित्वा

रत्नप्रभा ।

प्राणाः देहप्रदेशेभ्यो नोत्क्रामन्तांति ॥ एवञ्च प्राप्तोत्क्रान्तिनिषेधार्थत्वं वाक्यस्येति सर्वं चतुरस्रम् ॥ १३ ॥
अपि चेति स्पष्टार्थम् ॥ सम्यगात्मभावेन भूतानि पश्यतः अपदस्य प्राप्यपदरहितस्य पदैषिणः
देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति मार्गं न जानन्ति । तदभावादिति स्मृतियोजना ॥ स्मृत्यन्तरविरोधं शङ्कते-
ननु गतिरपीति ॥ सगुणविद्याबलेनैषा गतिरिति परिहरति-सशरीरस्येति ॥ ननु तर्हि “तयोर्ध्वमा-
भामती ।

लप्रपञ्चावमासजातस्य गन्तव्यामावादेव नास्ति गतिरित्याह-न च ब्रह्मविद इति । अपदस्य हि ब्रह्म-
विदो मार्गे पदैषिणोऽपि देवा इति योजना । चोदयति-ननु गतिरपीति । परिहरति-सशरीरस्येवायं
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति । न केवलं मानामावादेव गत्युत्क्रान्त्यभावः किंतु युक्त्यभावादपीत्याह-न चेति । उपपत्त्यभावे
हेतुमाह-निमित्तेति । गमनस्य कर्मकरणादिकारकासमवादिस्यर्थः । तयोः सत्त्वं मान नास्तीत्युक्तं तदसत्त्वं
मानमस्तीत्याह-अत्रेति ॥ १३ ॥ “नोत्क्रामन्ति मुनेः प्राणा व्यापी सर्वगतो हि सः । तेन व्याप्त-
मिदं सर्वं कुत उक्तव्यं यास्यति” इतिस्मृतेरपि ब्रह्मविदो नोत्क्रान्तिर्गतिर्वैत्याह-स्मर्यते चेति । सूत्र
व्याचष्टे-स्मर्यतेऽपीति । अपदस्य प्राप्यपदशून्यस्य ब्रह्मविदः पदैषिणो देवा अपि मार्गे मुह्यन्ति मार्गं
न जानन्ति तदभावादिति योजना स्मृत्यन्तरविरोधं शङ्कते-नन्विति । अपरविद्याबलेनैषा गतिरित्याह-
नोति । तत्र नियामकमाह-सर्वेति । आदिशब्देनानुगमनादि गृह्यते । तथाऽपि कथं सशरीरस्य गति-
स्तत्राऽह-न हीति । उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमनुसूचयति-तथा चेति । स्मृत्यनुग्रहलभ्यमयमुपसंहरति-

प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवद्" [म० भार०] इति । तस्माद्भावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्तयोः । गतिश्रुतीनां तु विषयमुपरिष्ठाव्याख्यास्यामः ॥ १४ ॥ इति प्रतिषेधाधिकरणम् ॥ ६ ॥

तानि परे तथाह्याह ॥ १५ ॥ (७) ॥

तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाणि; भूतानि परब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते ॥ कस्मात् ॥ "तथाह्याह"—श्रुतिः—“एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्याऽस्तं गच्छन्ति” [प्रश्न० ६ । ५] इति ॥ ननु “गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः” [मुण्ड० ३।२।७] इति विद्वद्विषयैषांपरा श्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्राऽपि कलानां प्रलयमाह स्म ॥ न ॥ सा खलु व्यवहारापेक्षा-पार्थिव्याद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्तीति । इतरा तु विद्वत्प्रतिपरपेक्षा-कृत्स्नकलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैष सम्पद्यत इति ॥ तस्माद्बोधः ॥ १५ ॥ इति वागादिलयाधिकरणम् ॥ ७ ॥

रत्नममा ।

यन्नमृतत्वमेति" "स एवेनान् ब्रह्म गमयति" इत्यादिश्रुतीनां का गतिः, तत्राह-गतीति ॥ १४ ॥ (१) ॥ तानि परे तथाह्याह ॥ पूर्वत्र गतिनिषेधेन विद्वत्कलानां प्राणादीनामत्रेव लय उक्त । तमुपजीव्य स किं तत्तत्कलाप्रकृतिषु पृथिव्यादिषु स्याद्-उत्त-परमात्मनीति श्रुतिद्वयदर्शनात् सशय कार्यं ॥ तत्र साक्षात् प्रकृतौ विचारलय इति न्यायानुमहीतया 'गताः कलाः' इति श्रुत्या पूर्वपक्षमत्रे वदन्नादौ सिद्धान्तमाह-तानीति ॥ यथा नयः समुद्र प्राप्य लीयन्ते, एवमेवास्य परितः सर्वत्र ब्रह्मद्रष्टुरिमाः भाम्यौ ।

योगवलेन । अपरविद्याबलेनेति ॥ १५ ॥ (१) ॥ तानि परे तथाह्याह । प्रतिष्ठाविषयनश्रुत्योर्विप्रतिपत्तेर्विमर्शस्तमपनेनुमयमात्मनः । तानि पुनः प्राणशब्दोदितानीन्द्रियाण्येकादश सूक्ष्माणि च भूतानि पञ्च । परब्रह्मविदस्तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनीति । आरम्भजीव विमर्शमाह-ननु गताः कला इति । प्राणमनसोरेकप्रकृतित्व निवक्षिन्वा पञ्चदशत्वमुक्तम् । अत्र श्रुत्योर्विपयव्यवस्थया निप्रतिपत्त्यमावमाह-सा खल्विति । व्यवहारो लौकिकः । सायवहारिकप्रमाणापेक्षेय श्रुतिः । न तात्त्विकप्रमाणापेक्षा । ध्यानन्दगिरिद-न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति । तयोर्ब्रह्मायन्नमृतत्वमेति स एनान्ब्रह्म गमयतीत्यादिगतिश्रुतीनां तर्हि का गतिस्तत्राऽऽह-गतीति ॥ १४ ॥ (१) ॥ परब्रह्मविदो ब्रह्मणि परस्मिन्प्राणानां प्रथमो दर्शनस्तदुक्तं तेषां पृथिव्यादिषु लयश्रवणादित्याशङ्क्याऽह-तानीति । विद्वत्कलाप्रतिष्ठयो विषयः स किं पृथिव्यादिषु किंवा परस्मिन्नात्मनीति श्रुतिद्वयोपलब्धे, सदेहे श्रौतविद्याकठभूतकठान्त्रिल्यो ब्रह्मण्येवेत्युक्त्या पादादिसगति । पूर्वपक्षे प्रकृतावेव विद्वत्तिलयसिद्धिः । सिद्धान्ते व्यवहारस्तथात्वमपि तत्त्वतो ब्रह्मणि कलाविषयोपपत्तिरिति मन्वानः सिद्धान्तमाह-तानीति । उक्तार्थे प्रब्रह्मैक हेतुमाह-कस्मादिति । यथा नयः समुद्र प्राप्य प्रतीयन्त एवमेवास्य जीवस्य परितः समन्तात्सर्वतोऽनवच्छिन्नप्रत्यग्ब्रह्मद्रष्टुरिमाः स्वानुभवगम्याः प्रागप्र-क्षायाः षोडशसंख्याकाः कलाः पुरुषायणास्तदाश्रयास्तमेव पुरुषं प्राप्य वाद्यविषयासङ्गायगेन तस्मिन्निष्ठाय विषयमासाद्यन्तीति श्रुत्यर्थः । अस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षमाह-नन्विति । मन प्राणदोरेकाङ्गणेन कला-नां पञ्चदशत्व प्रतिष्ठाशब्देन पृथिव्यादीनि तत्त्वानि कलाकारणाण्युच्यन्ते । तथा च प्रकृतावेव विचारलय इतिन्यायानुग्रहीतश्रुत्या भूतेषु विद्वत्कलाविषय इत्यर्थः । वस्तुम्वित्या परस्मिन्नात्मनि कलाऽप्येवपि व्य-हारदृष्ट्या पृथिव्यादिषु तदुक्तिरविद्वद्वा तेषु विधीय तैः सह परस्मिन्नात्मनि कलानां विषयतिदेश श्रुतिद्वय-मपिद्वन्द्विमाह-न सा खल्विति । विद्वद्विद्वद्वृष्ट्या श्रुतिद्वये प्रकृते कथितमाह-कस्मादिति ॥ १५ ॥ (७) ॥

तदोकोऽधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१३०३)

अविभागो वचनात् ॥ १६ ॥ (८) ॥

स पुनर्विद्वेषः कलामलयः किमितरेषाभिष सावशेषो भवति-आहोस्वित-
त-निरवशेष इति । तत्र प्रलयसामान्याच्छक्त्यपदशेषताप्रसक्तौ ब्रवीति-
अविभागापत्तिरेवेति ॥ कुतः ॥ “वचनात्” ॥ तथाहि-कलामलयमुक्त्वा
वक्ति “भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो
भवति” [प्रश्न० ६ । ५] इति । अविद्यानिमित्तानां च कलानां न
विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषतोपपत्तिः ॥ तस्मादविभाग एवेति ॥ १६ ॥
इत्यविभागाधिकरणम् ॥ ८ ॥

तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनु-
स्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥ १७ ॥ (९) ॥

रत्नप्रभा ।

प्राणश्रद्धायाः पुरुषायणाः पुरुषे कल्पिताः पुरुषमेव ज्ञेयं प्राप्य लयं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ मनःप्राणयोरेको-
करणेन कलानां पञ्चदशत्वम् । “प्रतिष्ठा.” इति द्वितीयावहुवचनम् । स्वस्य प्रकृतीः पृथिव्यायाः
इत्यर्थः ॥ वस्तुगत्या विद्वद्दृष्ट्या परमात्मनि कलाख्येऽपि लोकदृष्ट्या प्रतिष्ठामु लयोक्तिरिहक्ता । तथा
च कलास्वप्रकृतिषु विद्यास्य ताभिः सह पुरुषे लीयन्ते इति श्रुतिद्वयतात्पर्यम् ॥ १५ ॥ (७) ॥
अविभागो वचनात् ॥ उक्तलयमुपजीव्य लयस्य द्वेषा दर्शनात् सशयमाह-स पुनरिति ॥ मुक्त्यतिद्धिः,
तत्सिद्धिक्षेप्युपपन्न फलम् । अनशेषः मूळकारणे शक्त्यात्मना स्थितिः । पुनर्जनयोग्यतेति यावत् ।
विमतः कलाख्यः, सावशेषः, कलाख्यत्वात्, सुप्रतिरिति पूर्वपक्षः । विमतः, निरवशेषः, विद्याकृतत्वाद्,
रत्नानां विद्या सर्पद्वयमिति युक्त्युपेतश्रुत्या सिद्धान्तयति-ब्रवीतीति ॥ नामरूपे शक्त्यात्मके अपि
भिद्येते इत्यर्थः ॥ १६ ॥ (८) ॥ तदोकोऽग्रज्वलनम् ॥ स्मृते-मार्गस्य उपक्रमः नाडीप्रवेशनियमः तं
भामती ।

इतरा तु ‘एवमेवास्य परिदृष्टः’ इत्यादिका विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा तात्त्रिकप्रमाणापेक्षा । तस्माद्विषयमे-
दादविप्रतिपत्तिः श्रुत्योरिति ॥ १५ ॥ अविभागो वचनात् । निमित्तापाये नैमित्तिकस्यात्यन्तिकापायः ।
अविद्यानिमित्तश्च विभागो नाविद्यायां विद्यया समूलघातमपहताया सावशेषो भवितुमर्हति । तथापि प्रवि-
लयसामान्यात् सावशेषताशङ्कामतिमद्गमपनेतुमिदं सूत्रम् ॥ १६ ॥ (८) ॥ तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशित-
द्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया । अपरनियामविरो-
धानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पृथिव्याद्विद्वारा ब्रह्मयुक्तस्य विद्वत्कलावित्यस्य निरवशेषत्वमाह-अविभाग इति । प्रकृ-
तमेव विद्वत्कलाविलयमधिकृत्य लयस्योपमयादृष्ट्या सशयमाह-स पुनरिति । अत्र श्रौतवीकलभू-
तविद्वत्कलानिलयस्य निरवशेषत्वरूपपणात्पदादिसगतिः । पूर्वपक्षे मोक्षातिद्धिः । सिद्धान्ते तत्सिद्धिरि-
त्युपेत्य पूर्वपक्षयति-तत्रेति । विदुषो ब्रह्मणि कथावित्थः सावशेषो ब्रह्मणि कथानिलयत्वाद्भुक्तान्तिनाली-
नकलानिलयवदित्यर्थः । श्रुत्युक्तिरिहकमनुमानमिति सिद्धान्तयति-ब्रवीतीति । तत्र श्रुतिविरोधं प्रसन्नद्वारा
दर्शयति-कृत इति । नदीसमुद्रयायेन पुत्र्येकला विधीयन्ते तासां च कल्पना नामरूपे शक्त्यात्मके अपि
भिद्येते विदीर्येते पुरुषमात्रमशेषते स च विद्वानकलः कलाविरहितः सशयतो भवति पूर्वपक्षेण तिष्ठती-
त्यर्थः । श्रुतिविरोधमनुमानस्योक्त्वा युक्तिरिदमहाह-अविद्येति । अनुमाननिरासकत्वं सहरति-तस्मादिति ।
॥ १६ ॥ (८) ॥ विद्वत्कलानां वचनादविभागापत्तिरप्रब्रह्मविदामपि चतुष्टो वा मूर्ध्नी केववि-
शेषवचनायया कयाचिनाडया प्राणनिष्क्रमणमिति प्राप्ते प्रत्याह-तदोकोऽग्रज्वलनमिति । वृत्तानु-

समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता । सम्प्रति त्वपरविद्याविषय-
मेव चिन्तामनुवर्तयति । समाना चास्त्युपक्रमाद्विद्वद्विदुषोरुत्क्रान्ति-
रित्युक्तम् । तन्निदानीं स्त्युपक्रमं दर्शयति । “तस्योपसंहृतवागादि-
कलापस्योच्चिन्मिपतो विज्ञानात्मन ओक आपतनं हृदयं स एतास्ते-
जोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति” [कौ० उ०] इति
श्रुतेः । तदब्रज्वलनं, तत्पूर्विका चक्षुरादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः
श्रूयते—“तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निष्क्रा-
मति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः” [वृ० ४।४।२]
इति । सा किननियमेनैव विद्वद्विदुषोर्भवति, अथास्ति कश्चिद्विदुषो
विशेषनियम इति त्रिचिक्तिसायां श्रुत्यविशेषादनियनभावावाचष्टे ।
समानेऽपि हि विद्वद्विदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने, तत्प्रकाशितद्वारत्वे च,—

रत्नप्रभा ।

यजु सूत्रमागव्याख्याद्वारा अधिकरणविषयमाह—तस्येति ॥ सः मुग्धः तेजोमात्रा इन्द्रियाणि । तस्य
हृदयस्य, अग्रं नाडीमुख, तस्य ज्वलनं माविफउस्फुरण—प्रद्योतनारयम् ॥ “ चक्षुष्टो वा ” इत्यनियम-
श्रुतेः “तयोर्ध्वमायान्” इतिविशेषश्रुतेश्च संशयः—किमुपासकोऽप्यनुपासकवद् येनकेनचिद्दारेण निर्ग-
च्छति—उत्त—मूर्धन्यनाडपैवेति । अत्र पूर्वपक्षे त्रिधाकृतानिशायासिद्धिः, सिद्धान्ते तस्मिन्निदिरिति विषेकः ॥
वचनादनिमागवदनियम इति प्राप्ते सिद्धान्तपति—आचष्ट इति ॥ येनकेनचिन्मार्गेण निर्गतस्याऽपि
ब्रह्मलोकप्राप्तौ विद्याशेषत्वेन मार्गानुसृतिविधेः केवडादृष्टार्थत्वं स्याद् । अतोऽन्वहं सृतेनेन मार्गेण गमनं
भामती ।

ऽविदुषश्चोत्क्रान्तिरुक्ता । तत्र किं विद्वानविद्वान्ध्रानिशेषेण मूर्धादिभ्य उक्तामत्याहो विद्वान्मूर्धस्थानादेव,
अपरे तु स्थानान्तोत्स्य इति । अत्र त्रिधासामर्थ्यमपश्यतः पूर्वपक्षः । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्योच्चिन्मिपतो
विज्ञानात्मन ओक आपतनं हृदयं तस्याग्रं तस्य अउत्तं यत्तत्प्रकाशितद्वारो त्रिचिन्मद्वारो विद्वान्मूर्धस्थाना-
नादेव निष्क्रामति नान्येभ्यश्चक्षुरादिस्थानेभ्यः । कुनः । त्रिधासामर्थ्यात्—हार्दत्रिधासामर्थ्यात् । उत्कृष्टस्थान-
प्रतिष्ठाया हि हार्दत्रिधोपदेशः । मूर्धस्थानादनिष्क्रमणे च नोत्कृष्टदेशप्राप्तिः । अथ स्थानान्तरेभ्योऽप्यु-
आनन्दगिरिव—न्यायनिर्णयः ।

वाऽपूर्वकमुचराधिकरणानां तात्पर्यमाह—समाप्तेति । सत्प्रत्यसाधिकरणस्य वृत्तमनूय तात्पर्यमाह—स-
माना चेति । सूत्रमागव्याख्याद्वाराऽधिकरणस्य विषयमाह—तस्येति । हृदयमापतनमिपत्र मानमाह—
स इति । अस्तु हृदयं जीवस्याऽऽऽम्बनं तथाऽपि किं स्यादित्याशङ्क्योक्तम्—तद्व्येति । अदृष्टाशित
प्रतिपत्तव्यज्ञानं प्रद्योतः । चक्षुष्टो वेतिद्वारानियमश्रुतेस्तयोर्ध्वमायान्मृत्तन्मेनेतिविशेषश्रुतेश्च संशयमाह—
सा किमिति । उपासकानुपासकयोरनियमेन येन केनचिद्दारेणोत्क्रान्तिरथ बोपासकानामस्ति द्वारनि-
यम इति निगर्थायः । अत्र चापरस्त्रनिर्दिशं फजयौत्क्रान्तेर्द्वारनियमोक्त्या पादादिसगतिः । पूर्वपक्षे
स्थानान्तरातिशयग्रन्थस्य सिद्धान्ते तत्कृतातिशयमिदिरिति सिद्धान्तस्य पूर्वपक्षमाह—धृतीति । चक्षुष्टो
येन्याचिन्मोपश्रुतेः कुतश्चिदङ्गादुत्क्रामतीति प्राप्तमनूय सिद्धान्तमाह—आचष्ट इति । तेन
प्रद्योतेन प्रकाशितद्वारवत्त्वं चोत्क्रान्तेरिति शेषः । तस्य विदुषोऽविदुषश्चोच्चिन्मिपयोरोक्तो हृदय-
मापतनं तस्याग्रप्रद्योतनं प्रद्योतसजितमादौ मरति तेन प्रकाशितद्वारो विद्वानविद्वान्ध्रान्तो ययर्थायं

मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्कामति । स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे ॥ कुतः ॥
 “विद्यासामर्थ्यात्” । यदि विद्वानपीतरवद्यतःकुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामे-
 त, नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत । तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात् । “तच्छेषग-
 त्यनुस्मृतियोगाच्च”-विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसम्बद्धा गतिरनुशी-
 लयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता । तामभ्यस्थस्तथैव प्रतिष्ठते इति
 युक्तम् ॥ तस्माद्बुद्ध्यालयेन ब्रह्मणा समुपासितेनानुगृहीतस्तद्भावमा-
 पन्नो विद्वान्मूर्धन्यैव शताधिकया शतादतिरिक्त्यैकशततमया नाड्या
 निष्कामति । इतराभिरितरे । तथाहि-हार्दविद्यां प्रकृत्य समामन-
 न्ति-“शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ।
 तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति” [छां० ८।६।६]
 ॥१७॥ इति तदोक्तोधिकरणम् ॥ ९ ॥

रश्म्यनुसारी ॥ १८ ॥ (१०) ॥

अस्ति “दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः” [छां० ८।१।१] इति हार्दवि-
 द्या “अथ घंदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म” [छां० ८।१।१]
 इत्युपक्रम्य विहिता । तत्प्रक्रियायाम् “अथ या एता हृदयस्य नाड्यः”
 [छां० ८।६।१] इत्युपक्रम्य सप्तपञ्चं नाडीरश्मिसम्बन्धमुक्तवोक्तम्-

रत्नप्रभा ।

युक्तमिति मायं ॥ हार्दं ब्रह्म विष्वङ् नानानिधा अन्याः नाड्यः, अन्येषामित्यर्थः ॥ सुपुत्राद्याया
 नाडी हृदयात् निर्गता दक्षिणतालुकण्ठाद्यस्तननासिकामध्यमितिद्वारा ब्रह्मरूपं प्राप्ता सूर्यरश्मिभिरैकीकृता
 ब्रह्मलोकरुमागोपासकस्येति स्थितम् ॥ १७ ॥ (९) ॥ रश्म्यनुसारी ॥ प्रकरणशोधनपूर्वकमुपासकस्य
 रश्म्यनुसारित्व विषयमाह-अस्तीत्यादिना ॥ अथ प्रास्थान्ते एतद् उत्क्रमणं यथा स्याद् अथ तदा
 एतैरेव नाडीसम्बन्धैरश्मिभिरुत्क्रामतीत्यर्थः ॥ अत्र सम्बन्धस्य कालविशेषाश्रयणाद्वात्रो रश्म्यभावाच्च सश-
 भामती ।

क्लामन्कस्मादोक्तमुत्कृष्टं न प्राप्नोतीत्यत आह-तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । हार्दविद्याशेषभूता हि
 मूर्धन्या नाडी गत्ये उपदिष्टा । तदनुशीलनेन खल्वथ जीवो हार्देन मूपासितेन ब्रह्मणानुगृहीतस्तस्यानुस्म-
 रस्तद्भावमापन्नो मूर्धन्यैव शताधिकया नाड्या निष्कामति । हृदयाद्बुद्धता हि ब्रह्मनाडी मास्वरा तात्-
 मूल भित्त्वा मूर्धानमेव रश्मिभिरैकीभूता आदित्यमण्डलमनुप्रविष्टा तामनुशीलयतस्तथैवाप्तकाले निर्गमन
 मवतीति ॥ १७ ॥ (९) ॥ रश्म्यनुसारी । रात्रावहनिचाविशेषेण रश्म्यनुसारी सन्नादित्यमण्डलं प्राप्नोतीति
 आनन्दगिरिय-न्यायनिर्णयः ।

तथाऽपि तयोरुक्तान्यपादानव्यसंस्थाया हेतु पृच्छति-कुत इति । तत्र सौत्र हेतुमत्त्वं व्यतिरेकद्वारा
 विद्वणोति-विद्येति । स्थानान्तरेभ्योऽपि निष्कामानुत्कृष्टं फन्माऽनुयादित्वाशक्त्य मूत्रावयन व्याचष्टे-
 तच्छेषेति । स्थानान्तरेभ्यो निर्गन्तव्यमपि विशिष्टलोककाली विशिष्टगतिचिन्तननिधानभेदार्थं स्यादित्यर्थः ।
 फलितोक्तिपरत्वेनावशिष्टं सूत्रभाग व्याचष्टे-तस्मादिति । उक्तव्यसंस्थायां श्रुतिमाह-तथाहीति ॥
 ॥ १७ ॥ (९) ॥ नाडीद्वारा निष्कान्तस्य यदिदं रश्म्यनुसारित्वं तन्निशायामपि तुल्यमित्याह-
 रश्मीति । प्रकरणशोधनपूर्वक विषयमाह-अस्तीति । प्रयमोऽयंशब्दो दहरनिचोपक्रमायो द्वितीयो
 रश्मिनाडीसम्बन्धप्रदर्शनप्रारम्भार्थमृतीयमन्त्रसम्बन्धकर्मवासनानन्तर्यार्थः । एतदिति क्रियाविशेषणम् । चतु-

“अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिर्ध्वमाक्रमते” [छां० ८।६।५] इति ॥ पुनश्चोक्तं “तयोर्ध्वमायत्रऽपृतत्वमेति” [छां० ८।६] इति ॥ तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रामत्रश्म्यनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते । तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वम्—आहोस्विद् अहन्येवेति संशये सत्यविशेषश्रवणाद-विशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते ॥ १८ ॥

निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादर्श-
यति च ॥ १९ ॥

अस्त्यहनि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वम् । रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात् । नाडीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादिति चेत् ॥ न ॥ नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् । यावद्देहभावी हि सिरा-किरणसम्पर्कः । दर्शयति चेतमर्थं श्रुतिः—“अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते ते अमुष्मिन्नादित्ये सृताः” [छां० ८।६।२] इति । निदाघसमये च निशास्वपि कि-

(तत्प्रमा ।)

यमाह—तत्किमिति ॥ पूर्वोक्तनाडीसम्बन्धरस्मीनामत्रोपजीव्यत्वात् संगतिः । पूर्वपक्षे रात्रौ मृतस्य रश्मिप्राप्त्यर्थं सूर्योदयप्रतीक्षाऽस्ति, सिद्धान्ते नास्तीति मत्वा सिद्धान्तं प्रतिजानीते—अविशेषेणेति ॥ १८ ॥ पूर्वपक्षव्रीजमुपन्यस्य दूषयति—निशीत्यादिना ॥ शिराः—नाड्यः—प्रतायन्ते विस्तृता भवन्ति सृताः सम्बन्धाः । श्रुतसम्बन्धस्य रात्रौ तत्त्वे युक्तिमाह—निदाघेति ॥ तर्हि हेनन्तादिरात्रिष्वौ-भामती ।

सिद्धान्तपक्षप्रतिष्ठा ॥ १८ ॥ पूर्वपक्षमाशङ्कते सूत्रावयवेन—निशि नेति चेत् । सूत्रावयवान्तरेण निरा-करोति—न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वादर्शयति च । यावद्देहभावि हि शिराकिरणसम्पर्कः प्रमाणान्त-राप्रतीयते । दर्शयति चेतमर्थं श्रुतिरप्यशेषेण । अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते रश्मयस्ता आसु नाडीषु सृता
— आनन्दगिरिय—न्यायनिर्णयः ।

योऽप्यशब्दस्तद्व्यर्थः । यत्रेति कालस्योक्तत्वात्प्रकरणशुद्धिर्बन्धं निगमयति—तस्मादिति । मूर्धन्यनाड्या निर्गच्छतः समुग्नस्रविदो रश्म्यनुसारित्वं किमहन्येव किं वाऽहनि रात्रौ चेति रश्मिनाडीयोगस्य काल-विशेषाश्रुते रात्रौ रश्म्यभावावगमाच्च संशयमाह—तदिति । अत्र चारयद्विदो फलसमये ब्रह्मनाड्या गच्छतां रश्म्यनुसारित्वस्याविशेषत्वादात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे रात्रौ प्रेतानामहरागमनमपेक्ष्य फलप्राप्तिः । सिद्धान्ते स यावत्किप्येदित्यादिश्रुतेस्तदेव तत्प्राप्तिरित्युपेत्य सिद्धान्तं प्रतिजानीते—अविशेषेति ॥ १८ ॥ सूत्रावयवेन पूर्वपक्षमित्वा तदवयवेन परिहरति—निशीति । तत्र पूर्वपक्षं विदुणेति—अस्तीति । सिद्धान्तमवतार्य व्याचष्टे—नेत्यादिना । शिरा नाड्यः । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वे प्रमाणोक्तिपरं सूत्रमागमादाय विमजते—दर्शयतीति । प्रतायन्ते विस्तीर्यन्ते सृता मताः । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य श्रौतत्वेऽपि हुतो यावद्देहभावित्वमित्याशक्यं युक्तिं दर्शयति—निदाघेति । चन्द्रगतप्रकाशान्यायानुपपत्त्या रात्राश्रितं सूर्यरश्मिरिति वक्तुमादिपठम् । न हि चन्द्रगतस एव प्रकाशस्तस्याभ्यन्तत्वाच्चदयोगात् । तर्हि

रणानुवृत्तिरूपलभ्यते । प्रतापादिकार्यदर्शनात् । स्तोत्रानुवृत्तेस्तु दुर्ल-
क्षयत्वमृत्वन्तररजनीषु शैशिरेष्विव दुर्दिनेषु । “अहरेवैतद्वात्रो विदधाति”
इति चैतदेव दर्शयति । यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्म्यनुसारणोर्ध्व
माक्रमेत, रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्याधीयते यो दिवा
प्रेति, स रश्मीनपेक्षयोर्ध्वमाक्रमेत, यस्तु रात्रौ, सोऽनपेक्षयैवेति ॥ अथ
तु विद्वानपि रात्रिप्रायणाऽपराधमात्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत, पाक्षिकफला
विद्येत्यप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात् । मृत्युकालानियमात् ॥ अथापि रात्रा-
नुपरतोऽहरागममुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसम्बन्धाहं
शरीरं स्यात् । पावकादिसम्पर्कात् । “स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदा-
दित्यं गच्छति” [छा० ८ । ६ । ५] इति च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति ॥
तस्मादविशेषणैवेदं रात्रिन्दिवं रश्म्यनुसारित्वम् ॥ १९ ॥ इति
रश्म्यधिकरणम् ॥ १० ॥

रत्नप्रभा ।

ण्योपलब्धिः स्यादित्यत आह—स्तोकेति ॥ सप्रिता रात्रावप्यहर्दधातीति धारणाभिधानं स्तोकरश्म्यनु-
वृत्त्यभिप्रायमेवेत्यर्थः ॥ किञ्च यदि रात्रौ मृतस्य रश्मियोगं विनैव ऊर्ध्वगतिः स्यात्, तदा रश्मिश्रुतेर्दि-
वामृतविपयतया सफोचः स्याद्, ऊर्ध्वगत्यामेव च त्रिषोऽयामप्रवृत्तिः स्यात् ॥ न च प्रतीक्षयोर्ध्वगतिरिति
वाच्यम् । रश्म्युदयात् प्रादेहदहरे आदित्यप्रतीक्षावैयर्थ्यापातादप्रतीक्षाश्रुतिविरोधाच्च ॥ तस्माद्यदा
कदाचित् मृतस्य रश्मिप्राप्त्या ऋटिति ब्रह्मलोकप्राप्तिरिति सिद्धम् ॥ १९ ॥ (१०) ॥ एव दक्षि-
णायने मृतो विद्वान् निचाफळमानोति न वेति विद्याया नित्यवत्कलश्रुतेरुत्तरायणप्राशस्त्यशास्त्राच्च सन्देहे
भामती ।

मरन्ति य आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते विस्तार्यन्ते ते रश्मयोऽमुष्मिन्नादित्ये सूताः । प्रतापादिकार्यदर्श-
नादिति । आदिप्रहणेन चन्द्रापः सगृह्यन्ते । चन्द्रमसा खल्वन्मयेन सबध्यमानानां सूरीणां मातां चन्द्रि-
कात्वम् । तस्माद्व्यस्ति निशि सौर्यरश्मिप्रचार इति । ये त्वाहुः—स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छे-
दिति निरपेक्षप्रतापाद्वात्रो मेते नास्ति रश्म्यपेक्षेति । ता-प्रत्याह—यदि च रात्रौ प्रेत इति ॥ न ह्येतदि-
क्षिष्याधीयतेऽप्येतारः । ये तु मरन्ते विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधेन नोर्ध्वमाक्रमेत इति तान्प्रत्याह—
अथ तु विद्वानपीति । नित्यवत्कलसबन्धेन विहिता विद्या न पाक्षिरूपफला युक्तेति । ये तु रात्रौ प्रेतस्य
विदुषोऽहरपेक्षां सूर्यमण्डलप्राप्तिमाचक्षते तन्मतमाशङ्क्याह—अथापि रात्राविति । यावत्तावदुपबन्धेना-
भानन्दगिरौय-न्यायनिर्णयः ।

शिशिरादिष्वपि रात्रिषु किरणानुवृत्तिरूपलभ्यतेत्याशक्याऽऽह—स्तोकेति । यद्वात्रो तापो दृश्यते तदह-
रेव रात्रौ—सप्रिता दधातीति धारणाभिधानं स्तोकरश्म्यनुवृत्त्यभिप्रायमित्युक्तेऽर्थे श्रुत्यन्तरमाह—अहरे-
वेति । स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति नेरपेक्षयुते रात्रौ प्रेतस्य न रश्म्यपेक्षेत्याशक्या-
ऽऽह—यदीति । दिवामरणविषयमेतदित्याशक्याऽऽह—न हीति । तर्हि रश्म्यनुसारित्वश्रुतेरर्थन्त्वाय वि-
दुषो रात्रौ प्रेतस्य फलसबन्धो नास्ति तत्राऽऽह—अथ त्रियति । नित्यवत्कलसबन्धितया त्रिधाया विधानान
पाक्षिरूपलभ्येत्यर्थः । तर्हि विदुषो मरणमहन्येवेति नियमादुक्तदोषनिवृत्तिस्तत्राऽऽह—मृत्युकालेति । रात्रौ
मृतस्यापि । तर्हि सूर्योदयपर्यन्तप्रतीक्षा स्यात्तत्राऽऽह—अथापीति । आदिशब्देन गर्तादि गृह्यते । याव-
त्तावदुपबन्धेन नेरपेक्षयुतिविरोधाच्च न प्रतीक्षाकल्पनेत्याह—स यावदिति । अपरविद्याविदो रश्म्यनु-
सारित्वस्याविशेषणमुपसहरति—तस्मादिति ॥ १९ ॥ (१०) ॥ पूर्वाभिरेव युक्तिर्नो रात्राविव दक्षिणाय-

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २० ॥ (११) ॥

अत एवोदीक्षानुपपत्तेः, अपाक्षिकफलत्वाच्च, विद्याया अनियतकालत्वाच्च,—मृत्योर्दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान्प्राप्तोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेः । भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनाद् “आपूर्यमाणपक्षाद्यान्पडुदङ्ङेति मासांस्तान्” [छां ४।१५।५] इति च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमितीमामाशङ्कामनेन सूत्रेणापनुदति । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य तूत्तरायणप्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं, पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्दमृत्युताख्यापनार्थञ्च । श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति “आतिवाहिकास्तल्लिङ्गाद्” [व्या० सू० ४।३।४] इति ॥२०॥ ननु च—“यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिश्चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं

रत्नप्रमा ।

पूर्वोक्तहेतूनतिदिशति—अतश्चायनेऽपि दक्षिणे इति ॥ पूर्वपक्षमाशङ्क्यापनुदति—उत्तरायणेत्यादिना ॥ अज्ञानामुत्तरायणे देवान्मरणं चेत् प्रशस्तमित्यभिज्ञाभिन्नन्दनरूपाचारपरिपालनार्थं भीष्मस्य प्रतीक्षायां पडुदङ्ङेति मासानिति श्रुतिस्तूत्तरायणदेवतापरि वक्ष्यते ॥ तथा च देवतायाः सदा सत्त्वाद् विद्यया दक्षिणायनकालेऽपि तत्प्राप्तिरविरहेति मावः॥२०॥स्मृतिवजात् कालप्राधान्यं शकते—ननु चेति॥

भामती ।

नपेक्षा गतिः श्रुता । न चापेक्षा शक्यावगमा उपबन्धविरोधादिति॥१९॥(१०)॥अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । अत एवोदीक्षानुपपत्तेरिति । पूर्वपक्षमीजमाह—उत्तरायणमरणप्राशस्त्येति । अपनोदमाह—प्राशस्त्यप्रसिद्धिरिति । अतःपदपरामृष्टहेतुवशादविदुषो मरणं प्रशस्तमुत्तरायणे विदुषस्तून्यथाप्यविशेषो विद्यासाधनार्थादिति । विदुषोऽपि च भीष्मस्योत्तरायणप्रतीक्षणमत्रिदुष आचारं ग्राहयति ‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेनरो जनः’ इति न्यायात् । आपूर्यमाणपक्षादित्याद्या च श्रुतिर्न कालविशेषप्रतिपत्त्यर्था, अपि त्वातिवाहिकादेवताः प्रतिपादयतीति वक्ष्यति । तस्मादविरोधः ॥ २० ॥ सूत्रान्तरावतरणाय चोदयति—ननु च यत्र काले त्विति । काल एवात्र प्राधान्येनोच्यते न आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नेऽपि मृतस्य फलातिरविशिष्ट्याह—अतश्चेति । दक्षिणायने मृतो विद्वान्त्रियः स किं विद्याफलात् नाऽऽनोत्सुताऽऽनोतीत्युत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्नित्यवत्फलसंबन्धेन विद्याया विद्यानाच्च सदेहे दक्षिणायनेऽपि मृतस्य ब्रह्मविदो विद्याफलमवश्यं मार्गति साधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे दक्षिणायने मृतस्य फलाभावाद्दुत्तरायणमरणार्थं प्रयतितव्यम् । सिद्धान्ते हेक्सिद्धेस्तादृकप्रयत्नो नार्ताव फलवानित्यभिप्रेतसिद्धान्तमाह—अत इति । पूर्वाधिकरणन्यायेन सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षमाह—उत्तरायणेति । श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिन्यो दक्षिणायने मृतस्य विदुषो नास्ति फलातिरिति पूर्वपक्षमनुच्य सिद्धान्तमाह—इतीमामिति । अपनोदप्रकारमाह—प्राशस्त्येति । यत्तु भीष्मस्य प्रतीक्षादर्शनादिति तत्राऽऽह—भीष्मस्येति । उत्तरायणमरणं प्रशस्तमित्यविदुषामभिज्ञाभिन्नचनरूपो व्यवहारस्तत्पाठनद्वारा सदाचारे तान्प्रवर्तयितुं तस्मात्प्रतीक्षणमित्यर्थः । तत्प्रतिपाठनस्य गत्यन्तरमाह—पित्रिति । उत्तरायणस्य मार्गपर्वचेनापेक्षणीयं श्रुतिमुक्तं तत्कुतो दक्षिणायने मृतो विद्वान्विद्याफलात्प्राप्त्यादित्याशक्याऽऽह—श्रुतेस्त्रिति । न हि कालवादिनी श्रुतिः किं त्वातिवाहिकदेवनाथैर्यथैः ॥ २० ॥ काल एवात्र प्राधान्येनोच्यते नाऽऽतिवाहिका देवतेति स्मृतिमाश्रित्य शकते—नन्विति । तदुत्तरत्वेन सूत्रमन्वययति—

दक्षिणायनाधिकरणम्] रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-टीकात्रयसमेतम् । (१३०९)

कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ" [भ० गी० ८ । २३] इति प्राधान्येनोपक-
म्याऽहरादिकालविशेषः स्मृतावनावृत्तये नियतः । कथं रात्रौ दक्षिणा-
यने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अत्रोच्यते-

योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भ्यासमहापिंप्रणीते शारीरकमीमांसादर्शने तुरीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥
योगिनः प्रति चायमहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्यते । स्मार्ते
चैते योगसांख्ये, न श्रौते । अतो विषयभेदात्, प्रमाणविशेषाच्च, -ना-
स्य स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः ॥ ननु "अ-
ग्निज्योतिरहः शुक्लः पण्मासा उत्तरायणम् ॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः
पण्मासा दक्षिणायनम्" [भ० गी० ८ । २४] इति च श्रौतावेतौ देव-
यानपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायते स्मृतावपीति ॥ उच्यते ॥ "तं कालं व-
क्ष्यामि" [भ० गी० ८ । २३] इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशं-

रत्नप्रभा ।

श्रौतदहराद्युपासकस्य अस्माभिः कालानपेक्षोक्ता । स्मार्तयोगिनां तु कालापेक्षा स्मृतानुस्यत
इत्यविरोधमाह-योगिन इति ॥ योगी दहराद्युपासक एव स्मृत्युक्तः किं न स्यादित्यत आह-स्मार्ते
चेति ॥ भगवदारारधनबुद्ध्याऽनुष्ठित कर्म-योगः "अनाश्रितः कर्मफल कार्यं कर्म करोति यः । स
सन्त्यासी च योगी च" इति स्मृतेः । धारणापूर्वकोऽकर्तृत्वानुभवः-सांख्यम्, "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु
वर्तन्ते" इति स्मृतेः ॥ ननु श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नार्थत्वमुक्तम्, प्रत्यभिज्ञाविरोधादिति शङ्कते-नन्वग्निरिति ॥
कालाप्राहिण प्रति भिन्नार्थत्वमुक्तम् । यदि तु श्रौतार्थप्रत्यभिज्ञया कालशब्दो देवतापरः, तर्हि कार्थ्यमेवेति
भामती ।

स्वातिवाहिकी देवतेत्यर्थः । योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते । स्मार्तीमुपासनां प्रत्यय स्मार्तः
कालभेदविनियोगः प्रत्यासत्तेः, न तु श्रौतीं प्रतीत्यर्थः । अत्र यदि स्मृतौ कालभेदविधिः श्रुतौ चाग्निज्यो-
तिरादिविधिस्तत्रान्यादीनामातिवाहिकतया विषयव्यवस्थया विरोधाभाव उक्तः । अथ तु प्रत्यभिज्ञान
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति स्मार्तमुपासनं प्रत्यय कालभेदविनियोगः स्मार्तोऽनुपगम्यते प्रत्यासत्तेरिति व्याचष्टे-योगिन इति ।
योगी दहराद्युपासक एव किं न स्यात्तत्राऽऽह-स्मार्ते चेति । नित्यमग्निहोत्रादीश्वराराधनरूपेण यदनुष्ठी-
यते स योगः "अनाश्रितः कर्मफलम्" इत्यादिस्मृतेः । "इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते" इति धारणापूर्वकोऽकर्तृ-
त्वानुभवः सांख्यमिति भेदः । श्रौतदहराद्युपासनां स्मृत्यविषयत्वे फलितमाह-अत इति । श्रुतिस्मृत्योर्भि-
न्नार्थत्वं प्रत्यभिज्ञाविरोधमिति शङ्कते-नन्विति । कालभेदविधिपरत्वमङ्गीकृत्य विषयव्यवस्थोक्ता प्रत्यभिज्ञानेन
कालाभिधानद्वारा देवतोक्तौ श्रुतिस्मृत्योरेकार्थत्वमेवेति कुतो विरोधशक्त्याह-उच्यते इति । तदेव दक्षि-

(१३१०)

ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् । [अ. ४ पा. २ अ. ११ सू. २१]

क्यायं परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावप्यग्न्याद्या देवता एवातिवा-
हिक्यो गृह्यन्ते, तदा न कश्चिद्धिरोध इति ॥ ४ ॥ २ ॥ २१ ॥ इति
दक्षिणायनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगो-
विन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारी-
रकमीमांसादर्शनभाष्ये प्राणाद्युत्क्रान्तिनिरूपणं नाम चतुर्था-
ध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

समाध्यर्थः ॥ तस्मात् विद्यासामर्थ्यात् सर्वदेव दृष्टं गतस्य उपासकस्य फलप्राप्तिरिति सि-
द्धम् ॥ ४ ॥ २ ॥ २१ ॥ (११) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्रूपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां (भाष्य) रत्नप्रभायां चतुर्थस्याध्यायस्य
द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ४ ॥ २ ॥

मामती ।

तथापि यत्र काल इत्यत्रापि कालाभिधानद्वारेणातिवाहिक्य एव देवता उक्ता इत्यविरोध
एवेति ॥ ४ ॥ २ ॥ २१ ॥ (११) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकभाष्यविभागे मामतीयां चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥
आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

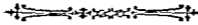
णायने मृतस्यापि विदुषो विद्याफलमवश्यं मावीत्यधिकरणार्थमुपसंहर्तुमितात्सुक्तम् ॥ ४ ॥ २ ॥ २१ ॥ (११) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि(ज्ञान)विरचिते शारीर-
कमीमांसाभाष्यविभागे न्यायनिर्णये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थाध्यायस्य प्राणाद्युत्क्रान्तिनिरूपणाख्यो द्वितीयः पादः ॥

चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ३.

अचिरादिना तत्प्रथितेः ॥ ४ ॥ ३ ॥ १ ॥ (१) ॥

आसृत्युपक्रमात्समानोत्क्रान्तिरित्युक्तम् । मृतिस्तु श्रुत्यन्तरेष्वनेकधा श्रूयते-नाढीरश्मिसम्बन्धेनैका-“अथैतैरेव रश्मिभिरुर्ध्व आक्रमते” [छा० ८ । ६ । ५] इति । अचिरादिकैका-“तेऽविषमभिसम्भवन्त्यविषयोऽहः” [बृ० ६ । २ । १५] इति । “स एतं देवयानं पन्थानमापद्या-मिलोकमागच्छति” [कौषी० १ । ३] इत्यन्या । “यदा वै पुरुषोऽस्माह्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति” [बृ० ५ । १० । १] इत्यपरा । “सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति” [मुण्ड० १ । २ । ११] इति चापरा । तत्र संशयः-किं परस्परं भिन्ना यताः सूतयः, किं वैकैवानेकविशे-

रत्नप्रभा ।

एवम् उक्त्वातिं निरूप्य तत्साध्य मार्गं, गन्तव्यञ्च, -निरूपयितुं पादमारभते-अचिरादिना तत्प्रथितेरिति॥ वृत्तानुवादपूर्वकभाषाधिकरणस्य विषय मार्गमाह-आसृतीति॥विरजाः विरजतः । निष्पापा इत्यर्थः ॥ श्रुतिविप्रतिपत्त्या संशयः । पूर्वं यदा-कटाचिन्मृतस्याऽपि फलप्राप्तिरुक्ता, तद्बद्धं येन-केनचिन्मागें गतिरिति पूर्वपक्षः । फल विकल्पः । सिद्धान्ते मार्गिक्यमिति विप्रेरुः । उपासनाभेदात् तच्छ्रेयस्त्वेन ध्येयानां मार्गाणां भेदः । एवकाराच्च ॥ किञ्च मार्गभेदे सत्यस्मादयं मार्गस्त्वस्या प्रापक इति युक्तं, न भामती ।

अचिरादिना तत्प्रथितेः । “भिन्नप्रकरणस्यत्वाद्भिन्नोपासनयोगतः । अनपेक्षा मिथो मार्गास्त्वरतोऽवधृतेरपि॥” गन्तव्यमेकं नगरं प्रति वक्रेणाध्वना गतिमपेक्ष्य ऋजुनाध्वना गतिस्त्वरारवती कल्पयते । एकमार्गत्वे तु कमपरमपेक्ष्य त्वरा स्यात् । अथ तैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं नोपपद्यते, पथ्यन्तरस्य निवर्तनीयस्याभावात्तस्मात्पदानपेक्षा एवैते पन्थान एकत्रह्लोकप्राप्त्युपाया त्रीहियवापिन विरुत्वेरिति प्राते प्रत्युच्यते-“एकत्वेऽपि पयोऽनेकपरिसगमसभवात् । गौरत्वाच्चैव नानात्व प्रत्यभिज्ञानलिङ्गत ॥” सपर्या हि पन्था नगरादिकमेकं गन्तव्यं प्रापयति नामागः । तत्र किमेते रश्म्यहर्षायुर्मुर्षादयोऽध्वनः पर्याणः सन्तोऽध्वनैकेन युज्यन्ते, आहो यथायथमध्वानमपि भिन्दन्तीति सदेहेऽभेदेऽप्यध्वनो मागभेदोपपत्तेर्न मागिभेदकल्पनोचितता, गौरवप्रसङ्गात् । एकदेशप्रत्यभिज्ञानाच्च विशेषणविशेष्यभावोपपत्तेर्नानेकाव्यकल्पना । अथैतैरेव रश्मिभिरित्यवधारणं न तावदर्यान्तरभिद्वयर्थं तत्प्रापकैरेव वाक्यान्तरेर्विशोधात्, तस्मादध्वानपेक्षामस्या-भानन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अपरविद्याफलाय देवयानं पन्थानमवतारयितुं तदङ्गभूतोत्क्रान्तिश्चिन्तिता । सप्रत्यङ्गिनं पन्थानमेव वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । तत्र पूर्वोपकरणे प्रायणकालान्वियमाद्विद्याफलस्य चाऽऽवश्यकत्वात्प्रतीक्षणास्य चायुज्जैक्षिणापनेऽपि मृतस्य विदुषो विद्याफलान्तिरस्तीत्युक्तम् । प्रायणकालव्यपगतो गतिरनियतेत्याशंक्यपरिहरति-अचिरादिनेति । वृत्तमन्यं प्रकृतोत्तरमार्गमधिकरणस्य विपपरत्वेनोदाहरति-आसृतीति । श्रुत्यन्तरेषु भिन्नासु सूतिष्विति यावत् । संशयहेतुं श्रुतिविप्रतिपत्तिं वक्तुमनेकधेयुक्तम् । अथेयुक्त्वा-न्यानन्तर्धोक्तिः । विरजा विरजतो रजःशब्दितत्रह्लोकास्तिविरोधिविधुरा इति यावत् । उक्तं देवयाना-पन्थानमधिकृत्य श्रुतिविप्रतिपत्तिं सूचितं हेतुकृत्य संशयमाह-तत्रैति । अत्रापरविद्याफलासिद्धेर्दुर्भाग-

पणेति । तत्र प्राप्तं तावद्-भिन्ना एवेताः सूतय इति । भिन्नप्रकरणस्थित-
त्वाद्भिन्नोपासनशेषत्वाच्च ॥ अपि च “अथैतरेव रश्मिभिः” [छां०
८। ६। ५] इत्यवधारणमर्चिराद्यपेक्षायामुपहृद्येत । त्वरावचनञ्च
पीडयेत् “स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति” [छां० ८। ६। ५]
इति ॥ तस्मादन्योन्यभिन्ना एवेते पन्थान इति ॥ एवं प्राप्तेऽभिदध्महे-
अर्चिरादिनेति । सर्वो ब्रह्म प्रेप्सुरर्चिरादिनेवाध्वना रंहतीति प्रतिजा-
नोमहे ॥ कुतः ॥ “तत्प्रथितेः” प्रथितो मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथा-
हि-पञ्चाम्निविद्याप्रकरणे “ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपासते” [बृ०
६। २। १५] इति विद्यान्तरशीलिनामर्ष्यार्चिरादिदा सृतिः श्राव्यते ॥
स्पादेतद्-यासु विद्यासु न काचिद्गतिरुच्यते-तास्वैवेयमर्चिरादिकोप-
तिष्ठताम् । यासु त्वन्यान्था श्राव्यते, तासु किमर्चिराद्याश्रयणमिति ॥

रत्नप्रभा ।

मार्गैक्य इत्यर्थः ॥ उपासनाभेदेऽप्युपास्यब्रह्मेक्यवत् मार्गैक्यमविरुद्धमिति सिद्धान्तयति-एवमिति ॥ तस्य
मार्गस्य प्रसिद्धत्वादिति हेत्वर्थः ॥ ये चैत्यविशेषश्रुतिरश्रुतगतिविधात्रिपयेति मार्गभेद शङ्कते-स्यादेतदिति ॥
एकस्यैव मार्गस्यानेकान्यन्यादीनि विशेषणान्तीत्युक्ते व्यववात् न मार्गभेदः, प्रत्यभिज्ञानाच्चेति समाव्यर्थः ॥
गन्तव्यैक्य विवृणोति-तथाहीति ॥ परावतः दीर्घायुषो हिरण्यगर्भस्य, पराः दीर्घाः समाः संवत्सरान्
वसन्ति । कार्यब्रह्मणो या जितिः सर्वत्र जयः व्युष्टिः ध्यातिः ता उमत इत्यर्थः ॥ एवं गन्तव्यै-
क्यवत् प्रत्यभिज्ञाया मार्गैक्यनिश्चयात् प्रकरणभेदेऽन्यैरेक इत्युक्तम् । संप्रत्येवकारे त्वरावचनयोगेति-
भामती ।

वधारयतीति वक्तव्यम् । न चैकं वाक्यमप्राप्तमन्वानं प्रापयति तस्य चानपेक्षता प्रतिपादयतीत्यर्थद्वयाय
प्राप्तं, तस्माद्विधिसामर्थ्याप्राप्तमयोग्यवच्छेदमेवकारोऽनुवदतीति युक्तम् । त्वरावचनं चेति । न खल्वे-
कीस्मेनेव गन्तव्ये परिधेभदपेक्षया त्वरावचनस्यते किन्तु गन्तव्येभदपेक्षया तदुपपत्तिः । गय्य, कस्मेनेप्ये,
नद्युगं क्षिप्रं याति चैत्र इति तथेहाप्यन्वतः कुतश्चिद्वन्तव्यादनेनोपायेन ब्रह्मलोकं क्षिप्रं प्रयातीति ।

आनन्दगिरि-न्यायनिर्णयः ।

क्योक्त्या पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे मार्गबहुत्वे विरुद्धः, सिद्धान्ते तदेक्ये विरुद्धशेक्ये नेवपक्षीकृत्य पूर्वपक्ष-
यति-तत्रेति । सूत्रिणां मियो मित्वे हेतुमाह-भिन्नेति । नानाप्रकरणस्यत्वेऽपि विधावदेकत्वं किं
न स्पृक्ष्वाऽऽह-भिन्नेति । प्रतिप्रकरणं विद्याभेदाद्गतिभेदानामपि तद्गुणत्वेन चिन्त्यानां गुणिभेदा-
द्भेदः स्यादित्यर्थः । गतिभेदे हेत्वन्तरमाह-अपि चेति । किंच, वक्रात्त्वना गतिमपेक्षयावक्रेण गतिस्त्वं-
रानती कश्च्यत एकत्वं तु किमपेक्ष्य त्वरा स्यात्तस्माद्गतिभेदसिद्धिरित्याह-त्सरेति । मार्गभेदे केनाच्यना
ब्रह्मलोकासित्त्वादाक्य समुच्चयायोगाद्दीर्घादिवद्विकल्पः स्यादिति मत्वाऽऽह-तस्मादिति । उपासित्भेदे-
प्रास्यब्रह्मेक्यवद्गुणभूत्वात्क्यसिद्धेरर्चिरादिरेकैव गतिरित्याह-एवमिति । तत्र प्रतिज्ञां विमजते-सर्व
इति । नानाविधायसु श्रुतेषु कारणवधारणे वक्तव्यमिति पृच्छति-कृत इति । हेतुमवतार्य व्याचष्टे-
तदिति । पञ्चाम्निविद्यामेव तेऽर्चिमभिंसंभवंतीत्यार्चिरादिगतेः श्रुतत्वात्कुतः सर्वेषामिति विशेषणं
तत्राऽऽह-तथाहीति । साधारणश्रुतेरश्रुतगतिरुधीविषयत्वाद्भिद्यान्तराणां स्वाधिकारस्यगतिनिरपेक्षाणां
नार्चिरादिगतिरिति शक्यते-स्यादिति । एकत्वेऽपि पयोऽनेकपर्वयुक्तत्वयोगाद्गतेरेव न भेदो